NOUVELLE BIBLIOGRAPHIE ARMÉNIENNE ET ENCYCLOPÉDIE DE LA VIE ARMÉNIENNE

1512-1905

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ

ԿԱԶՄԵՑ

Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԱՐՈՍ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

Ա — Մ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՍ

1909-1912

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ

1512-1912

Հայ Տպագրութեան Ջորհարիւրամեակն ահա կը լրանայ, և Հայութիւնն ամենուրեք պատրաստութիւններ կը տեսնէ զայն հանդիսապէս տօնելու. կը լրանայ ահա և «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն և Հանրագիտարան Հայ կեանքի» սոյն գործին առաջին հատորը։ Ինչպէս յայտնի է, սոյն գործիս առաջին թիւրթը՝ իբր նմոյշ՝ տպուած էր Ալխտիս Ալրհիապատիւ Դիտապետին Քահանայութեան Յիսնամեայ Յոբելեանին առթիւ (1904) և իրեն ձօնուած՝ իբր ամենէն աւելի զարգացրնողն ու կատարելագործողը Մխիթարեան տպարանին։

Ալդ նոյն Ալրհ. Դիտապետը կը յուժարի սիրով որ նուաստ երկասիրողը՝ ոսկի նաթօտով մ'իրարու զուգելով երկու արջանիկ Յոբելեաններըը՝ նուիրէ սոյն Գործը Հայ Տպագրութեան Ջորհարիւրամեայ հրաշափառ տօնին։

Նուաստ երկասիրողը՝ ձգելով այս փոքրիկ լուման այդ հոյակապ Հանդէսին գանձանակին մէջ՝ նուիրական պարտք կը համարի մաղթել Ալխտիս Ալրհիապատիւ Դիտապետին երկայն և երջանիկ տարիներ, և Հայ տպագրական գործին՝ և եւս բարգաւաճում և զարգացում։

Հ. Ալսէն Գ. Գազիկեան

20 Օգոստոս 1912

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

(Բուռն Յառաջաբանը, բնիծայականը, նո, նո, վերջին պրակին համ)

Գործս առաջին ներկը լույս տեսաւ Ալեքսոյ Աղթի. եւ Վերապայծառ Աբբահօր Քահանայութեան Յոմանեակ Տարեգանդն առեւ (7 Յունուար 1904), եւ ամբողջանդ օրը իրեն ընծայուեցաւ։ Քանի մ'ամիս վերջ ալ առաւ տպագրութենէն եւ նուռեր էր մնացեր 36րդ ներկը, երբ աշխատանքնառս տաժանքէն առաջ եկած նիւանդութենէն մը՝ բժշկին խրհուրդին վրայեալ՝ ստիպուեցայ զիս 1905ի կիսան՝ 6 ամսոյ չափ դադրեցնել գործս։ Այդ 6 ամիսը՝ հանգստութենէ պարագաներէ՝ երկարեցաւ մինչեւ 1907ի սկիզբը ամիսը։ եւ ես ինչեւ ի վերջոյ՝ այդ տարուան մեջիսէն սկսայ գործս վերսկսելու, բայց նախորդ գրաւորութեան անկիսատութեան դիրքի մէջ գլխովս՝ տպագրելու որ ի յորդ եւ ի զարդ գար։ Այս տպագրութեամբ անցաւ մէկուկէս տարի[1], եւ ի վերջոյ՝ տպագրուեցաւ եւս ինչ գրուածն բոլոր գրքերը՝ երկրորդ անգամ ըլլալով անհնարին հրատարակել, օրերով, շաբաթներով գանձել նուռանութենն վրայ եւ կարգադրել ցուցակը, որմէ վերջ՝ այն է 1908ի Նոյեմբերի կիսան՝ սկսաւ տպագրութենէնդ՝ 38րդ ներկէն սկսեալ։ 37րդ ներկը տպուած առանն վերջ չգլխովս՝ մէջը չուռ տպարանին կան։ Ես պիտէի վրայ կատարուած ուսումնասիրութեանց բաժինէն՝ ձեռագրէս էջ մը դադրած է մնացեր, զոր՝ ինչպէս եւ ուրիշ չուռ մը ներածութիւններ՝ պիտի դադրեմ, գործս ՅԱՒԵՐԺՈՒԱՆՆ ԵՒ ՈՒՂՂԱԳԻԾՔ։

*

Հոս նորէ է հանդիսանալ պարզեմ թէ ինչպէս ոչ գլխովս այս տպագրի ուշադրանքն տակ դրի։ 1898ին էր. 20–25 տարիէ տետրակներու կոյտերդ մը ձեռքէ ձեռք՝ տանելով քանիներու կամ քանիներ ու կարդալով մէկ եղած՝ պատրաստէ վերջ՝ իմ ձեռքս նուռան։ Հ. Զարեհեան Մխիթարեան ձեռագիրն էր, որուն մէջ ուշադրութեան առնելով Հանդէս Ամսօրեայի 1897 եւ 98 տարիներուն գրքերը՝ պիտի տպագրէր իրը երկրորդ տպագրութիւն՝ ճեռքս, որ կանխաժամանակ էր, նուիրելը համարձակեցաւ բանեցաւ ինծի։ Պարտիս եմ լեցուն գանուածքս՝ չեմ գիտեր, յանձն առի. քանիցի. ուսուցչին տպագրութենէն (1883) կոտրտուած, սգացուած, եւ 83–96 հրատարակուած գրքերէն մաս մը գրացուցակներէ, ներածներէ օրինակուած, ծեփուած, նոր գիրք ուսուցնելու ոչ տող եւ ոչ հնարք։ Չարիկ եղաւ որ այդ մանր տետրակները կորսուեմ նախ եւ չգտա մեծագիր հատորներու մէջ վերցրնեմ, կորսուածիս մէկ կոտրմ օրինակելով միշտ, վասնզի երկու կողմն ալ գրուած կամ կպցուած էր։ Այս դժբնդակ աշխատանքնէն վերջ՝ քանի մը գիրք բաղդատեցի. տեսնեմ ոչ մէկ գրքի ձախսն կը հանդիպանակամ, բան գրքի ձախսին, եւ ոչ իսկ իր գրքերունը. վասն զի բոլոր գրացուցակներդ հնացաքած էր.

1. Պատասխանի այդ պիտոյն մէջ էր որ Քարգմանութեան Հերարեի քերքուածներուն չորսէն երեքը և ամբողջական, Դասագրի Երուսաղէմ Ագաթանգեղ և Վիրգիլի Կենսականը. որոնցմէ առաջինը ու վերջինը ինգհովպի մէջ երեցան ու կ'երեան, իսկ միջինն ամբողջ երբ մը Պ. հրատարակուեցաւ Անահիտ (1908. Թ. 1–4) մէջ, ուր Պ. Ա. Ջոպանեան այնքան կեղծիկ փնաշատութիւն մ'ըրած էր այս երեք գործերուս մասին, որուն հրապարակ կը յայտնեմ շնորհակալութիւնս։

*

[illegible] առաջ գրաւման մէջ գանուած գրքերուն կէսն իսկ նշանակուած չէր։ Ջիս ամենէն շատ յոգնեցնողը այդ դժոխային աշխատանքին եղած է, եւ զոր տեղ... Եթէ ուղղակի գրաւման ցուցակէն առաջնորդուելով սկսած ըլլայի այդ աշխատանքին՝ առանց քակելու այդ կապոցը, ամենէն քիչ երկու տարի տեւած տատանած կ'ըլլայի, եւ Գոթօ չատ աւելի կարգաւորեալ կ'ըլլար քան ինչ որ է այժմ։ Ոմանք կրնան ըսել, այնու ամենայնիւ՝ որ այդ աշխատանքին վերջ երկար անգամ կազմած նամականիներուս վրայէն անցայ՝ արբանեակը, մթերքնակութիւնը տալու, դասաւորելու, կոչտմանելն ընելու համար, դեռ մնացած են ինչ ինչ բաներ։ Չատ մը օրինակի համար. *Աստուածամանուկին* պիտի չգտնեմ եմ *Դախչուռնցի* (Պ. Լեպսիուս)ի, մինչ այն ինքն *Ընդգումանցին* է. եւ երբ վերջերս *Խալիլ-գեանցի* գործերը կը պատրաստէի, անդրադարձայ, եւ աւելի լմնցնելի *Յաւելուածին* մէջ դնել, քան *Դախչուռնցիին* տակ. այսպէս նաև եւ ուրիշ ինչ ինչ բաներ։

*

Ցախնեղը առած մը կայ. En mangeant vient l'appétit. բայց մէ չորչորուելով ալ չորչորուելու ախորժակ կու գայ. կ'երեւայ, այո. վասն զի այդ տարաժամանակին նեղութիւնները փոխանակ վհատելու կամ ձանձրանալու, սկսայ մէկ կողմէն բոլոր ինչ գրագրուցակցութիւնքի՝ բաղդատել ձեռագիրս հետ, եւ պակասները՝ գրելով ադդին, գրելով անդին՝ բերել տալ, եւ ինչ տեսութիւնքի բան՝ գործ ունենալով գրավաճառներու հետ. 2000ը անցած բերել տուած գրքերուս ամբողջութիւնն մէն ալ քրի նայն նպատակով ի Պոլիս. եւ դարձեալ միւս կողմէն՝ սկսայ գիտցուցակի աշխատութիւնն ու բոլոր յուշկապներն ու պարբերականները մի առ մի սկսէ անցընել։ Ի սկզբան՝ ոչ մէկ ծրագիր չունէի. ծրագրին կազմուելն ու ներզգեցուած ընդարձակութիւնը մէկ եղաւ, եւ որ չեայ դեռ սկսի բոլոր՝ արդարանալու տարիներն։ Դպրատան նախ գրախօսականները, ներկայացոյց վրայ եղած ուսումնասիրութիւնները, եւն., ետ ետէ երեսցնել անպղտոցաբար ընդլայնցուց ծրագիրս. սկսայ բանասիրական յօդուածներն ալ ետ ետէ ընել, եւ դեռ չեայ ուրիշ գրականութիւնք մը ծանօթանալ յօդուածներէ, եւ տարբ նշանաւոր տոմարներու եւ ոչ – գրական ազգային մեծ դէմքերու վրայ գրուածներն տեսակցիլ, եւն։ Ծրագիրս այսպէս տարեցտարի ընդարձակուած ըլլալուն՝ բնական է որ պակասներ ունենար, զոր պիտի լրացնէի կրկին անգամ ետ ետէ անցնելով առաջին տետրակները, զորս նշանակած էի առանձին տետրի մէջ. բայց գործիս ընդհատման միջոց այդ ինչպէս եւ ուրիշ ինչ կարեւոր նկատելու տեսութիւնները տեսայուցեր են։ Այս պակասը տակաւին լրացնելու կեայ է։

1904ը՝ նոր էր ծագել, երբ եւս ծայրն հասնելով այս տարւան աշխատութեանս՝ Ոչխասիա Աթին. եւ Գերեպ. Աբգարեան Յարութիւնեանին տեսնելով հանդերձ գործիս նախշը, զոր ուղարկեցի քանի մը ծանօթներու եւ նամակակիցներու, որոնց գրածներէն սկսայ տեսութիւնս վերջը։

*

Դժուարագոյն պարագա որ տակաւ լայն կը տեսնէ՝ եղեւ կը պարզէ ծրագրիս իրագործուածը մասը, բայց ուշադրութ չեմ հանդիպիր քանի մը խոսք ըսել իմ կողմէս։ Ինչպէս կը տեսնուի ստորեւ, 1512էն մինչեւ 1800 եղած

1. *Ուրացեալ Աբգիարը՝ որ այն ատեն վ.ննակ կը գանուէր, տեսնելով գիս մատենակրի այդ գործին մէջ՝ կ'ուզէր ձեռքը լուսանկարիչ գործիք մը չունենալը. բայց պիտի գրչանկարեմ կ'ըսէր։ Գահիրէէն գրած (23 Յուլիս, 1906) մէկ նամակին մէջ կ'ըսէ. «Անշուշտ Մատենագիտութիւնը շուտ կ'ելլէ – գոնէ ե՛ս չմեռած – որպէս զի կարենամ քիչ մը «ճչօշմիշ» ըլլալ»։... Չէր Աբգիար։ Գնահատելով հանդերձ աշխատութիւնս, որուն տպուած թերթերը հաճոյքով կ'առնէր, միշտ կը մտմտար, ըսելով թէ «այդ գործը ամէն մարդ կրնայ ընել, դուն թարգմանութիւններուդ նայէ». և վերջ յիշուած նամականին մէջ կը գրէ. «կը յուսամ թէ Մատենագիտութիւնը արագագայլ առաջ կ'երթայ, ու մէյմը ատ ծանր «գլոմբաղէն» պրծիք նէ, ա՛լ քիչ մը շունչ կ'առնէք և վերջապէս «գլուխ գործոց» թարգմանութիւնները կու տաք։ Լէօթարտիին աշխարհաբարները շատ պատուական չէին։ Անշուշտ ամէնուն հաւաքածոյ մը կը հրատարակէք»։*

2. *Ուր տարի տեսնելն այդ աշխատութիւններս. կ'աշխատէի օրն ի բուն, միայն իրիկունները՝ ղէխուս և աչքերուս քիչ մը հանգիստ տալու, մանաւանդ թէ չխենդնալու համար՝ կը պարապէի Ռեցմավեպ–Գէղուճեանի խմբագիր – աշխատակցի պաշտօնին. իրիկուան այդ ժամերուն էր որ Թարգմանուեցան՝ Խոդով «Պատմութիւնս կոմիսին անձին», «Քիոզոնաս», «Հնկրոն» և նման ոչխարչութիւնները՝ Տանգէի «Թժոխքն ու Ջաւարանը», Օ. ոլանի «Գնրթուածնները», Վ. Աղանուրի «Յաւիտենական գրոյցը», և ուրիշ մանր մունր գրութիւններ, իսկ հիմա օրուան բոլոր ժամերս նուիրուած են այս գործիս։*

տպագրութեանց համառօտ նկարագիրն բաւական եմ, դնելով նաեւ Հիւսառակարանները, որոց օգտակարութիւնն քան ևս՝ հեղակի է. դարձեալ Յառաջաբանները լինի կարեւոր նաեւ մանաւանդ, ըստ որում ինքն տպագրութեանց՝ ըստ նախնեաց գործերուն։ Գալով այն գրքերուն՝ որոնք Հայկական կեանքով կը գրուին, բանասիրական, պատմական, աշխարհագրական, ճանաչողական, եւն, եւն, տեսակէտներով, կարեւոր համարելոց ուշադրութիւնները դնել. որպիսեաւ կը կարծեմ՝ որ ինչպէս եւ՝ նախապէս ամէն Հայ անհատ կը փոփոքի կարդալ, իմանալ ինչ որ գրուած է իր ազգին վրայ. եւ զի նպատ չէ որ ամէն Հայ անհատ ուշադրեալ այդ գրքերը, ես ուզեցի տալ ամէն Հայոց ձեռք գիրք մը՝ ուր խտացած ըլլան անոնք բոլոր գիրք մը՝ որ իր մէջ գրաւոր ունենայ բոլորդակէ. Կարդալէ ետքը բնաբան օգտուիլը։ Այսպէս ինչպէս եւ ինչ տպագրութեանց Հիւսառակարանները մտնելն՝ ոչ որ դիտողութիւն ըրած նկատած է. մանաւանդ թէ Պ. Էջո, եւ Ա. Զօրպանեան անդամք բոլոր ինձի չհաճեցան ծրագիրս։ Այլեայլն գրոց բաշխագրութեան մասին մէկ նպատ միայն դիտողութիւն ըրաւ հանգամով, զոր պիտի տեսնենք վարը։

Գտառութիւնները ըրած եմ քան ատեանց նկատմամբ, քան անուանց գրոց, եւ քան նիւթոց։ Դասընթաց բան անուան ներքեւ դրուած են իրենց գործերը. *Մովսէս խորենացի*. վերջնոս մնասուղը՝ պիտի գտնէ՝ տես *Մովսէս*—, եւն։ Յատուկան անուանութեան քով օգտակար համարեցայ դնել նաեւ եւրոպական, եւ ծագումնաւոր գրքերուն տիտղոսները՝ միտքս ուր որ կրցաւ հասնիլ ձեռքս տես այժմ։ Այլ անուանց տառադարձութեան գալով, միեւնոյն անուանը տարբերեալ ձեւերուն չգտա, նկատ անպատճառ դնել. ոչ տառերացդը եւ ոչ ուղղագրի համեմատի չեն իրենք իրենց մէջ անպատճառ. տես՝ նոյն։ *Խորենացի*. Խորենայ, ուրուն. *Տորոնայ*, *Տորոնոյ*, *Տորոնայ*, *Տորոնօյ*, այլպէս եւ ուրիշներ։ — Չկին եղ նոր տպագրութեանց ուղղագրութիւնները ուղիղագրութիւնները անվրիպելի կը մնան։ Գործոյս մէջ մասամբ կը համեմատեցայ եւրոպական գրքերը նոյն յօդուածները կը մանան գործոյս մէջ, եւ ես վերջնոյս՝ օրեր ու օրեր՝ վկնանալով Ա. Մարկոսի գրաւոր նամակներուն եւ Müllerի հիմնած «Orientalische Bibliographie» գործին 20ի չափ հատորները, եւ ամենաբան հատուածներ. կը պակսէր Friedericiի «Bibliotheca Orientalis»ը. ազնիւ Գրագիտուր՝ Աստիս Տոքթ. Յիրագի՝ որուն ծանօթացած էի միջնորդութեամբ նոյնպէս եւ հայրապէտ Բոմի. Գնացի, տասը հազարէն բնիկ տասը Բարիզէն։ «Journal Asiatique»ի մեր գրասան մէջ գտնուած հատորները աչքէ անցընելէ վերջ, գացի եւ Ա. Մարկոսի գրասանը, բայց դժբախտաբար նոն ալ պակասաւոր էր, կը հասնէր մինչեւ 1862 տարին։ — Հայոց տառերէն ներկերը կազմուած չըլլալով չեմ կրցած քննել. նոյնս ալոյ կորզուտիլ եւ կազմել տալ. Հատերէն լեզուով անշուշտ շատ գրուածներ կան մեր մասին, բայց այդ լեզուն նոյն անծանօթ ըլլալով չեմ կրնար օգտուիլ. բաւ կ'ըլլար որ մեր Հատանոյ եղբայրներք այդ գրուածները ծանրանային կամ գոնէ տեղեկութիւն տային անոնց մասին իրենց ներածութեան մէջ՝ խնդրագրին նոյնպէս ծանրանալու ալ դնելով։

Այսպիսի մանրատառ եւ ծխելով լի գործի մը մէջ դիւրին է եղ սխալներ ապրիլ՝ եղես ամէն ջանք կը ծախսուի. կամ՝ զուտ մարդ չի գտնար եղ ինչպէս կ'ըլլան. հատ մը օրինակի համար. էջն 206՝ *Աստուածաշունչ մատեան* 1669 ետած է, մինչ քանի մը տող վար՝ 1666 է, որ է ուղիղը. պէտք է մտածել որ գրաշար՝ տպող խոտորացի են։ Էջն 380, *Աստուածն խոստովելոյն* ներքեւ դրուած է «Թաղադեանցի *Աստուած* լրագիր 1844». տպուած ձեւն ներքեւնոն ծանօթութիւնները չկան՝ որ առաջէն եղ այս այլմոլոգ տիտղոսը ինչպէս եղեր է։ Պիտի ըլլայ *Այգաւէր* 1847, էջ 361։ Կրնան ըլլալ ուրիշ եղերքու տիտղոսներ ալ, որոնցմէ տեղոյ համոզուած եմ, եւ ոչ մանր բոլոր կը նշանակուին իմ Քրիստոսեալ օրինակիս մէջ եւ կ'ուղղուին գործոս «Յառաջաբան և Ներկիք»ին մէջ։ Կան ալ ոչնչացած պատճառ կ'ըլլան ներկերը, երբեմն նոյն իսկ Թարգմանիչներք, որոնք չեն դներ ներկոնական անուններ. հատ մը էջն 631, *Ջարմանոյի սրդ*. Կատվեցվելոյի գործն է, որ տիտղոսիմ հատ գրուած է. (հմմտ. *Ազբիւր* 1896, եր. 3–6, էջ 236, ուր գրուած է տեղոյ ներկեալի անուան)։ Գործոյս ձեռագիրս այնպէս ծեփուած է լրագիրներէ, տպագրութիւններէ քաղած նկատներով՝ որ դիւրին է այսպիսի վրիպումներ ապրիլին, աչքէ վրիպելին, էջեր կան որոնց մէջէն ելլելը՝ կատարեալ մարտիրոսութիւն է։ Բայց ամէն ինչ իր ուղղ ձեռք կ'առնէ եւ պիտի

սունէ, ո եւ է հոգի պատճառ չկայ։ Գործս կը նուիրեմ մինչեւ 1905 տարին. ինչպէս դրուած է Տանկրեմի վրայ. բայց այս տարիէն ալ մուած եմ՝ մնալու համար վերջին ներկայութեան մէջ։ Հաւերսաճս պիտի ըլլայ 1905 էն մինչեւ վերջին պրակին հրատարակութիւնը։ Պրակներուն հետզհետէ պիտի հանի։

*

Հինա հոգի է որ պարզամ հոս ծրագրիս միւս մասը՝ որուն համար աղօթս նուիրելը կուզայ սոյն պրակին մէջ։ Նախ ըսեմ որ *Մատենագիտութիւն* բանալ ես չեմ հասկնար լսկ գիտնալ ես այս ոք կամ այն՝ ինչ գիրք գրեր է[1]. այլ նաեւ գիտնալ ես ինչ նիւթերու վրայ կը խօսի։ Այս հասկացողութեամբ էր որ դրի սրբէն ազգային գրոց բովանդակութիւնները. բայց մեր լրագիրներն ու հանդէսներն ալ ազգային գրքեր են, մանաւանդ ես մեր ազգային կեանքին չտեսնանունները են։ Այդ՝ ազգային ունէ *իր* կամ *գիր*, *գէպք* կամ *գէմք*, *նչմար* կամ *նչխար*՝ զոր կը բովանդակէ հայկական լայնածաւալ լրագրութիւնը՝ բոլոր պիտի մըտնեն գործիս մէջ. սակայն սրզգայն կեանքով զբաղող ինչ յօդուած որ կայ բանասիրական, պատմական, տնտեսագրական, հնախօսական, եւն, եւն. ինչ որ գրուած է այս կամ այն քաղաքի կամ գիւղի տարածութեանց, բարբառին, սահմանութեանց, հնութեանց, եկեղեցիներուն, վանքերուն, դպրոցներուն, ծանօթագրութիւնները, ծանօթութիւնները, ընկերութեանց, եւն, եւն. ինչ որ գրուած է աշխարհիս մասին, իրենց երգերը, եւն, եւն. մէկ խօսքով ՀԱՑ ԿԵՍՈՑԻ հետ առնչութիւն ունեցող ամէն բան՝ միանալով գրքերու մէջ այն նիւթերու մասին գրուածներուն հետ՝ պիտի խըտանայ գործիս մէջ։ Եւ այսպէս պիտի ըլլայ իմ գործս ոչ լսկ «Մատենագիտութիւն», այլ նաեւ «Հանրագիտարան Հայ կեանքի»։ Պիտի չունենք դեռ ոչ սրզգ. վարժարաններու, ոչ ծառայող, ոչ ծանր գործարանաց, ոչ ընկերութիւնց կանոնագրական բառերու մը, ոչ ազգ. ժամանակակից պատմութիւն մը. սակայն պէտք է յոյսնանք, պէտք է օգնել անոնց ապագայ հետիհանգիստներուն։ Այս իմ փափաքս կրագործելու համար ես սկսած եմ *կրկին անգամ* կորել անցնիլ լրագրութեան ակկանդ՝ մանրակրկիտ կերպով մաղելով բոլոր ամսոյ էջերը. գործ մը՝ որուն ծանրութիւնն որուհոյ բան չունի գիտցած հայերէնս։ Պիտի բոլոր հետզհետէ կը մտնեն գործիս մէջ եւ ձուլուելով կ'ամրոջանան։ Սրզգայն գիրքերու բովանդակութեանց *մանրամասն* կարգ մտերին բան չեմ դնէ. անոնք ալ պիտի ըլլան բոլոր։ Գալով տարբ լեզուներէ եղած թարգմանութեանց, պիտի եմ հաւատալ անոնց այնպէս ինչպէս եղած են։ Ամէն հոգի պիտի ունենայ գրքագիտական նկարագրութիւնը. *յատկութիւն* անուան տակ պիտի տեսնուին ոչ միայն իր այս կամ այն գրքին մէկ կամ երկու թարգմանութիւնները, այլ եւ իր այս կամ այն տարբերութիւն մէկ կամ երկու կամ երեք թարգմանութիւնները ալ, եւ երբ սկսիմ գրքերը բրթրել՝ ծանրաքաշութեան մէջ եղածները ալ. այսպէս ամէն տարբ հետզհետէ *միչտ* հետզհետէ ունենալու ուժգնութիւնը։ Գիտեմ արժանիք ունեցող բոլոր հնչակեան յօդուածները ալ պիտի մտնեն։

*

Հրատարակը կը սեռնէ ես ինչ անուտ, ապրուստի գործի ձեռնարկած եմ՝ ունէ տպագրելու անբաւ տարժանքներէ վերջ։ Կը խոստովանիմ որ ես այս գործին մարդը չէի. ես իմ կեանքս անցուցած էի ոտանաւորելու հետ խաղալով, Բագրատունիին բոլոր գործերն ուսումնասիրելով, բաղդատելով իրենց քնագիրներուն հետ, բառգիրքներ չհետելով, եւ դիւցազ էի ուղղագիր՝ իմ *խաչափ* համար։ Եւ ահա հարկն ստիպեց նոյնական ծրագիրս փոխել, այնինչ է գրաբարէն աշխարհաբարելն անցնիլ, բայց արուեստը նոյն կը մնար, որուն աշակերտած էի բոլոր կեանքս։ Պատրաստ էի հին ու նոր ազգերու հրատարակութիւնները՝ արձակ ես ոտանաւոր՝ աշխատութեամբ հայացնել 50 հատորներու մէջ. ահագին խոշոր է, բայց երբ նկատի առնուի իմ եռանդս եւ սէրս այդ գործին՝ խոշոր չի երեւիր. 140 օրուան մէջ հանեցան Գառոյի 20 երգերը իմ ձեռքերուս մէջ. եւ վերեւ յիշուած ապառաժի մէկ ու կէս տարին տուաւ ինծի 35,000 ոտանաւոր տող. այս՝ ո՛չ անձնագովութեան համար կ'ըսեմ, այլ նախ՝ մանկամարդ ենք՝ եթէ չյուսահատինք ապառաժին, գանք ծրագիրս մնայ, (սոյն Գործը սիա գողցաւ իմ ծրագիրս 20 հատորը, 20 մըն ալ պիտի գողնայ դեռ), եւ երկրորդ՝ ցուցնելու համար զոհողու-

1. *Այս պաշտօնն է ցուցակի մը, որ արդէն սկսած է առանձին տպագրուիլ, և Գործիս վերջին պրակին հետ լոյս պիտի տեսնէ «Ազգային Մատենագիտութիւն» խորագրով։*

ներկայ պրակին վերջին էջերը միայն կը-
գան օգտակար անունքիդ։ Դիտելիք կը յայտ-
նեմ չտպագրելուս պատճառները ներկայիդ
գրած նամակներուդ մասին պ. Ա. Ա-
յօդ տեսնելուդ, որ ջանաց ամէն ազնուու-
նեամբ եւ պատրաստակամութեամբ գո-
նացած ըլլալ այս կամ այն գրքի կամ նե-
դիտական մասին բաժ նորդագրութեան։ Կը
խնդրեմ որ ազգային ներկներու մէջ ըլ-
նելու դիտողութիւնները, նշանակելու սխա-
լանքները, ղրկելով յանդգնութիւնները
որ այդ ներկներէն ինծի տեսնդին մէկ մէկ
օրինակ չդրկին)։ գործս նոտագրական գո-
ծիք մ'ըլլալու համեմատ է, տեսակ նորկ
եւ տրեհան է որ նոտագրութիւնը այս կամ
այն կերպով աղաւղկ գտնուի։ Ես մտադիր
էի այդ Գարծիս մէջ դնել նշանաւոր նե-
դիտական նամանօտ վարքը, իր փոքրացու-
ցած լուսանկարով, եւ 1904ին *Բազմավէպի*
միտը։ ի պարակով կոչ ալ ըրի. բայց նորկ
ներկ կամ չորս նորկ պատահմանց։ դոյ-
նը կ'ըսեմ նիսին նէս՝ տեղի ուժգին եւ
գեղատարպոյն։ Ներաքննչիս գրագէտ,
գրագետուհի, նոտագիտնչ, դերասան եւ
ազգային ոեւէ գործիչ ճաճելին գրել նո-
մատոտիկ իրենց կենսագրական։ ուր եւ
նոյ ծնած են, ուր ուսած, ազգ. ինչ արդ-
ասին վարած, գրական կնճռոք, աշխատակ-
ցութիւն կամ խմբագրութիւն ոյս կամ այն
ներկին, եւն, եւ լուսանկարով միասին
յղէին։ Կրնէ կոչս լսելի ըլլայ, Ճանեցուցիչն
մէջ կ'իրագործեմ եւ այս փափաքս։

Ներէ գիրք, ներկ, դիտողութիւն, կնճռ-
ագրական նկատողութիւններ, լուսանկար, եւն, ղրկել ու-
զածդ իսկ նոտագիրս։

Կը յուսամ որ Գարծիս մտադրածին ներ-
կութիւնները ներդաշնակութեան կը հանդի-
պին, նկատի առնելով դժուարութիւնները։ եւ ես ինքզինքս նոյնպիսի պիտի հանգս-
րիմ՝ եթէ իմ ոյդպիսի գործերս զոր ըրի եւ կ'ընեմ, եւ քաղաքներս զոր տես-
փեցի եւ կը նկարեմ զուր չեն վաստուած,
եւ ո եւ է օգուտ մը պիտի հասուցանեն
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ եւ ԿԱՆԳԻՆ։

Հ· ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

4 *փետր*. 1909

Հասցէս՝ P. Arsène Ghazikian

ILE DE St. LAZARE **VENISE** (ITALIE)

ԳՈՐԾԻՍ ՆՄՈՅՇԻՆ ԱՌԹԻՒ

ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՄԻ ԴԵՂԵՑԻԿ ԳՈՐԾ

Մի գեղեցիկ գործ որի վրա մենք մեծ հաճոյքով հրաւիրում ենք բոլոր հայ գրողների, թարգմանիչների և հրատարակիչների ուշադրութիւնը։

Այդ, գեղեցիկ, կասենք նոյն իսկ հսկայական գործը, գալիս է մեզ Վենետիկից, Մխիթարեան Միաբանութիւնից և գալիս է լրացնելու մի կարևոր պակաս, որ այնքան սաստիկ կերպով լրզգացվում էր մեր գրականութեան մէջ։

Նոր Մատենադարան – ահա ինչ է աւետում մեզ «Բազմավէպի» փետրուարի համարը. մի աշխատութիւն որ պէտք է լինի հայկական մտքի հայելի, որ պէտք է պարունակէ ցուցակը բոլոր այն հայ գրքերի, որոնք լոյս են տեսնված 1512 թուից, այսինքն առաջին հայ գրքի տպագրութիւնից, մինչև այսօր։ Ուրեմն Նոր մատենագիտութիւնը պէտք է տայ մեզ 392 տարվայ 1512–1904 հայ մատենագրութեան լիակատար ցուցակը։ Մինչէ իրաւունք չունենք ասելու, որ սա կը լինի մի գեղեցիկ և հսկայական գործ։ Ահիդ է, սա բոլովին նոր գործ չէ, որովհետև տարիներ առաջ 1883–ին , Միաբանութիւնը հրատարակեց «Հայկական Մատենագիտութիւն» անունով մի գիրք, բայց այն ինչ որ այժմ է հրատարակվում իբրև այդ աշխատութեան երկրորդ տպագրութիւն, հիմնովին բարեփոխուած է, սըրբագրված, ճոխացած, հետևաբար ներկայանում է բոլորովին մի նոր աշխատութիւն, մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք, որ 1883–ից ի վեր քը-սանամեայ չրջանում, ինչպիսի զարգացումն և բարեչրջումն է կրել հայ մատենագիտութիւնը։

«Բազմավէպի» յայտարարութիւնից երևում է, թէ ինչ մեծամեծ նեղութիւններ է կրել Միաբանութիւնը այդ մեծ գործը գլուխ բերելու համար։ Դա մի առ մի աչքից անցրել է վանքի գրատան մէջ գտնված բոլոր հայ գրքերը–տասժան աշխատութիւն – և բացի դրանից 2000 կրտորից աւելի գիրք է բերել տուել վանազան տեղերից։ Այդ բազմավաստակ աշխատութիւնը չատ թեթևացած կը լինէր, ի հարկէ, եթէ հայ հեղինակները, թարգմանիչները և հրատարակիչները, որոնց մի երկու տարի առաջ Միաբանութիւնը կոչ արեց մի մի օրինակ իրանց հեղինակութիւններից և հրատարակութիւնից ուղարկելով վանքին, նոյն իսկ ոչ իբրև նուէր, այլ փոխանակութեամբ, արձագանք տուած լինէին նրա կոչին և հրաւէրին։ «Աշխատասիրողը չատ դիմումներ ըրած է – գանգատվում է «Բազմավէպը» – բայց չատ քիչեր բաւեհաճում են պատասխանել»։

Այժմ ևս նա կրկնում է նոյն դիմումը և մենք ևս յորդորում ենք բոլոր մեր գրողներին, թարգմանիչներին, հրատարակիչներին, չը զլանալ մի մի, նոյն իսկ երկու երկու օրինակ ուղարկել «Բազմավէպի» խմբագրութեան իրանց գրուածներից, լաւ համոզված լինելով, որ դրանով նրանք կը թեթևացնեն այնպիսի մի ծանր և դժնդակ աշխատութիւն, որպիսին Հայ Մատենագիտութիւն կազմելու գործն է։

Դրա փոխարէն մենք, հայ գրողներս, կը ստանանք չուտով մի գեղեցիկ և օգտակար ու մեզ բոլորիս համար անհրաժեշտ մի հեղինակութիւն, որի համար առաջուց մեր չնորհաւորութիւնները և չնորհակալութիւնները ենք յայտնում Մխիթարեան բազմարդիւն Միաբանութեան, որ իր արժանաւոր ընդհանրական աբբահօր՝ Իգնատիոս Կիւրեղեան այքեպիսկոպոսի քահանայական յիսնամեայ յոբելեանի յիշատակին, մտածել է այդպիսի մի արժանաւոր ձօն մատուցանելու։

Հ(արություն) Ա(ճառեան)

Մայիս 1904, էջ. 28

«ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

«Մշակի» մէջ արդէն հաղորդված էր, որ Վենետիկի Մխիթարեան տպարանում սկսվել է այս վերնագիրն ունեցող մի նոր հրատարակութեան տպագրութիւնը։ Մենք ստացանք այդ

հրատարակութեան առաջին թերթը, որ բաւականաչափ նիւթ է տալիս հասկացողութիւն կազմելու ամբողջ գործի մասին։ Մեր ստացած տպաւորութիւնը հաղորդում ենք ընթերցող հասարակութեան։

Հանգուցեալ Հ. Գարեգին Վ. Ջարբհանալեանը Վենետիկի Մխիթարեանների մէջ ունէր իր անձին Մատենագիտութիւնը։ Նա զբաղված էր զրականութիւնների (թէ հայոց և թէ եւրոպական) պատմութեամբ և ունի մի չարք աշխատութիւններ, որոնցից մի քանիսը, օրինակ, հայոց հին գրականութեան պատմութիւնը, չունեն իրանց նմանը մեզանում։ Գրականութիւնների պատմութիւնը բաւական չը համարելով իր ընդարձակ տեղեկութիւնները ընթերցող հասարակութեան հաղորդելու համար, Հ. Ջարբհանալեան 1883 թուին հրատարակեց «Հայկական Մատենագիտութիւն» անունով աշխատութիւնը։ Դա մանր տառերով տպած մի ութսնաձալ հատոր է, 735 երեսից բազկացած և այժմս սպառված մի հրատարակութիւն է։ Իսկ թէ ինչ է նրա բովանդակութիւնը, — այդ արտայայտել է ինքը, հեղինակը, առաջին երեսի վրայ տպած այս խօսքերով։ «Այբուբենական կարգաւ տպագրութեան գիւտէն մինչև առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց»։ 371 տարի էր անցել հայերէն տպագրութեան սկզբից մինչև 1883 թուականը։ Հ. Ջարբհանալեանի ծրագիրն էր այդ ժամանակամիջոցում տպված բոլոր հայերէն գրքերի ցուցակը տալ։

Գործի դժուարութիւնը ինքն իրա ինքեան հասկանալի էր։ Պէտք էր ունենալ մի այնպիսի գրադարան, որի մէջ հաւաքված լինէին բոլոր հայերէն գրքերը։ Այդպիսի գրադարան այն ժամանակ չունէին Մխիթարեանները. բայց և այնպէս, եղած գրադարանն էլ այնքան հարուստ էր, որ Ջարբհանալեանի այդ գործը բաւական հարուստ մի ցուցակ էր։ Բայց ով գործ է ուներ այդ ցուցակի հետ, նա գիտէ, թէ որքան պակասութիւններ կան նրա մէջ, պակասութիւններ որոնք ոչ միայն տեղեկութիւնների ակնարկութիւնից էին առաջանում, այլ և դասաւորութեան, սիստեմի անկատարութիւնից։ Վարուց զգացւում էր այդ ցուցակը նորից մշակելու, լրացնելու անհրաժեշտութիւնը։ Եւ այդ գործը իր վրա վերցրեց Հ. Ալտէն Գազիկեան։ Նա բոլորովին այլ սիստեմ է մշակել. նրա «Նոր Մատենագիտութիւնը» ունի այնպիսի հարստութիւններ, որոնց մասին Ջարբհանալեանի ցուցակը հասկացողութիւն անգամ չունէր։ Օրինակ, բայ ենք անում «Աբովեան»։

Այս անունը գրաւում է ամբողջ երկար մեծ, մանրատառ սիւնակ, որովհետև բերված են ոչ միայն Թաչատուր Աբովեանի գրուածքները, այլ այն ամբողջ գրականութիւնը, որ վերաբերվում է Աբովեանին. այդ տեղ դուք կը տեսնէք եւ քննադատութիւններ, եւ կենսագրութիւններ, եւ ասանձին ուսումնասիրութիւններ։ Այնպէս որ հետաքրքրվողը կարող է գտնել հարուստ, բազմակողմանի ցուցմունքներ՝ Աբովեանին ուսումնասիրելու համար։

Հ. Գազիկեան զնում է ոչ միայն գրքի անունը, այլ և առանձին առանձին յիշատակում է գրքի իւրաքանչիւր նոր տպագրութիւնը ու նրա հաղորդած տեղեկութիւնները հասնում են մինչև ներկայ օրերը։ Տալ ամեն մի գրքի մասին, որքան կարելի է, բազմակողմանի տեղեկութիւններ — ահա ինչն է Հ. Գազիկեանի նպատակը։ Որքան մեծ աշխատանք պէտք է թափել այդպիսի մի նպատակ իրագործելու համար։ Հ. Գազիկեան նոյն իսկ չէ բաւականացել առանձին տպված գրքերով. նա դնում է և այն աշքի ընկնող աշխատութիւնները, որոնք տպագրված են միայն պարբերական հրատարակութիւնների մէջ։ Հ. Ջարբհանալեանը այսպիսի աշխատութիւնների հետ գործ չէ ունեցել. այժմ «Նոր Մատենագիտութիւնը երկպատիկ պիտի ստուարանայ, եթէ կատարվէ և այդ գործը։ Մենք միայն 16 երես ունենք մեր առջև և դեռ չենք կարող ասել, թէ որքան ճիշտ ու կատարեալ է «Նոր Մատենագիտութիւնը» իր բազմակողմանի, հարուստ ծրագրի բոլոր մանրամասնութիւնների մէջ։ Բայց չենք կարող այժմից իսկ չասել, որ այդ գործը մի հոյակապ ձեռնարկութեան տպաւորութիւն է թողնում մեզ վրա։ Նրա դիրքը մեծ է, իւրաքանչիւր երես բազկացած է երկու սիւնակից, տառերը փոքր են, տպագրութիւնը մաքուր։

Յանկանում ենք Հ. Գազիկեանին աջողութիւն իր այդ ծանր գործի մէջ։ «Նոր Մատենագիտութիւնը», որքան էլ ղերծ չը լինի պակասութիւններից, մի գեղեցիկ ապագայ պիտի դառնայ, որ Վենետիկի այժմեան Մխիթարեանները գիտեն աշխատել իրանց նշանաւոր նախնիքների նման։

Մշակ 1904 թ. 64 Լ(ևս)

ԴԱՐՁԱԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Այս մեծածաւալ և կարևոր գործի մասին ես ամիսներ առաջ խօսել եմ «Մշակի» մէջ, հիմնվելով նրա առաջին թերթի վրայ, որ Հ. Գազիկեան ուղարկել էր խմբագրութիւններին։

Այժմ ես ստացայ «Հայկական նոր Մատենագիտութեան» նոր 11 թերթեր էլ և ծանօթանալով գործին, աւելի մանրամասնօրէն չեմ կարող նորից մի քանի խօսքով հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը չը հրաւիրել Ա. Գազարի այդ նոր հրատարակութեան վրա։

Մատենագիտութեան հեղինակ Հ. Գազիկեանը չէ բաւականացել իր նախկին ծրագրով, աւելի ընդարձակել է նրան, աւելի բազմակողմանի է դարձրել։ Իմ առաջին յօդուածում ես արդէն չեշտել եմ, թէ որքան դժուարութիւններ պիտի յաղթահարէ Հ. Գազիկեանը, որպէս զի կարողանայ տալ Հայերէն բոլոր տպագրութիւնների ճիշտ, մանրամասն ցուցակը սկզբից մինչև այժմ։ Դէմքաւորը այն է, որ «Նոր Մատենագիտութիւնը» չէ բաւականանում գրքերի վերնագիրները, տպագրութեան ժամանակը, տեղը ցոյց տալով։ Դա կը լիներ մի մեքենական աշխատանք, որ, չը նայած իր դժուարութեան, հեշտ իրագործելի է։ Բայց Հ. Գազիկեան կամեցել

է գրքերի և հեղինակների մասին բազմակողմանի տեղեկութիւններ էլ տալ, ուստի բերում է աչքի ընկնող գրքերի, մանաւանդ հին տպագրութիւնների լովանդակութիւնը, յիշատակարանները և այլ այսպիսի տեղեկութիւններ։

«Մատենագիտութեան» դիմով ընթերցողը միայն այս կամ այն հեղինակի գրքերի ցուցակը չէ գտնում, այլ և ցուցմունքներ թէ առաջ երբ և ուր է խօսվել այս կամ այն գրքի, հեղինակի մասին։

Այս այս բոլորի մասին խօսել եմ իմ առաջին յօդուածում։

Այժմ կը ծանօթացնեմ այն ծրագրական նորութիւնների հետ, որ յետագայ թերթերում մտցրել է Հ. Պազիկեանը, դրանով աւելի ևս բարձրացնելով իր աշխատութեան նշանակութիւնը։ Հ. Պազիկեանը այլ ևս բաւական չէ համարում ցոյց տալ, թէ այս ինչ գրքի մասին խօսված է այս ինչ լրագրի կամ ամսագրի մէջ։ Կարևոր դէպքերում նա ուղղակի դնում է կտորներ այդ քննադատութիւններից։ Օրինակ, բայց ևնք անում Հ. Ալտէն Այտընեանի աշխատութիւնները, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղը գրաւում է յայտնի «Քննական Բերականութիւնը»։ Հ. Պազիկեան նախ և առաջ դնում է գրքի մանրամասն բովանդակութիւնը, ապա բերում է հայազէտ Պետերմանի քննութիւնը, արտատպելով «Սիօն» ամսագրից. այդ քննութիւնը գրաւել է «Մատենագիտութեան» 3½ սիւնակներ, մանր տառերով։ Անցնելով Հ. Այտընեանի միւս աշխատութիւններին, Հ. Պազիկեան բերում է հեղինակի գրած առաջաբաններից կտորներ, որոնք ընթերցողին հասկացողութիւն են տալիս այդ գրքերի մասին։

Իսկ թէ որպիսի մեծ ուշադրութեամբ է վերաբերվել Հ. Պազիկեան դէպի մեր նշանաւոր քերականագէտը, երևում է այս տեղեկութիւններից, որոնք վերաբերվում են Հ. Այտընեանի կենսագրութեան։ Ահա տեղեկութիւնների վերնագիրները. 1) Դրուածներ, 2) Ջօբէլեանին առթիւ, 3) Այտընեան Լուսեցագիտական հիմնարկութեան առթիւ, 4) Այտընեան և աշխարհիկ լեզուն, 5) Մահուան առթիւ։ Իւրաքանչիւր վերնագրի տակ հաւաքված են մի խումբ ցուցմունքներ զանազան լրագիրների և հրատարակութիւնների մէջ եղած յօդուածների մասին։

Այսպիսի մանրամասնութիւններ բովանդակող ծրագիրն է պատճառ, որ «Նոր Մատենագիտութիւնը» Հ. Ալիշանի լեզուաւոր գործունէութեան նուիրել է ամբողջ 17 երես։ Ոչինչ չէ մոռացված. նոյն իսկ Ալիշանի այն յօդուածները, որոնք զանազան ժամանակ տպագրվել են Բազմավէպի մէջ, մանրամասն արձանագրված են բովանդակութիւններով ոչ միայն տպված, այլ և անտիպ աշխատութիւնները։

Մի ուրիշ նորութիւնն էլ այն է, որ Հ. Պազիկեան, բերելով մի հեղինակի տպագրած գրքերի ցուցակը, տալիս է և այն աչխատութիւնների վերնագիրները, որոնք առանձին գրքերով չեն հրատարակված, բայց տպուած են զանազան պարբերական հրատարակութիւնների մէջ։ Ես չեմ ուզում բացատրել, թէ որքան տաժանակիր աշխատանք է որոնել լրագիրների, ամսագրերի կոյտերի մէջ մի հեղինակի գրուածքները։ Դժուարութիւնը ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է։ Ես հէնց այդ դժուարութեամբ եմ բացատրում այն, որ այդ տեղեկութիւնները, գոնէ ինձ յայտնի մի քանի դէպքերում, միանգամայն լիակատար չեն։

Օրինակ, Ալհարոնեանի[1] գրուածքների ցուցակը սաստիկ թերի է։ Այտընեանի հեղինակութիւնների մէջ չէ յիշված «Աէր արտաքսված» վէպը որ տպուած է «Մշակի» մէջ։

Շատ գնահատելի է և երկրորդ նորութիւնը։ Հ. Պազիկեան միայն գրքերի հետ գործ չունի, նա տեղեկութիւններ տալիս է և գրական հասարակական հարցերի մասին։ «Նոր Մատենագիտութիւնը կազմված է հեղինակների և գրքերի այբուբենական կարգով, բայց յանկարծ գալիս են անուններ, որոնք ոչ հեղինակ են, ոչ մի հեղինակի աչխատութիւններ. Այսպէս, է «օրինակ, Աչխարհաբար լեզու». դրա տակ չարուած են աչխարհաբարի քերականութեան բոլոր հեղինակների անունները։ Այդ դեռ հեչտ է։ Բայց ահա հետևում է «Աչխարհաբարի և Գրաբարի խընդիրներ». այստեղ կայ տաժանելի աչխատանք։ Երեք սիւնակ տեղեկութիւններ են հին և նոր հրատարակութիւններից. աչքը չլանում է համարներ, թուականներ ցոյց տուող թուանչանների բազմութիւնից։ Բարեկարգ վանքում նստած վարդապետից միայն կարելի է այդպիսի մանրակրկիտ համբերատարութեան սպասել։

Ես միայն մի քանի փաստեր բերի, ամենից չատ աչքի ընկնողներից։

Բայց կարծում եմ, որ այսքանն էլ բաւական է, որ ընթերցողը իմանայ թէ ինչ մատենագրական գանձ է պատրաստվում Վենետիկի Մխիթարեան վանքի մէջ։ Պակասութիւններ էլ, ի հարկէ կան այս հսկայ աչխատութեան մէջ. երբ մանրամասն տեղեկութիւններ տրվում են Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Այվազեանի մասին. այդ, ի հարկէ, չատ և չատ հասկանալի է։ Բայց անհասկանալի է թէ ինչու այդ նշանաւոր գրողի կողքին դրված է Նրա եղբայր Յովհաննէսը, որ որքան էլ աչխարհահռչակ ծովանկարիչ էր, բայց հայկական գրականութեան մէջ, որքան էլ սա համեստ ու խեղճ բան լինի, տեղ բռնելու իրաւունքը չունի նա, քանի որ միչտ խորթ է եղել, թէ հայոց լեզուին և թէ գրականութեան։ Հ. Պազիկեան գրել է Այվազովսկու անուան հանդէպ ոչ թէ նրա գրուածքները, այլ նրա մասին գրուած յօդուածների ցանկը։ Բայց այդ յօդուածները իրանց հեղինակների սեփհականութիւնն են և ոչ թէ Այվազովսկուն են պատկանում։ Չեւևելով

1. Պ. Լէոի դիտողութիւնը իրաւացի է. ինչպէս վերևում, ծրագիրս հետզհետէ ընդարձակուած րլլալով նախընթացաբար քննած լրագիրներուս և հանդէսներուս այդ անուակի գրութիւնները չէի հաւաքած. կրկին պիտի աչքէ անցընէի. ոչ միայն Ահարոնեանի, այլ և Աղայեանի, Լրիցեանի, են, ևն, յօդուածները դրեթէ բոլոր կը պակսին, բայց ես զանոնք հաւաքած և նշանակած եմ իմ ինքնաեալ պրակիս մէջ։ Յաւելուածով կը դարմանուի ամէն ինչ։

այդ ուղղութեան, Հ. Վազիկեան «Հայկական նոր Մատենագիտութիւն» անունը կրող գրքի մէջ պիտի գետեղէ և այն անունները որոնք յայտնի են դարձել պետական և հասարակական գործունէութեան ասպարէզներում, օրինակ՝ Նուպար–փաշա, Լազարեաններ, Օրբիս–Մելիքով և այլն։ Բայց այդ դէպքում վիրաւորվողը կը լինի հայոց գրականութիւնը։ Աւելի լաւ է հետևել որոշ, խիստ սիստեմի [1]։

Սրանք, սակայն, այնպիսի պակասութիւններ չեն, որոնցից չափազանց ընասվէր գրականութեան պատմութիւնը։

Հ. Վազիկեանի գործը ունի և ակամայ պակասութիւններ, որոնք առաջանում են անկախ հանգամանքներից. այսինքն նիւթերի, տեղեկութիւնների բացակայութիւնից։ Այսպիսի գործերում մի մարդու ոյժերը, որքան էլ մեծ լինեն, բաւական չեն։ Պէտք է օգնել, պէտք է թեթևացնել աշխատութեան անասելի ծանրութիւնը։ Հ. Վազիկեան չատ է աշխատել, որ իրան օգնեն։ Նա դիմում է հեղինակներին, թարգմանիչներին, հրատարակիչներին, խնդրում է գրքեր ուղարկել։ Բայց ինչպէս ուրիշ չատ այդպիսի դէպքերում, չատ քչերն են ուշադրութիւն դարձնում այդ դիմումների վրայ։ Եւ այսպիսի մի անկուլտուրական վերաբերմունքից յետոյ էլ մենք դեռ իրաւունք կունենա՞նք կատարեալ, անթերի գործ պահանջելու։

Շնորհակալ լինենք, որ վենետիկի միաբանութիւնը դարերի ընթացքում խնամքով հաւաքել ու պահել է իր ձեռքն ընկած ամեն մի հայերէն տպագրութիւն։ Եթէ չը լինէր այս հանգամանքը, մենք այսօր չը պիտի ստանայինք այնպիսի պատկառելի, իւրաքանչիւր գրագէտին հարկաւոր աշխատութիւն, ինչպիսին է «Հայկական Նոր Մատենագրութիւնը»։

Մշակ 1904. թ. 214. Լ(ևոն)

ԴՐՔԵՐ ԵՒ ՄԱՐԴԻՑ

Ֆանի մը օր առաջ ստացայ առաջին պրակը «Նոր Մատենագիտութեան» զոր սկսած է հրատարակել Հ. Արսէն Վազիկեան։ Այդ առաջին պրակը բաւական որոշ գաղափար կու տայ ամբողջ աշխատութեան վրայ, և այդ գաղափարը վերջին ծայր նպաստաւոր է։ Հ. Վազիկեան կ'ուզէ մեզի ամբողջական ցուցակը տալ հայերէն լեզուով տպագրուած բոլոր գրքերուն, գրքոյկներուն, պարբերականներուն՝ տպագրութեան գիւտէն մինչև այսօր։ Ուղեցեալ Հ. Գաբրիէլ Զարբհանէլեանն է որ հայոց մէջ առաջին փորձն ըրած է այդ ցուցակը կազմելու, և հրատարակած է «Հայկական Մատենագիտութիւն» մը, որ ցայդ միակ աշխատութիւնը եղած է իր տեսակին մէջ. այդ գործը հեռու էր ամբողջական ու կատարեալ ըլլալէ. յարգելի Մխիթարեանը իր ցուցակը կազմած էր՝ մեծ մասամբ անուղղակի ազբիւրներու դիմելով, ու սխալներ ինչպէս և պակասներ չատ կային իր գործին մէջ։ Հ. Վազիկեան վերսկսելով իր նախորդին աշխատութիւնը, բաւեզգուշութիւն ունեցած է ուղղակի քննելու իր նիւթը – օգտուելով գրքերու և պարբերականներու այն ճոխ հաւաքածոյէն զոր այժմ ունի Ս. Վազարու վանքը և որ Հ. Զարբհանէլեանի օրով չատ պակասաւոր էր։ Վանքին մէջ պակսած գրքերուն ու պարբերականներուն վրայ ալ որոշ ու ճշգրիտ ծանօթութիւններ ունենալու համար, Հ. Վազիկեան կատարած է բոլոր հարկ եղած դիմումները, յուրջ քննութենէ անցուցած է իրեն ղրկուած տեղեկութիւնները, ո և է չանք չէ խնայած վերջապէս՝ իր գործը կատարեալ ու անթերի ընելու համար։ Ցաջողած է բացարձակապէս։ Չեմ գիտեր. ոչ մէկ միջոց չունիմ այդ մասին որոշ դատաստան յայտնելու համար. և արդէն այդպիսի ամենադժուարին գործի մը մէջ՝ վերջնական ու բացարձակ կատարելութիւն անհնար է. սա միայն հաստատ է որ Հ. Վա-

1. «Հանրագիտարան Հայ կեանքի»ն արդէն կ'արդարացնէ Ալվազովսկիին Մատենագիտութեան դէմն ներս մանելը՝ քանի որ հայ է. ա՛ս ալ չըլլար՝ արդէն սիպուած էի դնել իր անունը՝ քանի որ առանձին տեսրակ մ'ելած է իր անունով, (տես Հացուկի Հ. Վ.)։ Բայց ես կը հարցընեմ Գ. Լէօի. ինչ իրաւունք ունին Շահասը, Իսրայէլ Օրին և բազմաթիւ նմանները «Հայկական տպագրութեան» մէջ մանելու. կը պատասխանէ. «.... Հետևելով մեր գրականութեան, ես չէի կարող չը հետևել և մեր կեանքին, որովհետև այդ երկուքը–կեանք և գրականութիւն – չէ կարելի բաժանել իրարից։ .... ինձ սաւսի էին թէ գա գիտնական ժեւ չէ։ Թող այդպէս էլ լինի։ Ես միւոք էլ չեմ ունեցել սալ մի գիտնական աշխատութիւն, եթէ այդպիսի աշխատութեան հիմնական յատկութիւնը պիտի լինի չոր ու ցամաք պատմուածքը, եթէ գիտնականութեան համար պէտք է փակվել ընտրած ճիւղի սահմաններում, ենթադրելով թէ ընթերցողը գիտէ։ Ո՛չ։ Մեր ժողովուրդը – ես ամենից առաջ նրան եմ աչքի առջև ունեցել – ոչինչ չը գիտէ իր անցեալի մասին։ Իմ ուժերիս ներածին չափ օգնել նրան մի մասչելի, կենդանի կերպով պատմված գործով – այս էր իմ ամբողջ ժեռուը». «Հայկական տպագրութեան» էջ ատիպ, երկու խօսք, էջ 4։

Չէ՞ մի որ ե՛ս էլ նոյն մտքերն ու զգացումներն եմ ունեցել. ի նմին պատճի կամք, և կը համարիմ որ ո՛վ ալ այսպիսի աշխատութեանց զբաղի, մեզի պատճակից պիտի ըլլայ։ Ես շատ անգամ փափաք ունեցած էի կարդալ Լորիս–Մելիքովի, Պակևիչի, Տէր–Պետրոսեանի, Ալիշանի, Տաշեանի, կենսագրութիւնները, բայց ո՞ր գտնել. արդ ինչպէս կրնայի քննել ժեռքս և չընդհակել անոնց վրայ խօսող էջերը, ուրիշ ինչի նման շատերու փափաքին գոհացում տալու դիտումով, քէև գիտնայի որ ահագին՝ նոր նեգութիւններ կ'աւելցնէի ես ինծի։ Պ. Լէօի այդ դիտողութիւնները կարդալէս վերջ՝ գրեցի իրեն՝ ծրագիրս պարզելով, և հետևեալը պատասխանեց. «Եղեւտուկ, Օգոստոսի 11, 1904. .... Ձեր աշխատութեան վերաբերմամբ ինչ կարող եմ ասել, եթէ ոչ միայն հիացմունքս յայտնել։ Ալն ծաղիրը, որ Ֆուք հաղորդել էք ինձ Ձեր առաջին նամակով, բազմապատկեց հիացմունքս և ես կարող եմ միայն աղոթութիւն ցանկալ Ձեզ՝ այդ հսկայական մտայղութիւնն էլ իրագործելու։ Ձեր «Մատենադիտութիւնը» իրապէս մի անգին գործ կը դառնայ, եթէ աւելացնէք և այն, ինչ գրել էք ինձ, — եթէ բարեհաճէիք ուղարկել ինձ մի նոր մերքի, որին մէջ Ձեր նոր ծրագրի իրագործումը տեսնէի, ես ուրախութեամբ նորից մի յօդուած կը գրէի «Մշակի» մէջ»։

**

գիկեան չատ լրջօրէն ըմբռնած է իր գործը, և անոր կատարելութեան համար ըրած է մարդկայնօրէն կարելի եղած բոլոր ջանքերը։ Ասի մեծ արժանիք մըն է զոր պէտք է գնահատել։ Կայ ուրիշ արժանիք մըն ալ։ Դիւրին չէր, Հ. Պազիկեանի պէս երիտասարդ ու խանդավառ մտքի մը համար, որ արուեստագէտի չատ սիրուն խառնուածք մը ի յայտ բերած է Ռոսիանի և Տանդէի գեղեցիկ թարգմանութիւններով, լծուիլ այսպիսի չոր ու ձանձրանալի գործի մը, անոր զոհել ահագին մաս մը իր ժամանակէն ու իր ուժերէն. Հ. Պազիկեան այդ զոհողութիւնն ըրած է լիակատար կերպով, և ահա կու տայ մեզի արդիւնքը իր երկայն ջանքերուն. այդ արդիւնքը չատ գեղեցիկ է. ու բոլոր անոնք որ մեր մէջ հայ մտքին զարգացման պատմութեամբ կը զբաղին, երախտագէտ ըլլալու են երիտասարդ ու աշխատասէր Մխիթարեանին, որ իրենց կ'ընծայէ խնամոտ համապատկեր մը հայ մտաւոր գործունէութեան. ինչ որ անհնարապէս կը բազմապատկէ այդ աշխատութեան արժանիքը, այն է որ Հ. Պազիկեան չէ չատացած պարզ ցուցակ մը կազմելով. իր ծրագիրը չատ աւելի լայն է եղած. Հ. Պազիկեանի «Մատենագիտութիւնը» թղթատող մը հոն պիտի գտնէ իւրաքանչիւր հայ հեղինակի անունին քով՝ ոչ միայն անոր գրքի ձևով հրատարակութիւնները ցուցակը, անոնց անձնիւրին վերաբերող բոլոր մանրամասնութիւններով, այլ և այդ հեղինակին թերթերու, հանդէսներու մէջ հրատարակած յօդուածներուն ինչպէս և անոր օտար լեզուներով հրատարակած աշխատութիւններուն վրայ տեղեկութիւններ, անոր գործերուն մասին թերթերու, հանդէսներու, կամ գրքերու մէջ լոյս տեսած յօդուածներու, կենսագրականներու, քննադատականներու թուումը, երբեմն հատուածներու յիշատակումով ու մերթ նոյն իսկ կենսագրական ծանօթութիւններ՝ կարևոր հեղինակներու մասին։

Ահագին աշխատանքը զոր Հ. Պազիկեան թափած է այս ծրագիրն իրագործելու համար, պայծառ ու կոկիկ մեթոդը որով կատարած է այդ գործը, ամէն դրուատիքի արժանի կը կացուցանեն այդ աշխատութիւնը։

Ազատամարտ, 1904, թ. 4–5, էջ 90–91։ Ա. Չօպանեան

Ս. Պատրիարքը ստացած է այս օրերս Նոր Մատենագիտութեան (Bibliographie) առաջին պրակը, մասնաւոր յարգական նամակով մը, որով կը խնդրուի իր կարծիքը և դիտողութիւնները, այս աշխատութեան համար։

Այս գործին մէջ եկեղեցական հեղինակներու առանձին տեղ մը տրուած ըլլալով, բաց ի միւս նկատմունքներէն, Ս. Պատրիարքը այս հեղինակներու մասին ալ իր կարծիքը և դիտողութիւնը պիտի յայտնէ[1]։

Մատենագիտութիւն մը հրատարակելու գաղափարը առաջին անգամ յղացողը եղած է հանգուցեալ Հ. Գ. Զարբհանէլեան[2], որուն մատենագրական ծառայութիւնները ամէն տեն և ամէն առթիւ յիշատակուած են։

1883ին ինքն էր որ առաջին անգամ հրատարակեց, այբուբենական կարգով տպագրութեան գիւտէն մինչև այդ թուականը եղած հրատարակութեանց ցանկը, որ իբր նախաիրիճ և իր տեսակին մէջ ամենադժուարին գործ, չէ կրցած զերծ մնալ խոչոր պակասութիւններէ։ Այդ բանը զգացուելով, 1899ին ձեռնարկուեցաւ Մատենագիտութեան մէկ նոր տպագրութիւնը ընելու, կարելի եղած բարեփոխութիւններով, սրբագրութիւններով և յաւելումներով։ Չինգ տարուան[3] աշխատութեամբ երևան հանուած այս գործին առաջին պրակը, իր ստացած կատարելագործութեամբը և ճոխացմամբը և նոյն իսկ ուղղութեամբը բոլորովին նոր գործ մըն է, և բնաւ չի յիշեցներ նախորդ Մատենագիտութիւնը։

Նախ պէտք է ըսել թէ առաջին հայերէն տպագիր երկը որ 1565 ցոյց կուտար Հ. Զարբհանէլեան, նոր պրպտումներու չնորհիւ մինչև 1512 իջած է։ Հետևաբար 1512էն մինչև 1904 մեր գրական, նուիթեան ու տպագրութեան պատկերացումն է այս գործը, որ լոկ գիրքերու ցուցակ մը չէ։

Այս երկրորդ տպագրութեան առթիւ, դասակարգութեան ձևը՝ միայն գիրքերու անուանց հաձայն չէ եղած, այլ նաև հեղինակներու, թարգմանիչներու անուններուն, նիւթերուն և վիճրջապէս թուականներուն կարգով ալ դասակարգուած է։ Նոյնպէս, համոզում գոյացած ըլլալով թէ որչափ գիրքերու նոյնքան լրագրաց մէջ չահեկանութիւն և կարևորութիւն ունեցող կրօնական, գիտական և բարոյական նիւթեր պակաս չեն եղած, նշանակուած են լրագրաց մէջ երևցած բանասիրական, լեզուական, գրական և ուղղագրական յօդուածները, բոլոր հրատարակեալ գիրքերու վրայ գրուած քննադատական և մատենախօսական գրութիւնները, և գրքերու վրայ տրուած տեղեկութիւնները։

Պուրսա, 1904, թ. 1588.

1. Ինձի ղրկուած ղիւտղութիւններէր չէն արդարացներ այդ խօսքերը. այդ նիւթերու մասին ո և է դիտողութիւն եղած չէ ինձի ոչ նամակով և ոչ ալ հրապարակաւ։

2. Սխալ է այս տեղեկութիւնը. Մատենագիտութիւն հրատարակելու գաղափարն առաջին անգամ յղացողն եղած է Հ. Իգնատիոս (որ և եպիսկ.) Փափազեան. «Մեզ մէ շատ ատրի յատուց՝..... Ինձ. Իգնատիոս Փափազեան, մանր ու համբերող նրկայնմտութեամբ հաւաքեր էր հայկական տպագրութեանց ցուցակ մը, հասցընելով մինչև դարուս սկիզբը։ Իր ձեռագիր երկասիրութեանց մէջ հանդիպելով այս օգտակար և հետաքրքնական հաւաքմանն, ուզեցինք կատարելագործել իր պակասը, և լրացընել՝ հասցընելով գայն մինչև մեր օրերը». Հ. Զարպհան. «Մատենագիտութիւն», էջ փ։ Կեցած է դեռ Փափազեանի ժեռագիրը. կոկիկ և համակրելի ծրագրով և գրաբար լեզուով գործ մը, ուրկէ առած է Հ. Զարպհան. բոլոր հին տպագրութիւնները. ո՞ւր էր թէ անոր ծրագրին հետևած ըլլար....

3. Չինգ տարուան աշխատութիւն չէ գործս. սկսած եմ 1898ին և 1905ին վերջերը՝ հիւանդութեանս պատճառաւ դադրեցուցած. և կ'ըլլայ 8 տարի. 9ին մէջ եմ հիմա,

Այս տողերը կարդացողն անշուշտ հարցուց ինքն իրեն Քէ այս գործը գեանէՆ բուսեր է . . . . Սուրհանդակի խմբագրը կամ այդ տողերը քելադրողը փոքրիկ նեղութիւնն անգամ չանձն չեն առներ յիշելու անունն աշխատասիրողին՝ որուն մատներուն ծայրերը՝ լրագիրներու և հանդէսներու էջերը գարձընելէն՝ մաշե՛ր են արիւն գալու աստիճան, որուն աչքերուն լոյսը խաւարեր է այդ էջերուն մէջ յօդուած, գիրք, կենսագրական, ևն, փնտռելէն . . . .

Սուրհանդակի յիշած դիտողութիւնները պարունակող նամակը սպիտակած եմ հոս դնել .

Պատրիարքարան Հայոց
Կոստանդնուպոլիս *ի 19 հոկտեմբ. 1904*

Վեր. Է. Արսէն Վրդ. Ղազիկեան
ի Վենետիկ .

Հոգեշնորհ Սիրելի .

Յունիս 22 թուակիր նամակդ ստացած եմ ժամանակին . Աւելի կանուխ պատասխանած լինելու էի , եթէ հանդարտ կերպով և ուշադիր պէտ գրելու պատեհը ունեցած լինէի . Ջեմ դադար այլ պարագային վրայ որ Ջեր կ . գոլով անցնելում զՋեզ ծանչնալու բարեբաղդութենէդ զրկուած էր . . . . .

Առաջին տպաւորութիւնս , և գործոյն ընդհանուր կազմակերպութեան վրայ տեսութիւնս , որ պատեաւոր է ըստ ամենայնի , կը մաղթեմ կարճ և օգտութիւնս և տակուն համբերատարութիւն , որ վաղագոյն որչափ հնար է յաջողիք ի գլուխ հանել . . . . .

Գերազանցապէս օգտակար կը գտնեմ որ և է հրատարակութեան մը վրայ , յատուկ կամ պարբերական հրատարակութեանց գրածներուն ցուցակը — բուն մատենագիտութեան ծիրքը — որուն աշխատութի լինելը կ'զգայի . թէպէտ արտաքին փայլը մեծ չըլլայ , բայց օգուտն է մեծամեծ ; բայց նոյնպէս օգտակար չեմ դատեր գիրքի մը բովանդակութեան մանրամասնաբար ցուցակը , զոր գրչագրաց համար կը նախընտրեմք , այլ ոչ տպագրաց համար . Այս տեսութեամբ 49 էջէն մինչև 57 է . Ալիշանի «Այրարատ»ին բոլոր յօդուածներուն ցուցակը ի զուր հատորը կ'ստուարացնէ , մինչ այդ մանրամասնութիւնը բուն գիրքի կամ հատորը ծեռքի տակ ունենալէ ետքը կը վնտռուին , և այն առթիւ հատորին մէջ կը գտնուին [1] , թող որ եթէ այդ ոչը բոլոր նմանօրինակ հրատարակութեանց վրայ տարածուէր , քանի մը in foglioներ պէտք էր կազմել . իսկ քանի մը հատորի միայն ըմբռնել՝ համեմատական չափերէն դուրս եւած կը լինէր . (Ինչո՞ւ քանի մը հատորի միայն , ամէն ազգային գրոց . և ինչ ընտ քանի մը հատ in folioներ կազմելէ) .

(Հոս երկարօրէն կը խօսի գրաշարական կազմութեան վրայ , յետոյ Մատենագիտութիւն բառին վրայ , նմոյշին համարին վրայ՝ որ առժամանակեայ բան մըն էր , և ապա կ'անցնի Բնծայականին) :

Ջօրի հրևանի մէջ ալ կարծեմ աւելի իրական և արդար կ'ըլլար , որ «Մատենագիրք և քարգմանիչք ոխտիս» գրուէր , իբր նուէրի տէր , քանի թէ ազգիս , որոց խոստքը թերևս լոյս ալ չտեսնցու այդ նուէրի մասին [2] . . . . . .

Ողջունիս սիրոյ և քաջալերի զգացմամբ մնամ Սիրելութեանդ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԾՆՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԴԻՏՈՒԹԻՒՆ

Է . Գ . Ջարպհանէլեանի « Հայկական Մատենագիտութիւն »ը վաղուց արդէն սպառած լինելով , Է . Ա . Ղազիկեան ձեռնարկած է նոր մը հրատարակելու , բայց բոլորովին նոր ու ընդարձակ ոճով մը որ 1512էն սկսած մինչև 1904 հայերէն լեզուով բոլոր հրատարակութիւնների ցանկը մանրամասն տեղեկութիւններով տալէ զատ , ո և է գրքի անունը փնտռելու և գտնելու զանազան դիւրութիւններ ընձեռած է :

Է . Ա . Ղազիկեան իր աշխատութիւնների այս գլուխ գործոցը գովելի փափկանկատութեամբ մը նուիրած է Վենետկի Մխիթ . Միաբանութեան Աբբահայր Գեր . Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Կիւրեղեանին որի քահանայութեան յիսնամեայ յոբելինի հանդէսը կատարուեցաւ այս տարի և որի ձեռնադրած քահանայներէ մէկն ալ է ինք Է . Ա . Ղազիկեան :

Սոյն Մատենագիտութեան առաջին թերթն որ իբրև նմոյշ լոյս տեսած է այժմ , ցոյց կու տայ թէ ի՞նչ մանրակրկիտ և երկարատև ուսումնասիրութիւնների արգիւնք մը պիտի լինի այս ընդարձակ գործ :

Արմաւիա 1904 , ԺՐ տարի , թ . 40 .

1. Այո՛ , գիրքը ժեռքը ունեցողը՝ բովանդակութեան մէջ կը նայի , և հատորին մէջ կը փնտռէ և կը գտնէ . իսկ չունեցո՛ղը . արդ լաւ չէ՞ որ գիրքը ժեռքը չունեցողը տեսնէ Գործին մէջ անոր բովանդակութիւնը , և ի հարկին դիմէ ունեցողի մը կամ նոյն իսկ գիրքը գնէ՝ անկէ օգտուելու համար : Եթէ ես , օրինակ , Պ . Լէօի « Հայկական տպագրութիւն » գործը դնէի անցնէի , ով ի՞նչ պիտի հասկնար անոր պարունակած Հայ կեանքի վերաբերեալ հազարումէկ կենսական խնդիրներու մասին : Եթէ Հ . Աթոռնեանի , Հ . Տաշեանի , ևն , բանասիրական գործերը դնէի անցնէի , ով պիտի երազեր անոնց շօշափած այլ և այլ խնդիրները : Ալիշան «Սիսուան»ին մէջ Ջէյքունի մասին խօսած տեղն՝ ոչ միայն կը յիշէ Ալամկերեանի « Ուղեւոր կամ Ջէյքուն » գործը , այլ և « Ա՛ռ գրուած հեղինակին առաքե՛ կ'ըսէ , զգանկացողս կենսական և բանասիրական գիտելեաց , նշանակելով ի սորին զգանկ բովանդակութեան զրոցն » , էջ 536 , ու ներքեւը գրելի բոլոր բովանդակութիւնը կը դնէ , և « Սիսուան » գիրքը՝ « Մատենագիտութիւն » մը չէ : « Այրարատ » գիրքն ունեցող Արքեպիսկոպոսի մը համար կըրնայ աւելորդ համարուիլ անոր բովանդակութիւնը . բայց իմ աչքերս կը դիտեն նաև Մանուշակի երկնահուպ սարերն իր խաչովն ու հրացանովն օրհնող Տէր Յակոբ քահանան ալ :

2. Պէտք էի աշխարհիս երես կողմը հայ գրագէտներուն և քարգմանիչներուն մէյմէկ շրջաբերական զրկել՝ անոնց հաւանութիւնը առնելու համար . մատդրուքիւն չըրի , mea culpa ! Է . Տաշեանի օրինակէն քաջալերուեցայ այդ տիպ քայլը ընելու , համաբերով որ անհաճոյ բան մը չէ ըսած , մասնելով մանաւանդ որ Հայ գրագէտներուն ու քարգմանիչներուն անձանօթ չէ Մխիթարեան մատուռին վրայ ունեցած խնամքն այն Անձին՝ որուն կ'ընծայէին իր հովանոյն տակ ճոնչող մատուռին այն խոյրիքը որ փնջուած էր իրենց աշխատութեանց : Եթէ սոյն դիտողութիւնն ընողը քարգման ճանչնայի Ազգային գրագէտներուն՝ կը փոխէի և ե՛ս ինքնին կ'ընծայէի : Բայց որովհետև չեմ ճանչնար , ընծայականը իր նախնական ձևին մէջ կր մնայ և վերջին պրակին հետ լոյս կը տեսնէ , քանի որ ոչ մէկ ազգային գրագէտ դիտողութիւն մը չըրաւ ինծի այդ մասին :

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

1883-ին Ս. Պազարի մամուլէն լոյս տեսած էր «Հայկական Մատենագիտութիւն» անունով հատոր մը, որ մինչև նոյն տարին լոյս տեսած հայերէն գրքերու մէկ ցուցակն էր։ Շատ բաներ պակաս էին այդ հատորէն, և բնական էր, քանի որ առաջին փորձն էր։ Հիմա իր ուրիչ կարևոր հեղինակութիւններովը ծանօթ Հ. Արսէն Վ. Պազիկեան այդ երկասիրութիւնը հիմնովին փոփոխելով՝ սկսած է նոր տպագրութեամբ ի լոյս հանել, ճոխացած պատկերներով, մանրամասն տեղեկութիւններով, զանազան թերթերու մէջ լոյս տեսած քննադատական ծանօթութիւններով, զանազան թերթերու մէջ լոյս տեսած կարևոր յօդուածներու յիշատակութեամբ, և նոյն իսկ հայ հեղինակներու օտար լեզուներով գրած երկասիրութիւններու ցուցումով։ Մեզ ղրկուած նմոյշները ցոյց կու տան, թէ ամէն կերպով կատարեալ, խիստ գնահատելի և շատ կարևոր գործ մը պիտի ըլլայ Հ. Ա. Վ. Պազիկեանի «Նոր Մատենագիտութիւն»ը։ Պիտի ըլլան սակայն մի քանի անխուսափելի սխալներ, անկախ Հեղինակին կամքէն. օրինակ՝ Աբշակ Ալթունեանի հեղինակութեամբ տարիներ առաջ լոյս տեսած «Տեղեկագրութիւն Հայոց գաղթականութեան ի Մոլտո-Վլալաքիա, եւն». գիրքն իբր թէ տպուած ըլլայ Ֆոքշան, ինչպէս կ'երևի նոյն գրքին վրան, հետևաբար Հ. Ա. Պազիկեանն ստիպուած է այսպէս նշանակել իր «Նոր Մատենագիտութեան» մէջ [1]։ Բայց չատեր գիտեն թէ այդ գիրքը տպուած է Կ. Պոլսի մէջ։ Ուրիշ օրինակ մը. անցեալ տարի իբր թէ վառնայի մէջ վուլքօ տպարանէն ի «Rue Dankoff?) լոյս տեսած է «Հ. Ե». կեղծ ստորագրութեամբ 7 երեսէ բաղկացած հայհոյալից տետրակ մը։ Հ. Պազիկեան ստիպուած է նոյնութեամբ արձանագրել իր գրքին մէջ։ Բայց այդ տետրակը լոյս տեսած է հոս, Պարիսի մէջ. իսկ վառնայի մէջ «Voulko» անունով տպարան երբեք գոյութիւն չէ ունեցած։ Այս մանրամասնութիւնները կը յիշենք անոր համար, որպէս զի խստապահանջ չըլլանք ամէն բանի մէջ։

Բանասէր, Ձ տարի, 1904, թ. 5–7. էջ 189։

Ա. Ց. Բասմաճեան

Ինչ որ յաւէտ անմահ պիտի թողու Հ. Արսէն Պազիկեանի անունը, զայն մոռցանք զուրցել։ Իր հրատարակել սկսած Մատենագիտութիւնը։ Ջարպհանէլեան իրմէ առաջ նմանօրինակ երկասիրութիւն մը ունի թէև, այդ գործը սակայն հեռու է ամբողջական ըլլալէ։ Տեսած ու թղթատած ըլլալով այդ երկարաշունչ աշխատասիրութեան երկսիւնեան լայնադիր էջերով ինը ֆոլիանները՝ – ուր այլ տարին վերջակէտը իսկ դեռ չէ դրուած, – կրցի գաղափար կազմել թէ ամէն բանասէրի տրուած չէ փարիլ ատանկ ահագին ու տաղտկալի կերպով ցամաք աշխատութեան մը, երիտասարդ տարիքը կամայ խամրեցնել գիրի անվերջ պրպտումներու ու ցնորեցուցիչ թղթատումներու մէջ, թաղուիլ գիրքերու քառսային ծոցը ու թուականներ եւրևան բերել։ Ս. Պազարի վանքին հոյակապ Մատենադարանը իրեն օճան ունի անշուշտ՝ լիակատար գլուխ հանելու համար այդ պատկառելի գործը՝ որուն քով շա՜տ դիւրին է – զոր օրինակ – ստևները մէկիկ մէկիկ համրելը երկայն խոշոր մուշտակի մը։

Թէոդիկ

Մանգուտ. Լիֆքահ 1905, թ. 1178

«Անհչուր Դէմքեր» Հ. Ա. Վ. Պազիկեան

1. Ինծմէ անշուշտ մարզարէական չնորհք չի պահանջուիր. բնդի ծանօթ եղած այսպիսի տպագրութիւնները նշանակած եմ. անծանօթ մնացածներու մասին՝ գիտցողները չնորհ ընէին յայտնելու իրենց գիտցածը։

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

Ս. Երուսաղէմ $^{16}/_{29}$ Յունիս 1904

Մխիթարգոյ Ա. Արսէն Ղազիկեան

Ի Ս. Ղազար Վենետիկ

Սիրելի Ա. Արսէն

Մասնաւոր հաճոյքով մը կարդացի Ջեր $^{11}/_{6}$ թուակիրը, կը նորոգէք յիս ամուշիկ յիշատակները այն օրերուն, զոր քանի տարի առաջ քանի՛ցուցի ի Պարտիզակ. ուր կը ծլին ու կը ծաղկին ամուշարոյր ծաղկանց խումբերու հետ մտաւորական ակատելի ծիրքերով օժտուած և գեղազնի զգացմամբ առյցուն հայորդիներ. Դուք մին այդ համակ հայաբնակ գիւղաքաղաքի պատուական զաւակներէն կը փայլիք ձեր մտաւորական կարողութեամբը, տաղանդովն և ազգասիրական զգացմամբը։ Գոհունակութեամբ սրտի կը տեսնեմ Ջեր գրական այնքան գնահատելի գործունէութիւնն և Ջեր կորովն ու արիութիւնը հանդէպ Ջեր քննադատներուն.

Գալով Ջեր «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն» աշխատասիրութեան, որու մէկ քանի թերթերը ղրկած էիք իւր Ամոյշ, ազնիւ համեստութեամբ մը ամենասկիզբն գործ կ'առնուած էք. այն ինչ Ջեր այդ գործն ա՛յնպիսի նոր ծրագրով և ուղղութեամբ մը օժտած էք, որ ամէն մասամբ կատարեալ նոր գործ մըն է, և արդիւնք՝ իրաւ իրաւ տաժանելի աշխատութեան.

Շարունակեցէք, Սիրելի Ա. Արսէն, Ջեր գրական գործունէութիւնը զարգացեալ պարտիզակցիի յատուկ մտաւորականով, եռանդեամբ և տոհմասիրութեամբը։ Ազգին մտաւորական պէտքերուն գիտակ բոլոր հայորդւոց հետ սրտագինս կը մաղթեմ Ջեզ և Ջեր միաբանակից պատուաժան եղբարց ամէն յաջողութիւն.

Սիրալիր ողջոյնիս աղօթանուէր ի Քրիստոս

ՄԱՏԹԷՈՍ ԵԳԻՍԿՈՊՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Նամակիս մէջ ակնարկութիւն ըրած էի՝ Նորին Վեհափառութեան ասկէ 26 տարի առաջ ի Պարտիզակ յաղթական մուտքին, ուր եկած էր երեք քահանայ օծելու. և ես քէպէ հազիւ 12 տարու, բայց բարեբախտութիւնն ունեցած էի Նորին Վեհափառութեան հանգկերելի և ներշնչող դէմքն աւելի մօտէն տեսնելու՝ օծեալներէն առաջինը՝ Տէր Սահակ Քահանայ Աբրահամեան՝ մօրեղբայրս ըլլալով. ինչ նմոյշը և քէ՛ նամակը յղեցի ինձ ծանօթ. Մեծ. Սեր. Վ. Սամուէլեանի հետևեալ նամակէն շարժեալ, և իր ժեռքով։

Ազգաւարոյր և պատուական եղբա՛յր.

. . . . . Ամենամեծ ուրախութեամբ լուեցինք որ բազմավաստակ հայրդ սկսած էք հայ Մատենագիտութեան մոր և ընդարձակ պատմութիւնը հրատարակել Ս. Ղազարու տպարանէն. – կարողութիւն և յաջողութիւն կը մաղթեմ Ջեզ ի բոլոր սրտէ. Միակ դիտողութիւնս, մանաւանդ թէ փափաքս այս է թէ՛ լաւ կ'ըլլար որ ասանկ պատուական գործ մը հրատարակուէր յառաջիկայ 1912 թուականին հայ տպագրութեան սկզբնաւորութեան 400 ամեակին առթիւ. — Եղբա՛յր, ինչո՞ւ այնքան կ'աճապարէք, փա՛ոք Աստուծոյ տակաւին երիտասարդ էք.

Ամեն. Տ. Մատթէոս Ս. Պատրիարք հայրը հրամայեց ինծ գրել Ջեզ և խնդրել, որ եթէ կարելի է հայ–Մատենագիտութեան առաջին ֆօրմայէն մէկ օրինակ ղրկէք Ն. Ամենապատուութեան «իմ հաւսգէովս» և ապահովագրեալ ծրարիւ. Երբ ֆորմսն հասնի՝ կ'աշխատիմ որ իւր դրաւոր տպաւորութիւնն ու դիտողութիւնները ուղարկեմ Ջեզի. – եթէ յարմար տեսնաք ու գերապայծառ Ս. Հայրը թոյլատրէ՝ այն առթիւ կարող էք յատուկ նամակ գրել ուղղակի Ն. Ամենապատուութեան և իւր դիտողութիւնները խնդրել. ասանկ բաներու շատ փափաքող է և շատ ալ ծեռնհաս. Անհրաժեշտ է որ Ջեր ղրկելիք նամակը ապահովագրեալ ծրարիւ ուղարկէք, ուրիշ կերպով դժուար թէ իւր ծեռքը հասնի . . . . .

Ս. Ուխտիդ շնորհապարտ և Ջեզ աղօթակից

Խ. Ե. ՍԵՐ. Վ.ՐԴ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ

Ս. Երուսաղէմ 3 Յունիսի 1904

Դպրեվանք
Պատրիարքութեան Հայոց *4 Յունիս 1904.*
Ն. Գոլոյ ՅԱՄԱՇ *Ամաշ*

Հոգեշնորհ Ա. Արսէն Վարդապետ Ղազիկեան
Ի Վանս Վենետկոյ

Սիրելի Վարդապետ

Չը ցաւիմ որ չկրցայ ժամանակին պատասխանել Ջեր նամակին՝ տկարութեանս պատճառաւ, որ վերջերս ալ քիչ մը նեղեց զիս։

Կը շնորհաւորեմ նոր աշխատութիւնդ՝ որուն մէկ մնոյշը հաճեր էիք ղրկել ինծի ալ՝ դիտողութիւններս հարցնելու պատիւն ընելով ինծի.

Դիտողութիւնս այն է առ այժմ որ Պզտիկս՝[1] ներսն մէջ կը սիրէ գեռ ևս կրկնել այդ քնքուշ բառը, երբ արդէն իր «Պզտիկս»ին վրայ ալեւթէքի ծաղիկներն սկսած են փնջանալ։

1. Երբ Նորին Սրբազնութիւնը Տեսուչ էր Պարտիզակի «Ներսէս – Շնորհալեան» Ազգային Վարժարանին, ինծի՝ իմ կարգիս ամենէն փոքրն ըլլալուս՝ «Պզտիկ», «Պզտիկս» կ'ըսէր. Գրեթէ իր ամէն նամակ

հակայի համեմատութիւնովհրով այլակերպուած՝ ինչպէս շատոնց ի վեր, այս անգամ ալ գեղեցիկ ուժերով մեծ կը հանդիսանայ, գրական վարձքէ մը աւելի՝ որ սրտին պիտի խօսէր, ուսերուն տալով չարչարանքի բեռ մը՝ ատլասօրէն չրնկճուելու պայմանով. կրկի՛ն կը շնորհաւորեմ, և յաջողութիւն կը մաղթեմ ի բոլոր զօրութենէ մըտացս։

Եղբօրս մահուան առթիւ՝ Տէօվլէթեանի հրատարակած քերթուածը աղայութեանս տեսած իմ. և սա՛չափ միայն կը յիշեմ որ պոլսոյ մէջ հրատարակուած այդ տետրակը 8 էջերէ կը բաղկանար միայն՝ առանց ծածկոյթի, կէս – ֆօրմա.

Ընթացքիս Ա. տարին Ե. սպագրութեան հասած է 1900 իս. իսկ Բ. տարին Բ. տպագրութեան 1896իս։

Ողջունելով զձեզ ամմոռաց սիրով, և փափաքելով տեսնել լրումր պատուական և օգտակար աշխատութեանդ

Մնամ աղօթակից

ԵԼԻՇԷ Ե. ԴՈՒՐԵԱՆ

Ռիւա 25 Ապրիլ 1904

Վեր. Հ. Արսէն Վ. Ղազիկեան

.... Պատիւ ունեցայ ընդունելու Հայ Մատենագիտութիւն երկերնուդ առաջին թերթը, շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Ձեր այս թանկագին նուէրին համար. հիացնելով հիացուց զիս Ձեր անվհատ գործունէութիւնը, որով այդպիսի վիճակարի գործի մը ձեռնամուխ եղած էք. Ամէնահիասալի գործ մըն է այդ վարդապետ, ապրի՛ք, շա՛տ ապրիք. ես կը կարծէի որ հանգուցեալ Զարբհանեցեանի հրատարակածին պակասները լրացնելով բ. տիպ մը պիտի հանէք. հիմա կը տեսնամ թէ նոր, բոլորովին նոր երկ մըն է որ ի լոյս կը հանէք, և ի՜նչ երկ. ո՞րչափ մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէք այդու արդեօք գիտէ՞ք բանասէրներու.....

Մնամ Ձեզ հիացող

ՏՕՔԹՕՐ Վ.Ա.ՐԱՄ Ց. ԹՕՐԴՈՄԵԱՆ

..... Շնորհակալ եմ որ իմ ալ կարծիքս կը հարցունէք Ձեր աշխատութեան մասին. բաւականի չէ՞ արդեօք լսելս թէ մեծ գործ մըն է որ կը կատարէք. ամենազօտուրիւն գործ մը, զոր երկու երեք հոգիով միայն կարելի է ի գլուխ հանել։ Ս. Ղազարու վանքը կը պարծի իր հին Հ. Արսէններով, Դուք նոր Հ. Արսէնդ . . . . . Հայ Մատենագրութեան մէջ ո՛չ միայն կոթող մը կը կանգնէք, այլ ամենաչքեղ փարոս մը, լուսատու բոլոր հայ բանասէրներու և զրագէտներու. յաջողութիւն Ձեզ, կեցցէ՛ք միշտ.

21 Ապրիլ 1905 Ն.ՈՒՐՆ

Սիրելի Հ. Ղազիկեան

..... Ձեր Մատենագիտութեան առաջին պրակը շատ լաւ տպաւորութիւն գործեց վրաս, շատ պայծառ ու complet մեթոտով մը կատարուած աշխատութիւն է, խոշոր աշխատութիւն, պեմեթիկտեանի աշխատութիւն. ո և է զրական գործիչի համար անհրաժեշտ զէնք մըն է որ կուտայ. կաւ ալ խմրագրուած է, և զմայլելի կերպով տպուած.....

Փարիզ, 4 Ապրիլ 1904 Ա. ՉՈՊԱՆԵԱՆ

Իզմիր ²/₁₃ Ապրիլ 1904

Վեր. Հայր Արսէն Վ. Ղազիկեան

Ստացայ Ձեր Մատենագիտութեան առաջին թերթերը որու համար շնորհակալ իմ. ստուգիւ, թէև հազիւ հարևանցի կերպով այքէ անցուելու ժամանակ ունեցայ Ձեր գործին առաջին պրակը, շատ համբերատար, մանրակրկիտ հետախուզութեան և քրտնաջան ու հմտալից աշխատութեան արդիւնք է այն, ամենակարևոր և գրեթէ անհրաժեշտ գործի մը ամէն անոնց համար որ գրականութեամբ կ'զբաղին. իր տեսակին մէջ միակն է Ձեր երկասիրութիւնը որ կոչուած է դարերու ընթացքին մէջ հայ մատենագրութեան դաշտին հին և նոր մշակները անմահացնել և անոնց աւելի կամ նուազ օգտակար գրական երկերը անկորուստ և անմոռաց արծանագրել՝ գիտակից ձևով մը՝ թանկագին հատորի մը մէջ զոր հայ մտաւորականութեան համայնացոյց ասանդապահն կարելի է նկատել. Իմ ջերմագին շնորհաւորութիւններս հաճեցէք ընդունիլ այս մասին և նոյնքան ջերմ մաղթանքներս՝ Ձեր ծեռնարկած կարևոր գործին լիակատար յաջողութեան համար։

Այսօր գրոյս հետ թղթատած կ'յանձնեմ Ձեր ուզած Արեւ. Մատուի թերթերն ու տարիները՝ 2 ծրարով ապահովագրեալ. Անոնց մէջ կ'պակսին միայն 1884ի ցուլիս, Օգոստոս, Սեպտ. Հոկտ. Նոյ. և Դեկտ. ամիսներու թիւերը որոնք սպառած են և անկարելի եղաւ գտնել ուրիշներու քով....

Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՕՐԴԻ

Իզմիր ²/₁₆ ապրիլ, 1904

Վեր. Հ. Ա. Ղազիկեան

.... Գալով ձեր երկասիրած «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն» հոյակապ գործին՝ որու առաջին թերթն իմձ խրկելու լաւ ներշնչութիւնն ունեցած էիք, որքան բազմաքիրտն ու տաժանելի՝ այնքան օգտակար և շահեկան աշխատութիւն մ'երևցաւ ինձ ամէն քաջալերութեան արժանի. կը շնորհաւորեմ ի սրտէ բազմավաստակ և բազմարդիւն մշակդ հայ գրականութեան՝ որ իր կեանքի բոլոր ժամերը կը նուիրէ յօգուտ հայ ղպրութեան, որու խիստ նշանաւոր մէկ ներկայացուցիչն է անտարակոյս. քանի՞ խղճմտիր անխոնջ հետազօտութեանց արդիւնք է ձեր անունն անմահացնելու սահմանուած այդ մեծ գործը....

ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՇԱՐԵԱՆ

Ազնիւ բարեկամ

Ստացայ Մատենագիտութեան առաջին պրակը և անկարող հնք ճիշտը լսելով՝ յայտնել մեր հիացումը զժուար և կնճռոտ այս գործին համար Ձեր ծիւք բերած յաջողութեանը համար.

Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

Ե. Պոլիս, ¹⁹/₄ 1904

München, Hess-Str. 5
14 | 1 — 1909

Hochgeehrter Herr,

Erst in den Weihnachtsferien ist es mir möglich gewesen, die Bozen Ihrer armenischen Bibliografie, welche ich durch P. Aucher erhalten, einer genaueren Durchsicht und Prüfung zu unterwerfen. Ich habe mich dabei von ihrer Reichhaltigkeit, Gründlichkeit und Zuverlässigkeit zur Genüge überzeugen können und danke Ihnen nochmals persönlich für die wertvolle Zusendnng. . . . . .

Ihre eigene Bibliographie – sobald sie vollendet ist – werde ich eventuell in einer unserer kritischen Zeitschriften kurz versprechen.

Mit vorzüglicher Hochachtung
Ihr
ganz ergebenster
E. KUHN

Թարգմ.

Մինսխեն, 14 | 1 — 1909

Յոդնեալ հանգիստներո՛ւն միայն կարելի եղաւ ինծ մասնաւոր դիտողութեամբ և քննութեամբ եւ թարկել ձեր հայկական մատենագիտութեամբ [illegible] զորս ստացայ ձ. Աւգերի միջոցաւ. Ասով՝ բաւականին համոզուեցայ անոր պարունակութեան հարուստութեան, հիմնականութեան և վստահելիութեան, և կրկին շնորհակալ կ'ըլլամ ձեզի անձնապէս՝ այս թանկագին առաքման համար.....

Ձեր մատենագիտութիւնը հազիւ թէ լրանայ՝ մեր քննական հանդէսներէն մէկուն մէջ պիտի ծանուցանեմ համառօտիւ.

Խոնարհ յարգանօք
Ձերդ անձնանուէր
E. KUHN

1908ի Նոյեմբերի սկիզբներն էր, ապուաձ 37 թերթերը, յիշուած եղբայրակցիս ձեռքով՝ յղած էի մեծանուն Բրոֆէսորին, խնդրելով փոխանակել Orientalische Bibliographieի հետ։

*

Հրապարակաւ կը յայտնեմ շնորհակալութիւններս իմ յօդուածագիր և իմ նամակագիր ազնիւ Անձնաւորութեանց, որոնց գնահատականները խրախոյս ընէցին ինծի և կը շնչեն՝ ապագային գործիս դժուարութեանց առկայու և անվհատ առաջ երթալու։

Ի վերջոյ՝ անգամ մը ևս կը խնդրեմ մեծ. խմբագիրներէն որ հաճէին իրենց թերթերուն մէջ յորդորել հեղինակներն ու թաքգմանիչներն՝ որպէսզի յղեն իրենց երկերը։ Կան այլ և այլ լրագիրներ՝ զորս ասիպուած ենք գնել. ինչո՞ւ չփոխանակէին Բազմավէպի հետ։ Հազարաւոր ֆրանքներ ծախսեցինք՝ 2000 կաոր գրքերուն համար, որոնց մեծագոյն մասը դպրոցական դասագրքերու այլ և այլ տպագրութիւններ են։ Հին գրքերն ու թերթերն ասիպուած ենք գնել. նոր գրքերն ու մանաւանդ նոր թերթերն ալ գնէինք։

Լ. Ա. Ղ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ա

Ա. Թարգմանիչ. — Տես ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ, Մ.՝ Բնիւ։

Ա. Ա՛. Թարգմ. — Տես ՏՈԼՍՏՈՅ Լ.՝ Ասուած պիտի արդարի ու մեղաւորը։

Ա. Ա. Թարգմ. Տես Մեծր։

Ա. Բ. Ա. — Վիւրուսոյց Ակրիճնարան, Հնգարան և Բնիւրդարան Հայկազն Մատենից։
— Ա տիպ ?
— Բ տիպ. կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Գամառֆեան, 1873։

Ա. Գ. Թարգմ. — Տես ՉԵՒՈՎ, Ա.՝ Տագնապի պատմուբիւն։ Մարի Բոզարիս։

Ա. Գ. Ե. — Տես ԱՅՎԱԶԵՒՆ Գ. Ե։

Ա. Թ. — Խոստարարուն. կերակուր պատրաստելու ձեռնարկ։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1897. 8°, 112 էջ։
— Բ տիպ. 1901 ?

Ա. Կ. Թարգմ. — Տես ԱՆԴԻՐԻԱՆ։

Ա. Մ. — Թիւրքիայի Հայկն և իրենց դրացիները։ Մարսէյլ, Հայրէն տպարան Մ. Փորխուզալեանի, 1890. 8°, ի + 45 էջ։

« Թիւրքիոյ Հայերն և իրենց դրացի ազգերի վերայ վիճակագրական և ցեղարանական ամփոփ և հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններ կը պարունակէ։ Թիւրքահայաստանի մէջ բնակող այլ և այլ ազգերէ բնակիչներուն թիւն բազդատական մէկ դուցան ալ կցուած է տետրակին վերջը »։ Արմենեան։

Ա. Մ. Թարգմ. Տես ՄՈԼԻԵՐ Ակտեայ բմիչի։

Ա. Յ. — Ո՞վ և Մնդաւոր։ Հրատարակեաց Յ. Ա։ — Ա. Տետր։ կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան, 1875. 8°, 46 էջ։

Հայ տիկնանց և օրիորդաց մէջ ժամանակէ մի վեր սիրած վիպասութիւնն, պճնասիրութիւնն, և անոնց հետեւանքն եղող վարուց ապականութիւնն և այլ բազմազիմի չարեաց և թշուառութիւնից խրատական նկարագիր մէ, առնն ընտանեաց հայրերու, Տնտոգաց և ամուսնոց ընծեռցմանն արժանի »։ Մասիս 1875, թ. 1733։

Ա. Ց. Կ. — Տես Ասայնորդ Ցյուդատուրեան Ակդդ. Լիսպեի։

Ա. Ն. Տ. Թարգմ. — Տես ԱԻՍՕՑԻԱՆ Ե.։

Ա. Ս. Թարգմ. — Տես ՊՐՈՒԽՈՎԻՆ։

Ա. Վ. Վ. Թարգմ. — Տես Թուաբանութիւն։

ԱՐԱԱ, Թատրգ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Կ.։

*Արատ յոպատար. զրոյց Ակդյանի։ — Տես Արարք 1898, Դիրք Ա, էջ 97–105։

*** ԱՐՑԱՑ. — Ձիովիրի։ Գործ *** Ալբայի։ Հեղինակ Ակիժևալի և Մխանձնուհի անուն գլխերու։ Թարգմանեաց ի գազղիականէն Յակոբ Ց. Ալմմարեան. ուէր և հրատարակիչ Գրիգոր Ն. Աուլենեան։ Հատոր Ա։ կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Փիւլքճեան, 1870. 8°, 296 էջ։

— Ակիժևալի. հեղինակ *** Ալբայի։ Թարգմանեց Մ. Մամուրեան։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան,

1875։ Ա. Հատ. 4°, 192 էջ։ — Բ. Հատ. 224 էջ։ Գ. Հատ. 202 էջ։ — Դ. Հատ. 192 էջ։

Այս գիրքն արուեստասէրներ գործ մէ. ոչ բանաստեղծ, և ոչ պատմութիւն է, ինչպէս որ վերնագիրն թուի բան մը ականջի կը յայտնէ։ Անհնարին չէր, որ Հայաստանի կարգինալ Ասլանեանի, Գևորգեանի, Գամիւսի ընթացքը բանաձև է։ Մասին 1875, թ. 1671։

ԱԲԲԱՅ ՔԻՆԱԹԱԼԵՆ. — Տես Հալէպի Ն։

ԱԲԲԱՍԵԱՆՑ ՍՏԵՓԱՆ. — *Գաւառաւիր խոստոյտ։* Վենետիկ Ս. Ղազար, 1900. 8°, 36 էջ։

*Աբգար գիրք նշանակութեան. — Տես Բագմավէպ 1850, էջ 230։ — 1865, էջ 213։ — Անշէն Ե. Վ.՝ Յուշիկք Հատ. Ա. էջ 519։ — ՋԱՐՊԱՆ Ե. Գ.՝ Պատմ. Հայ Գոթ. Բ. Նոր Մասին. էջ 274։ — Լիմ՝ Հայկ. տպագրութիւն, էջ 45–60։

ԱԲԳԱՐԵԱՆ Ս. Վ. — Տես ԱԲԿԱՐԵԱՆ։

*Աբգարու պարծանք. — Տես Եկեղեցի Հայոց առաքելոյ, 1900, թ. 1։

ԱԲԳԱՐՈՒ ԶՐՈՑՔ. — Տես ԳԱՐԻՆԻՐ (Ա.)՝ Աբգարու գրոյցը Մ. խորենացւոյ պատմութեան մէջ, և գննադատականներ։

Տես և Հանգիս Ամսօրեայ 1889, էջ 47, 63։ Տես գարձեալ Տաշեանի Algar – Sage (Աբգարու գրոյցը) գեմ. յոդուածին թարգմանութիւնը, Հանգիս Ամսօրեայ 1896, էջ 33, 97, 170, 238, 263, 305, 325, 367, որ գննագատութիւն մըն է Խիսըրեանի «Ակնարկ որութիւնք նիհական եկեղեցւոյն և Աբգարու գրոյցը» գործին։ Տես գարձեալ անդ էջ 281, 347։ – 1897, էջ 57։ – 1900, թ. 5–6, էջ 187 «կարեւոր գիտ մը մեր հին եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ»։ Այս առթիւ տես և Տաշեանի «Մատեան Մանր Ուսումնասիրութիւնք, Մաս Երկրորդ»։ — Տես և Բագմավէպ 1900, էջ 287։ – Հանգիս Ամսօր. 1900, էջ 257, 321։ – Բանասէր 1900, հատ. Բ. Պրակ Ա. էջ 45–51, 52։ – Նոր–Դար 1900, թ. 137 «Մամուլի չորքը»։ – Երկրագունտ 1887, էջ 209–221 «Աբգար և Լարութիա կամ Հայոց Եկեղեցին (եզ. եպ. Խոր.)։ — Տես և Արարատ 1904, թ. 1՝ «Բողոքիկովի Եղեռնագրի Աբգար իշխանի Ձիսուս Քրիստոսի հետ ունեցած յարաբերութեան մասին գրուածքի առթիւ»։

ԱԲԳԱՐՈՒ ԹՈՒՂԹ. — Տես ԼԱԲՈՒԲՆԻԱ։

*Աբգարու բուկրը (առ Խորենացւոյ). Առ փրկիչն Ձիսուս Քրիստոս. — Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թուդաս Առաքեալն հրամանաւ փրկչին։ — Առ Տիբերիոս։ — Պատասխանի թղթոյն Աբգարու ի Տիբերեայ։ — Խորհեալ գալ Աբգար առ Տիբերիոս, առ Ներսես, առ Արտաշէս։

ԱԲԵԻԱՆ ՀԱՅՐԻԷՆ. — Տես ԱՔՈՒԼԻՈՒՍ Ա։

ԱԲԵԼ. *տղբերգ.* — Տես ԴՆՈՒՆԻ. — Տես և ԿԱՆԵՄ Ս.։ — ՄԵԹԱՍԹԱՍԻՈՍ Պ.։

ԱԲԵՂԱՋԱՊ. — Տես Տ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ Վ. Վ.։

ԱԲԵՂԵԱՆ ԱՐՏԱՇԵՍ. *Թուրատ Խուիր, ժողովրդական վէպ.* գրի առաւ Ա. Աբեղեան։ Լրատարակուած «Ազգապրական Հանդէս իշ» Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1902. 8°, 73 էջ։

«*Այս վէպի մէջ գրի է առնուած յայտնի վէպի մի նոր վարիանտը, որ պատմել է Մոկաց երկրի Ախիջ գիւղացի Յովակիմենց Մանուկի որդի, 60 տարեկան ծերունի Պապարը։ Գրագրութեան մէջ կայ մի երկրորդ պատմուածք Սասնոյ ծռեր տրապատեան բարբառով, որը պ. Աբեղեանը լսել և գրի է առել Լմմիածնում, գանագանի մօտ գտնուղ Գովրի գիւղացի Աստուածատրենց Մկրտչից, միայն թէ Մկրտիչը ինքը վէպը լսել է իրենց գիւղը Տահկահայաստանից գաղթած ծերունիներից։ Հոդուածը իր աշխատութիւնը նուիրել է ի Տէր հանգուցեալ Տ. Տ. Գէորգ Գ. Մնձագրեան Էջմիածնի»։ Արարատ 1903, թ. 7։*

Գննագ. Բագմավէպ 1903, թ. 5–6։

ԱԲԵՂԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ. — *Նմուշներ Շուշւոյ, տպ. Հայոց հոգեւոր տեսչութեան, 1888?*

«*Բանաստեղծութիւնների այդ ժողովածուն, որ կրում է «Նմուշներ» համեստ անունը, իր մէջ պարունակում է մեծ ինքնուրոյն և մեծ ժողովրդական ոգեղինութիւններից վերցրած և մեծ յաջողութեամբ գրուածներ, որոնց մէջ կան և աջողված գպացմունք և միայն պարունակում գրուածներ»։ Մշակ 1889, թ. 1։*

Գննագ. Մուրճ 1889, թ. 2։

— *Խուիր և Մինի. ժողովրդական վէպ։* Գրի առաւ Մ. Աբեղեան։ Շուշի, Միրզաջան Լահուտեան – Յակովբեանցի տպ. 1889, 8°, ի + 51 էջ?

Գննագ. Տես Լիմ՝ «Խաւիր և Մշակ»։ – Տես և Մշակ 1889, թ. 90։ – Մուրճ 1889, թ. 9։ – Նոր–Դար 1889, թ. 137, 140, 141։

— *Հայոց ֆկզուի ուղղագրութիւնը։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ. 1892. 8°, 146 էջ։

Գննագ. Ազբիւր 1893? – Արար գեմ՝ Նոր–Դար, 1893, թ. 38։ – Նոյ Գննագ. անդ. թ. 40։

— *Գևորգ Գ. Մնձագործ կաթողիկոս ամենայն Հայոց. համառօտ կենսագրութիւն։* Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց Գէորգեան ճեմարանի 25 ամեայ տարեդարձի առթիւ։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի. 1899. 4°, 91 էջ։

Գննագ. Բիւզանդիոն 1899, թ. 971–2։ – Նոր – Դար 1899, թ. 214։ – Ասորեաց 1900, թ. 275–9, 282–3։

— Der armenische Volksglaube, Հայոց ժողովրդական հաւատքը. Leipzig, 1899, 8°, pp. 127?

Գննագ. Հանգիս Ամսօրեայ 1899, թ. 8, էջ 249 (70)։

— *Հայ ժողովրդական առասպելներ Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ։* Գննագատութիւն և ուսուցանք։ Արարատեան Ակադեմիայի ամսագրից։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1901. 8°, 602 էջ։

Գննագ. Մշակ 1902, թ. 6։

— Հազար ու մի խոպ. ժողովրդական ելևէջաներ. առաջին յիսնեակ. խմբագրեցին Կոմիտաս վրդ. և Մանուկ Աբեղեան։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903. 70 էջ?

Քննագ. Լուսոյ 1903, թ. 6։ — Մուրճ 1903, թ. 11. — Տարազ 1903. թ. 34։

Թարգմ. — Տես ԴԱՎԻԹ։

ԱԲԵԼԵԱՆՑ Ա. Մկիճի մասնաւորքը։ Գալս մի գործողութեամբ։ Բագու, տպ. «Արօր», 1895. 8°, 49 էջ։

Քննագ. Մշակ, 1895, թ. 133, 138։

— Բ տիպ. Բագու, նոյն տպ. 1903. 8°, 38 էջ։

— Նշանքի ֆանտազի։ Կատակ մի արարուածով։ Բագու, նոյն տպ. 1896. 8°, 16 էջ։

— Մկիճի տարտարոսքը։ Գալս – վոդեվիլ մի գործողութեամբ։ Բագու, նոյն տպ. 1899. 8°, 78 էջ։

«Ահա Գարա–Վոդեվիլն, որ մի քանի անգամ խաղացել է մեր բեմի վրայ, շատ յաջող է անցել»։ Տարազ 1899, թ. 24։

— Մարուղ ձրագնիկը. պիես 3 գործողութեամբ։ Վերատպ. «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Ա. Փոթաթելեանցի. 1903. 8°, 54 էջ։

Քննագ. Մշակ 1903, թ. 64, 81։

Ուսումնասիրութիւն Տես Դեղուկի (Լէօ) Բ տարբ, 1903, էջ 75։

Թարգմ. — Տես Հիւկոյ (Վ.)։

ԱԲԵԼԼԻ (ԼՈՒԻՔՈՎԻԿՈՍ. L. Abelly. – Ուզղ և ծուռ Աստուածաբանութեան, ըստ սահմանադրութեան Աստուածաշունչ գրոց և սրբազան ժողովոց, նա և ըստ հաճոյից հարց վարդապետաց մեկնաբանեալ։ Գործում իւրաքանչիւր ինչ՝ որ կամ առ ի իմանալ զխորհուրդս հաւատոյ ճշմարտութեամբ և ուղղութեամբ, և առ ի յաճմենայն մոլորութեանց բաժանել, կամ առ ի ըստ արժանւոյն կատարել և մատակարարել զխորհուրդս եկեղեցւոյ. կամ առ ի ուղղել զմարդկային գործս ըստ աստուածային օրինաց, նկատիլ կարէ, դիւրին և համառօտ կերպիւ մեկնիւ։ Շարագրեալ ի Լուտովիկոս Աբելին եպիսկոպոսէ և աստուածաբան վարդապետէ փարիզեցւոյ ի դամմատացւոց լեզուէ ի Թարգմանութեամբ ի լոյս ածեալ ի Հայոց բարբառ աշխատութեամբ և ջանիւք ումնեմն հանգուցեալ Խիֆլիզեցի Պետրոս վարդապետի։ Ընդիւք և ծախիւք Սահաթճի պարոն Պետրոսի որդի ազնուամեծար և բարեպաշտ Սահաթճի պարոն Մկրտչին։ Իսկ սրբագրութեամբ և իւր նորոգ Թարգմանութեամբ Պ. Մ. Վ. Կ. ի վենետիկ, յամի տեառն 1748. ի տպ. ի Անտոնի Պօղոթլի. 8°, 838 էջ։

Յառաջաբանին մէջ... «Աստ մեզրոյ պապէս Թաղուական ազգի ի յայս աժամն կատարելագոյն բարեկանութեան ինչ գրոց (որ եղեալ բան արժանդն ներկայիս բանասիրացս այս նուէր) վազ ուրեմն հարկաւոր երեւեալ առաւել մտերիմ գոնէ ազգին ի խորհուրդ բարեաց տպագրութեան տալ՝ երկոքին բարեհամբաւ և երախտաւոր անձինքն՝ Պատարագիւ Եկեղեցւոյ Հայաց վարդապետի, և Սահաթճի Պետրոսի որդի պերճապատիւ և բարեպաշտ Սահաթճի պարոն Մկրտչին կոստանդնուպոլսեցի։ Գնացի ի յառաջորդել վերդարձել վարդապետին ի Ծովապարփակ, ջրմոլորակ, սիրելի հոգեակ, աշխարհախոտոր, պատնէշ յաչէն, բազմարդեակ, մարգապետ, ամենահարուստ, մեծապար, բարեկարգ և իրաւագոտ վէմէ քարապի ժողովրդոյն Հայոց, որ և ունէր գեղապարիր արձակի բարոյականութեանս այսորիկ...։

ԱԲԻԿԵԱՆ ՄԻՔԻԱՆ. – Ընդարձակ տարիքը սահմանի կիպոն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Մ. Տնտեսեան, 1878. 8°, 152 էջ։

Բ տիպ, յաւելեալ և խիստ ճոխացեալ։ Տպագր. Օսմանիէ, 1884. 8°, 180 էջ։

Քննագ. Խիկար 1887 Յունիս։ – Աւոր գէմ անգ. Ոգոստոս – Վերջնոյ դէմ Աւգուստներ էջ 30, 56)։

— Գ տիպ, նոյն 1886?

— Դ տիպ, Նշան Կ. Պէրպէրեան. 1888. 8°, 264 էջ։

— Հատրնտիր քաղուածք Օսմ. Պարս. և Արաբական լեզուաց, հանդերձ արուեստանութեամբ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աշճեանի և ընկ. 1879. 8°, 36 էջ։

Օսմանեվրեն ընտրական հայերէն բացատրութեամբ.

Ա, Բ, Գ, Դ, Ե 1880, 81, 84, 89? և Զ. տպագր. Յ. Ասատուրեան, Դիր. Ընկ. 1893. 8°, 48 + 16 էջ։

— Ե տիպ? Բ, նոյն տպ. 1898. 8°, 48 էջ։

— Տաճիր փուռտուբեանք, կամ Հարիւր մարցմանի պատասխանիք։ Կ. Պոլիս, տպ. Աւետեան, 1884. 8°, 48 էջ։

«... փառաւոր գական, Աստուածային և Պատուական գործոնէութիւնքը պարտնակող գիրք մէ հարց – պատասխանիով»։ Մասիս 1884, թ. 3719։

— Պետրոկիկ գրուածք Լէֆոնթէնի Ասար։ Մասն Ա։ Ի տարի տարրական դասընթացից։ Կիրեց և հատաքեց Մհրհան Աբրիկեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Աւետեան, 1884. 8°, 48 էջ։

— Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ տիպեր, Պէրպէրեան 1886, 1888, 1890, 92, 95, 96, 98?

— Ժ տիպ, Ախթէրի, 1900. 8°, 80 էջ։

— Մասն Բ. Ա տիպ?

— Բ տիպ, Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1886, 8°, 64 էջ։

— Գ, Դ, Ե տիպեր, Նոյն?

— Զ տիպ, Սերվիչէն, 1892. 8°, 48 էջ։

— Ը տիպ, Ախթէրի, 1899. 8°, 94 էջ։

— Աստուածային ուսումնասիրութեան սահման. լեզուի. տան և հինգ օրէն ուսանելի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Գաղտաղլեան Աւետեան, 1884. 8°, 40 էջ։

— Բ տիպ, Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, 56 էջ։

— Ընդարձակ բուրքերէն եւ սմական։ Բանալի իւրաքանչիւր Մուհարրէրաթը ըստ

միչէ վէ պայրը բէսմիչէի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Օսմանիէ, 1885. 8°, 176 էջ։

— Բ և Գ տիպ, ընդ. Կ. Պէրպէրեան. 1887, 1888. 8°, 280 էջ։

Դ տիպ, անդ, 1891. 8°, 206 էջ։

Քննագ. Աբեւելք 1902. թ. 5099, 5102, 4, 5, 5111, 17, 23։

Բառարան Տաճկերենի։ Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1885. 8°, 118 էջ։

Միայն հինի գիրը մինչեւ الف էֆել բառը։

Առաջնորդ քրիստոնէութեան օսմանեան լեզուի. Երկու օրէն ուսանելի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մահմուտ պէյ, 1885. 8°, 24 էջ։

— *Հայոց Սամ. գրագիտութեան, գրեց և հաւաքեց Մ. Աբ.* Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1886, 8°, 112 էջ։

— Բ տիպ, Աբովիչէն 1892. 8°, 80 էջ?

— *Հաւատոյ բուրքիերէն նոտոգաների կամ Մուհթասար կիւլտեսրի քաղուածք։* Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1888. 8°, 132 էջ։

— *Խորութիւն Սամ. լեզուի,* Մասն Ա։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Մ. Հայ – Գրաչարաց Ընկ. 1889. 8, 56 էջ։

— *Համառօտ Տարերք Օսմանեան լեզուի։* Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1891. 8, 104 էջ։

— *Ներքինզուհեան բնութագիր բառարան, Տաճկերէն, Կապրիերէն և Հայերէն։* Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1888. 8°, ԺԹ + 1140 էջ։

Քննագ. Հանդ. Ամսօրեայ 1890, թ. 9։

— *Ընդարձակ բառարան Հայերէնի տաճկերէն։* Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1891. 8°, 276 էջ։

Բովանդակութիւն. — Առաւել քան 13000 գրաբարեան, պաշտօնական և գիտական բառ, և շուրջ 700 ոճ և մասնաւոր առածուած։

— *Համառօտ բառարան հայերէնէ տաճկերէն։* Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1891, 8°, 160 էջ?

Առաջնորդ թարգմանութեան Պարսկերէնի լեզուի։ Կ. Պոլիս, տպ. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1891. 8°, 64 էջ։

— *Ընդարձակ բառարան Տաճկերէնի Հայերէն։* Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. փորագրիչ Աբովիչէն, 1892. 8°, 671 էջ։

Պարունակութիւն. — Առաւել քան 30000 հին և նոր գրաբարեան, պաշտօնական, բնաւանեան և գիտական բառ, յատուկ անուանք և 80000 ոճ. ունի մասնաւոր առածուած, ոճ, և արաբերէնն ու պարսկերէն առածք և առածուածք։

Քննագ. Լրագիր 1893, էջ 113, 121։ – Մասիս 1893, թ. 3980, 84։

Թուրծնական բառարան Տաճկերենի Հայերէն։ Կ. Պոլիս, տպագր. նոյն, 1893. 8°, 352 էջ։

Ցուշատաւուրեաց արտաբերելի լեզուի։ Կ. Պոլիս, տպ. փորագրիչ Աբովիչէն, 1893. 8°, 64 էջ։

Թուրծնական պատրաստագր արտաբերելի լեզուի։ Կ. Պոլիս. տպ. Աբովիչէն, 1894. 8°, 48 էջ?

Գիտական Բառգրքոյկ (Հայ. Գիտ. տաճ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. ընդ. Կ. Պէրպէրեան, 1895. 8°, 84 էջ։

Քաղուածք Օսմանեան օրինաց։ Կ. Պոլիս տպ. Աբէր, 1900, 8°, 136 էջ?

Թրուածներ. տես Մանգուած (Թէոդիկ 1901, թ. 833։ – ‹ Պարակրէն լեզուն և Մխրան Աբեղեան › Պատկր 1891–92. էջ 317։

ԱԲԻԿԵԱՆ (Յ. Ս. — * *Կնոջ անկումը անօրէնութեան պատճառաւ. Քերթօն Մանգուածի* 1901, թ. 31, եւն։

ԱԲԻԿԵԱՆ Յ. Ս.). Թարգմ. — Տես Պուկան Երէց։

ԱԲԻԿԵԱՆ ԱՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՋՄԻՒՈՒՆԱՑ ՅԻՆ. — *Պատկեր Նիկոդիմոսեայ վարպետութեանց և Քահանայ տարբերութեանց. աշխատասիրութիւն Ստեփան Վարդապետ Աբիկեան Զմիւռնացւոյ,* (Աւետարանէն) կրօնական ժողովոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ամատ Աշճեան, 1885. 8°, 28 էջ։

— *Պատկեր առաքելական Ա. Նիկոդեմոսի Հայաստանեայց. Հաւց և Պատասխանիք ի Ա. Գրոց։* Աշխատասիրութիւն Ստեփան Վարդապետ Աբիկեան Զմիւռնացւոյ, վաւերացմամբ գաւառական կրօնական ժողովոյ։ Զմիւռնիա, տպագրութիւն Մամուրեան, 1888. 4°, 51 էջ։

ԱԲԿԱՐԵԱՆ (ՍՏԵՓ. ՎԱՐԴ. ԱՆԿԻՒԻԱՑԻ. — *Գիրքուկ որ կոչի Ակգաւանիք բնական պիտուրեանց ի Ստեփանոսէ վարդապետէ Աբկարեան Անկիւրացւոյ, չարադրեալ ի զբօսանս մանկանց։* Տպալ ի Հոմ յամի Տեառն ՌՉՂԵ (1796). ի տպարանի սրբոյ ժողովոյն Տարածման հաւատոյ։ Չրամանաւ մեծաւորաց, 8°, 72 էջ։

ԱԲՈՎՅԱՆ (ԹԻՒՐԻ. — *Համառօտութիւն Հայոց ազգի պատմութեան.*

— Ա տիպ. Տփխիս ?

— Բ տիպ. անդ, 1877 ?

— Գ տիպ. անդ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1884. 8°, ԺԲ + 265 էջ։

Քննագ. Արմենիա 1886, թ. 33։

— Դ տիպ. անդ, Մ. Շարաձէի, 1894. 8°, 12 + Ը + 271 էջ։

Տես նկատագրութիւն Գէորգեայ Արտվանց։ Տես և Հառանակ 1867, թ. 110։ – Մանգուածի Հիքեար 1867, թ. 230, 290 և 310։ – Մասիս, փորր թերթիկ, 1867, թ. 18։

ԱՐՈՎԵԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ. — *Պարապ մի՛ պահ. Պարապ մնալու տանու միտք.* («Ով չուզենայ, իր պալկի – Ներսունը փակի, թող պառկի»): Շինեց ու սոսպացրեց Խ. Արովեան: Տփխիս, ի տպ. ի Չ. Լինֆիանեանց և ընկերաց, 1861. փոքր 4°, 108 էջ:

Յառաջարանէն. «Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպէս մէկ բան գրեմ, որ մեր խալխի արտռվն ըլի, բայց չէի գիտում, թէ ինչ լեզուով գրեմ: Մեր գրաբառ լեզուն անգին է, նամանը չունի, ինչքան լեզու էլ որ գիտեմ, մէկն էլ ա՝ էն չամը, էն քաղցրութիւնը, էն հոմուլիւնը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը՝ հազարիցը մէկը չի հասկանում, ինչ պէտք է արած... Էս մտածելով ուզում էի, որ գրած բանս ամէն մարդ հասկանայ, ու էնդուր համար աշխարհարար գրեցի: Ինչ դիտուն մարդիքը ինձանից չնեղանան... Շատ մարդ է գանգատ անում, թէ մեր խալիքը դիրք կարդալ, ուտում չի սիրում. աիր ինչպէս սիրի մարդ, որ զօրութիւնը չի հասկանում: Կարելի է, ես սխալում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ էն բանը կսիրի, որ իր արտռվն ըլի: Լրտռպացոց մտիկին շատ հիանալի է, խօսք չունիմ, ամա մեր տաղն ու գուռնէն մեր անկաչին ա եալի ա դիր գալիս, չունքի երեխուներիցից էնդուր ենք տռվոր... Շատ բաներ էապէս գրել, հազիր էի արել աշխարհարար. բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիա քրեմ: Վախենում էի, թէ ժամանակս, փռզա կորչի, գիրքս էլ մէկ տեղ թռչում վեր ընկած ձեզ փիճ: Բարեկամ մարդիք որ վախտ վախտ ուտան, խորհուրդ տուին ինձ, թէ շատ լաւ կըլի, որ տպիլ տամ: Իրաւ՝ թէ որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ապրին դիր գայ, ուրբան բախտաւոր կըլիմ: Էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դէպ լաւ բան գրեմ, թող էս առաջինն էապէս ըլի... Կարդացողը ինքն էլ լաւ կիմանայ, որ էս գրած բաներըս աւելի ուրախութեան համար են, էն պատճառաւ բոլորը մեր խալխի խօսացած բաներն եմ հաւաքել. թերդմանածներս էլ՝ էնպէս եմ դուս րերել, որ մեր խալխի արտռվն ըլի: Բայեւթիքը էն մտքով եմ գրել, որ շունչի մէջնուտ, հասի վրայ թռուքքավար են էապէս բաներ ասում. լաւ հասը հպեվար ասի, որ քիչ քիչ լեզուն քաղցրանայ, չունչի ուղին բան լեզուն էնքան չի քաղցրացնիլ, որքան խաղ ու տռվը: Ցոյս ունիմ, որ ուրիշ մարդիք դէպ լաւը չինեն... Աղասու մէկ քանի խաղը, որ էառնց մէջ եմ բերել, կարելի է՝ թէ շատ մարդ չիմանայ, թէ նա ով էր: Աղասին մէկ կռւել, ուրիշ գիանաքցի հպ էր: Պլբասչի ժամանակին տռվորութիւն կար, որ պուիկ էին քաշում: Մէկ օր էապէս պուիկ քաշէլիս՝ կտրիճ Աղասին դուս էկաւ, մէկ երկու թռուքի ապանեց ու փախաւ փամբակ: Խղճի հօրնըմօրը կրնանաս բերդումը չորացրին. ինքն էլ՝ Ինասը որ կրնան առաւ, գնաց, որ հօրն ազատի, իրան էլ հօր վրայ տուին, ապանեցին: Էս խաղերը էն փախած ժամանակն է ասել: Արա պատմութիւնը շատ երկար ա, մէկ մեծ գիրք ա, որ գրած՝ մտախս հազիր ունիմ ու նրանով կարելի է իմանալ էն ժամանակվայ մեր աշխարքի հալը: Գրքի անունն ա՝ ՎԼԻԽՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. ԻՒՐ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻՆ: Ինչպես էլ շատ գուարեալի պատմութիւններ աշխարհարար գրած՝ մտախս հազիր ունիմ: Ով գիտի՝ բալքի թէ մէկ ատտուածասէր մարդ իր հոգու խաթեր տպիլ տայ: Էս չկարացի բոլորը ի միասին գրել, չունչի խարչը շատ կըլէր... Թէ գիտուն, խէլոք մարդիք ինձ պախարակեն, գու էլ ա ինձ պահիր՝ սիրելի ազգ, չունչի իմ ուզածս էն ա, որ քեզ ծառայիմ, քիչ իմ կեանքս տամ, քանի չունչս բերնումս ա: 1841 – *Թուին. Թիֆլիզ.*

109 էջէն կը սկսի.

— *Ֆիլոսոփայ կամ Արդեական սիրք. երգախոսք մէկ անգամ տալու.* 109–137:

«Էս խաղի միտքը: Շատ մարդ կըլին լսած, որ Ագէքսանդր կայսեր ժամանակին, երբ Իւսաք Տիրանցոցին կարդեցին ու էնքան մեծ ոզորմութիւն դուս էկաւ ամէն մարդի համար, մէկ կահէլ ոսկիկ Աիրիսցոր փախաւ էկաւ Մոսկով. քանի ժամանակից եղ՝ կայսերը պատահեցաւ, ոսնէրն բնկան, ու հօրը ապատի տալ ուզեց: Էս խաղը նրա վերջի օրերի պատմութիւնն ա ցոյց տալիս, թէ ինչպէս կայսերը պատահեցաւ: Ցոյս ունիմ, որ ամէն մարդ էնդուր համար աւելի հաւասով կարդայ, չունքի մէկ գժար բառ չկայ միմիմ բոլորն աշխարհարար ա: Մախատա էս լեզուովը գրեցի, որ գեղջիքը էլ հասկանան, քաղաքացիքը էլ: Մի թէ գեղջկին մարդ չի, չի ուզիլ, որ մէկ նոր բան էլ նա լսի, կամ կարդայ: Էյի խօսողը թռչ խօսի: 1841. Ցուլիսի 11»:

— *Ի տիպ. տես վարը Ջամհարեանի հրատարակութեան մէջ:*

— *Վէրք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի. պատմական վէպ՝ Շարադրութիւն Խ. Արովեանի: Թիֆլիզ, ի տպ. ի Գևորգեան Կղպտոցի Հայոց ընծայեցելոյ յազնուական Ազգայ Վէպորգայ Ազծրունոյ, 1858. 8°, 275 էջ:*

Գրնադ. Աբեւմուտք 1859, թ. 6, 7, 10: – Մեղու Հայաստանի 1881, թ. 131: – Տես և Նոր-Դար 1893, թ. 30՝ «Վէրք Հայաստանի»-ի երեսուն հինգամեակը»: — «Վէրք Հայաստանի»-ի երկրորդ տպագրութիւնը. անդ, թ. 137: – 1894, թ. 108, 114: – Հանդէս Գրականական եւ Պատմական 1895, Փիրք վեցերորդ, էջ 93՝ «Խաչատուր Աբովեանցի Վէրք Հայաստանին և իմ Սօս եւ Վարդիթերը» (Պ. Պռոշեանց):

— *Նախաշաւիղ կրթութեան ի պիտս նորատարիքից, հրկուս մասն:*

«Նա (Աբովեան) իր կենդանութեան ժամանակը սկսել է տպել երեխաների համար գրքուկ պատպիսի մանկագրով. այս գրքուկը բովանդակում է իր մէջ հայերէն պրսութեանը, Հայոց Պերականութիւն և քանի մի յօդուած երեխաների կարդալու համար: Ցայտնի չէ ինչ էր պատճառը, որ նա չէ կարողացել վերջացնել որա տպագրելը: Մենք տեսանք ենք այս գրքուկի տպած թերթերը, որոնց տիպը շատ անպիտան է: Ցլուխի՝ թէ այս հանգամանքն է պատճառ գառել չտպելուն. սակայն ուրիշներիցը պակաս ենք լսում, թէ հանգուցեալ կարապետ վարդապետը տեսնելով, որ այս գրքուկը աշխարհաբառ լեզուով է շարադրուած, տպագրելը արգելել է...» Կաուկ, ի տարի, 1861, թ. Ի, էջ 541:

— *Նախաշաւիղ կրթութեան ի պիտս նորատարիքից. Աշխատասիր. ի խաչ. Աբովեանէ: Տպագրեալ ի Թիֆլիս, ի տպ. ի Պ. Մելքումեանց և Չ. Լինֆիանեանց, 1862. 8°, 96 էջ?*

Գրնադ. Կաուկ. Գ տարի, 1862, թ. Ի:

— *Խաչատուր Աբովեանի երկերը:* Հրատարակեց Ասահակ Ջամհարեանց: Մոսկուա, տպա-

յան Ք. Բարխուդարեանի. 1897։ Մեծ. 8°, 44 + 540 էջ։

Ակիտըր կայ համառօտ տեղեկութիւն Աբովեանի ձեռագրաց, են, մասին, և–ժ–15։ Յետոյ Աբովեանի կենսագրութիւնը խմբագրին (Առեփ փանոս Տէր – Մարգսեանց) կոստանէ 15–44։ — Յետոյ Նախ վէպիք Հայաստանի 1–287։ – Օվ ասնեան, պատմութիւն 291–325։ տպուած է նաև ի կռուիկ Բ տարի, ժ. և, Ջ, 1861)։ – Պաբպոց վանիցն խոզվածք 329–426։ – Յիշողութեան կամ ապացոյցն, որք 427–453։ – Մտնորմութիւնք ի տեսիլ Հաձրենեցւոյ գրոցարք 454–458։ — Նախաշնորհ կրթութենէն ի պէտս դպրոցաց 459–488։ – Հանդգնաձեռնութեան պարկ, պրօֆեսսօր պարոցի են խազաստիր Թղթի ապիկնեան. համառօտ տեղեկագրութեամբ հանգերձ... (թուղթը պատռուած է որ է մասին. ի 1829 ամի Տեառն ի Սեպտ. 9 ի ս–ն Յովհաննէն» Աբժագանչէն 1894, ժ. 16, արտասպ. տես և Լուսոյ, 166–173), 489–500։ – Քանդեցեալի բնութեանց Քանի մի գիտելիքներ 501–504։ — Բանթերք 505–537, են։

Սոյն գործն Քննադատութիւնները տես Ազբիւր 1897, ժ. 2, Բ. բաժին. – Արտրատ ժ. 3։ – Արարատ 1897 (1894–95) Փետր Բ. էջ 81։ – Աբժագանչ, ժ. 21։

« Ի. Աբովեանի անտիպ ձեռագիրները »։ կռուիկ Բ. տարի 1861, ժ. Ի, էջ 546։ – Ալբիւր կաստրեայ՝ Տարագ 1893, էջ 276՝ Նրեսուն հինգ տարի անցաւ » յօդուածին մէջ։ – Տես և Լուսոյ 1897, և գիրք՝ « Ազգասէր մարդը իր մանուկ վախտը »։ – « Ա. մայրն իր, Ի. Աբովեան »։ – « Ի. Աբովեանի մի նորագիւտ բանաստեղծութիւն » անդ, 1902, ժ. 4։ – « Խաչատուր Աբովեան Նրկ յէլեն ի Մասիս », Հառաջող 1861, էջ 52–55։ – « Ի. Աբովեանի անտիպ բանաստեղծութիւններ », Աբժագանչ 1894, ժ. 24։

Աբովեանի վրայ գրուածներ. տես՝

Ադոնցեանց (Ա. Յ.)՝ Շար Հայ կենսագրութեանց. Հատ. Բ. ժ. « Քանաքեռցի խաչատուր ». — Հակոբեանցեան (Բ. Օ. Ֆ.)՝ « Հանապարհորդութիւն », են։ — Յարութիւնեանց Ի.՝ « Զգացմունքների աշխարհ »։ – Շահնազարեան (Յ.)՝ « Ի. Աբովեանի հասարակական և գրական գործունէութիւնը ». տես և սոյն Քննադատականը Հառաջող 1900–1, ժ. 2։ – Տիր – Կիրակոս-Տեան (Ն.), են։

Տես գարձեալ Հիւսիսափայլ 1858, Երկր. ամիս. էջ 144–148։ – 1859, Հններ. ամս։ – Կռուիկ 1860, ժ. 11, էջ 773–774։ – 1861, ժ. 7, էջ 531–553։ – 1862, ժ. 1–2։ – փորձ, Ի տարի 1880, ժ. 8–9, էջ 191–198։ – Փարոս Հայաստանեայ 1879, տետր Ա, էջ 6։ – 1880, տետր Ա, էջ 10, են։ – Հանգիս գրականական եւ սլատմական 1889, Բ գիրք, էջ 241–244։ – Արեւելեան Մատուլ 1875, էջ 49։ – Աբժագանչ 1894, ժ. 16, 123։ – 1896, ժ. 101–102։ – Մասիս 1869, ժ. 931–2։ – Լուսոյ 1902, ժ. 4։ – 1903, ժ. 5՝ Վերնատան Դորեան Հայսատարանը և նորա Հայ ուսանողները »։ – Տարագ 1898, ժ. 43։ – Ազգագրական հանդէս 1897, Բ տարի, Բ գիրք, էջ 316։ – Փարոս 1376. տետր Ի. Մագիստրոս Մաքրեանցի նամականեները « Աո խաչատուր գպիրն Ագուձանց ի Վերսս »... էջ 16, 23, 25։ – Մուրճ 1904, ժ. 1, 2՝ « Ս. Ղազարեանցի նամականեները աո Աբովեան »։ – « Գրական 50 ամեակ Աբովեանի » Մշակ 1898, ժ. 92, 93, 143։ Նոյն տեղեկ Արարատ 1898, Գիրք Ա, էջ 106։ – Ակունք 1898, ժ. 2։ – Բազմավէպ 1898, էջ 589։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1898, ժ. 7, էջ 221 (9)։ – Մուրճ 1898, էջ 740։ – Տես և Նոր-Դար 1893, ժ. 61։ – « Ի. Աբովեան՝ Մեծ Մասիսի գագաթին », անդ, ժ. 76–77, 82–83։ – Ի Աբովեան և Պուշկին » ժ. 127։ – 1896, ժ. 189՝ Գրականական ակնարկներ », ուր Բնորոշուած Իր վիպերգակի Աբովեանի մասին գրած քննական – կենսագրական յօդուածը կը յիշէ։ – « Բնիկի և Աբովեան 1898, ժ. 91։ – Տես և Կեդրոն 1903, Երկրորդ տարի էջ 16։ – Բազմավէպ 1903, ժ. 1, 7։ – Բիւզանդիոն 1898, ժ. 366։ – Մշակ ան Յիսնամեակին առիթ. անդ, ժ. 505։ – Ջեփիւռ հայրենեաց 1867, ժ. 3. էջ 20–22, 24։ են, են։

Աւիշան Արտաշատ մէջ կը գրէ Աբովեանի մասին. « Ի գնացքս գեղջէ ընձայեցաւ ան մեզ (Տօմարեցոյ ազգ ի նախահաս ուն իւրոյ բնակելոյ ատ) Խազահոյր Աբովեան Արկած ազ + 1842), որ ընդ Բարդի գերմանացոյ ել նախ ի կատար Մասեաց, և Երեզոյ իւր անմոռաց յիշատակ և անուն՝ վէրք Հայասանի առատասրան և Հանդգնաշարժ վիպասանութեամբ, յորում գրատուէ և ողբակ գեալ հայրենակից իւր ԱՂ ԱԱԻ։ և ևզեւ իսկատիպ և սիրելի, և Թերեւս անմոռան նախորընակ ապագոյց վիպասանից ժամանակիս ». էջ 298։

Աբովեան Ակնարկութիւն. – Տես Պատկանեան Գ՝ Նկիսսրք մատենագրութեան Հայոց։

Աբովեան Լինկոլն. – Տես Հոհաննէս Ֆր. – Մուրճ։

Աբովեան կաթողիկոսի կրեցեալ. – Պատմութիւն անցից տեառն Աբրահամու սրբազան կաթողիկոսի Հայոց Ինքիրտագոցոյ՝ առ Նադրշահ ալքային Պարսից։ Սրբագրեալ աստէն ի վաղեմի ձեռագիր օրինակէ ըստ յարմարագրութեան եւեթ, ի ձեռն մեծապանեայ բանասիրի ուրումն։ ի կալկաթա, 1796 ?

— Ք Տիպ. Աբրահամ կաթողիկոսի կրեցեալ պատմագրութիւն անցից եւ գործոց և Նադր – Շահին Պարսից. Ծձփ – 1870 ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, ի վաղարշապատ։ 4°, 129 էջ։

Նուէր առ մեծապատիւ և ազգասէր պարոն Մկրտիչ Ամանասրեանց, ի հատուցիս ջերմեռանդն գոհացմանց և ի Նշան երախտագիտութեանց։

Ընտեսեալ յատկանշերը կան մէջը.

— Կոնդակ Աբրահամ կաթողիկոսի, չէր 93։ – Պատմ. Ամի քաղաքի. 101։ — Շահատօտ բռնաբարեալ տաճկերէն թարգից որ ի մատենիս 111։

Քննագ. փորձ, Բ տարի, ժ. Ի. 1878։

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն. Mon histoire et celle de Nadir – Chah de Perse, par Abraham de Crète. Brosset, Collection des historie..s arm niens, tome II. page 257–338.

« Ընտեալ ի կրետէ, ի յոյն մորէ. առաքեցեալ լեալ ի Ինքիրտագ (Ինտոսթիոյ), և կաթողիկոս ի 1737։ Տես Շահխաթ, Պատմ. Հայոց, Ի. 896, 818։ Տես և Տաշեանի « Ձեռագրաց Ցուցակ »ը, են։

Աբովեան Մամիկոնեից Եպիսկոպոս։ — Ա. Մ. Լեհ ի իւր առ Վաչագան գրած

թուղթի, հրատարակեց Հ. Բարսեղ Վ. Ասլգիսեան, յԱխտէն Միխիթարայ։ Վենետիկ, ի տպ. ի Ս. Ղազարու, 1899. 8°, Լ՝Ի + 29 էջ։

Քննած՝ Բանասէր 1899, էջ 261։

ԱԲՐԱՀԱՄ Վ. ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ. *Տես ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ (Ա. Վ.)։*

* *Աբրահամ Քահանայ և Պողոսի Հ. Վ. Ակիւ. Բազմաւէպ 1898, էջ 1, 66, 120։*

ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ Ա. Ե. *Թարգմ. Տես կարի մանկանց և տղայոց տպագրոց։*

ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ Հ. Ե. *Թարգմ. — Տես ՏԻՆ ՀԻՊ.։*

ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ Ն. — *Հայոց տպագրութեան ձեռնարկ. 1895 ?*

ԱԳԱԹՕՆԳԵՂԱՑԻ. *պատմագիր չորրորդ դարու։*

— *Ա Տիպ. Իրք վիպասանութեան որ կոչի հոմանունակի Ագաթանգեղոս։ Շարադրեալ զոս Ագաթանգեղոսի մնծի իմաստասիրի, Առենադպրի Տրդատայ ալքային Հայոց. յայտագս ծնրնդեան և սնունդեան և վարուց և յաճախապատում քարոզութեան սրբոյն Գրիգորի մնծի Լուսաւորչին մնոյ, և Տրդատայ թագաւորին Հայոց։ Ջամի մարդեղութեան բանին կենաց Ի՚Ն ԹՎ 1709. իսկ րստ Հայոց Ի՚Ն ՈՒԾ 1158, և յամսեանն մարտի ԻԱ երորդի։ Ի յերկրորդ աւրի հովուապետութեան ևկևեցւոյն Քրիստոսի Տնառն Ալէքսանդր սրբազան կաթողիկոսին ամնայն Հայոց Սբոյ Լջմիածնի։ Նորին հրամանաւ գտալփարևալ տպագրեցաւ քաղաքիս Կոստանդինուպոլսոյ, ի տպարանի և ձեռամբ Գրիգորի դպրի որդւոյ Մկրտչի Մարգուանեցւոյ. 8°, ԺԲ + ՊՃԻԹ (429) էջ։*

Հրատարակողն է Ղազնի Ասատածատուր վարդապետ։ Յորժամ հրամանաւ Ալէքսանդր Հայրապետի. կ՚ըսէ), գայր ի նուիրակութիւն ի մայրաքաղաքս Լիւզանդիոն, եւս ինձ գիրքս, զի բնդնալ տացից մանկանցի Գրիգորի դպրին՝ որպէս պ տպեացէ. և Ի՚Ն ՈՒ 1156 թուոջ, և յամսեանն ապրիլի եսմիերորդի՝ ժամանեալ հասի ի Կոստանդնուպոլիս։ Ես տեսի զի խոտորութիւնք յոլովք յոյիւր ի քաղաքիս, որպէս ամենեցունդ յայտ է. յաղագս որոյ եղեւ խափանումն իրողութեանս՝ մինչեւ ի թիւն Ի՚Ն ՈՒԾ (1709) ամին. և յամսեանն ապրիլի. վասն որոյ կամ եղեւ զի անգրէն լեալս յղեցից կիւրս առ վեհն՝ ի սուրբ Էջմիածին։ Եւ ապա ոմն երկիւղած յԱստուծոյ պարոն Գալուստ, որդի խոջայ Մարտիրոսի Ակոյեցւոյ, և յաշխարհէն Հայոց։ Ա՚ա . . . դմպլեալ չարժեցաս ի սէր աստուածպյնի գանձիս՝ յանձն առնելով արդեամբք տալ օգնութիւն վերոգրեալ տպագրագետ Գրիգորը դպրին, զի տպեացէ։

Սկիզբը տոնանուագ մը կայ հետեւեալ մակագրով. «Երդ սբոյն Գրիգորի մնծի Լուսաւորչին մերոյ։ Շարագրեալ գալստեամբ որդւոյ մարգարէի Աստուածոյ գոգմանեանն». էջ Ե՚Ջ. — Ջետոյ սրիշ տոնանուագ մը. «Երգս գոգմանից. մնծի Հայրապետի մերոյ Տնեան Ալէքսանդրի սբրազան կաթողիկոսին հանուրց հայկազանեանց անուանագիր-

ծութեամբ նորին չարագրողի Բաճ Գալուստի Հ. ինչպէս և վերնոր։ Լ՚Ի։ Ագաթանգեղոսը կ՚ատարսի Գ՚Ա՚Ջ 396 էջին կէսը։ — Ջետոյ կայ Յորդորմունք եւ Կանոնագրութիւնք Գ՚Ա՚Ջ Գ՚Ա՚Ի 396–399։ Ի ապա թուղթ սբոյ եւ Միաբանութեան, եւն. տես (Գալուց թուղթ և յիշատակարան։ Ես տարուցն տուր մանանեխ. Ի՚Ն ՈՒԾ (1710 · Ապրիլի Ա»։

— Բ Տիպ. Ագաթանգեղոս, յորում պարու նակի պատմութիւն Տրդատայ արքայի և սրբոյն Գրիգորի։ Ես եւ՝ աստուածախօս վարդապետութիւն նորին սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մնոյ. . . . ի տիպ արձանագրել յամի տեառն 1824, յՕրթագիւղ ի տպարանի Պօղոսի Աւետեան. 4°, 363 էջ։

Ձառաջարանք կ՚ըսէ. «Ես մատեան սքանչելի թէպետեւ տպագրեալ էր ի կոստանդնուպոլիս, յամի տեառն 1709, բայց քանզի անցմամբ ժամանակաց մնչեալ և պակասեալ գժուարագիւտ էր բնթերցասիրաց. սմին իրի հոգացաք այժմ նորոգ սրբագրութեամբ անդանաւորել ամենեցուն, ըստ սրբագիր օրինակին՝ զոր բարեաջապարտ պատուելի Գէորգ գպրին պալատական, թաղաւորելոմբ ընդ հնագիր ընտրելագոյն գաղափարի մաքրեալ էր ի վրիպակաց և յայլայլութենանց մուծելոց յանհմտութենէ գրչաց, և յանհոգութենէ տպագրողաց. ուր նա ինքն իւրով գրչաւ գրեալ էր յիշատակարան այսու օրինակաւ. — Իրրս այս որ կոչի Ագաթանգեղոս, ի բազում պղտորեալ և մթացեալ իմացութեանց իւրոց պակասացեալ է ի շատ պակասութենանց և թերութենանցն գերեալ՝ լրացաւ. և իրրեւ միջօրեայ լուսաւորեալ՝ փայլեցաւ. և գեղեցկացեալ, բազմաց հեշտալնկալ և հասկանալի եղեւ. և այս եղեւ մեղսաւոր աշխատութեամբ որոյ ես Վէրգեայ գպրի կոստանդնուպոլսեցւոյ, հայելով ի ձեռագիր օրինակ ինչ վաղեմի՝ որ թէպէտ չուներ յայտնի ցոյց ամի գրչութեան իւրոյ թուականաւ նշանակեալ, սակայն որպէս ցուցանէր արդեամբ յոյժ ընտիր էր»։

Հրատարակողն է Ղանիկ Մահտեսի Ասլէճեան։ Նուն Ագաթանգեղոսը կ՚ատարսի էջն 328։ 328–363 գրուած են Ղազարեան Հաւատոյ, խուռոր Գալուց, եւն։

— *Գ Տիպ. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց։ ի Վենետիկ, ի տպարանի Ս. Ղազարու, ՌՄՀԳ-1835. 12°, 686 էջ։*

Ձառաջարանք՝ հնդինակին անձին ու երկասիրութեան վրայ տուած հնարաւորական տեղեկութիւններէն հետը կը բաւելու. Ջհղուկասլ գալս և գրականիկ մատեան, աղաղաքեալ բազում ուրեք և անհմանալի յարդարեալ յանհմտութենէ տպագրողաց գալժմ, կամ թէ մանաւանդ ի պակասելոյ ընտիր գրչագիր օրինակաց. առ անվթիար ի լոյս ընծայել բուռ ընտրելագոյն ընթերցուածոց ամենայն հաւատարմութեամբ, օժանդակեցին մեզ օրինակք եօթն։

Ա. Փարիզեանն. որոյ այս է Ձիշատակարանն. «Գրեալ ի վարդանայ քահանայէ ի թուականին Հայոց ՉԻ (703 ի քաղաքն Ուիմ, ընդ հովանեաւ սուրբ Տառարին որ յանուն սուրբ աւետարանչին Յովհաննու և Մաստէտոսի, որ էր նա հոգեւոր հայր Հայոց»։ Բնտ հնութենանն ալնչափ է և ընտրութենն օրինակին (թէպէտև գրչագրիչն չպակասեն ի նմա), սինչեւ առաջնդ առաս չէր մեզ մարթի անվթիար ի լոյս ածել գնկաթանգեղոս։

«Ի՚. Օրինակն ընտիր. Գրչագիր հին գրեալ ի Գերջան. Չ՚Ի (779)։

Գ. Օր. Գրչագիր, գրեալ ՌԱՄԻԶ քաղաքի,

անձնական։ Ցօրինակէ աստի է վերջին տպ. կոստանդն. յամի տեառն 1824։

Գ. Օր. է առաջին տպ. կոստ. յամի 1709։

Ե. Օր. է գրչագիր նոր, գրեալ ի թուին Հայոց ՌՆԽԹ. 1146։

Զ. Օր. է նորագիր, անկատար, գրեալ ի Լեհահայսն։

— Ի Տիպ. ի Վենետիկ, ի Ս. Ղազար ՌՅԺԱ 1862. 12°, 678 էջ։

— Ի տիպ. Ազատամկիկեանց պատմութիւն, ընտիր մատենագրիւք։ Ախիֆ. հայ. Հրատ. Ընկ։ Ախիֆիս, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1883. 8°, 524 էջ։

Ցառաջաբանը կ'ըսէ. «... Այս հրատարակութեան պատճառ եղած է Մեծ. Պ. Ցովսէփ Ռշմբեանց, որ առաջարկելով Հայերէն դրքերի հրատարակութեան Ընկերութեանը տպագրել Ագաթանգեղոսի երկասիրութիւնը, իր կողմէն նշանակել էր երեք հարիւր ռուբլի նպաստ։ Ընկերութիւնը չկորհակալութեամբ ընդունելով այդ նպաստը, ձեռնարկեց նորա տպագրութիւնը, ընտրելով վենետիկի մէջ վերջին հրատարակութեան օրինակը»։

«Այս գիրքն եւրոպական լեզուաւ (լատիներէն) առաջին անգամ թարգմանուեր եղաւ Միխիթիկ, որ նաեւ յոչ բնագիրն առաջին անգամ փլորենտիոյ լատինեօթեամբ գրատառն (թիւ VII, 25) ձեռնադրէն հրատարակեց ընդարձակ կերպարանութեամբ եւ քննութեամբ եւ ծանօթութեամբք (Acta Sanctorum, Septembris Tomus VIII, Antverpiae, 1762 pp. 295–319, եւ 320–413)։ ԵՒս եւս ամբողջական եւ լաւագոյն թարգմանութիւնն ըրին իտալերէն լեզուաւ վենետկոյ Մխիթարեան Հարք. հանդերձ ցառաջաբանութեամբ եւ ինչ ինչ ծանօթութեամբք այս անուամբ. Storia di Agatangelo, Versione italiana, illustrata dai monaci armeni Mechitaristi, riveduta quanto allo stile da *N. Tommaseo*. Venezia, Tipografia Armena di S. Lazzaro, 1843. Գաղղիերէն լեզուաւ թարգմանութիւն մ'ալ հրատարակեց V. Langlois, Collection des historiens... d'Arménie. Tome I, Paris, 1867. pp. 99–194. Նկարագրութեամբ եւ ծանօթութեամբք, յոյն բնագրաւ եւ անոր լատիներէն թարգմանութեամբ ըստ Միխիթիկի։ Այս թարգմանութեան մէջ պակաս են վարդապետական մասերը։

Միխիթիկ հրատարակած յոյն բնագիրը շատ տեղ վրիպակներով լի էր. այս վրիպակներն ուղղեց համեմատելով բնագրի ձեռագրին հետ իտալացի հայերէնագէտը Ֆէլիքս E. Teza, Հմմտ. Ն. Ցարպատ. Պատ. Հպ. 1886, էջ 203, ծն. 1)։ Ասոր վերջապէս նշանաւոր գիւտնականը Լակարտ հրատարակեց կրկին նոյն յոյն բնագիրն գոն շատ հարմարութեամբ եւ յատկապէս ածխերով կերտիններէն Գիւտութեանց Ընկերութեան Տարեգրոց մէջ. և է չորս մաս. 1) Agathangelus, herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887 88 էջ 4°. 2 Die Akten Gregors von Armenien, էջ 89–120. 3) Erläuterungen zu Agathangelus եւն, էջ 121–149. որուն կը յաջորդեն 4) Յաւելուածք, էջ 150–163։ Այս գրոց վրայ քննութիւն մը գրեց *E. Nestle*, ի թերթին Theologische Literaturzeitung, herausg. von Ad. Harnack, Leipzig 1888 (XIII), N°. 14, s. 355–357. և ձեռագրի տարբերութեանց նոր համեմատութիւն մ'ալ յիշեալ Ֆէլս գիտնականն ի պարբերականին Istituto di Scienza, Lettere ed Arti, Padova, 1890. (մանական հրտր. Բազմավէպ 1890, էջ 376–384)։

Կ. Փ. Նէյման (C. F. Neumann) հայերէնագէտն Ասիականգեղեցիկ հատած մը հրատարակեց ի թերթին Journal Asiatique, Paris, 1829, Janvier, 53։ Բնագիրն տարի վերջը ալ ինքնական չարդ սին՝ Ն. Մաղախիա Ալամուխեան հրատարակած է ընդարձակ գործ մը գիրանձրէն չեզուաւ «Պարձ Հայաստանի ի ձեռն Երիգորի Լուսաւորչի» առնուամբ (Bekehrung Armeniens durch den heiligen Gregor Illuminator. Wien 1844 XIX, 200 S. 8°), որ մասամբ բառական եւ մասամբ քաղուածոյ թարգմանութիւն է Ասիականգեղեցւոյ։ Ցառաջաբանութեան 19 էջ մէջ քանաց տող գրոց վաս երկանութիւնն ապացուցանել հզդիպ պնդէ, ինչպես փորձած էր նորքն Ն. Մխ. Չամչեան (Պատմ. Հայոց, աշխատ. Նոր. Ա, 1784, էջ 359–420), կանոնութիւնք Բ. Գրոց էջ 613–679. ի մասնաւորի 668–679։ Ասի գրոց վերջը գրուած են այլեւայլ ծանօթութիւնք բնագրին իմաստին կամ այլեւայլ բառերու մեկնութեան (էջ 155–200)։

Յիշելու ենք հոս քանի մը մանր հատուածներ ալ, որ լոյս տեսան այլեւայլ գրոց մէջ։ Ասոնք ան նիւթոյ վրայ անցզոգակի գրեցին Mons. *Placido Sukias Somal*, Quadro della Storia letteraria di Armenia, Venezia, 1829, p. 11. – *C. F. Neumann*, Versuch einer Geschichte der armenischen Litteratur, Leipzig, 1836, S. 18 եւն։ Ի մասնաւորի Ասիականգեղեցւոյ յիշած գիտ անուանքն և նման բառերու վրայ խոսած է Լագարտ իր ուրիշ մեկ գրութեանը մէջ, տեղ տեղ հիւսելով նաեւ այլեւայլ ծանօթութիւններ P. de Lagarde, Gesammelte Abhandlungen, Leipzig, 1866, մանաւանդ էջ 92, 178, 179, 291 եւն։ — Պատմական մասին քննութիւն մ'ըրաւ Ն. Յովսէփ Գաբրիէլեան, Տիեզ. Պատ. ալբենեան, Հմր. Բ. 1852, էջ 459–464 և 476–480. իսկ մատենագրական մասին համառօտ հատած մ'իւր գրէն յոյս տեսաւ յետոյ (Հանգս Ամս. 1889, թիւ 2, էջ 24–25։ Բնագրական ընդարձակ հատած մ'ալ գրած է Ն. Գար. Ջուբր. Հայկական հին գիրագրութեան պատմութիւն, ալենեան, Բ. Տպ. 1886. էջ 181–213։

Ասկայն ասի գրոց վրայ նշանաւոր քննութիւն մ'առաջին անգամ հրատարակեց գերմանացի գիտնականն Ալֆ. Կուտշմիտ (Alfr. d von Gutschmid) ի թերթին Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, 1877, S. 1–60: որ նաեւ իրր առանձին տետրակ լոյս տեսաւ նոյն տարին։ Այս գրութեան մէջ մանր հայերէն թարգմանուած հրատարակեց Նալբանդեան 1878, էջ 297 եւն, 1879, էջ 10 եւն, 97 եւն, և 237։ թարգմանութիւնն որ թերի մնաց, տեղ տեղ բառական մնին և անչափ է։ Թարգմանիչը Հ. Գ. Ղեռաս Ջնուչեան համառօտ տեսութիւն մ'ալ հրատարակեց իր կողմանէ նոյն թերթին մէջ 1878, էջ 229–232։ Ներկու տարի ետք ընդարձակ գործ մ'ի լոյս հանեց Կարապետ Թումայեան՝ այս վերնագրով· *G. Thoumaian*, Agathangelos et la Doctrine de l'Eglise arménienne au V.e Siècle, Lausanne, imprimerie Georges Bridel, 1879, 189 pp. 8°. Այս գրութեան կ'ըսուր նախատրն է Ասիականգեղեցւոյ վարդապետական մասը, որ կը գրաւէ գրոց մեծ մասը էջ 34–182), բայց ի սկզբան նաեւ մատենագրական խնդիրը համառօտ յիշուած են։ Գրոց մէջ թարգմանուած է մասամբ բառ առ բառ մասամբ քաղուածոյարար Ս. Փրիգորի վարդապետութիւնը։ Ասկայ շատ բան հեղինակն իրրեւ բողոքական ուրիշ տեսակէտով գտած է։ — Գէորգեան եպիսկոպոսի նամակին առիթ Ասիականգեղեցւոյ վրայ ինչ ինչ խորհրդածութիւնք ըրաւ նաեւ Ինձէ. (Հմմտ. մեր գրուա-

թեան մէջ էջ 3, ՟ն. 6. 24, ՟ն. 1. 27, ՟ն. 1 եւն ։ Չ. Յ. վ. Տաշեան՝ Ագար. առ Գնդրգայ... գ–ջ ։ – 1860ին Մատչոյմ տպուած է Ագաթի հին չուեանքէն թարգմանութիւն մը՝ Բոլանտեաններուն վրայէն։

Տես և ԴԱՐԻՒՐ Ա.՝ Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի . . . համեմատ » ։ – ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ Գ.՝ « Մարտիրոս Մծնրեացի կամ կնգձ Ագաթանգեղոս » ։ ՆԱՒԱՍԻ Ն. ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ՝ « Կորիւն վարդապետ , եւն ։ – ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (Չ. Բ.՝ Ագաթանգեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիքն ։ – ՏԱՇԵԱՆ Չ. Յ.՝ Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ աւարի , եւն ։ — ՏԻՐ-ՄԱՐՏՐՈՍԵԱՆ Գ.՝ « Ագաթանգեղոսի ապրիլեանէրից ։ Յիշատակ դասակնքաց Գորիա և Շմաւոն », եւն ։

Տես գարձեալ՝ Արշալոյս Արարատեան 1851, ՟ն. 397, 403–408։ – Հառաջապ 1859, էջ 310։ – Ներոսյա 1848, ՟ն. 9։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1889, էջ 24՝ « Հատակագործը ի գրուածոց Հ. Գաթերճեանի » ։ – 1896, էջ 254, 383՝ « Ագաթանգեղոսի և նէրսէհի ազգրէնները » ։ – Արարատ 1896, ՟ն. 9։ – Հանգէս Ամսօր. 1898, էջ 316, առաջին սեան ծանօթութիւնը։ Տես գարձեալ անդ էջ 267 Տաշեանի քննագատականը Տէր-Մկրտչեանի յիշուած գործին։ Նոյնպէս Մարի նոյն գործի քննագատականի մասին՝ անդ էջ 121, 50 ։ – Տես և « Նկատողութիւններ Ագաթանգեղոսի և Փաւստոսի մասին » (Յ. Թոփչ)։ Արարատ 1901, էջ 516։ – « Պատմական նկատողութիւններ Ագաթանգեղոսի մասին » Լուսաբեր 1904, պրակ Ա։ – Տես գարձեալ Տաշեանի Յուշակը (ցանկին մէջ , Հայագաւառի և մասը, Ջարգհանգեանի՝ Պատմ. հայ. հին դպրութեան, պ. ա-ով. էջ 202–233։ Լուսոյ 1903, ՟ն. 5. էջ 76՝ « Պրոֆ. Ն. Մառի վերջին գիտնական ուղեւորութեան արդիւնքը » ։ Նոյն գործի մասին, Բազմավէպ 1903, ՟ն. 10։ – Ագաթանգեղեայ Հանգիստպատական բառի մասին, Բազմավէպ 1897, էջ 271։ Տես և Մշակ 1896, ՟ն. 27 Բառատետակ բառի մասին. Նոյն առթիւ տես և Արարատ (Աւիշանի էջ 204, եւն, եւն։

Տես և Գալանց բուղր։

ԱԳԱՀՆ. — Տես ՄԱՀԻՒ։

ԱԳԱՊԵԱՆՑ ԱՐՇԱԿ. – Մուսիկի գանգատ. (Պատկեր գիւղական կեանքից . Հրատ. Տ. Պետրոսեան (Արտատպած Նոր-Դար լրագրից), Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի. 1890. 8°, 32 էջ։

ՓՆՆԱԳ. Մուրճ, 1890, ՟ն. 2։

ԱԳԱՊՆԱՆՑ (Ա. ՏԻՐ – ՍԱՐԳՍԵՆԱՆՑ). — Տես ՏԻՐ-ՍԱՐԳՍԵՆԱՆՑ (Ա.)։

ԱԳԱՊԵՏՍՈՒ և իւր Յորդորականք. — Տես ԱՂԱՐԻՒՍՈՒ ՍԱՐԿ.։

ԱԳԱԼԿՈՒՐՍԵՆԱՆՑ (ՅԱԿՈԲ. — Հայկական կազմակերպութիւն։ Մասն Ա. Մասնաւոր դպրոցներ։ Կրեց Յակոբ Ագալկուրսեանց Մելիտինեցի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Ա. Պետրոսեան. ի տպարանի Հայաստանեայց, 1879. 8°, 60 էջ։

ԱԳԱՃԱԼԵԱՆ (Գ.) խմբագիր. – Տես Լուսաւորիչ։

ԱԳԱՃԱԼԵԱՆ (Կ., թարգմ. — Տես ԱՄԻ։

ԱԳԵԼԻ. — Տես ՇԱՒԻՏ (Փ.)։

ԱԳԵԼԻ, ՎԱՀԱԳՆ, ՎԻՇԱՊԱՔԱՂ. — Տես ԼՄԻՆ Մ. – ԱՒԵՏԱԼԱՆԱՆ Յ. Վ., կամ Բազմավէպ 1901, 213։ – Պատկեր 1893–94, ՟ն. 11։

ԱԳՈՆՑ ԳԵՐ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՊԻՇԿՈՊՈՍ. – Քարոզ առաւելութիւն բովանդակեալ ի հինգ գիրս։ Զօրինակ լուսոյ չարացս երեւելի և մնծանուն հնդիւնակաց նաւատաստութեան, և նոխազուցեալ յաճախութեամբ բնաւոր բնաւոր օրինակաց նախնի հոյակապ մատենագրաց հայկազեանս ազգի։ Շարադրեալ ի Չ. Առեփաննոս վարժապետ վարդապետէ Ագոնց, ի միաբանութենէ աւետնապատիւ տեառն Մխիթարայ մեծի աբբայի... Արդեամբք և ծախիք բարեպաշտօն և քաջատոհմիկ Շահրիմանեանց հրկոցուն եղբարց հարազատաց՝ Բալտազարեան պատրն Յովսէփին և պատրն Ջաքարին... Ցամի տեառն 1775, ի սեպտեմբերի 18. իսկ ըստ Հայոց թուականին ՌՄԻԴ. ի վէնէտիկ, ի տպ. ի Պեմեռեանս թէշոդոսեանց. 8°, ժ + 585 էջ։

— Ախտարմագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամերիկոյ. ստորագրեալ գիւղաքանչիր աշխարհաց որ ի նոսա զդիրս, զբիս, զբաս, զվաճառականութիւն, դկառավարութիւն, զկրօնս, և այլն։ Աշխատասիրութեամբ Տեառն Տեառն Դիւվէր Ագոնց աստուածապատիւ արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց և Աբբայի Միաբանութեան Տեառն Մխիթարայ մեծի Աբբայի։ ի վէնէտիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու 1802–1808. 11 հատոր, 12°, 7742 էջ։

Եւրոպա, վեց հատորի մէջ ամփոփած. որոց երկու վերջիններըն են Ջ՝ « Աշխատասիրութեամբ տեառն Չ. Ղուկաս վարդապետի Ինճիճեան կոստանդնուպոլսեցւոյ »։

Նոյնպէս Ասիոյ առաջին հատորը՝ նոր Հայաստան նոյն Ինճիճեան վարդապետին աշխատասիրութիւն է։ իսկ մնա հատորներըը՝ Ագոնցին։

— Պատմութիւն կենաց և վարուց Տեառն Մխիթարայ Աբբաստացւոյ բարեւնապետի և աբբայի. յօրինեալ Տեառն Տեառն Առեփաննոսի Դիւվէր Ագոնց՝ արհիեպիսկոպոսի Սիւնեաց և աբբայի։ Եւ ի լոյս ընծայեալ բարեյօժար ծախիք Պարոն Մինասայ Տէր Պետրոսեան ուսապիզոնցւոյ, ի լրումն բազմամեան գովելի փափաքացն։ ի վէնէտիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1810. ՌՄՒԹ. 8°, ժի + 336 էջ։

— Հատարակախոհութիւն ախտարմագրութեան. որ բովանդակէ զընդհանուր գիտելիս աշխարհի, գուսումնականս՝ զբնականս և զքաղաքականս։ Աշխատասիրութեամբ Տեառն Տեառն Առեփաննոսի Դիւվէր Ագոնց աստուածապատիւ արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, և Ընդհանրական Աբբայի Մխիթարեան Միաբանութեան։ ի վէնէտիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1817 ՌՄՒԶ. 12°, 399 էջ։

— Տիտուրիւն պատմութեանց Աստուածպատիւ տէրք Գրոց. բացաբանեալ երկասիրութեամբ Տեառն Տեառն Առեփաննոսի վարդապետի Ագոնց՝ արքեպիսկոպոսի և ընդհանրական Աբբայի Մխիթարեանց, և տպագրեալ յառաջնոր-

դուխեան նորա՝ ինքնայօժար ծախիւք ազնիւ և բարեպաշտ կարնեցի Գէորգ Աղայի Յակոբեան։ Ի Վիէնէտիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1819 – ԻՄՂԹ։ Չատոր Ա. Մոխա, Յոբ, Յհսու. 8°, ժԲ + 440 էջ։ — Չատոր Բ. Դատաւորք, Հռութ, և ի Բ. Թագաւորութիւնք. 479 էջ։ — Չատոր Գ. Գիրք Գ. ի Դ. Թագաւորութեանց. 423 էջ։ — Չատոր Դ. Յոբայ, Տովբիթ, Եսթեր, Դանիէլ, Եզրաս և Մակաբայեցիք, մինչեւ ի Քրիստոս. 393 էջ։

— Տիտուբեան նոր կտակարանիս Աստուածաշունչ սուրբ Գրոց, բացաքննեալ ըստ աստուածարանական զննութեանց՝ երկասիրութեամբ Տիտոն Աւետիսեանի վարդապետի Ագոնց՝ արքեպիսկոպոսի, և ընդհանրական աբբայի Մխիթարեանց։ Տպագրեալ յարժանաւոր արդեանց բարեպաշտի ուրումն։ Երէք հատոր։ Ի Վիէնէտիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու 1824 – ԻՄՃԻ։ Չատոր Ա. 8°, 424 էջ։ — Բ. 452 էջ։ — Գ. 278 էջ։

Կենսագրութիւնը՝ տես ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ (Տ. Ե. Վ.) – Մխիթար Թեզլի։

ԱԹՈՒԽՆԱՑԻ. — Տես ԱՒԹՈՒԽՆԱՑԻ։

ԱԹՈՒԼԵՑԻՈՑ ԲԱՐԲԱՒՂ. — Տես ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ (Ս.)։

ԱԹՐԻԿՈՒԱՑ. — Տես ՏԱԿԻՏՈՍ։

ԱԹԱԼԱ. — Տես ՇԱՖՈՊՐԻԱՆ. — ԱՀԻՄԵԱՆ Ա.)։

ԱԹԱՄ. — Տես ԴԱՒԼԻՆՏԵՐ (Մ.)։

ԱԹԱՄ ԵԻԱՅ. — Տես ՄԻԼՏՈՆ։

* Ագաթանգեղոսի վիրաւորական ճեխափորձ մը. Բիւրակն, 1898 էջ 438։ – 1899, էջ 668։

ԱԹԱՄՔԻՐՔ. – Տես ԱՌԱՔԵԼ Վ. ՍԻՒՆԵՑԻ։ – Թանգարան Հին և Նոր Ցտիանաց. Հատ. Ա. էջ 1–23։ — Մատ Ագաթայ, անդ։

ԱԹԱՄԵԱՆ (Լ. Մ.) — Տես ՄԵԼԻՔ-ԱԹԱՄԵԱՆ (Լ.)։

ԱԹԱՄԵԱՆ (ՅԱԿՈԲ. — Ագաթ ժամիր։ Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի. 1900), 8°, 172 էջ ?

« Ժողովրդական ընթերցանութեան նիւթ կարող է լինել և Պ. Յ. Ագաթեանի « Ագաթ ժամիր »ը, որի մէջ գեաւգրած է նաեւ Սենեկեւիչի (տես) « Չեռուներ նրան » գեղարիկ չարագրութեան թարգմանութիւնը... « Ագաթ ժամիրի » խրատները մի գրական արուեստասիրի (dilettante) գործ են, որի գրական արժէքը շատ քիչ է, բայց հետաքրքրական են իրրեւ մեր հին սերնդի մտածողութեան և նրանց հետաքրքրող խնդիրների նկարագրութիւն »։ Լուսաւ. 1901, Գիրք Ա, էջ 340։

Քննագ. Ռիւզանդիոն 1900, թ. 1255–6։

Թարգմ. — Տես ՍԵՆԵԿԵՒԻՉ (Հ.)։

ԱԹԱՄԵԱՆ (ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՐՈՒՆԻՄՈՍ). — Քնարուժք և բարեմասնութիւնք Հրատարակութիւն Ս. Աթոյեանց։ Թիֆլիս, ի տպ. ի Շամբ. Լիւֆիաճանց և Ընկ. 1880։ Մասն առաջին, 8°, 186 էջ։ Մասն երկրորդ՝ Յարմանութիւնք, 186–213 + 9 էջ։

— Շնորհիւ և իւր Հայկի ազգերգութեան ազբիւրն ու բնութագրութիւնին։ Աշխատասիրեց Պետրոս Հ. Ագամեան Վերատես։ Թիֆլիս, Տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի 1887. 8°, Ը + 113 էջ։

Ահա բոլոր յարգելի ու արուեստասէր անձանց՝ որոնք զանազան քաղաքներում սիրով և անձնանուիրութեամբ նպաստել են իմ հետաքրքական ներկայացմանց յաջողութեանը, նոյն իրում եմ ներկա յարգանք և երախտագէտ սրտով Հղիանամ »։

Քննագ. Ազդիւր 1887, թ. 5–6։ Բ. Խաժին։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1887, թ. 8։ – Հանգէս Իրաւական և Պատմական 1888, Գիրք Ա. էջ 343։ – Մշակ 1887, թ. 44, 57, 61։

— Պետրոս Հ. Ագամեան։ Ա. Դամակներ առ Սահակ. 1886–1891. – Բ. « Բարեաւ մնաք իմ յոյսեր » մենախօսութիւն։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Լուտինեանցի, 1894, 8°, 82 էջ։

Քննագ. Թատրոն 1895, թ. 3. — Տորակ, էջ 156։

— Քերթուած ի նշանակութիւն դիւրատան Պետրոս Հ. Ագամեանի (1879–1891 ։ Ի կենսագրութիւնն հանդերձ իւր այլեւայլ արեւատիպ կեդեցիկ պատկերօք։ Հրատ. ի Հ. Վ. Հացունի, ի Վիէնէտիկ, ի սուրբ Ղազար, 1896. 8°, Զ + 225 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1896, թ. 3654։ – Փոթիկ 1896, թ. 9։ – Մուրճ 1899, թ. 6։

Տես և Վ. ՊԻՒՅՐ Ա. Մ.)։ « Մի համառօտ հայեացք » եւն. – ՏՕՆԱԿՊԵՏԵԱՆ Պ.)։ « Քանեւհինգամեայ բեմական գործունէութիւն », եւն։

Տես գրքեակ՝ « Ագամեան իրրեւ գերասան »՝ Մախ 1884, թ. 3637, 38, 40, 42, 43։ « Ագամեան հիւանդ » 1890, թ. 3935։ « Ագամեան բանաստեղծ », 1892, թ. 3957, 63։ Տես գրքեակ անդ 1901, թ. 23։ — Արեւելք 1888, թ. 1390, 1407, 1412, 18, 23, 30, 42, 47, 55, 80, 1500։ – 1889, թ. 1501, 30, 53, 60։ « Ագամեան յիշմբ » անդ, 1889, թ. 1609, 17։ « Ագամեան ուսուցական հիւանդութեան մէջ » անդ, 1891, թ. 2132, 39, 43 և 73։ – « Մահուան առթիւ » անդ, թ. 2214–19, 31, 33։ « Երկու գերեզմաններ », թ. 2356։ – 1892, թ. 2664։ « Ագամեանի նամակները », թ. 2670։ – 1893, թ. 2679, 3060։ – 1894, թ. 3225։ – « Ագամեանին տուրքակները » 1898, թ. 3844։ « Ագամեանին երեսը », 3853։ — 1901, թ. 4669՝ « Մահուան տասնամեակի առթիւ », և 4673, 74։ – 1903, թ. 5191։ – « Ագամեան » Ամսագիր 1890, թ. 36։ – 1891, թ. 1, 7։ – Մահուան առթիւ, 1891, թ. 13, 14, 18, 19, 20, 22։ – « Պ. Ագամեան՝ Յիշատակներ », Տպագիր (Ա. Զօրպանեան) 1895, թ. 9՝ « Դամակ առ Ս. Մամիկոնեան, Ագամեան իր մտերմութեան մէջ, Ագամեան հիւանդ ». անդ։ – « Ագամեանի Հանգիստ ազգեցութեան տակ », Մշակ, 1886, թ. 22։ Ագամեան կ. Պոլսում, թ. 123։ « Պ. Ագամեանի Յաջիլեանը », 1889, թ. 1, 2։ « Տաղանդների կռուասը » 1891, թ. 1։ « Ագամեան էլ մեռաւ », 1891, թ. 63։ « Պ. Ագամեանի ժառանգութիւնը »,

անգ, 1901, թ. 279։ – Տես և 1903, թ. 20, 78, 116։ «Ադամեանին հարցը»։ – Մահուան առթիւ՝ Հայաստան լրատուի, 1890–91, ի տարբ, թ. 16։ – 1891, ի տարբ. թ. 1։ – Նրկրագուեաս 1888, էջ 475, 516։ – Խիկար 1888, թ. 9։ – Արեւ. Մշուղ 1891, էջ 284։ – Նագմակիս 1886, 289։ – 1891, 350։ – 1901, թ. 6։ – Մուրճ 1891, թ. 2։ Մահուան առթիւ թ. 6։ – և Հանդէս ամսօր. 1891, թ. 7։ – Տարազ 1891, էջ 309, 321։ – Ադամեանի մահուան տասնամեակի առիթով. Տարազ 1901, հրեսարաբան, թ. 22/VI։ – «Ադամեանի անտիպ նեոագիրներից ուսանելու թարգմանութիւն մը՝ Նկրաւովէն», անգ, 1902. թ. 37. – 1903, թ. 3՝ հրեսարար։ – Նոր-Դար 1903, թ. 17։ – «Վերջին ամիսը... Պետրոսի Ադամեան»։ Պատկեր 1891–92, էջ 133, և յետոյ Ադամեանի «Ա Ֆանեմազիս» (Ա.Զ.) քերթուածը։ – «Ինչը ի տարեգարձի մահուն... առ չիրմատն»։ անգ. 1892–93, էջ 161։ – Նրադիկ 1896, թ. 9։ – 1899, թ. 100։

ԱԻԱՄԵԱՆՑ ԱԴԱՄ. — *Տիղագրութիւն Հայրենագիտութիւն*, նրեւանի։ նրեւան, ի տպ. ի Ա. Ս. Գուլամիրեանց, 1888, 8°, 12 էջ։

Ջննագ. Մշակ 1889, թ. 136։ – Մուրճ, թ. 12։

ԱԻԵԼԵԱՆ Ա. – *Անկուսրը պատմածք Գիւղական բարքերից*։ (Արտատպած Մուրճ ամսագրից)։ — Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Ռօտինեանցի 1899. 8°, 72 էջ։

* *Ագիրգիան* (Գէորգ), թատրոնական գործիչ. – կենսագր. տես թատրոն 1893, թ. 1։ – 1899, թ. 2։

ԱԻԻՆԱՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ. — Տես ԻՆԴԻԱՅԱՄ (ի. Հ.)։

ԱԻՈՆՑ. Խմբ. — Տես ԲԱՆԵՐԵՐ։

Ա ԴԻՈԴԻ. — Տես ԴԱՒԻԼԼԻԴԻ (Յ.)։

Ա ՊՈ. — Մահիսսիա։ Ա. – Պետերբուրգ. «Պուշկինեան ալսագրութիւն» Հայկական տպաբան, 1903. 8°, 22 էջ։

Ջննագ. Մուրճ 1903, թ. 5։
Թարգմ. – Տես ԽՕՏԵՄՍԿԻ (Բ.)։

ԱԶԱՏ ԵՐԿԻՐ. — Տես ԴԱՄԱՒ-ՓԱՇԻՊԱՆ։

ԱԶԱՏ ԺԱՄԵՐ. — Տես ԱԻԱՄԵԱՆ (Յ.) – ԼԻՒԶԵԱՆ։

ԱԶԱՏԱԳՈՂԵԱՆ (Պ. Ա. *կեզծանուն*։ — Տես ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ (Ս.)։

ԱԶԱՏԵԱՆ (Վ.ԱՀԱՆ, Թարգմ. — Տես ՆԱՀԻՎԻՆ (Իվ.)։

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿԻՐԸ. — Տես ԴԱՄԱՒ-ՓԱՇԻՊԱՆ։

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԵՐ. — Տես ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆՑ (Ս.)։

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԱՊԱՐՀԻՆ. — Տես ՂԱԲԻԲ։

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ. – Տես ՄԻԼԼ. Ջ. Ս.։

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԸ. — Տես ՎԱԶՈՎ (Ի.) Լժի տակ։

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՊՈԼԻՏԻԱՐԻՈՑ. — Տես ԹԻԹԻՆՃԻՆՃԻՖ (Մ. Ս.)։

ԱԶԱՏՈՒՄՆ։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1892. 13 էջ։

ԱԶԱՐԵԱՆ Ա. ԱՐՔ. — Երդք Ա՛ր մնծապատիւ և մնծապատիւ, Տէր և Հայր Արիստակէս Աղաբեան, Արքեպիսկոպոս կեսարիոյ և առաջնորդ համաւրէն Մխիթարեանց վիէննացւոց, յաւուր տաւնի անուանն։ Ի վիէննա, ի ԻՄՈՒԱ ամի ի քսաներորդ ութերորդ աւուր Մարերի ամսեան, 1842. 8 էջ։

— Ա՛ր մնծապատիւ և մնծապատիւ, Տէր և Հայր Արիստակէս վարդապետ Արքեպիսկոպոս կեսարիոյ Ընդհանրական Աբբայ Մխիթարեան Ուխտին վիէննայ ի կատարել քսանեւհինգամեայ ժամանակի արքեպիսկոպոսութեան և յողջամբ դարձի նորա ի Հռոմմայ նուիրին իւր որդիք ի նշանակ սիրոյ և մնծարանաց։ – Վիէննա, ի վանս պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1852. մնծ. 20 էջ։

Երեք քերթուածներ, մին՝ լատիներէն. երկուքը հայերէն։

— Հատը ի մնծապատիւ աւուր յոբելեան հանդիսի օծման ի քահանայութիւն ամենապատիւ տիւ տեառն Արիստակեայ վարդապետի արքեպիսկոպոսի կեսարիոյ և ընդհանրական աբբայի Մխիթ. ուխտին։ Վիէննա, Մխիթ. տպ. 1854?

— Նուագք ի վեհապատիւ լեզուս ի յոբելինի քահանայութեան Տեառն Արիստակեայ Վ. Ազարեան արքեպիսկոպոսի կեսարիոյ և ընդհանրական աբբայի Մխիթ. ուխտին վիէննայ։ Վիէննա ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1854?

ԱԶԱՐԵԱՆ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵԻ ՍՏԵՓԱՆՈՍ. *եղբարք*. — Նոր քաղիրք յունարէն, իտալերէն, հայերէն, տաճկերէն, յօրինեալ Ջանիւք և ծախիւք եղբարց հարազատաց Արիստակեայ և Ստեփանոսի Ազարեանց։ — Ի վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի. 1848. 4°, 919 էջ։

Nuovo Dizionario Ellenico–Italiano – Armeno – Turco, compilato dai fratelli Aristace e Stefano Azarian, e dato in luce a spese de' medesimi.

— Աստիճանաւորութիւն Գեր. Տեառն Ստեփանոսի վարդապետի Ազարեան, պալատական երիցու Ս. Պապին Տեառն մերոյ Պիոսի Թ. խօսեցեալ առ սրբազնութիւնդ Հարս Ազգային սիւնհոդոսիս և առ հաւատացեալ ժողովուրդս ի 5 յունիս ամսոյ 1869. ի տօնի սրբոյն Կրիկորի Լուսաւորչին ի կաթողիկոսական յեկեղեցւոջ Նուիրելոյ յանուն Մարիամու Աստուածածնայ։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Հէմիչեթի Իւմիչէ, 1869. 12 էջ։

— Յիսուսի Քրիստոսի ժառանգ, Ազարեան

Սահմանում Պետրոս ժ. Պատրիարք տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Հայոց Աստպատառց, հաստատեալ ի տուրբ Վահկն Հռոմկայ։ — Ինչպես արդեն բազմաթիւ առիթներու մէջ... 1888։

— Յունուար 14 թուականին... և 7 էջ. Բերա, կ. Պոլսի 28 Մարտի 1893 ամի։

— * Բանախոսութիւն Աստուածապատիւ Հոգեւոր Տեառն. « Հրաշափառ Յարութեան Տօնախմբութիւնը »։ Պատկեր 1894, էջ 26։

— Շրջաբերական Սահման Պետրոս ժ.ի Ազարեան 1895 ?

Մշակասեր տարեթ. Աբուէլք, 1899, թ. 3993, 94, 98։ – Բազմավէպ, 1899, էջ, 390։ – Բիւզանդիոն 1899, թ. 764։ – Պատկեր 1899, թ. 2, ամբողջ, և 3. 7։ – Նոր-Դար 1899, թ. 38, 39–40։ – Տարազ 1899, թ. 16։

Ազիատական տարեթ. Պատկեր 1897–98. էջ 97–109։

ԱԶԳԱՐ ԱՌԱՔ ԵՐԵՒԱՆՅԻ. – Տես Նոր Քնար Հայաստանի։

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹԱՒԱՒՈՐԱՅՆ ՀԱՅՈՑ. – Տես ՀԱՄԻՆՅԻ (Մ. Վ.)։

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏԻՒԶԱՆՑ. — Տես ՄԼՆԿԻՇԵԱՆ Հ. Փ.)։

ԱԶԳԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԱԶԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ. – Տես ԱՒԱՆԱՆԵԱՆՑ Գր. Ա.)։

ԱԶԳԱՏԵՐՈՒԹԵԱՆ Տարերք. – Տես ԲԱՏՅԻԼ Պ. Ֆ.)։

* *Ազդարարութիւն ամսիկական համառօտ տեսութեան, եւն.* — Տես *Ազդարարական համակարգ* 1895, և *Տիրք*։

Տես և Նոր կեանք 1898, էջ 247, 262 « Հայ ցեզագրութիւն »։ Տես և Բազմավէպ 1897, Մարտի յատուածը՝ ուր կը խօսուի Պր. Վասկա Պետրոսեանի Baitrage zur armenischen Ethnologie [Ուսումնասիրութիւն Հայկ. Ազգագրութեան] մասին։ – « Ազգագրութիւնը մեր մէջ »։ Արարատ 1899, թ. 33։ – Տես և ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ (Գր.)՝ Նրատիր Հայ ազգագրութեան, եւն։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — Տես ԼՆՖԻԼՃԵԱՆ, Գր. Վ.)։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. – Տես ՉՕԲԱՆԵԱՆ, Ն. Մ.) – ՉԵՐԱԶ (Մ.)։ — Լրեւակ 1860, Հատ. Ը. էջ 10, 42, 79, 112, 144, 169, 220, 233, 264։ Տես և Բազմավէպ 1843, էջ 334. – 1846, 3, 34. – 1849, 5, 33, 95, 97, 129, 161, 225, 337։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Տես ՈՍԿԱՆ Յ.)։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆ. — Տես ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ. — *Ազգային եկեղեցական խնդիրն վրայ՝ բերնուց սորված համառօտ խօսակցութիւն մը, հարցմամբ և պատասխանեօք Ի. Մ.ի և Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Հէմիէեթի Իսմիէ* 1869. 8°, 38 էջ։

Տես և Հազար եւ մէկ հարիւր ուրուանք եւ խնդիր – ԲԱՒՊԵՒԱՆ (Յ.)։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԳԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ. – Տես ԴԱՄԱԼԵԱՆ – ՓԱՔԻՊԱՆ։ – Երգարան։

* *Ազգային երգեր.* Բազմավէպ 1847, էջ 94, 338։ – 1848, 169։ – 1861, 268։ – 1871, 222։ – 1875, 106, 215։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ. — Տես ՄԱՆՈՒԻՆԵԱՆ Ս.)։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ. — *Սահման Ազգային ժողովոյն, որ եղեւ յամի տեառն* 1826 *ի մարտի* 4, *ի Պատրիարքարանս ամենայն Հայոց որ ի Կոստանդնուպոլիս. հրամանաւ ամենապատիւ և վեհափառ պատրիարգի այնմ քաղաքի Տեառն Կարապետի սրբազան արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցւոյ, յարգաց բարեկարգութեան արքեպիսկոպոսական և եպիսկոպոսական աթոռոց, և համօրէն ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ։* Տպագրեալ յամի Տեառն 1826 *ի մարտի* 11, *ի Կոստանդնուպոլիս, յՕրթագեօղ.* 21 էջ։

— *Ամենապարբերական Ազգային ժողովոյ.* (Պաշտօնական հրատարակութիւն ազգային պատրիարքարանի։

Բազում 1860–1870 ամաց։ — 25 Օգոստոս 1860–23 Յունվար 1870։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Սարեան, 1890. Մեծ. 4°, 435 էջ։

» 1870 ամին։ — Նիստ Ա. 21 Օգոստոս, 1870. Նիստ ՁԼ. 26 Ապրիլ 1874։ Նիստ Ա–Թ. ԺԱ Իւ. Ի–Ժ–Լե. ԿԱ–ՁԼ. Կ. Պոլիս, տպ. Միհրհնտիսեան։ – Նիստ Ժ. տպ. Ջարդարեան։ – Նիստ ԻԶ–ԻՀ. Լ. Խ–Խ։ Խ–Խ. տպ. Օ. Թոճաճեան։ – Նիստ Լ–Խ. Խ. Խ. Ր–ՐՒ. տպ. Ի. Փիւրքճեան։ – Նիստ ՄԻ–ՄԻ. տպ. Ա. Վարդանեան։ — Նիստ ՄԻ–Կ. տպ. Աստղ ալիք ճամբը խան. 1016 էջ։

» 1874 ամին. Նիստ Ա. 8 Մայիս 1874. Նիստ Ա. Բ. Գ. նոյն տպարան։ Նիստ Գ–Ժ. տպագր. Գ. Գավաֆեան, 1874–1875. 249 էջ։

» 1875 ամին. Նիստ Ա. 2 Մայիս 1875. Նիստ Ա–Ժ. տպագր. Գ. Գավաֆեան, ԺԱ–ԻԳ. Ս. Մկրտչէեան 1875–76։ 535 էջ։

» 1876 ամին. Նիստ Ա. 7 Մայիս 1876. Ա–Ժ. նոյն տպագր. ԺԱ–Ի. *ի տպ. ի Մասիս լրագրոյ, և նոյն (այսինքն ԺԱ–Ի. նիստերը կրկին, ուրիշ տպագրութեամբ, որուն անունը չէ նշանակուած).* 1876–77. 436 էջ։

» 1877 ամին. Նիստ Ա. 6 Մայիս 1877. Նիստ ԺԲ. 20 Դեկտ. տպագր. Ս. Մինքայէլեան, 1877. 362 էջ։

Բացում 1878 *ամին*. Նիստ Ա. 2 Յունիս 1878. Նիստ Ա–Բ. տպագր. Ս. Մկրտչէեան. Դ ԺԲ. տպագր. Ե. Մ. Տիտեսեան. ԺԲ–ԻԲ. Մ. Կ. Սարբեան, 1878–79. 512 էջ։

» 1879 *ամին*. Նիստ Ա. 11 Մայիս 1879։ Նիստ Ա. Բ. Գ. տպ. Սարբեան։ – Գ–ի 1880 Ապրիլ 4) տպ. Կ. Ա. Պաղոնեան – Հայաստանեայց. 1879–80։ 518 էջ։

» 1880) *ամին*. Նիստ Ա. 11 Յուլիս, 1880. Նիստ Ա–ԺԳ. տպագր. Կ. Ա. Պարոնեան, ի տպ. ի Հայաստանեայց. ԺԳ–ԻԱ. տպագր. Մ. Կ. Սարբեան և ընկ. – 1880–81. 610 էջ. կայ և Յաւելուած մը, Նիստ ԺԱ. 24 Յունվար 1881. 91 էջ։

» 1881 *ամին*. Նիստ Ա. 7 Մայիս 1881. Նոյն տպագր. 1881–82. 326 էջ։ (*մինչեւ ԺԱ որ է վերջին*)։

» 1882 *ամին*. Նիստ Ա. 20 Մայիս 1882. Նիստ ԻԱ. 8 Ապրիլ 1883. (*տպագր. չէ նշանակուած, սակայն Սարբեան կը թուի*). 1882–84. 409 էջ։

» 1883 *ամին*. Նիստ Ա. 27 Մայիս 1883։ – Նիստ ԻԶ. 20 Ապրիլ 1884. տպ. Սարբեան. 612 էջ։

» 1884 *ամին*. Նիստ Ա. 11 Մայիս 1884, Նիստ Ի. 17 Ապրիլ 1885։ Նոյն տպագր. 1884–85. 479 էջ։

» 1885 *ամին*. Նիստ Ա. 24 Մայիս 1885, Նիստ ԺԹ. 13 Յունիս 1886։ Նոյն տպագր. 1885–86. 358 էջ։

» 1886 *ամին*. Նիստ Ա. 13 Յունիս 1886. *մինչեւ* Նիստ Թ. 24 Ապրիլ 1887. Նոյն տպագր. 152 էջ։

» 1887 *ամին*. Նիստ Ա. 29 Մայիս 1887. Նիստ Ժ. 8 Ապրիլ 1888։ Ա–Գ. և Լ–Ժ. տպ. Սարբեան. Դ–Լ–Զ. տպ. Յահակ Նիկողոսեան. 316 էջ։

» 1888 *ամին*. Նիստ Ա. 20 Մայիս 1888. Նիստ ԺԴ. 5 Մայիս 1889, տպ. Մ. Սարբեան. 348 էջ։

» 1889 *ամին*. Նիստ Ա. 26 Մայիս 1889. Նիստ ԺԱ. տպ. Սարբեան և Յանճագեեան և ընկ. 342 էջ։

» 1890 *ամին*. Նիստ Ա. 8 Յունիս 1890. Նիստ Ա–Ժ. տպագր. Մ. Սարբեան և Ն. Կ. Պէրպէրեան։

» 1891 *ամին*. Նիստ Ա. 14 Յունիս 1891. Նիստ Զ. 4 Սեպտ. 1891 (*դադարում է*). տպ. Մ. Սարբեան։

» 1892
» 1893 } *ժողով չէ գումարուած*։

» 1894–95 *ամին*. Նիստ Ա. 7 Դեկտ. 1894. Նիստ Բ. տպ. Հ. Արամեան։ Նիստ Գ. տպ. Յ. Մատթէոսեան։

» 1896 *ամին*. Նիստ Ա. 31 Հոկտ. 1896 և Բ. Գ. տպ. Հիվէլէկեան. 1896։

1897–1903 *ժողով չէ գումարուած*։

— *Յանիկ խնդրոց Ազգ. ժողովոյ բացման* 1876 և 77 *տարց*։ Կ. Պոլիս, տպ. Սարբեան, 1878։

— *Տես և կանոնագրութիւն, Հաշուարարութիւն*, Տիղկացիր, եւն։

ԱԶԳԱԳԻՒՆ, ԿՐԹԱՐԱՆ – ՈՐԲԱՆՈՑ Ի ԿԻՊՐՈՍ։ — *Յայտարարութիւն և կանոնագիր նոր հաստատուած որբանոցին Կիպրոսի*։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1897. 16 էջ?

— Տիղկացիր առաջին չրջանի (1897 Մարտ 18 – 1898 Մարտ), Պահիրէ, տպագրութիւն Սարգիս Դարբինեան, 1898. 25 էջ։

Քննագ. Արարչ 1898, Դիմք Ա. էջ 153։ – Արեւ. Մատեան 1898, էջ 473։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1898, թ. 8–9, էջ 279 (113)։

— Տիղկացիր Բ. Տարեշրջանի 1898 Մարտ 1–1899 Փետր. 28)։ Պահիրէ նոյն տպ. 1899. 8°, 44 էջ։

Քննագ. Արեւ. Մատեան 1899, էջ 729։ – Բազմավէպ 1899, էջ 530։

— Տիղկացիր Գ. Տարեշրջանի. (1899 Մարտ 1–1900 Փետր. 28). — Վիեննա 1900, Մխիթարեան տպարան. 8°, 41 էջ։

Քննագ. Արմէնիա 1900, թ. 5–6։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1900, էջ 220 (7)։

— Տիղկացիր Դ. Տարեշրջանի (1900 Մարտ 1–1901 Փետր. 28)։ Վիեննա 1901, Մխիթ. տպ. 36 էջ։

Քննագ. Արմէնիա 1901, թ. 37։

— Տիղկացիր Ե. Տարեշրջանի (1901 Մարտ 1–1902 Փետրուար 28)։ Նիկոսիա 1902, տպ. Ազգային կրթարան Որբանոցի. 8°, 98 էջ։

Քննագ. Արմէնիա 1902, թ. 39։ – Արտէմիա 1902, թ. 5–6։ – Բազմավէպ 1903, թ. 5–6։

— Տիղկացիր Զ. Տարեշրջանի (1902 Մարտ 1–1903 Փետրուար 28)։ Անդ. 1903. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Արմէնիա 1904, թ. 29։ – Սիւրմաճեան 1903, թ. 1354։

Որբանոցիս վրայ գրուածներ. Արեւ. Մատեան 1897, էջ 314։ – 1900, էջ 564։ – Արմէնիա 1898, թ. 50։ – Արչալոյս 1900, թ. 91, 101. – 1901, թ. 197–8։ – Բէզմանգիոմ 1897, թ. 105, 162։ – Նոր-Դար 1903, թ. 8, 12, 15, 17։ – Նոր Օր 1901, թ. 96, 97։

ԱԶԳԱԳԻՆ, ԿՐԹԻԹԻՒՆ, (*ժողով*). *Առաջադրիչ կազմուրկման ժողովոյ Ազգային կրթութեան*։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան 1860. 20 էջ։

Տես և ԼՈՒՌՈՒԼԻ ԵՂ.)։ – Մասիս 1861, թ. 469։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ. – Տես ԻՒԻՍԻՆԵԱՆ Ն.)։

* *Ազգային ձեռնբիւնք*. Եւրոպա 1851, թ. 28, 30։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՑԱՒԱԶԱՆԻՄՈՒԹԻՒՆ. — *Ձուն ի վերոյ ազգային յաւաչապիւրեան, ի տպ. ի Արարատեան Ընկերութեան, ի Կալկաթա*, 1845։ փոքր 4°, 109 էջ։

Առջ կ'ըսէ. « Առաջիկայ Ձուն չառաջինն ապեցաւ

ի 1844 ամի [illegible] էջ 201, 281, 311՝ վէնետկոյ. զոր Ակգաեր վերաեռուչն Ակշալուսոյ Աբրահամեան ազգասիրական պարոք համարելով, եհեղ յաշխարհիկ բարբառ պնոտիկ կոպմանց, և հրատարակեաց յիւրում Օրագրի (1844, թ. 217, 218, 219, 220. ուսաի հետ ի մեր աշխարհարառ վան Ակգաեր Օրագրի սկզբում ի վերջ Հառիս յաւելու Յորդորակ իմն՝ թ. խ. Ա թովմասեան խաչիկ Ա՝ ի կալկաթա 1845։

Տես և ՎԱՐԻՒՆ։

*Ակգային յիշատակարան։ կերպ գաչնագրութեան ի մէջ երկուց ազգաց բուսոյց և հայոց 1780 թ.։ Ծիրի Աւետարեր 1866, էջ 617–640։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆՆԻ ԱՇԽԱՐՀ. — Տես ՄԱՆԿԻՆԵԱՆ Ս.։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Տես Պատմութիւն Հայոց։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՋՈՋՔԸ. — Տես ՊԱՐՈՆԵԱՆ Յ. Յ.։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՒԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. 1860։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մխիթարեան. 8°, 16 էջ։

— Ակգային Սահմանադրութիւնն ու Վիճակագրութիւն, Բ. անգ, նոյն տպ. 1861, օգոստոս 8. 16 էջ։

— Ակգային Սահմանադրութիւն Հայոց. Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմէնիան. անգ, նոյն տպագր. 1863. 4°, 54 էջ։

Հայերէն և հայատառ տառկերէն։

— Ակգ. Սահմանադրութիւն Հայոց, արուստպեալ ի Գահիրէ. տպագր. «Արշալոյս լրագրի», 1901. 4°, 62 էջ։

— Ակգ. Սահմանադրութիւն. Օրինակ վերաքննեալ Սահմանադրութեան վերստին սրբագրեալ. Ազգային երեսփոխանաց ներկայանալու համար տպագրեալ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ֆիլոքճեան, 1870. 8°, 50 էջ։

— Տիղկապիր Կոյնտաղիր Ճանձնաժողովոյ Ազգային Սահմանադրութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Միւհէնտիսեան, 1863. 88 էջ։

«Ասոր մէջ մանրամասնարար նշանակուած են Ճանձնաժողովոյն մեղքեր, ցարդ անօրինած գործերն։ Ուշադիր ընթերցողն անտարակոյս կխոստովանի թէ ուրչաք շնորհակալութեան արժանի է Ճանձնաժողովոյն գիշերաթաւն տքնութիւնն, որով յապաղելով բազմագիմի գժտարութեանց յաղթած է Սահմանադրութեան գործադրութիւնը մինչեւ այս կէտն հասցընել ի մեծ ըմբռնութիւն ընդհանուր ազգիս»։ Նիւիկիա 1863, էջ 455։

— Տիղկապիր վերաքննիչ Ճանձնախումբին Ազգ. Սահմանադրութեան։ Տեղեկագիր Ուսմունքեան էֆէնտի, առեան Ազգային ընդհանուր ժողովին 28 օգոստոսի 1870 ի Գալաթիա ?

— փոփոխեալ տրամադրութիւնք Ազգ. Սահմանադրութեան և Տեղեկագիր վերաքննիչ Ճանձնաժողովոյ առ Ազգային ընդհանուր ժողովն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Պալաֆեան և Ց. Պարոնեան, 1874. 8°, 44 էջ։

Քննութիւն ի չորրորդ տարեգլուխ Ակգային Սահմանադրութեան, Միացեալ. 1860 մայիս 24։ «Արշալոյս Հայաստանի» և «Միութիւն» երգեցը ձայնագրուած. 4 էջ։

Երկ երկոտասանեւորդ տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան ի Հնդկաստան։ Ընդհանուր Ժողովոյ Ս. Բարիճով Պիւլպիւլեան. խօսք Սիմոն Ա. Մ. Ֆէլէկեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ամատեան 1872։

Ա՛դուն ժամն հնչեց։

Տես և ԱՒԱՏԵՐ Ա.՝ Սահմանադրութիւն և Հայ ժողովուրդն։ — ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ (Մ.)՝ «Հայկական Կամականի», էջ 144, 157, 162, 166, 170, 206։ — ՄԻՆԱՊԻՐԵԱՆ Ն. Ա.՝ «Սահմանադրութիւն և առաջին պատրիարք սահմանադրական»։ — ՊԼԻՊԻՐԵԱՆ (Ա.)՝ «Ակգ. Սահմ. Հայոց և հաստատութիւն նորա». Պատմ. Հայոց, 389–424։ ՎԱՐԻՒՆԵԱՆ Յ. = ՎԱՐԻՒՆ ՓԱՇԱ՝ Սահմանադրական հիմնարարք Սահմանադրութիւնք»։

Տես գրքեալ՝

Ակգային Սահմանադրութիւն և Սահմանադրականք՝ Էրզրում 1861, հատ. փ. էջ 11, 40, 70, 110, 141, 177։ — Նիւիկիա 1863, էջ 186։

Սահմանադրութեան առթիւ արտասանուած հատուածք»՝ Էրզրում 1870, էջ 347, 352, 363, 365, 366, 379, 395։ — «Հին Սահմանադրութիւն». — Վերաքննեալ Սահմանադրութիւն»՝ Աւետ. Մամուլ 1871, էջ 23։ — «Հին Սահմանադրութիւնը թէ նորը», էջ 163։ — Տես և էջ 70, 119։ — Վերաքննութիւն Սահմանադրութեան»՝ Ցոյց 1866, էջ 519։ — Բիւզանդիոն 1896, թ. 6։ — Նոր կեանք 1898, էջ 17։ — «Ակգ. Սահմանադրութիւնը և Ազգանգրիով թղթական խորհուրդը»։ Փարոս 1901. թ. 4, 5, 7, 8, 10։ — Նոր Օր 1901. թ. 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 80–84։ — Շաւիղ 1898. թ. 48։ — «Ակգային Սահմանադրութիւն և լրագիրներ»՝ Սիր 1860, թ. 11։ — 1863, թ. 14–15։ — Հայոց ազգն ու Սահմանադրութիւնը», անգ 1864, թ. 7, 9, 11, 14, 19, 21։ — «Վերաքննութիւն Սահմանադրութեան»՝ Ծիրանի 1885. թ. 7։ — «Սահմանադրութիւն և Սահմանադրական պատրիարքարան»՝ Աւետ. Մամուլ 1885, էջ 97։ — Վերաքննութիւն Սահմանադրութեան» 1885, էջ 321։ Տես և Հայրենիքի [illegible] ուր Ստեփան փափազեան երկար յօդուածներ ունի չահեկան տեղեկութիւններով, եւն։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆԱՒԹԻՒՆ. — Տես ԱԼԻՇԱՆ Ղ. Վ.՝ Յուշիկք. — Փորտան Նպաստ, եւն։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. — Տես ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Մ. Ա.։

ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՈՐԱ ՊՐԻՆՑԻՊՆԵՐԸ. — Տես ԱԻԱԳԵԼԵԱՆ (Հ. Ա.)։

ԱԶԳԱՆՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ, հաստատեալ ի 11 ապրիլ 1879։ — Ա. Տեղեկագիր, 1879–1880 ամի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մ. Մանուկեան, 1880. 8°, 36 էջ։

— Բ. Տեղեկագիր, 1880–1881 ամի։ Կ. Պոլիս, նոյն տպ. 1881. 8°, 48 էջ։

— *Ազգանուէր*... 1879. *ընդ բարձր նախագահութեամբ ամենապատիւ Տ. Տ. Ներսէսի Ս. Պատրիարքի Հայոց. երկամեայ Փ. Տիկնակիր, կեդրոնական գործադիր ժողովոյ 1881–1883 ամի։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Արամեան մեծ Մ. Աչճեան, 1883. 8°, 55 էջ։*

— *Երկամեայ Տիկնակիր Ազգանուէր Հայոց ընկերութեան. 1883–1885։ Կ. Պոլիս, տպ. Փ. Պալատեանց Արամեան 1885. 58 էջ։*

ԱՋԴԱՆԻՐ *ճառ.* — *Տես* Խաչիկեան (Ա. Գ.)։

ԱՋԴԱՆԻՐԱԿԱՆ *և բարեպաշտական ընկերութիւն Հայոց, հաստատեալ վասն ողորմելի տապականից և անտերունչ բանտարկելոց ազգ կան հասանել ի յետին կէտս յուսահատութեան։ Կ. Պոլիս, 1862։*

* *Ակպասիրութիւն* — *Տես* Ալիշեան (Ա. Գ.)։

ԱՋԻ ԿԱՏԱՂԻ ԹՇՆԱՄԻ. — *Տես* Յովհաննիսեան (Ա.)։

ԱՋՂ ԱՒ ՀՈԳԱԲԱՐՁԻՒ ՓԱՌԱՆԱՑՆ. — *Տես* Մելքիսեդեկեան (Ս. Վ.)։

ԱՋՂԱՆՇԱՆ. — *Տես* Գաբշին (Վ. Մ.)։

ԱՋՆԱՒՈՐ (ՊԵՏՐՈՍ Վ*ԱՐ*.) — *Աներեսական և արուեստագիտական այնթափպուրեին կրօնպոլոյ և Օսմանեան պետութեան յերուսաղէմ և յԱսիա։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1875. 8°, 383 էջ։*

Քննագ. Մասիս 1875. թ. 1733։

ԱՋՆԱՒՈՐԵԱՆ. *Թարգմ.* — *Տես* Ոսկեան (Ե.)։

ԱՋՆԱՒՈՐԵԱՆ (Հ. Քեր. Վ.) *Թարգմ.* — *Տես* Խաչիկեան Հ. Գ.) *Աստուածոյ Բիւզանդեան.* — Գոնիոյ. — Ֆելիքսի։

ԱՋՆԻԿ ԽՕՍՓ. — *Տես* Ռուբինա (Ծ. Դ.)։

ԱՋՐԱՑԻ. *Ժողովրդական ընթերցանութեան գիրք. Ս. Պետերբուրգ. տպ. Սկօրօխոդովի, 1890. 8°, 57 էջ?*

Քննագ. Մուրճ 1890, թ. 6։

ԱՉՕ – ՄԱՐՈՒԽՆ. — *Ջուրամերիի ատորիներէն հիանքիչ։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Սկոլոխոդովի, 1890. 22 էջ?*

Քննագ. Մուրճ 1890, թ. 12։

ԱՔԱՑԵԱՆ ԱՐՇԱԿ). — *Թռչիւն. Վէպ։ Բագու, տպարան Ց. Դ. Դիւլբասարեանի, 1897. 8°, 148 էջ։*

— *Չգացմունք երգիծաբանական վիպակ)։ Հրատ. Գէորգ Թոխեանի։ Բագու, տպ. Ա. Ա. Խունդով, 1900?*

Թարգ. — *Տես* Գոլոկին (Մ.) Զարուճեան. — Իմ ուղեկիցը։

* *Աբանապիւնեայ* (Ա.) *եպիսկոպոսի վկայաբանութիւն Տիրան. Թարգմ. Հ. Կ. Եղոյեանի։ Բազմավէպ 1881, էջ 28, 126։*

ԱԲԱՆԱՆ (Հայրապետ Ալէքսանդրու. — *Իւրք պատասխանական սրբոյն Աթանասիոսի, հայց մանցն սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմացւոյ։ Տպեցեալ... ի Կոստանդնու պօլիս քաղաքի. հրամանաւ նորին վիճակի Տեառն Յակոբայ աստուածաբան պատրիարգի ի տպ. ի ընչին Ոսկանեան, 8°, 196 էջ։*

Ի Նախաբանին. «Գիրս կս այս կոչի Տրամաբանութիւն. այսինքն, Հարց և պատասխանի։ Որոյ հարցմունքն եղեն ի սրբոյն Կիւրղէ Երուսազէմացւոյն, և պատասխանիքն ի սրբոյն Աթանասիոսէ Աղէքսանդրիոյ Հայրապետէն. որ մինչ երկոքեանքն հալածեցեալք չարհռոմական իշխաւորէն ի կոստանդիանոսէ, որդւոյ մեծին կոստանդիանոսի, դնացեալ ի Տարսոն... Ի թուի ՅԹ չորս միջոցի դոլով պարապորդք, մին հարցանէր, և միւսն պատասխանէր... այսորիկ... աշխ ծառայի Աստուծոյ բանիցն՝ սիրահար գոլով, Յակոբ մեզաներկ Պատրիարգ և Աղք Նչխակոպոս կոստանդնուպոլսոյ... եւտու հրաման տպեցման այսորիկ Յիշատակարան տպեցման... ի լոյս ածաւ... արդեամբք և ծախիք բարեմիտ տիրացու Թէոդորոսին... յիշեալիք...» (Թուական կը պակսի)։

— Ս. Աթանասի, Աղէքսանդրիոյ Հայրապետի *Ճառք, Թուղրք ի Ընդդիմասպասութիւնք։ Հրատ. Հ. Ներսէսի Տայեցի։ ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, յամի 1899. 8°, ի + 647 էջ։*

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1891, թ. 1։

Տես և Մեկնութիւն Աստուածայ. — Վարք Ս. Աթանասի սրբոյն։

Աշխատասիրք Հայրապետ և Արիոսականք». Երուսաղէմ 1861. Հատ. թ. էջ 49։ — «The journal of Philology» թերթին մէջ (Vol. XXIV, 1896, p. 285–300 Պրոֆ. Կոնիբեր հրատարակեց Ս. Աշխատասի «Ցաղագս Մարմնաւորութեան» և «Ընդդեմ Արիոսի» գրուածներուն հին հայ թարգմանութենան աչքմոտ բնագրին տարբերութիւնները։ Տես. Հանդէս Ամսօրեայ 1896, էջ 249–251։ Տես և անդ 1899, էջ 24՝ F. C. CONYBEARE, The Dialogues of Athanasius and Zacchaeus, and of Timothy and Aquila գործի մասին։

ԱԲԱՆԱՆ Վ. Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ. — *Տես* Մերիանեան (Ա. Վ.)։

ԱԲԱՆԱՆԵՑ (ՅՈՎՀ. — *Երեւանու հանգիպի բառգիրութիւն։ Երեւան «Պակ» լրագրի տպարան, 1881. 4°, 96 էջ։*

Թարգմ. — *Տես* Գոլոկին (Ն.)։

ԱԲԹԱՐԵԱՆ (ՅԱԿ. Ց.) — *Խնդիր պատրիարքական։ Կ. Պոլիս, 1869?*

Թարգ. — *Տես* *** Ալբեան։

ԱԲՈՒ ՀԱՑԱՕՏԱՆԵՆԱՑՑ. — *Տես* Օրմանեան Հ. Մ.։

ԱԲՈՒ ՍԲՐՈՑՆ ՊԵՏՐՈՍԻ. — *Տես* Պալճեան Հ. Ա.։

ԱԼԱԴՕՓ (Մ. Մ. — Տես Թագաւորութիւն Սրտին Ցիտուհւոյ։

ԱԼԱԴԱԲՆԱՑ. — *Վա՛յ իմ կորած յիտուհւոյն սիրոյն. կատակերգութիւն* (Vaudeville). *առնուած Տփխիսեցւոց կենցաղավարութենէն?*

«... *Այս կատակերգութեան միտքը՝ կարդ է իմանալ ով որ գոնէ մէկ անգամ Տփխիս գնացած է, և տեսած է այն տեղի բնակչաց կեանքը, սովորութիւնը և... Այսու պատճառաւ այնոր բովանդակութիւնը աւելորդ եմ համարում*»։ *Քաջազարդ* 1859. էջ 140։

ԱԼԱՆԱՆԵԱՆ (Հ. Ս.) — *Նիկատարիճի կոյս ևւանուտակ. աշխատասիրեաց Համբարձում Սիմէոն Ալանճեան, Պասատու հայկաբանութեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Միւհէնտիսեան*, 1861. 8°, 84 էջ։

— *Հաւաքածոյ հնչկական ասացուածոց ի պէտս նորավարժ ուսանողաց։ Հաւաքեց Համբարձում Ս. Ալանճեան։ Կ. Պոլիս ի տպ. ի Ց. Փ. Ձէրիւէհանէ*, 1862. 12°, 170 էջ։

— *Տողիկք ի Հ. Ս. Ալանճեանէ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան*, 1874. 8°, 32 էջ։

«*Ալ և ասլ Եփիմոց վրայ գրուած ուռանաւորներու տետրակ մը*»։ — Մասիս 1874, թ. 1617։

Թարգ. — Տես Հիմնական կանոնք։

Խմբ. — Տես Փջիլիկ և փոռէլ լրագիրները։

ԱԼԱՄԴԱՐԵԱՆՑ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՇԱ.) — *Հանուստ բառարան ի Լուսաց լեզուէ ի Հայ. աշխատասիրութեամբ Յարութիւն քահանայի Ալամդարեանց։ Ի Մոսկով, ի տպ. ի Օգոստեայ Սեմենեանց*, 1821–ԻՄՀ. 4°, 228 էջ։

— *Հրամանիգ քրիստոնէական վարդապետութեան ի պէտս մանկանց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ. ի հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի Աստուածընտիր Արքազնակատար կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց՝ Նշանակիր Ասպետի Ս. Աննայի և Ս. Ալէքսանդրի Նեւսկւոյ Ա. Աստիճանաց կայսերութեան Լուսաց։ Հրամանաւ Տեառն Ներսիսի Աստուածարեալ Արքազան Արքեպիսկոպոսի և կայսերապսակ Առաքելազործ Առաջնորդի ամենայն Հայոց որ ի Վիրս՝ նշանակիր Ասպետի Արքունական Աննայի Ա. Աստիճանի. Թարգմանութիւն ի Յարութիւն Քահանայէ Մանուկեան Ալամդարեանց։ Ի Տփխիս, ի տպ. ի Ուսումնարանի Հայոց ընծայեցելոյ յԱգնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ* 1825–ԻՄՀԴ. 8°, 94 էջ։

— *Ի տիպ. ի կալկաթա, ի Մարդասիրական Ընկ. տպարանի*, 1846?

— *Ց. վարդապետի Ալամդարեանց՝ Ջատիկական։ Ս. Պետերբուրգ. տպ. Ա. Ա. Կլաեվսկու*, 1884։ «*Մօր իւրում Աննայի Յարութիւնեան Պատկանեան՝ դստեր Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց, նուիրէ Ք. Պ(ատկանեան)*. 8°, 56 էջ։

Կենսագր. Տես Ասիվալնեան (Ա. Ց.) — Միհնդաւրեանի՝ Քճար հայկական, էջ 585. փարոս, 1880, տետր Ա. էջ 22։ — «*Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանի մահաբեր*» Տարազ 1903, թ. 3, խմբագրական։ — «*Ալամդարեանի գրաւոր երկաբրութիւնքն ալ են և ինչ եղեն*»՝ փարոս 1874, տետր Գ։

ԱԼԱՑԻ (Allice). — Տես ԳԱԼՃԵԱՆ (Հ. Ա.)՝ «*Ախոռ սրբոյն Գետրոսի*»։

ԱԼԱՆ (Ց.) — *Միխիթարեանք գրականութեան մատենագիր, 1701–1901։* Վենետիկ, *Միխիթարեան տպարան*, 1902. 8°, 102 էջ։

Նոյնը տպուած է նաեւ Բիւզանդիոնի մէջ (1901)։

— *Կենսագրութիւն Կ. Իւրիւճեանի։ «Բազմավիպէն հանուած»։ Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու*, 1901. 8°, 32 էջ։

* *Ալպիկեան բանաւոր գրականութիւն.* — Տես ՆՀԻԿԵԱՆՑ (Գ. Ֆ.)։

ԱԼԱՖԵՐԱՆԿԱ. *կատակերգ.* — Տես ՆԱՊՈԼԻՑ (Խ.)։

ԱԼԲԵՐՏ ՄԵՆՇ. — Տես ԱԼՊԵՐՏ։

ԱԼԲԵՐՏ (ԴՐ. ԻԴՈՒԱՐԴ.) — *Հոգիի և ուղիղը. թարգմ. բժիշկ ուսանող Արշակ Մինացականեանի։ Հրատ. խուրշիտ Մինացականեանի։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Ռաբխուզարեանի*, 1899. 8°, 36 էջ։

Քննադ. Լուսաւոր 1900. Դիրք Բ։

ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ (Զ. Վ.) — Տես ՉԱՔԱՐԻԱ (Վ.)։

ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ (Պ.) *թարգմ.* — Տես Դասատիպութիւն (տնական)։

ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ (ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԳԱՐԻՏ). — *Հայկական գեղագրութիւն. (Գեղագիր ալբօմ) գծագրեցաւ ի Մարգարտէ դստերէ Ումբրի – Բեկի Յովհաննեանի, ըստ ամուսնոյն Ալէքսանեանց։ Ի Շուշի*, 1868–ՌՁԺԸ։ — *Կենսագրութիւն հեզինակիս, գրուած Պ. Լէօից։* — *Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի*, 1891։

Քննադ. Մշակ 1891, թ. 74։ — Տես և Ազդարար 1886, թ. 22։

Մահուան առթիւ՝ Ալիւեղ 1902, թ. 4933։ — Բանասեր 1903, էջ 353։ — Տարազ 1902, թ. 13։

ԱԼԵՔՍԻ. — Տես Բարոյական վէպեր։

ԱԼԵՔՍԻԱՆՈՍ (Ս.) *վարք.* — Տես Վարք։

ԱԼՋԻՐ ԿԱՄ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻՔ. — Տես ՎՈԼՆԻ։

ԱԼՋԻՐԱ. — Տես ՆԱՑՆ։

ԱԼԻՇԱԹՃԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՆՓԻՍԿ.) *խմբագիր.* — Տես Թաղիկի Գնկասեան։

Կիւրիկոս կաթողիկոս ընտրեալ առթիւ՝ Ալիւեղ 1894, Դիրք Ա, էջ 139։ — Հայրենիք 1895, թ. 1184–5։ — Մշակ, 1895, թ. 70։ — Տարազ 1895, թ. 33։ — Տես և Մշակ 1892, թ. 35։

Մահուան առթիւ՝ Արեւ. Մամուլ 1899, էջ 726։ — Ալիւեղ, թ. 4094–5, 98։ — Արմենիա, թ. 11։ —

Արշալոյս թ. 11, 14–16։ – Հանրագիտակ թ. 72։ – Մշակ թ. 161։ – Շարժուն թ. 156։ – Ուրմանեցոյ թ. 138–9։ – Տարազ թ. 34։

ԱԼԻՆԻԱ. Իննեակ իմաստասիրական. — Տես ՄԸՐՄԸՐԵԱՆ, Ց. Գ.։

ԱԼԻՆԻԱ ՑԵՐԵՒՈՒՆԱԼԻՄ. — Տես ՆՈՒՆԻ։

ԱԼՖԻՆԹՕՓԵԱՆ Գ.) Սէր հայրենեաց. խաղերգութիւն երկու արարուածով։ Ի Վոստով, Դոնի վերայ, տպ. Ց. Տէր – Աբրահամեան ?

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ (ԱՐՇԱԿ Մ.) — *Տնտեսագրութիւն Հայոց գազրակաւուրեան որք ի Մարսելիա, Հունգարիա և ի Լիւոնաստան։ Ի տետրութիւն յամին 1876։ Ֆրքչան, ի տպ. ի Հայաստանեայց ընկերութեան, 1877. 4°, թ + 116 էջ։*

Բովանդակութիւն. Ցառաջարան Ա–Զ. – Ներածութիւն Ա–Փ. Համառօտագրութիւն Պատմութեան Անեզոց 1020–1795։ Դրկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ առու Ն Անդ, եօթներորդ Ն Անդ, Ցրուած Ն Անեզոց. – Թումանի, Աբարնա, Լոռաձոր. – Թումանիա, Հերեմօվա կամ Նէրկէզ, Պոլքէշ, Պոլիուչան, Թաման, Լայշ, Հոդնա, Կալաա, Ֆոքչան. – Հունգարիա, Պաշտով կամ ըստ Գերմ. Քրօնշթատ, Պաշպալով կամ ըստ Գերմ. Նէյրպագէշդատ, Կեռլա կամ ըստ Գերմ. Ռամնշտյիվար, ըստ Լատ. Ալմէնտրոյի, Ներեի–Մխրջոշ կամ Հուրհով, Սիրմիկ, Տէվա, Գլաստ, Պրիսոյից կամ Սաս Ակէզէշ. – Լերկիր Պուկովինաի, Չերնովից, Սուչաւա, Սերեդ. – Լհնաստան, Իվով կամ ըստ Գերմ. Լէմպէրկ. Լկիզնեցի, Եպիսկոպոսարան, Կանոնիկոսարան, Դուստասան. – Ռատնիցայ, Լիպցա, Պերլժան, Գիսմինից, Լենաիֆին, Հոսոմնցա, Շամսոցա, Լոպլին, Պուխեր – Վիէննա, Ռէչգա։

Ցեւոյ՝ «Ցաւելուած տեղեկութիւնք ի վերայ Հուչապի Հայոց». Ա. Խ. Ջուռնդի Ձեռքով գրուած է, և միանգամայն քննագուուեթիւն մըն է ներկայ գործին։

«... առանց իւր կարողութեանը նայելու, ապացաւեր հեղինակն ապագային մէջ իւր ապրուստի միջոցն եղած փորձիկ գրամագլխով յաւակապես անցեալ տարի հանապարհորդութեան ելեր, և վաստակէն սկսեալ Մօլտո – Վլախիա, Հունգարիա և Լեհաստան չրջեր և 30էն աւելի քաղաքաց ալց ելեր, ուր որ Հայ գտնուիլն իմացեր է, գնացեր, տեսակցեր, իւր կարողութեան նեցածին չափ խուզարկութիւններ ըներ և տեսածը ու լսածը տեղեկագրեր է...» Մասխ 1877, թ. 1991։

Փիւնադ. Մասխ 1877, թ. 2041–2։ Ասոր գեմ անդ, թ. 2044–46։ Վերջնոյս գեմ թ. 2066–67։ — Աւ Փիւնադ. փորձ, 1879. Գ տարի, թ. 3։

— Ակրատիի պատիւը կամ Դնախահանգնութեան մասին. (իրական վէպ։ Պահիրէ, տպագր. Ս. Խարբինեան. չորս հատոր. 1902–3 ?

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ (Գ.) Թարգմ. — Տես ԲԵՐԿՆԻԿԻ, Պ. Ի.) — ԿԼՕԹԶ՝ Մոլիլ։

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ (ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՒՆԵՑԻ՝. — *Կլիմայագիտական իրողութիւնից կամ Խորհրդական սկզբունք բարոյականութեան։ Կ. Պօլիս, տպագր. Փիւրճեան, 1866. 8°, Իվ + 240 էջ։*

Փիւնադ. Մասխ 1866, թ. 769։

Համառօտ հնութագրութիւն գոլորշոյ նաւից Կ. Պօլիս, ի գործարանի Ջարդարեան, 1870. 9 էջ։

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Մ. Վ. ԿԻՒՄԻՒՇԽԱՆՑԻ՝. — Տես ՄԱՆՈՒԿԼ Վ.։

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Ց. Թարգմ. Տես ԿՐՕՈՒՍ Թ.։

ԱԼԻՄԱՆԵԱՆ, ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ց. — *Երուսաղէմ երկրորդ, ողբերգութիւն հինգ արարուածի մէջ։ Թիֆլիս, Ցամզ. Մարտիրոսեանցի տպարանում, 1880. 8°, 186 էջ։*

ԱԼԻՄԱՆԵԱՆ, ՏԻԿ. ԵՂԻԱ. Թարգմ. — Տես ՆՓԻՆԱԼԻՔԻ բաւերը։

ԱԼԻՍԻՆԵՐԻ. — Տես ՏԱՆԳԼ։

ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Գ. ԳԷՆՈՒՆԴ Վ. ՄԱՐԻՈՒՄ ՆԱՀԱՊԵՏ։

Բազմավէպի մէջ հրատարակած հաւերն ու բանախօսութիւնները. եւն, որոնք առանձին չեն հրատարակուած։

** Նոյն կարծեաց անմիսթարեանութեան Հայոց. 1843, էջ 317, 334։*

... բերկրաւիթ սրտիս կարդացինք նոյն կարծեաց անմիսթարեանութեան Հայոց յոդուածը. որուն համաուտն հնդինակը վասն ոճով ու անհերքելի իրաւունքներով կը հաստատէ անհիմն ու սուտ ըլլալը ան նախապաշարեալ կարծիքին թէ, մեր ազգը ի բնէ անուի անմիսթարեան է, ու ազգասիրութիւն չունի։ Զիշնալ ազգասիրական հաւը, որ մեծ քաջալերութիւն ու միխիթարութիւն պատճառեց բոլոր հայրենասիրաց սրտին, յոժարամիտ կը յանձնենք բաներեր հատարակութեան մտախոհ ուշադրութեանը ։ Արշալոյս Արարատեան 1843, թ. 167։

Նոյն հաւը աշխարհաբար թարգմանուած է Արշալոյսի մէջ 1844, թ. 178–9, 180, 183։

— * *Հանդէս ի բարբ Հայաստանեայց*, 1844. էջ 347, 365։

— * *Աղբիւր հոգևրնեաց իրութեան*, 1845. էջ 330, 343։

— * *Պրուսացիք ի բարերարս և ի սատարս և ի հետևողս իմաստութեան Ազգիս Հայաստանեայց*, 1846. էջ 338, 355, 370։

— * *Նկերող յիմաստասէն և ի սուրբ Թարգմանիչս Հայոց*, 1847 էջ 323, 339։

— * *Քնաին բանիք սա ասարատավարի ազգակիսս Խոխոխիեան տիրապարանին, ի յուշարկելն զնոսա ի հայրենիս*, 1848. էջ 162, 177։

— * *Ազգասիրութիւն*. 1849, էջ 97, 129։

— * *Տեսութիւն ի գանձ լեզուին Հայոց կամ ի Մխիթարեանն բառարան*, 1852. էջ 86։

— * *Լուր և տես Հայաստանեայ. աչխարհաբար*. 1850, էջ 195, 260, 296։ – 1851, էջ 213։

— * *Հայ պատմական ի յիշատակի քա-ռասնօրեայ հանգստեան Հ. Ւսահակեան վարդա-պետի Խրեանց, տեսչի Մուրատեան վարժարա-նին ի Բարիզ, ասացեալ անդ ի 16 յունուարի 1859։* Հշխարհաբար. — 1859, էջ 82–96։

— * *Հանկիստ Հ. Աբսենի պ. Բագրատունւոյ նորոյ քերդողահօր.* 1866, էջ 337։

— * *Le Seigneur de Sarvantikar et les chevaliers de l'ordre Teutonique.* Document arménien de l'an 1271. – Տէրն Սարուանդիքարի և Ասման Տեւտոնեան) Հպարեաք. 1873. էջ 108։

Տես և Ախտառ էջ 209։

— * *Հուրբ Յիսուսի ձգնաւոր և սպիտակ ձայիկի*, 1884. էջ 5–17։

Դուրգնեան մէջ ալ ունի ոտանաւոր մը «Աւ Ս. Աստղոն Հայկազն. յեղր Պադոսի» խորագրով. Հայրուհի էջ 191. (Ե տիպ)։

— * *Պատկերասոյց դիրք*, 1896. էջ 289, 347, 385, 446։

— * *Աւետիք Պատրտասրեան, ընթերցող Տի-գրանակերտցի.* 1897. էջ 317, 375, 423, 459։

Ներփ. Վեզա Հայագէտ Իտալացին Իտալերէնի թարգ-մանեց սոյն յօդուածին վերջին մասը, այն է.

«Վասն որ կամի ի Հեպէշին երկիրն գնալ, այսպէս է», հետեւեալ վերնագրով.

— *Un Viaggiatore Armeno traverso l'Abissinia*, per cura del P. L. Alishan, M(embro) O(norario) del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia. Tip. Ferrari. 1897, p. 10.

Աս բնդհանուր հակառակ է դէպ համառօտ տեսակ-ցութիւն մը տալով Աբեսիրի վրայ, կը սկսի Per chi volesse andare al paese dell'Abissinia.

— * *Երիսակը Նիւթսիանոսեան.* Վրսուելի 1900։

Ընդագաւառ թիւններըը. Տես Մովսիսի Խորենացի. – Մովսիսի Կաղանկատուացի, եւն։

Հեղինակութիւնները։

— *Հոգևոնունի որդեաց սիրելեաց – աշակեր-տելոց – ի Խափայէլեան վարժարանի – յաւարտ ուսմանցն մարզից – աշխարհամուտք լինելով – զկենցաղականն իւրեանց – ըստ վերնոյն տնօրէ-նութեան – քաղաքավարել զրնկալսք – նախա-չափիք կայիցն հանդերձելոց – և դէմք հաստուց-մանց – յաւիտենականաց – Ձիշատակ – Հօր Պե-տոնդեայ վ. Ալիշանեան Մ. – Մխիթարեան վա-նականի։ – ի Մխիթարեան վանս, որ ի Ս. Ղա-զար վենետկոյ, ի տպարանի նորոյ դպրապետի ի-ւրոյ Հայոց ՌՃ, և փրկչին մերոյ 1850. 4°, 26 էջ։*

Սոյն քերթուածը կայ և Բագմավէպին մէջ. 1850, էջ 275, 307. կայ նաև պէս Մանկուհի առաջին տպագրութեան մէջ (տես Դուրգն)։

— *Աս ապնուաւիպայ սեպուհն Աբրահամ Աղա-նուրեան ի ի ծնոն իւր Ազեքսանդրոս, յաոաջ-նում տարեկանի ծննդեանն ի Հոռի ամսոյ ի-, նուագիաց Հ. Պետոնդ վ. Մարգարեան Ալիշան, յԱխտէն Մխիթարայ։ ի վենետիկ, ի տպր Պազարու վանս, ի ի ծ ու ս Հայոց ՌՄԼՔ 1850. 13 էջ։*

Կայ Դուրգնեան մէջ. Մատենի էջ 55 Ե տիպ։

— *Ի սէր Դպրոցականաց պրպտանեաց Ար-ձակ որ ի բնագրատան Հայաստանեայց Աբգա-պիր, ի Մխիթարեան Ափսէն, որ ի տպր Պա-զար վենետկոյ, ի Հ Հ Ս Ր Ք 1850 ՌՄԼՔ։ «Դուէր հարստանեաց Ագուաթայր Սեհկոյ Ց. Քարեգնի Տատեան, որդւոյ Պետրոսի Ցով-հաննու ամիրայի հայկազն ազգասիրի»։ 4°, 24 էջ։*

Սոյն քերթուածը կայ Դուրգնեան մէջ. (տես Հայ-րուհի)։ – Աշխարհաբար թարգմանութիւնը տես Ազատիս 1901, թ. 12։

— *Փաստաբանական աշխարհագրութիւն նկարա-գրեալ պատկերօք։ Հատաքեաց Հ. Պետրոս վ. Մարգ. Ալիշանեան, վարդապետ Մխիթարեան։ Տպագրեալ ծախիւք Ցովհաննու Ամիրայի Տա-տեան։ ի վենետիկ, ի Մխիթարայ վանս ի Ս. Ղազար, ՌՅԻ = 1853։ Մեծ. 4°, ժԱ + 801 + 105 էջ։*

Բաց ի բազմաթիւ քաղաքներու տեսարաններէ, ան-րութեանց նշանակներէ ու պատկերներէ, ունի նաեւ տասը աշխարհացոյց տախտակներ։ Կրուած-քին կարեւոր մասը կը կազմէ ՏԻԳԱԿԻՈՒ ՀԱՅՈՑ Մ Ե Ն Ա Ց Ը. 105 էջ. տես վերը որ մանրախոյզ և հետաքննական աուորագրութիւն մրն է Հայաստան աշխարհի։ Կրու մասին Պ. Արծրունի հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէ Հայկական աշխարհ թերթին 1870, թ. 1, էջ 432)։

«Վենետկի Մխիթարեան ուխտի Հ. Պետրոս Ալի-շանեանի ՏԻԳԱԿԻՈՒ ՀԱՅՈՑ Մ Ե Ն Ա Ց Ը անունով գրուածը իթարգմանուի այժմ ֆրանսերէն «Տո-պոգրաֆի դը լա գրանտ Առմենի» (Topographie de la Grande-Arménie) անունով, և տպուի Ս. «Ժուռնալ Ասիատիք» օրագրում։ Այս յօդուածի առաջին մասը տպուեցաւ իթարգմանողի առաջարա-նով Մայիս–Յունիս համարներում, 1869 (385–446)։ Թարգմանողը Պ. Տիւբրիէն է։ Ֆրանսիական դիանականը հարատացրեց իւր թարգմանութիւնը լեզուագետի և պատմագրի համար օգտաւէտ ծա-նօթութիւններով»։

Տես գարձեալ իրատէի Examen critique de quelques passages de la Description de la Grande – Arménie du P. Léon Alishan, relatifs à la Topographie d'Ani. (Mélanges Asiatiques du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg. Tome IV. page 255–269, 392–412). Անոր տեղագրութիւնը նկատմամբ Ալիշանեան Հ. Պետրոս վարդապետին Մեծ Հայոց Տեղագրութեան քանի մը կողմերուն քննադա-տութիւնը։ Ասիական խմբագրութիւնը քաղեալ Ընդգրկրկի դիտութեանց կայսերական Հեմա-րանին Գիտատակատետրէն. Հատ. Դ. էջ 255–269, 392–412)։

Հմմտ. և Բագմավէպ 1854, էջ 38։

— *Նշանաւորիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, պաշտպանի մանկանց.* Վենետիկ ի տպրն Ղա-զար, 1853. 8°, 174 էջ։

Աշխարհաբար լեզուաւ գրքոյկ մըն է, որուն մէջ կայ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի վարքը ի Նշանաւորիւն մանկանց։ Գործոյն վերջը կան գրաբար ոտանաւո-րներ Ցովհաննէս սրբոյն Ոսկիբերաց խորագրով։

— *Նուագք Հ. Ղևոնդեայ Մ. Ալիշան Միխիթարեան վարդապետի։ Վենետիկ, ի Ս. Ղազար։*

Ա. *Մանկունի.* Ա *տիպ*, 1857. 8°, 229 *էջ։* — Բ *տիպ.* 1881. 171 *էջ։*

Բ. *Մայրունի — Խոնուրի — Բնունի.* Ա *տիպ.* 1857, 226 *էջ։* — Բ *տիպ.* 1885. 258 *էջ։*

Գ. *Հայրունի — Հովիւք Շիրակայ — Երկիր Նահապետի.* Ա *տիպ.* 1857. 358 *էջ։* — Բ *տիպ.* 1867։

Դ. *Տէրունի.* Ա *տիպ.* 1858. 283 *էջ։* — Բ *տիպ.* 1886. 291 *էջ։*

Ե. *Տիրունի.* Ա *տիպ.* 1858. 236 *էջ։* — Բ *տիպ.* 1886. 244 *էջ։*

Բր. Գեղա, հայագէտ իտալացին իտալերէնի թարգմանեց Հայրունիէն Շուշանիկ Շատրչեանց քերթուածը, հեռուեալ խորագրով։

— *Շուշանիկ Շատրչեանի, քերթուած Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշանի, հանդերձ իտալ թարգմանութեամբ Ե. Տեզայի. Վենետիկ Ս. Ղազար* 1887։ — Il Giglio di Sciavarsciane, Ode Armena del P. Leonzio Alishan con la versione italiana di E. Teza, *եւն։* 8°, 46 *էջ։*

— *Հայկ.* Le Hayq h, sa période e. sa fête. Discours prononcé le 11 Août 1859, à la vingt-cinquième distribution annuelle des prix, au collége arménien Samuel Moorat, par le P. Léon M. D. Alishan, directeur du collége. Paris, imprimé par autorisation de M. le Garde des sceaux. à l'imprimerie Impériale. MDCCCLX. (1860 · 8°, 35 *էջ։*

Հայերէն թարգ. ըստ Բազմավէպ 1860, *եր.* 1. *և է Մուրատեան վարժարանի աշակերտներէն մէկուն ձեռքով կատարուած։*

— Seconde édition. Venise, Imp. Armén. de St. Lazare. 1880· 8°, 46 *էջ։*

— *Tableau succint de l'histoire et de la littérature de l'Arménie.* Discours prononcé à la 26e distribution annuelle de prix du collége Samuel Moorat 1859· Venise, imprimerie arménienne de Saint-Lazare. 1883· 8°, pp. 50· (*Համառօտ պատկեր հայ պատմութեան և մատենագրութեան*)։

— *Բնութագրութիւն Հայաստանի.* Phisiographie de l'Arménie. (Etude de la Patrie). Discours prononcé le 12 août 1861, à la distribution annuelle des prix au Collége arménien *Samuel-Moor t*, par le P. Leon M. D. Alishan directeur du collège. Venise, Imprimerie arménienne de St. Lazare, MDCCCLXI (1861)· 8°, 31 *էջ։*

Հայերէն թարգմ. ըստ Բազմավէպ 1861, *էջ* 311, 347։ — *Այլ թարգմ. տես Հայաստան Լոնտոնի* 1891–2, *եր.* 3–4։

— Seconde édition, ibid. MDCCCLXX (1870)· 8°, 75 *էջ։*

— *Ցուցիկք հայրենեաց Հայոց, ի Հ. Ղեւոնդէ Մ. Ալիշան Վ. Միխիթարեան։ Ի Ս. Ղազար Վենետկոյ*, 1869-1870։

Երկու հատոր, հեռուեալ ապագային նիւթոց վրայ։

Հատոր Ա. 8°, 539 *էջ։*

Ա. Նախաբան առ Հայկակ.

Բ. Բնախօսութիւն Հայաստան աշխարհի.

Գ. Հայկակ Շիրեան — Տօմար և թուական Հին Հայոց — Հայապիր.

Դ. Յանուարի 6 ի Հայս.

Ե. Զապել.

Զ. Դերեզմանք Գ Լեւոնի.

Է. Ակիզն տաբեաց և մարդկութեան ի Հայս.

Ը. Նագրեւանդակ կիրեն.

Թ. Ս. Թէոդորոս Սալհունի.

Ժ. Կարմիրն վարդան.

ԺԱ. Սահմանս Սիւնեաց և Սահակադուխտ.

ԺԲ. Տանք Նահատակաց.

ԺԳ. Ս. Սահակ Պարթեւ.

ԺԴ. Հոգեփայտ Սայք Հայոց — Արիմաթեայ.

ԺԵ. Շուշան — Վարդենի.

ԺԶ. Ակոռ Ա և Հայաստան Հազար տարի առաջ.

ԺԷ. Արդար դպիր — Հայ տպագրութիւն.

Հատոր Բ. 574 *էջ.*

ԺԹ. Իսանակն եկեղեցւոյ յանապատս Հայոց.

ԺԿ. Ազգային վիճաբանութիւն.

Ի. Վահան Գողթնացի.

ԻԱ. Աւետիկեան Մեղու ի Սիւնեացն լերինս Հայոց.

ԻԲ. Ղեարքոս և Պուքատոս.

ԻԳ. Յարկաւագ Սոփեսեաս.

ԻԴ. Ս. Յիսկիարուպիոն.

ԻԵ. Լերագ վարդան կայսեր.

ԻԶ. Բ վարդան կայսր.

ԻԷ. Ղեւոնդ ի Հայս.

ԻԸ. Առաջին ապաստակ Ղեւոնդայ ի Հայս.

ԻԹ. Խուլ Խաչիկ.

Լ. Երղնկա և Յովհաննէս Երզնկացի.

ԼԱ. Լեւոն վերջին.

ԼԲ. Յիմի.

ԼԳ. Վերջաբան առ Հայկակ.

Փիլոպատ. Հայկական սիխարհ Պ. Աբծրունի) 1870, *եր.* 7–8։ — *Ասող* 1872. *էջ* 101։

Ցուցիկներու ի և ի գլուխները թարգմանուած են, առաջինը ֆրանսերէն, երկրորդը իտալերէն, հեռուեալ հակառներով։

— *S. Théodore Le Salahounien*, Martyr Arménien, par le P. Léonce M. Alishan, tradu t par J. Hekimian, élève du Collége Arménien. Venise, Imprimerie Arménienne de St. Lazare MDCCCLXXII (1872. in 8, pp. 45.

— *Vartano il Grande.* Un episodio della Storia Armena. Venezia, Tipografia Armena, 1875. 8°, 58 *էջ։*

— *Նշմարք Հայկականք.* Ա, Բ, Գ *պրակ. Վենետիկ ի տպ. ի Սրբոյն Ղազարու*, 1870. 8°, 110 *էջ։*

Մեր աշխարհի զանազան տեղերու նկարագիրներ՝ և հոն պատահած քաղաքական և եկեղեցական դէպքեր՝ համաձայն կերպով ժիշատակած. երեսուն և վեց փորագրեալ նոր պատկերներով տեսարանները և Հայաստանի շէնքերու վերաբերեալ. երեք մասի բաժնուած, իւրաքանչիւր պրակ 12 պատկերներով։

Բովանդակութիւն. Ա. Պրակ. — Կամուրջ Խինկեանց. — Ծակքար. — Անդր Լիփարտաց. — Կարնոյ քաղաք. — Զիփռե–Մխիթարէ. — Մոզրով ապարանք. — Շէն Լիկեցւոյ Հայոց Սախցիկէ. — Ագվոր կամ Ակուբեղի. — Վարձունք. — Շամշուլտէ կամ Օրբելի. — Գաղթարինէնֆէլա. — Գաւառին Լեռաձ։

Բ. Պրակ. — Պարիսպք Անոյ. — Դուռն Անոյ — Կաթողիկէն Անոյ. — Գրիգոր Ապուզամրեցւոց. — Ս. Փրկիչ. — Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. — Սրահ Ապա-

րանից։ — Մկրիմ Աղա։ — Ս. Գևորգ, հանգուստարան Իժադահորց։
Գ. Պրակ։ — Լուչք։ — Խախուտ։ — Ներքանաց գիւղ։ — Կարս։ — Տվկոր։ — Լրտես անդաչատ։ — Լոռի։
Խրատանչիւրն առաջնին իր պատկերով։
Քննադ. Մասին 1871, թ. 1084։
Սոյն գործը կրկին տպագրութիւն ալ ունեցած է, բայց անփոփոխ, և իմ ականջը նոյն պահած է։
Նկարը ներքանաւած է հետեւեալ լեզուներով։

— *L'Arménie pittoresque*. Venise, Imp. Arm. de St. Lazare, 1872.

— *Picturesque Armenia*, Venice, Armenian Typography of St. Lazarus. 1875.

— *Das pittoreske Armenien*. Venedig, Armenische Buchdruckerei von S. Lazzaro. 1893.

— *Շնորհալի եւ Պարապայ իւր.* վէնետիկ Ս. Ղազար, 1873. 12°, իզ + 539 էջ։

« ... Շնորհալի ոչ միայն լուսաւոր անձը յայտ հանելու, այլ և իւր ձեռ հառաջադիմից ափիոն ալ ցուցընելու համար, տոմարական կենսագրական ուէն աւելի ընդարձակեցինք այս գործս. բնիներցոցած ալ աւելի հարց և դիւրին դառնալ նիներցրելով ընտրեալ անձին ժամանակակից անձանց և դիպաց ծանոթանալ. բայց ե չատ չընդարձակուելու համար՝ չուզեցինք ընել և անուանել մեր գործը Շնորհալի և ժամանակ իւր, այլ Պարագայ իւր. որով կ'ուզեմք իմանալ և բովանդակել անոր մտաւ չափաւոր միջոց մը տեղ և ժամանակի. մանաւանդ իրեն վարուց և գործոց վերաբերեալ իրաց։ Ուրով՝ մեր պատմութիւնն ձեռ քաղաքական ձեռ եկեղեցական և ձեռ գրականական հայեցուածք ունի. և ժամանակն ալ՝ եթէ ներքանի կենդանի կ'ուսարտի, այլ անոր կենդրէն գէմ կէս դար մ'ալ կը չտասպէ. գոր և իրրեւ համառոտ պատկերաս մը ցուցընելու համար՝ գործոյս վերջը կարդեցաւ ժամանակագրութիւն մը, յորում նչանակեալ դէպքն հետաւոր կամ մերձաւոր յարաբերութիւն մ'ունին Պարագայի Շնորհալւոյն... » Յառաջ։

Բովանդակութիւն Ա. Շնորհալի կեանքն ներքանի Գ. 1։

Բ. Աղգաւորհնի Շնորհալւոյ Պահլաւունիք. — Քահանայական տոհմք Լուսաւորչի, Արիանու, Մամիկոնէից։ — Ներքնոյ կոչք. 8։

Գ. Նոր Պահլաւունիք. — Գրիգոր Մագիստրոս. — Ալահրամ Գրիգոր Բ Վկայասէր. — Տնօրհնէք Գիրք. — Կիրակոս ներքնման. — Խոցհակցութիւն և յարաբերութիւն Գրիգորի Վկայասիրի ընդ Գրիգորի Լ. Հռոմայ Քահանապետի. — Հակաթոռ կաթողիկոսք. 22։

Դ. Ալպիրատ և որդիքն. — Ներքանի Ներսէս և Մովսէս. — Վանորայք Սիսու Ներքին. — Սահմանոց Կարմիր վանեցի Փիլոնական Վիճակ. — Ներքանի կաթողիկոս. 44։

Ե. Գրիգորիս կաթողիկոս. — Ակնեմամբայ աթոռոյն ապատաւորութիւն. — Ժողով Սիսու ներքին. — Ներքայաշրժ. — Քահանայութիւն Շնորհալւոյ և հզօրնութիւնք. — Քահանայութիւն Շնորհալւոյ և հզօրնութիւնք. — Ի ամենէք և դիտութիւնք Ներքանի. — Շնորհալի կամ ոճ ոճ. — Շարժագրութիւն. — Ջարմանալի կերպ Շարադրութեան. — Յատակագրութիւն. 54։

Զ. Տապաշափութիւն հայկական. — Շնորհալւոյ քերդողական հարատարութիւն. — Վ. խրատանութիւն, ապաշխին գրուած նորա. — Ջանազանութիւն ոճոյ, նիւթոց, եւն. — Բանաստեղծական հանճար. 70։

Է. Շնորհալի Ներքեցոց. — Ներքչաւութիւն Հայոց. 85։

Ը. Փոխադրութիւն կաթողիկոսական աթոռոյ ի Սիսիա Դիեակ. — Քաղաքական վիճակ ժամանակին ի ասհմանս բնակութեան Շնորհալւոյ և ի Մեծ Հայս. 91։

Թ. Ներկիսպոսութիւն Շնորհալւոյ. — Օգնականութիւն կաթողիկոս եղբորն. Գրիգորիսի յորդորանք եւան մասնեցադրութիւնք. — Ներնաւոխս վ. — Սարգիս վ. — Շնորհալւոյ Մենք. Մատենէ. 108։

Ի. Պիտանական անձինք և տեղիք ժամանակին ի Մեծ Հայս. — Անի և Անեցիք՝ Սահմուէլ, Մխիթար, Վարդան. ասոր Ներքեցիին. — Գանձակ և պիտանական վարդապետք. — Մխիթար Գոշ. — Հաղբատ և Սանահին. — Յակոբ Գաբաժնեցի. — Յովհ. Սարկաւագ Սոփեստես. 121։

ԻԱ. Հայոց և Աղուանից ընդդիմաբանութիւն կրօնական. — Թուղթ Շնորհալւոյ առ Մոլորեալ հայազդիս ի մէջ Աղուանից. 136։

ԺԲ. Գերութիւն Ա. Լեռնի. — Հրաւէր Գրիգորիսի ի Լաւինաց ի Հոռովս Անտիոքայ և Երուսաղէմ. 148։

ԺԳ. Ներոպութիւն Աղուանից կաթողիկոսութեան. — Վահրամ և Վասակ հարեպրաբք Շնորհալւոյ՝ իշխանք Հոռիպոսոս. — Աղեքսիոսի Գրիգորիսի. — Հաղ Վկրուկք Հոռիպոսոս. 159։

ԺԴ. Կրօնական բանագնացութիւն ընդ Հռոմայ Նկեղեցւոյն. — Ամեն Գրիգինկայ ժամանակագիր. — Ս. Բեռնարդոս. Նամանութիւն ընդ Շնորհալւոյ. — Հպատական կոչագրութիւնք. — Վանք Հայոց ի Լաւինաս Ջուրս Հռոմայ. Խնդիրք Հայոց. 171։

ԺԵ. Նդեսիոյ առումն ի Թուրքաց. — Վրէժխնդրութիւն Հռոսլինի և Պալատինի. — Մահ սորա և Գեղեցկամանական սգի Բարպի վարդապետի. — Ս. Խաչակիրք քարոզութեամբ Ս. Բեռնարդոսի. — Նոր Շնորհալւոյ Հոռիպոս. 187։

ԺԶ. Թուղթ տիրեն Մարաշոյ, Գեւոնդ, եւն. — Գրիգոր Լամասոսաէր Մարաշոյ, և դիրք իւր Վասից. — Նահատակութիւն Փոհարրնեանց. — Փոխադրութիւն կաթողիկոսական աթոռոյ ի Հռոմկլայ. 216։

ԺԷ. Գաղտնիր գրուածք Շնորհալւոյ. — Բան Հաւատոյ. — Թուղթ առ Գրիգոր Ակիրատ. — Յիսուս Քրիստ. — Հաւատով խոստովանիմ. 232։

ԺԸ. Աստ և այլ երկրորդական գրուածք. — Ցպատգամ Ներկնից գարդուց. — Մխիթար Հերացի. — Մեկնութիւն և չափաբ յարաբերութիւն Ներքսպի խաչին Դաւթի Անյաղթի. — Վարդան Վ.ք. Հաղբատացի. — Մեկնութիւնք խմաստասիրական բանից. — Աստիճանք Ագգականութեան. — Գանձ մի ներգմանութիւնք. — Վկայարանութիւն Ս. Սարգսի. 254։

ԺԹ. Հիւանդութիւն Շնորհալւոյ. — Մահ Ս. Ննաբարդոսի. — Ընծայք և անուանք Ներքսպի Լամբրոնացւոց. 278։

Ի. Թորոս Ե և եղբարքն Սմբատանէ և Մլեհ. գործք նոցա ընդ Ցիլիա, Լասսին և Թորոս. — Շնորհալւոյ միջնորդ հաշտութեան Թորոսի և Օշնի Լամբրոնացւոց. 286։

ԻԱ. Ձեռնադրութիւն Շնորհալւոյ ի կաթողիկոս. — Աստեղագրութիւն նորա. — Մահ Գրիգորիսի. 328։

ԻԲ. Տեսութիւն Շնորհալւոյ ի վերայ Նկեղեցւոյն Հայոց. — Ընդհանրական Թուղթ. — Բազպատութիւն ընդ Կանոնական Թղթոյ Յովհաննու Օձնեցւոյ. 340։

ԻԳ. Նկեղեցական բարեկարգութիւնք Շնորհալւոյ. — Հոգ Եպիսկոպոսաց. Թիւ և կարգ տոցա. — Կաշառնք. — Խնամք ի վերայ կրօնաւորաց, Տգէտից, Ուրացից. — Սրբ վանք գիշերապահից. — Հանեցւոյ. 362։

ԻԴ. Մխիթարականք Հիւանդաց, Աղքատաց, Տարակուսելոց. — Ներուկք Եդեսիոյ. — Ընկերանք առաքելեան. — Յովսէփ Նոր վկայ. 381։

Իվ. Հաւատոյ խնդիրք. – Արեւորդիք. – Թուղթ առ Յակոբ Ալտրի, վասն Աղանպականաւոր Հեան մարմնոյն Քրիստոսի. 398։
Իզ. Խնդիր Մխիթարեան Եկեղեցեաց Յունաց և Հայոց. – Մանուէլ կայսր. – Թէորիանէ. – Ս. Նիւրեզ կարմելական. 408։
Իէ. Բարեզարդութիւնք պաշտամանց Եկեղեցւոյ. – Ժամասացութիւնք Երգք. – Շարականք. – Պատարագի Երգք. – Մաղթութիւնք. – Կանոնք. – Մաշտոց. – Կարգք Ձեռնադրութեան. – Լիակատար Եկեղեցեաց. – Շնորհալւոյ սրճնած միւռոն նոր գործուած. 440։
Իը. Վերանձնական կրօնութիւնք Վերսիսի և գերազանց առաքինութիւնք. – Գաղտնիք Շնորհացն. 457։
Իթ. Մահ Շնորհալւոյ. – Գերեզման. Համբաւ. 480։
Լ. Վերջաբան. 493։
– Ցանկ Անուանց և Իրաց առ Հին Իրաց. 509։

— *Ընկ հիւնիւնաւ, յամայութեան բացատրութիւն*։ Վենետիկ. Ս. Ղազար, Մխիթարեան տպագրատուն, 1874. 12°, 71 էջ։

Բնութեան և մարդուս վրայ խմաստասիրական խորհրդածութիւններ, բանաստեղծական դեղեցիկ պատկերներով, զորս հոգերքած է Պատանւոյ դիւրազարթ գերեզմանատան մէջ։

— *Elia d'Alessandro*, insigne Artista manifatturiere Armeno–Veneto e la *Famiglia Alessandri*, 1876. 8°, 16 էջ։

Լէյ մը Վենետահայ գործիկանութեան պատմութեան, ուր և Ալեքսանդրեան կոչուած ընտանեաց վրայ տեղեկութիւններ կը տրուին իտալերէն լեզուով։

— Ալոյր Արհոյի. «Ցիշատակ Հ. Ահակայ Էջմիածեան Մխիթարեան միանձին ծաղկաբար խամրեցելոյ». ի Ս. Ղազար Վենետկոյ, 1876. 8°, 40 էջ։

Ալոյս բանի կարգաւ, գրարար ապօքիներ։

— *Geonomia Armena*, col rapporto alla Mostra Veneto–Armena, nell'occasione del terzo Congresso Geografico internazionale. Venezia, Tip. Ar. 1881. 8°, p. 19.

Այն բանախօսութեան և Աշխարհագրական Համագումարին երրորդ ժողովին մանրամասն նկարագրութեան թարգմանութիւնը՝ տես Բազմավէպ 1881, էջ 289–345։ Գրքոյկը առանձին ալ հանուած հետեւեալ ձեւակաւով։

— *Հայկական այբուբենագիտութիւն յարաբերութեամբ Աշխարհագրական Համագումարին Երրորդ ժողովոյն և Հանդիսին որ ի Վենետիկ*։ Վենետիկ Ս. Ղազար, 1881. 8°, 55 էջ։

Այն բանախօսութիւնը թարգմանուած է իտալերէնէն նաեւ Մշակի մէջ 1881, թ. 235. 296. «Ցիշեալ հաւք, կրաւ ծանոթութիւնք, քառաձայնութեամբ թարգմանեցինք, երկիր ղածութեամբ պահպանելով դիտնական հեղինակի բոլոր էական մտքերը, յատուկ բերած պատմական փաստերը։ Մեզնից յաւելցածը, պատեկ և այնտեղ, քանի մի անձնական տողեր, քանի մի հատարակ խօսքեր են»։ թարգմանողն է Ա. Մ. Ալեկեան)։

— *Շիրակ*, տեղագրութիւն պատկերացոյց. հատաքեաց Հ. Ղ. Մ. Ա։ Վենետիկ. եւն. Ռոձ–1881։ Մեծ. 4°, 192 էջ։

«Ցիշատակ քրտնաջան ստուգագրողի Արձանագրութեանց Անւոյ և Շիրակայ Հ. Ղեւոնդեան վ. Սարգիսեան Տպագիզոնեցւոյ 1880»։

Նախնգակութիւն. 1. Ցիրք Շիրակայ։ Լերինք։ Ախուրեան գետ և Արփաչայ. – Արգաւանդութիւն երկրին. էջ 1։
2. Բնակութիւն Շարայի. – Տեարք Շիրակայ։ Կամասարականք. – Բազրատունիք. – Իրկու բաժինք Շիրակայ. 3։

Ա. Արեւմտեան Շիրակ

3. Հիւսիսակողմն Արեւմտեան Շիրակայ. 7։
4. Հովիտ Պարախանէ և Մոգուաց գետակաց. 7։
5. Հովիտ Շիրակ գետոյ. 8։
6. Շիրակաւան կամ Երազգաւորթ, որ և Պաշ–Շօրէկէլ. 8։
7. Մինոց գետոց Շիրակայ, Տիդնիսի և Ախուրեան. 11։
8. Արդինա. 12։
9. Գետոյք. Ասեղանի, փերկիսո, և այլք. 13։
10. Ալի գետոյք։ Փիւրէկաերէ, և առ նովաւ պատերազմունքն յամս 1854 և 1877. 14։
11. Հովիտ գետոյն Մաւրիկայ։ Գետոյք. Իզուզլու՝ հին արձանագրաւ, Գետիկ, և այլք. 14։
12. Կարմիր վանք–Կարբվանք. – Մաւրիկապօլիս կամ Շիրակաշատ. 15։
13. Մարտք պատերազմաց վերջին յամս 1877–8. 17։
14. Ամայութիւն հարաւակողմեան Արեւմտեան Շիրակայ։ Տպկար գիւղ, եւն. – Խօշուն. 17։
15. Հոռոմոսի վանք կամ Խօշավանք։ Բազում արձանագրութիւնք. 18։
16. Ցիշատակք Հոռոմոսի վանաց. վանահարքք։ Աւետարան դրեալ առ յամի 1181. 25։
17 Հանգստարան իշատաւորաց Շիրիմ Աշոտոյ Կորմանի։ Ցիշատակք իշատաւորացն Գագկայ և Յովհաննու. 29։
18. Գետոյք և տեսիք յիշելւք յարձանս Հոռոմոսի. 33։
19. Անի գիւղ. – Մահարձանք նահատակաց. 34։
20. Անի քաղաք։ Խորհրդածութիւն։ Ակիսքն չինութեան քաղաքին։ Պարիսպքն։ Տարածութիւն. 34։
21. Առաջին յիշատակք Անւոյ։ Պարիսպք և Աշտարակք. 37։
22. Իրունք քաղաքին։ Ակռանադիրք բրգանցն։ Դիմառնական ոգի Ներսիսի Շնորհալւոյ. 39։
23. Մէջ քաղաքին։ Փողոցք։ Կամարջք։ Արքունի ապարանք. 45։
24. Տուն Պահանորգաց։ Ս. Գրիգոր Ապուղամրենց եկեղեցի. 49։
25. Մկկիթ։ Մեծագործ աւերեալ եկեղեցւոյ։ Մինաթերդն. 54։
26. Գըզգալէ. Ուստանաց վանք, կամ Ս. Աստուածածնի վանք։ Գազանագիր քանդակ. 58։
27. Բնդիր աշտարակ։ Ս. Աւետարեալ եկեղեցի. 59։
28. Կաթողիկէն Անւոյ. – Եկեղեցեակ մերձ ի Կաթողիկէն. 64։
29. Պռնակ Գետնի և արձանագիր. – Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանք. 74։
30. Գետնազրի։ Կամարակապ տանդուզք։ Բազանիք. 80։
31. Ս. Փրկիչ եկեղեցի. 81։
32. Եկեղեցի Տիրամօր. – Մագկոցաձորն. 86։
33. Տեսիք Անւոյ։ Ջորք. Ջալացք. Ջիմիանք. Միլն. Կուզակք Աբուհատանացք. Տուն. 87։
34. վանորայք. – Հազար և մի եկեղեցիք Անւոյ. 89։

35· Վահանականութիւն Հայոց. — Հարկք· Հարստաբերութիւն կամ ոճ չինուածոց· 91։
36· Դիզարանութիւն· Դպրութիւն· 95։
37· Կղերական տեսակ կամ եպիսկոպոսութիւն Աղուանից· 96։
38· Քաղաքական իշխանք· Ընտրութիւնք· Կառավարութիւնք Ցունաց· Շէհտասանութիւնք· 96։
39· Ցեղին իշխողք· Ջաքարեանք· Պատրոնք, Տանուտէրք· Հարկահանք· — Թագաւորք· — Ամպատնալ Աղուանից· Գաղթականութիւն· — Իսլամուն ազգի ուխտին մերացեալ· 101։
40· Աղուանից յիշատակք և ազգութիւն, և գաղտուածք նոցին· Գառնեանք· Պետիկ· Հնութիւն· Խաչատուր և Յովհան մխալանք Լիմմիանեի· Կարապետ Վ· Շահնազարեան, Աբել Վ· Մխիթարեան· Հ· Կիրակոս Վ· Ալարդեանց· Քէր Ընդրդր· Մարքէ· Քոխ· Ի խլրեհէմ· Լպպոզ· Հէմիդեան· Վեհափ· Պօաէ· Կպպեխ· Մուրատեան· Իանիքրոֆ· Քէսդնէր· Պրոսէ· Հ· Մինաս Վ· Բժշկեան· Տիւպուա· Ց· Քիւրտեան· 104։
41· Ցարդ և սէր ապպայնոց առ Աղուանս· 110։
42· Բազնայք, և արձանագիրքն, Վանահարք· 111։
43· Աղբիւր առեալ, և արձանագրութիւնք· 121։
44· Մաշտոցեաբերդ· 123։
45· Ալաման, Տաշնիկ, և այլ գիւղք· 124։
46· Հովիւս Տէկորոյ· Ագարակ գիւղ· 126։
47· Խնկոնք· 126։
48· Տէկոր· 131։
49· Նպանի կամ Ջանի, Ջուղի, Մէվրէկ, և այլ գիւղք· 135։
50· Կախաւան· 135։
51· Մրեան· և մանր գիւղք· 136։
52· Ախտառունեաց ուխտն· 141։

Բ. Աղուանիական Շիլակ

53· Գիւղք· Լերինք· 143։
54· Աշխարհագիր Աղուանիական Շիրակայ· 144։
55· Գիւղք· 144։
56· Մատաշէն Գանձակա)· 144։
57· — Վանահարք Մատաշենու· — Վահրամ Պահլաւունի· 151։
58· Կումայրի հին գիւղ· — Ախբանդրապոլ քաղաք և բերդ· 154։
59· Գիւղք· Քէվէնէկ, Թէպէտուզէկ, Գարապաղիխէ, և այլք· 155։
60· Այլ գիւղք առ կարկաչ գետով· Քեաֆիճիարլու, Հոռամ, Գազանճի, Կարաչէն, Աղբխվէլի, եւն· 156։
61· Հաճիվանք—Պիչաղ· 157։
62· Մոկորիա (Պարնիգեղ—Պէկլքենտ)· Աղդիկ· Լմբատավ վանք· և այլ գիւղք 164։
63· Մակարաւ վանք, և գիւղք· 164։
64· Հոգեվանք· Ի Լուսաբերչ և այլ գիւղք· 166։
65· Ջրբռիլու և կամուրջն· այլ գիւղք· 167։
66· Ամպի առհասնք Ջարընճի գեղջ· կարմիր վանք Գոգլ գիւղեն)· 168։
67· Նրեթուս (Գոգլ գուլ· Քիմսկեգ, Քեքվանաեբաս, եւն· 170։
68· Տէղիք յիշատակելք ի նախնեաց· Շուռավ գիւղ· Ազամանի· Բնակուս· Ջրեակ կամ Շրեակ վանք· 172։

Կան մէջը 80 պատկեր· աշխարհացոյց քարտէսներ, հին արձանագրութիւններ և յիշատակարաններ, եւն։

Հմմտ· Բազմավէպ 1881, էջ 343։ — Տես և Մասիս 1881, թ· 2846, 47· — 1882, թ· 3156։ — Մշակ 1882, թ· 196· « Հ· Կ· Ալիշանի « Շիրակ» գրքի առիթով »։ — Մեղու Հայաստանի 1882, թ· 41։ — Արմագանգ 1882, թ· 8։ Այս առիթ՝ Մեղու Հայաստանի 1882, թ· 44։

— Ակնարկ վաճառ, վաճառականք և արտաքին հետազօտութիւնք Հ· Կ· Մ· Ա· վենետիկ· Ս· Ղազար, 1884։ Մեծ· 4°, 18 էջ։

Այս առիթ տես ԳԱՐԻՆԻ Ա·)' Inscriptions d'un Reliquaire , etc.

— Միաբանի· հանգամանութիւն Հայկական կիլիկիոյ և Լեռնի Մծոգործ· Հաստատեալ ի Հ· Կ· Մ· Ա··· վենետիկ, Ս· Ղազար· ՌՈՒԾ–1885։ Մեծ· 4°, ժե + 592 էջ։

Բովանդակութիւն· Յառաջաբան· Կ —

1· Սիսուան կամ Կիլիկիա· Իերք· Հայմանք· էջ 1։

Բնագրութիւն

2· Լերինք· Կապանք· Դրունք· 2·
3· — Անտիտաւրոս և Ամանոս· 4։
4· Բարձրաչափութիւնք· 6։
5· Լիւք· 6։
6· Տարրական կազմուած· Ընդոծոյք· Հալածոյք· 7։
7· Գետք· 10։
8· Բնիկք բուսականք· 13։
9· Բուսացուցակ Գահաց Կիլիկիոյ· (Դրուագ Ա)· 18։
10· Կենդանիք· 29։
11· Կլիմայ· 33։

Քաղաքական Տեսութիւն

12· Բնակիչք· Ազգք· 35։
13· Վիճակք և գաւառք· 37։
14· Կիլիկիա յառաջ քան գաղթութիւն Իսրխնեանց· 38։
15· Նայաճոմն Կիլիկիոյ ի Հայոց· (Դրուագ Բ· 42։
16· Անուն և բաժինք Հայկական Կիլիկիոյ· 59։
17· Հայկական գաւառք· 60։
18· Ընդարձակք· 62։
19· Թիւմբ եկեղեցականք· 65։
20· Վանորայք· 66։

Ա. Լեռնային Կիլիկիա կամ Գաւի Կիլիկիոյ

21· Լեռնային Կիլիկիա· — Ուրուշ· Ուրայ· 69։
22· Ջանտըր գալը· Պապհոան· Սմբատ Գունդստաբլ· 70։
23· Մրիճ վանք· 74։
24· Ս· Փրկիչ վ· — Կոստանդին Պալ, Արքայահայր· 74։
25· Մանաշ Լամբրուն և տեսարքն Հեթմեանք· 76։
26· Ս· Ղեւրաես Լամբրունեաց· Դրուագ Գ)· 86։
27· Լամբրուն· Ցաւանի ագարակ· Աբաէն լեռան· 95։
28· Ակնաւ վանք· 97։
29· Ակնաւացիք, Իրիգոր, Մխիթար, եւն· 99։
30· Գէորգ Ակնաւցի և գրուածք նր· Մահաձ· 102։
31· Արբատանն Ակնաւ· Կոստանդին Բ կնիզ· Դրուագ Գ)· 107։
32· Սաղրա վ· — Ս· Գէորգ վ· — Ջվալվա, եւն· 113։
33· Լուսաւ բերդ· — Ակնաւաս բերդ· 114·
34· Գետառքն ՃՀՀԵՆԵՄ աւերեալ· Ֆիկրիէր· Տահկիքար բերդ· — Գարա–Գափան կածան· 115։
35· Կիւղնաս ակունք և Ջրվէժ· Պէլհիսղոզ Տիկին· 116։
36· Քէրքիճլի գետառոր· Կանձէ դղեակ· 118։
37· Մանաւշկի գետառոր· — Ինդք· 120։
38· Կամակուճայ գետառոր· — Պահակք Կիլիկիոյ· 122։
39· Կուկլակ· — Դրունք Կիլիկիոյ· 123։
40· Պատմական գեպք Կուկլակայ· — Անդր Ա Խաչակրաց ընդ կապանաւ Կիլիկիոյ· 129։
41· Հովիւք արեւմտեան Ասրասի· Անաշա· Անդաւծի բերդ· 131։

42. Պոդանդոս. Հոռոմ բերդ. – Դարպասա–Զագըտ գետ. Թանխլոճա–քեօփրի. 132։
43. Ջերմայոբը. Ջիփուէ – խան. – Իլխօճա գետ. Պուլղար – մասուէն կապարահանք. 134։
44. Դարպասա գիւղ և գետ. – Իլյա – գըշլա. 137։
45. Զորափոր Կըրդ–կէչիա. – Փաստընոպոլիս. 138։
46. Զորափոր Խորդան. Լերինք. Պէրբէմիլի աւան և մեռատպ. – Իլճվանք. 139։
47. Զորափոր Իմօճէմիչ. Պաճ–մասուէն. Պոդազ–տեր–սկեռա. 140։
48. Վահմանք Վատաղ լերանց. Դարբանաս օղու. 140։
49. Մոլիտոս վիճակ և բերդ. – Խաշտ Մուսէք. 141։
50. Կաներ. վ. և գետ. – Ցովհաննէս Աբգարեզբայր. 144։
51. Բարձրբերդ վիճակ և բերդ. 147։
52. Վերթիասանց տէտ. – Խոզնոր. Լեւոնկլայ. 149։
53. Խորին Անապատ. – Փերճեր կամ Պերճեր վ. 151։
54. Վկներ վանք և վանականք. – Ցախտաս գաւառ. Գառատիկնոց. 153։
55. Զորդն Ս. Թորոս վ. – Թէ բրիմի. – Ցնարբերդ. 156։
56. Կոպիտաստա բերդ. 157։
Միթրագոց Վարոսի.
57. Զորահովիտ Ծամանդեայ և Սառանէ Ֆառաչ. 158։
58. Գետահովիտ Սառանէ. Կէօրիւժէ (կոմազոլոյ. Գարագաճ Գէրմէզի. Պէյէն. Կանչէն. 160։
59. Վահկայ բերդ. 161։
60. Կաստաղոն վանք. – Կարմիր լեառն. – Փեղք. 163։
61. Չաճին. – Ս. Ցակոբ վանք. 164։
62. Գիշան օղու և այլ տունք. 166։
63. Կիլիքատաս. Ինդոսկաւթ. Ձինջար. Լնաէբուն. 167։

Թիկունք Պատուհի կիլիկիոյ.

64. Տիանա գաւառ. – Ընկուէ. Անդատալիս. Պոռ. 170։
65. Տիանա քաղաք. 172։
66. Ռոակն Հերակլիա. 173։
67. Վահմանք Տիանայ. – Կիւրխատաս. Խպրիզ. 175։
68. Մանդաս բերդ. Արշատանք և Հեիմոյ. 177։

Լեւոնտոպոլիտ Ջաւսեի գետոյ.

69. Կապան գաւառ. գետք. 179։
70. Վ. Ջերուճ. Պրիտ լեառն և բդեաք. 180։
71. — Իլեթ. Ս. Առաքեալք Իլեթեցի. 183։
72. — Քաղաքական դէպք. 187։
73. — Անցեալ Հին Բոլի և Ջեհուն. 188։
74. Բ. Կապան բերդ. 191։
75. Գ. Ֆռնիս – Կանչի. – Հանճի բերդ. 192։
76. Ընկուցոտ. Նուկրական. Մեծքար վանք. Խաչիճ. Մազոտ խաչ Ամայք. 194։

Բ. Գետահովիտ Կիլիկիա 198

Ա. Գետահովիտ Ջաւսեցոյ.

Ա. Ձգակոմն Ջաւսեաց մինչեւ ցԱճառպուռ.

77. Դարսի–Ջիւղտուրիէ. – Ամուսաբերդ. – Սիմանակլայ. 199։
78. Վահմանք Ամուսայ. – Պուռամ բերդ. 201։
79. Մինջոզ Գարս–պազարի և Մարաշոյ. 202։
80. Բ. Ձախակոմն Ջաւսեաց. – Թիլ Համուճոյ. 204։
81. Համուս բերդ. – Հարուն. 206։
82. Վարուանդիքաց կամ Ռարաւան. – Ռաժուուն Տէտոնեան ազգատոհմ. 209։
83. Ոսմանիէ. – Թոփրակ–գալէ ք. Ձարսապ ք. Պազէճ, և այլ գետք. 210։
84. Ասիս, վիճակ և քաղաք. 211։
85. — Շինուածք. Դարպաս. Բերդ. Կաթողիկոսարան, եւն. 215։
86. — Կաթողիկոսունք. Ազգանք. Կոկոզպոտոր. 218։
87. — Եկեղեցիք. 222։
88. — Դպրութիւն. Լեզուաց ուսումն. 223։
89. — Պատմական դէպք. 225։
90. Վահմանք Սպոյ. 229։
91. Իրպազարկ վանք. 230։
92. — Եկեղեցիք. Առաջնորդք. – Արդիս Պիծակ 233։
93. Անազարբա. 236։
94. — Առաջնորդք. – Գրիգոր Անաւարգեցի. 241։
95. Վահմանք Անազարբայ. 244։
96. Մամեստիա վիճակ. – Ձէպէլ–Նուբիտան. 245։
97. Մամեստիա քաղաք. 247։
98. Շահք–մարան բերդ. – Կաւալա. 251։
99. Աբգակունք վանք. 252։
100. Վահմանք Մամեստիոյ. 254։

Բ. Գետահովիտ Սարոսի.

101. Ադանա. 256։
102. Վահմանք Ադանայ, և գետոյք. 259։

Գ. Սարոսի ձորիս կիւղնոսի.

103. Տարսոն. պատմական դէպք. 263։
104. — Շինուածք. 267։
105. — Հայկական յիշատակք. Եկեղեցիք. Ղպար. 269։
106. Վահմանք Տարսոնի. – Մոպսուկրենէ. – Պատպսպայ բերդ. 275։
107. Մերթինա. – Ռուսականք. 276։

Գ. Քաղայիի կիլիկիա

108. Ընագրութիւն Քաղայիոյ կիլիկիոյ. 279։
109. Ա. Գեւոնտոպոլիս կապիւկաղաքսի. 280։
110. Ա. Ալեւկիա. 282։
111. Վահմանք Ալեւկիոյ. 285։
112. Կոմագենիա բերդ և առաջն. – Նորբերդ. 286։
113. Բ. Արքեպիսկ եւ Մուդ. 287։
114. Վահմանք Մոպսի. Մաղվա ք. Պալէապօլիս. 288։
115. Գ. Լրմէնիկ. 289։
116. — Վահմանքն. Վերակի. Վէտ. Զէյթէ. 291։
117. Բ. Լորմենոս – Գալամանի. 292։
118. Խաթմանք. – Մանճան բերդ. 293։
119. Իսկուրա. – Դերբէ. – Խաւրա. 296։

Դ. Ցովոյիի կիլիկիա

120. Ընագրութիւն Ցովոյին կիլիկիոյ. Պղոնաչափք Ցովհաննէսի Չպացի. 299։

Ա. Արեւմտեան ծովափունք.

121. Ա. Պամֆիլիա. 302։
122. Ատտալիա. Տատէն. – Բուսականք. 303։
123. Լատրա. Մագիդոս. Իրմիճեան գետ. Ասպենդոս. Միդէ, եւն. 305։
124. Մանաւղատ. Ադալա. Լեւկոլիէա. Անազարբան. 309։
125. Բ. Ալիսարի Սիր Ադաճայ. կոտակեսրան – Այաչա–կալօճասաս. 311։
126. Լատրա. Սիւեդրա. Սելինոն. Ցուռասպէ. 316։
127. Կրագեան Անտիոք. Կրագա. – Գարագրոս. Անեմուռ. 318։

128. Ն. Պոգիոս. Մէլանիա. Սիկիլ բերդ. – Բէզ–իմանե. Կէնկրէա. 322։
129. Ջեփիւռեան. Պրոմինդալ. Ասրպեգան. Հոյմիա. 325։
130. Անձանօթ բերգամաց. Կատրադ, Կովա, Կապա, Սիներա, եւն. 327։
131. Բ. Միջին կամ Տարսոնի ճոպափուղք.
132. Ա. Վարդագ վիճակ. Պեկիլիւ. Պապականա բերդ. Փէրքէմպէ. Ինդիկ. 329։
133. Կաթիկա. Քարապէրթ, Քազար, բերդ. 332։
134. — Պատմական դէպք. Տէվրը կոռիկոսի. – Հեթում Պատմիչ. 336։
135. Սլեւնա. Լամոս. Նէապոլիս. Ակուռաս. Դանիէլի. 344։
136. Սոլի–Պոմպէոպոլիս. 348։
137. Բ. Սովվերիչ Տարսոնի. – Մեգարաս. Մալլոս. 351։
138. Գ. Ալպտաք Հայոց Մոցիկ. Մով Հայոց. Գաւառք. 355։
139. Ա. Եգիսա գաւառ. Ասաս. Հին պատմութիւն. 356։
140. Ասաս. Շէնք. Վանականք Գինուորիք, Վենետք, Սիկիլիացիք, և այլք. 360։
141. — Ազգաւոր ազգատոհմք. Կարպաս (առուան. 366։
142. — Բնակուտն. Կարասանք. (Պրուագ եւ 367։
143. — Վանատր. 369։
144. — Ջափք և կշիռք. 373։
145. — Դրամք Հայոց Կիլիկիոյ. 378։
146. — Արժէք նիւթոց. Բաժք. 386։
147. — Պատմական դէպք. 389։
148. — Յիշատակը սա Արեւմտեայ բանաստեղծ. 393։
149. Բարդոյ Բալի. – Ամենուսեան գրաւնք. Պատգուլագ. Գարագանլու. 395։
150. Ռասոս. Հակատատեղին. Նիկոպոլիս. Բաղդավկիա պատերազմունք. Մատ. 397։
151. Բ. Հին գաւառ. – Սեաւ Լերինք. Բանաստղծ կազմանցս. 403։
152. Վանատրպք Սեաւ Լերին. 405։
153. Հին. Նոր բերդ և տեսարան. 411։
154. Պայաս. Մէղրէզ. 413։
155. Աղեքսանդրիակ. – Դրուագ Կիլիկիոյ – Ասորւոց. Սապալ–Ռուման, Դաւանն (Portella). 416։
156. Պէյլան. – Դրուագ Ասորւոց. 419։
157. Քարամուտ. Պոնել Նաւահանգիստ. Ագիր. Ալուս, եւն, վիճակք. 422։
158. Գ. Հռոսոս գաւառ. – Գաւառ Անտիոքայ. Պաղրաս. Գարպասակ. Շիհ. 425։
159. Կաստիմ կամ Կաստան բերդ. – Գինուկ. Արաստաբաս. 427։
160. Հռոսոս. – Պիկիաս. – Սեւատի. – Իսա–խանէր. – Վանորպք. 428։

Լեռնի Մեծապոյծ

Յառաջաբան Պատմութեան. 435։
Ա. Դրուագ. – 1. Ժամանակ կենաց Լեւոնի։ – 2. Պայազատութիւնն։ – 3. Խնամութիւնք։ – 4. Առաջին պատերազմունք. Ապստամբութիւն և ապստամբութիւն։ – 5. Սուլտանք Իկոնիոնի և Լեւոն. Առաջ Պատկանաց և Լուսաւ։ – 6. Արշաւանք Սալահէտտինի ի սահմանս Անտիոքայ, զգոն նուաճէ Լեւոն. 437։
Բ. 1. Գալուստ Գ Խաչակրաց. Փրեդրիկ Ա կայսր։ – 2. Մարտ ապտ. Խորհուրդ իշխանաց Լեւոնի։ – 3. Ումնօրհնեալ Լեւոնի և գաշնակցիլ ընդ Խաչակիրս։ – 4. Մայրհէտուին և Լեւոն. 445։
Գ. 1. Գաւառանութիւն և ըմբռնեալ Բիւնէին Անտիոքայ։ – 2. Բարեկամութիւն Լեւոնի ընդ Արեւմտեայս և ընդ Ասիոյ։ – 3. Հռոսոս։ – 4. Նիւթ Լամպրոնեայ և Լեւոն. 453։
Դ. 1. Խնամատուրութիւն Լեւոնի։ – 2. Խնամընկալութիւն ի կայսերէ Յունաց, և խնդիր միաբանութեան եկեղեցւոյ։ – 3. Միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյն Հռոմայ։ – 4. Մեծահանդէս թագադրութիւն Լեւոնի, և կարգ օրհնութեան։ – 5. Հանդէս Ջրբրնեաց ի 1212 ամի. 463։
Ե. 1. Փոհարանութիւն վասն թագընկալութեան։ – 2. Ինովկենտիոս Գ և Լեւոն։ – 3. Յորինուած թագադրութեան Լեւոնի։ – 4. Դրամ հայկական։ – 5. Պաշտօնեայք և Չինուորք։ – 6. Վախճան վաճառականաց ընդ Ասիամեայս. 477։
Զ. Աներեւութական խնդիրն. Լեւոն պաշտպանէ և իշխանացս ցանէ գիւտ բէն–Լիւսինդ. 490։
Է. 1. Նուաճել Լեւոնի զագգային սահմս. – Հնամուտ տէր Լամպրոնի։ – 2. Յամհանդէս Լ կաթողիկոս։ – 3. Կամաքրախաղաք։ – 4 Չաքարէ Պապաթար և Լեւոն։ – 5. Մերժում հնագուհոյն, և կին երկրորդ ածել Լեւոնի։ – 6. Ինաբէն–Ռիմոնդ կարգի ժառանգ Լեւոնի։ – 7. Յամհանդէս Պրինն հնագոյր Երուսաղէմի փեսայ Լեւոնի. 504։
Ը. 1. Ծնունդ Չապէլի և կարգիլ ժառանգ հնագուրութեան։ – 2. Խնամք Լեւոնի ի պահպանութիւն երկրին։ – 3. Պաշտօնեայ կապան բերդի ի սուլտանէն Իկոնիոնի. գերութիւն և գերեփափուխութիւն իշխանացն. Վերջին չհաւատարմութիւն Լեւոնի։ – 4. Մերժում Իսաբելի. 512։ – (Գրականութիւն և գրագիրութիւն Ախտանակաց. ծան.) 512։
Թ. 1. Հիւանդութիւն Լեւոնի և մահ։ – 2. Թաղումն։ – 3. Ակնկալութ հնագին։ – 4. Ընտրութիւն փիլիպպոսի Անտիոքացւոյ, փեսայանալն ի Չապէլ, և մերժում. փոխանակ նորա Հենրիոյ արդի կուսանդնէ Պայլի փեսայանալ և հնագուրել։ – 5. Վերադարձ թիւն ի Լեւոն, և ատեան գործոց նորին. 523։

Հրատարակութիւնք տեսիլ։ տես Բազմավէպ 1885, էջ 291–96. և ի հանդիպի տանեալմութիւնք ի լոյս ընծայելոյ Հիւսուածոյ Ղուկաս (Հ. Ա. Գանձի.) – Տաղ (Հ. Ի. Ղահանալեան. – Ղուկաս Հ. Գ. Պալեան). – Սիւսուան սա Աիչան գեմառնութիւն (Հ. Ա. Տիրոյ.)։

Փիւնագ. Ակռագանք 1885, թ. 24։ – Տես և նոյն թերթի մէջ 1889, թ. 23ի նկարին տեսութիւնը։ – Աղբիւր 1886, թ. 12, Բ. բաժին։ – Հայր 1891, թ. 2։ – Բազմավէպ 1885, էջ 297 «Հայաստանեայ տեսութիւն և խորհրդածութիւնք ի Սիսուան»։

Հիւսուանի Յառաջաբանը տպուած է նաեւ Բազմավէպի մէջ, 1885, էջ 310։

— *Հայաստաութիւն Հիւսուանոյ, պատկերագարդ և աշխարհագրական լեզուով. համառօտեալ ի Հ. Ա. Տիրոյեան. Իզմիրլիոյէն հանուած*, 1885. 8°, 117 էջ։

Փիւնագ. Ակռագիա 1886, թ. 27–28։

Ֆրանսերէն մատենագիր հնագրգռութիւն Հիւսուանի։

— *Léon le Magnifique*, premier roi de Sissouan ou de l'Arméno-Cilicie, écrit par le R. P. Léonce M. Alishan, traduit par le P. Georges Bayan. Venise, St. Lazare, etc. 1888. in 4°. pp. IX + 394.

Ամրագրական հնագրգռութիւն։

— *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie*. Description géographique et historique avec carte et illustrations, traduit du texte arménien et publié sous

les auspices de son Ex. Noubar Pacha, Ancien Ministre des affaires étrangères de S. A. Le Khédive. – Venise. S. Lazare, 1899, in 4°, pp. 540։

Գիրնագ. Բազմավէպ. 1899, էջ 77։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 9։

Ակէ հանուած և առանձին տպագրուած է Այսը հեռաւոր հակառով.

— *Ayas*, Son port, son commerce et les relations avec l'Occident. Extrait de «SISSOUAN» ou l'Arméno-Cilicie, par le P. L. Alishan. Venise, etc. 1899. 8°, 151 էջ։

Այդ գործին թարգմանութիւնը կատարուած է Հ. Յակորա Խաչերունցի և Հ. Եղուարդ Ալիքանեան անձամբ։ Յառաջաբանը Ալիշան ինքը գրած է, կան նշանակ ինչ ինչ նոր յաւելուածներ մէջը։

— *Ալուսկիպ սրտի և հոգւոյ. Ծայրաբաղք ի տուրբ գրոց և ի հարց և ի հոգեկրաց. (ի Հ. Պ. Մ. Ա.)*։ – Վենետիկ. – Ս. Ղազար, 1888։ + Յիշատակ Հ. Եփրեմի Խափայէլեան Անկիւրացւոյ Մխիթարեան Աբեղայի, քսան և քառամեան վախճանելոյ յ'Ազոյոյ, ի 29 սեպտ. 1886 + ։ 8°, ժբ + 359 էջ։

— *Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց. տեղագրեաց Հ. Պ. Վ. Ա. ի Նաւասարդս Գ չրջանի Հայկին։* Վենետիկ, ետն. ՏՅՁԲ = 1890 = ԻՒԼԲ։ Մեծ. 4°, Ը + 590 էջ։

Բովանդակութիւն. 1. Բնագրութիւն Այրարատ աշխարհի. էջ 3։
2. Լերինք. 3։
3. Գետք. 4։
4. Նուագութիւն ջրոյ. 7։
5. Կիմայ. Ըղձք. Կենդանիք. 7։
6. Անուն աշխարհին. 10։
7. Պատմական տեսութիւն. 12։
8. Գաւառք Այրարատայ. 13։
9. Ա. Բասեան գաւառ. Բասեանք 15–26։
10. Վերին Բասեն. 16։
11. Դու գետ. Որդոյոց. Որդունիք. 17։
12. Բողբերդ. Խնձորբերդ. 18։
13. Հասանկլպ. 19։
14. Բասենոյ վանք. 21։
15. Ակոմ. Պատժվան, ետն. 22։
16. Սա. Ավար. Հերդեա. Մազգատ, ետն. 23։
17. Հովուակամարջրն. Հաճար լեառն. 24։
18. Վազարշապատ. Պահակաւան. 25։
19. Օփուկ. Էջազն. այլ գետք. 25–6։
20. Բ. Արեւելեան վերին Բասեն. Հասնունիք. 27։
21. Անդիկ. Կիմնիք. 27։
22. Վաղատեր. Իչխոս. 29։
23. Ամրագամ. Մեռեվան. Աղբերաց արիւն ծաղիկ. 30։
24. Ախմագրակ. Արտ. Ձիմագրակ. Խալլու. 31։
25. Գ. Աւորին Բասեն. 32–6։
26. Խոտիկ. Աղապ. Ագրակ. Խորասան. Պետրեւանց. Ջազին. 34։
27. Ջուին. 35։
28. Ջերմիկ. Աւլբորի. Շղփայ. 36։
29. Դ. Արեւելեան Աւորին Բասեն. Արեգեանք. 37–44։
30. Բնութիւն երկրին. 37։
31. Մշնկերտ. Ս. Խաչ. Խընոյ. 38։
32. Մխլի տուրզի. Յակորգամ. Ձերմակ վանք. Ջիմահանք. 39։
33. Գետք անձանոթիք. 41։
34. Պատմական դէպք. Էրախակապոյր Բասենոյ. 43։
35. Ե. Գաբեղէնք. Երասխաձոր. 45–54։
36. Տոհմ Գաբեղենից. 46։
37. Կէչառան. Ուռատաբար։
38. Շիրիմք. Նախերաձոր. Խար. այլ գետք. 48։
39. Զալտրան. Խաչատաւտի ձոր. Թամբլոյ վանք. Վիչապաձոր. 49։
40. Վարդիվեր. Վանկոյք. 51։
41. Յանկիւնաց վանք. Խաւարաձոր. Անդուկ լ. 52։
42. Կազգուան. Գառատունք. Սիւնեցիք. 53։
43. Զ. Արշարունիք. Կամախականք. Երասխաձոր. 56–69։
44. Արշարունեաց գաւառ, տոհմ. 56։
45. Էպիսկոպոսք Արշարունեաց. 56։
46. Արտագերից բերդ. Կապույտ բերդ. 57։
47. Կամրջաձոր. Կալոց. Գագկունք. Ագրկայս. 59։
48. Երուանդ գաւառ–Ալահեվլու. Երուանդաշատ. 59։
49. Երուանդակերտ. Սինդոց անուամբ. 62։
50. Բագարան. 64։
51. Լ. Վանանդ. 70–108։
52. — Տեսութիւն աշխարհագրական, եկեղեցական, պատմական. 76։
53. Վիճակք Վանանդայ. 76։
54. Վանանդ կարս. Բնակաւան. ետն. 77։
55. Արավարդան, Գոմաձոր, և այլ գետք։
56. Կարս քաղաք. 79։
57. Պատմական դէպք. 82։
58. Նոր գէպք. 86։
59. Գետք. Խաչի վանք. Երեւեալ. Ոլիմատ. Դրաշպատ. Կամկաքար. 88։
60. Դրուագ (Ա) ի Ս. Վանանդ երէց. 90–104։
61. Զարիչատ վիճակ. 106։
62. Գետք, Պենտիվան, Մաչիկ, ետն. 106։
63. Զարիչատ. 107։
64. Բ. Շիրակ 109։
65. Ք. Հակատք. 115–26։
66. Տէրէքէհան. Բառնակաւտ Խարդոյ լ. Փագին. 116։
67. Բարչնիկ. Գանձակ, և այլ գետք. 118։
68. Կոզր. 119։
69. Ազահանք Կոզրայ. 120։
70. Սուրմաբ. 121։
71. Գարագալէ. Ջողկերտ. Շատիկ. 122։
72. Գալինջու. Ջօր. Ջօրավանք. 124։
73. Խիտիր. այլ գետք 126։
74. Ժ. Աշոցք. Հալալաշէն. Վանք. 127։
75. ԺԱ. Արագածոտն. 129–246։
76. Արագած լեառն. 129։
77. Գետք 132։
78. Պատմական դէպք. Աշխարհագրականք. 133։
79. (Ա) Թալին վիճակ. Ախթամար. 134։
80. Մաստարա. Մխրճեան. 137։
81. Հին Թալին. Նոր Թալին. 137։
82. Քերվանսէրայ։
83. Աշնակ. գետք. 142։
84. (Բ) Թալիշ վիճակ. Արուճ. Շամիրամ. 143։
85. Աւան. Կուաշ. 145։
86. Վժան. Լոռկով. Տեղիք. 146։
87. Ազցք. Կոմիտաս կաթողիկոս. 148։
88. Գ Ապարատապատ վիճակ. Ակռանիր. 149։
89. Շահրիար. Մարգարա, այլ գետք. 152։
90. Ապարատապատ. 154։
91. (Գ Անբերդ վիճակ. Բիւրական. Անբերդ. 156։
92. Բիւրական. 156։
93. Ակռատափակ. Խաչմինճ. Փարպի. 158։
94. (ի) Կարբի վիճակ. Ծաղկավանք. Որդկան. 161։
95. Ապահովավանք. Վանակամատուր. 164։
96. Աւերկերի. Ծովակ Աւերկերոյ. 164։
97. Յովհաննավանք. 165։
98. Կարբի. 177։
99. Յարենի. Ի չի. Ս. Սարգիս ուխտ. 180։
100. Մագնի. 182։

101. Աշտարակ. 185։
102. Ոչկան. հանգստատեղ Ա. Մնարովպ. 188։
103. Ոսկեմանք Ոշականայ. Խիտ կոնգ. Մանկանոց. Ձմռագնաթ. 191։
104. Ամառանոցք 193։
105. Նղիվարդ. 195։
106. Պատմական գեպք. 206։
107. (Ջ) Վազարշապատու Պաշա. 201։
108. Աքսաչար. Ազգագրէ. Ժանկանաց. Իզա. 202։
109. Վազարշապատ. 203։
110. Պատմական գեպք. 206։
111. Նշմարան. 209։
112. — կամարակերպ. վանքն. Ամիսա կամարակապատկան. 212։
113. — Նորագաթիւնք եկեղեցւոյն. 216։
114. — Ամենայն մասունք չինուածոց. 224։
115. — Շար կամարակապաց. 230։
116. — Պատմական գեպք. Ազգագրութ. 232։
117. Ս. Մարթանէ վանք. 234։
118. Ս. Հոգեխնկէ վանք. 236։
119. Ս. Գայիանէ վանք. 241։
120. Աւազպարի Ս. Գրիգոր. 244։
121. ԺԲ. Նիզ–Ալպրան. 247–76։
122. Պատմական գեպք. 247։
123. (Ա՝ Գնացող վիճակ–Շարաչխանէ. 249։
124. Գնացող ատան. գեղք. 250։
125. Վարդենիս. Վաչուտանաց ատհճ. 252։
126. Անինագիզ. գեղք. 254։
127. (Բ) Բջնի գաւառ. գեղք. 256։
128. Զորատ. Շորաձոր. 257։
129. Կեչառատ. 259։
130 — Պատմականք. 264։
131. Ուլուկ. Մայրագամ. 270։
132. Բջնի. 270։
133. — Աւազկորգք. 27։
134. ԺԳ. Վարաժնունք. 277–82։
135. Նախամարք. Նուանուս. Ռնտամալ. Նշագունք, այլ գեղք. 278։
136. ԺԴ. Կոտայք. 283։
137. — Անուն, վիճակք. 284։
138. — Աշխարհահամար 1873 ամի. 285։
139. (Ա) Գերգպատլագ վիճակ. Ամրաբերից գիւղ. Գամրիս. Կարնենց վանք. Հոլաբերդ. 286։
140. Ամոնոնք. Էլատ. Գազանք. 289։
141. Ջազ. Ջազավանք. 291։
142. Ա. ան. Տահաբարակ. Աբեձ. 293։
143. Քանաքեռ. Աբովեան Խաչատուր. 294։
144. (Բ) Ջանգիսպատար վիճակ. Պատմական. 299։
145. Երեւան քաղաք. Եկեղեցիք. ատաշնարք. 314։
146. — վանատք. Գինի. Կլիմայ. 316։
147. Շինահովիտ. Նորք. Խաչափարեխ. Նորագաւիթ. 319։
148. Իրուպ (Բ) Խոյանշան թուղմանքատիրոջ. 331։
149. ԺԵ. Մազազ. 331։
150. — Պատմական. Վիճակագրութիւն. 333։
151. (Ա) Գառնոյ ձոր. Մազազ. Գնդագրգանոր. 334։
152. Աւրիվանք. 336։
153. — Պատմական. Ատաշնարք. 344։
154. — Մխիթար Աւրիվանեցի. 350։
155. Գարեխ. Բնիգեանց. 351։
156. Աղիոց վանք. 352։
157. Հաղոց ձոր. 354։
158. Յովսէփ Նոր վիպ. 358։
159. Քնզգնոր. Էլիմնէ. 360։
160. Գառնի. 361։
161. — Բնիգ. Հաւմամբիկոսց պատերազմ. Նարատղիմն. 363։
162. Խորովիգուխտ. Ուղիք ի Թեզաստ Տրդատայ. 366։
163. Պատմական գեպք. 369։
164. Քաղգագատ. Կաճագ. 370։
165. Տրդատ (Իրուպ Գ). 372–93։
166. (Բ) Ոստան. Գուն. 394։
167. Աբրաշատ. 395։
168. — Պատմական. Շահատուան վահատուց. 398։
169. — Ա. երակ. Աշժմու վիճակ. 403։
170. Գուն քաղաք. 404։
171. — Յիշխանութեան Աբարայուց. 407։
172. — Շահատուան վահատուց. Աշժմու վիճակ. 412։
173. Գուռն Հայոց (Իրուպ Գ). 414–33։
174. Գիւղք Ոստան գաւառի. 433։
175. Խորխորատ. 434։
176. ԺԶ. Ուրծ և Աւրած. 441։
177. Ա) Ուրծաձոր վիճակ. գեղք. 444։
178. (Բ) Աւրած. 445։
179. ԺԷ. Շարուր. 446։
180. — Քազաքական վիճակագրութիւն. 448։
181. Ոստարակ. 449։
182. Շարուր. Նորաշէն Խլեպ. 451։
183. ԺՊ. Մասեաց Լեռն. 453։
184. Ներքնագաւառ. 454։
185. Մասեաց լեռան. Ներքնագրութիւն. Պատառաժ. 457։
186. — Հարգխնամ Նիւթք. Կղզիսունք. 459։
187. — Սահմանքն. Ջուրք. 461։
188. — Բնագ. Կենդանիք. 463։
189. — Տնասրան. 464։
190. — Վիճակական. անուն. 468։
191. — Ազգն Ա. Յակովբայ. Ակոռի. Ժամն. 473։
192. — Ի խոտաձոր. Ազգութ. Արարատեան վանքայք. 474։
193. — Լերն կամարդ. 483։
194. Փոքր Մասիս. Ակրատագատ. 485։
195. Ութեդ գիւղ. Տամբատ քարափք. Վահվի. 486։ Ցուցակիրս. Փառասխան. Վարագկիրս. 487։
196. ԺԹ. Կոգովիտ. 490։
197. Գայլատուպ Նոյ. Թունաւորիկ հրաբուղիս. 491։
198. Պատմական. Վրկաստան. 493։
199. Խարտնէց բերդ. Ոստան և Եպիսկոպոսարան Նպատաստնեաց. 499։
200. Պայբերդ. 499։
201. — Պատերազմական գեպք. 503։
202. — Աշժմեան վիճակ. 505։
203. Կոգմանք Պայբկիտոյ. 507։
204. Հովիտ Ազատն գետոյ. Ակռնափ. 508։
205. Ի. Նոյակատն. Լերինք. 508։
206. — Բնութիւն երկրին. Չարաբերդ. Ջերմուկք. 513։
207. Ջարհասան. Հովոց տեղիք արբտնիք. 515։
208. Ա. Խոկիք. Ուռկ լեռան. Գնել Արշակունի. 516։
209. Տիտարին = Տատեւօնս. Ցաբահասան. Մեզր. 518։
210. Շահապիվան. Ջերաս գաշտ. 520։
211. ԻԱ. Նոգրեանգ. գեղք. 521։
212. — Նախկապատ. 523։
213. — Պատմական. 524։
214. (Ա) Նահիկ = Նոգաւան. 527։
215. Ա. Ցովհաննու վանք (Խչ գիլիսէ). Ատաշնարք. 530։
216. (Բ) Գեղք. Գարագիլիսէ. Մրկեզար. 533։
217. (Գ Ազաշկերտ = Վազարշակերտ. Աբծնի. Կրոց գիւղ. 535։
218. Սուկաս Լեռան. Սուքիասանք. 536։
219. (Դ) Խոյնեզի. Տազար. Ընեւանգրանգակ արձան. 538։
220. (Ե. Ջ) Անիծակ և Խամուր. Գոբնիմասար. Տիրատիճ. Կըմինի. Աշտարակաց գիւղ. Չաղր. 541։

Յաւելուած

Ա. Ամար գիւղ. 545։
Բ. Զանգի գիւղ. 545։
Գ. Ընութիւն կազդուրեան գաւառի. 545։
Դ. Կամրջաձոր վանք, կենսագրք Ա. Նշան. 547։
Ե. Նոյաք Աբգաճ լերին. 549։

Ջ· Կարդ Եկեղեցւոյ Լրեւանի· 550։
Լ· Վիճակագրութիւն Վեհարանարի· 551։
Ր· Բաբելոնա բերդ· 551։
Թ· Նոր վերելք ի Պարսս· 552։
Ժ· Գահնամակ Հայոց· 552։
ԺԱ· Ամենայնի Եկեղեցւոյն Հայոց· 552։
Հայկազունք· Գաւազան Կաթողիկոսաց, Թագաւորաց, Վերակացուաց Հայրապետաց· 553–63։
Ցանկ տեղեաց· 565։
Ցանկ անձանց· 577։
Ցանկ տեղագրիր հեղինակաց· 585։
Ցանկ պատկերաց· 588։

Քննադ· Հանգիս Ամսօրեայ 1890, թ· 10։ – Մշակ թ· 81։ – Մուրճ թ· 9։ – Նոր-Դար, թ· 170։ Տես գրաձեալ Արձագանք 1888 թ· 19 «Հ· Ազգ· Հանդէս և իւր նոր երկասիրութիւնք»։ – «Հ· Ազգ· Հանդէս Ամսօրեայ» անդ, 1889· թ· 7· – 1890· թ· 20· – Մշակ 1889, թ· 26։

— Ազգային տեղագրութիւն Արեւելեաց աշխարհի· ի Հ· Կ· Մ· Ա։ – Վենետիկ, ետն· 1893։ Մեծ· 4°, թ + 563 էջ։

Բովանդակութիւն· Յառաջաբան, ի։
1· Ամփոփական տեսիլ Արեւելեաց աշխարհի· էջ 1։
2· Ընդարձակութիւն· – Լերինք· 3։
3· Գետք· 4։
4· Լիճք· Ակբերք· Հանդք· 4։
5· Բնականք· Կենդանիք· 5։
6· Քաղաքական տեսակութիւն – Պատմական· Կազմութիւն ազգին· Արեալ· 6։
7· Բարք Արեւելեան աներջնդոց· – Բնութագրութիւն· 7։
8· Գաւառք և բաժինք երկրին· 8։
9· Պատմական յիշատակք· 9։
10· Նոր նահապետք և հնագոյն Արիներ· 10։
11· — Վերջին գէպք· Խան Խէմ Բէկ· Մէլիքք· 17։
12· Կրօնական տեսակութիւն· Քրիստոս· Նչխակոպոս· 19։
13· Վանդակայք· 21։
14· Կրակարութիւն· 23։

Ա· Բ· Վիպասքութեան և Աղբ

15· Հանգամանք երկրին· Մովսէսի Խորենացի· 25։
16· Լերինք և Գետք· 26։
17· Գեղամայ Ծով· Գկուռք· 27։
18· Բնիկ երկրի· Հողք· Միջագետք, ետն· 30։
19· Պատմական· 30։
20· Գէպք վերջին դարուց· 34։
21· Աշխարհագրական բաժինք· 35։

Ա· Կիպասքութեան· Յոտնկ· Գաւառ

22· Գեօղք Գեղաբնակաց քան հին աշխարհագրի· 38։
23· Նոր Գեօղք· Ասրի վ· – Հայր Ցովհան վանք· 39։
24· Ակփառար· Կանձակ· Լոռնեղ· Փաշաքէնտ· 41։
25· Գաւառ = Նոր Պայազիտ· 42։
26· Նորաշէն· Կոփաց վ· Ակրա լեռ· Շաշէն, ետն· 45։

Բ· Կոր· Կազմակ

27· Նոր Ակաշկերտ· Զագ· Շողագաչ վ· 50։
28· Ջրակքար· Կոմ = Ակրեաման· Կնիք· 53։
29· Կղզուտք· Գոյատակ· Ականջ անապատ· 58։
30· Կոմիակ· Վանաւան = Կիժանոց· Բեւեռաբանան· 60։

Գ· Սողք

31· Սողք· Վազուեր· Հին գեօղք Սոգից· 63։
32· Զարահովիտ և վանք Մաքենոցաց· Հ· Սոգոմոն· 65։
33· Գեղահովիտ Սոգից· Ակոից գաւառ· Վաղակաշէն· 70։
34· Մէգրէ գեօղք· Նրիչատ· 71։
35· Սոգից աւան· Ջաղացաձոր· Ակուռատ· Փարակ· 74։

Դ· Ակգունի

36· Ասատանագաղ· Շամփոր· Ակատանիկ· Իրախաւիկ· 76։

Ե· Ակեան կղզի

37· Ակեան կղզի· Բնութիւն· Ականգութիւն· Մաշտոց Հայր· 78։
38· Պատմական· Եկեղեցիք· վանք· 83։
39· Ակաջնորդք· Վերջին գէպք· 88։

Գ· Վայոց Ձոր

40· Բնութիւն երկրին· 90։
41· Պատմութիւն· 91։
42· Որբելեանք· 92։
43· Բաժինք, վիճակք և հին գեօղք· 97։

Ա· Վայոց ձոր Հիւսիսային

44· Ակղանք· Ջերմուկ· Կէչառ· 102։
45· Գնդեվանք· 103։
46· Ակոչար· Փոդահանք· Գետիկ· Մայրագետք· 107։
47· Զարահովիտ Գառնոյ· Տէլիկ Թէփէ· Գառնիձոր· 109։
48· Հերհեր· Կապոյտ բերդ· Ս· Սիոն վ· Ակրնէ· 111։
49· Հովիտ Մոսոյ· Արկայն· Ս· Խաչ· 118։
50· Գարբվանք· Թռնատաղ վ· 119։
51· Հերմանք վ· Մայիչկա· Հաւազ գղ· 125։
52· Մոզն աւան· Յոհաննու Քերդող· Ակագական այրեր· 127։
53· Գայլեձոր· Արկղոնք· Բնատաբերդ· 129։
54· Գայլեձոր վ· – Նոյի և այլ Վարդապետք· 130։
55· Ակխտակաւոր Ասատածածնի· Կիւլվանք· Գաւօղ կապ· 137։

Բ· Եղեգնաց

56· Գառատ վ· Ակրատէս· 140։
57· Կիւնէչ վ· 145։
58· Նշխոգք· Սմբատաւոյ բերդ· 146։
59· Ցախաց գետ = Կոշակ վանք· 152։
60· Ակրատրոյն· Ոսոին· Շատին վ· Ականգեձոր· 157։
61· Ասուլեմայ ձոր և գղձակ· Հորք· Գարագլուխ· Նարատշկունք· 161։
62· Հոգէտուն Զգեաբի· Շաղատ· Ցատուրի կամուրջ· 166։
63 Զորահովիտք արեւմտ· հիւսիսային Վայոց ձորոյ· — Կապանա· Ըղնաձոր· Ինինո· 166։
64· Զորակ Ակղպենոյ· Մահճանեցանք· Զուա· 168։
65· Ակրեւմտեան մասն Եղեգեաց· Խոտակերաց վանք կամ Գարգոփ· 169։
66· Խաչիկ· Ակէչ· Ակմոր· Կզաւոր ազբիւր· 172։

Գ· Հարաւային Վայոց ձոր

67· Ակղտարոյնք = Ակխատ· Կապոյտ բերդ· 174։
68· Զարահովիտ Մարաբիրոսի· Հոգացեմ· Փշոնք· 176։
69· Զոր Գնչոյ, Ինոր· Նրոգէչ· Թմանձոր· Հայրենեաց տափ· 179։
70· Ամագու ձոր· Հրաշկաբերդ· 180։
71· Ակրմա· Տարապիճ Որբելեան· 181։
72· Կորավանք Ամագուայ· Գամրաքարեր Որբելեանց· 184։
73· — մեւս· Համառօտ· Տանձիկ· Ականգաձոր բ· 203։

Պ. Մոռի

74. Լերինք. գեօղ. 206։
75. Մոռիկ Նահապետ. Նախահայրը և Հայկակոպոս. 207։
76. Դեօղք Մոկաց. 208։
77. Վանականները. — Բորոխ. Գիմի վանք. Շաբար. 209։
78. Շապատ. Շապատոյ վ. Արիւնի վ. 210։
79. Անգեղակոմ. Շաքէ. Բռնակոմ. Գարագիլիսէ. 212։
80. Զորահովիտք Արխանու և Աղրիչայի Արխան. Ընութիք. 214։
81. Ախ. Ագիւսա. Արփա բ. Վաղանդնի գղ. և վ. 216։
82. Որոան. Յովհաննէս կախիկ վ. 217։
83. Լորաձոր. Գետաձոգ. Լոր. 220։
84. Ուխտանիք Տաճիւղ. 222։
85. Տաճիւղ գիւղ. 224։
86. Տաճիւղ վ. հակդիցիք, յիշատակք. 225։
87. — Աշժեան վիճակ. Երիք հակդիցիք. 234։
88. — Գրիգոր վ. Տաճիւղցի. 237։
89. — Յետին գեօղ. 241։
90. — Հին Լեմ և հասք աւերուին. 242։
91. Տանձատափ. Զոր բ. Տամալէկ. Ղորիք. 244։
92. Անապատք. Մեծ կամ Հարանց անապատ. 247։
93. Թանահատի վանք. Հարանավագ. 251։
94. Կաստանաց անապատ. Աստանային կամուրջ. 252։

Ն. Հաչևանի

95. Ընութիւն երկրին. 254։
96. Պատմական. Գիօղք. 256
97. Ա. Զոր Բորիսլատայ. Հայի ձոր. Խաւիթ բ. 257։
98. Շնհեր. Կոստանաց անապատ. Բոր. 258։
99. Բ. Զագեձոր. Հարանդ բ. Կորէա. 260։
100 Մազանջաղ. Ինձորեակ. Տեղ. Ինածախ. 262։

Շ. Աղտահի

101. Ուխտանիք և ընութիւն երկրին. 265։
102. Վիճակք և գեօղք. 266։
103. Արիւքէտ. Հայրի. Պիծոյ. Երիծատնափակք. 267։
104. Զոր և գիւղ Հօչանց. 268։
105. Զարահովիտք Ագարու. Գեօղք. 269։

Չ. Բաղք

106. Ընութիւն երկրին. 272։
107. Պատմական. Թագաւորք. Համատատնականք. 273։
108. Հին և նոր գեօղք Բաղաց. 274։

Ա. Աղեւմտեան Բաղք = Աւանեան

109. Ագանան. Աղաղու. Տորմէն. Խատանան. Հոզար. 276։
110. Զափնիս. Խարձար. Կատարս. Վահմար. Ղորաւանք. Տանձափարախ. 277։

Ա. Աղեւելեան Բաղք = Քաչունիք

111. Երիցաւ (կարմիր վ. Ագահորդ. Վանիս. 280։
112. Բարկաշտան. Մահ. Տանձատիր. Կայ. Խալիկան. 281։
113. Սորին գետահովիտ Զաւընդուրի. Նակորդան. Հայր Գիւտ. 283։

Ը. Կոմսականի

114. Ընութիւն երկրին. — Գեօղք. 286։
115. Ինձ. Փառատորտ վ. — Ինձեան երէց. Դան. Աբելեան տոհմ. 287։
116. Հավիտ Բռատ գետոյ. Շիկահողս. Բարդուիմաղս. Նորաշինիկ. 288։

Թ. Ջորք. Կատական

117. Ընական և Պատմական գիտելիք. — Գեօղք. 290։
118. Ա. Գեղուժոր. Գեղի. Կարդ. Կահուրդ. Գեց. 292։
119. Բ. Բաղարերդ. Ռուխրուտ. Ալաբաջ. 293։
120. Բաղարերդ. Կապան. 294։
121. Վահանայ վանք. Շլորուտ. 296։

Ժ. Արեւիք

122. Ընութիւն երկրին. 298։
123. Գեօղք և վիճակք. 298։
124. Ա. Մեղրաձոր. — Լիչկի. Թագամայրի. Նկուսանց. Շահուժեանք. 300։
125. Ջուար վ. Տհէր. Լիճք. Լեռազ. Արկայ վ. Վարդանաձոր. 302։
126. Մեղրի. Կարճաւան. 303։
127. Բ. Կեհատզ. — Մանկու. Ափկիս. Աստաղոր. Նիզատիս. 305։

ԺԱ. Դողրի

128. Ընութիւն երկրին. Զորակք. Լերինք. 309։
129. Պատմական. 309։
130. Նկեղեցական. 312։
131. Գաւրութիւն. Լեզու. 313։
132. Վիճակք. Գեօղք. 315։
133. Ա. Որդուատ. Գողթն. Խորովու Պղեակ. 316։
134. Արդուատ քաղաք. 317։
135. Անապատ. Մասրեւան. Գանձակ. Նուանատ. Քարտավաղք. 319։
136. Բ. Ագուլիք. — Դասատակերտ. Ագուլիք վերին. 323։
137. Գաշտ = Սորին Ագուլիք. 336։
138. Գ. Տրունիք վանանդ. Տատրին. 338։
139. Վանանդ. Թոմմայ Հպիսկոպոս և տպագրութիւն Ամստերդամ. 338։
140. Սաղ. Գեղապար. Տնակերտ. Տրունիք. Ս. Խաչ վ. 341։
141. Գ. Զգնա = Զգնանաթ. Խամխ. 342։
142. Ե. Բատաձոր. — Բռատ. Փառակաս. Բռնհրատ. 344։
143. Պեղեւ. Տէր. Աղատ Գիրան. Շաղկերտ. Թամամ Նահատակ. 345։

ԺԲ. Իրիվանդ

144. Ընութիւն երկրին. 348։
145. Պատմական. 349։
146. Գեօղեան. 350։
147. Ա. Զորակ փարաժուրի. — Շոռոթ. 351։
148. Փորադաշտ. Գաղ. 358։
149. Բ. Երիվանդ առանձին. Գեօղք. Շահկերտ. Բերդիկ. Ակնկր. 361։
150. Բերդ Երիվանդ. 363։
151. Խոշկաշէն. 366։
152. Ղորաշէն. Սալիմաղ 367։
153. Ապարանկր. 369։
154. Քանա. 374։
155. Ապրակունիք. 376։
156. Ի. Կարապետ Երիվանդ. 378։
157. Կղնուատ. Խաչափարախ. Ձամալգին. 381։
158. Խրուագ (Ա.) Մխաբանող Երիտրք. 382։
159. Ջուղա. պատմական յիշատակք. 409։
160. — Վաճառականք. 410։
161. — Օտարազգի ուխտաւորք նախ քան զաւերն. 413։
162. — Շահաբաս. Գապլի Ջուղայեցւոց. 414։
163. — Տիղապներք յետ աւերածին. 420։
164. — Շինուածք. 422։
165. — Գերեզմանք և մահարձանք. 424։
166. Իրուագ (Բ.) Վաճառականութիւն Հնդից. 427։

ԺԹ. Հատուկ

167. Ընդհանուր տեսութիւն. 478։
168. Պատմական. 479։
169. Գեղջկան. վիճակք. 479։
170. Ա. Շահապունիք. — Ֆոյլք. Շահապանք. 480։
171. Ծնող. Ցեղիկ. 483։
172. Նշաբք. Սմբականց տոհմ. Լիմնաբի վ. 484։
173. Ակոռի. Գոմեր. Կժաձոր. Լիճատուն. Քիմազ. 486։
174. Բ. Հատուկ = Մատակի խոթան. Կամրջաթազ. Ինզոն. 488։
175. Ճահուկ. — Ճաղրի. 489։

ԺԱ. Նախադասական

176. Ընութիւն երկրին. 491։
177. Պատմական. 492։
178. Մարդպետական նպա. Բաժինք գաւառին. 494։
179. Ա. Նախճաւան առանձին. Պատմական. 496։
180. — Շէնք. 501։
181. Ահմանք Նախճաւանի. գեղք. 503։
182. Բ. Խոզ. — Ակնաթիրդ. 505։
183. Գ. Լրատախայ ափունք. — Աստապատ. Կարմիր վանք. 506։
184. Իրամ. Շամբ. Փանոս Շամբեցի. 509։
185. Մաղարդայ վ. Ս. Աստիփանոս. 514։

Յաւելուածք

Ներածութիւն Հիշատակաց (էջ 15 բնագրին). 522։
Արեգունի և Մէլիք բեկ (37). 522։
Կամ. Կածիք (35. 38). 522։
Ղուլալի գեղ (49–50). 524։
Բրտի այրք (72). 524։
Արքազն (118). 524։
Մուցք. (209 . 524։
Վազաղնի կամ Ըռուսան Ա. Կարապետ վ. (217). 524։
Աստիփանոս Խաստովանող նպա. Տաթեւոյ (241). 526։
Հայկազն Ռուբրուտեցի Նահատակ (345). 528։
Նորաշէն գիւղ Երիջակաց (367). 530։
Հայք ի Սուրբի և Վկապետական (468). 530։
— ի Զինաստան և ի Պուխարա (469). 530։
Աստուածատուր Խիզանցի Նահատակ. 531։
Հայք ի Ճնարան 469). 532։
Գաւառք Փաքր Հինդաց. 532։
Ցանկ Տեղեաց. 533։
— Անձանց. 548։
— Պատկերաց և Պատկերահանից. 557։
— Նկարագրաց բանից. 559։
— Ափ մափս յաւելուած. 562։

— Աբուսաղի Հայ (արաբագիր պատմիչ ابو صالح الارمنى)։ — Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանորէից Եգիպտոսի։ — վենետիկ, եւն. 1895. 8°, 82 էջ։

Քառալեզեան «... Երկու գործ աւելի շատ օտարազգ ալ մեզ ալ ցանկալի՝ բայց գրեթէ անմատչելի եղած այս պատմագիրքս, [եթէ արաբերէն լեզուով և եթէ գժուարընթերց գրչագրութեամբ ըլլալուն]. վերջապէս այս տարտնանը ակզբնաւորմամբ փառաւոր պաշտօնէի չնորհիւ առ Աղեքսիոյ պիտանական, ի լոյս ընծայեցաւ, եթէ բնագիր լեզուաւն և եթէ անգլերէն թարգմանութեամբ, երեւոյս անուամբ (B. T. Evetts M. A.) գիտնականի համալսարանին Օքսֆորդի, ուր և տպագրեալ է, հոխ ծանօթագրութեամբ, որ գրեթէ հեղինակին գրածէն աւելի են. և զարմ շատ մտածմամբ առած է գիտնագոյն մի, Բըտլէր Ալփրետ (Butler), հեղինակ հետաքրքրելի գրքի մի՝ Եգիպտական հին եկեղեցեաց վրայօք, (The ancient Coptic Churches of Egypt). Ձեռնտու եղած է մատատմբ և բազմահմուտ հայագէտ, և քանի մի տարիէ վեր ծանօթի մեր ազգային բանասիրաց և ատենդ օրագրաց մէջ կոնիբիար (F. C. Conybeare), որ և գուարթատուր ազգասէրութեամբ ընծայեցի մեզ օրինակ մի Աբուսահլի Թանկ և հետաքրքրական գրոց. որոյ համար կարեւոր պարտք համարիմ հրապարակել հոս մեր շնորհակալութիւնը »։

Աբիշանի յիշած գիրքն է սա. The churches and monasteries of Egypt and some neighbouring countries attributed to Abû Sâlih, the Armenian, ed. and transl. by B. T. A. Evetts. With added notes by A. J. Butler. (Anecdota Oxoniensia. Semitic Series. Part VII). Oxford, Clarendon Press. 4°, pp. XXV–382–142։

Քննագ. Արեւելք 1896, թ. 3576։ — Մշակ 1895, թ. 146–147։

— Հայ-Ռուսական կամ Հայկական Բուսաբանութիւն. վենետիկ, Ա. Ղազար, 1895. Մեծ. 8°, էջ + 697 էջ։

3400 է աւելի հայ ու հայացած բոյսերու և ծաղիկներու ծանօթի և մեծ մասամբ անծանօթի անուններ, նդիպէս 150է չափ բոյսերու ձեւեր, համառօտ նկարագրութեամբ։ Նախադրութեան մէջ կ'ըսէ Աբիշան.

« Արդարի ասլ բառական ըսած է ինձ մեր խնդիրը. ընթերցողը կր տեսանէ որ ոմանց անուանց սահմանն բառականէն անցեր է ի բնական և բառական. գրեթէ անկարելի ըլլալով այնպիսի սիրուն և գեղար նիւթոց բացատրութեան տակն կեղծով մի անզգայ և ցամքած միալ... »։

Քննագ. Արեւելք 1895, թ. 3374. — Արձագանգ թ. 93։ — Ուռիկ թ. 10։ — Հայրենիք թ. 1180։ — Բազմավէպ 1897, էջ 209 և 288։

— Հին Հաւատք կամ Հիպանիոսական կրօնք Հայոց. վենետիկ, եւն, 1895. 8°, 523 էջ։

Բովանդակութիւն. Գլ. Ա. Կրօնք, Հաւատք և Պաշտօն։
Բ. Աստուած։
Գ. Բնապաշտութիւն. լերինք և քարինք. Արեգակ. Ջուր. Օդեզեն նիւթք և երեւոյթք. Բուսեզենք և ծառապաշտութիւն։
Դ. Ախտաղք կամ Աղիմարք. Լուսատուաց պաշտօն. Արեգական. Լուսին. Աստղք. Եղանակք։
Ե. Կենդանեաց պաշտօն։
Զ. Հրէշք. վիշապ. վիրապ. վիշապաբազ. Լոյսբուրաբազ. Աւրէզ. Համբարձ. Շահապիւռ, Շուռ, Շաւաղ, Պայք, Պարիկք, Յուշկապարիկք. Ձիւաղք։
Է. Ոգեզենք. Ա. Ոգիք. Քաջք, Լուրականք, Լուրհիք. — Բ. Բարի ոգիք. Հրեշտակք. Մեղեր Աղեկներ, Աղեկ Մանուկ. Ցաւերթահարտուներ. — Գ. Չար ոգիք. Չարն. Աստուածայ. Դեւք. վատ. Այսր. Աստուածփա. Թուխք. Խաժք. Շիտար. Թպղոտ. Այր. Անբնակ տեղիք. Անապ. Դրօղ. Խալիկ. Հագիան. Ցեղան։
Ը. Դիւցազունք։
Թ. Դիք. — Պաշտօն չաստուածոց։
Ժ. Մոգութիւն. — Մաղդեզդանց ազանգ։
ԺԱ. Հմայք. — Գուշակութիւնք, Հարցուկք, Կախարդանք։
ԺԲ. Հանգերձեալ կեանք։
ԺԳ. Պաշտամունք, Պաշտօնարանք, Պաշտօնեայք, Կրօնաւորք։
ԺԴ. Վերջաբան, եւն։

Քննագ. Մասիս 1896, թ. 2։ — Մշակ թ. 7։

— *Հայ–Վենետ կամ Յարթիւնութիւնք Հայոց և Վենետաց ի ԺԲ–Ի և ի ԺԸ–Զ դարս։* – Վենետիկ, եւն, 1896. 8°, 555 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Ցեղանուն. Ուրիշներուց ժամանակ։

Ա. Առաջին ծանօթութիւնք և պատգիպութիւնք Հայոց և Վենետաց. էջ 1։

Բ. Յարաբերութիւնք Հայոց ընդ Հասարակապետութեան Վենետկոյ. – Նուան Մեծագործն և Դուքս Կնորիկ Տանտուլ. 20։

Գ. Պայքար Վենետաց ի Հայս (Կիլիկիա). 36։

Դ. Վենետք ի Սիսուան. 50։

Ե. Վենետք ի Հայս. 67։

Զ. Յարընդհարութիւնք Ազգութենաց Սպց ընդ Հասարակապետութեան Վենետկոյ. 80։

Է. Նոր Յարընդհարութիւնք Հայ–Վենետաց. 97։

Ը. Վերջին Յիշատակք Հայ–Վենետաց Առաջին Ցեղանակին. 140։

Բ. Ցեղանուն. Հայք ի Վենետիկ ի ԺԵ–ԺԶ դար.

Ա. Գիրք Յիշատակարանաց Վենետկոյ Տէրութեան. – Բ. Ղեւոնդ Վարդապետ և Դաւիտ Հայր. Հայք Պրիմոլ. – Գ. Խոգիր Գաղթականութեան Հայոց ի Կրետէ. 167։

Բ. Ա. Պարոն Գարգ և Պր. Յակոբ Հայք ի Վենետիկ (1434). – Բ. Յամանակաց և Գոյութիւն Ճեմարանաց ընդ Հայս. – Գ. Մխիթար Հայ գեղապան ի Վենետիկ. – Դ. Ներսէս Հայ Հայր. 180։

Գ. Ա. Մարտիրոս Եպիսկոպոս Նշդենկոյ. – Բ. Հայոց Տաճն և Տնօրէնք. – Գ. Շահ Իսմայէլ Դեր աբեղայ Պատրիկ և Հայոց. – Դ. Տիգնեկաւոր Մուրատ Անկերացի, Դաւիթ Եպիսկոպոս Կիպրոսի. 193։

Դ. Ա. Սկիզբն հայերէն Տպագրութեան ի Վենետիկ։ Յակոբ Տպագրող. Աշխատ Խոհարիցք. Տէր Յովհաննէս Տէրզընցի. – Բ. Հայ Քաղաքականք. Գէորգ Դամասկացի, և որդին Մարկոս. 207։

Ե. Ա. Խաչատուր Դաւրիժեցի, և իր Հիմարկմանած Վիպասանութիւնն. – Բ. Խաչատուր Երեմիայեցի, և իր Պատմութիւնն Վենետկոյ. 222։

Զ. Հնագոյն Հայն, Անտոն Մուրատեան. 234։

Է. Հայ Անունք Որդիքն և Թուոն. 265։

Ը. Գէորգ Կարաւանապետ, Թղթատար և Հիմարկման Վենետաց. 278։

Թ. Գէորգ որդի Թէոդորի Կեսարացւոյ. 291։

Ժ. Յանցաւոր Հայք. 308։

ԺԱ. Ա. Առեփանոս ե Կամիոդիկոս. – Բ. Քաղաքս Կիմի. և այլ Եպիսկոպոսք և քահանայք. 324։

ԺԲ. Տէր Յակոբ Մարգարեան Ամիճեցի, Նուիրակ Կամիոդիկոսի և գնապան. 350։

ԺԳ. Զաքարիացի Վանահայկանք ի Վենետիկ. 368։

ԺԴ. Հայոց բազմանալն և Ընակարանքն ի Վենետիկ. 381։

ԺԵ. Հայ Անահերք ի Վենետիկ. 392։

ԺԶ. Յիշատակք ԺԶ Դարու Հայ–Վենետաց. 427։

ԺԷ. Ա. Գանձ մի Ի զգաստութիւնք. – Բ. Լրմանեան կենսագրութեանց. – Գ. Տունն Հայոց. – Դ. Աղգատոհմը Հայոց ի Վենետիկ. – Ե. Ակնարկ մի ի Հայ–Վենետս Գ Ցնգանակի. 477։

Ինդեքս. Մրուկ 1896, թ. 101։

Ղ՚ՄՆՔ հրատարակուած է նաեւ խոշոր տառերէն լիքագրով։

— *L'Armeno – Veneto.* Compendio storico e documenti delle relazioni degli Armeni coi Veneziani. Primo periodo, Secoli VIII–XIV. Venezia, etc. 1893. pp. in 4°, VIII + 84.

— *L'Armeno–Veneto*... Secoli XIII–XIV. Parte II.a 1893. 8°, 224.

— *Կամիոդից.* — Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Իտալիոյ, հատասդհայ յաւելուած ծովք։ Վենետիկ, եւն, 1896. 8°, 276 էջ։

Հայոց գաղթականութեան պատմութեան համար կարեւոր և հետաքրքրական յիշատակարան մըն է, որուն մէջ կան այլ և այլ Յուշերուածներ քաղուած զանազան անտիպ գործերէ. շատ ուշագրաւ են իրենց բովանդակութեամբն ու ձեւովը յատկապէս Ը. քաղաքած ի յիշատակարանաց Հեռագրաց. Թ. Վիպասանութիւն Կիկոլական. Ժ. ասանեանց կոնդակք եւ բուլլք կամիոդիկոսաց առ Լեհահայս. եւն, եւն։

Սոյն գրքի տպագրութեան ատաստած է Պ. Մ. Գրիգոր Պըլըզեան, խորհրդական վիրին դատարանի և արտարութեան ատենի իշխանապետութեան Իտալիոյ։

— *Արշալոյս Քրիստոնէութեան Հայոց.* Վենետիկ, եւն, 1901. 8°, 398 էջ։

Ազդը կ՚ըսէ. «Պատգամներս անակնկալ բերմամբ այսօր միայն կարդալ կ՚ըլլանք նոյեմբեր ազգիս, իր ողբացեալ Նահապետին հրատարակ արուին յետնագոյն կազմածին մին Արշալոյսը. գրքոյկ մը, որ իրեն յատուկ հարստարանութեամբ հիւսուած են սակ պատմութիւնն և բանաստեղծական իմաստք... խնամարի և լուսոյ փոխն ի փոխ յայտնութեան, և հոսակ հեղինակութեան մեհեանները փլատակոյց վրայ, քրիստոնէական տաճարներու հակադրուած հիմնարկութիւնը, այնպիսի վառ գունեերով կը նկարագրուին Արշալոյսի մէջ, որ ընթերցողն այն ժամանակներու մէջ ապրիլ կը կարծէ, և դիւցազն նահատակներու կենդանի տեսութեամբ, երկիւղին սիրոյ կայծ մ՚ալ իրր արտին մէջ կը վառի»։

Բովանդակութիւն. Ա. Առաջին նշոյլ կամ մուտք քրիստոնէութեան ի Հայս։

Բ. Ի. Թագէոս և Աշակերտք իւր։

Գ. Ի. Բարթողիմէոս և աշակերտքն։

Դ. Լրիւ եւս Առաքեալք հիմունք Լկեղեցւոյ Հայոց։ Յուդա Յակոբեան և Սիմոն կանանչ. Քարոզութիւն ապոց Առաքելոց և Աշակերտաց ի Հայս։

Ե. Ա.ոյ Առաքեալք և Աշակերտք աւետարանիչք Հայոց։

Զ. Հնագոյն քրիստոնէութեան ի Հայս յ՚Բ և յ՚Գ գարս. – Ոսկեանք և Սուրբանք և Աստուածատեան վկայք։

Է. Հայագանք քրիստոնէութեան յ՚Բ և յ՚Գ դարս. – Նահատակք ի Փորք Հայս. – Մեհրուժան Լպիսկոպոս Հայոց։

Ը. Տրդատ և Գրիգոր։

Թ. Հեթանոսականք։

Ժ. Գ. Լուսաւորիչ. Ազգովին Քրիստոնէութիւն Հայոց։

ԺԱ. Խրատուն Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ Հռովմայեցւոց։ Քաղաքավարութիւն սոցա և Տրդատայ։

ԺԲ. Նահատակք ի Փորք Հայս։

ԺԳ. Վարհան Հայրածանաց և Հալածեալ. Տրդատ կամփակալ դևահարեալ Աստիճանաւոր։

ԺԴ. Տրդատայ երթալն ատ Կոստանդիանոս և Դարձերնէ. – Գրիգորի Լպիսկոպոսապետութիւնն, և եպիսկոպոսներ ատ վանքեր հաստատելն։

ԺԵ. Ներս և Դասակարգութիւն Եկեղեցւոյ։

ԺԶ. Փազաւ – Ներկեալ. – Աբրատակէս և այլ Հայ Լպիսկոպոսք. – Յակոբ Մծբնայ։

ԺԷ. Վերջին գործք Ս. Լուսաւորչի և փոխում։

ԺԸ. Վարհան Տրդատայ. – Ցանկ յատուկ անուանց Ալրչոյսի։

— *Հայապատում* – Պատմիչք և Պատմութիւնք Հայոց։ Ցօրինեալ և հատաքեալ ի Հ. Վե-

ւոնդեայ Վ. Մ. Ալիշան, յԱմստակալ վարդապետէ Մխիթարեան Լխտին։ Վենետիկ ի վանս Ս. Ղազարու, 1881–1901։ Մեծ. 4°, 142 + 650 էջ։

«Ցիշատակ Ցորելինի երկհարիւրամեայ հաստատութեան Մխիթարեան Միաբանութեան։ 8 Սեպտ. 1701–1901 Սեպտ. 8»։

Մեծագիր, միահատոր, պատկերազարդ, երկու մասէ բաղկացած։ Առաջնոյն մէջ կան տեղեկութիւններ բնիկ պատմիչներու, ինչպէս նաեւ ստոր պատմիչներու վրայ՝ որոնք Հայոց վրայ կը խօսին։ Երկրորդին մէջ կան 400 յօդուածներ հայ պատմիչներէն առնուած, որոնցմով հիւսուած է մեր բնիկ պատմութիւնը մինչեւ ԺԹ դար։ Կան նաեւ նոր ձառնագրութիւններ, յիշատակարաններ, և աշխարհագրական ծանօթութիւններ։ Վերջը դրուած են երկու ցանկեր յատուկ անուանց։

Յառաջաբանէն. «Ի ամէն տեսակ գրուածներէ ընտրեցի այս հաշուկներս, այլ ի պատմչաց... Ա՛ւելի այլ հակիռ և դիւրընթեռնլու համար՝ ընտրեցի ժամանակագրական կարգ մը պատմութեան քան պատմչաց... Ի գիտցի միանգամայն և ժամանակի չափ մը տեղեկանալ պատմչաց, սկսեալ ի Գ. կամ Դ. գարու հեղինակներէ մինչեւ ի ԺԹ., այսինքն մինչեւ ի 1600 թուականն Ջրբոտոսի։ — Ա՛ւելէ վար՝ միայն քանի մի ցօդուածք կան, դի կամ Ասաքել Խոր բիժացւոյ գրածէն են՝ որ մեր վերջին օրինաւոր պատմիչն կրնայ համարուիլ, կամ կարեւոր գիպուածք են և հնագոյն պատմչաց ըսածը պարզեն կամ լրացընեն։ Վերջին երեք դարուց (ԺԷ. ԺԸ. ԺԹ.) գրողները լռոդ, գի ընդհանրապէս անանձն են, և լեզուներն չատ խառնապատ։ Քանտայսր ամենայնի եթէ ընթերցողս մէկն հարցընէ, թէ ինչո՞ւ այդչափ (400 ցօդուած միայն առած եմ այնքան պատմիչներէն և ցիշատակագրութենէ, առոր պատասխանը գտնէ վերջին 400դ ցօդուածին գրող մեզմէ հինգ վեց գար առաջ ապրող հեղինակէն... իսկ թէ հարցուի, ինչո՞ւ այս և այն ցօդուածներն են ընտրուած և ոչ այլք նմանքը կամ չատագոյնք, այդոր պատասխանը նոյն ինքն հարցընողին իմոզում, զգ՝ եթէ ինքն այլ ուզէ այսպիսի ինչ հաւաքել, յատուկագոյն պատրաստուելու պատասխանը իրեն հարցընողաց։ Ա՛սացեալս այլ իմանալ խնդրողն՝ թէ ինչո՞ւ այդչափ միայն քիչ կամ կարճ ծանօթութիւնք գրուած են մեր պատմութիւնը պարզելու, ստուգելու, եւն. — ասոյ ափս կ'ըսեմ կամ կրկնեմ որ իմ նպատակս չէր պատմութիւնաց ստուգութիւնը քննագատել, ինչպէս հնարաւ կ'ընեն ոչ սակաւ բանասէրք մեր իմաստութեամբ և խմաստակութեամբ եւս, չափով և չափազանց), այլ մեր հեղինակաց հաւատքն և կարծիքը ներկայացընել, ասելի իրենց պատմական սէր գիտելով քան գիտութիւնը. միայն ուր յայտնի սխալ կամ մեծութիւն կամ տարակոյս կար՝ ուզեցի չտնկել կամ պարզել, որչափ պատրաստ համարեցայ գամ կրցայ։ Զեմ ուզեր գրոյս Առաջին Մասին (որ իմ գործս է) վրայոյր գրել։ Ցիշատակ բանասիրաց հաւաքակին և դաստատուանին։ Միայն յուսամ որ գէթ ոմանք գտնեն նոր ինչ և անծանօթ գիտելի, իսկ այլք ցիշեալս և պակաս ինչ քան իրենց գիտցածն և ուզածն։ Գաղափ առ բովանդակութիւն գործոյս և հրատարակութիւն, հարկ համարիմ խոստովանիլ՝ որ քանի մի տասնեակ տարիներով առաջ սկսած էի հաւաքել այս ցօդուածներս, մասամբ ինքս, մասամբ ձեռօք ընկերաց և աշակերտաց, որոց հմայ հրատարակուած չնորհակալ կ'ըլլամ, որք և մինչեւ այս ետքն օրերս պէտական կերպով չարտնակցին իրենց ձեռնտուութիւնը։ Իսկ ես չեմ ուզեցած երկար ամաց սկզբնաւորութիւնն, այլ ինչ անցեալ գարուս վերջին տարին (1900) և նորոյս առաջին տարին (1901) լրացընելով և ծանոթացնելով գհատւածս, յայժմայ գրչի և գԱռաջինն Մասն գրեցս. արդէն յոգնած անձամբ՝ եթէ ձերս ընթեռնլու և եթէ որ և է ուղարկութեամբ, որք եթէ ներուի ընելս ինքնին պահանջեն զանկատարութիւն գործոյս...»։

— Ոսկեայ մատեան, տուանց պատկերի, 4 հատորներու մէջ տպագրուած։ Ա. հատոր Պատմիչք. 8°, 350 էջ։ — Պատմութիւնք Ա. հատոր, 560 էջ։ — Բ. 559. Գ. 418 էջ։

Փիւնտ. Բազմավէպ 1902, էջ 157։ — Հանդէս Ամսօրեայ 1904, թ. 1, 2, 3, 4։ — Մշակ 1901, թ. 72։ — 1902, թ. 248։

— Հոգեւոր մատեան. ընդ մամլով։

Հոգեւոր կրթութեանց տեղեաց գրուած հոգեխառն աղաչելի հատուածք, որոնք մեծ են ուսուցանելու, ուս Գրոծոյս Ցուշեյուսածը։

— Հայաստանի Ցուսոյ քան գլխիւրի Հայաստանի. ընդ մամլով։

Տպագրութիւնն հասած է 15րդ թերթը, 240 էջ. ուս Ցուշելուածին մէջ։

Ալիշանի հրատարակութիւնները.

— Զարդանկարք Աւետարանի Մլքի Թագաւորոյ ըստ բզձից Հ. Գ. Վ. Ալիշանի, հրատարակեալ Հայրապետական Ցորելինի տպարի, 902–1902։ Վենետիկ, ետն. 1902։ Մեծ. 2°, 12 էջ, 11 պատկեր, գարդանկար, և վեց ամբողջ երես։

«902–1902, ի Ցիշատակ Հայրապետական Ցորելինի գրոցս Աւ Ագգասէր և Գրասէր Մեկենաս Հրատարակութեանս Մեր. Յովհաննիսի Գաւ Լեւոնեան նուիրէ Միխիթարեան Միաբանութիւն»։

Պոլսոյ Նախադրութիւնը և Մտքի Աւետարանին նկարագրութիւնք կատարուած է Հ. Մ. Պատաւեանի ձեռքով։ Ուր և կ'ըսէ Նախադրութեան մէջ.

«... Ա՛նհամեմատ Ալիշանի մեկ փափաքն էր, իր կենդանութեան միջոց, այս հազարամեակ թուքան ծագած հայկական գանձը ընծայել ի վայելուչ բանաստրոյց. որպ համար արդէն տարի ու կէս առաջ սկսած էր պատրաստել տալ հչգրիտ նմանապատճէնն մը նոյն Աւետարանի պատկերաց, խորանաներու, յիշատակարանաց, և նոյն իսկ Ցովհաննու ասետատրանի մեկ էջին հաշուկը, և անշուշտ իր գրութեան ծրագրին եւս պատրաստած էր, սակայն չյաւ է ըսել՝ որ իր անակնկալ մահը զրկեց զմեզ և մեզի հետ նաեւ բանասէրները, որով բաղդ չունեցանք այսպիսի արժանաւոր Ազգային Ցիշատակարանի մը նկարագրութիւնը արժանաւորապէս գրչէ մը ներքոյսած տեսնել և վայելել, որպիսին էր ինքն Հայոց Նահապետը»։

Նախադրութեան մէջ առաջ բերուած է Ալիշանի (1901 տեսք.) գործոյս առիթ գրած արդէն և հրատարակած Ցայտարարութիւնը, որ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ Աւետարանին նկատմամբ ու այսպէս կը լմընչէ.

«Ա՛րդ, այս 11 պատկերներս, քանի մի էջ ամբողջ երես գրուած կամ կտրներ, համաչափ և համապատչան հրատարակիս հանդերձ տեղեկութեամբ», և որ տակաւին չհասաւ իր նպատակին, կանխելով մահը։

Ասոր գործին առիթ տես գարձեալ Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ՝ Կենսագրութիւն Ալիշանի երկը, էջ 171. «Գրչագրաց Ջաքգեր, Պատկերներ» էջը։

— *վասն վանորիից որ ի Ս. քաղաքն յԻ-ռուսաղէմ բան նախնեաց մերոց գալղիաւէն թարգմանու[թ]եամբ* : — Վենետիկ, ետն. 1896. 8°, 42 էջ։

Ալիշան կ'ըսէ Տիգնուրեամ մէջ, թէ Գալղիա կոչուած Societe de l'Orient latin ընկերութեան նախագահին խնդրանքը ղրկած է իրեն այն գործը հանդիպ փրանսերէն թարգմանու[թ]եամբ։ Բնագիրը գրուած կը համարի Լ. դարու վերջերը կամ Ը.-ին սկիզբը Անաստաս վարդապետէն Չալոց։ — Չսկսրէն բնագիրը կայ նաեւ Բազմավէպի մէջ. 1882, էջ 23։

Ալիշանի հրատարակու[թ]իւններէն են դարձեալ.

ԴԻՈՔ ՎԱՍՏԱԿԱՑ · — ԼԱՐՈՒՍՍԷԼ · — ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՃԱԾԱՑԻ · — ԽՈՍՔՈՒՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ Ս· ԱՒԳՈՒՍՏԻՆՈՍԻ· — ԿԻՐԱԿՈՍ ԴԱՆՃԱԿԱՑԻ· — ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ « Ազխգ » · — ՍՈՓԷՄԻՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ, 22 հատոր· — ՎԱՐԴԱՆ Վ· ԲԱՐՋՐԲԵԼԻՑԻ « Չաւաքու[թ]իւն պատմու[թ]եան », ետն։ Տե՛ս իւրաքանչիւրն իր կարգին։

Թարգմանու[թ]իւններ տե՛ս.

ԱՄՈՒՍՉԱՑԻ· — ԲԻՒՐԼԻՔ ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ · — ԳԱՅԵՏԱՆԻՑ (Ս· Պ) — ԴԻՈՆԻԱԿԱՆ (Ս· Ա·) — ԼԻԴՈՎՈՊԻ « Պատերազմու[թ]իւն Մահու » · — ՇԻՀ-ԼՅԼ՝ « Ջանգակ » · — ՈՍԿԵԴԻՈՔ · — ՊԱՅՊՒՆ (Լ·) « Իտալիա », « Չաւուռաձք քերթուածոց և թարգմանու[թ]իւնք » · — ՊՈՍԻԿԼ՝ « Լուծրիք » · ԹՈՒՄԱԿԱՑԻՆ, ԵՒԴՈՔ ՀԱՅՑԻ· — ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ· — ՑՈՅՑԻՑ ԱՈՍՏՈՒՆՑԻ, ետն։

Անտիպ գրուածներէ.

1· « Երգարան· — Իր անտիպ գրուածոց մէջ տպուելու պատրաստ մնակ գիւրին գործն ասկարելի է համարիլ։ Կազմուած է քառասնվեց (26) սեղմաձայ [թ]երլիւրէ. էջը միջակ դիր. գրու[թ]իւնն կուռ և մանրիկ ու կակղիկ։ — Կը բովանդակէ Մ· Մ· Մխանսարեանցի ծանօթ « Քնար Չայկական » երգարանին համան ամէն ոտանաւոր երգեր, որոնք հին աշուղներէ, տարեգրուներէ գրուած են, և ժողովրդական մէջէն լսուած և ընդօրինակուած։... Չ· Ալիշանի երգարանին գլխաւոր աղբիւրներն են Ֆրիկ քերթողի ոտանաւորները. « Յառաջաբան ասացեալ է Ֆրիկին որդի Թագվոչին Յոթորդրգի Կոգոնսկի, ի վերայ իւր մեղացն, ի վանս բանասիրաց » · այս քերթուածին առաջաբերութիւնքրու ցանկին վրայ այդ վերնագիրն կը կարդանք· Ֆրիկի բանաստեղծու[թ]իւնը բարոյական, խրատական և կրօնական են։ — Նշմարելի իրեն ազդիւր եղած են մեր մատենագրաններն գրչագիր Մաշտոցներու և Ակնփորիկ ոտանաւորաց հաւաքածոյներու մէջ գտնուած երգերն. Ժողված է Նաղաշէն, Ալաձորեցւոյ, Խաչատուր Նիժովացւոյ, Թոխմախցի Մուհէփանոսի, Ագիւսատրոսի Կիրիգորի, Կիրիգոր Նարեկացի աշակերտ Ստեփաննոս Ոսկանեանի, Պետրոս Վարդ Վաֆայեցւոյ, Պետրոս Ջուգայեցւոյ, Յովհաննէս Շուռմէնեցւոյ, Յովհ· Երզնկացւոյ ղանագան երգերն։ Վաղեմի հանդիսից և օրագրաց մէջ ցանուցիր գտնուած երգերն ալ իր այս երգարանին աղբիւր եղած են։

2· Հայ Եկեղեցի· — Հայ Եկեղեցական պատմու[թ]իւն մը չէ, այլ, եկեղեցականաց մասին կրկնուոր տեղեկու[թ]իւններու հաւաքածոյ։ Կազմուած է 56 մեծագիր էջերէ, զոր ամփոփումին չէ գրած։ Բովանդակած նիւթերու վերնագիրներն են « Աշխատու[թ]իւն, պատիւ Հայ· Եկեղեցւոյ— Մխիթարեան [թ]իւն ընդ Հռոմայ· — Մխիթարեան [թ]իւն Հայոց ընդ Հռոմայ յամենայն լուսնի ի [թ]ուականս· — Ամիոտ Հայասանեանցց· — Ազգային ժողով եկեղեցական· — Կաթողիկոս (Կնորհ[թ]իւն)· — Ինքնիշխանեան[թ]իւն Կաթողիկոսի· — Ընտրեցեալ Եպիսկոպոսունք· — Եպիսկոպոս· — Քորեպիսկոպոս· — Սկիզբն կրօնաւորու[թ]եան կամ վանաց ի Հայս· — Պատճառս չինու[թ]եան առաջնոց վանորայից ի Հայս· — Չի ոչ միայն նորանձնաձգեալ հզնասուրք այլ և տեսուչք ժողովրդեան և վարդապետք էին ի վանականաց առաջնորդք, Եպիսկոպոսունք, եւն· — Ի նախնեաց մեր Եպիսկոպոսք ի քաղաքս նստէին և ոչ ի վանս· — Ի ի դարու սա Բագրատունեաց, [թ]ուի սկիզբն հաստատու[թ]եան Եպիսկոպոսաց ի վանորայս· — Վանահարք և վանաց Երիցունք մտանէին ի ժողով ընդ Եպիսկոպոսաց· — Պատիւ վանականաց· — Աղաստու[թ]իւն չինելոյ վանս — Աչխարհականք վանացն· — Կաթողիկոսի և Եպիսկոպոսաց իշխանու[թ]իւն ի վերայ վանաց· — Ինչք վանականաց· — Քաղկեդոն· — Խաժակն· — Ցաղագս բաժակին· — Ս· Աստուած — Խաչեցար· — Չոգւոյն Սրբոյ ընդխա[թ]· — Այս ամէն պարբերու[թ]եանց վերնագիրք հայ ծխասիրաց, կրօնական կամ աւանդական աւուրց գիտու[թ]եանց հետաքրքրական և պատմական հետաքրքրական կ'ներեն, և գուցէ մեծ փափաք եւս յայտնեն այս մատեանը տպագրուած տեսանելու, բայց մենք կը փութանք ըսելու, որ ասկից մեծ յոյս մը կարելի չէ վայելել, քանի որ ամէն վերնագրի տակ չկայ գուշակուած գիտու[թ]իւնը և մենու[թ]իւնը, այլ ազգային եկեղեցական և պատմական գրքերէ քաղուած երկու կամ աւելի էջեր երբեք չորս վկայու[թ]իւններ. տեղ տեղ նաեւ լսուտն գրքերէ, ըսած նիւթին, կը գտնուին յատնիներէն վկայու[թ]իւններ. իրաք գործը, մեր արդեանց գիտու[թ]եան համար խիստ չահեկան է, ասկից կը ցաւինք ըսելու որ ղայն Չ· Ալիշան յոյսերովին անկատար [թ]ողուցեր է, և հետաքրքրութեան ալ, այդ կազմակերպու[թ]իւն նիւթին ընտիր բեկորներ են, որոնք նոյն գործին հետեւող բանասիրի մը համար օգտակար են և իրրեւ ծրագիր նաեւ փոքր աւելի նորէ կրնան ըլլալ։

3· Վոդովզ· — Չալասանեանցց Եկեղեցւոյ ժողովքներու պատմու[թ]եան համար հետաքրքրական է. փաքրիկ, մանրիկ [թ]ղթիներու վրայ մանրատառ հետևնական է այլ և այլ ժամանակ կրօնական խնդիրներու առիթ կազմակերպեալ ժողովներու մասին խիստ անկատար տեղեկու[թ]իւններ։ Այս Չալասքաղցին մէջ կը գտնուին նաեւ մի քանի [թ]ուղթեր վերայ հետևնական եկեղեցական վիճակագրու[թ]եան ցանկեր։ Չեռագրքերական է Վ· Պոլսոյ Չալամէականի Պատրիարքարանէն տրուած կանոնները՝ հետեւեալ վերնագրով· « Յարաբերու[թ]իւնք [թ]եմականաց և վանականաց· Խորհրդածու[թ]իւնք և պատասխանիք 28 կանոնաց առաջարկելոց յերից Եպիսկոպոսաց ի Կ· Պոլիս »· [թ]ուական չունի։ Կը գտնենք նաեւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ մը· « Փիւռէյիք ինչ և դգուշչիք յասալ ջարկս կամ ծրագիրս Պատրիարքական ժողովոյն »· փաքր ասկից խիստ չահեկան գրու[թ]իւն մ'է այս, ուր Չ· Ալիշան ազգային եկեղեցական պատմու[թ]եան փաստերով, նոյն Չասունեան ժողովոյ կանոնները կը լուսաբանէ։ Չասքաղցիկ գանազան մասերն մի առ մի յիշելն մեր գործի դպատակէն գուրս է։

4· Չայ վանորայց յԵրուսաղէմ· — Պատկառելի հաւաքածոյ մ'է այս. ուր խտացած են Երուսաղէմ մէջ գտնուած ամէն վանքերուս, եկեղեցիներուս, տուրքերու նկարագրու[թ]իւնն և պատմու[թ]իւնն։ Այս յոյսերովին անկատար է, հաւաքած նիւթերը հոն և հոն մնալը եւրոպական [թ]ղաւորի Ալենէն աւելի քաղաքամի[թ] հայ վանքեր գտած է Իսուլիոյ ծանօթի և նշանաւոր քաղաքներու մէջ։ Ինչ որ կ'ներե ի Չ· Ալիշան այս գործին համար շատ աշխատած է. այն քաղաքներու մէջ ուր վանքեր գտեր է, սկսեր է [թ]ղթակցու[թ]եամբ անոնց մասին տեղեկու[թ]իւններ առնել, տեղւոյն քաղաքական [թ]անագրաններէ

քարտուղարներէն. գիներ է իւրաքանչիւր քաղքի տեղագրական պատմութիւններէ: Վանքերու պատմութեան հետ յիշած է նաեւ նոյն քաղաքներու մէջ ժամանակաւ գտնուած ազգայիններէ: Ամբողջ աշխատութիւնին եւս որոշուած է մասերի բաժնելու, որով վրան մանրամասն գրելն աւելորդ կը համարինք:

5. Ակնարկ Հայկազեան. — Այս անուամբ կը կոչուի այն նոր հատորած Հայկազեանն՝ անձնատ իր ի վաղուց կազմած հատորաւոր հին հայկազեանութիւնէն: Հայ պատմութիւն, հնդիւթեան պատմութիւն, քաղաքական եւ աշխարհագրական պատմութիւն վերաբերեալ քարտէս ածիներով կազմուած ձեռագիր մ'է: Բաղկացած է քանի մը հատոր մեծադիր ութերես թերթերէն: Հայկազեանին ամենէն ուշագրաւ մասերն են Աղուանից աշխարհին պատմութիւնը, Ս. Բարսղի թիւրերն, Հայ նկարագրոյ ուսումնի մի քանի օտար արդոց վկայութեան հետ ամենէն մանրամասն գրելն ու հայ-ազգի ծագ. Աւգուստինոս Բայենցի ինքնագիր կենսագրութիւնը:

6. Փառանց Պատմիչք. — Գնդակիկ, կոկիկ հատորածոյ մ'է եւ այս, ուր կը գտնանք եւրոպական պատմիչներէն հատորեալ պատմական կտորներ, որոնք կը վերաբերին ամենէն աւելի մեր Կիլիկեան պատմութեան: Խարտեանուած չեն, կը ձեռն ընագրին լեզուով: Կազմուած է 15 մեծադիր ութեանոյ թերթերէ:

7. Կոնգակք. — Հակայ մեծդի հատոր կազմոզ ձեռագիր, կատարեալ գործ մ'է, ուր Հ. Ակիշան ամբողջած է Հռոմէական Քահանայապետից՝ մերազնեակ կաթոլիկոսներու, թագաւորներու, եպիսկոպոսներու յղած կոնգակներու եւ անոնց պատասխաններու օրինակները ընագրին լեզուով:

8. Ցիշատակարանք. — Պատկառելի ի հոյակապ վաստակոց եւ քամած կտրովի տեղագրութեան արգիւնք, աչքառելի գործ մ'է, մեղ ծանօթ եւ անծանօթ հայ գրչագրաց յիշատակարաններու այս հատուածոյն, որ կը բաղկանայ երեսուներկուքնգ մեծադիր թերթերէ, իւրաքանչիւր թերթի ունի քանի մանրատառ էջեր: Այս գործը որքան կարեւոր, որքան հետաքրքրական եւ չահեկան է, գայդ լրովին կարող են ըմբռնել հայ պատմութեան եւ քանասիրական ուսման հետամուտ լուրջ գիտնականք եւ քննասէրք:

Գործիս երկրորդ հատորը, առանձին Հայկազեանների մի խոշոր հատորն կազմած է: (Տես Բազմավէպի տարեգրա (1904) թ. 5ի կողքը):

9. Վրիմ-Կաֆա. — Այս քաղաքներու պատմութեան վերաբերեալ, օտար պատմիչներէն քաղաւած պատմական նիւթեր, իւրաքանչիւր նիւթի եւրոպական լեզուով է: Վ.տիտ է այս հատուածոյն:

10. Ինդեքս — Պատիճք. — Եւրոպական պատմութեանց՝ մեր աղգային գործոց հետ ունեցած վերաբերութեանց գանազան նիւթեր եւ գաղնագրու թիւնք, որ հօմը մեզագիր թերթերու մէջ հատուածներ են: Այս հատուածներէն կը կազմեն Ինսուանի ծանոթով վեց կամ ութը պատկառելի հատորներ. ասոնք մենք կարող ենք գտնել, եթէ այդ ձեռագրաց մէջ վերնատակ գազթականութեան մասին բնչ անուն եւ անապատ պատմական գանձեր կան, որոր առանձին հիւրերու եւ մասերու վերաբած հատուածներ, դիպեր է մեծադնալ թերթերու մէջ: Այս հատուածներուը սկսած է պատրաստել իր երիտասարդութեան ամենէն գալար ժամանակներն. եւ նոյն գործը շարունակեր է մինչեւ քծերութեան:

12. Աւետեաց Բառարան. — Նոյնոյն ասձեռն բառարանէն պակաս հայագարար բառեր հատուած է իր ամենօրեայ կարդացած, քննած եւ ուսումնասիրած պատմական, կրօնական, և այլ անհամար անուններ նախնեաց գործերէն:

13. Իմաստասէր գրոցք. — Հոլոր տեսութեան մէջ մանրիկ տառերով եւ խիտ տողերով մարգարտաշար ժողովեր է ընդհանուր աղգաց եւ մերազնեակ հեգինակաց իմաստասէր խոսքերը, ուսկից մեկին կրնան մասերի քաղել, հրատարակած է «Մտածդ հոգ.ոյ» անուամբ գրքով: Այս ձեռագրաց մէջ մարդկային գրիչէ ամէն առաքինութեանց և իմրութեանց վերաբերեալ խիտ չահեկան և չինիչ խրատներ կան:

Այս տեսակ գործ մ'ալ կազմած է, իր ինքնաբուխ առաջմամբ մտազդեցութեանցներով. տես գրքոյս «Դրատագ»ներու բաժինը:

14. Ռուբր խոչ. — Վենետկոյ Ս. Խաչ ազգային հին գպրոցի հաստատած եկեղեցւոյ ընդարձակ մանրամասն պատմութիւնն է:

15. Վարդ սրբոց. — Մի քանի հատոր հատորի մը մէջ խիտ և մանր գրութեամբ ամփոփած է համազգային սրբոց համառատ կենսագրութիւնը:

16. Չամչատեան. — Ստուար մի քանի գիրք մ'է, ուր ամբարած է Հայաստանի վերաբերեալ ամէն տեսակ գրական նիւթերու հոխ առաջնորդներ:

17. Հայկաբան. — Իւրեր հակակ հատորաւոր գրչագիր մատենաններ, որոնց մէջ իր ամբողջ գրական կեանք, անդադար դիտեր է մեր ամբողջ Նահանի մասնութեանց պատմական, աշխարհագրական, ստուգաբանական, կրօնական, իմաստասիրական, եկեղեցական, քաղաքական և այլ գանազան հիւղերու վերաբերեալ լիառատ պատմութիւնը, զոր ընդորինական են իրեն հասանակներ և կրնան եղրակացնել:

18. Տեղագրականք. — Ապագային մտագրեալ հրատարակելիք հայ բնագրատեղերու պատմութիւնը ամփոփած էր մեծադիր թերթերու մէջ. այս հատուածոյին մէջ ամէն գտատեր վերաբերեալ տեղագրական նիւթերն տակաւին անպատրաստ վիճակի մէջ էին, անոնց կենդանութիւն տալու համար նա ունէր առանձին քաղաքութիւն յատուածներ, ուր նշանակած էր իւրաքանչիւր գատատեր գլխաւոր աշխարհագրական մասերը, կոկիկ կարգով մը խմած. զով չարած էր ամէն քաղաքներու, գիւղերու և գետերու անուններն. որոնց առջեւ գրած էր անոնց նկարագրութեան հին և նոր աղգային և օտարազգի ագրութիւնները:

19. Եւրոպայի Հայ Ուղրեր. — Մի քանի թերթերու մէջ, Եւրոպայի իր գտած ղանազան Հայ Սուրբերու կենսագրութեան համար հոխ առաջնորդ մ'է, ղոր հատուած է իրէ իր մի քանի անգամ համբորդութ. ատեն և թէ կարդալով օտար վարք սրբոցներ: Դա Եւրոպայի հայ վաստրէ պատմութեան ամբողջացուցիչ մասն կը կազմէ: Դեռեւ այս գործը տակաւին հատուածոյ մ'է, և Եւրոպական լեզուով:

20. Ձանազանք. — Ինչ քաղամանի անսիպ կրօնական հատոր և իրատասական գրքեր, որոնք իր ընտասր քանաստեղծական հատագով գրած են, ամէն բարեր, յուշիչ, ղգայուն և ազգեցիկ: Այս գանազան գրուածոց մէջ կը գտանէք քաղամանի մեծ ու փոքր յատկատկորներ, ուր իր հեղինակ իմանց համար նշանակած է աշխարհագրական, վիճակագրական, կենսագրական քանկեր, թատերականներ, անհամար տեղեկութիւններ, որոնք իրեն գրական ովկիանոսին փոսրանկնն էին: Հ. Ս. Երեմ. կենսագր. Ակիշանի:

Ակիշանի վրայ գրուածներ.

Ցորելեանին առթիւ. Ազդարար 1888, թ. 2, էջ. բազմին. — 1889, թ 1՝ «Ա. Վենետկ Հայր Ակ-

չանեան (քերթուած Ղ. Ալպիկեանցի)։ – Արեւ. Մատռ. 1890, էջ 242։ – Արեւելք 1890, թ. 1895, 1896, 1902–1906։ – Արմաւենիք 1890, թ. 8, 9, 11, 12, 13, 16։ – Արմենիա 1890, թ. 68, 78, 83։ – L'Arménie 1890, N. 8։ – Բազմավէպ 1888, էջ 96՝ «Ինաւոցութիւն Յովելեանին»։ — «Երկու խօսք Վ. Շ. Վ. Մ. Ալիշանի վ.ի Յովելեան հանդիսին առթիւ»։ 1890, էջ 254։ – Ծրագիր մանկանց 1890, էջ 235։ – Հանդիս Ամսօրեայ 1890, էջ 141։ – Մասիս 1890, թ. 3941, 12, 45։ – Մշակ 1888, թ. 12. – 1890, թ. 49, 50՝ «Վիճակք»։ և թ. 53, 56, 59, 64, 68՝ «Ղ. Ալիշանի նամակը առ Լեւթրուներ»։ – Մուրճ 1890, թ. 8։ – Նոր-Դար 1890, թ. 59, 67։ – Պատկեր 1890, էջ 91–96, որոնց մէջ կան Ագարեան կաթողիկոսի նամակին ու հետագիրը առ Ալիշան. Մխիթարեանի Յովելեանի առթիւ խօսած ատենը, Գեղակ. կիրակեան Աբբահօր և Ղ. Ալիշանի շնորհակալութեան նամակներն առ Ագարեան, և յետոյ՝ «Լրուագ մի փոքրիկ Պ. Ղ. Ալիշան վ.ի Յովելեանէն»։ – Տարազ 1890, թ. 4։

Յովելեանական հանդիսաներէն յետոյ, Ղ. Ալիշան Առաքեալ Հայաստանեայ Յիսնամեայ Յոբելեինի՝ Ոյզոյն և Շնորհակալութիւն» վերնագրով գրուած մը հրատարակեց, ուր կան նաեւ երկու աստուածաշունչ, Աստղին Մուրը ի հակման (Ծամսոր ի փաստաբանութիւն» և «Աստ խաչելեան Յիսուս», վերջինը առաջին պատարագէն անմիջապէս առաջ գրուած։ Սոյն գրութիւնը գրկուած է անջատ կնքագով 1900 ի Բազմավէպի պրակներուն հետ։

Յովելեանի հետագրիները տես Ղ. Ա. Ներսիսեանի Ղ. Ալիշանի կենսագրութեան մէջ, 145։

Տես գարեհալ Թովմաճեան (Ղ. Բ.) — Սամուէլեան, (Ղ. Բ.)։

Մասնաւոր առթիւ. Արմաւենիք 1901, Դիրք Ի–Ք, էջ 506։ – Լիմոնիա 1902, թ. 4։ – Արեւելք 1901, էջ 515։ – Արմենիա 1901, թ. 9, 27։ – Բազմավէպ 1901, թ. 12։ – Գեղունի 1902, թ. 2, բոլոր էրին նորագրուած և 4–5–6։ – Փիւնիկ 1901, թ. 9։ – Իրաւունք 1901, թ. 86։ – Լուսաւոր 1902, թ. 1։ – Հանդէս ամսօրեայ 1902, էջ 63։ – Հայ հանգիստ 1902, թ. 1։ – Հայրենիք 1901, թ. 128։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1902, թ. 3, էջ 93 «Պրակեան կորուստներ»։ – Ձայն Հայրենեաց 1901, թ. 112։ – Մշակ 1901, թ. 252, 253, 256՝ «Ղ. Ալիշանի գլուխ գործոցները. – Ղ. Ալիշան իրրեւ բանաստեղծ. – Ղ. Ալիշանի աշխատութիւնները»։ թ. 257, 258, 262, 263. – Հնագիտական արգելման առթիւ, անդ, թ. 266, 269, 274, 281, 282։ – Մուրճ 1901, թ. 11։ – Նոր-Դար 1901, թ. 167, 170, 173, 178, եւն. – 1902, թ. 57 (Բ. խոշ.)։ – Նոր կեանք 1901, թ. 21։ – Շարժուձեւ 1901, թ. 369։ – Տարազ 1901, թ. 44, 47։ – Փարոս 1901, թ. 35։ – Փիւնիկ 1901, թ. 30։ Մասնաւոր առթիւ հատած հետագրիները տես Ղ. Երեմեան՝ կենսագր. էջ 201։

Տես և Դնձք (ե.) – Երեմեան (Ղ. Ս)՝ «կենսագրութիւն Ղ. Ալիշանի»։

Առանձին առթիւներով. Արմաւենիք 1883, թ. 22՝ «Նամակ վիճակից՝ Յարոյ»։ – Բազմավէպ 1902, էջ 346՝ «Աղգիս Հայրիկն ու Դահապետ»։ — «Հայր Ալիշանի Ցիշատակին» (Հայոց Հայրիկ), էջ 349։ – Ալիշանի կարծիքը գրաւոր գրել թէ աչքարաբար, էջ 557։ – «Պրակեան երեկոյթ մը» էջ 569։ – «Ալիշանի հղրայրը», անդ, 1904, թ. 3։ – թ. 6՝ «Բանաստեղծ–Դահապետի Շիրմին առջեւ» քերթուած։ – Գեղունի 1903, թ. 1–10։ – Հայրենիք 1892, թ. 117՝ «Ղ. Պ. Ալիշան կրօնաւորը»։ – Մասիս 1882, թ. 3082՝ «Պրակեան չարժուամ 1881ին»։ – Մշակ 1898, թ. 184՝ «Մխիթարեան Մենաստանում տպագրուած հինները»։ – Մուրճ 1890, թ. 8՝ Հանապարհորդական յիշատակարանից Մ. Ալիքունի)։ – Նոր-Դար 1898, թ. 238՝ Alfred Semerceau Ղ. Ալիշանի մասին»։ – Տես և Ա[ԼԱԼԻՒՆԵԱՆ (Ա.)՝ «Մխիթ. Մխայանաբերեան եւն, եւն։

Ալիս (օր.) կնգծանուն. — Տես Աղանեան (Ղ. Գ.)։

Ալիքեանեան (Գէորգ Վ.) — Չայաւոտ հնոյց Ս. Նիկոգոսի գուսանական ոգեհանգիստ մասին։ կ. Պոլիս, 1867. 11 էջ?

Ալլանվէրտեան (Յակոբ Յ.) — Աղիմիա կամ Ցկլյուտն. լեռնային տան ի Կիլիկիա։ Նկատ. տեղական, կենսական, բանասիրական և լեզուագիտական։ կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Պալատեանի Աւետարանի, 1885. 8°, 207 էջ։

Մասն Ա. Դիրք, շէնք, ծխ. բնակչաց, նկարագիր, վարդապետք և վանորայք։

Մասն Բ. Կնունդ և Մկրտութիւն, Անուանք, Հագուստք, Տնական կարասիք և կեանք, Լուսատք, եւն։

Մասն Գ. Ամուսնութիւնք, Որհնութիւնք կամ Բարեմաղթութիւնք, Անէծք, Երդումնք, Վէճերնդրութիւնք, Ատակք, Յանդատուք կրօնք, Պատմութիւնք, Աստեղանունք, Հանելուկք, եւն։ – Բառք. – գործածականք, գիւղականք երկրագործականք և բուսաբանականք։

Տես Արեւելք 1887, թ. 1060՝ Հանգէս մրցանակաց բաշխման Հայկեան կոտակին։

Ալլէն (Յովսէփ = Joseph Alleine) – Հարցք ի վերայ քրիստոնեական անհին, ի յարգոյ Յովսեփայ Ալլենեան։ Թարգմանութիւն։ կալկաթա, տպ. Մկրտոյ միսիոնարաց, 1841 ?

Ալեքզեանց (Աստուածատուր Սարկաւագի — Նշանիկ Քէշանեան). — Համառօտ ձեռնարկ ծագիկ ածուածոյ կամ ծագկի պատուաստման։ Ֆիզիզ, տպ. Մ. Շալուաձէի և բնկ., 1901. 8°, 30 էջ։

— Հիքմեւսուդիյ Հայիւրեի և վ.յասկիւրեի լեզուի։ կազմեց և Հայատարակեց Ն. քահ. Ա. Թիֆլիս. 1903. 8°, 48 էջ։

Ալձիպրիա կամ գլահաշիւ։ կ. Պոլիս, ի տպ.ի Ա. Յ. Պօյաճեան, 1871. 6°, 262 էջ։

— Բ տիպ. անդ, 1884. 8°, 234 էջ։

Տես և Թադեոսեան (Ց. Պ.) – Թորկոմեան (Գ. Յ.) – Պալպիկեան (Հ. Հ.) – Պերպիրեան (Հ.) – Տէր-Գէորգեան Գ.) – Տէրտէրեան (Հ. Գ.) – Փալադաճեան (Ց. Գ.), եւն։

Ալմաստ, վէպ. — Տես Ատրպետ։

Ալմաստեան (Ալեք.) թարգմ. – Տես Նիւթեոս։

Ալոջեան Գրիգորակաց. — Տես Գրիգորակաց Ա). – Ալիշան (Ղ. Պ.)։

Ալպեան Հովիւի. — Տես Սպիրի (ե.)։

ԱԼԲԵՐՏ (Մեծն, Albertus Magnus) – *Հա-
մատուռիւն Աստուածաբանութեան երանելոյն
մեծին Ալպերտի. թարգմանեցեալ ի վարչջոյց
ժամանակաց ի մեծամեծաց վարդապետաց մե-
ծոց ի լսին լեզուէ ի հայ բարբառ։ Ի նար-
պնիս ի լոյս ածեցեալ և սրբագրեցեալ ըստ
հնոց օրինակաց և ըստ նախատպին իւրոյ,
հոգեաբարձութեամբ և աշխատութեամբ Մխիթա-
րեան վարպետի Ներսէսեան և տպագրեցեալ
արդեամբք և ծախիք, Պարոն Յարգսի, որդւոյ
տիրացու Վէնդրի կոստանդնուպօլսեցւոյ։* Յամի
տեառն 1715, իսկ ի հնոյն Ի.ԱՒԿ. յու-
լիսի 22. ի Վենետիկ, ի տպարանի Անգղոյ Պօ-
ղոլոլի. 8°, 512 էջ։

*Կրկին վերջը յաւելուած մը կայ. «Լուծմունք
զժուարիմացից և տալակուսականաց բանից Ա-
լպերտին՝ Շարադրեցեալ ի Մխիթարեան վարդա-
պետէ Ներսէսեան, ըստ մտաց և ճանապարհի
սրբոյն Թոմայի Աքուինացւոյ, և այլոց սիեկե-
րոլոյս վարդապետաց... Յամի տեառն 1716»։*

— *Կոտիտ ձոգոյ. Գիրք երանելոյն Ա-
լպերտի որ կոչի Գրախտ հոգւոյ։ Թարգմանեցեալ
ի լսիինականէ լեզուէ ի հայ բարբառ, աշխա-
տասիրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդա-
պետի Ներսէսեանց Աբբայ Հայր կոչեցելոյ. և
նորին աշակերտի Յոհաննիսի վարդապետի իւ-
րոյ քաղաքացւոյ. տպագրեցեալ ի օգուտ ման-
կանց եկեղեցւոյ։ Յամի տեառն 1729. նոյեմբերի
1։ ի Վենետիկ, ի տպարանի Պաղիսլմա Ալպրիցի
Հէռօլիմի. 8°, 300 էջ։*

ՋԷՋ 297. *Ընդերձակ գրգռիկ երանելոյն Ալպեր-
տի, յապաղս հշմարտից, և կատարեցելոց առա-
քինութենանց հոգւոյ, որ և Գրախտ հոգւոյ յոր-
ջորջի»։*

ԱԼԲՐԷԽՏ Բ. Ֆ. (P. F. Albrecht). – *Մարդը
և իւր ցեղը։ Բնաբանութեան հանրահանգիստ.
թարգմանեց ի գերմաներէնէ Մ. Կ. Դադիկեան։
Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1895.
8°, 136 էջ։*

ՓՆՆԱԳ. Ազատութ 1895, թ. 3506։ – Ժամանակ թ. 17։ –
Հայրենիք թ. 1317։ – Ազդարար Շարք. թ. 3138։

— Ի տպագր. անգ, 1903. էջք՝ նոյն։

ՓՆՆԱԳ. Ժամանակ 1903, թ. 15։

ԱԼՊՕՅԱՆԵԱՆ Ա. Ա. — ՇԱՒԱՐՇ – Ա. ԱԼ-
ԲԻՆԵԱՆ), ևն։ – *Յուշատետրիկ Արթուր
Տիւսապի Բազմավիպէն հանուած)։* Վենետիկ,
Ա. Ղազար, 1901. 8°, 84 էջ։

ՓՆՆԱԳ. Մասիս 1901, թ. 32։ – Մուրճ թ. 8։

*Պատմ գրքիճ ամէն թերթերուն մէջ հրատարակած
է և կը հրատարակէ բանասիրականներ, որոնցմէ
գլխաւորները կը յիշենք։*

— * *Զորութի Հայերէն (տեղագրական և պատ-
մական).* Բիւզանդիոնի թ. 1552, 1554, 1555,
1561, 1564։

— * *Ցուցակ պատմութեանց.* Սիոնական,
թ. 706, 707, 708, 710, 711, 712, 714։

— * *Հայ եկեղեցական և աշխարհական
Գայլատպութեանց.* Ծաղիկ 1903, թ. 6, 7, 8, 9։

— * *Վէպք Թլկատայոց մէջ.* Ծաղիկ 1903,
թ. 32–33, 34–35։

— * *Կրթական յիսնամեակ մը (1853–1903)
(Թրքահայոց կրթական գործունէութեան պատ-
մութիւնը).* Բիւզանդիոն, թ. 2160–2163, 2173,
2187–88, 2198, 2206, 2209–2213, 2228–30։

* *Քննութիւն մը՝ Ազգային Հիւանդանոցի
1901ի ընդարձակ օրացոյցին վրայ.* Հանդէս
Ամսօրեայ 1902, թ. 4, 6, 9։

— * *Պատմական և վիճակագրական խնդիր-
ներ (1902ի Հիւանդանոցի ընդարձակ Օրացոյ-
ցին առթիւ Բիւզանդիոն, թ. 1683–1685, 1688,
1690, 1692. 1696–1699, 1706, 1716, 1720,
1737–38, 1743–1745, 1778, 1834, 1840, 1846։

Գրուածներ, Մասիս 1903, թ. 17։

ԱԼՏԻՆԻ (Altini) — *Կոմիքի ստիպումի կրակի
մէջ անվնաս մնալու պիտոյ։* Վենետիկ, Ս. Ղա-
զարու տպարանը, 1831. 15 էջ։

ԱԼՓԻԱՐ (ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԻՒԶԱՆԹԻՆ) Խմբ.
Տես փարոս.

Գրուածներ. Մանգուած 1903, թ. 553։ – Մասիս
1903, թ. 15։ – Տես և Աբեղ. Մատուռ 1904,
թ. 2՝ «Արժանի գնահատում մը»։

ԱԼՓԻԷՐԻ (ՎԻՏՈՐԻՈ) (Vittorio Alfieri). –
*Աստուղ, սպրեկրութիւն ի հինգ արարուածս.
թարգմանութիւն ի չափս հայկականս, ի Հ. Խո-
րենայ Գալֆայեան, Բազմավիպ, 1855, էջ 310,
345, 359։*

— *Այլ թարգմանութիւն ի Հ. Աբսէն Վ. Կ.
Բագրատունւոյ։* — Տես Հայկազ հին և նոր
Ոգիիրը.

— *Ոգեբորդութիւն Վ. Ալֆիերիայ ի Մխոտպ.
թարգմանեաց Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ, արքե-
պիսկոպոս Շիրակայ։* Վենետիկ, ի տպ. ի Մխի-
թարեանց, 1873. 12°, 72 էջ։

«*Ժամանակակից հայ քերթողաց առաջնոյն Գեր. Հ.
Եղուարդ Հիւրմիւզեան աբբահպետական անդա-
մական թարգմանութեամբ ի հայ գրաբառ լեզու
վերածուած այս ընտիր ոգեբորդութեանց (Տես և
Մանրի Ոգեբորդ. Յարիստոտէմ) վրայ մեր կողմանէ
գովեստ խօսիլ և աղգիս բանասիրաց յանձնաբա-
րութիւն ընել աւելորդ կը համարինք»։* Մասիս,
1874, թ. 1502։

Ալփէրիի վրայ գրուածներ, Բազմավէպ Հ. Գ. Ալ-
լայ) 1885, էջ 57, 84, 104, 148, 164, 243, 294։ –
Տես և ՉԱՄՊԱՆԵԱՆ (Հ. Գ.)՝ Պատմ. Մա-
տեան. Մխիթարեան և Նոր Դարուց», էջ 458։

ԱԼՕԻՉԻ (Ի.) – *Համառօտ ձեռնարկ կանոնա-
ւոր չիրամատպաւորեան (պատկերազարդ)։* Թի-
ֆլիս, տպ. Վարդանեան, 1891. 8°, 28 էջ?

ՓՆՆԱԳ. Մշակ 1891, թ. 133։

ԱՒԱՆՔԱԼԱՓԵՑՈՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Տես ՀԱՇՏՈՒՆԻ։

ԱԽՎԵՐԴԱՆԵՑՈՒ ՎԷՐՔԵՐԸ. — Տես ԽՈՐԽՈՐԱՏՆԻ։

ԱԽՎԵՐԴԱՆԻ ՂԱԶԻՏ. *պատշաճ բացատրութիւններով պատկերներ երկրաշարժից փնաստած գիւղերի.* 1900?

ԱԽՇԱՐՈՒՄՈՎԱ — Շուտաւո. թարգմ. Ռուսերէնից Օր. Ն. Փ.։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բայրխուղարեանի 1896?

« Մանուկներու ընթերցանութեան համար մի սիրուն գրքոյկ, թէեւ մի քիչ սահմանափակուած, բայց գրաւիչ և խրատական բովանդակութեամբ։ Թարգմանչուհու լեզուն պարզ է և բաւական սահուն։ Տեղ առ տեղ միայն պատահում են տարօրինակ թիւրնեը... » Տես Տարազ 1896, էջ 239, և առանձին տար ընթերցումը։

ԱՒՈՒՐԻԱՆ. *հայ կանանց Օրացոյց* 1903 թ. Ա. տարի խմբագր. Տիկ. Նուարդ Ափիոնեան։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Մալխասեանց. 1902, 122 էջ?

Փեղնագ. Մուրճ 1903, թ. 3։ – Նոր-Դար 1903, թ. 10։ – Տարազ 1902, թ. 50։

ԱԽՎԵՐԴԻԱՆ, (ԳԷՈՐԳ) — Գուսանք և. — ԱԱՅԵԱԼԵ–ՆՕՎԱՅԱ. *Լուս գցած աշխատասիրութիւնով Գէորգեայ Ախվերդեանց։ Մոսկվա, ի տպ. ի վլադիմիրսյ Գուտիէ,* 1852. 8°, իւ + 172 էջ։

Յառաջաբան իե (25 էջ։ 1–41 Փերականութիւն թիֆլիզի բարբառին. 43–172 Ասլանեթի երգերը։

« ... Պարան Ախվերդեանը սոյն երգերը, որ յառաջաւունվեց հատ են, հաւաքեր կարգի գրեր է, և ամէն մէկուն դժուարիմաց բառերուն բացմահմուտ ու գեղեցիկ ծանօթութիւններ ըրեր է. անկէց ի զատ՝ Տփխուսւ հայերենին քերականական կազմութեան վրայ շատ պիտուական տեղեկութիւններ կուտայ բանասիրաց, և դրքին սկիզբը իմաստասիրութ, վաւերաւոն, գեղեցիկ կարգադրութեամբ, ու իր հայրենացը յատակ լեզուովը գերուած յառաջարան մը կ'ընէ մեծ մտաւորութեան ու գովեստի արժանի »։ Մասեաց Աղաւնի 1855, էջ 169 և առանձին տար ընդհերցումը. և 1856, էջ 38։

Տես և Բազմավէպ 1903, թ. 8, 10։ – 1904, թ. 2։ – Տես և ԱՒԱՑԵԱՆ–ՆՈՎԱ։

— Գուսանք բ. – *Հայ Աստղեներ. Լուս գցած աշխատասիրութիւնով Գէորգեայ Ախվերդեան. հրատարակութեամբ Օրիորդ Մանէ Ախվերդեանի. խմբագրութեամբ Ազգապրակաւի Հանկիսի։ Թիֆլիս, Աւրագատիպ Մինասեան Մատուրեան սեանցի,* 1903. 8°, իե + 527 էջ։

« Իւր բազմերախտ Հօր Գէորգ Ախվերդեանի յիշատակին ծնողասիրութեան անկեղծ հաւատոյ սեռօք Նուէր իւր երախտագրած դուստր Օրիորդ Մանէ Ախվերդեանից »։

Բովանդակութիւն. Գէորգ Ախվերդեանի կենսագրութիւնը. և–ժե։

Արարատեան Բարբառ

ԱՋՐԱՒ ԱՒԱՄ. – Ա. Աստմ ես գիմացիր. – Բ. Աւրի հոգի չան վարիանա Ա). – Գ. Աւրի հոգի չան վարիանա Բ). – Դ. Բարձա քաշեց. – Ե. Ես մի սիրեկան կուզեմ. – Զ. Ես չեմ ուզում էս իժատուր փես մահասուը. – Է. Լժան տեսալ. – Ը. Էն հազարաթի. – Թ. Իմ ապլան ով գողացաւ. – Ժ. Իմ բալա բալէն ես. – ԺԱ. Մէկ ողորմութիւն ապա խղճալուս. – ԺԲ. Ով էր տեսել էս աշխարհս էս օրին. – ԺԳ. Ով իմ գուշա չան. – ԺԴ. Ով չունի մէկ սիրեկան աշխարհումս. – ԺԵ. Ապ կը գայ բարակ միջկիդ. – ԺԶ. Փող եմ տուել տուն չի գալիս չալ էջը. – ԺԷ. Գցել ես արտիս մէջը վառ վառ կրակը։

ԱՐԱՒՋԱՒԻ ՍԱՐԳԻՍ. – Նազանի թէ կուգես։

ԱՐՏԵՄ. – Թէ Աստուած կը սիրես։

ԱՒԻՆՏԻՍ. – Դու ես իմ անուշ բալա։

ԳԼՈՒՐԴ. – Մէկ մօտ արի։

ԴԻՒՐՋԻ. – Էշխիդ յունուն գառած։

ԴԻՒՐՋԻ ՆԱՒԻՎ. – Ա. Ալր Աստուած քեղ պահի. – Բ. Ասանց քեղի ոնց դիմանամ. – Գ. Աւրի քու չարը տանիմ. – Դ. Լա էի առնողի խելք ու քնամտլը. – Ե. Իմ սրտին աղ ես արել. – Զ. Ինչ անուն հնարել ես. – Է. Լեր ողորմած ով բարեբար. – Ը. Կորըրացիդ հարաբ գտայր. – Թ. Չոգեղէն մարդու համար. – Ժ. Մնացեք խազաղութեամբ, գնամ եմ. – ԺԱ. Ո՞ր են իմ յուխտակ բալէն. – ԺԲ. Տրտմեցի ես, որ սիրեկանս չեկաւ։

ԴԻՒՐՋԻ ՕՂԼԻ. – Մարգարիտ, կասեն՝ զանգ ու նարանի ես։

ԵԳՕՐ. – Աչխարհքն աչխարհքով կչտացաւ։

ԿԱՐԱՊԵՏ. – Ըսկի ոչ ով չի հարցնում։

ՂԱՓԱՆՑԻ ԴՈՎԼԱՆ. – Սիմխով գնացի. աչքովս տեսայ։

ՅԱԿՈԲ. – Ով իմ սիրելի ջանան։

ՆԱՒՐԱՒԱԴ ՕՂԼԻ. – Ա. Նոր ես գալս եկել. – Բ. Բիւլբիւլ իմ բաղի մէջին։

ՆԻԻԱՆ. – Ա. Աճենպն տեղ դարգիմանդին. – Բ. Ախչան աղաղակս ծանիր. – Գ. Ասանց քեզ եմ անմխիթար. – Դ. Աստմ ես քամոքիր. – Ե. Աստմ ես քո սիրելին եմ. – Զ. Ախտաստուածիդ մորմոքելով լացիս եմ. – Է. Գնա գնա երկու լեզուէն. – Ը. Լյն ինչպես սիրեկան ա. – Թ. Լորեցիր վաճեցիր. – Ժ. Քանկուղ բիւր հազար. – ԺԱ. Ինձ չատ մտածաւ. – ԺԲ. Ինչ վատութիւնս տեսար. – ԺԳ. Նորեցիք իմ անբաղդիս. – ԺԴ. Նոր ի նորս սիրելուցս. – ԺԵ. Ով մարդ, ինչ ես աչխատասէր. – ԺԶ. Ընչան քաս է. – ԺԷ. Օգնեցիք ինձ սիրելիք։

ՇԻՒԻՆ. – Ա. Աղաչ ջոհրաբ վասիլովը. – Բ. Աչգեան, ինչ ես անում. – Գ. Աւաքակաչ քաց աբրին չնորհքն ու բաղդը. – Դ. Աստմ ես աչխարհը դիփ ինձ. – Ե. Աւրի հոգի ինձ խելագար մի անիլ. – Զ. Բացատիր նազելի վարդ. – Է. Գեղեցիկ ես գեղեցիկ. – Ը. Հոգի չան, նոր բացեցած. – Թ. Հոգի չան քո ջանկալի գեղեցկութիւնդ. – Ժ. Մնացիր խաղաղութեամբ, ով իմ հոգի. – ԺԱ. Ով չունի մէկ լաւ սիրեկան. – ԺԲ. Սիրեկան, իմ աչքերս մերթ լացագին. – ԺԳ. Սիրելիք ականջ արէք. – ԺԴ. Փոքր ինչ ինձ նեղէ։

ՈՒՀԱՆՆԷՍ. – Պատով կը գան սուրբ ցակոբաչ ղչերը։

ՓՈՒԱՆՆԱՆ. – Ա. Ալր արի, քեզ բարեկամ. – Բ. Ալ մարախի կակին. – Գ. Անուշդ ժալաբաչի, գովելի ես խան Ալչարակ. – Դ. Աչխարհումն սաղութիւն. – Ե. Աեք տեսնեմ իմ բաղիցը. – Զ. Ախորիշ Աստուածդ կը սիրես. – Է. Բովանդակ աչխարհումս. – Ը. Լեզուան վատութիւն չի լի. – Թ. Լեզմանդին է սիրն տաեսարն մեր. – Ժ. Թալխա տալով մէկ կուշտս մօտ արի. – ԺԱ. Իմ սիրելի ինձ քեղանից. – ԺԲ. Իսկզբանե ըսկր էր աչխարհն. – ԺԳ. Հոգի չան, լուս երեսդ. – ԺԴ. Մոդալ է պատշներդ. – ԺԵ. Մէկ ողորմութիւն

արա։ – ԺՋ։ Նազանի տեռանոզդ։ – ԺԻ։ ԻՀ էր տեսել աշխարհում էս բանը։ – ԺԸ։ Չեմ հասատում, ինչ ըլիս։ – ԺԹ։ Մուրը կարապետի վանքը։ – Ի։ Վախտում եմ մեռանիմ։ – ԻԱ։ Վայ ինչ մեռանիմ։

ՓԻՄԻԱ։ – Ա։ Աչքերդ չաւչալ։ – Բ։ Գեղեցիկ ես գուչա ջան։ – Գ։ Դուք սիրելիք ի միու տունք։ – Դ։ Ինձ էլ ձեղ հետ գեգերում էք։ – Զ։ Մուտ արի։ – Ջ։ ԻՀ սիրելիք, ականջ արէք։ – Լ։ Պատասիր ինձ անհեղիս։

Գասնձակի Բաւրյուս

ՄԻՈՒԿԻՆ ԲՈՒՐՋԻ։ – Ա։ Ախչի, արի մի պահ տուր։ – Բ։ Ամէն միուս ընկնելավ։ – Գ։ Աւտուած կու սիրեա, մէկ արի ինձ մետ։ – Դ։ Լիմիածին խիստ սիրուն։ – Ե։ Վախտ անցկացաւ։ – Զ։ Քաղցր ջան ունիս։

Թիֆլիսի Բաւրյուս

ԱՀՎԱԶՆ ՕՂԼԱՆ։ – Ա։ Անարատ մայր կոյս։ – Բ։ Աւտուած առաջ ինձ իմ հորը պարդեւեց։ – Գ։ Աւտուած, քեզ մետ խնդիրք ունիմ։ – Դ։ Աբի գօգալ։ – Ե։ Բովանդակ ման եկայ։ – Զ։ Ուրացել եմ քեզ, արարիչ։

ՖՈՒԴԱԿԱ ՕՂԼԱՆ։ – ԻՀ կինաւոր աւրը Դէւորգ։

ԴԱՒՐԻՒԹԻԱՐ։ – Մէ տարի գնացինք Չիմախինց բաղը։

ԹԻՖԻՋ–ՆԱՒՐԻՋ։ – Ա։ Ծուռեր ու աղօթք անենք։ – Բ։ Նազաւա հարս ինչ էլաւ։

ԼԻՈ։ – Տէր Թագաւոր քրիստոնէին։

ՂԱՋԱՐ։ – Լիմիածին խիստ գեղեցիկ։

ՄԻԼՔԻՈՒՄ։ – Նիւթս ջան մեռնիմ քեզ համար։

ՆԱՐԻՆՋ ՕՂԼԱՆ։ – Քու էշխեմէն յունուն դառայ։

ՇԱՄՋԻ ՄԻԼՔՈ։ – Ա։ Անգամ արա, գավդ ասիմ։ – Բ։ Խարակ մէզկիդ օսկէ քամար։ – Գ։ Խարազ Ջալի իմ տաս չահին ինչ արիր։ – Դ։ Հաւատովս հաւատամ։ – Ե։ ԻՀ սուրբասան ցօսէփ։ – Զ։ Քաղքէն գնացիր Մարնէուլ։

ՋԱՆԷԼ ՕՂԼԱՆ։ – Ա։ Աչերու քիզ ով ասաս։ – Բ։ Իմ բաշխաւս գիւլաբա։ – Գ։ Սիրելի էշխիդ սիրավ։ – Դ։ ԻՀ չահէլ օղլանին իշարաթի կանի։

ՅՈՍԵՓՈՄ ՄԱՆԱՓՈՎ։ – Հասիճի Մոնաբարթի։

ՍԻՔԻԼ ՋԱՔԱՐ։ – Դուն մէ կոկոռ վարդ իս։

ՓԻՇԻՇ ՆԱՎԱ։ – Ա։ Ատրար ես գուն։ – Բ։ Երկնային Թագաւոր։

ՓԻՋԻՔ ՆԱՎԱ։ – Ա։ Անգամ արէք բան ասիմ։ – Բ։ Աճումդ չայտնի չիմ անում։ – Գ։ Արարիչ Աւտուծուն փառք տանք։ – Դ։ Արտասուելով խընդիրք ունիմ։ – Ե։ Ելլուլը վարդին կարօտ։ – Զ։ Լուս պսծաւ Իմանի տեղն։ – Լ։ Կապիլ իս աշխարհին։ – Ը։ ԻՀ իմ սիրելի անենան։ – Թ։ Վարձէն կորաճ բլլուլին։ – Ժ։ Փչուի էսպես ժամանակն։

ՓՈՐԱԶԻ։ – Ա։ Նազանի, էշխեմէդ գաթիլ իմ սարսարի։ – Բ։ Նազլաւ գիւլաբին սիրեցի։

ՓՈԲԱԶՈՒ ՕՂԼԱՆ։ – Ա։ Ագամայ վուրմի քու Աւտծու մետ։ – Բ։ Ինքնիրդ զալամով քաշած։ – Գ։ Օսկէ բերան իս գուն։

ՕՒՍՈՒՀՋ ՕՂԼԱՆ։ – Ա։ Ես քո տեսին կարօտել եմ։ – Բ։ Նազլաւ գիւլաբ մէկ բահմ արա։ – Գ։ Պատճ ու ուտիքը։

Հայոտարիսանի Բաւրյուս

ԵԱՂԻՒԻՐ ՕՂԼԻ։ – Ա։ Ամենայն ժամ աքեսուն կաց ջէք։ – Բ։ Չիմքն աւուրը կարապետին։ – Գ։ Ընչուսէս կամիոզիկոսն մեզ հոգեւոր տէր եկաւ։

ԹՈՒՐԻՆՋ։ – Ա։ Ախ, մարդ ու չէլլան։ – Բ։ Այրն Աւտուած որ աւելցնաց։ – Գ։ Աչխարհ դուրս էկած նոր նշան էս։ – Դ։ Աչխարհումս փայլում ա։ – Ե։ Բլլուլ եմ վարդից կարօտ։ – Զ։ Գեղեցիկ ես գեղնցիկ։ – Լ։ Երկնային Թագաւոր աւուրդով Աւտուած։ – Ը։ Ինձ վաւտլթին արի մատաղ մի անիլ։ – Թ։ Կարմիր կանաչ բացուած։ – Ժ։ Նոր լսահար ես գովելի։ – ԺԱ։ Սիրելի բլլուլ ասնգ ասնգ։ – ԺԲ։ Տիպ ու գէմքդ ղաւավարաղ։

ԻՎԱՆ։ – Ա։ Ականջ արէք ազաներ։ – Բ։ Ականջ գրէք, լաւ իմացէք։ – Գ։ Ականջ գիր Թարիէին անեմ։ – Դ։ Ականջ դիր խղճմտանք։ – Ե։ Աչխարհ եմ աչխարհի եմ։ – Զ։ Աւտուած Մովսէսի ձեռքով։ – Լ։ Գիչներ ու ցերեկ այրի հոգիս։ – Ը։ Գովելի ես գովելի, անմահս ես Տիրամայր։ – Թ։ Յուան արքայութեան։ – Ժ։ Դրախտից արտաքան։ – ԺԱ։ Եար, քո չինար բոյիդ։ – ԺԲ։ Եկ տես աւուղծոդի կարգն։ – ԺԳ։ Ընկալայ գովասանքդ։ – ԺԴ։ Թագաւոր ես աչխարհի։ – ԺԵ։ Թագրի անեմ լանցէք։ – ԺԶ։ Ինքնակալ հօգուտափաս։ – ԺԷ։ Խնդրում եմ աւուղծոդիդ։ – ԺԸ։ Մայր ես ողորմութեան։ – ԺԹ։ Մեծ պատն ես կաս, մախուխ հեփիր։ – Ի։ Մին մարդ որ էկաւ աչխարհ։ – ԻԱ։ ԻՀ արդար գաւտաւտան։ – ԻԲ։ ԻՀ աւուղծոդ տէր բարերար։ – ԻԳ։ Որգի եմ Ագամայ։ – ԻԴ։ Պատ ես աւտիս միմանից հուլաթ արեցին։ – ԻԵ։ Անմովքէք քերովբէք։ – ԻԶ։ Սիրելիք էս աչխարհին։ – ԻԷ։ Սուղծող տէրն մեր զգեցաւ մարմին։ – ԻԸ։ Վայ մեղաւորին, որ տանին աւտան։ – ԻԹ։ Տէր, ևթէ չրթաւնս բանաս։ – Լ։ Տէր, մի սար գաւտաւտան ինձ։ – ԼԱ։ Տէրն աւտ քոլ աչխարհն իմանալ։ – ԼԲ։ Տէր, քո գաւտաւտանդ լսամ։ – ԼԳ։ Փառք և պատիւ նախ Աւտուծոյ։ – ԼԴ։ Քրիստոս տէրն մեր գնաց հարանիք։

ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ ԻԱԶԱՏՈՒՐ։ – Աման, ի սէր Քրիստոսի։

ՄԵԼՔԱԿՈՒՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ։ – Քալ Չաշտարխան գովում ենն։

ՍԱՅԱԴԻ ՕՂԼԻ։ – Ա։ Ով աչխարհ հարար քեզնէն։ – Բ։ Ով աւուղծող Աւտուած։

ՕՀԱՆՆԻՍ։ – Լդ ա Աւտուծոյ պատուիրանին։

Յաւելուած

ԱԼԼԱՀՎԷՐԴԻ։ – Մարիամ գինի տուր։

ԲԱՆԳԻ։ – Ա։ Իս օր մի սիրուն տեսայ։ – Բ։ Չոգի և մարմին։

ԳԻՒՐՋԻ ՆԱՒԻ։ – Ա։ Երբ որ լսում եմ անուշ բառդ։ – Բ։ Ջարմանալի է Աւտուծոյ բանը։

ԵԱՂՂԻՒՐ ՕՂԼԻ։ – Ա։ Ագամայ որդի, աւուղծողդ մեզ բեր։ – Բ։ Խելքս աաել ես, նոր իմաչս չիւանի։

ԹԻՖԼԻՋ ԵԱՂՂՈՒՋ։ – Թէ Աւտուած կու սիրես։

ԹԻՖԼԻՋ ՆԱՐԿԻՋ։ – Ա։ Եար գուն գոված սիրուն։ – Բ։ Իփրեմ սբբազան աւուրդ կամիոզիկոս։ – Գ։ Լրիմայ ու էլ չիտ չըգայ։ – Դ։ Ինքդ մէ հաւիվերմազ։

ԹՈՒՐԻՆՋ։ – Ա։ Անգամ արէք ամինայն ժամ։ – Բ։ Ընկեր մի քաչէ։ – Գ։ Հերիք է մոլորւում արա։

ԼԱԶԱՐ ՕՂԼԱՆ։ – Ինչ գուղէ վարդն չմնկի։

ՂԱԶԱՐՈՒ ՕՂԼԱՆ։ – Նատուկ ես որպէս Թագաւոր։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ԲԼԳՈՒՄ։ – Բօլըդ սալամ չինարի։

ՑՈՎՍԻՓ։ – Ա։ Աչք առաջ Աբարիչն աստղծեց։ – Բ։ Ականջ արէք սիրելիք։ – Գ։ Աբրահամի է քեզ գովելիք ներսես կամիոզիկոս։ – Դ։ ԻՀ սիրելիք անենան։

ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ ՕՐԼԻ· – Բարի ախթի առաւ հկանք։ ՇԱՄՉԻ ՄԻՆԱՔՕ· – Աւայի լաչառան քեղ գովմէ։ ՉԱԽՄԱԽՉԻ ԵՒՂԱՒԻԲ· – Թէ Աւառաձած կու սիրես։ ՋԱՀԼԻ ՕՐԼԱՆ· – Ա· Բայառանի ձաղիկ· – Բ· Ըարնմէն, էս ևարեմէն դիլբառեմէն· – Գ· Ըյար է սիրուն, չար է սիրուն· – Դ· Ըյս սաղ ածոդնեբուն· – Ե· Մէ փուբր անգալ արևք· – Զ· Նազլու հարս հիւանդ է։

ՓԼՇԵՒՇ ՕՐԼԻ ԲԱՆԴԻ· – Բօշդ նման է սալբու։ Չամառօտ բնաբարան։

«… Ա.առաջին հատորը մի լաւ ուսումնասիրութիւն է, հմուտ և քանիմաց անձից կատարուած, որ տեղ գնդիցիկ յառաջարանին հետեւում է Խիֆլիցի բարբառի քերականութիւնը, իսկ իւրաքանչիւր երգ ունի յատուկ մեկնութիւն, բառերի և մոգքերի բացատրութիւններով։ Ներկրորդի սկզբում համառօտ նախաբանին հետեւում է Ախվերդեանի կենսագրութիւնը, ապա աշխղների երգերը. ա.առանց որևէ բացատրութեան, իսկ վերջում դրուած է դժուարիմաց և սուար բառերի բառարան (երևան 2 + և + ժև + 1–504 + 505 – 527. «ուր ասելդնելու է և 14 էջ Յանկը որ յետոյ ապուհ.բար»)։ Ակզբնական Հանգիսի խմբագրութիւնը, հատատի աղբիւրներ չունենալով աշխղների կենսագրութեան մասին, հոգ էլ չի տարիլ հատաքել հնարաւոր տեղեկութիւններ, որովհետև կամեցել է խղա տալ «չինծու յերբ.բանքներից»?»։ Ուրբատ 1903, թ· 4, էջ 351։

Ա.ծ գինագ· Լուսոյ 1903, թ· 3։ – Մուրճ 1904, թ· 1։

Ախվերդեանի մահուան առթիւ, տես Կռունկ 1861, էջ 870–886, «փոխառեալ պ· Վ.Վորգեայ Ախվերդեան ի 17ն Դեկտեմբերի 1861 ամի»։ Հ· Հ.Ալիֆրաճեանց։ Տես և Լուսոյ 1896, Ա գիրք, էջ 322, «Լմին.ի Նամակը Վ.Վորգ Ախվերդեանին»։

ԱԽՎԵՐԴԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ). — Lettres au petit Henry, par ses tantes maternelles; traduites de l'anglais (en arménien) par Hovhannes Akhverdof. Tiflis. 1861 ?

ԱԽՏԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ· — Տես Հ.Հ·։

ԱԽՏԱՄԵՐԿԵԱՆ· կեղծանուն· — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ի·)։

ԱԽՏԱՄԵՐԿԵԱՆԻ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐՔ· — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ի·)։

*Ակակ հոխոտպոս Մկիտխինց. — Խուզր աս Աուբքի Աստակ և Պատտոսխանի, եւն. տես Սոփերք հայկական, հատոր Բ։ — ՋԱՊՂԱՆԱՆԵԱՆ (Հ· Գ·)՝ «Մասենադ. հայկ. Խաղցմ». էջ 288։ – Պատկեր 1890, էջ 529. – 1891–92, էջ 73։

ԱԿԱՄԱՑ Բ.ԻՇԿ· — Տես ՄԱԼԻՔԼԻ։

ԱԿԱՄԱՑ ՄԱՐԿԱՄՊԱՆ· — Տես ԿՕՐՕԼՆԿՕ (Վ.Հ·)։

ԱԿԱՆՑ ԻՐՔ. Գիրք մեծագին և պատուական ականց, և այլոց պէսպէս հանքական և կենդանական քարանց, նաեւ եօթանց հրահանելեաց, և զանազան ազնուագոյն իրաց։ Շարադրեալ ի Պարսից լեզուն, և թարգմանեալ ի հայ բարբառ, աշխատութեամբ Փէղոզայ ուրումն մըչակ անուն զգալի ի փառս Աստուծոյ և ի զուարճութիւն ընթերցասիրաց։ Ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս յամի փրկագործ տնօրէնութեան մարդասէր փրկչին մերոյ 1779. ի Դեկ։ իսկ այժմ տպեալ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Դանիէլի Սրբազնակատար հովիդիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան սուրբ Երուսաղեմի Տեառն Եղիազարոսի գերպզօն վ.արդապետի։ Հրամանաւ սրբազան Պատրիարգի մեծի քաղաքիս՝ Տեառն Յոհաննու աստուածիմաստ վ.արդապետի. ի տպ. ի Յոհաննիսեան Պօղոսի. 8°, 324 էջ։

Յառաջաբանը կ'ըսէ· «Հայոցս Հզգինակն մահենիս՝ Որդին Հիսէքի Պատեան, իճէ մեծագոր իագաւորն ժամանակիս իմոյ, առ յինէն ի տակաբս խնդիր արար՝ չարագրել գիրք իմն պատկանեալ ի գիտութիւն տեսակաց հեվահիրի, և այլոց աղին և փափուկ իրաց· զոր ի ներկայութիւն իագաւորութեան նորա աճէին. և հարկագրեաց գրել զորպիսութենէ և զտեսակաց նոցա, զյատկագոնիցն և զվատիարագունից. և զնմանակացն իւրաքանչիւրոց· և զյատկութենէց. և զարժողութենէց, և զպայմանութենէ նոցին· Յս հրամայեաց կատարել և առ ինքն մատուցանել։ Արդ և ես իբրեւ տեսի զփափագ յօժարութեան սրտի Աբքային, հակամէտ յայսպիսի բարւոր գործառնութիւն. ժողովեալ հատաքնի զգիրըս զայս ի բաղից նախնի իմաստասիրաց· և զոր ինչ միանգամ ես իակ փորձի առաւ գեալ էի՝ ի նոյնս յաւելի. և առ Մնծութիւն նորին ածեալ մատուցի։ Եւ յետոյ յԱմենաբարին Աստուած, զի առաջի մեծապատիւ տէրութեան նորա հաճոյական եղիցի, և ի իւր ականջաց նորին ընդունական։ Եւ ինձ աջակցութիւն վարձուց յԱստուծոյ, զոր ընթերցողաց՝ և խնդրատածով լսողաց։ Ամէն։

Յիշատակիր։ Շնորհիւ և ողորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ՝ արարչին մերոյ բարձրելոյ, գիրքս այս՝ ապագրեալ ի յայս ածաւ, և յանկ հլեալ աւարտեցաւ, ախորժ յօժարութեամբ բարեսիրի ուրուք, ի թուականիս մերում ԻՒՄՆԶ (1256 = 1807) յամսեանն Դեկտեմբերի, ի կաստանդնուպոլիս քաղաքի։ Ի բեմն մինչ ընթերցիալ զսա զուարճանայք, յիշեսջիք զվերագրեալ բարեսէրն հանգերձ հոգեւոր և մարմնաւոր ծնողաք. և զապագրիչն սորա, և զորդիս և զարբանեակս նորա, և զամենայն աշխատեալս ի սակս յառաջաբերութեան սորա. և գուք յիշիք և վարձս առիջք ի Տեառնէ մեծէ Յիսուսէ Քրիստոսէ՝ ժառանգելով յանուի կեանս՝ զանվախճան բարիսն նորա։ Ամէն։

ԱԿԻՄԵԱՆ (ՕՐ· Մ·) Խարգմ. — Տես Փիլիմիայի պիւսը։

*Ակիմեան (Նկր. Ղ·) — Պետրոս Հպիսկոպոս Սիւնեաց. Հանգիստ Աւետարանի 1903, թ· 8–9. — 1904, թ· 1–2, 3, 4։

— *Մովսես Խորենացին և Բ. Տիեզերական ժողովը. անդ. 1904, թ· 1–2։

— *Հայոց բուսականին ծաստատութեան ժամանակը. անդ, 1904, թ· 4։

Ասոր գեմ անդ· թ· 5 (Գ· Խալաթ.) — Բացմաբեպ թ· 6։

— *Նոնինոս. անդ, թ· 5. եւն։

ԱԿՆ-ԱՆՑ. Թարգմ. — Տես Հայերն ամերիկայում։

ԱԿՆ ԸՆԴ ԱԿԱՆ. Թարգմ. Յուսերէնից Մ. ՏԻՐԵՆՑ։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Խարխուդարեանի, 1893. 8 էջ։

Քննադ. Նոր-Դար 1893. թ. 189։

ԱԿՆ ԼՈՒՍԱՏՈՒ. — Տես ԿԵՍԱՐԵԱՆ Մ.)։

ԱԿՆ ՀՈԳԵԿԱՆ. Օժանդակ պահոցաց և ընթերցողաց։ Ի Մարսիլիա 1683. Մայ. 13։ 16°, 133 էջ։

Բովանդակութիւն. Ակն հոգեկան. — Ադոթ սրբոյն Կիպրիանոսի հարկապետին ընդդէմ դիւաւէն պատուհասեալ չարաց և մանաւանդ ընդդէմ հնարագործութեանց դիւականաց. — Հնգետասան ազօթք սրբուհւոյն Պերբէտուէայ – Ազօթք սրբոյն Օգոստինոսի։ Յաղագս մտածման չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Ցհաւոյ աղօթքներ, Հաւատով խոստովանիմ, Նարեկէն՝ Ընկալ քաղցրութեամբ, Որդի Աստուծոյ, և – Յայտնութիւն սրբոյ Բրուհացն Ճղխարեթի և Պրէմոնտրէի վասն չարչարանացն Քրիստոսի։

Ամենափոքրադիր տպագրութիւն. մեր օրինակը 126 էջէն կը պակսի, յաջորդները 127–133 լրացած են ձեռագիր։

Ցիշատակարան. Աւարտեցաւ գրգուկս որ կոչի Ակն Հոգեկան, Ուրացան ազգիդ ի հեռուս եղեալ Թվին Հայոց ՌՃ. Լ. Բ.ին։ Ես տպագրեցաւ ի գործարանի Ոսկանայ Ամբակումեանցն հանգուցեալոյ ի Քրիստոս, ի Հայրապետութեան Տեառն ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի Մատթէոսի Յովհաննիսի Գոլմենակեանի վանականեցաւ չարաբարգոի պարոիկ գրգկի, ի փառս Մեծին Աստուծոյ։ Ամէն։

ԱԿՆ ՀՈՒԻՈՑ. Յուսում գտանին աքանչելի ազօթք։ Նախ վասն ամենայն աւուր չաբաթու։ Երկրորդ՝ վասն աստուծոյ, միջօրէի և երեկոյի։ Երրորդ՝ մազմանք ամենաբանեալ կուսին՝ ոտանաւոր կերպիւ։ Եւ չորրորդն քննութիւն խղճի մտաց նախ քան զխոստովանութիւնն ամենահարկաւոր։ Տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ ի խրնդրոյ մինձայարգոյ Յերմենայնի ուրուքն, ի փառս Տեառն։ Ի վենետիկ, յամի Տեառն 1748, ի տպ. ի Անտոնի Պօղոսի. փոքր 8°, 17 + 46 էջ։

— Բ տիպ, վենետիկ, ի տպ. ի Պետրոսի վաղվագեան, ի 1785. 12°, 70 էջ։

— Գ տիպ, տես Պատուկ, տիպ Թրեսոի 1787։

ԱԿՆ ՀՈԳԻՈՑ (*որիշ ի վերնոյն*). — Տես ՔԱՐԱՔԱՇԵԱՆ (Մ.)։

* *Ակն բազմաբոյր ու իր պտղաբեր*. — Երուսպա 1850, թ. 39, 41, 42։

ԱԿՆԱՅ (*Հնութիւնք և ժողովրդական հրգեր*). — Տես ՀԱՒՆԻԿԵԱՆ (Յ. Կ.) — Տարազ 1899. թ. 24։

ԱԿՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՏԻՏՐԱԿ. — Տես ՄԻԱՍԼՐՆԱՆ (Հ. Ռ. Վ.)։

ԱԿՆՈՑ ԱՉԱՑ ՍՐՏԻ (*Տեառդ որ կոչի*)։ Ի վերհասանութեան Սրբոյ Միածնիդ Տեառն և Տեառն Սիմէոնի վկայափառ և Փերրնուիր կաթուղիկոսի, և ինքնագլուխ գահանայապետի ամենայն Հայոց։ Ի սրբոյ Էյուսաղէմի Տեառն Յովակիմայ հեզահոգի պատրիարգի։ Եւ ի պատրիարգութեան կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Յակոբայ Արևի էյուիսկոպոսի և Ազգասէր պատրիարգի։ Հաւաքեցեալ յումմէ բանասիրէ, ի կոստանդնուպօլիս։ Ցամի Տեառն 1780. 8°, 48 էջ։

«Բան առ ընթերցօղս։ Տեսանելով մերս Նուաստութիւն՝ այժմու ժամանակի պատրչաց որսորդութիւնն, որք գոյով իշխանիդ հաւատոյ և հչմարտութեան, պատրելով որսան ղպարղամիտս մեր։ Որոց թէպէտ չէ արժան մեզ պատասխանել, ասկայն ըստ որում ոչ դադարին նաքա ի բամբասելոյ և ի կրպարտելոյ զմեզ վասն որոյ և մեք ստիպեալ ի հչմարտութենէ՝ հաւաքեցաք զսակաւ բանս. որոց զոմանս ի սուրբ գրոց, և զոմանս յիրենց գրոց. որպէս զի յայս իրենց զմտաւոնս խրեանց մխեացուք ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։ Ըստ առաքելոյն որ ասէ, ալպէս են կամքն Աստուծոյ բարեգործացն պապանձեցուցանել զանղգամ մարդոյ զանգիտութիւն։ Եւ զայս տեառնակ աշխարհաբարեալ և գունկհրէն չնորհեցաք ալնոցիկ սրբ կասին պատասխանել նոցա և ոչ կարեն։ Ընկալարուք ուրեմն զգուշաբեալ զաշխատութիւնս մեր, զոր սիրով ընծալեմք լուսաւորչացին մանկանդ եկեղեցւոյ ողջ լերուք ի տէր ամէն։ Ջրի չաշխեալ»։

Բովանդակութիւնն է. «Յաղագս Խղճմտեն Հոգւոյն Սրբոյ, որ ի Հօրէ բղխի և ոչ ի Յորդւոյ»։

ԱԿՆՈՒՆԻ (Ի.) — կովկասեան վիրքեր. Ա. հատոր։ Հրատ. Հայ Յեղ. Խաչնակ.։ Ժընեվ, 1903. 8°, 368 էջ։

Քննադ. Ազահակ 1903, թ. 11։ – Շաւիղ 1904, թ. 582։

ԱԿՏԻԼ. — Տես ՍԻՄՈՆԵԱՆ։

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ (ԱՒԵՏԻՍ). — Հոս կիներ։ Նիւթեր մեր ժողովրդական կեանքի ուսումնասիրութեան համար։ Թիֆլիզ, տպարան Ց. Մարտիրոսեանցի. 1897։ (Թիֆլիսի Հայոց Հրատ. Ընկ. թ. 129). 8°, 157 էջ։

Քննադ. Մշակ 1897, թ. 84։

— Բաշոճի պատկերք, արտատպած «Մշակ» տպագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ և Ընկ. 1899. 8°, 40 էջ։

Քննադ. Բազմավէպ 1899, էջ 180։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 5։

— Պատկերներ վերջին տարիների Տաճկահայոց կեանքից։ — Բարձրապատիւ Հմայեակ վարդապետ Արշարունեան որդիական ակնածութեամբ նուիրում է հեղինակը։ — Հրատարակեց վ. աւուվարտ Գանանեան։ Մոսկուա, տպ. վ. աւուվարտ Գաւրուկի, 1900. 8°, 339 էջ։

Քննադ. Մշակ 1901, թ. 55։ – Մուրճ 1901, թ. 2։

— Մխիթարեան Միաբանութիւն 200–ամեայ Յոբելեանի առիթով։ (Արտատպուած «Մշակ»

լրագրից։ Թիֆլիս, Արագ. տպար. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1901. 8°, 26 էջ։

— Պայքարը. արտատպ. «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Վ. բաց Հրատ. Ընկ., 1902–3. 8°. 17 էջ։

— Խնդիրը. Թիֆլիս, տպ. Վ. բաց Հրատ. Ընկ., 1902. 8°, 364 էջ։

— Կեանքի պատր. պատմուածք։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, 1903. 8°, 131 էջ։

— Մրրիկի սուրբը. 1903?

Քննագ. Տարազ 1903, թ. 40։

— Խռպիսպուռ. Թիֆլիզ 1904?

— Երեխաները. 1904?

— * Սուրմարսի ժողովրդական երգեր։ Ազգագր. Հանդես 1897, Բ տարի, Բ Դիւք, էջ 321–347։

— * Լուրեր։ Մուրճ 1904, թ. 1, 2, 3, 4, եւն։

— * Թ. Մոնկհի մահուան առիթով։ Մուրճ 1904, թ. 1, 2, 4։

— * Մանր։ Բանիկը Գրականութեան և Լուսոյ. 1904, Բ Դիւք, էջ 48–59։

Թարգմ. – Տես Օհէշով Լ.-Ի «Հզօր Աստուած»։

Գրուածներ. Լուսոյ 1903, թ. 2, էջ 171 «Գրականական ակնարկներ. Ա. Ակնարկներ երկերը», ուսուցչական գործունէութիւն։ – Տես գործունէ Լ.Ի «Ուսումնական գրականութիւնը», եւն։

ԱՀՄԵՒ ԱՐՔԱՅԱՑՆ, եւն։ — Տես ՎԱՇԻՆԳՏՈՆ (ԻՐՎԻՆԳ)։

ԱՀՄԵՒԻ ՏՈՊՐԱԿԸ. արեւելեան գրոյց։ Թրգմ. Երուանդայ Լալայեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանց և Ընկ., 1881. 8°, 32 էջ։

ԱՂԱ ՄԱՀՄԱՒ ՇԱՀԸ ՇՈՒՇՈՒՄ. — Տես ԱՒԱԳԵԼԼԱՆ Հ.։

ԱՂԱԲԱԲԼԱՆ (Ա.) — Հաւատարմոյց մնաւոր կեանքը։ Թիֆլիս, 1901. 8°, 43 էջ?

«Մենք գիտենք, որ հաւատարիներուն մնաւոր կեանքը մի փայլուն բան չէ, բայց անկասկած է, որ Պ. Աղաբաբեան գրպարտել է հաւատարիներին իր գրքոյկով։ Քաղաքական գեկազնատութեան ամենաողորմելի թմփիփուքներ, փողոցային ամենանսեմ բմբախօսութիւններ ու տափակ հայհոյանքներ, և դրանց մէջ կցկտուր, անկապ, անհամեմ, առանց բացատրութեան, առանց յուսարանութեան մի քանի հետաքրքրական հաւաստածներ, տողեր, գարնաստքներ, խօսքեր. – ահա Պ. Աղաբաբեանի գրքոյկի բովանդակութիւնը», եւն. – Տես Մշակ 1901, թ. 142։

ԱՂԱԲԱԼԵԱՆՑ (ԲԱԴԻԱՍ) — Բանաստեղծութիւններ։ Ակէքսանդրապոլ, 1903?

ԱՂԱԲԻԴԵԱՆ (ՄԱՏԹԷՈՍ). — Խնդիր կաթուղիկոսութեան ամենայն Հայոց։ Քննութիւն 1836ի Յահմանագրութեան (Պալաժէնիայի)։ — Կարգ և կանոն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կաթոլիկոսական իշխանութեան։ Ի լոյս ածող Մարկոս Աղաբէգեան։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Արամեան, 1865. 8°, 56 էջ։

Քննագ. Մասիս 1865, թ. 716։

— Տիւիկապիր ամենայն Հայոց կաթուղիկոսութեան այժմեան վիճակին վրայ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1865. 4°, 24 էջ։

Քննագ. Տես Պատասխան Տիգիկագրութեան Պ. Մ. Աղաբէգեանց, եւն։ Տես և Երեւակ 1865, էջ 324, 334, 340։ – Տես և Մասիս 1865, թ. 708։

— Պարսկ Հանիկ Արամեանի դիտողութիւնքը կաթոլիկոսական Յանձնաժողովոյ տեզեկագրի վրայ։ Գաղուած Ուիլ Աւետարբի ամսաւեւորէն 1866 մայիս. խմբագրող Մարկոս Աղաբէգեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Փիւրքճեան։

Տես ԱՐԱՄԵԱՆ (Ճ.) — Կաթողիկոսական խնդիր, եւն։

— Հայկական թատր. Գաւիգին Սրուանձտեանց, ազգային ողբերգութիւն չորս մասնով։ Հեղինակութիւն Մարկոսի Աղաբէգեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ռուբենի Յ. Փիւրքճեան. 1867։ Մեծ. 8°, 86 էջ։

— Թուղթ Մարկոսի Աղաբիգեան՝ ուղղեալ առ Խաչատուր, ազգի և եկեղեցւոյ ազգայնութեան փաստիլ. «Եւ պատուականաց պատուական Տէր Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոս Անուղ և պատրիարք ողջմանեան Հայոց»։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1878. 4°, 160 էջ։

«... Հեղինակը հմտութեամբ խօսած է ոչ միայն Հայոց աշխարհի, ազգի և եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ. այլ և Հայոց հին ընկերականութեան և վաճառականութեան, նոյնպէս և Հայաստանի բնական գրից և Հայոց ապրուստի բարբառագրութեան վրայ տրամաբանօրէն»։ Մասիս 1878. թ. 2196։

Քննագ. Մասիս 1879, թ. 2257.

— * Հարեւանցի ակնարկք Հայոց Հերետնութեան ու Քրիստոնէութեան վրայ. Լուսոյ 1899, Ա Դիւք, էջ 52–96։

Խմբ. – Տես Ծիւր Ագաւոյի. – կառուցք Հայոց ազխարհի։

Թարգմ. – Տես ՇԷՔԻՔ (Մ.)։

Գրուածներ. Տարազ 1891, թ. 17, էջ 245, ուր Ա. Երիցեան կը խօսի նաեւ իր ձեռագիր «Պատմութիւն Հայոց ազգի» ընդարձակ գործի մասին։ – Տես և Լուսոյ 1900, Ա Դիւք, էջ 360 «Պ. Մ. Աղաբէգեանին» յօդուածը, եւն։

ԱՂԱԲԻՈՍ ԱՐԿԱԻԱԳ. — Բացատրութիւն յորդորական գլխոցի, Աղաբիդոսի Արկաւագի։ Ձեղեալ ի յունական լեզուէն ի հայկական բարբառ։ Աշխատութեամբ ուրուին Չանասիրի։ Եւ տպեալ հրամանաւ Տեառն Յովհաննու Սրբազան Պատրիարգի։ Ի Կոստանդինուպոլիս։ Ի թուականին ՌՄԴԵ (1255 = 1806), ի տպ. ի Ցօհաննիսեան Պօղոսի. 8°, 39 էջ։

Ճակատը. «Բացատրութիւն յորդորական գլխոցի, Աղաբիդոսի Արկաւագի Սրբոյ և մեծի եկեղեցւոյն Աստուծոյ։ Ա. Աստուածային և բարեպաշտ Թագաւորն մեր Յուստինիանոս»։

էջը 38. « կատարած յորդորական դիտոց Աղարիդոսի Մարկոսի ի Յունաստանեայս կոչմունս: Որոց սկզբնաւորքն բան յանկանին հեղեն զայս բան: Աստուածայնագոյն և բարեպաշտագոյն ծնողաց մերոյ Յունասիանոսի, Աղարիդոս արուս սարկաւագ »:

39 հմր յիշատակարանն է.

Բան յիշատակի

Մըշակ ոմն՝ գուշակ եղեալ՝ աչխատեցաւ՝ բան կարի, և աստուծոյ՝ փըրկչին կամաք յատաջ բերաւ՝ այս բանի: Ապա անունն՝ ասէն մեզ բարեաբերի տրպեցաւ, և յայս եկեալ՝ ի լրեալ՝ հայկեան աերի՝ հրպեցաւ: Յորում ամի թուականն հայոց՝ գոյով հապաւ երկհարիւր, յհատն և հինգ՝ ի նոյն յաբեալ՝ կատարուն էր՝ հանդերձ խր: Լսեմանաւոն՝ երկու ձեռ աւոտ՝ բանիք խորհրդոյ հոգեւորք, զոր ընթալեաց՝ Աղարիդոս՝ վ[ա]ռ արքային ո՛ պետրոյ »:

Կարծես մանրամասն աստուածաբանութիւնը տես ՏԱՇԵՒԱՆ (Հ. Յ.)՝ Մաստեաց պար. Լրաստ. Լման երկրորդ , 153–255: – Տես և ՅԱՐՊՀԱՆԵՒԱՆ Հ. Գ.)՝ « Մաստենադ. Հայկ. թեարգմ. », էջ 292, ետն:

ԱՂԱՋԱՐԻ (ԴԱՋԱՐԵՑԻ Մ.) — *Եկեղեցւոյ ծառայութեան և պատարագի մասին. բանախօսութիւն: Գահիրէ, տպ. « Արարատ » – Ա. Գալրիէլեան, 1903. 8°, 28 էջ:*

Գրնադ. Արմենիա 1904, թ. 29:

ԱՂԱԼՈՆ (ԴՐԻՒՐ). — Տես ՏԱՂԱԼԵԱՆ Բենն (Ն.):

Տես և Լուսաւ. 1900, Բ Դիւր. Աղաթանգի նամակը: – Լեհկոփուռնա 1870, էջ 129:

ԱՂԱԼՈՒՆ (ՄԿՐՏԻՉ Թարգմ. — *Տես Պետրոս Գիրճեցի. պիտուածնիւր:*

Խմբ. — Տես Հայաստան, Ազբեռնգոյն:

ԱՂԱԼԱՐԵԱՆ (Գ.) Թարգմ. — *Տես կատակագրութիւն:*

ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ Հ. Ս. Վ.) — *Խուտաբանութիւն, յերկուս գիրս բաժանեալ: Ցսրում աստանդին պէսպէս ծանօթութիւնք գիտուց և գլատկութեանց և գհանգամանաց նոցա. և կանոնք յօրվք յազգի ազգի հաշիս պիտանիք, հանգերձ օրինակօք բազմօք: Այլ և բանք ինչ յաղագս զուգադրութեանց և փոխադրութեանց և յաղագս նշանակաց: Աւրաբեալ ի Հ. Ստեփաս վարդապետէ Աղամալեանց՝ ի միաբանութենէ ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ մեծի աբբայի: Եւ տպագրեալ հրամանաւ գերապատիւ տեառն Ստեփաննոսի վարդապետի և աբբայի նորին յաջորդի: Աւրդեամբք և ծախիք բարեպաշտոն և քաջհամոհմիկ հայրիմանանց երկուց եղբարց հաբազատաց, բարապամեան պարոն յովսէփին և պարոն գաբրիէլին: ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու հայոց կաթողիկոսի: Ցամի տեառն 1781, ի մարտի 8. և ի թուականութենէն Հայոց ՌՄԼ: Ի Վենէտիկ, ի տպարանի գեմնորեայ թէոդոսեանց. 8°, 528 էջ:*

ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ (Պ.) — Տես ԲՆԵՐԴՈՒՄԵԱՆՑ (Պ. Ա.):

ԱՂԱՅԵՒԱՆ (ՂԱԶԱՐՈՍ). – *Աւուրբիւն և մաևուելք, ազգային վէպ: Աչխատասիրութիւն Ղազարոս Աղայեանց: Թիֆլիզ, ի տպ. ի Հ. Լիմբարձումեայ Լինֆիաճեանց և ընկերութեան, 1867. 8°, 240 էջ:*

Գրնադ. Մեղու Հայաստանի 1881, թ. 140, 141. – 1882, թ. 7, 8՝ « Պ. Ագայեանցը և նորա վէպերը », ուր Գրնադատար Հայկունի սպագրութեան տարին 1862 կը դնէ, անշուշտ սխալմամբ:

— Բ տիպ լրացրած : Թիֆլիս, տպ. Մոսկէս Վարդանեանի, 1888. 8°, 128 էջ:

Գրնադ. Մշակ 1888, թ. 128:

Երկու Գոյք: Թիֆլիս 1872?

Գրնադ. Մեղու Հայաստանի 1881, թ. 140, 141: – 1882. թ. 7, 8:

Հոս ալ Մեղու 1872 կը դնէ, չունինք, որով չենք կրնար ստուգել զայն ոչ:

— Բ տիպ, Ա և Բ մասն : Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1892. 8°, 139 էջ:

Գրնադ. Տարազ 1892, թ. 45:

— *Հայկական ձեչքերնի մասին լուծուելու տարակուսութեանց. Պոլսոյ Հայերին նուէր հեղինակից: Տփխիս, 1874, ի տպ. ի Հ. Լինֆիաճեանց և ընկ. 8°, 50 էջ:*

— *Աստուծմէ մայրենի լեզուի. Առաջին գիրք, Այբբենարան. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե (1882), Զ, Լ, Ը (1889), տպ. Մ. Վարդանեան, թ, ժ, ժԱ, ժԲ, ժԳ?*

— ԺԳ, Թիֆլիս, տպ. Արագատիպ Մն. Մարութիրոսեանցի, 1899. 8°, 80 էջ:

Նկատը նշանակուած է « տպ. Մ. Վարգանեանցի »:

— ժԱ, ԺԶ?

— ժԱ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարգանեանցի, 1901. 8°, 80 էջ:

— ԺԼ, Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1903. էջք՝ նոյն:

— *Աստուծմէ մայրենի լեզուի. ընթերցարան երկրորդ և երրորդ տարուայ: Առաջին տպագրութիւն: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի և ընկ., 1883. 8°, 195 էջ:*

Գրնադ. Արժագանգ 1883, թ. 13: – Մշակ թ. 52: – Վարժարան 1882, թ. 1–2:

— Երրորդ գիրք. Ա, Բ տիպ?

— Գ տիպ, Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարգանեանի, 1890. 8°, 246 էջ:

— Գ տիպ, 1903. 8°, 300 էջ?

Գրնադ. Մշակ 1903, թ. 189:

— Երկրորդ տարի. Ա, Բ (1889), Գ տիպ?

— Գ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1896. 8°, 136 էջ:

— Ե, Զ տիպ?

— Լ տիպ, Մ. Վարդան., 1900, էջք՝ նոյն:

— Ը տիպ, անդ, 1902, էջ՝ նոյն։

«Պ· Պ· Աղայեանը այն նոր գրքով լրացնում է իւր ունեցած երկու դասագրքերի պակասը։ Այս երկու գրքերից մէկն է Լուսոյ Մայրենի ընթերցարան առաջին տարի, իսկ միւսը Լուսոյ Մայրենի ընթերցարան» երկրորդ և երրորդ տարի միասին։ Այժմ Պ· Աղայեանը այս նոր գիրքը կազմել է յատկապէս երկրորդ տարուայ համար, ուրկից արդէն դադարելիս ունէցող «երկրորդ և երրորդ» տարին իւր մէջ անփոփոխ մնաց ձեռք մի մի միայն երրորդ տարուայ համար։ Պ· Աղայեանի նոր գիրքը բաղկացած է ինն ուսմանալ թերթից (136 երես և ունի երկու բաժանմունք. առաջին բաժանմունքը, երեք վարժութիւնից բաղկացած, է լուն ընթերցանութեան գիրքը, իսկ երկրորդ բաժանմունքը յատկացած է, – «Աբեղեան կամ կախարդական աշխարհ», ինքնուրոյն և ազատ ընթերցանութեան համար»։ Աւետարեր 1888, թ· 18, էջ 225։ – Տես և Մշակ 1888, թ· 60։

— Անուշիտ. ազգային հին վէպերից առած ընթերցասէր պատանիների համար։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1881 ?

Քննագ· Աւետարեր 1882, թ· 9։ – Մշակ 1881, թ· 196։

— Ը տիպ, Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 51 էջ։

Քննագ· Տարազ 1891, էջ 154։

— Սրինգ ազգութեան, երգեր, ոտանաւորներ ընթերցասէր մանուկների համար՝ տանը և ուսումնարանում։ Թիֆլիս, տպ. Մոլս. Վարդանեանց և Ընկ., 1882. 8°, 32 էջ։

— Ոսկի ձկնիկ. ազատ խմբագրութիւն Ա. Պուշկինից։ Թիֆլիս, Յ. Մարտիրոսեանցի տըպարան, 1884 ?

— Ը տիպը բանաստեղծութիւններ ժողովածուի մէջ, տես վերը։

— Դպրոցական կամ ընտանեկան կարդացանելու մասին. վեց օրինակելի դաս, ծնողաց և վարժապետաց համար, 1886 ?

— Աբեղեանցան կամ կախարդական աշխարհ։ Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեան, 1887 ?

«Դա Հայոց հին ժողովրդական վրացներից առած մի վէպիկ է երեսում, որ գրված է թեթեւ կերպով. նա մեծ յափշտակութեամբ կարդացվում է ոչ թէ միայն փոքր, բայց և հասակ առած ընթերցողներից...» Մշակ 1887, թ· 35։

— Տօրք-Ալիգող և Հայկանոյշ-Վենիցիկ. Հին վրոյց. (Արմատից ամսագրից արտատպած)։ Թիֆլիս, Յովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1888. 4°, 41 էջ։

— Բանաստեղծութիւններ, ժողովածու։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1890. 8°, 156 էջ։ – Միասին տպուած է նաեւ Աբեղեանցան կամ կախարդական աշխարհ. 55 էջ։

Քննագ· Մշակ 1890, թ· 134։

— Մի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից. (արտատպուած «Հանդէս Դրականական և Գիտական» ժեռթիէն)։ Մոսկուա, տպ. Բարխուդարեանց, 1891 ?

— Մեր աւտուդիւնների բնիկ բնական նիւթ։ Թիֆլիս. տպ. «Արօր» Տ. Նազարեան, 1892. 8°, 35 էջ։

— Իմ կեանքի պիտաւոր դէպքերը. Արտատպուած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Լիսոյնեանցի, 1894. 8°, 170 էջ։

— Ժամանակակից աստնախնամութիւն։ Նէկր «Մուրճ»ի տասնամեայ անդրի և անխոնջ գործունէութեան։ Արտատպուած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Լիսոյն., 1898. 8°, 59 էջ։

Քննագ· Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ· 3։

— Բանաստեղծութիւններ. չքնէ հրատարակութիւն, 1903. 104 էջ ?

Պատկերատետր Աչքերևութական։ Թիֆլիս, 1903. 8°, 36 էջ ?

Քննագ· Մշակ 1903, թ· 212։ – Մուրճ թ· 10։

— Ը տիպ, բարեզարդած և կրկնատպական ճոխացրած։ Թիֆլիս, տպ. Մոլս. Վարդանեանցի, 1903. 8°, 64 էջ։

— * Մի քիչ հրահանգ մեր լեզուի ուղղագրութեան մասին «Ակրիբի» աշխատակիցների համար – Վեհապետ Մարկոս Ակարէցեանին խոյին յայտգնօք նուիրում է իր գրաշար Վ. Զրկիկը. Ակրիբ 1888, թ· 12, բ. Բաժին՝ էջ 93–115։ — 1889, թ· 5–6, բ. Բաժին։

Թարգմ· — Տես Մովսիսեան (Կ· – Մովսիսի (Յ·)։

Դրատածներ· 40–ամեայ Յոբելեանին առիթ· Աղբիւր 1902, թ· 4, 5–6։ – Ակնարկ թ· 4, 6։ – Արտէմիս թ· 5–6։ – Լուսոյ թ· 3։ – Մշակ թ· 105, 106։ – Մուրճ թ· 4· – 1903, թ· 5, 6։ – Նոր–Դար թ· 72։ – Շարժուձ թ· 419։ – 60–ամեակի առիթ՝ Տարազ 1902, թ· 10, 17, 18։ – Տես և Բազմավէպ 1903, էջ 284։ – Փեղուէճի բ տարի 1903, թ· 1–10։ – Հանդէս Ամսօրեայ թ· 7։ – Բազմավէպ թ· 7 (Լէօ)։ – Տես և Մեղու Հայաստանի «Պաշտօնական Ակտերը և նորա վիպասանութիւնները»· 1881, թ· 110, 141։ – 1882, թ· 7, 8. եւն, եւն։

Աղանեան, Տիգրան քահանայ — Յարութիւն Սարկաւագ Աղաքելեան, — կրօնի պատմութիւն Ա, Բ, Գ· տարի։

— Ա տարի. Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեան, 1887 ? — Բ տիպ, Վաղարշապատ, 1888 ?

— Բ տարի. Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեան, 1887 ?

Քննագ· Մշակ 1887, թ· 26։ – Նոր–Դար թ· 45, 46, 47, 86, 88, 140, 142, 143։

— Բ տիպ, Թիֆլիս, Մ. Վարդանեանի, 1888. 8°, 54 էջ։

— Գ տիպ, 1889 ?

— Գ տարի. Թիֆլ. Մ. Շարաձէի, 1891. 8°, 47 էջ։

— Գ տարի. Ա տիպ ?

— Բ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանց, 1888. 8°, 48 էջ։

— Գ տիպ, փոփոխած նոր ծրագրի համեմատ, անդ, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1890. 8°, 58 էջ։

— Աղօթատետր, Հայոց Եկեղեցական և արքունի ուսումնականների համար։

— Դ տիպ ?

— Բ լրացրած տիպ. Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեան, 1889 ?

— Գ լրացրած տպագր. անդ. Մ. Շարաձէ և Ընկ., 1898. 8°, 55 էջ։

— Կարճով գործք 1829–1830, արտատպած Արձագանք շաբաթաթերթից։ Թիֆլիզ, Յովհան Մալտիրոսեանցի տպարան, 1891. 8°, 32 էջ։

— Տաճար ի. ամենայն Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ. Հայոց լեռնական պղպջուկների և հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաների համար։ Վարդապատ, ի տպ. ի Ս. կաթ. Էջմիածնի, 1890–1891 ?

Քննադ. Աբեւելք 1890, թ. 1987։

— Բ սրբագրած տպագրութիւն։ Տփխիս, Մ. Շարաձէի, 1894. 8°, ւիթ + 43 էջ։

— Կարգ ատտուժոպաստուրեան Հայոց առաքելական Եկեղեցւոյ սուրբ Եկեղեցւոյ։

— Դ տիպ ?

— Բ տիպ, Թիֆլիս, Մալտիրոսեան, 1895 ?

— Գ տիպ, փոփոխած, 31 նկարներով. անդ, տպ. Շարաձէի և Ընկ., 1900. 8°, 150 էջ։

Քննադ. Նոր-Դար 1903, թ. 16։

— Դ տիպ, 35 նկարներով. անդ. Աւրագատիպ Մ՝ն. Մալտիրոսեանցի, 1902, 8°, 144 էջ։

— Դիւան Հայոց պատմութեան. Դիւք Ա. Բ. 1780 – 1834։ Խմբագրեց Գիւտ Քահ. Ագանեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893. Մեծ. 4°, ւիթ + 326 էջ։

Դիւք Առաջին, Պատմութիւն Գեան և հինգ տարուայ 1780–1804։

Յովհաննէս Ա. Գիւտ։

Յառաջաբան։

Մասն առաջին

Վախճան Միհէն կաթուղիկոսի և յաջորդութիւն Տեառն Գէորգեան։

Մասն երկրորդ

Գ։ ա. Վախճան Գէորգ կաթուղիկոսի և ընտրութիւն յաջորդի նորուն։

» բ. Գիւտի եպիսկոպոս մահեղբարտար մնանէ ի կոստանդնուպոլիս, քննին գործիւնք միաբանութեան ամուսնոյն։ Իժ ալ եւս առ ի հաճին։

» գ. Երկին ժողով ազգային չքնաղութիւն կաթուղիկոսի, և որոշուին ի վերայ Ներգուզիմեան եպիսկոպոսի Նիկոմիդիայ։

Դ։ դ. Շմոմի տարաձայնութեան ծագեալ ի Գիւտի և ի Գաղատա եպիսկոպոսին։

» ե. Երթայն Գանիէլի ի կաթուղիկոսութիւն և Գիւտի ի պատրիարգութիւն ազգային ժողովով։

» զ. Արդեօք ընտրութեան Գանիէլի և Գիւտի, Յովհաննէս եպիսկոպոս, ոսկաթիճի Բարգուպիմեան և գլխաւորապէս դեսպանն ատաց ի ձեռն Գաղատա եպիսկոպոսի չմոմութեանն։

» է. Երկրորդ անգամ պատճառ խռովութեան լինել Գաղատա եպիսկոպոսին՝ որով պատրիարքն ինքն և Գանիէլ և յաջորդեն ի պատրիարգութիւն Յովհաննէս եպիսկոպոս և ի կաթուղիկոսութիւն Յովսէփ։

» ը. Վախճան Պետրոս պատրիարգի և յաջորդել Թէոդորոս եպիսկոպոսի գաղտու նորին յԵրուսաղէմ։

» թ. Գիւտի եպիսկոպոս Լյանէ ի Պոլսոյ հանդերձ պերաճի Փերմանին Յովսէփայ. և ազատութիւն Գանիէլի յաքսորանացն։

» ժ. Տեղաշարժութիւն Յովսէփայ գալ ի կաթուղիկոսութիւն. և վախճան նորին ի Տփխոհ. և նորին պարագային եղեալ խռովութիւնքն։

» ժա. Երկրորդ ժողով միաբանից և հաստատութիւն ընտրութեան ի վերայ Գանիէլի. և յայտնի բնդդիմութիւն Գիւտի վասն իւր։

» ժբ. Զհարգ յատաջանալն Գիւտի եպիսկոպոսի. մինչեւ օծանիլ նմա բուն գործութեամբ կաթուղիկոս։

» ժգ. Գանիէլ կասկածի մնալ ի Բալաքիա. երանէ հրովարտակ Աբդուլհամիտ Յաղնեանց Գիւտի և գործք ինչ Երփրեմեայ եպիսկոպոսի։

» ժդ. Շուտապի Գանիէլ երանել ի Բալաքիայ. և գործք Երփրեմեայ եպիսկոպոսի և Յովհաննու վեհապն իշխանի Երզիաբերեան։

» ժե. Գործք Երփրեմեայ եպիսկոպոսի. անկնու Յովհաննու պատրիարգի և յաջորդութիւն Գրիգորի Խամենցւոյ։

» ժզ. Անդադար հնարք Գիւտի կաթուղիկոսի և բռնութիւն իւր բնդդէմ կամաց միաբանից և վիշտք ատ նոսա իսկ ի նմանէ։

» ժէ. Պատգամաւոր զատրք դեպարդն, և վերատին ապատեին։

» ժը. Օծանն Գանիէլի ի կաթուղիկոսութիւն, և հաւատարիք Գիւտի կաթուղիկոսի ընդդէմ Գանիէլի։

» ժի. Պաշտպանի Գանիէլ կաթուղիկոս, իսկ Գիւտի յաւելու չհաւատանալ և դերծու գներս մօրուաց նորա։

» ի. Ռուս–պարսկական հակատամարտք և վատարանն Գանիէլի կաթուղիկոսի ի Պարսկաստան։

— Վերադարձութիւն Աբրահամ վ. Տաճեւացւոյ ի Լուսաստան։

Բ։ գրքի սկիզբը կը կարդանք էրկու խոսքին մէջ։

Հայոց Եկեղեցու կառավարութիւնն ապատր միտրինակ կանոնների չէ ենթարկուած. բնչպէս որ Հայ ժողովուրդը քաղաքականապէս բաժանուած է գանազան տերութիւնց մէջ, այսպէս էլ Հայ Եկեղեցու կառավարութեան համար ամեն մի երկրի մէջ կան այլ և այլ եզանակի սահմանադրութիւններ, որոնց էական և բնորոշ գծերը, հարկաւ, միեւնոյնն են։ Այդ սահմանադրութիւններից մինն է ատաջադրեալ Եկեղեցու կառավարութեան համար գծած «կարգադրութիւնքը», որի հիման վերայ ս. Էջմիածնում գոյութիւն ունի «Մինչհոգոր»։ Մակայն նախ քան 1836 թուի «կարգադրութիւնքը», ս. Էջմիածնում «Մինչհոգոր» գոյութիւն ունէր, որի ծագման և կազմակերպութեան հանգամանքները ժողովել եմ ներկայ աշխատասիրութեան մէջ։ Այս մի փորձ է Մինչհոգորի ծագման պատմութեան,

հիմնուած իսկական վաւերագրերի վերայ, որոնց բնագիրները ինձ մօտ են գտնուում։

Ներկայ տետրակիս մէջ պարունակուած է այնտեղ, որտեղից արդէն սկիզբն է առնում «Պատմութեան հաստատութիւնը», որի մանրամասնութիւնները յայտնի են գրականութեան մէջ։

Նովանդակութիւն Ր։ Դրքի։ Երկու խօսք։

Կառավարիչ ս։ Ժողով կամ Ինչհագոս։

Կ։ ա։ Ինչհագոսի սկզբնաւորութիւնը։

» բ։ Առաջնական ձեւակերպութիւն կարգադրութեան յազագս կառավարութեանց գործոց եկեղեցականաց հայոց ի Իոսաստան։

գ։ Յովհաննէս կաթողիկոսի ընտրութիւնը։

դ։ Յովհաննէս կաթողիկոսի և ս։ Լիմաճանի միաբանութեան յարաբերութիւնները։

։ Աւարտած է Ահակ–Մեսրոպեան մրցանակին 1892 թուի մրցանակաչաչխութեան ժամանակ։

Վէնագ։ Առաւելք 1893, թ։ 2754։ – Արձագանգ 1892, թ։ 117 մրցանակին առթիւ։ և Վէնագ։ 1894, թ։ 11, 12։ Այդ վէնագասութիւնը արտատպուած է հետեւալ Ի դրքի Յառաջաբանին մէջ, էջ Ը–ԻՐ։

— Վիլք Գ։ Սիմոնի կաթողիկոսի Ձիւտաստկատանը, կենսագրութեամբ և Յատկութեանցներով ու ծանօթութիւններով։ Հրատարակեց Վիւտ Փէ։ Ալ։ Խիֆլիս, տպ։ Մ։ Շարաձէ 1904։ Մեծ։ 4°, ՀՎՂ (196) + 892 էջ։

Յառաջաբանէն։ Սիմէոն կաթողիկոսը, տասնութերորդ դարու այդ մեծ մարդը, 1763 թուին Հայրապետական կոչումն ստանձնեց մեծամեծ ձգտումներով և ազգային–քաղաքական վերածնութեան անհուն յոյսերով և այդ յոյսերի իրականացման նուիրեց նա իր կաթողիկոսութեան ամբողջ ժամանակը։ Այդ մեծագին ս։ Լիմաճանեան լինելով պարտից տիրապետութեան ներքոյ՝ նորա միաբանութեան բարոյական և նիւթական կացութիւնը վերին աստիճանի աննպաստնձելի վիճակի մէջ էր, ուստի նա իր ապագայ չէնքը կառուցանելու համար բարեկարգութեան գործը ոկսեց հէնց նոյն իսկ ս։ Լիմաճանից. նախ և առաջ նա գտնեց թէ ինչ տեղեկութիւններ կան ս։ Աթոռում ազգային եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ, հաւաքեց եզած կաղապարները, դրագրութիւնները, հրովարտակները ու այլ գրուածներ և հաւատացաւ, որ մայր Աթոռում իր բուն նշանակութեամբ գիւան չը կայ, ուստի հէնց ոկզբից մի շարք կարգադրութիւններ արաւ թէ անցեալ կորուստների ի յայտ ածելու և թէ իր ժամանակուան անցքերն արձանագրելու համար։ Դա հրատարակեց Վաղարշապատի դրչին շարունակել այն գաւազանագիրքը, որ 1743 թուին սկսել էր Շամախեցի Յակոբ կաթողիկոսը, երբմիա Դպրատան յանձնեց ժողովել մի մատենի մէջ ս։ Լիմաճանի նուիրակութեանց թղթերի մասին եզած տեղեկութիւնները։ և ի մէջի այլոց պատուիրեց իր սպասաւորներից մէկին Յովհաննէս դպրին (ապա Իսահակ արքեպիսկոպոս Կիզիկացի), հետզհետէ արձանագրել մի տումարի մէջ, թէ ինչ գրութիւններ են ստացուում իր անուանը, ինչ բովանդակութեան կոնդակներ ու գրութիւններ է ինքը ուղղում այլոց և իրաքանչիւր վեմ ու ծանրակշիռ խնդրի մասին ընդարձակ ծանօթութիւններ ամփոփել նորաններում ի գիտութիւն ապագային։ Երթին տարի շարունակելուց յետոյ իր յիշատակագրութիւնը Իսահակը, ուելի դժուարին պաշտօններ ստանձնելով Մայր Աթոռում, այդ հոգսը յանձնեց Յովհաննէս վարդապետին, որ 6 տարի շարունակելով վախճանուեցաւ՝ յիշատակագրութեան գործը դարձեալ առաջնին թողնելով։

Այս վերջին տումարն է ներկայ հրատարակութիւնս։ Թէ ինչպիսի բազմահարուստ տեղեկութիւններով լի է այս յիշատակարանը ապագային եկեղեցական և նոյն իսկ շրջապատող ապգերի պատմութեան համար՝ թողնում ենք դատել րնթերցողներին, յիշենք միայն, որ այս գրուածքից մեզ հասել է Իմէոնի 17 ամեայ բեղմնաւորութեան միայն առաջին հինգ տարուայ նկարագիրը և այն ոչ լրիւ։ Ուրախ ենք սակայն, որ այս մատենաը յաջողեցաւ ապահով ժամանակի անդորձ կնրտից։

Նովանդակութիւն։

Ա. Կենսագրութիւն։

ա։ Մէծ դարու վերջին կէսը։

բ։ Տոհմաբանութիւն։

գ։ Ընդհանուր տեղը։ – Տարին։ – Անունը։ – Մանկութիւնը։ – Կրթութիւն։ – Միաբանը ուսուցիչ։ – Սարկաւագ ձեռնադրութիւնը։ – Միաբան ասարկաւագը Ընդկաստանի նուիրակ։ – Վերադարձ և վարդապետ ձեռնադրութիւն։ – Միաբանը կ։ Պոլսում և Ներսէսեան։ – Արտաքին տեսքը և բարոյական հերքը։

դ։ Եպիսկոպոս ձեռնադրութիւնը։ – Միաբան եպիսկոպոսը կ։ Պոլսի նուիրակ։

ե։ Վաղարշապատի մէջ Ազգային ժողովը։ – Իմէոնի ընտրութիւնն ի Հայրապետութիւն ամենայն Հայոց։ – Մեռելը։ – Քաղաքական արտաքին հերքը։ կ։ Պոլսի ազգային գործերի դժկամակութիւնն այդ ընտրութեան և հաստատութիւն տալը։

զ։ Իմէոն կաթողիկոսի շինարարութիւնը։ – Պարսպաշինութիւն։ – Վաղարշապատ գիտի եկեղեցին։ – «Փանջան» ապրիլը։ – Աւազանատունը։ – Խորոցի շինութիւնը։ – Աբեհարանի շարունակութիւնը։ – Տաճարի տանիքը։ – Ամարաստանց։ – Կաթողիկէի սիւները։ – Հնձան։ – Ընական գիտի վերաբնակութիւնը։ – Ագարակատնական գիտելիքն ցեղ ստանալը։ – Կարմրի նորոգութիւնը։ – Հրատաստանները։ – Թաղեցարանի շինութիւնը։ – Ինտարան։ – Ընդանիք։

է։ Կրօն իրակութիւնը։

ը։ Հայաստանի քաղաքական և բարոյական վիճակը ժԸ դարու վերջին քառորդին։ – Ազգանից կաթողիկոսական Աթոռի հզնաժամը։ – Խարսխել և Յովհաննէս հակաթոռ կաթողիկոսներ։ – Յովհաննէսի հաստատութիւնն ի կաթողիկոսութիւն և պատուով Վանձասար վերադարձը։ – Երկու կաթողիկոս ի միասին։

թ։ Ս։ Լիմաճանի անդրանիկ յարաբերութիւնը Ռուսոց պետութեան հետ։

ժ։ Կաթողիկոսութիւնը և փրանկ պատերները Հայաստանում։ – աղիմարմայր։ – Իմէոն կաթողիկոսը որպէս քաջ աշխարհական Հայաստանասէր ակնկեցուսթեան։

ժա։ Ս։ Լիմաճանի տպարանը։ – Թաղեցագրծարան։

ժբ։ Իմէոնը որպէս մատենագիր։

ժգ։ Իմէոնի գերը քաղաքական գործերում։ – Իմէոնը որպէս միջնորդ վրաց Հերակլ արքայի, Ընդանի ու այլ խանների ու փաշաների միջև։

ժդ։ Կ։ Պոլսի փոխանորդութեան խնդիրը։ – Մի յանդուգն առաջարկութիւն։

ժե։ Արարատեան երկրի քաղաքական վիճակը։ – Իմէոնի հիւանդութիւնը։ – Կարա վերջին օրերն ու վախճանը։

ժզ։ Վերջաբան։

Բ. Յիշատակարանը։

1763։

ա։ Հայախաչան։

բ։ Աթոռն իրակութեան Վէսորգ վարդապետի ապօրինաբար Առաջնորդին Կիւմրի շինանալու։

գ. Վասն Մարգարիտ սուտ գաւանանին և ընչից Խահակայ կոչմամբ կամիս զիկոսին։

1764.

գ. Վասն ընչից Խահակայ վարդապետի։
ե. Վասն բանագրեալ Աւետիանոս վարդապետի, առաջնորդի Խարբերդի և առաքելոյ վանից։
զ. Վասն նու իրակին Փիլիանու երկրի։
է. Վասն ստացման փերմանի արքային վեհիս։
ը. Ցազագս առարատութեան հրաշակերտ վանիցն արդ առաքելոյն Աւետիէ, և յետոյ սպանման Առաջնորդի նորին Յոհաննէս վարդապետին։
իզ. Ցազագս ներքինի Խոսրէնի Ջու գայեցս։
ժ. Ցազագս գանգատանաց դառաջնորդէ ս. Պետրոսի առաքելոյ Մատին վանիցն, որ ի Սասուն։
ժա. Այլ և այլք։
ժբ. Ցաղագս չար սովորութեան իմերիւ ազգին վրաց։
ժգ. Այլ և այլք։
ժդ. Ցաղագս նորոգելոյ զլարեկամութեան աէր ընդ Անտօն կամիս զիկոսին վրաց։
ժե. Այլ և այլք։
ժզ. Ցազագս գրեանց Մկրտութ ազգին։
ժէ. Այլ և այլք։
ժը. Խնդիր Հերակլ արքային և Անտօն կամիս զիկոսին վրաց առ արքային վեհն յազագս հին նու իրակին Հաշտարխանու Սարգիս վարդապետին։
ժզ. Այլ և այլք։

1765.

ի. Այլ և այլք։
իա. Գանգատ Խոսրով կամիս զիկոսին Ալիմամարու գչարահնար սեւագիրէ Աբրահամ կոչեցելոյ։
իբ. Այլ և այլք։
իգ. Ցազագս ընծայի Բաբայ խան բէկի։
իդ. Այլ և այլք։
իե. Վասն Աբրահամ ընդդիմամարտին ճչմարտութեան։
իզ. Այլ և այլք։
իէ. Բողոք ժողովրդականաց Վազախու գՅաքարիայ վարդապետէ առաջնորդէն Հազրատու։
իը. Հրաւիրէ Հերակլ արքայն զվեհն ի հարթանիս որդւոյն իւրոյ Վեսորկի Միրզային։
իզ. Այլ և այլք։
լ. Ցազագս կարգելոյ զոք վէքիլ ի Պ. Պոլիս։
լա. Ցաղագս կորստեան Ղանին խաչարաց։
լբ. Ցազագս դեսպանութեան Յագազ բէկի և Նիկողայ բէկին։
լգ. Ցաղագս կանոնական իզմիոյ առաքելոյ ժողովրդեանն Կարնոյ։
լդ. Ցազագս չինութեան եկեղեցւոյն Իսմայիլու։
լե. Խոսրով առ Ակմատ բէկ տէրն Խոյոյ, յանդիմանութիւն վասն ապօրինի վարմանց։
լզ. Վասն գրամի Բաղիշեցի Ֆրմր Յովհաննէս վարգապետին։
լէ. Վասն կախարդական արարմանց ոտրբ Կարապետի առաջնորդ Յոհան վարդապետին։
լը. Առաքելն գԻսա իմի վարդապետն ի Խիփիկ ի չնորհս որդեծին հարսանեաց սրբոյն Ներկելեայ։
լի. Գանգատ Սասնոյ առաջնորդ Ցաղագս իմերին վարդապետի ոչ զգուեցեր Պազատաար արեզակ։ Ցազագս ապօրինաւոր կամիս զիկոսացն Կղզոյ անից։
խ. Ցազագս գալոստեան Աստուածազոր Ակբոյին վերջոյ Հերակլայ երկիրս Կրեանու, ի Ս. Մարիամ ամի Հայոց ականու Հեթում մերում, և ի յառնիսի ամսեանն։
խա. Ցազագս գալոստեան ոսխասուրաց և օրհնութեան սրբոյ։
խբ. Ցաղագս մերկացուցանելոյ ի չնորհաց զՅովնան չարագործ գէտ Գլակայ վանից ս. Կարապետի և անաբժան գործոց նորին։
խգ. Ցազագս մոլորութեանց Յերապօլայ առաջնորդ Պետրոս վարդապետին։
խդ. Խոսրով յանդիմանութեան առ Կարապետ Դրիդորն մահտեսին Կիմիրկեանց։ Լ. այլ բանք։
խե. Ցազագս կարգելոյ զՄովսէս ի Պօլիս և ապօրէն իրակութեանց։ Վասն փօլիչային, զոր արար ի վերայ Պոլսոյ նու իրակ Ցատութեան վարդապետին ի ձեռն Մուսուրիկեանցն։ Լ. ընչից Խահակ վարդապետին, որ մերձեցեալ է ի իզմիոյ իշխանացն։
խզ. Կոչելն խանին գվեհն Կղրեան Խորհրդակցիլ ընդ նմա վասն անհնարին իրոյ Աւետեան քրդին։
խէ. Ցազագս առաջնորդին Աղրակերտ Պետրոս վարդապետին։ Ընդոծ վանեցւոց գՆու իրակ Պազատաար վարդապետէ։
խը. Ցազագս ոմանց հարկաւոր և համակից իրակութեանդ, այսինքն ս. Վասն Հաշտարխանու յՊետրոս Շահվերտի խանին գՄուզիզիմ առ խանն մեր, բանին Խոսրէ ապօրինաւոր կամիս զիկոսին. ը. Գալոստեան Յոհաննու բանագրելոյն. գ. Կոչումն խանին գարբաղան վեհն ի Խոսխոտիին. գ. Գալոստեան ոմանց ոչ խաւսուրաց. է. Վենդանու Հին Ցատիայ նու իրակ Պետրոս վարդապետին. զ. Վասն Խանին ըստ խնդրոյ Շահվերտի խանին, տալ Խոսրէին գհրամանն կամիս զիկոսութեան. է. Վասն Ձակմանին Յոհաննու և կարգելոյն նու իրակ երկրի վանայ. ը. Խնդրելն արքւոյն վեհին գնու իրակին կարնոյ. ժ. և առաքելն ի խնուս գնու իրակ. ժ. Վասն փօլիչուից ինչ. ժա. Իրելոյն պատասխանեաց Հզիմոց տահկացն վանայ. ժբ. և խնդրելոյն որբւոյան վեհին գՄուզիզիմ նաւ իրակ վանայ։
խի. Ցազագս գնալոյ վեհին Կղրեան ի տեառն Հին խանին։ Կանգատ զապօրինաւոր կամիս զիկոսէն Կղզոյ անից Խոսրէէ։
ծ. Ցազագս գալոստեան Յովհաննիսի կամիս զիկոսին Կանձասարու ի սուրբ Կիժոյս առ ոտս սրբազան վեհին և օրինաւ խնդրելոյն գիրաւունս։ Լ. որ ինչ առ այս անցից և իրակութեանց. և գրեցեալ Հզիմոց։
ծա. Կարձեալ պատուէր ի Շամախի և ի Շրուան վասն ապօրինաւորին Խոսրէէի, մի ընդունել գնա և գժոզովարարս նորին։ Լուտ ամին և ի Հաշտարխան, որ սրբոյ Կիժոյս է Հեմ։ Լ. յազագս այլոց իրակութեանց։
ծբ. Կարձեալ յազագս յանից Խոսրէէին ապօրինի, և գրելոյն դարձեալ Կանձասարոյն գիմոզիմ առ սրբազան վեհն լրութեան բանից։ Լ. Շահվերտի խանին գրելոյ առ սրբազան վեհն գիմոզիմ, և առ խանն, և յղելոյն գայս։ Լ. երիմն Զաքարիա վարդապետին ի Վանանձայ։
ծգ. Ցազագս յղելոյ սրբազան վեհին զարքունական ֆիրմանին ի Սկսկեցիայ ի ձեռն Սարգիս և Գրիդոր վարդապետացն, վասն Սկսիմարմայիցն պզծոց, և եկեղեցացն, և աքսորելի սեւագլխացն։ Լ. այլ բանք։
ծդ. Կարձեալ յազագս Խոսրէէին ապօրինի բան, և պատասխանի Հզիմոյ Շահվերտի խանին. և յորիցն ոչ։ Լ. առ Զաքարիայ վարդապետն յետոյ։ Լ. առ Հնարակ Աբրամն։
ծե. Յազագս ի քաց կացոյցն Խոսրէէին ապօրինի ի ոտրբ Կիժոյս գալոյն և ի Կանձասար գնալոյն, և հակոյցն իրաւանցն ի կողմն Յովհաննիսին Սասունցոյ կամաց։
ծզ. Վերստին առնուլն գիշխանութիւն և զպատիւ կամիս զիկոսութեան ի սրբազան վեհէն, Յովհաննիսի որբազան կամիս զիկոսին Հզիմոյ, և հոն փոխոխ վերագառնալն և հաստատելն Կիժոյն առ բրի Կանձասար։

1766.

ծէ. Այլ և այլք։
ծը. Ի Հաշտարխան ի կողմանէ կանձասարցոցն դար-

ձեալ պատուէր, և այլ եւս բանք, և պատճառք ոմանց ի[մ]ոց ի[մ]ոց։ Ի՛ այլ բանս։

Ա[մ]. Վասն Ա[մ]իւրգիայու Ա[մ]իսեարմայիցն գարձեալ ի[մ]իմպրու[մ]իւնք։

Կ. Կարդէն Պոլսեցոցն գնարանդ վարդապետն վկրիլ սրբոյ Ա[մ]ոռայ, և յղեն գ[մ]իրսագան Տէրունեան[մ]իւնն, և վասն Ա[մ]իսեարմայից։ Ի՛ այլ սոյնպիսիք։

Կա. Կարձեալ ի՛ Հաշտարեան ի[մ]ուգի՝ յաղագս կարի պագու[մ]եան նոցին ի սրբոյ Ա[մ]ոռայ, և վասն Գանձասարցոցն մեզադրու[մ]իւն, և այլ եւս առ այսոսիկ նմանապիսեաց բանից։

Կբ. Կաւատրէն Պոլսեցոցն գրովանգակ խնդիրս սրբոյ[ս] վհկին, զորս գրեաց առ Նոսա ի Յուլիսի և ի սեպտեմբերի իմ յղեաց, և խնդրէն գմխիթա[մ]արու[մ]եան, զսէր և գօրհնու[մ]իւն, և զայլս ոմանս խնդիրս։

Կգ. Ա[մ]ա՛ս եւ ցաւագանել խարհել կաթողիկէսպակին Ա[մ]ղանից գլրու[մ]իւնն, և արգանեղն գՀոն ի Հերակլ Ա[մ]բոյն։ Ի՛ առաքէն սրբոյ[ս] վհկին այսր աղագաս գտեղապահ Մ[մ]կրտիչ վարդապետն առ Ա[մ]բոյն, և բանագրէն գչիսթաբէչն բաս արժանւոյն։ Ի՛ այլ բանս։ Գկէն սրբոյ[ս] վհկին գԱ[մ]աչնորդ ի Կարս վերանա՛։

Կդ. Կիրէն սրբոյ[ս] վհկին գկանոն ի յամենայն աւգիս, գոնա սրբոյ Լուսաւորչին և սրբոց Ա[մ]աքայոցն ի[մ]ադէտի և Ընտրեալ պիսկոպոսի առնել կիրա[մ]կէ։ Գնա՛ և պատասխանիք ոմանց ի[մ]իմ[մ]ոց, նարդեանա՛ ի Պոլսոյ եկելոց։ Ի՛ այլ բանս։

Կե. Հաշտին սրբոյ[ս] վհկին ընդ խանին, և դառնան ի սուրբ Ա[մ]ոռա ի յիշուհատու ի մայիսի վի՛։

Կզ. Կարգելն սրբոյ[ս] վհկին գԿարդինեցի Կարդիս վարդապետն և գՊապատասցի Գրիգոր վարդապետն ի նուիրակու[մ]իւն կարեալ և Կաղատիոյ, և լսով նոցին ի կարսին։

Կէ. Խնդիր յայսպէս Ա[մ]կնոցդ բանագրելոցն ի յարձակիլ, և բացատու[մ]իւն առ այն, ըստ որում էր անապատեն անգէն արձակիլ։ Ի՛ այլ բանս։

Կը. Շինու[մ]իւն Պօշայ վանից, և հաստատին Պիտրոս վարդապետին Ա[մ]ղաչնորդու[մ]իւն կարեալ։

Կի. Հասանելն Յուհաննէս կամուդիկոսին ի Վան, Ձասար։ Ի՛ գնալն չիսթաբէչին ի Խոխիկ և դառնալն անտի ունայն ի խնդրոյն։ Ի՛ այլ բանս։

Հ. Պատասխանիք և պատճառք ի[մ]իմից ինչ որք գրեցան ի Ցմիւռնի, և յաղագս մեծի չարժին որ եղեւ ի Պոլիս։ Վասն Ցուդայեցի Աբեղայի վարդապետին ի սուրբ Ա[մ]ոռա ի Ձեռնադրիլ եպիսկոպոս, և ի[մ]ուգիք ի Քեալանիճար Ա[մ]արգէն, որք յաղագս նորին և այլոց որպիսու[մ]եանց, և կատարիլն նորին գինդիր սրբոյ[ս] վհկին, որ յաղագս Ա[մ]ատրեա կոչեցեալ տեղոյն։ Ի՛ վասն ասելոցն սրբոյ Ա[մ]ոռայ որ ի խաւրվիլ և այլ բանս։

Հա. Յաղագս մեծի չարժին որ եղեւ ի Պոլիս, մխի[մ]արու[մ]եան առ ժողովուրդն, և վասն իրակա[մ]եանց ինչ։

Հբ. Կրնէն Պատրիարգին Կաստանդնուպոլսի գիմումն առ սրբազան վհկն վասն չարժին որ եղեւ անդ։ Ի՛ գալստեան ուխտաւորացն։ Ի՛ այլ բանս։

Հգ. Ա[մ]արտ Հինէչին խանին Շրուանու և սրբոյ փաթահ խանին ընդ Շահվերտի խանին Գևանհայոյ։ Կոչելն Շահվերտի խանին գյակիմն յօղանու[մ]իւն իւր։ Հաշտա[մ]իւն նոցին և գիմելն լեկզեացն յերկիրս մեր ի յաղագս ասելոյ։ Ի՛ ասարելն գքեօլանին, և կատարիլն ի քաղքն մեկիք Ըստա[մ]փոլ և որ ինչ առ այսոսիկ իրակա[մ]իւնք։

Հդ. Յաղագս խորդու[մ]եանց ժողովրդեանն Հաշտար խանու և Ա[մ]աչնորդի նոցին առ ոտս սրբոյ Ա[մ]ոռա։ Ի՛ գրելն սրբազան վհկին գիմումն առ Ա[մ]ուսաձայոր հնազանդ[մ]իւն Ըստա՛։ և յղելն գԻսա իմ վարդապետն ի Հաշտարեան։

Հե. Յաղագս իրակա[մ]իւն կամուդիկոսացն Ա[մ]ուսանից, և վասն նոցին անցից։

Հզ. Յաղագս ժամատարին որ եղեւ ի Ըսկյագիա և խնդրելն ժողովրդեանն գարձ[մ]իւնս։ Վասն ուխտաւորացն Յամիմայ։

Հէ. Գկելն որպսան վհկին գՉաքարիա վարդապետն ի կարին վասն փոխցային։ Ընդ որում և այլ հնդիմիր գրեցան։ Տալն սրբազան վհկին գնձանգնալ նուիրակու[մ]իւն երկրին Ըսկյագիոյ Ա[մ]էրիկայի առաջնորդ Չաքարիա վարդապետին։ Կարձեալ յաղագս փոխցային ի Ձեռն մահտեսի Մովսէսին, ի Կոլկաս վարդապետէն։

Հը. Վասնկ Շահվերտի խանին, և առարա՛ն տան նորին, և որ ինչ առ այս անցք։

Հի. Կայն Ա[մ]կնակ Ա[մ]աչնորդ Մարտիրոս վարդապետին ի սուրբ Ա[մ]ոռա հանգերձ միով բանագրեցու[մ]ով. և գարձն նորին առաւ անհաստատ, և ի[մ]արդ միաւորու[մ]եան։ Գկկն սրբազան վհկին գՊապատասար վարդապետն ի կարս, վասն պատրաստու[մ]եան և կարգադրու[մ]եան Պօշայ վանիցն, և գրելն այսր ազագաս գի[մ]ումդիմս։

Ա. Գկելն որպսան վհկին գԽոխիկ Ա[մ]աչնորդ Չաքարիա վարդապետն գնաս ի Խոխիկ, նորոգ Ա[մ]աչնորդու[մ]եամբ և նուիրակու[մ]եամբ ամենայն երկրին վրաց։ Կայն Մուշաղբիւրցի Տէր Յովհաննէսին, և վասն գրամաց և ընչից իրիք առ ուեր ալահանն նգելոց, որ ի Կայսգիա, գի յղեսցէ ի սուրբ Ա[մ]ոռա։

Ձա. Պատասխանիք ի[մ]իմից ոմանց Եկելոց ի Պոլսոյ և ի կարնոյ, որք յաղագս փոխցային, և այլոց բազմաց հարկաւոր որպիսու[մ]եանց։

Ձբ. Ի կոմանէ Պօշայ վանիցն գարձեալ՝ ի կարս առ ժողովուրդն, և առ Պատրաստաւոր վարդապետն, որ յատակ քան զայս անգ չգնացաս։ Պատասխանիք ի[մ]իմից ինչ։ Յաղագս փոխցային և այլ բանից։

Ձգ. Ընդունելն սրբազան վհկին յաղագս բերելոյ գսպագրական գիրս ի սուրբ Ա[մ]ոռա։

Ձդ. Տալն որբազան վհկին գժողովարարու[մ]եան կանոնակ Չուդայեցի Ա[մ]եանիք վարդապետին։ Գալան վանից սրբոյն Ներսիսեանց որ ի Մշոյն։ Պատասխանիք ի[մ]իմից ինչ յաղագս փոխցային։ Ա[մ]բաստանու[մ]եան գանագրելնալ բարային։

Ձե. Կատնալն Ընդհանար վարդապետին ի սուրբ Ա[մ]ոռա, և վերստին դարձու[մ]եանն գնա սրբազան վհկին ի ժողովու[մ]ն խնուսէրի վասն Պօշայ վանիցն, և յսժանգակ[մ]իւն Ա[մ]աչնորդ Պետրոս վարդապետին։ Գալան վանից սրբոյ Կարապետին։

Ձգ. Կանուն սրբազան վհկին գժողովարարու[մ]եան կանոնակն Չուդայեցի Ա[մ]եանիք վարդապետին յետոյ։ Գալան իրակա[մ]եանց փոխցային։ Տալն սրբազան վհկին գմխամտու[մ]եան ի[մ]իմից Ա[մ]ատրեացի Ա[մ]կնարին գալան սրբոյ Ա[մ]ոռայ այգոյն, որ է ի խաւրվիլ։ Գալան քարահատից առ Չաքարիա վարդապետն ի Խոխիկ, և ի պատասխանի ի[մ]իմից։ Գալան հնդկաց նուիրակ Յովհաննէս վարդապետին, շնորհակա՛ու[մ]իւն ի Կաղդատ և ի Կայսգիա առ իշխանս ոմանս։ Գալան Չուդայեցի խօջա մայոր դրամին, որ ի սուրբ Ա[մ]ոռա էր հասեալ, և ապագան Ներսիսեանի Յարու[մ]իւնն եկեալ խրնդրէր։

Ձէ. Գալանկ ախթարմայիցն քաղաքին Տիգրանակերտ առաւ ի փաշայէն տեղոյն, և առգ ինչ նկատու[մ]իւն ժողովրդեանն հայոց։ Ի՛ մխի[մ]արու[մ]իւն և ասատ վասն որինապանգու[մ]եան։

Ձը. Յաղագս կանոնական ի[մ]իմից, զոր գրեաց սրբազան վհկն յաղագս ոմանց յատաչացելոց անկարգու[մ]եանց, որք գոռանկին յինկնեցիս մեր։ Ի՛ վասն սրբոյ կարապետին որ ի Տարսն, և այլոց ոմանց իրակա[մ]եանց։ Գալան փոխցային իրիք, որ արարաւ ի վերայ Չաքարիա վարդապետին ի կարին։

ձիւ. Յաղագս Իմաստարիս կոչեցեալ տեղւոյն, Յու-
դայեցի Աւետիք վարդապետին, և չիչ Խորէնին
Աղտանից, ի՛ր ի Չուղայ գինւոյ գրեցաք։ Ուստի
Ալշամանին դարձեալ, և շնորհուեցաւ նորին Առաջ-
նորդ պետրոս վարդապետին։

ղ. Ի Ղողովնի Աբբային Հերակլայ գալոստեան հայեցո-
մի տեղի ի միջոց տահկացւո, և դայուստ ունայց
Խրիմիգեցի ուխտաւորաց, և ուստի չկարացին
գրել սրբոյն վհին ասս Աբբային պատ ինչ։ Ինո-
դոլիին տալն սրբոյն վհին Աստուածատուր
քահանային Դեղունցոյ, որ է ի յերկիրն Վա-
նայ։ Ի հարկին գնա բերել պէրագայոքարինս
ուստի սրբոյ Աթոռոյս։

դա. Յղեն սրբոյն վհին պղանհնեցի Դրիգոր
վարդապետն, Աթոռակալ Տէրութեան
կոլիին ասս Ժողովուրդս Հայոց, որք բնակեալ
էին ի Պանդահար և ի Քեսարու, և յայլ երկիրս
այնց կողմանցն։ Ի բաց լինին Պետրոս վարդա-
պետին Աթոռակալութենէն Պրչայ վանից, և կար-
գեն սրբոյն վհին պետապատար վարդապետն
Առաջնորդ նմին։ Ուստի և ուսումնչու նու իրակ
վարդապետին, և կարգին ապատաւորի նորին Մի-
նաս վարդապետին փոխանակ նորին նու իրակ, և
որ ինչ ասս այլ բանք։ Իսկ և յաղագս փոլիցայա-
կան բանից, ի Կարին և ի Պոլիս լծուցեալ ինչ։
Ի Կարս ասս Պարարէկն վանն բանից տախտա-
կացն։ Ուստանկ Աստեփաննոս վարդապետին, Առաջ-
նորդին Բարգուպիճեանի առաքեալ։

1767.

դբ. Յաղագս անընդունակ լինելոյն չխարէլին ի ժո-
ղովրդենէն շրուանալ, և ընդունելոյն Աթոռակալ
պետն շահաբեր յիւսակ պէտէն, և բանադրին
խոտակիչս։

զգ. Կարգելն սրբոյն վհին զարթող Նախավկային
Առաջնորդ Իրիգոր վարդապետն նու իրակ Խար-
վիպա։ Ուստն փոլիցականն բանից ի Կարին, ասս
Չաբարիա վարդապետն և ասս այլս, և վասն Ակ-
նեցոց վհոյն, և այլ մանր բանից։ Պատահանիւք
ելոյ ի Կարս, և պատուէրք Պատրիարքական
վարդապետին։

զդ. Յղեն սրբոյն վհին գմահուանէ Յովհաննէս ի
Աթոռակալ Աբբայական փիրմանաս, վասն Ախ-
ցեցոյ գրոյ անգ դոյնն։

զե. Խնդրելն կարգալ փաշային գլուխն։ Ի վասն ի
Կարս եղեալ Աթոռակալին, և փախուցեալ Պե-
տրոս վարդապետին, և այլ եւս մանր բանից։

զզ. Յղեն սրբոյն Հերակլայ գրեալ սրբազան վե-
հին։ Ի վասն Յովհաննէս կաթողիկոսին, և դա-
պահեցոյն։

զէ. Խոտաւանի Մահմուտանցոյն, գալ ի գարնանն,
և գոնեագրուեան իւրեանց քերել։ Աւրհնուեն Ակ-
նեցոյ բանադրեալ Դրիգորին։ Տալն սրբազան վե-
հին իհարապով զգայն սրբոյ Աթոռոյս որ ի Խար-
վէզ, Խարփիսեցի Միրզայ Շէֆու որդի Միրզայ
Ասփան, և տալն նորին գհետարանամայ, և ի սրբ-
բազան վհէն առնուն գշարժնամայ։ Գալոստան
Կարսոյ փաշային Ասատիին, վասն բրնձին։ Ա
Ղազիկոյ նու իրակ Էջմայ վարդապետն Թոռ-
նեցոյ գնալ ի Պարսս։ Գալոստեան Ղարաբաղայ
Ասատիին, և

Քանանն ի յԱխլցխայ վանն Ախթարմայիցն։ Լիկա հասաւ ք, ընդ կաթսայիցի ուխտաւորաց։

ՀԺ. Պատառխանիչ Հոգւոյն ինչ ի Ջմիւռն, ի Պոլիս և յԱմասեդրատ, և քաղաս տեղիս վանն զանազանից որպիսութենանց։ Աս մեկրնցի մէկիկ Անդրէասն, վանն կուակի իրիք։

ՀԺ. Աս Զանկլի գեղականն ասատ, որք գապաստամբ Պետրոս պետն կամէին անդ տանել տալ։ Աս Աւդի բէկն և առ այլս, վանն ապուռամբ Պետրոս պետին։ Աս քաղիշեցիսն, վանն խանին իրեանց, որոյ վանն ինդրեալ էին դիվերման լսելոյ տալ։

ՀԺ. Աստաբէն արքազան վեհին զՋաքարիա վարդապետն կազդուրանցի ի նուիրակութիւն կատարելոյ, և որոչէն զնու իրակութիւնն գան լսելոյ վիճակացն ուրոյն լիցի նու իրակ, և միայն քաղաքին ուրոյն. յոր այժմ Ջաքարիա վարդապետն յղեցաւ։ Ընդ որում գնացին եւս նու իրակունք Աղուանից և ի խոխաի։ Ի։ Արդիսն եւս ընդ առցաւ։ Աս գանձապետն Ջամշայ և առ նու իրակն, ի ձեռն ուխտաւորաց։ Աս խորհրդոյս Աստաւածածնի Պողոս վարդապետն, և եկաւ հասաւ ք ընդ ուխտաւորաց։

ՀԺ. Աս մահտեսի Քանանն ի յԱխլցխայ վանն Ախթարմայից։ Ի։ առնէին զՄինաս վարդապետն Աստաւծնոյ Ղուշայ վանից։ Փոխցայ արար որպատան վեհն ի կարին ի վերայ սարեսրին։ Աբձակուծ Ճեացորդ բանադրեցոյն Ակնայ։ Ի։ Ծնողի առ Ի։ գոհիդ նու իրակ նայսի վարդապետն։

ՀԺ. Աս Հերակլ Աղբայն, և առ Քովհաննէս կաթողիկոսն և առ այլս վանն բանից ինչ։ Յղեցին աբբրատան վեհին զվնազդասար վարդապետն ի նու իրակու թիւն վանայ։

ՀԺ. Աս Հասիմ խանն Ղախիզեանու վանն Աստաւպատաս։ Աս Մշոս Մախասատ բէկն վանն Ախթախին, և առ բազդասար վարդապետն։

Գ. Յաւելուած և ծանօթութիւնիւն

ա. Յաւելուած. — Քիչատակարան յայսմաւուրի մերոյ եգելոյ ի ա. Աստ. եկ. դեղջ վաղարշապատու։

բ. Յաւելուած. — Ա. Լիմասնի նու իրակութենանց թիւերը։

Կրանօթութիւններ 1–61։

Քնագ. Աբեւելք 1895, թ. 3408։ — Աբժագանք թ. 12։ Այն Գ գիրքը եւս արժանացած է Մրցանակի։

— Վիրք Գ. Կուիկաս կաթողիկոս 1780–1800), Յաւաջաբանով, Յաւելուածներով և Ցանօթութիւններով։ Հրատ. Գ. Աւագ Քահ. Ակ.։ Մի լուսանկար պատկերով և մի վիմատիպ կոնդակով։ Ալնուատոհմ Լուսիանոս Ե. Թումանեանցի Ցառաքով։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1899. ԿրԹ + 804 էջ։

«Պարսկաստանցի Թումանեանց Բարեւտհմիկ Գերդաստանի Աւժանաւոր Ջաւակ Լուսիանոս Խաչատրեան Թումանեանցին հրատարակէտ սրբատուով նուիրուած է Գ. Ա. Ք. Ագանանց»։

Բովանդակութիւն. Յաւաջաբան։
Ա. Կենսագրութեան փոխարէն։
Բ. Կոնգակներ։
1780–3, 1791–1800։

Գ. Յաւելուած և ծանօթութիւնիւն

ա. Յաւելուած. Յիչատակարան Կ. Վ. Շահնազարեանցին վերագրած։

բ. Յաւելուած. Գուկաս կաթ. առ Ջաքարիա պատրիարքն։

գ. Յաւելուած. Տեղապահ Մինաս արքեպիսկոպոսի գրութիւնը Մոլարեմի խաչեաց գիպի խոտով բէկին։

դ. Յաւելուած. Ա. Լիմասնի միաբանութեան գրութիւնը Հերակլ արքային։

ե. Յաւելուած. Սիմեոն կաթողիկոսի կոնդակ Կ. Պոլսի հայազգի հասարակութեան Ջաքարիա պատրիարքի հաստատութեան վերաբերեալ։

Նկարներ.

ա. Գուկաս կաթողիկոսի լուսանկար պատկերը։

բ. Գուկաս կաթ. վիմատիպ կոնդակը։

Այս գրքին առնիս սեւ յաղորդ և դրքի Յաւաջաբանին մէջ Մատենադարանի Ամիրեանի նամակը։

— Գիրք Ա. Գանիել կաթողիկոս (1800–1808). Ցառաջաբանով, Ցաւելուածներով, ծանօթութիւններով և մի վիմատիպ նկարագիր կոնդակով։ Հրատ. Գ. Ա. Ք. Ա.։ Տպագրեալ ծախիք ևկեղեցւոյ Հայոց ի Պետերբուրգ։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Ալօյնեանցի 1902. Կրթ + 684 էջ։

«Դուէր Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցւոց և Լազարեան Հիմնարկի հիմնադիր մեծանուն Յովհաննէս Լազարեանի Յիշատակին»։

Բովանդակութիւն.

I. Ինքնագիր վեհատիպ կոնդակ Գանիել Կաթողիկոսի.

II. Ցառաջաբան.

III. Նիւթերը (կոնդակներ և Գրութիւնք).

1799

ա. Թուղթ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի առ Յովսէփ եպիսկոպոս Արղութենանց։

բ. Մահտեսական Թուղթ ի միաբանից սրբոյ Աշտարակայ և յերկրականացս առ կաթողիկոսութեան և առ այլս վանն նոր կաթողիկոս ընդրելոյ։

գ. Թուղթ ի միաբանից սրբոյ աշտարակայ առ Պատրիարգն Պոլսոյ, Գանիել արհի եպիսկոպոսն. Ցանդուցեալ վախճանման Տեառն Գուկասայ սրբազան կաթողիկոսին. և հրատ. Ինքեան գալ ի կաթողիկոսութիւն։

դ. Թուղթ միաբանից Ջմիւռնոյ առ Գաբրիէլ եպիսկոպոս։

ե. Թուղթ ի միաբանից սրբոյ աշտարակայ առ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն կոստանդնուպոլսեցիս, որ յետ վախճանման Տեառն Գուկասայ սրբազան կաթողիկոսին ի Սինոդոսին ընտրութեան, արժանի համարեցաւ և սա կաթողիկոսութեան, ասացին վասն կասկածանաց ոմանց, ոչ եղեւ համաձայնութիւն գրել զանունն ի մահտարին որ առաքեցաւ ի կաթողիկոսութիւն։ Այլ յետ աւուրց ի Թիֆլիզ մահտեսի և Թուղթ եկին, որք յարդարել էին և գնել, և միաբանութիւն մեր, ի վերայ առաջին մահտերին, ղերկրորդ մահտեր գրեաց առնեալ Գանիել Պատրիարգին, և Յովսէփայ Արք եպիսկոպոսին։ Վասն որոյ և գէպ եղեւ այս Թուղթ հրատարակութեան առնել ինքն Յովսէփ արքեպիսկոպոսն գրել։

զ. Գերյարգելի ի Քրիստոս սիրեցեալ եղբօրդ մերոյ Տեառնգ Գանիէլի Աստուծարան վարդապետի, սրբազան Արք եպիսկոպոսի և հոգեկոչ Պատրիարքի մեծիդ Պոլսոյ բազմաքաղցր ըղձալի մատուցանեմ ղողջոյն և ղաեր տիրական։

է. Թուղթ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի առ իշխանապետս Հայոց Կ. Պոլսոյ։

ը. Տեառնդ Մինասայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի և Աստուածաբան վարդապետի։

Թ. Թուղթ Յովսէփայ Արքեպիսկոպոսի առ սրբազան Ներսէս Արքեպիսկոպոս։

ժ. Ի Քրիստոս սիրեցեալ եղբայր Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս և Աստուածաբան վարդապետ։

ժա. Երջանկազարդ եղբօրդ իմոյ տեառնդ Գանիէլի սրբազան Արքեպիսկոպոսի, Աստուածաբան վար-

դապետի պատրիարքի մեծիդ Պօլսոյ, նաեւ բարեպաշտ եւ պատուաւոր իշխանաց եւ Ամերիկից ազգի մեծաւ, ողջոյն եւ օրհնութիւն ցանկամ։

ժը. Կ՚ամակ Յովհէփ արքեպիսկոպոսի առ Յովհաննէս Իշխասպարեան։

ժդ. Խուզիմ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի առ Կարապետ վարդապետ։

ժդ. Խուզիմ Մահսերական առ Դանիէլ Պատրիարգն Կոստանդնուպօլսոյ եւ համայն իշխանաւն եւ արուեստաւորն, ի պատասխանի բազմակնիք թղթոյն նոցա վասն սեպագահութեան Մինասու արքեպիսկոպոսին։ Յանձնառութիւն հնազանդ գոլ նմա յամենայնի, եւ շնորհակալութիւն յայտագր խոստման նոցա, ի լաց ցրել զանաստուած խորհուրդս մնասակար անձնրնծայից ի գահս որուիլին եւ խնդիր գարձեալ վերստին, զի վերադրեալ պատրիարքն եկեսցէ ի կամուրջիկոս։

ժե. Խուզիմ Միքայէլից Լչմիածնի առ Պատրիարգ կ՚Պոլսոյ։

ժզ. Խուզիմ Մինասու Արքեպիսկոպոսի առ Դանիէլ։

ժէ. Խուզիմ միաբանից առ Դանիէլ։

ժը. Խուզիմ բնդունելութեան եւ հրաւիրանաց առ Յովսէփ Տիրակոչ սրբազան կամուրջիկոսն ի Հաշտարխան ի պատասխանի նմին։

ժթ. Խուզիմ նրկրորդ առ Յովսէփ կամուրջիկոսն ի գործակալաց սրբոյ աթոռոյս յիշոյն յատաջ գրեալ նմին սրբոյ աթոռոյս եւ խնդիր ստիպաւ անյապաղ գալ ի տուրբ աթոռս։

ի. Խուզիմ Յովսէփ կամուրջիկոսի առ Կալսար։

իա. Խուզիմ Ղորղորդ ի միաբանից սրբոյ աթոռոյս առ Յովսէփ Նորակոչ սրբազան կամուրջիկոսն յաղագս գալոյ հաստանելոյ աստ ի մեծէն Պօլսոյ արքունական փերմանին եւ բերելոյն եւ համահաւատութեան մահսերին, ձեռամբ Գաբրիէլ արհի եպիսկոպոսին. եւ խնդիր առ ի շուտով գալ։

իբ. Խուզիմ Յովսէփայ առ Գաբրիէլ եպիսկոպոս։

1801

իգ. Խուզիմ Պատրիարգին Պօլսոյ առ Ֆ. Կնորինն։

իդ. Խուզիմ դարձեալ առ Յովսէփ Նորակոչ կամուրջիկոսն, ի պատասխանի նմին ընդ նորա ընդ կարապետ վարդապետին յղեցելոյ. հանդերձ յիշատակութեամբ յատաջ յղեալ նմանց մերոց։

իե. Խուզիմ Գրիգոր վարգապետի առ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս։

իզ. Որինակ նմին ի մերից եպիսկոպոսաց միաբանից որոյ Լչմիածնի գրեցեալ՝ առ սրբազան Եփրեմ Արքեպիսկոպոսն և Առաջնորդն Իւսասատանու հայոցս ազգի, որում և հրաւիրին խընդրանաք հաճել ընդ առաջնորդութիւն Իւսասատանի։

իէ. Ի Հաշտարխանու հոգեւոր կանոնիստրէն հայոց հրամանաւ առ Կոստիս հայոց հոգեւոր կառավարութիւնն։

իը. Որինակ երկրորդ նմին չորեքին եպիսկոպոսացն, գրեցեալ առ սրբազան Եփրեմ Արքեպիսկոպոսն և Առաջնորդն Իւսասատանու՝ հայոցս ազգի. որով ծանուցանէ կըմրդնու նմին նմին՝ որ առ նոա՝ Հայրապետութեանց ի ձեռնադիր կուրհեղին զոր խոսքեսութեամբ առեալ խայտառակեցեալ են։

լ. Խուզիմ միաբանից ս. Լչմիածնի առ Գաբրիէլ եպիսկոպոս։

լա. Ամենազօր ամենասպորհամբ ինքնակալ մեծի կայսերն Ալէքսանդր Պաւլովիչի՝ լուսափայլ կալ ծիեսորիչ կնորին մեծաշուք Լնեորալ և ժզլենների դուքսնուհի։

լբ. Խուզիմ Կիրիգոր վարդապետի առ Յովհաննէս պատրիարգ, յորում պատուէր պատաղին ոկզրմանս չարութեան իւրոյ։

լդ. Ընդառաջ կնսակարարութեան Յովսէփ Կամուրջիկոսին ինձ Ամենայն եպիսկոպոսիս որ խաստովանակայր նզէ նմա ի խիղիկ քաղաքիս ի ժամ մահու։

լդ. Գերբնաւոր առաջնորդիդ մերոյ ընդհանուր հայոցս Իւսատատանու և ծայրագոյն նոր իրակի արլոյ գահոյն միածնիցի Տնաան Լչփրեմի սրբազան արհիապանծ եպիսկոպոսիդ ի Հաշտարխանու հայոց հասարակու հինակ։

լե. Հաջի Բարայի Խուզիմն է որով գրգռէ զդատիչն առնել վաղվաղակի զոր ինչ առնէցին իցէ, յորժամ Կայսր և Սուբհաննոս վարդապետքն տանկսին անդ ի կարին ապատէին դալոտեան Գանիել սրբազանին յԱրդկիոյ։

լգ. Կանիել կամուրջիկոս առ ումանս ազգայինս։

լէ. Հայր սուրբ և այլ գանազան մուտց ապրատելի լսանք և պատուհիին. զորս կամիմք յայտնել սրտի ձեռանդ։

լը. Գանիել կամուրջիկոսն առ ազգայինս ոմանս։

լհ. Խուզիմ Գէորգ Աղայեկովի առ կարապետ վարգապետն։

խ. Խուզիմ Շուլավերցի Թադէոս վարդապետի, զոր գրէ առ Գաբրիէլ յաղագս կամուրջիկոսութեան. և համառոտ պատմութիւն անցիցն Պօլսոյ։

խա. Պղլատու և Մոլդովու հաստատութիւն առ Յովհաննէս, Մինասու և Յովակիմ ազգայն Լղիազարեան։

խբ. Խուզիմ Դանիէլ կամուրջիկոսի առ Կալսարն Իւսաց Աւէքսանդր Ա։

խգ. Խուզիմ միաբանից ս. Լչմիածնի առ Հաշտարխանցիս. եւն։

խդ. Խուզիմ Յովակիմայ Աղաջաբեան առ հաստատութիւնս Աստրախանու. եւն։

խե. Գանիէլ կամուրջիկոսն առ Եփրեմ Արքեպիսկոպոս։

խզ. Խուզիմ Գէորգ Աղայեկովի առ Գաբիէլ։

խէ. Խուզիմ Գէորգ Աղայեկովի առ Մարտիրոս արքեպիսկոպոս Զմիւռնոյ։

1802

խը. Խուզիմ Յովհաննէս եպիսկոպոսի Պօլսեցւոյ առ Լչփրեմ Արքեպիսկոպոս։

խթ. Խուզիմ Ա. շնորհաւորութեան Պօլսեցւոց առ ս. Գանիէլ կամուրջիկոս։

ծ. Խուզիմ Յովհաննէս եպիսկոպոսին Թիֆլիսու առ Լչփրեմ արքեպիսկոպոս և Մինաս Լղիազարեան։

ծա. Ի Գրիգոր Պատրիարքէ կ՚Պոլսոյ՝ գրեալ առ վիհական Օսմանեան Տէրութեան։

ծբ. Խուզիմ Գանիէլ կամուրջիկոսի առ Մելիք Արշահամ և Իզբաշի Գաբրիէլ։

ծգ. Գանիէլ կամուրջիկոս առ միաբանութիւնն ս. Լչմիածնի։

ծդ. Առ միաբանսն Սրոյ Աթոռոյն գրեալ՝ ի վհհազանաց իշխան Աղայ Մինաս Աղայ Լղիազարեանէն։

ծե. Առ Իզբաշի պարոն Գաբրիէլն և Մելիք Արշահամ և միւս իշխանսն գրեալ։

ծզ. Առ որբաշնակատար վհհապետն Գանիէլ գրեալ ի սրբազան Լչփրեմ արքեպիսկոպոսէ։

ծէ. Ի սրբազան Լչփրեմ արքեպիսկոպոսէ գրեալ առ միաբանութիւնս որբոյ Աթոռոյն։

ծը. Առ Մելիք Աբրահամէ։

ծթ. Առ Լչրեանս խանն գրեալ։

կ. Խուզիմ Լսարապետ և Աբրահամ եպիսկոպոսաց առ Գաբրիէլ։

կա. Խուզիմ Լչփրեմ արքեպիսկոպոսին առ Կրիգոր պատր. Ա. Պօլսոյ։

կր. Ի Մոսկով գրեալ։
կգ. Յակոբ Էփրեմեան առ Դաւիթ կաթողիկոս։
կդ. Կոմսդակ Դանիէլ կաթողիկոսի առ Աբգարեցիս։
կե. Էփրեմ Արքեպիսկոպոս առ Իէորդ Աղայեկով։
կզ. Խուդի Մինասյ Էջիսպարեան առ հասարա-կութիւնն Կրիդորպոլսոյ։
կէ. Կոմսդակ Դանիէլ կաթողիկոսի առ Շնորհ Մկրտիչ և Մարտիրոս ազգայս։
կը. Խուդի Աթոռակալ Սիմէան վարդապետի առ Սահմանեալ բաբունի։
կթ. Խուդի Էրուսաղէմայ Նուիրակ Դրիդոր վարդապետի առ Դաւիթ կաթողիկոս։
հ. Խուդի Կրիդոր պատրիարքի առ դեսպան Մխիթ Աղաթան։
հա. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ Էփրեմ Արքեպիսկոպոս։
հբ. Խուդի Թիֆլիսեցի Տէր Սահման քահանայի առ Դրիգոր սեւասուն Յովսէփ կաթողիկոսի. յի աժենայն պրաստանու Թեամբ ոտանաւորեալ։
հգ. Խոտոնեալ Կիր։
հդ. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ Անտոն վարդապետ։
հե. Խուդի Մանուէլ վարդապետի առ Դևորգ վարդապետ։
հզ. Խուդի Աղ. Կուրակինի առ Դանիէլ կաթողիկոս։
հէ. Խուդի Կարապետ և Աբրահամ վարդապետաց առ Դաւիթ։
հը. Խուդի Իվանէ Աարդարի Երզնկեան առ Դաւիթ կաթողիկոս ?։
հթ. Ընտվարտակ կայսեր Իսուսաց առ Դանիէլ կաթողիկոս։
ձ. Խուդի մխալանից ո. Յիմաձնի առ Պատրիարքէն Կ. Պոլսոյ։
ձա. Հայտարարութիւն Մխալանից արդոյ Յիմաձնի և Հոգևորականաց Աբեղեցւոց առ բնդհանուր Աղգն Հայոց։
ձբ. Խուդի Երիցոր Աբքեպիսկոպոսի առ Տ. Մովսէսն։
ձգ. Խուդի մխալանից ո. Աթոռակալն առ ս. ժողովն Իսուսաց։
ձգ. Խուդի մխալանից ո. Աթոռակալն առ կայսեր Իսուսաց։
ձե. Խուդի Խոխլիսի հասարակութեան առ կայսեր Իսուսաց։
ձզ. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ կայսեր Իսուսաց։
ձէ. Խուդի Պետռոս Աբքեպիսկոպոսին Հաշտարարեալ Նուռ առ Էփրեմ Աբքեպիսկոպոս։
ձը. Որինակ գրոյ Պետրեան Սահմանի վարդապետին ի Պոլսոյ, առ ապօրինաւորն Դաւիթ. Խնդրելն 100 քսակ. և այլ բաներ։
ձԹ. Պետրոս կաթողիկոսի առ Դանիէլ կաթողիկոս։
ղ. Դաւիթ Աբքեպիսկոպոսին առ Դանիէլ կաթողիկոս։
ղա. Դանիէլ կաթողիկոսի առ Աբրահամ Իսուրակին։
ղբ. Կոմսդակ Դանիէլ կաթ. առ ս. քահանայս Խոխլիոյ։
ղգ. Խուդի Իսուրակինի առ Դանիէլ։
ղդ. Լեհիէռս (?) վ. առ Յովհաննէս Աբքեպիսկոպոս։
ղե. Խուդի ի Դաւրես եպիսկոպոսէ Նուռ իրակէ Պօղոս առ Դաւիթ կաթողիկոս։
ղզ. Խուդի Դանիէլ կաթ. առ կայսերն Իսուսաց։
ղէ. Ես կայսերն կրկին Թուդի յազագս վէբքլուԹեան Աղազ Մխիթարեանն։
ղը. Դանիէլ կաթ. առ Իսուրակին։
ղԹ. Վանն սաստեալոյ գԿրիդոր վարդապետն։
հ. Վանն սաստեալոյ Հաշտարարեան Կեսարու Կիր Սիմոն Աբքեպիսկոպոսն։
հա. Առ Երեւանս Մահմէտ խանն և առ Դաւթիք Ջեւանու Գիլդպալէ խանն մեծ նշոն օրինակաս երկու գիր գրեցեալ ի ոտանաւորէն ի պարսից լեզուս և անտի ի հայս Թարգմանեալ։
հբ. ի Վրաց վերադարձով առ քահանայ Յիսրայեանցն։
հգ. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ կայսր Աբքեպիսկոպոս Պատրիարք։
հգ. Խուդի Դանիէլ կաթ. առ դրացի Աբքեպիսկոպոս վերադարձով։
հե. Խուդի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին Խոխլիոյ առ Դաւրեաս վարդ։
հզ. Ի Պետրոս և յայլ քաղաքաց գրեալ Թուղթ Աղգային կաթողիկոսին առ Դաւիթ ապօրինաւորն, որ պատ դիր իւր Յեռագրով յիսկականէ սրինակեալ՝ երկրորդաբար և ի Նիդրոյ տառապրի։
հէ. Դանիէլ կաթողիկոս առ Աբ. Պետրոսիդ կայսր։
հը. Խուդի առ Էփրեմ Աբք եպիսկոպոսն և Մինաս և Յովսկիմ Քաղաբանց։
հԹ. Ընդհանուր Դանիէլ կաթողիկոսի։
ձ. Խուդի անուանագիր առ Յովհաննէս արք եպիսկոպոս։
ձա. Խուդի մխալանից Պար Աթոռակալ առ Յովհաննէս եպիսկոպոս։
ձբ. Դանիէլ կաթողիկոս առ Իրիկոր պատրիարգ։
ձգ. Դանիէլ կաթողիկոս առ Դերսէս և Պատուէլ վարդապետան։
ձդ. Խուդի Մելիք Աբրահամու առ Իւնան Մահպարեան։

1803

ձԹ. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ Կն. Պ. Յիցիանով։
ռա. Խուդի մխալանից ո Քյմիաձնի առ կայսր Իսուսաց։
ռե. Վասն արուսաբանն Իրիդոր վարդապետի Պետրոսբուրգու Կանգ Պետրոսբուրգ սուր Պետիցմեսար պատուն գնեցեալ մայոր և Նշանակիր Քրիմեցին։
ռր. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ Կն. Պ. Յիցիանով։
ռմԹ. Ղորին Դանիէլի առ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Խոխլիոյ։
հի. Ղորին Դանիէլի առ կայսր Աբքեպիսկոպոս Պատրիարք։
հթա. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Խոխլիոյ։
հիր. Ջահի Մխեռերի գրութիւն առ վրացի Սահման վարդապետան։
հիգ. Խուդի Դևորգս արեւելցի առ Յակոբ, Դևորգս և Պետրոս ազգայս։
հիդ. Խուդի Կն. Պատ. Յիցիանովի առ Մելիք Արշակեան։
հիե. Յէփրեմայ Աբք եպիսկոպոսէ ամենայն հայոց Իսուսաստանաց առ Պղտրոս հայոց մարմնաւոր ազգական դատաւորդ։
հիզ. Մանուէլ վարդապետն գրէ գնդանակ փախըստեան իւրոյ ի Պոլսոյ և պատմար տալեաց պատրարտութեան և կաթողիկոսական երկրորդ իրմանէ։
հիէ. Խուդի մխալանից ս. Յիմաձնի առ կայսր Իսուսաց։
հիը. Խուդի արքայազն Դաւթի առ Էփրեմ (?)
հիԹ. Խուդի Յովհաննէս Պատրիարքին Պ. Պոլսոյ առ կաթողիկոսն Դաւթի։
հլ. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ Թաղիազ։
հլա. Դևորգ Դանիէլի առ պանդխտացեալս ի ս. Աթոռոյն։
հլբ. Դևորգ Դանիէլի առ Յովակիմ Էջմիածնի Սինոդ Իսուսաց։
հլգ. Խուդի Աբրահամ արեզպի առ Դաւթի։
հլե. Էյս ի Նորին Դէսորգ Աղայեկով առ ապօրինաւորն Դաւթի։
հլզ. Խուդի Դանիէլ կաթողիկոսի առ Փրիդոր, Յարտեղ, Յովհաննէս աբքեպիսկոպոսացն եւն։
հլէ. Խուդի ոմանց եպիսկոպոսաց և մխալանից առ Դանիէլ կաթողիկոս։

ՀԼԲ. Թուղթ Իշխանի արքեպիսկոպոսի առ իշխանս։
ՀԼԳ. Թուղթ Կիւրղ Ալեքսանդրացւոյ առ Իշխան։
ՀԼԴ. Թուղթ առաքելական Ալբրանեաց վարդապետին ի Պետրոս առ ապարինաւորն Իշխան։
ՀԼԵ. Թուղթ Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Ղեւրեա վարդապետ։
ՀԼԶ. Ֆիլոման Գանձիկի կաթուղիկոսաբնեան։
ՀԼԷ. Թարգմանութիւն Ֆիլոմանին յետ պատուա- դրելոյն։
ՀԼԸ. Ալ Գանձիկ արբայեան յորմամբ ի քառասուն ըրեալ էր հրաման Գաղթի առ Յովհաննէս Սպիսկոպոսն և Ղեւրեա վարդապետն զի եկեսցին Յերմիածին։
ՀԼԹ. Ալ Նարեկ եպիսկոպոսն։

1801

ՀՄ. Թուղթ հաւատարկութեան Գանձակի առ կն. Պ. Յիդիանով։
ՀՄԱ. Ալ ստորագիր գրութիւն Գանձիկ կաթուղի- կոսի։
ՀՄԲ. Թուղթ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին Թիֆ- լիզու։
ՀՄԳ. Թուղթ Աղուի փիլիպպոսին։
ՀԴ. Թուղթ կն. Լիկարի Նորիմաւով առ Աեւփան Շաթոյեան։
ՀԴԱ. Թուղթ Հայրապետի Աեւփաննոսեանց առ Գանձիկ։
ՀԴԲ. Պատմական տեղեկութիւնք տուեալք ի Գանձիկ կաթուղիկոսէ։
ՀԴԳ. Թուղթ Յովսէփ Գորգանեանի առ ազգ Մի- նաս Նզիաղարեան։
ՀԴԴ. Թուղթ առ ազգ Մինաս Նզիաղարեան։
ՀԴԵ. Թուղթ Գանձակի հաւատարկութեան առ կայսր ռուսաց։
ՀԴԶ. Թուղթ Վազարս Յովհաննիսեան առ Գաւիթ։

1805

ՀԴԷ. Թուղթ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին Թիֆլիզ գոյ առ իշխ. Մինաս Նզիաղարեան։
ՀԴԸ. Թուղթ Ղեւրեա արենգայի առ իշխ. Յովակիմ Նզիաղարեանց։
ՀԴԹ. Թուղթ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին Թիֆլի- զոյ առ իշխ. Մինաս Նզիաղարեան։
ՀԶ. Թուղթ Աեւփաննոս Նզիսկոպոսի ս. Նչմիածնի և Յովհաննէս վարդապետի կարբեցւոյ առ Պետռ- նեաց Պարձառ իշխան Աղազ Մինաս։
ՀՀԱ. Թուղթ Աեւփաննոս Նզիսկոպոսի և Յովհան- նէս վ. կարբեցւոյ առ Նզիրեր արքեպիսկոպոս։
ՀՀԲ. Թուղթ Յովհաննէս եպիսկոպոսի առ իշխ. Մի- նաս Նզիաղարեան։
ՀՀԳ. Նորին Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի առ նոյն իշխ. Մինաս Նզիաղարեան։
ՀՀԴ. Թուղթ իշխան Գիրիանովի առ Յովհաննէս արք- եպիսկոպոս։
ՀՀԵ. Թուղթ Կիրիզոր Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ և այ- լոց առ իշխ. Մինաս Եզիաղարեան։
ՀՀԶ. Թուղթ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի առ իշխ. Մինաս Նզիաղարեանց։
ՀՀԷ. Թուղթ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի վ. թաղ- ամաս առ իշխ. Մինաս Նզիաղարեան։
ՀՀԸ. Թուղթ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին վ. թաղ- ամաս առ իշխան Մինաս Նզիաղարեան։
ՀՀԹ. Թուղթ Յովհաննէս, Կիրիզոր և Եսարեզ արք- եպիսկոպոսաց և Ղեւրեա արենգայի առ իշխան Մինաս Նզիաղարեան։
ՀՀ. Թուղթ իշխանաց Նզրումաս առ իշխ. Մինաս Նզիաղարեան։

1806

ՀՀԱ. Կոնդակ Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Յովակիմ ազգային։
ՀՀԲ. Թուղթ Յովակիմայ Ալաղամելեան առ պ. Հայ- րապետ։
ՀՀԳ. Կոնդակ Գանձիկ կաթուղիկոսի առ պ. Կա- րապետ։
ՀՀԴ. Թուղթ միաբանից ս. Նչմիածնի առ կայսր ռուսաց։
ՀՀԵ. Թուղթ միաբանից ս. Նչմիածնի առ կն. Պետ- րո Գիդիանով։
ՀՀԶ. Թուղթ Ղեւրեա արենգայի առ ազգ Մինաս Նզիաղարեան։
ՀՀԷ. Թուղթ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի Թիֆլիզոյ առ ազգ Մինաս։
ՀՀԸ. Կոնդակ Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Նչփրեմ արք եպիսկոպոս։
ՀՀԹ. Նորին Գանձիկի առ Յովհաննէս արք եպիսկո- պոս վրաստանի։
ՀՄ. Թուղթ Մինասայ Ազազարեան առ Նչփրեմ արք եպիսկոպոս։
ՀՄԱ. Նորին Մինասայ Ազազարեան առ Մանուէլ վարդապետ։
ՀՄԲ. Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Յովհաննէս արք եպիս- կոպոս վրաստանի։
ՀՄԳ. Միքայէլեան քահանայի Վամազեան առ վեհ. իշխ. Մինաս Նզիաղարեան (*)։
ՀՄԴ. Ղեւրեա արենգայի առ Գրիգոր վարդապետ։
ՀՄԵ. Նորին Ղեւրեա արենգայի առ Նեսքրէս Հայր։
ՀՄԶ. Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Մինաս Նզիաղա- րեան իշխան։
ՀԷ. Պահպանութիւն Յովհաննէս արենգայի առ Գանձիկ կաթուղիկոս։
ՀԷԱ. Թուղթ առ Մեսրոպի առ Գանձիկ կաթուղիկոս։
ՀԷԲ. Ալ Մինասի քաջութիւն արքայանէն վասն զԳաւրիէլի արժան համարելոյ դնել ընդ ապաշա- րութեամբ. յորում գրէ վասն ոչ գրելոյ արքա- զանի առ կ. և այլ ինչ հարկաւորութիւնք։
ՀԷԳ. Գանձիկ կաթուղիկոս առ պրոփ (*)։

1808

ՀԷԴ. Ի որպիսի Գանձիկ պատրիարգէ առ ի նշոյ, ի փոշիման, ի նշով, ի նուագրէ, ի Գիպրան, և Աբրամեան բնակեալ հայոց գրեալ օրհնութեան և հարցման կոնդակի համառօտ պիտանիքն յիշատա- կին առաւ։
ՀԷԵ. Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Ղեւրեա վարդապետ։
ՀԷԶ. Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Գաւիթ քահանայ։
ՀԷԷ. Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Գիլիպպոս վարդապետ։
ՀԷԸ. Գանձիկ կաթուղիկոսի ի Թիֆլիզ առ բարե- Նունդ Մխիթարեան Մարկիզ Նազէվակին ատենադպրին կառավարութեան վրացաստան հասարակութեան ժողովոյն։
ՀԷԹ. Գանձիկ կաթուղիկոսի առ գրաւիչ կուտովիչն վասն դերի Գաւաղանի Թիֆլիզոյ։
ՀՄ. Գանձիկ կաթուղիկոսն առ գրաւիչ կուտովիչն վասն յղելոյ զդերի Գաւաղան։
ՀՄԱ. Գանձիկ կաթուղիկոսի առ Հաղբատու պարոն և Թիֆլիզու ուեզիտուդի մարշալ Գաւաղ Նալ Գաւթի արդի Գաւարեմեան։
ՀՄԲ. Հրովարտակ կայսեր Գաւուց առ Գանձիկ կա- թուղիկոս։
ՀՄԳ. Կոնդակ օրհնութեան և կանոնակերպ հրամանի յապագայ բարեր կառավարութեան արդիւնաւորեալ կարգաւորաց ընդ արեւմտեանցն։
ՀՄԴ. Ալ Գաւաստ Գաւոգեան ենազրալ Գիմիար ի

պատասխանի գրուն իւրոյ որով խնդրեալ էր զգուշութեան Գուդալ Վասիլի եղբօր կնոջն իւրոյ։

ՄԵ. ԵՒս Նապոլէոն խաչապակ ինքնակալ Ֆրանսացւոց կայսր ֆրանսացւոյս սիրոյ բարեպաշտութեան։

ՄԶ. Մեծ Նապոլէոն տիեզերակրաման կայսերն Ֆրանսացւոյ ամենախոհեմ դեսպան՝ մեծագոյն փառաց և պատուոյ արժանաւոր համպահիստ Իւսսան Նշանակիր արեգական։

ՄԷ. Ֆրջ խորհրդական մեծ կայսերութեան Ֆրանսացւոյ և մինիստր հաւատոյ և օրինաց մեծ իշխան Փորտալիս։

ՄԸ. ԵՒս կայսրն դերմանացւոց խնդիր վասն հրովարտակի. զի բաց յայնցանէ, որք ունիցին զգիր ի պատրիարգէն ԵՒրասատեան այլ որ ի կարգս որոց հայոց մի կարող լիցի մտանել ի մէջ հայոց եղեալոց ի ասհմանս տէրութեան իւրոյ։

ՄԹԵ. Դանիէլ կաթուղիկոսի առ կայսր Ալէքսանդր Պաւլովիչ։

ՄԺ. Խարհել առ նորին կայսերական մեծութիւն վասն առաջնորդ կարգելոյ զԵփրեմ արքեպիսկոպոսն առաջնորդն Իւսսաստանու Հայոց։

ՄԺա. ԵՒս Ագրաֆինեակ Միխայէլովիչն ի Պետերբուրգ։

ՄԺբ. Կոնդակ օրհնութեան և ժողովարարութեան վասն ԵՒրզուման անուն ուրումն Իսպահանցոյ ի վերայ Վարագայ, Կարնոյ, Թորխանու և Նաղդատու. որ անկեալ ընդ ձեռն հարկապահանջութեանմ, և գերկու որդիսն իւր դրաւ եղեալ Մահ հետմանի առ տաճիկ պարարիկ մի տարի վաստպիւ, ինքն զայս կոնդակ առեալ զնաց ի ժողովարարութիւն։

ՄԺգ. ԵՒս կարքեցի Յովհաննէս վարդապետն վասն նոյն Իսպահանցի ԵՒրզումանին։

ՄԺդ. ԵՒս երանեալ Պօլսոնեակիցն որ ետն փոխանակ Նաւվեւսպովին ասհմանակալ կոզմանցն Նամրակու։

ՄԺե. Խարհել շնորհակալութեան առ կայսրն ամենայն Իւսսաց, վասն կատարելոյ ինդուլտին և աստեղն շնորհեցելոյ 1808։

ՄԺզ. ԵՒս կայսր Իւսսաց խնդիր յայտնա Յինոզին։

ՄԺէ. Դանիէլ կաթուղիկոսի առ Յովհաննէս, Հայրապետ և Կաթողիկոս ամենայն ԵՒրասատեան և Նայազիտ։

ՄԺը. Դանիէլ կաթուղիկոսի առ Միխայէլ Եղիազարեան։

ՄԺԹ. Խարհել օրհնութեան ի Հինդ բնակեալ ժողովրդեն ի պատասխանի բազմահնից մահտեսի Նազին. որով խնդրեալ էին հնդուել զինքեանս ըստ վաղեմի սովորութեան իւրեանց լինել հետմ և վճակ Յուզայու վանիցն. և մի առնել տէրունի։

ՄԻ. Դանիէլ կաթուղիկոսի առ իշխ. Միխայէլ Գրիգորեան։

ՄԻա. Դանիէլ կաթուղիկոսի առ Գրաֆ Ի. Վ. Գուդովիչ։

ՄԻբ. ԵՒս կայսրն ամենայն ռուսաց զԵփրեմ արքեպիսկոպոսն կարգելոյ առաջնորդ ի վերայ Իւսմելու։

ՄԻգ. ԵՒս Գրաֆ Գուդովիչն զարձեալ վասն Սիոնհոդոսին։

ՄԻդ. Ի Խրիմիկ առ Յովհաննէս առաջնորդն։

ՄԻե. Դանիէլ կաթուղիկոս առ գրաֆ Գուդովիչ։

ՄԻզ. ԵՒս գրաֆ Նիկոլայ Բուժմանցոյին ի պատասխանի գրեցելոյ իւրոյ յայտնա Կայսերին և աստուձն և վասն ժամանելոյ առ ինքն գԵփրեմ սրբազնակատար տեառն մերում։

ՄԻէ. ԵՒս Գրաֆ Գուդովիչն վասն կատարելոյ գորս ինքն էր յղեալ։

ՄԻը. ԵՒս կայսրն խնդիր վասն յղելոյ զԵփրեմ արքեպիսկոպոսն յայտնա նատուրանելոյ յաթոռ կաթողիկոսութեան։

ՄԻԹ. Խարհել օրհնութեան և շնորհակալութեան Յուզայու հասարակութեան վասն շնորհատարութեանն նոցին. և միաստուածութիւն, ըստ ոչ որ կարէ առանձ զձեզ տեսանի։

ՄԼ. ԵՒս Ալամուրդուզ Իսկանն ի նոր Յուղայ բարեկամ արքայանին։

ՄԼա. ԵՒս Վարագաշ Դանիէլն։

ՄԼբ. ԵՒս աղայ Վարագաշն ի Վրիմ։

ՄԼգ. ԵՒս Վարագաշի փեսայ Սարգիս աղայն և իւր կողակից Նուիմիամէն։

ՄԼդ. ԵՒս հասարակութիւն Շորակալայ վասն տէր Սարգիս քահանային. զոր կամէին ինքեանց և Վաչտախու վանիցն Առաջնորդ կարգել բայց բացասացաք։

ՄԼե. Վ. ժողովն ԵՒրասատեան առ կաթողիկոսն վասն Եփրեմ արքեպիսկոպոսին։

ՄԼզ. ԵՒս կայսրն գարձեալ վասն Գրիգոր սեւակրին։

ՄԼէ. ԵՒս կաթողիկոսն վասն առաքելոյ գործոցն մեր Գուդովիչի։

ՄԼը. Ի Սարգսաբէն առ Եփրեմ արքեպիսկոպոսն։

ՄԼԹ. Ի Սարգսաբէն առ արքեպիսկոպոսն Տէրս մեր վասն պատժոյ Դանիէլին։

ՄԽ. Թուղթ օրհնութեան և շնորհակալութեան ի Պետերբուրգ առ Ալէքսանդր Մակարիչ Իսսասպաշային։

ՄԽա. ԵՒս Աստուածակ Գրիգորիչ Սերեբրյակովն օրհնութիւն և շնորհակալութիւն։

ՄԽբ. ԵՒս Մոզդոկու տէր Յոհաննոսի եղբայր պատրոն Սարգիս Իսապիչն։

ՄԽգ. ԵՒս աղնուական տիկին ԵՒննա Իվանովնային քոյր կատարինէ Իվանովնին։

ՄԽդ. ԵՒս Զաքար Իվանիչն ի Մոսկով։

ՄԽե. Թուղթ անդամոց բարձրագոյն խորհրդարանի առ Գաւիթ կաթողիկոս։

ՄԽզ. Թուղթ միաբանից Մ. Ամիռոյ առ Դանիէլ կաթողիկոս։

ՄԽէ. Թուղթ Նիկոլաս եպիսկոպոսի առ Գաբրիէլ և Յովհաննէս իշխանան։

ՄԽը. Գրութիւն կառավարութեան վրաստանու առ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս վրաստանի։

ՄԽԹ. Մելքիսեդեկ քահանայի Վամազեան առ Եփրեմ արքեպիսկոպոս։

ՄՃ. Թուղթ միաբանից առ Գրաֆ Գուդովիչ։

1809

ՄՃա. Գրութիւն Վարդարին Երեւանու առ գրաֆ Գուդովիչ։

ՄՃբ. Գրութիւն Եփրեմ արքեպիսկոպոսին առ Չուսէին խան Երեւանու։

ՄՃգ. Նյորին Եփրեմի առ Շահզադայն Պարսկաստանի։

— Չրնից — Նյորից. հնախուզական ուղեւորութիւն։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Շալուաձէի և Ընկ., 1900. 8°, 54 էջ։

— Նոսմսկապիրը. 1902 ?

— Զաքար Վլասյանցի կատակը և «Մշակ»ի զառանցանքները. 1903 ?

Թարգմ. — Տես ԲՈԳՏԱՆՈՎ, Մ.) – ԳԻԿԻՒՆԱ (Զ.) – ԵՒՆԶՈՒԿ (Ն.) – ԼԱԿՈՒԹԻՆ (Ա.) – ԿԱԲԱԼ – ՀՈՖՄԱՆ Ֆ.) – ՇԱՏՐԻԱՆԻ (Լ.) – ՇՐԱՅՆԻՆԳ (Օ.) – ՋԵՔՍ (Ս.) – ՋԱՍՏԻՍՏՈՆ ԺԱՒԱՒՆԻՍ – ՓՈՏԱՊՈՎՆԻ – ՌՕԲԻՆՋՕՆ – ՌՕԼԼԻՍՏՕՆ, (Գ.) – ՍԵՆԿԵՎԻՉ (Հ.) – ՍԻԼՎԵՍԹՐԻՍ – ՍԻՄՕՆԻԱ – ՏՆԱՑԻՆ ԿԻՐՇՊԱՆ, եւն։

Տես և Օրացոյց։

Խմբ. — Տես Լուսոյ։

25–ամեակ յոբելեանին տաճկ. Լուսոյ 1902, թ. 1։ – Տարազ 1901, թ. 42։

ԱՂԱՆԵԱՆ, (ՕՐ. Ն.) Թարգմ. — Տես ԴԻԿՄԼԻ (Ֆ.) – ԼՅՈՊԱՐ (Ժ.) – ՍԻՒ ՀԱՅՑԵՐ։

ԱՂԱՆՈՒՐ Վ. ԻԿՏՈՐԻԱ = Vittoria Aganoor) — Լուսրիւն. քերթուած. թարգմ. 'Իրբր) Հ. Ա. Սէն Ղազիկեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1896. 8°, 9 էջ։

Ազանուրի մասին դրուածներ. Տես Ալհանխ 1903, թ. 2–3՝ Jean Darnis-ի հրատարակած «La Poésie italienne contemporaine» դրքին առթիւ։ – Բազմավէպ 1903, թ. 10։ – Գեղուհի 1901։ – Տես և ԱԼԻՇԱՆ Ղ. Գ.՝ Հայ-վենետ ցառաջարանը, էջ ի, ծանօթութիւնը, եւն։

ԱՂԱՆՈՒՐԵԱՆ Մ. Ց.՝ — Գիրք պատանութեան ուսուցանող առ սմենասրբոյ Հրեշտակապետին և միաբանական աստուածդութեան ի Հայր և յՈրդի և ի սուրբ Հոգին։ Ցօրինեալ հոմելեական չափարանութեամբ ի Ցարութիւնէ Խահակեան Ղոր Ջուզայեցւոյ Ազանուրեանց կոչեցելոյ։ Տպագրեցաւ արդեամբ և ծախիւք առատաձեռն ազգիս մերոյ ի կալկաթայ։ Ցամի մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ. 1817։ ի կալկաթայ ի տպարանի Աւետ Ջնթլուսեանի. 8°, ժԱ + 277 էջ։

— Հրեշտակ ձօր ուրուանի առ պատկառ իւր. զգուշաւորութեամբ յԱնգլիականէ ի մերս Քարզմանեալ բարբառ երկասիրութեամբ Պարոն Մ. Ց. Ազանուրեանց Մեծարոյ Ամոռակալի և Անդամոյ գերապատիւ Իմաստախնդրեան Միաբանութեան։ Հրկչակեալ ծախուք օժանդակաց տպարանիս... Աւրտնութեամբ նորին Միաբանութեան, ի կալկաթա ի 15 Յուլիսի 1821։ Տպագրեալ յընծայեալ տպարանի Ցորդանանեան Պարոն Պօղոսի, ի Ց. Տէր Ցակոբեան. 8°, 126 էջ։

ԱՂԱՋՐԱԼԵԱՆՑ (Հ. Մ. Վ.) — Բնական օրէնք, կամ կրթութիւն առ ի լինել բարի և պարկեշտ քաղաքացի։ Աշխատասիրեալ աշխարհաբառ լեզուաւ ի Հ. Մեսրոպ վարդապետէ Ազաջրալեանց կոստանդնուպօլսեցւոյ՝ ի Մխիթարեան միաբանութենէ։ ի խնդրոյ և յարդեանց Ակնուամբար Ցովհաննէս աղայի Ալէքսանեան, վասն դաստիարակութեան անդրանիկ և Անուագարմ որդւոյ իւրոյ Տիրանայ ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1819. 8°, 160 էջ։

— Համառօտ Ալուհատաբանութիւն և նորա նոր հնարք Տեառն Մեսրոպայ վարդապետի Ազաջրալեանց կոստանդնուպօլսեցւոյ, Ընկերակցի Հեմարանացն Իւրոպիոյ։ Նպաստիւք ազնուականն Պարոն Պետրոսի Իւսուֆեանց Ջմիւռնացւոյ բնակելոյ ի Թրեստ։ ի վենետիկ, ի տպ. ի Սբրոյն Ղազարու, 1830. 12°, 244 էջ։

Թարգմ. — Տես ՄԱՒԻՍԼ։

ԱՂԱՊԱԼԵԱՆ (Մ. Ց.) — Ալասկորպ բնագիտութեան նախնական դասերու և ժողովրդեան համար. 38 փորագրուած պատկերներով։ Կ. Պօլիս տպագր. Ց. Պարոնեան, 1877. 8°, 189 էջ։

Քննագ. Մասիս 1877, թ. 1955։

— Բնական պատմութիւն?

— Իրապիտութիւն. բացատրութիւն կամ եղանակ ուսուցման ի պէտս վարժապետաց։ Վաեւթացեալ ազգային կեդրոնական վարչութեան կրթական տեսչութենէն։ Կ. Պոլիս. տպ. Ց. Փափազեան, 1881. 8°, 67 էջ։

— Իրապիտութիւն ի պէտս աշակերտաց։ Վաեւթացեալ ազգային վարչութեան կրթական տեսչութենէն։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Փափազեան, 1881. 8°, 131 էջ։

ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ ԴՐ. ԲԱՋ. – Բանաստեղծութիւններ։ Բազու, տպ. Ց. Գ. Դիւլբաստրեանի, 1902. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Նոր-Դար 1902, թ. 83։

— Լեգենդաւիւթ. Բազու, 1904. 16 էջ?

ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ ՄԱՐԻԱ Ազագ Քահանայ — Զանազան կրօնագիտութեան, ազօթքներ և բարոյական պատմութիւններ։ Առաջին տարուայ դասընթաց։ Ա տիպ?

— Բ տիպ, վաղարշապատ, ի տպ. ի կաթ. Ս. Էջմիածնի, 1887–ՌՅԱ. 8°, 31 էջ։

Քննագ. Մշակ 1887, թ. 43։

— Նախապատրաստական կրօնի, ճշմարիտ և սուրբ հաւատոյ հին և նոր ուխտի եկեղեցւոյ։ Համաոստեաց Ս. Ա. Բ. Ազաջանեան, Ազգունական, քաղաքային և օրիորդական դպրոցների ստորին դասատանց Հայ մանուկների համար։ Անդ, նոյն տպ. 1888–ՌՅԱ. 8°, 144 էջ։

— Բովանդակութիւն Ս. աւետարանի, ժողովուրդի և երկսեռ–դպրոցի մանուկների հոգեւոր դաստիարակութեան համար։ Անդ, նոյն տպ. ՌՅԹ–1890. 8°, ժԲ + 168 էջ։

Մահուան առթիւ, Ումուիկ 1899, թ. 28։ – Տարազ թ. 36։

ԱՂԱՒԻ. — *Zeitoun*, depuis les origines jusqu'à la grande insurrection de 1895. par Aghassi. Traduction française d'A. Tchobanian, préface de Victor Bérard. (Չէյթուն, սկիզբէն մինչեւ 1895ի մեծ ցնց.ը)։ Paris, Librairie de Mercure de France. 1897?

Քննագ. Մշակ 1897, թ. 78։

ԱՂԱՒԻ. Թատերգ. – Տես ՊԱՒՇԵԱՆՑ (Պ.)։

ԱՂԱՒՆԵԱԿ. վէպ. Տես ԴԻՏԵԱՆՑ Ա. Վ.)։

ԱՂԱՒՆԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Վ. — Տես Ա-ԴԱՒԹԻՆԻՆԵԱՆ, Ա տիպ։

ԱՂԱՒՆԻ, վէպ. — Տես ՄԻՐԻՄԱՆ (Բ.) — Բարոյական վէպիկ։

ԱՂԱՒՆԻՆԵՐՈՒ ՄՐՑԱՆԱԿԸ. — Տես ՏԻՒՄԱ որդի։

ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ Մ. Վ.՝ — Տոց կրօնագիտութիւնը. աշխատասիրեց Մ. Վ. Ա. առաջնորդական տեղապահ Կուսինայի։ 29րդ Հրատ. Դաւթ. Գործակ.)։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1900. 8°, 176 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1900, թ. 11։ – Հանգիս Ամսօրեայ թ. 12։

ԱՂԱՓԻՐԵՆՑ Գ. ԵՊ. Խարգմ. — Տես ՋՈՒՂԱ։

ԱՂԲԱՔ ԽՈՄԱՅԻ ՏՆԱՒՐ. Տ. ՊԻԶԱՐ ԱՒՈՅ։

ԱՂԲԻԵՐ ԲԱԲԻ Փիլք որ կոչի, արուհանդեալ ի գլխոյ յաւիտեանից և ի հայկական բարբառ չարադրեցեալ ի պետրոսէ վարդապետէ Խիֆիլիզեցւոյ։ Եւ ի լոյս ածեցեալ հոգաբարձութեամբ և սրբագրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Աղասեանցւոյ։ Տպագրեցեալ արդեամբք Պարոն Աարգսի որդւոյ Տիրացու Փէորզի կոստանդնուպոլսեցւոյ։ Յամի Տեառն 1722, ի վ[ենետիկ], ի տպ[ի] Անդօնի Պօռթօլի. փոքր. 12ո, 359 էջ։

ԱՂԲԻԵՐ ԲԱՅԵԱԼ. — Տես ԲԵՐԹՈՒՄԵԱՆ Պ. Ա.։

ԱՂԵՏԱԼԻ ԴԻՊՈՒԱՆՔԻ ԻՐԱՆՏՈՒՈՅ. Շարք ընտիր պատմ. Հա. Պ.։ Թրգմ. Հ. Փիլիպպոս Լեւտիկեան։ Վ[ենետիկ], տպ. Ս. Վազ., 1896. 8ո, 317 էջ։

ԱՂԵՐՍ ի խորոց սրտէ առ Ներձիլան, վասն ազատութեան Հայածանաց և անտանելի տառապանաց յերկնաց Հաստնեան Անտն Աղքեպիս կոպոսին. 2 էջ։

Հանուած Հասուենան փաղաքականութիւն անուն գրքէն։

ԱՂԵՐՍԱԻՈՐՓ. — Տես ԵՒՐԻՊԻԴԷՍ։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԲՀՆ — Հոգի և մարմին. Թրգ. Մխիթարեանց ?

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ. — Տես Պատմութիւն Ակիւռ. ի Մակկաբեացւոյ։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Վ. ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ – ԿԱՓՈՒՂԻՆ — Փիլք առանձական. որ ասի վիճաբանական. Ներ տպագրեցեալ ի տպարանիս սրբոյ ամենափրկչի վանացս նոր Ջուղայու ի հայրապետութեան Տեառն Լուկիայ. յոգն երջանիկ կաթուղիկոսի։ Ջառաջնորդութեան յայսմ նահանգի տեառն Աստեփաննոսի յայտ ածողի գործագրատուննս և հրամայողի առնել զգիրս։ Աշխատասիրութեամբ ումնին նուաստի Տէր աղեքսանդրի ծառայի բանի։ Թուականութեանս հայոց ԻՃԼԶ 1136 — 1687) և յամսեան հոկտեմբերի առաչն երորդ աւուր. յորում սկսաւ տիպ գրծիս։ փոքր 8ո, 288 էջ։

Յէջն 3. «Եւ քրիստոսասէր. և ուզզապատան ժողովրդոյդ հայկական քրիստոսի նուաստ ծառայիդ ծառայ Աղեքսանդրէ պիտակ անուամբ վարդապետէ յայտ արարութիւն ըստ կերպի հանճարութեան բնդեմ ապգին ֆռանկաց»։

Բովանդակութիւն. Ա. Ընդեմ պիմ որ ասեն Թէ բանն Աստուած ոչ բնութեամբ մարմնանայ. այլ՝ անձամբ։

Բ. Ընդեմ երկրորդին՝ որ ասեն յետ միաւորութեանն երկու բնութիւն։

Գ. Ընդեմ պնդոյ՝ որ ասեն՝ Թէ Աստուած ի ժամ չարչարանացն անհաղորդ է կրից մարմնոյն։

Դ. Ընդեմ չորրորդի բանին՝ որք ապականացու ասեն զմարմինն Քրիստոսի։

Ե. Ընդեմ Հինգերորդ բանին որ ոմն և ոմն դնեն ի Քրիստոս։

Զ. Ընդեմ վեցերորդին, որ յանապական խորհուրդն Քրիստոսի ջուր ի կիր արկանեն։

Է. Ընդեմ եօթնեներորդին. որ ասեն զՀոգին աւուրբ ըզխեալ ի Հօրէ և յՈրդւոյ։

Ը. Ընդեմ ուխտերորդ բանին, որ ասեն դոյ քահարան։

Թ. Ընդեմ իննեներորդին, Թէ հոգին եւեալ ի մարմնոյն. առ ժամայն առնու զիմաս կամ զանձնական։

Ժ. Ընդեմ տասներորդին, որ ասեն Թէ եկեղեցին Հռոմայ գլուխ է ամենայն եկեղեցեաց։

241 էջէն կը սկսի. «Եան հչմարտութեան. և ուզզութեան։ Եւ ուղղափառ և հչմարտասէր. Լուսաւորչածին. և քրիստոսապատան ժողովուրդդ հայկական հետեւողդ հչմարտութեան. և աւտապդդ աստուծեան. ի Տէր Աղեքսանդրէ բանասիրէ Հզուտ ոգւոյ. ծառայէ Քրիստոսի Աստուծոյ»։

Սոյն յորդորականով (241–288) կը վերջացնէ գրուածը, ուր կայ և իր դասանութիւնը՝ ուսանող որ, որու վերջին տողերը կրնան յիշատակարանի տեղ ալ ծառայել։

«Ինձ ողորմեա, տէր իմ Յիսուս, աստուած և բանաղէքսանդրի քո ծառայիս որ պարտականս։
Որ եմ նըպաստս սակաւ բանիս որ ասացան.
գիս յիշեցեա յաւուր մեծի քո գալստեանն։
Հաղար հարիւր երեսուն և մին էր Հզուական.
գայս բանս գրեցի վասն փրկչին դասանութեան.
Որք հանդիպիք սիրով եղբարք ուղղադատան
գիս յիշեսջիք վասըն յուզոյ արբայութեան։

Զսակաս աչխատող սորին և յարմարող զԱղեքսանդր անուամբ եւեթ բանի ապաւաւոր՝ յիշել ազաչեմ, ով գասբ ուղղափառաց հայկական տոհմի. ի Թուին ՌՃԼԱ (1131 — 1682) ամի։ Ընդև կատարուեաւ տպագրութեանն գրոյս. ի գահ արքայանիստ և ի գեղաքաղաքս Ջուղա, ընդ հովանեաւ աւուրբ ամենափրկչի վանացս, ի Թուին ՌՃԼԶ. և գիմի տըպագս է հինգ հարիւր»։

Փոքրագիր խնդ տպագրութիւն։

Սոյն գրքին դեմ գրեց Ստեփանոս Գաչտեցի, «Ընդիր Ձշմարտութեան կամ Լուզութեան» անուն գրքոյկը, յամի 1706–ՌՃՆԵ։ որ Հեռագիր կը Թուայ գնա։

Զամենան կը գրէ այս առիթ. «Ես ինչն ապէքսանդր յառաջ քան գնատիլ իւր յաթոռ հայրապետութեան՝ ունէր ընդդիմութիւն առ քաղկեդոնականս և առ ալեռան հռոմմայ. և գրեալ իսկ էր գիրք մի փոքրիկ հակառակ բանից. որպ ընդեմ արար գայն գիրք ատեփանոս գաչտեցի ի նոր Ջուղայէ՝ մի առ մի պատասխանի տալով բանից նորա իմաստութեամբ». եւն։ Պատմ. Հատոր Գ. էջ 749։ Անդրագարձ կը յիշէ և Լէօ, «Հայկակ. տպագր». Ա հատ. էջ 243–251։

— Ի տիպ, Փիլք. Որ կոչի Ատենական վիճաբանութիւն, արարեալ Տեառն Աղեքսանդրոյ Արբազան կաթուղիկոսի՝ Ջուղայեցւոյ։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Լուկասու Արբազան կաթուղիկոսի Ամենայն հայոց, և ի Պատրիարգութեան Արբոյն Սահմայ՝ Տեառն Ցովհաննէսի Արհի Եպիսկոպոսի։ Վերստին տպմամբ ի լոյս ածեալ՝ Հրամանաւ Տեառն Ջաքարիայ Ազգասէր Պատրիարգի Մեծի Պոլսոյ։ Ի կոստանդնուպոլիս։

Մեր օրինակը քանի մը էջ պակաս է բուն գրքէն։ Ցարդոգականէն եառքը «Ընդին» վերնագրով «Իսկականի անեզ բնութեան», եւն, ուսանուողը սր կը սկսի 112 էջէն, կը հասնի մինչեւ «Տէր և Հշ-

խան» բառերը, յայնմդ հ/ին իբր սկիզբ դնելով Պէս որ է «Պէապէս փառս», եւն, ինչպէս կը տեսնուի Աւոպին տպագրութեան մէջ։ Այս տպագրութեան վերջը այլ եւ այլ տողեր կան, նոր թուահամարով (1–31 հետեւեալ վերնագիրներով.

Ա. ՅԱՅՆԺԵ ՅԱԳՈՒԹԻՆ, ՊԱՂԷՈՒ ԱՆԵԼԻՆ. — Բ. Ա-ՌՆՈՒՆԴ ԼՍԱՆԻՆ, ՅԱՐՊԱՆԱԿ ԿՏՈՒԱՆԻՆ. — Գ. ՓՈ-ՓՈՒԱՏ ԽՆԴՐԱՆԱՔ, ԱՌ ՄԱՅՐՆ ԿՅՆԱՑՔ. — Դ. ՅՐ-ԱՌԱՒԱՒ ՓՐԿՉԻՆ, ԴՐԱՒԱՔ Է ԽԱՉԻՆ. — Ե. Ի ՍԻՐՈՒ ԴԱՀԷ, ՅՆՅՆ ԱՍԻ ՅԱՅԷ. — Զ. ՓՈՎ ԱՒՐՒ ՔԱՂԱ-ՔԻՆ, ԱՓՐԷ ՓԱՓԱՔԻՆ. — Է. ՏԻՐ ՈՒՆՉ ՈՉԻՆՉ, Ի ՓԱՌԱ ՅԱՌՆԵՂՉԻՆ. — Ը. ՏԱՐԲԱՁԴԱՒԱՒՈՎ, ՈՒՐ ԿԱԿԱՆԱՒՈՎ. — Թ. ՉՐԿԻՆ Ի ՀՆԱՐԿԱՑ, ՀԱՒԱՉԷ Ի ՅԱՑ. — Ժ. ՄԵՂԱՑ Է ՈՒԱՐԱԾ, ՐԻՒԻ ԱՒԱՐԱԾ. — ԺԱ. ՏՆԱՈՒՆԷ ԱՅՑ ԺՐՈՒԷ, Ի ԲՈԼՈՐ ԱՐՐՈՒԷ. — ԱԱՑ-ՁԱՒ ՀՈԳՈՎ, ՉԱՐԱԿՆՈՂԻՆ ՊՈՎ. — ԻԳ. ՏԷՐԸ ՈՒՆԱՒ ՍՈՎՈՐՈՂԻՆԻՆ Է՝ ԹԷ Ի ԿԻՐԱԿԷՆ ԱՌԱՒՈՒՈՒՆ ԺՈ-ՂՈՎԻՆ ՄՆԱՑՈՒՆԴՆ Ի ՎԱՐԺԱՊԱՆԻՆ և ՄԻՆՉ Ի ՀԱՅ-ՆԱՒ ՈՐ ՄՆԱՑԱՆՑ ԱՒԷ Ի ՀԱՅՆ ԿՄՈՂԻՆ ՁԱՅՆ ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ ՎԵՐԱՀԱՅՑԻՒԱՒ ԴՐՒՆՆ, «ՓԱՌՔ ՔՆ ՓՐԻՍՏՈՍ» ԵՒՆ. — ԼԵ. ԱՒՍ ՅԱՐԵՒ ԳԱՅՍ ԵՐԴ ԿՆԻՆ՝ ԱՍԷՒՈՎ Ի ԴՆՈՒ ՆՈՐԱՀԱՒԱՏՅԱԼԻՆ. ՈՐ ՀՅԱՐԱ-ՀԻՒԱՆԱԼ Է ՏԷԱՌՆ ԱԻՏՈՒՆԻՆ ԱՐՔԱՅԱՆ ԿԱՀՈՒԱ-ԿՈՍԻ, «ԱԱՒՈՒԱԾ ՀՐԱՓՈՐ ՀԱՍՐ ԳՐԻՍՏԻԱՆԱ». — ԼԶ. Ի ՂԻՒ ՁԱՅՆ ԳԱՅՍ ՄԱՂԻՍ ՄԻՆՉ Ի ՄԱՆԿԱՆՑՆ ԱԱՒ. « ՄԻԱԾԻՆ ՈՐԴԻ » ԵՒՆ։

« ՅԻՀԱՒԱԿԱՐԱՆ. ՓԱՌՔ, ՊԱՏԻՒ և ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹԻՒՆ ԱՒԵՏԱՒՈՐ ԻՐՐԱՐԴՈՒԹԻՒՆՆ և ՄԻՈՒ ԱԱՒՈՒԱԾՈՒ-ԹԻԱՆՆ ՀՈՐ և ԱՐԴԻՒ և ՀՈՒԺՆ ՍՐՈՂ, և ՀՈՐ ծուցածին բանին ՄԱՐՄՆԱՒՈՐԻԿ ՈՒՈՒՐԵՒՈՒԹԻԱՆՆ ԱՆ-ՀԱՓ գՒՆՈՒԹԻՒՆ. ՈՐ ԵՒՍ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՈՒ ՈՒԿԱ-ՐՈՒԹԻԱՆՆ՝ ՀԱԱՒԱՆԵԼ Ի ԿԱՒՈՒԱՐ ՍՊԱԿՅԱՆ ԳՐՔՈՅ, Ի ԹՒՈՒՈՑ ՓՐԿՉԻՆ 1783. և Ի ՀՒՈՒՍ ՄԵՐՈՒՄ ԻՒՄԲ. ՅՈՒԼԻՒ ԱՒՍՈՒ 6։ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ։ Ի ՅԻՀԱՒ-ՈՒԱԿ ԱՐԻԱՆՑԻՒ ՄԱՀՈՒԱՒ ՄԿՐՈՒՉԻՆ և ԿՅՆԱԿԱՐ ՈՂՆ և ՈՐԴՒՈՂՆ ՄԱՀՈՒԱՒ ՅԱԿՈՐԻՆ և ՀՈՒՓՍՔԷՒՆ, և Ի ՍԷՐ ՀԱՆԴՈՒՑՑԱՒ ԳԱԱՒԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆԱՒՆԻՆ և ԳՐԻ-ԳՈՐԻՆ։ Ի ՄԱՀՈՒԱՒ ՁԱՀԱՆՆԻՍԻՆ և ԿՅՆԱԿԱՐՈՂՆ և ԴԱՍԵՐՔՆ ՄԱՐԻՍԻՆ և ԱՆՆԱՅԻՆ և Ի ՍԷՐ ՆՆՔՆ-ՑԵՒՈՂ ԱՐՐԱՒՈՒՈՂՆ և ՎԱՎԱՀՆԻՆ. ՈՐՈՂ և ՀԱՐԱՒԱՍ-ՈՐԻՔՆ ՄԱՀՈՒԱՒ ԻԱՐԱՒԱՒՈՒՆԻՆ և ՀԱՆԱՊԱՉԵՒՈՒ ՅՈ-ՀԱՆԻՆ և ՔՈՒԵՐ ՍՈՔԻՆ ՎԱՎԱՀՆԻՆ։ Ի ՅՆՈՂԱՔ ՍՈՔԻՆ Ի ՍԷՐ ՀԱՆԴՈՒՑՑՈՒՈՂ ԱՆԱՆԻԱՅ և ՄԱՀՈՒԱՒ Ղ-ՈՒՄԱՀԻՆ։ ԱԱՐՈ ՈՐՈ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՍՈՒՆ ԳՐԱՒԱՆ և ՀԱ-ՀԻՔ ԻՆՉ Ի ՍԱՆԱՔ ՅԻՀԱՒՔԻՐ Զ'Ի ՎԵՐՈՒ ԳՐԱՒԱՆՆ Ի ՄԱՏԵՐ ՄԱՂԻՍ ՅՆՐ ՄԻՒՀ ՀԱՐ ՄԵՐԻՒ ՀԱՆԴԵՐՁ ՀՈԳԱՒՈՐ և ՄԱՐՄՆԱՒՈՐ ՅՆՈՂԻՍ և ԱՄԵՆԱՆ ԱՐՔԱՒԱՍ-ՈՒՈՒ ՄԵՐՁԱՒՈՐՈՔ. և ՈՐՔ ՅԻՀԵՔՔ ՅԻՀԱՒ ԼԻՔԻՔ Ի ՓՐԻՍՏՈՍԷ ՓՐԿՉԷ ՄԵՐՁԻ ԱՄԷՆ »։

Ը. Ջարպհանալեան հետեւեալ ծանօթութիւնը գրած է իր Լեղիասեաց Մատենագիտութեան մէջ, զոր կը հրատարակեմ. մեր այս տպագրութեան մէջ չկայ այդ ծանուցումը, չեմ գիտեր ինչ ուրկէ առած է. ոչինչ չի նշանակեր։

« Այս աշխատասիրութեան երկրորդ տպագրուքի ծանուցմունը. « Առաջնոյ թիւին ինչ մանաւանդ » վերտառութեամբ։ « ՏԷՐ ԱԳԱՔԱՒՈՐ ԿԱՀՈՒԱԿԻՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ Հ/ԱՅՑ, ԻՐՐԱ Ի ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Է ԺԱՄԱՆԱԿԵԱԼ ՅԻՇԱՏՈՒԹԻՒՆ, Ի ՅՈՎ ԴԻՐԻՆ ԳՐԱՉԱ-ԳՐԱԽՈՀ ԶԱՒԱՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱՐԱՒՈՒԹԻՒՆ Է ՀԱՐԱ-ՀԻՒԱՀԱԼ, ՈՐԱԿԷՍ ԳՓՈՆՔ ՓՈՐՐԻԿ ԳԵՂԵՑԻԿ ՅԱՂ-ԿԱՆՑ ԱՆՈՒՀԱՒՈՒԹԻՒ Ի ԶՈՒԱՐՃՈՒԹԻՒՆ ԱՐՈՒՆ ՄԵ-ԲԱՑՆԵԱՒ Լ/ՈՒԱՍՈՒՈՐՉԱԻՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌԱՑ։։ Ի՞Ր ԹԷ-ՊԷՈՒ Ի ՅՈՂՈՒԱՒ ՔՈՒՐԻՑ ԵՐԲԵՄ Ի ՔՈՒՊՍ ՔԱՂԱՔ պահՁալի՞ է ՁՆԱՒԱՒ Ի ՅԱՅՍ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻԱՄԸ Ի ՀՒՈՒՆ Ի՞ՀՒՔ ՄԵՐ ՀՒՈՒԱԿԱՆԻՒ (= 1687), ԲԱՑ ԵՐԿԱՐՈՒԹԻԱՄԸ ՄԻՔՈՒՆԻՆ ՈՐՊԷՍ ԹԷ ԷՐ ԱՆՀՆԱՐ-ՔՆԱՒ, ՈՐՈՑ ԶՄԻՆ ՉՀՆԱՐ ԻՍԿ ՏՆՏԱՆԵԼ ԹԷ և Ի ՏՆՏԱՊՔՆ ԻՆՆԻԲՐ Լ/ՍԵՒ։ Իսկ ՏՆՏԱՈՒՆ Վ/ԱՂԱՐՈՒ-ԿԱՀՈՂԻԿՈՍԻ ՀՈՒՆԱՒՈՒՈՒՆ ԱՇԱԿԵՐՏԻ Ի/ՄԱՀԱՑԱ-ՑՈՒ Յ/ՈՀԱՆՆՀՍ ՀՆՈՐՀԱՒՈՐԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՍ (ՈՐ Ի ԺԱՄԱ-ՆԱԿ ԻՆՉ Ի Յ/ԼՄԱՏԻՈՒՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴ), ԲԱՒ ԴՐԱՒԷՐ Իր ԲԱՐԵՑՆ Լ/ԱՒ Է ՀԱՆԴԻՊԵԼ ԲՈՒՆ ԳՐՈՒ ԳԱ-ՊԱՓԱՐԻՆ ՀՀՊՆԱԿԻՆ ԳԼՈՒԽ. ԳՈՐԾԵ ՓՈՂԻ ՅԱՆՁՆ Կ/ԱՒԱՒ՝ ԱՆՈՒՆ ԻՍԿ ԻՆՔՆ ԷՐ ՈՐԻՆԱԿԱՒ. ՈՐՊ ԻՐՔԻ ՄԵՐՁԱԾՑԱՒ Է ԳՐԱՒ Իր ԿՅՆԱՑ՝ ԳԱՆ Իր ՁԵՌԱԳԻՐ՝ ՈՐՈՇԵ պայազատի էր շնորհ/ած ընծայ՝ Իր գան ձեռագիր ունելով ի պատրաստ՝ որպէս ի բուն Հեղինակէ լ/ինելոյ սրբագրութիւն բարեբաղ տարից, փոխեց և կէտից գրեթէ հեչտին ազն գրչաց սպեալ. ուստի ընդ տալ տպող բարեպաշտին և գործակցող ի շահել սիրոյդ ինչ ինչ ի ամանէ, խնդրի յիշել ի մաղթանաց »։

Խորագիր գրոցս կոչուած է յամանց. « ՓԱՌՔ ԱԱՒՈՒԱՐԱՆԻՒՆ ԱՂԵՔԱՆԴՐ ԿԱՀՈՒԱԿՈՍԻ ԸՆԴԴԷՄ ՖՈՒՆԿԱՑ »։

— Վանձնարան ուխտականութեան՝ Աղօթամատոյց և Ջբօսարան Հոգեւոր, ի ժամ Անմահ Պատնին՝ անարին գենման, և ի յաւանձնութեան՝ Ջեւմեռանդ Բլիւտոնէից՝ կենսաւիթ խոստմունք և երանական զմայլեցուցիչ. — Ուր կանխեն առ սա. մի լոյսն հրկքայ։

Բուն հակառակը։

— Դիրոյկ որ կոչի Աղօթամատոյց, արուա-ղեալ Լ/ռանելի հօրն մերոյ Աղեքսանդր Կահոու-դիկոսին Ջուռայեցւոյ ի պէտս Լ/ուսաւորչածին հաստարակ ժողովրդեան, յորժամ Աւուրբ պա-տարագի խորհրդական աւարտութիւնն սկսանի, ի յիշատակ չարչարանաց Աստուածայրականին Յիսուսի և ի քաւութիւն մնոց մերոց, յամի տեառն 1687։ Տպագրեալ ի Հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ՝ Աւրբոյ Կահոյն Լ/Ջմիա-ծնի՝ Տեառն Պ/ուկասու սրբագնաստուր կաթողի-կոսի ամենայն Հայոց։ Հրամանաւ և ծախիւք՝ Աւուրբ Աստուոյն Լ/Ջմիածնի Նայրապետն Ղուի-րակի, Լուսաց երկրի ամենայն ազգիս Հայոց՝ Առաքելաշատիր Առաջնորդի Տեառն Յովսեփաւ Արքեպս/ի։ Ջամի Տեառն 1790. ի հոկտեմբերի 24։ Ի տպարանի նորին Տարձր Աբրազնոթեանն։ Ընդ հովանեաւ Լ/ուկնահանգէտ Աւուրբ Խաչ Պ/ա-նիցն, որ ի Նորն Դ/ախիջեւան. 8°, 176 էջ։

Պ/երջաբանութիւն, և յիշատակարան Դրոցս Ազօ-թից, ի դիմաց Տպարանին։

Փառք, Պատիւ, և գհանամատճեալ Լ/երկրպագութիւն անքննելի Էութեանն... Ուր յաջողեալ կարողացաք զմեր նուաստութիւն՝ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել զոյն շահաւէտ՝ օգտակար, և առիթ փրկութեան գԱզօթ Դիրքս լուսափայլ. և յաւարտ հասանել գործոյս, ի 1790 թուոյ. ի Նոյեմբերի 30ին. յաւուր հրաշալի տօնախմբութեան՝ նախ-կին Լ/ուսաւորչացն մերոց՝ Աբրազանից Առաքելոցն քաղդէացի և Բարթուզիմէոսի. որոց յատկական բարեխաւսութեանցն անդադանաբար արժանացած ամէն անմիջապէս և գայլս եւս նորս՝ ազգատուս՝ հանրաշահս և հոգեկեցոյց մաւանան պատրաստել և հրաշագանաւ՝ առնու իրիկ լուսաւորչագան պա-տուական ազգիդ. որով լցեալ և լիացեալ՝ խո-հական մտացդ աչերբժելոցք, վայելեալ ի պարար-տութիւնս ուղղափառ՝ աստր գրոց իմաստից, և ներկրելեալ ի փրկարար խոհմանս ջերմեռանդա-կանս, ինքեանն նաւ իրիցես գլեզ ինքն՝ ի յանձակ-նելի և յանանձնաւորի աէրն աստուծոյ, և առա-տաւորիս անարկելեան ուրախութեամբ, զոր ոչ ոք հանիցէ ի քէն, քան տէրունականն անաստ խոստման։

Ա՛ռ՝ ի վախճան յառնիս, ըստ որում գրեցաւ ապօրէից՝ յարեքընկեաց նպաստական դիւոյ՝ ջերմեռանդն բդեշխ լինել զպարապոյն ի սմա, և առատաձեռն ցանել ի սերն աստուծոյ և ընկերին)։ արժան վարկանիմ՝ քեզ Հայասեա և Լուսաւորչակրն Տհմիդ Ցարեբեհան, և գիմս երջանկութեանէ՝ և վերջանկացուցիչ պատճառաց որդի՛ Հեռին նախանձելի բնաւից՝ ես՝ զեղգեղեալ փայլիմ պատ՝ տալ տեղեկութիւն, յարեմխոյ դու ընդհեղբօզ, և հաստատութեանս փափագող։

Ա՛նկի՛ ծնեալս յերկիր անդլխացոց՝ ի մեծ անուն քաղաքն Լունդոն, Հեռատր սկզբնապատճառին իմոյ, Ագնեսատոհմ Պրիգորի Իսճամպեան իպէպարէնց, անդրափոխեցայ ի յադինասարսս յերկիրն Լուսաց՝ ի հանրահռչակ և ի կպահրապերճ վիազպան Սանկտ Պետրոս քդ։

Նախանձ՝ նոյն նախկին բարեբարին իմոյ ի Հեռս՝ ծնեալ զբանի մի արփիսասարս անմահ զաւակս՝ քեզ ի վախել, առատանալի ի ծառայութիւնս։

Իսկ՝ մինչ խնամածու ին իմոյ՝ ի գլխովին հոգացուելիւն իմ՝ զգոյս իւր վատնեալ՝ և զկեանս իւր յիմ վերայ եդեալ, եղեւ վերակոչիլ՝ իմանալի և զգալի բնութեանս կապզ և արձակզ յամենամեծ տեառնէն՝ ի վայելս պատկաց՝ արժանի արդեանցն. ես ինքնս՝ յերկիր օտար՝ բազմաց անծանօնոմ՝ և այլալեզու՝ ձեռօք որբացեալ և անտեղունչ, իրրեւ զհիւզս մրդապահաց...

Ցանկարծ ինձ՝ անակնուելի բարեպատեհ դիպուածով, ըստ հոգւոյն տեառն, վերացուցանողի և բարձրացուցանողի զէգէկիէլ, եղեւ Հեռն ամենազորմ՝ ի գեղեցկատեսիլ ուսուց ընկերակս՝ և ի չազգէ Ղահրարացն հայոց ծագեալ՝ Տէառն Յովսեփաս Արքեպս Արևի Նպիսկոպոսին և Ազգապետ Ինիտին՝ բոլորից Ուսապատանեալց՝ Ազգիս Հայոց լրմանն՝ Առաքելապատիր Առաջնորդին, և Աստուածապատիս յարահակոզ Հովուին, անճառելի խնամարկութեամբ ի վերայ իմ։

Որով վերացեալ և բարձրացեալ երջանկի ի Սանկտ Պետրոսբուրգ կպահրանիստ Մայրաքաղաքէն՝ առ ուր և հոգեկան և մնաւորական նախատնորէնութիւնն՝ զիս վերամարձոյ՝ ակնկալութեան հանդուստեան պարգեւօք և զգառնութեանց յիշատակին ի տար վանոյ, մաքուր ի վարս՝ և պերափպլեալ յոգեպահութիւնս, մարգապետ և ստաբապետ, նորոյ՝ Իլրնանիկ Տէառն իմոյ հանդերձեալ։

Մինչեւ բերեալ հանդիպեցայ կիս՝ ի բնաւից փափաքելի քաղաքին Նոր Ղահ իվեանու՝ ի Ղորակատոց՝ Զաքմանաչէն՝ և Հրաշատիպ վանքն Իլրնեհանգէտ, յանուն կենաւոր Սուրբ Խաչին՝ ի Նորին Սրբազնութենէն կառուցեալ։

Ուր վերահաստիպ ազգպեցութեան՝ ի հանդերձ փառաց փոխարկմանն, և ալիպակս վախճյապետ պահութեամբ գերազարդելոյն համակերն էր պարապեալ, երկրորդս այս՝ գերազանցեալ քան զառաջինն՝ իմ Տէր և Հայր, ընձայով զգլուխ իմ՝ իրրեւ փեսայի հոգազարդել ի փառս քո՝ բանաւոր տուն կդրդարու հիանալ՝ Աւրտնդ Ցաքեհեան. եկն էհաս տատրակամանն խաղացմամբ՝ գու չգիտես զանցմանէ ձմեռայնոյն խաւսելեան, և զմեռնելոյդ գարնայնոյ քաղցրութեան, նամակ ուրախալեհան, գմեծահարուց գործոց աւետաւոտ, ի յերկրէն Հնդկաց, ի Տիրապահ և ի յԱւստուածախնամ Քաղաքն Մատրաս և ի Սուրբի բնակեալ յառաքուսիրտ և զուարթմտիտ իշխանացն Ագնեսատեծարից, և յառհասարակ Ներքնագործարտ Հայկազնէից։

Ուր ըստ ի յանուստ բերանոյ՝ Խրիմիզեցի Տէր Ցարութեան որդի՝ Տէր Ստեփաննոս, Նոր Ղահրիզեանու Սուրբ Լուսաւորիչ Ազգ Ներկեզբղոյն՝ Մեծապատուի՝ Ազգ Քահանայի, առ այս գործ՝ յայնս կոչմունս՝ ի բարձր Սրբազնութենէ՝ բոլորից իմս բարեաց գանձանքանի՝ յերեսելոյն, գորմէ և փոյր ի չատէ ծանուցեալ եմ քեզ բանասիրեդ, ի վերջաբանս հիանն (Ընդհանրական կոչեցեալ՝ Լուսաւափիւս Վատունին)։ լուեալ և տեղեկացեալ գիմս փափագելի որպիսութեանէ, գերկիրն յերկրորդամ ժառանգեցմանէ, ըստ նպատակ, և ի յոյսիս իմոմ փառաւորեցմանէ, հանդերձ զանազան ազգաց՝ իմաստնասիրի լեզուագիտութեան ուսումնասիրանօք, և իմաստնասիրել աշակերտաց մարդելոց յապմոնութեամբ, ինչպանք եւս ի յինչնայծայր կամաց իւրեանց զանմահ յիշատակի գնուեղան նուիրեալ էին ինձ՝ քոյդ փառացս և պարծանաց, Վիրապով Ագգ Հայկեան՝ և Սերունդ Ցարեհեան։

Որով արդարեւ ուրախութեան յաւիտենից եղեւ ի վերայ հաստատութեան՝ լրութեան և կատարելութեան դիպոյ իմոյ։

Աստ՝ համարձակ և անարգել բարբառով՝ ի յուրախութենէ սրտիս՝ գոչեմ և առ նախկին բարեծին Տէրն իմ. գհամառուտ կեանս վայելեցեր դու յիւրում, բայց ի Հեռն Երջանկափայլ երկրորդ Տէառնս իսկական՝ մշտնջենաւոր հեղոյր յիշատակ լարի։

Ես ի նշան և առ հաստատեալ՝ յաւիտենականապէս իմոյս քեզ ծառայութեան, և զքեզ հոգեկանաց վայելչութեամբ լինացուցանելոյ՝ առնուիրեմ նահապետ զԱզօթիքրքս այս ամենահամ և քաղցրահաչակ. տպամոր ծնեալ ի յիմ անախտ արգանդէ, ի յանուն և ի փառս՝ ի Աստուած և ի Աւրանեմ բնակեալ՝ բարեաբեր հակազնէից՝ հասարակ եղբայրս Հեռին։

Ես հաւատի խոստանամ, զի յետ ստոյ՝ ի յառաջաձեալս և զայլ լուսաձնութիւդ զատկութիւս, զշարադրեալսն ի Նախին Սրբազանէդ մերոց Հարց, յայնժամ և զմեծագոյն արդեամբ՝ և առատօրէն մատուցմամբ ձեռնկալու լեալ ոգնզան ինձ՝ յականէ յառնուանէ յիշել։ և զայդ ստոյգն առ ընդեր կարգել։ զի և քեզ բարկոծոյր ըղձացողիդ՝ համարձակ և ազատաքայլ հանապարհ առ քո մերձենալոյ՝ և սրտիդ տենչանաց անտազտկանալի յագուռ ձեռնասնալոյ հոգեցնի։

Ընդ որոյ և ոչ դանդազիմ յիշել և զպայմանն զիս ի փառս բարձրացուցանողացն, քեզ բարեսիրիդ. գի ընդ իս ունիցիս զուարթութիւնդ լիովին։

Քանզի գնուէրս իւրեանց զոր մատուցին ինձ, ի փառս քո՝ Աստ Հայկեան. ունին թոզուլ մշտնջենապէս առ իս, և ոչ վերադարձուցանել առ ինքեանս. զի այնու՝ զգանազան գրեանս ի պպծատանուն ինքեանց տպամամբ յինէն ի լոյս ընծայիցեմ, զվերահակեալ արդիւնս յիմ գործոց՝ ի պետս՝ իմ արփիասարս Կպրոցացն՝ ուսումնասիրաց հասարակութեանս ծախիցեմ, և գնացեալ գումարն դրամոց՝ առ իս յինէն ամփոփեալ՝ ի Նորպղն գրեանց յատաղացուցումն աշխատասիրեցեմ. արքեան Նորակառոյց Քաղաքս այս, և Աղգապետատ Իրատարանս՝ ի վերայ երկրի հաստատութեան կալեալ՝ յիշատակիցի։

Որով ի բարեձեւութենէ և յիմաստութենէ, և յըստ մեծի մասին յատաքինութենէ խրիմեցեալ և ի պպծատութենէ պատկասեալ անձինդ՝ արփիանման լոյս մեծ ծագիցեմ, արդիւնաւոր երկամբք և նախյօժար աշխատանօք իմ՝ ի փառս և ի պատիւ քեզ՝ Սրբազան Ներդի, Տէառն Յովսեփաս Աստուածապատիս Ազգ Նպիսկոպոսի։

Ազդ՝ ըստ ի վեր անգր անաստ ի վախմանս, լուեալ և տեղեկացեալ ի մանից՝ Խրիմիզեցի Տէր Ստեփանոս Համեստատգործ Ագ Քահանայից, գիմս և չուրջ գինեւ եղեալ Հղկակաց Պանծալի Կպրոցացն գկառավարութիւն, գկարգ, և գհանպատանս, ի Սուրբի բնակեալ՝ Տունդն Օրհնութեան, և Շառաւիղն Բարեպաշտութեան, Ջուղայեցի Պպծատ Իշխան Ագպ Յովհաննեան Քաղաքհանգստար և Կպրովարիտ, ըստ իւրում բնաւորական առ ի բարին

քեմանն՝ կամակար մտաք՝ մնուադիւբ յաժարու-
թեամբ, և զուարթագին ախորժանօք հանեցա-
ւատնաւոյ առընթերս իմ ի նոր Նախիջեւան փա-
զաքի՝ զերկուս բարեկարգ Կայրեցիս և արուարձին
մանկագուխեանդ Լուսնշապատան, զմինն յանուն
Սուրբ Աստուածածնի, և զմիւսն՝ յանուն Սրբոյն
Գրիգորի Լուսաւորչին։

Որոց ծախուց՝ զգուշացան գրամոյ՝ մինչ դքսան և հինգ
հազար ռուբի, արդէն բարեկարգեալ է յանձնել
զուարթի լրմնուխեամբ՝ նոյն Տէր Աստիանոս
խոհեմափայլ Աւագ վիճահանային, առ ի հաստա-
նել կատարելապէս առ անթերևան ապաստանն
կենաց և փրկութեան իմոյ, առ Իշխանազնեայ
Իշխան՝ Յովսէփ Արքազան և Աստուածապատիւ
Աբբ Նիկոդոսոսն։

Այր սակս՝ ասի Պանծալի և Մեծախորհրդի Իմաս-
տասէրն իմ եւս՝ Սկսեալիր գործոյս ի Մարմարիոն
քարի՝ զիշատակ բարեհամբաւ անուան՝ Պատմո-
Աւետն Ազնուի, յետուել ի հակառ Զարմանակերտ
Դպրոցացն՝ և Հայկական Աստուածասիրացն։

Արդէն է տեսանել յայս բան։ (Զիշատակ է Դպրա-
տունս և Լուսաւորչական կանգնեալ յանուն Սուրբ
Աստուածածնի, և Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի,
Զուղայեցի Պատմող Իշխան Ազազ Զօհանջանին, և
իւր կենակից՝ հանգուցեալ Գուլիստան Տիկնոջն,
Հօրն՝ Քալանթեաք Ցակոբին, Մօրն՝ Մէրբան Տիկ-
նոջն, և Պապան իւր՝ Գէորք Ազգային, և իւր
Հանիկ Քաղուհի Տիկնոջն, և Կատերգին և ամե-
նայն ազգայնոցն)։...

Ուրեմն՝ սիրահարդ իմ՝ և պատկառանաց մեծագործու-
թեանդ, Ազգ Հայկեան, եկ անխոնջ աշխատեց-
մամբ յաղօթս պարապիցդ ի առ ամենայնսն Աս-
տուած. զի կենդանիս առաւելութեամբ տուրս և
գնուիցես իմով յաւուրկ Պարոնտէ Տէառն և քոյդ
Քաղիքարին, ի հաճոյս և ի փառս իւր վերընկայեր-
գնպատակ բարեմիտ գիտասուրեանն նորայ՝ ի
յուսալրական կատարմանէ անվրիպելի արասցէ.
գՅիշատակս նորայ՝ ի յանմոռանալի նախատեսու-
թեան մատանեի իւրում արձանացուսցէ. ատ՝
րնաւելից փափագելի կենին իւրոյ, և զուարթա-
ծագիկ Գաւառդին, և արեանատու մերձաւորացն,
յաւելուածն և երկարութիւնն չնորհեսցէ. և ի հան-
գերձելոյն՝ երջանիկ կենացն յաւիտենականաց,
երանական պսակաց, և իւրն տեսութեան անճա-
ռելի փառաց՝ արժանիս արասցէ զմեծախորհուրդ
Աւրս արժանաւոր։

Յիշեացուք ընդ Նմին՝ և զի Քրիստոս հանդուցեալ
կողակիցն իւր Գուլիստան Տիկինն, զՀայրն Քա-
լանթեաք Ցակոբն, զՄայրն՝ Մէրբան Տիկինն,
զՊապան իւր՝ Գէորք Ազգն, և զՀանիկն իւր Քա-
գուհի Տիկինն. որոց ամենեցուն առհասարակ ա-
մենողորմն Աստուած՝ քան մեծի ողորմութեան խ-
րատ ողորմեսցի, և անճառելի ներողութեամբն
գթասցի։

Եւ զնչ՝ ընդ իս բարեմտութեամբ ազօթիդիդ՝ մասն
բարեաց անտի պարգեւեսցի. ամէն։

Նաեւ՝ առ ի անմոռաց տալոյ ի միտս և ի
սիրտս՝ Յաբեթեանահամ Սերնդոյդ՝ ինձ սիրատորիի՝
զնախկին պատճառան խոյս բարեկարգութեան՝ կա-
նանաւորեցան, և իբրու կարիճ ծագեցան, վե-
րակրկնեմ զբեթեաց քանիս, զի ի մշտանուէր յա-
զօթս քո՝ պատուոյ զքեզ վարկցես յիշման գի
տոհմի հզօրիդ յաստենակ, ի յաղագէ Նախարարացն
Հայոց՝ Զաքարեայ Ամիր Սպասալարին (ի 1183
փրկչական թուականին զօրացելոյն)։ չառաս իղեալ՝
զՅովսէփ Սրբազան Աւագ Եպիսկոպոսն, գերջանիկ
Ամրն Աստուածդ. ընդ որով և զսա մարքեղ պապան՝
գիշխան Գագոյեցին, և զՀանիկն Էգոյին, և զՆնոցան
որդին՝ գիշխան Շիրշ բէկն՝ ի տարապարտաց զըս-
պանեալն ի յանօրինաց. և զպարկեշտագնաց
Մայրն՝ զԳեղեկան Տիկինն, և զվազապետատոհմ
զեղբարան՝ ընդ քուէրն, գիշխան Մովսէսն, գՆոր-
աստանն և գՄարիամն. և զայլ ի փրիստոս հան-
գուցեալ գազգականսն։

Նոյնպէս յիշեսջիք և գկենդանի եղբարան գիշխան
Պարոն Բեժան Լէնն, և զբարեշտասի իզ կորդիս
նորին՝ գիշխան Սոյոմնին, գՏիրացու Խաբսեին,
գԱսա իմին և գՆիկողայոսն. և զորդիս մեծ եղբօրն
իւրոյ՝ գհանգուցեալ Շիօշն, և գՋաքարիսին. և
զպարկեշտասուն քոյրն գԼուսաւոր գՆնն. գկոր եգ-
բարան իւր՝ գհանգուցեալսն ի փրիստոս գԱյա-
մաղն, գԱնթեանտին, և գփիրարին. և զորդիս
նոցին՝ գպատճառ Իշխանան Պարոն Նապին, գՊա-
րոն Աստփանն, և գՊարոն Թագուհի. — որք ամե-
նեքեան տարագիր լեալք ի բնիկ հայրենեաց իւ-
րեանց՝ ի մեծահոչակն Ասանահոս, նարդեանս բնա-
կին ի Խրիմիք, ընդ հովանեաւ Խնամոյ՝ գՔա-
զոր Աքքային Հերակլի։

Հուսկ յետոյ յիշեսջիք ի լուսափայլ յաղօթս ձեր՝
գնախկին սահմանեցն և զատաջնահաւոր բազմաշ-
խատ տուներութեամբ ի լոյս բերելոյն իմ, գեշմարտա-
արժանի բազմաց գովեստից, գԼուսաւորեալ հոգի՝
Զուղայեցի Պարոն Գրիգորն Խաչամաւեան,
Մեծանուն Խալդրանեց. որ գեհամայն դատ իւր
ընդ կենացն՝ ոչ խնայեալ յինէն, հրաւիրեցաւ
յերկնաւոր Խաղաղութիւն ի վայելս բազմավաստակ
աշխատանաց իւրոց։

Ընդ որով յիշեսջիք և գՏէառնատուն հարազատն նորին՝
գվարպետ Մկրտումն Աստուածատրեան, որ ի
պատանեկութենէ մինչ ցարդ՝ ոչ սակաւ աշխա-
տանս կրեալ է և կրէ յարապէս, ներ գործոց իմոց,
ի պայծառութիւն քեզ Հայկազեան Տոհմի՝ սիրով
ծառայեալ. Թէ ի ձուլելն, Թէ ի հարթելն, Թէ
ի չարելն, և Թէ ի ցրուելն գկապարեալ առաքն։

Նմանապէս յիշեսջիք զհամարեալքիդ և զՀարա-
գայս Պապասերսն իմ՝ և զաշխատասերսն ի յիս,
գՏպրագրօղ Տիրացու Յովսէփ Աւագ Սարկաւագն
Փրիգորեան՝ Վաչիմակենց. և գՄրաքարկ Տիրա-
ցու Վարդվառն Վարդանեան։

Եւ որք յիշէդ, յիշեալ լիջիք ի միւսանգամ գա-
լստեան Տէառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. ամէն։

— Ի տիպ, Մոսկով 1840?

Գրաւածներ. Տէս ՀԱՄԱՂԵԱՆ (Հ. Մ.) վերը յիշուած
էջը. — Աս կղեմէս պապ գրած կոնդակի մասին՝ տես Արշալոյս Արարատեան 1857, թ. 554–5. և
Զամչեանի յիշուած էջը. — Տէս և Նուիրուած ոտքին։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԿԱՒՄ ՀՈՊԻՆՈՍ, ԳԵՐՄԱՆԱ-
ՑԻ. — Տէս ՇՄԻՏ Ֆ.։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԵԱՆ Մ. ԱՒԳ. — Տէս ՃԻՋ-
ՄԻՃԵԱՆ Վ. Վ.։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԵԱՆ, Ն. ՏԻՐ ԱՆԴՐԻԱՍ — Պա-
տուհասի ատ բանս ինչ Տեառակին անուանե-
լոյ «Ճշմարտութիւն կոստանդնուպօլսոյ Հաւա-
տմեական Հայոց Նախագահ Հասուն Գերապայ-
ծառին հետ ունեցած դատին վրայօք»։ Գրեց
Ն. Տէր Անդրէաս Ագիքսանդրեան, կանոնիկոս
և Առենադպիր կաթողիկոսական, 1854. ի Հի-
բանան, ի վանս վերափոխման սրբոյ Կուսին,
ի կաթողիկոսարանն Հայոց ուղղափառաց։ Տը-
պագրեալ ի Վալաքիա կոստանդնուպօլսոյ, ի
տպ. ի սրբոյն Բենեդիկտոսի, 1854։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՍ Հ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ. — Յա-
րակայք ձմռարիս ապաշխարութեան. նկատեցեալ
ի յապաշխարօղ արքայն Դաւիթ, և ի նմանէ

բացատրեցեալ ի յիսներորդ սաղմոսի. և առաջադրեցեալ ամենայն քրիստոնեայ ասպաշխարոդաց առ ի հետեւիլ... Աւարեցեալ յումմէնէ կրօնաւորէ Աղէքսանդրոս կոչեցելոյ ի կարգէ Ցիստուեան՝ յիտալական բաւբառոջ։ Եւ անտի արտահանեցեալ ի Պետրոսէ վարդապետէ Թիֆլիզեցոյ, և չարադրութեամբ անդրաբերեալ ի հայ բարբառ յամի տեառն 1719։ Իսկ յամի տեառն 1731 սրբագրեցեալ և յարմարագրեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացւոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ,... ի վ.ենետիկ, ի տպ.ի Անդօնի Գոռոյի. 12°, 515 էջ։

ԱՂԹԱՄԱՐ ՈՒ ՍԻՈՒ. — Տես ԻՍԱՒԻՐԼԵԱՆ Մ. ՆՊ.։

ԱՂԹԱՄԱՐԱՑ ՏԱՆՆ, ԱՆԿԱՐՈՒԹԻՒՆՔ, եւն. — Տես ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐՈՒԱՊԵՏ։

Տես և ԱԼԻՇԱՆ, Ղ. Գ.՝ «Շնորհալի և Պարապատ իւր» Գլ. Ե։ Ազգամարտ արուսյց ապստամբութիւնն։ — Տես ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐՈՒԱՊԵՏ։

ԱՂԹԱՐՔ. տպագրեալ ի վենետիկ, ի թուին Հայոց ՉԿԲ. (= 1513), ի տպ.ի D. I. Z. A.

Ձեռնարկը՝ նկարագրութիւնն է մեր Մատենադարանին մէջ գտնուած Աղթարքին՝ զոր կ՚արտատպեմ ինքնավկէն։

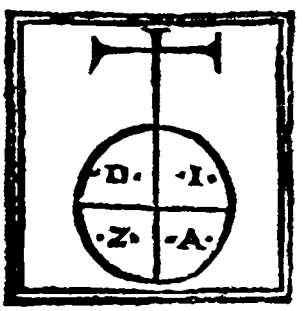
«Թէպէտ և Աղթարք կոչուին որուած է գրքին, այլ նորա մի մասն կը կազմէ Իմիկարան։ Ինոյր գիրքն 24 ութաժալ թերթերէ կազմուած է, և այս թերթից թիւերն նշանակուած են կանոնաւորապէս հայերէն տառերով իւրաքանչիւր թղթի թուագրերով այսպէս ա. — ա. բ. — ա. գ. — ա. դ... մինչեւ գ. — գ. բ. — գ. գ. այս վերջին թուագրեալ վերջը կը պակսին թղթեր, որովհետեւ յաջորդ թուղթին կը նշանակուի ժ. գ. — ժ. դ... մինչեւ ժբ. բ։ կը պակսի նաեւ ժգ. և թուղթին, և կը շարունակուի ժգ. բ. — ժգ. գ... մինչեւ ժգ. բ. կանոնաւորապէս։ Իսկ յաջորդ թուղթին ժե. ա. եւ. բուած է, և կամ փակցուած նորագոյն եկամուտ թղթով մի հետ, որոյ վրայ նօտրաձեւ ձեռագրիւր տառերով ընդօրինակուած է պակասաւոր էջը։ Կանոնաւորապէս յաջորդ թուղթին ժե. բ. — ժե. դ. եւն, մինչեւ ժե. է։ կը պակսի դարձեալ ժե. ը. թուղթին. բայց յաջորդքն ժբ. ա. — ժբ. բ... մինչեւ ի. գ. ուղիղ շարուած են. իսկ ի. դ. պակասաւոր թղթին սեպ նորա պարունակութեան ընդօրինակութիւնն ապացուած է նօտրգիր. որոյ կը հետեւին ի. ե. — ի. զ. — ի. է. եւն, մինչեւ իա. դ. Եր պակսին նմանապէս թուղթքն իա. ե. — իա. զ. — իա. է. — իա. ը. — իբ. ա։ Շարունակութիւնն իբ. բ, եւն. մինչեւ իդ. գ. ամբողջ կայ. կը պակսի իդ. դ. և վերջնոյս կը յաջորդեն առանց պրանչանի երկու թուղթք միայն որովք կ՚աւարտի մատենն, վերջընթերք երեսին վրայ կարմիր թանաքով դրոշմուած կրելով զայս նշան տպագրատան (Ձեւ 1.), նոյն ամենեւին ինչ որ Ամաթայ հանդէսն կը հաւաստէ դրոշմուած լինել նաեւ Տճեացոյց մատենին մէջ։ Իսկ վերջին երեսին վրայ՝ թերթերուն տառանիշքն չարուած են չորս տողերով ալէն մինչեւ գ՚իդ, յաւելուածով «Գիրքս բովանդակ ամէնն իդ տեւոր է, և ամէն տեւոր բ թուխթ է»։

Գրքին երկայնութիւնն է 16 հարիւրորդամեաք, իսկ լայնութիւնն 10 հարիւրորդամեաք։ — Տպագրութեան չարքին մէջ քանի մը բառեր ձեռքով գրոշմուած են։

Իսկ պարունակած նիւթոց մասին կրնանք մենք այ համաձայն լինել. Հ. Վ. Ալիշանի հետ ապարանքէն գրուցել լեզ «Ձախ ձեռքի մը չորհնած ընծայ կրնայ սեպուիլ. գիշերուան ծնունդ քան տուընջեան... խաւարասէր Ակրմէն մ՚է, որ կ՚աճապարէ ի գուրս գալ նախ քան զանու շահատուն և յուսատոր Աստիղդ, որպէս գի չսփշրակէ մտաց վրայ տիրապետութիւնը»։

Առաջին և երկրորդ էջերը վերնագիր ունին կարմրագոյն[1] Աղթարք արանց եւ կանանց. յորում նախ մէջ կը բերուին հնոց կարծիք՝ մարդկային բնաւորութեան գանագանութեանց մասին, բան իւրաքանչիւր կենդանակերպի՝ յորում ծնանին։ Այս տեսութիւնն երկու բաժնուած է, այսինքն ի Ձիրս և ի թերութիւնս արանց, մի առ մի քան երկուսեան նշանաց կենդանակամարին։

Ցէջն[2] (թուղթ բ. ե.) անմարթ գրչագիր մի կը դրոշմէ ի լուսանցս «Թիվին ՌԱ. տար ի կեն-

Ձե. 1.

տար † կարդալ բարկենտա(ն)ք) խոճայ. տապան Թովմաճիանան», որ է առն Քրիստոսի 1152 (կարդալ 1552)։ Այս խոճա անձն իւր կնիքը դրոշմած է գրքին մէջ յ՚էջ 83 (թուղթ գ. գ.)։ — Աղթարքն կ՚աւարտին կիսակատար, բայց ամենամեծ յաւարտն՝ յէջ 83։ Իսկ 84 էջն կը սկսի ի սկզբանէն պակասաւոր վիճակաց կամ բախտից չարք մը, ի գլուխս գլուխս բաժանեալ՝ յանուն զանագան առաքելոց և աւետարանչաց, եւն, և կը հգի մինչեւ յէջ 118 (թուղթ ժբ. դ.։ Իսկ 119 երեսին վրայ դրոշմուած է կենդանակամարին խոշորագիծ հանդիսակաց պատկերն Ձե. 2)։

Պատկերին կը յաջորդէ Տարեդրոյց մի, կամ յատկապէս խորագրեալ Տանուտէրացոյց, յորում երկրին զանագան կոչմանց համար՝ բարւոյ կամ չարի գուշակութիւնք կ՚աւանդուին, քան իւրաքանչիւր փոփոխման արեգական ընթացից ի կենդանակերպս։ Այս գուշակութեանց էջերէն միոյն վրայ (թուղթ ժբ. բ.) լուսանցիդ մէջ կը կարդանք ընտիր հին բոլորագրով գրուած. «Այս Աղթարքս Մուրատինն է», որ անշուշտ մատենիս հնագոյն աւտա-

1. Այս Աղթարքի քանի մի թերթերու՝ անշուշտ յաւտակ գիտաւորութեամբ՝ մի կողմն խորագիրք և գաղափարք կարմիր թանաքով տպուած են, և միւս կողմանն սեւ թանաքով։ Այս է պատճառն որ վերոյիշեալ տպագրական նշանն Աղթարքի մէջ կարմրագոյն դրոշմուած է, իսկ Ընդրաթաղրոց մէջ սեւագոյն։

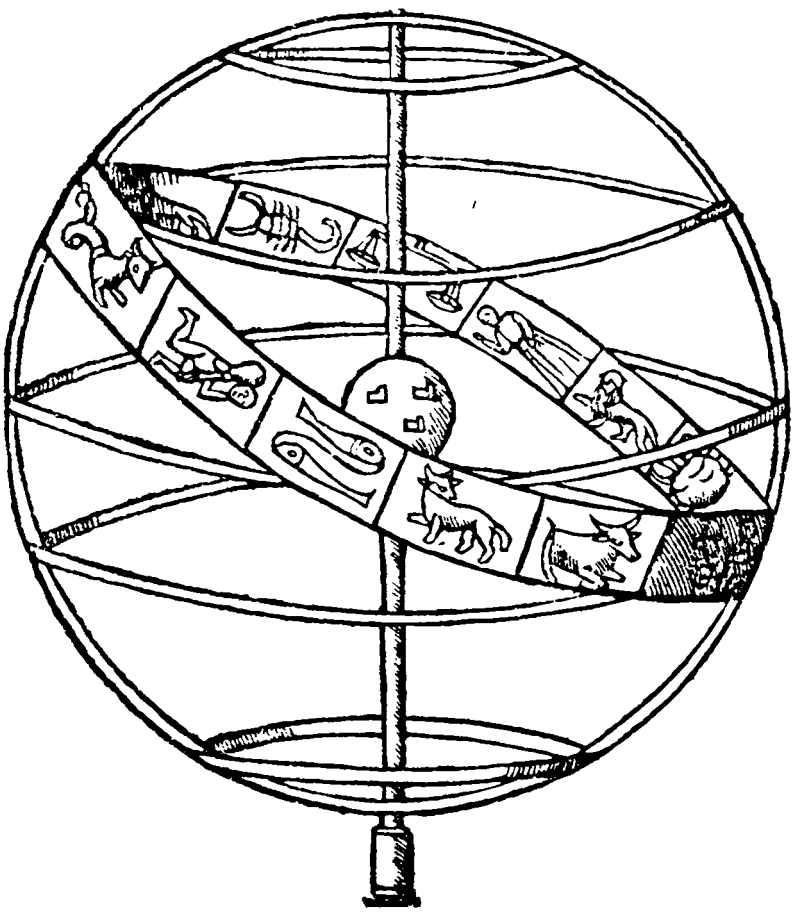
2. Ցէջերու կոչումն նորագոյն ժամանակաց ձեռքով դրոշմուած թիւերու համեմատ է, և ոչ թէ տպագրուած։

յոգաց մին պէտք է նզած լինի, նման վերսիչե-
լոյն խօսքի։

Վերսիչնալ Տաճուէրացոյին կը յայտնէ Աստ-
ցոյգ առնելոյն եղականաց, որք նախընտիրացին նման
բարոյ և չարի պատշաճիներ են՝ երկուստեան
ամաց վրայ բաժանուած, և կր ձգի մինչեւ յէջ
167 [ժուղմ ժէ. գ.]. յորում կը սկսի կարմրա-
կնդով նոր գլուխ մի՝ վերնագրովս. Ուսումն խնա-
ամարիի աստղեայ յայտնոյ լուսնին աստրցն, որ
կերպաւն յայտնէ. [ժէպէս և առանդուածն առաս-
պելաբերի մ՚ուղեին ծնունդ է մանաւանդ քան
[ժէ խմաստուն [ժնամբ խորհոյի։ — Կրկին այս երև-

կամ նշանակք բարոյ և չարի. [ինչպէս և հօր-
նեկին ամէն մէկ աստրց մէջ ծնած տղայոց համար
պատշաճիներն, և Յուզագ աստղոյ եւ երկնից չարժ-
մանց գլխին, որ կ՚ատարտի յէջ 194 [ժ. ժէ. գ.]։

Մինչեւ ցայսմայր մինչեւ ծնունդ երկու երրորդ
մասր կը բռնէն. մինչեւ 195 երես, յորում կը սկսի
[ժէչկարանն Ճալինոս Գալիանոս հաքիմի. խո-
րագրեալ [ժէչկարան և հաքիմաբան քաղդէ և
պաբմանալի Մծծին Ճալինոս հաքիմին արաս-
բնալ. որոյ մէջ ընդ աստղոյ կամ յաւելս ընդ
աստղելիս՝ խառն դրոշմած կայ նաեւ չատ ինչ
գործնական ոպէս և առասպելաց հատուած ընծայող

Ցեր. 2.

սին վրայ դրոշմած է ձեռաք ուրիշ նար կնիք մի
այլ աստղոյի մասին։

Աս երազագոյց կ՚ատարտի յէջ 177 [ժուղմ ժգ. գ.
ուր կը սկսի նոր խորագրով. «Երրորդն կիւրի
հայրապետին ասացեալ է վասն կապանաց [ժէ
դինչ լինիցի՝ եթէ կապանդն ի կիրակի լինի» և
ազգէն՝ եթէ կիրկու շաբաթի, եթէ կիրեքշաբա-
[ժի... մինչեւ ցշաբաթի։ Գրուխին մի՝ որ ոչ
միայն կիւրդի հայրապետին անուան նախատինք
կր բերէ, այլ և ամենայն նախապաշարմունքէ ա-
զատ եզող մտքի։

Աղնպիսի գրուխին մ՚է նաեւ յաջորդ գլուխն յ՚էջ 118
(կարդա 181) [ժուղմ ժգ. գ.) «Վասն ասահեցաց
ցոլանալոյ» կոչուածն, և յաւելուածն՝ Յազագս
չարժմանց (խնամ պետնաշարժից) «որ են ցուցակ

մուաց։ — Յէջ 296 [ժուղմ իգ. ե.՝ կ՚ատարտի
և՝ բժշկարանն և՝ մատենանն վերսիեալ տպագրա-
տան նշանով» Շ. Ա. Տ.), 1890, էջ 91, եւն։

Սոյն մատենանէն կը գտնուի՝ օրինակ մը՝ Սրբոց Յա-
կոբեանց Վանտնեցւոց պարանը՝ յԱյրուսաղէմ. երկու
օրինակ մին կիսով չափ պակասած որ՝ մեր Գրատուն-
նը, օրինակ մը՝ կեսարիոյ Ս. Կարապետի վան-
ուց, և օրինակ մըն ալ՝ կեսարիոյ Բեմարէն Մուն-
հուսուն գիւղի Ս. Նկեղեցւոյ գրատանց մէջ։

Յակոբեան այս և ուրիշ տպագրութեանց առթիւ
տես Շանգէս Ամսօրեայ 1889, էջ 210։ — Բազմա-
վէպ 1890, էջ 90։ — Շանգէս Ամսօրեայ 1890, էջ
162։ — Լրաբեր 1890, թ. 2036՝ «Շատ տպա-
գրութեան նախկին քաւտախպրիքը։ — Շանգէս Ամս-
օր. 1894, էջ 357։ — Բանասէր 1903, էջ 204,

Նոյն։ — Տես և Ալիշեան (Ղ. Պ.)՝ «Յուշիկք», հատ. Ա. էջ 520–521, *նոյն*։ — ՋԱՄՊՀԱՆԱԼԵԱՆ Ղ. Պ.՝ Պատմ. հայ տպագր.», *նոյն*։

Նոյն տպագրութեան տարբերն նմանութիւն ունի ՍԻՐԱԿԱԹԻՒՐ։

ԱՂՅՈՒՍԱԿԻՐ, Գիրք ազիւսակաց. Տես Ծ-ՂՈՒԿԱՍՈՒԵՒԱՆ Ղ. Պ.։

ԱՂՄԿԱՑՈՅՑ ԳԻՐՔԸ. Տես ՄՈՒՏԻՖՈ Մ. Գ.։

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՐԿԻՐ. Տես ԲԱՐԹՈՒՂԻՒԼԵՒՆՑ Մ. ԼԳՈՒԿ.։

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ։

* *Ազուանից պատմութեան համար նիւթեր*. — Տես Արարատ. 1896, էջ 22, 67, 125, 176։

ԱՂՈՒՆԱՓԻՐՔ. Տես ՎԱՐԴԱՆ Վ.։

ԱՂՋԻԿ. Տես ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ Բաբ. Վ.։

ԱՂՋԿԱՆ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ. Տես ՓԱՇԱՆԵԱՆ Տ. Կ. Ց.։

ԱՂՋԿԱՆ ՄԸ ՍԻՐՏԸ. — Տես ԱԼԻՍ. — ԱՓԻԱՐԵԱՆ Ա.։

ԱՂՋԿԱՆՑ ԱՐՈՒԵՍՏԱՆՈՑՆԵՐ. — Տես ՍԻՄՈՆ Ե.։

ԱՂՋԿԱՆՑ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ ՀԱՒԱՔ. — Տես ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ Ե.։

ԱՂՔԱՏ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ՄԸ ՎԷՊԸ. — Տես ՖԼՕՓԻՆ Օ.։

ԱՂՔԱՏ ՄԱՆՈՒԿ. — Տես ՀՈՒՄՊԵՐՏ։

ԱՂՔԱՏԱՖՆԱՄԱՐՔՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶՄԻՒՈՒՆԻՑ *հաստատեալ 1896ին*։

— Ա Շրջան?

— Բ Շրջան. 1897 Յունվար 1 1897 Դեկտ. 31։ Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1898. 8°, 11 էջ?

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 5։

— Գ Շրջան. 1898 Յունվ. 1–1898 Դեկտ. 31։ *Նոյն տպ.* 1899. 15 էջ։

Քննագ. Հանդ. Ամսոր. 1899, թ. 3։

— Դ Շրջան, 1899 Յունվ. 1–1899 Դեկտ. 31։ *Նոյն տպ.* 1900. 12 էջ։

Քննագ. Ազատ. Մամուլ 1900, էջ 370։

ԱՂՔԱՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ, *հաստատեալ* 1 Մայիս, 1886։

— *Հիմնական կանոնագիր Աղքատասէր ընկերութեան*. 16 էջ։

— *Տիպիկագիր 1886–1887 տարեշրջանի?*

Միաւնեալ տիպիկագիր 1887-88 տարեշրջանի Տնօրէն – Խորհրդոյ Աղքատասէր ընկերութեան չորից Թաղից Կ. Պոլսոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Փ. Պաղտատլ. Արամեան 1888. 22 էջ։

Քննագ. Ազդ. Մամուլ 1888, էջ 147։

— *Տիպիկագիր Դ Շրջանի 1888 Յունիս 11 1 Մայիս 1889 գործառնութեանց տնօրէն խորհրդոյ Աղքատասէր ընկերութեան Գում-Գափուի չորից միացեալ Թաղից։ Հաստատեալ ի 1 Մայիսի 1886, մատուցեալ առ հիմնադրաց ժողովն ի 10 Յունիսի 1889։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Կ. Սապրեան, 1889. 36 էջ։*

— *Տիպիկագիր տասնեւվեցամսեայ գործառնութեանց Տնօրէն խորհրդոյ Աղքատ. Ընկերութեան չորից Թաղից Գում-Գաբուի. 1891 Յունվար 1 Մայիսի 1892։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1892. 19 էջ։*

— *Համառաւտութիւն Աղքատասէր ընկերութեան Չորից Միացեալ Թաղից Գում Գաբու, կէտիկ փաշա, Եէնի Գաբու, Գում Գաբուի դուրս. 1892 Մայիս 1է ցմէկ Մայիսի 1893 Տարւոյ։ Կ. Պոլիս տպ. և վիմագր. Ց. Մատթէոսեան, 1893. 15 էջ?*

— *Համառաւտութիւն Աղքատասէր ընկերութեան Գում-Գաբուի չորեակայ Չորից Թաղից. 1893 Մայիս 1է ց'30 Ապրիլ 1894 Տարւոյ։ Կ. Պոլիս տպագր։ Ց. Մատթէոսեան, 1894. 16 էջ?*

Քառամսեայ համառաւտութիւն Աղքատասէր Ընկերութեան Գում-Գաբուի չորս Թաղերու, 1894 Մայիս 1է ց'6 Յունվար 1896։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1896. 20 էջ։

— *Համառաւտութիւն Աղքատասէր Ընկերութեան Գում-Գաբուի չորս միացեալ Թաղերու Գում-Գաբուի, Գում-Գաբուի դուրսի, կէտիկ փաշաի և Եէնի Գաբուի 1890 (կարդա՝ 1896) յունվար 6է ցմէկ Մայիսի 1897։ Տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 16 էջ?*

— *Տիպիկագիր համաւրաւտութիւնի Գում-Գաբուի չորից միացեալ Թաղից Աղքատախնամի (1897 Մայիս 1է ց'31 Մայիս 1898)։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Ց. Փափազեան, 1898. 8°, 32 էջ։*

— *Տիպիկագիր համաւրաւտութիւնի Գում-Գաբուի Չորից միացեալ Թաղից Աղքատախնամի. 1898 Յունիս 1է ցմայիսի 1899։ Կոստանդնուպոլիս, 1899. 25 էջ?*

— *Տիպիկագիր.... Աղքատախնամի. 1899 Մայիս 1է ցմայիսի 1900։ Կ. Պոլիս 1900?*

— *Տիպիկագիր... Աղքատախնամի։ վեցուասանեւորդ չրջան։ Տասներեքամսեայ 1901 Մայիս 1է ց30 Մայիս 1902 տարւոյ։ Կ. Պոլիս, 1902. 27 էջ։*

ԱՂՔԱՏԻ ԲԱԽՏԸ. — Տես ԱՆԴԻԼԵԱՆ Մ.։

ԱՂՔԱՏԻ ՀԱՒԼԸ. — Տես ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ Գ. Գ.։

ԱՂՔԱՏԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՒՐ ԴԱՐՄԱՆՆԵՐՆ. — Տես ՇԻՐԻՆԵԱՆ Գ. Մ.։

ԱՂՕԹԱՀԱՏՈՂՈՒՆ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Մ. կ.)։

ԱՂՕԹԱԿԻՐՔ, ԱՂՕԹԱՄԱՏԱՈՑ, ԱՂՕԹԻՑ ԳԻՐՔ, ԱՂՕԹՔ, եւն։

Հաւաստոս Գիրք Աղօթից։ Առաբեալ յաւուրսն ուղղափառ եւ յԱստուածաբան վարդապետաց։ Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն Աստուածատոյ Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան սուրբ երուսաղէմի եւ կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Գրիգորի եւ Աւետիսի Աստուածաբան վարդապետաց։ Ի թուին հայոց ՌՃՀ 1170 1721, ի Մայիսի ամսոյ. է։ Ի Տպարանի Սարտիրոսի գպրի որդւոյ Ասլգսի և Նորին իսկ արդեամբ. 8°, (Մտը 256) էջ։

Յորդորականքէն եւտը, կը սկսի նախ Գրիգոր Ակռաւոյ «Խրատք ժամակարգութեանց և Աղօթից», ապա էջ 26, «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան» որ է թուլմի Շնորհալոյն առ Աիքսապա էջ 80, «Աղօթք սրբոյն Յովհաննու Աակքերանի» և 83 էջէն կը սկսին պատաբաթի առտեն ըլլուելիք աղօթքներ, Կառնեցիէն, Մեսթոպեան, Լուսաւորչէն, Ս. Եփրեմէն, Կիւրեղ Աղեքսանդրացիէն, Փոկաս Հայրապետէն, Յովհաննէս Վարդապետ և Վարդան վարդապետներէն։

Յիշատակարան... Աղ որ հանդիպիմ սմա ստացմամբ, կամ ընծերցմամբ, յիշեսջիք ի տէր գոչող մատենիս գնատաս Սարգիսս. և գհանգուցեալ որդեկան իմ գԳէորգն։ Աայլ և գաչխատասւորսն՝ գՏէվէլէնն և գԱրքահանն։ Գնաս վերջապէս յիշեսջիք և գսրբագրող մատենիս Ջաչխատասէր որդեկան իմ գՄարտիրոսն։ Եւ դուք որք յիշէքդ գմեզ միով հայրմերիս, լիկիք յիշեցեալք ի Քրիստոսէ Աէն։

Ի մատենիս աւարտման.
քեզ մ'ածին աստուած բան.
մատուցանեմք յանվախեան.
փառք և պատիւ յաւիտեան։
Թրւական հայկազեան
ԶօրՀեակ տասնիկ ի լըման.
Գնաս եղկեակ յոբելեան.
տուր ի հաչիւն հազարեան.
այն է թուական աթամեան։
Ես Յէ չկամիս որոնել.
այլ պարզապէս տեսանել.
կաս ի սկըզբան անարգել.
Բայց և կարդաւ ի դիտել։
Ի սեպտեմբերի ԻԲ։

Բ տիպ. Գիրք աղօթից Ասացեալ յաւագին ուղղափառ Եւ յաստուածաբան վարդապետաց։ Կրկին Տպեցեալ ի Պատրիարգութեան տեառն Յակոբայ Աստուածաբան վարդապետին։ Փոքր 8°, 224 էջ։

Աւելի հաճոատս է այս տիպը, որով և կը տարբերի Ա. էն, ինչպես կ'ըսէ և յիշատակարանը։

Յիշատ. «Աստուածային կարգութեամբ՝ եգեալ առաքեալ տպեցման աղօթարան մատենիս փոքրկան. որ Թեպէտ եր տպեալ ի վաղուց. սակայն և այն ոչ աք կարեր ընծեռուլ վասն աւեր գոլոյ գրոյն ի պատահմանէ։ Եւ ասի զկարեւորս սմանս աղօթից սուրբ վարդապետաց ի Նմանէ առեալ հաւաքեցաք և եդաք աստ։ Աւդ՝ որք ընծեռնդք դասս յիշեսջիք զտպօղս սորա գՄաքսիրոս գանպիտան և գչնչին դպիրս։ Գնաս դպրելի և զաչաց լոյս գորդեակն իմ գԵրօրէն բդեպ ձեռն իմմ. որ բազմաչխատ և խուռն ջանիւ ի տպչական հասակի գուն գործեալ, քաջապէս եղեւ աչխատեալ։ Թէ ի չարչըն գպիրս, Թէ ի քրուէն, և Թէ ի տպէրն միայն ըստ ինքեան. որպ տացէ Աստուած կարողութիւն և կեանս աղօթիք ձեռով ամէն։ Ի թուին հայոց 1196=1747 (Ցուլիսի իե 22)։

Պետոց տպագրութիւն կը Թուի։

— *Աղօթամատոյց այլոյն Յովսեփայ Առաուժամուրի*, յորում պարունակին և այլ աղօթք ժողովելք ի զանազան գրեանց։ Այսբնել յումենէ բանասիրէ, ըստ խնդրոյ ոմանց չերմեռանդից։ Ի վենետիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօռթոլի, 1759. 12°, 299 էջ։

Չեղինակն է Հ. Մկրտիչ Վ. Աճանեան կռատանեցի պոլսեցի։ Վերջը կայ նաեւ վարդապետի կարգը։

— Բ տիպ. Ի վենետիկ, ի տպ. ի Պեմպեռեայ Թէոդոսեանց, 1781. 12°, 214 էջ։

Այս տպագրութիւնը քիչ մը աւելի մեծադիր է, և վերջը քանի մը աղօթքներու փոփոխութիւններ կան. բայց առաջինը ընտրելագոյն է։

— *Գիրք աղօթից և զանազան մաղթանաց առ Քրիստոս և առ սուրբ Աստուածածինն.* և մատաճական աղօթք ի պատիւ չարչարանաց Քրիստոսի, և ի պատիւ տօնախմբութեանց սուրբ Աստուածածնի։ Աայլ և երգք հոգեւորք ի վերայ զանազան տօնից։ Աւրատեալ ի պէտս Հայոց բնակելոց յԱւրետեալ։ Յամի տեառն 1793, ի վենետիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօռթոլի։

Տպագրութիւնը մաքուր է և կ'սկսի Քարտի էջէն 104։ Ոմէ յետոյ կայ «Ջերմեռանդութիւնն առ սուրբն Աագիոս Գոնդակայ», մինչեւ էջէն 144։ Աւտնդմէ վերջը կան՝ առանձին մակագրութեամբ և նոր հաշուով «Սրբոց զանազանք ի վերայ զանազան աստնից տեսուանականաց և սրբոց. նոյնպէս ի պէտս Հայոց բնակելոց յԱւրետեալ». մանրագիր է քան առաջինը, բայց նոյնպիսի, և նոր Թղթաշարով. 110 էջ։

— *Աղօթամատոյց ի պէտս քաւութեան։* Աղօթք պատրաստութեան և գոհութեան պատարագի. Գովասանք Աստուածածնի։ Աղօթք Մխիթարայ սրբայի ի պէտս իւրոց աշակերտաց։ վենետիկ, ի Սուրբն Ղազար, 1832. փոքր 8°, 68 + 24 էջ։

— *Աղօթք եհիսուսեական, յիշատակ հոգւոց* Տեառն Ստեփաննոսի և եղբօր նորա Պարոն Բաղտասարայ Գեփիսեանց։ Ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1833. փոքր 8°, 23 + 166 էջ։

— *Աղօթք աւուրսն եհանգստեան և եհինգշաբաի, ի պէտս Մխիթարեան մանկանց.* Ս. Ղազար, 12 էջ. (անթուական)։

— *Աւուրսն եհինգշաբաի աղօթք. հայ և տաճկ.* (անթուական)։ վեննա, ի տպ. ի Մխիթարեանց. 8°, 39 էջ։

— *Տիտղոս աղօթամատոյց վասն չերմեռանդն աղօթասիրաց, որք կամ անձամբ, և կամ մտօք ներկայանան ի սուրբ Տնօրինական սեղանն*

Քրիստոսի Աստուծոյ մեղոյ։ Լրատուագէմ, ի վանս սրբոյն Յակովբոյ, 1835 ?

Առաջին գիրքն է սա՝ այդ վանքի նորահաստատ տպարանէն հրատարակուած։

Բուիսք։ Աղօթամատոյց սրբազան տեղեաց. հաւաքեալ յայօթից վարդանայ վարդապետի սակս Ջերմեռանդ հոգևոր ոգւոյ անձամբ կամ մտօք ներկայանան ի տնօրինական տեղիսն Քրիստոսի Աստուծոյ մեղոյ։ Տպեալ վերստին ի տպ. սրբոց Յակովբեանց առաքելոց, 1848. 8°, 21 էջ։

— *Աղօթագիրք սրբազան տեղեաց ուխտաւորաց։* Ի տպ. ի Ալաքելական աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1867. փոքր 8°, 111 էջ։

Աղօթք իրաւարանչիւր առնելոց չարաթից։ Տփխիս 1856 ?

— *Աղօթագիրք, բան ուղղափառ վարդապետեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատկերազարդ։* Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1866 *իսկ ներսի ճակատին վրայ՝* 1868. փոքր 8°, 168 + Ը էջ։

— *Աղօթագիրք պատկերազարդ, բան ժամակարգութեան երանաչնորհ հայրապետաց Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պալտաուէեան (Արամեան 1887. փոքր 8°, 175 էջ։

— *Այլ տպ. անդ*, 1888 ?

Նոյնք փոքրագիրք, անդ, 1889 ?

Աղօթք քաղեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Թէոդոսիա, ի տպ. ի Խալիպեան ուսումնարանի ազգիս Հայոց, 1866 ?

— *Աղօթագիրք։* Ի Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1866. 46 էջ ?

— *Աղօթագիրք, յորում պարունակին հոգեշահ ազօթք ի դէմս Ս. Պատարագին։* Կ. Պոլիս, 1867 ?

— *Աղօթք բնականական և առանձնական։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յ. Մինասեան, 1869. 8°, 192 էջ։

— *Աղօթք բնականական և առանձնական գլխոյկին յաւելուած. անդ*, տպագր. Ն. Յ. Մինասեան, 1870. 8°, 48 էջ։

— *Աղօթք առաւօտ եւ երեկոյ*, Բագու, 1874 ?

— *Աղօթք պատրաստութեան և գոհութեան սրբոյ պատարագի, վասն իրաւարանչիւր առնելոց չարաթից. թարգմանեաց Ա. Թադէոս վ. Թոռնեան, ի Մխիթ. Ուխտէն։* վ. Վենետիկ, *Մխիթարեան տպարան*, 1880. 16°, 191 էջ։

— *Աղօթատետր հաճառօտ։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1888 ?

— *Աղօթագիրք պատկերազարդ (թուրքերէն թարգմանութեամբ)։* Կ. Պոլիս, 1890 ?

Աղօթք Ս. Բրիճիտայ ի պատիւ չարչարանաց և մահուան փրկչին մեղոյ։ Վենետիկ, Ս. Ղազար 1895. փոքր 8°, 38 էջ։

Աղօթագիրք ի պէտս քերց Ընկերութեան Անարատ Յղութեան։ Վիէննա, տպ. Մխիթ. 1895. 8°, 100 էջ ?

— *Աղօթք գլխաւոր միջոց կրանութեան հասնելու. գերմաներէնէ թարգմանեաց Ա. Պէտրոս փանչիկեան կրօն. Մխիթ.։* Վիէննա, Մխիթ. տպարան, 1899. 8°, 136 էջ։

Տես գարձեալ Ալիշան (Ղ. Պ. – Ազգանեան (Գ. Ք.) – Ազգերնայնդիր (Կ. Ջուղայեցի.) – Ավդալեանդ (Յ.) – Աւետարան (Ղ. Մ.) – Բանկանի (Յ. Մ.) – Բանալի Ջերմեռանդ. – Բենեկի Վ. – Բիւրականան Ազգ. – Բիւրվանա. – Գանձարան Ոսկեգանձութեան. – Գանձակ (Ղ. Պ. – Գիրք Ազգ. – Գուվրիկեան Ղ. Գ.) – Գրիգոր Նարեկացի. – Գրիգոր Սկեւռացի. – Եաղըճեան (Կ. Յ.) – Եփրեմ Տ. Գ. – Եփրեմ – Զօրավարեան Մ. – Իշխանեան Ղ. Պ.) – Իսպիրեան Ս. Ք.) Լիւսիկորի – Խանձեան Ս. Ա.) – Կամսարեան (Մ. – Կարճաձոց Ազգ. – Նարպիւնեան (Ս.) – Մխիթար Աբբայ – Մկրտեան Տ. Յ. Ք. – Մնացականեան Ս. Սարգ.) – Յակոբ Նալեան. – Յակոբ Վ. Շամախեցի – Յով. Չանանեան Սարգ. Վարդ. – Շահխնեան (Յ. – Սիջմինեան Ղ. Գ. – Պալաճեան (Ղ. Ա.) – Պարտիզ Հրատարակ – Ջանգեցի Պլանջար Կաթ.) – Սերոբեան Ագաթ. – Սիմէոն Կաթողիկոս – Վարդան Մարգաթեցի – Վարդանեան Ազգ. – Տէր-Ալեքսանդրեան (Յ. – Տէր-Յակոբեան (Ն.). եւն։

ԱՂՕՏ ՆՇՈՒՅՆԵՐ. — Տես Իսպիլզըրեան Բ. Պ.։

ԱՄԱՄՈՒՆ ՀՐԱՉԵԱՑ Ց., — *Աստուածաբանական բուերիւներ հայկական գաւառաբարբառներէն։*

— *Ա. քննութիւն Աղուանիկի բարբառին։* (Բազմավէպէն հանուած)։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1898. 8°, 46 էջ։

Քննագ. Բիւրակն 1898, էջ 447. – 1900, էջ 601 (Մուշեղ Վ.)։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1898, թ. 8–9. էջ 281 (119։

— Բ. *քննութիւն Սուչավայի բարբառին. Բազմավէպ* 1899, էջ 112, 218, 325, 516, 557։

— Գ. *քննութիւն Պատարագի բարբառին։* Առտաւտուան 1899 թ. «Արարատ»էն։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1899. 8°, 198 էջ։

Քննագ. տես Մշեցի. այս առթիւ տես և Անահիտ 1902, թ. 9։

— *Etude sur la langue Laze.* Paris, 1899. 8°, pp. 110.

Քննագ. Հանգիս Ամսօրեայ 1899, թ. 7։ – Հառաջդիտակ, թ. 70։

— *Les explosives de l'ancien Arménien*, étudiées dans les dialectes modernes, աշխատակցութեամբ Խուսրօ ձայնաբանին և Մէյլէ հա-

յագիտին, 4 *լուսատիպ տախտակով*։ Բարիզ, 1899. 8°, 20 էջ։

Գննագ. Բանասէր 1899, էջ 177։ – Հանրագիտակ թ. 70։ – Հանդէս Ամսօրեայ թ. 9, 10։

— *Ցուցակ ձայնիւն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին. հանդերձ գերմ. համառօտ թարգմանութեամբ*։ (Catalog der Armenischen Handschriften in der Bibliothek des Sanassarian-Institutes zu Erzerum. *Մայր յունական Հայերէն ձեռագրաց Հրատ. ի Մխիթ. Միաբանութենէ. Հատոր Ջ. Տաճկաստան, Տետր Ա.)*։ Վիէննա, Մխիթ. տպ. 1900. Մեծ 4°, ին + 36 էջ։

Գննագ. Արարատ 1901, թ. 2։ – Հանդ. Ամսօր. թ. 1։ – Մուրճ թ. 2։

— *Մանկական բարբառ*։ Բարիզ, 1901?

— *Լմիենաի ազգագրական ժողովածու, հրատարակութեամբ Լազարեան Հեմարանի արեւելեան լեզուաց. Հատոր*

Գ. Թուրքիենիի փոխառեալ բառեր ձայնիւնի մէջ։ Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ և թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսոյ հայ ժողովրդական լեզուին մէջ, համեմատութեամբ վանի, Պայազետի և Նոր-Նախիջեւանի բարբառներուն։ Մոսկուա — Վաղարշապատ, ՌՋՇՒԱ-1902. 8°, 381 էջ։

Տես և Հայոց Նոր Վկաները։

— * *Հատաքածոյ Պոյաճեան ամիկական ամիդիր գրականութիւնեան*։ Հաւաքեցին Հրաչեայ և Ալմենուհի Ալճաեան։ Ակզպար. Շանկիա 1902, թ. գիրք, 160–196։

— * *Ձայնիւնի ներպալնականութեան ատաձանիր բուսաբանական հայտով*. Բանասէր 1899, էջ 67։ — * *Գիւղատնկի ձիրքով մը նամանուագրութեամբ հայկականին*, 153։ — * *Ձայկական ժամկախոսարիւնիներ* 240։ — * *Յուշպատանութիւններ*, 250։

— * *Lautlehre des Van-Dialects*. Հանգիս Հայագիտութեան. Erster Band, erstes Heft. 1901. 71–86: — Zweites Heft, 1902. 121–138։

Ալիշեան (Ա.) — *Ակռայ կամ կղերին տգիտական մէկ գոհր*։ Ալբերգութիւն ի հինգ ատրար. *Նամանաբար հեղինակութիւն Ա. Ալէմեանց*։ Կ. Պոլիս, 1874?

Տես Շահպոլիեան։

Ալիշեան (Ղեւոնդ Կ.) — *Նկարագրութիւնք տրիսեան ժամանակի*։ Հայկական նամականի. ի ց. Կ. Ալեմեանէ պրուսացւոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. ց. Գ. Թոզլեանց, 1872. 8°, 96 էջ։

« *Նկարագրութիւնք վրայ մտածութիւնք, բնականաց ապագայն, կրթութեան կատարելագործութիւն ու ազդեցութիւնը, յառաջադիմութեան սահմանը, մարգուս զարգացումը, գիտութիւն և ագիտութիւն, յիշատակ անցելոյն, պատերազմ, քաղաքակրթութիւն և քրիստոնէութիւն, պետման ապագայ յառաջադիմութիւն, փառասիրութիւն, փառամոլներու չարիքը, գովելի փառասէր մը, առաքինութիւն, երջանկութեան գագաթարը. վերստաց դարմանն ու ախտիանքը, մարդուս պարտաւորութիւնքը, հնմարեալ երջանկութեան կայանը* »։ Մարուղ 1872, թ. 216։

Ալիշեան (Ղեւոնդ Վրդ.) — *Նոր փիլիսոփայութիւն ձայնիւնի ազիտարար լեզուի*։ Ա. տարի։ Դրեց թ. Ա. *ուսուցիչ հայ դպրութենից*։ Վաւերացուած Ակզ. կեդր. վարչութեան Պատ. ուսումն. խորհրդէն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ստեփան Լազարեան, 1893. 8°, 145 էջ։

Գննագ. Հայրենիք 1893, թ. 545, 46։ Ասր դեմ Արեւելք 1893, թ. 2864։ Վերջնոյս դեմ։ Հայրենիք թ. 562, Յրանոթ.։

— Բ. տիպ։ Կ. Պոլիս, տպագր. ց. Մատթէոսեան, 1898. 8°, 159 էջ։

Ալիշեան Մուրատ. — *Տիպար և արուեստք. քերթուածք*։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ակտմեան, 1871. 8°, 217 էջ։

— *Վանուցի, քերթուած. Դիտ., անդ., նոյն տպ.* 1871. 8°, 93 էջ։

Գննագ. Միսհ 1872, էջ 104։

— *Լոյս և աւուհիք, քերթուածք*։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պալտատեան (Ակտմեան), 1887. 8°, 62 էջ։

Գննագ. Արեւելք 1887, թ. 1185, 1196, 1200. – 1888, թ. 1226։ – Խիկար 1887, գեկտ.։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1888, էջ 42։ Ասր դեմ Խիկար 1888, թ. 2։ – Մշակ 1888, թ. 3։

— *Գաղնան ձաւիւ. քերթուածք*։ Անդ, նոյն տպ. 1892. 8°, 80 էջ։

Գննագ. Արեւելք 1892, թ. 2556։ – Հայրենիք 1892, թ. 176։ – Մասիս, թ. 3965։

Թարգմ. — Տես Լամարդնի։

Գրուածներ. Ակտ. Մարուղ 1902, էջ 497։ – Բազմավէպ 1901, էջ 181։ – Մասիս 1892, թ. 3965։ – 1903, թ. 16։

Ալիշեան (ց. վ.) Թարգմանիչ. — Տես Տիմայ Ուրխ։

Ալիսեան Մելգոն։ *Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիւմոս կոիֆիճի*, 1844. փոքր 4°, 20 էջ։

— *Բ տիպ. Կ. Պոլիս, տպ. Ցար. փափազեան*, 1859?

Ալմանախ-Ջիներ. — Տես Բանս Բանի Ոճոնի։

Ամուցի Գանձատիմ. — Տես Գօրկիոց (Մ.)։

Ամուցի Կոջին, *կամ Առելութիւն և Սէր։ ի Վիէննա, ի Մխիթ. տպ. ի*, 1885. 12°, 134 էջ։

Ամսեան Հասոր. — Տես Գրիգոր Տաթեւացի Քարտզիր։

Ամսօրեայ Նամականեր. — Տես Շահէն Զինջեանց (Ս.)։

ԱՄԱՆԱԳԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻՑ ԹԻՒՆԵՐ· — Տես ՄԱՆ Ն·։

ԱՄԱՏՈՒՆԻ Հ· Կ·) *Մարդկանց մը գործերը*։ Կրեց Հ· Կ· Ամատունի՝ իմաստասիրութեան Առաջարկութեամբ պարգեւեալ Հայոց Ընկերութեան։ Կ· Պոլիս, տպագր· Ա· Յ· Մաղեան, 1880· 8°, 110 էջ։

«Կարեւոր գիրք մը, որ Հայ–Իգական սեռին վերայ կը խօսի, ամենաուշադրութեանդ արժանի գործոց շարքը կը յիշէ, և ընդհանուր կերպիւ, ուշադրութեան կը հրաւիրէ ազգային նեղբին բարեկարգութեանց մի կարեւոր հիւղին վրայ, որ բնականին կենաց հետ յարաբերութիւն ունի։ Ամեն սեռի և ամեն կարգութեան տէր ազգայնոց ուշադրութեան և խորհրդածութեան արժանի է։ Մասիս 1880, թ· 2719։

Քննագ· Մասիս, թ· 2782։

ԱՄԱՐԱՆՑԻ ԲԻՒՋԱՆԴԵԱՆ· Տես ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ· Պ·։

ԱՄԲԱԿՈՒՄ· — Տես ՈՍԿԱՆ ։

ԱՄԲԱՐՑՈՒՄԵԱՆ· — Տես ԽՈՒՏՈՎԱՆԱՐԱՆ։

ԱՄԲԱՐՑՈՒԹԻՒՆ վանայ Պօղոս վարդապետին վրայ։ Քազաք, տպ· նշանակուած չէ, 1874· 8°, 77 էջ։

Քննագ· Մշակ 1875, թ· 14։

ԱՄԲՈՒՍԱԳԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ։ Հրատ· Հայ Ցեղ· Կաչնակց·?

ԱՄԵՆԱՐՄԱՍՏԻՆ ՏԱՒԻԹ, եւն· Տես ՇՁԷՐԻՆ։

ԱՄԵՆԱՒԱՒ ԲԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ· Տես ԴՐՈՒՄՄՈՆՏ Հ· ։

ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՑՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ՆԻ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՑՔ· — Տես ԵՐԻՑԵԱՆՑ Ա· ։

ԱՄԵՐԻԿԱՑ (համառօտ վիճակագրութիւն, *ի նպաստ ուսանողաց աշխարհագրութեան*։ Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1860· 8°, 64 էջ։

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԿԱՐԻ ՄԵՔԵՆԱՑ· — Տես ԿԱՐԻՑ։

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ Մ·) — Տես ԱՄԻԿԵԱՆ (Մ·)։

ԱՄԵՐԻԿՑԻ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ· — Տես ՒՒԼՊԵՐԹՈՒՆ (Ո·)։

ԱՄԻՆ ՄԱՐԴՈՑ ԲԱՐԵԿԱՄ· *Երուսազէմ, ի տպ· ի Ս· Յակովբեանց*?

ԱՄԻ 'Ami)· — *Խոկմտկութիւնը պահելու և աւելցնելու արուեստ· բարձրագոյն օգուտ մարդկային կենաց*։ Ցօրինեալ Ամի հեղինակէն· Par l'Ami· *Թարգմանեաց և հրատարակեաց ուսուցիչ Ազգայնեան*։ Կ· Պոլիս, տպագր· Ի· Ց· Քիւրքճեան, 1867· 8°, 48 էջ։

ԱՄԻՉԻՍ Է· Տէ Edmondo de Amicis)· — *Սիրտ· աշակերտի յիշատակարան· Ֆրանսերէնից թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան*։ Տիֆլիս, Ցովհ· Մարտիրոսեանցի տպարան, 1889· 8°, 340 էջ։

Քննագ· Արձագանք 1889, թ· 26, 40։ — Մշակ թ· 75։

Ազգերիցներից միջնեւ Աւետիք· անդ, նոյն տպագր, 1889· 8°, 47 էջ։

Մասն նոյն գրուածքին առանձին հրատարակուած։

— *Ալ թարգմ· Սիրտ, գիրք ընթերցանութեան ամէն դպրոցականի համար*։ Թարգմանեց Ֆրանսերէնէն Լեփիճ Պ· Օտեան· *ուսումնական խորհուրդէն վաւերացեալ*։ Կ· Պոլիս, տպագր· Վ· Մինասեան, 1899· 8°, 328 էջ։

Քննագ· Ազեւ· Մարուղ 1900, էջ 29։ – Արեւելք 1899, թ· 4101, 4105, 117, 33, 47· – 1900, թ· 4600, 01, 03, 4611, 13, 15, 17, 19, 21, 24, 26, 29, 33, 36, 38, 42, 44։ – Բիւզանդիոն 1899, թ· 872։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ· 12։ – Տես և Ցառաջ 1899, թ· 54· «Ո՛նչ պէտք է կարդան Սիրտը »։

— *Ալ թարգմ· մասնակի*· Հ· Պ· Փաֆիճանի· Բազմավէպ 1888, էջ 76, 125· – 1889, էջ 50, 116, 145, 176։

— *Ցուշք կամ Ցիշատակք Լանկրայի*։ Թարգմանեց Հ· Ցովհան Թոլոսեան։ Վենետիկ, Ս· Ղազար, եւն, 1896· 8°, 100 էջ։

— *Փոքրիկ Թմբկահարը*։ Թարգմանութիւն Z· Տիֆլիս, տպ· Կ· Մարտիրոսեան, 1899?

Քննագ· Մշակ 1900, թ· 78։

— *Տղայքնկերուն հանար Հատոր*։ Թարգմ· Հ· Արիստակէս Փասպանտիէան։ Վենետիկ, Ս· Ղազար· եւն, 1899· 8°, 117 էջ։

— **Կոստանդնուպոլիս*· Թարգմ· Հ· Ա· Փասգանտիէանի· Բազմավէպ 1880, էջ 17, 165, 274, 337· – 1881· էջ 174, 259· – 1882, էջ 72, 161, 264, 359։

Քննագ· Տես Դնգուկ Է·)·

ԱՄԻՐԱՑԵԱՆ, Ց· Ց· ՄԱՄՄԻԿՈՆԵԱՆՑ· — *Աստուած քաղցրաւեւիք չիներոյ*։ Ա· Հատոր· Տիֆլիզ, *ի հայ տպ·ի Գ· Մելքումեանց և Հ· Ենթիաճեանց*, 1861· 4°, 136 էջ·

ԱՄԻՐԵԱՆՑ ՍԼՔՑԱՊ Թարգմ· — Տես ՀԱՏԱՓՐԻՔ ԱՂՋԻԿԸ· – ՄԻ ԿԱԹՈՂ ԱՐԻՆ· – ՇԷՔՍՓԻՐ Համլետ։

ԱՄԻՐԻԱՆԵԱՑՑ Ա·) — *Դասագիրք քնքնագանութեան· Ձեռնարկ Հայկական ընկերութեան ի պէշիկմաշ*։ Կ· Պոլիս, տպագր· Ի· Ց· Քիւրքճեան, 1872· 8°, 142 էջ։

— *Մաթեմատիկա*։ Վառնա, տպ· Տ· Թոսորոֆի և Ընկ·, 1904· 8°, 112 էջ։

Քննագ· Իրաւունք 1904, թ· 43։ – Հայաբերդ, թ· 117։

ԱՄԻՐՃԱՆԵԱՆՑ (Պ. ՏԻԳՐԱՆ) — *Պրակտիքական մեծի մի վարպետ։* Տիգրանոսը Յօրինեալ ի Պ. Տիգրանայ Ամիրճանեանց, յաշակերտէ ժառանգաւորաց դպրոցի վարագայ։ Տպագրեալ ի տպ. վասպուրական Արծուոյն ի վան, 1862. փոքր 4°, 174 էջ։

— *Ուսանող պանդուխտ. ողբերգութիւն յերիս արարուածս։* Ի վան ի վարագ, նոյն տպ. 1873–ՌՅԻԲ. 8°, 65 էջ։

— *Բ տիպ. Ուսանող պանդուխտ վանեցոյ կեանքից. ամփոփեց Խ. Տէր-Յովհաննիսեանց։* Թիֆլիզ, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1903. 8°, 40 էջ։

.... Պ. Տէր-Յովհաննիսեանը աւելորդ է համարել ամբողջապէս տպել կամ արտատպել այդ ողբերգութիւնը (ինձ յայտնի չէ — տպուած է եղել արդեօք այդ ողբերգութիւնը երբեմնէ, թէ ոչ), այլ «ամփոփել» է, այսինքն րնդել է մի միայն մի քանի հատուածներ, իսկ մնացած մասերը պատմել է իր խօսքերով, արձակ ոճով։ Որքան կարելի է դատել մէջ բերուած հատուածներից, Պ. Տէր-Յովհաննիսեանը զուր է «ամփոփել» հեղինակի գրածը», եւն. Տես Մուրճ 1903, թ. 2, էջ 219։

— *Մնում ենք?*

ԱՄԱԼՔ ՍԻՐԱՑԻՆ. — Տես ԹԷՐԶԵԱՆ (Ա.)։

ԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ. — Տես ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՑ (Գ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ։ — *Թարգմ. Ե. Մուրատեան, 1882?*

Տես գարձեալ Գ. Լ.) և ՋԱՔԱՐԵԱՆ (Բախ. Թ.)՝ «Ամանական առողջապահութիւն»։ — ՏՊՂԱՑ (Ա.)՝ «Առողջարանութիւն և Բնախօսութիւն» — և «Խնամատարութիւն Ամանութեան»։ — ԱՐՏՈՒՆԻԱՆ Բախ. Վ.)՝ «Ամանութիւն առողջապահական էսիզ», եւն։

ԱՄԱՆՈՒՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ. — Տես ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ (Լ.) — ՍԵԻՐԱԿԵԱՆ (Ա. ԵՊ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆԱԿԱՆ ՏԱՐԱԿՈՒՍԱՆՔՆԵՐ. — Տես ԱՒԱՔՆԼԵԱՆ (Գ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆԱՑԱՆ ԿՆՈՋ ՆԵՐԿԱՑ ԴՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԼՅԵՒՏԻՆԱԿԻՑ (Պ. Տ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆԱՑՆՈՂ ՄԸ. — Տես ՕՊԷՐ (Շ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆԱՑՆԵԼՈՒ ԱՂՋԻԿ ՄԸ ՈՒՆԵՆԱՑԻ (ԹԷ ՈՐ). — Տես ՎԼԷՑ (Ա.)։

ԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔ. — Տես ԲԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ (Գ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹԵԱՆ ՋԱՐԴԱՑՈՒՄՆ. — Տես ԼԵՏՈՒՐՆՕ (Շ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹԵԱՆ (*Օրինագիրք*). — Տես ՀՕԼԱՊԵԱՆ Ի. Տ. Խ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹԻՒՆ, ՈՐՈՒԻՔ, եւն. — Տես ԽՐԱՏՔ ՀՆՏԱՆԵԱՑ։

ԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹԻՒՆՔ ՓԱՐԻԶՈՒ. — Տես ԱՊՈՒԻ (Լ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՄԱՆՈՒՆԱԼՈՒԹԻՒՆ, եւն. — Տես ՊԱՏՃԱՌԱՒՈՐ Ա. Վ.)։

ԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՊԱՀԱՐՁԱՆ. — Տես ԼԱՔՈՒՆԹԻՒՆՔԻՒ Պ.)։

Ամանաւորեալ հայ եկեղեցւոյ մէջ. Հայրենիք 1895, թ. 1090, 97, 1105, 1111, 20, 21, 35, 43, 45, 58, 59, 60, 63, 77, 89. եւն։ Ասոնց դէմ Բազմավէպ 1895, էջ 365, 475։ — Մշակ 1896, թ. 5, 6։ Ասոնց դէմ Բազմավէպ 1896, էջ 109։ — Ինքզինքիս 1897, թ. 321, 329, 331, 333, 35, 36, 41, 42, 44. — 350, 69, 70, 71, 76, 79, 80, 89, 90, 91։ — Ամանաւոր կղեր. թ. 372, 74, 75, 98, 400, 401, 25. — 1899, թ. 723, 803, 805–6. — 1900, թ. 1111, 14, 19, 24, 31, 76. — 1901, թ. 1512, 13, 27, 30, 31, 37. — 1904, թ. 2349, եւն։ — Կոչնակ 1902, թ. 486, 502, 533։ — Մանզումէ 1903, թ. 630, 648։ — Մասիս 1902, թ. 29։ — Ասրմանգակ 1903, թ. 1226, 1294, 1297։

Ամանաւորեալ եկեղեցականաց. Ինկեղեցի Հայաստանեայց 1901, թ. 17, 18, 19, 20, 21։ — Մանզումէ 1901, թ. 178։ Տես և Ասրմանգակի նոյն տարուայ թիւերը, եւն։

ԱՄԱՆՈՐԻԱ ՄԸ ԵՐԱՇՆԵՐՈՒ. — Տես ՄԱՐՎԼԻ (Ոսկ.)։

ԱՄԱՆՈՐԻՆ. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ ՅԱՐ.)։

ԱՄՊԼՐՊՕՑԵԱՆ (Գեր. ՄԱՎՐԱՅԻ. — *Քրիստոնէական, քերթուած ի Հ. Մ. Վ. Է Ա., ի Մխիթ. Ուխտէն ի Վենետիկ, եւն., 1893. 12°, 153 էջ։*

Քրիստոնէ կուսին վրայ երէք երգերով յանգաւոր քերթուած մըն է։

— *Մարգի. Մանկութիւն, Հրիտասարդութիւն, Կերտութիւն։ Քերթուած Տէառն Մովսիսի Վ. Ամպէրացւոյ, Եպիսկոպոսի Գրոյիայ։* Վենետիկ, եւն., 1886. 8°, 88 էջ։

ԱՄՈՐԵԱՑ ՄՏԱՑՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԱՒԴԵՐԵԱՆ (Հ. Մ.)։

ԱՄՐԱՀ ԵՒ ՍԱԼՄԻ. — Տես ԱՇՐԻ-ՍԱՂԱՑ։

ԱՄՐԻԿԵԱՑԻ (ՄԻՀՐԹԱՏ) Թարգմ. — Տես ՄԱԼԻԵՒ Բարթուխիւ։

Կենսագր. տես Թատրոն 1895, թ. 3։

ԱՄՕՐԻ. — Տես ՏԻՒՄԱ (Ա.)։

ԱՑԱՋՄԱԼՐՆԵԱՆ (ԲԱՐՍԵՂ, ՍԱՐԿԱՒԱԳ) — Տես ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ Հ. ԵՊ.)։

ԱՑԲԲԵՆԱՐԱՆ, ԳԻՐՔ ԱՑԲՈՒԲԵՆՑԻ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ, ՓԻՒՐ ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, եւն։

— *Փոքր Փերակաւուրիւն կամ Աչքեհնարան։*

Ա. տպագր. 1567։ Տպագրեալ ի Ս. Պօլիս ի տպարանի Լուգարու։

« Հեվահիրեան Մաղաքիա արեզպէկն աւանդած է, որ՝ Ն. ի. Ջ. — 1567, ի Հայրապետութեան Հայոց Տեառն Մխիթարի Ի. ամի կաթողիկոսութեան, ի Մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս, յերկրորդի ամի Թագաւորութեանն Օսմանցւոց Մուրատի Ա. Հիմի, և ի չորրորդ ամի Պատրիարքութեան Տէր Յակոբ բարեշնորհ Կոստանդնուպոլսոյ առ սուս Յովհաննէս Լեհիկոպոսին, ընդ հովանեաւ Մուրը Նիկողայոս հկզեցւոյն Հայոց, եղեւ առաւմխայ, այսինքն պատմագիր, և տպեցաւ փոքր քերականութիւն տղայոց, ձեռամբ անարժան կնքագիր դպրի մերս Յովորին »։ Բանասէր 1903, թ. 6–7, էջ 205։

— *Alphabetum Armenum.* Jussa S. D. N. Gregorii XV. et S. Congregationis de Propaganda fide impressum. Հիւսուիւնք Հայոց. Ի հրամանաւ սրբազան Կիւրեղեայ հնգետասան երորդի սուրբ փափին. այլ եւս սուրբ ժողովոյն որ վասն հաստատութեան հաւատոյ են կարգեալ կազմեալ եղեւ. թ. ԱՀԻԿ 1623. Romae, Excudebat Steph. Paulinus MDCXXIII. Superiorum permissu.

Ձախակողմեան եռաւորը պապական նշանը դրուած է, և անոր դիմաց կան պրուբենը, հայագիր և լատինագիր։ Ապա յէջն 10. դրուած է Հայր մերը, յետոյ համառօտ Հաւատամք, դիմացն ալ լատինբենը հայագիր։ Ապա յէջն 14, մինչեւ 16 որ է վերջին, Լիմանիա՝ Վովաւանք Աստուածածնին վերնադրով։

Խիզճ տպագրութիւն ըստ ամենայնի։

— Ի տիպ. 1784. Նոյն տպարանէն և նոյն ճակատով?

Տպագր. Ոսկանեայ յԱմստերտամ, 1666։

— Հանիկիտ Աստուծով։ Փիրք այբուբենից՝ յաղագս նորեկ տղայոց և մանկանց անկրթից. նաեւ արանց դեռ եւս ոչ ուսելոց. որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան. և ի վարժումն ճահապէս ընթերցուածոյ։ Ջօրինեալ ներ տպարանում սրբոյն Լչմիածնի և սրբոյն Կարգսի գօրավարի. յԱմստերտամ քաղաքի։ Ի ներ թուում փրկչին 1666, իսկ Հայոց ԺՃԺ, յունվարի Գ։

Կայ հետը և Քրիստոնէական Նդնատիպ, հետեւեալ վերջաբանով։

« Շարադրեցաւ բանս հաւատոյ սակս վարժութեան տղայից. ի թուին փրկչին. 1666. իսկ ի մերում թուոյ. ԺՃԺ. ամենայն Նոյեմբերի. որոյ էին աւուրք քսանեւհինգ. յԱմստերդամ քաղաքի. ի տպ. ի սրբոյն Լչմիածնի. և սրբոյն Կարգսի »։

Այբբենարանն ու Քրիստոնէականը մեսին 8°, 64 էջ։ Ջեռոյ առանձին հակատով

— Քերականութեան դիրք, համառօտիւք ծայրագոյն արարեալ յաղագս մանկանց. և նորա վարժից կրթութեան. ի տուս մատենից և ի գիտութիւնս մասանց բանի, ըստ քերթութեան արհեստի։ Տպագրեալ ի տպ. ի սրբոյ Լչմիածնի. և սրբոյն Կարգսի գօրավարի. Ցամի փրկչին 1666. և հայոց թուականի. ԺՃ և ժ և ին. փետրվարի ԺԲ յԱմստերդամ քաղաքի. 112 էջ։

Ձիշտ տպագրութիւն։ « Ջսակաւս աչխատաւոդս ի ամ... դնուատ անձնս Տէր Յակոբ բանի սպատաւոր յիշել ադերեամ. կի աչխատեալ թարդմանեդի ի բարբառոդ դաղմատարդոդն ի հայս. և անոի եւս ձաղկաքաղ արարեալ կարճատուիք, ի կրօնական ուսումնասիրաց. դյատէս պիտանացուն և զկարեւորն հատուածից։ Նկատ. առրնիներ բնաբանին կպատրաստել զհոդով անուանդ և դերանուանց և պիտարկմանս բանից. կարդատրեալ կանոնիք և դլխակարդութիւնամբ... յիչեցէք զկարապետս վարդապետն պաչտկերոն իմ »։

Աբբոտ սպագրութիւն։

Այլ տիպ ի Մարչիլիա, 1675։

Փիրք այբուբենից, և կիրպ ուսանելոյ զլեզուն իտալական ոճիւ քերականութեան։ Այլ և կանոնք ոմանք աստեղաբաչխականք վասն պահպանելոյ զաւտղութիւն մարմնոյ։ Տպագրեցեալ ի տպ. ի սրբոյ Լչմիածնի և սրբոյն սարգսի գօրավարին։ Ի հայրապետութեան տեառն յակոբայ ամենից հայոց կաթողիկոսի արդեամբք և գոյիւք սողոմոնի պաչտօնատարի. ի մարչիլիայ, թուին քրիստոսի 1675. մարտի. 1. 8°, 94 էջ։

Ձիշատ. Աւարտեցաւ դրգիկս... արդ որ հանդիպիկք ամայ ասաջիկ վի հայր մեր վասն աջողութեան դործարանիս և պատճառաց տորին, Լիսկանայ վարդապետին հանդուցելոյ ի վրիսատաս, և եդրոր նորին պարան Լեւոնիսին։ Նաեւ վասն իմ նուաստիս ամենից պաչտօնատարի Սողոմոնիս, որ յոյժ վըճասիս վճարեցիք... »։

Այլ տիպ ի Ս. Պօլիս, 1700։

— Հանիկիտ Աստուծով. — Փիրք յաբուբենից յաղագս նորեկ տղայոց և մանկանց անկրթից, նաև արանց դեռ եւս ոչ ուսելոց. որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան, և ի վարժումն ճահապէս ընթերցութեան։ Ջօրինեալ ներ տպարանում սրբոյն Լչմիածնի. և սրբոյն Կարգսի գօրավարի։ Ի կոստանդնուպօլիս քաղաքի. ներ թուում փրկչին 1700, իսկ Հայոց ԺՃԽ դեկտեմբեր ամսոյ Ի։

Նոյն հակատով, թուականով և դիրքով ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ կայ ի Ս. Պօլիս։

Ինչին վերջը համառօտ Քրիստոնէական մը. երկու քը մեսին 8°, 64 էջ։

Այլ տիպ. անդ, 1712։

— Փիրք այբուբենից յաղագս վարժման մանկանց տղայոց և որք դեռահաս գան ի կրթութիւն տառից, Ս. Պօլիս, 1712?

Այլ տիպ. անդ, 1722։

— Հանիկիտ Աստուծով. Փիրք այբուբենից. յաղագս նորեկ տղայոց և մանկանց անկրթից, նա և արանց դեռ եւս ոչ ուսելոց. որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան և ի վարժումն ճահապէս ընթերցուածոյ։ Ջօրինեալ ներ տպարանում սրբոյն Մինասայ գօրավարին ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպօլիս։ Ի ներ թուում փրկչին ԱՀՀԻ (= 1722), և ի Հայոց ԹՃՀԱ (= 1171), մայիսի ԺԵ. 8°, 32 էջ։

Կայ հետը և Քրիստոնէական, առանց մանաւոր հակատի. բայց կայ սա յիշատակարանը.

Շարադրեցաւ բանս հաւատոյ սակս վարժութեան ուսանելոց. լարեխաւութեամբ արդեն միաբանից վերադարձաւ ի Խուսկանիս մերում ՌՃՀՌ. յունուարի ԻԵ. ի քաղաքն արդեն կոստանդնուպաւլիս: Ի որ պարանի արուեստ Աստուածատուրի որ եմ ծառայ ձեր. Յաղագս որոյ գնանդիպողաց և ըղշոզող ի ամանէ յիշել զիս, և զորեակերն իմ գՅովհաննէս որն, զի կարի յոյժ աշխատեցաւ ի չարչն, և զպատուհասն տպեցման սորին...» Երկու ջր մեծ չար. 8°, 72 էջ:

— Ալլ տիպ. անդ?

Կր ֆիւռ նոյն տպարանը տպուած. մաքրատիպ քան առաջինը. մեր օրինակը պակասաւոր է սկիզբը և վերջը:

Ալլ տիպ. անդ, 1740:

— Հանդերձ Աստուածով. Ի սէր Աղբուբենից... ընծեցոյուխեան: Յօրինեալ ներ տպարանութեան սրբոյն միհտսայ զօրավարին ի մայրաքաղաքն կոստանդնուպոլիս ի ներ ֆուռւմ փրկչին ՌՉԽ (= 1740, և ի Հայոց ՌՃՉԻ (= 1189, յունվարի, ա:

Կպ հեռը և ֆրխատնէական. մեծաչն 8°, 80 էջ:

Ալլ տիպ. անդ, անխուական:

— Տետրակ այբբենական, որ է դուռն ընթերցական ուսման. Շարադրեցեալ սակս դեռաբուսիկ և նորաբողբոջ տղայոցն. նաեւ ամենից դեռ եւս ոչ ուսելոց գիր. ոյք ունին զկան ուսանելոյ. տպագրեցեալ ի տպ. ի Յօհաննիսի և Պօղոսի. 8°, 32 էջ:

— Ալլ տիպ. անդ, նոյն տպ. նոյն մակագրութեամբ. երկուքն ալ անխուական. տարբերութիւնը կր կայանայ էջերուն չրխասլաս գասդերուն մէջ:

Ալլ տիպ. անդ, անխուական:

— Տետրակ այբբենական... զգիր. Տպեալ հրամանաւ տեառն Ջաքարիայ ազգասէր պատրիարքի, ի տպ. ի Պետրոսեան Ստեփաննոսի, ի Ամստէտոս դպրէ. 8°, 32 էջ:

— Ալլ տիպ. անդ, նոյն ճակատով. անխրատական, ի տպ. ի Աստուածատուրի. 8°, 64 էջ:

Կպ հեռը և ֆրխատնէական:

Ալլ տիպ. անդ, 1772:

— Տետրակ այբբենարան... ուսանելոյ: Տրպագրեցեալ ի ֆուռին հայոց ԹՈՒԻԱ 1221 1772, ի Տպարանի Պետրոսեան Ստեփաննոսի. 8°, 36 էջ?

37 էջէն կը սկսի ֆրխատնէականը, մեծ նոյն դրքով և ղարդերով:

Ալլ տիպ ի Թրեստ. 1776:

— Այբբենարան հաւատոյ, արարեալ յուսումն նորահաս տղայոց, տպագրեալ յամի տեառն 1776. և ի ֆուռականութեան հայոց տումարի ԹՈՒԻԵ, ի Թրեստ. ի տպ. ի միաբանութեան Հարց Մխիթարեանց. Հրամանաւ և արուեստիւ կայսերական հրովարտակին. 8°, 31 էջ:

Ալլ տիպ. ի Թրեստ, 1781:

— Նոր այբբենարան. հանգերձ մեկնութեամբ տաճկական բառից հայկական աչխարհաբառ լեզուաւ: Ի կարեաւոր սիրոյ ճշդելի խօսակցութիւնք ինչ տաճկերէն և հայերէն: Արարեալ ի խնդրոյ ծերունազարդ բարեպաչտոն Տէվէճի օղլու մնահտեսի Ամմատնի որդի Պարոն Կարապետին Կալոստացւոյ առ ի յիշատակ տոհմին իւրոյ, և յօգուտ մանկանց հայրենեաց իւրոց: Ի նորին իսկ արդեամբք և ծախուք տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ. յամի Տեառն 1781. ի Թրեստէ, հրամանաւ մեծաւորաց. 8°, 71 էջ:

— Ի տիպ. յամի Տեառն 1786. անդ, ի տպ. ի Հարց Մխիթարեանց. 8°, 71 էջ:

— Ի տիպ. յամի տեառն 1797: Անդ, նոյն տպ. 8°, 104 էջ:

— Ալլ տիպ. անդ, 1815?

Ալլ տիպ. անդ, 1788:

— Հայկակ և Վահկական այբուբենի բուղր. Շարագրած յերդնսարէմ Հայոց քաղաքը. և իր յատուկ խարճոնն տիպած. վասն պիտոյութեան հայ տղոց Թրանսիլվանիայու երկրին. Թրեստը, ի տպարանի Վ. Հարց Մխիթարեան միաբանութեան. հրամանաւ մեծաւորաց, 1788. 8°, 56 էջ:

Մէկ էջը հպերէն, միւսը դերմաներէն. մինչեւ. էջ 22: Անկ յետոյ մանրագիր քանի մը խօսքեր քրիստոնէականէն, նոյնպես կրկնալեզու, և պատասխրութիւն պատարագի, երեկոյեան ժամերգութենէն փոխեր և քարոզներ՝ միայն հպերէն:

Ալլ տիպ. ի Հռոմ, 1784:

— Այբուբենիք Հայոց, Alphabetum armenum, տպագրեալ ի Հռոմ. յամին 1784. ի տպ. ի Ինսփականատայու, երկասիրութեամբ Հայր Վէորգ Վարդապետի Անթեպցոյ Պաղտատեան:

Յառաջաբանը լատիներէն է, որէ յետոյ Այբուբենքը, դիմացը հնչմունքը լատին դրով. ամենէն վերջը կան քանի մը աղօթքներ. փոքր 4°, 32 էջ:

Ալլ տիպ, ի Մաղրաս, 1809:

— Նոր ուսուցան այբուբենական, վայելուչ կարգաւ դասաւորեալ, և պէսպէս իրօք ճոխացուցեալ, ի յուսումն մանկանց մերազանցից... Յամի Տեառն 1809, և ի թուին Հայոց 1257: Արդեամբք և ծախիւք Պարոն Յարգիս Նուատր Աղայվէլեանց կոչեցելոյ, և ի նորին իսկ նորահաստատ տպարանի որ ի Մադրաս: 4°, 137 էջ, յետոյ «Կրթութիւն քրիստոնէական», 137–152 էջ:

Ալլ տիպ. ի կալկաթա, 1811:

— Նոր ուսուցական այբուբենական, վայելուչ կարգաւ դասաւորեալ և պէսպէս իրօք ճոխացուցեալ, ի յուսումն մանկանց մեր Ազնէից: Հաւրիւ երեսուն և եօթնեւտասներորդ Հայրապետութեան Ամենայն Սրբոյ Էջմիածնի, Տեառն Եփրեմ Հայոց կաթուղիկոսի: Արդեամբք և ծախիւք Ջննթյում Աւետեանի: Ի տպարանի Աւետ Ջննթյումեանի: Յամի Տեառն 1811. ի կալկաթա:

Ի Նախերգանին առ խոհական ընթերցողս, հետեւեալ ծանօթութիւնները կը դնենք. Ի վաղընջուց ժամանակաց մոռ խոշ ունէի և ի սոյն դէպերէն. լեզ արդեօք կարեմ հաստատել գՏպրանն Շնոյց, խոկալի հանապազ ի սրտի խոռում, վասն զի երկար աշխատանօք աշխատեցեալ լինէր միտս իմ, և ոչ ունէի գալ ինձ հար, եթէ ոչ ժրաջան աշխատասիրութիւնն... վասն որոյ սէր և քան եղեալ տպարանիս, սկսեցի տպել նախ գայս առտրակս, վասն զի ի փոքունց յառաջադոյն բազում, և ապն ունիմ ի Տճառնէ գալս գրեանս լուսաւորս՝ առ ի յօգնութիւն ապագոյ տպել. եթէ յաջողէ Տէր և կատարէ գփափակս սրտի իմոյ. և հայցեմ առ բարեաէր ընթերցող աեւորակիս, եթէ տպալուծանս ինչ առաջի աչաց ձերոց երեւի՝ ներել մաղթեմ. վասն զի միշտակ եմ ի թարգ օգնականի »։

Ի վերջ Ալբենարանին դրուած է « կրթութիւն քրիստոնէական » (122–137), յետոյ « Որինակ գրելոյ մանկանց՝ պարտէնական կարգաւ չարագարգեալ » (138–142), և ապա « Դուռն քերականութեան, գոր պատշաճաւոր է ուսուցանողին զի հնարիւք՝ լաւ հարմարութեան մանկանցն, առաւել բացատրութեամբ րնդլայնելով խելամուտ առնել նոցա այսպիսի պարզորէն հարցանութեամբ » (143–153), որոյմէ վերջը կը յաւելու. « Ցաղագս կարճառօտ և դիւրմաց քերականութեան նախ գրոց բաժանման, կաթիկ մի այժմու լեցի բանական. և եթէ հասանցէ Աստուած ի չափս այն, յորում ունիցին կարողութիւն գրոց դիտութեան ընթեռնելոյ զքերականութիւն, լիապէս անդ ուսցին »։ Ը + 160 էջ։

— Ալբենարան ՅաւԼնաց. Ἀλφαβητάριον. ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1819. Ἐνετησι ἐν τω νησι του ἁγιου Λαζαρου ϛωιθ'.

Աստեղնէն յետոյ, Պատուագիրք Յաւնաց. Հայր մեր, Լոյս գոյարք, Հաւատամք, Ողորմեա իմ աստմոսը. Որ Լեր ինգուէի, Տասն Պատուիրանքները. դիմացէ դիմաց յունարէն և հայերէն. 16 էջ։

— Ալբենարան հնահաւատ, արարեալ յուսումն նորահաս տղայոց, տպեալ յամի Տեառն 1823։ ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. 8°, 32 էջ։

Նոյն տարին ուրիշ փոքրագիր տպագրութիւն մըն ալ. էջք՝ նոյն։

— Իմ տպ. նոյնին անդ, 1842, 1888, 1902. 12°, 47 էջ։

— Նոր Ալբենարան և Հիգիւնի, հայերէն չիտակ հեգել սորվելու, դպրատանց տղոց համար։ ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1850. 8°, 84 էջ։

— Բ տիպ. Նոր Ալբ. և Հիգ., յուսումն ուղիղ հեգելոյ հայերէն ի պէտս դպրատանց տըզայոց. անդ, 1850. 4°, 91 էջ։

Հ. Ա. Բագրատունիին է այս Ալբենարանը։

— Նոր ալբենարան Իրանսիլվանիոյ տըզայոց համար։ Վենետիկ, Սրբոյն Ղազարու տպարանը, 1873. 4°, 36 էջ։

— Բ տիպ. 1887. էջք՝ նոյն։

Կան մէջը նաեւ Լպաստաւորութիւն Քի պատարագի, Ջարողներ և փոխեր երեկոյեան ժամասացութենէն, Հաւատամք, եւն։

— Ակիպրի քրիստոնեութեան հայկական տառից կամ Նոր, Զուարճալի և Դիւրին Ալբենարան և հեգերէն, յերիւրեալ յաշխարհիկ լեզուս հեչտեաս մարզութիւն մանկանց տղայոց։ Վիէննա, ի վանս Պաշտպան սուրբ Աստուածածնի։

— Ա. տիպ. 1825? — Բ. տիպ. 1830. 8°, 57 էջ։ — Գ. տիպ. 1845. 8°, 55 էջ։ — Դ. տիպ. 1867. 52 էջ։ — Ջ. կարգի, Ե. տիպ. 1883? — Ջ. տիպ. 1893. 8°, 56 էջ։

— Հայկակ ու Մանբանակ այբուբենի քուղր, շարադրած ի հայազգացն Գրանսիլվանիայ, ու տիպեցուցած իւր քաղքին խարճոնի, վասն պիտոյութեան հայ տղոց։ Վիէննա. Մխիթարեան տպարան, 1834?

— Նոր Ալբենարան հայկական, յօրինեաց Ի.*** Ս. Պետերբուրգ, 1856?

— Ալբենարան ժողովրդական։ Տփխիս?

— Ալբենի, բնծայ տղայոց։ Տփխիս?

— Ալբենարան։ Մեր օրինակին ճակատը կը պակսէր. միւս էջին վրայ՝ տպեալ յՕրթագիւղ ԻՄՀՋ 1276 - 1827. 8°, 104 էջ։

— Ալբենարան և հնգարան, նոր կարդալ սկսող տղայոց համար։

— Ա, Բ, Գ տիպեր?

— Ի տիպ. Ջմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս Կրիֆիթի, 1844. 8°, 60 էջ։

— Նոր Ալբենարան կամ Բանալի հնչեցի վիրտանութեան. հատոր Ա–Բ։ Ցերուսաղէմ ի տպ. ի Սրբոց Յակովբեանց, 1861?

— Բ տիպ, հատ. Ա. անդ, 1865?

— Դիւրուսող Ալբենարան, Հնգարան և բնիկնցարան։ Կ. Պոլիս, 1873?

— Ալբենարան Գիմնազի. պատկերազարդ։ Թիֆլիս, 1861?

— Ալբենարան հայ–աւստ. անդ?

— Պատկերազարդ այբենարան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1895. 8°, 32 էջ։

— Բ տիպ. նոյն տպարան, 1897։

— Գ տիպ?

— Դ տիպ. 1902 նոյն տպ։

— Պատկերազարդ այբուբեն. հրատարակութիւն իշխան Մ. Թումանեանի և Տ. Մ. Յուրինեանի. 1902?

Փիւնտ. Մշակ 1902. թ. 201։

Տես դարձեալ

Ա. (Բ. Ա.)։
ԱՂԱՑԵԱՆ (Պ.)։
ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Դ.)։
Դ'ԱԽՕՆԵԱՆՑ (Մ. Մ.)։
ԹԱՒԻԿԵԱՆ (Գ.)։

ԹՒԼԻԱՔԵԱՆՑ (Մ. Գ.)։
ԹԻՐՉԵԱՆ, Գ.՝ Ֆրանս–հայ։
ՄԷՋՊՈՐԵԱՆ, Ն. Ս.։
ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, Ա.)։
ՄՈՒՏԵՐԵԱՆՑ (Զ.՝ Հայ–ռուս։
ՆԱՋԱՐԵԱՆՑ ՍՏ.։
ՆԱՐ–ՊԷՑ Ա. Գ.)։
ՉՈԼԱԿԵԱՆ, Տ. Ի. Խ.)՝ Յուն.։
ՊԱԼԱՊԱՆ (Կ. Վ.)։
ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ, ՍՏ.՝ Հայ–Ֆրանս։
ՊԷՊՊԻԼ, Կ.։
ՌՕՍԻ Լ. Մ.՝ Ֆրանս–հայ։
ՍԱՐԱՖԵԱՆ, ՕՐ. Կ.)։
ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՐԿԱՒԱԿ։
ՏԷՏԷԼԵԱՆ, Տ. Ց.)։
ՏԷՐ–ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Յ.։
ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ (Մ.)՝ Ֆրանս–հայ. եւն։

Տես և Ալոքմոդ – Բանալի ընթերցասիրեաց..., – Ընթերցմամբ. – Ուսում դպրոցական. – Հեգերձ. – Պճնակ Լրագրութենից. – Քերականք, եւն։

« Հարկաւոր է արդեօք ը Հնչիւնի օժանդակութիւնը դրադիտութիւն ուսուցանելիս. (Կ. Պալեան) Վաղարշապատ 1882, թ. 4.—թ. 5 (Ս. Մանդինեան), և 1883, թ. 6, 7։ – թ. 8 Կ. Ա.)։

« Աչքերնարից չհասկ կարդալն ու գրելը »։ (Ա. Բահաթր.) անդ. թ. 9, 10։

ԱՅԳԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ, ՍԿԶԲՈՒՆՔ. — Տես ՄԵԼԻՔ – ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Կ. Կ.։

ԱՅԳԵՏՐԱԿԱՆ, ՕՐԼՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՊՏՐՈՄՍԵԱՆ Յ.։

ԱՅՆԱՐԱՆ ՄՕՆԻ. — Տես ՍԳԻՐԻ (Լ.։

ԱՅՆԱՐԱՆՔ. — Տես ԼԻՕ։

ԱՅՆ ՏԵՂ ԵՒ ԱՅՍ ՏԵՂ. — Տես ԱՐՆՐՈՒՆԻ (Գ.)։

ԱՅՆ ՏԵՂ ԼԻ ԱՅՍ ՏԵՂ ԼԻ. — Տես ՂԱԶԱՐԵԱՆՑ Մ.)։

ԱՃՈՒՈՑ (ԱԼՖԵՐՏ) — Ֆիւրիպալի երգը. Թրգմ. Յովհ. Լալայեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շահրամէի, 1894. 8°, 82 էջ։

Քննագ. Արձագանք 1894, թ. 65։

— Քուրդի լեռան. Թարգմ. Ֆրանսերէնից։ Տփխիս տպ. Մ. Շարամէի, 1894. 8°, 71 էջ։

ԱՃՄԱՒՈՒՐՔ. — Տես ՅԱՃՄԱՒՈՒՐՔ։

ԱՅՎԱԶԵԱՆ, ԱԲՐԱՀԱՄ Ց.) — Աւետաւուր հայ ազգին, ի մահ Մատիկոնեան վարդապետ հայ դիւցազնին։ Գրեց Այվազեան Աբրահամ։ Կ. Պոլիս, 1862?

— Առաջին մխիթարիչք. Քերթուածք։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1864. փոքր 8°, 80 էջ։

« Ուխտաւոր երբեք բաղկացեալ աւետ մ'է, որ ալ և ալ նիւթերու վրայ չխոսի մտ աչքարհաքատ գոզարիկ ուսանաւորներ կը պատրաստակէ »։ Մասխ 1864, թ. 634։

— Ակնակրանիական հուշարձ։ Կ. Պոլիս, տպ. Քիւրքճեան. 1865. փոքր 8°, 64 էջ։

Զանազան գպացմանց վրայ համառօտ քայց գողտրիկ և դեղեցկահիւս տաղեր...»։ Մասխ 1885, թ. 701։

— Քնարի յաւերժական ձայրենեաց. տաղերգութիւնք։ Կ. Պոլիս, տպագր. Քիւրքճեան, 1867. 8°, 79 էջ։

« Հայրենասէր սրտէ բղխած գողտրիկ տաղեր ու նուագներ, որոց մէջ վաւրուն երեւակայութենան հետ բանաստեղծական հաշակ կը փայլի »։ Մասխ 1867, թ. 829։

Շար ձայ կենսագրութենից։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Պաղտատլեան, 1893. 8°, 143 էջ։

Հատոր Ա. Ա. Դէորգ պատուելի պալատցի. — Բ. Մատթէոս պիր. — Գ. Զէննէ – Պօղոս. — Դ. Յարութիւն վարդապետ Ամասիացի։

— Հատոր Բ. — Ի. Մեծ – Հիւնքեարպէյէնտեան քահանայն, Հայր Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայի Հիւնքեարպէյէնտեան. — Յ. Յակոբ Շահան – Ջրպետեան. — Լ. Տիրացու Մկրտչէ. — Ը. Տ. Նրեմիա քահանայ Նրատճեան. Թ. Քանաքեցի Խաչատուր. — Ժ. Պետրոս Կ. Թնկրը. — ԺԱ. Մ. Վազարեան Պայտարեանց Նալբանդեանց. 143 էջ։

— Հատոր Գ.?

« Աբրահամ Այվազեան իրարու հետեւէ հրատարակեց իր « Շար Հայ կենսագրութենանց »ները երեք հատոր, որոնք անեցեալ դարու և գարուս սկիզբին նշանաւոր և մեծ մասամբ անծանօթ մնացած հայ դէմքերը լուսաւորելով նշանաւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէն ժամանակակից հայ պատմութեան. միայն թէ Պ. Այվազեանի գլխաւոր ձեռնարկութիւնը սա է որ անպէտք մանրամասնութիւններով կը խեղդէ իր գրածները »։ Արարք 1893, Դիրք Բ. էջ 117։

Քննագ. Աւետիք 1893, թ. 2743, 46, 66, 2877, 2930։ – Արձագանք 1893, թ. 53, 54։ – Նոր–Դար 1893, թ. 11։ – Հայրենիք, թ. 462։ – Ճերմակի Շարժիչ, թ. 2358։ – Մասխ, թ. 3988։

— Բառարանիդ?

Քննագ. Մասխ 1904, թ. 31՝ Տիգրան Եւքենեանի նամակը՝ ազգ գործին առթիւ։

— * Յովհաննէս Հայ–Գաղութի հանդուգնութիւն. Թերթօն Աւետիքի 1900, թ. 4408, եւն։

ԱՅՎԱԶԵԱՆ (ԲԱՒԱՐԱՏ = ՌԱՇԻԴ՝ — Մութ խորհրդից. պատկեր ներկայ կեանքից. գրեց Ռաշիդ։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1888. 8°, 15 էջ։

Քննագ. Նոր–Դար 1888, թ. 179։

— Աչոտ երկար, պատմական վէպ։ 913–928 թթ. Ք.)։ Մասն Ա. (Արձագանք թերթէն)։ Թիֆլիս, 1893. 8°, 200 էջ?

— Մասն Բ. անդ, 1894?

Քննագ. Ա. և Բ. մասին Արարատ 1895, թ. 4։

— Բ տիպ, Ա և Բ մաս։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1900. 8°, 332 էջ։

— Գ տիպ, 1903 ?

— Տանչանքի բովից, վէպ իրական կեանքից։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանի, 1895. 8°, 111 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Արարատ 1895, թ. 10։ – Արձագանգ 1897, (1894–95 Փետր. Բ. էջ 86։ – Արձագանգ թ. 74։ – Մշակ թ. 77։ – Տարազ էջ 361։

— Հիւսիսի արծիւը, պատմական վէպ, 1801–1829 թ։ — Կովկասի տիրապետութեան հարիւրամեակի յիշատակին։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1901. 8°, 210 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Արարատ 1901, թ. 7–8։ Ասոր դէմ, անդ թ. 11–12։ – Մշակ թ. 216։

— Սեւ յաղթանակ. վէպ ի Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանի, 1903. 8°, 72 էջ։

ԹԱՐԳՄ. — ՏՒՆ ԿԱՐՄԻՆ ՍԻՎԱՍ։

ԱՅՎԱԶԵԱՆ (ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ, ԻՎԱՆ Ը.) – Հռչակաւոր պատմութիւն Ռուսաց, յօրինեալ ի Ն. Գաբրիէլէ Այվազովսքի Միխիթարեան։ Ի վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1841։ Հատոր Ա. 12°, 672 էջ։ — Բ. 677 էջ։

Նոյնը վէնետիկ թղթի վրայ, երկու հատոր։

ՔՆՆԱԴ. Արշալոյս Արարատեան 1842, թ. 121։ Ասոր դէմ անդ, 1843, թ. 141։ Վերջնոյս դէմ անդ, թ. 143։

— Տիտուբիւն կարճառօտ տեառն Ն. Արսենի Վ. Բազրատունւոյ յաղագս հնչման Վ և Լ տառից ի Ն. Գաբրիէլէ Վ. Այվազովսքի ի Միխիթարեան ուխտէն։ Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1852. 4°, 33 էջ։

ՏՒՆ ԲԱԿՈՒԱՏԻՈՆԻ Ն. Ա.՝ «Քերական. ի պէտս Ջարգացելոց»։

— Պատմութիւն վարուց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, կարգեալ ըստ չորից աւետարանչացն բանից, գորս ըստ իմաստից սրբոց Հարց եկեղեցւոյ պարզաբանեաց Ն. Գ. Ա. Վարդապետ Միխիթարեան ուխտի որ ի Վենետիկ. Տետուչ ուսմանց ի Մուրատեան Վարժարանի, պատկերազարդ։ Ի Փարիզ, ի Մուրատեան Վարժարանի։ Տպագրութիւն Վալտէրի. ՌՃՂԴ. 1854. 8°, 335 էջ։

«Քրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածահրաշ վարուց պատմութիւնը չորս Աւետարանիչները զատ զատ բաղդատած են խորհրդով՝ ազդմամբ Հոգւոյն սրբոյ։ Այս պատմութիւնը՝ աստուածային պաշտամունքէն զատ ընթերցողաց դիւրութիւնը համար՝ ժամանակագրական կարգով մը ամփոփուած ու իրարու միահատոր գրուածք դնե չէր եւսած մեր ազգին մէջ, ինչպես որ ուրիշ գրեթէ ամենայն քրիստոնեայ ազգերն ունին։ Այս օգտակար աշխատասիրութեան մէջ մանաւանդ չանք եղած է համաձայնութիւն մը գտնել չորից աւետարանիչներուն պարզաբանութիւններ աւելցնելու՝ իրարու ծանօթութիւն ամենն ալ Սրբոց Հարց սկզբնաւոր գրքերէն քաղելով»։ Մասեաց Աղաւէի 1855, թ. 5։

Նոյն գործը (վերինին համար կ'ըսէ՝ ապուած է նաեւ հայերէն և գաղղիարէն դիմացէ դիմաց, առանց պարզաբանութեան, դպրոցներու համար։ Ակնկերատես ձեռքը իրեն, իրաւական գիրք՝ սակայն չկայ որ անձնական և անբաղդատելի գրուածք է ասիկա՝ մէջի գերագոյն բարեկամին սրբութեամբը. անկէց ի զատ՝ իրեն հայերէն ու գաղղիերէն գործիք՝ մեծ դիւրութիւն կու տայ աւետարանչաց...»։ Մասեաց Աղաւէի 1855, թ. 5։ Չեռնարկալ հակառակ

— Վարք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, հայերէն և գաղղիարէն, ի պէտս աշակերտաց Մուրատեան վարժարանին և այլոց ազգային դպրոցաց։ Ի Փարիզ, ի Մուրատեան Վարժարանի, ի տպ. ի Շիլլէրայ, 1854. 8°, 494 էջ։

— Վարդապետական ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ։ Փարիզ, տպ. Ն. Արամեան, 1858 ?

— Միշտ վարդապետական ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Շարագրեաց Գաբրիէլ Վ. Այվազովսքի, Ասաչնորդ Պետարապիոյ և նոր Նախիջեւանու։ Ի պէտս ազգային ուսումնարանաց։ Փարիզ, Արամեան, տպագր., 1858. 8°, 117 էջ։

— Նոխակրթանք հայկեան լեզուի յեօթնեակս քառասուն, յօրինեալ ի պէտս ազգային դպրոցաց. երկասիրեաց Գաբրիէլ Վ. Այվազեան։ Մասն Ա։ Թէոդոսիա, ի տպ. ի Խալիպեան ուսումնարանի Հայոց, 1860. 8°, 108 էջ։

— Բ տիպ. անդ, 1864, էջք՝ նոյն։

— Գ, Դ տիպ ?

— Ե տիպ. Ճոխագոյն քան զառաջինսն. Տփխիս, ի տպ. ի Համբարձումայ Լինֆիաճեանց, ՌՃԻԼ–1878. 8°, 106 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Մշակ 1879, թ. 155, 156։

— Մասն Բ. Ցօրինեալ ի Գաբրիէլէ Արքեպիսկոպոսէ Այվազեան։ Ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի, ՌՃԻԵ–1876. 123 էջ։

— Մասն Գ. Երկրորդ տարի։ Նոյն տպ. ՌՃԻՋ–1877. 287 էջ։

— Դասատետր վերկուրսեան խորհրդոյ և ասարողութեանց սրբոյ Պատարագին։ Թէոդոսիա, ի տպ. ի Խալիպեան ուսումնարանի ազգիս Հայոց, 1862 ?

ՔՆՆԱԴ. տես Սիաչմունք դասատետրին վերկուրեան, եւն։

— Ընկերցարան լեզուին Ռուսաց. հայերէն թարգմանեալ ի Գաբրիէլ Վ. Այվազեան։ Անդ, նոյն տպ. 1862 ?

— Խաւնգարմունք հայկարանութեան ի հրատարակի և ի ներքուստ։ Թէոդոսիա, նոյն տպագր. 1869 = ՌՃԾԹ. 8°, 53 էջ։

— Լսարան հնդկատպուտ գիտելից Ա. Պատմութիւն Աստուածաշունչ սուրբ գրոց։

— Դաս առաջին վեցերորդ ?

— Դաս եօթներորդ։ Ի Թէոդոսիա, ի տպ. ի Խալիպեան Ուսումնարանի Հայոց, 1861. 8°, 77–88 էջ։

— Դաս ութներորդ – տասներորդ ?

— Դաս մետասաներորդ. – Դաս վեչտասաներորդ անդ, տպ. տարի նոյն. 125–196։

— Լսարան ճոգիչան պատմութենից և խրատական բանից, եւս և պէսպէս կենցազօգուտ գիտելեաց։

— Ներուսոպիմի առումն ու տաճարին կործանումն։ Ի Թէոդոսիա, նոյն տպ. 1868 = ՌՑԺԸ. 8°, 28 էջ։

— Առաջ երկուշաբթի. անդ, 27 էջ։

— Առաջ երեքշաբթի. անդ, 27 էջ։

— Առաջ չորեքշաբթի. անդ, 28 էջ։

— Քարոզ տօնական ի խորհուրդ Առաջ Հինգշաբաթին. անդ, 1869 = ՌՑԺՐ. 27 էջ։

— Քարոզ... ի խորհուրդ Առաջ Ուրբաթու. 28 էջ։

— Քարոզ... ի խորհուրդ Զատկի առաջ Յարութենին Տեառն, 28 էջ։

— Կոստանդնուպօլսոյ առումն յՕսմանեանից յամի Տեառն 1453. 28 էջ։

— Աբեւեր ու Մարտիկներք. 1870 = ՌՑԺԹ. 27 էջ։

— Նգիպտոսի հնութիւնները, 28 էջ։

Ասոնցմէ զատ հրատարակած են դարձեալ

— Առաջ Հոխփսիմեանք ?

— Մեծն Կիրակոս Պարթև ?

— Աբնուենց և Մկրտութիւն Տեառն ? եւն։

— Ուղղագրութիւն լեզուիս Հայոց. յօրինեաց ի պէտս ազգային վարժարանաց։ Ի Թէոդոսիա, ի տպ. ի Խալիպեան Ուսումնարանին, 1869։ Տըպագրեալ արդեամբք Ակա Սարգսի Տիգրանեան, վերատեսչի Խալիպեան ուսումնարանի ազգիս Հայոց որ ի Թէոդոսիա. 8°, 94 էջ։

— Պատմութիւն Խալիպեան ուսումնարանիս ազգիս Հայոց. 1858–1871։ Շարագրեալ ի Գաբրիէլէ Արքեպիսկոպոսէ Ալվազեան։ Տփխիս, ի տպ. ի Ցովհաննու Մարտիրոսեանց, 1880. 8°, թ + 393 էջ։

— Լսեր իսաչ ու տպայս։ Թարգմանեաց Գաբրիէլ եպիսկոպոս Ալվազեան։ Տպագրեալ արդեամբք Բարեգործական Ընկերութեան Հայոց Նոր Նախիջեւանի։ Ի Թէոդոսիա, ի տպարանի Խալիպեան ուսումնարանին, 1869. 8°, 61 էջ։

« Տկայոց ուղղեալ կրճատեան և հրահանգիչ խրատներ պարունակող գրքոյկ մ'է... ոուսերէնէ թարգմանուած. որ չատ օգտակար կրնայ ըլլալ ծնողաց և մանաւանդ դաստիարակաց ձեռքը ։ Մասիս 1869, թ. 933։

— Հայսար և մի առաքաւոր բանիք ազգայինք և օտարք, Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսէ Ալվազեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1874–ՌՑԻԴ. 12°, 287 էջ։

Քննած. Մասիս 1874, թ. 1626։

— Նիկոլ եպիսկոպոս և պատմութիւն դարձին հայկազանց Լուսաւորչի ի կարդիկիւրիւն։ Գրեաց Գաբրիէլ արքեպիսկ. Ալվազեան Թեմական Հայոց վիճակին Վասպուրականի և Խոր Վէրի։ Ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, ՌՑԻԶ-1877. 8°, 130 էջ։

Տես և Բոճի Միւթիւճ։

— Ուսուցիչ ոգւոյ և բնութագիր Միքիթարեան միաբանութեան։ Փարիզ, յԱրամեան (վաւերէր տպարանի, 1857. 12°, 160 էջ։

— Ի տիպ. ի Թէոդոսիա, 1876. 107 էջ։

— Ալ տպագր. Կ. Պոլիս, 1875. 8°. 107 էջ։

— Դատափրկ քրիստոնէական վարպետութենան յատ ուղղափառ Հաւատոյ Հայաստանեայց Ս. Հին Եկեղեցւոյ, ի պէտս միշնակարգ ուսումնարանաց։ Վաղարշապատ, ի տպ. ի կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի, 1875 ?

Քննած. Փորձ. Բ տարի թ. Գ. 1878։
Տպուած է Նղնը և ի Փարիզ։

— Օրէնք վայելուչ կենցաղավարութենան, ի պէտս ուսումնասէր մանկտւոյն. ուսանելոյ գրաբար. Ա. տպագր. ի Փարիզ, 1856 ?

— Ի տիպ. ի Թէոդոսիա. ի տպ. ի Խալիպեան ուսումնարանին, 1871. 8°, 47 էջ։

— Խրիմու Հայոց լեզուիվ չարագրուած առակներ։ Խաստով Գօնի վրայ, տպագր. Յովհաննու Տէր Աբրահամեան, 1875, ՌՑԻԹ. 8°, 31 էջ։

— Քանի մի բարգմանութիւնք ի դպրութենական Տփխիսու առաջնորդ Գերապատիւ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսի Ալվազեան, հրատարակեաց կարապետ Գարագաշ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1879։ Մեծ 8°, 39 էջ։ (Նախագիրներով հանդերձ)։

Անոնք երկասիրութիւնք Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի Ալվազեանց (Փարոս. 1880), տեսար ։

1. Պատմութիւն Հայկազեան վարժարանին Փարիզու և Խալիպեան ուսումնարանին Թէոդոսիոյ։
2. Նաւագնութիւն աչխարհիկ լեզուի։
3. Դասագիրք տեսական Աստուածաբանութենան ի պէտս գպրոցական ազգիս։
4. Դասագիրք բարոյական Աստուածաբանութենան։
5. Դասագիրք կարգաց Աստուածպաշտութենան և արարողութենանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։
6. Աղուես Հայկական պատգրութենան։
7. Դասագիրք արուեստի Նամակագրութենան։

8. Ընդհանրական պատմութիւն խալիպեան ի ստեղծուածոյ, ուսանողաց յանձն յօժարիկ լեզուի: Խմբ. — Տես Բագմավէպ, Մասեաց Աղաւնի:

Թարգմանութիւնները տես

ԼԱՄԱՆԻՒՆ:
ՄԻՇՈՒ:
ՍԻՄՈՒՆ:
ՏԷՕԼԼԻՆԿԻՐ:
ՏՊՈՒՂ Ց. Մ.:
ՓԼԼԻՒՊՈՒՆ:
ՓՈՒՄՓՈՒՆ:
ՓՈՒՇԿԻՆ:

Տես և ՄԱԼԵՒԱՐԵԱՆ Վ. Ց. « Հպարբէն լեզու »: Ունի քերթուած մը « Ակնոդոյ բոլոր իրը սիմոց » խորագրով. տես Հանդէս Պատմական, 1889, Գիրք Բ:

Մահուան առթիւ Աբեղ. Մատոյց 1880, թ. 5, էջ 6–17: – Մշակ 1880, թ. 61: – Փարոս 1880, տեսր Բ: – Փորձ Գ. տարի, թ. 4: – Արժագանգ Ա տարի 1882, թ. 10, 12: Տես և Բուրաստան Մանկանց 1885, էջ 210, եւն: – « Ցերկրորդ տարեգարձի մահուան Գաբրիէլ եպիսկոպոսի Ալվազեան » (Քերթուած . Մասիս 1887, թ. 3890:

Աբեղ. Մատոյց, Ալվազովսքիի մահուան առթիւ Մեղուէն պատասխան յօդուածին սկիզբը դրած երկտողին մէջ կ'ըսէ.

« ... Մեղուի մէջ կ'կարգանք իր կենաց պարզ նկարագիր մը՝ թերեւս ինքնագիր, ընտիր, գոզտրիկ ու սահուն դրչի գործ, զոր՝ իրրեւ հետաքրքրական՝ մեր թերթին մէջ կ'արտատպենք »: Դրուածը գրաբար է:

Սոյն յօդուածի մէկ ծանօթութեան մէջ կը կարգանք. « Մեծապէս սատար և օգնական եղեւ Ալվազովսքի Ակերեան հօրն ի յօրինումն և ի տպագրութիւն երկհատորեան բառագրոց Հայկազեան լեզուի (1836–37, ապա և ի տպագրութիւն Առձեռն բառարանին »:

Ալվազովսքիին է նուիրուած Մ. Խորենացւոյ և Ագաթանգեղոսի իտալերէն թարգմանութիւնները. կ'ըսէ.

« Ի նմին ժամանակի հրատարակեաց և զիտալերէն թարգմանութիւնս պատմութեանց Մովսէսի Խորենացւոյ և Ագաթանգեղոսի՝ հանդերձ ծանօթութեամբք, օգնական իր ունելով զբազմանուն մատենագիրն իտալացի զՓոմմազէլլ »:

Այդ յօդուածէն կ'իմանանք որ իրն է դարձեալ « Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան վարժարանի », և « Պատմութիւն վերադարձի երից վարդապետաց ». եւն, զորս կը թողում ի կարգին:

ԱՃՎԱՉԵԱՆ ՅԻՒՐԻ, Խմբ. — Տես ՄԱՄՈՒԼ:

ԱՃՎԱՉԵԱՆ (Գ.) — Քերականի կամ Ալբերնւսրսւ: Տփխիս, տպ. Մ. վարդանեան, 1888?

— Քերականի կամ Ալբերնւսրսւ: Յարմարեալ ի վայր ժամանակաց: Տփխիս, տպ. Տ. Մ. Իօսէֆեանցի, 1900. 8°, 32 էջ:

ԱՃՎԱՉԵԱՆ ԵՂԻՇԷ Ռ. Վ.) — Ոսուցմի քարոյականի. Ուսումն տարրական: Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան Ալսաճեան), 1886. 8°, 144:

« Դասական կրթութեան յատկացեալ բարոյականի ազնուրնակ դասագիրք մը առաջին անգամ ըլլալով ի լոյս կ'ընծայուի, մեծ խնամով և բոլորովին գործնական ծրագրով պատրաստուած. իր համատուտութեամբ հանդերձ կը բովանդակէ ընկերային և անհատական պարտուց բոլոր սկզբունքներն, որոց ուսումը կրնայ յոյժ օգտակար ըլլալ դաստիարակի հայ մանկանց բարոյական զարգացման... »: Մասիս 1887, թ. 3859:

ԱՃՎԱՉԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ՝ ծովանկարիչ. — Տես ԲԱՐԳԻԱՄԱՐԵԱՆ Ե. — ՀԱՅՈՒԹԻՆ Հ. Վ.):

Տես և Աշխատասէր 1850, թ. 5. – 1851, թ. 31: – Աբեղ. Մատոյց 1887, էջ 181, 553. – 1900, էջ 377. 438, 475, 525: – Արեւելք 1885, թ. 382. – 1886, թ. 611, 24, 25. – Յարելեանք 1887, թ. 1126, 40, 45. – Ալվազովսքին յԱմերիկա՝ անդ, 1892, թ. 2665. – 1893, թ. 2689. – 1894, թ. 3017. – 1895, թ. 3540: – Արտյոյտ Արտասեան 1874, թ. 986: – Բագմավէպ 1871, էջ 330. – 1882, էջ 38. – 1899, էջ 215. – 1890, էջ 175: – Բուրաստան մանկանց 1882, էջ 76. – 1887, էջ 307: – Հայրենիք 1893, թ. 423: – Հայք 1892, թ. 23: – Հանդէս Ամսօրեայ 1896, էջ 348: – Մատոյց 1874, թ. 193: – Մասեաց Աղաւնի, Յովհաննէս Աղա Ալվազովսքի. կեանսագր. եւն. 1857, հատ. Գ. էջ 274: – Հատ. Գ. էջ 254: – Մասիս 1874, թ. 1528, 1601, 1604. – 1875, թ. 1642, 43, 44. – 1880, թ. 2790. – 1881, թ. 3003, 3019. – 1887, թ. 3892. – 1890, թ. 3842: – Մշակ 1881, թ. 92 Ալվազեանի պատկերների հանդիսի մասին: — Յօրելեանք՝ անդ, 1887, թ. 91. – 1892, թ. 107. – 1899, թ. 190: – Մուրճ 1893, թ. 9. Ալվազովսքու ծովանկարի առաջ: – Փարոս 1881, տեսր Ե. Զ... Դիմին շարունակութիւնք՝ Արժագանգ Ի տարի, 1883, թ. 27:

80 ամեակին առթիւ՝ Արարս 1897 (1894–95) Գիրք Բ. Գեղարուեստական բաժին, էջ 3: – Մշակ 1887, թ. 112: – Նոր-Կար 1897, թ. 122, 169. – 1898, թ. 48: – Տարազ 1897, թ. 36, 38, եւն:

Մահուան առթիւ՝ Ազամիտ 1900, թ. 6–7–8: – Արեւելք 1900, թ. 4307, 30, 35, 36: – Բագմավէպ 1900, էջ 334: – Բիւզանդիոն 1900, թ. 1076, 78, 79: – Բիւրակն 1900, էջ 270: – Լոռվիկ թ. 105, 119: – Հանդէս Ամսօրեայ 1900, էջ 187: – Մասիս 1900, թ. 18: – Մշակ 1900, թ. 73, 74, 75, 76 79, 97: – Մուրճ 1900, թ. 4: – Նոր-Կար 1900, թ. 73: – Նոր-Օր, թ. 214: – Շաւիղ, թ. 5: – Սուրհանդակ թ. 354: – Փարոս 1901, թ. 6:

ԱՃՎԱՆՈՑ. — Տես ԻՎԱՆՈՎ:

ԱՃՎԱՏԵԱՆ ԱՐԱՄ. Բանալի Աւգոյին բուն լեզուի. մասն Ա.: Նիւ Եորք, տպագր. Արարատեան, 1892?

ԱՃՎԱՏԵԱՆ Մ. Մ.) — Առաչնորդ քրիստոնէութեան հայերէն լեզուի, դպրատանց տղոց համար: Առանց աշխարհաբար և տառեկ. բացատրութեանց, ի Մատթէէ Մ. Աճվատեան: Ի կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Միւհէնտիսեան, 1863. 8°, 64 էջ:

Երեքին կոչքին վրայ գրուած է.

« Դպրոց, հանդերձ աշխարհաբառ բացատրութեամբ, ի տիպ ».

« Դպրոց, հանդերձ աշխարհաբառ և տեղ. բացատրութեամբ, ի տիպ.

Առաջնորդին վերջի երկու կէսպերուն ժէկը՝ Պոլսոյ աշխարհաբառն ալ տեղական ուղղութեան համար է. իսկ մեսը՝ առեղ. խոսոզ տեղերու համար »:

Տես և ՏԼՐՈՅՏՆԵՑ (ՅՈՎՀ.)՝ Մ. Մ. Ալվառեանին ի. ամսակին քննութիւնը։
Խմր. — Տես Աբարան և Պոլոխ)։

ԱՅՏԱ, *պրերգութիւն ի չորս արարուածս և յեօթն պատկերս, բարբառ Շիպլանցոնիի։ Ցօրինեալ հրատարակեան Ղորին Բարձրութենեան Խոտիվին Եպիսկոպոսի, և առաջին անգամ ներկայացեալ Խահիրէի Թատրոնը 1871 դեկտեմբերի ամսոյն ԻԶ։ Թարգմանեաց ի գաղղիական լեզուէ կաթողիկոս Պ. Շէրխոճեան։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1872. 8°, 48 էջ։*

Աշխ. Հայոց. Հ. Աբրէն Պազիկեանի խոսքերէն լեզուէ. տես Փեղունի Ա տարի 1902, թ. 1, 2։
Տես և Արեւ. Մատռ. 1902, էջ 125, 157։

ԱՅՏՐՆԱՆ (Հ. ԱՍԱՀՆ ԱՐՔԵՊ., — քննական և քերականութեան սխալատուփար կամ Աբրի հայկական լեզուի, հանդերձ ներածութեամբ և Յաւելուածով։ Ցօրինեաց Հ. Աբրէն Վ. Այտընեան, ի Մխիթ. Ս. Խուէն։ Վիէննա, Մխիթարեանց տպարան 1866. Ութ. 8°, 334 + 502 էջ։

Ցառաջաբանէն (5–10) յետոյ կայ Դիսկապոդութիւնք ՆԱԽԱՇԱՒԻՒՂ, որ կը քննէ «Արդի հայերէն լեզուն ծագումն, էութիւնը, պատմութիւնն ու ներկայ վիճակը, հետեւեալ գլուխներուն մէջ.

Լեզու՝ իբրեւ պատմութեան նիւթ. էջ 25։
1. Գրաբար և աշխարհաբար հայերէնի ընդհանուր գազափարը. 27։
2. Մարդկային լեզուի բնական ընթացքն ու փոփոխութիւնները. 31։
3. Հայաստանի հին լեզուն վիճակը. մեզի ծանօթ գրաբար հայերէնը. հին գաւառականներու գոյութիւնը. 42։
4. Հին Հայաստանի մէջ ոամկօրէն լեզուի մը հետքեր. կամ Աշխարհաբար հայերէնի ծագումը։ — Հին մատենագրական և հին բնաոանեկան լեզու. Գ և Դ գար. 47։
5. Հին բնաոանեկան լեզուին կերպարանքը, կամ սկզբնական ոամկօրէնին յատկութիւնները, (իբրեւ քերականական օրինաց.) 61։
Ա. Բառագիտական մասն. 63։
Բ. Ասողագրական մասն կամ հնչման քերականական կազմութիւն. 76։
Գ. Համաձայնական մասն. 103։
6. Միջին գարու հայերէնի վիճակը գրաբար և աշխարհաբար. Ջ և Ի գար. 121։
7. Իրաբար՝ մեռեալ լեզու, և կերպասուրեալ աշխարհաբար հայերէն. Ի. Ի. և գար. 130։
8. Աոաքին գաքար՝ Ղոր հայերէնի հինէն գաւոյն ու յաոաջնադար։ Նախնեաց ոամկօրէն, և աշխարհաբար մատենագրութիւն. ԺԱ–ԺԴ գար. 146։
9. Նոր ժամանակներ։ Գազթականութիւնք. Նոր լեզուին հիմնագրութիւնը կամ Արդի հայերէն գաւառականները. ԺԵ–ԺԶ գար. 161։
Ա. Առաջին գաւառական. 168։
Բ. Երկրորդ գաւառական. 176։
Գ. Երրորդ գաւառական. 180։
Դ. Չորրորդ գաւառական. 193։
Զարս գլխաւոր գաւառականներու համեմատութիւն. 219։
10. Ծագումն նիւթք կամ պղպգի խառնուրդք. 223։
11. Լեզուի ներգործութիւն, կամ Արդի հայերէն գրաոր. 236։
12. Խորհրդածութիւնք։ Գրաբար հայերէնի գազարման պատճառը. 251։
13. Նոր լեզուի պաշտօնք. իւրներկան և ապագան։ Միջակայս կերպին վրայ կարծիքներ. 256։
14. Աշխարհաբարի հակառակորդ կոգմ. 261։
15. Գրաբարի հակառակորդ կոգմ. 308.
16. Լեզուս կոգմանց մերձաոնութեան փորձ. 317։
17. Արդի հայերէն լեզուի քերականութիւն. 321։
Վերջաբան. 330։

Նախաշաւիղ կը հանուի մինչեւ 334 էջը, որմէ յետոյ կու գայ

Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, ուր կը հետազօտուին աշխարհաբար լեզուի ծագումն ու օրէնքները, եւն։ Առանձին գլխով կը խոսուի նաեւ Տաղաչափութեան վրայ հետեւեալ կերպով.

Տաղաչափութիւն. էջ 374։
Յօդուած Ա. Քնաական ուսանողաց. 376։
Տաղաչափութեան ոաքերը. 376։
Չաոած և Ընդհ. 380։
Ցանգ. 387։
Ա. Ցանգերու նդհանայնութեան ասրճանները. 388։
Բ. Ցանգերու գասաւորութիւն. 395։
Հին աոանձնաոն ցանգերը. էջ 397։
Տող և Տուն. 398։
Շեչուածք ոաքեր. 401։
Յօդուած Բ. Չափական ուսանողաց. 403։
Քնական տաղաչափութեան ծագումը. 403։
Ա. Քաո հնոց չափական. 405։
Բ. Միջին–հայերէն չափական կամ Հայկական չափ։ 408։
Յօդուած Գ. Աոանձնաոր տեսակներ. 412։
Յօդուած Դ. Տաղաչափական լեզու. 413։
Տաղաչափական լեզուի վարդյութիւնն ու ազատութիւնները. 414։
Տաղաչափական լեզուի գործչութիւնք. 422։
Հին և նոր հայերէնի տաղաչափութեան արտեսք. էջ 425։

Հետեւեալ գրախոսականը՝ զոր կարդացած է Պետերբուրգի գիտական հրատարակութեան ատենի, կ՝արտատպեմ Ազատ. Ազգ. տարի, թ. 1, էջ 9–13)։

«Ի 28 Հոկ. 1867. Հիստ փիլիսոփայական եւ պատմական դասուց։

Պարոն Պետերբուրգեն ընթերցաւ ի վերայ քննական քերականութեան աշխարհաբար լեզուին Հայոց, յորինեցելոյ ի Վ. Աբրահամ Ալտունեան, յանգամս Մխիթարեան ուխտի, որ ի Վիէննա։

Յոմակիմ Շահէոներ էր առաջինն, որ գնոր լեզուն Հայոց քերականաւորաբար բացատրեաց յիւրում թէատրակ (գանձարանի հին և նոր լեզուին Հայոց. Ամստ. 1711. 4։ Բերդիկ նորա Նկատողութիւն չորպականի լեզուին Հայոց, հատ համառոտակի և ելի գրարբառոյն, որ ի Հայաստան խօսի, և ունի էջս 21 Տ. 303–24. առ որս Տ. 325–70 յաւելուն 3 խոսակցութիւնք ի նոյն բարբառոյն։ Երկրորդն էր Մխիթար որ յամին 1726 գրեաց գրնգարձակ քերականութիւն իւր, որ ոչ է տպագրեալ տակաւին, այլ գաղտուած ինչ ի նմանէ տպագրեալ յամին 1727 հանդերձ Տաճկերէն բացատրութեամբ ի շարս մեծամեծ գրականական հատորիւ ի գասկէ։ Համեմ. Բնագրմակ 1843 Տ. 109։ Գիրեիճ գկնի 100 ամաց երեւեցաւ «Քերականութիւն լեզուին Հայոց» ի Ղրիմեան ի Փարիզ, որ ի չորրորդում գլխոջ Յոյի յատկանան Տ. 738–87 գձեւս գանազան բարբառոցն ազանց գանազանութեան մի գկնի միոյ գասէ։ Ցամին 1847 երեւեցաւ ի Ղմիւռնիա «Համառօտ Քերականութիւն արդի լեզուին Հայոց» որպէս խոսի ի կատարեալ գործս և ի փորձ Աբրի, յորինեալ Ամերիկացի առաքելոյն (Missionar) Ինիգալ, և բովանդակեալ յէջս 80, որ ի լոյս ընծայեցաւ վերատին ի կատարեալ գործս յամին 1852։ Ի

նին ամի Գէորգն Հախվերդեան ի լոյս ընծայեաց ի Մոսկով զաոանաւ որան Ապաթի–Նովպ, որոյ վաւարն Տ. 1–11 և արար նկատողութիւն ինչ ի վերայ քերականական ձեւոց բարբառոյն խիխիխոյ։

Յետ այսոցիկ քաղուածական կրօնաւոց ի վերայ իրարանցիր բարբառոյն աշխարհաբար լեզուին Հայոց երեւեցաւ ի հորիզոն գիրքս այս, որ բովանդակէ աւելի քան զ550 էջս, մակագրով Քիւրական Քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայկեան լեզուի, համեմատ նիւթաբանութեամբ եւ յաւելուածով, յօրինեաց Հ. Աբրէն Վ. Այտինեան ի Մխիթարեան ուխտէն, վիեննա 1866. 8։ Գիրքս այս գրեալ կայ ի բարբառն կոստանդնուպոլսոյ և ցուցանէ հաղուագիւտ բնիծեցասիրութիւն իմն հնագրականաց Հայոց ամենայն դարուց, սակաւ և խրատուռւս հմտութիւն լեզուիս ի ներածութենէն, որ բովանդակէ զ334 էջս, հաստատէ հնդիւնական լեզուի հետախոյզ են ի հնագրին ժամանակին, որ հակառակ կայ կարծեացն իբր լեզուն Հայոց ի մէջ ամենայն լեզուաց փոխաբերութեանց մինչ ցվախճան 12 գարու մարդոյ և անխառն մնաց, և անդէն իսկ հետ գհետէ կիրպարանափոխ եղեւ ընդ աշխարհս ի լեզուին։ Նա հիմնի ի վերայ այսորիկ իբր ի հնագոյն ժամանակաց բնդ լեզուին կրթիլոց և ուսումնասիրեաց եղեալ է և լեզու ոսկեաց և ընտանեաց, և հետախոյզեալ ի 4 գարուն հետէ քրիստ. ցդր. զգրատուածս ի բարբառիս հնդիւնական՝ ապացուցանէ պատմաբանաբար գծագրումն և գհետ գհետէ կազմումն այսր աշխարհաբար լեզուի, որով և տալ լիակատար պատկեր իմն պատմութեան լեզուին, և ի սմին ոչ ի քերականական ձեւսն և ևթէ սահմանափակի, այլ նաեւ հետազօտ լինի համաձայնութեան բառարանական մասին, որ գանձարան է բառիցն լեզուի։

Յետ ապացուցանելոյ նորա գչարունակաբար ազատագործն լեզուին մինչ ցIվ գարն՝ գկազմանէ զանազան արդի բարբառոց, որք ի 15դ գարէ հետէ առանձնակաս կազմեցան։ Գայ հանդերձ 4 գլխաւոր բարբառս, որոց գլուխ համարէ գբարբառն կոստանդնուպոլսոյ և փոքու Ասիոյ։ Երրորդ գԼեհաստանին, և չորրորդ՝ գԱստրախանին և գՊարսկաստանին, որ ի կոստաստանէն մինչ ցՀընդկաստան տարածանի, և աւորաբար կոչուա–Հայ անուանի, սակայն կարէ եւս կովկասեան կոչիլ։ Ի բաժանման բարբառոց յայտնապէս եկեալ է գմնոս Պարսն հնդիւնական՝ ևթէ առաջին տեղի իսկ և իսկ Հայաստանին է, երկրորդն՝ փոքու Ասիոյն, որ ևթագաւորութիւնն Հայոց վերականգնեցաւ գնի հաստատման հարստութեանն Լուգրատունեաց։ Երրորդն՝ Լեհաստանին, վասն զի անդ գալթեցան Հայք յԱնի քաղաքէն ի 14 գարուն։ Եւ վերջինն՝ Հայոցն, որք թափառեցան և վերաբնական ի նորագոյն ժամանակս և ևթէ ի պարսկաստան և ի Հնդկաստան։ Գայ պնդէ ևթէ ի սկզբան Հայք ամենուրեք հաստատութեամբ հայրենի բարբառոյն իւրեանց կազմելոյ բան հնձաւոր գծագրութեանն ի հնագոյն ժամանակաց հետէ, և ապա փոխեցին զայն հետ գհետէ ունելի տուեալ նոր հպարտնեաց և յարակցութեան ընդ օտարան, ան որս կենան վարէին Հնաժանտ ձեւ այս երեւի հիմնեալ առաւել ի վերայ վիրածական հայեցողութեան հնդիւնական՝ քան ևթէ ի վերայ իրական տարբերութեան բարբառոցն։ վասն որոյ բաւական գադրի երեւի բաժանումն յերկուս գլխաւոր ճիւղս։ Արեւելեան և Արեւմտեան, յորոց իւրաքանչիւրն յատանձին ոստ բաժանի։ վասն զի բարբառն փոքու Ասիոյ ընդ կոստանդնուպոլսոյն կազմեալ է հանդերձ բարբառոյն Աստրախանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի։ Գնաեւ յատկութիւն չորից բարբառոցս, կարող Պարսն հնդիւնական հաւէ Տ. 219, ոչ երեւի բոլորովին հիմն։ Նոյնպէս առաջին բարբառն ցուցանէ գաշխարհաբար լեզուս հին Հայոց հանդերձ սահմանական յեղափոխութեամբք ի ձեւսն։ Երկրորդն գնոր իմն լեզու, հանդերձ հին լեզուին գրոց բան կապման և բան ուղղագրութեան։ Երրորդն գհին և գհատարակ լեզուն ոսկեաց հանդերձ աղաւաղեալ արտասանութեամբ։ իսկ չորրորդն լեզու իմն օտար ի հնդն և ի նորոյն քան քերականութեան։

Ի մասին չորրորդի բարբառոյն՝ յառաջ բերէ Պարսն հնդիւնական վերկուս ձեւս և ևթէ, իրրեւ բոլորովին օտարացեալս ի հին Հայերէն բարբառոյն և ի ձեռացեալոյն։ 1. զգործ. եզ. յատ. ետն. ից, ուց յանգեալ, Տ. 195, բայց ևթէ ձեւս այս ոչ բոլորովին խորթ է բարբառոյն կոստանդնուպոլսոյ՝ յայտնի է ի ձեւսս ասկից, զոր յառաջ բերէ ի քերականութենէն. Տ. 43, ե անկից, զոր գտանեմք յառաջնում տպագրութեան գրոցն Խիզամ, Տ. 22։ 2. Տ. 206, գներգործական ձեւն կրաւորական կատար. խորհիմ եմն. բայց ոչ նպատեցաւ առ այն՝ ևթէ կրաւորական ձեւս խաթարեցաւ եմն, սովորականն է յայս բարբառս, կարէր եւս իրաւամբ զանց առեալ լինել. վասն զի նշանակութեան կրաւորականին ցուցանի արդէն յատկանշական տառիս վ։

Նախկին լեալ էր, զի ևթէ Պարսն հնդիւնական յիւրաքանչիւրում յայտոցիկ բարբառոց ցուցեալ էր գպարբերս, յորոց առնալ էր գրագմութեան օրինակս։ Օրինակն վասն չորրորդի բարբառոյն քազեալք երեւին մատեր ի գանձարանէն Շահոսեպ, և մատեամբ ի գրոցն Աբգարեան, որ կոչի վերք Հայաստանի և ի լոյս ընծայեցաւ յամին 1858 ի խիխիխ։ Ասոց գրոցկս այս նշանակեալ վասն ամենեցուն, ոչ գկերթեղոցն լեզու. յառաջ ածէ, այլ գհատարակ ժողովրդեանն, որպէս խոսի ի չրջակայս Էրեւանայ, և ոչ այնչափ արժանի օրինակ գոլոյ, որչափ է ի բազմախիկն, ալեքսեւիկ, 1843, Տ. 109, սու եաև օրինակն ժողովրդական բարբառոյն կոստանդնուպոլսոյ։ Ասոց ևթէ Պարսն հնդիւնական ընդ երեւելի ընդունելութեան ձեռք յանգելոց ուր, որք իսկապէս ներգոյականին են, որպէս ինքն եւս հղիս բացատրէ, սակայն մասամբ եւս առ ի վրիպանալ ի կիր արկանին որպէս իսկական ընդունելութիւնք ներկայիս, և կցորդեալ ընդ ներկայի և անկատարի գոյականաձեւ բայիս եմ, գներկայն և գանկատարն աւարտեալ բայից (Verba finita) կազմեն, այսպէս և յառաջ բերէ գձեւսն կոս կամ կր հանդերձ բարբառոյն արեւմտեան Հայոց վասն ներկային և անկատարի. ապա վրիպանալ է այս ևթէարկելի, վասն զի այսորիկ վերջին ձեւք ի կիր արկանին միայն վասն ապառնոյն և պայմանականին (Ֆռանս. Conditionnel présent)։

Ի հետեւելոյն ցուցանէ Պարսն հնդիւնական գծագրումն նորոյ լեզուին, պատճառեալ ի քազաքական գրգռմանէն, ի խառնմանէն ընդ այլ ժողովրդոյն և ի բազմախառն գազմեալութենեն, որոյ վասն և յազգէ յազգ յօտար լեզուաց և ցեղից, մանաւանդ ի Տաճկացն, առեալ կան. և ի վերջոյ հաւէ գհարցանէն ևթէ արդեօք լեզու ժողովրդեանն ի լաց մերձեալ իցէ և հին լեզուն գրոց վերստին ի հասարակաց լեզու ժողովրդեանն վերածեալ։ Իրաւամբ ապա բացասէ գայս. վասն զի հին լեզուն ոչ համապատասխանէ նորոյ ժամանակիս, և բացայայտի միայն այսպէս՝ ևթէ գտեալ է լեզու ժողովրդեանն ի նոր և ի նորագոյն բաղդ օտարականացն, այլ ոչ ի հնոյն քաղաքականացելոյն։

Յետ այսր գերազանց, գոյեցէ ասաւ և անդ առձ ինչ աւելի քան գկարեւորն առաւաեալ ներածութենեան, որ ի յոյժ արդիւնալից և հարկաւոր նկատմամբ

ցուցանէ խորագրուածոյ հմտութիւն իմն լեզուին՝ հետեւեալ իսկական քերականութիւնն, յոր հնդիանակն գնդն խորագիրութիւն և զնդն յաջորդակ ձիրս նկատմանն յայտ առնէ։

Յետ առաջարանութեան և համառօտութեան՝ Տ. 1–267, խոսի նա յատուկին հատուածի միտմամբ զանփականութեանց լեզուին Հայոց Տ. 268–336, և բաժանէ զայնոսիկ յերիս գլուխս, յորոց առաջինն զքերականական և բրառարանական փոփոխութիւնն ստուգութեան ցուցանէ. երկրորդն հառէ զհատարակ, զբարդ և զյարաբարդ բառիցն, զհամառնութեանց և զառանձին դարձուածոց. երրորդն զընդհանրացութիւնսն բառից, զհատարակական, զազատական, զանզորձագրելի և զհնացեալ կազմութեանց և արտայայտութեանց, այսպէս և զտարբ ձեւոց, յատից և գարձուածոց, որք ի փոխ առեալ են մասամբ յԱրեւրոպական լեզուաց, մասամբ և առանելապէս ի Տաճկացն։ Վերջին հատուածն Տ. 387–428 պարունակէ նախ և առաջ գլուխ մի ի վերայ ուղղագրութեան, ուր հանելով կայ զրաժանմանէ վանկից, զկէտագրութիւնէ և զընդհատից, զպատուոյ և զկանոնաց, ըստ որոց գլխատառին ի կիր արկանելի են։ Երկրորդ գլուխն է ի վերայ առոգանութեան, որ ուսուցանէ զչնշուածն և զկրկնակի հնչումն այսոցիկ ստուգ։ Երրորդ գլուխն խոսի համառօտաբար զկանոնաց չնշադրութեան և տարպայմանութեան։

Ի վախճանի իւրաքանչիւր գլխոյ այսոցիկ երկոցունց հատուածոց, այսինքն և ստուգաբանութեանն և համաձայնութեանն՝ ցուցանէ պարտն հնդիանակն գյարաբերութիւնն նորոյ լեզուին Հայոց առ հինն, և ապացուցանէ յաճախակի նշդապէս զծագումն նոր ձեւոց և կազմութեանց։ Նպատակ յայտնի է մեզ, զի հանելուկախառնս կուտ, կը առաջին տահմանական ներկային և անկատարին բուս արուեստեան բարբառոյն, առաջի տահմանական ապառնոյն և պայմանականին բուս արուեստեան ոչ ի բաւական կամ ի գոյականէս կամք յատուածեալ է, որպէս յիմում քանիստութեան ի վերայ բարբառոյն Թիֆլիզոյ Տ. 79, հակառակ կալի չընդունել, այլ ի բաւական կալ, որ ի հին լեզուին մերձի յատուկ մերձի գնոյ չան գանորոշ նեղիչն և զանկատարն առաջնոյ բային ի նոյն ձեւ հանգեստեալ առանց կրման եղեալ լինելոյ։ Նպատակ յ12ում գլուխ ըստ հնդիանակին պատահին որինակաց, յորս առաջին առաջնեալ բային եղեալ է ընդ մանկական եւ, որպէ փոխարէն ու նա ասի. ուսուցի դիւրաւ կարելի կրճատիլ, կամ ոչ ի կուռ և ապա ի կը։

Նպատակ լեզ վան էր գլարն հնդիանակն ի գնդրականութեանն տահմանափակի գրելոյ բոլորովին բարբառոյն Լուսաւորչեան պատմչաց և գրոց Ասիացի, ոչ որ կարէ գնա ի չանդհանութիւն արկանել. վասն զի ամփոփումն ի միասին հատանի բարբառոյ՝ գոնէ առ այս ժամանակ, ամբաստանալ ի վերչան զգուշութիւն միոյ անհատի, և բազում ոչ ունին գգրաւ որ յիշատակարանս, մանաւանդ գրելոյ բոլորովին անծանօթ են. սակայն երեւի ի նա գլուխովածոյն պահանջէ, ոչ անչարմար գիւրաւ պարագականն կոչելով. գի այս իսկ ոչ անչնչան գրականութիւն ինչ ի չայս ածէ, և ակամայ ոչ գտանիմք ի գլխոյն՝ որ ի վերայ ուղիղ առոգանութեան, նշանաւորութիւն իմն վերջնոյն, գի չայսմ իսկ հնչումն հատ ոչ մարթ ի պահանջել կայ, որ ի բարբառն արեւմտեան Հայոց ենթադրեալ է չապացոյցն ձայնի, որպէս յատկանաչափ ի չայս գալ ի խոսանգանել ընդ ոտար բառն Տ. 285. սակայն ոչ երբէք խոստովանեալ լինի չաբեւմտեան Հայոց։

Անոնչան են հարկաւ ազգային ճանաչութիւնք և այլք, որք ասո և անդ գոյգէ ի չայս եկեցեն, յորժամ սաքա ի կշիռ մտանեն ստկայ իմ և նմ ընդ բազում և մեծամեծ նախամեծարաց ազգ իսկ և իսկ դասական քերթուածոյ։ Յորինեալ է քերականութիւնս այս այնպէս յիսկատար և խորամուտ, որպէս հազիւ կարելր որ ապաւել բան կարճ ի կարճոյ անգիրն մինչ ցարդ։

Համառօտութիւնն քերականութեան հնոյ լեզուին Հայոց Տ. 130–84, և քերականական յուծութիւն փոքր առակի մերոյ, նախ ի նոր լեզուն և ապա ի հինն, Տ. 484–89, աւետաւոր չաւելուած ազգին»։

— Վերակաւնորիւն այխատութեան կամ Արդի լոյսին լեզուի։ Վիէննա, Մխիթ. տպ., 1867. 8°, 16 + 266 էջ։

«Համանակիս պիտոյից համեմատ՝ ասկէ չառաջ ընդարձակ և քննական քերականութիւն մ՚ի պէտս ուսուցչաց և բանասիրաց հրատարակելէն ետքը՝ հնմայ նոյն գործոյն գատ քերականական մասը կր փութանք հայերնասէր ուսանողներու առանձինն ընծայեցընել. միայն բանասիրական, պատմական և երկրորդական կարգի տեղեկութիւնները դուրս թողլով, որ հասարակութեան հարկաւոր չեն։ Նախ դասագիրքս նախ հատորու կազմութեան և երկրորդ Մասանց—բանի համաձայնութեան կանոնները ըստ սովորութեան աւանդելէն ետքը՝ քերականութեան լրացուցիչ միւս երեք մասերը, այսինքն է Ուղղագրութիւն, Առոգանութիւն և Տազաչափութիւն առանձինն կ՚աւանդէ։ Բայց նոր լեզուս հնոյն հետ ունեցած կապակցութիւնը նկատելով, ոչ միայն գրաբարի փորը ի չատ կմտնութիւն տալու, այլ նաեւ նոյն իսկ աշխարհաբար լեզուի ծանոթութիւնը կատարելագործելու համար յատուկ Յաւելուածով մը կու տանք կիրաբար հայերէն լեզուի համառօտ Ակզբունքը, որն որ չատ դիւրութիւնը և փիլ առնութիւն մէկ կրնայ միայն առնել, և որով կարգաւորիլ գրաբարի ընթացքը մ՚ընելու համար հարկաւոր ու դիւրացած կըլլայ։ Իսկ Քերականական լուծմանն աշխարհաբարի և գրաբարի միատեղ արուած են կանոնները ու օրինակները. միայն քանի մը հոգիի ամփոփելով. վասնզի բովանդակ քերականութեան ընթացքը լուծմանն չատ պէտք չի ներուր, ար առեք լուծմանն վերաբերեալ մեկնութիւններ չաճախած ըլլալով, այս քերականական հրահանգն ալ մոռացիր ընթերցողին բաւական ընտելացած կ՚ըլլայ»։ Յաւարտուն։

Վէնատ. Մասիս 1867, թ. 818։

— Բ տիսլ. անդ, 1883. էջք՝ նոյն։

— Հ. Վրթանէսի Չարխանի՝ Քերականութիւն Հայկազեանի լեզուի, հանդերձ փոփոխմամբք և Յաւելուածովք, աշխատասիրեալ ի Հ. Աբսենէ վ. Ալտընեան ի Մխիթ. Ուխտէն, ի պէտս յատուկ դասուց աշակերտաց Թ. տիպ.։ Վիէննա, Մխիթ. տպ., 1885, 8°, 528 էջ։

Ալտընեան Հնդիանակին Յաւարտանէն վերջը, հետեւեալը կը հրատարակէ.

«Յիննէրորդ Տպագրութիւն.

կէս դարէ աւելի է՝ որ իւր վախճանին հասեմատ յորինուածդին և կրկրմաց ընտելական ուժին պատճառաւ՝ Հայկազեան քերականութեանս հազուագիւտ որինակները կրկին և կրկին տպագրելէ ազգիս գրասրական պիտոյքն բուս պատշաճի կը գնուն։ Լեզուին նորանոր քննութեանցն և գրոցց ամբաստանէ յատուկ ուսումնասիրութեան չափով իւրաքանչիւր նոր տպագրութեան մէկ հետզհետէ մոռծանել հարկ համարուած փոփոխութիւններն ազգս ցարգ մտադիր ընդունած և անով օգտուած կը տեսնենք,

և առաւելապէս Գ և Լ տպագրութեանց փորը ի չաւէ նշանաւոր կարգաւորութիւնն ու յատկութիւնքը։ Որով և յորդորամիտ կ'ըլլանք գործել բարեյիշատակ հէգինակին մտացին ու գիտմանն և մանաւանդ ժամանակիս պահանջմանցն համեմատ առած նորանոր գիւտերն ի գործ ածելով ու գործութիւնեն ու յատկութիւնն ու յաճախութիւն առաջիկայ ի տպագրութիւնս ընծայելոցն, որ վստահ ենք լինել գործոց և լեզուասիրաց փափաքն յագեցնելու և գրաբար հայերէնի ուսման գործոցմանն օգտակար և գիւրամատոյց գործիք մ'ըլլալ։

Ինքնագ. Ախտաբեր 1888, թ. 1253։ – Տես և Երկրագունտ 1887, էջ 309։ – Հանդես Ամսօրեայ 1887, թ. 9, էջ 138։

— Ղոյնն՝ հաւմտօտեալ՝ ի պէտս ստորին դասու աշակերտաց, անդ, 1886. 8°, 264 էջ։

– Երգք սրբոյ պատարագի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, յերիւրեալք քան օրինաց արուեստեան երաժշտութեան։ Ի վիճնա, ի վանս Մխիթարեանց, 1877. Մեծ. 88 էջ։

Կ'ըսէ ի նախաբանին. *«... Զառաջին գալ՝ թերեւս թերակատար իմն փորձ առ ի մէնջ ուսմանէ ի պէտս պաշտօնէից եկեղեցւոյ, ուղղագրելոյս և բազում մասամբ բազմաձայն կարգեալս ի մեծաց նուագչէն լաւ. վայ... պահեալ յամենայնի անխախտ զհայ կնիք և զնկարագիրն առեւելեան. – մինչեւ ժամանակք յուցցեն հշգագոյնս զգեստն և զփոփոխելին ի նոսին, և յամենժամ ուրեմն յաջողեցոյ մեզ ընծայեցուցանել գործ կատարեալ»։*

Տես և Երկրագունտ։

Դրուածներ. Տես Մինոլվիճեանն Հ. Գ.՝ Կենսագրական ակնարկ, եւն։ – Հանդես Ամսօրեայ 1887, թ. 4՝ Յաւելուած, «Հանդէս Օծման Հայրապետական տօնակատարութեան», եւն։ – Տես և Մշակ 1886, թ. 104՝ Աբգարեանց առթիւ։ – Աստրեան Գեղակ. ի Պոլիս, Ախտաբեր 1891, թ. 2253։ – Հայրենիք 1891, թ. 14։

Յօդուածներ տարին՝ Արարատ 1894, Դիւրք Ա. էջ 235։ – Ախտ. Մատուռ 1895, թ. 9։ – Ախտաբեր 1895, թ. 3526։ – Հայրենիք 1895, թ. 1124. 26, 42. – 1316, 17։ – Հայք 1895, էջ 130։ – Հանդես Ամսօր. 1895, թ. 11։ – Մշակ 1895, թ. 9, 42, 69, 119։ Յօդուածի հանգեսը, թ. 133, 135։ – Մուրճ 1895, թ. 12։ – Ազգ դեմ Հանդ. Ամս. 1896, էջ 91 (9։ – Նոր-Կար 1895, թ. 72, 188։ – Տարազ 1895, թ. 39։

Աստրեան Ախտաբեր հիմնարկութեան առթիւ. Հանդես Ամսօրեայ 1895, էջ 160։ – Մշակ թ. 124։ – Հայրենիք թ. 1124։ – Քնարիկ Շարադիկ թ. 2959։ – Ախտ. Մատուռ էջ 691։

Աստրեան և աշխարհիկ լեզուն. Հայք 1895, էջ 317։ Ազգ դեմ Հանդես Ամսօրեայ 1896, էջ 63։ – Վերջնոյս դեմ Հայք 1896, էջ 43, 91, 121, 155։

Մահուան առթիւ՝ Ազգապատ. Հանդես 1902, թ. Փիրք, էջ 282։ – Ազնիւ 1902, թ. 7։ – Արարատ թ. 7–8։ – Ախտաբեր թ. 4993, 94, 98։ – Բազմավէպ թ. 8, 9–10։ – Բիւրակն թ. 29։ – Լուսոյ թ. 1։ – Նշոյլ թ. 407։ – Հանդիսարան էջ 242։ – Հանդես Ամսօրեայ թ. 8, 9, 10 (ուր կան յիշատակ Աստրեանի մահուան առթիւ գրած յօդուածներուն ոմանք)։ – Մանզուած թ. 379։ – Մուրճ թ. 28։ – Մշակ թ. 148, 149. – և թ. 204, 205, 207, 11, 16՝ Անձնական յիշողութիւններ։ – Մուրճ թ. 7։ – Նոր-Կար թ. 96։ – Շարժուձ թ. 435։ – Ուղղամասկան թ. 1040։ – Տարազ թ. 25։ Աստրեան և Հայ բանասիրութիւն. Մասիս 1902, թ. 37, եւն։

ԱՅՏՊՆԵԱՆ Մ. թարգմ. — Տես Լերմոնտով Մ.։

ԱՅՐԱՐԱՏ. Տես Ալիշան Ղ. Պ.։

ԱՅՐԱՐԱՏԱՑ ԱՅՑԵԼՈՒԻՆ. — Տես Կարեճեան Ղ. Ա՝ Պատմութիւն Միրաւոյրացւոց։

ԱՅՐԻ ՄԱՅՐՆ ՈՒ ՄԻԱՄՕՐ ՈՐԴԻՆԱՑՆ. Տես Տէրվիշեանն Ղ. Ա.։

ԱՅՐԻՆ. — Տես ՈՒԱՐԴԻՍԵԱՆՑ Մ.։

ԱՅՐԻՎԱՆՔ. Տես ՄԱՆԿՈՒՆՆ Վ. Վ. – ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՏ. ԵՂ.։

ԱՅՑ ՓԵՂՔ ՕՁԻՆ. — Տես ԵՐԵՑՓՈԽԵԱՆՑ Գ.։

ԱՅՐՈՒԹԱՆ ԱՂԱՐԱԿԱՑ կամ Անխոհեմութեան հետեւանքը. Թարգմանեց Մ. Գ.։ Զմիւռնիա, տպագր. Ա. Մամուլ, 1877. փոքր 4°, 23 էջ։

ԱՅՑ ԹԻՒԻՔՑԱՑ ՀԱՑԱՍՏԱԼԵՒՆ. — Տես ԱԱՔԳԱՆՑ Լ.։

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՆԱՄԻՒԻՔ ՀԱԼՈՐԻՒԹԵԱՆ. — Տես Լիւթիւերի Ս. Ա.։

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՀԻԻԱՆԴԱՑ. — Տես Հրատարակիչք, եւն։

ԱՆԱԿՐԻՒՆ (յոյն քերթող). — Տողք Ակնարկիւնի, հանդերձ ծանօթութեամբք. Թարգմանեաց ի հելլէն բնագրէն Թ. Թէրզեան և Գ. Պօղոս, Տպագր. Պօղոսի Քիւրքճեան և Ընկ., 1871. 8°, 94 էջ։

«Հայ. Թարգմանութիւնը, որչափ որ կրցինք գտնել, Մեծ. Թ. Թ.ի յաջողակ գրչին և բանաստեղծական կիրքի հաշակին շնորհս՝ բնագրին գեղեցկութիւնն ու փափկութիւնն քան կարելւոյն պահած է, որ Թարգմանութեան մ'առաքինի և անհնարագործ պայմաններէն մեկն է»։ Մասիս 1871, թ. 1069։

Տես գործակ Մասիս 1871, թ. 1174։

Հ. Ա. Բագրատունի եւս երկու տողեր Թարգմանած է Անակրէոնէն. տես Բազմավէպ 1868, էջ 368։

ԱՆԱԿՐԻՒՆԵԱՆ ՆԻԿՈՂՈՍ. — Տես ԱՒՎԱԼԶԵԱՆ Ա. Տ.։

ԱՆԱՀԻՏ. — Տես ԱՂԱՑԵԱՆՑ Գ.։

ԱՆԱՆԵԱՆ (Գ. — կոյսածնեալ. պիէս 5 գործողութեամբ։ Թիֆլիս, Աւետարեալ Ա. Քուլմաթելեանի, 1904. 8°, 84 էջ։

Թարգմ. — Տես ԿՈՐՆԵՑ Մ.։

ԱՆԱՆԵԱՆ Հ. ՄԿՐՏԻՉ. — Տես Աղթամարտագրի Ս. Յովհաննէսի. – Բառգիրք Հայի. լեզուի։

ԱՆԱՆԵԱՆ (Յ. Տ.) — Նուէր կապանցի, ի Յարութիւն Տ. Անանեանէ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աբամեան, 1883. 8°, 32 էջ։

Անանեան (Ս. Մ. Խարզմ. — Տես Ոսկեան-Մկրտ Կ. Ֆ.)։

Անանիա Թարգմանիչ. *Անանիա Թարգմանիչն և իւր գրական գործոց նկարագիրը. հրատարակեց Հ. Բարթող Վ. Արգիսեան յԻսթէն Մխիթարայ։ Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1899. 8°, Ի + 30 էջ։*

Ի սոյն ձեռագրութեանէն եւոքը որ Ի (26) էջ կը պարունակէ, կան երկու հատոր. Ներածութիւն Անանիայի Շիրակացւոյ վարդապետի ի Խորհուրդ Ցոփաւոտ մարգարէի»։ և «Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի Անանիայի վարդապետի ասացեալ»։

Քննագ. Բանասէր 1899, էջ 171։

— *Անանիա Մոկացի.* Լրատու 1896, էջ 25–26, 67–71, 125–128, 176–179. – 1897, էջ 91, 129, 275։

Տես և Տէր-Մկրտչեան (Գ.) Հայկականք էջ 59–69, եւն։ – Տես և Զարբհանն (Ղ. Մ.) «Պատմ. Հայոց», բ հատ. 827, 828, 830, 840, եւն։

Անանիա Նարեկացի. — *Իւր խոստովանութիւնն։ Չարտարակութիւն Միաբանի։ Լրատուած 1892 թ. Լրատուի ամսագրից։ Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարանում, 1892. 8°, Ի + 13 էջ։*

«Ահա հրատարակութիւնը Հին Հայասանում եղած ինոգրաֆեցիների ազանգի պատմութեան օժանդակ աղբիւր կարող է համարել...»։ Տարազ 1892, էջ 114։

Քննագ. Բազմավէպ 1892, թ. 8, 9, 10, 11, 12, եւն։ – Նոր-Դար 1892, թ. 33, 350։

Անանիա Նարեկացու վրայ գրուածներ: Ձեռագր 1859, էջ 259–265 (Մ. Մաղր.) – Պատկեր 1898–99, էջ 175. 197, 217, 241 126։ – Տես և Զարպհանեանեան (Հ. Գ.) «Պատ. Հայ. հին դպրութեան». Գ տիպ. էջ 532–34։ – Զամբեան (Հ. Մ.) «Պատմ. Հայոց» Բ. էջ 824, 851, 887, եւն։

Անանիա Շիրակացի. — *Անանիայի Շիրակացւոյ Մինոգոյրք բանից։ Ի ՀայրապետուԹեան Տ. Տ. Կիրիակոսի ամենայն Հայոց։ Ի լոյս ածեալ Ք(ՀրիստոսԻ) պատկանեան։ Ի. Պետերբուրգ, ի տպարանի կայսերական ճեմարանին գիտութեանց, 1877. 4°, 75 Էջ։*

Ա. «Անանիայի Շիրակվանցւոյ երից երանելի վարդապետին վասն որպիսութեան կենացն։

Բ. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարոյի ասացեալ ի Յայտնութիւն տեառն և Փրկչին մերոյ։

Գ. Անանիայի Շիրակացւոյ Համարոյի ասացեալ ի Ջատիկն տեառն։

Դ. Կր պակսի։ Ի էն ի ին կ'անցնի։

Ե. Անանիայի Շիրակունւոյ Համարոյի յաղագս կշռոց և Չափուց։

Զ. Յաղագս բնիկացից արեգական և համարոյ Չափուց բուռ կրկին օրինակաց Շիրակացւոյն։

Է. Անանիայի Շիրակունւոյ ա. Յաղագս երկնի։ բ. Յաղագս երկրի։ գ. Յաղագս ծովու։ դ. Յաղագս երկնային գարդուց։ ե. Յաղագս որ ի մէջ երկնի և երկրի չափմունք։ զ. Յաղագս կամին ծրոյ։ է. Յաղագս հիւսիսային աստեղոյ։ ը. Յաղագս յոտնի։ թ. Յաղագս արեգական։ ժ. Յաղագս կենդանաւոր ակաց։

Ի. Յաղագս Աստեղարաշխութեան։

Թ. Պատ. Արքեպիսկոպոսուց նախերգան ի նոր կտակարանսն։ ա. Յաղագս կենդանաւոր ակաց բոլորաւոր չափութեան։ բ. Յաղագս խոյին։ գ. Յաղագս Ցլոյն։ դ. Ասոյ Նկատուրոյն։ ե. Յաղագս Երկուսացն։ զ. Յաղագս Խեցգետնացն։ է. Յաղագս Առիծուն։ ը. Յաղագս կուսանականին։ թ. Յաղագս Կշռոյն։ ժ. Յաղագս կորին։ ժա. Յաղագս Ակնկատորին։ ժբ. Յաղագս Այծեղջերն։ ժգ. Յաղագս Ջրահեղին։ ժդ. Յաղագս ձկանցն։ ժե. Վերջաբանութիւն։ ժզ. Յաղագս խառնարան աստեղաց։

Երբեմն ակիզբը կը կարդանք.

Հնչական որն ի համարոցական արուեստից և համառն ի տոմարական գիտութեան Անանիա, որդի Յովհաննէսի Շիրակունւոյ, եկաց ի սկզբան Ի գարու, յաւուրս Մօրկայ և Լրտեզ խոստոմ։ Ցկրկաւորեալ ասաց դդզն ինչ եհատ առ մեզ և այն ազաւազեալ և ւի ձեռնարկեալ։ Չօրինակ տպագրիս գաղափարեալ ի վանս Ա. Վազարու, առաջեալ ի Հ. Գ. Վ. Ալիշանեանէն, մեծանուն գիտնականէն, որոմ չնորհապարտ եմք վասն անյապաղ կատարելոյ զինգիր մեր։ Ի գլուխն և Զ որ յազագս Կշռոց և Չափուց, Թէ ի բնագրին և Թէ ի մեկնութիւնս պլապգի անուանց, նախադասեալ զտպագրեալն ի Հ. Ալիշանեանէ և այն սակս ինչ միայն համառօտեալ առնուլ ի մեր տպագրութիւն։ Զան եգաք անփոփոխ պահել զտպագրութիւն, գուցէ և սխալանս գրչին օրինակագոց, դուն ուրեք գնդունելոյն դժուարահասանելի բառից դրոշմելով ի փակակիցս և ի լուսանցս էջից։ Այլուր ժամանակի և այլոց քան զեզ հմտագունից Թողլով զպարզաբանութիւն և զուսաբանութիւն հեղինակիս, Թերևս և այլ ընտրելագոյն օրինակք ելցեն յերեսս, գնչխաբս երկաւթագրութեանց մատնեցելոցդ ի լոյս ընծայեմք ի գիտութիւն մեր և ստուարագի բանասիրաց»։

Քննագ. Փորձ, Ա տարի 1877, թ. Գ. էջ 317։

Բրոք. կոնկրիբ Ե հատ. որ է «Ի Յայտնութիւն տեառն և փրկչին մերոյ», անգլիերէն Թարգմանութեամբ հրատարակեց «The Expositor» Թերթին մէջ կենսագրական յառաջաբանով և ծանոթութիւնեամբ, հետեւեալ խորագրով.

— *Ananias of Shirak upon Christmas;* «The Expositor», 1896, pp. 311–337.

Կարձեալ կը կարդանք Հանդէս Ամսօրեայի մէջ 1897, էջ 317 (4) հետեւեալը.

«Պրոֆ. կոնկրիբ կը հրատարակէ ի Թերթին Byz. Zeitschr. 1897, էջ 572. Անանիա Շիրակացւոյ Ի. դարուն) 1. ինքնակենսագրութիւնը և 2. Հատ ի Ջատիկ Տեառն, անգլերէն Թարգմանութեամբ»։

Տես և Լրատու 1896, թ. 2, 3, 4, 6՝ «Յաղագս ամսոյդ և նշանաց»։ Ա՛ս առիթս տես Բազմավէպ 1896, էջ 214՝ «Անանիա Շիրակացին և Լրատու Թերթին մէկ յատկուածը», և էջ 251՝ «Խոստովանութիւն մի»։ – Տես և Մասիս 1896, թ. 1՝ «Շիրակացիին երգը»։

Տես և Զարպհանեանեան, Հ. Գ.) «Պատմ. Հայ. հին դպրութեան», Գ տիպ, էջ 456–465։ – Զամբեան (Հ. Մ.)՝ «Պատմ. Հայոց», Հատ. Բ, 360, 552, եւն։

Շիրակացւոյ առեղծուածներն Ա–Զ տպուած են Բազմավէպի մէջ 1883, էջ 48. 144, 335. – 1854,

էջ 160, 256. – 1855, էջ 304, հանգերձ մեկնութեամբ։ Ամբողջը որ է 24 կտոր տպուած է Ասիոյ թեր[թերին] մէջ յերուսագէմ, 1886, էջ 78, 94, 108–9, 157–58, 174–75։ – Աբարան 1896, տեսար Գ, էջ 143–56. – Գ. 199–208, տեղեկութեամբ Մխիթարեան. չորս տետրակուած առ Գ. խաչատենան. տես «Հայկական վէպ», էջ 223։ – Տես Ալպերեան (Հ. Յ.)՝ «Բացատրութիւն Չափուց և կշռոց», եւն. էջ 21–28, 28–32։ – Անանիայի չափական և դրամական գրութեան գիտական մեծ նշանակութեան մասին գիտութիւն ի գիր V. Vazquez Queipo, Essai sur les systèmes métriques et monétaires des anciens peuples, etc. I. Paris, 1859, pp. 196–200, ուր գիտութիւնս հիմն առնուած է հայագէտ Petermannի հոգացած թարգմանութիւն մը. (Հմմտ. Տաչեան Հ. Յ. Յուցակ), եւն։

ԱՆԱՆԻԱ ՓԻԼԻՍՓԱՑ – ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ. — *Երանելոյ Հօր՝ Անանիայի Հոգեվարժ փիլիսոփայի. Դերրոդեան Աւագեալ ի տուրբ կաթողիկէ Նկեղեցի՝ որ է ի նոր քաղաք. որ այժմ կոչի Վաղարշապատ։ Ցորում տեղով ցուցաւ Հրաշալեան տեսիլ մեծի Դահատակի Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի։* Օգնեա Յիսուս։

Կը սկսի «Նոր օրհնութիւն նաւագեալ երդեցիք», եւն. Նիկ. =441՝ էջէն և կ՚աւարտի յէջն Դ.Զ.Գ =483։ Տպագրուած է փոդոփաուներէն մէկուն վերջը՝ ի կոստանդնուպոլիս, ի թուին Հայոց ՌՃՂԹ (=1196=1747), ի տպ. ի Մահտեսի Աստուածատուրի. տես փոդոփաոս գիրք։

Դպիրը՝ տես և ի Ձեռագրաց 1859, հետեւեալ մեկնագրով. «Երանելոյն Անանիայի հոգեշնորհ փիլիսոփային Դերրոդեան աւացեալ ի տուրբ կաթողիկէ Նկեղեցի որ ի նոր քաղաքի, որ այժմ կոչի Վաղարշապատ քաղաք, յորում տեղով ցուցաւ հրաշալի տեսիլն մեծի Դահատակի Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի»։ էջ, 265, 291, 323, 359, 399։

Կրնաձեռներ՝ տես ՉԱՐՊՀԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Գ.՝ «Պատմ. Հայոց հին դպր.» Ի սխալ, էջ 588՝ ևնանիա Մանահնեցի»։ – ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Մ.՝ «Պատմ. Հայոց». Հատ. Բ. 929, եւն։

ԱՆԱՆԻՆ ԻԱՄԱՆԱԿԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ, *իմրաւգիր յօրինեալ յ՚Ի դարս ի հնագոյն ժամանակս կազրաց և հրատարակեալ ներածութեամբ և բազդատութեամբք ի Հ. Բ. Սարգիսեան։* Ի Սուրբ Ղազար Վենետիկ, 1904. 8°, Լ + 106 էջ։

«Ի Յիսնամեայ Ցորելինի Սուրբ Քահանայութեան Աբրհամապատիւ Տէրունն Տէրունն Իգնատիոսի Վ. ի կիրակեան Արքեպիսկոպոսի և Ընդհանրական Աբբահօր Ուխտիս նուիրի խորին յարգանօք երկասիրութիւնս նախնեաց ի Հայրապետէր Որդւոց առ սիրոյն Պարտութեանց յԱրձան Քիւչաւակի»։

ԱՆԱՆԻՆ ՄԻՆԿ ԿԱՏԱԿ. – Տես Հայկական թատրոն, եւն։

ԱՆԱՉԱՒ ԲԱՆՏ. – Տես ՄԿՐՏՉԵԱՆ Պ. Մ.։

ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ. — Տես ՏԻՐ – ԱՍՏՈՒԱԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ (Ե.)։

ԱՆԱՒԱԿԱՈՒԹԻՒՆՔ *(Ինչ էյ.* – Տես ԲՈՒԴՈՒՂԼԵԱՆ Բեհ. Ա.։

ԱՆԱՏՈՄԻԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ. — Տես ՏԻՒՐՆԵՒՆՑ Բեհ. Լ.։

ԱՆԱՐԱՏ ՅԱԼՈՒԹԻՒՆ Ս. Կ. ՄԱՐԻԱՄԻՒ. – Տես ՊԱԼՃԵԱՆ Ա. Վ. — ՊԻՒՍ Թ.։

ԱՆԱՔԱՐԱՐԵԱՑ *կրօնական ուղեւորութիւն.* — Տես ՊԱՐԹԻԼՔՄԻ։

ԱՆԵՒԱՒՈՏ ՄԱՅՐՊ. *պատմական վէպ.* Թարգմ. Ջալինեանց։ Տիփ. տպ. Մ. Վարդ., 1889?

ԱՆԵՐԱՊԻ ՍԱՆԴՈՒԽՏ, *ապուանցի, երկու հատոր, Մոսկուա, 1870?*

ԱՆԵՐԱՊԻ ՎԱՆԱՀԱԿԱՆՆԵՐ. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ ՅՈՎՀ.։

ԱՆԵՐԱՐԵԻԱՒԹԻՒՆ. — Տես ԿՐՃԻՔԵԱՆ Յ. Փ.։

ԱՆԵՒԶԱԼ ՔԱՀԻԼԻ, *կամ Դժախնամութեան գալտնիքը.* Թարգ. Տ. Յ. Տէոէեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Տէոէեան, 1862. փոքր 8°, 32 էջ։

ԱՆԵՒՏԱՑ ԱՆՊԼՏ. – Տես ԱՎԴԱԼԵԱՆ Յ.։

ԱՆԵՒԻՐ ԴԻՊՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԱՌԱՔԻՔ. Տես ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Վ. Վ.։

ԱՆԻԼԵԱՅԻ *քաղաքական և հասարակական կեանքը. կազմված է՝ ըստ Անհնեօրսի, Լէյլէրկի և Բապօպօրտի աշխատութիւնների.* Թարգմ. Մ. Չանր. Գիւղ. Հ. Աւաք. ի, N°. 4։ Թիֆլիս, տպ. «Ձերմէս», 1904. 8°, 46 էջ։

ԱՆԻՆԼԻԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. — Տես Ամերիկեան եկեղեցի. — Ժամանակարգութիւն և Սաղմոս։

ԱՆԻՆԼԻԱԿԱՆ, *եկեղեցիին հաւատոյ երեսուն հինգ յօդուածները.* Թարգմանեալ յանգլիական բնագրէն։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կրիֆֆիթիի, 1846. 8°, 44 էջ։ Քեսոյ Աստուածաշնչական վարպետութիւն... վերծիւնդրի ժողովին, տես։

ԱՆԻՆԼԻԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ. — Տես ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ Մ.։

ԱՆԻՆԼԻԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ։

— *Քերականութիւն անգղիարէն և հայերէն։ ի պատրիարգութեան կոստանդնուպօլսոյ ստեփանոսի արհիպիսկոպոսի. տպագրեալ յիշմիր, ի տպարանի ամերիգացւոց*, 1835. 4°, 112 էջ։

— *Այբբենարան անգղիերէն երկու աւուր մէջ ուսանելի, և քերականութիւն անգղիերէն Օլէնդոպֆի դրութեամբ։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ե. Յ. Փիւրճեան, 1868?

«Հետզհետէ՝ տեսր առ տեսր հրատարակուիլ սկսած է». Մասխ 1868, թ. 866։

— *Համառոտ քերականութիւն սեպհականի և հոլովման։ Զմիւռնիա, 1847 ?*

Այս պատուական գործը, որ մեզ օրերս հրատարակեցաւ ի Զմիւռնիա, խիստ գիրին կերպին և աշխարհաբար լեզուս կը բացայայտէ անգիտաբերն լեզուին կանոնները և գանազան գժուարութիւնները, գատ գատ տեղեկութիւններ տալով մասանց բանին վրայօք՝ համառօտ օրինակներով։ Այլ և կարճառօտ անգիտաբերն խոսակցութիւնները ալ կան վերջը, որոնց առջին հայերէն թարգմանութիւնն ալ դրուած է»։ Արտոյտ Արտաւազեան 1847. եր. 278։

— *Նոր վերականութիւն սեպհականի լեզուի, ի պէտս հայազգի պատանեաց։ Կը պարունակէ անգղիերէն ընտիր ոճեր։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աբամեան, 1881. 4°, 239 էջ։*

— *Ձեռնարկ գրուցատրութեան անգղիերէն լեզուի հանդերձ արտասանութեամբ և հայ բացատրութեամբ։ Ձեռնարկեալ Յ. Կ. Ա. և Մ. Յ։ Կ. Պոլիս, տպագր. և վաճառ. Կ. Պատտտելեան, 1893. 8°, 80 էջ։*

Տես գործակ

ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Ա.)։
ԱԱՒՏՈՒՐԵԱՆ (Տ. Ա.)։
ԱՒՊԵՐԵԱՆ (Հ. Յ.)։
ԴԱՍԱԳԵԱՆ, Տ. Ս. Մ.)։
ՊՈՒՐՊՈՒՆԵԱՆ (Հ. Ա.)։
ԹԱՂԻԱԴԵԱՆՑ (Մ. Գ.)։
ԹՈՐՈՍԵԱՆ (Պ. Ի.)։
ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ (Հ. Յ.)։
ԿԱՒՓԼ Թ.։
ՀԻՆԴԼԵԱՆ Յ. Թ.։
ՀԻՒՍԵԱՆՑ Մ. Պ.)։
ՄԱՆՈՒԿՄԻՆԻ (Յ.)։
ՄԻՀԱՍԵԱՆ (Մ. Խ.)։
ՄՕՐՈՆ (Տ. Ա.)։
ՆԱՐ-ՊԵՑ (Ա.)։
ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ (Գ.)։
ՊԵՏԻԿԵԱՆ (Տ. Մ.)
ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ Գ.)։
Վ. ԱՐԹԱՊԵՏԵԱՆ (Յ.)։
ՐՕԶԼԻՆՓԱԼ (Տ. Բ. Ս.)։
Տես և Բանալի, Բառարան, եւն։

ԱՆԴՂԻՈՑ թագուհւոյն Պատգամաւորաց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան. 8°, 10 էջ։

ԱՆԴԻՐՆ ԿԱՆԱԱՑԻ. — Տես Ն. Գ.։

ԱՆԴՈՒԻՆ ՊԵՏՐՈՍ. — Տես ՏԻՒՄԱ Ա.։

ԱՆԴԱՄԱԶՆՈՒԹԻՒՆ, *բնախօսութեան և առողջապահութեան տարերք, ի պէտս բնտանեաց և դպրոցաց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յ. Պօյաճեան, 1874. 8°, 208 էջ։*

— *Բ տիպ, 1885. 8°, 190 էջ։*

ԱՆԴԱՄԱԼՈՑՆ. — Տես ԱՆԻԼՐԱՆ։

ԱՆԴԱՐՑ ՀԱՒՆԼՈՒ. *Հաքիաթ պատկերազարդ. փոխադրեց Լեւոն Մ. – Ալամիան։ Թիֆլիս, Ա. յազատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1899. 8°, 20 էջ։*

ԱՆԻԼՐԱՆ. — *Երկու վէպիկ. Սխալակ և խոպատած։ Հրատարակութիւն Տ. Դաւթեանի. №. IV և V. Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանց և Ընկ., 1882. 8°, 27 + 17 էջ։*

Գնագ. Արժագանգ 1882. եր. 1։

— *Անկամարդ, մանկական վէպ. Թարգմանեց Գրիգոր Շահբուդաղեան։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէսի Վարդանեան, 1884. 8°, 29 էջ։*

— *Անձռանի լապիկը. Հէքեաթ։ Թիֆլիս տրապագր. Վրաց. Հրատ. Ընկ., 1894. 8°, 24 էջ։*

— *Վարդի կարապանիկ։ Թիֆլիս, տպ. Ե. Մարտիրոսեանցի, 1895. 8°, 40 էջ։*

Մի խումբ օրիորդներից հրատարակուած։ Նիւթը շատ դեղեցիկ է և յափշտակութեամբ է կարդացուում։ Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս լաւ է»։ Տարազ 1895, էջ 402։

Գննագ. Մուրճ 1897, եր. 2–3։

Անկերսկի Հէքիաթներ. (Կաղանդի նուէր հայ երեխաներին) Հեղինակի պատկերով և կենսագրութեամբ. Թարգմանեց Գրիգոր Յաւէն. Տ. Յաւէն. Հնդրամատուչի Դպրապետ Հ. Աւագեանի։ Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկ., 1904. 8°, 165 էջ։

Բովանդակութիւն.

1. Փարթիկ աղջիկը և լուցկիները։
2. Սխալի վրայ պահակ իշխանուհին։
3. Հրեշտակը։
4. Մեծ գուբաի նոր հագուստները։
5. Փարթիկ կլօն ու մեծ կլօր։
6. Խոշոր ասեղը։
7. Քանապարհորդութեան ընկերը։
8. Փարթիկ Խոպի ծագիկները։
9. Մոխակը։

«Պ. Հ. Աւագեանի հրատարակութեամբ վերջերս սկսել են լոյս տեսանել մի շարք գրքոյկներ՝ «Հնդրամատուչի գրադարան» ընդհանուր վերնագրով։ Գրադարանի նշանաւոր գրող Անդերսէնի «Հէքիաթները» կազմում են այդ գրադարանի առաջին №. ը։ Փարթիկ, սիրուն պատմուածքներ թէ՛ մեզ ինչ հատ, – նրանք կարող են շատ հետաքրքրական լինել մեր մանուկների համար, որոնք, դժբախտաբար, վերջին տարիների ընթացքում շատ քիչ բան են առանում ընթերցանութեան համար։ Թարգմանութեան լեզուն պարզ է, կանոնաւոր և մանուկների համար մատչելի։ Գրքոյկի մէջ կան նաև պատկերներ։ Յանկալի էր, որ այս վերջինները աւելի աջողուած լինէին»։ Մուրճ 1904, եր. 3։

Գննագ. Տարազ 1904, եր. 15։

Անդերսէն և իր հէքիաթները Հ. Ս. Հրեմ.՝ Բազմավէպ 1904, եր. 5։ – Նոյնը արտատպուած Արեւելք 1904, եր. 5565։

ԱՆԻՄԻՐԻՒԹԻՒՆ ԿԱՆԱՑ. — Տես ԱԱՐՐԵԱՆ Գ. Թ.։

ԱՆԻՊԱՆԻԿ. *Տիպսիմ. Ճանապարհորդութիւն և տեղագրութիւն։ Թիֆլիք, Ա. յազատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1901. 8°, 237 էջ։*

Գննագ. Բանաւէր 1901, էջ 180։ – Մուրճ 1901, եր. 6։

ԱՆԻՐԱՆ ԱՔԱՆԱԼԻԹՈՒՆ. Տես ԱՔԱՆԱԼԻԹՈՒՆ —։

ԱՆԴՐԻԱՍ ԿՐՆՏԱՅԻ. — *Տես* ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ՝ Մեկնութիւն։

ԱՆԴՐԻԱՍԱՆ ՅՈՎՀՈՒՆՆԷՍ. — *Գիտութիւն ներս վրայ մոլորակաց դասու. հետեւողութեամբ Էքսէյի։ Կրեց Պ. Ա. Խմբագիր Մասիսի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Ալամեան*, 1897. 8°, 112 էջ։

Քննագ. Բիւզանդիոն 1898, թ. 411։ — Հանգէս Ամսօրեայ 1898, թ. 1։ — Տարազ 1898, թ. 3։

ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆ Յ. Թարգմ. *Տես* Ֆոսր և Մարիբիտ։

ԱՆԴՐԻՆԵԻ ԼԷՕՆԻԴ. — *Օտարազգիի. տաւտպած Մուրճ ամսագրից. Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան։ Թիֆլիս*, 1903 ?

— *Ուսուր, թարգմ. Յ. Յակոբեան։ Թիֆլիզ*, 1904 ?

— *Անկուսնը, թարգմ. Սիմ. Բաբիեանի*, 1904 ?

— * *Ակրկէյ Պետրովիչի պատմութիւն. Թրգմ. Պ. Ս. Չուբարեանց. Լուսոյ* 1904, թ. 1, եւն։

ԱՆԴՐԻՆԵԱՆ (Մ.) — *Աղքատի բոխտր Նուէր մանուկներին։ Թարգմ. Ռուսերէնից։ Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի*, 1896. 8°, 27 էջ։

Քննագ. Մշակ 1896, թ. 88։ — Մուրճ թ. 9։

ԱՆԴՐԻՈՒՆԱՅԻ Կ. Վ.) — *Վարդապետութիւն Քրիստոնէական քոյ Հայոց։ Աւետարեալ ոտ Հոսմայեցիս, միաձորդութեամբ, կարապետի վարդապետի, Անդրիանացւոյ, և Խոդորոսեան Պետրոսի Սիմպրի։ Յամսդէտուամ, ծախիւք և տպագրութեամբ Լմարքմանողաց։ Յամի Քրիստոսի 1667, և Հայոց ՌՃԺԶ. 12°, 72 էջ։*

Երրորդ էջին վրայ գրուած է համառօտ վկայութիւն առաքելական Լզիծոց. և չորրորդ էջէն կը սկսի հայերէն քրիստոնէականը. դիմացն ունենալով լատին թարգմանութիւնը, և միակարգ կը հասնի 60–61 էջը։ 62 էջին մէջ գրուած է Լաւոր Աւմանասի գաւանութիւնը ոտ մը լատիներէն և ոտ մը հայերէն անոր թարգմանութիւնը։ Նէրքեւր, մինչեւ 70 էջը։ Ապա վերջին Թերթին պարապը լեցնելու համար գրուած է Նղնիպէս լատ. և նէրքեւր հայ. Ձեռ սաղմոսը, մինչեւ 72 էջը, որ է վերջին Հասարակ տպագրութիւն։

ԱՆԴՐԻԱՆՈՊՈՒԼՈՍԵՑԻ Պ. Վ.) — *Թանգատաւ խաւտուռ. Ջօրինեալ ի Պօղոս առք Եպիսկոպոսէ Անդրիանուպօլսեցւոյ, ի նախկին Պատրիարքէ կոստանդնուպօլսոյ, ի միաբանութենէ սրբոյ Լրուսաղէմի. բաժանեալ չերկուս հատորս. յատաջնումն ցուցանի օգուտն առաքինութեանց ինչ, որք առնեն զմարդն երջանիկ. իսկ յերկրորդումն ճշմարտն մոլութեանց՝ որ առնեն զմարդն թշուառ, եւս և հարկաւոր միջնորդք փրկութեան ճշմարիտ քրիստոնէի։ Հատոր Ա. Օգուտն առաքինութենից։ Յօրմզգիպ, ի տպատանի Պօղոսի Ալրապետ, 1824. 4°, 302 էջ։*

— *Հատոր Բ. վէպսն մոլութենից. 237 էջ։*

— *Բ. տիպ. Յերուսաղէմ, ի տպ. ի Սրբոց Յակովբեանց, 1851։ Հատոր Ա. 4°, Լ + 288 էջ։ Բ. 222 էջ։*

— *Գ. տիպ. անդ, 1870. Ա. 8°, 254. — Բ. 194 էջ։*

— *Ջանագանութիւն հինգ գարուց. Պատմութիւն հին և նոր կռապարանաց. երկասիրութեամբ Պօղոս պատրիարքի Անդրիանուպօլսեցւոյ։ Պէշ տէհր ֆէլրգի. Ասոի Ալիգտվ տէրճ օլան նագլիկէմէլէր հագգընտէ իչ ճիլտ իմագսիմի իլէ։ Պուտս չէբիճ բահիպլէրինտէն սապրգ Լյատանպօլ փալթրգի Լյոհրնէլի Պօղոս Եպիսկոպոսուն Վայէճի իլէ ինչա։ Պասմա իջինճի դէֆա։ Ձիլտի Էվվէլ, պիրինճի իջինճի իչինճիս տէհրին վէ Ցօբուն նագլի։ Երուսաղէմ, յատաքելական տպարանի սրբոց Յակովբեանց։*

— Ա հատ. Ա տիպ ?
» Բ տիպ, 1849–ՈՄՂԲ. 4°, 268 էջ։
» Գ տիպ, 1864. 8°, 285 էջ։
— Բ հատ. Ա տիպ ?
» Բ տիպ, 1862. 8°, 582 էջ։
» Գ տիպ, 1867. 8°, 520 էջ։

— *Ջանագանութիւն հինգ գարուց, Թրգմ. Թուրքերէնից Մաղաքիա եպիսկոպոս Տէրունեան։ Հատ. Ա և Բ. Հին կռապարանի պատմութիւններ։ Հատ. Գ. Նոր կռապարանի պատմութիւններ։ Վաղարշապատ 1902 ? — Հատ. Ա. 8°, 500 էջ։ — Բ. 804. — Գ. 524։*

ԱՆԴՐԻՍԿԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ. — *Խուզանոցի Մամիկոնեականներ։ « Բագմավէպ »էն հանուած. ընդ մամլով։ Վենետիկ – Սուրբ Ղազար*, 1904. 8°, *տես Յաւելուածը*։

— * *Գլխան ղէմքեր՝ Ալսվիան, Նագարեան, Պատկանեան, Բուֆֆի, Ալիշան։ Փետրուի Երկրորդ տարի* 1903, թ. 1–10, էջ 16–37։

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ԱՓԹԵՐՈՆԻ ԹԵՐԱԿՐՆԻ. — *Տես* ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ (Թ.)։

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԵՐ. — *Տես* ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ (Ն.)։

ԱՆԴՐՈՆԻԿ ԿՈՄՆԻՆ. — *Տես* ՓԻՐՎԱՆՕՎԼԻ Ի.)։

ԱՆԵԿԴՈՏՆԵՐ. — *Տես* ՉԱՒԿՈՒՆԻ (Մ. ՆԱՀԱՐԵԱՆ (Յ.) ՇԵՐՄԱԶԱՆԵԱՆ (Թ.)։

ԱՆԵՏԱՆ. — *Տես* ՄԱՐԻԿՆԱՆՑ (Մ.)։

ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ՀՈՂԱՒԱԻՈՐՔ. — *Տես* ԴԱՒՎԻՆ Գ.)։

ԱՆԷՆԻՔ. — *Տես* ԵՐԵՄԵԱՆ (Հ. Ս.)։

ԱՆԷՍԵԱՆ (Տ. Վ.) Թարգմ. — *Տես* ՊԱՒԼԴԻՒԻ Հ.)։

ԱՆԹԱՊԵՑԻ (Թ. Վ.) — *Տես* ՊԱՊԱՏԱՆԵԱՆ (Գ. Վ.)։

Անթիմոնեան (Հ. Ա. վ.) — *Տես* Բաբերա-Տունեան (Հ. Ա. վ.)։

Անթօնին. — *Տես* Տիմաս Որդի։

Անժամեանց *թատրոն և թիւրքացաւորիւն։* Գերմ. թարգ. Ս. Մանդինեան (*Հրատարակութիւն Պատրիկի*)։ *Արտատպած «Լումայ» գրական հանդիսից։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1896. 8°, 64 էջ։

Քննագ. Արձագանք 1896. թ. 91։

Անի քաղաքի վրայ գրուածներ։

Տես Աբրահամ Կաթ. Կիւտեանի։
Ալթունեան (Ա. Մ.)։
Ալիշեան (Հ. Պ.)՝ *Դարձուած հայկականք.* — Շիրակ։
Բաամտաքեան (Կ. Տ.)։
Խաչկեան (Հ. Մ.)։
Լիփրինեան (Հ. Ս.)՝ *Քաջ. Բառարան։*
Հովունեան (Ն.)։
Զամբեան (Հ. Մ.)՝ Պատմ. Հայոց, Հատ. Բ. էջ 415, 837–8, 851, 872, 908, 931–936, 978–82, 1027–8։ — Հատ. Գ. 44, 79–80, 147, 213, 317–8, եւն։
Պատկանեան (Ս.)՝ *Ազգի տառապ.*
Սարգիսեան (Հ. Ն.)։
Տէր-Աբրահամեան (Տ.)։
Քիւրկճեան (Տ.)։

«Անւոյ աւերակներուն լուսանկարներուն առթիւ». Վարժարան 1882, թ. 1–2։ *Տես և* Բազմավէպ 1846, էջ 324։ — *«Անի քաղքին աւերակներն».* 1847, էջ 5։ — *«Պեզազեանք Անհետք»* Մշակ 1904, թ. 157։ — Հայաստան 1847, թ. 41, 44. — 1848, թ. 18–123, 22–127, 37–142, 41–146, 42–147, 44–149, 46–151. — 1849, 6–163, 10–167, 14–171, 15–172, 16–173, 174–5, 179։ — Ե. *բազմ., Թիւրքի «փարձի համար».* — Մասիս, թ. 3345, 6։

Օտարազգի ոյգերէք Անւոյ, տես Ալիշան (Հ. Պ.)՝ Շիրակ, էջ 104։ *Տես գրձեալ*

ABICH, G. *Sur les Ruines d'Ani.* Extrait d'une lettre adressée à M. le président de l'Académie, sous la date de Tiflis le 30 janvier 1845. (Lu le 28 mars 1845). Bull. hist. – phil. T. II, p. 369–372.

Այս առթիւ

BROSSET, M. *Rapport sur la lettre* (de M. Abich, sur les ruines d'Ani) précédente. (Lu le 28 mars 1845). Bull. hist. – phil. T. II, p. 373–376.

Պրոսէ ուշի գրձեալ

— *Les Ruines d'Ani*, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux X et XI s. Histoire et description. In 4°. I Partie. Description, avec un atlas de 24 pl. lith. 1860. V et 91 p. II Partie, Histoire, avec un atlas de 21 pl. lith. 1861, XVI et 93–176 p. (13, 18, 1, 74).

Տես գրձեալ KER PORTER, Trav. 9, 173. J. MORIER, Ayesha, Lond. 1834; HAMILTON, Account of the ruins of the city of Anni etc., Transact of the Roy. Instit. of British Archit. 1835–36, vol. 1. sec. éd. 1839. p. 100–104. HAMILTON, Asia Minor, 1, 197–203. St. MARTIN, Mém. sur l'Arm., 1, 111–114, Magazin f. die Litter. d. Ausl. 1834, N°. 128, 139. EUG. BORÉ, Corresp. et Mém. d'un voy. Paris 1840, RITTER, Asien, X, p. 439–448, եւն։

Տես և Ճանապարհորդութիւնք ի Հայս։

Անինեան, Ադջիկը. — *Տես* Ոսկեպուրկ (Լ.)։

Անինեան, Պանդոկը. — *Տես* Նուխա Լ.։

Անինեան. — *Տես* Մանկչեան (Վ. Գ.)։

Անինեան. — *Տես* *** Աբգար։

Անինոիան վանքը. — *Տես* Ֆրագան (Ի.)։

Անիոսկի (Անդրիանոպ = Աղեքսանդր Անիոսկի) – Древніе армянскіе историки, какъ историческіе источники, (Одесса, 1899 стр 113.) — *Հայոց հին պատմագիրք. Ինքը իրեն պատմական տպրիւթիւնը.*

— Исторія армянской церкви, Кишиневъ, 1900 XI + 306 V ст.) – *Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնը (մինչեւ XIX դարը։*

Այն գործերը քննագատեց Պ. Մառ. Н. Я. Марръ, Записк. Вост. Об. Имп. Русск. Арх. Общ. Т. XV стр 0137–0150.

Երկրորդ դրքի վերաբերեալ քննագատութիւնը ըմբռնմանուած է ամբողջութեամբ Արարատի մէջ 1904. թ. 6, էջ 548–556, և է *շարունակելի։*

Ասլ քննագ. Արարատ 1902, թ. 3–4։ — Մուրճ 1901, թ. 5, եւն։ — *Տես գործեալ անդ* 1900, էջ 85։

Անիրաւութիւն, 1861 ?

Անհօս Մարիամ. — *Տես* Շիրոյեանց (Ղ. Վ.)։

Անկանոն Գիրք. — *Տես* Թանկարան Հին և Նոր Ուխտից։

Անկեղանոց. — *Տես* Հիւանդանոց։

Անկոյս տուփ.) — *Նկատուածին տուրք պոշ ուսմանը, յորինեալ անգղիերէն ի Տաքդոր Անկլէս, և թարգմանեալ հայերէն՝ սրբագրութեամբ և յաւելուածովք։ Երկու մասն բաժնուած։* — Մասն Ա. *ի կ. Գօլիս, ի տպ. ի Ց. Մինասեան,* 1869. 6°, 318 էջ։

— Մասն Բ. *անդ* 1880. 6°, 200 էջ։

Բ *տիպ.* Մասն Ա. *նոյն տպ.*, 1892. 6°, 303 էջ։

Անկիւրացի Ա. — *Տես* Աբգարեան —։

Անկիւրացի (Ի. վ.) — *Տես* Իսաեան վ.։

Անկոլիքան եկեղեցին և անոր հնութիւնք, *հատորը, քահանայական պաշտօնը և պաշտա-*

մունքը։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ի. Հօհաննէսի, 1847. 16°, 64 էջ։

ԱՆՀԱՆԳԻՍՏ ԳԻՇԵՐ. Թարգմ. Տիր. կոստանեանց։ Թիֆլիս, 1894?

Փունջ. Ազդեր 1895, թ. 3։

ԱՆՀԱՒԱՏՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԱ։ *Ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէմոս կոիֆիճի*, 1841. 12 էջ։

ԱՆՀԱՒԱՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆ ՈՒ ԴԱՐՄԱՆՔ. — Տես Նեղլոյն։

ԱՆՀՆԱՑԱԿԱՆ ՍԵՐՈՒՆԴ ՄԸ. — Տես ՉՈՀԱԲԱՂ Գ.։

ԱՆՀՈՒՆԻ ԼՕՋԵՐՈՒԹԻՒ. — Տես ՀԱՄԵՐԱՐՉՈՒԹԻՒՆ Հ.։

ԱՆՁԱՅՆ ԿԻԹԱԼԻ. — Տես ԽԱՅԱԼԵԱՆ Ներսէս։

ԱՆՁԵՒԱՅԻ Թ.) — Տես ԽՈՍՐՈՎ —։

ԱՆՁՆԱՆՈՒԹԻՒՆ *հայբենասիրի ուրուն (թրիմեան Հ.) բանք առ Մխիթարեան Աբեան, ի դիմաց Լուսաւորչական Հայոց։ Ի Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ցովհաննու Միւհէնտիսեան*, 1853. ՌՁԲ. 8°, 32 էջ։

Հմմտ. Արեւելք 1888, թ. 1258։

ԱՆՁՆԱՊԱՏԱՆ ՄԵՒԵԱԼԸ. — Տես ԲՕՆ – ԻՒ Ա. Տ.)։

ԱՆՁՆԱՓՇՆԱԹԻՒԹԻՒՆ, *կամ փշնէ ինքզինքդ մէ փրիստոնեայ ես։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զբրչիլի*, 1858?

Բ *տիպ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յարութիւն Մինասեան*, 1860. 8°, 44 էջ։

ԱՆՁՆԱՕԽՆԱԹԻՒՆ? — Տես ԻՆՔՆՕԽՆԱԹԻՒՆ։

ԱՆՁՆԱՒԻՆՔ ՀՊԱՏԱԿԱԹԻՒՆ, *եւն.* — Տես ԲԱՒԼԻԱԿՈՎՔԻ Ի.)։

ԱՆՁՆԱԹԻՐԱԹԻՒՆՆ ԿԱՄ ԱՆԱՄԱՒ ԲԱՒԵՆԻՆ *(նուէր կազանդի) թարգմանեաց ի ֆրանսերէնէ Մ. Խաչիկ Մ. Պ. Եղիազեան։ Կ. Պոլիս. տպ. Արամեան*, 1874. փոքր 8°, 46 էջ։

ԱՆՁՐԵՒ ԵՒ ՁԻՆ. — Տես ԺԻՎՕՏՕՎՍԿԻ։

ԱՆՁՐԵՒՈՑ ԳԻՇԵՐ. *Շաւիղս մէկ հանդէսով. թրգմ. Հ. Աբիստակէս Գասզանեաթիլեան։ Վենետիկ Ս. Ղազար*, 1897. 8°, 25 էջ։

ԱՆՁԻՆՈ. — Տես ՀԻՒԳՈՑ (Վ.)։

ԱՆՃՈՒՆԻ ԲԱՒԻԿԸ. — Տես ԱՆԻՆՔՍԵՆ։

ԱՆՄԱՀԱԿԱՆ ԽՆՁՈՐ. — Տես ՄԵԼԼԱՆ Ա. Մ. Ֆ.)։

ԱՆՄԵՂ ՁՈՀԵՐ. — Տես ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ Ց.)։

ԱՆՑԱՓԸ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ.)։

ԱՆՆԱ *կամ* ՍԻՐԻ ՆՇԱՂԱԿԱՆ. — Տես ՄԱՐԼԻՑ (Տր։

ԱՆՆԱ ՍԱՐԳՍՑԵԱՆ. — Տես ՆԱՐ-ԴՈՍ։

ԱՆՆԵՍԿԱՑԵԱՆ Ա.) — *Մեծ քոյրը. թարգմ. Ց. Ա. Արաբաջեանց։ Ազգասանդրոպոլ, տպ. Պ. Սանոյեանց*, 1891. 8°, 50 էջ։

— *Ընտանիքի յոյսը. Խոսելէնից թարգմանեց Օր. Վ. Տէր Ցովսէփեան։ Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թիւ 46։ Թիֆլիզ, Մ. Պ. Ռօտինեանցի տպարան*, 1892. 8°, 15 էջ։

— *Պոմպադիլի ու Աստղիկ։ Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի*, 1897. 60 էջ?

Արրագրութիւնը անհոգ, գործածքները վատ, ոճերը ոչ հայկական. խակին երեւում է բառացի, ոչ գեղեցիկ, անհարթ թարգմանութիւն լինելը, եւն. Ազդեր 1897, թ. 2, Բ. *բաժին։*

Փունջ. Մուրճ 1897, թ. 2–3։

— *Պատրիկիները, պատանիների ընթերցանութեան համար. ոտսերէնից թարգմանեց Կ. Պիւնազատեանց։ Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թիւ 126։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Ռօտինեանցի*, 1897. 8°, 263 էջ։

Փունջ. Մուրճ 1897, թ. 7–8։ – Տարազ 1897, թ. 10։

ԱՆՆԻՍԿԻ. — Տես ԱՆԻՆՍԿԻ։

ԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ ՅՈՒՅԱԿ, *եւն.* — Տես ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Պ. Ֆ.)։

ԱՆՈՒՇ ՊԱՏԱՒՈՒՆԵՐ. — Տես ԱՒԹՄԱ Մ.)։

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ. — *Հոգի ծառաթ կամ Աղչկան մը յիշատակարանը. վէպ մը իրական կեանքէ։ Վառնա, տպարան Վ. Զայիմոսոդի (արեւելեան)*, 1902. 8°, 108 էջ?

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ֆ. Ֆ.)։

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ Ի ԴԵՐԵՎԱՐՍ. — Տես ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ (Ա. Վ.։

ԱՆՈՒՇԻՆ Ֆ.) — *Հայկեր մասիսական և աշխարհապրական տեսակէտից. արտատպած «Արարատ» ամսագրից. թարգմ. Մ. Շովրեան։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի*, 1899. 8°, 36 էջ։

Սոյն գրքին հակառակ վրայ Անուշիկի անուն չկայ, այլ իբր հեղինակ գրուած է ինքը թարգմանիչը. որ և թիւրիմացութեան կը վերագրէ եղածը և նամակով մը կը ուրագրէ գրքին հակառակ։ Տես Մուրճ 1900, թ. 1, էջ 125 «Տգեղ գրական երեւոյթ», և գալոցել թ. 2. էջ 262 «Պր. Շովրեան», եւն։

ԱՆՈՒՇԱՒԱ. — Տես ՏՈՒՐԻՆԵՆԻ։

ԱՆՈՒՐՋՔ Ի ՍԻՈՆ. — *Տես* ԹԱՒԹՈՒՂ (Մ.)։

ԱՆՊԱՏ ՀՈՐԹՈՂ. — *Տես* ԻՆՏԻՄԱՆ (Ա.)։

ԱՆՈՒՐՋՔ ԱՆՏԻՈՔԱՑ. — *Տես* ԱՄԲԱՍ ՊԱՏՄԻՉ։

ԱՆՎԱՆ ԴԵՐՁԱԿԸ. *Հէքեաթ պատկերազարդ. Մանկական գրադարան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Թօսրինեանցի, 1896. Մեծ. 12 էջ։*

ԱՆՎԱՒԵՐՔ. — *Տես Թանգպալան Հին և նոր Նախիճուց։*

ԱՆՏԱՒԱՊՊԱՀԸ. — *Տես* ԱՄԻՐՃՕՎԱ Ա.։

ԱՆՏԱՒԱՊՊԵՏ ՖՐԵԴԵՐԻԿ. — *Տես* ՇԱՏՐԻԱՆ (Լ.)։

ԱՆՏԱՒԱՅ ՄԱՏՈՒՈՒՔ, *վէպք։ Պաղպիաբանէ թարգմանեց Աւտմ Յ. Տէրոյենց։ Կ. Պօլիս, տպ. Տէրոյենց, 1860?*

ԱՆՏԻՓԱՆԻ, *Սոփոկլի. — Տես* ԲԱՂԲԱՏՈՒՐԵԱՆ Հ. Ա.։

Լուսաբեր. Ամսագիր, Հայրենիք 1893, թ. 652–3. Ա. Չոպանեան։

ԱՆՏՈՆԻՈՍ (Dr. Antonius I) — *վարպետ. ԼՀայաստանի հայկի պատմութեան վերջին ևսեբը։ թարգմանեց Մ. Բարխուդարեան։ Բարու, տպ. Ս. Ախոռնեանցի, 1903. 8°. 17 էջ։*

Քննագ. Ադաբաս 1903. թ. 4։ – Լուսաբ, թ. 3։ – Մուրճ, թ. 3։ – Տարազ, թ. 9։

ԱՆՏՈՒՆ ԱՆՏԻՔ. — *Տես* ԻՈՒԴԻ Ա.։

* *Ազատական Միութենական տիեզերական ընկերակցութիւն. Հանդէս Ամսօրեայ 1902, թ. 10, 11։ – Բազմավէպ 1903, թ. 12։ Ասոր դէմ Հանդ. Ամսօր. 1904, թ. 1–2, եւն։*

ԱՆՏՈՆԵԱՆ, ԱԲՐԱՀԱՄ Մարտ, Մէքսիքօ, Ալբայրտ, Լուիվայս) — *Թրամի քսիին տակ. վէպ տեղական ընտանեկան կեանքէ. Թիֆլիս Սուրհանդակի, 1904, թ. 1531, եւն։*

Խմբ. — *Տես* Արեւելք. – Մոդիկ։

Գրուածներ. Արեւ. Մշտնջ 1902, էջ 623։ – Մաճկուժ 1901, թ. 77։

ԱՆՏՈՆԵԱՆ (Ա. — *Հայկազեան, վասն լինելոյ ի սմա ազերսախառն բողոք յեղեստոց հետևելոց առ սրբազան հարս և ազգասէր իշխանս Հայկազնեայս։ Յօրինեալ յԱնտոնեան Ալեւիսէ ի նախկին գրագիրէ ազգային մնուտկի Հայոց։ Կ. Պօլիս, ի տպ. ի Աբասպեանց, 1883. 8°, 73 էջ։*

ԱՆՑԵԱՆՆ ՈՒ ԱՊԱՏԱՑՆ. – *Տես* ՓԻԼԻԿԵԱՆ Տ. Գ.)։

ԱՆՑՔ ԵՐԿՈՒՑ ԺՈՂՈՎՈՅ, *եւն. — Տես* ՋՈՒՂԱ։

ԱՆՑՔ *կամ* ԳՈՐՇՔ. – *Տես* ՄԱՐՈՒԱՆԻ ՀԱՅՑ։

ԱՆՑՔ ՏԱՐՓՈՑՈՅ ՕԻԻՏԻ. — *Տես* ԿԱՐԱՊԵՏ Վ.։

ԱՆՓՈՐՁ ԴԻՒ *կեղծանուն. — Տես* ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Գ.։

ԱՇԱԿԵՐՏԻ ԱՒԱՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ԲՈՒԿՈՒՐԵՄԻ ԲԱ. Ա.։

ԱՇԱԿԵՐՏԻ ՅԱՒՇԱՏԵՏՐԸ. — *Տես* ՅԱՐՈՒՆԹԻՒՆԵԱՆՑ Ի.։

ԱՇԱՐ ԱՄԵՏԻ (= Am. Achar) — *Հնոցիի երգարան. թարգմանեց Գ. Մսերեան։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1875. 4°, 92 էջ։*

ԱՇԸՂ – ԱՇԸՂ։

ԱՇԸՂ – ՀԱՋԻԻ ԵՐԳԻՐԸ։ *Հրատ. Իմիշօն Պատուանաց։ Մոսկուա, տպ. Մ. Բաբխուդարեանց, 1892. 8°, 47 էջ?*

ԱՇԸՂ – ՇԻՐԻՆԻ ՅովհաննէսՎարպետեան. – *Դար–գիներ. Աչխատասիրութիւն Մակարու անուանեալ Աչըղ – Շիրինի. Երկրորդ տպագրութիւն։ Շուշի, Միքայէլեան Մահտեսի – Յակոբեանցի տպարանում, 1891. 4°, 35 էջ։*

Ա *տիպ՝ առ Նոր Վիճար Հայաստանի։*

ԱՇԸՂ – ՊԱՅՏԱԼԱՒ. – *Տես* ՏՐԻԱՏԵԱՆՑ Վ.։

ԱՇԸՂ – ՋԱՄԱԼԻ. — *Քնարաղու ուրիարը. Թիֆլիս, 1898?*

ԱՇԸՂ – ՋԻՎԱՆԻ։

— Աչըղ – Ջիվանու երգերը։

Ա *տիպ, 1882?*

Բ *տիպ, Նշանաւոր փոփոխութիւններով և նոր երգերի յաւելուածներով։ Ալէքսանդրապոլ, Վէտրոս Ասոյեանցի տպարանում, 1885. 4°, 248 էջ։*

Քննագ. Նոր–Դար 1886, թ. 90։

Գ *տիպ, 1893 լիակատար, նոյն տպագր.?*

Դ *տիպ, 1897, Թիֆլիս?*

— Աչըղ Վարիրի ուրիարը, *հանդերձ երգերով։ Փոխադրութիւն տաճկերէնից։ Աչխատասիրեց Աչըղ Ջիվանին։*

Ա *տիպ?*

Բ *տիպ, Թիֆլիս, Մ. Վարդանեան, 1888?*

Քննագ. Նոր–Դար 1888, թ. 212։

Գ, Դ, Ե, *տիպեր?*

Զ *տիպ, Թիֆլիս, Տ. Մ. Թօսրինեանցի, 1901. 8°, 112 էջ։*

— Քնարամի և Աչրիի ուրիարը՝ *հանդերձ երգերով։ Փոխադրութիւն տաճկերէնից։ Աչխա-*

տասիրեց Աշղ Ջիւանին։ Ալէքսանդրօպոլ, տպագր. Գ. Ասանոյեանց, 1889 ?

Գրնագ. Նոր–Դար 1889, թ. 74։

Բ տիպ, 1895 ?

Գ տիպ։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Ռօտինեանցի, 1901. 8°, 192 էջ։

— Շահ Իսմայիլի ինքնագիր, հանդերձ երգերով։

Ա տիպ ?

Բ տիպ։ Թիֆլիս, Տ. Մ. Ռօտինեանցի, 1901. 8°, 64 էջ։

— Զուլս հրգ. աշխատասիրեց Աշղ Ջիւանին. հրատարակեց Յովհաննէս կապլանեան։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեան, 1890. 8 էջ։

Ա. Հ. Ալիշանի մասին։
Բ. Հ. Աղէքսանդր Արտաւանեի մահուան առիթով։
Գ. Պանդուխտ եղբայր։
Դ. Լուրջուժի կնիկի գաւառի խաղրօւր աւանում պատահած մի անցք։

— Մխիթ – Շուշի հնքիտրր։ Փոխադրութիւն առաջերէնից։ Թիֆլիզ, Հրատ. և տպ. Մ. Վարգասեանցի, 1898. 8°, 52 էջ։

«Սիրային դեպք է անպահպ ու պարզ պատմած։ Փոխադրողը ինքն աշղ լինելով, կարողացել է պահպանել գրուածքի էական արժանաւորութիւնները, որանցից առհասարակ զուրկ չեն լինում արեւելեան հէքեաթները»։ Տարազ 1898, էջ 1024։

– Ջիւանու գինորր. Հատոր Ա. ժամանակակից կեանքը։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1900 ?

Գրնագ. Նոր–Դար 1900, թ. 112։

— Հատոր Բ. հեղինակի պատկերով։ Վաղարշապատ, տպ. Էջմիածնի, 1904 ?

— Ալմանճի ու Ջէյլանի հնքետրր. փոխադրութիւն առաջկերէնից հանգերձ երգերով։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանցի, 1901. 8°, 66 էջ։

Գրուածներ. «Աշըխ ձիվան՝ կովկասեան յիշատակ»։ Արեւելք 1891, թ. 2202։ – «Հպիպական պյծմեան քնարերգական բանահիւսութիւնը և Աշուղ Ջիւանին»։ Հանգես Գրական. եւ Պատմական 1896, էջ 280–316։

ԱՇՂՓ – ՍԱՋԱՑԻ. – Աւրաշ և Պալվի։ Նոր – Պայազիտ 1890 ?

ԱՇՂՂ – ՖԻՋԱՀՈՎ — Աղէքսանդրապոլցի Աշղ – Ֆիզահովի երգերի և։ Հրտ. Գէորգ և. Մամիկոնեան։ Տփ., 1888. 8°, 52 էջ ?

Գրնագ. Մրակ 1888, թ. 121։

Բ տիպ։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1901. 8°, 114 էջ։

— Աշղ Ֆիզահոու երգերր. Բ. — Ալէքսանդրապոլ, տպ. Սանոյեանցի, 1892 ?

Հայ Աշուղներ և իրենց վրայ գրուածներ. – Տես Ախվերդեան (Գ.)՝ «Գուսաններ» Ա, Բ։ – Տես և Գևորգեան, 1866, թ. 5, էջ 312–320՝ «Մէկ քանի խօսք մեր Հայաստանի գուսանապետերաց գուսանաց), աշուղների, երգիչների և հովիւների վրայ»։ – Բիւրակն, 1897–98, էջ 167–171, 181–182, 299–300, 310–313, 344–5, 359, 376–7, 422–3, 461–470, 515, 666–68 Տ. Լալ. Պալեան). էջ 804–5, 868–70, (Գ. Տ. Մխոպեան)։ Պարտիզակցի աշուղներ են վերջիններս, ուր կը խօսուի նաեւ Ցակորիկ աշուղի մասին։ Պղն Աշուղի մէկ մեծ գիրքոյնը տպուած է Պարտիզակցի եպիսկոպոսի ճակըրի վերջուածներ անուն դրքոյկին տակը՝ տես դարձեալ Բիւրակնի մէջ, էջ 495–96, 509, 458–59, 444։ – Ժողովրդանահիւսութեան ազգակները, անդ, էջ 305–308, 955–56, 969–974, 593 Գ. թ.) – 70–74 (Գ. Ա.) – 121–122, 152–53 (խալաթեանց)։ – «Հայ աշուղների կեանքից» անդ, 1900, էջ 19–20, 71–72։ – Տես և Սիմէոնեան (Մ. Վ.)՝ «Երգը իբր հոգեկան պէտք» (ուսումնասիրութիւն)։ — Պարերգ Ալանցոց. Մշեցոց. անդ, էջ 121–3, եւն։ – Նրագիկ 1892, թ. 39. – 1893, էջ 30, 47, 55, 98, եւն։ Տես և Դանէլեան Գալիջակ. Ալաեանք Նովքաց. եւն։ Տես և Անանեան, ուր Զօպանեան ակսած է Աշուղներու երգերն հրատարակել քանի մը տարիէ ի վեր։ – Տես և Զարպհանալեան (Հ. Գ.)՝ «Գաւառ. Հայ. Ախպրութեան, Բ. Նոր Մաւեան.», էջ 251–273։ – Ալիշան Հ. Ղ.՝ «Ճուչիկք Հաւո. Բ. ժԹ. Ազգային վիպասաւորիւք, էջ 103–127։ – Տես և Ազգագրական Հանդէսի Գրքերը։

ԱՇՂՂԵԱՆ (Խ. ԱՐՔԵՊ. և ՊԱՏՐ.) — Համառօտ տլատաբանութիւն. յօրինեաց Խորէն Վ. Աղբիսեանց. Արմաշ, ի տպ. ի Ձ. Ա. Աստուածատծնի վանից, 1871. ՌՁԻԱ. 4°, 151 էջ։

Բ տիպ, 1885 ?

— Խնդիր արեւելեան Եւրոպայի արդի վիճակին մէջ։ Տպագր. ի վանս Ձ. Ա. Աստուածածնի յԱրմաշ, 1876. 8°, 32 էջ։

— Կոնդակ չրջաբերական Տ. Տ. Խորենայ սրբազան արքեպիսկոպոսի Պատրիարքի Հայոց Կ. Պոլսոյ, տուեալ յամի փրկչին 1888 նոյեմբեր 15 և Հայոց 1337–ԹՁԼ. ի Պատրիարքարան Հայոց։ Կ. Պոլիս. 8°, 22 էջ գրաբար, և աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ նոյնպէս 22 էջ։

— Կենցաղ եկեղեցականաց։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պալատեան, 1891. 8°, 213 էջ։

Գրնագ. Արժագանգ 1892, թ. 33։
Թարգմ. – Տես Կիթիչ (Վ. Գ.)։
Գրուածներ. Տես Մրակ 1888, թ. 126։
Մահուան առիթ. Արեւ. Մամուլ 1899, էջ 968։ – Արեւելք, թ. 4155, 62։ – Բիւզանդիոն, թ. 924։ – Իւսքիւնեգիոն, թ. 200, եւն։

ԱՇԽԱՏԱԼԻ ԳԻՇԵՐ կամ ընտանեկան պատմութիւն հարաւային Ավկիանոսի կղզիները առջի Թրկուած քարոզիչներուն աշխատութիւնքը։ Զմիւռնիա, ի տպարանի Լուլիէմոս Կրիֆֆիթի, 1852. փոքր 4°, 369 էջ։

ԱՇԽԱՏԱՒՈՐԻ ՕՐԴԻՔԸ. – Տես Հոգեմաս (Ֆ.)։

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵԻ ՀԱՆԳԻՍՏ. Թարգմ. Տ.

նյաւստարդեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդաշեանց, 1883 ?

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ՍԱՆՏՈՒՂԸ. վէպիկ եւիսխաների համար. Թարգմանութիւն Լմինի Տէր-Գրիգորեանց։ Նրեւան, Լ. Տէր Գրիգորեանցի տպարան, 1882. փոքր 4°, 51 էջ։

ԱՇԽԱՐՀ կամ ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԱԶԱՏ ԲԱՆՑ. — Տես ՄԱՆՈՒԿ (Յ. Զ.)։

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒԻ, ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ։

Տես ԱԶԻԼՄԵԱՆ (Թ.)։
ԱՅՏՐՆԵԱՆ (Հ. Ա.)։
ԱՄԱՏՈՒՐ (Զ. Հ.)։
ԱՐԱԲԱԶԵԱՆ (Ա.)։
ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ (Ա.)։
ԴԱՐԱԳԱՉ (Ա. Մ.)։
ԴԱՒԹԵԱՆ (Ա.)։
ԹԷՐՋԵԱՆ (Թ.)։
ՆԻԼԵԱՆ (Գ. Յ.)։
ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Վ. Յ.)։
ՄԵԼԻՔ – ԹԱՆԻԱՑԵԱՆ (Ն.)։
ՄԻՀԹԱՐ ԱՐԲԱՑ։
ՆԱԶԱՐԵԱՆ (Ց.)։
ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ (Մ.)։
ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ (Ս.)։
ՊԱՐՈՒԹԵԱՆ (Տ. Խ.)։
ՊԷՏԻԿԵԱՆ (Ա. Կ.)։
ՊՕՋԱՃԵԱՆ (Բ. Մ.)։
ՌՈՒՍԻ Լ.)։
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ (Գ.)։
ՏԷՐ – ՎԻՒՐՆԵԱՆՑ (Ն.)։
ՔԱՋՆՑ Կ.)։
ՔԻՐԼՃՃԵԱՆ (Մ.)։
Տես և ՓԱՐԱԿԱՈՒՏԻՒՆ։

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԵՒ ԴԻՒԱՐԱՐԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ։

Տես ԴԱՒԹԵԱՆ (Յ.)՝ « Պատկեր աշխարհիկ գրականութեան »։

ԵՒԶՈՒՆԵԱՆ (Ս.)։
ՉԵՐԱԶ (Մ.)։
ՕՕՒՍԻՆԵԱՆ (Ն.)։
ՏԷՄԻՐՃԻԳԱՆԵԱՆ (Ե.)։
ՏԻՒԱՌ (Ս.)։
ՕՏԵԱՆ (Գ.)։

ՄԱՆՈՒԿ 1872, թ. 1287, 92, 1300, 10. – 1873, թ. 1360, 1410, 11, 15. – 1874, թ. 1459՝ Լեզուի բարեկարգութիւնէ յոգուածք՝ որ գրուած է Զեբրոյի Գրական փորձերուն առիթիւ. անոնց և անոր քննադատութիւնները. – և թ. 1546, 1582. – 1878, թ. 2131՝ Տեսութիւնք մը, և 2136, 39, 40. – 1880, թ. 2751, 52, 55՝ կրթութիւն իգական սեռի յօդուածք. և 2775. – 1881, թ. 2798, 99, 2800, 2801, 805, 806–809, 2810–15, 17–19, 22, 24–28, 30, 33, 35–39, 41, 42։ Տես և Ուսկեդաշտ Բ. հատորի քննադատութիւնները՝ որոնք առնչութիւն ունին գրաբարի և աշխարհաբարի խնդրոյն. – և թ. 2855, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 71, 73, 75, 78, 82, 84, 85, 88, 92, 2943, 95, 3007, 3008. – 1884, թ. 3610՝ Բարեշրջութիւնք, և 3611, 33–35, 38. – 1890, թ. 3944–45. – 1892, թ. 3962՝ Ուխտանգ աշխարհաբարին (Ն. Տէմիրճ.) (տես և Հայ գրականութիւն). 3968՝ Աշխարհաբառնե՞ն ձեզ գրաբառեան (Կ. Խեմիճ.), 3967՝ Արեւմտեան աշխարհաբարին ընդհանրքը գրուած մէջ (Գ. Ֆերմոքլեան), և 3968–9, 3971՝ Մեր մէջ կատարեալ գրաբարագէտ գեռ չունենանք. – 1893, թ. 3974՝ Հարցում՝ մը լեզուական խնդրոյն առիթիւ։ Այս հարցման պատասխանները, թ. 3978, 3984, 86. – 1894, թ. 3՝ Գրաբարին ուսում՝ նախակրթնարանաց մէջ. – 1897, թ. 242, 268. – 1898, թ. 1՝ Պոլսոյ աշխարհաբարը մինչեւ 1852։ – Աշխարհաբարի հոլովները. թ. 141, 146, 151. – 1890, Յուլիս 1՝ Ազգ. ուսումնիւն։ Պատասխան՝ ԱՐԵՒԵԼՔ 1890, թ. 1967, 68, 69, 1980. – Մեր արդի լեզուն և հին ու նոր գոյրոցները. անդ 1892, թ. 2163. – Հնդովրգիան ու գրաբարին աշխարհաբարները, թ. 2624, 25. – Կ. Պոլիս և գաւառներ մեր գրական ուղղութեան մէջ, թ. 2630, 32, 35. – Պոլսեցւոց հին ոճակռիւն. – Աւրթի աշխարհաբառը. – Մեր նախնեաց լեզուին հակառակորդները. – Ցառագիտմականք և բեառագիտմականք. թ. 2637, 38, 39, 41. – Ակնարկ մը լեզուի խնդրոյն վրայ. 1895, թ. 2684. – Գեր. Տ. Գրաբար Սրբազան. թ. 2746. – Ներսիսեան լեզուարանէն կարծիքը մեր աշխարհաբարի և գրաբարի խնդրոյն վրայ. թ. 2756։ – Հին և նոր դպրոցները լեզուի հանդէպ. թ. 2925. – Դիակ լեզուն, 1894, թ. 3026. – Դիակ լեզուն և գրագիրն հայերեցագէտներ. 3031, 35, 36, 37, 39, 40։ – Ամենէն պարզ գրաբարը. տես Լ. Անձինն-Թէնն Գաղափար առաջնորդուն Թարգմանութեան քննադատութիւնները։ – Գրաբար հայերէնը վերջին դարու մէջ. 1899, թ. 4098, 4100, 102, 104, 106. — Արդի հայերէնի բառարանը. 1904, թ. 5628։ – ԱՐԱՐԱՏ, 1851, թ. 18։ – Գրաբառ և աշխարհաբառ լեզուին վրայ. ԱՐԾՒՒԻՒ Վ. ԱՄՊՈՒԼԱԿԵԱՆ, 1855, թ. 1։ – Աշխարհաբար լեզուն մատրեալ և գեղեցկացնելու վրայ. ՄԱՆԱՍԵԱՆ Ա. Պ. ԱԻԻՆԻ, 1855, թ. 3, 6։ – 1856. հատ. Բ. էջ 25, 33, 195։ – ՓԱՐԻԶ. 1881. տետր Բ. էջ 19։ – ՆՈՒՈՅՆԿ, Գ տարի, 1862, թ. Լ, թ, փբ։ – Չպտոց աշխարհաբար լեզուն. ԱՐԶԱՖԱՆԿԵ, 1888, թ. 23, 24, 27, 28, 29, 31, 34, 36, 47։ – Չպտոց լեզու, ՄՇԱԿ, 1872, թ. 46. Չպտիրեն լեզուի դասախօսութիւնը մեր աղգային ուսումնարաններուն, 1873, թ. 25. – 1876, թ. 1, – 23։ – Աշխարհաբառ լեզուի մասին։ Աշխարհիկ լեզուի մասին. անդ, 1880, թ. 17, 19. – Մի քանի խօսք փարոսին. 1881, թ. 58. – 1888, թ. 6։ – Չպտոց աշխարհաբար լեզուի մշակութիւնը. 1888, թ. 66։ Ժամանակակից Չպտոց լեզուի մշակութիւնը, թ. 71, 72, 73. – 1890, թ. 108. – Մեր աշխարհաբար լեզուն (Աստուածաշնչի Թարգմանութեան առիթով), 1894, թ. 146. – 1899, թ. 146։ – Մի քանի խօսք. ՀԻՒՍԻՍԱՓԱՅԼ, 1860, գեղա. էջ, 184–514։ – Աւոր դեմ ՃՈՒԱՔԱՒՀ 1860–61, էջ 293–300, 310–316։ – Լեզուի վերջ. ԱՐԵՒ. ՄԱՄՈՒԼ, 1872, էջ 540. – 1873, էջ 12, 216, 271, 110՝ ընդդէմ Աչքգեանի (տես ՄԱՄՈՒԼ 1873, թ. 1360, եւն). – 1875, էջ 467 Յոյս Հանդէսն և լեզուի խնդիրը, եւս 1876, էջ 137, 206։ – Գրաբառ Թէ աշխարհաբառ, էջ 416 – 1877, էջ 22։ – ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ 1877, թ. 1060։ – Աւոր դեմ ԱՒԵԼ. ՄԱՄՈՒԼ 1877, էջ 74, 114, 188, 274, 456. տես դարձեալ անդ էջ 107, 171, 229, 302, 326, 369, 113, 411 Չերազի պատասխանները Գրիւ և Աւոր)։ – Գրաբար և աշխարհաբար. ԲԻՒԶԱՆԴ, 1898, էջ 753. – 1904, թ. 22։ – Աշխարհաբարը գրաբարի մեծարով զարգացնելու և կանոնաւորելու և գրաբար լեզուն աշխարհաբարի մէջ կենդանացնելու խնդիրն. (Հ. Բ. Սարգ.) ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1890, էջ 81, 129, 161։ – Աւոր դեմ

ՄԻՒՐՃ 1890, եր. 4։ – Ներսիսեանց դրական լեզուն։ ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ 1888, եր. 1։ – Աշխարհաբար լեզուին արդի վիճակը։ 1895, էջ 262, 291, 357։ – Արդի աշխարհաբար լեզուի խնդիրը, ԴԱՐ–ԴԱՐ 1896, եր. 25, 26։ – ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ 1896, էջ 123 (7), 1896, եր. 8, 9։ – Միութիւն աշխարհաբար լեզուի։ ԱՐԵՒ-ՄԱՄՈՒԼ 1897, եր. 24։ – ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ 1897, էջ 59 (3)։ – Լեզուի խնդիրները, անդ, 1897, էջ 319 (16)՝ և ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ 1897, եր. 255։ – Աշխարհաբարի խնդիր, ԱՐԱՐԱՏ 1893, էջ 777։ – Մեր երկու դրական լեզուի միութեան խնդիրը, անդ, 1897, էջ 124, 494։ – Մի քանի խօսք մեր երկու դրական լեզուներուն միութեան մասին, 1898, էջ 128։ – Աշխարհաբար լեզուի քննագատութիւն 1887, էջ 450, 493, 537։ – ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ 1875, եր. 961։ – Աւոր դեմ ՍԻՈՆ 1873, էջ 117, 159։ – Գրաբառ և աշխարհիկ լեզուներուն տարբերութիւնը, «Մշակ» լեզուի առիթով։ ՏԱՐԱԶ 1890, եր. 5։ – ԱԶԳԻԻԻ 1888, եր. 12, 13։ բառերի էջ 93 գ. Ազգանունի մը թեմեն հրահանգ, եւն։ – Արդի հայերէնը։ ԱՆԱՀԻՏ 1902, եր. 5։ (և։ 2։) – եր. 6։ (պատասխան Մկրտիչ)։ Այս առիթով ՄԻՒՐՃ 1902, եր. 7։ վերջնոյս դեմ դարձեալ ԱՆԱՀԻՏ 1903, եր. 1, 5։ – Արդի հայերէն լեզու։ ԱՐԵՒ-ՄԱՄՈՒԼ 1871, էջ 103, 578՝ երբ սխալ չհինանք մեր լեզուն։ – Լեզուական խնդիրները առնելիքնիս մեր։ ՄԻՒՐՃ 1898, եր. 10–11։ – Մեր աշխարհիկ լեզուի միութենէն։ ԱՐԵՒ-ՄԱՄՈՒԼ 1096, էջ 758։ – Աշխարհաբար լեզուին ազգերը, ոգին և կազմութիւնը։ ԻՒՆԱՒՈՒՆ 1851, էջ 149։ – Արդի հայերէնն նորագոյնութեան պէտք ունի (Հ. Ս. Տէրեան) ՊԱՆԻՐԵՐ 1890, էջ 17։ – «Մենաւոր ձեւ ննջէ գրաբարն»։ անդ։ 67։ – Արդի հայերէն լեզուին մէջ ապրած մի քանի գեղեցիկ, անդ 1892–93, էջ 297։ – 1893–94, էջ 145։ – Արդի հայերէն, ԻՐԻՐԱԿԱՒՈՒՆՏ 1884, էջ 75։ – Լեզուի խնդիրն և կրթական գործը։ անդ, 1888, էջ 185։ – Աշխարհաբար խնդիրը, ՄԱՄՈՒԼ 1872, եր. 251։ – Աշխարհաբառ լեզու։ ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ 1852, եր. 113, 111։ – Գրաբառ թէ աշխարհաբառ, անդ, 1876, եր. 1056, 1060, 61, 62, 65։ – 1881, եր. 1166։ – Ցուցադրութիւն գրաբառի, եր. 1059։ – 1877, եր. 1069, 70, 71–73։ – 1878, եր. 1091, 1105։ – 1879, եր. 1111–12, 1128, 1130–31։ – ՀԱՅՐԵՆԻՔ 1891, եր. 758, 840։ – Գրաբարի պաշտպանութիւնը, ՄԵԼԻՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 1881, եր. 119։ – Աշխարհաբար լեզուն, ԴԱՐ–ԴԱՐ 1895, եր. 35։ – Աշխարհաբար լեզուի խնդիրը, անդ 1896, եր. 26։ – Վարձատ Հայոց լեզուի ճշտամիերի մասին, 1897, եր. 173, 187, 189, 192, 199։ – Լեզուի խնդիր ընդհանուր անգլիական որ յիշատակ, 1899, եր. 51։ – Լեզուի փոփոխման մասին։ 1900, եր. 97։ – Աշխարհաբարը և գրաբարը (Առաձգաբար 1903, եր. 1 մուտքի յօդուածին առիթով), 1903, եր. 55։ – Աշխարհաբար լեզուն, ՀԱՅՐԵՆԻՔ 1892, եր. 174։ – Աշխարհաբարի խնդիր, կանոնի լեզուն, եր. 261, 267 Գործ ընդհանուր (և Հայ) ընդհանուր Աստուածի։ – Վանի մէջ դիտողութիւններ աշխարհաբարի կազմութեան մասին (և 2) եր. 333։ – Գրաբառաբարբառը ոսոխիներ, անդ, եր. 337։ – Աշխարհաբարի կարգացման ուղղութիւնը, եր. 493։ – Մխիթարեանոց հայերէնը, եր. 654։ – Մասնաւոր աշխարհաբարը։ ԻՒՆԱՒՈՒՆՏԻՈՒՆ 1896, եր. 25։ – Լեզուի խնդիրներ, անդ, եր. 255, 267, 68։ – 1898, եր. 388։ – Աշխարհաբար լեզուներ, եր. 557, 563։ – Վերջնական վերահասութեան մը պէտքն արդի հայերէնին համար։ (Ե. Տ. Անգր.)

եր. 590։ Այս առիթով, անդ, եր. 628։ – Գիմ եր. 721 (Ե. Տէմ.) և 725։ – Ասր գեմ, եր. 730, 731, 736։ – Աշխարհաբարին ներկան ու ապագան։ եր. 658, 659, 661, 663։ – Լեզուի խնդիր, եր. 700, 701։ – 1899, եր. 742, 743, 755, 824, 27, 29։ – 1901, եր. 1316, 17, 18, 19, 21, 22, 1110, 41, 63, 65։ – 1902, եր. 1629, 31, 1813։ – Աշխարհաբար ի խաչ հանուած։ 1899, եր. 761։ – Գրաբառ և աշխարհաբառ (Գիրքերեանի Քարոզեանի առիթով), 1901, եր. 1548, 50։ – Ազգային լեզուն – Մեր հին լեզուն (գրաբարը) մեր գործնական մէջ, մեր նոր լեզուն (աշխարհաբարը) մեր գրութեանց մէջ 1900, եր. 1009, 1010, 1011։ – Լեզուական խնդիրներ, ԱՐՑԻՒԻՔ 1903, եր. 5427։ – Լեզուարանական հարցում մը, եր. 5411։ – Լեզուի խնդիր մը, ՍՄԻՐՆԱՒԻԱ 1900, եր. 425։ – 1901, եր. 697։ – Աշխարհաբարին չուրջը, 1903, եր. 1460։ – Արդի աշխարհաբարը (Ղ. Ալ.) ՆՈՎՈՏԻ 1902, եր. 321–327։ – Աշխարհաբարի գրաբարի խնդիրներ։ ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1897, էջ 45, 80, 82, 185, 396, 552, 605։ – 1898, էջ 12, 89, 93, 373։ – Աշխարհաբարի յաւելեալ նկար, (Ղ. Ա. Պաղիկ) 1903, եր. 4։ – Լեզուի խնդրոյն վրայ։ ՆՈՎՈՏԻ 1893, եր. 19, 20։ – Գրաբար լեզուն մեռած է։ ԱԼԻ 1860, եր. 8։ – Աշխարհաբար լեզուի վրայ (Ղ. Գ. Ա.) ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1843, էջ 108։ – Աշխարհիկ կամ նոր լեզու, 1878, էջ 213, 228։ – 1890, էջ 81, 129, եւն, եւն։

Տես և Հայերէն լեզու, Հայ Գրականութիւն, եւն։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ։ — Տես ԱԼԻՇԱՆ (Ղ. Գ.)։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԱՏԱՍԱՆ, ՏԱՒՏԱԿԱՆ, եւն։

— *Աշխարհագրութիւն (ուսման) նոր քննութիւններու համեմատ տղայոց սովելու յարմարցուած ու շատ պատկերներով զարդարուած։* Կ. Գոլիս ի տպարանի Ե. Գալուստեան։ Միջնասեան, 1861. 6°, 209 էջ։

— *Աշխարհագրութիւն բացատրական. Ասիայի, Եւրոպայի, Ամերիկայի և Աւստրալիայի ընդարձակ և մանրամասն նկարագրութիւն (Գեներալ Բրուքի հայ ուսանողներ.* Վաղարշապատ, ի տպարանի Կաթողիկէ սրբոյ Էջմիածնի, 1872?

— *Աշխարհագրութիւն ամփոփուած պատկերք հարցմամբ և պատասխանով ի պէտս դպրոցական պատկերազարդ.* 12 աշխարհագրական տախտակ։ Կ. Գոլիս, ի տպ. Ա. Յակոբ Գոյանեան, 1876. 4°. 136 էջ։

Բ տիպ. Կ. Գոլիս, ի տպ. Ա. Յակոբ, Գոյանեան, 1881. 4°, 136 էջ։

— *Աշխարհագրութիւն դասու. Նախապատրաստական ընթացք. Առաջին տարի,* Կ. Ա. Ի Հրատարակութիւն Խիզանու ուսումնասիրաց ընկերութեան։ Կ. Գոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1883. 8°, 112 էջ։

— *Տարիքը ընտիկան աշխարհագրութեան համապատասխան յաւելուածով Ընտիկան Աշխարհագրութեան Օսմանեան Գետութեան։* Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. Ա. Ց. Գոյանեան, 1884. Մեծ 4°, 120 էջ։

— Աշխարհագրություն Հայաստան նոր քաղաքական։ կ. Պոլիս, տպագր. Հիմէյկեան, 1889. 8°, 84 էջ։

Տես դարձեալ

ԱԴԱՆՑ Ս. Գ.։
ԱՉՆԱՒՈՒՐ (Պ. Վ.)։
ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Պ.)։
ԱՒԵՏԱՆՔԱՐ (Մ. Մ.)։
ԱՍԼԱՆԵԱՆ Գ. Մ.։
ԲՈՒՐԹԵԼ (Ա.)։
ԳԱԼՈՍՏԵԱՆ (Յ.։
ԴԱՐԱԳԱՉ Ա. Մ.։
ԵՒՐԻՊԻԴԵԱՆՑ Ղ.։
ԵԱՋՃԵԱՆ (Հ. Ս.)։
ԼՕՄԼԻՋԱՆԵԱՆ (Լ. Տ.)։
ԼՓԽԻՆԵԱՆ (Հ. Ս.)։
ԹԼԻՑԵԱՆ Ե.։
ԻՆՃԻՃԵԱՆ (Հ. Պ.)։
ԽԱՆԶԱԼԵԱՆ (Հ. Ս.)։
ԽԱՉԻՆԵԱՆ (Պ.։
ԿԱՊԱՆԵԱՆ (Գ. Ս.)։
ՆՈՒՊԻԿԵԱՆ (Հ. Մ.)։
ՆՐԻԽԵԱՆ (Հ. Մ.)։
ՇԻՐՄԻՆՑԻՒ (Մ. Մ. Վ.)։
ՍԱՄՈՆԵԼԼՈՒ։
ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Ա.)։
ՀԱՅՐԻԵԱՆ (Ա. Յ.)։
ՄԱՆԻՍԱԼՃԵԱՆ (Յ. Յ.)։
ՄԱՐԻՈՒՄԵԱՆ (Գ.)։
ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆՑ Ս.)։
ՄՈՒՍԱԼԻՆ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ։
ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Հ.)։
ՑՈՒՂՆԱՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։
ՂԱՐ – Պ.Յ (Ա. ։
ՊԱԼՃԵԱՆ (Հ. Ա.)։
ՊԱՅԱՂԵԱՆ Ց. Յ.)։
ՊԵՊԱԶԵԱՆ (Ա.։
ՊՕՂՈՍԵԱՆ (Տ Յ.)։
ՈՍՏԻԿԱՂԵԱՆՑ Ս.)։
ՍԻՄԼՕՆԵԱՆՑ (Ա. – Ն.)։
ՍՊԻՒՂԵԱՆ (Հ. Կ.)։
ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ (Հ. Գ.)։
ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ։
ՏԻՐ – ԹԱՐԳԻՒԼԵԱՆՑ (Գ.)։
ՏԻՐ – ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ (Ա.)։
ՓԱՒԱՐԶԵԱՆ (Ց. Գ.)։
ՔԱՋՈՒՆԻ (Հ. Մ.), եւն, եւն։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՈՒԹ ՏԱԽՏԱԿՆԵՐ։

Հանճարտարած մեծ. — Տես ԹՈՓԼՈՒԱՆ Վ. ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ։

Հանճարտարած փոքր, քառակուսի. փորագրեալ ի Հ. Եղիա Վ. Ինտռագեան։ Վենետիկ, 1784։

Հայաստանեկաց մեծ, փորագրեալ ի Վենետիկ, 1778։

Հայաստանեկաց փոքր, փորագրեալ ի Վենետիկ ի Հ. Ղազարոս Վ. Խաչատրեան, 1751։

Երկրին Աւետեաց, փորագրեալ ի Վենետիկ, ի Հ. Ղազարոս Վ. Խաչատրեան, 1746։

Ջորից մատանց աշխարհի. Եւրոպա, Ասիա, Ափրիկէ, Ամերիկա. փորագրեալ ի Վենետիկ ի Հ. Եղիա Վ. Ինտռագեան, 1786, 1787։

Ոսմանեան տէրութեան, փորագրեալ ի Վենետիկ ի Հ. Եղիա Վ. Ինտռագեան, 1787։

Ասիա ծովու և չրչակայից։ Վենետիկ, 1791։

Ընդարձակ Գ. Գլոբոյ։ Վենետիկ, 1791։

Մասնաւոր ծովուն և չրչակայից։ Վենետիկ, 1805։

Ասիա Եւրոպիական ծովու և չրչակայից։ Վենետիկ, 1820։

Լոմպարտիա և Վենետիկ։ Վիէննա, 1848։

Տուրկաստան Թէրեքիզի Թրքաց։ Վիէննա, 1856։

Հնդստանի, Վիէննա, 1847։

Պարսկաստանի, Վիէննա, 1851։

Աֆղանստանի, Վիէննա, 1856։

Եւրոպա երկաթուղեաց, Վիէննա, 1864։

Շիրակ գաւառ, Վենետիկ, 1881։

Շիրակ
Սիսուան
Ակրտաստ
Սիսական
} Տես ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Պ.։

Աշխարհագոյց և գաւառ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆՑ. — Տես ՊԱՍԿՈՒԵՆԵԱՆ Փ.։

— Աւտրաս աշխարհագոյց պատկերաց ըստ ութդունի աշխարհագրաց Գապրիոյ, Անգլիոյ, Վլմանիոյ և Լուտաց, հանդերձ նախաշաւիղ ծանօթութեամբք բնական, ուսումնական և քաղաքական աշխարհագրութեան։ Փոխադրեալ ծախիք Յովհաննու Ամիրայի Տատեան։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեան Ազգին որ ի Լուբրն Վլազար։ Յամի 1849 ԹՄՊԸ։

Ակիզբ հետեւեալ բնաբանքը կայ առ Տատեան.

Երկասիրողք Աւետաբեր
Առ Բարեբարն

Քեզ ով պարծանք գործիդ վհատնդրդ ՏԱՏԵԱՆՑ.
Որ համագիտացդ օգտի վաստակ ի նախանձ,
Չերկեր ի Քեզ ոչ կեղծ ի կեղծ բարձակ յուս
Չերդդ ըղկամարն երկնից Աւետաբեր զաւդպարտ,
Եւ զանպատրաստն անձս նոցին ի կրեն։
Իբր ի վբէն համապարփակ ի յարեւ,
Մրխիճարեան ոչխս ի յարձան մշտադոյդ
Կառուցանէ անուանդրդ Քոմ սիրալեզդ,
Քան պարտուան դրչեալ ի կիրըս քանդակ,
Անդրի չքնաղ Աշխարհացոյցս ի տախտակ »։

Նախաչափելն չեայդ որ երկամալ մեծագիր. երեքհարիւրեան 46 էջ է, կան հետեւեալ ասաք տախտակներ.

Տիեզերագրութիւն։
Հանճարտարած։
Ասիա։
Եւրոպա։
Ափրիկէ։
Ամերիկա հիւսիսային։
Ամերիկա հարաւային։
Ովկիանիա։
Հայաստան աշխարհ քան նոախեմի աշխարհապատում։
Օսմանեան պետութիւն։

Տմմա. Բազմավէպ 1849, էջ 310։

Նախաչափէդ առանձին ալ տպուած է փոքրագիր. հետեւեալ հակառակ։

— Աշխարհագրութիւն բնական, ուսումնական և քաղաքական, ի նախաշաւիղ աւտլասի աշխարհացոյց պատկերաց։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Վլազարու, յամի 1849. 4°, 368 էջ։

— Աւտրաս փոքրագիր վասն դպրոցաց։ Վենետիկ, Ա. Վլազար, 1862, 12 տախտակ։

Համառոտագրութիւն։
Աչխարհ մակարդակ։
Աչխարհ ծանօթ առ հասարակօք։
Եւրոպա։
Ասիա։
Աֆրիկէ։
Ամերիկա հիւսիսային։
Ամերիկա հարաւային։
Ովկիանիա։
Գաղափար բաժանելոյ ի հասարակս։
Հայաստան՝ ըստ հասարակ աչխարհագրութեան։
Ասիոյ վասն՝ ըստ առեալ գրոց և ըստ հասարակ աչխարհագրացն։

— Ատրաս կամ Աչխարհագոյզ տախտակք ի պէտս ազգային դպրոցաց. յօրինեալ և ծրագրեալ ի Հ. Աստուածատուր վարդապետէ Ատրգեան։ Ս. Էջմիածին, Մխիթարեանց տպարան։ Քսան և մէկ տախտակ։

Ա տիպ, 1857։

Բ տիպ, 1860։

Եւրոպա։
Ասիա։
Աֆրիկէ։
Հիւսիսային Ամերիկա։
Հարաւային Ամերիկա։
Աւստրալիա։
Ովկիանիա։
Իւրաքանչիւր Եւրոպայ։
Պաղեստին։
Բնակիչք, Հոյանատա, վանքերիչա, Հանճնոյ պատառք, Օյտենպուրկ, Մեծ պքտուքիւն Հնդկաց և Դ. սատուց։
Բրուսիա։
Վեստֆալիա։
Աւստրիական պետութիւն։
Փորթուգալ և Սպանիա։
Իտալիա։
Յունաստան և Յոնիական կղզիք։
Օսմանեան պետութիւն Եւրոպայ։
Հոլլանտա։
Օսմանեան պետութիւն Ասիոյ։
Պարսկաստան, Աֆղանիստան և Թիւրքմանիա։
Հնդկաստան։

Մշակ (1896. թ. 39)՝ գերմաներէն «Hamburger Fremdenblatt» թերթէն առնելով կը հրատարակէ հետեւեալը. «Լրագրութեան Սանատարեան դպրոցում պահպանւում է մի նշանաւոր աչխարհագրական քարտէզ, 1640 թուի հրատարակութեան։ Քարտէզը տպած է Ամստերդամում և ներկայացնում է երկու կիսագունդները հայերէն արձանագրութեամբ։ Հայկական այդ քարտէզը նշանաւոր է մանաւանդ նրանով, որ նրա վրայ շատ հին դծագրած է Նոյեան գետի հոսանքը և ներքին Աֆրիկայի բոլոր լճերի դասաւորութիւնը։ Պնդելով քարտէզը իր բոլոր մանրամասնութիւններով, կարելի է դալ այն եզրակացութեան, որ 250 տարի առաջ հայերը գեղեցիկ կերպով տեղեակ էին Նեղոսի ակբիւրների գրութեան, ոչ պակաս քան մեր ժամանակի ներքին Աֆրիկայի հետազոտողները։ Մեր կողմից մենք կարող ենք աւելացնել՝ որ այդ քարտէզի մի ուրիչ օրինակը գտնվում է Շուշու թեմական գպրոցում», եւն։ — «Հանդէս Ամսօրեայ» հանդեսական կը համարի (?) որ վաղանդեցւոյ 1695ին հրատարակած Չամչեան բերայ վերսիչեալը, 1896, էջ 187 (3)։

ԱՇԽԱՐՀԻ ԹԱԴՈՒՀՈՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ. Թարգմ. Ց. Հազարբէգեանց։ Շուշի, տպ. Մ. Մ. Ցախոբեանցի, 1887?

Փիւնագ. Ղոր-Գար 1888, թ. 1։

ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՋ ՄԵՆԱՊԱՏՃՆ ԲԱՆԸ. — Տես ՏՐՊՄԱՊՃՆՏ Փ.)։

ԱՇԽԱՐՀԻ ՇՈՒՐՋԸ 80 օրուայ մէջ, հինգ գործողութիւնով, վերջաբանով և 15 պատկերով. Թարգմ. Հ. Ս.։ Հրտ. Խրամատիկական թատրոնի խիֆիլիոս աղնուականաց հոդային բանկր։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեան, 1889?

ԱՇԽԱՐՀԻ ՇՐՋԱՆՆ ՈՒԹՍՈՒՆ ՕՐՈՒԱՆ ՄԻՋ. — Տես ՅՈՒԼ – ՎԷՐՆԸ։

ԱՇԽԱՐՈՒՄՕՎԱ – Շաստա. Թարգմ. ռուսերէնից օր. Ն. Փ.։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բարխուդարեանց։ (Հրտ. Խարկովի հայ ուսանողների), 1896. 8°, 23 էջ։

Փիւնագ. Մուրճ 1898, թ. 1։ – Տարազ թ. 15։

ԱՇԽԷՆՆ ԻՒ ՄԱՐԻՈՒՐԻՏԸ. – Տես ԻՒԴՈՎԱ։

ԱՇՃԵԱՆ (Մ. Վ.) — Մեր աւուր ձարպ գաւառաբիւրիր։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1899. 8°, 30 էջ։

Փիւնագ. Լուսոյ 1899, Գիրք Բ։

ԱՇՃԵԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼ. – Պատմութիւն Օսմանեան, ի պէտս ազգային վարժարանաց. յանձնարարեալ յԱստուածական Խորհրդոյ Ազգ. Կեդր. վարչութեան։ Ցօրինեաց Միքայէլ Աշճեան։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ջարդարեան, 1886. 8°, 127 էջ։

Փիւնագ. Արեւելք 1886, թ. 825։

— Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան։ Աշխատասիրեաց Միքայէլ Աշճեան, պաշտօնեայ հասարակաց կրթութեան. Մասն Ա. վաւերացեալ ազգ. ուսումն. խորհրդէն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1889. 12°, 152 էջ։

— Մասն Բ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1890. էջ 153–287։

Փիւնագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1890, թ. 12։

— Համառօտ պատմութիւն Օսմանեան, ըստ կիրքէն մինչեւ մեր օրերը. պատկերազարդ։

Ա տիպ?

Բ տիպ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Վ. Մինասեան, 1900. 8°. 96 էջ։

ԱՇՆԱՆ ՏԵՐԵՒՆԵՐ, եւն. — Տես ՀԱՑԿՈՒՆԻ (Ա.) — ՓԱՓԱՋԱՆԱՐԵԱՆ (Գ.)։

ԱՇՆԱՆԱՅԻՆ ԵՐԻԿՈՑ ԴԻՒՂՈՒՄ. — Տես *Հայկական թատրոն*, № 9։

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ Բ.)։

ԱՇՈՒԿ. — Տես ԱՇՂԻ։

ԱՇՈՒԿ ՊԱՅՆՈՒՂԻ. — Տես ՏՐԴԱՏԵՒԱՑ Վ.)։

ԱՇՈՒԿ ՍԱՂԱՅԻ ՀԻՔԱԿԱՆ. — Տես ՄԱՂԱԼՈՒՄԵԱՑ Գ. Թ.)։

ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ. — Տես ՆԵՐՍԻՍ Ե —։

ԱՇՏՈՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔՐՔ. *Նաղեժգա Վ... ի վէպր, թարգմանութիւն։* Տփխիս, 1868?

ԱՈՒԼՐԻԱ. — *Դիւցազգական յուշարձանաւոր. թարգմ. օլիորդ Ն. Ա.։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 12–31. միասին կազմուած է Մոպասանի Դիւցազգական պատմուճան հետ։*

Փետրագ. Մշակ 1891, թ. 45։ – Մարտ, թ. 6։

ԱՀՔԱՅԱՒ. — Տես Տրախտակ։

ԱՀՔԻՑ ԸՆԿԱՒ. – Տես ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՑ Ք.)։

ԱՊԱՀԱՐՋԱՆ. — Տես ՊԱՐԿՆԵԱՆ Յ. Յ.)՝ *Բազդատար ուղղագր։* — *Ամուսնութիւն աւերիւն։*

ԱՊԱՀՈՎ ՀԱՄԲԱՐՁ, *քիչ ստակով շատ բան շահելու, ամենասիրելի ազգայինք մեր, ներկայք ի Հալէպ. Արշալոյս Արարատեան* 1859, թ. 613–615, *իբր թերթօն։*

Կ՚երեւի թէ առաձգին ալ հրատարակուած է, զի նոյն թերթի 617 թիւին ցաւելուածին մէջ կը կարդանք.

«Ցաւելուած Ապահով Համբայ լուսաւ տեւորակին։ Գրական ուսմանց մէջ ունեցած յաճոյն տկարութիւննիս արդարեւ չէր ներեր՝ բնաւ դրչիս ձեռք առնելով՝ Ապահով Համբայ անուն տեւորը հանդերձ Ցաւելուածով չարագրել և մեր սիրելի համազգայնոց ձրի ցրուել։ Սակայն վստահ ըլլալով անոնց ներողութեանը վրայ, և որ մեծն է, երկու յիշատացի պատճառներէ առիթեալ, անձնամոխ եղանք այս գործուն...», եւն։

ԱՊԱՀՈՒՆԻ Ն. Վ.) Թարգմ. — Տես Բարև-պաշտ Մարիամ։

ԱՊԱՀՈՒՆԻ (Ս. Ց.) Թարգմ. — Տես ԼԻՄՄԻՆԻ (Թ.)։

ԱՊԱՇԽԱՐԱՑՈՑՑ. *Ջղջման և ապաչխարութեան վրայ խօսակցութիւն մր։ Զմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօման Հալլօքի, 1839. փոքր* 4°, 280 էջ։

ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԻՒՆ ՅՆՏՍ ԿՈՉՈՒՄԱՐ։ Կ. Պօլիս, *ի տպ. Պօղոսի Քիրիչճեան և ընկ.*, 1869?

ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԻՒՆ։ Կ. Պօլիս, *ի տպարանի Պօղոսի Քիրիչճեան և ընկ.*, 1869?

ՆՈՐ ՄԱՏՆԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆ ՍԻՐՈՑ. — Տես ՄՆԹՎԱՒԹԻՒՆ ՊՈՒՐԱՆԻ)։

ԱՊԱՐԱՆՑԻ Ս. Վ.) — Տես ՍԻՄԷՈՆ Վ.—։

ԱՊԱՑՈՑՑ ԼԻ ՏԵՍԱՐԱՆ. — Տես ՏԻԲԻԱ-ՆԵԱՆ Մ. Վ.)։

ԱՊԱՑՈՑՑ... *Սուրբ Աստուած խաչեցարիւ երգելոյ.* — Տես ՄԻՀՐԻՏԱՏԵԱՆՑ Թ. Մ.)։

ԱՊԱՑՈՑՑ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՈՑ. *Ի դիւրին դասելու բաժնուած, աշխատասիրութեամբ Տալինի անգլիական եկեղեցւոյ արքեպիսկոպոսին։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի Կուիէմոս կրիֆֆիթի*, 1847. *փոքր* 4°, 188 էջ։

Տես և ՀԱՓԵՐԿԱՆ Մ.)։

ԱՊԱՑՈՑՑՔ ԴՈՑՈՒԹԵՒԱՆՆ ԱՍՏՈՒԱԾՈՑ. — Տես ՅՈՒՆԵԼՄՆ։

ԱՊԱՑՈՑՑՔ ԿՐՕՆԻՑ, *տղոց և աստուածաբանութեան անտեղեակ եղողներուն համար։ Աշխատասիրեալ ի Միխիթարեան Հայոց։ Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու*, 1851. 6°, 182 էջ։

Տես և ԹԱԼԱՐԻՆ Ա.) — ԹՈՐՈՍԵԱՆ Հ. Կ.)։

ԱՊԱՑՈՑՑՔ ՀՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ. *Ի ձեւ հարցման և պատասխանոյ, ամէն մարդու մեծապէս կարեւոր նիւթոց վրայ՝ առ խոհուն և անկեղծ հայ պատանիս և չափահասս։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Արամեան*, 1882. 6°, 110+50 էջ։

ԱՊԵՆԻՆՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԱՆԴԵՐԸ. — Տես ԱՄԻՉԻՒ Լ.)։

ԱՊԵՐՋԱՆԻԿ ԹԱՒՈՒՈՒՐ ՄԸ. *Բարոյավէպ, տեւորակ Գ. Թարգմանեց Մ. Տ. Ց. Փ.։ Զմիւռնիա, տպագր. Ա. Մամլոյ*, 1877. 8°, 28 էջ։

ԱՊԻՒՂԱՐԻՊ *կեղծաւոն.* — Տես ԹԻԹԻԶԻՆ-ՃԵԱՆ Մ. Ս.)։

ԱՊՈՒ Լ*ւմօն* — Edmond About). — *Ամուսնութիւնը փարիզի. Թարգմանեաց ի ֆրանսերէնէ Կ. Ս. Իւթիւճեան Մասիսեցի հանուած*)։ Կ. Պոլիս, *ի տպ. ի Մասիս լրագրոյ*, 1883. 4°, 256 էջ։

— *Թագաւոր լերանց. վիպասանութիւն. Թարգմ. Հ. Ա. Գոնտահճեան։ Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարու*, 1888. 12°, 292 էջ։

ԱՊՈՒՇՐ. — Տես ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ (Ա., Լ.-Պ. Ա.)։

ԱՊՈՍՏՈՒՄԲ ՕՒԱՍՈՒՆՒ. — Տես ԿԻԼԱԿ (Տ.)։

ԱՊՈՍՏՈՒՄԲԱԿԱՆ ՈՂԻ. *Թարգմանութիւն ֆրանսերէնից։ Վիէննա, Հ. Յ. Վաշնակցութեան ազատ տպարան*, 1893. 14 էջ։

ԱՊՏՈՒԼԱՀԵԱՆ Գ. Ա. Թարգմ. — Տես ՄՈՒՐԹՈՄԱՆ Ա. Գ.)։

ԱՊՐԵԼՈՒ ԳԱՂՏՆԻՔԸ. — Տես Ե. Պ.։

ԱՊՐԻԼԵԱՆ Կ. *Հայրենիքիդ դուռս, վէպիկ.* Հրատարակութիւն Մ. Թորվերտեանի։ Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1893. 12°, 45 էջ?

Քննագ. Արարատ 1893, թ. 6։ – Տարազ, թ. 22։

ԱՊՐՕՑԵԱՆ *Սահակ խմբագ.* — Տես Նոյեան Ակաւելի։

ԱՌԱՆԱՊԱՏՈՒՄ. — Տես ՊԻՒՌԼԵԱՆ Հ. Տ. Յ.։

ԱՌԱՆՁ ԱԶԳԱՑՈՒՑԻՉ։

— *Choix de proverbes et dictions arméniens*, traduits en français par le P. G. Baïan. Venise, S. Lazare, 1888, 1896.

Ընագրով մէկտեղ՝ նոյնը և անգլիերէն

— *Armenian Proverbs and Sayings*, translated into English, by the Rev. G. Baïan. անդ, 1889. 12°, 58 էջ։

Տես դարձեալ՝
ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Գ. Ե.)։
ԱՐՈՒԱՆԵԱՆՑ։
ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ (Ա.)։
ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ (Գ.)։
ՀՈՒԼԱՐԵԱՆ, Հ. Ս.)։
ՏԷՐ-ՄԻՒՌԱՒԵԱՆ (Վ. Վ.)։
ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ (Գ.)։

— *Առած գաղղ. ասյ. առակ.* — Տես ՏՕՂՐԱՄԱՃԵԱՆ (Ս. Վ.)։

— *Առածք առակականք.* — Տես ՃՈՒԼԱՓՏԵԱՆ (Հ. Ս.)։

ԱՌԱԿԲ. — Տես ԼԱԶԱՑԵԱՆՑ Ե.) – ԿԼՕՓԶԼԵԱՆՑ Յ. Փ.) — ՓՈՒՇՆԵՐԵԱՆ (Հ. Փ.)։

— *Առակք բարոյականք.* (*մեր օրինակին ճաւկատը կր պակսէր*). 8°, 176 էջ։

— *Առակք վերամանականք.* — Տես ԴՐԻՄՄ եղբարք։

— *Առակք նգովքոյ.* — Տես ՆՋՈՎՊՈՍ. – ՄԻՐՋԱՒԼԻԴԵԱՆՑ Խ. Փ.)։ — ՏԷՐ-ԱՒԳՈՒՍՏՈՍԵԱՆ Յ.)։

— *Առակք խնամիցկրի.* – Տես ԿԼՕՓԶԼԵԱՆՑ (Յ. Փ.)։

— *Առակք (ծաղկաքաղ Բազմավիպէն) յայլ և այլ հեղինակաց. Մրցանակ. պատկերազարդ։ Թարգմ. դանագան Հարց Մխիթարեանց։ Գեղեպ. Դէտրզ Հիւրմ.։* — Հ. Գ. Ալիշանեան. – Հ. Ա. Տիրոյեան, և այլք։ Վենետիկ, 1882. 12°, 96 էջ։

Տես և ՓՈՒՇՆԵՐԵԱՆ (Հ. Փ.)։

— *Առակք Մխիթարայ Գոշի.* — Տես ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ. — ՀԻՒՐՄԻՉ (նգ. Աւր.)։

— *Առակք Ոզոմպիանոսի.* — Տես ՄԻՐՋԱՒԼԻԳԵԱՆՑ (Խ.) — ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ։

— *Առակք Պաղտից.* — Տես ԹԱՂԻԱՏԵԱՆՑ Մ. Գ.։

Առակք Սողոմոնի. — Տես Առաւածա-չունչ Գիրք։

— *Առակք տաճկականք. գաղղ. իտալ. անգղ. և գերմաներէն լեզուներով։* Վենետիկ Ս. Ղազար։

— *Proverbes turcs* traduits en français par M. V. Mutévelly, 1875. 12°, 86 էջ։

Ընագրով մէկտեղ. Հայատառ տաճկերէն։

— *Իտալ. Proverbi Turchi.* Թրգմ. Հ. Վ. Մէհտէրեան, 1877. 12°, 68 էջ։

— *Անգղ. Turkish Proverbs.* 1843–75–80–96. 16°, 38 էջ։

Գերմ. Turkische Sprichwörter ins Deutsche überstzt von A. Merx, 1877, 1893. 12°, 82 էջ։

— *Առակք տասն կուսանաց.* — Տես ՄԱԼԽԱԶԵԱՆ Յ. Ս.)։

— *Առակք Տիիրթիմի.* Տես ԿԼՕՓԶԼԵԱՆՑ Յ. Փ.)։

Առակք Փախտիի. — Տես ԿԼՕՓԶԼԵԱՆՑ Յ. Փ.) — ՏԷՐ-ԱՒԳՈՒՍՏՈՍԵԱՆ Յ.) — ՓՈՂՈՍՈՎ։

– *Առակք Ֆաճիլտիի.* — Տես ՖԱՆԱԼԼԻՆ։

ԱՌԱՆՁԱՄ. — * *Տասը տարի հարք. հայ գրողի մը յիշատակներէն։* Բանիկի Պիտակ. և Արուեստի Բ. Տիրք 1904, էջ 59–82։

ԱՌԱՆՁԱՄ (Մ. Մ.) — *կանոնք քաղաքավարութեան նախակրթական դպրոցաց համար։* Կ. Պոլիս, գործարան Պ. Ս. Մաղազաճեան, 1872. 8°, 40 էջ։

— *Համառօտ տեղեկութիւն ուսումնական, քնական, քաղաքական. ի սկզբան նախակրթական դպրոցաց։* Կ. Պոլիս, Գործարան Պ. Ս. Մաղազաճեան, 1872. 8°, 191 էջ։

Թարգմ. — Տես Գասպարեան Մանկանց։

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՀԱՆԳ ԵՒ ԽՕԱՆ ՓԱՐԱՁՁԱՑ ՄԵՐՈՑ. — Տես ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՑ։

ԱՌԱՆՁՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԱՌՁԵՒՆԱԿԱՆՔ. — Տես ԱԻԳՈՍՏԻՆՈՍ Ս.)։

ԱՌԱՆՁՆՈՒԹԻՒՆ, ՀՈԳԵՒՈՐ. — Տես ՊՈՒՐՏԱՒԼ։

ԱՌԱՆՑ ԴԱՒԱՆԱՆՔԻ. — Տես ԱՆԿԱԿԻՒՉ։

ԱՌԱՆՑ ԼԱՐՆԵՒ. — Տես ՄԵՐ-ԿՕՆՕ։

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՔ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒԼՎԱԾ. — Տես ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ, ետն։

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ *մը Հայաստանի կեդրոնր երկաթուղի չինելու։* Կ. Պոլիս?

ԱՌԱՋԱԻՈՐ ԱՍԻԱ. Տես ՕՀԻԼԻՒ Ի.։

ԱՌԱՋԻԿԱՑ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ. — Տես ՏԻԻԲԱՆԱՅԻՒ Փ.։

ԱՌԱՋԻՆ ԴԻՐՔ *գտպիևրենէ ի հայ թարգմանութիեան.* Տես ՊԱՐՊԱՐԵԱՆ Ե.։

— *Առաջին դիրք տպագրոյ կամ Հրահանգ ընթերցանութեան և բարոյական գիտելեաց ի պէտս նախնական դպրոցաց։ Թարգմանեցին ի գաղղիականէ (7 անուններ աշակերտք դպրոցին Ապուհեխայ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Միւհէնտիսեան*, 1862. 8°, 194 էջ։

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔ ՄԱՆԿԱՆՑ *պատկերազարդ։*

Ա *տիպ?*

Բ *տիպ. կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զրբչիի*, 1857. 8°, 108 էջ։

Գ *տիպ. նոր կոլք, ի տպ. ի Ամերիկայի ուսումնական ընկերութեան*, 1869. 8°, 131 էջ։

ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԻՆԴԸՆ ԿԵՐԱԿՈՒՐ. — Տես ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (ՍՏ.։

ԱՌԱՋԻՆ ՄՏԱՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԲՆԱԿԱՍՏԵՂԻՆ ԿԱՆՔ. — Տես ԼԱՄԱՐԻՆ Ա.։

ԱՌԱՋԻՆ ՄՐՄՈՒՆՋՔ. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Ա. Ց.) — ԳԱՑԱՆԱՆ (Ց. Ի.)։

ԱՌԱՋԻՆ ՍԻՐ. — Տես ՇԱՀԱԶԻՋԵԱՆՑ (Ս.։

ԱՌԱՋԻՆ ՎԻՇՏ. Տես ՇՄԻՒՏ (Ս. Ի.)։

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐՆԻՔ. — Տես ՊԱՐՊԱՐԵԱՆ Ի. Ց.։

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼ ԲԱՐԻՈՔՄԱՆ ԱՁԴԻՒ ՀԱՅՑ. — Տես ՊՕՁՆՈՒԼՅԵՐԵԱՆ Հ. Պ. Վ.։

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼ Ի ԳՐՈՑ ԲԱՐԲԱՌ. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Հ. Ի.։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ *աւետարանական ևկեղեցւոյ ամերիկեան որ խօսի Հայաստանեայց Աւետարանական եկեղեցւոց արուարձին կառավարութեանը օրէնքներուն և սկզբունքներուն վրայ, ու նաև անդամներուն՝ իրենց անդամք՝ ունենալ պարտաւորութիւններուն վրայ...։ կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զրբչըլի*, 1855. 6°, 159 էջ։

Այլ տիպ, անդ, նոյն տպագր. 1855. 158 էջ?

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԵՐԿՆԻՑ. — Տես ՊՈՆԱ (Ց. Ն.)։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԵՐԿՆԻՑ *կամ Քրիստոնէական պատկերազարդ։ Կ. Պոլիս, տպ. Տէրոյենց?*

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆ ՕՍՄ. ԼԵԶՈՒԻ. — Տես ԱՐԻԿԵԱՆ (Մ.)։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ, *Պաղտ. Հայերէն, Յունարէն և Ֆռանկերէն լեզուաց?*

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ. — Տես ՊԱՊԻՏԱՍԱՐԵԱՆ Փ.։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԿԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ. — Տես ԱԲԻԿԵԱՆ Մ.։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԼՈՒՍԱՒՇԱԻՈՂ ՀԱՆԱՊԱՐՀԻՆ. — Տես ՄԱՏԹԷՈՍԻՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՆՇՈՂԱՑ, *որ կը ցուցընէ թէ ծնողք ինչ կերպով իրենց զաւկրներբ պիտի կրթեն։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Գուլիելմ կրիֆֆինի*, 1838. 67 էջ?

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՀԱՅ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆ, *կամ նոր ճերակաւ։ Ի Զմիւռն. տպագր.* Տէտէեան 1864. 8°, 32 էջ?

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՄԱՐՑ. Տես ՀԱՑԿՈՒՒՆԻ Ա. — ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Ց. Ա.)։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՈՒՍՈՒՑԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՕՍՄ. ԼԵԶՈՒԻ. — Տես ԱԲԻԿԵԱՆ Մ.)։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՕՐԲԱՑԱՆ ՏԵՂԵԱՑ. — Տես ԴԵՐՄԱՆԻԿԵԱՆ Մ. ԱԲ.։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱՑ. — Տես ՉԼՕՄԼԷՃԵԱՆ Ս.։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ, *որ կը ցուցընէ թէ փրկուելու համար ինչ ընելու է։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Գուլիելմ կրիֆֆինի*, 1842?

Տես և ԿԻՒՐԼԻԱՆ (Գ. Ֆ.) — ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒԹԻՒՆԵԱՆ (Գ. Ֆ.)։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԻՐԹՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. — Տես ԿԻՒՄԻՒՇԵԱՆ Խ. Ց.։

ԱՌԱՏԱՉԵՒՆ ՓԵՐԶԱԿԱՆ, *կամ լաւագոյն է հեզութիւնը քան վրէժխնդրութիւնը։ Թարգմանեց Յովնաթեան Ղուէր կաղանդի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան*, 1883. փոքր 16°, 32 էջ։

ԱՌԱՒԵԼ ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՊՕՂԱՍ ՊԵՏՐՈՍ, *եւն։*

ԱՌԱՒԻՏԼԵԱՆՑ Ն. — *Քաջի բարբառոյ Հայաստանի վանեցւոյն առ ամենայն ազգս։ Թիֆլիզ?*

ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԵՒ ԵՐԵԿՈՑԵԱՆ ԱՂՕԹՔ. — Տես ԱՂՕԹՔ, *եւն։*

ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ՉԱՆԿԱՒԱՑՆԵՐ *կամ Պատածութիւնք փոքր տղայոց համար երբ քունէ կ'ելլեն առաւօտուն։ կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Ց. Պօյաճեան*, 1884. 16°, 128 էջ։

ԱՌԱՔԵԱԼՔ. — Տես Դործք առաքելոց։

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱԼԻՇԵՑԻ կամ Պոսկի, աշակերտ Գրիգորի Խլաթեցւոյ, Տաղասաց։

— Ոդբ յաւուրն կ. Պօղոսի։

Տպագրուած է Անահիտի մէջ, «Ողբ մայրաքաղաքին Սոբմպօլու և վասն գալստեան ֆրանկաց ազգին և աղատել գաչխարհս Հայոց»։ 1901, թ. 9 (էջ 217)։ Աբրահամ Անկիւրացին ալ ունի տաղ մը նոյն նիւթին վրայ. զոր տես ՊԱՏԿԱՆԱՒԱՆ Ցե։

Հ. Զարպհանալեան՝ Աբրահամին վրայ խօսելով իր «Նոր Մատենագրութեան» մէջ, կ՚ըսէ. «Նոյնպիսի համառօտութեամբ՝ և նոյնպես ոտանաւոր չափով գրուած է նաև Առաքելի Բալիշեցւոյ գերեզմանը, նոյն քաղաքին առումը վրայ, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ.

«Ելդ ամենայն ազգ և աշխարհ
Ուլեան զքեզ քաղաք Սոբմպօլ»։

Երկու մասն ունի այս գրուածքը. առջինը ոչ բնական ստորագրութիւն մըն է Պոլսոյ առումին և անոր հետեւանք թշուառութեանց. իսկ երկրորդը գոհաբանութիւն մըն է ազգիս ապագայ աղատութեանը՝ արեւելեան ազգի մը ձեռնտու օժանդակութեամբ։ Երիցագոյն է սա ժամանակակից քան գԱնկիւրացին. բայց այս վերջինս գերեզմանին մէջ համեմատաբար աւելի կարեւորութիւն և ոճ կը նկատէ»։ էջ 169–170։ — Տես դարձեալ Ա. Չօպանեանի նոյն Տաղին սկիզբը գրած գեղեցիկ յառաջաբանը (Անահիտի վերոյիշեալ թիւը) որ սոյն խմբատիպ ընդլայնումն է։

«Վասն Յովսափու թագաւորին, և Ներքոմոս հզնաւորին»։ վէպ մըն է տաղաչափեալ 1434ին՝ և չափաբ լոյս տեսած. տես Տօնար։ — Տես և ԲԱՐԱԼԱՄ։

Ունի «Պատմութիւն նահատակութեան Գրիգորի Խլաթեցւոյ» (չափ 1425), որ ներքոհեղն մըն է անտիպ, որու մասին տես Տաշեանի Յուցակը։

Իր պլեսալ Տաճարոն և Գանձեհարոն մասին որ տպագրուած են ազգային թերթերու մէջ չատը տարակուսական՝ տես Տաշեանի Յուցակը, էջ 1061։

Տես և Հայապատում (Ղ. Ալիշանի. Պատմիչք, էջ 317 (փոքր տպագր.)։

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ. — Դիւրք պատմուռնեւոց. շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դավրէժացւոյ։ Սակս դիպուածոց հայաստանեայց՝ և եւս գաւառին արարատոյ՝ և մասին գողթան գաւառի, սկսեալ ի թուոյն հայոց 1054. էն մինչեւ յաւարտ պատմագրութեանս. այլ և ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար. աստի և անտի։ Տպագրեալ ներ Տպարանում Սրբոյն Լմիածնի, և Սրբոյն Յարգսի զօրավարի։ ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ կաթուղիկոսի Սրբոյ Լմիածնի։ եւ վերակացութեամբ Տեառն Ոսկանայ Եղեւանցւոյ բանի սպասաւորի, յամսթէլզոամուս ներ թուոջ փրկչին 1669ին Յունվարի 1։ իսկ ըստ Հայոց. 1118. ին. Մահմի. 29. 8°, 650 էջ։

Նախադրութիւն Առաջիկաց գրոցս Պատմութեան (Հեղինակին)։

Պատմութիւն անցից հաւատացոց, որք եկին ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի յետին ժամանակս ի թագաւորէն Շահաբաս կոչեցեալոյ և ի նորին ազգէն որք են Պարսիկք։ Նաեւ յաղագս անչքանալոյ սրբոյ աթոռոյն Լմիածնի և նորին կամուրջ կոտացն։ Այլ և վասն աղաւաղելոյ կարգաց և կրօնից քրիստոնէութեան։ Ընդ սոցին և այլ եւս բանք պատմութեան դիպուածոց քաղաքաց և գաւառաց, որք պատահեցան ի թագաւորաց և յիշխանաց և ի կաթուղիկոսաց և յայլոց, գոցեաս աստ բաժանեալ ի գլուխս գլուխս ըստ բերման ժամանակին։

Այլ և դիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ կարգին ասացաւոր պարտ է գնել զվարուցականն իւր գՀիմն, և ապա յարել ի նոյն զպատմութիւն սրպէս գլխնուածս, քան օրինի պատմագրաց. բայց քանզի աղգս մեր յաւարառութեաց և ի գերեդաց և ի հարկահանջողաց ձիր և ջան եղեալ են, կաշկռեալ և կաշկանդեալ, տառապեալ և կապեալ յայլազգութեան որպէս յերկայնմ՝ ըստ Պաղմոսին, և հազիւ ամենայն աչք զապրուստ իւրոցն կենաց հայթհայթէր, ոչ գոսաբ դիտել այր այնպիսի, որ զի ընդ պատմութեան և զվարուցականն եւս ծանուցեալ էր։ Բայց մեք յոլով աշխատութեամբ խղդ արարեալ՝ զորս գտաբ, կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զվարուցականն եւս, և զորս ոչ գտաբ, առանց թուականի պատմեցաբ և գեւ ընկալ զայս այսպէս առանց մեղադրելոյ և յիշեալ յագօթս զո զաչխատողսա ի սմա։

Նովանդակութիւն. Աստուծով հանդերձ այս ինչ կայ կարգեալ ի պատմութեան գիրս։

Ա. Յաղագս տատապանաց՝ զոր ունէին կաթուղիկոսքն ի հարկապահանջութենէ բռնաւորաց։

Բ. Յաղագս գալստեան Արապիոն վարդապետին ի սուրբ աթոռն Լմիածին՝ և լինելոյ կաթուղիկոս։

Գ. Յաղագս գալստեան Շահաբաս թագաւորին Պարսից յաչխարհս Հայոց, և ունելոյ զամենայն, և վարդապետին Արապիոնի դառնալոյ անդրէն ի տեղի իւր։

Դ. Յաղագս առաջին գալոյ Ջղալզղլուին, յորոյ պատճառէ քշեաց Շահն բոլորովին բովանդակ ղերկիրն Արարատոտ և գնորին մերձակայ սահմանակից երկիրսն ընդ նմին։

Ե. Յաղագս քշելոյ զամենափարթամ գիւղաքաղաքն Ջուղայու ցերկիրն Պարսից։

Զ. Յաղագս երկրորդ անգամ գալոյն Ջղալօղլի սարդարին, և պարտեալ լինելոյն և դառնալոյն։

Է. Յաղագս յայտնելոյ Ջղալոցն, և սաստիկ տվոն, և մարդագներ գալոցն, և այլեւս աւերածութեանց՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհին։

Ը. Յաղագս առման քաղաքացն Գանձակայու և Շամախոյ։

Թ. Թէ սրպիսի պատճառանաւք կոչեաց Շահաբաս գլխագաւորան վրացս առ ինքն՝ և հնարիւք գաւեաց գնոսա։

Ժ. Միւս եւս պատմութիւն գաւաճանութեան Շահաբասին, զոր միանգամ արար ընդ թագաւորին վրացս։

ԺԱ. Պատմութիւն և պատճառ աւերման աչխարհի վրացս, և մահուան Լաւասափ թագաւորի նոցա. որ եղեւ ձեռամբ առաջին Շահաբասին։

ԺԲ. Պատմութիւն նահատակութեան մեր Թամրազի թագաւորին կախելոյն ի նոյն Շահաբասէ։

ԺԳ. Պատմութիւն նեղութեանց՝ զորս կրեցին ազգն Հայոց յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն։

ԺԴ. Միւս եւս պատմութիւն նեղութեանց՝ զոր կրեցին ազգն Հայոց ի յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն։

ԺԵ. վասն էր ոչ կայ ոչխարաց քոգաւ յաչխարհին՝ որ Ասրապատան կոչի։

ԺԶ. Պատմութիւն վասն ծչխարաց սրբուհեաց կուսին Հռիփսիմեայ, ի՛ե որպէս գտեալ և հանեալ եղեւ նա ի Ֆռանկաց, և ի՛ե որպէս տարեալ եղեւ ՀԱսպահան քաղաք։

ԺԷ. Թէ որպէս կամ յի՞նչ պատճառէ տարան յԱսպահան քաղաք գԱԱ սրբոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին՝ և գյարիւնք սրբոյ աթոռոյն Լմիածնի։

ԻՓ. Ցաղագս հարիւր ի հնոմանէ մանգաղային, զոր չահն եդ ի վերայ Մելքիսեդեկ կաթուղիկոսին:

ԻԹ. Պատմութիւն կաթուղիկոսութեանն և փախըստեանն Ահակ կաթուղիկոսին:

Ի. Վասն հակառակութեան Ահակ կաթուղիկոսին, զոր արար ընդ սրբոյ Լուսաւորչի՝ և ընդ Մովսէս կաթուղիկոսին:

ԻԱ. Վասն չինութեան մեծ անապատին, և առաքինութեան Ադրիա եպիսկոպոսին և ուխտ կիրառ կոսին:

ԻԲ. Ալլ եւս պատմութիւն վասն նորին մեծ անապատին:

ԻԳ. Պատմութիւն վարդապետութեան և վարուց սբոց վարդապետին Պետրոսի:

ԻԴ. Վասն վարդապետութեան և կաթուղիկոսութեան տեառն Մովսիսի: Ի սա սրբոյ և յաղագս նորոգութեան սրբոյ աթոռոյն Լուսաւորչի:

ԻԵ. Վասն վարդապետութեան և կաթուղիկոսութեան տեառն Փիլիպպոսի: Ցորում և վասն նորոգութեան եկեղեցեացն կողմանցն Կապիտանական և Հոռիսիսեաց և յայտնելոյ նշխարացն նոցին:

ԻԶ. Վասն նորոգութեան անուանի վանօրէից, և շինութեան բազմաձախ և մեծավայելուչ եկեղեցեացն:

ԻԷ. Վասն նահատակութեան տէր Ներսէհ քահանային:

ԻԸ. Պատմութիւն Նեղութեանց և վշտաց, զոր կրեցին Հայ ազգիս քրիստոնեայքն՝ որք լինակեալք են յիւրով քաղաքի:

ԻԹ. Ընդ որս էին վարդապետքն որ գպիտութիւն արտաքին գրոց դիմի ի յետին ժամանակիս:

Լ. Պատմութիւն վասն սրբոյն Կիրիգորի մերոյ Լուսաւորչի Աղբին:

ԼԱ. Շարադրութիւն կաթուղիկոսաց մերոց, առեալ և սկսեալ ի Դներսեհ Աղաչեցւոյ՝ մինչեւ ցմեր ժամանակս:

ԼԲ. Կարգ վարդապետաց՝ սկսեալ ի Փոչէ Մխիթարայ գաւազանաւն որ ի Գանձակ յիշխանէն դասատուն:

— Ալլ եւս կարգ վարդապետաց:

ԼԳ. Ընդ վասն որոյ պատճառի գՀայոց քրիստոնեայս հանին ի քաղաքամիջէն Աղասհանու, և տարեալ յեղեր քաղաքին յայնկոյս գետոյն բնակեցուցին:

— Ալլ եւս պատմութիւն ըստ յետագնակի անցելոց պատմութեանց:

ԼԴ. Վասն նեղու ժեանցն զոր ածին պարսիկք ի վերայ ազգին հրէից և դարձին յորելեան Մահմետի:

ԼԵ. Վասն շարժման մեծի քաղաքին Խաւրիկու:

ԼԶ. Պատմութիւն վասն գերեվարեանն և ոսկերացն Ալարգ պատրկայ:

ԼԷ. Ցաղագս չարժին սր եղեւ ի վան քաղաքին, և իւրում շրջակայ երկրին:

ԼԸ. Պատմութիւն և պատճառաց կոտորածելոյ զանուանի վանքն Ալարգ կոչեցեալ և տանելոյ գաւազ Ս. Նշանն ի բերդն Խոշաբայ. և դարձուցանելոյ անտի ի վան քաղաք:

ԼԹ. Վասն գնալոյ Հոռւէն ազգին ի Ջուլամերկ:

Խ. Պատմութիւն վասն սատակման պիղծ Ջոմարին:

ԽԱ. Պատմութիւն վասն սատակման Ալէքսանդր բեկին:

ԽԲ. Պատմութիւն վասն պարսնութեան Իրտահիմ բեկին և դարձի սրբոյ Նշանին վարագայ ի քաղաքն Վան:

ԽԳ. Պատմութիւն վասն նշխարաց սրբոյն Յակոբայ Կաղանդեցւոյն:

ԽԴ. Պատմութիւն վասն նահատակութեան անմեղ մանկանցն Դիմիզդայտան:

ԽԵ. Պատմութիւն վասն նահատակութեան խոստովանող վկային Քրիստոսի սրբոյն Խաչատրոյ:

ԽԶ. Պատմութիւն նահատակութեան Աբրոն անուանեալ քրիստոնէին:

ԽԷ. Պատմութիւն նահատակութեան Մխիթար ասեուամբ քրիստոնէին:

ԽԸ. Պատմութիւն վասն նահատակութեան Աստուածատուր անուամբ քրիստոնէին:

ԽԹ. Ցաղագս սրանչելեացն Աստուծոյ, որ եղեն ի վերայ առն ումեմն աւազտի:

Ծ. Ցաղագս մանականն հրկիզութեան, որ եղեւ ի կ. Պոլիս:

ԾԱ. Պատմութիւն Ոսմանցւոց թագաւորաց:

— Ալլ եւս պատմութիւն վասն Ոսմանցւոց թագաւորացն:

— Վասն Ոսմանցւոց թագաւորաց մեր ազգին մերոյ:

— Ալլ եւս բան վասն Ոսմանցւոց թագաւորացն:

— Ալլ եւս բան և կարգ Ոսմանցւոց թագաւորացն:

ԾԲ. Ազգաբանութիւն Պարսից թագաւորացն:

ԾԳ. Վասն անուանց և որպիսութեանց ականց:

ԾԴ. Պատմութիւն Ադամանդի աշխարհին, այլ և վասն Ոսմանցւոց և Պարսից թագաւորացն, արարեալ Տարեցի քահանային վարդապետին:

ԾԵ. Ինձեր հաւատոյս նշանակեալք թուականաւ ի սկզբնէ մինչեւ ցմեր ժամանակս:

ԾԶ. Պատմութիւն պարսկական երեսանց և կենցաղավարութեան նոցին:

ԾԷ. Վասն մխութեան և միաբանութեան:

Ցիշատակարան. Շնորհօք և ողորմութեամբ ամենագորին Աստուծոյ շարասպրեցաւ յաւարտ ժամանակաց մատենագրական նեղ ձեռօք փրկչին ԻՒԼԼԻԱ. (=1639) նամանեանն Մարիամ. որոյ աւարտ էին. Ջ. Ի սակս Հայոց ԻՒԼԼԻ. նամանեանն Աբգար. որոյ աւարտ էին. Ի. Վերադրութեամբ և ընդհանրական վարդապետի Իրեանցւոյ ի տպարանի սրբոյ Լուսաւորչի. և սրբոյ սարգսի. և հայրապետութեան տեառն Յակոբայ Հայոց կաթուղիկոսի: Ընդ քաղաքամ հղկակապամբ Ամստերդամայ: Վերդ որք հանդիպիք սմին տեառանելով կամ ընթերանալով յիշեցէք զաշխատաւորսն. Նա և զեզբայրն իմ գաբրիէլն, որ պատճառ է եղեալ այսորիկ գործարանի Լուսաւորչի լինելոյն. Մանաւանդ՝ ղի զայս գիրս ինքն ընդիր է ի բաւակ է արարեալ՝ որպ ներոնն յանգանակ մաղթել և վարձս լաբեաց ի Քրիստոսէ, ինքեան և ծնողաց իւրոց հօրն Ներսեհին. և մօրն Կոհարաղդին. և այլոց արեանառուաց մերձաւորաց: Բայց որք յիշէք միով ողորմի. յիշեալք լիջիք յողորմութեան առատորէն ի փառս ամենաորհնեալ անուան Նորա. այժմ և անդրադառ յաւիտեանս. Ամէն:

Ի տիսկ. Վաղարշապատ:

— Պատմութիւն Աւետիք վարպապետի Դասվրիեցւոյ, սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Աղարատայ և մասին Կողմանի գաւառի, սկսեալ ի ՌՈՒՐ. թուականէն Հայոց մինչեւ ի ԻՒԼԼԻ. թ: Ընտ ձեռագիր օրինակին արտագրելոյ ծախիւք և հսկողութեամբ Հեղինակին: Տպեալ հրամանաւ Սիոնի Ս. Էջմիածնի, ի վաղարշապատ. ի տպարանի սրբոյ կաթուղիկէ Էջմիածնի. 1884,– ՌՅԼԳ. 4°, 524 էջ:

Հրատարակեցաւ ի Զեկոյցմանն. « Աւաքել վարդապետ պատմագիր կոչեցեալ, արպէս երեւի ի յիշատակարանէ մատենիս, էր ի Կաւրդժ քաղաքէ Աղրպատականի, անեալ և վարժեալ ի Ս. Էջմիածին առ սուս փիլիպպոս կաթուղիկոսի, որոյ հրամանաւն ի ՅԵրսեհեան իւրում ի ԻՒՆԳ. թ. Հայոց սկսաւ գրել զպատմութիւն դիպուածոց Հայաստան աշխարհի և յաւարտ հասոյց հրամանաւ Յակոբ կաթուղիկոսի Ջուղայեցւոյ ի ԻՒՃՒԱ. թ. հսկողութեամբ և ծախիւք իւրով տա-

լով արտագրել ի հինգ օրինակս, յորոց երկուքն գտանին ի Մատենադարանի Մայր Աթոռոյս՝ գրեալ մին ի ՌՃԻԲ. թ. Ձեռամբ Աթանաս դպրի, իսկ միւն՝ ի ՌՃԻԹ. թ. Ձեռամբ Աւետիք երիցու։ Ի յուսանելս երկուցունց օրինակացն դոն բառք ինչ ուղղեալք՝ որպէս հաւանական թուի գրչաց հեղինակին։

Առաքեալ վարդապետ՝ վախճանեալն, բան ցոյ ցանեալ տապանագրի իւրոյ որ ի գերեզմանատան Մայր Աթոռոյս, ի ՌՃԻԲ. թ. չէ տեսեալ կապադոկիոյ թիւն պատմութեան իւրոյ, զոր արար Սկան վարդապետ երևանցի միաբան Մայր Աթոռոյս ի սպարանի Ա. Լիմիածնի, որ յԱմենգրիամ մեսրոպ քաղաքին Չուլանդիոյ, որպէս տեսանի ի յիշատակարանին «ուղղեալ ըստ քերականական արհեստի զազատագեալն ի գրչաց անհմատաց և անուսեալից արանց և բանասացեղծից. յայնմանէ յայսմիկ երեսի թվ. ի Սկան ի տպագրելն իւրում պատմութիւն Առաքել վարդապետի ըստ կամաց իւրոց աղխատեալ է, կամ արդարև զազատագեալ օրինակ ինչ ունելով ի ձեռին՝ սրբագրեալ ըստ կամաց իւրոց։

Ես չի սպառեալ էր սոյն պատմութիւն տպագրելոյն Սկանայ՝ բան խնդրոյ բազմաց մեբաղնէից բանասիրաց՝ ի նորոյ ի սիպ արձանացուցաք ի տպարանի Մայր Աթոռոյս ըստ հնագոյ օրինակին Ամենայն դպրի, զոր ի վեր անդր յիշեցաք։ Ի տպագրութիւնս յայս փոյթ կալաք ուղղել միայն զվրիպակ գրչին և զատառախաղն, զսուղ տարբերութիւն յորինակն Ա. ետիք երիցու երեք ամիք յետոյ գրեալ) և զվերջութիւնս Սկան վարդապետի՝ ցուցանելով ի ծանօթութիւնս։

Յիշատակարան գրչիս. փառք անբաժանելի և միասնական սուրբ Երրորդութեան. Ըստ և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեան Ամէն։ Որ ետ կարողութիւն անարժան մեզս ամենս և փծուն գրչի։ Ամենայն դպրի. աւարտել զդիրքս ի յետին ժամանակս. չարարդրել յԱռաքեալ վարդապետէն. որ այժմ կոչի Առաքեալ պատմագիր։ Ի թուականութեան մերում. ՌՃԻ ժԲ. Յոտն ի Հայրապետութեան ընդհանուր ազգիս Հայոց Տեառն Յակոբ սրբազան հայրապետի. ի թագաւորանիստ քաղաքն Շուշ կոչեցեալ որ այժմ Ասպահան ասի. և էր ազգաւ Ջուղայեցի։ Ի թագաւորութեան Պարսից երկրորդ Շահարասին, յիշխանութեան Կրասանեան երկրին. Ամիրգունայ խանի որդի Աղրապուլի խանին, որ յայսմ ամի գՀայաձիպուլի խանն ձգեցին, և տուին գնորան Աղապուլի խանին։ Արդ գրեցաւ գիրքս ի յերկիրն Կրասանեան ի դիւղաքաղաքն կարբի ընդ հովանեաւ Գաբրիէլի և Միքայէլի հրեշտակապետացն և ամենայն սրբոց որք աստ հաւաքեալ կան։ Ինէմ և վիճակ մեծաթափ ատենին Յովհաննու վանից տէրք Կրապետին տէրք Աւետիսեան աջին և տէրք Աստուածածնի վարշամակին։ ի յառաջնորդութիւնն տէրք ուխտիս հեզաձոգի խոնէմ հնազանդ Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսի, ի լնիկ գիւղաքաղաքէն Կարբու, զոր Տէր Աստուած զուխտս իւր հաստատուն և զինքն անփորձ պահեսցէ մինչև ի խորին ծերութիւնն ամէն։

փառք ամենասուրբ Երրորդութեան, Ըստ և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ ամէն։

Շնորհօք և ողորմութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, գրեալ եղեւ գիրքս որ կոչի պատմագիրք. ի մեծ թուականիս Հայոց ՌՃԻԹ. ի մայրաքաղաքս Էջմիածին, ի դուռն սրբոյ Հեղինէյոյս, որ կոչի Կաթողիկէ, հոգաբարձութեամբ, ծախիք և արգելամիք Առաքեալ վարդապետի, որ է նոյն ինքն այս պատմագրիս չինող և ազատող, Թարմիզեցի Առաքեալ վարդապետ՝ որ վասն զօրինակն բազմացուցանելոյ եւս գրել զայս գիրքս, սը և այս հինգերորդ գիրք է որ ինքեան Առաքեալ վարդապետի ձեռացգիր օրինակէն գաղափարեցաւ. որ յոյժ կանխ և բազում հոգաբարձութեամբ ծախ ինչս և ձեռամբ գրչաց գրել տայառաջին վանն օրինակին բազմանալոյ. և երկրորդ վանս առ տէր յիշատակի։ Արդ՝ ոչ հանդիպիկ սմա կարդալով կամ օրինակելով, կամ գթածանով, սրտի մտոք յիշեցէք ի Քրիստոս զվերոյ յիշեալ Ջառաքեալ վարդապետ, որ գանազան և պլապէս կերպիւ բազում աշխատանս կրեաց վասն պատմագրիս, և տակաւին եւս ի նոյն աշխատանս կայ. վասն որոյ ասացեմք, յիշել ի տէր վինչն իւրացուքն, և գամենայնան որք ունին աշխատանս ի սոյն գործատեղութեանս։ Ընդ սոցին մաղթեմ յիշել ի Քրիստոս զիս գփանաքի գրիչս զԱ. ետիս երեցս սը հրամանաւս Առաքեալ վարդապետին գրեցի գգիրքս վասն հասարակաց օգտի։ Արդ՝ որք յիշէք. զմեզ ի Քրիստոս. և բաշխէք մեզ Աստուած ողորմի, և Քրիստոս որդի. և Հայր մեր որ յերկինս, միոյն հավաբարապուհիկ առնուցուք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս Ամէն։ Հայր մեր որ յերկինս ես սուրբ եղիցի անուն։

Սոյն տպագրութեան մէջ կը պակսին Ա. տպագրութեան նիւ և նիւ գլուխները. բայց կայ աւելի գլուխ մը, հետեւեալ խորագրով. «Պատմութիւն անցից հրէից ապգին, և Ապրէհամ անուն ջհուին, որ աներ, ըէ ես եմ Քրիստոսն փրկիչ հրէից ազգին, և արդ՝ ինչ և յայտնեցայ դի փրկեցից գնոսա, և այլոց իրակութեանց որ սպացուն հետեւեցան. էջ 503–515։ Հրատարակիչը կը յանձնարարէ. «Սոյն պատմութիւն ամբողջ զար վասն հետաքրքիր գալոյն, եղաք սատ, միայն յորինակին Ա. ետիք երիցու գրեալ կայ և այն այլով գրչաւ.»։

Փիննագ. Հանդես Ամսօրեայ 1889, էջ 139–41. Փ. Պիլլէրի յօդուածին (ի WZKM. 1888, III, 259–62 յետագրութեանց)։

Կ տիպ. Վաղարշապատ։

Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գանձակեցւոյ սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌՃԻԱ թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԻԹ թ.։ Վաղարշ. տպ. Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, 1896. 8°, ին + 711 էջ։

Չմշտ. Հանդ. Ամսօրեայ 1896, էջ 314 (Հ)։

Հրատարակողն է Գ. Սարկաւագ. աւելի խնամքով է սոյն տպագրութիւնը քան Ե.։

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն բազմաթիւ ծանօթութիւններով BROSSET, Collection des Historiens Arméniens, II. Պետերբուրգ 1874. հատ. Ա. 4°, էջք 267–608։ Փիննագիրն նոյն գիտնականէն՝ Les Hist. Arm. des XVII et XVIII siècles. անգ, 1873, 8°, 60 էջ, որ էջ 29–60 թարգմանութիւնն է Առաքելի վերանայեալ պատմագրութեան։ Պատմագրութեան Ա. գլուխը կամ Վասն Ակսեց, եւն, մասերը ուսերէն թարգմ. և մեկնաբանած է Գ. Պատկանեան Ա. Պետերբ. 1873։

Ալիշան Հայապատումի մէջ (Պատմիչք էջ 331–2, փորր տպագր.) ի մէջի այլոց կ'ըսէ. «Պատմածներուն մեծ մասին ականատես ըլլալով Առաքել, մեծ յարգ ունի անտարակոյս ատոնց թուականաց, և օտարաց անձնանուն բաներ յայտնելով։ Ասոր համար իրաւ ալ արժանի համարեցան Պրոսէ և Լանգլուա, մին փռանկերէն թարգմանելով, միսն տպագրութեամբ հրատարակելով զայն (ի 1874)։ առաջինն շատ տարի առաջ այլ Եվրոպու երկի գիտնական ձեռնարկին Յիշատակարանաց մէջ տեղ-

կոմիքն գրած էր այս հեղինակիս վրայ», եւն։ — Տես և ՋԱԼՊՉԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Պ.) Նոր (Ի. Մատենագրութիւն, էջ 172–179։ ՋԱԼՊՉԵԱՆ, Հ. Մ.) Պատմ. Հայոց, Հատ. Ա. էջ 17, եւն։

ԱՌԱՔԵԼ ՆԻՒՊԱՐԵԱՑ. — ՏԵՍ ՆԻՒՊԱՐ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՑ ՎԱՐԴԱՊԱՐԱՑ։

ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ։ Ագաթիւրք. Ա տիպ. 1721, ի կ. Պոլիս.

Ա ճակատ. Ագաթիւրք։

Ընդք ազգասէր նախաստնդին.
Վրնին ի սմա և ցուցանին.
Ախք որ սիրով լրսել կամին.
Մրացեն ի սա և չահիցին։

Բ ճակատ. Ազգասիրք։ Յորում պարունակին։ Բանք յարմարականք և պատմութիւնք պատշաճաւորք յազգս Նախնեացն մերոց Ազգասէր և Ուսեալ։ Համեմատեալ զանազան խորհրդով յազգասէր ի Քրիստոս, և յեւայէ առ Աստուածածինն։ Ի գրախտէն ի խաչն, և ի յօձէն ի յուգա. և յառաջին պատչութիւնէն ի յերկրորդ նորոգութիւնս։ Ի այլ ինչ բանք գանազանք, պիտանիք և հարկաւորք։ Արարեալ Տէր Առաքել վարդապետի բարիշեցւոյ ?. և Սիւնեաց Եպիսկոպոսի. Վեղեցկայարմար ոտնաչափութիւնամբ։

Ք էջն 229 Յիշատակարան, տուեալ 21.

Ջնեզ ազաչեմ աստր ընթերցող.
և աննախանձ օրինակօղք.
գհայրն իմ Պատրի յիշէք մրատ...
Այլ և կեդրայրն իմ ըղբարեկ,
Աստր քահանայն և հանձարեղ...
Այլ և բրմայրն իմ ըզմէլիք.
և զՄարիամ հանն իմ բարիք։
Մեծ վարդապետն իմ դասատաց.
գրիգոր անուն պատճառ բարեաց.
Ջկաթողիկոս հայոց ապիս.
գտէր կարապետ օրհնեալ հոգիս...
Այլ և զիշխանըն մեծ աբմրատ.
զպատրիճէլ եղբայրն իւր հարազատ...
Յիշխանութիւնըն նմանորի.
որ նա տիրէր չատ աշխարհի..
Ստանատրքս այս միագին
հազար հարիւր է և ութսուն...

Այս յիշատակարանէն ետքը նոր հակատ.

Բանիք Չարկատրոյ և պատմութիւնք հոգեզբաւրեք, վասն նախնեացն մերոց, Ազգասէր և Ուսեալ, բարառնսբար ասացեալ։ Ի այլ զանազան ասացուածք՝ պիտանիք և օգտակարք։ Շարայարեցեալ ի նոյնոյ Տէր Առաքել վարդապետէ Սիւնեաց Եպիսկոպոսէ։ Ի է բաժանեալ ի գլուխս տասն։

Դրքին վերջը կայ. Յիշատակարան կատարման շարադրութեան Դրքոյս։ Տուեալ Ջ։

«Ի յոլի հարիւր հայոց թուականն.
և յիանկերդի մըտեալ նոր ամ.
ուսանատր բանիցս գրեցան,
հարցաբանեմ և պատասխան։
Տէր առաքել նըստատ ոգի.
շնորհաց թագուր յամենայնի.
զուսանատրս շարադրեցի.
վասն ազգասէր և ճշմարտի։
Ընձս որ պատմի համանդամանի.
է տուն երկու հարիւր քրեան։
Ջմեծ վարդապետն իմ հանճարեղ.
գրիգորիոս հոգւովն անմեղ.
գրարաբեղ եղբայրն իմ որ առ քեզ.
անհատ յուսով պըլտակեցեալ»։

Դիտելի է ասա, գի վերջինս այս որ է ասան գլխով երկու ամիս յառաջ է ասացեալ քան զառաջինն որ է 26 գլխով։ Բայց գան համառոտութեանն՝ ի վերջոյ դասեցեալ է։

Ր տպագրութեան մէջ այն Գիտելի է, եւն, քանի մը տողերը դրուած են «Բանք հարկաւորք եւն, հակառակն անհիմնական լեալ։

«Յիշատակարան տպագրի Օգնութեամբ և շնորհիւ մեծին աստուծոյ՝ յանկնեալ աւարտեցաւ տպագրութիւս Դրքիս։ ի թվին հայոց 1170։ ի քահանայութեան հանուրց հայոց, Տէառն Աստուածատուրիս և Արքապան Վահոդիկեան։ Ես ի Հայրապետութեան որդւոյն եւրասպեմի. Տէառն Գրիգորի շնորհազարդ Հայրապետի։ Ես ի յառաջնորդութեան կաստանդնուպոլսոյ, Տէառն Յովհաննիսի Աստուածատուրեան վարդապետի։ Յորում ամի էր նորին սրբոյ գահին էջմիածնի ի կաստանդնուպոլիս, Պետրոս գերապատիւ Լուկիոսոյն աստուածատուրի։ Ես տպագեցաւ ի Տպարանի կարապետի որդի մեզատ և անպիտան աստուածատուրի։ ի մայրաքաղաքին կոստանդնուպոլսի։ Հրամանաւ նորին վերադիտողի վերսիչեցելոյ, առատարան քարոզչի։ Աղեքսանդր և գործ քանի մի լարեալ անձանց։ ի փառս մեծութեան միոյն աստուծոյ, և յոգուտ բարեմասնութեան Աստուածասէր եղբարց։ Արդ՝ որք հանդիպիք այսմ գրոյ և գեղեցկայարմար Ընդունիկ՝ յիշէսջիք ի տէր՝ մաքուր սրտիվ գաշխատաւորս ծառայիս Քերդող պատմականութեան, գվերսիչեցեալ հողս ուսիդ աւետեցուն և բազմիք մեզոք վարակեալ գաստուածատուրս ծառայս Քերդողս տէրն։ Ի գնդոցն իմ հանգուցեալ գկարապետն և գմարիամն։ Այլ և ըզգեղահասակ որդեկան իմ գմինասն և գյովհաննէսն. գի կարի յոյժ աշխատեցան։ Այլ և գաշխատաւոր մշակն տպագրատանս, գվանեցի վարդանն. և գսիրացեալ թեմն։ Ի դուք յիշեալ լիջիք ի քրիստոսէ յիսուսէ յոյսդն մերմէ։ Ամէն։

իակ և գաշխատաւոր սրբագրող տառիս՝ գանգիտան ծառայ Յովսէփեդ աստուծոյ՝ գպատասաւոր չնչին դպիրս յիշել յաղթիս Քեզ յոյզ դեղերիմ։ Ի գայս ինչ յայտ առնեմ վերապատուհեան եղբարդդ։

Ջի ի 1166 թվին հայոց՝ տպեցաւ մեկնութիւն յհաննոս աւետարանին օգնութեամբն աստուծոյ, որ յայտ է։ Բայց մինչ յայնմ ժամանակի եհաս ապրողն յնոր և սկսաւ չարել գոտանատրն որ ի մերմէ նըւաստութենէս էր շարադրեցեալ, ի պատճառէ խնդրէ ոչ կարացաք գնալ ի տպագրատունն և սրբագրել գշարեցեալ կապարեպան. վասն որոյ յանփոյթ առնելոյ տպագին քանիմի ինչ տեղի սխալանս ընկալաւ։ Ի մինչ տեսաք գտպեղեցան և ծանեաք գսխալանսն՝ տրամութիւն ոչ սակաւ էաւ գիս։ Բայց վասն կարի յոյժ գըժվարին գոլոյ սրբագրել գտպեղեցին՝ թողաք այնպէս, ակնունելով ի դիպուկ ժամանակի ի վերջնում գրքի իմիք վերըստին տպել գնա ուղղակս ի մէջ ուէր կամեցայ։ Իակ աստանօր ի վերջնում փոյթրիկ ապմիկ մնատենկանս՝ կամ եղե. ուզղադրել համառոտակաս գսխալանսն նորս. գի դուցէ ոչ կարացեալ ժամանել մեր վերըստին տպեցմանն՝ ծնպէս ակնպէս ի թիւրեցեալ, և ուզղագրութիւնն ի տարակուսանս։ Ջի նոր իմն դոլով չարադրեցեալ՝ ոչ ունի ուրեք օրինակ։

Ցայտ լիցի բանասիրացդ անձանց, գի ի ձեռաս վասն չարադրոցի գրքիս՝ բազիշեցի էր գրեցեալ յորի-

Նակն և մեր եւս այնպէս եղաք ի սկզբանն ի խոբագրին, սակայն տեղեկացաք յետոյ, որ ոչ է այս բազիւեցին, այլ՝ սիւնեցին. որ է քեռ որդի արբոյն Կիրիգորի տաճեւացւոյն։ Արդ տուր չիրիմն է այժմ ի յանապատն չաւիկու. և առնէ մեծամեծ բարանչէլիս ի փառս յիսուսի քրիստոսի տեառն մերոյ ։

Միջակ տպագրութիւն. 8°, 288 էջ։

Բ տիպ, 1799, ի կ. Պոլիս։

Այսմհետէք։ Անգք... չահիցին։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Լուսաւորոյց Ամենօրհ Արբոյ Էջմիածնի Տեառն Պետրոսի Արբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Ի սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Պետրոսի Շնորհափայլ Պատրիարգի։ Ի կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Գաբրիէլի աստուածաբան վարդապետի և արժանաժառանգ Պատրիարգի։ Արոյ Հրաւիրմամբ իսկ ի կոստանդնուպոլիս, Յամի Տեառն 1799։ Արդեամբք ի յանդրիանուպոլիս բնակեալ գարբինեանց ի Քրիստոս հանգուցեալ մահտեսի Պետրոս ամիրայի որդւոց՝ Պազար, Յօհաննէս, խաչատուր ազնուացն բենկայոց. ի յիշատակ իւրեանց և իւրայնոց ամենեցուն կենդանեաց և ննջեցելոց։

Բ հակաւոր նոյն է վերինին հետ. բայց սրբագրութեամբ հեղինակին անուանը. «Արարեալ Տէր Աւագեր վարդապետի Սիւնեցւոյ. և Սիւնեաց Եպիսկոպոսի »։

«Յիշատակարան Տպագրիչ։ — Օգնականութեամբ և շնորհիւ մեծին Աստուծոյ և բարեխօսութեամբ սրբոյն Մինասայ յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպեցուին գիրքս ի ՌՄԻՒ թուականիս մերոյ յունիս ամսոյ 8։

Ի Հայրապետութեան Հրամարեալ և աստուածակատոյց Ամենօրհ սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Պետրոսի Արբազան կաթուղիկոսի և միաբանական փառանպաստ ամենայն Հայոց։ Ի սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Պետրոսի Շնորհափայլ Պատրիարքի։ Ի կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Գաբրիէլի աստուածաբան վարդապետի և արժանաժառանգ Պատրիարգի։ ՈՐՈՑ ՀՐԱՄԱՆԱՒԱԻ ԻՒՐ։ Բան օրինակի սրբագրեցելոյ ի տիրացու պատասար ձեռնադարձ գործ գրչի կեսարացւոյ. արդէն առ աւէր հանգուցեալ։ Ի կոստանդնուպոլիս։ Ձրդեամբք ի Բենկեանս ի յԱնգրիանուպոլիս բնակեալ գարբինեանց ի քրիստոս հանգուցեալ մահտեսի Պետրոս Ամիրայի որդւոց՝ Պազար, Յօհաննէս, և խաչատուր ազնուացն. ի յիշատակ իւրեանց և իւրայնոց կենդանեաց և ննջեցելոց և ամենայն արենաւառս գործից իւրեանց. ի տպարանի Մատենիս գործ. որ ընդ հովանեաւ տուր հրեշտակապետ եկեղեցւոյ ի թագն այ վայելէր։ Արդ՝ որք հանդիպիք այսմ վայելուչ և գեղեցկապայծառ Իրքեանս յիշեցէք ի մաղթս յաղօթս ձեր գնահատգրեցեալ մահտեսի պետրոս ամիրայի որդիքն և զամենայն գիւրայինս նորին զկենդանիս և զննջեցեալս. որպէս գի ազաթիթ ձերով տացէ տէր աստուած կենդանեացն արձեշատութիւն և ննջեցելոցն հանգիստ և արքայութիւն. և որք յիշէքդ յիշեալ լինիք ի քրիստոսէ յիսուսէ փրկչէն մերմէ. Ամէն։ Չուսկ յետոյ վտպագրիչն սուրին գմատիթէոս նուաստս ընդ ձեռնասուն աշակերտի իմոյ գրաշար և մեղանա-

1. Որն գիրքը մեր Մատենադարանին Ղուկասեան Պ. Ս. Ց. Բասմաճեան հետեւեալ Տանտիմ թիւերը դրած է։ «Այժմ Վ.չահէնան» Պատուոյ թիւորի կից «Աթոռ սաբայ» կոչուած թիւորն է, որ նոյն անուամբ հին ձեռագիր մը և եկեղեցի ունին Ցոյնք, Նշանաւոր բիւզանդական պատմութեան մէջ »։

հար մանուէլի՝ հանդերձ հոգեւոր և մարմնաւոր Տնօրօք և ի յաւուրս դրոց ուսուցիչ վարժապետաք մերով ի քրիստոս յիսուս յիշել ազաչեմ ։

Միջակ տպագրութիւն 8°, 276 էջ։

Ակնարկ կը դրէ Հայապատումին մէջ. (Պատմիչք, էջ 318 փոքր տպ.)։

« Այս Աւագեր երիցագոյն է և հռչակաւոր քան զԲաղիշեցին՝ ել իրրեւ ազնուական և թէ աւելի կուկիզ գրող, քեռորդի և աշակերտ Կիրիգորի Տաթեւացւոյ, որոյ վրայ ներբող մի գրած է, որ և գտնուի ի Ցայսմաւուրս։ Աւելի հռչակեալ են ուսուցուածոյ երկար վիպասանութիւնքն, որոց գլխաւորն Ադամգիրքն է, նախահարց երկանիկ և յետոյ ապերջանիկ դիպուածն, որոյ համար կոչուի և Վիպասագիրք, նաեւ Լուդիրք՝ իւրմէ ինգամայ կոչին գոյանալոյն համար. — Վիպասանութիւն Ս. Լուսաւորչին. և Վիպասանութիւն Մեծին Դերսխոր։ Ասոնցմէ աւելի ընտիր են իր ներբերն կամ Տաղերն ի տէրունական Տօնս և բարոյական խրատքն։

Ակս երկու Առաքելից (Բազիշեցոյն և Սիւնեցոյն հեղինակութիւնքն չգիտին իրարու հետ։ Բան ոճոյ և լեզուի գրութեան՝ Սիւնեցին աւելի ընտիր է, և աւելի մօտ իրմէ առջի դարու ... »։

Տես և Զամչեան «Պատմ. Հայոց », Գ. էջ 442, և Զարպհանալեան (Է. Գ.) Պատմ. Դպր Մատեն. Բ. էջ 249։ Տպիան Յուցակ Ձեռագրաց, էջ 892։

Տես և Զեռնագրութեան գիրք։ — ՄԵԼՔՈՊ ԵՐԻՑ Պատմ. մեծին Դերսխոր. Կ. Պոլիս 1737, ուր կայ իր Տաղարփեայ Ներբողեանը։

ԱՒԱՒԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, բան Կործոց Առաքելոց, Թղթոց և Յայտնութեան։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1894։ 8°, ԺԳ. + 261 էջ։

ԱՒԱՒԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ (Նկարագիր), խոսերէնէն թարգմանուած։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զբրչիի, 1854. 6°, 42 էջ։

ԱՒԱՒԵԼԱԿԱՆ, յայսոյդ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Կ. և Կ գիրու. 1895?

ԱՒԱՒԵԼԵԱՆ, Բ.) — Դասուր Պ. Կօլէժսկի սեկրետար Անդրէյ Մակարիչ Ջաչիտովին։ Թիֆլիս, տպագր. Յ. Մարտիրոսեան, 1882?

« Վա մի պատասխան է Ղորաշէնի « Մարխասեան » օրիորդաց գպրոցի հոգաբարձուներից այս օրերս հրատարակված մի հաշուի, յիշեալ գպրոցի վերաբերութեամբ »։ Մշակ 1882, թ. 168։

ԱՒԱՒԵԼԵԱՆ, Վարդիվէլ). — Աւետարանական ուսուցանութիւնք, մի եւս եկեղեցական իրաւարանութիւնիս։ Բագու, տպ. « Արօր », 1894, 8°, 98 էջ։

« Վա իսկապէս մի քննադատութիւն է, որ գրված է, Աբրահամեան (Անդրկեան) Եպիսկոպոսի « Աստուածական խնդիրներ »ի և դրա դէմ եղած քննադատութիւնների առիթով »։ Մշակ 1894, թ. 114

Քննագ. Դպր-ի-որ 1894, թ. 166, 182, 183, 184։ — Մշակ թ. 118։

ԱՒԱՒԵԼԵԱՆ, Խաչատուր, — Աստուածաբանական բնոյթի բնագրեր. Իսկապէս Աստուածաբանութիւն բաժանեցեալ ի վեց մասունս. որոց յառաջնում բնձեռի գԱստուածոյ, յերկրորդում՝

զվարուց ի հասարակի, յերրորդում՝ զվարուց ի մասնաւորի, ի չորրորդում՝ զնեմարմնութիւնն, ի հինգերորդում զխորհրդոց եկեղեցւոյ, և ի վեցերորդում զվերջնոց մարդոյն։ Աւարտեցեալ և չարադրեցեալ ոտանաւոր բանիւ ի խաչատրոյ Աստուածաբան վարդապետէ Այրարուհեցւոյ ի յօգուտ և ի հոգեւոր գուարճացումն մերազնեաց. արտահանեցեալ ի համառօտականէ Աստուածաբանութենէ սրբոյն Թոմայի Ագուինացւոյն։ Եւ նուիրեցեալ նախապետաբար ի փառս Աստուծոյ, և երկրորդաբար ի պատիւ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի լուսաւորչին... Ձամի Տեառն 1729 տպագրեցեալ ի վ.ենէտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօռթօլի. Մեծ 4°, երկսիւն՝ 624 էջ։

— Երկրորդ Չաւոր աւաչնոյ մասին, նոյն ճակատ, տարի և տիպ. 759 էջ։

Գիշատակարանը կ'ըսէ. «... Եւ որպէս վարդապետաց, յետ ուսանելոյն ի դպրատան գիտիլիոփայութիւնն և զաստուածարանութիւնն, և յետ առնլոյն վարդապետական իշխանութիւն, ճանաչեցի զիս պարտաւոր ամենեցուն, մանաւանդ մերոցդ։ Եւսի սկսայ ոչ միայն քարոզել, այլ և չարադրել։ Յլուցի զպարան իմ զոր ունէի առ մանկունս, զի չարադրեցի զբերականութիւնն և վճռաբանութիւնն։ Վճարեցի զպարականութիւնն իմ զոր ունէի առ Յերմեանդա, մեկնելով նոցա վերջ երգոցն Սողոմոնի։ Եւ ապարի քահանայից և խոստովանահարց, կարկառելով նոցա զբարեյաջողականն համառօտ աստուածաբանութիւն։ Վարդապետաց քարոզողաց, և ժողովրդոց քարոզասիրաց վճռական կատարեցի, չարադրելով նոցին զքարոզագիրս բոլորս տարեւոյ. յիս վկայութեամբք սրբոց գրոց, և սրբոց վարդապետաց եկեղեցւոյ։ Ցկամս իմաստասիրաց լուսոյ, կարկառելով նոցին ոչ միայն զուտանաւոր իմաստասիրութիւն, կարի յոյժ համառօտախոս, յորում ներքոյ պարունակին ամենայն ազատականք արուեստք, և բնականք գիտութիւնք, սկսանելով ի քերականութենէ, և վերջանալով ի մետափիսիկային. այլ նաեւ զաւետականն իմաստասիրութիւն լատին և հայ։ Վկայ եւս չաբադրել զմին լիակատար աստուածաբանութիւն, որ է այս, առ սգուտ՝ մանաւանդ իմաստնոց, և իրաց բոլորց աստուածարանութեան տեղեկանալ փափագողաց, բաժանեալ զնա ի վեց մասունս. ի յառաջնում մասին հառնելով զԱստուծոյ, ի յերկրորդում մասին՝ զբարեկամութենէն է հասարակի, ի յերրորդում մասին՝ զքաղաքականութենէ ի մանաւորի. ի չորրորդում մասին՝ զներմարմնութենէն բանին, ի հինգերորդում մասին՝ զխորհրդոց եկեղեցւոյ. և ի վեցերորդում մասին զվերջնոց մարդոյն։ Զբոլորն արտահանեցի ի համառօտականէ աստուածաբանութենէ սրբոյն Թոմայի Ագուինացւոյն, հրեշտակականի վարդապետին. որոյ համառօտականի աստուածաբանութեան միշտ պարապեցայ։ Զայս լիակատար աստուածաբանութիւնս. արտահանեցեալ յաստուածաբանութենէ սրբոյն Թոմայի Ագուինացւոյն, որոյ յաստուածաբանութենէն բոլոր աշխարհ լուսաւորեցեալ է, ոտանաւորաւ ոչին չարադրեցի. զի աստուածաբանականաւ վարդապետութեամբ զմիս մեր լուսաւորիցեմք, և ոտանաւորաւ բանիւ զսիրտ մեր բերկրեցուցանիցեմք։ Կրնեմ զամն քանուհինդ ի վերայ ութսուն յօժարաբար գտի և զդիշեր աչխատեցայ. և տակաւին աչխատիմ, մինչ տպագրի, զի իցէ կատարեալ օրքան կարելի...»։

— Երկրորդ մասն Աստուածաբանութենէն, այսպիսի մակագրով. Առաջին հատոր երկրորդի մասին լիակատարի Աստուածաբանութեան բաժանելոյ ի վեց մասունս... Ձամի տեառն 1734 տպագրեցելոյ ի վ.ենէտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօռթօլի. 4°. 551 էջ։

Բովանդակութիւն Աստուածաբանութեան. Կարճառօտագունեղ համառօտութիւն ընդհանրական Աստուածաբանութեան խոկականի, ուսումնականի, գործականի, բարոյականի, և այլ։ Աստրասականաւ խօսակցութեամբ։ Շարադրեցեալ ի լատինականի լեզուէ ի Վերապատուելոյ Խաչատրոյ Այրարուհեցւոյ Աստուածաբան վարդապետէ։ Եւ թարգմանեցեալ ի հայկական լեզու ի Մարիամայ Փարաքաչեան կոստանդնուպոլսեցւոյ կուսասնդոյ։ Տպագրեցաւ Չանիւ նոյնոյ վարդապետի, ի փառս Աստուծոյ և յօգուտ մերայնոց... Ձամի տեառն 1736, ի վ.ենէտիկ, ի տպ. Անդոնի Պօռթօլի. 4°, 383 էջ։

— Խորհրդակոն Աստուածաբանութիւն. Չամառօտութիւն Բարոյականի Աստուածաբանութեան չարադրեցեալ ի խաչատրոյ Այրարուհեցւոյ անարժան վարդապետէ, ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ, և ի պատիւ սրբոց նորին, և յօգուտ մերազնեաց։ Տպագրեցեալ արդեամբք և գոյիւք ամենապայծառ Շէհրիմանեանց, բարեպաշտ և աստուածասէր Ռօշայ Աարհատի որդի Ջուղայեցւոյ պարոն Մուրատին, առ ի հոգեւոր չահաբերութիւն մերոց հայկազուն քրիստոնէից, ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննէսի Ջուղայեցի Ագէքսանդրի կաթուղիկոսի... Ձամի փրկչին ՌՉՔ — 1709, և Չայոց ԹՆՈՐ, մայտի ԻԲ. ի վ.ենէտիկ, ի տպ. Անտոնիոսի Պօռթօլի. 4°, երկսիւն 791 էջ։

— Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց, յերկուս հատորս։ Մակագիր առաջնոյն. Չամառօտական իմաստասիրութիւն. չարադրեցեալ ի խաչատրոյ նուաստ վարդապետէ Երզրումեցւոյ, ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ, և ի պատիւ սրբոց նորին, և յօգուտ մերազնեաց։ Չատոր առաջին. որ պարունակ ի յարուեստից մինչեւ ի քաղաքականութիւն ներփակաբար։ Տպագրեցեալ արդեամբք և գոյիւք ամենապայծառ Ջուղայեցի Շէհրիմանեանց՝ բարեպաշտ և աստուածասէր Ռօջա Աահրատի որդի պարոն Պասպարին և պարոն Մուրատին, առ ի հոգեւոր չահաբերութիւն մերոց հայկազուն քրիստոնէից... Ձամի տեառն 1711 և Չայոց 1160, ապրիլի 12. ի վ.ենէտիկ, ի տպարանի Անտոնիոսի Պօռթօլի։

Ընծայուած է առ Տէր Բարսեղ քահանայ ի Շէհրիմանեան տոհմէ։ Ցետոյ գրուած է գուցակ մը այն ամէն ուսմանց որոց վրայ պիտի հառէ գրքին երկու հատորներուն մէջ. «Չամառօտական իմաստասիրութիւն, յորում պարունակին որք հետեւին. պատիճն արուեստք. քերականութիւն, հարուածանութիւն բանաւանեկծութիւն և տրամաբանութիւն, բնականաբանութիւն ըստ ամենից իւրոց մասանց. պատիճն՝ յայգագս մարմնոյ, յայգագս աչխարհի և երկնի. յայգագս ծնունդեան և ապականութեան. և յայգագս տարերաց, յայգագս անկատար խառնեցելոց, յայգագս տունկ, յայգագս կենդանեաց, յայգագս մարդոյ, բժչկականութիւն, բարոյականութիւն և քաղաքականութիւն. յամենէ-մանիքս ըստ ամենից իւրոց մասանց. պատիճն թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաչխութիւն, երաժչտութիւն, ընդհայեցողութիւն, և կշռորդապետութիւն և մեխանիկային»։

— Երկրորդ հատորն ալ նախընթացին ճա-
կատն ու խորագիրը կը կրէ։ Հատ. Ա. Մեծ 8°,
երկսիւն 751 էջ։ — Հատ. Բ. 688 էջ։

— Ձարտասանութիւն, Արարեալ և չարտադրե-
ցեալ ի խաչատրոյ Իշղխանեան Աստուածաբան
վարդապետէ, ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ, և
ի պատիւ սրբոց նորին և յօգուտ մերազնեաց։
Տպագրեցեալ արդեամբք և գոյիւք ամենապայ-
ծառ Շէրիմանեանց, բարեպաշտ և աստուածա-
սէր խոջայ Սարհատի որդի Ջուղայեցւոյ պարոն
Գասպարին, առ ի հոգեւոր չահաբերութիւն մե-
րոց հայկազուն քրիստոնէից... Ձամի փրկչին
ՌՉԺԳ (= 1713) և Հայոց ԻՃՆԲ, սեպտեմբերի
Իե։ ի վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնիոսի Պօս-
թոլի. Մեծ 4°, երկսիւն 310 էջ։

— Քաւրագիրք (յերկուս հատորս. Առաջին
հատորին մակագիրն. Բանք և քաւրագք յաղագս
ուէրունական ուօնից, և աւուրց ևղուհացից և
ուօնախմբութեանց Մարիամու և սրբոյ Խաչի։
Շարադրեցեալք ի խաչատրոյ Իշղխանեան ան-
արժան վարդապետէ ի փառս մեծագոյնս Աս-
տուծոյ և ի պատիւ սրբոց նորին և յօգուտ մե-
րազնեաց։ Հատոր Առաջին։ Որ պարունակէ ըղ-
քաւրագս ի յառաջնոյ կիւրակէէ Վալտեան մին-
չեւ ի Նոր կիւրակէ ներփակաբար։ Տպագրե-
ցեալ արդեամբք և գոյիւք ամենապայծառ Ջու-
ղայեցի Շէրիմանեանց բարեպաշտ և աստուածա-
սէր խոջայ Սարհատի որդի պարոն Մուրատին
առ ի հոգեւոր չահաբերութիւն մերոց հայկազուն
քրիստոնէից... Ձամի փրկչին ՌՉԺ (= 1710) և
Հայոց ԻՃՈԹ, մարտի Իջ. ի վէնէտիկ, ի տը-
պարանի Անտոնիոսի Պօսթոլի. Մեծ 4°, երկսիւն,
1196 էջ։

Գրքին վերջի երեսը վէնէտիկ տպագրեալ հայկա-
կան գրոց ցուցակ մը կայ. այսպիսի խորագրով.
«Շարաբանութիւն և ցուցակ գրոց որք գտանին
մեծագունիւ թուով առ Անտոնիոս Պօսթոլի տը-
պագրիչն ի վէնէտիկ ի Սորբ Մարիամ Ֆոմոզա
ի քալէ Լօնգա ի ներկոյս ամի 1710»։

— Երկրորդ հատորն ունի աւանձին խորագիր
ի ճակատու. Բանք և քաւրագք... մերազնեաց։
Հատոր Երկրորդ։ Որ պարունակէ զքաւրագս ի
յերկրորդ կիւրակէէ յետ Ջատկի ներփակաբար,
մինչեւ ի յառաջին կիւրակէ Վալտեան արտաք-
սաբար, եւն, 628 էջ։

— Մեկնութիւն երգոց երգոյն. Համառօտ
մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի։ Շարա-
դրեցեալ ի խաչատրոյ Իշղխանեան Աստուածա-
բան վարդապետէ՝ ըստ մեկնութեան գերագան-
ցից վարդապետաց աստուածաբանից եկեղեցւոյ։
Որոց անուանքն են այսոքիկ. Սուրբն Օգոստի-
նոս, սուրբն Կիւրեղ Ալէքսացին, սուրբն Կիւրեղ
Հռոմայ հայրապետն, սուրբն Ամբրոսիոս, սուրբն
Բեռնարտոս, Իրոգինէս, սուրբն Թոմաս Ակուի-
նացին, սուրբն Նարսեղ, սուրբն Հերոնիմոս,
Ռէյմայ քահանայն, Լուպերտոս, սուրբն Անսէլ-
մոս, կասիոդորոս, սուրբն Նիկիտան, սուրբն
Կիւրեղ, Իզիտորոս, սուրբն Կիպրիանոս, սուրբն
Ֆռանչիսկոս, սուրբն Բօնավէնտուրա, և մա-
նաւանդ Տիրինոս՝ ի փառս մեծագոյնս Աստու-
ծոյ... ի կոստանդնուպոլիս քաղաքի, և թուա-
բերութեան Հայոց ՌՃՎ. յունվարի ամսոյն
Ը. և ի թվին փրկչին 1700։

Ցէջն 257 կայ յիշատակարան և տպագրութեան հրա-
մանագիր. «Ի Մելքիսէդ վարդապետս կարգու-
թեամբն և շնորհօք Աստուծոյ պատրիարգս մայ-
րաքաղաքիս կոստանդինուպոլսի, տեսի զմեկնու-
թիւնս զայս երգոց երգոց Սողոմոնի, չարագրե-
ցեալ ի հատատարիմ բարեկամէն մերմէ խաչատուր
վարդապետէ Իշղխանեանց. և ընծիրցեալ հաւա-
նեցայ, չի գուի գնա ըստ մեկնութեան սրբոց մե-
ծաց վարդապետաց եկեղեցւոյ. վասն որոյ եւտու
հրաման գի տպագրիցի»։

Իսկ յիշատակարանն է «... Աւարտեցաւ գիրքս մեկ-
նութեան երգոց երգոյն Սողոմոնի չարագրեցեալ
ի խաչատրոյ Իշղխանեանց... ի խնդրոյ ուժեղն
ասիկար բանասիրի... կամակատարութեամբ և հաւա-
նութեամբ մեծատոհմ, և սրբագրութեամբ ու-
մեմն չնչին բանասիրի, թուին փրիստոսի 1701,
և ըստ Հայոց ՌՃՆԻՒ, ի մարտի ԽՒՆ». 8°,
258 էջ։

Նկատողութիւն առ քրիստոնէական կատա-
կիւսէիւն յորում պարունակին ամենայնք առ
կատարելութիւն պատկանողք։ Շարադրեցեալ ի
խաչատրոյ Աստուածաբանէ Ալաքելականէ վար-
դապետէ ի լաթինականի լեզուէ։ Եւ թարգ-
մանեցեալ ի հայկական լեզու ի Մարիամայ Գա-
լաքաչեան կոստանդինուպոլսեցւոյ կուսասնդոյ։
Տպագրեցեալ չանին նոյնոյ վարդապետի, ի փառս
Աստուծոյ և յօգուտ մերայնոց։ Ձամի տեառն
1733... ի վէնետիկ, ի տպարանի Անդոնի Պօս-
թոլի. 12°, 381 էջ։

— Քնարականութիւն. Դիւք Քերականութեան,
արարեալ և չարադրեցեալ ի խաչատուրէ Ար-
զրումեցւոյ Աստուածաբան վարդապետէ որդւոյ
լուսաւորչանիստ աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի։ Ձա-
դագս մանկանց և այլոց որք տակաւին ոչ են
ուսեալ զբարւոք կիրսկ խօսելոյ և գրելոյ և րն-
թեռնելոյ։ Ցօրինեալ ներ տպարանում սրբոյ Էջ-
միածնի, և սրբոյ Սարգսի գօրավարի,... ՌԼ-
լիկօնայ քաղաքն ներ թուում փրկչին 1696.
իսկ Հայոց ՌՃԽԵ, մարտի Կ։

Ցառաջաբանէն. «Հետեւի առաջին և նաւաստագոյն
մանն, որ յինքեան ներփակէ զամենայն ազաւա-
կան արհեստս. պահիկն զքերականութիւն, զհռե-
տորութիւն, և զբանաստեղծութիւն։ Որոյ ան-
ջատի մասս այս յերիս հատորս. յառաջնումն ըն-
ձեռեցի զքերականութենէ, յերկրորդումն զհռե-
տորութենէ, և յերրորդումն զբանաստեղծութենէ։
Հատոր Առաջին։ Յաղագս Քերականութեան»։
(Միւս հատորներն հրատարակած չեն)։

Ցէջն 12 որ է վերջին՝ վկայագիր մը տպագրութեան.
«Ես Լեփացի Ցօհաննէս վարդապետս Տճառն
Գէորգեան բազմիցս ընծիրցայ՝ մեծաւ մտագրու-
թեամբ գքերթողական վարդապետութիւնս չա-
րադրեցեալ ի խաչատուր Իշղխրիմեցւոյ աս-
տուածաբան վարդապետէ։ Ցոր ինչ գտի ի սմա՝
տեսի թէ յոյժ առաւել օգտակար և չահաւոր է
ազգիս մերոյ. զայ ինչ գտի ի սմա որ ընդդիմա-
նայցէ լեզուի մերում կամ այլոց քերթողական
վարդապետաց. կամ ունիցի զանգեալ ինչ նմիջ
սեռի. այլ ունի զառատ և զպայծառ վարդապե-
տութիւն։ վչան որոյ արժանի համարեցայ ամե-
նեսին զի տպագրիցի ի փառս ամենակարին Ա-
ստուծոյ. ի գովեստ ամենեսեանցելոյ միշտ կու-
սին Մարիամու, յօգուտ և ի հոգեպարծանեցելոյ

նոց Վրամէնեաց, սիրեցելոց հշմարտասիրաց։ Ի սուի վկայութեամբ հաստատեմ զվերոյ գրեցեալս, և մատանեաւ իմով կնքեմ։ Գծագրեցի զսա յամի Տեառն մերոյ ՈՒՒԼԴ։ և ըստ մերոյ համարոցութեանն ԻՀՃԴ։ (= 1144 = 1695) յոգոստոսի ԻԵ։ ի կոստանդնուպոլիս »։

ԱՒԱԶԲԵԼԵԱՆ Հ. = Շահրիար. – *Առողջարանական յիշատակութիւն նեզ և բոնաւ բնակարանների մասին։* Լոսան. Հ. Ա. Ասաքելեանց. Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ.)։ Թիֆլիս, Յովհ. Մարտիրոսեանցի տպարանում, 1880. 8°, 29 էջ։

Գիրառդ. Մշակ 1881, թ. 110։

— *Զգոյշութիւն և նորա պիտոյիցն Հայաստանք Հայութեան իբրև կուլտուրական ազգի վրայ։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի և Ընկ., 1883. 8°, 54։

Բովանդակութիւն. «Հայ ազգը իբրև կուլտուրա – պատմական տիպ։ — Ժամանակակից հայ դրականութիւնը և մամուլը։ — Հայկական հիգիենային — Ներա դերը հայկական ազգաբնութեան մէջ։ – Ազգային անկախ հիգիենայ գաղափարը։ – Մրոնք են լրեալու հայ ազգի զարգացման պայմանները։

— *Աղտ Մուսմատ չուլը Շուչտուն։* Թարգմ. Պատմական անցք 1797ին։ Թիֆլիս, տպ. Նազարեանի, 1891. 12°, 30 էջ?

— *Խրիմեան Հայրիկի կարուդիկոսական գնուրութիւնը։* Գրեց Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմի պատգամաւոր Հ. Ասաքելեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Աւտինեանցի, 1893. 8°, 78 էջ։

Գիրառդ. Տարազ 1893, թ. 34։

— *Զէյթուն, տեսագրական, ազգագրական և վարչական տեսութիւն։* Թիֆլիզ, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1896. 8°, 92 էջ։

«... Հեղինակը ուշադրութեամբ հաւաքագրել է իր տեղեկութիւնները, որոնցմով ընթերցողը բաւական ամփոփ գաղափար է կազմում Զէյթունի մասին։ Գիրքը արտատպած է «Մշակ»ից, մի քանի յաւելուածներով...»։ Տարազ 1896, էջ 559։

Գիրառդ. Արարատ 1896, թ. 6։

— *Գալիլէ, նրա կեանքը և գիտնական գործունէութիւնը. կենսագրութիւններ. կազմեց Հ. Ասաքելեան։* (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թիւ 157)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ և Ընկ., 1899. 8°, Ը + 103 էջ։

Գիրառդ. Հանգիս Ամսօրեայ 1899, թ. 7։

— *Միլտոն, նրա կեանքը և գրական գործունէութիւնը։* Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Ի. Աւտինեանցի, 1900. 8°, 135 էջ։

Գիրառդ. Հանգիս Ամսօրեայ 1901. էջ 185 (20)։

— *Հասարակաց դատաստանին. Բողոք առ հասարակական խղճմտանքն։* Պարիզ, Հայկական տպարան, 1902. 12 էջ։

Գիրառդ. Ալեւտիք Նազարբէգեան կամ Լեւոնից կոչուած անձին թղթակցութեան։

— *Լոյսի գործ բախտ։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1903. 8°, 24 էջ։

— *Ջինտա – գուչան, Ընէասպանութիւն. վէպ Պարսկաստանի կեանքից։* Երրորդ տպագրութիւն «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիզ, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկ., 1902. 8°, 323 էջ։

Գիրառդ. Բազմավէպ 1903, թ. 5–6։ – Լուսոյ 1903, թ. 1։ – Տես և Լ,ԼՕ «Հուսահատց գրականութիւնը»։

— *Համառօտագրութիւն Թաւրիզից Նախիջևան, 1875?*

Մէր և մուշի հիգիենականութիւնը. 1884?

— * *Բարեկամութիւն.* Մուրճ 1901, թ. 2։ Ուսերէն ալ թարգմանուած է։

— * *Խորհրդական համառօտագրութիւն X կամ պրեսը.* Մուրճ 1901, թ. 11, 12։

— * *Հոգիի յարատևութիւնը արեւմուտքի մեծ միտքի պաշտպանի և քարոզ.* Մուրճ 1902, թ. 10։

«Այս յօդուածը թարգմանութիւն է այն զեկոյցագրի, որ հեղինակը ներկայացրեց այս տարի սեպտեմբերի 4–10ին Համբուրգում գումարուած Արեւելագէտների XIII Միջազգային կոնգրեսին (XIII Congrès International des Orientalistes à Hamburg «Les rapports des Arméniens avec l'Occident au moyen âge et après» վերնագրով»։ Անդ։

— * *Աւետարան. Պատմուածք Շահրիարի.* Մուրճ 1902, թ. 11, 12։

Թարգմ. — Տես ԲՕՐԻՕ (Հ.)։
ԳԱԱՊԱՐԻՆ։
ԴԱՐՇԻՆ։
ԼԱՄԱՐՈՒՆ։
ՄԻՊԱԱՆ (Կ.)։
ՇՕՊԵՆ Ա.։
ՖԼԱՄՄԱՐԻՈՆ (Կ.)։
Տես և Հանրամատչելի գրադարան։

ԱՒԱԶԵԼԵԱՆ (Յ. Աարկաւագ. — Տես ԱՂԱՆԵԱՆ (Գ. Ե.)։

ԱՒԱԶԻՆԻ ԵՒ ՓԱՂԱՔԱՑԻՈՒԹ ՊԱՏԱՆԻ. — Տես ԳԱՆԹԻՒ (Կ.)։

ԱՒԱԶԻՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ, օգուտներն ու ծագումը. Հատ բարոյական։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Միւհէնտիսեան. 1848?

ԱՒԱԶԻՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄՐԱՆ կամ Մենաւոր մանկանց և երիտասարդաց։ Թարգմանեաց Տ. Հ. Թ. Պատալեանեանց։ Ցերուսաղէմ, ի տպ. ի Ասաքելական աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1857. 8°, 363 էջ։

Բ տիպ. անդ, 1872. 8°, 336 էջ։

ԱՒԱԶԻՆՈՒԹԵԱՆՑ ԴԻՒՐՔ. — Տես ԱՐԱՔՈՒՆԱՑի (Պ.)։

ԱՒԱԶԻՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՄԲԼԱՅԻ. — Տես ԿՕԼՏՍՈՆի (Ք.)։

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԱՀՆԱՒԱՐ (Պ. Վ.)։ — ԹՈՒԽՄԱՆԵԱՆ, Կ. Ա.։

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ... ՀԵՌԱԳԻՐ. — Տես ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ Ա.) — Տես և ՀՕՄԱՆՋԵԱՆ Ա.)։

ԱՌԻՒՆԱՀԵՒ ՄՀԵՐ. — Տես ԲԱԼԱՍԵԱՆՑ Գ.)։

ԱՒԼԻՆԿՈՒՐԻ Վիքոնթ Տ. Vicomte d'Arlincourt. — Ծոցաբ պատկերք պատմութիւնից, Վիքոնթ Տ'Աւլէնքուռ անուն ազնուական գաղղիացին յօրինեց. Թարգմանեալ ի գաղղիերէնէ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Երից Եղերաց Ազապեան, 1856–58. 8°, 607 էջ։

477 էջէն սկսեալ տպուած է ի տպ. Ռուբէնի Քիւրքճեան։

ԱՒՃԱՒԱՏՉԵԱՑՔ. — Տես ԲԱՒՏ ԲԱՂՊ ՈՒՆԻ։

ԱՒՋԵՒՆ ԲԱՒԱՐԱՆ. — Տես ԱՓԻԵՐԵԱՆ (Հ. Մ.)։

ԱՒՈՒԼ (Մանուէլ). — Ակնոյ պատմութիւն ուսանողաց, տպ. Ց. Մաւթէոսեան։ Կ. Պոլիս, 1896. 8°, 16 էջ։

— Թշուառ բնութիւնք։ Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Փ. Պաղտատլեան, 1896. 8°, 68 էջ։

Գնահ. Արեւելք 1896, թ. 3680, 84, 86, 88։

— Ի՞նչպէս կ'ըլլաք մարդ։ Կ. Պ. 1896. տպ. Պազո. 8°, 67 էջ?

ԱՒՈՒՄԹԼՒՆ (Ա. — * Կեանք բառից. ի մասնաւորի ուսումնասիրել ֆրանսերէն բառից վրայէն քաղեալ յԱրսէն Ալսմթլէէ. — Թ. Թէրզեան։ Պատկեր 1891–92, էջ 259, 282, 309, 331, 356, 383, 406, 426, 448. — 1892–93, էջ 402, 480, 500։

ԱՒՏՆԻՆ Պաուլ = B. Arndt. — Լաւատեսի թռչնիկ — Ձար մարդով չէ։ — Վերմաներէնից թարգմ. Տիրուհի Կոստանեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1898. 8°, 38 էջ։

Գնահ. Մուրճ 1898, թ. 12։

ԱՒՈՒՂԱՒՈՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՒՈՒՂԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ, ԱՒՈՒՂՈՒԹԻՒՆ, եւն։

— Առոյգ հոգիի առոյգ մարմնի մէջ. — Տես ԲՈՒԴՈՒՔԼԵԱՆ Բ. Ա.)։

— Առոյգ ու ճիւտկոյ կենդանի պիրի. — Տես ԲՈՒԴՈՒՔԼԵԱՆ (Բ. Ա.)։

— Առոյգաբանական բնիկոցանութիւն. — Տես ԱՒԱՔԵԼԵԱՆ Հ.։

— Առոյգաբանութիւն, տես

ԹԼՒԼՅԱՆ (Տ.)։
ԿՈՒՏԱԼԵԱՆ (Գ.)։
ԿՐՃԻԿԵԱՆ Տ. Ա.)։
ՀԱՐԱՀԵԱՆ Տ. Գ.)։
ՄԱԼԱԽԵԱՆ (Գ. Ա.)։
ՐԻՈՆ Ա.)։

— Առոյգաբանութիւն ապչիանց. — Տես ՄԱՄՈՒԵԱՆ (Մ.)։

— Առոյգաբանութիւն ամուսնութեան. — Տես ԳԼՒՆԿԻ (Հ.) կիներ իրենց ամուսինն։ — ՏՐՊԻՑ (Ա.)։

— Առոյգաբանութիւն երիտասարդութեան. կենցաղավարութիւն. — Ակրոնք. — Խնամք առողջապահականք. — Կանխահաս ամուսնութիւն։ Գիրք՝ առ Մարս։ Թարգմանեց ի գերմանականէն Մ. Կ. Դազիկեան։ Մասն Ա. — Բնախօսութիւն. — Մասն Բ. — Առողջաբանութիւն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ս. Գ. Պարտիզպանեան, 1886. 8°, ԺԲ + 160 էջ։

— Առոյգաբանութիւն և կեանք պատուական ապրողից. — Տես ԻՒՐԻՒՃԵԱՆ (Տ. Մ. Բ.)։

— Առոյգաբանութիւն հոգեկան. — Տես ԻՒՐԻՒՃԵԱՆ Տ. Մ. Բ.)։

— Առոյգատպաւական նուէր նորատի կանանց. — Տես ԲՈՒԴՈՒՔԼԵԱՆ Բ. Ա.)։

— Առոյգատպաւութիւն (դպրեան գիտելիք). — Տես ՅԱԿՈԲԵԱՆ Տ. Ս. Տ.)։

— Առոյգատպաւութիւն ուսուցմի. — Տես ԲՕԿ. — ԺՕՐԺ (Հ.)։

— Առոյգատպաւութիւն. — Տես ԺՕՐԺ (Հ.) — ՓԼՇՏԻՄԱԼՃԵԱՆ (Բ. Տ. Ա.)։

— Առոյգատպաւութիւն (ամուսնական). — Տես ՔԱԼԷՄԱՆ (Լ.)։

— Առոյգատպաւութիւն ուսանին. — Տես ՏԱՊԼԱՔԱՐԵԱՆ Ն.)։

— Առոյգատպաւութիւն դպրոցական). — Տես ԱՐՏՐՈՒՆԻ Բ. Վ.) — ԲԱԲՈՅԵԱՆ (Ա.) — ԲՈՒԴՈՒՔԼԵԱՆ Բ. Ա.)։

Առոյգատպաւութիւն մանկական մատակի. — Տես ԲԱԲՈՅԵԱՆ Ա.)։

— Առոյգութիւն բնական վերաբերեալ խրատներ նոր ընթերք ի տպ. Ամերիգայի տեսրակի ընկերութեան, 1874. 8°, 30 էջ։

— Առոյգութիւն կանոնիներ։ Վենետիկ, ի տպրն Ղազար, 1838, 1850. 12°, 45 էջ։

— Առոյգութիւն կարգապրութիւն. — Տես ՁԱՔԱՐԵԱՆՑ Պ. Գ. Ա. Ջ.)։

— Առոյգութիւնք պահպանելու վրայ օգտակար կանոնիներ։ Վիեննա, Պաշտպան Ա. Ասուածածնի վանքը, 1850. ՌՄԼԹ. 6°, 47 էջ։

ԱՒ ՍՔՈՂԵԱՆ. — Տես ՀԻՒՍՈՑ (Վ.)։

ԱՒՏԵԱԼԻ ՀԱՅՔ, եւն. — Տես Պատմութիւնք հին Հայոց։

ԱՒՏՆԻՆ ՏՆՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես Տնտեսութիւն։

ԱՍԱՏՈՒՐ (Զապէլ Չրանեան = Ալիս, Միսիթլ, Տօնէլեան, Խանճեան). — *Ակչկան մը պիտոյ, վէպ. Տէր և հայր. Տիգրան Հիվէլէկեան։* Կ. Պոլիս, տպ. Հիվէլէկեան, 1891. 4°, 251 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1891. թ. 2237։ – Նոր դիտակ, թ. 49։

— Գոյժնական քիւսակաւորիւն արդի աշխարհաբարի. Ա. Գիրք. Ուսումնական խորհրդէն վաւերացուած։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1877. 12°, 135 էջ։

Քննագ. Բիւրակն 1897, էջ 24։ Այս առիթիւ Բիւզանդիոն 1898, թ. 371։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1897, թ. 12։ – Մասիս 1897, թ. 282։

Բ տիպ. Նոյն տպ., 1900. 8°, 139 էջ։

— Բ Գիրք. Նոյն տպ., 1899. 8°, 206 էջ։

Քննագ. Բիւզանդիոն 1899, թ. 911–914։ Ամանոր դեմ Արեւելք 1899, թ. 4100, 4101, 4149, 51, 53, 58։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1900, թ. 12։ – Սուրհանդակ 1899, թ. 201, եւն։

— Գ Գիրք, Ա. Մաս. Նոյն տպ., 1902. 8°, ժզ + 191 էջ։

Քննագ. Սուրհանդակ 1902, թ. 1045–46։ Ամոր գեմ անդ. թ. 1052։ Վէրջնդա գեմ, թ. 1077։ Ամոր գեմ, թ. 1093։ – Այլ Քննագ. Մանզումէ 1902, թ. 391, 93, 92, 96։ Ամանոց գեմ անդ, թ. 406, 407։ Վէրջնդա գեմ անդ, թ. 464, 466։

— Գոյժնական դասընթացք իրաւնսիւնեան հայ բարգմանութիւնեան. Ա. տարի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ազգասեան, 1902. 8°, 87 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1902, թ. 5038։

— Ցոյցիս։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1902. 8°, 94 էջ։

Քննագ. Արեւ. Մամուլ 1902, էջ 566 (Նոյնը Արեւելք 1902, թ. 5033–4)։ – Արտաւիս, թ. 5–6։ – Բազմավէպ 1903, թ. 1։ – Մանզումէ (Թեոդ.) 1902, թ. 486։ – Մասիս 1902, թ. 27։ – Սուրհանդակ 1902, թ. 1073։ – Մանզումէ (Վարդ.) 1902, թ. 415։ Ամոր դեմ (Թեոդ.) անդ, թ. 432, 438, եւն։

Դրուածներ. Բիւրակն 1901, էջ 695։ – Մանզումէ 1901, թ. 174. – 1902, թ. 482։ – Մասիս 1892, թ. 3966. – 1899, թ. 16–17։ – Ուրուհի 1900, էջ 31։

«Աբեւին չողը» ին առիթ՝ տես Նոդիկ 1902, թ. 300, 302։

ԱՍԱՏՈՒՐ (Չրանեան). — *Առանձնագրութիւն ի. Չայ ժողովուրդ. խօսեցաւ Չրանեան Ասատուր ազգային Չիւանդանոցին պարտէզին մէջ 27 մայիս 1879։ Չրաւարակեալ ի նպաստ կիլիկեան Ընկերութիւնին։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Տատեան, 1879. 8°, 31 էջ։

«Արդի հառը՝ Սահմանագրութեան մեր Ազգին մէջ առնեցած ազդեցութեան և Չայ ժողովրդին արդի վիճակին վրայ խորհրդածութիւներ կը պարունակէ...»։ Մասիս. 1879, թ. 2391։

Քննագ. Մասիս 1879, թ. 2416։

— Պատանեկան ներչնչումներ։ Կ. Պոլիս, տպ. Աշճեան և Ընկ., 1879. 16°, 71 էջ։

«Ուսումնասէր հեղինակն այս գրքուկին մէջ ամփոփած է իր դրուագներն, որք պատանեկան հասակի մէջ երկնուած, դեռահաս հոգւոյ մ՚առաջին զգացումներն և մտածումները կը պարունակեն»։ Մասիս 1879, թ. 2262։

Քննագ. անդ, թ. 2330։

Թարգմ. – Տես Պատմութիւն Մալվինասի։

Տես և Օրացոյց (Ընդարձակ Ազգ. Չիւանդանոցի։

Գրուածներ. Մանզումէ (Թեոդ.) 1902, թ. 352։ – Մասիս 1901, թ. 6։ – Ուրուհի 1900, էջ 34։

ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ (Տքր. Արմենակ. — *Քիմիա կանուխիւն անգղիերէն լեզուէ. աշխատասիրութեամբ Տքր. Արմենակայ Ասատուրեան։* Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Ցակոբ Պօյաճեան, 1870. 4°, 279 էջ։

ԱՍԱՑՈՒԱԾՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ. — Տես Սոփիրք Չայկականք, Չատ. Ա.։

ԱՍԻՐԱ. — Տես ԿԱՐՄԷՆ ՍԻԼՎԱ։

ԱՍԻ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Վ.)։

ԱՍԻԱԿԱՆ ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ, եւն. — Տես ԿԱԼՉՕԿԵՑԻ (Պ. Վ.)։

ԱՍԼԱՆԲԷԿԻ ԲԱՐԲԱՌԻՆ (քննութիւն). — Տես ԱՀԱՌՈՆԵԱՆ (Ն. Յ.)։

ԱՍԼԱՆԵԱՆ (Գ.) — *Համառօտ ներկայագիր պատմական դիտութիւնն։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ս. Ց. Քիւրքճեան, 1864. 4°, 64 էջ։

Գրուած մըն է ընդգեմ Ն. (Կ. Բ. Վ.) ի «Քաջալերիկի մը մտմտուքները» և «Պօղոս Պէյ Տաճեանի գործը» գրքերուն։ Տես այդ գրքերը։

ԱՍԼԱՆԵԱՆ (Գ. Մ.) — *Համառօտ քնագիտութիւն, ի պէտս ազգային վարժարանաց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Զարդարեան, 1882. 8°, 310 էջ։

— Նոր աշխարհագրութիւն, ի պէտս ազգային վարժարանաց։

Ա տիպ։ Կ. Պոլիս, Արամեան, 1874. 8°, 421 էջ։

Չմմտ. Մասիս 1874, թ. 1559։

Բ տիպ. անդ, տպ. Գ. Պազտասլեան, 1886. 8°, 352 էջ։

Գ տիպ. սրբագրեալ և յաւելեալ. Նոյն տպ., 1891. 8°, 416 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1891, թ. 2150։ – Հանգէս Ամսօրեայ, թ. 3։

ԱՍԼԱՆԵԱՆ (Ե. Ս.) թարգմ. — Տես ՍԻՄՈՆ (Ժ.)։

ԱՍԼԱՆԵԱՆ (Իսրայէլ). — *Ակրեւնաւաւ. Ընթերցարան նոր տնով։* Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1898. փոքր 8°, 44 էջ։

Քննագ. Հանգէս Ամսօրեայ 1899, թ. 10։

ԱՒԼԱՆԵԱՆ (վարդան քահանայ . — Տար-
*բական քնարք կրօնի ուսման. Հին և նոր կր-
տակարաններու և հայ առաքելական եկեղեցիի
վարդապետութեան համեմատ։ Դրեց վարդան
Ալշանեան։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ն. Կ.
Պէրպէրեան, 1895։ (14րդ Հրատ. Խոհ. Փոր-
ձակալ.). 12°, 104 էջ։

Բ տիպ. Նոյն տպ., 1897. 8°, 94 էջ։

Գ տիպ. Նոյն տպ., 1900, էջք նոյն։

— *Գիւղապէտ քաւանայի մը հայհոյութիւնք,
Օկիւսթ Քոնթի, Պիւխնէրի, Լիդրէի, կոստան-
դեանի վարդապետութիւններուն մասին. Մաս-
գուոմ 1902, թ. 387։ – Այս տեղիս թ. 390.
404, 408։

— *Գիւղապէտ քաւանայիին պատասխանը Գա-
լուստ կոստանդեանի պաշտպաններուն և հիա-
ցողներուն՝ Մեսրոպ Նուպարեանի, Արտաշէս Քա-
րութիւնեանի, Կարապետ Յռեփանեանի. Մաս-
գուոմ 1902. թ. 412, 3, 5, 6, 19, 24, 34,
35. – 477, 9, 85։

ԱՒԼԱՆԵԱՆ Տ. Ա. Թարգմ. — Տես Տիւ-
նեան Ա.)։

ԱՒԿԷՐԵԱՆ (Յովհաննէս կեղծանուն. — Տես
ՊՕՃՆՈՒԼՑԵԱՆ (Յ. Պ. Վ.)։

ԱՒԿԷՐԵԱՆ (Յ. Վ.)։ — *Մշակիչ-
հաւոր պարզաւտմար, աղիւսակեալ չարադա-
սութեամբ ամենայն տօնից տէրունականաց, և
տօնից սրբոց, և աւուրց պահոց։ Ջեռեղեալ ըզ-
նոսա կարգաւ ի վերայ ամսոյ աւուրց՝ ըստ չար-
ժականութեան իւրեանց առ իւրաքանչիւր տա-
րեգիր։ Ըստ վաղեմի ծիսին որով վարին եկեղե-
ցիք Հայաստանեայց ի կատարումն տօնից։ Ցոր
յարի և տօնացոյց, առընթեր դնելով իւրաքան-
չիւր աղիւսակի՝ զիւրոց աւուրց պատշաճ կարգա-
ւորութիւն չարականաց և ընթերցուածոց, վասն
առաձեռն պատրաստ ունելոյ պաշտօնէից եկեղեցւոյ
ի կատարումն ժամակարգութեան։ Աշխատասի-
րութեամբ Վ. Ավետարանչի վարդապետի ասկերեանց,
աշակերտի ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ
մեծի աբբայի։ Եւ տպագրեալ հրամանաւ գե-
րապատիւ տեառն Ստեփաննոսի աբբայի՝ նորին
յաջորդի։ Ի հայրապետութեան տեառն Կ. ուկա-
սու հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի տեառն, 1782.
և ի թուին Հայոց ԻՄԱ. յոգոստոսի 1։ Վ. Էնէ-
տիկ, ի տպարանի Վենետրեայ Թէոդոսեանց։ –
Հրատարակ. մեծաւորաց. 8°, 136 էջ։

Թարգմ. — Տես ԲԵՆՆԴԻԿՏՈՒՍ։
ԴՈՒՆԵԱՆՑ։
ԹՈՎՄԱ ԴԵՄԵՐՃԻԱՆ։
ԹՈՒՈՒՐԻՈՒՍ (Ն.)։
ԿՈՎԱԽՆ։
ՊԻՆԵԼԻ (Ֆ. Պ.)։
ՌՈԼԼԻՆ, Պատմ. Հռովմայեցւոց։
Ուսուցասիրք. (Ֆ. Ա. Պազիկ.) Պէտուի Բ տարի
1903, թ. 1–10։ – Մխիթար բերբ 1901, էջ 72։

ԱՄՄԱՆ (Ա. Ց.) – *Ջուղայի. կեանքն է երկ-
նաւոր. Գրամատիկական Պօչմա. թերթօն վկրտա-
ծիւրեան. 1904, թ. 48, եւն։

— Աբիւր. Գիւղական բարքերից։ Արտատպած
Տարոյ Հայրենիքիցն։ Ս. Պետերբուրգ. Պուշ-
կինեան Ալրագատիպ Հայկական տպարան, 1902.
8°, 24 էջ։

Գրնադ. Մարտ 1903, թ. 6։

ԱՄՄԱՆԻ ՈՒ ՋԼԾՋԱՆԻ ՀԼՓԻԱՓԼ. — Տես
ԱՃԸՓ – ՋԻՎԱՆԻ։

ԱՄՈՊԻԿ. Տես ՍՏԵՓԱՆՈՍ — ։

*Աստուածաշունչ հայկական թարգմանութիւն մը. – Տես
Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 1։

ԱՄՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ՍԵՊԱԿԻՐ ԱՐ-
ՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ
Յ. Վ.)։

ԱՄՊԱՐ ԿԵՆԱՑ. – Տես ՊԱՂՏԱԶԱՐԵԱՆ Գ.)։

ԱՄՊԱՐԻՉ ԱՋՊԻՒ ՀԱՑՈՑ. — Տես ՏԻՐ –
ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ (Վ.)։

ԱՍՈՒԱՑԱՅԻՆ. — *Ջառաւցգանք Աստուածային
սիրոյ. Թրգ. Հ. Գ. Մ. Ալիշանի։ « Ցերջանիկ
Տարեդարձի անուան Արհի. և Վեր. Իգնատիոսի
Վ. կիւրեղ Ալքեպիսկոպոսի և Ընդ. Աբբայի,
Ընծայի Ջառանցգանք Աստուածային սիրոյ, յե-
տին արձագանգ սրտի Հ. Գևոնդ Վ.ի Ալիշան՝
Աթոռակալի Ուխտիս։ Վենետիկ, Ս. Ղազար,
1901 Դեկտ. 16. 8°, 20 էջ։

Նախաբանին մէջ նկարագրուած է համառօտակի Ա-
լիշանի կեանքը վերջին իրկունքը։
Գրնադ. Տես ԴԻՆԱՆ (Ե.)։

ԱՍՈՒԻՉՔ կամ ԱՆՈՒԻՉՔ. — Տես ՍՄԲԱՏ
Պատմիչ։

*Աստուած և բնակութիւնն Հոգւոյն. — Տես
Ակօտ Բնի թիւ 14 և 15։ Հոսանոսի և Ներսես
Նոյն։

Ֆոնօկրաֆ ստորագրութեամբ երկսիւն՝ մեռած խօ-
սակցութիւն մէն է Ներսեսեանի և Հոսանոսի մէջեւ։
Տես Ակօտ Բնի յաջորդ թիւերը։

ԱՍՏԱՊԱՏՈՒ Ա. Վ.)։ — Նկարագրական սրբոյ
սրտոյն Յիսուսի, յօրինեալ ի Նուիրակ Աբ-
բահամ վարդապետէ Աստապատցւոյ, ի փառս
նոյն Մօրն Հաւատոյ։ Տպագրութեամբ ի լոյս
ածեալ. ի Հայրապետութեան Տեառն Խաչի Սըր-
բազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց։ Հրա-
մանաւ Տեառն Ցովհաննու գերապանծ Ալքե-
պիսկոպոսին, և Աստուածաբան պատրիարգին։
Ցամի Տեառն 1807 և ի մեր թուին ԻՄՃԶ. ի
կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Ցօհաննիսեան
Պօղոսի. 8°, 209 էջ։

Ցիշատակարանը ի՛նչ է. « ... Ցաւաբան եկաւ տպա-
գրութիւն ներդողեիս... յիշեցէք... զսրինոզ
սոքա զնուիրակն Մայրաքաղաքին զՏէր Աբրահամ
Ալք Եպիսկոպոսն Աստապատցի. և զսիրացու
Մեծորդի և զսիրացու Գալուստ խառատաւեր
վարժապետն, որք զրուն ձեռագիր հեղինակին
ընթերցեալ, զապերճանն ընկալան զհրատարակ »։

— *Զևե քնդիմ փոքնուրևան. չալագրեալ՝ յումեմիէ Բանասիրէ՝ Աբրահամ վարդապետէ Աստապատեցւոյ, յամի Տեառն 1788։ Տպագրեալ նպաստաւորութեամբ ծախուց օժանդակաց տը- պարանիս... Ձամի մարդեղութեան Տեառն 1822 ի 15 Նոյեմբերի ի կալկաթա, յՕճանսփիւռեանց տպարանի. 6°, 54 էջ։*

ԱՍՏՎԱԾ, Խ՚ՄԱՄՕՆԱՅԻՆ. — *Տես* ՏՈՒՏՈՑ Լ.։

ԱՍՏՂ ԲԵԹԼԵՀԷՄԻ. — *Տես* ԴՕՂՈՒԿՆԵԱՆ Մ. Ց.։

ԱՍՏՂԱԲԱՇԽԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՔ, *են.* — *Տես* Ա*յբևնարան՝ տպագրեալ ի Մարսիլիա։*

ԱՍՏՂԱԲԱՇԽՈՒԹԻՒՆ *հատուած թարգմա- նեալ յԱնգղիական բնագրէն։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կիւլիէլմոս կոիֆիթի, 1841. փոքր 4°, 104 էջ։*

Տէտ և ԱԻՆՏԵԱՆ (Զ.)։
ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ (Հ.)։
ԿԱՍՏԱՆԵԱՆ (Գ.)։
ՑՈՎՆԱՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։
ՀԻՀԻԶԵԱՆ (Բրոֆ. Ց. Ց.)։
ՊԱԼԱՃԵԱՆ (Հ. Ա.)։
ՍԱՀԱԿԵԱՆ (Հ. Մ.)։
ՖԻԼԱՄՄԱՐԻՈՆ։

ԱՍՏՂԻ ԴՐԱՄ. — *Տես* ԴՐԻՄ։

ԱՍՏՂԻԿ. — *Տես* ՔՈՒԶԱՐԵԱՆՑ (Գ.)։

ԱՍՏՂԻԿ ԵՒ ԱՒՈՒՆԻՒ. — *Տես* ՇԼՔՈՊԻՐ։

ԱՍՏՂԻԿ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ. — *Տես* ԱՑՈՒՉՄԱԼՅԵԱՆ (Բ.)։

ԱՍՏՈՒԱՆ ԱՂՔԱՏԻ ԿԵՐՊՈՒՄ. — *Տես* ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ (Ս.)։

ԱՍՏՈՒԱՆ ԳԻՏԷ ԱՐԻԱՆ ՈՒ ՄԵՂԱՒՈՐԸ. — *Տես* ՏՈՒՏՈՑ (Լ.)։

ԱՍՏՈՒԱՆ ՉՃԱՆԱՉՈՂ. — *Տես* ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ Ս.)։

ԱՍՏՈՒԱՆ ՔԵԶ ԿԸ ՍԻՐԷ։ *կոստանդնուպո- լիս, տպագր. Ա. Ց. Պօյաճեան, 1894. 8°, 16 էջ։*

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՔ. — *Տես* ՏԻՐ – ՄԻՔԱԷԼԵԱՆ Ա.)։

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, *Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կոիֆիթի 1845. փոքր 4°, 90 էջ։*

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, *կամ հաւատօ քրիստոնէական վեհմինստրի ժողովին։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կոի- ֆիթի, 1846. փոքր 4°, 99 էջ։*

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ *բարոյական)։ Տես*

ԱԲԻԼԼԻ (Լ.)։
ԱՒԱՓԵԼԵԱՆ (Խ.)։
ՀԱԲԵՐԻ (Լ.)։
ՀԻՒՐՄԻՒՋ (Գէօր. Եդ.)

Ա*ստուածաբանութիւն հովուական*). — *Տես* ՄԱՒՐԱՏԵԱՆՑ Մ. Գ.։

— Ա*ստուածաբանութիւն տեսական*)։ *Տես*

ԱԲԻԼԼԻ։
ԱԼՊԻԳՏ։
ԱՒԱՓԵԼԵԱՆ (Խ. Վ.)։
ՀԻՒՐՄԻՒՋ (Գէօր. Եդ.)։
ՊԻԼՊԱՍՏ (Կ. Թ.)։
ՋԱՀԿԵՑԻ (Պ.)։
ՍԱՐԳԱՆ (Հ. Ս.)։

— *Համառօտութիւն քրիստոնէական Աստուա- ծաբանութեան։ Ի Պօլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զըր- յըլեան, 1856, 4°, Ը + 508 էջ։*

ԱՍՏՈՒԱՆԱՆՑ ԺԱՄԱԴՐՔ. — *Տես ժա- մագիրք Աստուածածնի։*

ԱՍՏՈՒԱՆԱՊԱՏՈՒ. — *Տես* ՋԱՀԿԵՑԻ (Պ.)։

ԱՍՏՈՒԱՆԱՄԱՐՑՈՒ Ի ԼՈՒՒՍ. *Աքանչելի երե- ւումը, քննութիւնն ու եկեղեցական հաւանու- թիւն, հրաչք. թրգմ. Հ. Փ. Չարպհանալեան. վենետիկ, Մխիթ. տպ., 1882. 12°, 119 էջ։*

ԱՍՏՈՒԱՆԱՆԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ՆԱԽ- ՋՈՒԱՆՑԻ Պ. Եպիս.։

ԱՍՏՈՒԱՆԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆ. *Աւետ Ոսկա- նայ յԱմստէրդամ, 1663։*

Աստուածաշունչ հինց և նորոյ կտակարա- նաց. ներ պարունակող չարակարգութեամբ նախ- նեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց։ Իսկ զկնի հրամանաւ վեհափառին տեառն Յա- կոբայ Հայոց կաթողիկոսի զլխակարգեալ և տնա- տեալ ըստ Խալմատացոցն, նաեւ զհամաձայ- նութիւն հանուրց գրոց Աստուածաշնչից, ընդ իրեարս առնիթեր կարգեալ ամենեցուն նուաստի ումեմն բանի Տեառն սպասաւորի Ոսկանի ե- րեւանեցւոյ։ ՑԱմստէրդամ, ՚ներ տպարանում սրբոյն Լ՚Միածնի և սրբոյն Վարգսի զօրավա- րի, ի թուում փրկչին. 1666, իսկ Հայոց. ԻՃԺԵ. նամսեանն մարտի մեւասանի. 4°, 628 + 834 էջ։

Պատկերազարդ տպագրութիւն։ Առաջին թուահա- մարը որ է 628 էջ կ՚աւարտի Մատթէոսեան Երկրորդ դրքով։ Յաջորդ դրքէն կը սկսի՝ նոր թուահամար, և կը հասնի 744 էջը ուր կ՚աւարտի Լեւտական Չորրորդ դիրքը։ Ցետոյ չարունակութեամբ նոյն թուահամարին՝ Ջերօբիմոսի առաջաբանութիւն ապաշաւարտեալ, գարձեալ նոյն Ջերոբիմոսի Պատ- մութեացոյց (առ Եղբայր Ամբրոսիոս), և յետոյ նոյն Ջերոբիմոսի Ղևտական թարգմանութեան նորը։ Ցետոյ Յանգ վկայութեանց ի Գիրս առած. եւ յաւարձեալ նոր հոյակ կտակարանաւն համառօտե- ցեալոց ի հինգն։ Ի յետոյ երրորդեցոյց. Գազաեա- ցոց. եւ Ցուհաց անուանց բարգմանութիւն. և հուսկ Ցանգ Մատեեական. և ի վերջոյ Աստուաւոր բան-

պաշտի թագաւորին հայոց հեթմոյ։ Դիքքին ակիզբը դրուած է. « Բանահիւսութիւն առ վեհագոյն Հայրապետն Հայոց Տէր Ցակոբ. ի նուաստ ումեմնէ բանի սպասաւորէ Իսկան վարդապետէ, յաղագս վարդապետութեան տասից առաւուածայնոց։

« Մեծահրամանի իշխողիդ՝ և վեհափառի հրամանայ ծանձին կալցուք ղգործառնութիւնս. որ ոչ է մեզ հահ և ըմբոն, այլ յաւէտ այնոցիկ որք վեճմախոհք և հոդիընկալք են. մանաւանդ կիրիք ուսմամբ, և ներհմտացեալք ամենեքեան մասամբք։ Քանզի բաղդատութիւն՝ լեզուաց այլատարազից ընդ իրեարս համեմատել կարի դժուարին է և աներաժեշտ իրակութիւն. մանաւանդ տուչութիւն Հոգւոյն սրբոյ՝ ըստ բանի սրբոյ աւետելոյն Պօղոսի. որ առ կորնթեացիս ի. եւս յաւէտ ըստ ինձ առն. որ լրկոցունցն եմ թափուր։ Ասաց յուսացեալ ի Հոգին սուրբ յորդորմամբ նուիրոյ սրբոյ Աւետելոյ. և ի սրբանուէր աղոթիս քո՝ արկանեմ զանձն իմ ի խորս այսորիկ ձեռնարկու լինել. առ ի քաղդատել. և ընդ իրեարս համեմատել զրարբառս Հայոց ընդ Ասղմատուացոց ոտիքաելով և գլխատելով. և ըստ նոցին համարոյ շարակարգելով ոակս համաբարբառին. որ առ նոսա գոյ յօրինեալ՝ այսինքն հանրոյ Աստուածայնոյ մատենին. հնոյ և նորոյ. որպէս առ մեզ միայն Աւետարանին սրբոյ տեառնէմք յարմարեալ. և ոչ ամենեցուն գրոց։ Իսկ Աւետարանին այսու եւս պակասի. զի նոյն գլուխն. Ձեզ Մատթէոսին. և ձեզ այլոցն. ինքն առ ինքն ոչ ունի համաձայնութիւն. այլ առ այլս միայն. բայց Դաղմատացոցն ուրանօր նոյն գիրքն ինքն առ ինքն ունի դհամաձայնութիւն. եղեալ է այսու դրով. վերս և վայր՝ առ որս և դհամաբարձիւն եղեալ կրկնակիւք. նաեւ ցանգքն ըստ այմ են յարմարեալք։ Վասն որոյ և մեք, ով Հայր պատուական ըստ բարձրագունից հրամանաց քոց արարաք. գլխատուելով և տնաուելով. զհամաբարձիւն եւս առ ընձեր նմին գնելով բազմաւ աշխատութեամբ. քանզի պատահեցաւ ուրեք առաւելութիւն ի մերս. և պահառութիւն ի նոսա. նոյնպէս անդրադարձութեամբ առաւելութիւն ի նոսա. և պակառութիւն ի մերս. առ այսպիսիս լուեցաք և ոչ իշխեցաք առաւելուլ՝ կամ պակասեցուցանել. Թէպէտ ոչինչ դոյր գնաս. քանզի ուրանօր գձիւն եմք ի բաց հնոցեալ՝ միով կամ երկոքումբք. և կամ այլ աւելոք հնուօք. անգամօր մերս է պակաս դտեալ։ Իսկ ուրանօր բազմօք տողիւք. կամ եւիս, մանաւանդ մատենիս իսկ. այն առ նոսա ոչ է գտեալ. նաեւ մատենաք. որք կարի յաւէտ են եղեալք տարածայնք, և կամ խառնեալք. և կամ առաւելեալք և նուազեալք. այնպիսեացն ղգլխահամարսն միայն եղեալ և ըղմանր համարսն ի բաց եմ հնոցեալ որպէս բարուքայն կիսուայն՝ որ է որիաքային և այլոց։ Իսկ ուրանօր մատենեանն ամենեւին ոչ է եղեալ առ նոսա՝ զմերն միայն գրելով հնոցեալ եմ։

« Ցառաւ զմերսկանս համար ընդ նոցին համարոյ շարակարգել անհնարին եղեւ. քան զի դաղմատացոցն երիւք համարիւք ամբափակեալ կայ՝ ղորս խոհասել ամենեւին անհնարին է. մանաւանդ զի համաձայնութիւն հանրոյ Աստուածաշնչոյն նոցա համաբաժնութիւն է և ոչ մերով. զմերն և զնոցայն համայն կարգել անհնարին եղեւ. զի ի լուանցան տեղի ոչ ձեաց. իսկ զմերն միայն գրելով համաձայնութիւն ոչ լինիւք. քանզի համաձայնութիւնն նոցա համարովն է. և նոցա կանգնովն. որպէս և տեառնէ որբանձնութիւնն ձեր։ Այլ և զփորր համարն ոչ կարացաք հայկականօք տառիւք շարադնել. քանզի ընդ համարոյ շարականին եօթն դիրս եւս գան դրչութեամբ. զի հինէ զհամարոյն ամենեցուն եղեալ զդիրան զպնտոիկ ի բաց հնոցուաք անհնարին էր. քանզի ուրանօր զհամաձայնութիւնն առ բարեալ են, ընդ համարաթուն և դառատն զայնոսիկ են եղեալ՝ որպէս ահա յայտ է. վասն որոյ ոչ կարացաք բառնալ. զի մի ի համաձայնութիւնն այլապէս դրեսցին. և ներ տեղւոյ իւրեանց այլապէս, որով խարբայութիւն լինի յոչղին։ սակս որոյ զամենայն ըստ նոցայն չարակարդեցաք։ Ասացս սակս անընդելութեան մերոյ համարոյականին. առ նախակարդեցաք մերով համարագրով. զմերն հուպ նոցին եղեալ. զի նպատ վայրում սորք վարժեցին, և ներ տեղւոյ իւրում անտարակոյս ընթացին։ որոց ընթերցմամբ և տեղեկութեամբ լուսաւորեցին. և դիւրաւ ղգործութիւնան դորոց Աստուածայնոց ի միտ առցին շնորհաք և ի միկունս հասութեամբ ամենասրբոյ երրորդութեանն։ վասն որոյ հայցեմ ժողովով ի քումմէ պատուականութենէն և յամենեցունց պատասխանաց. եթէ ախորժին կամք ձեր ՏԵառն շնորհ և մեծութիւն, զմեզ արժանի առնել ի յիշումն բարոյ և յաղօթս. ապա լեր ոչ. զմեզ անբասիրառանս և անքամահելիս ի հնոցս վասն փրիստոսի. որ է օրհնեալ ընդ Հօր և ընդ սրբոյ Հոգւոյն. այժմ և անդրադառ յաւիտեան. Ամէն »։

ՋԷՀՆ 851, հետեւեալը ուղղուած է ընթերցողներուն. « Առ Ընթերցողդ։ Շնորհս և ողորմութիւնս մեծագործին Աստուծոյ մատեանս Աստուածաշունչ բազմաւ աշխատութեամբ կարգաւորեցաւ՝ գլխատրութեամբ և տնաուութեամբ ըստ դաղմատացոցն։ Նաեւ ցանգով և համաձայնութեամբ։ Քանզի համաձայնութիւն բովանդակիր մատենից ըստ սրբոյ աւետարանին, առ մեզ ոչ դտանին. այլ առ դաղմատացիան միայն. Թէպէտ առ մեզ եւս գտանին. ի դաղմատացոց Թարգմանեալ. որպիսի է Աստուածաշունչն զաղարս վարդապետի վալատրցոյ և որք ի նմանէ գաղափարեալք են ներ քաղաքս՝ շօշափ, այնք եւս ծայրատեալք և ադարտեալք ի դրչաց։ Ասացս եւս նուաստս յամենից և յեռնեալս անձամբ և գիտութեամբ ի մէջ մանկանց եկեղեցոյ ուր ոսկանո բանի ոպատաւոր յերկրէն արարատ ի դիւղաքաղաքէն երեւանայ հրամանաւ հաւատոյ հայոց և կաթողիկոսին տեառն Ցակոբոս՝ եկեալ յամառեդրամ ձեռնարկի մատենագրոյ աստուածայնոյ։ Ջդխատեալսն ի նախնեացն եւս եւս տնաուեցի ըստ գաղմատացոցն. զիմիսն, և զհամաձայնութիւնան առադրեցի մի ըստ միոջէ որպէս էր հնար. քանզի ոչ ամենեւին, և ամենայն իրօք միաբանեցան. այլ ի տեղիս յոլովս տարաձայնեցան գլխով և տամբ՝ ոմանք չետ և յառաջ՝ ոմանք ձերիք և աւելորդք. որոց յարմարութիւն ընդ իրեարս կարի դժուարաւ եղեւ, և բազմաւ չանիւ։ Որպէս է տեառնել ի դիրս մօսէսի, յեսուայ. թագաւորութեանցն. մանաւանդ ի դիրս եսթերայ. եզրասայ. տուրիէայ. սազօմանի, դանիէլի. և այլոց։

« Ոչք են ապյիսիք տարաձայնութիւնք։ Գլխատրդնդրութիւն գլխոյ՝ և տանցն։ Լրկրորդն գոյն և ոչ գոյն դրոյ՝ գլխոյ՝ և տանց. Թէ առ մեզ և Թէ առ նոսա։ Լրրորդն, գլխոյ և տանց առաւելութիւնն և նուազութիւնն։ Չորրորդն, գլխոյ և տանց չետ և յառաջ լինիւն։ Հինգերորդն. բանիցն ապատարագութիւնք, և շաղփաղփութիւնք։ Վեցերորդն վասն մերոյն ցանգոյ և նախադրութեանն։

« Գախորդն, որ է գրութիւն գլխոյ և տանց. ոչ է յամենայն ուրեք ըստ կարգի շարակարգեալ՝ այլ խառնիխուռն. քանզի ուրանօր էին համեմատք շարակարգեալք իրերաց. մեք եւս ըստ այմ շարի գձիւն յարադրեցաք. իսկ ուրանօր ոչ էին համաձայնք և յարմարք. զնոյն եւս խառնիխուռն կարդեցաք։ Ըստ գլխոյ դատուրեք գտանին, միայն ի դիրս եզրասայ. եսթերայ. նաեւ ի գիրս առակացն սաղոմոնի. և դանիէլի. բայց ըստ տանց նամենեսեան գիրս դտանին. դատուրեք համարան

ընթանան. թէեպէտ ի մատեանս նորոց կոտակարա-
նաց ասակաւ գտանին այլաստարազք. որպէս քա-
ջամիտ ընթերցողաց բացապէտ երեւի: Արդ այսո-
ցիկ այսպէս գոլով. ոչ զմերոյն շարադրութիւն
բնաբանի կարացեալ խախուտել. և ոչ զնոցայն դիպ
ւթիւ և տանջ. քանզի թէ զմիւս դիպոյն խախ-
տեաք՝ կամ տանջ. ընդ նոսին հարկ լինիւր և զը-
ւթիւ համաձայնութեանցն փոխել՝ և զմիւս ցան-
գոյն. որ էր անտանելի դարձ. վասն որոյ այսքանս
հնարեցաք հաղիւ. զմերայինն շարադրութիւն ան-
խախտ պահել. և զդիպաւորութիւնս և զնուաստու-
թիւնս ըստ ժամուց նոցա յօրինել, որպէս ահա
տեսանելոց ի դիրս եսթերայ. եզրասաց. սագոմնի-
գանիելի. և այլոց:

Յերկրորդն է գոլ գրոցն և ոչ գոլ՝ առ մեզ և առ նո-
սա. քանզի առ նոսա գոն դիրք յետուստ որպ-
ոիրաբաց կատարելապէս ընկալեալ ըստ այլոց Ա-
ստուածաշնչոց գրոց՝ ունայնամտութիւն դլխով և հա-
մառձակս ժամանակաւ թէեպէտ փակեալ. զոր և ես ըստ իմում
կարի ջանս գործեալ յօրինեցի ըստ դաղմատացուցն.
քանզի մեզ ոչ գոյր լինապէս. այլ ծաղկաքաղ արա-
բեալ: Նաեւ ստեփաննոս վարդապետն պօղոսեան
թարգմանեալ և առաքեալ ըստ մերոյ խնդրոյ-
դոյց ոչ ժամանեաց մեզ յոգնութիւն, այլ դկնի
ամի միոյ. նաեւ դլուրդոյ գիրս եզրասաց՝ որ մեզ
ոչ գոյր ներ մատենից Աստուածաշնչոց. այլ միայն
ի դրկարկս սաղմոսավանից՝ զոյն եւս ծայրագաղ
արարեալ. նոյնպէս և գայն գիր ի հայս բարբառ
տրուաքածեալ շարադրեցի. նաեւ զդանդ Աստուա-
ծաշնչին: Բայց այս չորրորդս եզրասս առ նոսա
եւս երկրաչս գոլով ոչ ունի դհամաձայնութիւնս,
և ոչ ի տեղւոջ իւրում, այլ ի վերջոյ եզեալ ընդ
եզրասաց երրորդի: իսկ եզրասն՝ որ է առ դաղ-
մատացիս երրորդ՝ առ մեզ առաջին եր կարդեալ՝
են եւս ըստ մերոյն առաջին կարդեցի, փոխար-
կելով զմիւս համաձայնութեանցն ներ դանդոյն, և
ի լուսանցսն. բայց կարի աշխատանք եղեւ: Ա-
կայն երրորդ գիր մակաբայեցուցն սակս առ նոսա
ոչ գոլոյն եւ եւս ըստ մերոյն արդէն եր եղեալ
թարդ դլխով և համարով՝ եղի:

Երրորդն է դլխոց և տանջ առաւելութիւնն և նուա-
դութիւնն. դորոս եւս ի դիրս եսթերայ. տօրի-
թայ. դանի է դի և այլոց բազմաց գտցես. որք ի
ձեռն համարախմուցն բացայայտին. քանզի որք
ի մեզ պակաս դոն, զմիւսն նոցին եւս եմք յեռ-
զեալ՝ ուրանօր տեսանելս զերիք կամ ղշորս հա-
մարն դրեալ՝ և զայլսն ըստ կարդի. և ի մէջ ա-
նոցիկ համարացն, յեռով միով կամ երկուսիմբք.
կամ եւս յօլովիք ի բաց յեռզեալ՝ որդան մի-
ոչ գտցի այնքանով յեռուով զմերն պակաս լեալ իմա:
Նդիպէտ և զաւելեալն ի մեզ՝ յորժամ տեսանի-
ցես բազմաս տողով ոչ անաւտեալ. դիտասցես թէ
այնքան բանն աւելորդ է առ մեզ. մանաւանդ զի
ընդնշանաձ նշանն լատինացուց եդաք ի մէջ. որ-
քանք պարտնակին ներ այնց ընդնշանաձուց նշա-
նացն, թէ բառ, թէ բան, այնքանքն են աւելորդք,
և առաւելեալք քան զլատինացուցն, որպէս գը-
տանես ի դիրս եսթերայ. եսթերայ. առաւ-
կացն. և այլոց: Բայց գոն եւս յայնց նշանացն,
որք ըստ լատինացուցն են եզեալք:

Չորրորդ՝ դլխոց և տանջ յառաջ և յետ դոյն: Զնոցիկ
գոն գլուխք ի դիրս եսթերայ՝ և ոսգօմնի, և
այլոց. որոց կէսն առաւ, և կէսն յայլուս վայրս
է գրեալ. Նաեւ տատնեայ մի. յառաջ է գրեալ և
մինն յետոյ. երեսուն յառաջ է գրեալ և քսան-
եւհինգն յետոյ. տասնեւերեք յառաջ է և մինն
յետոյ. նոյնպէս և տանջն գոն յետնոյ յառաջու-
թիւնք. զորս զամենեսեան ներ տեղւոջ իւրեանց
դտանել մարթմանալ:

Բայց երրորդ մակաբայեցին. որ ոչ գոյ լատինացուցն
ոչ տնաստեցաք. քանզի զգանդն եզեալ են. և ի
մէջ բնաբանին գլխահամար ոչ են կարդեալ. զի
ընդ դանդոյն համեմատեալ տնաստեալ էաք, թէ լաւ,
և թէ վատ. վասն այնորիկ՝ այնպէս անդլուխ և
անհամար տպեցաք: Այսպէս և այլքն, գլխահա-
մարք բնաբանին ընդ համարոյ դանդոյն ոչ համա-
ձայնին ամենայնի և ամենայն ուրեք. այլ դուն
ուրեք. որովք համարոք և դանդոք անկարելի էր
զհամաձայնութիւնն յօրինել. վասն որոյ զպարտսն
հնարեցաք՝ զի որքանք գլուխք տարանջատեալք
էին ի միմեանց՝ և կամ յետնոյ էին ընդ-
լատինացուցն. այնը ի կրկին տեղւոջ դլուխ կար-
գեցաք, և զտնանթիւնսն ըստ կարդի եդաք. զի ի
ձեռն գլխահամուցն. և տանջ թիւնքն մարթասցիք,
և զհամաձայնութիւնսն, և զթիւս դանդոյն ի տե-
ղիս իւրեանց հատատեաւ գտանել: Ա յսոցիկ կրկին
երեսուն և մէկ. և կրկին մեստասան. բայց զմնա-
րանթիւն ըստ կարդին գտանես յերկուսին տեղիսն:

Հինդերորդ՝ անուանց և բանից շաղփաղփութիւն
և շաղակրատութիւն, զի զմի և զնոյն անուն ի
բազում տեղիս բազմադիմիք են եղեալք: Զայնս
ոչ ասեմ, որոց այլեւայլ անուանակոչութիւն է
հանդիպեալ. որպէս գեդէոնի, և սեդեկիայի, և
այլոց յոլոց. այլ զայնս, որք միեւնոյնք են ի
բազում տեղիս բազմադիմիք են դրեալք: Դոյն-
պէս և շարադրութիւնք յօլովք գոն աղճատեալք.
որք ամենեւին զտեսութիւն իրի ոչ յայտնեն. այս-
պիսեացս ըստ կարի հոգ տարեալ ուղղեցաք. ոչ
բնաւին, զի մի ի պարապատիտաց եսերիցիմք,
այլ զոմանս: Դաեւ զոր ոչ իշխեցաք փոխարկել՝
կամ բառնալ ի լուսանցսն նօտրու գրով ետաք.
զի հշմարտատէրքն՝ և վերահասուքն տեղեկասցին,
և մտադիրք լիցին: Իսկ որք ոչ կարի տարան-
ջասիք երեւեցան, և կամ տարանջասիք եւլով այլով
կերպիւ զայլ իմն գրան նշանակեցին. զայնս ոչ
խախտեցաք՝ և ոչ ի լուսանցսն գծագրեցաք:

Վեցերորդ վասն դանգոյն և նախադրութեանցն նախ-
նեաց. զորս շարադակարգել անհահք թուեցան. մի
զի համար սորին ոչ է այնու ցանգով. և ոչ տնաս-
տութիւնքն. և ոչ համաձայնութիւնքն. երկրորդ՝
զի տուփն կարի ուռուար գայր՝ և ծախն յոյով.
որոյ աշխատանքն և ծախն դիտաւորութեանն ոչ
արժէին. քանզի դիտաւորութիւն դնէզին, ոչ այլ
ինչ էր՝ եթէ ոչ այս միայն. զի նախնեացն վաս-
տակ մի լարձցի. իսկ ոգուտ թիւն և ոչ ծգի միոյ
դոյր. մանաւանդ զի ներ բնաբանին այնչափ տեղի
չեզեւ զի ընդ դաղմատացուցոց համարոյն դրեալ
էաք եզեալ. թարդ բնաբանի համարոյն դցանգոն
դնել անկարելի էր. երրորդ՝ զի և համար ցան-
գոյն ընդ համարոյ դլխոց բնաբանին էր անպատ-
կան եզեալ ոգալելով դրչաց. չորրորդ՝ զի համար
դլխոցն ի բնաբանն՝ է ուրեք զի եզեալ է՝ և է
ուրեք զի ոչ է եզեալ. նաեւ եզեալքն ի տեղիս
յօլովս անհամաձայնք են եզեալք ընդ դանդոյն:
Ասկս այսքանաց պատճառաց ոչ եդան նախադրու-
թիւնքն և ցանգքն առաջինք. իսկ զկարգեալսն և
զեզեալսն ի փառս Քրիստոսի ընկալարուք. և
զմեզ ի մեղադրանաց անպարտս արարէք:

Ցիչատակարան. Գոհս թիւն, պատիւ, և փառք էս-
թեանն ինքնագոյի՝ տէրութեանն յարակայի: Ն-
րորդականի անձնաւորութեանն, և միականի Ա-
ստուածութեանն Հօր և Որդւոյ, և Հոգւոյն որոյ՝
ծնոդի և ծնիցելոյ. և բղխողի ի նոցունց էութի-
նէ: Համապատուոյ՝ համագոյից՝ և համազօրից. ի
հանուրց արարածոց, և բնաւից ստեղծուածոց,
իմանալեացդ և զդալեացդ. Ին թեականաց տարրե-
ղինաց. և յանկին թից հրաբուխից ոգոց. անդե-
լով ամանակաւ, և ներկայիս կենդանութ. և ապառ-
նեաս յաւիտենից. զի եւս զկարողութիւն անար-
ժանս թեան իմում ձեռնտուութեամբ և օժանդա-
կութեամբ ընկերակցութեան մարդնականաց գործ
պատրաստ փառաց. Աստեփաննոսի թէոդորոսի, և

Պետրոսի Յուդայեցոց. քանզի Աստուածատուքդ և կորովիքս այսքիկ հայելով ի նուաղումին Աստուածայնոց կատարանաց որ ի մէջ աղիտի հայոց. մանաւանդ վարդապետաց՝ և վանականաց՝ և դրոց աշակերտաց. վասն որոյ ջերմեռանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցին զմեմեանս, քաջալերելով և գիմս նուաստութիւն. որ ոսկս գոյից վարուէի. Յեռանուտ եղեն ինձ ներ դործառնութեանս պատմիկ. տալով առատապէս զնախս դրամոյն ըստ որում և յօրժամ պիտոյանայր։

Քանզի ես իշխանութեամբ և հրամանաս վեհափառ կաթողիկոսին և պատրիարգին հայկազանս տեառն. ներ պատրիարգարանումս որոյ ի՞ջմիածնի՝ լուսաւորչիկ և գիրաստասաչ ի Յեռնելոյ. տեառն Յակոբոս. Ներ Յուսոյ փրկչին վեց հաղարդի վեց հարիւրորդի վաստնեորդի երկրորդի. իսկ ըստ հայոց Յիսուց հաղարերորդի. հարիւր որդի մեստասան երորդի. ութսեմերորի. Ին. Եյեալ յերկրէ և յագգէ իմէ դիմեցի ի կազմանս Երուսաղէմ. յաղագս տպման մատենիս պատրիկ աստուածայնոյ. և բաղմաս վշտիս և տառապակրութեանցս եկեալ հասի ի ռահմանս Յիսուսիոյ՝ յերկիրն Յիսուսեանս ի քաղաքն Իւլիմանայ. Ներ նախնում նուաղումս ղոչ ոք գոի ինձ զօժանդակ. ոսկս որոյ Յոգեալ գնացի ի Չօժայ. գտնեալ անդ գոյի յաջողութիւն գործառնութեանս. և անդ եւս ոչ եղեւ ինչ մխիթարութիւն օգնականս Յեռնոյս գործոյս. վասն յոգուց պատճառաց ներհակականաց. Յէ ի մերայնոց ազանց. և Յէ ինչքանից կանոնաց և սահմանաց՝ զորս մի ըստ միոջէ չարագրել ձանձրութիւն է։

Իսկ ի գառնայն խնում անդրէն յիւիմանայ յետ բազմաց հակառակութեանց առ տեսակապատից ազանց և փառքուսաց մերոյնոց աղանց. որք ոչ զոգուս ազգի և զարերոյ աՅեռոյն այլ զանձանց ղգանկութիւն. և կամաց ղհաւատիցն կամեին լնուլ, որոց ընդդիմանալեալ. զոչինչ եւոս հաւանեցեալ գանս. այլ ընդ երից հաւատարմագանից վերոգրեցելոց արանց և Քրիստոսասիրաց՝ յետ բազմաց քննութեանց և հարցափորձութեանց միալանեցեալ սիրով և գաշնագրականաս գրով. զի ոտքս երեքեան ընդ իս հղացեցն զամենայն զծախ վերոգրեցելոց մատենին մինչեւ. ցաւարտ. առ յօգուս ազգիս և ի շահ որոյ աՅեռոյն։

Ինայց պատճառ եղեւ պատմանն, քանզի ի Յեռնին. Իմմիի. փետրվարի. Ի. վերագրեցեալ պարսն ոտեփանոսն. և պարսն պետրոսն խոստացան զաւեւել շահն որ ի վաճառանէ Աստուածայնոյն լինելոյ տալ ոսոր ի՞ջմիածնի. նոյնպէս և պարսն Յեռոզորոսն զիր բաժնի շահոյ զկէսն խոստացաւ ոսոր երեսոգէմի. և զկէսն յատչոյ վանից որոյն սարգսի զօրավարին։ Այսու պատմանաս եւս եւս չուսարեալ հասի ի կողմանս հիւսիսայնոյ յերկիրս բելգիկոյ. որ այժմ կոչի հօլլանտիայ. ի քաղաքս յամոմիէլօտամի ի տպարան որոյ ի՞ջմիածնի և որոյն Վարդան զօրավարի. ուրանօր և սկիզբն արարի տպել գրովքն զոր աւետիսն էր յօրինեալ. զի գիրք մատենիցն յոյժ խոչորք էին և անկարմարք. Նաեւ զի ոչ գոյր գիր վասն համաձայնութեան և խորագրութեան հարկեցալ առնել զնօսոր գիրդ խոզ գոյիս, զոր վասն փոքրի եղեալ եմ ներվերջնում չարակնոցին։ Նա և այսու գրիս որ յաւետէն էր յօրինեալ. որովք գրովք զսկիզբն արարաքս ներ Յեռոզին որպէս գրեալ է ի սկզբան, և յաւարտ որոին ժամանեցաքս ոգոմսութեամբ Նուռնոյ Տեառն և փրկչին Քիստոսի, ներ Յեռոզին Քրիստոսի հաղարերորդի վեցհարիւրորդի վաստնեորդի ութերորդի. յամենեսին հոկտեմբերի. որոյ էին աւուրք երեքտասաներորդ։ Իսկ ըստ մերոյ հաղարորդի հարիւրորդի եօթնեւտասան երորդի, ներ նուռնոյ ամոսոյ հոկտեմբերի երորդի. իսկ ըստ հայոց ամնոյ հրոտից քառներորդի հինգերորդի։

Աղդ սեաւքս սուրբք և ծառայակիցք ի Քրիստոս, որք հանդիպիք այսմ նորատուկոյ բուբաստանի. և Աստուածակերտի դրախտի՝ և յոյնազանի այդոյ. և յեղեմայրդիի քառավտակեան գետոյս, որ ոռոգեալ արբուցանէ՝ և բազբոջեալ պտղաբերէ յոգիս բանականաց զվեսակս սեռակս առաքինութեանց՝ և վարուց բարեաց։

Ձիշեսջիք միով հայրմերով զվերոգրեալ խանենց պատրն Յոհաննոսի. և զհանգուցեալ ծնողսն նորին. զկայրն զպարսն եզուճն, և զմայրն զփառանձեմն. և զայլ արեան մերձաւորս նորին։

Ասյլ և զյիշեչենց պարսն Խէոգորոսն. և զկայրս նոր. րին գմահդաս յետոգարն. և զմայրն անանամելիքն. և զայլ համազգուհիս նորին բոլորովին։

Նաեւ զպարսն Պետրոսն. և զկայր նորին գուէր աւագն. և զմայր նորին գոզլան գարաքն. և զայլ համաեսեաս նոլին գնոր և զկին։

Ընդ նոսին և զկայրն իմ պարսն Յիսրոսն. և զմայրն իմ գոզհարաքիգն. և զեղբայրն իմ զՁոհաննէսն գփոխեցեալն առ Քրիստոս, որոյ ընդէր մնոի եւս ի գործս յայս. այլ և զմիւս եղբայրն իմ զաեւտիսն որոյ գրոյն ոսկսս գիրքս. և ինքն եւս աշխատեցաւ ժամանակս ինչ ի խահարաս Յեռնեան և ի տուրեւառութիւն գործոյս։ և զայլ աղդացեցս նորին։

Ընդ որս և զհաւատարիմ աշակերտն իմ գկարապետ վարդապետ անդրիանացի. որ միշտ և անձանձիր՝ ուղեկիցս ի վերայ որրագրութեանն և այլոց գործոց։

Ասյլ և գձեռնասուն աշակերտն իմ գյօհան տարկաւագ երեւանեցի. որ զառաջներոյդ փոքն միշտ ընկերացաւ ընդ իս և ընդ վարդապետին՝ և աշխատեցաւ ի ոռնեին գիմս խոսն և ի ժողովին։ և ի կապելն և զանտեսան հոգոն և զամենայն զարտարին գործս հոգաց և ծառայեաց մտերմապաս։

Եւ զայլս զամենեսեան զաշխատուսոս և զբարեմիտ ջանացոզս յիշեսջիք. զի և դուք յիշեալ լինիջիք յաղբատութեան Ջեսուսի մերոյ Քրիստոսի լսելով զերանութեսն յաղբատս նորա. որ է օրհնեալ ընդ Հօր. և ընդ սրբոյ Հոգոյն յաւիտեան, և յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն։ Ջայր մեր որ յերկինս։

Ես Ակարիս կամոդիկոսս կը գրէ առ Գրիգոր վ՚Ի Քահանապապետ, գրկելով Յ՚ովհաննէս անուն եպիսկոպոս մը Ջոռմ, Աստուածաշունչ գրքի տպագրութիւնն ընել տալու առաջարկ։ Յեմարմ և Յեմախանձանք, ուսյով Ձեռքը նոյն գրքի գրչագիր ընտիր օրինակ մը, փափաքելով որ անոր համեմատ ըլլայ տպագրութիւնը, եւն. տես «Հայկական Յեմարմանութիւնը նախնեաց», Ջարպանալեան, էջ 236)։

Ի տիպ, Պետրոսի Յատինացւոյ, ի Ա. Պոլիս, 1705.

Աստուածայնոյն հնոց և նորոց կտակարանաց ներպարունակող, չարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց՝ ի հայրապետութեան տեառն Ղահապետի կաթողիկոսի ամենից Հայոց. ի թագաւորանիստ մայրաքաղաքն Աստրախան ի թագն Պետկոլի կոչեցեալ. և ի Յռաւաբերութեան Հայոց Իմմի, Մայիսի ամսոյն Ա. և ի Յովին փրկչին, 1705. 4°, 511 + 647 էջ։

Ձիշատակարանը կ՚ըսե. «... Յղեւ զրաւ աստուածաշունչ մատենիս՝ Յովին Հայոց Իմմիոյ՝ ի շնորհազարդ Հայրապետութեան և կաթողիկոսութեան աւուրք աՅեռոյն Հայոց տեառն Ղահապետի հուպատեցոյ՝ ի յօրինակս Հնոյ տպագեալ. լուաս որ Հոգի Սկան վարդապետի. յայր և

Նման. ոչ աւելի և ոչ նուազ. սակայն մանր գրով։ Ի սպառանս ազգականի նղնդոյ Սկանի վարդապետի Լադինացւոյ Պետրոսի ի Մայրաքաղաքն Ստամպօլ. Վ[ա]լաթիայ. ի թաղն պէկօղլի կոչեցեալ »։

Գ տիպ, Մխիթար Աբբայի ի Վենետիկ. 1733.

Աստուածաշունչ գիրք ինոց և նորոց կտակարանաց՝ շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց։ Ջոր զկնի ամաց բազմաց, յամի տեառն 1666 և ի թուին Հայոց ԻՃԺԵ, հրամանաւ տեառն Յակոբայ Հայոց կաթուղիկոսի գլխակարգեալ և տնաւտեալ ըստ յատինացւոց, նաեւ զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց աստուածաշնչից իրերաց առընթեր կարգեալ տեառն Սկանայ վարդապետի Լրեւանեցւոյ, և առաջնով տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ։ Իսկ այժմ նորոգ տպագրեալ եղեւ ջանիւք և արդեամբք ժողովոյն Աստուածաշնչի՝ որ ի կալկաթայ. ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Միածնիցի տեառն Լիփրեմայ Արքայեպիսկոպոսի և Տիեզերահռչակեալ Սրբազնակատար կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. Յամի Տեառն 1817, և ի թուին Հայոց ԻՄԿԶ։ Ի Գիւղաքաղաքն Հիրամիւր Հրամանաւ նոյնոյ օժանդակ միաբանութեան։

Ե տիպ, ի Պետերբուրգ, 1817։

Աստուածաշունչ գիրք ինոց և նորոց կտակարանաց. շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց։ Ի Հայրապետութեան սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տեառն Լիփրեմայ Արքազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ յառաջորդութեան Իւսեպ երկրի՝ ամենայն ազգիս Հայոց Տեառն Յոհան. Նու առաքելաշուիղ Սրբազան Արհի Եպիսկոպոսի, որոյ վերահսկութեամբն իսկ տպեցաւ Աստուածային Մատեանս, ի յօգուտ մանկանց Լկեղեցւոյ։ Ջանիւք և արդեամբք Իւսեպ Ռիբլիական ժողովոյն։ Յամի Տեառն 1817. ի Սեպտեմբերի 1։ Իսկ ի թուին Հայոց՝ ԻՄԿԶ։ Կայսերական Հրամանաւ հաստատեալ Տպարանի, Սարկաւագ Յովսէփ Յոհաննիսեանի՝ որ ի Սանկտպետրբուրգ. Մեծ. 4°, 1126 էջ։

Համանման տպագրութիւն Լկանեան, առանց ցանկերու։

Նոյն տարին ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ եղած է զոր կը կոչեմ

Զ տիպ, ի Միրամիւր, 1816?

Աստուածաշունչ գիրք ինոց և նորոց կտակարանաց, շարակարգութեամբ Նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց։ Ջոր զկնի ամաց բազմաց յամի Տեառն 1666 և ի թուին Հայոց ԻՃԺԵ Հրամանաւ Տեառն Յակոբայ Հայոց կաթուղիկոսի գլխակարգեալ և տնաւտեալ ըստ լատինացւոց, նաեւ զհամաձայնութիւնս հանուրց գրոց Աստուածաշնչից իրերաց առընթեր կարգեալ՝ Տեառն Սկանայ վարդապետի Լրեւանեցւոյ, և առաջնով տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեալ։ Իսկ այժմ նորոգ տպագրեալ եղեւ ջանիւք և արդեամբք ժողովոյն Աստուածաշնչի՝ որ ի կալկաթայ. ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Միածնիցի Տեառն Լիփրեմայ Արքայեպիսկոպոսի և Տիեզերահռչակեալ Սրբազնակատար կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. Յամի Տեառն 1817, և ի թուին Հայոց ԻՄԿԶ։ Ի Գիւղաքաղաքն Հիրամիւր Հրամանաւ նոյնոյ օժանդակ միաբանութեան։

Լ տիպ, Հ. Ա. Բագրատունւոյ, ի Վենետիկ, 1860։

Գիրք աստուածաշունչք հին և նոր կտակարանաց, ըստ միաբան վաղնմի դրչագրաց մեր-

կաք առնել գիտողքն կրնիքացոյց առ Պետրոս առաքեալ, հանդերձ պատասխանեաւ նորին առաքելոյ... Հինդերորդ՝ կարդեցաք զՀանգիստն Յովհաննու առաքելոյ... », եւն։

Նմանը՝ փոքրագիր չորս հատորներու մէջ ամփոփուած։

Հատոր Ա. յորում բովանդակին ութ գիրք. սկսեալ ի Ննդոց մինչեւ ցՀռութ. 8°, 527 էջ։

Բ. յորում բովանդակին հնգետասան գիրք, սկսեալ յԱ. թագաւորութեանց մինչեւ ցԳ. Մակաբայեցիս, 687 էջ։

Գ. յորում բովանդակին քսան և չորք գիրք, սկսեալ ի Յաղմոսաց մինչեւ զՆեզեկիէլ, 805 էջ։

Դ. յորում բովանդակի Նոր Կտակարան, ի Մատթէոսի աւետարանէն մինչեւ ցՅայտնութիւն, 587 էջ։ — Ցետոյ ցաւելուած, 92 էջ։

Ե տիպ, ի Պ. Պետերբուրգ, 1817։

Աստուածաշունչ գիրք ինոց և նորոց կտակարանաց. շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց։ Ի Հայրապետութեան սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տեառն Լիփրեմայ Արքազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ յառաջորդութեան Իւսեպ երկրի՝ ամենայն ազգիս Հայոց Տեառն Յոհան. Նու առաքելաշուիղ Սրբազան Արհի Եպիսկոպոսի, որոյ վերահսկութեամբն իսկ տպեցաւ Աստուածային Մատեանս, ի յօգուտ մանկանց Լկեղեցւոյ։ Ջանիւք և արդեամբք Իւսեպ Ռիբլիական ժողովոյն։ Յամի Տեառն 1817. ի Սեպտեմբերի 1։ Իսկ ի թուին Հայոց՝ ԻՄԿԶ։ Կայսերական Հրամանաւ հաստատեալ Տպարանի, Սարկաւագ Յովսէփ Յոհաննիսեանի՝ որ ի Սանկտպետրբուրգ. Մեծ. 4°, 1126 էջ։

Համանման տպագրութիւն Լկանեան, առանց ցանկերու։

Նոյն տարին ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ եղած է զոր կը կոչեմ

Զ տիպ, ի Միրամիւր, 1816?

Աստուածաշունչ գիրք ինոց և նորոց կտակարանաց, շարակարգութեամբ Նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց։ Ջոր զկնի ամաց բազմաց յամի Տեառն 1666 և ի թուին Հայոց ԻՃԺԵ Հրամանաւ Տեառն Յակոբայ Հայոց կաթուղիկոսի գլխակարգեալ և տնաւտեալ ըստ լատինացւոց, նաեւ զհամաձայնութիւնս հանուրց գրոց Աստուածաշնչից իրերաց առընթեր կարգեալ՝ Տեառն Սկանայ վարդապետի Լրեւանեցւոյ, և առաջնով տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեալ։ Իսկ այժմ նորոգ տպագրեալ եղեւ ջանիւք և արդեամբք ժողովոյն Աստուածաշնչի՝ որ ի կալկաթայ. ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Միածնիցի Տեառն Լիփրեմայ Արքայեպիսկոպոսի և Տիեզերահռչակեալ Սրբազնակատար կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. Յամի Տեառն 1817, և ի թուին Հայոց ԻՄԿԶ։ Ի Գիւղաքաղաքն Հիրամիւր Հրամանաւ նոյնոյ օժանդակ միաբանութեան։

Լ տիպ, Հ. Ա. Բագրատունւոյ, ի Վենետիկ, 1860։

Գիրք աստուածաշունչք հին և նոր կտակարանաց, ըստ միաբան վաղնմի դրչագրաց մեր-

րաց և յոյն քննագրաց։ Ի վանս Մխիթարեանց ի Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, 1860. ՌՃԽԹ. Մեծ 4°, 1224 էջ։

Ը տիպ, լոկ Ընգամատեան, ի Կ. Պոլիս, 1892։

Աստուածայուզիչ մատեան հին և նոր կտակարանաց։ Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց։ Ի լոյս ընծայեալ համեմատութեամբ եբրայական և յունական բնագրաց։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ք. Պաղտատլեան, 1892. 8°, 245 էջ։

245–256 Գիրքը ակած է, բայց անատարա Ծագած է. կը հասնի մինչեւ Ը գլուխ։

Ցառաջարանին մէջ կը կարդանք. «Ցընծալով մեր սրտ ի լոյս ընդամատեանս և գլուխ ինչ ի Ցեւոյ հանդերձ ծանօթութեամբք, որ ի համեմատութենէ Հայերէն թարգմանութեան մերոյ ընդ Հրէայական բնագրին, ոչ իրրեւ ուրոյն հատոր, այլ իրրեւ հաշակ, թեռեցաւ մեզ կարեւոր ասել ինչ ինչ համառօտիւ ի գիտութիւն ընթերցանելոց։

« Ցառաջ քան զամէն ինչ, բարեաց յիշատակաց արժանին Ղերզեռ Պատրիարք ոչ սակաւ ջան յանձն առնուր հաստատեցուցանել զԱստերկեան Ընկերութիւնն Գրոց Սրբոց, տալ ի լոյս ընծայել և տարածել դիւրագին զատուածեզէն մատեանն Հին և Նոր Ուտակարանաց, զԹարգմանեալն ի Հայ լեզու յերանելի հարցն մերոց ի Սահակայ և ի Մեսրոպայ։

« Ցետ բաղում բանից որ եղեն երկուստեք, ոչ յայտնեալ գործ՝ մնայր առ ժամանակ մի։ Ընդարեւ չէր ինչ անյօժար Ընկերութիւնն կատարել զԼսելն, այլ արգել այն էր, զի մին ի կանոնաց Ընկերութեանն է ի լոյս ընծայել թարգմանութիւնս ի բնագրէ լեզուաց Գրոցն, և Հայերէն թարգմանութիւն Հին Ուտակարանին, թէպէտ ան համեմատ գեղեցիկ և ընտիր, չեզեւ, որպէս յայտ է, յերբայական բնագրէն, այլ ի Ցոյն թարգմանութենէն։ ԵՒս ի բառնալոյ զայս գժուարութիւն, խորհուրդ արարեալ նշանաւորաց ոմանց ի մերայոց, գտին այսպիսի ինչ հնարս. համեմատեալ զՀայերէն թարգմանութիւնն ընդ Երբայականին՝ զայլակերպութիւնսն ի նշանակել ի լուսանցս ի ներքոյ իւրաքանչիւր Էջի, պահեալ զՀայերէնն որպիսի էն։

« Զեզեւ անհաճոյ Ընկերութեանն այս պայման, որով մարթի էր ազգին և՛ ուսանել դիւրագին զԹարգմանութիւն իւրոց նախնեացդ անեզծ և անաղտ, և յինել հմուտ հանգամանաց Երբայական բնագրին ի ծանօթութենէնդ անտի որ ի լուսանցս։ Ի հաճել Ընկերութեանն ընդ այս, կարդացաք ի Հայոց Պատմագրէ, որպ գոքն յինելոց էր, որպէս առացաք, համեմատեալ զԹարգմանութիւնն մեր ընդ Երբայականին՝ նշանակել զայլակերպութիւնսն ի լուսանցս ի ներքոյ իւրաքանչիւր Էջի, պահեալ զՀայերէնն որպիսի էն ըստ թարգմանութեան նախնեացդ։

« Պատասխանի իսկ և իսկ արկ Ձեռն ի համեմատութիւն Ընդ Ուտակարանին՝ սկսեալ ի գրոց անտի Պիտդոց։ ԵՒսկսն տեսեալ կարեւոր հարկ զատեցին ընծայելոյ ի լոյս զՆոր Ուտակարանն, թեզդոյր զՀինն իրրեւ չեստ ասի մին, և պատրաստեալ զՆորն համեմատութեամբ ընտիր ընտիր օրինակաց Ցոյն բնագրին և ընծայեալ ի լոյս, դառնայր մի ժանգամ ի Հին անդր։ ԵՒս ինչ հաստեալ էր աշխատութիւնն մնալ ի վախճան ԵՒսկսց, և ահա հարկ լինէր ի թեպետեալոյ բազմաց դադարեցուցեալ առ վայր մի զհամեմատութիւնն՝ հանել ի հրատարակ զՆզամատեանն առ ի տալ հաշակ զդործոյն. և ահա առաջին հնգեկին մատեանք նուիրական Գրոցն ընծայեալք ի լոյս տպագրութեամբ զորոյ չէ ինչ անգէպ տալ համառօտ ինչ տեղեկութիւն ընթերցանելոցդ ի գիտութիւն։

« Ի համեմատութեան առաջ, ուր զՀայն գտաք պլսակերպ յերբայականէն, ասացաք ի լուսանցս, Երբ՝ այսինքն՝ Երբայերէն, այսպէս լինէ գտաք ի Հայոցմ ինչ որ չգոյր յերբայական բնագրին՝ առացաք, Ցերբ՝ այսինքն՝ Ցերբայականին, պակաս. և եթէ ի Հայոցմն պակասէր ինչ որ գոյր յերբայականին՝ առացաք, Երբայեցիկ յաւելուած, և եդաք զաւելեալն։ Ուր յանն յերբայականին յերկուս միտս հարկանէր, զերկրորդն եդաք ընդ բանիւ կամ ի կարեւոր թեռեցաւ մեզ դնել ընդհանալ կոթիւն անուան անձին կամ տեղոյ, եդաք զնշանակութիւնն, ընդ բանիւ՝ Ախենդ։ Միայն զանուանս անձանց և տեղեաց որ այլազգ հնչին յերբայականին, թողաք որպիսի եին ի Հայերէնին։

իակ զպատճառութենէ Հայերէն թարգմանութեան, զոր օրինակ՝ զպատճառացն յորոց եկին Հարքն մեր ի թարգմանութիւն առատաձաւոր Գրոցն, զօրինակէն յորմէ եղեւ թարգմանութիւնն, զպատուականութենէ թարգմանութեանն, զհզակապ լեզուէն, արդարեւ արժանի այնպիսւոյ գործոյ, և զորոց ատին Համանք իրին, խոտել թողեալ, կարեւոր համարիմք յիշել, զեթէ հարեւանցի, ինչ մի զոր զարմանօք գիտեցեալ ի հետագոտութեան առատ մերոյմ, այն է՝ զի թէպէտեւ թարգմանութիւն մեր գհետ երթալով բազում հաւատարեալ և հշդիւ զթարգմանութենէն Եօթանասնից, ուրեք ուրեք խոտորեալ ի Համառ, մերձենալ Երբայական բնագրին։ ԵՒպաքէն կարեւոր խնդիր է թեռ ուսոյ իցէ խոտորումն այս Հայերէնին ի թարգմանութենէ անտի Եօթանասնից։ ԵՒկն ունիմք եթէ նոր նոր հետագոտութիւնք տացեն լոյս ամէն կարեւոր խնդրոյ »։

Հմմտ. ԵՒմեռիա 1892, թ. 2667։

Քննադ. ԵՒմեռիա 1893, թ. 2682, 84, 96, 99։ — Հայկեան 1892, թ. 220, 221, եւն։

Թ տիպ, առձ, 1895։

Աստուածայուզիչ մատեան հին և նոր կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեանց նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եբրայական և յունական բնագրաց։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ք. Պաղտատլեան, 1895. 8°, 986 + 284 էջ։

Ցառաջարանը քիչ փոփոխութեամբ վերինն է. որմէ հետեւեալը.

« ... Իակ ի համեմատութեան Նորոյ կտակարանի աշխատութիւն մեր չեղեւ այնպէս դժուարին, զի թարգմանութիւն նախնեացդ մերոց էր ի բուն իակ լինագրէ Նորոյ ԵՒկտակարանի։ Ըստ որում փոյթ մեր եղեւ միայն համեմատել զայն ընդ ընտիր ընտիրս ի Ցոյն ձեռագրաց որ ցարդ ծանօթք են, և Նշանակել զայլակերպութիւնսն, որ ի հարկէ չկարէին լինել այնչափ բազում որչափ եղեն ի համեմատութեան Հնոյն »։

Քննադ. Արարատ 1892, թ. 11–12։

Փ տիպ, Նշմարիտին, Նոր հրատարակութիւն, ի փորձ. 18 էջ։

« ԵՒստուածաշունչի Նոր հրատարակութեան առաջին թերթը և մի քանի գլուխների տարբեր ընթերցուածներն, իբրեւ նմուշ տպուած, ստացուում են

զանազան տեղեր՝ բանիմաց անձանց կարծիքն խմա-նալու նպատակով »։

ՓՆՆագ. Լոնդոն 1903, թ. 5263։ – Բազմավէպ, թ. 8։ – Բիւզանդիոն, թ. 1963։ – Նոր-Դար. թ. 33։ – Տարազ, թ. 3, 4։

Տպագրութեան ծանուցման առթիւ. Լոնդոն 1902, թ. 1972, 5084, 85։ – Բիւզանդիոն 1900, թ. 1070։ – Եկեղեցի Հայաստանեայց 1900. թ. 3։ – Նոր-Դար 1902, թ. 58, 63, 81, 133, 142, 143։ – Լրջմիածին և Աստուածաշունչ. Հայրենիք 1894, թ. 765, եւն։

Աստուածաշունչի Աշխարհարար հրատարակութիւններ։

Աստուածաշունչ. դիրք հին կտակարանի։

— Հատոր Ա. Մովսէսի հինգ դիրքը. երբայական բնագրէն թարգմանուած։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. կուլիէլմոս կրիֆֆիթի, 1847. 8°, 680 էջ։

— Հատոր Բ. Դիրք Յեսուայ – Մնացորդաց Բ. 836 էջ։ 1848։

— Հատոր Գ. Եզրասայ – Երգ երգոց. 661 էջ։ 1849։

— Հատոր Դ. Եսայի – Մաղաքիա 892։ 1850։

Աստուածաշունչ. դիրք հին և նոր կտակարանաց, երբայական և յունական բնագիրներէն թարգմանուած. անդ, 1853. Մեծ. 4°, 1176 էջ։

Այլ տիպ, անդ. 1855?

Այլ տիպ ի կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մ. Յօհաննու, 1857. 12°, 1404 էջ։

Այլ տիպ, ի Նոր Եօրք, ի տպ. ի Աստուածաշունչի Ընկերութեան, 1859. 8°, 1010 + 315 էջ։

Այլ տիպ անդ, 1867. 8°, 880 + 274 էջ։

Այլ տիպեր ի կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան.

1875. 8°, 1010 + 315 էջ։
1878. էջք նոյն։
1880. Մեծ. 8°. 880 + 274 էջ։
1881. 8°, 1010 + 315 էջ։
1883. էջք նոյն։
1884. 16°, 1085 + 293 էջ։
1884. Մեծ. 4°, 1169 էջ։
1888. 8°, 1010 + 315 էջ։
1889. 4°, 1169 էջ։
1894. 4°, 1169 էջ։
1896. *ուսահայոց լեզուով.* 8°, 1424 էջ։
1898. 4°, 1169 էջ։
1899. 8°, 880 + 274 էջ։
1902. 8°, 1010 + 315 էջ։

— *Դիրք առակաց Սողոմոնի որպէսզի Խաւիթ. տպագրեցեալ առանձնակի ի փոքրիկ դիրս. ի ժամանակի յորժամ տպագրիւր Աստուածաշունչն զորոյ գմեծամեծ էջսն զկնի տպագրեցման ի յերկուս անջատեալ, տուաք տպագրել և գայս, ի սփոփանս փափաքողաց դիւրիմաց խրատուց՝ և ոսկեղէն բանից գրոցս այսորիկ։ Ջամի Տէառն 1734, մայիսի 20. ի Վենետիկ. 8°, 94 էջ։*

— *Դիրք առակաց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբայ Պօյաճեան, 1880, 1882, 1889, 1892, 1897. 16°, 81 էջ։*

— *Դիրք առակաց Սողոմոնի երբայական բնագրէն թարգմանուած։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կրիֆֆիթի, 1852. 12°, 86 էջ։*

— *Դիրք Առակաց Սողոմոնի Որդւոյ Դաւթի. որոյ իւրաքանչիւր երեսաց՝ հայեցուածք պարբերութեանցն հանդէպ ի դիւրիմանալի լինել փափաքողաց սորին ոսկեղէն բանից) պարզապէս թարգմանութեամբ տեղեկացուցանել յուսեցեալ։ ի խնդրոյ տպագրողին։ Եւ արդէն նախապէս եղեւ տպեալ բարեչնորհ Հրամանաւ Տեառն Յօհաննու բարձրապատիւ Արհի Եպիսկոպոսի և սրբազան Պատրիարգի, յամի տեառն 1806, ի Կոստանդնուպոլիս, ի Փիւրգճի խաներն, և ի տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի. 8°, 228 էջ։*

Վերջը տահկ. յիշատակարան մը կայ, որուն սկիզբը՝ « Խիտա պէնտէ տիւր՝ հիւմէթէն ֆագիր – կիւնահ իլէ փիւր՝ Պուտաանամ հագիր »։

— *Երեք գիրք Սողոմոնի, այսինքն՝ Առակաց, Իմաստութեան, և Ժողովողի։ ի Թրեստ, 1802. ԻՄՈՒԱ. ի տպ. ի Հարց Մխիթարեանց. 8°, 224 էջ. և ապա Շնորհալւոյ՝ Առակաց և Ժողովողի մասին գրած ուսանաւորները. 224–237 էջ։*

— *Իմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ և Թուղթ Երեմիայ մարգարէի առ գերեալսն ի Բաբիլոն։ ի Վենետիկ, ի սուրբն Ղազար, 1833. 16°, 168 էջ։*

— *Իմաստութիւն Սողոմովնի. Յոյն. հայ. և լատ. ի Վենետիկ, ի սուրբն Ղազար 1827, 1854. 12°, 251 էջ։*

Տէո և Ակեռատահ, եւն։

Աստուածաշունչին վրայ գրուածներ. – Տէո ՋԱՄՊՉԱՆԱԼԵԱՆ (Հ. Գ.) Մատենագրաց Հայկ. թարգմանութեանց Նախնեաց. 57–245 և Բազմավէպ 1850, էջ 212. – 1851, 230. « Յաղագս թարգմանութեան Աստուածաշունչ առաւից ի հայ լեզու »։ (Նոյն)։ – ՍՈՒՔՐԵԱՆ (Հ. Ա.) « Աստուածաշունչք, թարգմանութիւն եօթանասնից և հայկական », եւն։ – ՏԷՐ-ՄԵԼԻՔԵԱՆ (Գ.) « Սուրբ գիրքը և իր հեղինակները »։ – Բիւրակն 1898, էջ 698 « Տօմարիի գիրքն ու հէքեաթները »։ – « Յաղագս դիրքն Հայոց թարգմանութեան » (ե. Պեղա) Բազմավէպ 1896, էջ 301։ – « Ընծոց գիրքն և դիտութիւն ». Պատկեր 1897–98, էջ 56, 160, 183, 233, 277, 295։ – « Խանձեցի եօթանասնոցն եօթնեքորդք. 1896–97, էջ 558. – 1897–98, էջ 126, 199։ – Տէո և Տեսիլ եօթեքորդ Դաճիկի։ – « Աստուածաշունչ գիրք. Յաղագս որբազան բանասուեղծութեան առ Հայս ». Բանասէր 1854, էջ 421։ — « Աստուածաշունչի մեր նախնեաց թարգմանութիւնը ». Ծաղիկ 1896, թ. 15, 53. – 1900, թ. 106։ – « Ս. Գրոց յարդն ու արժէքը հին Հայոց քով » Հանգիստ Ամսօրեայ 1897, էջ 129, Նոյնը տես և Վէնետիկ։ — « Լուսաւ Ս. Գրոց ի Հայս ». Բազմավէպ 1901, էջ 156, 208։ – « Ս. Գրոց Հայկական թարգմանութեան վրայ Քննադատական ուսումնասիրութիւն ». (Dr. V. Ermoni), անդ, 1900, էջ 296։ – « Սրբագրութիւններ մեր նախնեաց Աստուածաշունչին վրայ ».

Տեռ-Հովհաննէս Ե.)։ — «Աստուածաշունչին հայերէն թարգմանութեան առթիւ». Մասիս, 1903, թ. 574, 588։ — «Աստուածաշունչին երկրորդական դրոց վրայ», Յ. Տէրվենց։ Ցոյս 1874, էջ 736–766։ — Տես և Խանգամալ Հին եւ Նոր Կտակարանաց։ — Տես դարձեալ Ա.Հ.Ն.Յ (Գ. Ա.)։ Տետրակ Պատմ. Աստուածաշունչ ի Գրոց։ — Տէր-Մովսիսեան Մ. Վ. — Դանիէլեան Վ. Չայէի.— Պողոսեան Յովհաննէս.— Շամախեան Բ., եւն։

Հայկական ալֆաբետի 1867 տարւոյ մէջ (էջ 389 հետեւեալը կը կարդանք. «Հա, Հայերը դիտեն արդեօք, որ Պ. Մարկոսեան Ղեւոնդեան ուսումնասիրութեան հոգաբարձուն) սկսել էր թարգմանել աշխարհաբար աստուածաշունչը և առաջին տետրակը եւս հրատարակեց? Իմ չդիտէ, պարտական է այնպիսի եռանդոտ Հայն այսու հետեւ գոնէ հաշուել իւր բարերարին։ Իմ կարծիքը այս թարգմանութեան գեղեցկութիւնների մասին ներկայացնելու եմ ընթերցողին...»։

The Essence of the Bible. (Armenian) Miscellaneous Series.) N°. 7. Խմանդակութիւն Բնորդ Սրբազանի Գրուածոյ, Աստիճան Իրոց Հնոյ և Նորոյ Կտակարանի. 8 էջ։

Վերջերդ էջին մէջ դրուած է. Աստուածաշունչ գիրք, որ տպեցաւ Ցմին Տետուն 1817։ իսկ ի թուին Հայոց ՌՄՆԶ։ ի Վանկոպեարտուրդ։ իսկ ուրեքերդ էջէն վերջը. «Ա՛ն ընկալ ուրեմն զրնծայս զայս որ քեզ մատուցանի, որով եթէ չահիցիս դու, կամ գայլս ոտվաս չահիցես, մատաղ զանհուն գոհութիւնս Նմա, յորմէ աւենայն, յորում աւենայն, Նմա փառք յաւիտեանս. Ամէն. Ի Փիլիպեցի Պետրոս վարդապետի։ ԱՂԼԻՒԻՐ ԲԱՐԻ։ Տպագրեալ ի Գրծարան Մկրտիչ Մխիթարեանց։ ի կալկաթա. 1832։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ *իրիւ կը տարվիցնի ի մահի ճանիգատեան աւուր?*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ *կանոնական գիրքերը որոշելու վրայ. Ա, Բ տիպ?*

Ի տիպ. կ. Պօլիս, ի տպ.ի Ա. Զբրչիէի, 1862. 6°, 46 էջ։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉՆ՝ և մատեան հակճապիր. զոր փոխեաց (յանգղիերենէ ի հայ՝ Յովհաննէս Ավգալեանց. Տետրիկ. կալկաթա, անխուական։

Բնագրին խորագիրն է. The Bible, the divine authority.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԷՐ. — Տես ՈՍԿԱՆՅԱՆԻ Ս. Ֆ.։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ *եպիսկոպոս Խարբերդցի. ունի ժամանակագրական պատմութիւն նոյն սահմի։*

Մահուան առթիւ. Մասիս 1900, թ. 9։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՆԵՐՍԵՍՈՎԻՉ. — Տես ՆԵՐՍԵՍՈՎԻՉ։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ (Աբբ. Սարկ. — *Հաւատոյ ճեբականութիւն ի խոստաց լեզուէ ի հայ։ Աշխատասիրութեամբ Աբբահամ սարկաւագի Աստուածատուրեան վաղարշապատեցւոյ, ի միաբանութենէ Սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի...* Յամի Տեառն 1827, և ի հայոց թուականիս ՈՒՀԶ։ ի Մոսկուա, ի տպ.ի Օգոստեան Սմիռնի, 1827. 2°. 156 էջ։

Խարգմ. — Տես Նորագոյն գրոցդ։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ Ա. — *Ծղրիտ պատակերը նշանաւոր ազգային. վիմագրեաց Աղդրանիկ Աստուածատուրեան, 1880?*

...Թէ ի Խուրթիա, Թէ ի Իւսիա, Թէ ի Չնդիկս և Թէ այլուր գտնուած կենդանի և մեռեալ յիսուն նշանաւոր Ազգային պատկերներն համախմբեալ վիմատիպ ի լոյս ընծայեց...»։ Մասիս 1880, թ. 2628։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ *Մանուկ պէյ* Խարգմ. — Տես Պահնարտեան տր Ալի Բիհիւ։

Պ. Ա. Զօպանեան՝ իր նոր հրատարակած «Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի վերլուծանեքն ու ճառերը» դերին մէջ հետեւեալը կը դրէ Մանուկ պէյի մասին. «ի կամաւոր լուկերութեան Համազգեաց խօսնցեալ հաւին մէջ յիշուած «հայրենասէր առաքինի երիտասարդը», որուն տարաժամ մահը կ'ողբայ Պէշիկթաշլեան, Մանուկ Ալտավերտին էր, որդի Ալտավերտի Աբրահամ ամիրային, որուն տան մէջ կը դաստիարակեր Պէշիկթաշլեան։ Մանուկ պէյ փաստուած Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանէն շրջանաւարտ ելած (1838ին, չատ կը սիրեր ու կը մշակեր բանաստեղծութիւնը. Խարգմանած է Պլունարտէն տը Ալէն-փիէռի Պողոս ու Վիրգինիա»ն աշխարհիկ հայերէնով, և այդ Խարգմանութիւնը, ի Վաղարշ վանքին ձեռքով հրատարակուած՝ Մանուկ Ալտավանդութեան ստորագրութեամբ, ունեցած է երեք տպագրութիւն. Խարգմանած է նաեւ կենսերի «Մահ Աբելի»ն որ անտիպ ձեռագրէն մնաց է. մեռած է երիտասարդ։ Չամազդեաց Ընկերութեան գործոն անդամներէն մին էր եղած»։ (էջ 175)։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ (Տ. Թ. Վ.) — Տես ՄԻՀՐԻԱՏԵԱՆՑ Թ.)։

ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ, *մարդուս ուղղոյն մէկ ծագիրն ու յատուկ հրթռիռ բացատրուած և ամէն վիճակի մարդոց յարմարցուած հանդերձ ջերմեռանդ մտածութիւններով և ալօթքներով։ Զմիւռնիա, ի տպ.ի կուլիէլմոս կրիֆֆիթի, 1852. 8°, 437 էջ։*

Ի տիպ. կ. Պօլիս, ի տպ.ի Ա. Պ. Զբրչիէի, 1856. 8°, 437 էջ։

Այլ տիպ, վրան Ի գրուած, Նիւ–Եօրք, ի տպ.ի Ամերիգայի սեւրակի ընկերութեան, 1858. 8°, 361 էջ։

ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՏԱՏԱՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ. — Տես ՄԱՆԻՒԻՆԵԱՆ Ս. Փ.)։

ԱՍՏՈՒԱԾՈՑ ԹՕՒՔԸ. — Տես ՄՈՒՏԻ։

ԱՍՏՈՒԱԾՈՑ ՇՆՈՐՀՔ. *Խարգմանեաց ի գալղիականէ Ա. Ս. Ց. Պալապանեան)։ Զմիւռնիա, տպ. Արշակունոյ Ալտպատուհան, 1872, 23 էջ?*

ԱՍՐԻՒՆԻՑ և ԻՒԴՒ. — Տես ՇՆՐՄԱԶԱՆԵԱՆ (Փ.)։

ԱՍՔԱՆԱԶ (Մխիթար Պ.) — Խրատիւտուիւն ահասական և գործնական նոր դրութիւն). Մասն Ա. ի Ա, հանդերձ բառագիտական և մտամարզական վարժութեամբք։ Հատոր Ա. ընդհանուր և մասնաւոր յատկութիւնք ոճոյ. յանձնարարեալ յուսումն. խորհրգոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։ Ցօրինեաց Մխիթար Պ. Ասքանազեան, ուսուցիչ հայկական լեզուի և գրագիտութեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Փ. Պաղտատլեան Ւրամեան, 1884. 8°. ԻԶ + 240 էջ։

Բ տիպ, Հատոր Ա. Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1891. 8°, 144 էջ։

— Հատոր Բ. Զեւաւոր ոճ։ Զեւք բառից և իմաստից, 288 էջ։

— Հատոր Գ. Բանալի, 220 էջ։

Ջննաց. Լրագրողաց 1885, էջ 187։

Խմբագ. — Տես Նրպադիկ մանկանց. — Պատրէգ։

ԱՎԴԱԼԵԱՆՑ (Ց. — Անգիտաց անուամբ, ցոյց պարագրին քաղուածք պէսպէս գեղեցկապաճոյճ, խրատական և հոգեզուարճ բանից ի զանազան երեւելի Անգղիացի մատենագրաց. զլխաւորաբար դիտեալ ի հրահանգութիւն և ի զբօսանս Համբակաց։ Հարազատաբար թարգմանեալ աշխատասիրութեամբ Պարոն Յովհաննիսի Ավդալեանց, աշակերտին արժանապատիւ Պարոն Ցարութիւնին Խալուցեան, և մլոյ յանդամոցն գերապատիւ Իսմաւտխնդրեան Միաբանութեան։ Ի լոյս ընծայեալ հրամանաւ մեծարոյ Պարոն Մ. Ց. Ականուրեանց՝ Ազոռակալի և Միաբանի, և նպաստաւորութեամբ ծախուց Ժամանդակաց Տպարանիս։ Ի կալկաթա, 1821, տպագրեալ յընծայեալ Տպարանի Յորդանանեան Պարոն Պօղոսի, ի Յովհաննիսէ Տէր Յակոբեան. 8°, 320 էջ։

— Մշտիկ, որ է բանահիւսութիւն իմն՝ յօրինեալ պարոն Յովհաննիսի Ավդալեանց։ Տպագրեալ ծախուք Ժամանդակաց տպարանին... ի կալկաթա, ի սկզբան Յունվարի, յամի Տեառն 1823, տպագրեալ յՕճանասփիւռեանց տպարանի. 8°, 56 էջ։

— Վէրջին աւուրք բարեյիշատակ տիկին Մէրջանին Աւետիանոսեան. ստուերագրեալ ի նորուն մտերիմ բարեկամէ ի Յովհաննիսէ Ավդալեանց։ Ի կալկաթա, յամսեանն հոկտեմբերի, 1830. ի տպ. Մարդասիրական Հեմարանի. 8 էջ։

— Ներբողեան յօրինեալ յիշատակ բարեպաշտին Պալուցեան պարոն Ցարութիւնին՝ երեսուն և հինգամեայ արդիւնաշատ վարժապետին... ի կալկաթա, ի 14 մարտի 1834. տպագրեալ ի Մարդասիրական ճեմարանին. 16 էջ։

— Քրիստոնէական կրթութիւնք և այլ աղօթք ի պէտս մանկանց Մարդասիրական Հեմարանին։ Ի տպարանի Լպիսկոպոսական Հեմարանին, ի կալկաթա, 1841 = ԻՒԿ. 4°, 32 էջ։

« Սրբազան Տեառն Պօղոսի Գրիգորեան կարնեցւոյ Արքեպիսկոպոսի և նուիրակի Հնդկաստանի ի սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի՝ ընծայէ կայս իբրեւ գնուէր իմն սիրոյ և յարգական խոնարհութեան, նուաստ և անպիտան ծառայ, Յովհաննէս Ավդալեանց, վարժապետ ի Հայկեան Մարդասիրական Հեմարանին ի կալկաթա »։

— Թուղթ շնորհակալութեան ի հայ ժողովրդոց բնակելոց ի կալկաթա առ Սրբազան տէր Տէր Խոսրով Քրիգորեան Ծայրագոյն վարդապետ և նուիրակ Ս. Երուսաղեմի չարտգրեալ ի Պր. Յովհաննէս Ավդալեանց։ Տպագրեալ ի գործատան Մարդասիրական Հեմարանի, ի կալկաթա ի 1844?

— Հատ Յովհաննու Ակիսիանց ասացեալ ի ժողովի անդամոց Հայկեան Մարդասիրական Հեմարանին որ ի կալկաթա, հանդերձ կենդանագրով հեղինակին։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1858?

Տես և ԴԱՒԻԹԵԱՆՑ (Մ. Մ.)։

Թարգմ. — Տես Աստուածաչունչն և մատեան երկնային։

ԱՒԴԵՐԵԱՆ, (Հ. Ց.) Բառարան Անգղ – Հայ։

ՇԱՒԹՈՊՐԻԱՆ։

ՊԻՍՏԻՈՍ (Բ.)։

ՋԱՆՆԻՊՆԵԱՆ Ս.)։

Հրատ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ ԱՐՃԻՇԵՑԻ՝ Մեկն. Պատարագի, ի տիպ։

ԱՒԵՏՈՒՄԵԱՆՑ Ի. Թ.) — Աւետումիս, որ է բարոյական ստեղծաբանութիւն. արարեալ ի պարոն Թադէոսէ Խաչիկ Ավետումեանց։ Կալկաթա, ի տպ. Ի Արարատեան Ընկերութեան, 1846. փոքր 4°, 160 էջ։

« ... Աւետիս՝ Հպատասանու աշխարհաբար լեզուով և ըստ մտաին պարզ դարատ լեզուով չարադրեալ է։ Թէ և համառօտ, բայց պատուական տեղեկութիւններ կան Նորին զպրոց, Շիրազի, Պաթրպի, Պուշիրի, Մուսթաֆի և Հնդկաստանի զանազան քաղաքաց Հայոց վրայօք... » Արշալոյս Ակարատեաց 1857, թ. 540։

Թարգմ. — Տես ԴԱՒԶՄԻԹ. — ՊԼՅՒՆԱՐՏԻՆ ՏՕ ՍԻՆ ԲՒԼԻ։

ԱՎՕ. — * Մատրաղիվ. գաղափարական վէպ։ Թերմօն Ալսանմիսի, 1902, թ. 1, եւն։

ԱՏԱԼԱ. — Տես ՇԱՒԹՈՊՐԻԱՆ։

ԱՏԱՄՆԱԲՈՑԺՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ. — Տես ՊԱԼՒՆԵԱՆ Ց. Ց.։

ԱՏԵՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԱՋԱՐԵԱՆ (Ա.) — ՆԵՐՍԻՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ։

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱԶԳ. ԸՆԴ. ԺՈՂՈՎՈՑ. — Տես Ազգային ժողով։

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ (արուեստ), եւն. — Տես ԹԱՒՐԻԶԵԱՆ (Մ. Ս.)։

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ (ժամանակակից). — Տես ԱԼԱՑԵԱՆՑ Պ.։

ԱՏԵՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես Ա ՊԼԹՒԱՆԻ. Վ. ՋՈՒԼԱՑԵՑԻ։

ԱՏԼԱՍ. — Տես Ալիսարյացոյց։

ԱՏՈՄ Գրասէր կեղծանուն. — Տես ՏԻՄԻՈ-ՀԻՊԱՇԵՆԱՆ Ե.)։

ԱՏՈՎՄԵԱՆ (Թ.) Թարգմ. — Տես երկը գրոյց։

ԱՏՐԻՆ, վիպերգութիւն. — Տես ԲԱԳՏԱՍԱՐԵԱՆ Խ. Ս.։

ԱՏՐՈՒՆԻ (Գ. Ց.) Թարգմ. — Տես ԼԻՐՄԻՆԱ Ժ.) – ԿԱՊՈՐԻՈ (Լ.) – ՍԻՒ (Լ.) – ՏԻՒՄԱ որդի. – ՎԼՂՑ Ա.) – ՕՍՍԻԱՆ։

Խմբագ. — Տես Կրթասէր։

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Հայոց հիմնական և Հայաստանեայց եկեղեցու ծխական կանոնադրութիւն։ Բարիզ, 1903?

ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ Սարգիս – Ատրպետ. — Խնէ կարապետ. վէպ հայ կաթոլիկների կեանքից։ Առաջին Մուրճ ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Լօտինեանցի, 1889. 8°, 248 էջ։

Քննագ. Նոր-Կար 1889, թ. 169, 170։

— Շուչան, օպերա երեք արարուածով, Թուրքիայի Հայոց կեանքից, ողբերգութիւն, երաժշտութիւն Խ. Մ. Կարա – Մուրզա։ Պետերպուրգ, տպ. Ի. Ն. Սկօրօխօդովի, 1890. 8°, 113 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1893, թ. 4։

— Ալմաստ, վէպ. (Բարձր Հայոց իրական կեանքից)։ Մոսկուա, տպ. Մկրտիչ Խարխուդարեանի, 1891. 8°, 536 էջ։

Քննագ. Մշակ 1892, թ. 15։

— Սարսափ, ողբերգութիւն, հինգ արարուածով. Թուրքահայերի պատմական կեանքից։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանի, 1893. 8°, 70 էջ։

— Քուա – Նոիկ. վէպ Շիրակեցիների կեանքից (1840 – ական թ.)։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1898. 8°, 97 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1900, թ. 1։

— Շինից. պատկեր Հայի գիւղացիների կեանքից տաճկահայերի։ Նոր Նախիջեւան, տպագրան Նոր. Ց. և Ս. Աւագեանների, 1898. 8°, 85 էջ։

Քննագ. Հանգէս Ամսօրեայ 1899, թ. 1։ – Մուրճ 1900, թ. 1։

— Ժառանգիկներ. Պատկեր Թուրքահայերի կեանքից։ Նոր Նախիջեւան, տպ. նոյն. 1899. 16°, 88 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1899, էջ 180։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1899, թ. 5։ – Մուրճ 1900, թ. 1։

— Բնիսահ Առաքիլ, վէպ Թրքահայերի կեանքից։ Նոր Նախիջեւան, տպ. նոյն. 1899. 12°, 71 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1899, էջ 181։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1899, թ. 6։ – Մուրճ 1900, թ. 1։

— Խուլուքճիներ, պատկեր Նոր Նախիջեւան, տպ. նոյն. 1899. 8°, 25 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1899, էջ 237։ – Հանգէս Ամսօրեայ, թ. 5։ – Մուրճ 1900, թ. 1։

— Խալիֆաթ, պատմական հետազօտութիւն։ Նոր Նախիջեւան, տպ. նոյն. 1899. 8°, 99 էջ։

Քննագ. Հանգէս Ամսօրեայ 1899, թ. 6։

— Երկրի ժողովածու. Հատոր Ա. Պատկերներ Թուրքահայերի կեանքից. Արուեստագիտութիւններ։ Խարբերդ, Աւետարանական Հայերի Թեմական Հրատարակչական Վազամեռիկ Եղիսաբէթ Միրզաբէգեանցի Յիշատակին, 1904. 8°, 272 էջ։

« Պ. Ատրպետի երկերի ժողովածուի մէջ մտել են նրա հետեւեալ գրուածքները. 1. Իրաւաբանական կամ Տժվժիկ », գրուած արուեստագիտ « Աղբիւր » ամսագրից (1897 թ.) – 2. « Երկու վալի մի վիւլայէթում կամ Աչէչէ-խանում », վէպ՝ արուեստագիտ « Տարազ » շաբաթաթերթից (1895 թ.) – 3. « Խառաբքնա », պատկեր՝ արուեստագիտ « Տարազ » շաբաթաթերթից (1893 թ.) – 4. « Նպատակ աւելման », արկած՝ արուեստագիտ « Աղբիւր » ամսագրից (1898 թ.) – 5. Կաղ Նազօ », արուեստագիտ « Տարազ »ից (1893 թ.) – 6. « Պապի », գրուած՝ արուեստագիտ « Մշակ » լրագրից (1903 թ.) – 7 – « Վիշապի առագաստաբ բնութեան մասրը », (1903 թ.) և 8. « Փաչան » 1898) և 9. « Փիւլհանրէյի » արուեստագիտ « Տարազ » շաբաթաթերթից. – 10. « Երիվականի ժառանգ կամ խոփ », գրուած (1898 թ.)։

« Ալբպես ուրեմն Պ. Ատրպետի երկերի ժողովածուի առաջին հատորի մէջ մտել են ինը արուեստագիտութիւն (որոնցից ութը « Տարազ – Աղբիւրից », իսկ մէկը « Մշակ »ից) և մի հատ մինչեւ այժմ անտիպ գրուածք »։ Մուրճ 1904, թ. 6, և շարունակ. ընթերցումը։

— Հատոր երկրորդ. Վիւրիսայի գաղութիւր. վէպ Թուրքիայի արկածներից. Արուեստագիտներ։ Նոյն տպագր. Խարբերդ, 1904. 8°, 304 էջ։

« Երկու խօսք »ին մէջ կ'ըսէ Հեղինակը.

« Վիւրքեսայի գաղութիւր վէպին. որի գլխաւոր դէմքականութիւնները ոսմիանների են, հարկ համարեցի որպէս յատկացուցիչ տալ « Ոսմիանցու թիւնը » վերնագրով իմ պատմական տեսութիւնը, որը տպուեց 1893 թ. N°. 7–8 « Մուրճում »։

« Ըստ որում դի ընթերցողները նկատեն, թէ ինչով վերջացաւ ոսմիանների մղած բռնակռիւն, վէպի վերջը կդնեմ մի պատկեր « ԽիմֆիլիՉ » վերնագրով, վերջին 1877–78 առո – թրքական պատերազմից »։

— Հատոր երրորդ, չորրորդ. Ալմաստ, վէպ Բարձր – Հայոց կեանքից. երկրորդ տպագր ?

— Հատոր հինգերորդ. Ջաւատիր, վէպ վերջին ուս – թրք. պատերազմի, 1877–78 արկածներից ?

— Հատոր վեցերորդ. Վիսպակներ. Թուրքահայերի կեանքից. (Արուեստագիտութիւններ). Խարբերդ, նոյն տպագր., 1904. 8°, 323 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Հատոր առաջին։ – Բ. Երկրորդ։

— * Կարուժատիրութիւնը և կայուժական ուարիկը Աստրպետականում. Գիդուեի 1903։

Դրուածներ. Բազմավէպ Հ. Ա. Երեմ. 1903, թ. 5–6։ – Տես և Լիմ « Ուսումնասիրաց գրականութիւնը »։

ԱՐԱ ԴԵՊԼԵՒԿ. — Տես ԼԱԼԱՅԵԱՆ (Ե. – ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ Ն. Մ.) – ՊԱՐՈՒԻՒ Ա. Ց.։

Արա գեղեցիկն » աւանդավէպին մէջ քննութեան արժանի կէտ մը. Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 2։

ԱՐԱՐԱՋԵԱՆ Ա.) — Տարրական քերականութիւն Հայոց աշխարհաբար լեզուի. Պատն Ա. 1903. 54 էջ?

ԱՐԱՐԱՋԵԱՆՑ Ցովհ. — Մայրենի լեզու, առաջին տարի. (Բազմաթիւ պատկերներով)։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Պ. Ս. Յանոյեանցի, 1901. 8°, 64 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1901, թ. 10։

Բ տիպ. 1902?

Քննագ. Մուրճ 1902, թ. 11։

Դ տիպ. Ալէքսանդրապօլ, տպ. Յանոյեանի և Ստեփանեանի, 1903. 8°, 80 էջ։

Դ տիպ. 1904?

— Երկրորդ տարի. (Պատկերներով և քերականական վարժութիւններով գրաւոր աշխատութիւնների համար), 1902?

Քննագ. Մուրճ 1902, թ. 11։

Բ տիպ. Ալէքսանդրապօլ, տպ. Գէորգ Ս. Յանոյեանցի, 1903. 8°, 112 էջ։

— Երրորդ տարի, պատկերներով։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. նոյն. 1903. 8°, 124 էջ։

Թարգմ. — Տես ԱՆՆԵՍԿԱՑԵԱՆ Ա.)։
ԲԼՕՔ (Մ.) Հաբաճացու։
Իրքերի արտասուքը։
ՎԱՋՈՎ (Ի.)։
Վարելահողը պարարտացնելու միջոցներ։
Փոքրիկ Հեղինէի երազը։

ԱՐԱՐԵՐԻՆ ԼԵՋԱՒ. — Տես ԱՐԻԿԵԱՆ Մ. – ԳԱԼՊԱՃԵԱՆ Գ.) – ԴՐԻՈՒՐԵԱՆ (Ե.)։

ԱՐԱՔԻ. — Գերբնական իւրատեսակ. (Քերթուած)։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, 1903. 8°, 25 էջ։

Քննագ. Լուսաւոյ 1903, թ. 6։ – Տարագ, թ. 36։

— Իրաւագէտ մամլո. (Բանաստեղծութիւններ). տետր առաջին. հրատ. Արշակ Մ. Մկրտիչ – կարագեօղեանի։ Թիֆլիս, տպ. « Հերմէս », 1894. 8°, 40 էջ։

* Աւարկիրի գաւառաբարբառը. — Տես ՄԱՆԻՒԿ (Ա. Գ. Բ.)։

ԱՐԱՔՈՒՆԱՅԻ Պետրոս. — Գիրք առաքինութեան. Նորուժ նախ ընծեռին զեօթանց առաքինութեանց, այսինքն զՀաւատոյ, զՅուսոյ և զԱիրոյ. զիտեմութենէ, զՈղջախոհութենէ, զԱրիութենէ և զԱրդարութենէ։ Ապա զեօթեանց պարգեւաց Ոգւոյ սրբոյ. և վերջապէս զեբաւնութենանց աւետարանականաց։ Անդրածեցեալ ի լաթինականէն ի հայ բարբառ, ի գաւառն Դարանաւու, ի վարդնջոյց ժամանակաց։ Իսկ այժմ ի լոյս ածեցեալ աշխատասիրութեամբ և սրբագրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացւոյ Աբբայ հայր կոչեցելոյ և տպագրեցեալ արդեամբք Գասրն Սարգսի, որդւոյ Տիլացու Խէորգի կոստանդնուպօլսեցւոյ... Ցամի տեառն 1721. իսկ ի թուին Հայոց ՌՃՀ, յունվարի 17։ ի վէնէտիկ, ի տպ. Անտոնի Պօմբօլի. 4°, 696 էջ։

Բ տիպ. Դիրք առաքինութեանց։ Այսինքն. Համառօտ հաւաքումն զեօթանց առաքինութեանց, այս է, զերից աստուածաբանականաց, զհաւատոյ, և զսիրոյ, և զչորից բարոյականաց, զիտեմութենէ, զողջախոհութենէ, և զարդարութենէ։ Եւ եւս զեօթանց պարգեւաց հոգւոյն սրբոյ։ Եւ զոլխից աւետարանական երանութեանց։ Շարադրեալ ի Պետրոսէ Աբեղայէ Արագոնացւոյ, որ ի կարգէ Քարոզողաց սրբոյն Կոմինիկոսի։ Թարգմանեալ ի լատինականէն ի հայ բարբառ, ի Յակոբայ ումեմնէ, ի գաւառն Դախչուանու, ի թուին Քրիստոսի 1339։ Ի լոյս ածեալ և տպագրեալ նախ աշխատասիրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի սեբաստացւոյ Աբբահայր կոչեցելոյ։ Եւ այժմ տպագրեալ երկրորդ անգամ զգուշագոյն սրբագրութեամբ։ Արդեամբք և գոյիւք բարեպաշտոն և քաջաւոհմիկ չհրիմանեանց երկոցունց եղբարց հարազատաց՝ Բալաղամեան պարոն յովսէփին, և պարոն զաքարին. առ ի լուսաւորութիւն առաքինասէր մանկանց եկեղեցւոյ։ Ի փառս մեծին Աստուծոյ, և ի պատիւ ամենօրհնեալ կուսին մարիամու։ Ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի տեառն 1772. իսկ ի թուին Հայոց ՈՒԻԱ։ Դեկտեմբերի, 20։ Ի վէնէտիկ, ի տպ. ի Պամեարեայ Խէոդոսեանց. 4°, 726 էջ։

« Ցիշատակարան վասն շարադրողի և թարգմանողի գրոյս, հանեալ ի հնագոյն օրինակէ. Փառք ամենատուր երրորդութեանն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։

« Արդ յամի ծննդեան փրկչին հաշարեքտասրդի երեքհարիւրերորդի երեսնեքորդի քննեքորդի թարգմանեցաւ գիրքս եօթն առաքինութեանց. եօթն պարգեւաց հոգւոյն սրբոյ, և եօթն երանութեանց։ Շատացեալ ձեռամբ Ֆրայ պետրոսի, ազգաւ լատին, և աշխարհաւ արագոնեցի, ի կարգէ քարոզողաց սրբոյն գոմինիկոսի։ Որոյ թարգմանն եղեւ Յակոբոս ազգաւ հայ։ Արդ սկսաւ օրինակիլ գիրքս ի թուին հայոց. ՊիԺ. և ի թուին քրիստոսի. 1376. յերկիրս ոլոտան, ընդ հովանեաւ ոտից կարապետին և նախավկայ ոտից ստեփաննոսին, և գրիգորի ոտից լուսաւորչին, ի վշտաչատ ժամանակիս. որ վասն բազում մեղաց մերոց ոչ գոյր հանգիստ քրիստոնէից. և ասպատ ոտից եղեւ ի տալեզ ոտից առաքելոցն, թուին. ՊիԺ։ Եւ ի գաւառութեան ժամանակիս վանեցւոյ ամենայն ազգի եղեն. և իշխանութիւնս հայոց էր նուազեալ », եւն։

Փիլիպ Մոլուբիանց. այսինքն համառօտ համահաւաքումն վարդապետութեանց, դիւրաքանչիւրոց տեսակաց մոլութեանց. և մանաւանդ գլօխանց գլխաւորաց մեղաց, թէ զինչ իցեն և որքան խորչելիք: Ընդ որում և առակօրէն ոմանք վարդապետութիւնք զգահպանմանէ հնգից արտաքնոց զգայութեանց, և պարզաբանութիւնք դատաստանց պատգամաց: Անդրածեցեալ ի լաթինականէն ի հայ բարբառ ի գաւառն Նախջուանու ի վաղընչուց ժամանակաց: Իսկ այժմ ի լոյս ածեցեալ՝ աշխատասիրութեամբ և սրբագրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Աբբայ Հայր կոչեցելոյ: Եւ տպագրեցեալ արդեամբք պարոն Յարգսի, որուց տիրացու Ղէորգի կոստանդինուպոլսեցւոյ... Ձամի տեառն 1720. իսկ ի թուին Հայոց ՌՀԿԹ. օգոստոսի 20: ի վենետիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօղոսեան. 4°, 487 էջ:

Բ տիպ. Փիլիպ Մոլութիանց... Շարադրեալ ի Պետրոսէ Աբեղայէ Ալագօնացւոյ, որ ի կարգէ Քարոզողաց սրբոյն Դոմինիկոսի: Թարգմանեալ ի լատինականէն ի հայ բարբառ ի գաւառն Նախջուանու, ի թուին Քրիստոսի 1339: ի լոյս ածեալ և տպագրեալ նախ աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ վարդապետի Աբբայհայր կոչեցելոյ: Եւ այժմ տպագրեալ երկրորդ անգամ զգուշագոյն սրբագրութեամբ: Արդեամբք և գոյիւք բարեպաշտոն և քաջատոհմիկ Շահրիմանեանց երկոցունց եղբարց հարազատաց՝ Բարսամեան պարոն Գովսէփին և պարոն Ցաքարին, առ ի լուսաւորութիւն առաքինասէր մանկանց եկեղեցւոյ... Ձամի տեառն 1773. իսկ ի թուին Հայոց ՌՄԻԲ, սեպտեմբերի 20: ի վենետիկ, ի տպարանի Պեմեներեայ Թէոդոսեանց. 4°, 525 էջ:

— Խրատականք և ուղղչանք Քաւորաց, չարադրեալ յերկոցունց աստուածաբանից և յոգնահանճարից վարդապետաց ի կարգէ Քարոզողաց. այսինքն երանեցելւոյն Բարդուղիմէոսի և Պետրոսի Ալագօնացւոյ: Տպեցեալ ծախիք ամենապատուական Շէհրիմանեանց, բարեպաշտ և աստուածասէր պարոն Մուրատի սրդի պարոն Ահարոնին, առ ի հոգեւոր չահաբերութիւն մերոց հայկազուն քրիստոնէից: Ձամի փրկչին 1704, փետրուարի Ը: ի վենետիկ, մեծաւորաց հրամանաւ. 8°, 272 էջ:

ԱՐԱՐՈՎԻՍՊԻՐԵԼԻ Շ. — Գիրապ Թարոս կամ Իսկ քրմին այլ միջոցին մեկնչում, հաստատուած և աւրուած ի Հոգեբանական էտիւդ: Թարգմանեց Լուսերէնից Ալեւոիք Բարսամեան: Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանի, 1902. 16 էջ:

ԱՐԱՒԼ ՏԱՐԻՆ ԿՏԱՐԻ. — Տես ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵՑՆԵՑ Գ.:

ԱՐԱՄ ՉԱՐՐԳ. — Բանաստեղծութիւններ: վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1900. 8°, 273 էջ:

Քննագ. Բազմավէպ 1901, էջ 139: — Գեղուեի, Բ տարի 1903, թ. 1–10: — Հանդէս Ամսօրեայ 1901, թ. 2: — Մշակ 1900, թ. 242: — Մուրճ 1901, թ. 1:

ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Տես ԱՎԼԻՏՈՒՐԵՑՒՆ Թ. Թ..

ԱՐԱՄԲԻՆ. — Տես ՇԻՐՎԱՆՉԱՐԻՆ:

ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ՝ Ուսման գրքեր տարածելու Գայտարարութիւնը: Վիեննա, Պաշտպան. Ս. Ղազարայ վանքը. 1843. Ձամն վար ամսու մէջ:

Նկատը արտատպուած Արշալոյս Արարատեան մէջ, 1843. թ. 131:

ԱՐԱՄԵԱՆ, ԼԻՋՈՒԻ ԿԱՆՉ. — Տես ՇԻԼՕ-ՏԻՐ (Յ.):

ԱՐԱՄԵԱՆ, Հանիկ Կրկոռիկեան Թ. — Ընկերական բարեկամութիւն յանձին. Առակով կը ծախուի — Ձրի չը բաշխուիր. Թ. Կրկոռիկեանէ: Փարիզ, տպագր. Աբրամեան. 1856, 8°, 140 էջ:

Խուպարաճեան Կիր. վ. ի Ընծայ անուն գրքին գէմ: Տես այդ գիրքը:

Քննագ. Մասիս 1857, թ. 260:

— Դասատուն Հայկական մանկանց. առաջին և երկրորդ մաս: Փարիզ, տպագր. Աբրամեան, 1860. 8°, 53 էջ:

— Դասատուն Հայկակ մանկանց. ամբողջ: Երրորդ մաս, ընծերցում, պատմ. սրբազան և ազգային, ի միասին կազմուած, որ կը պակսի վերնոյն մէջ. տիպ նոյն, տարի նոյն. 8°, 230 էջ:

«Դպրոցական և ընծերցարան մըն է... յորում 236 հատ մեծ և փոքր գեղեցիկ պատկերներ կան... Այս պատուական գործարանը, զոր յարգոյ Պարոն Հանիկ Աբամեան յօրինած և ի լոյս ընծայած է իւր տպարանին մէջ որ ի Փարիզ, ինը մասի բաժնուած է: Առաջին և երկրորդ մասերը քերական և հեգելու բաներ կը պարունակեն, մին մասերը համառօտիւ կը խօսին որպատասխանի, ազգային և ուրիշ գանազան ազգաց պատմութեանց վրայօք, նմանապէս երկրագործութեան, թուաբանութեան և երաժշտութեան (մուղիքա) վերաբերեալ սկզբնական համառօտ ծանօթութիւններ կու տան, որ ամենահարկաւոր գիտելիքներ են մանկանց համար...»: Արշալոյս Արարատեան 1860, թ. 635:

— Համառօտ բառգրքուկ հայհռիւն տառակերպի գործիւնեայ: Փարիզ, տպագր. Աբրամեան, 1860. 309 էջ?

— Վարդապիրք – խնդիր ազգային եկամտի: Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մասիս լրագրոյ, 1864. 8°, 50 էջ:

— Համառօտագոյն Բառարան Աբդհան շիքուի. հայերէնէ ի տաճկերէն և ի ֆրանսերէն: Փարիզ, տպ. Աբրամեան, 1860. 178 էջ?

«Այս բառարանին վերջը Աչքարկագրական համառօտ բառգիրք մը և Գաղղիա հանապարհորդել ուղղողներու համար ալ խօսակցութեան վարժութիւն մը կայ որ յուն բառգիրքին չափ ընդարձակութիւն ունի»: Մասիս 1861, թ. 467:

— *Խիտուբիւն ի վերայ Տիկկոպրի կաթոլիկոսական Ցանձնազոդովոյ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1866. մեծ. 16 էջ։

ՓՆոագ. տես ԱՊԱԻԻՒԵԱՆ (Մ.)։ — Երեւակ 1866, թ. 119, 120, 123։

— *Ջկյտուճիք և Լուսաւորչական Հայք։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1866. 8°, 32 էջ։

«Ներկ Աւետարի հանդիսի և Նորա համամիտ Տիփլիսու Հոգեմտկիցների դեմ, իսկ Արդիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի և Դաւրիել եպիսկոպոս Աւետարանչի ջատագովութեան ուղղութեամբ է գրած, ունենալով, միեւնոյն ժամանակ, գլխաւոր նիւթը զէյթունցոց խնդիրը»։ Մխանաթեանց *Bibliographia*, էջ 557։

— *Պատիւ և յիշատակ ծնողաց Հայոց ի կատարածկանութիւն։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1866. 8°, 24 էջ։

Պ. Հ. Արամեան այս երկրորդ տետրակով պատուհասեան կոչ տալ Յարգի Մարկոս Աղաբեկեանի Պ. Հ.ամիկ Արամեանի դիտողութիւնը տետրակին, զոր առանձին տպէէն եղբը նոյն խմբագիրը մամլոյի մէջն ու հրատարակած էր։ Իր հրատարակութեանը մէջ Պ. Արամեանը եկեղեցական իրաւասութեան խնդրոյն վրայ խօսածը քիչ մը աղէկ պարզեր է. ուստի մենք ալ այս տետրակին համամիտ ենք»։ Երեւակ 1866, թ. 123։

Մահուան տաճիւ. փարոս 1880, Ա տետր, էջ 23։ — փարձ 1879, թ. 6 Ա. Երից.)։

«... Հ. Արամեանը ինչն էլ հեղինակ և հրատարակիչ գտնուած։ Նորա հեղինակած «Ընդունելութիւն ընծայի» իբ սրամիտ կատակներով գրուածը ծանոթ է ընդհանրութեան։ Ի՛վ չգիտէ Նորա պատկերազարդ և հոխ «Աշրեանցները», «Յղիչէն», «Մաշտոցը», «Ղարիկը», «Ֆիլիքա և Պաւլինէն», «Լչինիկը» եւն։ Նորա ձեռնտուութեամբ և Նորա տպարանում տպուում են, բացի «Մասեաց Աղաւնոյ» և յայտնի ազատամիտ «Արեւմուտս» լրագրից, նաեւ «Երկու տոզը», «Երկրագործութիւնն և ուղիղ հանապարհ», նաեւ մի կարգ ուրիշ աշխատութիւններ»։ Եւն։ Տես Արժագանգ 1891, թ. 3։

ԱՐԱՄԵԱՆ (Մ.) — *Խորհրդական բարոյագիտութիւն։* Թարգմանեալ հաւատքեց Մինրան Արամեան։ Կ. Պոլիս, տպ. ն. ի. Պէրպէրեան, 1893. 8°, 64 էջ։

ԱՐԱՄԵԱՆՑ (Միսաք. — *Սպիտակից Լուսիա-ժին. Նկարագիր ուխտաւոր ուղեւորութեան փոփոխութիւններով արուարտած «Նոր-Ւոր» ամենօրեայ լրագրից։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Լուսինեանցի, 1887. 8°, 166 էջ։

ՓՆոագ. Արարատ 1887, թ. 5։ — Մշակ 1887, թ. 78։

Բովանդակութիւն. Ա. Մարդի բնական ձգտումը ամառնամուտին. — Իմ բնակավայրի հանգամանքը. — Շամախին և նրա նշանակութիւնը ինձ համար. — Ուղեւորութեանս սկզբնապատճառը. — Ի խոտագնացութեան նշանակութիւնը. — Մտադրութեանս նպաստող հանգամանքները. — Շտապելաց գժգոհութիւնը, բայց իմ ուրախութիւնը աղջկին — եկեղեցական հանդէսների համար նշանակուած ժամանակի մասին. — Կրանութիւնը. Արարատեան ուխտաւորները այցելողի նախապատրաստութեան համար հարկաւոր ազդրնեների համառօտ ցուցակը հայ և օտար գրականութենից — իմ ուղեկից ընկերը։

Բ. Ազատաֆայից Երեւան գնալու յարմարութիւնները. — Ազատաֆայի հովիտը. — Դիւլիջանի Ձորը և նրա բնութիւնը. — Ի չեւորին պաշարող խոհմունք. — Գետաբամ — քաղաքը. — Գետափնտարաց գիւղը և առհասարակ Դիւլիջանի Ձորի գիւղերի յարմարութիւնները ամառանոցի համար։

Գ. Դիւլիջան գիւղը. — Ի. վ. Աւետիսեանի աերը գնալ ի այս գիւղը. — Ի դէպ՝ մի քանի խօսք Հաղբատի աքսորականի մասին. — Դիւլիջանի խճուղած կեռմանը. — Հայ գիւղացիները. — Ի չեւորին ընկերիս վիշտը. — Աւետիսի ծովակը. — Շրջապատող բնութեան յատկութիւնները։

Դ. Գեղհան — Գայի գաւառավարը. — Երկրի բնակութիւնը. — Կրպակների առատութիւնը. — Ի չեւորին ընկերիս հմտութիւնը հայերէնի վերաբերեալ ՅԱՏԱՒԱՑ բառի ժողովրդական թարգմանութիւնը. — Խճուղու դրութիւնը։

Ե. Մասիսի տեսութեան ակնկալութեան մէջ. — Գնահատելի տպաւորութիւնը. — Ի. Արուճանի յիշատակը. — Հայ գիւղի բարեկական վիճակը դիմումներից և վիճակական դրացութիւնից։

Զ. Արարատեան դաշտի տեսարանը գնահատելի բարձրանդակից. — Փարպետցու նկարագիրը. — Երեւանի տպաւորութիւնը. — Զանգին Ի. Աւետիսեանի նկարագրութեամբ. — Սուրենեան սրբազանը. — Ցիշողութիւններ։

Է. Երեւանից մինչեւ Էջմիածին. — Վաղարշապատի փոփոխութիւնը. — Մեր տեսուամիլը. — Կաթողիկական թաղարը. — Արուանձատան և Օրմանեան եպիսկոպոսները. — Ի խոտաւորի յուշմունքը և տպաւորութիւնները Իջման ս. տաճարի մէջ։

Ը. Տաճարի անշքութիւնը. — Ժամերգութեան սրտպատրութիւնը. — «Հոգին սուրբ էր» համբարձի նոր եղանակը խանգարում է մեր հոգեմտկութիւնը. — Լճի ափը. — Հին ու նոր ծանօթները. — Ցիշողութիւններ. — Դիւանապետի առաջնորդ Սուխիանոս եպիսկոպոսացուն. — Խոտաւերդեան Ղեւոնդ եպիսկոպոսը։

Թ. Կաթողիկոսական պատարագ. — Լսպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսը. — Տաճարի խոհանութեան աղեցութիւնը. — Փրավահատութիւն։

Ժ. Հոփափսեանց երկաշարքին. — Ս. Իջման տաճարի զննութիւնը. — Փիլիպպոսի զանգակատունը. — Շինութեան ողորմելի պատկերը. — Գեորգեան պահարանները. — Ալէքսանեան Տիկին Մարգարտի ինքնագրչագիր Աւետարանը։

ԺԱ. Ղերկայանում ենք Հոգեւոր Տիրոջ. — Վեհարանի տպաւորութիւնը. — Տիկին Աչխէն Տէր — Սարգսեանցի ասեղնագործ նուէրը. — Հոփափսեանց վանքի հանդէսը. — Գամբարանի տպաւորութիւնը. — Կամիտասի Ձեռակերտի ողորմելի դրութիւնը. — Ի՛վ է մեղաւոր։

ԺԲ. Կայանեանց երէկչաբերին. — Ընտրութեան պահանջը. — Ընտրական գործի ինչպես վարութեան քան և հինգ ամենակը. — Նոյն օրուայ պատարագիչը. — Հոգեճանգիտ պատարագից յետոյ. — Հանգստեան Բաւտուսեան վարդապետի երբեմն բնակարանի այսօրուայ վիճակը։

ԺԳ. Ուղեւորութիւն դէպի Գեղարդ. — Մեր խումբը. — Ականատեսի դիտումն. — Գնալու հանապարհի անյարմարութիւնը. — Մեր անցուդարձանութիւնը. — Գեղարդի մենաստանի բնութեան տեսարանը։

ԺԴ. Գեղարդի եկեղեցիների համառօտ նկարագիրը. — Նրանց սկզբնական նշանակութիւնը. — Տերդաւոր Ամրոցը և հովանոցը. — Խոր — վիրապի հանապարհը Գառնիի հովտով. — Խոր — վիրապի տպաւորութիւնը. — Մասիսի տեսարանը։

ժԸ. Վերադարձ. — Հոգեկան գրութիւնս. — Փետրվ. IV.ի հոգեհանգիստը. — Մեր պատրոն. — Հոգեւոր Տիրոջ մոտ. — Նրա ցաւը. — Մայր Աթոռի Մատենադարանը. — Մեր տպագրութիւնները։

ժԹ. Մեր պետութիւնը մխայանութեան անդամներին. — Ներկեցական վարչութեան վերայ մի ակնարկ. — Միաբանութեան նիստ ու կացի հիշատակութիւնը. — Տպարանը. — Ինչ է պակասում մխայանութեան։

ի. Հեմարանը. — Նրա արտաքին տպաւորութիւնը և նրմանների մխայանութեան յարաբերութիւնը. — Մեր կարծիքը նրա բարգաւաճման մէջոցների վերայ։

իա. Մխայնորհնութեան նախընծայ օրը. — Սարսափելի մրրիկը. — Ուխտաւորների անել դրութիւնը. — Արուանձտեանի եպիսկոպոսական առաջին պատարագը. — Ուխտաւորների բազմութիւնը։

իբ. Ս. Մխայնի օրհնութիւնը. — Նրա նշանակութիւնը հայի համար. — Պատմական մի ակնարկ. — Օրհնութեան հանդէսը. — Ժամասրի նեղութիւնը. — Օրհնութեան արարողութիւնները և կարգը. — Հին ու նոր ուխտաւորի փափագը. — Նկարագրիս նպատակը։

— Եկեղեցական նշանաւոր. գրադատութիւն Եպիսկոպոս Սեդրակեանի «Ամենական խրնդիրներ» գրքին։ Մոսկուա, տպ. Բարխուդարեան 1891?

Քննագ. Արշիկ 1892, թ. 6, 9, 10։

ԱՐԱՑԻ ՊՏՈՅՏԸ. — Տես Ներքինեան Յ. Տ.։

ԱՐԱՊԱՀԱՆԵԱՆ (Ս. Պ.) թարգմ. — Տես Թիւրացի, (Բ. Տ.) — Գնթիչ Ա.։

ԱՐԱՊԳԵԱՆ (Մարի Կ.) — Իր իսհայլը։ Ոգիմիր, տպագր. Մամուրեան, 1902?

Քննագ. Լաստիկ 1903, թ. 10։

Թարգմ. — Տես Մաղաքիայի Օր.։

ԱՐԱՊՇԱՀ. Պատմութիւն Լենկ Թիմուրայ. թարգմանեաց ի տաճիկ բնագրէ Ա. վարդապետ Տէր Ցովհաննիսեանց, ի միաբանական ուխտէ սրբոց Ցակովբեանց։ Ցերուսաղէմ, ի տպ. ի սրբոց Ցակովբեանց, 1873. 8°, 288 էջ։

«Որ կը պատմէ Թիմուրայ ծնունդն և առաջին ծագումն, բռնադատ արշաւանքն և պատերազմն յայլ և այլ կողմանս աշխարհի. ազգաց և աղանց կատորածն. քաղաքաց և գաւառաց կործանումն. Թագաւորաց և իշխանաց բնաջինջ բարձումն. Հայաստանի և վրաստանի աւերածը, և անոր քազմութեամբ գերեաց, ւցեալ աւարօք և մեծատանձ հռխութեամբ գնալն ի Սամրղանտ, և այլ արարմունքն և մահը։ Ցաւարտ պատմութեանս համառօտ ծանուցմամբ կը յիշատակուին յաջորդք, որդիք, և թոռունք Թիմուրայ, մինչեւ ի բարձումն Թագաւորութեան ի Թիմուրեան ցեղէ յիշոզպէկ Թագաւոց»։ Սիոն 1873, թ. 9, էջ 209։

ԱՐԱԽԱՆԵԱՆՑ (Ա.) — Քաղաքա-տնտեսական դատախօսութիւնիւ՝ Իր. Աւետիք Արաստխանեանցի։ կարդացած Թիֆլիզում, 15 յունվ. ց3 ապրիլի 1883, Արծր. խաւտր. զահլիճում։ — Ազգաբնակութիւնը և ազգաբնակչական չարժառումները։ Առաջին դասախօսութիւն։ Թիֆլիզ, Ցովհ. Մաւտիրոսեանցի տպարան, 1883. 8°, 78 էջ։

Հողի արդիւնաբերութիւնը և Հատատութիւնը։ Երկրորդ դասախօսութիւն։ Թիֆլիզ, նոյն տպ., 1884. 72 էջ։

Քննագ. Արձագանգ 1883, թ. 34. — 1884, թ. 18։

— Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւնը — Եգիպտոս, Փիւնիկիա, Միջագետք Քաղդէա, Ասորեստան, Բաբիլոնիա, Իրան Մարաստան, Պարսկաստան։ Հին գրութիւններով և քարտէզներով զարդարած։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Պ. Ռոստիսեանցի, 1891. 8° Պ + 281 էջ։

Քննագ. Արձագանգ 1891, թ. 21. — Մանկավարժական Քրագարան 1892, Դիրք Աւագին. — Մուրճ 1891, թ. 9։

Թարգմ. — Տես Բոկ Պ. — Մաքի Ն.։

Խմբագ. — Տես Մուրճ։

Գրատածներ. Տարագ 1900, թ. 45։

ԱՐԱՐԱՆՑ. — Տես Թումանեանի Ե.։

ԱՐԱՐԱՏ ԵՒ ՄԱՍԻՍ. — Տես Մասիսաց Ֆ.։

Տես և Նոր կեանք 1900, էջ 65՝ Արարատ — Ընդարձակ տեղեկութիւններ մասին։ — «Արարատ բառը և Գրքում». Նոր-Դար 1901, թ. 152, 154։ Macdonald Al. F. The land of Ararat. London 1892. Քննագ. L'Arménie, 1893, թ. 53։ — Տես և Ալիշան Լ. Պ.՝ Արարատ. — Հայաստան նախ քան զՀայաստան։ — Տես դարձեալ Հաճախարհորդութիւնք ի Հայս — Վենետիկ (Ս.։

ԱՐԱՐԱՏԱՑ (Հրաբուղխ). — Տես Մինչդեռ Տեղեկ թ. Մ.։

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ (Աբէլ վարդապետ՝). Համառօտութիւն ազգասիրական սխրագործութեանց տեառն Դերսիսի նորընտիր հայրապետի ամենայն Հայոց ի տուրբ կաթուղիկէն Էչմիածնի, ի վրաստան և ի Բեսարաբիա, յամէ տեառն 1808 ցամ 1843։ Զմիւռնիա, ի տպ. Մեսրոպեան վարժարանին, 1843?

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ Աղէքսանդր, — երկու բառիւ կամ խոհ սիրաւարութիւն. Ընկերացած բան։ Կանձակ, ի տպ. Ֆեոդոսովի և Թառումեանցի, 1876. 4°, 45 էջ։

Քննագ. փորձ, Բ տարբ, թ. Բ. 1877–78։

Բ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանի 1895. 8°, 65 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1895, թ. 1։

— Քնարիկ մանկական։ Տփխիս, ի տպ. Համր. Լինֆիանեանցի և Ընկ., 1880. 8°, 113 էջ։

— Պիւղական իսպիհայ։ (Միսք քեղ, ոսկորն ինձ)... Տփխիս, տպ. Մ. Վարդանեանց և Ընկ., 1883. 8°, 188 էջ։

— Փիլիսի, (մանկական երգեր ոտանաւորով գրուած։ Թիֆլիզ, տպ. Ցովհ. Մաւտիրոսեանցի, 1885. 8°, 32 էջ։

— *Հիմնարկութիւն գաւառական ուսուցմնա-ցանի. Գաւառական պատկերներ*։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանի, 1889. 8°, 224 էջ։

«... Այդ աշխատութիւնը պարունակում է իր մէջ բազմաթիւ գեղեցիկ, կենդանի և հիշդ նկարագրութիւններ գիւղական կեանքից, որը, ինչպես երեւում է, շատ լաւ ուսումնասիրած է եղել հեղինակը...» Մշակ 1889, թ. 18։

— *Առաւօտ ձմեռուայ. Վօգրվիլ երկու արարուածով*։ Տփխիս, 1891 ?

— *Խնդիր բնական պատմութիւն*?

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ (Աղէքսանդր Վ.) — *Հակատարմունիկ, զեղերական արկածից ցովբայ Արզարոյին հաղնեզութեամբ չափաւորեալ, ի համբերութիւն և ի խրատ։ Աշխատասիրեաց Աղէքսանդր Վարդապետ Արարատեան, փոխանորդ ընդհանուր Հոգեւորական կառավարչի, ի վերակացութիւն Հոգեւորական հինութեանց Հայ կաթոլիկաց։ Արդեամբք և ծախիւք Աշտուանցի Պ. հանգուցեալ Տեառն Յովհաննու Սաղաթելեան. և պարկեշտուհի կողակցի նորա Սրբոհուհւոյ։ Ի Տփխիս, ի տպ. ի Պ. Պ. Պուլեանց և Շահմուրազեանց, 1850. 6°, 169 էջ։*

Ինքն է «Ալիք քաղաք նատեր կու լայ» երգին հեղինակը. համմ. Աւիշան «Շիրակ» էջ 109. ծանօթ. 2։

Մահտես տաէճ. Մշակ 1888, թ. 79։ — Տես և Աշըղ Ջիվանի՝ «Զօրս երգ»։

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ (Առաքել). — *Խմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցեալոց ամենապատուական նախամայր մարդուս լեզուիս Հայոց։ Գործ Առաքել վարժապետի Արարատեան... Ծախիւք նուիրատանց Աղնուական, Աստիճանաւոր և Ասպետ Պարոն Աղէքսեայ Տէր Պուկասեանց ի յիշատակ հոգւոյ հանգուցեալ Աւագ քահանայ Տէր Յարութիւնի հօր իւրոյ։ Ի Տփխիս, ի տպ. Դեսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի Հայոց ընծայելոյ յԱղնուական Աւագ Դէտրագ Աւետրուեոյ, 1858. 8°, 110 էջ։*

«Այս գրքուկիս մէջ, քաղաւսին և հանճարամիտ հեղինակին գրեր համառօտիւ խօսելոյ Հայկական լեզուի, գրութեան և մատենագրութեան վերայ մեր գարուս, գարձցանում է գրբ բանը ի վերայ Պ. Մատիքանոսի Դպաղարեանց և ի վերայ նորա գիտնաւոր աշխատութեանց, տալով և համառօտ ինչ տեղեկութիւն գկնեաց նորա և գվարժութեան նէն յատմունս։ Յետոյ սկսում է մանրամասնաբար գննել գնորա Հանգիս Դիր Հայաբառութեան վերնագրով մեծագանակ գիրքը, և ի մէջն նորին պարունակեալ ընդդէմ լեզուի կամ ընդդէմ հիշդ և անվթար Հայկազանութեան սխալանքները և խորհրդութիւնքը ի տատն և երեք կարգս բաժանելով, առանձին օրինակօք խոսում է իւրաքանչիւրոց վերայ անաչառապէս»։ Հառաջդ 1859, էջ 256։

— *Մխալանք վարպապետարանին կրանի, ի գգուշութիւն համազգեաց։ Ի լոյս ած Ա. Ա.։*

Դերօր հակառ.

Մխալանք գրոցն որ կոչի վարպապետարանի կրանի, ի պէտս զգուշութեան համազգեաց յերեւան հանեալ, ի վարժապետէ Գաւառական Հնարանին Տփխիսոյ յԱռաքելոյ Վարպետեանց։ Դուիրական ծախիւք Ակնիս, Աստիճանաւոր և Ասպետ Աէքսեայ Տէր Պուկասեանց ի յիշատակ հանգուցեալ Աւագ Քահանայ Տէր Յարութիւն հօր իւրոյ. 1858, ի Տփխիս, ի տպ. Դեսիսեան Հոգեւոր դպրոցի Հայոց. եւն. 8°, 100 էջ։

Քննագատութիւն մրն է Դաղարեանցի վարդապետական կրօնի գործին։ Տե՛ս։

— *Հանուռօտ վարք և գրաւոր գործք Տեառն Յովհաննու աւագ քահ. Մարտիրոսեան Ասկերչեանց վարպարշապատեցւոյ ընդ ինչ ինչ գրաւոր գործոց նորա։ Աշխատութիւն ձեռասուն աշակերտի և որդեգրի նորա Առաքել վարժապետի Աւետարանեան, 1859. նոյն տպ. 16°, 77 էջ։*

Տե՛ս և Հառաջդ 1859, էջ 432։

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ Պայմանագրութիւն։ Զմիւռնիա ?

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ հաստատեալ ի 15 ապրիլ, 1876։

— Ա. Տեղեկագիր 1876 ամի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Պարոնեան, 1877. 16 էջ։

— Բ. Տեղեկագիր 1877–78 ամին։ Կ. Պոլիս տպագր. Խաւաֆեան, 1878. 28 էջ։

— Գ. Տեղեկագիր 1878–79 ամի։ Կ. Պոլիս տպագր. Պօղոսի Գիւրիչեան, 1879. 4°, 96 էջ։

Քննադ. Արեւ. Մատուռ 1879, էջ 248։

— *Հիմնական կանոնագիր և Ներքին կանոնագիր*, 1877 ?

Գրատեներ. Արեւ. Մատուռ 1878, էջ 140։ — Մշակ 1880, թ. 7 Ազգասիրական Ընկերութեան գործունէութեան քննագատութիւն», եւն։

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ (Յարութիւն). — *Վարպարշապատեցի Յ. Ա. ի կեանքը։ Խմբագր. ռուսերէնից Պ. Երէց Պաղոչեանց։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանց, 1892. 4°, մբ + 254 էջ։*

«Հայասարակչական ընկերութեան այս տարի լոյս ընծայած թարգմանական ամէն աշխատութիւններից առաջինն է սա, որպէս յայտ, հայացրած ոճով և օրինակելի թարգմանութիւն...» Տարազ 1892, էջ 189, և առանձ տար ընդհերգումը։

Ազգ քննադ. Մուրճ 1893, թ. 8։

Տե՛ս և Ա. Ա. Ե.՝ Յարութիւն Ալբրատեանի կեղծիքը»։

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ Յովհաննէս. — *Մայրենի լեզու, առաջին ստորի։ Ա տիպ ?*

Բ տիպ. Աղէքսանդրօպոլ, 1902 ?

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ Սերովբէ եպիսկոպոս. — *Հանուռօտ բարոյագիտութիւն։ Գրեց Սերովբէ եպիսկոպոս Արարատեան, միաբան Սրբոյ Էջմիածնի։ Ի վաղարշապատ, ի տպ. ի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի։ ՌՅԼԴ – 1885. 8°, 213 էջ, եւն։*

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ... ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՊԱՏԱՐԱՔԻՆ. — *Տես* ԲԱՐԻԱՏՈՒՆԻ (Ա. Քահ.)։

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ. — *Տես* Մաշտոց։

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԷ ՀՈՎՎՄԱՆ, *եւն.* — *Տես* ՍԱՀԱԿԵԱՆ Տ. Ի.։

ԱՐԱՔԻ Դ*ուազախումբին Փահիրէի կանոնագիր։ Հիմնեալ* 1 *Յուլիս* 1902։ *Փահիրէ, տպագր. Ե. Խորոսեանի,* 1903. 16 *էջ։*

ԱՐԱՔԻՈՒ ԱԼԲՈՄԸ. — *Տես* ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՑ Ա. Ս.։

ԱՐԱՔԻՈՒ ԱՐՏԱՍՈՒԻԼԸ. — *Տես* ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ի.։

ԱՐԱՔԻՈՒ ԱՒԱԶԱՆԸ. — *Տես* ԲԸՆԻԻ Լ.։

ԱՐԱՔԻՈՒԻ. — *Տես* ՄԻՋՊՈՒՐԵԱՆ Ն. Ս.) — ՏԻՒՍԱՔ Ս.։

ԱՐԵՒՅՈՂ ԵՒ ՏԱՔ ՍԻՐ. — *Տես* ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Ա.։

ԱՐԵՒՅՈՂԻ ՋԱՏԻԿԸ. — *Տես* ԵՍԱՅԵԱՆ Ղ.։

ԱՐԵՒՅՈՂԻ ՄԱՀԸ. — *Տես* ԴԻԿԻՃԵԱՆ Զ.։

ԱՐԵՒՅՈՂՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄ. *Հրատարակվում է Պ. Պ. Եգօր Ջօհրաբեան և Մինաս Սուլխանեան Բնկ. ծախքով։ Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս»* 1904. 8°, 70 *էջ։*

ԱՐԻԱՆ ՆԵՐՈՒՆԻ. — *Տես* ՀԻՒԿԱՑ Վ.)։

ԱՐԻԱՐԱՒԱՆ ԱՂՋԻԿԸ. — *Տես* ՏԻՐ – ՄԻՆԱՒԱՆԵԱՆ Մ.)։

ԱՐԻՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՑ ՍՈՒՐԲԸ. — *Տես* ՄԱՆԿԱԼԱԲԵԱՆ Մ.)։

ԱՐԻՒ ԼԻԶՈՒԻԱՏԻՏՈՒԹԻՒՆԸ. — *Տես* ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Հ. Գ.)։

* *Աւրի ուղիղ լեզուի բառարան. Լուսոյ* 1902, *թ.* 4։

ԱՐԻՒ ՀՆԴԿԱՀԱՅ ԲԺԻՇԿՆԵՐ. — *Տես* ԹՈՒՓՄԵԱՆ Տ. Վ. Յ.)։

ԱՐԻՒ ՆԻՒԹԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ. — *Տես* ԺԱՆՆ (Բ.)։

ԱՐԻՒ ՈՒՂՂԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ *առողջաբանութեան և բժշկականութեան մէջ.* — *Տես* ԲԱՐԱՑԵԱՆ Բժ. Ա.)։

ԱՐՆԱՆ Վ*ԻՃԻ ԵՒ ՓՐԿԱՆՔ.* — *Տես* ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ Խ.)։

ԱՐՆԵԱԿԻ ԵՒ Լ*ՈՒՍՆԻ ԽԱՒԱՐՈՒՄ.* — *Տես* Լ*ՈՒՍՆԿԵՒԻՉ* (Վ.)։

ԱՐՆԵՒԱՉԱՆ ԿԱՄ ԿԱԽԱՐԴ. ԱՇԽԱՐՀ. — *Տես* ԱՂԱՅԵԱՆՑ Պ.)։

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ԱԿԱՆԴԵՄԻԱՅԻՆ. — *Տես* ԵՒԼԻՆՈՎ։

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ. — *Տես* ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆՑ Ա.։

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ. *Ուսմից գէմ Տաճկաստանը պաշտպանել՝ բարբարոսութեան դէմ կրթութիւնը պաշտպանել է։ Հղինակ գրոյս Տ։ Ուրիշ ամէն ինչ կը պակսի. խարգմանութիւն մըն է. Մեծ.* 42 *էջ։*

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ. *Տաճկաստանու և Ուսմից բազդատութիւնը՝ ուսումնականութեան և կրթութեան մասին։ Ուսման սկիզբն ու լեզուն և իրենց կառավարութեանը տակ ըլլով ժողովրդոց վիճակը։ Խարգմանեաց ի զաղղիական լեզուէ Ա. Լ. Կ. Պօլիս, ի տպարանի Նոյեան Աղաւնւոյ,* 1853. 4°, 42 *էջ։*

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ. *Լերսոպայի արդի վիճակին մէջ. տպ. Յակոբաշ,* 32 *էջ?*

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ՀԱՑԷ ԵՒ ԲՐՈՒԲԱԿԱՆՏԱ. — *Տես* ԲԼՈՒՒԻՄ։

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ՀԱՑԷ Ի ՊՈՒՐՈՎԻՆԱ. — *Տես* ՏԱՆ Գ.։

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԻՐՆԵՐ, *նամակներէ քաղուած. ազատ խարգմանութիւն ի գալզիականէ կրթ. և զբօսալի տետր. ԺԹ.. վիէննա, տպ. Մխիթարեանց,* 1851. 6°, 90 *էջ։*

« ... *մեզի ծանօթ երկիրներուն վրայ նամակի ձեւով տեղեկութիւններ են և տպագրի յարդիչներէ չինուած ինչ. գարուն մէջ։... Աչխարհագրութիւնը, մանաւանդ ատրպգրականը, հիմա մեր գպրատուներուն մէջ բաւական յառաջ գացած ըլլալով այսպիսի գրքերն ալ անոնց էի ազէկ օգնութիւն կ'ընեն* »։ *Հայասաոաք* 1851, *թ.* 10–62։

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ Վ*ԻՊԱՇԽԱՐՀ.* — *Տես* ՖԼՐԴԻՒՍԻ։

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ, – ԲՈՒՄԼ*ԻԻԻ կազմական կանոնագիրք.* Բ. *Յարակից կազմական կանոնագրին։ Խարգմանեալ ի գալղիերէն բնագրէն։ Մեծ.* 4°, 232 *էջ։*

ԱՐՆԵՒԼԵԱՆ ՓՆԱՐ. — *Տես* Վ. (Հ. Գ.)։

ԱՐՆԻՇԱՏԵԱՆ. — *Տես* ՍԱՐԻՒԱՐԵԱՆ (Ա.։

* *Ասիտրպուց մասին.* — *Տես* Հ*ԱՆԻԿԻՍ Ամսօրեայ* 1896, *էջ* 12, 148. – 1901, *էջ* 42։ Ա. Լ*ԻՇԱՆ* (Հ. Պ.)՝ « *Շնորհալի և պարագայ իր* » *Գէ. Ինչ, եւն։*

ԱՐՇԱԿԻ (*Աստաքիոս, յոյն.* — Դրքուկ ծայրագոյն իմաստասիրին Հռոմոց ժամանակիս մերոյ. Ասիոցի քրիստի Աստաքիոս Աբէնիթի մանուանեալ բժշկին, ընդդէմ մկրտութեան Ֆռանկաց։ Ի լուխ 37 գրեալ ի նմանէ վասն Հայոց. իսկ ի բաց ի թողեալ ի նախանձոտ տպագրել տուողէն։

Օրինակագրին խոսքերէն եսքը կ'ուզենք հրատարակող.։ «Ահա ասիկ ծայրագոյն փիլիսոփայն ժամանակիս մերոյ գիրք շարադրեալ է, վասն զի ցանկանալով որ Հայք ոչ են հերետիկոսք, այլ հզմարիտ ուղղադաւանք. յարեալսն մեծեալով զոմանս, որք առ բաւս միայն ունին զաստուածութիւն և ոչ ի միասս։ Իր անանձանձաբար՝ որպես և է իսկ հզմարիտ ցուցեալ է զհզմարիտ կոյն սրբազնութեան մեզ մկրտութեան անուամբ սրբոյ Երրորդութեան։ Ասց դաստապարտելոյն հոգով և մարքիով զերապատրիարքն նախորդն այժմու յոյնոց ի նոսա բարեմտի ի սագրելոյ... առաս կրօնաւոր՝ գինեան երբեմն մեղայն, և երկրորդ Նիկոդեմոս գաստապարտեալ սարկաւագի ի բաց յարձեալ է ի սպեցելոյն, տեսանելով թէ երկրորդ տպեցեալ վայրահաչութեանցն աշակերտ սաքիմն, և իւր մուլար մտացն ընդդիմանալ։ Ասց և չարադրողի գրոյն առաջնոյ ձեռագիրն առ մեզ է. և մեզագրեալ զնոյնոյնն վասն ի բաց յառնալոյ զհզմարիտ իւրն վկայութիւն։ Թէպէտ և կեղծիք ինչ և նա մեզագրելի է. վասն յաժանձնեալ կոչելոյ զաղգս մեր»։

«Թէպէտ և քաղաքի անուն և թուական չունի, բայց հաւանականապէս Պոլսոյ տպագրութիւն է, և յԱստուածատրեան գործարանէ»։

Այս խոսքերը Հ. Ղարպհանեանէն են. գրածէն կ'երեւայ որ տեսած ըլլայ գիրքը, ես ընդհակառակն՝ չկրցայ դտնել։

ԱՐԹԻՆԵԱՆ Ց. — *Աւոյիի տարիքը բնութեան և բնութենական փիլիսոփայութեան։* Մասն Ա. Մարդն և կենդանիք։ Աչխատասիրեաց Ցովհաննէս Արթինեան, հետեւողութեամբ Պոնիէի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Մատթէոսեան, 1893. 8°. թ + 108 էջ։

ԱՐԹԻՆԱՑ (*Բագարատ.* — Տես Ա. Ե. Ա.։

ԱՐԹԻՆԱՑ (*Տիրուհի, թարգմ.* — Տես Փիլարէտ։

ԱՐԹՈՒԻՒ *Նանգուգեցցի կորստոն Բիմին պատահարները. թարգմանեց Հ. Ն. Վ. Զագրճեան։ Վիէննա, Մխիթարեանց տպարան, 1857. ութ. 6°, 93 էջ։*

ԱՐԻԱՆՑՈՑԱԿ *հայերէն տառից հատելոց ի Մխիթարեան տպարանի։ Վիէննա, Մխիթ, տպ. 1894. 4°, 8 էջ։*

ԱՐԻՈՒԹԵԱՆ ԹԵՒԵՐՑ. — Տես Սիսոեան Ե.)։

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ. — *Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտացւոյ։ Ի Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, յամի 1844, ԻՄՂ. 8°, 124 էջ։*

Ջեկոգատմբ կ'ըսէ.

«Մատենագիրս ոգւովքագ եկաց պատմիչ յընդմիջել մեռատանեցւոյն դարուն, ծնեալ ի Լաստիվերտ աւանի առ երի Լիճնոյ։ Ակնարկ գպատմութիւնն ի թուականէն Քրիստոսի 989, յորում թագաւորեր ի Հայս Պագրկ Բագրատունի մականուանեալն Շահնշահ, և գայ հասանէ մինչեւ ցամն 1071։ Գիտաւոր նպատակ պատմագրիս է ստորագրել զդէպս եկեղեցւոյն և գարեհաւոր ասելոցն մարդպետաց Հայոց Ասի մայրաքաղաքին որ ի սահմանս Շիրակայ, զոր արար Ապիսաւան երկրորդ թագաւոր Պարսից յամին 1064։

«Ես մատենագրիս է քաջ հայկազան. սակայն են ի նմա դարձուածք ինչ չարամտութեան թեան թերի յուդդատաւորութենէ. թէպէտ այդ մարդի է պատասխանել բազում մատամբք յանհմտութենէ օրինակագրաց՝ գիանգի ի բաղդատութեան օրինակացն էին ի ձեռս մեր օրինակք չորք անթեղութեանն Նստրպիրք գործք՝ որպես յայտնի ցուցանի յեղանակէ դարձուածոյ գրչացն, ի վերջ տեղեւտանելոցդ դարձն գրեալք, և կամ ի սկիզբն առաջիկայ ինքեւտանելոցդիս։ Եւ յաստ տպագրութեանն եհաս ի ձեռս մեր մեւս այլ ձեռագիր գրեալ ի թիւն 1825, յոյժ նուազ գանազանեալ յայլոցն մանրակամբք և ստահք եւ եթէ։

«Ի վարդապետութեանն յայտնեալ գանձն մատենագիրս գոյ այլ ներկուս իմաստից աստուածաբանել գոյց՝ յաճախ վիրանութեամբ ի մեխիթարեանն գտանացեալ մատցն յայնպիսի տատապագին ժամանակս։ Արդ և այնչափ են յայլերացեալ մեւս յիմաստս ստորը գոյց, գի առ ի գամենայն պատահարս աչխարհի առ Աստուած վերաբերել. որպես և է իսկ հզմարութիւ, վառեալ եռանդ ներս անցանել ըստ չափ. և գամենայն գլուխ իւր ի կամ մեզն հաստատել յանիր աստուածաբանել ստորը գոյց է գի կորուանել և գկարգ վիպատանութենէն։ Սակայն և այնպէս՝ խոստովանելի է յոյժ նպատատար գոյ մատենիս ոգւոց կամիցին աստուգագնել ինչ պատմագրել յաշագս անցից անցելոց ղայնու ժամանակաւ ի Հայս յերեսաց անընդհատ արշաւանաց Պարսից, Հայագրաց ոգ և արեւելեան կայսերաց. զորոց պատմեալքն ի մատենիս Թերեւս նոր ինչ լոյս տայցեն և ստուգագի պատմագրաց ժամանակիս առ ի հին անցեալն հշդրտագոյն համառութիւն»։

Ընդանդակ թիւն. Ղևոնդեան։

Ա. Աղգ ընդ աչխարհս Հայոց։

Բ. Յաշագս Թագաւորութեան Հայոց։

Գ. Թէ որպես Կերոդէս երկրորդ անգամ դարձ առնէ ի վերայ աչխարհին Տայոց, յորում պարսկացան զօրքն վնեսացուց։

Դ. Վասն վերջին պատերազմին որ ի Շղայ։

Ե. Թագաւորութիւն Կոստանդեայ։

Զ. Թէ որպես Թագաւորեաց Իոհաննես։

Է. Աստմն Իոհաննեայ քաղաքին։

Ը. Մահ Իոհաննեայ։

Թ. Թագաւորութիւն Մխիթարի։

Ժ. Թագաւորութիւն Կոստանդեայ որդւոյ Թէոդոսի որ կոչի Մոնոմախ։

ԺԱ. Յազագս կոստրածին որք եղեն ի գաւառն Բասենոյ. և ի լեռն որ կոչի Մամռատոյ։

ԺԲ. Վասն Ալթինն անզգոյ կոստրածին։

ԺԳ. Յազագս մեծի պատերազմին որ եղեւ ի մեծ դաշտին Բասենոյ, յորում պարտեցան Հոռոմք։

ԺԴ. Թէ որչափ եղեւ հայրապետին Պետրոսի մնալ ի կոստանդնուպոլիս, կամ որպես դարձն։

ԺԵ. Թէ որպես անհնարին հարաւ քաղցին յգփացնալ որ կոչի Կարս։

ԺԶ. Վասն գալոյն Ալ լուսոնաց։

ԺԷ. Կոստրած Թագաւորութեանն Մոնոմախին։

ԺԸ. Թագաւորութիւն Թէոդոսին որ Ադրամտնի Աստուածատուր։

ԺԹ. Վասն աւերանաց երկրին Միջագետաց, և որ ինչ ի նմա քաղաքք, և անշուշտ կոստրածին։

Ի· Թագաւորութիւն Կոմիանոսի·

ԻԱ· Կորնթացւոցն Ա՛ի առիթս չհաւատալոյ յարուցման·

ԻԲ· Վասն չար ազանդին Քունդրակեցւոց, որ երևեցաւ ի գաւառն Հարքայ և զրպարտեաց խռովեաց·

ԻԳ· Եթէ արդեօք և ի Պանանայ ոմանք բորբոքեցան հրդեհ մոլորութեանն՝ ասելի է·

ԻԴ· Վասն սիրելիոհոչակ քաղաքին Անդ խոտխոտմանն որոյ·

ԻԵ· Յաղագս Թագաւորին Յունաց որ ի Թագաւորէն Պարսից Ձերբակալ եղեւ·

Յիշատակարան մատենիս·

Ա՛խարհաբար Թարգմանութիւն·

— Արիստակէս Լատինի՛ացւոյն վարդապետի Հայոց պատմութիւնը· Թարգմանեց Մինաս Քահանայ Տէր-Պետրոսեանց· Ա՛էքսանդրապոլ, տպ. Աբրահամ Մ. Մալխասեանցի, 1893. 8°, 238 էջ·

Քննագ· Ա՛րարատ 1894. ԹԱ, 342–47· – Մուրճ 1894, թ· 3· – Նոր-Վար 1894, թ· 141–2·

Ֆրանսերէն Թարգմանութիւն·

— *Histoire d'Arménie*. 989–1071 comprenant la fin du royaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seldjoukides par Arisdaguès de Lasdiverd: traduite pour la première fois de l'Arménien, sur l'édition des R. R. P. P. Mékhitaristes de St. Lazare, et accompagnée des notes. par M. Evariste Prud'–homme. Paris. 1864. 8°, p. 147. Extrait de la « Revue de l'Orient de l'Algérie et des Colonies ». — Paris. 1863. t. XV. 341–70. XVI. 41–59, 158–84, 268–86. 289–318: 1864. XVII, 3–33.

Քննագ· Լրաւոկ 1865, թ· 73–76·

Ա՛ինչ կը գրէ Հայագաւառին մէջ·

« Լատինացաւ Կարնոյ գաւառի գիւղ կամ աւան մի նշած է· հիմայ գիրքն անծանօթ է, և միայն իր ընծայած այս պատմիչովս է յիշուած· Ա՛ա ԺԱ· դարուն կ'ապրէր իր ժամանակի Հայոց հանդիպած գժբաղդութիւններն աղբատել և գրել է, ի նպատակ ունենալ Թագաւորութեան վերայն, Անի մայրաքաղաքին անկըմանալն, Սելճուկեան աւերումնալ յաղթական արշաւանքը, Յունաց կայսերաց չկարենալն անոնց ընդդիմանալ, եւն· Եզական կամ խակատիպ գրիչ մ'է Արիստակէս, յստակ և վայելուչ լեզուաւ գրող, քիչ կամ ոչ մանրամասն պատմող, այլ չատ լացող և լացընող, որուսպատած հայրենասէր մի, լատագոյն ժամանակաց արժանի, այլ հակառակին հասած·

« Որքան և սղբն չատ է քան զպատմութիւնն . . . . , Արիստակէս այդ սղբոց մէջ անգամ երբեմն բանասիրական վաւերաւն նկարագրութիւններ ունի, որ բնական ինն և ոչ բռնազբօս կամ արուեստական ջանից· բղխած ըլլալով, հաղորդական կ'ընեն ընթերցողաց և անուշցընեն իրաց դառնութիւնը »· Պատմիչք, էջ 221 (փոքր տպագր·)·

Ուրիշ գրուածներ· Ջամչեան « Պատմ· Հայոց »· Ա· 15· – Բ· 948, 988· – Ջարպհանալեան « Պատմ· Հին դպր· » Վենետիկ, էջ 592–595· – Տես դարձեալ վերը յիշուած « Հայապատում »ի էջը, եւն·

ԱՐԻՍՏԻԴԷՍ Իմաստասէր Ա՛թենացի· — *Խօսք արդոյն Ա՛ռիստիդեայ իմաստասիրի Ա՛թենացւոյ, լատին Թարգմանութեամբ նուիրեալ առ Գեր· Տէր Փելիքս Տիւբանիու, եպիսկոպոս Աւրելիանու Փռանկաց, քաջաբան ախոյեան եկեղեցւոյ, ի Մխիթարեան հարց վանաց Ս· Ղազարու ի Վենետիկ, 1878–ԼՌԻՐ· 8°, 23 էջ·*

Sancti Aristidis philosophi Atheniensis sermones duos, quorum originalis textus desideratur, ex antiqua armeniaca versione nunc primum in latinam linguam translatos excellentissimo Domino Felici Dupanloup, Aureliae Gallorum Episcopo. Ecclesiae Catholicae disertissimo defensori Patres Mechitaristae Congregationis Sancti Lazari Venetiis MDCCCLXXVIII D. D. D.

Բովանդակութիւն· Ա· « Ինքնակալի Ադրիանոսի կայսեր Աւրիստիդեայ փիլիսոփայի ա՛մենացւոյ »·

Բ· « Աւրիստեայ* փիլիսոփայի ա՛մենացւոյ ի գոյութիւն ազգակին և ի խաչելոյն ապաբանութիւն »·

Գրուածքին սկիզբը գրուած յառաջաբանը կ'ըսէ·

... Ա՛ա հատուած բանի գաղափարեցաւ յաբժանաւորս հնատանդ մագաղաթեայ մատենէ գրելոյ ի Ղևի թուականին մերում, որ է 981 ամ Ջրիստոսի· Ա՛այ մատենան գրեալ չէր մի գարու կամ ի սկիզբն յաջորդին՝ մատոյց մեզ մեր եւս հատուած բանի նորին Աւրիստիդեայ Աւրիստեայ բան օրինակին, որ սխալագիր է*, ի գոյութիւն ազգակին, արդարև խմաստակօրէն կամ հարուստանական արուեստիւ չերբիւրեալ· և Թուի ուրեմն հատ մատն՝ քան չատագովութենան, մանաւանդ խոսեցելոյն առաջի հեթանոս կայսերն »·

Դէպքին վերջը Ադ մը կայ որ կը բացատրէ ընծայական Թուղթին և ընդունողին պատասխանին հրատարակելուն պատճառները, և կը ներկայացնէ այդ նամականիները· Ի՛րքին յառաջաբանը և այդ յիշեալ նամականիքը կան նաեւ Քամվէսի մէջ, 1878, էջ 320· ուր ի վերջոյ կայ և Ֆրանսացի բազմահմուտ փիլիսոփայ ծերացեալ որին նամակը, ուր կ'ըսէ·

J'aurais aimé à être l'un des premiers à vous offrir mon hommage de reconnaissance, en vous exprimant mon agréable surprise et mon joyeux empressement à lire ce précieux et splendide opuscule de St. Aristide. C'est une découverte qui fait honneur à St. Lazare, et assurément la plus belle fleur qu'on ait déposée sur la tombe récente de Mgr. l'Évêque d'Orléans. ցաւս ի Տիբանիու գիրքն աւարտած որը վախճանած էր·

Ի՛րքեան հետեւեալ խոսքերով ուզեց մերժել գրուածիս վաւերականութիւնը· Le présent volume était imprimé, quand j'ai eu connaissance d'une publication des Mékhitaristes de Venise: *Aristidis, philosophi Atheniensis, Sermones* duo; St. Lazare, 1878), contenant eu arménien, avec la traduction latine, deux morceaux, dont l'un serait l'Apologie adressé par Aristide à Adrien. L'authenticité de cette pièce ne soutient pas l'examen. C'est une composition plate, qui répondait bien mal à ce qu'Eusèbe et St. Jérôme disent du talent de l'auteur, et surtout à cette particularité que l'ouvrage était « contextum philosophorum Sententiis ». (St. Jérôme. Epist. 83 ad magnum). L'écrit arménien ne présente pas une seule citation d'auteur profane. La théologie qu'on y trouve, en ce qui concerne la Trinité, l'Incarnation, la qualité de Mère de Dieu attribuée à Marie, est postérieure au IV siècle. L'érudiction historique ou plutôt mithologique est aussi bien indigne d'un écrivain sérieux du II

* Ըստ օրինակին՝ սխալագիր չէ· այլ ուղղագիր· Աւրիստեայ· հրատարակիչը սխալ տեսեր ու սխալ կարդացեր է·

siècle. (L'Eglise Chrétienne par Ernest Renan. Paris 1879. Préface. p. VI).

փիդրա կը հակառակի ալ կարծեաց իր վերբ յիշուած նամակին չարունակութեանը մէջ, ալսպէս. « Un bruit vague était venu jusqu'à moi de la découverte de l'apologie d'Aristide. Je pensais au texte grec, et désirais vivement que le bruit le confirmât. Quelque court que soit ce qui nous vient de votre inépuisable Arménie, tout y est d'or, et tout sent l'âge d'or de l'apologétique »; *և փիդրայի ալն կարծիքն արդարացուցին վերջին տարիներս մէջ եզած տարբ և լոյն բնագրաց գիտերը. Հմմտ.* Բազմավէպ 1891, էջ 200 « *Արեւմտեան Քրիստոնէութեան տարբ և յունարէն բնագրաց նոր հրատարակութիւն* » *յօդուածը։*

Այլ և ալլ գրուածներ նոյն դրքին վրայ և հրատարակութիւններ.

Un fragment de l'Apologie d'Aristide retrouvé dans une traduction arménienne. Revue de Théologie et de Philosophie. Lausanne. Georges Bridel, Éditeur. Douzième année. Janvier, traduction de *M. Luc Gautier.*

Ibid. De l'authenticité du fragment d'Aristide. par M. L. Massebieau (mai 1879).

— Un fragment de l'Apologie de Saint Aristide d'Athènes, par l'abbé *Bunard*, chanoine honoraire d'Orléans, professeur à l'Université catholique de Lille, docteur en théologie, docteur ès lettres. (Extrait de la Revue des Sciences ecclésiastiques). Arras, imprimerie de la Société du Pas-de-Calais. 1879.

Այս գրուածքին տարեթիւ տես Բազմավէպ 1879, էջ 231։

— Tübinger theologische Quartalschrift, Himpel, (fasc. II, 1879); et trad. (fasc. I. 1880). — Theologische Literaturzeitung, Harnack. (2 août 1879).

— L'Apologie d'Aristide et l'Épître à Diogène, par Henry Doulcet. Extrait de la *Revue des questions historiques.* Octobre, 1880. Paris, librairie de Victor Palmé, Éditeur, 1880.

— *Rumbers* de Aristidis philosophi Athenienses duobus sermonibus apologeticis... Pasen, 1882,

— *Harris J. K* – The newly recovered apology of Aristides, Lond. 1891, 8°, 104 p.

— The apology of Aristides ed. and translated with app. by *J. K. Harris.* texts and studies by *J. A. Robinson.* Cambridge. 1891. IV. 118 + 32 p.

Քննագ. Բազմավէպ 1891, էջ 200։ – A. Harnack: Theol. Literatur Zeit. 1891, Nr. 12, 13: J. Guidi: La Cultura I. p. 20 ff. 664 ff.

G. T. Stokes: Cont. Rev. 1891. July. pp. 104–114: J. Owen: Academy, p. 513 ff: Krüger: Lit. Centralbl. 1891, Nr. 45; Rev. Critique 1891. Nr. 30: L. Duchesne: Bull. Crit. 1891, Nr. 12; A. Plummer: Class. Rev. V, 468–70: J. Réville: Rev. hist. rel. XXIV, p. 244–51: Th. Zahn: Theol. Literaturbl. 1892, Nr. 1. Sp. 1–6; V. Bartelet: Crit. Rev. et theol. et phil. I, 4: Bellesheim: Katholik. 1891, sept.: J. A. Hall: Hebr. VII. 1: Guardian: 1891, Sept. p. 1527.

— *Jacquier E* – L'Apologie d'Aristides: Université cath. VIII, 10, pp. 183–203.

— *Seeberg R.* – Die Apologie des Aristides: Neue Kirchl. Zeit. II. pp. 935–66.

Քննագ. *Zahn H.* Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Canons und der altkirchlichen Literatur. V. 2: *Seeberg* R. die Apologie des Aristides. etc. Leipzig. 1893. 8°. 137 pp.

— *Vetter P.* — Aristides – Citate in der arm. Literatur: Th. Quartalschr. LXXVI. pp. 529–39. *Նոյնը իրգին. տես* Ֆիրրէր « *Հայկական պիտատարբերութիւն* », *եւն։*

Տես գործեալ Մկրտիչ Լմփեան *նոյն դրքին վրայ յօդուածը* Մոսկուայի փարոս *ին մէջ* 1880, *տետր* Բ. էջ 86. *որու մասին տես և* Փորոյ Պատկերը 1892, թ. 21, էջ 494։

Տես և Զարպհանալեան « Մատենադարան Հայկ. հին *իարդմ.* » էջ 318, *եւն։*

ԱՐԻՍՏՈՒԿԱՍ. — *Տես* Մովսէս Վ.։

ԱՐԻՍՏՈՆ ԵՐԻՑ։

Հեղինակ Մարկոսի աւետարանին վերջին տասնեւերկու համարներուն։ *Տես* Արարատ 1898, էջ 519։ – Բազմավէպ 1894, թ. 5։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1895, էջ 82. – 1896, էջ 282. – 1897, էջ 344, *եւն։* – *Տես և* Կլիմիրիր։

ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ. — *Տես* Դպիրք Անցագիր։

ԱՐԻՒՆ. — *Տես* Ամմուն Ա. 8.)։

ԱՐԻՒՆ ԷՋԵՐ. — *Տես* Հաւերժարշիմեան Հ.)։

ԱՐԻՒՆԱՅ ՄԱՐԳԻՃԱՒՀԻՆ. — *Տես* Տաճ Կոմսուհի)։

ԱՐԼԱՆԴԻՒԻ ՄԱՆԱԿԱՑԱՑ. *Թարգմանեաց Գէորգ Պուպլի։ Հրատ. Մ. Թաշճուլ։* Կ. Պոլիս, տպ. Զարդարեան, 1871. 8°, 290 էջ։

ԱՐԽԱՆԳԵԼՍԿԱՑ (Մ. Վ., — *կենդանի՛ և արիւնօք։ փոխադր. ռուսերէնից. Հնուէր Մանուկներին*)։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898. 8°, 24 էջ։

Քննագ. Տարազ 1898, թ. 38։

ԱՐՄԱՒԻՐ ՄԱՆԻՔԻ ՊԱՏՄԱԻԹԻՒՆ. — *Տես* Տօպչեանիան։

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԲԱԼԱԿ, *կամ Հնամարիտ խօսիր միշտ. Թարգ. Օր. Մար. Ակիմեանի։ Մոսկուա, տպագր. կուտայցւոյ,* 1882. 8°, 24 էջ։

ԱՐՇԱԿՈՒՆԱՏԵՂԻԿ *Հայ տպագրց.* — *Տես* Մարգարեան Վ. 8.։

ԱՐՇԻՒ Վ.ԱՍՊԻՒՐԱԿԱՆԻ Խ. *Հայրիկ.* — *Տես* Բաֆֆի։

ԱՐՆՈՒԻ ՄՏՄՏՈՒԹՔ. — Տես ԲՈՒՏԱՆՈՎ, Մ.։

ԱՐՆՐՈՒՆԵԱՆ Մ. Վ., — Բացատրութիւն հրաժարման և զղջման բանից սրբոց Հարց, և Յիսնզուք, Աչխարհ աւհնայն ի. Աստուած յուսոյ երգոց Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ։ Աչխատասիրեալ ի Մկրտիչ Վ.Ե Արծրունեան ի Միաբանութենէ Սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղեմի։ Յերուսաղէմ, ի տպ. Սրբոց Յակովբեանց, 1854. 6°, 292 էջ։

— Աստուգաբանութիւն սրբոյ քահանային Երուսաղէմի քննութեամբ համառօտեալ ի Հանուա և ի Մարինոս պատմագրաց, ընդ որս յաւելեալ բազում բանս հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբք։ Յերուսաղէմ, ի տպ. սրբոց Յակովբեանց, 1859. 4°, 353 էջ։

ԱՐՆՐՈՒՆԻ Անդրէաս։

Մահուան առթիւ. Արաքս 1898, Փետր Ա, 172։ – Բազմավէպ, էջ 392։ – Հանդէս Ամսօրեայ թիւ. 10–11, 12։ – Մշակ թ. 165–169, 176, 179։ – Նոր կեանք, էջ 318։ – Շաւիղ թ. 65։ – Տարազ թ. 36։

ԱՐՆՐՈՒՆԻ Դէորգ. — Դատաստանի խրատուց, քաղեալ ի գրոց իմաստասիրաց Հնդկաց ազնուական Դէորգայ Արծրունւոյ, ի վայելս մանկանց Հայաստանեայց։ Տփխիս, ի տպ. Հոգեւոր դպրոցին ընծայելոյ յազնուական Գ. Արծրունւոյ 1829?

Գրքին վերջը համառօտ ասանաւոր մը կայ՝ բան ատ վերաճանդս խորագրով, որուն սկզբնատառերը կը յօգնեն ի Գէորգայ Արծրունւոյ, ուր հեռուեալ տեղեկութիւնները կու տայ իր անձին վրայ.

« ... Քանամեներ երկու ընդ նըմին
Լեի յիմ երկրէ պանդխտիլ ինքնին...
Շըրջիլ ընդ ալտրատ իւր Հազագընտին
Լինուլ ինձ տեղի բնակիլ ի նըմին։
Յ'Աբխա մտան ընդ Պարսկաստանին,
Ի Գարաից ծովէ Մարմարականին,
Ի կասպից ծովէ ցրվերջ Պոնտոսին,
Ըստա և վարա ազգաց ատի ի գնին։
Թողէ երգ երգոց նըվագըս իմ գրչին,
Վեր առեալ տանին յէրտրոպ աչխարհին.
Համրաս իմաստից որք հընչակեցին,
Արիթութիւն անձանց և հանճարք նոցին։
Ներ լայնածաւալ ի Լատասատանին,
Իտալ Գերմանիա ընդ Գաղղիացին,
Անգղիա, Հօլանդիա ընդ Բօլոնիային,
Շուէցիր Սպան ընդ Աւստրիային »...

ԱՐՆՐՈՒՆԻ Գրիգոր. — Ալի ուղ և այլ ուղ. ուսանողական տպաւորութիւններ։ Թիֆլիզ, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1890. 8°, 56 էջ։

— Լվիվինա, հոգեբանական էտիւդ. (Հայերէն մի անտիպ ձեռագրից)։ Լուսատպած «Մշակ» լրագրից։ Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1891. 8°, 106 էջ։

Քննադ. Աբեւ. Մամուլ 1892, էջ 82, 107։ – Հայրենիք 1892, թ. 110, 120։ – Մեհեանուս 1892, թ. 2282։ – Մշակ 1891, թ. 129. – «Ի. Պատկանեանի կարծիքը «Լվէլինա»յի մասին» անդ, 1892, թ. 10, 19. – 1893, թ. 22։ – Մուրճ 1891, թ. 12։ – Դեկտեմբեր 1891, թ. 129։ – Տարազ 1894, էջ 262։

Լվիվինա արտատպուած է Հայրենիքի մէջ, 1892, թ. 137, եւն։ – Թարգմանուած է ռուսերէն Ա. Պատակեանի ձեռքով։ Բագու, տպ. Արօր. 1894?

— Թիւրքայ Հայիւթ անուանական պրուբիւներ։ Հրապարակական դատախօսութիւն, որ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի Արհեստաւորների ընկերութեան մէջ մարտի 11–ին, և Թիֆլիսի Օրբելեանի պահլիճում մարտի 25–ին, 1879 թուին։ Հրատարակութիւն Մշակի խմբագրութեան։ Թիֆլիս, Ակրագամիալ տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի և Ընկ., 1894. 8°, 38 էջ։

Քննադ. Մեղու Հայաստանի 1879, թ. 21։ – Տարազ 1894, թ. 48։

— Փոխադարձ կրկնիտի բանի. բրօշիւր?

Գրիգոր Արծրունու աչխատութիւնների հրատարակութիւն։ Հատոր առաջին 1865–1871. Հրատարակութիւն «Մշակ»ի խմբագրութեան։ Նուէր Մշակի բաժանորդներին։ Թիֆլիս, տպ. վ/յաց Հրատ. Ընկ., 1904. 8°, VII + 408 էջ։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. Ներկայ հատորով սկիզբն ենք գնում Գրիգոր Արծրունու աչխատութիւնների հրատարակութեան։

Առաջին հատորի մէջ զետեղված են այն խոշոր ուսանող յօդուածները, որոնք լոյս են տեսել մինչեւ «Մշակ» լրագրի հրատարակութիւնը։ Այդ յօդուածները վերաբերում են 1865–1871 թուականների շրջանին և տպված են եղել մասամբ «Մեղու Հայաստանի» լրագրում, իսկ մասամբ «Հայկական Աչխարհ» ամսագրում։...

« Հրատարակված յօդուածների մէջ կան կարեւորները և անհրաժեշտները։ Մենք աչխատեցինք Գրիգոր Արծրունու գործունէութեան առաջին շրջանի լոյսը գրուածները ներկայացնել ընթերցողին, աչքի առաջ ունենալով հետեւեալ երկու հանգամանքը։ Ինչպես յայտնի է՝ «Մշակ» լրագրի սկզբից յետոյ Արծրունու ամբողջ գրական գործունէութիւնը կենտրոնացաւ «Մշակի» մէջ և այդ գործունէութեան հետ ծանօթանալ ցանկացողները կարող են դիմել այդ լրագրի հին հատորներին և աչխատել գտնել ամեն տեսակ մանրամասնութիւններ։ Իսկ մինչեւ «Մշակի» հրատարակութիւնը նրա տրած աչխատութիւնները ցրված են հին թերթերի զանազան տարիների համարներում, որոնց հետ ծանօթանալը մեծ գժտարութիւններ է առաջ բերում նրան իսկ ներկայումս, իսկ ապագայում կը դառնայ անհնարին։ Միւս կողմից մենք կարծում ենք, որ «Մշակի» հիմնադրի սկզբնական գրական գործունէութեան լիակատար ներկայացնելը կանենայ այն նշանակութիւնը, որ աւելի արագ գաղափար տուած կը լինենք այն նախապատրաստական տարրերի և այն տրամադրութիւնների հետ, որոնցով հանդէս եկաւ Գրիգոր Արծրունին՝ գալու կանգնելով մի հասարակական օրգանի, որին վիճակված էր այնքան կարեւոր դեր կատարելու հայ գրականութեան ասպարէզում։

« Այժմ, երբ երեսուն–քառասուն տարիների երկար մի շրջանով մենք հետեւ ենք ներկայ հատորի յօդուածների ժամանակից, աչքի են ընկնում գրուածքների տեխնիկական թերութիւնները։ բայց այժմ էլ երիտասարդ Արծրունու յօդուածները գրաւում են իրանց վրա ուչադրութիւն և նրանց մի մասը իր բովանդակութեամբ, իր արագ ձեւակերպութիւններով չէ կորցրել իր հետաքրքրութիւնը

Նոյն իսկ մեր ժամանակակից հասարակութեան համար։

Մի փոքրիկ ծանօթութիւն։ Պատահաբար «Դերմանիա և Ֆրանսիա» վերնագրով յօդուածներից առաջինը ընկել է երկրորդ և երրորդ յօդուածներից յետոյ»։...

Քննագ. Մուրճ (Յովհաննիսեան) 1904, թ. 5։ Ասար դեմ Մշակ (Լէս) 1904, թ. 119։ Վերջնոյս դեմ Մուրճ, թ. 7։ – Ի՛մ Մշակ 1904, թ. 225, 227։

Խմբագ. — Տես Մշակ։

Թրուածներ. — Տես ԱՐԻՍԵԱՆՑ (Ա.) — ԼՂՕ. – ՄԱՒԼԻՄԵԱՆ (Խ.)։

Քաանեւհինգամեայ յոբելեանին առիթ.

Ազբիւր 1890. թ. 3՝ «Փ. Արծրունու գրական գործունէութեան ոգին»։ – Նոյնը Աւետեաց մէջ 1890, թ. 1884։ — Տես գարձեալ անդ, թ. 1889, 1907–8, 1920, 1925։ – Ալմանիա, թ. 66, 68։ – Հանդէս Ամսօրեայ, էջ 141։ – Մշակ, թ. 52, 60։ – Մուրճ, թ. 3, 5։ – Նոր-Դար, թ. 56։ – Տարազ, թ. 3, 5։

Մահուան առիթ. Ազբիւր 1892, թ. 12։ – Արեւ 1892, Թիւք Բ, էջ 11։ – Արեւ. Մամուլ 1893, թ. 1։ – Արժագանգ 1892, թ. 148, 149, 152։ – Ալմանիա 1893, թ. 40, 45։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1893, թ. 1։ – Հայր 1893, թ. 1, 4։ – Մշակ 1892, թ. 147, 148. – 1893, թ. 1, 22, 23։ – Մուրճ 1892, թ. 12. – 1893, թ. 1։ – Տարազ 1892, թ. 49, 50 (ամբողջ իրեն նուիրուած). – 1893, թ. 1. – 1894, թ. 48։

Այլ և այլ գրուածներ. Աւետեաց 1884, թ. 127 «Ընդհանուր գիծեր Արծրունիի կեանքէն»։ – Մշակ. «Գրիգոր Արծրունին և նրա ընտանեաց չայերը» մահվան երկրորդ տարեդարձի առիթով 1894, թ. 117. – «Մաքի մշակը» մահվան երրորդ տարեդարձին), անդ. 1895, թ. 148. – «Գրիգոր Արծրունու յիշատակին» մահվան չորրորդ տարեդարձի առիթով 1896, թ. 148. – «Գր. Արծրունու մահվան 5րդ տարեդարձին առիթ. իսկական հրապարակախօսը» 1897, թ. 148։ – Տարազ 1897, թ. 9։

Մահուան տասնամեակի առիթով. Բազմավէպ 1902, էջ 138. – 1903, թ. 2՝ «Գաղափարի մարդը». – 1903, թ. 11, կամ Լ.Ղ.Օ՝ «Ուսուցչական գրական նուիրեալը»։ – Մշակ՝ «Յիշատակութիւններ և տեղագրութիւններ» 1902, թ. 65. – Գրիգոր Արծրունու մահարձանը թ. 280. – «Գրիգոր Արծրունի և Մշակ» թ. 281–284. — Հանդէս Ամսօրեայ՝ «Անձնական յիշատակութիւններ» (Կ. Տիրեան) 1903, թ. 1, 2, 5, 8–9։ – Մուրճ 1902, թ. 12։ – Տարազ 1902, թ. 48. – «Աղաւնաձոր» (իմ պակաս անմահ Գր. Արծրունու նորաբաց արձանին) (Լ. Մարկոսեան). անդ, թ. 50։

Արծրունիներու տունը». Մշակ 1898, թ. 166–168։ Ընդարձակ ատենաբ. Շաւիժում 1904, թ. 603, եւն։

ԱՐՆԴԱՐԻՆԻ (Նրեմիա՝). — *Խնդիր երկաթէ ճանապարհի վերայ դէպ ի Չնդկաստան։* Տփխիս, ի տպ. Դիւխաւոր կառավար. փոխարքայի կովկասու, 1872. 8°, 32 էջ, մէկ քարտէզով։

ԱՐՆԴԱՐԻՆԻ (Սենեքերիմ՝). — *Յաւուրս Մաւրաւանի կատակի խնդիրը։* Դասախօսութիւն. Մեծու Հայաստանի լրագրէն)։ Տփխիզ, ի տպ. ի Հ. Լինֆիաճեանց և Ընկ., 1897. 16°, 132 էջ։

— **Նոր պատկեր պատմական Մշեցւոց նշանդրէքն ու հարսանիքը.* Կոստնդ 1863, ի տպի, թ. Լ։

— **Տփխիսցի առակաւանութիւնք, դրամա 3 արարուածով?*

Ներկայացման առիթ. Մշակ 1882, թ. 21։

Թարգմ. — Տես ՇԼԷՔՄԻՒՐ. – ՕՆԼ (Ա.)՝ Թարգմանեալ»։

ԱՐՆԴԱՐԻՆԻ վահան՝ բժշկապետ. — *Խոհրատի մասին. արտատպած Մշակ լրագրից.* Վաղարշապատ. Ի. Լ.Ք.մ. տպ., 1892. 8°, 46 էջ։

— *Հիպնոտիզմ՝ (Մուրճ թերթէն Մասն առաջին։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Լիսոյնեանցի, 1892. 8°, 118 էջ?

— *Մասն երկրորդ, բնական Հիպնոտիզմ. նոյն թերթից։* Նոյն տպ., 1895. 8°, 85 էջ։

— *Խոհրատ, հանրամատչելի զրոյցներ և խրատներ։* Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1893. 8°, 63 էջ։

— *Կիպրոյական առողջապահութիւն* (Mens sana in corpore sano. Առողջ միտք առողջ մարմնի մէջ)։ Թիֆլիս, տպ. Յով. Մարտիրոսեանցի, 1895. 8°, 199 էջ։

Քննագ. Ազբիւր 1895, թ. 12։ – Մշակ. թ. 129։

— *Փանուտահատ։* Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1897. 8°, 79 էջ։

«Թեթեւ և պարզ լեզուով այս գրքոյկի մէջ նկարագրուած են ժանտախտը, նրա տարածելու եղանակը, նրա բժշկութիւնը, պաշտպանողական միջոցներ ժանտախտի դէմ, եւն»։ Տարազ 1897, թ. 31։

Քննագ. Մշակ 1897, թ. 84։

— *Խնամատարութիւն առողջ երեխաների ծննդեան րոպէից սկսած մինչեւ երեք տարեկան հասակը։* Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1899. 8°, 114 էջ։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1900, էջ 317։ – Մուրճ 1899, թ. 11–12։

— *Սիֆիլիս*, (Ա.) թարգմ. Շեխտերից. – Բ. կակուղ Շանկր (Հեղինակութիւն). – Գ. Սուռուելիակ (Հեղինակ.)։ Թիֆլիս, Աբազաթիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1900. 8°, 104 էջ։

Քննագ. Տարազ 1900, թ. 26։

— *Թչուառականի բարեկամ բժիշկ Հասպ։* Փոխադրութիւն ռուսերէնից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Լիսոյնեանցի, 1900. 8°, 91 էջ։

— *Ակնուանութիւն. առողջապահական էտիւդ.* արտատպած Մուրճ ամսագրից)։ Թիֆլիս, տպ. Վ.ք.ց Հրատ. Ընկ., 1901. 8°, 216 էջ։

— *Ակլիկ. առողջապահական և բարոյագիտական էտիւդ.* Հատոր Ա. 224 էջ։

Բժշկի զրոյցներ.

— Թ. 1. *Մի խումբ* (նկարներով)։ Թիֆլիս, տպ. Վ.ք.ց Հրատ. Ընկ., 1901. 8°, 38 էջ։

Քննագ. Նազմավէպ 1902, էջ 245։ – Հանդ. Ամսօր. 1901, թ. 12։ – Մշակ 1901, թ. 91։ – Մուրճ 1901, թ. 4։ – Տարազ 1901, թ. 17։ – Տես և Հայութիւր 1904, թ. 114։

— թ. 2. Վատ ցաւ (պատկերազարդ)։ Անդ. նոյն տպ., 1901. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Մշակ 1901, թ. 136։ – Մուրճ, թ. 6։

— թ. 3. Վարակիչ հիւանդութիւնները և նրանց բոյնը. (պատկերազարդ)։ Անդ. նոյն տպ., 1902. 8°, 82 էջ։

Քննագ. Համալսարան 1902, էջ 218։ – Մուրճ, թ. 4։

— թ. 4. Թոքախտ կամ բարակացաւ, պատկերազարդ։ Անդ. նոյն տպ., 1902. 8°, 48 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1902, թ. 5։

— թ. 5. Խոզխոզք կամ Մարախտ (նկարներով)։ Թիֆլիս, տպ. «Վերիչեւ և կամչի մասխէր», 1902. 8°, 31 էջ։

Քննագ. Համալսարան 1902, էջ 339։

— թ. 6. Ինֆլուէնցա կամ նոր ցաւ։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Լիստրնեանցի, 1902, 8°, 16 էջ։

Քննագ. Համալսարան 1902, էջ 340։

— թ. 7. Մի ժխոր։ Թիֆլիզ, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկ., 1902. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Համալսարան 1902, էջ 341։ – Մշակ 1903, թ. 1։

— թ. 8. Նորածին երեխաների հիւանդութիւնները։ Անդ, նոյն տպ., 1902. 8°, 27 էջ։

Քննագ. Մշակ 1903, թ. 1։

— թ. 9. Վատ ցաւ կամ սիֆիլիս, 19 նկարով. երկրորդ բարեփոխուած տպագրութիւն։ Անդ, նոյն տպ., 1903. 8°, 46 էջ։

— թ. 10. Բ մաս. 9 նկարով։ Թիֆլիս, 1904. տպ. «Հերմէս». 8°, 48 էջ։

— թ. 11. Կապիկ կամ ժպտիսխտ և պատուաստ. նկարազարդ։ Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1904. 8°, 48 էջ։

Քննագ. Հայութիւր 1904, թ. 104։ – Հանդ. Ամսօրեայ թ. 6։

— թ. 12. Ձգի կնոջ առողջապահութիւն. – Տես ՏԼՐ – ԿՐԻԳՈՐԵԱՆ (Կր. Բժ.)։

— թ. 13. Խոլերայի մասին. — Համառօտ հանրամատչելի հեղինակութիւն խոլերայի մասին։ Գլխաւորապէս կովկասի հասարակ ժողովրդի համար. կազմեց Պ–ր. Վահան Արծրունի։ Խմբագրուած ժողովրդական բժշկական – առողջապահիկ գրուածների խմբագրական մասնաժողովի նախագահ Բժշ. Ա. Բաբայեանի կողմից։ Այս հեղինակութիւնը արժանացել է կայսերական կովկասեան բժշկական ընկերութեանը կոչած Գեթիսդեանի մրցանակին։ Թիֆլիզ, տպ. «Հերմէս», 1904. 8°, 48 էջ։

— թ. 14. Միխիթարեան. — Տես Պ.ԱՉԱՌԵԱՆ (Պ.)։

Թարգմ. — Տես ՄՈՆԻՆ (Բժ. Լ. Մ.) – ՎԱՒՔԻՆ։
Խմբագ. — Տես Առողջապահիկ բերդ։

ԱՐԿԱՆՔ ազնիւ տղային և թռչնոյն հետաքրքրական վէպը. Ա տիպ?

Բ տիպ. կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1871. 8°, 79 էջ։

ԱՐԿԱՆՔ ԱՆԼՈՒԾԱԿԱՆՔ Միւնխհաուզէն պարոնի. վէպ գերմանական. թարգմանեաց կ. Ա. Իւթիւճեան։ կ. Պոլիս, տպ. Մասիս լրագրոյ, 1885?

Նախ քան թերթին Արեւելեան 1881, թ. 156, եւն։

ԱՐԿԱՆՔ ԱՐԻՍՏՈՎՆՈՍԻ. — Տես ՖԼՆԵԼՒՆ։

ԱՐԿԱՆՔ ԲԵԼԻՍԱՐԱՅ. — Տես ԺԱՆԱԼԻ Տ.։

ԱՐԿԱՆՔ ԿԱՏԱՐԻՆԱՅԻ. — Տես ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ Խ. Վ.։

ԱՐԿԱՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. – Տես Կ. Տ. Յ. Ե.։

ԱՐԿԱՆՔ ԱՐԱՐԱՅ ՀԱՅՈՒՀԻՈՑՆ. — Տես ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ Ե. Վ.։

ԱՐԿԱՆՔ ՎԱՐԴԱՅ ՄԱՄ. — Տես ԹՈՒՌՆԵԱՆ Հ. Ս. Վ.։

ԱՐԿԱՆՔ ՏԵԼԵՄԱՔԱՅ. — Տես ՖՆՆԵԼՒՆ։

ԱՐԿԱՆՔ Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ԹԱԶԿԱՆԱՆ. — Տես ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ Մ. Խ.։

ԱՐՀԱՄԱՐՀՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՊԱՓԱՄԱՒՐԵԱՆ (Տ. Գ.)։

ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԱՂԱՋՐԱՊՆԵԱՆՑ (Հ. Մ.)։

ԱՐՀԵՍՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՐԱՆ. — Տես ՋԱԽՋԱԽԵԱՆ Հ. Մ.։

ԱՐՀԵՍՏ ԲԱՐԻՈՒ ՍԻՐԵԼՈՑ. — Տես ՋԱԽՋԱԽԵԱՆ (Հ. Մ.)։

ԱՐՀԵՍՏ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ, *ամբողջ և կատարեալ։ Թարգմանեցեալ ի պէտս հայկազուններաց և մանաւանդ վաճառականաց։ Եւ տպագրեցեալ ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Աթոռոյ զօրավարին։ Ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ ամենից Հայոց կաթողիկոսի, և ի միաբանութեան Լուսաւորիկոսի չորեքտասանեղբօրդի ալքային կալլիացւոց, ի Մարշիլեայ։ Ձամի ներ մարդեղութեան տեառն 1675, օգոստոս ամսոյ 25։ Ի ՃՀ. Բ. Տ. Պ.։* (Յակովբ Հոյով Բիւզանդեան?). 12°, 147 էջ։

Փոքրագիր ու մանրագիր գրքույկ մը ժամանակին աշխարհաբար լեզուովը, բայց ի յառաջաբանէն և

վերջը գրուած յիշատակարանէն որ գրաբար լեզուով են։ Յետանելով լեզուարուեստին մերազնեայց վաճառականաց վասն կատարելապէս ոչ գիտելոյ զարհեստն համարեցան, վասնզի վարկաք գիրքս այս թարգմանել ի մեր բարբառ. որպէս զի սոսկ վարժեցեալք կարդիցեն դիւրաւէս պարապիլ ի գործս իւրեանց թարգ դեգերման մտաց։... Ի մանաւանդ զի աշխարհականաւ ոճիւ է չարագրեցեալ առ ի բանալ զպատճառս ծուլից և պարապարանից. որք եթէ մի անգամ սիրով և ուշադրութեամբ ընթեռնուցուն զսա, գիտասցեն զժուարութիւնս համարեցութեան զերազանցեցեն։ Ըստ սակաւ չեմք վկայելոց սորին զի յիշեցեն ի յայլոցն գաշխատարարս և զմատակարարս սորին. և մանաւանդ զիական վարդապետն գնանգոցեան ի գրիմատս։... Յիշատակարանն. ԵՒարարեցաւ պիտանացու և չահաւէտ գրոցս համարեցութեան ի փառս մեծագոյնս աստուծոյ և ի վայելուչն հանուրց հայկազունեաց վաճառականաց յամի ներ մարմնութեան Տեառն. 1675 Դեկտեմբերի ամսոյ 21 ի մարդիւեայ քաղաքի ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ հայոց կաթուղիկոսի և ի թագաւորութեան Լուսովիկոսի չորեքտասան երորդի արքային ֆրանցիզաց։ Աղոյ որք օգուիք սովաւ յիշեցէք գմատակարարս սորին և գաշխատողս և մանաւանդ գնանգոցեան ի գրիմատս գիական վարդապետն, և զազգատոհմն նորին գրնաւս»։

ԱՐՀԵՍՏ ՓԻԿԱՐԻԹԵԱՆ. — Տես ՊԱՐԱՆ կամ *բակուր բանակոյիկ*։

ԱՐՀԵՍՏ ՓԱՓԱՅԵԱՆՑ ՇԻՆԵԼՈՑ. Տես ԱՄԻՐԱՅԵԱՆՑ Յ. Յ.։

Տես և Աբուեան։

ԱՐՁԱԿԱՆՔ. *բանաստեղծութիւններ*. Տես ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ Ա. Կ.։

ԱՐՁԱՏԱՆՑ ԲԱԲԻՋԻ. — Տես ԳԱՐԱԳԱՇ Ա. Մ. — ՊՕՉԱՆԵԱՆ Բ. Մ.։

ԱՐՁԱՏԱՆՑ ԿՈՐՅՈՒՆ. — Տես ՏԻՐԱՆԵԱՆ Մ. Վ.։

ԱՐՁԱՏԱՆՑ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ. — Տես ՏԱՆԻՇ Մ. Բ.։

ԱՐՁԱՏԱՆՑ ՈՂՔԵՐՔ. Ի ՉԱՐԶԱՐԱՆԱՑ ՓՐԻՍՏՈՍԻ. — Տես ՏԷՐ — ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ (Տ. Խ. Բ.)։

ԱՐՁԱՒ. — Տես ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ Մ. Վ.։

ԱՐՁԱՆԱՊԻՐ *ժողովոյ ազգային կրթութեան*. — Տես *Ազգային կրթութիւն*։

ԱՐՁԱՆԱՊԻՐՈՒԹԻՒՆՔ. Ասք վերաբերին առ հաստատութիւն հաշտութեան ընդ Պարսկաստանի։ 1. Բարձրագոյն հրովարտակ յաղագս հաստատեալ հաշտութեան ընդ Պարսկաստանի, ի 21 մարտի 1828 ամի։ 2. Փաղուած ի պայմանագրէ այսր հաշտութեան։ 3. Բարձրագոյն պարգեւագիր յանուն Արքեպ. Ղերսիսի, վիճակաւորի Արհիեպիսկոպոսի Հայոց վրաստանեայց, և 4. Բարձրագոյն Հրաման յաղագս անուանելոյ զնորոգ նուաճեալ Իշխանութիւնս Կաւառ Հայկազանց, և մուծանելոյ զայն ի կայսերական մականուն։ Ի Անկտպետերբուրգ, ի տպ. ի Հայոց Ղեղիազարեանց Հնմարանին Աբրահեանց լեզուաց, 1828 ամի։ Մեծ 10 էջ. ռուս. և հայ։

ԱՐՁԱՆԱԿԱՆԵՐ ՅԱՒԻՏԻՑ. Տես ՀԱՄԱՊԱՏՉԵԱՆ Հ. Յ.։

ԱՐՁԱՆԵԱՆՑ. *Հայկական առածներ և առնդութիւններ*. Փեթրպուրկ, 1857 ?

ԱՐՁԻԹԵԱՆ Յովսէփ կաթողիկոս. — Օրինակ հանդիսաւոր ծանուցման և ողբոց վասն վաղճանի կենաց Տեառն Յովսեփայ մեծի կայսերն Հռոմայ, ասացեալ Սրբակրօն Տեառն Յովսեփայ Ալք Եպիսկոպոսէ՝ ի Մայրաքաղքն Հռոմայ, ի մէջ Սուրբ Աստուածածնին առնուանեալ եկեղեցւոյն Հայոց ի մարտ ամսոյ 3 յամի Տեառն 1790։ Տպագրեցաւ համեմատ ի մայր հեղինակէ՝ Մաղրասումն, ի Հայրապետութեան Տեառն Գուկասու Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց ի վաղարշապատ. ի յառաջնորդութեան Տեառն Յակոբայ Ալք Եպիսկոպոսի նոր Ջուղայու։ Եւ ի թագաւորութեան Օգոստափայլ Տեառն Երկրորդի Հերակլայ Ալքայի ի Թիֆլիզ։ Յամի Տեառն փրկչին մերոյ 1792։ Թիւ թղուականութեան Հայոց, 1241. 8°, 44 էջ։

Երկրորդ անգամ տպուին տետրակիս ի տպարանի Տէր Յարութիւնի Շմաւօնեան Շիրացւոյ ի Մադրաս ?

— *Գուսն ողբումն ինաւ*. Տետրակ համառօտ, անուանեալ Գուսն ողբումն Տեառն։ Յորում ցուցանի նախ Հրովարտակն գթութեան Ամենաբարեպաշտ և Մեծ կայսերուհի Ինքնակալ Թագուհոյն Եկատարինէի Երկրորդի, սակս Կրիմ գորուպօլ նոր քաղաքին Հայոց. ձեռամբ՝ Բարձր Սրբազնութեան Տեառն Յովսէփայ Աստուածաբեալ Արհի Եպիսկոպոսին, օծմամբ հիմնարկեցման։ Եւ երկրորդ՝ հիասքանչ հանդէսն հիմնարկութեան՝ նոյն Կրիգորուպօլ քաղաքին Հայոց։ Զկնի ոյոյ և զհրաշալի ատենաբանութիւնն՝ ի նոյն հանդիսի, նորին Բարձր Սրբազնութեանն՝ ունիմք տպել։ Տպեալ ի զուարճութիւն սրտի մերս հայկազնէից. յամի տեառն 1792, նոյեմբերի 20։ Ի սուրբ խաչ վանքն, որ ի Նորն՝ Նախիջեւան. 16 էջ։

— *Խօսք ասացեալ ի Յ. Պսակազգեաց Սրբազան Ալք Եպիսկոպոսէ՝ Հիւսիսային կողմունս եղեալ ամենայն ազգիս Հայոց. ի 1796. թուոյ՝ Ապրիլի 5. ի Կզլար, ի վերափոխման՝ Ամենասուրբ Աստուածածնայ յեկեղեցւոջն Հայոց. ի ներկայութեան Բարձր Վեզիազանցութեան Գնաբալ Անչէֆ, և զանազան Դռանակիր կաւալեր իվան վասիլիչ Գուդովիչին, և այլ Զօրապետաց. ի ժամանակի չուելոյն Զօրացն՝ Իւրուհոյ կայսերական Մեծութեան՝ ի Կզլարս ի Պարսս, ընդ կառավարութեամբ՝ Պայծառափայլ Գրաֆ Վալէրիան Ալէքսանդրովիչ Զուբովին։ Տպեալ ի 1796 թուոյ, ի մայիսի 5, ի տպ. նորին Բարձր Սրբազնութեանն ի յԱխտարխան։ Մեծ 9 էջ։*

Կենսագրութիւնը տես ՏԷՐ-ԱՒԵՏԱՒԱՆԵԱՆ Յ.)– Լ.)Ո. – ՇԱՀԱԶԻԶ Ե.) Պատմական պատկերներ։ – Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանը, 1778–1793։ Յառաջաբանութիւնը Յովսէփայ փոնգոչեանցւոյ կուսակ Հայոց աշխարհին. 1863 Ի տարբ. թ. 4. էջ 278–308. – թ. 5. 521–328. – թ. 6. 419–443. – թ. 7. 505–519. – թ. 8. 582–599։

Հարիւրամեակ Յ. կաթ. Երկաբ. Ակղութեանցի մահուան 1891 թ. . – Տարազ 1901, թ. 16 իլիւստրացիաներ։

ԱՐԱՒԵՇԵՒ Ց., — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ —։

ԱՐԱՄԱԻԻՐ (Ե. թարգմ. — Տես ՏՐՈՑ Կ.։

ԱՐԱՐԵՆԱԿ կամ նոր ընթերցարան. — Տես ԳԱՐԱՒԱՆԵ Ա. Մ.։

ԱՐԱՐԻՆ. — Տես ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Ա.։

ԱՐԱՐԻՆԻԱ ԼԻՆԳԻ. — Տես ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ Պ.,։

ԱՐՆԱՊԻՆ. — Տես Լ.)Ո։

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ լրագրին 377 թուոյն մէկ յօդուածին, ու անոր մէջ տպուած նամակին վրայ ճշմարտասէր անձն մը խորհրդածութիւններ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. սրբոյն Բենեդիկտոսի, 1851։

Տես և փաթի մը խօսք, եւն։

ԱՐՇԱԼՈՅՍԻ հրաժարեալ խմբագրական վարչութեանս քառասնօրեայ աշխատակցութիւնը և նիզիչ Խորոսեան։ Պահիրէ, 20 Հոկտ., 1903. 8°, 23 էջ։

« Պահիրէ հրատարակուող « Արշալոյս » շաբաթաթերթի անցեալ Սեպտեմբեր 19ի թիւով պաշտօնական ատեանը յայտարարութիւնը կը տարիք մեզ ակամայ հրապարակ գալ, պահ մը մեկդի թողլով արհամարհանքի լռութիւնը ու՝ թերեւս՝ ինաարեր ներոգամաութիւնը »։

ԱՐՇԱԼՈՅՍԻ ՉԱՅՆԵՐ. — Տես ՀՕՊԱՆԵԱՆ Ա.։

ԱՐՇԱԿ Բ. ՈՂբերգ. — Տես ԵՒՍԱՒԵԱՆ Լ.մ., — ԹԻՐԶԵԱՆ (Թ. — ՆԱՐՊԷՑ (Խ.,։

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ Տ.թէ. Ց.՝ — Թէ ո՛րք ևի պայմանիևիցի ու ուսիզամանք դՀայս յօտար աշխարհս անվիճար պահելու և հայ ճնալու. Քաղրոզ. Ազատութիւն թերթէն արտատպուած). 1862 ?

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ. — Տես ՊՐԻՒՐԻ — ։ — ՊԱՒԶԱՐԵԱՆ Մ.,։

ԱՐՇԱՒԱՆԻՑ ԱՐՔԱՅԻ Ի ՀԱՅՍ. — Տես ՊԱՒԼՈՒՄԵՐ ԵՐԼԻՑ։

ԱՐՇԱՒԻՐ Յակոբ,. — *Նոր Հայաստան. պատերազմ ընդդէմ եսութեան, և խոչընդոտք ազգային առաջդիմութեան։* Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Անթռեան Զէյթիւ, 1878. 8°, 154 էջ։

— *Պատմիք նրշանկութեան կամ Լուսաւոր երիտասարդաց և ընտանեաց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Սամուէլ Պ. Պարտիզպանեան, 1873. 8°, 89 էջ. և յետոյ՝ ի տեսի Չարեհի Սահիմեանի Պատուագոյ յիշատակը, Ը (7) էջ։

Ամն գիրքը, որպ արժէքն և օգտակարութիւնը ասնուր թեքնին կը խօսի, ինչպես ամէն կարգի ազգայնոց հետաքրքրական, նոյնպես խիստ կարեւոր է այն երիտասարդաց և պատանեաց համար, որք Աչեան սերունդեր կարդալով սարսափած և չփոթ ու չուար կեցած են։ Այս գիրքը կը խոստանայ ուրախալի համրաներէ առաջնորդել զանոնք և ցոյց տալ այն կէտը, ուր երիտասարդք պարտին հասնիլ »։ Մասիս 1873, թ. 1387։

Ե տեսի, նոյն տարին ?

* *Աբելի նկեղ և իր քարոզք. Քահանայական խնդիր. Այս առթիւ* Արարատ 1894, թ. 3։ – Ազատամարտ, թ. 15։ – Ասիական, թ. 48։ – *Հանգիստ Կիրակւոյ.* Ն. Պատմական, Տիրք Ե, էջ 361–387։ – Մշակ, թ. 41՝ « Ո՛վ հաւատաց », և 44, 46, 48։ – Մուրճ, թ. 4։ – Նոր-Դար, թ. 62, 63, 65, 69, 70–74, 81, 121, 122։ – Շաւիղ, թ. 16, եւն։

Տես և ՍԿՊԻՒԼԿԵԱՆ (Ա. Եպ.)։

ԱՐՈՒԱՐՁԱԿԻՆ ՏՂԱՆ. Թրգմ. Կ. Ս. Խաթիճեան. Երէք հատոր, 1900 ?

ԱՐՈՒԵՍՏ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԳԱՒԲՐԻԷԼԵԱՆ (Մ. Ս.)։

ԱՐՈՒԵՍՏ ԲԱՆԱԿԱՆ. — Տես ՍԱՒԱՂ Փ.)։

Բանասաեղծութեան. — ՀԻՒՄԻՒԶ Հ. Ե.։

— Երկրագիտութեան. — Տես ՓՈՓՈՒՂԻՉ (Ա.։

— Լուսանկարչութեան. — Տես ԲԱԼԱԲԱՆԻՑ (Կ. Պ., – ԲԱԼՄՈՒԶԵԱՆ (Կ. Յ. — ՆԱՀԱՊԵՏ Ս.)։

— Հայագաւսութեան. — Տես ՊԼՈՒԶՅՈՆ Կ.)։

— Հայրաստանեայց. — Տես ՀԻՒՄԻՒԶ Հ. Ե.։

— Հայրենագիտութեան. — Տես ԳԱՒԲՐԻԷԼԵԱՆ (Մ.)։

— Նամակագրութեան. — Տես Նամակագրութիւն։

— Վէպագրական. — Տես ՈՐԱՏԻՈՍ. — ՊԱՒԱԼՈՑ։

Տես և Արուեստ։

ԱՐՈՒԵՍՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԱՂԱՅԱՆ Հ. Մ.) — ՓՈՂՈՍԵԱՆ (Հ. Մ.,։

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Հ. Պ. — Տես և վաչիկապետութիւն։

ԱՐՈՒԵՍՏԱԻՕԱՒԱԹԻՒՆ. — Տես ՉԱՔԲՆԱՆ Հ. Ե.։

ԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿԼ. — Տես ԱՂԱՃԵԱՆՑ Գ.։

ԱՐՈՒԵՍԱԿ ԿԱՄ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԵԱՆ. Տես ԹՈՒՉԼԵԱՆՑ Մ. Ք. Ի.։

ԱՐՈՒԵՍԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՖՈՆԴ. — *կանոնադրութիւն Մարտագայի Հայոց «Արուեսեան» կրթական Ֆոնդի։ Հիմնուած է 1902ի Դեկտեմբերի 10ին։* Թաւրիզ, տպ. Թաւրիզի Հայոց Արամեան Դպրոցի, 1902. 8 էջ։

ԱՐՋՆԵՐԸ. — Տես ԴԱՐՇԻՆ Վ. Մ.։

ԱՐՋԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Տես ՇԱՀԽԱՏՈՒՆՈՎԱ Լ.։

ԱՐԱԶՆ. — *Խոդ չմնպպրևև։* Բարիզ, Imprimerie de Charles Noblet, 1902. 8°, 32 էջ։

« Չէգինակը՝ Արշէն Անահիտ գրաշարը, կը մեղադրէ բոլոր այն անձերը որոնք Զօպանեանը մրոտելու և տապալելու ձգտած են։ Մեղադրանքները շատ ծանր են, և մեզի շատ գէշ կը ներկայացնեն փարիզաբնակ քանի մը ազգայիններ։ Թէև պրոշիւրը աւելի փարիզի մէջ տեղի ունեցած անցուդարձերուն կը վերաբերի, սակայն նշանակութիւն պիտի ունենայ նեղէ հեռուն Պ. Արշէնի մեղադրանքները »։ Շաւիժում 1902, թ. 382։

ԱՐԱԶՆ ԻՄԱՒՔՀԱՆԵԱՆ. — Տես ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵ։

ԱՐԱԶՆ ԴպՐԻ. — *Դիրք Աստուածայ յոգնաղիմի իւղոլութեանց, ըստ կարգի այբուբենիցն ի մի վայր հաւաքեցեալ։ Ի Հայրապետութեան Սրբոյն Լուսաւորչի Տեառն Վազարու Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան Սրբոյն Երուսաղէմի Տեառն Կիրիգորի՝ երից երանեալ Բարեւնապետի։ Եւ հրամանաւ կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարգ, Տեառն Յակոբայ, յոգնիմաստ և Աստուածաբան վարդապետի։ — Երկասիրութեամբ նուաստագունեղ և չնչին բանասիրէ՝ Արշէն դպրոյ կոստանդնուպօլսեցւոյ. իսկ և արդեամբք և գոյիւք ի նոյ նոյ յոյս ածեցեալ։ Ի թուին Հայոց ՌՃՂԸ (= 1749 փետրուար ամսոյ 17. ի տպարանի չնչին Յովհաննիսի։* 8°, 528 էջ։

Յիշատակարան Տպագրման Գրքոյս. « Շնորհիւ և ողորմութեամն Աստուծոյ, և օգնականութեամբ Սբրուհւոյ Աստուածածնին, որ և մայրմանոք Սրբոյ Ամէնրդուն Յովհաննու կարապետին յանկ ելեալ աւարտեցաւ Նոքատուն բուրաստանս, վայելչագեղ և յոգնեղանգ ծագկօք, և հոխոզկոյզ բարուդանակ աառաւարութեաւ վուակօք, ի փառս միոյն Աստուծոյ. և ի պարծանս ամենօրհնեալ դշխուհւոյն երկնից։ Իակ և ի յոգուստ մանկանց նկնգեցուս։

« Յորոց մի և ես յեանեալ աւրուկս և ի թափուրս ի խումբս իմաստնոց. արաքէն լակ և եմ անուամբ չնչին դպիրս. ըստ Տեառն շնորհելոյ պարգեւացն տուրք. որ անաչառապէս և առատաբաշխօրէն ներ հեզոս ի սիրտ և ի հոգի սիրով խնդրողաց։

« Մանաւանդ յայսմ ի թշուառականութեան՝ և ընտանեկան դիպեցման ամանակի ներկայականս յոյս յուսեցեր. նոր անհնարին էր անձինս մեզս պարտի արժանաւորիլ գործոյ սորին յաջողման՝ սակս անձին և անկչիռ անօրէնութեանցս խնդց։ Բայց՝ սակայն ես հիքոյս ուժգնութեին և կարողութեին, գիմացն, աննախանձն, և բազմապարգեւն՝ առ ի յայս աճել զայս նորածին և խնամուտացդ մատեանս՝ Որ կուի Աստմանաց։ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի վեհափառ Տեառն Վազարու Սրբազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Յակոբոյ Աստուածաբան վարդապետի՝ վարժապետին իմոյ։ Եւ կաստանդնուպոլսոյս Պատրիարգութեան Տեառն Մինասայ խոհեմազարդ և հնգեազգաց վարդապետի...

« Շարաչարելցի ի սին զրոյ ուրս, զորս կամ իմովս ուսայ փորձիս, և կամ զապագայս հարցաքնննամբ ինձ նախածանեալ, մինչ ընթեռնուի զմատեանս սրբազանիցդ հարց. և իմաստասիրաց վաստակոցն։ զի սատ ասեմ, ամենայն դոյզն ինչ գոլ ներ աստէն, և բազմապատկագոյնք յայլոց. որ իբր ի սպարուկս իմաստնոց զգնալով և զբօսնելով, գտանական բուրանց նոցին գիտութեան զքիմն իմ առ եգեալ հատուածոյս։ Ըստ և ըստ բարուց մեզոց՝ զգանազանս ի մի հաւակ դուգախառնեցի զծաղկունս. երբեմն չեղով գ յատկականս պատառուածն զքանս, և մերթ գիմոց աշխատանաց գշարաւոթիւնս. ըստ որում ինչ իբր ինձ դիպիմացագոյն և իմոյ խնդ ծածկութեի. զի սիրատ վերջացեալ գոլով իմ և իմափուր չիմաստից...

« Այլ եւս չիշման արժան առնել զիմծնեալս ի իմոյ ասպականութեան՝ զքնէն աւանդակորոյս. և գՀայր իմ զՅարութեան որդի կենարեան կարապետն. և գՄայրն իմ հանգուցեալ ի Ֆրիմաստա զՄխլբրեն. և զեղբարան իմ զՄատեփան և զՄկըրտիչն. և զայլ մերձաւորան մեր չիշեալք ի Տէր։ Աայ և յետ այսց՝ չիշեալք և զապագրող սորին գչնչին Մահտեսի Յոհաննէս, անուամբ և եմ Յարկաւագս. և գծնօղան իմ գՄահտեսի Վազգեն. և զմայրն իմ գՀռիփսիմէն. և զորդեակն իմ գՏիրացու Մոսէփանն. և զայլ ամենայն արեան առ մերձաւորան մեր հանգերձ ննջեցեալովքս։ Իակ և չիշեալք գաշխատաւոր գործատանիս մերոյ գշաբարարգոյ սորին գՏիրացու Աստծոն. և գծնօղան իւր հանգուցեալ գՎեսարացի Գրիգորն. և զմայրն իւր գՄարիամն։ Նաեւ զմիւս աշխատաւոր գործատանիս գբրտնաջան գԼոկայ սեւանցի գիգնատուիան. և գծնօղան իւր հանգուցեալ գՎարապետան, և զմայրն իւր։ Իւ զայլ աշխատաւորան մեր չիշեալք ի Տէր. և դուք չիշօղք՝ չիշեալ լինիք չերկնից արքայութիւնն. որ է օրհնեալ ի յաւիտեանս. Ամէն »։

ԱՐԱԶՆ Մուշեղ. — *Աստուածական իւսուածաբանութիւն։* Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1887. 12°, 240 էջ։

ԱՐԱԼԵՆԱՆ Յ. — *Նոր տարի կամ փոքրիկ ծաղկաքաղ հատորնեիր բանաստեղծութեանց։* Հաւաքեց Յ. Ա. Կ. Պոլիս, տպագր. Ալրամ Աճեան, 1887. 8°, 86 էջ։

« Ազգային հին և նոր բանաստեղծնեքու գոգարիկ քերթուածնեքէն յօրինուած է այս փունջ... ». Մասիս 1887, թ. 3902։

Ծննագ. Երկրագունտ 1887, էջ 542։

ԱՐԱՄԵՏՆԱՆՑ Մ.[1] — *Ոչխարք բանաստեղծութիւն։* Ցօրինեաց Մանուէլ Ալրամեետանց՝ դաստուոր վարագայ ժառանգաւորաց վարժարա-

նին։ Պահպանութիւն ի վաստուրականէ ևնեքերիմայ ալփային Աթծրունոյ։ Ի տպ. Ակադեմոյն վաստուրականի ի վան ի վարագ, 1860, ութթ. 8°, 91 էջ։

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ Արտաւազդայ բարքն ու վախճանք. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Հ. Ս.։

* Առաքել ոտքերգութիւն. Բազմավէպ 1879, էջ 23, 125։

ԱՐՏԱՊՈՒԻՐ *նոյ մանկան ի մահ վարդ. Մատիկոնի.* — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ Ա. Յ.։

ԱՐՏԱՊՈՒԻՐ ՄԱՐԵՄԱՅ. — Տես ՈՒՉՈՒՆԵԱՆ Հ. Պ.։

ԱՐՏԱՒԱԶԻ Բ. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Յար.։

ԱՐՏԱՒԱԶԻ ԵՒ ՄԱՐԿԱՐԻԹ. — Տես ԿՐՕՆ։

ԱՐՏԻՍՏ. — Տես ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵ։

ԱՐՏՕՍՐ ՀԱՅՈՒՏՍԱՆԻ. — Տես ՆԱՖԻԱՆԵԱՆ Պ. Վ.։

ԱՐՑԱԽԵՑԻ Ց. Վ.) — Տես ՑՈՎՍԻՓ Վ.։

ԱՐՓԱՃԵԱՆ Պ. Ա. Կ. *Թարգմ.* — Տես *Բարի Ֆսիտօղլիր*։

ԱՐՓԻԱԿԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ. — Տես ՄԻՐՋԱՅԵԱՆ Յ. *Վանանդեցի*։

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ, Ավքս.) *Թարգմ.* — Տես Հիւկոյ Վ. *Իւղոհա կայլուս*։

Մաւուան առիթ. Արեւելք 1901, թ. 4670։

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ Աբրիամ - Հայկակ, Հրազդան, Հրպետ) — կեանքի պատկերներ. Նոյնաչվէքք։ Պատասպատանդ։ — Եղբայրմ մը կիներ։ — Կատակ մը։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա*րեւելքի*, 1885. 8°, 44 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1885, թ. 461, 502, 508։ Մշակ 1886, թ. 30։

— կեանքի պատկերներ. Ակռաչք։ Անդ. Նոյն տպագր., 1886. 8°, 107 էջ։

Քննագ. Մշակ 1886, թ. 55։

— * *Հայոց սրտի գրականութիւն.* Գնդուեի 1902, էջ 37–48։

Բովանդակութիւն. Ա. Թէ ըրդիոյ Հայոց սրտի գրականութիւնը. — Բ. Մխիթարեան Մխարանութեան երկասիրութիւնները. — Գ. «Թէ ըրդիոյ Հայեր քաջասիրութիւնը. — Դ. Նոր ախպար Պոլսեցի Հայը. — Ե. Իսթիքլիք գրականութիւն. — Զ. Պալեանները. — Երիցեան Օտեան. — Ղահապետ Լուսինեան. — Յովսէփ Շիշմանեան (Երզնկացի). — Տէրոյենց Պատուելի. — Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան. — Շահնազարեան վարդապետ. — Պետրոս Դուրեան. — Մատթէոս Մամուրեան. — Գրիգոր Չէլինկիրեան. — Մատաթիա Գաբրագաշեան։

— * *Կատմիր ժամուց, վէպ։* Բանիւթ գրականութեան և. Արուեստի, 1903. Ա Տիւք, էջ 1–61։

Մասամբ տպուած նախ Հայ Հանդէսի մէջ։

— * *Արեւմտեան Հայոց սրտի գրականութիւնը.* Բանիւթ Գրականութեան և. Արուեստի, Ա. Տիւք, էջ 174–206։

Բովանդակութիւն. Ա. Տիւքը ու իւերի։ Գրաքննութեան գերը։ Գագիայեն գրականութեան սկզբունքներն ու առանձնութիւնները։ — Բ. Հայ գրականութեան գանգատ հիւղերը տասներեքերորդ գարուն երկրորդ կէսին։ — Գ. «Արեւելք»ին հիմնադրութիւնը։ Նրա գիրը։ Խմբագրական սկզբունքները։ Գաղութը։ Ներսահայոց հետ յարաբերութիւնները։ — Դ. «Արեւելք»ին առաջին շրջանը։ Հին սերունդէն մնացորդները։ Երկրորդ սերունդին ներկայացուցիչները։ «Մասիս»ի և «Արեւելք»ի մրցումը։

— Բ Տիւք, 1904. էջ 155–188։

Շարունակութիւն. Ե. Յետ մհայրան։ Նոր գրականութեան ձգտումը։ Պանգոխան կեանքէն։ Վէպին կոչումը նորերուն համար։ Վիպագիրները։ Ալ և այլ հիւզեր մշակոգներ։ Ներս և ոտաս հայ գրականութիւններուն վրայ։ Ակնարկ մը օրագրութեան։ Շրջանի մը փակումը։

Խմբագ. — Տես Արեւելք. — Հայ Հանդէս. — Հայրենիք. — Մասիս. — Մասեաց. — Նոր կեանք. եւն։

Գրուածներ. Վիեննա 1901, թ. 2։ — Փեղոեմի ի տարի 1903, թ. 1–10։

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ (*Տիգրան Թարգմ.* — Տես ՏԻՒՄԱ Ա.)։

Խմբագ. — Տես Մասիս։

Գրուածներ. Մանգուամ 1901, թ. 101։

ԱՐՔԱՅԱԴՈՒԻՍՏ ՎԱՐԴԱՆԻ. — Տես ՄԱՆԴԱԼՅԱՆ Հ. Մ.։

ԱՐՔԱՅ Լ.ԻՒ. — Տես ՇԱՔՍՊԻՒ։

ԱՐՔՈՒՆԻ ՎԱՌՕԴԱՊԵՏ... — Տես ՏԱՏԵԱՆ Պօղոս Պէյ։

ԱՒԱԿ ԻՐԿՈՒՇԱՒԹԻ, եւն. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ Գ. *Եպիս. Լատրակ*։

ԱՒԱԿ ՀԻՆԴՇԱՒԹԻ, եւն. — Տես ՊԱՊԱՃԵԱՆ Կ.։

ԱՒԱԿ ՇԱՒԱՒԱ Հայաստանեայց առաք. ս. եկեղեցւոյ։ Նոր-Ջուղա 1895։

ԱՒԱՐԵԱՆ (Հ. Աստուածատուր). — Ջուսաբանիք քննասիրական ուսումնասիրութեան վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1854. ութթ. 6°, 96 էջ։

— *Վկայաբանք Սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, և առանձինն Մարիամ Աստուածածնի Հռոմոսի Լուսաւորչեան պատմութիւնք։* Անդ. 1861. ութժ. 8°, 344 էջ։

Տես Ազգասիրաց տախտակք։

ԱՒԱՐԵԱՆ (Գասպար, Բինկեանցի). — Սատո

մոյսէականց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Տիվիտճեան թաղէոսի, 1863. 37 էջ։

37 երեսէ բազկացած դրքոյկ մէկ, ուսանելու շատ բաղդատուած, մոլութիւնէ խորչեցընելու և առաքինութեան յորդորելու նպատակաւ, յորմէ ունկնդիր Աւագեան Վահագն ազգէն. և նոյնպէս Աղեքսանդրէր բնակերութեան հաստատութեան յիշատակին »։ Յամանակ 1863, թ. 13։

Տես և Արիկա 1863, էջ 258։

ԱԻԱԶԱԿ Օտէվի գործերը, կամ Հայրը ցանեց, որդին հնձեց։ Թիֆլիս, տպագր. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1878 ?

ԱԻԱԶԱԿԱՊԵՏ. — Տես ԹԱՈՒԱՅԵՒԱՆՑ Ս.։

ԱԻԱԶԱԿԵՑ. — Տես Լ.ԵՒՈՒՆՑ։

ԱԻԱԶԱԿՆԵՐ. — Տես ՇԻԼԼԵՐ։

ԱԻԱԼԵԱՆՑ (Մ. Թարգմ. — Տես ՀՈՒՍԻՍ Ա.։

ԱԻԱՆԿԻՆի Հ. Նիկ.) վարք և վարդապետութիւն Յիսուսի Քրիստոսի. բաժանեալ ի մտածութիւնս վասն աւուր աւուր տարւոյ. թարգմանեաց Հ. Արապիոն Լմինեան, ի Մխիթ. Ուխտէն։ Ի վիէննա, ի վանս Պ. Ա. Աստուածածնի, 1848. փոքր 8°, 655 էջ։

ԱՒԵՐԻԱՆ (Հ. Մկրտիչ Վ.), — Քաղիկ վարուց սրբոց զորս տօնէ եկեղեցի Հայաստանեայց, վերածեալ ի կարգ այբուբենից ըստ անուանց, որք ի տօնացուցի եղեալ կան ըստ աւուր պաշտաձի՝ ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Ագեռեան Անկիւրացւոյ, ի միաբանութենէ ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ արքայի... Ձամի 1800, ԻՄԽԹ ի վիէննայ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. 12°, 312 էջ։

Բ. Քաղիկ վարուց սրբոց զորս յիշատակէ եկեղեցի Հայաստանեայց ի կարգի Ձայսմաւուրաց, բաց յեղելոցն ի տօնացուցի։ Վերածեալ ի կարգ այբուբենից ըստ անուանց... Ձամի 1803, ԻՄԾԳ. ի վիէննայ, եւն. 12°, 360 էջ։

— Դիմաձեւութիւն չորից վիրացոց. Քօրինուած Հ. Մկրտիչ Վ.ի Ագեռեան, յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբայհօր։ Ի խնդրոյ պատրն Ղեհանասի Մաղըմեան ի մեծն Պոլիս, յամի 1806, ԻՄԶԵ։ Տպագրեալ 1810, ԻՄՇԹ. Ի վիէննայ, եւն. 8°, 136 էջ։

Նոյնը աշխարհաբար.

— Բանաւանդութիւն չորս հարցմունս վրայ։ Շէնք՝ Հ. Մկրտիչ վարդապետի Մխիթարեան Ագեռեանց։ Իրաւաբէն էտեւ աշխարհաբառ ոամկօրէն գրուած՝ ամմէն մարդու պէտք ըլլալու համար. և դպրատան տղոց՝ բաղդատութեամբ վարժելու ի գրոց յեղու։ Վիէնեէրկու տիպ, յամի Տեառն 1810, և Հայոց թուին ԻՄԾԹ. Աբբային վանքը, Ս. Ղազար. էջք՝ նոյն։

— Պէղ կենաց, որ է հոգեւոր բժշկարան։ Ձօ-

բինեալ... ի լեզու կոստանդնուպօլսոյ, յամի 1808, ԻՄԸԵ։ Ի խնդրոյ պատրն Գէորգեայ Օղուլլուխեան եղբօր գիտնական Ձովակիմ յիշնի։ Տպագրեալ յամի 1810, ԻՄՇԹ. Ի վիէննէրիկ, 8°, 319 էջ։

Բ տիպ, անդ, 1842. 12°, 509 էջ։

— Բարի խորհուրդներ, ամմէն օրուան համար. մէկ ամսու վրայ չինած. ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Մխիթարեան Ագեռեանց, ի Ստամպօլ, ան ուեցաց լեզուով։ Ի վիէնեէրիկ, 1809. ԻՄԾԵ։ Ձաւելու թարգմանութիւն այլազգերէն, ի վ. Պետրոս վարդապետէ Ագեռեան։ Այսպիսի ճակատով. Այի փիքիրլէր, հէր պիր կիւն իչին պիր այտա, Լրմինիձէ եազըլմըշ Ագեռեան Հայր Մկրտիչ վարդապետէն՝ Մխիթար Աբբան վանքրնտան. 1809. ԻՄԾԵ։ Վիէնէրիկ պասմասը »։ Երկուքն ի միասին՝ 8°, 143 էջ։

Քրիստոնէական վարդապետութիւն ուտանաւորեալ առ հեշտին մտաւութիւն համբակաց, եւս առաւել մանկանց դպրատան Լուսաւորչի։ Ի խնդրոյ պատրն Մխիթարայ Ներսիկեան, ի մեծն Պօլիս. յամի 1805–ԻՄՃԻ և տպագրեալ... ի վիէնէրիկ, եւն. 1810–ԻՄՇԹ. 8°, 48 էջ։

Լիահատակ վարք և վկայաբանութիւն Սրբոց. որք կան ի հին Տօնացուցի Լկեղեցւոյ Հայաստանեայց։ Ցօրինեալ վաւերական բանիւք ճառընտրաց մերոց և այլոց ազգաց, հանդերձ ծանօթութեամբք։ Ի յամանուս Տեառն Տեառն Ստեփաննոսի Ագոնց Աբբայի և Արքեպիսկոպոսի։ Արդեամբք աստուածասէր Մանուկ Աղայի կարնեցւոյ մահտեսի Աստուածատուրեան։

Հատոր Ա. — Ապային, յորում կան Տօնք սրբոց՝ որ զկնի Յայտնութեան մինչեւ ցառաջաւորի բարեկենդանն։ Ի վիէնեէրիկ, եւն. 1810–ԻՄՇԹ. 8°, 640 էջ։

Հատոր Բ. — Միոյ Աւագաւուրց և Աղուհացից ի սրբոյն Սարգսէ զգլխաւորաց Ցոհից. Մկրտչի. 1811. ԻՄԿ. 568 էջ։

Հատոր Գ. — Միոյ պենտեկոստէի ցվարդապետաց, ի Հռիփսիմեանց մինչեւ ցտօն Աստուածածնի. 1812. ԻՄԿԱ. 528 էջ։

Հատոր Դ. — Միոյ վարդավառէ մինչեւ ցԱստուածածին. Յեսայեայ մարգարէէ, մինչեւ ի վոխումն սրբոյ կուսին. 1813. ԻՄԿԲ. 491 էջ։

Հատոր Ե. — Միոյ Աստուածածնի մինչեւ ցխաչն. ի Յովակիմայ և յԱննայէ մինչեւ ի ժողովն Նիկիոյ. նոյն տարին. 132 էջ։

Հատոր Զ. — Միոյ խաչի մինչեւ ցկիւս. ի Մամասայ և ի փիլիկտիմոնէ մինչեւ ի Պուկիանոս քահանայ. նոյն տարին. 621 էջ։

Հատոր Է. — Միոյ խաչին ի կիսոյ և անցք՝ ցԻնիա խաչ. ի Երիգորիոյ Աղուանից կաթուղիկոսէ՝ մինչ ի Թեմերլիոս և ի Բասիլիսկոս. նոյն տարին. 579 էջ։

Հատոր Ը. — Միոյ Գիւտի խաչին և Հինտակաւուց. յԱնաստասայ և ի վարոսէ մին-

չեւ ցֆիլիպպոս առաքեալ, կամ ցՅիսնակաց Բարեկենդան. նոյն տարին. 504 էջ։

Հատոր Թ. — Միւոց Յիսնակաց բան կիսոյն. ի Կրիգոր Լաքանչելազործէ մինչեւ ցկոստատիոսեանս. նոյն տարին. 536 էջ։

Հատոր Ժ. — Միւոց Յիսնակաց ի կիսոյ և. անկր. ի սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրապետէ՝ մինչեւ ցԲարսեղ և ցկիւրեմ. 1814. 424 էջ։

Հատոր ԺԱ. — Լրումն յիսկաւտար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց։ Ասոնք են համառօտ հատոր ի վերայ Տէրունական տօնից, ըստ կարգի Տնօրէնութեանց. իբրեւ Հանդիսարան վարուց Տեառն և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և Մօրն Յիսուսի՝ սուրբ Աստուածածնին... Տօնական ճառք, հանդերձ յաւելուածով ներածութեան, որ և բովանդակութիւն գործոյս ողջոյն։ 1814–ՌՄԿԴ. 264 էջ։ Ցետոյ՝

Յաւելուած ԺԱ. հատորոյ Լիակատար վարուց և վկայաբանութեան սրբոց, որպէս նաեւ ծանօթութիւն կամ բովանդակութիւն գործոյս ողջոյն, ի հաստատութիւն գրելոցս ամենայնի, և ի տեղեկութիւն աղերսացն, այսինքն Հատնտրաց, Յայսմաւուրաց, և հին վկայագրաց. եւս և կարգաւորութեան տօնից. 1814. գլ. 98) էջ։

Բովանդակութիւն Յաւելուածիս. Գլ. ա. Հանգամանք սուտ գագրութեան հարապատ վարուց սրբոց։
բ. Պէտութիւն սուտ գութեան վարուց սրբոց ընդհանրապէս։
գ. Պատահականաւորութիւնք բոլանդեան պատահանաց անհաւատ եղելոց վարուց սրբոց։
գ. Հատատիք՝ բազմօրինակ տանջանաբանաց վկայից։
ե. Ագբիւրք վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց։
Լատերիոս։
Մեսափրաստէս։
Յայսմաւուրք յունաց։
Ժամագիրք յունաց։
Վկայագիրք լատինացոց կամ հռովմայեցոց։
Հատընտիրք հայոց, կամ վկայագիրք սրբոյն գրիգորի վկապետին։
Յայսմաւուրք հայոց։
զ. կարգաւորութիւնք տօնից ըստ հին ցուցակաց, որ են հին Տօնացոյցք. և Տօնամակք կամ Հաշոցք։
է. Տօնապատճառք։

Հատոր ԺԲ. — Մինացորդք վարուց Սրբոց արտաքոյ Տօնացուցին մերոյ, յիշատակելոց ի Յայսմաւուրս կամ ի Հատընտիրս Հայոց որպէս և Յունաց, և լատինացւոց. զոյգ ընդ ցուցակի տօնելի սրբոց։ Համառօտեալ աշխատասիրութեամբ։... Աբբուբենական, որ է Բառարան յատուկ անուանց Սրբոց հնոց և նորոց, 1815 416 էջ։

Նպատք՝ առանց ծանօթութեանց՝ մեծագիր մհահասար, հետեւեալ հակատով։

— Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց, որք կան ի հին Տօնացուցի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։ Ցօրինեալ վաւերական բանիւք ճառընտրաց մերոց և այլոց ազգաց, հանդերձ ձայնակցութեամբ ստուգապատում մատենագրաց բուռ անաչառ զննութեան ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Ալգերեան յաշակերտութենէ մեծին Մրմխիթարայ Աբբահօր, և տպագրեալ հրամանաւ տեառն տեառն Ներսիսեանոսի Ագոնց արբայի և արքեպիսկոպոսի. արդեամբք աստուածասէր Մանուկ ազայի կարնեցւոյ մահտեսի Աստուածատուրեան։ Խորհ բազմահատոր ի փոքր դիրս՝ յերեսելի միջոցէ ի միջոց, բովանդակեալ աստանօր ի միակ յայս հատոր մեծագիր. ի պէտս ևկեղեցեաց առհասարակ։ ԵՒս ի պատիւ ամենայն սրբոց, և ի փառս փրկչին և պսակողին բոլորեցունց։ Ցամի Տեառն, 1810. և ի թուին Հայոց ՌՄՇԹ։ ի վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու. Մեծ 4°, 1167 էջ։

— Նաեւ գործնական, որ է մի միայն խնդրելի ամենայն բանասիրի և գործ բանական։ Օրինօք և օրինակօք չորից բարոյական առաքինութեանց։ Ցօրինեալ ուսանաւոր չափմամբ, ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Ալգերեան ի Միսբանութենէ մեծին Մխիթարայ Աբբահօր։ Ըստ հայցման բանասիրի Պարոն Մինասեայ Տէր Պետրոսեան, որ ի Տրապիզոնայ։ ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու յամի 1812. ՌՄԻԱ. 12°, 216 էջ։

— Տիդիկտիւն Միխիթ. Միսբանութիւնի վրայ. Հայ–իտալ, 1819։

— Տարեկան առաջք հոգեշահ իմաստից երեելի արանց վեշտասանեւորդ դարու, ընդ ամսօրեայ իմաստս ՃԻԲ. դարու։ Թարգմանութիւն ի լատին բնագրէ ի հայ բարբառ, Հ. Մկրտիչ ամենառակալ վարդապետի Միխիթարեան Ալգերեանց։ Տպագրեալ ... արդեամբք և ծախիւք պարոն Ալեքսանդրի Յակիմեանի Ղարաճեան։ ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1825, ՌՄՀԵ, ի 21 նոյեմբերի. 8°, 594 էջ։

— Ակօտագիրք հայանատ. Առատպօլի լեզուով գրուած, ծանր ու հանդարտ սրտով աղօթք ընելու համար։ վենետիկ, ի Ղազար 1832, 1851, 1865, 1883, 1899. փոքր 8°, 180 էջ։

— Նուէր սիրոյ առ ամենասուրբ կոյսն Մարիամ Աստուածածին։ ի վենետիկ, Սուրբն Ղազար, 1854. 8°, 186 էջ։

— Բառարան Առձեռն Հայկազեան լեզուի. աշխատասիրեալ ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Ալգերեան։ վենետիկ, ի Ղազար, 1846։

Ի տիպ տես ԱՒԱԼԵԱՆ (Հ. Գ.)։

— Ամսօրեայ մտածութիւնք վասն քահանայից, և խրատք կարեւորք. Թարգմանաբար քաղեալք։ վենետիկ. եւն, 1853. 12°, 248 էջ։

Տես և Բառգիրք (Նոր՝ Հայկազեան լեզուի – վերկայութիւնք։

Թարգմ. — Տես
ԳՐԻԳՈՐ (Ա.) ՄԱՆՈՆ։
ԵՒԱՆԵԼԻՈՍ։
ԵՓՐԵՄ։
ԹԱՒՍԱՒՈՒՆ (Ա.)։
ԿԻԿԵՐՈՆ։
ՀԱՓՈՒՄ ՊԱՏՄՈՒԱԾ։
ՀՈՀԱՆՆԷՍ։
ՅՈՎՀԱՆՆ ԱԻԶՆԵՑԻ (և ԲԱԲԻԿԵԱՆՑ (Գ. Ա.)։

ՊԱՐՏԱՆՏ·
ԻՒՏՐԻԿՍ ԼՅՈ·
ՍԱՔԵԼԴԻԱՆՈՍ·
ԱՆՆԱՆԻԱՍ·
ՈՍԱՒԻՆ·
ՓԻԼՈՆ·
ԳԱՒԱՏՐՈՓԱՆԻ (Յ·)·

Մահուան առթիւ՝ Բազմավէպ 1854, էջ 81։

Կրօնածներ· Տես Մխիթար Թերէն 1901, էջ 101։

ԱՒԳԵՐՆԱՆ (Հ. Յարութիւն վ.), — *Բառարանի հայհռոմ ի գպրիկական ի հայ. Ձեռնտուութեամբ տեառն Հ. Յարութիւն վարդապետի Ավգերեան Անկիւրացւոյ՝ Մխիթարեան։ Հրամանաւ Տեառն Տեառն Ստեփաննոսի Ակոնց Աստուածապատիւ Արհիեպիսկոպոսի և աբբայի։ Հատոր Ա. ի վանս սրբոյն Ղազարու, ի Վենետիկ, ՌՄԿԱ։*

Dictionnaire abrégé Français-Arménien, par M. Pascal Aucher. Membre de l'Académie Arménienne de S. Lazare de Venise. Tome premier. de l'Imprimerie de la susdite Académie, 1812. 4°, ԻԲ + 570 էջ։

«*Զգայգիական լեզուի կարեւոր պիտանութիւն յապգս ազգս դիտութեանց և արհեստից և ի վաճառաշահութիւնս՝ յաւէտ ի մերում ժամանակի, քաջ ծանեան և բազումք ի հայկազնեայցս. նմին իրի և յորդոր եգեն մեզ բազմիք ի ձեռնարկ առաջիկայ Բառարանիս։ Յորոց հարկեալ մեք՝ աշխատութիւն յանձն առաք մատագիրս. բայց ըստ ներելոյ այժմեան վիճակի ազգի և լեզուիս մերոյ՝ զհամառօտն յաւէտ, ընդ նմին և պակասագոյնն կալաք ճանապարհ։ Ըստ առաջնոյն ընտրեցաք գբնիծացս գհոդակերի և գառ ի յայոց ի կիր արկեալ բառարանի Յովսեփայ Մարթինէլլի ի գպրիկական յիտալական բարբառ. ստոյգ գիտով գլուսին նշանակութիւն որ ի նմա՝ ի վերայ ընդարձակ բառարանի Ֆրանչիսկոսի Ալգարդեան. առանձինն իմն ի վերայ գպրիկական բառարանին նորոգ տպագրելոյ ի Լիսն, ի 1808»։*

Ի տիպ. Բազմիցս ի գպրիկաւել. ի հայ և ի տաւիղ բարբառս. զոր աշխատասիրեաց Հ. Յարութիւն վարդապետ Ավգերեան՝ ի Մխիթարեան ուխտէ։ Վենետիկ, ՌՄԶԹ։

Dictionnaire Français-Arménien-Turc; par le P. Pascal Aucher. Venise, 1840. 4°, 739 էջ։

Վերինէն աւելի ընդարձակ է այս Բ տպագրութիւնը։

— *Բառարան համառօտ ի հայ. ի գպրիկաւել։ Հատոր Բ. ի Վենետիկ, ետն. ՌՄԿԶ։*

Dictionnaire abrégé Arménien-Français, ետն., 1817. 4°, 24 + 684 էջ։

— *Քերականութիւն աւղպիական և հայկեան. ի Վենետիկ, ետն. ՌՄԿԶ. 1817. 8°, 183 էջ։*

Grammar English Armenian, by father Pascal Aucher. Venice, etc.

— *Քերականութիւն հայկեան և աւղպիական, Վենետիկ, ետն. 1819, ՌՄԿՐ. 8°, 336 էջ։*

Բ տիպ, 1832. 8°, 231 էջ։

Գ տիպ, 1873. 8°, 144 էջ։

Բ և Գ տպագրութեանց գործակցած է և Լորտ Պայրն։ Գ տիպին մէջ կը պակսին Հատուածները։

— *Բառարան Աւղպիական և Հայկեան, աշխատասիրեալ ի Հ. Յարութիւն վարդապետէ Ավգերեան. ձեռնտուութեամբ ասպետի Յովհաննու Պրէնտեան վ. Ա։ Հատոր Ա. ի Վենետիկ, տըպագրեալ ի գործատան վանաց սրբոյն Ղազարու, ՌՄՀ։*

A Dictionary English and Armenian By Father Paschal Aucher D. D. with the assistance of John Brand Esqre A. M. Vol. I. Venice, printed at the press of the Armenian Academy of S. Lazarus, 1821. 4°, 983 էջ։

«*Ի մէջ լեզուացն Իրտպ, կ'ըսէ Յաւակերեանն, Իէ և ոչ կաւագիրն, բայց գկարեւորագոյնն անդ գտեալ անգղիականն բարբառ. ի սակս իրտին պիտանութեան ի համաշխարհական վաճառս, և ի բազմադիմի հրահանգս գիտութեանց և արուեստից։*

«*Ակաքէն գկնի ընծայելոյ մեր ի լոյս գիտալական և գիպպրիական բառարանաց՝ ընդ հայկականս, ի գէպ էր մեզ Իեւ ակոխել և յանգղիականն... Այլ որպէս յաճենայն գրաւոր վաստակս մեր, նոյնպէս և յայսմ յաւէտ իմն պակաս տեսեալ բարեխրատացն օժանդակու Իեան... Զաւագիրն Մ[ա]-Լ օրս պայրըն, և Ենդուարդ Լ տմպ ազնուական անգղիացի, ուսեալ գմեզ բարբառ՝ ձեռնտուութեամբ և արդեամբ իւրեանց եաւն մեզ ընծայել ի լոյս գկրկին Անգղիական–Հայերէն, և Հայերէն–Անգղիական քերականութիւնս՝ յօգուտ երկարանչիւր ազգացս։ Իսկ ապա Յովհաննէս Պրէնտ մեռ եւս ազնուական ծնունդ Անգղիոյ, և վարժապետ արուեստից ի կանտաբրիկեան համալսարանի, հայերէնագէտ և բարենախանձ եւս գտեալ՝ յորդորեաց գմեզ, և ձեռնտու եւս եղեւ արդեամբ յաչխատասիրութիւն նաեւ Անգղիական–Հայերէն, և Հայերէն–Անգղիական Բառարանաց։... Յաչխատասիրութեան անդ առաջինիս հատորոյս՝ կալաք մեզ առաջնորդ գԲառարանն Ջոնսըն (Johnson) գերահռչակ մատենագրի առ անգղիացիս»։*

Ի տիպ. ի Վենետիկ, ետն., 1868. 4°, ԻԲ + 815 էջ։

Այս երկրորդ տպագրութեան մէջ մասն ունի նաեւ Պետրոսեան Հ. Մատաթիա, որ իր Նոր Հայ–Անգլիական բառագրոց յատաջաբանին մէջ կ'ըսէ խօսելով այս Բ. տպագրութեան մասին. «... յոր ոչ սակաւ աշխատեցաք յաւելմամբ, զեղչմամբ, և սրչափ մարթին էր՝ ուղղելով գլսաս»։ էջ VI.

— *Բառարան Հայկեան և Անգղիական, աշխատասիրեալ ի Յովհաննէ Պրէնտեան Անգղիացի ասպետէ վ. Ա. ձեռնտուութեամբ Հ. Յարութիւն վարդապետի Ավգերեան։ Հատոր Բ. ի Վենետիկ, տպագրեալ ի գործատան վանաց սրբոյն Ղազարու, ՌՄՀԻ։*

A Dictionary Armenian and English by John Brand Esq. A. M. with the assistance of Father Paschal Aucher D. D. Vol. II. Venice, printed at the press of the Armenian Academy of S. Lazarus. 1825. 4°, 21 + 640 էջ։

Ենդինէն Պրէնտ կը ծանուցանէ ի Յաւակերեանն. «Յայս աշխատասիրութիւն առաջնորդ կալայ ինձ վ Հայերէն և գԱնգղիական Հաւատոյն տպագրեալ յամի 1817. և փոխանակ գպղիական բառից նոցա՝ եգի ի սմա զանգղիականն համեմատ հայկականաց։ Իւ թէպէտ ունէի ի ձեռին և գՀայերէն գրաբառ Բառարանն Մեծին Մխիթարայ, սա ի սուտկել նոցա զնշանակութիւնս հայկական բառից, սակայն յայսմ մասին առանձինն

ինձ ձեռնտու եղաւ ինձ նա ինքն Ալեքսեան վարդապետն։ Իւր ասա սովին օրինակաւ ժամանեցաք ի լուսն գործոյս »։

— *Բառարան Անգղիարէն նայելիք, աշխատասիրեալ ի Հ. Յարութիւն վարդապետէ Ալեքսեան։ Դնաւ տպագրեալ ի վենետիկ, ի գործատան վանացս Սրբոյն Ղազարու, յամի տեառն 1821։ Վերստին համառօտագրութեամբ տպագրեցաւ Յանիւք և աշխատասիրութեամբ պարոն Յովհաննու Ավգալեանց, օժանդակ Պաստառուի ի Մարգասիրական Հեմարանի։ Ի հայրապետութեան Տեառն Տեառն Լիփերմայ՝ ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի, ի կալկաթա, 1825։ Նախիւք և արդեամբք նորին Հեմարանի. 4°, իթ + 290 էջ։*

Ընծայուած է առ « Ակնիւ պարոն Յովհաննէս Ալեքսեան » հետեւեալ խոսքերով. « Հայաստան երբեմն վայելէր զանազան օգուտս ի տգիտութենէ որդւոց իւրոց, Ոսկան վարդապետի, Խովսեփ եպիսկոպոսի, Պետրոս վարդապետի և այլոց, որք հաստատեցին գրատարան Հայոց Հռոմ. դիրատաց, և տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեցին ի մեր լեզու՝ գրեանս ծանօթագոյս մատենից։ Վենետիկ մատուցց ապրին մերոյ գանձին պատուական գրատարակութենէ, տպագրելով գրեանս բարոյական և իմաստասիրական մատենից ի վանս սրբոյն Ղազարու։ Մարդաս ի Նորուսմ մատուցց որդւոցն Հայաստանի գեղեցիկ գրատարական աշխատասիրութենէ. ուրանօր տէր Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրակեցին և այլք հասուտեալ գտապարանս հրատարակեցին տպագրութեամբ գրքուկս ձեռագիր գրեանս նախահարց մերոց։ Ոչակաճա ես ոչ պակասեցայ կենի նորս առաւելու, զմեծս գիտութեան հայկազանց, հասուտելով քո գնչական տպարան ի մայրաքաղքին Բրիտանական Ընդհատանի. և նովիմբ գնելով իրեն ի վերայ աշատանակի գՅաստատութեան գիրս սրբոյ հօրն մերոյ Կրիգորի Լուսաւորչի, գնդիչէ պատմագիր, գՅենոփ պատմագիր, գոտանաւորեալ սաղմոս, և գայլ պիտակս պիտուան գրեանս »։

— *Համառօտ նկարագիր Միխիթարեան Միաբանութեան, ի վենետիկ, ի կղզին սրբոյն Ղազարու։ Տպագրեալ ի նոյն կղզի. ԻՌՄԿԲ։ Vita del servo di Dio Mechitar. fondatore dell'Ordine de' Monaci Armeni Benedettini, detti Mechitaristi, Venezia, 1819. 8°, 128 էջ. Հայ-իտալ։*

— *Բազատութիւն չափուց և կշռոց նախնեացն. Աւանդութեամբ Եպիփանու, Խորենացւոյ և Շիրակացւոյ. ի Հ. Յարութիւն վարդապետէ Ալեքսեան, ի Միխիթարեան միաբանութենէ։ Ի վենետիկ, ետն. 1821. 4°, 207 էջ։*

— *Aperçu général* sur les provinces nouvellement conquises par les Russes et appellées par eux-mêmes: « *Territoire d'Arménie* ». Venise, 1823. 8°, p. 15։

— Id. Sous le titre: Coups d'oeil général... 1828. 8°, p. 12.

— *Դաւանութիւն հնագիրացւոյն Հայաստանեայց։* Confessio Ecclesiæ Armenæ. վենետիկ, Ս. Ղազար, 1845. 8°, 160 էջ։

Հաւատոյ գանազան վարդապետութեանց վրայ՝ շարականէն ու նախնեաց գրքերէն քաղած վկայութիւններ, հանգերձ յատուկ բերէն թարգմանութեամբ։

Թարգմ. — Տես ՄԻԼՏՈՆ. — ՆԻՄԱՅ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ։

Գրուածներ. Մաշտոց տոմար. Բազմավէպ 1854, էջ 376։ — Միխթար բերդ (ուսումն.) 1901, էջ 108։

ԱՒԵՐԵԱՆ (Հ. Նիկողոս վ.). — *Ընդհանուր պատմութիւն, ազգային բարձրագոյն դպրոցաց և առանձնական ընթերցուածոց համար։ Հատոր Ա. Հին պատմութիւն։ Վենետիկ, Միխիթարեան տպարան, 1861. ԲՅԺ. 8°, 404 էջ։*

Թարգմ. — Տես ԿՐՆՈՑ (Ա.)։

ԱՒԳՈՍՏԻՆՈՍ ԲԱՅԶԵՑԻ. — Տես ԲԱՅԶԵՑԻ։

ԱՒԳՈՍՏԻՆՈՍ (Ս.) — *Սրբոյն Օգոստինոսի Հիպպոնայ եպիսկոպոսի Յոգիպատ Քրիստոսի Աստուծոյ։ Թարգմանեաց Հ. Գաբրիէլ վ. Ալեքսեան, ի Միխիթարեան ուխտէն։ Ի խնդրոյ բարեպաշտուն Կաթինքօ տիկնոջ Խոտիկեան՝ կողակցի Նազարեթ Ամիրայի Ալլահվերտեան։ Ի կուս հատոր։ Ի վենետիկ, 1841. ԲՄԿ. Հատ. Ա. 4°, 684 էջ։ — Բ. 676 էջ։*

— *Սրբոյն Աւգոստինեայ Հիպպոնայ հայրապետի Աստուածախոստութիւնք և Աւանձնականք։ Թարգմ. Հ. Եփրեմ Աղթամեան։ Վենետիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1858. 12°, 250 էջ։*

Անգղիացի գրավաճառի մը ի Լոնտոն տպագրեալ գուշակներուն մէջ (Ellis White 29 New Bond str.) *կը գտնենք. Armenian language.* Augustini (S.) Meditationes, Soliloquium et Enchiridion. Armenice, a Luca Archimandrita Kharpatensi 4. Soc. XVIII (1749)։

Այս տեսկեսութիւնը տուող բանասէրը կը ծանուցանէ գարմանքով թէ գին գրուած էր գրքիս երկու անգղիական ոսկի, որով հասանական կ'երեւայ մեզի որ ձեռագիր մըն է և ոչ տպագիր։ Այն կարծիքին ազացուցչ մըն ալ այն է թերեւս, որ Լ[ի]մածնի մատենադարանին տպագիր գուշակին մէջ (Լաբրենեան) յիշատակութիւնը կը գտնենք. թիւ գրչ. 14. « Աւգոստինոսի միաբանախոսութիւնք... և կ. Պոլիս, ի Կուկաս վարպապետէ. ի թուին Հայոց ՌՃՂԶ 1747 »։

— *Ս. Աւգոստինոսի խոստովանութիւնք. Թարգմանեաց Հ. Ներսէս վ. Աշտարակեցի, Մ. Մխիթարեան։ Վենետիկ. Ս. Ղազար, 1893. 8°, 108 էջ։ « Ի գիշատակ առաքելական հոգեւոր Հօր Ս. Ներ. և որդւոյ (Ս. Պ.) »։*

Գրքին սկիզբը Հ. Վ. Ալիշան « Բան առ հոգեւոր եղբայրս », խորագրով 20 էջերու մէջ սրտայոյզ կերպով կը նկարագրէ առաքելին Հ. Անդ. Ներսէսեանի որ Հոգեւոր Հայր կամ վերակացու եղած էր Ալիշանի մանկութեան խուտուռտքերը ի Նաւգարիա, և երկրորդին (Հ. Ներսէսին Պարոնեանի, որուն ինքն Ալիշան եղած էր Հոգեւոր Հայր կամ վերակացու, որով իրեն որդի, Հ. Ներսէսեանի այ թիոն) ապեռաչէ ապանութեան ի Պարսկաստան։

— *Սրբոյն Աւգոստինոսի Հիպպոնայ եպիսկոպոսի Մանկտութիւք Աբբայութեան։ Ի վենետիկ, Ս. Ղազար, 1894. 8°, 32 էջ։*

Գրաբար է թարգմանութիւնը կատարած Տէր Ղեւոնդ վարդապետ Պաղտիկեանի Ձեռքով. և նոյնէն ընծայուած առ Պ. Ռոնդ Խորխորունի, արքեպիսկոպոս Մելիտինեայ։

— Սուրբ Օգոստինոս իր վարքն ու գործերը)։ կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1894. 6°, 35 էջ։

ԱԲԴԻՍՏՈՍ Լուդովիկոս կարոլոս. — վանք սրբոյն Ղազարու ի վենետիկ, տաղ գերմանացի Լ.ի կ.ի Ագոստեայ Արքայի Պաւարիոյ յամի 1841. թրգմ. Հ. Ա. կ. Բագրատունի. Բազմավիպ 1852, էջ 278։

Նպատը կայ և Մխիթ. Տպարանի Բագրատունւոց թարգմանութեանց ցանկին մէջ։

Նոյն քերթուածը տպուած է գերմ. հայ. լատ. և իտալերէն լեզուներով, հետեւեալ ձեւով.

Versi di Sua Maestà Lodovico Carlo Augusto Re di Baviera, etc, etc, etc, che si compiacque di visitare il monastero de' R. R. Monaci Armeni Mechitaristi di S. Lazzaro. il 29 Maggio dell' anno 1841. Venezia, tipografia Armena di S. Lazzaro, 1842.

Ի տիպ. անդ. հետեւեալ գերմ. ճակատով։

Von Seiner Majestät LUDWIG I. König von Baiern, höchsteigenhändig niedergeschriebene Verse als Höchstderselbe das Armenische Mechitaristen Kloster auf der Insel S. Lazzaro nächst Venedig am 20 März 1841 zu Besuchen geruhte. Armenishe Druckerei auf der Insel S. Lazzaro bey Venedig 1864.

Այս տպագրութեան մէջ առելցուած են ֆրանսերէն և հունգարերէն թարգմանութիւններ։

Հայերէն թարգմանութիւնը՝ Բագրատունիները չէ։

ԱԲԴԻԼՆԱՆ Ց. — Տես ԱԿՓԻԼՆԱՆ Ց։

ԱԲԵՆԱՐԻՈՒՍ. — թուտուոց մնդու։ թարգմ. Օր. Ն. Տէր-Մարկոսեանց։ Թիֆլիզ, Ցովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարանում, 1879. 8°, 32 էջ։

— Հակայ-ուլյուլ. թարգմանեց ռուսերէնից Տ. Փիւզալեանց Պատկերազարդ։ Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1884. 8°, 52 էջ։

— Ֆիհուֆի պիւզպի. նորմանական հին զրոյց։ փոխադրեց Լեւոն Մելիք-Ադամեան։ Թիֆլիզ, տպ. նոյն, 1886. 8°, 46 էջ։

— Ի՞նչ է խօսում սեւեակը. թարգմ. Նունէ Ցարութիւնեան և Փերոնէ Տէր-Աստուածատրեան։ Երեւան, տպ. Պուակ լրագրի, 1881?

Այլ թարգմ.

— Ի՞նչ է ասում սեւեակը. մանկական զրոյց. թարգմ. Ջ. Տ. – Պ. պատկերազարդ։ Թիֆլիս, Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1900. 8°, 27 էջ։

Փննադ. Լուսոյ 1901, Փետր Ա. – Մլոկ, թ. 112։

ԱԲԵՏԱՐԱՆ. — ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ. – ԴԻՐՔԻ ԱՌԱՔԵԼՈՑ։

ԱԲԵՏԱՐԱՆ Լոկ չորս Աւետարանիչք։

Ա տիպ. ի վենետիկ, 1680։

Դիրք սրբոյ աւետարանի. տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, ըստ Մատթէոսի, ըստ Մարկոսի, ըստ Ղուկասու, և ըստ Ցովհաննու։ Տպագրեցեալ հրամանաւ սանիմ՝ Օֆիցին, ի տպարանի Միքայէլի Պառպօնի, ի վենետիկ քաղաքի, յամի տեառն 1680. փոքր 8°, 532 էջ։

Ի վերջ յիշատակարանին. « Աւարտեալ կատարեցաք յամի 1680, և ըստ Հայոց ԻՃԼԹ. յամենայն ազգաւոսի, ի վենետիկ քաղաքի, ի վեհապետութեան եկեղեցւոյն Քրիստոսի Ինճուէնցիոսի տապետրոյն, և ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ որբազան կաթուղիկոսին Հայկազունեաց »։

Ի տիպ, անդ 1685։

Դիրք սրբոյ աւետարանիչն տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, տպագրեցեալ ի քաղաքին Հայոց ԻՃԼԹ ի ԺԴ օգոստոսի ամսոյն. ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի տեառն Եղիազարու սրբազան կաթուղիկոսին Հանուրց հայկազունեաց։ Արդեամբք և գոյիք Ագուլեցի Մարտիրոսի որդի Ոսկանին. In Venetia. appresso Michiel Angelo Barboni. ի վենետիկ քաղաքի. 4°, 132 էջ։

Յէջն 2 « Քրատք վասն զանազանից ի մատց սրբոյ աւետարանին։ – Աստենային ի մի մատրագիր նկատեցեալ ի լուսանցս՝ նշանակէ վասնորս տանց »։ Որովհետեւ չորս աւետարանաց համաձայնութիւնը նշանակած է ի տառիս իւրաքանչիւր էջի, անոր գործածութեան կերպը կը տրվեցընէ այս և հետեւեալ էջերուն մէջ։ Ապա տան էջերը կանոնաց և տանց համաձայնութեան իւրաքանչիւր աւետարանաց՝ տառերին գործածելով կամ վերնագրերով. ապա նախագրութիւն Մատթէի, ապա ցանկ գլխոցն, ապա քանը չորս տողով ոտանաւոր մը ի վերայ տնօրինականաց Քրիստոսի, ապա պատկեր աւետարանին, ապա վերնագրգ մը, ապա նոգագրերով և գլխագրերով երկտող սկզբնատրութիւն, և յետոյ չորսնակութիւն ոսկեգնեան տառերով։

Ամրողջ աւետարանը այսպէս առաջ կ'երթայ։ Ի ամենէն վերջը կը կարդանք։

« Աւարտեցաւ տպագրութիւն վայելչատիպ սրբոյ աւետարանին, ի լաւ և յընտիր օրինակէ, յամի մարդեգործութեան տեառն. ՌՈՁԹ (1686) և ի հնոտարերութեան հայոց. ԻՃԼԵ (1135). ի ԺԴ. մայիսի ամսոյն ի վենետիկ քաղաքի, քաղաքի երկամբք և աշխատանաք. վասն ոչ գտանելոյ վկամանութիւն համարարատարի, ի պատճառս անհոգութեան գրչացն, առ որ տաժանելոյ գրաշուի աւետրս առատագրեցաք, զիիւս մանրագիրս համաձայնութեանց, կիրակագիրս, զցանկս և զկանոնագիրս, ի պէտս ուսումնասիրաց. և ի սփոփանս հշմարտասիրաց։ Արդ որք հանգիպիք սմա վայելչով և կամ օրինակելով, զիմոգութիւն չնորհեցէք խրթնութեան գրոց. զի հակիւ կարացաք հնարել զսոյն. և եթէ պատահմամբ գիր ինչ սխալեցեալ իցէ ներեցէք, քանզի ջանք և գիտութիւն մեր էր ամենեին անսխալապէս յաւուրս գրել զսոյն սրբութեաց ելբարեզ մերոց ի քրիստոս. և զի մինչեւ ցայժմ համարատարած աւետարան ոչ էր տպեցեալ երբէք վասն գժուարութեան զանազանից իմաց, մեք վասն պայծառութեան հայոց յանձն առաք զամենայն գժուարութիւն, որպէս զի սփոփեալ տարածիցի ի մէջ ներուժ. փառս ամենասրբոյ Երրորդութեան և ի պատիւ երանեալ հոգւոյն կուսին Մարիամայ. որ է բարեխօս առ սրդին իւր միածին վասն փրկութեան

ամենայն չրխաունէից և մնանալոց վասն պիտոյից որք յիշեն ի մաքրափայլ յայսմիս իրեանց զաշխատասիրս և ջմայտակաթարս սուրին, ամէն։ 4°, 432 էջ։

Դ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1710։

Աւետարան, համաձայնութեամբ ի սուրբ և ի յիցն. Տպագրութիւն Պոլսոյ, 1710. 4°, 480 էջ։

Մեր Հեռն եղած օրինակը Լեռի է սկիզբը. ուստի չունի հակատ. կը սկսի Պուկասու աւետարանէն և մինչեւ վերջն ամբողջ է. մաքուր, ընտիր տառերով և անթերի տպագրութեամբ։ Յիշատակարանը կ'ըսէ.

«... Եղեւ տպագրութիւն սրբոյ մատենիս այսորիկ վայելչատպի հոգեպարծութեամբ և ծախիք գընտեսանցի վարպետի որդի Լուկասին. և հոգեւոր եղբօրն Շօսուվեցցի Եսրաքիասի որդի մանուսի Մինասին։ Փառք քարեպաշտուն արքայ այսոքիկ, ամենայն ջանիւ հոգ անձին կալեալ, անձանձիր տքնութեամբ, ի տուէ և ի գիշերի, գուն գործեալ ի վճար հասուցին յիշատակ անջրելի յինքեանց՝ և բնաւին կարմից իրեանց։ Իսկ յառաջարկութիւն գործոյ սոցին եղեւ ի վերայ յառաջնոյ տպագեալ աւետարանին, որ էր տպագեալ ՌՀԼ։ Թվին հայոց յարեւնման նմին ամենայնի. բայց սակաւ ինչ փոյթ առեալ առողջանութեանցն կերպատպեցաւ, առ ի գիւրագին ընթեռնուլ մանանաւանդ խակակրթին սակս։ Այլ և յոյժ աշխատեալ ի վերայ տողիցն, որ ունէր գիրս այս մերձ առ մերձ լեալ՝ զայս եւս ընդարձակեալ անջրպետական միջնարմին ներքակնօք յաւգտ զաստեալ, որպ գործածութիւն լինիւր տիր իմն աշխատութիւն և գժուարութիւն ոչ սակաւ։ Այլ և սրբագրութիւն սուրբ եղեւ ի վերայ նմին աւետարանին, կրկին և երիցկին խուզմամբ, բայց առողջանութեանց սմանց, որպէս վերոյգրեցաւ։ Եւ ծախք սուրբ որ եղեն յոյովք են. միայն թէ յապաւինեալ յԱստուած և առ բարեպաշտ եղբայրսն Հեռնեամս՝ եղեալ յայսմ գործոյ վճար եհաս տեառն չնորհն։ Վասն որոյ ժամեմ հայցեմ՝ և մնալեմ հշմարտասիրաց և հաւատասիրական գրիչ առնէական գիտութեանց Հերոց, յիշել ի մաքրափայլ ազոխս Հեր, վերոյ գրեալ զանուանիսմ և գրարեպաշտ գնորհասակ և ծաղկածաւալ գիտունս ազգի վարգաին որդի Իւսկեանցն, և գյաւժմահանեալ և նորայարհեալ գհոգեւոր եպիսկոպոսն Շուշուվեցցի բարեբիասի որդի գԱմինաս գսիրն, որք ամենայն ջանիւ, արդեամբք և գոյիւք ի լոյս հանին գգիրգնդկագիր ըստ տեսի զաւրս աւետարանս այս։ Նղեւ գրաւ տպագրութեանս մատենիս այս ի մայրաքաղաքս կոստանդնուպոլիս։ Ի թվականութեան կենարարին մերոյ ՌՁՀ երորդի. և Հայոց ԻՃՈԹ երորդի, Դեկտեմբերի վերջն։

«Ցաւուր Հայրապետութեան հանդարտախաղաղ ծովու, Տեառն Աղեքսանդրի կաթողիկոսի սրբոյ աթոռոյն Լիմմաւնի, և դիտապետութեան երկուց սրբոց Ալթառց. սրբոյ Երուսաղեմի և կոստանդնուպոլսոյ տեառն Իսահակայ վարդապետի։

«Արդ որք ընթեռնուք զսուրբ և զաստուածային կենսատու աւետարանս զայս՝ յիշեցէք ի մաքրափայլ ազոխս Հեր զաշխատօղս և զգործատուս տեառն։ Ընդ նոսին և զնուաստս ամենից և ամենեցունցդ ծառայ զՅովնեանս, գրարեպաշտ ըստ տպագրութեան»։

Դ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1731?

Աժ. Աւետարան Տեառն Միոյ Ց.ի Ք.ի։ Տպագրեցեալ ի տպարանի Տրուպ Աստուածատուրի. 4°, 460 էջ?

Յիշատակարանը կ'ըսէ. «Փառք... Արդ՝ ապագրեցաւ և աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի համարոպական ի հնոտարերութեան փրկչին մերոյ, ՌՀԼԱ։ Եւ ի մերումս որով վարեմք՝ ՌՃՀԸ (?) Մարտի ամսոյ. ի ՚ր որն էր գարնանամուտ։ Եւ ապաքանի կարապետի որդւոյ Աստուածատուրի։ Ի Հայրապետութեան սրբոյ Լիմմաւնի՝ Տ՚ն. կարապետի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան սրբոյ քաղաքին Երուսաղեմի՝ Տեառն Կրիգորի բարեջանիկ և չնորհազարդ եպիսկոպոսի։... Իսկ և ի յաջորդութեան կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Ցօհաննիսի Աստուածատրեան և քանիցուն Իպիսկոպոսի քազաչ։...

«Հուսկ յետոյ և գիս վերոյ գրեցեալ Աստուածատուրս անարժան ծառայս Հեր զուպզս սուրին, և գծնողսն իմ գկարապետն և գմարիամն, նաեւ գերկոսին որդեակն իմ, գմինասն և գՅովհաննէսն. զոր և սա՝ եղեւ ոչ սակաւ ինչ աշխատ ի գերազանցելութեան գրուածոցս այսոցիկ»։...

Ե տիպ, ի վենետիկ, 1732։

Վիլք սրբոյ աւետարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Տպեցեալ յամի տեառն 1732 յօգոստոսի 8, ի հայրապետութեան տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի։ ի վենետիկ, ի տպ. Անդրեայ Պօդոլի. 8°, 552 էջ։

Մխիթար Աբբահօր Հեռքով եղած է սոյն ապագրութիւնը, ընտիր քան զառաջինն։

Զ տիպ, ի կ. Պոլիս. 1740?

Սուրբ Աւետարան Տեառն մերոյ Ս. Փրկչին Յ.ի Ք.ի որ ըստ չորից աւետարանչացն սրբոց, Մատթէոսի, Մարկոսի, Պուկասու և Յովհաննու։

Յիշատակարան. «Յիշատակարան նոր տպեցման սուրբ Աւետարանիս։ «Փառք... Ի՚ այսմ վերջին ժամանակիս՝ տպեցաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ, և բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին ի թվին ՌՀԶԹ. ի Հայրապետութեան սուրբ Լիմմաւնի, Տեառն Պաղտրու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղեմի և կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Գրիգորի և Տեառն Յովհաննու սրբազան և Աստուածատուր վարդապետացն։ Ի տպարանի Հեռատացի Ն. Նղբարց Բարեզ և Յակոբ անպիտան Ծառայից։ Արդ որք վայելէք զսուրբ Աւետարանս զայս, յիշեցէք զվերոգրեալ Ծառայքս Հեր և զորդիական մեր գԻաբրէլն որ է շարով գրոցն, գԱարգիսն, գԱստուածատուրն, և գՄիքաէլն։ Յիշեցէք եւս զեղբայրն մեր պապ չէխդի գիտաց Նիկոլսոյն, որ ըստ բարեաց բաւուց կամ մի գրամ փոխ տուով օգնեաց մեզ ի գործս այս։ Եւ որք յիշէքդ՝ յիշեալ լինիք։... Եւ զաշխատասիրս գործարանիս գԱպտակրոցի խոհեմ Յովաննէսն»։...

Է տիպ, ի վենետիկ, 1759։

Աւետարան, էն. տպագրեալ յամի տեառն 1759, յապրիլի 24... ի տպ. Անտոնի Պօդմօլի. 8°, 552 էջ։

Ն տպագրութեան գիրքով, բայց հատարակ։

Ը տիպ, ի կ. Պոլիս, 1769?

Աւետարան եւն. տպագրեցեալ ի տպարանի Ցօհաննեսի և Ցակոբու, ի թուին Հայոց, 1218, Մայիսի Ի. 4°, 463 էջ։

Ցիշատակարան. Յանուն ամենասուրբ երրորդութեանն... եհաս յաւարտ տպագրութիւնս Աւրբոյ Աւետարանին... ի վեհափառ Հայրապետութեան Աւրբոյն Էջմիածնի Տեառն Ամենի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմ տեառն Պողոսի սրբազան վարդապետի: Ի կոստանդնուպոլիս: Հրամանաւ Նորին սրբազան Պատրիարգի տեառն Դրիգորի Երանաչնորհ վարդապետի: Արդեամբք և գոյիւք քոյ քնականիս Ակնցի և բոլոր ծննդականերն յակնագիղեցի Ապուչենցի մահտեսի Աստուածատուրի՝ բոլոր մանկտուն Աբրամ Օղլի Կոչելոյ... Ցիշխիցիք գկողակիցն Շարուհին, և գծնօղսն գՄինաքոնն և գմահտեսի Թոմայտուն: Եւ գեղբարն գԱնանիայ և գՊետրիճն: Եւ գքոյրսն գՈրոման գԱրրուհին գմահտեսի Ջարան և գԱիխանն: Եւ գորդիսն գՅոհաննէս և գՊողոսն: Եւ գդստերսն գՈրոման և գԱիխանն: Եւ գկապսն գԱրխիճն և գԱստուածատուրն: Եւ գմեծ մայրն գՑիչեխուհին և գՄանաչն, նաեւ գսնունդիսն իւր գՊետրոսն, որք ամենեքին են հանգուցեալք ի Քրիստոս: Յակ և գորդիսն կենդանիս գկապատակսն ի քարին ապրիցին գՅոհաննէս և գՄարգարէն... և յիշել ի քարին գտ(պ)ագքօս հոգեկնցոյց սրբոյ Աւետարանիս: Աչխոյժ գվերստգրեալ մահտեսի Աւետաճատուրի որդի Յոհաննէս և գԱկնցի հանգուցեալ Աարգսի որդի Յակոբոս»...

Թ տիպ. ի Կ. Պոլիս, 1786?

Աւետարան, եւն: Տպագրեալ հրամանաւ Տեառն Յաքարիայ Ազգասէր և բարեկարգ պատրիարգի: Ի կոստանդնուպոլիս: Յամի Տեառն 1786: Ի Հայոց ԹՄԻԹ (?): Ի տպարանի հանգուցեալ Աստուածատրի. 4°, 364 էջ:

Ցիշատակարան. «... Ընդ հասարակ տպագրութիւնս սրբոյ Աւետարանին... ի հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Պետրոսի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Պետրոսի չորեքտասնից պատրիարքի: Եւ Կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Յակոբոսի... քառասնից պատրիարքի:... Այլ և գտպագրիչն սորին, գՄատթէոս նուաստ գպիրս (որ տպագրեալ իմով տպեցի) ընդ քեռն իմոյ Քրտիճն Նոտարի... ընդ պապդն իմոյ Մահտեսի Յարութիւնի, ընդ մամն իմոյ Հռիփսիէ, ընդ հօրն իմոյ Յոհաննու, ընդ մօրն իմոյ Գայեանէի, ընդ եղբօրն իմոյ Խաչերսի և ընդ ալլկանն իմոյ Եսայի ի Քրիստոս յիշել աղաչեմ»:

Հակատը հանգուցեալ Աստուածատրի տպարանին մէջ տպուած կը ցուցնէ, իսկ յիշատակարանը Մատթէոս գպրի տպարանին մէջ:

Ժ տիպ. ի Վենետիկ, 1789. 8°, 237 էջ:

Միջակագիր միապէս տպագրութիւն մը, առանց հաշուի:

ԺԱ տիպ. ի Վենետիկ, 1804:

Աւետարան, եւն. ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. նոյնեալ և փոքրագիր. 12°, 608 էջ:

ԺԲ տիպ. ի Կ. Պոլիս, 1805?

Աւետարան, եւն. ի Հայրապետութեան Տեառն Գաւթի սրբազան կաթողիկոսի, ի Պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Թէոդորոսի սրբազան Արքեպիսկոպոսի, և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Յոհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի. 1805, թվին Հայոց ՌՄՈՒԴ. ի Քիւրքճի խանին, ի տպարանի Մահտեսի Աստուածատուրեան տիրացու Յօհաննիսի որդւոյ Աբրապեան տիրացու Պողոսի:

ԺԳ տիպ. ի Վենետիկ, 1805:

ԺԴ տիպ. ի Թրեստ, 1807:

Աւետարան Սուրբ եւն. Ցայսմ տպագրութեան դնի ի սկզբան համառօտ միաձայնութիւն չորից աւետարանչաց, բուռ չարակարգութեան կուռնելիոսի Ալապիդեայ: Ի Թրեստ, յամի տեառն 1807, ի թուին Հայոց ՌՄՈՀԶ, ի տպարանի հարց Մխիթարեանց, արտուռնութեամբ կայսր ալքայական հրովարտակին. 8°, ԼԲ + 352 էջ:

Այլ և այլ տպագրութիւններ.

Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու 1816, 1818, 1849, 1866, 1868 փոքրատիր, 1871, 1874:

Ի Կալկաթա, յԱրծիւ տպարանէ Պարոն Պօղոսի Վիջենեան, 1847?

Փոքր գրիք և վայելուչ տպագրութեամբ. Ազգասէր 1847 էջ 386):

Բ տիպ Նոյնին. անդ, 1849. 24°, ԼԲ + 741 էջ?

Երբեմն սկիզբը նօտրագիր գրուած են միահամուռ չորս Աւետարանիչներուն Նախագրութիւնները ու Վերնագրերը. և գրքին վերջը Յովակէս Չանգիտեան, Տաճարի, եւն, աւետարաններու:

Ի Զմիւռնիա, փոքրատիր. յամի Տեառն 1837, ի տպ. Կուլիելմոս Կոհֆիթի, 368 էջ?

Ի Կ. Պոլիս, եղած տպագրութիւններ.

Ի. Ց. Փիլպենեան, 1870. 8°, 463 էջ:

Յ. Փափազեան, 1881. 8°, 304 էջ:

Յովսեփոյ Գասպէրեան, 1872. 8°, 359 էջ: – 1874. 8°, 360 էջ: – 1875. 8°, 312 էջ: – 1888. 8°, 324 էջ:

Ի. Տիվիտեանի, 1876. 8°, 338 էջ:

Մարգարեան, 1882. 8°, 335 էջ:

Ս. Կ. Պատրիկեանի, 1884. 8°, 270 էջ:

Պողոս Յակոբեան (տարի չէ նշանակուած). 8°, 260 էջ:

Ցիշխիաժին, փոքրատիր, 1891?

Գնագ. Տարե 1891, էջ 723:

Ցնրուսալէմ, փոքրատիր, 1875. 8°, 494 էջ:

Ի տիպ. Ռ. Յ.–1898. Մեծ. 8°, 343 էջ:

Աւետարան առնիւ, ըստ իւրաքանչիւր ա-ւուրց յինանց. ընդ որս և ցուցակ մի յամենայն աւուր ի ժամ Սուրբ Պատարագին ընթերցեալ Աւետարանաց: Ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տ. Տ. Գէորգայ Վեհափառ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ Պատրի-

արքի սրբոյ Ա[ղ]ոռոյն Կրուսաղէմի Տ. Եսայեայ Արքեպիսկոպոսի, և ի պատրիարքու[թ]եան կոստանդնուպօլսոյ Տ. Մկրտչի սրբազան Արքեպիսկոպոսի. ի տպ. Ա[ղ]աք. Ա[ղ]ոռոյ սրբոց Յակովբեանց կրուսաղէմ, 1873–1874. մեծ. 4°, 286 էջ։

Ա[յլ] տիպ նոյնին, 1899. 272 էջ։

Աւետարան Գրչագիր ամի Տեառն 887. Quatuor Evangeliorum versionis Armenicae. Codex A. D. DCCCLXXXVII.

Ներբի հակառ.

Աւետարան ըստ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, գրեալ ՅԼԶ (= 336 թ. Հայոց և յամի Տեառն 887։ Լուսատիպ հրատարակութիւն գրչագրի Լազարեան Հ[ի]մարանի Արեւելեան լեզուաց։ Արդեամբք պատուոյ հոգաբարձու Հ[ի]մարանիս Իշխան Հիմէօնի Աբամէլիք-Լազարեան։ Մոսկուա, 1894–1899. մեծ. 230 էջ։

Evangile traduit en langue arménienne ancienne et écrit en l'an 887. Édition phototypique du manuscrit de l'Institut Lazareff des langues Orientales aux frais du Prince S. Abamélek-Lazareff, Curateur honoraire de l'Institut. Moscou. 1899.

Կալ նոյնպէս և առաջերէն հակառ։ Ցառաջաբանը որ գրուած է երեք լեզուս. (ֆրանս. և հայ.) լեզուներով. կ'ըսէ.

« Լազարեան Հ[ի]մարանի Արեւելեան Լեզուաց Հին Ձեռագրաց մատենագարանում պահւում է մի մեծ ու հոյց մի գրչագիր, որ հնագոյնն է մինչեւ այսօր ծանօթ բոլոր հայ գրչագրերից։ Նորա մասին շատ անգամ յիշուած է եղել հայ գրչագրերի այլ և այլ նկարագրութիւնների մէջ. նորան նուիրուած են եղել և մանաւանդ աշխատութիւններ։ Այդ յիշեալ մատենագարանի № 1111 տպագիր Ցուցակի մատենագրեալ Աւետարանն է, որ գրուած է խոշոր Ա[ղ]ոռոչեան կամ երկաթագիր տառերով ՅԼԶ. յամի Տեառն Հայոց և յամի Տեառն 887։

« Երբեւ հնագոյն հայ գրչագիր այս Աւետարանը մեծ կարեւորութիւն ունի հայ հնագրութեան համար և մանաւանդ Նոր Կտակարանի բնագրի քննական ուսումնասիրութեան համար։ Ի նկատի առնելով նորա բազմաթիւ տարբեր ընթերցուածները համեմատութեամբ միւս գրչագիր աւետարանների հետ. ոչ պակաս հետաքրքրական է և գրչագրի ուշագրութիւնը։

« Լազարեան Հ[ի]մարանի Մատենագիտական Դասարանների Հ[ի]կէօ) խորհուրդը վաղուց ըմբռնելով հայ գրատութեան այս հազարամեայ յիշատակարանի կարեւորութիւնը գիտութեան համար միտք յղացաւ տարածել երեք տարի առաջ ամբողջութեամբ տպագրելու յիշեալ գրչագրի բնագիրը հանդերձ կարեւոր լուսաբանութիւններով։ Նայելով յետոյ խորհելով, որ այս անգնահատելի գրչագրի հրատարակութեան անկասկած է պակասել ամենայն հմտութեամբ մինչեւ վերջին նշանախեցը բոլոր նորա առանձնայատկութիւնները և գրաւոր վիճակ տալ մատենագէտներին, որոնք անգամ գործ ունին Հ[ի]մարանի վարչութեանը, բուն գրչագրի համար, որա հաւատարմագոյն օրինակները ունենալ իրենց ձեռքի տակ, – խորհուրդը վճռեց՝ լոյս ընծայել ամբողջ գրչագիրը լուսատիպ նմանահանութեամբ։

« Մատենագիտական Դասարանների խորհրդի այս գեղեցիկ մտագրութիւնը հաւանեց իրագործել Լազարեան Հ[ի]մարանի վերատեսուչ Պրոֆ. Վ. Մխիթարի առաջարկութեամբ։ Հ[ի]մարանիս Պատուոյ Հոգաբարձու Իշխան Աբամէլիք – Լազարեան՝ նոյն նպատակի համար պատշաճաւոր մի գումար դնելով խորհրդի տրամադրութեան տակ »։

Ցնոյն դրուած է գրչագրին մանրամասն նկարագիրը, առանձնայատկութիւնները. եւն. Գր. Խալաթեանցի կողմէ։

Գ[ր]ական. Արեւ. Մատեան, 1900. էջ 235։ – Բիւրակն 1900. էջ 595։ – Ազգեցիկ Հայաստանեայց 1900. թ. 1, 3։

Տես գրախօս Մաթ Մագիստրոս Մաթեանցի « Տեղեկութիւնք կ[ա]նգամանաց հնագոյն գրչագիր աւետարանին, որ գտանի ի մատենադարանի Լազարեան Հ[ի]մարանի » մանրամասն նկարագիրը. Փարոս 1876, էջ 28, 39։ – Տես գրախօս ՍՏՓԱՆ ԴԻՒԼՒԱՆԻ « Հ[ի]միմածնի աւետարանը », եւն։

Աշխարհաբար և մասնակի հրատարակութիւններ.

— *Մասն Նոր Կտակարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. բովանդակիչ չորից Աւետարանացն. ի Զմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօմանն Հալլօքի, 1837. 8°, 368 էջ։*

Աւետարան ըստ Մատթէոսի գրաբար և աշխարհաբար։ Յունարէն բնագրէն թարգմանուած։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Յակոբ Պօյաճեան. 1886. 16°, 285 էջ։

Աւետարան ըստ Մարկոսի. Յունարէն բնագրէն թարգմանուած։ Նոր Յորք, ի տպ. Աստուածաշունչի ընկերութեան, 1869. 68 էջ?

Աւետարան ըստ Մատթէոսի համեմատեալ ընդ յոյն բնագրին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1899. 16°, 78 էջ։

— *Նոյնը Հայ. և Անգղ.* The Gospel according to St. Matthew. 16°, 175 էջ։

— *Նոյնը աշխարհաբար. անդ, 1900. 8°, 106 էջ։*

Սուրբ աւետարան ըստ Մատթէոսի, ըստ հաւազատ նախնի թարգմանութեան հանդերձ հաստատուն բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի. ի Մոսկով, 1831?

Աւետարան ըստ Յովհաննու, յունական բնագրէն թարգմանեալ և տպագրեալ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1883. 8°, 275 + 357 էջ։

Տպագրութեան մը մասն է։

— *Մասն Նոր Կտակարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ կը պարունակէ Մատթէոսի՝ Մարկոսի՝ Ղուկասու՝ և Յովհաննու չորս Աւետարանները։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. Կուլիէլմոս Լոիֆիֆի, 1841. 8°, 276 էջ։*

— *Նիկիրոպ վանաց Նոր Կտակարանի. որ կը պարունակէ Առաքելոց Գործքերը ու Թուղթերը և Յովհաննու Յայտնութիւնը, 1842, էջ 277–644։*

Աւետարան ըստ Մատթէոսի. տպ. Պօյաճեան. 1848ի և 1898ի աչք. Թարգմանութիւնները գէմ առ գէմ տպուած առ ի փորձ։

պնագ. Մատթ. 1898, թ. 36։ — Հանդես Ազգ. 1898, թ. 5։ — Բիւզանդիոն 1899, թ. 658, 659, 661, 663։ Ասող դեմ Հանդ. Ազգ. 1899, թ. 2։

ՀՆԱՐ ԿՏԱԿԱԲԱՆ.

Ա. տիպ, ՅԱՄՍՏԷՐԴԱՄ, 1668։

Նոր կտակարան սրբոյ Աւետարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ ՅԱՄՍՏԷԼՕԱՏԱՒՈՒՄ, ի հնոյն փրկչին 1668. Փետրվարի 10. իսկ ըստ Հայոց ՌՃՒԼ, տրէի ԻԸ. 12°, 405 + 934 էջ։

Յիշատակարան. Շնորհօք և օժանդակութեամբ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ատարեցաւ Նոր կտակարանս ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբոյ կաթողիկոսի սրբոյ Էջմիածնի, երկասիրութեամբ նուաստ Յակոբի եպիսկոպոսի և բանի ապաստառի Ղրեթանցւոյ. ի տպարանի ազգակերտին իմոյ Ղարապետի բանի ապաստառի, բայց իմով գլխով, իսկ ոգեաժամբք երկոցունցս. և սրբագրութեամբ և ապաստառութեամբ աշակերտի և հարապատի իմոյ Յովհաննու տարկատագի, որ բազում ջանիւ հազ տարեալ ծառայեցաւ ետուց վրկչին 1668. ի յեսնիերորդում աւուր ամսի ապանխմրութեան վերափոխման Տիրամօր կուսի, ՅԱՄՍՊԷՐԴԱՄՈՒՄ քաղաքում. ի հնոյն Հայոց ՌՃՒԼ. ի փառս Քրիստոսի։ Արդ հանդիպողքդ ամեն ընթերցմամբ կամ առաջմամբ, հայցեմ բազմաց աղերսիւ անանկապիր լինել սղալանաց, զի ըստ կարի ջանացաք ի սրբագրելն ձեզ ըստ քերթողական արհեստի և ձեզ գրչութեան արհեստի։ Եթէ առ լծորդս, և ձեզ առ հոլով առնուան և բայի, և ձեզ առ ներս նոցունց, առ նախագրութեանն և առ պարագայս նոցունց և դիտաւորութեանն. Նաեւ ի առաջաբանութենէն աշխատեալ՝ որոյ բուն նախաբանափարթ լեալ է իմով ձեռամբ գծեալ նոր կտակարան. սկիզբ Ընծայմուղ թեզ առ Աստուածասէրն սրբագրեցաք զայս Թագաւորին Աստուածասիրեալ գործս. առ առաջն հաստատագիր դասմատականն պարզաբանոյ գաղափար, ձեզ առ քառս և ձեզ բանս. զի մի երկրպագան ձերոյ ինչ ի ներքս անկցի. որպէս գոյ բնառեալ ի մէջ գրոց մերոց ի գրչաց անհմտից և անվարժից, գլուխ և գլխովածքին վարձուց միայն հոգացողաց. մանաւանդ սակս սովորականաց յաստիճակութեանց ձառագրոյս և բնառեցելոց կրկնմանց չպակրատութեանց, զորս բովանդակ ի քաց եգաք. ձեզ պէտ ուրեք ըստ տեսչին բերմանն և բան նախնեանցն գիտաւորութեան բարեաց վարկաք. Նաեւ ոչ իշխեցաք պլպլել. զի մի մեք մնգէն նպեբնալք լիցուք»։

Ե. տիպ, ԱՆԴ, 1698։

Աստուածայուզիչ Նոր կտակարանի, տպագրեցեալ վայելչագիր՝ և գեղեցկագիր յօրինուածովք Հաստնութեամբ, Տպիւք, և Յախիւք թոմայ Իւռմեծ վարդապետին. և վանիցն Կաթողիկեայ Սրբոյ Խաչին Քաքարափայլ Եպիսկոպոսին։ Ի Հայրապետութեանն Լուսահեղոյս Պահոյին Սրբոյ Էջմիածնի՝ Տեառն Դահապետի, Հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի փոխանորդի, և ամենայն Հայոց Ինքնագլուխ Հովուապետին։ Ձեռամի Տեառն 1698 Յունվարէրդոյամբ. 12°, 432 էջ։

Յիշատակարան. «Վասնիմիջոց... Աստծոյ ներողութեանն... որոյ անհատնելի կարողութեամբն՝ աւարտեցաւ վայելչագիր և Գեղեցկագիր ԱՒԵՏԱՐԱՆՉԻՆՆ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱԲԱՆԻՆ. Նորաստեղծ Բոլորատառեան, և ներկարուկ ոսկեգիր ականակաւ վտակ. յԱմի Տեառն 1700, և ի Հայոց թուին, ՌՃԽԹ։

Արդ՝ որք հանգիպիցիք այսմ Աւետաւածակերտ Գրախաւիս, մի՛ ձանձրանայք յիշել յաղօթս ձեր զիշատաճած Թագաւորին, և զԱրքեպիսկոպոսն մեր Թոմաս Առաքելաշատ իւ Եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչին յամենավայելուչ Ջորին վանականք՝ Գաղթնական գաւառին. որոյ Հետաքրքրութեամբն Տպիչքն և ծախիւքն յանկելեալ աւարտեցաւ Աստուածաշունչ Սուրբ Նոր կտակարանս։ Այլ և գրադրատարացոյց ճնոդաս նորա. գՀայրն համբասանկեցաք՝ գՆուրիքեան Նուրիկանեան. և գՄայրն պարկեշտագնաց գԻլգարեն. և գհանգուցեալ հարապատ եղբայրն՝ գԳրիգոր, գԱբրահամ, և գՅակոբ. և գԳէորգն իր Ջանայ։

Նաեւ, գպատանեակ տոգա՝ գՄինան, գՄարիամ, գՆիգողոս, գՄուկաս, գՊիտիդար, գՄիքայէլ. և գհնուրվանդայ։ Ընդ որս և գՔեռուզ որդին իր՝ գՀարապատ՝ գպապմերթահատ, և գբուն վարպետն Մատթէոս, որ միշտ և անձանձիր աշխեցաւ ի վերայ Տպագրութեանն. եւս՝ գՀայր սորին գՅովհաննէս, գՄայրն Մարիամ, դեզրայրն գՊետրոս, և գնոքարտոգոյ որդին իր՝ գԱմբրոսիոս. և գայլ հանգուցեալ արեանաւոր մերձաւորսն վերադրեցաք վէհին, գկենդանին և գՀանգուցեալսն ի Քրիստոս յիշման արժանի առնիցէք ի Սուրբ պաղօթս ձեր։ Ի վախճանի յիշեցէք յաղօթս ձեր գՀարապատ և գԱրեւմտեան աշխատաւորս նախապակ վէհի Տպարանին գՄատթէոսն Յովհաննեսեան, և գԿուկասն Քրիգորեան. որ ըստ կարի, և ըստ պաշտօնի իւրեանց մտերմարար աշխատեցան՝ և աշխատին յաղագս՝ և ի պայծառութիւն Սրբոյ Աթոռ»։

Հակատէն վերջը էջ 3 կայ ծանուցում մը առ ընթերցող, էջ 4 Փրկչին պզնձափոր պատկերը, յետոյ ոտանաւոր պաղպջ մը Թոմասս վանականէ, էջ 8 Մատթէոսի պատկերը. կան նոյնպէս միւս Աւետարանիչներուն պատկերներն ալ նոյնակէս պզնձի վրայ։

Յետոյ նոր հակատով.

— Դուժք Աստուածոյ. Խուղիք երանելոյն Պօղոսի Առաքելոյ։ Խուղիք Կաթուղիկեայց։ Տնտիպք Յօհաննու. 537 էջ։

Յիշատակարան. «... գոհութիւն՝ և երկրպագութիւն...

«Յորմէ և ես ամենավարան, և բազմաց ատգից աստրակայեալ՝ Թոմաս, յորջորջմամբ միայն Եպիսկոպոս. իսկ յարդեանց՝ և ի պաշտօնանց այնմ չնորհի Հաճոյիւ և ունայն միշտ. գոյով ի Պողոմ Վաստակ՝ վանանդ վերակոչեցեալ վայրէ, ծարաւեցայ մեծաս տենչմամբ տպագրել գԱստուածունչ Հոգւոյ բարեբարոյ, և արեգակնափայլ Լուսակիր Շիմն, և Սիւնն Արդւոյ Աիոնի, պատած, և գհնաւուած Տնօրէնութիւնն Քրիստոսի գՄարդ Աստուածն. գայն որ ի չորից հազկիր արանց արտագրեալ՝ բազպայտնեցաք ի Քրիստոս Յիսուս, և ի կեցուցիչն սիրով և հմմարտութեամբ ընդունողացդ։

«Զի որպէս ի չորից տարերաց գոյացաւ ամենայն մարմին, ըստ այնմ՝ և Ջորից Աւետարանաց գոյութեամբ գարգանան՝ և բարգաւաճեալ չքնաղագարդ ճաղկին, և պտղաբեր լեալ՝ Խնդալից երեսին համայն պարտք բարեպաշտից։ Ջոր վաղուընջն նախ տպագրեցեալ գոյր ի Մուշէ և յերջանկագոյն վարդապետէն ՈՒՌԱՆԱՆ երեւանեցոյց. որս Տէր Տերանց հաստատեալ բան քրանց Նորա, և ըստ բազում երախտեացն, գոր ևնիոյ անթիւզ յիշատակ յՆկեղեցւոյ մերում։ Ուստի և ես յոգնացեալ վիրոք լեալս ձեռնարկի երկրորդումս տր-

պագրել բազմօք վշտաք՝ սակս անմխիթար վայրացս, ուր եմք. և խնդրեմ մեծաւ ի[մ]ախանձանօք՝ ոչ առնել վնաս անաւս, այլ յիշել զհաքս, զիմաս ի[մ]ովք՝ Մաղխէոսի՝ և Պետրոսի, որք են կատարարիչք, և առնեն իրաց կատարումք, և հազագօղք Պործարանիս մերոյ միշտ և հանապազ »։

Ի տիպ, ի վենետիկ, 1710։

Նոր կտակարան սրբոյ աւետարանի տէառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Տպեցեալ եղեւ յամի տեառն 1710. իսկ ըստ Հայոց ԻՌՆԹ մայիսի ԻԹ. ի հայրապետութեան տեառն Կղէքսանդրի ամենից Հայոց կաթողիկոսի։ ի վենետիկ, ի տպարանի Անտոնիոսի Պօռթօլի. 6°, 324 էջ։

Գեղջ Նոր հակառ.

Նոր կտակարան, պարունակօղ զգործս առաքելոց և զթուղթս Պօղոսի և կաթուղիկեացդ, և զյայտնութիւն Ցօհաննու։ Տպեցեալ եղեւ ամի Տեառն 1710, իսկ ըստ Հայոց ԻՌՆԹ. մայիսի ԻԹ. 503 էջ։

Սկիզբը « Աւ Ընդերցօղն ի՛ն մէջ կը կարդանք. « Տպեցեալ եղեւ արդեամբք և ծախիւք, բարեպաշտից անձանց. այսինքն յաւելեալ պարսն Պօղոսի և Թոխաթեցի Տէր Ցովաննէս Ի[մ]ճնեան փահանայի, և ձեռնեցի պարսն փանոսի, և չոռուխցի պարսն Կիւլեպակի, և Կոստանդինու պօլսեցւոյ պուտաքցւոյ որդւոյն պարսն Պօղոսի, և այլոց որք ոչ է աստ յիշեցեալք։ Ուրեմն միաբանեալք ի միասին, իրերաց օգնութիւն առնելով, ի գործ ածին, աստըր գիրքս որ կոչի Նոր կտակարան. որ[ի]նակեցեալ եղեւ ի վանսդ աբրի Էպիսկոպոսէ տպեցեալ կտակարանէն, բան առ բան կէս առ կէս »։...

Ի տիպ, անդ, 1720։

Նոր կտակարան, եւն։ Տպեցեալ եղեւ յամի Տեառն 1720. իսկ ի թուին հայոց ԻՌԿԹ. մարտի Ի։ ի Հայրապետութեան Տեառն Աստուածատրոյ Հայոց կաթուղիկոսի։ Արդեամբ և գոյիւք Պարոն Աարգսի, որդւոյ տիրացու Գէորգի կոստանդնուպօլսեցւոյ։ ի վենետիկ, ի տպ. Անդօնի Պօռթօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց, և փոխիվիէճիով Գեղրազանցագունեղի Յերակուսին. 8°, 818 էջ։

Ցիշատակարանը կ՚ըսէ. « ... աւարտեցաւ Նոր կտակարանս ըստ գալփարի Նորոյ կտակարանի ոտկանայ վարդապետի ի թուոյ քրիստոսի 1720. իսկ ի թուոյ հայոց ԻՌԿԹ. ի 30 յունիսի »։... Ցետոյ աւտանաւորմը 14 տողեան, որու սկզբնատառերը կը կազմեն « Մխիթար վարդապետ »։

Ե տիպ, անդ, 1740։

Նոր կտակարան, եւն։ Տպագրեցեալ յամի Տեառն. 1740։ Սեպտեմբերի, 5։ ի Հայրապետութեան Տեառն Պազարու Հայոց կաթուղիկոսի։ ի վենետիկ, ի տպ. Անտոնի Պօռթօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց. 8°, 760 էջ։

Զ տիպ, անդ, 1752։

Նոր կտակարան, եւն։ Տպագրեալ ըստ ուղղագոյն հին օրինակաց ձեռագրաց։ Յամի Տեառն. 1752. Յունվարի. 3։ ի Հայրապետութեան Տեառն Մինասայ Հայոց կաթուղիկոսի. ի վենետիկ, ի տպ. Ղուկասեան Ստեփանոսի. հրամանաւ Մեծաւորաց. 8°, 919 էջ։

Սոյն, ինչպէս և հետագայ տպագրութիւնները կատարուած են ձեռագրաց բազմաւութեամբ, ինչպէս կը յիշատակուի յիշատակարաններուն մէջ. որով շատ կը տարբերին նախընթացներէն. թէև առանց մէջ ալ կան ինչ ինչ պլպլութիւններ՝ հակառակ ձեռագրաց տողորութեանը։

Ի տիպ, անդ, 1766։

Նոր կտակարան, եւն։ Տպագրեալ յամի Տեառն 1766. Մայիսի. 20։ ի Հայրապետութեան Տեառն Սիմոնի Հայոց կաթուղիկոսի։ ի վենետիկ, ի տպ. Անտոնի Պօռթօլի. հրամանաւ Մեծաւորաց։

Ը տիպ, անդ. 1776։

Նոր կտակարան, եւն։ Տպագրեալ արդեամբք և ծախիւք բարեպաշտօն չահրիմանեանց՝ բարաղամեան պարոն յովսէփին և պարոն զաքարիին։ Յամի տեառն. 1776. Ապրիլի. 2։ ի հայրապետութեան Տեառն Սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ ի վենետիկ, ի տպ. Դեմետրեայ Խէոդոսեանց, հրամանաւ մեծաւորաց. 8°, 877 էջ։

Թ տիպ, անդ, 1789։

Նոր կտակարան, եւն։ Տպագրեալ յամի տեառն 1789. ի մարտի 2։ ի թուականութեանս հայոց. ՌՄԼՄ։ ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու հայոց կաթուղիկոսի։ ի վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Պազարու յանուն անտոնի Պօռթօլի. հրամանաւ մեծաւորաց. 8°, 728 էջ։

Ժ տիպ, ի Ս. Պետրբուրգ, 1814։

Նոր կտակարան սրբոյ Աւետարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի... տպագրեալ ջանիւք և արդեամբք ի միաբանութենէ ժողովոյն Աստուածաչնչի, որ ի Սանկտպետրբուրգ։ Սանկտպետրբուրգ. ի տպ. ի Յովսէփ Ս. Ցօհաննիսեանի, յամի Տեառն 1814. իսկ ըստ Հայոց ԻՌԿԳ. 8°, 544 էջ։

ԺԱ տիպ, նոյնին անդ, 1817?

ԺԲ տիպ, ի վենետիկ, 1816։

Նոր կտակարան, եւն։ Տպագրեալ ըստ օրինակի տպելոյ յամին 1789։ ի վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Պազարու, 1816–ՌՄԿԱ. 8°, 724 էջ։

ԺԳ տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1823։

Նոր կտակարան սրբոյ Աւետարանի Յիսուսի Քրիստոսի։ ի հայրապետութեան սրբոյ գահին Էջմիածնի՝ ելիցս երանեալ Տեառն Նիփեմի Քրիստոսապսակ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ և ի պատրիարգութեան սրբոյ քաղաքին Կ[ոն]ս[տ]ա[ն]դ՝ Տեառն Գաբրիէլի հիւանդիկ ալք Եպիսկոպոսի։ վեհափառ հրամանաւ արժանայարգ Պատրիարգի Կոստանդնուպօլսոյ՝ Տեառն Պօղոսի չնորհազարդ ալք Եպիսկոպոսի և աստուածաբան վարդապետի անդրիանուպօլսեցւոյ՝ ի տիպ

արձանագրեալ։ Ցամի Տէտան՝ 1823 և ի յիմուակա-նութեանս Հայոց՝ ԻՄՀԲ ի յապրիլի 2։ ի կոս-տանդնուպօլիս, ի տպարանս Աբրպհան Պօղոսի Ալպուչէնցւոյ՝ և երից որդւոց իմոց՝ Աստուածա-սիրոյ Կէորգայ և Գալուստի. 8°, 300 + 355 էջ։

Այլ և այլ տպագրութիւններ.

Ի Ջմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօման Հալլօ-քի, 1838. 8°, 832 էջ։

Ի Վիէննա, ի վանս պաշտպան Ս. Ղազա-րոսի, 1857. 8°, 588 էջ։

Ի Լիմպուրգ, ի տպարանի Կ. Մ. Ռուպսի, 1859. 8°, 708 էջ։

Ի Վիէննայի, եւն. 1863, 1866. 8°, 591 էջ։

Յերուսաղէմ, ի տպ. Ազաք. Ալիոտոյ Ս. Յա-կովբեանց, 1867–68. 8°, 539 + 437 էջ։

Ի Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբ Պօյաճեան, հանդերձ ծանօթութեամբք քան հելլենական բնա-գրին. – Ախդեամբք և ծախիւք Ամերիկեան Ընկ-երութեան Աստուածաշունչ գրոց, 1875. 8°, 706 էջ։ – 1884. 8°, 693 էջ։ – 1891. 8°, 736 էջ։ – 1896. 8°, 727 էջ։

Աչխարհաբար և կամ գրաբար – աչխարհաբար թարգ-մանութիւնք.

Նոր Կտակարան, եւն. քան հարազատ գա-զափարի հայկականս նախնի թարգմանութեան. հանդերձ առնթերդութեամբ հաւատարիմ նկա-րագիր բացայայտութեան՝ յերիւրելոյ ի մերս հասարակաց ախտաւոր բարբառ։ Յաչխատասի-րութիւնէ Տէտան Յովհաննու վարդապետի Ջօճ-րապեան կոստանդնուպօլսեցւոյ. ի լոյս ընծ-այեալ ի փառս Աստծոյ, 1825–ԻՄՀԴ. ի Մայրաքաղաքն փարիզ, ի Դործարանի Տոնտէի Տիւբրէ. 4°, 846 էջ։

Բ տիպ, ուղղագրեալ ի նմին հնդինակէ, անդ, նոյն տպ. 1828–ԻՄՀԸ։

Տէտան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Նոր Կտա-կարանի, գրաբառէն՝ հաւատարմութեամբ հի-մնոյ գուտ հայերէն խօսված լեզուն պարզու-ցած. քան խնդրոյ հոգեսէր հաւատացելոց. աչ-խատասիրութեամբ Տէտան Յովհաննէս վարդա-պետի Ջօհրապեան կոստանդնու պօլսեցւոյ. Ընկ-երութ տպագրութիւն գրաբառէն գատ, 1828 ԻՄՀԸ. ի փարիզ, տպ. նոյն. 4°, 398 էջ։

Նոր Կտակարան Տէտան մերոյ Յիսուսի Քրիս-տոսի. Ցունական բնագրէն թարգմանուած։ Լոնտրա, տպագր. Կ. Մ. Ռուպսի, 1858. 8°, 868 էջ։

Ի Կ. Պոլիս, վրան Բ. տիպ գրուած ի տպ. Ա. Պ. Զրուչիի, 1858. փոքր 8°, 755 էջ։

Պօյաճեան աչխարհաբար հրատարակութիւններ.

Նոր Կտակարան Տէտան մերոյ Յիսուսի Քրիս-տոսի։ Յունարէն բնագրէն թարգմանուած.

1880. մեծ. 8°, 315 էջ։
1881. փոքր. 8°, 842 էջ։
1882. 8°, 891 էջ։ — 315 էջ։
1883. 842 էջ։
1886. 315 էջ։

Այլ տպագրութեան տաիթս կը գրէ Աբեղեան.

Պօյաճեան տպարանէն հրատարակուած է Աւետա-րանի Կորնք (Առաքելոցով) աչխարհաբար նոր և մաքուր թարգմանութիւն մը, աչխատասիրու-թեամբ Կարապետեան էֆ. ի, որում յաչմ մա-սին գործակցած են քանի մը մեծահմուտ հայ եկե-ղեցականներ. 1886, եր. 750։

1888. 315 էջ։
1889. 842 էջ։
1892. 315 էջ։
1897. էջք՝ նոյն։

Արեւելեան հայերէնով.

Ի Շուշի 1832, հանդերձ աչխարհաբար թարգ-մանութեամբ?

Նոր Կտակարան, եւն. քան հարազատ նախնի թարգմանութեան, հանդերձ հաւատարիմ բա-ցայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի. ի Մոս-կով, 1834?

Բ տիպ նոյնին, նոյն ճակատով։

Նոր Կտակարան, եւն. քան հարազատ նախնի թարգմանութեան, հանդերձ հաւատարիմ բա-ցայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի. ի հայրա-պետութեան Տէտան Դերսէսի արժանընտիր կա-թուղիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի. Եր-կրորդ տիպ. հանդերձ վկայութեամբ։ ի կոս-տանդնուպօլիս, ի տպագրատան Ն. Տէ Քաս-թրօի, 1850–ԻՄԼԹ. 4°, 970 էջ?

Ցէջն 2. «Զայն զայս տպագրութիւն գտցես յար և նման՝ քան բնագրին՝ նոյն իսկ առաջին տպագրու-թեան որ ի Հայկական Հիմարանի Տիւրք Լա-զարեանց. տպեալ ի Մոսկով քամի 1834 երիւք տպագրարութեամբս այսոքիւք»։

«Ի Հայրապետութեան Տէտան Յովհաննու Արժան-ընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի»։

«Ցառաջնորդութեան Հուսաբնակ Հայոց առաքե-չաւիղ Տէտան Ներսիսեան Արքեպիսկոպոսի և ասպետի»։

«Հրամայեցաք տպագրել, գտաքննիչ գրոց Մի-քայէլ Ծպրագրչի վարդապետ Աւետիքեանց կոս-տանդնուպօլսեցի, Մխալան և Նուիրակ Սբրդ Էջմիածնի, ի 16 Մարտի 1833 ի Մոսկով»։

Մեր Տէր Յիսուսի Քրիստոսի Աւետարանի յոյն բնագրիկ թարգմանուած։ Կ. Պոլիս. Ա. Յակոբ Պօյաճեանի տպարանութեամբ տպագրուեցաւ Աստուածաշունչի Բրիտանական և Արտաքին Ըն-կերութեան ծախսովը, 1902. փոքր 8°, 664 էջ։

1882ին ուրիչ հրատարակութիւն մըն ալ եղած է սոյն լեզուով։ Տե՛ս Ազգ. 1882, եր. 190։

Ի Նոր Եւորք, ի տպ. Աստուածաչունչի Ըն-կերութեան.

1859. 315 էջ։
1862. 842 էջ։
1864. 315 էջ։
1866. 315 էջ։
1867. մեծ. 8°, խոշորգիր 678 էջ։

Նոյն տարին դարձեալ փոքր. 8°, 842 էջ։

ՊՈՒՐՆԻ ԱՒԱԳԵԼԻՑ։

Ա տիպ, ի վ.ենետիկ, 1751։

Նոր կտակարան, պարունակող զգործս առաքելոց, գիմուղիմս Պօղոսի, գիմուղիս կաթուղիկեաց և զՅայտնութիւնն Յօհաննու։ Տպագրեցեալ աչխատասիրութեամբ Մարգոսի Արքեպիսկոպոսի կոստանդնուպօլսեցւոյ... յամի Տեառն 1751, և Հայոց ՌՄ։ ի վ.ենետիկ, ի տպ.ի Անտոնի Պօտթօլի. 12°, 526 էջ։

Բ տիպ, ի կ. Պոլ.ս, 1771։

Գործք առաքելոց, թուղթք երանելոյն Պօղոսի, Տհսիլք Յօհաննու, տպագրեցեալ ի կոստանդնուպօլիս, հրամանաւ Նորին սրբազան Պատրիարգի՝ Տեառն Կրիգորի վսեմախոհ վարդապետի. ի տպ.ի Պետրոսեան Ստեփաննոսի, ի թուին Քրիստոսի 1771. *և Հայոց ՌՄԽ.* 8°, 659 էջ։

Գ տիպ, անդ, 1788։

Գործք առաքելոց, ընդ որս և չորեքտասան թուղթք երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն և թուղթք կաթուղիկեայց և Տհսիլք Յօհաննու։ Տպագրեցեալ ի կոստանդնուպօլիս, ի թուին Հայոց ՌՄԼԷ (= 1788, փետր. ԻԱ, ի տպարանի Յօհաննիսի և Պօղոսի. 8°, 476 էջ։

Դ տիպ, ի վ.ենետիկ, 1801։

Գործք առաքելոց, թուղթք Պօղոսի առաքելոյ. թուղթք կաթուղիկեայց. յայտնութիւն Յովհաննու առաքելոյ. տպագրեալ յամի 1801. *ի մարտի և ի թուականութեանս Հայոց ՌՄՈ։ Ի վ.ենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու.* 12°, 432 էջ։

Ե տիպ, ի կ. Պոլիս, 1817։

Գործք առաքելոց, եւն. ի տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի, ի Ֆիւրքճի խանն, ի կոստանդնուպօլիս, 1817. 8°, 430 էջ։

Զ տիպ, անդ, 1823։

Գործք առաքելոց, եւն. Յամի Տեառն 1823 *և ի թուականութեանս Հայոց՝ ՌՄՀԲ ի յուլիսի* 23. *ի կ. Պոլիս, ի տպարանս Հրապետեան Պօղոսի Ապուչէխցւոյ՝ և երից որդւոց իմոց՝ Ստեփանոսի, Կէորգայ և Գալուստի.* 8°, 354 էջ։

Է տիպ, անդ, 1839։

Գործք առաքելոց, եւն. ի կ. Պոլիս. յօրիմագիր, ի տպ. երից որդւոց Պօղոսի Հրապետեան Ապուչէխցւոյ, 1839-ՌՄՁԸ. 8°, 483 էջ։

Ը տիպ, անդ։

Գործք առաքելոց, եւն. ի կ. Պոլիս, տպ. փոփազեան, 1853?

Թ տիպ, անդ։

Գործք առաքելոց, եւն. ի կ. Պոլիս, ի տպ. Ալապեանց, 1853-ՌՅԳ. 8°, 484 էջ։

Ժ տիպ, անդ։

Գործք առաքելոց, եւն. ի Վ.ալաձիա կ. Պոլսոյ, ի տպ.ի Յովհաննու Միսկինեան Վ.էրպետեան, 1857 ՌՅԹ. 8°, 456 էջ։

ԺԱ տիպ, անդ։

Գործք առաքելոց, եւն. ի կ. Պոլիս, Հ. Համազգային տպարան. 1864-ՌՅԺԴ. 8°, 432 էջ։

ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ տիպ, Յերուսաղէմ։

Գործք առաքելոց, եւն. Յերուսաղէմ, ի տպ. Հայկական ամենայն Ս. Յակովբեանց, 1868. 8°, 137 էջ։ — 1876. 8°, 581 էջ։ — 1877. 8°, 440 էջ։

Ա.յլ տիպ, ի կ. Պոլիս։

Գործք առաքելոց, եւն։ կ. Պոլիս, տպագր. Յովսեփեայ Գամաճեան, 1876-ՌՅԻԳ. 8°, 378 էջ։

Գործք Առաքելոցի վրայ գրուածներ. Պատկ. 1893-94, էջ 172, 322։

Տես և Գործոց առաքելոց մեկնութիւն։ — ՔԼՕՄԻՒՐ-ՀԱՒԱՆ, Տէր կոմիտաս, ահն։

Ա.հատաւոյն իւրաքանչիւր ի պէտս և ի վարդ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյն Հայոց. ի հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի մաքաղելաչուխիկ նորապսակ կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց։ Կալկաթա, ի տպ. վ.իչենեան?

ի վախան իրաչանչիւր գլխոց իգործոցն Աւետարանչաց.

«Ով սրբագործդ քահանայ, յիշեա վրարերար Տպարանիս գրարեպարիչս Աղայ Յովհաննէս Լ.իհանեան երջանիկ կեանք. և մաղթեա վհոգի հանգչին ննջեցեալն»։

Նոյն քաղաքին Ախալխաղեանցի Աւրահամ լրագիրը 1844 կ՚ատելդնէ. «Թողեալ զգրատուրական մահին պակասութիւն, վերագրի համարիմք զգործն քան զոր տեսաք մինչեւ ցայսօր ի լեզու ազգիս։ Միշտ փիւնիկ տպագրութեանց համարեալ, և զարմանամբ ընդ արարս եւրոպացի եղբարց մերոց. րայց պարտն Պ. վ.իչենեան կոստանդնուպոլսեցի՝ չոյ ահէ զամենեքսեանքդ յարատեւական մասին, եթէ հիմնատար և բաւական քաջալերութիւն տանիցի»։

Ա.հատաւոյն իւրաքանչիւր, հանգստեան, քժշկութեան, տաճարի և խաչելութեան։ վ.աղարշապատ, տպ. Էջմիածնի, 1892?

Ա.հատաւոյն իւրաքանչիւր, չորից սուրբ Աւետարանչաց, բաղ կարգադրութեան Հայաստաց. նեայց ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ ամենայն Յաբոլութեան Կիրակէից լինելոնու բաղ ձայնին։ Յերուսաղէմ ի տպ. Առաք. Ս. Աթոռոյ սրբոյ Յակովբեանց, 1900. մեծ. 13 էջ։

Ա.հատաւոյն Հայոց, և տօնք իւրաքանչիւր առուրց ի բոլոր տարուընջն բաղ նորոյ Տօնացուցին. նաեւ Տօնացոյց ամենայն չարժական և տեղափոխ տօնից։ Տպագրեալ ի վեցերորդում ամի հայրապետութեան լուսաւորչի Մօրն մերոյ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ տեառն Վ.ուկասայ սրբազնագոյն կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Հրամանաւ իշխանապետիս տեառն Յովսեփոյ առաքելաշարիկ արհի Եպիսկոպոսի Անահանեցւոյ

Աղսուլեանց, և առաջնորդի ապին Հայոց որք են ընդ ուխտուլեամբ Ռուսոտաց։ Արդեամբք և ծախիք նոր Ջուղայեցի Խօջամալեանսեանց ի Քրիստոս հանգուցեալ Աղամալի դուստր բարեպաշտուհի Սոփիայ տիկնոջն։ Ցամի տեառն 1786, փետրվարի 5. իսկ ի թուականուլեանն Հայոց ՌՄԼԵ. ի Պանկսբետրպուրգ, ի տպ. ի Խալդարեանց Խօջամալի որդի պարոն Գրիգորին։ Հրամանաւ կառավարչացն բարեկարգուլենց։

Երկրորդ մասն է. Տօնացոյց՝ երկրորդ հատոր, որ է քանօն և կառավարիչ առաջնոյ հատորին. յօրինեցեալ ԼԶ խորանօք ի վերայ ԼԶ գլուխն մերոց այբուբենականաց. որոց իւրաքանչիւր տարեգրոյ խորան՝ ըստ բերման իւրոյ տարւոյն, գամենայն չարժական և տեղափոխ տօնսն՝ կանոնաւորեալ տեղաւորէ։ Աշխատասիրուլեամբ Տեառն Միմէօնի՝ հոգելոյս կաթուղիկոսի սրբոյ Ա[illegible]ոյն Լջմիածնի. յամի տեառն 1786, օգոստոս 24. իսկ ի թուականուլեանս Հայոց ՌՄԼԵ. 4°, երկսին՝ 341 էջ։

Աչեռտութիւն ձայնի, եւն։ ի տպ. Առաք. Ա[illegible]ոյս Ա. Յակովբեանց յիշատակէմ, 1868 = ՌՃԺԸ. 4°, 275 էջ։ — Յետոյ՝ Տօնացոյց. 83 էջ։

Աչեռտութիւն ձայնարկութեամբ վկայութեամբ հին և նոր կտակարանաց։ Վաղարշապատ, ի տպ. կաթողիկէ Սրբոյ Լջմիածնի, 1884?

Համառօտութիւն կամ Քանկ նմանութեան բանից նոցայ կտակարանի, այբբենական կարգաւ չարադասեալ։ ի Ջմիւռնիա, ի տպ. կուլիէլմոս կրիֆֆիթի, 1848. 4°, 603 էջ։

Տես և Համաբաբերաւ. — ՎԱՐԴԱՊԵՏԵԱՆ (Ն. Առ.)։

Տես գարձեալ՝

ԱԻԻՆՅ Գ. Ա.) «Տեսութիւն նոր կտակարանաց»։

ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ Ս. Գ.)՝ «Բովանդակութիւն սուրբ Աւետարանի»։

ԿԻՆԻԲԻՐ։

ՊԵՏՐՈՎ (Գր. Ֆ.)։

Տես գարձեալ թուղթարան հին եւ նոր կտակարանաց. — Մոսկուա, 1860, Հատ. Ը. էջ 251՝ «Մատթէոսի սուրբ Աւետարանին ազգաբանութիւնը»։ — Պատկեր 1890, էջ 73, 97, 121, 169՝ «Աւետարանի ժամանակագրութիւն»։ — «Տեսութիւն մը Աստուածային Աւետարանները վերաց. անդ. 1897–98, էջ 153, 183։ — «Դիտողութիւն մի ի Մարկոսի Աւետարանին»։ Բազմավէպ 1894, էջ 218։ — «Մարդն հայագէտին կարծիքը մարկոսեան աւետարանի ԺԲ գլուխն վերյին տունէրուն նկատմամբ»։ անդ, 1895, էջ 57։ — և Արխատամ Լրիկ)։ — «Պամփիլեան արձակ Ս. Գիրց. անդ, 1895, էջ 209։ — «Նոր կտակարանի Հնագոյն հայ թարգմանութիւնը»։ Հանդէս Ամսօրեայ 1896, էջ 87–101։ — «Նոր կտակարանի Հնագոյն թարգմանութեան մասին Պրոֆ. Ագնիրրի մէկ նոր կարծիքը»։ Աւետիս 1896, թ. 3623։ — «Աւետարաններու ծագումը, հեղինակները, ինչո՞ւ և ինչպէս գրուած ըլլալը»։ Բիւրակն 1901, թ. 29–32։

«Թուղթակցութիւն Պատրոսի և Կորնթացւոց»։ Հանդէս Ամս. 1891, էջ 217։ — Տես և Գաւրիէլ։ — Ինդիջ։ — «Ա կորնթացւոց երրորդ անվաւերական թուղթը»։ Հանդ. Ամս. 1894, էջ 280, 301, 346, 365. — 1896, էջ 94։ — Ազատաս 1895, էջ 392, 406։ — «Յակոբոս Առաքեալ և իր թուղթը»։ Բիւրակն 1903, թ. 5, 6–10։ — «Մեծաւ թիւն Պիտոտա թարգմանութեան նոր կտակարանի. լուսաբանուած հայերէն և վրացերէն թարգմանութեամբ ի կոնդրիրէ»։ Հանդէս Ամսօրեայ 1897, թ. 12. «Յակովբայ Տեառն եղբայր «Աւետարան Մանկութեան Քրիստոսի». անդ 1898, թ. 3։

ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՏԵՏՐԱԿՆԵՐ։ կ. Պոլիս, ի տպ. ն. Տէ Քասթրօ, 1847–48։

Ա տետր, 40 էջ. — Բ 40–108. — Գ 108–180 էջ։

ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՆԵՐ Փրեց Ուիլեմ կոտէլ։ Նոր Եօրք, ի տպ. ի Ամերիկայի տետրակի ընկերութեան, 1874. 12°, 615 էջ։

ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆ. ի Ջմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կրիֆֆիթի. թիւ Ա. Յունվար, 1845. 20 էջ։ Բ. Փետրվար. 20–36. — Գ. Մարտ. 37–51. — Դ. Ապրիլ. 53–72. — Ե. Մայիս. 73–92. — Զ. Յունիս. 93–112. — Է. Յուլիս. 113–136. — Ը. Օգոստոս. 137–164։

Այլ տպագրութիւն. ի Ջմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կրիֆֆիթի, 1846. 4°, 284 էջ։

Ակդը կ՚ըսէ. «Այս գիրքիս մէջ պարունակուած քարոզները, անցած տարի ամէն ամիս գատ գատ կը հրատարակէինք, բայց հիմա զանոնք ամէնը մէկտեղ կը կազմենք. և ասոր համար անոր դրանը վրայ աս տարուան թուականը կը դնեմք»։

ԱԻԵՏԱՐԱՆԵԱՆ Յ. Խարգմ. — Տես Քառատայեցի ստեփանոս։

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՋՕՐՈՒԹԻՒՆ, կամ մի Աւրար ծառայի պատմութիւն, որ Քրիստոսի հաւատոյն երանելի էլաւ։ Թարգմանութիւն, ի Մոսկով, 1830?

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ վայելապետութիւնը ու բողոքականներուն կարծիքները բողոքականներուն դէմ։ Տետր Ա.։ ի Կոստանդնուպոլիս, յօրինեալ. ի տպ. Պօղոսի Աւրապեան, 1852. 12°, 62 էջ։

Բ տետր. անդ, նոյն տպ., 1853. 8°, 90 էջ։

ԱԻԵՏԱՒԱՆ Ջնդլում. — Տեսարակ որ կոչի Նրսիկակոյ. ի սմայ պարունակին համառօտ Աչխարհագրութիւնք, և պատմութիւնք երկնային Լուսատուաց, նաեւ վասնականագրութիւնք և Աստիճանք, և այլ հարկաւոր Նչանակութիւնք նչանաւոր երկրեաց, այլ և ամիսք Հռոմայեցւոց, Աղարիայի, աւուրք Լուսնի, ձայնք օրհնութեան, տօնք Տէրունական և սրբոց, խաւարումն Արեգական, անունք բովանդակ կալվածոց Հայոց սպգի բնակչացն, Պատատուրաց, Աւետարանից, փոխանորդաց և այլ դանագան պիտոյից... Արդեամբ և ծախիք յաստուկ օգնական լինողաց մերազնէից։ Աչխատասիրութեամբն Ջնդլում

Աւետեան կոչեցելոյ. ի տպ. Աւետ Ջրնկիլեան մեանի, յամի Տեառն 1813, ի կաղկաթայ. 6°, 24 + 24 + 48 էջ։

Տես և Աբրեճարան «Նոր Տետրակ պրուբենական 1811։

ԱՒԵՏԵԱՆՑ Գրիգոր. — Մարդ – Գործ։ Մոսկուա, Զուլարան և տպարան Օ. Հերբէկ, 1890. 23 էջ?

«Գրքի հեղինակը ինչպես երեւում է այդ գրուածքից, մի երեխայ է, որը կարծում է, թէ ամէն մի ցեխ կարելի է մտցնել գրականութեան մէջ։ Անբան անհիմ է գիրքը, այնքան անշնորհ է գրուածքը... որ այդ գիրքը կարդացողը անպատճառ կը հարցնի. «ինչի՞ են տպագրում այդպիսի անհիմ գրուածներ»։ Մշակ 1890, թ. 17։

ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ Մ. — Կայր Բաբիլ. քերթուած։ Բագու, տպ. Ն. Երեւանցեան, 1904. 8°, 24 էջ։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1904, թ. 6։ — Մշակ, թ. 181։

ԱՒԵՏԻՔ. Թարգմանութիւն։ Խրիմեան, Ց. Մարտիրոսեանցի տպարանում, 1881?

ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՂՏԱՒԱՐԵԱՆ. — Տես Ալիշան Ղ. Վ.։

ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ։

Բազմավէպ մէջ երկու Տող ունի Գարնան. 1884, էջ 17. – 1885, էջ 9։

Իր վրայ գրուածներ. – Տես Թորչեան Մ.։

Տես գաղեակ Մասիս 1874, թ. 1488–1500։ – «Le prétendu Masque de fer arménien, ou Autobiographie d'Avétik, patriarche de Constantinople, avec pièces justificatives officielles, par M. Brosset. կարծեալ երկաթեայ հայ Դիմակն, կամ կենսագրութիւն կ. Պոլսոյ Աւետիք Պատրիարքի, հանդերձ ատենաբեր պաշտօնական հատուածովք». հրատարակուած փետրուարի հեծմարանին Գիտութեանց «Bulletin T. XIX, p. 186–197 հրատարակութեան մէջ»։ Հմմտ. Փորա 1874, տեսր Գ։ – Մուրճ 1901, թ. 10, էջ 259։ – Արտօնա 1902, թ. 3–4։ – Բանասէր 1900, էջ 111։

ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ Հ. Գաբրիէլ վ. — Քերականութիւն թուրքական լեզուի, աւանդեալ ի հայ լեզու հանդերձ տաճկական թարգմանութեամբ։ Արարեալ ի Հ. Գաբրիէլ վարդապետէ Աւետիքեան կոստանդնուպոլսեցւոյ, յաշակերտութենէ նախապատիւ Աբբայի Տեառն Մխիթարայ Բաբունապետի։ Ձեռնարկ հատարս բաժանեալ։... Տպագրեալ բարեյօժար արդիւնատրութեամբ բանասէր պարոնի Տիրացու Ղեռիէոսի որդւոյ Մահտեսի Սարգսի. յիշատակ բարեաց երկուց հարազատացն հանգուցելոց՝ պարոն Դիկոդիմոսի և պարոն Մանուելի... 1806, ՌՄՈԶ։ Ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու։

Հատոր Ա. Բովանդակիչ թղթոյն առ Հռովմայեցիս, և առաջնոյն առ Կորնթացիս։ Մեծ. 4°, ժԶ + 1102 էջ. – Բ. Բովանդակիչ թղթոյն առ Կորնթացիս երկրորդ, առ Գաղատացիս, առ Փիլիպեցիս, առ Կողոսացիս և, և Ա առ Թեսաղոնիկեցիս. 1811–ՌՄԿԱ. Ը + 918 էջ. – Գ. Բովանդակիչ թղթոյն առ Եբրայեցիս, Յակոբեան և երկրորդին առ Տիմոթէոս, առ Տիտոս, առ Փիլիմոն. 1812–ՌՄԿԲ. 703 էջ։

— Մատենարիւնք ի վիճակ հորի գլխաւոր գաւառ տուրք Աստուածածնին։ Արարեալ ի յորդորմէն բարեպաշտից՝ ի բարբառ գրոց և աշխարհաբառ։ Տպագրեալ յամի տեառն 1810, ՌՄՇԹ։ Ի վենետիկ. եւն. 12°, ժԶ + 122 էջ։

— Բազատարութիւնն չարաչարանաց որք պաշտին ի հասարակաց ժամակարգութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Տպագրեալ... յօժարակամ նպաստաւորութեամբ երից ազնուական եղբարց Պարոնաց Մկրտչի, կարապետի և Ալոյսի Կարնեցի Մահտեսի Պաստպարեանց Լուկասեան։ Ի վենետիկ, 1814. ՌՄԿԴ. 4°, ժԴ + 807 էջ։

— Ճառ բոլման Հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ և յՈրդւոյ. Շարականաց բացատրութենէն հանուած՝ առանձին տպագրութեամբ. 4°, 75 էջ։ Նոյնը Խաչերէն ալ թարգմանուած, Ս. Ղազար, 1824. 4°, 123 էջ։

— Քերականութիւն նոյիկական, նորոգ քննութեամբ և կարգաւ։ Տպագրեալ... բարեխնդիր և ինքնամատոյց նպաստիւք մեծահամբաւ Աբբասեան պարոն Պօղոսի՝ ազնուական ուսումնասիրի և ազգասիրի՝ մանկանց Հայաստանեայց ի վայելուչն. 1815–ՌՄՂԴ։ Ի վենետիկ. Ա. գիրքը աշխարհիկ լեզուաւ. Բ. ի գրաբար. 8°, 580 էջ։

— Քերականութիւն նոյիկական, համառօտ բովանդակեալ աշխարհաբար ոճով քան զգուշաւոր քննութեան և քան կարգի ընդարձակ Քերականութեան տեառն Հօր Գաբրիէլի Աւետիքեան։ Ի մխիթարեան վարդապետի Մխիթարեան. ուխտին։ Տպագրեալ բարեյօժար արդեամբք ուսուցասէր և Աղնուազարմ Յովհաննէս Ագայի Աւետեանեան ի պէտս դպրոցին վարժութեան մանկանց պարոցաց։ Ի վենետիկ, 1819. ՌՄԿԸ. 8°, Ը + 231 էջ։

— Քերականութիւն նոյիկական համառօտ կարգեալ վերստին ի բարբառ գրոց յաւէտ զգուշաւոր քննութեան և կանոնաց ընդարձակ Քերականութեան Տեառն Հօր Գաբրիէլի Աւետիքեան Վարդապետի։ Ի սկզբան ցանկացողաց

պրատոր ներսիսեանց։ ի վ֊ենետիկ. 1823 ՌՄՀԸ. 8°, 248 էջ։

— Տնտեսութիւն. Աւետիսեան աշխարհօրէն ոճով, ի պիտանի գրուածս մանկանց պատրաստեալ։ վ֊ենետիկ, 1816։

Տնտեսաբան Ա. Հայու տուրից հնչման վրայ։
Տնտեսաբան Բ. Գիւղական խօսակցութիւն։
Տնտեսաբան Գ. Ջանապատի սովորութիւնք վարժապետաց։

— Դարձկաւոր. Դարեկ աղօթից հարազատ և զգուշաւոր լուծմամբ նորոգ բացայայտեալ, ի նպաստ բանասէր աղօթասիրաց։ Ընդ նմին աստանձին բացատրութիւն ի հատուած ինչ Գուսպարք խրմից ներբողի սրբոյ հուսուածածնին։ Տպագրեալ . . . յամի տեառն 1801 ի սեպտ. 10. և ի մեր թուին ՌՄՐ. ի վ֊ենետիկ, 8°, ԺԹ + 788 էջ։

«. . . Աստենգան դրատիրաց ակներեւ կայ, — կ֊ըսէ հմուտ երկասիրողն ի յառաջաբանին, — բնադարձակ մատեան զոր ի մերում դարու երեւելոյ ցանկոյ պատրիարք Դաւեան տպագրութեամբ ի կոստանդնուպոլիս յամին 1745. յորում բաց յաղօթական բանիցն և գՀատուս սրբոյ վարդապետին առնու ի բացայայտութիւն։ . . . Ահա ինքն ի բանս իւր յիշատակէ լուծմունս յանուն Վարդան քաջապարան մեկնչի կաթուղիկեայց։ այլ և յիւրում յաղաւթականին ասէ ի լրոյ, լեզ և Ամբրոնացոյն եւս արարեալ իցէ լուծմունս, լեզուաբանեալ իւր տեսեալ չէր։ Ապաքէն բարեխաւսիկք ոմանք լինիցիմք, եթէ երկոքին ձայնք բազմապատկեսցեն Վարգաս և Ամբրոնացի դպեցեցիկ նշոյլն արձակեալ իցեն ի մեծին երկիր Դարեկայ։ . . . Ահա զի մի ի համարատոյ խնդրէ բրմութեամբ անքննաբար, որպէս առ բազումս ի գրոց տեսեալ ևգեմ, յայտ առնեմք թէ յիշատակեալ լուծմունքն ոչ Վարգսի է մեկնչին և ոչ Ամբրոնացոյն։ Վասն զի գոյաւ առ մեզ ամբողջ օրինակ այնց լուծմանց, գրեալ բուրաքերիր ի մեր թուին իւր Պնրէ յամի տեառն 1406). յորում բանքն են նոյն գոյր ձայնոր պատրիարքն ի մէջ առնու յիւրում մեկնութեանն յաղնոյն Վարգսի. և սակայն մեր օրինակ ի հակատի անդ այլով նոր գրչաւ դնէ. Աւետեալ Ամբրոնացոյն։ և ոչ մի ինչ յայտարարութիւն նշանակի ի կարգի լուծմանցն կամ ի յիշատակարանին, թէ Վարգսի իցէ արարեալ. . . վասն որոյ իմ կարծիք յայն յոժարեալ են թէ առաջնորդ լուծմանցդ մի ի նիկիկնցոց իցէ ի չորեքտասանհերորդ դարուն, որպէս բաց յայլեւայլ նշանաց դոյն եւս նկատեմք ի լուծմունս անդ, դի յաստուածաբանական բանս ուրեք ի կիր առնու գործմունս բացատրութեան, որ ի լատինական գրոցն ինարգմանելոց առ այնու ժամանակաւք ընկալեալ է։ Ի թերեւս այն լուծանոյ՝ անուանակից գոլով Վարգսի կամ քաջապաշկից Ամբրոնացոյն, համարեալ ընկալաւ և տարբերաց նոյն լինել ընդ նոսա. . . կամ զի վերկոյս աղօթիս Ընդունայն սրբոյ, որ ի բանն Լ֊ի. բացայայտելով Ամբրոնացոյն ի պատարագի գիրսն, համարեան ահեղագոյն հոչակել, եթէ գՆարեկն տղոյն պարզաբանեալ իցէ»։

Ի տիպ. Դարեկ աղօթից համառօտ և զգուշաւոր լուծմամբ բացայայտեալ միանգամ, և այժմ երկրորդ անգամ յաւելուածով, աշխատասիրութեամբ նորին տեառն Հ. Գաբրիէլի Աւետիքեան ամենառակոչ վարդապետի։ Հրատարակութիւն Տեառն Ներսիսեայ Համալեան Արքեպիսկոպոսի և Ընդհանրական Աբբայի. ի վ֊ենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1827-ՌՄՀԹ. 8°, ԺԲ + 587 էջ։

«Դարձկաւոր աղօթիցդ մէջ գրուած և առաջ մէջ ալ երկրորդուած յառաջաբանին վրայ կը յաւելու աշխատասիրողն. «Իր ինչ յայժմու երկրորդ տպագրութեանս գիտելի։ Զհետ հանրական ուսմանց մատենի տուան յառաջնում տպագրութեան, և որ այժմ երկրորդեցան սակս միչա կարեւորն լինելոյ ի գիտել և յուշ ունել, կարճառօտ իմն յաղագս երկրորդ տպագրութեանս ասել ունիմք, ոչ ինչ այլ փոփոխումն արարեալ մեր յայտ, բայց զի վերստին ինամով ի գրչագիր օրինակն մեր հետաքննեցաք գտարբերութիւնն, և գլուխ լինն նշանակեալ ճանուցաք։ Այլ առաւել եւս քան զդոյն, յաւելուածս արարաք ի լուծմունս անդ՝ ուր ուրեք յառաջնումն համառօտիք ելեալ ետեալ էր մեր տեսութիւն, և կամ զանց եւս արարեալ»։

Ի տիպ. վ֊ենետիկ, Տպրք Ղազար, 1859. ՌԽԲ. 8°, 586 էջ։

— Արդ յօրմ մնոյ Գրիգորի Դարեկացւոյ երկրորդ մատենի Ճառից, յորում Պատմութիւն սրբոյ խաչին Ագարանից, ներբողք ի սուրբ խաչն աստուածընկալ, ի սուրբ Աստուածածինն, ի սուրբ Առաքեալսն և ի սուրբն Ցակոբ հայրապետ Մծբնայ, հանդերձ Գանձիւք Շոգւոյն սրբոյ, և Լեկեղեցւոյ և խաչին։ ի հարցափորձ ընտրութիւն օրինակացն, և ըստ տեղեացն առնել տեղեկութիւնս, լրութն նախկի աշխատութեանն հատուցանել կամեցայ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան Ամենառակոչ վարդապետ ի Մխիթարեան միաբանութենէ։ Հրամանաւ Արհիապատի Տեառն Ներսիսեայ Համալեան Արքեպիսկոպոսի և Ընդհանրական Աբբայի Մխիթարեան Միաբանութեան։ ի վ֊ենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1827-ՌՄՀԹ. 8°, 255 էջ։

«Զսա ի վաղ ժամանակաց զգովելի փափաքումն բանասիրաց, — կ֊ըսէ աշխատասիրողը, — յանձն առեալ մեր ածել ի կատարումն, զհետ Աղօթամատոյց մատենի սրբոյ վարդապետիս մերոյ Գրիգորի՝ ի շար արկանել կամեցաք և գնորուն ընդաքձակ հատս ընծայեալս ի գովեստ սրբոյ խաչին և սրբոհուչ Աստուածածնին, այլովք հանդերձ որ ի տուրք Առաքեալս, և ի մեծն Ցակոբ Մծբնայ հայլապետս գտեալ բնդ գանձուցն սկզբնաւորաց ի տառից անուան նորա։ Այս՝ երկրորդ մատն կարգեալ Լծուեցի առ նախընծայ մատն Աղօթիցն. յորում Լեզ իբր աղօթասէր հոգեառնդն պատուեցաք զմեր Գրիգոր երանելի, երկրորդումս մեծարեալ ծանիցի արդարեւ հեռուստ հարատարայն առաւել քան յառաջնումն խորհրդով և բացայայտութեանց յաւէտ եւս կարօտեալ, և ի նմին մեզ կանխադրեն եւս արգելոք փոխելի, եթէ առնեն զհատուածս մեր և զոգագիր օրինակս հատիցն դիպերիս էր ունել՝ յընտրութիւն վրիպանացն և եկամուտ յաւելուածոց։ Ուզղիր սակաւք օրինակս, որք յանգոյզ և ի չգիտուն գրչաց չիցեն աղաւաղեալ յանկայութիւնն և կամ յեղծումն առացուածոց։ Այս առաւել հատուածիցն հայցելի, յորս Ձեռն օտարի կամ օտարաց չիցէ ի ներքս արկեալ գոգաբար վիրն ծնունդ մտաց, իբր յորդեգիրս տալով գայն բնիկ մատենագրին»։

Խորհրդածութիւնք մոգուտրք Տիառն Հ. Դարբինեան վարդապետի Ակոտիկան, Աքմատական Ընտիր Մխիթարեան։ Վենետիկ, Ի. Ղազար, 1836 փոքր 12°, 220 էջ։

Ինչի դարձեալ Հայ. եկեղեցական գրոց մէջ հայ լեզուի անհմտութեանէ ձեռքով կատարուած սրբագրութեանց մասին ընդարձակ գրուած մը որ ձեռագիր կը մնայ. որուն սակայն իսկ թարգմանութիւնը տպուած է, հետեւեալ հակառով։

— *Dissertazione sulle correzioni dei libri ecclesiastici armeni.* Opera postuma, 1868, 8°, 414 p.

Տես և Բառարան Նոր Հայկազ. լեզուի. Ա տառ իբրեն է – Տաղ Մխիթարեան վարդապետաց։

Թարգմ. — Տես Աբգիոսեան Ի. Ցուցակ գրաց Հայ. Ասուծոյ – Ոսկիվանի Հ. Հոդուածներ Հան Հանդէսներու։ – Խորհրդատետր իսալերէն։

Գրուածներ. Գիտուն Ե տարի 1903, թ. 1–10։ – Մխիթար Հերիւ 1901, էջ 86։

ԱԲԵՏԻՔԵԱՆ Ն. Տ. *Թարգմ. — Տես Լմնեան Ֆենելօն. — Սիսուանիա Ե. — Վիթմանն Ի.։*

ԱԲԵՏԻՔԵԱՆՑ *Առեփան Բանանցեցի. – Աստիարանի։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1897. 8°, 29 էջ։*

Փունտ. Մշակ 1898, թ. 28։ – Մուրճ, թ. 5։

— *Վկայաբանութիւն. Տփղք Ա. I կտոր բանաստ. II Մեր տեսիլք։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1897։ 8°, 97 էջ։*

Փունտ. Մշակ 1898, թ. 28։ – Մուրճ, թ. 5։

— *Ցուցամատակ։ Տփխիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1898. 8°, 78 էջ։*

Փունտ. Մշակ 1898, թ. 97։

— *Իրանցիության պատմ։ Բագու, տպ. «Աղբար», 1898. 8°, 165 էջ։*

Փունտ. Տարազ 1898, թ. 40։

— *Համառօտ պատմութիւն հրատ. Յովակիմ Պապազեանց։ Մոսկուա, տպ. Վ. Բարխուդարեանի, 1899. 8°, 90 էջ։*

ԱԲԻԼ Աբ. — *Ջրոյցնիկ. փոխադրութիւն։ Տետր Ա. 1°. Աճառաւնիկին մնդ կեր։ – 2°. Կայր հրամիրատ։ – 3°. Երազ։ – 4°. Հրմար տաճառ աշակերտ։ – 5°. Նդեսյրատաւորք։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Խոտինեանցի, 1892. 8°, 30 էջ։*

ԱԲԻԼ Հ. Յովհաննէս. — *Խօսք առ քահանայս. Ճառք երկու, ի լատին բնագրէն թարգմանութիւն Հ. Յովհաննու Խոյսեան, ի Մխիթ. ուխտէ։ Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1884. 12°, 45 էջ։*

ԱԲՇԱՐԵԱՆՑ. – *Տես Աբշարեանց։*

ԱԲՐԵԼԻՈՍ. — *Տես Մարկոս Աբրելիոս։*

ԱՓԻՒՆՑ Գ. *Թարգմ. — Տես Ֆրանկլին Բ.։*

ԱՓԹԵԱՆ Կ. *Տես Շիրակ օրագրչ։*

ԱՓԹԵԱՆ Տիկ. Ն. *Տես Ախտիամ։*

ԱՓԻՄ ՆԻՈՊԻ ՄԻ ԻՆՐԻ. — *Տես Լեբրիքթիլ Հ.։*

ԱՓՐՊԻՏԵԱՆ ՀԻՒԱՆԴԻՈՒԹԻՒՆԻ. *Տես Թիւթիւնճեան Մ. Ս.։*

ԱՔԵՏԱՍ. *Տես Ներսէս Լամբր. «Մեկն. Յայտնութեան»։*

ԱՔԻՄԱՆՑ Գ. *Ակի առակին, մանուկներու համար ընթերցանելի գիրք։ Թիֆլիս?*

Թարգմ. — Տես Կոյայ ու Գամսարական։

ԱՔԼՈՐ ԵՂԲԱՅՐ *բարոյական հրահանգիչ։ Կ. Պոլիս, 1863. 80 էջ?*

Այլ տիպ. Աքլոր եղբայր կամ Մանկան մը պատմութիւնը առածաւից իմաստիւք։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Թ. Տիվիճեան, 1866. 8°, 70 էջ։

Բ տիպ, Աքլոր եղբայր, պատմութիւն դուարճալի և առակախառն։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ցոմհ. Տէրոյենց, 1868. 8°, 96 էջ։

Գ տիպ, 1886?

Դ տիպ. Կ. Պոլիս, տպագր. Աշճեան, 1887. 8°, 72 էջ։

ԱՔՈՎԻԱՆՈՍ (Անդրէաս Վլատիսլաւեցի ի Գերմանիոյ, Պերլինի արքունական Համալսարանին ուսուցիչ։

— *Ակիիաս ուայնբեճ.* Id est: *Obadias Armenus:* Quo cum analysi vocum Armenicarum Grammaticâ, et Collatione Versionis Armenicae cum fontibus, aliisque, maximam partem Orientalibus Versionibus, exhibetur. Primum in Germania specimen Characterum Armenicorum, In celeberrima Academiâ Lipsiensi procuratorum à M. Andrea Acolutho, Vratislav. Siles. Anno Epochae Armenorum MCXXIX. Messianae MDCXXC. (= 1680). Lipsiae, Typis Justini Brandl.

Հետեւեալը կարտատպեմ փորձէն 1877–78, էջ 348–351), ուր Ա. Ա. Ալանեան մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ այն գործին նկատմամբ։

«Գերմանիայում առաջին հայագէտ համարուող, առաջին հայ տպարան հաստատող, առաջին հայերէն գիրք հրատարակող և առաջին անգամ հայերէն տառաձելուն ջերմեռանդ աշխատող–բոլոր այս առաջնութիւնները միասին են միակ մի անձի վերայ–և այս անձն եղել է Անդրեաս ԱկոլուԹը։*

* *Ա. գուսա Պիէդրիեր նոյնպէս գերմանացի թէև պէտ մի քանի տարով իսկապէս առաջ է սկսում հայերէն լեզուն ուսումնասիրել, որից մինչեւ անգամ ԱկոլուԹը լսում էր իւր հայերէնի առաջին դասերը, բայց նորա գիտութիւնը հայերենում շատ չնչին լինելու և հայ գրականութեան ոչինչ արդիւնք յառաջ չբերելուն համար՝ ԱկոլուԹը այնու ամենայնիւ և իրաւամբ համարվում է առաջին հայագէտ գերմանացին։*

« Անդրեաս Ակոլուֆն իր դարու նշանաւոր գիտնականներից մինն է նրանք բացի իր մայրենի գիտնականներն լինելուց իր նա իմացել է և յունարէն, լատիներէն, երբայերէն, քաղդիարէն, ասորերէն, արաբերէն, ինչպես նաեւ հայերէն։ Դա ծնուել է Բրեսլաու քաղաքում, Լէյդիգիում մաթեմատիս է նրանք և ապա իբր պրոֆեսոր և քարոզիչ վախճանել է իր ծնած քաղաքում (1704 թուականի)։

« Մինչեւ վերջ և գրեթէ մի դար եւրոպացիք իսկ նախապաշարուած գաղափար են ունեցել հայկական մատենագրութեան վերաբերեալ։ Մինչդեռ երբայերէն, ասորերէն, քաղդիարէն և արաբերէն առաջ (եկեղեցի ուսումը արդէն սկսուել և փոքրիկ յառաջ էր գնում այնտեղ, հայերէնի վերաբերեալ նախապաշարմունքով, վասն զի նա զրկել էր համարվում որ և իցէ մեծարժան գանձից, հետեւաբար ապագրին և անարժան ուսումնասիրելու։

« Ականջ լսել, մանաւանդ մի դարում, երբ հայերը Եւրոպայի այլ և այլ կողմերում հայ մամուլ են կանգնեցնում, հայ գրականութեան « հոխ արդիւնքներից » մի քանիսը ի լոյս են ընծայում, այն ժամանակ եւրոպացոց վարմի նախապաշարմունքը ոտիպվում է սեղի տալ ջերմ համակրութեան, և հետեւաբար բազմաթիւ եւրոպական գիտնականներ սկսում են ուսումնասիրել հայկական լեզուն և գրականութիւնը, և այլ և այլ հետազօտութիւններով և թարգմանութիւններով փոխադարձաբար հարստացնել թէ եւրոպական և թէ հայկական մատենադարանները։

« Լրեոպական գիտնականների ուշադրութիւնը առաջելեան լեզուների վրայ գարձնող ամենազլխաւոր պատճառը կրօնն էր այն ժամանակ, այսինքն Ս. Գրոց հշդագրչի գիտութեան հանգիպելը։ Հիմդ այս է լինում և մեր Ակօլուֆի հայերէն ուսումնասիրելու թեկադիրը։

« 1666–ին Ամստերդամում տպագրուած հայերէն Աստուածաշնչի լրով ոգևորուած՝ սկսում է նա ամենայն փութեամբ ուսումնասիրել հայոց լեզուն. հայերէն Աստուածաշնչից դժուարութեամբ մի ձեռագիր և մի տպագիր օրինակ է ձեռք բերում, 1680–ին հայ մամուլ հաստատում է Լայդիգիում, ուր և հրատարակում է իր առաջին հայերէն գրքոյկը Ակդիտա մարգարէի առակը», որ դժբազդաբար և վերջինն է լինում։

« Տպագրութիւնը չի կարելի ոգեղ անուանել, մանաւանդ եթէ խիստ պարզ է և մաքուր, բայց ոչ առանց սխալների։ Գրքոյկը քառածալ է և բազկանում է 86 երեսից։ Բուն նիւթը մարգարէութիւնը) ի հարկէ խիստ քիչ տեղ է բռնում, այսինքն՝ միայն 6 երես՝ այն էլ 3 էջերի բաժանուած. միջին էջը բուն հայերէնն է, աջը՝ նորա մոքի թարգմանութիւնն։ Ընդհակառակն գրքի երկրորդական մասերը համեմատաբար խիստ մեծ տեղ են բռնում, որոնցից սկզբում մի ուղղիւ բազկանում է 14 երեսից, յառաջարանը 15 և վերջում՝ ծանօթութիւններ և վերլուծութիւն 50 երեսից. այնպէս որ բուն մասը իրաւամբ պէտք է բնարան համարել, ինչպես և հրատարակչի դիտողութիւնն է եղել։ Նայի բնարանից բոլոր միւս մասերը լատիներէն լեզուով են։

« Մեր հերինակը իր յառաջարանում թեկուզ ցոյց է տալիս, որ ինքը հոգով ու սրտով յանկանում է աշխատում է հայերի և հայերէնի մասին խօսել, սակայն աղբիւրների պակասութեան պատճառով, սպառում է և նորա նիւթը, որով երբեմն նաեւ մոլորութեանց մէջ է ընկնում։ Այսպէս, օրինակի համար, Աստուածաշնչի հայ թարգմանիչների մասին ինքը ոչինչ հիմնաւոր բան չի իմանում, իսկ այլոց հետեւելով հայոց հայրապետ Գրիգոր Լուսաւորչին է համարում նոյն թարգմանիչը, որին յետոյ Գրիգոր Նդագիանզացի է անուանում, կամ ըստ ոմանց Յ. Իակերեցան կարծում, որին և հակ-նշանագրերի գիւտը տալիս։ Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան հնութիւնը և նմանականից յետոյ ունեցած առաջնութիւնը յիշելուց յետոյ պոմում է նորան իրրեւ հաստատուած, պարզ և հմայական թարգմանութիւն։ Դրան աւում է և հայկական բանաստեղծութիւնը, մանաւանդ որպէս ազանշանում « ամենայն ճանիկ » որը բազան բանաստեղծ Նլրսես Շնորհալուց և իր Աստուածաշնչի չափաբերական « ամենահմայական » երկաթութեան վերայ։ Հայոց փիլիսոփայական և տրամաբանական դպրոցների վերայ եւս լեզուս մի ակնարկ է ձգում, բայց ոչինչ որոնակ չի բերում, այլ միայն երկրորդը Դալանոսին մեռ ցոյց տալիս։ Այս պատճառով ջերմ խօսքերով առաջարկում է իր հայրենակիցներին, որ հայոց լեզուն հիմնաւորապէս ուսումնասիրեն, մանաւանդ որպէս մի մեկ կողմից տերը Գրոց առդիւ ծանօթութեանը կարողանան հասնել, և միւս կողմից քննելով համանման թէ ինչ համամասնութիւն կամ անհամամասնութիւն ունի Հայոց սկզբերին թէ հոմանական և թէ բողոքական սկզբերցիների հետ։ Ըստ հէնց այս նպատակով էլ հրատարակում է « Հայերէն Ավդիտա » և իրրեւ ձեռնարկ նորեւնների և նրանց բանասէրների համար՝ թէ հնչիւնը և թէ միտքը լատիներէն թարգմանում, և թէ մանրամասնաբար և բանական հիդ վերլուծութիւն անում, միտքն էլ դանազան լեզուներով եղած թարգմանութիւնների հետ համեմատում, ինչպես են յունարէն, ասորերէն, քաղդիարէն, արաբերէն եւն, այլ և բուն երբայերէնի հետ։ Վերջուին էլ ասելացնում է հայերէն երկաթագիր և մոլորակիր այրուբենները, իւրանց ձայների և անուանների լատիներէն թարգմանութեամբ հանդերձ, մինչեւ անգամ կէտերի և չեչտերի վերայ համառօտ տեղեկութիւն է տալիս։

« Բարի հեղինակը առհասարակ մեծ համակրութիւն է ցոյց տալիս հայերին, գնահատում է նոցա ակնդիցին, ազգութիւնն, լեզուն և սաղանդը, և վերջապէս իր յառաջաբանը կնքում է՝ արտայդին բառերամոլութեամբ որ « Աստուած իր խիստ հեռի ընկած անհիմ գայլերով չրջապատուած և անհամար բարբարոսներով պատրիսկուած հօրը ամենազորմ գիտութեամբ դերձ պահի հիշնամիների յարձակմունքից է խոստութիւնից » եւն։

« Իրրեւ հեղինակութիւն թէպէտ մեծ արժէք էլ չունենայ Ակօլուֆի սոյն աշխատութիւնը, բայց իրրեւ սկիզբ, օրինակ և խրախուսիչ, որ յետոյ այնքան արդիւնաւորեցաւ և դեռ արդիւնաւորուելու է, բոլորովին իրաւունք ունի իր արժանաւոր տեղը բռնելու միւր մատենագրական պատմութեան մէջ »։

Տես և Ջարպինեանցեան Ն. Գ.) « Հայ լեզուի Ուսումն յետոյ », էջ 43։

ԱԲՈՒՆԱՅԻ (Ե. — Տես ԹՈՎՄԱ Ա.— ։

ԱԲՈՎՅԱՆ Գ. — Տես ՊԼՆԹԱՆՈՎ, Գ.։

ԱԲՈՒՈՐԱԿԱՆՈՒ Ի ՕԻՊՏԻՈՒՄ. — Տես ՓՈՓՈՒՆ, տիկ.։

ԱԲՐՆԵԱՆ Հ. կարապետ. — Պատկերազարդ նոր կտակարանք, համառօտ կենսագրութիւն. երեւելի արանց։ Շաւաքեց։ Վ.ԵՆ., 1891. 8°, 231 էջ։

ԱԲՏԻՒՉԻ. — Տես ՊԱՒՈՏԵԱՆՑ Պ.։

ԱՅՐԻԿԵԱՆ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ի.՝ « Աստղաբ ասրասսւրը »։

Բ

ԲԱԲԱ–ԳԱՎՊԱՐ. — *Խոպովրդի բանաստեղծը Քամառ–Փաթիման*, 1899?

ԲԱԲԱՋԱՆԱՆ Գ. Ց. Թարգմ. — Տես ԱԼՖՄՈՒ ՊՐԱՅԱՆ. — Շնչավոր։

ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆ Առաքել, բուն անուն Լևոն. — Տես Լևոն։

ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆ Յակոբ. — *Նկարագիր Ասիաթի Աստղուհին*։ Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկ., 1896. 8°, 32 էջ։

Քննադ. Նոր–Դար 1896, թ. 185։ – Տարազ, թ. 45։

— *Տանուտեր Օհանը*։ Անդ, նույն տպ., 1897. 8°, 32 էջ?

Քննադ. Տարազ 1897, թ. 31։

— *Թչուառ Աստուած. Պատկեր իրական կեանքից*։ Բագու, 1900. 31 էջ?

ԲԱԲԱՅԵՆՑ Աբրահամ Մարտիրոսեանց. *Զարկնարի քնարը, բանաստեղծութիւններ*։ Վողվեց – հրատարակեց Կրիկոր քահանայ Գրիգորեանց։ Ա տիպ?

— Բ տիպ, Բագու, տպ. Ս. Ի. Տէր–Յովհաննիսեանցի, 1890. 8°, 99 էջ։

Հրատարակիչն ի յառաջարանին. «Ընծերցողը կարդալով այս գիրքը, որին ես անուանել եմ «Զարկնարի քնարը» գուցէ կ'հարցնի, ով է Զարկնարը։ Այդ հարցին բաւականութիւն տալու համար պատասխանում եմ։ Զարկնարը Աբրահամ Մարտիրոսեան Բաբայեանց Շամախեցի է և ծնված 1824 թուին։ Ես իր «Նամակ» վերնագրով բանաստեղծութեան մէջ այսպէս է ասում.

«Նամակ, ես Զարկնարն եմ, կեանքս ծանեցի,
Անունս Աբրահամ, բուն Շամախեցի»։

Սորա հայրը Մարտիրոս Բաբայեանն է, որ այն ժամանակ պարապել է լինում ասկերութեամբ (զարկնարութեամբ և որը, ինչպես պատմում են, բանաստեղծ է լինում»։

Քննադ. Հանդես Ամսօրեայ 1890, թ. 12։

Դրուածներ. «Աբրահամ Բաբայեանի յիշատակին». Արձագանք 1896, թ. 71։

ԲԱԲԱՑԵԱՆ (Բժիշկ Աւետիք). — *Աւանդութիւն բանի առողջապահութեան մասին*։ Արտատպուած փարի ամսագրից։ Թիֆլիս, ի տպ. Ց. Մարտիրոսեանց, 1879. 4°, 78 էջ։

Քննադ. Մեղու 1879, թ. 244։

Կրկին և նոցա պղծութիւնը առողջութեան վերաբեր։ Թիֆլիս, ի տպ. Հ. Լիֆիաճեանց և ընկ., 1880?

— *Առողջապահութիւն մանկական հասակի. Ֆրեօբելեան ծաղկոցների առողջապահութիւն։ Դասախօսութիւն Կոկտ. Ա. Բ. ի. ընդհանուր հայ ուսուցչական ժողովի վերջի նիստում*։ Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1882. 8°, 36 էջ։

Քննադ. Վաթսաբան 1883, թ. 2։

— *Աբրի ուղղութիւն առողջապահութեան և բժշկականութեան մէջ*։ Թիֆլիս, 1886?

Քննադ. Մշակ 1886, թ. 134։

Բարեկամս։ – Թոքախտը տարափոխիկ (դիպչող հիւանդութիւն է։ Նրա տարածման առաջն առնելու միջոցներ։ Հրապարակական ընթերցանութիւն՝ կայսերական կովկաս Բժշկական Ընկերութեան 25ամեայ յոբէլեանի տօնելու օրւայ հանդիսաւոր նիստում 1889 թի Ապրիլի 12ին։ Թարգմանեց Լեւոն Մելիք Ադամեան, հետիպնակի խմբագրութեամբ։ Թիֆլիզ, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1889. 8°, 40 էջ։

— *Հարկաւոր խրատներ, թէ ինչպէս պէտք է պաշտպանել թոքախտից։ Հրատ. և խմբագր. կայսեր. Բժշկ. Ընկ. Կովկ. Հիւղ։ Ի Ջմիածին*, 1902?

– 1. *Ի՞նչպիսի պաշտպանութիւն «Կապիկ» հիւանդութիւնից*. 2. *Փուչիկ*. 3. *Սիֆիլիս (թրգմ. Բժ. Վ. Արծրունի*). 4. *Ինչպէս կերակրել ծծկեր մանկան (թրգմ. Տիկ. Ս. Բաբայեան)։ Բ. տպագրութիւն։ Փոխադր. Բժշկապ. Ա. Բաբայեանի։ Թարգմանութիւն և խմբագրութիւն Աշտարակեան Քանձնաժողովի, որ առողջապահական ժողովրդական գրուածքներ հրատարակելու համար ամէն տարի ընտրւում է կայսերական կովկասեան Բժշկական Ընկերութիւնից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Իօսիֆեանց, 1903?

ԲԱՐԱՑԵԱՆ, Լ.ուռն թարգմ. — Տես Ա.Հ.Օ ի· — ԻԲԻՆ, Հ· — ՀԱԼԲԼԵ (Լ.) — ՆՈՊԻԱՅԻ Մ.) — ՎԼԵՊԱ Զ.) — ՎԻԼՏԻՆ (Օ· — ՎԻՊԻՒԼ (Ռ· ։

ԲԱՐԱՑԵԱՆ, խաչատուր . — *վարժամամ մեծ. ողբերգութիւն 5 արարուածով։* թիֆլիս տպ. «Հերմէս», 1904. 8°, 149 էջ?

ՓՆՆադ· Մուրճ 1904, թ· 10։

— *Բանաստեղծութիւններ։* Առաջին հատոր։ թիֆլիս, տպ. նոյն, 1904. 8°, 104 էջ։

ՓՆՆադ· Մուրճ 1904, թ· 8։

ԲԱՐԱՑԵԱՆ (Տիկ. Ս. թարգմ. — Տես ԲԱՐԱՑԵԱՆ Բժ. Ալեք. ։

ԲԱՐԱՑԵԱՆ, Օր. Մ.) — Տես ՎԻԼԴԻՆ։

ԲԱՐԱՐԵԱՆ, Կ. Պ. — *Ալբուհոտ Լուսաւոր-հարչութիւնն, ուսանելի 10 օրէն. ուսանող ի դէպագործութեան։* Հրատարակութիւն Յ. Կ. փալազաչեանի ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1893. 8°, 29 էջ։

ԲԱՐԱՔԻԵՓՎԵԱՆ Ն. թարգմ. — Տես Գաւառ-Տոնիկ։

ԲԱՐԵՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ· — Տես ԿԻՒԼԷՍԻՐԵԱՆ, Բ. Վ. ։

ԲԱՐԵՒՆ (Բժ. Գ.) — Տես ԹԱՐԻԱՆՕՎ, Ի.)։

ԲԱՐԷԼԵԱՆ, Ստեփան — *Իտալիոյ նաւած վիպակ. իբր թերթօն Հանրագիտակի. առանձին ալ հրատարակուած*, 1900?

Գրուածներ. Մանգուած 1903, թ· 511։

ԲԱՐԻԵԱՆ, (Սիմոն) — *Բանաստեղծութիւններ*, հրատարակութիւն Յովհաննէս Պաւթեանի։ Պետերբուրգ, 1904?

ՓՆՆադ· Մուրճ 1904, թ· 8։

Թարգմ. — Տես ԱՆԴՐԻԵԻ (Լ.) – ԿՈՐԿԻՈ (Մ.)։

ԲԱՐԻԿԵԱՆՑ Գեր. Ա.) — *Համառօտ յայտ յանդիմանութիւն երկուց ճշմարտութեանց, ընդդէմ երկուց մոլար գրութեանց։* Առաջինն վ. Հ. Մխայէլի Զամչեան՝ թէ Օձնեցին իբր իմաստասէր հայրապետն Հայոց՝ վկայեալն ի սրբոց Հարց մերոց։ երկրորդն՝ վ. Հ. Մկրտչի Ագաթեան՝ թէ տեառնական Օձնեցւոյն իբր ուղղափառ վարդապետութիւն և գրութիւն վերոյգրեալ ի մաստատիրի։ Աւարեալ Գերապայծառ Գերապատիւ Տեառն Տեառն Աստուածատուր վարդապետի Բարիկեանց Արքեպիսկոպոսի սրբոյ Էջմիածնի, և Ընդհանրական Աբբայի Միաբանութեանն վեհանայու։ ի վիէննա, ի տպ. Հարց Մխիթարեանց, 1817—ԱՄԿԺ. 8°, 108 էջ։

Թարգմ. — Տես ՊԻԼՈՒԱՐՏ (Կ· Բ·)։

ԲԱՐԿԵՆՑ Պ. — *Նոտիկ. վէպ։* թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Ռօտինեանցի, 1897. 8°, 211 էջ։

ՓՆՆադ· Մշակ 1898, թ· 145։ – Մուրճ 1897, թ· 6։

ԲԱՐՈՒԽՐԵԱՆ, Գէորգ, — *Նոր փիլիկ. գիրք առաջին, խմբագրեց Գ. Բ.։* թիֆլիս տպարան Ա. Յ. Մելիք-Շահնազարեանցի, 1895 Մանկական ժողովրդ. գրադարան, Հրատ. Հայրապետ Բաբաեանցի). 8°, 30 էջ։

ՓՆՆադ· Արծաթ 1895, թ· 7։

— *Մկրտութիւն, հէքեաթ. հրատ. Զ. Գալստեանի։* թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1894. 12 էջ?

— *Փոքրիկ բիբլիզրաւան. կազմեց Գ. Բ.։* թիֆլիս տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի, 1895. 8°, 31 էջ։

ՓՆՆադ· Մուրճ 1896, թ· 10–11։

Փոքրիկ պատմութիւն. կազմեց Գէորգ Բարուբեանց։ թիֆլիս, տպարան վ.րաց. Հրատ. Ընկ., 1896. 8°, 32 էջ։

ՓՆՆադ· Մուրճ 1896, թ· 10–11։

Թարգմ. — Տես ՀԻՒԿԱՑ Վ· · — ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Կ·) · — ՍԻՐԱՆՕ (Մ·)։

ԲԱՐՈՒԽՐԵԱՆ, Հ.) — *Կիւտահեաւսի և Գիւրտահան։* Վօդէվիլ, 1903?

ՓՆՆադ· Տարօն 1903, թ· 38։

ԲԱՐՕՒԱՑ Հայոց Մարդասիրական ընկերութիւն յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, յամին 1863։

— *Հաշիւ... Մարդասիրական Ընկերութեան ի Բագու, հանդերձ յորդորաբանութեամբ և ճառիւք առենադպրի Վարգսի Վարշամեանց, վասն 1875 ամի։* ի Բագու 1876. Հայոց Մարդ. Ընկ. տպարանում. 60 էջ?

— *Հաշիւ Բագուի Մարդասիրական Ընկերութեան 1876 թուին։* ի Բագու Մարդաս. Ընկ. տպարան, 1877. 21 էջ?

— *Բագուայ Հայոց... միաւեալ գործունէութեան տեղեկագիր, վասն 1886 ամի։* Բագու, տպ. Ա. Բ. Տէր-Յովհաննիսեանցի, 1887?

— *Պատմական հաշիւ... վասն 1888 ամի?*

— *Պատմական հաշիւ Բարձրագոյն հաստատուած Բագուայ Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան յանուն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին. վասն 1889 ամին*, 1890. 10 էջ?

— *Պատմական հաշիւ Բագուայ Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին վասն 1891 ամի և Համառօտ հաշուեցուցակ մաց և ելից Մարդասիրական Ընկերութեան գրադարան Ընթերցարանի վասն 1888, 1889, 1890 և 1891 ամաց?*

— *Յուցակ անդամոց Մարդասիրական Ընկերութեան Հայոց Բագուայ. 1864–1891։* Բագու, տպ. Ա. Բ. Տէր-Յովհաննիսեանցի, 1891?

— *Կանոնագրութիւն Մարդասիրական Ընկերութեան յանուն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին Հայաստանի (ռուս.)?*

— Հայիւ 1894 թուի և նախահաշիւ 1895։ ի Բագու, 1895 ?

— Տիղիկագիր 1900, 1901 ?

— Տիղիկագիր 1902 թուին։ Բագու, 1903. 60 + 56 + 36 էջ. հայ. և ռուս ?

Քննադ. Արարատ 1903, թ. 4։

— 1903 ?

— Տիղիկաւոր Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան, 1904 ?

ՏԵՐ և ԳԱԼՍՏԱՆՑ (Ա. — ԼՈՒԿԱՍԵԱՆ (Ա.։

ԲԱՐԹԱՍԻՈՆԵԱՆ (Մելիքջահ). — Կարեւոր խորհրդածութիւններ։ փարիզ, տպագր. Արամեան, 1860. 8°, 30 էջ։

ԲԱՐԹԱՍԻՈՆԻ Հ. Աբսէն վարդապետ Ալիքսանեան. Քերականութիւն Գրաբարի, ի Հ. Աբսէն վարդապետէ Ալիքսանեան, ի Մխիթ. Միաբանութենէն։ ի վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1821. 8°, 608 էջ։

Յառաջաբանը՝ ի միջի այլոց՝ կ՚ըսէ. «... Ի՛ զի մի՛ ինչ ի պահանջեցին նուազ արասցուք ի գրաւորական արուեստի, պարտ յանձին կալաք ի վախճան բերականութենեանս համառօտել զգլխաւոր հրահանգս բանաւոեղծական լեզուի և տաղաչափութենան գաղղիացւոց... վայելուչ վարկաք ծանօթացանել առ տեղեաւն զոյգ գաղղիականին և ըստկարեւոր հմտութիւնս ինչ հայերէն չափաբերութենան, զնոսա աւանդեալն ուրեք ի գիրս ժամանակիս. և վասն նորութեան իրացն՝ հարկեցաք յանախել զօրինակն ի վկայութիւն...»։

Հ. Գալէմքեարեան՝ ինգրաստուածոյ գործերուն ցանկին մէջ երկու «Համառօտ դաղղ. քերականութիւններ» կը գնէ մին գրաբար 1838, և միսը՝ աշխարհաբար 1849։ Հմմտ. Հանդ. Ամսօրեայ 1903. էջ 258–9։ Այդ թուականներուն իրատ ըրնէ կան այդ Համառօտ քերականութիւնները, բայց ինգրատուածոյ չեն, այլ Հ. Սահակեան Յակոբեանի, և գարձեալ 1838ի տպագրութիւնը գրաբար չէ, այլ աշխարհաբար։

— Տարիւք ձայնիւն քերականութեան, զըպրատանց տղոց համար. յօրինեաց Հ. Աբսէն կոմիտաս Ինգրատուեան։ վենետիկ, ետն։ 1846–ԹՄՂԵ. 8°, 309 էջ։

Սկիզբը կայ ուղերձ մը՝ «Ա՛ն Աղնիւ Յովհաննէսիկ գեռաբոյս որդի վեհագին Յակորայ Տիւզեան». 10 տաղ ոտանաւոր մը։

Քննադ. Ինգրավիկ 1847, էջ 29։

= Բ. 1848. — Գ. 1850. — Դ. Հեղինակէն ուղղագրած, 1856. — Ե. 1860. — Զ. 1864. — Է. 1869. — Ը. 1874–5։

Թարգմանուած է նաեւ Զուղայերէց լեզուով. և տպագրուած ի Զուղա ?

— Աւրիւնասրաւն, ետն. 1850, 1856։ Տես Աւրիւնասրաւն, ետն։

— Հայկաբան քերականութիւն ի սկիզբ գարձակոյց։ վենետիկ, ետն, 1852. 4°, 744 + 22 էջ։

Գրքին վերջը կայ «Յաղագս հնչման Ի և Ե տառից մեջոց» գրուածը. որու մասին տես և ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Գ. եպ. ։ — Հմմտ. Ինգրավիկ 1852, էջ 181։

— Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ և բարւոք կենալոյ։ Խմբագրեաց Հ. Ա. Կ. Բ։ վենետիկ. 1857–ՌԾԶ. 8°, 144 էջ։

— Տարք Տեառն Հ. Աբսէնի կոմիտասեայ Բազգրատունւոյ վարդապետի Մխիթարեանց, որ և պաճուճեալ անուամբ Աւետ Միսակեան։ վենետիկ, ի Տոլմաբահչեի սրբոյն Ղազարու, 1852. մեծ. 4°, 263 էջ։

Այդ հատորը «Տարք Մխիթարեան վարդապետաց» գործին Ա. հատորը կը կազմէ։ Միւս հատորները՝ տես Տարք Մխիթարեան վարդապետաց։

— Հայկ Դիւցազն, վէպ։ ի վենետիկ, 1858. 8°, 621 էջ։

Քննադ. Մասիս 1871, թ. 1173։ — Տես և Իրկրտուհի 1888, էջ 322։ — Ինգրավիկ 1858, էջ 183. — Տես գարձեալ Ինգրավիկ 1904, թ. 1ին կայ Մ. Պէշիկթաշլեանի մէկ գրութիւնը՝ Հայկին ձեռագրին ընթերցուածն յետոյ գրուած, այս խորագրով. «Ակաւ ինչ բանք գԴիւցազներգութենէ Հայկայ յետ առաջին ընթերցման» (գրչագրին)։ Նոյն տարւոյ թ. 9–10ին մէջ ալ Արտակեան Հ. Բիմէնեանի գրածը նոյնպէս ձեռագրին առաջին ընթերցուածն յետոյ գրուած. այսպէս. «Տեսութիւն ի Հայկ Դիւցազն վէպ»։

Քարէլէդդի հայագէտ իտալացին Բորանէի գրուածը իտալերէնի թարգմանեց, հետեւեալ հակատով.

— *Poema*. Episodio del Poema eroico HAIK, del P. Arsenio Dott. Antimòs Pacraduni. Armeno Mechitarista. Venezia. Tipog. Arm. di S. Lazzaro. 1859. 8°. 16 էջ։

● Աշխատած է թ. երգ, տ. 1120–1187։ ի. երգ, տ. 119–221։

— Հնչակաւոր ոիմն և նոր ոդիսպուրեանց, ի հելլենաց և յայրդեաց, թարգմանեալք յիւրաքանչիւր բնագրացն ի ձեռն Հ. Աբսէնի կոմիտասեայ Բազգրատունւոյ Մխիթարեանց։ ի վենետիկ, 1869. 12°, 615 էջ։

Բովանդակութիւն.

Ոփսկի՝ Իրիսոս թագաւոր. — Աւտիգոնէ. — Լեւկաբա։
Ռոսիճի՝ Ընրիտանիկ. — Գոլճոզիա. — Մինրդատ. — Իփիգենի յԱւլիս։
Վոլդեռ՝ Ալզիրա. — Մերոպէ։
Ալֆիերեայ՝ Սաուլ աբքայ Իսրայէլի։
Վերջնոյս առթի տես Դեզա։

— Հնչակ հինգի և յատկի հայրապետութեան թարգմանեաց ի բնագրաց Հ. Ա. Կ. Բ. Մխիթարեանց։ ի վենետիկ, 1863. 12°, 364 էջ։

Բովանդակութիւն.

Եսքինեան՝ Ընդդէմ կտեսիփոնի։
Դիմոսթենի՝ Ցազագա Պասկին։
Կիկերոնի՝ վասն Ամբրայ քերթողի. — վասն կոլիդորոյ. — վասն աբքային Դիոտարայ. — Նըկըրտ Փիլիպպեան ընդդէմ Մ. Անտոնիոսի։

Հմմտ. Ինգրավիկ 1863, էջ 272։

— * Եյուանկ, ոդբերգութիւն ի հինգ արարուած. Ինգրավիկ, 1869, էջ 47, 86, 143, 185, 218։

Բագրատունին՝ ազն ոգեբղձութեան բնագիրը մէջտեղէն վերցուցեր անյայտացուցեր է՝ պատմական ինքնատիպ գրուագներուն չհաւնելով։ Բայց որովհետեւ չինուած է եղեր ան վանքին թատրոնին մէջ ներկայացուելու համար, իր աշակերտները՝ այսինքն է Իւրմիղեանց դասը՝ յետ ղպլն ներկայացնելու, իւրաքանչիւրին իր գերին օրինակութիւնը պահեր ու ծրար մ՚ըրած գրած են եղեր մեր Գրչադրաց մատենադարանին մէջ։ Բագրատունեաց կենաց վերջին տարիները՝ երիտասարդ Հայրերէն մին հանդիսկով այդ ծրարին այլեւայլ մատեներ ի մի կը հաւաքէ, ու ամրողջովին կը հրատարակէ։

Գերդ։ Գէորգ Իւրմիզ՝ ազն ոգեղղութեան վանվուան և կորովի լեզուն՝ հրաշակերտը կը համարի Բագրատունեան արձակին։

Բագմավիպի մէջ ունի դարձեալ հետեւեալ յօդուածները։

√ — * Հայկական գրաբառ լեզուի յատկութիւնն վրայ. Բազմավէպ 1846, էջ 196–204։

— * Յանատուրեան և իմաստակութեան. Բազմավէպ 1847, էջ 115–124։

Նունը՝ Գաբոսկի մէջ արտատպուած 1904)։

Ձեռագիր գործերուն մէջ ունի պատուական հատոր մը՝ մեծադիր 282 էջերէ բաղկացեալ՝ որուն իբր տիտղոս գրած է՝ ԿԱՐԻՆԻՍ ԹԻՏԵԼԻՔ ԲԱՌԻՑ ԵՒ ԱՃԻՒՆ· բառգիրք մըն է, ուր կը սրբագրէ, կը հշդէ, պակասները կը նշանակէ նոյ Հայկազեան բառգրքին, եւն։ — Ինի դարձեալ Տիւզեան ընտանեաց ընդարձակ պատմութիւնը, և Աստուածատուրի գրոց ցուցակ և հայ բառգիրքը, եւն։

Թարգմանութիւնները, տես ԹԷՕՓԻԼԱՍ· — ԿՈՒԱՐ· — ՀՈՄԵՐՈՍ· — ՄԱԿՈՒԻԼԻՈՒՍ· — ՄԻԼՏՈՆ· — ՈՐԱՏԻՈՍ· — ՊՈՒՈՒԻԼ· — ՍՈՒԱԼԻ· — ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ· — ՓՈՒՍԿՈՒԼԱՅ։

Տես դարձեալ Բազմավէպ (1868, էջ 190· «Քանի մը հատուկոտոր թարգմանութիւնք Բագրատունի Գերթողահոր 1· «Աբձանագիր գրանդն դժոխոց Տանդէի· 2· «կատիլեայ անիծանէին վՀռոմ. (Գոռնէլիոս Իրատիոս· Հանդ· Ի· Տճոխ Ե·, և «Անակբէոնեան երկու տաղեր», էջ 368։ — Իրենն է դարձեալ վՀղեռնի Զայիրայէն «Լուսինեան ազգէ գիտութեան դասնալ ի հատուած քրիստոնէութեան» հատուածը։ Տես Յիսդկաբոր հատուորեն, Ի տիպ, էջ 310–11։ Իսկէնի հնախօսութեանց առաջին հատորին թարգմանութիւնը՝ կիսով չափ իրենն է։ Ինքն սկսած է և յետոյ յանձնած Հի· բանիչեան հարազատներուն։

Հրատարակութիւնները, տես
Աստուածատուր գիրք, Ի տիպ 1860։
Ակտրանգեղուս, 1835։
Բառարեղ Ս· վեցօրեայք, 1830։
Լչհիկ, 1826։
Լուիլ պատմ· փորր· Ա· տպագր։
Մովսես Խորենացի, պատմ· փորր· Ա· տպագր։
Ցովհաննես Սկաներեան՝ Մկնկուրիւն Մատթէ, եւն։

Գրուածներ. — «Խորբմեան վանեցի Մկրտիչ վարժապետին այժմ Խրիմեան Հայրիկ) գովեստը մեր նախնեաց տաղաչափութիւնը նորոգող Բագրատունի Ն Արեւն վարդապետին». Բազմավէպ 1849, էջ 308։ — «Վերդիկ ի Պինդոսէ առ Բագրատունին մեծ» (Մ· Պէչիկթաշլեան 1850, էջ 181։ Մխիթարեանց հրատարակութեան առիթ գրուած։

Մահուան առիթ· Տես ԱԼԻՇԱՆ (Ղ· Պ·)՝ «Հանգիստ Բագրատունեաց»։

Այլ և այլ գրուածներ. Մասիս 1882, թ· 3082։ — Մշակ 1886, թ· 101։ — Փեղունի Ի տարի 1903, թ· 1–10։ — Մխիթար Հերիճ 1901, էջ 226, որմէ քաղուածօրէն արտատպեց Տարազ, Իլիւստրասիոն, 1901, թ· 39–IX· — «Ակնարկ մը Բագրատունեաց կենաց և գործոց վրայ»· Բազմավէպ 1900, էջ 24, 65, 161, կամ տես Պափիկեան Ղ· Ա·։

ԲԱՐԹՈՒՄԵՈՍԻ Արսէն քահանայ = Տէր-Յովակիմեան). — Տասն պատգամք, կամ բարոյական պատուագոյց։ Առաջին գործ։ Նախիւք իշխան Գրիգորի Ցովհաննիսեան Ռէհրուգեանց։ Տփխիս, ի տպ· ի Ցովհաննու Մարտիրոսեանց, 1881. 8°, 104 էջ։

— վԼրչիի Ցուչիկ։ Դուէր Մարիամեան–Ցովնաննեան Ուսումնասիրանի Ուսումնասիրաց Աշակերտուհիներին, նոցա կրօնուսոյց Արսէն Քահանայ Բագրատունուց։ Նախիւք նորին գերազանցութեան Բարերար հիմնադրի Մարիամեան–Ցովնաննեան օրիորդաց դպրոցի Ազգասէր Ցովհաննու Ստեփանոսեան Ցովնաննեանց պետական խորհրդականի։ Ս. Պետերբուրգ. տպարան Ա. Ա. կրաեվսկու, 1883. 8°, 120 էջ։

— Հոգեւոր լծորդիք քրիստոնեայ ընտանիքներուն համար։ Խօսեց Ա. Ռ. Տ. Ց. Բ։ Հրատ. Մուշեղ Տէր Արսէնեան Բագրատունւոյ։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1901?

— Առաքինութեան և մեկնութեան խորհրդոյ սրբոյ պատարագի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ի պէտս ժողովրդոց և ուսումնարանաց Հայոց։ Լուսաբերութիւն Արսէն քահանայ Բագրատունւոյ։ Թիֆլիս, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1884. 8°, 253 էջ։

— Նրարիր Քրիստոնեական վարդապետութեան Ջ. Թաւարեանի. Ղեւոնդեան ազգային հոգեւոր դպրանոցի. Շար. 2 դաս։ 1897–98 ուս. տարի։ Կազմեց՝ Ա. Ֆ. Բագրատունի։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1899. 8°, 79 էջ։

ԲԱՐԹՈՒՆԻՈՒ, ՋՐԱՔԱՇԻ ԹՈՒՆԱՒՈՐ· — Տես ՀԱՅԿՈՒՒՆԻ Ս·։

ԲԱՐԹՈՒՈՊԱՆԵՆԻՆ Վարդան խմբագ· — Տես Ալմանախ հունգարեերէն։

Հայկական բառից սատգաբանական այլ և այլ հետազոտութիւններ ունի· տես Բանասէր 1901, 1902, եւն, Հանդէս Ամսօրեայ 1904, եւն։

ԲԱԼԱՂԱՆԵԱՆ Յամուէլ· Մխիթարեանք. դասախօսութիւն, կարդացած Գանձակի կլուբի դահլիճում 10 փետր. 1891 թ.։ (Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի· Լօտիևանցի, 1891. 8°, 34 էջ։

Ջուլղինի հոգի մասին, Յամուէլ Բալաղեանի. Հանրամատչելի գիտական գրադարան. Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թիւ 75. տպ. վրաց Հրատ. Ընկ., 1893. 8°, 58 էջ։

Պէնազ· Տարազ 1893, էջ 683։

— Գարմիճիզմ։ Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1894. 8°, 142 էջ?

քննագ. Մուրճ 1894, թ. 9։ – Ժամ. Մշակ 1894, թ. 127։ – Ժամ. Մուրճ 1894, թ. 10։ – Տարազ 1894, էջ 514։

— Բ տիպ, անդ, 1904 ?

ԲԱԼԱՄԱՆԵՒԱՆՑ. — Տես ՊԱԼԱՄԱՆԵՒԱՆ։

ԲԱԼԱՄԵՒԱՆՑ Բալասանեան Տիրգոր—Վահան, *Լոռում և Սալմաի, գերբնական ոյժ ունեցող հսկաներ Տաճկահայոց ժողովրդական աւանդութիւն։* Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանի, 1896. 8°, 52 էջ։

քննագ. Արժագանգ 1896, թ. 66։ – Մուրճ 1897, թ. 11–12. – 1898 թ. 1, 2–3, էջ 386։ – Տարազ 1898, թ. 17։

— *Հնութիւն պետութեան, նրա կեանքը, գործունէութիւնը և հեղինակութիւնները։* Թիֆլիս, տպ. Ցովհ. Մարտիրոսեանցի, 1896. 8°, 54 էջ։

քննագ. Աւետարար 1896, թ. 5։ – Արժագանգ, թ. 26։ – Մշակ, թ. 29։

— *Ազգ-ծանր Մշեցի. ազգային գործիչ։ Իւր ցաւերգական – Զափական բանաստեղծութիւն։* Երկրորդ փորձ։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բարխուդարեանի, 1899. 8°, 66 էջ։

— *Պատիկ Մշեցի, Իւրացաւերգական պատմական պօէմ «Յաստղայ ծոերի յուշիկներից»։* Բաթում, տպ. Ն. Պ. Պուրսկի, 1904. 8°, 31 էջ։

— *Երկու պատմական Յաստնի հիմնադիրներ. պատմական պօէմ։* Թիֆլիզ, տպ. «Հերմէս», 1904. 8°, 32 էջ։

Տես և Զգացմունք։

ԲԱԼԱՓԻՐԵԱՆ *պալատական գուարճախօսին կայսեր Ռուսաց մեծին Պետրոսի գուարճարանութիւնք։* Թարգմանեաց ի Ռուսաց լեզուէ Աբեդիք Խազեզեանց։ Ս. Պետերբուրգ, 1858 ?

ԲԱԼԱՍԿԱՆ Զ., *Բանաստեղծութիւններ.* հրատարակեց Տ. Լևոնէ Բալուզեան։ Մոսկուա, տպ. Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1890. 8°, 129 էջ։

քննագ. Արժագանգ 1891, թ. 12–14. – Նոր-Դար, թ. 113–15։

ԲԱԽՏ, վէպ. *Թարգմանեաց ի գաղղիարէնէ* Մ. Բուզաղեանց։ Յերուսաղէմ, 1887. 8°, 363 էջ։

ԲԱԽՏԱԽՆԴԻԻ Մ. Ց. Գ., — *Մտաւորութ թափառական կամ բլուռտ ամենապարապուրդ.* «Ախքից հետու, սրտին մօտիկ» կ. Պօլսոյ ազգային սուրբ փրկչեան վարժարանի Որբ Աստուց Խորին յարգանօք նուիրում է Բախտախնդիրը։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1888. 8°, 120 էջ։

ԲԱԽՏԱՄԵԱՆ. Տես Մելիք-Բախտամեան։

ԲԱՂ *Բարգէն վ.?*, — *Կիլիկիա. գրեց Բակ. Լուսաչէն հանուած։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1896. 8°, 40 էջ։

ԲԱՂԿԱՆԻ Յ. Մկրտիչ. — *Աղօթք ապաղաչանս առ Յիսուս Ց. Մկրտչի Բաղանի ասացեալ։* Ի Ս. Վազգէ, ի վանս Մխիթարայ, 1865. 8°, 162 էջ։

ԲԱՂԿՈՒԹԵԱՆ Վահան Փիլիքեանց. — *Կիպրոս կղզի. Ա. Աշխարհագրական և պատմական տեսութիւն։ Բ. Հայ գաղթականութիւն։* Իրեց Բակուրան։ Նիկոսիա, տպարան Ազգ. Կրթասիրաց Ալբանոցի. 1903. 8°, 122 էջ։

քննագ. Արմենիա 1903, թ. 26։ – Նոր-Դար 1903, թ. 28։ – Մուրճ 1904, թ. 1։ – Նոր-Դար 1903, թ. 122։

— *Մի անտիպ կիպրիկոս Հայկական իշխանանուրեան վրայ։* Նիկոսիա, տպ. Ազգ. Կրթասիրաց Ալբանոցի, 1904. 8°, 161 էջ։

քննագ. Արմենիա, թ. 40։ – Ծաղկաբեր 1904, թ. 7։ – Իրատուիք, թ. 48։

Խմբագ. — Տես Լուսաբեր։

ԲԱՂԱԹԵԱՆ Ռաֆայել. — *Քիւրակեանուրիւն այիտարիկ լեզուի։* Շրջան Ա. Պարզ, ընդարձակեալ և միաւորեալ նախադասութիւն. Ցառաջաբանը տես «Մանկավարժական թերթի» N°. 4, 1878 թ.։ Տփխիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1879–8. 8°, 87 էջ։

քննագ. Մասխա 1879, թ. 2422։

— *Ուսկըցոյց հայ աւտուցչի. ընդհանուր մեթոդիկա և առաջին տարուայ նիւթի մշակութիւնը։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանց և Ընկ., 1882. 8°, 212 էջ։

քննագ. Մեղու Հայաստանի 1882. թ. 79։

— *Հաւնաւտա գործնական մանկաբանութիւն, հայ ուսուցիչների համար։* Տփխիս, ի տպ. Մարկիանոսի Թօխնեանց և Ընկ., 1882. 8°, 161 էջ։

քննագ. Մեղու Հայաստանի 1882, թ. 50–51։

— *Ծրագիրը կամ մանկանց պարտէզը և նորա նշանակութիւնը։* Հրատարակուած ի տարեգլուխ դասախոսութիւն։ կարդացուած 1882 թ. Մայիսի 1–ին Տփխիս, Ալեքսանդրեան թատրոնում։ Ցօգուտ Հայոց Առաջին Ընդհանուր Ուսուցչական Ժողովի։ Թիֆլիզ, Ցովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1882. 8°, 24 էջ։

քննագ. Վարժարան 1882, թ. 1–2։ – Ժամ. անդ. թ. 3. – Աղբիւր գեմ. թ. 5։

— *Առաջին ընթերցարան. Ա տիպ ?*

— *Բ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանի, 1887. 8°, 71 էջ։*

— *Գ տիպ, Բագու, տպ. «Արօր». 1895. 8°, 70 էջ։*

Մանկավարժական թերթի գլխաւոր աշխատակիցներէն է. ունի նոյն թերթին մէջ հետաքրքրական յօդուածներ. «Մայրենի լեզուի ուսումը», «Մայրենի լեզուի ուսումը տարրական դպրոցների մէջ», «Ընթերցարանը և նորա նշանակութիւնը ժողովրդական դպրոցների մէջ», եւն, եւն։ Տես նոյն թերթի 1878–1879 տարիները։

Փրուածներ. Մահուան առթիւ Աբեղեան Մամուլ 1883, թ. 4։ – Արժագանգ Բ տարի, թ. 7. –

«Իմ վարժատիպ բնակը Աւ. Բահաթրեանցի յիշատակին։ (Մ. Շողրեանց, անդ, եր. 11։ – Մեզու Հայաստանի, եր. 14։ – Վարժարան, եր. 8։ – Մասնաւոր տարեմատեակին առթիւ Տարագ 1893, եր. 9։ – Տես և Մշակ 1904, եր. 235–236, Լէոի «Մտաւոր անցեալից» յօդուածները։

ԲԱՂԱԹՐԵԱՆ Աւետիք. — *Հին Հայոց տնտեսական արուեստը։* Գիւնական տեսութիւն։ Շուշի, Միրզաջան Մահտեսի Յակոբեանցի տպագրութեամբ, 1891. 8°, 138 էջ։

Տես Աւետիք 1889, եր. 1639 իմպրեսաց կոտակի տեղեկագիրը։ – Արձագանք 1889, եր. 17։ – Նոր-Դար 1889, եր. 128։

Գիւնագ. Հանգիս Ամսօրեայ 1892, եր. 5։

– *Աստիպիրը. ինքնագիր և թարգմանած առակներ և երգեր, ժողովրդական լեզուով գրուած։* Շուշի, տպագր. Մրտեսի Յակորի, 1886. 8°, 161 էջ։

ԲԱՂԱԹՐԵԱՆՑ Բ. — *Պատմութիւն կենաց, նշխարաց և եկեղեցւոյ սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթուղիկոսի,* գրեաց Բ. Բահաթրեան։ Մոսկուա, ի տպագր. Լազարեան Հեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1859?

ԲԱՂԱԹՐԵԱՆՑ Աարգիս. — *Հոդային և անձնական իրաւունքը հին Հայաստանում. Հայ կազանց չրջան։ արտատպած Մուրճ ամսագրից։* Թիֆլիս, տպարան Մ. Պ. Խոտինեանցի, 1895. մեծ 8°, 76 էջ։

Գիւնագ. Մուրճ 1895, եր. 5։ – Տարագ, էջ 296։

— *Հոդային և անձնական իրաւունքը Հին-Վրաստանում։* Թիֆլիս, 1895?

ԲԱՂԱՏԻՐԵԱՆ Յովհ. Վ. Տես Յայտարարութիւն. — Տ. Ն. Բ. Ի.։

ԲԱՂԴԻԽԱՏ. Տես ՏՂՐՂՄԻ։

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱՂԲԻՒՐ. — Տես ՊԱՐՈՆԵԱՆ Յ. Ց.։

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԴՊԻՐ. — Տես ՊԱՂՏԱՍԱՐ։

ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Խաչատուր Ս. — *Աստիճան, վիպերգութիւն, (դիւցազներգութիւն)։* Կ. Պոլիս, տպ. Աստեփան Նազրճեան, 1898. 8°, ԺԲ + 167 + 12 էջ՝ ճանկ վրիպակաց։

«... ոգորմելի գործ, վէպ անունին անարժան»։ Արարատ 1893, Փետր. Բ, էջ 117։

Գիւնագ. Հայրենիք 1893, եր. 664։

ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆՑ. — *Ողբ Աստիսանոս կոյսերիցն Հռիփսիմեանցի յիշատակին։* Տփ. տպ. Մ. Վարդանեան, 1889?

ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆՑ Ա.) — *Աստուածաշունչ հայկական դպրոցների համար.* 1. Viva re. – 2. Հայոց եղանակ. – 3. Բաշիբոզուկի եղանակ. – 4. Ցարձակութիւն. – 5. Հայոց եղանակ. – 6. Թիֆլիսի զուռնա. – 7. Քրդի եղանակ. – 8. Դախիչեանի Ջրկիրների եղանակ. – 9. Իջաս պարսկական. – 10. Պարսկական եղանակ. 11. Մօղդաւական չար։ Թիֆլիզ, 1888?

Այդ պիեսաչի մէջ կան հայոց, քիւրդաց, պարսից և արեւելեան այլ ազգային եղանակներ. որոնցից մի քանիս բնական սիրուն են և աջողութեամբ փոխադրված պիանօի համար»։ Մշակ 1888, եր. 5։

– *Մանկական ձայնագրական հրաւարան.* խմբագրեց Ա. Բաղդասարեան։ Էջմիածին, 1890?

Գիւնագ. Մշակ 1890, եր. 58։ – Նոր-Կեր, եր. 165։

ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆՑ Ե. — *Քնար Մուզայի. բանաստեղծութիւններ,* 1900. 32 էջ?

Կնքարուեստական ալբոմ. Յ. Կ. Ալեազովսկու յիշատակին. խմբ. Ե. Բաղդասարեանց և Պ. Օքրոյեանց, հրատ. Փնջիկի։ Ս. Պետերբուրգ, Պուշկինեան տպարան?

Երկ և Բամանիս. Հրատ. «Փնջիկ»ի. Մի յար բլրոյ, 1904։

Բաժերը Ա. Նրատարակին են։

ԲԱՂԴԱՍԱՐՈՎԻՒ, ՊԱՏԱՄԱԻՈՒԵԱՆ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ, եան. – Տես ԿԱՐԵՆԵԱՆ Յ.։

ԲԱՂԴԱՍԱՐՈՎԻՒ ՏՊԱՒԻՐ ՍՈՒՐԲԱՑ եան. – Տես ԽԱՉՊԱՑԵԱՆՑ Ս. Եպիս.։

ԲԱՂԻՆԵԱՆ Պ. Թարգմ. — Տես ԲԵՆՆԻԿՍԵՆ ՏԱՒ ՓՊ։

ԲԱՂԼ. Պ. — *Կօնֆուցիոս և իւր փիլիսոփայական գործունէութիւնը.* կազմեց Պ. Բաղլ. Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Խոտինեանցի, 1897. 8°, 114 էջ։

Գիւնագ. Հանգիս Ամսօրեայ 1898, եր. 3։ – Մշակ 1896, եր. 151։

Թարգմ. — Տես ԲԼԵՆԵԼՊ Ֆ.։ – ՊԱՍԿԱԼ։

ԲԱՂՐԱՄ. — *Ախտաբնագրութիւն Հայաստանի,* տպագրեալ ի Մադրաս, ի 1772?

ԲԱՂՐԱՄԵԱՆ (Մովսէս). *Նոր ուսուցակ որ կոչի Յորդորակ. չարադրեցեալ սակս սթափելոյ երիտասարդացն, և մանկանցն հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղգացեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութեան։* Եւ խանդաղատական տարփանօք տպագրեցեալ չանիւք և ծախիւք Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ. աչխատութեամբ Մովսիսի Բաղրամեան հրահանգչին իւրոյ։ Ի յօգուտ թարմահասակ և նորափթիթ մանկանցն Հայոց ի Հայրապետութեան Տեառն Սիմէօնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի։ Ցամի մարդեղութեան բանին. 1772։ Եւ ի թուին Հայոց. 1221. ի Ղրնդիկս, ի քաղաքն Մադրաս. ի տպարանի նոյնոյ Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ. 8°, 240 էջ։

Բովանդակութիւն.

Մաղթանք առ ամենատուր երրորդութիւնն։

Պէ. ա. Երդ դնի մանկանցն՝ յազգս սթափելոյ երիտասարդացն՝ և մանկանցն հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղգացեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութեան։

բ· Լերպ յորդորական՝ յաղագս յաջխլիման Հպկա-
զանցն՝ և նոցին մանաւանդ դեռաբոյս և խար-
մաթխիթի երիտասարդացն, և մանկանցն։

գ· Լերդ ողբական ադերսից ներբողիակ յաղագս մե-
քսպնեպից։

դ· Գոհութիւնն և շնորհակալութիւնն մերոց Լկկեե-
ցական Հպախահարցն, և ընդհանուր վարդապե-
տացն, և վանականցն, և պաշտօնէից համայնից։
Յաղագս թարգմանութեան՝ յաղագս բաշատարու-
թեան և իշխանութեան Հպատրութեան։

ե· Յաղագս բացադրութեան նախնեացն, թէպէտ և
ուրացան և իշխանացն մերոց, զոր ի սկզբանէ հա-
պարեալ հետեւի մինչեւ խոպան բանսարկն թա-
գաւորութեան մերոյ։

զ· Յաղագս թէ ընդ որոց իշխանութեամբ է այժմ
աշխարհն Հպատրոց, և կամ թէ երբեմն աշխարհս և
պատառ ունին Հպէք մանրամասնաբար պիտոյի է։

է· Յաղագս թէ վասն էր եղեւ անկումն իշխանու-
թեան Հպատրոց, և զորմէ է վարկեալ յառաջս։

ը· Յաղագս որքանութեան հարկապահանջութեան ա-
յլազգեաց՝ զոր ամ յամ խաւսօքն որքան փո-
րեն՝ պահանջին յազգէս և յաշխարհէս Հպատրոց հա-
նապազ։

« Ազէքսանդր առ Աստուած, և հպատուած առ այդիւ-
թեան և փրկութեան տոհմապիտակ ազգիս Հպատրոց։
Արգահատանք առ ընծեղծողսն։

« Բան առ համայն բարեպաշտօն ընծեղծողսդ Հպատրոց։
Երկրնաւոր լերուք ձերոյն խոհեմութեամբ։

« Վասն զի յաղեռնութեան ձերոյդ սպասու հարկե-
ցեալ զհպարենեաց տնէից փարօզք լեռնոցդ և
քան զամենեսեան կրաբերգն և ապիկար պատա-
նիս և արբանեակս Հպատրոց մեծաց, յայտ և զպա
կացուցանել։ զի զշարադրօզ և զտապարտօզ տեա-
րակիս գիտասցեն. զոր ոչ դինքն յիշատակել ի
նախերգեանն հաճ վարկեաց։ Զի մի հաւատասր նոցա
ընդ բանիբուն շարադրոզաց կարգսն գրիցեալ ա-
նու համարիցի. այլ ըստ իւրում նուաստութեան՝
պահելոյ զնոցին պատիւն՝ զոր ունի յար ի մար-
որ և զնա հարկեաց հուակ լեռոյ յաւարտ տեա-
րակիս յիշել։ և երեքիլ ի մէջ չարադրողաց Հպա-
խահարց իրքեւ զնոցան յոտից թօթափեալ փո-
շիս՝ և անկեալ առ աթոռ ամենեցունցն. պարինքն
է Յակոբ նոր Ջուղայեցի՝ որդի Շահմ՛իրի՝ որդւոյ
Մուլիմանումի՝ որդւոյ Ֆաւութխանի՝ որդւոյ Շահ-
միրի՝ որդւոյ Մուբաւանի Շահմիրանց կոչեցե-
լոյ, ի քաղաքէն Նախիջեւանու յաշխարհէն Վաս-
պուրականի Հպատրոց մեծաց։ Զոր մեծն Շահաբաս
վաքեաց յաշխարհն Պարսից, և բնակեցոյց ի մեծ
գեղաքաղաքն նոր Ջուղայ կոչեցեալ, ի գաւա-
ռին Ասպահանայ. ուստ գալամանէ ի 188. և ի
197. թվիս Հայոց։ Իսկ գկնի ժամանակաց,
իրրեւ յաճախեցան ասատկացան խիստ՝ խիստ
յոյժ աղմուկ չինին և խռովութեան յաշխար-
հին Պարսից աննուստ. ըստ որում և ի 190.
թվիս Հայոց գալամանէ։ որովք երկիրն
ակաս օր քան զօր ամայանալ, և հարատածսար
բնակիչքն լինիլ ի ձեռն ամհի և անագորոյն
բռնաւորացն։ Լուսի յոգւոյն խոյս տուեալ՝ հա-
պիր թէ մնագապուրծ լեալ անկանէին ի սուր աշ-
խարհ թափառիլով. որպէս և մեք մի իսկ եմք ի
նոցանից, անկեալ յաշխարհն Հնդկաց։ և ուր մին
չեւ ցայսօր եմք իսկ։ Աստուածոք խորհեցեալ իմ,
զօգուտ ինչ բան խոհումն հիքութեան առնել անձ-
կացեալ ազգին մերում. ոչ այլ ինչ քան զայս
բարեգոյն մարթացի հալմհալիլ բան իմ վար-
կին. զոր լոյսակերտեալ իմ մեծաւ ջանիւ և ան-
հնպիսի աշխատութեամբ, ինձ հիկունա զկա-
տարիչն համայն խնդրուածոց և յաւետարուղխ
աղբիւրն ամենայն բարութեանց կոչեցի զնոցին
Սուրբ Աստուած. որ եկն եհաս՝ առագանելով ըզ-
պատքեալ և դերիթացեալ խնամատուրկ անգամ-
ան պապակիալ բաղձանացն իմոց. և զիս որով
կազդուրեալ զուարճացոյց, մինչեւ ընդ լրումն պա-
տանիս գայս գործիլ հաւատացանել իմով ար-
դեամբն և ծախիւք, հանդիպեալ աշխատակցան
իմոյ պարիկն է Մովսէս Խաղրատենն, գոր և
կանխագոյն ի նախերգանսն յիշեցի։ Արդ յուսամ
ընդ յատադիրն ինաւ վհատիցդ, զի գաս բան
սրամ և մեր վարկուցեալ գոյ գուցէ ինչ առիթ
ազատութեան ազգիս մերոյ, արասցէ պարգեւս ի
մխիթարութիւն մեզ հոգւով և մարմնով։ Ապա
եթէ ոչ՝ Տէր մի արասցէ գոանիցի հակադարձ
ինչ մերումս վարկանն, յայնժամ ձեր են կամք
կարող էք առնել որպէս հաճոյ իդէ ձեզ, զորքան
ի ձեռս ի տնտրակացս արկանիցէք։ Յաւել յայս-
ցանէ հայցեմք յամենողսդ Մարդասիրէն Աստու-
ծոյ, զի գկեանս ձեր բազմապատկեալ ընդ երկար
պարապսիւ ի ամբ համայն յայոդութեամբ և բա-
րեբաստութեամբ, յաւիտեան զաւէր և գմիաբանու-
թիւն մեր, և զհայրենացն նախանձայոյս գութիւն։
Նաեւ սփոիցէ և ծաւալիցէ զԱստուածահաճոյ շնորհս
Հոգւոյն Սրբոյ ի վերայ ազգիս Հպատրոց, զի որով
գտանիցեն և գանդրաւելի գանձն խնամատու-
թեան, հրճուեսցին յաւիտեան։ Ամէն և ողջ լե-
րուք ի Տէր »։

Ի· Լեալ Յանկ Տէտրակիս՝ մանրամասն. — Յանկ
Ալբրէնական, են. 221–240։

ԲԱՄԲԱԿի մշակութեան վերայ հարկաւոր պի-
տոյիցն։ Աշխատասիրութեամբ Պ. Փ. Ի. Բ. ի
Ս. Պօլիս, ի տպ. Ս. Պ. Զարչիլի, 1858?

ԲԱՄԵԼԱՑԻ ԱՒԵՏԻՔՆՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԿՈՒ-
ՏՈՆի Փ.։

ԲԱՄԼՂԱ կամ Բարեկենդանի պիտիներք. —
Տես ՄԱՆԱԼԵԱՆ Ս. Մ.։

ԲԱՅԱԶԷՏԻ. — Տես ՊԱՅԶԱՐԵԱՆ Յ.։

ԲԱՅԱԼԻ ՇԻՐԱԶ. — Տես ՏԻՓԼԱՆԵԱՆ (Ն.։

ԲԱՅԲՈՒՐԴԵԱՆ Ս.) — Բացատրութիւն տա-
ղերնական աղօթից, հանգանակի հաւատոյ և
երանութեանց։ Վաղարշապատ, տպ. Էջմիա-
ծնի, 1892?

ԲԱՅԲՐԴ. — Տես ՊԱՅԲՐԴ։

ԲԱՆ, առ հայ յազգիսդ բրիստոնեայս, Ընկե-
րակցութենէ Ռուսաց Աստուածաշունչ գոլոզիոն
որ ի Ռուսաստան։ Թարգմանեալ ի Ռուսաց
բարբառոյ ի Յովսէփ Ս. Յօհաննիսեանէ ի Պե-
տրոպօլիս, 1816–ԻՎԻԶ։ Բարձրագոյն հրամա-
նաւ հաստատեալ ի տպարանի նորին Յով. Յո-
հաննիսեանի, հրամանաւ մեծաւորաց. 15 էջ?

ԲԱՆ աւետարանական ընդդէմ Բան խրատա-
կանին։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Կուլիէլմոս կրիֆ-
ֆիթի, 1851. 8°, 42 էջ։

Տես և ՅԱԿՈԲ ԱՐՔԻՊ. Պատր. Ս. Պօլսի։

ԲԱՆ ԹՈՐԳՆԱԿԱՆ· — Տես ԱԲԳԵՐԵԱՆ
Հ. Մ.)։

ԲԱՆ ԳԱՄԲԱՆԱԿԱՆ· — Տես ԴԱՒԹԸՐՃԱՆԱՆ
Հ. Յ.։

ԲԱՆ ՀՐԱՒԻՐ ՍԻՐՈՅ. — Տես ԳԱՊԱԿԱՍԱՆԵՒՆ Կր. Պ.։

ԲԱՆԱԲԵՒՏ. — Տես ՏԷՐՈՅԵՆՑ Յ. Տ. Կ.։

ԲԱՆԱԼԻ. — Տես Ընթերցարան։
— կամ Պատուախանուածոյ. — Տես Թուաբանութիւն։
— Ակզբնական ընթերցանութեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Գամաֆեան, 1886?
— Աբջադարեան. Տես ԳԱՐԵԳԻՆԵՒՆ Ն. Գ.։
— Բնական եւ ուղղագիր. — Տես ՊՐԻՒՐ։
— Գիտութեան. — Տես ՍԱՐԱՖԵԱՆ Օր. Կ.։
— Ընթերցանութեան կամ Այբբենարան։ Մեթոտ նոր եւ դիւրաւոյց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1894. 8°, 80 էջ։
— Ընթերցանութեան Մեսրովպեան տասից. որ է Այբբենարան եւ հեզաբան հայերէն լեզուի։ Նաչ Մոլտատիոյ, յամի տեառն 1847։ Առաջին հայ տպագրութիւն յԻաչ. 8°, 32 էջ։
— Ընթերցման կամ Այբբենարան՝ գիրերը ճանչնալու համար։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կոիֆիֆի, 1837. 16 էջ?
— Համառօտած աշխարհագրոյի. — Տես ՆԱԻՐԻՋԱՆԵՒՆ Պ. Վ.։
— Հիմարհասկութեան. — Տես ԿԻՒՒՐԻՐ Ֆ.։
— Ջերմնռանկիպակիւտ։

Ա տիպ, ի Կ. Պօլիս, 1701։

Դիրք մատածական ազօթից, բանալի չեր ամենայնիւ պակասի. որ բանայ Ըզգրուեսս Աստից, Մեզօք փակեցելոց։ Թարգմանեցեալ ի լաթին և իտալական լեզուէ ի հայ բարբառ ի Պետրոսէ վարգապետէ Թիֆլիզեցւոյ. ի փառս Աստուծոյ և ի յօգուտ ազգիս մերայնոյ։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Ղահապետի աումնից հայոց կաթուղիկոսի և տպագրեցեալ ի Կոստանդնուպօլիս. ի թուին Քրիստոսի 1701. իսկ ըստ Հայոց Ի-ՆԻՒԻՒ ի մայիսի ամսոյ ԻՐ-ին։

Ձէջն 2՝ թարգմանչէն ծանուցում մը առ ընթերցողս. Յրդ էջէն կը սկսի առաջին գլուխը, մինչեւ 60 էջը, ուր կան հօլիք մատուռներ։ 61 էջէն կը սկսի նոր մատուռներու Քրիստոսի չարչարանաց վրայ, 12 մատուռներովք, մինչեւ 105 էջը. 106 էն՝ խրատք վասն մատուռական ազօթից. (այս խրատները՝ ինչպես կը թուի Ջաւալարանէն՝ թարգմանչէն աւելցուած էն), մինչեւ 118։ Նոյն էջին մէջ դրուած է Ակօթք առաւօտեան, մինչեւ 124, ուր կ'սկսի գիրքը. և կը դնէ հետեւեալ հրամանագիրը։

« Ես Մելքիսեդէ վարդապետս՝ կարդալ եմ եւ չնորհաքն Աստուծոյ պատրիարքս մայրաքաղաքին Կոստանդինուպօլսի՝ տեսի զմատուռական ազօթս զայս և հաւանեցայ. զի գտի զսա լի աստուածային բանիւք յորինեցեալ. ի սքանչ մեծաց վարդապետաց եկեղեցւոյ. վասն որոյ եւս գհրաման զի ապագրիցի »։

Ձէջն 2՝ նոյն Ջաւալարանը. որպէ եւրք կուսին փոխման փաստագիր պատկերը. և յետոյ կը սկսի Ձիշտ ակարանէն զատ ամէն բան նոյն է առաջին տպագրութեան հետ։ Գիրքն է 12°, 144 էջ. անհարթ, մանրագիր, գծագարդ երեսներով։ 143 էջին մէջ դրուած է Մելքիսեդէի հրամանագիրը. ապա 144ին մէջ, նոր յիշատակարան մը.

« Կատարեցաւ փոքրիկ գիրքս որ կոչի. Մատուռական ազօթս՝ ըստ եկեղեցւոյ մեծի Հռոմայ ի թվականի մարդեղութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՁՔ. Հոկտեմբեր, ի. ատեան եղեւ ի Փաղաքն Մարսիլիայ։ Եւ այս մատուռական ազօթս ես խոշ-կըռչինեցի Մինասի որդի Յովհաննէս պատմագ ահի ինձ յիշատակ և ծնողաց իմոց և ազգականաց իմոց. ով որ հանդիպի կամ կարդայ և օրինակէ՝ մեզ հայր մերիս յիշէ... Եւ ես տրուպ Պետրոս վարդապետս թիւրլիզեցի զայս Մատուռական ազօթս թարգմանեցի ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ։ Ով որ կարդայ և չահի իմոյ հոգեւոր, յիշեսցէ գիս և ծնողս իմ »։

Երրիշ օրինակ մըն ալ կայ ազգն Ի տպագրութեան դիրքովը, գրովը, տիպովը. միայն հակատին և յիշատակարանին մէջ քանի մը այլայլութիւններ կան։ Հակատին մէջ « Գիրք... մերայնոյ »էն եւրբ սա յաւելուածը կայ՝ « Ի փեղեցիս ոյն մեծին հռոմայ. որ կատարի ի մէջ եկեղեցւոյ. ի հայրապետութեան հռոմայ. Կլէմենդ սասանեւմէկերորդի »։ Իսկ յիշատակարանին մէջ այ. « Կատարեցաւ ... ի քաղաքն Մարսիլիայ »էն վերջ կ'աւելցնէ. « Ի ժամանակի հայրապետութեան տեառն Կլէմենդ տասանեւմէկերորդի պապին։ Ես Յոհաննէս մերոյ Նիկոպոլսոյ՝ որ է Թաղատր Ջերմանիոյ. որ Թարգմանի հայերէն բէզ կամ վ Իլհելմայ »։

Այն փոփոխութեան պատճառը՝ հասանելն այն է՝ որ տպագրութիւնս կատարուած է ի Մարսիլիա՝ լատին ժամագրոց հետ՝ թարգմանուած՝ ինչպէս կը Թուի Ջովհաննէս Ակարանեցիէն. որուն հակատին ու յիշատակարանը՝ կը կրեն այն յիշած երկու Յաւելուածները. անհմտութ տպագրիչը՝ անուշադրութեամբ այն յաւելուածները նախ գրած է այս գրքին հակատին ու յիշատակարանին մէջ այ, և յետոյ վերցուցած է. վասն զի ոմանց մէջ կ'երեւայ, և ոմանց մէջ չ'երեւար. և դարձեալ վասն զի այս երկու աւարտութիւններէն զատ, ամենեին այլայլութիւն չկայ. այլ բոլորովին նոյն է ըստ էջերուն, յատերուն, տառերուն, սխալներուն.

Այս հրամանագրէն եւրբ մատանաւոր յիշատակարան մըն ալ ունի գիրքը 125էն 128, ուր՝ ի մէջի այլոց յանից, կը կարդանք։

« Աւարտեցաւ գիրքս մատածական ազօթից. զոր Թարգմանեցեալ եղեւ սա ի լաթին լեզուէ ի հայ բարբառ ի Պետրոսէ վարդապետէ Թիֆլիզեցւոյ. ի ժամանակս հայրապետութեան տեառն Ղահապետի աումնից հոռմայ. Կլէմենդ սասանեւմէկերորդի »։ Իսկ յիշատակարանին մէջ այ. « Կատարեցաւ ... ի քաղաքն Մարսիլիայ »էն վերջ կ'աւելցնէ. « Ի ժամանակի հայրապետութեան տեառն Կլէմենդ տասանեւմէկերորդի պապին։ Ես Յոհաննէս մերոյ Նիկոպոլսոյ՝ որ է Թաղատր Ջերմանիոյ. որ Թարգմանի հայերէն բէզ կամ վ Իլհելմայ »։

— Ի տիպ, ի Մարսիլիա, 1708։ Հակառակ նոյն՝ Դիրք... մերայնոյ. այս յաւելուածով.

« Ես սուրբ Ընծմիածնայ կաթուղիկոսութեան տեառն Աղեկսանդրի Ջուղայեցւոյ՝ փոխանորդին Լուսաւորչի. ի թվականութեան փրկչին Քրիստոսի ՌՁՐ և Հայոց ԻՌՆԻՒ. Սեպտեմբեր Ի։ Ի Մարսիլիայ քաղաքի »։

Ձէջն 2՝ նոյն Ջաւալարանը. որպէ եւրբ կուսին փոխման փաստագիր պատկերը. և յետոյ կը սկսի Ձիշտ ակարանէն զատ ամէն բան նոյն է առաջին տպագրութեան հետ։ Գիրքն է 12°, 144 էջ. անհարթ, մանրագիր, գծագարդ երեսներով։ 143 էջին մէջ դրուած է Մելքիսեդէի հրամանագիրը. ապա 144ին մէջ, նոր յիշատակարան մը.

« Կատարեցաւ փոքրիկ գիրքս որ կոչի. Մատուռական ազօթս՝ ըստ եկեղեցւոյ մեծի Հռոմայ ի թվականի մարդեղութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՁՔ. Հոկտեմբեր, ի. ատեան եղեւ ի Փաղաքն Մարսիլիայ։ Եւ այս մատուռական ազօթս ես խոշ-կըռչինեցի Մինասի որդի Յովհաննէս պատմագ ահի ինձ յիշատակ և ծնողաց իմոց և ազգականաց իմոց. ով որ հանդիպի կամ կարդայ և օրինակէ՝ մեզ հայր մերիս յիշէ... Եւ ես տրուպ Պետրոս վարդապետս թիւրլիզեցի զայս Մատուռական ազօթս թարգմանեցի ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ։ Ով որ կարդայ և չահի իմոյ հոգեւոր, յիշեսցէ գիս և ծնողս իմ »։

Երրիշ օրինակ մըն ալ կայ ազգն Ի տպագրութեան դիրքովը, գրովը, տիպովը. միայն հակատին և յիշատակարանին մէջ քանի մը այլայլութիւններ կան։ Հակատին մէջ « Գիրք... մերայնոյ »էն եւրբ սա յաւելուածը կայ՝ « Ի փեղեցիս ոյն մեծին հռոմայ. որ կատարի ի մէջ եկեղեցւոյ. ի հայրապետութեան հռոմայ. Կլէմենդ սասանեւմէկերորդի »։ Իսկ յիշատակարանին մէջ այ. « Կատարեցաւ ... ի քաղաքն Մարսիլիայ »էն վերջ կ'աւելցնէ. « Ի ժամանակի հայրապետութեան տեառն Կլէմենդ տասանեւմէկերորդի պապին։ Ես Յոհաննէս մերոյ Նիկոպոլսոյ՝ որ է Թաղատր Ջերմանիոյ. որ Թարգմանի հայերէն բէզ կամ վ Իլհելմայ »։

Այն փոփոխութեան պատճառը՝ հասանելն այն է՝ որ տպագրութիւնս կատարուած է ի Մարսիլիա՝ լատին ժամագրոց հետ՝ թարգմանուած՝ ինչպէս կը Թուի Ջովհաննէս Ակարանեցիէն. որուն հակատին ու յիշատակարանը՝ կը կրեն այն յիշած երկու Յաւելուածները. անհմտութ տպագրիչը՝ անուշադրութեամբ այն յաւելուածները նախ գրած է այս գրքին հակատին ու յիշատակարանին մէջ այ, և յետոյ վերցուցած է. վասն զի ոմանց մէջ կ'երեւայ, և ոմանց մէջ չ'երեւար. և դարձեալ վասն զի այս երկու աւարտութիւններէն զատ, ամենեին այլայլութիւն չկայ. այլ բոլորովին նոյն է ըստ էջերուն, յատերուն, տառերուն, սխալներուն.

թուղթերուն, համարներուն համեմատ. ակռ խոսքով քան ամենայնի նդրն է։

Սոյն գիրքը տասկերէն թարգմանութիւն այ ունի. Ջերմեռանդութիւնատան եպիսկոպոս անանուն. տես Պատմական։

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ *աշակերտուհաց մէջ. Յեղուսպէտ, տպ. Սրբոց Յակովբեանց, 1869?*

– *Բ տիպ, անդ, 1874. 8°, 80 էջ?*

Ընտանեկան կենաց և բարոյական կրթութեան վերաբերեալ տրամախօսութիւններ։

ԲԱՆԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ. — *Տես Գալեցեր Հ.։*

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ ՏԻՒՐՈՒԹԻՒՆ. — *Տես Հայկազեան Յ.։*

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆՔ. — *Տես Լուսաբերեան Ն. Յ.։*

ԲԱՆԱԻՆԻՒ *խմբագիր կ. Բաստմաճեան։ Վատնա, 1903?*

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ. — *Տես Փանիանակիս։*

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ. — *Տես Խրնկոցեան։*

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ ԵՒ ՀՆՈՒԱԾ. — *Տես Բրանդիէ Գ.։*

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — *Տես*

ԱՂԱՅԵԱՆՑ (Գ.) — ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ (Գր. Բ.) — ԱՐԱՄ ՉԱՐՊ. — ԲԱԼԻՒԶԵԱՆ (Զ. — ԲԱՐԹՈՒՄԵԱՆ, Գ.) — ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ (Դ.) — ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ (Յարու. Յով.) — ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (Ա.) — Լ. ՆՈՒՆՑ. — ՆԱՏՈՒՐԵԱՆ (Ա.) — ՀԱՅՑՆԼ Հ.) — ՄՈՍՈՒԵՑԱՑ Պ. Հ. — ՅԱԿՈԲԵԱՆ (Յ.) — ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Աշուղ. — ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Յ. — ՆՇԿԻՒ Ա.) — ՍԱՒԱԿԱՓԵԱՆ (Կ.)։

ԲԱՆԹԱԼԻՒՆի ՏԵՒԵՂ ՆԻԱՐԻՉՔ?

ԲԱՆՉԵՒԿի Գոքտ. — *Փոքրտոր բանչևսկու պատմութիւն, պատկերազարդ. թարգմանութիւն ռուսերէնից՝ ուսանող Պ. Զաքարիայի Գրիգորեանց։ Տփխիս, 1865?*

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼի ՆՕԹԵՐԸ։ Գահիրէ, 1903?

«Այս գիրքը իրական ու արտայայտ պատմութիւնն է հայ բանտարկեալի մը, տակաւին կենդանի ու բանտարկած, որ իր արկածները ու կրած տանջանքները կը պատմէ սրտառուչ կերպով»։ *Հոյսենեակ* 1904, թ. 138։

ԲԱՆՏԵՐԸ ԵՒ ՆՈՑԱ ԲԱԿԱՐՉՆԵՐԸ. — *Տես Քիւրճեարեան Գ.։*

ԲԱՆՏՔ ԻՄ. — *Տես Փլլլիքեան Ա.։*

ԲԱՆԵՒՈՐՆԵՐի ԱՊԱՀՈՎԱԳՈՒԹԻՒՆԸ. — *Տես Պարագեան Գ.։*

ԲԱՆԸՔ ՀԱՒԱՏԱՑԵԼՈՑ ՈՒՐԻՒՔ. — *Տես Լև Մլընկ։*

ԲԱՆԸՔ ՄԻԻԹԱՐԱԿԱՆՔ, *եան.* — *Տես Հոգևոր ուրբաթի ուրբաթ, եան։*

ԲԱՆԸՔ ՆԱԽՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ. — *Տես Սահիպը. Հատ. Ա։*

ԲԱՇԱԼԵԱՆ, Լևոն։

Խմբագ. — Տես Արեւելք. — Հայրենիք. — Մասիս. — Նոր կեանք։

Թարգմանութիւնները տես՝ Ժիւլ. — Մաւեի. — Ժիւլ-Վէլինէ Աե Հոգեստան. — Ամբոհի (Վ.) — Ֆիշեո (Լ. — Ֆիշօձեի (Օ.)։

Գրուածներ. Տես Բանբեր Գրականութեան և Արուեստի. 1904, թ. Գիրք, էջ 172։ — Տես և Ազնիւ 1904, թ. 6–7–8 Երեկոյի մը ի պատիւ Լ. Բաշալեանի»։

Մուրճ թերթը իր 1901 տարւոյ թ. 11, 12, և 1902ի թ. 1, 2, 3 թիւերուն մէջ հրատարակեց Բաշալեանի Վալտէիրէ Բէսոը», «Տէրտէրին ուխտը», «Խաչախչին», «Երկու կիներ» և «Վէրջին համրոյր» վիպակները, Մասիս ու Հայրենիք թերթերէն։

Ասանց Քննագ. տես Նոր-Կար 1902, թ. 76։

ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆ, Գէորգ. — *Նկարչի կեանքից յիշատակութիւններ։ Պետերբուրգ, տպ. Պուշկինեան, 1903, 90 էջ?*

Քննագ. Լուսոյ 1904, թ. 2։ — Մշակ 1903, թ. 226։ — Տարազ 1903, թ. 34։

ԲԱՇՈՆ. — *Տես Աէլարինեան Ա.։*

ԲԱՒԻՆ. — *Փայլուն կոպիկ, մանկական վէպիկ։ Թարգմանեց Գրիգոր Շահբուգաղեան։ Ա. տիպ?*

— *Բ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մովսիսի Վարդանեան, 1893. 8°, 64 էջ։*

ԲԱՑՃԻՆի Աւգոստինոս. — *Տես Պատկանեան Գ., Նշխարք։*

ԲԱՒԱՐԱԽՏՈՒԹԻՒՆ. — *Տես Գիւրեան Ն. եպիս.։*

ԲԱՒՈՒԱՐԱՆ, ԲԱՒՈՂԻՐՔ, ԲԱՒԵՏԵՐ, *եան։*

— *Բառգիրք ձայնակոան լեզուի. Բաժանեալ յերկուս հատորս. յորոց յառաջնումն՝ որ է տպագրեալս այս, պարունակեալ գոն յոգնախուռն բազմութիւնք բառից աստուածաշունչ գրոց և այլոց երեւելի մատենից լեզուագէտ դպրապետաց։ Մեկնեալ ի սմա մասնաւորապէս՝ մանրակրկիտ բացատրութեամբ անուանք կենդանեաց, մոկոց, ականց, չափուց, դրամոց, գործեանց և այլոց կահուց և կարասեաց։ Իսկ յերկրորդում հատորի որ հանդերձեալ է տպագրիլ, հաւաքեալ կան բազմութիւնք մեացորդաց բառից. Նաեւ բառգիրք արաբերէն ի գրաբառ յաշխարհարանն, և յաշխարհաբառէ ի գրաբառն. այլ և բառարան յատուկ անուանց։ Արարեալ ի*

Մխիթարայ վարպապետէ Հայրատուցեայ Աբրահամ կոչեցելոյ, աչխատակցութեամբ աչակերտաց իւրոց։ Եւ յոգնաչան երկասիրութեամբ տպագրեալ ի նոյնոյ ի փառս Ամենափրկչին, և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ... Յամի փրկութեան մերոյ 1749, մայիսի 19. իսկ ի թուականութեան Հայոց ՌՀՂԸ։ ի վենետիկ, ի տպարանի Ղազարայ Ջահկեցւոյ. 4°, 1251 + 263 էջ։

Յառաջաբանին մէջ հրատարակող կը ծանուցանէ. «Փորձ իմաստնոյ է ոչ միայն դառնալն նկատել, այլ և ի լրումն կատարման գործոյն բնիբել. յանկի դարձ ետրելից իբրեւ դնասուի ինչ պախարակել անարգի ի մէջ իմաստնոց։ Ձայս սորին ազգասէր գիրապանծ բարեբանեալն մեր Մխիթար աբբայն խորհեցաւ սրտի մտօք առ կատարումն մեծավաստակ գործոյ Հպկոպեան բառարանիս երանելի քահանայի վարեալ զգործս գայս ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան առ պակաս կատարման նորա վավաշեաց, ձեռնամուխ լինել ի յառաջաբանութիւն բառարանիս. ապայն քան վերնախնամ տեսչութեան նահանջիցաւ ի փութոյ իւրմէ, վասն զի յաղագս օրհասին մահու կանխելոյ՝ ախտացեալ զախտ ցաւագին, անկաւ ի մահիճս. և իբրեւ անհնարին եղեւ ինչ՝ի վհարել զդիտեալն իւր, կոչեաց ըզձեռնասուն աչակերտս իւր, և պատուիրեաց նոցա ի վիմս իւրոց յօրինել զյառաջաբանութիւն գործոյս, տուեալ նոցա յառաջագոյն վնիռն զառնիւքենէ ընդ ժամանակս ժամանակս հաւաքեալ։ Եւ նոքա այն ինչ զպատուէր հրամանին բան նորին կամաց ի գլուխ հանին. և դեռ ի պատրաստի էին ի տպագրութիւն յանձարկել... ի կենաց աստի փոխեցաւ, փախանեալ ամաց իրրեւ եօթանասնաւն և չորից, յամի փրկութեան մերոյ 1749 ապրիլի 27»։ Ահ զինչ է կազմել զԱստուածբիր՝ ոչ ոք գիտէ, բայց միայն նա որ յօրինեալ իցէ երկիր զնոյն։ Եւ այժ՝ եւս քան զիս ծանրանալ մարդոյ, եթէ ոչ ունիցի առնթեր գԱստուածբան ինչ, կամ ոչ ոք իցէ յառաջեալ քան զնա ի յօրինել զնոյն ըստ կարգի. այլ ինքնին ի բնէ ստ նորոգ կապմիչէ. որպէս մեզ յայտ աչխատասիրութեանն դիպեցաւ... Սկսեալ յամի տեառն 1727, հասաք ի տառն Ի. և ի դիպին մեր մեծամեծ գրազանաց՝ խափանեցաք մինչեւ ցամն 1742. և ապա վերստին բուռն հարեալ՝ հասուցաք յատարս գործակցութեամբ աչակերտաց մերոց, յամի տեառն 1745»։

— Հատոր Ի. Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Հատոր երկրորդ։ Յորում նախ պարունակին Ճեացորդք գրաբառ բառից. երկրորդ՝ բառարան յատուկ անուանց. երրորդ՝ բառգիրք ի գրաբառ լեզուէ յաչխարհաբառն. և չորրորդ յաչխարհաբառ լեզուէ ի գրաբառն, ոյոչեալք ի միմեանց հատուածովք այբուբենից։ Աւարեալ բազմաշրջուն և աչալուրջ ճգանօք յաչակերտաց ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ մեծի Աբբային և յաբեղայրն Սեբաստացւոյ։ Եւ յոգնաչան երկասիրութեամբ տպագրեալ՝ հրամանաւ Վերապատիւ տեառն Ստեփաննոսի Աբրայի՝ Նոր յաչորդի, վարդապետին կոստանդնուպոլսեցւոյ։ Ի փառս Ամենափրկչին տեառն բոլորեցունց, և ի պատիւ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին։ Յամի փրկութեան մերոյ 1769. սեպտեմբերի 8։ Իսկ ի թուականութեան հայոց ՌՄԻՒ, ի վենետիկ, ի տպ. Ղազարի Պօղոսեան. 4°, 18 + 263 + 371 + 700 էջ։

«Առաջին հատորն սկզբնաւորեալ է տպագրիլ ի կենդանութեան Մխիթարայ բարեբանապետին, և յետ փոխման նորա յանգ հասեալ։ Վերնատուր պարգեաց ի սուղ, և իբր աչով բազում հեղինակին, եղեւ վ. Ն. Մկրտիչ վարդապետն մեր Ղազանեան կատարիչ պատուոյ. ըստ խիր և վ. Ն. Միմոն վարդապետն Տպիսիմոնեան։ Այլ գրաւս ինչ իրաց և աստեղաբաչխութեանց, վոր օրինակ կիմաց. Ղազարեան եւն, հիմնարար արար վ. Ն. Ջաքարիա վարդապետն Ակնեցի։

«Երկրորդ հատորն՝ յորում են բառք Մնացորդաց, Յատուկ անուանց՝ կրկին. այսինքն Հատուածաշունչի և արտաքոյ Հատուածաշունչի, ի Վերաբառ յաչխարհաբառ, և Ինչխարհաբառէ ի գրաբառ, որ պատրեցաւ յետ ժամանակաց։ Եւ հակաւ առաջ ընդհանրապես դնի արարեալ յաչակերտաց ուսման Մխիթարայ մեծի արբայի. այլ ի մանաւորի գլխաւոր աչխատասիրն ի Մնացորդաց Նաագիրքն եղեւ նախայիչեալ Ն. Միմոն վարդապետն, ընդ կանխապրեալ Ն. Մկրտիչ վարդապետի։ Ի յատուկ անուանցն Հատուածաշնչի վ. Ն. Ղեռնտիոս վարդապետն Խաչատուրեան, կատարեալ ըստ ինքն. ըստ խիր և վերոյիչեալ Ն. Զաքարիա վարդապետն։ Ի Վերաբառէ ինչխարհաբառն՝ այլ և այլ անձինք ընդ հոգաբարձութեամբ Ն. Մկրտիչ վարդապետի։ Նոյնպէս ինչխարհաբառէ ի Վերաբառն, այլ և այլ անձինք ըստ նմին օրինակի»։

Ոգն Նաագիրքն եղեւ նկատմամբ տեառ Հայրատուցեայ. 1846, թ. 21 Ապրիլի պատմութիւն մատենական յոդուածոյ։

— Նոր Նտպիրք Հայկազեան լեզուի։ Երկասիրութիւն երից վարպապետաց յաչակերտութենէ մեծին Մխիթարայ Աբբահօր. Ն. Գաբրիէլի Ալեպցւոյ, Ն. Խաչատրոյ Միրմէլեան, Ն. Մկրտչի Ալեքեան։ Տպագրեալ յառաջնորդութեան Տեառն Յուքհաչ արհիեպիսկոպոսի Ոսմանեան Ընդհանրական աբբայի Մխիթարեան Լազարեան։ Հատոր առաջին Ա–Ւ։ ի վենետիկ, ի տպ. սրբոյն Ղազարու, յամին 1836, ՌՄՀԵ։ Մեծ. 4°, 20 + 1140 էջ։

Աչխատասիրեալ այս մեծ և բազմաշխատ բառգրոց, ընդարձակ Յառաջաբանին մէջ կ'ըսեն. «Ըհ անքայ՝ այլ յայտնի մարդարէութեամբ նշանակեալ էր ի յառաջագոյն նախկին Ընտարանին՝ կազմութիւն երկրորդիս... գի տեսանէին ի փորձոյ գի ամ ըստ ամէ ի վեր երեւին հին մատեանք ազգիս յանկարծելի վայրագ, յորոց հլանին նորանոր բառք և ոճք նախնեաց՝ արժանիք նորոգ յաեւլուածով պերճ և պանծալի ընծայելոյ գազգային բառագիրս։ Նովին յուսով և մեք գեզեցիկ յանպլտնութեամբ գուչակեմք վասն մերոց աչակերտաց և աչակերտելոց նոցունց, թէ և նոքա այլ բառարան յօրինեսցին ըստ ժամանակին ուերամբ՝ եւս հոխապուն և կատարելագոյն։

«Ըստ անխուլ խրախուսանաց հրեցունց անընդհատ յաջորդաց աթոռոյ մեծին Մխիթարայ, Սահմանոսի ասեմ Մելգոնեան, Սուքիասեան Ակոնց, և Սուքիասեայ Սուլեան, բուռն հարին Աստուծով ի յառաջատութիւն նոր բառարանիս՝ երիցին անխնդ երկասիրօգք, Ն. Գ. Վ. կոստանդինուպոլսեցի, Ն. Խ. Վ. Ի. կոստանդինուպոլսեցի, և Ն. Մ. Վ. Ա. անկիւրացի, ակիզբն արարեալ յօրինմանն՝ յամի տեառն իրր 1784, և աւարտակատեալ ի 1834. յընթացս ամբողջ յոբելինի յիսնամեան ժամանակի, մերթ ընդ մերթ ընդհատութեամբ յերեսաց այլ և այլ կարեւոր պործոց գրաւորաց և բանեղինաց... որով և գործս զգեցաւ գրաքննչական յիզախուզութիւն։

«Յերկարեր գործն ի սկզբան անդ՝ առ ի կարդ լինելոյ փերձանել և յապել գրառս կարեւորս ի նո-

բագիս մատենից. և զի ի սկզբան անդ՝ յոկ վաստուանս և զսեզիս մատենագրաց կամք էին նշանագրել ըստ ոտղ նախկին բառարանին, ապա... յաւ եւս գտանել հղեալ վերագիր առնել յամախաւելեամբ զբուն իսկ վկայութիւնս նախնեաց փոխանակ առ ի մէնջ երկար բացատրութեանց. որով և ընդ կրկին գովելի և ծանր աշխատութեան կրկին մեծացաւ բառարանն. և այսպիսի օրինաք կարծեալ եղեւ՝ որպէս այն թէ յաւարտ հասեալ իցէ նորա բառարան...

« Ի ահա յետ այնորիկ գային հասանէին ի ձեռս մեր այլ մատենագիր՝ գանձարանք լեզուիս Հայոց անակնկալելիք... ի՞նչ զի յաւելան զանազան օրինակք գրոց նոյն մատենագրաց արդէն ստացեալ. գորս ըստ կարի պէտք եղեն բազդատել առ ի գիւտ ստուգագոյն ընթերցուածոյ. և ապա սփռել զայն ամենայն հոխութիւնն ի վերայ նախապատրաստեալ գործոյն. մինչեւ սիրապէս համարել ասել ի՞նչ արդ չաւ է, բուռն հարցուք ի ոսպարքութիւնն. զի եղեալ էր գրչագիր օրինակ մեր երկոտասան հատոր երեւելի. որ կիսով չափ գոպեան ունէր լինել տպոյն ի հինգ կամ ի վեց հատոր ի ձեւ առաջնոյն: Բայց ո՞ կարէր ծախս առնել այսպիսւոյ գործոյ... Ապա յայլմէր այս խորհուրդ առ ժամն. կարճել զվկայութիւնս՝ գրեա՛ ի՞նչ առ հասարակ, կամ ծաղկաքաղ եւեթ նշանակել. թոթափվիլ վրայմանեզու կատարելութիւնն, և անդրէն մի՛ ասանգամ գրելի՛ զոն պահել նախկին բառարանին: Եւ յայս եւս փորձ մեծացան աշխատասէրք ոչ սակաւ ժամանակ՝ իրրեւ ի նոր ձուլման գործոյն, բայց լքեալ սրտիւ, զի ամենայն աշխատութիւն իւրեանց յերկիր անկանէր, և ոչ ինչ երեւելի բարգաւաճանք լինէին նախկին բառարանի: Եւ ահա յետ անաչքառ ուղեւորութեանս ետուն ի խոր ծերութիւն եւս հասեալ երկուց յաշխատաւորաց, անկան որպէս ի՞նչ վճանապարհայն, և օրհասին ի վերայ հասելոյ՝ երկոքին եւս դիմեալ ամենայնիւք անցեալ՝ փոխեցան առ Աստուած:

« Ի լինել այսմ այսպէս՝ նորանոր քաջալերք ի վերայ յորդէին երրորդիս, որ զեօթանասնամենից ուրիմն էր, Աստուծոյ և յառաջորդէն և ի հասմօրէն միաբանից գօրանալ և պահակել գործն անդադար խնդրեալ ի բովանդակ ազգէս, զիարդ և իցէ օրինակաւ ընդ միջին իմն չափ ուշեւորելով երկայնութեան և համառօտութեան գործոյն: Եւ այսպէս յետ կրկին և երիցկին փոխելոյ՝ կարկառելոյ և նորոգելոյ գործն, որպէս ընդ համառաւած ծով վերատին նաւարկելով ել ի գլուխ երկարերութիւնն յիմանալեան, և սկիզբն եղեւ տպագրութեանն՝ հանդերձ երբէք երբէք դուլ և դադար առնելով. զի ծանր էին ծախքն՝ ոչինչ ընդհատ յաշխատութենէ:

« Յընդհատս այսր Յոբելենի նախ քան վերջին լրումն գործոյս՝ քաջեաց ի սմանէ զիւր յոգնավատնակ աշխատութիւն Հ. Մանուէլ Վարդապետն մեր Ջախջախեան. այն է լիակատար բառարանն ի հարկ յիտալական »:

Սկիզբը դրուած է արձակ ուղերձ մը « Առ ՓաՓաւլ Իշխան Քահոր Զէլեպի Տիւզ Մխիթարեանս Վենետ Նուեր » խորագրով. Յէրն 5՝ Նախադրութիւն. Օրդ էջէն « Ա. Յիշատակ Առաջնորդի Նախկին Բառարանին՝ այն է Մեծն Մխիթար Աբբահայր. — Բ. Յօրինուած Նոր Բառարանիս. — Գ. Հանգամանք գործոյս. — Դ. Հանրական ընտրութիւն բուն Հայկաբանութեան. — Ե. Խորհրդին Մատենից և Մատենագրաց, յորոց քաղեցան բառք Բառարանիս. — Զ. Ցուցակ մատենից և մատենագրաց, ըստ կարգի Համառօտագրութեանց՝ որ վարեմք յընթացս գործոյս ». և կը հասնի մինչեւ 20րդ էջը: Յետոյ նոր թուահամարով կը սկսի բառարանը:

— Հատոր Բ. Հ–Ֆ. Յամին 1837–ՌՄՀԶ. 1037 էջ: — Հետոյ՝ Մնացորդք և Յաւելուած. 1039–1067 էջ:

— Բառարան Համառօտ ի պէտս Նորավարժից: Ի Վենետիկ, ետն, 1859. 4°, 167 էջ:

— Բառարան Ընդհանրական, տղայոց վարժութեան համար: Մասն Ա: Տպագրութիւն Ա. Ն. Շահնազարեան, ի հռոգիզ կոստանդնուպոլսոյ, 1870?

« Տպոյդ համար կաղանդի նուէր ըլլալու արժանի դրքոյկ մ՚է, որ ընտանեկան պիտոյից, կահուց կարասեաց և ապրուց վերաբերեալ բառերու հայերէնները կը սովրեցնէ »: Մասիս 1870, թ. 1037:

— A brief Dictionary of geographical names. I part. English into Armenian. II part. Armenian into English. Կ. Պոլիս, տպ. ե. Յ. ե. Մխիթարեան, 1865?

Բառարան Ֆրանսերէնից–Հայերէն ծոցի: Ալէքսանդրապոլ, տպ. Փ. Նանոյեանց, 1895. 110 էջ?

Բառարան առձեռն Թուրքերէնէ ի Հայերէն: Կ. Պոլիս, տէր և հրատարակիչ և տպագր. Պ. Յակոբեան, 1889. 8°, 176 էջ:

— Բառարան Պրպանի) Անգլիերէնէ–Հայերէն, 1903?

— Բառարան փոքր յիտալականէ ի հայ, հայերէն գլով նաեւ իտալ. բառք, և Ջուզայեցւոց լեզուով: Անմիտականաց և առանց տեղւոյ, բայց հաւանականաբար տպագրեալ ի Վենետիկ:

Կը սկսի Բառ Գիրք Տալիճի. 8°, 64 էջ. յետոյ խօսք Տալիճի Ջուզեցւոյ. 64–80 էջ:

Բառարան կամ ժողովածու հայերէն պիտանի բառերու: Կ. Պոլիս, 1852?

Բառարան Լամկօրէնէ ի Հայերէն. մաքուր աշխարհաբար խօսելու փափաք ունեցողներուն համար: Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մարգսեան, 1874?

Տես դարձեալ

ԱԲԻԿԵԱՆ (Մ. — Տուկ. – հայ. – պապ. (ընդարձակ);
— Տուկ. – հայ. – պապ. (գիտնական);
— Տուկ. – հայ. (ընդարձակ);
— Տուկ. – հայ. (գործնական);
— Հայ. – տուկ. (ընդարձակ);

ԱԶԱՏԱՊՈՂԵԱՆ Պ. Ա.) — Փիլիսոփայական ժողովրդական;

ԱԶԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ. — Ցոյն – իտալ – հայ – տաճիկ;

ԱԼԱՄԴԱՐԵԱՆՑ (Ց.) — Ռուս. – հայ;

ԱՆԱՆԵԱՆ (Հ. Մ. — Աշխարհ. – պարբար. Ա տիպ;

ԱՐԱՄԵԱՆ (Ձ.) — Հայ. – տուկ. – ֆրանս;

ԱՐՑԱԽԵՑԻ Ց. Վ.՝ — Գրաբ. — *աշխարհ.*։
ԱՒԵՏԵՐԵԱՆ Հ. Մ.) — Ազնիւ գրաբ. — *աշխարհ.*։
— (Հ. Յ.՝ Ակդ. — *հայ.*։
— — Հայ. — *անգլ.*։
— — Գապղ. — *հայ.* — *տաճ.*։
— — Հայ. — *գապղ.*։
ԲԵՐԻՅԵԱՆ (Մ.՝ — Ռուս. — *հայ.*։
ՔԳԱԲԱՄԱՃԱՆ (Ս.՝ — Գրաբ. — *աշխարհ.*։
— Տ. Գ.՝ — Տաճկ. — *հայ.*։
ԳԱԼՓԱՃԵԱՆ (Պ.՝ — Թուրք. — *հայ.*։
ԳԱՆԹԱՐԵԱՆ (Հ. Ս.) — Գապղ. — *հայ.* — *տաճ.*։
ԳԱԱԱՊԵԱՆ (Տ. Ս. Մ.՝ — Թուրք. — *հայ.*։
ԳԱՂԲԱՃԵԱՆ Յ. — Ռուս. — *հայ.*։
ԳԱՐԲԻՆԵԱՆ Պ. Ս.) Հայ. — *արաբ.*։
ԵԱՂՈՒԲԵԱՆ Կ. — Հայ. — *ռուս.*։
ԵՐԵՄԵԱՆ (Հ. Ս.՝ — Գործն. *փիլիսոփայ.*։
ԵՐԵՄԵԱՆ *վարպ.*։ — Հայոց։
ԵՐԻՑՓԻԽԵԱՆՑ (Գ.՝ — Ռուս. — *հայ.*։
ԼՄԻՆԵԱՆ (Հ. Ս.՝ — Գապղ. — *հայ.* — *տաճկ.*։
ԹՈՐՈՍԵԱՆ Պ. Ի.) — Ակդ. — *հայ.*։
ԻՈՒԴԱԲԱՃԵԱՆ (Ա. — Ռուս. — *հայ.*։
ԿՈՅԼԱՒ (Հ. Ա. — Փիլմ. — *հայ.*։
ՀԱԽՊԱՏԵԼԵԱՆՑ Գ.՝ — Ռուս. — *հայ.*։
ՀԻՒՆԳԵԱՐՊԻՅԵՆԵԱՆ Տ. Յ. Բ. — *Ռուս. գործակալական հայ լիզուի.*։
ՀԻՒՄԻՒՋ Եզ. Ակթ. — Ակխարհ. — *գրաբ. թ տիպ.*։
ՃԱՄՃԵԱՆ Հ. Փ. — Խոպ. — *գապղ.* — *հայ.* — *տաճկ.*։
ՃԻՎԱՆԵԱՆ (Ն.՝ — Յատուկ անուանց։
ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Մ. Գ.) — Ակդ. — *հայ.* — *թուրք.*։
ՄԻՍԻՔՃԵԱՆ (Յ. Վ.՝ — Լատին. — *հայ.* — *Հայ.* — *լատին.*։
ՄՈՒՏԻՉԵԱՆ Ա.) — Գուլիստ. *հայ. տաճկ.*։
ՅԱԿՈԲԵԱՆ Վ. Յ.) — Ակդ. — *հայ.*։
ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Ակ. — Ռուս. — *հայ.*։
ՆԱՐԳԻՋ Ա.) — *Հայ–գապղ.* — Գապղ. — *հայ.*։
— Թ.) Յանգոց։
ՆԱՒԱՍԱՐԴԵԱՆ (Տ.) — Աբեթատական *բառքաոսի.*։
ՆԵՐՍԵՒՈՎԻՉ. — Լատին. — *հայ.*։
ՆՈՐԱՅՐ ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ. — Գապղ. — *հայ. գրաբ.*։
ՈՒՊԱՐԵԱՆ (Մ.՝ — Գապղ. — *հայ. աշխարհ.*։
ՈՍԿԵԱՆ (Կ.՝ — Հայ. — *գապղ.*։
ՉԱՒՐՃԵԱՆ Հ. Ե.՝ — Հայ. — *տաճկ.*։
ՉՈԼԱԿԵԱՆ (Տ. Ի. Խ.՝ — Հայ. — *յատն.*։
ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ Հ. Մ.) — Հայ. — *անգլ.*։
ՊԻՊՈՎ Կ.) — Ռուս. — *հայ.*։
ՊՕՋԱՃԵԱՆ (Բ. Մ.՝ — Ֆրանս. — *հայ.*։
— Հ. Յ.՝ Տաճկ. — *հայ.*։ — Հայ. — *տաճկ.*։
ՋԱԽՋԱԽԵԱՆ (Հ. Մ.) — Խոպ. — *հայ.*։ — *Հայ. — խոպ.*։
ՍԻՄԻՕՆԵԱՆ (Մկր. — Ակդ. — *հայ.*։
ՍՈՄԱԼԵԱՆ (Գեր. Սարգ.) — Ակդ. — *հայ.* — *տաճկ.*։
ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ Ս.) — Ակդ. — *հայ.*։
ՎԻՆԼՈՒ. — Հայ. — *յատն.*։
ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ Ն.) — Ախտաբանական։
ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ Ե.) — Գապղ. — *հայ.*։
ՏԷՐ–ԱՒԵՏԱՀԱՄԵԱՆ Յ. — Ռուս. — *հայ.*։
ՏԷՐ–ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Պ. — Գրաբ. — *հայ.*։
ՏԻԵՐԻԱՆԵԱՆՑ (Բժ. Լ.՝ Ակուսուհիական։
ՐԻՒՂԱԼԱ. — Լատին. — *հայ.*։
ՓԼՇՏՄԱԼՃԵԱՆ Գ.) Գրաբ. — *աշխարհ.*։
ՔԻՒՓԼԻԼԵԱՆ (Հ. Ա. Թ. — Տաճկ. — *հայ.* — *գապղ.*։
ՔԱՋՈՒՆԻ Հ. Մ. — Ախտահարիչ, *փիլիսոփայ, եան.*։

— Բառարան *գիտութեան.* — Տես Բժշկարան. — ԴԱՒԱՆԹԱՐԵԱՆ Յ.։

— *Բազիլիք սուրբ գրոց?*

Ի թիֆլիս երկիրեան, անկատար ՇԱՑած յԷջ 80 Աքսանեակի բառով: Թուի տպագրութիւն Զմիռնոյ. հրատարակուած ամերիկացի բողոքականներէ?

— Բառարան *սուրբ գրոց, հանգերձ պատկերօք, աշխարհացուցօք և տախտակօք:* Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1881. 8°, 635 էջ։

Հայերէն յատուկ անուանց բառարանի մը պատրաստութեան մասին» տես Բանասէր 1902, էջ 252, Մէյնէի պատասխանը։

ԲԱՌԱՓՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ. — Տես ՆՈՐԱՅՐ ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ։

ԲԱՒԵՒԱՐԱՒ Վ. Պանձակեցի. — *Յայտարարութիւն գործարքային Երուսաղէմի, ի Քահովբայ առաքելոյ Տեառնեղբօրէ մինչեւ ցմեր ժամանակ: Աշխատասիրութեամբ Բառնաբաս վարդապետի Պանձակեցւոյ ի միաբանութենէ սրբոյ ուխտին սրբոց Քահովբեանց:* Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յովսեփեայ Գավաֆեան, 1872. 4°, 106 էջ։

ԲԱՒԻԼԻՈՆԵԱՆ Ստեփ. Պաշտեցի. — *Մատեան փշրանաց. տպ. ի Մուրաթ Չեղկայ, 1715?*

ԲԱՒԿԱԼ. — Տես ՊԱՒԿԱԼ։

ԲԱՒՄԱՋՆԵԱՆ Կ. Յ. — *Ձաւիւռած և քննութիւն ցուցակի առարկայական կամ նիւթական բնեռնաձև արձանագրութիւնց Հիվանդայի. Բազմավէպ 1896, էջ 325–329։

— *Տուգական բնեռնաձև արձանագրութիւն Մանուգկիտի (Բազմավէպէն), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1897. 8 էջ։

— *Ա. Հանճնաժողովական ներագրութիւն մեր յարաբերութեանց և Բաբելացւոց Մեսրովպարի – Բ. անգիկոցութիւն վանից արձանագրութեանց վրայ:* Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1898. 8°, 12 էջ։

*Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 1: – Տես և Արեւելք, թ. 4062 Թեմբերեանց կոտակի տեղեկագիրը, կամ Հանդ. Ամսօր. 1899, թ. 9։

— *Պատկ մը փրիսկրիս Մխիթարի գիւղացւոյ վրայ:* Վենետիկ, եան. 1898. *մեծ* 8°, 16 էջ *պատկերով։*

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 3։ – Տես և Արեւելքի վերոյիշեալ թիւերը։

Տես դարձեալ Բանասիրի 1899 ի, 96 էջեր՝ ուր կայ Մխիթարի տիկնոջ մեկ նամակը՝ «Ջան Մխիթարեան տանէն» խորագրով։

— *Une nouvelle inscription byzantine. — Une nouvelle inscription arménienne ou romaine.*

Ջննադ. Լրատոյ 1900, Գիրք Ա։

— *Le Droit Arménien depuis l'origine jusqu'à nos jours.* Macon, 1901.

Ջննադ. Լրատոյ 1902, թ. 3։

Նոյնը թարգմանած է Բանասիրի մէջ 1901, էջ 65, «Հայկական իրաւունքի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը»։ Եւ ձեռնուած Մխիթար Աբբահօր միշտ ապահովուած կենսաթոշակի առթիւ։

— *Օրէնսդիր մը մեզ իրաւաբանական լրիւ ուսուցիչ։* Գիրք Կ. Յ. Բ. Նախկին դիպլոգործ և Անդամ Դիպլոմատական ընկերութեան. արտատպուած «Բանասէր» հանդէսէն։ Պարիս, 1904. 20 էջ։

— *A propos de deux scènes Hébreux.*

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1898ի Մայիսի մէջ հրատարակած երկու կնոջ առթիւ։

Ջննադ. Բազմավէպ 1898, էջ 555։

— Աւետի յիշատակ։

36 յուռանկարներ, անոնց հայերէն և ֆրանսերէն նկարագրութեամբը, և Աւետի կատակագծովը։

— * *Ջուարթնոց եկեղեցւոյ բնիւռանէ արձանագրութիւն.* Բանասէր 1901, էջ 33–40։ — Տես և անդ, 1902. էջ 105։

— * *Հայ նոխազարտուղիներէն բնիւռագիր արձանագրութենէն մին.* Բանասէր 1902, էջ 193, 239, 314։

— * *Հայք Ս. Դևոց մէջ.* Բանասէր 1903, էջ 3, 33։

Դիտողութիւնք այս յօդուածին. անդ էջ 282 «Բազմավէպ»էն արտատպուած։ — «Պատասխանիք ազգի դիտողութեանց», անդ, էջ 285։

Խմբագ. — Տես ԲԱՆԱՍԻՐ։

ԲԱՍՍ ԲԱՂՒ ՈՒՆՈՒ. — Տես ՍԻՊԱՍՊԻԼԵԱՆ Մ. Վ.։

ԲԱՍՏԱՄԵԱՆ Վահան Վ.։

Խմբագ. — Տես ԿԳՐԱՑ։

Թարգմ. — Տես ՄՕՐԷՆ ԻՇԽԱՆ։

Հրատ. — ՄԽԻԹԱՐ ԴՈՇ։

Բանաստեղծի ձեռագիր աշխատութիւնները.

«1. Երկու մեծ հատորակ 524 էջից բազկացած, որ կրում է «Տարեգրութիւն» վերնագիրը. այդ տետրակներում ժամանակագրական կարգով ամփոփուած են նշանաւոր անցքեր. ա. Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի կեանքից, բ. Ս. Պօղոսեանէի վանքի կեանքից և գ. ազգի կեանքից 1802 թուից մինչեւ 1881–ը)։ Երկրորդ գրուած նամակը 1872 – 1880 կը դնէ, հոս տպագրութեան սխալ ըլլալու է, տես յաջորդ էջը։

2. Մի ստուար տետրակ. «Պատմէնք պաշտօնական, կիսապաշտօնական և մասնաւոր գրութեանցս առ այլեւայլ անձինս» վերնագրութեամբ։

3. Պատմութիւն կաթողիկոսաց, պատմական – եկեղեցական հետազօտութիւն։

4. Ամուսնութիւնը ըստ Հայոց եկեղեցական իրաւարանութեան, որի առաջին պատճէնը տպագրուած են «Փորձ» հանդիսում։

5. 1635ի Լեմբերգի մի ձեռագիր «Առաքելոց և սրբոց հարց կանոնագրքից քաղած մեր հայրապետների և ուրիշ ժողովների կանոնագրութիւնները»։

Ինչ դարձեալ եղեր հատ առաջերն գործեր ինքնապիր կամ թարգմանութիւն. տես Արժագանք 1891, թ. 32։ — Տես դարձեալ անդ, 1892, թ. 1՝ «Ընտանեաւանդ և նորա Ամուսնութիւնը ըստ Հայոց եկեղեցական իրաւագիտութեան» հետազօտութիւնը», (տես վերը գրուածքներուն մէջ, թ. 4 - Բժիշկ Արամեանցէ գրուած երկար նամակ մը՝ ուր կը խօսի փորձի մէջ հրատարակուած կատարեալ մասին, և տեղեկութիւն կ'ուզէ ձեռագրին վրայ։

Նալեթակէն նամակ մը Կ.-Պոլսէն 1898, թ. 141. չտպագրած է յայտնել... որ հանգուցեալ վ. Ընտանեաւանի եղբայրը... անձնասպան է եղեր արբեցութեան։ Այս անտարբեր մարդը՝ Եղիսէը՝ Ընտանեաւանի մի ահագին գրաւոր աշխատութիւն, որ կրում է «Տարեգրութիւն» խորագիրը, ձախտում է մի թաւրքի վրայ, իսկ սա էլ մի խանութպանի վրայ։ Ընտանեաւանի «Տարեգրութիւնը» բաղկացած է մօտ 400 մեծադիր երեսներից. բովանդակում է իր մէջ շատ հետաքրքիր նիւթեր, որպիսիք են՝ Գէորգ կաթողիկոսի մասին, Ս. Էջմիածնի բոլոր եպիսկոպոսների և աշքի ընկնող վարդապետների մասին, Հմմարանի մասին, ազգային գործոնեների մասին, ազգային կալուածքների մասին և հնութիւն ու թիւրքիայի հայոց նշանաւոր աշխարհական անձերի մասին համառօտ կենսագրական տեղեկութիւններ։ Ձեռագիրը կարելի է գտնել Սիմֆերոպոլի Պազարտա քահանայ Յովսէփեանից։ «Տարեգրութիւնը» սկսում է 1872 թուից և վերջանում է 1880 թուով»։

Այս նամակի առթիւ տես անդ, թ. 174, Պազարտա քահ. Յովսէփեանի նամակը։ — Տես դարձեալ թ. 179, Ի. Պողոսեանցի նամակը՝ վերջնոյս առթիւ։ — Ե հատոր, թ. 184, ուր նամակագիրը աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ «Տարեգրութեան» մասին։

ԲԱՍՏԱՐԵԱՆ Օր. Մարիամէ) թարգմ. — Տես ԴԻՒՐԻ ԲՆՈՒԹԵԱՆ։

ԲԱՂԱՐԵԱՆ. — Տես ԿԱՐԵԱՆԻ (Մ.)։

ԲԱՐԱԿԵԱՆ (Կիրակոս). — Լոյս և խաւար։ Նիւ Եորք, տպ. Լուկինեան, 1891. 8°, 136 էջ?

«... կը խօսի Նոր Աշխարհի լուսոյն և խաւարին վրայ, լաւ և յօժ սովորութեանցն և քարոզ վրայ, և յաճախ կը բացատրէ Ամերիկայի կեանքն ու գնացքն արեւելից մէջ տեսածներուն»։ Հայք 1891, էջ 32։

Ջննադ. Մշակ 1891, թ. 47։ — Հայք, թ. 11։

ԲԱՐԱԿԱՅԱ. — Տես ԲԱՐԱՑԵԱՆ Բժ. Ա.։

ԲԱՐԱՂԱՄԵԱՆ Մ. Յովհաննէս. — Կենսագրութիւն և պատմ պսակիսեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Գալուֆեան, 1875. 8°, 63 էջ։

ԲԱՐԼԱՂԱՄԻՈՒ և Յովասափայ զրուցին հայ թարգմանութիւնը։

Տես Հանդէս Ամսօրեայ 1896, էջ 250 և – Արարատ 1896, էջ 375՝ նկարագրութեամբ The Barlaam and Iosaphat Legend յօդուածի մասին։ Տես և ԿԻՆԵՐԻ. — ՅՈՎԱՍԱՓ. — ՏՕՄԱՐ։

ԲԱՐԱՆՑՆԻԿ կ. — *Երիս ոգի. Նովելլա խարազմ. Ս. Մնջոյեանի։* Թիֆլիս, տպ. կ. Մարտիրոսեան, 1899 ?

ԲԱՐԱՆՑՆԱԿԱՆ ԹԻՄԱՌՆԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԽՈՋԱՅԻՆՑ Պ. Մ. Զ.։

ԲԱՐԲԱԼՈՒՈՄԻԹԻՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ. — Տես ՄԱՐԲԵԱՆ Լ.։

ԲԱՐԴԱՆԵՍ ԵՒԵՄԱՑԻ։

Իր գրուածոց մասին տես Մովսես Խորենացի՝ Պատմութիւն Հայոց» Բ դիրքը, գլ. ԿԱ–ԿԶ։ — Լանկլուա իր հատորման մէջ հրատարակած է ասկն գլուխները, հետեւեալ խորագրով.

BARDESANE. — *Œuvres historiques et philosophiques*, publiées d'après les sources arméniennes, grecques et syriaques, avec des notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. (Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie. Paris, 1867. 4°, T. I. p. 57–72. Յետոյ 73–95.

LE PSEUDO-BARDESANE. *Le livre de la loi des contrées.*

Բարդածանի մասին տես Ագիանի «Հայապատում» ը, Պատմիչք, փոքր. տպ.) էջ 38։ — Զարպհանալեանի «Պատմ. Հաց Գպրց.» Գ տիպ, էջ 176։ — Բազմ. 1902, էջ 68։

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ *ընկերութեան Ախալքալաքի հայ-լուսաւորչական կանանց կանոնադրութիւն։* Ախալքալաք, 1901 ?

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ. *Ընկ. Գավրիժու թաւրիզի Հայուհեաց։ — Կանոնագրութիւն Հայուհեաց բարեգործական ընկերութեան Գավրիժու։* Գավրէժ, տպ. Գավրիժու Հայոց Ազգ. դպրոցի, 1895. 12 էջ։

— *Տեղեկագիր վիցամեայ հասուցից և գործառնութեանց թաւրիզի Հայուհեաց բարեգ. Ընկերութեան. 1891–1897 Ուստ. Տարիների.* 1898, Գավրէժ. տպ. նոյն, 19 էջ։

— *Տեղեկագիր և հաշուեկշիռ 1897–1898 Ուստ. Տարեշրջանի թաւրիզի Հայ. Բար. Ընկերութեան։* 1898. Գավրէժ. տպ. նոյն. 12 էջ։

— *Տեղեկագիր և հաշուեկշիռ 1898–1899 Տարեշրջանի...* 1899, Գավրէժ, նոյն տպ. 23 էջ։

— *Տեղ. և հաշ. 1899–1900 Տարեշրջանի...* 1900, Գավրէժ. նոյն տպ. 18 էջ։

Փեդագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1900, էջ 351 (55։

— *Տեղ. և հաշուեկշռյց 1901–1902...* 1901, նոյն տպ. 14 էջ։

— *Տեղ. և հաշուեկշռյց թաւրիզի Հայուհեաց բարեգործական միացեալ ընկերութեան 1902–1903 ուստիճական տարեշրջանի։* Թաւրիզ, Թեմական Առաջատիպ Հայոց Աւետարանականի, 1903. 17 էջ։

— *Տեղ. և հաշ.* 1904 ?

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ *ընկերութեան կոմիտասի Հայոց։*

— *Բարեգործական ընկեր. կոմիտասի Հայոց Վերացուցակ գրադարանի Շուշի քաղաքում։* Շուշի, տպ. Հայոց հոգեւոր տեսչութեան, 1891 ?

— *Տեղեկագիր Հայոց բար. ընկ. կոմիտասում 15րդ տարի։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Քօսեեանց, 1896. 115 էջ ?

— *Տեղեկագիր, եան. 18րդ տարի,* 1898։ — 1899. 83 էջ ?

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ. *ընկերութեան Յայտարարութեան։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յովհաննու Միհէնտիսեան, 1861. 8°, 48 էջ։

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ. *ընկերութեան կանոնագիր Թաշտի Հայուհեաց։* Բոստու, տպ. «Արօր», 1900 ?

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ. *ընկերութեան նոր Նախագիծ։*

— *Տարի... վասն 1900 ամի։* Նոր-Նախիջեւան, 1901 ?

— *Տարի... վասն 1901 ամի։* Նոր-Նախիջեւան, 1902 ?

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ. *ընկերութեան փարիզի Հայոց. Շրջաբերական Նորընտիր վարչական ժողովոյ առ ազգայինս փարիզի,* 15 *փետրուար* 1902։ *փարիզ, տպ. Գ. Մխսաք.* 15 *էջ։*

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ. *Միութեան Հայոց* Union de Bienfaisance Arménienne *կանոնագրութիւն Մարսէյլ.* 1 *մարտ,* 1904. 2 *էջ։*

ԲԱՐԵԳՈՐԾՆԵՐ. — Տես ՉՈՒԽԱՋ Պ.։

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԹԻՄԱԿԻ ՏԱՂ. — Տես ՏԱՂԵՐ-ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՑ (Լ.։

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ, *օգուտը ի Ջմիւռնիա, ի տպ. ի կուիէլմոս կոխֆիխի,* 1842. *փոքր* 4°, 40 *էջ։*

— *Ի տիպ, Կ. Պոլիս, Յ. Փափազեան,* 1859 ?

ԲԱՐԵԳՈՒՄ ԱՄԵՆԱՅՆՅՑ. — Տես ԿԻՐԱԿՈՍԱՅԻՆ (Տ. Յ. Ա.։

ԲԱՐԵԳՈՒՄ ՄԱՆԿԱՆՑ. — Տես ՄԻՋՊՈՒՐԵԱՆ Ն. Ս. — ՍԱՐԿԻՍԵԱՆ Մ. Ա.։

ԲԱՐԵԳՈՒՄԱԿԱՆ, *մի թերթի ԱՊՏԱԿ.* Տես ԹՈՐԹԻՒՄԱՃԵԱՆ Մ. Պ.։

ԲԱՐԵԳՈՒՄՆԵՐ. — Տես ԱՄԻՐԶՈՎԱՆ Ա.։

ԲԱՐԵԳՈՒՄՈՒԹԵԱՆ, ՉՈՀԵՐ. Տես ՀՈՑՖՄԱՆ Ֆր.։

ԲԱՐԵԿԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐՔ. Տես ՓՈՀԱՆՋԵԱՆ Կ. Յ.։

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԻ ԱՆԿՈՒՏԻՆԵՐԸ, *կատակախաղ, մէկ արարով. թարգմանեալ ի գաղղիերէնէ։* Տէր և հրատարակիչ Տ. Պ. Փափազեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Աստուրեան Դպրաշարաց ընկ., 1890. 20 էջ։

ԲԱՐԵԿԵՐԹ ԱՂՋԻԿ. — *Տես* ԳԱԼՓԱՄԱՃԵԱՆ Սիմ.։

ԲԱՐԵԿԵՐԹ ԱՂՋԻԿՆԵՐ, *բարոյական պատմութիւն։* Կ. Պոլիս?

ԲԱՐԵԿԵՐԹ ՊԱՏՄՈՒճԻ. — *Տես* ՀԱՄՊԱՋԵԱՆ Յ. Վ.։

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՄԱՐԹԻՄ. — *Տես* ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵԱՆ Պ.։

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՄԱՐԹԻՄԸ։ *Նուէր կազանդի. թարգմանութիւն Եզնիկ Վ. Ալահունեայ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Ն. Շահնազարեանց, 1869. *փոքր* 8°, 52 էջ։

ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ։ *Զմիւռնիա, տպ. Պուլիէմ կրիֆֆիթ*, 1844?

ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՅՍՊԷՍ ՊԱՏՏՔ Է. — *Տես* ՏԷՒՆԵՐ Զ.։

ԲԱՐԵՒԱՐՈՒԱՅ *օրինակ*. — *Տես* ՕՐԻՆԱԿՔ —։

ԲԱՐ–ԹՂԱՒ. — *Տաճկաւած արտահ... վէպ. Առաջին մաս։* Թիֆլիզ, տպ. Ա. Յ. Մելիք Շահնազարեանցի, 1897. 8°, 144 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1899, թ. 4–5։

ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՒՍ ԲՈՆՆՈՒԹԻԱՅ. — *Տես* Ա-ԲԱՐՈՒՆԱՅԻՆ (Պ.) ԽՈՒՏԱԿԱՆՔ ԵՒ ՀԱՐԵՒՇՏՔ ՔԱՐՈԶՔ։ — *Տես* *գարձեալ* ՄԵՒԱԼ։

ԲԱՐԻ ԻՐԻԿՈՒՆ ՊԱՐՈՆ ԲԱՆԹԱԼՈՒՆ. *Նուագաւոր թատերգութիւն կատակերգական ի մի արարուած։* Ցօրինեալ ի Պ. Պ. Լօքռուայէ և Տը Մօռվանէ և թարգմանեալ Յ. Աբիսողոմայ Մ. Գարիպեանց։ Կ. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1863. *փոքր* 4°, 63 էջ։

ԲԱՐԻ ԼՈՒԻՐ. *Թարգմանութիւն։* Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեան, 1880?

ԲԱՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ. — *Տես* ԱԼԻՔԵՐԵԱՆ Հ. Մ.։

ԲԱՐԻ ՄԱՐԴ ԲԱՐԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻ. — *Տես* ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆ Տ. Ս.։

ԲԱՐԻ ՄԱՐԴ ԵՒ ԲԱՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ. « *Սիրելիներ, ամէն հոգիի մի հաւատաք, հապա հոգիները փորձեցէք թէ արդեօք Աստուծմէ են։* Ա. Յովհ. Գ. 1 »։ Կ. Պոլիս, *ի տպ. Ջարուճեան փափազեան*, 1860. 6°, 138 էջ։

Տես և ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ։ — ՉԱՅԿՈՒՆԻ Ա.՝ Պատասխ *ի վերայ*։ — ՏԷՐՈՒՅԵԱՆՑ (Յ. Տ. Կ.)։

ԲԱՐԻ ՄԱՐԴԻՆ՝ ՁԱՐ ՄԱՐԴՈՒՅՆ. — *Տես* ՏԷՐ-ՄԱՐԳՍԵԱՆ Տ. Ս.։

ԲԱՐԻ ՆՊԱՏԱԿ ԱՆԲԱՐԻ ՄԻՋՈՑ. *Տես* ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ Պ. Ա.։

ԲԱՐԻ ՖԻԼԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՁԱՐ ԹԻՒՐՔԱԿ. *Թարգմանեաց ի գաղղիականէ Պօղոս Ա. Կ. Արփաճեան, վարժմի աշակերտ Ս. Փրկչեան վարժարանին Պալաթիոյ։* Տպեալ *ի Կոստանդնուպոլիս յԱրմիրլէր խանին*, 1854. 8°, 118 էջ։

ԲԱՐԻՋԱՆԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ. — *Տես* ԱՐՁԱԳԱՆԳ ԲԱՐԻՋԱՆԻ։

ԲԱՐԻՋԻ ԳՈՐԾԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. *Տես* ՔՈՒՐՄԱՒՈՒԼԻՆ Բ. Տր։

ԲԱՐԻՋԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. — *Տպայ կրթիւս վրայ։* Գրեց Բարիզի անուն եպիսկոպոսը։ Թարգմանեց և տպեց Յովհ. Պր. Տէլոյենց։ *Ի Կոստանդնուպոլիս, Փէպէճեխանն*, 1858. 8°, 28 էջ։

ԲԱՐԻՋՆ ՅԱՄԵՐԻԿԱ. — *Տես* ԼՈՖԼԻՊՐ Ր.։

— * *Բարիզու տարփանքը*. — Թերթօն Լրագրի Թերթի, 1876։

ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵԱՆ Ա.) — *Հայիւ Պատարագի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի Հոգաբարձութեան։* Տփխիս, 1891?

ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵԱՆ Պ. Փ. — *Հայիւ Պարեզին Փ. Բարխուդարեանցի Եկատերինոսար քաղաքում 1897–1899 թ.։* Նոր–Նախիջեւան, 1899. 19 էջ?

ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵԱՆ, Գէորգ. — *Ահա կամ մնաւ, դրուագ*, 1869?

Նախ Մուրճ Հայաստանի Թերթին մէջ հրատարակուած, (1869), թ. 6–11 *և յետոյ առանձին։*

Լիս կը գրէ իր «Ուսանողական գրականութիւնը» գրքին մէջ այն ոգեբորութեան առթիւ. «Մեր գաւառական Թատերգրութիւնը շատ անհաս է, շատ աղքատ ու մոռացված։ Նրա խեղճութեան համար չներից մէկն է Գէորգ Բարխուդարեանի «Ահա կամ Մահ» դրաման, որ լոյս տեսաւ 1869 թ.ին։ Նիւթը վերցրած է Հին Նախիջեւանի կեանքից։ Բայց այնքան միամիտ, այնքան դաւառկ ու ձգձգված է այդ գրուածքը, որ նրան կարդալն անգամ հաճոյակութիւն է, ոչ Ձեզ բեմի վրա ներկայացնելը»։ էջ 156. և կամ տես Գէորգեան Ք. տարի, 1903, էջ 73։

Տես և Լուսոյ 1902, թ. 3, էջ 261, ուր Լ. Յարութիւնեան մանրամասն կը խօսի գործիս նկատմամբ։

— *Բարեպաշտ մարդիկ։* Առանձ չափահասների համար, ոտանաւոր։ Թիֆլիզ, Յ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1889. 8°, 158 էջ։

Քննագ. Աւետիք 1889, թ. 1750։ – Մշակ, թ. 61։ – Նոր–Դար, թ. 86։

— *Գիտուց Բարխուդարեանցի յանձնաժողովրդականները։* Թիֆլիզ, Արագ. տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 1897. 8°, 230 էջ։

ՓՆՆագ. Ալէմդանք 1897, թ. 80։ – Մշակ, թ. 101։ – Տարազ, թ. 31։

Թարգմանութիւնները տես Լ[եւոնեան]Ն. — ԿԼՕ-թի. — ՀԱՑՀԼ Գ.) — ՇԼԿՈՒԹԻ. — ՇԻԼԼԻ. — ՊԼՏԼՕՑԻ։

Իր կեանքին ու գործերուն մանրամասն նկարագիրը՝ «Նորա գրական ու մանկավարժական քառասուն և հինգ ամեայ գործունէութեան առիթով» գրուած Լա. Ցարութիւնեանցէ, տես Լուսոյ 1902, թ. 1, էջ 201–211. թ. 2, էջ 196–217. թ. 3, էջ 260–286. թ. 5, էջ 212–238։ – Տես դարձեալ անդ, 1903, թ. 6, էջ 59–61, եւն։

ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵԱՆՑ Մակար վ. Յուստա Պէտրոգ. — Միքայէլ ի. Կլինա։ Գրեաց Մ. Փ. Բարխուդարեանց։ Տէր և Հրատարակիչ Տիգրան Յարութիւն Տէրէեան։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէրէեան, 1876. 4°, 180 էջ։

«Գրեթէ առաջին անգամն է որ ազգային բնաւոր վիպասանութիւն կուգէ ու արժանի ասի գեղեցիկ բարդուածից և հարթատարած վէպն ի լոյս կ'ընծայի երկասիրութեամբ Մ. Փ. Բարխուդարեանցի։ Այս բնաւոր գործը կրկին առաւելութեամբ կը ներկայանայ ընթերցասէր ազգային ուշադրութեան. նախ վասն զի Հեղինակը քաջ վիպասանութեան յաւուկ եղած հարտար հիւսուածքով մը իր վէպը խիտ հետաքրքրաշարժ և ախորժելի ըրած է. երկրորդ՝ իր նիւթը Հայկական Հայաստանի Հին-նեաց աշխարհի Պարապայ՝ գիւղօրէից մէջէն քաղած ըլլալով, այն կողմերու ազգային չինական կեանց, ընտանեկան հնաւանդ սովորութեանց և բանաստեղծական ոգին հշգրիտ պատկերը կը ներկայացնէ հետաքրքիր ընթերցողաց։ Ի. Զմիւռնիոյ աշխարհիկ մաքուր լեզուաւ գրուած է»։ Մասիս 1876, թ. 1852։

ՓՆՆագ. Մասիս 1876, թ. 1914. – 1877, թ. 1935։

— Ամսագր տարիքի կատարի. գրեց Յուստաս Պէտրոգ Բարխուդարեանց 1883 Յունուարի 1 ին։ Շուշի, ի տպարանի Մ. Մահտեսի-Յակոբեանց, 1883. 8°, 168 էջ։

— Զօրամեայ ուսանողք, 1883 թուին։ Գիրեց Յուստա-Պէտրոգ Բարխուդարեանց (Պարապազի բարբառով)։ Թիֆլիս, տպարան Մ. Շարաձէի, 1896. 8°, 126 էջ։

Այդ երեք վէպերուն առիթ կը գրէ Լէո «Ի-սահակեան գրականութիւնը» գրքին մէջ էջ 363) ... «Պարապազի գաւառական բարբառ, առորոշութիւնները երկար նկարագրութիւն և վիպական բնաւեղծագործութեան կատարեալ բացակայութիւն»։

— Պըլը-պուչի. Գրեց Մակար վ. Բարխուդարեանց։ Թիֆլիս, Մով. վարդանեանի և ընկ. տպարանում, 1883. 8°, [4] + 190 էջ։

ՓՆՆագ. Արձագանգ, Բ տարի, 1883, թ. 12։

= Ի տիպ, վազապշապատ, 1904?

— Զնուշիսուիի տղոյ. կենսագրեց Մակար վ. Ի[ւ] Շուշի, տպ. Շուշու Հայոց Հոգեւոր Տեսչութեան, 1886. 8°, 34 էջ?

— Գիմնապատուիրեն գիմնապատուհանց։ Տըփխիս, տպ. Մ. Ի. Լօտինեանի, 1888. 8°, 111 էջ։

«... Հայր սուրբը հրատարակեց «Գաղանիք Պարապազի» վէպնպրով գիրքը, որ մեծ պատուկ գցեց մեր մամուլի մէջ, և բանական կասկած յարուցեց գրքի կեզծ լինելու մասին։ Այս նոր հրատարակուած գրքոյկով Մակար վ.ը պատասխանում է իր հակառակորդներից մէկին, ... Լէօնէն։ Ուրբրի Պատասխանը բաւական կրքոտ է, բայց չատ էլ համոզեցուցիչ չէ ... Մշակ 1888, թ. 79։

Տես Լ[եւոն]Ն վ[արդ] բ[ահ] պատմութիւն, եւն։ — Տես և ԲԻՒԶԱՆԴԱՐԵԱՆՑ Ա.։

— Ամուսնիկ երկիր ի. պատգիր. Միջին-Դաղստան։ Ի Մակար Ար. վարդապետէ Բարխուդարեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893. 8°, 302 էջ։

ՓՆՆագ. Ալէմդանք 1893, թ. 27։ – Մուրճ, թ. 3։ – Տարազ, թ. 21։

Տես և Արեւելքի 4062 թիւը, և կամ Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 9՝ «Տեղեկագիր Իգմիրեանց կոակի», եւն։

— Աղցախ. երկասիրեց Մակար Եպիս. Բարխուդարեանց։ Բագու, տպարան «Արօր», 1895. 8°, [4] + 461 էջ։

ՓՆՆագ. Արտաս 1896, թ. 2։ – Արեւ. Մարմար, էջ 280։ – Մշակ 1896, թ. 26։ – Տես և Արեւելք, թ. 4062 Իգմիրեանց կոակի Տեղեկագիրը. Նոյնր կայ և ի Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 9։

— Գիմնատիկական վարպապետութիւն Հայաստանեայց Ազաբեկեան և Սուրբ Հիսկեցւոյ։ Տփխիս, տպարան Մ. Շարաձէի, 1895. 8°, 213 էջ։

— Բարոյական ուսմունք։ Հաւաքագրեց Յուստա-Պէտրոգ Բարխուդարեանց։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1898. 8°, [4] + 52 էջ։

«... Բարխուդարեանի գործը գովասանքի արժանի է, միայն թէ առանձները փոխանակ այրուբենական դասաւորելու, աւելի լաւ էր դասակարգերի բաժանել նրանց իմաստի համեմատ, օրինակ բարոյագիտական, գաստիարակչական, անուանագիտական, եւն։ Տարազ 1898, էջ 1024։

Մատենի քարտզին, Հայ ժողովրդական նաց կարդալու համար. Ա տետրակ. տպագրուած Նոր-Ալմաւիրցի Մեծ. Մանուկ-Ալա պարապետեան Տէրմ-Օգիեանցի ծախքով։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1900. 8°, 52 էջ։

— Բ տետրակ. անդ, 1901. 8°, 100 էջ?

— Պատմութիւն Ազուանից Ա. Հատոր. ի Մակար եպիսկոպոսէ Բարխուդարեանց։ Թիֆլիս, Աբրագամեան Մ. Մարտիրոսեանցի, 1900. 8°, 213 էջ։

— Պատմութիւն Ազուանից. Ա. Հատոր։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1902. 8°, 224 էջ։

ՓՆՆագ. Արտաս 1902, թ. 11–12։ – Բագուեցի 1903, թ. 5–6։ – Լուսոյ 1903, թ. 2։

Աստուածային Հանգանակ Հաստատութեան Սուրբ Գիրքից [մարգմանված], աշխարհաբար։ Թիֆլիս, Աբրագամեան Մարտիրոսեանի, 1904?

ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵԱՆՑ (Մկրտիչ) Թարգմ. — Տես ԱՆՏԻՈՒԻՈՒ։

Խմբագ. — Տես ՀԱՆԴԻՒՑ ԴՊԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ։

Լուսաբեր 1904 տարի, 3 և 5 թիւերուն մէջ ունի Հնոց եւ Նորոց խորագրով յօդուածներ. առաջնոյն մէջ կան հին երկու համաճեռ Վալտենհեանցի և Հ. Մ. Բժշկեանի, երկրորդին մէջ կայ « Հայոց ազգին տուած՝ Աւիի հրովարտակը », զոր կուտակ լրագրի 1852ի 75 թիւէն առաջերէնէ կը թարգմանէ հայերէն իբր նորութիւն։ Դժնդակ աւելի ընդարձակ արդէն իսկ չատոնց՝ Լուսաբերէն թերթէն ալ առաջ տպուած է Բազմավէպի մէջ գրաբար թարգմանութեամբ՝ կատարուած ի 1767, յունվ. 15, ի Վաղարշապատ, Մանրամասն տեղեկութեամբ, եւն. Տմմս. Բազմավէպ 1848, էջ 212–215։

ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԻՆԱՑ Յովհաննէս. — Հայիցդ և նոցա հարևանի ազգիդ թուրքիայում։ Լրատուպուած Ausland չաբաթաթերթից, 1871, թ. 20–21?

Հայերէն թարգմանութիւնը տես Մուրճ?

— Մանկական խաղիր. Ժողովեց Յովհ. Բարխուդարեանց։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1895. 8°, 160 էջ։

Փեղնագ. Նոր–Դար 1896, թ. 4։

Խմբագ. — Տես ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԴՐԱԴԱՐԱՆ։

Թարգմ. — Տես ՎԻԿԻՆՍԿԻ։

ԲԱՐԶՐԱՒՈՒՆՑ ԿԱՐԴԱՑՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՔԱՐՏԱՇԵՆՑ (Մ.)։

ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՆՑ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՔ. — Տես ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՀՒՄԱՐԱՆ։

ԲԱՐՁՐԱՑՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԴԱՒԻԹ ԱՆՑԱՂԻ՝ Նկարագիրք ի սուրբ Խուչն և Ներսիսի Շնորհալւոյ։

ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՑԻ Վ. Մեծն. — Տես ՎԱՐԴԱՆ Վ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ։

ԲԱՐՄԱՆԹԻՒ. — Տես ՄՕՍԷՆԱՆ Մ.։

ԲԱՐՈՑԱԴԻՏՈՒԹԻՒՆ (գործնական. — Տես ԱՐԱՄԵԱՆ (Մ. — ՏԻԻԻԻ Շ.։

ԲԱՐՈՑԱԴԻՏՈՒԹԻՒՆ, համառօտ. — Տես Ա. ԲԱՐԱՏԵԱՆ (Ս. եպիս.։

ԲԱՐՈՑԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, ՉԿԱՆՈՆՑ. — Տես ԼՐԿՈՎԷ (Ն.)։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԱՒՈՒՆՔՆԵՐ. — Տես ԲԱՐԹՈՒՂԱՐԵՆՑ (Գ. — ՀԱՅԻՒ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԱՒՈՒՆՔՆԵՐ։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. Տես ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ (Ակզբունք). — Տես ՈՒԼՅԱՆՑ Ֆ.)։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՄԱՎԵԼԵԱՆ (Ց.։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԹԻՒՆՔՆԵՐ. — Տես ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Հ.։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԹԱՏՐԵՐ, տղոց կրթութեան համար։ Երկու հատոր։ Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1850–1852։

= Հատոր Ա. խոսլով կամ բարեբարուիթիւն խոշտանգական. 6°, 103 էջ։

= Հատոր Բ. Դրիգոր կամ բարեսրտութիւն. 104–236 էջ։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՔ, արձակք և չափաւորք, ի պէտս ընթերցանութեան մանկանց։ Տփխիս, ի տպ. Ց. Ա. Փ. Օրբելի?

Տես և ԹԱԴԻՈՐԵԱՆ (Ց. Պ.) — ՀԱՐՒԻՐԵԱՆՔ։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԻԹԻՒՆՆԵՐ։ Ցիւրսա-ղէմ, ի տպ. ի Սրբոց Յակովբեանց, 1872. 8°, 401 էջ։

« Ա՛ն ազնուագարմ շնորհաւոր Յովհաննէս–Տիգրան Ց. Բասքալ քաջասոհմիկ Պայազատ և Նորարոզ-բոլ շառաւիղ մեծին տանն Մուրատեան որ յԱյրուսաղէմ, Նաւրէ Ի-խոս Մխարանութեան Սրբոց Յակովբեանց »։

« ... Ահա գիրքը արդէն 1809ին իտալերենէ գրաբարի թարգմանուած և Մոսկուայի մէջ տպուած էր. իսկ այժմ քաղաքիս Ակսուրիդ–Հունգարիոյ փոխ հիպատոս Մուրատեան Պետ. Պ. Յակոբ Բասքալ բարեռէր ոգւով և ազգօգուտ նպատակ ուզեց, որ պարզ աշխարհիկ լեզուաւ թարգմանուելով վերստին ի լոյս ընծայի ... Սորը Աթոռոյս ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտներէն Հեռհոռանները՝ արձակբդի առեն իրենց մէջ բաժնեցին և իրր զօսանք աշխատեցան և թարգմանեցին »... որոնց անունները և թարգմանած գլուխներնին գրուած են Քառաչաբանէն վերջը։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԻԹԻՒՆՆԵՐ երախայից համար. աշխատասիրութիւն հայ աշակերտաց Գիմնազիային թիֆլիզոյ, նուիրեալ այժմեան հայկազուն մանկանց։ Թիֆլիզ, ի տպ. Գաբրիելի Մելքումեանց և Համբարձումայ Ինֆիանճեանց, 1860?

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ. թարգմանութիւն ի գերմանե-րենէ Խ. Խ. — Ա, Բ տիպ?

= Գ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Դ. Մ. Լիսոյինեանցի, 1903. 8°, 142 էջ։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ի պէտս մանկանց. Թարգմանեց այլ և այլ գրքերէ Յովսէփ Պետրոս Թաւուգեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա-բրապեան, 1841=ՌՄՂ. 8°, 156 էջ։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ. — Տես ԱԼՖԻՒՆԵԱՆ (Կ. — ՎԻՉՆԵԱՆ Ս.։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՎԻՊԵՐ, կամ տղոց սիրտը կրթելու յարմար պատմութիւններ։ Վիէննա, Պաշտպան Ս. Աստուածածնի վանքը։

— Հատ. Ա. Ա տիպ, 1850։ Բ տիպ,

1899 Ապաւնի, Ցովհ. Վ. ուստայն, Շուն, Առիւակ, Պիանգա, Գուլիէլմոս Լոտնէ, Աւազակաց Այրը, Խեղճանիկ. 8°, 168 էջ։

Հատ. Բ. 1851. Փերդինանդոս. 8°, 169–252։

— Հատ. Գ. 1852. Ալէքսի. 253–368։

— Հատ. Դ. (Ա տիպ, 1856։ — Բ տիպ, 1899 Մայրական սէր). 8°, 120 էջ։

— Հատ. Ե. (Ա տիպ, 1857։ — Բ տիպ, 1899 Ինես. 8°, 60 էջ։

Տէո և ՆԱՂԱՔԱՂ. — ՉԱՄԱՆԵԱՆ Հ. Հ.՝ — ՍԱԱԻԽ, եւն։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱՐՆ. — Տես ԱՑՎԱՋԵԱՆ Ե. Ն. Վ.։

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆՔ. — Տես ՊԱՐՈՏԱՐԱԿՈՍ։

ԲԱՐՍԻՒՂԵԱՆ Ա. Թարգմ. — Տես ՀԻՊՈՊԻԴԷՍ. — ՁԵՒՈՎ Վ.։

ԲԱՐՍԱՄԵԱՆ Ա.) Թարգմ. — Տես ԱՐԱՔՎԻՍՊԻՐԵԼԻ Շ.։

ԲԱՐՍԱՄԵԱՆ Բ. — *կայքերի փոխադարձ ապահովագրութիւնը կրակից և այլ ապահովագրութիւնն առաւելութիւնների ու օգուտների։* Թիֆլիս, տպագր. Մ. Վարդանեանցի, 1897։

ԲԱՐՍԵՂ, ՃՈՆ. — Մկկնութիւն արդի առնուազնիվ որ քան Մարկոսի Աւրարեալ երանելոյն Եարսղի շնորհալի վարդապետի Ճոն կոչեցելոյ՝ ըստ մականուանն, լուսաւոր մտաց և իմաստալի յորդորակաց. յօգուտ հասարակութեան մանկանց Հիսուսի՝ եկեղեցականաց և աշխարհայնոց՝ ամենայն չափու և հասակի։ Չատոր երկրորդ, տպագրեալ հրամանաւ ամենապատիւ և վեհափառ Պատրիարգի կոստանդինուպօլսոյ տեառն Կարապետի երանաշնորհ արքեպիսկոպոսի։ Աւրդեամբ գերապատիւ և ազնուաչուք Մահտեսի Աբրահամ աստուածասէր և մեծահաւատ հոգելոյս Ամիրայի Թէրզեանց Ակնեցւոյ։ Ցիւրումն իսկ սեփհական տպարանի։ Ի Չասանփաչայ խանն. 1826 ի կոստանդինուպօլիս ԻՄՀԸ։ Աչխատասիրութեամբ Տ. Անդրէաս վ. ի Նարինեան Ակնեցւոյ։ Մեծ. 4°, 490 էջ։

Հրատարակչին ճառաբանքը կը ծանուցանէ. «Այս մատեան լուսաւոր՝ գովելի է քան իրին և քան եզանակին. քան իրին՝ գոյ մեկնութիւն որոյ Աւետարանին՝ որ քան Մարկոսի, և քան եզանակին՝ զի քաղցրալուր պարզաբանութեամբ գիւտ մնադիւր համոզել զընթերցողսն գիտաւորութիւն ի միտումն բարւոք և առաքինական կեցութեան. զի այս իսկ է բուն նպատակ Աւետաւածաբան հեղինակիս, այն ինքն է Ճոն Բարսեղ լուսաշնորհ երանելոյ Վարդապետ՝ ընդ միտքսն որոյ ոչխարին՝ Մաչկ կամ Մաչկեւոր անուանելոյ՝ որ ի սահմանս կիլիկիոյ. ուր մեկնեաց և ի գիր արձանագրոյց զայս մատեան ընտիր լուսանորոգ հեղինակութեամբ և աքանչելի ճառաբանութեամբ յաւուրս կաթուղիկոսութեան տանն կիլիկիոյ սեառն Կոստանգեայ երջանիկ Հայրապետի դրաւարկեցւոյ ի թիւ. հայոց ՉՀՒ. որպէս և ի վերջ գրոցս նոյն ինքն իսկ յիշատակարանի պատմաբանութեամբ ցուցանէ։

«Իսկ սակս մականուամբս Ճոն յորդորիմն՝ չիք ի մեզ յայտնութիւն ինչ, թէ գիարդ կոչի սա ամենայն. վասն զի յայտնի մականական անուն չիք ուրեք վկայեալ ցերանելեացս ոք. ուստի սա այս չունիմք ինչ ասել՝ թէ և անտի կարծիք ինչ ընդ առաջ ելանէ։

«Այն այս երանելիս Բարսեղ վարդապետ՝ գոլով մին ի հոգեկիր հարց, յեօթնեորդ դարու ծագեցաւ. և այնչափ աքանչելի ցուցաւ ի բարեմասնութիւն մաքրակրօն հանդիսի և յիմաստասաստուածաբանչութ գրոց, մինչեւ ընարեցաւ լինիլ մի ի հարց ժողովոյն՝ որ ի ոխս քաղաքի ընդդէմ ուղղափառեան չարափառութեան գրոց, որպէս տեսանի ի պատմութեանց գիրս։

«Ամին այսմիկ՝ մինչ առաջնորդէր դպրավանից յերկրին չիրակայ, յանձնեցաւ որոշումն առնել չարականաց՝ ընտրելով զպիտանին յանպիտանեացս, և զորս ընտրեացն՝ յանուն Տեառն հանընդիմիր կոչեցան, ըստ գրելոյ վարդանայ հաւանական պատմչի. ուր և աստուածն զանազանէն սորին զգրիւսուս եօթնիցս՝ աքանչելի համարձակութեամբ։

«Ապաքէն ճակ էր երբեմն լալ հայաստանեայցդ զի կորուսեալ էր յինքենէ զայսպիսի հոգեւոր արանց պիմաստալից և զհոգեշահ գրեանսն. որպէս ասենիկ և զառաջին հատոր ընտիր մատենիս մեկնութեան, զի չկայ ի միջի՝ և ոչ ուրեք գտանիլ ի հուի։

«Բայց հեռեւապէս խնդալ զի ի գարս մեր սկսաւ հետ գնետ գկորուսեալն գտանել. և ո՛րչափ արդեօք, չունիմ ինչ երբէք ցուցանել գիմիս. այլ՝ առաջ գրեացի ի վերայ հայաստանեայց վասն այսպիսի առաւուածատէր արանց ընտիր ընտիր գրութեանց, թէ ո՛րչափ որոնեալ՝ աչխատիս գտանեալ. ուստի առ այս ունիմք յոյս հաստատուն, թէ լինի օր՝ յորում գտանի և առաջինն հատոր մեկնութեանս, և օրհնեալ ազգիս համեզաճաչակ պտուղ հոգեւոր ընծայի։

«Արդարեւ պարծեսցի Հայաստան յառաջատար բերկրութեամբ՝ քան զմեծանունն յունաստան, և զուարճացի ցնծութեամբ՝ որպէս դրախտ պանծալի ի բերս իւր բազմադրիւն պտղոց աստուածատուիկ բանեզէն ծառոց. զի անու չունեմք այնչափ ախորժ համեմին գքիմս ընթերցասէր ճաչակողաց, մինչեւ մոռանալ գմուրացիկ ոգեպահս օտարաց։

«Ապա գոհասցուք գաստուծոյ բոլորով սրտիւ, զի պարգեւեալ է մեզ զայնպիսի մեկնիչ՝ որ բարեյաջան վարպետութեամբն իւրով մեկնէ գաստանէ գմոլորեալն ի գրոց սաստանայի, և աստուածոյ իրրեւ հաճոյական պաշտաւրագ ընծայէ։

«Ջորոյ երկասիրութեանն պտուղ զայս մատեան կաթեւոր ցարդ ոչ ոք էր ջանասիրեալ ի տիպ արձանագրել՝ և օրհնեալ ազգիս իրրեւ բազմալոյս ջահացայտ հրաւագ ընծայել. այլ գիշեր տեր ամէնից ի հաճութիւն, զի մի կարեւորս ամենայն հատակի այս մատենան ծեռայէ ի խորչս ինչ անգործ և ամայի՝ և թանկագին ի ձեռս բերելի, գոլով հազուագիւտ և գժուարաստանալի աչակերտելոց յանին հմարտութեան։

«Լաստ գաւաք միայն զերկոսին օրինակս ի մաչր գպրատան գրնդոց, իրրեւ յուխտն և ի հարիւր ամաց անտի՝ ի ձեռն հասելք ակ գրչաց օրինակեալ, յորոց ի միտումն միայն գոյն յորդորական բանքդ. վասն որոյ ձեզ և ծաներ աչխատութեամբ՝ ասկսյն մեծ սիրով հարկեցաք սպել և գյորդորական, զի մի լիցի ձեռագրատար ինչ ընծայել ազգիս՝ կամ խակակուռ պտուղ անուտելի, յաստացեալ ի շնորհս հոգւոյն աստուծոյ՝ որ անաչառաապիւռ տարաձանէ ըստ արժանւոյն լուսաւորութեան, կամ իրրեւ

զամիզ ցսպակից զպանապան շնորհս ըստ իւրաքանչիւր ընդունակութեան մասց։

« Այլն այսց օրինակաց մեծաւ կանխիք և առաստաղին խնամատարութեամբ զգուշացաք ընթացեալ զկնա. միայն զամանս պակասորդս բառիդ արդս առեւտրականին լրացուցաք, և զկնում և զանոմաւոր տառիդ լծորդութիւնս՝ ըստ նորոցս սովորականին ի գործ ածաք։

« Լսատ այսմ և փոխանակ երկնային վանկիցս առ և ես, եղաք ս և ի՛. որպէս ասէն սյս, և Արկածին՝ երկիրս, ասէ։ Յր ուր ասէք ի բանիդ մեկնու թեան՝ ի միում ճգապաւորի բառս ինչ պակասէին, և ի միւսում ճ յառնելն ին, յայնց զպատշաճ համարեալսն առաս եղաք։

« Յր բարեմիտ վերծանողաց ագգիս զայս ամենայն առատեն ասկատաք ծանաւցաք, զի մի լիցի ումեք արկանել զմեզ ընդ անհատասարմոնութեանն գտատասանաւոք։ այլ թեթեւս հանգուցեամբ զբառի մասցթել ի սեաւոնէ զվարձս յարեաց աշխատասիրացս՝ և որոց կամակաց յօժարութեամբ հոգան գծախս ի փառս աստուծոյ և յօգուտս բանասիրաց։

« Ի բեմն ով ասատատածասէր ընթերցող՝ յատակ մասիր յիմանալիս այս պարտեզ բազմատրիւն, և կթեաս գընձեռեալ պտուղս անհատուն ընտիր մեկնութեանց՝ բազձողական մտադրութեամբ յագիլ ի հոգի, զի բերկրալից ցնծութեամբ գտատրեսցես յոյս վախճանական կեան ամենայն բարութեամբ, և յանվախճան յաւիտենին անտրտում ուրախութեամբ փառաւորեալ՝ յիսպառնար յագեալս յերեսիլ անեզրական փառաց մեծվայելչութեանն ամենատեսչի Երրորդութեան »։

460 էջին մէջ կայ Յիշատակարան Ընկինակի Մեկնութեանս. « Շնորհօքն և ողորմութեամբն աստուծոյ հօր՝ սկիզբն արարչի գրոյս, և ձեռնտուութեամբ և օգնական լինելովն քրիստոսի յիսուսի որդւոյն աստուծոյ՝ ի գլուխս հանեալ կատարեցի ես լոկանուն վարդապետս բարեկ զմեկնութիւնն արդս աւետարանիս՝ որ ըստ Մարկոսի, ուշագիր յաջողեցաց և գօրացոյց՝ տալով մեզ զմիտս և զբանս հոգւոյն աստուծոյ հշմարիտ։

« Վասն որոյ ապաչեմ զգիտողդ բանիդ և զընթերցողդ առիս աստի, յիշել զմեզ ի բարի՝ ծնողօք վարժիւք և հրախտաւորքն մերովք. զի մեծ տաժանմամբ և յոլով աշխատութեամբ եղեւ զրատարիս։

« Յր որք գրէք զասկաս բանս՝ և յիշէք զմեզ ի բարին, գրեալիք և դուք ի գիրս կենաց, և յիշեցեալ լինիք ի միշտ բարւոյն աստուծոյ՝ որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։

« Եւդ՝ եղեւ վճար ապր մեկնութեանն՝ ի թագաւորութեանն յեւոնի որգւոյ օշնի նորընծայ և գեռաբոյս մանկանն յոյժ երկիւղածի և աստուածասիրի։

« Ջորոյ կթագաւորութիւնն յագագս տգոյութեան իւրոյ՝ խնամեն և հոգան երեք մեծագոյն և փառաւոր իշխանքն. երկու եզբայրքն հարազատ՝ պարոն օշին և պարոն կոստանդին, որք աստիճանաւ ազգ պարոն և գունգուտապղ կոչին, և երրորդն՝ պարոն հեթում՝ նորցի, որ խառնեալ և միացեալ է ընդ նոսա՝ որպէս միաբ ընդ հոգի և ընդ մարմին, ուզգելով զբոլոր տունն արքունի ի բարին. որպէս բարի միտքն գհոգին և գմարմինն։

« Ջոր տացէ քրիստոս աստուած՝ գվթագաւորն և զոոսա տոհմիւք և զարմիւք իւրեանց ազամ աշխարհի և եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ միշտ և հանապազ։

« Յր ընդ երկարեացէ զտէրտէրութիւն աստ անցանելով ի հօրէ յորդի՝ մինչեւ ի գալուստն իւր միւսանգամ։ Ես գրեցաւ սա ի վանս՝ որ կոչի Մաշկոց, ի հայրապետութեանն տեառն կոստանդնեայ կաթողիկոսի դրագրկեցւոյ, որ բազում աշխատութեամբ չանաչ և հնարի գիտգապուհիւն ազամ աշխարհի. որ և մինչեւ ի մերոյս ատ աւելեանն անձամբ անձին դնացեալ՝ ոչինչ համարելով զաշխատութիւն, թեպէտ ծեր և ուժգր էր մարմնով, և վհատութիւն և դադանութիւն նորա ի կակղութիւն և ի քաղցրութիւն յեպաշրջեալ փոխեաց. գոր ասացէ զաս գրիաստս ընդ երկայն ատս նկեգելոյ իւրոմ սրբոյ։

« Յր էր ի ժամանակիս յայսմիկ վերակացու և ամաջնորդ աստրյ ուխտիս՝ տէր հայրապետ Նպիսկոպոս, ապր հեզ և բարեբարոյ. որ բազամ խնամոք խնամէր զմեզ՝ ամենայն մարթեաւոր պիտոյիւք, և իրրեւ գհայր՝ հոգեւորապէս ի վիշտս և ի ուրբութիւնս ափոփէր և մխիթարէր։

« Վասն որոյ ապաչեմ զամենեսեան՝ որք հանդիպիք այսմ գրոց, յիշեցէք գոա ի բարին, և խնդրեցէք յաստուծոյ՝ զի ըստ սրոցն և բարի կամացն իւրոց՝ գոր առ մեզ ցուցեալ է. ապաչ սմա առատ հարիւրապատիկ, և անդ իւր և ծնողացն իւրոց փառաւորեալ և անաստամբ յաւիտենից յարքայութեանն սյարդեւեսցէ։ Յր ի գրութենեան՝ էր թիւն հայոց՝ ՉՀԻ 774 »։

Ջեռոյ՝ Ջահկ նշանաւոր բանիդ մեկնութեան Սրբոյ Աւետարանին. 461–497։ 498 էջը կայ սպագրողին Յիշատակարանը. « Ընդայն բարեմիտ թեանդ էացոյցի միաբոն սէրութեան՝ եանձնեալ ամենասուրբ Աստուածութեանն՝ անպարտականին Հօր, և ի նմանէ ոկզբնաւորեալ էակցի և փառակցի Որդւոյն միածնի, և համագոյակցի սուրբ Հոգւոյն հշմարտի՝ զոր սրհնութիւն, կամ գովքիսի գոհանութիւնն, և կամ զոքչան փառս և զպատիւ վերապաքեացս։ Զի իւրական ինքնիշխան զօրութեան ամենանխնամ կամաք հանապազորդ գմարդն սա ի յիր առաստապարգեւ բարութենդ հազորդս կացոյ անել՝ զրարեհամ կամս բարեբարոյ արասց դրդռե՝ փոխ յանդին ունել, կանխել, և բոլոր պատուիրս շարժիլ յագգի ագգի բարութիւնս վանապան գործառնութենդ։

« Որպէս և այժմ զնդ ամենապարի կամս իւր ի գործ արկեալ՝ եզոյց սա ի վերայ Ակնեցի Թեոդեանց Աստուածասէր և բարեպաշտ Ջօհան ազգեան Գերպարգ և Ակնուաշուք Մահտեսի Աբրահամ հոգելոյս Ամիրայի, որ ի կենդանութենեան իւրում՝ ի սեփհական գործարանին՝ իւր յով արգասրութենան արդեամբն եկեալ պատճառ տպագրութեան հոգելից Մատենիս մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին՝ որ ըստ Մարկոսի, որ լոտ ատնգութենան՝ յորինեալ է ի շնորհազարդ Բառնեզ վարդապետէ Հոն անուանելոյ. որպէս զի նորին երանելոյ գրանավատատակ աշխատութենանդն արգասիք մի ճեագէ ի խորչս ինչ՝ իրրեւ լոս ատգոյտ ճրագ ընդ գրատանս անձանձութենան, այլ ի յայսմ ելեալ յօգուտս ագգիս մերազնեալ՝ փայլեացի անապօտ լուսաւորութենամբ։

« Այլ ասկայն սա ժամս առ ձեռն պատրաստական գտեալ գազապարն էր երկրորդ հատոր նոյն մեկնութենան, ըստ որոյ ի յինն գլխոյ ի տառն հատարէ սկսեալ՝ ժամանէ մինչեւ ի վերջն. յորմէ անկարծիք երեւի, թէ է ևս այլ հատոր առաջին առնուանելոյ, սկսեալ ի յատագին գլխոյ մինչեւ ցինն ներորդ գլխոյ վերջն ինն ներորդ համարին, որպէս և առատեն ամանք արգարեւ գոլ և առաջին հատոր առաքայ մեկնութենան։

« Յայլ որովհետեւ անհնարին անկարելութիւն էլ ընդառաջ մեր ի յոտել ի հետապնդութենէ ի գլխատար աշխոտս և ի վանտրաքս. և յոչ գտանիլն՝ զի մի ի պատճառս ոչ գտանելոյ նորա՝ և սա խափանեացի ի տպագրութենէդ, եղաք ի մոի յետ ապարիկ հետաքրքիր խուզտութենամբ քննել զառաջին հատորն՝ և գտանել, և զնա եւս ի լոս ընծայել տպագրութենամբ, ասկս որոյ յորիորձեցաք զաս՝ հատոր երկրորդ։

«Յր գայս ծանուցեալ սասկն, զի մի ընկալուչք երկրորդի հաւատիս, կարծիցեն և զառաջինն ապաքրեալ, և ի խնդիր անկցին ընդունելն. զի այժմ միայն երկրորդ հաւատս ընծայեցաւ ի լոյս ազգիս, յետ այսր՝ եթէ յայլազգութեամբ տեսան անկցի և առաջինն ի ձեռս՝ ապի և հակակշռեան սպինա ընծայի:

«Ակա յանդնալ ձեր գայս մեկնութիւն՝ ով մերազնեալ լրութիւն, մի յիցի ի պատճառս ոչ գոսանելոյ առաջնոյ հաւատիս, ապախա առնել պաշխատութեան մեր համեպատճառակ պատուհ. այլ բոլորով սրտիւ ընթեռնուլ և զիմասս բանին իմաստնալ, և վայելել ի հոգի, և յիշել ի խնկանուէր մաղթանս ձեր զմահտեսի Յրամ Աստուածասէր և բարեպաշտ յարգի Ազգին, որ ըստ բարեուէր բարուց իւրոց՝ յետ առ ուէր փախեցման Յրերոյ իւրոյ դերապատիւ Մահտեսի Աբրահամ Ամիրայի՝ զնորին բարեպաշտութեան ջանայիրութիւն յանձն առ գոսանելիդ հոգոցութեամբ. և փղթեռանդն սիրով եւս գան ի յաւուրս նորին հանգուցելոյ յիերի ծնացեալսն ի լրութիւն հասուցանել:

«Ցսոյ գամենայն կենդանիս նորին. և զկրօրարդիսն՝ գյարգի Վասպար և Ահակ յրիաւոսասէր Ազգին, և զքառորդիսն՝ զմահտեսի Ղորուկ և գՎէորդ բարեսէր Ագգին, և գայլսն համայն: Ցա եւս գան ի Տէր հանգուցեալ գպագպինան ամենայն. գնորոգ հոգելոյս Ագնուաշուք Մահտեսի Աբրահամ դերապատիւ Ամիրայն, որ ի կենդանութեանն իւրում մեծաւ փափաքմամբ էաս սկսանել գտպագրութիւն սորին, և նախ քան զաւարտ գործոյս՝ փոխեցաւ յաւուրացս սո գրիատոռ՝ կնիք իւր իմոզով յիշատակ գայս ամենայն բարեպաշտութեան հանդէս առաւուածահաճոյ գործառնութեանդ. որոյ յիշատակին օրհնութեամբ եկիցի, և մաքուր ազօթիւք վայելուցագք սորին՝ ընդ սրտոց հաշխանացն դասեցի. և անվեռամ պահակին արժանաւոր գոյի յանճառելի սուրբ աղբատութեանն. և որ ոչ կարաց լցուցանել զամենայն փափաք բարեպաշտութեան իւրոյ յոգուս ազգիս և ըստ սրտի յագենալ՝ ի վազվզփոյթ յաւուրսածային հրաւիրմանդ, յերեսիլ փառաց ամենասրբ Երրորդութեանն լիապատար յագենցի յանգրաւ յաւիտենին:

«Ասլ և զՀաբ սորին զրարեպաշտ ասուսփ զան ի տէր հանգուցեալ զՔօհան յարգի Ազգին, և զրարեպաշտուհի Մարդն՝ հանգուցեալ գմահտեսի Անդա տիկինն Ասուսածասէր, և վեգրարդն գյարգսպատիւ Վ ալազար ազգին, և գհամօրէն ննջեցեալսն ի Քրիստոս:

«Հուսկ ապա յիշել և զսրբագրօղ սորին ի գործ սպագրութեանդ՝ զանարժան ծառայ ծառայիցն ասուսածոյ՝ և գօրհնեալ ազգիս հայոց անձնընծայ պաշտօնեայսդ՝ զտէր անդրեաս վարդապետս ակնեցի, որ եմ Աբրազան ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ յետին սպասաւոր, և զընկերակիցն իմ յայս գործ զեղոկիայի Տիրացու խաչատուր վարժապետն, որ աշխատեցաւ նաեւ ի չինութիւն նորոգ ջանկի մատենիս, հոգեւոր և մարմնաւոր ծնողաք մերով՝ կենդանեօք և նոքեցելովք:

«Ես եւս զաշխատասէր գործարանիս գպալատցի գրաշար տիրացու Մանուէլն՝ գմրահար յակովբն և գմինասն քեբրոնասունցի. զի և դուք յիշեալք լինիլիք յամենափառաւորեալ երկրպագելի ոտիցդ Սրբորդութենէն՝ ի Չօրեւ և յԱրդեամ և ի որոյ Հոգւոյն յանվախճան յաւիտեանս. Ամէն»:

Աստուածատուր Կպիսկ. Տէր-Գովհաննէսեանց, Նամակով մը երեք հարցումներ կ'ուղղե առ իմ՚ագր. Բագմավէպի (1899, էջ 384) պատճառ լեր՝ «1. Ինչպես վարդապետ Ոսկն կոչեցեալ՝ մէկ է լեր երկու: 2. Ց գարու՝ սպրած մեկը, լեր փոխ գարու: 3. Մարկոսի ասեասարանի մեկնիչ, որոյ առաջին հատուածն կարասած է, և չարականաց որոշիչ՝ որք Հոնդհոյիք կոչեցան սասն, սոյն պատ Բարսեղ վարդապետն է, լեր այլ ոք»: Տես պատ էջը ուր կայ յետոյ և խմբագրութեան համառօտ պատասխանը (384–386):

ԲԱՐՍԵՂ II.) — Երբոյ Բոլսոյի եպիսկոպոսի կեսարու կապադովկացւոց՝ հատուր վասն վհցոլնեայ սրսրութեան: Ի վենետիկ, ի տպ. Սրբոյ Ղազարու, յամի 1830 ԻՄՀթ. 8°, 201 էջ:

Հրատարակիչն է Հ. Ա. Բագրատունի, որ կ'ըսէ յառաջաբանին մէջ. «... Ի նախնեացն սպագրութեան... զառաւել պիտանիսն փութամբ վաղագնդն ի լոյս ընծայեցուցանել. որպէս և յառաջիկայ՝ կերանել զնորոգի կեսարեայ Վասիլեայ գրոց գվեցօրեայ արարչութեան ճառն՝ որ ի նոյսն զառաջին տեղին ունին. և իմարգմանեալ են աներկբայ յերանաշնորհ նախնեացն մերոց հինգերորդի գարուն. զի զժամանակին ունին զոհ. և Շնորհալունին և այլք ի հնոցն՝ բազում ինչ ի հաւոց առի դրեթէ նովին իսկ յառիթ օրինակին:

«Վազս եւս ձեռնարկեալ էր մեր ի տիպ տպա, Երեթէ հին և առտպ օրինակի չէր կալեալ ակն. բայց արդ ի դերեւ ելեալ, լաւ համարեցաք միտվա ար ի ձեռին չառնալ. Երեսփեան ոչ հին և ոչ քնտիր գրչութիւն, այլ վրիպագիր բազում սրեք. և յանհմտութենէ ազատ ազեալ: Ցորոյ թեպետ ըստ կարի սրբեցաք ի բաց զոհասլեանն զգուշութեամբ՝ ըստ յոյն բնագրին, և մանաւանդ ըստ կարդի բանիցն պահանջելոյ, ոսկայն ծնաց տակատիս ոչ սակաւ մնութիւնն և երկբայութիւնք առ և անդ: Վասն զի այնպիսի ազատարքն համարձակութեամբ հաճար առեալ այանպ հայ Երարգմանիչս, մինչ զի յոյով ուրեք անմարթ էր նշմարել գնա ընդ հետս շաւղաց լինադրին, և բանիցն Երել ոչ ինչ յուծանի չնորհէր»:

Ի աուծատրութիւնները. Տես ՂԱՐԱՅԻ ԲԻՒՋ. Հայկական բառագիտութիւն, էջ 61–69: ԱՒԱՔԲԻԱՆ, (Հ. Ա.)՝ «Ս. Բարսեղ և իր երկասիրութիւնքը»: — Տես և Մասիս, 1853, թ. 10–59, 11–60, 12–61:

Տես գրաբեալ՝ «Ակնարկ Ս. Բարսղի վեցօրեից վերայ»: Պատկեր 1892–93, էջ 397, 443, 481, 518, 534. — 1893–94, էջ 15, 34, 56, 86, 116, 128, 162, 178, 210, 234, 249, 284, 298, եւն:

ԲԱՐՍԵՂ Վ. Կոստանդնուպոլսեցի. Թարգմ. — Տես ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ:

ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, Բառունակ. — Սրտիս ձայնիւ. քերթուածներ, տպագաւորութեան արուեստին վրայ կարեւոր գիտելիքներով: Կ. Պոլիս, տպագր. Սարրեան, 1897. 8°, 64 էջ:

Գրնադ. Բիւզանդիոն 1897, թ. 335. — 1898, թ. 366: — Մասիս 1897, թ. 201:

— Դիցաբանութիւն կամ Աստուած պիւցակիսն Հնութեան: Ի պէտս ազգային վարժարանաց: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Սարրեան, [նախկին Պաղտասարեան տպարան], 1898. 8°, ԺԱ + 103 էջ:

Գրնադ. Բագմավէպ 1898, էջ 296:

— Աստղիկ քնարկրգասան. բարոյական մանրավէպեր, հանդերձ բառերու բացատրութեամբ և հարցումներով: Մասն Ա.: Կ. Պոլիս, տպագր. նոյն, 1898. 8°, 63 էջ:

ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Հերոնիմոս. — Ակդրութիւն աս-

անդամ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, պատկերագարդ. յօրինեալ ի Հերոնիմոսէ Բարսեղեանց Երկրաչափ–Ճարտարապետէ և նախկին աշակերտ կայսերական Ուսումնարանի անուանաց։ Կ. Պոլիս, տպագրեաց Յովսէփ Գավաֆեան, 1880. 8°, 400 էջ։

Հմմտ. Մասիս 1880, թ. 2675։

— Գիտութիւն. յօրինեալ ի Հերոնիմոսէ Բարսեղեան երկրաչափ անուանագէտ և ուսուցիչ աստղագիտութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. նոյն, 1885. 8°, 121 էջ։

102–121 գրուած է Պ. Քափէլ Ֆլամարիոնի ԱՍՏՂԱԳԻՏ վերնագրով Յօգուածը, Թարգմանուած Հայկական Կրթարանի Դասկին աշակերտ Պ. Յար. Կ. Ինճիճեանի Ձեռքով։

ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Մ. Յ., *խմբագ.* — *Տես* Ա– ԲԵԳՈՒԱԿ։

ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Ս. *խմբագ.* — *Տես* ՎԱՐԴ ՄԵՍՐՈՊՈՒՆ։

ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Ո. — *Տես* ԿՈՒՐԿՈՒ Ս. Բ. Վ.։

ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Օ. *թարգմ.* — *Տես* ԲՕՆ–ԺԻ (Ա. Տ.) — ԺԻՒԼ–ՄԱՒՈ. — ՆՈՒԱԱՒ Լ.։

ԲԱՐՐՕ (Թ. Հ. Théodore–Henri Barrau) — *Devoir des enfants envers leurs parents.* Պարտք *ազգաց։ Տղայոց իրենց ծնողաց և իրենց մեծբուն ունեցած պարտաւորութիւնները։ Թարգմանեաց ի գաղղիական լեզուէ Ն. Զարմայր Զօհրապեան Աշակերտ Ս. Ղերսիսեան վարժարանին Խասգիւղի։ Նոյն վարժարանին մէջ եղող աշակերտաց ընկերութեան արդիւնքովը։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Յ. Մխիթարեան, 1857. 8°, 132 էջ։*

Քննագ. Մասիս 1857, թ. 280։

*— Բ *տիպ*, 1861. անդ. 8°, էջք՝ նոյն։*

*— Այլ *թարգմանութիւն*՝ Անտօն Ս. Տ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յովսէփ Գավաֆեան, 1879. 8°, 149 էջ։*

Ազդ Կ՚ըսէ. «Պարրօ գազգիացի... հեգինակին Պարտք ազգաց անուն գիրքը... արդէն հայերէնի թարգմանուած ու չորրորդ տպագրութեան հասած է. բայց Հայ մանկտուն այսպիսի սքանչելի գրուկի մը յատուկ պէտք ունենալն քանի գիտնալով, հեգինակին արդարբեալ վերջին օրինակներէն կրկին թարգմանութեամբ զայն ի լոյս ընծայել կը փութայ...»։

*— Այլ *թարգմանութիւն*՝ Երևխաների առ իրենց ծնողք պարտաւորութիւնները։ Գրեց Թ. Հ. Բարրօ, Նախակրթական ուսումնարանների համար։ Տարրական կրթութեան ընկերութենից պսակուած գործ։ Թարգմանեց Գիանսէրէ–նից Վարգիս Յովհաննիսեան Տէր Գրիգորեանց։ Տփխիս, ի տպ. ի Համբարձումայ Լենֆիաճեանց, 1878. 8°, 102 էջ։*

ԲԱՑԱՍԱՅՏՈՒԹԻՒՆ, ՄԵԱՅ. — *Տես* ԴԱՊԱԼ–ԲԱՃԵՆԱՆ (Գ. Վ.)։

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ։ Թիֆլիս, 1883?

« Աւագանք « Բացատրութիւն » վերնագրով լրագիրը, որ սպած է Թիֆլիսում, Ներկայ 1883 թուին։ Բրօշիւրը վերաբերում է Ախալցխայի գործերին »։ Մշակ 1883, թ. 80։

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ *Եպիսկոպոսական ամուսնութեան.* — *Տես* ԿԱԼԱՆԿԵԱՆ Պ. Վ.։

— *Երկու ժամկոպիր յիշատակարանաց, եւն.* *Տես* ՀՈՎՍԵՓԵԱՆՑ Ն.։

— *Ընդդէմ պրուենէ Պ. Շերմազեանցի.* — *Տես* ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆՑ Գ.։

— *Ի վերայ Ս. Հաղորդութեան և Պատարագի.* — *Տես* ՔԱՓՄԱՃԵԱՆՑ Հ. Ի. Վ.։

— *Կանոնական գիտութեաց.* — *Տես* ԿԱԼԱՆԿԵԱՆ Պ. Վ.։

— *Հրաժարագրի Ազգ. Քաղաքական ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան առ Ազգ. Ընդհ. ժողովը։* Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Խճճասարեան, 1873, 36 էջ։

— *Հրաժարման և գրչեան.* — *Տես* ԱՐՆԱՒՈՒՆԵԱՆ (Մ. Վ.)։

Յարգարական գրուց. — *Տես* ԱՒԱԼ–ԲԻՒՈՒ ՍԱՐԿ։

— *Շարականաց.* — *Տես* ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ (Հ. Գ.)։

— *Զարուզ և կշտոց հախճենաց.* — *Տես* ԱՒԳԵՐԵԱՆ (Հ. Յ.)։

— *Պատարագի.* — *Տես* Մխիթարեան։

— *Տէրունական տօներից, հանգամանակի ուսուցանդ, եւն.* — *Տես* ԲԱՑԲՈՒՐԴ–ՅԵԱՆ Ս.։

ԲԵԶՕԲՐԱԶՕՎ Պ. (= Bezobrazov) — *կանոնագիր հնկոյ գրուածոց մասին.* (Հրապարակական դասախօսութիւն) թարգմ. Ս. Կասեան։ Նազու, տպ. Յ. Պ. Փիլէասարեանի, 1900. 8°, 39 էջ։

Քննագ. Նազմավէպ 1900, էջ 558։ — Մշակ, թ. 190։ — Տարազ, թ. 27։

ԲԵԹՔՈՎԷՆ. — *Տես* ՎԻՆԳԻԼ։

ԲԵԼԻՍԱՐԱՑ ԱՐԿԱՆՔ. — *Տես* ԺԱՆԼԻ (տիկ.)։

ԲԵԼԻՍԱՐԻՈՍ. — *Տես* ՄԱՐՄԱՐԻՆԹԻԼ։

ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ Հռոբերտ, յիսուսեան. (Bellarminus). — *Քրիստոնէական վարդապետութիւն։* Ա *տիպ, ի Լիվոռնոյ, 1669։*

Վարդապետութիւն քրիստոնէական. գերագանցագունեալ կարտինալի տեառն Ռոպէրթոսի Պէլլարմինոսի։ Թարգմանեցեալ ի Բարսղէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցւոյ, ի լեզուէ Իտալականէ ի հայկական բարբառ, յամի տեառն 1669. հոկտեմբերի երեսուն յԱվիկօռնա։ — Տըպեցաւ տառս աստուածային յամին որ ի ծնընդենէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, հազար և վեց հարիւր և եօթանասուն։ Ի թուականութեանս Հայոց՝ հազարի, հարիւրի, և տասն և ննի. յԱվիկօռնայ, ի փառս մեծազոյնս Աստուծոյ։ Ցէջն 362 որ է վերջ գրոցն. Ներ տպարա–

նուամ սրբոյ Լ՚ջմիածնի. հաճութեամբ տեառն Ասկանի Ա.րք Նպիսկոպոսի Հայոց՝ Իբբսագրութեամբ կարապետի վարդապետի Անտրիանացւոյ։ In Livorno: con licenzia de' Superiori. փոքր 6°։

— Ե տիպ, ի Հռոմ, 1680։

Ներկին հակատ ունի, առաջինը՝ իտալերէն, և երկրորդ էջը՝ տպագրութեան հրամանագիրը լատիներէն։ Երկրորդ հակատը՝ հայերէն՝ առաջին տպագրութեան պէս.

Վարդապետութիւն ... ի մուշկական յորթ. Ջամին տեառն, 1680, ի մեծն Հռոմ. 8°, 454 էջ։

— Ալ թարգմանութիւն. – Հանուռոս Քրիստոնէական վարդապետութիւն արարեալ ըստ հրամանի պապին Կղէմայ ութերորդի, ի յարգելի հօրէ Հռուբերտոսէ Ֆէլլարմինոսէ՝ յընկերութենէն Քիստոսի, որ ապա եղեւ կարտինալ սրբոյ եկեղեցւոյ։ Իսկ այժմ թարգմանեալ հաւատարմութեամբ, ի լեզուէ իտալացւոց ի հայկական և ի տաճկական բարբառ ի Ամաս վարդապետէ Մէրասեան կոստանդնուպօլսեցւոյ՝ յեպիսկոպոսէն Հռոմկլայոյ ի փառս Աստուծոյ և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ։ Եւ տպեցեալ յամի տեառն 1768, մարտի 1. և ի թուին Հայոց ԻՄԻԼ. ի Հայրապետութեան Տեառն Սիմոնի Հայոց կաթուղիկոսի. ի Վ.ենէտիկ ի տպ. Անտոնի Պօռթօլի. Հրամանաւ մեծաւորաց։

Հպարհնը կը հառնի մինչեւ 37 էջը. յետոյ նոյնին առաջինէն թարգմանութիւնը, մինչեւ 73։ Ապա առաքինութեանց Ջիրգործութիւններ և ուրիշ ազօթքներ, մինչեւ 80 էջը, որ է վերջ։

Նոյն գրաւածքը աչխարհարար լեզուով թարգմանուած.

= Ա տիպ, Վ.ենետիկ, 1770 (աշխատասիրութիւն Հ. Ջաքարիա վարդապետի ակնեցւոյ Ա.լեքսանեան)։

Քրիստոնէական վարդապետութիւն համառօտ. հաւաքեալ ի քրիստոնէական վարդապետութենէ Պելլարմինոսի և այլոց. և արարեալ աշխարհաբար լեզուաւ վասն փոքրիկ մանկանց՝ առ ի սերտողաբար առնուլ նոցա զայն ի բերան։ Տպեալ յամի տեառն 1770. ի մայիսի 14։ Ի Վ.ենէտիկ, ի տպ. Անտոնի Պօռթօլի. Հրամանաւ մեծաւորաց. 12°, 46 էջ։

Նոյն Քրիստոնէականը կը հառնի մինչեւ 92 էջը. և յետոյ Հաւատով խոստովանիմ կրճատ, և ուրիշ ազօթքներ, մինչեւ 46 էջ։

= Ե տիպ, ի Վ.ենետիկ, 1807։

Քրիստոնէական... ի բնոյն։ Տպեալ յամի տեառն 1807. ի Յունվարի 1. ի Վ.ենետիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

= Դ տիպ, 1831. Գ. 1873. Ե. 1885. Զ. 1892. Է. 1895. Ը. 1899. Թ. 1902։

Տպագրութիւններ ի Թրեստ և ի Վ.ինեննա։

= Ա տիպ, ի Թրեստ, 1776։

Քրիստոնէական... ի բնոյն։ Տպագրեալ յամի Տեառն 1776. Ե. ի թուականութեան Հայոց տումարի՝ ԻՄԻԵ. ի Թրեստ։ ի տպարանի Միաբանութեան Հարց Մխիթարեանց։ Հրամանաւ և Աւտունութեամբ կայսերական հրովարտակին։

Ե տիպ, անդ, 1801։

Քրիստոնէական... ի բնոյն։ Երկրորդ անգամ տպագրեալ յԱմի տեառն 1801. Եւ ի թուականութեան Հայոց ԻՄԻ։ ի Թրեստ։ ի տպարանի Միաբանութեան Հարց Մխիթարեանց։ Հրամանաւ և Աւտունութեամբ կայսերական հրովարտակին։

Բուն Քրիստոնէականը՝ մինչեւ 34 էջ. յետոյ ապաշխարութեան, հաղորդութեան, առաւօտեան և երեկոյեան ազօթքներ, մինչեւ 114 էջ՝ որ է վերջին։

Դ տիպ, 1818, ի Վ.ինեննա, ի տպարանի Միաբանութեան Հարց Մխիթարեանց. 6°, 117 էջ։

= Դ տիպ, 1834, Ե. 1838. Զ. 1839. Է. 1840, Ը. 1850. Թ?, Ժ. 1883, Յաւելուածովք, ի պէտս ստորին դասու. – ԺԱ. 1904։

= Նոյնը՝ Տարրական ընթացք – հաւաքեալ ի Քրիստոնէական վարդապետութենէ Բելլարմինոսի և այլոց։ Վ.ինեննա, եւն. 1883. 8°, 32 էջ։

ԲԵԼԼՕԴ Մ. = M. Bellaud. – *Քերականութիւն Հայկական լեզուին*։ Essai sur la langue arménienne, par M. Bellaud, Docteur en médecine. (Autant de langues que l'homme sçait parler, disoit Charles-Quint, autant de fois est-il homme). A Paris, de l'Imprimerie Impériale. 1812. de l'ère arménienne. 1261. 8°. pp. viij + 96.

Բովանդակութիւն.

Introduction – Situation et division de l'Arménie – Origine des Arméniens – Religion des Arméniens, de la langue arménienne, Paragraphe I. De l'Alphabet. II. Lecture arménienne. III. Des Noms. IV. Des Pronouns. V. Des Verbes. VI. Des Participes. VII. Des autres parties du Discours, et de la Syntaxe. – De la Littérature arménienne.

Traductions – Lettre d'Abgar, Roi d'Arménie, à Jésus-Christ–Réponse de l'apôtre Thomas à la lettre précédente. – Symbole des Arméniens–Profession de foi de l'Eglise arménienne – Fables de Vartan. I. Le Renard et la Caille. II. Le Bœuf et le Cheval.

Chap. XXII de liv. II de l'Histoire arménienne de Moïse de Chorène. Prise de l'Artavasde par Antoine – Vocabulaire Arménien–Français de tous les mots arméniens contenus dans cet Essai – Liste alphabétique des Noms propres arméniens cités dans cet Essai.

Avertissement՝ ուր կ՚ըսէ հեգինակը. Ջ... M. Chahan de Cirbied, Arménien et professeur de la langue arménienne à l'Ecole spéciale des langues Orientales vivantes, établie près de la Bibliothèque impériale, qui a revu cet opuscule, a pensé qu'à défaut de livres élémentaires Arméniens–Français, il pourrait être utile à ceux qui voudront étudier l'arménien. C'est ce qui m'a décidé à le livrer à l'impression.

Աբգարու թուղթը, պատասխանը, Հաւատամքը, Վանութիւնը, եւն, եւն, գրուած են նախ հայերէն և դիմացը գաղղիերէն թարգմանութիւնը։

ԲԵՆԵԴԻԿՏԵԱՆ իշխ. կոստ. Նոյնի՝ Ներսէս Արխանեան հոգաբարձութեան կազմակերպութեան մասին։ Ակռաւոտպած «Արձագանք» լրագրից 1892 թ. N°. 136, 137, 139 և 145։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893. 8°, 36 էջ։

ԲԵՆԵԴԻԿՏԵԱՆՔ ի ՏԻՐԱՄԱՅՐՈՒ. Տես ՀԻՒՄԻՒՉ Եղ. արք.։

ԲԵՆԵԴԻԿՏԵԱՆ ՎԱՆԱՑ ԱԱՀՄԱՆ. Թարգմանեալ ի թարգմանութենէ սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ի յիշատակի ԻԵ. դարամտին ծննդեան սրբոյ հօր Բենեդիկտոսի. նուէր առ ծիրանեփառ տէր Ցովհ. Մկրտ. Բիդրա կարդինալ և եպիսկոպոս Տուսկուլոնի, ի հարց Մխիթարեանց։ Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1880. 8°, 123 էջ։

Statutum monasticum Benedictinum a Magistro Berenger concinnatum: a Sancto Narsete Lambronensi olim ex latina in armeniam linguam conversum, et recens latinæ fidei rursus redditum, quartadecima sæculari luce recurrente ab auspicatissima illa die, qua occidentalium Monachorum Patriarcha Benedictus nursiæ fuit dono datus mortalibus, Eminentissimo D. D. Joh. Bapt. S. R. E. Cardinali Pitræ Episcopo Tusculanensi, Mirifico Principi ac Benedictini Ordinis ornamento, de quo est optime innumeris titulis meritus Congregatio Benedictina Mechitarista Sancti Lazari apud Venetias grati animi atque lætitiæ ergo D. D. D. MDCCCLXXX.

Ցաւագարանը կ'ըսէ. «Հաչակելով ի տարուընջ (1880) Հարց Բենեդիկտեանց մեծահանդէս ուխտ, կենդանութասանեարդ դարամտու ծննդեան հեղինակի միանձնական կենաց իւրեանց և հաստրէն արեւմտեայց... փափաքեաք կդորել նոցին ջանից և եռանդեան բովանդակ ուխտի հեկեղեցին, առնելով ինչ մի պատշաճ ոգեփակառուս մերով հայկական կնքով։ Եւ յայոցեաց մեզ գտանել զայս Սահմանիք վանաց, որ նորին իսկ Ս. Բենեդիկտեայ աւանդութիւն է և աշակերտաց իւրոց չարադրութիւն. և որպ բնագիր, որքան ինչ խոյզ և խնդիր արարաք, կարուռնալ և անծանօթ է առ նոսին իսկ արեւմտեայս...

«Արդ եթէ նաքա պարտական ինչ այսու զանձինս մերազնեայցս համարիցին բարեպաշտութեան և ուսումնասիրութեան, ոչքան և մեզ չիցէ արժան երախտագէտ լինել այնմ՝ որ պէտ արար երկասիրարար թարգմանել զգիրսս անգուտին յՀին դարս. մեծոգոյ այնմ մերայնոյ՝ որ յետին է ի մեծս Հայոց՝ հարց և մատենագրաց և որդոց, նախանձաւոր և արժանաւոր հոգեկիցակ հայրենակցին իւրոյ Ակաքեղոն Պարկոսի, Ներսիսի ասեմ Լամբրոնացւոյ...

«Մեր թողեալ արդ գիարգմանութիւն բուն կարգաց և օրինաց կրօնաւորաց զՍ. Բենեդիկտոսի (Regulæ), որք քաջածանօթք են արեւմտեայց, զայս անգիտ առ նոսա Սահմանս վանաց ի լոյս ընծայեմք. գորոյ և հեղինակ ծանուցանէ վերնագիր գործոյն, ի թարգմանչէն կամ ի յայտին գրչէն կարգեալ, գոլ Պերանժէ (Վերջիներ ըստ մերոյս) ոմն նախանձաւոր և գիտուն միանձն Բենեդիկտեան. որ նախ յառաջին կէս ԺԱ. դարու՝ օգնական թեամբ այլոց ոմանց հոգեկիր կրօնակցաց յարդարեաց զկարգս վանականաց և ուսումնարանս ի մենաստանի Փեկանայ Fécamps) ի Նորմանդիա Փրանկաց. և ոչ յկատարս, որպէս նշանակի ի վերնագրի անդ. և ապա գնացեալ է յԱնտիոք»։

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԱԲԵԱՅ Benedictus – Արբոյ Նուրսի Բենեդիկտոսի կանոնք, զոր թարգմանեալ է աշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ։ Ի Վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1842. 6°, 144 էջ։

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԺԲ. — Արբազան Տէառն մերոյ Տէառն Բենեդիկտոսի Պապին չորեքտասաներորդի թուղթ հանրական առ միաբանաբս կարգեալս ընդ աւետեալս։ Ցաղագս պահպանութեան ծիսից եկեղեցւոյն Ցունաց և այլոց արեւելեայց։ Տպագրութիւն Հռոմայ ի 1755 ամի, թարգմանութեամբ Հ. Վրթանէս Վ.-ի Ակներեան, ի Մխիթ. Վենետիկ. 6°, 104 էջ։

— Արբազան Տէառն մերոյ Բենեդիկտոսի Պապի ԺԲ Սահմանադրութիւն, որով ընկերութիւնք ոմանք՝ Ֆրամասոնաց կոչեալք՝ կրկին դատապարտին և արգելանին, կոչմամբ եւս օգնութեան բազկի աչխարհային իշխանաց և Պետաց։ Վճռով սրբոյ Հոդովոյն Տարածման Հաւատոյ, ի հայ տպեալ թարգմանութեամբ Գրիգորի Կաղնեան անդպիր քահանայի Ախցխացւոյ։ Ի Հռոմ, յամի տեառն ՌՉՂԴ 1794, ի տպարանի նոյն սրբոյ Հոդովոյն. 23 էջ։ Benedicti Papæ XIV. Constitutio Liberorum Muratorum Damnatoria.

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՖՐԱՆԿԼԻՆ. – Տես ՇԱՒԻՏԹ Ֆ.։

ԲԵՆԻԿ Յովհաննէս վ. — Յովհաննու վարդապետի Արծրունեանց Բենիկ կոչեցեալ վարդապետի Ակորը։ — Տես Սուքիաս Հայկակեան, Հատ. Իև։

ԲԵՆԻԿ ՎԱՐԱԳՊԵՏ. — Քարոզչական բառգիրք. Ա. Թիֆլիս, Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1901. 8°, 86 էջ։

— Տիղկոպիր 1900–1901 թ. Շուշուայ հայ. թեմ. դպր.։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1901 ?

ԲԵՆԻՒ. — Տես ԼԱԼԱՅԵՆՑԻՑ (Ն.) Բուրաստիի կամ Հարք պատուոյ։

ԲԵՐՆԱՐԴՈՍ Ս. = S. Bernardi. — Հանգիստ սրտի ձառք ի գովութիւն մօր Աստուծոյ։ Թարգմանեալք ի լատին բնագրէ ի Հ. Եղիա Վ. Թովմաճեան, ի Մխիթարեան ուխտէն։ Վենետիկ, ի տպ. Մխիթարեանց, 1874. 8°, 100 էջ։

— Նուրբ Հանգիստք գիտութեան. կենսագրութիւն։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Ց. Պօյաճեան. 8°, 86 էջ։

Տես և Ալիշան (Հ. Պ.)՝ «Շնորհ. և Պարագայ իր», գլ. իե. ժե։

ԲԵՒԹԱԼՈՒՑԻ. — Տես ՊԵՍՏԱԼՈՒՑԻ։

ԲԵՐԱՅԻ ԳԻՇԵՐՆԵՐ. – Տես ՀԱՃԻՆ (Ց. Մ.)։

ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ (Մինաս. — Սմբատ Շահ-Ա զիպ. Էտիւդ վրաց ժողովածուից) նուէր Պ. Ս. Շ.-Ա.-ի 35-ամեայ յոբելեանին, 1902. 35 էջ։

Գրական Լուսաւոր 1902. թ. 3։

Տես և Վենիամովիկի (Ի.)։

ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ Խուբէն. — *Հայոց նորագոյն բանաստեղծները. Մաս I, Բանաստեղծ-Մուսաճող կրիտիկական անալիզ*: Տպագրական և հրատարակչական ակցիօներական ընկերութիւն Խոստով Դօնի վրայ, 1898. 4°, 44 էջ։

Գնահ. Լուսաւոր 1900, Դեկտ. Ա։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1899, թ. 3։ – Մշակ 1899, թ. 5։ – Մուրճ 1899. թ. 1։ – Նոր-Դար 1898. թ. 235։

ԲԵՐԴՆԻԿՕՎ (Պրոֆ. Ի. — *Նոր Պետութիւն վերաբերմունքը դէպ ի հրօնք*. Լուսերէնից թարգմանեց Դէորգ Ալթունեան, խմբագրութեամբ Ս. Տիգրանեանի։ Ալէքսանդրօպոլ, Արագատիպատարան Ա. Նոյեանի և Յ. Ստեփանեանի, 1902. 8°, 121 էջ։

Գնահ. Լուսաւոր 1902, թ. 6։ – Մուրճ 1903, թ. 1։

ԲԵՐԳՈՒՄԵԱՆՑ Պ. Ա. — *Աղբիւր յոյսիայ, արարեալ Պետրոս Եպիսկոպոսի Բերբերումեան Ա. զամալեանց, միաբանի սրբոյ Էջմիածնի. արդեամբք բարեպաշտօն Աղայ Թովմասու Ալվազեան Բաքուեցւոյ ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց։ Ի Ս. կաթուղիկէն Էջմիածնի, 1845 = ՌՄՂԴ. 8°, 12 + 158 էջ։*

— *Մեկնութիւն ցայտնութիւնս Ս. Յովհաննու առաքելոյ, համառօտեալ ի զանազան մեկնիչս, ի պետրոսէ արքեպիսկոպոսէ Նախիջեւանցւոյ Աղամալեան Բերդումեանց։ Տպեալ օժանդակութեամբ Յովհաննու Աղաբէգեան Ասպետի։ Ի կալկաթա, ի տպարանի Արարատեան Ընկերութեան, 1846. 6°, 350 էջ։*

Չմոռ. Ազգասէր 1846, էջ 108. – 1848, էջ 38։

— *Մեկնութիւն յաղագս եփեսական կոնդակի, յորինեալ ի բազմարդիւն Պետրոս արքեպիսկոպոսէ Աղամալեան Բերդումեանց ի միաբանութենէ մայր աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի։ Ցնորուսաղէմ, ի տպ. սրբոց Յակովբեանց, 1850. 4°, 804 էջ։*

ԲԵՐԼԻՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ. — Տես ԹՈՒՒՆ Ա.։

ԲԵՐԿՐԱՆՔ ՈՒ ՎԻՇՏ. — Տես ՆԵՐՇԱՊՈՒՀ (Գ.)։

ԲԵՐՆԻԷ Ֆ.) — *Փոքրիկ յօրսի պատմութիւն. վէպիկ*. Թարգմ. Գ. Բաղր. պատկերազարդ։ Բագու, տպ. Շահբազեան և Ախոնդով, 1898?

ԲԵՐՆՇՏԱՅՆ-ԲԵՐՆՇՏԷՅՆ. — *Բնագրութիւն. քիմիայի նշանակութիւնը գործնական կեանքում*։ Թարգմանեց Սմբատ Մուշեղեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեան, 1889?

— *Ոգին և պատուէր. գործ Բերնշտէյնի*. Թարգմ. Ռուբէն Մելիք-Մուսեանց. (Հրատար. Ուսանող խմբի)։ Պետերբուրգ, տպ. Լիբերմանի, 1896. 35 էջ?

Գնահ. Արձագանգ 1896, թ. 111։ – Մշակ, թ. 38։ – Մուրճ, թ. 10–11։

ԲԵՐՆՇՏԱՅՆ Լ. Ed. Bernstein. — *Die Leiden des Armenischen Volkes und die Pflichten Europas* (Հայ ժողովրդի տանջանքները և եւրոպայի պարտականութիւնները. Բերլին, 1902)։

Չմոռ. Նոր-Դար 1902, թ. 115։

— *Les souffrances du peuple arménien et le devoir de l'Europe* (Թրգմ. նոյնին. Հրատ. Եւրոպ. Հայ Ուսանող. Միութեան։

ԲԵՐՈՑԵԱՆ Մ.) — Խառնարան Խուս Հայերկասիրեաց Մկրտիչ Բերոյեան, ուսուցիչ հայկական գրականութեան ի կայսերական համալսարանին որ ի Փեթրպուրկ Ռուսաց։ Տպագրեալ ի տպագրատան համալսարանին?

ԲԵՐՈՒԶԱԿ (Փիրուզէ. — Տես ԴՈՐՊԻՆ, Շ.)։

ԲԵՐՍԻԷ Լ. Eugène Bersier ֆրանսացի). — *Կնոջ և Աստուած. քարոզ*. Թարգմ. Ֆրանսիզէնից Ազգար Յովհաննիսեան։ Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեան, 1885. 8°, 46 էջ։

ԲԵՒԵՌԱՏԻՒ (հայ ԱՐՁԱՆԱՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԲԱՄՄԱՀԱՆ (Կ. Ց.) — ԲՐՈՍԻ. — ՄՈՒՐԹՄԱՆ. — ՆԻԿՕԼԱԿԻ. — ՌՈՒԲԵՐՏ Լ. տր). — ՍՄՆՏԱԼՃԵԱՆ (Ց. Վ.)։

Տես և ՎԱՆԱՅ ԱՐՁԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՔ, եւն։ — Դարձեալ Բազմավէպ 1876, էջ 132, 199, 328 Բեւեռաձեւ արձանագրութիւնք Հայաստանի (Լընորման գազիայի արեւելագէտին գրուածներէն քաղուած)։

ԲԵՕՐՆՍՕՆ (Բեօրնստերնէ = Björnson Björnstjerne նորուեգիացի). — *Միակնութիւն և բազմակնութիւն*։ Թարգմ. Դր. Մ. Դիւրչեանցի։ Բագու, տպ. «Արօր», 1895?

Գնահ. Մշակ 1895, թ. 71։ – Տարազ 1895, էջ 361։

— *Այլ թարգմ. Միակնութիւն և բազմակնութիւն*։ Հրատար հիւսիսային երիտասարդութեան։ Թարգմանեց ռուսերէնից Արշակ Եդիգարեան։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բարխուդարեանի, 1896. 8°, XVIII + 81 էջ։

Գնահ. Արձագանգ 1896, թ. 44։ – Տարազ 1896, թ. 14։

— * *Մեր ուժից վէր* – Uber die Kraft. Դրամա երկու գործողութեամբ։ Թարգմ. Ներսէս Տէր-Յովհաննիսեան. Լուսաւոր 1904, թ. 3, էջ 180–209. – թ. 4, էջ 201–225։

Տես ԹՈՓՉԵԱՆ (Ե.)՝ Բեօրնսօն։

ԲԻԱԹՐԻԶԻ. — Տես ՀԱՑՈՑԻ (Պ.)։

ԲԻԴԼԱՐԵԱՆՑ (Մ.) Թարգմ. — Տես ԿԱՐԱՄՋԻՆ (Ն. Մ.)։

ԲԻԴ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Ս. Քահ.) — *Հանրաւօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն ըստ դաւանութեան Հայոց առաքելական ուղղափառ սուրբ Եկեղեցւոյ։ Ի ձեռագիրք Հայոց հոգեւոր երկրասեան դպրոցների վերին՝ և թեմական դպրասնոցների ստորին և միջին դասարանների՝ որպէս և պետական դպրանոցների վերին դասարանների համար։ Աչխատասիրեց Սարգիս քահանայ Բէգ-Նազարեանց, կրօնուսոյց Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրանոցին Տփխիսի։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեան, 1892. 8°, 198 էջ։*

Գնահ. Արձագանգ 1892, թ. 43։ – Մշակ թ. 41, 136։ Աստղ գէմ Արձագանգ, թ. 44։ – Նոր-Դար, թ. 73, 76, 79, 80։ – Երեք եպիսկոպոսներ կարծիքը այդ բրիտոնէականի մասին, Ար-

ժագանք. թ. 127։ – Աւոր գեմ՝ Տպրագ. էջ 538, 554, 571, 592։

Մահուան առթիւ՝ Հայրենիք 1894, թ. 966։ – Մշակ թ. 107–108։ – Տպրագ. թ. 35, և էջ 545, եւն։

ԲԼՈՒԻ ՏԷ ԼԱ ՔՐՕՔԶ. Blois de la Croix — della Croce *ֆրանսացի*. *Պատմութիւն մի*ծին *հնդկիպետաց առաջին կայսեր նախնի մը*ղուլաց և թաթարաց։ *Ի ժամանակալ ի չորս գիրս. որ բովանդակէ գվարս մեծի խանիս, զամբառնալ նորա, և զտիրապետութիւնս հանդերձ հա*մառօտ պատմութեամբ յաջորդաց իւրոց, որք *մինչեւ ցայսօր թագաւորեն։ Ջբարս, զսովորութիւնս և զօրէնս նախնի Մղուլաց և թաթարաց, զաչխարհագրութիւն ընդարձակ գաւառաց Մղուլաստանի և արեւելեան և արեւմտեան թաթարաստանի։ Թարգմանեալ և հաւաքեալ ի բազում արեւելեան Մատենագրաց, և ձանապարհորդաց Եւրոպիոյ, զորոց զանունս և զհամառօտ վարս է տեսանել ի վախճանի գրոցս. ի պարոն Բէթիսէ տէլլա Քռօչէ ի ծերոյն, որ էր դպրապետ և թարգման արքային Կաղղիոյ ի յեզուս տաճկաց և արաբացւոց։ Թարգմանեալ ի հայ բարբառ յԱղայ Մարգարայ Շէհրիմանեան, ի մշտընջենաւոր յիշատակ ամուսնոյ իւրոյ տիկնոջ Նազանաճանի։ Եւ բազմաչխատ տքնութեամբ սրբագրեալ ի վերայ իտալականին ի Հ. Աստուածատուր վարդապետէ Բաբիկեան, ի միաբանութենէ ամենապատիւ Տեառն Մխիթարայ Բաբունապետի և Աբբայի։* Տպագրեալ յամի տեառն 1788։ ի Թրեստ. ի տպ. Հարց Մխիթարեանց. 8°, 544 էջ։

ԲԼՈՒԼԱՄԻ (Դաւթ. — *Հայրենի տպաւոյց յԱ*տոյ. Ի-ուսերէն թարգմանութիւնից վերածեցին հայերէնի Գ. Աղայեանց և Ի. Խանազադեանց։ Թիֆլիզ Արագատիպ Ա. Քութաթելաձէի, 1904 Ցաւելուած Լումայի)։

ԲԼՈՒԼՈՒ-ԲԼՈՒԵԱՆ, Ա.՝ — *Ուխտ։ Փարիզ, տպագր. Պ. Միսաք*, 1901. 8°, 38 էջ։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1902, թ. 10։

— *Հայրենասիրութիւնը իբրեւ յանցագործութիւն*, 1902?

ԲԼՈՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Ակրէս. – *Դատաստիք Պատրոպոլի, հեղինակութիւն Ակրեսի Բլոնազարեանց, արդեամբք և ծախիւք մեծապատիւ տեառն Աւետիս Աղա Նշատուրեան։ Գրաբարէ աշխարհաբար թարգմ. Մակար Վ. Բարխուդարեանցի։* Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ի. Ն. Սկորոխոդովի, 1886. 8°, 406 էջ։

Քննագ. Տես Լիմ. տես և Արձագանգ 1885, թ. 14, 19։ – Նոր-Դար 1886, թ. 137, 138. – 1887, թ. 90։

ԲԼՊՊՕ. — Տես ԿԱՐՈՎԻՆ (Վ.)։

ԲԼՈՒ (Քամիլլ). — * *Ընկերուհին. Թերթօն Մասիսի* 1897, թ. 184, եւն։

— * *Պահեմնուած կինը. Թերթօն Սուրմանապակի* 1902, թ. 933, եւն։

ԲԼՐՍԱՆ ԱՌԱՔԵԼԸ. — Տես ԱՏՊՊՆՏ։

ԲԼՓԵՐ ԲԻԶՈՒ ՀԱՆԱՔԸ. — Տես ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ N°. Բ։

ԲԼՕՄԼԻ. — *Մանկավարժական ճառակրեբ. Թարգմ. Ա. Դահապետեանի։ Թիֆլիզ*, 1873?

ԲՐ–Ա–ԲԱ. — Տես Օհնշկո Լ.։

Բժշկական նիւթ. — Տես ՕՂՈՒՆԼՈՒԹԻՆ, Բ. 3։

Բժշկարան. — Տես ԱՂԹԱՐՔ։

Բժշկարան ԱՒԶԵՒՆ, *ի պէտս գիւղական*, կամ Բժշկական խրատք վասն արքունի գիւղականաց։ *Ի լոյս ընծայեալ յանդրկովկասեան միաբանութենէ Ազգարակային տնտեսութեան. Թարգմանութիւն նոյն միաբանութեան ներգործական անդամոյ Յ. Աւրղանեանց։ Ի Տփղիս*, 1843?

Բժշկարան ՀԱՆՐԱՄԱՏՉԵԼԻ. — Տես ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ Բժ. Գ.։

— Հոգեւոր. — Տես ԵՓԵՐԵՄ։

— Տճապիճ. — Տես ԹԱՒՐԻԶՈՎ (Ի.)։

Տես դարձեալ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Կ. Ա. — ԱՒՆՈՐՈՒՆԻ Բժ. Վ. — ԲԱԲԱՑԵԱՆ Բժ. Ա. — ԲՈՒԻԴՈՒԿԵԱՆ Բժ. Ա. — ԲՐՕՔԼԻ (Բ. — ԴՆԱՁԵԱՆ Տ. Կ. Ա. — ԵՐԵՄԵԱՆ (Հ. Ս.՝ – ՋԵԼԻՆՍԿԻ Ս. – ԻԼԻՆՍԿԻ Պ. Ա.) – ԻԽԻԹԱՐԵԱՆ Տ. Մ. Բ. – ԼԱԲՈՒԼԻՔ Տ. Բ. – ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ Տ. Յ. Հ. – ԿՈՄԲ. — ՀԼՐԲԱՀԵԱՆ (Տ. Գ. – ՄԱՂԱԼԵԱՆ Գ.) – ՄԻՆՃՃԵԱՆ Տ. Բ. – ՄԿՐՏՉԵԱՆ Բ. Գ. Կ. – ՅԱԿՈԲԵԱՆ Տ. Ս. Յ. – ՆԱՒԱՍԱՐԴԱՆՑ Բ. – ՇԲԼԻԲԵՐ Բ. – ՊՈՀՀ, Հ. — ՌՈՍՏՈՄԵԱՆՑ. — ՎԱԼԻԹԻՒ (Տ.՝ — ՏԱՂԱՒԱՒՐԵԱՆ Ն. — ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Գ. Գ. — ՏԷՐ-ԻՍԱՀԱԿԵԱՆՑ (Բ. Ն. — ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ (Բժ. Լ. — ՐԻՍՏԻՆ. — ՓԱՇԱՅԵԱՆ Տ. Յ. Կ., — ՓԻՇՏԻՄԱԼՃԵԱՆ Տ. Ս., — ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ, Պ. Պ. Յ.։

Տես դարձեալ ԱՒՈՒՂԱՔԱՒՃՈՒԹԻՒՆ, եւն։

Բժշկեան (Հ. Մինաս Վ. — *Հնդհսաւոյ գիտութեանց, ազատական արուեստից ի պէտս ուսումնասէր մանկանց յօրինեալ ոտանաւոր չափմամբ՝ հանդերձ ծանօթութեամբք և տախտակօք պատկերաց, ի Հ. Մինաս վարդապետէ Բժշկեան Տրապիզոնցւոյ, յաշակերտութենէ ամենապատիւ տեառն մեծին Մխիթարայ։ Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու*, 1815. 4°, 380 էջ։

= Բ *տիպ*, 1818, էջք նոյն։

— *Չմուտիւն մանկանց, ի պէտս ազնուազարմ Տիրան մանկան Ալէքսանեան։ Ի ժամանեալ ի չորս մասունս։ Ի Վենետիկ, եւն*. 1818։ Մասն Ա. 8°, 190 էջ։ – Բ. 166 էջ։ – Գ. 224 էջ։ – Դ. 224 էջ։

= Բ *տիպ, Չորս մասերն ի միասին կազմուած*, 1832. 8°, 756 էջ։

= Գ *տիպ*, 1851։

— *Պատմութիւն Պանտուխտ որ է Պետ ծով. ստորագրեալ Տեառն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցւոյ, ի Մխիթարեան Միաբանութենէն։ Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու*, 1819. ՌՈՒԿ. 4°, 160 էջ։

— *Յայտնութիւն աստուածպիտութեան, ի հրահանգս մանկանց եկեղեցւոյ։* Ամրեամբք բարեպաշտ կիւրեղ աղայի Սաղրեան տպապիզոնցւոյ։ Ի Վ.ենետիկ, եւն. 1820. 8°, 264 էջ։

= Բ տիպ, 1836. 12°, 383 էջ։

Ուր պարունակէ հարցմատպատասխանիով հարկաւոր գիտելիքներ Աստուծոյ և քրիստոնէական հաւատքին վրայ. ապացոյն յիսուներկու կիրակիներուն և հինգ տաղաւարտներուն վրայ բաժնուած. աշխարհաբար լեզուով։

— *Վարժութիւն մանկտւց, ի պէտս Լուսաւորչեան Մայր Դպրատան Վարագայ քաղաքի։* Տեառն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան, վիքարի նոյն քաղաքին։ Ամրեամբք բարեպաշտոն Աղայ Յովսեփայ Պապիով Վարագեցւոյ ի յիշատակ նազելի որդւոյ իւրոյ Ագնիւ Ներսիսեանի՝ ի ծաղկափթիթ հասակի հրաւիրելոյ ի յերկինս։ Ի Վ.ենետիկ, եւն. 1824. 8°, 254 էջ։

Բ տիպ, 1831. 8°, 292 էջ։ — Դ տիպ, 1848։ = Դ տիպ, 1860։ = Ե տիպ, 1865։ = Զ տիպ, 1869։ = Է տիպ, 1873։ — Ը տիպ, 1881։ — Թ. տիպ, 1888. 8°, 174 էջ։

— *Քերականութիւն Լուսնիւն – Հայիւնէ. տեառն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցւոյ յաշակերտութենէ Մխիթարայ մեծի աբբայի և վիքարի խարաստ քաղաքի։* Ի Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, 1828–ԻՄՀԸ։ A Sa Majesté Alexandre Premier, Empereur de toutes les Russies. roi de Pologne, etc. etc. etc. 8°, 445 էջ։

— *Ճանապարհորդութիւն ի Լհասատան և յայլ կողմանս բնակութեան ի Հայկազանց սկսեալ ի ներհնից Ասիոյ մինչև ի Մարսիլիա. շարագրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբք Տեառն Հ. Մինասայ Բժշկեանց վարդապետի ի Մխիթ. ուխտէն, Առաքելոյ ի Տաւրիա. տպագրեալ ի յաւէրժական յիշատակ հոգւոյ բազմավաստակ և մեծանուն վաճառականին Աղա Ստեփանի Ամպարեան Տրապիզոնցւոյ փափագողի գործոյս։* Ի Վենետիկ, եւն. 1830, ԻՌՀՓ. 8°, 424 էջ։

Բովանդակութիւն. Մասն առաջին, որ է տեղեկութիւն ի վերայ Աղուց և Ազգաց. – Թագաւորք Ասոյ, Առաջին մասնաւորութիւն Ասոյ, Մասնաւորութիւն Վագկոյ արքային, Երկրորդ մասնաւորութիւն Ասոյ, Առաջին առանձին Ասոյ, Մահ Դագիկ Թագաւորին, Երկրորդ, Երրորդ, Չորրորդ, Հինգերորդ, Վեցերորդ առանձին Ասոյ, Վերջին կորձանուն Ասոյ, Մասորդք Ասոյ և Շերակ գաւառին, Հրուանդ Ազգաց։

Մասն երկրորդ, որ է պատմութիւն ուղեգնացութեան մերոյ. – Հայկազունք Լեհաստանու, որք են սերունդք հին Ազգաց. – Լվով կամ Լվով – Լվովցի Հայք – Վանք Հայոց, Եպիսկոպոսարան, Կանոնիկոսարան, Լուսաւորան, Ազգեցի Հայոց, Աբբեպիսկոպոսութիւն Լվովի, Միաբանութիւն, Դաստատութիւնք Լվովցոց. – Յառաջխալ, Լիպա կամ Լիպէց, Պերէժան, Տիմպինից, Մենագին, Հաւատնեցք, Ջամոցա, Դուխեր – Հայկազունք Լեհաստանու ի բաժնին Լուսաց. Լազլովցա, Լուցկա, Ջուանչա, Կամենից, Ազնցիք Կամենիցի, Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցի, Ազգեցի Ասոյ աճառնին, Ազգեցի Ասեաման, Նկեղեցի սուրբ Լուսաւորչին, Գասարան, Մալով, Լիաչքով, Պալդա, Դրիգորի–Պօլիա, Պէտարապիա, Քիչով, Խոմուն. Հայկազունք Պոտքովինայի, Զեռնովից, Ազբաս, Սուչօվա։ – Հայկազունք Ազբունդք Անդ բնակեալք ի Մահալբասան. Ղրիսաբէթհպօլիս, Ագուլա, Ազնդ Միքլօշ կամ Ճուրեով, Պաշչով ըստ Գեմմ. Դրօնշդաուդ։ – Հայք Ազբեալք յԱնեցոց, բնակեալք ի Վալաքիայ և ի Մոլտավիայ. – Պուքրէշ, Ֆօգչան, Եաշ, Գեգոլ, Իսմայ. Փոգուչան, Հօգնայ, Գալաց կամ Գալաս. – Պուլգարիա, Ռուսկուխ, Սիլիստրէ, Պուգազ, Ֆիլիպպէ, Իսրէնէ, Վառնա։ Ուզեսրութիւն ընդ Նոր Ռուսիա. – Հայկազունք Նոր Ռուսիոյ, Օտեսա, Քերսոն, Գաբրիա որ է Քաֆֆա կզզի Խրիմու, Անդք Գաբրիոյ. Հիսափային քամաքակոզմի Խրիմու, Ազմանոցի Պապար, Խարասու Պազար, Հայ գիւղօրէք Խարասուի, Ագմէչիա կամ Ագմէչիւմ, Պազչեսարայ, Կեօզլեվ կամ Լեբաստրիա, Սեւաստօպոլ, եւն. Հարաւային կողմն Խրիմու, Աբեւելեան կողմն Խրիմու, Լոկի Խրիմ, Սուրբ Խաչ վանք, Կազարաճ, Քէֆէ կամ Թէոդոսիա, Պատմ. Անեցոց Քէֆէի, Ակերմ Քաղաք, Թագաւորք և Դրամք Վոսփորոսի, Նախնեաց։ Մասն երրորդ, Յաւելուած, Հայկազունք Թամիաբատանու, Ազժաբիան, Ղզլար, Դարբանդ, Հայկազունք Կովկասու և Վրաստանու, Իմերցոց, Մահաո, Մօզոզ, Թիֆլիզ, Դանձակ, Կորի, Հազբատ, եւն։

— *Սրբազան պատմութիւն. յօրինուած տեառն Հ. Մինասայ վ. Բժշկեան Ազաչնորդի ի Տաւրիա, ի Մխիթարեան ուխտէն։* Ի Վենետիկ. ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, 1838։

= *Հատոր Ա. Պատմութիւն հին և նոր Օրինաց և Ազկսիցդոյ Քրիստոսի.* 12°. 705 էջ։

= *Հատոր Բ. Պատմութիւն Քաւութեայ Ազգին մերոյ Հասմիայ,* 605 էջ։

— *Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, բացատրեալ ի Լուսաց բարբառ։* Ի Վենետիկ, 1840. 4°, 278 էջ։

— *Քերականութիւն բազմալեզուաց. յորում բովանդակին սկզբունք արաբացի, պարսիկ, օսմանեան, և թաթար բարբառոց. հանդերձ ծանօթութեամբք այլ և այլ լեզուաց։* Ի Վենետիկ, ի գործարանի սրբոյն Ղազարու. ԻՄԻԴ–1844. մեծ. 4°, 192 էջ։

= *Grammaire polyglotte*, contenant les principes des langues arabe, persane, turque et tatare, avec des remarques analytiques d'autres langues. par le P. Minas Médici, docteur archimandrite de l'Académie arménienne de St. Lazare; supérieur des Arméniens catholiques de Karassou–Bazar en Tauride. Venise, imprimerie arménienne de St. Lazare, 1844.

A Sa Majesté Impériale Nicolas Pavlowitch, Empereur de toutes les Russies, etc. etc. etc.

— *Հանուռոտ ճկուռապիր վարուց նիւելի սրանց. յօրինեալ ի պէտս մանկանց։* Ի Վենետիկ, եւն, 1850. 8°, 966 էջ։

Թարգմ. — Տես ԵՂԻՒԱՒ. — Տ.ՀՓՕԼ Ք. ։

Հ. Բժշկեան ակսած է հրատարակել կրօնական հմտութեանց բառգիրք մը 1849ին, որ անկատար ձեռքէն գացած է։

Մահուան տարին Բազմավէպ 1852, էջ 153։

ԲԺՇԿԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՄՕՐ. — Տես ՊԼԱՏ Տար. Վ. ։

ԲԻԲԻ-ՇԱՐԱԲԱՆԻ. — Տես ԲԱՖՖԻ։

ԲԻՆԿԵԱՆՑԻ Պ. Ա., — Տես ԱԻԱՊԵԱՆ Պ. Բ.։

ԲԻՆԿԵԱՆՑԻ (Պ. Պ. Ս.) — *Լիւռի Բ. Ողբեր-գութիւն. աշխատասիրեաց Թաւիթ Պ. Սարգիս Բինկեանցի։ Կ. Պոլիս, տպ. Լուբենի Ե. Քիւրքճեան*, 1865. 8°, 83 էջ։

ԲԻՉԶԻՈՒԼԱ. — Տես ՍԼՆԴԻՆ։

ԲԻՐՔԼ Ե. Լ. — *Ռուդոլֆ Հաւքիպուրլի. վիպասանութիւն ի Ե. Լատիսլաւայ Բիրքէր.* Rudolph von Habsburg, ein Heldengedicht von Johann Ladislav Pyrker. *Հայ-Վեր.՝ Թարգմանեաց Հ. Պետրոս Վ. Մ. Ալիշանեան։ Ի Մխիթարեան ուխտէն։ Վենետիկ, ի Մխիթարեան վանս սբբոյն Ղազարու*, 1858–ՌՃԾ. 4°, 475 էջ։

Ընծայուած է առ Աւետիք կաթողիկոս Ցովսէփ Վ. առաձին ֆրանսերէն նամակ, որ կայ դրքին սկիզբը։

ԲԻՒՋԱՆՊ. — Տես ՓԱՒՍՏՈՍ —։

ԲԻՒՋԱՆՊԱՑԻ. — Տես ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴՊԻՐ։ — ՆԱՐԱՑԻ։

ԲԻՒՋԱՆՊԵԱՆ ԲՆԱԿԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԳԵՂԱՑԵՒ Հ.։

ԲԻՒՒՆԼԻ (Լ.) — *Կեանք կոչումը և պատուիրակութիւնը. հեղինակութիւն Լուիզա Բիւինէրի. Թարգմանեց Գրիգոր Շահբուդաղեան Վարժապետ Թերթէն։ Թիֆլիս, տպ. Մովսեսի Վարդանեան*, 1884. 8°, 120 էջ։

ԲԻՒՐԱՍ (Ս., *Խմբագ.* — Տես ՍԻՍՈՒԱՆ. — ՓԻՒՆԻԿ։

ԲԼԷՔԿԻ (Ջօն Ստ. John Stuart Blackie. — *Մատչուր ֆիզիքական և բարոյական ինքնա-կրթուրեան ցմահի. խորհուրդներ այն երիտասարդներին, որոնք կեանքի ասպարէզը մտնում են ցանկանում են կանոնաւորապէս պատրաստուիլ ուսումնական և հասարակական գործունէութեան համար։ Հեղինակութիւն Ջօն Ստիւարտ Բլեկկի, Լզինբուրգի համալսարանի յունարէն լեզուի և գրականութեան Պրոֆէսսօրի։ Ուսուցէրէնից թարգմանեց Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցի ուսուցիչ՝ Գրիգոր Շահբուդաղեանց։ Տփխիս, ի տպ. Ցովհաննիսի Մարտիրոսեանց*, 1881. 8°, 107 էջ։

— Բ տիպ, 1904։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի. 116 էջ?

— Անյլ. *Թարգմ. Դաստիարակութիւն անձին* Self Culture (*իմացական, ֆիզիքական և բարոյական*). *կամ խորհրդատու երիտասարդաց։ Հեղինակ Ճօն Ստուարդ Պլաքի. Թարգմանեց Հ. Արսէն Վազիկեան Մխիթարեանց։ Վենետիկ, Մխիթ. տպարան*, 1902. 8°, 133 էջ։

Հայկ Ափոնց՝ «Օգտակար հատորիկ մը» վերնագրով գրախօսական մ՚ունի այդ գրքին նկատմամբ։ (Ծաղիկ 1903, թ. 5, էջ 54), որմէ հետեւեալ քանի մը տողերը կ՚արտատպեմ.

«... Անկեղծօրէն խօսելով, չեմ կրնար երեւակայել մեր դպրոցներու աշակերտներու և երիտասարդներու համար առ հասարակ ամէն աւելի օգտակար գրքոյկ հատոր՝ մը... Թարգմանչին ձեռն և սիրուն աշխարհաբար ինքնին գեղեցիկ յանձնարարական մըն է, որպէս զի այս հատորը գործածուի նոյն իսկ իբրեւ ընթերցանութեան գիրք մը, մեր վարժարաններուն մէջ», եւն։

ԲԼՈՒԻՄ, Առաքելական նուիրակ ի Կ. Պոլիս. Pluym. — *Խուռդր քահանայից արեւելեան հայ կաթուղիկէ ազգին ի պատասխանի Թղթոյն Մօնսիներէօր Բլուիմի ի 6–18 հոկտ.*, 1870։ Lettre du clergé de la Communauté Arméno-Catholique Orientale, en réponse de la lettre de Monseigneur Pluym, en date de 6–18 Octobre 1870. Texte arménien, avec la traduction italienne et française. *Հայ-Իտալ. և Իտալերէն*։ Կ. Պոլիս 1870, 24 + 16 + 15 + 7 էջ։

Կայ նոյնը լոկ հայերէն՝ առանձին եռասիւն մեծ էջի մը մէջ։ Նոյնը գարձեալ առանձին՝ միայն հայերէն, 8°, 15 էջ։

— *Բլուիմի ի Կոստանդնուպոլիս կամ Անբեւեան Հայք և Բռոթեսդանտա*։ Կ. Պոլիս, *տպագր. Հէմիչեանի Իմիտէ*, 1870. 22 էջ։

Համմ. Մասխ 1870, թ. 957։

Տես և ԴԱՒԹԵԱՆ Ս. Վ.։

ԲԼՕՔ ՄՕՐԻՍ Maurice Block *ֆրանսացի*. — *Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական ամուսնութեան. Թարգմանեց զանազան փոփոխութիւններով Ա. Պալասանեան։ Թիֆլիս, տպ. Ե. Մարտիրոսեանց*, 1881. 8°, 180 էջ։

— *Մեծ մատրիկից մայրիկը. Թարգմ. Ցովհ. Արաբաջեանց։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Յանոյեան*, 1896. Ը + 196 էջ։

Քննադ. Նոր-Դար 1896, թ. 170։

ԲԼՂԻ. — Տես ՊԱՇՏՊԱՆՑ Պ.։

ԲՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԿՈՎՊԻՒՆ. — ՆԱՒԻԳԱՑԻՆ, Պ. Վ. և Մ.։

ԲՆԱՊԻՏՈՒԹԻՒՆ, *կամ* ԲՆԱԿԱՆ ԻՒՏՈՒԹԻՒՆ. — ԲՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, *ֆիզիկա*։

Տես ԱԲԵԼԵԱՆ Ս. Վ.) — ԱՂԱՊԱԼԵԱՆ Մ. Ե.) — ԱՍԼԱՆԵԱՆ (Պ. Մ.) — ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ Զ.) — ԿՐԻՄԿԻԼ. — ՀԱԼԱԻ-ՍՏՓՓԱՆԵԱՆ Կ. Մ. — ՀՈՒՍՔՈՒԼՑ. — ՄՕՋԵԱՆ Մ.) — ՆԱՒԻՐԻՃԵԱՆ Հ. Բ. — ՊԼՃԱՆԵԱՆ Բ. Ա. — ՊԸՐՒԼՑԻ Ս. — Ս. Ս.) — ՍԱՊԱԼԱՓԹԼԵԱՆ Հ. Մ.) — ՍԱՒԻՉԻ Մ. Ա.) — ՏԻՄԻՐԵԱՆ, Կ. Ս. — ՏԻՐՏԻՐԵԱՆ Հ. Պ.) — ՓԱԼԱՏԱՑԵԱՆ (Ե. Գ.) — ՔԱՋՈՒՆԻ Հ. Մ.,

ԲՆԱԼՈՒՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԻՒՏՈՒԹԻՒՆ։

ԲՆԱՒՕԳԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՖՕՍՖՈՐԻ։

— *Հայ ուսումնասիրական*. — Տես ՀՕԲՈՎԲՆ.)։

— *Հայագիտական*. — Տ. ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Պ.,։

— *Հանրագիտական*. — Տես ԼԻՒՆԿԵՒԻՉ (Վ.)։

ԲՆԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԱՂԱՊԱԼԵԱՆ (Մ. Ե.)։

ԲՆԱԿԱՆ ԽՆԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՀԱՑԿԱՒՈՒՆԻ (Ա.)։

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, *առաջին տարեկան թարգմանեաց Որ. փ. Դէորգեան կարնեցի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Քիրիշճեան, 1876. 8°, 128 էջ։*

Ընական պատմութեան սոյն փոքրիկ ծաղկեփունջը, ինչպէս կ'անուանէ Որիորդ թարգմանիչը, իր ընծայագրին մէջ, ուսումնական խօսակցութիւն մ'է, որով իմաստուն մայր մը իր դեռահաս որդւոց կ'ուսանդէ բուսաբանութեան, կենդանաբանութեան, հանքաբանութեան և երկրաբանութեան տարրական ծանօթութիւններն, և այս՝ այնպիսի դուարճալի եղանակաւ մը, որ այն ծանօթութիւնները անմոռնալի կերպով կը տպաւորուին տղայոց մտքին մէջ ի մտաւոր հասակէ »։ Մասիս 1876, թ. 1906։ Տես և 1877, թ. 1955։

Ջննադ. Աւետ. Մասուէ 1877, էջ 86։

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆԻԿ, *զոր յօրինեալ է աշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ և ծախիւք ազնուական ուրումն բարերարի դրոշմեալ ի վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի։ Հատոր Ա. Մարդ. Առջի մաս կենդանիներու. 12°, 330 էջ, վիմատիպ պատկերներով, 1842։ —*

— Հատոր Բ. Երկրորդ մաս Տճկիր։ — Երրորդ մաս Հաւքիր. 260 + 37, նոյնպէս վիմատիպ պատկերներով, 1844։

Բ տիպ. Մասն Ա. կենդանաբանութիւն, 1858, 319 էջ։ – Մասն Բ և Գ. Տճկիր և Հաւքիր, 1868. 138 + 153 էջ։

Տես դարձեալ ԱՐԹԻՆԵԱՆ (Յ.) — ԱՒԱՊԵԱՆ (Հ. Ա.) — ԴԱՖԹԱՆ (Հ. Պ.) — ԳԻԱՄԱՆԵԱՆ (Գ. — ԵՐԻՄԵԱՆ (Հ. Ս. — ԹԼՃԵԱՆ (Ն.) — ԽԱՊԱՋԵԱՆ Ս. Ե.) — ՄԱԼԱԹԵԱՆ Գ. Ա. — ՄԻՆԱՍԻՄԻՇԵԱՆ Հ. Գ.) — ՍԱՄՈՒԱՐԵԱՆ Հ. Ս.) — ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ Ն.) — ՏԻՄԻՐԵԱՆ Կ. Ս.) — ՓԱՒԼԱՒԵՇԵԱՆ Յ. Գ.) — ՓԻԼՃԵԱՆՑ Ս. — ՔԱՒԹԱՒԵԱՆԻ (Տ. Բ.)։

ԲՆԱԿԱՆ ՏԱՐՆՅՈՑՑ. — Տես ՏԱՐՆՅՈՑՑ։

ԲՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆՔ. Տես ԱՂԱՔՐԱՂԵԱՆՑ (Հ. Մ. Վ.)։

ԲՆԱՇԽԱՐՀԻՑ ԲԱՌԱՐԱՆ. — Տես ԼՓԻԿԵԱՆ (Հ. Ս.)։

ԲՆԱՇՐՋԱԿԱՆԻ ՄԸ ՆԵՐՇՆՉՈՒՄՆԵՐԸ. — Տես ՄԻՆԱՍԵԱՆ Մ.։

ԲՆԱԽՈՐՀՈՒԹԵԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ. — Տես ԴԱՒԻԹԻԼ Ա.)։

ԲՆԱԽՈՐՀՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՍՄԱՒԵԼ (Ս.)։

ԲՆԱԽՕՆԵԱՆ ԵՐԻՒԵՐ. — Տ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ Ա.։

ԲՆԱԽՕՆԵԱՆ ԵՐԿԱՒ ՄԵՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Տես ԼՈՒՆԿԵՒԻՉ (Վ.)։

* *Բնաւրեան Քրիստոսի իւնդրի ևկատաւարի դրուածնիր։*

Տես Հայրենիք 1874, թ. 214 (Տէրոյենցի յօդուածը)։ – Տես դարձեալ Արտօնս 1895, էջ 386 Ն. Զարամեանի ծանօթութիւնը։ Ասոր դէմ Բազմավէպ 1895, էջ 123։ Հանդէս Ամսօրեայ 1895, թ. 4, էջ 123։ – Ասոնց դէմ Արտօնս 1896, թ. 4, էջ 155։ Ասոր դէմ Բազմավէպ 1896, էջ 316, 353։ Ասոր դէմ Արտօնս 1896, թ. 8, էջ 353։ Ասոր դէմ Բազմավէպ 1896 (երկու Յաւելուածներ)։ Յովհան Ծ. Ենեգեան Նորագիւտ Լիզիի մ'առ Լիզիս «Արտօնս» ամսաթերթին և «Բազմավէպ»ի Հայեացքը մի բնութեան խնդրի նկատմամբ»։ 26 էջ։ – Տես և Մշակ 1895, թ. 37։ – Արեւելք 1895, թ. 3650–51, եւն։

ԲՈԳԴԱՆՈՎ – ԲՈՂԴԱՆՈՎ, Մ. — Աւժուի մտածմունքը. Թարգմ. Գիւտ քահ. Աղանեանցի։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարածէի, 1892. 8°, 12 էջ։

— Թռչունների ուղեւորական սովորութիւնը. Թարգմ. օր Ն. Օհանեան։ — Բնի և Ձուի ոյս. Թարգմ. Լ. Մ. – Ադամեան։ Թիֆլիս, տպարան Վ. Թաց Հրատ. Ընկ., 1897. 8°, 52 էջ։

Ջննադ. Արժագանձ 1897, թ. 87։

— Խժռողներ. Մարդուս մօտ բնակուող կենդանիների կեանքից համառօտ նկարագիրներ. Պրոֆ. Մօրեսդ Բօղդանովի։ Ազատ թարգմանեց Լեւոն Մելիք-Ադամեանց։ Թիֆլիզ, տպար. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1897. 8°, 170 էջ։

Ջննադ. Արժագանձ 1897, թ. 104։ – Մշակ 1897, թ. 81։

ԲՈՒՆՆՇՏԻՑ. — * *Հանուպարծութիւն ի կով ի Հայաստան. Հանդէս Գրակ. ի. Պատմ. 1889. Գիրք Բ 214–244։* Տես և Մասիս 1869, թ. 931, 932. եւն։

ԲՈՒ, ՆԱՒԱՊԵՏ. — Տես ՃԵՐՄԱԿԵԱՆ (Թ.)։

ԲՈՒԱՍ Պ. ազգ. խմբագ. — Տես ՅԱՒԼԻԿ. – ՀԱՆԴԱՊԻՏԱԿ։

ԲՈՒԼԻՆ. — Տես ԲՈԼԻՆ։

ԲՈՂԲՈՋ. — Տես ՈՍԿԻ ՈՍՏԵՐ։

ԲՈՂՈՔ։ Թաւրիզ, 1889?

« Մեզ ուղարկած է Թաւրիզէն մի վիմագիր տետրակ, որը կրում է վերոյ վերնագիրը. և վիմագրված է Ներկայ 1889 թուականին։ Տետրակի մի խումբ հրատարակութիւնները դրանով բողոքում են Ատրպատականի և յատկապէս Թաւրիզի եկեղեցական և պարոնական շրջանում կատարված զեղծումների դէմ »։ Մշակ 1889, թ. 29։

ԲՈՂՈՔ ԵՐԿԱԲԱՐԻ. — Տես ՀՆԴԿԱՅԻՆ ԱՆԻՐԱՒ ՋՐՊԱՐՏԱՒԹԵԱՆՑ։

ԲՈՂՈՔ Ի ԻՍՄԱԻՅ ԲԼՂԻ, եւն. — Տես ՕՋԼԻՆ։

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԱԲԱՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՖՐԱՆԳՈՑ (Հ. Ս.։

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՎԿԱՍԻԱ ՀԱՑՈՑ ՄԷՋ. — Տես ՊԱՒԿԱՒԱՆՑԱՑ Հ.)։

ԲՈՑՍԵՐԻ ԴՈՐԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻՄ. — Տես ՉԵԼԻՆՍԿԻ Ս.։

ԲՈՑՍԵՐԻ ԿԵՍԱՔԸ. — Տես Ք. Ս.)։

ԲՈՑՍԵՐԻ ՄԵՆԱՐԱՆՔԸ. — Տես ՔԻՇՄԻՇԵՆՑՑ Ա.)։

ԲՈՆԱ. — Տես ՊՈՆԱ։

ԲՈՆՈՒԿԿԻ Ա. Մ. Antonio Maria Bonucci). — *Պատմութիւն կինոց, Մարտիրոսութեան, և սրբակենցաղից սրբոյն Գրիգորի Արձի-*

եպիսկոպոսի և Աւետիսորդի Հայաստանի։ Առաքագրեցեալ ի յանտօնէ Մարիա Բօնուկկիէ ի Կարգէն Քիստոսականաց, և նուիրեցեալ Դ.ոյնում սրբոյ ի Տիրուհւոյ Բէատրիկէէ Սանգրօի ի կրօնաւորուհւոյ ի վանս սրբոյն Գրիգորի ի Դամասկոս։ Եւ թարգմանեցեալ ի յիտալիականէ լեզուէ ի հայկական լեզու քումեմնէ իմաստնոյ բարեպաշտասիրէ։ Ի լոյս ածեցեալ արդեամբ, և գոյիւք տիրացու Աարու Աստաստւրենց Երեմիայի Կոստանդինօպօլսեցւոյ։ Ձամի Տեառն 1737. մարտի 10։ ի հայրապետութեան տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի։ Ի վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօռթօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց. 8°, 223 էջ։

Ակիզբը կայ առ Ս. Լուսաւորիչ ուղերձ մը, որուն կը տառապրէ «Աներժանագունեղ, և խոնարհագունեղ Աղախին քո (իր) Տիրուհի բնութիւնիկէ Սանկրօի Աբբաուհի», յետոյ տպագրութեան հրամանագիրը, Յառաջաբան։ Յետոյ փակագիծ պատկեր մը Լուսաւորչին որ Տրդատը կը մկրտէ, եւն։

Եէջ 202. Ցակոբ Վիլլոդէ Նամակ մը կայ առ Ան-փելիկոս! (San Felice), և է հետեւեալը.

«Պաշծառագունեղ Տէր. Ձի զայս բոլոր եղ ի վերայ իմ պաշծառագունեղ տեսութիւն քո, ղի զպաշտօնէ սրբոյն գրիգորի առաջնոյ պատրիարգի հայոց, ի հայոց սովորութեանց մերիս, և զմասանց նոցին սրբոց, առաջքան զ. 38 երորդ գրելէ ամն ի հայաստան անգրագիտեցելոց առ հասս ի կարգէն Քիստոսականէ, եթէ զիր ինչ լսէի, զայն նմա սակաւ սակաւ ստութեամբ բացայայտէի. և բարեգիմանից հրամանաց պաշծառագունեղի տեսութեան քո կամաւորապէս հնազանդիմ։

«Ցամի. 1692. երորդի, մինչ էի ի վերայ որ է մանաւանդական քազաքն հայաստանի եղեի տեսութեան տուկաց. և տեսանէի հայոց, որք անդ մեծաթիւք բնակին, ի յուսանելի զանհմանադրութեանց քրիստոնէականի օրինի զմասանաւոր ջնանդրութեան, այնպէս զի բազումք բացամիզելք զմոլութեանն մհարեականց, հնազանդիցէին սրբոյ հռոմէականի եկեղեցւոյ, եւ առ ի պահել, և աճեցուցանել զբարեպաշտութեան նոցա, ի հոմ գիմելոյ յղեցի առ հայրն ի Քիստոսական ինձ բարեկամագին, և ժողու աղաչեցի, զի զմասանս աղնիւս մասուանս սրբոյն դրիգորի առաջնոյ պատրիարգի հայոց, յայնց, որք ի նապօլի պահին, առընդունելեաւ. և առ իս անդրադրեցեր ի յերկրումէ. քանզի այսպէս համարեի, հայոց, առ ի գրկել զուզզափառ հաւատն լինելոց մեծագունեղ մտրակաւ, եթէ եղեալ առաջի իւրեանց պատուել կարիցէին զմասանս իւրոյ ամենասրբոյ պատրիարգի, յորմէ զառաջին լոյսն հաւատոյ առեալ գալ պարծին. ուստի զնա լուսաւորիչ, աշխարհօրէն անուանեն։

«Ի հոմ մինչ իրն ընձեռի, ապրիլ ամսոյդ աճի, և վերջացաւ յամի. 1694. երորդի յունիերորդումն աւուր գեկտեմբերի, առ իս եկին ի յերդրումէ այնքան ժամանակ ապաւեցեալք մասունքն, հանգերձ ձեղմովք վկայականօք գերապայծառագունեղի, և ամենապատուելագունեղի տեր Յակոբի մասկապրոց սրբոյ պետրոսի և մանկելիոսի քահանայի կարտինալի կանձելմի արհիեպիսկոպոսի Նապօլեմնի, որ առ հաս ի կարգէն Քիստոսականէ ի վերկաքաղքենիւրումն հաւատոյն մհարեականաց, զվերրոյացեալս մասունս անդրադրեալ էր, ի վերայ կալի վանն Նղնոց միաբնօարաց, պայծառագունեղի տեառն անտոնի սանգելիկիոսի, այնր ժամանակի կանոնիկոսի մայրաքազաքականի, եկեղեցւոյ նապօլեաց, իսկ այժմ եպիսկոպոսի Ներիսոնեցւոյ, ուր գլխաւոր պաշտպանին է նմին տեառն գրիգոր եպիսկոպոսն հայոց։

«Վասիաւորէի զիս յամին ժամանակի առ հանապարհն կոստանդինուպօլսեաւ, առ ի դասակարգել գոմանս իրոզութեանս, որք առ մհատեղծարութեանս պատկանին. զաւրք գրան տարի ընդ իս ի կոստանդինուպօլիս, ուր մասանց ի պայծառագունեղէ. և գերապատուելագունեղէ տեառնէ գասպարէ սպիդէ կոստանդինուպօլսեցւոյ եպիսկոպոսէ, և պատրիարգէ փոխանորդէ քսան արժանաւոյ քննեցելոց, և ընդունեցելոց, նախ նոցա պատուիրերիս վերջացեալ սկսաւ ի 15. երորդումն օգոստոսի, որ է ամենեքեանցելոյ կոստնի ի յերկինն վերափոխեցելոյ սրբուհւոյն օրն, յամի. 1695. երորդի, ի գալոխիպ, որ կոստանդինուպօլսեաւ գիւզաքազքն է, ի տաճարի սրբոյն պինէտիքտոսի մհատեղծարութեան հարց ի կարգէն Քիստոսականէ։ Պատարագեցաց հանդիսաւորապէս վարդապետն հայոց, քարոզեցաց միւս վարդապետն նմանոյ ազգի։ Չամեհոսեալ էր ի տաճարն մեր անդունն բազմութիւն հայոց, որք ի յատարտիլն պատարագի, ոչ ի յոտս կալով, այլ տազալով ի վերայ ծնկաց մերձելեան ի խորանն արք, և կանայք, և մանկտարու երկրպագութեամբ, և բարեպաշտութեամբ յուսալորչի իւրոյ զսրբազանս մասունս համբուրելոյն, և պատուելոյն։

«Ցետոյ անցելոց չորից ամաց, մինչ ի կոստանդինուպօլսեաւ դարձեալ գնացեալ էի ի սպահան, որ է ենեի հրամանի պարտից, և է գլխաւոր, և թագաւորական քազաք. քանզի անդ գոլ տեսի զանմեծամեծ թիւն հայոց, և զպաշտօնս կրօնի կարի կամաւորապէս, և վայելչապէս ի կիրարկանել ապահովապէս կարել, քան ի յերդրում, սահմանելոյ զարբազանս մասունս սրբոյն գրիգորի նուիրել տալարի սրբոյն Յովանիսի մհատեղծարութեան Քիստոսականաց ի յաղնուագունեղի խպահանու գիւզաքազքի, որ ասի հիւլիպ, ուր համարձակ հայք բնակին։

«Բայց սակայն ոչս մի ինչ զիս նեղէր, թէ ներփակեցեալք էին մասունքն ի փաքրում արձանիեղինոջ արկղի, այնպէս ցանգագունեղի, զի եղեալ ի վերայ սեղանոյ հագիւ երեւիւր. սակս այսորիկ կարի յոյժ փափագէի զնոսա անդրադրերիս ի յոլոմ արկղէ բարձրացուցի, ուստի առկացուցեալ աչացն դիւրագոյն երեւիցին. փափագանաց իմոյ ձեռնատու եղեւ ամենաւարին, և ամենաամեն աստուած։ Գնացի ի յատարտիլ պարտեան յամի, 1699. երորդի, եկի ի սպահան պայծառագունեղ, և գերապայծառագունեղ տէր պետրոս պօղոս պալմայ անկիրանաւ արհիեպիսկոպոսն ի սրբազանէ կարմելիտեանց քոկուտաց կարգէն առեալ, որ ի դրան արքայի պարտից, և ձայրագունեղի քահանայապետի, և նաեւ կայսեր պատգամաւորի զպաշտօնն կատարէր։ Ընձեռեցի ընդ նմա զանդրադարձանէ մասանատփ զոր ինքն յօժարագունեղապէս առանելոց կամաւորապէս խօստացաւ։ Յա յամիժամ ջնանդի կերտիլ զտոն փն, որպէս ի յայնտիկ գտաւ յաւ յանականապէս գեղեցիկ, և ի յատւր ուղեւ և տասներորդումն հսկտեմբերի, ամի. 1699. երորդի, եղեւ հանդիսաւոր անդրադրերումն մասնատփն։ Լսկային լրագումբ հայք կալեալ է ի տաճարիզ մերում հրապարակական աղաչան. յորում սրբոյն գրիգորի մասունքն եղեի վրանու, ի պայծառագունեղէ արհիեպիսկոպոսէ տարեցեալք լինէին. գվրանն չեցուցանէին ի չորից անկանց, չզգը հայք աղնուագունեղեմբ գլխաւորիք, որոց առկային հանդերձ զամրարդ, և առաքինորդականաց սլիք չորք. հետեւիւր մեծաճոխագունեղ բազմութիւն ժողովրդեան, և լոլոր օրն այն եղեւ լի հանդիսորք խնդութեամբ։

«Դնացք առաքս մասունք ի վերայասացելոյ տաճա-

րով կարգի Յիսուսականի, մեծապատուով պահին, և ի հայոց յարեպաշտարար երկրպագին։ Ըստ որոյն գրիգորի նղնուրեաք հուշակի յառաջնում աւուր հոկտեմբերի. ժամակարգութիւնն ենեի առարուղութեան կրկնակի հանդերձ ուխտիւք։

«Պայծառագունեղի, և գիրապայծառագունեղի տեղուխեան քո։

«Ի հոսմ. 17. երդումի նղնեմբերի. յամի. 1712. երդումի։

«Խոնարհագունեղ, և հնազանդագունեղ ծառայ ի քրիստոս տէր Յակոբ վիլոմի ի կարգէն Յիսուսականեք»։

Տես և ԴՐԻԴՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ։

ԲՈՍՈՒՆ. — *Տես* ՊՈՍՈՒՆ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՂՔԱՏԻՆ ՍՊՀԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՑ. — *Տես* ԽԱՊԱՏԵՆՑ (Ս. Նպիս.)։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՈՒՍՄԱՆՑ. — *Տես* ԱԼԵՔՍԵԼԵԱՆ, Խ.)։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ *աշխարհի չուրջը ուխտուն օրուայ մէջ, հինգ գործողութիւնով, վերջաբանով ու տասնուհինգ պատկերով։ Թարգմանքիւն Ս. Հ.։ Հրատարակութիւն Դրամատիքական խաւորնի թիֆլիզու ազնուականաց հոգային բանկը։ Տփխիս, տպ. Մովսիսի վարպետեանց, 1888?*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵՒՆՑ. — *Տես* ՊԻՆՈՒՐՏ (Կ. Ր.)։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԴԻՏՈՒԹԵՒՆՑ ԼԻ ԱՐՈՒԵՍՏԻՑ. — *Տես* ԴԱՆԻԷԼՅԱՆ (Հ. Ե.)։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆՈՒՎԱՒՑ, *եւն.* — *Տես* ՋԱՅՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ Ս. ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ. — *Տես* ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ (Ս. Փ.)։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՍԲԲՈՑՆ ԹՈՎՄԱՑԻ. — *Տես* ՊԻՆՈՒՐՏ (Կ. Ր.)։

ԲՈՐԲ (Լ.) — *Տես* ՊՈՐԲ (Է.)։

ԲՈՐՋԱԼՈՒԻ ԴԱՒԱԹ. — *Տես* ԼԱԼԱԶԵԱՆ Ե.)։

ԲՈՑԱՐԻՍ. — *Տես* ԹՈՎՄԱՍ —։

ԲՈՒԽ. — *Տես* ԻՆԻՐ Ֆ. Ս.։

ԲՈՒԳԷ (Սօֆուս = Sophus Bugge). — *Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache*, von Dr. Sophus Bugge, (Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger, 1889, Nr. 4.) Christiania 1889. Druck von Breitkopf in Leipzig, 8°, S. 51. (*Հայերէն լեզուի ստուգաբանութեան ուսումնասիրութիւնք*)։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1890, թ. 3, էջ 53։

— *Etruskisch und Armenisch, sprachvergleichende Forschungen* von Dr. Sophus Bugge. Professor an der norwegischen Universität. Erste Reihe. (Universitäts-Programm für das erste Halbjahr 1890). Christiania, in Commission bei H. Aschehoug et Cie. 1890. 8°, S. 179. (*Ետրուսկեերէն և հայերէն լեզուագիտական հետազօտութիւնք*)։

Քննագ. Արարչ, Գ տարի. Գիրք Ա. էջ 108–112։ — Ծաղիկ 1890, թ. 5։ — Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 70։ — Մուրճ 1891, թ. 2։ — Պատկեր 1890, էջ 522։ — *L. Asiat. Quaterly Review*. X. 20, p. 471 ff. — *Nuova Antologia* 1890. 16 Ott. pp. 779–81. — A. Meillet: *Revue critique*, XCVII. p. 355–8. — *Literarisches Centralblatt* 1891. N. 3. — *L'Arménie* 1890. N. 9.

— *Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache.* Kuhn's Zeitung für vgl. Sprachforschung. N. F. XII, 1891, Heft I, pp. 1–87. (*Հայերէն լեզուի ստուգաբանութեան ուսումնասիրութիւնք*)։

Հանդէս Ամսօրեայ կը գրէ. «Համեմատական լեզուաքննութեան պարբերականին մէջ հրատարակուած կը գտնենք Պուգգէի կողմանէ քան բաւական ընդարձակ (87 էջ լեզուախուզական յօդուած մը, որ առանձինն ալ տպագրուած է։

«Շատ մը հայերէն բառեր կը քննէ, կը համեմատէ, հին մեկնութիւնները կը մերժէ նաեւ իր հին տեսութիւններէն հակառակ) և բառերը նոր լուսով կը ցուցնէ։

«Էջ 1–29, 73 գլխով ալ և ալ բառեր կը մեկնէ, որոնց կը յաջորդէ (էջ 29–74) ալ և ալ ձեռնարկ և բազմաբոյր գրքոյկ բառին սկիզբը, բառամէջին և բառավերջին առած փոփոխութեանց վրայ տեսութիւն մը. էջ 74–82 հոլովներու և բայից ալ և ալ ժամանակաց վերջաւորութեանց վրայ համառօտ ակնարկ մը, և ի վերջոյ (էջ 82–87) փոխառեալ բառերու քանկ մը»։ Տես 1892, թ. 1, էջ 20, և շարունակէ ընթերցումը։

Այլ քննագ. A. Meillet: *Rev. crit.* 1891, Nr. 8, pp. 143–5։

— *Beiträge zur etymologischen Erläuterung der arm. Sprache:* Indogerm. Forschungen, ed Karl Brugmann. I, Heft V. S. 437–459. (*Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի ստուգաբանութեան*). 1893?

— *Ueber den Einfluss der arm. Sprache auf die gotische:* Indogermanische Forschungen, V, 2. p. 168–80. (*Հայերէն լեզուի գոթացերէնի վրայ ըրած ազդեցութիւնը*)։

Թարգմ. տես Հանդէս Ամսօրեայ 1895, թ. 8, 9։

Տես և Հանդէս Հայագիտութեան Zeitschrift für armenische Philologie 1902, Ester Band, zweites Heft, *էջ 164, ուր կայ Բուգգէի հայերէն մագիլ բառին ստուգաբանութիւնը։*

Տես և Զարդանեանէան (Հ. Գ.) «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի յարեւմտեան», *էջ 321–325։*

ԲՈՒԴԱՂԵԱՆՑ (Մ.) — *Վիճակի տիղ կամ Հիւսիսոյ ազգաւորութիւն?*

Թարգմ. — *Տես* ԲԱՒՏ. — ԳՈՒԼԱՄԻԹ (Օլ.)։

ԲՈՒԴԷԱ. — *Տես* ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ Ս.։

ԲՈՒԴՈՒԻԼԵԱՆ (Բժ. Ա.) — *Բժշկական նախնական միջոցներ մինչեւ բժշկի գալը։ Ի. Պետերբուրգ, տպ. Սկորոխոդովի, 1891?*

Քննագ. Մշակ 1891, թ. 26. — Տարազ 1891, էջ 362։

— *Վարակիչ հիւանդութիւնները. հրատար. Գ. Ս.։ Անդ, նոյն տպ., 1891?*

Քննագ. Տարազ 1891, էջ 362։

— *Ինչ է սիֆիլիսը. հրատարակիչ Ս.։ Անդ, նոյն տպ., 1891. 8°, 23 էջ?*

Քննագ. Տարազ 1891, էջ 362։

— *Առողջապահական գրոյցներ։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Լիբերմանի, 1897?*

Քննագ. Նոր-Դար 1900, թ. 61։

— Խնդ. և ժուժկալութիւն։ Ա. Պետերբուրգ, տպ., Спб. и Изд. дѣла "Трудъ", 1899. 8°, 30 էջ։

Քննագ. Նոր-Դար 1900, թ. 61։

— Խնդ. և անառակութիւն։ Ա. Պետերբուրգ, Պուշկինեան արագատիպ տպարան, 1902. 8°, 29 էջ։

Քննագ. Նոր-Դար 1900, թ. 61։

— Վիճակագական տուեալներ։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանի, 1900. 8°, 58 էջ։

Քննագ. Տարազ 1900, թ. 21։

— Աշակերտի առողջապահութիւն։ Թարգմ. Տիկին Մարիամ։ Հրատ. Բժ. Ա. Բուդուղեանի։ Նոր-Նախիջեւան, տպ. Եղբ. Ց. և Ս. Աւագեանների, 1900. 8°, 18 էջ։

Քննագ. Տարազ 1900, թ. 26։

— Մեր հիւանդութիւն։ Թիֆլիս, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1900. 8°, 108 էջ։

Քննագ. Մշակ 1900, թ. 125։ – Մուրճ 1901, թ. 4։ – Տարազ 1900, թ. 27։

— Սիֆիլիս. Երկրորդ լրացրած հրատարակութիւն։ Թիֆլիս, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1900. 8°, 56 էջ։

Քննագ. Տարազ 1900, թ. 33։

— Առողջ հոգին առողջ մարմնի մէջ։ Ս. Պետերբուրգ, Պուշկինեան արագատիպ տպարան, 1901. 8°, 51 էջ։

— Գինարբուք։ Անդ, նոյն տպ. 1901. 8°, 48 էջ։

Քննագ. Տարազ 1901. Առողջապահական. թ. 17։

— Ալկ. խմելիքներ։ Նոր-Նախիջեւան, տպ. Եղբ. Ց. և Ս. Աւագեանների, 1900. 8°, 82 էջ։

Քննագ. Մշակ 1901, թ. 26։

— Կարիք և բարեգործութիւն։ Նոր-Նախիջեւան, նոյն տպ., 1901. 8°, 85 էջ։

Քննագ. Մշակ 1901, թ. 278։ – Մուրճ 1901, թ. 10։

— Ժառանգականութիւն և դաստիարակութիւն։ Ս. Պետերբ. Պուշկինեան արագ. տպարան, 1901. 8°, 72 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1901, թ. 10։

— Մանկատարժական ուսմանօք գրոյցներ։ Ս. Պետերբուրգ, նոյն տպ., 1901. 8°, 70 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1901, թ. 10։

— Մարմնամարզութիւն. պատկերազարդ)։ Անդ, նոյն տպ., 1901. 8°, 51։

Քննագ. Մուրճ 1901, թ. 10։

— Առողջապահական նուէր հորատի կանանց։ Ալէքսանդրապօլ, Արագ. տպ. Ստեփանեանցի, 1901. 8°, 98 էջ։

Քննագ. Մշակ 1902, թ. 19։

— Կիներ և տղամարդ։ Ս. Պետերբուրգ, Պուշկին. արագ. տպ., 1902. 8°, 56 էջ։

— Վիրաբուժական միւռնգութիւն և օպիրացիա։ Անդ, նոյն տպ., 1902. 8°, 29 էջ։

— Խնդ. և կաչու միւռնգութիւն։ Տպ. նոյն, 1902. 8°, 46 էջ։

— Երիտասարդութիւն և կիներ. «Հայր Վեռնդ Ալիշանի անմահ յիշատակին խորին ակնածութեամբ նուիրում է հեղինակը»։ Տպ. նոյն, 1902. 8°, 54 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1902, էջ 564։ – Մշակ 1902, թ. 263։ – Մուրճ 1902, թ. 7։

— Առող. ու միւռնգ հիւանդի տիպեր։ Տպ. նոյն, 1902. 8°, 90 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1902, էջ 565։ – Լուսոյ 1902, թ. 5։ – Մշակ 1902, թ. 263։ – Տարազ 1901. Առողջապահական, թ. 11։

— Ուղեղի սիֆիլիսը գլխի և ողնաշարի։ Նոյն տպ., 1902. 8°, 85 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1903, թ. 5–6։ – Մշակ 1902, թ. 261։

— Քուն և երազ մէկ պատկերով։ Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան արագատիպ» Հայկական տպարան, 1903. 8°, 110 էջ։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1903, թ. 6։ – Մուրճ 1903, թ. 4։

= Նոյնը՝ Մեծապիր պատկեր «Քուն և երազ» առանձին։

— Գործարանի բժ. հիւրպատժուժութիւն։ (Իր կրագործական աշխատանքը, իբրեւ հիմք ժողովրդի բարեկեցութեան և առողջութեան)։ Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան արագատիպ» տպարան, 1904. 8°, 59 էջ։

Քննագ. Արտոյտ 1904, թ. 5։ – Մշակ, թ. 90։

— Միութիւն և կախուպուրիւն (մարդկային մտքի մի քանի մոլորութիւնները)։ Տպ. նոյն, 1904. 8°, 87 էջ։

Բովանդակութիւն. Ի՞նչ է անապաշտութիւնը. խօսքի և լեզուի նշանակութիւնը։ Դիվային – հոգեկան հիւանդութիւններ, խաւերիս։ Կախարդներ, վհուկներ, խարոյկներ։ Լուսաւորութիւն, գիտութիւն. վերջին խօսք։

— Մտերմական խոհարարութեան պատուիրներ։ Տպ. նոյն, 1904. 8°, 92 էջ։

— Գոյութեան կռիւ։ Տպ. նոյն, 1904?

— Ութդրի վիրիսով (մի պատկերով). Հազմեց Բժ. Ա. Բուդուղեան։ Հրատ. Ցովհ. Արամեանցի։ Տպ. նոյն, 1904. 8°, 84 էջ։

— Սէր և խանդ։ Թիֆլիս, տպ. «Ջերմէս», 1904. 8°, 137 էջ։

— Պռանկութիւն և անառակութիւն։ Անդ, նոյն տպ., 1904. 8°, 123 էջ։

Թարգմ. — Տես ՕՐԼՕՎՍԿԻ (Բ. Վ.)։

Պրօսաձներ. — Տես Արտէմիս 1902, թ. 2։ – Բազմավէպ 1903, թ. 5–6։

ԲՈՒՋԱՁԵԱՆ, Հ. Նիկ.) Թարգմ. — Տես ԴԱՒԶԱՁԵԱՆ Ցովհ.)։

ԲՈՒՋԱՆԴ. — Տես ՓԱՒՍՏՈՍ —։

ԲՈՒՋԱՆԴԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԸ. – Տես ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ (Հ. Ն.)։

ԲՈՒԼԱՆԸԻ ԿԱՄ ՀԱՐՔ ԴԱՐԱՆ. — Տես ԼԱՐԱՆԵՆՑ Ե.։

ԲՈՒԼԳԱԿՈՎՍԿԻ Դիմիտրի քահանայ. Անձնական ուղևորություն դպրաւորին և ուսուցչին հրաժեշտի խօսք նորընտիր ռուսական գինուորին։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1888?

ԲՈՒԼՂԱՐ ԱՒԱԶԱԿԱՊԵՏ։ Մարսէլլ, տպ. Մ. Փորթուգալեան, 1890, 48 էջ?

ԲՈՒԼՂԱՐ ԱՒԱԶԱԿԱՊԵՏ։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Սկօրօխոդովի, 1887?

Քննադ. Ազբիւր 1887, թ. 10, Բ բաժին։

ԲՈՒԼՂԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, 1888?

ԲՈՒՆ ՏՈՒՐՄԱՐ ՀԱՅՈՑ. Տես ՏՕՄԱՐ։

ԲՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ համառօտ կրկնողական դասընթաց, թարգմ. Ադէք. Փիշմիշեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանց և Ընկ., 1881. 8°, 80 էջ։

ԲՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԿՋԲՈՒՆՔ։ Վաղարշապատ, ի տպ. կաթուղիկէ սրբոյ Էջմիածնի?

ԲՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ։ Զմիւռնիա, ի տպ. Տէտէեան եղբարց, 1858?

Տես դարձեալ ԱԲՈՒԱԱՆԵՑԱՑ Ց.) — ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ Գալուստ). — ՍԱՓԱՐԵԱՆ Հ. Հ.) — ՓՇՄԻՇԵԱՆՑ Ա.։

ԲՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ. — Տես ԼԻՇԱՆ Հ. Գ.) Հայբուսակ։

ԲՈՒՐԱՏԱՆ ԱՂՕԹԻՑ.

= Ա տիպ, Բուրաստան աղօթից, յորում պարունակին բանք մաղթանաց և խօսք ընդ Աստուծոյ յոյժ պիտանիք յարմարեցեալք ըստ եօթանց աւուրցն շաբաթու, ի յօգուտ և ի շահաւէտութիւն անձանց քրիստոնէից։ Թարգմանեցեալ ի լաթինացւոց լեզուէ ի հայկական բարբառ, աշխատասիրութեամբ ուրուն Ստեփանոսի վարդապետի Լեհեցւոյ ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ։ Եւ տպագրեցեալ ըստ խնդրոյ Հուղայեցի խոճայ Սահրատի որդի պարոն գասպարին ի յզբօսանս Հայկազունեաց. յամի տեառն հազար վեցհարիւր ութսուն և հինգերորդի, ի վենետիկ քաղաքի. Con licenza de' Superiori. Appresso Michiel' Angelo Barboni. In Venetia, MDCLXXXV. (1685–ՌՀԼԴ), 8°, 275 էջ։

« Յիշատակարան Գրքոյս. փառք և պատիւ և երկրպագութիւն ամենասրբոյ երրորդութեանն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ միոյ աստուածոյ հզմարտի կենդանւոյ և յաւիտենականի, որ եւս զկարողութիւն մեզուցելոցս անձանց ժամանելոյ ի վախճան տպագրութեան բուրաստանիս աղօթից. միշտորդութեամբ և բարեխօսութեամբ անարատի հարսին իւրոյ և միշտ կուսին Մարիամու. և աղօթիւք ամենից սրբոց, քաջի մեծաւ աշխատութեամբ և հոգւաբարձութեամբ որպագրեցաք զայն, և յարդարեալ բարեկարդեցաք ի պէտս և ի շահաւէտութիւն հայկազնեաց բարեխրատ, որպէս զի ամենեքեան կարիցեն դիւրաւէտ վայելել և ի կիր արկանել զայն ի կեցուցիչն հոգւոց իւրեանց, և զայս ըստ ըղձից և ըստ յիմաստնութեան տուղայեցի խոճայ սահրատի որդի պարոն Գասպարի. առն հչմարտասիրի և ազնուատոհմի բարեպաշտութեամբ և գարմիւ հոխացելոյ ի ներկայումս ատմիկ ժամանակի, որ ամենայնիւ փութով հոգացեալ զթարգմանութիւն սորին արդեամբք և գործ իւրով սեփականօք խոհեմապէս հաճեցաւ ի լոյս ածել զայն, ի յիշատակ անջրնջի ինքեան և ընտանեաց և ազգականաց իւրոց, ի խնդութիւն և ի հրճուանս համայնից սիրելեաց և բարեկամաց իւրոց ի քրիստոս, և ի սփոփանս հանուրց առաքինասիրաց ընթերցողաց. արդ որք հանդիպիք սմա ընթեռնուլով կամ օրինակելով յիշեսջիք ի սրրագանս յաղօթս ձեր զպատճառս և զմատակարարս սորին, ընդ որս և դուք յիշեցեալք լինիք ի քրիստոսէ յուսոյն մերմէ այժմ և ի միւս անգամ գալստեանն նորին, ամէն »։

Ի տիպ, ի կ. Պոլիս, 1704–ՌՃՆԴ։

Գիրք Բուրաստան... Աստուծոյ։ Ի հայրապետութեան Տեառն Ղահապետի Արբազան կաթուղիկոսի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի։ Եւ տպագրեցեալ ըստ խնդրոյ երկուց եղբարցն. Իսրայէլին և Աբրահամին. արդեամբ և ծախիւք իւրեանց. ի յզբօսանս հայկազունեաց։ Եւ ի յամի փրկչին ՌՃՀԴ-ին Եւ Հայոց. ՌՃՆԴ. ի Մայրաքաղաքն կոստանդնուպօլիս. 8°, 232 էջ։

Յիշատակարան. «Փառք և պատիւ և երկրպագութիւն ամենասրբոյ երրորդութեանն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ միոյ աստուածոյ հզմարտի կենդանւոյ և յաւիտենականի, որ եւս զկարողութիւն մեզուցելոցս անձանց ժամանելոյ ի վաղհան տպագրութեանս բուրաստանիս աղօթից. միշտորդութեամբ և բարեխօսութեամբ անարատի հարսին իւրոյ և միշտ կուսի(ի)ն մարիամու, և աղօթիւք ամենից սրբոց. գանդի տպագրեցաւ արդեամբք և ծախիւք երկու եղբարցն Աբրահամայ Իսրայէլին. և Աբրահամին. և ձնողացն դաւիթին. և անանային. յիշել ի մաքրափայլ աղօթս ձեր հպցեմք. և դուք ընթեռնելով զսրբասիրեր բուրաստանս չհանաւէտ ի կեցուցիչն հոգեաց ձերոց զտարհասցիք հոգւով. և ի մաքրափայլ աղօթս ձեր յիշել զվերոյ գրեալսս ի քրիստոս յիսուս ի տէր մեր Ամէն։

« Ասէ և յիշեսջիք զսրբագրօղս ատմ բուրաստանիս զեւդոկիացի Սարգիս քանի սպասաւորս. որ եմ սահէթճի. և զորդեակն իմ գԱիմինն. որ յոյժ հոգաբարձութեամբ սրրագրեցաք. և դուք յիշեսջ լինիք ի քրիստոսէ Ամէն։

« Ասդ եղեւ գրաւ. սորոյ թվին հպցոց. ՌՃՆԴ. մսիս ի իվ. ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպօլիս ի թագն պէկօղլի կոչեցեալ »։

= Գ տիպ, ի Վենետիկ, 1707։

Բուրաստան աղօթից, յորում պարունակին չերմեռանդք աղօթք ըստ եօթեանց աւուրցն շաբաթու։ Թարգմանեցեալ ի Լատինականոսէ վարդապետէ Լեհեցւոյ։ Ի խնդրոյ Ջուղայեցի խոճա Սարգսի որդւոյ Պարոն Գասպարին։ Իսկ ի երկրորդ տրպագրութեանս յաւելան բոլոր տարւոյ ուրացոյցն, և մաղթանք առ ուրս Տէրունականս, և առ Մուրբս ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ։ Ի Վենետիկ, 1707. ի Տպարանի Անտոնի Գորթօլի. Մեծաւորաց հրամանաւ։ Փոքր 8°, 464 էջ։

« Եւ բարեսէր ընթերցող. Ամենախնամ բարերարին Աստուծոյ շնորհին վերատին տպագրեցաւ աղօթաւէտ, և չերմեռանդագունեղ գրոյս որ կոչի Բուրաստան Աղօթից։ որոյ աղօթքն բաժանին ի վերայ

Լսեմնանց աւուրցն չապահիս, սա ի վախլուծ Հայկազուն փրիսոնեից. զի այսպէս ոչ ոքիւր բուրվառս կարիցեն դիւրապէս մատուցանել զաղօթս սա Աստուած և սա Աւետեսրոյն կոյսն Մարիամ, և սա ամենայն Սուրբս, որպէս բուրումն անուշահոտութեց խնկոց ի լեառն Սիոն. և ի սուրբ փեսքաքն Երուսաղէմ: զի և Նոքին միշնորդութեամբքն կարիցեն արժանապէս հասցել ի Տեառնէ զիհշաց խնդրուածոցն, ի վասնգից, զպատուհասիցն ի փորձանաց գոյս, գվարս մարդուս, և զայլ գոյաքինութիւնս քրիստոնէականս: Այժմ եւս վասն կենդանեաց և նոցին եցից աղաչել, և յիշել զՔրիստոսի շնորհսն Յովհ. Մահրատի որդի գիտաց Մարգարէն, որ եւս տրպել զոգեշունչ բուրատուն ի գիր վախճուց և զարդարեալ պատկերօք պատուականօք ի յիշատակ աւազ որդուց իւրոց Աղափիրէ ի Տէր հանգուցելոյ, և այլ ամենից արեանակցաց իւրոց: Այդ որք հանդիպիք սմա ընթերցուով և վախճուով յիշեսջիք ի մաքրափայլս աղօթս Հերս զվերոյ գրեցեալ պատճառս սորին, զի որպէս դուք ողորմիւով Աստուծոյ, ողորմեսցի և Հեզ կենցուցչն համպնից...

— Գ *տիպ, ի վենետիկ, 1741:*

Բուրատուն այսրիկ, յորում պարունակին աղօթք ըստ եօթանց աւուրցն չաբաթու: Խարգմանեցեալ ի Հռեփհաննոսէ վարդապետէ Լեհեցւոյ. տպեալ յամի Տեառն 1741: ի վենետիկ, ի տպ. ի Անտոնի Պօղոսեան. 12°, 36 + 359 էջ:

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆԻՑ ՎԻՐՈՒԻՑ ՈՐՄՊԻԱՆԱՑ. — *Տես Հիւրմիւզեան Ե. Արք.:*

ԲՈՒՐԳԵՐ (A. = A. Bourger. — *Հաւնատաս դասապիրք այնոսիկ որոյ ի Հռովմայ Ա. Բուրգերի. թարգմանեց Հռեփհաննոս Ծոմ. Աթթարպետեանց: Թիֆլիս, Համբարձում Լիֆիֆաճեանցի և Ընկ. տպարանումը, 1873. 8°, 54 էջ:*

ԲՈՒՐԺ (Պօլ = Paul Bourget *ֆրանսացի.* — *փիլիսոփայիւ այսակիրոյ հոգեբանական վէպ: Խարգմ. Օննիկ Զիֆիճէ-Վարաքի: կ. Պոլիս, տպագր. Նշան կ. Պէրպէրեան, 1901. 8°, 340 էջ:*

Քննագ. Արեւ. Մամուլ 1901, թ. 11: — Բազմավէպ 1902, էջ 450: — Լրագիր 1901, թ. 167: — Մասիս 1901. թ. 30. 31:

— *Մի խոստովանութիւն. վէպիկ. ֆրանսէրէնից թարգմանեց Ն. Գարոյ: Թիֆլիս, Աբրահամեանց Ա. Գուլթաթեւանձէի, 1903. 8°, 27 էջ:*

— * *Սիրային ոմիր մը. թերթօն Արեւելքի, 1902. թ. 5073, եւն:*

— * *Երկուութիւն. թերթօն Միութեան. թարգմ. Ե. Երմաքէչխանլեանի, 1905, թ. 1, եւն:*

— * *Իվ կյուէ. թարգմ. կ. Կոջոյ. Բազմավէպ 1903, էջ 158:*

ԲՈՒՐՎԱՆ ԱՂՕԹԻՔ. *Հատընտիր հաւաքեալ ի կարեւոր պէտս աղօթասիրաց: Տպագրեալ ի փոքրիկ դիրս յառձեռն դիւրութիւն ամենեցուն. Ցամի տեառն 1801. և ի Թուականիս Հայոց ՌՄՈ. ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու: փոքր 8°, 208 էջ:*

= Բ *տիպ, անդ, 1803:*

Դիրքով ու գրով վերինէն քիչ մը մեծ:

= Գ *տիպ, անդ, 1812. 8°, 264 էջ:*

Նոյն գրով, բայց մեծագոյն դիրքով, և յաւելուածներով:

Դ *տիպ, անդ, 1831. 8°, 341 էջ:*

Ե *տիպ, 1863:* Զ *տիպ, 1867:*

Ամէն հրատ. փոքրագիր են:

ԲՈՒՐՎԱՆ ԱՂՕԹԻՔ. *տպագրեալ յԱլթին որպարանի ի կալկաթա, ի ձեռն Պօղոսի Վ. Քիչենեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ, 1846?*

... ի Նորումս մատուցաւ մեզ օրինակ մի Բուրվառ աղօթից անուանեալ գրոց տպագրեալ յԱլթին որպարանի պարոն Պողոսի Վ. Քիչենեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ, Նոյնիրեալ բարեպաշտ և հայրենասէր Սիպուհ Պապազատ Ազգ Յովհաննէսի Լիւիգեան, առ ի ցոյց ազգասիրութեան բարերարին իւրոյ: Ազօթքն ոզղոյն օրինակելոյ են ի հոգեշնորհ Աղօթարանաց անուն սրբոյն Իրիդորի Նարեկացւոյ և Աղեքսանդրի կաթուղիկոսի Նոր Ջուղայեցւոյ. դիրք նորա փոքրիկ և գեղեցիկ: Իսկ տառքն նման մանր տպոց մերոց»: Ազգասէր 1846, թ. 54:

Նոյնը կայ և ի Հայասաւ 1846, թ. 18:

ԲՈՒՆԻ ԱՄԻՈՒՆԻԹԻՒՆ. — *Տես Մուլինիէ:*

ԲՈՒՆԻ ՄԻՈՒԹԻԹԻՒՆ, *Հայոց Լեհաստանի լուսեղ ակեղեցւոյն Հռոմայ: վամանուակակից Քիչատարանացս: ի Ս. Պետերբուրգ, ի տպարանի Ա. Ա. Կրաեվսկեայ, 1884. 8°:*

Յառաջաբանը գրուած է կ. Ինգեանէ, որ կ'ըսէ ի միջի այլոց. «... Բնագիրը Քիչատարանացս, գրեալ ի լեզուս Իտալացւոց և Լատինացւոց չեն եւս են ընծայեալ ի յոյս, որպէս և բազում շարագրածք զանցիցն և զվիճակէ Հայոց Լեհաստանեայց. այլ յամէն 1876 ուսուցչապետ Ատոլֆ Պավինակի հրատարակեաց ի վարշաւ զլեհացի թարգմանութիւն սորին յերկրորդի հատորոյ իւրոց «Ինձիոց Պատմութեան»: Ըստ այմ լեհացի թարգմանութեան արարաւ և թարգմանեցինք ես հայկական ի ձեռն Ս. Մալխասեանց, առաջարկելով մերով և վերակացութեամբ, ի գրոց լեզու... Հեղինակ առաջնոյ պատմութեանս է Հ. Ալեքսիոս Պիդու, գազգիացի ազգաւ, կրօնաւոր կարգին Լեհաստանեաց, որոյ Քիչատարանքն, գրեալ ի լեզու Իտալացւոց գայոգիսի ունի վերնագիր. Breve relatione dello stato. principii e progressi della missione apostolica agli Armeni di Polonia e Walachia e provincie circonvicine e dell'erettione e fondatione del collegio pontificio di Leopoli per la medesima natione Armena sotto la cura de pp. chierici regolari detti volgarmente Teatini, sin al 1° aprile 1669, per il padre di Luigi Maria Pidou C. R. superiore della detta missione e collegio.

«Իսկ երկրորդի մասին պատմութեանս գրելոյ ի Լատինացի լեզու, որ անուանեալ կոչի Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Polonæ cum S. ecclesia Romana ad annum Christi 1676 *» անձանօթ է հեղինակն այլ ինչ ինձ անձն կարի մտերիմ լեալ ինչ առաքելութեան կամ մի ոմն յանդամոց նորա. զի յոյժ հմուտ է ամենայն անցից Միաբանութեանն, զոր հանգամանօրէն և ոճով ինն պատմէ»:*

Յառաջաբանը կը հասնի Լ–ԽՌ. յետոյ նոր հակատով:

Առաքելի վարդապետի Դաւրիժեցւոյ Պիրք Պատմութեանց. Կոյս ԻՀ. Պատմութիւն նեղութեանց և վշտաց, զորս կրեցին Հայ ազգաւ քրիստոնեայքն, որք բնակեալք են ի քաղաքն Իւով:

Կը հասնի մինչեւ ԿՀ (68) էջը: Յետոյ նոր հակատով:

Կատարեալ տեղեկութիւնք զարդի վիճակէ,

զսկզբանէ և զծաւալմանէ առաքելական քարոզչութեանն առ Հայս Լեհաստանի, վալախիոյ, և մերձակայ աշխարհաց. այլ և զսկզբանէ և զկառուցմանէ ի պէտս նոցին պապական դպրանոցին Լվովայ ընդ տեսչութեամբ Հարց կրօնաւորաց, Թէադինք հասարակօրէն կոչեցեալց. մինչեւ ցամին 1669, g1-ն ապրիլի: Շարագրեալ ի Հ. Ալոյսիսեայ Մարիայ Պիդու, տեսչէ յիշատակեալն առաքելութեան և դպրանոցին. 1–135 էջ:

Յետոյ Նոր հակառ.

Ընկարձակ տեղեկութիւնք զմիանալոյ ժողովրդեանն Հայոց Լեհաստանի ընդ կաթոլիկ եկեղեցւոյն յամի Տեառն 1676. 139–270 էջ:

Յետոյ յաճակ Յառաւակ անուանց Ը էջ:

Գիրքս Հայկական 1885, թ. 378–9: – Մշակ 1890. թ. 36:

Տես և Լեհահայեր:

ԲԻԲԼԻՈԹԵԿԱՆ, ԻՒՄ, Պատասխայի դասավարութիւն: Ազգէնք, ապրանս Հնդկաց, 1894. (Հրատ. Հնդկաց կուսակց. թ. 10). 8°, VIII + 124 էջ:

ԲՐԱԲՈՆ, Տիկին. — Հայ աղջկանց կարգադրութեան միջոցին համբաւ և հայ հրատարակչական չափայարաբերութիւնը և հայ կանանց չըլրիտիւթիւնը: Գրեց տիկին Բրաբիոն: Կ. Պոլիս, տպագր. Ռ. Յ. Փիլրճեան, 1866. 8°, 49 էջ:

ԲՐԱԿԱՕ. — Պատուաւորներից մեկը. կօմէդիայ մի արարուածով. արտատպած «Տարազ» չաբաթաթերթից. փոխադրութիւն Կ. Զալալեանի: Թիֆլիս, տպ. Ընկ. «Վերելիչեւ և կամենմախէր», 1903. 8°, 36 էջ:

ԲՐԱՑՍ. — Տես ՊՐԱՑՍ:

ԲՐԱՆԴԷՍ Գէորգ = Georges Brandes պատմիչ. — Բանաստեղծը և Հերոսը. փոխադրեց Տ. Յովհաննիսեան: Արտատպած Մշակ լրագրից: Թիֆլիս, տպ. Վ. յայց Հրատ. Ընկ., 1898. 8°, 59 էջ:

«Հոչակաւոր դանիացի քննագատ Գէորգ Բրանդէսի «Տաճարներորդ դարի գրականութեան գլխաւոր հոսանքները» գրքում, որի առաջին հատորը հրատարակած ենք մի քանի տարի առաջ, կայ մի գլուխ նուիրված Բրյանգացի բանաստեղծ Թոմաս Մուրին, որի վրայ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել պատանի հերոս Խրիստոս Լմմէսը: Ներկայ գրուածը այդ հրաշալի գլխի քաղուածական փոխադրութիւնն է»:

— Հայաստանեայք և Եւրոպացիք. Armenien und Europa. Հրատ. Եւրոպ. հայ ուսանող. Միութեան. Վրնեվ, 1903?

Գիրքս. Մշակ 1903, թ. 77: – Մուրճ, թ. 1.

Ի տուեալսն Գ. Բրանդէսի գործունէութեան 25-ամեակի առիթով, Մուրճ 1892, էջ 604:

ԲՐԱՏԼ (Ժ. = G. Pradel ֆրանսացի). — * Վայրի ազգիկը. Թեւերօն Հայրենիքի, 1894:

— * Թիատրատրին ազգիկը. Թեւերօն Հայրենիքի, 1895:

— * Վերին մարզարէա. Թեւերօն Աւետեաց, 1900, թ. 1112, նոյն:

ԲՐԵՎՕ Աբէ = Prévost. — Մանօն Լեսքօ. Հնդկերնակ Աբէ Բրեվօ. թարգմանեց Գր. Զիլինկիրեան. Տէր և հրատարակիչ Տիգրան Ց. Տէտէեան: Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1872. 8°, 192 էջ:

ԲՐԻՊՈՒԱ (Բէնիջօ տը — R. de Prébois). — Մենաստանին պատրիկ կամ Տարաբաղդ վարդուհի: Թատերգութիւն ի հինգ արարս, հեղինակութիւն Բէնիջօ տը Բրէպուա Տիկնոջ: Ազատ թարգմանութիւն Մ. Մ'ամուրեան: Կ. Պոլիս, տպագր. Ռուբենի Յ. Փիլրճեան, 1862. Մեծ 8°, 77 էջ:

ԲՐԻՍՍԱՆԻ Ե. տը = E. de Pressensé. — Յոդով ոմիկական վարդապետական վարդապետութիւն. Նախաբանիւք նորա և կազմութիւն: Գրեց Լեմոն տը Բրէսանսէ: Թարգմանեց Յ. Շիշմանեան: Կ. Պոլիս, 1870?

ԲՐԻԼԻԱՆՉԻԿԵԱՆ Ա. — Հայկական մանրապրատմութիւններ, ծաղկագրեր ձեռագործի համար. հրատարակութիւն Ֆ. Բաշինջաղեանի: Ս. Պետերբուրգ, 1892. 24 տախտակ:

ԲՐԻՉ. — Տես ԹՈՒԼԱՄԻԲԵԱՆՑ Ա. Ս.:

ԲՐԻՏԱՆԻԿ. — Տես ՌԱՒԱՇ:

ԲՐԻՏԱՄ. — Տես ՊՐԻՏԱՄ:

ԲՐՈՕՔԻ (Մ. — * Ներմայրեր կամ Լրացուցիչ փոխանորդներ Les Remplaçantes. կօմ. երեք արար. Ֆրանսերէնից թարգմ. Ա. Հախումեան. Թատրոն 1901, թ. 2:

ԲՐՕՆԹԻՍԱՆՑԳՆԵՐՈՒՆ ՀԱՒԱՏՔ. Նոր կրօնք կարծուելոյն վրայ: Ա տիպ?

Բ տիպ, Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Պ. Զրբէրի, 1855. 8°, 39 էջ:

Տես և ՀԱՒԱՔՈՒՄՆ:

ԲՐՈՍՍԷ (Մ. = M. Brosset ֆրանսացի:

Բրոսէի հպարտական գրուածոց հետեւեալ մանրամասն ցուցակը կը քաղեմ Շրուճպէի Հայկական ուսումնասիրութիւն գրքէն՝ թարգմանուած ի Հ. Զարպհանալեանէ. էջ 187–218:

— 1. Տեղեկութիւն հայ գրչագրաց որ կը պատկանին Աբտարբէի Թղթոց. Պետերպուրգեան քով հաւաք Ակտական կաւառի մատենադարանին. — Notice des manuscrits arméniens appartenants à la Bibliothèque de l'Institut Asiatique établie près le Ministère des Affaires Etrangères. Ընթերցեալ ի 29 սեպտ. 1840:

— 2. Տեղեկութիւն ի վիպոյ վանից Էջմիածնի. — Notice sur Edchmiadzin. ընթերցեալ ի 14 փետր. 1846. թարգմ. ի ռուս և տպագրեալ:

— 3. Թուղթ կորգանովի՝ գործակատարի Թիֆղիսեան Հայոց սիւնհոդոսին, առ կայսերական ակադեմիայի Գիտութեանց. յ'7 մարտի 1842 ամին, ծանօթութեամբք Պրոսէի. — Lettre de M. Korganoff, procureur de Synode arménien grégorien, à l'Académie Impériale des Sciences, du 7 mars 1842: annotée par M. Brosset. Ընթերցեալ ի 16 սեպտեմբերի 1842:

— 4. Ի վիպոյ Հայկական մատենագրութեան, ի ռուս լեզու. — Sur la littérature arménienne, en russe.

— 5. Տեղեկութիւն մի հայ ձեռագրի մի վրայ, որոց սրբոյն Պաւղոսի. Notice sur un manuscrit arménien des Epîtres de St. Paul. Ընթերցեալ յ3 յունիսի 1859։

— 6. Գրականական գործունէութիւն Հայոց ի վաղ ի Ներսիսեան, յայնկոյս կովկասու ի Պարսիս. Մասն Ա. ընթերցեալ ի 5 սեպտեմբերի 1862։ – Մասն Բ. ի 6 նոյեմբերի, 1863։ – Մասն Գ. յ'8 յունիսի 1865։ — Մասն Դ. ի 28 յունիսի 1866։

— 7. Ի վերայ կրկին հայկական խմբագրութեանց, յոսանաւոր և յարձակ, վարուց սրբոցն Բարլահայ և Յովասափատայ. Sur deux rédactions arméniennes, en vers et en prose, de la légende des saints Baralam = Varlaan et Iosaph = Josaphat. Ընթերցեալ ի 21 փետր. 1878։

— 8. Կայսերական հասարակաց մատենադարանիս հանուր նոր ստացուած հայ ձեռագրի մի վրայ, յորում կան աստեղագիտական և աստեղաբաշխական գործիքք. Notice sur un manuscrit arménien, nouvellement acquis pour la Bibliothèque Impériale publique, de contenu astrologique et astronomique. Ընթերցեալ ի 28 նոյեմբ. 1878։

— 9. Տեղեկագիր 1847 և 1848 թուականներուն Պրուսի ըրած հնագիտական ուղեւորութեան մը վրայ ի վիրս և ի Հայս, աշխատասիրեալ քարտիսով մը ու 45 վիմագրեայ պատկերներով. – Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847–48 par M. Brosset. Avec un atlas de 45 pl. lithographiées. S. Pb. 1851.

— 10. Ուսումնասիրութիւն Էջմիածնի մատենադարանին և այլ հնագիտական հնութեանց վրայ։ Ուղեւորութիւն խանիքոփի յԱնի. — Études sur la Bibliothèque d'Echmiadzin et sur les antiquités arméniennes. — Excursion à Ani, en 1848, par M. N. Khanykof.

— 11. Տեղեկագիր Ջաղալեան Սարգիս վարդապետի ի Մեծն Հայաստան ըրած ուղեւորութեան գրոց երկրորդ մասին վրայ. — Rapport sur la 2me partie du voyage du P. Sargis Dchalaliants dans la Grande Arménie.

— 12. Նկարագրութիւն Ակռաի հայ գիւղին ու Սրբոյն Յակովբայ վանից վրայ. — Note sur le village arménien d'Akorhi et sur le couvent de St. Jacques.

— 13. Պատմական ծանօթութիւն Հաղբատայ ու Սանահնի հայ վանորից վրայ. — Notice historique sur les couvents arméniens de Haghbat et de Sanahin.

— 14. Տեղեկութիւն Աբիխի՝ գաւիթակաց Անւոյ գրած թղթոյն վրայ. — Rapport sur la lettre de M. Abich sur les ruines d'Ani. Ընթերցեալ ի 28 մարտի 1843 տարւոյն։

— 15. Նկարագրութիւն կիլատուոց հայ վանից վրայ ի Գարաքիլսակ. – Notice sur le couvent arménien de Ketcharhous à Daratchitchag. Ընթերցեալ ի 22 նոյեմբ. 1852։

— 16. Աւետիսք Անւոյ, որ ի ՌՌ դարուց մէջ թագաւորական ոստանն էր Բագրատունեաց. Պատմութիւն և նկարագիր։ – Մասն Ա. Նկարագրութիւն՝ աշխարհացոյց քարտիսիւ և քսանեւչորս պատկերօք. — Մասն Բ. Պատմութիւն աշխարհացոյց քարտիսիւ՝ և վիմագիր նկարներով. — Les Ruines d'Ani, capitale de l'Arménie, sous les rois Bagratides, aux X et XI s. – Histoire et descriptions, par M. Brosset. I partie: Description, avec un atlas de 24 pl. lith. S. Pb. 1860. 4. V + 1–92 pages. – II. p. Histoire, avec un atlas de 21 pl. lith. S. Pb. 1861. 4 XVI + 93–176 p.

«Դանօթութիւն զար կո հաղորդէ Պ. Կունիք՝ հանելով յիւվով տպագրուած գրքէ մը Wiadomosc o Ormianach w Pólszeze, հեղինակութեամբ Զաքարիէվիչի»։ Note communiquée par M. Kunik, et tirée de l'ouvrage Wiadomosc o Ormianach w Pólszeze. Lwow, 1842, par Zachariasiéwicz.

«Յաւելուած Ա. Տեղեկութիւնք հաղորդեալք ի Հ. Բառնաբայ Իսայեան». Communications du P. Barnabé d'Isaja, pages 144–148.

«Բ. Արձանագիր Մարմաշինոյ». Inscription de Marmachen; — p. 149–151.

«Գ. Նկարագիր Անրի վանաց, և տեղեկութիւն ի վերայ Մխիթարայ Անրիվանեցւոյ, հայ մատենագրի յերեքտասաներորդ դարու». Description du couvent d'Aïrivank et notice sur Mekhitar Aïrivantsi, auteur arménien de XIII s. p. 152–174.

«Ընդհանուր ցուցակ պատկերաց, հանդերձ տեղեկութեամբ ի վերայ երկգլխեան արծուոյն փորագրելոյ ի ստորոտ խաչի միոյ, յԱնի գըտնուած յիշատակարանի կամ չէնքի մը վրայ». Index général des planches, avec une notice sur l'aigle à deux têtes tracé au bas d'une croix, sur un des monuments de la ville d'Ani. p. 175–176.

— 17. Քննութիւն քանի մի տեղեաց՝ Ալիշան Հ. Լ. երկասիրած Հայոց Աշխարհագրոյ քարտիսին վերայ. — Examen critique de quelque passages de la Description de la grande Arménie du P. L. Alichan, relatif à la topographie d'Ani. Ընթերցեալ ի 14 յունիսի 1861։

— 18. Հաղբատ ու Սանահին հայ վանորից վերայ, (որիշ ի նախընթացէն զոր յիշեցինք. – Sur les couvents arméniens de Haghpat et de Sanahin. Ընթերցեալ ի 25 ապրիլի 1862։

— 19. Յովհաննիսեան վարդապետի Վրիմեցւոյ՝ Աստղագրութիւն հայ վանորիցն Հաղբատայ և Սանահնի, ծանօթութիւնքք և յաւելուածովք ի Պրոսեի. — Description des monastères arméniens d'Haghpat et de Sanahin, par l'archimandrite Jean de Crimée, avec notes et appendice par M. Brosset. — S. Pb. 1863 p. 94.

— 20. Բացատրութիւն պղտեայ վիմաց, հայ և յունական արձանագրութեանց, մեռտասան վիմագրեալ տախտակօք. — Explication de diverses inscriptions géorgiennes et arméniennes et grecques; avec 11 pl. lithograph. Ընթերցեալ ի 11 օգոստ. 1867։

— 21. Տեղեկութիւնք Սարգիսեան Հ. Ներսիսի ձեռաւք հաւաքուած վիմաց արձանագրութեանց վրայ. – Notices concernant les inscriptions géorgiennes, recueillies par le P. Nerses Sargissian. Ընթերցեալ ի 25 սեպտ. 1863։

— 22. Նկարագրութիւնք հայ արձանագրու-

բնակց ի Պոլկարի, վիմագիր տախտակաւ մի. – Notes sur les inscriptions arméniennes de Bolghari, avec 1 pl. lith. *Ընծերցեալ յ'13 հոկտ.* 1867։

— 23. *Տեղեկութիւնք վասն ծանօթ ամենահին հին արձանագրին վրայ ի Ս. Յովհաննիս որ առ Մուրատ-չայի.* — Notice sur la plus ancienne inscription arménienne connue, à Sourb Ohannès, sur le Murad-tchaï. *Ընծերցեալ ի 1 օգոստ.* 1856։

— 24. *Քարեւանական արձանիւք առ ակիւթիւ նշանաւոր քանի մի հայկական արձանագրութենից վրայ.* – De quelques inscriptions arméniennes, remarquables au point de vue chronologique. *Ընծերցեալ յ'2 դեկտ.* 1859։

— 25. *Հայաստանի հին պատմութեան քան արբագիր ի բեհիստանեան տառից.* — Sur l'histoire ancienne de l'Arménie, d'après les textes hiéroglyphiques et cunéiformes. *Ընծերցեալ յ'13 ապրիլ* 1871։

— 26. *Երկու բեհիստանէ արձանագրութենից վրայ՝ զար Ռուս-Հայաստանի վէմ գտաւ Գնաթևիւ։ Տեղեկագիր Պրոսէ ի Գիւնիք պարսկաց, ուսուցչի Լիւրի վէմ յիշատակագրով.* — Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans l'Arménie russe. Rapport de MM. Brosset et Kunik; suivie d'un mémoire de M. Lerche. *Ընծերցեալ յ'8 օգոստոսի* 1862։

— 27. *Տեղեկագիր զանազանի արձանագրաց ուսումնասիրաց ի բեհիստանեան արձանագրաց հաւաքելոց ի Ժիւլ Գնաթևիւ և յԱլտոյի Պիրիկի պարսկաց, տախտակաւ մի.* — Rapport sur diverses inscriptions (alphabétiques et cunéiformes) recueillies par MM. Jules Kästner et Berger, avec une pl. *Ընծերցեալ ի 29 յունուար* 1864։

— 28. *Դրամագրութիւն ասիական մետաղնիւ մէկ զանազան քանի մի վրակաւ դրամաց վրայ, և բիւզանդեան արձանագրութեամբ մի որ յԷչմիածին.* — Note sur quelques monnaies géorgiennes, du Musée Asiatique, et sur une inscription thibétaine d'Echmiadzin. *Ընծերցեալ ի 25 օգոստոսի*, 1807։

— 29. *Մենագրութիւն մի հայկական դրամց վրայ, երկու տախտակով.* – Monographie des monnaies arméniennes; avec 2 pl. *Ընծերցեալ ի 20 հոկտ.* 1837։

— 30. *Արեւելեան դրամագանձ հաւաքմանէն վրայ որ ի կայսերական մատենադարանի.* — Collection numismatique orientale de l'Ermitage Impérial; 1852–1879. *Ընծերցեալ ի 24 ապրիլի*, 1879։

— 31. *Ուղեգրութիւն մեծապատիւ եղբօր Աւգուստինոսի Բաժեցւոյ, հայ եպիսկոպոսի Նախիջեւանայ ի կարգի քարոզչաց յԵւրոպա.* — Itinéraire du très révérend frère Augustin Bajetsi, évêque arménien de Nakhidchévan, de l'ordre des frères Précheurs, à travers l'Europe… Traduit… par M. Brosset jeune. (Journal Asiatique, 3me Ser. Tome III, 1837. p. 209–245, et 401–421).

— 32. *Վրաց պատմութեան սկզբնագիր աղբերաց վրայ։ Հաւտուած Ա. Ժամանակագրութիւն Վախթանկայ։ — Հին հայկական համառօտեալ թարգմանութիւն։ — Հատուած Բ. Համառօտ պատմութիւն Վախուշտայ, մինչեւ ի հին գերորդ դար Քրիստոսի.* — Des sources originales de l'histoire de Géorgie. 1er. article. Chronique de Waktang. Ancienne traduction abrégée, en arménien. — 2e. article. Abrégé historique de Wakhoucht, jusqu'au V. s. de notre ère. (Journal de S. Pétersbourg, 1841). *Առանձին տպագրութիւն, յ'39 էջս։*

— 33. *Տեղեկութիւն մի գրչագրի մի վրայ, զոր ակադեմիայ բնծայից պարոն Տ[ա]հան, ծանրակշռի ասպետ.* — Notice d'un manuscrit arménien offert a l'Academie par S. E. M. le Baron de Hahn, sénateur. *Ընծերցեալ յ'7 դեկ.* 1838։

— 34. *Առաջարկութիւն կամ մատենագրութեան պէս եւս չհրատարակուած հայ պատմչաց հաւաքելոյ մի համառօտ։ Երկու հատուածք.* — Projet d'une collection d'historiens arméniens inédits. Premier article. *Ընծերցեալ յ'30 հոկտ.* 1840. – Second article. *Ընծերցեալ ի 29 հոկտ.* 1841։

— 35. *Քննութեան վերլուծութեան վարդանի պատմագրի Ընդհանուր պատմութեան։ Առաջին տպագրութիւն հայ բնագրին թարգմանութեամբ ի ռուս, ի ձեռն Մ. Էմին.* — Analyse critique de *l'Histoire universelle* de Vardan. Édition princeps du texte arménien, et traduction russe par M. N. Emin. *Ընծերցեալ յ'7 մարտ* 1862։

— 36. *Դրուագ գրութեան տումայեցւոյ պարոն Մանուէլեան՝ Թոմայի Արծրունւոյ վրայ.* – Notice sur l'historien arménien Thoma Ardzrouni, X. s. *Ընծերցեալ յ'12 դեկտ.* 1862։

— 37. *Դրուագ գրութեան Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ հայ պատմչին վրայ.* – Notice sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivank. *Ընծերցեալ ի 23 յունուարի* 1863։

— 38. *Արձանաց պատմութեան Աւետիսեանի Ռշտունեաց, տպագրեալ ի հայ լեզուի ի ձեռն Պրոսէի։ — Առաջին մասն. Պատմութեան Արձանաց գաղզիական թարգմանութեան, ծանօթութեամբք։ — Երկրորդ մասն. Դիւրածութեան։*

Բովանդակութիւն. 1. Պատմութիւն Արձանաց։ Ցօդուած Ա. Ցառաջեալն տեղեկութիւնք։ — Բ. Նկարագրութիւն համառօտեալ թարգմանութեան Դերեանութեան Յհնիճեան Չօր ի վերայ աշխարհին Արձանաց, ի գիրն առաքելութիւն հին Հայոցն)։ — Գ. Տեղագրական ցուցակ իշխանացն Արձանաց, առաջին ժամանակ։ — Դ. Արձանաց և Ախալեան իշխանք, ազգականք կրկին ցեղից, անծանօթ պատճառաւ տարբերութեան։ — Ե. Աշղապրական տախտակ Արձանաց իշխանաց և թագաւորաց. երկրորդ ժամանակ։ — Զ. Նախընթաց ցուցակաց մէջ յիշուած իշխանաց, և անոնցմէ գործուրիչ ալոց իշխանաց վրայ տեղեկութիւնք, քան պատմչաց Հայոց։ — Է. Կրօնական պատմութիւն, քան Յհնիճեան Չօր։ — Ը. Կարգ մեծապատուաց Արձանաց (քան Յհնիճեան հօր. Տեփանոսի Ռուսկեան և Չամանչեան Արգիս վարդապետի ի գիրն Ճանապարհորդութեանն ի մեծ Հայս)։ — Թ. Տեղագիր Արձանաց աշխարհին (քաղեալ ի յառաջաբանութենէն զար ի գլուխ Պատմութեան գրոց նորա գրաւ Շահնազար կաթողիկոս վարդապետ ի տպագրին փարիզու)։ Թարգմանութիւն աշխարհագրական տեղեկութեանց Աւետիսեան

Ն. Պետրոս Վ. յիշատ. Տէվգորին Հայոց Մեծաց տպ. ի Վենետիկ. 1885, և բան կրկին երկաբրութեանց ինքեանց վարդապետի. — Ի. Վարդապետ կամ Շուչի, ի Ն. Պետրոսեայ Ակիլան. — ԺԱ. Վանորայք Հայոց. Վայոց Ձոր (հետևութիւնք Ջալալեան Արդին վարդապետի յՔ հատոր ճանապարհորդութեանն ի Մեծ Հայս. — ԺԲ. Վանորայք Տեղերքունեաց գաւառի. (ըստ Շահխաթունեանի ի դիրն Յոհրապրութեան արդ Լիմխաձնի. ԺԳ. Վանորայք Սոթք գաւառի. ըստ Շահխաթունեանի). — ԺԴ. Վանորայք Արցախ գաւառի, Խաչենից և Ակռանից. — ԺԵ. Հմամոան տեղեկութիւն Լազեանն Մոհամմադի վերայ. — ԺԶ. Ակզբնական ցուցակ այն գլխաւոր տահից՝ որոց յիշատակութիւնն կ'ելլայ նախ. եղեալ արձանագրութեանց մէջ։

«Մասն Բ. պատմութիւն Սիւնեաց. Շարադարգութիւն անցից և դիպուածոց տանն Սիսական, (թարգմանութիւն Պրոսէի)». Պողոսութիւնք և Ցաւելուածք. Histoire de la Siounie par Stéphannos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset. Première livraison. Histoire de la Siounie traduction et annotations. — Seconde livraison. Introduction par M. Brosset.

— 39. Ուսումնասիրութիւն ի վերայ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ, հայ պատմչի, յիւրում տասանիւթոյ պատուի Մասն Ա և Բ. Ցարարդութենէ աշխարհի մինչ ի սկզբնաւորութիւն քրիստոսական թուականութեան. — Մասն Գ. մինչ ի 1289 թուական Քրիստոսի. — Études sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivank; XIII s: I et II parties, de la création du monde au commencement de l'ère chrétienne; III partie; jusqu'en 1289. Ընթերցեալ ի 22 դեկտ. 1864, և յ'13 ապրիլ 1865։

— 40. Քննութիւն Ուխտանէսի հայ պատմչին ասացուածի մի՝ նկատմամբ նուաճման Իբերացւոյ ի Նաբուքադոնոսորայ. — Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès, relatif à la prétendue conquête de l'Ibérie, par Nabouchodonosor. Ընթերցեալ ի 4 յունիսի, 1868։

— 41. Ուսումնասիրութիւն ի վերայ Ուխտանէսի հայ պատմչի տասանիւթոյ պատուի. — Étude sur l'historien arménien Oukhtanès. X s. Ընթերցեալ ի 5 նոյեմբ. 1868։

— 42. Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ՝ ժամանակագրական պատմութիւն. զար ԺԻ. բարգմանութիւն ի հայկ. ի վերայ գրչագրի ասիական մատենադրի, ի տնէ Պրոսէի. — Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivank, XIII s. traduite de l'arménien, sur le manuscrit du Musée asiatique. par M. Brosset. Ընթերցեալ ի 22 դեկտ. 1864։

— 43. Ի վերայ պատմութեան Թովմայի Արծրունւոյ՝ մասնաւորապէս ի տասանիւթոյ պատուի, բարգմանեալ ի հայկ գագղիական ի Պրոսէի. — Sur l'histoire composée en arménien. par Thoma Ardzrouni, X s. traduite en français par M. Brosset. Ընթերցեալ ի 28 հոկտ. 1869։

— 44. Երկու հայ պատմիչք. Կիրակոսի Գանձակեցւոյ յ'ԺԳ. դարու, պատմութիւն Հայոց, և Ուխտանէսի Եպիսկոպոսի ի տասն դարու, պատմութիւն հաւմասնիւոյ, բարգմանեալ ի Պրոսէի. — Deux historiens arméniens: Kiracos de Gantzac, XIII s. Histoire d'Arménie: Oukthanès d'Ourha. X. s. Histoire en trois parties, traduites par M. Brosset. Առաջին մասն տպագրեալ ի 1870, իսկ Երկրորդն ի 1871։

45. Սամուէլ Անեցի և իր ժամանակագրական երկասիրութեան վերայ քնն ուսուցութեան. — Samuel d'Ani: revue général de sa Chronologie. Ընթերցեալ յ'12 հոկտ. 1871։

— 46. Ջնոյ պատմչին ԺԱ և ԺԲ դարուց. Առաքելի Դաւրիժեցւոյ ժամանակագրական գրութիւնք, բարգմանութեամբ և ծանօթութեամբ Պրոսէի. — Տեղեկութիւնք զՀաթարիայ սալկաւազէ կապտնց, որ հեղինակ է Ոսկի իշխանաց վերայ պատմական յիշատակարանի մի. — Des historiens arméniens de XVII et XVIII siècles. — Arakel de Tauriz; Régistre chronologique, annoté par M. Brosset. Ընթերցեալ յ'31 հոկտ. 1872։ Traduction et annotations. — Notice sur le diacre arménien Zakaria Gabontz. auteur des Mémoires historiques sur les Sofis, XV–XVII siècles. Ընթերցեալ յ'12 նոյեմբ. 1873։

— 47. Ա. «Հաւաքումն պատմագրաց Հայոց. — Հատոր Ա. Թովմա Արծրունի ԺԹ դար. Պատմութիւն Արծրունեաց. — Առաքել Դաւրիժեցի ԺԱ դար). Իւրք պատմութեանց. — Ցովհաննէս Ծարեցի ԺԶ դար. Պատմութիւն Աղուանից. Թարգմանութիւնք Պրոսէի. Պետրուպուրկ, 1874, ուխտ. Լ + 618 երես։

Բովանդակութիւն. «Ընդհանուր նիւթ. — Թովմայի Արծրունւոյ պատմագրի վերայ տեղեկութիւնք. (էջք Ա–ԺԲ). — Առաքել Դաւրիժեցւոյ վերայ. Ի–Լ). — Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թովմա վարդապետի Արծրունւոյ. (Թարգմանութիւն և ծանօթութիւնք. էջ 1–266). — Իւրք պատմութեանց յորինեալ ԱԱռաքել վարդապետէ Դաւրիժեցւոյ. (Թարգմանութիւն և ծանօթութիւնք. 267–608). Ցիսներորդ չորրորդ գլուխը կը բովանդակէ պատմութիւն աշխարհին Աղուանից 553–582 էջք). որոյ հեղինակ է Ցովհաննէս վարդապետ Ոշականցի. — Յաւելուած Ա. Ոշականցւոյ վերայ (609–613). — Բ. Տարօնոյ և Տարօնացւոց վերայ տեղեկութիւնք» 613–618։

(Collection d'historiens arméniens. Tome I. Th. Ardzrouni X. s. Histoire des Ardzrouni. — Arakel de Tauriz XVII s. Livre d'histoires. — Johannès de Dzar XVII s. Histoire de l'Aghovanie; traduites par M. Brosset). St. Pb. 1874.

Բ. «Հաւաքումն պատմագրաց Հայոց. Թարգմանութիւնք Պրոսէի. Հատոր Բ. Պետրուպուրկ, 1876, ուխտ. Ի + 966։

Բովանդակութիւն. «Նախընթաց ծանօթութիւն և ցուցակ նիւթոց. (ԺԻ. էջք). — Պատմական յիշատակարանք Սոփեաց վերայ, ի գրոց Ջաքարիայ սարկաւագի, ԺԼ դար. (1–154). — Կոնդակ Ցովհաննաւանց, ի գրոց Ջաքարիայ սարկաւագի 153–190). — Էջայի կաթողիկոսի Շաւարշեանց, պատմութիւն Աղուանից. ԺԼ դար. (191–220). — Պատմութիւն Խաչիկ Ռշկի, և պատճառացն զոր եւուն Հայք կապանալ ընդդէմ Թուրքաց. Քրիստոսի 1722 թուականին և Հայոց ՌՃՀԱ. (221–256). — Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ պատմութիւն իւրոյ ժամանակին և Նադրշահի. ԺԼ դար. (257–336). — Սամուէլի Անեցւոյ տախտակք ժամանակագրականք. 339–481). Զախագրութեան էջք կ'ամփոփեն գծանօթութիւնս և գնեկնութիւնս Պրոսէի, գրուած ի հանդիպոյ բնագրին որ յաջակցի էջից. — Ցիշատակարան ոսկի մը յիշատակարիչք որ 1835–38

տարիներուն Դաւոպատ է ի կովկաս պաշտամունք. տուներէն պատած մը խաթրմանութիւնս. էջք 485–696։

Collection d'historiens arméniens. Traduites par M. Brosset. Tome II. St. Pétersbourg 1876. IV + 696: Mémoires historiques sur les Sofis, par le diacre Zakaria. XVII s. – Cartulaire de l'Asile de Ioannou-vank, par le diacre Zakaria. – Histoire de Aghovanie, par le catholicos Esaï Hasan-Dchalaliantz. XVIII s. – Histoire choisie de Davith-Beg. — Mon histoire et celle de Nadir chah de Perse, par Abraham de Crète, catholicos. XVIII s. – Samuel d'Ani, tables chronologiques. – Souvenir d'un officier, ayant servi dans le Caucase, années 1805–1838

— 48. *Պատկեր Հայաստանի պատմական գրականութեան*. – Revue de la littérature historique de l'Arménie. *Ընծերցեալ* 25 *մայիս* 1876։

49. *Փարիզու ազգային մատենադարանին* 114 *թուոյ ներքոյ հոյ գրչագիր մը քաղուած, նկատմամբ վրաց կաթոլիկոսաց. թարգմանութիւն Պրոսէի.* Extrait d'un manuscrit arménien, N. 114 de la Bibliothèque royale, relatif au calendrier géorgien, traduit par M. Brosset.

50. *Համառօտութիւն պատմութեան ազգաւորացն Մողոլաց ի միջնադարեան ԼՒՀ, յեղբայրացեալ դարու։ Լեբօ, պատմութիւն արեւելեան կայսերութեան, Հատ. ԺԴ.* (1834)։ – Précis de l'histoire de l'invasion des Mongols dans l'Asie occidentale, au XIII s. Lebeau, Histoire de Bas Empire, Tome XVII. 1834.

— 51. *Պատմութիւն Բագրատունեացն վրաց, ըստ հայ և յոյն հեղինակաց, մինչեւ ի սկիզբն մեռոսան դարուն ծննդաբանական տախտակներով, ընծերցեալ յ'9 մայիսի* 1843։

Նովոդակութիւն. «Վրաց Բագրատունեաց սկզբնաւորութենէն ց'ամն 786. *յետ Ք.ր.»։ – Երկրորդ իշխանութիւն հարատութեան Բագրատունեաց ի Վրաս.* (786)։ – *Պատմութիւն Բագրատունեաց Հայոց, ըստ յարաբերութեանն ընդ վրական Բագրատունեացն Վրաց ըստ հայկական աղբերաց։ – Հայ հեղինակներէ քաղուած տեղեկութիւնք Տայոց և Ախխազաց Բագրատունեաց վրաս»։*

(Histoire des Bagratides Géorgiens, d'après les auteurs arméniens et grecs, jusqu'au commencement de XI s).

— 52. *Պատմութիւն Վրաց, ի հին ժամանակաց մինչեւ ԺԻՆ դարուն տասներորդ դար. թարգմանութիւն ի Վրաց լեզուէ ի Պրոսէէ։ Առաջին մասն, Հին պատմութիւն, ցամն* 1469 (*յետ Ք.ր. թարգմանութիւն և ծանօթութիւնք։ Պետրպուրկ, 694 էջ։ – Յաւելուածք և լուսաբանութիւնք ի պատմութիւնն Վրաց ի հին ժամանակաց ցամն տեառն* 1469, *ի Պրոսէէ։ Պետրպուրկ*, 1851, 494 *էջք։*

Նովոդակութիւն. «Ժամանակագրութիւն հայկական, հայ լեզուով գրուած համառօտ տարեգրութիւն մը Վրաց. թարգմանութեամբ Պրոսէի. 1–61։ – Պատմութիւն կրօնական բաժանման ընդ Վրաս և ընդ Հայս, անդամին ի վերջաւորութենէ վեցերորդ դարու. 107–125)։ – Պատմականք ի հեգինակաց Հայոց ի վերայ թագաւորութեան Վորդի առաջնոյ։ (209–218)։ – *Տեղեկութիւնք ի վերայ թագաւորութենանց Վորդի Լաշայ և Լուարսաբայ։ Գալուածք ի պատմութենան դրոցն Վարդանայ։* (298–309)։ – *Արշաւանք Զելալ-էտ-տինի ի Վրաս* 309–317։ – *Գալուածք ի դրոցն Կիւրիոնի, հայ հեգինակի ԺԴ դարու, գլխաւորապէս նկատմամբ Խամախայ և իր յաջորդաց* (412–437)։ – *Պատմութիւն Մագաքիայ արիպոպի* 438–467։ – *Յաւելուածք ի պատմութենէ Կիրակոսի Մոփսիսի կաթողիկոսացուց»։* 468–494։

Histoire de Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX s. traduite du géorgien par M. Brosset. 1. Partie. Histoire ancienne jusqu'en 1469 de J. Ch. (traduction et annotations). Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. Ch. Par M. Brosset S. Pb. 1851.

Մասն երկրորդ. «Նոր պատմութիւն Վրաց ի 1469 *ամէ ց'*1800 *ամ տեառն. հրատարակեալ ի Վրաց լեզու ի Չուպինովէ. թարգմանեալ ի Պրոսէէ, ծանօթութեամբ և յաւելուածովք։* — Պետրպուրկ, 1856, *էջք* 660)։ — *Յաւելուածք ի պատմութենէ Վախթանգայ Պարսիժեցւոյ, վերաբերեալք թագաւորութեան Յուխմոնի Ա և Գորգիի ց.* 421–445)։

(— II. Partie. Histoire de la Géorgie moderne: depuis 1469, jusqu'en 1800 de J. Ch. publiée en géorgien par M. Tchoubinoff: traduite du géorgien par M. Brosset. Traduction, annotations et additions). S. Pb. 1856.

— 53. *Հայոց հասարակաց իրաւագիտութեան վրայ մանրամասնութիւնք, քաղեալք ի վրական օրինագրոց վախթանգայ թագաւորի. թարգմանեալք ի բնագրէն ի ձեռն Պրոսէի։ Ի Նոր Ախիչկան օրագրի*, 1832։

(— Détails sur le droit public arménien, extraits du Code géorgien du roi Wakhtang, et traduits du géorgien par M. Brosset.

— 54. *Տեղեկութիւնք հայ գրչագրի մը վրայ՝ Մխիթարայ Գոշի, Յաղագս իրաւանց դատաստանաց. ընծերցեալ ց'17 օգոստ.* 1849։

(— Rapport sur un manuscrit arménien, Mkhitar Goch, Livre de décisions judiciaires).

— 55. *Ժամանակագրական ցուցակ իշխանաց և մետրապոլտանաց Սիւնեաց, մինչ ի վերջ երեքտասաներորդ դարու։* 1861 *օգոստոսի* 23*ին նիստին ներկայացուցած յիշատակագրէ մը քաղեալ. ընծերցեալ ի* 22 *նոյեմբ.* 1861։

— (Liste chronologique des princes et métropolites de Siounie, jusqu'à la fin du XIII s. Extrait d'un mémoire présenté à la séance du 23 âout 1861.

— 56. *Հայաստանի հին պատմութեան վրայ, ըստ սրբագիր և բեւեռատիպ արձանագրութեանց. ընծերցեալ ի* 13 *ապրիլի* 1871։

— (Sur l'histoire ancienne de l'Arménie, d'après les textes hiéroglyphiques et cunéiformes).

— 57. *Կոստանդնուպոլսոյ Աւետիք պատրիարքին Հայոց քաղաքագիտական պատմութիւնք. ընծերցեալ յ'13 ապրիլի* 1858։

ա. Ննիմադրեալ հայ երկաթի դիմակը, կամ ինքնագիր կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ, վաւերական պաշտօնական գրութեամբք։ Առաջին յօդուած. ներածութիւն մը ընդհանուր տեսութեամբ երկաթի դիմակին խնդրոյն վրայ. ընծերցեալ ի 21 *օգոստ.* 1873։

բ. Ննիմադրեալ հայ երկաթի դիմակը, կամ ինքնակենսագրութիւն Աւետիք վարդապետի Թո-

խաթեցուց, ընկեցեալ ի պատրիարքական աթոռոյ կոստանդնուպոլսի, և երուսաղեմի առաջնորդ դրուած. թարգմանեալ ի հայէ ի Պրոսէէ։ — *երկրորդ յօդուած. թարգմանութիւն Աւետիք պատրիարքի յիշատակագրին յօրինելոյ ի նմանէ ի 1710։ հանդերձ վաւերականօք. ընթերցեալ ի 21 օգոստ. 1873։*

— (Histoire diplomatique du patriarche arménien Avédik de Constantinople.

— 58. *ժամանակագրութիւն Տրապիզոնի, չարագրեալ ի յոյն լեզու ի Միքայէլէ Պանարետ, և առաջին անգամ հրատարակուած վենետկոյ ձեռագրի մը վրայէն, ի Տաֆելէ, իբրու չարայարութիւն մանր գրուածոց Նւստաթիոսի. ի 1829. և թարգմանեալ ի կրսերոյն Պրոսէէ ի գաղղիական։ Լրպոյ, Պատմութիւն արեւելեան կայսերութեան, ի հատ. XX 482–509։*

— (Chronique de Trébisonde, composée en grec par Michel Panarète, publiée pour la première fois d'après un manuscrit de Venise, par M. Tafel, à la suite des opuscules d'Eustathe, en 1829, et traduit en francais par M. Brosset, jeune.

— 59. *Հատուածք յարեւելեան մատենագրաց՝ նկատմամբ առաքման կոստանդնուպոլսոյ։ Եղերերգական քերթուած յատուկին Պոլսոյ յԱբրահամ, որ ի ԺԵ դարու. ի հայկականէն թարգմանեալ ի ձեռն Պրոսէի։*

— Fragments d'auteurs orientaux relatifs à la prise de Constantinople. Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, par Abraham, XV s. traduite de l'arménien par M. Brosset.

— 60. *Ցուցակ մատենադարանին էջմիածնի, զոր յերիւրեց կորգանով, և թարգմանեց Պրոսէ, արտաքոյ կարգի անդամ ակադեմիոյ։ Պետրպուրգ, 1840, էջք 121. բնագիրն ռուս և ի հանդիպոյ գաղղիարէն թարգմանութիւնն։*

— (Catalogue de la Bibliothèque d'Edchmiadzin, composé par M. Korganof, et publié par M. Brosset, académicien extraordinaire. S. Pb. 1840. Texte russe, et français en regard).

— 61. *Լրպոյ, Պատմութիւն արեւելեան կայսերութեան, նոր տպագրութիւն, ամբողջապէս կրկին աչքէ անցած, ուղղութեամբք և յաւելուածովք ըստ արեւելեան պատմչաց ի Սէն-Մարդէնէ, Ակադեմագրութեանց և Գեղեցիկ դպրութեանց ակադեմիոյ անդամ։*

Հատորքն Ա–ԺԳ. 1824–1832 հրատարակեալ են ի Սէն-Մարդէնէ. և ԺԴ–ԻԱ չարայարեալք ի Պրոսէէ կրտսերոյ։*

* *Տիւտրիէ իր Տեղեկագրին մէջ կ'ըսէ.*

En parcourant la très longue liste des productions que M. Brosset à signées de son nom, il est impossible de ne pas éprouver un sentiment d'étonnement et presque d'admiration pour une aussi féconde activité, et en même temps de regrets pour les défauts qui sont la contre-partie de cette éminente qualité, c'est-à-dire l'absence du sens critique, et de cette perfection relative qui n'est obtenue que par une élaboration patiente et réfléchie. *Ասպէս կը դրէր ի 1867. և իր անվիճելի հմտութեամբ հայագիտական ուսմանց մէջ. չէր կրնար հանդուրժել ուրիշ եւրոպացւոց ոմանց դիւրութիւնը և արագութիւնը ի գիր և ի վէրա՝ առանց նախնիներուն լուրջ ուսումնասիրութեան։*

Տես և Իրոռեի, էջ 11։

ԲՐՈՒԿՄԱՆ (Կ. = K. Brugmann). — Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. — Kurzgefasste Darstellung der Geschichte des Altindischen, Alkiranischen (Avestischen und Altpersischen), Altarmenischen, Altgriechischen, Lateinischen, Umbrisch-Samnitischen, Altirischen, Gotischen, Althochdeutschen, Lituaischen und Altkirchenslavischen. Von Karl Brugmann. *Համեմատական քերականութիւն հնդեւրոպական լեզուաց, նաեւ հին-հայերէնի*. Strassburg, Karl J. Trübner 1886–1893. *Հինգ հատոր։*

— *A Comparative grammar of the Indo-Germanic languages.* A Concise exposition of the Sanskrit··· Old Armenian··· Strassburg, 1895. 8°, pp. IX + 250?

ԲՐՈՒՆԻԱԼՏԻ (Ա. Attilio Brunialti). — *L'Armenia e gli Armeni. Հայաստան և հայք* 309–360).

Գրքի մը վերջին մասն է, որուն առաջին մասը կը պակսի մեր օրինակին մէջ։

ԲՐՈՒՏԵԱՆ (Յ. Ա. — *Հայկական մխիթարեանք, Աշուղական, ժողովրդական խառն երգեր և պարերգեր։ Խմբագրեց Դպիր Ակրակ Ե. Բրուտեան։ Ա տիպ?*

= Բ *տիպ, Ալէքսանդրօպոլ*, 1897. 8°, 138 *էջ։*

= Գ *տիպ, (Հրատ. Բրուտեանի և Մալխասեանի։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Մալխասեանցի*, 1901. 8°, 287 *էջ։*

Քննագ. Նոր-Դար 1902, *թ.* 58։

ԲՐՕՔԻՆԳ (Բաուլ). — *Փոլմանիքներ բժշկութեան, սկզբնական օգնութիւն մինչեւ բժշկի գալը. թարգմ. Ֆրանսերէնից Գ. Օհանեան. Թիֆլիս. տպ. «Արօր» Տ. Նազարեան*, 1892?

Քննագ. Տարազ 1892, *էջ* 502։

ԲՕՔ (Ա. = A. Pope *անգղիացի*. — *Փորձ մը քննութեան վրայ* (An Essay on Criticism. *Թարգմանեց Գր. Մալխաս. Հանդիսէն հանուած*). *Վիեննա, Մխիթ. տպարան*, 1902. 8°, 59 *էջ։*

Քննագ. Բիւզանդիոն 1902, *թ.* 1855, 60, 62, 68։ *Ասող դեմ Ակութիւն* 1903, *թ.* 5171, 85, 86, 88, 89։ — «*Մխայնեթով լեցուն Բօքը*». *Սուրհանդակ* 1902, *թ.* 1146, 48, 50, 54։ — *Մանգուած* 1902, *թ.* 476, 481. — «*Մխայնեթով լեցուն Պ. Մալխասը*». *անդ. թ.* 499, 502, 504։ — *Մասխ* 1903, *թ.* 11, 12։ — *Ակութ. Մամուլ* 1903, *թ.* 3, 6, 7, 72։

Գրուածներ. Բօքի կեանքը և գործերը. Բիւրակն 1902, *էջ* 697։

ԲՕԼ, ՊԼՕՒ. — *Տես* ՄՕՍԷՒԵԱՆ (Մ.)։

ԲՕԼԱՏ (Ե.) — *Հայաւանիք մը։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Ե. Քիւրքճեան*, 1869. 8°, իվ *էջ՝ Նամակ Ե. Տէմիրճիպաշեանի սոյն գործին նը կատմամբ*), + 140 *էջ։*

Հեղինակը կ'ըսէ. «Պարտք ընծիերցող և պարտք կրնտիս. Այս վիպասանութիւնը գրած ատենս տասն և հինգ տարուան էի, — այս ըլլայ թոյլ Ցառաջարանս»։

ԲՕԼԼԵ. — *Հատուածոտ ձեւերուն կանոնաւորութիւնը չի պահանջուիր?*

կը դրէ Մշակ. «Այս օրերս երկրորդ ապագրութեամբ լոյս տեսաւ Բոյէի «կանոնաւոր չիբամասպահութեան համառօտ ձեռնարկը», թարգմանութեամբ պրոֆեսոր Կէեվակոյ։ Ինչպէս յայտնի է, այդ գործը թարգմանված է և հայերէն լեզուով». 1888, եր. 32։

Ահագ այդ խորագրով դիրք մը կայ, տես Ալպիցի Խ.), որուն այս Բոլին ինչ է։

ԲՕԼԻՆ. — Տես Տիւմաև Ա.։

ԲՕԿ Վօկտոր. — Գործնական խրատներ, երեխաների մուսուրական և ֆիզիքական կրթութեան համար, տանը և ուսումնարանում։ Թարգմանութիւն Ա. Հովհաննէսեանցի։ Թիֆլիս, ի տպ. Յովհաննու Մարտիրոսեանց, 1876. 8°, 76 էջ։

— Ընտանի առողջապահութիւն։ Տիփխս, ի տպ. Էմմ. Լենֆիանց. և ընկ., 1880. 8°, 120 էջ։

ԲՕԿԼ, Փ. Տ. — Կանոնաց ապրելակերպութիւն պետական յառաջդիմութեան վերաբ։ Թարգմանութիւն Ի. Յովհաննէսեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Փ. Լօռինեանցի, 1895. 8°, 58 էջ։

«... այդ գեղեցիկ, բայց կաւելացնենք, մի քիչ հնացած հատը դժուար հասկանալի լեզուով է թարգմանված»։ Մշակ 1895, եր. 69։

ԲՕԳԻՆՈՎ. — Տես ԲՈԳԴԱՆՈՎ։

ԲՕՑԱՋԻԵՒՆ Գաւրուտ. — Հայ ժողովրդական երգեր. հատաքեց և ձայնագրեց Գ. Բօյաջեան։ Դաշնամուրի համար ներդաշնակեց Ա. Սէրիէյքս։ Խօսքերը ֆրանսերէնի վերածեց Ա. Չոպանեան։ Ներածութիւն Պիէր Օբրիի։ Chants populaires Arméniens, recueillis et transcrits par G. Boyadjian, avec accompagnement de piano par A. Sérieyx. – Adaptation française des paroles par A. Tchobanian – Introduction par Pierre Aubry – propriété de l'auteur. Paris, Imp. C. G. Röder. 1901 in 4°, pp. 32.

Ջինադ. Ազահիա 1904, եր. 1։ – Հանդես Ամսօրեայ 1904, եր. 8–9։

ԲՕՆ, ԺԻ ԻՒՆԻ տր — René de Pont-Jest ֆրանսացի. — Անձնատպան մեռնողը։ Թարգմ. Օ. Բարսեղեան?

— * Այլ թարգմ. իբր թերթօն Բիւզանդիոնի, 1899, եր. 921, եւն։

— * Մարդաթիռնիկու գիւտը. թերթօն Արեւելքի 1894, եր. 3212, եւն։

ԲՕՈՏՐՕՄ. – Ուսումնի դրպրմունքը. Թարգմ. Լուսերէնից. մասն առաջին, նուէր մանուկներին։ Պ. Պետերբուրգ, 1904?

ԲՕՐԴՕ (Հանրի = Henri Bordeau). — Հոյլունի ձորը, վէպ. թարգմ. ֆրանսերէնից Հ. Ա. ոսքելեանց։ Թիֆլիս, տպ. վ. րաց Հրատ. Ընկերութեան, 1902. 8°, 200 էջ։

Պ

Գ. Ա. Մ.՝ — Տես ԳԱՐԱԳԱՇԵՆՑ (Ա. Մ.)։

Գ. Մ. Յ.՝ — Շարաթ քո կիրակի։ Պահիր է, տպագր. Ս. Դարբինեան, 1900. 8°, 32 էջ։

ԳԱՐԱՄԱՆՑ Մինաս). — Պատմութիւն Հայ–Ազգային, ի պէտս նախակրթական վարժարանաց։ Կ. Պոլիս, տպ. Գավաֆեան, 1879. 8°, 232 էջ?

= Բ տիպ, բարեփոխեալ և յաւելեալ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Հայ–Գրաշարաց Ընկերութեան, 1888. 8°, 247 էջ։

— Նոր պատմագիրք Հայոց Պատմութենէ. ի պէտս ազգային վարժարանաց։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Գազտաւլ. Արամեան), 1888. 8°, 147 էջ։

— Հատորնիկ ծաւալաժոյռ արձակ և ուռանելաւոր բնութիւն գրուածոց աչխարհիկ լեզուաւ, ձանձրալի ժամանցուրիւնք. Մասն առաջին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Ցակոբեան, 1882. 8°, 190 էջ։

= Մասն Բ. Հատորնիկ... լեզուաւ, հանդերձ գրագիտական, պատմական, կենսագրական և այլ ծանօթութեամբք։ Տպ. նոյն, 8°, 272 էջ։

Սոյն երկու հատորներն ալ առանց թուականի են. ըստ Արեւելք լրագրի Մաս Ա.ը 1888ին, իսկ Մաս Բ.ը 1891ին տպագրուած է։

— Պատկերագարդ առաջին դպրոց պատմութիւն, ի պէտս Ազգ. Նախակրթարանաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Ցակոբեան. 8°, 138 էջ։

Դժբախտ անթուական. ըստ Արեւելքի 1891։

Մահուան առթիւ կը գրէ Արեւելք (1892, թ. 2439). «... Հանգուցեալն յիսուն տարեկան էր։ 1876ին ընդդրկած էր խմբագրական աստիճանէն, հրատարակելով նախ և առաջ ՐՈՒՉՆԱՄԻՆ ՄԱՍԻՆ, որ Մահախ օրամերձին էր հայերէն լեզուաւ, յետոյ ԱՊԱԳԱՑ և ԼՈՒՅՍ։ Իսկ առանձին դուրս, և 1876էն ալ առաջ, աչխատակցած էր ազգային զանազան լրագրաց, օրուան խնդիրներու մասին տեսութիւններ հրատարակելով։ Նաւական ժամանակ ալ ուսուցչութեամբ պարապած էր, հրատարակելով նաեւ դասագրքեր։ Իր վերջին գործերն եղած են Պատմութիւն Ա։ Գրոց, պատկերազարդ, և Հատորնիկ ճառագայթոց մը՝ արձակ և ուռանելաւոր գրուածոց, երկու հատոր...»։

Խմբագիր է գրքնեալ ՋԼՓԻՒՒՆ ՀԱՅՐԵՆԱՒԱՏ–Ի և ՆԱԿ ԻԿ–Ի 1889ի, թ. 255էն սկսեալ, եւն։

Տես և փարոսի «Վերջաւորներ» յօդուածը. 1897, թ. 60։

ԳԱՐԱՄԱՆՑ (Սիմոն). — Հատուածք ի սուրբ գրոց. հաւաքեաց Ս. Գաբ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Մ. Աչճեան, 1882. 8°, 56 էջ։

Թէոդոր Սալնուելի, կամ Փրիստոնեայ նահատակը. ողբերգ ի չորս արարս և ի մի վերջաբան։ Տպ. նոյն, 1884. 8°, 88 էջ։

— Ցուչատետր։ Հրատարակեալ ի նպաստ աղքատախնամ ընկերութեան Իւսկիւտարու։ Տպ. նոյն, 1885. 8°, 40 էջ։

— Հատուածոյ բնութիւն գրուածոց ազգային և օտար մատենագրաց, պատկերազարդ, աչխարհիկ լեզուաւ արձակ և ուռանելաւոր։ Մասն Ա.։ Կ. Պոլիս, տպ. Հիվէլէկ, 1888. 8°, 192 էջ։

= Բ տիպ, անդ, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, 187 էջ։

— Գ տիպ, անդ, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1895. 8°, 186 էջ։

Քննադ. Նշոդիկ 1895, թ. 17։ – Արեւ. Մատուլ 1898, էջ 108, 184։

= Մասն Բ. արձակ և ուռանելաւոր, հանդերձ գրագիտական, կենսագրական և այլ կարեւոր ծանօթութեամբք։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1890. 8°, 288 էջ։

Քննադ. Հանդէս Ամսօրեայ 1890, թ. 11։

— Բ տիպ, յոյժ ճոխացեալ. անդ, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1895. 8°, 324 էջ։

Քննադ. Նշոդիկ 1895, թ. 17։

— Գ տիպ, բարեփոխուած։ Տպ. նոյն, 1901. 8°, 303 էջ?

Քննադ. Հանդէս Ամսօրեայ 1902, թ. 5։

— Նոր բառգիրք Հայկեան լեզուի. բառք 30,000։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, 672 էջ։

Քննադ. Արեւելք 1892, թ. 2509, 2515, 2552, 2559, 2621։ – Նշոդիկ, թ. 32։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 9։ – Հերիւռէի Շարգիյէ, թ. 2109։

— Անձնական հատկանիշ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպ., 1893. 8°, 270 էջ։

Քննադ. Արեւելք 1893, թ. 2854։ – Հայրենիք, թ. 531, 590։

= Բ տիպ, Մ. Սարրեան և Ընկ., 1902. 8°, 235 էջ։

— Փիլիկ, աչխարհաբար հաւաքածոյ կամ նախապատրաստական տարի հայերէն արտասա-

նութեանց, զարդարուած բազմաթիւ սիրուն պատկերօք, հետեւողութեամբ Մօայի «Աբրահամեան Ա. Տարի» դասագրքին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Մատթէոսեան, 1894. 8°, 101 էջ։

Բ տիպ, նոյն, տպ. 1902. 8°, 103 էջ։

— Նոր քիւրականուրիւն հայկական պրարար լեզուի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Մատթէոսեան, 1897, 8°, ժե + 368 էջ։

Քննադ. Բիւզանդիոն 1897, թ. 266։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 12։ – Ձէրքունէի Շարքէյ ? Մասիս, թ. 279–80, 328, 330, 340, 345։ – Պատկեր 1897–98, էջ 337, 366, 391, եւն։

— Նոր ծագկաբոյր, հաւաքածոյ աշխարհիկ լեզուաւ, պատկերազարդ, դասագիրք ընթերցանութեան և արուեստանուէրեան կազմական կանոնագրի համաձայն պատրաստուած։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Մատթէոսեան, 1898. 8°, 117 էջ։

— Բարեկիրթ պոյիկ. պատկերազարդ ընթերցարան աղջկանց վարժարաններու համար, թարգմանութիւն ի ֆրանսերէնէ. Առողջապահութիւն – Բարեկրթութիւն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Մատթէոսեան, 1900. 8°, 198 էջ։

Քննադ. Արեւ. Մամուլ 1900, էջ 29։ – Բազմավէպ 1900, էջ 33։ – Բիւզանդիոն 1899, թ. 922։

— Փոքրիկ բլրիկպարան, հետեւողութեամբ Néel ի Ե. Ընթերցարանին Deuxième Livret – Néel. — Ա. տարի. – Մանկական Հանրապետութիւն, Ընթերցուած և Գիր, Իւրաքանչիւր դասընթացիկ պատկերներով։ Կ. Պոլիս, տպ. նոյն, 1900. Երես 8°, 30 էջ։

Թարգմ. — Տես ՄԱՐԻՆ Լ.։

Խմբագ. Տես ԸՆՏԱՆԻՔԻ։

Նոր բառարանը տես գործիս Յուշերուածին մէջ։ Այդ գործի մասին տես Արեւելք 1904, թ. 5610։ – Բիւզանդիոն, թ. 2364։

Գրուածներ. Մանկուժէ 1902, թ. 384։

Տես և ԳԱՓԱՄԱՃԵԱՆ։

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ (Յոհնի) թարգմ. — Տես ՊԱՁԸՐՊ, Լ.։

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ (կարապետ Փ.) — Երեւելւոյն մեռ. քրիստոնէի։ Քարոզ ի յիշատակ հանգուցեալ Տիկնոջ Մ. Նուպարաբեայ Պօյաճեան. – Խօսեցաւ Պատուելի Կ. Տ. Գաբրիէլեան. Պէօյիւքտէրէ, 27 Մայիս Հ. Տ. 1879։ Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Ց. Պօյաճեան, 1879. 4°, 32 էջ։

— Քրիստոնէական կրօնքին ձշմարտութիւնը և գիրապանցութիւնը։ Քարոզ ի Պատ. Կ. Տ. Գաբրիէլեանէ։ Խախիւք քրիստոնեայ երիտասարդաց Միութեան յիւսկիւտար։ (Թիւ Ա։ Տպ. նոյն, 1880. 6°, 60 էջ։

— Պատուական ատ Պատ. Տր. Էյուպ Րիկս, կամ քննադատութիւն ի վերայ տետրին նորա Քաղաքս Մկրտութեան։ Տպ. նոյն, 1891. 6°, 120 էջ։

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ, Մարգար Ա.) — Նմոյշ Օսմանեան գրագիտութեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ի. Պազտատլեան, 1893. 8°, 91 էջ։

— Կիւլչիճի Լիթաիֆ կամ Վսեմիկիր քոտիր գիւուածոց. Ա և Բ տարի։ Տպ. նոյն, 1894, 8°, 71 էջ?

Հմմտ. Հայրենիք 1894, թ. 921։

— Բ տարի. տպ. նոյն, 1894. 8°, 96 էջ։

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆՑ Մելքիսէթ. — Ջգացմունք Հիւր. կազմեց Մ. Գ.։ Շուշի տպ. Բ. Տէր-Ասհակեանցի, 1901. 8°, 85 էջ։

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ Մ. Ս.) — Վերակացուհուն Հայոց. բարեկամ երիտասարդաց ընկերութեան։ Առաջին նուէր առ հայկազն երիտասարդս։ Գրեց Մ. Սմբատ Գաբրիէլեան։ Կ. Պոլիս, 1879?

— Հայ բողոքականութեան անցեալն ու ապագայն։ Գրեց Տքր. Մ. Ս. Գ.։ Հրատարակեց Զ. Թորոսեան։ Կ. Պոլիս, 1888. 12°, 61 էջ?

— Աւետիս աւետարանութեան ի պէտս ազգային վարժարանաց։ Նիւ-Յորք։ Տպ. Մ. Ս. Գաբրիէլեան, 1891. 8°, 128 էջ։

Քննադ. Արմաղան 1891, թ. 45։

— Խրիմեան Հայրիկ կենսագրութիւն)։ Նիւ Յորք. տպ. նոյն, 1892. 8°, 29 էջ։

— Աւետարանութիւն։ Նիւ-Յորք, տպ. նոյն, 1893. 8°, 71 էջ։

— Պապային քաղաքականութիւն հայոց։ («Հայք»էն հանուած)։ Տպ. նոյն, 1893. 16°, 59 էջ։

«Պապային քաղաքականութեան վերաբ հանրային ուշադրութիւնն աւելի գրաւելու և կարող դրիչներն նոյն կենսական խնդրոյ վերաբ շարժել տալու նպատակաւ ի լոյս ընծայուած է այս աուետաբերութիւն»։ Հայդ 1893, էջ 187։

— Աւետարանութիւն։ Նիւ-Յորք, տպ. նոյն, 1903. 8°, 71 էջ։

«Մ. Ս. Գաբրիէլեանի պապային աւետարանութիւնք, լաւ մեծ մասին անտրիչ ի մի փոքր հատոր ամփոփուած ի լոյս կ'ընծայուի»։ Հայդ 1893, էջ 86։

— *Christian Armenia and the Christian Powers*, an adress by M. S. Gabriel, to American churches. Քրիստոնեայ Հայաստանն և քրիստոնեայ տէրութիւնք։ Ատենաբանութիւն Մ. Ս. Գաբրիէլեանի, խօսեցեալ Նիւ-Յորքի եկեղեցիներուն՝ 1896 Թուականին։ Տպ. նոյն, 1897։ Անգղ. հայ. ի միասին 32 էջ։

— Հայկական ծոգիրանութիւն. ազգային դաւանանք։ Տպ. նոյն, 1894. 8°, 31 էջ։

Հաճուած «Հայք»էն ինչ ինչ փոփոխութեամբ։

Խմբագ. — Տես ՀԱՑԻ։

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ Ե. Մ.) թարգմ. — Տես ՆԿԱՐԱՏԻՒ ԴՈՑԱՓԻՈՒԹԵԱՆ, եւն։

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ (Ս.) — Նոր-Խարի տումր. Նուէր «Նոր-Փար»ի ընթերցողներուն։ Ս. Պետերբուրգ, տպարան Ց. Ի. Լիբերմանի, 1894. 24 էջ։

ԳԱԲՐԻԷԼԻ (Անդրէաս). — Բնաւորութեան կրթութիւնը, Բարի-ի արհեստագիտական արքունի ճեմարանի իտալական գրականութեան պրոֆէսսօր Անդրէաս Գաբրիէլիի յօդուածներն ու բաղձանքները։ Այդ հեղինակութիւնն արժանացած է պատուաւոր յիշատակութեան Ravizza di Milano-ի 1877 թ. մրցանակաբաշխին։ Թարգմանեց Գրիգոր Շահբազեանց։ Թիֆլիս, Ե. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1889. 8°, 208 էջ։

Քննադ. Մուրճ 1889, թ. 8։ – Նոր-Կար. թ. 43։

ԳԱՐՕԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — Տես ԼԻՒՄԱՅ անձն։

ԳԱՊԻԿ. — * *Հայ չինականի նայուպիտանական տումբ. թերթօն Բիւզանդիսի* 1898, թ. 431, եւն։

ԳԱՊԻԿ ՎԻՐՋԻՆ, *թատերգութիւն*. — Տես ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ Վ. Վ.։

ԳԱԶԱՄԻԱ. — Տես ՕՐԱՅՈՅՅ։

ԳԱԶԱՅԵԱՆ (Յովհ. = Della Casa. – *Խրատք բարւոյ քաղաքավարութեան. հանեալ ի գրոց Գերապայծառ Յօհաննու Գազայեան, և յայլ ընտիր հեղինակաց։ Թարգմանեալ յիտալական լեզուէ ի հայ բարբառ ի Հ. Նիկողայոս վարդապետէ Բուզայեան, ի միաբանութենէ ամենապատիւ տեառն տեառն Մխիթարայ բարեւնապետի և աբբայի։ Տպագրեալ յամի տեառն* 1783։ Ի Վենետս, ի տպ. Հարց Մխիթ. 8°, 96 էջ։

= Բ տիպ, ի Վենետս, *յամի* 1786. 8°, 96 էջ։

ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ. — Տես ԽԱԶԱՆՃԵԱՆ։

ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ (Յովհաննէս. — *Նէոկիիայ Հայոց գաւառաբարբառ. մասն Ա. և Բ. Քայնագիտութիւն, բառացուցակ, Քերականութիւն, Առածներ, ոճեր և ասացուածներ։* Վիէննա, Մխիթ. տպարան, 1899. 8°, 120 էջ։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 10։

* *Նէոկիիացի Հայ կիներ.* – Տես Աւետ. Մամիկ 1904 *ի թիւերը*։

ՏԷՆ և ԳԱՒԱՌՃԵԱՆ (Ց.)։

Խրատածներ. Աւետ. Մամիկ 1902, էջ 731։ – Մահ. տուժ 1904, թ. 850։

ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ (*Սուքիաս Ալբ.*) — *Վերլուծական պատասխանի Արեւելեայց առ Արեւմտեայս* (Risposta finale degli Orientali agli Occidentali, *արարեալ ի Կեղապայծառ Գալանճեան Սուքիաս Արքեպիսկոպոսէն Անտիոքայ և Աբբահայրէ Անտոնեան Ուխտին*։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Գավաֆեան, 1872. (*Թարգմանութիւն իտալերէն բնագրին*). 20 էջ։

— *Սուքիաս Գալանճեանի եպիսկոպոսին Արեւելեայց առ Արեւմտեայս վերլուծական պատասխանիի պատասխան*։ Գալղիերէն բնագրէն *թարգմանած*։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Սէտայը հայ. *գրագէտ լրագրոյ*, 1873. 4°, 53 էջ։

Կազմուած է մեծաթիւ Նամակ առ ազգասէր, 12 էջ։

— Պ՛Ն. *Գալանճեանիի հանուած տետրակին վրայ տկնարկութիւն մի*։ Կ. Պոլիս, տպ. նոյն, 1873. 4°, 32 էջ։

ՏԷՆ և ՄԻՒԱՍԻՐԵԱՆ Հ. Ի.)։

Խրատածներ, տես ՊԱՐՈՆԵԱՆ Յ.) «Ազգասէր ջուջեր»։

ԳԱԶԻՆՋԵԱՆ Յովսէփ. — *Փիլոզոփութիւն առնահն հայկական. յօրինեաց և վիմագրեաց արդեամբ Հայկազեան Ընկերութեան ի Պէչիքթաշ*։ Յ. Փ.։ Կ. Պոլիս, 1865. 11 էջ։

— *Առնահն օրինակք վայելչագրութեան ի վարժս Հայ դպրոցաց։ Գրեալ և փորագրեալ ի Յովսեփեայ Գազէղեան։* Ի Կ. Պոլիս, *ի վիմագրատան Յովհաննու Միւհէնտիսեան*. 6 էջ։

— *Հայկական փիլոզոփութիւն։ Հրատարակիչք Գ. Պ. – Յ. Փ։ Վիմագրութիւն Տ. Խաչատէեան*, Կ. Պոլիս, 22 էջ։

ԳԱՂԼԻՐԻՆ ՀՕՈՒԱՐՏ. — Տես ՏԻՒՄԱ Ա.։

ԳԱՂԹՐՃԵԱՆ Հ. Յովսէփ Վ., — *Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակս։ Աշխատասիրութեամբ Հ. Յովսեփայ Վ. Գաղթրճեանց, ի Մխիթ. Ուխտէ, ի խնդրոյ քաջանուն և հոգեկամ իշխանի Յովհաննու Ամիրայի Տատեանց և նորին ծախիւք դրոշմեալ։ ի Վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի. ՌՄԿԸ 1849–1852 ՌՄՃԱ։*

= *Հատոր Ա. Հին պատմութիւն.* 8°, ԻԶ + 620 էջ։

— *Հատոր Բ. Միջին պատմութիւն* Ի + 6 8 էջ։

«Յոգուտ և ի բարգաւաճանս համօրէն հայ ազգին նուիրէ զպատմութիւն ազգաց Յովհ. Տատեան, արքունի վաստակաւոր Ամ. Պետութ. լինել ի համ մշտնջենաւոր յիշատակ տան և ազգատոհմի իւրոյ»։

Հայկական նիւթեր Ա հատորէն. – Զ. Հովիտ նրաբեր և կուր գետոց – Հայաստան (2300–530)։ Ազգեր պատմութեան (Մար Աբաս, աշխարհագրութիւն. էջ 87։ Բնակիչք, տոհմ և ազգին նահապետք Յաբեթի. Թորգոմ, Հայկ, անուն ազգին. 93։ Փալատ Հայկայ, պատերազմք ընդ Բելայ, Աբդեդեոսի վասն ազգի իւրոյ. 96։ Գաղթականութիւնք կամ դահավեժք. 98։ Հայաստան, նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան Ասպ – Ակեմենդի (– 600 - 102։ Թագաւորութիւն առ Մարթոք (Պարսիք – Տիգրան 610–535). 104։ Տիգրան միաբանել ընդ Կիւրոսի. 104։ Ակնկալութիւնք հրահանգող, վճռաւորականութիւն. 107։ Իւրք Հայոց աշխարհին միշտ գրկախառն ընդ իւրաց ազգին Ասեաց. 108։ Կրօնք Հայոց. 162։ Հայաստան նահանգ Պարսից պետութեան (– 330 - 340։ Պատրաստք ՅԱրեւմտեան Հայս և տնտեսական կեանք Հայոց. 341։ Կրաբաշ արշաւան ի Հայս և ի Պարթեւս (54–53). 558։

Պարթեւք և Հայք (-1)։ Պարթեւք 250–1։ Արշակ Ա. Արշակ Զ. աշխարհակալութիւնք (256–136). կարգք տէրութեանն. 579։ Պատերազմունք ընդ Սելեւկեանց և ընդ Սկիւթացւոց. մերձաւորական իմն ժամանակագրութիւն և կարգ թագաւորացն Պարթեւաց (— 4 - 580։ Հայք 150–1։ Հանգամանք աշխարհին. սկիզբն թագաւորութեանն Արշակունեաց — 150 - 581։ Վաչարշակ, արշաւան յաբեմտեաս. հաճատ առ Կղոդնիաս (140). 582։ Զօրինաւոր կարգաց տէրութեան. Նախաթագրութիւնք և նորին պաշտամունք. 583։ Զինուորական կարգք. — Տոքը Անգիգեակ. 584։ Բարեկական կարգաւորութիւնք. մահ Վաչագրշակայ (124 Արշակ Ա. † 111). 585։ Արտաշէս Ա. († 86 - գահերիցութիւն ի վերոյ քան զԱնուն Պարթեւաց. արշաւան նորա յԱրեւելս և ի Քուշան ընդդէմ Չոմնմնացւոց (Ա. Միհրդատեան պատերազմ։ 88–86. 587։ Տիգրան Բ. պատկերք դից և չինութիւնք մեհենից. կրօնք հրեութեան բազմատարածեաց. Տիգրան թագաւոր Ասորւոց փոխանակ Անդեկանց յամէ 85). արշաւան ի Պաղեստին. 588։ Կրօնի երկրորդ պատերազմ Միհրդատեան (75, յաղթութիւնք Միհրդատայ (74։ հաճատ առ Կրանիկ գետով, Նաւամարտիկ կռիւ առ Կիւնեւսեաս և Կիւնեւսեաս 73. պարտութիւն և փախուստ Միհրդատայ ի Հայս (70). 589։ Պատկերազարդ ի վերայ Տիգրանայ. հաճատ առ Տիգրանակերտ։ (— 68). վաճառել իրացն Պատկերազարդ. յաղթութիւնք Միհրդատայ

ի ձեռն զօրացն Հայոց յաշխարհին Իւրում. 591։ Առաքի Պոմպէոս փոխանակ Պաւկուղեայ 67. պարտութիւն և վերջին խորհուրդք Միհրդատայ և մահ (— 64). դաշինք Տիգրանայ ընդ Պոմպէի (66). 592։ Սպրէն ի դուխս հաւատարկաց կօրուն Հայոց և պարթեւաց 54). արշաւան Կրասոսի, հակառ առ խաւսանաւ և չարաչար պարտութիւն Հռոմայեցւոցն 54–53). 594։ Բակուր և Բոլոփրան արշաւան յԱսորիս 51, ի փիւնիկասան (40. Պնակ յերուսաղէմ. Հերկանոս գերի ի Հայս Տիգրան († 36). 595։ Աւրատաւդ աշխատ առնէ զԱնտոնիոս. արշաւան ի Մարկաստան. ձերբակալ լեալ յԱնտոնեայ և տարեալ յեգիպտոս 33). († 31. 597։ Աւրշամ (33–3) դժուարութիւնք ընդ Հերովդի արքայի Հրէաստանի. Աւրդար թագաւորեալ յամի 3, և հարկանել հարկս Հռոմայեցւոց. 598։

Բ. Հատորէն. — Բ Հայք առ կայսերօք կեսարեան տանն ըստ տոհմային պատմադրաց)։ Ա. հաւատարկ քաղաքային հանդամանաւք արեւմտեան. Ախոյ և առանձինն աշխարհացն սահմանակցաց Հայոց։ Ո. հայաստան — Արշամ, Աբգար, Անանուն, Սանատրուկ և Իրուանդ (34 նախ քան զՔր. — իրրեւ 80 յետ Քր.)։ Տէրութիւնք սահմանակիցք Հայոց. Վրաստան, Պոնտոս, Փոքր Հայք, Կոլքիս, Վիրք, Ալուանք, Ադիաբենէ, Ասորեստան, Ասիաս և Քաղկիդենէ. 72։ Միջադետք. հանդամանք Ռոհամասանի. Արշամ, Աբգար, պատերազմ ընդ Հերովդի — Անանուն — Անանատրուկ — Իրուանդ հրաժարք ի թագաւորութենէն Աւտհայեցւոց և չինէ զԻրուանդաշատ. 78։ Գ. Հայաստան և պարթեւաստան ատ կայսերօք կեսարեան տանն (ըստ արտաքին պատմադրաց)։ Աւրաւզէս Բ., Տիգրան Բ.), Տիգրան (Գ.) Կրասոս, Աւրիսարեան, Աւրաւազդ Բ.), Տիգրան (Դ., Ներոն, Արշակ Բ.), Վոլոգաիզէս, Տրդատ (Ա.) 34 նախ քան զՔր. — իրրեւ 80 յետ Քր.։ Համեմատութիւն արտաքին պատմագրութեան ընդ տոհմային պատմագրութեան ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան երրորդ դարու. 84։ Քաղաքականութիւն Հայոց. պարթեւաստան, վախճանականութիւն, առտնին բարք, զի նուորական հրահանգք, վարչութիւն, կարդ թագաւորացն պարթեւաց. 89։ Աւրաւազդ և պատգամք նորա. Աւրաւզէս, Տիգրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) կրտսեր ընդ եղբարցն, Աւրաւազդ Բ. Տիգրան Դ.). արձանագիր Անկիւրայ. Իրատոյ մի սանդամ. 93։ Հրահատ թագաւոր Պարթեւաց. Հրահատակ, Որոդ Բ.) Մոնս, Աւրաւան (Դ.), Ներոն ի Հայս թագաւորս. Փերմանիկոս թագաւորեցոյց զանձ վԱրաւզէս (Գ.) Հայոց. 98։ Աւրշակ որդի Աւրաւանայ թագաւոր Հայոց. դաւ հակառակ Աւրաւանայ. Տրդատէս առաքեալ ի կայսերէ ընդդեմ Աւրաւանայ. Մրհրդատ փախեաւ Արշակայ. դալ Աւրաւանայ զորօք ի Հայս. Պատուոյ ընդդեմ Մհհրդատայ. Վլոնիս (Բ.) վԱրշակ Ա. 101։ Հռոդամիզդ ի Հայս. Հռոմայեցիք. Տրդատ. Զնեորիա. 107։ Կորրեզոն, դժուարութիւնք ընդ նա և ընդ կուռդատաւոս. աւեր Աւրաւչատաւ. Տիգրանակերտ տուեալ Հեռս, Տիգրան Դամբր. 110։ Վաղարշ ի Հայս. Հայք ինքնօրէն ազիկամբ. 115։ Կորրեզոն ի Հայս. Տրդատէս ի Հռոմ. առնուլ նորա թագ ի կայսերէ. պատերազմ Աւանաց. 120։

Գ. Հայք առ Պարթեւս կեսարեան կայսերօք (ըստ տոհմային պատմադրաց)։ Աւրաւզէս Բ. Աւրաւազդ Բ. Տիրան Ա. Տիրան Բ. Վաղարշ. Խոսրով Ա. Տրդատ. սկիզբն թագաւորութենէն (յամէ իրրեւ 80–286)։ Մանկութիւն Աւրաւչատի. պատերազմ ընդ Երուանդս. առաջի Երուանդաշատ. հաւատացեալ ի քրիստոնեայ առ Սիրտոս եպիսկոպոս. ապստամբութիւն Աւրաւչատի. հալածական Աւրաւազդ. հրամանք Աւրաւչատի. 162։ Աւրաւազդ Բ. Տիգրան Ա. Տրդատ Բագրատունի և Բրանեակ. Տիգրան Բ. Իոփի. Վաղարշ. տօն նաւասարդեայ. պատերազմ ընդ Սանատրուկ և մահ. Խոսրով Ա. պատերազմ ընդ Աւրաւչատի. ապանութիւն Աշնակաց. Հայաստան մերձ Պարթից. մանկութիւն Տրդատայ, սկիզբն թագաւորութենէն. 167։ — Ի. Հայաստան և Պարթեւաստան առ միացեալ հեթանոս կայսերօք լուսո արտաքին պատմագրաց։ Աշխատասէր, Պարթամասիր, դեսպան վերակացու հռոմայեցի, Պարթամասպատ, Աբգեն, Նոյեմոս, Անանատրուկ, Վաղարշ, Տրդատ Բ., Աւրաւազդ (Գ. Տրդատ Գ., 80–287։ Աշխատասէր յաջորդ Տրդատայ Ա. Պարթամասիր եկեղեցւոյդ Խոսրովայ արքայի Պարթեւաց. Տրսխանոս ի Հայս, Հայաստան նահանգ Հռոմայեցւոց. Պարթամասպատ ի Հայս թագաւոր. Աբգեմենիդ. ի Վոլգեսոն վերոսէ տուեալ Հայոց թագաւոր Նոյեմոս. Անանատրուկ չմիաւեալ ի Նիդեր. Վաղարշ միաբանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Աւրաւց հակառակ Հռոմայեցւոց. ըմբռնեալ ի կրակակազդս. թղթակրիտոս պարտեալ ի Հայոց. առաքի ի Մակրինեայ թագ առ Տրդատէս Բ. 172։ Աշրաւանք Աղեքսանդրի Սեւերեայ ընդդեմ Աւրաւչարի, Խորդիանոս Գ. ընդդեմ Շապհոյ Ա. արշաւան այսց կայսերաց մինչեւ ցԿոստանդիանոս, հանդամանք Հայոց ի սկզբանէ Սասանեան պետութեանն ցամն 297. 178։ — Զ. Հայաստան և Պարսկաստան. Ա. Տրդատ (Բ. Խոսրով Բ. Տիգրան Բ. — Քրիստոնէութիւն. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Աւրիսարկէս, վրիժանէս, Բուզիկ 253–352)։ Նոր հանդամանք պատմութեան Հայոց. Տրդատ Մեծն. ապստամբութիւն Սիկայ նահապետի Սիկունեաց. հակառ ի դաշտին Փարզաբարացւոց ընդդեմ Սկիթացւոց. մահ Աւրաւազդայ Մանդակունւոյ. Մամգոն նահապետ Մամիկոնէից. բաժանութիւն զօրավարութեան ի չորս. 458։ Համեմատութիւն արտաքին և տոհմային պատմագրութեանց. 459։ Աւրջին քարոզութիւնք քրիստոնէութեան ի Հայոց աշխարհին. պատճառք անագան մնոյն քրիստոնէութեան. 464։ Կատարեալ դարձ Հայոց աշխարհին. մանկութիւն և անունդ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի. խոստովանութիւն. տանջանք Գրիգորի և արկանել ի վիրապն. անդք Հոփսիմեանց. հարութիւնք ի Տճռնէէ. ելանել Գրիգորի ի վիրապէն. քարոզութիւն, դարձ և բժշկութիւն հարուածելոցն. քանդումն մեհենից. ձեռնադրութիւն Գրիգորի. շինութիւն վկայարանաց. դպրոցք. երթ Գրիգորի ի Հռոմ. դաշինք Տրդատայ ընդ կուստանդիանոս ի Հռոմ. վախճան և նշխարք Գրիգորի. վախճան և նշխարք Տրդատայ, 466։ Իովանդակութիւն վարդապետութեանն Գրիգորի վասն միութեան և ներքնոյ դրութեան Աստուծոյ, վասն անկման մարդոյն, վասն փրկութեանն Քրիստոսի, վասն եկեղեցւոյ և մկրտութեան նորա, վասն արդարացուցման և խորհրդոց. 473։ Բանագաւառութիւն վասն պատմութեան դարձին Հայոց։ Կարգ վարուց. կրօնական պատերազմ Հայոց ընդ Մաքսիմինոս Խոսով. 311. 476։ Նկարագիր յաջորդացն Տրդատայ. ազգեր նոցա ընդ նախարարաց. քաղաքականութիւն ընդ երկուց դրացն պետութեանց. 481։ Հանգամանք, սահմանք և նկարագիր Սասանեան պետութեան. կարգ և ժամանակագրութիւն պատմագրութեան Սասանեանց (ըստ ազ տոհմային պատմագրաց). 482։ Խոսրով Բ. Սանատրուկ ի փախստականան և Բակուր Աղձնիս ապստամբեալք. հրահրանք Հռոմ նախարարաց առ Կասանդիոս. առաքումն Անտիոքայ. Նուաճել ապստամբացն. չորք զօրավարք ընդ չորս կոյս աշխարհին. Մանահիւր. յարձակումն Սկիթեաց ազգաց. հակառ յԱրշակայն. Տիրան Բ. բանա-

գաւառներին պատմութեան տարբ. 484։ Ք. Արշակ Բ. Պարթ († 374), վարագոյր. Մարզպանութեան. Արշակ Գ. Բասիանուհի Հայաստանի. մասամբ քարձաւ թագաւորութեան. նոր ցեղ արշակունի, խոտրով Գ. վռամշապուհ, Արտաշէս Գ. Բովանդակ քարձաւ թագաւորութեան յամի իրրեւ 350–428 - Ս. Ներսէս († յամի իրր 373 կամ 4 և Ս. Սահակ † 440)։ Արշակ Բ. ազգիս ներս ընդ Հռոմայեցւոց տերութեան և ընդ Շապհոյ Բ. պատերազմունք կոստանդեայ վասն Հայոց աշխարհին. պաշտպանութ Տիգրանակերտի և առաջ (399). երիմ Արշակայ ի կնայրիս Գահանց առ կոստանդիոս. 489։ Հերետութիւն Արշակայ առ կայսր Յուլիանոս. արշաւանք Յուլիանոս ի Պարս. պարտութիւն և մահ. գաթակրտութիւն Արշակայ. դաշինք Հռոմայեցւոց վասն Հայոց թագաւորին. յաքսակութ Պարսից ի Հայաստան. միաբանութիւն առհասարակ պատմագրութեան ընդ արտաքոյն. 493։ Ներքին անդգ Հայոց աշխարհին առ Արշակա. Տիրոմի և Գնել. Արշակեանք, Ներսեհ կամարարեան. մերնորոգութիւն Ներսիսի կաթողիկոսի. Աստանդեան Գահլաւիկ առաքեալ ի Շապհոյ Բ. ի Հայս. հրաւիրել Արշակայ ի Տիգրան. Արշակ Անուշ բերդ. 498։ Պապ և մայր Ներսի Փառանձեմ ի Նեզութեան. պաշտպանութ բերդին Արտագերից. կիւրակ և Արտաւան. Պապ ի Ներսէս կնաբրիս Գնունեացոց. աւեր աշխարհին Հայոց. առաքութ Աբրհամեակ կոմսի ի Հայս և ծնունդ պապայ 369 կամ 370). հանգստ ի Զիրաւան գաղթին. 500։ Անդգ վերջ աշխարհին. զորք Հռոմայեցւոց ի պաշտպանութեան Պապայ. հանգամանք պատերազմին Հռոմայեցւոց ընդ Շապհոյ Բ. 379). 504։ Ամրաստանութիւն զօրավարացն Հռոմայեցւոց զՊապայ առ կայսր Վալէս. կոչութ Պապայ և արդելուլ նորա ի Տարսոն Կիլիկեցւոց. փախստեան տանգաստաւորք. կասկած կայսերին վասն Պապայ. սպանութ Պապայ ի խրախճանս հրամանաւ Տրայիանոս կոմսի. բանագնաւութիւն պատմութեանցն զՊապայ. Ներսէս Մեծն. ուղղութիւն ժամանակագրութեան նորա. Ներսէս ի սխալհաղորդ ի կնաբրիս Գամսրագ (371). 506։ Վարագոյր. առաջին կնունք Վարագոյրայ. պատգամաւորութիւնք Շապհոյ Բ. ընդ Հռոմայեցւոց վասն Հայոց աշխարհին. մնալ զօրացն Հռոմայեցւոց ի Հայոց աշխարհին. գրաւել Պարսից զՀայաստան. բանագնաւութիւն պատմութեան ժամանակացս. 511։ Արշակ Գ. և վարդապետք Բ. բանագնաւութ թագաւորութեանն. մահ Արշակայ Գ. և մատեմբ քարձաւ թագաւորութեան Արշակունեաց (386. յինութիւն և բանագնաւութիւն ժամանակագրութեան պատմութեանցս. 515։ Խոտրով Գ. ի Պարս կայցէ Հայաստանի. գալ առ նա Ներսիսեան զորին միամտութ ընդ Արշակայ Գ. Խոտրով Անուշն բերդի. վռամշապուհ խոտորեալ և աշխարհս չէն. Սահակ և Մեսրովբ. 521։ Խոտրով Գ. մուտ անգամ. Շապհոյ արքայորդի Պարսից թագաւոր Հայոց. երեքամեայ անաւերութիւն. Արտաշիր կամ Աքեմենէս Գ. միաբանել նախարարացն հանգստակ թագաւորին. դիմադարձութիւն Ս. Սահակայ ընդ Ներսէս. անկանել երկրացուն յամիտայ. վախճան թագաւորութեանն Արշակունեաց (428) և եպիսկոպոսապետութեան Գրիգորեան տոհմին (440). 523։ վասակ Սիւնի մարզպան. վարդան Մամիկոնեան, կնաբ Բագրեւանդ Բ. ածել զՀայս ի դեն Մազդեզանց, աշխարհաժողով Արտաշատ (450), դիմադարձութիւն Հայոց զեն ի ձեռս, հանգստ Արտագեան դաշնագրին 451). կապուտ նախարարացն և արձակուդ 452–464)։ — Երկրին կնաբ Պարսից ածելոյ զՀայս ի մոգութիւն, դիմադարձութիւն և պատերազմունք վասնորոյ. զինուած արքունեացն Պարսից (յամի 482, մարզպանութիւն վասնորոյ (484)։ Հանգամանք Հայոց աշխարհին ի քառասնից հիմգաւորութեան Հայոց. քաղաքականութիւն արքունեացն Տիգրանի վասն Հայոց աշխարհին. Յազկերտ Բ. Մրհրնեբահ հազարապետ. առաքն Արնեաց. վասակ նահապետ Արնեաց և մարզպան. հանգամանք առաքին բազմաստեանց և Ամատունեանց. 526։ Խորհուրդ արքունեացն Պարսից վասն դարձուցանելոյ զՀայս ի մոգութիւն. կոչումն ապրնձիդն Հայոց (441). տարաբաժանութիւն. յայտնութիւն 449 ամին ընդդէմ Քրիստոսական. առաքութ Ներսիսեան. պատերազմել զմիմեանս մարդկանն. զեր զրգռութեան վարդապետութեանն առաքեալ ի Հայս. աշխարհագրութ ՅԱրտաշատ. կոչումն նախարարաց յարքունիս և տարաձայնել ընդ. 530։ Ներհանգարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս հակառակ մոգպետացն առաքելոյ. վարդան Մամիկոնեան. ատեան միաբանեցան հակառակ հրամանի թագաւորին. հերետութիւն առ կայսր վասն ազգականութեան. երիմ Հայոց ի թիկունս օգնականութեան վրացն դաշնաւորաց. 535։ Ներհանգիստ վասնորոյ. գարձ վարդանայ և միաանգամայ գրաւել զմիջոց աշխարհին. պատրաստութիւն պատերազմի վասն գարձոյնոյ 451 ամին. կռուանկութիւնք նախարարացն. ձեռնհասք լինել կայսերն յօգնականութեանն. պատրաստութիւն արքունեացն ներհանել զՀայաստան. 539։ Մտանել զորուն Պարսից. առաջութ Առանձաքանչիւր գիտել զզօրութիւն Պարսից. հակառակ Աւարայրի. անկում վարդանայ. մանկ կռիւք. վարանք արքունեացն. խաղաղութ թագաւորութեան, նենգութիւնք վասնորոյ, կոչումն նախարարացն. 542։ Առեան գաղտաստանի նախարարացն և տեսան Սիւնեաց յարքունիս, դատապարտութիւն վասնորոյ, անկում յիշխանութենէ և մահ. կասկած նախարարացն. մահ, չարչարանք և աքսոր կրկնականացն. ազատութիւն նախարարացն և գարձ ի Հայս. 546։ Ընդարտութիւն արքունեացն մեղմով անել զՀայս ի մոգութիւն. վհան Մամիկոնեան. Գիւտ կաթողիկոս. հրեշտակութիւն առ կայսր. ուխտ միաբանութեան. գաղտնել ընդդէմ հնարից արքունեացն զօրութեամբ զինուց. Վահակ ազգիս մարզպան. հակառակ առ Ակեսաս. (481). հակառակ Զարմանդինոս ի վիրս. (482) մանր կռիւք վասնորոյ. 550։ Քաղաքս ի գաշտավայրին Խրնակ 483). համբառ մահուն Պերոզայ. գաղթիք ընդ արքունեացն. վասնորոյ մարզպան (484). 555։

— Պատմութիւն մատենից պատրիսի Հայոց։ Վիէննա. եւն, 1851. 8°, 62 էջ։

Բովանդակութիւն. Առաջին մերոց քրիստոնէութենէ յառաջ. Գիւտ Ա. Մատենագրութեան սկզբունք. Անգիր ժամանակ. Հատուած Ա. Հին լեզու. Բ. Ցաւալի անուանք. Գ. Անակներ. Փ. Երգեր. ա. Երգոց ժամանակն ու հեղինակներք. բ. Նորերու անակը գ. Ընկերակ նուագարաներ. դ. Նրգոց արուեստք, հոգին ու լեզուն. ե. Նրգոց նիւթք. Հատուած Ե. Զրոյց ու ազգականաց. — Ներածական Գոզիման երջ Նրատակ լրագրէն. 1851, թ. 33։

— Հիմնական տարրերութիւն կաթողիկէ և Լյմիաձնական Դաւանութիւնից։ Կ. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1864. 8°, իւ + 519 էջ։

Բովանդակութիւն. Ցաւագնական. կաթողիկէ եկեղեցւոյ և Լյմիաձնական եկեղեցւոյ իրարու նկատմամբ ունեցած դիրքը. Լյմիաձնական եկեղեցւոյ քրիստոնէականները. Ա. Քրիստոնէականներուն ծագումն և եղանակաւորութիւնները. Լյմիաձնական վարդապետութիւնն իր հարազատութեան մէջ ունենալու համար՝ նոյն քրիստոնէականները ան-ենգած կարեւորութիւնը. Գիւտ Ա. Քրիստոս

Տէրն մեր երկու. լեզ մեկ բնութիւն ունի. 1–26։ 1. կամուղիկէ վարդապետութիւնը։ 2. իշխանական վարդապետութիւնը։ Գլ. ԺԲ. Հոգին սուրբ մինակ ի հօրէ, լեզ նաեւ Որդւոյ կ'ելլէ 27–58։ 1. կամուղիկէ վարդապետութիւնը։ 2. իշխանական վարդապետութիւնը։ Գլ. Գ. Մահուընէ ետքը հոգիք ինչ վիճակի մէջ են 59–97։ 1. կամուղիկէ վարդապետութիւնը։ 2. իշխանական վարդապետութիւնը։ Նախընթաց երկը գլուխներուն վրայ ընդհանուր տեսութիւն 97–102։ Գլ. Դ. Վերջին օծման խորհուրդը 103–187։ 1. կամուղիկէ վարդապետութիւնը։ 2. իշխանական վարդապետութիւնը։ Գլ. Ե. Պատարագի քահանայն իւր մէջ չունենալ հարկ է լեզ չէ 188–279։ 1. կամուղիկէ ուսմունքը։ 2. իշխանական ոտոր։ Յաւելուած Քրիստոսի Տէրոջ մերոյ Յունգեան ատենին և անոր յարակից ատենները ժամանակին վրայօր 279–283։ Նախընթաց վերջի երկու գլուխներուն վրայ ընդհանուր տեսութիւն 286–337։ Գլ. Զ. Իշխանական քրիստոնէականներուն չատ մը մոլար վարդապետութիւնները. 286–337։ 1. Սուրբ գրոց կանոնը։ 2. Մեղք։ 3. Խորհուրդք։ 4. Պատուիրանք։ Գլ. Է. Հոմանց եպիսկոպոսին գլխաւորութեան դրութիւնը աստուածպնչին է լեզ մարդկային. 338–450։ 1. կամուղիկէ վարդապետութիւնը։ 2. իշխանական վարդապետութիւնը։ Ա. կամուղիկէ Հոմէական եկեղեցիէն դուրս մեզոց լեզուներ կայ լեզ չկայ 451–472։ Բ. Կրնա՞յ մարդ կամուղիկէ Հոմէական եկեղեցիէն դուրս կենալով ան հասարքն ունենալ զոր ար աս եկեղեցին ունի. 473–489։ Վերջաբան 490–508։ Յաւելուած 511–517։

Գրնագ. Տես Տէրվիշեան Ե. Տ.) «Իրաւախոհ»։ — Երեսաի 1865, թ. 1։ – Մասխ 1865, թ. 684–5։ – Սիաճ 1870, էջ 25, 49, 121, 175, 199։

— Իրաւախոհի կնոջիդ և իրաց հնմանութիւնք ի լաւի վարդապետութենէ և պատուիրանաց։ Վիէննա, եւն. 1873. ՈՒՒԻԲ. 8°, 164 էջ։

«Դրքիս հեղինակին նպատակն ըլլալով վարդապետութենէ և պատուիրանէ առնակ փաստերով պատասխանել Տէրտէրից պատուելոյն արձանագրած ծանօթ իրաւախոհ գրքին՝ իրրեւ արդէն ընդունուած սկզբունք և յայտնի հմարաութիւնք յաւալ բերաւածները՝ լեզ ընթերցողաց դիւրութեանը և լեզ աշխատասիրութեանը կատարելութեան համար ամրոզջին հետ հիւսած է, որով իւրաքանչիւր ոք երկու կողմանն պատճառները միով տեսութեամբ իրարու հետ կը համեմատուի և հետեւութեանց կապը գիւրաւ կ'ըմբռնէ»։ Մասխ 1874, թ. 1497։

163 էջին մէջ կ'ըսէ Գաթղրճեան. «Եօթին էին մեր նախընթացող գրութեան մէջ գլխաւոր Դուխները, այս ինքն՝ երեք տեսական վարդապետութենէն (ամենասուրբ մարդեղութեան, Հոգւոյն Սրբոյ բխման, մահուընէ ետքը հոգւոց վիճակին) վրայ։ Երկու Դուխ ալ՝ սրբոց խորհրդոց վերաբերեալ գործնական վարդապետութենէն (վերջին օծման խորհրդոյն և արքային պատարագի բաժակին) վրայ։ Վերջապէս քանի մը քրիստոնէական վարդապետութենան գրգռկներու մէջ տեսնուած անճշդութիւններու և մոլորութիւններու վրայ խօսելէն ետքը՝ Հոմայ Քահանապետին գլխաւորութեան վարդապետութիւնը վերջին տեղն կը գրաւեր։

«Հիմայ որ ստիպուած ենք նորէն առնոց վրայ դառնալու, եթէ Աստուած կ'ուզէ, և գտնելու գլխաւորապէս պատմագրաբանօրէն (վասն զի պատմութեան կամ մատենագրական հմտութեան դիմակով մեր առջեւ կ'ելլէ առեպ մեր Իրաւախոհը), մեր Գլուխներուն կարգն ատ անգամ բոլորովին պատմական կ'ըլլայ, այս ինքն՝ ատ և տուն խնդիրներուն ծագմանը համեմատ, իրրեւ հին, միշտն և նոր։ Լուսոր մեր Ա. Գլխէն ետքը, որն ար երկու կողման սկզբանց ընդհանուր տեսութիւն մըն էր, կը յաջորդէ Ե. Մխալնալ ազանդին Հայոց մէջ պատմութիւնը։ Գ. Նոյն միաբնակ վարդապետութեան կերպարանքները մինչեւ ցայսր։ Դ. Ասոր հետ յարակից կամ իրր յարակից առնուած լեզուներ (Երբազան պատարագի բաժակին, Եղեքսարեան երգոյն և գլխաւոր ատենք մեզ մասին նկատմամբ)։ Ե. Վերջին օծման խորհրդոյն դանդատութիւնն և ատ նկատմամբ լեզու վարդապետութիւնք։ — Յուսկսեալ ներդռռածէն տեսնուած բիւր վարդապետութիւնք Զ. Պետրոսի և անոր յաջորդաց գլխաւորութեան վրայ։ Ը. Հոգւոյն սրբոյ բխման վրայ։ Ժ. Երբազան պատարագին քահանայապետութեան ատեն Քրիստոսի Տէրոջ մերոյ խոստեցուն զօրութիւնը վրայ, և վերջապէս Թ. Հոգւոց մահուընէ ետքն ունեցած վիճակին, այս ինքն՝ տառնմնական գատաստանի, քաւարանական պատժոց, նաեւ հոգւոյ, տառնց մարմնոյ, արդարոց և մեղաւորաց հատուցման, և տառջինները երանական տեսութեան վրայ»։

— Եանի դամբանական ի մահ Պետրոս Ժիվելեանի Եպիսկոպոսի. խօսեցեալ ի Պերա Կոստանդնուպոլսոյ յԵկեղեցւոջ Ս. Երրորդութեան յ30 մարտի։ Վիէննա, 1875. 8°, 15 էջ։

— Հանգամանք հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց Եկեղեցի։ Քննութիւն հանգանակին ծագման, հեղինակին և ժամանակին վրայ։ Վիէննա, եւն. 1891. 8°, 49 էջ։

Ըովանդակութիւն. 1. Մեր գործածած հանգանակին ծագումը հակական է։ 2. Պատճառ յառնական է։ 3. Ժամանակը։ 4. Հին հանգանակաց հետ կապակցութիւնը։ 5. Հեղինակ Եղեսացի Նիկիկան–Կիւսանտեան։ 6. Հանգանակիս գործածութիւնը։ 7. Կամուղիկեայցմէ գործածութիւնը։

Քննագ. Հանգէս Ամսօրեայ 1891, թ. 9։ – Մշակ, թ. 109։ – Նոր–Կար, թ. 194։

= Նոյնը Լատիներէն, 1893։

— Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց. Թարգմանութիւնք պատարագաց Յունաց, Ասորւոց և Լատինացւոց, հանդերձ քննութեամբք, նախագիտելեօք և ծանօթութեամբք ի Հ. Ղուկասեայ Վ. Գաթրճեան ի Մխիթ. Աւետէն. հրատարակեալ հանդերձ յաւելուածովք ի Հ. Յակովբոսէ Վ. Տաշեան, ի Մխիթ. Աւետէն։ Քննական հրատարակութիւն մատենագրութեան և թարգմանութեան նախնեաց Հայոց։ Քննութիւնք և Բնագիրք հրատարակեալ ի Վիէննական Մխիթարեան միաբանութենէ, Հատոր Ա.։ Վիէննա, Մխիթ. տպարան, 1897. Մեծ. 8°, իւ + 747 էջ։

Հրատարակիչը կ'ըսէ ծանուցման մէջ. «... Քիչ դիրք կայ որ ատոր պէս իր ներկայ հանգամանաց մէջ երեք անձանց աշխատութենէն ապրուստի ըլլայ։ Հիմնական մասն Հեղինակին Հ. Ցովսէփայ Վ. Գաթրճեանց երկարամեայ վաստակց և հետազոտութեանց արդիւնքն է. այս հիմնական մասին արդի ձեւը խմբագրին կամ Հ. Գերովբէի Վ. Լպճեանի. իսկ արդի ծաւալն բազմաթիւ նոր մասերով և բնագիրներով Հրատարակչէն է, վերջնոյս այնպէս՝ որ բոլորովին ինքնակաց է նախընթացներէն և դիւրաւ կրնայ զանազանուիլ։...

«... Պէտք տեսանք քան ատամ երկարախրութեան մէջ առնուլ ատեն պատասխանց մեր նախընթաց թերգմանութեամբ՝ որ մեզի ծանօթի էր, այն ձեւով ա-

կերպարանքը՝ որ ունէին նախընթացներք չեղինա-
կէն պատրաստուած։ Ինագիրներուն կդնեցինք ըստ
այմ նկատի համեմատութիւններ ձեռագրաց՝
ինչպէս ըրած էինք միւնետուն. մանրագիր երկ-
սիւն գրիչք նաեւ ծանօթութիւններ ատոնց նե-
րքն-
նայն մասին՝ գլխաւորապէս հակերէն թարգմանու-
թիւնքն համեմատելով յայն, ասորի և լատին
սկզբնագիրներուն հետ։ Իւրաքանչիւրին սկիզբը
գրինք հետազօտութիւններ՝ ընդարձակ կամ հա-
մառօտ ըստ նիւթին « Ագգոնի » կամ « Տեղե-
կութիւնք » բաժնին տակ։ Վերջապէս ջանացինք
ըստ կարի անհետի և ամբողջական ընելու։

« Փլխաւորապէս այս նոր մասերը կամ յաւելմունքն
եղան որ երկասիրութեանս նախնական ծաւալը
կրկնապատիկ մեծցուցին հրատարակութեան ատեն։
Նոյն և այնպէս առաջիկայ գրքիս մէջ մեր աւել-
ցուցած մասերն՝ որոնց մէջ յայտնուած կարծեաց
պատասխանատուութիւնը՝ բնական է միայն մեր
վրայ կը ծանրանայ, այն կերպով և այնպիսի տե-
ղեր գետեղուած են՝ որ մէկ կողմանէ չընդհատուին
պատարագամատոյցի պատմութիւնն՝ այլ բնդհա-
կառակն լրացընեն ու շարունակեն, միւս կողմանէ
չխառնուին Հեղինակին բուն երկասիրութեան
հետ։ Ընդհանրապէս մեր աւելցուցած մասերը գատ
գլուխ կը կազմեն միշտ՝ քիչ բացառութեամբ. և
ամենուն սկիզբը ծանօթութեան մէջ նշանակուած
է որոշ կերպով այն մասերուն Հրատարակչէն ըլ-
լալը։ Ընդհանրապէս կրնանք ըսել առաջիկայ եր-
կասիրութեանս կէսէն ետքը (էջ 341էն սկսեալ
մեր աւելցուցած մասն է, անկէ յառաջ եղածը
Հեղինակին. սակայն ատոնցմէ մէջ ալ կան
մեզմէ աւելցուած բաժիններ, ինչպէս երկրորդին
մէջ ալ քանի մը բան Հեղինակէն է։...

«... Այս հանգամանաւք կը ներկայացընենք այսօր՝ Հե-
ղինակին մահուանէն իրր 15 տարի ետքը՝ երկա-
սիրութիւն մ՚որ տարիներու աշխատութիւն ար-
ժած է Հեղինակին, Թարգմանին և նաեւ Հրատա-
րակչին. միանգամայն՝ կը համարձակինք ըսել՝ իբ-
րեւ նախընծայ օրինակ մ՚այնպիսի Հրատարակու-
թեան մեր ընթերցանց երկրին, որ արդի բանա-
սիրութեան ամէն պահանջմունք գոհացընէ։ Այդ-
պիսով Տերամբ՝ կը յուսանք որ լոյս տեսնէ ժա-
մանակին Հեղինակիս երկրորդ մեծ երկասիրու-
թիւնն՝ կանոնագիրք Հայոց, որուն գժբախտաբար
պակսած է Թարգմի մը խնամքն։ Այր կարծենք որ
բազմերախտ Հեղինակին յիշատակն աւելի պատ-
շաճ կերպով պիտի պահուի և յաջորդաց աւան-
դուի՝ քան այս երկու երկասիրութեանց հրատա-
րակութեամբն, որ Հեղինակին գրաւոր վաստա-
կոց գլուխ-գործոց երկերէն են »։

Բովանդակութիւն*. Ազդ Հրատարակչին և
ճանկ. էջ Ա–Ի։ Քառաջաբան Հեղինակին. 1–2։
Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց։ Պատրաս-
տութիւն. 3–9։

Ներածութիւն, 3. – Մերոց և օտարաց սխալ կար-
ծիքները. 4. – Հոմի տպագրութեան վիճակը և
Թարսիչեան սրբագրութիւնք, 5–6. – Պատմու-
թիւն երկասիրութեանս սկզբնաւորութեան, 6–7.
– Արդիւնք և նպատակ, 8–9։

Ա. Նախագիտելիք. 11–73։

1. Օրինական Պատարագ–Պաւէք, էջ 11–14։ – Չբէա-
կան պարտաւորութիւնք Քահանային գործին, 11–
12. – Բաժարկ, Փարոսէքի և գինի, 12. – Քա-
հանայի ընթերցաց ձեռն և առաջին մինչեւ չորրորդ
բաժանները, 13–14։

2. Վերնատան պատարագ, էջ 14–16։ — Թէ ինչպէս
կատարեց Քրիստոս վերջին ընթրիքն ի վերնա-
տան. Երբ էր բաժակի սրբագործութիւնը, անդ։
3. Առաքելոց պատարագ, էջ 17–22։ — Ինկանել
հացին եւն, 17։ – Առաքելոց պաշտամանն ծագ-
ման, 18։ – Նրբանաքիք, և Բաժակի և Ջրոյ խըն-
դիր. Ջրաւորք, 19–20։ – Աւանդութիւն, 21–22։
4. Առաքելական պատարագ, էջ 22–73։
Ա. Յուստինոսի նկարագրած պատարագը, էջ 22–26։ –
Հատուած ի « Հատուածոց Պատարագէն », 22–
23. – « Յերթալից և ի Հատուածոց Պատա-
րագէն միանգամայն », 23–24. – Տեղեկութիւնք
հնութեան Պատարագի Ս. գրոց « Առաքելական
Սահմանադրութեանց », 24–26։
Բ. Առաքելական սահմանադրութեան Ը. Գրքին պա
տարագը, էջ, 26–44։ Բնագիր 1. « Սրբոյն Ա-
դրեի առաքելոյ Պատարագ երախայից ». (Թարգ-
մանութիւն Եղինակին), 26–33. — 2. « Կար-
գաւորութիւն Յակովբոս եղբօր Յովհաննու Ջերե-
զեայ » շարունակութիւն նոյն բնագրին, 33–44։
Գ. Առաքելական սահմանադրութեան Բ. Գրքին, էջ
44–51։ — Թարգմանութիւն Ին գլխոյն, 44–
46։ — Կղեմեան Սահմանադրութիւն, յունական
կանոնք Առաքելոց, 46։ — Առաքեալք չեն հե-
գինակ, Կիզասիոսի վհիան եւն, 47. — Սկմ-
Առաք. Ը. գլ. b) Ձեռնադրութեան աղօթքն ըստ
վատիկանեան օրինակի, 47–48. — Նոյնն ընդար-
ձակեալ ի Սահմանադրութեան Առաք. (Հայ–լատ.),
48–50. — Հետեւութիւն, 50–51։
Դ. Նախնիկական պատարագ, էջ 51–64։ — Պիք-
քիսի կարծիքներն Երից առաջին քրիստ. գարուց
պատարագաց մասին, 51–53. — Փրոփատի կար-
ծիքներն ընդդէմ Տրոսի, Ձգնաւորաց յիշատակու-
թիւնն, Չամեմատութիւն ընդ Յուստինոսի. Վար-
գապետութիւնքն ի Պատարագի, ասոր գործածու-
թիւնն եւն, 53–62. – Փնտռութիւն փոփատի կար-
ծեաց։ Պատարագս հին եկեղեցւոյ « մի միայն »
գործածուածը չէ, 62–64. — Այս գարերէն ոչինչ
կայ հակերէն, 64։
Ե. Լուսաւորչի պատարագ, էջ 64–69։ — Գործա-
ղութիւն Լուսաւորչին, « Արշակ » արքայ Թէո-
դոսեան Օրինաց եւն, 64–65. — Յուստինեանոս
իրեն կը տրուի Պատարագ, Հանգանակ և աւելի
եւս Աղօթք բաժակի, 64–66. – « Լուսաւորչի »
անուամբ Պատարագ ևս օտարք, 65–66 ծան. —
Բաժակի կոչումն ևս Մանգակուեաց, յետնոց խաբ-
գախէն այս խօսքը, խարտեխանք « Իւսեբիոսի
Եպիսկոպոսի Հատին եւն, 66–69։
Զ. Աղթիի եւ Մարեաի պատարագ, քաղուած ի բնա-
գրէն (Թրդմ.), էջ 70–73։

Բ. Հայոց Խորհրդամատոյցք Չորրորդ դարուն
վերջերը. 75–80։

Մեսրոպ Կրթութիւն Հայոց. Իրիգոր և Տրդատ. գո-
րանալ ասորական դպրութեան, 75. — Անի ա-
նեծնէն Աղեքսիոս հացն ևս Հայս, 76. — Հայք
գործածեցին ասորի Պատարագները, Ջգօն, Լիմրեմ
և Ջնոր, 76. — Լիմրիածնի յունարէն արձանա-
գրութիւնն այն ժամանակէն, 76. — Լուսաւոր
վարդապետութիւնք Ասորւոց ևս Հայս, « գրգռու-
նոգ », 77. — « Ներգործութիւն », 77–78. —
Սահակ և Մեսրոպ 78–79. — Սրբագիր գրաւոր
գործունէութեան առաջին թարգմանչաց, 79–80։

Գ. Հայոց Խորհրդամատոյցը Հինգերորդ դա-
րուն սկիզբը. Բարսեղեան միակ Խորհրդամա-
տոյց. 81–216։

1. Հայ–Բարսեղեան պատարագին օրինակները, էջ 81–
89։ – Ձեռագիրք Պատարագամատոյցաց Հայոց,
Լիմոնեանն և Մոնաքեանեան, 81–87։ — Ե՞րբ
եղած է Պատարագացս Հաստատութ, 87–89։ —
Նշումներ հայ (առաջին թարգմանութեանն, 89։

* Ճանկիս մէջ աստղանիշ (*) են երկասիրութեանս
այն Մասերն ու Գլուխները, որ հրատարակչէն աւել-
ցուած են, ինչպէս նախընթաց ծանուցման մէջ նշա-
նակուած է։

2. Բարեգենան պատարագին Աբրիբրիքը, էջ 89–96։ — Ագաթանգեղոս, իւր անձն և գրութիւնը, հայ է և դարէն ետև, 90։ — Փաստառ և իւր Պատմագրութիւնը, ըստ հայ և դարէն, Ուսմունքն, յաւ պատմագիրը ետև, 91–94։ — «Քարոզոց Թիւդէի», 94–95։ — Երկրեզուեան հեղգամանք ետև, 94–95։

3. Կնոյնաբք Բարեգենան պատարագին և նոյնի ի գործածութեան առ հասս, էջ 96–116։

Ա. Ուրուագիր Բարեգենան պատարագին Աւագին կիսով չ դարուն, էջ 96–100։ — Բուզանդայ և իւր գլուխը, Պատարագն յեղերպարոցին Մամբրէի, 96–98։ — Փաստառի հաստատ հայերէն բնագրէն է, հետեւութիւնք, 99–100։

Բ. Ուրուագիր հաստատագոյց պատարագին, ի Փ. Բուզանդեայ (§ 1–17), էջ 100–109։ — Ի՛ր պատարագ, բայց նաեւ ամէն օր. 100–101։ — «Մաստոն», «ակնգեցի» ետև, Հայց ջերմ ետև, 101։ — «Պիտակին կամ Ինագիրը. Յիշատակը և այլ մասեր, 102–103։ — Ընդարձակութիւն Դոր, իսնաբհոտ, 103–104։ — Հաշակոտ, Հաղորդութիւն, ետև, 104–105. Բազաջ, ետև, 105–106։ — Հատանք Պատարագին առ Աղաթանգեղեայ, 106–108։ — Բարեգի պատարագէն առնուած է. վերջնոյս ներգործութեան ատենը, 109։

Գ. Ուրուագիր Ներախօսից պատարագին, էջ 109–16։ — Ի՛ր ներգործ և «Վարդապետութիւն երախսից», 110։ — Կանոնք ինչ վասն երախսից. 110–11։ — Ինագիրը «Քարոզոց ներանց կոչուած, 111։ — Աղօթք «Ընդ Հեռամբ» երախսից և իւր աղբիւրը 111–12։ — Աչառաքեալ, և Աղօթք անանց վրայ, 112–13։ — Աղօթք ի վերայ Աւագերեցաց, 113–14։ — Համեմատութիւնք ընդ յունականին ետև, 114։ — Պահոց Քարոզք «Քարոզոց ներախսից Պատարագին, խաղաղականք, 115։ — Մի ոք յերախսից», «Ուրուագիրը աղբոց», 116։

4. Աւագին պատարագ Ա. Նարեկի Գիւտարարոյ, արտաքսամբ ընծայեալ Ա. Գրիգորի Լուսաւորչի, էջ 117–62։

Ա. Աղբատ. Օրինակներ, Տեղեկութիւնք, էջ 117–18։ — Համառօտութիւնք, 119։

Բ. Ինագիր Բարեգենան պատարագամատոյցի, հայերէն ինագիր ձանօթութեամբ, Համեմատութեամբ Ձեռագրաց, և Գիտ Ինագիր, դէմ առ դէմ, էջ 120–59։ Վարք Բարեգի յիշատակեաւ, 120–21։ — «Կենդանի» իբր «անարիւն», 122 և 127։ — Հայերէնին ըստ Բարբերիներանի, Ինդանդականը հոխաբած, 122։ — Կերտուածոց մասերն («Հին կացուցք», «Քրիստոս ի մէջ մեր. ետև 124–26։ — «Կենիք հաստատ, 127։ — Հոգին Սուրբ առ Բարեգի ետև, 129։ — «Հանդիսաւ բարութեան», 131։ — «Բանաձեւք» 138–39։ — «Օրինակ մաքսիզ և արեան», 141։ — Կոչումն և «արարեալս», 142։ — Ցիշատակք պահպանուր են հայերէնին մէջ, 145, 148։ — Աւորական հետք մը, 151։ — Մինչեւ Ինագիր «Տէր ողորմեաց» ետև, 152–53։ — «Պատառումն», «Ուրուագիրը աղբոց ետև, 155։ — Աղօթքն «Յետ կրկնոյ Բարեգի ի նոր Ինագրանութեանէն, 156–57։

Դ. Բարեգի կոչման Աղօթքը, էջ 160–62։ — Բարեգի Պատարագի Նոր Ինագրանութիւն մ՚ալ կայ, 160։ — Բարեգի կարծիքն կոչման ապօթքին վրայ. «Աբրացեալ ի խմաստը, 161–62։

5. Վերջին Բարեգի հայ բարգմանութեան վրայ, էջ 163–71։

Ա. Բարեգենան հայ Ինագրանութեան կարեւորութիւնը, 163–65։ — Ան է Հայոց և դարու պատարագը, 163։ — Ընագիր վկայն է Բարեգի նոր բագդրծութեան, 163–64։ — Մինս վկանիրէն աւելի հաղագատ Ձեռն է ատ, 164–65։

Բ. Բարեգենան հայ Ինագրանութեան համեմատութիւնը Ինչ գանգենան Բարեգի պատարագին հետ, էջ 165–68։

Գ. Հայ–Բարեգենան խորհրդամատուցին Աւորականութիւնը, էջ 168–71։ — Գանի մ՚ատորական յատկութեամբ կատրներ, 168։ — Աւորական է Կանոնին երեք անգամ «տուր» ըստ ով սկսիլ։ Տէր ընտականին փոխներփոխ ըստ ին հայհանակէն և ժողովրդէն, և «Սրբոյ Ինդիր սրբոց», 168–69։ — «Ինովմայի առաքելոյ» նախհատրդական տագն, ընագրատ, 169–70։ — Եփրեմի Կտրդը, 170։ — Ձոյգ բառեր և ատութիւնք, 170։ — Հայոց յատուկ մէկ երկու բան, 170–71։

6. Բարգի պատարագին երկրորդ բարգմանութիւնը, էջ 171–216։

Ա. Բարգի Ինչգանգեան պատարագը, էջ 171–79։ — Ձատ է Բարգի հին «Կապպադովկեան» և գատ նոր «Ինչգանգեան» պատարագը, 171–72։ — Բարեգ պատարագ յորինած է. Պրոկի վկայութիւնն ի գիրս «Վասն աւանդութեան» ետև. Հրատարակութիւնք յոյն ընագրին, 172։ — Վերջոյ Արքեպ. Խոյան, 173։ — Նիկիոյ Ի ժողովի կոչումն, 173–74։ — Աւագ–Ամիդոքիոյ վարք Բարգի և կոչումն ի պատարագէս, Սրբութիւնն «յասկեզէն Ձղաւնի», Ամիդոքիոս ծառոյ Ինուզանդայ, 174–75։ — Երբ եղած է Բարգի հայերէն նոր Ինագրանութիւնը, 175–76։ — Համբրոնագոյ խօսքն, պատարագ Յակոբոյ, կոչմունքն ետև, 176։ — Հատանն ի գիրոց Արիապագայոյ, 177։ — Երիգորի որդւոյ Աբասու գործը, 178։ — Թարգմանութեան լեզուն ու արժէքը. սխալմունք, 178։ — Ազգեր հայկականին ընդ Ինարբերութեանէն, 179։

Բ. Ինագիր Բարգի պատարագին Նորագոյն Ինագրանութեան, և ձանօթութիւնք ու Համեմատութիւնք, էջ 180–216։ — Երբ կը գործածուի բնագիրս առ Ձեռն, 180։ — Խաղաղականք Աակերբանի, 182–83։ — Երեքարբեանն ըստ Ինարբերին եանի, 187–88։ — «Ինափառ որինիւ», «Ինասատութեամբ» ետև, 187, 189, 192 ետև։ — «Ընդ գլխովքէից» տագն, 193–94։ — Պատարագամատոյց, 195 ետև։ — Կանխերգան Փ. 1 յատուկ է հայոյն, 198։ — «Ընդ հաւատարատիպ» 199։ — «Աստղնապատիպ» «անհանգիստ աստուածատրութեամբ», 200։ — «Յատնել» փո «ատելծել» «Պատճառել ի ատելծուածոց», 201։ — Նախկին մասն ապատրած, 204։ — «Ա՚ի բարեբանել» կոչման ապօթքին, 205, տես 210, — «Ուգտակերեա», 208։ — Հաշակման մասը յատուկ հայոյն, 213 ետև։ — Աղօթք ի մէջ եկեղեցւոյ կամ Արձակմանն յատուկ հայոյն, 215–16։

Ե. Հայոց խորհրդամատոյցք Հինգերորդ դարուն վերջերը, Նազիանգեան չորս խորհրդամատոյցք. 217–318.

Ընդհանուր տեսութիւն, էջ 217–219։ — Փիւտ և Մանգալուին, 217։ — Չորս խորհրդամատոյցք ընծայեալք Հաշակոյ, Կիւրղի, Փր. Աստուածատրանի և Ամիանասի, 218։ — Աստիք են դպրոն խորհրդամատուցից մատեան» մը կը կազմէին, մէկ հեղինակէ, Փր. Աստուածատրանէ, 219։

1. Նազիանգեան հատատացեալոց պատարագիրքը, էջ 219–303։

Ա. Ներկայիս պատարագ, Ագգուն, էջ 220–21։ — «Պատարագամատոյց» ընծայեալ «Սրբոյն Հաշակոյ հայոց հայրապետի», Ինագիրը, ձանօթութիւնք ի գրոց Աստուածատրանի և Համեմատութիւնք Ձեռագրաց էջ 222–42։ — Աղօթքն Ագլուն 381ին գրուած Աստուածատրանէ ետև, 222–23։ — «Վերդերկայարմար արտաքսող» 224։ — Եղիշէի Մեկ-

նու թիւն Ս. Ննդոց, 225։ — Կանոնին խօսքերն ի գիրս Աստուածաբանի, 227–28։ — «Բարեշնորհութիւն» «Ուր գի» «Միացեալ» տպաւորած ըլլալ, 230։ — «Օրինակ մարդոյ և աբեան» 231։ — Աստուածածնի յիշատակութիւնը, 232։ — «Բարբարոսք» եւն, 233։ — Ալօթք մը ծանօթ Նիւսացւոյ, 234։ — «Նոր թրուճ» եւն, խմոր և Նաւաթջ, 235։ — «Կնքաբարիկ» եւն, 237։ — Սովորութիւն կիրակի ղպայթանաց արեամբ գրիստոսի, 238 եւն. Նոյն սովորութիւնն առ Ղազար, «Մատանի» եւն, 239. «Կնքել» եւն առ Ղազ, 240. «Խոնաւ չրիծունք», 241. ընդհանրապէս Ղազարոսեան սովորութիւնք, 238–42։

Բ. Երրորդ պատարագ, Ագդամ, էջ 243։ — «Պատարագամատոյց Ս. Կիրիկոսի Աստուածաբանի», Ինագիր, ծանօթութիւնք ի գրոց Աստուածաբանի և՝ Համեմատութիւնք Ձեռագրաց, էջ 244–55։ — «Խնդիր բանական» «Յարբանեց էջդ հաշակել», «Սիրողութիւն», «Աղրիկական 244–45. — «Ինքնագոյ երրեակ գօրութիւն» 246. — Գալիլէի Փիլիսոփայ տեսած է գայս, 248. — «Սուգամանեայ» եւն, խանգարում ուղղեալ ի գրոց Աստուածաբանի, 248–49. — Երրորդութեան վերադիրք, 249։ — «Աստուածացեալ մարմին և արիւն», 249–50. — Կոչման ազօթքն Գրիստոսի ուղղուած՝ ազատագրութիւն է, 250. — Յիշատակն 373ի գրուած Աստուածաբանէ, բնութիւն կարկտի եւն, 250–51. — Ոսկեբերանի պատարագէն հատուած մը ներմուծուած Ղազարչէն, 251. — «Չհալրապետն մեր» Աստուածաբանի հայրը. «Կարկտի» հառէն (373–74) քիչ ետքը գրուած է պատարագս, 252. — Թերևսի յիշատակաց, 253։

Գ. Զարդրդ պատարագ, Ագդամ, էջ 255։ — «Պատարագամատոյց» ընդհանուր «Ս. Կիրոյն Ագբատանգեղոս հայրապետին» Ինագիր, ծանօթութիւնք ի գրոց Աստուածաբանի և՝ Համեմատութիւնք Ձեռագրաց. էջ 256–67։ — «Ցնտակ անորակ» «Միասնական» եւն, 257. — «Անխմանալի խորհրդականութեամբ», «Ներապարութիւն» եւն, 258. — «Խպատեալ հաղաւածովք». 259. — «Ցաղիմանակ» իրը ածական, 260. — Չատանձն առնուած ի հեղինակէ Իպնատիոսի պատարագին, 263–64. Յիշատակքն մեկնեալ ի գրոց Աստուածաբանի, «մարդ չար» է Մաքսիմոս Շնական եւն, 263. — Զ հատածը մէջէն, քաղուածք է Բ և Գ պատարագներէ, 265. — «Աստուածակերպութեամբ», «Վարագոյ բեալ մարմնով», 266–67։

Դ. Հինգերորդ պատարագ, էջ 268–99։ — Ագդամ, ոչ Աթանասի, այլ Աստուածաբանի, 268. — Ինագրի հայ օրինակն է խոտորմու Անձեռագեաց եպիսկոպոսի մեկնածը, 269։ — Ծանօթութիւն՝ Հինգ օրինակ համեմատուած են Լամբրոնեան, 269–70. — Աթանասի անուամբ առաքերէն մաս կայ, 270–71։ — Խոտորմայ ծագումանութիւնն, 271։ — Ինագիր խոտորմեան պատարագի («Աթանասի», ծանօթութիւնք և՝ Համեմատութիւնք Ձեռագրաց, էջ 272–99։ — «Ցաուաքեան» մնան Մանգակութիւն 272–75։ — Ց Պատարագամատոյց՝ «Աթանասի» տրուած ի յիտնոց, 275։ — Ողջունաւորութեան հին ձեւն, 276–77. — «Ի և եռ և էդ» բացատրութիւն Աստուածաբանի՝ մեկնեալ, 278–79. — «Ու ժողովուրդ», և ոչ «Նոր» եւն, 279. — Կանոն, 280 եւն. — «Ձանապարհորդեցաւ» նաեւ առ Աթանասիոս ապագի, 281. — Յիշատակք մեկնուած, 285 եւն. — Յիշատակաց «Սուրբ Սիոնն» և Պետրոս Աստուածաբանի քարոզած՝ «Նոր Երուսաղէմ» եկեղեցին է, 287–88. — Գահանային կ'ըսէր «Հայր մեր» քան ատրպատականին, 293. — «Ինութեան ողորմութեան», 294. — «Սրբութիւնք սրբոց վայելն եւն, 295. — Վերջաբանութիւն, 295–96. Գրիստոս պատարագեալ», 297։

Ե. Վերջերդ պատարագ, Հատուկատորք ապագ Պատարագի և գարու, քաղուածքներ, էջ 300–303։

2. Երախայից պատարագ և. գարու առ Հայս. էջ 304–18։

Զ. Երախայից պատարագին առաջին մասին ուրուագիծը (§ 1–7). էջ 305–307. — «Մխածին Լոգի» ժամամուտ, 305 — Երիշ հին ժամամատեանք, 306. — Մուտք Քարոզութիւնք և Ղօրհք այժմ ի ժամագիրս, Հաղորդ սկիզբն պաշտաման» և Երբաստանութիւն, 306. — Խնկարկութիւն. Քաղդեղ համաշխարհական, 307։

Է. Երախայից պատարագին երկրորդ մասին ուրուագիծը §8–18. էջ 307–18։ — Ներթեցուածք, Մեսեի և «Կոտրդ» մեկնեալ, 307. — Չանգանակն ի պատարագին, 308–309. — Այժմու Հատոց Երախայից պատարագին Սկիզբներուն փոխառեալ Ղօրհքները, 309. — Ներքաստանութեան տեղի» եւն, 309. — «Ընդհանրական երգ» և իւր ծագումն, 310. — Երախայից պատարագի Ղօրհք առ Մանգակուն, 310–11. — Ապաշխարողաց կարգեր և Քարոզ ու Ղօրհք Մանգակուն, 311–12. — Նոյն առ խոտորմայ, Քարոզութիւնք ի Հատարակ Օրինակին, 313–14. — Ապաշխարողարձակէից կանոնն, 314–16. — «Ընդ Ձեռամբ» եղեալք, 316. — Ուրուագիծ Երախայից պատարագին և. գարու, վերջակցմեալ, 316–17. — «Վարդապետութիւն և յաղակից» 317. — Ձեռագ լուսացոյց, Աստղագրութիւն եւն, 317–18։

Ը. Հայոց Խորհրդամատոյցը վեցերորդ դարու սկիզբներէն մինչեւ Տասներորդ դարու վերջերը։ — Փիւելիք Նազիանզեան Պատարագաց վրայ. 319–40։

Ներածութիւն, Հինգերորդ պատարագը առելի գործածուած եղած տեղի, 319–20։

1. Ա. Հնագիանգեան պատարագաց վրայ յիշատակութիւնք եւ ակնարկութիւնք, էջ 320–25։ — Սահփ. Աստղան խօսքը, 320. — Խոտորմայ Անձեռագեաց ծանօթ չատ մը «Պատարագամատոյցք», 320–21. — Յովհաննէս Կիմղ. Պատմաբանի վկայութիւնն, իւր «Շարագրութիւն հայրապետացն», եւն, 321. — Իւր ժամանակէն՝ Ս. Գրոց ազօթքն ի Հնացոցս, ասոր հայ խմբագիրը կը գործածէ այս Պատարագներուն. 321–22. — Ղօրհքը չէ Բարգի. 321. — Սահփ. Սիւնեցի, Յովհ. Մամիկոնեան, Վկայաբանութիւն Սահակայ և Չամազասպայ, Մամբռատաղ Սիւնեաց և Սահակայ ընծայեալ կանոնք Ջ գարու. դիտեն Պատարագներս, 323. — Ի գարէն Վաղագր Փարպեցի՝ Փաւստոս պէս՝ յաճախ կը գործածէ Պատարագներս, 323–24. — Նոյն գարէն Յովհ. Մանդակունի ալ կը գործածէ, իրենն են Պետրոս Գրիտոսի երեքգրութեան Ղօրհքն և Ապաշխարողին, 324–25. — Անկէ վեր չկայ յիշատակ, «Ցանախապատում» մը Ս. գարուն Լուսաւորչի ընծայուած, 325։

2. Ա. պատարագաց վրայ քանի մը դիտողութիւնք, էջ 325–30։ — Ի գարուն առաջի կիսուն չկան ասոնք տակաւին հայերէն, 326. — Աչքէն առելի ե. («Աթանասի») Պատարագը կը յիշուի, անոր առաւելութիւնքն, 326–27. — Առգան «Աթանասի» տալը միայն «ասեն լինել» կամ մօտ ժամանակի կարծիք է, հինք «Մանգակուն» կու տան. Իր Հրեղենեցւոյ վկայութիւնն, Մաշտոցի հին հատաւոն, 327. — Չամեմատութիւն ազօթից Պատարագի ընդ Հաշու Փարզութեան Մանգակունւոյ եւն, 328. — Նոյն Մանգակունի չէ հեղինակն, այլ կազդարողը. 328–29. — Ասոնք յունական են՝ Աստուածաբանի իրը 480ին թարգմանուած, 329–30։

3. Քահի մ՝ ուրիշ գիտութիւք ասի պատարագաց վրայ ասի հատուածք եւ ի մատենագրի, էջ 330–36։ — Պատարագիներս մէկ մատեան կը կազմէին՝ մէկ ալ հեղինակէ Աստուածատրան, 330–31։ — Կնճռբիով եկեղեցւոյն էր մատեանն, այնպէս հաւաքեալ գտած հայ թարգմանչէն, ինչպէս Հաւատոյ ն կանոնագրոց, վկայաբանութիւնից եւն կնճռբիով, 331։ — Պատարագացս կարգը, 332։ — Պատարագամատուցչի հոգոցութիւնն ի կնճռբիա ի Հնոն Բարգի, Փր. Հայրհանգարուց խօսքը, 332–33։ — Ի. Աթանասի) Պատարագն անբաժին էր միանեբէն, Կիւրղի և Գրիգոր Ն. և Ի Պետրոս անուանեալք կապ չունին Աւգոս և Նեքտարոյց հանմանուն Պատարագաց հետ, Հայոց քով ալ մէկանց կը յիշուին, 333–34։ — Ի Պատարագն ալ ասի խմբէն է, 334։ — Աստղ յատկապէս ի Պատարագին լեզուն ալ ինքնատիպն է բառագրապէս և քերականօրէն, 335։ — Ի՞նչպէս խափանուեցան միւսները՝ բաց ի «Աթանասի» անուանեալէն, 336։

4. Աւ պատարագաց հրատարակիչ–բարգմանն ու հեղինակը, էջ 336–40։ Ո՞վ է Հատարակիչ, Մանդակունի՞ ըստ վկայութեանց, 336–37։ — Նրմնը՝ թարգմանն, 337–38։ — Հեղինակը՝ Փր. Հայհանգի, 338–39։ — Ցոյն բնագիրը կորուսած են, բայց կան քանի մը հատակոտորք, 339–40։

* Զ. Ուրիշ խորհրդատոյցք Տաճաներորդ դարէն մինչեւ ներքրատաներորդ դարուն վերջը. 341–50)։

Նշանաձութիւն, պաշտամանց գրոց վերակազմութիւնն ժԱ–ԺԻ գարերը, նոր պատարագաց ձաշակ, այս կարգէն է թարգի ալ նոր թարգմանութիւնը տես Գ. 6 էջ 347–48։

1. «Աւկերբեանի» պատարագ, էջ 342–84։

Ա. Տեղեկութիւնք ի բնագեանն երեք պատարագաց վրայ, էջ 342–52։ — Պատարագ Պետրոսի, ի բնագեանն Թարգի. Աւկերբեանի, Փր. Տրամախոսի Պատարագք կան ամէն լեզուաց, 343։ — Ցուցանէն բնագրաց ապացուցութիւնք և ներքոյա կան թարգմանութիւնք, 343–45։ — Ուրիշ լեզուներով թարգմանութիւնք և անոնց տպագրութիւնք, 345–46։ — Հայերէնէն հնագոյն են, 346–47։ — Ի բնագեան Պատարագաց ծագումն, Ցովհ. Պահեցող, Պապայիմանի ուսուցագիծք յունական պատարագաց գործոց ի գործ, 346–47։ — «Նախաբարեւոց» Պատարագն, «Փր. Տրամախոս» եւն, 348–49։ — Տեղեկութիւնք Հայերէնին վրայ Լամբրոնացւոյ տեղեկութիւնն և իր հոխացմունք, 349–51։ — Ներքոյ նոր թարգմանութիւնն և Աւկերբեանինը մէկ անձէ թարգմանուած, 351։ — Խորհրդանշած են սոնոր Հայոց մէջ, Հայ–Հոռոմոց մատեանք, Հայ ժողովին կոչումը, 351–52։

Բ. Ինագիր «Ցովհ. Աւկերբեանի» պատարագին Նախերգան և Պատարագամատոյց, հանգերձ ծանօթութեամբ, համեմատութեամբ յոյն բնագրին և համեմատութեամբ Ձեռագրաց, էջ 353–84։ — Նախերգանն առնուած գրուած Բարգի սկիզբը, 353 եւն. — Պատրաստութիւնն (և այլ մասեր հայոյն մէջ ինչպես ըրեր են, շատ բան անցած մեր Լիտրականին, 354 եւն եւն. — Ազօթքն յառաջագրութեան գուրս ձգուցած, անոր տեղ ուրիշ մը՝ 355, նշանակէս Խնկարկութեանն 356։ — «Միաձին Աստի» ժամամուտն ըստ յունին, 358–59։ — Ներքորբենի ազօթքը նոր Ձեռով է, 361։ — «Ազօթք ամենայն ձեռանէն» կը պակսի, 362։ — «Գիտակցութիւն» եւն, 366։ — Պատարագամատոյցը, 396 եւն։ — «Սի կիրիէ», 370։ — Ողջոյն տուք», եւն, 371։ — «Լուացումն հոգւոյ» եւն, 374 եւն։ — «Ի դղակձեալ», 376–81։ — Վերացումն և ձաշակումն տարբեր հայերէնին մէջ, 379–80։ — «Աստ օրհնեա զխնամսիկ» եւն, 382–84։

2. Իգնատիոսի պատարագ, էջ 385–411։

Ա. Տեղեկութիւնք, էջ 385–88։ — Իգնատիոսի Աստուածազգեցի անունը կեղծիք է, 385։ — Աստղի բնագիրը հին չէ, քան յեսնոյ Ցակոբ Եդեսացի է թարգմանիչը, հրատարակութիւնք եւն, 386։ — Հայերէնն ալ նոր է, ի՛ր դարուն թարգմանած, 387։ — Աստղի հեղինակը մեր «Նախիանգեան» Պատարագաց երկուքը՝ «Կիւրղի» և «Գրիգորի» առջեւն ունեցած է, «Նախիանգեաց» Պատարագն ասորերէն, 387–88։

Բ. Ինագիր «Իգնատիոսի» պատարագին, ծանօթութիւնք համեմատութիւն ընդ ասորականին և համեմատութիւնք Ձեռագրաց, էջ 389–411։ — «Հաւատացեալ» և «Հաւատացիմ», 391։ — «Ընկեցեալ» և «Ծաղովուրդ», 391։ — Նախերգանն համառօտ, 393։ — «Նշմարտեցուցիչն», 394։ — Բաժակի խառնումը վոխուած, 394։ — «Ողորմեա» 395։ — «Հաստանել» պապատանաց, 396։ — «Ընկալ» Հոգւոյն, 397։ — Կիւրղի Պատարագէն առնուած հատուածք, 399։ — «Աշխարհակալութիւն», «Ներքոյ Ձեռաց» եւն, 401։ — «Նախաբար» փր. Հայրապետ, յիշատակը Փիտակորոսի, Սեւերոսի եւն, 402։ — «Ասքնորդ», եւն. 403։ — «Վասիլիոս և Նիքրաէս և Ս. Յովհաննէս», թարգմանութեան ժամանակը, 405–406։ — Հատուածն ի Պատարագէն Փր. Աստուածածնի, 407–408։ — Ձաշակումն եւն, 408–11։

3. Նախարբելոց պատարագ, էջ 412–29։

Ա. Ակզբումն, էջ 412–13։

Բ. Ինագիր Նախաբարելոց պատարագին, ծանօթութիւնք համեմատութիւն ընդ յունականին և Համեմատութիւնք Ձեռագրաց, էջ 414–29։ — Ակիքը տարբեր է յունաբէնէ, 414–15։ — «Կիրիէ կեկրակայ» եւն, 417։ — «Լոյս զուարթ» տողն համեմատութիւն յունականին, 418։ — «Տարածմամբ Ձեռաց ազօթք», 420։ — Քերովբէական երգ 424–25։ — «Պարախաս կիրիէ», 425։ — «Կիրիէ Նկեհան», 429։

4. Ցակոբայ պատարագ, էջ 430–50։

Ա. Ակզբումն, էջ 430–34։ — Ասլ է Պատարագ Ցակոբայ Ջերեզեան, 430։ — Պատարագ Ցակոբայ Տեառնեղբօր յոհաննէի, և հրատարակութիւնք, 430–31։ — Ասորերէնն ընդարձակ, և հրատարակութիւնք, 431։ — Ասորական համառօտն «Փրկագործի մարդիանի» և ուրիշ թարգմանութիւնք, 432։ — Պատարագիս ասորականը չէ սկզբնագիր, առոր հնութիւնն եւն, 433։ — Հայերէն թարգմանութիւնը, 433–34։

Բ. Ինագիր Ցակոբայ պատարագին, ծանօթութիւնք համեմատութիւն ընդ ասորին և Տարբերութիւնք Ձեռագրին, էջ 435–50։ — Ակիքը տարբեր է հայն, 435։ — Հայոյն յատուկ «Ազօթք», 436։ Հայերէնը տարբեր խմբագրութիւն է, 438 և այլուր։ — Բաժակի մասը գործեալ խանգարած, 441։ — Ցիշատակը այլազգ ի հայոմն, 442 եւն։ — Ցիշատակութիւն Ցակոբայ, 445։ — «Թարգմանիչք», 445–46։ — Ձաշակումն եւն, 448։

5. Յովհաննեցւոց պատարագ, էջ 451–500։

Ա. Ակզբումն, էջ 451–54։ — Հայերէնը կիւրղիա թարգմանուած, 451։ — Լամբրոնացւոյ Պատարագն ասկէ առած է Պատրաստութիւնն, 451–52։ — Լամբրոնացի ի՞ր թարգմանն, 452։ — Լատինական պէսպէս խորհրդամատոյցք, հրատարակութիւնք եւն, 453։ — Մարտենեի գործը, 454։

Բ. Ինագիր Հովհաննեցւոց պատարագին, ծանօթութիւնք (համեմատութիւն ընդ լատինականին, և Տարբերութիւնք Ձեռագրին, էջ 455–66։ — Պատրաստութիւնն, Ջգեստաւորման ազօթքն անցած մեր Պատարագին, 455–56։ — Նրմնպէս անցած է սկիզբն կարգի Պատարագին, 457–58։ — «Աբրհեմն» եւն, 459։ — Երեք ազօթքներ յաւարտ պատրաս.

հիդ, 460։ — Բոսֆաքք 461։ — Կանոն Պատարագի, 468 եւն։ — Մեծ Լեռդիմ մը, 468։ — Խորհուրդներ անուանց Լրոց, 463։ — Պատն Աստուծոյ», 164։ — Հաշակոնի եւն, 165։ — Վերջին աւետարանը չկայ 466։

* Գ. Մխաքանոզաց Միասլ, էջ 467–500։ — Կարգ Մխաքանոզաց, 467։ — Խաչմանութիւն ժամանակոց եւ Միասլի, Բաբիլոնիսկոս Մաքսիմոս Պետրոս Վրաստանի, 467–68։ — Խաչմանութիւնք Կր. Ուրբաթին եւ Կիրակուց, Ցիշատակարան տպագրութեան, 468–69։ — Պատրի Ֆ. Իավիերեանց եւն, 469–70։ — Ձեռագիրք Միասլի յԱրապա, 470–71։ — Ցանկը գրանցի, 471։ — Ցիշատակարան Փարիզի Ֆ. 22 Ձեռագրին՝ ապա թարգմանութեան, 472։ — Այս տարբեր թարգմանութեան տարին եւն. Փրանկիսկեան Միասլ, 473–74։ — Կրնք Խմբագրութիւնին եւ Ձեռագիրք մեր Մատենագարանի, 474–75։

* «Պատարագ Միաբանոզաց», Բնագիր Ա. եւ Բ. Խմբագրութիւնք դէմ առ դէմ, համեմատեալ Գ. Խմբագրութեան կամ տպագրին հետ, էջ 476–96։ — Պատրաստութիւն, 476։ — Կարգ Պատարագի 477 եւն։ — «Պրէֆէսթիոք», 484 եւն։ — Կանոն Պատարագի, 489 եւն։

* Յաւելուած. 1. «Պատարագ Ա. Կրիգորի Լուսաւորչի», Կրնք Խմբագրութիւնք Միասլի, էջ 497–99։ — 2. «Պատարագ Հռիփսիմեայ» մեկ խմբագրութեամբ, էջ 499–500։

Ը. Հայոց այժմու խորհրդամատոյցը մինչեւ դասուն սկիզբներէն մինչեւ ցայսօր. 501–721։

1. Ըստ վաւերականաց օրինակին, էջ 501–507։ — Տիրոջ Ընդհանրեան Ձեւերու, 501։ — Թէոդորոս Պալատինոն, 502։ — Հայոց քով ալ մոտաց գոյն Ընդհանրականը. 503։ «Հաստատակ կամ Անսրան գործածուած օրինակն ըստ վաւերականաց օրինակին» Բնագիր Ձեռագրին ամէն առանձնայատկութեանց, էջ 503–507։

* Ըստ Լամբրունեան օրինակին, էջ 508–56։

* Ա. Ագոթն եւ պատարագ առ Ցովհ. Աւետիսեցւոյ. էջ 508–18։ — Լամբրունացւոյ յատկացած Պատարագը, 508 եւն։ — «Խորհրդածութիւնք» եւ Պատարագամեկնիչն եւ անոր Ցիշատակարանը, 509։ — Միակ» չէ օրինակը, մեր Ձեռագիրք, 510։ — Ցովհ. Աւետիսեցի Լապահակը եւ իւր Պատարագամեկնիչը, 511–12։

* Պատարագամատոյց առ Ցովհ. Աւետիսեցւոյ», Ուրուագիծ Բնագրի կամ Խրատագիրք քաղուածոյ ի Մեկնութենէն, էջ 513–18։

* Բ. Բնագիր Լամբրունեան պատարագի, եւ Չամեմատութիւնք Ձեռագրաց, էջ 519–56։

* Յ. Ըստ հաստակ օրինակին, էջ 557–721։ — Ցատակագրի Խմբագրէ», էջ 557–58։

* Ա. Լիտանեան եւ Կիւլիկեան օրինակ, Ձեռագիրք և այլ տեղեկութիւնք, էջ 558–616։ — Մեր Պատարագը չէ միակ և անփոփոխ, 558։ — Ընդ Ձեռագիրք քիչ կան, Ձեռագիրք յԱլմաիմին, վերնագիրք եւն, 559։ — Ձեռագիրք Փարիզ եւն, 560։ — Մեր Ձեռագրին ունինք ի գործ սկսեալ ամէն գործու նեթկութեան, 560։ — Քանի մը հետաքրքրութիւնք, 561։

* 1. Լիտանեան Օրինակ քաղուածոյ բնագիր ամէն տարբեր տեղեաց, էջ 561–66։

* 2. Կիւլիկեան Օրինակ B և DF Ձեռագիրք, էջ 566–82։ — Ընդհանուր չքնաղ մեր Խորհրդատետրի, 566–67։ — B Ձեռագիրք, 567։ Կիւլիկեան Օրինակ մըն է, 567–68։ — Կերբին կազմութիւնն եւն, 568։ — Բնագիր «Կիւլիկեան Օրինակ։ B», ուրուագիծ կամ Խրատագիրք, էջ 569–73։ — Բնագիր D և F Ձեռագրաց, ուրուագիծ դէմ առ դէմ, 573–82։

3. Կրնչ Ձեռագիրք արդի Պատարագամատոյցի, էջ 582–90։ — Համագիրք Ձեռագիրք եւն, 582–83։ — Լեզուական խումբն ACM, 583–86։ — Պատկեալ Ձեռագիրքն EGHKN, 586–88։ — Կրնք Ձեռագիրքն I, J N², 588–89։

* 4. Կարգ Կպրոնեան և Մանրամասնք, էջ 590–94։ — Կպրոնեանց կամ Պատասխանոյ Ձեռագիրք, 590–91։ Ասոնց իւրաքանչիւրին յատուկ մասերը, 591–92։ — Մանրամասնք հոմին հաս, 593, ասոնց յատուկ մասերը, «պարան Հայոց» եւն, Մեզեդիք 593–591։

* 5. Լհհայոց Պատարագք, էջ 594–99։ — Ասեփ. Ուշքան և իւր ժամանակագրութիւն, 595։ — Ցովհ. Գարամանենց և իւր ծնողքն, 595։ — Հոռոմ տպագրութիւնքն և Լհհայք, վարգան Ցունանեան և իւր գործքերը, 596։ — Ակնատեսովիչ և Լհհայոց Պատարագը, ժամագիրք, կանոնագիրք եւն, 597–98։ — Մեր Ձեռագիրք Լհհայոց Պատարագամատոյցին, 598։

* 6. Տպագիրք և ուրիշ տեղեկութիւնք, էջ 599–615։ — Տպագրութիւնք Հռոմայ 1642, և 1677 Բարեգեղեանի, 599։ — Ցովհ. Կ. Պոլսեցիի և մեր Պատարագի Ա. խմբի տպագրութիւնք, վարդ Կ. Պոլսեց, 600–601։ — Բ. խմբի տպագրութիւնք, 601–2։ — Տպագրութիւնք Կպրոնեանց կամ Պատասխանոյ Ձեռագրաց, 602։ — Իրարմէ են տասնք. ժամերգութեան ձեռագրութիւնք, 603։ — Խաչմանութիւնք յԱրեւելեան ցիւռս Ա. խմբի բնագրէն, Պիտուս, եւն, 604–5։ — Խաչմանութիւնք Բ խմբի բնագրէ. Fortescue եւն, 606։ — Ակնարկ մ՚Արկու խմբի զանազանութեանց, 606–7։ — Հռոմի կամ Բարեգեղեանի Արձագրութիւնք, 607–9։ — Բարեգեղեանի բնագրին ուրիշ տարբերութիւնք, 609–10։ — Կոչման Ձեւը, 610։ — Ա. Եւսդիքեանի գործը, 611։ — Ա. և Բ. խմբի ուրիշ դիտաւոր վանգաղութիւնք, 611–12։ — Բարեգեղեան ինչ օրինակ գործածած է, 612–13։ — Ընագրին տպագրութիւնն 1513ին ի վերնեակ, 613–14։ — Վերջաբան և Տեղեկութիւնք մեր հրատարակեալ տեսակ, 614–15։

* Համաձայնութիւնք մեր գործածած Ձեռագրաց, էջ 616։

* Բ. Բնագիր առժամեայ պատարագին Հայոց. Համեմատութեամբ իրր 50 օրինակաց, յիսկաստար խորհրդատետր և Կպրոնեին, էջ 617–721։ — Ա. Ձգեստաւորութիւն, 617–22։ — Բ. Ակիզբն Պաշտամանն, 622 եւն։ — Մեղեդիք, 631–32։ — Ցառաջադրութիւն, 634։ — Խնկարկութիւն, 636։ — Գ. Նոսթասիոն Պատարագ. Մասն Ա., 637 եւն։ — Համամատ, 638–49։ — Ադոթք Կցորդիք, 650–51։ — Մատր, 651։ — Ադոթք Կրնքաբերբնին, 652։ — Փարոզ համաշխարհական, 654։ — Ադոթք բազկատարած, 656։ — Չանգակ, 658։ — Խաչապահնք, 661։ — Գ. Հաստատիւոյ Պատարագ, 665 եւն։ — Արձագրութիւնք, 666։ — Վերաբերութիւն, 669։ — Ցաղթերութիւն, 672։ — Ե. Պատարագամատոյց, 673 եւն։ — Ողջոյն, 675։ — Վախերգան Կանոն, 677։ — Կանան, 679 — Կոչն ՚ն, 684։ — Փարոզք Ցիշատակաց, 687։ — Ցիշատակք, 692։ — Վախ քան գՏէրութեական, 697։ — Տէրութեական, 701։ — Ադոթք խոնարհման, 702։ — Վերացում ՚ն, 703։ — Վախհաղորդականք, 708։ — Հաշակոնի և Հաղորդութիւն, 711։ — Ադոթք Փոխութեան, 715։ — Ադոթք ի մէջ եկեղեցւոյ, 717։

Ը. Ցաւելուած։ Տաճարք, Հանդերձք և կահք Լրութեան առ Հինսն Հայոց փոքր ի շատէ. 723–746։

Ա. Տաճարք, էջ 723–737։ — «Լկեղեցի» 723։ — Ընդանակոչութիւնք տաճարաց, Մասն ան եւն,

723։ — Վաղարշապատ. տաճարն բան տեղեան լուսաւորչի. 723։ — Տեկտոն եկեղեցին նկարով և իր յիշատակարանը, 724–25։ Յատակագիծ Տեկտոն եկեղեցւոյն և իր նկարագիրը. Ի Արտիս եւն, երկու սենեակք յայնմէ և յայնկէ սեղանոյն, «Արեւագործոց» եւն, 726–27։ — «Տեսիլ Սահակայ», և անոր գրութեան տարին, 727–28։ — Բեմ, 729։ — Տետրասկեղ, փեղկք, եւն, 729–30։ — Սկուան, 730–31։ — Աշխատ բեմին, խորան և մատուռք տաճարի, խորշդանոցք եւն, 732։ — Վարագոյր եւն, 733։ — Աշխոյն, Աւետիսներ, Պատք եւն, 734։ — Եկեղեցիք չինուած ի դարու Նորոգութեան և դարուն, 734–37։ — Եկեղեցիք Ի Հնախնամեայ պատկեր և յատակագիծ. 735։ — Ցատկանէն կամ ցատկիկին Աւտ, 736։ — Ցատկագիծ Ի Կէորկեայ, 737։

Բ. Հանգերձք, էջ 737–45։ — Հրահանգութիւն Մաշտոցին՝ որ ետ խմբագրութեամբ, 737 եւն։ — Նկար Զեռնադրութեան մը Սկեւռն և Տետրասկեղ. 738։ — Աբոյ կամ Գեղ, 739։ — Էպիտրան, 739–40։ — Նափորա, Ի բրաթ կամ կաուա, 740։ — Վակաս, Շապիկ, Հոգեմաշ եւն, 741։ — Բազմախաչեան, Թագ կամ Միտր եւն, 741–42։ — Հանգերձից գոյնը, 742–43։ — Նկար Ի Կ. Լուսաւորչի բազմախաչեան հագած, 743։ — Եկեղեցական հանգերձք Լամբրոնացւոյ օրով, Խաչ հանգերձից, Նափորա, Ի բրաթ. Վակաս–Ուռանոց, Կոնքեա, Բազպան եւն, 744։ — Նիթի ղեկաւուց, 745։

Գ. կուէք էջ 745–46։ — Պատուց անուանք. Սկիհ. Մագմայ, Բուրսա եւն, 745։ Գդոցք, 745–46։ — Կանթեղ և Աշտանակ, Կաթուղ հին ձեւը, հոխոխիւնն, խաչ և Նշխար 746։

Վ. Էջմիածին. 747։

Գրնատ. Հանդես Ազգագրական 1897, թ. 7։ Տես գրաձեայ *The American Journal of Theology*, Vol. II, July 1897, Number 3. տասը մասին տես Հանդես Ազգագրական 1898, թ. 12, էջ 381–138)։

— * Ի պրուժոց Հ. Յովս. Վ. Գաբրիելեան Հատուկոտոր. «Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրութեանց ժամանակները»։ Հանդես Ազգագրական. 1887, թ. 1. – 1889, թ. 2, 3։

Թարգմ. — Տես Կիպրիան. — Կիպրիանոս Ս.) — Կիրիտիոս Կ. Ե.) — Հակոբոս Ցիվ. Հանդիսի. — Միջնեռ Փր. — Պլոմիկ. — Քոնսոփոն։

Գաբրիէլեան Հ. Ամատուր Վ.) — Տաւրոյն չորս հռչակաւորներ կամ Նկարագիր արձանագրեաց բնութեան։ Վիեննա, Պաչուպան Ս. Ղազարու ծածկի վանքը, 1852. ՌՃԼՀ. 6°, 384 էջ։

— Նիւթերիզուական իսօսակցութիւն. Տաճկերէն Հարաբական գրով, Գաղղիարէն, Գերմաներէն. Guide de Conversation Turc-Français-Allemand. անդ, 1855. 8°, 221 էջ։

Թարգմ. — Տես Նամանեխեան. — Ամերտիլ Կ. Ց.։

Գաբրիելեան = Quatrefages de Bréau ֆրանսացի. — Մարդաբանութիւն Գաղթիքաժի գալիքացւոյ Օգտակար տեղրակներ Ա. Ա. Միութիւն մարդկային տեսակի։ Թարգմանեց Ս. Լուկասեան։ Կ. Պոլիս, ի գործատան Ջարդարեան, 1870. 8°, 46 էջ։

Տմմս. Հայրենիք 1870, թ. 21։

— Բ. Ըհկ.ամենուր խնդիրք, 1871. 8°, 51 էջ։

Պ. Կապուտճի մատոյց, 1871. 8°, 40 էջ։

Գաբրիանոս. — Տես Կղեմտիս — ։

Գաբրիաթեան Հ. Պ. Տես Բոպպ Ե. Բ.։

Գաբրիէմեանց Տ. Թարգմ. — Տես Սեր Գրիգոր Աբեղայեցոյ։

Գաբրիէմբեանեան Գ. Թարգմ. — Տես Պարնէմ Ֆ. Պ. ։

Գաբրիէմբեանեան Հ. Գրիգորիս Վ. – Պատճառական մեկնութիւն առաքելական արուսոյ Սահմանադրութեան, որով տուեալ վճռոյ դատաստանք սահմանաւորին ի պէտս խոստովանահարց. (Constitutio Apostolicæ Sedis, qua censuræ latæ sententiæ limitantur. Վիեննա, եւն, 1890. 8°, 336 էջ։

— Յուցակ ձեռագրաց Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին ի Միւնխէն Catalog der Armenischen Handschriften in der K. Hof-und Staatbibliothek in München. կազմեց Հ. Գ. Վ. Պ.։ Մասն Յուցակ, հատ. Բ. տետր Ա.։ Վիեննա, 1892. Մեծ 4°, VIII + 37 էջ։

Գրնատ. Մուրճ 1893, թ. 11։ – *Litterarcentralblatt* 1892. թ. 1626–7, թարգմ. Հանդ. Ամսօր. 1893, թ. 8, և Լրաբազմաց թ. 136։

— Պատմութիւն հայ լրագրութեան, ի սկզբան մինչեւ մեր օրերս։ Հատոր Ա.– Ա. Շրջան ի սկզբանէ հայ լրագրութեան 1794 մինչեւ 1840։ Բ. Շրջան 1840 էն մինչեւ 1860։ Մէկ լուսատիպ պատկերով։ Վիեննա, եւն, 1893. 8°, 232 էջ։

Գրնատ. Արձ 1893, թ. 9, 10։ – Լրաբեր 1895, թ. 2։ – Ազգ գեմ Հանդ. Ամս. 1895, թ. 5։ – Լրաբեր 1893, թ. 2826։*– Հայրենիք, թ. 507, 516։ – Ձեռնարկ Շարքիկ, թ. 2464։ – Մասիս, թ. 4000։ – Մեհեանեայի Աստղ, թ. 2722։ – Մուրճ 1895, թ. 5։ – Նոր-Կեար, թ. 117։ – Vetter ի թերթին Litterarische Rundschau, N°. 3, էջ 95, թարգմ. տես Հանդես Ամս. 1894, էջ 320։ – Տես և Լուսաւոր 1900, և գիրք, էջ 360 «Պ. Մարկոս Ալաբէգեանին» յօդուածը։

— Անկեպտական և Անտոկեպտական Հայեցուածքի խնդիրը Հանդիսէն։ Վիեննա, 1903. 8°, 58 էջ։

Թարգմ. — Տես Գելցեր Հ.) — Լաքերոն Փ. — Պիշոֆ. — Տէն. — Տեսիլ Եօթնեւրիցի Գեղեցիկ։ — Մովսիսեան Ի. — Տես և Որ Օրհնեն. — Օրացոյց Պատի։

Գաբրիէլեան (Մելքոն. — Նշոյ կամ Ուղեցոյց իսկական սեռի զգեստուց ձեւագիտութեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Պէրպէրեան, 1885. 8°, 200 էջ, 400 պատկերներով?

Տարրական ձեւագիտութիւն կամ Ուղեցոյց «Նշոյ»ի վասն իսկական սեռի զգեստուց տեսական ձեւագիտութեան, չափական դրութեամբ. Մասն Ա.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պէրպէրեան, 1892 ?

«Այս գործը կարող է շատ պիտանի լինել մեր օրիորդական գպրոցներին և առհասարակ մեր ջահել տիկիններին, որոնք չեն սիրում պարապել կանաչ վարել։ Իրքի սկզբում տպած է գերապատիւ Տէր Խորէն Հիւսան արքեպիսկոպոսի գրաւական և իրաւասութեան Նամակը՝ ուղղած Հմուտ

վարպետ դերձակ և հեղինակ Պ. Մելքոն Գալենտերին »։ Տարազ 1892, էջ 234։

— Նոյնը, բարեփոխուած և ճոխացած. Չափոյ Ա. Դոր տպագրութիւն. տպ. նոյն, 1904?

Քննագ. Բիւզանդիոն 1904, թ. 2442։

— Տիար չափառուհիի յուշ գրուհիան «Նուա»յին։ Ցօրինեաց Մ. Պ. դերձակ և դասատու ձեւագիտութեան։ Կ. Պոլիս, 1887?

Քննագ. Ազատամարտ 1888, թ. 1486։

— Գալճեոխիան Նոտագծային գրութիւն. Այժմ, արանց և տղոց ամէն տեսակ զգեստներ ձեւելու և կարելու արուեստին նոր չափական եղանակը. հեղինակ Մ. Պ. Մասնագէտ դերձակ – Ուսուցիչ երկու սեռի զգեստներու։ Չափոյ Ա.։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1900. Մեծ 8°, 32 էջ։

— Աձեռնի ձեւ ու կար, 1904?

Քննագ. Բիւզանդիոն 1904, թ. 2511, 12, 15։

Խմբագ. — Տես Վ.Աջեմեան։

ԴԱՎԹԵԱՆ Պօղոս Պ.) — Գովերգիտ Ա-յեսպիկի. Դասագիրք տաճկ. լեզուի, 1874?

— Առաձնորդ սովորական լեզուի. Մասն Ա. Հեգարան և Ընթերցարան, Ա, Բ տիպ?

= Գ տիպ, Կ. Պոլիս, տպ. Միւհէնտիսեան, 1880. 8°, 64 էջ։

«Ծանօթեան լեզուի ուսուցչութեամբ և դասական հեղինակութեամբ հանրածանօթի Գալըպճեան Էֆ.ի Ազաթօրգ Օամ. լեզուի Մասն Ա. Հեգարան եւ Ընթերցարան անուամբ, կարեւոր փոփոխութիւնք և յաւելուածներ կրելով իր մէջ»։ Մասին 1880, թ. 2841։

= Գ տիպ, Հայ-Գրաշարաց Ընկերութեան, 1886. 8°, 40 էջ։

— Բանալի Օտանեան լեզուի միջոցաւ լեզուն Օսմանի։ Գործնական ինքնաւրեակ ընթացիկ ուսուցութիւն Թուրք. Արաբ. և Պարս. լեզուաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Վավաճեան, 1884. 4°, 226 + 14 էջ։

= Ը տիպ, 1894?

— Իւֆիքի վիֆիք, Ցարմար ինկեր, 1885?

«Բանալին նոյն հրահանգաց, որք կը գտնուին վերոյիշեալ թուրք. Արաբ. և Պարս. Քերականութեան մէջ»։ Աւետիս 1885, թ. 37։

— Իւնիւերսալ հոսպիտալը թիւրքիոյ. (Ուղղակի գրագիտութեան կամ Համաձայնութիւն թուրք լեզուի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Վավաճեան, 1885. 8°, 52 + 28 էջ։

— Գործնական ինքնաւրեակ բառարան թուրքերէնէ ի հայերէն, ի պէտս Աղգ. վարժարանաց։ Կ. Պոլիս, տպ. (Ց. Ասատուրեան Տիրաչ. Ընկ., 1890. 8°, 8 + 382 + 6 էջ։

— Համառօտ քերականութիւն թուրք. Պարս. և Արաբ. լեզուի, 1892?

Գրաւաճառք. Բիւզանդիոն 1903, թ. 2005։

ԴԱՎԻԹ. — Տես ՇՄԻՏՏ Օ. Ի.։

ԴԱՎԻԼՅԷ. — Տես ԱԱՒՔՆԼԵԱՆ Հ.։

ԳԱԼԻ՞Ա Ի ԱՐԴԵՕՔ. — Տես Վ.ԱԶԱՎ, Ի.։

ԴԱՒԼՈՒԱՑ. — Ինկվիզիցիոյէ պատմուհիւնը. Թարգմ. Ց. Կարինեանցի և Մ. Պատկանեանցի։ Տփխիս, տպ. Ներսիսեան Ուսումնարանի, 1854. երկու հատոր?

ԴԱՒԱՆԵԱՆ Օր. Վ. — Փունջ հաւաքածոյ քերթուածոց. Մասն Ա. 1891–1894։ Կ. Պոլիս, տպ. Պալտատլեան, 1894?

Քննագ. Ազատ. Մամուլ 1895, թ. 5։ – Արեւելք 1894, թ. 3251, 59, 68. – 1895, թ. 3276, 82։ – Հայրենիք 1894, թ. 1020։

ԴԱՒԱՒ ԱՇԽԱՐՀ։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. Կուլիէմոս Կոիֆիճի, 1842. 8 էջ։

ԳԱԼՈՒՍՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՄԱՍԻԱՑԻ (կայծակն). — Փիրք որ անուանեալ կոչի Լուսոյսաւիղ. արարեալ և սահմանեալ Գալըստի վարդապետի Ամասեացոյ։ Ի հայրապետութեան Տեառն Նահապետի սրբազան կաթողիկոսի սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի։ Ի երկուց սուրբ ախոռացն պետութենից սրբոյ Հրէսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ տեառն Մինասայ և տեառն Գալստի վերոյգրելոց։ Ի թուականութեանս Հայոց. Թիւ արկանեմ ի քարտէզի–ԱՒՀ մասանցն քերթողի. – Ցօղն արտաքսեայ. եօթնիւ թուի–Հրակ տասնիւ ութն աւարտի։ Եւ ի յամի փրկչին ՌՆՀԱ-ին 1704։ Եւ Հայոց ՌՃՆԴ. ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս. 8°, 224 էջ։

Ցիշատակարան. «Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։

«Արդ տպագրեցաւ սուրբ տաւտս ի կոստանդնուպոլիս. զոր լուսաշարիկ անուանի. և գոյ աստղ. կնքով ՃԵՄՆԻԼՈՒՅ. բազդատութիւն. և նմանութիւն երանելից. յազգս մարդոյս. և լերանց. ի. իր. և մաղձանք բազում. ամենից ըստ գտանելոց պիտոյից. և ձագուց համեմատութեանց. և կըթութեանց մարդոյս. և տագր. կե. ուրեմն կ ասաց. և հանդիսաւոր աւուրց և յազգս խրախուսեան մէհյիսներոց հոգեբանն։ Զայս ամենայն խազուիր մանկանց տղայոց. և ընծեր. ցոդաց սակաւ ինչ համառօտիւն. եթէ ուր կամեսցի. գ. եւս գոյ գիրք. զոյն եւս տամք տպել որ կատարելոց է կերպարուս։ Ի վան վաստակոց մերոց խնդրեցից ի Աէնջ. յիշել գնաւատս վարդապետութեց զգալուստ ամասացի. և զծնօղս իմ յովհաննէս վարդապետն. և զամենայն աշխատս առեալ զգզգաստանձն իմ. և զաշակերտեալս իմ զվարդապետս և զարբեզոյս. կարգելով և վայելելով. և սրինակելով. յիշել և աստուած ոգորմի ասել հոյր մեզպին. և եթէ զպղ բարերարութիւնդ առնիցիք. բարերարն աստուած քաղցր ակամբ նպեսցի Աեզ. և քաղցր օրհնել Աձին լսել տացէ Աեզ։ Զայս եւս աղաչեմ Նրբաձայնիդդ և փափկաձայնիդդ. և քաղցրաձայնիդդ. յորժամ աւուր պատուի. ի պարսիպի. ի յայգոյ. ի ծաղկավէտ տեղեաց. ի բարձրադիտակ անգաստանաց. և փակիպին. կամ գետիւք. կամ ծովակայեաց քաղաքաց. կամ աղբեզաց. կամ լճիւք ոտոգմամբ ջրոց. յորժամ զայս տագերն երգէք. հանդերձ ԹՄՐ կոչ կամ քնարիս. կամ դանկակին. կամ ցնծղային. կամ տատն աղեաս. կամ անուշակամ գիներս. յիշեցէք զնու աստուածինս իմ հայր մեզպին. գերակատար սրտի. եթէ զպղ մարգասիրութիւնն առնիցէք. գի և գուք լինիցիք արժանի լսել գերկնային Աձայն ցնծութեան և խնդութեան. զուարճութեան. և բերկրութեան. և զձայնս երգագունից հրեշտակաց երաժշտականաց օրհնեզոց ցնծութենէ. զմայիլ կերպեսիլ. և պարակից լինել սեռական սատուծոյ։ Եւ զայս

եւս ազեցեմ յիշել զարդիս վարդապետն Թոմայեցի. և ոահէլեմէ. որ պատճառ եղեւ տպագրելեան և արուագրելեան. հանգերձ սիմոնեան աշակերտին իւր. այս սուրբ տատիս և գուք յիշողք յիշեալ լեցիք ի քրիստոսէ աստուծոյ մերմէ ամէնն։ ի այս եղեւ թվականիս հայկական. ՌՆՈԴ. մարտի. ւ»։

ԳԱԼՈՒՍՏԻ ԵՒ ՇԻՒՇԱՆԻԿԻ ՊԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Տես Վլասպեան (Գ.)։

ԳԱԼՈՒԹՑԵԱՆ (Պ. Ց. — Տես ԱՒԳԻԱՆԱՆ Ց.)։

ԳԱԼՈՍՏՈՆԵԱՆ (Փ. Ի. խմբագ. — Տես ՈՒՍՄՆԱՒՈՒՆ)։

ԳԱԼՈՍՏՈՆԵԱՆ Հ.[1] — Պատմութիւն սուրբ գրոց ի հին և ի նոր կտակարանաց։ Ուխտաստիրութեամբ Հայրապետի Գալստեանեան միոյ յաշակերտաց Մարդասիրական Հեմարանի... Յաղագս որդեգրութեան Նոր Ջուղայ Տեառն Յովհաննու Մուրենեան Արքեպիսկոպոսի և ասպետի։ Ի տպարանի Ալբարտեան ընկերութեան ի Կալկաթա, 1846. 6°, 184 էջ։

« Ի մահաբեան յաւէժական յիշատակի պարոն Ալեսի Աղաբէգեան աստուածասէր և ազգասէր պատուոյ և հայրախնամ քեռւոյ. որ քրիստոնէավայել ընտանեաստրութեամբ անդր վաթ անորիչ յորդոյ իւրոց, զայս գուզնաբեալ տրիտուր երախտագիտութեան ի դիմաց իւր և եղբարց յարուցանէ ամենախոնարհ քեռորդի իւր և ծառայ Հայրապետ Գալստեանեան »։

ԳԱԼՈՍՏԵԱՆ Յովհաննէս. — Ուխտապատրուաստիւն ի պէտս բարձրագոյն ուսումնարանաց ազգիս։ Թէոդոսիա, ի խալիպեան տպ. 1865?

Թարգմ. — Տես ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ Նոր։

ԳԱԼՈՍՏԵԱՆՑ Ա. — Տիզիկագիր միամնայ գործունէութեան Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան, յառնուն Ա. Խրիգորի Լուսաւորչի, վասն 1886 ամի։ Քանուիրէքերորդ տարի։ կարդացած 1887 թ. Յունուարի 31–ի տարեկան ընդհանուր ժողովում։ Դրից Ատենադպիր Ընկերութեան Ա. Գալստեանց։ Բագու, տպարան Ա. Բ. Տէր–Յովհաննիսեանցի, 1887. 4°, 69 էջ։

— Պատմական համառօտ տեսութիւն Բագուայ Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան 25–ամեայ գործունէութեան։ Բագու, տպ. Ա. Տէր–Յովհաննիսեանցի, 1891. 8°, 72 + 31 էջ?

— Նկարագրութիւն տանկիսի Բագուայ Հայոց Մարդաս. Ընկերութեան 25–ամեայ յոբելինի։ Մոսկուա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1881?

— Պատմութիւն Բագուայ Հայոց աղքատասնամ եկեղեցական Հոգաբարձութեան (1872 թ. Ապրիլի 1–ից մինչեւ 1893 թ. Ապրիլի 1–ը)։ կազմեց Ա. Գալստեանց։ Բագու, տպարան «Նոր», 1895. 8°, 70 էջ։

Քննադ. Լուսաւոր գիրք Ա 1896, էջ 306։ – Նոր–Դար 1895, թ. 190։ – Շաւիղ 1895 թ. 42։

Տես ԲԱԳՈՒՆԱՑ ՀԱՅՈՑ. եւն։

ԳԱԼՈՓՋՃԵԱՆ (Մ.) — Ի խաչ հանի գրա. Գ. – եան և Մ. Գալփաքճեան։ Փարիզ, 1899. 8°, 30 էջ։

Քննադ. Բազմ. 1899, էջ 237։

— կապանիչքն կամ գրական փչրանքներ. Ա. Մաս. Հրատարակիչ Մ. Գալփաքճեան։ Վատնա, տպ. Մ. Գալփաքճեան, 1905. 8°, 48 էջ։

Քննադ. Իրատուիչ 1905, թ. 1։

ԳԱԼՓՋՃԵԱՆ Յ. Փ., թարգմ. — Տես ՊՆԱՏԻՐ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ։

ԳԱԼՕ ԱՓՕ. — Տես ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ Ս.)։

ԳԱԼՖԱԵԱՆ (Համբարձում. — Նիւթ սիրատուր. բանաստեղծական վիպասանութիւն։ Կ. Պոլիս, 1870. 8°, 80 էջ։

ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ Ա. — Խ., — Տես ՆԱՐՊԷՑ Ա. — Խ.)։

ԳԱՀԻՒՆ Լ. — Léon Cahun. — *Excursions sur les bords de l'Euphrate*, par Léon Cahun. Paris Maurice Dreyfous. Editeur, 13, Rue du Faubourg–Montmartre. 8°, pp. XXVI + 294. Շրջագայութիւն եփրատի եզերքներուն վրայ։

ԳԱՂԱՏԻՈՆ Վ. ԽԱՉԱԿԻՆ (Ընդհ. տեղագրութիւն. — Տես ՆԱԼԲԱՆԵԱՆ Պ. Վ.)։

ԳԱՂԱՓԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՏԱՒԻԹ. — Տես ՋՈՂՐԱՊԵԱՆ (Հ. Ց.)։

ԳԱՂԱՓԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՃԵԼԶԱՓՐԱՒԹԵԱՆ. — Տես ՍԱՒԼԽԱՆՇԱՀԵԱՆՑ (Ս.)։

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅՑ. — Տես ՊՕՏԱԼՊՂՆԿՕ։

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՕՐԻՈՐԻ. — Տես ՓԱՄԲՈՒԼԱՆՑԻ (Ա.)։

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՋԱՀՐ. — Տես ՍԻՒՄԲԻՒԼ։

ԳԱՂԹԱԿԱՆ Մուշի բարբառով, 1888. 27 էջ?

« ... պատմելով Մշեցի մի գիւղացու Տփխա պանդըխտիլն փառաւ վաստկելու համար, կը նեկայացնէ պանդխտութեան և գաղթականութեան թշուառութիւնները։ Գրուած է Մշեցիների լեզուովն և վերջն ալ մի փոքրիկ բառարան կայ բացատրելու համար Մշեցիների գաւառաբարբառին յատուկ եզոց բառերը »։ Լրմնկա 1888, թ. 69։

Քննադ. Լրմնկա 1888, թ. 12։

ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ՄԸ ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԱՐՏԻՔԸ. — Տես ՏԷՐ–ԱԲՐԻՍԱԿԵԱՆ (Ե.)։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ (մանկական թատրօն, նոր տարուայ նուէր հայ մանուկներին փոխադր. Յակ. Վազարեանի, 1903?

Քննադ. Տարազ 1903, թ. 40։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՒՊՈՒՐԱԿԱՆՆ ԱՆՆԵԳԻՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԱՐՏԱՄԵՏԵԱՆ (Մ.)։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԽՐԻՄՈՒ ՀԱՅՈՑ. — Տես ՓԻՒՇԵՆԵՐԵԱՆ Հ. Փ.)։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՑԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՆԱՀ Ի ՌՈՒՍԻԱ. — *Transmigration des Arméniens de l'Aderbéidjan sur le territoire russe*, sous la Conduite de M. le Colonel de Lazareff, en 1828. (Extrait du *Journal Asiatique*). Imprimerie Ch. Thomas, rue Louis-le-Grand, N°. 35. 8°. pp. 20.

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԱՆ Ի ՌՈՒՍԻԱ։ Մոսկուա, ի տպ. Հայկական Հեմարանի Տեարց Լազարեանց, 1832?

Գուցէ վերնոյն թարգմանութիւնն ըլլայ։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՄՕԼՏՕ-ՎԱԼԼԱՔԻԱ. — Տես ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Մ. Ա.։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՌՈՒՄԱՆԻԱ. Եաչ, ի տպ. Հայաստանեայց, 1872?

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՏՐԱԿՊԻԶՈՆ. — Տես Մխիթարեանց Ա. Վ.։

* Գաղթականութիւնք առ Հայս կամ դրսի երկիրներէն Հայաստան եկած ու Հայոց հետ միացած ազգերը. Ներոպա 1849, թ. 49, 51. – 1850, թ. 2, 3։

ԳԱՂՊԻԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ. — Տես ՈՒՄԱՆ ՓԻ։

ԳԱՂՊԻԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ։

— Համառօտ քերականութիւն Գաղղիական լեզուի, ուսանողաց ի հայ բարբառ հանդերձ տաճկական թարգմանութեամբ. աչխատասիրութեամբ աչակերտաց Մխիթարայ մեծի Ներսիսի. տպագրեալ... արդեամբք ազնուաչուք Տեառն Միրզայեանց Մանուկ Պէյ իչխանի՝ ներքին և ներգործական խորհրդականի, և խաչակիր Ազգաւոր հրոսդ կարգի սրբոյն վլատիմիրու Թուսաց կայսերութեան։ Ի Վիեննա, 1816. ՌՄԿԸ. ի տպ. Հարց Մխիթարեանց. 8°, Ը + 248 էջ։

— կրթութիւն գաղղիարէն լեզուի ընթերցման ի պէտս Հայոց։ Méthode de lecture pour la langue française à l'usage des Arméniens. Ներուսաղէմ, տպ. ի վանս Ս. Յակովբեանց, 1871. 8°, 72 էջ։

Տես և ԱԼԻՇԱՆԻՐԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ. — ԲԱԼԻԼԲԱՆ. – ԽՕՍԱԿՑԻՈՒԹԻՒՆ, ՔԵՐԱԿԱՆ. — Տես դարձեալ ԱՍԱՏՈՒՐ Հ. Զ. — ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Հ. Ա.) — ԴԱՔՉՐՃԵԱՆ Հ. Ս. — ԴԱՐԱԿՃԵ Ա. Մ. — ԴԱՖԹՈՒՆՃԵԱՆ Հ. Ե. — ԵԱՉԸՃԵԱՆ Հ. Ս. — ԼՏԻԼԵԱՆ Յ. Փ. — ԸՍԿԱՐԵԱՆ Հ. Վ. — ԹԼՐՉԵԱՆ Պ. – Թ. — Ս. — ԹՈՓԱԼԱՃԵԱՆ Ն. — ԹՈՓՉԵԱՆ Ա.) — ԼՐՔԼԻՐ Լ. — ԽՈՐԹՈՒՄՃԵԱՆ (Մ. Պ., – ԿՈՒՄԻՆ Շ. – ՀԱԼԱՊԵԱՆ Օր. Ս. – ՀՆԴԼԵԱՆ Յ. Թ. — ՄԻՒՐՃԵԱՆ Տ. Մ. — ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ Ե. – ՄՕՉԵԱՆ (Մ. Փ.) – ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Ներքրանիկ). — ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. Պ., — ՆԱՊՊԱՅ Ա. – Խ. — ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ Ն. Մ.) — ՈՍԿԵԱՆ Կ. Ա. — ՊԱԼԱՄԱՃԵԱՆ Ս. — ՊԱԼՄՊՃԻԵԱՆ Ի. Յ. — ՊՕՉԱՃԵԱՆ Բ. Մ. — ՍԻՄՈՆԵԱՆ Խ. ՏԼՄԻԵԱՆ Կ. Ա.) — ՏԻՐՈՒՃԵԱՆ Հ. Ա. — ՔԱՐԱԼԵՎԻՉ Ս.) — ՕԳՈՒՏ Ի.։

ԳԱՂՏԻ ԱՏԵՒՆ ԱՆԿԱՍ ՊԱՏԱՒԻՒՐԱՅ։ Թարգմանեաց Յ. Վ. Ալէմեան. Պաղտնի ընկերութեանց Կիրք Ա. — Դործասէր Ընկերութեան գործ չորրորդ։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Փափազեան, 1871. 8°, Իզ + 144 էջ։

ԳԱՂՏՆԻ ՏՊԱՒՈՐՈՒՆ, 1894. 8°, 13 էջ։

ԳԱՂՏՆԻՔ. Թարգմանեց Յովհաննէս Տ. Կրպտ. Տէրոյենց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ց. Տէրոյենց, 1858. 8°, 128 էջ։

« Երբէք սրտակից բարեկամաց տարտրադր բայց հոգեշահ պատմութիւնը կը պարտնակէ »։ Արտասահման 1859, թ. 594։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԳԱՂՏԱՏԱՐԵԱՆ Գ.։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԲԱՐԻՕՁՈՒ. — Տես ՄԵՒ ԼՕԺԷՆ։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԲՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ա.։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ. — Տես ԳԱՂՏԱՏԱՐԵԱՆ Գ.։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԱՇԽԱՐՀ ՓՈ։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԵՒ ԱՐԻՒԵՍՏ ՄՈԴՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԳԱՒԱՌՃԵԱՆ Յ.։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԿԱՆԱՆՑ. Թարգմանուած չորս հարիւր տարուան ձեռագրէ, Յովհաննէս անուն հայ եպիսկոպոսէ մը յօրինեալ։ Կ. Պոլիս, 1876. 20 էջ։

ԳԱՂՏՆԻՔ ԿՊԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ա.։

ԳԱՂՏՆԻՔ ՀԱՒԱՏՔՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԳԱՒԱՌՃԵԱՆ. — ՖԼՐԻՒԱՑ։

ԳԱՂՏՆԻՔ ՀՆԴԿԱՀԱՏԱՆՔ. — Տես ՊՕՅԱՃԵԱՆ Յ. Կ.։

ԳԱՂՏՆԻՔ ՂԱՐԱՊԱՂՆ. — Տես ԲԼՃՆԱՁԵԱՆ ԲԵՆՃԱՅ Ալբ.։

ԳԱՂՏՆԻՔ ՍԻՐԱՀԱՐՈՒԱՅ. — Տես ԿԱԲԵՒԱՆ Հ. Ա.։

ԳԱՄԱԼԻԷԼԵԱՆ ՅՈՎՍԷՓԻ, ԵՐՋԱՆԻԿ ՄԱՀՔ. Զմիւռնիա, տպ. Կուլիէմ Կոիֆֆիֆի?

ԳԱՄԱԼԻԷԼ-ՓԱՓԻՊԱ. — Տես ՊԱՏԿՈՒՆԵԱՆ Ղ.։

ԳԱՄԱԼԻԷԼՅԱՆՑ ՏԻԿԻՆ. — Տես ՏԻՄԱՆ որդի։

ԳԱՅԱՆԵԱՆ Յ. Թ. — Մխիթար Պռնտացի?. — Ազատի մրմունջք, բանաստեղծութիւններ, 1885–1888։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1889. 8°, 164 էջ։

ՓՆՆագ. Հանգէս Ազտարեայ 1889, թ. 8։ – Մասխ 1888, թ. 3929։

ԳԱՅԵՏԻՆՈՑ Հ. Պերգամացի. — Խոսքը ի չարչարանս Քրիստոսի, հօր Գայետանոյ Պերգամացւոյ։ (Pensieri ed affetti sopra la Passione di Gesù Cristo, del P. Gaetano da Bergamo). Թարգմ. Հ. Պետրոս Ալիշան։ Վենետիկ, ընն. ՈՒԻԲ–1879. 12°, 673 էջ։ Ցետոյ Աղօթք 36 էջ։

Խոսք – Աշմահէն մահու – Դիրքերկիթեղոցն ի Դեմ – Աստուածաբնոց – Աչքի Լուսնկոպոսաց – Հարատաց Հիւրմչեանց – Սիրաշնոյ Սիրելեաց – Տ. Դէորգայ Բարեխապետ – Տ. Լուսարդայ Առաջաւորի – Մխիթարեան վարդապետաց – Ցիշատակ – Աշմահութեան։

ԳԱՅՐՔՃԵԱՆ Ս. — Նարեկացի. Ա. կ. Պոլիս, ի տպ. Հայ Գրաչ. Ընկ.) Յ. Աստուրեան, 1894. 8°, 64 էջ։

ԳԱՅԻԱՆԵԱՆ ԳԱՐՈՑ ՕՐԻՈՐԴԱՅ. — Տասնամեակ Ս. Պայխանեան հայ օրիորդաց միջնակարգ ուսումնարանի։ Թիֆլիզ, տպագր. Ց. Մարտիրոսեան, 1879?

ԳԱՅԼ. — Տես ՀԱՖՄԱՆ Ֆր.։

ԳԱՅԼ ԿԱՀԱՆ. — Տես ՄԱՆԱՎԵԱՆ Տ.։

ԳԱՅՈՒԲԵԱՆ Յ. Գ.) — Նախապահիլը Օսմ. լեզուի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Փասպար Պ. Պայազեան, 1889. 8°, 32 էջ։

Գրաւաճառք. Մանգուեմ 1903, թ. 601։

ԳԱՅՖԻԱՆԵԱՆ Մ. Ս.) — Նախաչափիլ ապիւնտրամանտրեան հանգերձ կիրեւեաք և ծանօթութեամբք։ Աչխատասիրեաց Վախր Մկրտիչ Սահակեան Գայֆաեան։ Ի Վաղարշապատ, ետն. ՌՅԻԵ–1875. 8°, 136 էջ։

ԴԱՆԹԱՐԵԱՆ Հ. Յամուէլ. — Տարերք հնոտորսական արուեստի. երկասիրութիւն Հ. Յամուէլ Վ. Կ. Գանթարեան ի Մխիթ. ուխտէ։ Վ ենետիկ, ետն, 1875. 8°, 382 էջ։

Աղգային վարժարանաց մէջ մինչեւ ցարդ գործածուած հայատառաձեւ թեան գասագրքերուն ամենէն ընտիրն ու կատարեալն է ասոնց գործը ։ Լուսիս 1875, թ. 1665։

— Բառարան Պաղդիերլի–Հայերէն–Տաճիկերէն։ Վ ենետիկ, ի Ս. Ղազար, 1886. 8°, 1572 էջ։

Յառաջաբանէն. « Աղգիս մէջ հետզհետէ մի քանի զմի լատագոյն և ընդարձակագոյն Պաղդիերէնէ Հայերէն բառարաններ հրատարակուելէ յետոյ, ահաւասիկ ի լոյս կ'ընծայուի նաեւ այս բառարանս, յորում ըստ կարելւոյն ջանացուած է գործածել այն հայերէն լեզուն՝ որով այսօր ազգին մէկ մեծ մասն ընդհանրապէս կը խօսի և կը գրէ...

« Բառարանիս գազգիերենէն մասին առաջնորդ ընտրեցինք Պուճանի փոքրիկ բայց ընտիր և ալժմեան գրեթէ առհասարակ գործածական բառարանն, զոր յիշեալ հեղինակն յօրինած է, Լիդրէի ընդարձակ բառարանին համառօտելով։ Հայերէնին համար հետեւեցանք Ալգերեանի և Յովհաննէսի բառարանները. բայց մասնաւորապէս մեզի նպաստեց, մանաւանդ ի նորաբառութեանց մասին, Նորայրի Ինչ գանդաղուն հոխոտգին և ընտրելագոյն բառարանն, որ ամենայն մասամբք իր բոլոր նախորդներեն գերազանցած է, և ամենայն հայ գրագիտաց համար կարեւոր և ոգտակար գործի մը կրնայ համարուիլ։ Իսկ տառգիերենի մասին գլխաւորապէս հետեւեցանք Լմինեանի, Մ. Շիւլրիի և Մ. Ալհանի բառարաններուն »։

Թարգմ. — Տես ԼԱՄԱՐԻՆ, Ա.՝ « Առաջին մտածութիւնք ». — ԿԼՈՊՇՏՈՒԿ. — ՎԱԳԱՄ ՓԱՐՊԵՑԻ ֆրանս. թարգմանութիւն։

Նպատակի մէջ ունի այլ և այլ տատասուր թարգմանութիւններ, որոնց կը տատագրէ նաեւ Հ. Ս. Կեսարեան։

ԳԱՆԹԻԼ կեսար = Cesare Cantù իտալացի. — Կարդալոյի Մանրիմիքիտեղ բարեյարկան և ոգտակար խրատներ Կ. Գանթիլ իտալացւոյ։ (Թարգմ. Հ. Յամուէլ Յամսարեան)։ Վ ենետիկ, եւն, 1843. 8°, 192 էջ։

— Առածք կարոյսի Մանրիմիքիտեղ. հաւաքեց Պարգիս Շահրեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արտեայ Աչճեան, 1881. 8°, 44 էջ։

— Առաքինի և քաղաքակիրթ պատանի։ Ցօրինեաց կեսար Գանդու։ Թարգմանեց Հ. Գ. Նազարէթեան, Վ ենետիկ, ի տպ. Արբոյն Ղազարու, 1861. 12°, 223 էջ։

— Առաքինի, պիտուն և արուեստագէտ պատանի, կեսար Գանդու իտալացւոյն։ Թարգմանեց Պօղոս Վ. Խօլտամեան, Ամաշ, ի տպ. Զարխափան Ս. Աստուածածնի, 1869. 217 էջ?

« Այս գրքոյկը ժամանակակից հեղինակ իտալացի կեսար Գանդու ի մանկանց համար յօրինած բարոյական գրոց երկրորդ հատորն է ։ Պատմական խրատներ և գեղեցիկ առածներ և ընտիր բարոյական դասեր և պատմական օրինակներ կպարունակէ ։ Հայրենիք 1874, թ. 196։ Տես և Ցոյս 1870, էջ 72։

— * Առակախօս Վերմիլիւ։ Թարգմ. Ե. Յ. Թ. Նորայր. Բագտատիկ 1861, էջ 19, 33, 65, 129, 161, 193, 225, 263, 295, 327, 359, Տես և ՄԱՎԼԵԱՆ Ց.)։

Պանդոն վրայ գրուածներ. Բագտատիկ 1881, էջ 241. – Յինանամեակին առթիւ, անդ, 1895, էջ 14. – 181, ուր կայ կենսագրութիւնը, և իր խայտառակութիւնը, գրած. (Թարգմ. Հ. Ա. Պալեկեանի)։

ԳԱՆԻԻՐ (Տիկին Լ.) — Հայրենասէր տիկին. (Թարգմանեց ի. Մալումեան Մշակ թերթէն հանուած). Հրատ. Ս. Հ. Բ. Ը. Ժամբով։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Ղազարեանի, 1890?

Նիւթը վերցուած է Իւղասի կեանքից, գրված է գողտրիկ կերպով, կարգադրուած է յաջողակութեամբ և ընթերցողի վրայ մեծ տպաւորութիւն է թողնում »։ Մշակ 1890, թ. 135։

ԳԱՆԿԱՐԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԿՈՒՍՏԱՆԴԵԱՆ (Գ.՝ « Հասարակաց Թանգարան »։

ԳԱՆՁ ԱՐԱՄԵԱՆ Լ.ԶԱՒԻՒ. — Տես ՈՒՐԻՆՕ-ԳԻՐ Յ.)։

ԳԱՆՁ ՁԱՓՈՑ, ԿՇՈՑ, եւն. — Տես ՆԱՒՐԻՋԱՆԵԱՆ Գ.։

* Գանձնակ. ստորագրութիւն. տես Կառնիկ Հայոց Աչխատիրի. 1861, մայիս, թ. 5, էջ 357–369։

ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ. — Տես ԿԻՐԱԿՈՍ — ։

ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ Ե. Վ.՝ – Տես ԲԱՒՆԱՐԱՒ Վ.՝ –։

ԳԱՆՁԱՆԻ ԳԱՒԱԹ. – Տես ԼԱԶԱՐԵՆՑ (Ե.։

ԳԱՆՁԱՐԱՆ կամ ԳԱՆՁԱՒՈՑ ԳԻՐՔ, որոնց մէջ կան ուսանելւոյ գանձեր բան պատշաճի տօնից, յօրինեալ այլ և այլ անձերէ, և տպագրուած առանձին, կամ տպարանաց և ուրիչ գրոց վերջը։

Առանձին տիպ. — Փոքրիկ գանձարան։ Հաւաքեցեալ հանուածոյս բան պատշաճի աւուր մեծ տօնից Տէրունականաց և ամենայն սրբոց։ Այլ և գլխաւոր տագք ոմանք եկեղեցականք ի նոյն ժողովելոք կարճառօտիւք։ Գի զր կամի՝ ուսցի զգոյնս սոցին. զի երգել կարիցէ նոքա եկեղեցւոջ ի պաշտամն պատարագի։ Թուին Հայոց ՌՃՁՐԻՆ (1188 1739։ Թուի տպագրութիւն Պոլսոյ. փոքր. 8°, 248 էջ։

« Ցիշատակարան փոքրիկ գանձիս՝ Շնորհս և գիծութեամբ ամենասուրբ երրորդութեան հօր և որդւոյ և սրբոյ հոգւոյն և բարեխօսութեամբ ամենամաքուր կուսին Մարիամայ, աւետարեցաւ տըպուիլ գանձիս վասն որոյ յիշեսջիք զտպող առաքելական գանձիտան գրիչս և զորթչանն իմ զՊետրոս։ Այլ և յիշեցէք զտիրացու Անտօնն որ ի գործ տպման և չարարարգութեան առաքեալ աշխատեցաւ »։

Տես գարձեալ ՏԱՂԱՐԱՆՆ Բ և Գ տիպերը։

ԳԱՆԶԱՐԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԱՑՈՑ. — Տես ՅԱԿՈՎՔ ՆԱԼԵԱՆ։

ԳԱՆԶԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ. — Տես ՄԻՒԼԵՐԱՆ Յ. Վ.։

ԳԱՆԶԱՐԱՆ ՀՈՒԻԵՒՈՒ, *բաժանեալ յեօթնից մասանց։ Ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տ. Տ. Մատթէոսի Ազգասէր և Սրտազուարթ կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Յ. Փիլքճեան, 1862. փոքր 8°, 296 էջ։*

Սկիզբը Յորդոր մը կայ առ Հոգեւոր, ուր կ'ըսէ. ... Լը ահա յայս ի հոգեւոր վաստակ ձեռնամուխ մեք մեք եղաք ապատանեալ ի հոգւոյն չնորհս։ Նախ կարգիցաք քաղուածոյս ի մարգարէական յօրինուածոց Դաւթի. ապա զապաշխարութեան չարականն ոչ մի առ մի եղաք բան եղեմն առ յոյց չարամոլ։ Ընդ նմին և յայտնեցին սրբոյ եւսեբեայն Փրիգոր Նարեկացւոյ։ Եւ ի վերջոյ յաւելաք զհանգանակն հաւատոյ. որ է Հաւատամք. և զՓառաբանութիւնն. եւս և Միշտ ամենասուրբ Երրորդութիւնն ։։

ԳԱՆԶԱՐԱՆ ՇՆՈՐՀԱՅ. — Տես ԼԻՒՒՒՈՒԻՐ Ս. Ա.։

ԳԱՆԶԱՐԱՆ ՈՒԽՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԱՂԻՔՍԱՆԴՐ Վ. ՋԱՒՂԱՅԵՑԻ։

ԳԱՆԶԱՐԱՆ *փոքրագոյն ապօթից, բացատրութեամբ արարողութեանց սուրբ պատարագի, բովանդակեալ ի մատենից Ս. Հարց. 1855?*

Կը յիշէ Մասիս 1855, թ. 173։

ԳԱՆՋԱՑԵՑԱՑ (*Միքայէլ Ա.*) — *Տօնատուփ ուղիւսակ 10–ի Թումանի վերայ։ Հրատ. Աւագ Մահտեսի–Յակոբեանց։ Շուշի, տպ. Միրզաջան Մահտեսի Յակոբեանցի, 1891, 8°, 46 էջ։*

ԳԱՆՏՕՂԵԱՆ *Յակոբ. — Թուղթ իրաւունքի մեղրական դրութեան կամ Սանդիմի հաշուոյ գոյժդրութեան, վաճառատուներու և դպրոցներու համար։ Կ. Պոլիս, տպագր. Վ. Մինասեան, 1900. 8°, 40 էջ։*

ԳԱՊԱԱՌՔԱԼԵԱՆ. *Դրիգոր դպիր կեսարացի. — Գրքոյկ որ կոչի Նուռգարան ըստ բնդրոյ յակնոյ գիւղէն Չերասցոց հանգուցեալ մահտեսի Փիլիպպոսի որդի Մահտեսի Մինաս մեծահամբաւ Ամիրային։ Ի հովուապետութեան միածնաէջ Սրբոյ գահի Տէառն Պետրոս Կաթուղիկոսի ամենից Հայոց։ Եւ ի վերադիտողութեան սրբոց մնօրինականացն տեղեաց Քրիստոսի, Տէառն Պետրոսի չնորհափայլ Պատրիարգի ի Կոստանդնուպոլիս։ Տպեալ Հրամանաւ իսկ և ակնարկութեամբ նորին սրբազան Պատրիարգի՝ Տէառն Զաքարիայ ազգասէր կարդացեալ աստուածաբան բաբունապետի։ Աւրտահանեցեալ ի կեսարացի գապաստաքալեան Փրիգոր դպրէ։ Ցամի ներմարիութեան Տէառն 1794. և ՚ի թրոյս ԻՄԻԴ. և օգոստոսի 23։*

Սկիզբը կայ « Ակգաբարութիւն ինչ առ բանասէր վերծանողս։ Այս Յորակերս ներքոագական նուագարանս, է իբր մանն մանրիկ մեզ երաժշտականի արհեստի. շարագրեցեալ ի յեռանգունէ ժամանակի սրբոյ ամէորդոյն. որ ի նահանգին կապադովկիոյ։ Իսկ և երիտասարդաբար ի մեծի սրբազանեալ մայրաքաղաքիս կոստանդնուպօլսի եղեալ հռչակակամբաս մասյր գպրատանն յաշակերտեցեալ, որ ի վազուց իսկ հետէ իմ եղեալ էր ի մտի։ Այդ՝ ընդհ սրբոյ Հոգւոյն կամեցեալ մեր երգարանիկ իմն ուսուցանել քահանայական չարաբհնութիւ. Նորատուր՝ պնեազգալոյ՝ գեղափայլ և վայելչապանծ գի յատ է ասէ՝ Նախանձայոյս լինիլ ի բարիս յամենայն ժամ. ընդ նմին յայլ եւս եղերաբեր մի ձանձրանալ զբարիս գործել՝ աստուածային պատգամն պատուիրեաց։ Իսկ այսց պատուհասանաց, ի բաց եղեալ մեր գկարելութիւնն անձին և գրասանացն հաճելութիւն, ստիպեցեալ սեաւն սիրով, որ ասէ՝ սէր երկայնամիտ է՝ քաղցրանայ. զգիշերն սեւ առնելով և ոչ գնելականն նորին, գիրկատիրութիւնն ինձպէտով. բան առաւուտ աճապարանաւ հնձանն նոյնոյ, ինչ՝ իմաստուն ինամոյ գնաջիք առ արուարձանն, գնոյ առեալ գծամանակս եւս առաւելագոյն յուսալով, ի նպտակն բան, ինչ՝ վաստակք ձեր ոչ են ընդունայն առաջի աստուծոյ. և գի իգձն մեր և փափագ գործ ի բնէ առ այս, գիր և ցան արարեալ գծառայականն երկիւղ հարկիս իսկ լեալ ձեռնամուխ, գայս նոքանաչ և իբր ներքոյակատարն օրհնաձայն օրհնեցեալ հնձանն առ ի ընձայել ի լոյս. որպէս ասէ՝ տուան ազեաւ սպասաւորանաւ ի ձայն օրհնութեանն գովել աստուածային քնարեգործն։ վասն որոյ գկոն գգոն հրճնելովն և ազգի ազգի եղանակաւ որ՝ վայելչահնս յօրինուածով և գեղայարմար գոնութ գոյն գնորոգ նուագելոյն գերգս, իբր առ ի գարդ և յուսապնդութիւնն զառարհութիւնն և ցնծութիւնս հրճուանաց. մանաւանդ՝ վասն նորատնկ քաղցրանոյն ազ երգեցողաց մանկանցն բարեհրաց յաւմարեալ չնորհութեան. որք գնդիրիկ քաղցրանձայն հնչմամբ՝ անուշագոյն զարմանալոյն եղանակաւ և իբր ի պէտս հանդիսի խրախճանութեանց, բարեյոյս ձայնիւ օգնալ վերերգեցելոյն. յնոյս կացեալ ի միտս քո կոչեցեալն երաժշտականէ արհեստէ այլազգեաց, սովաս առ ի հոգիս որ մերձեցեալ յարեացին ի նուագերգութիւնս լաւոյ մտքիմբ ի բանաւոր սիրելի նորընծայեցդ, և ոչ՝ ոչ նեղկրկեցեալդ արհեստիս ընկալարուն ի զայս վերբս փոքր աշխատութիւն, իբր ի փոյթէ՝ առ մեծն բազդաւորելով. զի որքան գոհկրնէն այնքան ոչ է քրիստոսալոյս և հաճոյարար։ Ի բնէն կրկին ժամ, անդրադիր առնել գոնն հայրակատարին (բան սովհատից) գպատանեակ առաջնակ համբակ մարդկէ) զի առաջին պատգ մեր է, որպէս ինչ ի նոր անկոյ նոր ծագիկ և նորահաս պտուղ։ Ընդեն ընկալչիք, իբր ի գմպրոյն հանդիսաւոր արժանապատիւ վանականին։ Այդ ելիկ գործ ինչ ինչ՝ ըստ հաճելութեան և ազատութեան կամաց ձերոց, այն տուրք են ի տնառնէ. զի ամենայն տուրք բարի, ի վերուստ են իջեալ առ ի հօրէն լուսոյ՝ ասէ սրբազանն յակոբոս. և ինչ գործ ի տատր կամ ի վանակի բառն և ի բանի անվայելի ինձ, բայց ի տալերգականն արհեստէ, (զի որ ներաստղականին են կրթնալք, նոցին յայտ իսկ է գայն մեքսմս ուշատութեան վարկանելով լինիք ոգի և առողջ ի հիւս ամենապարսիկ յորմէ ամենայն գանձք իմաստութենան և գիտութենան ծածկեալ կան. նմա պատիւ և փառք այժմ և անդրյաւիտեան։ Ղուսաս ծառայ գրիգոր գպիր կեսարացի գապաստաքալեան »։

Զիշատակարան. « փառք անեղրանալի անպարփակելի անպատագրելի անվայրապակ և ամենատեսչակելի եռանձնեակ անբաժիծ աւերութենանն և մերոյ աստուածծութենան հօր և որդոյ և սրբոյ հոգւոյն. որոյ ամենահզոր զօրութենմբն եղեալ վիրգոյաս երաժշտականս այս նուագարան. Ար է մաշակ քաղցրութենան՝ զուարճացուցիչ բնթկրութենան և զմայլեցուցիչ գնծութենան և բաժանեալ յերիս հատուածս. որոյ առաջինն՝ ի կարգի իբր եկեղեցականն ազատոգութենան ոչ թէ համանգամայն՝ այլ մասամբք ինչ ըստ ընթացմանն հնոց։ Նկրտորդն է խառն ընդ եկեղեցականաց. զի որպէս յայտնի է ամենեցուն՝ զի ոչ ամենեքեան ի մի ժամ ի մի տեղի ի մի ձայն կարեն ասել զերգս եկեղեցականս. այլ ոմանք ի ժամ մի և ոմանք ի ժամ մի։ Ուստի և ի նուագարանիս ոչ ամենեքեան ի մի ժամ ի մի տեղի ի մի ձայն կարեն նուագել զերգս եկեղեցականս. այլ ոմանք ի ժամ մի և ոմանք ի ժամ մի։ Ուստի և ի նուագարանիս

նապէս անհանգիստ ի մէջի հրաժշտական արհեստի առնչականութիւն, ըստ ենթադասումն առաքելութեանն չափաբերական եղանակադիր և որպէս թէ արհեստաւորն ենթակայացեալ ցանող բանաստեղծին բանից. ոյք իբր չիրաւախոհութեամբ ինձ, դնեն զեղանական արհեստիս. ունիք բ՝ դի լեր աւելով, եթ՝ եթ նա՝ եթ նա՝ լի լի լի է՝ ոյք ոչ են այլ ինչ՝ քան թէ բացթողութիւն ինձ հոգեխառն. գի բ՝ բ՝ լեմ ըստ տառադաստիութեան նկատանին, թէ՝ բէ, մէր. այնինքն թէ աստուած է մեր, գի չետ արարածոցդն ազգակից ի գրախոհէն ձեռնթակալ է. լայր և ողբայր, թէ բէ մէր այնինքն աստուած իմ աստուած իմ է՝ եթ եթ նման նա է, էն. ըստ առումն չունաց. նման ոգոն վասն այն եղաւ, թէ հրաժշտութիւնն պատճառեալ զուարթութիւնն և կամ արամութիւնն. ի երկրագրի՝ առակ նոյնահատ մանկանց է աւանդեալ. ոյք ի հոգեւորն ընդհանրեալ ի գնդատիութիւն, զմարմնականն ի քաղ հերքեցեալն զերաժշտութիւնն: Նման խազքն յոյնաց ընդ մերոյն, վերայիչեալ առաջադրեցաւ. առակն ոչ են լրացեալ ենթադրութեամբ. զոր եթէ տէր հրամայեցեալ իւր սիրելեացեալ և ամենակարող զուարթութեամբն ի լրումն հաստատանելոյ ձեռնամուխ լեալ եմք. գի որպէս ահա գընդ հանուր նոր ինծի ի պատրաստի տնիմբ ի ձեռս. վասն որոյ ապօրէք յարժանեացն և եթ մայթիւ: Այլ և հաւատամք գոլ ախալանք տարից և բանիցն. քանզի իմաստիցն քաղցրութիւն և հոգեւորին ընդ տրամաբանից, և ոչ անկրկրեցին ընդ իբր կրթեցոյն արհեստիս. գի անախալ մերայն է ինչն առնեացեսն. վասն որոյ ներել մաղթեմ. ոյք ոչ են ըստ կանոնց մերոյ: Իսկ արդ՝ ոյք զմայթեալ զոտարհասարակ այսոցս, յիշեցնիք ի մաքուր աղօթս ձեր զոսկեբերս ատենդ տիրին զգրիգորիոսն սարաւչ մեծահամբաւ էանապին յանկնալ գիւղէն ՀԱրատցոյ գմահատեսի մերում վասն մամբաս և հոչակափայլ ամիրային որոյ իսկ խրնդրատնոջ՝ և գոյիւ տըսպեցաւ գիրքս. ՁիշեացՔիք գնայր նորին հանգուցեալ մահատեսի փիլիպպոս ամիրային և մայրին մահատեսի տիրուհին. և կոյակիցն կենդանի գմահատեսի տիրուհի բարեպաշտ խանմոնն և հայր նորին պապատասար ամիրային. և գմայրն մարիամ խանմոնն հանգուցեալ և կենդանի զաւակքն տուրս և պապատասար պարոնին ընդ համայն անդամս որոյք: Նաեւ յիշեացՔիք գի լոյս ընծայեցաւն պատճառաւ գրքիս կենսագրացի մահատեսի յակոբ ամիրային պղտահանից, որ բազում աշխատութիւնս կրեաց վասն մեր՝ և կրեւոց եւս է. յիշեացՔիք և գծնօղսն, այնինքն խաչեր ազգին և գնացին. և կենդանի եղբարսն այնինքն գաւագիս ամիրային և միւս պարոն տարգիսն. և իւր անգրանականին ի տէր հանգուցեալ որդի գդաստակիցն տէրօթէից զնդատն հանգերձ իւրայնովք ամենայն: Այլ և յիշեացՔիք յաստուածաշունչ գիտութեան բարձրացու ցանոյ նախապէս գձեռնասուն իմ գմիրիճանեան հանգուցեալ գաւրիել ամիրային որդի շնորհք շնորհակալ մկրտիչ հոչակափայլ իշխանապետ ամիրային: ՁիշեացՔիք և հեպաշտոգի գվարժապետն իմ արդուսմցի յաւետարանիչն երկրահանեալ քրիմղն և վանականն հանուրն ընդ իւրայնովքն ամենայն: Հուսկ յետոյ յիշեացՔիք յաստուածաշունչ ազօթս ձեր գկենսաւրացի գաստուածաշունչ անպիտան գրիգոր իւր ջանկալս և գնոգեւոր ծնողն իմ կենսաւրացի գտէր Մատթէոս աստուածհաճոյ վարդապետն և արքեպիսկոպոսն վերադիտող սրոյդն յանհնոյս կարապետի որ ի նահանգին կապադովկիոյ. և գնորին փոխանորդ և իմ բազմերախտ հոգեւոր հայրս Սահակ գնեցացի Ցօղնահատ Լարատնապետն. և մանուկ գձեռագրեալ վարդապետն և գյոգնաշխատ վասն իմ զգրագիր կոչեցեալ Կարապետ շնորհալի վարդապետն. և գեղբայրակից գեղացի Ջաքարիա վանմափայլ վարդապետն: ՁիշեացՔիք և վասնիմեսաւոր ծնօղսն իմ, այնինքն զպապն իմ մահտեսի սարգիսն և զընկերս նորին և զհայրն իմ մահտեսի գաւագարն և զմայրն իմ մարիամն և զեղբայրսն իմ զտէր մահտեսի սարգիս հաչակաձայն քահանային գյակոբն գմարիամն գկարապետն զմէյզոնն գտիրուհին և գհանգուցեալ պապատասարն համայն մերայնովքս. որ զաս ի բարին՝ գյիշողգ սաճեալն յիշեացՔ վարձատուօղն բարեաց ի բարին ամէն»:

Մինչեւ 157 էջը այլ և այլ երգեր, որոնց իւրաքանչիւրին տակը գրուած է չարականներէն տուն մը՝ խազերով, լուսանցքին վրայ ալ չարականին անունը գրուած, հին տպագիր չարականաց պէս: Նշ 158–160՝ «Ցուցական իւրաքանչիւր համարի երգն եւեթ ասացեալ երգի» ասր գրուած են տասկերէն երգերու սկզբնատրութիւններ, ըստ որում պիտի երգուին: Նշ 161–218 «Աղաղակութիւնք ինչ երաժշտական» ասր ըստ բառականի տեզկոսկերէն կամ տալ արհեստի ձագման, ձագկանին ու հանգիստ բաժանման վրայ, կը համեմատի մեր և յունական խազերը. հանգամանք չերով կը ճանաչ անուններուը: 219–240 տողեր հայերէն և յունարէն հայերէն գրերով. 421–428 ՁիշատակարանՔ. 428–432 «Ինձ գրոյս ՀԵՏ ո՞րպիսի կերպիւ երգեցեալ լինի», նոյնպէս խառն տառկերէն երգերու սկզբնատրութիւններով:

Տ. Ն. Պալեանի «Հանդէս Ամսօրեայ» ի 1895 ի Մարտ և Ապրիլ պարկերտուն մէջ «Հայկական երաժշտութեան նորագիւտ գաւազիրք մը» խորագրով յօդուածին առիթ, նոյն տարեմէ նամակ մը հրատարակուած է Արեւելքի 3600 (ոչ 5600, ինչպես կը գրէ Պալեան, սխալ գրուած են այն քանի մը թիւերը նաեւ Արեւելքի մէջ) թիւին մէջ, ուր կը խօսի մեր վերոյ հիշած 1794 ի ապագրութեան մասին (Հմմտ. այդ էջերը,: Այս նամակին առթիւ Պալեան եպիսկոպոս գործակցով Հանդէսի 1896 ի Դեկտեմբերի պարկին մէջ 353), կը յիշէ 1803 ի տպագրութիւն մը, գնեցով հակատն ու Ձիշատակարանը, զոր կը տպեմ հոս. մեր գրաստն մէջ կը պահի:

— Կիւրի հրաժշտական. Յորում պարունակին Հայերէն, և Պարսկերէն հարցմունք՝ և պատասխանատուութիւնք համառօտաբար: Ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյ Էչմիածնի Տեառն Յովհաննու Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց: Եւ ի Պատրիարգութեան Սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղեմի Տեառն Թէոդորոսի Արհի Եպիսկոպոսին: Տպագրեցեալ վ. Հ. Հայրապետ Ղամանեանց Մեծի Աւրհայանիստ Մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսի Սրբազան Պատրիարգի Տեառն Ցօհաննու Աստուածաբան, կոչեցեալ վսեմական բարեբնապետին: Արդեամբ չարապղտի կեսարացի գաւաստահալեան գրիգոր դպրի: ի թուին Հայոց՝ ԻՍՄԲ: Յուլ. 20: ի Տպարանի Ցօհաննիսեան Պօղոսի. (1803)?

Ցիշատակարան.

«Փնտրեցէք անհատելի՝ առ բրրգրգութեան.
Ի պատիւ յաւէտ՝ մի Աստուածութեան.
Ի Հայր և Որդի և ի Սուրբ Հոգին.
Այժմ և յաւիտեան՝ և միշտ յաւիտեան:
Որ հաստոյց յաւարտ զայս փոքրիկ մատեան.
Որ հարցաստիրացն պատահանեան.
Երաժշտութիւնն գիտութեանց ասման
Կարի ցանկալի՝ համառոտական:
Այս պարունակէ՝ զհարցմունքն հայկական.
Ընդ որով հակիրճ՝ ինչ ինչ յունական.
Գուն ինչ եւս հարցմունն արեւ պարսկական.
Որով յարգարին երգք երգոցական:
Զայնք երաժշտացն՝ եղանականական.
Հիմն երգոցութեանց՝ երաժշտական.

և համային գործիքն երգեցողական.
բացատրյալ բանիւ՝ գոն հարց պատասխան։
թէպէտ է կիսաւո՛ր ըստ արհեստական.
համառօտ գոլոյն է խըրատն և բան.
եթէ տէր կամի՝ տորմն լըրական.
տեսանիս տեղամբ՝ ի յօրս ապագային։
Զանազանմունս յիչել՝ զպապասխեան.
մաղթեմ սիրելացդ՝ զգրիգորս կիսաբիչն.
ընդ հարիւք և եղրարըքս՝ հոգեւորական.
որ լիցիք յիչեալ գուք եւս անխափան»։

Իսկ Շանդեսի խմբ. ը կը ծանօթագրէ. «Գր. Պապասխալեանի «Գիրք երաժշտական» 144 էջ, և Դուստաքեան երաժշտական» (63 էջ Բ. տըպագր. 1803) կայ նաեւ մեր մատենադարանը։ Պապասխալեան ունի նաեւ նոյն 1803ին փետր. 1՝ տպագրուած ուրիշ նոյնպիսի հրատարակութիւն մը՝ «Գլուխկս կոչեցեալ երգարան» 160 էջ), որ նոյնպէս մեր մատենադարանը կը գտնուի։ Բովանդակութիւնն է այլ և այլ երգեր. մինչեւ էջ 88 ոտանաւոր երգեր են, կ'երեւայ իրմէ յօրինուած. իւրաքանչիւրին տակը նշանակուած է տաճկերէն երգ մը, որուն եղանակը պիտի երգեցուի։ Էջ 89–110 յատնարէն եկեղեցական երգերու բնագիրներ հայերէն տառերով, և անոր կցուած համապատասխանող հայերէն մեկեդիներ, շարականներ, եւն։ Էջ 111–14 «Ցաղագս երաժշտութեան, թէ զինչ է»։ Էջ 115–141 մեկեդիք և տաղք, էջ 142–52 բառգիրք յատնարէն–հայերէն։ Էջ 153–54 «Ընդ մեր» յատնարէն և տաճկերէն։ Էջ 155 ցիշատակարան։ Էջ 156–60 յատցակ տաճկերէն երգեր, որոնց եղանակաւ հայերէն երգեր կը գտնուին գլխի մէջ»։ Այս յիշուած տպագրութիւններն ալ կը պակսին մեր քով։

ԳԱՊԱՐԱՃԵԱՆ Գր. վ. = Խապառաճի–Կապարեանց). — Գիտաւոր ատոպ, կամ պատմութիւն գիտաւոր աստղերու, աղէկ ճանչնալու համար ան գիտաւորը որ երեւցաւ 1811ին։ Աշխատասիրված է մէկէ մը ի Մխիթ. միաբանից. 1812. ԻՄԿԱ։ ի վենետիկ, եւն. 12°, 128 էջ։

— Բան. յիւսւիր սիրոյ, որ առաջի առնէ զպատասխանի խնդրոց ինչ ինչ մասանց հաւատոյ ըստ Լուսաւորչականդ վարդապետութեան Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ. ազգային ժողովոյ հաւանութեամբ և խնդրանօք տպեալ։ Արդեամբք Սուրբ Աստուածածնի Մայր եկեղեցւոյ։ ի կ. Պոլիս, 1820, մայիսի 17. ի տպ. Արապեան Պօղոսի, 8°, 43 էջ։

= Բ տիպ, ծախիւք Գ. վ. Խապառաճի կապարետեան։ փարիզ, տպ. Լրամեան, 1857. 8°, 66 էջ։

— Բայլայայութիւն վնասց Հյուսիւր սիրոյ ուսումնակիր, ի բանից սրբոց ուղղափառ վարդապետաց։ Տպեալ ի պատրիարքութեան տեառն Գաղոսի արհիեպիսկոպոսի Անդրիանուպօլսեցւոյ։ Ձամի տեառն 1822, մարտի 20։ ի կոստանգնուպօլիս, ի տպարանի սուրբ Աստուածածնի պատրիարգանիստ Մայր եկեղեցւոյ, 8°. 33 էջ։

— Լինծոյ, յորդորանք միաբանութեան. — Ստոկով չծախուիր – Չի կը բաշխուի։ փարիզ, տպ. Լրամեան, ի տպ. վ. Պալտէլայ, 1856. 12°, XXXIV + 179 էջ։

Գնագ. Տես ԱՐԱՄԵԱՆ Ճ.)՝ «Ընդունելութիւն ընծայի»։ – Լրաբեր Ազգասիրաց 1857, թ. 535։ – Մասխ 1856, թ. 254. – 1857, թ. 260. 261։

— Ցաւալի սրտմտութիւն զօնէ որ Սեւիվիլլ սպանուածին, ի գպրոցական գրոց։ փարիզ, տպագր. Հ. Լրամեան, 1858. 8°, 32 էջ։

Թարգմ. — Տես ԵՂԻՇԷ, Փրանս. թարգմ.։

Խմբագ. — Տես ԴԻՏԱԿ ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ։

ԳԱՒԵՌԱԿ ԵՒ ԼՈՒՍԱՒԱՏՆԱԿ. — Տես ՇԱՐԻՏ Գ.։

ԳԱՒՈՒՈ (Մատաթ Զ. — Մօրիս կամ Աչխատութիւն, ի պէտս նոսնական դպրոցաց։ Թարգմանեց ի գապպիերէնէ Սաքիսնիկ Գ. Շարենց։ Ի. Պոլիս, տպագր. Ն. Մ. Տնտեսեան, 1879. 8°, 251 էջ։

Ամէն կարգի անձանց համար։ աչխատասիրութեան և խնայողութեան ազդու օրինակներ պարունակող ընտիր բարոյավէպ մ'է... ։ Մասխ 1879, թ. 2376։ – Քննագ. անդ, թ. 2416։

ԳԱՒԱՊԵԱՆ Ա. Մ. — Կիւլսահարի աստղ փունջ երկոց. Դրսմբ Լ.վվէլ. – Մասն Ա. Կրեց և հատաբեց Ա. Մ. Գասապեան Ալինցի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Լրամեան, 1884?

Օսմ. լեզուն նոր ուսանողաց ախորժելի և ժամանակին գիւրաւոցն ընելու համար տակ. և տարբեր լեզուներէ թարգմանաբար հաւաքեալ հաւտելուածիր մատենագրութենանց հատաբաժդ մ'է, որ կը պարունակէ կրօնական, բարոյական, գիտական, նկարագրական և պատմական հատուածք, առածաններ, հանելուկք, քերթուածք, տոմսակք, նամակք, աղերսագիրք. եւն, եւն։ – Ամբողջ գործը գասեալ բաժնուած է, որոնց իւրաքանչիւրն ունի ի ներքոյ իւր բառարանիկն, յորում նշանակուած են Արաբերէն և Պարսկ. բառերն իրենց հարկեւորով հանգերձ ունենալով իրենց Հայերէն նշանակութիւնքն, և ի հարկին Հայատառ հնչմունք»։ Աբեւելք 1884, թ. 142։

— Դպրոց անգիպիւրեան լիզուի. չրջան Ա. – Առակք, առածք, նամակք, մանրավէպք, ոտանաւորք, եւն. և ծանօթութիւնք ի վերայ հնչմանց իւրաքանչիւր նչանագրի՝ հանդերձ հրահանգօք։ Պատրաստեց Ա. Մ. Գասապեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Գավաֆեան, 1887. 8°, 50 էջ։

— Շրչան Բ. – Առածանի, առականի, նամականի, բառակրթութիւնք, իրատականք, ոտանաւորք, մանրավէպք, վիտական հատուածք։ Տէր և հրատարակիչ Ա. Գ. Գույումճեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Գավաֆեան, 1887. 8°, 70 էջ։

— Առնանի բառարանի բուրքիւրեան ի հայերէն։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Գավաֆեան, 1889–90?

— Տարագրութիւն արդի հայերէն լեզուի, հանդերձ ծանօթութեամբ չափական և չէշտական ոտանաւորներու վրայ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մաւթէոսեան, 1895. 8°, 79 էջ։

Քննագ. Աբեւելք 1896, թ. 3645։

— * Սիգբուրնք չարագրութեան. Հանրագիտ. տակ 1899, թ. 54, եւն։

Թարգմ. — Տես ԱԻԱՅԹ (Լ.։

Գրուածներ. Բիւրակն 1901, էջ 772։ – Մաճկուժն 1903, թ. 721։

ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ Յ. և ԳԱՂԱՆՃԵԱՆ Յ. — Գործիք և սրատեսութեան մոգաբեական. Հնդինակք Գասարճեան և Գաղանճեան Յ. Յ.)։ Կ. Պոլիս, տպագր. «Աբեւելք» լրագրոյ, 1899. 8°, 431 էջ։

«... իր եղական նիւթովն և արտաքոյ կարգի հետաքրքրաշարժ բովանդակութեամբը ընդհանրա-

թեան արժանի է... կը պարունակէ մոգական ա-րուեստից վերաբերեալ նոր և հրաշալի գիւտ մը որուն գործածութենէն ընթերցողք պիտի կրնան անակնկալ օգտակարութիւններ ստանալ »։ Արեւ. եզք 1889, թ. 1625։

Քննագ. Նոր-Դար 1889, թ. 121։

ԳԱԼԱՏԻՈ Հաիմ. — *Դիրք տիսիսի։* Կ. Պոլիս, տպ. Սէրվիչէն, 179 էջ ?

ԳԱԼԱՎԼԻԹԵԱՆ Ա. Գ.) Թարգմ. — Տես ՏԻՒՐԻՒ (Ա.)։

ԳԱԼԱՓԱՐ-ԱՄԻ. — Տես ՏԷՐ-ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ-ԳԱԼԱՓԱՐ Ս.)։

ԳԱԼԱՓԱՐԵԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ *վանք Հայաղպի մենաստանաց ի Մոսկուա։ Թարգմանութիւն Յարու-թիւն աւագ քահանայի կէօքչէեանց։* Մոսկուա, 1873 ?

Քննագ. Փարոս 1873, տեսար Բ. – 1874, տեսար Գ։

ԳԱԼԱՓԱՐԵԱՆ Տ. Գրիգոր). — *Մարգարիտ, բազում ձեւերով բացատրեալ։* Նիւ-Եորք, տպ. Մ. Ս. Գաբրիէլեան, 1892. 8°, 117 էջ։

« Ա*ռաջին մասին մէջ, որ 77 հատուածներէ կազմեալ է և 36 ձեւերէ կամ պատկերներէ, կ'ուսուցանէ թէ դիմուորն ինչպէս պէտք է կայնի. բարեւէ, քալէ, վազէ, շրջան անէ, սուին, հրացան բռնէ ու գործածէ, կրակէ անհատաբար, շարքով, ծնրադրութեամբ, գետնամած, եւն։ Երկրորդ մասուամ կ'ուսանիցէ « Պիտանի գիտելիք մարտա-գիտականք »։* Հայդ 1895, էջ 223։ – Քննագ. անդ, 1891, թ. 24. – 1892, թ. 16։

ԳԱԼԱՓԱՐԵԱՆՑ (Հ. Մ. Վ. Ալբիվինցի. — *Նոր գիւտ կամ Գործ նամարտղական արուեստի վասն փութով և գիւրաւ գտանելոյ գինչ և իցէ հաշիւ (այսինքն, հիսապ) գնեալ և վաճառեալ իրաց, ուղղեալ ի բազում սխալանաց և ի խորթութենից առաջնոյ տպագրութենն 'որովք բնաւին անպիտանացեալ էր այս ամենապիտանի գիւտ թուաբանութեան)։* Ակնարկ տիրութեամբ Հայր Մինասեան վ. ի Գասպարեանց Ալբիվինցւոյ։ Ջամի Տետան 1787 և ի թրքերէն Հայոց ՌՄՒԶ. ի Թրեստ, ի տպ. Հարց Մխիթ. 6°, 110 էջ։

Ա *տիպը Ալհեատ համարտղութեանն ըլլալու է. տե՛ս։*

Թարգմ. — Տես ՌՈՊՆԻԹԻՈՒ. — ՏՆՕՐԻՆ ՆԻՒԹԻՒՆ ՄԱՍԻՆ ԿՏՆԱՑ. – ՔՕՄԹԻՒՆ (Հ. Լ.)։

ԳԱԼՊԱՐՃՆ. — *Ըմուսիք.* Թարգմ. Հ. Ա-ռաքելեանց ?

ԳԱՎԱՌԵԱՆ Գ.) — *Տարրական բուսաբանութիւն մասաւոր և գրաւոր. Ա և Բ. տարի։* Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Մատթէոսեան, 1894. 8°, 141 էջ։

= Բ *տիպ, անդ*, 1896. 8°, 140 էջ։

= Գ *տիպ, անդ*, 1900. 8°, 162 էջ։

— *Միջին ընթացք բուսաբանութեան մասաւոր և գրաւոր. Գ. և Դ. տարի։* Ա *տիպ ?*

= Բ *տիպ, ցաւելեալ և վերաքննեալ։* Կ. Պոլիս, Ց. Մատթէոսեան, 1898. 8°, 263 էջ։

Քննագ. Հանգիս Ամսօրեայ 1898, թ. 7։

= Գ *տիպ, անդ*, 1902. 8°, 296 էջ։

— *Բնաւոր ընթացք բուսաբանութեան մասաւոր և գրաւոր. Ե. և Զ. տարի։* Թուաբա-

նութիւն. Տօմարակարութիւն. Երկրաչափութիւն և Գծագիտութիւն։ Կ. Պոլիս, տպ. Նոյն, 1896. 8°, 272 + 111 + Ի էջ։

— Բ *տիպ, անդ*, 1902. 8°, 416 էջ։

ԳԱՎԱՌԵԱՆ Մ. Ս. — *Մրցանակ կապանի, առ ուսումնասէր մանկունս։* Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Ց. Քիւրքճեան, 1869. 8°, 48 էջ։

ԳԱՎԱՌԵԱՆ Յ. Գ. — Տես ԵՐԿԱՐԱՆ ՆՈՒԲ։

ԳԱՐԱՐԵԱՆ Անտոն Մատաթիա. – *Արուեստ ձարտարապետութեան, դոր յօրինեալ է Հ. Մատաթիայ Գարագաչեան, յաշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ։* Ի Վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1844. 6°, ԺԲ + 308 էջ։

— *Նկարագիր ուսմանց, որ է բնութիւն, պատմութիւն, հարկ և օգուտ իւրաքանչիւր մասանց գրագիտութեան։* Ի Վիէննա, եւն, 1845. 12°, 366 էջ։

Քննագ. Արեւ. Մատռէ 1903, թ. 52։

— *Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան։* Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Քիւրքճեան, 1868. 8°, 76 էջ։

— *Համառօտ փիլիսոփայութիւն, կամ Ակրգբունք Հոգեբանութեան, Տրամաբանութեան, Բարոյականի և Բնական Աստուածաբանութեան։* Կ. Պոլիս, տպ. Քիւրքճեան, 1868. 8°, 104 էջ։

— *Ակրգբունք տրամաբանութեան։* Տպագրեալ ծախիք Հայկազեան Ընկ. Պէչիկթաշլու։ Կ. Պոլ. տպ. Քիւրքճեան, 1864. 8°, ԺԲ + 304 էջ։

Քննագ. Երեւակ 1864, թ. 44։

— *Կանոնք բարեպաշտութեան յաւելուածով մը, որ կը պարունակէ ժողովոց վրայ կանոնները։* Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Ց. Քիւրքճեան, 1868. 8°, 128 էջ։

— *Քերականական յուշարար և համառօտ ծայրագոյն ի նախկին. ի լոյս ընծայեալ արդեամբք Հայկազեան Ընկերութեան որ ի Պէչիկթաշ։* Կ. Պոլիս, տպեալ յԱզգային տպարանի 1861. 8°, 164 էջ, և յետոյ՝ Կիսատպրութիւն վրայ, 35 էջ։

= Բ *տիպ, Ակրգբունք քերականական և տրամաբանական վերլուծութեան ի պէտս դպրոցաց։* Արբազրեալ և յաւելեալ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Միւհէնտիսեան, 1868. 8°, 92 էջ։

— *Կրթութիւն մայրենի քերականութեան։* Տպեալ Պէչիկթաշլու Հայկազեան Ընկերութեան ծախիք։ Կ. Պոլիս, Համազգային տպարան, 1864. 8°, 114 էջ։

— *Դպրութիւն կամ Նոր քերականութիւն մայրենի։* Տպեալ Պէչիկթաշլու Հայկազեան Ընկերութեան ծախիք։ Կ. Պոլիս, Աբեւեանց տպարան, 1862. 8°, 13 Յառաջբ.) + ԻԲ Նեղ լուծումներ + 228 էջ։

= Բ *տիպ, Քիւրքճեան*, 1865 ?

Քննագ. Մասիս 1865, թ. 706։

— Գ *տիպ, Ց. Միւհէնտիսեան*, 1868. 8°, 263 էջ։

= Գ *տիպ, Ց. Պալաֆեան*, 1871. 8°, 271 էջ։

= Ե *տիպ, քննուած և սրբագրուած, անդ*, 1873. 8°, 256 էջ։

= Ջ տիպ, անդ, 1875. 8°, 301 էջ։

— Լ տիպ, Ց. փափազեան, 1881, 8°, 293 էջ։

= Ղ տիպ, Յ. Գավաֆեան, 1888. 8°, 320 էջ։

= Թ տիպ, փափազեան, 1891. էջք նոյն։

— Գործնական քերականութիւն Հայ լեզուի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ալպամեան, 1870. 8°, 256 էջ։

— Բ տիպ, Ց. Գավաֆեան, 1874. 8°, 248 էջ։

= Գ տիպ, նոյն, 1876. էջք՝ նոյն։

= Դ տիպ, նոյն, 1880. 8°, 271 էջ։

= Ե տիպ, Ց. փափազեան, 1882. 8°, 271 էջ։

= Զ տիպ ?

= Լ տիպ, Գավաֆեան, 1884. 8°, 303 էջ։

= Ղ տիպ, նոյն, 1887. 8°, 296 էջ։

= Թ տիպ, նոյն, 1890. էջք նոյն ?

= Ժ տիպ, Մ. Յ. փափազեան, 1893. էջք՝ նոյն։

— Բանալի գործնական քերականութեան հայկական լեզուի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ալպամեան, 1870?

= Բ տիպ, Յ. Գավաֆեան, 1879, 8°, 104 էջ։

= Դ տիպ, անդ, 1887. էջք՝ նոյն։

— Համառօտ նոր քերականութիւն. ծախիք Հայկազեան Ընկերութեան Պէշիկթաշի, 1865. 8°, 90 էջ ?

= Բ, Գ ?

= Դ տիպ, Յ. Գավաֆեան, 1873. 8°, 98 էջ։

= Ե տիպ, նոյն, 1875. 8°, 120 էջ։

Զ տիպ, վրան վերջին տպ. գրուած նոյն, 1880. 8°, 118 էջ։

= Լ տիպ, վրան վերջին գրուած, նոյն, 1883. 8°, 126 էջ։

= Ղ տիպ, նոյն, 1885. 8°, 98 էջ։

= Թ տիպ, նոյն, 1887. 8°, 131 էջ։

= Ժ տիպ, նոյն, 1889, էջք՝ նոյն։

= ԺԱ տիպ, նոյն, 1890. 8°, 144 էջ։

= ԺԲ ?

= ԺԳ տիպ, Մ. Յ. փափազեան, 1892. էջք նոյն։

— Ակզբունք նախնեաց քերականութեան, նոր ուսանողաց համար։ Կ. Պոլիս, տպագրեց Յ. Գավաֆեան, 1878. 8°, 72 էջ։

= Բ տիպ, Ջարդարեան, 1883. 8°, 90 էջ։

— Ախտաբոյժ քերականութիւն կամ քննականութիւն արդի հայերէնի։ Կոստանդնուպոլիս, տպ. Ց. Գավաֆեան, 1885. 8°, 182 էջ։

= Բ տիպ, անդ, 1887–8. էջք՝ նոյն։

Ջուգակիր՝ աչխարհաբար քերականութեան Խաչատուրեանի) և Տարեկք Քերակ. մայրենի լեզուի Ն. Տէր-Վեհապետեանցի ։ Վենետիկ 1889, թ. 1766–7։

= Գ տիպ, ուղղեալ և յաւելեալ. Մ. Ց. փափազեան, 1891. 8°, 215 էջ։

— Ախտաբոյժ քերականութիւն համառօտ քաղաքացւոյ։ Ձեռնարկ Հայկազեան Ընկերութեան ի Պէշիկթաշ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ալպամեան, 1866. 8°, 123 էջ։

— Ախտաբոյժ քերականութիւն քաղաքական, վերջին փոփոխութեանց համեմատ և բնական։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Գավաֆեան, 1873. 8°, 131 էջ։

« Աչխարհագրութեան այս նոր գասագրքին քաղաքական մասը քաղուած է Պէրլինի բարձրագոյն գպրոցաց Գերմաներէն աչխարհագրութեան ընդարձակ գասագրքին 1872ի ութերորդ և վերջին տպագրութենէն, որ աչխարհագրական նորագոյն տեղեկութեանց համեմատ արտագրուած է։ Մասխ 1873, թ. 1412։

— Ախտաբոյժ ուսումնական կամ Տիեզերագրութիւն ի պէտս ազգ. դպրոցաց։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Գավաֆեան, 1872. 8°, 120 էջ, 2 տախտակով։

Չմմ. Մասխ 1872, թ. 1193։

= Բ տիպ, անդ, 1880. 8°, 128 + 6 էջ ձեւերու։

Գ տիպ, Մ. Ց. փափազեան, 1892. 8°, 89 էջ ?

— Ախտաբոյժ քաղաքական վերջին փոփոխութեանց համեմատ։ Կ. Պ. տպ. Յ. Գավաֆեան, 1880. 8°, 142 էջ։

— Բնական ըստ նորագոյն տեղեկութեանց, անդ, 100 էջ։

— Ուսումնական, տես վերը։

— Բ տիպ, Քաղաքական. անդ, 1885. 8°, 306 էջ։

— Բնական անդ, 140 էջ։

— Համառօտ Պատմութիւն Ս. Գրոց. պատկերազարդ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Գավաֆեան, 1873?

Ծանոթ. Հայրենիք Տերունեան 1873, թ. 170–171։ – Նոր դէմ Մասխ (Կաթ.) թ. 1163–71։ Վերջիններս տպուած են նաեւ յԱգթ. Մասուլ 1873, էջ 199, եւն։ – Ասոնց դէմ Հայրենիք, թ. 177–8. – 1874. թ. 182։ Ասոնց դէմ Մասուլ 1873–74, թ. 347–350։

— Բ տիպ, անդ, 1880. 8°, 151 էջ։

= Գ տիպ, անդ, 1882. 8°, 148 էջ։

= Դ տիպ, անդ, 1885. 8°, 151 էջ։

— Ե տիպ, անդ, 1888, էջք՝ նոյն։

— Զ տիպ, անդ, 1890. 8°, 148 էջ։

= Լ, Ղ, 1893, 1896 ?

— Փոքրիկ քաղաքացւոյ կամ կանոնք եւ սկզբունքներ հասարակութեան, և այլ և այլ նիւթոց վրայ նամանաւանդ օրինակներ ի պէտս ղպրոցաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Գավաֆեան, 1873. 8°, 312 էջ։

= Բ տիպ, Ց. փափազեան, 1881. 8°, 288 էջ։

= Գ տիպ, Ց. Գավաֆեան, 1887. էջք նոյն։

— Կատեխիզական քերականութիւն քուռ Օրինաց։ Կ. Պ., տպ. Ալպամեան, 1871. 8°, 615 էջ։

« Լրկրորդ և հիւղ թարգմանութիւն... Չպրեցն առաջին թարգմանութեան մէջ (թէ ըլլանինը կ'ընարկէ) եկած փոփոխութեանց և կրճատմանց համար աղգ. գասատուաց չատերուն գանգատները լսելով, և տեսնելով որ Գաղղ. հիւղ Ութեոդոֆեան քերականութեան Հայ. նոր տպագրութիւն մը ատենով կը փափաքուի, այս թարգմանութիւնը եղաւ քան Գաղղ. Ութեոդորի ոտքերուն հասնելուն, որ նրոպային եկած բանալիները կրնան այս տըպագրութեան համար գործածուիլ » Մասխ 1871, թ. 1091։

Բ տիպ, ծախիք Ց. Մխիթարեայ փափաղեան, տպ. Ց. Մխիթարեան, 1882. 8°, 551 էջ։

Գ տիպ, 1887 ?

Բառնոյի ձրագործական գործիքին բնութեան ուսուցչաց և ուսանողաց անձամբ ծախիք Ց. Մ. փոփազեան և Կ. Պ. տպ. Ջմյռնեան, 1883. 4°, 186 էջ։

— Արձագանգ Բարիզի. ժողովածոյ զաղթօսից որ հանդիպին ի հասարակաց կեանս, և գորս լսեն որք բնակին ի Գազղիա. հանդերձ գալիերէն հայերէն բառարանու բառից, առանձինն ասացուածոց և առածից որք կան յայսմ մասնին. ի պէտս դպրոցաց և ասանձին ուսման. խարգմանութիւն Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Վաւաքեան, 1891. 8°, 383 էջ։

— Առանձնութեան ճանապարհ. Հաւրնտիր քաղուածք Աւետարաններէն, Գործոց, Էպիստոլեայ, Տօնից, Ցուդիթայ, Երեք Մականեայց և Իմաստութեան գրքերէն Հաւտր Կ. Պոլիս, տպագր. Արտեան, 1866. փոքր 8°, ԺԳ + 400 էջ։

Քննագ. Ծիրի Աւետարեր 1866, թ 11։

= Բ տիպ, Հաւտրնտիր քաղուածք ի Ա. Գլոց, յԵզնկայ, յԱգաթանգեղեայ, ի Բուզանդայ, յԱսկիբերանէ, ի Աբելբիանոսէ, ի Փրոնիկոնէն յԵւսեբեայ, ի վեցօրեից Բարսղի, յերկուց Կիւրղից, ի Զգօնէ և յԵփրեմայ, աչխատասիրութեամբ Ա. Մ. վ. Գարագաշեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Գավաֆեան, 1876. 8°, 372 էջ։

— Գ տիպ ?

Գ տիպ, Ց. Գավաֆեան, 1887. 8°, 363 էջ?

= Ե տիպ, ուղղեալ և յաւելեալ։ Մ. Ց. փափազեան, 1891. 8°, 376 էջ։

— Արմենիակ կամ Նոր բնիկ բրգրգարան. կարդալ նոր սկսող տղայոց համար։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Գավաֆեան, 1888. 8°, 128 էջ։

— ? Բ տիպ, 1890, տպ. էջք՝ նոյն ?

— Բ մասն. Արմենիակ կամ Նոր բնիկ բրգրգարան պատկերազարդ. Գաստիարակ մանկանց, ընթերցանութեան վարժելու համար. 22րդ տպագր։ Կ. Պոլիս տպ. Մ. Ց. փափազեան, 1892. 8°, 119 էջ։

— 1895, տպ. նոյն. 8°, 64 էջ։

— Խոյիւն կամ Աւազին բնիկ բրգրգարան. Նոր կարգալ սորվող մանր տղայոց համար, պատկերազարդ։ Կ. Պ. տպ. Մ. Ց. փափազեան, 1893. 8°, 80 էջ։

— Պատմութիւն Հայոց ի պէտս ազգային դպրոցաց։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Գավաֆեան, 1886. 8°, 142 էջ։

Քննագ. Երկրագունտ 1886, էջ 532։

= Բ տիպ, նոյն, 1888. 8°, 191 էջ։

— Քննական Պատմութիւն Հայոց, ըստ նոր աղտղին, պատմական, բեղուաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց։ Մասն Ա. Նախնական ժամանակ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Գավաֆեան, 1880. 4°, 281 էջ։

Բովանդակութիւն. Ցառաջաբան. Մուտք. 1. Բաժանում Հայոց պատմութեան։ 2. Աղբիւրք Հայոց պատմութեան նախնական ժամանակի։ 3. Ագգային վէպք։ 4. Ցոյն պատմիչք և Հրէից մատենագիր։ 5. Բնիկ հեղինակք։

Գլուխ Ա. Նրացուն հայ ազգին։ 1. Ինչ պատմական տեղեկութիւն կայ զծագմանէ Հայ ազգին։ 2. Կարծիք նախնեաց մերոց յետ ընդունելոյ զՔրիստոնէութիւն զծագմանէ ազգին։ 3. Խորենացին զծագմանէ Հայոց։ 4. Ասողութիւն զՀայկայ յառաջ քան զԲորնեացին. Հայկ. Օրիոն։ 5. Նրագոյն բառից Հայկական, «Հայկազեան»։ 6. Հայերէն լեզուն ապրիլ զծագմանէ Հայոց։ 7. Աբդի հնարանք զծագմանէ Հայոց. Խոյնաեան, Լեռնոյեան, Լուի սը Բոպէր։ 8. Հին քաղաքակրթիչ ցեղ, Փոյենկք և Քաճեանք։ 9. Փոյենկք, Սեմականք և Ցնոտեղոյական ցեղք ի Հայաստան։ 10. Նրագոյն և հին ազգային գաղթականութեան Հնոտեղոյականաց ի Հայս։

Գլուխ Բ. Աշխարհագրութիւն Հայաստանի. 1. Հայաստան լեռնային երկիր է։ 2. Բարձրութիւնն ի ծովէ։ 3. Տարրի երկհիզ գետիք նորա։ 5. Վանդ. Լիմբատ, Տիգրիս, Եփրատ։ 6. Քաղաքական հանգամանք նախնական ժամանակի Հայոց։ 7. Երբ սկսեցաւ Հրապարակ մեր Հայաստան է։ 8. Անուանք ազգաբնութեանք ի Հայս։ 9. Հայաստան մեծագիալ, Արմենիք բաժանեալ ի մեծ և ի փոքր Հայս։ 10. Հրապարակական ազգաբնութիւն։ 11. Ազգք ոհմանակիցք Հրապարակաց։ 12. Քաղաքք ի Հայս ի նախնական ժամանակի. Երիզա, Հաշիշատ, Հրամիր։ 13. Քաղաքք ի Հայս քան բեւեռագրաց։ 14. Վանայ քարաքարք. բեւեռագրք վանայ։ 15. Վան քաղաք։ 16. Շինութիւն նորա՝ ըստ խրենացւոյն։ 17. Վանայ բերդն ըստ խրենացւոյն։ 18. Խրենացւոյն ասողութեան պատմական յարգը։ 19. Նկարագիր Վանայ բերդին ըստ Շուլցայ։ 20. Թէ ընդէր Շամիրամայ ընծայի չինութիւն բերդին Վանայ։ 21. Վանայ բերդին, ինչպէս նաև բեւեռագրաց, հնութիւնն։

Գլուխ Գ. Պատմութիւն ժամանակակից ազգաց ի նախնական ժամանակի Հայոց. 1. Հայ ազգիս պատմութեան Հայոց նախնական ժամանակի։ Ա. Ասորեստանեայք։ 2. Աշխարհագրական գիրք Ասորեստանի. Ագիաբենէ։ 3. Ասորեստանեայք ըստ Ցոյն պատմագրաց։ 4. Ասորեստանի թագաւորք ըստ Իւսերեայ։ 5. Աբդի հնարանք զԱսորեստանեայց. Մասրերայ։ 6. Բեւեռագիրք։ 7. Ասորեստանի թագաւորք ըստ բեւեռագրաց։ 8. Ասորեստանի պատմութիւնն ըստ բեւեռագրաց։ 9. Թէ ինչ հաւատս կրնայ ընծայել բեւեռագրաց։ 10. Ասորեստանի պատմութիւնն ըստ Հրէից գրոց. Ցննգոց գիրք. Գ. գիրք թագաւորաց։ 11. Անկու մ Ասորեստանի ապագաւթեալ ի Հրէից գրոց։ 12. Հրէից գրոց վկայութեան վաւերականութիւնը զԱսորեստանէ։ 13. Ասորեստանեցիք արուեստ Ասորոց և Պաբելեացնու։ 14. Աբմենիա առ Ասորեստանեօք. Ապրատ՝ յաւժան Նարելունի. Ցառաջ քան զառումն Բաբելոնի առ Մենեքերիմ։ Քնիկ առանգութիւն մը։ 15. Ցիշատակութիւն մի ի Գիտգարաբ։ Բարգանէս անունք։ 16. Հոյք առ Ասորեստանեօք ըստ խրենացւոյն։ 17. Աբմենիա առ Ասորեստանեօք ըստ արդի Հնարանից. Ասորեստիի արձանագրութիւնք։ 18. Ընդհանրապէս հանուած պատմութեան վրայ գիտողութիւն։ 19. Ասորեստանի անկումն ըստ հաստակ աւանդութեան, և ըստ Հրէից գրոց։ 20. Բաբելացիք յետ անկման Ասորեստանի։

Բ. Մարք և պարսք. 1. Աշխարհագրական գիրք Մարաց և Պարսից։ 2. Մարք նախ քան զանկումն Ասորեստանի ըստ Ցունաց։ 3. Մարք յետ անկման Ասորեստանի ըստ Ցունաց. Աժդահակ և կիւրոս. վեհապետ ապստամբութիւնը։ 4. Մարք՝ ըստ Հրէից գրոց։ 5. Հոյք առ Մարս՝ ըստ Հրէից

գրոց։ 6. Հայոց յարաբերութիւնն ընդ Մարս. Փառնափռն, իրաւք կիւրոսի։ 7. Հայք գրագի Մարոց. Հայոց Մարաստանն բոլո վիպասանաց։ 8. Պատմութիւն մը ի Փառնափռնէ։ 9. Փառնափռնի պատմութեան յարգը։ 10. Պատճառք անկման Բաբելոնի բուռ Ձղին պատմագրաց։ 12. Միացեալ տէրութիւն Մարաց և Պարսից ըստ Հերոդ. գրոց։ 13. Վաւրական դրութիւն արեւելեան միապետութեանց. Կիւրոս, Կամբիւս, Դարեհ Վշտասպեայ։ 14. Պատմական համառօտութիւն մի գՀայոց։ 15. Հայք ի կիւրոսէ մինչեւ Պարթև վըշտասպեայ. Թէ ինչ կը պատմէ Խորենացին։ 16. Դարեհի նոր վարչական գործութեան հետեւանքը. Հայոց դէմ պատերազմ. Պիսիդունի արձանագրութիւնը։ 17. Աքեմենեան Հայաստան վախճանը. Արմենիա Նահանգ Պարսից։ 18. Անունք Արմինիա, Հայք։ 19. Պատմական գիտողութիւն գՀայ ցեղէն և գԱրտաշատայ։ 20. Արմենիա յետ Պարթևի մինչեւ Աղեքսանդր մեծ։ 21. Ասորեպատ Արմենիոյ։ 22. Գլխաւոր յատկութիւն Արմենիոյ ժողովրդոց ըստ Հերոդոտոսի և Փառնափռնի։ 23. Հայք հովիւ և երկրագործ. Մշեցիք. Զհարստութիւն։ 24. Վ կայութիւն մը ի Փառնափռնէ։ 25. Հայք ընդ վաճառաշահ ազգս։ 26. Ի չագրութեան արծաթի յօդուած մը ի Փառնափռնէ։

Ի. Մակեդոնացիք. 1. Մակեդոնիա մինչեւ Աղեքսանդր Մեծ։ 2. Արշաւանք յատկ. ելս. Պատճառք այս արշաւանաց։ 3. Այլ պատճառք ոչ գրոց թեան պարսկական պետութեան. բռնութիւն և զեղխութիւն։ 4. Մեծութիւն աշխարհակալութեան Աղեքսանդրի։ 5. Աղեքսանդրի աշխարհակալութեան արդիւնքն առ յայտնօրօք նայս. գիտութիւնք, Յունաբերն լեզուն։ 6. Յաջորդք Աղեքսանդրի. Սելեւկեանք։ 7. Արմինիա ինչ օգուտ քաղեց յունական քաղաքակրթութենէ։ 8. Հայոց նախնական ժամանակի պատմութեան վերջին չրջանը. Յաղեքսանդրէ մինչեւ Տիգրան Մեծ։ 9. Արմինիա առ Աղեքսանդրիս և առ յաջորդս նորա բուռ ոչ ժամանակակից պատմագրաց։ 10. Արմինիա առ յաջորդս Աղեքսանդրի ըստ ժամանակակից և գրեթէ ժամանակակից պատմագրաց. Արտաշատ։ 11. Արշակունի ցեղին ծագումը։ 12. Արշակունի բռնութիւն նշանակութիւնն ըստ արեւական լեզուաց։ 13. Արշակունիք ընդհ թագաւորական ցեղ բուռ հնագոյն մատենագրաց մերոց։ 14. Ագգականութիւն ի մէջ Արշակունեաց և Պարթեւաց։

Գլուխ Ի. Մաս իրաւ կամ խորհեակիմ. 1. Հայոց նախնական ժամանակի պատմութեան ուրիշ ազբիւր մը. Մաս իրաւ։ 2. Մարիբասեան պատմութիւնն ընդհանրապէս։ 3. Խորենացին իրրեւ մատենագիր և իրրեւ պատմիչ։ 4. Հայոց պատմութիւն մը ունենալու առաջին խորհուրդն, ըստ Խորենացւոյն։ 5. Նինուէի գիտանը. Հայոց հնագոյն պատմութիւնը պարունակող մատեան մը։ 6. Հայկ աշտարակաշինութեան հակառակն, առաջին նահապետ։ 7. Նկարագիր Հայկայ, ապստամբութիւն նորա, փախուստ առ և չինութիւնք ի Հայս։ 8. Յարձակումն Բելայ. պատերազմ և յաղթութիւն Հայկայ։ 9. Մահ Հայկայ. Արմենակ երկրորդ նահապետ. խոտ, Մանաւազ, Նաչ. Առաջին գաղթականութիւն Հայոց Արարատ։ 10. Արմայիս երրորդ նահապետ. Շինութիւն Արմաւիր. Երկասիր կը կոչուի Շարուա և Շիրակ. Հին գիւղական առակ մը։ 11. Ամասիա չորրորդ նահապետ. Երկրորդ գաղթականութիւն ի Մասիս. Շինութիւնք փառասիրութեան, Յոյակերտ։ 12. Գեղամ և Հարմա հինգերորդ և վեցերորդ նահապետք. Շինութիւնք Գեղամաւանի, Գեղամի Գառնի. Միասիկ. Միհնիր։ 13. Արամ. Պատերազմ ընդ Մարս. Ղինոս։ 14. Պատերազմ ընդ Առուրս և յաղթութիւն։ 15. Արայ. Պատերազմ նորա ընդ Շամիրամայ և մահ։ 16. Շինութիւնք Շամիրամայ ի Հայս. Մահ նորա. Առասպելք Հայոց գՇամիրամայ։ 17. Հայաստան յետ մահուան Արայի. Արտիան Արայ. Անուշաւան։ 18. Հայաստան յետ Անուշաւանայ. Փառն և վեց իշխանք։ 19. Ակգ խորենացւոյն. Հայկակ. Զարմայր։ 20. Վաւրակէս, Պարտոյր. Խորհուրդ տէրութեան Ասորեստանի։ 21. Յաջողք Պարսից մինչեւ Տիգրան. Հաշտութիւն։ 22. Տիգրան։ 23. Աժդահակ կը իշխանանայ ընդ Տիգրանայ. Հյրագ, Խնամութիւն, պատերազմն և մահ Աժդահակայ. Մարց գերութիւնք։ 24. Յաջողք Տիգրանայ. Վահագն. վահէ. Անուանութիւն մինչեւ ի վաղարշակ։

Գլուխ Ի. Փիլիպպոսեան Մարիբասեան պատմութեան. 1. Մարիբասեան պատմութիւնը ծնունդ է քրիստոնէական ժամանակի։ 2. Կամակ վաղարշակայ և առաքումն Մար իրաւոյ կեդծիք են։ 3. Այս ենթադրութիւնը և զպարագայս նորա ենթադրող պատճառք։ 4. Զարմանալի պատահար մը։ 5. Ինչուէ քաղաքը չկար առ վաղարշակաւ։ 6. Թէ և լինէր Նինուէ առ վաղարշակաւ, ի հնուց ձեռնհաս դիտանց կամ մատեան չկրնար լինել անոր։ 7. Կարեւոր գիտելիք ղքաղդէացիներէն և ասորիներէն։ 8. Ինչուէ գիտանին քաղդէական մատեանը ոչ քաղդէացիով գրուած էր։ 9. Հին քաղդէացիներն լեզուաւ ձեռագրոց գտնուած է երեք։ 10. Բանք հնոց գիրնորոտ բաւական չեն ցուցանել թէ հին քաղդէացին մատենագրութիւն կար։ 11. Նաբաւական երկրագործութիւնն կոչուած գիրքն հին քաղդէական ազգերէ չէ։ 12. Մար իրաւ ոչ առորեւէնով թարգմանեց։ 13. Եզրակացութիւն։ 14. Ելրից նահապետաց և Հայկայ ազգաբանութիւնը զոր մարիբասեան պատմութիւնն ի քաղդէական մատենէն առեալ կը դնէ՝ կեղծիք է։ 15. Խորենացւոյն վկայութիւնը թէ Աբիդենոս կը յիշէր Հայկայ ազգաբանութիւնը կը պարունակէ մեծ անհաւութիւն։ 16. Խորենացին գԱբիդենոս երեւրեսէ միայն գիտէր։ 17. Մարիբասեան պատմութիւնն գծագմանէ հայ ցեղին, թէ ըստ ժամանակին (ղհին ընդհեղհի և թէ ըստ տեղւոյն (ի Նաբելոն), հակառակ է լուսոյն զոր կուտան մեզ արդի երկրաբանական, լեզուաբանական և պատմական ուսեալք։ 18. Եզրակացութիւն. Ընութիւն հայ ցեղին։ 19. Քաղդէական մատենին ընծայուած գաղափարք քրիստոնէական են, ոչ թէ քաղդէական հեթանոսական։ 20. Անդէպ է հաւատալ քաղդէական մատենի կամ տարեգրի մը մէջ Հայկայ նկարագրին պէս երկայն նկարագիր։ 21. Իսա աելի անդէպ է հաւատալ Հայկայ յաջորդներուն մանր պատմութիւնք քաղդէական գիտանին մէջ։ 22. Ցաւոտ կ անուանք ի պատմութեան Մար իրաւոյ և ասոր գաբանութիւնք եւս աելի կասկածելի կը գտնեն այն պատմութիւնք. Խոռխոռունի. Հայք։ 23. Անդէպ է Մարիբասեան պատմութեան ղՀայաստան ամայի ենթագրելն առ Հայկայ և առ յաջորդս նորա։ 24. Փոնութիւն ղպատմութենէն Աբեմայ. Զարմանալի խոտորումն Խորենացւոյ մէջ։ 25. Պիտոզութեան արժանի այլ կէտ։ 26. Առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ Հայք կոչմանց պատմական ծագումը։ 27. Անուանք առաւել Հայաստանի այլեւայլ ժամանակ։ 28. Ինութի և Արամայ յարաբերութիւնք. Այս պատմութեան բուն աղբիւրը։ 29. Թէ Արամայ և Նինուէի միացումն ուսած առնուած է։ 30. Արայի վէպ։ 31. Հայոց առասպելին ղՇամիրամայ. Արայի վէպին բանասիական իմաստը։ 32. Փառն և եօթն Հայ իշխանք. Թէ ուստի են Հայկակայ ապստամբութեան և Զարմայրի Տոհմական պատերազմի երեքմասն պատմութիւնները։ 33. Զգուշանալի որոց ենթարկելիմայ ի Հայս. Հակասութիւն մը։ 34. Փի-

ատոր թիւն կ՚նպաստաւորեցնէ։ 35. Վամանակական ածական մը։ 36. Չկործանմանէ ոչնաւոր թեան Աստիւածամի առ Աստղանապատառ. Այլ հականաւոր թիւն։ 37. Խիտութիւն կ՚պարունակէ. Ցօղհանգէս կանոնիկոս։ 38. Ցաջորդ պարագրի. Այլ հականաւոր թիւն։ 39. Խիտութիւն զպատմութենէ Տիգրանայ։ 40. Այս պատմութեան գլխաւոր պատգամները որ անդրէպ են։ 41. Թարգմայ հականաւոր թիւն։ 42. Տիգրանայ և Աժդահակայ մէջ անցից անուանեալ թիւնը։ 43. Մար Աբասայ Կաթուղիկոսի պատմութիւն գԱժդահակայ նմանութիւն է Հնդոստանի պատմութեան։ 44. Խիտութիւն կգրուածենէն Մարաց։ 45. Վէպայի առասպելը։ 46. Ընդհանուր նկատողութիւն։

Գլուխ Զ. Արշակունիք բուն Խոսրովացոյն։ 1. Արշակ Մեծ Պարթեւաց։ 2 Վաղարշակ, եղբայր Արշակայ։ 3. Արշակ Քաջ և Արշակ Մեծ։ 4. Պատճառք վաղարշակայ յարեւմուտս. Մօրմէ դիմէն։ 5. Շինութիւնք վաղարշակայ ի Հայս։ 6. Աւրէնք վաղարշակայ, պատուհասք պատուոյ։ 7. Կարգք գինու ուրախ լեան։ Նախաբանութիւնք. Այլ շինութիւնք։ 8. Օրէնք յարեւմնից և արեւելից։ 9. Անդրանկութեան օրէնքը. Հաշուեհանք՝ ժառանգութիւն Արշակունեաց։ 10. Արշակ, յաջորդ վաղարշակայ. Լուսոյ նորա յիշատակ Պոնտոսի։ 11. Նոր ազգ ի խորհրդոյն. Ափրիկանոս. Պիւանք ներդեհոյ. Սիմոպայ։ 12. Աւրտաշէս, յաջորդ Արշակայ. Մեծ թիւն նորա. Խնամութիւն ընդ Հրեից։ 13. Արշաւանք յարեւմուտս. Կրիտոս։ 14. Ցոյն պատմիչք դարշաւանաց Աւրտաշիսի. Պողիկրատես, Իւազարոս, Կոմպրոս, Փլեգոնիոս։

Գլուխ Է. Քննութեան պատմութեանց Արշակունեաց. 1. Պարթեւաստան։ 2. Ազատամարտութիւն Պարթեւաց և Յոգոմ նոցա ըստ խորհրդոյն։ 3. Թուականի տարբերութիւն առ խորհրդոյն։ 4. Պարթեւք չԱրբասիանէ չեն։ 5. Թագաւորք Պարթեւաց ըստ խորհրդոյն և ըստ Քահանայից։ 6. Պարթեւ թագաւորաց հարաւոր թեան բուն թուականը։ 7. Տոհմ Պարթեւ թագաւորաց. Ընդհանուր թիւք։ 8. Պահլաւք. Տարբերութիւն նոցա ի Պարթեւաց։ 9. Ցառաջութիւն Պահլաւ ցեղին։ 10. Պարթեւաց վերջին թագաւորն։ 11. Աղբիւր Պահլաւաց ընդ Սասանեանս։ 12. Քահանայք և աղբիւր խորհրդոյն. Խոռհբուտ. Բարսոմա։ 13. Պատմութիւն խորհրդոյն գԱրշակայ։ 14. Այս պատմութեան սխալը։ 15. Պատմութիւն խորհրդոյն գՄեծն Արշակայ. Այս պատմութեան սխալը։ 16. Թագաւորել վաղարշակայ ըստ խորհրդոյն։ 17. Այս պատմութեան անուղղութիւնը։ 18. Պարթեւք չհրիւցին « երկրորդ մասին աշխարհի », այլ ինքն համարեն Աւիտ։ 19. Միհրդատ Ա., կամ Արշակ Զ։ 20. Վաղարշակայ պատմութեան գաղտնիքը։ 21. Կրկին սանգութիւն զծագմանէ Արշակունեաց. Պողիբիոս, Սարաբոն։ 22. Վարուց հետեւութիւն։ 23. Մեծագոյն արժանիք վաղարշակայ. Խնդիր զպատմութենէ Հայոց. Չանճարեղ հիւսուած հարկաւոր պատգային։ 24. Վաղարշակայ ընծայուած յատկութիւնք և գործք։ 25. Աւոսքին երեւելի գործ վաղարշակայ. Հականաւոր թիւնք խորհրդոյն։ 26. Պատուիրագիր վաղարշակայ. Մօրմէ դիմէն։ 27. Պատմական տեսութիւն մը։ 28. Վամանակի կանխումն (anachronisme)։ 29. Խորհրդոյն զգոնութիւնը։ 30. Մեծագործութիւն։ 31. Ջամանալի խրատ։ 32. Գործ վաղարշակայ ի Մծբին. Խորհկարգութիւնք։ 33. Կարեւոր գիտողութիւն մը. Նոր աղբիւր խորհրդոյն։ Ցունական պատմութիւնք։ 34. Բազդատութիւնք։ 35. Գնահատութիւնք։ 36. Խորհուրդներ։ 37. Վարժունութիւնք։ 38. Գարեգեանք, Ալիշեանք, Արծրունիք, Փռնունիք, Սպանդունիք, Հաւնունիք, Զիւնականք. Պահապան գունդք։ 39. Մարզպետութիւն։ 40. Մուրացանք՝ երկրորդ հատուածութեան։ 41. Սահմանագլուխ ցեղեր. Սիւնիք։ 42. Ալուանք, Լանո։ 43. Վիրք, Կուրաշ։ 44. Անգեղտուն։ 45. Աղձնիք։ 46. Հականաւոր թիւն մը։ 47. Ընդհանուր թիւնք. Ջինուորական սահմանապահք։ 48. Այլ նախարարութիւնք. Մակացիք։ 49. Վահունիք. Վահագն։ 50. Ընդհանուր գիտողութիւն։ 51. Պաշտօնեութիւնք առ Արշակունեաւք։ 52. Ուրիշ կարգեր։ 53. Նոր ազգ ի խորհրդոյն. Ափրիկանոս. Լուսաբի մեկնութիւնք։

Գլուխ Ը. Արուեստ և իւրաքանչիւր ժամանակի Հայոց. 1. Կառավարութիւն առ նախնիս Հայս։ Նահապետ, Վահագն և Աստղիկ։ 2. Նահապետ, բուն ազգային դիք։ 3. Նահապետ պաշտօնեայ ի Հայս։ 4. Այս պաշտամանն նմանութիւնն ընդ պաշտամանն Ափրոդիտեայ։ 5. Ի՞նչ պաշտութիւնն յունական ձեւն առ Արշակունեաւք։ 6. Բագ. Վահ, Դիք, հին կրօնական բառեր։ 7. Ջանդիկ կրօնք առ Հայս։ 8. Ջանդիկ կրօնք ի Հայս առ Մաղոք։ 9. Հնութիւն, ապացոյցք ազգիս հատուկ. Հայական սոխք։ Աքսոխ։ 10. Այլ տեսակք հնութեան ի Հայս հեթանոսութեան ժամանակին։ 11. Ազգիս հին դիք ըստ նահապետ Հայոց. Ցուշկապարիկ, Պայ, Ալէգ, հն։ 12. Աւրուան ազգայ առասպելք։ 13. Կրօնք արեւելեան և արեւմտեան Հայոց։ 14. Պէսպէս կարծիք զծագմանէ Հայերենի. Իրգեր։ 15. Հայերէնին հնութեան գեղուցագիտական։ 16. Ապացոյց ի բառից և ի քերականական ձեւից։ 17. Հայերէնին իբրեւ ուրոյն արմենական հին լեզու վերջին կատարելութեան հասած առ Թարգմանչօք։ Ամենակարեւոր և հմտալից աշխատութիւն մը, որ ազգին ծագումն ու պատմութիւնը իբր վիպասանական վիճակէն հանելով տրամաբանական վիճակի կը վերածէ...։ Մասիս 1880, թ. 2540։

Քննագ. Տէր ՊԱՐԻՒԵԱՆ Ս. Վ.՝ Վարդապետութիւն Մարիբասեան մատենին. հն։

— Բ տիպ, թիֆ. Հայ. հրատ. ընկ. Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ և ընկ., 1895. 4°, 279 էջ։

Քննագ. Լուսոյ 1896. Գիրք Ա, էջ 263։ — Մուրճ 1895, թ. 6, 7։

— Մասն Բ. Պատմական ժամանակ. Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսութեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Լիստինեանցի, 1895. 8°, 277 էջ։

Բովանդակութիւն. Գլուխ Ա. Երկրորդ հնախօսութիւն. Արշակունիք. Ինքնանուն տեսութիւն. 1. Արտաքսիան, կամ կանգնումն հին Արշակունեան թագաւորութեան։ 2. Փոփոխութիւնք տիրոջ ցեղից։ 3. Օրինակ իշխանութեան—թագաւորական ժառանգականն։ 4. Նշանաւորք։ 5. Վարուցառնական վարչութիւն. Ընկերական կարգք. Օրէնք. Պատիժ։ 6. Աղդեցութիւն քրիստոնէութեան։ 7. Պաշտօնէութիւն. Փորձակալք։ 8. Զարգք։ 9. Կառք։ 10. Ջինուորութիւն։ 11. Պատերազմ։ 12. Ցոգ հարկանել։ 13. Դրօշ։ 14. Խառնուրդ։ 15. Հակատարգանել։ 16. Հաղորդակցութեան հնարք. Հնանապարհք։ 17. Աւրու թիւնք։ 18. Սահմանագլուխ իշխանութիւնք։ 19. Ցորք։ 20. Ցօրանիստ տեղիք. Հնարք Մուշեղի, դրպարտութիւն գնմանէ և ապատուումն։ 21. Փակուումն գօրութեանն Արշակունեաց։

Գլուխ Բ. Հնոյ բարուց Հայոց իրեւ ազգ. 1. Կենդրին և արտաքին ներքնութիւնք ազգին։ 2. Սահմանութիւն և պահպանութիւն գպատենից։ 3. Ցողդոգմութիւն ի բաց։ 4. Ակնարկութիւն. Մանրիկունեաք։

Գլուխ Գ. Քաղաքական մասն պատմութեան Արշակունեաց. 1. Աղբիւր պատմութեան Արշակունեաց։ 2. Ցոյն և Հռոմայեցի պատմիչք։ 3. Կենդրին և

ազգային պատմիչք. Բուզանդ 4. Իրք Հայոց առ Արշակունիսք։

Գլուխ Ի. Հաւմ. պատմութիւն նորա համառօտիւ։ 1. Հոմ։ 2. Պատմութիւն վեցհարիւր ամեայ ժամանակի։

Գլուխ Լ. Հռոմայեցի կայսերք. 1. Օգոստոս Հոկտաւիանոս։ 2. Յաջորդք նորա։

Գլուխ Ջ. Պարթեւք. 1. Պարթեւք։ 2. Փորձ նոցա ընդ Սէլէւկեանս։ 3. Ընդ Հռոմայեցիս։ 4. Պահլաւ առհաւիճ։

Գլուխ Է. Սասանեանք. 1. Պատմաւոր անկման Պարթեւաց 2. Սասանեան հիմադրութիւն։ 3. Վերաշխարհական նորոգութիւն։ 4. Համառօտ պատմութիւն Սասանեանցն։

Գլուխ Ը. Հայ Արշակունիք. 1. Երկրորդ հարստութիւն Հայոց. Հռոմայեցիք։ 2. Հռոմայեցւոց մուտն ի փոքրն Ասիա. Յաջողմամբ վիճակ այն երկրին։ 3. Խաղնակցութիւն ի մէջ հիագաւորութեանց փոքուն Ասիոյ. Հայք. Արտաքսիաս։

Գլուխ Թ. Արտաքսիասյ ցեղն 190–ից ետ քան ջնջի. մինչեւ ի սկիզբն քրիստոնէական հաւատոյ. 1. Տիգրան մեծ։ 2. Արտաւան, Պոմպէոս Տրոգոս զՏիգրանայ։ 3. Գլխաւոր գործ Տիգրանայ։ 4. Թագաւորք Պոնտոսի։ 5. Միհրդատ. պատերազմունք նորա ընդդէմ Հռոմայեցւոց. Լուկուլլոս, Յուստինոս, Կիննիոս փլուռս։ 6. Դաշնակցութիւն Տիգրանայ ընդ Միհրդատայ. Վատկուզոս։ 7. Վերկայութիւն Կիկերոնի։ 8. Տիգրան Նաւաճի. Հայք քաւիկամ Հռոմայեցւոց։ 9. Ակերս Հայոց ընդ Պարթեւաց։ 10. Դիոն կաստոս զՏիգրանայ և զորդւոն։ 11. Բարք Տիգրանայ։ 12. Թէոգոր Կիւնոք գՀայս։ 13. Հաւանգիութիւն մի ի հանգիս դաշնակցութեանն Տիգրանայ ընդ Միհրդատայ։ 14. Հնազգի գիք Հայոց։ 15. Դիցապաշտութիւնն Հայոց և կապակովկացւոց։ 16. Լլուսական ազգաց ընդ կապադովկացւոց։ 17. Մաժաք քան Սասանեան։ 18. Փորք Հայք։ 19. Պոնտոս։

Գլուխ ժ. Պարթեւք և Հռոմայեցիքն յետ Տիգրանայ. 1. Ագերս բարեկամութեան Պարթեւաց և Հայոց։ 2. Ինտիոս փլուռս։ 3. Պարթեւք յԱսորիս։ 4. Գնէպք յետ մահուն կեսարու։ 5. Իրք Հռէից գաղտս ժամանակաւ։ 6. Արտաւազդ Ա։ 7. Հայք զկնի Արտաւազդայ։ 8. Թագաւորք զկնի Արտաւազդայ մինչեւ վոնոն։

Գլուխ ԺԱ. Հայք ի վոնոնէ մինչեւ Տրդատ Ա. Արտաչէս Բ. քան խորենացւոյն կամ 16–80. Պարթեւս–Հռոմէական ազգեցութիւն. 1. Խառնութիւնք ի Պարթեւս. վոնոն։ 2. Դէր հարստութեան ի Պարթեւս. Արտաւան. վոնոն ի Հայս։ 3. Տիրեր. Զնոն–Արտաչէս ի ձեռն Դեմետրիկեայ։ 4. Արշակ ի կողմանէ Պարթեւաց. Միհրդատ վ իր ի Հռոմայս։ 5. վաղարշ Պարթեւ. վերջին հարստութիւն Հայոց. Պահլաւք ի Հայս. Տրդատ–Արտաչէս։ 6. Հռոգամիսա–Եբռանգ. պատերազմ ընդ Հռոմայեցիս. Կոռնիտոս կղոլուգոն, զօրավար Նէրոնի։ 7. Կեսեննիոս Պետոս փախանակ Կոլուգոնի. Խոխոզել Հռոմայեցւոց։ 8. Բանագնացութիւն. պատրաստութիւն գնալոյ Տրդատայ առ Նէրոն։ 9. Ընդունելութիւն Տրդատայ առ Նէրոն։ 10. Տրդատ–Արտաչէս երթայ առ կայսր, և որ գնին. Ցիշատակարանք այս գիպացն։ 11. Հայք յետ մահուն Նէրոնի. Վրշաւանք Ալանաց. Յոմսեցիսք։ 12. Նէրսէհ գործք. վ իպատանիք Հայոց. Սմբատ ապատքանիս Տրդատ–Արտաչիսի։

Գլուխ ԺԲ. Հայք ի հանգստեան Տրդատ–Արտաչիսի մինչեւ ի Տրդատ մեծ. Հռոմէական–Սասանեան ազգեցութիւն. 1. Արտաւազդ յաջորդ Տրդատ–Արտաչիսի. առաւագել գնմանէ։ 2. Աշխադար, որդի Տրդատ–Արտաչիսի։ 3. Տրպիանոս յարեւելս. Պարթեւամարիր։ 4. Պարթեւամապատ. Հայասանն նահանգ։ 5. Ագրիանոս. Հայք միաւանգամ ետ գաւառութիւն։ 6. Ալեսանդրոս Պիոս. Ալեմանիդ։ 7. վաղարշ Գ. Պարթեւ. Լուկմոս. Վոլկոս վ Բոյոս։ 8. Մանասարակ. Անգոլոմոս Մեհերոս։ 9. վաղարշ արքայ Հայոց։ 10. Կարակալլա. վաղարշ կը բանտարկի։ 11. Մակրինոս. Նր գրկէ Հիագաւոր Տրդատ Գ. որդի վաղարշոյ։ 12. Կորձանաւն Պապայ ցեղին։ 13. Գիտաւորութիւն Լուսաւորչի։ 14. Պատմագր անկման Հայոց։ 15. Թէ ինչ եղաւ Արտաչէս։ 16. Կարծիք գՅայնոյ ետ ետ Տրդատ Գ. որդի վաղարշոյ։ 17. Ամենայն ազգաց Տրդատ Գ. որդի վաղարշոյ։ 18. Փոլոգիսոս։ 19. Ներսէհ գործ ի Հայս առ յաջորդս նորա։ 20. Շապուհ Ա. Հռոմայեցիք իշխան Պագմիրայ։ 21. Հայք առ Շապուհ. Արտաւազդ ամն աքսել Հայոց։ 22. Անկումն Պագմիրայ. Յաջորդք Արշակայ–Պարսից, Կարաս, Զուսպիրհանաս։ 23. Նէրսէհ. Արկին Հռոմայեցիք առ Տիրդատեհատոսի. Պագմիրայ։

Քննագ. Լուսաւ. 1896. Տիրք Ա. էջ 263։

Մասն Պ. Պատմական ժամանակ. – Արշակունիք և ժամանակի քրիստոնէութեան, մինչեւ ի բաժանումն նոցա։ Քիքիլիս, տայ. Մ. Պ. Պօղոսեանցի, 1895. 8°, 381 էջ։

Բովանդակութիւն. Գլուխ Ա. Հայք ընդ Հռոմայեցւովք. Ա. Տրդատ Մեծ. Քառասնամեայ դաշինք. 1. Հայր ընդ Հռոմայեցւովք Տրդատ մեծ։ 2. Վկայութիւն Բուզանդայ, Ագաթանգեղոսի, Խորենացւոյն։ 3. Ժամանակագրութիւն ի Տրդատայ մինչեւ ի վախճան Արշակունեաց։ 1. Թէ ինչ կրնայ համարուիլ առգրգ յաղգային աւանդութեան։ 5. Մուտն քրիստոնէութեան ի Հայս։ 6. Թուական մահուան Տրդատայ։

Բ. Ի մահուանէն Տրդատայ մինչեւ յԱրշակ. 1. Աւագին երկու յաջորդք Տրդատայ։ 2. Հաճմատութիւն Բուզանդայ ընդ Խորենացւոյն։ 3. Ամմիանոս, Յուլիանոս, Բուզանդ։ 4. Երկու ցեղք։ 5. Յարձակումն Մազքթաց։ 6. Պատճառս այս յարձակման. Իրիգորիս։ 7. Պարթեւք և չինութիւնք խաղաղութեան։ 8. Թշնամանութիւն ի շապհոյ. Կատարք Մասունութիւն. վաչէ ապարապետ. Ջնջումն ցեղին Բզնունեաց։ 9. Ապստամբութիւն զգեչերին Աղձնեաց։ 10. Պատերազմ ընդ Պարսս. Ալանումն վաչէի։ 11. Արտաւազդ որդի և յաջորդ վաչէի ի ապարապետութեան։ 12. Մահ խաղաղով և վրիժառայ։ 13. Միջոց հռոմէական ազգեցութեանն։ 14. վաղարշութիւն Տիրանայ։ 15. Յուսիկ կաթողիկոս. Խնդիր ձեռնադրութեան։ 16. Նկարագիր ցեղին. ապատնութիւն նոցա. բուն պատճառս այսմանէ։ 17. Աղդից Յունական։ 18. Ներսէհեան Դանիէլ։ 19. Մնացորդութիւն Բուզանդայ գագաթն։ 20. Պատմութիւն Դանիէլի ձեռք։ 21. Խորհրդածութիւն գժարութիւնս ձեռնէ ձերունն Դանիէլի։ 22. Նէրսիխ։ 23. Ընտիր քաղաքականութիւն Տիրանայ. Դասաւանութիւն. փոխակ։ 24. Հայք գնին ձերբակալութեանն Տիրանայ։

Գ. Միհրատոհիսն Հռոմայեցւոց. ՅԱրշակ մինչեւ Պապ. 1. Կոստանդ։ 2. Արշակ կը հռագաւորէ։ 3. Պատրանքն Միհրդատ. Նախապատրաստութիւնն։ 4. Կամուզիկոսութիւն։ 5. Ղեւոնդ մեծ։ 6. Կարգք հաստատեալք ի նմանէ։ 7. Աստաքին քաղաքականութիւն Արշակայ։ 8. Արշակ կը հրաւիրուի ի Շապհոյ. Անելիք զանելութիւն վասակայ ապարապետի։ 9. Արշակ կ'երդնու. կը գրժէ երդմանն. Հաւաստեաւ ընդդէմ քրիստոնէից ի Պարս։ 10. Ներսէհ գործք Արշակայ. չինութիւն Արշակաստան։ 11. Փառանձեմ. Ինել և ապատնութիւն նորա։ 12. Տիրիթ կը խնդրէ գՓառանձեմ յԱրշակայ և կ'ապատնի։ 13. Արշակ կ'առնու կին զՓառանձեմ։ 14. Անլուր գաւազանութիւն Փառանձեմայ ընդդէմ Ղռոմպիտայ։ 15.

ներեսս կր մեկնի Աբշակայ։ Զոնակ սմն կամիս-
զիկոս հակառակ ներեսիս։ 16. Պատմեսնիք նախ-
արարաց։ 17. Զար խրատուսք Արշակայ։ 18.
Պարգան Մամիկոնեան կ'սպասուի յերկրորդն։ 19.
Փորձ հաշտութեան ի մէջ Շապհոյ և Պար-
սից չ'յաջողիր։ 20. Պատերազմը կ'սկսի։ 21. Աբ-
շակ օգնական Պարսից ընդդէմ Հռոմայեցոց։ 22.
Արշակ կր հեռանայ ի սպառ ի Շապհոյ հնարիս
նախապարգեւ։ 23. Ամիդ կ'առնու ի։ Արշակ կր
մնայ ի Տղմուտ։ 24. Կոտտանգ կր մեսնի։ Յուլիա-
նոս կայսր։ Ջիջիլդոյ նորա առ Արշակ։ 25. Յաղ-
թութիւն Յուլիանոս։ Մահ նորա։ 26. Յովիանոս
և դաշինք նորա։ 27. Պարսից Յովիանոսի դա-
շանց ղՀայոց։ 28. Անմիաբան գԱրշակայ։ 29.
Հայք յետ գաշանցն Յովիանոս։ Պատգամաւո-
րութիւն առ վաղեմ. զաքարուքն ներսիսի։ 30. Խրատք
և նշանագործութիւնք նորա ըստ նոտարացն։ 31.
Թշնամանութիւնք Շապհոյ. Հնգամեայ միակ Հայաս-
տանի։ 32. Մերաժան Արծրունի. Յարձակմունք
Պարսից ի Հայոց։ Ասորեստանի նորա։ 33. Աղատա-
կոծութիւնք Պարսից։ 34. Յղկպատակութիւն նախա-
րարաց։ 35. Միւս եւս բնաւնսի թշնամի-վաճառ
Մամիկոնեան։ 36. Վաստ խրատ յղ նախարարաց.
Ներսիսի խրատն։ 37. Արշակ կ'սպասի ի երթալ
առ Շապհոյ։ 38. Մնասպան փորձ Շապհոյ ըստ
Նոտարացն։ 39. Արշակ կր գայ ի Աղձոյ բերդն.
Վաճառ ապարանեսս կ'սպասուի ի։ 40. Ներ աշխար-
հին Հայոց։ 41. Հայք կր դիմեն առ Յոյնս. Փա-
ռանձեմ կր պաշարուի ի Արտագերս։ 42. Արտա-
գերից բերդը կ'առնուի. Փառանձեմ կ'սպանուի ի
թշնամանաց։ 43. Ներսիսեան թիւնք ի պատմու-
թեան Նոտարացն։ 44. Հայք կր ընտրեսնեն ին
յետոյ թագս թիւնք. Հանգստական թիւնք. Ս կեսցեական
մահ Համազասպայ Հայոց։

Գ. ի Պապայ մինչեւ ի վախճան Տէրութեանն Ար-
շակունեաց։ 1. Ընդ պատգամաւորսն թիւնք առ Վա-
գէս. Թագաւորութիւն Պապայ։ 2. Ներգնեց գՊապայ
առ ելս թանութեամբ։ 3. Խորենը Պապայ. Մանր
ազգասպանութիւնք և գործք նորա։ 4. Դէմ առնու որ Հասանն
ի Ձիրան։ 5. Խորհուրդ մանուսն թեան։ 6. Մահն
Արշակայ։ 7. Կնատեառն ազգատոհմութեանց։ 8.
Պատուհասն գՆերսեհեայ։ 9. Մահ մեծին Գնե-
ւունի։ 10. Պատճառք ամբաստանութեանց գՊա-
պայ։ 11. Կայսր թիւն Ամմիանոս։ 12. Գնա ընդ-
դէմ Պապայ և փախուստ նորա։ 13. Ամմիանոս
ի ատեաւ Պապայ։ 14. Աղաչ գործատութիւն և
գատաստանութիւն. Պատուհասն Ամմիանոս. Գնա-
ւերութեան։ 15. Արդիւնք ապստամբութեան Պապայ։ 16.
Ակնարկութիւնք ի Նոտարացն առ այս. Վարագ-
գոյ։ 17. Ընդդէմ Մուշեղի յապստամբութիւն Հա-
յոց։ 18. Պատուհաս Մուշեղի զատ ի։ 19. Մա-
նուէլ Մամիկոնեան. Վարագոյն կր մերժուի ի։ 20.
Կարնեցին Իշխանի։ 21. Կրուսումն միոյ մասին
Հայոց. Սորբեն։ 22. Սորբն կր մերժուի ի գաւա-
թիսամբ Մերուժանայ. Կորնք Մանուէլի. Պատե-
րազմ ընդ Պարսս. Մերուժան կ'սպանուի ի։ 23. Աբ-
շակ և Վաղարշակ կր իջագասն որին. Մահ Մանու-
էլի։ 24. Ներժանուն Հայաստանի. Խորսով ի բաժ-
նին Պարսից։ 25. Վաղիան գրոցն Նոտարացն։
26. Համառօտ քաղաքական ակնարկ թիւնք։

Դ. ի Պ. Հայք յետ բաժանման թագաւորութեանն,
մինչեւ ի թագուհի տիրութեանն Արշակունեաց։ 1.
Աղբիւր յետ Նոտարացն։ Ներսիսեան։ Ժամանակ
սորա։ 2. Խոհր նորա ի Նոտարացն։ 3. Անպա-
տեհ թիւնք սեպհ ժամանակագրութենէ ներսիսե-
ցւոյն։ 4. Ըստ ներսիսեան պատմութենէ որ չեն
հատանական։ 5. Թէ ներսիսեան մատեանն թիւն ի
յետին գործ։ 6. Կարէ՞ առնուել իբրեւ ապրիւր։
7. Արշակ վերջին ի բաժնին Յունաց։ Կանոնք
Արշակայ։ Պատերազմ վասն սորա։ Մահ Արշակայ։
Ներսիսեան թագաւորութեան Հայոց ի բաժնին Յու-
նաց։ 9. Նախապարք մեծին Արշակայ երթալ առ
Խոսրով։ Դաստուն։ 10. Կամքոգկոտութիւն մե-
ծին Ահակայ։ 11. Հաւանական ժամանակ Խո-
զանդայ։ 12. Վաղարշապատ։ 13. Խնգրատուք Ա-
հակայ։ 14. Չին ինչ պատմական օրէնք։ 15. Հա-
մազասպ Մամիկոնեան փեսայ Ահակայ. Հրովար-
տանի վաղամեյ ըստ խրենացւոյն։ 16. Իշխանու-
թիւն վաղամեյ ըստ խորենացւոյն։ 17. Վաղամ-
շապատ։ 18. Երթի Ահակայ առ Ձաղկերտ։ 19.
Խորամանկ քաղաքականութիւն Ձաղկերտի. Սկզբն
Շապհոյ կը սրտի Թագաւորք Հայոց։ 20. Հայք
կը գրգռին. Նկատեա Հիմարականի։ 21. Ահակ ապ-
ստիրանութեան ժամանակ. Թագրեցք ներսե ըստ
խորենացւոյն։ Մերոպ և վարդան կը գրգռին ի
կոտտանգնոպոլիս։ 22. Նղն պատմութիւն ըստ
Կորիւնայ։ 23. Հրատ էր առ Ահակ ի բաժնէն Պար-
սից։ 24. Կր գրգռին ազատասերք առ վաղամ։ 25.
Ամրոթիւնք կարինոյ. Պետպետիոս։ 26. Դիտոգու-
թիւնք գնկատողսցէ խրենացւոյն վասն Կարնոյ։
27. Արտաշիր կ'ամբաստանի ի։ Խրատ Ահակայ
առ նախարարս։ 28. Արտաշիր և Ահակ կռվին ի
գաւառն։ 29. Վաղամ ընկենու գԱրտաշիր Թագաւո-
րութենէն և գԱհակ կամքոգկոտութենէ. Սուր-
մակ կամքոգկոտ։

Դիտ. Ի. Քննագատութիւն Բ. Խորենացւոյ խոսքե-
նայուն, ի. գլխէն մինչեւ ի վախճան պատմու-
թեանն։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1896, էջ 53–11)։

Մասն Գ. Պատմական ժամանակ. – վա-
մանակ անտէրնչութեան, մինչեւ ի վախճան Լ.
դարու։ Մատենագրական և կրօնական շարժ-
մունք։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Լեոտինեանցի, 1895.
8°, 293 էջ։

Նամանգակոթութիւն. Գրոց Ա. Հայոց յատկութեան։
Մատենագրական չափ։ 1. Աստուծոյ ամենա-
կալ գինի Հակակայ։ 2. Իրատ մի Հայոց Պարսից
բռնութիւն ի Ցունս Աբեհատութիւն Հակակայ։ 3.
Շմոէլ։ Երթեւեկութիւն Հակակայ և Մեսրոպայ ի
հակել հատին։ 4. Տեսիլ Հակակայ. Ցայտնութիւնք։
5. Վախճան վերջին Հայոց արին Արտաշրի. Հա-
յատատան կը գրատուի գորոք։ 6. Իպատգէք. Աշա-
կերտք Հակակայ. Մահ նորա։ 7. Մեսրոպ. Փիւռ
հայրենի նշանագրաց. Առաքելական գանք Մեսրո-
պայ։ 8. Ջատմանալի վկայութիւն մի։ 9. Ջանք
վասն վսրց և Աղոտանից։ 10. Մահ Մեսրոպայ։
11. Ժամանակագրական ինչ տեսկեսութիւն։ 12.
Պատմութիւն գիտի նշանագրաց։ 13. Թարգմա-
նութիւն Գրոցն։ 14. Աստրան աշակերտաց։ 15.
Թուղթ Պրոկղի և այլոց առ Հակակ վասն Նես-
տորի։ 16. Թուական առաքման և գարձի աշա-
կերտաց։ 17. Թէ ինչ պատ է իմանալ Թարգ-
մանչաց։ 18. Թէ Հայք յատաջագոյն եւս կ'եր-
ևային յուսաս ի Ցունս։ 19. Ալ. գլխոյ Գ. գպրո-
թեան խորենացւոյն, և յետին մատենագիրք
գԱղաթանգեղոս։ 20. Կարծիք յետնոց գՊաւստ ևա-
ռէն և գաղակերտաց Թարգմանչաց։ 21. Խորենաց-
ւոյն Գ. գպրութեան Ալ. գլխոյն վրայ։ 22. Ա-
մանակագրական խնդիր գատաստանէ աշակերտաց
Աղեքսանդրիա ըստ խորենացւոյն։ 23. Հատ անա-
կան ժամանակ գրութեան Ալ. գլխոյ Գ. գպրու-
թեան խորենացւոյն և Ողբին։ 24. Հնագոյն մա-
տենագիրք հայ լեզուին։ 25. Ջանագանութիւն ոճոյ ի
գրատածս Լ. գարու։ 26. Մատենագրութիւն ե-
կեղեցի կիսոյ Լ. գարուն։ 27. Խորենացւոյ և գործք
որ կ'ընծայսին նմա։ Պատմութիւն պատկերին.
Պատմութիւն Հիփսիմեանց։ Հատ Հիփսիմեանց
և վարդապետին. Գիրք Պիտոյից. Աշխարհացոյցն։
28. Եղիշէ և փաստաբերն։ 29. Մովսէս։ 30. Դա-
ւիթ Անյաղթ։

Գլուխ Բ. Աւագին նահատակութիւնէ Հայոց. գործք վարդանայ. 1. Սասանեանք հալածիչ քրիստոնէութեան: 2. Կասկած պարսից զՀայոց: 3. Պատճառք կասկածանաց. Հաւատակցութիւն ընդ Յունս: Սէս անկախութիւն երկրին: 4. Սկիզբն հալածանաց ընդդէմ Հայոց: 5. Սը զրկուի գունդ ի Հայս. կը կոչուի պրուէին: 6. Նոր կարգք. Երկպատակութիւն ազգին: 7. Պատմութիւն պատերազմին վարդանանց: 8. Խոհր ի մէջ փարպեցւոյն և նկիչէի: 9. Խորագէտ քաղաքականութիւն Ցագկերտի: 10. Նրբին անկ նամակաց երկուոտից ըստ նկիչէի: 11. Փարպեցին չէ միարան յայսմ ընդ նկիչէի: 12. Ցաւոտ Ցագկերտի. Նախարարք կը կոչուին և կ'արձակուին: 13. Աւելացանութիւնք նկիչէի: 14. Ռուն նպատակ Ցագկերտի: 15. Ուղղ սեաւարան ի դարձին նախարարաց մտգերով. Աւելացանութիւնք նկիչէի: 16. Վարդան մենկին տամբն և կոչի յեաս: 17. Պատրաստութիւն ի պատերազմ: 18. Հանգանակութիւն վահանայ Ամատունւոյ ընդ վանակայ մարզպանի: 19. Ընդրուա կասկած գվասակայ: 20. Վարդան կ'երթայ զօրօք յԱղուանս: 21. Խոռղիք առ այլեայլս վասն օգնութեան: 22. Ցմնիք կը հրաժարին օգնել: 23. Պատերազմ և յաղթութիւն վարդանանց յԱղուանս: 24. Վասակ կը քաջուի: 25. Ջնիք վասակայ արգելուլ զպատերազմութիւնն: 26. Պատերազմը կ'սկսի. Պարտութիւն Հայոց: 27. Պատճառք պարտութեան Հայոց: 28. Պատճառ բամբասելոյն վասակայ: 29. Թէ յորում կը տարբերի պատմութիւն նկիչէի ի պատմութենէ փարպեցւոյն: 30. Աւերմունք և կոտորած ի ձեռն վարդանանց. վասակ կը բռնուի և կ'պաշխարէ ըստ նկիչէի: 31. Վերադիմիք ի նպատակ վարդանանց՝ ըստ նկիչէի: 32. Ալ տարբերութիւն նկիչէի ի փարպեցւոյն: 33. Նամակն Հայոց առ Թէոդոս ըստ նկիչէի: 34. Հայոց խընդիրը կը մերժուի: 35. Թէ երբ բամբասեցաւ վասակ. ի կալութիւն գնմանէ: 36. վասակ կ'առնէ զերկիրն ըստ նկիչէի: 37. վարդան ապատակ կը հանէ ի Սիւնիս ըստ նկիչէի: 38. Ալ առնմանց համար երկու առեք զուժկան առ թագաւորն, որ կ'ապաշաւէ, ըստ նկիչէի: 39. վասակ դրացի ժողովրդիններ կը գրգռէ ընդդէմ վարդանանց, ըստ նկիչէի: 40. Թէ հրովարտակք ներման էին առուդիս Ցագկերտէ: 41. Մխարանութիւն փարպեցւոյն և նկիչէի գհանդամանաց պատերազմին: 42. Աւուրնարանութիւնք առ զօրականն. Նկարագիր հատուածոյ: 43. Թիւ վարդանանց:

Գլուխ Գ. Աւուրս որ գնին. 1. Աստրմիզդ մարզպան: 2. Հմայական եղրայր վարդանայ և որք ընդ նմա: 3. Ջերբակալութիւն և առաքումն նախարարաց ի գուռն: 4. Ջարուռզութիւն մի ի պատմութենէն փարպեցւոյն: 5. վասակ ի դրան: 6. Հարցափորձ քահանայից: 7. Աւետեան առաջի Թագաւորին. Արշաւ իր կամարական. Ամրապատանութիւն գվասակայ: 8. Փարպեցւոյն այս պատմութեան վրայ դիտողութիւն: 9. Տարբերութիւնք պատմութեան փարպեցւոյն և նկիչէի: 10. վարդանանց պատմութեան բուն պատմական մասն ըստ անաչառ քննութեան: 11. Նահատակութիւն Ղեւոնդեանց. Ակսոր նախարարաց: 12. Պատմութիւն Ղեւոնդեանց և գեղի ըստ նմին ունի վկայարանութիւն: 13. Ակսորեալ նախարարք: 14. Ղեւոնդեանք: 15. Պատուհաս քահանայից: 16. Կարծեցեալ ազրիւր պատմութեան Ղեւոնդեանց. Խոժիկ անուն պիտակ: 17. Դնին պատմութիւն ըստ նկիչէի: 18. Ինքնագրութիւն Ղեւոնդեանց վկայարանութեան վրայ: 19. Սէս վկայարանական պատմութիւն Աբրահամու և Խորենայ: 20. Տարբերութիւն նկիչէի ի փարպեցւոյն յայսմ եւս:

Գլուխ Դ. Երկրորդ նահատակութիւնէ Հայոց. քայքայումն վաճառայ. 1. Երրորդ դրուագ պատմութեան փարպեցւոյն: 2. Արձակումն նախարարաց. Զրպատվիրանայ: 3. Նախարարք կ'երթան ի պատերազմ: 4. Տարբերութիւն նկիչէի ի փարպեցւոյն: 5. Ակսոր Թութ Հմայեկակ: 6. Փարձ նախարարաց: 7. Կամարդկոտնք զկին Ցոմեփպ. Փիտ: 8. Ընդրական հանդամանք ժամանակին: 9. վահան, երէց որդի Հմայեկակ: 10. Սկիզբ ապատութեան: 11. Փիտ կը կոչուի ի գուռն: 12. Խորհուրդ ապատամբութեան. Աւազիրութիւնք վահանայ: 13. Գագիկայ խոստումն: 14. Ամբոստանութիւն գվահանայ. Երթ նորա ի գուռն և դարձ: 15. վահան կը վարանի անդառնալ ապատամբութեան խորհրդոյն, ապա կը հաւանի: 16. Մատնութիւնք: 17. Սահակ Բագրատունի մարզպան, վահան ապարապատ ի կողմանէ Հայոց. Առաջին հակառ ունկոսի: 18. Ստատ համրաւ: 19. Հրատէր առ վիրս և առ հայ նախարարս վասն օգնութեան: 20. Երկրորդ հակառ ի ներսհնապատառ: 21. Աղատութիւն վարդայ. երդմն սահակայ: 22. վահան կ'երթայ զօրօք յոգնութիւն վրաց. Պատրաստ ի վիրս. Պարտութիւն Հայոց. Սահակ Բագրատունի մարզպան և վասակ եղբայր վահանայ կ'սպանուին: 23. վահան գայ ի կողմանս Տայոց Բանագնացութիւն ընդ Մհերանայ զօրագլխին Պարսից: 24. Մհերան կը կռուի ի գուռն. Հրաման և Ցագդ: 25. վահան կու գայ ի վազարշապատ: 26. Ստատ համրաւ զվահանայ մարզպանէն և գվասակայ: 27. Ջարմիհր Հազարաւուխտ զկին Մհերանայ: 28. վահան կ'երթայ ի կոգմանս Տայոց յերեսաց Հազարաւուխտայ. Կանայք կամարականաց կը բռնուին: 29. Շապուհ Մհերան փոխանակ Հազարաւուխտայ: 30. Հնարք վահանայ. Փոքր հակառ և յաղթութիւն առանց վահանայ: 31. Շապուհ հետամուտ վահանայ. Ցաղթութիւն վահանայ քաղաւուն արամբ. Փրկին կ'սպանուի: 32. Վերան ի Պարսից առ Շապուհ. Պարտութիւն Պերոզի ի Հեփթաղս և մահ: 33. Շապուհ և Հազարաւուխտ կը մնկնին ի Պարս: 34. վահան կը Հռոմգարս: 35. Նիխոր կը զրկուի ի Հայս: 36. վահան կ'երթայ առ Նիխոր: 37. Հնար վահանայ ընդ Նիխորայ: 38. վահան և Նիխոր կը մնկնին ի մխիթարն. Աթոռնչելք ըստ փարպեցւոյն. Ակրուէին Հայոց կը զրկուի ի գուռն: 39. վահան կ'երթայ առ վազուշ: 40. Կարգի նահապետ Մամիկոնեան ցեկին և ապարապատ Հայոց, և գառնայ ի Հայս: 41. Անդեկան ոճն գայ մարզպան, որս միջնորդութեամբ կ'առնու վահան մարզպանութիւնք: 42. Ցովհան Մանդակունի և հատ նորա ըստ փարպեցւոյն: 43. Դիտողութիւն փարպեցւոյն պատմութեան վրայ:

— * վ. տոնի միոյ կանոնոյ Նորաւէլ. Մտիկ 1904, թ. 4.

Խարգմ. — Տես ԼԱՆՈՒՆԻՆ. — ՄԱՐԹԻՆ Լ. — ՊԱՈՒԼՈՍ. — ՈՍԿԱՆ (Հոսակիներս):

Խմբագ. — Տես ԱՆԴՈՒԱ ՈՍԿԱՆԼԵՆ ՊԻՊԼԻՈԹԵԿԱՆ:

Թող ի լեզ իր հրատարակութիւնն ըլլայ Աւետ Ներսէսեան:

Գրոնածներ. Կենսագրական-Մատենախաստական Բառգիտանի փոխարէն (Խոչունց Բիւրակի 1898, էջ 121, 582. – 1900, էջ 161 (որ կայ Պարապատչի գործերուն անկատար մէկ ցանկը): – Տես և Ինդուեի, Ա տարի 1902, թ. 4–5–6:

Մահուան առիթ. Ազատիս 1904, թ. 1: – Աւետիս 1903, թ. 5419, 20, 22, 32 Մատենէն: – Բիւզանդիոն 1903, թ. 2183–85. – 1904, թ. 2235: – Բիւրակի 1903, թ. 47: – Լուսաւոր 1903, թ. 6: – Մուրճի 1903, թ. 45–47: – Մանզուած 1903, թ. 685 թիւոց.), 739 և Տ. – Անդր.): – Մասիս 1903, թ. 48՝ Կերեզմանին առջեւ խօսած Զէր-

պէրճանէ, և 49։ – Մշակ 1904, թ. 3, 6։ – Սուրմանդակ 1903, թ. 1454, 55, 57, 58, 61. Պէրպէրեան–Վանանդացի բանավէճ՝, և թ. 1463, 1466, 1471։

ԳԱՐԱՊԱՇ (կարապետ. — Ձուռ, իսօսկեալ ի հանդիսի պարգեւաբաշխութեան վարժարանին սրբոյն Յակոբայ ի Բանկալթի, ի 20 հոկտեմբերի, 1 նոյեմբերի 1885։ Կ. Պոլիս, տպ. Ի. Պալատալեան (Ալամեան. 8°, 16 էջ։

Թարգմ. — Տես ՆԱԿԱՇԱՒԼԻ. — ՀԱՅԵՐԵՆ ԹՈՒՐՔԱՄԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ. — ՀԻՒԿՈՒԹ Վ.։

Տես և ԱՅՎԱԶԵԱՆ Ի. եպ.՝ «Քանի մի թեթեւամանուածութիւնք»։

Իրատածներ. Մասխ 1893. թ. 8973։ – Մահուան ատենը. «Ազնական յիշատակներ» Հ. Ազնաւուր) Բիւրակն 1903. էջ 943։ – Ծաղիկ 1902. թ. 516, 18։ «Ակնարկ մը իր կեանքին վրայ. անդ. 1903. թ. 41։ – Մասխ 1902. թ. 47։ – Մշակ 1903. թ. 69՝ Խորհրդաւոր ատենդ մը»։ – Սուրմանդակ 1902. թ. 1151, 52, 54։

ԳԱՐԱՊԱՇ (Մարտա Մ.) — Քաղցած փիւռնիւրը և փոպարիւի բաժան մի գիծ Շամախոյ կեանքից։ Բագու, տպ. Ա. Վլազարեան, 1898. 54 էջ?

— Մինչպի նիհիլիզմ, վէպիկ, հրատ. Խաչատրեան Բագրատասրեանի։ Մոսկվա, 1900. 95 էջ?

Քննագ. Մշակ 1900, թ. 70։

— Կնքահայրը, վէպ?

ԳԱՐԱՊԱՇԵԱՆ Տիգրան Խմբագ. — Տես ԳԱՐՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ։

Թարգմ. — Տես ՄՈՒԼԻԼԻՒ. — ՍԷՔՍՊԻՊ (Լ.։

ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ Հ. – Կնոջ կոչումն և դրութիւնը հասարակութեան մէջ, Տարագ թերթէն։ Տփխիս, տպ. Աւրօր, 1891. 8°, 31 էջ?

Քննագ. Նոր–Դար 1891, թ. 115։

ԳԱՐԱԿԻՒԼԵԱՆ (Կ. Յ.՝ Թարգմ. Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Կ.։

ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ Հ. Փ. Թարգմ. – Տես ԳԵԼՑԵՐ (Հ.։

ԳԱՐԱՊԱՊԱՀՅՈՑ ԱՆՆՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆ?

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԿԱՒԱԿ. – Տես ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ Գ. Վ.։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԶՏԵԱՑ, ոսկերգութիւն. — Տես ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ Մ.՝ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ Գ. Մ.։

ԳԱՐԹՎԱԼԻՃԵԱՆ Եղուանդ Կ.՝ — Խաղապիրք թուաբանութեան. աշխատ. Ե. Կ. Գ. դաստատու չափագիտութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. «Արեւելք» լրագրոյ, 1887. 8°, 184 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1887, թ. 1032, 1122։

— Առաջնորդ բուաբանութեան ի պէտս մանկանց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէլպէկեան, 1888. 12°, 151 էջ։

= Ե տիպ, Մխիթար Յ. Փափազեան, 1892. 8°, 152 էջ։

Խմբագ. — Տես ՆԱԿԱՇԻԿ։

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ. — Տես ՍԱՆ (Ժ.։

ԳԱՐԻԿԻ. — Տես ԿԱՐԻԿԻ։

ԳԱՐԻՊԵԱՆ Ա. Թարգմ. – Տես ԲԱՐԻ ԻԻՆԿՈՒՆ։

ԳԱՐՆԱՆ ՆԱԿԱՇԿՆԵՐ. – Տ. ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ա.։

ԳԱՐՆԱՆ ՀՈՎՆԵՐ. — Տես ԱՃԷՄԵԱՆ Մ.։

ԳԱՐՆԱՆ ՄԻ ԱՄՈՒԻՊ. — Տես ՄԵՆԻԿ Օր.։

ԳԱՐՆԱՆ ՇՈՂԵՐ. — Տես ՆԵՐՇԱՊՈՒՀ Փ.։

ԳԱՐՆԱՆԱՁԻՆ ՄԵԼԷԳԻՆԵՐ. — Տես ԳՕՐԿԻՑ Մ.։

ԳԱՐՇԻՆ (Վ. Մ.) — Ակռաճչան, վէպիկ. Թարգմ. Կէբեւասի. մանկական ու ժողովրդական ընթերցման համար։ Տփխիս, տպ. Մ. Ի. Թօտխնեանցի, 1890?

Այլ Թարգմ. կամ տիպ. Բագու, 1902. 8°, 16 էջ?

Մուրճ 1903, թ. 1, էջ 158, կը գրէ. «Աղղաննչանը Փարչինի ամենալաջող պատմուածքներից մէկն է և կարամ է նրա համակրելի տաղանդի կնիքը։ Այդ պատմուածքը արդէն մի անգամ Թարգմանուել է հայերէն։ Շատ կարելի է, որ այս գերբոկը նոր Թարգմանութիւն չէ, այլ հին արտատպութիւն։ Թարգմ.ը բաւական յաջող է»։

— Ձորս ար պատերազմի դաշտում. Թարգմ. Ս. Յարութիւնեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1891?

Քննագ. Մշակ 1891, թ. 101։ – Տարազ. էջ 570։

Ախլեր. ժողովրդական ընթերցանութեան համար։ Թարգմ. Խ. Մալումեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1892. 8°, 19 էջ։

— Ձանազան պատմութիւն գողոլի, հեքեաթ. Թարգմանեց Հ. Աւագելեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Թօտխնեանցի, 1895. 16 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1897, թ. 1։

— Գոռոզ արմաւենին. Թարգմ. Հ. Աւագելեան. ժողովրդական գրադարան։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1895. 20 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1897, թ. 1։

— Գոռոզ Ագռաւ. Թարգմ. Հ. Աւագելեան, ժողովր. գրդ.։ Տփխիս, տպ. նոյն, 1895. 24 էջ։

ԳԱՐՈՒՆ ԵՒ ԱՇՈՒՆ. – Տես ՍԵԹԵԱՆ Տ. Ց.։

ԳԱՒԱՁԱՆ ԿԻԿՆԱՁՕՐ. Տես ԿԵՍԱՐԵԱՆ Ս. Մ.։

ԳԱՒԱՁԱՆԱՏԻՐ. – Տես ԹԱՁԿԵԱՆ Յ. Քահ.։

ԳԱՒԱՁԱՆԱՏԻՐՈՒ ՀԱՄԱՐԵՑՈՒՑՆ. – Ծես ՄԻՆԱՒ Վ. ՀԱՄԱՐԵՑԻ։

ԳԱՒԱՌԱԿԱՐԳԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆԱԿԱՆ ԹԻՒՆՆԵՐ. Տես ԱՀԱՌՈՆԵԱՆ Հ. Յ. ԳԱՒԶԱՆԵԱՆ Յ.) — ՄԵԼԻՔ Ս. Փ. ԲՀԿ. – ՄՈՒՐԵՐԵԱՆՑ Լ.՝ — ՊԱՏԿՈՒՆԵԱՆ Ք.) – ՏՈՄՍՈՆ (Ա., եան։

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԼՈՒՍՊԱՐՈՆԵԱՆ Փ.։

ԳԱՒԱՌԱՑԻ Հ. Մ. Հ. — Տես ԵՐԿԵՐ, ԱՌԱԿՆԵՐ։

ԳԱՒԵՍԻԼԻԱ. — Տես ԼՈՅԻՈՒՍ (Փ.։

ԳԱՓԱՄԱՃԵԱՆ Տ. Փ. — *Աւուտմաբուբրիւն և պոլիս*, 1861?

— *Համառօտ բառարան գործնական բառից տանկիրեան հայկեան*։ Կ. Պոլիս, 1864. 112 էջ?

Ինչպահուբրիւնք Անթի վարդանայ և վարանայ Մարիկանից ի Նիկատգրուբրիւն Անի քաղաքի ի առումն ի Յունաց, 1875?

« *Խիստ ընաբ աչխատասիրութիւն մ'է, յոր Անթի փլատակաց պատմական մասերը՝ վկայութիւնք Հմտից երեւելի Անգղիացւոյն ստորագրութեան համանմանն ըլլալով արգարեւ խիստ հետաքրքրաշարժ կրնայ համարուիլ* »։ Մասուր 1875, թ. 199.

— *Լատին Հայաստանեայց կաթոլիկ եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութեան քննիմ Լուսաբերական Հայոց. Խօսեցաւ Տիգրան Փ. Փափամճեան*, 1875?

Տեսար առ տեսար հրատարակեալ հաւախոսութիւն մ'է, որ բազդարկանաց կրօնական առարկութիւնները կը հերքէ »։ Մասիս 1875, թ. 1746։

« *Բազդարկանաց հակառակութիւնները և սխալները վկայութիւններով և փաստերով ցուցընող տեսր մ'է, որ մինչեւ չորրորդ հիքը հասած է* »։ Հայրենիք 1875, թ. 270։

— *Քրիստոնեութեան ի Լուսաբերական Հայոց*։ Կ. Պոլիս, տպ. Յարութիւն Պարոնեան, 1876։

Հրատարակուած է մինչեւ հօմներորդ տետրը, էջ 96։

« *Լուսաբերական Հայոց մոլորութիւնքը հերքող և բազդարկանութիւնը Ագգին մէջ որ առնեն և ինչպես մուտ գտնելը պատմական փաստերով հաստատող ընաբ տետրակ մ'է* »։ Հայրենիք 1876, թ. 289։

ԳԱՆԱՆԵԱՆ. — *Տես* ԻՒԼՂԱՆԵԱՆ։

ԻՒԱՖԻՒ (Ֆ. Պօպս. — *Կենդանաբանութիւն, ի սէյոս ազգային դպրոցաց Երկասիրեաց Ֆ. Պ. Ի Իմիջ. Ուխտէն. զարդարեալ 400 պատկերօք*։ Վենետիկ, եւն. 1887. 8°, 318 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1888, թ. 1380։

— *Ակսիք ֆիզիհանական ուղղոյ առ տղեակս տէրտ տիքտ Ցիսուսի*։ Վենետիկ, եւն. 1887. փոքր 8°, 288 էջ։

— *Նոր տարրաբանութիւն*։ Հատոր Ա. *Անգծարանաւոր տարրաբանութիւն, պատկերազարդ*։ Վենետիկ, 1891. 8°, 259 էջ։

= Հատոր Բ. *Գործնական տարրաբանութիւն*, 1891. 8°, 156 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1896, թ. 3736։ – Հայք 1891, թ. 23։ – Մուրճ 1892, թ. 4։

— *Նոր քրագիտութիւն գպրոցական փոքր տղոց համար*. Ա. *Չրջան*, զարդարեալ 100 պատկերօք։ Վենետիկ, 1895. 8°, 128 էջ։

— Բ. *Չրջան*. 1896. *նոյնպէս պատկերազարդ*. 136 էջ։

ԻՒԱՖԻՒԵԱՆ, կամ Փափճանեան Ֆ. Նկիչէ. — *Պատմութիւն հին և նոր կտակարանաց, ստորին դասու համար*։ Վիէննա, եւն, 1860. 8°, 85 էջ։

= Բ տիպ, 1871. 8°, 137 էջ։

= Գ տիպ, փոփոխեալ և յաւելեալ, 1883. 8°, 176 էջ։

— *Բովանդակութիւն դիտութեանց ի արուեստից, որ է բնական, բարոյական, պատմական, ուսուցչական ու արուեստական գիտելեաց համառօտ նկարագիրը*։ Վիէննա, եւն, 1861. 6°, 191 էջ։

— *Սկզբնական քնիքագուժք, գազպիեբէն և հայերէն, բառական մեկնութեամբ*։ Վիէննա, եւն, 1872. 8°, 175 էջ։

Թարգմ. — *Տես* ԵՂԻՍԱԲԷԹ։

Յարեւանդեն առիթ. Արեւելք 1903, թ. 5241։ – *Հանդէս Ամսօրեայ*, թ. 5, 6, 8–9։ – *Սուրմանգակ*, թ. 1282–3։

ԳԵՒՈՆԶԵՒԵԱՆ Ա. *Պատիկիւիր*։ Բազմ., տպ. « *Ալբօր* », 1904?

ԳԵՒՈՆԶԵՒԵԱՆ Եղիկ. — * *Beiträge zur altarmenischen nominalen Stammbildungslehre*. *Հանդէս Հայագիտութեան*, 1903։ Ա. Հատ. էջ 33–63։

ԳԵԼՅԵՐ Հ. = H. Gelzer *գերմանացի*. – *Die Anfänge der armenischen Kirche*. Von H. Gelzer. Sonderabdruck aus den Berichten der Königl. Sächs. Geschellschaft der Wissenschaften. Sitzung vom 4. Mai 1895. S. 109–174։

Քննագ. Նոր-Փար 1895, թ. 165։ – Theol. Sitztg. XX, 26։

Ելեգերի ազգ գործը Թարգմանուած է Հայոմվեպի մէջ 1896, էջ 183, 193, 241, 342, 433, 494. *և առանձին ալ հրատարակուած հետեւեալ հատուած*.

— *Փառասոս Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն*։ Թարգմանեց Հ. Յովհաննէս Թորոսեան։ Վենետիկ, եւն. 1896. 8°, 165 էջ։

— *Հետազօտութիւն հայ դիցաբանութեան*. (Zur armenischen Götterlehre Թարգմանեց Հ. Յովհաննէս Թորոսեան։ Վենետիկ, եւն. 1897. 8°, 136 էջ։

Քննագ. Մասիս 1897, թ. 112։

— *Համառօտ պատմութիւն Հայոց*, (Armenien Geschichte, Litteratur, Kirche. *յաւելուածովք Թարգմանչին*։ 1. *Ցանկ* 1895էն – 1897 *Հայոց կոտորածներու առիթի լոյս տեսած գրքերու*։ 2. *Կաթողիկոսաց և Պատրիարքաց. Հանգուցեալ Թարգմանեց Հ. Եփր. Գալէմքեարեան*։ Վիէննա, եւն. 1897. 8°, 130 էջ։

Քննագ. Արեւ. Մասուր 1897, էջ 687։ – Մշակ, թ. 101։

— *Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana*. Patrum Nicæorum nomina, latine, græce, coptice, syriace, arabice, armeniace. Lipsiæ, 1898. 8°, LXXIII + 266 pp. Adiecta est tabula geographica.

« *Գրոփ. Հ. Գելցեր ուրիշ երկու Գրոփեսորներու* H. Hilgenfeld, O. Cuntz *հետ հրատարակած է այս գիրքը լատիներէն ներածութեամբ։ Գիրքս ցուցակ մըն է Նիկիոյ Ա. ժողովին ներկայ գտնուող և ստորագրող Ա. Հարց անուններուն, ինչպես լատիներէն, յունարէն, խպտերէն, ասորերէն, արաբերէն և հայկական հին ձեռագիրներու մէջ կը գտնուին։ Իւրաքանչիւր լեզուի ցուցակին յատուկ ազգային ուսուցերով սպասած է, գիմացն ալ բնիներնուածքն ստացագրութիւնը և լատին Թարգմանութիւնը գրուած է. իսկ տակը՝ ձեռագիրներու բնիներնուածքներուն տարբերութիւնը։ Այս կերպով գեղեցիկ սպասած է նաեւ հայերէն բնագիրը էջ 185–215)* », եւն. տես Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 7, էջ 217, և բնիներնուածը չտրուած է։ – *Տես և* Արտաւ. 1898, թ. 6։

— *Համառօտութիւն բիւզանդական կայսրենիքի պատմութեան։* Կիլլերի. Գերմ. թարգմ. Մկրտչ Վ. Տէր Մովսիսեան։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռի, 1901. 8°, 6+514 էջ?

Տե՛ս. Ազատամարտ 1903. թ. 7։ — Քննադ. Լուսոյս 1903, թ. 5։

— *Ակնարկութիւնք Բիւզանդական քանոնագիտական պրոբլեմի.* Die Genesis die byzantinischen Themenverfassung. Թարգմանեց Ն. Գարեգին Գասպարեանց. Մխիթ. Ուխտէն։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1903. 8°, 4+83 էջ, մէկ աչխարհացոյց տախտակով։

* *Հայոց եկեղեցւոյ Ս. Գրոց թիւրքիայի և թիւրքահայերի մասին։* Դար-Պար 1902, թ. 42, 45–47։

— * *Der gegenwärtige Bestand der arm. Kirche.* Zeitschrift f. Wissensch. Theol. 35. 2 pp. 163–71. 1893։ Հայ եկեղեցւոյն ներկայ դրութիւնը։

— * *Die vorflutigen Chalcedonerfürsten des Armenios.* Byz. Z., III. p. 391–93. Քաղկեդոնեցւոց նախաջրհեղեղեան իշխանները։ — Միքայէլ Ասորւոյ մէկ կտորին թարգմանութիւնը։

— * *Ein Besuch in armenischen Kloster San Lazzaro in Venedig.* Christlicher Volksbote aus Basel». 1896, Nr. 43–46, pp. 338–341, 347–349, 355–357, 362–364. Այցելութիւն մը վենետկոյ Ս. Ղազարու հայ վանքը։

— * *Georgii Cyprii descriptio orbis Romani.* Lipsiæ. Գէորգայ Կիպրացւոյ նկարագիր հռովմէական աշխարհին։ Տե՛ս և Ինչպէս կնկարեմ։

— * *Ezniks und die Entwicklung des persischen Religionssystems.* Եզնիկ և բացայայտութիւն պարսից կրօնական դրութեան. Հանդիս ամսօրեայ, Հատ. Ա. էջ 149–163։

Երուանդեան. Տե՛ս ՇՐՈՒՄՊՅ՝ Ներսես. Հայ լեզուի և Աստուածաբանութեան։

ԴԵՂԱԲՈՒԵՔԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ։ Կ. Պոլիս, 1884?

Փարիզեան գեղագրութիւնը ժամանակէ մը ի վեր ոտտառած ըլլալով, այս անգամ նորա զգալի պակասը լեցընելու և աղգային վարժարանաց ուսանող մանկտւոյն ըստ ամենայնի օգտակար լինելու առաջագրութեամբ՝ հրատարակուած է Հայկական Գեղագրութիւնն, յորում կ'ամփոփուին գործածական և զարդարուն ամէն տեսակ գրեր վայելչագիր յարմարութեամբ. Նաեւ ֆրանսերէն զանազան գրեր իրրու կարեւոր յաւելուած։ Մասիս 1884, թ. 3664։

Տե՛ս դարձեալ՝ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ Տիգ. Մ. — ԳԱՋԻՉԵԱՆ Ց. — ԹՈՒՇՏԱՆԵԱՆ Խ. Ս. — ԹՆԿԱԼԵԱՆ Վ. — ԿՈՒՐՃԵԱՆ Ց. Գ. ՄՈՒՆՈՒԱՐԵԱՆ Մ. Մ.) — ՆԱՐՊՏՑ Ա. ՎԱՍԻԼԵԱՆ Ց.) ՏԷՐ ԱՒԵՏԱՄԵԱՆ Ց. — ՏԷՐ-ԱՒԱԳԵԱՆՑ (Մ.)։

Տե՛ս և ՎԱՃԵԼԶԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ։

ԴԵՂԱՄ. Թարգմ. — Տե՛ս ՔՕՔ Բ. տր։

ԴԵՂԱՄ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻՍ. Թատերգութիւն։ Թիֆլիզ, տպ. Ց. Մարտիրոսեան?

* Դեղատոմս ժողմ և. Սեւան կամ Սեւ վանք. Բագմավէպ 1890, էջ 138, 209։

ԴԵՂԱՄԵԱՆ. — Յանի կաթոլիկաց տրուհալ յԵրիս մասունս, յորս պարունակին նախ համառօտութիւնք հարկաւոր գիտելեաց հայ կատարանի, ապա վասն գալստեան և տնօրէնութեան Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւս և վասն չնորհական օրինաց, և սահմանի հաւատոյ ընդհանրական սրբոյ եկեղեցւոյն Քրիստոսի։ Ս. Պետրուպոլ, 1819. 8°?

Կր յիչուի Լազարեան հիմարանի դրացուցակին մէջ, էջ 41։

ԴԵՂԱՄԵԱՆ Մ. Զ. Խ. — Տե՛ս ԽՕՋԷՆՑ Կ.։

ԴԵՂԱՄԵԱՆ Յ. — Չմեխար–Վաճխար։ Տրախտ?

Դիեկտ. չորս օրուայ պատմութիւն։ Ա. առաջին օր – Առաջին մասն։ Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեան, 1883?

Կխոսին, վէպ՝ ապագային յետին ժամանակներու։ Ազգապահպանութիւնէ արուեստագուած։ Թիֆլիզ, տպ. նոյն, 1888. 8°, 58 էջ?

* *Ճանապարհորդութիւն Անդրկովկասիա մինչեւ Ախլ.* Փորձ, Գ տարի, թ. 12, 106–129։ Դ տարի, թ. 1, 56–80։ թ. 5, 33–61։ թ. 6, 50–96։ թ. 8, 91–128։

* *Դպրոցոյ վանից նկարագրութիւն.* Բազմավէպ 1849, էջ 371։

ԴԵՂԱՐԻԵՒՑԱՆԱՆ ԱԼԲՕՄ Հայազգի գործիչների. Տե՛ս ՏԷՐ-ԱՒԱԳԵԱՆՑԻ Գ.։

ԴԵՂԱՐՔՈՒՆԻՆ ԿԱՒԱՒԻՒ Տեղագիր. — Տե՛ս ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ Մ. Ալփ.։

ԴԵՂԵՑԻԿ ԳՐՈՒԱՆՑԻ. — Տ. ԱԲԻԿԵԱՆ Մ.։

ԴԵՂԵՑԻԿ ՋԲՕՍԱՐԱՆ. Յիտալական բնագրէ փոխեալ ի լեզու կոստանդնուպոլսոյ յումենիէ ի միաբանից գերապահ Ազատոյ սրբոյն Ղազարու։ Հատուածս բարոյական վիպաց։ Ց8որիմագիւղ Պօղոսի, ի տպ. Արապեան Պօղոսի ապուչեխցւոյ, 1834–ԻՄԶԳ. 8°, 152 էջ։

Տե՛ս և ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ Վ. Ց.։

ԴԵՂԵՑԿԱՊԱՏՈՒԹԻՒՆ. — Տե՛ս ԹԷՐՉԵԱՆ Թ.։

ԴԵՂԵՑԿՈՒԹԻՒՆՔ ՊԱՀԵՆԳԻՒ ԱՐՈՒԵՍՏ. — Տե՛ս ԱՄԻ։

ԴԵՂԵՑԿՈՒՀԻՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՔ. — Տե՛ս ՄՈՒՊԱՄԱՆ Կ.։

ԴԵՂՋԱԽՏ. — Տե՛ս ԲՈՒԽՈՒԼԵԱՆ Բժ. Ա.։

ԴԵՂՋԿԱՆԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ. Տե՛ս ՊԼՃԻՆԵԱՆ Ա. Կ.։

ԴԵՄՐԱՅԻ. — Տե՛ս ԹՈՒՄԱՆ։

ԴԵՆՈՎԱՓՔ. Տե՛ս ՊՈՒՏԱՂԵԱՆ Հ. Վ.։

ԴԵՏՆԱՆՈՒՇ. — Տե՛ս ՉԵԼԵԱՆՑԻ Ս.։

ԴԵՏՆԱՓՈՐԻ ԵՐԵԽԱՆԵՐՔ. — Տե՛ս ԿՕՐՕՂԼԱՆՑ Վ.։

ԴԵՐԱՄԵՐԱՁ ՑԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ, կայսերնիկողայոսի յաղագս պատերազմին ընդ Օսմանեան տէրութեան, նամակք բուսաց և Օսմանեան արտաքին գործոց նախարարաց և մեկնութիւն

պատճառաց պատերազմին. թարգմ. բուսահրէ-նից։ Տիֆլիս, 1828. 4°, 12 էջ?

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԻՒԱՆԴԱԲԱՐԻՆ. — Տես Ա-ԲԱՔԻ։

ԳԵՐԵԶՄԱՆ. — Տես ՄԻՒԼԱՔԵԱՆ Խ. Պ.։

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ. — Տես ԽՈՒՍԿԻՎԱԶԻ Թ.։

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՑ ՏԱՊ. — Տես ՓՈՍԿՈՒԼՈՑ Հ.։

ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ. — Տես ԼՔՈՒՆՔՐՆԵԱՆ Բ. Ե.։

ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ. — Տես ՀԱՑ-ԿՈՒՆԻ Ա.։

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱԶՊ. ԱՒԱՆԴՆԵՐ. — Տես ԹՒՄՄ ԵՎ ԲԱՐ։

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕՊԵՐ. ԸՆԿ. — Տես ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱՊԵՏՕՋԵԱՆ Ա.։

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ. — *Քերականութիւն բուն գերմաներէն բարբառին – հայերէն բառապրաւ։ Վիեննա, ի վանս Պաշտպ. Ա. Աստուած.* 1891. 8°, 147 էջ։

Տես և ԹԱՔՈՒՐՃԵԱՆ (Հ. Ս.) — ՀԻՆՏՕՎԼԻՈՒ Լ., — ՃԱՄՃԵԱՆ Հ. Փ., — ՍՊԵՆՑԵԱՆ Հ. Ռ. – ՓԼՕՍԻՆԼՃԵԱՆ (Ա. Լ., — ՕՏԵՈՑ Լ.– ԲԱՒԱՐԵԱՆ, եւն։

ԳԵՐՄԱՆԻԱՑԻ ՀԱՑ ԱԻՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱՊԵՏՕՋԵԱՆ Գ.։

ԳԵՐՄԱՆԻԱՑԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ, եւն. — Տես ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Լ.։

ԳԵՐՄԱՆԻԿԵՑԻ Մ. Աբեզայ. — *Առաչնորդ սրբազան տեղեաց։ Յօրինեալ ի Մկրտիչ Աբեղայէ Գերմանիկեցւոյ, ի միաբանութենէ Ս. Երուսաղէմի։ Արտօնութեամբ արքունական ժողովոյ ուսման։* Կ. Պոլիս, ի տպ. Յ. Էջմյենց, 1858. 8°, 212 էջ։

Տես ՏՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՏԵՂԻՔ, *ուր յիշուած պատմութիւն կամ ուղեցոյց գրքերը դասել սոր ի և ի տպագրութիւններն ըլլան։*

ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻԱԿԱՆ ԴԻՊՈՒԱՆՆԵՐՔ, Ա. – *Քղմակցութիւն երկու բարեկամներու*, Բ. Հ. Ա. Խ. – Մ. Ազաթոն։ *Զմիւռնիա, ի տպ. կուլիէլմոս կրիֆիթի*, 1844. *մեծ* 8°, 16 էջ։

ԳԻԲԵՐԱԻ. *Թարգմ.* – Տես ԽՈՐՇԻՆ Վ. Մ.։

ԳԻՈՐԻ Ի. ՄԱՆ. ԿԱԹ. – Տես ԱՐԵՂԵԱՆ Մ.։

ԳԻՈՐԻ ԽՊԻՐ. — Տես ՏԻՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Գ.։

ԳԻՈՐԻ ԿԻՊՐԱՑԻ. – Տես ՕՍՏՈՓՕՐՍԿԻ Վ.։

ԳԻՈՐԻ ԿԻՊՐԱՑԻ. *Ընկերցական նուիրատուութիւն։*

Հմդհս Ահաբեայ 1896, էջ 86 ծ կը գրէ. «Նոյնոյն հպարտեան F. C. Conybeare ի թերթին Byzantinische Zeitschrift (V. Band. 1. Heft. 1896, էջ 118–136 հրատարակեց Գեւորգեան 1890ին հրատարակած Կէորգայ կիւրեղեան Ընկերցական նուիրատուութեան յայն բնագրին հին հայ թարգմանութեան համեմատութիւնը։ Այս հայ թարգմանութիւնը կը գտնուի վատիկանի թ. 3 հայ ձեռագրին մէջ, գրուած 1270ին, էջ. 270։ F. C. Conybeare կը նշանակէ միայն հպարտեան ի յոնէ տարբերութիւնները»։

Տես և ԳԵՒՅՈՒՆ (Ե.)։

ԳԻՈՐԻ ՄԻԱԼԱԳԻՄ. *Խիրթ վիճաբանութեան կնդիմ Եվկարիստից։ Շալադրեցեալ Էջմիածնի վարդապետի Կոստանդնուպոլսեցւոյ մխիթարի օղլու կոչեցելոյ։ Տպեցեալ ի վեհապետութեան իմաստասիրաց և սրբազան բազմիչեցի տեառն Աբրահամու կաթուղիկոսին, ինքնագլուխ և Տիեզերական Հայրապետին ամենայն Հայոց։ Ընդ պատրիարգութեան երկուց աթոռոց սրբոյն Երուսաղէմայ՝ և Կոստանդնուպոլսոյ տեառն Խրիմեանի և տեառն Ներսիսի ալիք եպիսկոպոսաց։ Ի թրքին մերոյ* 1734–ԻՀԶԳ. Ի փետրվարի ԻԹ։

Ցիշատակարան ապեցելոյ Դրքոյս։ Փառք պատիւ և գոհութիւն հանդերձ մխով երկրպագու թեամբ ամենասուրբ Երրորդութեան Հոր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, երեք անձանցն ի միում բնութեան և ի միում աստուածութեան այժմ և միշտ և անդրադարձ, անկէտ և յաւերժարար յաւիտենից ամէն։ Որ ետ մեզ գիանալ և ընդասին ծառայիցս գործութիւն և կարողութիւն առողջութիւն և ուժգնութիւն. (քանզի նովաւ կեանք շարժիմք և եմք ըստ գրոյն։ որպէս և ինքն ասաց ամենասուրբ բերանովն իւրով, թէ Առանց իմ ոչ ինչ կարէք առնել։ առ ի յաւարտ ածել զպատճառն այս նոր և չքնաղ հակաճառութեան Խրքիս՝ որ ընդդէմ երկարնակաց խօսք...

« *Որոյ օգուտակարութեան և շահաւետութեանն տեղեակ, ձեռն էարկ ի գործ տպեցելոյ սորա ինձ փափաքել և ոգեաքել արդիւնս ոչ սակաւս ի գործ պիտոյիցն, ամենապատուելի և յոյժ մեծարելի՛ ուղղափառ և ուղղադաւան այրն լուսաւորչածին՝ այսինքն, կեսարացի Մահտեսի Սարգիս զալփայի խոհեմ ու և հանճարեղն և անուանին ի մէջ ազգին մերոյ։*

« *Զանգի ոչ թէ դիւտասորութեամբ այնու՝ զի ի ամանէ չհաս ինչ մարթեականս յաւելցէ ի գոյս և յըստացուածս իւր, (զի ըստ տրտեցելոյ պարգեւացն աստուծոյ՝ արդէն իսկ անկարօտ լեալ, այլոց ևս կարող իսկ է ձեռնտու լինիլ օգտակարութեամբ ըստ չափուն)...*

« *Վասն որոյ՝ ով աստուածասէր և բարեմիտ ընթերցողք՝ յորժամ ըստացուիք զսա, կամ ընթեռնուիք, և կամ չհիք ինչ ի սմանէ. յիշեցէք ի տուրս աղօթիս ձեր՝ զայն աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանն՝ ըղկեսարացի Մահտեսի Սարգիս խալֆային, հանդերձ ամենայն ընտանեցեօվք իւրովք. և տացէ նմա տէր զկեանս երկարս մինչեւ ի խորին ծերութիւն իւր։*

« *Յիշեցէք Դան. ղարաբաղ՝ զՆորշան՝ զհամամիա՝ և զհանճարեղ ղարդախ Նորին զՏիրացու Կէորգին. և զՏիրացու Աբրահամ. որք վաստկան ի ոչ տպեցման սորա. գերկս և զշխատանս ոչ սակաւս կրեցին մինչեւ ի լրումն աւարտման սորա։*

« *Որոց հատուսցէ տէր վարձս ըստ վաստակոց իւրեանց. և պահեսցէ ի ծոց սուրբ եկեղեցւոյ ի բազմօրեայ կեանս անդորրական և խաղաղական, ի շնորհս դիմութեան իւրոյ։*

« *Այլ և յիշեցէք և զհամատարապրուս և զհեղաշունչ զՏիրացու Մինասն ննջեցեալին հանդերձ. որ չանս անդամ անձանձիր երթեւեկութեամբ ի գործ սորա աշխատեցաւ։*

« *Իսկ աստուել՝ յիշեցէք և զհամօրէն ննջեցեալս իմ սպասպրղիս սորա՝ զհայրն իմ զմահտեսի Սարգիսն. և զեղբարսն իմ զԿիւորգն ալյոճին հանդերձ։ Իւ զկնի յիշեցէք և զանխնամս և զանպիտան ծառայս ձեր զՄարտիրոս զպիրս մեզասամբ, հանդերձ որդեկրօքն իմովք Սերովբէին և Սարգսին։ Զանգի ի գործ սորա, եթէ ի սրբագրութեան, և եթէ ի*

համաբարեացութեան վկայութեանց զաչխատասիրս յոգոյն ընկալայ մխով և ևի օրինակս բուս ակար կայեաց իմոց. որ և սկալանաց իմոց ներքոյ ժամս ի բարեսէր եղբարցդ իմոց։

« Յիշեցէք և զշարագծով և զարամադրող կապարկիսաց գրոց՝ զնչու և զկատասին իմ մեչս գՏիրացու Աստուծոյ։

Նաեւ զվերաբերեալն վասն ևոթեցոր թեանդ ի շարադրելեալ գիրս՝ գՏիրացու Աստիփանոսի՝ գյաջահսդին, և զարբանան անձն։

Յիշեցէք և զսիրելին իմ գՏիրացու Իսաչեն. որ նա և ևս մերձ ի դիպող ժամու անչապադ դալ և հասանել ի գործ ինչ պիտոյիցս։

Յիշողդ յիշեալ լինիք ի քրիստոսէ »։

— Վկայաբերելիք ևուդրատիտոս յադագս միոյ քնարհանի Քրիստոսի, ժողովելոք ի գրոցն Լաոդիկեացւոց, ի կոստանդնուպոլսեցի Ֆլորվ վարդապետէն և պատրիարքութեան տեառն Մինասայ աստուածաբան վարդապետին։ Պատրիկքն՝ ևմէ ճշմարիտ են, յարտաքս հանցեն լոգգրեանս Հայրապետից այսոցիկ, և ցուցցեն զստուերիճն մի միայն վրկայութեան մերոյ, եթէ կարող են։

Փոքր ուշեցաղ, 118 էջ, անհարթ միջակագիր, ևման ձրագիտ դիր, ծակոփակ երեսներով։ Կ. Պոլսի տպագրութեան կը թուի, հնականն ալ կը պակսի։

— Ասա վասն ծնեցիանի Տիտոսի սիրոյ Քրիստոսի, Ասացեալ կոստանդնու պոլսեցի Ֆլորվ վարդապետին ի Լուսաւորչի նկեղեցին Կալաթիայու։

Հակաս չունի, սակայ գրուած է իբր վերնագիր։ Կը պակսին սաոր մէջ հետեւեալ տպագրութեանդ չարչարանաց հառն ու միանները. բայց կայ Լուսաւորչի սեռիլը. ուշեցաղ, 31 էջ։ Խեղճ տպագրութիւն, անհնական, անքաղաք, կ'երեսայ ի Կ. Պոլիս տպուած՝ հեղինակին ողջութեան ատեն. և գուցէ առաջին տպագրութիւնն ըլլայ։ Ի վերջ ունի Յուցակ Հայկազեան Լուսդամիճ - փոքր տետրակ մը, որուն մէջ կան մէկէն մինչեւ 2899 թիւերը։ Նյնպաեաղ, 15 էջ։

— Բ, Ի տիպ ?

— Ի տիպ, Ասա վասն ծնեցիանի և Զարչարանաց Տիտոսի միոյ Քրիստոսի, ասացեալ կոստանդնուպոլսեցի Ֆլորվ վարդապետին, ի Լուսաւորչի նկեղեցին Կալաթիայու։ Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան գերապատիւ սրբոյ Էջմիածնի, տեառն Կիրակոսու գևրևրջանեկ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ ամենայն էրուսաղեմի տեառն յովակիմայ ճգնազգեաց վարդապետի։ Իսկ ի վեհափառ հրամանաւ մեծի ազքայազնիստ մայրաքաղաքիս կոստանդնուպոլսոյ պատրիարգի տեառն զաքարեայ ազգասէր և աստուածաբան վարդապետի և ազքեպիսկոպոսի։ Ի ևման Էջմիածնի տպարանի ՌՄԼԶ — 1787 թուականի Յունուարի ԻԸ։

Մէջակագիր, ուղղագրական ուշեցաղ, կապտաներանգ թղթի, ծակոփակ երեսներով, 49 էջ։ Ամէն վերջ կայ « Տեսել սրբոյն Իրիգորի Լուսաւորչին », « Ուղղ Աստ Իրրաեաւ ». և յետոյ գրուած մը նկատմամբ գրքին չորրորդ տպագրութեան պէրպի տեղարանքի պատրաստը պու քրիստոսին. որուն մէջ ամենէն վերջը. « ... Ասաի և ուրեմն էզրէ իսէ եղրայր (ձեր քիմ իսէն) լագրեցաւն սրբ վէ պրօբլեմ յուզ տեբրուեական ազօթքու տեղրէմէէ կապրագեա ազանդն վէ տեր Պողոս հայրն կենդանի-ներին վէ կեչմիչլերին հանդիսաց. քի պօբճումդ-տան գուրթուլուսդ՝ խելաս պուլալըմ հիմդէ կինահարմըզդան. վէ պու ֆանխուէն ասիմանէ վէրթաչ իմանիքտէ էենդէնէթին ալայէ նպիլ օլալըմ վէ պուսդ վէ օլաճադրզ ինչալաչ Աստէն »։ Ապա լեղուով է Հառն ալ, Տեսիլ ալ։ Ամրողջ 67 էջ։ Մաքուր տիպ։

— Ի տիպ, կրկնաձակաւ. Առաջինին մէջ՝ Ասա վասն ծնեցիանի և չարչարանաց տեառն միոյ և փրկչին Քրիստոսի։ Ի Գէորգ վարդապետէ ասացեալ. ի սուրբ լուսաւորիչ եկեղեցին Կալաթիու։ Իսկ երկրորդին մէջ. « Տպեալ հինգերորդ տիպս այս ի հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի տեառն Կիրակոսու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Ի սրբոյ երուսաղէմի տեառն յովակիմայ ճգնազգեաց պատրիարգի։ Ի կոստանդնուպոլսոյ տեառն զաքարիայ ազգասէր և աստուածաբան պատրիարգի. որոյ հրամանաւն իսկ տպեցաւ ի կոստանդնուպոլիս. յամի տեառն 1793, ի մայր պրատաան, ի Մատենէս դպրէ իւրով տպագրաւ։

Իրք տպագրութեան՝ ուշեցաղ, առաջինէն աւելի խոշորագիր, ևմանձրամեղմ. ծակոփակ երես-ներով. 54 էջ։ Յետոյ Լուսաւորչի տեսիլը՝ տասկերէն՝ նախընթացին պէս. ամրողջը 71 էջ։ Ասորին տպագրութիւն քան նախընթացը։

« Յիշատակարան. Փառք և գոհութիւն ամենասուրբ երրորդութեանդ՝ Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ. որ եաս կարողութիւն մեզ նուաստս տալել զփոքրիկ տետրակս այս ի տիպ հինգերորդ. Յորում պարունակի հառ ևննդեան կուսի Զարչարանաց տեառն մերոյ և տեսիլ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի լուսաւորչին. Արդեամբք և գոհութ յանկամ՝ պատի ողջ լուսինդ պարոն Մարկոսին. ի յիշատակ ննջեցելոց իւրոց, պատկան, պատկոն իւրոյ պաղատասարին և մեծի մորն իւրոյ մահտեսի մարթասին և հօր եգբարցն իւրոց Մելքոնին և մահտեսի Պալիկին. Ամէն և կենդանեացն. պատկոն, հօրն իւրոյ կարապետ ազպկին. և մորն իւրոյ եւպկին. և հօր եղբօրն իւրոյ Յոհաննէսին. և եգբարցն իւրոց Պաղարին, Պաղտասարին և միւս Պաղտասարին և ոչ ամենայն արեանառու զարմից իւրոց. կենդանեացն և համայն ննջեցելոցն։ Արդ՝ որք ընթեռնուք զայս, յիշեցէք ի մաքուր յաղօթս ձեր. որպես զի բարեգութն աստուած՝ աղօթիւք ձերովք տացէ կենդանացն արեւշատութիւն և ննջեցելոցն հանգիստ և արքայութիւն. Ամէն »։

— Գ, Ի տիպ ?

— Ի տիպ, Ճառ ամենասարբեր ծնեցիանի և կատակ չարչարանաց Տիտոսի միոյ Քրիստոսի Քրիստոսի, ըստ տեսլեան սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, տաճկերէն քանիք. ասացեալ ի Միլէչիմ օղլու կոչեցեալ կոստանդնուպոլսեցի Ֆլորվ վարդապետէ, որ ի սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցին որ ի Կալաթիա։ Եւ զկնի վեցերորդ անգամ տպագրութեան, եօթներորդ՝ համառօտ սրբագրութեամբ վերստին տպագրեցաւ... յամի տեառն 1804, և ի թուին Հայոց ՌՄԾԳ, ի տպ. Յոհաննիսեան Պօղոսի. 8°, 63 էջ։

— Ամարիա Նչանակութիւն կարուպիկեան. Ա տիպ ?

— Ե տիպ, Ամարիա Նչանակութիւն կարուպիկեան. Տպագրեցեալ այս երկրորդ Անգամ ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց, Տեառն Կազարու Ամարեանաէր կաթողիկոսին։ Պատմութեամբ և Տրովք՝ Քրիստոսասէր և Բա-

ընպաշտուհի կիւլ խաթունին։ Զրկի Բաչխեալ։ Թուին Հայոց. 1199։

« Աւաջաբանութիւն. Որովհետեւ պատրի կոչէին զերիս մեծամեծ հատորս արպագրեալ է ընդդէմ Հաւատոց մերոց, ապա և մեք իւրաքանչիւր բան տակար և ապրատ կարողութեան մերում պարտիմք պատասխանել նոցա, որչափ կարող եմք։ Իւ քանզի գիւաւոր զէնն, եթէ նորա, և եթէ այլոց նըմանեաց նորա, այս է, զի ասեն միշտ, թէ մեք Հայքս՝ ոչ եմք Հաւատոյ կաթոլիկէ եկեղեցւոյ. վասն այնորիկ և մեք կամեցաք մեկնել ի մէջ այս Գիրքս. թէ դինչ նշանակէ հմմարտապէս կաթոլիկէ եկեղեցի ասելն. և ցուցանել, որ մեք Հայքս՝ քան զամենեսեան առաւել՝ Հաւատոյ և հեռուագոյ եմք կաթոլիկէ եկեղեցւոյ։

« Իւ աղաչեմ զՆնձեր ընթերցող, զի մի ոք մեղադրեսցէ զմեզ՝ վասն սակաւութեան վկայութեանց Գրոցս այսորիկ. զի ի մէջ բանից չարագրեալ եմք զսա, ոչ ունելով զայլ Գիրք բաց ի նոր կտակարանէն »։

Եէջն 268 կը կարդանք. « Ղանէր, ով ընթերցող, որ՞ի մէջ այս երկրորդ տպագրութեանս, ի բաց ի հոգւոյ վկերոյն տան նշանն հերձուածոգոց վասն զի կամեցաք փոքրացուցանել զԳիրքս, զի դիւրին լիցի ամենեցուն, և մանաւանդ նորավարժ տըղայոց, կրել զնա միշտ և հանապազ ի ծոցս և ի ձեռս իւրեանց, և նոցին իւրեն ամենապատրաստ դիտոք, մասնաւոր հանապազ ընդդէմ հերձուածոգոց մերոց, և յաղթօղ ցուցանել զէըշմարտութիւնն Հայաստանեայց եկեղեցւոյս։

« Քանզի մեք զամենայն Գիրքս մեր չարագրեմք և տպագրեմք դրամբք մերովք, և ձրի յաչխեմք զնոստ, ոչ թէ վասն իմաստութիւն ցուցանելոյ, կամ փառս որասլոյ ի մէջ մարդկան, քան լիցի· այլ միայն զշահաւետութիւնն ընթերցողաց խընդրեմք. որպէս զի ամենեքեան եթէ մեծք և եթէ փոքունք, ընթերցեալք գնոսա, և հանապազ զէըշմարտութիւնն, միշտ և հանապազ միսհաստատ և միաբան կացցեն ընդ Աղդրանիկ եկեղեցւոյն Քրիստոսի, զոր չինեաց ի վերայ Պետրոսի և այլոց առաքելոց ինքնին սէրն մեր Քրիստոս, և զոր դրունք դժոխոց, որք են հնազաւրութիւնք կռապաշտից, ոչ կարացին յաղթահարել. և որում եկեղեցւոյն ամենայն ժամանակաց պարսկական է հետեւիլ. զնանչի թէպետ եկեղեցին ամենայն ժամանակաց՝ մի է, սակայն դիւրաքն ասք ունի, զըւրին Աղդրանկաց եկեղեցին է, և ուրջն՝ այս ժամանակիս եկեղեցին է. ասքն՝ Դըւրէլոյն պարտ է հետեւիլ. Ուրեմն ամենայն քրիստոնեայքս ամենայն ժամանակաց պարսկական եմք հետեւիլ Աղդրանկաց եկեղեցւոյն, որք զաւաքին պատրաստ Հոգւոյն սըրբոյ ընկալան, որպէս հրամայէ պօղոս առաքեալ. զի և յեսո մանկտն մերոյ՝ ընկերակցութիւնն և լուսեղէն յարկաց նոցա մանկակից եղիցուք, որոյ աստուած զամենայն քրիստոնեայս աքժանիս արասցէ. ամէն »։

Այն գիրքը գրած է Հռոմի իր քանտարգելութեան օրերուն, ինչպես կ'ըսէ Աւաջաբանութեան մէջ, թէ և ապագրութիւնը վերջը կ· Պոլիս կատարուած։ Իակ թէ Գէորգ Միւէլչիճ է հեղինակը, աչէն յայտնի է. և դարձեալ կ'ըսէ 195 էջին մէջ. « Հմմարտութեամբ ասեմ ի քրիստոս, և ոչ ասեմ, վկայէ աստուած ի հոգի իմ· զի չեմ վեղ տարի ուսանելոյս իմոյ ի Իթազատրական դպրատունն Փարիզու, ապա թէ ի վերջն զայս հմմարտութիւնս իմացայ և ուսայ, որ ի վերայ հաստոցն ոչ չեմ դնել պարտ է, և ոչ վերայ դնել, և չեմ ոչ յորժամ դնացի ի Հայաստան, տեսի, որ ամենայն գեղացիք և գեհկիկք, արք և կանայք, երիտասարդք և տղայք, ամենեքեան դիտէին զայս գիտութիւնս, զոր ես՝ չեմ վեղ տարի ուսանի հանդիւ կարացեալ էի ուսանիլ։ Իր չամսոյ եղեալ իրաւ՝ դարմանայի... »։ Աւանն մըն ալ Հռոմի կեցած, ինչպես կը յիշուի թէջն 289. « Զայն ուսուցչին ինձ պատրիչքն ի մէջ դպրատանն, զի մի երբէք զոք բամբասեցից... » (Շատ յաւ պահած կը թուի արուած խրատը։ Գիրքը չի գլուխներու բաժնուած է, թէ և ոչիկըր դրուած ցանկին մէջ 26 գլուխ կը նշանակէ։ Գիրքը ուղղակի է, միջակադիր, թանձրաթուղթ, զարդափակ երեսներով. անհարիր տպագրութիւն։ Իջ 267–272 նոյնպէս։

Ուրիշ օրինակ մըն ալ կայ ասոր գրքէն երկրորդ տրպագրութեամբ, նոյն դիրքով ու նոյն թուականով, բայց հակասին մէջ այլայլութիւններ կան, ասա-

Հմմարտ նշանակութիւն կարուղիկոս։ Տպագրեալ երկրորդ Անգամ ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց, Տեառն Պ. ազարու Հմմարտասէր կաթուղիկոսին։ Իւ ի պատրիարգութեան երկուց Սրբոց աթոռոցն. Սրբոյ Երուսաղէմի և կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Քակօբայ և Տեառն Մինասայ Աստուածպարան վարդապետացն։ Թուին Հայոց. 1119։

Ուրիշ ամեն ինչ նոյն և նման։ Երկու տպագրութեան մէջ ալ քազաքի անուն չկայ, բայց աներկբայ Կ· Պոլսոյ տպագրութիւն է։

ԳԻՐՔԻ-ԲԻՆԵԱՆ Ց· և ՊԱՆՁՈՒԼԱՉԵԱՆ Մ. — Թուաբանական խնդիրների ժողովածոյ, սիստեմատիկական ընթացք. կազմեցին Ց. Գ, և Մ. Պ։ Մասն Առաջին. Ախթոյ բուեր։ Թիֆլիզ, Յովհ. Մարտիրոսեանցի տպարանում, 1883?

— Մասն երկրորդ — կատարած բուեր։ Տպ. նոյն, 1883. 8°, 101 էջ։

Քննադ. Արձագանք 1883, թ. 32։

= Բ տիպ, նոյն, 1886? — Գ տիպ, 1889? — Դ տիպ? = Ե տիպ, Մասն առաջին — Ախթոյ բուեր։ Թիֆլիզ, Արագատիպ տպ. Մ. Մարտիրոսեանի և Ընկ., 1895. 8°, 116 էջ։

ԳԻՐՔԻ ՈՒԱՇԻՆԿՈՒՆ. — Տես ՇԱՄԻԹՈ Ֆ.։

ԳԻՐՔԻ ՈՒՈԼՒՆՏՈՒՆ. — Տ. ՈՒՈԼՒՆՏՈՒՆ Գ.։

ԳԻՐՔԻԵԱՆ (Բարդուղիմէոս վ. Հուսուբեանց). — Խորհնայուն խորհնայով սկոր և Հատիւ նայ. գրեց Ս. Լչմիածնի Միաբան Բ. վ. Գէորգեան Հուսուբեանց, վաղարշապատցի։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Լչմիածնի, 1899. 8°, 108 էջ։

Քննադ. Բազմավէպ 1900, էջ 226։ — Լուսոյ Գիրք Ա։ — Հանդ. Ամսօր. էջ 86։

= Երկրորդ հատոր։ Թիֆլիզ, տպ. Ընկ. « Վէրժիւն և Կամնմախէր », 1902. 8°, Լ + 203 էջ։

Քննադ. Լուսոյ 1903, թ. 1։ — Տարազ 1902, թ. 48։

ԳԻՐՔԻԵԱՆ (Գ.) թարգմ. — Տես ՀՈՒՈՅԱՆ։

Գրուածներ. Տես Ազգասէր 1889, թ. 29։

ԳԻՐՔԻԵԱՆՑ (Լեւոն). — Հայերուացիչ հայկազն Հայոց հին գրականութեան վրայ. տեսր Ա. հանդերձ ծանօթութիւններով։ Տփխիս, տպ. Մ. Շահրաթեանի և Ընկ., 1898. 8°, 30 էջ։

Քննադ. Բազմավէպ 1898, թ. 11։ — Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 1։

Թարգմ. — Տես ՋՐԱՂԱՇԵՑ. — ԿՈՆՖՈՒԿԻՈՒՍ. — ՊԱՅԱԻԽԻՆ Ն.։

ԳԻՈՐԿԵԱՆ ՀՆՄԱՐԱՆ. — Տես ԿԱՆՈՆ։

Տես և Բիւզանդիոն 1899, թ. 890, 891։ – Սուրհանգակ 1899, թ. 187–190։

ԳԻՈՐԿԵԱՆ (Օր. Փ., Թարգմ. — Տես ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ, բնական, եւն։

ԳԻՐՏ. — *Խորհուրդներ բնակիչներու մայրաքաղաքին։* Թարգմ. Ն. Խաչիկեանի։ Բազմ., հրատ. և տպ. «Լոյս» տպարանի, 1894?

Քննադ. Մշակ 1894, թ. 104։

ԳԼՕՒՆ. — Տես ԿԼՕՒՆ։

ԴՐԼՐՃՃԵԱՆ Ա. – *Առողջապահութիւն տուն-մանց. օգտակար խրատներ։* Աշխատասիրեաց Ա. Պ. առաքելաբոյժ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Պիպէրեան, 1891. 8°, 40 էջ։

ԳՈՒԼԻԵԱՆԵԱՆ ՓՈՒՏ. — Տես ՖԻԼԻՊՊՈՍ Ս.։

ԴՈՒԼԻԵԱՐԻՆ. – Տես ԴԻԿՄԻԼ Ֆ.։

ԴՈՒԼԻԵԱՐԻՆ. Տես ՉՕՊԱՆԵԱՆ Ա.։

ԳԻՋՕ. — *Պատմութիւն բազմաբկրտութեան որ յԵրուսաղէմ. Թարգմ. Մարկոս Ալաբէգեան։ Կառնիկ, և տարի թ. 9, 10. – Բ տարի, թ. 4, 5, 7, 10, 12. – Գ տարի, թ. 4, 5, 8, 10։*

ԴԻՒԱՆԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒՆ ԴԻ ՈԱՐԳԻՈ. — *Յանանիպդութիւն 1723 թուականին, Յուդայեցւոց բարբառով գրուած։ Տփխիս, ի տպարանի Համբարձումայ Լինֆիաճեանց։ Կառնիկ Հայոց աչխարհի 1863 Գ տարի, թ. 2, 3։* Յառաջաբանը Յովսէփ Պաբբիէլեան փոնդոյեանցին է։

Յետոյ առաւել թարգմանուած Պրոֆ. Ք. Պատկանեանի ձեռքով։ Հմմտ. Լրաժպանք Բ. տարի, 1883, թ. 28, էջ 400։

ԴԻՆԵՐԻՈՒԹԻ ԱՂՋԻԿԸ. Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ.։

ԴԻՆԵԻԵՒ. — Տես ԴԵՂԱՄԵԱՆ։

ԴԻՆԼԻՈՒԹԻՒՆ. Վ. Ի. Թիֆլիզ, տպ. Մ. Գ. Իօսիֆեանցի, 1883. 8°, 24 էջ։

Տես և ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Կ. Կ.

ԴԻՆՈՒԼԻՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԻՒԹՈՒՃԵԱՆ, Տաք. Մ. Բ.։

ԴԻՇԵՐՎԱՆ ՈԱՐԻՐ ԽԵՐ Լ. Տես ՈՍԿԱՆԻՈՒՀԿԵԱՆՑ Գ.։

ԳԻՊՈՒՐԿ. – Տես ՅԱԿՈՑ ԽԼԻՒՐ։

ԳԻՋԱԿԱՆ ԱՒՏԵՐԻՈՒ ՀՆԵՒԿՈՒՆԻՑ. Թարգմ. Ն. Մուրատեան, 1882?

Տես և ՀԱՑԿՈՒՆԻ Ա. — ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ Գ.) – ՏԷՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ Յ. — ՄԵԾՔ ՏՐՂԱՑՈՑ ՋԳԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ, եւն։

ԴԻՒԱԿ *կեղծանուն. տես* ՊԱՏՐԻԿԵԱՆ Ա. Կ.։

ԳԻՍԱՒՈՐ ԱՍՏՂ. — Տես ԿԱՊՈՒՐԱՃԵԱՆ Գր. Վ.։

ԴԻՍԱՒՈՐՔ. Տես ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Հ.։

ԴԻՏԱԿԱՆ ՋՈՒՐՃԱԼԻ ՋՐՕՍԱՆՔ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Տ. Գ.։

ԴԻՏԱԿԱՆ ՇՈՂՔ. — Տես ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ Ս. Վ.)։

ԴԻՏԱԿԱՆ ՍՕՖԻԱԼԻԶՄ. — Տես ԼՆԻՆԱՅԼ ՖԻԼԻՊԻՊԻ։

ԴԻՏԱԿՑԱԲԱՐ ԿԱՐՊԱՅՆԵՑԻՈՅ ՄԱՍԻՆ, Նախագիծք. — Տես ԱՂԱՅԵԱՆՑ Կ.։

ԳԻՏԵԼԻՔ ԻՒ ՊԱՐՏԻՔ ՏՂԱՑՈՑ. Տես ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ Մ.։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՓԻԼՈՍՈՓԱՅ. — Տես ԻՒԹՈՒՃԵԱՆ Տաք. Մ. Բ.։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՋԱԱՏՈՒՆՈՑ Théodicée. *Թրգ.* Տ. Հ. Թ. Վաւապանեանց։ Յերուսաղէմ, ի տպ. Առաքելական, եւն. 1888. 8°, 169 էջ։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՎԱՐՄԱՆՑ. — Տես ՊԱՅԵԱՆ Յ. Յ.։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՇՆՈՐՀԱՑ։ *Թարգմանութիւն Մովսիսի Զօհրապեանց, ի Շամախի, 1851. ի տպ. ի երից բնկերացն, Մովսիսի Զօհրապեանց, Մինասի Տաղտիճեանց և Մարգարէի Վլուխեանց. 113 էջ?*

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՎԱՒԱՂԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ. Տես ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ Հ. Վ.։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՏԻՐՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒՐՈՊԱՑ. — Տես ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. Վ.։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՎՐԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԱՒԱՌ. — Տես ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆ Գ.։

ԳԻՏՈՒՆ ՏՂԱՑՈՑ։ *Պոլիս, տպ. Ի. Յ. Փիլաքճեան, 1859?*

ԴԻՐ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ։

ԴԻՐ ՀԱՒԱՏՈՑ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԵԱՆ. *այն է թուղթ սրբոյն Կերսիսի Շնորհալւոյ առ Ալէքս փեսայ Մանուէլի կայսեր.* – Տես ԱՂՕՔԱՏԻՐՔ՝ *Համառօտ Փիլք Աղօթից։*

ԳԻՐՔ ԱԿԱՆՑ. — Տես ԱԿԱՆՑ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ԱՂՕԹԻՑ. — Տես ԱՂՕԹԱՏԻՐՔ. ՋԲՕՂԱՐԱՆ ՀՈՐՆԵՒՈՒ։

ԳԻՐՔ ԱՇԽԱՐՀԱՑ. – Տ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ԱՐԵՒ.։

ԳԻՐՔ ԱՒԱԿԱՑ. — Տես ԱԱՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ։

ԳԻՐՔ ԱՒԱԶՔՆՈՒԹԵԱՆՑ. Տես ԱՐԱՔՈՒՆԱՑԻ (Պ.։

ԳԻՐՔ ԱՍՏՒԱՆ ՏԱՂՈՑ ԳՊՐՈՑ, եւն. — Տես ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ. – Տես ԱԱՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ԱՏՆՆԱԿԱՆ. — Տես ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ։

ԳԻՐՔ ԲՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ՏԻՎԻԹՃԵԱՆ Ց. Ս.)։

ԳԻՐՔ ԲՆՈՒԹԵԱՆ, *կամ Հաւաքածոյ սքանչելեաց աչխարհի ի պէտս նորավարժից։ Թարգմանեաց ի Գաղղիարէնէ Ար. Մարիանէ Բասքալ... ի տպ. ի Առաք. Ամէնուն սրբոց Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1886. 8°, 176 էջ։*

ԳԻՐՔ ԴԻՐԵԼՈՒ, ԿԱՐԴԱԼՈՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ. — Տես ՄԻՆԱՍՎԻՇԵԱՆ Հ. Գ.։

ԳԻՐՔ ԴԱՆԻԵԼԻ. «Ցամին ուխտուատանկրոյ» . և «Ոչ ինչ է պիտոյ վասն բանիդ այդոքիկ» . առանձին թղթերու վրայ տպուած ի պիւրուխիոն դպրաց։ Կ. Պոլիս ?

ԳԻՐՔ ԴԱՒԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏՈՅ. — Տես ԱՂԱՆԻԵԼԵԱՆ Մ. Յ.։

ԳԻՐՔ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ԵՒ ՃԱԼԻ ՀՈՒՆՇԱՀ. Արարեալ Յուսդափառ և Յաստուածաբան վարդապետաց Եկեղեցւոյ։ Որ պարունակէ Դերիվքեան համաոստաչէս զճաս յոգունս խորհրդատրոս Տէրունական տօնից. սկսեալ ի Ննդենէն Քրիստոսի մինչ ի խաչվերայց տօնն. քարոզք բանիւք և մեղրածոռանիւ վարդապետութեամբ։ Եւ արդ ի լոյս ածեցեալ Արբագրութեամբ և Տպեցմամբ Մաքսիմոս դպրի Կոստանդնուպօլսեցւոյ. և թղթակատարութեամբ Պարոն Մնացականի Կոստանդնուպօլսեցւոյ։ ի փառս աստուծոյ և ի պատիւ սրբուհւոյ Աստուածածնին. ի հայրապետութեան հայոց Տեառն Աստուածատրոյ սրբազան կաթուղիկոսի։ Ձամի տեառն. ՌՀԻՆ (=1722. և ի թ՚ին հայոց. ԻՒՀՂԱ։ ի յուլիսի Ջ։ և ի պատրիարգութեան սուրբ Լուսաւորչի Գրիգորի ալք և պիսկոպոսի։ և կոստանդնուպօլսոյ տեառն Ավհաննիսի աստուածաբանի. և նոցին իսկ հրամանաւ։ ի տպարանի Սարգսի ի բուզանդիս։

Բովանդակութիւն. Ա. Ճառ Գրիգորի առաւուածաբանի Ձաքարեայ ի սուրբ Ծնունդն Քրիստոսի և ի սուրբ Աւգան Մարիամ։

Բ. Ճառ սրբոյն արբագ Եփրեմի խորին ասորոյ. ասացեալ ի գալուստ տեառն ի Տաճարն քառասնօրեայ և ի ծերունին Սիմէոն։

Գ. Ճառ Երանելւոյն Յակոբայ մծբնայ եպիսկոպոսի ասացեալ յաղագս աստեղն և մոգուցն և մանկանցն բեթղեհէմի։

Դ. Ճառ Երանելւոյն Յակոբայ Սրհոյ եպիսկոպոսի ասացեալ ի գալուստ Փրկչին ի բեթլեհէմ և ի Յարութիւնն Վաղարու։

Ե. Ճառ Երանելւոյն արբագ Եփրեմի խորին ասորոյ ասացեալ, ի գալուստ Փրկչին յերուսաղէմ. և ի սուրբ սոյն բարեբանութեան։

Զ. Ճառ սրբոյն Յակոբայ սրհոյ եպիսկոպոսի Ասացեալ ի Յոր մեծի Ուրբաթին չարշաբաթագ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յինն երորդ ժամուն։ Ասի և յաւազանի որ հրաւիրեցաւ ի հրախտն։ և ի Փեսբուէն որ պահէր ղծառայն կենաց հանապարհ։

Է. Ճառ Երանելւոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ եպիսկոպոսի ասացեալ ի Թաղուհի տեառն յիսուսի քրիստոսի. և ի Յովսէփ արիմաթիացին։

Ը. Ճառ սրբոյն Եպիփանու կիպրոցւոյն. Ասացեալ գաբրիել ի սուրբ Խաղող Քրիստոսի։ Եւ ի Յովսէփ արիմաթիացին։

Թ. Ճառ Երանելւոյն Յակոբայ սրհոյ եպիսկոպոսի ասացեալ ի սուրբ Յարութիւնն տեառն Յիսուսի Քրիստոսի. Եւ ի գինուորսն որք պահէին գԻն. րնգմանն Նորա։

Ժ. Ճառ Նոյնոյ Յակոբայ սրհոյ եպիսկոպոսի Ընդրողեան ասացեալ գաբրիել ի սուրբ Ջաւրիկին Քրիստոսի։

ԺԱ. Ճառ Երանելւոյն արբագ Եփրեմի խորին ասորոյ Ներբողեան պատմագրաբար ասացեալ, ի Յովհաննէս մկրտիչն։ Եւ ի կաթուղիկոսն հերոդիադայ։

ԻԲ. Ճառ Յակոբայ սրհոյ եպիսկոպոսի՝ Ասացեալ ի Ննդ կիրակին. և ի սուրբ առաքեալն Քրիստոսի Թովմաս։

ԻԳ. Ճառ Նոյնոյ Յակոբայ սրհոյ եպիսկոպոսի՝ ասացեալ ի Շաբաթաբաձ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։

Ասի հաւին սկիզբը Լեհ և բան կարգի ԼԴ գրուած է, բայց յայնոր էջերուն իրը խորագիր՝ գրուած է ԼԴ. որով ԼԴ կը պակսի։

ԻԵ. Ճառ Նոյնոյ Յակոբայ սրհեցւոյ ասացեալ Յաղագս հին խորհրդոց և սրինագաց տեառն մերոյ. որ ի մարգարէն և ի նահապետսն գուշակեցաւ Հպատին սրբով։

ԻԶ. Ճառ Նոյնոյ Յակոբայ սրհեցւոյ. Ասացեալ ի խորհուրդ Տապանակին։

ԻԸ. Ճառ Երանելւոյն արբագ Եփրեմի խորին ասորոյ. Ասացեալ Յպրանկրպոլիթին տեառն։

ԻԹ. Ճառ սրբոյն Յակոբայ սրհեցւոյ Ասացեալ Ներբողեան ի Ղնդան սրբուհւոյ Աստուածածնին։

Ի. Ճառ Ֆաւսթի անչգոյմ փիլիսոփայի ասացեալ Ներբողեան ի սուրբ խաչն Աստուածընկալ։

ԻԱ. Տնսիլ խաչակաց պարզեաց հայոց հայրապետին. գոր առեալ ի վաղարշապատ քաղաքի մինչ սարկաւագն էր։

Յիշատակարան Մաունեխ. փառս որեմն կամենասուրբ Ներբողելիւթիւնն և զմի աստուածամելիւթիւնն՝ հոր և որդւոյ և սուրբ հոգւոյն։ Որ ես կարողութիւն տկար Ծառայիկս՝ յաւարտ ածել զայսպիսի այս քաղցրահամ և անուրջահաչակ գրոյս՝ այսինքն աէրունական Հաւատիս։ Որ է արդարեւ ջերմեռանդ սրտիւ վերածողաց՝ պատճառ բարեաց և առիթ բնակման երկնային չնորհաց։

Արդ՝ մի իցէ՝ որ յուժարութեամբ լսպմիցի յայս սեղան. և ոչ առ ժամայն յագելոյն ցեղ գթալոյ իւր ցնծասցէ հոգւով։ Մի իցէ՝ որ ընթանայցէ առ այս չնորհաց աղբիւր. և ոչ բմպիցէ ի ջրոյն յայնմանէ որ լինի ջուրն այն ի նմա՝ աղբիւր ջրոյ բղխելոյ ի կեանսն յաւիտենական։ Մի իցէ՝ որ ճեմեսցէ չրջիցի չուրջ վայրս պարտիզատ. և ոչ նայեսցէ ի քիմս իւր ղերծին երկին գպտնութեան և զանուն չարագործն գՆոյն։ Մի իցէ այն՝ որ լրտեսեսցէ չրջիցի ի մէջ այգւոյս այսորիկ հանգոյն մոմախանչ լրտեսիդ. և ոչ լեալ լեռնաբարձ, ի հոգեւորականն իւր ընթրիցէ սենեակ գմեռ և գբազմատոհ ողկոյզս խաղողոյ աստուածային իմաստութեանն։

« Վասն որոյ յըստանալն ձեր զատ յայդպտ այսպիսի սգաստութեանդ սորին, յիշեցէք ի տէր զաշխատասրս սպեղման սորա. զՊետրոսն և զՏնէլէքն և գԱկրտահաճ։ Այլ և զաւրիորդսդ Յակոբն. և գՆայրն իմ ծերունի զՊարգիսն և զմայրն իմ գլուսիկն. և զբոյրն իմ զՂեղիսաբէթն. և գհանգուցեալ եղբայր իմ գՆերսէսն։ Զի և դուք յիշեցեալ լիջիք ի քրիստոսէ Ամէն։

« Ան որ ասի՝ հայոց թղթ իկ։ երկեակ բառիւ՝ գերագիր այսրիկ։ Լեհ գոյ լեալ ոչ՝ հազիկ հարիկ։ ըն ճամբանակ տասն ամս և երկիկ։ ի փետրվարի ԼԻ ։ ։

Կարելի է ասպէս կը մեկնուի. հայոց թղթին 551, հազիկ հարիկ =1100, ճամբանակ տասն ամս և երկիկ = 72, գումար 1723։

Անատիոն չաւակէն անմիջապէս կը սկսի « Ընան առ ընթերցողս » խորագրով չորս էջ գրուած մը Մարտիրոս գպրէ բուզանդեան՝ որ է որդի Պարգիս տպագրչին, ուր կը ծանուցանի ի վերոյ յիշեալ թղթինը օրինակին՝ ուրկէ ընդօրինակուած է, և իրաւացի խնամարհմտութեամբ սխալներուն ներում կը խնդրէ ։ Եւ յընթերցանել ձեր զոս լեհ գտաք նիւթ բան ինչ կամ բան և կամ տառ սահեալ յարհեստ քերթողութեան, ներեցէք սխալութեանս. զի ի միոյ խառնեցեալ օրինակ արուեստանել հազիւ կարացայ այսպան ։ Յառաջաբանէն վերջ, յէջն 9 որ պէտք է 6 ըլլայ, փայտի վրայ փորուած պատկեր մը Քրիստոսի ծնունդեան, ներքեւը վեց տող տառնաւորով, և հինգ դիմացը

յէջն 7, կը սկսի Իրիգոր Ապուսահապանի հառը, և լեալ լուծումը, եւն. և կը հասնին հառերը մինչեւ 166 էջը 467–184 Ս. Ապահակ սեխլբը, եւն. 185 ցանկ, ու ցանկէն վերջը անհարթ ասա- նատոր մը Մարտիրոսէ, լեալ Ձիշատակարան նմանէն 188։ Իրքը՝ մեծ ուխտագլ, գեղանիստ, խոշորագիր, չակերտափակ երիւներով Մարգսի սպագրատան սովորութեան համեմատ, անհարթ և սխալաշատ սպագրութիւն։ Հառերուն սկիզբները քանի մը փայտափոր պատկերներ կան։ Կ'երեւայ թէ այն գործը վրիպած է Ս. Տաշեանի աչքէն, վասն զի ցանկին մէջ չի յիշուիր այն գեղեցիկ հառերը սպագրուած բլլան, ինչպէս և մի մնացեր։

ԴԻՐՔ ՋԱՏԿԻ *Հրապարակի*. մասն մասն, առանձին թղթերու վրայ ի դիւրութիւն դպրաց։ Կ. Պոլիս ?

ԴԻՐՔ ՋՐՕՒԱՆԱՅ ՅԻ ԹԻՒԼՔ ԲԱՂՁՐԱԼԼԻՒՐՔ, յորս ընդեղեանցին վարք, ալարմունք և բարքն ճարտարագունեղ բանաստեղծի Նաւասարդեան Հիւպատոսի խանի և մեծ սպարապետի Հնդկաց Լրնգաթեան քաղաքի։ Գալմարեցեալ և չարա- դրեցեալ Միմէօնեան Ցակոբէ Ալուբեանց Պա- վրիժեցւոյ Նոր Ջուղայու. ի յօգուտ և ի զուարճութիւն ազգին Հայոց... յառաջնորդութեան Նոր Ջուղայու տեառն Ցակոբ սրբազան Արհի Եպիսկոպոսին և ի թագաւորութեան երկրորդի Հերակլայ Վրաց։ Ցամի մարդեղութեան փրկչին մերոյ 1791. և ի թուականութեան Հայոց 1240։ Լրեւ ի Հնդիկս, ի մայրաքաղաքն. Մա- դրաս։ Ապագրատ, Ազամ ամսոյ, 1795, ուր կայ տոյն գլխին Հաւելուածներ։

Ինձի անծանօթ կը մնայ, թէ արդեօք առանձին սը- պուած է թէ ոչ. Ակդաբար կ'ըսէ. ... թէ և պատշաճ էր յառաջ ասել. բայց ի տարբերու- թիւնէ տուղ ժամանակիս բնծայեցաք ՀԱգդաբարոյն, մինչ ի յառջ ժամանակի էլցեն ի խնդիր յառաջ ապեցման...»։ Նոյն ամիս, էջ 184։

ԴԻՐՔ ԹՂԹՈՑ. — Տես ԹՂԹՈՑ ԴԻՐՔ։

ԴԻՐՔ ԻՒՂՈՎԱՆՈՑ ԸՆԴՒՆԻՄ ԵՐԿԱՐՆԱ- ԿԱՆ. *Մանուանդ... ժողովոյն Քաղկեդոնի, ա- րտրեալ սրբազանից վարդապետաց։ Կը բովան- դակէ.*

Տրամաբանութիւն Մովսէսի Եւ Դաւթի։

Խուռոր Մաթուսաղայի Ալիւեաց եպիսկոպոսի՝ զոր գրեաց առ Ներսէս կաթողիկոս։

Խուռոր Պօղոսի Տարօնացւոյ։

Խուռոր Ստեփաննոսի Ալիւեաց եպիսկոպոսի՝ զոր գրեաց առ Եղբայրնոս պատրիարք կոստանդնուպոլսի։

Խուռոր միւս Ստեփաննոսի Ալիւեաց եպիսկոպոսի՝ զոր առ Գրիգոր կաթողիկոսն գրեաց։

Իրք եւ բանք սրբոյն Գրիգորի Տաթեւացւոյ՝ որ առ Լեւոնականս գրեաց։

Մեկնութիւն պատմութեան Աւետեաց, զոր առ հասարակ Քաղկեդոնականսն գրեաց Տպագրեալ ի Նոր Ջու- ղա, 1688։

Ձիշատակարանք կ'ըսէ. «Շնորհօք տեառն մերոյ Յի- սուսի Քրիստոսի, կամօք և կարողութեամբ Հօր և սրբոյ Հոգւոյն աւարտեցաւ գիրքս հակահաւա- կան որ ընդդէմ... ժողովոյն Քաղկեդոնի և... Լեւոնի և Փլաբիանոսի... յամի թուականու- թեան տումարիս հայկական 1137. ի հայրապետու- թեան տեառն Եղիազարու կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, և յառաջնորդութեան պատ Տանիէլի քահ աթոլիկոսի ուզգաբառատութեան Տեառն Յովհաննու արքեպիսկոպոսի և աստուածաբան վարդապետի, որոյ հրամանաւ և օժանդակութեամբ հաստատե- ցաւ սպագրատունս ի վանս վահմանի և փառա- ւոր Ամենափրկչի Նոր Ջուղայ, յամենայն մեծի- սի 21»։

Ինձի անծանօթ կը մնայ սոյն գիրքը. մեր գրատան մէջ կը պակսի. և չեմ դիտեր, թէ ուրկէ առեր է Ս. Զարպհանալեան այդ տեղեկութիւնները։

Տես և ԺՈՂՈՎԱՆՈՑ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ԺՈՂՈՎՐԴԱՒՆ. — Տես ԼԱՄՊՂՆԻ։

ԳԻՐՔ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԵՒՆՔ. — Տես ԽՕՍԱԿ- ՑՈՒԹԵՒՆ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ՆՇԱՆԻՆ (*Հրապարակի*) մասն առ մասն, առանձին թղթերու վրայ. ի պէտս և ի դիւրութիւն դպրաց։ Կ. Պոլիս ?

ԳԻՐՔ ԿՈՉԵՑԵԱԼ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ. — Տես ՑԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ։

ԳԻՐՔ ՀԱՅՏԱԼԻ ՎԱՐՈՒԱՑ. — Տես ՀԱՅՏԱԼԻ ՎԱՐՈՒԱՑ։

ԳԻՐՔ հանդիսականութիւնք կայսերական (Իւսէիոյ տօնից՝ վաղչապատ, ի տպ. կա- թուղիկէ Ս. Լչմիածնի, 1871 ? և 1894 ?

ԳԻՐՔ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԱՂՕԹՔԻ. — Տես ԺԱ- ՄԱԿՈՒՐՔ։

ԳԻՐՔ ՀԱՐՑՄԱՆՑ. — Տես ԳՐԻԳՈՐ ՏԱ- ԹԵՒԱՑԻ։

ԳԻՐՔ ՀԵՐՁԱՒԱՆՑՈՑ. — Տես ՀԵՐՁԱՒԱՆՑՈՑ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ՀՐԱՇԻՑ. - Տես ՋԱՔԱՐԻԱ Վ. ԱՒ- ՆԵՑԻ։

ԳԻՐՔ ՁԵՌՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՁԵՌՆԱ- ԿՈՒԹԵՒՆ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ՄՆԱՑՈՒՐԴԱՑ. — Տես ՄՆԱՑՈՒՐԴԱՑ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ՄՈՂՈՒԹԵՒՆՑ. — Տես ԱՐԱԴԻՆԱՑԻ Պ.։

ԳԻՐՔ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԱՂՕԹՔԻ. — Տես ԲԱ- ՆԱԼԻ ՁԵՐՄՆՈՒԹՒՆՔ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԵՑԻՔ։

ԳԻՐՔ ՅՈՎՀԱՆ. — Տես ՅՈՎՀ։

ԳԻՐՔ, ՅՈՐՈՒՄ ԸՆԶՆԻՎ, եւն. — Տես ՊԻ- ՆՆԵՂԵԱՆ (Ե. Կ.)։

ԳԻՐՔ ՆԱԽԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԶ- ՋՈՒԻՆ. — Տես ԹՈՒՐՈՒԱՐԵՑԱՑ Ա.։

ԳԻՐՔ ՈՍԿԵՂԷՆ. — Տես ՄԱՐԿՈՍ ՎԱՐԴ- ԳԻՈՍ։

ԳԻՐՔ ՈՏԱՆԱՒՈՐԱՑ. Տես ՄԵԼԻՔԵԱՆ Ի. Խ.։

ԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ ԲՆԱԿԱՆ ԻՏՏՈՒԹԵՒՆ. — Տես ՍԱՐԱՔԵԱՆ Օր. Կ.։

— ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱՂՕԹՔԻ. — Տես ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ։

— ՇԱՒՂԼԷՁԱՒԱՏՈՒԹԵՒՆ. — Տես ԽԱՂԻՒԱՐԵՑԻ Գ.։

— — ՎԻՃԻ ԴԱՒԹԱԿՂՈՒԹԵՒՆ. — Տես ՄԻՆԱՍԵԱՆ Ի.։

ԳԻՐՔ ՈՒՐՆ ՄԵՂԱՑ. Տես ԵՒԱՒԻ։

ԳԻՐՔ ՊԱՏԱՄԻԱՆԱԿԱՆ. — Տես ԱԹԱՆԱՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ։

ԳԻՐՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ. — Տես ՀԱՆՆԱ։

— ՊՂՆՁԷ ՔԱՂԱՔԻՆ. — Տես ՊՂՆՁԷ ՔԱՂԱՔ։

— ՓՈՆՅԻԱՆՈՍԻ ԿԱՅՍԵՐ. — Տես ՓՈՆՅԻԱՆՈՍ։

ԳԻՐՔ ՊԱՐԱՊՄԱՆՑ. — Տես ԿԻՒՐԻՂ ԱՂՔԵՍԱՆԴՐԻՈՅ։

ԳԻՐՔ ՊԻՏՈՅԻՑ. — Տես ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ։

ԳԻՐՔ ՈՒՂՂԱՍԱՆՈՅ. — Տես ԱՐՍԷՆ ԴՈՒՐ. — ԴԱՒԻԹ ԱՆՑԱՂՔ։

ԳԻՐՔ ՎՃԱՐԵԼՈՒՉ ԵՒ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ՀԱՆՈՒՐՑ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԵԱՑ ԲԱՐԵՊԱՐԱՑ, *յորում պարու-նակի աղիւսակ գրոց տարեկանաց. Պարզաւտօմար մշտնջենական. Համաձայնութիւն ամսոցն ապա-րեայ ընդ յունաց։ Ասացուածք խոհեմականք հնոց իմաստասիրաց. և սկզբունք համարտպա-կանի արհեստի։ Ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ ամենից Հայոց կաթուղիկոսի։ Եւ ի թագաւորութեան քրիստոսապսակի և բարե-պաշտի արքայի Լուտովիքոսի։ Տպագրեցեալ ի գործարանում սրբոյ Լչմիածնի, և սրբոյն Սարգսի զօրավարին։ Ի Մարսիլեայ, ԹՈՒԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, 1675։*

Ցիշատակարան. Ա՛սարուեցաւ գրոյս չահաւէտ և օգտակար ապագրեցեալ ի պէտս և ի հրճուանս հայկազունեաց և մանաւանդ վաճառականաց։ Արդ՝ որք վայելէք զսա առողջութեամբ և խնդութեամբ ի փառս Քրիստոսի, յիշեցէք զպատճառս գնատա-կարացս և զաշխատօղս ի սմին. և մանաւանդ զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՊետրոս վարդապետն, ընդ որս և դուք յիշեցեալք լինիք ի նեղոյ տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ. Ամէն »։

Ի թիւրք տպագրութեան 12°, փաքր, մանրագիր գծա-փակ երեսներով 144 էջ։ Ցետոյ նոր հակատով և թուահամարով « Աւրհնեա համարգութեան », զոր տես ի կարգին։ Այն գրքին մանրամասն նկա-րագիրը տես Աւրեւէլք 1892, թ. 2662, 65։

Տես և ԹՐԻՒՒԿ. — ԹՐԿՈՒԿ ԿԱՐԵՒՈՐ. — ՊԱՐԶԱՏՕՄԱՐ, *եւն*։

ԳԻՐՔ ՎԱՍՏԱԿՈՑ. — Տ. ՎԱՍՏԱԿՈՑ ԳԻՐՔ։

ԳԻՐՔ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՐԿԱԲՆԱԿԱՑ. — Տես ԴԻՈՒՐԻ ՄԻԼՈՒԱԾԻՄ։

ԳԻՐՔ ՏՈՀԱՑՈՑ. — Տես ԹՈՒՄԱՓՈ (Հ.)։

ԳԻՐՔ ՏՈՒՄԱՐԱՑ. — Տես ՏՕՄԱՐ։

ԳԻՐՔ ՕՐԻՆԱԿԱՑ ԵՒ ՆՄԱՆՈՒԹԵԱՆՑ. — Տես ՈՒՆԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ Յ.։

ԳԻՒՋԱԼԵԱՆՑ Տ. թարգմ. — Տես ԱԻՆՆԱՐԻՈՍ։

ԳԻՒԼԵՆ. — Տես ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵՆ (Ս.)։

ԳԻՒԼԵՆ Պ.) — Տես ԿԻՒԼԵՆ, Պ.։

ԳԻՒԼԶԱՐԵԱՆՑ Ս. թարգմ. — Տես ՖԼՐԴԻՒՒՒ։

ԳԻՒԼԻ. — Տես ՂԱԶԱՐԵԱՆ Ց.։

ԳԻՒԼՄԵՐԵԱՆ Հ.) թարգմ. — Տես ՖԻԼԻՊՊՈՍ Ս. Ե.։

ԳԻՒՂԱԶԱՐԵԱՆՑ Կ. թարգմ. — Տես ԱՆՆԵՒԿԱՑԵԱՑ Ա.) — ԼՈՒԿՆԵՒՒՉ Վ. — ՀԱՐՏՄԱՆ (Մ.)։

ԳԻՒԼՍՏԱՆՑԻ. — *Մխա վախ չաւիխի, փա-խիզ, տպ. Պ. Միսաք, 1901. 8°, 28 էջ։*

ՔՆՆԱԴ. Հանդ. Ամսօր. 1902, թ. 10։

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԱՂՔԱՏ. — Տես ՄՈՊԱԱՆԱՆ Կ.։

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԱՄՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՎԼԻՊԱ (Ջ.)։

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԹԱԼԻՖԱՑ. — Տես ԱՐԱՐԱՏԵԱՆՑ (Ալէքս.)։

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՋՈՒԽԱԿԱՋԱՐ. — Տես ԱՒԻՆԻՐԲԱԽ։

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՒԱՀ. — Տես ՇԶԻՂԻՐԻՆ. — ՉԻԱՄՊՈԼԻ։

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԲԱՆԸ. — Տես ՕՓԵՇԿՈ Լ.։

ԳԻՒՂԱՆՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԱՐՆԻՒՉՆԵՐ. — Տես ԽԱՆ-ԱՂԱՆՑ Լ.։

ԳԻՒՂԱՅԻ ՊԵՏՄՆ. — Տես ԽԱՆԱՂԵԱՆՑ Ց.։

ԳԻՒՂԱՅԻՆԵՐԻ ՄԻՋՈՑ (Անհիշխանական հրա-տարակութիւններ. Թ. 1։ *Փարիզ, միջազգային տպարան, 1893. փոքր 8°, 86 էջ։*

ԳԻՒՂԻ ԱՅՐԻՆ. — Տես ՀՈՒՂՈՒՐԵԱՆ Ց. Ռ.։

ԳԻՒՂԻ ՇՈՒՐՋԸ. — Տես ՏԷՐ ՄԱՐԻՈՍԵԱՆՑ Մ.։

ԳԻՒՂԻ ՈՒՈՒԲԸ. — Տես ՉԱԽ (Ա.։

ԳԻՒՂՆ ԱՄԱՑԻ. — Տես ԳՈՒՋԱՄԻԹ։

ԳԻՒՂՈՒՄ. — Տես ԵՐԻՕՂՍԿԱՑԱՑ։

ԳԻՒՅԱՆ Մ. — M. Guyau). — *Խստախա-րակուբիւն և ժառանգականութիւն։* Թարգմա-նեց ռուսերէնից Ս. Մ.։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ սրբոյ Լչմիածնի, 1897. 8°, ԻԲ + 282 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Տարազ 1897, թ. 31։

ԳԻՒՎԼԻ. — Տես ԱՒՈՆՑ։

ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ. *Թուղթ առ Դաւիթ Անյաղթ.* — Տես ԴԱՒԻԹ ԱՆՑԱՂՔ « Մատե-նագրութիւնք »։

ԳԻՒՏ ԿՈՎԱՒԻՆ ՊԻՍԱԿԻՆ, *հզօրագոյն վիպասի նորին և գործածութեանն, և ազգի ազգի օգ-տութիւնք որք ի նմանէ ընծային ազգի մարդ-կան. Թարգմանեալ յանգլիական լեզուէ ի հայ բարբառ աշխատութեամբ յումեքէ բանասիրէ։ Եւ տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ յամի Տեառն 1814, ի տպ. Ա՛ետ Ջրնթլումնանի, ի կալկաթայ, 8°, 28 էջ։*

ԳԻՒՏԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ *հին ժամանակ-ներէն մինչեւ մեր առեններըս։ Վիէննա, Պաշտ. Ա. Ասատուածածնի վանքը, 1854. 6°, 72 էջ։*

ԳԻՒՐՋԵԱՆՑ Դ. Մ.) թարգմ. — Տես ԲԵՕՐՆՍՈՆ (Բ.)։

ԳԼԱԻՈՏՈՆ. — Տես Լլ.Ո։

ԳԼԱԿ ՏԱՐՕՆՅԻ. — Ակտատոմբ Աստուծ. մի էջ Աստուն նորագոյն դէպքերից։ Կազմրագրեց Գ. Տ.։ Էջմ. Լուրոյ. հոյ. Ուսանող. Միութեան, տրնով, 1903. 8°, 24 էջ։

«Դրդուկի հեղինակը, իբրեւ ականատես, մանրամասն կերպով նկարագրում է 1894 թուականի ամառը Աստուծոմ պատահած արհաւիրքի անցքերն ու նրանց չարժառիթի պատճառները։ Նկարագրութիւնը սակաւն ու կոկ լեզու ունի և կարգադրուած է հետաքրքրութեամբ»։ Մշակ 1903, թ. 101։

ԳԼԱՐԱՆ կամ Անմեղութեան վտանգները։ Խարգմանեց ի գաղղիականէ Տիրուհի Աբեղեանց։ Կ. Պոլիս, 1864. 8°, 94 էջ։

ԳԼԱՆՓԼ. Հերման. — Կիներ իրենց առողջ. փիզիքական և բարոյական առողջապահութեան համար։ Խարգմանեց դերմաներէնէ Մ. Կ. Դադիկեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Մատթէոսեան, 1893. 8°, 130 էջ?

Խիստ օգտակար հրատարակութիւն մըն է, ուր կը գծուի կնոջ բնախօսական ու բարոյական պարտաւորութիւնը ամուսնական յարկին տակ»։ Արեւք 1893, Գիրք Բ, էջ 118։

Քննագ. Արեւ. Մամուլ 1893, թ. 11։ – Արեւելք, թ. 2911։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1894, թ. 2։ – Հայրենիք 1893, թ. 663։ – Ազբիւր. Շարք. թ. 2575, եւն։

— Մայրը Ֆիզիքական առաւելութ. Խարգմ. նոյն. տպ. նոյն, 1894. 8°, 2 + 110 + 5 էջ?

Բովանդակութիւն. Յղութիւն, ծնունդ, ապաքէն և ծննդապահութիւն, յղութեան մէջ պատահած ցաւեր և վիճակներ։

Քննագ. Հայրենիք 1894, թ. 923։

— Կիներ իրենց օրերով. Խմբգմանիչ նոյն. տպ. նոյն, 1901. 8°, 130 էջ?

Քննագ. Արեւ. Մամուլ 1901, էջ 217։ – Մասխ. թ. 8։

ԳԻՆ (փաքմէն. — * Ակտատ սրմնոպիրը։ Լեյփցիկ 1864, էջ 54, եւն։

ՀԻԽԱԻԻՆ. — Տես ԻՆԳԼԱՄԵԱՆ։

ԳԼՈՒԽ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ կամ Հովուական եկեղեցիին պահանջմունքները։ Ի Ջմիռնիա ի տպ. ի կուլիէմ կոռիֆիճի, 1840. փոքր 4°, 77 էջ։

— Ի տիպ, Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զրոչիլի, 1853. 6°, 45 էջ։

= Ի տիպ, Կ. Պոլիս, 1870?

ԳԼՕՏ-ԿԼՕ. — Տես ՀԻՒԿՈՑ Վ.։

ԴՆՐԱԻԻՏՈՒԹԻՒՆ. – Տես ԴԱՎԼԱՖԵԱՆ Ե. – ՓԱԼԱՒԱՇԵԱՆ Յ. Ե.։

ԳՆԴԱԿԱՆ ՀԱՒՆԱՐԿ. – Տես ՏԷՐ-ԱԱՔԻԱՆՑ Մ.։

ԳՆԱԿԱՆ (Տ. Կ. Ա.) — Հիւծախտի արդի ամենայայտ պատճառը և Առողջապահական կանոնք ձանօթութիւններ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Աարբեան և Ընկ., 1902. 8°, 45 էջ։

ԴՆՈՒՈՆ Աարգիս Բարսեղեան, վանեցի. Քրիստոնէական վարդապետութիւն քան ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ։ Ընդարձակեալ համապատասխան վկայութիւնք Ս. Գրոց, ի պէտս մանկանց Եկեղեցւոյ։ Աշխատասիրեաց Աարգիս Բարսեղեան Քրնունի վանեցի։ Ի վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ կամժպիկէ Էջմիածնի, 1879–1881թ.։ Դորին վերհատուածեան Տ. Տ. Գէորգայ Ե. ընդհանրական կամժպիկոսի ամենայն Հայոց, ամենախոնարհ նուէր յաշխատասիրողէ. 4°, Լ + 268 էջ։

Քննագ. Արարատ 1883, էջ 214, 361։

— Լինդիսխոսութիւն վարդանայ քահ. վանական։ Վաղարշապատ, ի տպ. կամժպիկէ Ս. Էջմիածնի, 1882?

— Աղքատութիւն վարդանց գործաւորաց?

— Համառօտ քրիստոնէութիւն?

Աղքատութիւն ի մանի Աբեղի։ Վաղարշապատ, ի տպ. կամժպիկէ Ս. Էջմիածնի, 1883?

— Տօնարանական համառօտ գիտելիք։ Վաղարշապատ, ի տպ. Ս. Էջմիածնի, 1887?

Մաշտոց տաճիկ Արարատ 1889, էջ 297։ – Արժագանգ, թ. 22։

ԿՆԶՈՒՆԵՐԻ. — Տես ՊՕԼՆ (Վ. Մ.։

ԿՈՊԵ (Ֆրանսուա = François Coppée. — * Տքնութիւն (La veillée. Թարգման նուիրեան Ս. Ա. Խանձեանի. Երկրորդումն 1888, էջ 157։

= Այլ թարգմ. նոյնին. Հիւանդապահ աղչիկը. Թարգմ. Լեւոն Մ. – Ա. – Տես ՄՈՊԱՍԱՆ «երկու վէպիկ»։

— Այլ թարգմ. Հ. Արսէն Վարդիկեանի՝ Հայ չակ գաղղ. արձակ բանաստեղծութեան. Հոգուոր և Թարթիւնիւսեան պատմուածք։ Տես ՎԱՐԴԻԿԵԱՆ Հ. Ա.։

– Թարթիւնիւսեան պատմուածքը թարգմանուած է նաեւ Պ. Ադամեանէ։ Տես ԱԻԱՄԵԱՆ Պ.) Քերթուածք և թարգմանութիւնք»։

Հանրիւս. Թարգմանութիւն ֆրանսերէնից Ս. Խ.։ Թիֆլիս, տպ. վրաց Հրատ. Ընկ., 1899. 8°, 148 էջ։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 5։ – Մուրճ, թ. 4–5։

— Թագի համար Pour la Couronne). Ազգերգ. 5 գործ. Ֆրանսուա Կոպպէի. Թարգմանեց ֆրանսերէնից Մկրտիչ Մանուչար։ Բագու, տպարան «Լոր», 1899. 8°, 127 էջ։

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1900, էջ 91 (25։ – Տես և Արեւիկ 1903, թ. 4–5։

– * Ձանգուածոյ. Թերթօն Բիւզանդիոնի, 1897. Թարգմ. Բ. Մ. Պօղոսճեանի։

ԿՈՒՒԻԼ Ն.) — Տարուս–Նուէրս. համառօտ փոխադրութիւն։ Շուշի, տպ. Միրզաջան Մահտեսի–Գաբրիէլեանցի, 1891. 8°, 61 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1891, թ. 10։ – Նոր–Կեր, թ. 130։ – Տարազ, էջ 380։

Այլ թարգմ. ամբողջական. Մ. Աբեղեան։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Ի. Լիսիճեանցի, 1892. 8°, 161 էջ։

— Ամուսնութիւն. կատակերգութիւն երկու գործողութիւնով։ Ազատ թարգմանեց Պերճ Պոռչեանց։ Թիֆլիս, տպ. «Լերմէս», 1904. 8°, 83 էջ։

— *վարիմի կարուժամասիրի. Թարգմ. Յ. Ալմանասեանց։ Յատկուած «Լրաբեր»ի 1892, Թիւք Ա, 1–32 էջ։*

Դրուածներ Գոգոլի մասին. Մոսկ 1902, թ. 2։

ԳՈՒՆԻՆ ՏԻԿԻՆ. — *Տես* ՔՈՒՆԻՆ — ։

ԳՈՒՈՒԼԻԱ. — *Տես* ՈՒԱԼԻՆ։

ԳՈՒԼԻԵՆԲԵՐԳ. — *Տես* ԳՈԼԻԵՆԲԵՐԳ։

ԳՈՒԼԻՄԻՏ, ԳՈՒԼԴՄԻԹ *Օլիվեր* O. Goldsmith *անգղիացի*. — *Օլիվեր Գոլդսմիթայ փոխիրիկի վէպիիցայ. Թարգմանեաց յանգղիական Ներսէս Պադկոս ի. Ավետումն կալկաթա, ի տպ. ի Լրատարեան ընկերութեան*, 1848. 8°, 312 էջ։

Քննագ. Ազգասէր 1848, էջ 115։

— *Ա՛յլ Թարգմ. վէպիիցայ հրկզր. Թարգմանեաց Կ. Ս. Իւթիճեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. «Մասիս» լրագրոյ*, 1863. 8°, 68 էջ։

— *Ա՛յլ Թարգմ. վէպիիցայ հրկզ. Անգլիական հեղինակի Օլիվեր Գոլդսմիթի գործը։ Թարգմանութիւն ֆրանսիական լեզուէ, աչխատասիրութեամբ Մ. Բուզաղեանց։ Մոսկուա, տպագր. Լազարեան Հեմարանի Արեւելեան լեզուաց*, 1865. 8°, 232 էջ։

— *Գիւղի ամայի.* The deserted Village. A Poem translated into armenian verse by F. Matthias Bedrossian. Venice, printed in the Armenian Monastery of St. Lazarus, 1871. *Անգղ Հայ.* 12°, 65 էջ։

ԳՈՒԼԻՐ (Յ. = J. Kohler). — Das Recht der Armenier: Zeitschr. f. vergleich. Rechtswiss. VII, 3. S. 385–456. *Իրաւունք Հայոց։*

Հայերէն Թարգմ. ի Հ. Փ. Գալէմքեար. Նախ «Հանգէս»ի մէջ 1888, թ. 9, 10, 11, 12, 1889, թ. 1, 3, 4. Նորը առանձին ալ, տես «Իրաւաբանութիւնք Լ հեհասպոց գասատանագրեն»։

ԳՈՀԱՐԱՆ. — *Տես* ՅԱԿՈԲ Վ. ՇԱՄԱԽԵՑԻ։

ԳՈՀԱՐԻԿՆ ՈՒ ԱՍՏՂԻԿ. — *Տես* ԱՆԱՆԻԱ-ԿԱՑԵԱՆ (Ա.)։

ԳՈՀԱՐՄԱՏԵՆԻԿ ՀԱՑ ՏՂՈՑ. — *Տես* ՄԱՐ-ԳԱՐԵԱՆ (Վ. Յ.)։

ԳՈՀԱՐՆԵՐ, 1901 ?

Նոր-Օր Թերթը կը յիշէ 1901, թ. 91։

ԳՈՀԱՐՆԵՐ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԻՑ. — *Տես* ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ Ա.)։

ԳՈՀԱՐՔ ՖՐԱՆՍԷՍԷՆ ԹՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԱՆ. — *Տես* ԼՏԻԼԵԱՆ (Յ. Գ.)։

ԳՈՂ, ՄԱՏՏՈ. — *Տես* ՆՇԻԿ ԵՐԻՑ։

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԻԵՐ. — *Տես* ՉԱՐՊԱՆԱԼԵԱՆ (Հ. Գ.) «Հայկ. հին դպրութիւն» Պ տիպ, էջ 135–156. – ԼՄԻՆ, Մ.) «Վէպք Հնոյն Հայաստանի». — ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ (Հ. Յ.) «Պատմ. Մատենագր. Հայոց». — ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ Ս., «Պատմ. Հայոց Գրականութեան»։ ԳՈՒՐԳԻՆ (Յ. «Պատկեր աչխ. Կրական.» Բ հատոր, էջ 195–208։ – ԹԻԹԱՐԻՆ, եւն։

Տես դարձեալ Լրաժամակ 1889, թ. 1։ – Բազմավէպ 1850, էջ 340. 1851, էջ 6 (Հ. Գ. Ալիշ.) կամ նաեւ Նշդեր աւելի հաւ՝ Ցուցիկ Հայրենեաց Հատ. Բ. էջ 103–127։ – Տես դարձեալ Բազմավէպ 1902, էջ 502. ուր մանրամասն կը յիշուին այլ էջերով գրագողութիւնքը։ 1903, էջ 403 Հ. Կ. Տ. – Ս. ։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1894, էջ 133, 165, 197, 229, 286 (Ֆելիմեր, Նշդեր առանձին ալ տպուած տես Ֆելիմեր։ – Լրաբեր 1901, էջ 99 «Պոլիսեան Լրագրի տարազատփութեան մասին (Մ. Պալեան)։ – Բանասէր 1851, էջ 239։ Ասոր դէմ Երուսպ 1851, թ. 34։ Վերջնոյս դէմ Բանասէր 1851, էջ 388։ – Ազգասէր Ա. Մ. Փար. 1891, թ. 11, 19, 20, 21։ «Հայոց Ազգ. Պատրաստեան» Հատ. Բ. էջ 2 եւն։

ԳՈՂԹՆ. — *Տես* ԼԱԶԱՐԵԱՆ Ն. ։ «Նախընեանի գաւառ»։

ԳՈՂՅՈՒՄԱՆ ՕՏԱԿԻ ՔԱՒԱԿԸ. 8 էջ։ *Մեր օրինակին ճակատը կը պակսէր. Թուի տպագր. Ա. Պօյաճեան։*

ԳՈՒՆԴԱԿԱՆ (Ս. Ակոյիկոս. — *Հին տաղք. մատածութիւնք Ս. Ակոյիկոս Գոնձակայ. Նոտր մանկանց ի տօնախմբութեան Լուսոյս հարիւրամեայ փոխման Ս. Հոգիակին։ Թարգմանութիւն Հ. Ղեւոնդ Վ. Մ. Ալիշանի։ Վենետիկ, Ս. Ղազար*, 1892. 8°, 80 էջ։

*Տես և Ալիշան (Հ. Ղ.) «Նմանութիւն արդի Ալպիանի»։

ԳՈՒՆԱՆ ԿԱՑԱՐԻՆ ՈՒ ՋԱՐՄԱՆԱԼԻ ՏՂԱՆ։ *Նկարագիր մը բռնութեան ժամանակին ի հասարատութիւն բանիցս «Լատուծոյ կամքր՝ քան զգօր մահկանացուիւր հզօրագոյն է»։ Թարգմանեց Հ. Ղևոս. Շիրքիւեան, Միխիթ. Միսեան։ Վիեննա, եւն. 1859–1861. 8°, 139 էջ։*

ԳՈՒՇ. — *Տես* ՄԽԻԹԱՐ — ։

ԳՈՒՈՆԻԷԼ, *Պետրոս* = Pierre Corneille, — *Պոլիկտոս վկայ Յայկազն. ողբերգութիւն Պ. Կոռնէյլի. Թարգմանեաց Հ. Գէորգ Վ. Հիւրմիւզ։ Վենետիկ, ի տպ. ի Միխիթարեանց*, 1858։ Polyeucte, martyr arménien: tragédie de Pierre Corneille, texte français et traduction arménienne en regard. Venise. Typographie des Mékhitaristes. 1858. 6', 157 էջ։

— *Ը տիպ, Հանդերձ ինքնաստեղծ քերթուած ծովք Թարգմանչին։ Միայն հայերէն առանց ֆրանս. բնագրին։ Վենետիկ, Ս. Ղազար*, 1873. 12°, 113 էջ։

— *Նիկոմիկես. ողբերգութիւն ի հինգ արարս։ Թարգմանեց Հ. Կիրգոր Վ. Հէլալ, ի Միխիթարեան Ուխտէն. («Բազմավէպ»էն հանուած ։ Վենետիկ, եւն. 1903. 8°, 102 էջ։*

Դրուածներ. Բազմավէպ 1852, էջ 247։

ԳՈՒՈՒՋ ԱՒԵՏԻՆ. — *Տես* ԴԱՒԹԻՒ, Վ. Մ. ։

ԳՈՒՈՒՋ ԱՐՄԱՒԻՐԻՆ. – Տ. ԴԱՒԹԻՒ, (Վ. Մ.)։

ԳՈՎԱՍԱՓԵՆԻ ՆԱՀԱՊԱՆՑ. – *Տես* ԴԱՒԻԹ ՍԱԼԱԶԱՐԵՑԻ։

ԳՈՎԱՍԱՓԻ Ի ՎԵՐԱՑ ՈՒԽՏԱՏԻՊԵՑԱՒ ԵՐԻՒՍԱՂԷՄԻ. — *Տես* ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ. — Տե՛ս ԲՆՈՒԱԿԱՆ ՏԵՂԻՔ։

ԻՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. *Իրիգոր = Յովհ. Անկոլ*). – *Բանական արթմոյութիւն. ազօթագիրք ամէն հաւատակի, վիճակի ու ասպիճանի անձանց համար։ Վիեննա, Միխիթ. տպարան*, 1868. 16°, 544 էջ։

Ը տիպ, անդ, 1887։

Ի տիպ, 1898. փոքր 8°, ԺԲ + 528 էջ, 4 գունաւոր պատկերներով։

— Բայթարպզի երիտպրտբերի։ Վիէննա, Մխիթարեան, տպարան, 1871 ?

— Ընկ ուանուէր պատմութիւն համառօտ, ապագին պղտպաց համար։ Վիէննա, եւն. 1879. 8°, 301 էջ։

Հին, մինչեւ ե դար։

Նոյը յեկեօսիրտպզիա Պատմութիւն ի պ. այս գպիմականութեան պատմիմիներ՝ քաղուած Պրանսիպտանիայ իշխանաց ի Աստրիայ կայսերաց տանձնաժողովոմիմանց կոնդակներէն, ժամանակակից արձանագրութիւններէն, պաշտօնական գրութիւններէն, եւն. 1680–1779։ Վիէննա, Մխիթ. տպ. 1893. 8°, 533 էջ։

Պենագ. Աբեւելք 1896, թ. 3568։

Հատոր Բ. 1780–1825։ Անդ. 1899. 8°, Ի + 554 էջ։

Պենագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 10։

Պրանսիպտանիայ Հայոց Միտթարպզեան, կամ նկարագիր կիրճայ Հայաքաղաքի ի գիր և ի պատկերս։ Անդ, 1896. 8°, 352 էջ։

Պենագ. Աբտրատ 1896, թ. 2։ — Աբեւելք, թ. 3568։ — Լուսոյ Ծիլք Բ, էջ 301։ — Մրակ. թ. 13։

Թարգմ. Տես Լիսիսեսրի Ս. Ա.։

ԳՈՎՔ ՊՐՈՒՆԱՒՈՑ. Տես ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ Յ. Փ.։

ԳՈՐԳԱՆԱՎ, ԿՈՍՏԱՆԴ Ի. — Տատասրիսեվի ժառայ Ութը և Լինկեանի Ի.՝ «կատած բարեկամը» մը գլուխի մէջ։ Թարգ. Վ.։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռի, Ա. Էջմիածնի, 1899 ?

ԳՈՐԴԻՋ ՓԻԼԻՊՊՈՍ. — Տես ՍԻՊԻԼԵԱՆ Հ. Կ.։

ԳՈՐՈՆ ԿԱՑ՝ ԳՈՐՈՆՈՑ ՉԿԱՑ. Տես ՊՕՏ ՆՈՒՀԻՅԵՐԵԱՆ Հ. Գ. Վ.։

ԳՈՐՈՆ ՀԱՄԱՐԱՊԱՏԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԻ. Տես ԹԱՄԳԱՐԵԱՆՑ Հ. Մ. Վ.։

ԳՈՐՈՆ ՈՍԿԵՊՂԻԿԻ. — Տես ՈՍԿՈՒԵՂ ՈՒՂԵՐՈՒ։

ԳՈՐՈՆԱՒԵՐՈՒԹԻՒՆ, ԹՈՒՂԱՐԿԱԿԱՆ ի պրօանոն հատրակաց. Խրատ Թագաւոր, աճամր Լլլենճէոի։ Ի Վիէննա, 1817, ՈՒՊԿՉ, ի տպ. ի Հարց Մխիթարեանց. 6°, Ի + 110 էջ։

ԳՈՐՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ. Տես ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵԱՆ։

ԳՈՐՈՆԱԿԱՏԱՐՆԵՐՈՒ ԹԻՒԻՒՆԻՒՄ և նոցա փոխատարժ օգնութեան ընկերութիւնը։ Թարգմանեց Տ. Խ. Ք.։ Տփխիս, Աբաց. տպագր. Մն. Մատթիսոսեանցի, 1898. 8°, 23 էջ։

ԳՈՐՈՆԱՒՈՒՆ ԹԷ ԵՐԿԱՐԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԲՈՒԽԱԼԱՏԵԱՆ Թ. Ա.։

ԳՈՐՈՆԱՒՈՒՐ ԳԱՒԱՌԱՊԵՏ. — Տես ԿԱՒԱՌՅԱՆ Կ.։

ԳՈՐՈՆԱՒՈՒՐ. ժողովրդական գրուած մը ա-

րուեստաւորաց բարոյական ու նիւթական վիճակը բարւոքելու համար։ Խոտաբէնէ Թարգմանուած։ Վենետիկ, Մխիթարեանց տպարան, 1874. 12°, 215 էջ։

ԳՈՐՈՒԹԻՒՆ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ ՓՐԿՉԻՆ. Մարսիլիա, 1701 ?

ԳՈՐՈՒՆԱԿԱՆ ԴԱՒ. Տես ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒԲԵԱՆՑ Ն.։

ԳՈՐՈՒՆԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑԻՔ ՇԱՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ եւն. Տես ԴԱՒԹԵԱՆ Ս.։

ԳՈՐՈՒՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՔ. Տ. ՓԻԼԻՊԵԱՆ Ա.։

ԳՈՐՈՒՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆ. ԱԱԱՔ. ԱՓՈՒԻ. ՍԱՀՄԱՆԱԴԻ. — Տես ԳԱԼՆՔՊԵՏԵԱՆՑ Հ. Գ.։

ԳՈՐՈՒՆԱԿԱՆ ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԴԱԼԱՔԱՉ Ա. Մ., — ՄԻՋԻՊԵԱՆ Հ. Յ., եւն։

ԳՈՐՈՒՆՑ ԱԱՔԱՔԵԼՈՑ *մինչեւ իմին, խմբագիր արարեալ նախնեաց յիսկերեաւնէ և յէփրեմէ։* Ի Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, յամի 1839, ԻՄՂԲ. 8°, 458 էջ։

Ժամանակ մատենագրելոյն, – կ'ըսէ յառաջաբանը, – կրեր է քան զվ կայսեր՝ որպէս յայտ է ի հատուածոց Շնորհալւոյն, Լամբրոնացւոյն և Կիրակոսի որ գոնէին ի սմա, և ի յիշատակարանէն որ ի կատարած մատենիս։ Իսկ այն զի ասի անդէն՝ Նորին Գրիգորի վկայաբեր գոնել ի Բիւզանդիա զվիկերնտանի Գործոց մեկնութիւնն և տուեալ ի հայ բարբառ փոխադրել, ոչ ժամանեաս գայս որ ժողովեաբն է անտի և յիշիրեմէ և յայլոց՝ այլ զբուն մեկնութիւնն վիկերնտանին է իմանալ. որ թէպէտ և բան հատարակաց կարծեաց առ թարգմանչոյ փոխեալ լինի ի հայ, որպէս հատուածք ինչ անտի ի հին հատընտիրս երեւելք գայնր դարու յոյնցանէն գոհ չարագրածոյ, այլ գուցէ հնոյ թարգմանութեանն օրինակ կորուսեալ՝ վերստին եւս թարգմանել վկայաբեն... Յերկուց օրինակաց արարաք գասագիրս գայս. մերձ թուական յայտնի ի միմեանս անյայտ. որք գի ուրեք ուրեք յանուանս հատուածոցն չմիաբանէին, մերձ ընփրեմ ասացեալ և մեծացն վիկերնտանի, ջանացաք առ ժամս ըստ կարի գամաբանել հատասիս առնել ի յոյն բնագրէ վիկերնտանին։ Իսկ յէփրեմեանն՝ որոց չիք յոյն կամ ասորի բնագիր, ընտրելագոյնն յիրկուց անտի օրինակացն հայատակեալ, անխախտ պահեցաք ամենայն ուրեք գանոնն »։

Երբին խոսագիրն է. Ես ինդրուն համառօտիս ուեր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, և եպիսկոպոս Նահանգս աստուածասիրս գզեկին Մաւրեանի և մանրն ինչ ընարթրեցեալ, և նոցին տեսանել հոչակելի սուրբ ուխտին Վանորոյ, և առ հանգիպեալսն մատենիս »։ Վերջաբանն ալ հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնները կ'ամփոփէ. «Աղերս նորոգ ստացողի և աշխատասիրաբար նորոգողի բուն մեկնութեանն յորմէ այս համառօտութիւնս։ Զամին վերկապարերորդի հինգհարիւրերորդի աստղներորդի արարածոց աշխարհի, և ի հազարերորդի և եօթանասուներորդի եօթներորդի կենդանարին մերոյ գալստեանն, և բան խոստովանին Յիսուս Նազովրեցոյ հինգհարիւրերորդի քառներորդի հինգերորդի, ի Յիսուսի որ Յիսուսեան Մկրտչէլի որդւոյ Կուկծին, և ի պատերհարհրեալ կազմչի ես Գրիգորիս որդի Գրիգորի պալչատունցւոյ ազգամբ մեծին Աստուածդ արժանացեալ աշխոյժ հատուն իմոյ աղերսի Գրիգորի, և բան յառաջաբանչեան սրբոյն Ներսէսի՝ ի սաստկացեալ սրոյ սկսի Յիսուսի հայա-*

ծանոթ հասի ի պատճառէն կայանա արգելն կոստանդնեանոսի. և մեծաւ ըղձմամբ հայցեալ գտի գոնեչալիս յոգունդ զգերահռչակ մեկնութիւն Պօղոս առաքելոյն՝ մեծին Յովհաննու Ոսկերբերանի յուսատոր և ոգեշահ վարդապետութեամբ: Իւր հանդիպեալ համագոյն հեռատրին կիւրակոսի յունական և հայկական ուսմամբն ակնբաղխալ, և առաւաձեռն արդասաւոր եռան ի մարդմանել զոնչալիս ոգւոյ իմոյ: Իւր ընկալեալ սրտակիր ու բախտ ի մեծ իրրեւ պատճառական նախամարգարէին, մեծաւ տաժանմամբ հաւանեալ վշմամատարածն Լիբիա և ասիական ծոցոյն, ինամոք Հոգւոյն հատի ի բաժինս Աւետեալ ի աստրոսս Տերոյն ի հրեշտակարանակ կապարան արդոյն, և գտի անդ գհոգեշնորհ գիտնական կիւրակոս՝ որդի իմ ըստ հոգւոյ, և աշակերտ մեծ գիտնականին Վիկտորեայ փիլիսոփային մերոյ: Իւ սորա յոժարական մտոք աշխատութիւն գանձոյ առեալ՝ ըստ առատաւորի Հոգւոյն պարգեւացն վերատին արձակեալ գիւրիշացեալ բանս հռետորին, յեպանակելով ի դիւրալար և յարմարական մերոյն ազգին: Արդ մաղթեմ զամենեսեան որք հանդիպիք այսմ հոգիարուեստ պատգամացս՝ յիշել զիմն աղկատ հոգւով ի տէր սրտի մտոք. ընդ նմին և զաշխատողան ի սմա. և գրել գիտոյք յիշատակարանս ընդ ամին գրոց, յորժամ գրեսջիք. և մի պակասեցուցանել: Ջի և գձեզ նոյնպիսեաց ուէր ի գիրն կինաց յաշխարհին կինդանեաց, որ է և եզիցի օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Տպագրութիւնէս ետքը գտնուած ձեռագրի մը յիշատակարանէն. «Արդ ի յիսնականին արեւմտեան ստացիրին յեւիեն հարիւր և ի չիսունն եզիս վախճան երջանիկ և հոչակաւոր մեծ բարեպաշտութեան և հռետոր գիտնականին Եէորգիոյ Լամբրոնացւոյ, յունվարի ԻԱ. յաւուր չորեքշաբաթի...

«Իւ արդ սա ծնեալ ի Նահանգին Կիւլիկեցոց, ի գաւառի մայրաքաղաքին Տարսոնի, յանառիկ դղեակին Լամբրոն կոչեցելոյ, որ ի յունական բարբառոյն ի հայ լեզու՝ կրակարան հրոյ. և այս յաւետ չիրատի. քանզի զհոյ աստուածային սիրոյն չիրքեան ջերմապէս բորբոքեալ. որով և անեալ և վարժեալ ի հոչակաւոր ուսոյ ուխտն Սկիւռոյ կուչեցեալ. առ քեռայն իւրում անուան Պրիգորի գիտասպետի նմին ուխտի. որոյ և վարժապետ կարգեալ զի կրթեսցէ զնա գրովք սրբովք ի մանկական հասակին. յորում և քան զյոգունս առաւելեալ գտաներ. և յորժամ յարուցան հասաներ հասակի, ընթանայր նա և չէր արեւու. որ և դարձեալ լիներ անտի լսպուի բարձրաւանալ վիճակք. և եկեալ գագարէր ի սեղի իւր. և ընաւ ոչ այլ իմիք փափաքեր, բայց վերծանութեան աստուածային տառից. որով և գյոյսով վարժէր և կրթէր ի նոյն լուսաւորութիւն պատուիրանի Աստուծոյ. և հրամանաւ հասաստուերք, և զաւագանաւ գահաւորեր. ի խոնարհութիւն կրթէր և չերկիւղածութիւն յորդորեր. վասն պահոց պատուիրէր և ըզպարկեշտութիւն ուսուցանէր. զսրտութիւն սիրել և յանկարգութենէն հրաժարել. զերկրաւորս արհամարհել և երկնաւորին փափաքել. և այսոցիկ ամենեցուն նախ գանձն տալր օրինակ. զի զոր բանն ուսուցանէր, զնոյն և գործով յոյժ կատարէր:

«Առնէր և գանձս յոլով տանից աէրութենականաց և սրբոց Աստուծոյ. գրէր և կանոնս կարգաւորս և բանս խրատականս վասն խոստովանութեան առ ի յոգուստ տգիտաց քահանայից: Առնէր համարս գլխոց և ջանկց, և նախադրութիւնս աստուածաշնչէից տառից: Իրէր և հատս ներբողականս ի պատիս սրբոց: Առնէր և համառօտս մեկնութիւն Իոհաննոց առաքելոյն ի խնդրոյ արբայիգրօն տեառն Ցովհաննու: Իրէր և մարգարէին Իսայեայ լոյն և ընդարձակ մեկնութիւն հրամանաւ արքային Հայոց Հեթմոյ. բազում բանս սլուսնեիս հաւաքեր ի գանձս աստուածաձայնոց առ ի վարժութիւն մանկանց նորագունից»:

Կրչապրի մը յիշատակարանին մէջ. «Ի թվականիս հայոց ՉՈՒԹ (1310) մեծաւ որ հոգւս Աստուածնոս Պետրոս երիցանց էր յառաջ ամօք եկեալ ի կիպրոս կղզի, իբր լեզ ի բրաբառն հոգմոյ փախուցեալ, և սակաւ մի յանդորրեալ մեր, յաստուածատուր ծառայք տեառն եկեալ յարեգեալ, և բազում ինամս վուիմ ի նոցանէ գտեալ, Աստուածնոս ոմն Աւետիս մականուն Կորդոնդ, հանդիպ աստուածատուր մարդ և քերթ և զուգակցող. և էին մայրն և քոյրն բազում ամօք այրիք, սակաւ ուրեք արժանաւորք ըստ առաքելական հրամանացն: Իբր և ի տանս աստուածամերձ այր մի անուն Յակոբ, յաշխարհական հանդերձիւք, այլ գերազանցեալ առաքինութեամբ գան գյոգունս: Իբր և ի սոցա միջի, որպէս յաստուածատուածնակ բուսաստանի մխիթարէի ի տղունէ տեառնէ: Իւ յառաջ ամաց ի հրամանական խնդրոյ տեառն Յովհաննիսի՝ յեղկորէ ի մատաղ օրին Հայոց Հեթմոյ, ի մեծ և ի տէր վարդապետէն Վիլորդայ Լամբրոնացւոյ աշխատասիրեալ կալր օրինակ համառօտիս մերձ առ մեզ՝ իւր ձեռամբն գրով, որպէս թէ յինքեան? և եթէ կամենայք տեսանել ի գրոցս նախերգանքն գոր առ գրիս ինդրողն առ տէր Յովհաննէս է գրեալ նոյն վարդապետն Գէորգ: Իւ եղի ձեռն՝ յԱստուած ապաստան եգեալ, և նա ետ կարողութիւն հատանել յաւարտուն...»:

Թէ ուսանի են այս յիշատակ կրկին յիշատակարանները, չկրցայ տեսնել. ըստ իր տարօրինակ Հ. Զարպհանալեան չի յիշեր ձեռագրին ոչ թիւը և ոչ ինչ ըլլալը. Իորդոյ խմբագրի երեք ձեռագիր ունինք, մին գործս տպագրեալ ճեմնէն վերջը ձեռագրեալ հասած, որոնց մէջ չկան յիշատակ կատարողները: — Հայաստան լրագրի 1851, թ. 34–86ի մէջ Իհոկ =1598 թիւն գրած ուրիշ ձեռագրի մը յիշատակարանը հրատարակած է, ուր հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան, տես այդ թիւը:

Իսկ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ կը կարդանք. «Մեկնութիւն Պօղոսեան Առաքելոյ խրագիր: Այս վերջերս 1839ին վենետիկ տպագրուած է Իորդոյ մեկնութիւն մը, թարգմանեալ ի յունէ ի դարէ յառաջ: Մեկնութեանս անանուն հեղինակն Եփրեմ, Ասկերբերանի և այլոց մեկնութենէն քաղած է ամբողջն: Ամէն Պրոֆ. Կոնիբեր Տես թերթիս դէմ. «Նոր հրատարակութիւնն») ցոյց կու տայ որ Մեկնութեան մէջ գործածուած Գործոց բնագիրն ծանօթ յոյն բնագիրներէն կը տարբերի և կը համաձայնի Codex Bezae կոչուած բնագրին, որով կ'իմացուի որ այս բնագիրն Եփրեմեան ծանօթ էր արդէն». 1896, Տետ. էջ 379 (2):

ԳԻՐՔԻ ԱՒԱԳԵԼԱՑ. — Տես ԱՒԵՏԱՐԱՆ:

ԳԻՐՔԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆԵՑ ԿԱՄ ՏՈՂ ԽՈՐՀՐԴՈՑ. — Տես ՀԱՄՈՆԵԱՆ Ա.:

ԳԻՐԿԻՈՑ. — Տես ԻՈՐԿԻՈՑ:

ԳԻՐՈՅԵԱՆՑ Նազար ց.) — Խաստախոսական բնութիւն Հայոց: Կ. Պոլիս, տպագր. Ս. Վ. Պարտիզպանեան և ընկ., 1880. 8°, 100 էջ?

«... Հեղինակն իւր ողջամիտ գաղափարներով և մանրախոյզ հետազոտութիւններով խիստ մեծ ծառայութիւն մը կը մատուցանէ ազգային ամենէն կենսական, այն է գաստիարակութեան խնդրոյն...»: Մուրճ 1880, թ. 2724:

Մահուան առթիւ Բազմավէպ 1902, էջ 188, ուր Հ. Ք. Զարեան Իորտլեանցի «Պարահասյք» ձեռագիր գործին վրայ՝ որ 1901ի Իզմիրեան 30 ոսկով

մրցանակին արժանացած է մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ. – Տես և Բիւզանդիոն 1902, թ. 1619։ – Մշակ, թ. 8։

ԳՈՐՊԻՆ Շ.) — *Բնիւզակ փիլուզէ. ազատ թարգմանեց Մ. Ա՛ամուրեան։ Զմիւռնիա, տպ. Ամուրեան, 1890. փոքր 4°, 126 էջ։*

= *Բ տիպ, 1900. անդ՝ տպ. նոյն?*

ԳՈՒԱՍԿՈՆ Իրենէ Irénée Guasco. – Une conférence sur l'histoire d'Arménie ou la Vérité Vraie, déclarée à propos de la brochure anonyme intitulée La Vérité sur le Prince Léon d'Arménie–Lusignan» par Irénée Guasco, docteur en droit. – «A la mort de notre dernier souverain Léon VI. et de la reine Marie sa femme, la famille royale d'Arménie s'éteignit à jamais, et de leur splendide demeure il ne reste aujourd'hui pas même une ombre. Le R. P. Michel Tchamitch, Histoire d'Arménie, T. III, p. 364–365). Paris, Ernest Leroux, 28, Rue Bonaparte. 1879. 8°. pp. 112. «*Աոուպուրիէի Հաւատացեալ Լուսինեան Լեւոն իշխանի մասին*» *անուն տետրին առիթ բանախօսութիւն մը Հայոց Պատմութեան վրայ, կամ Հայմարիտ ստուգութիւնը*», եւն. — Տես և Լուսինեանց Հ. ԳՈՒԱՏՃԱՄ։

ԳՈՒԱՏՃԱՄԻՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. – Տես ՏՈՒՆԻԿԵԱՆ Հ. Ե.։

ԳՈՒԹՔԱՆԱՒՈՐՆԵՐ. — Տես ԹԱՄՐԱԶԵԱՆՑ Մ.։

ԳՈՒԹԻԷ. — Տես ԲԱՇԿԵԱՆ Հ. Մ.։ «*Հանապարհորդութիւն ի Լեհաստան*»։ * *Հայք Գուտիոյ։ Թիւմ. Հ. Յովհան Ալգիեան։ Բազմավէպ 1898, էջ 387, 419, 520, 561, եւն։*

ԳՈՒՄԱԿԵԱՆՑ Ա. — *Լրիւ օր ամենապարզ ձեւի. դուէր մանկանց։ Թիֆլիս, Ա. Մելիք-Շահնազարեանցի տպարանում, 1880?*

ԳՈՒՄԱՄԻՐԵԱՆՑ Ալբար Առեփաննոսեան. – *Ինեղբերիի թագաւոր Հայոց վարպետական. ոսկերգութիւն հինգ արարուածով։ Ցնրեան, ի տպ. Զաքարիայ Գէորգեան Ցակովբեանց, 1878–1881. 4°, 120 էջ։*

— *Բրիչ։ Երեւան, 1879?*

— *Պատուհ մանկական, փոքրիկ երեխաների համար։ Շրջան առաջին։ Հայերէն լեզուի նոր ձեւով գործնական և պատկերազարդ ԱյբբենարանԱ. և Ալբբենարանից յետոյ առաջին քայլափոխը ընթերցանութեան։ Գործ Ալբգարու Ս. Պուլամիրեանց։ Ցնրեան, ի սեպհական տպարանի. 8°, 96 էջ։*

— *Մանկավարժական ձեռնարկ ծնողների, դաստիարակիչների և ուսուցիչների համար և ձեռնարկ «Պատուհ Մանկական» Ա. շրջանի նոր ձեւով գործնական և պատկերազարդ ԱյբբենարանԱ. և Ալբբենարանից յետոյ առաջին քայլափոխը ընթերցանութեան։ Գործ Ալբգարու Ս. Պուլամիրեանց։ Ցնրեան, ի սեպհական տպարանի, 1888 (1891). 8°, 80 էջ։*

— *Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրութեան արդի կիլիկիոյ. Մատենադարան «Ալբաքսի»։ Պետերբուրգ, տպ. Ի. Իրեմեանի, 1894. 8°, 400 էջ։*

«400 երեսից և 33 կիլիկիոյ տեսարաններից ու տիպերից։ Թէ բնագիրը և թէ նկարները տպագրուած են կապտա գոյնով»։ Ալբաքս։

Քննադ. Արձագանք 1896, թ. 32։ – Մշակ, թ. 23։ – Նոր-Դար, թ. 29։

— *Ատրպատ տլրտմը, 90 պատկեր։ Պետերբուրգ, 1893?*

Թարգմ. — Տես ԻՒՆԱԿԻ. ՎԻՐԱԻՈՐՎԱՆ ՄԻՏՔ։

Խմբագ. — Տես ԱԲԱԲԻ։

Ծրագրեր. Արմենիա 1899, թ. 34։ – Բազմավէպ 1899, թ. 12։ – Լուսաւոր 1900, Գիրք Ա. – Նոր-Դար 1899, թ. 201, 219։ – Տարազ 1899, թ. 39։

ԳՈՒԱԼԱՆԵԱՆՑ Օր. Պ. — *Պահպանիտ պատանւոյ. կազմեց Օր. Պ. Պ.։ Թիֆլիս, տպագր. Վրաց հրատարակչական ընկերութեան, 1900. 221 էջ?*

ԳՈՒԱԼԻՆԼՄԻՈՒ ԹԻՒԼ. — Տես ՇԻԼԼԻՐ. — ՖԼՈՐԻՈՒՆ։

ԳՈՒԱԼԱԿԵԱՆՑ Ա. *Թարգմ.* — Տես ԳՐԻԳՈՐԱՅԻ ՋՐԲԵՐԻ։

ԳՈՒԱԼԻՎՆԻՐ ԹՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ. *հէքիաթ պատկերազարդ. մանկական գրադարան։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Գ. Լօտինեանցի, 1897. մեծ. 10 էջ։*

ԳՈՒԱԼԻՎՆԻՐ ՀԱՎԱՔԱԳԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ։ Տպ. նոյն, 1897. *մեծ. 16 էջ։*

ԳՈՒԱՆԱՐԱ, *Հայաստանի ծաղիկ մը.* Un fiore d'Armenia, Gulnara o Bella Armena. *Գուլնարա կամ Գեղեցիկ Հայուհին. հրատարակուած* Letture Cattoliche. *Բառնուայի կիսամսեայ պարբերականին մէջ, 1863–1865. քուն վերնագիրն է.* Un fiore d'Armenia, o una persecuzione del Cattolicismo nel 1860. Racconto.

ԳՈՒՄՈՒՐ ԲԱՐՁՐԱՊԱՏՈՒՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԱՆ. — Տես ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՅԱԿՈԲ։

ԳՈՒՄԲԱՒԵԱՆ Ս., — *Նոր բիւրակաի կամ հանակ արուեստանոցի հայերէն այբուբենին և սկզբունք ընթերցանութեան. յատ մանկավարժական ընտրեալգոյն դրութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1900. 8°, 64 էջ։*

ԳՈՒՄՊԼՈՎԻՉ Լ.) — *Հասարակական թիւրիմացութիւն. Թարգ. Խ. Աւամուէլեան։ Թիֆլիզ, 1902. 16 էջ?*

Քննադ. Լուսաւոր 1902, թ. 5։

ԳՈՒՇԱԿ ԱՊԱՒԱՅԻՆ. – Տ. ՇԱՊԱՆԵԱՆ Մ.։

ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆ ՕԻՈՅ. — Տես ՇԱՄԼԵԱՆ Ս.։

ԳՈՒՍՍԷՆ, Հէնրիկ Heinrich Goussen *կեանացի՝ հայագէտ։*

Շրոմպի կը գրէ իր Հայ Լիտ. գրքին մէջ. «Ցիշելու արժանի է նաեւ Հէնրիկ Գուսէն՝ կեանացի հայագէտը՝ որ մեծապէս հետաքրքրուելով հայ լեզուի ուսմամբ և մատենագրութեամբ, ոչինչ նուազ ջանքով և ուսումնասիրութեամբ ուսած է հայերէն լեզուն և միանգամայն ծանօթացած մեր նախնեաց մատենագրութեան։ Ինքն այժմ Սարատբուրգ կը գտնուի և գինուորական ծոցովրդապետ է (Curé Militaire). իւր մեզի ծանօթ հայկական մատենագրութեան վերաբերեալ գրութիւնն է

Յուզակ հայկական մատենագրութեան պիտոյ տպագիր նկարագրութեանց ի տարին լեզուագիտական ընդարձակ ուսումնասիրութեան ի Յովհաննու Տաճատացւոյ Երզնկացւոյ, ոչ Լամբրոնացւոյն. այս երկու գրութիւնքն եւս դեռ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուած չեն». էջ 392։

ԳՈՒՍՏԱՒ ՎԱՆԱՑ. — Տես ՆԻԿՈՑ։

ԳՈՒՍՏԱՒ Ա. — Mémoire historique sur l'église de Notre-Dame de Lusignan et ses fondateurs. Lu à la Société des Antiquaires de l'Ouest, par M. l'Abbé A. Cousseau, Supérieur du Séminaire de Poitiers. Poitiers, Imprim. de F. – A. Saurin. 1845. Պատմական յիշատակ Լուսինեան Մայր Եկեղեցւոյն և իր հիմնադրաց վրայ. in 8°, pp. 136.

ԳՈՒՍՏՇՄԻԴ Ա. Alfred von Gutschmid'. – Herr von Gutschmid legte der Gesellschaft einen Aufsatz vor *über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren*, թէ Մովսէս խորենացւոյ պատմութեան որչափ հաւատք պէտք է ընծայել. Abdruck aus den Berichten der phil. – histor. Classe der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1876. Von 23. April.) in 8°. S. 43։

Թարգմանութիւնը կատարած է Հ. Ն. Քնապետեան (այժմ Եպիսկ.) տես Բազմ. 1877, էջ 45, 110, 213, 289։ Ակիզբը դրած տեսութեան մէջ կ'ըսէ Մեծ. Թարգմանիչը. Թէ «Մինչ տեսնի խոհական և գիտնական սեպհականը ասս վերնագիրը փոխել և ըսել՝ Պ. Կուդրմա փիսականին խորհեցաւսի վրայ գրած գատաստանք... Հատատարիմ թարգմանի ՀԱՅՈՑ Վերնագրոյն՝ հաւատս կը հրատարակենք, ոչ իբրեւ համամիտ և համակարծիք անոր գատաստութեան մը, այլ պարզապէս ծանօթացնել վերագնեալ բանասիրաց մեր յարգոյ պատմագրի գրութիւնը արդի քննադատութեան առնելի առմէն։ Այսու հանդերձ զանց չընենք ապացոյն պատմութեամբ կամ գատաստանաւ կամ դիտողութեամբ առաջարկութեամբ անիրաւ թշնամանացը տալ, կատարող ծանօթութեամբք պատասխան տալ», եւն։ Աւանդին հերքում մըն ալ գրած է՝ Պատասխան ի վերայ խորենացւոյն և գատաստ. նրա» վերնագրով, տես իր անուան տակ և կամ Բազմավէպ 1878, էջ 32–15։

- Կատարեալ Բրիտանական համաշխարհական մէջ հատած մը գրած Մովսէսի խորենացւոյ վրայ հատ. ած), յորում այն հետաքրքիրները կը հանէ, թէ իր անուամբ մեր ձեռքն եղած Հայոց պատմութեան հեղինակն, հինգերորդ գարու նշանաւոր Թարգմանչին չէ, այլ ուրիշ հայ մը՝ որ նոյն անուան տակ գրեց ի մէջ 631 և 642 թուոց»։ Շրջմտիճ «Հայ. ի առ Աստիրատութիւնը». էջ 316։

ՔՆԱՓ. Տես ՄԱՐՈՒԻԵՒԱՆ (Հ. Բ.)։

- *Agathangelus* von Alfred von Gutschmid. Leipzig 1877. Druck von G. Kreyting. (Besonders abgedruckt aus der Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Band XXXI. S. 1–60. Հայկէն թարգմանութիւնը՝ մասամբ կատարած Հ. Գևորգ վ. Քնտոյանէ, տես Բազմավէպ 1878, էջ 297, 1879, էջ 10, 97, 237. տես և գործիս մէջ ԱՂԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, էջ 16։

Գուշտմիդի վրայ գրուածներ. տես Շրջմտիճ «Հայ. ի առ Աստ.», էջ 314-318։ – Ազբուր 1900, էջ 11, Հ. Ց. Թորոսեանի՝ «Հայագիտութիւնն իր ծոցքի մէջ» յօդուածը։

ԳՈՒՍՏԻՆԵՐԻ. — Տես ՏԳՈՒՐՈՒԹԻՒՆ և ԻՒՂԻՆ ՀՆԱՐՈՒՂԻ։

ԳՈՒՍՏԻՆԵՆԵԱՆ Հ. Ալբանիոս վ. — Հայ. մատեան քերականութեան անգլիական բարբառով առանձնակ ի բաւական գասս վճնեալ, ի տպարանի Ս. Ղազարու, 1853. 8°, ի + 366 էջ։

— Տարբեր խնամատարութեան, ընդարձակ, Թարգմանութեամբ յօրինեալ ի Հ. Ալբանիոսէ վ. Գուրգինեան, ի Միխի. ուսանէն ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1869։

Հատ. Ա. Հայկ. տառից. 8°, իզ + 270 էջ։
Բ. Բանից. 213 էջ։
Գ. Վարդաբանութեան. 263 էջ։
Դ. Պատմութեան խնամատարութեան. 104 էջ։

Թարգմ. Տես ԹՈՒՆԵՆ Հ. Ա. ՄԱՐԻՆ Տր. ՀԱՅՈՑԻՆ. ՊՈՊԻՆ. Ալեքսիոս. — ՕՐԻՆԻՆ. ՖԼՈՒՐԻՆԻՍ Գ.։

Տես և Բազմավէպ 1849, էջ 29, ուր թարգմանած է վերջին Գ հատ. երգումի Պողիսի։

Մահուան տարին Բազմավէպ 1900, էջ 129։

ԳՈՒՍՏԻՆԵՆԵԱՆ Յ. Առհակ Տէր Ներսիսեանց. — Պահպանիչ կամ Կենաց Կատարեալ գոց։ կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յովհաննու Մուհենեան, 1864. մեծ 8°, 62 էջ։

Պ. Յ. Ս. Գարգինեանի կենաց նկարագրութիւնն է վիպասանական ոճով չինուած։ Մէջը հետաքրքրական բաներ կան. սրով պարբերական թերթերուն մէկը ասիկայ Լուսինեանի պատմութեանը կը նմանցնէ»։ Լրեակ 1864, թ. 27։

Մշակի 1882, թ. 159 մէջ կը կարդանք. «Մամուլ ունակ է և մինչեւ ամսոյս վերջը լոյս կը տեսնի ՊԱՀԱՊԱՆԻՉ» հեղինակութիւնը Առհակ Գուրգինեանցի։ Ակաւելով հանգուցեալ հեղինակի այդ նշանաւոր աշխատութիւնը ժամանակի մատչող ժամանելիքներէն, դիմում ենք մեր ազգայնոյ ժամանակութեան, բաժանորդ գրուելով նրան փութացնել տպագրութիւնը»։ Լոյս տեսած է։

ԳՈՒՍՏԻՆԻ. Նե ՆԻՒՏՈՆԻ. — Տես ՆՈՒՏՈՆԻԱՆ Հ. Մ. Վ.։

ԳՈՒՍՏԻՆԻ Յ. — Խօսք ասացեալ ի Յ. Գուրգինեան ի կաճառի վարժարանին ընկերութեան։ կ. Պոլիս, Թաղիքեան, 1875?

Ներհատութիւն յԱհեղնս և ի Զմիւռնի հանգիստ դիտողութեամբ. նկարագրեալ ի Յ. Գուրգինեանէ։ ի կ. Պոլիս, տպագրութիւն Արտինեան, 1881. 8°, 72 էջ։

Հմմտ. Մասիս 1882, թ. 3958։

— Պատկեր սիրուհի գրականութեան ազգերուն Հայոց ի վերայ կոյս ԺԹ դարու. ընդ խնամով Յ. Գուրգինեանի. Հատ. Ա։ կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Գ. Պապատեանի, 1892–93. 8°, 320 էջ։

Ակսէ կրսէ. «Ահա հատաքանչն, որ նպատակ անի առաջի առնել Հայոց աշխարհիկ լեզուին արեւմտեան գատաստաբարբառն՝ ամփոփ և այն հանգամանաց մէջ զոր առացած է ի վերջ կոյս դարուս, կը բովանդակէ գրական և այլ սեռ սեռ նիւթոց վրայ յօրինեալ բնորդ հատուածներ, յատկապէս պատրաստուած ի ձեռն ժամանակակից ծանոթի գէշտց գէմ մեծ մասին, որ յաժառամիտ պատանեաց մեր ընդդատաց յանձնած են մեզ մի կամ երկու հատուած խնամալ ոճով և բարեբեր յօրինուածով։ Թէպէտ անչէր գրիչ քան զամս բնատած է ներքի, և հետեւած է անշէն և լեզուական սկզբանց յորս յատած է քան իր բնատութեան և

հաշակին։ Գիշագ պահպանելամբ և նիւթոց գանագանելամբ այս հատաքածդն ուրեմն եղած է հանդիսական պատկեր տումնային գրականելեան կամ աշխարհիկ մտաւնագրելեան արդեաց, և այժմու աշխարհագրալոյս լեզուն, գրելիք իր ամէն գունով և հնչագաբ, արձակ և ոտանաւոր, պատկերացած է աստ իրրեւ ի հայելւոջ։

Ալլ մեր դիտաւորութիւնն չէր լոկ ի հանդէս ածել պարզ հատաքածոյ մը գանագան գրուածոց, որպէս սովոր եղած է ցարդ առ մեզ. մեր առաջադրութիւնն եղած էր, հին հայերէն լեզուին մատենագրութեան համառօտ պատմութեամբն հանդերձ, հարկաւոր տեսութիւն մը ընել նախ աշխարհիկ բարբառոյ ընթացից վրայ համեմատելով իւր գար մը յառաջ գործածական գրաւոր աշխարհաբարին ընդ այժմու գրաւորին, և ապա պարզութեամբ առաջի դնել ազդեցիներն զոր անհրաժեշտ կը համարիմք աթեւ եւիան և արեւմտեան երկու գլխաւոր գաւառաբարբառոց մեր լեզուի գէմ ի մատենագրական լեզուս, ի մի բան ցոյց տալ նէ որով արիւնակաւնար է մեզ հասնել այդ ի վաղուց բաղձացեալ վախճանին, լեզուի միութեան եւ կանոնաւորութեան, այլևայլն հանդերձ։ Նոյն պատ մեր խորհրդածութիւնք, գիտողութիւնք, նաեւ ինչ ինչ առաջարկութիւնք, պարզուած են ապագային բանասիրաց և գրագիտաց առջեւ առանձինն քաւելուածով որ ի վերջ հատաքածոյիս ։

ՓՆՆագ. Ազդաբ 1893, Գեկտ. թ. էջ 115։ – Շարք 1893, էջ 220։ – Ա. Շտեփկի, թ. 2222, եւն։

Հատոր Բ. տպ. նոյն, 1893–95. 8°, 192 էջ։ Ձեռագ ձառելուժոյ՝ ինքնին վերնագրով.

«Համառօտ պատմութիւն նոյ մատենագրութեան ի սկզբանէ մինչեւ ցմեր ատենս»։

Բովանդակութիւն Ձառելուածոյն. Ա. ժամանակ Գոլթեան երգոց. Բ. ժամանակ մատենագրութեան. – Ա. Ազահակ Պարթեւ. – Ե. Մեսրոպ Մաշտոց. – Փիլոն Հայ Ալեքսանդրացի. – Լրեզ Լեզուագանդից. – Ազահակ դար. – Գործք Լրեզ Լեզուագանդից. – Հանգամանք լեզուին ազեղագրութ. – Լեզուն առ նկիզեզին և նկեզեզին առ լեզուն. – փակագիծ Ազահակ դարու. – Գ. ժամանակ. – Պատկեր լեզուի Ա. Ձեռագրելեան. – Հանգամանք. – Միւսի ժամանակ Գար թ. – Գար ժ–ԺԳ. վերջին ժամանակ, Նոր ժամանակ, Ամփոփում, Նոր Հայերէն։ 192–339 + Գ. էջ։

ՓՆՆագ. Լրագ. 1895, թ. 1, 2, եւն։ – Արարիչ, թ. 6։

— Համառօտ տեղեկութիւն տպագրութեանց, հանդերձ պարարտ և աշխարհաբար հատուածներ քերթուածոց հատաքածոյիս։ Ջօրինեց Յ. Գուրգէն, ուսուցիչ հայ լեզուի և մատենագրելեան ի Գպրոցի Հայոց Մխիթարեանց ի Վենետիկ։ 1897. 8°, 111 էջ։

ՓՆՆագ. Բիւզանդիոն 1897, թ. 219։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 1։

Խմբագ. Տես ԱՒԵՒԱԿ ԱՌԱՔ. ԳԳՐԻԳՈՐԵԱՆ։

Գրուածներ. Բագմավէպ 1903, թ. 9։ – Բիւզանդիոն 1901, թ. 1391։ – Մանզուած 1905, թ. 613։ – Արբուեի 1900, էջ 35։ – Տես և ՈՒՍԿԵՒԱՐ։

ԳԻՒՂԻԿԸ, — Տես Օձնեցի Ի.։

ԳՐԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒԻ. — Տես ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԵՒ ԳՐԱԲԱՐԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ. ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ, ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, — ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ, ՈՒՍԿԵՒԱՐ, եւն։

ԳՐԱԲԱՒ ԼԵԶՈՒԻՆ ՋԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔ. – Տես ՋՕՐԱՊԵԱՆ Մ. Յ.։

ԳՐԱԲԱՒԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄՔ. ՀՈԼՈՎՈՒՄՔ. – Տես ԿԱՈՏԱՆԵԱՆՑ Կ.) ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ Ս.։

ԳՐԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒԻՆ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՐ ԵՎԱԿԱՆԱՑ. — Տես ՏԷՎԼԼԵԱՆ Ե. Ն.։

ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՕԳՄԱԿԱՆԱՑ ԴԱՐՔ. – Տես ԴԱՒԹԻԼԼԵԱՆ Մ.։

ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԱՒՔՆԵՒ. — Տես ՄԱՒՐԱՏԵԱՆ Ն.։

ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՐԱԿԱՆ. — Տես ԱՒԳԵՐԵԱՆ Մ. Գ. Տես և ԳԱՐԱԳԵՇԵ Ա. Մ.՝ «Նկարագիր ուսմանց»։

ԳՐԱԿԱԼ. Տես ՊՈՂԱԼՈՑ։

ԳՐԱԿԱՆ ԶԳՈՑՈՒՔՔ. — Տես ՈՒՆԵՑԵԱՆ Յ.։

ԳՐԱԿԱՆ ՇԻՒՂԻ. – Տ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ Ս. Յ.։

ԳՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ. — Տես ՉԵՐԱԶ Մ.։

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒՈՑ. – Տես ՓԱՒՆԱԿԱՆՑԻ։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. Տես ԱՒՓԻԼԵԱՆ Ա.՝ — ԴԻՒՐԻԿԵԱՆՑ Լ. — ԹՈՒՐԿԻՆ Յ. – Լ.Ո. «Հայկ. տպագրութիւն», «Ներսոս Շնորհալի արդի Գործ.» – ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Ա. – ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ Ստեփ. – Տես և ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԵՒ ԳՐԱԲԱՐԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ. – ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ, եւն. – ՈՒՍԿԵՒԱՐ. – ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ, եւն։

Հայ Գրականութեան վրայ այլ և այլ յօդուածներ. ԱՐԱՐԱՏ. «Հայոց լեզուի և գրականութեան գործնական նշանակութիւնը ԱԿՆ–ՄարթԷԱՆ Ք.Ի.պատակարան Հայասաանի երկին յառաջաբանք. 1872, էջ 322, 354, 401։ — ԱՐԱՐԻՉ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ. «Ընդհանուր գիտութիւն մը վաղուան գրականութեան մասին». 1889, էջ 361։ «Վաղուան գրականութեան հարցը». 1901, էջ 322։ — Ա. ԲԱՆԱՆԵԱՆ. «Մեր գրականութիւնը, Մ. Խորենացի և Լամարթին. – Ակնարկ մը մեր կրթական և գրական անցեալին վրայ. – Ինչպես կարելի է զարգացնել մեր ազգի գրականութիւնը». 1890, թ. 1959. – Նոր գրուածները. 1892, թ. 2448. – Ասոր դէմ, թ. 2454. – «Գրական յաւակնութիւն» թ. 2463. – Դեմ՝ Մեր գրականութիւնը» թ. 2469. – Հմմարիտ գրականութիւնը. թ. 2522. – «Հայ մամուլն ի պարս», 1892, թ. 2671, 76. – «Թուրքիոյ հին ուսումնականները» 1880 եւ 1875, 1899, թ. 3838, 39, 41, 46. – «Թերթահայոց մատենագրականներն ու յաւարանները մինչեւ 1875», 1898, թ. 3883. – Գրական և կրթական ընկերութիւնները թերթահայոց մէջ» 1898, թ. 3853, 3854. – 1899. թ. 3978։ Ասոր դէմ Հանգոյն Ամսօրեայ 1899, թ. 1։ – «Տպագրութիւնը թերթահայոց մէջ» (մինչեւ 1875), 1898, թ. 3886. – «Գրականութիւնը ինչպէս կը բարգաւաճի 1903, թ. 5152. – «Պոլսահայ գրական համառօտ և բազդատական ուսումնասիրութիւն». 1901, թ. 1660, 62–64, 69, 71, 72, 78–80, 84։ – ԲԱԳՄԱՎԷՊ թերթիոյ Հայոց Գրականութիւնը 1880–1900 1902, էջ 321. – «Վաղվորը և Պոլսահայ գրականութիւնը» 1904, թ. 11։ – ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ. «Ուսանելի գրականութիւն» 1891, թ. 821, 22. – «Թուրքիոյ Հայոց գրականութիւն», թ. 828. – «Ասոր գրականութիւնը» Փիլակ, 1901, թ. 1553, 59, 65, 71. – Գրական աեսութիւն» 1902 Պ. Գ. 1903, թ. 1910–11. – Գրական տարին 1903» (Պ. Գ. 1903, թ. 2218. – Գրագէտին պատասխանատու ուսմունքը 1901, թ. 2319։ Գրականութիւն և գործ», 1904, թ. 2114։ – Գրական տարին 1904», Պ. Գ.) թ. 2522, 23։ — ԹԻՒՐԱԿՆ. «Պոլիս ու

Պատմական գրականութիւն», էջ 689. – «Վաղուան գրագէտները», էջ 118։ — ԻՄԱՍԻՆԻ. Հայոց արդի գրականութիւնը (Հայկաբ. Ա. Ալբ.) 1902, թ. 4–5–6. – «Ներսահայոց արդի գրականութիւնը Լէօ, Գեղունի Բ տարի, 1903, թ. 1–10։ — ԵՐԿԱՒԱԽՕՏՆ. «Ջարպացու՞մ հայ մտաց և հայ լեզուի» 1887, էջ 449։ — ՅՈՎՊԻԿ. Ներսէս Հայոց գրականութիւնը, 1893, թ. 27. – Լրագրա–գրականութիւն, 1899, թ. 29. – Հայ գրագէտին նիւթական վիճակը», Ա. Ալան. 1904, էջ 11. – «Հայ գրագէտին բարոյական վիճակը», 50. – «Հայ գրագէտին ապագան», 115։ – «Որուան գրականութիւնը», 193, 314, 548, 595. – «Ալդի Պոլսահայ լրագրութիւնը», Ի. Ալմ. էջ 535, 574. – «Թիւրահայ գրականութիւնը 1904ին», Ց. Փագ., էջ 422, 476. – Գրական խնդիր մը», Զ. Նայեան, էջ 472. – «Խորհրդածութիւններ օրուան գրական կեանքին վրայ», Ա. Յարս.), էջ 562։ — ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ. Հայկական գրականութիւն», գրուած Ա. Խալֆայեանի Հայ–Գաղղ. Բառգիրի և Ձեռնարքի արկածներու հրատարակման առթիւ Francisque Ducros, 1865, թ. 12։ — ՀԱՅՐԵՆԻՔ. «Ալդի գրականութիւնը, Հաշակն և լեզուն», Ի. Տէմբր. 1892, թ. 170. – «Կեդծ գրականութիւն», Ի. Բ.) 1893, թ. 414։ ՀԱՆԴԻՆԻ ԱՄԻՈՐԵԱՑ. «Ինտոգրութիւնը Տաճկահայոց գրականութեան վրայ», Կ. Տիր.) 1892, էջ 17. – «Հայ գրականութեան վրացդին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը», 1899, թ. 7. – «Կ. Պոլսոյ Հայ մամուլը», 1902, թ. 2։ — ՄԱՆՈՒԷԼԻԱՆ. «Բազգական Հայերը Ինդիանութեան մէջ», 1904, թ. 354. – (Կեմ Բիւրակը 1904, թ. 34). – «Հայ առաջու գիւտէն առաջ գրականութիւն ունէ՞ինք», Մ. Փ. Ալալեան 1903, թ. 588. – «Ինդիանութիւնը և հրատարակչութիւնը», 1903, թ. 595։ — ՄԱԼԻՍԻՈ. «1885 տարին Թուրքիոյ Հայ գրականութեան համար», Ի. Բ. 1886, թ. 3807. – «Ալդի Հայ գրականութիւնն ի Թիւրքիա», Հ. Ասատուր) 1887, թ. 3872. – «Մեր գրականութիւնը», Ա. Զօպ., 1892, թ. 3959. – «Մեր նոր գրականութեան առթիւ Մ. Յ. Ասան.) 1892, թ. 3960. – «Ներսահայ գրականութիւնը», Ի. Զօհ. 1892, թ. 3968. – Ընտանեաց գրականութեան պատկառ մեր գրականութեան մէջ», Հ. Ալ.) 1892, թ. 3971. – Գրականութիւնն ու ժողովրդին շահերը», 1896, թ. 5. – «Հայերէս պատմական, բանաստեղծական և ուսումնասիրական մեր նոր և վերջնադարեան բարբառի և գրականութեան վրայ», Մ. Ակար.), 1897, թ. 104, 105, 106, 108, 109, 110. – «Տնտեսական ինքնաստեղ գրականութիւնը», թ. 134. – «Մեր գրողները», թ. 174, 204, 208, 232, 322. – «Գրական տարին (1897)». 1898, թ. 333. – «Գաղափարի պէտքը գեղարդ գրականութեան մէջ», 1899, թ. 19–20. – «Գեղարդական գրականութեան արդի վիճակը», Ց. Փագ.) 1900, թ. 3. – «Թուրքահայ գրականութիւն», 1900, թ. 30. – «Վաղուան գրականութիւնը», 1900, թ. 35, 40. – 1901, թ. 10, 14, 15, 16, 19, 26, 37. – «Իական տեսութիւն. Թուրքահայերը», 1901–1902. (Ս. Ալնգ. 1902, թ. 1. – «Գրականութեան ազդակները և գրականական ընդվզումներ», թ. 16, 17. – «Իական ծնունդ», թ. 33–35. – «Օտար ազդեցութիւնը մեր գրականութեան մէջ», թ. 43. – «Իականութիւնը ինչպէս կը բացատրուի՞», թ. 46–7. – «Ներկայ լեզուն, Փոդացի լեզուն, Ագնուական լեզուն, 1903, թ. 7, 9, 13. – «Ձեզմէ ազդեցութիւնը գրականութեան մէջ», 1903, թ. 22. – Թուրքահայ գրականութիւնը», 1903ին (Ց. Փագ.) 1904, թ. 2։ – Այս տարի գէմ Ալեւ. Մամուլ 1904, թ. 5. – Մասիս, թ. 9. – 1905, թ. 1, էջ 11։ — ՄՇԱԿ. Հայոց լեզուի և գրականութեան ուսումնասիրութեան հարցասրութիւնը», Թիւրքիէ) Մյակ 1873, թ. 16, 17. – «Մեր գրականութիւնը 1896 թուին». 1897, թ. 1, 2, 3, 4. – «Գրականութիւնը մեր մէջ 1898 թվին». 1899, թ. 1. – «Իական տեսութիւն», 1903. թ. 2։ — ՄՈՒՐԱՃ. «Իականութիւնը Ներսահայերի մէջ 1900 թուին». 1901, թ. 1, 5։ — ՆԱՒ ԿԵԱՆՔԻ. «Կովկասեան գրականութիւնը», 1900, էջ 132. – «Իականութիւնը Հայոց մէջ», էջ 329։ — ՆԱՒ–ՅՈՒՍՊԱՅԻ ԼՈՒԱԲԵՐ. «Մեր 19րդ դարու գրականութեան մասին», 1904, թ. 6, 7։ — ՍՈՒՐՀԱՆԵԱՆ. «Վաղուան գրականութեան վրայ», 1901, թ. 665, 723–24, 751, 781։ — ՏԱՐԱՁ. «Մեր հրապարակախօսութիւնը 1897 թ.ին», 1898, թ. 1, 4, 5, 7, 10. – «Տեսութիւն 1898 թ. ուսուցչ գրականութեան», 1899, թ. 3. – «Խնդիրներ գրականութեան մէջ», 1899, էջ 206, 226. – «Հայկական ժողովրդական բանաստեղծութիւնը», 1899, էջ 228, 251. – Վաղուան գրականութիւնը կամ կ. Պոլիսը և Պատուր Աբեմեանի Հայոց գրականութեան մէջ. Ա. Աբեան.) 1900, թ. 31։

ԳՐԱՀԱՇԻՒ. — Տես Ալ.ՃԻՊԱՐ.

ԳՐԱՆԱԴԱՒԹԻ ՋԲՐԵՐ ԵՒ ՆԻՒԹԵՂԵՐԳԵԱՆ ՀԱՒ։ Խաղցմանեց ռուսերէնից Ալեսիս Պուլլակեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մոմս. վարգանեանց և ընկ., 1881. 8°, 40 էջ։

ԳՐԱՇԱՐԱՒՃԻ. — Տ. ԻՒՆՉԼՆԿՈ (Վ. Ի. Ն.)։

ԳՐԱՍԻՐ ԱՏԱՄ կեղծանուն. — Տես ՏԻՄԻՈՒ–ՆԻԳԱՇԵԱՆ Ե.։

ԳՐԱՍԻՐԵԱՆ, Գ. — Բնական պատմութիւն ուսի և կնոջ. Մարդկային արկածներ։ Խաղցմանեաց Գաբրիէլ Գրասէրեան։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յովսեփայ Գավաֆեան, 1873. 8°, 175 էջ, և վեց սահմանները։

Քննագ. Հայրենիք 1873, թ. 149։ – Մամուլ, թ. 279։ – Մասիս, թ. 1372։

ԱՀԱ Թարգմ. — Տես ԻՒՆԻ. — ՀՆԵՐԻԿՈՒ ԿԱՄ ԱՆԱՒԱԿ ՏՂԱՅ. — ՄԱՐԻՒՆ (Լ.) – ՆԱՓՈՒԼՅՈՆ (Մնձն. — ՊԱՐԹԻՐԻՒ Կ.)։

ԳՐԱՎԱՐԹՈՒԹԵԱՆ ՏԵՏՐ. — Տես ՏԼՕՓՄԼՃՃԵԱՆ, Մ. Կ.)։

ԳՐԱՑՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՃԱՆԿ ԳՐՈՑ։

ԳՐԵԱՑԻ ՍՏՐՈՒՄՆԵՐ. – Տ. ԵՒԱՑԵԱՆ (Ց.)։

ԳՐԻԳՈՒԿ ԵՌԱՄԱՄՆԵԱՑ. — Տես ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՏԵՊԱՑ։

ԳՐԻԳՈՒԿ ՇԱՀԱՒԻՏ. — Տես ՊԱՐՈՏԱՒԱՐ ԹՊԻՐ։

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՒՐԱՆ ՆԱՀԱՊԱՆԶԱՑԻ.

Տես ԽԱՀԱՓԵԱՆ (Գ.)՝ «Մովսէս Խորենացի և իր ազբիւրները». – Տես ԻՒՐԻՔ ԵՒ ՀԱՒՈՒ ՀՈՐԵՒՇԱՀ, Ա. Հաս ի սուրբ ծնունդն Փրիստոսի և ի սուրբ կոյսն Մարիամ։ – Տես և Հանդես Ամսօրեայ 1904, թ. 5, «Ղազարեան մեկնութիւնը Իրենց Աստուածաբանի հինգ հատից *Ն. Ա.) 139–146. – թ. 6, էջ 165–173։ – Տես և ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ (Յ.)՝ «Պատիւ Աչխարհի խնդիրը», եւն, գործը։ – Տես և ՉԱԼԿՊՉԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ.)՝ «Մատենադարան Հայկ. Հերթ.», էջ 346–358։

Վարքը, տես ՅԱՅՍՄԱՒՈՐՔ Ա, 48–51։ – ՎԱՐՔ ԵՒ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ Ա, 278–83։ «Ա՛յս պատմութիւն ներբողական», անդ, էջ 284–331։

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ. — Տես ԿԻՐԻԿ ԵՐԱՆԱՒԱՆԵՄԻ։

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ։

= Ա. տիպ, ի կ. Պոլիս, 1737։

Գիրք որ կոչի Յաւելուածոյ պատմութեան. ասացեալ Սուրբ Հօրն մերոյ Ներսիսեայն Կիրակոսի Լուսաւորչին։ Հորում պարունակին ճառք Հոգևնասատումք քաջանպիսիք։ վասն անհաս էութեանն Աստուծոյ, և խնամոցն և սիրոյն որ առ ստեղծուածս։ Ի վարուց ուղղութեան և հաստուցման գործոց։

Հակատին չալակը վայրի վրայ փռուած հայրապետի պատկեր մը կայ հայկական գեղեցիկ ի նշան Սուրբ Լուսաւորչին, և յայնդ էջէն կը սկսին ճառերը, մինչեւ Մկ (240)։ Ձեռ որով քառանեւ երեք ճառերուն դասկը. սա խորագրով. Աչքան ճառք հաւաքեալ կան ի Սուրբ Պատմութիւն որ կոչի Յաճախասատումն։ Զորս գրեհամարողին ի վերոյ և ի ներքոյ որպէս եզան գտցես անաչխատ»։ Իսկ ցանկէն վերջը. «Ա՛յս ցանկ սուրբ Հոգելից Խրատս» ըստ իւր բնական գրուածոյն է։ Իսկ ի վճարման առաջիկայ ներբողեանդ՝ գիրս սէրամոր և այլ ցանկ բան այբբենական կարգին։ Զոմանս ի բանից գլխաւորացն յիշեցեալս ի մէջ հատիդ՝ կամ լեզ ի դոն իսկ ի ներբողեանդ՝ թղթակամարոյն ի լայտ բերելով. և հետեւեալ Մկի (244 էջին «Յիշատակարան Հին օրինակի Խրատս» ապահիչն ձեռագրին՝ որուն վրայէն կատարուած է տպագրութիւնը։

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն և մերոյ աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Ամեղք և անհատ. խնդ աստուածդ և գիս արասրողի. և տուզի զօրութիւն ակալուածեանս, գրել զհոգելից վարդապետութիւնս սրբոյն Գրիգորի հայաստանեայց լուսաւորչի։ Ու հոգելոյ բանիւքն իւրով՝ աւետարանական քարոզութեամբ՝ իրրեւ ողոյց ի քրիստոս կամին կամակից ծնորհաստատ հայաստանեայց։ Զգալի օրինակօք՝ գիմանալիսն մեզ ի յայտ բերելով անուշակ ասացուածովք. գի գամենեսեան մերձեցուցէ առ աստուած։ Ու որք լուիցեն, պարծասացին երեսք հոգւոց նորա որպէս գանչէլ հառաջելոյ։ Զի գամենեսեան հրաւիրէ յերկնային հարսնեան. մանաւանդ գմիանալ նորա սուրբ ուխտիս մերոյ։ որք հգնաւորական աշխատութեամբ կեան ի մարմնի։ և որք ունին աստիճան առաջնորդութեան։ և որք գործավարք են նոցուն։ կեալ սուրբ և անարատ ի կենցաղս. զի հասցեն ամենեսեան աւետեարն հօր։ Ուստի որպ ցանկացօղ եղեալ սուրբ ուխտիս յոգնեցեան ուրեք մեր և առաջնորդ սուրբ ուխտիս մերոյ սէր Աստուածնոյ արհիկապատ, եւ գրել գնա ինձ անպիտանիս և եղ ընդ այլ գրեանն սուրբ ուխտիս։ Ու և բազում ինչ յաւել ա՛ս յաւուրս իւր ի սուրբ վանս մերոյ։ Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցին, և ազօթիւք ձերովք ողորմեցի յապահան ուղ՝ ձեզ և մեզ և ամենայն հաւատացելոց. ամէն։ Ա՛յս յիշատակարան գծագրոցի՝ է հին օրինակի Հոգելից Խրատս. յորմէ գասելեալս գագագիրեցայ։ Եւ սրբագրեալ եգաք աստ, զի գծագրօղն և ստացօղն յիշեսցին յազօթս ձեր։ Իսկ գյիշատակարան սրբագեղմանն՝ ի վերոյ դիցուք»։

Եւ ապա նոյն գիրքով և թուահամարով.

Յաւելուած վարդապետի Եզնկայեցւոյ, Ասացուած դներբողական Գովեստի ի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց ի մեծն Կիրիգորիոս։ Ասացեալ յօր յիշատակի նորին. զոր Տօնէն մեծաժողով հանդիսիս ի լեառն Սեպուհ որ է տեղի ճգնութեան նորին և հանգստեան Յոհաննէսեան սիրք Քահանայական դասուց և վարդապետաց և ժողովոց Հաւատացելոց բազմաց Անդր գուսմարելոց։

Մկն էջէն սկսելով, կը հասնի մինչեւ Գ.Հին 311) էջը. ուր ի վերջն դրուած է. ի թուականիս Հայոց 21ին (737=1288 գրեցաւ Հառս և ընծայեցաւ Հայաստանեայց Սուրբ Լեզեցոյս։ Ձեռաց նոյն Թիւին չարունակութեամբ, բայց Գ.Հին մեզ Ցնծի դնելով կը սկսի.

Խրատս Գովեստի յորդիսն և ի բոռոնեն սրբոյն Խրիգորի մեր Լուսաւորչին. ի Սուրբն Արիստակէս, և ի վրթանէս, ի Յուսինի, և ի Խրիգորիս նաեւ ի Դանիէլ։

Կը հասնի մինչեւ ՁԼի 334 էջը. ՁԼին էջին մէջ դրուած է՝ Շարականն Ուղղոյ և Թոռանց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ։ Մանկունք Եկ. Ասուածային ճառագոյ, եւն։ ՅԼԶ էջին մէջ պատառ դարձ ունենաւոր մը առ Ա. Լուսաւորիչ՝ մինչեւ յէջն ՅԻի (347, յետոյ «Ցանկ Գրքոյս որ ի Հոգելից Սրբոյ Պատմութիւն», մինչեւ յէջն ՅՈի (357), և ապա.

Յաստատարութիւն ինչ Ցապաց Հոգելից Սրբոյ Պատմութիւն. Ամենայն պատուոյ արժանի բազմերանեան հայրս մեր սուրբն Գրիգորիոս լուսաւորչին հայաստանեայց՝ Յարժամ ազդեցու լեզուիս կանուխ գիտութեանն աստուծոյ՝ եւ ի խորութեան վիրապէն և ինն ծանուցանել մեզ գմի աստուածն յայտնութեանն։ Շարժեալ ի հոգւոյն սրբոյ՝ սկիզբն արար վարդապետել յանսկիզբն էութենէ ամենասուրբ Երրորդութեանն և մերոյ աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Ու մինչեւ ի հաստատակաց յայտնութիւնն և ի գործոց հաստատումն երկայն և յաճախ բանիւ աւետարանի յայտնէ կնի։ Զոր չասէ բարեպաշտութեան տրտնաւոյ ազաղհանգեալս՝ ի կարգ արկեալ գրեաց գամենայն մի ըստ միոջէ։ Ու լուսաւորեալ սուրբն գրիգոր գհայաստանեան աշխարհ, մկրտեաց գամենեսեան յանուն Հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ։ Ու մինչեւ ի հաստատակաց յայտնութիւնն և ի գործոց հաստատումն երկայն և յաճախ բանիւ աւետարանի յայտնէ կնի։ Զոր չասէ բարեպաշտութեան տրտնաւոյ ազաղհանգեալս՝ ի կարգ արկեալ գրեաց գամենայն մի ըստ միոջէ։ Ու լուսաւորեալ սուրբն գրիգոր գհայաստանեան աշխարհ, մկրտեաց գամենեսեան յանուն Հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ։ Ու յետ հաստատելոյ եկեղեցիս և կալգելոյ քահանայս և պաշտօնեայս, ձեռնադրեաց գկրօնաւորսն որպէս իւր գաւորն սրբուհակէս ի տեղի իւր. և ինքն միայնակեցութեան ցանկացեալ, ելանէր ի յանապատս սեպհ և անդ կեալք գաւորս իւր՝ քաջասնորհակ պահօք մինչեւ ի սուրբ վախճանն իւր։ Ու անդ մինչ էր ի խաստ կրօն վարս հգնութեան, սկսաս դարձեալ չարադրել գիրք երկրորդ գհոգելից մատենիս գայս՝ կոչեցեալ Ցաճախասատումն։ Ու թէ ինչ կամ որքան ինչ պարտնակեալ կայ ի սմա, ահա ցանկն այբբենական՝ զսակաւն ի բազմաց նշմարէ համառօտութիւ։ Իսկ գհատորելութիւն բանին ի պարզ գրուածոյն՝ միայն նա կարէ հանդուցել, որ միշտ գհոգեւորն խորհիլ ախորժէ։ Զի այլ է մարդ մարմնաւոր, և այլ է մարդ հոգեւոր։ Մարդ հոգեւոր այն է, որ չկամի գնաս դատարկ ինչ խօսիլ կամ լսել կամ և տեսանել։ Այլ կամի հանապազ գհոգեւորսն խորհիլ խօսիլ և լսել։ և գամենայն տեսանելոցն գհոգեւոր օգուտս ընդհանուր։ Զոր կամեցօղն աւետեցոյ բարեացն առատաձեռ մեզ ամենեցուն պարգեւեսցէ։ Ու ահա պայս հոգեւոր հանապարհի ընդհատելոյ՝ այս գիրքս այնպէս լիով ուսուցանէ, մինչ գի գմուսոր հետեւօգսն իւր ի կամաւոր անմարմնոյ իրր գձեռանէ առեալ վերացուցանէ ի գմայլուն սիրոյ ամենասուրբ Երրորդութենէնն։ Իսկ որք բաց ի հոգեորէն այլ ինչ իմասատ իրր նուրբ որսոնն ի սմա՝ է նոցին սա իրր անպիտան և անօգուտ։ Ա՛յլ որք ունին գհոգին քրիստոսի՝ գմարգարէին անգին, գմանանային ծածկեալ, և գգանձն ի մաքուցեալ

յապարակի փանձեն ի սմա որ է արքայ-ֆիւնն երկնից. զորմէ ի ներքո ի ձեզ է առաջ ասէն մեր: Եւ սոյն պէս կենդանի առաւ ածային գանձուս՝ յանկարծ եղեալ բարեպաշտուն և հոգևոր մահ-ուամբ իւրոյ տէրունական. որ է հաստատիմ պաշ-պանութեամբ և միաբան ի դուն արքայն Քաղրատ մեծի աֆխազաց և տարօն ազգիս: Եւ իւր արդեամբքն եւս տպել զսա ի յիշատակ բարի՝ հոգոյ իւրոյ, ի յօգուտ հոգեւոր եղբարցդ, և ի պատիւ և ի փառս մեզն առաւ ածոյ: Որոյ բարի յիշատակին որ-հնութեամբ եղիցի. և վարձս բարեաց հատուսցէ Նմա առաւ ած ի հոգի և ի մարմնին. ի կեանս և ի մահ: Կեաս. Ննջացաք նորին հանգուցեալ կարա-պետին և մահուամբ կատարեցաք. և ամենայն արեան առ նոյնելոյն ի քրիստոս. Յաղիւսաս ֆեամբ սրբոյն գրիգորի, և տուր որպէս և ֆնուանդ նո-րին. և գանիէլի տուր ձերունդին, և ամենայն ընտրելոյն առաւ ածոյ ամէն:

Եւ արդ՝ պարտ ֆեամբն առաւ ածոյ և բարեխաւս ֆեամբ սրբոյն մինասայ գորավարին, ապիգեալ ա-տարտաչս տուր գիրքս ի ֆեվին հայոց Ի՛ՀՀԹ. մայիսի ի՛ ի Հայրապետութեան սրբոյն Յովհաս-ծնի՝ թէքրիտադի Տեառն Աբրահամու Արքային Աղաթգիկոսին ամենայն Հայոց: Եւ ի Պատրիար-գութեան սրբոյ Եղուսաղէմի Տեառն Յովհաննու պօ-ղոսի Տիրիգորի և Տեառն Յովհաննու Արքե-գան և Աստուածատրան Վարդապետացն: Ի Տգա-րանի Կարապետի որդոյ Մահտեսի Աստուածա-տուրին և որդոյ Նորին տիրացու յովհաննէսին: Ի կոստանդնուպօլիս Քաղաքի:

Եւ արդ՝ որք վայելէք ի հոգեւոր բարեֆեամբ յի սեղանոյս, յիշեսջիք ի աւուրս ձեր զվերո-գրեալ արքեան Պատրիարգն կոստանդնուպօլսոյ. որ յոյժ առատ ել սիրով կամեցաւ զալբատ ՅՈՒ սորին. որ և ոչ միայն հրամանաւով, այլ ինքնին բուս գրասեր բարուրյն՝ կամեցող եղեւ տպեգման սորին: Գնաց աւուրք Իշխանի նոյ իրակ Պետրոս աստուա-ծասէր վարդապետն յիշեալի ի բարին. գի Յա եւս զորինակն սորին և յոյժ փափաքանօք կամեցաւ զտպիլն: ԵՒս և յիշեալիք գՎարգիս աստուածա-բան վարդապետն և գպագեկ տիրացու մելբիսեքին և գՆոզան նոցին. զի գործական նեղբոգնանդդ Նորա ունէին: Յիշեալիք հուսկ յետոյ գվերոգրե-ցեալ տպագրդն սորին գմահտեսի Աստուածա-տուրն, և գՆ ոգան իւր գկարապետն և գմարիամն. և գորդի Նորին ուչխանիկ զաբիրացու յովհաննէսն. և գաշխատաւոր մշակին տպագրատանն գմանեցի տէր աստուածատրի որդի սարու խանին: Ի տուղն բարեաց աստուած յիշեսցէ առ հատարակ գամե-նեսեան յարգալ ֆեան իւրաքանչիւր ամէն:

Գիրքն է գատաճալ միկակ ունաֆեղքի, երկֆլեան, միջակագիր, ձագկափակ երանգերով, որոնց ֆեղքեա-համարներ ներքեւը գրուած են հայագիր, բայց ոչ հատարիմ. մաքուր տպագրուֆիւն:

— Ի տիպ, Գիրք որ կոչի Յաւելուածոյ աստ... գործոց: Որ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Իջմիածնի Տեառն Տեառն Ներսիսի Արքազան կա-թուղիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի Պատրիար-գութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Գաբրիէլի վերաբջանիկ Արք եպիսկոպոսի: Գնաւ ի Պա-տրիարգութեան մեծի մայրաքաղաքիս կոստանդ-նուպօլսոյ Տեառն կարապետի Երանաշնորհ Արհի եպիսկոպոսի. Որոյ վեհափառ Հրամանաւ տպեալ վերստին, Արգեամբք և ծախիք առն ազգասիրի և բարեպաշտի Ամենեցի մահտեսի Յօհաննեան մահ-տեսի Աբրահամ ամիրայի: Ցիւրում իսկ տեղ-հանան գործարանի: Յամի Տեառն 1824. Յու-լիսի 21: Ի Հասան փաշայ խանն, ի կոստանդ-նուպօլիս, 8°, 400 էջ:

Նայի և տպագրուֆեան ձեռագրին յիշատակա-րանէն, ուրիշ ամէն բանով համանման քան ամենայնի և տպագրուֆեան. Յայտարարութեանն ալ կիտով շատ նմանն է, բայց հոս Յակոբ Աղուձեցին ալ Աբրահամ Ամիրան կը մանէ. Ասոնց որոշ պէտն տպագրական մահտեսի արքահամ բարեպաշտ ամի-րային գնացած գիտելով կ՚ըսէ, նգիւ ցանկացող այնոր աստուածային գանձուց, որպէս վիճակաց վաճառուց անվախճան վարձուց երանական շահուց. և այն՝ ոչ առ ի գնոյնս ունել և ինքնին միայն անփականել, այլ և քոյս բարեաբեր բարուց առ ի նոսկան կարօտեալոց նոս անպահաս արել: Ի տուի գոյն սա մատեան՝ որ գնի կատակաց գնալ և նորոյ որի-նաց մատեան անսխալ՝ գի չպղծել նախ արձանաց գուցեացս ի տիպ՝ որ առ մեզ ապառնալ և պա-կասել՝ և ի Նմա՝ որ ինչ բանք և իմաստք ի բազմաց անլսելոյք էին և ծանկեալք, անդրէն արդ ազմ՝ որպէս ի ձէ առ ի գուցեացնել գտեղին և գծած-կեալ գանձս առաւ ածային՝ որ ի Նմա, գերեան ածել՝ և ի լոյս ըսրել՝ եւս արձանագուցանել ի տիպ՝ իբրև իսկ արդեամբ (որպէս կրնացաք ի դուն այսր մատենի՝ և սեփական իւր գործարանի իբրեւ արձան կենդանի ի յիշատակ իւր ինքեան և ի շահ հոգեաբերաց նոաւ. ի պատիւ սրբոյն և ի փառս միոյն առաւ ածոյ:

Եւ ոմն ինդիր է ի ձէնջ ասել ընդ մեզ սիրելիք մեր՝ ֆէ ոմն ինքն առաւ ած՝ այն որ կամի տալ առակ Նոա գվարձս բարեաց ոչ միայն ի կեանս յայս այլ և ընդ երանելեաց:

Ընդ Նմին և ծնօղի Նորին՝ ասէ բարեպաշտի ֆեր-գեանց սաւրաւի հանգուցեալ մահտեսի Յօհաննէն. և յարդի ևարար Նորին հանգուցեալ դպաւրին, նաեւ այնոցիկ որք այժմ են կենդանի, բարեպաշ-տուհի մեր Նորին մահտեսի Աննա սրկնոջն, և ևգ-բօր Նորին մահտեսի Երամին և ևգբօր որդոց Նո-րին՝ գաղապարին՝ ասհակին՝ մահտեսի Նորս կին, և գէսբրին, և այլ ամենայն կենդանեաց և ննջեցե-լոց Նորին: Բարեխաւս ֆեամբ սրբոյն գրիգորի, և տուր որդոց և ֆնուանդ Նորին. և գանիէլի տուր Ձերունդին, և ամենայն ընտրելոյն առաւ ածոյ ամէն:

Գաշխատող Յանկիս, և գառաջին սրբագրող սրբոյ Մատենիս գպպատասար պատուելի դպիրն ֆնդ արամ և գիս գայժմեան սրբագրող չնչին Ծառայս Ձեր գմաքսա որ առաջնեան ֆեղանեալ դպիրն՝ ով եղբարք բանասէրք յիշեսջիք ի տէր հանգերձ Ծնո-դովք մերովք և ամենայն Ննջեցելովք և տպի լե-րաք. ամէն:

Ղերեզ մալֆեմ պզերա ար կնալ
որ ինչ ի սմա սբեալ գր տեալ.
Ոչ գիտելոցդ և ոչ ուս ասալ.
կամ բան հնոցն այնպէս ֆո գնալ:

— Ի տիպ, Սրոյ Հայր մերոյ Գրիգորի Լու-սաւորչի Յաւելուածոյ աստ: Ասաք և ստորք: Վենետիկ, ի տպ. Սրբոյն Ղազարու, յամի 1838 ՌՄՁԸ. 8°, 219 էջ: Յետոյ՝ Ազօթք յորժամ յա-րոգայի անկանիցի ոք, զոր ասացեալ է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»: Օրինակ և ուրեք տպագրուեալ չի, էջ 221–222, որ է վերջին:

Զկան ակն ձեր նախընթաց տպագրուֆեանդ ներքոհան-ներըս: Ցառաջարանէն կ՚ըսէ. «Մատեան այսոքիկ՝ հնուֆեամբն և պատուականուֆեամբն պատկա-ռելի լեալ յամենայն ժամանակի ի հանուր ազգիս, չգիտեմ յոր արկածէից ըզգոյն մատենեալ ի ձեռս առն աննշանի խանդաղատալ ծայր ի ծայր ի յատակ գարձուածոյ բանից հայկեայ ոճոյ, և ի հատուածոյ ինչ յապաւեալ և նկատուած կդկդեալ, ել և ևթե-ւնցան ի տիպէ:

«Յին են արդարև ի խորախոս բանս երանելւոյս ինչ ինչ ատաւածաբանից և ևթի իմանալի, որ ևնքա-

հունդն իջեն ոճոյ նախնի հարց սրբոց, և որք բազմաքրիստոն տարժանմամբ վաստակին յոտսրանալ գնոսա պէսպէս խեչամուխ լինելոյ բան ոչխատիս վարդապետիս լինան կամովիկէ ևկեղեցոյ և վերկայս լինելոյ նոցնաձայն բանից յայլոց սրբոցպատնից։ ԵՒայլ գնոյն բանն պատկառելիս իրրև վկայ դարիկ մի մանկտոյ այլպէսլոյ անհնարէ մտաք, մելորս լինին իրե անհնարելի։

« Արդ մերոյ հաւատարիմ տպագրիս օրինակ գրեալ էր ի ԵՒմինի գաղափարեալ ի հին երկաթագիր օրինակ գրելոյ ի լեռնս ՁՀՂ. որ պահէր յարկիպս գրոյ ի ԵՒիս քաղաքի, որպէս ագդ առնէ յիշատակարանն. և գնեալ մեր մանրախոտիս գպագաւարն վկայեմք երկիր գածոլինան գրչին յամենայնի անպայպակ առեալ գնա ատարան քան առենան նշանախնդիր հնագիր օրինակին, մինչև գմիոյ կամ վերկոյց տատիցն անգամ որ ի հնալինէ խանգարեալ էին ի հինն՝ դատարկ լինոլոյ գանգին։ ԵՒս հնալինան գարձեալ քանգի լինոլեմք անկեալ էին ի սկզբանէ, անտի սկիզբն առնէ օրինակս մեր, որ մեք ագդ արարեալ եմք ի մերում տպագրոլինան յէջն 10. և գնախնի պակասորդն յաջոլեալս մեզ յայլոէ օրինակէ լրացոյ ցանել. որ լինէսէս և նորագիր ի ԵՒշէի, այլ հարագատոլինամբն ոչ ինչ նուազ քան զգագաթար երկաթագիր օրինակս »։

Ի տիպ, Արտոյ Հօրն մերոյ Եղբանիչոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Ջառնախաստատում Հռոմ Լուսաւորչ։ Ջառնաչաբանով, Համնմատութեամբ և Ծանոթութիւններով Ա. Տէր-Մկրտչեանի։ Տպագրան Մայր Աթոռոյ Սրբոց Էջմիածնի, 1894 Ի Ձիոթ. 8°, մի. + 354 էջ։

Ջառաջաբանին մէջ կը գտնենք. « Երբ որ Ա. Վ. Լուսաւորչի նախակրթական վարդապետութիւնն եւս ԵՒգաթանգեղոսի պատմութեան մէջ ընծայ համեմատութեամբ հրատարակուի, այն ժամանակ լոյս կընծայենք և մեր Ա. Հօր մանրամասն կեանքը պատմութիւնն իր բոլոր պարագաներով, որոնց ամփոփ կյատաղագրենք Խորա դատնական և բանասիրական վարդապետութիւնն հատարակաց ըստրատով. այդ նպատակի համար կան արդէն բաւական նախնի նիւթեր ժողովուած։ Իսկ նախ քան այդ անկարելի է հիմնովին խօսել Նաեւ Ջառախաչատուր մատենագրական հարցերի վրայ։ Այնէ մատենագրական տեսութեան ենթարկենք, այն ժամանակ պէտք կունենանք Նաեւ ԵՒգաթանգեղոսի օգտութիւն և կամ Խորա հետեւութիւն, մինչդեռ այդ անհնար է, քանի որ ցարդիսկան հրատարակուած նիւթերը չափիչ գործիք են ոչխատիսով Ոսկր ԵՒմեռի մատենագրաթեան 12 հատ ընտիր և հին պրչագրերի դիմաց։

ԵՒս այժմ միայն այնքանս կատենք, որ Ջառախաչատուր Ա. Վրիկոր Լուսաւորչի ատենագրած է և այդ նկատմամբ ոչ մի կասկած չունինք։ Միեւ մինչ. օրս օրինաւորութեամբ կասկած յայտնողներ չեն եղել, ուրեմն և առժամանակ երկար խօսելու պէտք չունինք, ոսկայն աւելորդ չի լինիլ մեզ բերել քանի մի կտոր վկայութիւններ, որոնք անհերքելի են կայնուած մեր համոզմունքը։

Նախ որ մեր հնագոյն պատմութեանց մէջ յիշատակուին հետեւեալ կէտերը.

Ա. Որ մեր Նախնի վկայութիւններ են բերուած Ջառախաչատուրէ։

Բ. Ջառախաչատուրի ուսերն ու գործունէութիւնը պատահած են նաեւ մեր Ա. Հայրերի գրուածքներուն։

Գ. Ա. Հանգիստ հրամանով Լեգինէ կողմերը քարոզած ատեն կանոնագրութեան մէջ, որ Ա. Լուսաւորչինն է, կրկնուած են Ջառախաչատուրի գործերն ու մտքերի ընթացքը։

Դ. Ջառախաչատուրի մտքերը շատ անգամ անհերքելի կերպով են տալիս, որ ատուած են մի նախաքարոզ անձնի ատ մի նորագործ ժողովուրդ։

Ե. Ջառախաչատուրի քարոզելէ է մի այնպիսի ժամանակ, երբ Ձդիները դեռ հեթանոս էին, ինչպէս ուսանում ենք Ք. Հատից։

Զ. Վասնզանգիներուն պատմութեան ուղիղ տեսակետով ոչ մեզ չենք գտնում բովանդակութեան մէջ, որ անչարմար լինէր Գ. դարում Հայաստանեայց Եկեղեցու գարգացման ատենականին։

Է. Ջառախաչատուրի միշտ տիրապետող դատողութիւնը է եղել Հայոց Եկեղեցու հայրերի համար, և մինչեւ անգամ կարդացուել է Եկեղեցում՝ անշուշտ ատենական հին սովորութեամբ. ինչպէս օրինակ պահոց հատն, որ գտնում ենք գրեթէ բոլոր Ձատարնարանների մէջ։

Ը. Ա. Կրիգոր Լուսաւորիչը չէր կարող իմոդել իր հետեւ ատենդ մի հատատուն վարդապետութեան, քանի որ նորա յաջորդները և աշակերտները շարունակարար չեշտում էն իրենց գործունէութեան առանցքը՝ թէ պէտք է և պարտ է միշտ հատատարիմ մնալ Հայաստանեայց Եկեղեցու հոգեկան որ Ա. Հօր պատուիրանին։ ԵՒս այժմ բաւարարելով չիշեալ կէտերը, դառնանք հատատարար դէպի այն գրչագրերն, որոնք ծառայել էն մեզ բնագրի հչգութիւնը վերականգնելու համար։

« Ա. Նչմարիտ մատենադարանում կան Ջառախաչատուրի հինգ գրչագրեր, որոնք կարելի է երեք կարգերի բաժանել։ Առաջին կարգին են պատկանում երկու հնագոյն գրչագրերը, որոնք ԵՒմ. և Ք. մեծատառերով նչանակում։ Երկրորդ կարգում է Ի. օրինակը, որ պատկանում է Վենետկի հատարակութեան խմբին, իսկ Ի և Ե օրինակները կազմում էն Կ. Պոլսի տպագրութեան հետ երրորդ կարգը։

ԵՒմ. օրինակն № 1655, որչափ մեզ յայտնի է, ամենահին գրչագիրն է Ջառախաչատուրի, որ կայ Էջմիոյ մատենադարանում։ ԵՒյս գիրքը քառածալ է, գրուած է թղթի վրայ բոլորագիր կաշխագրի և բաւական գեղատուած է թէ տերթերով։ ԵՒորա մէջ բովանդակուած է ոկզբում և ԵՒգաթանգեղոսի պատմութիւնը, գրուած Նոյն գրչով »։

Ջետոյ կը գնէ յիշատակարանը, ինչպէս և միւս նորա գրչագիրներուն ալ, ի վերջոյ կը յաւելու. « Մենք աշխատել ենք բնագիրը հչգապէս վերականգնել՝ ձգտելով մի և նոյն ժամանակը հատատարիմ մնալ մեր օրինակներին։ Թէ այդ մեզ որքան է յաջողել՝ կարենք ուզղապէս Նկատել ապագայում, երբ բաւական տեղեկութիւններ ձեռք բերենք։ Թէպէս և այդ յաջողութիւնը պարզ երեւում է այժմ Նախկին տպագրութեանց համեմատութիւնից։ Պարիզի ազգային մատենադարանում կայ երկու օրինակ մի և նոյն գրչից Թէեւ տարբեր թղթանրով գրուած։ Երկուքն էլ կազմուած են միասին, միայն չենք չիշում արդեօք ԵՒգաթանգեղոսի հին 1251 օրինակին հետ Նոյնաժամանակ է, Թէ յետոյ։ Նչմարիտ է, որ մեր ԵՒմ. օրինակից 39 տարով հին է։

« Համեմատութեան տարբերութիւնները գրենք վերջում, ի Նկատի ունենալով որ ընթերցողների շատ փոքրաթիւ մասը միայն շահ ունի այդպիսի վրայ ուշ դարձնելու։ ԵՒյլ և հատերի մոտ կէտերը լուսարանելու համար անհրաժեշտ համարեցինք հատատատ ծանոթութիւններ տալ յատկապէս մեզ, Նկատով խուսափել գրքի տատարանալուց։ Չատ ապա կազմել ենք և մի ցանկ, որ բովանդակում է հատերի էական նկատների անգիրն բուսս յատկանիշ բառերի։

« Իսկ բնագրի ատորեւ Նշանակել ենք ա. գրոց այն անգերն, որոնցից վկայութիւններ և յիշատակու-

լմինները կան հաւատի մէջ։ Ակդունք չաս կարեւոր են բանալ և կարգալ ընթերցանութեան ժամանակ. վասն զի յաճախ պարզամիտ են դժուարըմբռնելի մտքերը։ Աղօթարարկ սուրբ Դրիգոր Լուսաւորիչը խոստում է ս. գրոց լկտով, ոսկեայ նշանագած տեղերը վերաբերում են մի միայն մեծ վկայութեանց և նշանաւոր խնամանեաց։

Բովանդակութիւն. Յառաջարան. Ի–ԻԶ։ Ա. Ի Ա. Երրորդութիւն. 1։ Բ. Աստուածային թիւք. 1։ Գ. Մխիթար հաւատոյ. 22։ Դ. Յանդիմանութիւն մոլորելոց ի գիտութիւն աստուածպաշտութեան. 24։ Ե. Աստուածութիւն Հոգւոյն սրբոյ և առաջնորդութիւն կենդարար խրատուց. 39։ Զ. Յանդիմանութիւնք ծածկամիտից որք գանեն ապիեան յիրեն ելիս աձէ. 55։ Է. Վասն յորինուածոց արարածոց. 68։ Ը. Յանդիմանութիւն դժնդակ վարուց և ընծայութեան առաքինութեան հանդիպից. 79։ Թ. Վարդապետութիւն կատարեալ ի սէր ամենայնի աստուածասէր պահոց. 90։ Ժ. Ներողութեան սրբոյ անգնահատ բարերար կամացն և յորդորումն ի յոյս և յաւետարան բան հզմարիտ առաքինութեանն ի վասս ամենայնի երրորդութեանն հաւատոյ. 103։ ԺԱ. Վասն վարուց առաքինութեան որ հանդիպիմք յաւութեան պակասիլ երեքին. 121։ ԺԲ. Վարդապետութիւն բարեբար արարչին խնամոյ և կշռաւորութեան անհնազանդութեան և առակութեան և առաջնորդութեան բարութեան բարեացն յաւութեան. 149։ ԺԳ. Ընդդէմ վասն յաւութեան յիշատակաց ի պետս օգտից գանեն ապիեան յիրեն ելիս ցուցանելով ի գործս առաքինութեան վտխիլ ի յոյն կենդանի ի բանական գոյութիւնն որ աստ կատարելին գնահատին Աստուծոյ. 161։ ԺԴ. Յաղագս մարդկութեան որ յԱստուծոյ խնամք տեսչութեան. 173։ ԺԵ. Վասն հոգեաց մարդկան բացայայտութեան. 179։ ԺԶ. Վասն մարտիրոսացն վարդապետութեան ուսմանց. 187։ ԺԷ. Ձգուշութեան զգաստութեան շահս որ պատրաստութեան ընդ մեռելոցն և ընդ գժնդակն պատիւ և պատիւս. 192։ ԺԸ. Խոտս ելիցք Աստուծոյ երախտեացն հանդիպիս ի մարտիրոսաց քաջաց և առաքինեաց. 198։ ԺԹ. Յորդորումն ապաշխարութեան խոստովանեալ. 206։ Ի. Առաջնորդութեան ասելն թարեաւ խրատուց, հանդամանք գիտութեան և իմաստից. 218։ ԻԱ. Վասն սրոց իմաստութեան որ ի Հոգւոյն Սրբոյ պարգեւեցաս առ ինչ բանս. 240։ ԻԲ. Վասն անվոխիս ինքնութեան էութեանն Աստուծոյ. 243։ ԻԳ. Յ. Խրատք հնութեան և ցոյցք Հանդիպից որ յաստարինութեան յորդորմանս. 248։ Ակօթք յորժամ յորոչելի անկանիցի ոք. 266։ Փոխպարակք Ա. հատ. 268։ Բ. հատ. 271։ Ընթերցուածներ. 281։ Լուսաւորութեան և առաջնորդութեան ընթերցանութեան. 281։ Յանկ նիւթոց. 349։ Յանկ գլխակարգութեանց. 353։ Ի գղեկիք։

Յաճախապատում է իրեղ հաւոը. խրատք հգնաւորաց և ցոյցք հանդիպից որ յաստարինութեան յորդորեն։ տես ուսումնասիրութիւն Հանդէս 1898, թ. 6, էջ 244–249։

Յաճախապատում է հնարգմանած է կերմաներէն, հետեւ. եալ հակատով.

— *Reden und Lehren des heiligen Gregorius des Erleuchters*, Patriarch V. Armenien. Von I. M. Schmid. Regensburg, 1872?

Տես եւս ԱՊԻՔԱՆԻՒՄՆ։ — ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ Ե. Ց.՝ «Երրորդութեան գաստատագամարտութիւնք»։ — ՋԵՆԱՒՈՒ. — ՋԱԼԻՉԱՆԱԼԵԱՆ (Ե. Փ.)՝ «Պատմ. Հայ. Խորենացւոյ» Գ տիպ, էջ 195–201, ուր Լուսաւորչի բնծայած ուրիշ երկասիրութեանց վրայ ալ կը խօսուի։ — ԴՐԻԳՈՐ ԱԿԱՆՑԻ։ — ԼԱՒՈՒՇԵՑԻ Յ. — ԿՈՍՏԱՆԴԱՆՑ Կ.՝ «Լուսաւորչի աջը»։ — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊՍԿՈՊՈՍ Ա. ՈՍՏԻԿԵՑԻ. Անփերջանելի մնացած է Ղեւորգեանը։ — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՍԿԵՆԵՑԻՆ։ — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ։ — ՎԱԼԱՐՇԱՆ ԱԼԻՇԱՆ։ — ՊԱՂՏԱՏԵԱՆ Գ. Վ.՝ «Մեկնութիւն պատկերի որոյն Դրիգորի Լուսաւորչի»։ — Տես և ԹՈՒՄԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՄԵՒԻՒԼԱՆ։ — ԺԱՄԱԿԱՒՈՐ ՍՐԲՈՑՆ, ԴՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ։ — Գ. Լուսաւորչին գիրք այրել է»։ Գ. Տ. Մ. Աթոռ 1896, թ. 1։ Ա. Լուսաւորիչ և Տրգատ և նոցա նոր չարաբանները», 1897, էջ 121։ — Տես և Բիւզանդիոն 1897, թ. 210՝ Նոյ գրականութիւնն խնդիր մը «պատմութիւն գիտի և վիպասրութեան նշխարաց Ա. Գրիգորի Լուսաւորչի հանգերձ քննութեամբ. Ազատ 1859, էջ 199–208, 230–241, 272–282։ — «Նոյակ Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի», Բազմավէպ 1873, էջ 45–49, ուր կան այլ և այլ յօդուածներ ի պատմութիւն Լուսաւորչի գրուած չարականներու՝ թարգմանութիւններու։

վաբքը տես, ՎԱՐՔ, եւն։ — Գարձեալ՝ ԼԻԽԻՒԿԱՅԻ Ն. Մ. — ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ, եւն։

ԴՐԻԳՈՐ ԽԱՒԱՒԵՑԻ ՆԵՐԻՆՑ. Յիշատակարան Գրիգորի խոհեցւոյ, պատմական վիպասանութիւն. հրատարակեց Կիր. Խալեմեանց։ Աստուածած Աստուած 1897, էջ 171 ամսագրից։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, 1897. ԺԲ + 25 էջ։

Տես Աստուած 1897, էջ 411՝ Յաւելուած Գրիգոր Խաւեցոյ պատմական վիպասանութեան յօդուածոյ. Ա. Լեպ. Խապայեանի Լրտեսագէտ գրած գրչագրին առթիւ։ — Ազգագրական Հանգէս»ի մէջ 1897, Բ Տիրք. էջ 281–284 ստանալու մը կայ՝ ուր գարս Աւետարանի մը վերջը գրուած՝ «Ներ ի գծոգէս բան վերնագրով, զոր Տիր. Խալեմեան՝ խալեցւոյն կ'ընծայէ։

վաբքը՝ տես ԱԱՒԱԳԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ։

Ղարագիանեան կը գրէ իր «Նոր Մատենագրութեան մէջ էջ 232՝ «Գրիգոր խալեցի կամ Նշխարունց, բազմաթիւ գանձերէ ու տագերէ և քանի մը ներբողեաններէ գատ, իր ժամանակին վկայից նահատակութեան պատմութիւնն ալ ունգած է։ Ասոնք իրեն կ'ընծայեն հարատաեանական ուսմանց վերաբերեալ գրուած մը, և Աբրահամեան Ընտրանութեան համառօտութիւն մը, որ ինչուան մեզի հասած չէ»։

ԴՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. — Տես ՄԻՒԱԼ։

ԴՐԻԳՈՐ ԿԱՄ ԲԱՐԵՒԻՐՏՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ, ԹՈՒՏՈՒՆԵՐ։

ԴՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, Պատրիարք Կ. Պոլսոյ։

Հրատ. Աստուր 1905ի Հրանդամասի ընդարձակ Օրագրութեան մէջ կը խօսի վրան՝ իբր բանաստեղծ պատրիարքի, էջ 397։

ԴՐԻԳՈՐ ԿՈՍՏԱՆԴՈՒՊՈԼՍՑԻ. — Երիտղի կրիկ, Ձիմաստասիրական և ի վարդապետական ոճս խօսեցեալ ի Գրիգոր վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ, ի միաբանիկ սրբոյ ամենայն երուսաղեմի։ Ցերուսաղէմ, ի տպար. ի սրբոյ Ցակովբեանց, 1851. 4°, 176 էջ։

Թարգմ. — Տես ԱԻՐԱՒՈՆ ՑՐՕՎԱՐԱՆ։

ԴՐԻԳՈՐ ՄԱՏԻՍՏՐՈՍ. — Տաշտատագրութիւն Գրիգորի Մատենադրողի Ձմմարիտ կամ ուղղափառ վարդապետի. ի Ցամի Տեառն 1716. և ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԿԱ։ Ցամենայն Դևկտեմբերի, ի տպարանի չնչին յովհաննիսի։ *Ձակատին եռանկ հայրապետի գլխաւոր փակագի վրայ փորուած պատկեր մը կայ, որուն ներքեւը*

« Հովիւ քաջ սուրբ Կրիգորիոս, վասն մեր միշտ յեր բարեխօս », անշուշտ տպիտու լինելոյ վարդապետ կարծելով Կրիգոր Մագիստրոսը, ինչպէս հաւատին վրայ ալ գրուած է։ Ձակատին լծուղիը դնդնագոյն է։ Ձեզի 1 գրուած է Կրիգոր Մագիստրոսի յատակագիրները, սա վերնագրով։ « Ի չորեք հարիւր և իննսուն և չորս լծուականութեանն Հայոց, լինելոյ իմ գրիգորի մագիստրոսի, Կրդի վասակայ աստուածապահ կիսոնի եւ դուկի և պայազունայ. եղեալ իմ յաստուածապահ քաղաքին ի կոստանդնուպոլիս »։ Ա՛յս յատակագիրները կ՚ատարտի յԵզն 6, և 7 էն կը սկսի 1000տոգեան ուսանողը՝ « Մեծ են գործք նորա. և կը հասնի մինչեւ 99 էջը, և 100 էջին մէջ տպագրութեան հրամանագիրը կայ, որուած Ցակոբ պատրիարքէն (Դալեան առ սիրացու Յովհաննէս սարկաւագ։ « Սիրով ծանիք սիրացեալք սրտեամբ լուսաւորչագանն ուղղափառ ազգդ իմ հայոց. զի գովով իմ սիրահար նախնեացդ բանից, և տեսանելով գոհակամ և գյաճախասիրտ բանս Իրիգորի Մագիստրոսի, կատարեալ փիլիսոփայի, ջանիցն որոյն ընդ սիրտ շնորհալոյ ըստ մարթեացդ. վասնորոյ արժան վարկայ զի գասեցից ի կարգ տագաչափութեանդ շնորհալոյդն մերոյ. վասն որոյ ի գրեանց իմոց արտահանեալ, եւտու հրամանդ սիրելի որդւոյ մերոյ աստ սարկաւագ տիրացու յօհաննէս հանեալ գարմիսն ի տպել, զոր պատրիք սիրով ընդունիլ գյան մեծի իմասասիրին. ի փառս Աստուծոյ և յիշել յաղօթս զանարժան Պատրիքարք Ցակոբոս Աղք եպիսկոպոս Նորայս հոգեալ ողջ կալով ի տէր »։ Տպագրութեան դիրքը ունեցած 104 էջ, յիշատակարանը. եւն, տես ՆՇԱՐԱՆ ՇՆՈՒՆՉԱՒԼԻ « Յիտուս որդի » յամի 1646, տիպ Ա։ Պոլոզ, անոր հետ միասին տպուած է։

Նոյն 1746 տարին՝ տրիշ օրինակ մըն ալ կայ նոյնատիպ կարծուած, բայց տարբեր՝ մանաւանդ գէպ ի վերջերը։ Մեր վերոյ գրած օրինակին մէջ շնորհալւոյ առ Ալպիրաս եգերորդին գրած ուսանող որ նամակը կայ, մինչդեռ երկրորդ օրինակին մէջ կը պակսի. մինչ նախընթացը 380 էջով կ՚ատարտի, երկրորդը՝ 376, այսինքն պակաս 4 էջ, որ է առ Ալպիրաս նամակը։ Երիշ կէտ մըն ալ դիտել կուտայ դարձեալ, որ երկրորդ օրինակ համարածիս մէջ Տպագրագրքեան 97 էջէն ոեպեալ լծէ գրերը, լծէ լծուղիը, և լծէ գարդերը կը փոխուին։ Տէտ ՅԻՍՈՒՍ ԱՄԻՆ ՆՐԲԱՆ ՇՆՈՐՀԱԼՒՈՅ յամի, 1746։

= Ի տիպ, Տպագրագրքիւն ճիղնաւն ասեղ Իրիգորի Մագիստրոսի ուղղափառ իւսուածի... Տպեալ այդհամբք և ծախիւք առն ազգասիրի և բարեպաշտի ակնեցի մահտեսի Ցօհաննեան մահտեսի Աբրահամ ամիրայի. յիւրում իսկ սեփհական գործարանին։ Ցամի Տէառն 1825. Ցուն. 27։ ի հասան փաշայ քանն, ի կոստանդնուպօլիս. 8°, 106 էջ։

= Ի տիպ, Տպագրագրքիւնը Իրիգորի Մագիստրոսի Պահպանողին։ ի վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1868. փոքր 8°, 99 էջ։

Ապոր կ՚ըսէ. « Իրիգոր Մագիստրոս ի գարմէ Ա-Ղուասարէի, որդի վասակայ Պահլաւունեաց և հայր հանուղ Ա-Ղերթաի Շնորհալւոյ, նախապատուի ի մատենագիրս մեր յաշխարհական կարգէ, և մի ի Ձշանաւ որացն ի վա Ա գարու, հանգերձ սաստուածապաշտութեան կարգաք և քաղաքական հրահանգօք, պատուական յինրնակալ կայսեաց Բիւզանդիոնի առաջել քան լծէ ի բնիկ իշխանաւորացն Հայոց, ոչ սակաս երախտաւոր գասու ժամանակակցին, և յետնոյ երկրորդութեամբ յաւէտ. մի քաղաքակրթի և ժողովրդապետ գասու իարակութեամբ որդւոյն և լծառանգ։ յորոյ յոլով ժամանակին ի գրատ լծինա և յաւագոյ լծինա աշխարհականաս, և յատուկան քահանայապետու լծեան ուսեալ Հայոց. և մեծ՝ գրաւոր երկասիրութեամբ. յորոց հասին առ մեզ լծարգմանու լծինք ինչ ի յունէ, Մեկնու լծին Գերականին, քնուղիքն զորս գլուխ գործոց նորին արժան է համարիլ, և Վերլծուածքս կամ Տպայաչափու լծինք. յորս որ զառաջին տեղին ունի հազարտողեան երկարու լծեամբն յետագասելի է բընաւ ի չարամանու լծեամբն, վասն բանապատիկ և հակազեալ գրու լծեանն ի չորս աւուրս, որպէս ասէ իսկ ինքն և այլ գպատճառան. բարւոք եւս առնէր արդեօք՝ լեթէ այլք և գլինկու լծին՝ մանաւանդ գնդնագոյնն որ առ աշակերտն »։

Ա՛յս տպագրութեան մէջ կան՝ առ Մանուէլ գրուած Մեծ են Գործքն զոյ՝ « Ներբողեան ի սուրբ խաչն Քրիստոսընկալ »։ « Ցաղագս խաչանշանն գաւազանին, զոր ընծայեաց Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի. աւագեալ խորհուրդ խաչին »։ — « Ա՛ռ աւուրս կարապետն Ցովհաննէս »։ — « Քնուղիք առ ոմանս յաշակերտացն որք ուսանէին գնմանութեան »։ — Քնուղիք առ սմին »։ Լուսաց քէ եկրն Պատրի Պատրիկ, եւն։ — Հ։ Տաշեանի Ցուցակը 1863 կը գնէ այն հատորին տպագրութեան տարին, տպագրական սխալ ըլլալու է անշուշտ։

Իր Մագիստրոսի լծղիներէն չատերը հրատարակուած են հոս ու հոն, զորս կը նշանակեմ առաս։ « Քնուղիք ի պատասխանի գրոյ Աւորդի վարդապետի, յորում և Ոգր ի վերայ Աբրահամեան հանդիպի »։ Ձեռագրոյ 1860, էջ 8–13, 28–30։ — « Քնուղիք առ Իրիգոր եպիսկոպոս Մոկաց և Մանազկերտոյ », անդ էջ 271–2։ — « Պատասխանի լծղիներն Քնուլյենեաց Ձեացելոյն ի Նորոց մանրբերեցոյ Քնորդրակեսցին, որք եկեալ էին առ կաթողիկոսն Աւորոց, և կամէին խարել զնա »։ 1861–62, էջ 11–14։ — Ինեմ. Քնարեմ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 130–35. Քնանդրակեցոյ ոչ և այս լծղիներ վրայ K. Ter. Mekerttschian, die Paulikaner, Լայպցիգ 1893, և Հ. Ր։ Վարդեանեան, « Ի առ Ձեատիրոլ լծին Պաներէսեա–Պաղիկեան Քնանդրակեցոց ազանգին »։ « Քնուղիք առ աշակերտս իւր Ներսէսէ և Եպիսկ» տաս մը կոնդրիր, « Գնեու լծինն գրոյ Գաւթի Անյաղթի », (էջ 12–13)։ — « Ցաղագս Շապհոյ կրնեաս որի », 24–28։ — « Ցաղագս նոանց բան կատարելոյն առ Լիտիոս եպիսկոպոս Լիկոնի », 38–39։ — « Ինեն յաղագս ձկանց առ իշխանն Մամիկոնեան », 64–57։ — « Քնուղիք առ Ներն », 67–69։ — « Քնուղիք առ վեհան վարդաս »։ Լիտրատ 1863, Քնո. 2, էջ 130–31։ — « Քնուղիք առ կիրակոս », « Քնուղիք առ կիրակոս յոյն դպիր » Շանգեան Ամսօրեայ 1892, Քնո. 6, էջ 165–69։ — « Ցաղագս նեաս. բառգրութեան արդոյ եկեղեցւոյն որոգի », եւն. Վերմ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 150–51)։ — « Ա՛ռ սմին տարկ. Տեառն Պետրոսի » (Քաղուած գերմ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 152–53)։ — « Ցաղագս խաչանշանն գաւազանին »։ Մասեաց Աղաւնի, 1863, Քնո. 21–22. « Պատասխանի Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի 1017–1056 ի ժամանակի, քանզի խնդրեաց յաշակերտաց իւրոց զամսեան՝ զկնարին և զկիրակէ »։ Շանգեան Հայագիտութեան 1904, էջ 75–80։ — « Քնուղիք առ Աբրահամ ամիրայ վասն հատուցց Իրիգորայ որդւոյ վասակայ առաքելոյ »։ անդ, էջ 234–263։ Ա՛յս երկու լծղիներուն հրատարակիչն է Լեզնիկ Գանձեցին։ — « Իրիգորի Մագիստրոսի Պահպանողին բժշկական մէկ պատառիկը »։ Տ։ վ։ Յ։ Քնո.) Աբեանց 1890, Քնո. 1926–1929։ — Նոյնին ընդարձակը տես Շանգեան Աւետ. 1892, էջ 166։ « Լիկիդեոն Նորագիւտ երկրաշափութեան գրոց պատառիկը », տես Հնգամսեան 1884, էջ 30։ — Տես Քնեաւեր 1900, էջ 119։ « Իրիգորի Մագիստրոսի Գամգոգական լծղիներ մեկնու լծինն ի Ձեմն խոկ Մագիստրոսէ » (Նորայր)։

Թարգմ. Տես ՓԱՒՍՏՈՍ, Տրամախօսութիւնք և կարգք Հ. Առանց Աւետարանի յառաջաբանք. — և տես դարձեալ Մատենադարան էջ 655–661։ — Շարականներէն տես ՇԱՐԱԿՆՈՑՑԵՐԸ ՀԱՅԵՐԷՆ ՀԷջ։

Իրաւաբեր Իր. Մագիստրոսի կենաց. — գործոյ մասին. — Տես ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Կ. Շնորհալի և Պարապայ իր, Կ. Պ. — ՉԱՄՉԵԱՆԱՆ, Հ. Պ. Պատմ. Հայ. Դար. Հ. Պ. Հ. էջ 572–586, որկէ հետեւեալ մի քանի տողերը. Այս ինքնագիր երկասիրութիւններէն զատ՝ շատ ձեռագրեալ ներթիներ ալ ըրած է Մագիստրոս, և որոնք իրեն գլխաւոր պարապմունքն եղած են. թէպէտ այս աշխատասիրութեանց մեծ մասը կորսուած են. ինքը կը վկայէ թէ Ես եմք գաղափարեալ ի ձեռագրանալ ձեռնէ, և զրագումն մատեանս զորս ոչ եմք գտեալ ի մեր լեզուս, զերկուս մատեանսն Պատուին Տ Իսէոսի Տրամաբանութիւնն և զՓիլոզոփն, յորս բոլոր մասն նախագիտականին այն պարփակեալ կայ, և զայլս բազումս չհամառատասրացն։ Ի բաքանչիւր մատենաքս այս տեղագրին և չան զաւարտ ուռնականս... Լայց և կերկրաշափականն գլխկիսեան ոկսալ ձեռագրանալ։ Ի ձեռ ոսկան ին կատեցի Տէր յերկարանալ մեզ ի կենդանութեան, բազում հոգս յանձին կալեալ գնացելոյն բոլոր ցանց և ՀԱսարոց՝ ձեռագրանալ ոչ գանդագելոյց։ Ի կարօտիմբ քեզ մերձ ելոյ մեզ սպանական ձեռան այսպատում իրոպոսեցանց. ապա ձէ ոչ՝ ազօթիւք օգնեսցես մեզ... Լայց և գտեալ մեր իսկ է ի հայ լեզու գրեալ ձեռագրանշացն գկիր Մատիսոդորոսի՝ զոր Խաւիմ յիշատակէ, կարի յորժ պարտչելի և հրաշալի բանատեղծութեան, մանաւանդ բոլոր խմատասիրական բանից գտեալ եմ և գկալենդարսի և գԱնգրանիկեան ի հայ լեզու։ Այս յիշատակած գրքերքն՝ միայն Պատուին գիրքն՝ զոր Մագիստրոս Տիմէի և փիլոզոփի սրամախտութիւն կը կոչէ, հասած է մեր ձեռքը։

Տես դարձեալ Լ. ԱՆԿԻՒԻՒՐ «Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros», եւն. — ՍՄԻՐՆԻ, Իր. Ս. «Quadro», էջ 67, 70, 71, 74, 75, 116։ Զնոսիկր գործոյ մասին տես Հ. Գալէմքեարեանի «Յուցակ հայ. ձեռագրաց...ի Մխիթարեան», էջ 11։ — Հ. Տաշեանի «Մայր Յուցակը», էջ 147, եւն։

ԴԻՒԹԻՒՐ ՄԱՆԱՒԱՒՃԻՐ ՈՍՏԻԿԱՆ. — Տես ՏԷՐՄԿՐՏՉԵԱՆ Պ.։

ԴԻՒԹԻՒՐ ՄԱՐԱՁԱՑԻ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ. — Տես ԱԼԻՇԱՆ «Ներ. Շնորհալի և Պարապայ իր», ի զլուխս Կարձեալ Աիտուան, էջ 107, Եւն։

ԳԻՒԹԻՒՐ ՄԵՆՈՒ ՊԱՊ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍ. — *Մեծին Դիւթիւրի առաջնոյ արքոյ քաւութեան պատմութիւն, կամ Հոգեւոր ոսկի*։ Թարգմանեալ ի յատին բնագրէ Հ. Մկրտիչ վարդապետ Ակներան, Ամռոսկալ Մխիթարեան Ուխտիս, հանդերձ հոգեմշակական ճանապարհին Ուղղափառ հաւատոյ։ Ի վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1816–ԻՄՂԱ. 8°, 172 էջ։

ԴԻՒԹԻՒՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՅ. — *Դիւթիւրի Նարեկաց վանից վանականի մատենագրութիւնք*։ Ի վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, 1827 ԻՄՀԷ. 8°, 487 էջ։

Նովածեռակ ճեռն. Մատենադարանէն։ — Յիշատակարան։ — Պատմութիւն Ապարանից։ — Ներբող ի սուրբ Խաչն։ — Ներբող ի սուրբ Կոյսն։ — Նորին վերատուն ի վերայ գրոց անուան Քրիստոս։ — Յիշատակագիր պատասխանւոյ Սիրին ընծայական գրոց երջանիկ և շնորհնակ Տէառն Յովհաննու, յերեսաց Նորին հոգեպարապին վարդապետի։

Ներբողեան գովեստի ասացեալ ի հանդիսին գնդոց Հաւաքչոյն երկոտասանից՝ նախապատիւ պատուոյն գլխաւորացդ, և ետ ճառատուն և երկայն սրբազան աշակերտացն Քրիստոսի։ — Լանն նուիրական գովեստի ի մեծ և յերջանիկ հայրապետն և ասորեն Յակոբ եպիսկոպոս և վերադիտող սկզբնաւոր երկնաւանդէս աթոռոյ Մծբնի քաղաքի։ — Փանձք ի գալուստս աստր Հոգւոյն, ի աստր նկզեցեալ, ի աստր հաչն ասուածընկալ։ — Մեծագործ Յիսուսեան, ասաղ Քալանուածեան, մեծագործ Քարուածեան, տասղ Քարուածեան, եւն։ — Գիրք գործոց վարկեալ վանից վանականի մեծնուածին Երզոց երգոյն Սողոմոնի»։

Նարեկեան Ջուարճեցին, — կ'ըսեն հրատարակողք ի յառաջաբանին, — հոգեշարժ խրատուածով մատենան, ինքնագիտ և յոգեդիտակ ստեղծագործութեամբ Հայկազանցս սիրելի, աստիճակ վերատին եւնէ ի լոյս հանելէն այսպէս անունեցոմբ, որ յանուն Նորին գրչի Ծնողաց եւ ասածէ յոյսանէր առ մեզ, անեղէ և անմերձ... Զայլ և այլ գործոց ընծայեցուածոց օրինակաց աւելորդ վարկաւ ժողովել և յայս տեղ։ որ բազում անգամ, այլ և արդ իսկ այլոց առաջ են ի մէջ հայ լեզուին։

Զնորին զհետ գան գործոցն ճեռն Ապարանից, Ներբողեանք ի փայտն կենաց, և ի սուրբ կոյսն, ի բանիւք Աւետեանն և ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ, գանձք երեք և տասղ գանազան և մեկնութիւնք Երգոյն Երգոցն, յորս յայտնեսին երեք այլ և այլ հասակ և կերպարանք տեսլ Նարեկեան գրչին։

Ի մերոյս Իրիգորի և այլ գրած վայելուչ ի մեկնութիւնն յովհաննու Իվ է դալին, զոր չեզեւ մեզ վատահիլ առ ժամս ընդ սոսին ածել ի տեղ տիրոջ եւ ճեմ ընտիր՝ այլ հնոտի արհնական, յոտոտ ապաւեալ՝ գլաս ապրիլն հայրենասէր վատահակոչ ընծայեալ փոխարէնս ի հայրասէր ներազանց»։

Ի տիրոջ, Արդոյ յոյն Մերոյ Իրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք։ Ի վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, յամի 1840–ԻՄՂԹ. 8°, 535 էջ։

Նախընթացս տպագրին մէջ եղածներէն զատ՝ աւելցուած է նաեւ «Արդոյ վարդապետի յիշեցուածոյ մեծատուր Իրիգորի համառատիկ քան խրատուական ոտիկ հատուցի և մաքուր վարուց առաքինութեան՝ ի խնդրոյ Նորին հարազատի Ղազարեանց դիտաւորի»։ Այս ճառիս համար ի տարբեր իմիջին կը յանձնարարեն հրատարակողք. «Զոր բնդանդատոյ տպագրիդ յանուն Նարեկացւոյ մատենիդ գնաս զայս յարելդք ընդ աներկբայ առ ի նմանէ մատենագրելոյն, անխափան պահելով ընդ վերնագիր սրինակիս մերոյ գրելոյ ի ճիռս ԻՃՈՒ ի Նորին անուն և Աքրոդեր գերմանագրի հայագէտ՝ հատած այլ և այլ ի հառէ աստի աձէ ի հայ քաղաքակրթութեան իրում... Այլ ճէ անչուշտ Նորին երանելոյ իդէ մատենագրեալ ճառս, ի նախենեաց ար ինչ դարձ առ մեզ գտանին վկայք, չունիմք ասել հաւատալ։ և ի վարս Նորա ի ձայնատուրս ի մեհեկի իսկ մի քան մեռոյէ ճառեալ առեանդն գրութիւնք Նորա, գտաւորիկ հառէ չդիշատակի ինչ բնաւ։ Դմին իրի և առ մեզ ճառեցաս ասանդ Իրիգորի Սկեսացւոյ արարեալ գաս... կայցի գաս որպէս և ախորժէ ոք»։

Գեր. Սուք. Սմալ իր Quadroին մէջ կը գրէ այս առիթս. «È da notarsi però che il Trattato sulla dottrina cristiana, in cui dottamente vengono compendiati i fondamenti principj, e le massime della santa religione, per sentimonto dei migliori critici non appartiene

a questo Gregorio Nareghense. sebbene sotto il di lui nome sia stato publicato a Costantinopli nel 1774, e si trovi citato da Giovanni Gioachino Schröder prima ancora del riferito anno. Si crede anzi, e con maggior fondamento, ch'esso debbasi attribuire ad altro Gregorio, detto l'Iscevrense (Ակեւռա-յի՝, il quale visse sul principio del secolo terzodecimo . էջ 66։

կը կարդանք դարձեալ Zenker Հատ. Ի. 206 . — Un traité sur la doctrine chrétienne publié sous le nom de Grégoire Narégatzi, imprimé à Constantinople en 1774 et cité par Schröder, est probablement l'ouvrage de Grégoire d'Isguévre Գրիգոր Սկեւռացի ։ Voyez Somal, Quadro, p. 66 »։

ԳԻՐՔ ԱՂՕԹԻՑ կամ ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԱԿԱՆ-ԹԵԱՆ կամ ՆԱՐԵԿ։

= Ա. տիպ, ի Մարսիլիա, յամի 1673. ուստի ժամանակաւ երիցագոյն քան զամենայն տպագրութիւնս Նարեկ գրոց։ Հակատն է.

Գիրք ապօրից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ արարեալ։ Տպագրեցեալ ներ գործարանութ սրբոյ Մինասայ քաղաքին Մարսիլիոյ։ ի հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչին Տեառն Ներսիսի վարդապետին։ ի տպարանի Պարոն Յակոբայ Ալաճաճեան։ ի թուականութեան Հայոց ՌՃԺԲ (= 1673)։

Ոսկանապ մահատարն՝ անհամար ծեացած է այս աբ-պագրութիւնն, ու միայն երկու թերթ հրատարա-կուած, որոնք և խոտ գժուարագիւտ են. մենք երկու օրինակ ունինք։

= Բ. տիպ, ի Կ. Պոլիս 1700։

Գիրք ապօրից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ արարեալ։ Տպագրեցեալ ներ գործարանութ սրբոյ Մինասայ քաղաքին Մարսիլիոյ։ ի հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչին Տեառն Ներսիսի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչին. Տեառն Մինասայ յամենայնի։ Եւ առաջնորդ մայրաքաղաքիս մեծ-րիսեց վարդապետին։ ի տպարանի Պարոն Կա-յապետի որդւոյ Աստուածատուր պզրի։ Աւրհնեմբ և հոգաբարձութեամբ և ծախիւք տիգակեցի մի-նասի որդւոյ Պաղար իրիցւոյ։ ի թվականութ-եան փիլիկին. ՌՃԺ (= 1700) և ի թվիս Հայոց ՌՆՈ. Մարտի ամսոյ Ի. ի կոստանդնու Պօլիս։

Հակատին չորակը կայ «Ճանկ գրոցս Նարեկացոյն»։, հաւաքածոյք ըստ խարաքանչիւր գլխոց, մինչեւ էջն Թ (9) ուր ի ներքոյ գրուած է.

«Կրունկ (փոխանակ) գրութիւնք յոգնաթա-խանձ բանիկ օգտակարաց՝ ապաշաւանաց։ Ընդ-վեհահ խրատուց. անձին լուտ գտանաց՝ զղջակա-նաց։ կանոնականաց կենաց։ կամաւորութեամբ յանձն առնութեանց։ Ներելութենից յայտնու-թեանց Մեծանաց խոստովանութեանց։ Հոգւոյնք գարտնեաց։ Տարածմունք ծածկելոց։ Ձանդիման-նութիւնք յոգուցելոց։ Ապիկանիք զօրաւորք. վիրաց անբժշկականաց։ Դեպք ազդուական՝ ցա-ւոց անտեսականաց։ Ընդարտութիւնք բազմա-մասնեայ երկանց վտանգից։ ի դիմաց կալեալ ամենից բնութեանց։ Աւրհնք արտասուաց։ Պատ-ճառք աղօթից։ ի խնդրոյ հայցման. հարց միան-ձանց. բազմաց. անապատականաց։ Ասացեալ մատեան ողբերգութեան Գրիգորի Նարեկայ վա-նից վանականի, Հոգեկիր հատորի, և հայոց փիլիսո Ֆայի, ի խորոց սրտից խօսք լուռ Աս-տուծոյ »։

Ցէջն ի, ուր գրքին վերնագիրը, ծնրագիր, ագօթագիրքը ձեռքը, ու պատկերին ներքեւը մաս մը նախընթաց մակագրութենէն, և դիմացը. էջ ԻԱ՝ կը սկսի ագօթագիրքը. այս երկու էջերուն՝ այ է ի և ԻԱ՝ առորոշը գծագիրկ զարդէն դուրս չորս չորս տող ասացուածոր կայ։

Աղօթագիրքը կ'ասարսի ԴՃԼԶ 436 էջին մէջ։ Ապա կայ զարգանձեւ հակատ մը մէջը պարապ, եռանկ ալ՝ նոյնպէս զարդանձեւ, մէջտեղը խաչ մը ասա-զանիք։ Ցետոյ նոր թուահամարով, բայց Նարեկին Կլուխներուն չարունակութեամբ, (Գլուխ ՀԶ) կը սկսի խաչին Ներբողը.

«Երբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի ասացեալ ձառս. Ցիշատակարութիւն պատմաբանութեան Ամե-նազօր նշանի Աստուածեան խաչին. Որ ի վե-րուստ ամենահայեաց նախատեսն ակնարկու-թենէ Աստրին կողմաց կայից աշխարհի. Աղագաւ յունաց. Բերեալ հանգուցաւ ի սահմանս վայ-րից գաւառին մոկաց ի չինուած բնակութեան Ուխտին Երբութեան Ուր կոչի Ապարանք »։

կը հասնի մինչեւ Նիշ. 57) էջը, Նիշ–էն կը սկսի Տիրամայր Ներբողը. «Ներբողեան Տիրուհոյ կու-սին — ի Նոյն կարգ եղի Ներբողիկի խաչիդ խոր-հըրդի։ Ի գովեստ Ջոր սուրուհոդ Երգեալ հիւ-ոնցի »։ Գուռմարգ խմբից, եւն. մինչեւ էջն Զ (80)։ Ցետ որոյ.

«Ներսին գլխոգրի Ներբողեան Ասացեալ ի հա-մօրէն գունդս սրբոց Առաքելոյն երկոտասանից նախապատիւ Պետութեանցն գլխաւորաց։ Ի եօ-թանասուն և երկուց Երբազան աշակերտացն քրիստոսի »։

կ'ասարսի ՃԳ (103) էջին մէջ, ու էջին կեսէն կը սկսի.

«Բան նուիրականի գովեստի Գրիգորի նարե-կացւոյ առն խմաստասիրի։ ի մեծ և յերջանիկ հայրապետն ի սուրբն յակովբ Եպիսկոպոս և վերադիտող. Ակզբնատիպ երկնահանգէտ ամեն-ոոյ. Մծբին քաղաքին »։

կ'ասարսի յէջն ՃԻԼ 127), ՃԻԶ–էն, ալ և ալ գանձեր. «Ներսին Գրիգորի Գարեզ ի գալուստ Աւրը Հոգւոյն », «ի Աւրբ Եկեզեցի », «ի աւրբ խաչն Աստուածընկալ ». մինչեւ ՃԽ (140)։ Ցե-տոյ «Ցիշատակագիր պատմախաչաղ Սուրբ ըն-ծայական գրոյ Նորքանիկ և շնորհ ընկալ Տեառն Յեսուքրիստոսի. Ցերեսից Նարեկ Հոգեբարձուն վար-դապետի»։ «Ցիշատակարան մատենիս գրութեան». և յետոյ «Վարք և կրօնք աւուրբ հօրս մերոյ գրի-գորի Նարեկացւոյն». մինչեւ ՃԽԲ էջը։ Ցէջն ՃԽԶ «Տէր առաքելի եռամեծի և քաջ հանուորի. վար-դապետի. արարեալ բանս։ Գովութիւն ի վերայ։ Աբբոյն Գրիգորի։ Նարեկացւոյ »։ Ոսանաւոր, մին-չեւ ՃԽԹ էջը։ ՃՆ էջը Ցիշատակարան.

« Փառք պատիւ և երկրպագութիւնք մշտնջենա-կանք. Աւրհնեալ գերագունդ արքային, սրով զօրու-թիւնն է ան ազգելի. խմաստութիւնն անբաւելի. և սէրն անչափելի։ Ղմա օրհնութիւն միշտ գովու-թիւն անդադար, փառաւ անութիւն անլռելի։ Եւ չնորհակալութիւն հանդերձ երկրպագութեամբ միշտ և անդրատ յաւիտեան ամէն։ Որ բարեխոսութեամբ և ազօթիւք միշտ կուսին մարիամու այցելու հոգւոյ մերոյ, և մտգթածօքն և միջնորդութեամբ սրբոյն Մինասայ և այլ սրբոց՝ հաս կարօղութիւն ետուաս-

սացեալ պաշտէիցս ի բազմավիշտ և ի յոգնավըտանկ ժամանակիս յաւարտ հասուցանել զաստուածային և կենսիներոջ կիրքս աղօթից որդւոյն Կրիգորի Նարեկացւոյն, որ ունի առ ինքն ամրարեալ գանազան և պէսպէս ազերսս մարդկանց կանխեալ առ Աստուած, որով առնէին ոք կիպձս հոգւոյ իւրոյ յաւասլով վեր ընդունել ի նմանէ որ տալ անձնախառն ձ հայցուղաց։ Ի հպարտակատ ժամուն տեառն Հայոց Աբրահամայ Արշարունեաց կաթողիկոսին Արդ ամիսոյն Լ։ Հաղորդութեան սրբոյ Քրիստոսի տեառն Մինասի։ Լ։ առաջնորդ մայրաքաղաքիս տէր աւետիք վարդապետ։

« Ահա՝ ես Տէր Մինաս արբի նախկապատ, և պատրիարք սրբոյ Էրուսաղէմի որ ի վիճակին Հայոց՝ ի կանուխ ժամանակաց ունելով փափաք ընդ առատասացին գրպոյս այսմիկ միշտ և աւելնայն ուրեք մխիթարէի սոփայ։ Իակ ի չուելն իմ ի տարի երրորդ ամսեանն ի ժողովին ԻՀՒԲ. գիտ անդ եւս զբանս առաջնոյն որդւոյ նարեկացւոյն այլ եւս գլուխս Լ։ որպէս տեսանի ի վերին գրքոյս այսմիկ։ Լ։ գինի առաց ի գնալն իմ ի տարի աժամուն էջմիածին՝ ի նորին գրգատառէ։ Ազամասամանիկ։ Լ։ Խոր վիրապէ։ և ի տեառնէ անապատէ եւտս բերել գինի գիրք նարեկի և ոկսալ արբագրել զսա բազում գոլ։ յամենայն՝ այնոքն գողացեալսն ի գրչաց ազգապրեցի ի հնից օրինակէ։ Այլ և վերոյ յիշեցեալ գինի գլուխս բանս նոյնոյ երանելոյն, ընդ գրքոյս ի մի տուփ շարայարեցի գի մի արտաքոյ մնալով կորուսանիցի աշխատս երանելոյն։ Լ։ ի գառնալն իմ յէջմիածնէ ի կուստանդինա պօլիս յապգեցուցեալսմամբ վերնոյն ի գորձ շարժեալ կաւիճն տպագրել գամ արք բարեպաշտասիք։ վասն որոյ ի խնդրոյ նոցին շնորհեցաք գորինակս մեր որպէս գի եղիցի օգուտս վերջանողաց և պակասութեան մերոցգնոցս։ Արդ՝ լուսաժննեալ մանկունք նոր սիոնի, և ապատարգ բանի՝ ընմիսրցուդք նա և զգոյշ լինելոյ ի տեսանել զոյն տարբ գրքոյս՝ յիշեցէք առ ուեր գնաստատութեանս մեր և գտջ յիշեալ լինիք, և ընկալիցք գվարձս ի յարիստոսէ յոյսդն մերմէ Աւետն։ Արդ՝ երեսս անկեալ աղաչեմ գտեսարդ իմ որք հանդիպիք սոյն տարբ գրքոյս իշեցէք մխով հայրերին ըստատոյց ի գի Պատրն կարապետի որդի Աստուածատուր, եւս և հանգուցեալ մայրն իմ մարիամն և գեղբայր իմ պետրոս։ գի կարի յոժ աշխատեցայ ի շարելն սրբոյ մատենիս տքնելով ի ստէպ և ի պիշերի։ եւս վաստելով զդրամս յոյով ի յաստենացն փոքատութեանս որոյն և գոյք յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ յոյսդն մերոյ ամէն։

Զկնի երեսս անկեալ ազաչեմ գաստարած իմ յիշել ատ Տէր որհատվող անձս ապատատոր գորձարարիս, տուզաչեցի Մինասի որդի Տէր զապարա, և ծնողքս իմ զմինասն և գովչարն և զայլ արեան առաս մերձաւորսն ողբ յիշէք յիշեալ լինիք ամէն։ Այլ և յիշեցիք առ ուեր Ապոլեցի Մուրատի որդի պարոն արուեստին, և կեզբայր իւր զտիրացու գասանն զի բազում օգնեցին արուեստն առաջորդութեանս ոգւոյս։ Այլ և յիշեցիք զաշխատասէր աստրին վճռեցէրն, և կեղինեան վիսաչատուրն շահնազարն յազօթս ձեր։ Նուսկ յետոյ և վասն սրբազրողիս գրքոյս զտիրացու մաղաքեոս յիշել մաղեցիմ. որոց ատէր յիստուս, պատճառի աշխատողի և ատաջորդի սորին եկեղի միշտ ձեռնատու և սգնական Աւետն։ Ի եղեւ յաւարտ Տպագրութեան սրբոյ մատենիս ի ի ամի վերկչին ՌՀՒ (1702), ի հայոց ԹՒՌՒԲ ամենայն Մայիսի Ե ի մաղաքաքաքն Կոստանդնու պօլիս »։

Այս տպագրութենէն երկու օրինակ ունինք, որոնց մէջ վերջէն աւելցուած մասեր կան՝ ինչպէս ես կը կարծեմ։ Մէկ օրինակին մէջ Ղարեկացւոյն վարքէն առաքելի ոտանաւոր որք գրուած է չարութեան ժամանակին ու ներելին (ՉՀԲ. ՀԽԵ), ու կ'ասարտ ՀՈՐԻ ԿԻՐԻ մէջ, ուր ՅԻշատակարանին ներքեւը գրուած է վերջ։ Յետոյ կայ « Լուծմունք և բացատրութիւնք բառից և բանից։ Խրինամանուկ խորոց տպոխիկ։ Լրացաւ ատեր Ղուկաս Վարդապետ »։ Նոյ ժամատամարը ոմանց գրուած է, փոխանակ ՀՈՐԻ–ի գրուած է ՀԽԵ։ Մինչդեռ ժամերին ԺԲ մի հիւղ է։ Ի Ապագեղ կը հասնի մինչեւ ԻՀՒԱՉ (216 էջը, ուր էջը չբաւելով լուսանցքին վրայ խոտորնակ երկու տող տպուած է, ուր կայ և վերջ բառը։

Իակ միւս օրինակին մէջ այս Լուծմունքը կը պակասի, այլ վարքէն վերջը բժշկութեան աւետաբաններ կան։ « Լոտ չորից աւետաբաչչացն որբոյ, յաւելացուցի։ ներ հասաքեցեալ, վասն բժշկութեան վիրկչին մերոյ Վրխատոսի։ Ձի բաքանչիւր տեղեաց պէսատրեալքս առ ատեմ, ըստ գիպմանն ի բուժումն հոգւոց և մարմնոց »։ Վարքը կ'աւարտէր ՀԽԵ էջին մէջ։ և Աւետարանները կը սկսին ԻՒ–ԻՀԻՒ էջէն, միւս օրինակին Լուծմունքը կը վերջանար ԻՒ–ԻՀԻՉ. որով կը հասնի՝ որ Աւետարանները Լուծմունքէն վերջը կարգուած ըլլալու են ուրիշ տպագրութեան մը մէջ։

= Ի տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1726։

Գիրս Աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ Հոգեկիր Հեռատես։ Տալեցեալ ի Հայրապետութեան Սրբոյն Լուսաւորչի՝ Տեառն Աստուածատուրոյ Սրբազան կաթուղիկոսի։ Լ։ ի Պատրիարգութեան Սրբոյն Լուսաւորչի՝ Տեառն Գրիգորի Մաքրազան վ.ԵՀ։ Լ։ Առաջնորդութեան Պօլսոյս Կոստանդնու՝ Տեառն Յոհաննիսի Մեծի Աստուածաբան վարդապետի, ի տպարանի գրիգորի պալի։

*Հակատին շրակար « Նախերգաբար առ Ջերմեռանդ Ընթերցողս » վերնագրով ծանուցում մը կայ, ուր գրքին օգտակարութիւնն ու պիտանութիւնը ծանուցանելէ վերջ կը յաւելու. « ... կամ եգիս մեզ նեսաս և անպիտան ծառայիցդ Տեառն, և որքոց տնորինականաց տեսից տորա՝ և Ամէնորդ կատարելոյն իւրոյ սրբոյ յիտնեալ ապաստարացս, այսինքն՝ Իրիգորի Նարեկացւոյն, և Սրբոյն Ներսիսի Պ.ԵրգաՀայրապետի. և Յոհաննու Պարգապետի, և Իթողի կոստանդնուպօլսոյ՝ Տպել և ի լոյս ածել զգեղեցկապարբեր շարս ազօթից և սաստատարեր բանից առն աստուածով՝ որքոյն Կրիգորի Նարեկացւոյ, երից երանելոյ որքապան և աստուածաբան վարդապետի, և հզնաւէր կրնաւորի։ Իդր ի մէկէտ սուրբ մատենոյս այս ազօթից տըպելալ ի մի՛ի մերում, ոսկայն զատն յոյժ պատահեալ կանուխ լինելոյն, ոչ էր ձեռնհաս ի՛ե ոք պատճառիցն գնալ։ Լ։ տեսանելով զհոգեծին որպեսզի մեր զանբաց յարուխ լինի գնաստոյս բարքոյն, որ էր հմուտ աստուածաշունչ սահոյ քան իրոյ կարի՛ սաստաբաշունչ սահոյ քան իրոյ կարի՛ սաստաբ խակոյն պատէր նմա, զի զբնաբան ոմանս յոյժ հարկաւորս որք յիշեցեալք են ի որդւոյն ի սուրբ մատենիս, գտեալ զարքանան՝ գիրչ հանգէպ իրանքանչիւր տողիցն համարոյն հանգիպի ի լուսանցան։ Արպէս լուսատարեալ հոգի Աստուածային վարդապետն սկսեալ էր և չէր կատարեալ յինչ և իցէ պատահաւ։ Ար և այս հոգեսուն որդեակն մեր ըստ տրեցելոյ նմա ի վերուստ շնորհացն զոր յաւելցէ տէր, եղ աշխատութիւն անձին իւրոյ, և գտեալ չարեաց զի բարանչիւրն։ Լ։ տուի անձին կալեալ գսնու Աստուած

Ցառաջարանէն վերջ՝ ի էջին ուղղ ոտրրին վայտա-
փոր ուկ ոպեղ պատկերը, և դիմացէն էջ է. կր
ոկսի Աղօթապիրքըր. ոա վերնագրով. « Իրոնդր ա-
զօթիդ. յոպնաժամանակ բանիդ ոպրերպականագ
յանձնառու ելինք կամաւ որականք. և դու մնունք
ճանկնդելոց. հառաչանք և հեծու ելինք: Ի դիմաց
ամենից անձանց. ասացեալ Սրբոյն Իրիգորի Կա-
րնակաց վանից վանականի և հպատակ հակոդի »:
Աղօթապիրքը կ'ասարսի չէջն Մոդ. 254 : Ցետ
խաչելու ելման պատկեր մը. և ապա կը սկսին նա-
խընեմագ տպագրու ելման կարգով՝ հառերը. գան-
ձերը, վարքը, յոմնոնքը, Աոաքելի ոտանաւորը,
յոժկու ելան աւետարանները, Կարեկի գլխոց գան-
կը, և երկու յիշատակարաններ. Մոդ.—նվ Ա
257—431 էջ:

« Ցիշատակարան Սրբոյ Մաստնոց Տգնդման. կարո-
դու ելնամբն Աստուծոյ՝ և ոգորմու ելնամբ Տարին՝
ոպեցաս ասր Կիրքս ազօթից Սրբոյն Կրիկորի
Կարեկացւոյ՝ և հգնազգեաց Վարդապետի. ի բա-
զում չաս օրինակաց, լսալմաշխատ երկամբք սրբա-
գրու ելման. դպլ և այլ օրինակին ընդ մեկնանս
համեմատելով: Որ և ի խնամոցն ասուծոյ գոտք
հին օրինակ մի՝ որ գեր ի վերոյ էր քան զայլսն.
յորմէ քազում ինչ սխալանս և պակասու ելիցն
բառից և բանից ուղղեցաք չնորհն Աստուծոյ:
Որ և եհաս ի կատարումն տպագման՝ ի ելս ին
Հայոց՝ ՈՒՀՀԸ. ի յոյն տարոյն. այսինքն ի
վերջնոյ մեկտեմբերի:

« Ի Հայրապետու ելման Սրբոյն Ներսիսեան Վերապահ
Ամենայն՝ Աչքիմուեցի Կաթողիկոսի Տհան Կարապետ և Սրբազան Կամենգիկոսի Ամե-
նայն Հայոց. որոյ կենան երկար տուգէ Տէր Ամե-
տած մեր: Ես ի Պատրիարգու ելման Սրբոյն Ե-
րուսաղէմի Ամենապատիս Ամիոդոյն՝ Տհան Գրի-
գոր Հգնազգեաց Հայրապետի: Իսկ ի Կեստոգու-
ելման Մեծի Քազաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝ Տհան
Յոհաննու Ամբ Եպիսկոպոսի. և այցելուի Սրբոյ
Տնորինական տեղացն Քրիոտոսի Աստուծոյ մեկոյ:
Ես արդ՝ չիշելի է ասու. զի ի ժամանակս երկուց
յուսաս որացս ոտոգիկ՝ այսինքն Տհան Կիրկորի
և Յոհաննու՝ չքնազցաս ամենայնով Սուրբ Ամեոն
ամենայն Հայոց՝ որ ես Ներսոտգէմ. այսինքն որբոյն
Յակորայ՝ Տհան եղբորն: Զի մինչեւ ի ոտաս չար-
գուն պարուսոյ որբոյ Տանն այնորիկ օր լաս օրէ
յաս ելուն էր. որ եհաս յանդատանելի գաղնու ելին
և չքազատու ելին պարուսոյ: Ապա արք աստուա-
ծասէրք և բարեպաշտոնք և հշմարիտ ջատագովք
հշմարտու ելնան, ակնդիր այսինքն ոտոգիք և հա-
ցագործք. կնաարացի խայխիայք, և ըստամպոլ-
ցիք. համայն քահանայք և ժողովուրդք. ի մի վայր
ժողովեալ՝ խորհեցան գնորհուրդ Տէրամբ, որոց
ուէր հատուորդ գվարձս, և հատատուն պահեսցէ
միարան սիրով միշտ ի գործս բարիս: Իսկ գերկուս
գայտոկիկ կոչնկին բազում պագատուոք ի խըն-
դրակատար ուսանէ սրբոյն Յոհաննու. կարապետին
և Մըկրտչին որ ի տարեն որք րնիկ ծառայք էին
սրբոյ ուխտին այնորիկ: Եւ բերեալ նատուցին ար-
քատեսական հրամանագ գմինն յանդատ Պատրիարքու-
ելնան Սրբոյն Քակորայ գեղեցիկ Կախին, և ըս-
մբանն Կոստանդնուպոլսոյ մեծի Քազաքիս. գորմէ
իրագու ելնեն համառատ ինն պատմուելինն եգեալ
կայ ի վերջնում փաքրիկ գրքին որ կոչի Ջնեոր
պատմագիր: Քորում յիշատակեցան ելեն որքան
չինու ելնեն եգեալ ի ժամանակս առցա, ելեն ի ուս-
նրատագէմ, և ելեն առա ի կաստանդնագապլիս՝ նկե-
գեցեաց պագծառու ելնեն. որ և նոր նորոգեալ ուս
Քարու ելնան Տաճարն, և այլ չինագք ի մէջ վա-
նից սրբոյն Քակորայ: Քաջալագնեք պատուց որոս-
ելնան և վրնամրնեք պարատց, և այլ չինագք
և առաքմագնեք տեգեաց և չինագոց ի հոգն նա-
ֆայտ յիշատակ որբոյն Քակորայ: Ներմուելնամբն
առուս ծոյ՝ և պագծառագայ չինագծոյք ուս որ առ-
տուագծանեի Յհկնեգեան. 1168 ելու ին:

Իսկ անուն մինչեւ ցայժմ նորոգեցան ահա յորոդր-
մամբ և աշխատու ելնամբ այնի այսոցիկ՝ երկուց
վհհիցս և ոգորմու ելնամբն առուս ծոյ՝ առս ի կաս-
տանդնագուսոլիս՝ առ որբ Յկնեգեան Սրբոց Հրեշտա-
կապետացն, սրբոյն Գերոքեսի, և սրբոյ Յոհաննու
որչկի մերոյ ի զալատիա որ է հանգեալ քաղա-
քին. և յայլ չրջակայ տեղիս: Որ և առուս ածն
առինացեալ առ ելման Ահեղու ելնամբ և իւր փո-
խանորդ խալաչիմ վաչային երկար կեանս տագէ-
որ հատուէ հրամանն նորոգմանցս այսոցիկ: Ամ և
երկուց յոս առ որացս այսոցիկ տագէ առմայ երկա-
րաս ելնեն ի յոս առ ոտելոյ գեկեղեցին առուս ծոյ. առ-
ուս ածարան վարդապետու ելնամբն իւրեանց. Ա-
մէն: Իսկ առս և այս յիշելի է: Զի յայմ ելնու ոջ
յորում ահա գրեցին վերջաբանս ելնն պատրն սրբոյն
Քակորայ գեղեցիկ Կախին, գի ոսկս ինչ է ձեռ-
գեալ: Խորհուրդ ինն ի մէջ բերաս ելնէ այնքան
յաս եցու ձեռ պատուց սրբոյ Տանն այնորիկ ուտոյ
ակաս և գինչ պատճառէ: Եւ որովնեալ կտին ի
դիտողաց՝ ելնէ այն էր պատճառն՝ որ եկամուտ և ոչ
ի տանն այն անեալ ոջ առաջնորդ կամ վեքիլ եգեւ
նման. որ յայտ է գիտողաց: Եւ այլք ոմանք ի ձեռս
աշխարհականաց ուսալով գվերակացու ելին գանձին
քակտյեցին և գրելնէ ի հնմանց ուտապատճէն. զի
յայնքան ազդատու ելնեն էհաս՝ որ յիրատի ոսկ
եւս կարուտացաս առուն այն ուր ձեռաց ելնէ զարգաց
ոսկեղինաց կամ արձաթելեզինաց. և այժմ լի է ա-
ռնուանցնե. զոր ուէր առուս ած հատատս և անուս
պահեսցէ յակնատատ պլրչանաց գկնդն եւնի գի-
տողաց: Եւ իրրեւ գայս պատէս ուտու գեցին, ապա
հրամանատ Տորոսպակ Հայրապետին և որբազան
կաթողիկոսին, և երկուց ընտրեալ Պատրիարգաց
այսոցիկ, և այլ պատրատու գտնալ Եպիսկոպոսաց
և վարդապետաց և քահանայից, հատատուեցաս
կանոն յին այսպէս: Ելնէ յայմ հետէ ակամուտ
ոք որ ի տունն այն չիցէ ոնեալ և գելումուտ Տորա
չիցէ խնացեալ՝ և յանգպնիցի առաջնորդ լինել
ձեռս. կամ վեքիլ Նգովեալ եգիցի: Ելնէ ոք յայմ
հետէ գաշխարհական ոք պապ անատր կամ այլ
ինչ կոչմամբ առնէ վերակացու սրբոյ տանն այնո-
րիկ, նգովեալ եգիցի: Ելնէ ոք յայմ հետէ պատ-
հաս լինի գպատրիարգու ելնէն սրբոյն երուսաղէմի
կամ ընդ առաջնորդու ելնէն կոստանդնու(ս)պոլ(ս)ոյ
կամ այլ ինչ տեզոյ՝ որ մեծ պատճառաս ապա էր
որբոյ տանն աւերման՝ նգովեալ եգիցի: Արդ՝ մի-
չեցաք գայս՝ գի գգուշու ելնէն լիցի ապառնեացն,
և ոչ ի վատս ներկայ եղելոցս:

« Ամ արդ՝ ազաչեմք գյարեալիս և գկերմեառնդ ըն-
ելնդրգոզ աուր մատնելնս՝ գի ի հաշակէն ձեր
ի հոգես որ ոեգանդոյս յայտմանէ, որպ քաղցրու-
ելնէն անհամեմատ է, յիշեցէք ի մաքառ մաղ-
ելնամբ ձեր գՔրիգոր և գՅոհաննէս վերոգրեցեալ
անամբ և ելնի վարդապետաց. որ չատ վատագաս-
նար կամեցաք գտպատնե սուրս. և աէր էլնց գվա-
գաճան մեր ողորմելնամբն իւրով: Որում ան-
հատ գոհու ելնէն և գվատ:

« Յիշեսցիք և գաշխատաս որգնական մեր ըզգատոգար
գպիրն սեբաստատան. որպ արկամբքն և գոյնք
ատկեցաս ասրբ Կիրքս, յիշատակ հոգատ իւրպ և
ծնողացն: Յիշեսցիք և գընելնրգատեր որգնական մեր
գտեր յատրելնէն նորընծայ արեղչէն, որ բատում
երկուս կրեաց ի ժողովելն գվկատրելնէն գոր յի-
շեալ ենք ի յատաջատրելնան գրքույս: Ընդ նմին
և գվորբիկ աւետիք եգբայր նորին ըստհանճն որ-
դեակն մեր ի տեր հանգուցեալ. որ և նա ի տըղ-
զական հատակին ընելնեցոյր գատատաճաշակուել
տատա. և մինչ գատանէր գրատա ոմանս հատեմատատ
բատիդ ազգնական գրքոյս այսորիկ ատեր ինչպա-
լով ահա վկատելնէն մի այլ գտի: Իսկ մեք վատ

չահելոյ զրոզրոջ միտս նորա՝ ոչ ձգեաք յետս ինձ պա չէ պիտոյ. այլ գնեաք խոկալ ի լուսանցն հանգիպ այնմ բանին, առ ի բորբոք պահելոյ ըզաեր ընծիերցման նորին: Ընդ որս յիշեալիք և զայլ աշակերտսն և զրոյր մխարանն մեր ի Տէր»:

Եվ ելին առաջին որնեակին ներքին ու տպատած է Յովհաննէս վարդապետի կնիքը՝ այսպէս. Յովհաննէս վարդապետ Ի.Հ.Խ.Ճ»:

«Յիշատակարան տպագի. Տպեցաւ ատրբ գիրքս արգեամբ և գոյիւք վերոգրեցելոյ աստուածաշունչ և լարեպաշտօն գասպար գպրի սերատունեան: Որոյ սեր հատուցցէ գվարձս արդոյ և գվաստպանող նորին ի հոգի իւր՝ և ծնողաց նորին գրիգորին և եղիսաբեթին, և ամենայն գաբրիէլ նորին. Ամէն: Յիշեսջիք աստուածոր և գիս գմեզապարտ տպագրոզ գրբոյս՝ գմահտեսի գրիգոր գպրիս՝ և գծնողսս իմ, որ բազում աշխատանս կրեցի ի շինելն գմանրատպիրս և գծագկագիրս ոորին, և գայլ ինչ սրպիոսլիեին տպագրատանս: Յիշեսջիք և զրագմաշխատս որպեսզի իմ գյուսպ ծնրտլեինն իմոյ գաբացս ներոես որ նա է շարոզ և գրոզ արհեստատուհյս. ընդ նմին և զգեռարդս բողբոջ որպեսզի իմ գոնբացս լծապվորս. որ նա ես ի մանկական հասակին՝ բազում աշխատանս կրեաց ի շարել և ի ցրել ըստ իւրում ազգական կարեսցն, յիշեսջիք և գմայր ոոցին: Յիշեսջիք և գայլ աշխատաորո Տպագրատանս ըզլծիրիլիզեցի էրահի որպէս ուեր պէտրպ ուտուցեսուեր քահանայն. և գծիրագրս տեվլելեին, և գմրազարկ նասլին: Եր գուբ յիշեալ լիկիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ. Ամէն:

«Չուոկ յետոյ քան գամենեսին՝ և գիս գորրագրող սրբոյ մատենիս, գմեզապարս պատասար չրեչին գպիրս, և գանձանձիր վարժապետն իմ գՓհարրապատցի ազատեի Աստուածատուր վարդապետն, և գծնողսն մեր յիշեսջիք ի տէր: Յորմէ և գուբ անմահաց լինիք ժողոմլեամբ ամէն: Հայր մեր որ յերկինս: Սուրբ եղեցի անուն քո»:

Գիրքը, հատարակ քառածալ, սեւ ամեղմի. միջակագիր, երկիքեան, զարգափակ երնոներով, Սուրբ զրոց վկայութիւնները լուսանցքին վրայ գրուած են: Գաւորգիր չկայ, այլ ամէն վերնագիրներն ալ մանր բոլորգիր են, այս է գործ Քրիստոսի Յիշատակարանին մէջ յիշածը: Աշխարհի և վարձոց տըպագրութեան: Երեք օրինակ ունինք մեր գրատան մէջ:

= Գ տիպ, ի Կ. Գոլիս, 1755:

Առաջին ճակատ. «Գաւսլիկ գիրք. Գիրք ազօթից: Ասացեալ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ՝ Յիշատակական վարդապետի»:

Երկրորդ ճակատ. «Գիրք ազօթից: Ակատեալ... վարդապետի: Եւ վերստին ի Լոյս ածեցմամբ՝ Տ.Գագրեցեալ ի վ.Եհափառ Հայրապետութեան սրբոյ Յ.Ջմիածնի՝ Տեառն Ալէքսանդրի Արբագան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի Գաւառիսագութեան Քանկալի երկրին սրբոյ Նշուսաղէմի՝ Տեառն Թէոդորոսի Երջանկագարդ վարդապետի: Ի կոստանդնուպոլիս Քաղաքի: Հայամանաւ նորին Արբագան Գաւագիարգի՝ Տեառն Քակօբայ՝ Աստուածաբան Կոչեցելոյ՝ Գերիմաստ վարդապետի: Ի Տրապատնի հանգուցեալ աստուածատուրիս Առաքնորդեա Ամինակարօ՛ղ Տ.Ր»:

Փայտափոր պատկեր մը սուրբին, ստորև ունենալով սուրբ երեք փորրիկ պատկերներ, միսով «Ջատնեաս յարոյց», միսով «Ջհիւանդաբուժ վարժէ», երրորդով «Ջդիւահարն բժշկէ»: 3 էջէն կը սկսի հարիկը, և կը հասնի մինչեւ 336 էջը, որ է վերջ: Ինդեքսը ոտանաւոր մը կայ, որուն սկզբնատառերը կը յօգին. «Ի Մխիթարէ ասացեալ բանս». վերջապիրն է. «Տպագչափական բան ըստ գրոյ անուան պատճառի Սրբոյ Գրիգոր ապեցման»: Ոտանաւորին հետը՝ խաչելութեան պատկեր մը ծագկազարդ մեդալիոնի մը մէջ տնկուած, քովերնին ունենալով՝ «Աստրի խաչն օգնական» ուժ չարականը՝ խաչելրով: Ապա 339 էջէն Ճառերը, որ են, մինչեւ 147. որ ի ոտորեւ էջին կը յաւելուի. «Ներեխոտութեամբ ընտրելոյն քո՝ մեծի Հայրապետի սրբոյն Յակոբայ՝ յիշեալ ոգորմելեամբ քով Տէր Քրիստոս՝ գնոգի անարժան ծառայի քո՝ կամրկապչի խարխլենդ պարոն մխրպչելին. և գծնողսն մահտեսի յոհաննէն և մարիամին. և գեղբորն պարոն գարրիէլին. և արա արժանի քաւութեան մեղայ՝ ասէն»: Ապա 448 էջէն՝ ցանձերը, Ցարեկաց ոյն Յիշատակարանը, վարքին համառոտութիւնը, Լուծմունքը, Առաքելի ոտանաւորը, Ներկութեան Աեւտառանեները, մինչեւ յէջն 560: Յետոյ Յանկ, Յիշատակարան և ծանոյցուցին վկայութեանց 570–576, որ է վերջ:

Յիշատակարան Տպեցման Սրբոյ Մատենիս. Օրհնութեին, Գոհութեին և փառք. Շանդրեի շնորհկալու երկրպագութեամբ և գուարճասան Պարատնին՝ ամենատրբ Երրորդութեան և միսւ Աստուածութեանն Հոր և Որդոյ և Հոգոյն սրբոյ: Որ իւրով անհուն գիմութեամբն և ամենաքաղցր կամեցողութեամբն՝ առաջնորդեալ յաջոզեաց մեզ ի սկզբանէ մինչ գյախանան՝ տալով վերատին և ի լոյս ածել զ.Ռաւսորիչ հոգոյ մատենիս զայս գանկալի: Ի Տպարանի աստուածատուրի: Ի Ն.Ռրատեր մուտն Հայոց Թուականի. Հազար երկուհարիւր և չորս երորդի: Արդեամբք և ծախիւք աչնցի Պարոն Մխրպչելի և Պարոն Յակոբոս բարեպաշտից:

«Արդ՝ համային հաւատացեալ Աստուածածին անձինդ ի Քրիստոս, ըզի՝ Եկեզեցական և ըզի աշխարհականն, որք ոտացեալ զատրս Քիրքս ընկալեցուք ոտվաւ ապաշաս ըղձիդ, մխիթարելիւն սրտից, բժշկելիւն մարմնոց, և առ կեանս գարձուածն հոգւոց, Յիշեսջիք առ Նոյն տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի սոյն բուրվառ քաղցրարոյր ազօխանու ի հայցուածոց՝ զվերոգրեցեալ բարեպաշտոն իսկա Մխրպչելն խարխլեցից: Որ է ի շրջակայ գաւառացն ակնայ. ի գիւզէն կամըրկապուռ: Եւ գիւր առ ապերապատիս պարոնն՝ զմահտեսի իսկա Աիմաոնն. և գեղբարն՝ զմահտեսի իսկա Դիկոդոպոսն պատուելի, և գիսկա Մխնան հեզահոգի: և գորդին՝ գՅարութիւնն Նորաստանէ: և գհատ առարքին իւր՝ զդպրեսկիր Աարգիսն քէֆէքցին»: Ի գծնողսն Նորին՝ զմահտեսի յոհաննէն և զմահտեսի մարիամն: Ի գեղբարսն իւր զգաբրիէլն քաղցրաբարոյ ընդ որդւովն Նորաբողբոջ զոտկատու. կոչեցելոյ յանուն հանգուցելոյն ի դիպաւածոյ՝ եղբոր հօրն իւրոյ զուկակի փոքու: Ասլ և գհանգուցեալ պատն զմահտեսի գարրիէլն, ընդ կողակցի Նորին մահտեսի աննային. և գորդիսն առին՝ զմահտեսի մատթէոսն. և զմարկոսն. և գերկու Նահապետսն: Ի գամենայն ազգսիենն Նորին. գկոպակիցսն և գդրօտերսն: գկենդանիս և գծնջեալսն նոցին:

«Յիշեսջիք և գմիւս ըղձակից ընկերակցեալն Նորին ի Նղեղոյ գեղջէն կամրկապուռ՝ գրարեպաշտօնն Յովհաննէս Յակոբն փաշայինք: Ի գհանգուցեալ ծնողսն Նորին՝ գչարութիւնն և զաուլեանն. և զպապն զմահտեսի աստուածատուրն. և գհայր պապսն զմահտեսի մարկոսն: Ալյ և գհանգուցեալ եղբայրն իւր գաուաքնէն, զոչ հասարակաւն գկենան իւր ընդ պատահմամբ: Գամս՝ գերկոսին որդիսն Նորին՝ գյաբութիւնն և գկարապետն. և գհամեստատուն դըստերսն՝ գեւսն, գմելիքն, և գմարիամն: և գմնող մայր սոցին՝ գոզիտան: Լակ և գծագկավիթիթ թուտունն պատատուածատուրն և գյովակիմն գկենդանս: Ի՝ գանձերն իւր գտեր Պարատմ վախճանեալ քահանային: և գներկայ եղեալ հոգեւոր հայրն իւ-

բանդ՝ դուէր Կարրիէլ ընծիր յանդնդին։ Իր կայ համարէն կենդանիս և զնդիլեալսն Նորին։

Յիշեսջիք և գնմոտավրժ տիրացու Վէրդին զորդի մանուկսի արբանեակս հանգուցեալոյ ի սէր։ գհրաշ հանգիչն մանկանդ վերոգրեալոյ աւետից։ Որք եւսուն տպել տիրով գգեկնիկ մատեանս գայս աստիւրազգ ցանկալի՝ առ ի յիշատակ յաւիտենական հոգւոց իւրեանց և ծնողացն. Ներկայ առնելով խնդրուղացն կոյն։ Ցաւսատլով եւս՝ լինիլ արժանաւոր այնմիկ՝ զոր սուրբն ի 28 երորգ հարին ասէ, Որ՝նիւորիսն գովեալ չէ յորմանէ՝ ի գլուխ բանիսդի այսր մատենի։ Լաւ սրամ և գայլոց նմանեալ այսորիկ բանի՝ ի բազում տեղիս հարիցն երանելիս այս վարդապետս ասէ ընծիրգսղացն մակիրճ։ Իր գալով Կաստիարակ անձնախանձ անձանձիր՝ գընկհանուր աստիճանին ի բարձրանալոյ ի գանս յիսանդ տորական մինչեւ գհոտ յետին աստղ կետին խոնարհեալս՝ բան իւրաքանչիւրին աստիճանի խրատեալ վարժէ. տալով չնորհս լուսոյ։ Իր սրպէս ներհուն բժիշկ իմաստուն՝ անեալ և վարժեալ ի հշգրտահան համալսարանի Կաստ աճաշոյ գրոց՝ զպղտոգեսս անհրկրայս հոգւոց և մարմնոց՝ ըստ սխտոյիդ նոցին ախտիդ յանդստ ածոց՝ ալէտղէս գանգատ ածովք կագմեալ յորիւէ։ Կարդ ուրեմն ոյզ փափագիքդ ատողջութեան՝ մատիք առ այս բժշկարան փարթամ լի դեղարէնք, յորում այնպիսի դեղ ինչ չիք բնաւին որ ոչ Ներկայ գտանիցի խնդրուղացն, և բնակարան ի գրուժոմն հոգեկան և մարմնական հիւանդութեանց։ Նորոգ փսխեցեալ ատանիլով մարդ.

Քանզի վարժեալն յահախ տովս.
և տովտկաւն ըստիս մեծատ.
Յրպտեալ փսխէ դինըրն բրնատ.
Յեղ ակամայ և յեղ կամայ։

Իր արդ՝ մակեցեմ յիշել ընդ պատահուն Տըսկէ տուղաց գրգոյս՝ որոյ անուն անց յիշատակարանն գիշեալ մեր առ խնդիր Նորա՝ եղաւ ըստ կամաց Նորին, և գհանգուցեալ հայրն իմ գաստուածատուր գյոգնաշխատ ծառայն ձեր։ Իր ի կենդանութեանն պատ էր ասել իմոյն յանուն Յեանի՝ յեղ ջանասիրէր միանգամ ասպել զատրս Կիրքն Նարեկ գպտշանալով յատենայն պարագայս Նորին։ Իր մեք առ այն հրամանն ջան եդեալ աշխատեցաք. որքան տկարութեանն էր կարելի։ որպէս և իսկ տեսաք Նէ։ Ընդ գայս ասելով ոչ յեղ ասեմ չգտանիլ երբեք յեղերութիւն, զի վասն յահախութեան լատինն և խորհրդանաւոր յեղանի՝ տասն ոչ ոքին հարատասանութեան, տասկս ին ինամն ոչդեղիք ըստ կանոնի քերթողեան։ կարտեալ ինքեան իսկան ոտոյգ Զեռագրի Չեղինակին։ վասն որոյ խընդրեմ զայնպիսին անտեսել՝ ընդ գտեալ գրատախտիցն։ զի նուազութիւն փոքր գնատ, որպես ասացաք է, գմեծութիւն բարեաց ոչ կարէ արգելուլ։ Յիշեսջիք ընդ Նմին և գիս զանհամատ որդի Նորին՝ լոկ անուամբ կոչեցեալ յոհանէս գպիրս դներն պաշտօնեալ ի մանկութենէ գտպագրոյ գբերդոյս։ Իր ծառայեալ և ծառայելոց եմ՝ որքան և իսկ։ Յիշեացիք ընդ մեզ և գհոգ Նորին։ համրաւ կահասակ որդի իմ կարապետն աւետեաց՝ ընդ եղբօր իւրում յակորայ գնաւորակի։ Իր գաշխատանս գժարանս յանձն առեալ երկայն աւուրբք և բազմաս գպշտելութեամբ՝ առ ի սէր և ի պատիս որդոյ վարպետին գպատկեր Նորին որ յակրան փորագրեաց. հանգիստ կանոնական և վաստակաւոր յօրինուածովք։ Ցոր վաճառեալ մատուցեալ ի ծառայութիւն ապիկ՝ առանց գնոյ։ (որպէս եւ հայր մեր՝ գծառայն յեր։ եթէ և այլ անհամոյ ոմանց իմս իցի)։ յանձնելով ի չնորհս տեառն։

« (Իր ծառայութիւն՝ այնորիկ ապագայ առացի, զի որպէս ծառայն յանձն առեալ կատարէ ի հարկէ գաշխատութեան տանն, այսպէս և մատակարար տպագրատանն՝ զամենայն կարեւոր պիտոյս Նորին ծանրագոյնս՝ ինքնին յրուանակէ. սակս անյնտեղն գոյոց գործեաց տորին բան քաղաքիս այլոց տեղեացուսոյց։ Ցի այլք արհեստք՝ մատաղ իւրեք օժանդակին յայլոց արհեստից. իսկ սա և ոչ բնաւ յուսուկէ. ազօթից միայն տպատեալ օգնականութեան։ Իր չատ լիցի մեզ տատեալ տատէն այսքան. Ամէն տորին վասն ունդիսիք գերկայնագոյնս տատել գրան։ Գանկի՝ անձանօթի ոք արհեստին տպագրութեան՝ իւր գնորագոյն ինչ լուրս լսողի՝ կամ ոչ տատուսոյ կամ ոչ հանգանաց։ իսկ գվանաքիս զայս առ այն պատճառս ծանուցեալ գրեցաք տակաստ, զի իմացցի խառն ինչ խանգարումս, ի ներկայիս տանեմ եւ յապատնուէմ, և գարժանութիւնն իրին հանդուցաց։ Վասն զի յոյժ հեշտ իմոյ ումանց գկատարն նատին կազգուրեն արտաքուստ և տատէն՝ Ամէն կինչ է այս, կամ գինչ իցէ այն։ որպէս և յանմէ այսոր)։ Գիշեսջիք վերջապէս և զաշխատութիւն տպարանիս՝ գվանցի տեր տատտածատուր որդի զմահտնան տարտխանն և տարկաւագ աղաչանի որդի՝ զարկաւագ մահտնան մեծարոյն. և գալոցի տեր խաչատուր որդի՝ զպզտան։ Իր ինքն Տէրն մեր Քհստոս փրկատող ըստ յոյսոյն և վարձուց իւրաքանչիւրին՝ հատուսցէ ի յաջմնութեան և յարքայութեանն իւրում. Ամէն »։

Գիրքդ՝ քատածաղ, միջակագիր, գարդագիր երեսեբով, յեռանձրամեռ գմի, նախնիմաց տպագրութենէն առնի մաքուր։ վերնագրերդ և լուսանցքի վերագրութիւնքդ՝ նոտրագիր։

= Ի տիպ, ի կ. Պոլիս, 1763։

Նոյն տպագրողէն և նոյն տպարանէն. նախնիմացքն պէս կրկնահակաս. առաջինի գարդերով ու խոսքերովը նոյն նման է նախընթացին. երկրորդին մէջ կան 9 գիսակ և պատրիարքի անուններու տարբերութիւններ կան. ահա.

« Կիրք Աղօթից... ամեցեալմբ՝ Տպագրեցեալ ի վեհափառ Հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի՝ Տեառն Միմէոնի Արբազան կամոզիկոսի ամենայն Հայոց։ Ի Պատրիարգութեան Ցանկալի երկրին սրբոյ Նյոսպոլսի՝ Տեառն Կարապետի...

Մնացածը նոյն է։ Պահակերը՝ առոր մէջ ալ նախընթացի տպագրութեանն է, 3 էջէն կը սկսի Աղօթապիրքը, և կ'ատարսի յէջն 336։ 337ին մէջ ուսանատոր մը՝ « Վովհաու ինչ բան անուան ոգորին », որ է Ելորգ, զոր կը կապեն տուներուն տկրնատատերը։ Ոսանատորին ետեւը խաչելութեան պատկեր մը՝ չորս տող ուսանատորփ. յետոյ հատ, գանձք, եւն, մինչեւ 459 էջը։ 460 էջին առաջին տան մէջ կայ հետեւեալ տակատը.

« Գրիգորի Դարեկացւոյ, Ընդհանական Սրբոյ Ա՛պոստոլաց, և Հայկազեան Զրիստոսի, Քվնատվկնաց Մաքրափայլ Հոգինակի։ Համատօտիք Լան խրատու վասն Աւրիզ Չաւատոյ։ Իսկ և Մաքուր վարուց Աւաքինութեան։ ի խնդրոյ Դորին Հայազատի Ա՛րդանայ Գիւանդպրի »։

Գետոյ կայ « Ցանուցումն առ Աստուածածնէր և ընթերցաեր անձինդ »։ ուր ի վերջոյ կը կարգանք. ... Արդ՝ ես նուաստագոյն յակոբ իրր Պատրիարքս՝ զարիւն գազափարն զոր ընկալաք էի յԱստուածոյ պետրոս յուսուցիչ հոգի գերգոյն և Աստուածարան վարդապետէն ի հնագոյն գրեաց մեռջէ, եաս և լրումն ըզձից տալ տուղաց տորին »։

Գետոյ Սուրբն համառատ վարքը, Լուծմունքը, եւն, եւն, մինչեւ յէջն 637. իսկ 638 էջին մէջ կայ տպագին յիշատակարանը, որ է այս.

« Գիշատակարան Տպեցման սրբոյ Մատենից. Փառք

պատիս և երկրպագութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Որ իւրանչիւր գիմութեամբ և անշուշտ ողորմութեամբն ետ կարողութիւն մեզ նաստիցդ հինկերորդ արարագրութեամբ և բարեաւ ուղղագրութեամբ, յաճախացեալ և ի յոյս բերել կատարեալ և վերջնական աստր մանանայ Երիգորի Նարեկացոյ Հոգեբուսական վարդապետին մերոյ սրբոյ: Որ քաղցր է քան զմեղս խորիսխ կրիցդ ճաշակելոցդ. ախորժելի քան զանկան յոգնահարութիւկ աշաց ուսանողաց. և յաճախապէս քան զանանց պատուականս հոգեւորական վաճառականաց: Զոր գնկնիկ յորինեալ մարգարտոցդն շարուհիսանց երանելի վարդապետս՝ բան խնդրոյ հայցման եղբարց կրնաւորաց՝ լուսաշաւիղ միաձնականաց. ասէր գրոց վրկայութեամբ, խարազին մտաց, ոտրեալ սեռ, բառակապ յորինուածով և հռետորական պերճաբանութեամբ. իրրեւ մարգարիտս լուսավայլ և պատուական վիճարկեալ զան յանհատակ ծովէ Աստուածաշունչ գրոց, եղեալ հայաստանեայց ասէր նկճելոցն՝ յիշատակ յաւիտենից և գանձ անեծական: Որ զարիւս մատաղ վերծան զաչն իւրոյ ի տիպ կակուղութեան մտոյ վախարկեալ, յաչաց անտի Նոցին՝ մաքուր արտասուս խթարեցուցանէ. և ամենզոր որչեալսն յաստուծոյ կրկին վիճարին ի նմին հաստատել. և միանգամայն տալ կենս, ապէս զանազանել խաչիլ վերանալ՝ հեռանալ՝ և դադարիլ յանապատի, լսոյ հոգեւոր ապրանքի առաքեալին: Որոյ քաղցրաշար և լուսատու բանիցն ցանկացեալ եղեալ յամի մարդասէր փրկչին մերոյ 1683ին. և մեծաւվաճառ լցմանոք չարժելոյ ի բարի նաւահանգստութենէն յորդորանոք առն միոջ բարեսիրի, բարի յիշման արժանի ի չրջակայ գիւղիցն Ակնայ Նարվնրցի փիլոս տլլի մահտեսի գասպարի որդի հայազգոյ պարոն Երրանն, եւ տպագրել զամենացանկալի գիրքս աղօթից և ներողութենից՝ արդարամատոյց արդեամբն իւրով. առատապէս և լիովի հոգացեալ կալիտոյս և պարագայս յատաջ քերութեան գեղեցկարան մատենիս, առ ի լինել յիշատակ հոգւոց նիջեցելոց և կենդանեացն իւրոց: Ցաւնլեալ ի սմա և զգիրքն ինն վարդիկ ասյն հնգհինգերս, որ կոչի Նոճ իսաւոր վանս ուղիղ Հատատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեանե, ի խնդրոյ վարդանայ դիւանադպրի յորինեալ: Որ քաղաքս մեծի Աստուածապատն Պատրիարքին շնորհելոյն եղեալ ի վերջ:

« Ապա առնեմ մինչ հատուկ ընծերցանութեամբ ձերով ի քաղցրատրիկ և յանուշահոտ ծաղկանց վայելուչ բուրաստանիս, յիշեցիք առ Տէր կաղն վերսիրելեալ նաւվնրցի փիլոս օղլի բարեյաջող պարոն Երրանն և գնծոցան իւր. և գնանգուցեալ գնկնիկն, և գմիս կենդանի կողակիցն. և բոլ-հաստահատակ որդիսն գեղեցկորան և գքակորն, գմահեռան զաւարն և գդեռափշխիկ եվրոպանէն. հանդերձ նորարոգեալ լծառնըռնն և ընտիր ապագատհիքն: Նաեւ յիշեցիք զեկրարն սորին զմահեռան Աղբրէան՝ որ ի գնալն ի տուր Երուսաղէմ. վճարեաց գկնանս իւր ի յոգեպէ և լծակցեալ անդ. որ և յիշատացդ և յիշեցնցս պատճիկ, ոտրմանցի գիրքսուս աստուածն մեր իւրով բազմատատ գնութեամբն ամէն: Գարձեալ յիշեցիք գուէր գարութիւն պալատցի խուհմ քահանայն գնախապատեհան ալամ իրակոլեցման հանդերձ ամենայն արհանատու մերձաւորացն. որ վասն յատաջ գալոյ լուսատոր գրոյս, գրազում աշխատանս առ ոչինչ համարեալ, չատ յորդորեաց գնախասացեալ պարոն Երրանն. մինչեւ չահեցաւ գմիտս նորին՝ տալել տալ գպերեքաքատ և գմեկգրատոդան գիրքս աղօթից և ներողութենից. ի վայելս հայատեաց հատատացելոց. որոմ վարձահատոյց լիցի աստատած և հատատոցէ կրկնապատիկ յարքայութենանն

իւրում: Նաեւ բնդ ամեն յիշնոցիք գկատանդնատպատեան գէտրզ անուն չնչին գպիրս պալատցի. հանդերձ հոգեւոր և մարմնաւոր ծնողաց. որ յիշեցաց ուսկման չգնալ մատենիս՝ աչքատեցոյ լուս կարի խնամ:

« Ալ եւս յիշեցէք յատսյնս ձեր գանատալէի տիրացու Իւմզին գհանդերձ իւրազնովն, և գմիքոնն օղլի տիրացու կարապետն պալատցի, և գմիցի յծադկս եղբայրն անուս խնդ. և գղալամիացի ուեր կարապետն հնգատգի, և գմալամիացի միս ուեր կարապետն գլուսկիր. նաեւ գհամզին մատնակից աչքատանաց տրպագրութեան մարգարտատոյ և սակաւշատ բանիդ արտասն գարգապետս: Շատ գնոյ յիշեցիք և գտատգրով տերին՝ գհանգստեցեալ աստուածատուր որդի գյոհաննէս գպիրս պալատցի. հանդերձ յոգնաչքատս որդւովն իւրով տիրացու կարապետիս, գգիրս կապարեալս չարդին, վաճառեցելովն ի ծառայութենին քրիստոս վոխանակ ինքեան անանդ չնորհս: Ալ և գբրոնաջան մշակն գործարանի Երուսաղէմ գՊօղոսի որդի գտիրացու կիրակոսն մանակվերոյի: Որպէս գի և ինքն տէրն մեր գիրհատս՝ ատ հատատրակ յիշեցէք ի բարին ի միասնագամ գալատեանն, բան մեծի խրատ գիմութեան: Որոմ ընդ Հօր և ընդ սրբոյ Հոգւոյն փառ յատեանս ամէն »:

Ի գիրքդ՝ նդն նախերգացին, ատտպատկ երեսս ներով, երկիջեան, միջակագիր. հատատակ տպագրութեան:

✓ Ց ո ա պ, ի կ. Գոլիս, 1771:

Ա հակատ. Նարեկ, Գիրք ատորից Աբբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ ոսկեկիր հռետորի:

Ե հակատ. Գիրք Աղօթից... հռետորի: Հաշխեալ յինուսուն և հինգ բանս՝ հոգեստն Մաղթանաց. Նորապէս սրբագրեալ՝ համեմատութեամբ հնագոյն և ընտիր ընտիր ձեռագիր օրինակաց: Եւ տպագրեալ արդեամբ՝ բարեպատաս Նկերոնագործ Պատատասար ամիրայի, և իւր հարազատի մահտեսի Պասպար ամիրայի՝ Մուրատեանց. ի փառս Տեառն, և ի պատիս Հրեշտակապետին սուրբ Միքայելի Հաղթապետիս ի հայրապետութեան մեծի գահին Երզմիածնի՝ առատն Միքայելի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմի Տեառն Պօղոսի արհիապետի Պատրիարգի: Եւ ի նորապերճ Պատրիարգութեան մեծի քաղաքիս տեառն Ջաքարիայ երջանկագործ արքեպիսկոպոսի. որոյ հատատանութիւն իսկ տպագրեցաւ: Քաոի Տեառն՝ 1774: Իսկ ի մերումս՝ ԻՄՈՒԻ. Մարտի վ. ի կոստանդնուպոլիս քաղաքի: Ի Տպարանի Աստուածատուտւոյ:

Ա յս երկու հակատներէն վերջ, 5 էջէն կը սկսի « Բնան առ բարեմիտ ընթերցող մատենիս » վերնագրով գրուած մը, մինչեւ էջը 18, ուր կը ծանուցուի թէ տպագրութիւնը հին և ընտիր օրինակներու համեմատութեամբ կատարուած է, թէ անհմտութեան և խմատանկութեա ձեռքով կատուած անգէպ սրբագրութիւնները, սխալ ընթերցուածները, եւն, սրբագրուած են գնելով սխալներն և ուղիղները, եւն, եւն. որմէ քանի մը տող կը գնամ հոս ի գիտութիւն և ի գիտութիւն ընթերցողներուն.

« Արգ յուզագրութիւն մատենիս յորդորեցաք հայեցեալ ի բազում այլայլութիւնս բառից և բառնից, և վրիպանաց տպրղնլոց մինչեւ ցսոյ ի գրչաց և ի տպագրութենէս: Քանս էր՝ որ կամայ ինքնակամ յանհմտատ խմատանակաց մոռնալ, որք քան քրիստոսանուն Մովսէսի Նախագրութենան, նախ քան ուսուցութիւն աստուածարանելով սրբա-

գրիչ արտոց հպլեն. և սիրալ՝ գանձան մուտց խա-
կուլենան իւրանց համարձեցան. և էր՝ որ յան-
կգուշուլենէ և յակամայ յանցանաց գրչաց և
սպաղաց սպրդեալ՝ Աստա յայսմ ամենայնի ժա-
մանակաց ի ժամանակս ձևոս ի ձեռաց անցանե-
լով՝ այնչափ այլայլուլեամբ պատահալ էին բանիւ
մատենից օր ըստ օրէ, մինչեւ բազում ուրեք ա-
մենեւին օտարանալ նոցա՝ ի հարապատ իմենէ
մուտց և գրուլենան արտոյս:

« Իւ քեզ ապացոյց նախ առաջին յատաջին մակա-
դրուլենիլ վերատատ լենան մատենից, որ բազում
տպագիր՝ ետս և ձեռագիր ինչ օրինակք եղեալ
էին այսպէս Փյուռնք յոգնարախանէ Իւ ուրեք Փյուռ-
բիւնք յոգնարախանէ. որ ըստ հին և ըստ բուն ձե-
ռագիր օրինակաց պարտի լինիլ Փյուռբիւնք յոգ-
նարախանէ. որպէս նկատ ի սմա: Իւ հատատէ
գտան և խորագիր յիշատակարանի մատենից, որ
այսպիսի է ըստ ամենայն օրինակաց Յիշատակարան
մատենից դուրեանս: և ի նմին յիշատակարանին
ասէ այսպէս գրագրատնյինան դուռեագ դուրեանս
այսմ տոփելի: Իւ դարձեալ՝ ի նմին վերատատ-
լենան այնպիսի օրինակք ինչ եղեալ էին այսպէս
Փրիգորի Նարեկաց վանից վանականի, Յովհաննեան
ճառեցոյ, եւ հայոց փիլիսոփայի, որ է անդէպ-
քանիցի դէմք բանիցս են ի բնդանղ արտոյս կոր,
ըստ խրատու իմաստնոյն, դովին ընկերքն՝ և ոչ
իւր բնդան. վասն որոյ ըստ հին և ըստ բուն օրի-
նակաց եղեալ էր միայն Փրիգորի Նարեկաց վանից
վանականի. ըստ որոց և մեք եղաք այնպէս: Իւ
ահա ունիս իմաստասիրել, զի նեղ յատատքին
դատին յատաջին իսկ մուտս մակագրս լենան ան-
մոց մատենիս այլոյ ինչ տեսեր այլայլուլենիս,
իսկ ի ներքին մուտս տանցն յոլովս լենան բա-
նից ոչրչով նս առատնայնակս տեսանել ունիս
այլ ընդ այլոց փոխանակս լենիս, խանգարմունս,
վրիպանս սխալանաց բառից և բանից, և բաժան-
ման նոցա, որով բազում ուրեք միատրեալ էին
գատարկուլենս, իսկ զմիս որանցն տրտնեալ կե-
տադրս լենամբ և դիտագրով. յորոց գամանս նշա-
նակեցուք սկսեալ յատաջնոցն...

Ի հոս այլ և այլ օրինակներով կը հատատէ բաժը:

« Յոտղագրս լենան մատենից՝ ոչ ինչ ի մէջ, և ոչ
ինչ ըստ հաճոյից կամաց մերոց արտագրելոցք. քանզի
այնպիսի արտագրս լենիս գրոց արտոյ հարց և վար-
դապետաց, առանց հատմատուելոյ գնատս ընդ հա-
տատատքն օրինակաց, ոչ է արտրենիս նոցա յո-
տատրատի խառնիլ, այլ գրելէ տեղատագրծ յան-
գրգնս լենիս: Իւան այտրիկ աշխատատիրս լենիս
առատիկաց՝ ոչ կատարեցաս միոյ ուրուք կամ եր-
կուց տմանց ատատատրտելոցն. և ոչ վհատեցաս
երից կամ չորից ամաց չրջնակս լենամբ. և ոչ
հատատեցաս ընդ հինդ կամ ընդ տատն օրինակաց
համեմատս լենամբ՝ այլ գլխովին նպատատիք աղ-
ներ ազատմ մահտնեի Փատտատր ամիրսյի Մու բա-
տենից. որ ըստ բարեշնորհ աստատ ածատչուս-
լենան իւրոյ՝ ի մանկս լենէ հետէ բարեբազձ վա-
փատքանք բորբոքեալ ի սէր յոտատր բանից սբր-
բոյս յօժարս ըստ ատպարիզ կարեաց՝ արիատր ուր
զագրտելոցամբ ի յիշատակ բարի նախնեանց և ծնո-
ղացն հանգուցելոց, և կենդանեացն իւրոց ազգականց՝
բարեատն բարեմատնս լենան վիճակելոց. ուստի
և ի քատատքաց քատատքաց հայատատնեացն՝ և ի բուն
իսկ ի մանկց գատատէ մեծազան փոխով գտնալ
օրինակս ընտիրս՝ հնագունս՝ անձեռամարս, յորոց
ձեռնտու՝ արտոյս իսկ պնդեին լինիլ ձեռագ գիր,
յորս էր՝ որ վմատեանս, և էր՝ որ կատարելու-
լենանց նոցա զպանագատնս լենիս առձեռն բնթալ,
մինչեւ լենի օրինակացն հնոց և նորոց ժամանակ
ի համար երբեակ տատատնց, և խոտոտ սեաց գմակ
աշխատատեցին: Ընդ որս համեմատուով կոր ինչ
համաձայնուլենն ընտիր օրինակաց՝ ըստ յարմա-
րուլենան բանին՝ ըստ դատման ներհուն ձգնոց
առաջնորդելոցն, զայն եւ ներ կալաք, որպէս օրէն է
հատատարիմ ապատատրի՝ հարապատուլենան բա-
նից արտոց. և այն յերկար և մտատյով քննու-
լենամբ, ապատատնակալ առատ ել քան զամենայն օգ-
նուլենին մարդկային մուտց՝ ի գործատր բարեխօ-
սուլենն արտոյս...

Իշ եղաք գհամատատ յոտծմանցն բանից մատենից.
քանզի ի խորին տեսուլենիս իմաստից նորա-
հայեաց արտոյս՝ այնչափ կարեկ դիտակալ ոչ ինչ
կարէ խրատնալ ակն ընդելրցողին. այլ փոխանակ
նորին եղաք գցուցակ մեկնուլենան իւրմէն բառից
ինչ մատենից, զորէ ատատաք ի վերոյ: Իշ եղաք
ի յոտատնցն և գվկայուլենիս, որպէս եղեալ կալ
միայն ի տպագիր օրինակս ինչ, որք չեն եղեալ
ի արտոյս, այլ յայլոց՝ ընդ ժամանակս ժամանակս
նշանակեալ. գի ուր ինչն կասնչ՝ եալ է, նշանակեալ
է կատնդին ի ներն իսկ ի կարդի բանին... Իւ
եթէ նշանակել ունէաք գնատս, ոչ արտաւ նշանա-
կեալն էին, այլ նոտատրակ և ասել նս պարտ
էր յատելոյ գնտին, զորս ի սակաս յոտատնցդ
ձեղեցդ յոտատնակել անհնարին էր. քանզի դրեթէ
ամենայն բանք արտոյս հիմնեալ են ի բատա տուր
գրոց, որպէս յայտ է յինդագաց փոխնցաք ուրեք
ուրեք և կնարգ գլխոց մատենից. կէ՛, և կի՛. և
գ՛է՛ էն տինչեւ ցի՛է՛. գի այնպէս էին յամենայն
ընտիր օրինակս՝ որպէս և եղաք...

« Իսկ կայ հատս նորա, գյատատջադդն արտրեալ ըս-
նեզրտղեանս, որպէս յայտ է ի բանն Ջ. Ի՛ և
Ջի՛. Ջ՛ և գբատտղս, և գմնկնուլենիւն երգոց եր
դդն, և որ ինչ այլ բանք իցեն ընդ ժամանակս
ժամանակս արտրեալք ի արտոյս, ոչ ժամանակաք
ըստ վախճատանց մերոց՝ մարթել խնամով իրրեւ
գնատս՝ ի սխալանաց գրչաց. քանզի ոչ կարացաք
ի ձեռս լենել գնեագդն և գընտիր ձեռագիր օրի-
նակս նոցա, յորս հայեցեալ ուղղեաք և գնատս.
վասն գի ամենայն հին և ընտիր ձեռագիր օրի-
նակք դրեալ ունէին միայն գինատն և գհինգ
բանս պատակ և ոչ գայլ ինչ: Իսկ առանց այն-
պիսի օրինակաց ինչնագրելոյ ձեռնամատնլենամբ
և ի քանչ մարգագրուլենին՝ ոչ էր ի դէպ, գի այն
ոչ ուզղուլենին՝ այլ վրիպումն է, որպէս ի վեր
անդր նշանակեցաք. և առանց այնպիսի ուզղա-
գրուլենան ընդ ատատ գատեալ և գնատս առատել
ետս էր տատրաղէպ: Տայէ Ջէր, գի ամենայն գործք
արտոյս՝ մարթեալ իրրեւ գնատս և արտեալ յամե-
նայն տատարտի խառնիլ՝ հատատացի ի մի, որպէս
արժան է և կարեւոր, և որպէս գատ և մեր ըղձա-
նամբ. ոչղ լեր բոլորեալ ընտատ բարեբատատս լենամբ՝
ի բնկերս լենին բանատատրաց, և բատ է »:

Քնտոյ « Իրատ լենինք... առատեալ մատենան ազգըս-
գոլենան Գրիգորի Վարեկայ վանից վանականի »:
Լակէ վերջ պղնձատոր ընտիր պատկեր մը Վարե-
կացւոյն՝ հետը ուրիշ վարդապետներով, ծնրադիր
ոեզանին առջեւ ազօթքի, ներքեւն երկու տող ատա-
նատրով: Ուղն պատկերը վորագրած է պ ենճնիկ՝
Ա. Դպատրատ միաբանից Ձեռտրս: Պատկերին գի-
մացէն՝ Յ լիուով կը սկսի Վարեկը, կ՛ատատրտ չէջն
343, ուր գրուած է պ՝ախճաճ: Չէջն 344 Վարե-
կացւոյ յիշատակարանը, յետոյ Ատրրին համա-
ատատ վարքը ուրիշէ գրուած, որ նախընթացը տպա-
գրուլենանց մէջ գտնուածին չի նմանիր: Ցետոյ
« Ցանկագիր լենինք խրթին բառից ինչ մատենիս »
317–386: Իւ ապա « Ցուցակ դլխատր տատրգիրս-
լենանց ինչ մերում՝ յայլոց ձեռագիր, կամ տը-
պագիր օրինակաց », 387–396:

Փիլքը՝ տովորական քառածալ կամ մեծ ութածալ,
միջակ գրով, կրկնագիծ էջերով. իրր տպագրու-
լենին յատ. և լատագոյն կ՛ելլար նեղ ընտիր հրատարի
վիճակէ:

Ատ տպագրուլենիւնը առանց Ատատրտ է, ուստի և

չատ օրինակներ կան առանձին, (մեկ երկու օրինակ ունինք առանձին, հատ մըն ալ միասին)։ բայց տարիներ վերջը հաճարն ալ սպասեցան, ու իրը չափորոշիչին համարելով տպագրուած ապօրէնները, զայն կոչեցին Լերկրորդ Չատոր, Նախընթացին թուականը պահելով, բայց առանձին ճակատ և վերնագիր ունի, որ է այս.

— Չատոր Լերկրորդ Նեբրոդինաց Հատից Ջուրեցունց Ալբմանաւորաց Պովեստից՝ Հասկելոց ի սրբոյ Հօրէն մերմէ Խրիգորէ Նարեկացւոյ։ Այսինքն. Հայարանից սրբոյ Խաչին։ Սրբուհոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին։ Հռաքելոցն Տէրհոտասանից. և Հօթանասունեւերկու Աշակերտացն Քրիստոսի. Սրբոյն Յակոբայ Քանչելագործ Մծբնայ Հայրապետին։ Հանդերձ հետեւեալ ցերով փոքր գրքուկ բանիւ Հաւատոյ։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան սրբոյ Լչմիածնի՝ տեառն Սիմէոնի Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Պողոսի Երջանկայիշատակ վարդապետի։ ի կոստանդնուպօլիս Քաղաքի։ Հրամանաւ Տէրին Պատրիարգի՝ այլ Եպիսկոպոսի՝ տեառն Գաբրիէլ Հստեւածաբան վարդապետի։ ի թուին Հայոց՝ ԹՒԻԴ (= 1774)։ Ապրիլի ա. ի Տպարանի Աստուածատուրի։

Հակառակն վերջ, յերկն 5՝ ուսանուսոր մը կայ «Աստուր Երրորդութիւնն» և եւն. ի կողմը խաչելութեան պատկեր մը փայտի վրայ։ Ապա Ապոստոլաց հատ, կէսը միակողմ տողորական շարուածքով մինչեւ 39), և միւս կէսը՝ խաչաձեւ (40–64)։ Յէջն 65–66 ուսանուսոր մը «Ա՛ռ թղթոցն Ներսէսէ» որուն տակագրութ տառերը ի Յովհաննիսի կը կապկեն. յետոյ միւս հատնոտ գանձերը՝ մինչեւ յէջն 139։ Ապա կը գրուի Աստուածաբանչնեբուն պատկերները վերտառոտ, և գիմացը Խնդկութեան աստուածաբանները (141–173)։ Յետոյ խրատքը հիշդ նախընթաց տպագրութեան ոճովը. մինչեւ 239 էջը (մէջը սխալմամբ 139 դրուած է։ Յետոյ «Ցիշատակարան տպագի.

«Շնորհիւ ամենատուր Երրորդութեան և միոյ Աստուածութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, ի ձեռն բարեխօսական մայրմանաց արգածահոս վկայի սրբոյն Մինասայ, յանկ ելեալ աւարառեցաւ տպուճն Ներսէսեանց Հատից ասացելոց՝ մեծի Հղան մերոյ Խրիդորի Նարեկացւոյ։ ի վայելուճ հանուրց վաճառողաց մերազնեայց՝ սիրահարաց բանից սրբոյ Աւրբէաւոր վարդապետիս։ ի տպարանի Աստուածատուրի սրդւոյ յոհաննիսի դպրի Նաւասարի։

«Արդ՝ մայրեմ աղերսալի ի հասարակ վայելուզաղդ գասն, զի ի հրճուիլն ձեր բոլորցամբ ի հոգի, յիշելիք ի Տէր գիս զտապագրող տորին՝ ընդ որդւոյ իմում կարապետի՝ ձերումդ փոխանակ իմ ծառայի։ (որ մերովս խոկ արդեամբ տպեցաւ. զի մի ընդհատ ի լրանալն գըցայի՝ տակս խնդրանաց բարեմաց) Նաեւ զաշխատակիր մշակն տպագրատանս՝ գԱբրահամ Տէր Մինասի որդի՝ զսիրացու տպոմանն քրտնաջան. ընդ այլ բարեբարոյ կամակցաք գործատնութեան գործարանիս։ Որոց լիցի մեզ ամենեցուն յիշիլ ի բարին հատարապէս ի միասին ի Տեառնէ մեծմէ Քիստոսէ Քրիստոսէ ի միաւանգամ գալստեանն նորին. ամէն»։

Այս յիշատակարանէն վերջ տպագրուէն ուրիշ տատնոտներ ալ կան ի Սուրբ Նարեկացին, նոր թուահամարով 1–7։ Դիրքը նման նախընթացներուն՝ երկիքեան, սեւ ալիտով, վարդափակ երեսներով բաց ի խաչի հատէն որ խաչաձեւ է. խնդկ տպագրութիւն։

— Ի տիպ, ի կ. Պոլիս, 1782։

Այս տպագրութիւնը նոյն է ըստ ամենայնի հինգերորդ տպագրութեան հետ, կրճատակատ է անուրպէս, և նոյնպէս, բաց ի յատուկ անուններէն կաթողիկոսին՝ որ է Պետրոս Գնբարիկ, և երկու պատրիարքներուն՝ Պետրոս Գնբարիկ, Յոհաննէս Գաղատացւոյ Յովհաննէս։ Ուրիշ ամէն ինչ նոյն և նման իրէ կարգով և թէ չարուածքով. միայն թուկիրը և երեսներուն վարդերը տարբեր են, կը հասկերտի թուականն ալ՝ որ Ցիշատակարանին մէջ կը յիշատակուի։ Ցիշատակարանն ալ մի և նոյնն է, բաց ի վերջի մասէն՝ ուր անուններէն կը փախուին. և է այս.

... Որոյ յապգրաչար և լուսաւոր բանիցն՝ բազում ցանկացող նկաել, բազում անգամ տալեցաել էր մատեանս այս՝ յայլ և այլ հոգեկոչ արանց. բայց սակայն՝ սակս անհնչալի գոլոյն բազմաց, ապաքանալ և դժուարագիւտ նկատել էր։ վասն որոյ ի յորդորմանց բարեպաշտ և ազօթասէր անձանց, և յիւրոց իսկ ջերմ վաճառանաց հարկեցեալ՝ տպագրիչ տիրացու Յոհաննէսն, որդի մահտեսի Աստուածատրին հանդուցեալոյ, մակ անուամբ արագ օղի կոչեցեալ. որ ծնունդամբ է յապուշէնս գիւղն Ակնայ, և անդեամբ յիմիմբ յապաքէն ծովկերեայ. յամի մարդասէր փրկչին մերոյ 1782. և ի հայոց թուականին ՌՄԼԱ. յեսնիներորդում աւուրն նդեմբերի. սկսաւ տպել գամենացանկալի գիրքս ազօթից և ներբողենից հոգեկիր հանուրն՝ արագագատակ արդեամբն իւրով. առատապէս և լիովի հոգացեալ զպիտոյս և գարագաչս յապաքերու թեան գնդեկարան մատենիս, վասն յիշատակի հոգւոց ննջեցելոց և կենդանեացն իւրոց...

«Ցիշեցիք աս Տէր, զնոյն վերոյիշեալ տպագրիչ տիրացու յոհաննիսին գհանդուցեալ ծնօղսն գմահտեսի Աստուածատուր հայրն իւր. և գշարասէր մայրն իւր. և գայլ համօրէն ննջեցեալսն ազգականութենանն նորին։ Այլ և գկենդանի տիրացու Յոհաննէսն, և գկենդանի նորին գՄարիամն, և գծրագեալ որդիսն իւր գտիրացու Պողոսն, և գտիրացու Յարութիւնն և գվաղրիկ Մխիթարն, հանդերձ բնաւ ազգատոհմիւքն։ Որ ըստ բարեյաջար ըղձի իւրոյ՝ տպել կամեցեալ գմեզ գրքոյս ազօթից և ներբողենից յիւրում ի տպարանի, առատապիտ արար զաս ի վայել հայատառ հատուածելոց, որում վարձահատոյց լիցի աստուած, բազմապատիկ յաջքաւութենանն իւրում։

«Չոակ յետոյ յիշեցիք գաշխատուքն տպարանի տիրացու յոհաննիսին, զորի նորին գպղծեալ տիրացու յարութիւնն, որ ի չարել և ի ցրուել գիրան կապարևայս՝ չատ աշխատանս կրեաց. որ պատրաստական ծառայ է ձեր ամենեցուն։ Այլ և գբրանչան գործարանի տպագրատանն. գտպագարգ վարդանն՝ որ է յերկրէն բուսաց, ի գնդջէն նրպչու. և գմրագարգ տիրացու մարտիրոսն՝ խաչ ազրիւրցի. և գմանակցեալսդ տէր պողոսի որդի տիրացու կիրակոսն»։

— Ի տիպ, ի վենետիկ, 1789։ (Ա տիպ ի վենետիկ)։

Սրբոյ Հօրն մերոյ Խրիգորի Նարեկացւոյ Փիլիպպոսիոյ, որ կոչի Նարեկ։ Տպագրեցեալ ըստ ընտրելագոյն օրինակին տպելոյ ի կոստանդնուպօլիս յամի տեառն 1774. ի մարտի 10։ ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի. Յամի տեառն. 1789. ի Հոկտեմբերի 1. ի թուականութեանս հայոց. ՌՄԼՀ։ ի վենետիկ։ ի վանս սրբոյն Ղազարու։ յանուն անուանի պօղոսի։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

Ակիկրը պղնձի վայ փորուած պատկեր մը կայ, և էջ 3ԷՆ կը սկսի Ակսխադիրքը, որ կ'ստարաի յէջն 383։ 384–394՝ «Յոյցակ երեւելի տարբերութեանց

տպագիր կամ ձեռագիր օրինակաց ոմանց, յորս անմիաբան գոռանին ընդ մեզուս ազամ հարազատ տպագրութեան »։ Մխայ Նարեկ։

Իւրքը սովորական 12°, մանրագիր, ընծիր և անոթալ տպագրութիւն։

Թ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1790։

Դիւրք... օրինակաց։ Եւ տպագրեալ արդեամբք՝ չնորհք Մկրտիչ ամիրայի՝ միրիճանեանց. ի փառս Տեառն, և ի պատիւ Հրեշտակային սուրբ վարդապետիս։ Ի հայրապետութեան մեծի գահին Լուսաւորչի տեառն Գրիգորիսու սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ սրբոյ աթոռոյն Լուսաւորչի տեառն Յովակիմայ արհիապանծ պատրիարգի։ Եւ ի պատրիարգութեան մեծի քաղաքիս տեառն Ջաքարիայ ազգասէր և երջանկապայծ արքեպիսկոպոսի. որոյ հրամանաւն իսկ տպագրեցաւ. ներ մայր դպրատանս հայոց։ Ջամի Տեառն՝ 1790։ Եւ ի մերում ՌՄՂԹ։ յուլի Ի։ ի կոստանդնուպոլիս փառաքի։ Ի տպարանի Յօհաննիսի և Պօղոսի։

Ընդօրինակած է վերջերդ տպագրութենէն, ուստի և անոր ճակատը կը կրէ, ինչպէս և պատկերը, եւն։ Միայն Ալօմագիրքն է՝ առանց հատորու, եւն, որ և կ՚ասարսի չէջն 318։ Ապա յիշատակարան տպագրողի, որ է այս.

Աչգարարութիւն ինչ յազագս տպագրման որդոյ մատենից. Եւ արդ՝ քանզի հատարակարար ամենայն ոք ցանկայ բարւոյ իմն լինիլ հնդինակ լեզուաւ, սակայն եթէ ժամանակն ոչ ներեսցէ, և արգելիչ պատճառքն ոչ բարձցին ի միջոյ, մնայ բանն տարտամ ի խորհրդեան առնողին, մինչեւ պատեհագոյնն յայտնեսցէ ամանակ. յորում դիպուածգոյն լեզի նմա՝ կանխել ի վերայ իրին գործելոյ. ահա արդարև՝ այսպէս պատահեցաւ ազնուապարմ իշխանազնեա պատրիկ միրիճանեան շնորհ մկրտիչ ամիրայիս. վասն զի յիրաւի ի վաղուց յղացեալ ունէր ի սրտի՝ պատրիկ յոյժ ոչ լինիլ հեղինակ. պատճէն, գնել գլուխ, և կամաւոր գովաստանս հայոց, և յարգի ցուցանել զնա բազմազան բարեբերութեամբ՝ ի օգուտս, և ի զուարճութիւն ապագա մերոյ. սակայն՝ ոչ եղեւ յայոցմէ ցարդ ժամանակի, ոչ ալ գանագան դիպուածոց ներկայացաւոց, և կամ վասն անյաւանականութեան պարագայիցն պիտուոյ։ բայց մինչ այժմ վերատին կամեցողութեամբ ապգիս, և վեհափառ հրամանաւ Արեզան Պատրիարգի մեծի պօղոսի, Տեառն Ջաքարիայ ազգասէր, և գերահանճար արք եպիսկոպոսին՝ կարգեցաւ ի վերակացութիւն գործատանս. և ըստ յաջողելոյ Տեառն՝ փութացաւ հնարել զպատրանս ներ գործատան Ագգիս հայոց, ի լոյս ածել տպմամբ զգրեանս պիտանիս, և գիմաստասէրս. որպէս ահա ականատես տեսանի այս մատենս՝ սրբոյն գրիգորի նարեկացւոյ՝ հրեշտակական վարդապետի. իբրու նախ ընծայ, և երեսպրկի ի նոր բաւուն կուսաստանէ զպրատանս. զոր արդեամբ և գոյիւք իւրովք, պատկանաւոր գրիչք, փորք քանակութեամբ, գնգեցիկ և նորակերտ գրովք. եւս տպել, և հանել յերեսան՝ միայն գինեսուն և հինգ գլուխ զազօթեան՝ որք հարկաւորքն են ազօթողաց անձանց. և գրեթէ և եւս մեծամեծս ուսնիմբ տեսանել՝ գրեալս շահեկանս, և զարդիւնաւորս։ Ուստ՝ վասն որոյ արժան է յիշատակել զարժանին յիշատակի՝ զպատճառն այսր գործոյ, որ ամենայն կարգութեամբ՝ հոգ տարեալ ի լրումն էած։ Յիշել արժան է նաեւ՝ զաշխատաւորսն սորա, այսինքն, զգրաշարն, և զդրօշն զկապարեալսն. նաեւ զմշական՝ և զայլ գործատարս նորա. որ և յիշողք՝ յիշեալ լինիցիք՝ յաստուծոյ մերմէ ամէն »։

Իւրքը միջակ ուղղաձայլ է, լայն երեսով և մանրագիր. հատարակ տպագրութիւն։

— Փ տիպ, ի Վենետիկ, 1795 Բ տիպ ի Վենետիկ։

Սոյն տպագրութեան ճակատին վրայ թէեւ Ա տպագրութեան (1789 թուականն է որ պահուած է, և նոյն ճակատը, գիրքը, գիրք և էջերն 394) ունի, սակայն տարբեր տպագրութիւն է. այս տիպը յատկացած ունի նոր թուահամարով ինչկութեան աւետարաններ, 35 էջ։ Առաջին տիպին մաքրութեան չի հասնիր։ — Լոկ Նարեկ։

= ԺԱ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1802։

Ասոյ վերջերդ տպագրութեան ընդօրինակութիւնն է, ուստի և նոյն ճակատը ունի.

Դիւրք... օրինակաց։ Ի հայրապետութեան Սրբոյ Գահին Էջմիածնի, Տեառն Գանիէլի ի բիրս երջանիկ Արբազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան Սրբոյ Լուսաւորչի, Տեառն Թէոդորոսի Արհի եպիսկոպոսին։ Իսկ և ի պատրիարգութեան Աստուածնիստ Մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ, Տեառն Գրիգորի Լուսաւորչի և Աստուածարան Արհի Եպիսկոպոսին։ Ջամի Տեառն՝ 1802։ Իսկ ի մերում՝ ՌՄՆԲ։ Յունվարի Ը։ ի Կոստանդնուպօլիս փառաքի ի Տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի։

Ճակատէն վերջը՝ ուրիշ ճակատ մը՝ դրբին բուն ճակատը, « Դրուագիւք », եւն, որուն չափակը փայտի վրայ փորուած աստրին սովորական պատկերը. ու չէջն 1 կր սկսի Ալօմագիրքը, և կ՚ասարսի չէջն 343. յետոյ կը շարունակուի վերջերդ տպագրութեան ոճով մինչեւ 410 էջ. 411 էջին մէջ՝ որ է վերջին՝

« Ձիշատակարան տպագրողի Դրբոյս. փառք և գոհութիւն անլռելի ձայնիւ Ամենասրբոյ երրորդութեանն Հոր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ. Որոյ առմենասուն շնորհօքն և ոգորմութեամբն, և օգնականութեամբ հոգեկիր հեռատոր Արբոյն Դրիգորի Նարեկացւոյ հրեշտակական վարդապետին, վերըստին ի լրումն եկեալ կատարեցաւ տպագրութիւս աստուածայն Դրբոյս Նորին Ագօթից՝ որ կոչի Նարեկ։ Որ ընդ որք վայելէ գոս, Նախապէս տուր փառս Աստուծոյ յայոզոզին և տնօրինողին ամենայնի։

« Եւ ապա յիշեալիք զպատրաստական ծառայ ձեր զՏպագրիչ չնչին Տիրացու Պօղոս Յօհաննիսեան. և զաշխատաւոր զործեական իմ զծառայս ձեր՝ զդեռափիլիպ զԱստուածատուն և զԱբէորդն, ընդ նմին և զվենայն իմ զտիրացու Յօհաննէսն. որք առաւել քան զկարն աշխատեցան ի շարեն և ի ցրուէն զկապարեալսն։ Ձիշեալիք և զաշխատաւոր մշական Տպարանիս՝ զի բարւոյ գեղջէն վերատարած հանգուցեալ Յօհաննիսի որդի զտիրացու Մարտիրոսն. և զընկերն իւր ի նմին գիւղէն զՏէր Սուքիասի որդի Յարութիւնն։ Եւ զձեզ զամենեսեան ասեմով՝ բարեգութիւ և արդար գատաւոր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ յիշեսցէ ի տոսկալի և ահաւոր միւսանգամ Գալստեանն, և ընդ աստրս իւր գասեալ՝ երանաւէտ Ձայնին, և իւր անճառելի Արքայութեանն և Աստուածային տեսութեանն արժանացուսցէ. Ամէն »։

= ԺԲ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1807։

Դիւրք պատրից... մնայրանելոց։ Ցաւելեալ և եւս ինչ ինչ ի վերայ նոցունց՝ ի բանից սրբոյն, և յայլմէ. և համեմատեալ նախապէս սրբագրեցեալ ընտիր ընտիր օրինակաց։ Տպագրեցեալ ի Տիրաց հրաւէր Հայրապետութեան՝ որ ի Լուսանկար

Աֆոռն Սուրբ Լուսաւորչին, Տեառն Դանիէլի Լուսաւորչապետ Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ յարժանաւորառնգ Պատրիարգութեան ամենայն Տիօրինական Տեղեաց՝ որ ի Քրիստոսակիր Գազաքն Սուրբ Ներսէսեայմ, Տեառն Թէոդորոսի Ալիք եպիսկոպոսի։ Հոգեշունչ հրամանաւ Տեառն Յօհաննու Արհիապանծ Լուսիկոսոսի եւ Աստուածապան Պատրիարգի Ալթայանիստ մնծի Մայրաքաղաքիս Կոստանդինու Պօլսոյ։ Յամի փրկութեան մերում 1807. և ԻՄՈՒՔ. ի Տպատրանի Յօհաննիսեան Պօղոսի։

Յետոյ «Թուղթ» եւն, պատկեր, և յէջն 5 ակեզն Ազօթագրքին, որ կը հասնի 117, յետոյ երկու յիշատակարանները։ Յէջն 122 կը սկսի «Նշանակութիւն խրմին բահից ինչ մասանիս» մինչեւ 157, մանրագիր։ Յետոյ Լիշկութեան Աւետարանները. մինչեւ էջն 497։ Յետոյ «Խոպէմ ի Յաղորդ» առ երկանիկ ոչերգ իմ և հայր՝ կարապետ մաքրագան վարդապետդ։, պայմանագ լեզուով նամակ մը, որուն տանդուրս գրքոյկ կը կայ։ Յաջորդ յիշատակարանին գովեստներուն համար նկից ըլլալու համար՝ կ'արժէ որ նմոյշ մը դնենք հոս այդ հրապարակագրէ (!) նամակէն. կը սկսի.

Յարմօնական ջահացայտ հանարգոյ՝ հոգևական գիտաւիչ կրիցդ՝ որ յաւէ արփիս վիձակի, որ արքեպիսկոպոսական առաքակ առ մեզ՝ սիրային սիրատոր և միջնաբուն կատարգապետն լրականութեանն՝ յարգիչ յարգարիչ. և տարիս՝ տար ծաւալմանն, գեղարքիչն երգին՝ հրաձագ ծածուկ երկքամբ՝ նշոյիչ շողշողիչ. և զան ի պարզրարական ծովէ՝ ամպ հագիացու լեզուի՝ սլացմամբ՝ տապախանձիցս ցօղիչ հեղեղիչ. որ և ինքկոր շեզագոր մեծարիս անկատար հոգոյ՝ յարտնակ բազմանոք, բարձակ և կարիս. զտական կամպոյ՝ տար ի յանգ՝ յորդել յարմարել... »։

Յակոբ Աթոռապատանդոյ՝ այդ ցուցանք նամակէն վերջ, 300 էջին տառուէն կը սկսի գրութիւն մը առանց վերնագրի. և է այս.

« Պատճառ այսորիկ գեղապատճ :) շարադրութեան, և որդոյ Մատենից ուզադրութեան, յայնիւ զարմէ Մուրատանց լուսահոգի մահտանի Կասպար ամիրայն։ Ար ի մանկութենէ հետէ յորդորեալ ի սէր լուսաւոր բանիցս սուրբ Նարեկացոյն՝ յորժամ յօժարեցաւ օրինաւոր արդագրութեամբ տպագրել, քան ի առ զանազան յազագան հայատանեալս գրոյց, գրեաց եւս զգիր առ կուսոյ անապատի Առաջնորդ՝ տէր Կարապետ շնորհափայլ վարդապետն՝ յայս խնդիր- գի առաքանգէ գոր հաստատրիմ յիւրոյն ի Մոկաց գաւառ, ի գիւղ բուն ձնաձորի՝ Նարեկ մատենի որդոյն Գրիգորի. և գրինակեալն անաստատ՝ առ ինքն հաստատել ի սպագրատանն։ Լուտի՝ ընտրեալ նորին անդ գդերգօն տէր Յակոբ չքնաղիմաստ վարդապետն, առաքէ ի կատարումն խնդրոյն։ Իսկ այն եւս՝ բան հրամանեն, բազում հմամբ որանեալ՝ դնեալ և օրինակեալ՝ և ընդ հրաշագապատում :) կամակիս իւրում եղեալ, առաքէ առ վանահայրն։ Այլեւ եւս նոյնիք՝ ի ԻՄՈՒՔ մերս ծնականի, առ ի Սպասքաղաքս՝ առ Մաշտոնի Աթոռոյն առաքեին։

« Ես եզեւ իբրեւ տեսին և ընծերգան ամենք բանիքս անձինք՝ գհետուորատող զայս գիր երանելոյն Յակորայ, վասն մատուցին շնորհապարգեն Աստուծոյ։ Այլոց նաեւ հոգակատար առաքնարան ոմն Լիսիսկոպոս՝ արանչաքեալ ընդ մարգարտաշար բանն, ի մերս ներկայեալեան ասաց. ո՞ երկիր հայոց՝ տակաւին գոտանի արդիւք ի քեզ այսպիսի հոտոմատան շարագրարար։ Այո՝ յայտնեալ յարգանաց յորգորեալ և մեր, մանաւանդ ինձ՝ փոխարէն երախտեաց Լյրանելոյն՝ որ առ Նարեկն սուրբ, ի յիշատակիս նորին՝ յընծերգեալ սորին, ի տիպ աբանգուցաք։ Այլ այս տէր Յակոբ վարդապետ՝ գկնի քանի ինչ ամաց՝ ի վկայութենն հնմարտութեան սուրբ Հաւատոյս. դառն տանջանաք և սրատխոցող կատանաք՝ ի Տիգրանակերտ նահատակեալ կատարի. և երկնային հառագայթաւէտ լուսով՝ ի վերոյ սուրբ մարգեղն իմմար փառատրիւ նորին՝ յանհատուտից անգամ քարոզի։ Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եպիցի. և ազօթիք նորին՝ Տէրն ամենախնամ մեզ ողորմացի. ամէն »։

Յետոյ նոր էջագրաւորով հառք, քարոզք, գանձք, Առաքելի ոտանաւորը, լուծմունք, մինչեւ 1–294 էջը, իսկ 295–296

« Յիշատակարան. Աստանոր՝ անհուն գթութենամբ և անչափ ողորմութենամբ՝ ամենատուր Երկրորդութեան և միով Աստուածութեան Հոր և Հոգւոյն Սրբոյ. և օգնականութեամբ զօրաւոր Աստուածին ի մարդեաի Հրեշտակի՝ Հոգեւորի՝ Աստուածի Հնարաւորի՝ հրաշիմաստ վարդապետի սրբոյն Երիգորի, ի ժամանակին մեր յաւուրս՝ Աղօթական և Ներկրողական նորին կերկնակ իսկ Հաւորի։ Զոր օրհնութեին զոր գոհութեին և զոր փառաբանութեին մատուցանք աքմ, որ բնութեց բարեաց առիթ գործանութեանց ի կատարումն յաջոզ, և մանաւանդ՝ քան հանրապետին մարդասիրութենանց, յանկարծոյ ժամանակս կատարելութեին մեր աճեցուցանէ։ Արդեն յայսմիկ ապահասատ՝ և թեզեցոց և այլոց նմանութեց գործարանիս պիտանացու նոյց՝ հայտագիտ և թանկագին վայրկենի, զսգնութենին անհրեւելի ի թեմկունս հասուցեալ մեզ, ոչ միայն չի գլխոց Ազգութեանցին Հայոց որ ի բաղում ամաց հետէ, որչեւ թէ՝ օրէն նեղեալ, առանձին տպեցաւ՝ որ և տպեցան այլ և Ներքրոզականին. որ և Լեռ խրատու վասն ուղիղ Հաւատոյ եւ մաքուր վարուց աբանելիութեամբ՝ առացեալ մակագրին ի ներքոյ նեղեալ՝ համայն Քրիստոնեից հարկաւոր գիտելեաց և գործելեաց կրճատարան՝ Հոմարանութենին. և Լուծմունքն՝ ոմանց խորհրդոց բանից Լրանելոյն յայլմէ արարեալ. որպես չի մի լինիցին անհետացեալ այնպիսի բառակապ յօրինուածք և մաքրաւորապես՝ այլ հիւսուածք հառից, այն՝ որ շարժէ և ոչ շարժի, այնքան գկնի որոյ որ յիս, շարժեաց առ տպեցուցին տացին, մինչեւ ամենայն վերոյիշեալ գործուածոցն հետեցան ինձ ի դիրենս. որով ի ծոցի կրելի փոքրագիրս ամրոզի սրբագրական տպագրութենամբ վերսան ի լոյս աճաւ։

« Ապա ուրեմն՝ ապահասեր չկրծանագիրդ՝ յայս բուրասատան հոգեւոր մտասատ վերծանութենամբ մտեալ և զդի զգոյն ծաղկանցս անու շահատուցութենամբ ըմպելով, մինչ ի քաւութենին մեզաց՝ յայտ ձեռս զմաքուր արատուս հերձեցուածիդէք, անգ՝ գՍպագրիչ Տիրացու Պօղոս Աբէպեան, և գկապարեալն չարագ և ցրուօզ Աստուածատուր, Վեռոր, Իհէան և Խալուատ ծագկավփիթի զորձեակն իմ համարձն կենդանի և ննջեցեալ արձնակցք իմով հանգերձ՝ յիշել ապաչեմ ի Տէր։ Յիշեսջիք եւս՝ վաղեմեի գործունեայն իմ գբալու եղի սիրացու Ջաքարիայն՝ ընդ չիրակավանցի տիրացու Պողոս և Շեխո մրահար և տպող աշխատասուրան, և ընդ այլ յիշման արժանաւորան. գի և գուք յիշեալ լինիջիք ի Տնառնէ մերմէ Քրիստոսէ Քրիստոսէ. որ է օրհնեալ և փառաւորեալ յաւիտեանս. ամէն »։

Իրերք՝ միջակ ուղեցաւ, խնդ տպագրութիւն։

= ՌՓ տիպ, ի Վենետիկ, 1807. (Ռ տիպ ի Վենետիկ)։

Սիրոյ Հոյն մերոյ... Տպագրեալ ըստ ընտրելագոյն օրինակաց։ Յամի տեառն 1807։ Եւ ի ծնականութենանս հայոց. ԻՄՈՒՔ. ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու։ Հրամանաւ մնծատոյց։

Ա՛ս տպագրութիւնը լեզուի և դասն է վենետիկի նախընթաց տպագրութեանց, բայց ինչ ինչ տարբերութիւններ կան մէջը. որինակներու տարբերութեան ցուցակն ալ կը պակսի. այլ անոր տեղ Աղօթքներու ցուցակ մը կայ՝ մէկ էջ։

Թիւրը փոքր ութածալ մանրագիր 104 էջ, և ցետոյ Աւետարանք Բժշկութեան 38 էջ։

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

1822. ի կ. Պոլիս։ Գիրք ապօրիկ... մատենից։ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տեառն և Տեառն Եփրեմի ամենայն կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Գարբիէլի հղնագգեաց ալք Եպիսկոպոսաց։ Եւ ի Պատրիարգութեան կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Պօղոսի՝ ազգասէր և բարեչան ալք Եպիսկոպոսի։ ի տպարանս ազգային Պօղոսի ազատչելիցոյ, և երից որդւոց իմոց՝ Աստուածատոյ, Գէորգայ և Գաբրիէլի։ Ար ի փիլիբէի քաղաքն և կամ ի Մէջապիւրն, 1822. փոքր. 8°, 488 էջ։

Փոքրագիր. Նարեկացւոյն վարքովն ու Բժշկութեանց Աւետարաններով և Դիւոց ցանկովը։

1832. ի կ. Պոլիս, ի տպարանի երից որդւոց Պօղոսի Ազատչելիցոյ. մեծագիր?

1833, ի վենետիկ։ Ս. Գրիգորի Նարեկայ ողբերգութիւն. Նկերին ճակատ. Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ Աղօթք։ ի վենետիկ, ի Մուրբն Ղազար ԱՄՉԼ։ 1833. փոքր. 12°, 636 էջ։

Լոկ Նարեկ, անուանց ցանկով մը։ Ակիկրը պղնձի վրայ փորուած երկու դեկնգիկ պատկեր կայ։

1836, ի կ. Պոլիս?

— 1839. ի կ. Պոլիս։ Նարեկ ապօրիկ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ նոցին կանոնաւ։ Բաշխեալ յիններսն և հինգ բանս՝ հոգեսուն մատենից։ Նորաչէս սրբագրեալ համեմատութեամբ հնագոյն և բնիկ բնիկ ձեռագիր օրինակաց։ Տպագրեալ ի Պատրիարգութեան Երուսաղէմի մայրաքաղաքիս կոստանդնուպօլսոյ՝ Տեառն Յակովբոսի ամենապատիւ և վեհափառ Արքեպիսկոպոսի, յՕրթագիւղ, ի տպ. ի երից որդւոց Պօղոսի Ազատչելիցոյ, 1839–ԱՄՉԸ. 8°, 439 էջ։

— 1843, ի Զմիւռնիա, ի տպարանի Մխսրոպեան վարժարանի?

— 1844, ի վենետիկ։ Գրիգորի Նարեկացւոյ վանից վանականի ողբերգութիւն։ ի վենետիկ, ի Մուրբն Ղազար, 1844. փոքր 12°, 600 + 66 էջ։

1833ի տպագրութեան պղնձափոր պատկերներով։

= 1845, ի կ. Պոլիս։ Սրբոյ... ողբերգութիւն։ Տպագրեալ ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Ներսիսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց և ի Պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Զաքարիայ վեհափառ Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարգութեան կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Մատթէոսի Առաքելաչուիզ Արքեպիսկոպոսի։ ի կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1845 ՌՄԿԵ. մեծ. 8°, 389 էջ։

1847. ի կ. Պոլիս։ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատեան Ողբերգութեան։ Տպագրեալ ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Ներսէսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց. ի Պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Կիրակոսի վեհափառ Արքեպիսկոպոսի. ի Պատրիարգութեան կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Մատթէոսի առաքելաչուիզ Արքեպիսկոպոսի։ ի կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Պօղոսի Ազատչելիցոյ, 1847 ԱՄՉԷ. մեծ 8°, 415 էջ։

Ակոթագիրքը կը հասնի մինչև 335 էջը։ Ցետոյ Ձիշտաւակարան ու Նարեկացւոյն համառօտ վարքը. ապա Ներբողեան առ Մուրբ Աստուածածինն, եւն, մինչև էջը 352։ 353 էջին մէջ կայ «Հաստատութիւն պօտիից եռամեծի և քաջ վարդապետի Մխիթարայ գոշի խստակրօն հգնաւորի և բանիբուն հռետորի՝ առաջեալ ի սուրբ Պատարագին». մինչև 560 էջը. արմէ վերջ Բժշկութեան Աւետարանք, բառարան խրթին բառից, եւն։ Ակոթագիրքը խոշորատառ է, միանգամայն։

— 1851, ի վենետիկ։ Ընտիր Մատենագիրք։ Գրիգոր Նարեկայ։ ի վենետիկ, ի Մուրբն Ղազար ԱՄՉԱ 1851. փոքր. 12°, 600 + 66 էջ։

Ակիկրը կայ 1833ի տպագրութեան պղնձի վրայ փորուած պատկերները։

= 1852. ի կ. Պոլիս։ Սրբոյ... Ողբերգութեան... Յօրթագիւղ, տպ. նոյն, 1852–ՌՄԼԲ. մեծ. 8°, 130 էջ։

Ակոթագիրքը կ'սկսի էջն 311, ուր Չեկուցումն մը կայ, և որ կը ծանուցանէ թէ «...գան սրբոյս և աստնեայսմ հիմնք կամ քարոզք առ ժողովուրդն բազմութիւն ասացեալք ի յորոց պատճառէ կինային որ բան աստուծոյ։ Զմիոյ ի քարոզից աստի վճռագիր օրինակ դնել ուսանիմք Տ. Մատթէոս սրբազան Արքեպիսկոպոսն նախկին Պատրիարք կոստանդնուպօլսոյ՝ ետ մեզ, ի մերոց մատենից ընծայեալ ապրիս, զոր աստուածային դրչութեամբ աստանօր «Թուի ինձ՝ որոց ընդհանուրն զան, գտչակով եմք առաքին աստնեաքոստութիւն իցէ սրբոյ վարդապետս, ուստի և պատուղ ազգէն զորա՝ որ ակտանի լսարքս, «Ակաչէմ զանփոփոխի տէրութիւն». զոր ի հանդիսարանս խոսիդ աստնի ասաց մարդ թէղրոյ Հոգւոյն օգնականութիւն. և է ի կարգս ապօրինական ոգերգութեանցն յերեսնեքսորդի չորրորդի բանին։ Իցիր, և ալ քարոզք հոգւոյն հօրս սրբոյ գտանէին. զի ոչ կարծեմք եթէ զալս և եթէ զմի բան աստնեական շատ համարեալ լռեալ իցէ պտնոհանուս։ Եթէ էր մեզ այսպիսոյ համդիպել բարերարդիկ տնեչանաց լրման, ոչ յապաղէաք և զնոսին ընդ ոտն յարեալ տալ բարեհնչիկ ազգիս. ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ և սրբոյս Նորա»։

Ցետոյ Նոր վերնագրով «Հատ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ առացեալ. Հայեաց յանձն քո. գոյցէ յիմիցի բան ծանուցիչ ի սրտի քո անօրէն». 313 էջէն մինչև 337. ապա Ձիշտաւակարան, եւն, Գէորգեան առ Ս. Աստուածածինն. Մխ. Խոշի «Հաստատութիւն Աղօթից». Առաքել վարդապետի ուսանաւորը, Բժշկութեան Աւետարանները, և բառարան։

= 1858, ի Ղալաթիա կ. Պօլսոյ, ի տպարանի Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1858 ՌՄԼԸ. մեծ. 8°, 368 էջ։

= 1860, ի փարիզ։ Գրիգորի Նարեկացւոյ ողբերգութիւն։ ի կաթուղիկոսութեան Տեառն Տ.

Մաստիհոսի և ի Պատրիարքութեան Տէառն Տ. Գէորգայ՝ փարիզ. տպագր. Ալամանեան, 1860։

Փոքրագիր. մանրատառ, պատկերապարդ. ունի ածալ 573 էջ։ Դարձկի յիշատակարանէն կատ՝ միայն Մխիթ. Գոշի պատարագի ազօթքին համառօտութիւնը կայ։

1864, ի կ. Պոլիս?

— 1868, յերուսաղէմ, մեծ գիրքով և մեծ տառերով նման 1886ի տպագրութեան, 518 էջ?

— 1870, ի Զմիւռնիա, ի Հայրապետութեան Տ. Գէորգայ վ. Հայոց, ի Պատրիարքութեան Երուսաղէմի Տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի։ Հրամանաւ Տ. Մկրտչի սրբազան Արքեպիսկոպոսի Ամենապատիւ պատրիարքի կոստանդնուպոլսոյ. Ի տպագրութիւն Զմիւռնիա, տպագր. Տէոլէան, 1870. մեծ. 8°, 519։

— 1875, յերուսաղէմ։ Արդեղ Հօրն մերոյ Գրիգորի Դարձկայ վանից վանականի Աղիերուսալիմ։ Յերուսաղէմ, ի տպարանի առաքելական Աթոռոյ սրբոց Յակովբեանց, 1875։ Տպագրեալ ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Գէորգայ վ. Հայոց. ի Պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Եսայեայ սրբազան Արք Եպիսկոպոսի, և ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Ներսիսի Սրբազան Արք Եպիսկոպոսի. փոքրագիր 8°, 538։ Աւետարանք բժշկութեան 539–600։

= 1886, յերուսաղէմ։ Արդեղ... ողբերգութեանն ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մակարայ վ. Հայոց. ի Պատրիարքութեան սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղէմի հանգուցեալ Տ. Եսայեայ սրբազան Արք Եպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Յարութիւն սրբազան Արք Եպիսկոպոսի։ Ի տպարանի առաքելական Աթոռոյս սրբոց Յակովբեանց յերուսաղէմ, 1886։

Մեծագիր ութածալ. Նարեկը կը հանի էջն 372. յետոյ Ներսեհեան առ Սուրբ Աստուածածինն, Ներսէհ խաչի, Գանձերը, եւն. Մխիթար Գոշի համառօտ ազօթքը. Տէր Աստուածի Ներսեհեանը. Բժշկութեան աւետարանները. 373–480, որ է վերջին։

= 1893, ի վենետիկ, փոքր 8°, 639 + 69 էջ՝ Աւետարանք։

ՀԱՏՈՒՑԻՒ ԱՂՕԹԻՑՆ ԿԱՄ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑ։

— Ի նոյն աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի և ճգնիչի հռետորի։ Գաղեալ ընտրեալս ի գրոց նորա, և ի փոքր յայս աղօթամատոյց հաւաքեալ, կարգելով ըստ շաբաթու աւուրց և ըստ պէսպէս պիտոյից հայցուածոց։ Տպեալ արդեամբ ճուղայեցի մահտեսի տէր իգնատիոսի Ջաղատեանց ի փառս մեծին Աստուծոյ։ Ջօգուտ և ի շահ ազօթասէր հոգեբուց. որք զգաղցրաբուխ բանից նորա ճաշակս ճաշակեալ՝ փափաքին հանապազ առձեռն ունել ի ժամ աղօթից։ Ցամի փրկչին 1763. և ի թուին հայոց. ԹՄԺԲ։ Ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ Ի վենետիկ, ի տպարանի Ղազարեան Ամենափրկչի։ Հրամանաւ մեծաւորաց. 8°, 304 էջ. տայ՝ «Տէր Իգնատիոսի Ճուղայեցւոյ Ջաղատեանց տպագրոցի մատենիս սկսաքեալ յիշատակարան ոտանաւոր չափով»։ 304–311 էջ։

Ա՛ո՛ ձեզ գրեմ գանձից իմ հատ,
գդիպուածս անձին իմ բատ հնար.
իձևակուռ չունիմ իմաստ և կար,
բայց գոր ինչ տէր տացէ չարմար։
Ընդ տէր յիաւս ըզմիտս իմ վակ,
ի չորինել բանըս չրատակ.
քանզի գիտեմ, իձէ միատ է խակ.
մի անիմաստ լինիմ կատակ։
Դէրով զատ մեզ անցրս ողջոյն,
ոչ է հընար կարգել ի բուն.
այլ ասացից քանի մի տուն,
ըստ տուչութեան սրբոյ հոգւոյն։
Ի՛արուցս աւուրց անցատորի.
չուխտատուսն բատ խուին փրկչի.
ձեզ պատմեցից գանցս անձին,
որ ինչ ամօքս իմ սահմանի։
Երկիր ծննդեան իմ նոր հուպ,
մօտ ի ապահան պարսիցն կայ.
դանիէլ չոչ կոչէ գնա,
ծագաց ի ծագս հոչակ նորա։
Ցյմիւ քառնից լըցնալ ամաց,
չորս եւս ամ ի վերայ ած.
անդ ի յերկիր իմ հայրենեաց,
արժանացայ ես աւուրք կարգաց։
Լ՛երկրէս երթնալ իմ ծննդեան,
տարաչարչարիկ ի հնդկաստան.
ամս կացի ուխտատեղեան,
կըրնալ ապէտըս զանազան։
Ընա յարդամն տեառն կամաց,
դարձեալ բարեաք առ ի հնդկաց,
չոգալ ի պատրա տես սիրելեաց,
մինչ ժամանակ վերայ էանց։
Թախանձէի ի տէս հայրենեաց,
բայց լուր լուայ անդ գուժկանաց.
ինէ քակնալ էր աչխարհ հիմանց,
եղնալ բնակ յուշկապարկաց։
Ելամ առի, ի միտս եկի,
ի աւուրք ոաղիմ քաղաք եւի.
ուր գերեզմանն է ցանկալի,
կենաարարին իմոյ փրկչի։
Ի աւուրս տնեղեաց լնալ տատապնաց,
չոգալ ի քաղաքըն քազդէաց.
անտի դիմեալ ի տուն մանաց,
բազում չարիս կըրնալ գալոց։
Լ՛ունալ բազմաց՝ փափաքէի,
երթալ յանիտս աւուրք գրիգորի.
մեծաց հայոց լուսաւորչի,
դաշնաւորի ընդ տեզրեսորի։
Խորհրդայոյզ յայս լինելով,
ի ժամանակս աւուրց յոյով.
զօգուտս հոգւոյս իմ խորհելով,
ի բատամպոլ եկի փութիով։
Նրանեալ լեզ կայր անտանոր լատա,
պատրատուական ի յատագատա.
ընդ ծով անցի ընդ ալէատատ,
գտեատն օգնութիւն առեալ նպատատ։
Կամաւ եկի ի լիվոռնոյ,
լինել հնազանդ գահին հռոմայ.
ուղիղ պահել գհաւատս անճոյ,
հատատատուն կալ յայն մինչ ի մահ.
Հասի ի հռոմ խնդութեամբ լի,
ի յայն քաղաք գարմանալի.
ի վկայարան աւուրք պետրոսի,
և գտձակցի իւր պետի։
Ըստ չնորհէ պարգեւ կենաց,
հայրըն ներսէս հատատակաց.
սրբազան պապըն պիոս հովուաց,
և խնամատար ոչխարաց։

Վամրար լուսոյ անշիջական,
ոուրբ հայրապետին հրաշական.
քահանայապետ տեառնափոխան,
և Թագակալ հոովմէական։
Ընտրատապէս գիմով հայրական,
հանուրց հնարի հոգւոց դարման.
և յորս ի նա են ապաստան,
գիրկս արկանէ գորովական։
Մեպաւորիս յոյժ գիմացար,
ոուրբ բերանովն յիս խոսեցար.
գաղէտ սրտի իմոյ ծանեար,
Ներողս լեեամբ նրարձ գիմ գար։
Ցաւարտս գիմավարս իմ հաստցեալ,
ընդ հոգեակաս չէնս շրջեալ.
գպետրոսի գտաճար տեսեալ,
գտաղտնացոյցն և սքանչացեալ։
Նոյն և գտաճար հռոմն լուսոյն,
գմարիամ մաճորդն հրաշական.
գսանձի իգնատի հանգուստարան,
և գկարմիսկնեցն գեր քան գայն։
Շնորհազարդեալ եղի հոոմմայ,
հատի ի քաղաքըն լուրեսոյ.
ուր տիրամայր սուրբ տունըն կայ,
լեզու չկարէ պատմել գնա։
Ուրախ լեեամբ յոյժ անկեալ,
բազում տեղիս պատարագեալ.
յիս բարիոք մարգահարեալ,
իսալացոց ապգըն օրհնեալ։
Զոգաչ ապա ի վենետիկ,
մընալ աւուրըս տակաւիկ.
եռու ուրկալ գգիրըս փոքրիկ,
ի սուրբ գազար վանըս յայմհիկ։
Պատուոյ կալ մօտ քաղաք գգոն,
ուր երանելին հանգչի անուն.
այն որ յաշխարհս է մեծանուն,
սքանչելաւոր տաճար հոգւոյն։
Չանացարուք եղրարք սիրով,
գալ ի հոմ տեսանելով.
ի վենետիկ տես կալ յոյով.
ուրըրն մարկոս չպատմի գրով։
Ուրախանայ հոգւոյ կան քանկալի,
եկնեցիք յոյժ գովելի.
բազում մասունք որոց յայտնի,
այլ և արիւն իմոյ փրկչի։
Ուրբ արիւն տեառն անդ հրաշալի,
եկնալ տեսէք դուք հաւատոի.
մի երկմտիք յերկրայս որոի,
լոյս տուք մտացըդ խաւարի։
Վայելուչ վանք կալ արքայական,
չորք անկիւնի և պատուական.
եղրարք ամէն ի սէր միաբան,
առաջնորդին հնազատակ կան.
Տէր տեսիմանէ հայր հոգեւոր,
նոյնոյ վանիցն մեծատոհմ,
հիքմա պատի եղոյց յոյով,
գխնդիր սրտիս կատարելով։
Բարուն պպծատ և ցանկալի,
տէր սուրբ գրիգոր նարեկացի.
միշտ առ աստուած հոգւով խոսի,
բանիւք իւր ընտիր՝ հանուրց յայտնի։
Ցանկացայ ես կամիցն եղով,
գիր սուրբ ազօթս տըպագրելով.
քանզի կալի յոյն կարօտով,
բազմաց ի նոյն փափաքելով։
Լիւծեալ եմ ես մեզոք նուաստ.
եեղերս լիցի հոգւոյս նպաստ.
գեմմրեալ հոգիս առնէ զգաստ,
որք մտանեն ի յայս գազատ։
Փառեալս մեզոք անկեալ անոյժ,
ինձ վայելէ աւազ և գոյժ.

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

գի վատաբիտ եմ, չունիմ ժոյժ.
վասն այն յատէս յաճախէ ատյժ։
Գանգրահեղագոյնս անահ ծառայ,
իպնատիոս տրուպ քահանայ.
մարդասէր տէր ինձ ողորմած,
աղաչանաք սուրբ նարեկայ։

Ցետոյ՝ Լուխանոյեմին տալոյ գօրհնեմին լիակատար ներողութեամբ՝ հաւատացեալ քրիստոնէից հոգեվարաց լնակելոց յերկիրս հերետիկոսաց և անհաւատից. տուեալ ի սրբազան պապէն ի Տնառնէ կղեմտոյ չորեքտասաներորդէ։ Ցամի Տեառն 1772, ապրիլի 5»։ — 12 էջ։

Պատկերապարդ տպագրութիւն։

Ակնարկ նշանագրութեան մէջ կ'ըսէ Հրատարակիչը. «վասն այսորիկ ես հուշգրեցի մանուանի տէր Իգնատիոս ջաղատեանց տրուպ քահանայ, որ բազում ժամանակս ի հնդիկս կեցեալ, և ապա խնամոյն աստուծոյ ընդ տիրօրինական սեպհ որդոյն ողորմոյ չրջեալ, և ի սուրբ աշխոն հռոմոյ հաստեալ, և անտի ի վենետիկ, յայս ամենայն վայրս պանդխտութեան գպտր գիր կալալ ինձ վշտաց միխթար, և խթան հեզգացեալ անձին. այժմ ի վախարէն բազմապատիկ երախտեաց ի բարերար տեառնէ առ իս նկելոց գամենայն ժամանակս պանդրխտութեան իմոյ, յօժարեցայ գհոգենուագ բանս ինչ ազօթից գրոյս տպագրեալ յօժարամիտ ծախիք նուէր ընծայել բարեպաշտութեան ազօթասէր ներարդ, ի հոգեւոր յիշատակ ինձ և իմոցս առ հասարակ։ Ից զամենայն բովանդակ, և ոչ ըստ կարգի գլխակարգութեանց՝ որ ի բուն մատենի անդ. վի ոչ գնարէն ոզդոյն առաջի ունիմք տպագրել, որպ բազում կան օրինակք. այլ քաղեալ ընտրեաս գառաւել կարեւորն, և գլխակարգեալ ըստ պատշաճի չարաքեռս աւուրց, և ըստ պէտպէս պիտոյից հայցուածոց...»։

= Բ տիպ, անգ, յամի 1804. Ազօթամատոյց պատկերազարդեալ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ վանից վանականի և ուսոնկիր հեղուսրի։ Գաղեալ ընտրեաս ի գրոց նորա, կարգեալ ըստ աւուրց եօթնեկի, և ըստ պէտպէս պիտոյից հայցուածոց։ Ցաւելեալ յայսմ երկրորդ տպագրութեան և գՓանձս ոսկնից տէրունականաց, գՄիղեդիս և գՏաղս ի նորին սրբոյ ասացեալս։ Ցամի տեառն 1804, ի յիուսականութենեն հայոց. ԻՄՄԴ։ ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. 8°, 296 էջ։

— Աշխատասիրեալ Նարեկ. Նարեկայ վանքի վանականներէն Ա. Գրիգոր վարդապետի Ազօթագիրքը։ Կրաբար բնագիրէն թարգմանեց Միսաք Ա. Մ. Գօշունեան Քահիմ։ Ընդհերցողնեյուն նուիրեց «Մանզումէի-Լֆքեար» լրագրի Տէրն ու տնօրէնը Ցովհաննէս Ֆ. Գայսէրեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Գայսէրեան, 1902. 8°, 515 էջ։

Քահիմ Նարեկի ազն աշխարհաբար թարգմանութիւնը ոկսաւ նախ իւր թերթին գրուիլ Մանզումէի 1902ի թիւերուն մէջ, բայց յետոյ խափանուեցաւ, ու գիրքը ամրողջ հրատարակուեցաւ։ Երբ իւր թերթին կը հրատարակուէր չատ յոդուածներ գրուեցան թերթ ու դէմ. տես Արեւելք 1902, թ. 5096։ — Բիւզանդիոն 1899, թ. 748. — «Քասիմ և Նարեկ», անդ, թ. 779։ — Մուրճամոկ 1902, թ. 956–959, 963։ — Մասիս 1902, թ. 6։ — Մանզումէ 1902, թ. 264։ — Արեւելք 1904, թ. 5588, 5639, եւն։

Գրքին հրատարակութեան առիթ ՀԱՄԱՅՑ քննագատութիւնն մը գրեց, տես ՅԻՎ.ԱՆԵԱՆ (Ն.), և

անոր քննադատութիւններ՝ Լոյս 1905, թ. 9, 10. առնց դէմ Բիւզանդիոն Հորդ 1905, թ. 2591, եւն։

— Մեկնութիւն Ներսոյ Ներսէյի. Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ Մեկնութիւն Ներսոյ երգոյն սողոմոնի։ Տպագրեալ յամի տեառն. 1789. ի Նոյեմբ. 23։ Եւ ի թուականութենէս Հայոց ՌՄԼՉ։ ի հայրապետութեան տեառն Պօղոսի կաթողիկոսի։ ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. յանուն անտանի պօղթոյի. Հրատարակեալ մնծաւորաց։

Գէղն 203 գրուած է սուրբ Հոգիկին ծանոթ և ինքնագիր յիշատակարանին. ՆՒԳ — 126 -977 ի թուականութենէն և ի թագաւորութենէն Հայոց՝ հարկեցալ ես գրիգոր քահանայ՝ ի նարեկայ, որդի տեառն խոսրովայ անձաւացւոց եպիսկոպոսի, ի գործէնայ աստուածասէր քրիստոսապաշկեալ արքայէ յոհաննու արուսահլի համազասպ թագաւորի, առ ի մնկնութիւնս ահաւոր բանիցն սողոմոնի, և բացայայտել գիտրին ծածուկն որ ի նոսա... Զի ըստ հարկապահանջ խնդրոցին ոչ կարացի վերջացեալ գտանիլ, այլ յոմանսի ի մի հոգին սուրբ, գմնաս ածի ի ոչ անտես առնէ զաշխատանս առնս։ Ակիզբն արարի ազօթիւք, և աւրտաւուք խնդրել։ Որ և նայնցեալ յանարժանութիւն իմ, և ի արտեանդն կամն հայցոցին, ետաց գրելոյն իմ յաոել, և ի համառօտել զաս ի փառս Քրիստոսի. Ամէն »։

Այս վերջաբանէն եւս « Ըստ առ ընծեղցոյս » վերնագրով նոտրագիր գրուածք մը կայ, ուր կը ծանուցանէն տպագրողը, թէ գրքիս տպագրութիւնը ընդօրինակուած է երկու ձեռագիր օրինակներէ, իրարու հետ համեմատելով, և յատնի վրիպակներու սրբագրութեամբ։ Առնցեմ վերջ, էջն 209, « Հաւաքած ես երեւելի տարբերութեանց, հանդերձ տեղեաց ինչ համառօտ բացատրութեամբ ». մինչեւ էջն 216, որ է վերջին։

Դիրքը վեցածալ, մաքուր տպագրութիւն։

— Ձառք և խոստովանութիւնք մատուցեալ՝ արարեալ սրբոց հարց մերոց Գրիգորի Նարեկացւոյ և վահրամայ վարդապետի։ Տպեալ ի հայրապետութեան Տ. Տ. Ներսէսի վեհափառ սրբազնագոյն կաթողիկոսի և ի պատրիարգութեան սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղէմի Տ. Յովհաննու սրբազան Արքեպիսկոպոսի, և ի պատրիարգութեան Պօլսոյ Տ. Յակոբայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Ցերուսաղէմ, ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց, 1856։

« Սրբոյ վարդապետի՝ յոքնեքրանեան մենաւորի Գրիգորի Նարեկացւոյ՝ համառօտիք բան իրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքինութեան, ի ինդրոյ նորին հարազատի վարդանայ դիւանագպրի »։ 6°, 1–114։ Ձառք վահրամայ վարդապետի՝ ի սուրբ Երրորդութիւնն. 115–216։

Յառաջաբանին մէջ կ'ապդէն հրատարակողը. « ... Թէ և գոն յայգիս կրկին տպագրութիւնք, այլ առ դիբագիր առնել զայն և առ ձեռն պատրաստ առնելոյն, վերրոյ ինձ փոյթ կալաք առ ի մէնջ ընծայել տպագրութեամբ՝ բազդատեալ ընդ այլ ձեռագիրս... »։ Ապա առանձին հակատով.

« Սրբոյ վարգապետի յոքնեքրանեան մենաւորի Գրիգորի Նարեկացւոյ համառօտիք բան իրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքինութեան, ի ինդրոյ նորին հարազատի վարդանայ դիւանագպրի »։

Տես վերագրն Մատենագրութիւնք Նարեկացւոյ ի տիպ, ու կարգաւ Մոսկուայ ծանօթութիւնք։ Կ'ապրատի յէջն 114։ Ապա վահրամի ճառերը. առաջ վահրամ անուան տակ։ Դիրքը վեցածալ է։

Ի Աստուածածնի Աճապատ Ձգտութեան վհռին հրատարակման յիմնադրեալ Ձգտութեանին առնիմ գրուածք իմիջոցեալ իսաւերէն թարգմանութեամբ և հայերէն բնագրով բնծայուեցաւ Պիտ ի որոգայն փառասիրութեան, հեռու եալ հակասութեամբ։

իսաւերէն հակատ.

Discorso panegirico alla Beatissima Vergine Maria, scritto da S. Gregorio da Naregh, Dottore della Chiesa Armena, tradotto in lingua italiana dai Padri della Congregazione Mechitarista P. Atanasio Dr. Tiroyan). Venezia, S. Lazzaro, 1904.

Հայերէն հակատ.

Ճառս նկերբողական ի սուրբ կոյսն Մարիամ, գրեալ ի Ս. Գրիգորէ Նարեկացւոյ վարդապետէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, յեղեալ ի լեզու իտալական ի Միխիթարեան միաբանից Հ. Աթանաս վ. Տիրոյեան։ Վենետիկ, 1904. մեծ 8°, 56 էջ։

Ակիզբն իսաւերէն լեզուով համառօտ կենսագրական ակնկռթիւններ կան Նարեկացւոյ մասին, և ի վերջ՝ ինչ ինչ ծանոթութիւններ։

Նարեկացւոյ նոտրագիր Ապրոք մը կայ Հռոմի 1861 տարւոյ 301 էջին մէջ, ուր կը ծանուցանէ Մ. Մ անբան. Օրինակ ազօթից զաս ի կատարած Խատատատանագրոյ Միխիթարայ Գոշի, որ և ունէր զայս ծանոթութիւն. « Ի բերէ այր մի վաճառական ի խնդիր ելեալ մի պատուական մարգարտի, և իրբ լինի գտանել զնա՝ ուրախ լինի. նոյնպէս Տէր Աստուած զաղօթս Նարեկացւոյ, որ մականուն Զագեսպրոյց կոչի »։

Նարեկի կամ Ակօթագրքին մնկնութիւնները տես ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ, Հ. Գ. — ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԲԱՆԴԱՆ, տես և ՍԱՐԳՍԵԱՆ Մ. Վ.։

Նարեկացւոյ վրայ այլ և այլ գրուածներ. — Տես Նչտակ 1895, էջ 112, 121, և էջ 129–135, 170–189 (գրական ուսումնասիրութիւն Ա. Չօպանեանի)։ — Ասոր դէմ Հայրենիք (?)։ — « Բիւզանդիոն » 1895, թ. 7։ — « Նարեկացին և Նարեկը », Բազմավէպ 1900, էջ 443։ — S. Grégoire de Narek et ses œuvres (Գրիգոր Նարեկացի և գրուածք նորա տես 1874, էջ 214։ — « Նարեկով կշռուած Նարեկը »։ Արեւելք 1890, թ. 1999. — « Նարեկն ու Նարեկացին » 1893, թ. 2727. — « Նարեկ վանքը »։ թ. 2758։ — « Վանզովի խոսք Նարեկացու մասին »։ Լոյս 1899, Դիրք Բ։ — « Նարեկ վանքն և Նարեկացին — Ինն հարիւրամեակ 1003–1903 »։ Բիւզանդիոն 1903, թ. 2031։ — « Նարեկը և Հայ Բազմավանականները », Մանզուէտ 1903, թ. 727։ — « Գիտողութիւն Գրիգորի Նարեկացւոյ վրայ։ Bemerkung über Grigor Narekatshi WZKM, VIII, 208–10։ — Տես գարձեալ Զարիսաճաչեան « Պատմ. Հայ. Դպրութեան ». Գ. տիպ, էջ 538–549, եւն։ — Տես գարձեալ *Mercure de France*, « Etude sur Grégoire de Narek, Ա. Չօպանեան) 1900, Դեկտեմբեր. — Իսկ նորին *Poèmes Arméniens* գիրքը, եւն։

ԳՐԻԳՈՐ ՆԻՍԱՑԻ. — Տես ԳՐԻՔ ևն ԱՆՈՒՆ ՀՈՐԵՐՈՑ եօթներորդ ճառը։

Տես Չարպանաճեանի « Մատենագրարան » էջ 362–374։

ԳՐԻԳՈՐ ՇԼԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — * Մատթէոսեան ուղեւորութեան Տ. Գրիգորի Շղթայակրի Պատրիարքի Ս. Աթոռոյն Լիմն ի Կ. Պոլիս. Որսի 1866, էջ 122, 141, 184։

ԴՐԻԳՈՐ ԱՐԱՐԱՒԱՆԴԱՊԵՏ. «Նեքտոպեան ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ»։ Տես ՍՈՓԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ, Հատ. Դ։

— * Գրիգոր Արարւածապետ Գրիչ Ջ. պատու և խոնհացուց մեռ ոսկեգած անուշ ազիզոր. Բազմավէպ 1904, թ. 3։

ԴՐԻԳՈՐ ԱԿԱԿԵՒԱՑԻ. Գիրք ապօրից Գրիգորի Աիհուազգոյ գիտնական վարպետի։ Տրպեցեալ ի Հայրապետութիւնն Սրբոյ Էջմիածնի՝ Տեառն Վաղարշու Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյն Երուսաղէմի՝ Տեառն Գրիգորի Սրբազան վարդապետի։ ի կոստանդնուպօլիս քաղաքի։ Հրամանաւ նորին Սրբազան Պատրիարգի Տեառն Յակոբոյ Աստուածաբան վարդապետի։ ի տպարանի Լիահռետի Աստուածատուրի։ ի թուին Հայոց ՌՃՂԱ (= 1742)։

Յիշատակարան. «Սուրբ Գիրքս այս Աղօթից Տպեցաւ և ի լոյս ածաւ արդեամբ և փափագմամբ՝ ի սուրբ Երուսաղէմ հանդուցեալ բարեպաշտօն իշխանի Մուրատ օղլի կոչեցեալ մահտեսի Յարութիւնի որդւոցն։ ի յիշատակ հոգւոցն աստուածաբեր ծնողաց իւրեանց և ինքեանց։ Որք գոլով բարեաբեր ծնօղի բարեսէր զաւակք՝ եդին արդեամբք իւրեանց զսկզբան զայս հոգեկեցոյց աշխոյժ ջերմեռանդ հոգեաբեր եղբարց. առ ի տալ յիշոյ միշտ զբարեաբեր ծնօղս իւրեանց և զինքեանս յաղօթս։ Եւտի առատն յողորմութիւնն Աստուծոյ և յիշեցելոց յիշեսցէ ի գիտութեան իւրում Ամէն»։

Գիրքն է ուսմանց Ա՚Կ։ 192) էջ. մեքսակիր, պարզափակ երեսներով. հասարակ տպագրութիւն։

— Նեքտոպեան ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ։ Տես ՍՈՓԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ, հատոր ժե։

Տես և Գրիգորի Նարեկացւոյ մատենագրութիւնք, Բ. տպ. 1840. և կարգ Առանձին ծանօթութիւնք — Տես և Աւետիք «Միտեան» էջ 99–101, 515, 518, 524, 527, 553։

Այլ և այլ իրաներ կամ Աղօթքներ ունի ի սկիզբն Աղօթագրոց Նախանաց. տես ԱՂՕԹԱՐԱՐՔ։

Իրատածնեք. — Տես Զարպհանալեանի «Պատմ. Հայ. Պատրիարգեան» Ի տիպ, էջ 715–18։

ԴՐԻԳՈՐ ԱՒԱՆԶԵԼԱՒՈՐԻՉ. — Եւսեբիոսեան Գրիգորի Արամէիպատրիի ի Յարտարիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. Ազատաւ 1895, թ. 4՝ «Յաւելուած»։

— Նորին ի Սուրբ Աստուածածնին և միշտ կոյսն. անդ, 1895, էջ 366։

Այդ հատն առնիւ տես կոնիրքրի՝ «On an ante-nicene homily of Gregory Thaumaturgus. The homily of St. Gregory the Wonderworker. concerning the Holy Mother of God, Ewerwirgin: «The Expositor», Jun. 1896.

Տես Մատենադարան էջ 374–378։

ԴՐԻԳՈՐ ՎԱՐԱՆԱՒՆԻ թարգմ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆ ՈՍԿԵՐԲԵՐԱՆ՝ «Սկզբերանի վարք»։

Տես և ԱԼԻՇԱՆ Լ. Վ.՝ «Շնորհալի և Պարագայք», Իւ. Փ։

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱՒՈՒՇԱՑԻ. — Գիրք Հարցմանց հրիցս հրաւիրեալ սրբոյ հօրմէ մերոյ Գրիգորի Տաւուշացւոյն Տպագրեցեալ Օգնականութեամբ Սրբոյն Թադէոսի Առաքելոյն, և Սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին։ ի Հայրապետութեան Սրբոյն Էջմիածնի Լուսակաւոյց Աթոռոյն, Ջէյֆմունցի տեառն կարապետի Երից երանեալ Սրբազան և Աստուածաբան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան Սրբոյն Երուսաղէմի Քրիստոսակոխ Տեղեացն, տեառն Գրիգորի Սրբազան և Աստուածաբան վարդապետի։ ի կոստանդնուպօլիս քաղաքի։ Հրամանաւ նորին Սրբազան Պատրիարգի, տեառն Յօհաննու Աստուածաբան և Քարտէր և Տօնասէր վարդապետի. ի թուին Հայոց, ՌՃՂԲ (= 1729)։

«Յիշատակարան Տպեցման Գրքոյս. փառք Պատիւ և գոհութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն, Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Որ իւրով առատ գթութեամն ետու կարողութիւն անարժանութեանս մերում, տալ և ի յանգ հանել զպատուական հոգեշահ մատեանս գայս ի փառս իւրոյ մեծի բարերարութեանն, և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ։ Որոյ գոհութիւն և երկրպագութիւն անպրաս յաւիտեանս ամէն։ Յոր այս ինչ յայտ լիցի սիրելեացդ մերոց։ Զի ի թիւն ին հայոց ՌՃՂ (= 1721 եկն նուիրակ որդւոյ Էջմիածնի ի կոստանդնուպոլիս՝ գիտնական և բարեկրօն մեծ վարդապետն պերճասա տատուածաբան աստուպատցի։ Յոր ըստ բարեաբեր բարուց իւրոց՝ ցանկացաւ յոյժ ըղձանօք աքսել ըզ սուրբ մատեանս գայս ի յիշատակ բարի՝ հոգւոյ իւրոյ։ Որ և սկսեալ ըստ իւրոցն փափագանաց, էհաս մինչ ի քանի մի ինչ տետր։ Յոր այս յոր և իցէ պատճառէ խափան եղեալ գործոյն՝ մնաց այնպէս անկատար։ Այս յետ սակաւ ժամանակի, կոչեցաւ ի կոչումն հաստատակաց ի կոչողէն հանդիպից. վճարեալով զկենցաղական կեանս։ Որոյ պատուական մահն նկնէ ի ներքս սուրբ գանձ Էջմիածնի ի թիւն ՌՃՂԲ։ Ցետ որոյ փոքր ինչ ետս անցեալ ի վերայ, խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ արեւելցի բարեպաշտօն մահտեսի պարոն Յահնազարն, և բի զանգեցի խօճա գանիէլի որդի տիրացու մովսէսն, ցանկացան տպել և ի կատար բերել զնշեացեալն սորին։ Ընդ որոյսծանն առաջինցրիւ և պակաս մեալով, նորապէս սկսեալ ետուն տպել զամենայն կարօտութեամբ ողորմութեանն առատ։ Որ և ատարտնի տրպեցման սորին եղեւ ի թիւն ՌՃՂԹ (= 1730)։ ի մայիսի Ա։

«Յոր արդ եթէ գվերոգրեցեալ տետր վարդապետն հոգեսէր, և թէ գնրկատի լարեպաշտօն քրիստոսասէր համամիտ ընկերակիցն՝ ոչ միայն գոհելոյ եմք պարտաւորք եղբարք, այլ և հեռուից հարկաւորիմք բարեգնաց չատաց նորա։ Զի ոչքան են որք ունին զաւակ ի սիրոն ըստ սահմանի հասեալ երանութեան արժանիք։ Զի ի բազում տեսակս բարեգործութեանն՝ թերի ինչ թէ մեծ և յոյժ մեծ յիմն տեսակ բարեգործութեանն է այս՝ հանապազորդն յաջողին։ գլխոյ գմենծութիւնն նա միայն կարէ գիտել, որ հանապէտ թէ ոչքան և ոչխարի օգտութիւնք ծնանին ի տետր գրանցն ընթերցմանէ։ Ընդ որոյ մեր ամենեցուն հոգի գիտութեան, հանապէտ զանհամեմատ բարութիւն գբանից, և փափագիլ ունիլ այսպիսի յիշատակ յաշխարհի յետ գնացիցն մերոց։ Որ իբր առատ աղբիւր բարութեան միշտ գկնի ընթանալ պատահարն իւրոյ։ Այլ արդ յանկացեալ գեղոյ սորին՝ փութայիք առանալ զամ և չահիլ գրանս իմաստից տետր վարդապետին մերոյ և գերիմաստ հանճարեղի երանելոյն Գրիգորի Տաթեւացւոյ։ Որ բազում երկամբք և հոգեւոր ծննդեամբ իմաստասիրեալ մտաց իւրոց՝ արար զգիրքս գայս որ կոչի Հարցմանց. ի թիւն ՊԽՀ (= 1397)։ Որ և ըստ առատաձեռնութ չնորհաց իւրոց ունի այլ եւս բազում գրեանս ի մէջ եկեղեցւոյ։

«Աստիճան, Չարխափանելի գրոց լուծմունն. Ջատագովութիւն ընդ Պաւղիկեանս. Ընդդէմ Ասողկան. Ընդդէմ Ասողկան. Ընդդէմ Ասողկան

րոգութիւնեանցն, Զպէրիսարէնեսեանն. և Զաւաքիւնութիւնեանցն: Գլա և զպորիւրիւն: Զպարապմանց լուծմունքն: Զսաղմոսի քաղուածոն: Զառակաց քաղուածոն, և Զխմաստութիւնեանն, և Զժողովին: Զամոան և Զձմոան հատորն: Զյորդ լուծմունքն: և Զյհայհանու աւետարանի քաղուածոն: Զլուծմունքն արհաւակիսի և գերգեսիոյ գրչութեանն: Ի ըղփոքր հարցմունքն զոր գերգ վարդապետն խնդրեաց: Զքաղուածոն մատթէոսի աւետարանին: Ի զեպզեպ քաղուածոն: Եւ զոսկեփորիկն, և այլ: Զորդ զգովութիւնն և զառաւութիւնն շնորհացն, և զառաքինական մաքրակենցաղ ընթացքն, պատմէ քեզ ապրիլ քան և եօթն ընդ այլ հատս յայսմաւուրսդ: Որդ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. և աղօթիւք նորին մեզ ամենեցուն ողորմութիւն բարձեալ բարերարն և միշտ մարգասէրն Աստուած: Ի արդ՝ որք հանդիպիք աւուրս մատենիս այսմիկ, և օգտիք ի ամանէ ընթերնելով կամ լռելով, յիշեսիք հոգեւորական սիրով ի մաքուր ազօթս ձեր ըզվերոգրեցեալ պատճառն ուղեցման աւուրին՝ ըզՊետրոս առաւուածաբան վարդապետն աստապատցի, և զբարի ծնօզն նորին: Այլ և զմահտեսի պարոն շահնազարն, և զեզբայրն իւր զպարոն սէհբատոն. և զծնօզան զպարոն հախնազարն և զթամգոհին. և կողակիցսն նոցին զհոխիփսիմն և զմիւս հոխիսիմն: և զողորմեան նոցին զհախնազարն և զոսեփհանն: Ի զկոստակրօն եղբայրսն իւրեանց զտիրացու աւետիսնոսն: և զբբերսն զմարգարիտն, ըզկիւզէն, և զթեմարն. և զայլ ամենայն արեան առու մնբաւորսն նորին, զկենդանիս և զհանգուցեալսն ի տէր: Զիշեսջիք և զմիւս չնահակից և ըղձակից ընկերսն նորին զկոստանդնուպոլսեցի տիրացու մովսէսն. և զծնօզան իւր զթօճալ դանիէլն և զսիմոն. և զմիշ մայրն զմահտեսի փաշոնն և զորդիսն ոնոփրիոսն, և մկրտչէլն. և զնոր հանգուցեալ մատթէոսն ԺԹ ամաց. և զմիւս ոնոփրիսն, և զտիրացու յակոբն. և զմայր ոսցին զղոնճալ. և զայլ ամենայն արիւնամերձ ընտանիսն նորին զկենդանիս և զհանգուցեալսն ի տէր:

« Զիշեսջիք և զտրպագրօղ սորին զկոստանդնուպոլսեցի անարժան մահտեսի աստուածատուրս, և զծնօզան իմ զթօճալ կարապետն, և զմարիամն. և զորդեակն իմ զտիրացու մինասն. և զոսկեփորիկն իմ զտիրացու յոհաննէսն. զանձանձիր և զմշտաշխատ տքնութեամբ զգայգ և զցերեկ շահարարօղն գրոց գրքիս: Որ և այնքան ունէր ըզսէրս ջերմեռանդս և փափագելիրս ի վերայ որդոյ մատուցեալս, որ ի սկզբանէն մինչ ի վերջն չարեաց դպրիցս անդանդաղ: Վասն որոյ մատղեցմ ի ձէնջ զի հպցիցէք ի կենսատուէր հաճոյական աղօթս ձեր ի տեսանել, տալ նմա շնորհս և կարողութիւն առ ի տքնել միշտ ի վերայ աղիսիսացս, և շահել ի հոգեւորականն կոչս: Քանզի ունի ի մահ իւրում զի և գայլ աւուրս գրեսցու այնոցիկ գասացեալսն ի հոգւոյն վարդապետացն մերոց տօրպել և ի լոյս ածել ի յօգուտ և ի պաճանս հպկազնեալս երասից, և ի պղծասուիթիւն կաճողիկէ եկեղեցւոյ: Լիճէ նդյն ինքն աւերն կամեցօղն պատճառիւ իրողութեանցս՝ առաջնորդեսցէ նզարդոյ ազօթիւք. ամէն: Զիշեսջիք և զհանգուցեալ մայրն ոսցին զսիմոն, և զայլ ամենայն ննջեցեալսն մեր ի տէր:

« Զիշեսջիք և զաշխատասէր մշական գործարանիս գվանեցի առաջնի որդի զտիրացու պետրոսն, և յանձնավանցի զդաւիթն: Ցաւե՝ արդուժեցի ըզգրավաճառ եղբայր մանուկն, և զծնօզան նորին յիշեսջիք ի տէր. որ ունի աշխատանս ի վերայ գործառնութեան գրքոյս: Զիշեսջիք և զանցեալ տէր մարկոսն հայվայոյ, և զմահտեսի մակարն, որք ետուն ի կրիք ի հին օրինակաց ոժանդակ սրբազրութեան, որ ի վայ ժամանակաց գրեալ էին զօրինակն գրքոյս՝ ի ձեռագիր օրինակէ եռամեծի սրբոյն գրիգորի: Գրքոյս արարողի: Ի առաւն ի բարիս աստուածն համալնից, յիշողացդ՝ և մեզ յիշեցեալս առ հասարակ ողորմեացի Ամէն:

Դիրքը՝ մեծադիր վեցաձայլ, երկիջեան, զարդափակ երեսներով: Ինովանդակեալ յէջս 808, ցանկով միասին: Այլն ապագրութիւնը արբազրած է պզտուսատ դպրէն, և այլազգներուն դէմ գրուածները վերցուած են: Ձեռագրին հետ բազդատելով՝ անմիջապէս կը տեսնուի որ տարբերութիւնը վերջին էջին մէջ կ'բսկ պզտուսատ. « Ի մինչ օգտիցիս անաչխատ գամամբ, զաչխատասէր ցանկիս՝ և զարբագրօղ Գրքոյս, զպզտուսատ մեղսաւոր անձն իմ խմայնովքս հանդերձ յիշեսիք... »:

— Դիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ: Ձրարեալ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյն հօմնալոյս վարդապետի: Ի Հայրապետութեան տեառն Գաբրիէլ սրբազան կաթուղիկոսին: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն երուսաղէմի և կոստանդնու պօլսոյ՝ տեառն Գրիգորի և տեառն Յակոբայ աստուածաբան վարդապետացն:

Յէջն 2՝ Յայտարարութիւն մը կայ, « Ձրարեալ Տեառն Յակոբայ Աստուածաբան վարդապետի և պատրիարգի կոստանդնու պօլսոյ: Ի խնդրոյ Վահանայ Մահտեսի Շահնազարին »: Մինչեւ յէջն 3, կայ Առաջին հատորին Յանկը: Ապա յէջն 8, Տաթեւացւոյ փայտափոր տպագ պատկեր մը, ներքեւը հինգ տող ուսանաւորով: Իսկ էջին կը սկսի « Ձարգմանք Խոսով Մաշդոտի բարեպաշտի, և պատասխանիք Գրիգորի Ալակերտի »: Դիրքը կ'սարտի հինգ գրքերու և ԺՏ 50 գլուխներու մէջ, որոնցմէ ԻՁ գլուխը է « Տէառն Վահրամ Վարդապետի ասացեալ Յաղագս սրբոյ Լուսաւորչին և մերոյ աստուածհետանին. և փրկական Ննոքհետանին քրիստոսի », 507–560: Յետոյ Տաթեւացին կը շարունակէ, մինչեւ յէջն 572: 573 էջին մէջ Տաթեւացւոյն յիշատակարանը, որով իր գործը Մաստուցչայի կ'ըսէ մինչեւ 579: Յետոյ տող մը ի Գէորգայ Ալեքսանդրի ի Տաթեւացին, ցանկ մինչեւ յէջն 591, 592՝ որ է վերջին՝ « Յիշատակարան Տաթեւացւոյն աստուածհետանին. Փառք պատիւ և գոհութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ ամէն: Եղեւ աւարտ գրոցս ի ՌՀՂԵ (= 1746) թուին. ի յունվարի Ա: ի Նշանաւոր հետանին սրբոյն Լուսիաւորչի՝ տեառն Պետրոս գերբնտիր կաթողիկոսին: Եւ ի պատրիարգութեան սուրբ երուսաղէմի և կոստանդնու պօլսոյ՝ տեառն Գրիգորի և տեառն Յակոբայ սրբազան վարդապետացն: Ի տպարանի Աբրահամ դպրի: Արդեամբք և ծախիք գազատիոյ նուիրակ զափանցի Կէորգ վարդապետին և մահտեսի Շահնազարին. և որք հանդիպիք սմա մեով հայր մերի յիշեսիք գծնօզան սոցին: Ձյարմարող յանկիս՝ և զարբագրօղ գրքոյս զտիրացու Մարտիրոսն. և զորեակն իւր զՊետրոսն: Գնաս զաչխատասուս գործարանիս զտիրացու Աստուածն և զտիրացու խզնաւորսն. յիշողգ յիշեալ լիցիք ամէն »:

Դիրքը՝ ուղիանալ, միշակ գրով, ծագկափակ երեսներով. խեղճ տպագրութիւն: Տպագրութեան տեղը չի յիշուիր, բայց պոլսական կը թուի:

— Փիլոզոփիրք. Գիրք քաւզուբինոն որ կոչի Ամմոնիոս Հատոր: Ձրարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյն հօմնալոյս վարդապետի: Տալագրեցեալ օգնականութեամբ տեառ Աստեղոսն Ֆարէոսի և Բարիզուպիմէոսի և սրբոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին: Եւ այսագհասս վերկային սրբոյն Մինասայ: Ի հայրապետութեան սրբոյ Լչմիածնի լուսակալույ՝ տիրանկալ՝ և

անյազմելի ախտոյն, Տեառն Պազարու ամենայն հայոցս երից ելեանեալ զերբնութիւ երջանիկ և աստուածալուսն կաթողիկոսի։ Իւ ի պատրիարգութեան սրբոյ ելուսաղէմի քրիստոսակոխ տեղեացն Տեառն Դրիգորի սրբազան և աստուածաբան վարդապետի։ Իւ ի կոստանդնու պօլսոյ քաղաքիս պատրիարգութեան՝ Տեառն Յօհաննու սրբազան և աստուածալուսն գլուխ և ոտնասէր վարդապետի։ Հրամանաւ վերոյգրեցեալ սրբազան վեհին մերոյ։ Ալ և հրամանաւ երկուց սրբազանից վերոյգրեցելոց պատրիարգաց։ Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին բազմահաւաք եկեղեցւոյն ի կոստանդնուպօլիս։ Ալդեամբ և ծախիւք Վաչանցի Մահտեսի Շահնազարին։ Թուին. ՌՃՁԹ (— 1740)։ Յունվար. ի։

Իրքը՝ մեծ քառածալ, երկիշեան, ծաղկավակ երեսներով. մեր օրինակին վերջը պակասած է, կը հասնի մինչեւ 746 էջը։ Չառարակ տպագրութիւն. տոյն հատորիս մէջ կան այլ եւ այլ քարոզներ, որոնք՝ իրենց վերնագրին մէջ չյայտնի կը կրեն. Տաճեաց ոչն անունք։

— Իրիք քարոզութիւն սրբոյ կուսի Աստուածածնին բազմահաւաք եկեղեցւոյն ի կոստանդնուպօլիս Ալդեամբ և ծախիւք Վաչանցի մահտեսի Շահնազարին։ Թուին ՌՃՂ (= 1741), փետրվարի ԻՆ։

Նոյնպէս ասոր մէջ ալ կան ուրիշներու հառաչ։ Իրիքը նոյն. 740 էջ։

« Ցիշատակարան սրբոյ Մատենիս. փառք պատիւ և գոհութիւն ամենասուրբ երրորդութեան հոր և որդոյ և հոգւոյն սրբոյ. որ իւրով առաջս մարդասիրութեամբն և գթութեամբն՝ եւս կարողութիւն անարժանութեանս խմուի տալ սկիզբ և յանգ հանել զպատուական և զհոգեշահ մատենաս գրոյս, ի փառս իւրոյ մեծութեանն և բարերարութեանն, և ի յոգուտ մանկանց եկեղեցւոյ, և ի պարծանս ազգիս հայոց։ Իւ եղեւ ատրճ սորին ի թուին հայոց ՌՀՃ[1]ի հոկտեմբերի քառն և հինգ։ Ի հայրապետութեան լուսաւորոյ մեծի և անյազթելի ախտոյն սրբոյ էջմիածնի տեառն Ղազարու։ Իւ գերբնեալ և երջանիկ սրբազան և աստուածալուսն կաթողիկոսին։ Իւ ի պատրիարգութեան սրբոյն երուսաղէմի և կոստանդնուպօլոյ՝ երկուց սրբազանից տեառն Իրիգորի և տեառն Յակոբայ աստուածաբան վարդապետացն։ Լակ յընդհանրական մեծի ախտոյն էջմիածնի հաւատարիմ և ծայրագոյն նուիրակու[2]եան՝ տեառն Ակհանեխի հրվնաղեցաց և խոհեմազարդ և աստուածաբան վարդապետի և առաջնորդի սրբոյն Թոմայի առաքելոյն. որ է ի գողթնեաց գաւառէն. որ և ի ոտն ամի՝ եկեալ էր նուիրակ ի մեծն կոստանդնուպօլիս։ և բազում անգամ յորդորեաց ապել զսուրբ մատենաս գրոյս։ Այս ինչ յայտ լիցի սրբազան հարցդ և մանկանցդ սրբոյ եկեղեցւոյ. քանզի չորք ելեն պատճառք ապերջման ատրճ մատենիս։ Նախ՝ վերոյգրեցեալ սրբազան վեհն՝ որ եկեն նուիրակ ի քաղաքս ի թուին 1182. և բազում անգամ յորդորեաց զիս և հարկ եղ ի վերայ իմ։ Երկրորդ՝ զի մի կորիցէ աշխատանք եօթնեալդս վարդապետին մեծի Իրիգորի տաճեաց։ Երրորդ՝ զի ոչ գոյր ի մէջ ազգիս մերում գիրքս այս. բայց միայն անունն։ Չորրորդ՝ զի ոչ ունէի մարթեաւոր ախտոյն ի վերայ աշխարհիս։ Նախեւս հարք իմ և եղբարք՝ որք հանդիպիք ընթերնոյ գրոցդ։ Ծորան մատենաս, մեով հայր մերին յիշեցէք զննելեաւն իմ որք ի ներքոյս ծրեալ կան։ Նաեւ յիշեցէք զլուսաւորեալ հոգի պատրաստ Ակհանեխ վարդապետն՝ որ եւս պատուական սրինակ մի տպելոյ. և բազում անգամ հարկ եղ ի վերայ իմ վասն տպելոյն. և ի յաւարտ սորա ոչ ժամանեաց. այլ կոչեցաւ ի կոչողէն. տէր դասաւորեացէ զհոգի նորա ի դասս երկոտասան արքոց վարդապետացն. զի բազում աշխատանս ունի ի վերայ ազգիս մերոյ։ Ալ և յիշեցէք զմիքայէլ վարդապետն ագուլեաց վանիցն որ այժմ տեղապահէ սրբազան վեհին. որ եւս օրինակ մի տպելոյ։

« Եւ արդ՝ որք հանդիպիք մատենիս այսմիկ, և օգուտք ի սմանէ ընթեռնելով կամ լսելով. յիշեսջիք հոգեւորական սիրով ի մաքուր աղօթս ձեր, զմեզաւոր անձն իմ անարժան ծառայիս ձերոյ, զմահտես Շահնազարս և զեղբայրն իմ զԱվետիսն. և զծնօղս մեր զՀաթնաղարն և զՖոգածհին. և զկոզակիցս մեր զՀրսխփսիմէն և զմեր Հռիփսիմէն. և զորդեակն մեր զՅօհաննէսն. և զկուսակրօն եղբայրն մեր զտիքրատ Աստփաննոսն ի տէր հանգուցեալ. և զՊետեանն. և զվերս մեր զԱիուկէզն և զՄարգարիտն և զծոռ մեր զՅհաննէսն և զամարիկ մեր զՄարիամն. և զմեր Մարիամն. և զամենայն աբեան առաւ զմերձաւորս մեր յիշեցէք ի քրիստոս. և յիշեալ լիջիք ամէն։ Նաեւս յիշեցէք զհոգիս որ եղբայրն իմ գեւսաւեացի Աստքէի որդի զԱիմոն ազէն։ Ւ արդ՝ զվերոյգրեցեալ երկու եղբարսն հարազատս՝ ոչ միայն գովէլոյ եմք պարտաւոր եղբարք, այլ և հեռաւել հարկաւորիմք բարեգործաց շահաց նոցա. զի առքա են արք ունէին զատկ ի սիրն ըստ ասելոյն եւագելի՝ և երանեալ[3]եան արժանիք։ Զի ի բազում տեսակս բարեգործութեան[4] յիտ ի ինձ լեալ մեծ և յոյժ ինձ տեսակ բարեգործութեան է այս հանապազորդ յայտնի. զորով զմեծութիւնն նա միայն կարէ գիտել որ հանապէտ լեալ ուրացն և ուրախիս օգտութիւնք ծնանին ի սուրբ գրանցն ընթերցմանէ։ Իայց տացէ տէր մեզ հանապազ զանհամեմատ բարութիւն գրանց. և փափագ ունիլ այսպիսւոյ յիշատակի յաշխարհի յետ գնացիցն մերոց։ որ իւրք առատ աղբիւր բարութեան՝ միշտ գնեն ընթեռնողս պատճառեաւ իւրոյ։

« Պարտիք յիշել և զտպօզ մատենիս զվրակացի Աբրահամ գպչին. որ իւր իակ ձեռամբ անհանգիստ աշխատեալ՝ եւս զմեզ սեւաթոյր կապարեալ գրոց աչ հաւատալով ալոց մշակաց. յիշեցէք և զծնօղն իւր զՄարգիսն և Ջաղիկն։ Ալ և յիշեցէք զիւր հոգեւոր եղբայրն գնեւորացից զապաշնորէ և զանպիտան դպիր Գէորգն։ Դարձեալ յիշեցէք և զաշխատասէր գործդա զարի և ղբօջ շարագրօղ գրոցս կապարեղինաց գտիրացու Անտոնն. որ կորովամիտ նկատմամբ զգիրս, գեղերիբ ի շարաբարդու[5]եան պատուհասեան և սխալանիջ օրինակի գրոցս. մեծ ի շարեն, մեծ ի ցրուեն, և մեծ ի փոփոխու[6]եան սխալեալ գրոց, ի սկզբնէ մինչ ի կատարումն առաքս. որ արդարեւ հազիւ այլ ումեք էր հնար յաւարտ և ի գլուխ ածել։ Գնացէք օրինակ մանրագիծ գրոցս ամարան՝ որոյ նշմարեցն և ընթեռնուցն որ բազմաց ոչ գոյր կար, սա իւր յինքնէն գրեալ՝ ղիւրաքանչիւր բան և բան եգեալ առ ետեղ իւրում շարագրեաց. զորոյ երկս և աշխատանս նա և եմ գիտէ որ տեսօղն է գազանեաց. նաեւ զծնօղն իւր զՎրիգորն և զՄարիամն։ Յիշեցէք և զմեզ աշխատասէրն գործդոյ տալման զհոգեցի սեւանեան կարապետի սրդի զինգետոհան՝ որ բազում աշխատանս կրեաց։ Ընդ նմին յիշեցէք և զյոհաննէս զաշխատակիցն գործոյս։ Ալ և յիշեցէք զսեբաստացի ծաղկաբեր տէրացու Նարսեղն և զՁաքարն։ Ջկնի ամենեցուն՝ յիշեցէք և զմեզոք մանճակ անձն իմ անհանճար՝ զաբեագրող տուբ գրոցս և զյարմարող ցանգոյս ըստ կարեաց զՄարտիրոս գպիրս՝ և զորդեակն իմ զՄերօբէն և զՅօհաննէսն։ Ւ հայցեմ ի սրբասէր ընթերցողաց հարցդ իմոց

և եզրարդի՝ զներսումն տալ սխալման խմդ։ Յիշողք յիչեալք լինիք ամէն»։

Տես և ԿԻՒՐԵՂ ԱՊԼՒՔԱՆԻՈՑ «Խիզ պաթապմանց», եւն։ — Տես և ՊՈՊՓԻՒՐ։

Գրուածներ տես Զարպհանալեանի «Պատմ. Հայ. Պարսից եան, Նոր Մատեն.» էջ 212–220, եւն։ — Տես և Արեւելք 1896, թ. 3619։ — Լիկեանի «Նայատանեակ» 1888, էջ 152, եւն։ — Պատանութեանը տես Գաբրիէլեան «Հանգանակ» էջ 39–42։

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ. — *Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ՝ Նարեկացւոյ։ Ա. Պատասխանի թղթոյն վարդապետին Գրիգորի Տուէորդւոյն կոչեցեալոյ ի մայրավանսն Հաղբատայ, գրեալ ի Տէր Գրիգոր կաթուղիկոսէ Հայոց, յեղերորդուց սրբոց կաթուղիկոսացն Գրիգորիսի և Ներսէսի, որ մականունութեամբ Տղայ անուանի։ — Բ. Նոքին պատասխանի վարդապետացն Հայոց հիւսիսային կողմանց։ Ի վենետիկ, Ս. Ղազար, 1838. 12°, 90 էջ։*

= *Ի տիպ, անդ, 1865. էջք նոյն։*

Տես Տիւրինի *ուր կայ երուսաղէմի ոտիկէ թղթմանութիւնը՝ հանդերձ բնագրաւ։* Տես և Զարհանի Պատմ. Գ, 124–28, և 128–32, եւն, *ուր իր անտիպ թղթերէն ընդարձակ քաղուածներ կան։* Տես և Արարատ 1893, էջ 238–243 «Հարցումն թարգմանութ. գոր խնդրեալ է կաթուղիկոսն Հայոց Գրիգոր Տղայն կոչեցեալ ի... Գրիգորէ որդւոյ Տուանայ. վասն ամբարտաւանութեան կաթուղիկոսին Աղուանից տեառն Յովհաննոսի։ Զոր գրեալ էին առ եպիսկոպոսսն Աղուանից։ Ել վասն Հոռոմոց՝ որ յարփչտակեցին զեկեզեցիսն Հայոց որ յարեւմտեան էին յաչէարհն Հոռոմոց». և 245–53 «Ի գր ոզիոնի և հարցումն թարգմ. տեառն Գրիգորի Հայոց կաթուղիկոսի Տղայի կոչեցելոյ առ... Գրիգոր որդի Տուանայ. խնդրեալ ի նմանէ բան պատասխանոյ ի թղթոյն Հոռոմոց...»։

Այս երկու թղթերուն պատասխանը Տուտէորդիէն, անդ էջ 321–350։

Գրուածներ. Տես Զարպհանալեանի «Պատմ. Հայ. Պարսից եան» Գ տիպ, էջ 681–86։ — Ալիշանի «Սիսուան» էջ 57, 59, 232, 269, 448, 460–66։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Ա. թարգմ. — Տես Իւշիկեան Մ.։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Գրիգոր քահ.) — *Հնիկացւոյ անկայք անմարտութեան կռվին։*

— *Մանկական լիզու այբբենարան–ընթերցարան։*

— *Հայկական գեղագրութիւն, վիմատիպ։*

Տես և ԲԱԲԱՅԵԱՆՑ (Ա. Մ.) — ՈՍԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Ն. Վ. Վրիանէս. — *Հրաւէր մխիթարեան. Նամակ Ա. Նամակ սիրոյ առ լրութիւն հայոց ոզջամտաց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Յ. Մինասեան, 1869. 8°, 31 էջ։*

— *Նամակ երիտրտ ?*

— *Նամակ երիտրտ առ Հաճասիեան Հայ Բողոքականաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1874. 8°, 43 էջ։*

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Զաքարիա). — *Մատենակոթողաբանութիւն տարրական դասընթաց, 18 պատկերներով, դպրոցների համար։ Թիֆլիս, Յ. Մարտիրոսեանցի տպարանում, 1881. 8°, 127 էջ։*

Քննադ. Վարժարան 1883, թ. 1։

— *Բնագիտութիւն. Համառօտ դասընթացք բնական գիտութեանց 57 պատկերով կենդանաբանութեան, հանքարանութեան և բուսաբանութեան — Ա. տարուայ դասընթաց։ Թիֆլիս, տպար. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1896. 8°, 180 էջ։*

— *Շաբաթական տետրակ։ Թիֆլիս?*

— *Ուսուցիչ առաջադ լիգուի, 1883. 46 էջ?*

Քննադ. Աւետարանչ 1883, թ. 13։ — Վարժարան 1883, թ. 10։

— *Ջուր։ Տարրական նախագիտելիք բնական գիտութեան. 11 պատկերով։ Տփխիս, տպ. Մելիք–Շահնազարեան, 1893. 8°, 96 էջ։*

Մեր օրինակին հակառակ կը պակաբ։

— *Մանկութիւն. (մանուկների համար։ Հայ մայրերի և իրանց փոքր մանուկների օգտին։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1895?*

— *Բայաւորական ձեւնարկ մանկութիւն կոչուած պատկերազարդ գրքի։ Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1895?*

Քննադ. Արարատ 1895, թ. 12։ — Մշակ, թ. 150։

Թարգմ. — Տես ԲԱՆԶԱՒԱԿԵԱՆ։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Լ. — *Զար տատանայ, կեանքի գծեր, հրատ. Պ. Կարապետեանի։* Տփխիս, տպ. Մելիք–Շահնազար, 1893?

— *Վայ կորչողիս, (վէպիկ). հրատ. Փ. Տէր–Խաչատրեան։ Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1893. 18 էջ?*

Քննադ. Տարազ 1893, էջ 492։

— *Զար արհեստի կեանքի գծեր. Հրատ. Պ. Կարապետեանի։ Թիֆլիս, տպ. Մելիք–Շահնազարեանցի, 1893. 36 էջ?*

Քննադ. Տարազ 1893, էջ 492։

— *Քնարիդ. տեղի ուսանաւորների։ Մոսկվա, 1900. 36 էջ?*

— *Քնարիդ։ Մոսկուա, 1902?*

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ, Մեր Հմիւնացի. — Տես ՄԱՆԵՐԵԱՆՑ Մ.։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Յ. Փ.) — *Թողութիւն մեղաց։ Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1898. 8°, 26 էջ։*

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Ն.) — *Աշխարհագրութիւն բնիկ ուսումնարան։ Հեղինակութիւն Ն. Գրիգորեանց։ Թիֆլիզ, Հրատարակութիւն Ջ. Գրիգորեանց, 1880?*

Ա. Տարի. Նախապատրաստական դասընթացք։

Բ. Տարի. Մասն ուսումնական և բնական. (31 պատկերներով)։

Գ. Տարի. Մասն քաղաքական. (Եւրոպա, Ասիա, Աֆրիկա, Ամերիկա և Աւստրալիա)։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Մխիթէոս–Ովհիկ Հօճա). — *Քնարկանութիւն Աստուածային գրոց ի պետս վարժարանաց և բեթավարժից։ Աշխատասիրեաց Մխիթէոս Գրիգորեան, ուսուցիչ արաբական, պարսկական և թրքական լեզուաց։ Ձանձնարարեալ յուսումնական խորհրդոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէլպէեան, 1892. 4°, 180 էջ։*

ՔՆՆադ. Արեւելք, թ. 2933, 3540։ – Հ. Շարգխ. 1894, թ. 2602, 2622, եւն։

Ճբուածներ. Արեւելք 1893, թ. 2910։ – Ինչգամ 1902, թ. 1622, 23, 25, 26, 27, 32, 33։ – Նոր դիտ 1893, թ. 23։

Մահուան առթիւ. Նոր դիտ 1904, թ. 14։ – Մանզուռ, թ. 843։ – Ազբամարդ. թ. 1559։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Տ. — *Բառն և իսոսկզբիւնքի ուժը լեզուէ, տանկերէն, հայերէն, յունարէն, ռուսերէն, գաղղիերէն, իտալերէն, գերմաներէն, անգղիերէն։* Հյուսարակիչ Տիգրան Գրիգորեան, կ. Պոլիս, 1870. 47 էջ։

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Յակոբ քահանայ. — *Գովք Պրիտանիոյ. Անարհեստ ուտանաւորս ասացեալ Յակոբ Գրիգորենց Հայոց քահանայէս, վասն այսմ Պրիտանիա կզգոյս, և այլոց բանականաց մեծի և փոքու առ հասարակ ամենուցուն, որք էին ներկայ այսմ ժամանակի։* Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1875. 8°, 36 էջ։

England's Eulogy, written in armenian verse by the Rev. James Grigorenz A. D. 1675. (Text and translation. S. Lazarus – Venice, 1875.

Գրուածքիս վերջը գրած՝ հեղինակին ինքնագիր յիշատակարանէրէն. «Թվին ՌՂՀԷՐ (=1674 դեկտեմբերի վի հասալ Օքսֆորդ. ուզիզ եկի առ Տոքթոր Մարշալն, զի ունէի անձնառութեան գիր ի վերայ սորա. տեսալ զսա յոյժ խնամուն հարտար ամենայն լեզուաց. և առաւել ծերութեան ժամանակի՝ առատիկ ցանկալեմամբ կամէր զմեր Հայոց լեզուն ուսանել...

«Ես Տէր Յակոբ Գրիգորենց Հայոց քահանայս գրեցի սակաւիկ տեսորիկս ի խնդրոյ Լուսաբերեանց ազգատոր Մարշալին, ի քաղաք Օքսֆորդ. թվին փրկչին ՌՂՀԷՆ. յունվարի Ի. և Հայոց մեծաց թվին ՌՃԻՎ. յունվար Ի. օրն ուրբաթի»։

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ. — *Գրիգորիս Աղթամարցւոյն և իւր տապրութ։ Ցուցեալ Աղէքսանդրի պատմութեան կաֆաները։* Կ. Կոստանեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1898. 8°, 126 էջ։

ՔՆՆադ. Լուսոյ 1900. Գիրք Ա։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 11։

Ակնարկը 8–36՝ կը խօսի Աղթամարցիի կեանքին ու գործերուն վրայ։ Յետոյ կարգալ գրուած են հետեւեալ տողերը, որոնք հատորին մէջ կը գտնուին.

Բովանդակութիւն. 1. Վասն վարդի և պուլպուլի «Ցետ գնալոյ վարդին»։ 2. Տաղ գարնան «Գարունն երեկ»։ 3. Տաղ անտի և յոյժ գեղեցիկ «Նրագնունք ասեն»։ 4. Տաղ սիրոյ «Մաքուր պատկերով»։ 5. «Դու գրաքոս իդեմայ»։ 6. Տաղ վասն սիրոյ «Դու ես արեգակ»։ 7. Տաղ վասն սիրոյ և ուրախութեան «Ասուածանկար»։ 8. Վասն ուրախութեան «Երեգանգափայլ գեղով»։ 9. «Ահա այգիք մեր ծագկեցան»։ 10. «Մարմինս գնդոքս զրկէ»։ 11. «Եղուկ հաղար մի վայ»։ 12. Տաղ Աստուածատուր Խիզանցւոյ «Վահառական մի»։ 13. «Ցամէն առաւօտ և լոյս»։ 14. «Ցորժամ գիս ինձէն գտայ»։

Չմմտ. Տաճեան «Ի ոտանաւորութիւնք կալիսթենեայ» եւն. էջ 113–137։ – Ալիշան «Հայտան» էջ 400, եւն։ – «Կարուն է բացուիր» տողը անանուն, Բազմավէպ 1861, էջ 146. 148։ – Միանաբեանցի՝ «Գիտար Հայկական» էջ 374, Բազդատար դպրի անուամբ։ — «Նրագնունք ասեն հերիք արա» ի խնդրոյ Աստուածատրոյ Մեծոփեցւոյ. Հանդէս Ամսօր. 1896, էջ 117։ Տես և Տաճեան «Մայր Ցուցակ»ը, եւն։

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂՈՒԱՆԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — *Պատմութիւն կենաց, նչխարաց և եկեղեցւոյ սրբոյն Գրիգորիսի Լուսաւորչի։* Հրատարակ. Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի։ Հրատարակ 1859, էջ 332–348։ Տես և էջ 350՝ Հայկազեան Տարեգրի «Ցեկուցումն»ը։

ԳՐԻՄՄ (Grimm) *եղբարք.* — *Դիւցազնական ազգային առասպելներ եղբարց Գրիմմայ աշխատութեամբ հատաքուած։ Թարգմանութիւն ֆրանսիականից Լեւոյի Տէր Գրիգորեանց։* Ս. Պետերբուրգ, 1864։ Երկու հատորակ 52 էջ?

— *Եղբարց և Քոյր. Գրիմմի գերմանական առակը. հայերէն թարգմանված Զ. Մսերեանէ։* Մոսկուա, տպագր. Դ. Մսերեանց, 1879?

— *Օձիկը և Մարգարիտը, Դուստրատուկը և Ոգիին, Գայլն ու Մարդը. Հեղինակ Գրիմմ. Կերմանկերէնից թարգմ. Տիրուհի կոստանեանց։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1897. 8°, 28 էջ։

ՔՆՆադ. Մուրճ 1898, թ. 12։

— *Աստղ պրամ, Հարուստը և պղպատը, Պիտակ ձի. Թարգմ. Կերմաներէնից Տիր. կոստանեանց։* Թիֆլիս, 1898. 24 էջ?

ՔՆՆադ. Մուրճ 1898, թ. 12։

ԳՐԻՆՑԵՆՆԻ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՄԱՐԻՒ կամ Առաքինութիւնք և մխոյթիւնք։ Թարգմանեաց ի գաղղիերէնէ Ն. Ֆէթխոս Թագէոսեան, Նախկին յաշակելտաց Ղ. վարժարանին Խասգիւղի։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 1853. 8°, 124 էջ։

ԳՐՈՂ ևն ՈՒՐԻՇ. — Տես Զերուզ (Մինաս)։

Կոկահաւանուն իրական կեանքէ։ Շաշօր Ցիշատակին. Թերմօն Հայրենիքի, 1905, թ. 1։

ԳՐՈՒՆԻԿ ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՆԱՊԱՉՈՐՈՒԹԻՒՆ. Նեղուում կայ պարտականեալ Պարզատոմար, Լուսնացոյց. և այլ մանրամասնաբար բան. ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ կաթուղիկոսի սրբոյ Էջմիածնի. և վերակացութեամբ Տեառն Ոսկանայ Երեւանցւոյ՝ բանի սպասաւորի. ի Մարսիլիայ, ներքուոջ փրկչին 1673, մարտի 30. իսկ ըստ Հայոց ԻՃԻԲ. Արաց 18։

Ուրիշ տպագրութիւն մ՚ալ նոյն գրոց Ցաւելուածներով։

— *Գրգուկ կարեւոր Հանապազօրեայ։* Ցորում կայ պարունակեալ Լուսնացոյց, և այլ բանք յոյժ պիտանիք մերազնեայ Հայկազունեաց, և յատկապէս վաճառականաց։ Նաեւ կոտակ տեառն Ոսկանայ վարդապետի՝ սակս դառն մահուան իւրոյ ի պատճառէ տիրանենգ երիցւոյն Հաղէոսի երեւանեցւոյ։ Ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ սրբազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց, և ի թագաւորութեանն կալլիացւոց Լուդովիկոսի չորեքտասաներորդի. ի տպար. սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Մարգսի զօրավարին. ի Մարսիլիայ. ներքուոջ փրկչին 1676, յուլիսի 30. իսկ ըստ Հայոց ԻՃԻԳ. յուլիսի 20։

Տես և ԿԻՐՔ ՎԱՅԵԼՈՑ. — ՊԱՐԶԱՏՈՄԱՐ։

ԳՐՈՎՏԻՈՒ (Հոգոն). — *Քրիստոնէական քրիստոնէական ուսուցումն։* Ի լատինէ ի հայ ած՝ Մեսրովպ Գաւիթեան թաղիադեանց՝ կաթողիկ, սարկաւագ սրբոյ Էջմիածնի։ Կալկաթա, ի Հոգեւոր եպիսկոպոսական հեմարանի. Bishop's College, 1829. 4°, ժԶ + 286 էջ։

ԳՐՈՑ ԳԻՒՏՔ, եւն. – Տես ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆ-ՆԱԽԻՐՔ։

ԳՐՈՑ ՈՒ ԲՐՈՑ. — Տես ԱՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ (Գ. Ե.)։

ԳՐՈՒԻԼ. — *Թուաբանութիւն Գրուբէ գեր-մանացի մանկավարժի դրութեամբ։ Պետեր-բուրգի Հայ ուսանողների աչխատութիւններից. Ա. յօգուտ Մարդասիրական Ընկերութեան յա-նուն Ա. Գրիգորի Լուսաւորչին Հայաստանի, որ ի Բաքու։ Ա. Պետերբուրգ, Ռակստի տպարա-նում, Ռ.Ժ.Ը = 1869. 8°, XXXV + 160 էջ։*

ԳՐՉԻ ՀԱՆԱՓԵՆԵՐ. – Տես ՆՈՒՏԱՐԻԱՆ (Ա.)։

ԳՐՔՈՒԻԿ ՆԱՅՐԱԴՈՒՑՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻՆ ՀՈՒԼՄՈՒՑ. — Տես ԱՐՒՆԹԻ (Ելսա.)։

ԳՐՔՈՒԻԿՍ ԿՈԶՑՅԵԱՆ ՀՈՓՆՇԱՆ. — Տես ՑԱԿՈՐ ՆԱԼԲԱՆ։

ԳՐՕՇՈ ԵՒ ԿՐԱԿԻ ՇՈՒՐՋԸ. — Տես ՓԻՇ-ՄԻՇԵԱՆՑ Ա.։

ԳՕՒՈԼ. — Տես ԳՕՎՈԼ։

ԳՕԹԻՈՑ (Հո. = Robert Ganthiot). — Note sur l'accent secondaire en Arménien (Extrait de la Revue Banaser), I, IV. Paris, Imprimerie Jean Gainche, 1900. pp. 7.

ԳՕԼԴԵՆՊԵՐԳ. — *Թուաբանական խնդիր-ներ և օրինակներ, տարրական դասընթացք. Մասն Ա. խնդիրներ և օրինակներ առաջին հա-րիւրեակի թիւերով, և ամենահասարակ կոտորակ-ներով։ Ա. և Բ. տարի. Փոխագրեց Գրիգորիս Նրշնկեանց։*

= Ա, Բ *տիպ*?

= Գ *տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանց, 1892. 108 էջ*?

«... Դա Գօլտենբերգի գասագրքի փոխադրութիւնն է, որ արել է ուսուցիչ Գրիգորիս Նրշնկեանց, աչխատելով յարմարցնել մեր «գիւղական և քա-ղաքային երեխաների կեանքի պայմաններին»։ Թէ որքան յաջողութեամբ է յարմարեցրած, այդ կա-րող են փորձել և տեսնել հայոց դպրոցների վար-ժապետները...»։ Մշակ 1891, թ. 72։

Քննագ. Նոր-Դար 1891, թ. 190։

= Գ *տիպ, Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1894. 8°, 109 էջ։*

= Մասն Բ. *խնդիրներ և օրինակներ ամէն տե-սակ թուերով։ Գ տարի։ Տփխիս, 1892, 100 էջ*?

Քննագ. Մուրճ 1893, թ. 6։

= Բ *տիպ*? = Գ *տիպ, Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1895. 110 էջ*?

ԳՕԼՈՒԲԻՆ, Պ.) — Տես ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ, N°. Թ։

ԴԱՆԹ ՊԼԻՆ Յ. Յ.) — *Առասպելոյ իտալական լիզուի, հանդերձ օգտակար խօսակցութեամբք և կարեւոր տեղեկութեամբք ի պէտս ազգային վար-ժարանաց և զարգացեալ դասուց։ Ջօրինեաց Յովսէփ Ց. Գօնիճ Պէյ. Նոր Մէքեռով պատրաս-տեալ։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պաղտատլեան (Ալա-մեան), 1886. 8°, 28 էջ։*

— Ափսակ ֆրանկ. Ա *տիպ*? = Բ *տիպ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան, 1893*?

ԴՕՇ. — *Վկնեմիիր Ն. Լչմիածին. Նոր Դարէն հանուած, 1901. 80 էջ*?

ԴՕՇ. — Տես ՄԻԹԹԱՐ ԴՕՇ։

ԴՕԶՈՒՆԵԱՆ, Մանուկ Յ. — *Աստղ Բեթլե-հէմի։ Ա. Սկզբունք ճշմարտութեան, գրեալ ի Մանուկ Յ. Դօչունեանէ։ Կ. Պոլիս, տպագրու-թիւն Յ. Դաւաֆեան, 1889. 8°, 164 էջ։*

«Մարդկութեան նախածագէն ի վեր անհուն ջանիք և արդեամբ գանձելով ժառանգ անհատին կե-նացը մէջ մեներեալ անասնական մեծութենից հան-դիպացմանը հանդէպ, գիտական արդի մեծութիւն խափանարկութիւնը նշաւակելու փորձ մէ»։ Ա-րեւելք 1889, թ. 1691։

«... պարունակում է իւր մէջ մի շարք փիլիսոփայա-կան և աստուածաբանական խորհրդածութիւններ, որոնք իրենց վերացական ուղղութեամբ անշուշտ դիւրմարելի չէ պիտի լինին հայ ընթերցողների մեծամասնութեան համար»։ Արժագանգ 1889, թ. 35։

— *Լուսաւորի Բեթլեհէմի։ Բ. Սկզբունք տնտե-սութեան. Գործ կրօն. իմաստասիրական։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Աստուրեան 1904, 8°, 32 էջ։*

ԴՕԶՈՒՆԵԱՆ, Միսաք (= Փասիմ). — * *Խոր-հրդարան ապրիլեան վէպ ազգային ընկերական կեանքէ. Թերթօն Բիւզանդիոնի 1898, թ. 297։*

— * *Վրէժխնդիրը, վէպ ընտանեկան կեան-քէ. Թերթօն նոյնին 1898, թ. 548, եւն։*

Քննագ. Բիւզանդիոն 1899, թ. 783։

— * *Յաղթահարեալը, վէպ ազգային բնուա-նական կեանքէ, Թերթօն նոյնին, 1900, թ. 1082, եւն։*

— * *Ժառանգորդը. վէպ տոհմային կեանքէ. Թերթօն Մանզուէլի 1901, թ. 132, եւն։*

— * *Կենդանի մնացորդը տիր. վէպ տեղական բնա-նեական կեանքէ. Թերթօն նոյնին, 1902, թ. 486, եւն։*

Քննագ. Արեւ. Մամուլ 1904, թ. 10 «Կենդանի յետոյած»։

— * *Ոսկիներու հաւաքուն վրայ. վէպ տեղա-կան – ընտանեկան կեանքէ, Թերթօն նոյնին, 1904։*

— * *Ուղեւորութիւն դէպ ի հաւատարմածային երկիրները. Ա. Ամերիկա, Ա Մաս. Թերթօն նոյնին 1905, ընդհատուած։*

Թարգմ. — Տես ԴՐԻՖՈՒՐ ՆԱԻԻԳԱՑԻՈՒ։

Դրուածներ. Արեւ. Մամուլ 1903, թ. 36։ – Լու-սաւոր 1904, թ. 6, էջ 100, եւն։ – Ծաղիկ 1901, թ. 216։ – Մանզուէմ 1901, թ. 83. – 1904, թ. 786։ – Մասիս 1904, թ. 20, եւն։

ԳՕՐԿԻՑ (Մաքսիմ). — *Մի սնոտի աչխատու-թիւն։ Թարգմ. Ս. Շահումեանց։ Թիֆլիս, 1901. 18 էջ*?

Քննագ. Մշակ 1901, թ. 246։

— *Անուշի դաստուոմ. Թարգմ. Արտիս Մ. Խա-հակեանի։ Ալէքսանդրապոլ, տպ. Ա. Մալ-խասեանցի, 1902. 8°, 31 էջ։*

Քննագ. Մուրճ 1903, թ. 1։

— *Մարթիր. Թարգմ. Ցովս. Յովհաննեան։ Շուշի, տպ. Բ. Տէր-Յակոբեանի, 1903. 8°, 18 էջ։*

— *Մակար Ջուդրա. Թարգմ. Սիմոն Բաբի-*

նան։ Տիֆլիս, Ալազատեան Մն. Մասսիրոսեանցի, 1903. 8°, 30 էջ։

Պէնազ. Լուսոյ 1903, թ. 6։ — Մշակ 1903, թ. 209։ — Մուրճ 1904, թ. 7։ Այդ պէնազատուելեան առթիւ կը գրէ Մշակ. «Մուրճ ամսագրի վերջին համարում մի պէնազատուելիւն է տպված, աստրագրուելեամբ Ալշ. Ալթայեանի Գորկիի Մակար Չուդրա պատմուածքի թարգմանութեան մասին, որ արել է Ս. Բարխուդարեան։ Պէնազատր աստ է թէ այդ թարգմանութիւնը «ուղղակի մի անօրմալ գանգի անմիտ չեպպատանութեան տպաւորութիւն է թողնում։ Ի՛ սակայն որինակները որ նա բերել է իր այդ ծայրայեղ եզրակացութիւնը ապացուցանելու համար, աւելորդ չեն կարող համոզել մեզ, որ թարգմանիչը անօրմալ գանգ ունի, այլ միայն այն, որ նա վատ է թարգմանել, այն եւս ուշ ուշ»։ 1904, թ. 171։

— 26 *պատմուրք և 1 ապչիկ։ Թարգմ. Մուշէ Վարդապետ, 1903. 32 էջ?*

— *Զևիչ և Հին մարմնակի պատմուրիւնները։ Թարգմ. Մուշէ Վ. Աբոտատուած Լուսոյ Արկամնեայ Հանդիսից։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Իոաննեանց, 1903, 8°, 86 էջ։*

— *Գանկոի սիրար. Թարգմ. Ա. Ամայեան, Թիֆլիզ, 1904?*

— *Այլ Թարգմ. Պ. Կնանեանի։ Թիֆլիս, տպ. Բուխմանելաձէի, 1904. 8°, 12 էջ։*

Պէնազ. Մուրճ 1904, թ. 9։

Զարտախի. Թարգմ. Արշակ Ամայեանի Պետերբուրգ, 1904?

— *Իմ Ճուդնկիքը. Թարգմ. Նոյնին. Մուրճին հանուած, 1904?*

Կնանքի պիտոյք. Հրատ. «Ընկերք» Մասնաճիւղի. N°. 1. Թարգմ. Աղրիմեան։ Բուսջուք, տպ. «Վերածնութիւն»ի 1904. 8°, 8 էջ։

Գարնանային մնկնդիմիր. Հրատ. «Ընկերք» Մասնաճիւղի. N°. 2. Թարգմ. Աղրիմեան, տպ. նոյն. 8°, 16 էջ։

— *Թարգմանական գրուածներ. Մատենիս հատոր. Ա. գիրքյկ՝ 80 էջ։ — Բ գիրքյկ՝ 40 էջ. Թարգմ. Ջ. Ջամճեանեան, 1904?*

«... Գիրքյկներից առաջինը պարունակում է Գորկիի համառօտ կենսագրութիւնն ու պատկերը և «Ընկերցող», «Տափաստանում» և «Զանձրոյթից» խորագրով գեղեցիկ պատմուածները։ Երկրորդ գիրքյկի բովանդակութիւնն է՝ «Մի անգամ աշնանը», «Իանը և իր որդին» և «Ընկերներ»։ Թէ մէկը և թէ մեսը թարգմանված են մաքուր ու առոյգ լեզուով և կարդացվում է հետաքրքրութեամբ...»։ Մշակ 1904, թ. 168։

«Մաքսիմ Գորկի». — Հայերէն թարգմանութիւններից առթիւ. — Մ. Գորկիի կեանքը և գրականական գործունէութիւնը. — Դրա գլխաւոր երկերը և առանձին յատկութիւնները, նրա նշանակութիւնը», եւն. Լուսոյ 1902, թ. 3։

ԳՕՐԿԻ (Վ. Ծ.) — *Դևորգ Սանդիևսկի։ Թարգմ. Մինրզա Տէր-Մարգսեանց։ Շուշի, Հայոց հոգևոր առաջնորդեան տպարանում, 1887?*

Գ

ԳԱԼԱՂ-ՂԱՇՕ. — *Տես* ՓՈՒՂԻՆԵՆՑ Ն.։

ԳԱԼՊՅՈՑՂՆՑ ԱԿՈՒԻ ԹԱՓԱՐ. — *Տես* ՄՈՒՂՆԻՆ։

ԳԱՂԱԲԱՇԵԱՆ Յ. — *Gründung des Bagratidenreiches durch Ashot Bagratuni.* Berlin, 1893. pp. 8°. XIV + 106 *Հիմնարկութիւն Բագրատունեաց պետութեան ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունոյ*։

ՔՆՆԱԴ. Մշակ 1893, թ. 18։ – Նոր-Դար. թ. 201։ – *Lit. Centralblatt* 1894, թ. 9։

— Փ. Բիւզանդացւոյ և իւր պատմութեան *խոյզախոյզ*։ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՒ ԱՊԲԻՒՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ։ (Ազգ. Մատեն. Ի՛Թ)։ Վ*ԻՆՆԱ*, Մխիթ. տպարան, 1898. 8°, 172 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Բազմավէպ 1898, թ. 12։ – Հանգէս Ամսօրեայ (Պաղդադ. Ս. Մ-ի յոդուածին դէմ) 1899, թ. 4։ – Մշակ 1898, թ. 201, 2, 4, 5. (Ա. Մալխ.) – Նոր-Դար 1898, թ. 192։

— Լիակատար բառարան Հաւանիւթից Հայիւթին։ Կազմեց Յ. Պադրաչեան. Պրակ առաջին։ ԹԻՓԼԻՍ, տպ. ն. Մարտիրոսեանցի, 1902. 4°, 144 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Բազմավէպ 1902, էջ 159։ – Մշակ 1902, թ. 124։ – Նոր-Դար 1902, թ. 110–11։

— Պրակ երկրորդ. 145–280 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Երկու պրակաց՝ Մուրճ 1902, թ. 9։ Ասր դէմ, անդ, թ. 10, էջ 224. – 1903, թ. 1։ – Տարազ 1902, թ. 21։

— Պրակ երրորդ, 281–400 էջ։

— Լիակատար բառարան Հայիւթից Հաւանիւթի՞

ՔՆՆԱԴ. Լուսոյ 1905, թ. 1։

ԳԱՄԲԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ԳԱՒԹԱՐՃԵԱՆ (Հ. Յ.) — ԹՒՐՔԻՊԱՇԵԱՆ (Պ. Վ.) — ԿԻՒՐԿԵԱՆ (Կար. Յ.) – ՆՇՏՈՅԵԱՆ Հ. Ն.) – ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ Հ. Թ. — ՊՕՍԻԿԵԱՆ. — ՕՐՄԱՆԵԱՆ (Հ. Մ.)։

ԳԱՄԲԱՐԱՑ, *Հիւսք Տէմիրճիպաշեան*։ Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Աճեան և Ընկ., 1878?

«Ինչպէս անուն արդէն կը յայտնէ, այս մատենիկին երկու երիտասարդ հեղինակներուն գրած դամբանականներուն հաւաքածոյն է...»։ Մասիս 1878, թ. 2218։

ԳԱՄՈՒՆԵԱՑ ՍՈՒՐ. — *Տես* ՏԻՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՑ Լ.

ԳԱՅԼԱՅԼԻԿ. – *Տես* ՎԱՐԴՈՒԿԵԱՆ Բ. Յ.)։

* *Գանձք փոդոքի ոսկրք. Քերթուած Մանկուեւի, Քաղցմանեց ժիրայր Շիրակացի*, 1904, թ. 854, էմն։

ԳԱՆԻԼԼ, ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. – *Տես* ՀԱՅԵԼԻ ՅԱՒԼՈՒՆԹԵԱՆՑ։

ԳԱՆԻԼԼ, ՄԱՐԿԱՐԷ. — *Տես* ՏԵՍԻԼ ԵՒՈՒՆԵՐՈՒՆ։

ԳԱՆԻԼԼԵԱՆՑ ՆՔՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. – *Կեանքը առանց մեռանելի, ժողովրդական քարոզներ։* Վ*ԻՆՆԱ*, տպ. Մխիթարեան, 1903. 8°, ժե + 120 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Արեւ. Մամուլ 1903, թ. 16, 17, 52։ – Բիւզանդիոն 1903, թ. 2181։ – Ժողով 1903, թ. 12։ – Մանզուեմ 1903, թ. 737։ – Սուրհանդակ 1901, թ. 1554։

ԳԱՆԿՈՒԲՐ (Ֆրենչ). — * *Միւս անգամ*. թարգմ. Ա. Թարխանեան. Թատրոն, Ֆիլք Ա։

ԳԱՆԿՈՒՐ ԵՒԵՏՔ. — *Տես* ԴՈՐԿՈՒՐ (Մ.։

ԳԱՆԶԱԿՆԿՈ (վաս. ի. Նեմերովիչ. *Կեսկիր վէպիկ. ժողովրդական զրոյցարան։* ԹԻՓԼԻՍ. տպար. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1895. 8°, 54 էջ։

Գրաչարութիւն Ա. Պետերբուրգ, 1903. 2) էջ?

ՔՆՆԱԴ. Մուրճ 1903, թ. 6։

ԳԱՉԱՆՑ ԹՈՒՂԹ. – *Տես* ԹՈՒՂԹ ԳԱՉԱՆՑ։

ԳԱՉՆԱԿԱՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱԻՐՈՑ. – *Տես* ՄԵՆՈՒԱՏՈՒՆԵԱՑՑ Ն.։

ԳԱՉՆԱԿ. — *Տես* ՓԱՄԱԼԵԱՑՑ (Բ.։

ԳԱՉՆԱԿՆԵՐ. – *Տես* ԹՈՒՄԱՑԵՑՑ (Յով.։

ԳԱՉՆԱԿՈՒ ԼԱՄԱՐԹՈՒՆԵԱՑ. — *Տես* ԼԱ-ՄԱՐԹՈՒՆ։

ԳԱՉՏԻԿ ՆՈՂՈՒՄԱՒ. — *Տես* ՅՈՎՆԱՆ Ն-ՊԻՍԿՈՊՈՍ։

ԳԱՒԱՌԵՒԻՐՔ ԱՉԻԱՅԻՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑՈՑ։

ԳԱՒԱՌԵՒԻՐՔ ԵԿԵՂ. ՀԱՅՆԵՐԻՒԹԻՒՆ. — *Տես* ՀԱՅՆԱՒԵՐԻՒԹԻՒՆ։

ԳԱՒԱՌԵՒԻՐՔ ՔՆԹԵՐՑԱՍԻՒԹԻՒՆ. — *Տես* ՔՆԹԵՐՑԱՐԱՆ։

ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԻՑ. — Տես ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԻՑ ։

ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ ՄԱՆԿԱՆՑ, *պատկերապարզ ։ Զմիւռնիա*, 1852 ?

ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ։ Կ. Պոլիս, 1887 ?

ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ. Տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ընդհանուր ։

ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ ՍԻՐԱԶԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ. Տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՍԻՐԱԶԱՆ։

ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ ՓԵՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՓԵՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ։

ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ։

ԴԱՄԱՏԵՍՏ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ... ՊԱՏԱՐԱԳԻ. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Ի. Եպ.)։

ԴԱՄԱՐԱՆ. Տես ՊԼԻՊԼԻՆԱՑ Ն. Կ.։

ԴԱՄԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԶՆ ՄԱՆԿԱՆՑ. Տես Ա-ԲԱՄԵԱՆ (Հ.)։

ԴԱՄԱՒԱՆԴԱՐԱՆ ԹՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ. — Տես ԵՐԶՆԿԱՑԻ (Գ.)։

ԴԱՄԱՒՕՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒՈՒՑՉԱՆԱՑ ԴՊՐՈՑԻՑ. — Տես ՍԻՊԻԼԼԱՑԻ Հ. Կ.։

ԴԱՄԷՆԿՈՒՐՆԵՐ. Տես ԱՆԱՆԻԱՆՑ Ա.։

ԴԱՄԱՍԱՑԻՍԿԻ. Տես ԴԱՄԱՍԿԻՈՐՔ։

ԴԱՄԱՏԱՆԵՑԻ ԹՈՏՈՐՋՈՒՑ. — Տես ՕՐԲԱԼԱՆՑԱՆ Մ.։

ԴԱՄԱՏԱՒԱԿ (*Дамат*. — Տես ՍԱՄՈՒԻԼԼԱՑԱՆ Հ. Մ.)։ — *Հայրենիք* Տէրունեայ 1874, թ. 180, 181–83, եւն։

ԴԱՄԱՏԻՐԱՑԻ ՄԱՆԿԱՆՑ, *կամ Ընթերցարան ի պէտս պզտոցաց։ Թարգմանեաց ի գերմանե-րէնէ Մ. Աւանձար։ Ա տիպ?* Բ տիպ, 1873 ?

Տես և ԴԱՐԱՊԱՇ Ա. Մ. — ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։

ԴԱՄԱՏԻՐԱՑԻ ՄԸ ԽՕՍԵԼԸ. — Տես ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ Ե. Յ.։

ԴԱՄԱՏԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՂՉԱՅԻՆ. — Տես ԱՂՉԱՅԻՆ ԴԱՄԱՏԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. — ԶՕՐԱՅԵԱՆ Ն. — ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. Պ., — ՈՍԿԱՆ (Յ.) — ՉԵՐԱԶ Մ.)։

ԱՂՋԿԱՆՑ. Տես ԴԱՄՈՒՄԻՄԸՐԻ Կ. Ֆ.) — ՏՐԼԱՄԱԶԱՆ. Տես ՎԻՆԻՒՐԵԱՆ (Յ. Ս.) - ՖԱՆՆԼԻՆ։

ԱՆՋԻՆ. Տես ԲԼԵԿԿԻ։

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ. — Տես ԴԱՆԻԷԼԻ Կ. — ՄԱՎԼԵԱՆ (Յ.)։

— ԲՆԱԿԱՆ. — Տես ԱՂԱԳԱԼԵԱՆ Մ. Յ.։

ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՐԴԻԿ. Տես ԴԻՈՅՆՈ։

ԴԱՄՏԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. — Տես ԳՈՐՈՑԵԱՆՑ Ն. Յ. — ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. Պ.։

ՄԱՅՐԱԿԱՄ. — Տես ԲԱՐԵՕԱՍՄ։

ՄԱՐՑ. Տես ԼՈՒՍ ՄԱՐԹԻՆ։

ՕՐԻՈՐԴԱՑ. — ԹՈՒՐԻՔԵԱՆՑ Մ.։

ԴԱՄՏԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ, *կամ նախապատրաստութիւն բարոյական և բնական իրաց. Թարգմանութիւն կարնոյ Ազգ. դպրոցի աշակերտաց։ Կաստանդնուպոլիս, տպագր. Աւետեայ Մ. Աշճեան*, 1881. 1°, 36 էջ։

— *Ի տիպ, ի նպաստ վարժապետական միութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Փոխալեան*, 1881. 8°, 32 էջ։

ԴԱՄՏԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՅՕՐՈՒԹԻՒՆՔ. Կնիք. Թարգմ. Ն. Մանդինեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շահազէի, 1896. 8°, 120 էջ։

Քննագ. Արարատ 1896, թ. 8։

— *Դաստիարակութիւն մանկանց բնական, բարոյական և մտաւորական ի պէտս մարդկ։ Թարգմանեաց Օր. Փ. Վէորգեան։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան*, 1876. 8°, 60 էջ։

Եթէ ինչպէս պէտք է կերակրել, հագուեցընել, դաստիարակել մանուկը իւր այս եօթնամեայ ժամանակին մէջ, որպէս կարող ենք իւր յոյժ արգասի, այս է ահա գրքուկս նպատակը, որով և արժանի իւրացընէր մեր ձեռքը գտնուելու։ Մասխ 1876, թ. 1909։

Տես դարձեալ ԲԱՐԻՋԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. — ԹՈՒՐԻՔԵԱՆ (Ս. — ԹՐԵՆՑԻ Հ. Ս. ՄԱՆՈՒՆԵԱՆ (Սա. Գահ.) — ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. Պ. — ՇԱՆՖԻԼՕՐԻ. — ՏՐԼԱՄՊԱԶԱՐ։

Տես *գարձեալ* ԿԻՈՒԻ Բ. — ՊԼԱՆՇԱՐ. — ՈՒՈՒՑՈՒ Ֆ. Ֆ.) — ՍԵՒՆԵՐԸ Հ.) — ՏԻՒԲՈՒՆԵԱՆ Փ.։

Տես և *Բազմավէպ* 1896, էջ 67, 127, 226, 351, 368, 504, եւն։

Դաստիարակութիւն մանկան մայրենւոյ ուղղուած խօսք։ Ընդհելէնէ Թարգմանից Պօղոս Աւետեանեան, աշակերտ Կրթարան-Ուրբանոցին։ Նիկոսիա, տպ. Ազգ. Կրթարան-Ուրբանոցի, 1903. *փոքր* 8°, 30 էջ։

ԴԱՍԱՊԱՐՏԵԱՆԻ ՄԸ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ. — Տես ՀԻՒՍՈՅ (Վ.։

ԴԱՏԱՒՈՐԸ. — Տես ԱԱՄՈՆ։

ԴԱՏԱՒՈՏԻՆ Ի ՎԵՐԱՅ ԹՈՐԵՆԱՑԻՈՅՆ. — Տես ՀՆՏՅԵԱՆ (Հ. Ն.)։

ԴԱՏԱՒՈՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԼԻՆԱՀԱՅՈՑ. — Տես ՈՐՈՄՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ, եւն։

ԴԱՏԱՒՈՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԻՒԹԵԱՆ ԴՈՇԻ. — Տես ՄԻՒԹԵԱՆ ԴՈՇ։

ԴԱՏԱՒՈՏԱՆԻ ՕՐԸ. — Տես ԿԱՐԱՒԼԽՆԿՕ Վ.։

ԴԱՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱՏԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՑ. — Տես ՄԻՀՐԻԱՏԵԱՆՑ Թ. Մ.)։

ՊԱՏԵՆ Խաչիկ Վ.) *Նուագք ձեռագրաց. Վաղարշապատ, տպ. Էջմիածնի*, 1903 ?

ԴԱՏԵԱՆ (Ս.) — *Մի գրոց յուսուցչական ձագի մեջ. միջին և հասարակ դասի համար։* Մոսկուա, 1880. 8°, 15 էջ։

ԴԱՐԱԼԱԽԵԱՆՑ *կամ* ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ. — *Տես* Տ. Ա. Մ.)։

ԴԱՐԱՊԱՏՈՒՄ. — *Տես* ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Պ.)։

ԴԱՐԱՍՏԱՆ ԽՐԱՏՈՒԻՑ. — *Տես* ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ Դ.)։

ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ, Պ. Ս. — *Ընտանական Հայկական Աբարիկի պրպաճի*, 1896 ?

ԴԱՐԲՆԵՒՈՒ. — *Տես* ԼԵՒՈՆԵԱՆ։

ԴԱՐԲՆՈՑԱՊԵՏՆ. — *Տես* ՈՒԽՏ Ժ.)։

ԴԱՐԲԻՆԼԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. — *Տես* ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ — ։

ԴԱՐՈՒՍ ՄԼԿ ՋԱԻԱԽԻՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՒՔ. — *Տես* ՄԻՒՍԻ Ա. *տր*)։

ԴԱՐՎԻՆ (Չարլզ). — *Անհիւսոյր ծորպորց կարմիր–ճիճու) ըստ Չարլզ Դարվինի։ Ուսումնէնից փոխադրեց Լեւոն Մելիք-Ադամեան։* Թիֆլիս, տպ. վ.րաց. Հրատ. Ընկ., 1896. 8°, 47 էջ։ Գինադ. Աբարատ 1896, թ. 4։ – Հանդէս-ամսօրեայ 1900–1901, թ. 1։ – Մշակ 1896, թ. 53։ – Տարազ 1896, էջ 239։

Տես ՏԻՄԻՐԻԱԶԵՎ։

ԴԱՐՎԻՆԻԶՄ. — *Տես* ԲԱԼԱՂԵԱՆ (Մ.) — ԵՐԵՄԵԱՆ (Հ. Ս.) — ՍԱՐԵԱՆ (Հ. Ս.) – ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ (Ն.)։

ԴԱՒԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆ. – Տ. ՄՄՐԱՏՈՎ, Ի. Ա.)։

ԴԱՒԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆ *հաւատոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։ Թարգմանեցեալ ի հայկական լեզուէ ի լատին բարբառ ի Յօհաննիսէ Ակբօզեանէ Կերմանացւոյ։ Եւ արտահանեցեալ ի ԻՆՁ ԱՐԱՄԵԱՆ, կոչեցեալ գրոցն, աշխատութեամբ Յուդայեցի Խալդարեանց Հօջամալի որդւոյ Գրիգորի։ Իսկ այժմ վերստին տպեցեալ՝ ի խնդրոյ Վերապայծառ Տէառն Գովսեփայ Աստուածաբան վարդապետի, և Առաջնորդի Աշտարխանու, և Նոր Նախիջեւանու։ Այդեամբք՝ և ծախիւք նոյնոյ Գրիգորի. ի հայրապետութեան Սրբոյն Էջմիածնի Ամենայն Հայոց։ Յամի Տէառն. 1780։ Իսկ ի թուին հայոց. 1229։* Ի Լոնդինոն։ Confessio Ecclesiæ Armenicæ, Latinè reddita, et necessariis notis illustrata ab Joh. Joachimo Schrodero, in libro cui titulus LINGUÆ ARMENICÆ THESAURUS. Londini; Typis Joh. Rivington. Anno Domini MDCC. LXXX (1780).

Էրքին 49 էջը գրուած է Ն. Շնորհալւոյ «Հաւատով խոստովանիմ» աղօթքը, լատին, ֆրանսերէն ու անգլիերէն թարգմանութեամբ։ Մակագիրն է.

Աղօթք Տէառն Ներսէսի Հայոց կաթուղիկոսի։ Թարգմանեցեալ ի լեզուս լատինացւոց, գալլիացւոց, և անգլիացւոց։ Preces Domini Nierses, Armenorum Universalis, Latine, Gallice, et Anglice redditæ, 49–75.

Իսկ 76 էջին մէջ սր է վերջին՝ համառօտութեան վերայ հաւատած մը կայ, անգլիերէնէ թարգմանուած, հետեւեալ խորագրով. «Ի սատ ի պարապ անգութ եղաք սակաւ ինչ բան յաղագս համառօտութեան. թարգմանեալ ի յանգլիացւոց»։

ՏԵՍ և ԱՂԱՆՈՒՐԵԱՆ (Մ. Յ. — ԱՇՃԵԱՆ Մ. Վ. — ԱՒԵՏԵՐԵԱՆ, Հ. Յ.) — ՅԱԿՈԲ ՎԼԼՈՒՊ. — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՐԿՈՒՉ.

ԴԱՒԱՆԱՒՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՏՈՑ ՎԱՄԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՑՑ։

= Ա *տիպ*, Professio orthodoxæ fidei ab orientalibus facienda. Jussu SS. PP. D. N. Urbani papæ VIII edita. Romæ, typis et impensis S. C. de Prop. Fide. M.DCXLII (= 1642)։ *Պատասխանութիւն ճշմարիտ և ուղղափառ հաւատոյ՝ վասն առնելոյ եկեղեցւոյ յարեւելից։*

Փոքր քառածալ, մէկ էջը հայերէն, մեջը յատներէն. դէմ դէմի. 29 էջ։

— Բ *տիպ*, հայ–լատ. Ճակատը նոյն. բաց ի մուսականէն, որ է. M.DCLXXVIII (= 1678)։

Այս տպագրութեան երկրորդ էջին մէջ դրուած է պատկէս. «Պատասխանութիւն ուղղափառ հաւատոյ ի յաստենից հայոց առնելի»։ Իրքը տպագրութեան ուղեցոյց, անհարթ, մէկագիր, նոյնպէս մէկ էջը հայերէն և մեջը յատներէն. 48 էջերու մէջ ամփոփուած։ Հայերէն չարադրութիւնը կը տարբերի նախընթացէն. առաջինը ընտրելագոյն է։

= Գ *տիպ*, անճակատ և անթուական. որուն խորագիրն է. «Պատասխանութիւն ուղղափառի հաւատոյ»։

Իրքը փոքր քառածալ, անհարթ մէկագիր. վերնակող տիպ կը թուի. լոկ հայերէն, 15 էջ։ Ամպհատ տպագրութիւն։

= Դ *տիպ*, Պատասխանութիւն ուղղափառ հաւատոյ՝ սակս արեւելեան տղայոց. սահմանեալ ի հրամանէ Տեառն մերոյ սրբազան Պապի Ուրբանոս ութերորդի։ Ի Հռոմ, ի տպար. Տարածութեան Հաւատոյ, 1848։ Professio orthodoxæ fidei, ab orientalibus facienda. Jussu SS. D. N. Urbani Papæ VIII edita. Romæ, typis S. Congregationis de Propaganda fide, MDCCCXLVIII (Հայ–լատին)։

ԴԱՒԱՆԱՒՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՏՈՑ *որ միաբան հաւանութեամբ բրած են Պապրիայի տէրութեան բարեկարգեալ եկեղեցիները։* Ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կոիֆիթի, 1845. 4°, 52 էջ։ — Յետոյ Ամպիհատկան հիներորդի հաւատոյ 39 յոդուածներբ, տես այդ վերնագիրը։

ԴԱՒԱՆԱՒՈՒԹԻՒՆՔ Մ. Յ. Ա. Պալպայիթի Բերմանացի հրէի, որ նամակի ձեւով իր եղբայրներուն գրեր է։ Թարգմանեալ ի Պապրիա–կանէ ի Հայս։ Ի Զմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօսման Հալլօքի, 1838. 8°, 62 էջ։

= Բ *տիպ*, Դաւանութիւնք նոր հրէից մը. «Պատասխանութիւնք Պալպայիթի հրէի»։ Զմիւռնիա, ի տպարանի կուլիէլմոս կոիֆիթի, 1841. 8°, 45 էջ։

ԴԱՒԹԵԱՆ (Արիստակէս եպիսկոպոս). – *Տագնապալի վտանգ և արգոյ և տհամակատարութիւնք Հայաստանեայց սրբոյ Եկեղեցւոյ։* Վաղարշապատ, ի տպ. Ս. Էջմիածնի, 1887 ?

— *Կանոնք Ս. Ժողովոյ ?*

— *Ազանդաւորք և մոլորութիւնք նոցա և վարդապետութիւնք Հաւատոյ։* Վաղարշապատ. Նոյն, 1890 ?

ԴԱՒԹԵԱՆ, Յակոբ). — *Պատմութիւն*

սուրբ գրոց։ Աւարտեալ համառօտ հարցմամբք և պատասխանիւնօք, յայտագս դէտահասակ մանկանց։ Թարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ ի պարոն Յարութիւնէ Դաւթեան Ջուղայեցւոյ։ Եւ տպագրեալ հրամանաւ Տեառն Յովսեփայ սրբազան արհի եպիսկոպոսի և առաջնորդի ազգին Հայոց, որ են ընդ տէրութեամբ Ռուսաստաց։ Ի հինգհարիւրդում ամի Հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ սրբոյ Ամենայն Էջմիածնի Տեառն Ոսկեստոս սրբազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն հայոց։ Յամի տեառն 1785։ Իսկ ի թուին Հայոց. ՌՄԼԴ։ Նախիւք և տպիւք պարոն Խրիմգորին։ Ի Աստրախանայ։ Կրկին հրամանաւն կառավարչացն բարեկարգութեանց։

Ներքոյդ էջին մէջ ընծայական մը կայ «ի Խրիմգորէ խոյդաբեանց առ Յովսէփ վարդապետ Աղուանեանց»։ Հինգերորդ էջէն կը սկսի պիրքը և կ'առնու չէքը 65, ուր թերթին պակասը լեցնելու համար թարգմանութիւն մը կայ՝ հետեւեալ խոսքերով. «Ա՛ռ ի լեզու դպրապետ տէրէ՝ եղաք բան ինչ յաղագս բրաւանց. թարգմանեալ ի յանգլիացոց լեզուէ ի հայ բարբառ, ի պարոն Խրիմգորէ խոյդաբեանց կոչեցելոյ», մինչեւ չէքն 68, որ է վերջ։ Դիրքը մէկակ ութածալ, խոշորագիր, մաքուր տպագրութիւն։ այն տպարանին առաջին խոշոռատառ տպագրութիւնն է, որուն առիթ տեւ պետրոսբ տպուած քամագրքին յիշատակարանը։

ԴԱՒԹԵԱՆ Մ. Մ.) — Տես ՄԿՐՏՉԵԱՆ Մ.)։

ԴԱՒԹԵԱՆ Ն.) — Տես ԻՂՊՏ։

ԴԱՒԹԵԱՆ, Սեմովէլ վ.) — Պատճառք վիճից Հայոց Ուղղափառաց, գրեալ ի Ս. վարդապետէ Դաւթեան։ կ. Պոլիս, 1870. 4°, 40 էջ։ (տպ. չի յիշատակուիր)։

— Թիւանոյ արքիպիսկոպոս և կ. Պոլսոյ առաքելական նուիրակ Դեր. Անտոն Յովսէփ Բլիւիհին 1870 հոկտ. 6, 18 թուականաւ առ Ս. Տէր Սեմովէլ վարդապետ Դաւթեան ուղղած թղթոյն պատասխանիւ։ կ. Պոլիս, ի տպարանի Ազմիյէթի իւմիյէ. 8°, 48 էջ. 1870, ի Բրինքիբօ կղզի կ. Պոլսոյ։

Տես և Բլլիհիմ։

ԴԱՒԹԵԱՆ, Մխիթար Ա.) – վարժուրիւն մանկանց, ետմանը լքեալ, առաջնորդ թարգմանութեան թրքաբոս գաւառաց համար։ Մասն առաջին, քերականէն անմիջապէս եաք։ Յօրինեաց Մխիթար Ա. Դաւթեան, Տնօրէն Դասատուն Մխիթարեան Ընկերական վարժարանի Յաֆիոն Դահրահիսար։

Ա տիպ, կ. Պոլիս, տպագր. «Արեւելք» և «Մասիս» լրագրաց, 1888. 8°, 77 էջ։

Սոյն Ա Տպագրութեան խորհրդատուն ալ կայ, յար և նման իսկականին, միայն ինչ ինչ փոքր տարբերութիւններով, որոնք կը մնանեն խորհրդատութիւնը։

Բ տիպ, բարեփոխեալ և ճոխացեալ։ կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Պապատալեան, 1890. 8°, 96 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1890. թ. 1890, 1979, 2059, 81։

— Գ տիպ, վարժուրիւն մանկանց, մասն առաջին։ կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Ի. Պապատալեան, 1892. 8°, 111 էջ։

= Դ տիպ, Առաջին վարժուրիւն մանկանց։ Տպագր. Ներսէս Ճ. Աբրամեան, 1893. էջք՝ նոյն։

= Ե տիպ, նոյն, 1895, էջք՝ 112։

= Զ տիպ, նոյն, 1896. էջք՝ նոյն։

Է տիպ, Ն. Կ. Պէր., 1898. էջք՝ նոյն։

— Ը տիպ, նոյն, 1899. էջք՝ նոյն։

= Թ տիպ, նոյն, 1902. էջք՝ նոյն։

= Ժ տիպ, նոյն, 1903. էջք՝ նոյն։

= ԺԱ տիպ, նոյն, 1904. էջք՝ նոյն։

— Մասն երկրորդ, կամ երկրորդ վարժուրիւն մանկանց։

= Ա տիպ, վաւերացեալ յԱստուծ. խորհրդոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։ կ. Պոլիս, տպագրութիւն «Արեւելք» լրագրոյ, 1889. 8°, 118 էջ։

— Բ տիպ, կարեւոր յաւելմամբք և բարեփոխմամբք։ կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Աբրամեան, 1892. 144 էջ։

— Գ տիպ, բարեփոխուած և ճոխացած, տպագր. Ներսէս Ճ. Աբրամեան, 1894. 208 էջ։

= Դ տիպ, նոյն, 1896. էջք՝ նոյն։

— Ե տիպ, Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1899. էջք՝ նոյն։

= Զ տիպ, Մ. Սարգեան և Ընկ., 1901. 8°, 206 էջ։

= Է տիպ, նոյն, 1902. էջք՝ նոյն։

= Ը տիպ, նոյն, 1903. էջք՝ նոյն։

= Թ տիպ, նոյն, 1904. էջք՝ նոյն։

= Ժ տիպ, Մ. Սարգեան և Յազաեան, 1905. էջք՝ նոյն։

— Մասն երրորդ կամ երրորդ վարժուրիւն մանկանց, առաջնորդ հայ լեզուի։

= Ա տիպ, կ. Պոլիս, տպագր. Աբամեան, 1891. 8°, 142 էջ։

= Բ տիպ, նոյն, 1893. 200 էջ։

— Գ տիպ, նոյն, 1896. 208 էջ։

= Դ տիպ, Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1898. էջք՝ նոյն։

= Ե տիպ, Տէր Մինասեան, 1900. էջք՝ նոյն։

= Զ տիպ, յար և նման Ե տպագրութեան։

— Ուղիղայց, երրորդ վարժութեան հրահանգ-նեւուն լուծումն. – Դասատուներու և ինքնաւարգացման փափաքողներու համար անհրաժեշտ գիրք։ կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Սարգեան և Ընկ., 1903. 8°, 88 էջ։

— Խոյժնական քնրագրք չարտպրուրիան և վայելչաբանութիան։ Ի պէտս աղգային վարժարանաց։ վաւերացմամբ ազգային ուսումնական խորհրդոյ։ կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Ի. Պապատալեան, 1892. 8°, 70 էջ։

= Բ տիպ, Խոյժնական քնրագրք չարտպրուրիան և վայելչաբանութիան։ Դիրք աշակերտին։ վաւերացուած ազգ. կեդր. վարչութեան ուսումն. խորհուրդէն։ կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ն. Ճ. Աբրամեան, 1895. 8°, ժ + 80 էջ։

= Գ տիպ, վ. Մինասեան, 1900. էջք՝ նոյն։

— Բանալի Շարտպրուրիան և վայելչաբանութիան, ի պէտս ուսուցչաց. տպ. Պապատալեան, 8°, 96 էջ (վիմատիպ)։

= Բ տիպ, Ախթէրի, 1899. 8°, 80 էջ։

— Սկզբունք մատնագրութեան և չորսագրութեան. գործնական հրահանգներով։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ն. Ճ. Արամեան, 1894. 8°, 80 էջ։

Քննագ. Հանդ. Ամսօր 1897, թ. 12։

Բ տիպ, 1903, նոյնութեամբ։

— Տարրական քերականութիւն արդի մատենի. ի պէտս նախնական կարգաց։ Վաւերացեալ Յանձնին. Խորհ. Ազգ. Կենդր. Վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Արամեան, 1891, 8°, 48 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1891, թ. 3։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 12։

= Բ տիպ, նոյն, 1892։ — Գ տիպ, նոյն, 1894։ Դ տիպ, նոյն, 1896։ Ե տիպ, Վ. Մինասեան, 1899. էջք՝ նոյն։

— Լմնավարժական հայ լեզուի, պատկերազարդ, առաջին գիրք այբուբենէն անմիջապէս ետքը։ Կ. Պոլիս, տպագր. Փ. Պալատեան, 1893. 8°, 64 էջ։

= Բ տիպ, նոյն Կ. Գէրպէրեան, 1896. էջք՝ նոյն։

= Գ տիպ, նոյն, 1899. էջք՝ նոյն։ — Դ տիպ, նոյն, 1901։ = Ե տիպ, Վ. Մինասեան, 1905. էջք՝ նոյն։

— Պատկերազարդ Այբբենարան, ՆՈՐ ՈՃՈՎ։

= Ա տիպ, Ն. Կ. Գէրպէրեան, 1895. 32 էջ։

= Բ տիպ, նոյն, 1897. էջք՝ նոյն։

= Գ տիպ, նոյն, 1900. էջք՝ նոյն։

= Դ տիպ, նոյն, 1902. էջք՝ նոյն։

= Ե տիպ, Վ. Մինասեան, 1904. էջք՝ նոյն։

= Զ տիպ, նոյն, 1905. էջք՝ նոյն։

— Նուէր մայր մանուկներուն. Մանկական ուսանողներ տարրական դասընթացքի Ա. և Բ. չրջաններուն համար։ Կ. Պոլիս, տպ. Աբրեան, (Նախկին Պատրաստեան տպարան), 1897. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Մասիս 1897, թ. 212։ – Մուրճ 1897, թ. 7–8։

= Բ տիպ, ճոխ և պատկերազարդ, տպ. Մ. Աբրեան, 1904. 8°, 48 էջ։

— Լրացուցիչ դասընթացք տարրական քերականութեան արդի մատենիի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Արամեան, 1894. 8°, 112 էջ։

= Բ տիպ, Լրացուցիչ դասընթացք տչխտարհաբար քերականութեան. Նախնական կարգերու համար։ Տպ. նոյն, 1896, 8°, 59 էջ։

= Գ տիպ, Մ. Աբրեան, 1903. 8°, 110 էջ։

— Ուտելիքներ. Նոր հաւաքածոյ աչխարհիկ լեզուէ, արձակ և ոտանաւոր. Միջին ընթացք։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1896. 8°, 144 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1896. թ. 3753։

— Բ տիպ, Վ. Մինասեան, 1900։

— Ձեռնարկ փոխ. հաւաքածոյ առակաց, երգոց, մանրավիպաց և օգտակար վիւէլեաց. արձակ և ոտանաւոր։ Նախնական կարգերու և իրենց ուսման համար։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Արամեան, 1891. 8°, 59 էջ։

= Բ տիպ, Ուսման և ուսուցման հանդիսակի բացատրութեամբ և Յանելուածով ճոխացած։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պալատեան, 1892. 8°, 96 էջ։

Քննագ. Ճ. Շարք 1892, թ. 2176։

= Գ տիպ, նոյն 1895. էջք՝ նոյն։

Դ տիպ, Աբրեան, (նախկին Պալատեան տպարան), 1897. էջք՝ նոյն։

= Ե տիպ, Սազանեան, 1903. 8°, 94 էջ։

— Լրիկրտոյ փունջ, ծաղկաքաղ աչխարհիկ լեզուէ արձակ և ոտանաւոր։ Պատրաստեաց Սմբատ Խաչեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Փ. Պալատեան, 1894. 8°, 240 էջ։

— Բ տիպ, Աբրեան, (նախկին Պալատեան տպարան), 1897. էջք՝ նոյն։

Քննագ. Մասիս 1897, թ. 118։

= Գ տիպ, նոյն, 1905. 8°, 240 էջ։

— Փիլիսոփ. գիրք ընթերցանութեան և իբրեւ ուսման, ի պէտս փոքրիկ տղայոց։ Կազմեց Միհատ Խաչեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Փ. Պալատեան, 1892. 8°, 48 էջ։

— Բ տիպ, նոյն, 1894։

= Գ տիպ, Աբրեան, (նախկին Պալատեան տպարան), 1897. էջք նոյն։

= Դ տիպ, Վ. Մինասեան, (նախկին Պալատեան տպարան), 1899. էջք նոյն։

= Ե տիպ, նոյն, 1902։

— Հանդիսատան. Շինիչ մանրավէպեր և բարոյագիտական գրուեր։ — (Նկարին ճակատը). Հանդիսատան թատրոգրիտութեան. Շինիչ բարոյավէպեր և Դրամնական գրուեր։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Յարութեան և Ընկ., 1902. 8°, 223 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1902. թ. 5073։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1902. թ. 11։

— Լիքնիցատան մայրենի լեզուի Ա տարի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Սազանեան, 1903. 8°, 94 էջ։

= Մայրենի լեզու, Բ տարի։ Անդ, տպ. նոյն, 1904. 8°, 158 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1905. թ. 5885։

— Հաւաքակ նոր գրականութեան, Ա հատոր։ Կ. Պոլիս, տպ. Վ. Մինասեան, 1904. 8°, 130 էջ։

Քննագ. Ինքնակոչ 1904. թ. 41։ – Մասիս 1904, թ. 31։

— Ցայտագիր Խաչեան Պոտծակալութեան և Պրացուցակ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աբամեան, 1896. 8°, 32 էջ։

= Բ տիպ, Աբրեան (նախկին Պալատեան տպարան), 1897. 8°, 16 էջ։

= Գ տիպ, Ն. Գէրպէրեան, 1899 յաւելուած Բիբլիական։

= Դ տիպ, Վ. Մինասեան, 1900. 8°, 32 էջ։

= Ե տիպ, Աբրեան, 1901. էջք՝ նոյն։

= Զ տիպ, Վ. Մինասեան, 1905. էջք՝ նոյն։

— Նոր Կտակ. – Նախակրթութեան տէրունի գրութիւնք ուսանելիք գրութեանց։ Բառգրաքննութիւն, Քաղաք. կրճատութիւն, Պատմութիւն,

Աշխարհագրութիւն, Թուաբանութիւն, Գիտութիւն ուսումներ, Մայրենի լեզու։ Տորրական ընկոյզ. Ա պրակ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1900. 8°, 98 էջ։

Բ պրակ, գիրք աշակերտին, տպ. նոյն, 1901. 88 էջ։

Քննադ. Հանգիս Ամսօրեայ 1901, էջ 185–18, 191։

Գ պրակ, գիրք աշակերտին, տպ. Մ. Սապրեան, 1901. 80 էջ։

Գ պրակ, տպ. տպրի, էջք՝ նոյն։

Դ պրակ, տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1901. 96 էջ։

Զ պրակ, տպ. Սպագեան, 1901, 72 էջ։

Քննադ. Բազմավէպ 1902, էջ 246։

Է պրակ, վ. Մխիթարեան, 1902. 72 էջ։

Բ, Ե և Գ պրակներու, տարի, տոպազ. նոյն, էջք՝ նոյն, 80։

Քննադ. Արտիկ 1902, թ. 249։ – Ազգ դէմ թ. 254, 182–3։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1902. թ. 11։ – Մանզումէ 1902, թ. 268–9։

— Շրջաբերական ժամուցոյցիկ նոր գրոցի։ Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Սարգեան, 1901. 8°, 16 էջ։

— Ախտաճառ Դարձուցակ (աշխատակցութեամբ Մ. Շ-ի, Բ. Շ-ի, և Գ. Թ-ի) 1902-1904, տպագրութիւն Սապահան, էջք 200 չափուսկիկ։

— Հանուռաս իրագիտութիւն պատկերազարդ, Մուտքագրական տետր, Տարրական դասընթացք Ա. տարի, տպագր. Մ. Սարգեան և Ընկ., 1903. 8°, 94 էջ։

— Նրագիր ազգային հոգեբանութեան, համաձայն գրոց Ֆրանսիացի, տպագր. Սապահան, 1903։

Խմբագ. — Տես ԲԻՒԼԱԿՆ։

Թարգմ. — Տես ԼԷՄԻՆԱՆ (Մ.) — ՏԻՒՄԱՆ Ա.) մասն։

ԴԱՒԹԻԱՆ Ա. *Այլ անձն.* — De l'Être ou du positif de l'être, qui est l'objet de la Science positive – De l'Unité des Lettres ou du Principe de la voix et de son harmonie absolue. qui constituent l'objet des sciences logique. musique et mathématique. Par le Docteur S. Tavitian. Paris, P. Schmidt, 1887. 8°, pp. 64.

ԴԱՒԻԹ-ԴԱՒԱՒԱԼ *կամ Մի հարսանիք. Հեքիաթակոմիկական վազախեցւոյ գիւղական խաւորուն չորս զործողութեամբ*, 1874 ?

ԴԱՒԻԹ ԱՆՑԱԿՔ *նկարչական կամ Հերացի.* — *Թագի Ակիսոյ փիլիսոփայի մատենագրութիւնը, և թուղթ Իւրտայ կաթուղիկոսի առ Դաւիթ։ Վենետիկ, ի տպարանի Ուրբան Վարդապետ յամի 1833, ԻՄԶԲ։*

Գործիս հրատարակիչն է Հ. Ղեռնեա Սարգիսեան, որ և կ'ըսէ Քառաջաբանին մէջ. « Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի քաջագիտութիւն յիմաստասիրական մարգոյ յամենեսեան համայնապահին՝ բազում վաստակք քրտանց են առ մեզ՝ ձեռագիրք ի ժանեաց ամենաձախ ժամանակին։ Ի բանիցն ներա որ ի մատունին՝ այս է կարդ.

Ա. Գիտուղ Գիւտոյ կամենալիկոսի առ Գաւիթ ի խնդիր ներքոյինի խաչին, և պատասխանի նորին. որպ կրկին են լայտրիր հին որինակք անձամբ կանչք։

Բ. Ղեռքոդեան ի տուրք խաչի տատուժ բնկալ, որպ խմաստիցն վանմանն Գաւիթ գնեքրին առաստազեղ հանճար ներգիտնացն ցուցանէ։...*

Գ. Սահմանք խոստովանութեան, չի հմուտ ենեամբ և ոչ ենեին ինչ մտաց գործ։

*Դ. Ամենայն չար առնելի։ Զամենէ բազում խնդիր է առ խոստուն. զի ի կարգս բանից Գրիգորի նախաշաւղն գտանի այս բան ի հնգեն բարբառս, յորմէ կարծիք ի միաս ամանց անկաս՝ չլինել ամին հարազատս ծնունդ մտացն Գաւթի։ Այլ մեք՝ որպէս և աաճենայն նախնիք մեր առ հաստարակ, Գաւթի զսա վարկանիմք գոլ, որպէս զի և շնորհալոյ հայրապետին մերոյ գեղեցկահնչս բանից և զմեկնութիւնն սորին առնել։ Ի չիցէ արդիւք առաջագնալ կարծել՝ ենե նա ինքն Գաւիթ և գլոյն զայն չարտգրեալ եցէ, որպէս և գլաղագս ի մատենագրութենացն ներա դատանիմք և յայն բանէ. ապա ժամանակաւ ի մտացանս անկեալ անուանն Գաւիթ առ յայնս, ծանոթագոչնից ինչ անց ընծայել գնա նոցա **։...*

Ե. Հինգ առածք, եւ յարգս բաժանմանն։...

Զ. Ղեռածոբութիւն Գոյփիւրի։

Է. Վերածոբութիւն Կատրի ի Ղեռածոբութիւն Գոյփիւրի։

Ը. Ցառ առորգոբութիւնք Արիստոտելի։

Թ. Մեկնոբութիւն Կատրոգութեանցն Արիստոտելի։

Ժ. Արիստոտելի յարգս մեկնոբութեան։

ԺԱ. Մեկնոբութիւն Գերիհրմենիաս գրոցն։

ԺԲ. Մեկնոբութիւն յորիքառաս դիտոց, ի վերրածականն Արիստոտելի։

ԺԳ. Բազգս գեղագիտիկ պատճառ։

ԺԴ. Արիստոտելի Լուսոյ առ մեծն Ալեքսանդր, Պատմոբութիւն յարգս ոգեկան, յորմէ երեք գեղատպ հանճարեղ Լուսոյ տեսութիւնքն հանճարոյ մատենագրիս, և Լուսոյ մեկնութեան ընդ գրիչն սահմանին։

ԺԵ. Ա.ԱՅ Լուսոյ Արիստոտելի առ մեծն Ալեքսանդր, Ցարգս Աստղաբաշխութեան։

Կորնեան և Մատրիդի մատենագրութեանց հետ մասին տպագր. 8°, 94–640։

Տես ԱՒԳԻՒՍՏ (Փ.) « Քննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի կամ Թարգմանութենէն Արիստոտելի » տասն Ազատարեր։

— Գիրք վասնմանաց Գաւառի Ակիսոյ փիլիսոփայի. Աստուածաբանութիւն վարդապետին Տաճեցւոյ ի Հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչին տեառն Ներսիսի Պարթեւ Արքայ Արշակունեաց և ի Պատրիարգութեան սրբոյ Նոյնսայեկի տեառն Գրիգորի Արքայ Արշակունեաց և Անձն

---

* *Խոչի հասը ապատած է Նահ. Գիրք եւ հատ հոգեկան գործին մէջ. տես Նոյն գիրքը՝ մեկնութիւնք տես Նեղիսիկ Շնորհալի։*

** *Մատենագրաբանին մէջ Հ. Զարպհանալեան կ'ըսէ այս գրուածքին տակին. « Ազգային բանասիրաց ծանօթ գրուածք մը, և ընդհանրապես Դաւթի Անյաղթի ընծայուած, վասն զի իր անուանն կրող Սահմանաց գրոց մէջ գրուած է՝ իբրու վերջին գլուխ մը Նոյն երկասիրութեան... Թարգմանութիւն է Գրիգորի Նիւսացւոյ գրուածքի մը որ խորագիր ունի քսան լսաս. Sermo contra Manichæos, decem constans Syllogismis », նոյն. էջ 373–4։ – Տես և Ղեռատ Շնորհալի « Նամակ », վենետիկ, 1838, էջ 295։*

տուածարան վ. Զարգսալեան։ Կամք և զօրութ վ. Հազան Առաջնորդի Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեսան Յօհաննիսի սրբազան և Աստուածարան վարդապետի։

Դաւթի Ալանճեանը կը հասնի մինչեւ էջն 205։ 206 են կը սկսի Լուծմունք Ալանճեան Դաւթի Աղջոյի փիլիսոփայի, մինչեւ էջն 286։ 287են կը սկսի «Մեկնութիւն Դաւթի փիլիսոփայի որ է ի կատարումն Porphir որ վասն Ալանճեան Համառօտասիրտ լծեան։ Առաջեալ Կիրաեան Շնորհալ. , Լոյսոր Կիլիկոյ Կաթողիկոսի Հայոց։ Ի խնդրոյ Ովհան Իրոյի Համառօտ լծեան». Ալեհայն չար տանջուի, եւն, մինչեւ էջն 318։ 319 էջէն կը սկսի ուսանողաց մը նոյն նիւթին վրայ (գուցէ Պալատասար դպրէն), մինչեւ 321 էջը, յետոյ «Քանկ դիմաց որ բանից ոմանց ահմանաց կրջոյր և յաւժմանցն», եւն, մինչեւ էջն 339։

Ցետոյ «Ցիշատակարան Տպագրութեան։ Կոտ լծին պաշտօն և փառք հանդերձ երկրպագու լծեամբ երրակի անձնաւորութեան և միաբնոն աստուածութեան ամենասրբ Երրորդութեանն Հոր և Որդոյ և ամենասրբ Հոգւոյն։ Որ մտորհանօք սրբոյ հոգւոյ կատարին մարթեցան Աստուածածնին՝ և իւր առաջնոյ դիմաբեամբն և անհուն ողորմութեամբ եւս կատարեցին մերոյս նահատութեան ալեպել և ի յայսր երկիր բանասէր անձանց զպատուական ի. մատուռս սրբ և ոգեշունչ մատեանս Ահմահաց սրբոյն դաւթի ներդրելոյ՝ հայոց հանուրի և անհայոի փիլիսոփայի։ Ամենաջերմ կամեցեալ լեամբ և ճախիւք գոյից տեառն Խրիմբոյ Երիցս երանելոյ Հայրապետի սրբոյն Երուսաղէմի և աստուածարան վարդապետի բարեչեցուց։ Ի տեառն Ցովհաննիսի սրբազան Լուսկապետի և աստուածարան վարդապետի բարեչեցուց. վերադիտողի կոստանդնուպոլսոյ, և պցեկոպ սուրբ տիրօրինական տեղեացն քրիստոսի և սրբոյն յակոբոյ գերահռչակ աթոռոյն ամենայն հայոց։ Ուրբ և նստաւ ճառագայթ սրբոյ կարապետին և մկրտչին քրիստոսի։ Ամենայն և վարժելոյ ի դաստանն ամբարտաւ։ Որ ի վերոյ ասլոց պահանգոնից և հաստակաց օգուտ ջանելոյն և բարերարութեանցն՝ զերծեալ գայթասիկ մանաւանդապէս ունեցան ի կեանս և ի ջանս իւրեանց՝ արդեամբք իակ կատարելով։

«Ալսպիսին՝ զսուրբ աթոռս և զվանորայս և զհամայն եկեղեցիս չէն և հաստատ պահել։ Աշակերտս բազմացուցանել ճեմամամբ մարթենական գոյից, և հոգեսր կրթմամբ աստուածային տարից։ Իակ և զշահաւէտ գրեանս սուրբ վարդապետացն՝ տալ արպել և ի յայտ ածել սուրբ գիտութեան հետեւողաց։ Որ երիք կարեւորագոյն կամեցողութիւնքս ալսորիկ յայտ ամենեցուն է՝ թէ ո՞րքան շահաւէտ բարութիւնք են եկեղեցւոյ. նկատողացն յոյժ յայտնի։ Ի սուի սակ պարտաւորիք համարեցան՝ եթէ տէր կարողութիւն տացէ ի ընդ երկայն ատեսս պահեացք. առ ի բազմացուցանել զվարս արժանաւոր վաստակոցն ամէն։ Ցր տպեցաւ սուրբ գիրքս, ի տպարանի կարապետի սրդի մահտեսի աստուածատուրի ի կոստանդնուպոլիս։ Իակ արդ՝ ընթերցողդ սուրբ բարեմիտ անձինք, յիշեսջիք ի մաքուր ոգիս ձեր զբարերարսկիկ հոգւոյս մեր վերոդրեցեալ. որ ալսպիսի բարեաց միշտ յիշին պատճառ։ Ցիշեսջիք ընդ նոսա և զերջանիկ եպիսկոպան Թրակիոյ՝ զաէր աբրահամ սրբազան և աստուածարան վարդապետն. որ ըստ բարեաէր բաղձից իւրոյ՝ եռ դիրք մի ընտիր դրատածով լինել օրինակ տպեցանաս. սրամ եւս տացէ վարձս բարեաց. զի և նա յոյժ ունի բազձանս առ աստ սրբ գրեանս։ Ընկալցի եւս մասն բարեաց պատլատցի տէր կարապետ անձամբէր դրացիր ընտիր քահանային. որ նա եւս եռ հին օրինակ մի մատագրաթեալ արհեստաւոր գրչի։

Հնուկ յետոյ յիշեսջիք եւս զվերակացու տպարարանիս դհող ատիչ Հերոյ դմահտեսի աստուածատուրս, և զնոցան իմ կնկարսիկան և զմարիամն։ Դա և զգոլ Հնուն իմոյ ի գործատանս դարաշխատ անձանձիր շարաբարոյ և զրոյ գնապրեալ գպատմփարան գործոյս յոհաննէս որդեակն իմ պատրաստական ծառալ Հերոյ ամենեցուն։ Ալլ և զժրալան աշխատասիրան տպագրանիս յիշեսջիք ի տէր։ Յարմ և զոք յիշեալ յիշիք յողորմութեան մտին Ալէն»։

Տպագրութեան թուականը դրուած է 339 էջին. «... տպագեալ ի մեր թուականի հազար հարիւր և ութսունի, որ է բան 1731ին։ — Գիրքը միջակ ուժգամալ, գարդափակ երեսնեզոյժ. հասարակ տպագրութիւն։

Ի տիպ, Գիրք Ալանճանոց Ա. Դաւթի սուրբ փիլիսոփայի Հայոց իմաստասիրի, և յետ ժամանակի ալսպիսեալ լուծմունս սուրն հոգեշահ մեկնութեամբ Տեառն Առաքելի վարդապետի, աշակերտի Ա. Խրիմբոյ Տաթեւացւոյ։ Ի այժմ սրբագրեցեալ աշխատութեամբ ի Տէր Ալամուէլ քահանայէ Տէր փիլիպպոսեան Թիֆլիսեցւոյ։ Ի Հնդիկս ի Մատրաս։ Ի տպ. Ցայտութեան Շմաւոնեան Շիրազեցւոյ, 1797. 658 էջ?

Հանգեսի Խմր. 1896ի 10րդ պրակով, էջ 311, ծանօթութեան մէջ կը ծանուցանէ թէ «Շիրազեցին տպած է նաեւ Գիրք առաքեաց Պետրի 1790». գիրքը չունինք մենք, որով չեմ կարող տալ թէ արդեօք այս թուականներէն։

Գիրք հակոցի առթիւ տես Միսեռ Ջուղայեցի «Տրամատանութիւն», 1728, էջ 254–66։ — Արուանեան (Գ. Լ.) «Ընդ Դպրաց, 1874, էջ 89–87։

ՏԵՍ և ԱՒԱՆԱԿԱՆ ԱՂՒԲԱՒԱՏԻՒԻՆ, կամ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱԱՂՄՈՍԱՑ. — ԿԱՐԱՔԻՒՐ. — ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ (Ց.) — ՆԻՕՑՄԱՆ. — ՊԱՐՓԻՒՐ. — ԱՒՄՐՈՆ ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ. — ԱՐՈՒԱՆԶՏԱՆՑ Գ. Լ.)՝ «Ընդ Դպրոց. — Պատմ. Դաւթի և Մ. Խորենացւոյ»։ — ՏԻՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ.)։

Գրաւածներ. «Գաւիթ Ալէյպի մասին՝ մի տեսակցութիւն հայերէնագէտ աստղիկ Կոնիրէրի հետ»։ Արձագանգ 1891, թ. 31։

Տես և Ջուղայեցի «Պատմ. Հայ. Գրական դիմեան» Գ տիպ, էջ 314–324, եւն։

ԴԱՒԻԹ ԲԱՂԻՇԵՑԻ. — Տես Արարատ 1898, թ. 3–4, էջ 120–124։

ԴԱՒԻԹ ԲԻՂ. Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին և պատերազմաց Հայոց խափանուց, որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, և Հայոց 1171։ Ջոյս ետուն գրել՝ որք ի սկզբանէ մինչ զվախճան յառաջադէմ լեալք էին յամենայն պատերազմունս, և ականատես իրացն եղելոց. այսինքն Ստեփաննոս վրգանիսեան, որ ի տունէն էր Շահումեան, ի գաւառէն փոքր Արեւելից, և յաւանէն Ներկոտասանից, և այլ ոմանք ընդ նմա... Հրատարակութեամբ ի լոյս ընծայեաց հանդերձ յաւելուածովք Աբգար Ստեփաննոսեան Գուլամիրեանց։ 1861–1871, ի տպ. ի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի ի վաղարշապատ. փոքր 4°, ԺԲ + 136 էջ։

Էջ 14–78 Քաւալարան. 81–88 Լուսն Ջ. ի մասին տեղեկութիւններ, Գաղամպինից քաղուած. Հնգակին հարուածք Ցֆիխաց, գործ Սերբէ վարժապետի Պատկանեան. մի քանասեղծութիւն. 89–

114 Հրատարակչին ազգային վիճակին և անոր յառաջադիմութեան մասին դիտողութիւններով։ Իրանեանի թարգմ. տես ԲՈՒԱՒ, էջ 361. Հանդէս պատմագրաց, Բ։

ԴԱՒԻԹ ԲԼՈ. — Տես ԲԼԱՖՖԻ։

ԴԱՒԻԹ ԵՒ ՄՀԵՐ. — Տես ԱԲԵԳԵԱՆ Մ.– ԲԱԼԱՍԵԱՆՑ Գ.) — ԹՈՒՐՔԵԱՆ Յովհ., — ԼԼՕ. ԽԱՉԱԹԵԱՆ Բ. ՀԱՅԿԱԶԵԱՆՑ (Ց.) — ՄԱՆԳԻՆԵԱՆՑ Ս.) «Ի ցցգնական աշխարհ». — ՄԱԼՈՒԻՆԵԱՆ Լ., — ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ (Գ. Փ. — ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Գ.) «Նիւթեր հայ ուսումն». տետր Բ. — ՍԻՒՐԱՑՏԵԱՆ Գ. Ե.)։

Տես և Ազահիւս 1901, թ. 9՝ «Քարիւղ և Մհեր. Աստուծոյ դիւցազնական աւանդավէպը»։ — Արշալոյս 1898, էջ 520։ — Հանդէս Ամսօրեայ 1893, էջ 239, եւն, եւն։

ԴԱՒԻԹ ԼՕՄԱՑԻ. — Տես ՀԱՅՑԵԼԻ ՆԱՀԱՊԵՏԱՆ։

ԴԱՒԻԹ ԿՈՊՊԵՐՖԻԼՏ. – Տ. ԴԻՔԿԼՆՍ Զ.։

ԴԱՒԻԹ ՍԱԼԱԶՈՐԵՑԻ. — *Խոխասանը ծաղկանց. տպուած է նախ Մեղու Հայաստանի թերթին մէջ 1858։ – Արուեստասիրաց (Բ. Ն.՝ «Համով–Հոտով»։ – Կարճեալ Աբելեան Մատենագ. 1884, էջ 137, 177։ – Կատալոգ (Կ.) «Նոր ժողովածու», Բ պրակ, էջ 66–75, Մեղուի և Համով–Հոտովի հրատարակութեանց համեմատութիւններով։ Զորրորդ հրատարակութիւն՝ «Ոտրայրի՝ համեմատութեամբ Աբել. Մամլոյ և կատալոգի հրատարակութեանց՝ Բանաստեղծ. 1901, էջ 87–97, յետոյ «Գիտութիւն ազնուականց ծագմանց յիշատակելոց ի Կաթէթ Ազաթռեցւոյ», 97–129։

ԴԱՒԻԹԻՒՆ (Ա.) — *Տարբական երիտասարդութիւն. մասն առաջին. հեղինակութիւն Մոսկուայի կայսերական Համալսարանի Պրոֆեսոր Ա. Կաթէթովի։ Թարգմանեց Ներկաչափ վարդապետ Համասեան–Ջալալեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի և Ընկ., 1884. 8°, 168 էջ։

ԴԱՒԻՆ, կամ Կաթէթ կամ Կաթէթիկ ազանձելագործ Հայկազն։

Տես ԱԻԵՐԵԱՆ (Հ. Մ.) «Վարք Սրբոց», հատ. ԺԲ. էջ 125–28. – ՖԼՐԱՀԵԱՆ Յ. Ե.) կամ գարձեալ խոսքերէն լեզուով հանեալ գիրքը։

— *Riflessioni sopra la vita di Davino Armeno*, e varie traslazioni seguite del suo Santo Corpo nella Chiesa dell'Insigne Collegiata di S. Michele di Lucca, 28 Maggio MDCC. 4°, pp. 94.

ԴԱՒՐԻԺԵՑԻ (Ստեփէ Վ.) – Տ. Ստեփէ Վ. –։

ԴԵԶԱ. — Տես ՏԵԶԱ։

ԴԵՂ ԿՆՆԱՑ. — Տես ԱԻԻԵՐԵԱՆ (Հ. Մ.)։

ԴԵՂԻՆ ԴԻՄԱԿԱՒՈՐԸ. — Տես ԳՈՑԼ (Կ.)։

ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ (Թերեզիկ). — *Բանաստեղծութիւններ. Հրատարակութիւններ Նշանուհի Տէր–Գրիգորեանցի։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Լօտինեանցի, 1899. 8°, 34 էջ։

Գիտնական. Բազմավէպ 1899, էջ 427։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 8։ – Մասիս, թ. 15։

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

*Ներածութիւն և Աչուղի ուսքիսար. հատ. Լիսեցեան և Ընկ., Թիֆլիս, 1905. 8°, 24 էջ?

ԴԵՄԱՈՓԹԵԱՆ, «Ցաղագս Պսակի». — Տես ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ (Հ. Ա.) «Հաշակ Հելլէն և Լատին հաւատարիստութեան»։

ԴԵՈՒՀԱՄՈՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԸՆԹԵՐՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. Տես ՏԷՐ–ՄԻՐԱԲԵԱՆ Ց.)։

ԴԻԶԱԿԵԱՆ (Մ. Եփ. վարժապետ). — *Երանելիին, Բարւոք կենցաղավարութեան և փափաքավարութեան համար քանի մը գլխաւոր ընտիր կանոններ։ Հեղինակութեամբ և արդեամբ մահտեսի Դրիգոր Հայկազեան Կիւմիշխանեան Կ. Պօլիս, տպ. Ի. Ց. Փիւրճեան. 1861. 8°, 58 էջ։

— *Նուէր ազգասէր, հեղինակութեամբ և արդեամբ Դերձակեան Մ. Եփրեմ վարժապետի, ի սէր ազգիս։ Կ. Պօլիս, տպագր. Ի. Ց. Փիւրճեան, 1865. փոքր 8°, 48 էջ։

Տես Երեսակ 1865, թ. 60։

— *Քահանայական խոհականութեան, բացատրութեամբ Ջնորհիւք բարին։

«Ալս մակագրով արուեստաւոր ոսանաւոր մէ, մեկ թերթի վրայ տպուած, աշխատութեամբ Դրիգոր պատանելիի Դերձակեան»։ Մասիս 1870, թ. 1006։

— *Վիճակ պանդխտին?

«Պանդխտաց տառապակիր վիճակին վրայ ոսանաւոր քերթուած մէ, Դերձակեան Եփրեմ Պատանելիէն գրուած»։ Մասիս 1874, թ. 1521։

— *Օրհնական կապանք... Հեղինակութեամբ Դերձակեան Մ. Ե. Վարժապետի ի սէր ազգիս։ Գալաթիա, տպ. Ի. Ց. Փիւրճեան, 1870. փոքր 8°, 34 էջ։

Տես ՆԵՐՍԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒՆ ՆԱՄԱԿԱՑ։

ԴԻՒ. — Տես ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ (Մ.)։

ԴԻ ԱՄԻՉԻՍ. — Տես ԱՄԻՉԻՍ Տէ.)։

ԴԻԶՐՕԼ (Թ. = Th. Deyrol). – *Ճանապարհորդութիւն թէոփիլոս Դէկրօլի Լազիստանի և Հայաստանի մէջ. Թարգմանութիւն Ա. Փերուճեանցի. Փորձ, Ի տարի, թ. 5, էջ 95–128։ թ. 6, 113–147։ թ. 11, 33–49։ Ը տարի, թ. 5, 100–122։

ԴԻՊԻ ԱՒԱԶՆԳ. — Տես ԱԵՆԿԵՒԻՉ (Հ.)։

ԴԻՊԻ ԿՈՒԻ. — Տես ԱԿՆՈՒՆԻ Ն.)։

ԴԻՊ Ի ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԴԱՒԱԽ. — Տես ՀԱՒՊԻՐ (Ն.)։

ԴԻՕԼԻՆԿԻՐ. — Տես ՏԻՕԼԻՆԿԻՐ։

ԴԻՖՕԼ. — Տես ՏԻՖՕԼ։

ԴՐՐՆԸՐ (Նշմհէլ). — *Մանկիկի մը վիպար. թարգմ. Մ. Մ. Յաւելուած Արեւ. Մամլոյ, 1896–7. 1·0 էջ?

ԴԺԱԼԱՏ ԿԱՆ. — Տես ԽԱՏԻՍԵԱՆ (Մ.)։

ԴԺՐԱՒՊԻ ԹՒԼԹԱՍ. — Տես ԱՐԱՏՎԻՍՊԻՐԻ (Շ.)։

ԴՈՒՅՇԵՆ, հովուերգ. — Տես ՕՒՇԱԿՕ (Ն.)։

ԴԻՈՒՖՔ. — Տես ՃԱՆԻՊԵԼԱՆ Ց. Կ. ՏԱՆԻԵԼ։

ԴԻՈՒՖՔ ԲԱՅՑԱԼ. Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (Չ. յիսուսեան)։

ԴԻՈՒՖՔԷՆ ՓԱԽԱՆ ՄԱՐԴ ՄԸ *կամ Պոմպոց առաքինական*. Տետր. Ա.։ Կ. Պոլիս, ի Տպ. ծարանի Ջարդարեան, 1872. մեծ 24 էջ։

Բ. 25–40 էջ։ Գ. 41–56 էջ։

ԴԻՑԵՒՈՒՆ. — Տ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Տ. Վ. Տ.)։

ԴԻՔԿԷՆՍ (Չարլզ = Charles Dickens). — *Արքիցդի մահ. վիպասանութիւն. Թարգմանութիւն Յովհաննէս Նուսուֆեան։* Թիֆլիս, տպ. Ա. Ա. Միխէլսոնի, 1886. 8°, 18 էջ։

— *Հոգիս ի տկնուր. Թարգմանեց օրիորդ Ն.* Տէր-Մարկոսեան։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարգանեանց և Ընկ., 1882?

« Պատուելի օրիորդի թարգմանութիւնը լաւ է և հեշտ էլ կարդացվում է ». Մեղու Հայաստանի 1882, թ. 44։

— *Ծննդեան պատմութիւն. փոխադրութիւն Մ. Տ. Դ.-ի։* Շուշի, տպ. Յակոբեան 1891?

— *Կեանքի պայքար, վէպ երիտասարդների համար. Դիկկէնսի « Մարտին Չուզլվիտ » վէպից համառօտեց Ն. Բօրիսով։* Թարգմ. Գիւտ Քահ. Ազանեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1892. 8°, 291 էջ։

Քննագ. Արձագանգ 1892, թ. 100։ ·

— *Դաւիթ Կոպպերֆիլդ. վէպ Դիկկէնսի պատանեկան հասակի համար. Թարգմ. Պ. Պ.։* Թիֆլիս, Ալազանեան տպ. Մն. Մալտիբրոսեանի, 1897. 8°, 370 էջ։

Քննագ. Ինքնագիտակ 1898, թ. 398։ — Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 5։ — Մշակ 1897, թ. 81։ — Մուրճ 1897, թ. 11–12։

— *Փրատ սկրուջը (Ծննդեան վէպ. Անգլիերէնից համառօտուած). Թարգմ. Ն. Զիգիանեան։* Թիֆլիս, տպ. Ա. Մելիք Շահնազարեանց, 1897. 8°, 40 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1897, թ. 5։

= Այլ Թարգմ. * Չ. Դիկկէնսի *Ծննդեան արձակ հեքիաթ. Թարգմանեց բնագրից Մխիթար* Տէր-Աղաբէսեանց. Մուրճ 1904, թ. 10, 11, 12։

— *Օլիվեր Տվիստ. վէպ պատկերապարզ. ռուս. համառօտութիւնից Թարգմանված։* Ալէքսանդրապոլ, տպ. Գ. Յանոյեանցի, 1895. 8°, 76 էջ?

Քննագ. Տարազ 1895, էջ 282։

= Այլ Թարգմ. * *Օլիվիէ Թուիստ. Քնքոյշ Բիւզանդիոնի* 1903–1904։ Թարգմ. *Ժիրայր Շիրակացի*։

— *Վերապարծած յանցաւորը. Թարգմանեց Աբշակ Նզիգարեանց։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1896. 8°, 24 էջ?

Քննագ. Մշակ 1896, թ. 32։ — Մուրճ 1897, թ. 1։ — Տարազ 1896, էջ 272։

— *Խնդրագրի յիշատակարանը (« Պիկվիկեան կլուբից »)։ Թարգմ. Ս. Տ.–Մ.։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1899. 8°, 25 էջ։

ԴԻԿՄԼ, Յ. *Ուղեկից ճարտասանի. Թարգմ. Օր. Նուարդ Ազանեան*, 1904?

Երեսներ. Թարգմ. նոյն, 1904?

ԴԻՆԵՏԵԱՆ, Աիմօն. *Իմ ինչով և ապրուստ, խարգմանութիւն. Հրատ. հնչ. կուս. Թ. 4. Ազ. յիսալիստական գրադարան։ Լօնտօն, Հայկական ազատ տպարան*, 1891. XII + 57 էջ։

ԴԻՄԱԳՐԱՒԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՌԱՆՑ ՅԱՐԱԲԵՑԵԼՈՑ, *եան*. Տես ԱՐԱԲԱՏԵԱՆ (Ղևոնդ)։

ԴԻՄԱԿ. — Տես ՉԵԽՈՎ Ա.։

ԴԻՄԱԿԱՀԱՆԴԷՍ. — Տես ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ (Մ.)։

ԴԻՄԱԿԱՒՈՐՆԵՐ. Տես ՃԱՆԿԱԿԻՂԵԱՆ Յ. Կ.։

ԴԻՄԱԿՆԵՐ. — Տես ԱՏՊՊԵՏ։

ԴԻՄԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԲԱԻՈՒԱԿԱՆ, *եան*. — Տես ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. Մ. Զ.։

ԴԻՄԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ, Ի ՀԱՅԱՀԱՐՈՒԱՆՑ ՔՐԻՍՏՈՍԱՒ. — Տես ՓԼՇՏՐՄԱԼՃԵԱՆ Դր. Վ.։

ԴԻՄԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՐԻՑ ՎԵՐՋՆԱՅ. Տես ԱԼԻՊԵՐԵԱՆ Հ. Մ.։

ԴԻՄԱՔՈՒԵԱՆ Հ. Վ. — Լիպ. — Ալազմալբեան Բ. Պարկ. — *Նոր ատրճ և մատուռական սեռունդ տպագրոց. Հատագրեց և. Բարսեղ Գ. Ալազմալբեան։* Կ. Պոլիս, 1867?

« Վեգեդիկ ու օգտակար խրատներ պարունակող գիրք մ'է... ». Մասխ 1867, թ. 828։

— *Աստղիկ Հայրենեաց կամ Ալմանախումն ազգային յառաջդիմութեան։ Օգտակար և իմաստալից խորհրդածութիւններ և ազգասիրական ու յառաջդիմական յորդորներ, ամէն կարգի ազգայնոց համար։ Շարագրեց Բարսեղ Պարկաւագ Գ. Ալազմալբեան, ի Միաբանութենէ Ա. Լազարեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Ց. Փիրքճեան, 1869, 8°, 94 էջ։

— *Շիրը մանուկը ի Քրիստոսական. երկասիրեաց Համայեակ Ղ. Վ. Տիմաքսեան, օժանդակութեամբ Լազիկեան Եղբարց հարազատաց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Հայաստանեայց, 1878. 8°, 360 էջ։

« Մարքաքազքս Կ. Պոլիս մինչեւ Լեգիսլաս և Լրատ սաղէմ 32 քաղաքաց և գիւղօրէից վրայ վիճակագրական շահեստ տեղեկութիւններ պարունակող գիրք մ'է... ». Մասխ 1878, թ. 2111։

Երեսաճներ. կենսագրական ակնարկ, Նոր-Դար 1894, թ. 136 Գևրիաւէն)։

ԴԻՄԱՔՈՒԵԱՆ (Ց. Ս., Խարգմ. — Տես ՎԱՔՈՒԼ Տ. Վ.)։

ԴԻՄԻՏՐԻԵՎԱ. — Տես ԴԻՄԻՏՐԻԵՎԱ։

ԴԻՄՈՍԹԵՆԷՍ. — Տես ԴԵՄՈՍԹԵՆԷՍ։

ԴԻՈԴՈՆԷՍ ՅՈՐՑ ՓԻԼԻՍՈՓՈՍԻ. Թարգ. Ս. Եզ. Մինջոյեան։ Ալէքսանդրապոլ, 1900. 8°, 119 էջ?

Քննագ. Մշակ 1900, թ. 144։

ԴԻՈՐԻՐ ՍԻԿԻԼԻՑԻՑԻ. — *Պատմութիւն մեծ ծին Ալէքսանդրի Մակեդոնացւոյ. Թարգմանեալ ի Մատենադարանէ պատմագրութեանց Իոզոբոսի Սիկիլիացւոյ մեծանուն հեղինակի, ի Դա-*

*բրիէլ սարկաւագէ Վարժապետեան պատկա-
նեանց։ Վաղարշապատ, 1827։*

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՐԻՈՊԱԳԻՏԷՍ St. Denys, l'Aréopagite).

Տես Յարդումեանցի «Մատենադարան բ, էջ 381–391, ուր մանրամասն կը խօսի իր թուղթերուն և գործերուն վրայ։ Տես և Դերսկս Լամբրոնացի «Խորհրդածութիւն», եւն. ուր 220–230 կայ Աբրահամ Յազպատցւոյն Յազպատ Լեհեցական ատենաբանութեան գրուածքը – Տես և Հանդէս Ամսօրեայ 1893, էջ 69։ «Անմահական իմաստից Փիլոսոփայի Աւրիպագացւոյ առ Տիտոս վասն ննջման Մարիամայ», և կամ Ճիւրքէր. Հայկական աշխատասիրութիւնք էջ 11–17։ – Վասիլեւսկոյ Գ. Լ.՝ «Նոց-Դիւրոց», էջ 110–15. գերմ. թարգմ. ի Ճիւինկէրէ, ի Տիւրինկ Theol. Quartalschrift. Tübingen 1887. S. 133–138։ – Տես և Պատկեր 1891–92, էջ 512։

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԹՐԱԿԱՑԻ. *Քերականութիւն Փիլոքսենոսի Թրակացւոյ, Հանեալ ի Թագաւորական Կիւտան փարիզոյ, եւ ի յոյն ընդայեալ ի յայն, և ի հայ և ի գալղիացի լեզուս, հանդերձ ծանօթութեամբք և բացատրութեամբք. ի Յակովբայ Շահան Ջլոպեանէ յեդեսացւոյ ի վանսաոու վարժապետէ հայկական բարբառոյ յորքայական Դպրոցի արեւելեան լեզուաց թագաւորական Կիւտան, և ի յընկերութենից Համալսարանին Նոպգիտաց Կպղիոյ, Կամարձակին Ակնարհողաց փարիզոյ, և հայկական ձեռագրանին Արբոյն Վաղարու վկնէժ քաղաքի։ Ի փարիզ, ի տպարանի Պարուն Լէբլանկ, ի փողոցն՝ Քաւարան, ի թուականութեան՝ 16։ Յամի Տեառն 1824։*

Ֆրանսերէն հակաոր.

Grammaire de Denis de Thrace, extraite de deux manuscrits arméniens de la Bibliothèque du Roi, et publiée en grec, en arménien et en français, avec notes et éclaircissements, par M. J.–Ch. Cirbied, Professeur d'Arménien à l'École Royale et spéciale des Langues orientales vivantes, près la Bibliothèque du Roi; Membre de la Société Royale des Antiquaires de France, de la Société de Géographie, et de l'Académie Arménienne de Saint-Lazare de Venise. A Paris, de l'imprimerie d'Evérat, Rue du Cadran, N. 16 1824.

Ակիկրը էրկար V–XXXIII յաւելուածան մը կայ ֆրանս. լեզուով, որուն խորագիրն է. Prolégomènes sur les langues, ou Considérations générales sur la formation progressive de la science glossologique chez les Anciens et chez les Modernes; accompagnées de quelques détails historiques sur Denis de Thrace, sur sa Grammaire, et sur ses commentateurs.

Յետոյ նոր հակաոր, և յէջն 2 կր սկսի բուն քերականութիւնը. յոյնարէն և հայերէն թարգմանութիւնը մի և նոյն էջին մէջ, յով քովի, և դիմացի էջը ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, ասոնց ծանօթութիւններով։ Չորեքս երկրորդ էջին մէջ հետեւեալ ծանօթութիւնը կը դնէ.

«Դիմենեսիս թրակացի՝ ծագկեալ իւր հարիւր ամաք յառաջ քան զԳրիստոս՝ հռչակաոր երեւեցաւ ի մէջ քերթողացն Յունաց պիր ժամանակի, և եթող զհամառօտ քերականութիւնս այս՝ զոր աստ կրնաք մեծ, կամ այլ ոք ի թարգմանչաց մերոց՝ փոխադրեաց ի հայ բարբառ։ Թագաւորական Կիւտաոն փարիզոյ ունի գերկու ձեռագիր օրինակս այսր գրուածոյ. յորոց մին է ի թիւն հայ մատենից՝ 124. և միւսն՝ ի 127։ Ընդ երկրորդ օրինակս կարգեալ կայ նաեւ հատաքուն մեկնութեանց Քերականին աթանէալ ի բազում մատենադրաց միոց՝ զորոց անուանն յիշեցաք ի վեր։ Եւ այժմ կամեցաւ ի յոյս ընծայել տպագրութեամբ զայս գրուածս վաստակ նախնեաց մերոց ի հայ բարբառ՝ յորմէհաս ընդ նմին և զրնդարձն յոյնական, նա և կիմաթպմանութիւնն նորին ի գաղղիացի լեզու»։

Իրրը յառաջաբ. XXXII + 93 էջ։

Տես ՍԱՒԵՐԵԱՆ Հ. Ա.)։

ԴԻՈՆԵՐՎԵԳ Ա. — Diesterweg. – *Կիրքեւիք երկրաչափութեան, ազգային ուսումնարանաց համար 77 երկրաչափական ձեւերով. թարգմանութիւն Մակարայ Տէր-Պարգսեանց։ Ագէքսանդրապոլ, ի տպ. ի Գէորգայ Աանոյեանց, 1876. 8°, 136 էջ։*

— *Հիմնական դիտափիկական կանոններ. Թարգմ. Հ. Պուլհասեանց։ Ագէքսանդրապոլ, Գ. Աանոյեանցի տպարանում, 1880. 8°, 64 + Դ էջ։*

ԴԻՈՆԻ. — *Տես ՓԼՇՏԻՄԱԼՃԵԱՆ (Դ. Կ.)։*

ԴԻՈՆՂԼԻՈՓԻՆ ԻՄԱՄԱՆԱԿԻ. — *Տես ՄԻՍԱՔԵԱՆ (Մ. Փ.)։*

ԴԻՈՆՂՈՓԻՆ, Ի ՎԵՐԱՑ ԱՄՄԻՄՈՆԱՑԵԱՆ, ՀԱՂԱԹԱԲԵՑԻՆ. – *Տ. ՊԻՇԱՐԱՑՏԱՆՑ (Թ. Մ.)։*

ԴԻՈՆՂՈՓԻՆ, Ի ՎԵՐԱՑ ՏԻԵԶԵՐԱԿԻՐՈՍ, ԵՒՆ. *Տես ԱՐԱՄՏԱՆ (Հ.)։*

ԴԻՈՆՂՈՓԻՆ ՀՇՄԱՐՏԱԲԵՑԻՆ Ա. ԱԲԻՏԱՐԱՆԻՆ. – *Տես ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ։*

ԴԻՏԲՈՄ *Տիմոթէոս.* — *Քննիկութիւն նամակաց, ուղղեալ առ երիտասարդս, առ օրհորդս և առ դաստի ամուսնացելս։ Թարգմանեալ ի տպագրութիւն արդեամբք Տպագրական միութեան հայ երիտասարդաց ի Կ. Պոլիս։*

— *Մասն Ա. Դառնակինք առ երիտասարդս։ Կ. Պոլիս, տպ. Ի. Պազտասդեան (Արամեան), 1886. 8°, 132 էջ։*

Քննագ. Մասիս 1887, թ. 3895։

= *Բ տիպ, նոյն, 1890. 8°, 134 էջ?*

— *Մասն Բ. Դառնակինք առ օրհորդս, տպ. նոյն, 1889. 126 էջ։*

Քննագ. Արեւելք 1890 թ. 2009։

— *Մասն Գ. Դառնակինք առ հոգւապատակ ամուսինս, 1891. 8°, 144 էջ?*

Քննագ. Արեւելք 1891, թ. 2323։

ԴԻՈՒԱԿՈՒՈՒԹԻՒՆ ԱԱՔԵՈՒՆ. — *Տես ՀԻՒՄՈՒՆՔ (Ե. Աղբ.)։* — **ԲԱՐԱՆԱԼԱՆ Բ.)** — **ԹԱՂԻԱԴԱՐԵԱՆ (Մ. Գ.** — **ՄԱՆԵՐՏԱՆ (Գ.)։**

ԴԻՈՒԱԿՈՒՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. — *Տես ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԿՐՕՆՔ։*

ԴԻՈՒԱՆԱԿ ԲԱՌԻՔ. — *Տես ՍԻՒ ԼՕՄԷՆ։*

ԴԻՈՒԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ. – *Տես ԱՂԱՆԵԱՆ (Գ. Ջ.)։*

ԴԻՈՒԱՆ ՈՐ Ի ՏԱՂԱՐԱՆ. — *Տես ՀԻՍԱՐԵԱՆ (Մ. Ց.)։*

ԴԻՈՒԱԿԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑ. – *Տես ՏԱՐԵՑՈՅՑ։*

ԴԻՒԱՐԻՒ. — Տես ՏԻՒԱՐԻՒ։

ԴԻՒՄԱ. — Տես ՏԻՒՄԱ։

ԴԻՒՐԻՄԱՑ ՊԱՏԱՄԻԱՒՆԵՐ. — Տես ՖԼԱՒԻՈՒՍ (Հ. Ա.)։

ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ. — Տես ՄԱՆՈՒԻՆԵԱՆ Ա.)։

ԴԻՒՑԱԶՆՈՒԹԻՒՆ ՄԵՆԻՆ ՎԱՐԻԱՆԱՑ. — Տես ԹՒՓԱՄԱՃԵԱՆ Տ. Փ.)։

ԴԻՒՑԱԶՕՐԸՆ. — Տես ԵՒՐՃԱՆԵԱՆ Ա.)։

ԴԻՒՑԱԶՈՒՆՔ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԹՒԱՆԱՆՏԻՆ Կ.)։

ԴԻՒՑԱԶՈՒՆՔ ՀԱՑԿ, ԱՐԱՄ, ՎԱՀԱԳՆ. — Տես ԵԶԵԿԵԱՆ (Ա. Մ. Պ.)։

ԴԻՖՏԵՐԻՏ (*ժանտա–Ռգացաւ*). *Թարգմանուած Պիրօգովեան ռուս. բժշկաց ընկերութեան 8–դ թերթից բժշկապետ Ա. Բաբայեանի*. Թիֆլիս, տպ. Ի. Մ. Ռոտինեանցի, 1904. *միածալ երեքսիւնեան թերթ մը*։

Տես *դարձեալ* ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՑ (Բժ. Բ.) — ՏԷՐ–ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (Բժ. Ն.)։

ԴԻՒՏՐԻՒԿԱ Վ. Ի.) — *Մանչուկն ու կուտիկը. զրոյց. փոխադրեց Պ. Պոօչեանց*։ Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանց, 1899. 8°, 44 էջ?

ՔՆՆԱԴ. ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ 1900, էջ 91 (24)։

— *Նրանք տանկերը ձանուցում են. պատմվածք*. Թարգմ. Յակոբ քահանայ Պարիկեանի։ Թիֆլիս, տպ. Հերմէս, 1905. 8°, 24 էջ?

Տես և ԿԻՕՒԶԼԵՆԵԱՑ (Ց. Ռ.)։

ԴՈՒԻՆ. — Տես ԴՈՒԻՆ։

ԴՈՒԻՒԽԵՒՆ (Դէորգ) *Հելինակ–թարգմանիչ Մխիճեանական երգի*։

Դրաւածներ. տես Լուսոյ 1903, թ. 6, էջ 62։ — Նոր–Կար 1901, թ. 158, 162։ — Տարազ 1904, թ. 15։ Տես և ՏԻՒՐԱՆԵԱՆ (Բժ. Լ.)՝ «Դրբաս», եւն։

ԴՈՒԼՍԻՈՑ. — Տես ՏՈՒԼՍԻՈՑ։

ԴՈՂԼՐՈՑՔ կամ ՉԼՐՄ ՈՒՒ ՏԻՆԻ. *Թարգ. Ս. Բաբայեան*։ Թիֆլիս, 1903։ *Մեծագիր չորս սիւնով մէկ էջ*։

Տես և ԱՐՆՐՈՒՒՆԻ (Բժ. Վ.)։

ԴՈՅԼ (*կանան*). — *Վոլին դիմակաւորը. Թարգմ. Ն. քահ. Նիկողոսեանի*, 1905?

— *Բանաւոր խնչոխս ազատացի. Թարգմ. Տ. Վ.* 1904։

ԴՈՒՆԵԱՆՑ Ռ., — *Քարոզք Հոմուռոմք նոր բրիկարիական։ Ոչ իւրաքանչիւր կարգ յիսուն և երկու ըստ թուոյ կիրակէից տարւոյ։ Գազեալք ի վկայութեանց սուրբ գրոց, յընտիր ընտիր իմաստից սրբոց հարց՝ և այլոց մատենագրաց. երկիակ կամ երբեակ բաժանմամբ տրոհեալք և համառօտ և փիլիրմաց ոճով աւանդեալք ի քաւութիւն զոռնեանց քաջ քարոզասիրէ։ Հաւաքեալ և նորոգ դասաւորութեամբ Թարգմանեալ ի հայ բարբառ ի հայր Վ. Լ. Հանէս վարդապետէ ասկիւնեանց, յաշակերտէ մեծին Միխիթարայ վարդապետի և աւագնոյ արբայի։ Ի բաշխեալ յերկիս հատորս։*

Հատոր Աւագին։ Ձոր բովանդակին երկրակագեան քարոզք։ կարգն առաջին յաւետարանական բանից, և առակաց։ կարգն երկրորդ՝ յօրինակաց աստուածաշունչ գրոց։ Ի կարգն երրորդ՝ ի պէսպէս նմանութեանց, և ի խորհրդաւոր նշանաց։ Տպագրեալ հրամանաւ գերապատիւ տեառն Ստեփաննոսի վարդապետի, և Ա[ր]բայի։ Աւրհնեմք և ծախիմք բարեպաշտօն և քաջատոհմիկ չհրիմանեանց երկոցունց եղբարց հապատասաց Ներապոմեան պարսն յովսէփին և պարսն զաքարին։ Ի փառս մեծին աստուծոյ, և ի պատիւ սրբոցուոյ աստուածածնին, ի նպաստ քարոզչաց. և ի վայելս հոգեւոր խոհման փափաքողաց։ Ի հայրապետութեան տեառն Պետրոս Չալեան Կաթողիկոսի։ Ձամի տեառն 1781, ի փետրվարի 1։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի դեմն տրեայ թէոդոսեանց։ Չրամեանս մեծաւորաց։

Ձակատէն փրկ երբորդ էջին մէջ. Թարգմանչին Ձաքարիան մինչեւ յէջն ի. ուր կը խօսի դրքին պիտանութեան վրայ, կը ծանուցանէ նոր դասաւորութեան եղանակը, յետոյ հետիանկին Ձատաղարանը, մինչեւ յէջն ժե։ Ապա պղնձափոր պատկեր մը դասաւորանի, և դիմացէն նոր թուահատորով կը սկսի դիրքը, և կը հասնի մինչեւ յէջն 856. Ձանկով տխասին։ Դիրքը մեծ 8°, մէջակ հինցած գրերով, հասարակ տպագրութիւն։ Մինչն առաջին հատորը տպագրուած է. ժեւս երկուքը ձեռագիր կը մնան։

ԴՈՒՍՏԱԼԵՎՍԿԻ (Ֆ. Մ.) — *Ակնարկ պոլ. վիպակ. Անձանօթի գրուածներից. Թարգմ. Ն. Զ.*։ Տփղիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի. հրատ. Փ. Խաչատրեանի, 1905. 8°, 32 էջ։

— * *Ցիւսատակարան մեռեալ տանից*։ Ցաւելուած Ակռաքսի, 1892–1898։

ԴՈՐԲԱՏ (Գերմանական) *համալսարանը և նորա հայ ուսանողները*. — Տես ՏԻՒՐԱՆԵԱՆ (Բժ. Լ.)։

ԴՈՒՒՆԸ. — Տես ՏՈՒՒՆԸ։

ԴՈՒՒՆԱՑ ՍՈՒՐԲ ԻՈՎՀՎՈՒՆ (*կանօնք*). *Ձեւագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեցին Մխիթար վարդապետ և Սիրական Տիգրանեան*?

ԴՈՒՒՆԵԼԼԵԱՆ (Հ. Ֆրանչիսկոս). — *Աստուածաբանական մեկնութիւն կարդոզիկեայ գրոց Եւաւելեալ Ցակոբու առաքելոյն*։

Բ. *ճակատ. Աստուածաբանական մեկնութիւն կարդոզիկեայ գրոց Եւաւելեալ Ցակոբու առաքելոյն*։ Աւրաբել և չարադրեալ ի Հայր Ֆրանչիսկոս Դունելլեան Աստուածաբան վարդապետէն ի կարգէն Ցիսուսեան։ Իսկ թարգմանութեամբ և երկամբք աչխատանաց ի տալիական լեզուէ ի հայկական բարբառ ի լոյս ածեալ ի Աքմանաս վարդապետէ կոստանդնու պօլսեցւոյ Տայի Սիմոնեան։ Աւրհնամբք և ծախիւք Ակնուաքարոյ և աղնուամեծար Քրիստոսասէր բարեպաշտի ումնէն ի փառս Տեառն. ի Հայրապետութեան Լուսաւորչոյն Պահին սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Տեառն Պազարու Հայոց Կաթողիկոսին։ Ձամի փրկչին. 1749. ի օգոստոսի. 15։ Իսկ լոյս Հայոց. յամին. ԱՌՂԲ. ի վենետիկ, ի Տպարանի Անառնի Պօսմօլեան։ Հրամանաւ Մեծաւորաց Հանդերձ փրնվելեցիով. 8°, երկսիւն՝ 406 էջ։

Երկրին հակատներէն վերջ Յառաջաբան մը կայ Թարգմանչէն, յետոյ առաքելային պղնձափոր պատկերը, որուն մէջ կը տեսնուին խորհրդեան ցեղին սատանորոյ վրանները։ Տիրքը 1 էջէն կը սկսի, և կը հասնի մինչեւ 392։ Ապա ցանկ, մինչեւ 401, յետոյ գլուխներուն ցանկը և յարդարական սատանաւոր մը առ ընթերցողս, որով ընդ ամէնը կ'ըլլայ 406 էջ։

Տիրքը քառաձալ, երկկիսեան, անհարթ մանրագիր. հասարակ տպագրութիւն։

Ահա դրքէն վերջ, նոյն Թարգմանչէն ժամանակագրական ազիւսակ մը կայ սուրբ գրոց, նոր հակատով, որ է այս. «ժամանակագրութիւն արբազան գրոց», հակատիս կռնակը՝ Ջնկուցում մը առ ընթերցողն, և 3 էջէն կը սկսի ազիւսակը, ու կը հասնի մինչեւ 17 էջը։ Ազիւսակները կը սկսին Ադամէն և կը հասնին Քրիստոսի Ծննդեան եօթանասներորդ տարին։

ԴԱՒԻՃ ԴՊՐՈՒԹԵՒՆ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԼՆՋՈՒԻ. Այբենարան և Հեգեբէն, նոր և դիւրին ոճով։ Արդեամբ աստուածասէր մահտեսի Աբրահամ Ամիրայի Թէլզեանց Ակնեցւոյ. պարգեւեալ դեռաբոյս մանկանց։ Տպեալ ի 1826 և ի ԻՄՀԵ. ի տպար. նորին, ի Հասանիպաշայ խանն. 31 էջ։

ԴԱՒԻՃ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵՒՆ. — Տես ՆԱՒՐՈՒՋԱՆԵԱՆ (Պ. Վ.)։

ԴԱՒԻՃ, ՈՂՈՐՄՈՒԹԵՒՆ. — Տես ԱՐՂՈՒԹԵՒԱՆ (Ց. Ալբ.)։

ԴԱՒԻՃ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵՒԱՆ ԱՍՏՒԱԾՈՑ. — Տես ՍՏԵՓԱՆԵՍԵԱՆ (Ս.)։

ԴԱՒԻՃ ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵՒՆ. — Տես ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՑ. — ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ։

ԴԱՒՐԲԱԽԵՒՆ (Ց.) — Ցանաւոր պատկերներ. Հայ եկեղեցականների և երէցփոխների կեանքից։ Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան արագատիպ» Հայկական տպարան, 1903. 8°, 170 էջ։

Քննագ. Լուսոյ 1904, թ. 3։ — Մուրճ 1903, թ. 9։ — Նոր-Դար 1903, թ. 161։

Թարգմ. — Տես ԿՈՋԼՈՎ (Վ. Ե.)։

ԴԱՒՐԻԵԱՆ (Եզիշէ եպիսկոպոս). — Ընթացք ի դրոց բարւոյն։ Առաջին և երկրորդ տարի, հաւաքածոյք ի նախնեաց և յարդեաց, հանդերձ քերականական բացատրութեամբք։

— Առաջին տարի. Ա տիպ. հրատ. ծախիւք Նպաստամատոյց ընկերութեան Նոր-Թայի յիւսկիւտար։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Դավաֆեան, 1880։

Քննագ. Մասիս 1880, թ. 2693։ Ասար գեմ թ. 2700։ Վերջնոյս գեմ 2715։ Ասար գեմ թ. 2719–21, 23, 31, 41, 59, 61։

= Բ տիպ, Արամեան, 8°, 140 էջ։

= Գ տիպ?

= Գ տիպ, Ց. Մատթէոսեան, 1894։

= Է տիպ, նոյն, 1900։

— Երկրորդ տարի. Ա տիպ, Արամեան, 1883. 8°, 247 էջ։

= Բ տիպ, Ց. Մատթէոսեան, 1896. 8°, 174 էջ։

Այս տպագրութեան մէջէ գեղչուած են Լզիչէի հատուածները, որոնք կային Ա տպագրութեան մէջ։

— Ընտիր ասացուածք աստուգապէս ակռանուր անձանց, կենսագրական համառօտ տեղեկութեամբք։ Հաւաքեց Եզիչէ վարդապետ Դաւրեան։ Տպագրեալ ծախիւք գրական մասնախմբի իւսկիւտարու։ Կ. Պոլիս, Արամեան տպագրութիւն, 1882. 12°, 134 էջ։

— Բառագիտութիւն, կամ Լեզի մասունք բանի հայերէն քերականութեան, ի պէտս նախապատրաստական դասուց ազգ. վարժարանաց։ Հրատարակեալ ի ձեռն գրական մասնախմբի իւսկիւտարու։ Կ. Պոլիս, տպ. Արամ Մ. Աշճեան, 1886. 8°, 160 էջ։

«Գաւազիրքս» նախնական մասն է Հեգիչակին յօրինած Ընթացք ի գրոց բարբառ դասական գործոյն»։ Մասիս 1886, թ. 3827։

= Բ տիպ, 1888? = Գ տիպ? = Գ տիպ, 1893?

= Է տիպ, Ց. Մատթէոսեան, 1895. 8°, 147 էջ։

— Պատմութիւն հայ մատենագրութեան ի վաղ ժամանակաց մինչեւ մեր օրերն. ի պէտս ազգային վարժարանաց։ Կ. Պոլիս, տպ. Պ. Պապատուլեան (Արամեան), 1885. 8°, 118 էջ։

— * Աբգար և Լաբուբինիա կամ Հայոց հեկդհիկի. Երկրագունա 1887, էջ 209–221։

— * Եփեսոսի Ս. ժողովը. Մասիս 1896, թ. 11։

— * Արբագրութիւնները մեր նախնեաց առաջաձայնելիք վրայ. Մասիս 1896, թ. 8։

Վերջերս սկսաւ Ներսէս Շնորհալի եկեղեցական սատանաւոր երգերը աչքարհաւաբար Թարգմանել. տես ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ։

Գրաճաններ. Արեւելք 1898, թ. 3870. – 1900, թ. 4291։ – «Քերթող արբազանը» 1904, թ. 5543, 5618։ – Բիւզանդիոն 1902, թ. 1654։ – Լուսոյ 1896, թ. 18։ – Հայրենիք 1892, թ. 172։ – Մանզումէ «Դաւրեան Արբազան Պատիգակի մէջ» 1904, թ. 1020։ – Մասիս 1900, թ. 1։ «Աբմաչա հոգին». – 1905, թ. 7։ – Որբուհի 1900, էջ 34։ – Սուրհանդակ 1902, թ. 991։ – Տարազ 1898, թ. 45։

Ջմիւռնիոյ առաջնորդ քառատեսան առիթ. Արեւ. Մամուլ 1904, թ. 31, 32։ – Արեւելք 1901, թ. 5624, 25, 27, 5706։ – Բիւզանդիոն, «Խրատ մը Դաւրեան Արբազանի կեանքէն». 1904, թ. 2402։ – Լուսակն 1904, թ. 47։ «Արժանիքը կը գնահատուի»։ – Մանզումէ 1904, թ. 1059։ – Մասիս 1904, թ. 48–49։

ԴԱՒՐԻԵԱՆ, (Պետրոս). — Տաղք և բաստիրք գործիւնք Պետրոսի Դաւրեանի։ Հրատարակեալ ջանիք ընկերասիրաց ընկերութեան Իւսկիւտարու։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Արամեան, 1872. 8°, 493 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Տաղք, բանաստեղծութիւն։ Բ. Թատրոն կամ թղուածներ, թատերգութիւն հինգ արար։

Գ. Սէր Հոգեր կամ Ցեանի Դիշեր Աբարատեան. Ողբերգութիւն երեք արար։

Դ. Ապաստակութիւնք Պարսկաց ի Հայս կամ Աւերումն Անւոյ Մարզպետաքի Բագրատունեաց. Թատերերգութիւն հինգ արար։

Ե. Վարդ և Շուշան կամ Հովիք Մասեաց, Թատերգութիւն չորս արար։

Զ. Անկումն Աբշակունեաց Հարստութեան. Թատերգութիւն հինգ արար։

Քառաչաբաթը կ'ըսէ. ... Բաց ի հատորդաս մէջ ամփոփեալ գործերէն, Դուրեանի ձեռագրաց մէջ կան նաեւ հետեւեալ հեգինակութիւնն. Տիգրան Բ. մեծահանդէս ազնիւրդութիւն հինգ երկդիմի բաժնուած, Արտաշէս Աչխարհակալ. կործանուած Շրջասվմայ և Շահատակութիւնք Հայոց, ոգբերգութիւնք Հազկան արարուած: Թէեւ կը փափաքինք այս գործերն ալ ի լոյս ընծայել, բայց ապագրական ծախուց ծանրութիւնն հարկադրած է մեզ առ այժմ իզգալ նոցա հրատարակութիւնը զոր մտադիր ենք գործադրել, եթէ բանասիրաց քաջալերութիւնն այս մասին օժանդակէ մեզ »:

— Տարք և խաւարիզգութիւնք, նաւմաքաւի, դամբանական յաղուածք, ձեռագիր, ուսումնասիրութիւն, ուսումնական գիրք: Հաւաքեց Բարսեղ Կ. Նշանեան: Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Հ. Ալամեան, 1893. 8°, 259 էջ:

«... վաղամեռիկ բանասաեղծին շատ մը սիրուն ոտանաւորները և իմաստիզգու իմանց շատերը զուրս հզուեցան այս գործէն, իբր ինաստակար »: Ուրուագ 1893, Գիրք Բ, 117:

Տես և Արեւելք 1892, թ. 2003՝ գինադաւոր իմեան մը ներքին կոզմէ: — Հայրենիք 1892, թ. 246, 258:

— Պետրոս Դուրեան, բանասաեղծութիւնք. Ժողովածու (Հրատ. Անդրէաս Ալտճեանցի): Բազմ, տպ. «Արօր», 1900. 8°, 60 էջ:

Գինադ. Մշակ 1900, թ. 198:

Սկիզբի Քառաչաբաթը Լուսնբերեանի հրատարակութիւնն առնէ դրուածն է. միայն ատանաւորներն են, Լուսնբերեանի հրատարակութիւնէն արտատպուած:

Արտաշէս Ա.ը տպուած է Լումայի մէջ հետեւեալ հանգամով.

— * Արտաշէս Ա. Խաւարիզգութիւն երգաւխաոն՝ ի հինգ արարս և ի մի պատկեր. Լումայ 1899, 8 գիրք:

Պ. Դուրեանի քերթուածներէն շատերը իմարգմանուած են օտար լեզուներով. Տես Վ.Եաէլովսկիի «Չորկ. բանասաեղծութիւնը մի դարում և դարաձազմը» ռուսերէն: — Ուրիշ Զօպանեան Գրիւաձելի «La Pléiade» ամսագրի մէջ հրատարակած է Դուրեանի 8–9 բանասաեղծութիւնից փոքրաթիւ իմարգմանութիւնը: Ընդհ. իր «Poèmes Arméniens»ի մէջ ունի իմ ցաւը (Ma peine) քերթուածին փոխան. իմարգմանութիւնը էջ 80–81: — Վերջերս Ալիս Պտոն Պլէյտել հրատարակեց «Armenian Poems» անունով հատոր մը ուր Դուրեանէն 12 կտոր քերթուածներ կան, որոնք են, 1. Little Lake (Լճակ), 2. Wishes for Armenia (Իղձք առ Հայաստան – Երբոր ցօղիճ), 3. To love (Սիրել), 4. New dark days (Նոր սեւ օրեր), 5. What are you, love? (Ո՛վ, ով ես դու, սէր – կը սիրեմ զքեզ), 6. I have loved thee (Սիրեցի քեզ), 7. In memoriam of Vartan Luttian. (Ի յիշատակ «Լեռագ. ի Վերջալոյս ամենասիրելւոյ» վաթգան Լուիճեանի), 8. She (Նէ), 9. Litthe Gifts (Ձօնիկք), 10. My Grief (Իմ ցաւը), 11. Complaints (Տրտունջք), 12. Repentance (Ցղկում): Հատորը սարիչ ազգային քերթուածոց իմարգմանութեամբ հրատարակուած է 1896ին Տէօ Պլէ-Քիոնիլ անուան տակ:

Հայրենիք (1895, թ. 1174 կը գրէ այս իմարգմանութեան առիթ. «Պատմէն կը գրեն մեզ իմ դրագիտուհի մը, Մինա Վահա, սկսած է հետզհետէ անդլերէնի իմարգմանել Դուրեանի տատանաւորները և հրատարակել քազաքին ներքերեան մէջ: Մինա Վահա տատանաւորի սրի գրուածած է զանոնք չափաւոր նդեան իմեամբ, և կրցած է պահել հեգինակին կրակոտ ոգին և լեզուի կորովը, իրենց արեւելեան բոլոր իմոգութիւնովքը: Այդ ոտանաւորները, կը գրեն մեզ, մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն ամերիկեան հասարակութենէն: Պատմիչ ամենէն նշանաւոր իմերքինները իրարմէ կ'արտատպեն սիրոյ և տատապանքներու բանաստեղծին տաղերը »: — Իակ Մինաս Զերազ իր L'Arménie եւ Vie et Poésies » խորագրով, իմարգմանած է Դուրեանի բոլոր քերթուածները. 1894–96, թ. 69–75, 77–84, եւն: Ընդհ. գործակ նոյն խորագրով տես Muséon XIII, p. 357–366:

Պետրոս Դուրեանի կենաց ու գործոց վրայ դրուածներ. Տես Լ.ԳԱՐՍԵՒԱՆԵԱՆ Բ. Ե.՝ «Ընդարձակ կենսագրութիւն Պ. Դ.ի և իր ձեռագիր ուտանաւորը »: — ՅՈՎՀԱՆՆԵԱՆ Ա.՝ «Պ. Դուրեան, կենսագրական և քննադատական ատատնաւորութիւն: — ՏԻՎԼԻՔԵԱՆ Ե. Ն.՝ Լուսերիզ »: Տես գործակալ Աբեւ. Մատռւ. Ա. Կ.ատար. 1898, էջ 111: — Արեւելք 1884, թ. 15՝ ի սրտէ գործակ. տաքիս Լուսեր. Լուսեր.) — 1889, թ. 1595, Ջատկական օրագիր Հրանդ. թ. 1607 Կամանկան, և 1890, թ. 1806 (Հրանդ.) — 1892, թ. 2544 Դուրեանի ձեռագիրը Տ. Աբրի.) — 1893, թ. 2730, 32 Ատանաւորութիւն իր ատգերուն վրայ, Մ. Շամտ.) թ. 2789՝ Դուրեանի մի՛ցատակին Բ. Ե. Լ.ը.) — թ. 2809, (Տ. Ա. , — 2902՝ Դուրեանի յատանկարը (Հ. Գ. Լ.ը. — Արժագանգ 1893, թ. 59՝ Պետրոս Դուրեանի վերջին տարին (Ա. Զ. Հայրենիքէն) »: — Ինչագիտուհ 1905, թ. 2598՝ «Պետրոս Դուրեանի յիշատակին » Լ. Գ.իր.՝ Տիկին Արտաշեակ մայր Դուրեանի մահուան և իմաշման առթիւ: — Վեղուհի Ա տարի Ը. տառ Ա. Արի.) 1902, թ. 1–5–6: — Նուագ 1904, թ. 8՝ Պետրոս Դուրեան իր հղբորմէն Լուս. Լուս. Դուրեանէ դրաւած . — Նուագ մանկանց 1890, էջ 204՝ «Դուրեան և Պէչիկիմաչեան » Ձրատ. տարեգրութիւն մեռելոց »: — Հայրենիք 1892, թ. 230՝ Պ. Դուրեանի գործերուն նոր հրատարակութեան առթիւ. (Ազգեան.) — 1893, թ. 515՝ «Թատրոն »ին ներկայացման առթիւ (Լ. Բ.)՝ — «Դուր.ի վերջին տարին » (Ա. Զ. 1893, թ. 464՝ — Հանգիստ Ամ. 1900, էջ 177 «Դուր.ի չիրիմը » (Տ. Վ. Թ.)՝ — Հանգստիտակ 1900, թ. 80՝ Մահուան 28րդ տարեդարձին առթիւ՝ — Մասիս 1872, թ. 1197. — 1874, թ. 1606. — 1892, թ. 3966. — 1893, թ. 3995, 97, 98՝ — «Պ. Դուրեանի մահուան տարեգարձ », 1900, թ. 4. — « Ազատիպ մեկ համակ », 1900, թ. 14. — Տես և Թռչնիկեան 1905ի Հատուածական Օրացոյցը, էջ 15, եւն:

ԴԱՒԹԵԱՆԵՑԻՆԵՐԸ. — Տես ՇԱՆԹ:

ԴՊՐՈՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻՆ, եւն. — Տես ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Բժ. Ս.:

ԴՊՐՈՑ ԲԱՐԵՒԵՑ. — Տես ՊԱԼՃԵՇԻ:

ԴՊՐՈՑ ՆՈՐ. — Տես ԹԱՓԹԱԼԵԱՆ Ս.:

ԴՊՐՈՑԻ ԴԻՐՔԸ. — Տես ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Գ.:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԱՒԱՐՏԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԱՐՏԱՐԻՒՏԻ Բժ. Վ.:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ, քաղաքական ժողով և Ս. Հոգեզնորդ Լուսմիրի : Զմիւռնիա, 1880. 8°, 28 էջ:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՏԻՐ-ՎԻՐՈՒՆԻԱՆՑ (Գ.):

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՄԱՀՄԱՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Ս.:

ԴՊՐՈՑԱՍԷՐ ՏԻՏՆԱՆՑ ԿԱՄ ՀԱՅՈՒՀԱՅԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ, հաստատեալ ի 1 մայիսի 1879, *ընդ բարձր նախագահութեամբ սանձնապետին Տ. Տ. Ներսէսի Ա. Պատրիարքի Հայոց։*

Ա. Տարեկան տեղեկագիր Թուղթակից ժողովոյ. 1879–80 *ամի։* Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Արամայ Մ. Աճեան, 1880. 28 էջ։

Բ. Տեղեկագիր կեդր. Թուղթակից ժողովոյ, 1880 1881 *ամի։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամայ Աճեան, 1881. 46 էջ։

— *Գ. Տեղեկագիր կեդր. Թուղթակից ժողովոյ,* 1881–1882 *ամի։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամայ Աճեան, 1882. 32 էջ։

ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ – ԱՐՎԵՍՏԱՀԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ, *միացեալ ի 1 Յունուարի 1878. Նպատակ. – Հայաստանի մէջ Ազգային կրթութեան նպաստել։* Կ. Պոլիս, տպ. Արամեան, 1878. 16 էջ։

Առաջին տարեկան տեղեկագիր 1878 *շրջանի, ներկայացեալ և վաւերացեալ 7ր նստի ընդհանուր ժողովոյ ի* 14 *Յունվարի* 1879։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Մ. Աճեան և Ընկ., 1879. 29 էջ։

Փեշտագ. Արեւ. Մատուռ 1879, էջ 225։

— *Տեղեկագիր տպրիլ 15ի Յանձնախմբին առ Ընդհանուր ժողովն 6 մայիսի* 1879։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1879. 22 էջ։

— *Կանոնագիր պարագայիրազ Աբեղեանի Ընկերութեան։* Կ. Պոլիս, Արամեան տպագրութիւն, 1879. 9 էջ։

ԴՊՐՈՑԱՎԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. Տես ՈՒԱՑԹ Լ.։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ, ԻՐԻՒ. — *Իրիք պարսկական, վաճառ և գնդիցիայարիտ. ըստ արարողութեան հայաստանեաց. տպագրեցեալ ի թուին հայոց* ՌՃԼԳ (= 1684)*. ի վենետիկ քաղաքի ի վանքումն մանկանց եկեղեցւոյ և ի փառս յիսուսի քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ.* Con licenza de' Superiori.

Իրիքը փոքր ութածալ, խոշորատառ, զարդափակ երեսներով, բովանդակեալ յէջս 222, *տազաբանով և ցանկով միասին։*

— *Ալ տիպ, ի վենետիկ, նոյն ճակատով, բաց ի թուականէն՝ որ է* ՌՃԼԹ (= 1690)։

Իրիքը փոքր ութածալ, նախերեսաթղթէն առելի փոքր, միջակաձիր, զարդափակ երեսներով, բովանդակեալ յէջս 224, *առանց ցանկի։ Այս տպագրութեան տազարանին մէջ սարքերութիւններ կան նախերեսաթղթէն։*

= *Ալ տիպ ի Կ. Պոլիս,* 1698։

Տպարան վաճառել, եւն, և յետոյ նոր թուականով և առանձին խորագրով. Իրիք Կարգութեան. «Հանդէս պարգեւութեան. Երգս յաւէտ կան. խորին խորհուրդ անհասական»։ Տես ՏԱՂԱՐԱՆ ՌՃԽԹ (= 1698։

= *Ալ տիպ, ի Կ. Պոլիս,* 1701։ Տես ՏԱՂԱՐԱՆ 1701։

= *Ալ տիպ, ի Կ. Պոլիս,* 1740։

Երբուհա որ կոչի Տպարան։ Ասացեալ ի զանազանից՝ բանաստեղծիցն մերոց առաջնոց՝ ի խրախճանս մանկանց եկեղեցւոյ։ Տես ՏԱՂԱՐԱՆ, 1740։

= *Ալ տիպ, ի Կ. Պոլիս,* 1772։

Իրիք պարսկական և տպարան վաճառել և գնդիցիկ ի գանազանից բանաստեղծից չտպագրեալ ի խրախճանս մանկանցն սիոնի։ Խնբեխոստեմամբ սրբոյ միհռատայ զօրավարին։ Տպագրեցեալ եղեւ ի հայրապետութեան տեառն տեառնածառոյ սրբազան կաթողիկոսի. ի տպաքանի պարսն կալպակեանի որպի սրուդ աստուածատուրի. ի թվականիս միւռում ՌՃՀԲ. նոյեմբեր ամսոյ Ա ին։

Իրիք տպագրութեան ութածալ, 288 էջ. մէջակաձիր, զարդափակ երեսներով։ Անհարթ տպագրութիւն։

Ցիշատակարան տպագին. «Տպագրեցաւ գիրքս բարեխոստութեամբ արբոյն մինասայ... որ կոչի տաղարան հարուստ և կեղեցիկ... Արդ աւարտեցաւ սա ի թեւարեւրութեան հայոց ՌՃՀԲ (= 1773)... *յունվարի 1... յիշեցէք ի քրիստոս զքահանայ աստուածատուրս տպող տարին, նաեւ զչարողս տարին զարդեակն իմ յովհաննէս որ է ծառայ ձեր»։*

= *Ալ տիպ, ի Կ. Պոլիս,* 1788։

Տպարան վաճառել և գնդիցիկ. Տես ՏԱՂԱՐԱՆ, 1788։

— *Դպրութեան գիրք նոր խոսկրով. Լջմիածին?*

Տես և ԿԱՐԻ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ. — ՍՊԱՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՍԲՈՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻ։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ, կամ ՆՈՒՐ ՄԵԹՈԴՍ. Տես ՕՒԻՑ Լ.։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ *կամ* ՆՈՒՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. Տես ԳԱՐԱՏԱՒՇ Ա. Մ.։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. — Տես ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ. — ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱԿԿԱՑ. — Տես ՄԱԿԿԱՑԻ, ՎԱՐԴԱՊԵՏ։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱՄԱԿԱՑ. Տես ԹՈՒՂԹԱՑԱՆ (Հ. Ե.)։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ՕՄՄ. ԼՆԶՈՒԻ. — Տես ԱՒԵՏԵԱՆ Մ.։

ԻՕՏԵՐՔ ԱԼԱՔԻՆԻՔ. – Տես ՊԼԱՏՈՒՆ (Հ.)։

ԻՐԱԽՏ ՀՈՐՈՒՑ. — Տես ԱԼՊԵՐՏ։

ԻՐԱԽՏ ՄԱՐԻՆԳՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Ն. Յ. Վ.)։

ԻՐԱԽՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. – Տես ՊԱՂՋԱՐ ՋԱՀԿԵՑԻ։

ԻՐԱՒՏԱՀԱՐՈՒ. — Տես ՍԱՂԱՆԵԱՆ Յ. Կ.։

ԻՐԱՒՏԸ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ.։

ԻՐԱՒՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ. – Տ. ԽՐԻՄԵԱՆ (Մ. Հ.)։

ԻՐԱՄ. — Տես ՊԼՊՊԼԸԵԱՆ (Ի. Յ.)։

ԻՐԱՄԱԲԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ. — Տես ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱՄԱԲԱՏՈՒԹԻՒՆ։

ԻՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏԻՔ. – Տես ԲԱՂԴԱՍԱՐ, եւն։

ԻՐԱՄԱՊԱՇՏԱԲԱՐ. — Տես ՍԻՕՇՊԼՐՆ։

ԴՐԱՄԸ *ուրիշ դրամի վերածելու կերպ?*

ԴՐԱՆՈՒԼՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՐ. — *Տես* ԴՈՎԼԻԿԵԱՆ, Հ. Գ.) — ԼՈՒՐՔԱՉ Փ.)։

Տես և Բազմավէպ 1891, էջ 104, 172, 373. – 1893, էջ 335, 387, 429, 475, 526։ – Երուսա 1849, թ. 45, էջ 192. – 1850, թ. 48, 51, 53. – 1851, թ. 1։ – Հանգէս Ամսօրեայ 1905, թ. 1, եւն։

ԴՐԷՊԷՐ (Ջ. Ջ. — Draper). — *Պատմութիւն մտաւոր զարգացման Եւրոպիոյ։ Թարգմանութիւն Աբիստակէս Վարդապետի Աեղրակեանց։ Շուշի, ի տպ. Միրզաջան մահտեսի Յակոբեանի*, 1880?

Քննագ. Մշակ 1880, թ. 69։

ԴՐՈՒԱՖՆԵՐ. — *Տես* ԱԵՐՈՎԲԵԱՆ (Մ. Վ.)։

ԴՐՈՒՄՄՈՆԴ (Հենրիք = Drummond). – *Աստուածաբանական ուսումնասիրութիւն։ Անգլիերէնի գերմաներէն թարգմանութիւնից փոխադրեց կարապետ սարկաւագ Տէր-Մկրտչեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ*, 1893. 8°, 58 էջ։

= *Այլ թարգմ. Աշխարհի մէջ մեծապոյծ բանը։ Երեց փրոֆ. Հէնրի Տրըմմընտ։ Թարգմանեալ անգղիերէնէ Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան*, 1893. 8°, 44 էջ։

— *Կատարեալ բարեյաջող կեանքը, աշխարհի ամենէն մեծ պէտքը։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան*, 1894. 6°, 21 էջ։

— **Նորոգուած կեանքը. Թրգմ. Եղիշէ Վարդապետ Խաչերեան. Լոյս* 1905, թ. 8, 17, եւն։

ԴՐՕՇԱԿ. — *Տես* ԼԵՖՈՐ։

ԴՕԲՐՕԼԻՒԲՕՎ (Ն. Ա.) — *Ակնարկութիւն Փասկեվիչի քաղաքական և իր քարտուղարի։ Թարգմ. Գէորգ քահ. Մկրտումեանց։ Ս. Պետերբուրգ, Պուշկինեան Ալբագատիպ տպարան*, 1902. 8°, 73 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1903, թ. 2։ – Լուսոյ 1902, թ. 6։ – Մուրճ 1902, թ. 10։

ԴՕՓԻ ԱԼՓՈՆՍ = Alphonse Daudet). — *Երկու մանկտավիճ։ Վրանս տպաւ և Մէյիւզիի ընծաւ։ Թարգմ. Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեան։ Շուշի, Մ. Մահտեսի Յակոբեանի տպարանում*, 1881?

— *Թզուկ, գործ Ալֆոնս Դոդէի. Թարգմ. Հ. Տէր-Միքայէլեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանց և Ընկ.*, 1881. 4°, 79 էջ։

— *Աւետարանական վէպ. Թարգմ. Օր. Թ. Տէր-Գրիգորեանցի. Թիֆլիս*, 1885?

— *Հայր և որդի և Հայ գիմնազիստ. Թարգմ. Բ. Միրիմանեան։ Թիֆլիս*, 1887?

Քննագ. Աղբիւր 1887, թ. 5։ – Մշակ, թ. 50։ – Նոր-Դար, թ. 77։

— *Փոքրիկ դրանաւ։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ակտօխոդովի*, 1890. 8°, 20 էջ?

— *Ընկերի պատարագ։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ակտօխոդովի*, 1890. 8°, 15 էջ?

Քննագ. Մուրճ 1890, թ. 6։

— Խոչ(ը)նդօտ. L'obstacle. *Կատակերգութիւն չորս արարուածով։ Թարգմանեց Մ. Նալբանդեան։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր», Տ. Նազարեանց, 1891*. 8°, 100 էջ։

— *Ընտիր պատմուռածքներ. Փրանսերէնից թարգմանեց Վ. Փափազեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի*, 1897, 8°, 218 էջ։

«... Թարգմանութիւնը պարզ լեզուով է, թէեւ ոչ գերծ փափազեանի լեզուին յատուկ խորհրդաւորութիւնից»։ Տարազ 1897, թ. 33։

Քննագ. Հանգէս Ամսօրեայ 1898, թ. 5։ – Մշակ 1897, թ. 110։

— *Տարտարոնցի Տարտարէնը. Թարգմ. ֆրանսերէնից Բժ. Թ. Ջաքարեան։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեան*, 1891. 8°, 176 էջ։

Քննագ. Տարազ 1891, էջ 764։

= *Այլ թարգմ. Մ. Կիւրճեանի, Պարտէզ* 1903–4։

— *Վերջին պատ։ Բագու։ տպ. «Արօր»*, 1898. 8°, 17 էջ?

«Շատ փոքրիկ վէպ է Լէզաար կեանքից։ Լէզաարն այն երկիրն է որ զօռով պոկել են իր հայրենի Ֆրանսիայից և կպցրել Գերմանիայի կողքին։ «Փոքրիկ Հէնքէր, դասը վերջացաւ...» ասում է հայրենասէր ուսուցիչը և դպրոցը փակում»։ Տարազ 1898, թ. 23։

— *Պապի չարին. Վիպապատում։ Հայր Գոլիլի ցլին։ Թարգմանեց ֆրանսերէնից Կ. Վարժապետեան։ Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատարակչական ընկերութեան*, 1900. 8°, 43 էջ։

Քննագ. Մշակ 1900, թ. 78։

— *Կոլոմբի պատառորի տեսիլը. — Կազմուած է Լօնգֆելլօի «Եւանգելինա»յին հետ. տես* ԼՕՆԳՖԵԼԼՕ։

— *Ֆրօսմի կրտոնը և Ինգլիք Աւտպ, վէպ. հեղ. Ալֆօնս Դոդէ. Թարգմանեց Տ. Յովհաննիսեան (Հրատ. Մուրճ ամսագրի)։ Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկերութեան*, 1902. 8°, 287 էջ։

— * *Ձիւք. Քերթօն Արեւելքի* 1896, թ. 3603, եւն։

Կրուածներ Դոգէի մասին. Աւետ. Մաճուռ 1898, էջ 104, 136, 180, եւն։

ԴՕԿՏՕՐ ԹԱՓՈՒՇ. — *Տես* ՇԱՆԵՒԼՕՎ (Ի.)։

ԴՕԿՏՕՐ ՋԻՆՆԱՆԻ. — *Տես* ՆԱԶԱՐՈՎԱՆՏԻՆԹԱՆԻ ՀՆԱՐՈՒՂԸ։

ԴՕՁԼ (կօնան). — *Տես* ԴՕՁԼ Կ.)։

ԴՕՆ–ԼԷՄԱՆՕՒԻԼ՝ *կեղծանուն.* — *Տես* ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ (Մ.)։

ԴՕՆ ԿԱՐԼՕՍ. — *Տես* ՇԻԼԼԷՐ։

ԴՕՆ ՔԻՇՕԹ. — *Տես* ՍԵՐՎԱՆՏԷՍ (Մ.)։

ԴՕՆԶՕ. Ս. Պետերբուրգ, 1887?

«Մի պատկեր է թուրքերի բռնութեան դէմ բողոքող բոլգարների կեանքից վերցրած»։ Մշակ 1887, թ. 79։

ԴՕՍՏՕԵՒՍԿԻ. — *Տես* ԴՕՍՏՈԵՎՍԿԻ։

Ն

Ն. (Ֆ.) — *Անգործ կանայք* I. Ախիևի։ Բաքու, տպ. Ս. Անտոնեանցի, 1903. 8°, 68 էջ։

Գրնաց. Լուսոյ 1903, թ. 1։ – Մուրճ 1903, թ. 3։

— *Ապրիլու գագաթները*։ Բագու, տպ. Նոյն, 1903. 8°, 46 էջ։

Գրնաց. Մուրճ 1903, թ. 10։

Ն. (Ս.) — *Մշակութիւն գիւանախնամութեան*։ Կ. Պոլիս, Աբամեան տպագրութիւն, 1889. 8°, 82 էջ։

Ն. Վ. Տ. Ջ. — *Կաթոլիկ ուղղափառ Հայոց առաւտպաշիի վրայ քանի մը մանրամասն խորհրդածութիւններ*։ Կ. Պոլիս, Ս. Պէնէտիկեան տպարանը. 1853. փոքր 4°, 42 էջ։

ՆԱՒՈՑԵԱՆ (Յակոբ). — *Քերթուածներ*։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ախթէրի, 1898. 8°, 64 էջ։

Գրնաց. Հանգիս Ամսօրեայ 1899, թ. 11։ – Տես և Մանզումէ 1903, թ. 568, 583։

ՆԱՒՈՒԹԱՆԵԱՆ Հ. Յ.) — *Պատմութիւն հին և նոր կտակարանաց*։ Աշխատասիրեալ Հ. Յակոբին Նազուճեան, ի Մխիթ. Ուխտէն Վիէննա, Պաշտպ. Ս. Ղազարու վանքը, 1851. ԺԹ. 6°, 21 + 535 էջ։

— *Ուսուցիկըրլի, հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ նահանգաց գաղութ*։ Վիէննա, ևն. 1855. ԺԹ. 6°, 55 էջ։

ՆԱՒՈՒԹԱՆԵԱՆ (Հ. Վ.) — *Հրահանգք վարդապետական կրօնի*. աշխատասիրութիւն Հ. Վրթանէս Վ. Նազուճեան, Մխիթ. ուխտէն Վիէննա, Պաշտպան սուրբ Ղազարու վանքը, 1853. ԺԳ. 12°, 432 էջ։

Թարգմ. — Տես Լիւթիւս։

ՆԱՒՍԱՏ. — Տես Վ.ԱԶԱՐԵԱՆ, Յ.)։

ՆԱԶԸՆԵԱՆ Կ.) Թարգմ. — Տես ՏԻՄԱ (Ա. « *Ժողէֆ Պալսամօ* »։

ՆԱԶԸՆԵԱՆ (Հ. Ս.) — *Հարիւրամյա գրութիւն բնական, քաղաքական և ուսումնական*), *զարատան տղոց համար*։ Շարագրեց Հ. Ստեփանոս Նազընեան Մխիթարեանց։ Վենետիկ, Սուրբ Ղազարու վանքը, 1840. 6°, 348 էջ + 6 տախտակ։

= Բ *տիպ*, 1847. 12°, 319 էջ + 6 *տախտակ*։

= Գ *տիպ*, 1866. 8°, 272 էջ։

— *Հարիւրամյա գիտական գործիքական ցոյցի, աշխարհաբար*։ Վենետիկ, ևն, 1838. 8°, 128 էջ։

= Բ *տիպ*, 1849. 8°, 156 էջ։

Տես ԱՂՕՒԱՅԻՆ ՅԱՒԻՏԱՐԱՆԻՄՈՒԹԻՒՆ, *որ իր հեղինակութիւնն է, տպուած Բազմավէպի մէջ*։

Մահուան առթիւ Հայրենիք 1893 թ. 352։

ՆԱՋԸՆԵԱՆ (Ց.) *խմբագ.* — Տես ՄԱՆՈՒԿՄԱՆՑ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ։

ՆԱՋԸՆԵԱՆ (Ց. Կարապետ). — *Ակօրապիրք սրբոցական տեղեաց, աշխարհաբար և պատկերազարդ*։ Երուսաղէմ, տպագրութիւն սրբոյ Յակովբեանց, 1867. 8°, 108 էջ ?

« *Ընդոր Ս. Տիզեաց մէջ առանձին առանձին ազօթելու համար աշխարհաբար արտաշարժ ազօթքներ* »։

= Բ *տիպ* ?

— Գ *տիպ*, 1886. Անդ. փոքր 8°, 120 էջ։

ՆԱՋԸՆԵԱՆ, Պետիան՝ Պոնտացի). — *Նկարագիր ուսյալեալին ազգապատ վիճակը. ի պատասխանի նոր կանոնին գրեց Պետիան Ե. Պոնտացին. « Զեռնս գնայ՝ գիրս ձեռայ, գուցէ յիշուի օր մը և Պոնտացին ի մարգարէս »*։ Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Արամեան, 1879. 8°, 26 էջ։

Գրնաց. Մասիս 1879, թ. 2403։

Տես ՏԻՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ (Ն.)։

ՆԱԿՇԻՋ (Խաչ). — *Նկարագիր Մարիամ. թարգմ. ռուսերէնից Յովհ. Մեղնիկեան. Ժողովրդական գրադարան*։ Թիֆլիս, տպարան Մ. Գ. Ռոտինեանցի, 1896. 8°, 62 էջ։

Գրնաց. Արտասո 1896, թ. 6։ – Արմաղանք, թ. 56։

ՆԱԿՈՐՈՒՆ. — Տես ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԹԱՏԵՐՆ Ն°. Բ։

ՆԱԳԼԸՐՃԵԱՆ (Օր. Տիր.) — Տես ՄԻՆԹԱԼԱՆՊԸՐ։

ՆԱԳՈՒԻԲԵԱՆ (Դասպար). — *Վանի սրճատեղագրութիւնը. Դպրակապետ Գ. Պատկանեանի ռուսերէն երկասիրութենից*։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեան, 1884 ?

Մահուան առթիւ Մշակ 1896, թ. 52։ – Տարազ 1896, էջ 290։

ՆԱՂԱՒԻԲԵԱՆ (Կարապետ). — *Հայկական Ռու-*

սևելի քառատան։ Հրատարակութիւն հայ և վրաց ուսանողների։ Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1891. 8°, 164 էջ։

Գառաջաբանը կ՚բսէ ի միջի այլոց. ... Երկու տարի ալ աշխատութենէնս չկտրեցի ահա այսօր լոյս է տեսնում այս բառարանը պիտերբուրգի ուսանողների հրատարակութեամբ... Ամենից շատ աշխատակցել է բառարանիս իմ վաղեմի ընկեր Աստուածատուր Մալխասեանցը։ Ինձի այս և այն խորհուրդը տալով՝ բառարանիս ծաւալի, դիրքի, ուղղութեան և այլն մասին, նա կարդացել է բոլոր նիւթը և տեղ տեղ արել է իւր նկատողութիւնները, որոնցից ես օգտուել եմ։ Իմ ընկեր Խաչատուր Յովհաննէսեանցը մանրամասնութիւն բառարանիս համար քաղել է մանրամասնութիւնք վերաբերեալ (տարբերական, մասամբ բաժանգոյն բառերի և տերմիններու։ Բժշկական պ. Տէր Կիրիզոնեանցը վկայեցին ինձ յանձնել է տերմինների ընտրութեամբ իւր մասնագիտական վերաբերեալ բառեր։ Ընդհակ պ. Մելիք Աւետիսեանը հաւաքել է մարդաբանութեան (տարբերական վերաբերեալ բառեր։ Մի քանի մանանաչներ ես չեն ղրկել իրենց աղբիւրները, երբ ես գիտել եմ նորանց իրենց մասնագիտութեան վերաբերեալ այս և այն բառի գարձուածքի, անեկդոտեան և այլն մասին։ Բնաբանիս աշխատակցութեանը մասնակցել է և օր. Երանուհի Յովհաննէսեանցը, բառերև գարձուածքներ քաղելով իմ ունեցած բառարաններից և իմ սրտմտեան բարեբարից։ Վերջս բոլորին յայտնում եմ իմ խորին շնորհակալութիւնը։ Առանց նորա, մանաւանդ Պ. Մալխասեանցի աշխատակցութեանը հազիւ թէ բառարանս այսքան կարճ ժամանակում կարողանար լոյս տեսնել։

Քննագ. թեր ու դեմ. Արժագանգ 1891, թ. 41։ – Մուրճ 1891, թ. 10. – 1892, թ. 2, 3, 4. – 1898, թ. 7–8, 9։ – Նոր–Դար 1892, թ. 135։ – Տարազ 1891, էջ 505, 507, 522, 538, 554, եւն։

Հանդէս Ամսօրեայ 1892, էջ 210 (68 Տար. Բ կ՚ըսէ այդ բառարանին համար. գրքին հակառակ մէջ այդպիսի բան չկայ. արդեօք նախընթացաբար առեւ.– հայ բառգիրք ալ չունած է։ Գառաջաբանը ոչ ինչ չ՚ըսեր։

ԵԱՂՈՒԲԵԱՆ, Տոք. կ. – *Տիվիկագիր տասն և եօթն տարեայ (1891 Յուլիս 1–1893 Յունվար 1), մատուցեալ առ Պատուարժան Հոգաբարձութիւնն Ազգ. Հիւանդանոցի ի Տոքթոր կ. Եաղուպեանէ, բժշկապետ Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի, 1893. 8°, 60 էջ. և յետոյ՝ Հիւանդանոցին մէջ ընդունուած հիւանդաց՝ հիւանդութիւնը, ինչ սեռէ ըլլալը, բժշկուելը, մեռնիլը, եւն, նշանակով՝ 12 էջ՝ կրկնաձալ ցանկը. (տպ. չէ նշանակուած)։*

ԵԱՆԿՈ ԵՐԱՖԻՇԵԼ. – *Տես ՍԵՆԿԵՒԻՉ (Հ.)։*

ԵԱՆՉՈՒԿ (Ն.) — *Լաճ կլմնա Միսկաս։ Թարգմանութիւն Պիւտ քահանայի Աղանեանց։ Թիֆլիս, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1885. 8°, 39 էջ։*

ԵԱՊՈՒՆԻԱ. — *Տես ԹԱՂԱՏԵԱՆ Թ.) — ՇԻՆՑԻՆԵՐ։*

ԵԱՍԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ. — *Տես ՕՀԼՇԼԱՕ (Լ.)։*

ԵԱՏԻՒԵԱՐ (Հ. Փիլ.) *թարգմ.* — *Տես ԱՂԱՆՏԱԼԻ ԹԻՊՈՒԱՆՔ ԻՒԼԱՆՏՈՑ. — ԿԻՒՄՈՆ։*

ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ (*Առամ = Սիամանթօյ.* – *Ինքնակենսագրական. « Ես դիրքը տպագրուած է փարիզ Համալսարան ի տպարանին մէջ. չորս, Ռոմիոյեան Փողոց։ Ա. տարուան եմ Հայոց Թուականին, ՏՁԱՓ = 1894, առաջին ամսուան 28րդ օրը »։*

Քննագ. Աշխատասիրաց 1902, թ. 8։ – Իրատես 1902, թ. 6։ – Համալսարան 1902, էջ 63։ – Մշակ 1901, թ. 291։ – Մուրճ 1902, թ. 1։ – Շարժուն 1902, թ. 382։

— *Հայկական Հարցի. Խրիմեան Հայրիկ – Ի տես Հայաստանի հանգանակութեան յիշատակին, 1904։ Խրիմեանի դէմքով ուղիղ մը է առնա ինքն. բուն դրութիւնը երես էջ։*

— *Հայկական Հարցի. Առաջին շարք. Անդրանիկ. Խրիմեան Հայրիկ. Ալբիւր–Աւերք. Վարդանեան. Ցղկոմին յիշատակ. Հողին ձայնը։ Փրնվ, կեդրոնական տպարան, 1905. 8°, 48 էջ։*

Քննագ. Հորիզոն 1905, թ. 21։ – Շարժուն 1905, թ. 701։

ԵԱՔՈՒԻՊ ԱՐԹԻՆ, ՓԱՇԱ. — *Արդի պէտ, նախարար արտաքին գործոց և վառատակութեան Եգիպտոսի. (1880–1859). գրեց Լաքուպ Արմին փաշա Թարգմ. Հ. Գևորվբէ Չրաքեան). Բազմավէպի 1896ի Ապրիլի պրակէն հանուած, 1896. վ.էնետիկ, եւն, 10 էջ։*

ԵԲԲԵՒԷ (Ռ. = Reginald Heber). — *Պաղեստին, պատկեալ քերթուած Գերապատիւ Տէառն Ռէճինալտոյ Երբեան Եպիսկոպոսի կալկաթայ. ի հայ ած Մխսրուվ Դաւթեան թաղիադևանց, սարկաւագ սրբոյ Էջմիածնի... կալկաթա ի տպարանի եպիսկոպոսական Հեմարանի, 1830։*

Palestine, a Prize Poem, recited in the theatre, Oxford. in the year 1803, by the late Reginald Heber, D. D. Lord Bishop of Calcutta; translated into Armenian rhyme, by Mesrope David, deacon of the Armenian Church. Printed at Bishop's College, 1830. 8°, ի֊+76 էջ։

Ակիկբը գրուած է հնդկական վարքը, և ապա քերթուածին թարգմանութիւնը ընագրով հանգերձ։

ԵՐԻՄՏԱՒՈՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — *Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Գ. նպ.)։*

ԵՐԻՒԱՆԻ ՑԱՐ. ՎԱՐԴ. — *Տես ՑԱՐՈՒԽԱՆ Ս. —։*

**ԵՐԻՒԱՆՑ ՍԱՍՆԱՒԻ ԴԻՑՔԸ և ոգբերգութիւն կոտորածին Լդեսիոյ. գրեց Եղեսիացի հայ մը։ Շումլա, Պուլկարիա, տպ. Յ. Աւետարանեան, 1904. 4°, ը + 22 էջ։*

Նախաբանը գրած է Ա. Աւետարանեան։
Քննագ. Իրատես 1904, թ. 70։

ԵՐԻՒԱՐԵԱՆ Ա.) *թարգմ.* — *Տես ԲՆՕՐՆ ԱՕՆ, Բ.)* — *ԴԻՍԿԻՆՍ (Զ.)* — *ԼԵՔԲՈՒՔ (Ջ.)։*

ԵՐԻՒԱՐԵԱՆ (Վ.) – *Տես ԼՈՒՍԱՆԱՒԱԿ ԴԻՇԵՐ։*

ԵՐՈՒԱՐՊ, *վիպասանութիւն։ Հատոր Առաջին։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Երից եղբարց Արարեան, 1856. փոքր 4°, 49 էջ։*

ԵՂԵՄՆԱՑ (*կարապետ Յարութիւնեան*). – *Նկրտիլն հնամենք հին Հայաստանեայց ի ռուս լեզուէ (որով գրուած է) թարգմանեց Պետ. Պոլսեցւոյ։ Շուշի, 1864. 8°, 199 էջ ?*

ֆագուանք մրն է [նախկնեանի «Նախնաւոր հին աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» գրքէն, և Ալէքսարի և Մ. Լմմրեի գրուածքներէն քանի մը բան աւելցուած]։

— *Պետրոս Մեծին յարաբերութիւնները Հայ ազգին հետ առնելէն։* Ա. Պետերբուրգ, տպ. Փիս. Ակադեմիան, 1898. մեծ 8°, 150 + 512 էջ։

Քննագ. Ազգագրական հանդես 1898, Ի տարի, Ի դիրք, էջ 293–313։ – Անահիտ 1898, թթ. 9–10։ – Արարատ 1898, թթ. 11–12։ – Բազմավէպ 1898, էջ 580։ – Լումայ 1899. Դիրք Ա. էջ 230։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թթ. 12։ – Մուրճ 1898, թ. 9։

— *Լիմիածնի պատրիարքական Ասոի պրոպրութիւնների սկիզբը առնուց կառավարութեան մէջ։* Պատմական հետազօտութիւն չհրատարակուած վկայագրերի հիման վրայ առնելէն։ Թիֆլիս, 1901։

Քննագ. Լումայ 1902, թ. 1։

— *Սկիզբն յարաբերութեանց Ս. Լիմիածնի Հայրապետական գահի Խուժաց կառավարութեան մէջ։* Պատմական հետազօտութիւն անտիպ յիշատակարաններէ հնատսելէն։ Թիֆլիս, 1901. 8°, 53 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1902, էջ 197։

— * *Ս. Լիմիածնի Մայր Ասոի և Խուժաց կառավարութեան յարաբերութիւնների ծագումը.* Լումայ, 1904, թ. 5, էջ 5–24, թ. 6, էջ 23–43։

Տես Տարազ 1904, թ. 27։

Հրատ. — ՏԱՏ ԲԱՂԻՆ ՄԻՒԼԻԹԻՆ. — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՒԱՐԻՒՂ. — ՎԼԻՒՆՒԻ ԵՐԻՑ։

Իրատածներ՝ տես Աբեղեան 1886, թ. 827։ – Ցիւնամեակին առթիւ՝ Ազգագրական Հանդէս 1905, Ի դիրք ծիր։ – Նոր Հորիզոն 1905, թ. 21 և Բազմավէպ 1905, թ. 5 կողքին վրայ։ – Տես և Շրուանձեան «Հայ. ուսումն.» էջ 371–2։

ՆՋԵԿՆԵԱՆ Ա. Մ. Պրոյեան. – *Միքմիր փէյիրի՝ Հոմմինիայնին փրանկիսկէ Ֆրանչէսկա դա Լիմինի, Խանիկի Ֆրանչէսկան, Լմմարտիի առ Իտալիան – Տաթևոյ ծէրը։* Տփխիս, ի տպ. Համ. Լնֆիանճեանց և Ընկ., 1880. 8°, 68 էջ։

— *Ի ծիցպուռնը քոռ խրևնացւոյ. Հայկ, Աբամ, վահագն, պատկերներ պատմական կեանքից։* Թիֆլիս, տպ. Մոմս. Վարդանեան, և Ընկ., 1881?

— Տրակուռը։ Թիֆլիս, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1883. 4°, 23 էջ։

«Ասոա նշանաւոր բանաստեղծ Լիմոնդովի մի քանի ուտանաւորների թարգմանութիւնն է և մեկ արձակ յօդուած»։

— *Ճառակ, բանաստեղծութիւններ։* Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1888. 8°, 16 էջ։

ՆՋԵԿՆԵԱՆ (Յ.) թարգմ. — ՏԱՏ ՄՆԱՑԱԿԱՆ ՍԻՈՆ (Պ.)։

ՆՋԴԻ ՄԿՐՏՉՆԵԱՆ ՏԱՒՆԸ. — ՏԱՏ ՊԱՇՇԵՆԱՆՑ (Պ.)։

ՆՋՆԻԿ կամ ՆՋՆԱԿ ԿԱՊՂԱՅԻ. Ծիրք բնիպիսւրկանից, արարեալ ի Սրոյ Եկեղեցւոյ հողբացւոյ՝ Հայոց վարդապետէ. և յաչակերտէ մեծի թարգմանչին մերոյ՝ Սրբոյն Մեսրոպայ։ Ի լոյս ածեալ ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբոյ սանկոյ Հայոց կաթուղիկոսի. որ ի լուսանկար Աթոռն ի Սուրբ Էջմիածին։ Եւ ի պատրիարքութեան Սրոյ Երուսաղէմ՝ Տեառն Կարապետի երջանկայիշատակ վարդապետի։ Իսկ և հոգեւանդնեան պոլսոյ՝ Տեառն Յակոբոյ Աստուածմատոյ վարդապետի։ որոյ հրամանաւն և սրբագրութեամբ իսկ տպեցաւ։ Արդեամբ նահանգիս դիտի՝ Տեառն Աբրահամու Աստուածմատոյ վարդապետի։ Յամի Հայոց 1211 1762 ի յունիսի 4։ ՅԵրզնկա ի Տպարանի Մահտեսի Մարկոսի։

Ակիզբ յառաջաբան մը կայ Յակոբ Նալեանէ գրուած որով կը ծանուցանի Թէ գրքին մէջ սրբագրութիւն անուն տակ սրբագործութիւններ կատարուած են։ Ահա այդ Յառաջաբանը։

«Առաջարանութիւն փոքր և մեծի գրքոյս, Տեառն Յակոբայ աստուածմատոյ վարդապետի և պատրիարքի կաթուղիկոսութեան, առ սիրելի և աստուածասէր ընթերցողս։ վասն այնր ներկայ գրքոյս Նշնակ Սրոյ վարդապետի Վէմենականի, և աշակերտի ինարգմանչին մերոյ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի. առնեմք թէր եւս զմի քանի նիւթ պարագրանս։ Նախ կին է. Թէ ազգս հայոց տակաւին դեռաբոյս և յօրորոցի երախայութեան նորապէս եւեալ՝ պարտիզ, Յունաց և Լատինաց լեզուաւն կրթեալ։ զիարդ և որպէս ի դուզնաքեայ ժամանակի առ այս կեաս հասեալ գրաբառութեան և քան ոչ բուն քերդողաց անվարժ կերպիւ ձեռնարարս յայս հանդէս մտեալ։ զայս սակաւաբառ և բազմարան նիւթաւոր գրոյս չնորհեաց ազգիս արամադրուց։ յիրաւի սքանչացման արժանի։ Լայզ առ վերնական հեղմունս հոսանաց Հոգւոյն սրբոյ նկատեալ, ոչ գարմանամբ վասն առաջին. Թէեւ հիանամբ ընդ ընդունակութիւն առագին։

«Երկրորդ հիացման արժանին, Թէ սուրբ վարդապետն եղնակ բազում ժամանակ կեցեալ յաթենս, որպէս ի տղայութեան իւրում անդողդող ի հոսանն ծնօղով, բազ սաստ ածաստեղին մոմփեաի ի տան գտանելն փարատնի անեալ։ ի մեծանալն ուրացեալ լինել արդի գտանելն աթենաչաստատ ածաստեղն։ իակ առ գրան քրիստոսի ևկնղեցւոյն, վայ քազ սաստ գաստատ ածարանութիւնն, մինչեւ կուռն և կոռոմի բանիւք, իբր բարիստրաբ լարանի քակեալ փղոյգ գչինուածս պարթեզ հրապարատութեանն, և գազանգս մարգիանեալ, մանաւանդ մանրերոտի և պլուց հերձուածողաց։... Աղագաւ հարազատ որդի սրբոյն Մեսրոպայ մեծի վարդապետին։ Քանզի և նա գիտացեալ կատարչաստութիւնն ի գաւառն գողթան և ի սիւնեաց յաչխարհն, և գյայտնեցեալն ի թուղմորթութիւնէն Արշակայ Արքային մերոյ։ բնաջինջ արարեալ երարձ. մինչ դի և դուք գարհուրելք յազօթից և ի հրագայտ մաղթանաց նորա, մարմնաւոր տեսլեամբ անկանէին յերկիրն մարդոյ։

«Երրորդն է, զի երանելի վարդապետս այս եղնակ կոչեցաք, էր մի ի թուոյ աշակերտացն մեծի։ Ս. Սահակայ Հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին. որ և ի բնութենէ ուշիմ, քաջնաստն, փափկաձայն և երկար ոդի։ Ար և զկնի այնորիկ բնական ուշիմութենանց, էր և նախանձաւոր հոգւոյ բարեաց։ ուստի Թէեւ ակոխեաց ի բիւզանդիայ տանել առ սուրբն Թադեոս և մեսրոպ վարդապետն աստրս և աստուածաբանականս ի հելլէն լեզուս։ գանգի զառաջին ասենգևարսն պիզծն մեհրուժան պրեալ էր ի հուր։

«Զորրորդ՝ զի սա բան իւրում ժամանակին։ գանգի սմ ոք ի նարեկ կրճեցելոց (և կամ ի վազենեպայ)

հոգաքաղ զազգս հայոց վիճաբանօրէն՝ որոչելով զդժնութեանն յորմանէ հերձուածողաց, և ի պաշտպանական հրապարտութենանց և յառաքելական զբրուանալ և որգուց նորա արմատի. և արմատ, և պտղոց հերձուածողաց: Եւ ի թէպետ այս գրքոյս փոքրիկ երեսի գոլով մեծ քան իմացուածոցն. և խրթին չարադրութեամբ. սակայն խնդուն լինի և է՝ ամենայն ուսումնասիրաց. ոչ միանգամ հարեւանցի ընթերցմամբ բաւ առնել ըղձից. այլ և քանիցս անգամ ընթերցմամբ: Քանզի և մրրիկն զապրելոյն ինչ կամելով ի բոյն իւր հանել ի ծառն, որ քանիցս և անկանի ի բնութենէն, ոչ գազարի վերատին յիջանելոյ, և խարնելով կրկին ի վեր տանելոյ: Ոչ ապաքէն և ի պարզ հայելոյ միանգամ նկատօղն բաւ ըղձին առնէ. և որ ի նմանէ հայելոյ բազմիցս նկատմամբ: Խրթին և նեամ (՞) է ոճ բանից արդ վարդապետիս. բայց բազմիցս ընթերցողին, լրասէր տալ փափագանացն: Ո՞ ծէ ոչքան այսպիսի գրանք կարուսեալք իցեն յազգէս Հայոց, զորս ալիմոս առ ձեռն պատրաստ չուն. Նօգբա, եպերիմք յայլ ազգ քրիստոնէից, իբրեւ զոչ երբէք ունօգս: Վ կային անշունչ բարբառով և ամրոզանդի աշտարակին, յորո լանկիմէմին տարեալ զգրիանս ելից, և անդ փոխիցեալք ոչ եւս կալնանին ի ձեռին: որք և յաչխարհորդանէն գնալ վիւ քնքնչեալք մի ի գաւառ տալ, եթէ ոչ գոնէ՝ ազաչանօք ի մէջ առ ժամուց յաշտարակին մնոցանի՝ ըստ ժամու ներփակմանն միայն ընթերնուլ:

« Արդ՝ առ որ վարդապետն Ղեղնակ, արդարեւ եզորէն զանվար և զկոշտացեալ երկիր հերկելով, արար արդասաւորեր. և զխոշ և զխոտի ի հանապարհէ ի բաց ձգելով, արար դիրանց ամենայն ընթացուցից առ օրհնանն արքայութեան: Վասն որոյ և իմ տակաւին նար առ իրիկեալ սակն մեղրածորան գրքոյս մեկնարկութենէ ամենայնի ընթերնուլ զմեծ աշխատութեամբ զմեծ ուրգ Տեառն Աբրահամու Աստուածմատոյց վարդապետի. և հնդահոդի եղբօր մերոյ սիրելոյն և պաշտօնակցի. ի գրչաբանութենանցն ամենեքին յապաւեալ. և զերկար հատակերպ գրեալն, ըստ զանազանիցն պարբերութենանց իմացուածոց ի գլուխս. 76. բաժանելոց: զի ընթերցողին յարձրի ձանձրացութիւն. և հրամանն եւտու տպագրելոյն: Ցակոբ և եղի պաշտօնեայ հոգւոյ ազգիս փրկութեան, Պատրիարքութ կաստանդնուպօլսոյ կալսեդոնեայ մայրաքաղաքի. յամի Տեառն. 1762. և յուլիսի. 10. զոր սիրով ընկալեալ մ՚զի լերուք ի Տէր »:

Այս Յառաջաբանէն վերջ յէջն 1 կը սկսի գիրքը, հետեւեալ հակատով.

« Ներանելոյն Ղեղնակ կաղրարդ Հայոց վարդապետի. Ակահերտի Արքոյն Մեսրոպայ մեծի Թարգմանչի. Աստուածատութեան ընդդէմ դաւանագան հերձուածոց »: Ետդ տողագրոյը կը հասնի մինչեւ յէջն 272-273 Ղեղնիկի կարճուած խրատներէն. « Ներանելոյն Ղեղնակայ վարդապետի կողբարդոյ խրատ ազեշահ և պիտանիս », որոնք պակասաւոր են հանմանատութեամբ յաղթող տպագրութենանց բովանդակածին: Կը հասնին յէջն 278. « ... զի և պետրոս չօգտեցաւ ինչ ընտրութենան », վերջաբանութեամբ. մինչդեռ մեր՝ ըստ որում ամբ՝ հրատարակութիւններէն երեք էջի չափ աւելի ունին: 278-287 « Ցանկ գլխաւոր բանից պարունակելոց ի սմին՝ ըստ առաջի դասու որութենան » մինչեւ յէջ 287: Ցետոյ Ցիշատակարան, Ցանկ վրիպակաց 287-292:

« Ցիշատակարան. փառք՝ պատիւ՝ գոհութիւն և երկրպագութիւն ամենասքրոյ երրորդութենանն միոյ և Աստուածութենան հօր և Որդւոյ և Հոգւոյ սրբոյ. որ իւր անհուն բարերարութենամբն և ամենառատուն ողորմութենամբն, եւս կարգոցութիւն մեզ տկարացեալ ի կատար հասուցանել գտեղծելի և ի բազմաց փափագելի նամագիտ գիրքս սրբոյ վարդապետին Ղեղնակայ հոգւոյս՝ հայոց խմատարերի. ի պատճառութիւն սրբոյ հնդեկեղեցւոյ: Ցամի փրկչին մերոյ 1763 և հայոց ԻՒՄԻ մարտի (ԻԻ: Արդեամբք գմիւնոյ արհի Եպիսկոպոսի և Ստաջնորդի Տեառն Աբրահամու Աստուած խմատ վարդապետի, որ զորինակ գրքոյս ի ձեռն բերեալ ունելով, ըստ գրասեր բարուցն իւրոց ցանկացաւ տպագրութենամբ ի լոյս ածել զայն: վասն երկուց: Նախ՝ զի մի անհետացեալ խափան կորնիցէ աշխատանաց գերաշնորհ սուրբ վարդապետին Ղեղնակայ. ըստ հրապի ընդ գրուանաւ ծանգեցելոյ. վասն որոյ վերատին արդարեալ՝ եդ զայս յաշտանակի բարձրութենան. զի որդիք նորոյս սիրելի, զլոյսն խմատից որոյն վայելեսցեն: Երկրորդ՝ զի սուրբ գիրքս ոչ այնքան գոյր տարածեալ յայգիի մերում. բայց իձէ գանուելն միայն լսեաք. գոր և գերամեծար պատրիարքըն կոստանդնուպօլսոյ Ցակոբ Աստուածատաքն վարդապետն ի տեսանելն, առ ժամայն կամեցաւ սիրով յատրել՝ ոչ ոակաս կրեալ աչխատանս ի վերալ սորին ձեռ ի յայտարերն ի պայատնագ և ձեռ ի գանազան պրակս բաժանելն գնատ. կելոյ ասացուածոն սրբոյ հեղինակին. որ և միանգամայն հրամայեալ զի տպագրիցի. որոյ տեր յիսուս կենանս երկարաձիգս նահս զվարձս բարիս պարգեւս նացէ Ամէն:

« Ես յորժամ շնորհի տեառն սկիզբն արարաք ի տըպել զգիրքս զայս. իրագէկ եղեալ սիւնեցի Տիրատր յօհանն՝ և ըստ բարեաց ըղձին իւրոյ խնդրեաց ձեռնարկել ի վերատպել դիտել Ցմիւռնոյ. զի գկնէ ծախն տպագրման սորին ինքն տայցէ, առ ի լինել յիշատակ հոգւոյ իւրոյ ընդ որ հաճեալ բան սիրելոյն գնա, զի լինիցի այնպէս: Արդ՝ երես անկանել մազեմեմ ի Աստուածատատրութենէդ ձեռէ. որք կարօտիս զովացուցանէք զպատառ ձեռ ծարաւոց ձերոյ ի մշտահոս աղբերէս, յիշել յաղօթս ձեր նարդենիս վեցատեասն զմիւնոյ գՏէր Աբրահամ Աստուած խմատ վարդապետն աստուպատրոն. այլ և գհոգեկիր և գանխզելի սիրով չաղկապել հարազատ եղբօրդն իւր գՏէր Ամէն Աստուածատրան վարդապետն երեսանցի. (որք են մըտերիմ գործոնեայք և յաւակից միարանք լուսաւնկար և քրիստոսակերտ Ամենայն սրբոյ Լիմասնի): Հանդերձ հոգեւոր և մարմնաւոր ծնագիւք նոցին: ընդ որս և զվերոյ յիշեալ հոգաքաղն կէս ծախսից սորին. զանինեցի և ի գեղէ ազատականոյ, գհամատակնցաղ և գհոգեհամամիտ տիրացու Ցոհանն. և գհայրն իւր գրիգոր գհանգուցեալն առ քրիստոս. նա և գհոր եղբայրն իւր գՑոհաննէսն, և գորդիսն նորին, գԱ. եսիան և գտիրացու Վարդան: Ցիշեալքիս և գՏէր Մեսրոպ Ազարինեանն և գիսանական վարդապետն գանձակեցի գհանգուցեալն առ քրիստոս. որ զորինակ սորին վերատին աշխատութենամբ գրեաց և եւս մեզ ի տպել. որոյս տէր գհանգիստն յաւ իւսնական պարգեւեսցէ: Ցիշեալքիս և աստուած ողորմի աստուածիք ընդ նոսին առ տէր հանգուցեալ կենսարարի մահնեսի կարասպետնան գմիւնոյ մահնեսի Ամէնն Ամէնից հայասակ և հոգեւոր գործակից մեր. որ յոյժ աշխատեցաւ և ժողովեցին վկայութենանց և գրանկ գրքոյս, և ի յանկարկեցն ի տպագրեալ ի տպագրեալ ի տպագրեալ

կամ, զի զոր ինչ առաջագրիցէք ինձ զպրանաց արարիդ ըստ կամաց ձերոց ի փառս տան աստուածոյ և ի չահ ընթերցասիրաց։ Ցիշեալիք հանդերձ աշխատասիրութեամբ իմով. և գշարով և գթրուզ կապարեալցօ. զանբասախարի հանգոյ ցնաչ առնգրիսոն արդի գտիրացու յօհաննէսն, որ ի մանկութենէ իւրմէ հետեւեալ եղեւ արհեստիս. որոմ տեղ տացէ գչնարհս և գիմաստութիւն։ Նա և՝ գիտցեալ սեւանցի կարապետի արդի գմահտեսի իգնատիոսն։ Եւ տեր յիսուս. Թէ պատճառ եւզաց և Թէ առաջոգաց. միանգամայն յիշեցցէ և յիշեցեսցուս առ հասարակ ազգիս մեզի։ Ամէն »։

Ինքը փոքր ուշեալ, գծափակ երեսներով. սկիզբը փայտափոր պատկեր մը կայ. ուր գոմիր գլուխը պապուկի մը կերպարանքով նստած է մէկը՝ առջևն ունենալով չորս ուրիշ գոմփատրներ. պատկերին տակ երեք տող ոտանաւոր կայ։ Խեզմ տըպագրութիւն։

= Բ տիպ, *Եղիկայ կաղապարոյ Բագրեւանցւոյ եպիսկոպոսի Եղծ Ականզոց։ Ի վենետիկ, ի Տպրն Ղազար ԻՄՀն–1826. 12°, 313 էջ. 315–334 ցանկ։*

Հրատարակիչն է Հ. Աբսեն Կ. Բագրատունի, որ և Ջեկուցման մէջ կ'ըսէ.

« Ջհնոգացւոցանէ չափ մատենից աւելի քան գկարեւորացս ազգաս ձեռնհաս կանխաբանել։ Օրինակ տպաղրիս ձեռագրեալ է ի Լեռնէ Հայոց Զկիր. յոր յանխորշելի վրիպակաց տառիցն՝ որ ինչ ուրեք յայտնի գոյ չակերն՝ ուզղեալ, գկարեւորսն՝ որպէս էր յորինակին՝ աստղանիշ ներքոյ գրոշմեցաք. և զանյայտ որ զմիահետ գրչագրին արարաք ի գիրս և ի գլուխս։ Քանելոտանն յետոյ մատենիցս, Եղնկայ վարդապետի խրատք. ի վարս հարանց Ղեգոսի տուրք հօրն բնծայի. այլ սա չիք ի յայն բնագրին, Լեզուէտ և մատենագրութիւնք իսկ նորա ոչ ամենայնին անկորուստ կան »։

= Գ տիպ, անդ. *Հակատ, Լեռնական նոյն պատուած. էջերն ալ նոյն. բայց աներկբայ ուրիշ տպագրութիւն է, կատարուած 1850ին։*

= Դ տիպ, *Եղիկայ վարդապետի կաղապարոյ Եղծ Ականզոց։ Ի կաթողիկոսութեան Տեառն Տ. Մատթէոսի և ի պատրիարքութեան Տեառն Տ. Կարապետի։ փարիզ, տպագրութիւն Ա. բառնեան, 1860. փոքր 8°, 288 էջ։*

Գեղ ամենայնի համառօտ վենետկեան տպագրութեան, հանգերձ խրատներով, բայց առանց ցանկի։

= Ե տիպ, *ի վենետիկ 1863ին, Լէէս Բ տըպագր. ճակատը (1826 կը կրէ։*

= Զ տիպ, (= Բ տիպ վերնոյն՝ Ի տիպ ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. բառնեան, 1864. *էջք՝ նոյն։*

= Է տիպ, (= Ի տիպ վերնոյն, Կ. Պոլիս, տպ. *նոյն, 1869. էջք՝ նոյն։*

= Ը տիպ, *ի Կ. Պոլիս. տպագրիչ և հրատարակիչ Յ. Գավաֆեան. Պոլսոյ հրատարակութեան վրայէն տպուած, 1871. 367 էջ?*

Ուրիշ հրատարակութեան համար կ'ըսէ Հ. Գալէմքեարեան (Հաս. 1901, էջ 108 որ 1881ին վերատպուած ըլլայ. զոր չէ կրցած տեսնել. ինչպէս և մենք։

= Թ տիպ, *ի Կ. Պոլիս, 1879. Ի տիպ, stereotype տպագրութիւն?*

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն Է. Վայեան ոը Ֆլորիվալի.

— *Réfutation des différentes sectes des païens, de la religion des Perses, de la religion des Sages de la Grèce, de la secte de Marcion*, par le Docteur Eznig, Auteur arménien du cinquième siècle, traduit en français par M. Le Vaillant de Florival, Professeur à l'École spéciale des langues orientales près la Bibliothèque impériale, Membre de l'Académie arménienne de Saint-Lazare. Paris. A la librairie religieuse de Lecoffre. Rue du Vieux-Colombier, 29. 1853. 4°, pp. VIII + 213.

Ֆրանսերէն ուրիշ մասնակի թարգմանութիւն.

— *Réfutation des sectes.* Extrait du chapitre II. Réfutation de la religion des Perses. Traduction nouvelle par un membre de l'Académie Arménienne de Saint-Lazare de Venise, 369–382.

Գերմաներէն թարգմանութիւն.

— Des Vartabet Eznik von Kolb. *Wider die Secten*, aus dem Armenischen übersetzt und mit Einleitung, Inhalts – Uebersichten und Anmerkungen versehen. Von Joh. Michael Schmid... Wien, Druck und Verlag der Mechitharisten – Congregation, 1900. 8°, pp. X + 210.

« Ալ և այլ տեսակէտով մատնակցած է այս գործին Հ. Պ. Գալէմքեարեան »։ Հանդ. Ամսօրեայ։ Քննագ. Հանգես Ամսօրեայ 1900, թ. 5–6, էջ 179 (32)։ – Քննագ. N. Bonwetsch, տես Հանգես Ամսօր. 1901, թ. 5–6, էջ 181։ – Քննագ. P. Vetter, անդ, էջ 182։ – Քննագ. A. Meillet, անդ, էջ 210։ – Քննագ. S. Weber, էջ 212։ – Տես և Արարատ 1903, թ. 7։ – Բիւրակն 1900, էջ 456։ – Փարոս–Լուսմգեար բանասիրական տես Մասխ 1900, թ. 24, էջ 371 (Թուր.) – թ. 26, էջ 403 (Պալ.) – թ. 28, էջ 435 (Թուր.) – թ. 30, էջ 472 (Պալ.) – թ. 31, էջ 484 (Թուր. – Այս առիթ՝ տես և Բիւզանդիոն 1904, թ. 2397։

Ուրիշ Գերմաներէն թարգմանութեան Գերծ ոտիքը հայերէնի թարգմանած է Հանգես Ամսօրեայ մէջ, 1901, թ. 3–4, էջ 102–108, սրմէ հետեւեալ կարը՝ ուր Լչնիկի մասնական թարգմանութեանց և ուսումնասիրութեանց մասին կը խօսուի, կ'արտասպեմ ի գիրս թերթին բնթերցողին.

« Լչնիկ « Ընդդէմ ազանդոց » գիրքը Թէեւ յոյժ հայ բնագրին վրայէն ուրիշ լեզուի մը թարգմանուած չէ. ի բաց առեալ Է. Վայեան զը Ֆլորիվալի անհիշ՝ և այս պատճառաւ քիչ գործածուած և գրեթէ անգործածելի[2] գտպիչութեամբ թարգմանութիւնն[3] և

---

1. Ձեռագիր օրինակին մէջ գիրքս վերնագիր չունի, Ջմխ անիկ տպագրութեան վրայ գրուած է « Ի՛նքը ընդդիմութեանց » վերնագիրը, իսկ վենետկեան տպագրութեան վրայ « Լեզն ազանդոց »։ Երկու վերնագիրներն ալ կամայական են, իսկ « Ընդդիմութիւնք » կամ « Լեզն » բառերը գաղափար չեն։ Վենետկեան Մխիթարեանները աւելի հիշեղ « Ընդդէմ ազանդոց » կը կոչեն մատենիկ։ Տմմս. Հ. Պալէմքեարեան, « Ղազարդն ազգերը Եղնկայ » էջ 3, ծան. 1։ Աւելորդ նամ Եղնկայ գործածած Լսիխեանու Panarion պարզապէս « Ընդդէմ հերձուածոցս » վերնագիրն ունի։ Տ. Տաշեան, Մատենագրական մասն ուսումնասիրութիւնք, Վիեննա, 1895. էջ 81 ծան. 5։

2. V. Langlois, Collection, Paris, 1869, p. 372 կը գրէ. « Ֆլորիվալի թարգմանութիւնը գժբախտաբար չատ անճատատարիմ է և մատենկանս արժանիքին վրայ չատ անկատար գաղափար մը կու տայ »։

3. Réfutation des différentes sectes, Paris 1853.

ինչ ինչ գրքեր և լրագիրներ մէջ լոյս տեսած քանի մը հատուկոտոր քաղուածներ, հանգերձ այս ու չնորհիւ քագմաթիւ՝ մանաւանդ գերմանացի հայագէտներու [1], նոյնին լսուածգակու[illegible]ներ ամէնատարար ընդարձակգոյնս ծանուցացուած և նկարագրուած է։

« Ի մասնաւորի վերջերս Ղեւոնդեան Հիմնն վէրէր ի Ֆրէյբուրգ ի Ներայգաս՝ մասնակատ լուսանգակ ձեռագիր[illegible] քաղ ուսումնասիրած և բացատրութիւն յորուածներ հրատարակած է, որունգմով գոյց տուած է մասնակատ կարեւորութիւն ու նշանակութիւնը նկատմամբ « Աստուածաշունչի արժէքին Հայերու քով[2] » և « Քրիստոնէական հոգեմարսութեան ջատագովութեան հին հայերու քով[3] », և նաեւ մասնակատ « գրութեան ժամանակին և վարդապետեան վրայ [4] » հիմնովին հատած է։

« Ի արդեամբը այսպիսի մտագիր ուսումնասիրութեան արժանի է մատեանս. վասն զի հեղինակն Իզմիրլեան, բազմարդիւն « Թարգմանիչներու » կարգին մէջ է և հայ գրականութեան հիմնադիրներուն առաջինն է [5]։ Թէ յանգագին բովանդակութեան ու գործածած հնագոյն հեղինակներուն պատճառաւ, և թէ չքնաղ ոճովն ու գուտ հայկ ա կան—քաղաքականական ասացուածներուն ներքութեան պատճառաւ վերին աստիճանի կարեւորութիւն ունի։ Զայս կը հաստատեն Իզմիրլեան վրայ գրուածները կամ գոյն ուսումնասիրողները, ի մասնաւորի Վ. Հինճեան Մխիթարեաններ, որոնք գԻզմիրլեան ի սկզբանէ հետէ իրր մի միակ դասական հայ հեղինակ ճանչցան և անոր լեզուն « ոսկեղէն գարուն » լեզուին ամենաճաշակաւոր հաշուկիցին։

« Այսչէս յիշենք միայն քանի մը հետագոյն և նորագոյն հետազօտողներ զԻ. Ֆր. Նէօմանն կը գրէ [6] Իզմիրլեան մասին. « Իզմիրլեան Ի. Յահակեան և Մխիթարեան ընտրելագոյն աշակերտներէն մէկն էր. Ասորիքի և Քուշաստանի ազնուական դպրոցներուն մէջ դասատիրակութիւն առաւ, և ինչպես կ'երեւայ, ասորի և պարսիկ լեզուներուն քաղ հմուտ էր։ Իր երկին հայագէտներու քով չատ մեծ յարգ ունի Իզմիրլեան և նորը բացատրութիւնները և Իզմիրլեան նախագասութիւններուն կանչնաւ որ չարքին պատճառաւ։ Պիտնական Մխիթարեանն Ն. Ցարտիրեան Ա. գԱբեան ի վենետիկ տպուր էր ըսել. « Իզմիրլեան ամէն հայերէնի աշխատիրներ հանչնալ կ'ուզէ, պէտք է յարատեւութեամբ Իզմիրլեան կարդալ »։ Իզմիրլեան մէկն էր, մանաւանդ Իզմիրլեան մանրէն նշանաւորն այն մարդերէն՝ որոնք Յահակեան և Մխիթարեան դպրոցէն էլան, և մարդկային գիտութեան ամէն հիւղերուն մէջ իրրեւ թարգմանիչ և հնդինակ համբաւաւոր եղան [7]։ Այս թարգմանութիւններու մասին կը գրէ նոյն Ի. Ֆր. Նէօմանն [8]. « Թարգմանիչներն հայ ազգին նաեւ դասական հեղինակներն եղան. և այն թարգմանութիւնները՝ որ չկան Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, իրենց գուտ և անպահպանչ լեզուին, գործածութեան և հնութեան բացատրութիւններուն պատճառաւ հայ ասացուածքի իրր նախատիպ օրինակներ կը գրուատուին »։ Այսչէս Ի. դարը, « Թարգմանիչներու » ժամանակը, հայ լեզուի և մատենագրութեան « ոսկեղէն դարն է։

« Իզմիրլեան, հայ մատենագրութեան ամենամեծատուր գասական հեղինակն է Իզմէ իր ոճովն և հմտութիւնը համար, և Իզմէ իր գուտ, պարզ և յարմար նաեւ հարուստութեան պատճառաւ [9]։ Թէպէտ Իզմիրլեան ունի բացատրութիւններ և նկարագրութիւններ, որոնք մեր ատեն Իզմիրլեանին և սովորութիւնները քիչ մը չատ ապատ և մերկ կ'երեւան, սակայն կարելի է գատել արդարացընել՝ նկատելով որ Աբեղայ այս մասին նոյն նորը և նոյնգոյն չափաւորեալ բացատրութիւններ ունի, և Իզմէ Իզմիրլեան ստիպուած էր հեղինակութեան մոլորութիւնները իրական և բնական պարագաներուն խախտելու և այսպէս հեղինակներու, մտքերու և պարզութիւնները հետ իրենց սեպհական հակատատեզը վրայ մարտնչելու։ Ինչ ասկէ՝ երկասիրութեան բովանդակութեան ձարտարութիւնը գուտ գիտական նկարագիրն ինչպէս կը պահանջեն՝ որ այսպիսի կատորները կարգագործներ՝ յատուկ պարագաներ նկատողութեան առնուլ գիտնան և չգայթագղիլ քանի մ'անգամ և նրեղագաչուական բացատրութիւններուն ու նկարագրութիւններուն, զորոնք Իզմիրլեան մէջ կարելի չէր գանց առնել։

« Վ. Հիւսոր Լանգլուա [10] գաղդիացին երկասիրութիւնը կ'անուանէ « Յանգագին գիրք մ'այլեւայլ պատճառներու համար. վասն զի Իզմիրլեան հայ հեղինակներուն, ի մասնաւորի Իզմիրլեի և Ղ. Փարպեցիի Մագեդոնացի վրայ ուսած տեղեկութիւնները կ'ամրողջացընէ »։ Իզմիրլեան կ'ըսէ [11]. « Իզմիրլեի իր երկասիրութեան չորս գրքերուն մէջ՝ իր ժամանակին յուզուած փիլիսոփայական և կրօնական խնդիրներու քաղ հմուտ[illegible] գոյց կու տայ ».

« Նոյնպէս կը խօսի Փիլոյրիէ [12], որ զԻզմիրլեի « իր ազգին գիտնականագոյն ուսուցիչներէն մէկը » կը կոչէ։

« Ց. Վ. Գատուէյրեան [13], որ գինք « մշակ առաջին ժամուն » կ'անուանէ, և ուրիշ Եւրոպացի և հայ

---

1. C. Fr. Neumann (« Hermes » 33գ. Հար. Լէյպցիգ 1829, էջ 177, և « Zeitschrift für die historische Theologie », 4գ Հար. Լէյպցիգ 1834, էջ 71–), Windischmann (« Bayer. Annalen », Միւնհէն 1834, էջ 81– · Harnack (« Zeitschrift für wissenschaftl. Theologie 19գ Տարի. Լէյպցիգ 1876, էջ 84–102). Florival, Armand de Wickering (« Revue de l'Orient » Paris 1857, էջ 207–216), Dulaurier, Gatteyrias, Revillont, (« Journal asiatique » Ի. 5, 515), Langlois. Հ. Գարնէր Martin, Ermoni (« Revue de l'Orient chrétien » 1896, էջ 461–480) Ի. Եղեան Պետերբուրգ 1858 առանձին)· Casartelli, Himpel (Kirchenlexikon v. Wetzer u. Welte, 2գ տպ. էջ 1163–1163) Հ. Տաշեան, Հ. Գալէմքեարեան, Vetter, Weber.

2. « Tüb. Theol. Quartalschr. 1896, էջ 163–189.

3. « Katholik », Մայնց. 1898, Ա. էջ 214–230 և էջ 311–325.

4. « Tüb. Th. Quart ». 1897, էջ 367–398.

5. Վէբէր, « Tüb. Th. Quart ». 1897, էջ 368.

6. « Hermes » 33գ Հար. Լէյպցիգ 1829, էջ 201. C. Fr. Neumann որ հեղինակն է Versuch der Geschichte der armenischen Litteratur գրքին (Լէյպցիգ 1836). հայերէն սարքելու համար երկար ատեն վենետիկ Մխիթարեաններու քով կեցած է։

7. « Hermes » էջ 196.

8. Անդ, 195.

9. Հմմտ. Florival, անդ էջ գ.

10. Collection, էջ 372. Langlois իր Collectionի մէջ Ե. Հար. էջ 369–382, հրատարակած է Ե. Գրքին առաջին 11 գլուխներուն գագդիերէն թարգմանութիւնը, որ Իզմէ խմաստին կոդմանէ հատատարիմ է, բայց ամէն տեղ բառական չէ։ Թարգմանիչն է վենետիկի Մխիթարեան մը։

11. Անդ, էջ 372.

12. Cosmogonie des Persos d'après Esnig, « Revue de l'orient », Paris 1857, էջ 253, 254.

13. J. A. Gatteyrias, L'Arménie et les Arméniens, Պարիս 1882, էջ 76.

հեղինակներ անոր երկասիրութիւններ վերին աստիճանի կարեւոր գիրք կը կոչեն։

« Վ. Իրզոյ Ա. ազգերէն Ղիրչլ անով արդիւնաւոր եղաւ՝ որ առաջին անգամ հայ գրականութիւնը՝ որով նաեւ Եղնկայ երկին Լուսոյչափակ Ճշմարտութեան աշխատակցութիւնն իր Հայրախոհութեան մէջ առնելով՝ Հայրաբանութեան ընդ. Ճշմարտութեան մէջ նոյն տեղն Եղնկայ վրայ կը գրէ ալ պէս[1]. « Եղնկայ երկն Հայրաբանութեան մէջ եզական երեւոյթ մըն է։ Իր տեղ հայ դասական լեզուին մէջ երեւան ամենէն ազնիւ օրինակն է, վասն, դիրահաս, անպահանջ »։

« Վ. Իրզոյ ալ Ա. ուսոյչափակն Վ. Էրէր ի Յիւ. Ղրզոյ ի Ներսիսեան[2], որ ինչպես բանիք՝ այլեւայլ յօդուածներով Եղնկայ գրքին ամբողջ բովանդակութիւնն ընդարձակագոյն և յաղողապէս ուսումնասիրած և ստորագրած է, նոյնը կ՚ըսեմ անձ. « Ջատագովական երկ մը, որ ոչ միայն հայ մատենագրութեան գործը կը Ճշմ., այլ նաեւ նոյնին մէջ երեւցած ներքնութիւնամբ, բովանդակած գիտութեամբ, և ասպրուսածոյ փայլուն դասական հնութեան մասին որական արտագրութիւններուն մէջ պատուաստ որ դիրք մը գրաւել կրնայ։ Եղնկիկ իր ժամանակին ջատագովական մարտավարին վրայ կը կենայ իբրև մարտուսոյց։ Նաեւ հայ պատմութեան յաջորդ գործերը չեն ստանդեր ուրիշ անուն մը, որ անոր փառքը նսեմացընէ »։

« Ա.յսպիսի են գատողութիւնները այն հեղինակներուն՝ որոնք Եղնկայ պարբերները ուսումնասիրած չեն։ Հ. Գալէմքեարեանի նորագոյն հետազօտութիւնները հաստատած են Եղնկիկ, ինչպես վարդ պիտի տեսնենք, ամար շատ կարեւոր պարբերներ առանց ակնարկելու անունը տալու, իր երկին համար ամենաորէն գործածած է. այնպէս որ իր երկին մէջ մեծ արած գիտութեան ամենը միայն իրեն անպահական կարելի չէ նկատել։

« Ինչ Եղնկիկ համանուն երկին հեղինակն է, ոչ ոք կը հակառակի. և Վ. Էրէր համոզիչ կերպով ապացուցած է զայն։ Ան իրականութենէն մեծ այն երկու ծրագրին, յորինուածութեան և գրութեան կոչմանէ (մեծ այլեւայլ գրքերէ շատ քաղուածներ առնելով), յինչպես միանգամայն ամբողջութիւն մը կը կազմէ, իրաւամբ կը հետեւցնէ Վ. Էրէր, մեծ մի միակ հեղինակի գործ պէտք է որ ըլլայ, և այս անձն է մի միայն Եղնկիկ կողբացի. Եպարեւանդակ եպիսկոպոսն։ « Խորհրդանիշն » ու ջատագովն Եղնկիկ կողբացի և Եղնկիկ « եպիսկոպոսն » Եպարեւանդակ երկու զատ անձնաւորութիւն չեն, այլ երկուքն միեւնոյն անձն են[3]։

« Եղնկիկ՝ բարեկամն կոչուած որ Ս. Մեսրոպ վարքը գրեց և իրեն պէս Ս. Մեսրոպ աշակերտն էր, ծնած էր Հայոց Ճոպ գիւղը, Տայոց գաւառը[4]։ Եղնկիկ պատմութեան մէջ երկու անգամ կը յիշուի[5]. նախ իբրեւ եպիսկոպոս Եպարեւանդակ և անգամ 449ին Աղուանից Միհրներսեհին[6]։ Երկրորդ անգամ կը յիշուի Եղնկիկ Ե. գաւրուն Մովսէս Խորենացւոյ (?) գով, որ կը գրէ Եղնկայ վրայ[7]. « Մեսրոպ և Մեծն Սահակ գՅովսէփ և սուրբ ընկերն Եղնկիկ անուն Կողբ գիւղէն, կը գրկեն Միքայելեան Եղնիկա քաղաքը, նախնի սուրբ Հայրերէն գրուած հին գոնուող ամէն գրքերը մեր լեզուին թարգմանելու և չուսով բերելու համար, որպէս զի կարող ըլլան գիրենք միւսներուն նպաստակի համար Ի.ին գանգիոն գրկել։... Ասոնք անմիջապէս Ի.ին գանգիոն գացին... և կրնամ ըսել յուսարկնի մէջ և սկսան թարգմանել և գրել »։ Եղնիկ կ. Պոլիս Ճաց միջնէ Եզիեսեան Միհնադրին վերջը 131, որմէ եւս եկաւ Աշխարհատեսն որ գուսա իր ուսուցիչներն, որոնց յանձնէ Եզիեսեան Միհնադրի թղթերն ու վեց գլուխ բարկացեալ կանոններ, և Աստուածաշունչի վաւերական գրչագիրներ. որոնց վրայէն Սահակ († 440) և Մեսրոպ † 441 յիշեալ աշակերտներու հետ վերոյիշեալ թարգմանութիւն Աստուածաշունչը. զոր նախ վերիվերոյ թարգմանած էին[8]։ Մնդրին ուղուրած ժամանակ Եղնիկ իբր 30 տարեկան ըլլար[9], հետեւաբար Աղուաղատ. Միհնադրի ժամանակ իբր 50 տարեկան ըլլալու էր։

« Վ. Իրզոյ ալ ան երկին ալ անոր անունը կը կրէ իբր « հեղինակի[10], և նաեւ չարունակեալ աստղ թարգմանութիւնը գանիկա գիտէ հեղինակ նոյն երկին[11]։ Հ. Գարեգին կը յիշուի ուրիշ Եղնիկ մը, որ կը կոչուի « Եղբեց[12], որ սակայն ամէն պարագաներու համեմատ ան երկին հեղինակը չի կրնար ըլլալ։

« Եղնիկ կողբացի, մին առաջին « թարգմանիչներէն Սահակ կաթողիկոսին (390–440) ձեռքին տակ գործեց, գլխաւորապէս յունական-ասորական ճարտասանական մատենագրութիւնն իր ազգին մէջ տարածելու նպատակաւ։ Հայերէն ինչպես որ քրիստոնէութիւնը Յոյներէն առին — Ս. Գր. Լուսաւորիչ կեսարիոյ Գրիգորիոս յոյն եպիսկոպոսէն Հայերու. հովիւ. ձեռնադրեցաւ[13] — այսպէս ալ գլխաւորապէս յունական (և ասորական) մատենագրութիւնն գանձերէն իրենց մատենագրական առաջին գաստիարակութիւնն առին[14]։ Այս մատենագրութիւնն հայ ազգին փոխանցելու կոչում առնելու գործերէն մէկ Եզնիկ առաջինն էր, որ հմուտ էր յոյն, ասորի և պարսիկ լեզուներուն, և մեծ

---

1. « Nirschl, Lehrbuch der Patrologie, Mainz. 1885, Գ. Հատ. էջ 231։
2. « Katholik », Մոսկ 1898, էջ 215։
3. « Tüb. Th. Quart ». 1897. էջ 385։
4. Գէտտեր առ Nirschl, անդ։
5. « T. Th. Quart ». 1897. էջ 367։
6. Վ. Էրէր, « T. Th. Quart ». 1897, էջ 392։ Եղնիկ, Վենետ. 1861, էջ 46։ Գ. Փարպեցի, Վենետ. 1891, էջ 138։
7. Մ. Խորենացի, Վենետ. 1881 էջ 544։ Գերմ. թարգմ. ի Lauer է, Ինգոլստատ 1869, էջ 224։ Նոյն նորագոյն հետազօտութեանց կարծիքի (Nouvelles sources de Moïse de Korène, Վ. Ինեան, Մոսկ. 1893։ Supplément անդ, 1894 Գարագաշեանի, Գէտտերի, Խալաթեանց, Տէր Մկրտչեանց, Տաշեանի, Գագաշեանի. եւն Մովս. Խորենացի իր Պատմութիւնն իբր Ե. դար համարած է։
8. Մ. Խորենացի, անդ էջ 547։
9. Վ. Էրէր, « Tüb. Quart », 1897, էջ 391։
10. « Եղնկայ Վ. ի Կողբացւոյ Ընդդէմ աղանդոց »։
11. Վ. Էրէր, անդ էջ 369։
12. Նոյն անդ էջ 387։
13. Գ. Ղեւոնդեան (« Zeit. f. d. hist. Th. Գ. էջ 172, ծան. 67.), « Ինչ համար Հայերն երկար ատեն իրենց հոգեւորական մատեանները կը նկատէին իբրեւ ապարիան, և Ս. Գր. Լուսաւորչի առաջին յաջորդները միչեւ Ե. դարեան Հայ ասորիներ ձեռնադրութիւնը »։ Նաեւ 410ին Մեսրոպ յունական գիրագրութեան քաղաքարտ Հռոմիոնոս հզնաւորին հետ կազմած հայ պարբերներն անտարակուսելի է մեծ յունական պարբերներ վրայէն ձեռնած է։ Հմմտ. Hübschmann H., Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen (ZDMG, Հատ. Ա. էջ 53–73) և V. Gardthausen, Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift (էջ 74–80)։
14. Ղեւոնդեան (« Hermes »), Ա. Գ. Հատ. էջ 194). Ե. և Զ. դարերու հայ և մանաւանդ գաւառական մատենագրութիւնն Ամիենքի և Եղեսիոյ, որ գլխաւորապէս քրա-

էր Աստուածաշունչն և այլ գրքեր յատնարէնէ իրենց մայրենի լեզուն թարգմանողներէն, այն լեզուն՝ որ 410էն ի վեր Ս. Աթոռոյս ձեռք յատուկ ապրուելիք ունեցած էր։ Ի նմին խակ այս երկրի կը բովանդակէ բազմաթիւ կատուներ, զոր Եղնիկ ինքնին յատնարէնէ (և աստրիերէնէ) թարգմանած, իւր նպաստակին յարմարապէս գործածած, կէսպատճառած և երկին միացուցած է, իմէն անոնց յոյն (և ասորի ծագումն ու հեղինակներ յիշատակած չէ։

« Հ. Կիրիզոբոս Վ. Փալէմքեարեան, Վ ինենական Ախխիւարեան,... յամին 1893 Եղնկայ յոյն հեղինակներէն փոխառութիւնները առաջին անգամ գըտաւ և իր հետազօտութիւնները « Հանդէս Ամսօրեայի » մէջ Հոկտ. 1893 էջ 289 եւն) և առանձին տպագրեցաւ[1] հրատարակիչ Եղնիկ Ա. Ի րքին մէջ Վենետիկի տպագրութեան համեմատ (1826) էջ 19 տող 7էն մինչեւ էջ 58 տող 26, գարձեալ Պ. Գրքին մէջ էջ 236 տող 6էն մինչեւ էջ 239 տող 24 Մելիտոնիոս Իլիմպացին « Վասն անձնիշխանութեան դիրքը գրեթէ բառ առ բառ թարգմանած է յատնարէնէ և շատ յաջող ըմեռայր իր երկին հետ, ինչպես որ Հ. Փալէմքեարեան Մելիտոնիոսի և Եղնկայ բնագիրները դէմ առ դէմ դնելով անվիճելի օրինակներ յայտնեցուցած կու տայ[2]։ Մելիտոնիոսի գործն ընդհանրապէս, ինչպէս կ'ըսէ Բոնվեչ[3], « այն յատուկ բանաձեւն ունեցած է, որ « Վասն անձնիշխանութեան » դիրքը ծանօթ Ալեքսանդրիոսէն[4] « Վասն աղօթից » դասաւանութեան հեղինակէն ինչպէս նաեւ ուրիշներէն ըստ կարի շատ գործածուած է, իմէպէս այն հեղինակն (ինչպէս նաեւ ուրիշները) իր ազբիւրը յիշած չէ։ ինչպէս նաեւ Եղնիկ նոյնը չի յիշատակեր, այլ ընդ հակառակն գրութիւնը մէջ այնպէս կը հիւսէ և կը չարամանէ, որ իրրեւ իր առաջնածքը կ'երեւայ, այնպէս որ մինչեւ Հ. Փալէմքեարեանի գիւտը՝ ոչ ոք այս փոխառութեան վրայ չնչին կասկած մ'ունեցած էր։ Բաց ասկէ, ինչպէս Հ. Ցովհ. Վ. Քեորոսեան[5], Վենետիկի Ախխիւարեան, մտադիր կ'ըսէ, ինչ ինչ տեղեր ևարսեգ կեսարացիէն, գարձեալ Հ. Վալէմքեարեանի համեմատ՝ Հիպպոլիտոսէն և Աւրիոտիքեէն[6], և Հ. Փարեզինի, Հ. Քեորոսեանի և Հ. Տաշեանի համեմատ՝ Եպիփանեայ « Ընդդէմ հերետիկոսների » (Panarion) գրքէն[7] օգուտ ած է, նոյնպէս առանց ազբիւրն յիշատակելու։ Վարձեալ քանի մը տեղ կան հետքեր Ս. Իր. Լուսաւորչի վերագրուած Յանախապատում[8] գրքէն, որ ըստ Ֆէոտերի Ս. Մերոպայ († 441) երկաբերութիւնն ըլլալու է[9]։ Վինդիշման[10] կասկած յայտնած էր իր այն կասկածը՝ մէ Եղնիկ ընդդէմ Մարկիոնի Ի. Կրքին մէջ ասորի գնոստիկեան Իարդեսանի ընդդէմ Մարկիոնի գրքէն, եմէ ոչ նոյն իսկ Մարկիոնի Հակադրութիւնէն (Antithèse), և կամ ասոր աշակերտներէն մէկուն գրութիւնէն օգտած ըլլայ, որուն դէմ գրեց Հանակ[11]։ Եւ սակայն ցայսօր ծանօթացած փոխառութիւնները նկատելով չի կրնար անհիմն ըլլալ այն կասկածը[12] մէ Եղնիկ իր գործքին ցայսօր ծանօթ տեղերէն զատ, ուրիշ մասեր ալ մեզի մինչեւ հիմայ անծանօթ ձեռացած գրքերէն քաղած ըլլայ, որ սակայն գործքին ի մասնաւորի հայրաբանական արժէքն ոչ միայն չի նուազեցներ, այլ ընդ հակառակն շատ աւելի կը բարձրացնէ. վասն զի, Վէբերի հետ խօսելով[13] « անոր վրայ հնագոյն աստնգութեան հովանին կայ »։ Եղնկայ իրրեւ « Թարգմանչի », շատ բնական էր ծանօթ տեղ գրքերը գրութեանն համար գործածել. և այն աստեն ազբիւրին վարժած չէին հիմակուան պէս՝ ազբիւրներն հշդութեամբ նշանակելու։

« Իրենց գրութեան ժամանակին վրայ Վէբեր առանձին յօդուած մը հրատարակած է[14], որուն համեմատ՝ 441էն (կամ 445էն մինչեւ 448ին յետ Ք.ի գրուած ըլլալու է. և այս՝ նախ նեղերին պատճառաներու համար, զոր որում գրքին քանի մը տեղերը ժամանակակից դէպքերու հետ յարաբերութեան մէնին։ Յամենայն դէպս գիրքը 449էն ետքը գրուած չի կրնար ըլլալ, վասն զի Եղնիկ կ'ըսէ (էջ 141) մէ մահդրու վարդապետութեան վրայ գրուած յիշատակարան մը չկայ։ Արդ Յունկերտ Ի. Պարթից Թագաւորը 442ին Մերհ Ներսեհի հրովարտակին մէջ այդ վարդապետութիւնը գրել տուած է ուղղին Հայերու մէջ տարածած, և Արտաշատու Ախնհդոցին մէջ 449ին, որուն մասնակցեցաւ նաեւ Եղնիկ, նոյն վարդապետութեան հերքումը գրուած

կանական ուսմունք կը ծագկեին, Ալեքսանդրիոյ Բիւզանդիոնի և Աւետրոյ յունական դպրոցներէն յատուկ եկած է։ Յուսալիր երիտասարդներն այն տեղերը կը գրկուէին։

1. Հ. Գալէմքեարեան, Նորագիւտ ազբերք Եղնկայ, Վենետիկ։

2. Նոյն, անդ էջ 22–89։

3. Bonwetsch, Methodius von Olympus. I. Erlangen u. Leipzig 1891, էջ ի։

4. Caspari, Kirchenhistorische Anekdota, I. Քրիստիանիա 1883. ասոր մէջ կան Եղնկայ հետ համաձայնող կտորներ, էջ 67–92։

5. Համազգ. « Բազմավէպ », Վենետ. 1889, էջ 14, 108, 199, 313, 385։

6. Ասոր վրայ Ֆէոտեր « Tüb. Quart ». 1894 (էջ 529–539) յատուկ յօդուած մը գրած է՝ « Աւրիոտիքէսի վկայութիւններ հայ մատենագրութեան մէջ »։ Ասոր մէջ կ'ըսէնի Ֆէոտեր իմէ երկու քրի մէջ (Եղնկայ և Աւրիոտիքէսի) իմէնց նոյնպատճութիւնները կան, սակայն Եղնկայ Աւրիոտիքէսէ յատկապէս կախում ունեցած չէ (ընդդէմ Հ. Փալէմքեարեանի ապացուցած չի համարիր (անդ էջ 530), այլ Եղնիկ միայն օգտուած է անկէ՝ անկախ մնալով (անդ էջ 534)։

7. Հ. Տաշեան, Պատմագրական մասին ուսումնասիրութիւնք Վենետիկ, 1895, էջ 76–100։

8. Reden und Lehren des hl. Gr. des Erleuchters, գերմ. թարգմ. J. M. Schmid, Ռեգենսբուրգ 1872։

9. Ֆէոտեր առ Նիբզլի, Հայրաբանութիւն Գ. էջ 221 և « Tüb. Quart ». 1834, էջ 535։

10. « Bayer. Annaler » 1834, էջ 82։

11. Harnack (Zeitschrift f. wiss. Theol ». փոխ. Տոր. Լէյպցիգ, 1876։ Beiträge zur Geschichte der marcionitischen Kirchen. I. Armenische Marcioniten des V. Jahrhunderts. Der Bericht des Ezniks էջ 91, կ'ըսէ, իմէ Եղնկայ նոյն ազանդին վրայ գիտցածն իր անձնական կարծիքն է. նաեւ հատուածներն է որ հեթանոսներէն, պարթիկներէն և յոյն փիլիսոփաներէն ետքը՝ միայն Մարկիոնականներու (և Մանիքեականներու՝ դէմ չէր գրեր, եմէ ասանք այն ժամանակ իր աշխարհին եկեղեցւոյն չպատանային։ Ասով սխալած չենք ըլլար, եմէ ընդունինք՝ մէ Եղնկայ ատենգործն յետագային ժամանակի հայ հետուպի մը մարգիոնեան վարդապետութիւնէն քաղուած մը և նոյն ազանդի մասին իր գիտցածն է միայն » (անդ էջ 92)։ Հմմտ. Եղնիկ Գ. Իրքը, Կ. 15 և վէբեր « Tüb. Quart ». 1897, էջ 573։

12. Հմմտ. վէբեր, « Tüb. Quart ». 1897, էջ 374։

13. Նոյն, անդ, էջ 372։

14. Նոյն, անդ, էջ 367–398։

ցաւ. ուրեմն Լչնկայ դիրքն այս 142ի հերքմամբ դրին ծանոթմանալէն յառաջ գրուած էր[1]։ Միւս կողմանէ դիրքս 431էն յառաջ ալ գրուած չի կրնար բլլալ. վասն զի Լչնիկ Աստանեան Հարբասուս իթիւնն և Խեղոցս [2]. կասկած կը յիշէ, բայց ոչ Ակրտչեանի հայ Հարսաւս իթիւնը, որուն չոր արդէն 428ին մատած էր[3]։ Մարկիոնի մոլորութիւնը ։։ Մեսրոպայ մահուանէն (441) ետքը բռնադատուեցաւ հայ եկեղեցին. անոր յարձակման դէմ գրիչ Լչնիկ նոյն մոլորութեան հերքումը։ Այս և նման պատճառներ կը յարդարին գՎէրէր գործոյս գրութիւնն իբր 441էն, հնդպոյն 445ն մինչեւ 488ի միջոցին մէջ դնելու։

Լչնիկ այս գրութեան դիտաւած էր՝ ժամանակին կռուելու սուրբգոյ պատգամներէն, որոնք բարձրաձանգակի վրայ կեցող հայ եպիսկոպոսն սուրբգիին քրիստոնէական վարդապետութիւնն յոյն փիլիսոփաներու, Մանիքեցիներու, մոգերու և գնոստիկեաններու դէմ պահպանելու[4]։ Մէկ կողմանէ քրիստոնէական վարդապետութեան կը պատասխանին հեռագնեաւ հրապարակ ելլով յոյն փիլիսոփայական դրութիւնները. մեռ կողմանէ՝ արեւելքէն. նոյն իսկ ի Քրիստոս հաստատուած մոռնալու կը ջանար։ Ալեքսանդրեան գնոստիկեան Մարկիոնի մոլորութեան մոռայր. և այսպէս Լչնիկ իր գործը չորս մասի բաժնելու ըստ ինքեան ինքնին կը պարտաւորուի։

Պարզաբանութեան մասին, որուն վրայ Ֆէստուգէր և ալ էջեր ընդարձակագոյնս գրած են, հոս միայն համառօտիւ կը խոսինք[5]. այնինքն՝ Լչնիկ Ա։ Իրքին մէջ դիտաւորեալ նախ ինչ յաւերժական՝ և չարին գոյացական բլլալուն հերձուածողական դրութեան դէմ կ՚ելլէ։ Բ։ Իրքին մէջ Պարսից քրիստոնեաներուն դրութեան դէմ կը կռուի, որուն կը կցէ նաև հաւատք դիտաւորութեան վրայ, հերձուածողական հակաւորութեան և քաղդեական աստղաբաշխութեան դէմ։ Գ։ Իրքը կը խօսի յոյն փիլիսոփայական դպրոցներուն վարդապետութեան և յոյն փիլիսոփաներուն Աստուածաշունչին հետ չմիաբանելը աստղագիտական կարծիքներուն վրայ, ի մասնաւորի Պիւթագորեան, Պղատոնիկեան, Պերիպատիկեան և Լչնիկոսեան դրութիւններուն վրայ, և աստնչ վարդապետութիւնները կը հերքէ։ Դ։ Իրքին մէջ նախ գնոստիկեան Մարկիոնի մոլորութիւնը հանդարտ կերպով կը նկարագրէ, և յետոյ իրաքանչիւր նախադասութեան դէմ կոխ կը մղէ»։

V. Ermoni «Մարկիոն հայ մատենագրութեան մէջ» վերնագրով յօդուած մը հրատարակած է, որով, կ՚ըսէ Հ.։, Մարկիոնի ազդեցութիւնը բնաւ հանդարտ կը չնչէ և ի մասնաւորի Լչնկայ աւանդութիւնը Մարկիոնի վրայ։ Լչնկայ հայերէն բնագիրը և գաղղիերէն ոչ այնչափ լաւ թարգմանութիւնը կը դնէ, և կ՚ըսէ՝ որ Լչնկայ աւանդածէն չի կրնար Մարկիոնի վարդապետութեան վրայ կատարեալ գաղափար մը կազմուիլ։ Վասկան Ermoni Լչնկայ կարծիք և խորհրդատ բացատրութիւնները չէ կրցած շատ ուշ ըմբռնել, որ և անշուշտ գլխաւոր պատճառներէն է կատարեալ գաղափար մը կազմել չկարենալուն։ 1897, էջ 123։ — Այս յօդուածին առիթ ուս և Ինչրակի 1898, էջ 374, 390։

Պ. Տ. Ակրտչեան և Հ. Յ. Ալհատեան Լչնկայ նորագիտ ձեռագրին քննութիւնը կատարեցին, որ նախ ՀԱ.ի մէջ և յետոյ առանձին ալ տպուեցաւ հետեւեալ հակատով.

— Քննութիւն և համեմատութիւն Լչնկայ նոյագիտ ձեռագրին. կազմեցին Պ. Տ. Ակրտ. և Հ. Յ. Ալհատեան։ Վիեննա, Մխիթ. սպարան, 1904. 8°, Ի + 105 էջ։

Ալհատեան կ՚ըսէ յառաջաբանին մէջ. «... Հիմնաւորութիւնն այսպէս բաժնեցինք. նախ երկու միասին պիտի կազմէինք ձեռագրի մանրամասն համեմատութիւնը տպագրի հետ. երկրորդ՝ ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը պիտի կատարէի ես միայն. իսկ երրորդ՝ Միաբանը պիտի տար իր մասնաւոր քննութեանց արդիւնքը, որով կ՚ապացուցանէր ձեզ յիշեալ նորագիտ ձեռագիրը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ այն ձեռագիրը՝ որ իրը հիմք ծառայած է տպագրին, և որ մինչեւ այժմ այրած կը համարուէր Ջմիռնիոյ մեծ հրդեհին մէջ։ Ցուներին արդէն երկու մասերը վերջացած պատրաստ էին. կը ձեռ միայն երրորդը. որ յետաձգուեցաւ Միաբանի բազակալու ձեռամբ։ Իր վերադարձէն առաջ ինքս մեկնելով դէպ ի Շուշի, մեր յարաբերութեանց կապը ուրիշ միջոցաւ և հազիւ տեղ տուող հանգամանքերի վերջն էր որ Միաբանը ուզարկեց աշխատութիւնը՝ առանց երրորդ յօդուածին։ Այդէն պատրաստ մասերուն վրայ աւելցնելով իմ կազմէս քանի մը նոր հատուածներ եւս, ամբողջը այժմ կը յանձնեմ հրատարակութեան։

Ըստ այսմ աշխատութիւնը կազմուած է հետեւեալ ձեւով.

Ա. Ձեռագրի նկարագրութիւնը.

Բ. Հանգամանք համեմատութեան ձեռագրին ընդ տպագրին.

Գ. Ձեռագրական տարբերութիւնք.

Դ. Քննութիւնք յիշեալ համեմատութեանց.

Ե. Ձեռագրական սրբագրութիւններ Լչնկայ մէջ.

Զ. Լչնկայ կարուած մասերը։

«Վերջիշեալ վեց գլուխներէն հինգը ամբողջովին իմ աշխատութեանս արդիւնքն է, իսկ միայն երրորդ գլուխը «Ձեռագրական տարբերութիւնք» կազմուած է իմ և Պ. Տէր Մկրտչեանի աշխատակցութեամբ»։

Այլ և այլ գրուածներ Լչնիկի կենաց կամ գրին վրայ. Ելրոպա 1854, թ. 21։ Լչնիկի «ի գուր է կալ կայն ասել ոտիք ի կալս, և ոչ այս այս»։ Արեւելք 1888, թ. 1411, 13։ — Լչնիկ վ.ի Խրատուիրք՝ աշխարհաբար թարգմ. Պ. Տ. Ակրտչեանի. Արարատ 1902, թ. 1։ — «Լչնիկ և իր երկասիրութիւնն» (Հ. Յ. Թորոսեան) Բազմավէպ 1889, էջ 14, 108, 199, 313, 385։ — «Լեզուագիր և նկարագիր Լչնկայ վարդապետի Կոգացւոյ» (Հ. ա. Հաղուն) անդ, 1893 էջ 8, 161, 273, 329, 353։ — «Լչնիկ առ աւրն Մաշտոց» 1889.

---

1. Հմմտ. ատոր դէմ բնագրին մէջ էջ 113 ծան. 1, որուն համեմատ Լչնկայ աւանդածն Միքր Նչերուեցի 442ի հրովարտակին հետ բաւական տեղ կը համաձայնի։ Ուրեմն Լչնիկ 442էն ետքը գրած բլլալու է։ Կ՚երեւայ թէ Հայերուն այս հրովարտակին գոյութիւն չի կրնար Մարկիոնի վարդապետութեան վրայ կատարեալ գաղափար մը կազմել իր։ Վասկան Ermoni Լչնկայ կարուկ և խորհրդատ բացատրութիւնները չէ կրցած շատ ուշ ըմբռնել, որ և անշուշտ գլխաւոր պատճառներէն է կատարեալ գաղափար մը կազմել չկարենալուն։ 1897, էջ 123։ — Այս յօդուածին առիթ ուս և Ինչրակի 1898, էջ 374, 390։

2. Տես այս մասին բնագրին մէջ էջ 156, ծան. 135 որուն համեմատ հաւանական է որ Թէոդոս Ա. բլլայ Լչնկայ աւելորդածը։

3. Յամին 428 Հայաստան գրկուեցաւ իր բնածին համարան Աստուածն իշխանէն, և երիցին Յոյներու և Պարսիկներու մէջ քաղաքաց եչաւ։

4. Վէրէր. «Katholik», Մայնց 1898, էջ 214։

5. Ըստ Ֆէստուերի աս Նիւրլ. Հայրաբանութիւն Գ։

էջ 321։ – Eznik und die Entwicklung des persischen Religionssystems. Գիւլեր)։ Հանդես Հայագիտութեան Zeitschrift f. a. Phil. Ա հատ. էջ 149–163։

Տ. Լեյ. Պալեան Ինդրակի մէջ 1899, էջ 824։ կը կարծուի, կ'ըսէ, որ Մագրաի 1772ին հաստատուած տպարանին մէջ 1774ին Նչնկիկի հրատարակութիւն մը կատարուած ըլլայ ջանքով Պ. Յակոբ Շահամիրեանի։

Տես և Բագմավէպ վէրնէրի Նչնկայ նոր Աղանդոց գրքին գրութեան ժամանակին ու վարդապետութիւնն թրգ. Հ. Ա. Պապիկ. 1897, Յունուար Փետր. թ., և 1898, էջ 147, 261։ – Նորին թարգմանուած նաեւ Տես Հանդես Ամսօրեայի մէջ, 1898, էջ 22, 110, 201։ – Նչնկայ ժէկ նոր ազբիւր բան Ա կարբիէրի, անգ, 1900, էջ 183։ – Պատկէր 1892–93, էջ 245, եւն։ – Տես և Զարպհանեանի «Պատմ. Հայ. Մատ. Գ տիպ, էջ 300–309, եւն։

ՆՉՆԱԿԱՆ Վրթանէս փահանայ. *Կրօնամոխռութիւնք բաբելոսպուրիւն չէ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Աբամեան, 1868. 8°, 59 էջ։

ՆՉՈՎՊՈՒ. — Առակք Եզոբոսի փոխադրեցեալ։ Թարգմանեալ յԱզգիպտացի բարբառոյ ի Հայս յԱզգ Մարգարէ Շէհրիմանեանց, ատ ի պատիւ մտերիմ բարեկամի իւրոյ Ազգ Շամիրի Շամիրեանց. և ի յօգուտ և ի գրօսանս հայկազեան բարեսէր ընթերցողաց։ Արդագրեալ ի վերայ իտալական օրինակին ի Հ. Կոմիտաս վարդապետէ Կարապետեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ ի Միաբանութենէ Ամենասուրբ Հօր Մխիթարայ բարձրանպետի և Աբբայի։ Տպագրեալ ծախսք նորին Ազգ Մարգարէ. ի Թրեստ, յամի տեառն 1784։ ի տպարանի Հարց Մխիթարեանց. 8°, 240 էջ։

— Առակք Եզոբոսի, յորում բովանդակին առակք որ յածին յանուն Եզոբոսի առակախօսի, և վարք նորին. թարգմանեալ ի գաղղիական լեզուէ յաշխարհաբառ լեզու՝ յաւելմամբ զանազան ծանօթութեանց, ոսանաւոր իմաստից և բարոյական խրատուց, ի գրօսանս և ի կրթութիւն մանկանց. հանդերձ բազում պատկերօք. ի Հ. Միսաս վարդապետէ Բժշկեան։ Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1818. ԻԲԿԽ. 12°, 540 էջ։

= Բ տիպ, 1827 — Գ տիպ, 1849 — Դ տիպ, 1860 — Ե տիպ, 1886։

— Հաւաքմունք և պատկերագարդ առակք Եզոպոսի ի. առաջք պիտոլս ազգաց։ Աշխատասիրութիւն Դամոտ Քաֆթիպայի։ Ս. Պետերբուրգ, 1859?

Տես և ՄԻՐՉԱԽԱՆԴԵՒՑԻ (Խ. Փ.)։

ՆԻՆԻՉԻՐԻՓ, պատմական վէպ, թարգմանեալ ի Ցունարէնէ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Ն. Շահնազարեան, 1870. Ա. հատ. 8°, 308 էջ։ Բ. հատ. 309–576 էջ։

«Հշմարիտ եղելութիւն մ'է, որոյ մէջ գանուած իւր անուններըը և իւր տեղերը մեզ ծանօթ են, և շատ ականձիք կան այսօր կենդանի, որք ականատես իսկ եղած են այն գործոցն իմացից, զորս հետեւակը աքաչէլի կերպով նկարագրած է։ Նչնիչէրեանց տեղ գտնըը շատ ժամանակ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցի Ոսմանեան մեծազօր կայսրութեան, բայց եաբերը այնպիսի վերջմանց ենթեղկ եղած, որ տէրութիւնը ամենամեծ վտանգէ մը ազատելու համար, այդ ահեղ գունդը խզելա ըլլալ ստիպուեցաւ քանի մ'անգամ յուզումներ ածելու անյայտ փորձեր ընելէն ետքը. որոն զոհ ալ գացին մի քանի կայսրներ։ Նչիրնակը այս հշմարիտ եղելութեան մէջ գեղեցիկ և հետաքրքրական վիպասանութիւն մ'ալ խառնած է»։ Մատ. 1875, թ. 526, էջ 17։

Տես և ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ.։

ՆԻՆՍԵՆ (Պ. P. Jensen). — *Grundlage für eine Entzifferung der* (hatischen oder) *cilicischen* (? *Inschriften*. Leipzig. 1894. 8°, p. 116. *նախ լոյս տեսած ի* ZDMG 1894, S. 235–252։ Նախակիլիկեան հմմտ. արձանագրութիւնք։

Քննագ. Հանդես Ամսօրեայ 1894, թ. 10, էջ 317, անս և էջ 315 և 335, գարձեալ 1896, թ. 6, էջ 192։ – Ազատամ 1895, թ. 10, էջ 391։ – Th. Lz. 11. p. 273–6։

— *Ist die Sprache der cilicischen* (hatischen) *Inschriften armenisch?* Eine Frage an die Indogermanisten: Indogerm. Forschungen. III. p. 255–67. Հմմտ. արձանագրութիւնաց լեզուն հայերէն է։

— *Hittiter, Kilikier und Khatier:* Beil. d. Allg. Ztg. 291. p. 1 ff., 294. p. 4–6. Հմմտ. Կիլիկացիք և Խեթք։

— *Die Kappadocischen Keilschrifttäfelchen:* Zeit f. Assyriologie. IX, p. 62–81. Կապադովկական բեւեռագրութիւնաց ուսումնասիրութ։

— *Die kilikischen Inschriften:* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 1896. II Heft, pp. 3–20. Կիլիկեան արձանագրութիւնք։

— *Die Sitze der Urarto-Chalder zur Zeit Tiglatpileser's* I. nach Belck und Lehmann: Zeitschrift für Assyriologie XI, pp. 306–309։

— *Eine armenische Inschrift «Muttahi's» von Kommagene?* Recueil de travaux rel. à la phil. égyptiennes et assyr. XVIII nouv. ser. II (1896). pp. 111–120։

— *Hittitisch und Armenisch*, Separat-Abdruck aus «Indogerman. Forschungen, Anzeiger» XIV Bd. 1–3 Heft. – «Die hittitisch armenische Inschrift eines Syennesis aus Babylon», Separat-Abdruck aus der Zeitschrift für die Deutsche Morganländische Gesellschaft. 1903, Heft II.

Քննագ. Ազատամ 1904, թ. 6, էջ 587։

Ինչ ուսումնասիրութեան թարգմանութիւնը տես Հանդես Ամսօրեայ 1901, թ. 7, էջ 180–84 «Հանդէն և հայերէն», և թ. 9, էջ 271–276։

ՆԻՍ (Տ.) — Լուսաւորիչին Հայաս. Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողներէ։ Մոսկուա, տպ. Մ. Քաբխուդարեանի, 1891. 8°, 570 էջ։

Քննագ. Արձագանգ 1891, թ. 18։ – Մշակ 1891, թ. 79։ – Տարազ 1891, էջ 390։ – Ակն թարգմանութեան առթիւ Ազատամ 1893, թ. 56–60։

— Ագաթանգեղոս. թարգմ. ոուսերէնից։ (Հայաս. նոյներուս)։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Իլեսմանի, 1895?

«Կա մի գեղեցիկ գիրք և ընթերցանութեան համար, որի մէջ վերցրած և բանախօսների կեանքից... գիրքը թարգմանված է շատ մատչելի լեզուով»։ Մշակ 1895, թ. 60։

ՆԻՆՉԻՓԵՐԱՆ (Հ. Վ.) — Նկարագրութիւն Պարսկաստանի հիւսիսի չիմուժոյց։ Գծագրեալ և շարադրեալ ի Հ. Վրթանէսէ Վ. Նիզիբճեան, յիւրում Ճանապարհի միանձանց, յաստքի-

լսեմեան խրատ ի պատս։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ցովհաննու Միւհենտիսեան, 1854. մեծ. 63 էջ։

ԵԼԵԿՏՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԽՕՍ. — *Տես* ՀԱՐԿԱԿԱՆ ՀԵՌԱԽՕՍ։

ԵԼԵՓՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ԿՈՒՏԱԿԱՆ ՊԵՐԱՆԳ։

ԵԼԻԶԱՆԵԱՆ (*Տիգրան*). — *Տես* ԱՄԿԵՐԱՐԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ։

Մասին մէջ հետեւեալ դրարար թղթակցութիւնները ունի.

— *Ազատակ լուսոյ* (Լօնկֆելլօ, 1903, թ. 30։

— *Անկիտան ճառագիտ.* (José Quintana), թ. 48։

— *Անր և գիր*, (Լուսա Պայրն), թ. 51։

— *Պատմիչ պատանողին*, (գրարար թղթակցութիւն Վ. Զօհրապի հիմնի պատրաստ վէպին). 1904, թ. 12։

Փեննագ. Բիւզանդիոն 1904, մարտ 26, նոյնը արտատպուած նաեւ Մասիս (1904, թ. 11) մէջ։ Տես դարձեալ Մասիս 1904, թ. 23։

— *Վտանգի թեննիսներ* 1904, թ. 15։

— *Ոգորումի կատարի*, (Ազատ Խօսիք), թ. 28։

— *Կարծիք գանձն պոետ.* (*Միւլլի Բրիտտ*, թ. 38։

— *Ա՛ր յուսահատական ոգ* (Ս. Բրիտտ.) 1905, թ. 3։

— *Կոչնակ ազատագործ* (Ազատ Խօսիք), թ. 9։

Գրուածներ. Մասիս 1903, թ. 13։ — Բիւզանդիոն 1901, թ. 2337 «Վերջին հարցեր»։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ *բարեկարգութեան գանձի մը ստեղծումին վրայ։ Կ. Պոլիս, 1900?*

Տես և Ընդ 1900, Հատ. Ա. տետր Ա. Եկեղեցական արարողութեանց վերաբերեալ հարցումներ»։ — Բազմավէպ 1880, էջ 310՝ Յազագս եկեղեցական արարողութեանց Հայոց»։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐԱՆ (*հայերէն և հունգարերէն տառերով*)։ Վիեննա, տպ. Մխիթ. 368 էջ։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ. — *Տես* ԱՐԱՄԵԱՆ Եփ. Մ.։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԵՐՈՒ ԵՒ ԴԱՒԹԻՒՆ ՄԻԹԻԹԱՐԻ. — *Տես* ԱՒԱԶԱՐ Ղ. Մ.։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. — *Տես* ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀԱՅՈՑ։

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ. Sive Dissertatio de statu Armeniae ecclesiastico et politico tam pristino quod hodierno, quam Deo trino clementer annuente, sub moderamine H. Reverendi Excellentissimi atque Amplissimi Dom. Joh. Ernesti Gherhardi, SS. Theol. Doct. ejusdemque in inclyta Academia Selana Prof. Puol. famigeratissimi Dom. Patroni, Praeceptoris, et Promotoris summo animi grati cultu et pietate aeternum devenerandi, publica luci et Eruditorum ventilationi subjicit M. Martinus Kempius, P. L. l. Regiomontanui Prussus, Anno O. R. CIↃ IↃC LXV mense Januario. Typis Johannis Jacobi Bauhofteri?

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿՈՒԹԵԱՆՔԻ. — *Տես* ԵԱՐՊԻՆ Խ.։

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՐ. — *Տես* ՍԻՒՄՕՐՕՎ։

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿԱՆՈՆԱԿԱՐՈՒԹԵԱՆ Վ ԲԱՆ։ Կ. Պոլիս, տպ. Տէրոյենց?

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ԿԻՊՐԻԱՆ Ա.։

ԵՒՄԱԼԵԱՆ (*Մակար*). — *Լրկեցողութիւնք արդի պատարագի Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ. փոխադրեալ և ներդաշնակեալ յերիս ի չորս ձայնս, ի ձեռն Մ. Եկմալեանի։ Տպագրեալ արդեամբք Գ. Կր. Մխալեան, ի յիշատակ ծնողաց իւրոց Ցովհաննու և Բարբառէի։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1896. մեծ 4°, 264 էջ։*

— *Նիւթագիտական լրկեցողութիւնք արդի պատարագի. իւրական բարձր ձայն* (Soprano). *Վիմագրատուն և տպարան Բրէյտկոպֆ և Հէրտէլ, 1896. 18 էջ։*

— *Իւրական խանութի ձայն* (Alto), տպ. նոյն, 4°, 17 էջ։

— *Արական բարձր ձայն* (Tenore), տպ. նոյն, 4°, 111 էջ։

— *Արական խանութի ձայն* (Basso), տպ. նոյն, 4°, 97 էջ։

Փեննագ. Արարատ 1898, թ. 3—4։ — Հանգիստ Ամսօրեայ 1898, թ. 1։ — Նոր-Դար 1897, թ. 156.— 1898, թ. 19, 125։

— *Խրատ՝ ներդաշնակուած պատարագի լրկեցողութիւնը գործածելու մասին։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վ. Խոտինեանց, 1897. 4 էջ։*

Տես և ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ (Վ.) Գեղ.։

Գրուածներ. Մակար Եկմալեանի մասն. Մշակ 1904, թ. 160։

Մահուան առթիւ Մշակ 1905, թ. 10, 11։

ԵՐԱՆԱՆ 1837 *թուականին Քրիստոսի։ Ի Զմիւռնի, տպագրեալ ի Վարժարանի Ամերիկացւոց. 8°, 36 էջ։*

— *Նոյն, 1839 թուականին Քրիստոսի։ Ի Զմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօրան Հալլօքի. 8°, 120 էջ։*

ԵՐԲԱՅ ԵՒ ՔՈՒՅՐ. — *Տես* ԹՐԻՄԱՐ։

ԵՐԲԱՅ ԹՈՄԱՐ ՏՆԱՒՈՐ. — *Տես* ՊԻԶՄԻՇԵԱՆ Ա. տը։

ԵՐԲԱՅՐ ԵՐԿՕՐ ԴԻՄ. — *Տես* ՀԻՒԿՈՅ Ա.։

ԵՐԲԱՅՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՅՈՎՍԷՓԱՅ վերստին հաստատեալ 1 Օգոստ. 1892։ Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 12°, 34 էջ։ — *Նոյնը՝ տաճկերէն լեզուով այլ։*

ԵՐԲՕՐՈՐԵԱՆ Գ. Վ.). — *Քրիստական քրիստեանց մանկտիկեան լեզուի. յօրինեալ Ցաքարիա վարդապետ Երբօրորեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Միւհենտիսեան, 1851?*

ԵՐԲԵՐԻ Ի ՍԻՒԼԻ ՄԱՀ Գ. ԹՈՒՐԵՆԻՆ. — *Տես* ՏԻՎԼԷԹԵԱՆ Ե. Ն.։

ԵԼԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԱՀՆ ԱՐՆԼԻ. — Տես ՄԵԹՈԴԹԱՍԻՈՍ Պ.)։

ԵԼԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՅՕՐՉԱՒԱ ԹՒՆԿԱՑ ԹՈՒԼԻՒՆԱՑՑ. — Տես ԹՈՒԼԻՒՆԱՑՑԱՑ Մ. Գ.)։

ԵԼԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Տես ՀԱՄԼԱՀԵՆԱՑ Ա. Ս.)։

ԵԼԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ՀՈՇԵՈՒՍԻ. — Տես ՀՈՇԵՈՒՍԻ Ա.)։

ԵՂԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ԶԱՐԶԱՐԱՑԱՑ ԻՍՐԱՅԼԱՑԻՑ. — Տես ՊՕՂՈՍՏԵԱՑ Մ.)։

ԵԼԵՐՔ Ի ՕԳԱԼԻ ՄԱՀ ՎԱՒՎԱՒԻՉ. — Տես ՈՍԿԱՆԱՑ (Մ. Տ. Ա.)։

ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆ Բ. Մ. Թարգմ. — Տես ԱՆԶՆՈՒԻՐՈՒԹԻՒՆ։

ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆ Բենիամին. — *Լուծիկ սէր։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Փ. Պալտատլեան, 1894. 8°, 167 էջ։*

Քննագ. Հայրենիք 1894, թ. 725։ — Ձ. Շարիկեան, թ. 2634։

ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆ Ե. Տ.) — *Կոկոնիներ քերթուածներ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Սարըեան և Ընկ., 1901. 8°, 59 էջ։*

ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆ (Լ. — *Recueil des chants populaires arméniens* (Հայոց ժողովրդական երգերի հաւաքածոյ). 1-ère livraison. Paris, Costallat et Cie, Editeurs, 1900. pp. 32։

« Այդ տետրը պարունակում է իր մէջ եօթն երգ՝ « Վարքաթ արտասուքը », « Ընթրիք որդեակք », « Կիւրեղեա », « Հայրիկ », « Ձմեռ գիւղին », « Ինդ քարթր » և « Աբի, իմ սիրակ »։ Հրատարակութեան սկզբին զետեղված է Պիեռ Օբրիի նախաբանը և Լիւթիայի առաջաբանը՝ թէ երգերը և թէ յօդուածները տպած են երեք լեզուներով՝ հայերէն, ֆրանսերէն և իտալերէն »։ Մշակ 1900, թ. 65։

Քննագ. Արմենիա 1900, թ. 71։ — Արեւելեան 1900, թ. 82։ — Բազմավէպ 1900, էջ 267։ — Հանդէս տեղ 1900–1, թ. 4։ — Մշակ 1900, թ. 88 Նամակ Փարանիսից։ — Մուրճ 1900, թ. 4. էջ 556 « Հայոց ժողովրդական երգեր », եւն։ — Նոր-Դար 1900, թ. 86, 90, 91, 97, 122։

ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆ Ց.) — Տես ԼԱԶԱՐԵԱՆ Ց.)։

ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆ Սօլօմօն. — *Ա. Երիւանի նահանգի գիւղական համայնքի վարչական տրմտուկային հիպոթեկարութիւնը. Բ. Գիւղական հողատիրութեան տուականները գործարանի նահանգում։ Անդրկովկասի արդիւնական գիւղացիների տնտեսական դրութիւնը ուսումնասիրելու նիւթերի ժողովածու. Ա. հատոր։ Թիֆլիս, 1887. մեծ 207 էջ։*

Չմտնս. Մշակ 1887, թ. 79։

— *Ահաինանագրութիւն պայմանի։ Ախլցխա, 1875. 20 մարտի, 14 էջ։*

— * *Ֆեոդալական Հողատիրապետութիւնը Երիւանայ նահանգում։* Տես Մշակի 1881 տարւոյ թիւերը։

— * *Կովկասի Համքարութիւնները ու միւս նահապետական գեղական միութիւնները։* Տես Մշակի 1891 տարւոյ թիւերը։

ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆՑ Աստեփ. Փաբրիչեան. — *Մանիչակը քաղցրալեզ առ առտուտով Հոգիկոնի, աչխատասիրութեամբ Աստվածատուր Փ. Եղիազարեան, միոյ յաչակերտացն հրահանգելոց ի Հայկեան Մարզասիրական Հեմարանի։ Կալկաթա, 1846?*

✓ ԵԼԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — *Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի Մատենագրութիւնք։ Ի Վենետիկ, ի տպարանի Ս. Ղազարու. յամի 1838, ԻՄԶԲ. 8°, 307 էջ։*

Հրատարակիչները (Մոմալ և Հ. Ղևոնդ Ալիշան Միքայէլեան) կը ծանուցանեն Քառաջաբանին մէջ. « Որ ինչ ի մատենագրութենանց սրբոյ վարդապետիս հասին ի ձեռս մեր, ի մի գիրս յայս ժողովեալ՝ տամք ի վայելս հասարակաց. գնահատակութիւն վարդանդ, գՄեկնութիւն Քներ. և գՊատարագ, և զՀառաս։ Սակայն ոչ ևիէ յայտնիկ եւ ևիէ սահմանին գրուեր վասանկ վարդապետիս. զի ինոչ գործ անհետ արարին նախանձոտ ժանիք ամենածաւալ ժամանակին, և նորա և այլ մատեանս մեկնութեան Աւրարածոց, որոյ հատակտորքն եւ ևիէ գրի յիշատակին յանտանէ ի ղանանուն խմբագիր մեկնութենս այլոց մատենագրաց... Քաւ մեզ և ամենայն համագգի բանասիրաց, զի չերեսցու ցարդ ուստեք մատեանն այն ցանկալի. և կորուստս մեծ իցէ տպաւէն մերոյ հայրենի գործութեան, եթէ ի տպաս անհետասցի։...

« Քառաջիկայ տպագրութեանս առաք մեզ օրինակ Ղահատակութեանն վարդանանց գնոյն հատուածիս գրչագիր, յորմէ առաջին տպագիրն մեր. և այն իսկ է գոր ի ստորեւս իմիջ այլոց տպագրիս կոչեցաք մերն, եթէ ի բնագանին մնատրեցաք ինչ յայլոց կնճակարն օրինակացն, որ հինգ ևն ի ձեռս, երկուքն ի Վենետիկ։

« Մի եւ եթէ օրինակ էր Մեկնութեան Քներ. և Պատարագրոց գործագիր, գրեալ յերեքտասաներորդ գարու. իսկ հատիցն քազմաձիւ էին։

« Ջերկու ի կարգէ հատիցն ի ձոգաք արտարոյ. զմին ի բանն Լուսաւորչ Լրանի տեղւոյն, և զմիսն ի Վկ հատուածեալ հարք իմ, երկրորդն եւս կրկին օրինակս ունէալ ի ձեռին, որոց իմնատրք բանիցն ևն ի յորդորուածն ապաշխարութենան. և չուենիմք ասել ոյր ուրուք յանդգնեալ գրուրտ և զանհամ բանս գայնոսիկ գործոյ հանճարոյն Ներսիսեան կամ գայլոց ատրուք անհնչակն յանուն ոսկերգիչ մատենագրիս մակագրեալ իցէ։ Ցիշեցաք զտուս զի ձանձոյ իցեն իրացն, որ հատուածս ինչ ի նոցունց տեսանիցեն ի հարկէ իրեք յիշատակեալ ուրեք։

« Կայ և այլ հատ մի Քարոզս հոգւոց. այլ զի առ հնութենան օրինակին չէ ամբողջ ընծեռնուլ, այլ մարթեցաք յատելոյ յայլոյն, ժողովել ժամանակին գայս. և գայլ մարդկարէն վրիպակս մեր ատգել, յորս և յուսամք ոչ անկարելիկիր հանդիպել ընթերցասիրաց »։

Բովանդակութիւն. Դատատակութիւն վարդանանց. — Մեկնութիւն Քներ. և Պատարագ. — Խրատ մխանձանց. — Քաղմնան սր սաէ. Հայր մեր. — Ի Մկրտութիւնն Քրիստոսի. — Ի Մատնութիւնն Քրիստոսի. — Ի Ջարչարանն Քրիստոսի. — Ի խաչելութիւնն Քրիստոսի. — Ի թաղումն Քրիստոսի. — Ի Յարութիւնն Քրիստոսի. — Վասն գատաստանին և միւսանգամ գալստեանն. — Վասն յիշատակաց մեռելոց. — Ի սուրբ Աստուածածն. — Կանոնք։

✓ Ի տիպ, Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի Մատենագրութիւնք ըստ ընտրելագոյն ընթերցուածոց գրչագրաց։ Ի Վենետիկ, ի տը-

պարանի Ա. Վաղարշ. յամի 1859, ԻՄՅԲ. 8°, 382 էջ։

Բովանդակ[ե]լիքն. Նահատակ[ե]լիքն վարդանանց. — Խրատ միանձանց. — Մեկնո[ե]լիքն Ճառատ և Դառատրաց. — Յաղթեմն որ ասէ Հայր մեր. — Ի մկրտո[ե]լիքն Քրիստոսի. — Յայտնկէպտո[ե]լիքն Քրիստոսի. — Ի չարչարանն Քրիստոսի (և ի խաչելո[ե]լիքն, ի թաղումն և ի յարո[ե]լիքն, քեռուհւոյ աչակերտացն, և առ Տիրելեայ ծովուն, և ի քարոզո[ե]լիքն առաքելոց. — Վասն դատաստանին և միաւանդամ գալոստեանն. — Վասն յիշատակաց մեռելոց. — Կանոնք. — Վասն հոգւոց մարդկան։

— ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ԱՐԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ. առանձին տպագրութիւնք.

— Ա տիպ, ի կ. Գալիս, 1764։

Առաջին ճակատ. Վիրք պատմութ[ե]ան Սրբոց վարդանանց գունտիտարացի Հայոց։ Աւտրևալ Սրբոց նահատակին վարդապետին։

Երկրորդ ճակատ. Վիրք Ար կոչի ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԿԱՆԻՒՔ։ Շարադրեալ Վիճակական և թուականն սուրբ վարդապետին Ղեւիշէի։ Աշակերտի սրբոց Խորհրդանշոյն մերոց Լուսահոգւոյ և Մեծ թոզաց։ Ցոյսմ լիակատար պատմին նահատակութ[ե]ան սրբոց վարդանանց գունտիտարացն Հայոց և Վռամշապհոյ սրբոց Քահանայից։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութ[ե]ան Քրիստոսակոչ սրբոյ Ամենայն Հայոց Տեառն Միքայէլի Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութ[ե]ան սրբոյ Էջմիածնի։ Տեառն կարապետի Եպիսկոպոսի Հայոց։ Եւ ի կոստանդնու պօլսոյ։ Տեառն Գրիգորի Հայրապետի։ Եւ ի կոստանդնու պօլիս Քոլոքրի։ Արդեամբք և ծախիք տուբ Էջմիածնի Միաբան Աբբահօր վարդապետին. ի Թուականիս Հայոց ՌՄԺԹ։ Յապրիլի Ա։ ի Տպարանի հանգուցեալ Աստուածատուրի։

Դիրքք ոտ[ե]ից, զարդափակ եր[ե]սաւորով. հատարակ և ազատ տպագրութ[ե]ամբ. Գաւառ[ե]լիքն կ՝ սարսի չէջն 207։ 208–216։ Չամատոռ Ճանկ Ներս Դրքոց Գլխոց՝ հատուածովքն հանդերձ։ 217–220 Յիշատակարան, որ է այս.

Յիշատակարան Տպագրեան Ներս Դրքոյս. փառք, պատիւ, գոհո[ե]լիքն, և երկրպագութ[ե]ան, ամենասուրբ Երրորդութ[ե]եանն և միոյ Աստուածո[ե]լիանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Որ իւրով գերագոյն և ամենակարող զորո[ե]լիամբն և անհուն ողորմո[ե]լիամբն, եւս կարողո[ե]լիւն մերս անարժանս[ե]լիանն՝ հաւանիլ ի կատարումն սքանչելեան գրոցս. ի ԻՄԺԹ։ ի յուլիսի ամսոյ Ա։ ի Հայրապետութ[ե]ան լուսանկար սրբոյ և մեծի Ա-հիոռայն Էջմիածնի Տեառն Միքայէլի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Եւ ի պարտիարգութ[ե]ան սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Կարապետի Էջմանկապարտ վարդապետի։ Նաև և ի Աթոռակալութ[ե]ան Կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Գրիգորի Խոհեմապարտ վարդապետի։

Արդեամբք և ծախիք սրբոյ Էջմիածնի՝ բազմաշխատ միաբան Աբբահայր վարդապետին։ Որ ըստ գրաւոր բարուց իւրոց՝ զայս Շահատ[ե]ս Վիրքս եւս յոժարեցաւ ի տպել՝ վասն Հրկուց պատճառացն։ Նախ զի ի ԻՄԻԸ։ ի[ն] յամիսն քաղաքի Նորին յոյժամայ Աթոռոյդ գոյով տպեցուցեալ էր զվիրքն Նոյնակայ կողմանց։ Որ Ներհուն մտօք և հաւատքաբանական ոճիւ եղծանեն զազանդն Մոգո[ե]ից՝ գկղմնն գրագէշ տ[ե]սական. որպէս յայտ է գնայն գիրքն ընդ[ե]ղբոյգացն։ Այլ զի մի աւելորդ և անպատ[ե]ս համարեացի ոմանց՝ աշխատու[ե]լիւն գերհմտաս սրբոյ վարդապետին, որպէս տապարտ մրժգու կս հայածոցի), վասն այնորիկ և գիրքս պատուո[ե]լեան սրբոյ վարդապետին Ղեւիշէի Նորին ուսումնակիր նս ապագրել. զի ընդ[ե]ղբոյգ սորին՝ ծանիցին դժգոհակ չարու[ե]լիւն նոցին վերոյիշեալ մոլորու[ե]լեանն. (որով կս բռնալ[ե]ն գրկ[ե]լ հրձիգ առնել կամ[ե]ին դատ[ե]ր Ղեւիշէից հայատառանալոյ. մինչև սուրբ և բնաւրալ Ա-ռաջնորդք և նախարարաց մերոց՝ մահու և արեամբ չափ մրցելով՝ հազիւ կարացին չիջուցանել գրոց Նորին և հարկաւոր և պիտանացու վարկին գաշխատու[ե]լիւն սրբոյ վարդապետին Ղեշնակոյ. Նաև գտպագրեցաւ սա վասն Նորին՝ իբր գործ և ազդու գնդ՝ ընդդէմ մահաբեր թաղ և մեծի հիւանդու[ե]լեան պատրաստեալ։

Երկրորդ՝ զի Ա[ե]նելի վարդապետն Ղեշէ՝ յագեալ մեծաւ գոլով և առնելով դմեծ արբու[ե]լիւն, գլխակատար իմաստու[ե]լիւն. և գամենական ուսման ճոխու[ե]լիւն, ոչ վայելուչ վարկաւ նաև աշխատու[ե]լեան սորին՝ որ է ներկայ գիրքս Ղեւիշէի քան զնդ ևրկրաւ ճանկելոյդ. մինչ բաց ի սակաւուց՝ բազումք սոքա փարթամանալ ոչ կարեն։ Քանզի՝ չքնաղագոյնք մատենից այս՝ ոչ սակաւ հղեալ[ե]ս հարատու[ե]լիւնս յինքեանս ունի պարտնակեալ։ Այսինքն՝ զի է իբր յորիւնէական ուսման հաշակ. արարողու[ե]լեանց սրբոյ եկեղեցւոյ անկարծիք վկայու[ե]լիւն. ս[ե]ղափառ դատանու[ե]լեան տիպ. վասն հաւատոյ նահատակու[ե]լեան յաղագս[ե]ր[ե]լիւն. պատմախոս[ե]լեան հատուած. հոգեկան եռաց[ե]լեանն և արտատուաց բղխման ուժգնագոյն գրգռիչ. պղպատիրու[ե]լեան և հայրենի սուրբ օրինաց սակի՝ քարտղու[ե]լիւն և հզօր նախանձավառու[ե]լիւն. ա[ե]նդպատահից ժողով. արեամբ՝ ներկեալ նահատակաց մերոց, ևն կարգաւորաց և ևն աշխարհականաց, յանկնե յանուանէ յիշատակու[ե]լիւն. յատուկ ապդին մերոյ մակարևան գործ և անդի պարծանաց՝ նաև բուռ իմաստասիրացն սահմանի, Վիմիք՝ պատճառք՝ Տեղիք և փամանակք՝ մեծագործու[ե]լեան պատմու[ե]լիւն։ Արդարև՝ զաս ընդ[ե]ղբոյմամբ խոկացողացն ի մանկու[ե]լենէ, շաբակրտու[ե]լեան սրինակ և հպկրարանու[ե]լեան զգալի վար։

Յիրաւի ի սրմա ևրեւի մեծ հատուած և մեծ հատուց գործու[ե]լիւն. յոյժ սեր և յոյժ սիրոյ ներգործու[ե]լիւն. շատ յոյս և շատ յուսոյ հաստատու[ե]լիւն և ամենեին անկիզնու[ե]լիւն. որ յայտ է բազում անգամ գաս ընդ[ե]ղբոյգաց։ Վասն որոյ բազանձատիպ և գանկեղեն գիրքս կամ[ե]ցաւ ի լոյս ածանել՝ զի ամենեցունց գաս վերծանե[ե]լով համատացին. և սրբոյ հարց և նահատակաց մերոց գանազան առաքինու[ե]լեանցն նախանձաւորք լինիցին։ Արդ՝ յիշո[ե]ցիք ի Քրիստոս ի մաքուր մտօք[ե]ան ձեր գվերոյիշեալ Աբբահայր վարդապետն Աստուածապատկի. հանդերձ հոգւոյ և մարմնաւոր ծնողիք և եղբարբք իւրովք։ Ընդ որում յիշման արժանի համարեացիք և գարշագրել մատենիս այսորիկ՝ ղկնքի ուսումնասէր Տիրացու Աճափանեան Պետրոսեան. և գտիրացու Պետրոսն կոստանդնուպօլսեցի. որ գրոն գազգափարն գրգռյա՝ անձանձիր ըմբռնո[ե]ամբ օգնե[ե]լով սրբագրգիչն ի յոյնկնդու[ե]լիւն Նորին։ Նաև գտիրացու մելքիսեդեկ գդպող յիշատակարանիս. որ ոչ սակաւ աշխատանս գրե[ե]ց յերկե[ե]ակս ի սագագրու[ե]ն գրոյս. զորս տեր գարգարեցոցէ մեծագոյն չնորհիւ իւրով և պահեսցէ ի ծոց սրոյ եկեղեցւոյ. Ամե[ե]։

Ես սակ յետոյ՝ յիշո[ե]ցիք և գտպագրող սորին՝ գհանդուցեալ աստուածատուրի որդի գյոհաննէս գպիրս պարտաւոր. հանդերձ յորդաչխատ որդւոյնի իւրով

տիրապետ կարապետ, գիրս կապարեալս չարդի, վաճառեցի ի ծառայութիւն խնդրոյդ փոխանակ ինձեան՝ տեառն չնորհի։ Այլ և գիրքս առնելոյն մշակին գործարանի նորին գտի Պօղոսի որդի գիրացոյ կիրակոսն մանակկրացի։ Արդեա գի՞ւ ինքն տէր գիրքսս առնեսցի չիչեցեալ ի բարին ի վերանգամ գալստեանն, բայ մեծի իւրում գիմութեանն։ Իրում ընդ Հոր և ընդ սրբոյ Հոգւոյն փառք յաւիտեանս Ամէն»։

Տաշեան Ձեռագրաց Հայկին մէջ 1774ին ի Վենետիկ տպագրութիւն մը կը յիշէ։ Նոյնպէս Խաչիկին վարդապետ Յովսէփեան, իր առ Մխոկ 1901, եր. 263 ուղղած մէկ նամակին մէջ։ Մխոկեանց, խալաթեանց չեն յիշեր այն տպագրութիւնը։ Զեմ կարծեր որ այն հռչակաւոր տպագրութիւն եղած ըլլայ։

✓ Ի տիպ, ի Ա. Վենետիկ, 1788. 8°, 396 էջ։

Ինքը՝ Մխոկ ուժեղ է։ Մեր օրինակին սկիզբն երկու տեղի կը պակսի։ — Մխոկեանց այն տպագրութեան էջերը 113 կը դնէ. չեմ գիտեր ինչու։

— Ի տիպ, ի Նոր Նախիջևան, 1787?

— Ի տիպ, ի կարկաթա 1816, Զնիվլոմ Աւետեանի տպարանին, զոր օրինակի տպագրելոյն ի Կ. Պոլիս, 1813? ասս յայնոսիկ տպագրութեանն ծանօթութիւնս?

✓ Ի տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1823։

Պատմութիւն Նահատակութեան սրբոյ վարդապետիս, և Վահանայ Քահանայիս։ Արարեալ սրբոյն Եղիշէի վկայաբանի և ոչ եպիսկոպոսի Ամատունեաց, և աշակերտի երանելի թարգմանչին մերոց սրբոյն Ներսէսի և Մեսրոպայ։ Ի հայրապետութեան սրբոյ ամենայն Հայոց։ Էջ ի գիտութիւն սրբոյ ամենայն Լուսաւորչի Տեառն Գաբրիէլի չնորհափայլ ոսկեբերանի։ Հրատարակեալ և արդեամբ կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարգ Տեառն Պօղոսի ոչ եպիսկոպոսի Անգրիանուպոլսեցւոյ։ Տպեալ ի կոստանդնուպոլիս։ Ի տպարանի մայր Եկեղեցւոյս սուրբ Աստուածածնի։ Աշխատասիրութեամբ. Տ. Ներսէս վարդապետի Դարինեան ակնեցւոյ։ 1823. ԻՄՀԲ։

Ձառաջարանը կ. Պոլսոյ Անդրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարքին գրուած է, որ և կ'ըսէ. Մի յոմանս եւս օգտակար և ընտիր մատենից խառնաւանելի է արդարև պատմիկսյս պատմագրութիւն, արարեալ սրբոյն Եղիշէի աստուածախոս վարդապետի և Ամատունեաց եպիսկոպոսի... Ուստի սրով և ոմանք ի բարեպաշտից մերազնեայ բանասիրաց փափագով եղեալ այժմ ջանկալի գանձս՝ կամեցան անվանաւորել ի հոգիս կարաւելոց. բայց արդիւնք իրացն ոչ ըստ արժանւոյն ի դէպ ելանէին։ Ջի ըստ ժամանակին ունելով առձեռն պատրաստ զմի միայն գազափար աղաղ և անալ... տպագրելցին զպն ի Կոստանդնուպոլիս, յամի տեառն 1764... Տեառնելով մեր ևս նաեւ աղաչ տալ պէտքն որ ի յորէ սակաւագիւտ եղեալ են և ծանրագին... Հրամայեցաք նորոգ արարեալ զմեզ ի սիպ արձանագրացեալ ըստ բնութեան գրոյն և անթերի գազափարին, զոր հաստատիմ գրչութեամբ ընդօրինակել էր ի հայաստան՝ բանիբուհատակ Վեռոյ գպիրն Պալատական»։ (Որով ըսել է ևս 1774ին տպագրութիւն եղած չէ, ևս ոչ կը յիշէր։

Պատմութիւնը կ'սկսի էջէն 214, վերջ «Ձառաջաւած, խօսք յայտագիր պատմական գրոյն Եղիշէի. հանեալ ի պատմութենէ Խորենացւոյ վարդապետի և պատմչի տանն արծրունեաց» էջէն 227։ 228–230 Բնագրատութիւն անձանձիւ և գիտարիմաց բանից այսր մատենի»։ Ինքը՝ մեկնակ քառածոյ։

Վր. Խալաթեանց Յովհաննիսեանի հրատարակութեան առիթ կրած իր Գիտնագատականին մէջ այն տպագրութեան տարեթիւը 1813 կը դնէ, կարելի է Մխոկեանցին ընդօրինակելով։ Մեր տնեցած օրինակին վրայ սրսէ է տպագրութիւնը՝ 1823. ԻՄՀԲ։ Ես սրբէն այն տպագրութեան քառասունամեակին մէջ 1761ի տպագրութիւնն է որ կը յիշուի տես վերի պատառիկը։ և այդ աղաւաղ տպագրութեան օրինակներուն ամենագիտ ըլլալուն համար է որ 1823ի այս տպագրութեան կը ձևանարկեն. եթէ 1813ին տպագրութիւն ըլլար, անշուշտ կը յիշուեր։

Պատմագիրք Նոյոյն խմբագրական անդամներէն Վարդկէն վարդ. Յովհաննեան ես՝ «խնամարհաբար խնդրում է» որ Պօղոս այն 1813ի տպագրութիւնը ուղարկեն իրենց։ (Մխոկ 1901, եր. 263, խնդիրք մը զոր կարծեմ ոչ ոք պիտի կարենայ կատարել։

Մխոկեանցի իր Bibliographiaին մէջ, (էջ 519), 1825ին ի Վենետիկ կատարած Նիկիչի պատմութեան հրատարակութիւն մը կը դնէ։ Իսկ կ'ասէ Վր. Խալաթեան՝ իր գիտնագատականին մէջ Մարտ 1892, էջ 935, նոյնը առանձին ալ։ Կը յիշէ նոյնպես Ն. Գալպակեանեան իր Պատմ. Մատենագր. Ի տիպին մէջ, էջ 348, Մատենագրութեան մէջ չէ յիշած. կը յիշէ նոյնպես Փարիսի Փաշա՝ իր Պատմ. Նիկիչի և գիտնագատութիւնը» գործին մէջ (էջ 78)։ Խալաթեանցին առնելով կը յիշէ Պրոֆ. Ինկա (Բազմ. 1893, էջ 511, Տաշեան՝ Ձեռագրաց Հայկին մէջ, ու դեռ կարելի է ուրիշներ ալ յիշած ըլլան։ Այդպիսի տպագրութիւն մը եղած չէ. սխալ է այդ տեղեկութիւնը։ Մեր առաջին տպագրութիւնը 1828ին է, որ է հետևեալը։

Ջ տիպ, Ա տիպ, ի Վենետիկ, 1828։

Ա Ճակատ. Նիկիչի որոյ վասն Պատարագին վարդապետութեան. ի Վենետիկ, 1828։.

Բ Ճակատ. Նիկիչի վարդապետի վասն վարդապետութեան և Հայոց պատարագին։ ի Վենետիկ, ի Տպարանի Ազգիս, ԻՄՀԲ։

Հրատարակչին է Հ. Ա. Ի. Բագրատունի, որ և սկիզբ «Ես Նիկիչ» վերնագրով գեղեցիկ ուղերձ մ'ունի։ Գիրքը փոքր. 12°, 381 էջ։ 381–382 Այլ ընծիրդութիւն», 383–408, Ջանգի անուանց։ Ընտիր տպագրութիւն։

1832ին նոյ ի Վենետիկ կատարած հրատարակութիւնն մը կը յիշէ Վր. Խալաթեանց (Ֆ. Պատկանեանի առնելով ուրիշներ ալ իրմէ առնելով) կը յիշէ։ այդ Տիրացանով հրատարակութիւնը չունինք մենք. 1852ը 1832 կարդացած ըլլայու են։

✓ Ի տիպ, ի Վենետիկ, 1838, ասս վերև Պատենագրութեան։

— Ի տիպ, ի Վենետիկ 1842. 12°, 394 էջ։

Ահրէղ Ջ տիպին Ա Վենետիկեայ հակառակ։ Ան Եղիշէ» ուղերձին տեղ հոս Ստեփանոսեան մը կայ, և է հետևեալը։

«Ի վեց գրչագիր մատեանս, որովք եւ ի լոյս ընդկիցս, յաւելեալ եմ՝ Տեառնդ տրոյ մի, հատուածոյ գընեիրցուածս ստորգ օրինակին մերոյ։ բայց և պատճառս ետս կրկին հարցափորձի և ընտրելեան ոչ սակաւ տեղեաց։ Ի զոր ըստ կարի անտգիտ գտանելոյդ յոբինեալ երկրագրութեանդ տրպագրի ընծայեցաք ի վայելս ցանկալեացդ՝ առանց

այլ և այլ բնիկներգաւոնեայն, որոց շատ լեզի կրկին գոյ տեսանել *» :

Թ տիպ, ի վենետիկ, 1852. էջք նոյն։

Ադդր կ՚ըսէ. « Ցորդս վարդապետին Եղիշէի գիտութեան գիրն կամենայ Ղեորգ ի լոյս ընծայել, յայնժամ եղաք և գտաբերեցինք գտանալ յիշատակարանս հին օրինակին որ ի Լմբ. ասէզ գի ոչ անվերջ այլ միայն առաջնոյ և երկրորդի գրոցն հին էր գրչութիւն, և ի ինդանդացոց տպագիր օրինակացն լրացեալ նուագրացի տառիւ, զոր մեք ևս առաջին մերում տպագրի լիրիբեալ ջոդագ անփոփոխ :

Ժ տիպ, ի վենետիկ, 1859, ուս վերու Մատենադարանի։

ԺԱ տիպ, ի Խաղոսիս, 1861։

Եղիշէի Պատմութեան վերադարձութեան, զոր ևս անձնագնացն օրինակի։ Խաղոսիս, ի Հայկազեան տպարանին, 1861. 8°, 311 էջ։

Հրատարակիչն է Խորէն վ. Գալֆեզեան, որ և կ՚ընծայէ հետևեալ մէջ.

« Մեծամեծ տպագրի ոչ ալն և ևս ի վախճան գի գհամատարակացն յղացութիւ գրվեան, այլ գի և հատարակաց մանաւանդ օրինակ ի գտանձ, որ բոլոր բազդի ի մեր ձևոս անկանելը ի ժամանակի գի ի փարիզ գնդացն քաղաքի գեղեցկաց։ Վեպ եղեւ ճանաչել մեզ անդանօր գհնաւելը ոմն այլ պատուական Հոր Ղաւոսալեմ անուն որ անտի անդանելը ի գտանին յարեւելից, և բարձեալ բիրեր հոխոր իրեն բազում հետևեալաց գրոց ամբարեալն էր ի մերոց և յայլոց կողմանց կողմանց Ասիոյ ոչ աչքարհիս։

« Այսոր ևս ոչ ևս ի ժամանակի մատերազատում տալ նկատագիր գնէն մի նորա պատուական հոխոր իրեանցն, մանաւանդ զորոց ի մեր հայրենեացն էր գնոց առնալ կամ յղնդալ, անոնք ի գրչագիրս նորա և պատմութիւն մի այդպանից», որ իրեզիս չտեղեր ի վերայ գիտութեան, այլ մագագանին և երկրորդիր տառիցն ձևք որովք հարկալ էր ի գրի, շատ իսկ ցոյց նէին ևս իրեզ յոյժ հնոց ժամանակաց էր մատենանն. եռմենեւրորդ կամ ութերորդ գարու գոյն, ևս ոչ և առաւել եւս հնագոյն։ Ի բանիս գկայ յիշատակարանքն որ ապոր և անդր ի յուսանաց մատենէն տեսանէին հատանէին յինեւերորդ գար. որպես օրինակ իրեն « Ջուխտ ԵՒմեւսացոց գիեծն Աստ յիշատակի արտաքս այժմեան ». գի իրեզիս չգոյն տարօրեն իրեւ, բայց անշուշտ իրեւ ևս գեզ ևս ևս այն Աստ իրեզ գոր և Յովհաննէս պատմագրեան կանխագիկոս անուանէ « Մեծ », յորժամ ասէրզ. « Պատրաստէր գտեբոլիեն գալն Մեծն Աստ որպէս նորա (Վոլրգենաց) ընդ նորա » ։ Ի գի առ Ամբառաս և, Ինգրատուենաց իեզագաւ գրատն, փայլեցաւ այս Աստ, ապա հնագոյն գան գնա իրեզ գրատիրն ալարգանացն մատենէր։

Ի վերջ կոյս գրոյն գտաբ գայս յիշատակարան. « Կրկնեալ ի ատոյգ Գետամ. տոհմէ Լուսիկոնենէ. հրատմանաւ Շահատնի ԵՒմեւսացոց Տեառն, յիշատակ եւ բարեխոսութ աչխարհիս » ։ Բայց իրեզ ո՞ այս Շահատնի, չունիմ ատեղ, փոխանակ գի չկարէ գրիչն գիտութեան ժամանակին։ Ցաւի ոմն Շահատնի յիշատակէ մեզ պատմութիւնն՝ ԵՒմեւսացոց ատեր, այն որ ընդ Կարմիրն ալարգանաց հանդիսացեալ ի մեծի պատերազմին, ապա և կապանաց ընդ երանելի նախարարան ատենէր ժամանակս իրեւմէ. բայց ոչ հատանելեան մեզ իրեւ եզեի նայն Շահատնի իցէ և որ գմատենատեր գայս եւս գգրի հարկանել։ Այլ ի մեծի պատերի չեալ է անշուշտ առ ատենարբ ատենն ԵՒմեւսացոց, գի յեզս գրոյն առաւ և անդ գտանելին անուանք նորա, որպէս « Ցգուրգեն յիշեցէք. Վարդ ԵՒմեւսացոց. Հատաւ տեր ԵՒմեւսացոց »։ Այս օրինակ ԵՒմեւսացոց իրեւ անցեալ կամ պահեալ ի Հայաստան վանս. գի անդ ուր յիշատակէ Եղիշէ յանանուն եպիսկոպոսացն որք պատասխանեցին Նահանգին գՂազարայ եպիսկոպոս ԵՒմեւսացոց, յորինակին գտաք յայտնի գրչէ « Ցորդ գտատն գիտակել Տէր մեր Յոսով »։ ԵՒմեւսացոց իրեն իրեւ եզեի գտեձէն խոստացալ ակնարկիցէ գրիչն, գհօրէ յոստանցին Կրիգորի։

Գիս և այլ սերալի իրեն հակիրճ յիշատակարան, զոր չկարողացաք ընդհանուր առանց պատատատրագ. սմա արկանելոյ. գի որ Եղիշէ գանատանա քաջացն գրոշմէր ատանց՝ որ գանատանս իւրեանց յերկնատրն գրաշմեցին գպատրեիան, յայ եւյսր որ ի ատտրեւ կիստագպղոյ ԵՒեոսմ և ատտրեւ. « Մաղթեցէք վկայ Քրիստոսի խոստոզորիւն ևեղոյս եւ փրկութիւն աշխարհիս, եւ փանոյ Կրիգորիս Պաղտեւնեաց հատատս ատրեկանս եւ մի յոկ զանեւոգ աշխարհատատս »։ Ի՞ ով որ արգելոք գԿրիգորի Մամիգոնեայ կայսրիսի ատտատատ ընդհերգեալ բան, ոչ ընդ մեզ պատկատանոյ համրոյր յետնոյն մատատյեալ գրութիւնս, գնորա հատաչանս ոչ յեզյեզիչ մագիեալով գիտագատ իրեզ և գիրկատիրեն։

« Ցայս վայր հարկատանգի իրեն գատատրին հանդամանոյ աչանչելի գրչագրին. իսկ գնելրին հանդամանոյն գայս և Լեի ատատագոյ, գի քաջվատրե և հմուտ ԵՒեռին է գործ և գագատփար, արժանի արդարեւ իշխանական տանն վասն որոյ գրեալն էր։ Ի ծագումն այլոյ ժամանակի նշանակիլ մեզ գրեալ օրինակի ի ատտրագրչէն յատր գիտիր ընդհերգատածոյ. շատ լեզի ընդհերգանելիացն գիտել գի ի բազում տեղիս ատր ընդ ազատ իրեն ծնողին իսատատ՝ ատր ի ԵՒեռն ԵՒմեւսացոց օրինակիս գատրգեալ հլանեն ի լոյս »։

Ե ԺԲ տիպ, ի Մոսկուա, 1861. տպագր. Յովհ. Խաբայեան վարժարանից. 8°, 430 էջ?

Դ ԺԳ տիպ, ի վենետիկ, 1864. փոքր 8°, 394 էջ։

Ը ԺԴ տիպ, Յերուսաղէմ, 1865.

Եղիշէի վասն վարդապետութեան և Հայոց պատերազմիւ ի պատմութիւնս Ա. Ներսէսի Յերուսաղէմի Տ. Տ. Նաստասի Արքեպիսկոպոսի և ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպօլսոյ Տ. Տ. Պօղոսի Արքեպիսկոպոսի։ Յերուսաղէմ, ի տպարանի սրբոց Յակոբեանց, 1865. 12°, 431 էջ։

Թ ԺԵ տիպ, ի կ. Պոլիս 1866.

Եղիշէի Պատմութեան վերադարձութեան, զոր ևս անձնագնացն օրինակի։ կ. Պոլիս, տպագր. Արտասեան, 1866. փոքր 8°, 456 էջ։

Ժ ԺԶ տիպ, ի Զմիւռնիա, 1867?

---

* Այս ծանուցումը արգելն կը հատատատէ որ 1825ին տպագրութիւնն եղած չէ վենետիկ։ Այս 1842 ի տպագրութեամբ երեք կ՚երևայ պատմութեան հրատարակութիւնը. Ա. ի 1828ին, Ի. ի Մատենադրութեանց հետևեալն 1838, Գ. ի 1842ին։ Այլն տպագրութիւնը ոչ Ջարգհանալեանէ կը յիշուի, ոչ Մխանատրեանցէ և ոչ Խալաթեանցէ. Փորթուգալ փաշա կը յիշէ, նոյնպես Բրոֆ. Վկա կը յիշէ՝ իր կողմանէ, վերը յիշուած Բագրատունի էջին մէջ։

— *Ի՛ր տիպ, ի կ. Պոլիս*, 1870. *մնծագիր?*

✓— *Իւ՛ր տիպ, ի կ. Պոլիս*, 1873 *տպ. Յ. Փա-*
վաքեան. Ի տիպ, 1866*ի տպագրութենան. էջք՝*
նոյն:

✓ *Լեհ տիպ, ի Տփխիս*, 1879. *բան Անձեւա-*
ցեացն օրինակի. ի տպարանի Համր. Լիփիա-
ճենց և Ընկ. 8°, 311 *էջ:*

Հրատարակիչն է Պարբրեւ Եպ. Ալիշանեան: Հրա-
տարակեալ ի Վենետկան գրատառանոցէ:

✓— *Ի տիպ, բան Անձեւացեալ օրինակի: Նա-*
նօթութիւններով և Հայ ոուսերէն բառգրքով ի
լոյս ընծայեց Լեւոն Վարպետ Ջամարեան Ա-
րեւելեան լեզուաց Խ. Յովհաննիսեանց: Մոս-
կուա, տպ. Մկրտիչ Խաչատրեանի, 1892.
8°, 392 *էջ:*

Յառաջաբանով կը ցուցնէ Յովհաննիսեանց հայ կամ
ի բռնական պարբերները պրոֆէսէ օգտուած է իր
այս հրատարակութեան մէջ, և յետոյ վեր ի վերոյ
կը յիշէ Եղիշէի հրատարակութիւնները: Նոն
գիրքը որ կը սկսի 9րդ էջէն, կ'ապրի յէջն 182:
Յետոյ նշանագրութիւններ մինչեւ յէջն 242, որմէ յե-
տոյ հայ–ոուսերէն բառգիրքը մինչեւ յէջն 391:

Տես ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ (Գր.՝ Եղիշէի վարդանանց
պատմութիւնը հրատարակութեամբ Խ. Յովհաննի-
սեանի», կամ Նկատ Մուրճի մէջ 1892, *էջ* 934–
918: – Տես դարձեալ Գինապ. Ակրմագրք 1892,
թ. 66, 102, 103, 124: – Ասար գեմ Մուրճ 1892,
թ. 5, 6: – Մշակ 1892, *թ.* 102: – Բազմավէպ
1893, *էջ* 515՝ Գինապ. Յմ. Վկպյի: – Fr. Müller WZKD, 1892, *էջ* 179: – Հանդէս Ամսօրեայ
1893. *էջ* 302–61:

✓ *Իմ տիպ, ի Վենետիկ, փորրագիր*, 1893
ԻՁԽԴ. *փոքր* 8°, 425 *էջ:*

—✓*Իմ տիպ, ի Վենետիկ* 1903, *Մխ. Փոր-*
ղմուզալ Փաշայի՝ «Եղիշէի Վարդապետի վասն
Վարդանայ և Հայոց պատերազմին և Քննասյա-
տութիւնք» գործին մէջ, ընդլայնեալ՝ յաւելու-
թիւններով 173 էջէն մինչեւ 477 էջը՝ որ է վեր-
ջին: Գրքին նկարագիրը տես Փորձուզալ անուան
տակ:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

— *Մատիրոսի Արիւնհանց, տպագր. Յ. Բ.*
Փաթմանեանց: Մոսկվա, 1863. 8°, 42 + 243 *էջ?*

— *Եղիշէի պատմութիւնը Վարդանի և Հայոց*
պատերազմի մասին: Թարգմանեց Հ. Պալա-
սեանց: Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեա-
նի, 1891. 8°, 259 + 15 *էջ ծանոթութիւններ:*

Գինապ. Հանդէս Ամսօրեայ 1892, *թ.* 4: – *Մուրճ*
1891. *թ.* 11, *և* 1892. *թ.* 1: – *Նոր–Դար* 1892,
թ. 171, 172, 180:

ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

Անգլիերէն՝ Նէօյմանի, 1830:

— *The history of Wartan and of the battle of the Armenians.* Containing an Account of Religious Wars between the Persians and Armenians, by Elisaeus bishop of the Amatunnians. Translated from the Armenian by C. F. Neumann, Member of the Armenian Academy at St. Lazaro. London, 1830. 4°, p. 69 (Notes), 70–111.

Իտալերէն՝ Ֆաբիլլեզոլիի, 1840.

— *Elisco, storico armeno del quinto secolo*, Versione del prete Giuseppe Cappelletti, membro dell'Accademia Armena Mechitaritica di San Lazzaro in Venezia. Venezia, nella Tipografia di Alvisopoli, 1840. 4°, pp. 235.

Ֆրանսերէն՝ Կապարաճիի, 1844.

— *Soulèvement national de l'Arménie Chrétienne* au V. siècle. contre la loi de Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan le Mamigonien. Ouvrage écrit par Elisée Vartabed, contemporain, sur la demande de David le Mamigonien, son collègne: tradnit en français par M. l'abbé Grégoire Kabaragy Garabed, de l'Académie Arménienne de Veniso. Membre correspondant de la Société de Paris. Dédié à la Société Orientale de Paris. Paris, au Comptoir des Imprimeurs–Unis, Quai Malaquais. N°. 15, 1844. 8°. pp. XIX + 358.

Բան գիրքը կ'սկսի էջէն 296, *յետոյ* Notes, *և*
ապա Carte *մը. pour servir à l'histoire, եւն:*

Կարնեայ ֆրանսերէն՝ Լանկլուայի, 1869.

Elisée Vartabed. Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens. Traduction nouvelle accompagnée de notes historiques et critiques de Victor Langlois. (Collection des Historiens... de l'Arménie. Tome II. p. 177–251). Paris, Librairie de Firmin Didot frères. MDCCC LXIX 1869)

Ներսիսեան Ժառանգաւորաց.
Շուշիական, 1853, *Թիֆլիս:*

Գինապ. Մասիս 1853, *թ.* 263, 264. *առ վիճա-*
դրով. Պատմութիւն Արդ Եղիշէի վարդապետի
Պատերազմին Հայոց, Թարգմանեալ երկաբրու-
թեամբ Պարոն Գ. Շահխեան ի Իսպահան Լեզուս
տպագրեցաւ յամի 1853 *ամի ի Տփխիս, այր ա-*
զգագէտ Պարոն Կ. Մէլիքեան Ժամատարութեաց ի
գրութիւնս իւրում. ի Լատաց օրագրի կոչիմ
զայս ինչ՝ զանգիր արձանագրիւք ի պատմու-
թիւնն, Հին ուրախութ յարդ պնդութիւն ընդհանուր
պատմութեան, և կինչ ապացուցութիւնն ի բազդ ազ-
գիս Հայոց»: Այս լեզուով է քննագատութիւնը:

— *Թիֆլիսի Հոգ Լուսաւորչ*, 1884. *Խարկով:*

— *Մխիթարեան Տիրունական «Հայր մեր»*
ապօրիկ և ամառ խոչիւրեանց, թարգմանեալ ի Յա-
յոցէ ի Հառաջ Խոչիւրեանց և Խոստ միանձանց Լրատուչեայն Ուրբոյ
Եղիշէի վարդապետի, հանեալ ի հնագոյն ճառ-
բնութեց մերոց: Տպեալ յամի Տեառն 1836 *և*
Հայոց ԻՄՁԱ, *ի տպ. ի Վրխատոսական Ա՛ծոոոյն*
Ուրբոյն Յակոբայ Տեառն Երդոր: ի Ասար Լրատ-
սաղէմ. 8°, 82 *էջ:*

— * *Յառագս Խորոր Լ'սրի. Կարտատ* 1869,
էջ 123:

— * *Եղիշէի պատմութիւն Հառատատորը,*
Հանդէս Ամսօրեայ 1893, *թ.* 5, *էջ* 129–133:

Հին երկաթագիր տառերով գրուած Հատակտոցները
են, գոր Վրօֆ. Կոնիբեր Լիտոն Վատճեցագա-
րանի Համ 15 Ձեռագրին կազմին մէջ գտնելով յայտ
է Հայ-ի Համրագրութեան:

Տես և Բազմավէպ 1851, *էջ* 225, Ալիշանի «*Ընդհ-*
տատանեալորդ գարեգարձ Նահատակութեան սրբոց
վարդանայ և անանց ընկերացն նոր յայտնուած»
հետազրրական յօգուածը:

Եղիշէի պատմութեան աղբիւրներուն տարին գրուա-
ծներ. – Տես ԽԱԼԱԹԵԱՆ (Գ.) – Տես Գր. Տէր-
Պետրոսեանի «*Եղիշէի Պատմութեան աղբիւրը*»
Հանդ. Ամսօրեայ 1895, *էջ* 20, 58, 110, 113,
231. – 1896, *էջ* 129, 168, 197, 302: *Անոնց*
գէմ տես Հայնիկեան Հ. Ա.՝ «Խորհրդածութիւնք

Լեռիչէի պատմութեան վերայ»։ – Տես և Աբեղ. Մատղ. 1896, էջ 668 ընդդէմ Տէր-Պօղոսեանի, և այս տեղիս Հանդ. Ամսօր. 1896, էջ 382–133։ Տես դարձեալ Հանդ. Ամսօր. 1897 Տէր-Պօղոսեանի լեզուաբանութիւնը, էջ 230. – 1902, թ. 7, էջ 202 նոյն Տ. Պօղոսեանի «Նկատողութիւններ նոր Եղիշէի պատմութեան վերաբերեալ», և էջ 317։ – Լեռիչէի հատուկան մասնաւորութիւնը։ Բազմ. 1905 թիւ 11. – «Լեռիչէ» քննական ուսումնասիրութիւն. Հանդես Ամսօրեայ, 1905 թ. 10–11 12 եւն։ Ասկի ուսումնասիրութեան մէջ մեզի անծանօթ հրատարակութիւններ կան Եղիշէի, բայց նախընթաց խօսքերը վազ իսկ տպուած ըլլալով, գործս ցաւելուածին մէջ կը նշանակենք։

Աստ և այլ պրուսացներ. Տես Արարատ 1868, էջ 89–92։ – Բազմավէպ 1905, թ. 6, կողքը։ – Լիպրոգուս 1888, էջ 14–26՝ «Եղիշէ և Բարձրմայ» Եղ. Եպ. Դուրեան։ «Հաւաչանք ոգւոց Եղիշէի ուղղ Հոն յոսկեգախաս չիրմէն». Արծր վաստպրական 1855, էջ 33։

Տես և ՋԱՐԴԱՆԱԼԵԱՆ. «Պատմ. Մատ.» Պտիկ, էջ 334–349։ – ԿԻՒԼԼԻՊՐԱՆԴ, Բ. վ. – ՆԻՒ. Ֆ. «Elisée, historien», եւն, L'Arm. Chrétienne գրքին մէջ, էջ 200–316։ – ԱՐՒԻՒԱՆՋԵԱՆՑ Գ. «Համով–Հատով էջ 106, եւն։ – ՖԼՓՓԻՒ «Հայկական Աշխատասիրութիւնք էջ 105–115)։

Եղիշէի վարքը, տես Սոփերք Հայկականք, հԱ։

* Եղիտ. — Տես * Եղիտիան՝ վասն ամանայ։

ԵՂԻՄԱԲԼԻՓ, Խաչակրաց ժամանակէն վէպ մը, չափահասից համար. Թարգմ. Հ. Եղիշէ Վ. Թաֆխանճեան, ի Մխիթարեան ուխտէն։ Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1858. 6°, 113 էջ։

ԵՂԻՄԱԲԼԻՓԻ պատմութիւն Երուսղէմ. Տես ՄԻՒՒԻԱՆՊԻՐ։

ԵՂՆ ԱՂԱՆՊՈՒՆՔ ԼՈՒԻՏԻՒ ԵՒ ԿԱՒՎԱՆ. — Տես ՏՐԼԱՅՈՒԼ։

ԵՂՆ ԱՂԱՆՊՈՒՆ. — Տես ԵՂՆԻԿ։

ԵՂՆ ԲԱՆԱՔԱՂԱՒԻԹԻՒՆՔ ՉԱՄՈՒՒՈՒՆԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԵԼՈՒՈՑՆ. — Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ Գ. Մ.։

ԵՂՆ ՉՐՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՊԱՒԼՊԱՆԵԱՆ Ա. ԻՒ. Յ.։

ԵՂՆԻՒՄՆ ՏՆՏԵՒՈՒԹԻՒՆ։ Տպեալ ի Կ. Պոլիս, 1872։

Տպարանը չէ յիշատակուած։ Քերթուած կամ քառով ոտանաւոր, ինչպէս կ'ըսէ վերջին էջին մէջ գրուչը։ «Տուպ գրիչ այն... ին, այն աշակերտ կենաց բանին և ձեռնասուն վեհ Պողոս. այն Անգրիանոպոլսեցի–Բանասիրաց զայս նոր իրաց հնատգրեալ քաջ Հայկազանց–ի հայրենին իւր տուր գաւառ՝ կոակ Հոդու հշմարտաբար»։ 16 էջ։

ԵՆԻՒՐԱԲԱՐԵԱՆ Գար.՝ — Աուտի ինդիանաւոլիւնը, 1904?

— * Հայ ապրի իմնիրը. Լուսայ 1905 թ. 3, 5, 6)։

ԵՆԼԱԿԱՆ. — Տես Վ. ԻՐՊԻՒԼԻՒՒ։

ԵՆՈՒՆ. — Տես ԵՒՆՈՒՆ։

ԵՈՒՆԿ. — Եւնկ փիլիսոփայի սրբոյր։ Գլան և չորս գիշերներու բաժնուած։ Թարգմանեաց յանգղիական բնագրէ Աբգարեան Հ. Հիճմէեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ռուբենի Յ. Քիւրքճեան, 1859. 8°, 30 էջ։

— Եւնկի սրբիզգական վիճակին։ Թարգմանեաց յանգղիական բնագրէ Աբգարեան Հ. Հիճմէեան։ Հատ. Ա։ Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1861. փոքր 4°, 130 էջ։

ԵՒՈՒՄԻՖԵԱՆ Յ.՝ — Պատիկրատոյ բուսաբանութիւն և հիւրասփական դիտութիւք, հանդերձ բազմաթիւ խնդիրներով և վարժութեամբք։ Թիւրքի. Յ. Լուսուֆեան։ Հրատ. Հայոց Միաբնակ ընկերութեանց Հրատարակեան, Պարոյասիրաց Հռիփսեան և Կիրիկեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1884. 8°, 224 էջ։

Յառաջաբան կ'ըսէ. «... Այս գիրքը Պ. Պովիէ–Լաբիւոն հեղինակութեամբ, Ֆրանսերէն լեզուաւ անգեալ տարի փարիզի մէջ հրատարակեալ և բազաքակրթութեան կողմանէ մեզմէն նախնական վարդարանաց մէջ գործածութեան համար Հրատարակուած թուաբանութեան գասագիրքի մը թարգմանութիւնն է...»։

Դրատածներ. Մասիս 1893, թ. 3979 Դր. Ջահ.։

ԵՒՈՒՄԻՖԵԱՆ, Յ. — Դիտիցը լուսաւորիչ և իւր սրդիքը։ Հրատարակեաց Գրիգորեանց Լուսոսփեան։ Թիֆլիզ, տպ. Լ. Պ. Կրամարենկո, 1886. 8°, 32 էջ։

Թարգմ. — Տես ԴԻՒՒՒՆԻ Զ.։

ԵՒՈՒՄԻՖԵԱՆ Պօղոս. — Մանուչակներ. Բերթուածներ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Փորագրիչ Սերվիչէն, 1892. 8°, 100 էջ։

Քննագ. Հայրենիք 1893, թ. 476։

ԵՒՈՒՈՒՖԵԱՆ Տիգրան՝ — Ազգային յառաջիկայ յՕրթաքեղ. Լուսնիսխոսութիւն Գ. 21 փետրուար 1873։ Ցառաջաբանութիւն Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Գալֆեան, 1873. 8°, 47 էջ։

ԵՓԻՒՈՒԻՐԻ ՊԱՐՏԻԶՔ. — Տես ՖԻԱՆՍ ՈՒ ՆԱՒԹՈՒ։

ԵՓԻՍՏՈՒՈՒ. – Եպիկուհոսեայ իմաստասիրի առածք բարոյական, Թարգմանեաց Հ. Բ. Ե. Վ. Մ. Հ. Բառնաբաս Իւսայեան, Վարդապետ Մխիթարեան։ Ի Վենետիկ, ի տպարանի Մխիթարեանց, 1871. 12°, 218 էջ։

«Եպիկուհոսեա փիլիսոփային իմաստասիրութեան բովանդակութիւն կրնայ համարուիլ այս չքնաղ գրքոյկը. որուն մէջ առածներէն շատը կարծես Թէ քրիստոնէի մը գրչէն ելած են և մեծ պատիւ կ'ընեն հեթանոս փիլիսոփային։ Հայերէն գրաբար Թարգմանութիւնն ալ իր պարզ և ընտիր ոճովն ատկի ախորժելի կ'ընէ ուզն գրուածքս ընթերցումը»։ Մասիս 1872, թ. 1233։

— Հռոմիոյ Հի իմաստասէր Եպիկուհոսի կեանքն ու վարդապետութիւնք. Թարգմ. Ջաւէն Վարդապետ. տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903. 8°, 135 էջ?

Քննագ. Լուսաւոր 1903, թ. 6։ – Մուրճ, թ. 12։

ԵՊԻՄԻՆԻԴԻՒՍ Ի ՎՈՒՖՈՒ. — Տես ՄԻՒՍԻՊԵԱՆ Թ. Պ.։

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱՄՈՒՍՆԱՒԵԹԻՒՆ Բայսուրթիին. – Տես ՊԵՏՐՈՍ Վ. ԿԱՒՃԱԿԵՑԻ։

— * Եպիսկոպոսական Չեռնադրութիւն չուներին Հայք ի հնումն կոնիբիր Ֆ. տես Բանասէր 1904 թ. 9–10. ասոր դէմ Լոյս Կ. Պոլ.

սոյ՝ 1905 թ. 10. և ասոր դէմ՝ նորէն կոնիւրիր, Բանասէր 1905 թ. 6, 169 էջ։ Տես նաև Բազմավէպ 1906 թ. 4, Հ. Վ. Հայկունի։

ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՑԻ. – Երանելւոյն Եպիփանեայ եպիսկոպոսի Կիպրացւոյ, յաղագս երկոց Աստուածասաւանին Աւետարանութեանց ասացեալ։ — Տես Մեհենեփերին Սահմանաց։

— Եպիփանի Կիպրացւոյ «Ἐκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν». Հրատարակեց Ֆ. Ն. Ֆինկ։ Marburg i. H. N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung. Ֆինֆիս, Աբրահամեան Մն. Բարեփոխութեան, 1902. 8°, 119 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1903, թ. 2։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 2։

— * Երանելւոյն Եպիփանեայ եպիսկոպոսի Կիպրացւոյ ասացեալ յաղագս սուրբ և նիկարտպիանոյ սիրելւոյն ի Տէր Աստուածասիրի Պետրոսի եպիսկոպոսի Ալեքսանդրացւոյ։ Արարատ 1869, էջ 185 129, 130, եւն, յառաջ կ'երթայ ի լրիւ, բայց սխալ է, պէտք է չարունակել 185ր, 214, 241։

Ի գլուխ հատին՝ հրատարակչէն գրուած համառօտ տեղեկութիւնը կ'ըսէ. «Ի հատից Երանելւոյն Եպիփանեայ եպիսկոպոսի Աղամիոյ յաղագս ս. Աստուածածնի սրբոյ։ Այսպէս կոչեցաւ ի հին հատիկներս ինչ մատենադարանի Մայր Աթոռոյս, փութանք տալ ի լոյս մինչդեռ Աստուածային մեր Տէրն Յիսուս Քրիստոս հնազանդ եղեալ ի հետաքրքրական գնութիւն, որք ունին անչուշտ քաղել կարեւոր ինչ ինչ պատմական տեղեկութիւնս ի պատուական հատէս յայտնելոյ։

« Ի չորրորդում դարս գոյով գրեալ հատիս այսորիկ ի վերսիչատակելոյն Եպիփանէ, բան որում ի նմին դարս փայլէր երանելին Եպիփան, և եկեալ ժամանակակից ոչ միայն որքան Կիպրեայ երկրորդ Լուսաւորչին Հայաստանեայց աշխարհի. այլ և սրբոյն Աթանաս և Մեսրովբ՝ անհամեմատ բարեբերեալ ապգիս։ Ի սա հանեալիք առել ի Մեսրովբ կամ ի նորուն աշակերտաց՝ յիշենական կողորդացդ և ի ձեռն փայ Պաղեստացս յիշեալ ի հայկականս բարբառ և ի գիր»։ Ի ձանձրութենան ալ կը յաւելու։ « Զերիս օրինակս միայն գտաք ի Հնագոյն հատընտիրս Մատենադարանի Մերոյ Աթոռոյս. և բազմատեղեամբ միմեանց ընդհատեալք ի լոյս։ Ցորոց առաջին օրինակն՝ որ և գլխաւորագոյնս ընդ ամենայն գրչութեան, այլ ի զանազան պարագայիցն նկատի գոլ ամաց հոմանց հարեւրից և առաւել։ Երկրորդն գրեալ յամի տեառն 1277. իսկ երրորդն և վերջին օրինակս եւս թէպէտ գուրկ ի յիշեալ կանէ գրչութեան, սակայն չէք կասկած՝ համարիլ և զայն գրեալ յերեքտասաներորդ կամ ի չորեքտասաներորդ դարս»։

— * Արբոյն Եպիփանեայ առասգեալ զանազան վասն սկսելոց պատուհասելոց. Բազմավէպ 1856, էջ 46–51։

Նախաբան համառօտ տեղեկութիւնը կ'ըսէ թէ «որովհետեւ Նդին կատրը մեր Յիսուսիկրիստոսն մէջ ալ թարգմանած կը գտնուի, պատշաճ սեպեցինք որ հրատարակենք... Նդին մէկ կատրը երկու Յիսուսիկրիստոս մէջ ալ և այլ թարգմանութեամբ ու այլ և այլ երկայնութեամբ է. և սակայն երկուքին մէկն ալ բոլորովին նման չէ յունարէն բնագրին։ Մենք հոս երկու թարգմանութիւններն ալ հատատրութեամբ կը դնենք»։

— Դիրք սիրտուժոյ. հրատ. Միաբանի։ Վատատպատած «Արարատ»ից։ Վաղարշապատ, ի տպ. Էջմիածնի, 1892. 8°, [4] + 22 էջ։

Քննագ. Հանդ. Ամս. 1892, էջ 257, 289, 321։

Տալեան կ'ըսէ այդ գրուածքին նկատմամբ «... Թողով իսկ գրութեան պատմական յարդը մէկդի, գոլոյն այնպիսի Ս. Հօր մը գործն է, զոր նահապետ ակնածելի յարգած է միշտ, և իւր յարգանքն յայտնած՝ անոր բազմաթիւ գրութիւնքը թարգմանելով հայ լեզուաւ. – գրուածիս հեղինակն է Ս. Եպիփան՝ գոնէ առաջին և մեծագոյն մասին»։ Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. տես այս գիրքը էջ 76–146, ուր մանրամասն կ'ուսումնասիրուի այդ, նայնպէս Եպիփանի հետ ունեցած նամանութիւնները յունարէն բնագրով, եւն։

— * Վասն ամենայն Լուսաւորչայ Երիսոի և Եպիփանեայ Եպիսկոպոսի Կիպրացւոյ. Բազմավէպ 1893, էջ 572–574։

— * Մենանդրի և Եպիփանեայ Կիպրացւոյ հարց ու պատասխանիք. Բազմ. 1893, էջ 374–6։

Իր հատերէն տպուած է «Հատ... առացեալ ի Աւուրս թագաւորին Փրիատոսի, և ի Յովսէփ Արիմաթիացին»։ Տես ԿԻՐՈՔ ԼԻ ՀԱՒԱՆ ՀՈԳԵՇԱՀ. Ը հատ։ Մանրամասն տեղեկութիւն իր բոլոր գրուածոց, տես Ցարդամատենի «Մատենադարան» էջ 401–418։ – Տես և Պատկէր 1892–93, էջ 43։

Տես և ԱԼԱՐԴԻՍԵԱՆ Հ. Ե.՝ «Dei tesori patristici e biblici», եւն։

ԵՒԱՂԱՅՆ ԵՐԻՑԱՊԱՏՈՒԹԻՒՆ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ. — Տես ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ Լ. Մ.։

ԵՒԱՆԿԻՒՆԱՂԱՓՈՒԹԻՒՆ. – Տես ՊՐՈՆԵԱՆ Հ. Ս., — ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ (Հ. Գ.)։

ԵՒԱՅԵԱՆ (Տիկ. Ջապէլ). Դրագիտուհի. տես Մանզումէ 1904, թ. 785։

— * Վէպը (Ծաղիկ շաբաթաթերթի 1904 թ. 3–12)։

Քննագ. Ծաղիկ կիսամեայ Լ. Փերիչեան) 1905 թ. 9 էջ 428։

* — Կիպ հանճարեղին. (Արեւելեան Մամուլ 1905 թ. 28 էջ 710 եւն.)

ԵՒԱՅԵԱՆ Հ. Բ. Թարգմ. — Տես ԵՊԻԿՏԵՏՈՍ։

ԵՒԱՅԵԱՆ (Ամմանուէլ). — Արտակ Բ. Ողբերգութիւն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1870. 8°, 95 էջ։

— Հռիփսիմէ, ողբերգութիւն։ Կ. Պոլիս, տպ. նոյն, 1872. 8°, 72 էջ։

— Մեժնունի (Պէօյիւք–սէրէյ) ճնչելչնուելիք. Օրագրութիւնք Լմմայ (1891–92)։ Ի լոյս ընծայեաց Լմմանուէլ Եւսեբեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Պ. Պազտասլեան 1893. 8°, 119 էջ։

Քննագ. Հայրենիք 1893, թ. 536, 542, 586։

ԵՒԱՅԵԱՆ (Ղ. Վ. Ավրանցի). — Վէրք Տաքսոյ. պատմութիւն Ալեքսանդրի և Արգի քաղցր Աշտիշատայ։ Գրեաց Կարապետ Վարդապետ Ավրանցի. միաբան ուխտին Տարոնոյ։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Մ. Կ. Աարրեան, 1879. 8°, 88 էջ։

ԵՍԱՅԵԱՆ (Յարութիւն . – Խորատակված սէր։ Թիֆլիս, 1902?

Քննագ. Նոր-Դար 1903, թ. 18։

— Լմմիկ Զօրա. Նրա կեանքը և գրական գործունէութիւնը. (Համառօտ հանրամատչելի տեսութիւն։ Բաքու, տպ. Ա. Անտոնեանի, 1903. 8°, 14 էջ։

— Կեանքի բօմռանից. վէպիկ։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1903. 8°, 147 էջ։

Քննագ. Լուսոյ 1903, թ. 1։ – Մուրճ, թ. 7։

— Գրքացի տարտակներ պատկեր։ Թիֆլիս, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1903. 8°, 15 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1903, թ. 2։

— Կեանքի խորհրդով պատկերներ։ Ակնբան տպագրական Արտաւազդ տպ. Ցոլվ. Ավինեանի, 1903. 8°, 102 էջ։

Քննագ. Մշակ 1903, թ. 218։ – Մուրճ, թ. 12։

— Լոխմանցի մի կրկին, պատկեր. Հրատարակեց Տիգրան Նուրիսեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1903. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Լուսոյ 1903, թ. 4։ – Մուրճ, թ. 6։

— Մխիթարի պատարագը (պատկեր։ Թիֆլիս 1905, 16 էջ?

Քննագ. Մուրճ 1905 թ. 10. – Արշալոյս թ. 16։

— Արիոյ Զարուրեան պատկեր 1905, 32 էջ?

Քննագ. Արշալոյս 1905, թ 68։ Նոյ Օրաթերթին գնահատելէ կ'իմանանք որ Արիոյ Զարուրեան նոյն (նախկին 19–երորդ դրքակն է»։

Թարգմ. — Տես Չերվի, Ա. — Ցեհկին։

ԵՍԱՅԵԱՆ (Մելք. — Բանիի, նիւթ կեանքը և գրական գործունէութիւնը։ Թիֆլիս, 1903. 8°, 24 էջ?

— Թղուածոներ. փոքրիկ պատկեր։ Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 1904?

— Սանոյի նշանագրերը կամ Մոսիքոյի գրեանը. վոգըվին մէկ գործուղութեամբ, 1904?

— Ազատի մուրացկանութիւնը։ Թիֆլիս, 8°, 31 էջ?

— Արեգոյի գաղիկը. պատկեր, 1904?

— Նոյազ պատկեր Բալախանու կեանքից։ Թիֆլիս, 1905?

Քննագ. Մուրճ 1905, թ. 5։

— Մի թուրքի պատկեր Բալախանու կեանքից։ Թիֆլիս, 1905?

Քննագ. Լուսոյ 1905 թ. 5։

Թարգմ. — Տես Նինոի Հայրիկ։

ԵՍԱՅԵԱՆ Ցովհաննէս, Թարգմ. — Տես Ժան Նէ (Բ.։

ԵՍԱՅԵԱՆ, Ն.) — վաղը, և Գաւառական մանկտի. Նորավէպ պատկերազարդ։ Կ. Պոլիս, 1888?

ԵՍԱՅԵԱՆ Օր. Ն.) Թարգմ. — Տես Լամինօրթ (Միս.)։

ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՂՕՒՍԻՆ. — Տես ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՑԱՒԱՆՆԱ Ե.։

ԵՍԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Տես ԵՐԵՔՇԱԲԹԻ։

ԵՍ ԻՄ ՈՐԴԻՍ ԵՄ. — Տես ՊԱՐՍՏԱՏԼԵԱՆ Օ.։

ԵՍԵՒՆԻՆ, «Ընդդէմ կոսմոփոլիտի». — Տես ԲԱՔՈՒԱՏԻՒՆ Ն. Ա.՝ «Հայոց Հելլէն և Լատին Հարուստրախտութեան»։

ԵՏՔԻ ՕՐԵՐՔ. Տէրունական չաբաթը. վերլուծին պիտի յայտնուի 'Why Not Found Out Before?'։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Պալտատեան, 1892. 12 էջ։

ԵՒԱՂ. — Տես ԵՍԱՅԵԱՆ Մ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Ա.։

ԵՒԱՂ ՕՐԵՐ. — Տես ՇԱԿԻ։

ԵՒԱՂԱՀԱՆ ԵՒ ԵՒԱՂԱՅՈՅՆ, յորում գտանին և բանք խրատու և խոպք ինչ մանկտւոյ ի խրատ և ի զուարճութիւն հայ մանկանց։ Կ. Պոլիս, տպ. Ի. Յ. Փիլրճեան, 1865. 8°, 208 էջ։

ԵՒԱՂԱՀԱՆ Փրպոնի հարուստ և գեղեցիկ. արտատպեալ՝ Հայոց Ի ՄԻՐ (1803 թուականին տպագրուած բուն տօմարէն. 38 էջ?

Տես և ՎԱՆԱԿԱՆ. — ՏՕՄԱՐ։

ԵՒԱՀԵՇՏԱԿԱՆ, Եկանակներ հոգեւոր երգելու։ Զմիւռնիա, տպ. Պ. Կոհիֆիճ?

ԵՒԱՀԵՇՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՆԱԿԱՆ. — Տես ՀԱՅՆԱՒԱՐՈՒԹԻՒՆ։

ԵՒԱՀԵՇՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԱԿԱՆ. — Տես ՀԱՅՆԱՒԱՐՈՒԹԻՒՆ. — ՕՊԻՐ ԲԻՒԶ. ԱԼԻՇԱՆ (Ա. Պ.՝ « Շնորհալի և պարագայ իւր, Պէտ. Ս. Շնորհալի երգեցոյց. – Երաժշտութիւն Հայոց»։

Եկեղեցական երգեցողութեանց մասին տես և հետևեալ թերթերը։

ԱԶԳԱԿԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ 1898, Պ. տարի, Ի դիրք, էջ 350, « Հայկական երաժշտութեան մասին » Վ. Փափազեան։ — ԱՐԱՐԱՏ 1873, էջ 410. « Եկեղեցական երաժշտութիւն և Հայկազրութիւն» Վահրամ Վ. Մանկունի. – 1881, էջ 182 (Վահակ Աւարկապ. 478 (Մ. Ե. Ա. – 500. Վարդան քահ. Յովսէփեան. – 1894, թ. 7, 8 « Հայոց եկեղեցական հայհոյութիւնը »։ – 1897, էջ 221, « Հայոց եկեղեցական երաժշտութիւնը վիճաբանութեան » Կոմիտաս Վարդապետ. – 1902, թ. 7, 8, էջ 681–697, « Առաքելութեան խաչը. խաչերի ծագումը » Եփրեմ Մկրտչեան։ — ԱԼԻՔ. ՄԱՄՈՒԼ 1899, էջ 396. « Եկեղեցական մխիթարեան երգեցողութիւն Լ. Զէրինկ. – « Նոյն երգեցողութիւն Ս. Պատարագի հայկական հանդիսապրութեամբ » Ռոստոմ, 1898, էջ 584. – « Հայ երաժշտութիւնը» Կար. Մանճիկեան 1900, էջ 761։ — ԱՐԵՒԵԼՔ 1893, թ. 2712, « Եկեղեց. երգեցողութիւնք և մասներգութեան երկարութիւնը » Վարկապ. – 2764, « Մեր հանդիսագրութեան կարեւորութիւնը» Յար. Մկրտիչեան). – 2861, « Եկեղեցական հանդիսագրութիւն » Կ. Պ. – 2932, « Եկեղեց. երաժշտութիւն » (Յ. Վ. Աճեմեան), և 2939, 2955 (Վ. Ե.), 2960 (Յ. Վ. Ա.), – թ. 2965 Վ. Ե.). – 2969 (Յ. Վ. Ա. – 1894, թ. 3060, « Եկեղեց. երգեցողութիւն ». – 1896, թ. 3588, « Եկեղեց. երգեցողութիւնք » (Խազերի – 3590 Մ. Գ. Հէրբրանեան). – 1899, թ. 4111, « Գաւառական երգեցողութիւն » (Ղեր. Ալաւուր). – 1900, թ. 4510, Մեր եկեղեց. երգեցողութիւնները և արարողութիւնները » Վ. Բրզոյր. – 1901, թ. 4628, « Եկեղեց. երաժշտութեան խնդիրը » Տիգրան Ա. Շալճեան. – 1904,

թ. 5635, «Պարձեալ ակնկալ. երաժշտութիւն» Պարէա և 5641, 5659 «Քառաձայն երգեցողութիւն» Ա. Աղասի. ։ — ԱՐՁԱԳԱՆՔ 1891, թ. 1. «Հայկ. Ձայնագրութիւն» Տէր Ղեւոնիկ Երզնկեանց ։ — ԲԱԶՄԱՎԷՊ «Տիրացու Համբարձում» Գ. Եղ. Հիւրմ. 1873, էջ 52, «Նոր չաւնչ հայկական երաժշտութեան Ղ. Պ. 1887, էջ 315. — 1897, էջ 270, 432. — «Ի սուտ ծնուրդ ութիւն չարականաց խաչին Պիտրպ. Իգնատ. Ալբ. Կիւրեղ.) 1900, էջ 49, 159, 259, 418, 460, 546. — 1903, էջ 315. — 1904, էջ 126։ — ԲԱՆԱՍԷՐ 1901, թ. 5–6, «Հայ երաժշտութիւն» ։ — ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ 1897, թ. 171, «Ռոմանոսի պատարագ յիսուիր» (Յ. Մ. 191, «Մէր չարականդն և երաժշտութիւնն» (Մկրտ. Վրդ. Ալպատեանի. 199, «Ակնկալ. երաժշտութիւն (Լ. Զիւ.) – 1899 թ. 824, «Հայ. եկեղեցի. երաժշտութիւն» Դպ. Ց. Պատմական, և 825. – 894, «Ակնկալ. երաժշտութիւնը կսկսեալ ի թուրքիս Հայոց մէջ», և 895. – 903, «Հայ. Ակնկալ. երաժշտութիւնը և Տփղիսի ընդդիմաբարբ Ա. բամ Խժկեան. 904, «Երաժշտական արուեստը» Դպ. Ց. Պատմ. – 904, «Թէ ինչո՞ւ չընդունինք ներդաշնակ ձայներ մեր եկեղեց. երգեցողութեան մէջ» Ալր. Խժ. – 972, «Կարծեական երաժշտութիւն Հայ. եկեղեցւոյ մէջ» Դպ. Ց. Պատմ. – 1901, թ. 1330, «Ակնկալեական երաժշտութիւնը. – Պապա Համբարձում. – Իր մեծութիւն քննադատութիւնը» Ալր. Խժկեան. – 1345, «Մեր եկեղ. երգեցողութիւնն և Համբարձում Չնչղեան» Կր. Մէհէռեան) 1367, «Մեր եկեղեց. երգեցողութիւնը» Ա. Ալպ. 1405, «Ակնկալ. երգեցողութիւն» Ընդդ. և 1404. –1406, «Մեր արդական երաժշտութիւնը» Ն. Պէչայեան) – 1590, «Ակնկ. երգեցողութիւնը (Մ. Ալդարեան – 1902, թ. 1612, «Ակնկալեցւոց երգեցողութիւնը և պատմական յառաջադիմութեան (Ազգապատասխ. – 1615. Ց. Ֆ. Մկրեան. – 1621, «Երգեց. Հայ. եկեղ. և պատ. Յառաջ. Մ. Աղաթ.) – 1626. Մասր եկեղեցւոյ դպրաց պատուդպրապետներուն չարքը». – 1630, «Ակնկալեցւոյ ներդաշնակ երգեցողութիւն ոտանաւորդ մէջ. – Մ. Նկմալեան» Հայկ Տէր–Աստուածատուր. – 1656, «Ընդհանուր յառաջադրութիւն եւ եկեղեց. երգեցողութիւնք» (Հ. Ս. Ահէլ. – 1808, «Պարտականք կամ երգեհոնը մեր եկեղեցիներուն մէջ» (Մրտ. Փանոսեան)։ — 1903, թ. 2017, «Մոռցուած հրաժիշտները» Ալր. Ք. Պուրմայեան — Դպ. Պատմ. – 1904, թ. 2362, «Քառաձայն երգեցողութեան խնդիրը. Քառաձայն դրութիւնը մեր եկեղեցիներուն մէջ. – Արմատը երաժշտական Ծագումը. – Հայ երաժշտական հին խազերը. – Մխաեղբայ երգեցողութիւնը. Ալր. Ք. Պատմ.) – 2388, «Հայ Ակնկ. երաժշտութիւն» Ցար. Մկրտիչ.), և 2402, 2411, 2412 Պարսր. – 2424, 25, 38 (Յ. Մկրտ.) – 2441, «Ուռաձային ասեղծ» (Հայկ Գրասէր. – 2452, «Հայ եկեղ. երաժշտ. Պարզիս քաղաքական). 2486, Ցար. Մկրտիչ. — «Ի խոտորնակ ութիւն և երաժշտութիւն» Ամիրաք–Սամ. 1905, թ. 2637–8. – «Երաժշտութեան ծագումը» Ալբամ Խժկեան թ. 2778 և 2778։ ԲԻՒԶԱՆԴ, 1888, էջ 343, «Հայ երգոց եղանակներն ու չխշտեր». – 1897–98, էջ 4, «Հայոց եկեղեցական երաժշտութիւնը վերջ. գործ մէջ»։ — ԺԱՄԱՆԱԿ 1864, թ. 34, 35։ — ԼՈՒՍԱՅԱ «Ի Պատարագի արարողութիւնը ըստ Պ. Մ. Նկմալեանցի» Ամրոց, 1896, Բ Գիրք, էջ 361։ — ՆՒԱԳԻԿ 1891, թ. 10, «Ակնկալեական երաժշտութիւն» (Ա. Հարթ թ. Ակնկ. ութեան). «Հայկական Ձայնագրութիւն» Պ. Ասլանեան). – 1893, թ. 26, «Հայ երաժշտութիւնը և Ձայնագրութիւնը Ա. Անգեղեակ. – 1903, թ. 6, 7, 8, 9, «Ա. Յոգուածը նեղածական մտան է ընդհանուր ուսումնասիրութեան և կր հասնի մինչեւ Հայ Ձայնագրութեան գործը։ – Բ. Յոգուածը կր խոսի Հայ Ձայնագրութեան պարզացման և կատարելագործութեան վրայ։ իսկ Գ. Յոգուածը կր ծանօթացնէ Հայ երեւելի Ձայնագրաբեստեղծութեան կեանքը և գործունէութիւնը» ։ — ԿԻԻՒՆԿ 1905, թ. 1, էջ 17 «Խազերը, որ կայ և կրնկատան Պ. հարցը, նոթագրուած ըստ ատենոյ ութեան Կիրակ. Խաչատեանի, սրբագրութեամբ Պ. Փրոֆէ–Վասիլեանի» ։ — ՀԱՅՐԻԿԻՔ 1883, թ. 1343–44, «Շարականի խնդիր յիշեմիածին» Կ. և Ա. Խաչատեան. – 1894, թ. 783, «Կրօնական Ձայնագրութիւնը» թ. Պօյաճեան). – 780, «Ակնկ. երգեցողութիւն». – 796, «Ակնկ. Երգեց.» (Պիտակ – 797, 806, «Հայոց եկեղ. եղանականները Ա. Ա. Ազգամն և 897, «Մանրամասնութ» և 922, «Ցաղագս Ձայնից Ի՛ւ ուսոյ գոսա». – 1895, թ. 1139, «Ակնկ. երաժշտ. Մ. Մուրք). – 1160, Կ. Պատմ.) – 1205. Պ. Ջէպէճեան ։ – ՀԱՆԴԻՒՍ ԱՄՍՕՐԻԱՅ 1895, էջ 65, 113, «Հայկ. երաժշտութեան նոթագրութ պատագրիչ մը (Վարպետյանեան Տ. Լեւ. Պետեան). — «Հայկական երաժշտութիւնն ի Պոլիս». 1899, թ. 8։ — «Վոտովրդական երգեցողութիւնը Ռուսահայոց մէջ. 1905 թ. 5. Կ. Տիրեան)։ – ՄԱՄՄՈՒԼ 1874, թ. 350, «Ակնկալեական երգեցողութիւն» ։ — ՄԱՆԶՈՒՄԻ 1901, թ. 14, «Կաս մը ընդդէմ Ա. Ալպ.ի) (Գրիգոր Մէհտիրեան), 20 Ակնկալեական երգեցողութիւնը», եւն. – 25 «Ձխա չհասկցողներուն» (ընդդէմ Ալպ.ի. Պ. Մէհտ.ի Յ. Գոյամեան). – 27, «Ալ ա՛ լ Ձոյսին» Պ. Մէհտ.) – 39, «Ակնկալեական երգեցողութեան մերբնական խնդիր». – 1903, թ. 520, «Երաժշտութիւնը» (Կր ատալարկ մը կորին վարդ.) – 1905, թ. 1202 «Կ. Փանասեան և Երաժշտութիւն». – 1322, «Ակնկալ. երգեցողութիւնը ֆլանկացնել կը փորձեն Ֆ. Շամամեան. 1333 «Ակնկ. Երգեցողութեանց փեհնկացութիւը» (Մ. Ք. Պալգեան)։ — ՄԱՒԻՍ 1874, թ. 1610, – 1875, 1684։ — ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 1881, թ. 137 «Հայկ Ձայնագրութիւնը և նորա հաստատութիւնը եւրոպականի հետ։ — ՄՇԱԿ 1905, թ. 65 «Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երգերը», Դասախոսութիւն Հ. Կոմիտաս վարդապետի ։ — ՆԱՅԱՆ ԱՂԱՒՆԻ 1852, թ. 38։ — ՆԱՒ–ԻԱՒ 1894, թ. 58, «Ընկու խօսք հայկական երգեցողութեան մասին» (Պապատոս Ք. Յովսէփեան. – 179 «Ակնկալեական երգեցողութիւնը մեր պզտրկներուն» Յ. Մարտիրոս. – 1896, թ. 16, «Պարձեալ մեր եկեղեցական երգեցողութեան մասին» (Նովատեցի. – 1897, թ. 109. – 1899, թ. 79 «Մեր եկեղեցական երգեցողութիւնը կանոնաւորելու գործը» (Յ. Պ. – 115 «Հայկական երաժշտութիւնը Եւրոպիոյ» (Ա. Կոյիգար). – 155, «Երգեցողութիւնը Հայոց եկեղեցիներուն» – 1902, թ. 51, «Հայ ժողովրդական երգերը և Հ. Կոմիտասի կոնցերտ» (Մ. Ալմէն. – 1904, թ. 119–121։ — ՊԱՏԻՒԷՐ 1894–95, էջ 119 «Մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը» Յ. Վ. Ալէքսեան)։ — ՍԻՈՆ 1867, էջ 98, 117, 121, 146 «Ակապտին երաժշտութիւն» (Ե. Մ. Տիւտեան. – 1873, էջ 79, «Ակնկալեական երգեցողութիւնը» – ՍՈՒՐՉԱԿՈՒԱԿ 1889, թ. 88 «Ակնկալեական երգեցողութիւնները» (Զարմայր) – 1900, թ. 300, «Ակնկալ. Հայ. Ներքին թիւն Լ. Զիւ.) – 907, Մ. Թորթաքեան). 371, «Կանոնագրութիւնը» (Նոյն). – 512, «Եկեղ. Երաժշտութիւն և Հայ. Ձայնագրութիւն» Յ. Մկրտիչ.) – 546, «Հայ եկեղեցւոյ եղանակները և

իրենց ծագումը» Ն. Յ. Պուրմ.) – 552, «Հայ եկեղ. եզանակ և իրենց ծագումը» (Հասկարազ–Պէչեր. թ.) – 1901, թ. 610–11, «Նկեղեցական աղաղակութիւնները ու երգեցողութիւնները» (Լիմպանեան). – 625, «Պապա Համբարձում» Ն. Յ. Պուրմ. – 638, «Նկեղ. երաժշտութիւնը. – Կը չհնչենք թէ կ'աղերնք» Ալ. Բժշկեան. – 654, «Կը չհնչենք, չենք աղերք» Պ. Մէհտէր. – 660, Բացատրութիւն մը» Ա. Ալպ. – 667, «Նկեղ. խօսք» Լ. Զէլ. – 669, «Կը չհնչենք ըսելով չաղերնք» Ալ. Բժշկ. 672, «Նկեղ. երգեցողութիւն և պեղծմանց գործողներ (Պ. Գ.) 688, «Նկեղ. երգեցողութիւնները» Բեր. Համամեան. 763, «Հայ երգեցողութեան ծագումը Տ. – 1902, թ. 885 և 892. – 1903, թ. 1116–17, Հայ Ազգագրութիւնը. – Շարականագիտ Տիրացու կազմակերպ վարժապետի մահուան առթիւ» Մ. Ե. Վ.) – 1904, թ. 1676, «Նկեղեցական երաժշտութեան չորքը» Հոփհաննէ Ալթունեան. – 1683, Նոյն խորագրով, Լիմոզ Վարդապետեան. – 1699, 1700, 1702, «Քահանայական մը (Մխիթար Յովհաննէսեան կարծիքը եկեղեցական երաժշտութեան մասին. Բ. Հայհնչականները և եկեղեցական երաժշտութիւնը. – Մխիթարեանց Յանքերը. – Տ. Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոսի պատուէրը. – Ահա եղեան միամտագ մեղեդին կարելի չէ քառաձայնի վերածել. – Աշխատասէր չարականներ. – Անոնք չեն կրնար երգել. – Շարականներու և պատարագի երգեցողութեանց ձայնասփիւռները. Գ. «Հ. Լիտ. Ընտիր պետնի կարծիքը Հայ. Նկեղեց. երաժշտութեան վրայ. – Բառաձայնի, եւն, փորձերը. – Մխիթարեանք, թեմերեան. Զրիւնկրեան. Նկեղեցան. – Նկեղեց. երաժշտութեան չորքանները. – Պապա Համբարձումի և իր յաջորդներուն գործերը. – 1706 «Նկեղեց. երաժշտութեան չորքը. Լ. Զրիւնկրեան. – 1715. Հայ. նկեղեցին և իր երաժշտութիւնը» Զարմայր. – 1727, «Մեր եկեղեցւոյ ժամերգութիւնը Մ. Ագաբէգեան. – 1750, «Հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը. – Պապա Համբարձում և Լիսան էֆ. Զրիւնկրեան. – Աստբատարի երաժշտութիւնը. – Մխիթարեան թեմն իպմեսի վրայ նկեղեց. երաժշտութեան Ամառ հետ» Աներեսի Քահ. Պուրմայեան. – 1905. թ. 1956 «Նկեղեցական բարեկարգութիւն և երգեցողութեանց մեորիական թեմն Ասահակ քհ. Խանհեան). 2037 «Նկեղեցակ. երգեցողութեան հարցը. (ոչ–երաժիշտի մը տեսութիւնը)։

ԵՐԱԽԱՅՐԻՔ. — Տես Մնձուրեան Ա.։

ԵՐԱԽԱՅՐԻՔ ԲԱՆԱՒԱՏԵԼՈՒ... գրուածոց. — Տես Լուսիկեան Գ. Մ.։

ԵՐԱԽԱՅՐԻՔ ՆԵՐԻՒՄԱՆ ԴՊՐՈՑԻ. — Տես Ներսիսեան Դպրոց։

ԵՐԱԽԱՆԵՐԻ ԱՒԻ ԻՐԵՆՑ ՆՇՈՒԱՐ ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Տես Բնարք։

ԵՐԱՒԱՆԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԱՆ ՀԱՄԱՐ Գործն. խրատներ. — Տես Բնիկ։

Տես և Երեխաներու։

ԵՐԱԽՏԻՔ. — Տես Մաղաքիա Ա.։

ԵՐԱՄԵԱՆ (Տ. Կ., խարգմ. — Տես Քիլլիկ։

ԵՐԱՆ ՀԱՅԱՍԱՆ. — Տես Պլեհունեանց (Ն. Վ.)։

ԵՐԱՆԵԱՆ (Փ., խմբագ. — Տես Փեամ Արեւելեան. — Փեամ Հայկական։

ԵՐԱՆՈՒՀ ԱՂԲԱՒ. – Տես Փաքաճեան Տ. Փ.)։

ԵՐԿ ԱՒ ՀԱՅԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԽՈՒՄԵԱՆ. – Տես Զերուձ Մուշեղ։

ԵՐԿ ԱՐԵՒԱԴԱՒՅ ԺԱՄԱՒՈՐՆ, 1900. 15 էջ?

ԵՐԿ ՈՏԱՆԱՒՈՐ ի պատիւ սրբոյն Պետրոսի գլխաւորին առաքելոց։ Ի Հռոմ, ի տպարանի ժողովոյն տարածման հաւատոյ?

ԵՐԿ վասն վերադարձի Ն. որին վերհաստատութեան Օգոստափառ կայսեր. Լզանակ Ն. Ա. Թաչճեան. խօսք Օգսէն Շահանեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Տ. Ջուհաճեան, 4 էջ?

ԵՐԿԱԴԻՐ ՊԱՏՄՈՒԻՒՔԻՆ ՀԱՅՈՑ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Գ. Փ.։

ԵՐԿԱՐԱՆ. — Տես ՊԵՏՐՈՍ Վ. ՂԱՓԱՆՅԱՆ. — ՍԻՄԱՒԻՇ։

ԵՐԿԱՐԱՆ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Արամեան, 1871?

— Եւրոպական բառարանական. հաւաքածոյ թատերական երգոց և պարուց։ Ցաւելուած վիճակ ընկերական հայերէն լեզուաւ։ Հրատարակիչ Տ. Փ. Փափազեան։ Կ. Պոլիս, տպարան Հիվէլէկեան, 1882. 8°, 131 էջ։

— Եւրոպական բառարանական. հրատ. նոյն, 1892?

Քննագ. Հ. Շարգիխ 1892, թ. 2108։

— Եւրոպական բառարանական, ազգային և սիրաարական, կամ Քնար Հայկական։ Հրատարակեց Կ. Ա. Պատմեան, 1873. 160 էջ?

— Բ տիպ, Կ. Պոլիս, թ. Տիվիտեան, 1874. 8°, 159 էջ։

— Եւրոպական Ազգային գրպաճի 1905։ Լրտառն. տպ. Հայկական Արքանոցի Զիկվէյ. 186 էջ։

— Եւրոպական նոցի, Ամանօրեանի և Աստիճանեանի։ Ալէքսանդրապոլ, 1902?

— Եւրոպական մանկապարտէզի, ի պէտս փոքրիկ տղայոց. հաւաքեց Յակոբ Միսակ։ Վառնա, տպ. «Արեւելեան», 1897. 8°, 112 էջ։

Տես Տարրս 1898, թ. 1։

— Եւրոպական նոր, ժողովածու գործածական երգերի։ Տփիս, 1864?

— Եւրոպական նոր։ Կ. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1865. 8°, 32 էջ։

— Եւրոպական նոր կամ Հաւաքածոյ ընտիր երգոց։ Կ. Պոլիս, տէր և հրատարակիչ Պ. Յակոբեան, 1889. 8°, 144 էջ։

— Եւրոպական նոր ազգային։ Նոր նորք, տըպագր. Լկինեան, 1892?

— Եւրոպական նոր ազգային։ Խմբագրութիւն Պ. Թ. Չալլաճեան։ Ի ստոյգ Պօնի վերայ, տպ. Յովհաննիսի Տէր–Աբրահամեան, 1878–1881. 8°, 183 էջ։

— Եւրոպական նոր կամ Քնար Հայաստանեայց. Մասն Ա. Ազգային երգեր և բանաստեղծական ոտանաւորներ, կամ Բովանդակութիւն ընդհանուր ազգային երգոց սկսեալ յառաջնոյ տարեդարձէ մինչեւ ցվեցերորդ տարեդարձի ազգ. Ահմանադրութեան Հայոց. Ձ. տպագր. ի լոյս ընծայեաց

գրավաճառ Յովսէփ Պ. Պաֆաֆեան։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Միհէնթեանեան, 1867. 8°, 103 էջ։

— Մասն Բ. 96 էջ։

— Երգարան... Հայաստանեայց Բովանդակութիւն ազգային Երգոց և բանաստեղծական քերթուածոց, սկսեալ յառաջնոյ տարեգարձէ Վահմանապրութեան մինչ ցայժմս։ Տպ. նոյն, 1874. 8°, 297 + 6 էջ։

Երգարան նոր կամ Մշակութիւն Հայկական, Բ տիպ, Բարեփոխեալ և ճոխացեալ։ Վաղնա, տպ. «Իրաւունք» լրագրոյ, 1901. 8°, 128 էջ։

Քննագ. Ալմէնիա 1901, թ. 13։

— Երգարան որ կը պարունակէ Պատիճ սաղմոսները և հոգեւոր երգեր. Ա տիպ?

Բ տիպ, Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Պ. Զրուխի, 1857?

= Գ տիպ, յաւելեալ և սրբագրեալ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Յակոբեայ Ա. Պօյաճեան, 1869. 8°, 426 էջ։

= Գ, Ե տիպ?

= Զ տիպ, Պօյաճեան, 1879. 8°, 414 էջ?

— Երգարան. ի խոսգիւղ Կ. Պոլսոյ, տպագր. Ա. Հ. Շահնազարեան, 1873?

— Երգարան. Պոլիս տպագր. Աբսենի Թահմիզեան, 1863։ ի յիշատակ Պ սրբիչի Երանեան ազգային հրաժշտապետի, որ անխոնջ և անձանձիր ջանիւք ի վարգապետն հայ մանկտւոյն, հիւծեալ գոփ և զսիրտ զրաւեցաւ ի կենաց, 1862. 16°, 142 էջ։

— Երգարանք պղտիկներուն. — Տես ՓԱԼԱԴԻՒՃԵԱՆ Յ. Գ.։

Տես դաբձեալ ԱԲԵՂԵԱՆ Մ. — ԵՐՋՆԿԵԱՆՑ Ե. Ք. — ԹԱՒՈՒԻՒՆԻ. — ՄԱՆՈՒԿԼԵԱՆՑ Տ. — ՄԱՏԱՓԵԱՆ Պ. Տ. Յ. — ՄԵՆԻԱՏՈՒՆԵԱՆՑ Ե. — ՄԻՒԱՍԵԱՆ, Խ. Պ. — ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՏԱՅԻ. — ՊԱԶԱՐԵԱՆ ՋԱՀԿԵՑԻ. — ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ի. — ՍԻՄԱՒԻՃ Մ. — ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ Կ. — ՏԷՐՈՅԵԱՆ Տ. Վ. — Տես և ՆՈՒՐ ՓՆԱՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՅԻ. — ՄԻՈՒԹԱՐ ԱԲԲԱՏԱՑԻ. — ՈՒԽՏԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՅԻ. — ՏԱՃԱՒՐ ՄԻՈՒԹԱՐԵԱՆ. — ՀԱՅՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԱՂՔԱՏԻՆ ԵՐԳՈՑ. — ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

ԵՐԳԵՐ, առակներ, հանելուկներ, թերահաւատութիւններ... խոստջրոյ. հաւաքեց Հ. Մ. Հ. Գաւառացի։ Թիֆլիս, տպ. Տավարդկեւաձէ, 1904. 8°, 134 էջ?

Քննագ. Հառկն Ամաթեայ 1904. թ. 6։

ԵՐԳԵՐ, ՏԱՂԵՐ. — Տես ԹՈՒՐԼԵԱՆ Մ. Ա.) — ՇԱՆԹ։

ԵՐԳԵՐ ՈՒ ՎԺՐԳԵՐ. Տես ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ Ա.)։

ԵՐԳԵՐ ՈՒ ՆՎԱԿՆԵՐ տպաց համար. կիրակի և ուրիշ օրերու պարոյնակու մէջ գործածուելու համար թէ հայերէն ու թէ հայոց գիրով տառկերէն լեզուով։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ե. Յ. Նշոնկեան Մինասեան, 1860. 4°, 40 էջ։

= Բ տիպ, նոյն, 1868. 4°, 200 էջ։

= Գ տիպ, Աբամեան, 1880. 4°, 200 էջ։

= Ա յ տիպ, վրան «Գ տիպ դրուած» տպ. Աբամեան, 1881. 8°, 372 էջ։

Հոգեւոր Երգարանի հարցը։ Մանզումէ 1904, թ. 929։

ԵՐԳԵՐ ՆԿԵՂԵՑԻԿԱՆ։

— Երգք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, յիւրեքեակ լուսո կանոնաց հոգոյ երաժշտութեան։ Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, 1862. մեծ 24 էջ։

— Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ։ Վաղարշապատ, ի տպ. միաձնի, 1877?

Երգեցողութիւն ի դիմս Ա. Պատարագի։ Կ. Պոլիս, տպ. Պաւաֆեան, 8 էջ։

Մեր օրինակն հակաւոր կը պակսի։

Երգեցողութիւնք Ա. պատարագի. Երգեցողութեան ի դէմս սուրբ Պատարագի. 8°, 48 էջ։

— Երգեցողութիւն Ա. Պատարագի և Յաւելուած. յարմարեցեալ նորատնկերի համար, 1900?

— Chants Liturgiques arméniens, exécutés à la soirée du 15 Février 1903, par M. Agopian et les chanteurs de S. Gervais. Paris 1903. pp. 8.

Քանի մը առն Յիշեցուիչն Nous invoquons ton nom. Ազգ առն Լուսոյ յուսոյն (Clarté matinale. Ազգ առն Լոյս արարիչ յուսոյն (O lumière, qui créas le jour), Քրիստոս Յարեաւ (Christ est réssuscité) Հաշու), Քրիստոս Պատարագեալ Le Christ immolé. Տէր Ողորմեա Seigneur, Pitié). Սուրբ Աստուած Saint et puissant. Տարածեալ Ses mains sanglantes étendues.

Տես և ԱՅՏԵՐՆԵԱՆ (Հ. Ա.) — ԵՒՄԱԼԵԱՆ Մ. ԹՈՇՃԵԱՆ Ն. — ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ Վ., ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ Լ. Մ. — ՊԻԱՆՔԻՒՆ Պ.) — ՏՆՏԵՍԵԱՆ Ե. Մ.։

ԵՐԻՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ. — Տես ՊԱՐՈՒՆԵԱՆ Ց.։

ԵՐԿԱՅ ԵՐԿԱՅՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ։

— Երգք ապագային երգեալք ի հանդէս Տաբեդարձի Ազգային Ահմանադրութեան, ի Հիւնքեար Իսկէլէսի, 1861. Մայիս 28։

— Երգք ի հանդէս օծման Վառիէոս սրբազան կաթողիկոսի։ Փարիզ, տպ. Աբամեան?

— Երգք և մաղթանք հանդիսականք հոգեւոր։ Թիֆլիս, 1777?

ԵՐԿԱՐ ՌԱՄԿԱՎԱՐԻ ՀԱՅՈՑ. — Տես ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԵՐԿԱՐ։

ԵՐԿԱՐ ՍԵՐՈՎԲԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՊԱՏԿԱՆԵՆՑ. Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Սերովբէ)։

ԵՐԿՕԼՄԱՆԱՅԻ. — Գիւղաւան. Գաւէր մանուկներին. թարգմ. ռուսերէնից։ Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898. մեծ 8°, 81 էջ։

«Երջանիկ իսկ որ մի սիրուն նաւէր է մանուկներին։ թարգմանուած է սահուն ոճով, իսկ հրատարակութիւնը ուղակի չքեղ է»։ Տարազ 1898, թ. 14։

Քննագ. Մշակ 1898, թ. 64։

ԵՐԻՄՆԱԿԱՆ ԽՈՍՏՈՎՄՆ. — Տես ՏՕՄԻԼԻՆ (Պ.)։

ԵՐԻՈՒՄ. — Տես ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ Յ.։

ԵՐԵՒԱՅԻ ԿԵՆԱՑ ԱՒԱՆՁԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐՔ։ *Տփխիս, կովկասեան գրավաճառանոց Չաքարեայ Խրիմեանց, ի տպ. Մարտիրոսեան և Ընկ.*, 1880։

ԵՐԵՒԱՆԵՐՔ ԵՒ ՆԵՐԱՆՑ ԲԱԲԵԿԱՄՆԵՐՔ. — Տես ԿՈՒՐԱ Օր. Ս.։

ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՄՆՈՒՆԴՔ. — Տես ՓԱՇԱՅԵԱՆ (Դերք. կ. Յ.)։

Տես և ԱՐՆԵՐԻՈՒՆԻ Վ. Եժ. — ԿԱՄԲՏ։

ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԱՁՔԵՐՔ ԻՆՉՊԻՍ ՊԱՀՊԱՆԵԼ. — Տես ՏԻՐ-ԿԻՐԿՈՐԻՍԵԱՆՑ Եժ. Փ.։

ԵՐԵՒԱՆԵՐԻՆ ԿԱՒԿԱՓԻՑ ԵՒ ՄՈՒՇԱՅՈՒՆԱՆՑ։ *Մոսկուա, տպ. Ք. Բարխուդարեանի*, 1896?

Տես և ԵՐԱԽԱՆԵՐԻ, եւն։

ԵՐԿԱՒՅԵԱՆ ԺԱՄԵՐԴՈՒԹԻՒՆ։ Կ. *Պոլիս*?

ԵՐԵՄԵԱՆ (Ն. *Սիմոն*). — *Նոր հիւպատութեան հնութիւն և Մարդաբանութիւն պատմական և նկարագրական (զարդարեալ 450 պատկերօք*, վէնետ., 1896. 8°, 553 էջ։

Քննագ. *Արմենիա* 1898, թ. 70։

— *Նոր հանքաբանութիւն նկարագրական և պատմական*։ վէնետ., 1898. 8°, 175 էջ։

— *Տարմինականութիւն կամ Տեսակաց և մարդոյս ծագման խնդիրը*, 1898. 8°, 21 էջ։

Խոյծն. Գիտ. Յառգրչէն հանուած։

Քննագ. Նաղմավէպ 1898, թ. 11։

— *Նաւագիրք Պոլսեցական դիտարանից*։ վէնետիկ, եւն, 1900. 8°, 835 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1900, թ. 4324, 25, 39, 41։ – Նաճատար 1899, էջ 346։ – Բիւրակն 1900, էջ 168։ – Համալսարան 1900, թ. 11–12։ – Համբագիտակ 1899, թ. 45։ – Մասիս 1900, թ. 17, 22։ – Նոր-Կեար 1900, թ. 47։

— *Հայ բժշկարանիք. Մարդակազմութիւն Մանուկ Պոնտացւոյ*, Քննութիւն, 1901. 8°, 58 էջ։

Քննագ. Արմենիա 1902, թ. 17։ – Համալսարան 1902, էջ 63։

— *Վենետկոյ Ն. Ակիւանի*։ վէնետ., 1902. 8°, 208 էջ։

Քննագ. Մշակ 1902, թ. 117։ – Մուրճ 1902, թ. 6։

— *Տաւրիսի, ազգավէպ*, 1903. 8°, 82 էջ։

Քննագ. Մշակ 1903, թ. 154, 60, 72։ – Մուրճ, թ. 3։

— *Աճիւն, ազգ. ողբերգ. մէկ արարուած*, 1903. 8°, 45 էջ։

— *Տպագիտարք. ազգավէպ*, 1904. 8°, 173 էջ։

— *Մխիթարեան վանք. կենսագրական ըստ տուեալագրի Տէտոն Տէտոն Գէր. Իգնատիոս վարդ. ի Կիւրեղեան Արքեպիսկոպոս և ընդհանրական Աբբայ վէնետկեան Մխիթարեան Հարց*, 1904. 4°, 28 էջ։

« Քահանայական Յիսնամեայ Յոբելեանին առիթ »։

— *Աստիճիկ, ողբերգ. ազգ. 1904ի Գնուելիքէն*, 1904. 8°, 119 էջ։

Քննագ. Խրատուիչ 1904, թ. 95։

— *Ուխտ. ազգ. ողբերգութիւն*։ վէնետ., 1905. 8°, 93 էջ։

* *Հանք և իրենց առուգաբանութիւնք, տես* Նագմավէպ, 1899–1900 *տարիները*։

* *Դանդր մի հոգ հնութեան. Նագմավէպ*, 1897, էջ 121, եւն։

ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԷՊԻ. — Տես ՔԼՕՄԻԵՐՃԵԱՆ Ե. Զ.։

ԵՐԵՄԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — *Դիրք աչխարհագրութեան և Առաւակաբանութենից, որ է Ագաթանգեղոսի Հայրապետութեան Տէտոն Յակոբայ կաթողիկոսի Արբոյ Լուսաւորչի Յաջորդութեան ի թուին Փրկչին* 1668։ *Եւ Հայոց* ՌՃԺԷ. *Հոկտեմբերի ամսոյ մէկ*։

Ակիզբ գրուած է նախ խորհնգտիւ անուամբ ծանոթ աչխարհագրութիւնը, որ կը հասնի մինչեւ էջն 88, և ապա նոր թուահամարով կը սկսի Ագաթանգեղոսը սա խորագրով. « Դիրք առաւակաբանութենից։ Որ սահ Ագաթանգեղոս։ Արարեալ սակո խրատու և պատուիրանի, և ձանկով մէկ տեղ կը հասնի մինչեւ էջն 224, որ է վերջին և ուր գրուած է հետեւեալը. « Շնորհօք և ողորմութեամբ ամենազօրին Աստուծոյ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ աւարտեցաւ գիրս կոչեցեալս։ Ի թուին. 1669. Յունվարի. 20։ իսկ ըստ հայոց. ՌՃԺԸ. Տրէի ԻԲ. » Այդ տպագրութեան մէջ հեղինակի անուն չի յիշուիր, քազաքին անունը կը յիշուի. երկրորդ տպագրութեան մէջ ընդհակառակն, տեղ չյիշուիր։

Դիրքը փոքր ուիթաձև, ընտիր տպագրութիւն։

— *Ի տիպ, Դիրք Աչխարհագրութեան և Առաւակաբանութենից։ Որ է Ագաթանգեղոսիք։ Ի Մուրբ Էջմիածին Երեմիայ վարդապետէ։ Ի Հայրապետութեան Տէտոն Դաճատեցի կաթողիկոսի ամենից հայոց. և թվականութեանս հայոց. ՌՃԺ. յունիս. վ. և ի թվին Փրկչին. 1698. յունիսի. ժ*։

Աչխարհագրութիւնը կ'սկսի էջն 54. 55 էջէն Ագաթանգեղոսիքը կը սկսի, և ուիթին խորագրովը, և կ'սկսի էջն 181. առանց ցանկի։ Այս տպագրութիւնը աւելի մեծագիր է քան առաջինը, մեջակազիր, անհարթ տպագրութիւն։ Շարադրութեան ինչ ինչ տարբերութիւններ և փոփոխութիւններ ալ կան այս տպագրութեան մէջ։

— *Ագաթանգեղոսիքը, որ գեղեցիկ առակաբանութեամբ խրատէ զմարդիկ, զգուշանալ ի չարեաց և գործել զբարիս։ Արարեալ յերեմիայ վարդապետէ արեւելցւոյ. Տպագրեալ ի պատրիարգութեան մայրաքաղաքիս կոստանդնուպօլսոյ, Տեառն կաթողիկոսի և ամենապատիւ և վեհափառ Աբրահամ Արքեպիսկոպոսի, 1827 յօրինակիւ ԻՄՀՉ, ի տպ. ի Պօղոսի արապեան ապուչեխցւոյ*. 8°, 176 էջ։

Այս բովանդակէ 166 առակ։ Վերջագիրն է « Բարեկեան առակք. 1. [ապաւէր մի կալմանց սկսան գնպանաց... վերջինը) 166 Աեապարտ խոտորեցի մի՛ որ նկնալ էր ի կոստանդնուպոլիս... »։

Հմմտ. Լուսոյ 1899, Դիրք Բ, էջ 310 եւ Մասի « Յոզովածոյ առակաց Վարդանայ » գրքին հրատարակութեան առիթ գրուած։

— *Նաւագիրք Հայոց. Արարեալ ի Մուրբ Էջմիածին՝ Երեմիայ վարդապետէ։ Եւ ես Մարգիս Լպիսկոպոս աչխատասիրեալ. և գրաւս Աստուածաչունչ գրոցն ընդ սմա միաւորեալ. Որ և ընդ-*

ՀԵՐՑօղացն Աստուածաշունչ գրոց բաւական է լիով. տպագրեցաւ ի Հայրապետութեանն Տէառն Նահապետի կաթողիկոսի ամենից. հայոց ի Ցալիկօնայ քաղաքի. և թվականութեանս հայոց. ՌՃՒԼ. յունիս. Ա. և ի թվին փրկչին. 1698. յունիսի Ա։

Տպագրութեան դիրքը՝ միջակ ութնաձայ, հաստաբակ տպագրութիւն։ ի վերջ կայ և համառօտ բառգիրք մը քաղաքներու անուանց՝ գրաբարէ աշխարհաբար. ընդ ամենը 314 էջ։ Ամենէն վերջը հետեւեալ յիշատակարանը կայ.

« Շնորհիւն և ողորմութեամբ աստուծոյ. Ես արտեւցոյ Բնագիրքս. Թվին Հայոց. ՌՃՒԼ. և Հոկտեմբերի ամսոյ. Ի։ ի լաւ և ընտիր օրինակէ. որ և յոյժ օգտակար է ընթերցօղացն զաստուածաշունչ և զօրս գրեանս. Աշխատասիրութեամբ. Պարգեւի Բանասիրի եւգոկիացւոյ. որ և սահէթեցի վերապատեալ. և որդեկն իմ Միմոնն. որ յոյժ աշխատեցաւ ընտ յիս. ի ծածկել զգլխագիրսն և ի սրբագրելն. զի ի տպարանին ոչ գոյր. քանզի գլխագիր. վասն այն առաջին տեւտրն ի վերայ այնի խազ եղաք զի ի տեղի գլխագրի լիցի. և զայն խազով պլբերն գլխագիր իմաստիք. և զվերայ գրեալ Պարգիս Եպիսկոպոս և զորեաքն իմ զհիմնոն յիշեալիք ի մաքրափայլ ազօխս ձեր զմեզ. և զծնօղքն մեր. և զուք յիշեալ լիցիք ի քրիստոսէ աստուածայ մերմէ Ամէն »։

= Ր տիպ, Բնագիրք Հայոց. Արաբեալ ի Սուրբ Էջմիածին Երեմիա Վարդապետէ։ Եւ Բառք Աստուածաշունչ գրոց ընդ սմա միաւորեալ։ Որ և ընթերցողաց զԱստուածաշունչ գիրս բաւական է լիով։ Տպեցաւ ի Հայրապետութեան տէառն Կարապետի սրբազան կաթողիկոսի։ ՌՃՀԼ = 1728։

Դիրք տպագրութեան ութնաձայ, միջակ տառերով, Թանձրագիրք, տասղավաղակ երեսներով։ կը հասնի մինչեւ 496։ Յետոյ նոր վերնագրով վարդապետ աշխարհաբարութիւնը. « Արարեալ է աշխարհացոյց նորոգ Թարգմանչին և երկրորդ Լուսաւորչին Վարդապետ Վարդապետին պարզ և համառօտ տեսութեամբ » մինչեւ յէջն 535. յետոյ « Բնաց ի վերայ գրեցելոց Բառք ամանք հաւաքեցեալք ի գրոց բան ապուբենից» մինչեւ յէջն 572. յետոյ «Բառք գալիանոսի բժշկապետին», մինչեւ յէջն 575, ուր կը սկսի և

« Յիշատակարան բառարանիս. Շնորհիւ ամենակարողին Յիսուսի, և մարն Նորա սրբոյ հոգւոյ կուսին Մարիամու, ի թիւականութեանս ապահան ՌՃՀԼ. ի յունվարի. ԻԹ. եղեւ աւարտ և եզր տպագործման հարստագոյն բառարանիս հայոց։ ի հայրապետութեան տէառն Կարապետի սրբազան կաթողիկոսի։ Եւ ի պատրիարքութեան երկոց աթոռոց սուրբ երուսաղէմայ և կոստանդնու պօլսոյ երկոց շնորհազարդ արք եպիսկոպոսաց տեառն Գրիգորի և տեառն Մինասեանի։ Աղ որք հանդիպիք սմա ստանալով զայս յիշեցէք զպարսն տիրացու Մուրատոն որ տեսանելով թէ ոչ գտանիւր գիրքս այս չամենայն, այլ էր ապահաւել, եւս տպել զայս արդեամբ իւրով։ Յիշեցէք Նաեւ զծնօղս նորա զՊետանկուլն. և զՀէնէճն. և զկողակիցն Նորա զԼիագուէրն. և զեղբարան զդրիգորն զհանգիստ և զլուսաւորեալն։ և զբորս գշնորհաւորն և զհոմխմխէն։ Այլ և յիշեցէք զսիրելի Ցակոբ վարդապետն որ եւս զաշխարհացոյցն զայ եցաք ի սմա։ և զտիրացու գեորգն որ զվերջին բառս զսմանս ժողովեաց ի գրոց։ Նաեւ զաշխատասրս տպման տարս զտեւչէքն. զհաչէքն. զսահէմանն. և զանտոնն. և զհանգուցեալ հայրն իմ զաբրիհան։ հասակ և զորեաքն իմ զարապիոնն։ Ալտիպար բիւրն կալցէ. խրով ինչ ամբ չկարճ լինի կրկնեալ եւ չօնահայի բիւրն գուցեիսկ կրկին գնասս հոգնատպակեալ. բրրիթակնով նա միս ցեայ. երբ յոյնէիան վերսբերեալ։

Աստղին տպագրութիւնը ամէն աւելի լաւ է։

ԵՐԵՄԻԱ քահանայ խասգիւղցի). — Հնոտ. զօտուբիւն տումարական վրիպակաց, ի ՏԷր նրեմիա քահանայէ խասգիւղի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յովհ. Միւհէնտիսեան, 1861. 8°, 31 էջ։

... 25 տարիէ ի վեր ապգ. տարեկան օրացոյցին հեգիսակ Տ. Երեմիա քահանան ապգային տումարական հաշիւներուն յաւելուի վրիպակները ձանուցեալ փաստերով կը ցուցընէ, և կը խոստանայ միանգամայն որ եթէ ապգային ձեռնհաս իշխանութիւնները հաճին, այն վրիպակներուն ուղղութեանը պիտի աշխատի՝ առանց փոքր փոփոխութեան մը տեղի տալու թէ ի նէաս և թէ յաբրահամ Հայրապետենէ մինչեւ ցայսօր »։ Մասիս 1864, թ. 653։

— Միտացոյց, որ 1872 տարւոյն օրացոյցներուն բազմաթիւ սխալները կ'ուղղէ, հաւաքեալ ի ՏԷր Երեմիա քահանայէ խասգիւղի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 1872 ?

ՔՆՆԱԳ. — Տես ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ (Մ.)։

— Միտացոյց, որ ներկայ տարւոյս օրացոյցներուն սխալները կ'ուղղէ, պակասները կը լրացունէ, և աւելորդները կ'իմացունէ։ Երրորդ տպրի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Փիւրճեան, 1873. փոքր 8°, 40 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Ամօ 1873, էջ 83։

* Երեմիայի տպ. — Տես Տպարան տպ. 1698, էջ 28։

ԵՐԵՄՈՒՆԵՒԵՐԵՔ ՆԱԿԱՐԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՆԱՒԱՐԻՆՏԻՆ ԻՕՆԱՒ։

ԵՐԵՄՈՒՆԻՒԵՐԵՔ ՏԱՐՈՒՆ ՄԻՋՈՑ. — Տես ՈՒԿԱՆ Յ.։

ԵՐԵՄՈՒՆ ՀԻՆՔ ՏԱՐԻ. 1862–1887։ Մոսկուա, տպ. Փ. Բարխուդարեանի, 1898. 8°, 36 էջ ?

ԵՐԵՒԱԿԱՅԱԿԱՆ ՀԻՒԱՆԴ. — Տես ՄԱԼԻՔԼԻ։

ԵՐԵՒԱԿԱՅԱՒՈՒԹԻՒՆ ՄԵՂՔԵՐ. — Տես ՀԱՒԼՈՒՆ Վ. Տ.։

ԵՐԵՒԱՆԱՅ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱ. ԵԿԵՂԵՑԻ։

— Հայր Երեւանայ Ս. Գրիգ. Լուսաւորիչ հիմնադիր եղբայրոյ երէցփոխ Պ. Մ. Պապօվի սկսած 21–ից ապրիլի 1900 ամի մինչեւ 1–ն յունվարի 1901 ամի։ Երեւան, 1901 ?

— Հայր... 1902 ?

ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՑՈՑ ԹԵՄԱԿԱՆ ՀԻՒԵՒՈՐ ԴԻՊՐԱՆՑ. — Տես ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Թ. Սիմ.։

— Յիսնամեակ (1837–1887) Հայոց հոգեւոր թեմական դպրանոցի Երեւանայ։ Տփխիս, տպ. Իօտիսեանցի, 1888 ?

ՔՆՆԱԳ. Ալբազանք 1889, թ. 11, 14, 17։ — Մուրճ 1889 թ. 3։

— Համառօտ տեղեկագիր հոգաբարձութեանս եռամեայ գործունէութեան Երեւանայ Հայոց թեմական դպրոցի ուսուցիական և տնտեսական վիճակի մասին, սկսած 1897–1900 ուս. ամի. Պանձասլահ հոգաբարձու Պ. Աթոռեան, 1900 ?

ԵՐԵՒԱՆՈՒ ՆԱՀԱՆԳԻ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Տես ԱԹԱՆԱՍԵԱՆՑ Յ.) — ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ (Ս.)։

ԵՐԵՒԱՆՑԻ ՈՍԿԱՆ (Վ.) — Տես ՈՍԿԱՆ (Վ. Ե.)։

ԵՐԵՒԵԼԻ ՀԱՑԿԱԶՈՒՆԳԸ Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ. — Տես ՇԵՐՄԱԶԱՆԵԱՆ (Գ.)։

ԵՐԵՒԵԼԻ ՄԱՐԻԱԿ. — Տես ԲԱՇԿԵՒԱՆ (Հ. Մ.) — ԼԻՕ. — ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՒԵԼԻ ԱՐԱՆՑ. — ՄՕՋԵԱՆ (Մ.)։

ԵՐԵՒՈՑԹ ԿԻՒՐ. — Տես ԴՐԻՒՈՐ ԿՈՍՊ.։

ԵՐԵՔ ԳԻՐՔ ՍՈՂՈՄՈՆԻ. — Տես ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ։

ԵՐԻՔԵՂԲԱՐՔԵԱՆՑ *Բարսեղ Դէորգեան*. — *Հրահանգ խաղպղութեան*։ Ագերս. մասն առաջին։ Կոստանդնուպօլիս, 1861. 8°, 38 էջ։

«*Հեղինակը արդէն Ե. Գ. Ե. ազգասէր և բարեպաշտ երիտասարդն է, որ ներկայ ազգ. երկպառակութեան մէջ սիրոյ խաղաղութեան արգարութեան և իրաւանց քարոզ մը ըլլալու գովելի նպատակը դրիչը ձեռք առեր. Ազգիս ամէն տաւիճանի ու կարգի անձանց ազերս մը կ'ուղղէ, որպէս զի կիրքն ու տաեղութիւնը մէկդի գնելով, իբրեւ հշմարիտ քրիստոնեայ, հշմարիտ հայ՝ ազգին խաղաղութեանն ու բարեկարգութեանը աչխատին։ Գրուածն ձեն երկարութեանը պատճառաւ քանի մը տուր մէջ տպուիլը անհնար ըլլալով, արդէն հեղինակը մտածեր է քանի մը տետրակի բաժնել և ամեն չաբթու հինգչաբթի օրերը հրաւարակել»։* Մասիս 1861, թ. 500։

— Մասն երկրորդ. 88 էջ։

ԵՐԻՔ ԶՐՈՑՑ. — Տես ՄՈՊԱՍԱՆ (Կ.) — ՇՄԻՏ (Ռ.)։

ԵՐԵՔԼԵՋՈՒՆԵԱՆ *գրուցատրութիւն Գալղ. Հայ. թուրքերէն*։ Կ. Պոլիս, տպ. Հիվէլէկեան, 1889. 8°, 48 էջ։

ԵՐԵՔԼԵՋՈՒՆԵԱՆ *խօսակցութիւն*. — Տես ԳԱԼՓՐՃԵԱՆ (Հ. Ս.)։

ԵՐԵՔ *խօսակցութիւն փրկութեան Հաւատոյ վրայով քահանայի մը ու աչխարհականի մը մէջ*։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կոռիֆիքի, 1844. փոքր 8°, 94 էջ։

= Բ *տիպ, երեք... վրայով, որ քարոզիչ մը իր ժողովուրդէն մէկուն հետ կ'երթէ*։ Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զըրչիլի, 1857. 6°, 48 էջ։

ԵՐԵՔ ԿԱՏՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. (*մանկական գրադարան պատկերազարդ*)՝ Հրատ. իչխ. Մ. Թումանեանի։ Թիֆլիս, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1896. մեծ 8 էջ։

Քննագ. Արժագանգ 1896, թ. 32։ – Մշակ, թ. 36։ – Տարազ, էջ 193։

ԵՐԵՔ ՀՐԱՇԱՆԱԿԻՐՔ. — Տես ՏԻՄԱ (Ա.)։

ԵՐԵՔ ՁԱՒԻՔ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆՔ. – Տես ԿԻՒՐՊԵԱՆ (Գ. Յ.)։

ԵՐԵՔ ՄԱՆԱՊԱՐՏՔ. — Տես ՍԻՄՈՆ *ժիւլ*)։

ԵՐԵՔՇԱԲԹԻ. *Երբազան պատրիարք հօր դէմ տետրակ մը։ Աչխատասիրութիւն կարապետ և Եսայի վարդապետաց, միաբանից Ս. կարապետ վանաց Մշոյ։* Կ. Պոլիս, 1870?

Քննագ. — Տես ՄԻՔԻՍՏՓԼԻ։

ԵՐԵՔ ՊԱՏԿԵՐ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Վ.)։

ԵՐԵՔ ՎԻՊԻԿ, *ա. Մայրական սիրտ. բ. Առանձին, գ. Վրէժ, թրգմ. Լ. Մելիք-Ադամեանց*։ Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1896. 8°, 55 էջ։

Քննագ. Նոր-Դար 1896, թ. 175։

ԵՐԵՔ ՓԱՉԵՐ. – Տես ՊԻՇԻԿԱՇԼԵԱՆ (Մ.)։

ԵՐԵՔ ՕՐ ՁԱՆԱՊԱՐՀԻՆ. — Տես ԹՈՒԼԱԿԵԱՆՑ (Ա.)։

ԵՐՋՆԿԱՑԻ (Յ.) — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ —։

ԵՐՋՆԿԵԱՆՑ *Երիգորիս*). — *Գաւառականութեան խրթնութիւնք*։ (*Արտատպած Արարատ ամսագրից*)։ Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպարան, 1893. 8°, 88 + 17 էջ։

— *Պատմութիւն մանկավարժութեան, հայկական կրթական բաժնով*։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1895. 8°, 318 էջ։

Քննագ. Արժագանգ 1895, թ. 74։ – Նոր-Դար, թ. 120, 121, 123, 125, 127։ – Մուրճ, թ. 12, էջ 1661։

— * *Տարրական փիլիսոփայութեան պատուէրներ մանկան մասին*. Վաղարշապատ 1883, թ. 3։

Թարգմ. — Տես ԳՕԼՊԻՆԵՐԻՔ. — ՖՕՍԹԷՐ։

ԵՐՋՆԿԵԱՆՑ (*Եղնիկ քահանայ*). — *Քաղաղիրք հայկական ձայնագրութեան*։ Վաղարշապատ, տպագր. Էջմիածնի, 1880?

= Բ *տիպ*? = Գ *տիպ, բարեփոխած և ճոխացրած*։ Թիֆլիս, 1888?

— *Ձայնագրեալ մանկական հրգարան*։ Երգեր և Պարերգեր, ի հրահանգ և ի պէտս հոգեւոր դպրոցաց Հայոց։ Խմբագրեց Եղնիկ քահանայ Երզնկեանց, ուսուցիչ հայկական ձայնագրութեան Ներսիսեան Ազգային–Հոգեւոր դպրանոցի Հայոց Տփխիսոյ։ Ի Վաղարշապատ, տպ. նոյն, ՌՅԻԹ–1880. 8°, 56 էջ։

Ակն երգարանի քննագաններու առիթով՝ Մեղու Հայաստանի 1881, թ. 25։

— *Ձայնագրեալ ազգային հրգարան Հայ. դպրոցների համար. Ժողովեց և ձայնագրեց Եղնիկ քահանայ Երզնկեանց*։ Վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի. ՌՅԼԲ–1882. 4°, 172 էջ։

Քննագ. Արմենիա 1886, թ. 32։

— *Դասագիրք կրօնի Քրիստոնէական ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ. Առաջին գլխոյկ. «Աղօթքների բացատրութիւնները և գլխաւոր տօնների համառօտ պատմութիւնները»։ Պետական իգական գիմնազիոնների պատրաստական դասարանների հայ աշակերտուհիների համար*։ Թիֆլիս, 1898. 8°, 51 էջ?

Քննագ. Նոր-Դար 1899, թ. 41։

= Բ *տիպ*, Թիֆլիս, 1899?

= Գ, Փ տիպ?

= Է տիպ, Թիֆլիս, տպ. Վ. բաց Հրատ. Ընկ., 1903. 8°, 61 էջ։

= Զ տիպ, Տփխիս, տպ. Հերմէս 1905. 8°, 64 էջ?

— Երկրորդ դրքոյկի առաջին մասը. Հին ուխտի Սուրբ պատմութիւններ։ Թիֆլիս, 1900. 109 էջ?

= Բ տիպ, անդ, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1902. էջք նոյն։

= Գ Տիպ. Տփխիս, տպ. Վ. բաց Հրատ. Ընկ. 1904, 8°, 109 էջ։

— Երկրորդ դրքոյկի երկրորդ մասը. Նոր ուխտի Ս. Պատմութիւններ։ Թիֆլիզ, տպ. Վ. բաց Հրատ. Ընկ., 1902. 8°, 150 էջ։

ԵՐՋՆԿԵՆՑ Յոհաննէս Բէգ. — *Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղբատայ ազխարհահռչակ վանից սրբոյ Նշանի։* Գործ Յոհաննէս Բէգ Երզնկեանցի. Հրատարակած Արարատ ամսագրից։ Վաղարշապատ, ի տպ. ի Սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի, 1886–1891. 4°, 132 էջ։

«... պարտեալ եմ իր մէջ բանասիրի համար շատ հետաքրքիր պատմական փաստեր և տեղեկութիւններ, պարտեալ եմ իր մէջ Տ. Տ. Յովսէփ, Պատրիարք և Լիմրէմ կաթուղիկոսների ժամանակ եղած հրովարտակներ, կոնդակներ, պետական և պաշտօնական գրութիւններ, մանաւանդ նամակներ, եւն.»։ Տարազ 1894, էջ 234։

Մասնաւոր տեղեկ. Արձագանգ 1893, թ. 7։

ԵՐԷՑՓՈՒԽԱՆԱՒԱՆ, հաշիւ կօշօրի Հայոց Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ 1901 տարի։ Թիֆլիս, 1902։

ԵՐԷՑՓՈՒԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑ ՄՈՍԿՈՒԱՅՈՒՄ. — Տես ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Բժ. Ս.)։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՆԴԼԻԱՅԻՆ. — Տես ՀԱՒՈՒՖ Վ.։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՐՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԲՈՒԴՈՒՔԼԵԱՆ Բժ. Ա.։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻՑ. — Տես ԿՐԱՊՈՏԿԻՆ Պ.։

ԵՐԻՑ ՈՒԽՏԻՑ *Հայագս.* — Տես ՌՈՏԵՐԿՎԻՑ։

ԵՐԻՑԵԱՆՑ Ալէքսանդր Ի., — *Նիւթեր Նիսա Է-ի կենսապրութեան համար.* Ժողովեաց Ա. Երիցեանց։ Թիֆլիզ, ի տպ. Համ. Լազիաճեանց և Ընկ., 1877. մեծ 8°, 28 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Նիսայի առհասարակութիւնը։ — Բ. Նիսայի Մինգրելեան տարին։ — Գ. Նիսայի մանկութիւնը և պատանեկութիւնը։ — Դ. Նիսա Արեղա Աստաբակցի։

— *Նիսա Ա Կատարակիցին վարդապետ ժամանակ։* Անդ, տպ. նոյն, 1877. 8°, 65 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Նիսա վարդապետի առաջին քայլերը — Բ. Նիսա վ. կաթողիկոսական հրաւիրակ։ — Գ. Մրկտումութիւն Իուսաց և Նիսա վարդ. թիֆլիսում։ — Դ. Նիսա վարդ. պատրիարքի գաղտում։ — Ե. Նիսայի ջանքը հայրենիաց ազատութեան մասին։ — Զ. Նիսա վարդ. ի հեռանալը Իուսաստան։ — Է. Նիսա վարդ. եպիսկոպոս օծուիլը։

— *Նիսա եպիսկոպոս Դանիել կաթողիկոսի ժամանակ.* Ժողովեց Ա. Ե. Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1877. 8°, 36 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Նշմարածնի դրութիւնը Դանիել կաթողիկոսի ժամանակ։ — Բ. Բարձրագոյն խորհրդարան կամ Սինոդոս։ — Գ. Նիսայի քաղաքագիտութեան ասպարիզում։ — Դ. Նշմարածնի պաշտօնական յարաբերութիւնները Լուսաւորի հետ։

— *Վիճակի Մխիթարեան.* Թիֆլիզ, Յովհաննէս Մալտիրոսեանցի տպարան, 1883. 8°, 162 էջ։

Բովանդակութիւն. I. Ս. Վազարշ վանքի հրգիկը. — Մխիթարեանց հռչակը. — Մամուլի լուսաւորութիւնը նոցա գործունէութեան մասին։ — II. Մխիթար Վ. Աբեղատուղ կենսագրութեան աղբիւրները. — Մխիթարի ծնունդը և մանկութիւնը. — Ի սէր և ճշմարտութեան դիմաւորութիւնը. — Հրեշտակներից սպասած կերակուրը. — Վախը. — Վարդապետ գտնելու նախագուշակութիւնը. — Ս. Նշանի վանք մտնելը և սարկաւագութիւնը. — Մխիթարը եպիսկոպոսի սպասաւորի պաշտօնով գնում է Ս. Նշմարածին. — Հանապարհին կարեկ մէջ ձիու սանդ հետ ծանօթանալը. — Նշմարածնի վանական կենաց չը դիմանալը. — Ուխտագնաց. — Նշմարածնից փախչիլը ի Սեւան. — Մխիթարը Նաւէնի վանքում։ — III. Կարին գալը և Արեւմուտքի հրապարանքը. — Ս. Նշանի վանք մտնելը և աշաց կորութիւնը. — Ընկերութիւն և նորից վանականութիւն. — Ի գոհութեան Յովնան վարդապետը. — Հանապարհորդութիւն գեպի Հռոմ. — Ճիսուսեանց ծանօթութիւնը. — Կիպրոս կղզին և Մխիթարի տենդը։ — IV. Վերադարձ ի Սեբաստիա և Ս. Նշանի վանքը. — Ազգեցիկ ձեռնադրութիւնը. — Ցովհաննէս աշակերտը. — Կ. Պոլիս գնալը և ընկերութիւն կազմելու ցանկութիւնը. — Անյաջողութիւն և վերադարձ. — Կարնոյ կարմիր վանքի միաբան և վարդապետական գործադրութիւն։ — V. Նորից Պոլիս գնալը. — Շփոթ. — Գրքերի տպագրութիւնը. — Ընկերքի գործերը. — Հալածանք և փախստական կապակիցների մօտ. — Հնգապետների 8–ի ժողովը և միաբանութեան հիմնարկութիւնը. — Աշակերտների թիւը. — Մոռա գնալը. — Անհոգ պատրիարքի հալածանքը. — Մխիթարի փախուստը. — Ջմիւռնիայ հանդիպը. — Մոռայի բնակութիւնը։ — VI. Մեծն դպրակը և շնորհած կալուածները. — Վենետան և նորա կարգ ու կանոնները. — Հիւանդութիւններ և չքաւորութիւնը. — Աշակերտներին Հռոմ ուղարկելը. — Կանոնների հաստատութեան յետաձգութիւնը. — Մենաստանի հիմնելը. — Տէրութեան օգնութիւնը. — Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան հանդէսը։ — VII. Մխիթարի թշնամիքը և նորա ամբաստանութիւնը. — Ս. Բենեդիկտոսի կանոնները. — Հռոմը հաստատում է Մխիթարեանց միաբանութիւնը. — Նոր ամբաստանութիւն. — Խոյրիկ և վենետիկի պատերազմը. — Մխիթարեանց փախուստը ի Վենետիկ. — Մեծնի մենաստանը Խուրքաց ձեռքին և միաբանից գերի գնալը։ — VIII. Վենետիկի ձերակալութեան տեղ խնդրելը. — Տէրութեան պայմանները. — Ս. Ղազարու կղզին և նորա պատմական անցեալը. — Միաբանների 8 և մենաստանի հիմնադրութեան տոնը. — Հայ միաբանութիւնը Ս. Ղազարու կղզւոյ վրայ. — Մխիթար աբբան գործի է կանչում Հռոմ. — Գալը և արդարանալը. — Մխիթարի վերադարձը իր միաբանաց մօտ։ — IX. Ս. Ղազարու մենաստանի շինութիւնը. — Մխիթար արքեպիսկոպոսի հիւանդութիւնը և վախճանը. — X. Մխիթարի բնութիւնը, բարքը վարքը և աղգասիրութիւնը. — Նորա գրակա-

նական գործունեութիւնը. — XI. Մխիթարի յաջորդ արբահայրերը. — Հ. Սուքիասեան Մելգոնեան. — Նորա քաղաքական գործունեութիւնը. — Ձամամբ ընութիւնը. — Մխիթարեանց բաժանումը. — Վանքի նիւթական վիճակը. — Տպարան. — Ագգայնոց օժանդակ գործերը. — Խորորդ. — Վախճանը. — XII. Ս. Վազգրեա վանքի նկարագիրը գրուած ակզբում. — Նորա վանքի գրութիւնը 1777 թուին. — XIII. Մանուկեան Ագոնց արբահայրը. — Պապը ապցելում է Ս. Վազգրեայ վանքը. — Ագոնցը իրրեւ Մխիթարեանց արբեպիսկոպոս. — Մխիթարեանց «փոլիթիկան». — Նորա ազգասիրական ձգտումները. — Կոլէջ ոց գոգու թիւնը և Հռոմի վճիռը. — Մուրացկան և Հնափայէլեան կռուները. — Ս. Վազգրեայ վանքի գրութիւնը. — Աբրահամ վախճանը. — XIV. Հ. Մուքիաս Ամուլեանի արբայութիւնը 1824 թուից մինչեւ 1846 թիւը. — XV. Հ. Գէորգ Հիւրմիզեանի ընտրութիւնը. — Նորա եղբարք և նորա ընութիւնը. — Հատուկ և Հիւրմիզի պատերազմը. — Ցագիմատ Հիւրմիզը ազատ ինամ է Հռոմին. — Հետեւանքները. — XVI. Ս. Ղազարի Մխիթարեաններից բաժանուած հիւղը. — Աբրահայր Պապիկեան. — Թրիէստից վ. Ղազար տեղափոխ իւր. — Ազգեան արբայն. — Ինչնամական յարաբերութիւնները վերնոյիկցոց հետ. — Մրուելեան փորձը. — Պորտա հետ աբբայն. — XVII. Վենետիկի Մխիթարեանց տպագրոյ թեան վիճակագիրը. — Համեմատութիւն վ. Ղազարի գործունէութեան հետ. — Մխիթարեանց ապահով կեանքը և երկրնակեցութիւնը. — XVIII. Վենետիկցոց գրքերի կազմը. — Հատուկ թուղթ եանց գումարը և դրամական արժէքը. — Բաժանարարների նպատակը. — XIX. Վենետիկցոց հրատարակած հոգեւոր բովանդակութիւն ունեցող գրքերը. — Ս. Դիւրք. — Սրբազան պատմութիւն. — Պատմութիւն եկեղեցոյ. — Վարք սրբոց. — Օրէնադրական Հատուածաբանութիւն. — Մեկնութիւն Ս. Խոց. — Հատուածաբանութիւն վարդապետական. — Ընդդիմախոսական Հատուածարանութիւն. — XX. Փիլիսոփայութիւն. — Մանկավարժութիւն. — Իրաւաբանութիւն. — Քաղաքական տնտեսութիւն. — Հրաւաստախոսութիւն. — Դիւցական տնտեսութիւն. — Մաթեմատիկայ. — Նովային գիտութիւնք. — Բնական գիտութիւնք. — Բժշկականութիւն. — XXI. Ընդհանուր պատմութիւն. — Փիլիսոփայութիւն պատմութեան. — Պատմական քննութիւն. — Ձեռնարկք. — Դրամագիտութիւն. — Հնախօսութիւն. — Ժամանակագրութիւն. — Աշխարհագրութիւն. — Նորագոյն աշգերի պատմութիւն. — Ժամանակակից պատմութիւն. — XXII. Ազգային պատմութիւն. — Ձեռնարկք. — Հատուկին տեղերի և ժամանակամիջոցների պատմութիւն. — Վարքագրութիւնք. — Մեռնագրութիւն. — Ժամանակագրութիւն. — Հնագրութիւն. — Տուհմագրութիւն. — Ցիշատակարաններ, նամականիք, տղոցնագրեր. — Հնախօսութիւն. — Դրամագիտութիւն. — XXIII. Աշխարհագրութիւն ընդհանուր. — Աշխարհագրութիւն Հայաստանի. — Հին և նոր Հայաստան. — Ագգագրութիւն. — Ճանապարհորդութիւն. — Աշխարհագրոյց տախտակք. — XXIV. Լեզուագիտութիւն. — Համեմատական լեզուագիտութիւն. — Պատմութիւն լեզուի. — Հին Ցունաբէն. — Լատիներէն. — Իտալերէն. — Ֆրանսերէն. — Անգլիերէն. — Կերմաներէն. — Ռուսերէն. — Նոր Ցունաբէն. — Տահկերէն. — XXV. Հայոց լեզու. — Աւրբենարան. — Ակզբնական ընթերցանութիւն. — Վերականութիւն. — Բառգիրք. — XXVI. Մխիթարեանք իրրեւ հրատարակիչք կամ տպագրոյք. — Շար նախնեաց մատենագրութիւնը. — Տգեղ վարմունք հնութեանց հետ. — XXVII. Մխիթարեանք իրրեւ թարգմանիչք. — Նորա թարգմանութիւնները հին լեզուներից. — Ֆրանսերէնից. — Անգլիերէնից. — Իտալերէնից. — XXVIII. Մխիթարեանք իրրեւ հեղինակք. — Հատուածանութիւն. — Տաղաչափութիւն. — Պատմութիւն մատենագրութեան. Պատմական դիցագներգութիւն. — Վիպերգութիւն. — Ողբերգութիւն. — XXIX. Տիպար հայ վարգապետ. — Մխիթարի հիմնարկութիւնը իրրեւ ուսումնական ընկերութիւն. — Մխիթարեանք՝ իրրեւ քրոջիչք. — Մխիթարեանք՝ իրրեւ ուսուցիչք և դաստիարակք. — XXX. Մխիթարեանց ապագան։

Վենետ. Մրկ 1883, թ. 186։

— Երիցի Աբրահամեան. հ. Հիւրմիզեանի մահուան յիսնամեայ գործունէութեան առիթով 1865 1890 թ.։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1890. 4°. 100 էջ։

Բովանդակութիւն. Ելոյթ Ա. Գէորգ Արծրունեան ցկղի ծագման խնդիրը. — Տոհմական ծառը XVI դարից մինչեւ ներկան. — Իսաաց ուսած արատնութիւնը այդ ցկղին. — Գէորգ ազա Արծրունեան կեանքը Թիֆլիսում. — Ղերեզ Հայրապետցու բանկամութիւնը. — Երեմիա Արծրունի. — Գ. Ն. Երեմիա Արծրունին. — Նորա ընտանիքը. — Երիգոր և Անդրեաս Արծրունիք. — Հասանց մանկութիւնը եւ պատանկութիւնը. — 1863 և 1864 թ. ականները. — Համալսարան. — 1864–1865 թ. Երեւի Հայ ուսանողական շրջանը Պետերբուրգում. — Մի ակնարկ այն ժամանակուայ Հայ մամուլի և գործոզների վրայ. — Գրիգոր Արծրունու անգրանիկ յօդուածը «Մեղու» մէջ 17 ապրիլի 1865 թ. №. 13, 14). — Գերմանիա, Ֆրանսիա, Վիեննա և Վենետիկ ու հայերէնի մէջ կատարելագործութիւնը. — Երիգոր Արծրունու ազգակցութիւնը «Մեղուին» և Հայկական աշխարհին. — Վերադարձ ի Թիֆլիս։

Վենետ. Մարտ 1890, թ. 5։

— Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և կովկասի Հայք XIX–րդ դարում. Մասն Ա. (1800–1832 թ.) Աշխատասիրեաց Ազէքսանդր Գ. Երիցեանց։ Թիֆլիզ, տպարան Մ. Շարաձէի, 1894. մեծ 8°, ժԶ + 658 էջ։

Յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ հեղինակը. «... Ներկայ հրատարակութիւնը բաղկացած է երկու հատորից։ Այն առաջին հատորը բովանդակում է իր մէջ Տ. Տ. Յովհէփ, Դաւիթ, Գաբրիէլի և Եփրեմի կաթողիկոսութեանց ժամանակը՝ սկսած 1800–ից մինչեւ 1832 թուականը։ Դորա մէջ զետեղուած են գրանի մի հարիւր հրովարտակներ, կոնդակներ, պետական և պաշտօնական գրութիւններ ու մասնաւոր նամականիներ։ Գրուածիս սկզբնական մասերը անցեալ 1893 թուին տպագրուեցան նոյնիս «Արձագանք» լրագրում։

Երկրորդ հատորը, որ արդէն յանձնուում է մամուլին, կը վերաբերի Տ. Տ. Յովհաննէս, Ներսէս, Մատթէոս, Գէորգ և Մակար Հայրապետաց ժամանակներին, ուր պատմութեան թելը հասցրած կլինինք ցշ6 տեսպ. 1893 թուի, այն է՝ ցտուրբ Յոհաննի Ներսին վեհափառութեան Տ. Տ. Մկրտչի Ա. Խրիմեան, «Հայրիկի» Հայոց. Որի վեհ անունը ամենախոնարհաբար նուիրում է ես ամբողջ աշխատասիրութիւնս։ Իրքիս ասկաւաթիւ օրինակներին կցուեցան չորս հատ լուսանկար պատկերներ»։

Բովանդակութիւն. Յառաջաբան։ — Գլուխ Ա. Յովսէփ կաթողիկոս Էրկայնաբազուկ — Աւդուրեան (1801 թ.). — Տ. Վրկան Հայրապետի վախճանը և կաթողիկոսական ընտրութիւնը։ — Յովսէփի պատրաստութիւնները։ — Յովսէփի անձնաւորու-

թիւնը։ — Ցովսէփի ուղեւորութիւը Պետերբուրգից։ — Մուտք Ցովսէփի ի Թիֆլիզ։ — Ցովսէփի վախճանը Թիֆլիզում։

Գլուխ Ի. Իւրիւ կաթողիկոս Ղորղանեան։

Գլուխ Գ. Դանիէլ կաթողիկոս Բայաթցի (1801–1809)։ — Ծննդ. Դանիէլի։ — Դանիէլի հաստատութեան հրովարտակը։ — Իշխ. Ցիցիանովի միջամտութիւնը։ — Դանիէլի գահ բազմիլը։ — Դանիէլի վախճանը։ — Դանիէլի քաղաքական գերը։ — Կաթողիկոսական նոր ընտրութեանց պատրաստութիւնները։ — Եփրեմ արքեպիսկոպոս կաթողիկոսական ընտրելի։

Գլուխ Դ. Եփրեմ կաթողիկոս Ջուղեցի 1809–1835 թ.) — Եփրեմի ընտրութիւնը։ — Եփրեմի պետերբուրգ երթալը և կայսեր ներկայանալը։ — Իջմիածնի անցքերը։ — Եփրեմի ուղեւորութիւը դէպի Իջմիածին։ — Եփրեմը Իջմիածնում և Պարսից ընդունելութիւնը։ — Խաղերի հետ կապացրած հաշտութիւնը։ — Վրաստանի Հայոց հաստատութիւնը առ Իսախ։ — Կայսեր ողորմած հրովարտակը Հայոց ազգին։ — Թիֆլիզեցոց ուսնախընդութիւնը հրովարտակի պատճառով։ — Իջմիածնի անցքերը և Նէրսէս Աշտարակեցին։ — Նէրսէս Աշտարակեցին վրաստանի առաջնորդ։ — Նէրսէսի կռիւը Թիֆլիզեցոց հետ։ — Հայ հոգեւորականաց կրթութիւնը։ — Թիֆլիզի քահանայք։ — Նէրսէսը և իշխ. Իսլամեան Արղութեանը։ — Նէրսէսը և Ռեհրութեանք։ — Եկեղեցական բարեկարգութեանց կարեւորութիւնը։ — Վրաստանի Հայոց վիճակագրութիւնը։ — Իշխ. Խարչի Ռեհրութեան։ — Նորաշէնի քահանայից խնդիրը։ — Նէրսէսի դէմ լարած որոգայթները։ — Հակառակորդների խաղառակութիւը։ — Նէրսէսի դէմ բողոքագիր։ — Նէրսէս առ Եփրեմ կաթողիկոս։ — Կանոնակ Եփրեմ կաթողիկոսի։ — Հուսաց էջմիածնի միաբանութիւնը։ — Դրութիւնք ի պաշտպանութիւն Նէրսէսի։ — Նէրսէսի նենգ գրութիւնը։ — Նախարարի միջամտութիւնը։ — Իշխ. Խարչի յամառութիւնը։ — Քննութիւն նախարարի հրամանաւ։ — Քննութեան հետեւանքը։ — Նէրսէսի միջնորդութիւնը։ — Խուլասպեան Ջաքարիայ վարպապետի աքսորը։ — Նէրսէսը և Թէոփիլաքթը։ — Վրաստանի վիճակագրութիւնը։ — Քահանայից և աշխարհականաց անպարզականութիւնը։ — Նէրսէսի ջանքերը առաջին Հայոց կանոնագրութիւնը մասին։ — Ուսուցիչներ ընտրելու խնդիրը։ — Լրագիրների չինութիւնը Թիֆլիզում։ — Նէրսէսեան ուսումնարանի չինութիւնը։ — Վրացի իշխանի ընծայաբերութիւնը։ — Իսկանի տպարանը Թիֆլիզում։ — Իջմիածնի պարտքերը։ — Պարագաստանում սրբագործած կանայքը։ — Երեւանի սարդարը։ — Դեն Ներսէս Երմոլովը։ — Երմոլովը Իջմիածնում։ — Երմոլովի դէսպանութեան հետեւանքը։ — Ուսուցից խաղաղաստր քաղաքականութիւնը։ Աբբաս — Միրզան — Սարդարի պահանջմունքը և Իջմիածնի նուիրակները։ — Եփրեմ կաթողիկոսի ուղեւորութիւնը ի Պարսկաստան։ — Կաթողիկոսը Շուշիում և Երմոլովի անբաւականութիւնը։ — Երմոլովի գրութիւնը առ նախարարն և սորա պատասխանը։—Նէրսէսը Շուշի քաղաքում։ — Եփրեմ կաթողիկոսի հրաժարականը։ — Նամակ Եփրեմի առ կայսրն Ուսուցից։ — Եփրեմը Չաղբատի վանքում։ — Եփրեմի հրաժարականը իրրեւ արատաչէն ձեւ։ — Ամոռի հետամուտ անձինք։ — Գործերի ընթացքը։ — Երեւանի սարդարի բռնած միջոցները։ — Եփրեմի վերադառնալու մասին եղած գրագրութիւնները։ — Պարսից Թշնամական ձգտումները։ — Անգրկովկասի հգնաժամը։ — Պարսից Նենգաւոր յարձակումը։ — Նէրսէսի պատուիրակական շրջաբերականը։ — Մանուչարեանց Դրիգոր եպիսկոպոսը։ — Ազգանէից կաթողիկոսութեան վիճակը։ — Նոր Իչման Մատաթեանի քահանայութեան ձեռնադրութիւը։ — Իչման Մատաթեանը։ — Անդրկովկասի Հայոց կաթողիկոսութեան վիճակը։ — Իչման Մատաթեանի քահանայութեան ձեռնադրութիւը։ — Նոր Իչման Մատաթեանի քահանայութեան ձեռնադրութիւը։ — Անդրկովկասի Հայոց կաթողիկոսութեան վիճակը։ — Նոր Իչման Մատաթեանի քահանայութեան ձեռնադրութիւ

— Մասն Բ. կարողիկոսութիւն Տ. Ցովհաննէսի Եւ VIII կայսրիցդոյ և. «Պօլօժէնիէ» (1831–1842 թ.)։ Թիֆլիզ, Լրագրատպ տպարան Մ. Մարտիրոսեանի և Ընկ., 1895. VIII + 592 էջ։

Յառաջաբանին մէջ, յէջն VIII կ'ըսէ Ներիցեան «... թէեւ սկզբում մտագիր էինք մեր այս ձեռնարկած աշխատասիրութիւնը ամփոփել երկու հատորի մէջ, բայց հետզհետէ մեր ձեռքում աւուրս բանող նորանոր նիւթերի ահագին քանակութիւնը և միւս կողմից՝ ընծերցող հասարակութեան ցոյց տուած խրախուսանքը՝ պատճառ եղան գործիս այնքան ընդարձակ ծաւալ տալու, որ ներկայ երկրորդ մասը պարտաւորուեցանք նուիրել մի միայն կարքեցի Տ. Ցովհաննէս VIII–ի կաթողիկոսութեանը (1831–1842 թուականներին)։

«Հետեւելով այս ծաւալին, տպագրութեան համար պատրաստուող հետագայ երրորդ մասը կը բովանդակէ իր մէջ Ղեռաս V Աչտարակցւոյ կաթողիկոսութիւնը (1843–1857 թ.)։ Չորրորդ մասը – հոգելոյս Մատթէոսի կաթողիկոսութիւնը (1859–1865 թ.), եւն ըստ կարգի։ Եւ այդպես ամբողջ աշխատասիրութիւնս կը բաղկանայ հինգ կամ վեց հատորից»։

Ի վաճառս կացութեան. Թուղթ վ. Հայրիկի առ աշխատասիրողն։ — Հայրապետական կոնդակ պ. Աբրահամ Ղազանճեանցին։ — Յառաջաբան։

Դէպք. Ե. Տ. Ցովհաննէս VIII կաթողիկոս Կարբեցի (1831–1842 թ.) – կայսերական հրովարտակներ. – Ցովհաննէսի պատրաստութիւնները Էջմիածին ուղեւորուելու։ — Ս. Օծումն Ցովհաննէս կաթողիկոսի կարքեցւոյ։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի անձնականը։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի անգրանիկ կոնգակը։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի յարաբերութիւնները Տաճկահայոց հետ։ — Խորհուրդ հոգեւոր քայլերը։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի անբաւականութիւնը։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի սկզբնական գործունէութիւնը։ – Խոչընդոտներ. – Ցովհաննէսի հոգեւորականութիւնը Էջմիածնի պարագի մասին։ — Ամիսի միաբանից կացութիւնը Ցովհաննէսի գահ նստելիս։ — Միաբանից տգէտ գրութիւնը։ — Ցովհաննէսի առաջին նուիրակները։ — Էջմիածնի մէջ ծագած խռովութեանց ըսկիզբը։ — Թիֆլիզի նոր առաջնորդը։ — Դարձեալ Ներսէս Աշտարակցւոյ մասին։ — Էջմիածնեցոց ապստամբութիւնը Ցովհաննէսի դէմ։ — Բարոն Ռոզէնի միջամտութիւնը և պաշտպանութիւնը։ — Էջմիածնեցոց համարձակ քայլը։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի բացատրութիւնը։ – Ադոռներ։ — Էփրեմ կաթողիկոսի վախճանիլը։ — Շարունակութիւն Ցովհաննէս կաթողիկոսի գործունէութեան։ — Էջմիածնի վանքի տնտեսական գրութիւնը 1836 թուի վերջերին։ — Թեմերի վիճակագրութիւնը։ — Վարչական կանոնագրութեանց կարեւորութիւնը։ — Հայոց Սինոդի խնդրոյն ծագումը։ — Բարձրագոյն խորհրդարանի հիմնուիլը Էջմիածնում։–Բարձրագոյն խորհրդարանը Էփրեմ կաթողիկոսի ժամանակ։ — Կամ պատկեր իշի հոգեւորականութիւնը Հայոց Հոգեւոր վարչութեան մասին։ – Պատմական տեղեկագիր յառգագ պատրիարգարան Հայոց Աթոռոյն Էջմիածնի։ — Գաղանի կոմիտէի քայքայումը։ — Կաղանի կոմիտէոյ գործունէութիւնը։ – Գաղանի կոմիտէոյ պատրաստած նախագիծը։ — Նախագծի հետեւանքները չունենալը։ — «Պօլօժէնիայի» ծրագրելը։ — Թեմերի բաժանման խնդիրը։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի Թիֆլիզ գալը 1835 թուին։ — Պօլօժէնիայի բարձրագոյն հաստատութիւնը։ — Կարքեցւոյ ջանքերը Պօլօժէնիայի քանի մի յօդուածներուն փոխելու մասին։ — Պօլօժէնիայի գործագրելու պատրաստութիւնները։ — Չանգիսատար քաղաքին Էջմիածնական Սինոդի։ — Նիկողայոս Ա. կայսրը Էջմիածնում և Թիֆլիզում։ — Հետագայ 1838 թուականը։ – Թեմական առաջնորդները և կոնսիստորիաք։ — Հնդկաստանի Հայոց բողոքագիրը։ — Հայոց դատաւորութեան խնդիրը Իւսուպ սեւակեցւով։ — Ցովհաննէս կաթողիկոսի աղերսագիրը առ Նիկողայոս կայսրը Հայոց դատաւորութեան մասին։ — Վախճան Ցովհաննէս կաթողիկոսի։ – Յաւելուած. «Պօլօժէնիէ»։ — Ցանկ նիւթոց։

Քննագ. Մշակ 1895, թ. 73։

— Սիւսլ Ֆայիւ, կամեդիա չորս գործողութիւնով հանդերձ լուսանկար պատկերով աչքի Սեբոբի Պ. Թուրեան։ Թիֆլիզ, տպ. Ցովհաննէս Մարտիրոսեանցի, 1894. 8°, 103 էջ։

Քննագ. Մշակ 1892, թ. 1՝ Ներկայացման առթիւ։

— Պատմուրիւն 75–ամեայ գոյութիւն Ղնիւսիական Հայոց Հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824–1899 թ.)։ Հատոր Ա. (1824–1850 թ.) վեց պատկերով։ Հրատարակութիւն Հոգաբարձութեան Դպրոցի։ Թիֆլիզ, տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898. 8°, 496 էջ։

«Մի քանի խօսք. Դեռ մօտ 25 տարի առաջ 1874 թուի վերջերին մտադրութիւն կար տօնել Ղնիւսիական Հայոց Հոգեւոր Դպրոցի յիսնամեակը։ Այս առիթով, նոյն 1874 թուին, լոյս տեսան Թիֆլիզում երկու աւետարան՝ «Ընծայարերութիւն Ղնիւսիան Դպրոցի յոբելեանի օրուան, մի Դիւմբրեցւոյ կողմից»։ Յոբելեանը չկայացաւ, բայց Դպրոցիս լիակատար պատմութեան կարեւորութիւնը միշտ զգալի է եղած յետագայ միամեանց յաջորդող Հոգաբարձութիւնների համար։

«Վերջապէս Դպրոցիս Ներկայ Հոգաբարձութիւնը, հանուիլեամբ իր Նախագահ–Արքեպս. Առաջնորդի, քանկագնաց իրագործել այդ միտքը։ Որպէս նախապատրաստութիւն՝ առաջիկայ 1899 թուի գեկտեմբերին լրացող Դպրոցիս 75–ամեակի տօնախմբութեան համար, որոշուեց օր առաջ կազմել և տպագրել այդ Հիմնարկութեան երեք քառորդ գարի բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնը պատմութիւնը։ Այս պատասկի համար մեծապատիւ Հոգաբարձութիւնը 1895 թուի ապրիլին պատուեց ինձ՝ առաջարկելով ձեռնամուխ լինել այդ գործին։ Եւ ես, որպէս նախկին սան այդ Դպրոցի, սիրով յանձն առայ յանձնարարութիւնը՝ առանց կանխապէս նախատեսելու թէ ինչ գժուարութիւնների պիտի հանդիպիմ։

«Գրել Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի պատմութիւնը–սակայ է՝ գրել գործ կովկասեանակ Հայոց ընդհանուր լուսաւորութեան և զարգացման պատմութիւնը, և այն՝ մասամբ գոլ գլխովին նոյն իսկ արքունական գպրոցների սկզբնական յառաջգիմութեան հետ։ Այդպիսի մի ծանրակշիռ գործ բաւարարութեամբ գլուխ հանելու համար՝ կարեւոր է նիւթերի առատութիւն։ Դժբաղդաբար, և կարծածիս հակառակ, այս մասին թէ Ներսիսեան Դպրոցի գիւանում և թէ թեմիս կոնսիստորիաքում կենդանի են գործերը միմիայն 1851 թուականից սկսած, իսկ նախընթաց տարիների վերաբերութեամբ գրեթէ և ոչ վշրանք կայ ձեռքած։ Ցոյս ձեռք Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական Դիւանի վերջը։ Նոյն 1895 թուի սեպտեմբերին սկսեցի պարապմունքս Մայր Աթոռում։ Ազգիս Արբազնազուրբ Շնորհալի գրասիրտ գրասիրտ խնամքը և ազատ ձեռքը վայելելով, երեք ամսուայ մէջ քաղեցի չորեքհարիւր այն նիւթը, որ գլխաւորապէս ծառայեց ներկայ հատորը կազմելու համար։ Այդպէսով կարելի չափ աշխատեցայ լրա-

գնել Խրոյին սկզբնական պատմութիւնը և ցոյց տալ մեծանուն Հիմնադրի—երջանկայիշատակ Տ. Տ. Ներսէս Աշտարակցու անհուն ջանքերի հետգհետէ զարգացումը: Յոյն առաջին հատորի մէջ պատմութեան խելը հասնում է մինչեւ 1851 թուականը: Ապա յետագայ հատորը կը պարունակէ 1851 թուից սկսեալ, Հոգեբարձական վարչութիւնների գործունէութեան չարտնագրութիւնը:

« Թօսք չկայ ներկայ հատորս, չնայելով մէջը բերած մանրամասնութիւններին, կատարեալ չէ: Պակասութիւն գոյ համարեա գործիս համար, որ չունենք ականատեսների բնդունցի վկայութիւններ. բայց մեզ չյաջողուեց գտնել այժմ և ոչ մեկին, որ 1845 թուից առաջ կամ ուսած լինի ապա Խրոյում, կամ ապշուռն վարած...: Ի այսքանը հաղիւ կարողացանք խլել ամէն ինչ անհետացնող ժամանակի ձեռքից...:

« Ապահէ թէ այնպէս, մենք աշխատեցանք բարեխղճութեամբ կատարել մեզ յանձնած գործը, և կանխապէս ստորագրում ենք ամենայն անհչոր քննութեան...:

« Հատորիս մէջ գետեզատած են մեծարգի պ. Գրիգոր Զօհրապեան հոգատարութեամբ Մոսկուայում տպագրուած հեռաւոր վեց պատկերը, որոց մի քանիսի նախագաղափարը պատրաստուեց Խրոյին ուսուցիչ պ. Յ. Շամչինեանը. 1 Խրոյին սկզբնական շէնքը, վանքի յիշ. անուանեալ, 2) Տ. Տ. Ներսէս V, 3) Տ. Եփրեմ Կաթողիկոս, 4) Խրոյի յատակագիծը, 5) Տ. Յովհաննէս կաթողիկոս և 6) Տ. Ներսէսի ինքնաձեռագիր կոնդակը »:

Ընդհանգամանութիւն. Յառաջաբան:

Գևոբ Ա. Ով էր Ներսէս V-րորդը. — Ներսէսի տոհմական ծագումը, ծնունդը և պատանեկութիւնը: — Ներսէսը վարդապետ ժամանակ: — Ներսէսը եպիսկոպոսական աստիճանում: — Ներսէսը որպէս կաթողիկոսական խորհրդատու: — Ներսէսի սկզբնական գազափարները ուսուցման և մանկավարժութեան մասին: — Ներսէսի չանքերը Լ՚Էջմիածնում ուսումնարան չինելու մասին:

Գևոբ Բ. Ներսէս Աշտարակցին—վրացական Ալաւերդու վրացական վիճակի գրաւիչը 1814 թուին: — Երկուքը Ներսիսեան Ուսումնարանի: — Ուսուցիչներ գտնելու ջանքը: — Ներսէսի չինութիւնները սկսելը փիփիլոցում: — Ուսումնարանապատման կրպակների չինութիւնը: — Ժողովրդի սկզբնական նուիրատուութիւնները: — Ուսումնարանի չինութեան նախապատրաստութիւնները: — Ուսումնարանի չինութեան հիմնարկութիւնը և կանոնագիրը: — Դպրոցական կանոնադրութեան առաջարկած ծրագիրները:

Գևոբ Գ. Ներսիսեան Ուսումնարանի սկզբնական տարին: « Դար Ալմաստեանի » (1825–1890 թթ.) — Ընդունելութիւնը Ուսումնարանի: — Ուսումնարանիս առաջին և երկրորդ տարեվերջ արդիւնքը: — Ներսիսեան Ուսումնարանի տպագրատունը: — Ներսէսի մեռած պարբերական հրատարակութիւնը: — Յաջորդ Շահան Զրպետեանը: — Ուսումնարանը պարապական պատերազմի ժամանակ: — Տպագրութիւնը Ներսէսի: — Ուսումնարանը 1828 թուին Ներսէսի գնալուց յետոյ: — Ուսումնարանը 1829 թուին: — Ներսիսեան Ուսումնարանի գոցուիլը 1830 թուին: — Ամերիկեան գործունէութեան արգիլիքը Թիֆլիզում: — Ուսումնարանի նիւթական և բարոյական գրութիւնը 1830 թուին՝ գոցուելու ժամանակ:

Գևոբ Գ. Կովկասեան բարեկարգութեան Ուսումնարանի Հայոց Տիփխայ (1831–1837 թթ.) — Կարբեցի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի Առաջարկ գալը: — « Կովկասեան բարեկարգութեան Ուսումնարանի Հայոց Տիփխայ »: — Ուսումնարանը 1832–1836 թուականներին: — Մասնաւոր դպրոցների գոյութիւնը կուսակալի կարգադրութեամբ:

Գևոբ Ե. Ներսիսեան Ուսումնարանը որպէս Ակնիայ կամ Թեմական Հոգեւոր Դպրոց. — Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրոցը ըստ « Պոլոժենիայի »: — Կուսակալ բարձր Ինոզեմի առաջարկութիւնը: — Կամիտետի արձակուիլը: — Կարապետ արքեպիսկոպոսի սկզբնական ջանքերը: — Խստախստութիւններ քահանայից համար: — Գազուսանեաններ Կարապետ արքեպիսկոպոսի յաջորդներից առ Այնոցն: — Ներսէսի լռութիւնը: — Այնոցի միջամտութիւնը արքունի գպրոցների վերաբերութեամբ: — Նոր վտանգ և Այնոցի պաշտպանութիւնը: — Ուսումնարանի ընթացքը 1837–1846 թուականներին: — Եկրակացութիւնք կոմիսիայի վերաղնութեան: — Մուրաք և Յակոբ Ներսիսեան Հայոց Հոգեւոր Խրոյին: — Ուսման ընթացքը 1837–1846 թուականներին: — Տպարանի վերանորոգութիւնը:

Գևոբ Զ. Տ. Ներսէս V կաթողիկոս եւ իր Ուսումնարանը. — Ներսիսեան Ուսումնարանի կառավարիչ — Խորհուրդ հոգաբարձուց: — Վերաբին քացումն Ներսիսեան Ուսումնարանի ի 1848 ամի: — Վերաւնութիւն Խրոյի—Շահնազարեան կարապետ վարդապետ: — Փորձ Ներսիսեան Ուսումնարանի համար կանոնադրութիւն կազմելու: — Կարճօրեայ ուսուցութիւն Պետրոս Շանչեանցի: — Տեղութիւն Տէր-Գաբրիել քահանայի Պատկանեան: — Յանկ նիւթոց:

Գրականութիւն. Արարատ 1898 թ. 11–12: – Արեւելք 1899, թ. 3849, 51, 54: – Բազմավէպ 1899, էջ 76: – Բիւզանդիոն 1898, թ. 467: – Հանդէս Ամսօրեայ 1899, թ. 2: – Մշակ 1898. թ. 58: – Մուրճ 1898, թ. 12: – Տարազ 1898, թ. 49:

– *Պատմական տեղեկութիւն մեր տպագրութեան մասին մինչեւ տասնեւիննիսուներորդ տարի. Փարիզ 1881, թ. 4 էջ 1–32:

Իր Առաջնակ պատմական Պիեսայի մասին տես Փեղունի Բ տարի 1903, թ. 1–10:

Մահտեսի տոհմիկ. Ազգագրական հանդէս 1901, Լ և Բ գիրք, էջ 507–512: – Արձիւք 1902, թ. 2: – Արարատ 1902, թ. 2: – Արեւելք, թ. 4904: – Արտեմիս, թ. 2: – Բազմավէպ 1902, էջ 30: – Բիւզանդիոն 1902, թ. 1667, 1670: – Լուսոյ, թ. 2: – Մանգուակ, թ. 277: – Մշակ, թ. 40, 43, 44: – Մուրճ, թ. 3: – Տարազ, թ. 7. Իւլիսուրասիոն և թ. 8 « Ա. Երիցեանի ինքնագիր կենսագրութեան սկիզբը Անոտիկ » (Շարունակելի, եթէ գտնուին հանգուցեալի ձեռագիրների մէջ չարունակութիւնը: Տես և յաջորդ « Պատմենական յիշողութիւններից » յօդուածը. տես և ամբողջ թ. 8ը, որ Երիցեանի շուրջը կը գտնանայ մահուան առթիւ, և թ. 10:

« Հայկական հետքերը և Պարսկ Ա. Երիցեան ». Մեղու Հայաստանի 1880, թ. 72:

ԵՐԻՑԵԱՆՑ (տիկին Սրբուհի Ա.՝ — Տումար լուսանկարի 1874–1875 թ. Առաջին նուէր հայ տիկնանց: Հատոր Առաջին: Աշխատասիրեաց Տ. Սրբուհի Ա. Երիցեանց: Թիֆլիս 1874, ի տպարանի գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային կովկասու. 8°, XVI + 226 էջ:

« ... Տումարական կարեւոր տեղեկութիւններէ զատ ընդհանուր համաշխարհային վիճակագրութիւն մ՚եւ ի մասնաւորի Իւսափոյ և Թուրքիոյ Հայոց մանրամասն վիճակագիրը կը պարունակէ, հանդերձ աղբիւրին քաղաց և սակաւութեանց վերաբերեալ խնդիրներով... »: Մասիս 1874, թ. 1580:

Գրականութիւն. Մասիս 1874, թ. 1593, 94, 96, 97, 98:

ԵՐԻՑՓՈԽԵԱՆՑ (Գարբիէլ). — Բառարան ի նուագս լեզուի ի Հայ. աչխատասիրեալ ի Գաբրիէլէ Երիցփոխեանց։ Տփխիս, ի տպ. Ներսիսեան դպրոցի Հայոց, ընծայելոյ յազգուական Ազայ Դէորգայ Արծրունւոյ, ի 1854 ամի։ Ընծայեալ «Նոցին Վերապանցուխմանց Վենետկաբեր տաց Նորին կայսերական Մեծութեան Ղերգործական Խորհրդականաց և Աւագեւաց՝ Ցովհաննու և Խաչատրոյ Ցովակիմեան Լազարեանց»։

Երկաթիրգն ի յատաչարանին. Ինչպէս յորէ անուի տարածանելոյ կիրառութեան լեզուի Իտուաց ի մէջ Հայոց՝ ընծայելոյ բառարանք ի Իտուաց ի հայ, որպէս արժանայիշատակ Ձարութիւն վարգապետիւ Ալամդարեանց ի 1821 ամի, և սպառն Պոպովի ի 1839 ամի ի Մոսկով, բայց ի մէջ սոցա՝ ըստ ժամանակին սակաւագիւտ կարեւորութեանց ընկալաւ զպակաս գովութեան և եղե առաւել կիրառական առաջինն, յորում բովանդակին ոչ աւելի քան ինն հազար բառք։

«Սակայն կարեւորութիւն առաւել ընդարձակ բառարանի որ բան օրէ աճէ և լինի գոյլի. հպատպդի պատանեակք գոգ յամենայն տեղիս ուսանելով գլեզու Իտուաց, հանդիպին մեծաց դժուարութեանց...

«Քանզ հասու եղեալ անշուշտ կարեւորութեան ընդարձակ բառարանի, ես ի բազում ամաց հետէ ջան ի գործ եդի և կազմեցի զԲառարան ի Իտուաց ի հայ, յորում բովանդակին հարիւր քսան և հինգ հազար բառք Իտուաց։ Ի կազմելն զայս բառարան՝ ունէի ես ի ձեռին զբառարանս Սոկոլովսկւոյ, Բէյֆի, Ոլդեկոպի, և այլոց. առ որս յաւելաք ի վերջին ամս և բառարանն Նկեղեցական Այաւանական և Իտուաց լեզուի, ի լոյս ընծայեալ յերկրորդ բաժանմանէ Ակադեմիային Պետերբուրգայ. և գվերջինս առաւել քան զառաջինսն կալաք ես ինձ առաջնորդ։

«Այլ արդ՝ ետես պատգրութիւն այսօրինակ մեծի բառարանի զանգանէր զլաւու իմոմ կարդալու թեան, ես թոյլ առ այժմ զպատգրութիւն նորին և քաղեալ յայնմանէ զառաւել կիրառական բառս՝ իբրու քառասուն և հինգ հազար, կարելին հիշդ ստուգապարտութեամբ բան այլեւայլ նշանակութեանց նոցին, ձեռն արկի տպագրութեան վերջնոյս ի 1852 ամի։ Ցայմ բառարանի գտանին ըստ ամենայն մասանց գիտութեանց և արհեստից բազմաթիւ նոր արհեստական բառք Հայոց՝ կազմեալք ի Նորումս, որք տակաւին չեն մտեալք ի բառարանս մեր»։

= Ր տիպ, նորանոր փոփոխութեամբք և յաւելուածովք։ Թիֆլիս, 1876?

Քննագ. փորձ 1877, №. III, էջ 320։

— Ա. Ալ քիչ մը չիմ. վօդեւիլ մէկ արարուածով։ Թիֆլիս, 1887? — Բ. «Մի համեստ պատասխան» Ներսէզ Գեամալեանի։ Հրատարակութիւն Պ. Բարսեղ Գեամալեանի։ Թիֆլիս, 1887?

«Թէ վօդեւիլի ընտրութիւնը և թէ «Մի համեստ պատասխանը» յաջողած չեն, և չեն ծառայում իրանց նպատակին։ Վօդեւիլի բովանդակութիւնն է՝ ծաղրել հայերի անհմտութեան ռուսարանութիւնը և մի չափազանց վաչխատասէր Թիֆլիզեցու՝ պարձեալ անհմտութեան ու միամտութեանը։ Այդ մասն թէ՛ որպէս բեմական մի գրուածք և թէ՛ որպէս ընթերցանութեան մի գիրք՝ ոչինչ բարոյական աղդեցութիւն չէ կարող թողնել. իսկ «Մի համեստ պատասխանը» գրուած է շատ յանդիմանապատան կերպով»։ Արարատ 1887, թ. Գ. էջ 138։

ԵՐԿԱՐԿԱՆԱԿ. — Տես ՐՆԹԵՐԹԻԱՆ Քրիստոսի նկատմամբ գրուածներ. — ԴԱՐՊԻ ՄԵՂԱՑԻՄ. — ԴԻՐՔ ԺՈՂՈՎԱՆՑՈՅ, եւն։

ԵՐԿԱԹԱԴԻՐՆ. — Տես ԼԻՄՈՆԱՃԱՆ Ք.։

ԵՐԿԱԹԻ ԴԻՄԱԿՈՎ ՄԱՐԻՆ. — Տես ԱԽԻՏԻԲ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — ԹՈՐԼԱՆ Մ.)։ — Նոր-Դար 1897, թ. 210, եւն։

ԵՐԿԱԹԻՒՂԻՆ հով է հնարել. — Տես Ո Վ Ի ՀՆԱՐԵԼ. —։

ԵՐԿԱՄԱՆԱՑ ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՊՀՇՐՍՏԱՆ. — Տես ԱԱԿՓՐՋԵԱՆ Տ. Վ.։

ԵՐԿԱՄԱՆԱՑ ՏԵՂԱԿԱՑԻՒՐ Իզմիրի Ազգ. տրտեսական խորհրդոց, 1887–1889 թ.։ Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1890?

Քննագ. Նոր-Դար 1890, թ. 18։

ԵՐԿԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՈՒԵՍՏ. — Տես ՓՈՓՈԽԻՆ Ա.։

ԵՐԿԱՆԵԱՆ Օ. — Թարգմ. — Տես ՀԻՒԿՈՑ Վ.։

ԵՐԿԱՒԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՐԿՈՒՑ ԸՆԿԵՐԱԿՑԱՑ, նախկին աշակերտաց Ս. Մեսրոպեան վարժարանի։ Ցանազան տպաչափութիւնք ի թագուր պարտիզպանեանէ և ի Նշան Միրզայեանէ)։ Զմիւռնիա, տպար. Տէտէեան, 1866. 64 էջ?

Տես և ՄԱՏԱԹԵԱՆ Պ. Տ. — ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ Ա.։

ԵՐԿԱՐ ԱՊՐԵԼՈՒՈՅ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ. — Տես ՍԱՖՐԻՑ Տ.։

ԵՐԿԱՐ ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՆՈՐԱ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐԸ. — Տես ՆՈՒՒԱՐՐՈՅ։

ԵՐԿԱՐԱԿՑԵԱՆ Մ.) — Ուղեւորութիւն առ աւետարանիչն Հայոց Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Տ. Մատթիա Եպ. Տէրտէրեանի. գրեց դպիր Մկրտիչ Երկարակեցեան։ Նոր-Ջուղա. 1899. 95 էջ?

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱՆՈՒ. — Տես ՏՈԼՍՏՈՅ Լ.։

ԵՐԿՆԿԷ ԵՒ ԵՐԿԻՐ. — Տես ՊԱՒՐԻՆ Լ.։

ԵՐԿՆԱՒՈՒՆՑ ՓՈՒՐՔ, 8 մատնաչափ տրամագծով, կողմնացուցաւ։ Վիէննա, Միխիթ. Ընպարան։

ԵՐԿՆԱՑԿ ՀՐԱԻԻՐԱԿ. — Տես ԽԱՉԿՆԱՆ Ց. Քահ.։

ԵՐԿՆԱՓԻՆ ՄԵՋ ՈՒՐԱԽՈՒԹԻՒՆՔ։ Զմիւռնիա, տպ. Գ. Կոիֆֆիթ, 1842. 24 էջ?

ԵՐԿՈՏԱՄԱՆ ԿԵՍՈՒՐՔ. — Տ. ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑ ՈՒՍ։

ԵՐԿՈՏԱՄԱՆ ՎԿԱՅՔ. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ Պ. Ա.։

ԵՐԿՈՏԱՄԱՆ ՓՈՓՈՒ ՄԱՐԴԱՐԼԻՑ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ։ — Տես ՆԵՐՍԻՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ։

ԵՐԿՈՒՆ ԱՆՎԱՐՏՆԵՐ. կատակերգութիւն ի մի արար։ Թարգմ. ի Գազդ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1887?

ԵՐԿՈՒՍ ԱՇԱԿԵՐՏՔ. — Տես ՇԻՐԻՆԵԱՆ Գ. Մ.։

ԵՐԿՈՒ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ՊԼՊ-ՊԼՊԵԱՆ (Ռ. Յ.)։

ԵՐԿՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄ *կամ* ՊԵՏՐՈՍԻ ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՒԹԻՒՆԸ. — Տես ՇՈՒՊՊԵԱՆ Օ.։

ԵՐԿՈՒ ԳԱՒՌՈՒԿՆԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ։ *Զմիւռնիա, տպ. Գ. Կոիֆֆիճ*, 1842?

ԵՐԿՈՒ ԴԱՀԵԿԱՆ ԵՒ ՅՈՐՆՆԻ ՀԱՏԵՐ (*Նուէր կաղանդի*). *տպագր. Ալբամեան*, 1874. 24 էջ?

ԵՐԿՈՒ ԿԼՈՒՑՔ. — Տես ՄԻՆԳՕՄԵՐԻ (*Տիկ.*) — ՇԻՐԱԿԵՑԻ։

ԵՐԿՈՒ ԿՊԻՍԿՈՊՈՍ. — Տես ՍՏԵՓԱՆԷ (*Խ. Վ.*)։

ԵՐԿՈՒ ՋՐՈՑՅ. *Թարգմ. Խ. Տէր-Մարգարեան։ Թիֆլիս*, 1903?

ԵՐԿՈՒ ԹՈՒՄԲ *կամ* ԽԵՂՃ ՍԻՐԱՀԱՐՆԵՐ.— Տես ԱՐԱՐԱՏԵԱՆՑ (*Ազ.*)։

ԵՐԿՈՒ ԹՈՒՉՈՒՆ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (*Վ.*)։

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (*Մ.*) «*Հայոց կրօնի մասին*». — ՍԻՆԱՆԵԱՆ (*Տ. Գ.*) — ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ (*Գ. Վ.*) — ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ (*Մ. Վ.*)։

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՀԱՄՔԱՐԻ ՄԱՍԻՆ. *Թարգմ. Պ. Պոյաճեանց*?

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ *Թուղաստանի Հայոց կրօնական և կրթական վիճակին վրայ*. — Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ (*Մ. Ե.*)։

ԵՐԿՈՒ ԿԱՏՈՒԱԾՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ։ (*Մանկական գրադարան իշխանուհի Մ. Թումանեանցի. Գիրք Թ. 2*)։ *Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանի*, 1896?

ԵՐԿՈՒ ՀԼՔՒԱՔ. — Տես ԿԱՐՄԷՆ ՍԻԼՎԱ։

ԵՐԿՈՒ ՄԱՀ. — Տես ՋՕԼԱ (*Է.*) — ՏԷՐ-ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑ (*Ա.*)։

ԵՐԿՈՒ ՄԱՑՐԵՐ. — Տես ՒՇՊՈՒԿ (*Է.*)։

ԵՐԿՈՒ ՆՈՎԵԼԼԱ. — Տես ԱՀՕ (*Ի.*) *Յաւել.*)։

ԵՐԿՈՒ ՈԳԻ. — Տես ԲԱՐԱՆՑԵՒԶ (*Կ.*)։

ԵՐԿՈՒ ՈՐԲԵՐ. — Տ. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (*Կ.*)։

ԵՐԿՈՒ ՊԱՀԼԱՒԱՆ. — Տ. ԲԱԼԱՍԵԱՆՑ Գ.)։

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐ. — Տես ՋԱՆԵԱՆՑ (*Ա.*)։

ԵՐԿՈՒ ՍԷՐ — Տես ՎԱՐԹՕ։

ԵՐԿՈՒ ՎԷՊԻԿ. — Տես ՀՆԴԻԼԵԱՆ. — ՄՈՊԱՍԱՆ (*Կ.*)։

ԵՐԿՈՒ ՎԷՊԻԿՆԵՐ. — Տես ԹԱՒՈՒԱՅԵԱՆՑ (*Ս.*)։

ԵՐԿՈՒ ՎԷՊՔ *երեխանց համար։ Թարգմ. Գաբրիէլ Հէջուբեանց։ Մոսկուա, Լազարեան ճեմարանի տպարանում*, 1859?

ԵՐԿՈՒ ՏՈՂ. — Տես ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ (*Մ.*)։

ԵՐԿՈՒ ՏՕՆԱՒՈՒԹ. — Տես ՎՈՒՉԵՏԻՉ (*Ն.*)։

ԵՐԿՈՒ ՓՈՅՐ. — Տես ԱՂԱՅԵՆԵԱՆՑ (*Ղազ.*)։

ԵՐԿՈՒՆՔ Թ *դարու*. — Տ. ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (*Ց.*)։

* *Երկուրեակք, կատակերգութիւն. Բազմավէպ* 1897, էջ 49–66։

ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆ *սիրող հոռովմէադաւան Հայերուն և անոնց ուսուցչացը դէմ վերջաբանութիւն մը։ Ի Կ. Պոլիս*, 1852. 16 էջ (*տպ. յիշուած չէ*)։

ԵՐԿՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ (*Գ.*) *Թանգարան հատուածակաց*. — ՍԱՓԱՐԵԱՆ (*Է. Է.*)։

ԵՐԿՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԱԼԻՇԱՆ (*Է. Գ.*, «*Հայկական աշխարհագիտութիւն*»։

ԵՐԿՐԱԴՈՐԵԱԿԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ *գիտելիքներ. Փոխ. Գ. Պազարեան։ Վաղարշապատ* 1901?

ԵՐԿՐԱԴՈՐԵԱԿԱՆՔ. — Տես ԹԻՒՄՈՒՀԻՋԵԱՆ (*Յ.*) — ՀՕՆՆՈՓՐԵԱՆ (*Հ. Ֆ. Վ.*) — ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ (*Ց.*) — ՄԱՆԻԿԵԱՆ (*Ս.*) — ՇԳԼԻՓ (*Ց. Ա.* — ՊՕՃՆՈՒԻՃԵՐԵԱՆ (*Է. Պ.*) — ՎԱՀՄԱՏԵԱՆ (*Է. Մ.*, — ՋՐՊԵՏԵԱՆ (*Շ.*) — ՔԱՋՈՒՆԻ (*Է. Մ.*)։

ԵՐԿՐԱԴՈՒԹԻՒՆ ՄԵՒ, 2 *ոտնաչափ տրամագրծով, կողմնացուցաւ. աչխատասիրութիւն Է. Աղէքսանդրի Պալճեան և գծագրութիւն Է. Ալսենի Ալտընեան, ի Մխիթ. ուխտէ։* — *Վիէննա, Մխիթ. տպ.* 1850?

— *Նոր երկրագունտ, գծագրեալ ըստ նոր քննութեանց ի Է. Ալսենէ Վ. Ալտընեան ի Մխիթ. Ուխտէն ի խնդրոյ և ծախիւք Մեծաշուք իշխանի Յովհաննու Ալմիրայի Տատեանց.* — *Վիէննա, Մխիթ. տպարան.* 1856?

— *Երկրագունտ փոքր*, 8 *մատնաչափ տրամագծով, կողմնացուցաւ։ Վիէննա, Մխիթ. տպ*?

— Տես և ԵՐԿՆԱԳՈՒՆՏ։

ԵՐԿՐԱԲՈՒԹԻՒՆ (*բարձրագոյն*). — Տես ԴՈՎՐԻԿԵԱՆ (*Է. Գր.*)։

ԵՐԿՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ։

ԵՐԿՐԱՁԱՓ ԵՒ ՀՐԱԳՈՂԱՑԻՆ ԼԵՌՆԵՐ.— Տես ԼՈՒՆԿԵՒԻՉ (*Վ.*)։

ԵՐԿՐԱՉԱՓՈՒԹԵԱՆ *Տարեք*. Ն°. 628։ — *Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբ Պօյաճեան*, 1874։ 6°, 237 էջ։

= Բ *տիպ, անդ*, 1881. *էջք նոյն*։

= Գ *տիպ* 1883?։

Տես և ԳԱՎԱՌԵԱՆ (*Գ.*) — ԴԱՒԻԹՈՎ (*Ա.*) — ԴԻՈՏԵՐՎԼԻՆԳ (*Ա.*) — ՀԱՋԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (*Վ. Ս.*) — ՃԱՐԵԱՆ (*Է. ԱԲՐ.*) — ՄՈՊՇԻՒԻՔ (*ՓՐ.*) — ՊԱԼՊԻԿԵԱՆ (*Է. Հ.*) — ՊՐՈՆԵԱՆ (*Հ. Ս.*) — ՍԱՀԱԿԵԱՆ (*Է. Մ.*) — ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ (*Է. Գ.*) — ՓԱԼԱՒԱԶԵԱՆ (*Յ. Գ.*) — ՓԱՓԱԶԵԱՆ (*Հ. Ի.*) — ՔԱՐԲԱՆԹԻԼ (*Տ. Բ.*)։

ԵՐԿՐԻ ՈՒ ԵՐԿՆՔԻ ՄԱՍԻՆ *զրոյցներ. Թարգմ. ռուսերէնից։ Հրատ. Օգեսայի համալսար. հայ ուսանողների։ Մոսկուա, տպ. Մ. Բաբխուպաբեանի*, 1892. 82 էջ?

ԵՐԿՐԻ ՆԻ ԼՈՑՔԻ ՄԱՍԻՆ *զրոյցներ. Թարգմ. ռուսերէնից։ Հրատ. Օգեսայի համալսար. հայ ուսանողների։ Մոսկուա, տպ. Մ. Բաբխուպաբեանի*, 1892. 82 էջ?

ԵՐԿՐԻ ՆԻ ԼՈՑՔԻ ՄԱՍԻՆ *համառօտ տեսութիւն). փոխադրութիւն Բագրատ Պեճիկեան*

ցի։ Թիֆլիս, ի տպ. ի Համբարձում Լիֆիա-ճեանց և Ընկ., 1875. 8°, 52 էջ։

Տես և Լմունկեիզ Վ.։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԴԻՐՔ. I Երկու երկոյ։ II Ապրատ մարդիկ։ III Ջրի կարիքի պատմութիւն։ — Մոսկուա, տպագր. Օ. Օ. Ջերբկի, 1884. 8°, 31 էջ։

Դերասկի մէջ պատահում են դարձեալ քանի մի գեղեցկական բառեր։ Յանկալի լիներ, որ հրատարակիչները աւելի աչք դարձնէին լեզուի մաքրութեանը». Մանկավարժուհի 1885, թ. 1։

Տես և Ընծայարեան։

ԵՐՈՒԱՆԴ. Թարգմ. — Տես Տիրիթիի Շ.։

ԵՐՈՒԱՆԴ Բ. *տղերգ.* — Տես Ալիխանեանց Ն. — Բազէրատունեաց Հ. Ա.։

ԵՐՈՒՍԱղԷՄԱՑ ԱԽՈՒՒԱՑՆ ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ, ԿԱՐՕՒԱԿԱՆ. — 1876?

« Պէտքիկ ոճով և պարզ մեկնութեամբ բացատրուած է այն տարակոյսն ու անորոշութիւնները, տեսակցութիւնը և ժխտանքին. լուսաբանած է պարզապէս թէ ինչքան թշուառ է մի ժողովուրդ, մի ազգ, մի հասարակութիւն, երբ կրօնական անտարբերութիւնն տիրած է իր անդամոց մէջ և ընդհակառակն թէ ինչքան երջանիկ է մի ժողովուրդ երբ քրիստոն. կրօնն հիմն բռնած է իր երկրաւոր և երկնաւոր երջանկութեան». Մասին, 1876, թ. 1781։

— *Երուսաղէմայ Ա. Իւղիչի ու Մկրտուա Ա. կ. Պոլիս, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան*, 1861 Օգոստոս 1. 16 էջ։

— *Երուսաղէմայ Ս. Պատուոյ յարութեան յանձնաժողովոյ Տեղեկագիր. ուղղեալ առ Ս. Երուսաղէմայ պատուոյ բաժանման միջոցներու քննիչ Յանձնաժողովին.* 30 դեկտ. 1883. 4°, 39 էջ։

— *Տիեզերական Միաբանութեան Ս. Յակոբեանց վանուց վասն Պատրիարքական ընտրութեան Ս. Երուսաղէմի, մատուցեալ առ Ազգային ժողովն 4 Հոկտեմբեր 1885։* — 4. Պոլիս, տպագր. Մ. կ. Աարբեան 1885։ Մեծ. 8°։

Տես գործեալ ԱՂՕՔԱՏԻՐՔ. — ԱՒՂԱԳԵԱՆ (Պ. Ե.)՝ « Լսարանք ». — ԱՐՏԻՒՆԵԱՆ Մ. Վ.) — ԲԱՒԱՐԱՆ Ս. ԿՈՒՍ. — ԲԱՒՆԱԳԵԱՒ Վ. ԳԱՆԶԱԿ. — ԲՈՒԼՂԻ ԵՐԿՐՈՒՊԻ. — ԼՓՐԻԿԵԱՆ (Հ. Ս.)՝ « Ինչչ. բառ. ». Շար. Ա, 726–743. — ՐՆԴ. ՕՍԱՅԵԱՑ Ս. ՓԻԿԶ. Հիւանդի. 1902, 440–445. — 1904, 276–79. — ԹԱՓՓԻՐԻ ՏԵՏՐԱԿ. — ԽԱՉԱՑԵԱՆՑ (Ս. Ե.) — ԽՆԴԻՐ Ս. ՏԷՂԵԱՑ. — ԽՐԻՄԵԱՆ Մ. Կ.՝ — ԿԱՆԴԱՐԵԻՐ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՑ ՎԱՆԻՑ. — ԿԱՆԻՆ ՄԻԿԱԷԼԱԿԱՆ ՈՒԽՏԻՆ. — ՀԱՆՆԱԼ (Ց.)՝ — ՀԲՐԱՒՈՒՆ ԱՆԿԱՐԱԼԻ ԶՐՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆՑ. — ՄԱՐԿԻՍԵԱՆ. — ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ Մ. Վ.) — ՄԻՀՐԻԱՏԵԱՆՑ (Թ. Մ.) — ՇՕՒՇԱԼ Ս. — ՈՒԽՏԱԼԻՈՒ (Մրմրը Ց. Գ. — ՈՒԼԻՑՈՑ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ՏԷՂԵԱՑ. — ՔԱՄՔԵԱՆ Հ. Մ.)՝ « Պատմ. Հպտց ». Ա. 330–31. Բ. 524. Գ. 20, 154. Դ. « Ժամանակագր ». 112. — ՊԱՒԼԵԱՆ (Տ. Վ.)՝ « Մուրը երկիր ». — ՋՐՊԱՏԵԱՆՑ (Ց. Շ.) — Վ.ԱԼՒՆ Վ.ԱՆՄՐԼԻՑ. — ՏԱՆՎԻԼԻ. — ՏԵՏՐԱԿ ԳԻՎ.ԱՍԵԱՑ. — ՏԻՐ-ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ (Ա.)– ՏԻՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ (Ա. Ե.) – ՏՆՕՐԵՆԱԿԱՆ ՏԵՂԻՔ. եւն։

ԵՐՋԱՆԻԿ ԱՋԱՏՈՒԹԻՒՆ?

ԵՐՋԱՆԻԿ ՄԱՐՊ ՄԸ. — Տես Պերճ-Ըրէ Կ.։

ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՐԱՏՈՒԹԵԱՆ ՉԻ ՆԱՅԻ. — Տես Կազմօրիս Ն.։

ԵՐՐՈՐԴ ՈՍԿԻ. — Տես Լազկիի Ա.։

ԵՒԱ. — Տես Գաւլէնտէր Մ.։

ԵՒԱԴՆ. — Դիրք ուրն խորհրդոց ինդայց։ Արարեալ Աբրոյ Չօրն Երազեայ։ Ել հաւաքեցեալ ի մի յոգեանն երկամբ Մատիէոսի վարդապետի բանասիրի։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Տեառն Գաղազու Արբաղան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Ել ի պատրիարգութեան սուրբ աթոռոյն Երուսաղէմի և կոստանդնուպօլսոյ՝ Տեառն Յակոբայ և Տեառն Մինասայ Աստուածաբան վարդապետացն։ Ի Տպարանի Աստուածատուր։

Յէջն 3, տուիչ խորագիր.

« Մատիէոս վարդապետի Աշխատասիրեալ վասն Քաղցրութեան բանի։ Առեալ ի վարդապետութենէ սուրբ Չօրն Երազեայ. որ միտք անապատի կոչի։ Ել ի նորին վարուցն հետեւողէ սրբոյն Ղեղոսէ։ Որ ցան և ցիր գոյր ի բանս նոցա հաւաքեալ ի մի։ Ի պէտս բանասէր անձանց։ Ի բանն Պօզոսի որ ասէ. Մի որ խաւնոյի զնոյ ուտելով կամ ըմպելով... ապականութեան ».

Տպագրութեան դիրքն է 8°, միջակ, գեղին թուղթով, միջակագիր, աստղափակ երեսներով, և կ'ունենայ յէջն 147, ուր կայ

Յիշատակարան Ցօրինգի Կիրպոս։ Արգ՝ ո՛վ սիրելի եղբայր՝ դիտասջիր դի վասն կարօտութեան գրոց կոր ո՛չ ունիմ մխիթարիչ ինձ և օգնական՝ հնարեցայ առ Աստրս այս ձեռն ձգել. և ի նմանէ առեալ մասն ինչ բան օգուտ՝ ասակ ինձ և բանի քարոզութեան։ Ել քանզի այս ծանգեալ գոյր՝ միայն միայնակեցաց պահեալ. որ ամենեցուն վայելէ ուսանիլ։ Արդ՝ եդեալ գրաւ համաձայնութեան առաք ի ներքսագոյն անապատիս տանձ փառախոյ յորում նստեաք լուիկ ի տան։ Ցամի պիսի երորդի Թուականութեան Հայոց։ Արդ ազաչեմ, որը օգտիք ի մանէ և կամ օգտեցուցանէք զայլս, յիշեսջիք ի տուրը սրտի ձերում զանարժան աշխատող ամին գմատիէոս վարդապետ ».

Ել այս յիշատակարանէն վերջ գամբանական հատ մը կայ նոյն Մատիէոս վարդապետէն, հետեւեալ խորագրով.

« Նորին Մատիէոսի վարդապետի Ղերբոդեան ոզբերգաբար։ Ոգեալ ի խաղումն երջանիկ Բաբունապետին Կիրիգորի։ Ընդ նմին և յիշատակեալ զոզբս լալեաց կուսոյսածին՝ որ ի վրաց տուն ի փայտակերան քաղաքի։ Քունզի պատկեր աւուրցն ի մի դիպեցաւ. մանաւանդ ի հրաչագեղն կարապետ եղբայր իւր ».

Գամբանականը կ'սկսի յէջ 185. յետոյ կայ հետեւեալ ազդը. « Ասասնոր Ցայս լիցի Հասարակացդ անձանց՝ դի գրուկս այս ուսուի ածեալ եղեւ ի տպուձի, էր գրեցեալ ի վերջոյ Գրչին մեկնութեան գործոյն առաքելոյ։ Որ նոյն ինքն Փիլոնական վարդապետն Մատիէոս մեկնեալ է. առնոյով ի բանից Ցովհաննու ոսկերբ՝ և Լփրեմի։ Ել մեք սակս երկուց պատճառաց այսինքն առ ի լրութեանել գպարապ երեսս ասուրին. և երկրորդապէս այնս մտոք՝ գի թերեւս տարբերացեալ ոք գեղ

գեղեցկութեան քաղցրաշարժ բանից նորին՝ տացէ սպել զնա և ի լոյս ածել. (որովհետեւ ամենայն դիրք սաստուածայնոցք եւ օգտակարք՝ առ ի խրատս և ի վարդապետութիւն մեզ են տուեալ ըստ ասացելոյն)։ Քաղցր որդ՝ ի բնութենէ վերջոյ գըլխոյն գործոցն առաքելոց ուր խոսի վասն ընծերցման դրոց՝ ցուցանելով գշահաւետութիւն նորին ի գլխով առեալ եղաք սատ իւր առհաւատչեայ իմն. որ է՝առաջինպէտ »։

Եւ 190 էջին կէսէն կը սկսի. « Տպագրեան Ցիշատակարանը »։ « Որհնութիւն... Ի՛ր բարեխոսաց հեծամբ դերեզմանիկ վկային Իւրոյ արջոյն Կիպրոսի՝ եւ մեզ հաւատից Քաղցրութիւն, առ ի տպել և յայտարար հաւատացանել զիրքս զայս ցանկալի։ Ուրս անուանն մակագրի՝ Ուրբ Խորհրդոց։ Զոր արարեալ է սուրբ հայրն Լեւազար զարդն անապատի. զի իբր փորձաքար գտեալ բազմաճաշար բազմութեացն եւ բազմապատիր խարտեզական հինից Թէչնամարդն՝ (որ սովոր է միշտ պատրուակաւ բարոյ գչարն քօղաւորել) գդուշացուցանէ զընդհանուր անձինս հաւատացելոց։ Մանաւանդ և յատկապէս գհրաժարեցեալս յաշխարհէ գդուռարս անապատական եզբարց՝ ներբինեացն արքայութեան աստուծոյ. ազգ առնելով նոցա Թէ կերպուրք նորա բնութիւնն են։ Լուսոյ բանասէր և գիտնական մեծ բարուն վարդապետն Աստուածոս՝ աշխատասիրեալ առ ի հաւաքումն սորին. և իբր որոշեալ կանգնացեալ անատեղով զամ ի պէտս բնմասացութեան վարդապետաց համակարգեցն իւրոց։ Ասոյ օրինակն դրշագիր գտար մերձ Ցարութիւն քաղաքատակ և դրասէր վարդապետին և խոհեմագործ եպիսկոպոսին սրբոյ անապատին Լմայ. որ է հարազատ մատակարար և հոգաբարձու սրբոյ անապատին այնորիկ. և քանզ պակասութեան եզբարցն որք ի մէջ նորին՝ սիրով և հաւատարմութէն պաշտօնի կատարեցեալ։ Իր ի սոյն ամի եւս՝ յորում էր Թուականն ՌՃՂԲ. եկեալ էր ի քաղաքն կոստանդնուպոլիս՝ հաւաքել զողորմութիւնս սակս անապատին Լմայ։ Իր գրէթէ նորին յորդորմամբն և քաջալերս տալոյն՝ տպեցաս սա և ի լոյս ածաւ պատճառ գոլով գլխովին տըպագրութեան սորին։ Արդ՝ ըստ առաքելոյն խրատու. զոր ասէ՝ Թէ և մի ումեք պարտական գտանիցիք, պարտիք ընծերցողդ և շահողք ի ամանէ, յիշել առ քրիստոս զվերոգրեցեալ Ցարութիւն վարդապետին սրբոյ անապատին Լմայ ի մաքառ մակաբանս ձեր։ Ընդ նմին և ըզհանգուցեալ աստուածասիրի սրդի՝ զիս զանիմաստ գպիրս յօհանձէ զտպագրող սորին. և գաշխատասէրն իմ գործակցին կբրունաչան մշակի՝ գաիրացու գրիգորն վանդի. զի և դուք պատասխատոյց լեալք՝ յիշիցիք յաւուր յայտնութեանն Քրիստոսի. ամէն »։

Կայ ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ, նոյն ինքնականով, գրով, տիպով և գարգով, բաց ի ԹԳԺԸ՝ որ առաջինէն լաւագոյն է, ուր գրեթէ ալ անոչնչան փոփոխութիւն մը կ՝երեւայ։

Ե-գարի վարքը տես « Հարանց վարք » (Կ. Պ.՝ 415, կամ Վենետ. Ա., 318–22. Յայսմ., տպ. 1750) Գրիգոր (= 363)։ Աւետարանչն (Հ. Մ.)՝ « Լիակ. վարք սրբոց »։ Հոր. Թ. 263 և 297։ Իր գործերուն մասնաւորաբար ցուցակը « Մատենագրան » (Զարպ.) 421–432։ – « Յուցակ » Տաշ.՝ 1084։ – « Պատմ. Հայոց » Զամչեան. Հոր. Բ. 490։ Ասմալ. « Quadro ». էջ 23։ Ցաւելուածին մէջ Հ. Բ. Սարգիսեանի Ե-գարի նոր հրատարակութիւնը։

ԵՒԱՑԻ ԱՊՂԿԵՐՔԸ. — Տես Հովսէ Ա.։

ԵՒԱՆԳԵԼԻՆԱ. — Տես Լուկիանէ։

ԵՒՓԻՆԻ. — Տես Շիրվանզատէ։

ԵՒՓԻՆԻ կոյս.

Վարքը Յայսմ., Ա. 31. ընդարձակը՝ « Վարք և վկայ » Ա. 371–389։ Ա. գերեան՝ Վարք սբրոց », Հոր. Ա. 467։

ԵՒՓԻՆԻՈՒ Վկայ Սերաստացի.

Յայսմ. Բ. 286. Ընդարձակ՝ « Վարք և վկայ » Ա. 434։ Ա. գերեան՝ Վարք Սրոց », Հոր. Թ. 481։

ԵՒՓԻՆԻՈՒ Քահանայ.

« Վարք և վկայ » Ա. 390–411։ Ա. գերեան՝ « Վարք սրբոց », Հոր. Ա. 619, 634։

ԵՒՓԻՆԻՈՒ Գ. Քահանայապետ Հռոմայ.

« Պատուէ գհրեշտակ Կիրիգոր կաթողիկոսի. գրէ առ Նա Թուղթ ». տես Զարիհան « Պատ. Հայոց ». Հոր. Բ. 54–55։

ԵՒՓԻՆԻՈՒ Գ. Քահանայապետ Հռոմայ.

Փոյթենաիա դուռարսած ընդհանուր ժողովն վերջ կոնդակ մը գրած է Հայոց. որուն սուկ հայերէն թարգմանութիւնը տպագրուած է ի Հռոմ 1723ին. հետեւելով երկիզիան խորագրով.

Concordia Armenorum cum S. R. Ecclesiæ: et declaratio articulorum septem, novæ legis Sacramenta, pleraque alia concernentium. Sub Eugenio papa IV in Concilio Florentino anno 1439 facta. Jussu S. D. N. Gregorio XV. et Sac. Congregationis de Prop. fide impressa.

Մխաթարեանք ուշոյ ընդ հոռմեական սուրբ Եկեղեցւոն վասն պարզաբանութեան նոյն աւրինացն և. ի. խորհրդոյն սուրբ Եկեղեցւոյ և այլ եւս բազում սուրբ խորհրդոց, որ եղեւ հրամանաւք եւեննիոսի չորորդ սուրբ փափին ի ժողովն Ֆիաւրենցոյ թ. ինկ (= 1439)։ Եւ հրամանաւ սրբազան գրիգորիոսի հնգետասաներորդ սուրբ փափին. այլ եւս սուրբ ժողովոն որ վասն հաստատութեան հաւատոյ են կարգեալ կազմեալ եղեւ. թ. ռոիի (= 1623. Romae, Excudebat Hepr. Paulinus MDCXXIII. Superiorum permissu։

Կոնդակը այսպէս կը սկսի. « Կանոն եւժէնիոսի չորրդ փափի »։ Տպագրութեան դիրքը 16. մեծ. 32 էջ, մէկակ գրով անհարթ։ Վերջին էջին մէջ տպագրութեան վկայագրութիւնները կան, ուր Գաւազար Պանուկեանոս հայազգի կրոնաւորը կը վկայէ Թէ Թարգմանիչն է Տէր Ըստեփանոս Արդար հայազգին։

Ուշ տպագրութիւնը կը յիշուի Իւրբանոս Ը. Պապին Հայոց Փիլիպպոս կաթողիկոսին գրած նամակին մէջ (1640)։

« Etenim praeter ea quo de sanctorum Silvestri Papae et Gregorii Armeniae Archiepiscopi mutuo affectu minime vos latent, illustris extat memoria Florentini Concilii, in quo maxima cum pietate ac zelo, Eugenio IV Pontefice, Armeni concordiam cum Romanae Ecclesiae inierunt. ut summa populorum omnium approbatione, sese ad Apostolica Sedis unitatem aggregarunt. Quod quidem ex ejusdem Concilii volumine, atque ex praedicti Pontificis Diplomate, quod esse ita pridem S. E. Auctoritate vestro idiomate conscriptam et in luce editum fuit ».?

Տես Պալ. Հեն. (Հ. Ա.)՝ « Պատմ. կաթ. վարդ. ի Հայս »։ Զամչեան (Հ. Մ.)՝ « Պատմ. Հայոց ». Գ. 479–82։ — Կ. Եմիս Գալանոս։

ԵՒՍԵԲԻՈՒ, կամ ԵՒՍԵԲԻՈՍ.

Յայտ., բ, 282։ Ագեր. «Վարք Սրբոց», Հոր. ք. 341։

ԵՒՍԵԲԻՈՒՇՎԿԱՅՈՒՀԻ.

Յայտ., Ա, 102։ Ագեր. «Վարք Սրբոց», Հոր. ժԲ, 160։

ԵՒՍԵԲԻՈՒՅԻ Տէր Կիրիակոս. *Օրինիցդուբիւնք սգաւորք. և մայիմանք այօիմականք առ սուրբ Ոկին Աստուած, առ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, և առ սրբազան կոյսն Մարիամ։ Եւ այլք չեմմեռանիմք այօիմք և արարք զղջմանց։ Շարադրեցեալք ի Տէր Կիրիակոյ առաքելական վարդապետէ Եղոկեցւոյ, միաբանալ առաքելական։ Քրիստոսի փրկչին մերոյ ներմարմնութեան թուին ՈՁԻԲ (= 1714), Օգոստոսի ԻԶ. տպագրեալ ի Կոստանդնուպօլիս։ Մեծաւորի հրամանաւ. փոքր. 24 էջ։*

ԵՒՍԵԲԻՈՒՅԻ Ա. Մ. Վ. — Տես ՄԱՏԹԷՈՒՍ Վ. Ե.։

ԵՒՍԵԲԻՈՒՅԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ. — Տես ԿԱՂԱՆՔԱՏՈՒԻ Յ.։

ԵՒՍԵԲԻՈՒՍ

«Վարք և վկայ». Ա 412 21։

ԵՒՍԵԲԻՈՒՍԻ ՄԱԼԱԽԻՈՒՆ կոմս.

Ագեր. «Վարք Սրբոց», Հոր. Ը. 147։

* Ը. *Հին իշատպութիւնի գՏէր պատճառաւ քարոզին վրայ քննութիւն մը Կր. Վ. Աքբեանի, Պատմիա Կ. տարի, 1893, էջ 568։*

ԵՒՍԵԲԻՈՒՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ. — Ակնթ Եւթագիր։

Սովորաբար տպուած է Ս. Կրոց վերջը իբր յաւելուած. տես Ջահրապի և Բագրատունեաց հրատարակութիւնները 1805, հմ. Պ. էջ 29 (յաւելուած) և 1850, էջ 1223, եւն։

Եւթագի յաւելուածքը և Կուխք Կոյրոց Աւաքելոց, Թղթոցն Կաթուղիկեայց և Պաւղոսի Թղթոց և Յիշատակարանը տես Ջահրապի և Բագրատունեաց Ս. Կրոց հրատարակութեանց մէջ։ Եւթագեան խնդրոյ մասին տես կոնիբերի յօդուածը «Journal of Philology, 1895, թ. 46, էջ 241-59, և J. A. Robinson՝ Eutaliana – Studies of Euthalius... and the Armenian Versions. Լոնտոն 1895, 8°, 120 էջ։ Զատ. «Մատենագ.» 173-77. – «Յաւելուածին մէջ Ն. Բ. Պարգիսեանի «Լուսոյ»ին Յաւելաբանը, և ՂԱՐ. ԱՅՊՐ՝ «Կորիւն Վարդապետ» եւն. գործը։

ԵՒՍԵԲԻՈՒՍ կամ ԹԻՄՀԵՈՍ և ԵՒԹԻՄԷՈՍ.

Յայտ., Ա, 39։ Ագեր՝ «Վարք Սրբոց», Հոր. ԺԲ. էջ 161։

ԵՒՍԿԻՒԼԻՈՆ. — *Հատուածք երկրաչափական գրոց հայ թարգմանութեան. Բազմավէպ 1884, էջ 30։

Տես և ԿՐԻՒԻՈՐ ՄԱՏԻՍՏՐՈՒ։

ԵՒՂԱՄԲԻՈՍ և ԵՒՂԱՄԲԻՈՆԻ.

Յայտ., բ, 184։ Ագեր՝ «Վարք սրբոց», Հոր. Ջ, 229։

ԵՒՓՐԱՒՍԻԱ. — Տես ԵՓՐԱՒԻԱ։

ԵՒՍԵԲԻ.

Յայտ., բ, 319։

ԵՒՍԵԲԻՈՒ *գինուոր*.

Յայտ., Ա, 38։ Ագեր՝ «Վարք սրբոց», Հոր. ժ. 133։

ԵՒՍԵԲԻՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ.

Իր «Ի Համարձուն Տեառն մերոյ» հատին տպիւ տես «Մատենագարան» Զարպ.) էջ 432-33։

ԵՒՍԵԲԻՈՒ ԵՄԵՍԱՑԻ. — Տես «Յուցակ» Տաղ., էջ 1085։ – Ուսմ., «Quadro», 14։

ԵՒՍԵԲԻՈՒ Երուսաղեմացի. — Տես «Մատենագարան (Զարպ., էջ 433։

ԵՒՍԵԲԻՈՒ Կ. — *Եւսեբի Պամֆիլիայ Կեսարացւոյ Քաւանականական երկնաւոնայ. ի Հայերէն թարգմանուիլենէ եղելոյ ի Յոյն բնագրէ ի ձեռն սրբոց Թարգմանչաց մերոց, Թարգմանեալ ի լատին բարբառ աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ վարդապետի Մխիթարեան Ագերեանց. Հաւաքմամբ հանդերձ յունական Հատուածոց գտելոց առ մատենագիրս, և յաւելուածով կարեւոր ծանօթութիւնաց։ Տպագրեալ հրամանաւ Արհիապատիւ Տն. Տն. Ստեփաննոսի վարդապետի Ակոնց, Ընդհանրական Աբբայի և Ալքեպիսկոպոսի։*

— Մասն Ա. — *Քաւանականագրութիւն պատմական. ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու յամի 1818 ԹՒԿԼ։ Մեծադիր 2°, XX + 196 էջ։*

Eusebii Pamphili Cæsariensis episcopi Chronicon bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum, adnotationibus auctum, græcis fragmentis exornatum, opera P. Jo. Baptistæ Aucher Ancyrani Monachi Armeni et doctoris Mechitaristæ. Pars I. Historico Chronographica. Venetiis, typis coenobii PP. Armenorum, in Insula S. Lazari MDCCCXVIII. Superiorum permissu.

— Մասն Բ. — *Քրոնիկոն կանոնի Ընդ ճառկատ վերնոյն նման, նոյնպէս լատին.* Pars II. Chronicus Canon. *տպ. նոյն 1818 թուականին։ Մեծադիր 2°, 207 էջ։*

Հրատարակողն յառաջարանին մէջ կը յանուցանէ. «... ի դարուց հնաւէ բազմաց կորուսեալ է առ յոյնս յունական սկզբնագիր գործոյս, որոյ հարազատ թարգմանութիւնն անսխեզծ ի սրբոց անտի թարգմանչաց մերոց ասանգեալ ապրեալ պահեցաւ անվթար ի միջի մերում մինչեւ ցօրս ցայս. բայց ի քանի մի ներբինէ անկելոց ի հին օրինակէ. զոր յետ ժամանակաց ժամանակի յուսամք ընծացու)... Ունել ունէին զնչխարս Քրոնիկոն մատենիս և յաւէրկ և արեւմտեայք ի լատին բարբառ թարգմանութեամբ մեծին Հերոնիմոսի ժամանակակցի մերոց թարգմանչաց. բայց ոչ էր այն բաւական ի յայտուրդ ընծեռեցասիրաց, այլ առաւել սաւթացուցիչ բազձանաց նոցին։ Մի՛ գի դնեսար և կարեւոր մնան առաջինն, յորում են ամենայն հաչակք հնութեան և հիմունք ժամանակագրութեան, կամ անթարգման էր ծոգեալ, և կամ ի կորուստ անկեալ. յորմէ և խնդիրք բազումք առ մատենագիրս ելոյացուց. մինչեւ և առաւանուն դրուածոց յանուն կեսարի ի վեր ելանել, և ի վերոյ հզգրեալ բանից հեղինակին ըստուերացս ածել։ Եւ մինս եւս զի և երկրորդ մանն կանոն առձայնեալ. այն է ազիւսակ ժամանակագրական իբրեւ համառօտեալ բովանդակութիւն մատենին առաջնոյ, ոչ տալք գեւսեբեան

վաւերականութիւն խնդրելի, այլ կամ ի հերոնիմեան վկայութիւն էր ապաւառան, և կամ ի ծուփս խարխրոց ծեալք։ Իւաքրի իցէ այս ինչ ասացուած, եթէ լատին թարգմանչի. վասն զի որպէս մեկն խաւսովան լինի սուրբն Հերոնիմոս յիւրումն յաւելուածոյն, ինքն ոչ լոկ թարգման եղեալ Իւաքրի, այլ և յորինիչ յաւելուածով ազգի ազգի պատմական աւանդից ի բանից այլոց արեւմտեան հեղինակաց։ Իւ ահա մերս օրինակ՝ անկեալ և իրր անթեղի ունի տալ ապրմ և իրապացոց զլուսն փափաքանաց իւրեանց... Իւ մեք որպէս ի հաղորդակատար լինել խնդրոյ նոցա, ընդունեալ և ի հաճախական և ի պանծալի ընծայեցուցանել զազգ մեր՝ ձեռն արկաք յայս գործ գժուարաքրեան. նախ թարգմանելով զայն ի հայկականէս ի լատին բարբառս. երկրորդ՝ հաւաքելով զնշխարեալ ծեացուածս յունական ակզբնագրէ գործս ի վկայութիւն առեալ էր երբեք ի գրոց աստի Իւսեբիոյ՝ յոյն մատենագրաց եղելոց յետ նորա. և երրորդ՝ ծանօթութիւնս մանրամասնաբար ի վերայ ածելով ամենայն բանի և տառի ի աւուրգութիւն հայկերէն հին թարգմանութեան, և ի յայտարարութիւն ամենայն հանգամանաց լատին թարգմանութեանս մերոյ, և ի համեմատութիւն աներկրայնի յունական հատուածոց... »։

Իւ ծանուցմանէ մէջ կ'ըսէ... « Ինագիրն էր մագաղաթեայ օրինակ բոլորգիր ընտիր, անթմուկան, և անվերնագիր, գրեալ ի դարս շնորհալւոյն, որպէս երեւի ի պէտս եղբօր նորա Գրիգորի Պահլաւունւոյ. վի սորա համարիմք լինել զկնիքն՝ որ յընթացս կանոնին. ողումգ. ձնի։

« Ցաշխատութիւն գործոյս ի ժամ տպագրութեան բազումք ի մխաբանից մերոց կամակար եղեն ձեռնտուութ քրտամբք չափ. իսկ ի թարգմանութեան ի հայկականէս ի լատին՝ իւր քան և հինգ ամոք յառաջ) առանձին գործակցութեամբ օժանդակեալ էր լուսահոգի դասակիցն իմ վ. Հ. Յակոբ վարդապետ ստեփանեան երկանեանց։

« Բազում ինչ արժան էր ծանուցանել յընթացս գործոյս՝ վասն տեղութեան բառից և բանից տրիք առիք, և վասն պէսպիսութեան գրչութեան օրինակագրաց և հմ. և ի յն. և այլն բայց քանզի զամենայնն լիով նշանակեալ է մեր ի լատինական ծանօթութիւնս, ոչ կամեցաք զնոյնս երկրորդել և հայիբէն. ապա թէ ոչ՝ կրկին մեծանասր գործս, և անբեկելի լիներ արեւմտեան վերծանողաց կրկնալուս ծանօթութիւն։ Եթէ պէտք լինիցին ըստ ժամանակին տպագրել զայն գործ հայիբէն եւ եթէ ի խնդրոյ փափաքողաց, յայնժամ ի դէպ է ի մեր բարբառս դնել և զնմանորինակ ծանօթութիւնս, մանաւանդ պարբերաբանութիւնս վասն խրմին ասացուածոց և անձանօթ ազգիս եղելոց պատմութեանց »։

— Ղևոնդը քառածալ. միեւնոյն ճակատով և նոյն տարին. Մասն Ա. Ի + 408 էջ։

— Մասն Բ. 380 էջ։

Նոյն տարին տրիչ հրատարակութիւն մ'ըրած են Մայ և Զոհրապ, որուն մէջ կը պակսի հայերէնը։

Eusebii Caesariensis et Samuelis Aniensis Chronica. — Eusebii Pamphili Chronicorum canonum libri duo. Opus ex haicano codice a Doctore Iohanne Zohrabo Collegii Armeniaci Venetiarum alumno diligenter expressum et castigatum; Angelus Maius et Iohannes Zohrabus nunc primum coniunctis curis latinitate donatum notisque illustratum additis græcis reliquiis ediderunt. Mediolani, Regiis typis MDCCCXVIII (=1818) 4°, XXVIII + 396 էջ։

Յետոյ նոր հակատով

Samuelis Præsbyteri Aniensis temporum usque ad suam ætatem ratio e libris historicorum summatim collecta. Opus ex haicanis quinque codicibus, ab Iohanne Zohrabo Doctore Armenio, diligenter exscriptum atque emendatum Iohannis Zohrabus et Angelus Maius nunc primum coniunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt. VIII + 80 էջ։ 80էն 110 այլ և այլ ցանկեր։

Հերոնիմոսի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մ'ունի այդ հրատարակութեան առթիւ. Annotazioni sopra la Cronaca d'Eusebio, pubblicata l'anno MDCCCXVIII in Milano dai dott. Angelo Mai e Giovanni Zohrab, scritte l'anno appresso dal Conte Giacomo Leopardi a un amico suo. Հրատարակուած իբէ առանձին և իբէ Հատուած « Effemeridi letterarie » իթերթին մէջ։ 330ի չափ դիտողութիւններ են, ուղեցած 120 էջերով։ Տես գրաճանչ Pietro Pellegrinii այդ դիտողութեանց առթիւ գրութիւնը (Giac. Leopardi, Studi filologici, Vol. III. Firenze, 1853, էջ 317–344), և ծանօթութեանց մէջ (էջ 337–340) Saint-Martinի Ա. գերի հրատարակութեան դէմ Journal des Savantsի մէջ (1820, էջ 97, եւն) գրածին հակառակ ջատագովականը։

Անհէղմ Մայ ուրիշ հրատարակութիւն մըն ալ նոյն 1818 տարին ըրաւ Իւսեբիոսի Քրոնիկոնին երկու մասին ալ. տես Scriptorum Veterum nova Collectio, Հատ. Ը. 4°, 406 էջ։ Տես գրաճանչ Կիւլիդերի Աւգերեանի յիշած Հերոնիմեան հրատարակութիւնը. « Thesaurus temporum, Eusebii Pamphili Cæsareæ Palæstinæ Episcopi, Chronicorum Canonum, Omnimodæ historiæ libri duo, interprete Hieronymo: ex fide vetustissimorum Codicum castigati. Item, tutores omnes derelicta ab Eusebio et Hieronymo continuantes. Ejusdem Eusebii utriusque partis Chronicorum Canonum reliquiae Graecae, quae colligi potuerunt. եւն. Ամստերտամ, 1658. – Տես գրաճանչ A. Schöneի հրատարակութիւնը. « Eusebii Chronicorum liber prior. Edidit Alfred Schöne. Armeniam versionem latine factam ad libros manuscriptos recensuit H. Petermann. Graeca fragmenta collegit et recognovit Appendices chronographicas sex adiecit A. Schöne. Berolini 1875 երեք հատոր։ – Տես և « Historischer Gewinn aus der armenischen übersetzung der Chronik des Eusebius. (In der Abh. der Hist. Cl. der Kön. Akademie der Wiss. von der Jahren 1820–21. Berlin 1822 ». – Գարեճալ՝ « Ueber die bisjetzt vorhandenen Texte und übersetzungen der Armenischen Chronik des Eusebius. H. Petermann. (In Monatsberichte der K. Berl. Akad. 1865). Ղևոնդը գարեճալ նոյն իթերթին մէջ (1866) « Ueber die armenische Uebersetzung der Eusebischen Canons ». – Հայերէն ձեռագրաց մասին տես Th. Momsenի « Die armenischen Handschriften der Chronik des Eusebius. « Hermes » Zeitschrift für class. Philologie, XXX. Bd. Sonder-Abdruck, Berlin, 1895, էջ 321–38 »։ Այս առթիւ տես Արարատ 1895. Թ. 7։ – Մշակ 1895. Թ. 82։ – Տես գրաճանչ Արարատ 1903. Թ. 4։ – Հանգիս հանդիսութեան Թ. 9։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1905. Թ. 1, էջ 15 « Քաղուածներ Իւսեբիոս կեսարացւոյ Քրոնիկէից մի հին ձեռագրէ » (Յ. Մանանդեան). Ղևոնդը առանձին ալ հրատարակուած (տես

Մանանդեան)։ Տես և Մատենադարան Ձարպ.) էջ 134–443, և այլն։

— Ելսեբիոսի կեսարացւոյ պատմութիւն եւ հիսիցոյ՝ յետեալ յաստուցն ի հայ ի հինգերորդ դարու, պարզաբանեալ նոր իմաստասիրեամբ ի յոյն բնագրէն, ի ձեռն Հ. Ակրահամ վ. Ղազարեան, ի Մխիթարեանց։ Ի վենետիկ, ի վանս սուրբ Ղազարու, 1877. 8°, Ի + 773 էջ։

«... Մատեան մի այսպիսի, կ'ըսէ յատաջաբանն, որ յամենայն լեզուս գոյացեալ հանճար է, գոյր և անդստին յատուրց սրբոյն Մեսրովպայ իմարդանեալ ի հայ, նորին իսկ հրամանաւ. որպէս և նրաշխատութեամբ մեզ զայս երանելին Մովսէս քերթողահայր։ (Իսր. Բ. ժ.։... Այլ քանզի մեր կենդանի իմարդանութիւն կարծի յատաջ քան զգիւտ հայ գրոյն, վասն որոյ իմանալոյ ոմանց յատուրցն լեալ և ոչ ի յոյն լինգրէն. և զայս հաւատալ մեզ յայտնապէս և զոր այժմ ունիմք ի ձեռս հին իմարդանութիւնն. զի ոճ չարագրութեանն, և յանուանս տեղեաց և մարդոց՝ նշանաւորաց փոխանակութիւն զոյն վկայեն. այլ և յատակ չարագրութեանն հանգամանք կարծեցուցանեն արդարև. լինել յարդիւնական գրչէ մերոյ ի իմարգմանչաց դասուն։ Այլ որպէս ասեմն մանանէից և ձեռագրաց մերոց, այնպէս և սմին այսմիկ դէպ եղեւ բազում ինչ կրկնի ի յեզափոխ ժամանակին. և տգիտութեամբ գրչագրիցն, որինակողաց բազում ուրեք մոռալ առեալ են բանքն և խրթնացեալ, մինչեւ անհմանալի լինել չարադրութեանն և իմաստից։ Վասն որոյ անհարկի էր զայսպիսի մատեան հրաշալի և չափական ուսուցմեամբ՝ յայնպիսում պայմանի ազատ ազգութեան հրատարակել ի լոյս. որով ոչ ինչ կամ սակաւ յոյժ օգուտ գործէր ընթերցանելեացն։

«Եւ այս հոգ յանձին տարեալ փութիով՝ յարգարէր զայն քազում մասամբ նորոգ իմարգմանելով ի յունէն վ. Հ. Ակրահամ վարդապետ Ձարեան ի միաբանութենէ ուխտիս. միայն ուր ուրեք չէր ինչ կարի խոտորեալ հին իմարգմանութիւն մեր ի բնագրին իմաստից՝ պահեալ անդանդր զՆորհ և զոհ և զբառս նախնեացն յիւրում իմարգմանութենէն. զի որոց ի դիտութենէ մատենին ուներն օգտել, չահեցցին ի նորոյն՝ որ եղաւ ի բուն գիրս. իսկ զհին իմարգմանութիւնն կարգեցաք ի տառիս մանրագիր. զի հետաքրքր հայասէրք առցեն և զճշմարիտ այնր»։

Հատուածներ. Ազաքող 1860, 21–27, 105–108. – 1861 էջ 28–31 «Հատուած յնկեզեցական պատմութենէ Եւսեբեայ. Կայրութիւն և Կ. ԺԹ. Պատմութիւն իմաստ որոն Լուսաւորչ։ – «Հատուած կոտորք Եւսեբեայ Կեսրէ. Պատմութեան». Հանդ. Ամսօր. 1895, էջ 36։ – «Եւսեբեայ Կեսրէ. Պատմութեան Ասորի բնագիրը՝ համեմատած հայերէնին հետ». անդ. 1898, էջ 175։ – Տես նաեւ A Merx՝ «De Eusebianae historiae eccl. versionibus syriaca et armeniaca (ի գիրս Atti del IV Congresso internazionale degli orientalisti. Ֆլորենցէ, 1880. Հար. Ա. էջ 199–214)։ Պարձեալ՝ «The ecclesiastical History of Eusebius in Syriac. Edited from the Manuscripts by the late William Wright, L. L. D., and Norman Mc. Leon, M. A. With Collation of the ancient Armenian Version by Dr. Adalbert Merx. Cambridge, the University Press». 1898, 4°. XVIII + 419 էջ։ Տես դարձեալ Erwin Preuschen՝ «Eusebius Kirchengeschichte, Buch VI und VII, aus dem Armenischen übersetzt von Erwin Preuschen». Leipzig, 1902։ (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Litteratur).

Տես նաեւ P. Vetter՝ քննութիւն ի Theol. Quartalschrift. 1881. II. 250–76 (համեմատութիւն Պատ. Գ. 21 եւն. ընդ նման վարուց Պողիկարպի ընդ բնագրին ի «Վարք և վկայ». Բ. 233–38) թրգմ. Ֆէթիէրի «Հայկ. Ազխատասիրութիւնք» էջ 51–64 (տես և Ֆիքրքր։ – «Լուսաբոյսի թուղթ առ կարպիանոս վասն Աստուծոյ տեսութեան», տես Աւետարան սպ. 1685 (ակիզբը։ և Գ. Գարամեանցի «Յոյակ հայ. Ձեռագրաց Պերլինի», էջ 6, եւն։ Տես նաեւ Տաշեանի «Յոյակ»ը, էջ 1085 և Ձարպ. ի «Մատենադարան»ը էջ 54–57։ – Սուվալ. «Quadro». էջ 9, 27, 40։ Ձարպ. Պատմութ. Յունաց», եւն. 704–14. — Վարդանեան «Տիեզ. Պատ.» Բ. 583։ – Թլոփելեանց (Հ. Մ.) «Կենս. Նշանաւոր արանց», 249։

ԵՒՍԵԲԻՈՍ վկայ.

Տես Յայսմ. Ա. 226–28. հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեանի «Տեսութիւն վարուց Սիքեսարոսի», եւն, էջ Լ։ Կարձեալ՝ վարք նահատակին Ներսեհի Աստիճանաց ի «դրող վարուց». Յայսմ., Բ. 62։ – Տես նաեւ Ալիշեանն (Հ. Մ.) «Վարք սրբոց», Հմ. ԺԲ. 314՝ Սիգեհոս։

ԵՒՍՏԱԹԻՈՍ կամ ԵՒՍՏԱՔԻՈՍ Անկիւրացի։

Տես Յայսմ. Բ. 47։ – Ալիշեանն (Հ. Մ.) «Վարք սրբոց», Հմ. Զ. 251։

— ԱՐԻԵՆԻՈՒ. — Տես ԱՐԻԵՆԻՈՒ —։

ԵՒՍՏԱԹԻՈՍ Հելլենացի որ և Լեւստաթիոս.

Տես Յայսմ. Բ. 155։ Ընդարձակ՝ «Վարք և վկայաբան». Ա. 423–31։

ԵՒՍՏԱՔԻՈՍ, Լեւստաթէոս, Լեւտրիոս.

Տես Յայսմ. Ա. 273։ – Ալիշեանն (Հ. Մ.) «Վարք սրբոց», Հմ. ԺԲ. 163։

ԵՒՏԵՐՊԻ. — Տես ԱՅՖԼԻԵԱՆ Զ. Ա.։

ԵՒՏՐԱՏԻՈՒՆԱՆՔ.

Տես Յայսմ., Բ. 286։ — Ընդարձակ՝ «Վարք և վկայ». Ա. 135–75։ - Ալիշեանն (Հ. Մ.) «Վարք սրբոց», Հմ. Թ. 481։

ԵՒՏԻՔԻՆ աղանդապետ.

Տես Թլկատրճեան (Հ. Յ.) «Տիեզերակ. Պատ.», Հար. Բ, էջ 427–432. 590–91։ — Զաքարեան Հ. Մ.)։ «Պատմ. Հայոց», Հար. Գ. 129–132։ – Անկիւնեան Հ. Ս.)։ «Ընդհ. Տնտես. Ազգն.» էջ 582–628։ — Քալենեանի ժողովք։

ԵՒՏԻՔԻՈՍ.

Տես Յայսմ., Ա. 38։ Ընդարձակ՝ «Վարք և վկայ.» Ա. 179–80. 192։ – Ալիշեանն (Հ. Մ.) «Վարք սրբոց», Հմ. Ժ. 133։

ԵՒՏԻՔԻԱՆՈՒ ՆԻԿՈՄԻԴԻԱՑԻ.

Տես Յայսմ., Բ. 102։

ԵՒՍԻՒՇԵՒՍԿԻ Վ. Ա. – *Ժողովածու բուսաբանական իմդիրների և թուաբանական օրինակների նախակրթական և սիստեմատիկական դասընթացքի համար. Մասն առաջին – ամբողջ թուեր։ Կազմեց Վ. Ա. Եւսուշեւսկի՝ առաջին տիպ, բնագրի 29 երորդ տպագրութիւնից թարգմանած։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1893. 8°, 327 էջ։*

ԵՒՏՐՈՊԻՈՍ.

Տես Յայսմ. Ա. 104։

ԵՒՐԻՒՆՈՎ. — *Աստուածային աւետարանութիւն։ Թարգմանութիւն Եւրիւնովից։ Արտատպած Դպրա-կանական և պատմական Հանդիսից։ Մոսկուա, տպարան Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1891 34, 24 էջ։*

ԵՒՐԻՊԻԴԷՍ. — *Ակնարկութիւն, ողբերգութիւն, զոր ի հելլէն բնագրէ փոխեաց ի մերս Հ. Աբգէն Սուքրի, ի Մխիթ. ուխտէ Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1881. 8°, 53 էջ։*

— * *Մաւ։ Խոպոլիտակ, զոր ազդէ հրեշտակն թեսեւսեայ. Թղգմ. նոյն. Բազմավէպ 1880, էջ 139։*

— *Հայլեհուսակր Խիփոկեիա. Թարգմ. Ա. Բաբութչեանի, արտատպ. Ազբիւրից)։ Թիֆլիս, 1899. 8°, 22 էջ։*

Երբեմն վարուց, գրուածոց և ոճոյ մասին, տես ՉԱՐՊԱՆԵԼԵԱՆ (Հ. Գ.). «Պատմութիւն մահուանդրութեան Յուդայ, Հովմայեցւոց». *նուն. էջ 114–122։* ԹԼԿՓԻԼԵԱՆՑ (Հ. Մ.). «Կնունքն Քրիստի արանց». Ա. 253։

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ քաղաքականութեան... *Հայ ազգին վրայ ըրած ազդեցութիւնը. — Տես* ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (Յ.)։

ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՀԱՅ – ԱԻՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԻՆ։ Աշակուած Միութեան Գ. Համագումարում, 1900 թ. հոկտեմբերին. Հաստատուած ուսանողական մարմիններուի կողմից 1901 թ. յունուարին։ 1901, 8 էջ չկայ տպ. և քաղաք։

— *Եւրոպայի... միութենական Տիպիկոգիր. պատրաստած հինգերորդ համագումարի համար։ Ժընեւ, 1902 (տպ. ի Վենետիկ. Ս. Ղազար). 8°, 32 էջ։*

ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱԲԱՆՆԵՐ. — *Տես* ԱԼՊԱՆՃԻՊԵԼԵԱՆ։

ԵՒՓԻՄԻԱ, ԵՒՓԻՄԻՈՆ *կոյս.*

Տես Յայտ. Բ. 15 և 149–50։ Ընդարձակ «Վարք և վկայ.», Ա. 476–90։ Աւգերեան (Հ. Մ.) «Վարք սրբոց», Նո. Բ. 134։

ԵՒՑԵՈՒԻՈՒ Ս. ԺՈՂՈՎՈՑՆ *(պատմութիւն).*

Տես ՓԻԼՈՔԱՆԵԱՆ. — ՅԱՎՆԱՆԵԱՆ (Հ. Պ.) «Պատմ. Տիեզերակ. ժողովոց», էջ 213–20. — ԹԱՓՓՐՃԵԱՆ (Հ. Յ.)՝ «Տիեզերակ. Պատմ.» Հատ. Բ. էջ 411–419։ — ՍԱՐԵԱՆ, Հ. Ա.)՝ «Տես. Ազբ.» 582–601։ — ԹՈՒՐԵԱՆ (Եղ. Ի.), «Պատմութիւն եկեղեցական», էջ 231–234։ — ՔՍՏԿԱՐԵԱՆ (Հ. Վ.), «Եկեղեցական պատմութիւն», էջ 134–136։ — *ժողովին կանոնները յունարէն. I. B. Pitra*, Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta, I, Romae 1864, p. 515–519. — *C. I. Hefele*, Conciliengeschichte, II, p. 209–211. — Bouriant, Actes du concile d'Ephèse. Texte copte publié et traduit. Paris 1892 (Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire, sous la direction de Maspero et Bouriant, vol. VIII, *եւն։* – ԱԼԻՊԵՐԵԱՆ (Հ. Մ.), «Վարք սրբոց», Նո. Ի, 429։

ԵՓԻՄԵՐՏԻՆ. — *Տես* Լ ՓԻՄԵՐՏԻՆ։

ԵՓԻՄԻ. — *Տես* ՄԱՐՏ։

ԵՓԵՍՄ ԽՈՐԻՆ ԱՒԱՐԻ. — *Սրբոյն Եփրեմի վատահոգիութիւնք. —*

Հատ. Ա. Մեկնութիւն Աւետաւծոց, ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց, Օրինաց, Յեսուայ, Դատաւորաց, Թագաւորութեանց և Մնացորդաց։ Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, յամի 1836 ԻՄՀԱ. 8°, 12 + 495 էջ։

Հատ. Բ. Մեկնութիւն Համաբերութեան որ ըստ յորից աւետարանչաց և թարգմանութիւն առաքեալոց բանից և աւետարանական ճառք. նոյն տարին. 430 էջ։

Հատ. Գ. Մեկնութիւն յոբելեանական թղթոցն Պետրոսի. 265 էջ։

Հատ. Դ. Ճառք... ի ծնունդն Քրիստոսի։ – ի քաւասնօրեայ գալուստն։ – ի տօնն բարեբանութեան։ – ի յայտութիւն փրկչին։ — Յայլ կենսպութիւն տեառն։ – ի սուրբ խաչն աստուածընկալ։ – Յենովք և յելիա։ – Աո Յովսէփ։ — Յապաշխարութիւն Նինուէացւոց։ – վասն կենդակրոց։ – ի սուրբն Յովհաննէս Մկրտիչ։ – ի սուրբն Ստեփաննոս նախավկայ։ – ի վկայսն արեւելից։ – ի յայտութիւն մեռելոց։ – վասն դատաստանին։ – Յաղագս ապաշխարութեան։ – Յորդորումն պահոց։ – Յորդորումն ապաշխարութեան։ – վասն երաշտի և վաշխառուաց։ – վասն քնոյ և արթնութեան։ – վասն հսկողաց։ – վասն խոնարհութեան։ – վասն խորհրդոց մաքրութեան, պահոց և ալօթից։ – Աո ալօթք։ – Ճառ դղջման։ – ի կտակէն։ – վասն ննջեցելոց. 282 էջ։

« *Տացուք հասար, կ'ըսէ յառաջաբանն, կարճ ի կարճոյ գրչագիր օրինակացն, յորոց գրովանգակութիւնն զայս արարաք։ Մեկնութեանն Աւետարանոց մինչեւ յԱՇնացուդն մի եւեթ օրինակ գտր ի Հռոմ մերում. այլ բոլորագիր էր ընտիր, գրեալ ի Հոլ թուականիս, և գործ հարտար գրչի։ Նայց մեկնութեանն Յեսուայ. Դատաւորաց և Թագաւորութեանց կայր և երկրորդ օրինակ նոյնպէս բոլորագիր. գրեալ յերիքտասաներորդ դարու առ ժամանակաւ Սուքիասեանի Լուսաչէան. համապատիւ թերիս կայելալ էր մեր զան ընդ առաջնոյ օրինակին, եթէ քան ի մարդկորէն վրիպակաց, որ անխորշելի են ի սպառ, չէին կեղծել ի նմա ուրիք ուրիք և մեծամեծ հատուածք բանից։ Սակայն որ կարեւոր այլայլութիւնք ընթերցուածոց կային ի նմա, ի տարեւս իջիցն նշանակեցան։ – Մեկնութիւն Համարարեաց յորից աւետարանչաց և յորեքին աւետարանական հառքն, գրեալ ի Հաղրատ ի թուս ՌՈՒ. բոլորագիր անհարիր, այլ ոչ թերի յերկիւղած հատուածոցն եղ գրչին։ ի յիշատակարանին Ղանախա ոմն վարդապետ յիշատակեալ, զորմէ չունիմ ասել, հատաքոյ մանրա իցէ արդեօք, եթէ թարգմանիչն. գովութեամբ խօսի գրչին գնահատէ թէ « Ուրախ ասանդ հայրենի յաղագս որդւոց յառաջապահեսո արարեալ գանձեալ և եգեալ՝ սուրբ և արդիւնական վարդապետ ոմն Ղանախա՝ ժառանգաւոր տանս Հաղբատայ, և ի լուսաւորութիւն հանուրց աշխարհի »։ ի սմին մատենի կան աւետարանական հառիցն գրեալ էին ի նմին գրչէ և երիքին հառքն, յինովք և յեղիա, վասն նրաշտի և վաշխառ-*

ռուաց, զորս ի հատոր ճառիցն խառնեցաք ի աբ-
պագրութիւնան, անխառն պահեալ ազգային սեպհ-
ականութիւնս քանից յայլոցն կարելւոյ։

« Մուտ ի վախճան սպագրութեան սեպհականութեան ա-
ստուարածիս եհաս առ մեզ ի բարեպաշտ ուսմանէ եւ միւս եւս օրինակ բուն մատանց գիր առաւելագարեալ հայրապետին սրբոյ Ներսիսի Լամբրունացւոյ։ Բայց ի մատենիս յայսմիկ արտաքս սեպհականութեանն առաջինն եւ եթէ գոյր ի չորից ազգային հատիցն այսու վերնագրով. Ընդդէմ Մարկիոնիտի որ ասէ ոչ իմիք Եհան. և սեպհականութիւն յատակս աւետարանչացն. և ի վախճան գալստեանն ասէառն. այն, որ ի մերում օրինակի եղեալ է բարգմանութիւն աւետարանին։ Ջսիշատակարան յանկալի մատենիս ինչն երանելին արձանագրէ գայս օրինակ. — « Փառք և գոհութիւն նմա որ սկիզբն է և կատարած, ի նմանէ վաստակաւորէ ներսիսէ։ Տառապեալ ներսես, վրիպեալ յատանձին խոհմանէ, վերակացու հայրանի Տարսոնի քաղաքին և որ ի նմա մեծի եկեղեցւոյն պաշտամանց. զրատոնս իմոյ գրագմանցն ասացեալ գիտասակ գրչութեան ի մատենիս աստուածային, լեզուաւ բազում անգամ գլխագործականն ընդ հոգւոյ գինականն և գկրիմականն խոհմամբ յաստուածային կերակրելով գոգի։ Ա՛հ, ով, թեև ըստ մեծի գիրհատոսի գիտի հայհանն պատահեցայց ի գերկինից արբայու հայհին բռնարարողաց ի հոս՝ Աիոլ »։ Մեկնութիւն չորեքատասան թղթոցն Պաւղոսի. յորում գփիլիմոնին իրրեւ ըստ յայտնի ինչ և ամենեւին անկարաւս մեկնեալ հայոգեալ է ի բաց ինչն ասելք վարդապետին, որպէս հատատեալ ինձ կարծեցաք, զի օրինակն անհիերի է... ի կարգին խառնեալ է ընդ այլոցն և գհոտգին առ երրորդ կորնթացիս. իրրեւ գի ի ժամանակին հետերեւս գտաներ յորինակ ինչ ասելք գրոց յոյն կամ ասորի, որ ցարդ չերեւեցաւ ոչ ոքէք բաց ի հայ թարգմանիհենէն, զոր ունէր ամենայն դրչագիր օրինակք Աւետարանչին մեջ րոց... Օրինակ մեկնութեան հետգոցս գրեալ է ի հոս հնի բոլորագիր հին ի ձեռն Աիսկոնի ուրուն վարդապետի. զոր նա ինքն գտագիրեալ է յայլ ասորգ և ի հին օրինակէ հետքէ Աերմոնեացն դատաի, ի հետագասրութեան Կագկայ որդոյ Աչատի և ի կատարագատութեան Պաւղի։ Ձառք և Աղօթք. — Ջգաղութիւն չմարդիի հչդիսոյ զօրինակացն զհամար. գի ոչ միանգամն ամփոփ գտանէին, և ոչ ժամանակք գրութեան նոցա երեւէին, բայց յերկուց նոր օրինակաց գրեցոց ի Աչգ և ի Ա՛Ա։ Ա՛յլ գիտի նոցա՝ որ բացագրեին եզաք ի կարգին։ Իսկ հատիցն որ մեծաս մասամբ յայլեայլ հատիկտորաց հաւաքեցան՝ որ առ մեզ և որ այլուր։... Աւրդ յօրինակացս աստի յամենայնի գհնագոյնս և գընտիրսն առաք մեզ յաւարկուորդ սպագրութեանս... Ի հատից աստի ոմանք հերագատար երեւին, մանաւանդ որոց յոյն և կամ ասորի բնագիրն ամրողջ կան. և ոմանք եւս հատուածոյք զոր յատարտ սպագրութեանս ամփոփեցաք. որոց լրութիւն ի հայրենասէր բարեպաշտին ինդրի անձկանօք և երախտապարտ գոհութեամբ։ — Ջայս ամենայն քրտնաջան երկամբք ի յաճախաբան մատենագրութեանդ արդյ վարդապետիս հաւաքեցաք, զորս դասք գիծեալս ի բազմածախ ժանեակ ժամանակին։ Ներց ոչ ինձ ի առին եւեթ ասհմանին բանք նորա. գի են և այլ բազում մատենագք արդյ Հոյս ի յոյն և յասորի բարբառս, որ տակաւին չգտան ի մեզ։ Իգեն և ի մերոց աստի ոչ ասկաւք. որ չիցեն առ նոսա. որով և դպրութեանս մերոյ յաճախին պարծանք առ այլս ազգս »։

Հրատարակիչն է Հ. Ներսէս Արգիսեան։

— *Evangelii concordantis expositio*, facta a Sancto Ephraemo doctore Syro. In latinum translata a R. P. Ioanne Baptista Aucher Mechitarista. Cujus versionem emendavit, adnotationibus illustravit et edidit Dr. Georgius Moesinger, professor studii biblici A. T. Salisburgi. Venetiis, libraria PP. Mechitaristarum in Monasterio S. Lazari, 1876. 8°. XII + 292 էջ։

Տպագրուած ի յիշատակ հանուան Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Պետրոս Արքեպիս. Հիւրիպ. † 21 Ապրիլ, 1876։

— *S. Ephraem Syri Commentarii* in epistolas D. Pauli nunc primum ex Armenio in Latinum sermonem a Patribus Mechitharistis translati, Venetiis, ex Typographia Sancti Lazari. MDCCCXCIII (= 1893). 4°. X + 273 էջ։

Լատին վերծանութիւնն Յովհաննէս Յովսէփեան Տրապիզոնցւոյ, տպուած և իրեն նուիրուած։

Տե՛նաց. Lit. Rdsch. f. d. kath. D. XX. էջ 109–12 (1893). Պ. Ֆէյեիեր։

ԱՂՕԹԱԿԻՐՔ.

— Ա տիպ. Գիրք ոտորից։ Ասացեալ սրբոյն Եփրեմի խուրին ասորւոց և այլ ումանց սրբոց վարդապետաց։ Տրպեցեալ հրամանաւ աստուածաբան պատրիարգի տեառն Աւետիսի Թուրճի Ի՛Ջ՚Կ՚ին (= 1734)։

Գիրք տպագրութեան մեծակ ուշադրութեան, առաջաբան երեսներով, գեղեցիկ հետագրով. 76 էջ. ուրկէ կը սկսին Լուսաւորչի ինչ ինչ ազօթքները, մինչեւ էջն 88, ուր կայ ոտանաւոր ազօթք մը « առ աստուր աստուածածնին և առ ամենայն սուրբսն », մինչեւ էջն 95, ուր կայ հետեւեալ յիշատակարանը.

Աստուծոյ ամենակարող գթութեան և ողորմութեանն գոհութիւն օրհնութիւն և փառաբանութիւն մատուցանելոյ անդուլի գովասանութեամբ զնմանէ, որ եւս մեզ մեզս նուաստացեալս, կարգ և կարողութիւն զայս գաստուածաշունչ և գանոյշ հոտոյ անուրեայ ազօթից զոդուածոց անձանց ամենայն հաւատացելոց, տպել և յատարտ հասուցանել։ ի թուականիս մերում. Ի՛Ջ՚Կ՚ին Յունվարի ԻԳ՚

Աւդ՝ որք ընտանեաք զաս յիշեցէք ի սուրբ ազօթս ձեր զմեզոք առատապէս և գառաջնեալ անձն իմ զմահտեսի Մխիհանս. որ բազում արդեամբք և ծախիք եւեթ տպել գասոր ազօթատարս գայս ի վայելուչ անձանց ամենայն ընթերցողաց։ Այլ և յիշեցէք և րվհանգստեալ ծնօղս իմ, գհայրն իմ գԼ՚ովաննէս. և գմայրն իմ գԲարբառնան. Նաեւ գեղբարս իմ գԱ՚ւագն. և գՔարահիհէն և գեղբարակիցն իմ գՊետրոսն. յիշօղդ յիշեցեալք լինիք ի քրիստոսէ։ Ալերջապէս յիշել պարտ էր և գաշխատաւորս գործոյ տպագանն, գՍիրացու Մոսէ փանոսն. և գՍիրացու Ալեքսանն։ Ցուկ ապա և գանպիտան տպոգս գԱարտրոսս չնչին գպիրս »։ Հատարակ տպագրութիւն. Թէեւ չի յիշատակէր, բայց կ՚երեւի տպուած կ՚երեւայ։

— Բ տիպ. Գիրք ոտորից։ Ասացեալ Սրբոյն Եփրեմի։ Եւ տպագրեցեալ Հրամանաւ Աստուածաբան Պատրիարգին Կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Գաբրիէլ։ ի թուին՝ 1196 (= 1747)։

Գիրք տպագրութեան փոքր ուշադրութ, մեկակ գրով և զարդագարդ երեսներով, 128 էջ։ Այս տպագրութեան մէջ՝ որ լաւագոյն է առաջինէն՝ կան միայն 11 Եփրեմի ազօթքները առանց յաւելուածի։

— Գ տիպ. Գիրք ոտորից Ասացեալ Սրբոյն Եփրեմի Խուրին Ասորւոց։ Նախապէս տպագրեալ

գոլով սա՝ հրամանաւ Տեառն Յակոբայ մեծի և Աստուածաբան վարդապետի հանգուցելոյ ի Տէր։ Իսկ այժմ ըստ խնդրոյ եղբարց՝ վերըստին տպեցեալ եղեւ, ի պատրիարգութեան Տեառն Դրիքորի գերզգոն և խոհեմազարդ վարդապետի։ Թուին հայոց. ՌՄԺԹ (= 1767) Սեպտեմբերի ԻԵ։

Դիրք տպագրութեան միջակ ոլոմածալ, անհարմ միջակագիր, զարդափակ երեանեերով, ծանր ապիտակամածուկի, մինչեւ յէջն 75, որմէ վերջ 77էն սկսեալ կան լուսատուչէն երկու ազօթք, յետոյ յէջն 82 Աղօթք մը Սուրբ Աստուածածնէն և ի։ Ներփրեմէն նոյն խորագրով. յետոյ յէջն 91 Ապաշխարութեան ազօթք մը, և յէջն 93 երկու ազօթք ի։ Դրիքորէ Նարեկացիէն, և յէջն 104՝ ազօթք առ ի։ Աստուածածնէն և առ ամենայն սուրբս՝ ստանաւոր, մինչեւ յէջն 112, որ կայ յիշատակարան.

... Եւ արդ մինչ ընկալունք զմխիթարութիւն ինչ հոգւոյ ձերոյ ի յընծեհանուն գրոցս զազօթիցս, յիշեցէք ի քրիստոս ըզգանկացեալ ազօթիցդ՝ վտապդրոզ պարտաւոր անձն իմ, յանկալ գիւղէն ապատչէնցի. արապզալի կուչեցեալ մահտեսի աստուածատուրի որդի՝ յօհաննէսէ. և վհաղարդակից ընկերն իմ, ակնցի տիրացու յակոբն. որ ինձ պատրաստական ծառայ ձեր ամենեցուն։ Եւ զոր-դեակն իմ, զկապարեալս չարաչարդող՝ գտիրացու պօղոսն, և ըզմշակարկ վանեցի գասպարն. զաշխատաւորան գործարանիս մերոյ։ Ցորում և դուք լինիցիք յիշեցեալ ի տեառնէ մերմէ, ապցեկուեցեամբ յաւուր յայտնութեան Տեառն. ամէն »։

Անպիտան տպագրութիւն։

= Դ տիպ. Դիրք... Աւուրց։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան գերագահ ամբոյդ սրբոյ Իչմիածնի՝ Տեառն Միքէոնի գերերջանիկ սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան Սրբոյ Աթոռոյն երուսաղէմի Տեառն Յովակիմայ ճգնազգեաց վարդապետի։ Իսկ և վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Զաքարիայ Ազգասէր և Աստուածաբան վարդապետի և արք եպիսկոպոսի։ Ի թուին՝ ՌՄԻԹ (= 1779), Ապրիլի ԻՀ։ Ի տպ. Ցօհաննիսի և Պօղոսի։

Դիրք տպագր. ոլոմածալ, միջակ գրով և սեւ թղթով և աստղափակ երեանեերով. կրկին տպագրութիւն մըն է Գ տիպին՝ համանման կարգով և ազօթքներով, բայց անկէ լուսադրն է, 106 էջին մէջ որ է վերջին կայ միեւնոյն յիշատակարանը. միայն թէ «մրազարկ վանեցի դասպարն» եղած է հոս «մրազարկ մանազկերտցի հանգուցեալ աեր Պօղոսի որդի տիրացու կիրակոս»։

= Ե տիպ. Դիրք... Աւուրց։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Դերագահ Աթոռոյն Սրբոյ Իչմիածնի Տեառն Ղուկասու Սրբազան կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Յովակիմայ Երջանկափայլ վարդապետի։ Վեհափառ Հրամանաւ Մեծի Արքայանիստ Մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ Սրբազան Արհի Եպիսկոպոսի Տեառն Զաքարիայ Ազգասէր կարդացեալ Աստուածաբան Պատրիարգի։ Ի թուին Հայոց՝ ՌՄԼԲ (= 1788), Յունիսի ԻԹ։ Ի տպ. ի Ցօհաննիսի և Պօղոսի։

Ձորրորդ տպագրեան դիրքով, կարգով և ազօթքներով. ծաղկափակ երեանեերով, Թուղթը կապտագոյն։ Ցէջն 106 (որ է վերջին) կայ միեւնոյն յիշատակարանը՝ փոքրիկ փոփոխութեամբ.

«... յիշեցէք ի քրիստոս՝ զհոգաբարձու ապիգմեան մատենիս, զկարգեալն ի Լաւոլճեոս վարդապետէ, զակնցի մահտեսի ալէքսանոսն, զհանգերձ հարբն՝ հանգուցեալ խանդրին, և եղբարքն՝ հանգուցեալ մահտեսի զուկասի և կենդանի պարոն պազտասարիս»։

= Զ տիպ. Դիրք... Աւուրց։ Վերստին տըպեալ փոքրագիր՝ վասն դիւրապէս ի գործ ածելոյ ազօթասէր եղբարց օրհնեալ ազգիս։ Վեհափառ Հրամանաւ Տեառն Պօղոսի Արժանրնտիր Ալք Եպիսկոպոսի և Սրբազան Պատրիարգի Անդրիանուպօլսեցւոյ։ Ցամի Տեառն՝ ՌՄԻԲ, օգոս. 1։ Ի տպ. ի մայր եկեղեցւոյ ի Կոստանդնուպօլիս։

Փոքր ոլոմածալ, ծաղկագարդ երեանեերով. յէջն 179 կայ Նարեկացիէն ազօթք մը, յէջն 188 «առ Ս. Աստուածածնին և առ ամենայն սուրբս» ստանաւոր ազօթքը, և յէջն 195 Յովհաննու Կաթանդ. ոյ «վասն ամենայն խնդրուածոց» ազօթքը ցէջն 199՝ որ է վերջին։

= Է տիպ. Վիեննեիկ, 1836։

Տես վերը Մատենագրութիւնք. Հատ. Դ. 227-276։

Սերիչ տպագրութիւններ, այրուսազէմ։

= Ա?

— Բ տիպ, 1857. 8°, 392 էջ?

= Գ տիպ. Դիրք... Աւուրց։ Ցայրուսազէմ, ի տպ. ի Սրբոց Յակովբեանց, 1865. փոքր 8°. 392 էջ։

Նփրեմի ազօթքները կ'սատրան յէջն 189, անկէ չարխուան իրաքանչիւր օրուան յատուկ ապաշխարութեան սաղմոսներ, չարականներ, Նարեկ և Դասանեց. ոյն ազօթքներն և ամրոզի Եկեսցեն։

= Գ տիպ. անդ, 1870. ըստ ամենայնի նըմանի վերնոյն. 352 էջ։

Սերիչ տպագրութիւն ի Վիեննեիկ։

= Սրբոյն Նփրեմի Խորին Աւուրց ազօրք։ Վիեննեա. Ս. Ղազար, 1879. փոքր 8°, 121 էջ։

— Բժիչկարան հոգեւոր. Ցորդորակ յնփրեմէ։ Կ. Պոլիս, 1822?

— Բժիչկարան հոգեւոր, բաժանեալ յերկուս մասունս. մասն առաջին, Ցորում պարունակի Ցորդորակ ապաշխարութեան սրբոյն Եփրեմի Խորին ասացուոյ՝ ի պէտս հոգեպէս հիւանդացելոց։ Ի Հայրապետութեան սրբոյ Նչմիածնի, Տ. Տ. Ներսէսի սրբազնակատար կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց. ի Պատրիարգութեան սրբոյ Նրուսաղէմի Տեառն Կիրակոսի սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Ի Պատրիարգութեան Կոստանդնուպօլսի Տեառն Մատթէոսի սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Տպեալ յՕրթագիւղ, ի տպ. ի Պօղոսի Արապեան Ապուչեխցւոյ, 1847. 8°։

Ցորդորակը կ'սատրուի յէջն 47. յէջն 48 «Ազօթք ապաշխարութեան Մանասէի թագաւորին», 51էն «Ազօթք հանդուստեան ժամուն» ամրոզի, ցէջն 74. և յէջն 75–6 կայ Նամրունացւոյն «Ա տքեզ ահարկեմ» ազօթքը։ Ցետոյ նոր թուատամարով կը սկսի։

Մասն երկրորդ, Ցորում առաջի դնին ալէքսէյ բանք ազօթից՝ զօրաւորք ի բժչկութիւն հոգեւոր հիւանդութեանց՝ բաժանեալք ըստ եօթնեակ աւուրց չարաթուն, աւս մնադիւր ընթեր-

ցանութիւն իւ յաքանչիւր հոգեսիրաց։ — Ի վերջոյ յաւելան խնդրուածք հաշտեցուցիչք Աստուծոյ՝ յաղօթամատոյց գրոց սրբոյն Կիպրոսի Կիպրոսի Կաթողիկոսի, և յայլոց երանելի վարդապետաց. 127 էջ։

Ցովհաննէս Փառնեցիէն կան առ Հայրն երկնաւոր «Ցառիւնից աստուած», և «Տէր տէր Հայր». առ Իրրորդութիւնն «Բարերար և ամենակալ», առ Հայրն երկնաւոր «Արարիչ բոլորից», «Ամբարչագործ Աստուած», առ Որդին միածին «Ամենակալ Տէր», առ Հայրն երկնաւոր «Հաստիչ ամբաւազօր», առ Որդին միածին «Մ՛որ անեղդ ես», առ Հայրն երկնաւոր «Որ արարչական գերծով», առ Որդին միածին «Լոյս ի լուսոյ», առ Հայրն «Լապէս բարի», առ Որդին «Որդի Աստուծոյ», առ Հայրն «Աստուած ամենակալ», առ Հոգին սուրբ «Անբաւելի», և ապա կը սկսին Նարեկի ազօթքները, յետոյ յէջն 121 կայ «Երանելոյն Վարդանայ ազօթք առ Որդին միածին Աստուած» և յէջն 125 Լամբրոնացոյն «Ամ չորս պատճառ» ազօթքը ցէջն 127, որ է վերջին։

= *Ի տիպ, Բժշկարան ... հիւանդացելոց։ Ի Հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի Տ. Տ. Ներսէսի սրբազնակատար կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, ի Պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Ցովհաննու սրբազան Արքեպիսկոպոսի, ի Պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսի Տեառն Ցակոբայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ցովհաննու Միւհէնտիսեան,* 1856. 8°, 250 *էջ։*

Ցար և նման առաջինին, միայն յէջն 247 երկու նոր ազօթքներ կան. Լամբրոնացոյն «Մայթանք առ Հոգին սուրբ աստուած՝ Մ՛որ Տէր և գաստիարակ», և յետոյ «Ազօթք ըստ մտաց աներանական ազօթից»։

= *Ի տիպ, ի փարիզ, ի տպ. ի Արամեան,* 1858 ?

= *Ի տիպ, յՕրթագիւղ, նոյն տպ.* 1876 ?

Տես գարձեալ ԿՏԱԿ ԳԻՐՔ, ուր կայ «Ցաղագս ապաշխարութեան» հատը։ Իսկ «Ի գալուստ Տեառն ի տաճարն», «Ի գալուստ փրկչին յերուսաղէմ», «Ի Ցովհաննէս Մկրտիչն և ի կաքաւուձն Հերովդիադայ», և «Ցայլակերպութիւն Տեառն» հատերը տես ԳԻՐՔ ԻՒ ՀԱՒԱՏՔ ՀԱՒԱՏՈՑ (Ր. Ե. ԺԱ. ԺԲ)։ Այն գիրքը Տաշեանի աչքէն վրիպած ըլլալ կը թուի. որովհետև ոչ մի ակնարկութիւն չըներ ոչ միայն այս եփրեմեան հատերուն, այլ նոյն իսկ Սրբազգ վրայ խօսած առեն Յոհաննէս Ոսկեբերանէն (Ե. Ե. ԺԲ. ԺԲ), ուր ինը հատ ունի Սրբեցին։ Տես և ԱՂՕԹԱՐԻՔ «Հանապատ գիրք ազօթից» յէջն ոէ (207 «Աղօթք վասն ապաշխարութեան», և գարձեալ յէջն մէն, մէզ, և «Ցաղագս խոնարհութեան» հատ տես ՊԱՏԱՐ ՄԱՐԻԱԿԱՆ կոչուած գիրքը։ Տես նաև ՀԱՒԱՏՔ ՎԱՆԱՅԻ ԳԻՐՔ, ուր եփրեմի ինչ ինչ հատեր կան, և ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑ ՑՈՎՀ. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, եւն, եւն։

Եփրեմի գործոց վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւններ.

Պօղոսի և կորնթացոց Թղթակցութեան և Եփրեմի սեփհոնեան մասին տես Ֆլֆֆինկրի «Der apokryphe dritte Korintherbrief. վ. հ. ննա, 1894. էջ 4–7. 70–79. 80–97. և Theol. Quartalschrift LXXII, թիւրինկէն, 1890. 627–639. ուրիշ գերմ. թրգմ. յառեփ. կանոնացոց ի դիրս Th. Zahn, Geschichte des neutestamentlichen Kanons. Լայպցկէն 1891, Հատ. Բ. 595–606, և Հանդ. Ամս. 1891. էջ 217, 232, 277։ Գարձեալ Կարդիերի և Ս. Պերժէի (Berger) La Correspondance apocryphe de St. Paul et des Corinthiens, եւն, և Բազմավէպ 1891. էջ 279. Հանդէս Ամս. 1891. էջ 345։ Տես գարձեալ Բիւզանդիոն 1898, թ. 363՝ «Եփրեմ խուրի, հին յիշատակներ» յօդուածը, և Մշակ 1900, թ. 226։ Տես և «Մատենագարան» Զարպ.) էջ 443–466, «Յուցակ» Տաշ.) էջ 1086 և 1127 ի Ցովհ. Մանգակունի։ Սոմալ. «Quadro» էջ 21. 22. 25. 34, եւն։ Զարպ. «Պատ. հին մատենագրութեան» էջ 753–55։ – Բազմավէպ 1901, էջ 55 «Տեսութիւն Ս. Եփրեմի կտակի վաւերականութեան (Հ. Վ. Ծրթանէս Ռուսեան)»։ — Տես և կամիրբրի «Marcion, and the Paulicans յօդուածը. Ac. L. էջ 162, և V. Ermoni «Marcion dans la littérature arménienne. Rev. de l'Or. Chrét. Suppl. trim. I, էջ 461–80։ Վարքը տես Ցայսմ., Ա. 54։ Ակգերեան Հ. Մ. «Վարք Սրբոց» Հտ. Ժ. 394։ Զարպ. «Պատ. Հին Մտնգր.», 753։

ԵՓՐԵՄ *եպիսկոպոս Ընչոյ.*

Դր. Մագիստրոս Նամակ մը գրած է իրեն. «Յաղագս Նոանց առ Եփրեմ եպիսկ. Ընչոյ», տպ. Ձոռքաղ 1861–62, էջ 38–39։ Կը յիշուի Զամչեանէ «Պատմ. Հայոց» Հտր. Բ, 892, և Ախտչեանէ «Այրարատ» 276։

ԵՓՐԵՄ *կաթողիկոս Զորագեղցի.* — Տես Ներսիսեանց (Ա.), «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը». Կ. Պ։

ԵՓՐԵՄ *կաթողիկոս Սսոյ Ազգակ.*

Ամիրեան Հայապատումէն Ա. Հատորին մէջ յէջն 329 կը գրէ. «... Եփրեմ կաթողիկոս Սսոյ (1771–1784), դրած է իր ցեղին Ազգահից Պատմութիւնը յաջորդարար՝ Թէ՛ արձակ և ընդարձակ, և Թէ՛ համառօտ՝ չափաբանութեամբ։ Ցայտնի է մեր բանասիրաց՝ որ Ազգապահ կամ Ազգակոչ կոչուեցան Թէ՛ եկեզեցականք և Թէ՛ աշխարհիկք՝ որք յորդոց յորդի պահէին Ս. Լուսաւորչի ազգը, և Թէպետ առվորաբար ի կաթողիկոսարանի պահուէր այն ուրիշ արքունութեանց հետ, բայց առջի պահողին աներանդեն յորդոց որդի այդպես կոչուէնգան։ — Սոյն Թեմին նկատմամբ հանդիպած բաներու և կաթողիկոսաց կան մանաւանդ դիտելիք ի դրութեան Եփրեմի, յորս գտնուին և անստոյգք ինչ և սխալք»։ Տես գարձեալ նոյնին Ախտառեի գիրքը էջ 219–21, ուր կայ Եփրեմի ստանաւոր պատմութիւն մը Ազգապահից։ Տես գարձեալ Ջամչեանի «Պատմ. Հայոց», Հտր. Գ. 878։ Իր (Եփրեմի) Մեկնութիւն Ցովհաննու Ձեռագիր գործին յիշատակարանը՝ տես Արարատ 1888, Գ. 222–23։ Իր գրած Մաշտոցին Յիշատակարանը՝ անդ, 1875, էջ 333–40։ – Տես և Լիաօ 1866, թ. 5, էջ 65–69։

ԵՓՐԱՍԻՆԵ *կոյս.*

Տես Ցայսմ., Ա, 109–12. «Վարք Հարանց» տպ. Կ. Պ. 495–500, տպ. Վենետ. Ա. 278–87 Ագերեամ՝ «Վարք Սրբոց» Հտր. ԺԲ. 165։

ԵՕԹՎՆԱՍՈՒՆԻՑ ԹՎԱՐԿՄԱՆԱԲԵՐԻՆ.

Տես ՅԱՐՊՂԱՆ. «Մատենագարան» էջ 59–69. — ՉԱՄՉԵԱՆ «Պատմ. Հայոց», Հտր. Ա. 131–34։ — ՍԱՐԳԱՆ (Հ. Ս.՝) «Տեսակ. Աստուածար.» 150–167, 138–39։ Հերմիզի նոյն գործը. Հտր. Ա. էջ 32–38, և գործիս 218 էջը՝ «Աստուածաշունչին վրայ դրուածներ»ը։

ԵՕԹՎՆԱՍՈՒՆ ԵՒ ԵՐԿՈՒՒ ԱՇԱԿԵՐՏՔ.

Ցայսմ., Ա, 156։ Ակգեր. «Վարք սրբոց», Հտր. Զ, 846։

ԵՕԹՆ ԱՒՈՒԱՒ *հէքիաթ. փոխադրեց Լեւոն Մելիք Ադամեան* թիֆ. *Հայ. Հրատ. Ընկ.* թ. 170 *Թիֆլիս, տպ. Վրացատիպ Մնաց. Մարտիրոսեանցի*, 1899. 22 *էջ պատկերազարդ*։

ԵՕԹՆ ԳԻՇԵՐՔ. — *Տես* Տ. (Մ. Գ.)։

ԵՕԹՆԵՔԻՆ. — *Տես* ԴԻՐԶԱԿԵՆՔ Մ. Գ.։

ԵՕԹՆ ԻՄԱՍՏԱՒԼՐՔ. — *Տես* ՓՈՆՅԻԿՈՒՈՒ ԿԱՅՍՐ։

ԵՕԹՆ ԻՈՏԱՃԱՐԱԿՔ.

Ալբեր. «*Վարք սրբոց*», *Հար.* Ի. 41։

ԵՕԹՆ ԽՈՑՔ. — *Տես* ԵՕԹՆ ՅԱՒՔ։

ԵՕԹՆ ԽՕՒՔ ԱՒՒ ՏՂԱՅՍ. — *Տես* ԱՅՎԱԶԵՆ (Գ. Ե.)։

ԵՕԹՆ ԿՈՒՄԱՆՔ. — *Տես* ԹԻՊՈՒԻՏՈՒՆ։

ԵՕԹՆ ՄԱԿԱԲԱՑԵՑԻՔ. — *Տես* ՄԱԿԱԲԱ-ՑԵՑԻՔ։

ԵՕԹՆ ՄԱՀԱՅՈՒՆ ՄԻՂՔԵՐ. — *Տես* ՄԻՒ Ի.։

ԵՕԹՆ ՄԱՆԿՈՒՆՔ ԵՓԵՍՈՍԻ.

Տես վկայ եւ վկայաբանութիւնք Ա. 491-502. *խառ. թղթմ. Կռխոր էջ* 95-102։ — ՅԱՅՍՄ., Բ, 205-207. *Նդրնք՝ հայերէն բատ Եֆեսագրին* ի վկ*սաց և թղթմ. խառ. առ Կռխոր էջ* 91-95. *համ. Ign. Guidi*, Testi orientali inediti sopra i sette Dormienti di Efeso. *Հռոմ* 1885, 4°, 105 *էջ*. — Ալբերտաց, «*Վարք սրբոց*», *Հա.* Ա, 143. Ը, 143։ — *Տես և* ԱՐԻՒՀԱՄ ԵՊ. ՄԱՄԻԿ. *Յաւելուածին մէջ*։ — ՀԱՄԶԵՆ (Հ. Մ.) «*Պատմ. Հայոց*». Ա. 519։

ԵՕԹՆ ՅԱՒՔ. — *Տես* ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ Հ. Գ., «*Մտածութիւնք ի վերայ Հօթն գլխ. ցաւոց*»։ — ՈՒՉԱՒՆԵԱՆ (Հ. Գ. Վ.) «*Աստասուք Մարիամայ*»։ — ԻՆՆՕՐԵԱՑ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ։

ԵՕԿԱՑԻ Մ., – *Ներսոպոլ. գերմ. խրգմ. իսահակ Յարութիւնեանց*։ *Թիֆլիս, տպ. Մ. Շահրամէ և Ընկ.*, 1900. 8°, 64 *էջ*։

Զ

Զ. Ն. Մ. Թարգմ. Տես ՅԱՋՈՂԼԵԼՈՒ ՀՆԱՐՔԸ։

ԶԱԼԻՆԵԱՆՑ. Թարգմ. — Տես ԱՆԲԱԽՏ ՄԱՑԻՐԸ։

ԶԱՒԵՐ ՄԱՋՈՒԽ. — Տես ՄԱՋՈՒԽ Զ.։

ԶԱԿԱՒԻՒՌ Մարկոս. — Տեսչութիւն հովուական. ճառք Տ. Մարկոսի Զակուռեայ, որ նախ Չենեռայ, և ապա վիչենցայ քաղաքին վերատեսուչ։ Թարգմանեալ ի պատուելի Յովհաննէս վարժապետէ Տէր կարապետեան Պրուսացւոյ. ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Ղերսեսի վեհափառ սրբազնագոյն կաթուղիկոսի, և ի պատրիարգութեան սրբոյ աթոռոյս Երուսաղէմի Տ. Յովհաննու սրբազան Արքեպիսկոպոսի, և ի պատրիարգութեան գահոյս Տ. Յակոբայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Ցերուսաղէմ, ի տպ. ի սրբոյ Յակովբեանց, 1856. 8°, 336 էջ։

Գրաբար համառօտ քարոզներ առ վէրատեսուչս և հօտս Ազգիդ ցոյց, առ Տնօրէնութիւնս Քրիստոսի և առ Ս. Կուսանեան Երուսաղէմի գրոց ցուցակը (1882) տպագրութեան տարին 1867! կը գնէ. մինչդեռ բուն դիրքը 1856 կ՚ըսէ։

ԶԱՀՐՈՒՄԱՐ. — Տես ԻԱՖՖԻ։

ԶԱՄՊԱՊՃԵԱՆ Ն. Ս.) Թարգմ. — Տես ԻՒՄՆ (Ա.)։

ԶԱՆԱԶԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԹՒՓՈՒԻ ՏՆՏԻԱԿ։

ԶԱՆԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԳ ԴԱՐՈՒԻՑ. — Տես ԱԲԻՒՆԵՈՒԹԻՒՆ Պ. Վ.։

ԶԱՆԳԱԿ. — Տես ՇԻԼԼԻՐ։

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԴԱՒԱԹ. — Տես ԼԱԼԱՅԵԱՆՑ (Ե.)։

ԶԱՊԵԼ, *դուստր մնծին Լեւոնի Հայոց Թագաւորին*։

Տես ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Գ.), «Յուշիկք», Հար. Ա, էջ 121–161։ – «Ազատամարտ», 77, 206–7, 223, 232, 285, 380, 512–3, 527–8, 539–40։ – ԶԱՄՊԵԱՆ «Պատմ. Հայոց», Հար. Գ. 172, 192, 194, 196, 247–48։ — ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ (Ս.), «Պատմ. Հայոց», (Բ տիպ), 493–496։ – Յօդուած. Ա, 42, եւն։

ԶԱՒԱՆՑԱՆՑ ԱՍՏԻԱՆՏԱՑԻՆ ՍԻՐՈՑ. — Տես ԱՍՏԻՋԱՑԻ։

ԶԱՒԱՓԵԱՆ Գ. — *Ոսկեհեր տղան և իմաստուն աղջիկը. Պարեգին Զաւափեանի։ Շուշի*, 1900?

Քննագ. Մշակ 1900, թ. 70։

ԶԱՒԱՖԵԱՆՑ Մ.) Թրգմ. Տես ԿՕՐՕՆԼՆԿՈ Վ.։

ԶԱՒՕԴԻՄՍԿԻ. — Տես ՇԵԼԴՈՒՆՈՎԱ Լ.։

ԶԱՏԻԿ ԿԱՄ ՆԱԽԱՄԱՀՄԱՆՈՒԹԻՒՆ. – Տես ՎՂԼԻՒՆ։

ԶԱՏԻԿ ՍԱՒԻՐՔ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԱՆ ՏԱՒՈՆ. — Տես ԱՅՎԱԶՅԱՆ (Գ. եպիսկ.) «Լսարանք»։

ԶԱՏԿԱՒԱՆ, Գիրք?

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆՑ Մ.) — *Խոհրդայի մասին։ Աւտուտ. «Արարատ» ամսագրից։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռի*, 1892. 18 էջ։

Թարգմ. — Տես ՆԵՄԻՒԱԵՐ Պ.։

ԶԱՐԻԱՐԵԱՆ (Ի. . — * *Սարիւրս տղան. Մասին չարաբաթերի*, թ. 9. *մարտ*, 1902։

Քննագ. Հանդէս Ամսօր. (Գ. Մալխ.), 1902, թ. 5, էջ 151։ Ասոր դէմ (Ի. Զ. Ծոդիկ 1902, թ. 361–365։

— * *Սիւ հաւր կանչից. (Բանիւրի Գրակ. և Արուեստի)* 1903, Դիրք Ա. 80–103։

Խմբագ. — Տես ՈՒԱԶՄԻԿ։

Գրաւաճառք. տես Արեւելք 1902, թ. 4935։

ԶԱՐԳԱՐԵԱՆ Վ. Գ.) — *Գրացուցակ նոր հրատարակութիւնց (ամէն ամիս մէկ թիւ)։ Ա. Տարի*, 1893 *Յուլիս–Դեկտ.*։ կ. *Պոլիս տպ. Տ. Ամվէլէկ. յետոյ Ս. Տամատեան և Գ. Պաղտատլեան*. 8°, 48 էջ։

Քննագ. Հայրենիք 1893, թ. 575։ – Արեւելեան Մամուլ թ. 8 և 1894 թիւ 4։ – Ա. Շարգիւ թ. 2622։ – Տես և Արտքս 1893, Դիրք Բ, էջ 119։

— *Քոլերայի համար առաւելի զգուշութիւններ, նշանաւոր բժիշկներու գործէն քաղուած. Հայ. տճկ. յոյն. գաղղ. կ. Պոլիս, տպ. Փ. Պաղտատլեան*, 1893 (*ձրի*)?

Խմբագ. — Տես ՏԵՒԱՐԱՆ։

ԶԱՐԻՓ ԵՐԿՆԻՒ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ Վ. ԵՐՋՆԿԱՅԻ. — ՆԵՐՍԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ։

ԶԱՐՄՕՆՔ. — Տես ՍԻՖԵՐԵԱՆ (Զ. Ա.)։

ՋԱՐԿԵՒԱՐԻ ՓԵԼԼԸ. — Տես ԲԱՐԱՁԵՒԱՆ Ա. Մ.)։

ՋԱՐՄԱՑԻ Խարգմ. — Տես ԻՈՍ Լ.)։

ՋԱՐՄԱՆԱԼԻ ԱՐԻ. Ինսելրվենից թարգմ. Օր. Ն. Վուլիջանեանց։ Տփխիս տպ. Մ. Շալաձէի և Ընկ., 1896. 8°, 29 էջ։

Փեղագ. Մշակ 1896. թ. 32։ – Ազբիւր 1896. թ. 5–6։

ՋԱՐՊԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Դարեկին, որ և ԱՒԱՆԱԿԵԱՆ Հ. Պ. Զ. — * Ցաղագս բարեկրօնական ուսուցմանց Աստուածաշունչ առաքից ի մայ յիզուս. Բազմավիպ, 1850 էջ 212. – 1851 էջ 230։

* Վերլուծական յիշատակի նախատօնից առաքից ի մեծն և ի յուսանելոյզ Մխիթար. անդ, 1851 էջ 129, 193։

— Ցաղագս բարեխոստութեան սրբոց և ըզնշխարս նոցա և զպատկերս մեծարելոյ. աշխատասիրեաց Հ. Գարեկին Զ. Յահակեան, ի Մխիթ. Հայրէն վենետիկ, ի տպարն Ղազար, 1852. 6°, 376 էջ։

— Պատմութիւն մատենագրութեան Ցունաց, Հռովմայեցւոց և Հարց Եկեղեցւոյ, ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց։ Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1856. 12°, ԻԲ + 835 էջ։

— Պատմութիւն մայրենի դպրութեանց ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց։ Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց։

Հատոր Ա. Հին մատենագրութիւն Հայոց, 1865. 12°, ԻԶ + 649 էջ։

= Ի տիպ. Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն ԻԲ-ԺԲ դար բարձրագոյն դպրոցաց համար. յաւելուածներով և փոփոխութեամբք։ Վենետիկ Մխիթարեան տպարան, 1886. 8°, ԼԲ + 795 էջ։

= Գ տիպ. յաւելուածօք և փոփոխութեամբք։ Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1897. 8°, ԿԱ + 822 էջ։

Ընդունակութիւն. «Ցառաջաբան։ — Պատկեր Հայկական դպրութեան։ — Պատրաստութիւն. Հայկական Դպրութիւնն համեմատած առիւծ հին ազգաց գրականութեան հետ։ Ընդ ազգասիրութեան պատճառները։ Մեք մատենագրութեան բաժանումը ըստ գարուց։ — Հայկական Նշանագիրք. Նշանագրքը ընդհանրապէս և անոնց կարեւորութիւնն–Հայ ազգին նախնական անուանքը։ Բնեւռաքանդակ արձանագրութիւնք։ Ականց գոյութիւնն ի Հայաստան և հանրանական հետեւանք։ Շատ բան և իր արձանագրութիւնք ի մերում աշխարհի և այլուր։ Ջննութ, առարկ և յղյն տառք, և անոնց գործածութիւն առ մերան։ Համառօտագիր նշանակք։ Ցաւոտկ ազգային տառից զգալի պէտք։ Վ.ամաշապահ, Սահակ և Մեսրովպ։ Մեսրովպ ղանք ի գիւտ հայկական տառից։ Կորիւն, խորենացի և փարպեցի և անոնց խօսքերը։ Պատմութիւն գիւտի տառից։ Այլեւայլ խնդիրք, կարծիք և դրութիւնք ատոր ներկամամբ։ Դանիէլ ատորի և իր տառերը։ — Հայ Գրչագիրք։ Հայկական գրչագրաց վրայ ընդհանրապէս։ — Ոսկեօթ հնագոյն գրչագիրք։ Գրչութիւն և գրիչք առ Կիւրեղեանս։ Մագաղաթ, թուղթ և անոնց կերպասութիւն։ Գրութեան պատկանելոյ ուրիշ գործիներ։ Թանաք։ Նկարք, պատկերք և անոնց արուեստը։ — Հայերէն լեզու։ Հայերէն լեզուս։ Իր ծագումն և սկզբնաւորութիւն ըստ ազգային պատմութեան։ Հնդի բանասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ։ Հայկական լեզու յառաջ քան զհինգերորդ դար։ Թարգմանչաց դարը։ Այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք լեզուին։ Հելլենարանութիւն։ Հայ լեզուն մինչ ի սկիզբն եքսարտասանելոյ դարս։ — Գործք Լյդեր. Բանասիրեցին՝ առաջին լեզու մարդկային ազգի։ Ներ հետքն ի հինն Հայաստան։ Կողմանք երգիչք։ Վէպք, վիպասանութիւն։ Ինչ եղեաց երգք։ Ինչ ան ատ մեզ հասած գողմանք երգոց հատուածք։ Անոնց արուեստը։

Դիւտուր Մատենագրութիւն. — Մարիբաս Կատինա. Փազդեացիք։ Նարատեան մատենագրութիւն։ Վաղարշակ ի Հայաստան։ Մարիբաս կատինա։ Հրամանաւ և յանձնարարութեամբ երիցն ի Նինուէ։ Նինուէի մատենադարանաց մէջ ըսած գիւտը։ Իր պատմական գրուածքը ըստ խորենացւոյն։ Ներ սկզբնաւորութիւնն և քանի մը հատուածք։ Ընանասիրաց հակառակամարտ կարծիք նկատմամբ մարիբասեան գրոց և իր անձին։ Գազիական թարգմանութիւնն իր գրոցը։ Մարիբասեի ինչուան Ջորրդի Դար։ Արտաւազդ և Վաղարշ։ Տգեհիմ գիւան։ Արտաշէս Բ։ — Փեան մը Մատենագիրք։ Ներ պատմութեան։ Ընդհանուր։ Արտիճեաս։ — Վէրնրանա։ Իրեն ընծայուած գրքի մը գիւտը։ Ասոր բնագիրը։ Գրուածքին նշանակութիւնը։ Այլ և այլ տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։

Դար Գ. — Գրքասունեական կրօնից կրկին հատուածութիւնն ի Հայաստան։ Ներ ազգեցութիւնն և արգիւնք մեր մատենագրութեան վրայ։ — Ֆիլոդոր Լուսաւորիչ. Իր կանչ և արգիւնք նաեւ ուսմանց յառաջադիմութեան համար։ Հաստատած դպրոցներն։ Ցաճախապատում գիրքը։ Ներ նիւթը ու բովանդակութիւնը։ Ի լեզուս գրուած ըլլալը։ Լուսաւորչի անուամբ ուրիշ երկասիրութիւնք։ — Ագաթանգեղոս. Ո՞վ էր Ագաթանգեղոս. Հնոց կարծիքը իր վրայ։ Ցառաջաբանն ըստ յունական օրինակին։ Ագաթանգեղոսյ պատմութեան նիւթը։ Իր գրոց հարազատութեան վրայ տարակոյսներ։ Ո՞ր լեզուով գրուած ըլլալուն խնդիրը։ Հայկական և յունական օրինակք։ Ա. Ներքեան հատուած մը իր անունով։ Դէպանց ժամանակ և գրութիւնք։ Նոր հարազատութեան վրայ կարծիք և գրութիւնք։ Իր անունովը յիշուած մանր երկասիրութիւնք մը։ Ագաթանգեղեայ գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։ — Ջենոբ Կլակ. Ո՞վ էր Ջենոբ։ Ջենոբեայ պատմական երկասիրութիւնը և նիւթը։ Իր գրուածքին գլխաւոր աղբիւրք։ Ինչ լեզուով գրելը։ Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք։ — Եզնիկ Պարբեր. Արդեն Կղեմեան վարդց համառօտութիւնը։ Իր գործերը նկատմամբ մեր քաղաքական պատմութեան։ Ընանասիրականին վրայ ունեցած ազգեցութիւնը։ Երեն ընծայուած երկասիրութիւնք։ — Ելիսեոս. Ելիշէոս և իր անձին և ազգին վրայ եղած այլ և այլ ենթադրութիւնք։ Փարպեցի և իր խօսքերը Ելիշէոսի վրայ։ Ելիշէոսեայ պատմական գիրքը՝ համեմատած ուրիշ ազգային պատմչաց հետ։ Անոնցմէ օտարազգի չար գիտցածոց յիշատակութեան մէջ օտարութիւն կ'ենթադրէ նաեւ ազգաս։ Ընահատութիւնք կոչուելը, ու պղտիկ անուանակոչութեան հանդամանքին մեկնած պատճառը մը։ Ո՞ր լեզուով գրուած է իր երկասիրութիւնը։ Արգելք ամրողջ հատած է Ղեռնդեան Ելիշէոսեայ յօրինած պատմութիւնը։ Ելիշէոսեայ նիւթը։ Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։ — Պիւզանդաւոս. Հայր Ալիշէնեան և ի Հռոմ։ Պարոյր և իր ուսուցը։ Ցառաջադիմութիւնն և պատիւ ի Հռոմ։ Իր անուանը և համբաւոյն կանգնուած արձան։ Գրիգորի Աստուածաբանին վերաուածութիւնը։

Դար Յ. — Մեր մատենագրութեանցն ոսկեդարը: Ուրուն կը վերաբերի այս արդիւնքը: Դարուս ազգեցութիւնը եւ ուսում ընական արգասիք — Ս. Սահակ Պարթեւ: Մուրճ Սահակ Պարթեւ: Համառօտութիւն իւր առաքելութեան վարուց: Ազգեցութիւնն ազգիս քաղաքական պատմութեան եւ մտաւոր բարգաւաճման վրայ: Գրատանեցին: — Ս. Մեսրովպ. Ս. Մեսրովպայ վարքը: Աշխատութեանց մէջ ապացուցուածները: Առանձնութիւնն եւ հրաժարչութիւնը: Ազակցութիւնն ընդ արքայ Սահակայ: Հպատակական գրոց գիւտը: Իր մեծ արդիւնքը նկատմամբ հայկական մատենագրութեան: Գրատուր երկասիրութեանց յիշատակք: — Թարգմանիչք. Թարգմանիչք եւ հրեղէն գաստակերպութիւնն: Աստուածական ուղեւորութիւնն յերեսիա, ի Յունաստիա, յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս, ի Հռոմ եւ ի Բիւզանդիոն: Դարձն ի հայրենիս: Հայաստանի քաղաքական վիճակն: Թոյլ ընդունելութիւնն եւ չարակրութիւնք: Թարգմանչաց խումբ: Առաջին թարգմանիչք: Երկրորդ կամ կրկնաբազդն թարգմանիչք: — Յերկնի կողքացի. Յերկնի արբոյն Սահակայ եւ Մեսրովպայ առաքին աշակերտներէն, եւ իր ուսումը: Թարգմանութիւնք եւ յոյն ազանդոց գիրքը: Իր իմաստասիրական հմտութիւնը այդ երկասիրութեան մէջ: Մատենագրական ու հնախոսական գիտութիւնը: Մեր երկասիրութիւնք: Պատմական գրուածքի մը յիշատակութիւն եւ ապագայ մը հատուածք: Այդ ինքը եւրոպական գիտութեան առջեւ եւ իր գրոց տպագրութիւնք եւ թարգմանութիւնք: — Կորիւն. Կորիւն ի դասուէ առաքին թարգմանչաց: Իրմէ շարագրուած կենսագրական գրուած մը: Իր ոճը: Ագաթանգեղոսի եւ Բիւզանդայ գրոց հետ նմանութիւնք: Տպագրութիւնք եւ թարգմանութիւնք: — Դաւիթ Անյաղթ. Դաւիթ Անյաղթի ի յծուղ կրօնաբերգոյն թարգմանչաց: Իր ուսումն եւ համբաւ ապ Յունաց: Գրատուր երկասիրութիւնք: Ներբող ի սուրբ Խաչն: Աստուածաբանական գիրք: Թարգմանութիւնք: — Ելիշէ. Դիտատ վարքը: Աստուածաբանական եւ յաղագս նախ Պարսից կռոց իւրոյ: Գրատուր երկասիրութիւնք: — Ցովհան Մանդակունի. Մանդակունի եւ Հայաստանի վիճակը: Վարդապետութիւնք: Մանգանականաց ընծայուած ճառեր: Մանր գրուածք: — Եղիշէ. Յիշէի վարքը: Յաղագս վարդապետ եւ Հայոց պատերազմին գրուածքը: Անոր համառօտ բովանդակութիւնը: Յաղագս Մխանձանց հաւու: Մեկնութիւն Յեսուայ եւ Դատաւորաց: Հատուածք: Աւարտածոյ մեկնութիւն: Անհարազատ կամ երկբայական ճառեր: Պատմութեան գրքին եւ մատենագրութեանցը զանազան տպագրութիւնք եւ թարգմանութիւնք: — Մովսէս Խորենացի. Խորենացի եւ իր ուսումնական դաստիարակութիւնն եւ ճանապարհորդութիւնք: Դարձն ի հայրենիս եւ կրած նեղութիւնները: Երկասիրութիւնները: Պատմութիւն Հայոց: Աղբերք: Աստուածային պատմիչք: Սուրբ գրոց հետեւողութիւն մանաւանդ ի ժամանակագրական մասին: Իր Պատմութեան գրոց նիւթը: Ազբերքը

թենասէրի վարքը։ Հմա ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն։ Աբրիլ հառնէր, Գրութեան ոճը։ — Մովսես Խորենացի. Մովսէս Քերթող։ Իր անձին և գրուածոց վրայ կարծիք։ Քերականական երկասիրութիւնք։ — Իւրիգոր Աքնեցի. Իւրիգոր Աքնեցւոյն։ Ընծեղցւածոց մեկնութիւն։ Լուսն խըմբագրած այս երկասիրութեան ձեռք գրութիւը։ Շարժքեն լեզուն և ոճը։ — Փիլոն Տիւրակցի. Տիրապետող ժամանակը։ Յօրինած ներգործական պատմութիւնը։ Մոկրատ Մկոլաստիկոս. Փիլոնի գրութեան ոճը և իր պատմութեան շարունակութիւն։ — Մահակ կաթուղիկոս. Զարմանքեցի Մահակ կաթուղիկոս։ ԵՒս Մովսէսի Հաղարացի իշխան գրած Թուղթը։ Իրեն ընծայւած երկասիրութիւնք։

Դար Ը. — Յովհան Իմաստասէր. Իմաստասիրին մանկութիւնը։ Քաղեցնաւ սրի աշակերտութիւը։ Կամոդիկոսական աթոռը բարձրանալը։ Ասենագրանութիւն։ Հմա ընդդէմ Երեւսեւթեանց։ Ընդդէմ Պաւղիկեանց հառը։ Կործանած լեզուի ընտրութիւնը և ոճ։ Աբրիլ երկասիրութիւնք։ Ներգործական կանոնագրութիւնք։ Երկրագական գրուածներ։ Իր հառից բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։ — Ստեփանոս Սիւնեցի. Սիւնեցի ազգն և ուսումը։ Հանապազօրեայ թեքնածութիւնն ի Քրիստոսեան և Հառոյմ։ Երկասիրութիւնքն։ Ընծայւած շարականք և անոնց հարազատութիւնը։ Աբրիլ գրուածք. Թարգմանութիւնք։ — Վկայոց Երից. Վկայոց Երից և իր պատմական գրուածքը։ Անոր նիւթը։ Ոճը։ Պատմական արժէքը իր գրուածքին։ Բնագրին տպագրութիւնն և թարգմանութիւն։ Մոհլ գաղղիացի արձակութիւն կարծիք։

Դար Թ. — Զաքարիա կաթուղ. Զաքարիա կանոնադիրոս և փոտ պատրիարք կոտանդնուպոլսի շինարակասանի ժողովը։ Թղթակցութիւնք ընդ փոտ պատրիարքի։ Զաքարիայ անուանմբ գոնուած հառնէրը։ Շարադիր ընագրատուն։ Շապհոյ պատմական երկասիրութիւնը։ Իր անուանն և երկասիրութեանց չիշատակու թիւնը առնախոհ։ Գրութեան ոճը։ Իրեն ընծայւած անհարազատ գրութիւն մը։ — Մաշտոց կաթուղ. Մաշտոց և իր վարքը ըստ ժամանակակից չիշատակագրաց։ Աւտա թագաւոր։ Գրութեամբ չարժը։ Մաշտոցի գրած թուղթը։ Իրեն ընծայւած ուրիշ երկասիրութիւնք։ — Յովհան կաթուղ. Յովհան կամուդիկոս յաշակերտաց Մաշտոցի։ Հպարտական աթոռը ելլելը։ Պատմութիւնն և անոր նիւթը։ Արժէքը իր այս երկասիրութեանն։ Գրաբարեան ոճը։ Բնագրին հրատարակութիւն և թարգմանութիւն։ — Ցովմաս Արծրունի. Ցովմասի Արծրունւոյ ժամանակը։ Գագկայ իշխանի յանձնարարութեամբ Արծրունեաց պատմութիւն գրելը։ Այդ երկասիրութեան աղբիւրք։ Արծրունւոյն պատմութեան նիւթը։ Գրութեան ոճը։ Բանասիրական արժէք։ Բնագրին հրատարակութիւն ու թարգմանութիւն։ — Ցիշատակագիրք։

Դար Ժ. — Ասողիկ. Ասողիկեան տոհմին և դաստիարակութիւնը։ Ուսումն ի Սանահին և ի Հազբատ։ Տամաբ Նորգոմութիւնը կամ Աբրկաւագաթիւ շրջան։ Գրաւոր երկասիրութիւնքն։ Պատմութիւնն, գանի մը հատուածք բնչեան առ մեզ հասած։ Ցաղագս վերահաստատութեան հառ։ Կերբողեան, Աղօթագիրք։ Ի Յաբեանկն։ Ուրբ գրոց վրայ աշխատութիւնք։ Հառնէր Մանր գրուածներ։ Իր աշակերտներն։ Յիմնիկ Աբծրունի. Յովհաննէս Մամիկոնեան. Ստեփանոս Տարօնեցի. Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւնք։ Պատմութեան գիրքը և բանաձեւական թիւնը։ Մեկնութիւն Յրեմիայ մարգարէութեան։ Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք։ Անհատնեան. Անհատնէս պատմիչ։ Պատմութեան նիւթը։ Պատմական և քաննական արժէք իր երկասիրութեան։ Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք։ — Մատթէոս Իւրհայ. Մատթէոս Իւրհայ։ Իր անուամբ գոնուած պատմական երկասիրութիւնը։ Ի հնաց գրուած Մեծին Կերասեաց հայրապետի վերք. Ներկայիս այդ գրուածքին ի Մատթէոսէ։ Կիւթը և արժէք։ Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն։ — Ցիշատակագիրք։

Դար ԺԱ. — Ցովհաննէս Կոզեռն. Իր վարքը։ Երկասիրութիւնք։ Պատմական գրուածքի մը չիշատակութիւն։ — Վրիգոր Մագիստրոս. Մագիստրոսի տոհմը։ Քաղաքական դիրքը։ Կատաղնութիւնքն և հն ի Բիւզանդական արքունեաց մեծապատիւ։ Մատենագրական կանքը։ Ալս երկասմամբ իրեն տրուած գովութիւնք։ Թուղթերը։ Վարդապետական։ Իմաստասիրական։ Ներանականք։ Բերդիոն ուրբ։ Հազարաւոզանն առ Մանուէլ Գաբարացի։ Բերականականք։ — Արիստակես Լաստիվերտցի. Լաստիվերտցի և իր վարքը։ Պատմական երկասիրութիւնը։ Կրկին ու բովանդակութիւնը։ Բանասիրական և մատենագրական արժէք։ Իրեն ընծայւած Ընծեղցւածոց մեկնութիւն մը։ Պատմութեանը բնագրին տպագրութիւն և գաղղիական թարգմանութիւն։ — Վրիգոր Վկայասէր. Վկայասէրը և իր վարուց համառօտութիւն։ Լրած բարեկարգութիւնք։ Հանապազօրեայ թեքնածութիւնն յերուսաղէմ և յեգիպտոս։ Երկասիրութիւնք։ Մեկնութիւն Դաւթեան։ Դէորգ Լամրոնացւոյ ընծայւած համառօտ գրուած մը։ Գրիգորի թարգմանութիւնք։ Աբրկաւս աշակերտ և վաստակակից Վկայասիրին։ Մատթէոս։ Դէորգ Մեղրիկ։ Թէոդորս Հաբասիկ։ Ախտանաս Սերբաստացի։ Պօղոս Տարսեցի։

Դար ԺԲ. — Ցովհաննէս Սարկաւագ. Սարկաւագ տոհմին և դաստիարակութիւնը։ Ուսումն ի Սանահին և ի Հազբատ։ Տամաբ Նորգոմութիւնը կամ Աբրկաւագաթիւ շրջան։ Գրաւոր երկասիրութիւնքն։ Պատմութեանն, գանի մը հատուածք բնչեան առ մեզ հասած։ Ցաղագս վերահաստատութեան հառ։ Կերբողեան, Աղօթագիրք։ Ի Յաբեանկն։ Ուրբ գրոց վրայ աշխատութիւնք։ Հառնէր Մանր գրուածներ։ Իր աշակերտներն։ Յիմնիկ Աբծրունի. Յովհաննէս Մամիկոնեան. Ստեփանոս Տարօնեցի. Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւնք։ Պատմութեան գիրքը և բանաձեւական թիւնը։ Մեկնութիւն Յրեմիայ մարգարէութեան։ Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք։ Անհատնեան. Անհատնէս պատմիչ։ Պատմութեան նիւթը։ Պատմական և քաննական արժէք իր երկասիրութեան։ Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք։ — Մատթէոս Իւրհայ. Մատթէոս Իւրհայ։ Իր անուամբ գոնուած պատմական երկասիրութիւնը։ Ի հնաց գրուած Մեծին Կերասեաց հայրապետի վերք. Ներկայիս այդ գրուածքին ի Մատթէոսէ։ Կիւթը և արժէք։ Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն։ — Ցիշատակագիրք։

Դար ԺԱ. — Ցովհաննէս Կոզեռն. Իր վարքը։ Երկասիրութիւնք։ Պատմական գրուածքի մը չիշատակութիւն։ — Վրիգոր Մագիստրոս. Մագիստրոսի տոհմը։ Քաղաքական դիրքը։ Կատաղնութիւնքն և հն ի Բիւզանդական արքունեաց մեծապատիւ։ Մատենագրական կանքը։ Ալս երկասմամբ իրեն տրուած գովութիւնք։ Թուղթերը։ Վարդապետական։ Իմաստասիրական։ Ներանականք։ Բերդիոն ուրբ։ Հազարաւոզանն առ Մանուէլ Գաբարացի։ Բերականականք։ — Արիստակես Լաստիվերտցի. Լաստիվերտցի և իր վարքը։ Պատմական երկասիրութիւնը։ Կրկին ու բովանդակութիւնը։ Բանասիրական և մատենագրական արժէք։ Իրեն ընծայւած Ընծեղցւածոց մեկնութիւն մը։ Պատմութեանը բնագրին տպագրութիւն և գաղղիական թարգմանութիւն։ — Վրիգոր Վկայասէր. Վկայասէրը և իր վարուց համառօտութիւն։ Լրած բարեկարգութիւնք։ Հանապազօրեայ թեքնածութիւնն յերուսաղէմ և յեգիպտոս։ Երկասիրութիւնք։ Մեկնութիւն Դաւթեան։ Դէորգ Լամրոնացւոյ ընծայւած համառօտ գրուած մը։ Գրիգորի թարգմանութիւնք։ Աբրկաւս աշակերտ և վաստակակից Վկայասիրին։ Մատթէոս։ Դէորգ Մեղրիկ։ Թէոդորս Հաբասիկ։ Ախտանաս Սերբաստացի։ Պօղոս Տարսեցի։

Մատենագիտական ուսումնասիրութիւն իր գրուածոց։ — Հիգնատիոս Վարդապետ. Հիգնատիոս և իր աշակերտակիցքը։ Պահպանութեան կանոնադրութիւնը։ Վարուկաս աւետարանագրի մասնութիւն։ Հիգնատիոսի ոճը, լեզուն և հմտութիւն այս երկասիրութեանց մէջ։ Ընդարձակ տպագրութիւնք։ — Սուրբիա Շնորհալի. Սուրբիա Շնորհալի։ Մենակեացութիւն կամ ոգեղէն իդեալ։ Անոր համառօտութիւնը։ Ուրբ և լեզուն։ Կարեւոր վարդապետ։ Սարգսի անձնական երկասիրութիւնք։ — Ներսես Լամբրունացի. Ներսես Լամբրունացի։ Իր առնչութիւնք աշխարհական գործիչներու։ Նախիկապատութեան առաջնահերթութիւն։ Երկասիրութիւններն։ Աւանդաբանութիւն։ Մենակեացութիւն արդի պատարագի։ Մենակեական ուրիշ գրուածներ։ Ճառք, խրատներ։ Քերթուածք։ Խարտմանութիւնք։ Տպագրութիւնք իր գրուածոց։ Ժամանակակից անձինք։ Իրիսոր Կանձակեցի։ Յայիմ Ալաւկայ։ Իրիսոր Ցեսունեցի։ Խաչատուր աշակերտ Լամբրունացի։ Կայիմ քահանայ։ Մատթեոս Ուռհայեցի։ Ուռհայեցին ժամանակը։ Իր պատմական երկասիրութիւնը։ Նախապատրաստական աշխատութիւնք։ Ոճ և լեզու։ Երիսոր Երեց՝ շարադրող իր պատմութեան։ Ընագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք։ — Սամուէլ Երեց. Սամուէլ Երեց։ Ժամանակագրութիւնը կամ Դասագիրք։ Այս երկասիրութեան աղբիւրք։ Ոճը։ Իր պատմական լեզուով թարգմանութիւնք։ — Մխիթար Հերացի. Ո՞վ էր Մխիթար Հերացի։ Իշխական գիտութիւն և արուեստ ի Հայաստան։ Քերականց մխիթարեան ընկերութիւն։ Դիւրք։ Աղբերք Հերացւոյն։ Իր գրոց տպագրութիւն։ — Երիսոր Տպող. Երիսոր Տպող։ Հայրապետական աթոռոր գրաւելը։ Նահանգապետութիւնք ընդ կայսեր Բիւզանդիոյ։ Տարօնի ժողովը։ Թուղթք։ Աւա կիսա Մանուէլ։ Աւա Մխիթարէ պատրիարք Հռոմայ։ Աւա վարդապետս հիւսիսոյ։ Աւա Հաղբատացիս։ Ոգեբ Եզեսաղեմի։ — Մխիթար Կոշ. Մխիթար Կոշ։ Իր ուսուցիչն։ Հմտութիւն Շինած վանքերը։ Ջարդարեալ Հայաստանի։ Իր հրամանաւ գումարուած ժողովն յԱնի։ Գոշի երկասիրութիւնք։ Պատասխանագիրք։ Աղբերք և ոճ։ Հմտութիւն։ Պատմական գրուածմը Մխիթարեաց անուամբ։ Առաքել։ Մենակեութիւն երեմիայ։ Աղօթագիրք։ Մանր երկասիրութիւնք։ Տպագրութիւնք իր գրուածոց։ — Խաչատուր Տարօնացի. Խաչատուր Տարօնացի։ Ազգային երաժշտական արուեստին մէջ ունեցած արդիւնք։ Խորհուրդ խարին երգը։ Տաղեր։ Վարդան Հալկազն։ Իմաստասէր և բանաստեղծ։ Իր երկասիրութիւնք։ Ճառք։ Վարդանայ Հատոր մեկնութեանց։ Ընդարձակ ուսումնասիրութիւն։ Ընդարձակ արդիւնք։ Ընդարձակ ուսումնասիրութիւն։ Ընդարձակ վանք, և այլն։

Դար ԺԴ. — Գրիգոր Ակներցի. Գրիգոր Ակներցի, մտաբերմ Լամբրունացւոյն։ Երկի նոցա առ կայսերն Փրեդերիկ։ Երկասիրութիւնք։ Ընդօրինակութիւնք ի Ս. Ընծայարանի Լամբրունացի։ Հառաչ։ Շարականն ի Ս. Յովհաննէս Կարապետ։ Աղօթք։ — Գէորգ Սկեւռացի. Գէորգ Սկեւռացի, Սկեւռացի Գէորգ։ Իր առաջին և գաւառիցրակու ճիւնեն։ Երկասիրութիւնք։ Աւուրնաւ գրչութեան։ Մենակեութիւն էապէս։ Խորագիր մեկնութեան Գործոց։ Դէպքերնալ աշակերտ Մովսէս։ — Մխիթար Անեցի. Մխիթար Անեցի կամ Երեց։ Ժամանակակցաց իրեն ընծայած գրուածք։ Պատմական երկասիրութիւն մը։ Անոր մեկ մասին գիտուն և հմտատարակութիւն։ Անեցւոյն պատմութեան նիւթը և աղբերք։ Աւրժէքն և մատենագրական ոճ։ — Կոստանդին Վ. Կոթռդ. Կոստանդինի Վ. Կամենդիկոս։ Իր գրած այլ և այլ թղթերն առ Յահանայապետս Հռոմայ և առ այլոս։ — Վանական վարդապետ. Վանական վարդապետ. Ի. Դիշի աշակերտութիւնը։ Խորանաշատ վանքին հիմնութիւնը և հոն աշակերտներ տարվեցնելը։ Երեմն առ խանն Թաւրէժոյ։ Մահը։ Երկասիրութիւնք։ Յովսէպ մենակեաց։ Վարդապետական գրուածներ։ Պատմութիւնք։ — Վարդան Վարդապետ. Վարդան վարդապետ։ Երեմն ի Կիլիկիա։ Կոստանդին կամենդիկոսին կոչմանէ նոր իրականութիւնն։ Խարտմանութիւն գրոցն Միխայէլ Ասորւոյ։ Հատոր խանին հետ տեսութիւն։ Պատմութեան գիրքը։ Մենակոսական գրուածքներ։ Ընդամանուին, Յովսէփ, Երզոց երգոյն, Դանիէլի մեկնութիւնք։ Ներսէս ի տեր։ Կոստանդին Երեցի։ Մանր կամ անհարազատ գրուածներ։ Ուսակք։ Վարդանայ երկասիրութեանց բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։ — Կիրակոս Գանձակեցի. Կիրակոս Գանձակեցի աշակերտութենէ վարդանայ։ Պատմական երկասիրութիւնք։ Անոր նիւթը։ Մատենագրական ոճ և հմտութիւն։ Բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։ Ժամանակէն փոքր մատենագիրք։ Մխիթար Ակներցի։ Վարդան կամ Վարդան Կիրակոս Արեւելցի։

Յովհան Երզնկացի. Երզնկացւոյն ուսումն ու դաստիարակութիւն։ Փիւս Ղշխարաց մեծին Ներսիսի հայրապետութ։ Ան առիթով երգուած չարականք Երզնկացւոյն։ Երեմն ի Կիլիկիա և յաջորդին Լեւոնի։ Ժողովք ի Սիս և յԱնազարբա։ Միաբանութեան սկզբնաւորութիւնն։ Երզնկացւոյն երկասիրութիւնք։ Վէմ բարձանի մեկնութիւն։ Ներքոգ ի սաւերն Կիրակոս Լոռեցւոյ։ Մեկնութիւն Մատթէի։ Խրատական երկասիրութիւնք։ Քնարերգականք։ — Մխիթար Պատմիչ. Մխիթար Պատմիչ։ Քազաքական դիրքը և արդիւնք։ Տուած պատերազմունք և արիւնհեղութիւնք։ Տաքերիքը։ Թուղթք։ Օրինագիրքք։ Լեզուն և գրութեան ոճը։ Տարեգրոց հայ բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։ Յաւելուած. — Նոր Մատենագիրք։ — Մատենագիրք որոց գրուածքը չհիշատակուի իր »։

— Հատոր Բ. Նոր մատենադարան, 1878. 12°, ԻԲ + 510 էջ։

Քննագ. Փարա 1880, տեսոր Բ. — Փորձ 1880, ի տարի, թ. 6, 7։

= Բ տիպ. Ցաւելուածովք։ Վենետիկ, ի տպ. Մխիթ., 1905. 8°, ԻԲ + 412 էջ։

Ներամնդակութիւն. Ա. Ընդհանուր տեսութիւն մը մեր նոր մատենագրութեան վրայ։ Բ. Հայերէն գրաբար լեզուն (Ի–ՒԲ դար)։ Գ. Աշխարհիկ կամ նոր լեզուն։ Գ. Արեւմտեան ազդեցութիւն հայկական նոր մատենագրութեան մէջ. Իւրաքանչիւր դիւանագիրք. Օրինագիրքք։ Ե. Պատմիչք. Մատենադարան Լազարեան. Հեծեծմ Պատմիչ. Մատաքիա Աբեղայ. Մխիթար Այրիվանեցի. Ղեւոնդ Պաղոն կամ Պալինց. Թովմա Մեծոփեցի. Ցանկ Վրդ. Թովմայ արեղայ Մրենաւանց աստեղիք. Վարդան վարդապետ վանահայր. Աբրահամ Անկիւրացի. Առաքել Բաղիշեցի. Մատուրոս կաթողիկոս Ջաղրիայ վարչապետութեան. Առաքել Դավրիժեցի. Ջաքարիա Սարկաւագ. Աբրահամ կամենդացոս կաթողիկոս Ջ. Վարդապետականք. Մխիթար Սասունցի. Գրիգոր Նիւրենց կամ Խլաթեցի. Եսայի Նչեցի. Յովհաննէս Գանձակեցի. Մատթէոս վարդապետ. Ատոմ Շաչրն. Սարգիս Սորբեցի և Ցովհ. Մեծոփայ. Գրիգոր կրօնաւոր. Ջաքարիա փիլիսոփայ, Ցովհ. վարդապետ. Բաբաեղ Հռն. Վա-

Նորայր և Ութսուն Ժի դարու. Մխայնաստիրաց դպրոց. Ներքին գիմակա Պոլսնեանց. Ցուվհաննէս Քէոնեցի. Յակոբոս Թարգման. Մխիթար Ակապատնեցի. Կիրիգոր Տաթեւացի և իր վարժապետը. Ցուվհաննէս Որոտնեցի Կախիկ. Կէորգ Նրշկացի. Ցուվհ. Գոլուտնց կամ Կոլոտիկ. Մատենադարանի վարդապետ. Տիրատուր վ. Վանորայք Նոր Շամախոյ մէջ. Կիրիգոր Խլաթեցի կամ Նոբլնց. Աստբել Սիւնեցի. Կիրակոս Ներսկացի. Սիմէոն Դատնեցի. Կոստանդին Ե. Կաթ. Կիրիգոր Աղթամարցի. Մուեփ. Մալմաստեցի, Մխիթար Սեբաստացի. Վ. Ուկաս Կեսէցի, Կիրիգոր Ներսիգոցեցի. Կ. Ներսէս Մոկացի, Մուեփ. Կիրակոս. Մովս. Սիւնեցի, Մելքիսեթի վ. Ժամանակի. Փիլիպպոս Աղթակացի. Ի. Հանատանդոտրիւն. Հեթում Ե. Թագ. Հոռոմիան. Մուեփ Ուռպելեան. Իսահակ Կիւրինեան. Մուեփ Ուռպելեան. Ներսէս Շնորհալի. Հարցափոյթ կամ Մէզիդիք. Գանձք. Նոր Ակգպերն Եգիպտ. Դաւիթակ. Ցուվհ. Թիկուզեանցի. Վ. Խալաանք և գուանք. Սպասպ–Նովա կամ Սպասիոով. Ակգար – Ակգար. Շիրին Ցուվհ. Կաթողիկեան. Ամատուրեան Ցարոհթիւն. Ր. Հայկական Տպագրութիւն. Աբգար Բ Ս Հնեւտիկ. Տէրզեցի Ցուվհ. Երեց Ի Վ Հնեւտիկ. Ցուվհ. Քառմասանասնց յիւվով. Ցուվհ. Ան. կիւրացի Ի Վ Հնեւտիկ... Ցուվհ. Պուխա Ի Վ Հնեւտիկ. Մխիթէր Պաբպոն Ի Վ Հնեւտիկ. Համազասպեան Ֆագէոս Երեց Ի Վ Հնեւտիկ. Խոհաշ Նահապետ Ի Վ Հնեւտիկ. Կնեաղացի Իսպատուս Վարդապետ Ի Նոր Ջուղայ. Ցուվհ. վարդապետ յԱւիկտուսա. Նրարեցի Մատթէոս ասրկաւագ յԱմիդեստամ. Ասկան Վարդապետ – Աւետիս յԱմիդեստամ. Ֆրանսուա Ա. Ֆագաւոր Խաղիկոյ Ի Փարիզ. Լրատեան և Շահնազարեան տոպրաչք Ի Փարիզ. Ֆագէոս Երեց Ներսեանցի Ի Մարսէյլ. Ցոմոնն Ի Մարսէյլ. Մատթէոս Վանանգեցի յԱնգղիա. Մարգգեոտատ, Ֆուվմաս Վանանգեցի յԱմիդեստամ. Տէմոթէոս Վասուկ Ի Պատուս. Ներսէս չէլէպի Փէմմիս բէեանց Ի Պոլիս. Կիրիգոր Մարտաս անեցի. և Ատտս ածատուր Ի Պոլիս. Սարգիս – Բնրսեզ – Յակոբ Ի Պոլիս. Ութսեանս Պետրոսեան – Աբգատհամ – Խաբրիել Ի Պոլիս. Մատթէոս Պետատեցի Ի Վոլիս, Ի Պետատ. Վ. Իկիւէ գաղղիացի Ի Պոլիս. Մարկոս Ի Զմիւռնիա. Սիմէոն կամենցիկոս յԱչմիածին. Շահբիւեան Յակոբ Ի Մատթաս. Ներսէս Վարդապետ – Շիրազեցի Տէր Յարութիւն Ի Մատթաս. Մխիթարեանք Ի Թրիեստ. Մխիթարեանք Ի Վ Հնեան. Կիրիգոր Խալդարենց Ի Փեթրպուրկ. Ցուվսէփ Աղդալեանց. Աբծրունի Կէորգ Ի Տփխիս. Ցուվսէփ Ցուվհաննիսեան. Աբբովբէ Վ. Կարնեցի. Ա. զարեան. Ա. Ղուկեան, Շահմուրատեան. Պատկանեան, Ֆինֆինեանք Թ. Հայ գաղթականութիւն – Ի Լեհս. Ութսեանս Լեհաց. Ութսեանս Ռաչքեան կամ Պատկանեան. Վարդան Յովհաննեան. Աստուածատուր Եպ. Լեհաց կամ Ղրնեսեանվիչ. Ցակոբ վարդապետ Ի Նոր Ջուղայ. Ղալ Խի Ջուղայեցի. Հիմէոն Ջուղայեցի. Ցուվհ. վարդապետ. Ութսեանս Եպիսկոպոս, Ռաչատուր, Մխիթէր. Ցուվսէփ քահանայ. Դավթիկեանս Թիւն Ի Ընդիկս. Ազդթիկականութիւն յԻտալիա. Ռաչատուր վ. Ազաքելեան Կարնեցի. Փ. Մխիթար Աբբայ եւ Մխիթարեաց գործունէութիւն. Ջամչեան Մխիթէր վարդապետ. Ինձիճեան Ազուկաս վարդապետ. Փ.Վ. Հայ բառագիրք. Աբրահամեան Կիրիլ. Փրանկիսկոս Ինվոլա Մգիթարեանցի. Ներսիս վարդապետ. Լ. Աբբոտ Հայանոսցի. Ցուվհ. Ցուվսկիմ Սբրոգեր. Ցուվհ. վ. Ամատեցի. Ութսեանս Ռաչքան. Ցուվհ. Մկրտիչ, Գաբրիէլ վ. Լիւսաֆորա. Սիմոն Լուսուկ. Ա. Ռուխքեան, Սիրմիչեան Մկ. Աբգբեան. Ջախչախեան. Ժ. Հայ Գեղառկանութիւնք. Մովսես Խորենացի, Խաչիկ և այլն. Կպեմէս Կալանոս, Փր. Ինվոլա. Ասկան վարդապետ. Ցուվհ. Հոլով – Սիմէոն Ջուղայեցի. Մխիթար Աբբայ. Պաղտասար գպիր. Ջամչեան, Ա. Ռուխքեան. Մխայէլ վ. Հայլանդեան. Զաբբեան վ. Բիանէս վ. Փէշտըմալճեան Կիրիգոր, Մատթոս Երեց. Ներգաստուրի Աբսէն վ. Ց. Պ. Փափազեան, Ա. Մ. վ. Խաչագաշեան. Շահան Ց. Ջրպետ. Աբգբեան Ցարութիւն վ. Ներկեան Մխեան վ. Պէլլատ, Փէթէրմանն Ժ. Ի. Հեմեատանաւոր գործ. — Ներսոգան Խոտորեցի. Ութսեանս աւքեպ. Ագունց Կիւվէր. Մխայէլ վ. Ջամչեան–Ա. Ռուխքեան Գաբրիէլ վ. Աբգբեան Մկբրտիչ վ. Ցուվհ. Կոլոտ, Ցակոբ Ղալեան. Պատմագիտութիւն. Ներհմիա Զէլէպի. Մատագրիա գպիր. Ջամչեան. Բանատեղծոտրիւն. Մխիթարեաց աշակերտք. Ինձիճեան, Ա. Ռուխքեան, Ջախչախեան, Թումմաճեան, Ցոզին. Մրկտչեան, Փէշտըմալճեան Կիրիգոր, Ներգաստուրի Աբսէն վ. Հիւրմիզ Ներսոգան արքեպ.. Հայպատեան, Պէշկիթմէշլեան, Կիւսլեան: Ժ. Մեր գործը. Լրագիրք, Ներսոգիրք Տարեգրութիւն. Ներսեան Կիւրեղեան. Ցիշատակարան. Կիտակ Ներսեղեան. Լրոյ գիր Օսմ. Պետութեան. Հայելի, Աղգասեր. Շահմատեան պէտեանի գիտելեաց. Աբշալոյս Աբաքատեան. Աղգասեր Ներսեղեան. Բազմավէպ. Հայրենասէր, Աղգասէր, Կովկաս. Աբարատ. Ներսիսեան կոստանդնուպոլսի. Հայաստան, Ընտանեկան լրագիր. Ներսիսեան Ներսեղեան. Թագվիմի վագոյր. Հէրմուէ ի հավատս. Բանասէր. Ներսիսեաէր. Մատթէոս Դպրեան Աղտանի. Հայրենասէր, Ներքրատուն, Աբփի Աբարատեան. Հատգիկ ազգեսեան. Աբծուր Վ Հատգատրական, Աբծուր Տարոնոյ. Մատեաց ազգասէր. Մեղու, Հմաքաղ, Համբատարեր Ներսիսեան. Փարոս. Թումեանց Հայկազեան աշխարհին. Ալեր, Ա. Ռուխքեր, Ցոզ. Մրտեթիան հանգէս Հայրենիքց, Համանակ. Կիրեմա, Փունջ, Որագիր, Դուրագիր, Լրագիր, Թատրոն, Ներկրագոնտ, Նորգիկ. Հիւսիսափայլ, Կռունկ Հայոց աշխարհին, Նրին Ագարարին. Աբարատ. Փորձ Ռամամեաց. Մշակ. Արան, Ցոզա, Աբեւելեան մամուլ. Հայկական աշխարհ, Խպոց, Լոյս, Մեղու Հայաստանի:

— Մայր — Առաջին դասարանական մանկութեան: Վ Հնեւտիկ, Մխիթ. ուսարան, 1874. 12°, 484 էջ:

«Առանին կամ մայրական գաստիարակութեան վրայ գրուած ընտիր գործ մը, որ ամէն մայրերու անկրաժեշտ դասագիրքը մը կրնայ ըլլալ իրենց զաւակներէն լաւագոյն մեծցրնելու և ընկերութեան պիտանի անդամներ պատրաստելու համար: Նոյն իսկ իրենց ապագայ մխիթարութեան ու երջանկութեան համար»: Մասխ 1874, թ. 1603:

— Պատմութիւն ասանելութեան, միջին և նոր դարուց յատուցուած, ազգային վարժարանաց համար: Ներկու հատոր: Վ Հնեւտիկ, Մխիթ. ուսարան, 1874:

Հատոր Ա. 12°. 434 էջ:

Ներսիսեան Ա. Կէորգեան քահանայութիւն. – Կէորգ, Յոհաննէս Բ. Ականնիսեան քերթուածներ. – Օտեն, Սքոթլոյ Գ. Ֆազդրեան մատենագրութիւն. – Երուսաղէմ քերթուած Գ. Ոսմանց լեզուս Ի Գաղղիա. – Ոսմանց լեզուս Ե. Յատնի գործերնէ Ի Գաղղիա մէջ. – Արեւելք, Նորք Հնդկաց. – Գեղեցիկ Ջ. Գաղղիական մատենագրութիւն. (ԺԳ և ԺԴ դար)

վ. Ի–Շ արտաւէն, վուանվի, Ֆիրաապար, Փրհամին Տը Փիկան։ Լ. Դևմանական մատենագրութիւն վ. Ի և վ. Ջ դար)։ Դիվկիկեան երգք, Շանա–Աքսի քրիստոնէութիւնը։ Ը. Պահլաւական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Սիսի քրիստոնէը և ըմանանները։ Թ. Ասորական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Տանդէ։ Ժ. Ասորական մատենագրութիւն (վ. Ի դար) Փեթերբրա, Պրայչիտ։ ԺԱ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ջ դար Տէփէրիէ, Յ. Մարտ, Ն. Մարտ, Լագրէյ։ ԺԲ. Ասորական մատենագրութիւն վ. Ջ դար. Մինչ Աղեքսանդրիա, Հերմոպոլիս, Թաւսոյ։ ԺԳ. Լուսաւորչական մատենագրութիւն վ. Ջ դար. Մինրանտա, Փեթերբրա, Վամէնս։ ԺԴ. Պահլաւական մատենագրութիւն վ. Ջ դար. Լեվոնեանցիս, Լոփ ալ Կա, Պալաէրան։ ԺԵ. Անգլիական մատենագրութիւն վ. Ջ դարէն ի վեր անդր. Մարտ, Պէն Ճոնսըն, Շէյքսփիր։ ԺԶ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (ի. Ի դար. Լուդովիկեան դար։ ԺԷ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (ի. Ի դար)։ Պառնէյ։ ԺԸ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (ի. Ի դար)։ Մուիէր։ ԺԹ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (ի. Ի դար. Լափնեմէն։

— Հատոր. Բ. 8°, 515 էջ։

Նովանդակութիւն. Ա. Պաղեստինական մատենագրութիւն վ. Ջ դար)։ Յովհաննէս Լասին։ Բ. Պաղեստինական մատենագրութիւն. Յովհաննէս Լասին (Հատած Բ)։ Գ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Կարդնախա, Փասքալ, Առնդ, Նիլոս։ Մաւրուրդ։ Դ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար. Պոսիե, Ֆինելլա։ Ե. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Պրոսալ։ Յուլիէ, Մաքիրեն, Տիկտոս։ Զ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Պատմագիրք, Նարեայեան։ Լ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Թոմաս Կոռնէյ։ Լափոս։ Ը. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար. Լիւնեաթ, Տանդոլ։ Թ. Անգլիական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Ալֆրեդը, Գոսլէյ, Միլդըն։ Ժ. Անգլիական մատենագրութիւն վ. Ի դար)։ Պրիլէր, Ի ալէյր, Լաչըմբըր, Ոլիսէյ, Տրայսըն։ ԺԱ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Պատալ։ ԺԲ. Գաղղիական մատենագրութիւն (վ. Ի դար։ Ալվինեէ սիկին։ ԺԳ. Իտալական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Թասանի, Վիտալբերա, Ֆիլիգասա։ ԺԴ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Լրսաժ։ ԺԵ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար։ Յ. Մ. Իտասաղ, Լ. Իտաղ։ ԺԶ. Գաղղիական մատենագրութիւն (վ. Ի գար) Վրէպիլյեան։ ԺԷ. Գաղղիական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Մանիէսքիէօ։ ԺԸ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Վոլիէր։ ԺԹ. Պաղեստինական մատենագրութիւն վ. Ի գար)։ Համալսարանական բառարան։ Ի. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար. Յովհ. Յակոբ Իտալ։ ԻԱ. Պաղեստինական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Պիֆիոն։ ԻԲ. Պաղդիա, Անգլիա վ. Ի գար. Պատմագրանք։ ԻԳ. Անգլիական մատենագրութիւն (վ. Ի–վ. Ի դար) Քնատրերակ քրիստոնէք։ ԻԴ. Անգլիական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Փոփ, Թոմսըն, Եւնկ, Ալֆեռն, Շէյքսփիր։ ԻԵ. Դևմանական մատենագրութիւն վ. Ի դար)։ Քրլփրէմ, Կլէյէ, Շիլլէր։ ԻԶ. Իտալական մատենագրութիւն (վ. Ի դար)։ Կոլտոնի, Մեթաստազիոյ, Ալֆիէրի։ Ինն տատենագրի դար։ — Պաղդիա, Իտալիա, Գևմանիա, Անգլիա։

— Հայկական մատենագիտութիւն Bibliographie Arménienne). Ակրոբենական ցուցակ տպագրութեան գիւտէն մինչեւ ատ մեզ հազած հայերէն հրատարակութեանց։ Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1883. 8°, Լը + 734 էջ։

Քննադ. Ակնարկ 1884, թ. 4, 5, 6։ – Ակնդանք 1885, թ. 7։

— Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց հնախնդաց Դար Ի վ. Catalogue des anciennes traductions arméniennes Siècles IV-XIII։ Վենետիկ, Մխիթ. տպարան, 1889. 8°, Լը + 783 էջ։

Նովանդակութիւն. Պատրաստութիւն. Թարգմանութիւնք ընդհանրապէս. Հինգերորդ դար հայկական մատենագրութեան. Յաճախութիւն թարգմանութեանց ու անոր պատճառք, 1։ — Ջորդող Դար. Ս. Վրիկոր Լուսաւորիչ, և իրմէ յառաջ ասորական մատենագրութեան ազդեցութիւն ի Հայաստան, ու անոր ձեռագրոց հասած մինչեւ առ մեզ. Թուղթ Աբգարու. Թագէի առաքելոյ վկայաբանութիւն. Ուրիշ հին՝ բայց ոչ բնորովին հաստատ գրութիւնք, ասորի մատենագրութեան դրշմը կրողք, 8։ — Ս. Յակոբ Մծբնոյ և Ափրահատ. Ս. Յակոբ Մծբնոյ և իր ազգութիւնը. Սրբոյն ընծայուած Ջգան գիրք. Յ – Ս. Ասեմանի և իր կարծիք այս գրոց վրայ. Ափրահատ, և եւրոպական արդի բանասիրութեան կարծիք. Իր ատամբ գոնուած հատոր. Դիմաստարգութիւնք և նիւթ հատից. ժամանակ անոնց յօրինման. Աստրի ընագիրն և հայկականն. Իրարու հետ համեմատութիւնք. Հայ թարգմանութեան ժամանակն և արժէք. Մատենախօսական տեղեկութիւնք, 20։ — Ջենոբ Գլակ. – Փ. Ինչիճեան. Ջենոբ Գլակ և իր պատմական գրուածք. Աստրի ազդեցութեան կամ կամաց պակասիլն առ մեզ. Անոր պատճառները. Փաստոս Բիւզանդ, և նորագոյն բանասիրական կարծիք և ևնթադրութիւնք իր արդէն ծանօթ եղեսպրութեան վրայ, 46։ — Նշանաբանութիւն. Նշանագրեայ նկեզեցական պատմութիւն. Թարգմանութիւնն յատուկն. Թարգմանութեան ժամանակն և հատուածք առ Խորենացւոյն. Մատենախօսականք, 54։

Աստուածաշունչ Գիրք. Ա. Թարգմանութիւն Եօթանասնից. Պտղոմեայ Եգիպտոսի թագաւորի առ քահանայապետն Հրէից Եղիազարայ նամակ. Պատմութիւն թարգմանութեան և առանձք. Անոր յարգն և ազնուութիւն, 59։ — Բ. Ասորի հին թարգմանութիւնք. Այլ և այլ հին թարգմանութիւնք Ս. Վերջ յասորի լեզու. Փչրհատա կոչուածը. Ժամանակ թարգմանութեան, 69։ — Գ. Աստղին թարգմանութիւն Ս. Երոց յասորականէ. Ակզբն լեզուին ազգերը առ Ս. Հասկ վասն թարգմանութեան Ս. Վերջ ի հայ լեզուս. Ասորւոյն հասկ ձեռք կը գտնէ այս աշխատութեանցն յասորականէ. Ի՞ր մասին թարգմանութեան նոյնիսկ նա իր նախկին աշխատանքը. Սրբոյն Մեսրովպայ և երիցպապն աշակերտաց գործակցութիւն. Հանգամանք այս առաջին թարգմանութեան, 82։ — Գ. Թարգմանչաց երիցն ի Բիւզանդիոն. Ոչք են թարգմանիչք Ս. Գրոց. Ակնակրտք արտոյն Հասկայ և Մեսրոպայ. Անոնց դասակարգութիւնը. Երիցպապունքն գործակիցք իրենց վարդապետաց ի վաստակ թարգմանութեանն. Առաքելն աշակերտացն յԵդեսիա և ի Բիւզանդիոն. Պատճառք առաջման նոցա և գնալնոցա. Դարձ ի Հայաստան հատուածոն և առտյգ օրինակօք աստուածաշունչ գրոց, 100։ — Գ. Երկրորդ թարգմանութիւն Ս. Գրոց ի յունական. Թարգմանչաց դարձը ի Բիւզանդիոն. Ի՞նչ կանէ. Թարգմանութիւնը. Ի՞նչ և հատուածոն օրինակ աստուածաշունչ տատից. Երկրորդ թարգմանութիւն, և անոր հատուածոնութիւնը, 110։ — Ջ.

Հնագրին օրինակք ՚ի· Կրոց ի յոյն լեզու· և· Սինայական կոչուածը· – Բ· Ալեքսանդրեան օրինակ· – Ի· վատիկանեանը· – Ի· Նիւրնմեան գրչագիր· – Լ· Խանիլեան գրչագիր· Չ· Ուրիշ գրչագիրք ի յոյն բարբառ· — Ը· Շնագոյն գրչագիրք ՚ի· Դոց ի հայ լեզու· Գրչագիրք ի մատենադարանին որ յԷջմիածին· ի մատենադարանի Իխիթարեանց ի Վենետիկ վ. Հնութիւնք· Ուրիշ սեզուանք գտնուած կամ յիշատակուած հին օրինակք աստուածաշունչ գրոց· Նոր կտակարանաց գրչագիրք· 121։ Ը· Հայ թարգմանութեան ՚ի· Կրոց կարգ և դասաւորութիւն· Նախադրութիւնք ի գլուխ իւրաքանչիւր գրոց արարեալս մատենից· Նոր կտակարանի նախադրութիւնք· Ամենն Ագաթանգեղոսի· Եւսեբիոս Պամփիլեայ· Ի՚ներոն և իրէնէ յօրինուած գլխակարգութիւնք և նախերգանք· Համառօտութիւնք աւետարանաց կամ Համարարբառք· Տատիանոս, 171։ — Թ· Անյայտ կամ Անվաւեր գիրք ի հին կտակարանի· Կտակք երկոտասան նահապետաց· Պատմութիւն Յովսեփայ և Ասանեթայ· Աղոթք Յովսեփայ և Ասանեթայ՝ յիշատակելոյ առ Ալբիվանեցւոն Մխիթարայ· Մահ Ադամայ և Եւայ· Ուրիշ անվաւեր գրքեր ի սաղմոսաւագդիր ցուցակի՝ առ Ալբիվանեցւոն, 180։ Ժ· Անվաւեր գիրք Նոր կտակարանի ի հայ թարգմանեան· Գիրք Մանկունեան Գրիգորեան· Նիկոդիմեայ աւետարանին կամ Վարդոց Պիղատոսի հատուածք· Պատգամ Թուղթ երրորդ առ կորնթացիս և կորնթացւոց առ Պաւղոս· Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու առաքելոյ· Թուղթ Բառնաբայ, 192։ — ԺԱ· Հայկական թարգմանութեան հաստատութիւն, 206։ — ԺԲ· Արդեօք աւր գիրք ամբողջ ի հինգերորդ դարու թարգմանուած են ի հայ, 215։ — ԺՎ· Հայ թարգմանութեան վերայ վերջին աշխատութիւն, 227։ — ԺԻ· Հայկական թարգմանութեան յարգ և աղնաւութիւն նաեւ առ արեւմտեայս, 234։ — Ինկեղեցական Պատմութիւնք· Կարգաւորութիւն օրհնութեանց ցուցակի· Պատարագամատոյց գիրք· Սրբոյն Յակովբայ կրաւորեայ ընծայուած պատարագամատոյց· Պատարագ սրբոյն Ներսիսի աստուածազգեաց հայրապետի· Պատարագ սրբոյ Լուսաւորչին· Աստուածային պատարագ՝ զոր արարեալ է սրբոյն Ներսէս Հայոց հայրապետի· Սրբոյն Ամենասի· Սրբոյն Գրիգորի աստուածազան հայրապետի· Սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի· Բառնդի կեսարու հայրապետի· Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ· Նախասրբերգիչք· Ժամագիրք և այլ հասարակաց աղոթից և եկեղեցական կարգաւորութեանց գիրք, 245։

Ագաթոն եպիսկոպոս աստրոց· Թուղթակցութիւնք ընդ մեծն ի վեցերորդ գարու, 272։ — Լիրակաւ Ինֆեսոսի· Հառ յաւետիս սրբոյ կուսին, 274։ — Ագոթինացի Ո՚) թովմաս· Ցաղագս եօթն խորհրդոց եկեղեցւոյ· Գիրք բնութեանց Ֆրիսաստի, 275։ — Ագագրոն· Դուշակութիւնք, 276։ — Աթեանաս Ո՚) Մեծն· Ցաղագս մարմնաւորութեան Բրդոյ· Թէ մի է Քրիստոս, ընդդէմ Պատրոսի Սամոսատացւոյ· Ցոր Թէ Անձն իմ յոյժ խռովեալ է· Ա· Լիբերիոս եպիսկոպոս Հռոմայ· Ցաղագս փրկական յայտնութեան Քրիստոսի· Ցաղագս սրբոյ Երրորդութեան· Ա· Փիլագելփոս եպիսկոպոս· Ընդդիմասացութիւն Արիոսի՝ յաղագս աստուածութեան Բրդոյ· Ցաղագս սրբոյ Հոգւոյն· Ա· Սրապիոն վասն սուրբ Հոգւոյն· Դարձեալ յաղագս Հոգւոյն ընդդէմ Արիոսի· Ցամենասրբ Երրորդութենէն· Ի սուրբ խաչն· Ի վերացումն Տեառն· Ի սուրբ Աստուածածնին (երկու հառ)· Ի սուրբ Մտեփաննոս Նախավկայ· Թուղթ առ Ալգասիոն յԱֆրիկա· Ա· Իպիքանեմն և սրբոյ Կիպրիանոսի· Ա· Ցովհաննու Ոսկեբերանոյ հատուած· Ա· Ա-

րիոս՝ զի սաւոր ինչ կրասեր է Բրդի քան զՀայր· Հարցմունք Կիւրղի Երուսաղեմայ հայրապետի· Պատասխանագամատոյց· Վասն Երրորդութեան ուղղափառ հաւատոյ· Արտաքոյ Երրորդութեան առաքելական յաղագս աստուածայնոյն մարմնաւորութեան· Կանոնք· Պատմութիւն պատկերին որ ի Բերիտոն· Տեսիլ սրբոյն Ամենասի· Վասն ուղղափառ հաւատոյ· Վարք երանելոյն Ներսիսի միաբանակեցի· Աղեքսիոս, 278։ — Ակակ Մելիտինոյ· Թուղթք առ Ա· Սահակ, 288։ — Ակակ և Պետրոս, պատրիարքունք· Թուղթակցութիւնք, 289։ — Աղաթիոս սարկաւագ· Աղերս առ Յուստինիանոս կայսր, 292։ — Աղեքանդր աշխարհագիր· Հատուածք, 292։ — Աղեքսանդրի պատմութիւն· Տես վարք Աղեքսանդրի· — Աղեքսանգրոս, վկայագիր, 294։ — Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու· Հատուածք, 294։ — Ամֆիլոքիոս Իկոնիոյ· Հատուածք, 295։ — Անաստաս Թագաւոր· Թուղթ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, 295։ — Անաստաս կրօնաւոր ի Սինայ· Հատուած, 296։ — Անդրեաս կրետացի· Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու, 299։ — Անտոն Հռոմայեցի, վկայագիր, 304։ — Անթիպատրոս Բոստրացի· Հատ, 304։ — Անտիք Անտիոքայ, Թագաւոր· Սկզբնաւոր Պտնդաստակի, 306։ — Ապոլինար Աղեքսանդրացի· Հատուածք, 310։ — Առաքելոց վարդապետութիւն, 315։ — Ակնեպիսկոպէ ժխլկ· Հատուածք, 316։ — Աստիկոս Կոստանդնուպոլսի· Թուղթք և հատուածք ասոնց, 317։ — Աքսաոս, աստեղագործ· (առ Շիրակացւոյն), 318։ — Աբրահոդէս Ասիանացի· Հատուած ի Ջատագովութեան գրոցն, 318։ — Աբրահամէ Սինագրացի· Ստորագրութիւնք· Պերբերնեխաս կամ Ցաղագս մեկնութեան· Թուղթ առ Աղեքսանդր Թագաւոր· Ցաղագս առաքինութեանց· Պատհառաց գիրք, 321։

Բառլաս Աղեքսանդրու· Հառաք, 324։ — Բարսեղ կեսարացի· Ցաղագս պահոց· Չարբեցոզաց· Ի բանն՝ Հայեաց ի քեզ· Ցաղագս ապաշխարութեան (երկու հառաք)· Առ ընդեղս· Ջվախեղաց· Ջքարկացուզաց· Ջմախանաց· Ի սաղմոսն (հառաք հինգ)· Ցայտգաս Երրորդութեան· Ցաղագս պահոց· Ի սկզբանէ էր Բանն· Ի ծնունդ փրկչին· Տեսութիւն ի մարգնեալ յոտութիւն փրկչին· Տեսութիւն յաղագս հաւատոյ· Առ Ալտիմոս եպիսկոպոս· Առ Յուսբիոս եպիսկոպոս· Առ Փիղոգոս աստուածազան· Առ Վիոդորոս երէց· Ի վկայն Յուդիտայ· Ի սուրբն Ստեփաննոս· Ի քառասուն վկայսն· Ի Ֆորդիոս վկայ· Յաղօրակք ի մկրտութիւն· Թէ չէ պատճառ չարեաց Աստուած· Ցաղագս ոգորմածութեան և աղօթից· Ի քառասնօրեայ գալուստն ի տաճարն· Առ Տերենտիոս ստրատելատ· Օրհնութիւնք, աղօթք, քարոզք· Հատուածք· Սահմանք կրօնաւորականք· Վճռագրեալ հառաք· Թուղթք· Կանոնք, 325։

Գրիգոր աստուածաբան· Հառաք· Առ Եւնոմիացիան· Ցաղագս հաւատոյ· Ցաղագս Որդւոյ, բան առաջին· Առ այնոսիկ որ ասեն Թէ Հայր մեծ է քան զՈրդին· Ցաղագս Որդւոյ, բան երկրորդ· Ցաղագս սրբոյ Հոգւոյն· Ցաղագս աստուածաբանութեանն· Առ Աբիանոս· Առ Կլեդոնիոս երեք հառաք)· Ցաղագս բարեկարգութեան ի խոս· Խաղաղականք, երեք· Ցաղագս ի ձեռնադրութիւն անհաւանութեան հրաժարելոյ· Ձիւրն և ի ժողովուրդն պատասխանի· Պատասխանի յորժամ եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ· Ի հայրն իւր, մնրմ եղելոյ Բասղի· Ի Նաւսիլիոս կեսարացի· Ի կեսարս յեղբայր իւր, ի քաղքն իւր· Ցիլեռնասիոս եպիսկոպոս· Ի ծնունդն· Ի յայտնութիւն տեառն· Ի մկրտութիւն տեառն· Ի պասքա և ի հեղգութիւն· Ի նոր պկնաեկոստս և ի սուրբ Հոգին· Ի փղոզվոդն· Առ հայրն իւր, լռեալ և ագայեալ· Ցաղագս ազգասի-

աիրութեան. ի Կիպրիանոս եպիսկոպոս և ի վըկայ. ի Մակաբայեցիսն. Ա՛ռ կեսարու՛ վասն նոցին խորհըդոյ. ի մահն Մաքսիմիանոսի ուսուա՛ծականին. ի սուրբ խաչն աստուածընկալ. Սահմանք կանոնադրութեան. Ա՛ռ Կատարկութիւնն (մեսասան հատ), 346։ — Գրիգոր Ա՛ռ Հռովմայ. Վասն քաղաքավարութեան զանազան հարցն որ յԻտալիա փայլեցին. Ա՛ռ Վեհարս նախասարկաւագ եկեղեցւոյն Հռովմայ չորս կիրք, 358։ — Գրիգոր Նիւսացի. Յինն Լրանութիւնս (հատ չորեքտասան). Մենութիւն (հոգեւոր), (տիւ հատ). Յորդորու՛մ մանկանց ի կուսութիւն. Թուղթ յազգս Երգոյ Երգոց, (ոսկ յայգս Երգոյ Երգոց (խօսք չորեքտասան). Յաղագս ընութեան մարդոյ. Տնտեսութիւն յաղագս մարգոյս կազմուածոյ. Ի յիշատակ հանգստեցելոց ի Քրիստոս. Ի թագու՛մն ուսան և ի Յովսէփ Արիմաթեացի. Ի սուրբ վկայն Թէոդորոս. Ի վարս և ի պատմելիս սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչապետին. Ի մանկունսն Ընձենեայն. Ի սուրբն Սուքիասոնս Նախավկայ. Ի սուրբ հայրն Եփրեմ. Ամենայն չար ասնկելի, 362։ — Գրիգոր Լուսաւորչապետ. Ի ծնունդն Քրիստոսի (երկու հատ Յաւետիս Աստուածածնի. Վասն ի սուրբ կոյսն Մարիամ (երեք հատ Յոգւոյն Մարիամու՛ս ա՛ռ Էլիսաբեթի. Ղերրզեան ի սուրբն Սուքիասոնս. Երկուսասան գլուխ նզովից. Հաստուածք, 374։

Գանիէլ Ի՛սթոյ. Կեանք և քաղաքավարութիւն Յովհաննու՝ որ կոչի Կիլիկեցի. Լուծմունք Կիլիկեցւոյ գրոց, 378։ — Գիոնեսիոս Ա՛զէքսանդրու. Ի հաւհաւանէն Պատրոսի Առաքելոյ. Ի մեծի ուրբաթէ. Հաստուած, 379։ — Գիոնեսիոս Արիապագացի. Ա՛ռ Տիմոթէոս աշակերտ Պատրոսի՝ յաղագս երկնային քահանայապետութեան. Ա՛ռ նոյն՝ յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեան. Ա՛ռ նոյն՝ յաղագս աստուածպետն անուանց. Թէ ինչ է աղօթից զօրութիւն. Լրտոյն Յեսուեանի՝ ի սրբափականայն օրհնարանութենէ մեկնութիւն. Թուղթ ա՛ռ Յովհաննէս առաքեալ և աւետարանիչ. Յաղագս մահուան Պետրոսի և Պաւղոսի ա՛ռ Տիմոթէոս. Ա՛ռ նոյն Տիմոթէոս՝ յաղագս խորհրդականի աստուածարարութեան. Թուղթ, 381։ — Գիոնեսիոս Թրակացի. Քերականութիւն, 394։ — Գիորոթէոս եպիսկոպոս. Յաղագս եւթանասուն և երկու աշակերտաց Քրիստոսի. Յաղագս կատարման աշակերտացն. Հաստուածք, 396։

Եփեսիոս փիլիսոփայ. Հաստուած, 400։ — Իզդոն. Պատմութիւն վարուց սրբոյն Իսպահի, 401։ — Իպիփան Կիպրացի. Պատմութիւն երանելոյն Եպիփանու Կիպրացւոյ. Ի սկզբնագիր Աւրաթոց և յատեսարանական քարոզութեանց որ ըստ Ղուկայ (տան գլուխք։ Յաղագս սրբոյ Կուսին տալ ի տաճարն քահանայապետին. Ի գալ սրբոյ Կուսին ա՛ռ Իգիսաբեթ. Յաղագս գնալոյն Մարիամու՛ ա՛ռ Իգիսաբեթ. Յաղագս Յովհաննու կարապետին. Ի սուրբ անուանութիւնն և ի ծնունդն Քրիստոսի (երեք հատ). Ի գանալոյն Քիստոսի Քրիստոսի յԵգիպտոսէ և դնագելէ ի Նազարէթ. Ի թլփատութիւնն տեառն. Ի գալուստն քառասնօրեայ ի տաճարն. Ի ծնունդն Քրիստոսի և ի գալ Մոգուցն երկրպագութիւն. Ի սուրբ մանկունս ընծեղեցեմ. Ի գնալն ի տօն զատկին. Ի մկրտութիւնն տեառն երկու հատ). Ի Յովհաննու աւետարանին մեկնութիւնէ (երեք հատ). Յաղագս յաւազնաղարգել նշանին ի կանա. Յաղագս վերջնումն ժամանակի. Յաղագս միասնագամ գալստեան. Ի գալուստն տեառն ի Ընեմանիա. Ի գալուստ տեառն յաւուր արարութեանց. Ի մեծի աւուր երկուշաբաթի. Ի մեծի երեքշաբաթի աւուր. Ի մեծի չորեքշաբաթի աւուր. Ի մեծի հինգշաբաթոջ աւուր. Ի մեծի աւուր ուրբաթի. Ի մեծի չաբաթու աւուր. Յաղագս յարութեան Քրիստոսի (չորս հատ). Վկայութիւն կոչման Թովմայի. Երրորդութիւն կիրակէի (երկու հատ). Յաղագս առ երկնային դարձն վերանալ Քրիստոսի. Յաղագս գալստեան Հոգւոյն սրբոյ. Ի փոխումն սուրբ Աստուածածնի. Յաղագս սուրբ խաչին. Յաղագս պատկերի սրբոյ գաւառականին. Յաղագս տարագրեալ նզովեալ երեք բառիցն աներեսական պատկերին. Յաղագս Էարուսախտին. Մենութիւն գրոցն Քիստոսորութեանց. Աղոթասաց մենութեան այլեւայլ հատ. Հատ գանազան. Ի Հաւատոց գրոց. Այլ և այլք. Վահ մարգարէից. Վասն ականջ պատուա՛կանաց, 401։ — Երեմիա Լուսգոնի. Հաստուածք հատից. Ի Մաքսիմոսի մեկնութենէն. Յաղագս դնացից առաքելոց. Յաղագս միաւորութեան, 419։ — Ներսէս Պունացի. Վարք Ներսիսեայ եբանելոյ. Ներսիսեայ նշանակ յիշատակելի. Գիտնաւոր և արդիւնաւոր. Վասն հանդերձից սրբոց հարցն. Վասն ուխ խորհրդոց. Վասն աթոռիցն որոց միւռ յիշատակն բնաւրեան ի մեզ կրին. Հատ Քրիստոսեայ. Յաղագս նրջանկութեան. Վասն պատարագման. Աւետեալք. Հարիւրաւորք վկայութիւնք յաղագս ընդդէմ բանասուեղծին արտաքոց. Թուղթ առ Մելանիա. Մենութիւն մարգարէութեանն Եզեկիէլի, 421։ — Ներսէս Շնորհալի. Հաստուածք յիշերկրաշափութեան գրոց, 432։ — Ներսեբիոս Ա՛զէքսանդրացի. Ի՛ա ի հաւրարձու՛մ տեառն. Վասն հարցման Ա՛զէքսանդրի վասն կիւրակէի, 432։ — Ներսիոս Երրուսաղեմի. Հաստուածք ի խմբագիր մենութենէ Պետական գրոց, 433։ — Ներսիոս Կեսարացի. Բրոնիկեան կամ կանոնք ժամանակաց, 434։ — Եփրեմ Խորի սարի. Յաղագս մեկնութեան Աւրաթոց. Ընդ. Պետացոցն. Թիւք. Ներկայող օրինաց. Մենութիւն Գրոց ազգաց. Սահմանելի. Թագաւորութեան. Իրբաամնու. Համարբառա. Թարգմանութիւն աւետարանի. Ի մարգարիտն յայտնութիւն. Յաղագս յարութեան։ Վասն հատու մանախոյ. Յաղագս որ ունի ըղհարան փեսայ նա է. Մենութիւն Թղթոցն Պետրոսի. Ի ծնունդն Քրիստոսի (երեք հատ). Վասն գալստեան հրէշտակապետին. Ի գալուստն փըրկչին յիշատակէմ. Ի յարութիւն փրկչին. Ի սուրբ խաչն. Ա՛ռ Յովսէփ. Յաղագս յարութեան Քրիստոսի. Ի յիշատակի սրբոց Մակաբայեցւոցն. Ղերբողեան ի սուրբն Յովհաննէս՝ կարապետ և մկրտիչ. Ի սուրբն Սուքիասոնս նախավկայ. Ի գալուստն տեառն ի տաճարն քառասնօրեայ. Յաղագս կրօնաւորութեան. Աւետեալք. Յարեւելեան գրոցն ասացեալք. Ի յարութիւն մեռելոց. Վասն գասաւանին և միաբանգամ գալստեան. Յաղագս ապաշխարութեան. Հաստուածք ի զանազան հատից. Ընդդ Նիկոմիդիոյ. Կատակ Եփրեմի. Աչտրգք, 443։

Զենոբ եպիսկոպոս. Ի Մատնութիւն տեառն. Ի լուացումն ոտից աշակերտացն. Ի կանխուղիկէ եկեղեցին. Վկայութիւն վասն Մարդեզութեան. Ի սուրբն Մելիտոս Նոտիքացի. Վասն յիշատակի սրբոց Մարտիրոսաց, 467։

Թագէոս առաքեալ. Կանոնք. Վասն յարութեան մեռելոց. Յաղագս առաջին գիւտի սուրբ խաչին, 468։ — Թէոդոս պատրիարք. Յաղագս ընդունելոյ զգիր Յայտնութեան, 469։ — Թէոդոս եպիսկոպոս, վկայարի կիւրակէի և մոր նորա Յուղիտայ, 469։ — Թէոդոսիոս Անկիւրեցի. Ի ծնունդ փրկչին, (հատ երկու)։ Թէոփիլոս. Ղերրզեան ի սուրբն Ս. Լուսաւորիչ, 471։ — Թէոփիլոս Ա՛զէքսանդրու. Յաղագս մկրտոց քառասնորդաց պահոց. Ղերրզեան սրբոց քառասնից. Մեծի չորեքշաբաթին, 473։ — Թէոփիլոս աշակերտ Ոսկերերանի. Հատ այլեւայլ ի տեսրիսա՛կանս. Ի յոյնիէն Յովհաննու Մկրտչի. Գովեստ

յաւետարանն Յովհաննու. Հատուածք, 175։ — Խաչման առաքեալ. Ակօթք գոհութեան, 478։ — Թուղթ երկնաւոր, 478։

Ի գնաւորիս աստուածազգեաց. Թուղթք առ Լփեսացիս, առ Մագնիսացիս, առ Տրալիանոսացիս, առ Հռոմ քաղաք, առ Փիլադելփիացիս, առ Զմիւռնացիս, առ Պատրիկապատ եպիսկոպոսս, առ Մարիա տիկին, ի Տարսոն քաղաք, առ Անտիոք քաղաք, առ Ուրիոն ասպետապ, առ Փիլիպպոս քաղաք. Թուղթ Մարիայ տիկնոջ առ սուրբն Իգնատիոս. 479։ — Իշատիան. Դիրք ի վերայ բնութեան հանրական և մասնաւոր. 483։ — Իսիդոր Պեղուսացի. Պատասխիք. 484։ — Իսիքիոս երէց. Մեկնութիւն Յովհ. Հատուածք ի խմբագիր մեկնութենէ կամողիկեայց. 485։ — Իսիքիոս Միլեթացի. Ի Հայրենականացն կոստանդնուպոլսոյ հատուած, 487։ — Իզդին պատմութիւն, 487։ Լաւութիւնք, Թուղթ Աբգարու, 488։ — Լեւոնի (Գ.) տուեալք, 488։

Լուսաբեաց պատմութիւն. Հատուածք, 488։ — Կանոնագիրք. Վարդապետութիւն առաքելոց. Երկրորդ առաքելական և գլուխք կանոնք. Կանոնք առաքելականք ի ձեռն կղեմայ. Կանոնք Թադէի առաքելոյ. Կանոնք փիլիպպոսի առաքելոյ. Հաւքն հետեւողաց յետ առաքելոցն. Նիկիականք երկրորդ. Անկիւրիոյ կանոնք. Վասն որք ժողովեալ ի Նեսարիա եպիսկոպոսունք սահմանեցին կանոնս. Ղէոկեսարիոյ կանոնք. Երրորդ Գիրքորի առաքելոյն Հայոց. Սբոյն Ամեանաց. Երանելոյն Մարկարեայ. Կոստանդինուպոլսի ժողովոյն. Սահմանք երանելոյն Իրիքորի աստուածասիրեան ղեկտանութեան. Գիր կանոնական սրբոյն Բարսղի. Տեառն Նիքիոմի կրօնաւորի. Նեսարիայ կանոնք. Ղէոկեսարիոյ կանոնք. Գանգրայ կանոնք. Անտիոքայ կանոնք. Վաղդիկեայ կանոնք. Լաոդիկեայ կանոնք. Եպիփանեայ. Լիփեսոսի սուրբ ժողովոյն. Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ. Անտիոքայ երկրորդ. Դիվիկիայ երկրորդ. Կանոնագիրք նոր, Թարգմանութիւն Աստուածգրոց, 489։ — Կարգադրութիւն մայրաքաղաքաց և մետրապոլտաց, 500։ — Կարգաց գիր լատին եկեղեցւոյ, 500։ — Կիւրեղի Ալեքսանդրացւոյ. Քահանայապետի Թուղթ, 501։ — Կիպրիանոս (Ս.) Անկիւրիոյ. Հատուածք, 503։ — Կիւրեղ (Ս.) Աղեքսանդրու. Արաքածոց մեկնութիւն. Ցնծալ. Ի Յովհաննէս. Յերկրորդ օրէնքն։ Ի Ցնծալ ոգիդ Նաւեայ. Ի Դատաւորս. Ի Թագաւորութիւնսն. Մեկնութիւն աւետարանին Ղուկաս. Ի մեկնութենէն Եսայեայ մարգարէի. Ի մեկնութենէ մարգարէին Յովհելեայ. Ի Զաքարիայ մեկնութենէ. ՑՆերպէնցւոց Թզիղն մեկնութենէ. Պարապմանց գիրք. Լուծումն օրինականաց խնդրոց ի ձեռն Տիրելեայ քահանայի. Առ Թէոդոս Թագաւոր յաղագս ոմանի զասկին. Առ Ներսէս Թագաւոր. Առ Ներսէս եպիսկոպոս Անտիոքայ. Առ Յովհաննէս եպիսկոպոս Անտիոքայ. Առ Յովհաննէս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացի. Առ Ակակիոս եպիսկոպոս. Առ Յովհաննէս եպիսկոպոս Անտիոքայ. Առ Անաստասիոս, Մարտիրոս և Յովհաննէս. Ի սուրբ Աստուածածինն. Առ Ներսէս Թագաւոր. Ընդդէմ ամբարշտին Նեստորի առ Իլբեսիոս. Առ Սուկեոս եպիսկոպոս. Առ Նոն Սուկեաս. Առ Ակակիոս եպիսկոպոս. Առ Յովհաննէս եպիսկոպոս Անտիոքայ. Առ Անաստասիոս, Մարտիրոս և Յովհաննէս. Ի սուրբ Աստուածածինն առաքեալ ի Ժողովն Եփեսոսի. Դարձեալ ի նոյն. Ցնծալ ոգիդ Նաւեայ. Ցնծալ ոգիդ Նաւեայ. Ի Դատաւորս. Ի Թագաւորութիւնսն. Մեկնութիւն աւետարանին Ղուկաս. Ի մեկնութենէ մարգարէին Յովհելեայ. Ի Զաքարիայ մեկնութենէ. ՑՆերպէնցւոց Թզիղն մեկնութենէ. Թուղթ (Եպիսկոպոս) Կիւրղի առ Նեստոր. Պատճառ գիրք. Հատուածք հաւոց, 503։ — Կիւրեղ Երուսաղեմի. Կոչումն ընծայութեան (ուխտաւորաց հառաջ). Թուղթ առ Կոստանդիանոս Թագաւոր. Հատուածք հառաջ, 524։ — Կիւրիոն, կամ Թուղթ Վրաց Թղթակցութիւնք, 529։ — Կլիմաքոս Յովհաննէս. Սանդուխք աստուածային Լեռից, 531։ — Կղեմէս (Գ.) քահանայապետ. Թուղթք առ Գրիգոր կաթուղիկոս և առ Լեւոն, 539։ — Կոստանդիանոս կայսր. Թուղթ առ Շապուհ արքայ Պարսից, 539։ Հարանց վարք, 539։ — Հնդաբիոն. Պատմութիւն վարուց Ամանապիհայ եպիսկոպոսի, 551։ — Հիպպոլիտոս Հռոմայեցի. Ի յարութիւն Վարդան. Ցերգս երգոց մեկնութենէ. Հատուածք. Մեկնութիւն օրհնութեանցն Մովսէսի, 554։ — Հոմանց Թուղթ առ Հայս յաղագս միաբանութեան հաւատոյ, 557։

Հիւպատմութիւն, 558։

Վերնական գրոց մեկնութիւն, խմբագիր, 558։ — Վերնոս կրօնաւոր. Վասն հինգ պատրիարքական ամենայն, 559։ — Վերկիոս (Գ.) քահանայապետ. Թուղթ առ Գրիգոր Տղայ, 560։

Մակար Երուսաղեմի. Թուղթ առ Հայս, 560։ — Մաքսիմոս եպիսկոպոս. Խնդիր և հարցմունք. Վերկայաբանութիւն արեւելեան վկայից. Ի սուրբ յարութիւն Քրիստոսի. 560։ Մաքսիմոս եպիսկոպոս. Քաղաքս Կեդեցւոյ նշանակի, 541։ — Մեթոդիոս եպիսկոպոս. Քաղաքս անցեալ՝ ներկայիս և ապառնեաց ասացուածք. Ի մեկնութենէ Պանդեկտէի, 561։ — Մելիտոս Անտիոքայ. Ի լուսաւորութիւն, 564։ — Մեղիտէ. Պատմութիւն վարուց սրբոյն Յակովբայ Մծբնայ, 564։ — Միխայէլ ասորի. Համառօտ վերացք ժամանակաց. Ի յիշատակի սուրբ Թէոդորոսի Մեծի և փոքր. Միքայելի իշխանի վարդապետութ՝ վասն եօթն սրեղբարեան սուրբ սինհոդոսաց, 564։ — Մոդեստոս երէց. Թուղթ առ Կոմիտաս կաթուղիկոս Հայոց, 571։ — Մովսէս Խորենացի. Լրիւք) Թուղթք առ վրդեանէս քեղեցի. Թուղթ շրջապատական. Պատճառք չորրորդ ժողովոյ երկայնականցն. Թուղթ առ արքեպս տէր Աբրահամ. Առ Միսրատ վրկան մաղդպան, 571։

Յակովբ Սրճեցի. Ի յարութիւն վարդապետ. Ի խաչելութիւն Քրիստոսի և յաւազանն. Ի սուրբ վտիճն և ի յարութիւն փրկչին. Ի յարութիւն տեառն և ի գինուորսն. Ի յարութիւն Քրիստոսի. Ի համբարձումն տեառն. Ի նոր կիւրակէն և ի սուրբ առաքեալն Թովմաս. Ի ննջումն սրբոյ Աստուածածնին. Ի Յովհաննէս մկրտիչ և ի կաթուղիկոսն Քրիստոսի. Վասն առաջին խորհրդոյն և ի վերայ նահապետաց և մարգարէից. Յաղագս Անտիոքայ քաղաքին (հառաջ երկու). Խնդիր վասն սահմանին, 572։ — Յովհաննէս Դամասկացի. Բան խմաստութեան հանուրիցն. Բանք վասն սրբոյ հաւատոյ և ընդդիմադրութիւն Նեստորիոսի. Վասն դրախտին. Ի ննջումն սրբոյ կուսին. Յաղագս գոյ էութեան և պատահման. Խարազամոնք և Յովասափ պատմութիւն, 575։ — Յովհաննէս Լրտեսաղեմի. Ներբողեան ի սուրբ եկեղեցին տիրուհւոյն, 580։ — Յովհան Ասկեթեան. Քաւետարան. Նագիրն Մաւմէտեան. Մեկնութիւն Թզիղոցն Պատգամ. Հատուածք ի Նարծոց մեկնութենէ. Վասն Հերմվիհապ. Ի ձեռնարկութիւնն Պետրոսի. Ի սուրբ Աստուածածինն. Քաւետիս Աստուածածնին. Ի Յովսէփ. Ի Շուշան. Քանաքակ սրդին. Ի Քանանացին և ի փարաւոն. Ի հարիւրապետն. Քարապատոց մեկնութենէ մինչ յաքսորն էր։ Ի Ջաքէոս մաքսաւոր. Ի կինն մեզապատ. Ի տասն կուսանան. Ի Թեւրհատաւորութիւն Թովմայի։ Ի վերացումն տեառն. Ի սուրբ Խաչն Քրիստոսի. Քաղաքս չորեցն գովաբանելոյն. Քաղաքս հաւատոյ. Ի սաբբն Գրիգոր Լուսաւորիչ (հառաջ կրկին երկրայականք). Ալեւսպ հառաջ անրնդարձք. Չարաչար հառաջ, (քաղմաթիւք). Առ Աննանան (հօրին հառաջ). Անդրիականք (քսան և մի հառաջ)։ Յոցակ հառաջ որ յԱրեւ սաղեմի մատենագրանին. (ուխտաւոր հառաջ). Մեկնութիւն յաւետարանն Յովհաննու. Ի մարգարէն Նեսայիա մեկնութիւն, 581։ —

Յովհաննու Սեկնիբերանի վարք, Թադեպտանու Թեմոր Վ. կայսերին, 616։ — Յուլիանոս Աղիկառնացի. Նախադրութիւն ի վերայ անդին Յովթայ. 617։ — Յուլիա եպիսկոպոս Հռոմայ. Թուղթ առ Դիոնեսիոս, 618։ — Յուսաս Երուսաղէմի. Յաղագս որոնենալ պատարագին և յաղագս ազօրհնեաց. Օրհնութիւն կիսեղեց. ս. խաչի, մատաղի, 618։ — Յունիէոս. Յաստուածարանականացն ասխիրոնաց, 618։ — Յովհաննէս փարաւնցի. Ի մի հատ յընթերցուածոց մեկնութիւնէ, 618։

Նանա սարկաւագ ասորի. Մինչեւ Թիւն Յովհաննու աւետաբերի, 619։ — Նեղոս Ա.) խրատք, 625։ — Նեմեսիոս. Յաղագս բնութեան մարդոյ, 629։ — Նիքատոռիս եպիսկոպոս. Ի ասենի սուրբ և հնաղգեաց վկային Թէոդորոսի. Ի նախավկայն սուրբ Յակինթոս, 632։ — Նէարքոս. Ի կայսրանութիւն սրբոյն Պողիքարպոսի, 633։ — Նիկոդիմոսի աւետարան, 634։ — Նոննոս. Խոզվարանք պատմութեան առաւպելաց զորս յիշատակեաց Աստուածաբան, 634։

Շարադրութիւնք ինքնակալացն Հռոմայ. Շարագրութիւն հայրապետացն Հռոմայ, 647։

Ղողմպիանոս. Առակք, 648։ — Ղրոգինէս. Ի խըմբագիր մեկնութենէ կաթուղիկէ Թղթոց. Ի խըմբագիր մեկնութենէ Պ. եւսեական գրոց հատուածք. Մեկնութիւն Ելգոց երգոյն. Յառաջաբան Թագաւորութեան դրոց, 649։

Պապիաս — Հիւպպոլիտոս. Հատուած, 653։ — Պատարագամատոյցք, 653։ — Պետրոս Կբետացի. Յաղագս դրամին, և ի կրետաէ սրդին, 653։ — Պետրոս Մոնկոս. Տես Ակակ։ — Պիսիդէս. Վարդաբեպ, 654։ — Պլատոն. Ի Մինոս և յաղագս Օրինի (երկուասան տրամախօսութիւնք). Յ'Իթիֆռոն, կամ յաղագս Սրբոյ. Ա՛ն Տիմէոս, առակ բնութեան. Սակրատայ պատասխանի, 656։ — Պոլորիոս եպիսկոպոս. Ի պաշնելիս Նպիֆանու Ուիպարացւոյ, 660։ — Պոլոքարն. Հատուած ի Վ. Ե. տական գրոց մեկնութենէ, 661։ — Պողոսեանք. Վասն Պողոսեանցն պատմութիւն Լե՛ որչափ ժամանակս Թագաւորեցին, 661։ — Պրոկղոս. Ի ծնունդն Փրիսոսի. Ի սուրբ աւետարանին Վ. Ուկասս. Թէ սաստուածածին է սուրբ Կոյն Մարիամ. Ի խորհուրդ տեղունական խաչին. Յաս եւս սուրբ Աստուածածնէ. Ի մեկնութենէ Զաքարիայ. Ի մկրտութիւնն Քրիստոսի. Ի ծնունդ Յովհաննու Մկրտչի. Ի սուրբն Յովհան Սկիզբնաբան. Յաղագս կազանդից. Թուղթ առ Սահակ հայրապետ և առ սուրբն Մաշտոց, 662։ — Պրոկլ իմաստասէր. Սահմանք կամ Հրահանգք աստուածաբանական, 666։ — Պրոխորոն. Յաղագս աւետարանչին Յովհաննու և յաղագս փոխման նորա յաշխարհէ, 669։ — Պորփիւր. Նկարագրութիւնք, 675։

Ջուանչիր. Պատմութիւն վ. ըրաց, 676։

Իամանու կաթո. Թուղթ առ Գագիկ Թագաւոր Հայոց, 678։

Սահակ. Յաստուց մեկնութենէն վասն աստղն երեւելոյ, 678։ — Սեւերիանոս Գաբալացի. Վասն հաւատոյ և ի Հոգի Ծննդեան Քանին. Ի տնօրէնութիւն փրկչին. Վասն կրօնիդ և մկրտութեան. Վասն առաքելոցն ի կրօնս. Վասն զատկի կամ բուսից. Ի բանն Լե՛ Կարութիւնք բացան. Ի նոյն կրօնս. Ի սուրբ վկայն Սահակ. Ի բանն Լե՛ Հայր, Եթէ հնար ինչ իցէ, անցցէ բաժակս. Ի հրաբրեալս ի մկրտութիւն. Ի գալուստն տեառն յովանեակս Յերուսաղէմ. Սերբերիանոսի ասացեալ յաս եւսուրանին մեկնութենէ. Ի խզնէին որ ցամաքեցաս. Ի չարչարանս Փրիսոսի. Ի խորհուրդ մատնութեան. Ի բանն Զոր կապիցէք յերկրի. Յայլակերպութենէ տեառն. Ի համբարձմանն. Հատուածք, 679։ — Սեկունդոս իմաստասէր. Խոսք առ Աղրիանոս կայսեր, 689։ — Սեքսեստոս Հռովմայ. Վասն կիրակէի, 691։ — Սեղբիանոս եպիսկոպոս Սիծնայ. Յաղագս հրաժարութենին. Նահանգական լրմունք, 691։ — Սեւերոս Անտիքայ. Ի խիթն առ Սիսայէլ Նեքրիտն. Հատուածք ի խմբագիր մեկնութենէ Վ. եւսեական գրոց. Ի Վ. Հատուածանին մեկնութենէ. Ի ծնունդն Քրիստոսի, 691։ — Սոկրատ Սկոլաստիկոս. Պատմութիւն ըստ Հռովմայեցոց նահանգին եպիսկոպոսաց և թագաւորաց, 693։

Վահան Նիկոյ. Թուղթ առ Ջաքարիա կաթողիկոս, 730։ — Վասակայ գիրք, 698։ — Վարք Աղէքսանդրի, 704։ — Վ. կայսրանութիւնք և վարք սրբոց, 715։ — Վ. րքիջէր. Սահմանք վանից սրբոյն Բենեդիկտոսի, 730։

Տատիանոս. Վ. կայսրանութիւն Սկեանց, 731։ — Տիմոթէոս Աղէքսանդրու. Ի խորհուրդ Տեառնընդառաջին. Ի սուրբ Կոյն և յողջոյն Յղիսաբեթի. Պատմութիւն վարուց սրբոյն Ամանասի, 732։ — Տիմոթէոս Աստիքացի. Պատասխանիք առ հարցմունս Թագաւորին Տաճկաց. Առ հաւքմունս Աճապոնի Թագաւորին, 733։ — Տիտոս եպիսկոպոս Կրետացւոց. Յառակ դրամոյն, 733։ — Տիրանոս եպիսկոպոս. Յառաջին կիրակէն (ազուհացից), 734։

Փեղիքսիանոս եպիսկոպոս. Ինձ զոր գրեաց ի խընդրոյ եղերոր որ աղաչեաց զնա ուսանել զսկիզբն ընթացից միաչնակեցաց. 734։ — Փիլաքսիանոս եպիսկոպոս. Վասն տիեզերական սուրբ ժողովոյն Նիկեացւոց, 734։ — Փիլոն Ալեքսանդրացի. Յաղագս յառաջնածնութեան (հատք կրկին). Կեանք վարուց իմաստնոց. Յաղագս աստուածային օրինացն ազդարարութեան. Ախոցիկ որ ի Լինելութեան ինդրոց և լուծմանց (երեք գիրք). Ախոցիկ որ չ'նչան է ինդրոց և լուծմանց (երեք գիրք). Ի Սամփսոն. Յաղագս Յոզեփայ. Յաղագս զՎաստահ ի բարեգործութեան հուր ծախող անասնել. Յաղագս երկնաւորացն. Յաղագս բարձրն իրաց. Յաղագս Լե՛ ևնպացեալ. Յաղագս յահաննդեան. Յաղագս բան ունել և անասուն կենդանեաց, 735։ — Փոտ պատրիարք. Թուղթ առ Ասիոտ Թագաւոր Լազգրաստանի. Առ Ջաքարիա կաթուղիկոս Հռոմայ, 748։

Քանաստաս. Թուղթ, 749։ — Քրեստոս. Առձեռնագիր, 749։

Օրինք Թագաւորաց. Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի, Լեւոնի. Օրինք և գիրք ի Ձեռն Մովսէսի, յ'Եելից գրոց. Օրինադրութիւն Լուսիէ Թագաւորէ. Հաւատոյ Յօրինաց Յուստինիանոսի. Կլուխք օրինագրութեանն ի Թագաւորական սահմանաց. Հատուածք ժողովոյն օրինաց. Վասն զինուորաց սահմանադրութեան, 750։ — Օրհնութիւն Թագաւորի. Տես կարգաց գիր։ — Յաւելուած, 756։

— Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, (Histoire de l'imprimerie arménienne) սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ։ Վենետիկ, Միխիթարեան տպարան, 1895. 8°, 284 էջ։

Յովհաննէս Թիւն. Հայ տպագրութեանց ծանօթ սկզբնաւորութենէն մինչեւ ցՎրգաբ, 8։ — Պատասումար, 14։ — Պատառագաստուր, 17։ — Ի րբաշխագիրք, 22։ — Տպարան, 28։ — Ագիթարք, 29։ — Եւգոկիացի Աւրգարէն մինչեւ ածեալ դարու սկիզբը, 37։ — Ի մատագիրք, 49։ — Տօնացոյց, 51։ — Տպարան, 53։ — Սուղանաշան, 55։ — Քաբմատանեանց ժամագիրք յԱյվովտպագրութիւնք ի փարիզ և ի Հռովմ, 63։ — Տպագրութիւնք ի Նոր Ջուղա, 72։ — Տպագրութիւնք յայլ և այլ քաղաքս Լուսոպիոյ, 85։ — Տպագրութիւնք ի Ձեռն Լատին վարդապետի, 105։ — Լատին վարդապետք ի Մարսելիա Քաղղիոյ, 114։ — 1700 Թուականէն մինչեւ առ մեզ. —

Մխիթար Աբբ., 153։ – Թովմաս Լիպխոպոսի օգնականները, 170։ — Տպարան Յիլմիածին, 178, — Հայ տպագրութիւնք ի Հնդիկս, 196։ — Հայ տպարանք ի Իտալիա և ի Վենետիկ 209։ — Մխիթարեան տպարան ի Թրեստ և ի Վիեննա, 222։ — Տպարանք Կ.Պոլսոյ, Կ.Պոլսոյ, ի վաքագ և ի Վիլակ, 226։ — Տպարանք ի Զմիւռնիա, 233։ — Տպարանք ի Կ. Պոլիս, 236։ – Առաջին տպագրին յառաջարան 1565 1883, 241։

Քննագ. Բիւզանդիոն 1897, թ. 64։

— Ազատամարտութիւնք Հայ ժողովրդի և տանուտէրութեան յարուցեալ ի Պարսկաստան ի Հ. Պ. Վ. Զ. Les études Arméniens en Europe (Siècles XIV–XIX)։ Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1895. 8°, 402 էջ։

Յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. Դազդիացի հայագէտ մը, Կիւստաւ Ադոլֆ Շրոմպֆ (Gust. Adolf Schrumpf), իր և անգլիական ընկերով հրատարակած լրագրի մը մէջ ի Լոնտոն (1890) ակնարկ հրատարակել Հայկական ոճմանութիւն յիշատակս կոչուած շար մը յօդուածներու։ Փափաքելով մեր ընթերցողաց ծանօթացընել գայն, փութացինք թարգմանել և հետզհետէ հրատարակել Բազմավէպ հանդիսարանին մէջ։... Մերինէն զատ ի նմին ժամանակի ակնարկ հրատարակուիլ ուրիշ թարգմանութիւն մ՝ալ ի Տփխիս, (Տես Մուրճ 1891, թ. 2, 3, 8, 9։ – 1892, թ. 8), արեւելեան գաւառաբարբառով։

Մեզի երեւցաւ թէ ինչպէս տեղ տեղ զեզչելու կարօտութիւն ունէին այն յօդուածներն, երբոնց ալ ուզղութեանց, զոր ջանացինք ընել։ սասանկ ալ հարկ էր գործոյն ամբողջութեան կատարելագոյն կերպարանք տալու համար՝ աւելցնել ինչ ինչ, որ հեղինակն չէր ուզած կամ կրցած ընել։ Ասով իր գրուածքը առանձինն հրատարակած ատեն՝ թեր բուռ նոր կերպարանք մը առած կ'երեւնայ մեր կողմանէ դրուած այլեւայլ յաւելուածներով»։

Բովանդակութիւն. Յառաջարան, 5։ – Ներածութիւն, 7։ – Իրանագիտականք, 11։ – Աւազանութիւնք, 16։ – Ուսումնականք, 33։ – Թէոդոս, Ամրոսիոս, 40։ – Ակուլթ Անգրէասս, 43։ – Ն. Պրէննէր 45։ – Մ. Վ. Լաքրուզ, 47։ – Ց. Յ. Շրոուէր, 56։ – Վ. Խատո Լիլլաբէր, 69։ – Վ. Լիֆֆոռա, 74։ – Ս. Լուռուէ, 96։ – Պ. Տիւփոր, 101։ – Կարոց արեւելեան կենդանի լեզուաց ի Փարիզ, 105։ – Տը Ֆլաբիվալ, 129։ – Լէդ. Տիւորիէ, 136։ – Մ. Գաբրիէլ, 161։ – Կէն–Մարգէն, 170։ – Փ. Մ. Կրոսէ, 187։ – Վ. Լանկլուա, 219։ – Ե. Պորէ, 229։ – Ե. Բրնուֆ, 232։ – Յ. Ա. Գաւռուէրնաս, 237։ — Պ. Փ. Մարդէն, 238։ – Գանի մը տեղեկութիւնք, 243։ – Փ. Ղէ., 248։ – Փր. Ղայման, 264։ – Խ. Ալբովան, 269։ – Հայ Մատենագրան, 274։ – Յ. Հ. Պետերման, 279։ – Գերման Հայագէտք, 285։ – Պ. Տրլակաթ, 292։ – Փ. Մխլէր, 295։ – Հ. Հիպշման, 306։ – Հ. Ա. Փաուշմիդ, 314։ — Աղոյն Բառմկաբերդէր, 318։ – Ուռֆա Փոկկէ, 321։ – Յովաէփ Սորգիզովքի, 325։ – Ֆէտտէր, 336։ – Լարա Պայր, 339։ – Ա. Մայան, 347։ – Պ. Ց. Լաֆրուա, 353։ – Փրեդերիկ Կ. Կոնիբիր, 356։ – Իտալացի Հայագէտք, 359։ – Յովաէփ Փափէզէդի, 363։ – Կարոլոս Պոռդոն, 366։ – Լմիլ Դէվա, 366։ — Վարդ Մարգարէ, 367։ – Կարլ Կէնց, 368։ – Իտալ Հայագէտք, 370։ – Յովաէփ Յովհաննիսով, 370։ – Պերոյեէփ, 370։ – Ա. Նազով, 371։ — Գեորգէ Պատկանեան, 372։ — Մկրտիչ Յովաէփեան Էմին, 384։ – Հնդրի Վեյզէր, 391։ – Հ. Լուսէն, 392։ – Օգոստ Պուկարդ, 392։ – Հայ ազգի վերաբերեալ, եւրոպական լեզուաւ հրատարակութիւնք, ի մեռն վենետկոյ և վիեննայի Մխիթարեանց, 393։

Թարգմ. — Տես Շանտիր (Պ.)։

Իր մեռածիր գործերուն մէջ կայ Շադոպրիանի «Les Martyrs» ի գրաբար թարգմ. «Մարտիրոսք» խորագրով։ Իրեն է նպատակ «Աստուածամարտն ի Լուսաւորս» գիրքը, և չէ թարգմանութիւն, ինչպէս նշանակած եմ (206)։

Հրատարակութիւնները տես Պալեան, «Տրամախօսութիւնք. Յաղագս օրինաց և Մինոսի». – Փիլոն Եբրայեցի, «Ընտր».

Մեռածիր գործերուն մէջ ունի Ագռաքն նշանաւոր վարժարանաց կիսատ պատմութիւնը, Մեքսոտոսի առակներուն հատւածուն և ուրիշ զանազան երկեր։ Մեծ արդիւնք ունի Բազմավէպի մէջ եւս, ուր սկսած է նաեւ ջանկել մեր մատենագրաններն մեռածիրները, 1891, խթ, էջ 33, 65, 97, 129, 209։

Կրնաածներ. Ալմագանք ի տարի 1883, թ. 22, «Նամակ վենետկէ» Յարդ։ Յոբելեանին առթիւ Բազմավէպ 1898, էջ 48։ – Հանգիս Ամսօրեայ 1898, թ. 2։ – Պատկեր 1897–98, էջ 463։

Մահուան առթիւ՝ Արարատ 1901, էջ 301։ – Արեւելեան Մամուլ 1901, էջ 256։ Արմենիա 1901, թ. 26։ – Բազմավէպ 1901, Յունուար, թ. 3 Մարտ։ – Բիւզանդիոն 1901, թ. 1328–9։ – Մշակ 1901, թ. 55։ – Մուրճ 1901, թ. 4։ – Տարազ 1901, թ. 10, եւն։

ՉԱՅԵՊԻՆԱՑԵԱՆ (Ա. Պ.) — փոքրիկ պատոյրի արկածները. Թիֆլիզ, 1904?

ՉԱՒԱՆ ԵՒ ՓԱՐԵՒԱՆ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Պ. Բ.։

ՉԱՒԱՐԵԱՆ (Ա.) — Նրատիր գիւղացի ազգաբնակութեան տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութեան։ Թիֆլիս, 1904?

ՉԱՒԵՇՏԱԿԱՆ գուշակութիւնք Ռոժոժիկի վասն 1887 տարւոյ։ Ս. Պոլիս, տպ. Պ. Պալտատլեան Ազաեան, 1886. 8°, 16 էջ։

«Ի բոպական գաւեշտահանդէսներու նման «Ընչաչտակ»ի լրաքեր Ռոժոժիկն ալ իր գաւեշտական գուշակութիւնքն հրատարակեց»։ Մասիս 1886, թ. 3851։

ՉԱՒԻՆ Վ., թարգմ. — Տես ԱՆԴԻՐՍԵՆ. – ԵՊԻԿՏԵՏՈՍ։

ՉԱՔԱՐԵԱՆ (Թ. Բժ.) — Ամուսնական առողջապահութիւն։ Աշխատասիրած «Մուրճ»էն։ Թիֆլիս, տպ. Թօտիկեանցի, 1897. 8°, 60 էջ։

Քննագ. Մշակ 1897, թ. 51։

Թարգմ. — Տես ԴՕՒԻ (Ա., «Տարասկօնցի Տարտարէնը». — ՊՕԿՐՕՎՍԿԻՑ (Ե. Ա.)։

ՉԱՔԱՐԵԱՆ (Հ. Պօղոս) թարգմ. — Տես ՕՒԴՕՔ Լ.)։

ՉԱՔԱՐԵԱՆՑ (Ա.) — Հիւրմանի կոչոյ. ժողովրդական աւանդութիւնք (Լիմազանիք թեր–թէն)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893. 8°, 28 էջ։

ՉԱՔԱՐԵԱՆՑ Պարոն Գէորգ Աւետեան Զուզայեցի. — Յոբելեանական տիւրեի, արարեալ ի Պ. Գէորգայ Ա. Զ. Զուզայեցւոյ առ դէմս իւր. ի Բատումի որ ի Զաւա. արդեամբք և ծախիւք առաքինասէր յարգոյ Տիկին Մարիամու Յակովբայ Յարութիւնեան։ ի կալկաթա,

ի տպ. ի Հայկեան Մարդասիրական Հեմարա-նին, 1846. 8°, 53 էջ։

— *Ջուխա կամ Ընդհանուր ծանօթութիւն բազմակողի ծովու արեւելեան Հնդկաց՝ ուր չարժի Հոլանտացւոց տէրութիւն. ընդ նմին և հարկա-տու գիտելիք գկղզեաց և գրնակչաց՝ զսովորու-թեանց և զվարուց ազգացն, գրնիկ և գօրինա-կան կառավարութեանց և զայլ և այլ կարգա-դրութեանց։ Համառօտիւ առեալ յաչխարհա-գրութենէ Հնդկաց, Հոլանտացւոց, և յատկեալ ի նա զայնպէս պիտանաւոր ծանօթութիւնս ի զանազան գրոց, ի հաւատարիմ լրոյ և յակա-նատես անձանց. ի Պէտրոյ Ա. Չաքարեանց, յօգուտ սիրելի ազգի իւրոյ։ Ի Կալկաթա, ի տպ. ի Ազգասիրի Ալալատեան*, 1852. 6°, 340 էջ։

— *Կարգադրութիւն առողջութեան. աչխա-տասիրեաց Պէտրոս Ա. Չաքարեանց։ Ձե-յուսագէմ, ի տպ. ի սրբոց Յակովբեանց*, 1871. 8°, 264 էջ։

— *Մարդաբանական յարակցութիւն ընդ մէջ Հին և Նոր կտակարանաց, աչխատասիրեալ ի Պէտրոսէ Ա. Չաքարեանց և վերընծայեալ տպալանի Ս. Աթոռոյն Երուսաղէմի։ Ձերու-սաղէմ, ի տպ. ի սրբոց Յակովբեանց*, 1875. 8°, 83 էջ։

Թարգմ. – Տես ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԻԿԱՅԻՆ ԿՆՆԱՅ։

ՉԱՔԱՐԻ *կամ Չաքարիա սպասալար.*

Տես Ալիշան, «Արարատ», էջ 67, 321։ – «Շի-րակ», 10, 17, 22, 26, 28, 41, 58, 62, 72, 75, 86, 100–3, 117, 127, 129, 158–161, 164, 169, 174։ – «Սիսական», 186։ – «Սիսուան», 507–8։ – Զարպ. «Պատ. Հպկ. հին Պար.» էջ 688–691։ – Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Հատ. Գ., 149–50, 179–185։

ՉԱՔԱՐԻԱ ԴՈՒՒԼԱՊՆԵՆ *Բեհբութեանց, ար-քեպիս.* — *Պատմութիւն Սիւնեաց. տպուած Շահխաթունեանի «Ստորագրութիւն Ն.ջմիածնի» գործին մէջ. Բ, 207–35։

ՉԱՔԱՐԻԱ ՅՈՎՆԱՆԵՑԻ, *եպիսկ. Աստազու։*

Տես Զամչեան «Պատ. Հայոց» Ա. 19, Գ. 271, 274, 304–308, 312, 317։ — Հմաքաղ 1860–61, Գ. 55–57։ – Ալիշան, «Հայապատում», Ա, էջ 288–89։ – Սամալ. «Quadro», 104, 121–22։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ *կաթողիկոս.* — * *Նիւթոգիան Չա-քարիայ Հայոց կաթուղիկոսի, տասգեալ ի Չա-լուխինն Փրիստոսի։ Ախթամար*, 1888, թ. Ր. էջ 461–475։

Տես Ջարպ., «Հմկ. հին Պար.» Ի. տիպ, էջ 500–503. Նոյնին «Մատենագ.» էջ 748–49։ – Զամ-չեան «Պատ. Հայոց». Բ, 450, 681, 685, 688, 702։ – Խոսիչեանց (Հ. Մ.), «Կենս. երեւ. ա-րանց», Ա, 266։ — Տաշեան, «Յուցակ», էջ 1087։ – Սամալ. «Quadro», էջ 50–52, 54։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ *կաթողիկոս Ալվամարայ, նա-հատակ։*

Տես Յայտ., Բ, 271։ – Զամչեան «Պատ. Հայոց». Հատ. Գ, 433–34։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ *կաթողիկոս Ասոյ։*

Ա՛ր Երիցոր մի պայք իր գաւանութիւնն ու Հաւա-տքը՝ տեռ Պաղեհան ՚ Պատ. կիթզ-վ.րդպ. ի Հայս», էջ 302–313։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ *կաղզուանցի, պատրիարք.*

Տապանագիրը տպուած է Ս. Ալմանաճի «Մեկնու-թիւն Աղաւնաարանին Խաւեթի» գրքին վերջը, տես յիչատակարանն ոլ. իր պատրիարքութիւնը տես Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Հատ. Գ. էջ 876, 879։ – Պէչիկեան Ա. ՚, «Պատ. Հայոց», էջ 1–4։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ ՉԱԳՆՅԱՆ ՕՐԵՐԻ. — Տես ԽԱՉ-ԱՄԱՆԱՄԵԱՆ Լ. ։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ *մարգարէ.*

Տես «Թանգարան հին և նոր Նախնեաց» Ա. էջ 216։ Հմաքաղ 1686թ, Գ. 819։ — Յայտ. Ա, 21. – Աւգեր. «Վարք սրբոց», Հատ. Գ, 433, Գ, 316։ – Մխա Չաբարիա մարգարէ, Յայտ., Բ, 116։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ ՊՈՒՇԵՆԱՆՑ *եպիսկ.* — Տես ԿԱՒ-ԼԻՒԹՆԼԻՒ։

ՉԱՔԱՐԻԱՆ ՍԱՐԿԱՒԱԳ *որ և* **ՉԱԿԻԼՈՒՍ.** — *Ջուքսիայ Սարկաւագի պատմագրութիւն ԹՁԻ-1870, ի տպ. ի սրբոյ Կաթողիկէ Ն.ջմիածնի, ի վ.ատարչապատ.*

Յաջորդ էջին մէջ հետեւեալ ընծայականը կայ։ «Նուէր առ վսեմափայլ և հայրենասէր Յովհաննէս Մոե-փանեան Յովնանեանց, ի հաւատարիմ խորին ըմ-գացմանց և ի նչան երախտագիտութեանց». և ցանկն վերջ այն անձին լուսանկար պատկերը։

Հատոր Ա. 4° Գ + 87 էջ։ — Բ. 143։ — Գ. 46։

Գրքին սկիզբը դրուած Ակրո կ'ըսէ. « Ի հրատարա-կել մերում պատմագրութիւնս զայս Սարկաւա-գին Չաքարեայ, զրուն ձեռագիր օրինակ հնգի-նակին ունէաք ի մատենադարանի Մեր Ամենազ մերոյ կաթողիկէ Ս. Ն.ջմիածնի. յորմէ գայգափա-րեցաք գներկայս՝ գոյն ինչ փոփոխութեամբք կե-տադրութեանցն, ուզղութեամբք տառասխալից, և յաւելով ի ոտորին լուսանցան գհայ թարգմա-նութիւնս այլազգի բառից, և ընդայնեմք ի վայելս մերոց և օտարաց քաննախրաց։

« Ասաց՝ զի Ի-րդ հատորոյ կոնդակ անուանելոյ ձե-ռագիր օրինակ հեղինակին չերեւիս ի միջի, գոր գտաք յոլոց հազիւ գմի օրինակ և եթէ. թէեւ այն եւս լի պակասութեամբք թերթից։ Ի քնա-գրին Ա. և Բ. հատորոց եւս գտանէին պակա-սութիւնք բազում, որք ի հնութենէն մաշեալ և որք փերեալք գոլով, անվերծանելի ձեան։

« Յուսամք, զի յերկրորդ տպագրութեան պատմա-թեանս, եթէ յաջողեցուք ի ձեռս բերել գայլ օրինակ երից հատորոց պատմութեանս, և եթէ ամրողջ ունին նորա զպակաս թերթս որ ի մէն երեւին, լրացուցանեմք զպակասորդս պատմու-թեանս որ ի տեղիս տեղիս»։

Բովանդակութիւն. Ա. Հատորին. Ել. Ա. Պատմու-թիւն և կարգ՝ թագաւորացն Պարսից։ — Բ. Թա-գաւորք Հայոց։ — Գ. Թագաւորելն Արտաշրի։ — Դ. Թագաւորութիւն Զհանչահին։ — Ե. Թագաւո-րութիւն Նչագապին և վասն մահուանն։ — Զ. Թագաւորութիւն Խամսիկին։ — Է. Թագաւորու-թիւն Թահմազին։ — Ը. Թագաւորութիւն մեր Խոսրովիւ։ — Թ. Թագաւորութիւն Խոսրովան-ին։ — Ժ. Թագաւորութիւն առաջնոյ և մեծ Աբասին։ — ԺԱ. Գնալն Շահին ի Գուրխքան։ — ԺԲ. Աթոռմունք Թագաւորութեան Շահ Աբասին, — ԺԳ. Գնալն ի տուն Խաւեթի Երիցու։ — ԺԴ. Վ.ան զարդուց երիվարացն։ — ԺԵ. Գնալն ի տուն Ալիպային։ — ԺԶ. Ախանումն Վ.ան չգոյ խանին։ — ԺԷ. Պատերազմ Պարթից ընդ Վ.ըս-րաց։ — ԺԸ. Ապստամբելն Դաւիթ խանի։ —

ժին. Վնաչն Շահին յԷմխանայ։ – Ի. վասն Գեւոկայ անուն կնոջ և զորձոց նորա։ — Իմ. վասն կաշեայ գրամին առնելոյ։ – Իե. Ջլսասանք Շահին կանամբք։ — Իփ. Վասնսն ոմն որդւոյն իւրոյ։

Իվ. Մահ Շահ Աբբաս Իմագաւորին։ Իզ. Թագաւորութիւն Շահ Սափուն։ — Իէ. Հակառակութիւն որդւոյ Շահ Աբբասին։ — Իը. Նշանութիւնս հմամատս։ — Իթ. վասն Աւրիպոնայ խանին։ Լ. Խիստ ձմեռ չարաց ի սոքա մանկկին։ — Լ. Պատմութիւն Մովսէս կաթողիկոսին սակաւիկ։ ԼԱ. վասն մանկանցն ժողովելոյ։ — ԼԲ. վասն մարզպետացն։ — ԼԳ. Պատերազմ կնոջն ընդ գայլսն։ — ԼԴ. Չէնր Գրուացն ի դաշան Շարուրայ։ — ԼԵ. Մահ Աւրիպոնայ խանին։ — ԼԶ. Գնայն Օամանցոց ի վերայ Նաղդասայ։ — ԼԷ. Գնայն Խոսրով խանի ի վան։ — ԼԸ. վասն գլխոյ գրողացն։ — ԼԹ. վասն Ամայդար–Շահ դուլի բէկին։ – Խ. Թէ որպիսի սք էր Թովմայդուի խանն։ ԽԱ. Աւրշաւանք խանին յաշխարհն Օամանցոց։ ԽԲ. Պատիճ շնոր Խալատին Մահմէտի։ — ԽԳ. վասն անուանն Էպիսկոպոսաց։ ԽԴ. Վարք և պատմութիւն Յովհաննէս Էպիսկոպոսի։ — ԽԵ. Պատմութիւն և վարք Մխիթար Էպիսկոպոսին։ – ԽԶ. Վասն ոսկերաց Ջափար փաշային։ — ԽԷ. Վնասն Օամանցոց ի գաւառն Աւրարատեան։ — ԽԸ. Վերնալն խանին ի վիրայ Օամանցոց։

Ռովանդակութիւն. Ե. Հատորին. Ա. Ասացողն և ձանուցումն։ — Բ. վասն տանուտէր Աւետմանն։ — Գ. Վասնն Մուրատ Իմագաւորին Պարսից։ — Դ. Պատերազմ։ — Զ. Վասն Շահին Պարսից։ — Է. Պատմութիւն կոտորածոյ տանն։ — Ը. Վասնսն Շահ–Խալամին։ – Թ. Առումն Մազաստ բերդին։ — Ժ. Վասն Թահմազին Պարսից։ — ԺԱ. Ըմբռնումն Նչխազ խանին, — ԺԲ. Փախուստ Թահմազին։ — ԺԳ. Քաջութիւն մի տանկանց։ — ԺԴ. Պատերազմ Պարսից ընդ Վրաց։ — ԺԵ. Վասն գալոյ Երիվարին։ – ԺԶ. Հաշտութիւն Բունդ Թագաւորաց։ — ԺԷ. Աքանչելիք Փիլիպպոս Իմաստղիկոսի։ – Ը. Նշանատակութիւն Վախտանգ Իբիցուն։ — ԻԱ. Հակառակութիւն ի Ջրօրհնէքին։ — ԻԲ. Թագաւորութիւն փորր Շահ–Աբասին։ – ԻԳ. Շինումն եկեղեցւոյն Աբասիւոյ։ — ԻԴ. Վնասնսն խոսրով խանին։ — ԻԵ. Սատակումն Պարսից – ուպաթի։ — ԻԶ. Մահ և սպանումն Թահմազզուլի խանին։ — ԻԷ. վասն խոսրման արեգական։ – ԻԸ. վասն Մահմատ խանին և չար վարուցն։ — ԻԹ. Մնացորդ բանիցն Յովհաննէս Էպիսկոպոսին։ – Լ. վասն պատահարացն առն։ – ԼԱ. Պատմութիւն մի վիշապին։ — ԼԲ. վասն սձահար առն։ – ԼԳ. վասն դիւին կերպարանեալ կնոջ։ — ԼԴ. Ուչխանութիւն Նաճախ խանին։ — ԼԵ. վասն Ջակովր կաթողիկոսին։ — ԼԶ. վասն Իշխանդ յուսոյն երկնից։ – ԼԷ. Սպանումն Յովհաննէս վարդապետին։ — ԼԸ. վասն չարին Ընտիրխանոսի։ — ԼԹ. Ուչխանութիւն Աբասխանին։ — Խ. Կաթողիկոսութիւն Շահ Սուլէյմանին։ – ԽԱ. Կոտրածոյ Ընտիրխանոսին։ — ԽԲ. Ուչխանութիւն Մուսա խանին։ – ԽԳ. Մահ Տէառն Ջակարեայ։ – ԽԴ. Պատմութիւն վասն վշոյ։ — ԽԵ. Պատերազմ երկուց արանց։ — ԽԶ. Ապատմութիւն Խորկոն։ — ԽՐ. Ուչխանութիւն Ջալին։ — ԽԱ. վասն ահագին չարժին Երեւանայ։ — ԽԲ. Վասն Ուղեգաբ կաթողիկոսին։ — ԽԳ. վասն Նշանացն երկնից։ — ԽԴ. վասն միւս Նշանին երկնից։ ԽԶ. Պատերազմ Օսմանցւոց ընդ Ջուանգաց։ ԽԷ. Պատմհաս Ջմիռնոյ։ ԽԸ. Աղգամութիւն Հրէից։ — ԽԹ. Պատմն ոմանց աւերն Աւագին։ — ՆԹ. Հայհոյանակութիւն Հաղգասրպատնդին։ — Ա. Հայհոյանակութիւն Շնորհաւորին։ — ԱԱ. Հայհոյանակութիւն Պատուականի կնոջ։ ԱԲ. Հայհոյանակութիւն Հաստաբակ կոսին։ – ԱԳ. Պատմութիւն պարոն Աբգարին և ոմն Նորա։ — ԱԴ. Ուչխանդն յԱս Ջալին։ — ԱԵ. Զարչարանք և մահ Աւետիսնոս վարդապետին։ ԱԶ. Փաշանք աղջկանդն։ ԱԷ. Հարց և պատասխանի մի։ — ԱԸ. Նշանաւորութիւն յիշատակաց։

Ռովանդակութիւն. Գ. Հատորին. Ա. Առաջաբան և ձանուցումն։ — Բ. Ցաղագս Հայոց Ազգին։ — Գ. Ցաղագս Ազգին Պարսից։ — Դ. Ցաղագս Ազգին Թաթարաց։ — Ե. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Զ. Ցաղագս Ազգին Հրէից։ — Է. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Ը. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Թ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Ժ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԱ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԲ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԳ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԴ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԵ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԶ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԷ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԸ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԺԹ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Ի. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԱ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԲ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԳ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԴ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԵ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԶ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԷ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԸ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԻԹ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Լ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԱ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԲ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԳ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԴ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԵ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԶ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԷ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԸ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԼԹ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Խ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԱ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԲ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԳ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԴ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԵ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԶ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԷ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԸ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԽԹ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Ծ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԱ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԲ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԳ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԴ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԵ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԶ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԷ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԸ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԾԹ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Ը. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԱ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԲ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԳ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԴ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԵ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԶ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԷ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԸ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԸԹ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — Թ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԱ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԲ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԳ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԴ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԵ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԶ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԷ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԸ. Ցաղագս Ազգին Ասորոց։ — ԹԹ

պարոն զաքարիին։ ի հայրապետութեան տեառն սիմոնի հայոց կաթողիկոսին։ ցամի փրկչին 1772. ապրիլի. 25։ իսկ ի հայոց թուականին. ՈՒՄԻԱ։ ի վ.ենետիկ։ ի տպարանի դեմետրեայ թէոդոսեանց։ Հրամանաւ մեծաւորաց 8°։

Աղթ հակառէն վերի թարգմանչին յառաջաբանը ե էջէն սկսեալ կը հասնի մինչեւ ժԲ. որմէ վերջ կայ Տիրամօր պղնձափոր պատկերը. և հետղ դիմացէն որ է էջ 1, կը սկսի Հրաշք Ա.– ՃԻ (120) հրաշքներ են, որոնք կ'ուսուրուին յէջն 615. յետոյ ցանկ հրաշից մինչեւ 629։ 630 էջին մէջ «Ազօթք ինչ առ Մարիամ Աստուածածնին, Աստուածայ ի դանագան սրտոց»։ Նարեկէն Ձ ազօթքը «Ի սուրբ ի վերայ»։ Մուրբ Ամբանաէն մաղթանք մը «Լոյս աղաչանաց մերոց», Ս. Եփրեմէն Ով անբիծ և անարատ կոյս», և Ս. Յովհաննէս Դամասկացիէն «Ոգին ընդ քեզ մարիամ», և Ս. Բեռնարդոսէն «Ի սուրբ համբառնումդ գայս մեր» ազօթքները. մինչեւ ցէջն 638 որ է վերջին։

Տես ԲԱՒՈՒԻՐՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ Լ.ԵՋՈՒԻ (1749)։

Թարգմ. — Տես ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ.– ՆԵՐՈՒՄԲԵՐԴԵԱՆՑ Յ. Ե.)։

ՋԱՓԱՐԻԱՆ Փահանայ, հայր Յովհաննու մը կը լսուի.

Տես Յայսմ., բ. 116. գիւտ Նշխարաց՝ բ, 172։ – Աւգեր. «Վարք սրբոց». Հար. Ե. 371.

ՋԱՓԲՈՆ ԲԻԵՐ (Pier Zaccon). — *Himaranotzi Misternerè.* Targmanial i Franseren lezvé. (Ցիմարանոցի Միստէրները. Թարգմանեալ ի ֆրանսերէն լեզուէ)։ Costantinopolis Dib-a-gruthiun Aramian, 1883. 8°, 192 էջ։

Ամրողջ վէպ մը, ֆրանս. տառերով և հայ լեզուով. նման հակառին։

ՋԲՕԱՆՑՓ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ. — Տես ՔՐԻՍՏՈՆԵՇ։

ՋԲՕԱՐԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ. — Տես ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ։

ՋԲՕԱՐԱՆ ՄԱՆԿԱՆՑ. *բարոյական պատմութիւններ տղոց համար։* վ.ենետիկ, Ի. Ղազար.

— Ա. Ծննդեան *խրատ*, 1859. 12°, 127 էջ։

— Բ. *Խորհրդական ընկեր*, վիպասանութիւն Ֆօժէր օրիորդի գաղղիացւոյ, 1860. 354 էջ։

— Գ. *Մօր մը քաշած վիշտերը*, Մանիշակ – Օդային ճանապարհորդութիւն մը – Ամէն խաչ ծանր է – Քրմախուռի պտղունցը. 1860, 184 էջ.

— Դ. *Մագդալիւն, վիպասանութիւն Պ. Ցուլիոսի Լանտոյ, անդամ Գաղղիոյ Հեմարանին.* 1860, 241 էջ։

— Ե. *Ձկնորսին հիւղը. Արդեկուտը մայր մը – Մանրավաճառին աղջիկը – Ալպեանց խրճիթը.* 1860, 237 էջ։

— Զ. *Նոր Պիւզանդիոն. Ջատկական հաւկիթներ*, 1867, 132 էջ։

Բ *տիպ, նոյն թուականով.* 8°, 125 էջ։

ՋԲՕԱՐԱՆ ՄԱՆԿԱՆՑ *հոգեւոր տաղերու և խրատներու՝ և բնական պատմութիւններու։ ի Զմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօսան Հալլօքի,* 1838. 4°, 288 էջ։

Տես և ՄԱՒՐԱՐԵԱՆ (Ս. Ց.) — ՊԼՊՊԼՐԵԱՆ (Ն. Կ.)։

ՋԲՕԱՐԱՆ ՏՕՆԻՑ. — Տես ՀԻՒՐՄԻՒՋ Ի. ԱՐԲԵՊ.)։

ՋԳԱՑՆԻԿ. — Տես ՍԻՄՕՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ)։

ՋԳԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՏՂԱՑՈՑ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿԱՑ։ *խօսք առ ծնողս, դաստիարակս և երիտասարդս։* Կ. Պօլիս, տպագր. Աւրամ Ալճեան, 1887. 8°, 39 էջ։

ՋԳԱՅՄՈՒՆՔ. *խմբագրեց Գրիգ. Բալասեան Ս. Կ. Ազիւանի յիշատակին։* վ.ենետիկ Ս. Ղազար, 1902. 8°, 96 էջ։

«Ջգացմունքը մի փոքրիկ ժողովածու է, որի մէջ տպուած են մի քանի շնորհալի, բայց արդէն վաղուց տպուած քանաստեղծութիւններ և բաւական մեծ թիւով նոր, բայց վերին աստիճանի անգրագէտ ուսանուածուրիներ (բացառութիւն են կազմում Արշակ Արիքեանցի ուսանուածուրիները)», եւն, տես Մուրճ 1903, թ. 2, էջ 215–7. և Բազմավէպ 1903, թ. 1, էջ 30։ – Տարազ 1903, թ. 4, էջ 50։ Տես և ԱՒԱՑԵԱՆ Ա.)։

ՋԳԱՅՄՈՒՆՔՆԵՐ. – Տ. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆՑ Մ.)։

ՋԳԱՅՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀ. – Տես ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ Խ.)։

ՋԻՈՒՇԱՅԻՐ ԺԼՂԱՏՈՒԹԻՒՆԻՑ. *փոխադրեց ռուսերէնից Ա. Ի. Լեոնեցոյ։* Թիֆլիս, 1904?

ՋԳՕՆ. — Տես ՅԱԿՈՎԲ ՄՏՐՆԱՑ ՀԱՑԲԱԳՆՑ։

ՋԳՕՆԵԱՆ (Մ.) — *Իւր խոստովանութիւնը։* վառնա, տպ. Աբեւել. Ո. Բարեչեան, 1899. փոքր 4°, 32 էջ։

Քննագ. Հանգէս Ամսօրեայ 1899, էջ 284. – Շարժուռմ 1899. թ. 126։

— *Հովուասէր. Քերթուածներ։* վառնա, տպ. Վ.զայիսօսթի, 1899. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Հանգ. Ամսօրեայ 1900. էջ 91 (23)։

— *Աստուածասիրար.* (Այլ և այլ քերթուածներ). անդ, նոյն տպ., 1901. 8°, 32 էջ։

«Ջգօնի այս երկրորդ հրատարակութեան մէջ աւելի քանաստեղծութիւններ կան քան թէ առաջինին մէջ. ոակայն կը կարծենք որ Պ. Ջգօն այլ եւս կ'ընէ եղէ գիրքը արձակին նուիրէ». Շարժուռմ 1902, թ. 382։

ՋԹՈՒՆ. — Տես ՉԼԾԹՈՒՆ։

ՋԼԻՆՍԿԻ Ի.) – Հատ. 13 նկարով։ Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանի, 1898?

— *Բոյսերի գործածութիւնը երեւանի նահանգում.* (արտատպած «Ազգագր. Հանդիսի» IV հատորից)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռօտինեանցի, 1899 մեծ. 28 էջ։

— *Գետնանուշ* տպ. Ա.?) տպ. Բ. Թիֆլիս տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 1899. 17 էջ։

— *Երկպիր հիւանդութեան և բժշկութեան մասին ճիւրեր հասարակութեան։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռօտինեանցի, 1899 մեծ. 16 էջ։

— *Պատուհասող տասն նկարով։* Թիֆլիս, Աբազ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 1899. 8°, 53 էջ։

— *Ջուրի.* անդ. նոյն տպ., 1899. 11 էջ։

— *Պտուղ չորացնելը. տասնեւվեց նկարով.* անդ. նոյն տպ., 1900. 8°, 32 էջ։

Չելինսկի (վ. = Wladislaw Zielinski լեհացի.) — *Notice sur le Couvent arménien de St. Lazare* en polonais, suivie d'un *Supplément* sur la colonie arménienne en Pologne; 1866 12°, pp. 100. Տեղեկութիւն ի. Վ. ազգարու հայ վանքին վրայ Ցուցուածով մը Լեհաստանի հայ գաղութի մասին։

Չենոր Անուր կամ Չենոր Գլակ. - Իբրև պատմութենից Երկրին Տարսոնոյ, որ կոչի Չենոր։

Այս իբր նախադասեալ ցեղոյ յԷն է «Բան Ա-կաւուկ Ա՛ն Բարեմիտ Ընթերցողագ», ցէջն Չ. յեղոյ բուն հակառակ։

Պատմութիւն Երկրին Տարսոնոյ։ Զոր գրեաց Չենոր ասորւոց Եպիսկոպոսն. Հրամանաւ Լուսաւորչին Մերոյ Արբոյն Գրիգորի։

Պատմողական այսմիկ ոտանաւոր.
Ականջադրուկ թէ եղիցիս.
Վ.օգեալ գործոց մերոյ տոհմիս.
Տեղեակ ոմանցն առլինիցիս։

Ի՝ էջէն կը սկսի Չենորի պատմութիւնը և կ՝ատարսի յէջն Վ.Ի — 93, իսկ Վ.Դ էջէն կը սկսի Յովհան Մամիկոնեանի պատմութիւնը, և կ՝ատարսի յէջն ՌՁԲ. յետոյ գրքին «Յանկ և ցուցակ ը ցէջն ՌՁՁ, և ապա յիշատակարաններ. ցէջն ՌՁՁ (= 189) որ է վերջինն։

Բովանդակութիւն. Յանկ և ցուցակ գրոցս ըստ հատարաց երեսաց թվոյնցն. Ի թիլ սրբոյն գրիգորի առ գնուննգէս, թ։ — Գրել սրբոյն գնուննգեայ առ ուսրն գրիգոր, ժգ։ — Ի՝ալ թվոյնարերացն առ ասրն գրիգոր, ժգ։ — Ի՝րել սրբոյն գրիգորի առ առորուց վարդապետան, ի։ — Ա՛առաջն թվոյին զար գրեաց ասրն գրիգոր, իդ։ — Աղօթել սբրմն գրիգորի վան ամփոփման նշխարաց սրբոց առաքելոցն, իէ։ — Քայտնել նմա հրեշտակի տեառն զտեղի նշխարացն, իվ։ — Լսել բեկտորի և այլոցն կիրս պատերազմացն, լ։ — Վրել նոցա առ ասրն գրիգոր, լա։ — Ընդայել սբրոյն գրիգորի գնուննգեայ գրել գնդիրա նոցա, լգ։ — Վրել գնուննգեայ բան հրամանի սբրոյն գրիգորի, լզ։ — Ակիգոն պատմութիւնն զոր գնուննգ սկսանի, լը։ — Տանին քաղքարայ զմանուկն գրիգոր ի կեսարիա, խբ։ — Ինալն սբրոյն գրիգորի ի խորտակել զբագինն գիսանեայ, խը։ — Քայտնել նշխարացն զոր պահեաց ասրն գրիգոր, կ։ — Աղօթել սբրոյն գրիգորի վան անյայտ մնալոյ նշխարացն զոր թագեաց, կգ։ — Ա՛առաքել տրդատայ զօրս ընդդէմ հնսիսոյ արքային, հզ։ — Խնգրել տրդատայ և սբրոյն գրիգորի գանուն և գկրօնիգէս։ — Պատերազմ տրդատայ ընդ զօրացն գեղեհնի, ձգ։ — Մենամարտին տրդատայ ընդ գեղեհնի, ձէ։ — Վ.ան թէ ոչ էին որք յաղորդեցին զտեղի վանից սբրոյ կարապետին, պգ։ — Վ.ան կնայր վարդ պատրկայ արձրունեաց իշխանին, ղզ։ — Պատ նիհորհէնի ընդ մուշեղայ, ճգ։ — Զարախօսութիւն մօրկայ առ խոսրով, ճգ։ — Գալն սիհրանայ պարսից զօրապետին ի տարօն, ճզ։ — Աղօթել սբրոց եօթանց խոստաբարակացն, ճը։ — Նահատակութիւն եօթանց սբրոց խոստակերացն, ճժ։ — Պրատն վահանայ իմատուցանել զմիհրան, ճժգ։ — Վ.ախճան մուշեղայ. և նատիլ վահանայ ի տեղի նորա, ճլ։ — Գալն վախթանկայ ի տարօն երեսուն հազարաւ, ճլը։ — Թուղթ վահանայ առ վախթանկ, ճլգ։ — Պատերազմ վահանայ ընդ ոսհանայ, ճլգ։ — Պատերազմ սբրոյ գրիգորի ընդ զօրացն վախթանկայ ի տարօն, ճխբ։ — Գալն ոսրճնայ եղբօրն վախթանկայ ի տարօն, ճխը։ — Կորելն վարազայ պատերազմացն իշխանին գզլտին առ բէնայ, ճծր։ — Սպարտայ և վարազայ ընդ պարսիկն, ճծե — Վ.ան գալատեանն տիգրանայ, ճկբ։ — Ընարն վահանայ, ճկգ։ — Վ.ախճան սմբատայ, ճկդ։ — Վ.ան գալատեանն վարդտ հրայ, ճկդ։

Իակե զարքագրօզ սորին բարմաշխատ զպազատասար դպրին հանդերձ ծնողսվքն միով հայր մերիւ յիշեսջիր ի Տէր։

Ցիշատակարան տպողի. Օգնութեամբ և կարողութեամբ ամենազօր արարչին, և մաղթանօք ամէն երջանիկ և միշտ կուսին մարիամու աստուածածնին. իսկ և հայցմամբ սրբոյն յովհաննու կարապետին, և սրբոյն գրիգորի մերոյ լուսաւորին, էհաս ի կատար տպագրութիւն պատմագրքիս զնորայ ի ցարմութիւնն բանասէր անձանց։ Ի թվականէ ԻՀՆԹ (= 1719)։ ի հովտ ապետութեան Կերասի աթոռոյ սրբոյն Լուսաւորչին Մերոյ Արբոյն Գրիգորի։ տեառն Աստուածասրոյ Երջանիկ Աստուածարան և արքեպս կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Ի ի պարարքութեան սրբոյ մեծի աթոռոյն Երուսաղէմի, տեառն Գրիգորի արքեպս և աստուածարան արքեպիսկոպոսի։ Իսկ ի վերադիտողութեան բազմամարդ քաղաքիս Կաստանդնուպօլսոյ. վոճմական քարոզչի տեառն յՕհաննիսի աստուածաբան վարդապետի։ Ի ապարանի ամենամեզ դպրիս գրիգոր մարգարանեցոյ. ի կաստանդնուպօլիս քաղաքի. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի բազմահազար եկեղեցւոյն։ Աղդեամբք և ծախիք նորին հեղինակի ուսան Ջոհաննիսի վերդիչեղեալ բարենպաստի։ Ա՛րդ որք հանդիպիք ամս յիշեցէք ի աէր զորդեակն իմ. զչարսղ գրոց գրգոյս պնբրեան, և գարպասարակ յակոր դպրին. և գմահար եսային. և գփոքրիկ որդեանն իմ վլմադվորն. համայն ննջեցեալով իմովք յիշել աղերսեմ. և գուք որ միով հայր մերիս յիշէքդ՝ յիշիջիք ի նմանէ յաւուր արգար դատաւորութեան նորին։ Ա՛մէն։

Իյո նբ աստս բանահարեաց յօհաննէս վարդապետ բազիշեցի՝ մինչ տնօրինմամբ հոգւոյն աստուծոյ կայի ի կոստանդնուպոլիս, զբիբլս զայս որ կոչի գենոր՝ կարի և յոյժ անեչանօք ետու տալ և ի լոյս ածել. զի գոնէ մոր մերոյ զմեզ ծնողի՝ լոմայիկ իմն ընծայեցից. և անբաս երախտեաց սրբոյն յՕհաննու մկրտչին, և սրբոյն Երիգորի գմեզ ի կեանս կոչողին՝ կարեի մի իբր առնբ իրեցիդ. որոց ընդունական մաղթանացն ի կատար եամ աէր գտնեչանս իմ, և բերկրեցոյց գիս։ Ա՛րդ՝ որք ընթերցեալ զայ՝ օգտիջիք ինչ ի ամանէ, յիշեսջիք ի աէր գիս և գծնողսն իմ հանդերձ ննջեցեալովքն ի Քրիստոս։ Ա՛մէն և զայն սրբասէր զգրիգոր աստուածարան վարդապետան, որ է առաջնորդ մշոյ աստր կարապետին և պատրիարգ երուսաղէմի։ Իսկ և մանաւանդ զվարժապետն աստուածարան, որ ի վերոյ յիշեցաւ։ Իր որք յիշէքդ՝ յիշեցեալ լիջիք յաւուրն պյծելոյ[ծեան։ Ա՛մէն։

Դիբրը ուղածդ՝ զարդափակ երեսներով, միխակ գրով և աեւ թղթով. խնդ տպագրութիւն։ Յիշուած Յովհաննէս վարդապետը՝ Կոլոստ է։

= Բ տիպ. Պատմութիւն Տարսոնոյ, զոր խորհեալեաց Չենոր Ասորի ի վենետիկ, ի տպ. ի Սուրբ Ղազարու, յամի 1832 ՌՄՁԲ. 8°, 52 էջ։ Ցետոյ Ցովսէփ Մաղիկոնեան, զոր տես ի կարգին։

Ցկոչացումը կ՝ըսէ. «Չենորս այս աշակերտ սրբոյ Լուսաւորչին, և առաջնորդ ինննգերեան վանիցն ի Նամնէ կարեալ, հրամանաւ վարդապետին իւրոյ՝ որպէս ինքն իսկ պատմէ՝ գրեաց զգիրս զայս առ երիցուսն ոմանս ՀԱասորիս։ Ա՛սատի հետաստի Հմուտ՝ աասրերէն զաս գրեալ. զի ինքն իսկ և առ որս

գրէրն՝ ասորիք էին. մանաւանդ դի և ասորի գրով վարէին յայնժամ մեր. և պատճառ ի սմա կերևի սրբոյ լուսաւորչին ի կեսարիա, և զձեռնադրել նորա ի Պետոնդեայ եպիսկոպոսէ, զփոխադրութիւն նշխարաց սրբոյ կարապետին, և զիրաց ինչ պատուիրակի՛ որ ի կողմանս Տարոնոյ գործեցան։ Ուրդ զոյն պատմութիւն նոյն ինքն ասպա մատենագրին և ի հայ բարբառ երևի յեղեալ. քանզի այսպէս ի վեր՛ի գրոցս դրոշմն գրչագրիչք. Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր բազմաճանաչ Զենոբ Ասորի։ Բայց եթէ կրնայիցեն որ փոխանակ պատմագրելոյ ասցէ, և համարիցի գոս հայերէն գրեալ, և կամ յայլմէ ումեքէ յեղափոխեալ ի հայոց ինչ կամակորէ դիմասա բառին։ Զի և բազում նմանութիւն գտանեն քննողք ընդ միմս կերպարանաց լանից սորա և Յովհաննու Մաւիկունեանորով և ոչ վրիպեցի ոք ի ներբեւս զնա կարծել թարգմանիչ գրոցս այս։

Որպէս գրեմք ամենայն չարագրածք ի ձեռն գրչագրաց հասեալք առ մեզ, նոյնպէս սա ժամանակաց երկայնութեամբ աղաւաղեալ գտանի։ Այլ մեք ի սատարգոյն օրինակաց կատարիս գայս արարաք, հնգեակ օրինակաց բազդատութեամբ բան կարի ուղղագրեալ։ Իրիք ուրիք էին և հատուածք ինչ, որ թէպէտ յերիս և ի չորս օրինակս պակասէին, այլ մեք ոչ թողաք զայնս ի բացորակս դի մի գրիկացին հնախոզք մերոյ աշխարհիս ի տեղեկութեանցն՝ որ ի նոսա։ Մանաւանդ զի երեւի ուրուք ի յետնոց գՀատուածան գայնոսիկ կրճատեալ՝ ազահելով ի ժամանակն և ի մատակաբեր, և այլոց ոմանց գրոց ի նմին օրինակէ փոխագրեալ. որպէս և այլ երկք հնոց յաճախ իակ դնոյն արկածս կրեցին ի պղերգութենէ դրչագրաց։ Բայց թէպէտ և համարիցին հատուածքն այն յետոյ յաւելեալ, ոչ յիտնոյ ինչ ուրուք իմն յաւելուածք, այլ կամ նորին իակ մատենագրին, և կամ ուրուք ի յաջորդաց նորա, ի նորին վանիցն առաջնորդաց»։

= Ի տիպ, Ի տիպ վերնոյն, ի վենետիկ, ի տպ. Սրբ. Ղազարու, յամի 1889 (ՌՅԼՂ. 8°, 52 էջ։ Ձեռագ Յովհան Մամիկոնեան, զոր տես ի կարգին։

Մխանսարեան 1814ին կալկաթա՝ Աւետիք Ջրհեղուեանի տպարանը տպուած տպագրութիւն մը կը յիշէ, որ ինձի անծանօթ կը մնայ։

Ֆրանսերէն թարգմանութիւններ.

— *Histoire de Daron*, par Zénob de Klagh, évêque syrien, traduite pour la première fois de l'arménien, et accompagnée de notes, par Ev. Prud'homme. Paris, 1864. 8°, 79 էջ։ (Journal Asiatique, Sér.. VI, 1863. էջ 401–75)։

Այս թարգմանութեան առթիւ տես Էրէնակ 1866, թ. 101, 104, 107–9։

— *Zénob de Glag* – Histoire de Daron. Traduction nouvelle (de V. Langlois). Collections des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Tome premier, Paris, 1867, p. 333–355.

— Պատմութիւն Զենովբայ եպիսկոպոսի, զոր արարեալ է վասն Անտոնի և կրոնիդեայ և այլոց ճգնաւորացն. Մոխիթար, Տոր. փ, էջ 57–64։ «Պատասխանի պայմանաւոր գրոյ սրբոյն Դրիգորի, զոր յղեաց կեսարու Հայրապետն ի ժամ վախճանին». 65–72։ «Վասն մահուանն Անտոնի և կրոնիդեայ», 73։

Զենոբի վրայ գրուածներ. տես Հոռոգ 1859, էջ 167–74, 300–304. – 1860, էջ 30–34 (Մկրտիչ Լեմն, առաքելեան թարգմ. Զ. Մոսբանց)։ — «Զենոբ Գլակ և Մ. Խորենացի», Հանգէս Ամսօրեայ 1890, էջ 4։ – «Զենոբ Գլակայ նոր օրինակ մը», անդ. 1894, էջ 200, 239։ Տես մանաւանդ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ (Պ.), «Զենոբ Գլակ»։ — Գարձելեան, Ալիշան, «Հայապատում», Տոր. Ա, էջ 78–81։ – Գարիպ., «Հայկ. հին դար.» Ի տիպ, էջ 231–238։ Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Տոր. Ա, էջ 10, 391, 394. 412, 631։ – Սամոյ, «Quadro», էջ 12, 40։ – *Journal of the Royal Asiatic Society*. «From Zenob's story of the two Indian chiefs Gisanè and Demetr, the earliest known westward migration» (J. Kennedy), 1904, p. 309–14.

ՉԵՆՈԲ եպիսկոպոս. — Ճառ ի մատենութիւնն Տիեզն և փիլոքսենոսի՝ պատմութիւն մոդովոյն երիսոսի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ազատութեանց յիւսքիւտար, 1855?

«Այս երկու գործերը երկուքն ալ Նախնեաց ընտիր յիշատակներ՝ 27 երեսէ բաղկացեալ փաքրիկ տետրակ մը կը կազմեն»։ Մասիս 1855, թ. 177։

ՉԵՆՈԲԻԱ խագուհի Հայաստանի. Zénobie Reine d'Arménie. A Londres, MDCCXCV = 1795. 8°, pp. 294.

Վեպանըշոյս գրքերով վիպասանութիւն մըն է, առանց յատաջարանի և հեղինակի անուան։ Վերջին էջին մէջ Corbulon կ'ըսէ. «Rome laissera Zénobie régner en paix sur l'Arménie, et lui offrira le titre d'alliée de la République... La guerre étant ainsi terminée, Tiridate retourna sur les bords de l'Araxe et reçut la main de Zénobie. en présence d'un peuple nombreux...»։

Այս Զենոբիան՝ կինն է Իրերիոյ Հազադաթոտ թագաւորին, որ թշնամիներէն պաշարուելով խոցեց զայն և երբոյ գեղը նետեց, բայց Զենոբիա ազատեցաւ և ապրեցաւ (53 Ց. Ք.։ Նոյն վիպասանութեան մէջ կան այս խոցուելուն, գետ նետուելուն, եւն, պարագաները։ Գրէպիյոն ալ ողբերգութիւն մը գրած է Նեռընչուած այն տոհմէն։

ՉԵՓԻՒՈՒ. — Տես ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԱՆ։

ՉԵՓՀԻՐ. — Տես ՄԱԼԻՉԱՆ (Վ. Ֆ.)։

ՉԻՄՊԼԻՔԻՃԵԱՆ (Հ. Միք. քերթ. անուն ՎԱՀԻՒՆԱԿ ՍԻՄԱԿՆԵԱՆՑ. — Ի սուրբ վկայիս Սուքիասեանս առ անուանակիր Սուքիաս վարդապետ, աստուածապատիւ արքեպիսկոպոս Հիւնեաց և Ընդհ. աբբայ Մխիթ. Ուխտին, յաւուր տօնի նոցին նկարագրական երգ։ Ի վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1835. 11 էջ։

Տես և Բազմավէպ 1850, էջ 330՝ «Բազում առ Գոզոն բազբոյս»։

ՉԻՅՈՒՆԻ, ՉԻՅՈՒՆԻՆՑԻՔ. — Տես ԱՂԱՅԵՎԼԻՐՏԵԱՆ (Ց. Ց.) — ԱՂԱՅԻ. — ԱՒՈՒՔԻԼԵԱՆ (Հ.) — ԱՐՄԱՄԵԱՆ (Ճ.) — ԼԱՍԻՆՑԻՑ. — ՂԱԼՐԱՒՈՉԱՆՑ Յ.՝ ՆԱՁԱՐԵԱՆ, «Through the storm»։ — ՍԱՄԼԻՔՃԵԱՆ (Մ.)։

Տես նաեւ Ալիշան, «Սիսուան» էջ 61, 66, 179–191, 536–7։ – Իփերկեան, «Քնաշխ. Բառն». Տոր. Ա. էջ 769–781։ – Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Տոր. Ա. 433։ – Պալասանեան Ս.), «Պատ. Հայոց», էջ 453, 749–752, 764, 772–3։ – Պէրպէրեան (Ա.), «Պատ. Հայոց», էջ 98–101, եւն։

ՉԻՅՈՒՆԻՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ, Փերտիստանի և Մուշի վանորէից և վարժարաններու վիճակը։ Կ. Պոլիս, 1869?

ՉԻՅՈՒՆԻԱՆ. — Տես ՍԱՄԼԻՔՃԵԱՆ (Մ.)։

ԶԻՆ ԸՆԿԻՆՄ ՓՈՐՁՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ Ա. Վ.։

ԶԻՆ ՀՈԳԵՒՈՐ. — Տես ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ։

ԶԻՆԻԱՔ – ՊԻՆԻԱՔ. – Տ. ԴԵՂԱՄԵԱՆ (Յ.)։

ԶԻՆՆԻ–ՓՈՂՈՍ. – Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ Ա. Յ.)։

ԶԻՒ–ԶԱԿ *կամ* ԿԵՌ – *Բութեամատ.* Տես ՊՈՒՍԱԿՈՊԻ։

ԶԻՒՈՒԻՈՐ ՅԱԿՈԲ. — Տես ՀՈՅՄԱՆ Ֆ.։

ԶԻՒՈՒՈՐԱՊԵՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՄԱՐ. – Տես ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ, Խ.։

ԶԻՒՈՒՈՐԱԿԱՆ ՕԹԵԱՆ, *ծիծաղաչարժ կատակերգութիւն ի մի արար. Թարգմանեալ ի գաղղիերէնէ, նուիրեալ առ ասիական ընկերութիւն Տիրան Փ. փափազեանէ։* Կ. Պոլիս, *տպագր.* Տնտեսեան, 1881. 8°, 24 էջ։

ԶԻՒՈՒՈՐԻ ԱՒՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆՔ։ *Հեռնարկ ուսումնական զօրաբաժնի, ենթասպաների և բոլոր ստորակարգ զինուորների համար։ Ցօրինեցին Պավլովսկի էյգր գվարդեան գնդի կրտսեր բժիշկ Ի. Վ. Լեբեդեվն և իմաստիլովսկի էյգր գվարդեան կրտսեր բժիշկ Վ. Վ. Մաքսիմովը։* 16 պատկերով. *Թարգմանութիւն ռուսերէնից. Հրատարակութիւն Գնդապետ Ա. ղէքսանդր Մելիք–Հայկազեանի։* Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանի, 1888. 8°, 139 էջ։

ԶԻՒՈՒՈՐՆԵՐԻ ԱՄԵՆԱՒՈՎՈՐԱԿԱՆ ԱՁԲԱՑԱՐ. — Տես ՈՒՅՑԻ Գօգտ.)։

ԶԻՆՉ Ի ԵԿԵՂԵՑԻ։ Վ. Հենետիկ, Ս. Վազար, 1844. 12°, 40 էջ։

Աչխարհաբար լեզուով փոքրիկ տետրակ մը, որ կը խօսի համաոօա՛ եկեղեցւոյ չորս աստրոգլեաց վրայ, որ են միութիւն, ընդհանրականութիւն, սրբութիւն և առաքելականութիւն։

ԶԻՉԻ (Կ. Ե. Comte Eugène de Zichie *հունգարացի.* — *Նոր ուղեւորութիւն ի կովկաս. Տնտեսական և ազգաբանական.* – *Հայք. Թրգմ. Տ. Ե. Աբրահամեան, Բազմավէպէն* (1898, էջ 74–79) *հանուած. մեծ.* 7 էջ։

ԶՂՋՈՒՄՆ. — Տես ՍԵՐԵԲՐԱԿԵԱՆՑ։

ԶՄԻԻՈՒՆԻԱ. — Տես ՀԱՑՔ Ի ԶՄԻԻՈՒՆԻԱ։

ԶՄԻԻՈՒՆԻՈՑ ՆԱՄԱԿԱՆԻ. — Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Մ. Գ.)։

ԶՈԼԱ Էմիլ = Emile Zola *ֆրանսացի.* — *Երկու տուն։* Թիֆլիս, 1899 ?

Գեղաց. Մշակ 1900, թ. 78։

— * *Ալ որ գիս կը սիրէ, վիպակ. Թերթօն Ծաղիկի* 1902, թ. 312, *եւն։*

— * ԹԵՐԷԶ ՌԱՔԷՆ (Thérèse Raquin). *Թերթօն Մանզումեի* 1903, թ. 366, *եւն։*

Տես ԵԱՅԵԱՆ (Յ.)։

Մանուած առիթ. Մաթա 1902, թ. 7, «Հիւկօ և Զօլա» (Աբչար), թ. 38 (Տ. Ա.-), (Զօհր. Փ.). – թ. 39, «Զօլա ինչպէս կ'աշխատէր». – թ. 40 (Փ. Զ.) – թ. 45, «Զօլայի Լա Թէռ»ը (Ո. Զիֆ–Թէ–Սաթաճ)։ – «Զօլաի վերջին վէպը», 1903, թ. 8, էջ 122 (Գամէր), *եւն։*

ԶՈՂ, *թարգմ.* — Տես ԼԱՆԳՈՍՐՈՑ։

ԶՈՀԱԿԸ ԵՒ ԲԻՒՐԱՒՊԻ. — Տես ՖՐԻՒՈՒԼԻ։

ԶՈՀԱՐԱԲԵԱՆ (Յ.) — *Քուէարանական խնդիրքների սիստեմատիքական ժողովածու. III մաս. Համեմատութիւններ և երից կանոններ։* Թիֆլիս, 1902 ?

ԶՈՀԱՐԱՊ, ԶՈՀԱՐԱՊԵԱՆ. — Տես ՋՕՀԱՐԱՊ, *եւն։*

ԶՈՒԱՐՄՈՒՈ ՄԻԱՑՆԱԿԵԱՑ. — *Բանիք հրատեհլոյն Զուարմուոի. «Վարք Հարանց», տպ. Վենետկոյ, Հտր. Ա, էջ* 413–492։

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, *առիթ գրուածքներ.* — Տես ԲԱՄԱՋԵԱՆ (Կ. Յ.)։

Դարձեալ Ալպաստ 1902, էջ 876 «Վաղարշապատի Աւազակաց կամ Զուարթնոց եկեղեցին» (Յուսիկ *եպս.*) – *Բիւզանդիոն* 1901, թ. 1351, 1442։ – Նոր–Դար 1903, թ. 56, *եւն։*

ԶՈՒԱՐՃԱԲԵԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԲԱԼԱՔԻՐԵԱՑ. — Տես ԲԱԼԱՔԻՐԵԱՑ, *եւն։*

ԶՈՒԱՐՃԱՆԻ *անէքտոտներ?*

— *բարոյավէպք. պատկերազարդ։* Կ. Պոլիս, տպ. Եազըճեան, 1895. 8°, 12 էջ ?

— *բժշկութիւնը.* – Տես ՔՈԼՕՂԵԱՆ (Պ. Մ.)։

— *ժամեր.* — Տես ԱԱՐԴԱՐԵԱՆ (Ա.)։

— *իմն բարոյական բանաստեղծուէն* (Մ. Փ. Գ.)։ Կ. Պոլիս, 1867. 8°, 14 էջ՝ *չարունակելի։*

Մարտ ամսոյն վրայ քանի մը տող. (Հայաստան) և հայ. ոտանաւորներ և ի բերանոց մանկիկ աղջկոյ՝ Թաչլուչիկ Երգ մը։

— *խաղ մը.* — Տես ՄՕՋԵԱՆ (Մ. Գ.)։

— *խրատական պատմութիւններ,* 1866 ?

— *մանրավէպներ.* — Տես Լ. Տ.)։

— *պատմութիւններ.* — Տես ՏՈՒՐԼՆ Մ.)։

— *ի բնապատմութեան.* — Տես ԱԽԱԳԵԱՆ (Չ. Ա.)։

ԶՈՒԱՐՃՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԵՐ. – Տես ԿԱԼԻՑԿԻ։

ԶՈՒԵՕՎ (Պլատոն.) — *Պարարդի աստղագիտ կամ Շուչի բերդի հիմնարկութիւնը 1752 թուականում։ Անդրկովկասեան պատմական վէպ. հեղինակութիւն Պ. Զ.ի։ Թարգմանեց Բաֆֆի։ Վրատարած Մշակ լրագրից։* Թիֆլիս, *կովկասի կառավարչ. գլխ. կառավ. տպարանում,* 1882. 8°, 244 էջ։

Սոյն վէպը թարգմանուած է նաեւ արեւմտեան աշխարհաբարի և հրատարակուած մաս մաս 1887 *տարւոյ Մասիսներուն մէջ՝ ակսեալ* 3861 *թիւէն։*

ԶՈՒԿԱՆՇԻՈՒՔ. — Տես ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ։

ԶՈՒԿԵՐՄԱՆ, Գ.—Hermann Sudermann *գերմանացի).* — Պատիւ (Die Ehre), *կոմեդիա 4 գործողութեամբ, Թարգմ. Ա. Թարխանեանի։ Առաջին անգամ ներկայացրած է հայոց մշտական դերասանական խումբը Թիֆլիսի Ալքունական Թատրոնում* 1892 *թուի նոյեմբերի* 12–*ին։* Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Դաւթեանի, 1893. 8°. 146 էջ։

— Այլ *թրգմ.* Յ. Ղարագեօզեանի։ Թիֆլիս,

տպ. Ա. Օ. Մելիք-Շահնազարեանցի, 1893. 8°, 164 էջ։

Ջեմ գիտեր ինչ պատճառաւ երկու թարգմանիչներն ալ Գ. կը դնեն. մինչ Պատիւի հեղինակը՝ Էրմաև Ջուգերմանն է։

— * Ֆրիդխեւի Friedzchen), դրամա I գործողութեամբ. Գէորգ Բրանդէսի քննադատական յօդուածով. թարգմ. Ա. Նատուրեան։ Թիֆլիս, 1901 ?

Թատրոն Թերթէն 1899, թ. 2։

— * Յոլանթէի հարսնիքը (Jolanthes Hochzeit, Les Noces d'Yolanthe), գերմանական վէպ. թեր. Գէորգ Սիմ. քէչեան, 1900. թ. 1055, եւն։

— * Չնդիկ չուչաներ, թերթօն նոյնին. թրգմ. նոյն, 1900, թ. 1068, եւն։

— * Պապատուծր, թերթօն նոյնին. թրգմ. նոյն. 1900, թ. 1080, եւն։

— * կատուներու ձամբան, վէպ գերմանական կեանքէ. թերթօն նոյնին, թրգմ. Փիրայր Շիրակացի, թ. 1113, եւն։

ՋՈՒՐ ԺԱՄԱՎԱՃԱՌ. — Տես ՋՈՐՆՅԻ։

ՋՈՒՐ ՑՈՅՆԵՐ. — Տես ՇԻՐՎԱՆՋԱՏԵԱՆ։

ՋՈՒՐ ՏՆԼՔ ՄԵՆ ԱԼՄՈՒԿ. — Տես ՇԼՔՈՊԻՐ։

ՋՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ. — Տես ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ՀՈՒԼՄՎ։

ՋՐԱՒԱՇՏ. Թարգմանեց Լեւոն Գէորգեանց։ Թիֆլիս, 1895 ?

Գրնադ. Մշակ 1895. թ. 145։

Տես և ԹԱՄԱՄՇԵԱՆՑ (Մ.)։

ՋՐԻՒՑ. — Տես ԱՇՇԱՐԵԱՆՑ։

ՋՐԿԱՆԳԻ ՋՈՀ. — Տես ՏԼՐ-ՓՐԻԿՈՐԵԱՆՑ (Լ.)։

ՋՐՈՑՑՆԵՐ. — Տես ԱԽԼ (Ա.) — ԲԱՐՈՒՐԵԱՆՑ (Գ.)։

— *բնական պատմութիւնից.* — Տես ՓԻԼՈՑԵԱՆՑ (Ս.)։

— *բնութեան... երեւոյթների մասին.* — Տես ՌՈՒՐԿԱԿԻՆ (Ն.)։

— *հողի մասին.* — Տես ԲԱԼԱՂԵԱՆ Ս.)։

ՋՐՈՒՑԱՏՐԱԿԱՆ ՀՆԹԵՐՑԱՐԱՆ. — Տես ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Վ. Ց.)։

ՋՐՈՒՑԱՏՐԱԿԱՆ *նոր մեթոտ փրանս. լեզուի.* — Տես ՕԳՈՒՑ (Լ.)։

ՋՐՈՒՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆգլ–Հայ. — Տես Ա-ՒԱՋՆՈՒՐԻ ՋՐՈՒՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ. — ՆԱՐ–ՊԷՑ (Ա. ԳԱԼՖԱՑ.)։

— Գաղղ. – Հայ. – Տես ՆԱՐ–ՊԷՑ (Ա. ԳԱԼ-ՖԱՑ.)։

— Արաբերէն լեզուի. – Տես ԱՐԻԿԵԱՆ (Մ.)։

— (Երկլեզուեան, Պաղդիերէն – Հայերէն – Թուրքերէն։ Կ. Պոլիս, տպագր., Հիվէէկեան, 1889. 8°, 48 էջ։

— *ի տաճիկ լեզուէ ի հայ։* Թէոդոսիա, *ի տպ. Խալիպեան ուսումնասիրաց,* 1864 ?

— Հայ – յոյն. — Տես ԳԱՐՏԻՆԷԱՆԵԱՆ Թ. Ա.)։

ՋՐԳԱՐՏՈՒԹԻՒՆ, ՋՐԳԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ. – Տես Վ. (Մ.)։

ՋՕԲՈՎ (Հ.) — *Բնաիսաուրիւն հայ ուսուցմնարանիկի համար.* Թրգմ. Ակշակ Տէր–Յարգսեան Ազապեանց։ (Հրտր. Մկրտչէ Բագինեանց)։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վ. սրդանեանց, 1881. 8°, 318 էջ։

«Նոր լոյս տեսաւ Բնաիսաուրիւն վերնագրով գիրքը. քան և չորս պատկեր ունի. որի մէջ պատմըվում է արեգակի, աստղերի, երկրի, կնդասնիների և բոյսերի մասին»։

Գրնադ. Վարժարան 1883, թ. 1։

ՋՕԿԵՐԻՆ ԼՆՋՈՒ. – Տես ԱԱՐԿՍԵԱՆՑ Լ.)։

ՋՕՀՐԱՊ Գրիգոր). Անհետացած անուններ մը. Պոլսական վէպ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աբեղեան և Մասխ լիազրաց, 1887. 8°, 187 էջ։

Գրնադ. Արեւելք 1887, թ. 1032։ – Մասխ 1887, թ. 3877։

— * Նարդիկ, թերթօն Հայրենիքի 1891, թ. 7, եւն։

— * Երչանիկ մանր. «Բժիշկի մը յիշատակներէն», Նորավէպ. Մասխ 1900, թ. 1, էջ 7։

— * Ապրիմ–Մեանիմ. անդ, էջ 34։

— * Մաթապետր և փօրուլրլի (Նորավէպներ). Մասխ 1900, էջ 195 և 323։

Թերուդեմ. Արեւ. Մամուլ (Կ. Պոլսոյ Պետրոսեան, 1900, էջ 448, 494 (Ե. Մամուր.), 515 (Կ. Պոլիս.), 572 (Ե. Մ.), 620 (Մ.! Մ.)։ Ասանց դէմ Մասխ 1900, թ. 24, էջ 369, (Տ. Աբր.), թ. 26, էջ 411 (Տ. Ա.), թ. 29, էջ 462 (Տ. Ա.)։

— * Փոստալ Նորավէպ. անդ. 1901, թ. 1։

— * Հրաւէր Ասատուր. (Ծանօթ դէմքեր). անդ, թ. 6, էջ 81։ – Յարութիւն Մրմրեանի, անդ, 1900, էջ 564։

— * Ախտին պատրոյգ Նորավէպին գլաբար թարգմ. ըստ Եղբեւնեանի. Տ.)։

Գրուածներ. Տես Մասխ 1901. թ. 20 (Ս. Զիթեճեան). – 1903, թ. 51 (Կամէր). – 1905, թ. 12 (Շաւասպ Արծուեան)։ – Արեւելք 1889, թ. 1583։ – Բիւրակն 1900, էջ 661։ – Բանբեր գրակ. Բ. գիրք 1904, էջ 168 (Ա. Արփ.)։ – Մանզուամ 1901, թ. 210։ – Հայրենիք 1892, թ. 133։ – Որթուռեան 1900, էջ 32, եւն։

Խմբ. — Տես ՄԱՆԻԿԵԱՆ։

ՋՕՀՐԱՊԵԱՆ ԲԱՆԱՒԻՐԱՑ ՀՈՓԵՐՔ. — Տես ՀՈՓԵՐՔ. – Վ. ԱՐՔԻՒԱՆԱՑ, «Կայարգիր», եւն։

ՋՕՀՐԱՊԵԱՆ (Ե. Ցովհ. Վ.) — *Պատմութիւն ատտուածոչութեան գրոց, հին և նոր կտակարանաց, համաոտեալ դիւրիմաց ոճով ի լեզու աշխարհաբար յուսումն պարզամտաց և համբակաց, ի Ե. Ցովհաննէս վարդապետէ Ջօհրապեան կոստանդնուպօլսեցւոյ. և տպագրեալ, հրամանաւ Գերապատիւ Աբբահօր Տեառն Ստեփաննոսի երկրորդի Ագոնց՝ ի Հայրապետութեան Տեառն Գաւթի Հայոց կաթուղիկոսի։* Ցամի 1803. Եւ *ի թուականութեանս հայոց* ՌՄԾԲ։ *ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու.* 12°, 672 էջ։

Բ տիպ, 1805. 8°, 527 էջ։
Գ տիպ, 1807?
Դ տիպ, 1854. 8°, 559 էջ։
Ե տիպ, 1859. էջք՝ նոյն։
Զ տիպ, 1873. էջք՝ նոյն։

— *Դատաստան յայկական Մհերովական ազգի, բացայայտեալ ճշգրիտ կանոնօք համեմատութեանց, և գծագրեալ ի 16 աստիճանս չափոյ մեծութեան։ Վ. Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու. աշխատասիրութեամբ տեառն Հ. Ցովհաննու վարդապետի Ջօհրապեան կոստանդնուպօլսեցւոյ, ի միաբանութենէ ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ աբբայի և յաբեղայրէ, 1816. 8 տախտակ։*

ՏԵՍ և ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՏԱՒԻԹ։

Հրատ. ՏԵՍ ԱԱՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԳԻՐՔ (Գ տիպ.), — ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ, «*Քրոնիկ*» — ՄԻՒՍԱԼ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, «*Խիքը Պիտոյից*». — ՆՇԱՆԱԿ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, *Որ եդեսիոյ*». — ԱԱՄՈՒԻԼ ԱՆԵՑԻ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ «*Համառօտիւր առակք հայ – ֆրանս.*»։

Խրատածներ. Ջարպ. «Հայկ. լուսեղ.» էջ 112։

ՋՕՀՐԱՊԵԱՆ Ն. Ջ. *Թարգմ.* – ՏԵՍ ԲԱՐՐՈ։

ՋՕՀՐԱՊԵԱՆՑ Ա. Կ. Մ. Փ. Կ. Մ. *Եւս՝* ՎԱՐԴԱՆԱՑԿԻ, «*Նկարագիր*». Կ. Մ. Մ. Կ. Մ.՝ *Եւս՝* ՎԱՐԴԱՆԱՑԿԻ, «*Նկարագիր*». Մ. Մ. — Մ. Ց. Մ. – ՏԵՍ ՍՈՓԵՐԻ ԿԱԶԱՐԱՑԿԻ։

ՋՕՀՐԱՊԵԱՆՑ Մ. Ա. — *Վէպք զուարճալի անցից, յոյս պարտականին խրատական և իմաստալից ասացուածք, ժողովեալ և թարգմանեալ յայլ և այլ լեզուաց աշխատասիրութեամբ Մովսիսի Ջօհրապեանց, էջ 109?*

«*Ահա գրքուկս մէջ որ բազկացած է 109 էջից, թարգմանեալ ասացուածքն ու պատմութիւնքն բոլորն եւս զուարճալի և միանգամայն դիւրահասկանալի լեզուաւ գրուած լինելով արդարեւ կարող են անձանձիր ընթերցանութեան նիւթ մատակարարել իջէ մանկանց և թէ ժողովրդականաց առ հասարակ*», *եւն։ – Հռաքաղ* 1859, *էջ* 256։

— *Պարապոյ ժամք*, 1859?

«*Ահա օրերումս եւս ի տպագրական մամլոց պատրաստ ժամք վերնագրով՝ ուսումնասիրալի ազնուականին Մովսիսի Ջօհրապեանց Աւրցախեցւոյ տաղաչափական երկասիրութիւնն, մասն երկրորդ, որ տպուած է Մոսքուայի մէջ Խմիթէի տպարանում յոյժ գեղեցիկ և մաքուր*». – *Հռաքաղ* 1859, *էջ* 448։

— *Յուշարձ յիշատակարանի Մովսիսի Ջօհրապեանց Աւրցախեցւոյ։ Մասն Ա, ի Մոսկուա, Համալսարան. տպարան*, 1870. 4°, 106 *էջ*։

Թարգմ. ՏԵՍ ԻՍՏՈՒԹԻՒՆ ՇՆՈՐՀԱՑ. – ՀԻՒՄՈՒՆՔ ԵԿԻՂԵՑԻՈՑ գլխաւորութենան մասին, եւն։

ՋՕՄԲԱՐՏ Վէրներ — Werner Sombart *գերմանացի*. — *Սոցիալիզմը և սոցիալական շարժումը 19րդ դարուում* Sozialismus und Soziale Bewegung im 19 Jobrhundert. *Թարգմանութիւն գերմաներէն բնագրից։ Հրատարակութիւն ժրնէվի Հայ ուսանողների։ Հ. Ց. Ի. տպարան*, 1898. 8°, 114 *էջ*։

Քննագ. Բազմավէպ 1899, *էջ* 383։ – *Հանգէս Ամսօրեայ* 1899, *թ.* 6։

ՋՕՐԱԲԵԱՆ Մանուկ). — *Ախօրեամուտից ի պէտս առանին պատուհասման, հաւաքածոյ յօրինմամբ ի Մ.է Ջ. իւրական ծախիւք տպագրեալ ի լոյս ընծայեցաւ յօգուտ ընդհանուր պատուելի ազգի մերում։ Ի կալկաթա, ի տպ. ի Մարգասիրական Հեմարանի*, 1846?

— *Երկրորդ հատոր ախօրեամատոյց պատարագ կոչեցեալ։ Անդ, տպ. տարի նոյն?*

Ի ծրագն արաբեալ է ըստ մեծի մասին ի հոգեշարժ ախօրեից հարցն մերոց սրբոց, և միաւորական դիտման պատչաճեցուցեալ իւրաքանչիւր ախօրեայ անձին, հետեւելով օրինակի հոգելոյս կաթողիկոսին Ներսիսի Ջ. պատչէզ.» Ագուանք, Երագիր կալկաթայ. 1846, *թ.* 30։

Մահուան առթիւ. Ազգասէր 1848, *էջ* 7։

ՋՕՐԱԲԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ Ց. *Ջատագովութիւն գերապանծ դրաբառ լեզուի մերոյ, խորին մեծարանօք նուիրէ սիրելի և պատուելի ազգի իւրում Մկրտիչ Ց. Ջօրաբեան ի Ամասիոյ։ Ջմիւռնիա, ի տպ. ի Արշալոյսոյ Արարատեան*, 1879. 17 *էջ*։

— *Hark and Below*, a national drama. Composed by M. J. Zorab. Calcutta, 1895 (*Տպ. ի Ա. Ղազար վենետկոյ Հայկ և Բէլ, ազգային տրոամ. 8°, 43 էջ*։

ՋՕՐԱՑԵԱՆ Թ. — *Տագնապութիւնք թէոդորոսի Ջօրաեան. ազատ պատրաստութեամբ տուեալ ի պէտս՝ են որ ի գրոց և են որ յաշխարհիկ բարբառ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան*, 1888. 8°, 77 *էջ*։

Քննագ. Արեւել. Մամուլ 1890, *էջ* 59։

Մահուան առթիւ. Արեւելք 1893, *թ.* 2680 (*Ազէք. Շաբլեան*։ – *Հայրենիք* 1893, *թ.* 351։

ՋՕՐԱՑԵԱՆ Ն. Մ., — *Նկարագիր ապրելի պատուիրակութեան կամ Ազգային պատուիրակական գրութեան թիւրութիւնների։ Հաո Ն. Մ. Ջօրայեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ց. Միւհէնտիսեան*, 1848. 8°, 83 *էջ*։

— *Քաղաքական տեսութիւնի վրայ տեղեկութիւնի։ Ցօրինեաց Նիկողայոս Մ. Ջօրայեան։ Ի Պատրիարգութեան կոստանդնուպօլսոյ Տ. Յակովբայ ազգասէր Արքեպիսկոպոսի. 1849։ Նորոգ սրբագրութեամբ տպեալ ի տպ. ի Ցօհաննու Միւհէնտիսեան ի Կ. Պոլիս, 8°. 352 էջ*։

Նորոգ սրբագրութեամբ, կ'ըսէ, ոչ թէ առաջինն սրբագրութիւն եղած է առանձինն, այլ կ'ակնարկէ Հայաստան Թերթին մէջ հրատարակածներուն սրբագրութիւնը. ինչպէս կ'ըսէ ալ Ցառաջաբանին մէջ. «... այն ցրուեալ հատուածներըդ այս անգամ մէկ տեղ ամփոփած ու շատ մը հարկաւոր սրբագրութիւններով հոս նորէն հրատարակեցի», եւն։

Քննագ. Հայրենիք 1893, *թ.* 510։

— *Վարժարանի ընկերացութեան ի պետս դպրոցաց, աշխատասիրութեամբ Ն. ի Մ. Ջօրայեան։ Անդ, նոյն տպ. 1851. 8°, Լ թ + 248 էջ*։

Հմմտ. Արշալոյս Արարատեան 1851, *թ.* 405։

— *Ընկերացասիրութեան կամ Դիւք կարդալու միջոցաւ մտաւորական մշակութեան հասնելու օգտակար խրատներ։ Աշխատասիրութեամբ Ն.*

Մ. Չ.։ Անդ, նույն տոպ., 1852. 8°, ԻԴ + 401 էջ։

Քննագ. Մասիս 1852, թ. 36։

— * Հատ. ն.-ի Մ. Չօրայեան վաճառակա-նութեան և ընկերակցութեան օգուտներուն ու բարոյական և բնական ազդեցութիւններուն վը-րայ. Յաւելուած ի Բազմավէպն 1847 տարւոյ. էջ 1–8։

— * Քաղաքական տնտեսութիւն. Վերաջար-կութիւն Պ. Մ. Ն.-ի Չ. անդ, 1848, էջ 198–203։

Թարգմ. — Տե՛ս ՀԱՐՈՒՏԻՒԹԵԱՆ ՀԱՄԲԱՒՆ· — ՆԱՄԱԿԱՒՆԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ· — ՇԱՐԻՏ· «Ռա-պէնան գերմանացի»։ — ՎԱՐՔ ՅԻՍՈՒՍԻ։

« Չօրայեան, վերսիչեալ հրատարակութիւն-ներէն զատ, ունի այլ և այլ գործեր ալ որ մեր ձեռքը չեն հասած, Բազմավէպի և Մասիսի մէջ ալ գրած ունի ժողովրդեան հասկնալի գաղափարներով չատ յօդուածներ։ Չօրայեան, որպէս կ՛գրէ հանգու-ցեալ... Շահնազարեան կարապետ Վրդ. «Ի-չանց թղթոյն Ընդմանմէջ, մին եղած է այն պատուելի ուսումնականներէն, որ Պատրիարքա-քանի մէջ անվեհեր համարձակութեամբ Շահնա-զարեանի կրօնական կարծիքը պաշտպանեցին, հա-կառակ կամաց Պալեան կարապետ Վեհարանին»։ Տե՛ս վարը յիշուած Նիւթի կամ Իւզանդիոնի թիւերը։

Գրուածներ. Մասիս 1898, 48 և 49 թիւերուն մէջ անթիւ թիւ մը՝ կիրակի, և 1901, թ. 13 Վեպս-յաճեանի «Յիսուն տարուան մէջ» յօդուածը, էջ 202։ – Իւզանդիոն 1900, թ. 1159 (Նիւթէն ։ – Նիւթ 1900, Հոր. Ա, էջ 121 ի. թագէոսեան)։ Մահուան առթիւ՝ Մեղու 1859, թ. 34։

ՉՕՐԵԱՆ Ն. — Բանաստեղծութիւններ, 1903?

Քննագ. Տարազ 1903, թ. 20։

Ի

Ի Ս. Կ.) թարգմ. — Տես ԼԱՄԱՐԻՆ։

ԻԲԵՐՍ ԻՆՈՒՄ Georg Ebers Moritz գեր-մանացի. փարաւոնի աղչիկը, Eine ägyptische Königstochter). պատմական վէպ, փո-խադրեց Ս. Շապիր. թարգմանեց Կրիզոր Շահ-բուդաղեան Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թիւ 66)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893. 8°, 340 էջ։

Քննագ. Ազաւգանք 1893, թ. 127։

— Մարդ եմ Homo sum), վէպ Գ. Եբէրսի. գերմաներէն բնագրից թարգմանեց Ալո. Մալ-խասեանց։ Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թիւ 146)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Լօռինեանցի, 1898. 8°, 429 էջ։

Քննագ. Մշակ 1898, թ. 118։ — Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 10–11։ — Մուրճ 1898, թ. 10–11. «... հայերէն թարգմանութիւնը բաւական ազատ է անհարթութիւնից...»։ Տարազ 1898, թ. 38։

ԻԳՄՈՆԴ. — Տես ԿԻՕԹԻ։

ԻԴԻԱՐ Պ. — Տես Պ — .

ԻԶԱՒԵԱՆ Գ.) — Քնարական բանաստեղծ?

Արեւելքի 1885ի վերջին թիւին մէջ (600) կը ծա-նուցանէ Մ. Ի ալեան, թէ Իզմիւհան Աչխարհարար քերականութիւն մը յանձնած է տպագրութեան. տես այդ թիւը՝ և կարգա ամրագրուելեանի «Ար-գի հայ լեզուն» յօդուածը։

Խմբ. — Տես ՀՈՐԻԶՈՆ։

ԻԹՄԼԻԶԵԱՆ Ի. Տ.) — Աւագի պատարագ կամ Աւետարանագրական քնքնդրական պատկե-րազարդ?

= Բ տիպ, աւելի ընդարձակուած։ Կ. Պո-լիս, տպագր. վ. Ց. Մարգարեան, 1889. 8°, 71 էջ։

ԻԹՄԼԻԶԵԱՆ Ս.) թարգմ. — Տես ԺՈՒՐԺ (Հ. — ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ Ն.) — ՍՄԱՅԼՍ։

Իմ. — Տես Նա։

ԻՆ ՁԱՐԼՍ ԻՆՉ կամ ԵՐԿՈՒ ՍԻՐԱՀԱՐ. — Տես ՏԼՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ Ի.։

ԻՆԴՈՒՅԱ. — Տես ՄՈՉԹՈՒԲԱՐԻՉ Ա.)։

ԻՆԴԻՋՏՐԱԼԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՉԻԼԻՆԿԻ-ՐԵԱՆ Ա.)։

ԻՆԻՉԱ. — Տես ՀԱՑԿՈՒՆԻ Ա.)։

ԻՆԻՉԱՑԻ ՎԻՇՏԸ. վէպիկ, թրգմ. ռուսերէ-նից Բ. Քամալեանի. տպ. Լօռինեան, 1887?

«... Մի սանտիմենտալ վէպիկ է. որի նմանը հա-պարներով երեւում են ռուս և եւրոպական գրա-կանութեան մէջ և չը գիտենք մեզ ում համար և ինչ մտքով է թարգմանած նա հայերէն»։ Մշակ 1887, թ. 105։

Քննագ. Ազաւգանք 1887, թ. 36։ — Նոր-Դար 1887, թ. 156։

ԻՆԻ ՄԻԿ ՉՈՒՏ. — Տես ՍՈՒՆԴԻՒԿԵԱՆՑ Գ.)։

ԻՆԻՆ ՄԱՔՍ Օ'ՐԻԼ ԼԻ ՆԻՔ. — *Յանձնա-բան և իր աշխատութիւն։ Ամերիկեան քարքեր ու վարքեր. թարգմ. Գ. Խօրասանճեան. Թերթօն Բիւզանդիոնի 1904, թ. 2328, եւն։

ԻՆԿԱԼԶԻ. — Տես ԻՆԿԱԼԶԻ։

ԻՆԿԻՆԵԱՆ (ՀԱՑԿԱԿ Ց.) — Կանգնանք. տետր Ա. Նիւ-Եորք, 1890?

Խմբագ. — Տես ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ՝ թերթ, ԱՐԵ-ԳԱԿ՝ շաբաթաթերթ։

ԻՆՉՐԱՄՃԵԱՆՑ ԽԱՉԱՏՈՒՐ Ս. ԿԱՐՆԵՑԻ. — Վարդապետ կամ XIX–րդ դարու գործ, կարնոյ հին գիւղական կեանքից։ Նկարագրեց Խ. Ս. Ի. (կարնեցի)։ Թիֆլիզ, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1887. 8°, 128 էջ։

ԻՆՁԻՕՐԹ ՄԻՍ Անգլուհի վիպասան. — Տարտարոսի մուտս. թարգմանեաց յանգլիարէնէ Օր. Նուարդ Լուսաւոր։ Կ. Պոլիս, տպ. «Արե-ւելք» լրագրի, 1887?

«Այս երկասիրութեան մէջ մարդկային գործոց վը-րայ խոհեմութեան ինչ աստիճանի ազդեցութիւն ունենալն չնայելով և միանգամայն զուարճալի ոճով կը բացատրէ հռչակաւոր Անգլիացի հեղինա-կուհին... որոյ գրութիւնք ձեռք ձեռք կը պտը-տին իւր հայրենեաց մէջ, և ամէն լեզուի թարգ-մանելու պատիւն ունեցած են...»։ — Մասիս 1887, թ. 3863։

— Բարոյավէպք, Ա. Վարդ, նմանութեամբ ի Մ. Լճեցւոյ Բ. Գարպարումի յաւելմնակի։ Թարգմանեաց ի ֆրանսերենէ Օր. Նուարդ Ց. Լուսաւեան, ի նպաստ որբանոցին Խասգիւղի։ Կ. Պոլիս, տպագր. «Արեւելք» և «Մասիս» լրա-գրաց, 1889. 8°, 154 էջ։

ԻՄԱԼ. — Տես ԻՍՆԴԱԼԻ։

ԼՄԱՒՈՒ ԿԻՒՅՈՒՎ, Aimard Gustave ֆրանսացի. — * Վ՞ոյ՞ր ն՞իվ՞ն՞ր ե՞ն Le grand chef des Anéas? *Վէպ ճամբորդութեան և ազկագնութ., խեղճօն Մանկունի* 1903, թ. 551, եւն։

— * *Վոյրի Հնդկաց*, տագնապալից և տառամեխք ճամբորդութիւն կուարանիներու աշխարհին մէջ. *խեղճօն նոյնին*, 1905, թ. 1104 եւն։

ԼՄԻ ԱՐԹԻՒ. — Տես ԱՐԱՄԱՊԵՏԵԱՆ, *նոյն*։

ԼՄԻԼ. — Տես ԱՒՈՒՕ ՀՈՎՀ. ՀՈՎՀ.։

ԼՄԻԼ ՀՈՎԱՆ. Տես ԼՈՒՍԱՁԵՆ Յար.։

ԼՄԻՆ Մկրտիչ Յովսէփեան Ջուղայեցի. — *Քննականութիւն հայկական լեզուի։ Մոսկուա, ի տպ. ի Լազարեան Հնմարանի արեւելեան լեզուաց*, 1846?

Տմմա. Շահազիզի «Կենսագր. գրական տեսութիւն» գործին վ. գլուխ. էջ 115–127։

— *Ընտիր ուսուածք քաղեալք ի գրոց նախնեաց և արդի մատենագրաց Հայոց, հանդերձ բառաքաղվով ի հայկականէ ի ռուսաց բարբառ. ի պէտս աշակերտաց Լազարեանց Հնմարանի Արեւելեան լեզուաց։ Մոսկվա, ի Տպագրատան նորին Հնմարանի*, 1849. 4°, 256 *երեսակ* + 149 *ռուսահայ էջ*։

«... Անցեալ 1849 ամի Հնմարանի Հայոց Լեզուի վարժապետն ի լոյս ընծայեց մեկ պատմական Հակիմարիկ, որ է հատուած գանազան շարադրութիւնց նախնեաց և արժմեան հայկաբանից։ Ընտիր հատուածք կոչեցեալ։ Պետեցիկ աշխատութիւն՝ գեղեցիկ նպատակաւ յանձն առեալ, և նա գեղեցիկ յաջողութեամբ ի գլուխ հանեալ. հասարեալ ինչ ամենայն գրատրից ցանկալի, և ամենայն Հայք իրեանց համար պարծանք պիտի հասարին այն իրեանց ազգին և իրեանց պատկաց Հնոին տեսանել»։ — Արարատ 1850, թ. 2։ Տես և Շահազիզի վերն. յիշատակ գիրքն ու գլուխ։

— *Վէպք Հնոյն Հայաստանի. Քննութիւն Մկրտչի Լմինի։ Մոսկվա, ի տպարանի Վայրիմիրայ Պատիէ*, 1850. 4°, 98 *էջ*։

«Ինանական հեղինակը՝ խոհեմագոյն պատմութեան մէջ յիշատակ ազգային երգերը բանասիրական կերպով քննադատութեան կառնէ. և պարտից և յոռնաց հնոքննութիւնն հետ բազդատելով ազգիկ բաստատութիւններ կը հանէ, որ ուրիշ գիրքերու մէջ չի գտնուիր։ Տեղ տեղ հայերէն բառերու հին նշանակութիւնեցը վրայ քննութիւններ ընելով լեզուագիտութեան ալ երեւելի օգուտ կը մատակարարէ...» *նոյն, նոյն*։ — Հայասաան 1850, թ. 15։ Տես և թ. 23–75։

«Մեր Հայոց ազգի կանգան հին տագերու և երգերու հետաքրքիր է. Ասոնց վրայ արժան էր երկար մտածութեամբ խօսիլ, և մեր ազգի աչաց առջեւն նորա արժանաւորութիւնն մանրամասնաբար դնել, բայց դէռ եւս ժամանակը չէ։ Այսքան կարող ենք համարձակ ասել, որ այս յուսալի արեայ ազգաց մէջ՝ այսպիսի աշխատասիրութեան փորր վարձն կ'ելնի կոչումն Պրոֆեսորական»։ Արարատ 1850, թ. 2։ Տես և թ. 6։

Իբր երաշխիք մնան այս վկայքին, Լանսարի 1851, էջ 239 «Վռոյման երգն» յօդուածին առիթ տուս Պորթոս 447–8 էջը գրած է հնասիրողական յօդուած մ'ու գրկած Բանի խմբագրին Հնարաբանի. որ չէ տպած. այդ գրութիւնը և Հնարաբանի նամակը տես վարր «Մկրտիչ Լմինի նրկասիրութիւնները էջ 157–63։

Գործը 1881ին աւելի ընդարձակ և ուսումնասիրեալ։

— *Մովսէս Խորենացւոյ և Հայոց հին վիպասիրը. հետազօտութիւն Մ. Լմինի, թիֆլիսում կայանալի Ե. հնագիտական ժողովի առթիւ գրուած։ Մոսկուա*, 1881. 8°, 82 *էջ*։

Փեննագ. Մուրճ Հայաստանի (Ե. Պ.) 1881, թ. 163, 164։ – Փարոս 1881, տեսր Ե։

Այլ գործին հայերէն թարգմանութիւնները.

— *Մովսէս Խորենացի և Հայոց հին վիպասիրը. քննութիւն Մկրտչի Լմինի, գրեալ Ե. Հնագիտական ժողովի առթիւ որ ի Տփխիս քաղաք. Պ. խարտեաշ. ի թիֆլիս, Տպ. վարդանեանի տպարան*, 1886. 8°, 84 *էջ*։

Մովսէս Խորենացի և Հին հայկական վէպ։ Ուսումնէնից թարգմանեաց հայասիրաց Հայհանրահասանց։ թիֆլիզ, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1887. 8°, 71 *էջ*։

Թարգմանիչը կ'ըսէ Հայագիտարանին մէջ. «Այս ընծայով մեր հոչակաւոր հայագէտ Պ. Մկրտիչ Լմինի Մովսէս Խորենացի եւ Հին Հայկական վէպ, ուսումնական քննութեան հայերէն թարգմանութիւնը՝ ի գէպ ենք համարում նկատել, որ պատկառելի դիտնականը իր այս քննութիւնը գրեց յաւուրս V–ի Հնդպետական ժողովի առթիւ, որ տեղի ունեցաւ թիֆլիզում 1881 թ. Օկտոմբեր ամսին։

Քննութեան առաջին մասն Պ. Լմինը կարդաց նոյն ժողովի գրասենեակ Մոսկվայում. իսկ Հնագիտական ժողովում թիֆլիզի նա կարդաց մի քանի այլ քննութեան երբ-իրբ կէսից յետոյ պէս շամբրամի մասին։

Այս քննութիւնը Պ. Լմինը սկսում է մի փոքր նախերգանաւ, ուր կրկնում է վէպ, վիպասան, երգիմ, գուսան, առասպել, գրոյց, բանասոր, ժողովրդական բառերի մեկնութիւնը, որ մեզ արդէն յայտնի են նորա «Վէպք Հնոյն Հայաստանի» երկասիրութիւնից. ապա յիշում է այն ժողովական դիտնականներին, որոնք քննութեան ենթարկեցին Մովսէսի գիրքը։ Ահա այն գիտնականների անունները նոցա երկասիրութեամբ հանդերձ։

ա. Quatremère–Observation sur la ville de Ninive, Journal des Savants 1850, juin, 3-e article. էջ 364–65.

բ. Histoire générale et système comparé des langues sémitiques, Ernest Renan, seconde édition, 1858, էջ 256.

գ. Ueber die Glaubwürdigkeit des armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Gutschmid. էջ 31 եւ այլն։

դ. Պատմութիւն Հայոց Խորաքաչեան. կ. Պոլիս 1880 թ.

Դորանով ապաւոփում վերջիչայ նախերգանի բովանդակութիւնը»։

— *Ընդ ուսումն. տեսութեան Հայոց հնդանուսական կրօնի, ուսումնքն 1864։*

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն.

Recherches sur le paganisme arménien, par M. J. – B. Émin (de Moscou). Ouvrage traduit du russe par M. A. de Stadler. Paris, 1864. 8°, 56 էջ.

Այն ֆրանսերէն թարգմանութիւնէն կատարուած են հետևեալ հայերէն թարգմանութիւնները.

Հնդհատուածներ ի վիպոյ հայկական հին ա-

հոսուրեանն ի Մկրտիչ Լմինեանէ. յԱրմաւ, ի տպ. ի վանսց, 1875?

‹ Մեծապատիւ Մկրտ. Եփ. Լմին. Մտածութիւ Հայապէտ պիտանականը մեծ աշխատութեամբ յաջողած է Հայկական Հնութեանց վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ տալ այն մասնիկս իրարոյիս ազգաց Վաղիներէն լեզուաս ապացուցով: Սորա հայերէն թարգմանութիւնն ալ մեր սրբոյ ազգային օգտակար ըլլալու կոնդուկով ի վանսց ապարանէն ի լոյս ընծայեցաւ › — Յիսս 1875, էջ 703։

Հետազոտութիւն ի վերայ հայկական հնութեանց, Մկրտչի Լմինի։ Կազմութիւնն Թարգմանեց Յովհաննէս Պրուս. Տէրեանց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Տէրեանց, 1877. 4°, 79 էջ։

— Հայագանց տումարական ցուցակ՝ բուռ Հայոց պատմութեան Մովսիսի Խորենացւոյ, և ժամանակագրական ափիւսակ Հ. Մ. Ջամչեանի։ Հետազոտութիւն Մկրտչի Լմինի ռուսերէն։ Մոսկուա, 1884։

V Քննագ. Արձագանք Յ. Յովհաննիսեան։ 1881, թ. 27. էջ 405–410։

Մկրտիչ Լմինի երկասիրութեանց ամբողջական հաւաքածոն.

— Հատ. Ա. Մոմիկս խոհեմագոյն Հայոց Պատմութեան Մովսիսի Խորենացւոյ, և ժամանակագրական ափիւսակ Հ. Մ. Ջամչեանի։ Հետազոտութիւն Մկրտչի Լմինի ռուսերէն։ Մոսկուա, 1884։

— Հատ. Բ. Հետազոտութիւնք ի յօդուածս Հայոց պիտակութեան, հնագիտութեան, պատմութեան և գրականութեան պատմութեան մասին (1858–1884) (ռուս.)։ Մոսկուա, 1896. 8°, VII + 432 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Հայկական դիցաբանութեան վրայ. 1. Ակռա Վահագնի վրայ (1858) 1 6։ 2. Հայկ. լեզուին և կրօնքին ուրուագիծը (1864) 7–60։ 3. Հայկ. դիցաբանութեան «Վահագն» վիշապաքաղն է Իրիգ–Վէժապի խնորա–Տրիթոնները. էջ մը համեմատական դիցաբանութեան, 61–84։ 4. Պատասխան Պ. Պատկանեանի դիտողութեանց (1874) 85–109։

Բ. Հայկական հնախօսութեան վրայ. 5. Ակռա և Անահիտ (1864 110–116։ 6. Հրեայ գաղթականութիւնները հին Հայոց մէջ (1880) 117–121։ 7. Մարք հին Հայոց մէջ։ Փիլ Մերձ նոր մեկնութիւններ կու տայ Վահագնի բառին Հնութեանց Տեսութեան (1881, թ. 5, էջ 199–210։ (1882) 122–132։ 8. Ակռատիս (1882) 133–136։ 9. Շատախի վրայ (1882 137–138։

Գ. Հայոց պատմութեան վրայ. 10. Արշակունեաց վրայ. ա. Արշակունեաց ազգին սկիզբը. բ. Հայ. Պարսից և Մաքեդոն Արշակունիները. գ. Արշակունեաց ազգին սկսելուն և վերջանալուն վրայ. 139–150։ 11. Հայկական ժամանակագրութեան հիմնարկութեան ժամանակը (1864) 151–153։ 12. Վրացի եկեղեցիներու հայ եկեղեցիէն հեռանալը (1864 154–157։ 13. Հին ռուս յիշատակարաններ Հայոց մէջ, և կամ Ռուսաց և Պարթևաց կռիւներուն վրայ (1880) 158–164։ 14. Թէ իրական է Ջմշկիկ մականիը Յովհան կայսեր, «այրինքն Adolescentulus», անուխ 165–172։ 15. Հայկազանց տումարական ցուցակ՝ բուռ պատմութեան Մ. Խորենացւոյ 1884) 173–203։

Դ. Հայ գրականութեան պատմութեան վրայ. 16. Հայ այբուբենի վրայ (վիմագիր տախտակով մը (1858) 204 230։ 17. Մեծն Վարդանայ վրայ (1861 231 247։ 18. Ագաթիկի վրայ 248–265։ 19. Փաւստոս Բիւզանդի վրայ 266–274։ 20. Մովսէս Խորենացի և հայկական հին վէպը. 275–332։

Յաւելուած. Թարգմանութիւն հայ պատմիչներու. Ա. Մաշտոց հայկական պրիսաց մէջ (1861) 335–354։ ա. Մովսէս կաղանկատուացի. բ. Խոմա Արծրունի. գ. Կիրակոս Գանձակեցի. դ. Ստեփանոս Ե Մեծն վարդան։ Բ. Որբերնանց մեծ Նախարարութեան վրայ. 65 գլուխ Ասէփանոս Սիւնեաց Նահանգին պատմութենէն 355–393։ Գ. Մանդոյներուն վրայ. 6 գլուխ Ստեփանոս Սիւնեացէն անոնց 395–401։ Դ. Յովհաննէս Զմշկիկ. հատակոտորը Մաշտոց Լուսաւորչէն անոնց 403–415։ Յանգ յատուկ անուանց 417–431։

— Հատ. Գ. Թարգմանութիւնք և յօդուածք Հայոց եկեղեցական գրականութեան վերաբերեալ 1859–1882 ռուս. Մոսկուա, 1897. 8°, XXI + 367 էջ։

Գլուխ առաջինը գրած է Գ. Խալաթեանց։ Հետևեալը կ'արտատպեմ Լրտատէն (1897. Յունիս լիուլի գաղափար մը տալու համար.

Յանուն Մ. Յ. Լմինի բազմերգոյն հատատուած ազգագրական ֆինգը հրատարակել է Լուսաց լեզուով բազմամատակ հայագիտի երկերի երրորդ հատորը՝ «Մ. Յ. Լմինի թարգմանութիւնները և յօդուածները»։

Այս հատորը Հայոց հոգևոր մատենագրութեանն է նուիրուած և յօդուածներ մեծ մասը վկայաբանութիւններ յընթացս 1859–1882 թուականների ապագրուած են Բռ. օրազ. Լուռաք. արխ. և այլ պարբերական տուաց մամուլի մէջ կամ Լմինի հրատարակութեանց ծանօթութիւններն են կազմել։ Դարձութիւն են հետեւեալ գլուխները.

VI Տնօրէն Աստուածածնին Մարիամայ, զոր նոսա ասոնցնէ (Ի միջոցի.

VII Պատմութիւն Արանելոյն Ջոսիմոսի, յորմէ գմուսա աձեր գնայ մեզի երանելեաց.

VIII Պատմութիւն Յովսէփայ և գնոյ Դարձն Աստուծոյ. այս թարգմանութեան վերջին երկու երեսը պակաս է եղել ձեռագրի մէջ, որը լրացրել է պ. Կրիգոր Խալաթեանը իր թարգմանութեամբ)։

Շատ նշանաւոր է մեր հայագիտի նամակը առ Պարսկաստանեայ հեղինակ Խաչատուր Պարսկաստանցի, որով քննում է Տէր Վարդան վ. Այվազովսկու «Մինչև վարդապետական ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ. տպագրեալ հրամանաւ Տ. Յակովբոսի աստուածընկալ պատրիարքին կ. Պոլսոյ ի պէտս ազգային ուսումնասիրանոյ, փարիզ, 1858»։

Լմինը իր նամակի մէջ խիստ քննադատութեան է ենթարկում յիշեալ գործը և ցոյց տալով նորա կեղծիքական ոգով լինելը, խստագոյն և նախանձախնդիր է հանդիսանում հայոց եկեղեցոյ հշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան։ «Դէպքեցէք, ասում է Լմինը վերջաբանի մէջ, նամակիս վերայ ոչ իրրեւ մի մասնաւոր գրութեան, այլ իրրեւ մի բազմի հայոց եկեղեցոյ գանգատների մեծի կողմից, որ ի դէմս իւր հայրենակիցների խոր խոցոտած է հ. վարդապետի Ալվազովսկու՝ անարգական վերաբերութեամբ դէպի մեր ազգի սրբազնագոյն սուրբը, այն է՝ դէպի Նորա Եկեղեցու վարդապետութիւնը»։ Ի վերջոյ ինդրում է միջոցներ ձեռք առնել ժամանակին չարիքի տարածելու առաջն առնելու համար, որ շատ սրբախոհ հեռատեսներ կարող է ոչնչնալ Հուսատոտանում բնակուող հայերի համար։

Պ. Խալաթեանը ծանօթութեան մէջ շատ իրաւացի . նկատում է, որ հ. Վարդանը, (յետոյ արքեպիս-

կոպոլ) վերջը փոխել է իր հայեցողը կամքով ևկեղեցւոյ մասին։ Պարզույց տրան նա ըստ է հ. Ալվազեանի [illegible] նշանակ հրատարակութիւնք «Քանոնի յայտագ պատին» դիրքը որ ուզած է պահի անոխակալ [illegible] ևկեղեցի է։

Ասկ հատորի մէջ ոչքի է ընկնում նաև մի փոքր յօդուած, որ հանած է Լուսաբ. վէպ. լրագրի 1879 թուականի 49 համարից և մի ընդհմանութիւն է նոյն տարուայ Մասք. վէպ. 30 համարում լոյս տեսած մի յիշողութեան կարծիք, որի մէջ յոդուածագիրը ապացուցանել էր ձգտում, թէ կարծի Առաքելոց ևկեղեցին Կամրէջ Չամին, Յունաց ևկեղեցի է հիմի։

Լմինը Աստվանում Տարոնացոյ և վարպան Մնձի պատմութիւններից վկայութիւններ առած յիշելով հատատում է, որ այդ ևկեղեցին չինել է Աբրա Հայոց [illegible] որը և ձնել է տուել Հայոց ևկեղեցոյ ծիսով։ Յայտնի է, որ Աբրամ յայտնեց Լնրին և կատարեց Նրան, իսկ Աստվածոյ ևկեղեցին ոճ տեղ Հայոց ևկեղեցոյ ծիսով։

Դրքի վերջում դնուած է Հայոց պարականան գրքերի ցուցակը, որ առած է [illegible] 1863 թուին հրատարակած ս. Լմինեանի մատենադարանի ձեռագրերի ժողովածոյից։

Դիրքը բազկացած է 367 երեսից և տպագրուած է Մասկուայում։ Գինն է 2 ռ.։

Գառագարանը I–XXI գրել է պ. Գրիգոր Խալաթեանը»։

Գնահ. K. Krumbacher, Byz. Z. 1897, VI, էջ 622։

— Հատ. Ս. Մ[illegible]ոյ Լմինի երկասիրութիւնները և Հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան մասին 1840–1855 թթ. Հայկաբանի մի պատկերով և կենսագրութեան նիւթերով (հայերէն)։ Մոսկուա, տպարան Վ. Գատցուկ, 1898. 8°, [illegible] + 271 էջ։

Բովանդակութիւն. Խմբագրութեան կողմից [illegible]։ Մ. Լմինի Գատկերը 1840–1855 թթ.։

I. Հատուածք ի Գասախօսութեան Հրատարակութեան (ժեռագիր 1840 1850 թթ.)։

Դէբաճութիւն. ա. Ակիզբն և յատկացութիւն լուսե. — բ. Ակիզբն և յատկացութիւն գրութեան, 1–11։ — Գլ. Ա. — Աստման և բաժանումն հարատանութեան — Ցազգս գիտ. յատկս նկարագրութեան, յատկս կրից, յատկս գատգութեան, 12–32։ — Բ. — Ցազգս տրամագրութեան։ — Տրամագրութիւն ատնարանական. յատկս յատկացանի. յատկս ատկացութեան, բաժանման և պատմութեան. յատկս հատատութեան և հերքման. յատկս եզրակացութեան, կրկնութեան և վերջաբան, 33–43։ — Գ. Ցազգս ձեւոց խմատից. — Գիմատութիւն. չափազանցութիւն. բազդատութիւն. հակադրութիւն. հարցում. բացագանչութիւն և այլ ձեւ, 44–64.

II. Հատուածք ի Գասախօսութեանց Գատմութեան Գրականութեան Հայոց (ժեռագիր 1854 1855 Ա. Ջնոր Գրաց, 65–78։ — Բ. — Յովհան Մամիկոնեան, 79–90։ — III. Վեպք Հնոյ Հայատատանի. Գնութիւն (տպագրուած է 1850 թ.), 91–156։ — IV. «Կոգրաս Լյրգ» ի «Քանատաէր» Օրագրի (ժեռագիր 1851 թ.), 157–163։ V. Վազար փայլակի «Նախերգանք փաղաքցոյ [illegible]», տպ. 1853 թ., 164–185։ — VI. Յովհաննէս Կաթողիկոս Գատմագրան Նախերգանք Նորին Գատմութեան, տպ. 1853 թ.), 186–198։

Յատկուած. Դիրքը Մ. Լմինի կենսագրութեան. Ա. — Մանկական յիշողութիւններ պր. Մ. Լմինի մասին — Ա. Գատգանեանի (ժեռագիր 1887 թ.), 201–212։ — Բ. Կանդակներ և Նամակներ (ժեռագիր. Դէբաչ Ն., Մատթէոս և Մակար կաթողիկոսների կոնդակները 1841–1886 թթ., 213 238։ — Աստ. Դպարեանցի, Գովհ. Ագայեանցի, Խաչ. Արովեանցի, Մանր Մաբեանցի, հայագէտ Ս. Petermann, Շամբ. փափազեանցի, Մ. Յովհ. Շիրազեանի, Գարբ. Վրդ. Ալվազովսկու, Գր. Ագապիբեանցի և Սարգիս Վրդ. Չալալեանցի նամակները 1841–1851 թթ., 239–230։ — Բարձրագոյն հատատուած Լմինեան Ազգագրական Գրամագլխի կանոնագրութիւնը, 261–263։ Յատուկ Անուններ Յանկը, 265–271։

Պ. Գ. Խալաթեան «Խմբագրութեան կողմից» հետևեալը կը գրէ իրր յառաջաբան.

Առաջիկայ հրատարակութիւնը, որ կատարուած է Բարձրագոյն հատատուած հայ Ազգագրական Գրամագլխի հիմնադիր Մ. Լմինի կամքին համաձայն, պարունակում է իր մէջ հանգուցեալ Հայկարանի 1840-1855 թթ. գրած և մասամբ միայն տպագրած հայերէն երկասիրութիւնները Հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան մասին։

Գրագրելով այս ժողովածուն իրրև անգամ Լմինեան Ազգագրական հրատարակութիւնների Յանձնաժողովի, մենք ամենայն հշտութեամբ հետևեցինք ամեն մի գրուածքի առաջին հրատարակութեան՝ մեր կողմից աւելացնելով միայն մի քանի անհրաժեշտ յատատութիւններ. վերջինը հետևեալ նանութիւններից որոշելու համար ուզատութիւնք գնի տակ անկիւնաւոր փակագծերում և նշանակելիս մեր անուան և ազգանուան սկզբնատառերով։ Գրնդհակառակն մենք պահպանեցինք ամեն մի գրուածքի առաջին հրատարակութեան էջատհամարները յատատանդ գում՝ միանուագ երկու հրատարակութիւններից օգտուելու գիւրութիւնը բնաձկու նպատակով. իսկ առաջին անգամ լոյս տեսած երկասիրութիւնների էջերը գրինք համաձայն հնգինակի ձեռագրերին։ Ասկ տետակիցն են. «Հատուածք ի գասախօսութեանց Ճարտատանութեան» էջ 1–64), «Հատուածք ի գասախօսութեանց պատմութեան գրականութեան Հայոց» (էջ 65–90) և «Կոդիան Երգն» ի «Քանատաէր» տրագրին՝ 1851 թ. էջ 157–163)։ Ագային և երբորդ գրուածքը պատշաճ գատեցինք տպագրել ամբողջապես, ինչ որ գտնուեց հանգուցեալ Հայկարանի նգիների մէջ. իսկ երկրորդից նգոլ տեսինք մեզ առնել այն, ինչ որ ինքնատրին երեսից մեզ։ (Տես և էջ 1–2, 65 և 157, ծանոթ.)։

Մ. Լմինի բուն երկասիրութիւններից գատ՝ խմբագրութիւնս ատնորդ չը համարեց տեղատրել այս հատորում և մի ձատուած՝ «Նգիների Լմինի կենսագրութեան» վերնագրով (էջ 199-260), – տպագրելով առ այժմ նախագիծ Գատկանեանի ճշմարտական յիշողութիւնները (1843–1849 թթ.), մի շարք Հայրատպետական կոնդակներ և մի քանի յայտնի հայ գնութեանների և մատենագրիների հայերէն նամակներէն ստացած նոյն Հայկարանին 1841–1854 թթ. երի ընտրացքում*։ Դիրքս սկզբում դրինք և Լմինի նոյն տեղացնների տեղ ծած գատգրութիւնները, որ տպագրուելիք պատկերը ինքնագիր ատագրութեամբ։

* Նոյն շարքում տեղատրեցինք և ծանոթ Վերմանացի հայագէտ Գաւերմանի հայերէն գրած նամակը։

Սարանով Լմինեան Ակադեմիական հրատարակութիւնների Ձանձնաժողովը մասամբ միայն կատարած է համարում իր խնդիրը Լմինի կենսագրութեան վերաբերմամբ*), մի գործ որ դժուար է այժմ իրագործել ի մթի այլեց անբաւական նիւթերից և մանաւանդ հանգուցեալ գիտնականի բազմաթիւ ինքնագիր նամակներից օգուտ անհնարաւորութեան պատճառով, քանի որ դրա կէս հրատարակած չէին։ Բայց գործը սկսած է. ուրիշ անգամ յոյս ունինք լոյս ընծայել առանձին հատորով իրրեւ շարունակութիւն Լմինի կենսագրական նիւթերի, նորան գրած հարցաբերական նամակները սկսելէն 1854 թուից յետոյ, ուսերէն և այլ եւրոպական լեզուներով՝ ինչ որ պահուում է մեզ մոտ, եթէ հնար եղաւ նաեւ նորա սեպհական նամակների հետ միասին՝ որչափ որ ասցանից կարողացանք ձեռք բերել և կամ ուզարկել հաճին մեզ պատկառելի Հայկարանի անձնատուութեամբ և գործունէութեամբ հետաքրքրուող անձինք։

Այժմ կրկին աւարտում է Ձանձնաժողովը Լմինի գրուածքների նոր հրատարակութեան չարքը, որ բազկացած է յոթ հատորից. նոցանից երեքը առաջին են, այն է՝ «Պատմութիւն Հայոց Պատմութեան Թարգմանութիւնը» հատոր Ա. 1893, Մոսկուա, «Նամագրութիւնք և յօդուածներ Հայոց դիցարանութեան, հնագիտութեան, պատմութեան և գրականութեան պատմութեան մասին» (հ. Բ. 1896), «Թարգմանութիւնք և յօդուածներ Հայոց եկեղեցական գրականութեան վերաբերեալ» հ. Գ. 1897), և մեկ առաջիկայ հատորը — «Ներկաբերս նիւթեր Հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան մասին — հայերէն։ — Այսու հետեւ Ձանձնաժողովը ձեռնարկելու է հայ ազգագրական ժողովածուների հրատարակութեան համաձայն ընդարձակագոյն ծրագրի Լմինեան Ազգագրական Ժողովածուի Կանոնագրութեան 3–րդ յօդուածին։ Նոյն իսկ Կանոնագրութիւնը գտնում ենք ներքեւ՝ Յաւելուածի բաժնում էջ 261–263, ի գիտութիւն հայ բանասէրների թողնելով հրատարակութեան վերաբերեալ մասնաւոր ուշադրութիւնները և աշխատակցութեան պայմանները մօտերքս առանձին յայտարարութեամբ ծանուցանելու։

Ներկայ հատորում առաջին անգամ տպագրուած Լմինի ձեռագիր ներկայութիւնները, որ մինչ իր ձեռագիր աշխատութիւնների և թղթերի** հետ միասին մնալ էր հանգուցեալ Ձանձնաժողովի քարտուղարի Ա. Տէր-Մկրտչեանի ձեռքում, ներկայացուցին Ա. Տէր-Մկրտչեանը և Գ. Խալաթեանցը։

Աշխատութիւնը չէր համարձակ խմբագրութիւնս կրել այն հատորին և այսուհետ ամփոփուած Լմինի երկասիրութիւնների յատուկ անուանների ձանկը էջ 263–269), որը նոյնպէս ունին իրենց նախընթաց հատորները։

Պէտք. Ակտ. 1888, թ. 7։ — Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 8–9։ — Տարազ 1898, թ. 26։

Լոկ հետեւեալը կարտասանեմ Շրուէպի և Ջարպի (Ուսումն. հայ լեզուի) գրքին դիտական Լմինի գրական գործունէութեան մասին ամփոփ գաղափար մը տալու համար ընթերցողին.

«Խոյրիական լեզուով հրատարակեց Լմին փաստաբիւ բնիւզանդացւոց պատմութիւնը, և ապագրուած է Լանկլուայի Հայ պատմագրաց հատորման մէջ, ի հատորն Ա. Փարիզ ատ Տիրոտ, 1867)։ Քննադատական անուանին մը հրատարակեցաւ ի Տիւրինէ յ Ժուրնրի իսմանուց Journal des Savants, ի 1869, յամսագիրներ հանուածքների և նոյմբերի. տրիչ մ՝ալ գերմանի լեզուով ի Göttingische gelehrte Anzeigen, ի 24 յունիսի 1868 տարւոյ և որ Լմարգմանուեցաւ ի հայ ի Հայկական տիպար ամսագրին Տփղիսի, 1868 թիւ 12։

Խորագմանեց Լմին ի ոուս բարբառ պատմութիւն Մովսէսի Խորենացւոյ, ընդհանուր պատմութիւն մինչեւ արդանդ և պատմութիւն տպագրեցաւ ի Մոսկուա ատ խաչիկի ի 1858, էջք 384 + ը. և այսպիսի է ցուցակ բովանդակութեանն, նկարագրութիւն 1–26։ Թարգմանութիւն պատմութեան խորենացւոյ (27 132)։ Ընդ հարեւր վերծանութեան մի թիւ ծանութիւնք 133–329։ Ցուցակ Լմատուրաց Հայաստանի (138։ Ցաւելուածք։ Ա. Աշխարհագրութիւն Հայաստանի 335–351։ Բ. Քանոփոնի Կատարագութիւն կիւրեղի գրքին հատուած Թիւք Ա. գլ. Ա. 351–358։ Կրոց հին ցուցակ մը քաղած (358–360)։ Գ. Հայերէն այրուբենի վրայ ի վէց գլուխ հանգերձ տախտակօք (361 376։ Լ. Քաղուած ի կրոց Ա՝ն Մարտենի (376–7։ Ջ. Ծանութիւնք յաւելուածոց կանք ի վերայ հայ այրուբենին. (377–383)։ Նոր տպագրութիւն մը նոյն գործոյ չեմ մտնուած թարգմանչին, հրատարակութեամբ Գր. Խալաթեանց.

Ինչպէս յատուկ ակնարկեցինք, Հայկական այրուբենի վրայի յօդուածը ի 1865 թարգմանեց ի գաղղիարէն Լաբրիտ Բրիտամ և հրատարակեց Ամերեւելեան հանդիսի։

Վարդանայ մեծին ընդհանուր պատմութեան ոուս թարգմանութիւնը հրատարակեցաւ ի Մոսկուա ի 1861։ Այս ընծաւ աշխատասիրութիւն հետեւեալ գլուխներուս բաժնուած է. — Ներածութիւն (Ա. — Երիսպոր Ալեքսանդրիոյ նկնկնգիների մասին ծանօթ երկի հայերէն թարգմանութիւնը և մնոր թերթերի վերայ կցկտուր գրուած մի քանի նիւթեր և պատմական նկատողութիւններ հայ դիցաբանութեան վերաբերմամբ։ Այս վերջինն եւս, որչափ հնար եղաւ, կը տեսնուի Ազգագրական ժողովածուների մէջ։ Իսկ Լմինի գրագրութիւններից քացի նոնկայ հատորում տեղաւորած նամակներից, տպագրուած է նոյն Գ. հատորի մէջ էջ 291–299։ Նորա հետաքրքրական ուսերէն մի գրութիւնը Լազարեան Ընմարանի հոգաբարձու խնդրութեամբ ուղարկած (1859 թ.)՝ Ն. Գարբիել Ալվազովսքու նոյն միջոցները հրատարակած «Միջակ վարդապետարան» կրծի գաղագրքի մասին։

---

*) Տես Ձանձնաժողովի հրատարակած Ա հատորի Մ. խորենացու Հայոց Պատմութեան ոուս. թարգմ.։ Յառաջաբանը։

**) Մ. Լմինի թղթած հայերէն հին ձեռագրերի, որպէս և նորա այլ և այլ ձեռագիր երկերի, թարգմանութիւնների, նիւթերի և այլ նիւթերի լիակատար ցուցակը մենք տպագրել ենք Լմինեան Ազգագր. հրատար. Գ. հատորի Ցաւելուածում էջ 350–353), առանձով դրան հանգուցեալ գիտնականի կատակատարների պաշտաւնական գրութիւնից, որ լոյս տեսաւ Խրիմեան «Ղեվոնդ Օրազ.» թերթում 1892 թ., N°. 3040։ Ինտեզ նշանակեմ Հայկարանի առանձնական անտիպ գրուածքից հինը հրատարակուած են արդէն Ձանձնաժողովի լոյս ընծայած հատորներում. մնում են դեռ անտիպ՝ Խոտան

Լմի ։ ֆարթմանու թիւն բնագրին ։ 1–202 ։ Լսօմին հարիւր վաթսուն և վեց ծանօթութիւնք, և յաւելուածք 1–217, որ են՝ Մահմէտ ըստ հայ պատմագրաց՝ Մովսէսի կազանկատուացւոյ, Թովմայի Արծրունւոյ և Կիրակոսի Գանձակեցւոյ։ — Գնացած ի Պետերբուրգ, գիրք Ի գլ. I.–163–72 էջք քսան տպագրին կաստանդնուպոլսի 1851 տարւոյ։ Գտնուած ի Երիզորէ Մադիսարոսէ, հայ բնագիրն։ Գտնուած ի Սամսուէլ Անեցւոյ, հայ բնագիրն։ Թարգմանու թիւն Կիրակոս պատմչի, և այլն։

Վարդանայ բնագրին ու հրատարակու թիւնն, որ նախկին տպագրու թիւն (Princeps) է նոյն մատենագրու թեան, եգաւ խնամովք Լմինի ի Մոսկուա, ՚ի 1861 թուականին, 9 + 218 էջերու մէջ ամփոփած. Երկու գրչագրաց հետ ուղղու թեամբ, յորոց մին անհնական և ի մատենադարանէ գիտուն հրատարակչին, և միւսն 1811 թուականի բնօրինակագրու թեան հրամանաւ Գերմանոս Վարդապետի Աշտարակեցւոյ վրացատառի տրքնակապոսի, Լմինեանի մատենադարանի մէջ պահուած հնգեատասներորդ դարու գրչագրի մը վրայ, և ընդայնակ ի նմանէ Լուսինեանով կոմսին։

Պետրոս երկի Տիրատու թեանց կայսերական Ակադեմիոյ Գիշատակարանաց մէջ Լ. շար. հատ. Ի. թիւ 9, 1862) պրոսէ հրատարակիչ այս տպագրին և թարգմանու թեան վրայ մեծապէս հետաքրքնական ուսումնասիրու թիւն մը։ Գիտցուելիքն ընել կու տայ որ շատ տեղ բռնագատուած է հզոր մրցման՝ կարգել գործ սեղմ բնագրի մը դիմաց։ կընար նաեւ յաւելուածներ կրճատել և խառնակ անկոց և տգէտ ընդօրինակողաց ձեռքով։ Տպագրու թիւն մ՚այ վկայեցուց Մխիթարեանք հրատարակչին (Ա + 184 ի 1862, չատ հմուտ բայց դժբաղդարար սակաւաթիւ ծանօթութիւններով։ Կը յուսանք որ քիչ առնուէն ճանչցուելով այլեւայլ բնագրութեանց կարպատրու թեան պատրաստ, ուստի կարող չատ աւելի տարածուած լեզուով վարդանայ պատմու թեան թարգմանու թիւն մը ընծայել։

Ինչ որ վարդանայ նոյնն ըրաւ Լմինեան նաեւ ուրիշ ոչ նուազ կարեւորագոյն հայ պատմչի մը, Մովսէսի Տարոնեցւոյ Առոգիկ կոչեցելոյ. որոյ երկասիրած պատմու թեան ուսում թարգմանու թիւն հրատարակեցաւ ի Մոսկուա ի 1864. որ կ՚ամփոփի 1–209, բուն բնագրին թարգմանու թիւն, ուչատ ծանօթութիւնք և յաւելուածք կը պարունակէ, որով ամբողջ գիրքն է Ի + 336 էջ։ Գանուիլ է բանասիրաց, որ Տիւտրիէ հայագիտին ձեռքով եգած գաղղիական թարգմանու թեան առաջին հատորն արդէն հրատարակուած է, և Փարբիէր հետաքրքուած է ի գլխաւորել զայն, իսկ բնագրին վաւերագր և ընտիր տպագիր մը ունինք հիմնայ Իզմիր ի մեր։

Ձեռագիրներն են Լմինեանի ուրիշ հայ մատենագրու թեանց թարգմանու թիւնք ի ոուս.

Ա. Գերբեռի Լամբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսին Տարսոնի Ակնարկու թիւնը ի Հռոմկլա Լեզուփառ. Մոսկուա, 1864։

Բ. Պատմու թիւն Նիկոնի սրբոյ կուսին, ի Յովհաննէ աւետարանչէ գրեալ. անվաւեր հայկական գրուածքին Ը դարու. ի Նոմի Լեզուփառ Հանդիսի, ի Մոսկուա, 1874. հատոր Ա. էջք 116 160։

Գ. Հանդիսաւ Յովհաննու աւետարանչի անվաւեր գրու թեան այս աւուր առաքելոյն, յԱղեքսանդրիա գիտի. Մոսկուա, 1876. հատոր Ա. 1–16։

Դ. վարք սրբոյն Թագէոսի և Բարթողիմէոսի առաքելոց Հայաստանի. անվաւեր գրու թեան հինգերորդ գարու, վերատիչեալ հանդիսին 1877 տարւոյն երրորդ հատորին վերջ, առանձինն երեսներու թիւով (1–36)։

Ե. վարք սրբոյն Լուսաւորչի և Գրիգորի (Պորիա և Կիլիկ, ուսա մարտիրոսք, յամսաթիւրիին Լուսաւորի տիրոջ, Մոսկուա 1877, հատ. Ա. 273–277։

Զ. Ներբերանոսի հատ մը պահուած հայկական հինգերորդ դարու մէջ եգած թարգմանու թեամբ մը, յԱղեքսանդրիա հանդիսի, Մոսկուա 1878, հատ Բ. 638–645։

Է. Շարականի ամբողջ թարգմանու թիւն. Մոսկուա, 1879։

Ը. Աբրահամեան քրիստոնէու թեան ջատագովի և խնամատարի Ալեքսանդրի, ընծայեալ առ կայսրն Ադրիանոս, և պահեալ հինգերորդ դարու հայկական թարգմանու թեան մէջ. յԱղեքսանդրիա հանդիսի, Մոսկուա 1879, հատոր Բ. 247–352։

Թ. Ալեքսեր ու նոր գտնուած հայերէն գրուածք, իբրու նման թղթոյն զոր առ Ներսէսիան Հռոմայ գրեց Պօղիկոս Լաւնաւոյս վասն Քրիստոսի, յԱղեքսանդրիա հանդիսի, Մոսկուա 1880, հատ Բ. 35–41։

Ժ. Հայկական արձանագրու թիւնք ի Կարս և յԱնի, բնագիր և թարգմանու թիւն ի Քիւտուկեանց Կայսերական հնախօսու թեան ընկերու թեան, Մոսկուա, 1881։

Լմինի ձեռքով եգած հայ բնագրաց հրատարակու թիւնք, բաց ի մեր արդէն յիշատակածներէն, նշանակենք նաեւ հետեւեալն.

1. Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմու թիւն Հայոց. Մոսկուա 1853, ԺԲ. 219։
2. Թուղթ Վաղարշ Փարպեցւոյ առ Վահան տէրն Մամիկոնէից, Մոսկուա, 1853. նախկին տպագրու թիւն գրուածոյս։
3. Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ պատմու թիւն Ազուանից։
4. Մխիթարայ Աբրիվանցւոյ պատմու թիւն Հայոց, նախկին տպագրու թիւն Մոսկուա 1860։ Ի վերջ հրատարակու թեանս գրուած է յԱմիրեանէ հայ լեզուաս տեղեկու թիւն մը Լազարեան ուսումնարանի վրայ, Մոսկուա 1856։

Մոմիկոնեան Երզնկացւոյ արքեպիսկոպոսի Ընտանեաց Պատմու թիւն Տանն Սիսական, Մոսկուա 1861։ Երկեր յիշատակած ենք գրքիս գաղղիական թարգմանու թիւնին ու տպագրու թիւնի Պրոսէի ձեռքով, ի Պետերբուրգ, 1864–66։

Կը մնայ մեզ յիշել Լմինի բնագիր երկասիրու թիւնները։ Հայերէն լեզուով գրած է 1) Քերականու թիւն մը գրաբար լեզուի, տպ. Մոսկուա, 1846։ 2) Հաւաքումբ հատուածոց գիրք մը հայ մատենագրաց, հայ ուսա համառօտ բառարանաւ. Մոսկուա. 1849։ 3) Լմինի գրու թիւն մը վէպ հնոյն Հայաստանի կոչուած, Մոսկուա 1850, գրաբար լեզուով, որպ վրայ քննադատու թիւն մը հրատարակեց Տիւտրիէ յԱկադեմիական լրագրի (չար չորրորդ հատ. ԺԲ. 1–58), զոր նոյն հայագետ աւելի ուսումնասիրու թիւով հրատարակեց ի Հանգիսաւ երկուց ազգարհաց, յամսաթիւրին ապրիլի, 1852։ 1881 Տփղիս Հնագիտական հինգերորդ ժողովին առթիւ ի լոյս ընծայից Լմինի գրուած մը ի ոուս, 84 էջից մէջ ամփոփուած, յորում կէսգրով մը կը հաստատէ իր 1850ի տպագրած այս գրուածի, որ Թարգմանեցաւ ի հայ ի Կր. Կաթողիկեան ուսումնարանի ի Մոսկուա. Մովսէս Խորենացի եւ հին Հայոց վիպերը խորագրով, որ նախ տպագրեցաւ յԱլմաղանք օրագրի. և ապա առանձին տիտղոսով ալ ի Տփղիս, 1886։ Հետեւեալ տարին, նոյն քաղաքին մէջ, երկրորդ Թարգմանու թիւնն մ՚այ հրատարակեցաւ ի Խ. Յովհաննիսեանէ։ Գիշենք նաեւ. Մէկուս Հայաստանի լրագրին մէկ քննադատու թիւնը ի 1871, թիւ 163 և 164։

Այս «Պատմական երկերէն» զատ՝ ուրիշ ընտիր գրուածք մը ունի Լմին, նոյնպէս ի ոուս լեզուս. Հետազօտուածիւնք ի վերայ հեթանոսական կրօնից

Հայոց կոչուած. Մոսկուա 1864։ Պապկիական [illegible]ներ մը կայ գրուածքիս ի Տըմեռաւլրէ, և գեաեկեալ ի Հանդեսն արեւելից։ Իսկ և զգած քննագատութեանդ նկատմամբ՝ յիշատակութեան արժանաւոր է Լանկլուայինը ի Հիւսիս (Nord լրագրի, ուստի [illegible]ցաւ և ուռւս ապագրեցաւ երկու օրագրաց մէջ։

Ասոնցմէ զատ հրատարակած է Լմին նաև հետեւեալը՝ Հայոց և հայերէն լեզուի նկատմամբ, ի ռուս լրագրաց.

Հետազոտութիւնք ի վիպոյ պատմութեան արեւելեան եկեղեցւոյ հայաստանեայց, ի Մոսկուա, յԱղղուածառ հանդիսի, 1864։

Վաճառք վիպասքի վրայ հրատարակուած հատուածներու. Մոսկուա, 1873։

Տեղեկութիւնք կարապ հին եկեղեցւոյն վրայ, ի լրագրին Մոսկուայի, 1879, թիւ 49։

Դաղիլեականութիւնք Հրէից, ի հինն Հայաստան, որ ապագրեցաւ ի Յիշատակարիս Հնախուզական ընկերութեան Մոսկուայի, հատոր Բ, 1880։

Գիտնագոյութիւն մը Իբեանի յայտնած մէկ կարծից վրայ Աբիսուիդեայ ջատագովութեան գրոց նկատմամբ, ուստ գիտնագոյական հանդիսի մէջ»։

Բրուածներ Յոբելեանին առթիւ. Տես ԽԱՉԱՏՈՒՐ Գ., «Յիսնեակ գրակ. գործոն.»։ – ՇԱՀԱԶԻԶ Լ., Կենսագրական – գրական տեսութիւն»։ – Աբեւելք 1886, թ. 655. – 1887, թ. 1056, 63, 70։ – Բազմավէպ 1886, էջ 179։ – Բեռրատան մանկանց 1886, էջ 98։ Իրական եւ իմաստ. Շաւիղ 1886, տետր Ը, էջ 77։ – Լրկրտգրեան 1886, էջ 190։ – Մշակ 1887, թ. 73։ – Նոր Դար 1886, թ. 56։

Մանուսան առթիւ. Աբեւ. Մասիս 1891, թ. 1։ – Արձագանգ 1890, թ. 38, 40։ – Ճանգիս Աւետեաց 1891, թ. 2։ – Ճանգիս Դիտակ. Եւ Պատմ. 1890, Դիտք Գ, էջ 378։ – Մշակ 1890, թ. 144, 149։ – Մուրճ 1891, թ. 1։

Այլ եւ այլք. – Բազմավէպ 1901, էջ 372 Հ. Գ. Զրաքեան։ – Լուսոյ 1896, էջ 322. «Լմինի Նամակը Գէորգ Հաճիվեանեանին»։ – Մասիս 1882, թ. 3271, «Մրցում Հայ. լեզուի մէջ»։ – Փարոս 1881, տետր Զ, եւն։

Լմինի կատի մասին. – Արձագանգ 1882, թ. 125։ «Մ. Լմինի գրական ժառանգութեան մասին», անդ, 1893, թ. 14, 41, 53. – «Մ. Լմինի կեսակագիրը», անդ, 1893, թ. 66։ – Բազմավէպ 1893, էջ 141։

Տես գրականել.

— *Լազարեան Հիմնարան արեւելեան լեզուաց։ Բարձրագոյն հաստատուած Լմինեան Ազգագրական Կրամագլխի հրատարակութիւնների Ցանձնաժողովից. Հայ–Ռուս. 12 էջ։*

— *Լմինեան Կղզապարական ժողովածու. Հատոր Ա. — Տես Մխիթարեանց Ազէք. — Հատոր Բ. Հայկունիի Ս.) — Հատոր Գ. Ակնարեան, Հ. Յ. – Հատոր Դ, եւ Հայկունիի Ս., եւ՝ ԹԱՍՊԱՐԵԱՆ Հոն են նոր նամակներ։*

Լմին Յովսէփ. — *The life and adventures of Joseph Emin, an Armenian.* Written in English by himself (*Յովսէփ Լմինի հայուն կեանքն ու արկածները, գրուած իրմէն՝ անգլիերէն*) London: printed in the year 1792. 8°, 640 էջ։

Ամբողջ գիրքը մէկ գլուխ է գլուխն ծայրը, մէջը չատ տեղեկութիւններ կան Հայաստանի մասին։

Լմինեան Հ. Օրագիտ. — Բառագիրք և քնքնգուեան. Ասիկան Գաղղիերէն–Հայերէն–Տաճկերէն. զոր յօրինեաց Հ. Օրագիտ վարդապետ Լմինեան ի Միխիթարեան ուխտէ։ Ի վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1853. 63Բ?

«Ասոնցմէ մեզ վան գաղղիերէն լեզուի, կ'ըսէ Հեղինակը, կալաք զհամրաւեան և հռչակաւոր բառագիրս գաղղիական Հնհմարանի (Dictionnaire de l'Académie française). *Թէպէտ և ոչ պակասէին մեզ և այլ եւս բազում բառագիրք [illegible]ութք... իսկ զհայերէնն և զտաճկերէն բազում ջանիւ և խղճմի յոգեալ պատրաստեցաք բան մեր զի կարի։ Ալեմ ուշ կալաք զի վիշնակութիւնս գազիերէն բառիդն հշգին և մեկնագրին ի մեր բարբառ հանիդեմք. և եթէ ուրեք երրեք պակասէին ինչ հայ անուանք, զայն նորագ իսկ յոգեցաք»։*

Բ տիպ, 1871, հանդերձ յաւելուածովք ի վերջոյ. 8°, 1822 էջ։

Սկիզբը դրուած համառօտ յառաջաբանը կը ծանուցանէ. Կրնեմ անփոփոխ կալեալ մեր գաղղիական և հայկական մատեանն, բայց ի սակաւս որ բանից ինչ, զտահկականն եւեմ փոխեմ յանձին կալաք հշտապին և առաւաւգոյն գործել, քան այժմու հանգամանաց լեզուին, որ որ բան սրէ յառաջագէմ գործանալ և պայծառանալ։ – Իսկ պակասեալսն ի գաղղիական բանից՝ մեծաս մասամբ ժողովեալ եղաք յառանձինն Յաւելուածի. որով բովանդակեալ են ի մատենիս ամենայն կարեւոր բառք և ոճք՝ որ ի մեծամեծ բառագիրս գտանին»։

Քարգմ. Տես ԱԻԱՆԿԻՆԵԱՆ. — ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՔԱՀ. ՎԱՐՈՒՅՐ։

ԼՄՄԱ. — *Տես* ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ.։

ԼՄՄԱՆՈՒՆԻ ՄԱՆՐԻ ԹԱՏԻՈՒՄԻ. — *Տես* ԲԱՄԱԼԵԱՆ Բ.։

ԼՄՄԱՆՈՒՆԼԵԱՆ Պօղոս Վ.) – Տաւիղք բանականի փիլիսոփայութեան, զոր յօրինեաց Տէր Պօղոս վարպապետ Լմմանուէլեան, վարդապետ աստուածաբանութեան, և արքեպիսկոպոսական փոխանորդ կեսարիոյ կապադովկացւոց Կ. Պօլիս, ի տպ. ի Ազտայլը հազըգէմ լրագրոյ, 1872։

Հատոր Ա. Տրամաբանութիւն և Չարաբանութիւն, 8°, 414 էջ։ — Հատոր Բ. Բանոյական փիլիսոփայութիւն. 243 էջ։

— *Թուղթ ընդհանրական Պօղոսի Պետրոսի ԺԱ-ի Լմմանուէլեան, կաթողիկոս – Պատրիարքի Կիլիկիոյ Հայոց Ողղափառաց։ Կոստանդնուպոլիս, 1900։*

Litterae Pastorales Pauli Petri XI. Emmanuelian, Patriarchae Ciliciae, Armenorum Catholicorum, 1900 Constantinopoli. (*Հայ Լատ.*) 13 + 13 էջ, տպ. չէ նշանակուած)։

Բրուածներ. Կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ, Պատկեր 1899, թ. 11, ամբողջ և 12։ – Մահուան առթիւ՝ Բիւզանդիոն 1904 թ. 2297։ – Մանդուռէ թ. 853։ – Մասիս թ. 15։ – Մեհմուսի Ալոտար թ. 4135–36։ – Սուրհանդակ թ. 1568։

ԼՄՄԵՐԻԵ Կ. = Catherine Emmerich). — *Համառօտ պատմութիւն յայտնութեանց Տիրամոր Քրիստոսի Փրկիսոսի որ ետուին Քրիստոսի Հրէից, հանդերձ կարճառօտ պատմութեամբ վարուց նոյն կուսին։* Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1899. 8°, ժգ + 225 էջ, (2 պատկերով)։

Էնգելս Ֆրիդրիխ Engels Friedrich *գնմ.* — Փիտական սոցիալիզմ (մարգմանութիւն), եր. 1. : Վիեննա, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազատ տպարան, 1894. 8°, 78 էջ։

Էննիս (Անտոնիո Ennos Antonio *փորձագէտ*. — * Ագռաւարգան, ապրերգութիւն մէկ արարուածով։ Թարգմ. ֆրանս.է Արքայ Յովհաննիսեանի. Թատրոն 1895, եր. 3։

Էնտաչեան Հ. Եղիա. — *Համառօտ պատմութիւն տպագրութեան գիտութեան* ի Վենետիկ, յամի տեառն 1785. փոքր 8°, 16 էջ։

Տես և Աշխարհաշէնք Տիեզերական։

Էնո Լուի Enault Louis *ֆրանսացի*. — * Կատարիպատրոնները, Թէրմօն Ալեվիլլի 1902, եր. 4940), եւն։

Էնֆիեանճեան *Համիտաձոյլ տպարանապետ*. — * Փախուստ յաստեաց Վէորգեայ Ախվերդեան, ի 17 դեկտեմբերի 1861 ամի. Կռունկ Հայոց ազիսարէնի. 1861, դեկտեմբեր, եր. 11, էջ 870–886։

— * Ցածկագիտ մատանի կամ Հայոց բարոյական աշխարհի ճանապարհորդը. առաջին գէպք. Կռունկ Հայոց ազիսարէնի, 1861, էջ 781–803։

— * Նիւթսխեան Հոգեւոր դպրոց Հայոց Թիֆլիզումբ. Անդ. 1861, էջ 225–246։

Թարգմ. — Տես Ոսկեան։

Իր մահուան առթիւ Արձագանք 1896, եր. 33–35։ — Տարազ 1896, եր. 11։

Էնֆիէնեան Թիգոր Վ. — Ակգազիի առաջարկութիւն մը. Տէր Պ. Վ. Էնֆիէճեան կ. Պ. կիմ.։ կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի ձէբիւէյի հավատիս, 1862. 8°, 11 էջ։

— Ուղիղ կոստանդնուպոլսոյ կաթոլիկեայ Հայոց, առ մեծակայ ազգային Սինհոդոսն գումարելի ի Գերբէջանիկ կամ ոսկիկոսէ կիլիկիոյ, և առ համօրէն Արհի. Արքեպիսկոպոսունս, Վեր. Եպիսկոպոսունս և Յարգոյամեծար վարդապետս կ. Գալիս, տպագրութիւն Ամասեան, 1869. 4°, 108 էջ։

Իրաւանցներ. Տես Պարանեան Յ. Յ., « Ազգային ժողովք »։

Էշէնեիւ. — Տես Հենրիկոս —։

Էչէկարայ Խոզէ — José Echegaray *սպանիացի*). — Մարիանա (Mariana), դրամա. 3 գործ. և վերջաբանով. Թարգմ. Արսէն Կրասիրնիկեանի։ Բագու, տպարան « Արօր », 1900. 8°, 218 էջ։

Փունաց. Մշակ 1901, եր. 26։

Էպպոն Հնչ Էպպոն — ։

Էջէրեան Խոզէ — José Echegaray *սպանիացի*). — Մարիանա (Mariana), դրամա. 3 գործ. և վերջաբանով. Թարգմ. Արսէն Կրասիրնիկեանի։ Բագու, տպարան « Արօր », 1900. 8°, 218 էջ։

Փունաց. Մշակ 1901, եր. 26։

Էպպոն Հնչ Էպպոն — ։

Էջմիածին Ս., — *կարգագրութիւնք կաթողիկոսական և պետական Էջմիածնի, կալվածք, և տուրք. ի Մարգասիրական Հեմարանի*, 1840?

Տես գործեալ Անանեան Փիլիպոսեան և Աստպատեան (Ա.), « Ներբողեան » — Թիլոբեան (Բ. Վ.). « Վազարշապատն ու Ս. Էջմիածինը իրենց նախկին անունն են » (Յուշ.). — Երիցեան (Ա.), « Մեծնայն Հայոց կաթ.ը »։ — Թովմասեան Մեծոփեցի։ — եր. Պ. Ա.), « Նկարագրութիւն Էջմիածնի տաճարին »։ — Լեփսիուս Լ. Տ. — Խրիմեան Մ. Կ., « Հարց իրակ Աբգարեանց »։ — Կանդաեանց Ս., « Ս. Էջմիածնի հնագոյն պատմագիրները »։ — Կարինեանց Յ., « Մայր դպրոց հնագոյն մատենից... Էջմիածնի »։ — Մինասեան Թ., « Էջմիածնի գանձք »։ — Մելիքեանք (Լ.), « Une visite à Etchmiadzin »։ — Մխիթարեանց Ա. Վ., « Վազարշապատ », եւն։ — Մովսիսեան Յ. Վ., « Հայրապետական աթոռ մասին », եւն։ — Մուրադեան Մ. Պ., « Պատ. կաթողիկոսաց Էջմիածնի »։ — Ներսիսեան Ե. — Աշտարակեցի։ — Շահխաթունեանց Յ. Եպիս., « Պատմագրութիւն Էջմիածնի »։ — Տէր-Մինասեան Միքելեան, « Ոզբ և հառաչանք », և այլն։ — Տէր-Պետրոսեան Յ., « Էջմիածնի առեւտուրը »։ — Փիլոզեան (Կ. Վ.)։ — Փիրումեանց Մ., « Պօյաժէնիա », և այլն։ Իւրաքանչիւր գրուածքին տես գործեալ Ալիշան, « Կաթող. », էջ 209–234, և « Տեղագիր Հայոց Մեծաց » էջ 65։ — Բրոսէ. տես գործս 358 էջր 2, 367 էջր. 60, և յէջն 359, 10. որոն թեպետ ը տես Հայրիճաձոր 1844, եր. 31, և գործեալ 1845, եր. 77, 79։ — Զարպ., « Պատ. Հայկ. տպագր. » էջ 178–185։ — Լեփրիկեան (Հ. Ս., « Ինչէ Բառ. » Հայր. Կ. էջ 809–31։ — Ինճիճեան, « Պատր. հին Հայոց. » 173։ — Զամչեան, « Պատ. Հայոց ». Հայր. Կ. էջ 388–9, 395. Հայր. Բ. 325. Հայր. Գ. 172, 486–88, 609, 617, 657։ — Պալատեանեան, « Պատ. Հայոց », էջ 610–11 613 16, 631–32, 656 659, 662, 664, 686, 692–93, 700, 725, 734–5, 741, 747, 753, 759, 776 82, 784–5։ — Լոյս (Փիլիսոպեանի 1874, Կ տարբ. եր. 3։ — Փորձ 1881, եր. 1, էջ 20–40։

Էջմիածնի 1600–ամեակին առթիւ.

— 1901 — Ս. Էջմիածնի տաճարը՝ գիտական դարագրութիւն։ Արտատպած Լուսոյ հանդիսից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ և Ընկ., 1900. 8°, 48 էջ։

Սուրբ Էջմիածին. 1600 ըստ տարեգրութ. 303–1903 Ս. Պետերբուրգ, « Պաշխինեան Ա. բազատիպ » Հայկական տպարան, 1903?

Տես և Էփրիկեան Հ. Ս., « Ս. Էջմիածին », եւն։ Գարեհին Ակնց. Մոսկ. 1903, եր. 24։ — Արեւելք 1903, եր. 5274։ — Բանբեր 1903, Փետր Ա. « Հայոց ակնկեցու հայաբ վեցհարիւրամեակի նախօրէին », (Ղ. Ալտնց էջ 214։ — Բիւզանդիոն 1903, եր. 2032, 57, 38, 43–44, 46։ — Լուսաբեր 1901, Պրակ Ա. « Հայաբվեցհարիւրամեակ Հայաստանեայց քրիստոնէական լուսաւորութեան և Ս. Էջմիածնի հիմնարկութեան բակաբան)։ — Մանգուած 1903, եր. 629 Արեւելքէն։ — Մուրճ 1903, « Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռոյն Էջմիածին գառնալը. (Էջմիածնի 100–ամեակի առթիւ) » Պատմասէր եր. 7. էջ 188–199, եր. 8, էջ 48 66։ — Նոր–Դարեգին 1903, եր. 1310. 11.

Ակնարկք. — « Թղթեր Էջմիածնայ կաթողիկոսական ընտրութեան », Արեւ. Մոսկ. 1883 էջ 85. 115, 167, 216. 257, 468, 505. — 1884. էջ 35, 144, 202, 230, 262, 395. — 1885, էջ 273, 342, 377, 125, 461։ — Տես նաեւ Աղաթէգեան (Մ.) — Ամասեան Ճ.) — կաթողիկոսական թղթեր, եւն։ — « Ֆրանսացի ուղեւոր մը Հայ–Պատրիարքական Էջմիածնի վանքը տապալեալ դարուն » Նոր կեանք 1898, էջ 75 — « Էջմիածնի վանքը » Տիգրիս Արտաքսաւ Մէսրոպ անդ. 1899, էջ 347։ — « Էջմիածին » Cristl. Oriens 1897. I, էջ 51–6, եւն։

ԻՍ ԼԼ ԻՄ ՍԱՋՐ. – Տես ԱԱՖԱՐԵՒՆՑ (Ա.)։

ԻՍ ԼԼ ՔԻ ՄՕՅԻՒԼԻՒԻՒՆ. — Տես ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ։

ԻՍԱՆԱՆ Ն. թարգմ. — Տես ԼՕՄՈՒՐՔ Միս.։

ԻՍՄԻՐԼԵԱՆ Յուսիկ Վ. Պ. — Հանուռօտ պատգիրք առաւելի անհասուսկան 7–10 տարեկան փոքրիկ աղջկանց համար. մանկավարժական դրութեամբ և խօսակցական ոճով. պատկերազարդ։ Առաջին տարի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1896. 8°, 148 էջ։

Քննագ. Բիւզանդիոն 1896, թ. 5, 13։
թարգմ. — Տես ՏՐԼԱՄՊԻՒՏ։

ԻՍՊԱՐԲԷ Ժօրժ — George Esparbès. — Ա. պատեր. թարգմանեց Օր. Նուարդ Ալանեանց։ Արտատպուած Լուսոյից։ Տփիս, տպ. Տ. Մ. Իօսիֆեանցի, 1903. 8°, 20 էջ։

ԻՍՐԻՋԵԱՆ. — Տես ՄԱՆՈՒԿԼԵԱՆ Մ.։

ԻՎԼԻՒՆԱ. — Տես ԱՐՆԻՐԻՒՆԻ Գ.։

ԻՏԻԼԵԱՆ Յ. Պ. — Խոնարհումն անկանոն բայից ֆռանսական լեզուի, ասանդեալ գործնական կանապէս և ոճ և դիտողութիւնք, 1881?

— Ընդունելութիւնք ֆռանսական լեզուի, մեծ բոլորովին նոր ի պէտս ուսանողաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աղամեան, 1882. 8°, 96 էջ։

— Դասագիրք ֆռանսական դրականութեան։ Երկասիրեաց Յակոբ Գ. Լեփեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան, 1886. 8°, 233 էջ։

— Մանկական երգիք. Մասն Ա. ի պէտս մանկապարտիզաց. հրատ. Տիկ. Հ. Աբրահեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կալվանիսմ Մ. Միքայէլեան, 1898. 4°, 36 էջ։

Քննագ. Բիւզանդիոն 1898, թ. 554։ – Բիւրակն 1898, էջ 680. – Հանրագիտակ 1898, թ. 38։

Մասնաւոր տեղեկ. Ազատ 1895, թ. 3579, 3724։

ԻՐ ՐՆԴ ԵՂԲԱՐՄՆ. — Տես ՀԱՆԴԻՍՏ ԵՒ ԲԱՆԵԼԻՈՑՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՒ։

ԻՐՅԱՐԻՄ. — Տես ՆԱՒԻՄԱՆ Տր. Լ.։ Տես և ԿԱՐԻՆ։

ԻՐԻԿ-ՎՆԻԿ. — Տես ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ (Լ.)։

ԻՐԼՅՆՎԼՅՃՆ Ա. — Յովհաննիսեան Հուսս։ թարգմ. Օրիորդ Ն. Խ. Չրաւար. խարկովի հայ ուսանողների թիֆլիս, տպ. Մ. Իօսիֆեանցի, 1894. 8°, 47 էջ?

ԻՓԻՄԻՐՏԻՒ. — Տես ԻՖԻՄԻՐՏԻ։

ԻՓԻՐԿԵԱՆ Հ. Հուքաս. — * Վանայ ծովուն կղզիները. Աշխարհագր. նկարագրութիւն. Մխիթար Յորելինական թերթ, 1901, էջ 162–215։

— * Բնագիտական տեսիլք. Որթուձի 1900, էջ 23։

— Բնագիտական նկատումներ. Վիպասէր 1905, էջ 59–72։

— Վասքոյ Կամայ և Յովհաննէս Մանկեանք ի Լիսպոնա. Vasco da Gama e a festa de Lisboa. Վենետիկ Ս. Ղազար, 1898. 8°, 40 էջ։

— Բնագիտական թատերաց պատկերազարդ։

Պրակ Ա. Բ. Գ. Դ. Ե, 1899–1902 կր կազմեն Հատոր Ա. հեռեհետ ճակատով.

Պատկերազարդ բնագիտական թատերաց. աշխատասիրեց Հ. Ս. Իփրիկեան Մխիթարեան Ուխտէն։ Հատոր Առաջին Ա–Ք։ Վենետիկ, ի տպ. ի Սրբոյն Ղազարու, 1902. 4°, 807 էջ։

Քննագ. L'Arménie 1890, թ. 137։ – Ալմանախ Ժ–Ջ, թ. 5. և 1902, թ. 41։ – Արշալոյս 1900, թ. 128։ – Բազմավէպ 1900, էջ 34։ – Բանասէր 1899, էջ 345։ – Բիւրակն 1898, թ. 37։ – Լուսոյ 1901. Գիրք Ա։ – Զարթօնք հայրենեաց 1900, թ. 22։ – Մշակ 1901, թ. 111։ – Շաբաթուայ 1900, թ. 252։ – Շիրակ 1905, թ. 9. և տպագր. առթիւ։

Այլ քննագատականները տեսրակի մը մէջ հաւաքուած՝ տպուած են առանձին՝ « Ինչ կը գրեն թերթերը Բնաբանական թատերաց վրայ » վերնագրով. փոքր 8°, 32 էջ, տպ. Ս. Վազար։ Կայ դարձեալ ուրիշ Բազմավէպի մեծ թիւերէն երկարն չարս էջ Դոկտ բառարանին Ակգով, ուր կան յիշուց վերը յիշուած քննագատութիւնները մէկ քանին։

— Բ տիպ. 19 3–1905, 4°. 843 էջ։

— Հատոր Բ. Փիրք Ա. թ–ի. 1907, 400 էջ։

— Թրպանի Աստուածաշունչ, 1901. 8°, էջ 110 + 42 աւազանների և քարաքաց նկարներու։

Քննագ. Բազմավէպ 1901, էջ 138։ – Շաբաթուայ 1901, թ. 285։

— Բ տիպ, անդ՝ նոյն տարին. 8°, 105 + 14 էջ։

Քննագ. Մշակ 1902, թ. 73։

— Ս. Լուսաժողի, 303–1903, պատկերազարդ նկարագրութիւն։ Անդ, 1903. 4°, 50 էջ։

« Ա՛ս նորին վեհափառութեան Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. Նալբանդեան Պատրիարք և կաթողիկոս ամենայն Հայոց մեծարանաց նուիրի ի Հարց Մխիթարեանց վենետկոյ »։

Քննագ. Ազատ 1903, թ. 11։ – Արմենիա 1904, թ. 29։ – Հայրենիք 1904, թ. 234։ – Մշակ 1903, թ. 251։ – Շաբաթուայ 1903. թ. 561։ – Տարագ 1904, թ. 2։

ԼՔՈՒԼՐՆԵՒՆ Բարսեղ Լ. = Համլեակ քահանայ. — Շինելիք մեր կրթութեանս տուն, կամ Կրթութիւնք Բարսեղ Լ. Լքսէնեանի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պալաֆեան, 1885. 8°, 60 էջ?

« Ուսկից տարի ազգային կերպարանատան չրջապատի արդեց չինութեան առիթ հրկինկուած տեսր մէջ, արձակ բանասացեցական ոճով գրուած, որ բացատրել կուտայ կերպարանատան նուիրական կարեւորութիւնը, այլև կ'անդրադառնայ ուսկիտարի կերպարանատան մէջ թագաւոր մեծանուն անձինքն և ջերմ հրաւէր կը կարդայ ամենուն չինելու իր կերպարանատուն »։ – Արեւելք 1885, թ. 534։

— Մտածմունք մի մասնաւոր, կամ Յովհաննէս Մկրտչի կերպեն Քարոզին էր, ոչ թէ մարդոյն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Պալաֆեան, 1887. 8°, 16 էջ։

« Թէեւ մարդս մեծաւորին անուան քով գանուի մանրութիւն մանուանդ թէ մարդս նշանաձայն քան մին

ալ մատուռնակ նշանակութեամբ, որ ասկային յե-տին գաբեռս գրութենանց մէջ միայն երեւան կու գայ), թէեւ Մշեցիք կամ ոտլք հատարին թէ Ցոփ. կարապետին անապատի մէջ կէրեցն այս բոյսն էր և ոչ այն միջատն, սակայն այս նկատմամբ վերագրութ յիշուած բառերուն վրայ յինդով խնդիր բնաւ չի կրնար յառաջանալ, քանի որ հայերէնին յատնաբերնել թարգմանութիւն է և յոյն բնագիրն ձգիշ բառը կը ցուցնէ և սա յոկ մարմնա կենդանին կը նշանակէ: Ուրեմն սխալած է անմատագրութեամբ մարդս թէ մարդուս տեսարակին հեղինակը. (Հ. Ա. Տէրվիշեան, Լեզու 1887, էջ 62 63:

— *Շիւնիմ Հնմարանի իւսիւտութիւն, որոյ մնծամնծ հայ արանց բազմոց:* Կ. Պոլիս, տպագր. Արեւելք և Մուսիս լրագրոց, 1887. 8°, 59 էջ:

«Այն տետրակը պատրաստուած է պատմական Հնմարանին վերաշինութեան համար, որ այժմ մնխիր է և տետրակ, ամէն հայ նուիրական պարտականութիւն մ'ունի այդ տեղւոյն. արժանի է որ ամէն ոք առնու և կարդայ այդ խիստ սրտաշարժ և գեղեցիկ ոճով գրուած տետրը»: – Մասիս 1887, թ. 3885:

— *Հանգիստ Տ. Գէորգ առաք քահանայի Հրծրունոյ, սպասաւորին բանին կենաց և տագերիցուն Ս. Աստեփաննոս եկեղեցոյն Խոսգիւղի, որ փոխեցաւ յաստեաց ի հասակի 107 ամաց և ամփոփեցաւ ի վերեմանատան Խոսգիւղի:* Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Հ. Հրատեան, 1894: (Վեց կտոր քերթուածներ. 8°, 16 էջ:

— *Ըմպարձակ կենսագրութիւն Պետրոս Գունեմի և իւր ձնագիր ստանաւորք:* Կ. Պոլիս. տպագր. Ն. Հ. Հրատեան, 1893. 8°, 144 էջ:

Ձեռագիրն է Մխոս բարեաւ ստանաւորը:

Քննագ. Արեւելք 1893, թ. 2917 Տ. Արփ.) և 1894. թ. 3037 Նոյն: – Հ. Շարդ 1894. թ. 2664:

— *Տարեկան մայրենի լեզուի, կամ Բոլորովին նոր և դիւրուսոյց ոճով Աբրեւիատուրաի և Հնգտուրաի (սիրուն, ճոխ, զուարճալի և հրահանգիչ բազմաթիւ պատկերօք ուր Աչակերտն պիտի ուսանի Ա. Բ. Գ.էն սկսեալ կարդալ, մտածել, խոսիլ. պիտի հրահանգի բարոյական դասերով և հաւատոյ ճշմարտութիւնամբք. պիտի տեղեկանայ բառագիտութիւնամբ հանդերձ այլ և այլ մըտատարպական դասոց մանկավարժութեան ընծայած ամենագիրին և խիստ նոր դիտութեամբ:* Հատոր Ա. Մասն Ա. վաւերացեալ յԱստուծնական խորհրդոյ Ակգ. Կեդր. վարչութեան: Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Վավաքեան, 1886. 8°. (Մեր օրինակը պակասաւոր է, 118 էջէն վերջ չկայ):

Քննագ. Մասիս 1886, թ. 3850:

= *Բ տիպ, (բարեփոխեալ):* Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէչդէրեան, 1892. 8°, 112 էջ:

= *Գ տիպ,* Կ. Պ. տպագր. Գրավաճառ Մխրհրանայ Յ. փափազեան, 1894. էջք նոյն:

Հակառակն վրայ քովնտի գրուած է՝ «Տարերք Մայրենի լեզուի անունը փոխուած է Տարերք Աչխարհիկ լեզուի անուան. գնորդք պէտք չէ չվոխեին անուան այս փոփոխութենէն»: Այս տպագր. վրայ գրուած է «Տարերք Աչխարհիկ լեզուի»:

Դ տիպ, Կ. Պ. տպագր. Մազասեան, 1903. 8°, 110 էջ:

— *Հատոր Բ. Տարերք Մայրենի լեզուի (սիրուն, ճոխ և նոր 110 պատկերօք և 26 ընտիր գրչագիր օրինակօք և պոսֆորի աչխարհացոյցով) ուր Աչակերտն պիտի ուսանի հիմնականապէս կարդալ, գրել, խորհիլ, խոսիլ, և պիտի տեղեկանայ հաւատոյ և բարոյականի, երկրաչափութեան, կենդանաբանութեան, առողջաբանութեան, բնագիտութեան, աչխարհագրութեան, մարդակազմութեան, հանքաբանութեան, գծագրութեան և քերականութեան նախնական գիտելեաց:* Կ. Պոլիս, տպագր. Յովսեփեան Պատմական, 1885. 8°, 207 էջ:

Բ տիպ?

Դ տիպ, բարեփոխեալ: Կ. Պ. տպագր. Յ. Վավաքեան, 1892. 8°, 146 էջ:

Դ տիպ, Կ. Պ. տպագր. Ն. Կ. Պէյալեան, 8°, 208 էջ:

— *Ե տիպ, բարեփոխեալ:* Կ. Պ. տպագրան և կազմատուն Ազգասեան, 1904. 8°, 190 էջ:

— *Հատոր Գ. Կ. Պ. տպագր.* Ն. Հ. Հրատեան, 1894. 8°, 208 էջ:

Դրատեղիք. Մանզումէ 1903, թ. 535 (Թէոդիկ):

ԼՓՍՊԼՏԻՏՈՒ Ս. S. Expeditus — Այոգրատ:

Տես Dom. Théophile Bérangier «Récits arméniens. Un nouveau thaumaturge: Saint Expédit, martyr en Arménie et patron des causes urgentes: *Mission Catholiques* 1896, 13 Mars. 128 ff: Պարձակ տես *Mélusine* IX. էջ 169–78 G. Doncieux և H. Gaidoz. և վերջնոյս գրածը՝ տեղ 1900, X. էջ 3–5: Պարձակ *Civiltà Cattolica*, 1905, Դեկտ. 2. և 16 «Intorno al culto di S. Expedito martire. Nota», և 1906 փետր. 17. էջ 448–460 և 466–475. և H. D. բ «Saint Expédit et le Martyrologe Hiéronymien, *Analecta Bollandiana*, XXV. fasc. 1. 1906, էջ 90–98: – Հանգեա Ամսօրեայ 1906, Յուլ. էջ 223. և *Bessarione* հանդեսին Նեապ. – Հոկտ. (91–92) թիւը՝ ուր Հ. Յովհան Աւգերեան ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը «S. Espedito attraverso un'analisi critica», էջ 140–153, կ'ապացուցանէ թէ S. Expeditus և Ս. Մինաս Աբգարեանը միեւնոյն անձն են: — Հմմտ. նաեւ Ակնարկ «Աչխատաց Քրիստոնէութեան Հայոց» գրքին 88–89 էջը: Պարձակ՝ *Semaine Religieuse*. Périgueux 1905 Դեկտ. 16. – *Vérité française*. Դեկտ. 31. – P. Cahier. Caractéristique des Saints dans l'art populaire. 1867. – L. Kaul. *Augsburger Postzeitung*. թիւ 423 և նոյն հեղինակի գործակ Civiltà Cattolica 1906 փետր. 17 էջ 450 457 եւն. եւն:

ԼՕՅՕ ՏՐ ԲԱՐԻ. — Տես ԱՐՋԱԴԱՆՊ ԲԱՐԻՕՅԻ:

ԼՕԺԱՆ ՍԻՒ. — Տես ՍԻՒ — :

ԼՕԺԱՆ ՈՒԲՐԻՊ. — Տես ՍՒԲՐԻՊ — :

ԼՕՒՄԻՋԵԱՆ Պ. Մ. — Երախայրիք բանաստեղծական և բանաբերգական ոգւոյ և տաղաչափնոյ գրուածոց: Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Յ. Մատթէոսեան, 1894. 8°, 153 էջ:

ԼՕՏԻՄԵՇԻ (Պ. Ֆ.) — Տես ՊՕՂՈՍ Ֆ. — :

ԼՖԻՆԴԵԱՆՑ Յ. Յ. * Մաւսայուտյակ Յովսեփ Յովհաննիսեան Լֆինդեանցի ի նորա կրտսակագիրը։ Կտուիկ Շաշոց աշխարհին 1862, սեպտ. թ. 9, էջ 701 721։

— Մի քանի խօսք Յ. Լֆինդեանցի վերաբ, նորա կտակը և կտակատարաց հաչիւը, Գրիգոր Լուսաւորչեանցի և Աւետիք Աւետիսեանցի, յշ–ն օգոստոսի 1862 մինչեւ 31–ն յունվարի 1872։ Թիֆլիս, 1872. 8°, 16 էջ և 2 թերթ հաչիւ, հանգուցեալի լուսանկար պատկերօք, դագաղի մէջ դրած ժամանակը հանած ?

Տես և Աիօն 1873, էջ 70։

ԼՖԻՄԻՐՏԻ. Ա տիպ, ի վ. Վենետիկ, 1748, տետեւեալ ճակատով.

Նախ. Պարունակի Աստ Շարչանն մչտնջենաւոր՝ Տարեկան զեկուցմանց։ Եւ ապա՝ Համաճայնութիւն հնգետեսակ Ամսոց. Ախինքն՝ Հոմայեցւոց. Ազարիայի. Հայոց. և Տաճկաց։ Յօրինեցեալ ի Մատթէոս, և ի Ղուկաս Կպրաց վանանդեցւոց։ Երկրորդ նաեւ առակցի Համաուտութիւնն Տօմարին Հռոմայեցւոց, որով հասարակաբար վարի այժմ Ազգս Հայոց։ Որք վերտին Տպագրեցեալք եղեն Հանին Վարգիս Ալք եպիսկոպոսի կոստանդնուպոլսեցւոյ։ Յամի Տեառն. 1748. ի Յունիսի. 20։ Եւ ի Հայոց. ԻՌՂԷ։ Երրորդ. յաւելեալ լինի ի վերջն Կրօնքուկ իմն վասն նախասահմանութեան, Սրբոյն Թոմայի Հրեշտակական Վարդապետի, որ ըստ խնդրոյ իմ թարգմանեցեալ եղեւ ի Ղուկաստ վարդապետէ։ ի Վենետիկ։ ի Տպարանի Անտոնի Պօղոսեանի։

Ծիրքը 12°, կը հանի մինչեւ էջն 72, որմէ վերջ կայ Տօմար կարճատոտ զոր տես ի ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՑ. և Նախասահմանութեան գիրքը տես ի ՄԽԻԹԱՐ ԱԻՈՒՆԱՑԻ։

= Բ տիպ, ի վ. Վենետիկ, 1752.

Ա ճակատ իբր նախադուռն՝ Լֆիմիրտի ի Տաւիտաւնութիւն։ Բ ճակատ. Դիպուկ, որ կոչի Լֆիմիրտի։ Յորում պարունակի Նախ՝ Շարչան մչտնջենաւոր զեկուցմանց։ Երկրորդ՝ Ընծաեռուածք տարերական որակութեանց։ Երրորդ՝ Հաւաքմա ուղք նշանաւոր բանից իմաստասիրաց։ Չորրորդ՝ Տոյական հանճարեղութիւնք, և խաղք։ Տպագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Յարգսի Ալքեպիսկոպոսի կոստանդնուպոլսեցւոյ, ի յօգուտ և ի զուարճութիւն Դեռահիների մանկանց ուսումնասիրաց մերային ազգի։ Ծժանդակութեամբ. և խնդրանօք՝ Մահտեսի Յակօբի որդի, Շքեղապանծ Թումաս չէլէպւոյն Աղբոսեան. Որ և Տալեաներէն կոչի Թումաս տի Ակոփօս։ ի Հայրապետութեան Հայոց ի Լուսանկարն սուրբ Էջմիածին. Տեառն Մինասայ Կաթուղիկոսի Ակնեցւոյ։ Յամի կենարարին մերոյ. 1752։ ի մարտի 3։ ի վ. Վենետիկ։ ի Տպարանի Անտոնի Պօղոսեանի. 8°, 456 էջ։

Յէջն IV «Խրատական բան առ Մանկունս» խորագրով ոտանաւոր մը կայ, և յէջն V «Նախերգան առ խոհական քնիերցուս» յէջն XXI. ուր գրողն Սարգիս վարդապետ կոստանդնուպոլսեանն, և Արքեպիսկոպոս մեծի կեսարեան կը խնգրէ յիշուիլ երբեմն ի յաղօթս։ Յոգ էջէն կը սկսի գիրքը։ Մէջը կան 6 պղնձի վրայ փորուած պատկերներ. և մէկ աւելի փայտի վրայ փորուած փոքր պատկերներ։ Այս տպագրութիւնը մեծապէս կը տարբերի նախընթացէն, բաժնուած չորս մասերու և գանազան պարկեշտ, որոնց բովանդակութիւնը դնելը շահեկանութենէ զուրկ չեմ համարիր։

Բովանդակութիւն Գանգ գլխոց և նիւթոց, ոյք պատրաստին յայսմիկ գրոցդ։ Մասն Առաջին. Շերեքան մշտնջենական գոյակցից, 3։ Գաղագս անմոլար աստուածոց, 9։ — Հայեցուածոց մոլորակաց, 11։ Հայեցուած, 12։ Գաղագս կենդանակերպից, 13։ — երկնային համաստեղութենանց, 17։ — խառնարան արեգական և լուսնոյ, 20։ Զկնոյդմունք սակս ստուար աստեղաց, 25։ Տարեկան փոփոխմանց գուշակութ, 29։ Դարձագացմունք գետ հասմանաձայնութենան ամսոց, 73։ Գուշակութ հոգմոյ և ևզանակաց, 89։ Ճոռոգակ պատահարաց քոլոր երկուտասան ամսոց, 101։ Գուցմունք ի վերայ եօթն մոլորակաց, 126։ Գաղագս ժամուց տունջեան և գիշերոյ, 133։ Դնդանակութիւն նեղգործութենանց ի՞ր ամսոց, 143։ Դնդանք անձրեւաց, հողմոյ, մրրկանաց, և պարզութենան, 158։ Ընդհանութիւն ամենայն մարդկային մասանց, 166։ Համառոտութիւն հնոյ տօմարին, 181։ Գանի ժամ լուսատրելն լուսնի, 198։

Մասն Երկրորդ. Գաղագս տարեմուտ, 201։ — որակութենանց, 209։ Լծորդութիւն գլխաւոր գոնոց, 214։ Գաղագս վերամարձ գոլորշեաց, 217։ — հրային գոլորշեաց, 219։ — օդային վերամարձ եակաց. և այլն, 221։ — ջրային գրօսանաց, 229։ — երկրաշարժութենան, 229։ Դնդանութիւն երկրագունտ աշխարհիս, 231։ Գաղագս երակաց հոգւոյ, 234։ — ուղղալի հողոյ, 240։ — կպրային և ձիմային մարմնոց, 245։ — ալեաց, 246։ — հրահալելեաց, 251։ Դիտութիւն մեռելական երակաց, 255։ Գաղագս գուշակողական նշանակութենանց, 258։ Հինն տոմարական գուշակութենան, 260։ Թէ որպէս մարդ իցէ փորր աշխարհ, 262։ Նկատուն մարմնականութենան և երևնակութենան, 267։ Գուշակութ գերկնային աշխարհէ, 270։ — յորդանութենան լուսնոյ, 274։ Աժանագին բժշկական դեղորայք, 277։ Գուշակութ խաւարման առեղաց, 284։ — գոռ ի հողմոց, անձրեւաց, և այլ գրօսանաց, 286։

Մասն Երրորդ. Ամ իցէ փխփոփայ, և զինչ իցէ փխփոփութիւն, 297։ Վասն երկդիմի գրեանցն արհաստուէլի, 300։ Ազգեցութիւն առ փխփոփական մանգամանութիւն, 302։ Հայելի ընդհանուր իմաստութենան, 370։ Հաւարմունք նշանաւոր բանից ի բնաբանութենանցն արհաստուէլի, 310։ Ասացուածք խոհեմականք հնոց իմաստասիրաց, 332։ Բանք պիտանիք և խոհեմականք ի ներքոյ քառեակ թիւոյ հաւաքեալ, 372։

Մասն Չորրորդ. Մանկական հանճարեղութիւնք, և խաղք. 415։ Վասն խորհած թիւոյ իմնալոյ, 419։ Տղայական հարցաբանութիւնք, 421։ Հանելուկք ասացեալք ի գիտնոց, 423։ Կերպ առ ի գիտել կնկալած զառն, 427։ — գտանելոյ զբառս հինգ բոլորակաց. 428։ — գուշակելոյ զանուանս ութակարգ ափոց. 443։ Երկու պատմութիւնք, 450։

Յապաս. «Շնորհիւ» և ողորմութեամբ Տեառն՝ եզեր ջացաւ տպագրութիւն այն փոքրագիր գրգիանս (որ է իբր գրօսանական իմն ուսումնական մանկանց) ի բարեվախել քաղաքն Վենետիկ. ի խնդրոյ այնորիկ պերճափառ. որոյ անունն ի յատաչին հակատի սորին մակագրեցաւ։ Ըստ խնդրեմ ի վայելուչս կացգ չիշատակել յաղօթս ձեր, զնոյնս նորին, և մեր՝ միով Հայր մերիւ ի Տէր»։

Այս տիեզերքն տպագրութենէն ուրիշ հատոր մըն ալ ունիմ առջիս. որուն հակատը միայն կը տարբերի, և չունի խրատական ոտանաւորն և Նախերգանը. ուրիշ ամէն բանով միևնոյնն է. նախադուռն չունի, հակատն է.

Նախ. Պարունակին Աստ Շրջան մշտնջենաւոր Տարեկան զեկուցմանց. և այլք իրք առ այս պատկան։ Եւ համաձայնութիւն հնգեա՛տ Եսակ ամսոց։ Ակսինքն՝ Հոմայեցւոց. Ազարիայի. Հայոց. Հրէից. և Տաճկաց։ Երկրորդ. բնձեռուածք Տարեբական որակութեանց, Խառնուածոց, և վերամբարձ զբօսանաց. որք են Ամպն. Մրայլն. Ցօղն. Եղեամն. Անձրեւն. Ձիւնն. կարկուտն. փայլակն. կայծակն. Գետնաշարժն. Հողմն. Աղեղն։ Նաեւ այլ նիւթք երկրածինք. Երրորդ. Տղայական հանճարեղութիւնք և խաղք, որովք կարեն զբօսնուլ մանկունք ի մնալն պարապորդ՝ առ ի հեռի կալ յանվայելուչ խաղոց։ Որք յօրինեցեալք եղեն ի գիտնոց ոմանց։ Տպագրեցեալ աշխատութեամբ Արթգսի Արքեպիսկոպոսի կոստանդնուպօլսեցւոյ. ի յօգուտ Պեռափիթիթ ուսումնասիրաց։ Ի Հայրապետութեան Հայոց. Տեառն Մինասայ կաթուղիկոսի։ Ցամի Տեառն. 1752։ Ի վէնէտիկ։ Ի Տպարանի Անտոնի Պօղթօլի։

= Գ տիպ, ի վէնետիկ, 1772։

Դիպուկ... և խաղք։ Նախ տպագրեցեալ եղեւ աշխատասիրութեամբ Արգսի Արքեպիսկոպոսի կոստանդնուպօլսեցւոյ, ի յօգուտ և ի գուարճութիւն Պեռափիթիթ մանկանց ուսումնասիրաց մերայինն Ազգի։ Եւ այժմ երկրորդաբար, տպագրեցաւ, օժանդակութեամբ և ծախիւք. յումեմէ բանասիրէ ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ, և ի օգուտ ազգիս արամեան։ Ի Հայրապետութեան Հայոց ի Լուսանկարն սուրբ Էջմիածին. Տեառն Սիմէոնի հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի Կենարարին մերոյ. 1772։ Ի վէնէտիկ։ Ի Տպարանի Անտոնի Պօղթօլի։

Տպագրութեան դիրքը. կիրր. էջերը. բովանդակութիւնը չար և դժան երկրորդին, բայց պղնձափոր պատկերները կը պակսին, փայտի վրայ փորուածներն ալ՝ թէեւ թուով ու չափով նոյն՝ բայց նոյնանձեւ չեն։ Կայ մեեւնոյն չիշատակարանն ալ, թէեւ հակառակ մէջ չի չիշուիր Սեդրոսեան չէլէպին։ Երկրորդ տպագրութիւնը լաւագոյն է ասկէ։

= Դ տիպ, ի վէնետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու. 1796։

Դիպուկ... արամեան։ Ի Հայրապետութեան Հայոց ի Լուսանկարն սուրբ Էջմիածին. Տեառն Պօղոսի հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի Կենարարին մերոյ. 1796. Ի վէնէտիկ։ Ի Տպարանի անտոնի պօղթօլի։

Այժն բանով չար և նման երրորդին. միայն պղնձափոր պատկերները կը պակսին. փայտի վրայ փորուածներն ալ տարբեր ձեւով են. վերջին չիշատակարանն ալ կը պակսի. էջերը նոյն են։ Ձեւաւորի վրայ թէեւ Անտոնի Պօղթօլի դրուած է, բայց Ս. Ղազար տպուած է։ Հասարակ տպագրութիւն։

= Է տիպ, յԱժդարխան 1797։

Դիրք որ կոչի Էֆիմերէտ, յորում պարունակի նախ՝ շրջան մշտնջենաւոր զեկուցմանց և ապա՝ գուշակութիւնք ամսականացն փոփոխմանց ընդ որոց՝ և աղիւսակք վասն ամսոցն, յետ այսց՝ բուն Տօմար Հայոց և Հռովմայեցւոց։ Կից նմին պարզաւորմար, մարմնախաղաց, երազահան, տղայական հանճարեղութիւնք և պէսպէս զբօսնալի խաղք։ Աժդարխան, ի տպ. ի Ղորին Բարձր Սբրբազնութեան, 1797. 8°, 354 էջ?

= Զ տիպ, Էֆիմէրտէ Նորահիւս, Մոսկով 1830?

= Է տիպ, Շուշի 1867?

= Ը տիպ, Կ. Պոլիս 1878?

= Թ տիպ, ի Ռոստով 1885։

Համառօտ աստեղաբաշխական տեղեկութիւնք, գուշակութիւն փոփոխման եղանակաց, բուն տօմար Հայոց և Հռովմայեցւոց, երազահան, զանազան տղայական զուարճալիք և կենցաղօգուտ տեղեկութիւնք (Գ. Ֆ. Մանդակունի?) Ռոստով, տպ. Տէր-Աբրահամեան, 1885?

Ը

Ընտ եղևնենաս. — Տես Ալիշան Հ. Կ.։

Ընտանեական Աշխարհագրութիւն, իրագիտութիւն, եւն, եւն. — Տես Աշխարհագրութիւն, եւն։

Ընտանեական Հանրագիտարան. — Տես Թլունցեանց Գ. Ե.։

Ընտիմաթօմատութիւն վարդանաց. — Տես Գնունի Վ. Բ. Վ.։

Ընտհանուր նկատութիւնք ի վերայ աշխարհին Պարսից. — Տես Լանգլէսեան Լ.։

— Յայտագիր. — Տես Նոր ԵՕրէից Ընկերութիւն, եւն։

— Յուրելեան, որ ի Հռոմ յամի Տեառն 1825 կատարեցաւ, ընդ առնային տեսիս ուղղափառաց տարածութեան։ Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1826 ?

— Նոյնը յաւելուածով եւ առ ի սահանել զնոյն Յոբելեան ներողութիւն։ Զանազան ազօթք։ Անդ, 1826 ?

Տես և Արեգեան Տարի։

— պատմութիւն, եւն, եւն. — Տես Պատմութիւն, եւն։

— տեսութիւն երկրագնդոյ. — Տես Պաճճեան (Հ. Ա.։

— տեսութիւն ի վիճակ Հնդկաբնակ ազգայնոց. — Տես Տէր-Գաւիթեան Փ.։

— ցուցակ Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառաց. — Տես Տաճկաստանի, եւն։

— ցանկ նիւթոց ցիսնամեայ բազմավիպաց. — Տես Ցովսէփեանց (Հ. Ա.։

Ընդհանրական թուղթ. — Տես Ներսիսեան Շնորհալի։

Ընդհունելութիւն Ընծայի. — Տես Կրկռիկեան (= Արամեան Ա.)։

Ընդհունելութիւնք Ֆրանս. Լեգէոնի. — Տես Լեոնեան Յ. Փ.։

Ընդօրինակութիւն. — Տես Փաֆազեան (Հ. Ի. Վ.)։

Ընթացք Աշխարհին. — Տես Վահէ[illegible]

— ի գրոց բարբառ. — Տես Գուրեան Ե. (ապ.)։

— հանդարտակալութեան. — Տես Տիրայրեան Ն.։

— հայերէն դպրութեան. — Տես Տէրոյենց Յ. Տ.։

— (նոր գալ.) ի հայ թարգմանութեան. — Տես Ոսկեան Կ.։

— չարագրութեան. — Տես Թորոսեան Վ. Ն. Ֆ.)։

— պատմութեան, փիլիսոփայութեան, եւն, եւն. — Տես Պատմութիւն, եւն, եւն։

Ընծերցականութեան վարժութիւն. — Տես Զօրայեան (Ն. Մ.։

Ընծերցասիրութիւն. — Տես Զօրայեան Ն. Մ.։

Ընթերցարան Հայ երեխաների համար։ Աշխատասիրութիւն Կ. Տ. Ա. և Ա. Ե։ Թիֆլիս, Հ. Լինֆիանեանցի և Ընկ. տպարանում, 1866. 6°, 97 էջ։

— Բ տիպ, Թիֆլիս, 1869 ?

— մանկանց. որ է հաւաքուած օգտակար նրկարագրութիւններու, գուարճալի պատմութիւններու, պիտանի խրատներու, բարոյական առածներու և երգերու։ Հասարակ ընթերցման վարժութեան համար յատկապէս չինուած։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յարութիւն Փափազեան, 1858. 4°, ժԹ + 332 էջ։

— նոր, գրուցատրական։ Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Սարըեան, 1902. 8°, 119 էջ ?

— նոր, կամ նոր գուարճալի ընթերցարան հայերէն լեզուի, թարգմանեալ ի Յ. Վալտեանէ։ Թէոդոսիա, ի տպար. Խալիսեան ուսումնարանի ազգիս Հայոց, 1868 ?

— նոր, հայրենի դպրութեան հայ մանկանց։ Տեառ և։ Կ. Պոլիս, տպ. Ցովհ. Միւհէնտիսեան, 1866 ?

— նոր պատկերազարդ. Նուէր տղայոց։ Վիեննայիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1895. 8°, 76 էջ։

Ծոյլ Աստուծոյ գործն է, ան։

— փոքրիկ։ Տփխիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանց, 1895 ?

— Ա. Բանալի. Սուրբ գիրքը բանալու, կամ դիւրին դասեր նոր կարդալ սկսողներուն հա-

մար։ Նոր Նորք ի տպ. Ամերիգայի տետրակի ընկերութեան, 1879, 1883. 8°, 108 էջ։

— Բ. Ընթերցարան մանկանց, դպրոցաց և ընտանեաց համար։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1877, 1879, 1889, 8°, 204 էջ։

— Գ. Ընթերցարան մանկանց, դպրոցաց և ընտանեաց համար։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1879. 6°, 252 էջ։

Այլ տիպ, Նոր Նորք, ի տպ. Աստուածաշնչի տետրակի Ընկերութեան Ամերիկայի, 1891. 8°, 108 էջ?

Տես և Աճառեան Գէորգ Տիգրան։ Ամիրխանեան Պ. Ա. — Ամանդալար (Ք. Մ.) — Արամեան (Ճ.) — Արթունեան Բ. — Բաբիկեան Գ. — Բաշալեան Ա.) — Բարսեղեան Բ. — Բժշկեան Հ. Մ.) — Գարագաշեան Ս. — Գարագաշեան (Ա. Մ.) — Գալոստեան Ս. — Զօրեանեան Ն. Մ.) — Թէքեան Ե. — Թէրզեան (Թ.) — Հաճիկեան Մ. Պ.) — Վրիկեանեան Ն. — Մամուրեան Մ.) — Մարգարեան Վ. Յ.) — Մեհրաբեան Ա.) — Մկրտիչեան Ն. Ս.) — Մխիթար Պետեան։ — Մսերեան (Գ.) — Նարպէյ Ա.) Ոսկիճեան (Կ.) — Պալատեան Ս. Ա. Ց. — Պալեան Հ. Ա.) — Պալասանեան Ս. Պէրպէրեան Ն. Կ. — Պօնճուկեան (Ց. Կ. — Սիրունեան (Ե. Մ.) — Սրուանձտեան (Գ. — Տէտէեան Տ. Յ.) — Տէր Ասրատեան Ց.) — Տէր-Ադէքեանդրեան Գ.) — Տէր-Վեհրենեան Ն. — Տէր-Յակոբեան, Ն. — Տէր-Ամարեան Ս.) — Փաքաջեան Ս. Պ. Պ.) — Ֆէյլէկեան Ս.)։

Տես դարձեալ Զէյթունեան Մանկանց, Մանչեստրեան Մանկանց, Բարձրակատ Վիպեր կաղանդի Ընծայ, եւն., եւն.

Ընթերցուածներ *բարոյական*. — Տես Զաքարեան Հ. Հ.։

Ընթերցուածոք *ի սուրբ գրոց հին կտակարանի։ Շուշի*, 1829?

— *սկզբնական գաղղ. և հայ.* — Տես Գալֆթեանեան Հ. Ե.։

Ընթերցուիմ են Աւետիս. — Տես Պօյաճեան (Ա. Յ.)։

Ընթրիք Յիսուսի. — Տես Պոյաճեան։

Ընծան. — Տես Գալպակեան Պ. Վ.)։

— *կաղանդի օրուայ կամ նոր տարւոյն։* Ս. Պետերբուրգ, 1858?

Ընծայասիրութիւն. — Տես Նէրսիսեան Գրիգոր։

Ընծայեալ. *Ապրիլի մէջ* 1887 *տուանաւորներ ունի։*

Ընկեր Հաճկակեան. — Տես Պաղտասարեան Պ.։

Ընկերական նամականի. — Տես Տիտեմ (Տ.)։

Ընկերական վէճեր. — Տես Յակոբջանեան (Տ. Ս.)։

Ընկերութիւն *ազգային մատենադարանին Հայոց Հաստատեալ 9 մարտ 1877, վաւերացեալ յազգային ուսումնական խորհրդոյ կեդրոնական վարչութեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1877. 13 էջ։

— *աղգասիրական և բարեպաշտական Հայոց, հաստատեալ վասն ոգորմելի տառապելոց և անտէրունչ բանտարկելոց, ոլք կան հասեալ ի յետին կէտս յուսահատութեան?*

— Բ տիպ, Կ. Պոլիս, 1862?

— *անարատ յղութեան սուրբ Աստուածածնի. «Որհնեալ լիցի սուրբ և անարատ յղութիւն երանուհւոյ կուսին Մարիամու»։ Հռոմ, ի տպ. Տարածման հաւատոյ*, 1854?

հայկազեան դպրոցաց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Միւհէնտիսեան, 1860?

— *Սրբոյ կուսին, պաշտպան Ներսիսեան Ազգային վարժարանին Դաւրիժոյ։*

Կանոնները տես կատեկ Հայոց այբարէն, 1860, էջ 575. տես և 572 էջը։

Ընկճիկը. — Տես Պէճէլեբճեան (Մ.։

Ընդհանուրը. — Տես Բուխաթալէլի Շ.։

Ընտանեզուրկ. — Տես Մալոյ (Լ.։

Ընտանեկան աշխարհ. — Տես Մանդինեան Ս.։

— *բազդացոյց։* Կ. Պոլիս, 1872. 8°, 60 էջ։

— *բառարան.* — Տես Մ. Ի.։

— *գաղտնիքներ.* — Տես Մաթէյոս ի.,։

— *գրօսարան, կամ Դուշակութիւնք* 1890 *տարւոյ, հանդերձ զուարճալի վիճակացոյցով։ Գրեց* Ց***. Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1889. 16°, 48 էջ։

Թանգարան պիտանի գիտելեաց. — Տես Մալեճեան Ա. Պ.։

— *խաղեր.* — Տես Փաքաջեան, Զ. Տ. Ս.)։

— *խօսակցութիւնք.* — Տես Մարթարեան (Վ. Յ.։

— *կենդանիներ.* — Տես Զէլէհկարեան Ա.,։

— *նամականի.* — Տես Դամատեան —։

— *վիշտ և հաւատարմութիւն.* — Տես Շահնարշ։

— * *փոխորիկ. վոդ.* 1 *գործողութեամբ. փոխադրեց Ա. Յովհաննիսեան. Թատրոն, Պիրք Բ։*

Ընտանիք. — Տես Թամպարէն։

* *Ընտանիքը որպէս կրթական հիմնարկութիւն. Թրգմ. Ե. Յովհաննէսեանց. Ապրիւր* 1898, էջ 541։ — 1899, էջ 156, 217։ — Տես և Թ. Ս.։

Ընտանիքի ցոյցը. — Տես Անանեանցեան Ա.,։

— *վերլուծուածներ.* — Տես Պոյաճեանեան Ց.։

Ընտելարան Հաց Լեզուի. — Տես Թամթեան Ս.։

Ընտիր Աղջիկ Մը. — Տես Մարթինի Օր.։

— *ասացուածք.* — Տես Գիւրեան (Ե. Եպ.։

— *երկասիրութիւնք.* — Տ. Պետիկեանեան Ռ.։

— *խորհրդածութիւնք երեւելի հեղինակաց։ Թարգմանեց ի գաղղիարէնէ Ց. Գ. Գալփագճեան։* Կ. Պոլիս, Աստաալիը Ճամլըխան, 1873?

ԸՆՏԻՐ Հայկազունք. վարք և լուսանկար կենդանագիրք հայկազուն երեւելի անձանց : վենետիկ, Ս. Ղազար, 1873:

Բովանդակութիւն. 1· Հաւկ, 5 էջ: — 2· Տիգրան Բ. 6: — 3· Արտաշէս Բ. 9: — 4· Սահակ, 6: — 5· Խոսրովիդուխտ, 6: — 6· Աշխէն, 3. — 7· Մովսէս Խորենացի, 1 : — 8· Մեծն Վարդան, 7: — 9· Դերենիկ Դամոարական, 7: — 10· Գայլ Վահան Մամիկոնեան, 11: — 11· Անանիա Շիրակացի, 4: — 12· Ս· Գերսես Լամբրոնացի, 7: — 13· Լևոն առաջին Հուրիւնան Հռաջաւոր Հայոց, 6:

Տես և ԹՈՓՉԻԵԱՆ (Հ· Յ· :

— հատուածք. — Տես ԼԱՐԻՆ Մ. — ՆԱՋԱՐԵԱՆՑ Յ·):

— պատմուածքներ. Տես ԹՕՒԼՔ Ա· :

ԸՆՏՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑԿԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ· — Տես ՎԱՀՈՒՆԻ Խ· Բ· :

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ, ԿԱՓՈՒՏՒՐՆԵՐՈՒ· — Տես ՄԵՆՈՒՏԻՐԵԱՆ Գ· :

— հոգւոց. — Տես ԱԿԱՓԱՄԵՑԵԱՆ, Յ· Մ· :

ԸՍՏԿԱՐԵԱՆ (Հ· Վ·) — Առաջնորդ հաւատոյ հաւատուրհաւն զաղղիարէն և հայերէն ի Հ· Վարդան Վ· Ըստկարեան: Վիէննա, Մխիթ· տպարան, 1867?

= Բ տիպ. 1877. 8°, 327 էջ:

Նախ նամակ գրելու կերպին, ձեւին և այլ հանգամանաց վրայ ընդարձակ գիտելիք մը, և ապա ամէն նիւթի վրայ օրըստօրէական պիտոյից համար նամակներ հայ· և գաղ· դէմ առ դէմ:

— Եկեղեցական պատմութիւն հանդիպակաց Աղգային եկեղեցական պատմութեամբ, բարձրագոյն դպրոցաց և վարժարանաց համար: Գրեց Հ· Վ· Վ· Ը·, Մխիթ· Ուխտէն, Անդ, 1872. 8°, ԻԹ + 483 էջ:

Յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ Հեղինակը. « ... Ի որպէս ի մեր այս աշխատասիրութիւնն ասելի փրկաբեր ու օգտակար ըլլայ հայազգի պատանեկաց, պարտք սեպեցինք Աղգային Եկեղեցական Պատմութիւնն այ ընդհանուր Եկեղեցւոյ Պատմութեան հետ հիւսել, և Հայոց եկեղեցին գլխէն սկզբանէ մինչեւ հիմայ անցած երեւելի գէպքերը յաւասր բերել: Կը խոստովանինք որ քիչ գժուարութիւն չպատճառեց մեզի այս ձեռնարկութիւնը, մանաւանդ որ այս նիւթը նոր հայերէն մատենագրութեան մէջ շատ քիչ մշակուած և գրեթէ անմերձենալի ասպարէզ մը ձեռացած էր: Նայեր թէ մենք այ այս ասպարէզին մէջ ընթացած ատեն կրցանք անվրէպ ընթանալ և մեր գիտած վախճանին լիով հասնիլ· աւար պատասխան կու տանք, որ կրնացինք ընթանալու և հասնելու, որչափ ժամանակին չնչութիւններն և ձեռնըմխ եղած միջոցները ներեցին, միշտ կատարելագործութիւնն ասելի կիրճ հանճարեղու և ժամանակին ներեւրուն ապատուած ընելով: ... Ակնարկ կը համարինք ըսել, որ մեր այս աշխատասիրութեան յօրինուածոյն համար, ամէնէն ընտիր եկեղեցական պատմիչները գործածեցինք: Իբրեւ առաջնորդ ունինք՝ Ամէրբախ Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ անուն գաւազիրքը, որ իբր Գերմանիա և իբր Գաղղիա շատ մեծ ընդունելութիւն գտած, և քիչ ժամանակուան մէջ մէկ քանի տպագրութիւններ տեսած է: Ասկէ դատ մեղի մեծ ծառայութիւն մատուցին՝ Պարոնիոսի ու Բալմայի ինչպէս նաեւ Ալզոկի ու Ֆլեւլերի անզուգական ոգւոյ համիս եկեղեցական պատմութիւնները:

Բովանդակութիւն. Պատրաստութիւն· 1· Եկեղեցական պատմութիւն և անոր օգուտները 1: — 2· Եկեղեցական պատմութեան ազբիւրները. 5: — 3· Եկեղեցական պատմութեան ժամանակի չբաժանները, 6:

Առաջին շրջան. Քրիստոսէն մինչեւ Մեծն Կոստանդիանոս· 1–313· Հատած Ա· Քրիստոնէական հանդիպեցոյ տարածումն ու պատերազմները: — 1· Հին աշխարհին կրօնական–բարոյական վիճակը, 7: — ա· Նեմանացոց վիճակը, 7: — բ· Հրեից վիճակը, 10: — 5· Փրկչին գալուստն ու գործքերը, 12: — 6· Առաքելոց գործքերն և անոնց գլխաւոր եկած դէպքերը· ա· Տասներկու առաքելոց ընտրութիւնը: — Քրիստոսի հօրհանասունեալ-ից աշկերտները, 14: — բ· Հոգւոյն Սրբոյ գալուստը: — Եկեղեցւոյ սկիզբը, 16: — գ· Քրիստոնէից առաջին հաւատարմութիւնն Կրօնաւորէ: — Հօմեր սարկաւագաց ընտրութիւնը, 16: — գ· Քրիստոնէից դէմ՝ Հրէից հանած առաջին հալածանքը: — Ս· Ստեփանոսի մարտիրոսական մահը, 17: — ե· Պաղտս առաքելոյն գարձը, 17: — զ· Հեթանոսներն եկեղեցւոյ մէջ կ'ընդունուին: — Անտիոքի առաջին քրիստոնեայ հաւատարմութիւնը: — Առաքելոց Երուսաղէմ գումարած ժողովը, 18: — Հ· Հրէից՝ քրիստոնեաներուն դէմ հանած երկրորդ հալածանքը: — Ս· Յակոբոսի մարտիրոսական մահը, 19: — ը· Առաքելոց իրարմէ բաժնուիլը: — Առաքելական հանգանակ, 20: — թ· Առաքելոց գլխէն անցած վերջին դէպքերը, 20: — 7· Հրեական պատերազմն ու Երուսաղէմի կործանումը, 23: — 8· Քրիստոնէութեան տարածումը, 27: — 9· Հայոց առաջին կամ Մանեական քրիստոնէութեան դարձը, 30: — 10· Քրիստոնէութեան տարածման արգելքները, 31: — 11· Քրիստոնէից Հռոմայեցոց կայսրերէն կրած հալածանքները, 35: — 12· Հեթանոս մատենագրաց քրիստոնէութեան դէմ ըրած յարձակումն և անոնց հերքումը, 45: — 13· Առաջին քրիստոնէից կրօնական–բարոյական վիճակը, 48: — Առաջին ժամանակի մէջքին Եկեղեցւոյ Ս· Հարքն ու Մատենագիրները: — 14· Առաքելական Հարք, 51: — 15· Երկրորդ ու երրորդ գարուն եկեղեցւոյ նշանաւոր Ս· Հարքը, 57: — 16· Առաջին ժամանակի չբաժանին հղյակագ եկեղեցական մատենագիրները, 65: — 17· Եկեղեցւոյ առաջին գարերուն մոլութիւնները· ա· Աղոտագոյ եկեղեցւոյ քրիստոնէութեան հետ կապակցութիւն ունեցող ազանգներ, 73: — 18· բ· Քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ եղած մոլորութիւններ, 77: — 19· Արտաքին գժուարութիւններ եկեղեցւոյ մէջ, 81:

Հատած Բ· Քրիստոնէական եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը: — 20· Իշխանապետք, քահանայք, սարկաւագք, կիսասարկաւագք և եկեղեցւոյ ըսպասաւորութեան մէկայ ատորին ատիճանները· ա· Իշխանապետական իշխանութիւնը, 84: — բ· Քահանայից և մէկայ կղերականաց պաշտօնը, 86: — 21· Մերապետական յօրինուածութիւնն ու Պետասնական սինհոդոսք: — Հռոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութիւնը: — ա· Մետրապոլիտական ու պատրիարքական ատիճանը, 88: — բ· Միւնհոդոսաց սկիզբը, 89: — գ· Հռոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութիւնը, 90:

Հատած Գ· Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտամունքը: — 22· Ս· Պատարագի ղոնն ու խորհուրդները, 92: — 23· Ս· Ժամանակներ, նուիրական տեղեր ու եկեղեցական տօնօրութիւններ· ա· Քրիստոնէից եկեղեցական տարին, 96: — բ· Նուիրական տեղեր, 97: — գ· Կրօնական տօնօրութիւններ ու կարգագրութիւններ, 98:

Երկրորդ շրջան. Կոստանդիանոսէն մինչեւ Մեծն Կարոլոս. 313–768. — Հատած Ա· Քրիստոնէական

եկեղեցւոյ տարածումն ու պատերազմներ։ — 24. Կոստանդիանոս կայսրն ու իր յաջորդները. ա. Կոստանդիանոսի քրիստոնէական եկեղեցւոյ նեկատմամբ ունեցած արդիւնքը, 99։ բ. Յուլիանոս Ուրացող, 101։ — 25. գ. Հեթանոսութեան վերջը, 103։ — 26. Քրիստոնէութեան տարածումը, 104։ — 27. Հայոց երկրորդ կամ բուրքական քրիստոնէութեան դարը, 109։ — 28. Աւուր Քրիգորի յաջորդները, 113։ — 29. Հայոց եկեղեցւոյ վիճակը Գագկեդոնի Ս. ժողովին առեն և անկէ անմիջապէս ետքը, 116։ — 30. Մէհէհէսա ու մահմետականութիւն, 119։ — 31. Այս ժամանակի չրջանին հերետիկոսութիւններն ու հերձուածները, 123։ — 32. ա. Թոնատանց հերձուածը, 124։ — 33. բ. Աբրհատութիւն և ասորին տիեզերական ժողովը, 125։ — 34. գ. Մանիքեոնեանց ազանդն ու երկրորդ տիեզերական ժողովը, 130։ — 35. դ. Պնեւագեան ազանդ, 131։ — 36. ե. Ղեւատականութիւն ու երրորդ տիեզերական ժողովը, 134։ — 37. զ. Մխիթարեցց ազանդն ու չորրորդ տիեզերական ժողովը, 136։ — 38. է. Մխակաւեաց ազանդն ու վեցերորդ տիեզերական ժողովը, 140։ — 39. ը. Պատկերամարտից մոլորութիւնն ու եօթներորդ տիեզերական ժողովը, 143։ — 40. Հայոց եկեղեցւոյն ընդհանուր եկեղեցիէն բաժնուիլը (500–700), 145։ — 41. Այս ժամանակի չրջանին եկեղեցւոյ Ս. Հայրքը։ ա. Աբեւեւեան եկեղեցւոյ Ս. Հարք, 150։ — 42. բ. Աբեւմեան եկեղեցւոյ Ս. Հարք, 165։

Հատած Բ. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը։ — 43. Եկեղեցւոյ ներքին գործունէութիւնը և աշխարհական տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը, 169։ — 44. Եկեղեցականաց անկնութիւնը, 172։ — 45. Մանկանութեան թաղիքն ու նպաստակը, 175։

Հատած Գ. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտամունքը։ — 46. Ս. Պատարագն ու խորհրդները, 178։ — 47. Ս. ժամանակներ, տեղեր ու տաճարներ։ ա. Ս. ժամանակներ ու տեղեր, 180։ — բ. Ս. Տեղեր, 180 — գ. Ս. Նոթք և արարողութիւնք, 181։

Երրորդ չրջան. Մեծն Կարլոսէն մինչեւ Լրիգոր Է. 768–1073. — Հատած Ա. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ տարածումն ու պատերազմները։ 48. Մեծն Կարլոսի քրիստոնէական եկեղեցւոյ նեկատմամբ ունեցած արդիւնքը, 183։ — 49. Քրիստոնէութեան տարածումն Լրուպայի հիւսիսային ու արեւելեան կողմերը, 185։ — 50. Այս չրջանին մոլորութիւններն ու հերձուածները. ա. Լրգեգրականաց ազանդը, 187։ — 51. բ. Ս. Ղազարոսեանց վարդապետութիւնը, 188, — 52. գ. Քոնեաց եկեղեցւոյն Հռոմայ եկեղեցիէն բաժնուիլը, և ուիներորդ տիեզերական ժողովը, 190։ — 53. Ալ չրջանիս մէջ Հայոց եկեղեցւոյն վիճակը (700–1080), 193։

Հատած Բ. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը։ — 54. Քրիստոսի եկեղեցւոյն ներքին սահմանադրութիւնը, 198։ — 55. Եկեղեցւոյ ու տէրութեան մէջ եղած յարաբերութիւնը, 201։ — 56. Հռոմայ Քահանայապետաց աշխարհական իշխանութիւնը, 203։ — 57. Քահանայապետաց ու եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը, 205։ — 58. Ս. Նականաց վիճակը, 207։

Հատած Գ. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտամունքը։ — 59. Կրօնական սուրբ գործողութիւններ, 208։

Չորրորդ չրջան. Գրիգոր Լ.էն մինչեւ Լուտեր. 1073–1517. — Հատած Ա. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ տարածումն ու պատերազմները։ — 60. Գրիգոր Լ.ին եկեղեցւոյ նկատմամբ ունեցած արդիւնքը, 211։ — 61. Խաչակիրք, 216։ — 62. Ասպետական կարգեր, 219։ — 63. Գրիգոր Լ.էն մինչեւ Բոնիփակիոս Թ. յաջորդող Քահանայապետները, 221։ — 64. Քահանայապետք Ավինիոն (1306–1377), 223։ — 65. Քահանայապետ արեւմտեան հերձուածը, և կոստանդիայի, Բասիդիայի ու Փլորենտիայի ընդհանուր ժողովները, 226։ — 66. Հայոց եկեղեցւոյն վիճակն այս ժամանակի չրջանին մէջ 1080–1385 կամ 1440), 233։ — 67. ա. Հայոց եկեղեցին Յունաց եկեղեցւոյն հետ միաբանելու վերջին փորձը 1080–1180), 234։ — 68. բ. Հայք միայն Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ կանոնաւոր հաղորդութեան մէջ 1180 1385), 239։ 69. Այս ժամանակի չրջանին մէջ Հայաստանի գիտական վիճակը, 248։ — 70. Վկայ արեւելեան եկեղեցիներուն վիճակը. ա. Ղեւտարականք, 255։ — բ. Միաբնեալք, 257։ — գ. Մելքիտք, 260։ — դ. Մարոնիտք, 260։ 71. Այս ժամանակի չրջանին մոլորութիւնն ու հերձուածները, 261։ — 72 Այս ժամանակի չրջանին գիտական վիճակը, 269։ — 73. Շարունակութիւն։ Պատական գիտութեանց վերածին հաստատութիւնը, 276։

Հատած Բ. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը։ — 74. Եկեղեցւոյ ներքին կերպարանութիւնը, և առ աշխարհական իշխանութիւն ունեցած դիրքը. ա. Քահանայապետական ու եպիսկոպոսական իշխանութեանց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը, 279։ բ. Ֆեոտական յարաբերութիւններ, 280։ — գ. Եկեղեցւոյ տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը, 280։ — 75. Կրօնական կարգեր ու միաբանութիւններ, 282։

Հատած Գ. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտամունքը։ — 76. Իրական գործողութիւններ, ժամանակներ ու տեղեր. ա. Իրական գործողութիւններ, 287։ — բ. Տօներ ու նուիրական ժամանակներ, 288։ — գ. Իրական քանատեղծութիւն, եկեղեցական հարստահատութիւն ու նկարչութիւն, 289։ — 77. Աւրհնց և անոնց նշխարաց յարգութիւնը, 290։

Հինգերորդ չրջան. Լուտերէն մինչեւ մեր ժամանակը. 1517– 1870. — 78. Նախաշաւիղ, 293։ — 79. Լուտեր և Նորագոյնութեան սկիզբը, 296։ — 80. Քահանայապետին ու կայսեր Լուտերի գէմ գրած համբան, 300։ — 81. Լուտերի վարգապետութեան պատճառաւ յառաջ եկած սաստիկ յուզմունքներ, 303։ — 82. Նորագոյնութեան քաղաքական նշանակութիւնն ատենները, 307։ — 83. Լուտերի և իր հետեւողաց վարդապետութիւնը, 312։ — 84. Նորադարձութիւն ի Հռոմ եւ ի Քոր ինկի ու կայսրին Նորագոյնութեան գլուխները, 317։ — 85. Նորադարձութեան տարածումն Լրոպայի ուրիշ երկիրներու, 321։ — 86. Ընդհանուց մէջ եղած պատերազմներ, 330։ — 87. Տրիդենտեան ժողովը, 335։ 88. Յիսուսեանց կրօնը, 338։ — 89. Նոր հաստատած ուրիշ կրօններ ու միաբանութիւններ, 341. — 90. Եկեղեցական գիտութեանց վիճակն այս ժամանակի չրջանին մէջ, 346։ — 91. Ազգային եկեղեցւոյ տարածումը, 350։ — 92. Երեսնամեայ պատերազմը (1618–1648), 354։ — 93. Լրպական եկեղեցին կոտրտ մէջ նոր մոլորութեանց դէմ. ա. Շնորհաց վրայ մոլորութիւններ. Բայոս ու Ջանսենիոս, 358։ — 94. բ. Նոր հերետիկոսական գրութիւններ եկեղեցական իշխանութեան վրայ, և պանդռ ու պապական եկեղեցւոյ մէջ մուծանելու ջանքեր, 362։ — 95. Ընդհանուր տիրող անհաստատութիւնը, 366։ — 96. Դաղիայի մեծ յեղափոխութիւնը, և եկեղեցական իրարութեանց վեր ի վար չրջումը, 368։ — 96. Նարոլէոն Ա.ին եկեղեցւոյ նկատմամբ բռնած

բնթացքը, 372։ — 97. *Հայոց կրոնական վիճակին իրենց ինքնիշխանութիւնը կորնչցնելէն և պահպանած երկիրները ցրուելէն ետքը* (385 կամ 1410–1870), 377։ — 98. Ա. *Արեւմտեան Պաղեստինը*, 378։ — ա. *Լեհաստանի Հայք*, 378։ բ. *Մոլտաւիայի ու Վլախիոյ Հայք*, 383։ գ. *Իրանահպատեանի ու Մահաստանի Հայք*, 384։ գ. *Պոգոմիական Հայք*, 386։ — ե. *Իրբմի և Ոսաստանի Հայք*, 387։ — 99. Բ. *Արեւելեան Պաղեստինեան. ա. Պարսկաստանի Հայք. Ղզլպաշեանի կաթողիկոսաց վիճակը ասոր ժամանակի չորեքին մէջ* (1440–1700), 391։ — 100. բ. *Տաճկաստանի Հայք. Կաստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռն և հոն պատահած դէպքերը* (1700–1828), 397։ — 101. *Մխիթարեանք*, 402։ — 102. *Վենետկան Մխիթարեանք*, 405։ — 103. *Անտոնեան կրօնաւորք*, 406։ — 104. *Կիլիկիոյ ուղղափառ Հայոց պատրիարքութիւնը* (1740–1866), 407։ 105. *Հռոմէական Հայոց կաթ. վերջին հալածանքը, և առանձին նոր իրապետութիւն մ'ընդունիլը* (1828–1870), 409։

Ներկեցուց Պատմութեան նորագոյն դէպքերը. — 106. *Ուղղափառ եկեղեցոյ վիճակը Պազմիսի և Աստրին Կհանագայ մէջ*, 415։ — 107. *Ուղղափառ եկեղեցոյ վիճակը Պաղեստինի ու Բերգամոսի մէջ*, 424։ — 108. *Ուղղափառ եկեղեցոյ վիճակը Մեծն Բրիտանիոյ մէջ*, 427։ — 109. *Ռուսաստանի ու Լեհաստանի մէջ ուղղափառ և կեղծեցուց կրած հալածանքը*, 431։ — 110. *Ուղղափառ եկեղեցոյ վիճակը Գերմանիոյ մէջ*, 433։ 111. *Ուղղափառ եկեղեցոյ վիճակն Աւստրիոյ մէջ*, 441։ — 112. *Ուղղափառ եկեղեցոյ վիճակն Իտալիոյ մէջ. ա. Երիցոր ԺԹ.ին քահանայապետութեան ժամանակ*, 443։ — բ. *Պիոս Թ.ին քահանայապետութեան ժամանակ*, 445։ — *Վերջաբան*, 461։

Յաւելուած. Ա. *Ընդհանուր կամ տիեզերական ժողովները*, 465։ — Բ. *Հայոց ազգային եկեղեցական ժողովները*, 469։ — Գ. *Ժամանակագրական յաջորդութիւն Հռոմայ Քահանայապետաց*, 476։ Դ. *Ժամանակագրական յաջորդութիւն Հայ կաթողիկոսաց*, 481։

Քննադ. Արտոյտ Արտասահման 1872, թ. 942։ — *Փորձ* 1873, *տետր* Բ։

Կրօնաճներ. Արդար բնութեան առիթ՝ Ա. Բեկեցի 1884, թ. 228։ — 1885, թ. 472–3։

ՏԱՆ Ե ԿԱՄԻՆԻ ՍԻՐԱՑ։

ՔՓՀԱՄ թ. Ֆ. Thomas C. Upham *ամերիկացի*. — *Տարերք իմացական փիլիսոփայութեան համառօտ՝ վարժարաններու և բարձրագոյն դպրոցներու համար*։ Elements of mental philosophy։ *Յօրինեաց Թոմաս Ֆ. Քփհամ, վարժապետ իմացական և բարոյական փիլիսոփայութեան ի վարժարանին որ ի Պրունսվիք յԱմերիկա։ Թարգմանեաց յանգղիականէն Ա. Ալպարոս Պ.։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. Ի. Կուլիկյեան կրիֆֆիթի*, 1851. 4°, Լ + 524 էջ։

Բ *տիպ*, Լ. *Պօլիս, տպ. Աւետեան*, 1870. 4°, ԻԲ + 808 էջ։

ՔՕԼԼԻՆ, ՈՒԱԼԼԻՆ Ալֆրետ Ռօսէլ Alfred Russell Wallace *անգղիացի*. — *Հրաշալի դար* The wonderful Century։ *Տասնեւիններորդ դարի գլխաւոր և բացատական կողմերը*։ *Թարգմ. ռուսերէնէ Ստ. Լիսիցեան (Մուրճէն արտատպուած)*։ *Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս» կոչտին վրայ, իսկ ներսը Ազգասիրաց Մն. Մարտիրոսեանցի*, 1904. 8°, 261 էջ։

Հեղինակին Յառաջաբանէն վերջը՝ կայ և Թարգմանչինը՝ Հեղինակին վարուց և գործին վրայ։

Քննադ. Բանասէր 1901, թ. 7–8։ — *Լուսոյ* 1904, թ. 3։

— *Իյնիք մոդեռն. փոխադր. Յ. Կարապետեան. Թիֆլիս*, 1904 ?

Թ

Թ. Ա. Գ.) — *Դիտարկութիւն Ս. Լյմիաժնայ տաճարի. Ժողովել և կազմել Ա. Գ. Թ.։* Բագու, տպ. Ա. Մ. Պապաբեանի, 1894. 8°, 28 էջ։

Թ. Ս. — * *Ընտանիք իւ° պոյոց.* Արիւր 1898, թ. 11, էջ *բաժին*, էջ 452, թ. 12, էջ 537, և 1899, էջ 73։

ԹԱՂԻԱՒՈՐ Ի ՏԱՆԷ ԴԱԻԹԻ. — *Տես* Ինդրացամ Ի. Հ.։

— *Լիբանց.* — *Տես* Ապոն Լ.։

— *Լուսիկ.* — *Տես* Հաձկունեան Ս.։

ԹԱՂԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ, *սրտին Յիսուսի* (Անարատ Յղութեան Եղբայրութիւն։ Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1902. փոքր 8°, 64 էջ։

« Առաջիկայ գրուածքս, կ'ըսէ Աղգը, Յիսուսի Սրտին Առաքեալ Լրանալի Մարգարիտա-Մարիամ Ալացոկի գրութիւններէն քաղելով կարճառօտ տեսութիւն մըն է Ս. Սրտին վերմեռանդութեան վրայ, որ եթէ այն ողորմած Սրտին նոր բարեկամներ կարենայ շահիլ Թագուհիին (Հ. Պ. Վ. Ջ աքարեան) ըստ վիճակագրական գրացուցակին առատապէս վարձատրուած կը համարի զանձն »։

ԹԱՂԻ ՀԱՄԱՐ. — *Տես* Գոռիշ Ֆ.։

* *Թագուհիս պատիր.* Թարգմ. Տիկ. Հ. Շահազիզ. Արիւր 1901, էջ 16–24։

ԹԱԳՈՒՀԵՒԱՆՑ ՄԱՆԱԿՔ. — Տ. Տիմոն Ա.)։

ԹԱԳՈՒՀԵՒԱՆ Ց. Պ. *Հրատարակ քարոյական իրաւանց. աշխատասիրեաց Ցակոբ Պ. Թագուհեան։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Թ. Տիվիճճեան, 1866. փոքր 16°, 32 էջ։

— *Դատապիրք տաճկական փիլտահանութեան։* Աշխատասիրեաց Ց. Պ. Թ.։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Միւհէնտիսեան, 1872. 8°, 24 էջ։

Թարգմ. — *Տես* ԻՄՊԷՐԻԱԼԻՏԷ ԱՅՍՕՐ ԱՆՁԱԼԻՒ։

— *Տարիքը Հանրաուսոյց։ Վարիոյ Լիսէներու ծրագրային համեմատ։ Ցօրինեաց Պ. Ց. Թ.։ Դպրեին աշակերտ կայսերական Լիսէի և համալսարանի։ Դասատու չափական և բնական գիտութեանց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Կավաֆեան, 1880. 8°, 283 էջ։

— Բ *տիպ*, Կ. Պոլիս, 1891 ?

ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ, *Աբովբէ.* — *Essai d'un système de linguistique*, comprenant l'interprétation des racines par les lettres de l'alphabet, appliqué à la langue arménienne. Approuvé par le Ministère de l'Instruction publique. Constantinople, Imprimerie B. Kirichedjian. 1881. 4°. pp. 40.

Վիճակ. Մասին Հ. Ս. Տէրվ.) 1881, թ. 2964։ – Պատասխան Ս. Թագուր., թ. 2971։ Աւար դէմ Հ. Ս. Տ.։ թ. 2990–92։ Աւանդ դէմ Ս. Թ., թ. 3002։

Հայերէն թարգմանուած և տպուած է ի Թիֆլիս։

— *Փոյթ լիզուագիտական մի պրուիեանի։* Հնդկաստիճն Ս. Թագուրեանի։ Թիֆլիս, Ց. Լազարեանցի տպարանում, 1881 ?

ԹԱԴԷՈՍԻ ԱՌԱՔԵԼԱՑ։

Տես Աֆերդ, Ր. – Յունարէն Acta Thaddaei ի գիրս R. A. Lipsius. Acta Petri եւն. Լայպցիկ 1891, p. 273–78։ – Յայտ.։ Տաճան, « Վարգապ. Առաք. » էջ 131–50, 392–425։ – Մ/ֆրաթենց (Ա. Ալպ.), « Պատմ. վաղվոց », էջ 9–18։ – Թանգատրան հին եւ նոր նախնեաց, Հնար. Պ.։ – Ալիշան, « Սիսական », էջ 224, 518, 521։ – Աճեր, « Վարք սրբոց », Հնար. Պ. էջ 14. – Զամչեան, « Պատմ. Հայոց », Հնար. Ա. էջ 289–91, 296, 583, ծանօթ.։ – Ալիշան. « Արշալոյս Քրիստ. Հայոց » էջ 9–27, եւն։ – Աճեր, « Վարք Սբրոց », Հնար. Պ. էջ 14։ – Լաբուբնիա։ – Տես և ՍԱՆԳԻՄԻՏ ԿՈՅՍ. եւն.

ԹԱԴԷՈՍ ԵՐԷՑ ՀԱՄԱՁԱՅՆՊԵԱՆ. — * *Թագի հիմիոյ պատմական մեկ գործքի (նոր ձեռագիր,* Հ. Պ. Գալէմքեար., Հանդէս Ամսօրեայ 1887, էջ 168, 194։

Պատահար պատմութիւն մըն է այս խորագրով. « Պատմութիւն Պետրոս առաք գտնուելն հայոց, և հրկու բնակեցան քրիստոնէից գեղգործարին, և խաղողոյ տեսիլեանն »։ Ակիզբը և վերջը չհանկան տեղեկութիւններ կու տայ Հ. Գալէմքեար. Թագեսի և Ակաճի գործութեանց մասին, եւն։ – Տես և Ջարպ., « Պատմ. Հայ. Նոր Կտկր. » Բ տիպ, էջ 239–41, 250–58 և « Պատմ. Հայկ. տոպագրութեան » էջ 105–130։ Կը յիշուի նաև Ալիշանէ, « Արարատ », էջ 181, « Հայ-Վենետ », էջ 508։

ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ, Ա. — *Կիմիր կամ նոմ/յա. սեան սինկոտրար խոհիչ։* Ներսով, տպ. Տէր-Աբրահամեան, 1887 ?

ԹԱՓԼՃՈՍԵԱՆ Յովհաննէս. — *Քուչակ Նահապետ. Նրա պարապմունքը և բնաւորութիւնը. Քուչակ անունը. Նահապետի լեռան Թուր-Քուչակը — Ն. Նահապետի գաղափարները և զգացմունքները. Կնոջ մէջը նրա երգերում և նրա մարը. Ս. գրքից արած պատմութիւններ. Նահապետի խրատները. ժամանակակից կեանքի նկարագրի բացակայութիւնը Նահապետի երգերում — Ի. Վասպ Քուչակի և Թուր-Քուչակի միւս երգերը. Նահապետի երգերի գեղարուեստական կազմութիւնը. Լեզուն և ոճը. Յատկանշական պատկերները. Նահապետի լեզուին յատուկ բառերը. Հայերէն ու Անտունի կոչուած տապալափոխութիւնը և Նահապետի երգերի չարը — Ի. Նահապետի երգերի նմանութիւնը վանայ ու Ակնայ այժմեան ժողովրդական երգերի հետ, և այդ նմանութեան հետեւանքը.*

Քննադ. Արարատ 1903, թ. 4։

ԹԱՓԼՃՈՍԵԱՆ Ց. Լօտէմիշցի թարգմ. — Տես ԲԼՆԻԵԱՆ Տ.։

ԹԱՓԼՃՈՍԵԱՆ Ի.[1] թարգմ. — Տես ՓՐԻՅԼԵՈՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻՐ։

ԹԱՓԼՃՈՍԵԱՆՑ Քրիստափոր[1]. — *Բանաստեղծութիւններ։ Ձեղինակի պատկերով և կենսագրական ակնարկով։ Հրատ. Վողջոյն։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բարխուդարեանի, 1900?*

«Քրիստ. Թագուհեանի բանաստեղծութիւնները զուրկ չեն աւիւնից և արուարձին գեղեցկութիւնից» (Ն. Ք. արտաճեանց), Լուսոյ 1900, Փետր. թ. էջ 360։

Մահուան առթիւ. Տարազ 1901, թ. 2, էջ 25, ի միջի այլոց կը գրէ. «... Նա աշխատակցել է «Մշակին», որին ուղել է բացի մանր թղթակցութիւններից և մի գեղեցիկ պատկեր «Մեռած մարդու կենսագրութիւնը» վերնագրով։ Նրա հրապարակուած բանաստեղծութիւնները միշտ սիրայիր ընդունելութիւն են գտել «Ակրիբոսի», «Տարազում» և «Մուրճում»։ Այդ հրատարակութիւններում ցրուած են վերջապէս նրա տակաւին փոխադրութիւնները ռուս և եւրոպական բանաստեղծներից... Ցիշենք վերջին բանաստեղծութիւններից՝ «Նա գնաց գովգովու», «Փոթորիկ» «Ութ», «Երբ աչկոն ծովի վրայ», եւն։

ԹԱՓԻԿԵԱՆ Պ. — *Ալբիւնիսական պատկառազարդ, 1874?*

«Այս ալբիւնարանը, որ համառօտ ընթերցարան եւս կրնայ համարուիլ, նոր և գիւրընտել ոճով չարադրուած է ի յարգոյ Պ. Պետրոսէ Թաղիկեան և ի լոյս ընծայեալ ի Զմիւռնիոյ ի տպարանի իւրում... երկու մասանց բաժնուած է և կրթական, բարոյական և ազգասիրական խրատներ ու յորդորներ կը պարունակէ քաջ չափու հասկացողութեան տղայոց, նմանապէս աշխարհագրական պարզ տեղեկութիւններ և համառօտ ծանօթութիւններ կենդանեաց վրայ, նոյնպէս իւրաքանչիւր պատկերին ներքեւ։ Պատկերներն ու բոլոր ապագրութիւնը պզծուած և խիստ մաքուր է», եւն. Արշալոյս Արարատեան 1874, թ. 987։

ԹԱՓԱՄԱՆ ԳԻՇԵՐԸ. — Տես Լ.։

ԹԱՓԱՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԻՒԻՆ. — Տես ՀՆՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ. — ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՌԵՂԱՑ։

ԹԱՓԱՒ ԱՆԶԵԼԵԱՆԻՆ, ի կայկաթա, *տպ. ի պօղոսի վ. իչէնեան, 1851. 7 էջ?*

ԹԱՓՈՒԼ Մ. — *Աւետարք ի Սիան։ Խրեաց Մ. Թաւմուլ։ Հրամանաւ Արքոյ Երուսաղէմի Պատրիարք Տ. Տ. Լեւոնեայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Ի տպ. ի Աւագեանական ամրոցի Ս. Յակոբեանց յԵրուսաղէմ, 1869. փոքր 8°, 44 էջ։*

Ի Սիոն 1869, էջ 85–93 «Երուսաղէմ և Վրթարութիւն», եւն, յոգուած մը և 1870. էջ 14–15, «Աւետեաց Հայոց լեզուին» ուսանողը։

Հրատ. Տես ԱՐԼԵՆԻՒԻՒՐԻ ՄԵՆԱԿԵԱՅՔ։

ԹԱՓՈՒԼ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ, *կեղծանուն.* — Տես ՄԻՆԻՆՎԻՃԵԱՆ Հ. Գ.։

ԹԱՓՈՒԼԵԱՆ Մ. Գ. — Տես ԹՈՂԼԵԱՆՑ Մ. Գ. Թ.։

ԹԱՒԼՐԻՒ. — Տես ՅՈՎՀԱՒԻՄԵԱՆ Գ.։

ԹԱՒԻՄԱՆՆԵՐ. — Տես ՕՀՎՀՒ Ֆաթը Գ.։

ԹԱՀԻՐԵԱՆ Ա. — ** Թիֆլիսցաբնակ շուքրիկեցի Ակքահոյր թա ւիրևանցի Եաճախնեիր պարոն Աետ բէգ Միրզախանեանցին, պարոն կարապետ բէգ Յակոբ Ամիրեան Մամիկոնեանցին և պարոն Յովհաննէս պատուելի Տէր կարապետեան Տէրոյենց Ջամուրճեանին։ Ներիր Ա. տուրայրի 1866, էջ 328–360։*

Ալս նամակներուն դէմ. տես անդ. էջ 519, «Լուր մի նամակ Թիֆլիզեն» (Ս. Ջ.), ե 1867, թ. 2, էջ 19, նոյնին Նամակ Գ.։

ԹԱՀՄԻՒՃԵԱՆ Ասլէն խմրագ. — Տես ՎԱՐԱՒԱՅԻ ՀԱՒԱՏԱՏԻՍ։

Մահուան առթիւ. Ժամանակ Հանգէս Հայրենասիրի 1853, թ. 25, էջ 197–8։

ԹԱՀՏԱՃԵԱՆ Թ. Ս.[1] — *Նշանագիրը ձայնաւոր և գաղափարական. վաւերագրութիւն։ Ի. Պոլիս, 1886?*

— Համառօտ գեղագրութիւն հայերէն և գաղղիերէն. վիմագր. Լէօֆլէր, 1892, 93–97?

— Գիտակցութիւնս անուրանի։ Ի. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Տ. Մօմճեան, Գալաթիա, 1892. 33 թուղթ?

«Զինք կարող չը նկատել որ հեղինակը այդ տետրակի մէջ դրած է տուել մեծ հետաքրքիր և չնորհք. շատ օրինակներ և տառեր գծագրված են վերին աստիճանի գեղեցիկ կերպով և մեծ հաշակով»։ — Մշակ 1892, թ. 90։

ԹԱՀՎԱԼԵՒԵԱՆ կամ ԹԱՀՎԱԼԵՒԵԱՆ (Մեսրոպեան Վարժեան Ա. Ա. Սարկաւագ Երզնկայի,) — *Դիտարանութիւն. արար Մեսրոպեան Վարժեան Թաղիադեանց սարկաւագ սրբոյ Էջմիածնի. տպագրեալ ի գործատան եպիսկոպոսական Ճեմարանի կալկաթայ, ի տպարան Յակոբայ Սարկսեան Սարկսեան? տպագրէ. 1830, փոքր 8°, 161 էջ?*

Ալս գիրքը կը պակսի մեր գրատան մէջ, հետեւաբար կ'օրինակեմ Տ. Մկրտեան Հօր «Կենսագր. Մ. Պ. թ. երեսաներորդ» գրքէն։

«Նուիրեալ է մասնաւորիկ պզծասուփայլ Ասպետին Արտքի Յովհաննիսեան Արգանեանց, և ունի երես 161, ուղղագիր։ Պակաս տառաւոր գլխատառքան. սորին, առ ի հասատութիւն Թէ որպիսի խղճի ծառայէր Մեսրոպ գրականութեան

Ազգիս, և ի՛ր ըստ լեզուաւոր գալոփարք իմացականութեանն։

« Վիտուխին դիւրաբանութեան, թէ և առ ի չգոյէ Քերդողաց յայգի մերում խոտան գտաւառ ի մէջ, սակայն այնքան արգոյ ընծայեցաւ չաշս յուսաւոր աղգացն Լ՛ռուսիոյ. մինչ զի գրել գան ո՛չ միայն իրրեւ նախաշաւ իւ գպրոցական գաւառութեանց, այլ և գայեակ վերծանութեան նախնի խրթնութեանց, բազարան առաւելեալ հնութեանց, և լուսարան պատմութեանց՝ քերդողութեանց և գրուածոց. և սկզբնագարան ուսումն լաւագործեալք վերթ ակալականաւն, և պատկերազանգ գլխագրիկական հանելով գաւառիկաց գիտելեանն ուրոյն նորոք գարուեստն իւրեանց։

« Վասն այսորիկ և ես՝ որ յանձին կալայ իմով ամանն նպաստել աղգային գրագիտութեան, ձեռնարկի և ի շարադարութիւն կրկին հատորոց գիցարանութեան ի լարբառս մեր՝ գՆոդկացոցն առաջի և գԼ՛ռուսացոցն առ հասարակ։ Այլ քանզի հնարքին չէր Հայ լսելեաց հանդիպ անձանօթ խրթնաբանութեանց, առաւելեալ առաւելագանութեան Մերկրմատակացն Նոդկաց՝ առանց հչմխ համեմատութեան դից ազգս ընդ դիս հնոյն Յունաստանի, վասն որոյ արժան գատեցայ նախ գայս հատոր համառօտել նոցա ի վերծանութիւն, զի յերեսիլ մեծահատոր Նոդկացոյն՝ նպաստեալ ի ամանէ հասկանալոյին զգրեալսն, և շահիցին անձանց գհնութիւնս յաւետեանց։

« Ես չատ ասացից։ Աչքեցի ոչքան և կարեւոր հղեւ զիմ գրուած յանպարկեչս բառից և ի բանից, որ յարարս դից. զի անարժան համարեցայ բանիւ հնեղհաս մտաց՝ զոր ինչ միանգամ կատարելոյին հասակին չառներ անվատգոս լսելեացս։

« Ի վարձ երկանցս համարեալ գոգուան հատարակաց. Մնամ հնազանդ ազգի մերում խ. Ն. հեղինակ »։

— *Մեսրովբեան Ալբիւնարան, առ ի պէտս դպրոցաց. ընդ հովանեաւ Ամենափրկչեան Աթոռոյ որ ի Նոր Ջուղայ. տպեալ ի գործատան եպիսկոպոսական հեմարանի. կալկաթա, 1840?*

« Նոր իրեալ ի տանուղեմ տարեկանի Յարութիւնի Ալ. Աղգարեանց երեմնիկ ազգոյ ի պարսն Թովմաս Հօրիզօրէն իւրմէ »։

— *Child's first attempt at English and Armenian Composition.* Calcutta: Printed at Bishop's college press. 1840.

Մեսրովբեան չարագրիչ հայ և անգղիական լեզուաց, ի պէտս դպրոցաց. ընդ հովանեաւ Ամենափրկչեան Աթոռոյ Նոր Ջուղայ ի գործատան եպիսկոպոսական հեմարանի, կալկաթա, 1840. 6°, 72 էջ։

Նոր իրեալ առ Ակնուափալ Պարսն Յովհաննէս Ալեմ Մկրտչեան »։

Հայ և անգղ. գեմ գեմի են մինչեւ վերջը. և հղիչնակը վերջաբանին մէջ կը ծանուցանէ « ... թէ հայկականն՝ ոչ է միշտ համապատասխանութիւն անգղիականին, այլ ասակ նմանագրութիւն նորա ... », եւն։

— *History of ancient India.* from the earliest ages to the invasion of the Mahomedans: compiled from the best authorities. By the Rev. Mesrop David Taliatin. A. M. Deacon of the Armenian Church. Calcutta, Bishop's College press. MDCCCXLI.

Պատմութիւն հին հնդկաստանի յամենիշատ գարուց անտի՝ մինչեւ ժամանակս մահմետականաց, քան առանձելոյ մատենագրաց այլ և այլ ազգաց։ Նուիրեաց ի պատիւ Հայոց ազգին Մեսրովբ Դաւթեան Թաղիադեանց վ. Ա. Սարկաւագ Ս. Էջմիածնի։ ի տպարանի Եպիսկոպոսական հեմարանին։ կալկաթա, 1841. 4°, եր + 236 էջ։

Ցնոյց հեռեւեալ բնծայականը կայ.

« Ազգդ Ասպետի Յարութիւնի Աքգարեան, բարեկամիդ ի հնդոստեան. որոյ առն հիւրամեծար առանձնարան, և որդիք՝ նախանձախնդիր տպագրութեան. զոյս մատեան՝ ինքնագան աշխատութեան դոյզն արգասիք, յարատեան յարգանաց արձան յիշատակի անմահ երախտեաց ձերոց, առնեմս նարն ծառայ ձեր Մ. Պ. Թաղիադեանց »։

Ասկէ վերջ նդն մեծատուն Աքգարեան վաճառականին վիմատիպ պատկերը կայ՝ ինքնագիր ընտորագրութեամբ.

Յառաջարանին մէջ կ'ըսէ թէ չատ պատմութեան գրքեր գներ է, և յետոյ « դիպաւ իմն ի ձեռս երեր և գիմանալոյն Թովմասի հնդ գալ Անգղիական, և կրկնեալ ի նմա եգիտ ինչ այնքան կարեւորագոյն և պիտանի իւրում ձեռնարկութեան, մինչ համարձակի ուրախութեամբ սրտի գայերձնս այս առաւել հոխ և չչմարտապատում համարել, քան զոր գրեցան մինչ ցարդ պատմութիւնք Նոդկաց »։ Ուրի եգեր քովը նաեւ Նոր Կտակարանի Իսկամալեան Թովմասի ձեռագիրը, զոր հրատարակած է իր երկրորդ մասն ուրկէ գործին. տես ՀՈՎՍԱՓԱԿ ԵԱՆ (Թ. : Ե. ի վերջ) կը չաւելու թէ « Երկարին հատորք գործոյս առաւել հաւատապատում և ընտրելագոյնք պահեցան չաջողութեան առ ի վերծաստ. իսկ առաջիկաց, առակ քաղուած առատութեաց և խրթնութեանց զառաջինն առ ի լոյս վերծանելեաց ընծայեցաք ։ Թէպէտեւ չարունակ հիւանդութիւն հեղինակին ոչ համարձակեցուցանէ զնա ասել՝ թէ որպէս յուսայր գործն կատարեցաւ », եւն։ 134 էջին ծանօթութեան մէջ նչխարիկ մը կայ ազգային պատմութեան, ուր կը խօսի Փուալթ քաղաքի մասին։ Մկրեան Հայր կ'որոնակէ այդ պատառիկը, յէջն 120։ Այս գործն երկրորդ հատորը անտիպ մնացած է և ձեռագիրն անյայտ։

— *Պատմութիւն Պարսից յօրագրէ Մեսրովպայ Պ. Թաղիադեանց վ. Ա. Սարկաւագի Ս. Էջմիածնի. արդեամբ և ծախիւք Պարոն Յովհաննիսի Ալարգսեան Աղամաստուցեան ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, յԱռաջնորդութեան Նոր Ջուղայ Տեառն Յովհաննու Սուրէնեանց Ազբեպիսկոպոսի և Ասպետի Հատոր Ա. ի տպ. ի Ալրատեան ընկերութեան։ ի Կալկաթա, 1846. 8°, 281 էջ։*

Կործիս իւր յառաջաբան հեռեւեալը կայ.

« Յարգոյ Պարոն Յովհաննէս Ալարգսեան Աղամասուցի. իմ քաղցր Հայրենակից.

« Քանի ամօք յառաջ տպագրութեամբ հրատարակեցի զառաջարկոն իմին ինչ ի մասին բաժանորդութեամբ տպագրութեան հանուր օրագրութեանցս, որոյ մատունք ինչ էին ոչ միայն Պատմութիւն Հին Նոդկաստանի, այլ և սա այս գործ։

« Երկրորդ Հատոր Կործտից, որ ի լոյս ընծէ զրատդ տեղագրութիւնս Ալարատեանի, Եկեղատանայ. Պարոյր Նահանգի. և կղզեաց Պարակոյին Ոտոյ. զերինս, զգաշտս, զանապատս մեծամեծս, զրեր, զհանդս. զգետորայ. զջրանցս, զծով, զկաթա, և զգաւաձանս մի ժողովրդեան. զլեզու, զկրօն հին և նոր, զծէս, զսարագ, քաղաքականութիւն, գինուորութիւն, և այլն. հանդերձ առ տնին և առանձինն հանգամանօք անձին և պատահարաց՝ մեծ այլոց ժամանակի ապատանն։

«Յամէնս ընկերս արդեօք բազմաւեան ժամա-
նակք ընդ աչխատանացս, եթէ չէր Ակգասիրիկ
գալ չնորհաց կարկառեալ, և ի հին աւուրց փը-
թացուցեալ ի լոյս ընծայեալ զայ ի փառս Աստու-
ծոյ, յապաց յապաց յօրորոցելեանց աչխարհի։

«Թուի ի պարծանս հողոյ Հայրենեաց գրիչդի մեր
երկուց վտակացեալ ինքնաժոռ ոյս ծառայու-
թիւնս իմ, ի հաւաքելն և ի փոխել սոյն
Ակգի մերում։ Որ եթէ բարի ինչ՝ փառ Աս-
տուծոյ և Ակգիս Հայոց համարեսցի. իսկ եթէ ոչ՝
ինձ և ոչ ումեք արարիչ. քարոզ կենդանի գո-
նեայ եղիցի յոժարութեան սրտի քոյ առ տարա-
ծութիւն գրագիտութեան Հայրենեաց, որում պա-
շտի ազգասիրաբար երախտարել յօժարութեամբ
հաճեցար։

«Թող Յաղտաստ ի քէն սկիզբն արասցէ պար-
ծիլ, որ ոչ միայն գրատրական յառաջադիմութեան
Ակգին քոյովանն հանդիսացիր, այլ և հշմարիտ
Ակգասիրութեամբ, և հշմարիտ և բարեպաշտու-
թեամբ՝ բազում Հայ անանրունդ որդոց եղեր հայր
բարեխնամ, և առ ի լոյս գիտութեանն Աստ-
ծոյ։ Եթէ միշտ այսպէս՝ հապա և ես ի պար-
ծանս անձին համարեցայց. Ձեալ Իմ վիպեցր Հայ-
րենակից Խոնարհ Ներսէս Մ. Ի. Խատիսեանց»։

Այս գործին երկրորդ հատորը՝ որուն բովանդա-
կութեան մասին կը խոսի Խաչատեան՝ լոյս չէ
տեսած, և կորսուած է հեղինակին ուրիշ ձեռա-
գրաց հետ, ինչպես ցաւով կը ծանուցանէ Տ. Մե-
կրեան՝ վերեւ յիշուած գրքին 152 էջին մէջ։
Սոյն գործէն երկու օրինակ կայ մեր գրատան մէջ։

— *Զուտութիւնս տասակի պատիկ։ Խարգմա-
նեալ հանդերձ յաւելուածովք ի Մ. Ի. Խաղի-
դեանց։ Ի տպարանի Ալարատեան Ընկերութեան,
Կալկաթա, 1846. փոքր 8°, 84 էջ։*

Ցառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Ցառաջին մտա-
գործս իմարգմանելոյ ընտրանոյ ի Հայս, յաւե-
լեալ ինչ ինչ և ի գրոց և ի բերս՝ Կարի և գրիչ
զայսպիսիս անգամ, լաւագոյն վարկայ քան զգա-
տարելութիւն. և եթէ ընթերցողիդ եւս նմանա-
պէս համարիցի, ահա չահեցայ գժամանակն ամե-
նագին. իսկ եթէ ոչ, աւելապակասին թողութիւն
շնորհել մաղթեմ»։

Ի իրքն ընծայուած է առ Տիկին Կիտիչա Խ.
Յովհաննեան, փոքրիկ և քաղուշ նամակով մը։

— *Վկայ վարդապետի Տէր. Տուսաց. ի հնու-
թեանց հայրենեաց գաղափարեաց յայդին ոճ և
կիր ազգիս Մկրտովմ Ի. Խատիդեանց, վ. Ա.
Վարկաւագ Սրբոց Կղմիածնի։ Ընդ, նոյն տպ.
1846. 6°, 168 էջ։*

Ձեռնեալ Անգղիերէն ընծայականը կայ.

«To R. O'shaughnessy, Esq., M. D. Assistant Surgeon in the Bengal Army; Professor of Surgeon and Medicine in the Medical college of Calcutta, etc, this volume of Annals of the antiquities of Armenia, is most humbly and respectfully dedicated as a small token of esteem and gratitude, by his most obliged servant, M. D. Taliatin».

Սոյն գրքին Ցառաջաբանը կ'արժէ օրինակել հոս.

«Ըստ որում ոչ որպէս փափագ էր ինձ՝ ի յանգ
նել այս աշխատութիւն՝ վասն որոյ և տարապարտ
ինձ վարկայ մանրապատում հատագրել զպիտոյ և
կերեկից ինձ լինելոյ գրոցս՝ վայրաց ի վայր աս-
տանգիկ՝ Շատ միայն զայս համարձակ ծանուցա-
նել՝ Թէ կարի նորօրինակ ինձ ձեռանայ մտաց
Պատմութիւն Մանկանն վարդապետի Տէառն Տու-
հաց, որ հատուած եկեալ ի Հայս բան համառօտ
վկայութեան Քերթողահօրն Խորենացւոյ՝ Նատաւ
կՓետասէ կեռով, վշերէկ բերով և վկրտիէդ քա-
ղաքաւ. կոխ կոփիլ պղտուն Իրտանդայ Ակբայի։
Ի չինեաց կէզոր աւանն վարդպետի, որ յետոյ
ընդարձակեաց վաղարշ Ակբայ Արշակունի, և յիւր
անուն կարգաց զնա վաղարշապատ։

«Խորին խրիմարանութիւն ոճոյն, խորհրդաւոր
փոխարերութիւնք վիճակի, և վարու որ վարդպետի
անաստ գպորն կացուցանեն ի հնութենանց անուն
եկեալ Ասրանազեան պատութեան, սակայն և հըշ-
մարտապատում հանգամանք գործոյ տակաւին ըս-
ներկին հաստատեն։ Ակպատմեալս եմ ինքնին,
և ապահովացուցանիկ կարեմ նաեւ զվկրծանոգո
սորին, Թէ միանգամ ընթերցեալ, այլ ոչ կարեն
մոռանալ։ Թէպէտեւ ոչ չարակարգութեան չիցէ
պատմական՝ սակայն և որ ազգի հին պատմութիւն
չիցէ արդեօք քերթողական։ Ցայդ և այնպէս կա-
տարեալ պատմութիւն համարելի է այս, որ ոչ
ծնունդ աստուածոց ոտ, և ոչ անունդ ի գայլոց։
Ակկիզբն պատմութենն բացեալ ի վիրայ բազմա-
յատոյ վտակացն Լրատակայ, արդարեւ Թռուցիկ
կան իմն է, ոչ ուրեք պատահիցիկ ընթեռնուլ Թէ
Ակկայն վիպի իրիք կամ առասպելի. այլ զան-
ապինս երեւիցի ընթերցողին ի գլուխ Լրտց մի-
ծագործութենան։ Խորին յոտնութիւն, միտնութիւն,
և Թիչոտաւութիւն կարապետ են ընթացիցն վարգ-
պետի։ Տոգորեալ ի տրամադրեան՝ ոչն և Թիչոտ-
ութիւ գնատասակ գիչերով ի փղոցս Ակմա-
րայ, իրրեւ խոտան ագգի և արհամարհ աչխար-
հի։ Թերեւս առատել պանծալի առներ որ գրեացն
զատա, եթէ ի մէջ բերէր վեբատին գիպուրն կազ-
մեալ գայն ապերախտ ի վրէժխնդրութենան վարդ-
պետի ընդ հետեւեալ հատուածն. այլ այս գիպն
պակասութիւն կրկնատուիկ վճարի հետագայ հրա-
չալեաց անցից նորա։ Ցորդիսի են նկարագիրք տե-
տարանաց ընդ Ալեքսիոն և արիկպիոն. պատա-
հարք պարսիկի բերման, գալստեն ժողովք ապըս-
տամբից, յայտարարականքն Ալեքսիոն առ Ակմա-
րայիսն, անցք անձկալիք Ջուրանայ, յանկարծ
երեւումն Ակբատոյ Ջուրանայ, վերադարձն Ջու-
րանայ, յանձնառութենն ահաւոր, փարձն անգին,
և մեծ կատարածն այն ուր Ալեքսիոն մասնի յա-
ուանն Ակբայի, պաղատիկ ապատամբիցն մերկապա-
րանոց լինելն. Ջուրան փոխի Ակեքսիոն. և Ակե-
ղէն ի Ջուրան, բանդարկութիւն չարախոհից. յայտ-
նութիւն Տեառն Տուհաց, և հարատանքն Հայկան-
դրեայց։

«Ի յիցէ որպէս և իցէ, տակաւին մեծագին գով-
հար հնութենանց համարի. ոչ միայն ի սակս մե-
ծաշուք անցից նախնեաց մերոց, այլ ի վեպս ան-
դոգոնջոն քաջութենան արուից նոցա։ Մի տող ի
մանէ չատ արժէ ի գարմանացնել զգիպս քաջացն
Հայկազունեաց, որում յատ պատս ունիմք, քան
զհազար մատեանս վիհերոտաց։ Հշմարիտ Ակգա-
սիրին է օրինակս քաջի գործոց նախահարց գո-
գիս որոց գարմանացնել յայտնութիւն հայ-
րենեաց»։

Ակգասիրի մէջ (1846, Հատ. Ր. Թ. 32, էջ 94
հետեւեալը կը գրէ ինր Խաղիդեան.

«Պատմութիւն վարդպետի մերոյ հրաչագործում
որպէս և է, յինքն բերէ ազգի ազգի հնութիւնս,
յորոց ոչ միայն Ակգ մեր, այլ և աչխարհ գիտ-
վին անծանօթ է մինչեւ ցայսօր ժամանակի։ Եթէ
ական Ակմարայ յայտնի եգեալ էր մեկնչաց սուրբ
գրոց, կամ հին խմբագրութեանց, անխափան յայլ
իմն տարազ գրէին բրգունք և բարիզն Լզնիկ-
ացւոյ։ Տէս Հայդ հայրենասէր, և ուրախ լեր ու-
րեմն զի ի քէն ծագեցաւ և ծագեսցի լոյս յայ-
խարհ ընդհանուր»։

Տես նոյն Ակգասիրի 194 էջը (Թ. 43) Մ. Ջո-
րաբեանի նամակը նոյ՝ որով լիակատար տեղե-
կութիւն կ'ուզէ գրքին հնութեան հանգամանաց

մասին, եւն. որոն կը պատասխանէ Խալիպեան հետեւեալը.

«Յարկս Համապատասխանէդ և նուաճ պատեալ Հզպիս ընկանրապէս յայտ լիցի, զի որպէս ընդհերծողն նոյնպէս և ապագիրս վիպին վարդպիսի՝ քաջիկ հանաչէի զօգուտն մեծ՝ որ ի վէրս հանգամանաց անտի պիտոյ և գրութեան նորա. քանզի գարդիս ոչ կամեցայ տալ՝ քանզի գրեալքէ բոլոր կենաց աստանգական՝ բոլոր կըրատածք իմ Օրագրականք են, որոց մեծապէս աներեւոյթ, Լեհի զամենայն հատուած առ հատուած բանալի և դնէի գառաջեւս։ Ինձ կամք եղեն շատ անգամ տպագրել զՕրագիր հանապարհորդութեանս իմոյ. և առ այս՝ ամոք ինչ յատուկ շրջարերական արարի ընդ պաշտպանութեամբ Պարոն Հէթում Ց. Հպատրեանց, որոյ գեղի ծախք թղթատարին ի ձեռս չէկին։ Հրդ եւս ի նոյն կամի կամ, և եթէ սիրելի իցէ պատուելի Հզպի իմոյ տեղեկանալ հանգամանաց վարդպիսի և սկզբնաւորեաց Հզգային Հշխարաց ցանելոց աստ և անդ յԷջս Հզգասիրիս այսորիկ՝ ուրեմն չնորհ արասցէ մի կամ միւս եզանական գտպագրութենէն նորին մեզ քաջալերս մատուցանել և անդուստ տեղեկանալ։ Հպա թէթ ոչ՝ համբերեցէ մինչեւ ես հարստացեալ, եթէ ունայնիմ նոյն, որ ինչ և արդ եմ, ապեցից. քանզի թէպէտ և ես ոչ հարստացեալ և ոչ փափաք, բայց լսեմ որ ասեն, թէ հոխութիւն փոխարէ կրնութիւն։ Մ. Ի. Թ.»։

— *Վէպ Վարսենիան ազգասէրոյ Արուանիոյ. ի հնութենէն հայրենեաց փոխեաց յարդի ոճ և գիր Մ. Ի., եւն. Նոյն տպ., 1847. 6°, 177 էջ։*

Համակով մը նուիրած է տէր գործը Հրժանաւոր Տիկին Մարիամայ Ց. Յակոբեան և Օրիորդ Խաչուհոյ Մանուկեան՝ քրոց առաքինեաց և Մարց արուի գրագիտութեան Հզգիս։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «Հրդի Դրիւք Նրատպեցուց գրեթէ միշտ առասպելոք զեղերանն գգրուածս իւրեանց, որպէս զի ախորժ ընկալ յօրինիցն Լինթերցողին զվարդապետութիւնս բարուց։ Վ իմաստասիրական կենաց և բազմազրաց պատմանց՝ հազիւ ուրեմն պատուէ հայոյ հրաշեալ յայսպիսիս, թէ ընթերցանութեամբ և թէ գրութեամբ իսկ։

«Պատահեալ Նրեմն լեզուագէտ Հիրիւդ՝ զի ընթեռնոյր Հատապելս պլազգինիս՝ հաքցի, թէ «ընգէր Հայնքեն ոչ ընթեռնուցու»։ Պատասխանեաց՝ «վասն զի ամենայն գրեանք մեր ծանր և լուրջ գիտութիւնք են, և գլուսանս մտաց ոչ ատն»։ «Յոյց միայն գքաջալերութիւն քո առ այն, և ի դմին յայսմիկ անգամ ոչ պակասին գրիչք ազգին»։ ատացի, գարձայ, Նստայ և գրեցի զայս։ Ներեսս զրպան աշխատութիւն համարիցի այս, սակայն և այնպէս՝ եթէ կամի ոք զնեզուն պատճառութիւն, մանաւանդ յանհուն օտարութեան պատիկ՝ պարտի և զայսպիսեաց բան հարկանել։

«Պատմութիւնս բանի վերուին կիւերով՝ ի մէջ Նրից քաղցեալ և յոտահատ ազգատաց – վաչկան Նորօրինակ խորհրդով լուէ և կատարէ զԲնդերս Նոցա։ Հատարակաց ատելիւք զնմանէ. գերորինակ հնազանդութիւն վարանական, Հատուած և աշխատութիւն Վտրգնոյ. վտարանդի գնալ նոցա յաշխարհն Մարաց։ – Օձհարութիւն բժշկութիւն. Պղտնից վարանական ի պարգեւս վայելեալ. խորամանկութիւն Հարատ ազինալ, և գտեսերն հրապոյր. կալանաւորութիւն Վտրգնոյ ի գիւանոց Հարձուշ. ահռելի տեսարանք զազրանաց՝ որ անգ. ատատկութիւն գիւապետին գտեր, և ըստպատուին դիւացելոցն ի միմեանց. տագնապ վարսենական, քաջութիւն և կասկածանք վայելչեալ. Հպարանոյն յայտնութեան, և հրեշտակք Կնզենակ և Արշունեակ՝ ատարս տան Հառաջին Հատորոյ վիպին։

«Որոց միանգամ կրճատ երեւիցի պատմութիւնս, գիտասցէ զի կոր գրեմն և տպեմք, ըստ արդի հանգամանաց անօրինեմք. ապա թէ ոչ՝ միայն անցք վիրատրին Հերոնուչ բատական լինէր միտս եւս հատորոյ, և վայելչեալն «վարդ անդրն» չգիտեմ ցորքան ոչ ընդարձակեր անգրաղ մնասց։ Ո՞րպիսի հրաշալիս ոչ ի մէջ առնուին սկիզբն և ատատ խորհրդոց վերագանայ՝ յորժամ զդատարկն յոչ բերեր գոր և ունայն աքատրեալ ի ահմահատնաց Հզոնանից՝ և այլն։

«Ինձ ի ամանէ և Հանապարհորդութիւն իմ, Հատատարակութիւն Օրիորդաց, Հզգատեր Հրատարիր, և առաւել քան զամենն Ստրը Հանգուխտ Կպրոց և ամենայն պատրիք նորա համբերեցեալ արշալեալ ի փորձ և մամուլ, հազիւ թէ նեղէին ինձ գեղի միանգամ վերծանել ի վազուց զոր այսօր գրեալ էի. ուստի և առաւել քան զայս ոչ անձին զբօսանաց միջոց էր իմ, և ոչ ընկերին։ Ո բազում ցրուեալքն՝ ոսկրանան»։

Ա. և Ի. գլուխները գրուած են Հպտուարին մէջ 1847, Հատ. Ի., էջ 173 և 182). իսկ յէջն 186 «Հրգելու հրատարակութիւն «վարսենիկ» Հնագրութեան միջոցաւ Հզգասիրիս»։

— *Մինասովբեան առաչնորդ վանիկայց. տպագրեալ ծախիւք Տիկին Շուշանայ Մ. Ի. Թաղիադեանց, ի պէտս Հուրբ Հանդուխտ դպրոցի իւրոյ։ ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի աղգասիրի՝ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Հնդ, նոյն տպ. 1847. փոքր 8°, 198 էջ։*

Դիրքս կը ձգնի Տիկին Շուշանէն՝ Յովհաննան Իլիազեանց Հզգայի Մարիամ և Մամար օրիորդներուն՝ փոքրիկ ընծայականով մը։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «Որոց միանգամ ապիր Հատնգուցնք իդին վարժելոյ գմատազգրեար աշակերտս իւրեանց յատատ պիտանի՝ տարակուսին արգարի. ըստ իս՝ թէ յես աւարտելոյ Հնգարատնէն գինչ ունիցին տալ ի ձեռս նորա։ Ֆերակատնելիցնք ազգի մերոյ մինչ ցարդ երեւեալ՝ բազմմտուտ և նուրբ ոգրան և ենն, ահարեկ առնեն գմանկունս լոկ ահադնութեամբ դրիցն. միւս ղեպղոցական գրեանք այլ պատատականագոյնք ըստ ինքեանց՝ արպիսիք են Ֆազաքավարականին հատորք տպեալք ի կատատնդնուպոլիս, և վարժութեան Մանկանց ի վէնետիկ, տակայն յոճ գատատականի գոլով գրելճ անհատականալի Հնան ի մերոց՝ նաեւ օգնականութեամբ Լնատրարանաց։ վասն որոյ թէպէտեւ նախ քան զայս յօրինեցի զՀնգարան մի և զՇարադրիչ առ ի պէտս մատազ հատատկաց, բայց այն զի երկոքին եւս գրեթէ ծաղրք էին ըստ ուղիղ կարգի դատատիարակութեան մանկանցդ, տարկեցայ զարդիս հատաքել և զայս տետակ գիտելիս. զի վայելուչ խոտնութեամբ քնականացն ընդ արուեստականաց և գերարուեստականացն կամ աստուածային առաչնորդեցից նոցա ի գիւտ ճշմարիտ գիտութեան և ի ձանաչութիւն կամաց Արարչին։

«Յայս գործ առաչնորդ կալայ ինձ զՀնգիարէն և զհամանուն գրքուկ իմն, բայց տեսեալ եթէ առանձինն ձանաչութիւն իմ. մանաւանդ ի մասին Հայրենեաց մերոց՝ բազմաք առաւելոյ կարեր յայն՝ ոչ բնաւ խնայեցի. քանզի ինչ օգուտ գիտել մանկանց մերոց զստարին և իւրեանց բնիկ Հայրենեաց անծանոթ մնալ։

«Հպարանս յայս իմ վատատակ ոչ ընգունիմ, որոց կարծիք իցեն թէ մտութիւն և հարթութիւն չու-

Նիցի իմ Աստղնորդ, այլ Նիւթոց ի Նիւթ ոտոտ-
ոտ և խորշոց ի խորշս զոզէ և ելանէ։ Աւրմար
է. բայց նախ՝ ելեմ ոչ ոք ի չափասիրին յիշել
ախորժիցի վիւռ մանկութիւն, եա ախորժիմ։ Ման-
կունք զանազանութեան զուարճանան։ Եր երկրորդ զի
տարիւ ուղի կարավանաց է, և անկարօտ առաջ-
նորդի։ Ակատաց և կորովեաց չիք առապար։ Ինա-
ջաց են պէտք առաջնորդաց։

« Եթէ այս ոճ գպրոցական ուսանելեաց հաճ և
հաւան լիցի պատուելի Ինդուց և վարժապետաց
ազգի մերոյ, և շնորհ արասցեն ձեռն տալ ակա-
րտութեանս՝ յանձն առնում իւրաքանչիւր մանկաւ-
թեանց գմի մի գրոյկ յորինել մինչ որքան և կեն-
դանիս իցեմ. իսկ թէ ոչ՝ ուրեմն բարեաւ մնան։
Մ. Ի. Թ.»։

Այսն գրոյն առիթի Թաղիադեանցի առ Պ. Յ.
Ակվազեան գրած նամակը և Ակվալեանի պատաս-
խանը, տես Ակֆաւար 1847, Հատ. Պ. էջ 70 71։

— Սօս և Սօնիկիսի. արուսք Մ. Ի. Թաղիա-
դեանց։ Վ. Ա. Անդ, նոյն տպ. 1847. փոքր 8°,
245 էջ։

Այսն գիրքը յառաջաբան չունի, այլ հետեւեալ
ընդարձակաքը լոկ.

« Աո Հայոց ի Հայրենասէր Տիկին Փրկր։ Շնոր-
հաք վերնախնամ Հոգւոյն Աստուծոյ վանմանամ
արգարեւ, ոչ այնքան ի գիւտ անարուեստ երգոյ,
որքան կենդանարար երախտեաց Հայրենասէր Հա-
յաստեղջ. որ ոչ միայն առաջին հանդիսացար մե-
ծապարգեւ առատաձեռնութեամբ պակիկ գիմ
փծուն ձեռագիր՝ այլ և անխնայ մատակարարելով
գլի և գանձերի ծախս տպագրութեան սորա մա-
տուցեր զոս ի գլօս և ի գուարճութիւն Տիկնաց
Պատուականաց մերոյ աշխարհի։

« Մի եւս համարձակեցի պարծել Պարեսախ ի
դատես երգոց իւրոց, այն ինչ Աւրեւ շնորհաց
փայլեալ ի Հայաստան երեւեցուցանէ գՀայրենասէր
Հայրենասէրս յիմեր ի գահ Մասեաց ընդ Ա-
նահատս և ընդ Նահատ՝ ախորժալուր նուագել
գաշխոյժ նախահարց Ազգիդ։

« Մի եւս յատելեցին լեզուք վիհերուք գմարգա-
րեութիւնն Իմիր մարգարէանալ ի վերայ Հրեշտա-
կունեաց ոտանց Թորգոմայ, որք վաղ եւս սկսեալ
և գեռ զարդիս խրախուսին անմահիցն գմայիլ
ախորժ նուագօք։

« Ւրանէր էր ինձ, եթէ գործն դուն գաւելեալ՝ որ
միայն ժամ առ ի գիր եկեալ՝ արժանի ինչ լինէր
երախտեաց Հայրենասէր Հայոց հոգւոյ. բայց որով-
հետեւ ոչ այնպէս, յաւելու Նա մանաւանդ գշուք
հայրենասիրութեան ձերոյ՝ քան գարժանիս իւր,
և խրախոյս քառնալ գերարուեստ եղբարց իմոց
առաւել եւս հանճարով մղել ի հանդէս փառաց
Հայրենեաց։ Աննախընթաց ինամով Մ. Ի. Թա-
ղիադեանց »։

Իսկ յէջն 198 հետեւեալ վերջաբանը կայ.

« Որ գայս կարդայ – երգ դուն գնաքեալ, – Ի
տարապարտ – Տրուռնէ քառնալ – Ցուշ ընկալ-
ցի, – Ցի գարդ երկրի, – Միօրինակ – Որ փղ-
փղի։

« Ալ ոմն այապէս, – Ւր ոմն այնպէս, – Վայել-
չութեան – Կազմէ հանդէս։ – Ւ ի ծննդոց – Ակ-
գաց հանուրց՝ – Գեռ մի միայն – Կայ Հոմերոս։

« Մանաւանդ գի՝ – Քերդող չէի. – Ակ լոկ ժո-
ամ – Ցայս գրեցի, – Որ ըզլծնեմոր – Երրապան
Հօր – Ցիմ վաստակոց – Ետուամ բոլոր »։

Իսկ յէջն 245 վերջին ծանոթութիւնը կ'ըսէ.

« Ակսրտ Փրոցս չուտափոյթ գանալվիժեալ գու-
ցէ ի կամ պահիցէ զուշ Ինքներգողին, այլ գի
ազգական ժուռթեամբ, քան թէ քերթողական
յղկութեամբ սկսեալ և կատարեցաւ գործն, նե-
րոցութեան կարօտի՝ քան դատաստանի։ Շնորհ
կալցի Հօրն՝ որ յայտնելով գպակասութիւն պատ-
մութեան Հին Հնդկաստանի, ի մասին Նախնի եր
թեւեկութեան Ակգխս յայս աշխարհ։ տեսիլք եւս
ինձ յայս յորինուած, լիցի որպէս և էն, տակա-
ւին այս առաջին եղեւ ի ձեռագիրս իմ, որ գնոյ
արժանացաւ ի մէջ Ազգիս մերոյ »։

Յիշուած Հայրը Խաչկանն է։

Տ. Մկրտեան Հայր հետեւեալ խորհրդածութիւն-
ները կ'ընէ այն գրոց մասին.

Ակս սքանչելարուեստ բանաստեղծութիւնն՝ որ
գկնոս Հայ նախապարապետն սիրահար առնէ Սոնդի-
պեայ արքայազուն Հնդկաստ., այնքան քաջգր և
սիրուն ոճով է գրեալ և չափեալ, և այնքան հոմ
հնախօսութեամբ մերոց հայրենեաց, մինչ գի ըստ
իմոց ախորժակաց գկր ի վերոյ գասել գան գամենայն գործս Թաղիադեանի. որ համառոտու-
թեամբ իւրով հանդերձ գրագուսն ներքինէ գի-
մաստս և արծաթեէ գխանդ և գեռանդ։

Չէ կարելի ձանձրանալ հարիւր անգամ կարգա-
լով. այնքան համեհատ են ախորժալուր բանից, և
գողարիկ ասացուածովք։

Ւր խորին հմտութիւնն Թաղիադեանի պատմու-
թեան մերում և ծառ հին ազգաց, փայլի ի ծա-
նօթագրութիւնս Հնգակ երգոց մատենիկանս, յո-
րում նիւթ բազում կայ արժանի հետազոտութեան
և գիտութեան պատմարանից »։

Տես Ակֆաւար 1847, Հատ. Պ, էջ 3 և յէջն
384, ուր իր աշակերտն Ա. Պ. Ակտնեան ուղեր-
ձով մը՝ ուսանողաց թղթակցութիւն մը կ'ըն-
ձայէ իրեն։ (Այսն գիրքը Նուիրած է մեր գրատան
մեծ. Մեսրովբ Յ. Ակվեանց։

Ի տիպ, Ի. Պոլիս, ի տպ. ի Յ. Միւհէն-
տիսեան, 1871. փոքր 8°, 234 էջ։

Գննադ. Ամս 1872, թ. 5, էջ 107, ուր ի վեր-
ջոյ կ'ըսուի. « ... Հայաստանի իրաց և սեղեաց
վրայօք թաղիադեանցի տուած տեղեկութիւնները
շատ յայտով և նորոյ մտքի մը երկնած արգասիքն
են։ Ւրնդ ամենը մեր Հնդկարնակ Հայոց այս չքնաղ
ծնողքը, որ և նորոգ տպագրութեան մ'ալ ար-
դարապէս արժանացած է, գրուած Հայ մատենա-
գրութեան ոսկեգինիկ շղթային մէկ գեղեցիկ օ-
ղակը կը կազմէ, և թաղիադեանցի անունը, ազ-
գիս հանրածանօթ բանահիւսներուն անունից կար-
գը կը դասէ »։

Հրատարակիչն է Ակիւրեղ Ի. վ. Արապեան
ըստ Ակմենիսի 1894, թ. 67 որուն Ակգը կ'ըսէ.

« Ակրք խոհական համոզմամբ և փորձու անձանց
հանդիպին գինչ են հետք մարդոյ յաշխարհի աստ,
և գինչ փառք նորա, այնպիսիքն որդիք են որ
գտնեն բորբոք ուննդան ի կեանս իւրեանց պահել
գյիշատակս նախահարցն իւրեանց։ Ւր եւս եթէ
չեն ի միջի, խուզեալ ի հնութենանց հանել ի լոյս
գիեշերաթաց մնացորդի յիշատակաց նոցա՝ առար-
կայ է միշտ մատագրութեանց նոցա։

« Ակղնպէս և Մեսրովպ Ի. Թաղիադեանց նախան-
ձաւոր և սիրով հայրենի յիշատակաց, վվիպասա-
նական քերթեալ է գՔերս Լոս և Սոնդիպեայ,
ընդ որ ի սէր երիտասարդաց ազգիս վաստհ, տամբ
ի տպագրութիւն այս երկրորդ անգամ որպ ար-
ժէքն իւր չունի պակս գովեստից, այլ ինքեանն
յայտնի տեսանի ընդելութեամբ։

« Ւսաեւ երկրորդ պատճառ է տպագրութեանս, զի
այս քերթուած թէև ընծայեալ ի լոյս երբեմն ի
Նդիկս ի կալկաթա, սակայն այն գրեթէ միայն
ի վայելս եղեւ բանասիրաց ազգայնոց մերոց ան-
դեն բնակելոց. յորմէ զուրկ մնացին մերազնեայք
որ ի թուրքիա։ Ակսոն որոյ և պիտանի իսկ հա-
մարեալ փոյթ կալաք ի սոյն և յանկրուստ պահ-
պանութիւն ընտրելագունի վիճակս ***։

Հնոտ պատմախրատական արիւրպագ, բուռ խնդրոյ Պարոն Յովսէփայ Աղաբէկեան։ Անդ, նոյն տպ., 1847. 8°, 75 էջ։

Դիւրեալ առ գերապատիւ Տիկին Էլիսաբէթ Յ. Աթթարեանց, Վահանայր Ագգային յառաջդիմութեանց ի Պալաքեան։

«Տնարակ մի է սա փայրիկ, բայց յոյժ խնամալից և հրահանգիչ դաստիարակութեան արիւրագ Հայկական կրթութեամբ, որ ասդ բարձի թողեալ է ի մեզ» Մկրտիչ, յիշատ. գիրքը. էջ 165։

Տես Ազգաբեր 1847, Յատ. Պ. էջ 345 6, ուր այս գրքին առթիւ կան Հարաւեան Բնկերութենէն առ Տիկին Էլիսաբէթ, և Յովսէփ Աղաբէկեանէ՝ առ խոզիսդեան գրուած նամակները։

— Վկայաբանութիւն արքոյ Սանկիատոյ. ի պէտս աշակերտաց սուրբ Անդրէասի գպրոցի։ Անդ, նոյն տպ., 1847. 8°, 10 էջ։

Հարցու պատասխանիով փայրիկ մեծարակ մը։

— Կարգ և կանոնք առաքելական Պաւղոսի Օրիորդաց և Պարանիկաց։ Բացեալ յամի Տեառն 1847 ի Պալաքեան, բուռ առաջին և երկրորդ ժողովոց։ Անդ, նոյն տպ., 1847. փոքր 8°, 38 էջ։

— Քանոնագիր տօրդորութիւն Պետրոսեան Պ. Թադիսեանց. ի Վ. Ա. Արիւրատոյ արքոյ Լուսիսաւորչի ի Հայս. Հատոր Առաջին. տպագրեալ արդեամբք Ազգի մերոյ ի սիփիոս Հնդկաց. ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Կիրեսեսի ազգասիրի՝ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Անդ, նոյն տպ., 1847. 6°, Ը + 382 էջ։

Գիրքը ձեռնած է առ Գաբրիէլ կաթող. հետեւեալ տպերձիւ, որուն մէջ կը պատմէ և իր կեանքը.

«Աղաբէկեանցի. Տեառն Գաբրիէլ Ազգասիրի Արարգոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Նոր և Տեառն ի պատարագ Ակնածութեան Յուսով բնծայաբերեալ. – Նոգեւոր Տէր. Առաջին կարգեալ ՅԱստուծոյ ի խնամակալս մանկական ոստանիդ իմոց, և առաջին իակ այժմ ի մատակարարութիւն Նախին՝ ՅԱյժմ Հայրապետութեան ամենայն Հայոց առաջին հանդիսանալդ յղդրմութեան արդարեւ՝ եթէ աստուածահաճոյ աչօք քաղցրութեան ակնարկիդիք յայս դիւնաբեալ պաղեր, իբր յաւազին ի տեսակ իւր առաջնատուղ նուիրեալ Ձերդ Ազգասէր Տէրութեան ի պատարագ ակնածութեան։

«Ինչ գլուխեալ ի բարձանց յաստանդանս ազ և անձակ պատահարդոյ աչխարհի՝ և աստուածպանդ ի ոտանապանս օտարութեան անատն և անպրամ ոտանաւոր՝ պատկառիմ պարծիդ՝ եթէ ժողովրդի ինչ՝ Ձեզ արժանի արմագան։

«Ցաւերիս Վհհիդ գագաստութեանէ Հայրենեաց առ Հատարակութիւն մեր ի Հնդիկս՝ ուրացեալ անձին գոյն ամենայն՝ գոր աչխարհ տալ կարէր օտարականի ուրդ. և որպէս մանուկ ապաստեալ ի ստանդ մոր՝ անդրէն ի նոյն դիմիդի՝ – Ինչդ ոչ գտանել գոր խնդրէր անձն իմ, – վանական մը տեսալ և վանական երևալ ի Հնդկաց յաչխարհական փոխեցեալ ի Պարսկաստան, հասի ի ծոց Ինոցիս, ազատ հարի Հայրապետիս. այլ փոխանակ մխիթարութեան՝ յագատութեան անձին խուսաբ պատրաստ որբեցեալ։

«Ի որ պետեան, և Է՝ որ անպետան վտարանգեալ՝ որ ի բեմէ, և որ ի բանդ, ելի առանդ վրէժխնդրութեան, և խոյս ետու ի Հնդիկս վերստին։ Ի բանդր մերմէ գրաշար տպաբանի, մերմէ պատմաբան Հնդկաստանի, մերմէ փերեզակ չիրագրամիջի, և մերմէ հիւսնդ գեղանախշի, զամս հինգ անդադար աչխատեցայ և ոչ ինչ՝ միւնչև նկաց Հարաւեան Բնկերութիւն, ազատ հարկանել Հկգին գրագիտութեանս։ Ցոյց ի ձառագիս համառ, ձառագիցդ ագգի ձառագիսով զանձն երջանիկ համարիմ զարդիս և բուռն նպատակին հասեալ։

«Իմէ բարիք իգնն ի չարժմանէ յայսմանէ այն ամենայն իմաստութեանն և մեծագործութեանն Պատուելի Հատարակութեանն Հայոց Հնդկաստանեայց են չնորհք. ապա թէ ոչ ձառայս անպիտան նոյն համ, որ ինչ և էի յամենայն ուրեք։ – Ցատի և այս դաժչաչեալ ազեր, թիւրիս առաջին՝ որ պարծիլ յանուն Հկգասէր Տէրութեան Ձերդ յատնի ապագոյդ է որդիական սիրոյ և ջնմանուդութեան նոցա առ վերափառ Տէրութիւն Ձեր։

«Խորին ակնածութեամբ բարեհաճ ընդունելութեան յուսացեալ՝ մնամ Հկգասէր Տէր՝ վերափառ Տէրութեան Ձերդ. Ամենախոնարհ ծառայ Մեսրովբ Պ. Թադիեանց»։

Ձառոյաբանին մէջ կ'րսէ. «Ցպէս միտք մարդկան, նոյն և մարմին յարաչարժ գգայարանօք պատչաճեալ ի ծարերար Ավարչէն, ոչ ինչ այնքան օգտակար և ախորժ համարին՝ որքան գպատմութիւն չարժական աստանդականի. իչեն բանքն ցուցո՝ որքան և մարմ իչէ։

«Ի մանուկ տիոց անտի ակաց հաւաքել վերաբերս առանին և արտաքին անցից ժամանակաց, և գվայրաց վայրաց վայելչութիւնս առեալ տեղագրութեամբ և ընդօրինակութեամբ հնութեանց. այլ ի պէտս ձախորդութեանց անտի իրաւ կամ անիրաւ պատահելոց՝ և յաչխարհաց յաչխարհս վտարանդի և հալածական գնալոյս կորեան նոքա միչ իապան։

ՀԱՆԴԻՍԱՒԱՆ ՓԻՐԱՆԱՆՑ անուանեալ ձեռագիր իմ, ԵՐԿԻՒՆ, ՓՐԿՒՆԻ, ԱՐԱՐՉՆ Կիւլիկիոյ, հանդերձ օրինակաբ նախին արձանագրութեանց, և դուցակոբ միաբարբառ գրեանց գտելոց ի տեղիս տուիս անհետացան ձայրատատ։ Լուծանգակ գրութիւնք իմ գձեռից և կրօնից Հընդկաց՝ թողան ի կատանդատպօլիս. և պէտ աստ և անդ։ Ցի եթէ չէր վերնախնամ Կիմութեան պաչտպանեալ գկեանս յանհամար և ի վերահաս արկածից՝ չձայր ինձ գարդիս գոր ինչ իմ ասել կարենայի։

Ցայդ ի նիւթ անգր – Ի վերայ Աւագին հատորոյ գրոցս ոչ յոժարեցայ պատատատել գՊատմութիւն. մի՝ գի յայտնի է Ազգիս պատմութիւն գախահարդն. և երկրորդ՝ գի որք գտանինն ի ցանկալեացն Հերի տեսանին։ Ցրանի եթէ յուսանգակ Պատմութիւն մեր նոր ի նորոյ ակատեր, բուռ օրինակի և ոչոյ Ցազմերախտ Հոր Մխիթարայ Ցիզկանց ի մուտս Հետատանին։

«Ի հնութիւնս ապգի և Հայրենեաց ոչ ընկղմեցայ. մի՝ գի կորստեալ էին հատարմունք իմ. և երկրորդ՝ գի ի հետատատ և ոչ ի մատոյ արժանացայ խոսել։ Ցր բուռ որում պատկեր, կան՝ որ լատագոյն եւս խոսին քան կիս։

«Զառանձին ծխից և տուիրատ Հեռանց գատատաց և քաղաքաց կարի հարեւանցիկ չիշեցի, քանզի ի մոտ կաց իմ՝ եթէ կեցից Աստուծով, յօրինել ոչ եթէ գՊաշտոց ինչ, այլ Նիւթարան մի, յորում նկարագրիցին առանձին տուիրութիւնք, հանդէսք, կարգք և արատրութիւնք ազգայինք։ Ցեթէ չհասից տյսր փափագանցդ՝ վհատգոնիցն ապատատան առնեմ գայն, մնանատնգ՝ որոց հին Պարսիկ բարբատոց տեսկեագոյնք իցեն։

«Զհատան ի վերայ նախնեաց Հեռու իա՝ կամ վին ի բաց հատոր։ Ցրպէս և գատատպագնեան ի մանկան տուից և ի կրկնց՝ որք եթէ գեռեւս անգ՝ ոտկեղէն Ինարու կենացս՝ և քատ մեծի մասին Հո-

Իմաստք անմեղութեան՝ այլ ոչ վերջ պլխովին յարուցաքին բարբարոսութենէն և ի ներքին խռովմանկութենէն որք հարկիք յաջորդեն իրերաց։

« Ցուսամ յերկրորդ հատորին առաջ պարտիմ և առատագոյնս լինել։ գի անդ ելիցէ զուարճալի ինչ՝ ամենեցուն վերաբերի, իսկ ելիցէ պարապ՝ անձին միայնոյ եւեթ։

« Շատ լիցին՝ ոչ կանաչիրին ի տրիտուր աշխատանաց վերծանութենէն՝ քան թէ փանաքի գոչին յանուն և յանպատճառ պատմութեան առանձնացն յերեւան հղողեցուցանել առ և անդ գականս պատեալ ազգային անցից իրերու գաւառացուս ազատալոյս ընդ պատառոտեալ ամպոց համատարած գիշերոյ »։

Իմաստասիրին. Շատուած Ա. Հատնին անգիր, նոր եղանակ դատարկութեան մանկանց։ Ի. Խիրք գաշտին Վլազարշապատայ, տեղագրական ծանօթութիւնք Արքոյ Լչմիածնի, այլ և այլ պատգամիք հանգերձ։ Շորշապատ Լչմիածնի։ Ոդ։ Ջուր։ Գետք Արարատայ։ Ձկնաբանութիւն։ Ձրկնորսութիւնք Արարատայ։ Լերինք և բերք Արարատայ։ — Ի. այսպէս Նախամանուկն Արարատայ, և նախապատիւ շաշարհին կերպարան բնակչաց նորա։ Կերպարան Աշրարատեանց։ — Վ. Կամաւորիկոս և կառավարութիւնք Լչմիածնի։ Մառն, և Ծնօթիւն Կամաւորիկոսին։ Ի. առաջին։ — Վ. Առաջին հանապարհորդութիւն իմ ի Մասիս։ — Ի. Հանապարհորդութիւն իմ գէպ Հիւն Արարատ։ — Զ. Հանապարհորդութիւն իմ ի Սիւնիս, 1819։ Ի. առիք, Սոմխէթի, Արցախ. Տաշիրք, Ապարանք, եւն։ Աշխարհագրական տեղեկութիւնք զատ կան հետաքրքրական պատմութիւնք ժողովրդական կեանքի և ժամանակակից ազգայնոց, Իւրիքեմ, Յովհաննէս և Գերասէս կաթողիկոսներու մասին, եւն։ — Ազգասէր մէջ (1847, Շատ. Վ. էջ 40) հետեւեալը կայ Թագիադեանցի աստղագրութեամբ։

« Ազդ առ պատուելի Ազգ իմ։ Վանի ամենք յաղագ ազգ արարի Պատուելի Ազգի իմոյ յաղագս տպագրութեան ԱՒՆՈՒՊԱՒՇՈՒԻՒՒԻՒՒԻՒՆ, իմոյ ի կանացան մասանս աշխարհի, բայց ոչ յաջողեցաւ գործն ինձ յայնժամ. վարդիս ի վան հատուկաւոր յօգուտ ածոց ինչ ԱՒգգասիրի մերում, և ի Շուշեաւանիրին Զմիւռնիոյ. ի Պատմութեան պարտից, և ի Սոս և Անդիկի երգոց իմոց՝ շարժեալ բազմաց ի ներկայացոյ ի ազգասէրս, յորդոր մատուցին ինձ միշտաց Ազգասիրեալ հրատարակել զայն իրրեւ հին և նոր աշխարհագրական և պատմական ոճով մերոյ լուսաւոր ինձ մեկնարան։ Ինչ որովհետեւ տպագրել զայսպիսի ինչ ի շրատարակագրին՝ բառնայր զմիութիւն և զամբողջութիւն գործոյն, և առանձին տպագրել ծախսոյ մեծամեծաց կարուէր, վասն որոյ առաջարկեցաւ տետրակ առ տետրակ ամաւ ի լոյս ընծայել »։ Ի. յետոյ կայ գաղիերէ էջերուն, Լոս վիլին, եւն։ Լյաճ է արդեօք տետր առ տետր, Ազգասիրի մէջ չհանգիպեցայ։ Ի. էջն 141 (Շատ. տարի նոյն տապէս կ'ըսէ՝ անդուլ ինչ թագիադեան Լուսա փանոս Վէորգեանի ծանուցան առիթ. « ... Նկ է աց գամս 117 ի Նոր Ջուղա), կարէր պարզ պատմել գանցս 234 ամաց... Լյնէ փոյթ ինչ լեալ էր գինեաց կամ վարժապետաց աշխարհին՝ գլուեալն ի ամանէ ի փոր միայն անցեալ ցանել, անքան հնութիւնքն անկարեւոր առ մեզ հասանէին։ Գանի մի ամաք յառաջ արժանագոյք գրուցաց տուրս, և գոր (այսպէս) ինչ հնութիւնք ի վեր երեւեացին յընթացս Ճանապարհորդութեան Մեսրովբայ Խաղիեանի թագիադեանց գնոր Ջուղայ և գշրջակայից նորա՝ ամենեւին տուրս են չնորհք »։ եւն։

Սոյն ճանապարհորդութեան երկրորդ հատորն եւս անտիպ մնացած է և ձեռագիրն անյայտ։ Ազգասէրի 1848, Յունիս 21, թ. 111, էջ 130) մէջ գրուած է. Ախտաւոր մնաց ի. Շատ. Ճանապարհորդութեան Մ. Վ. թ. որ ցինչպէսորգ ամասիրին հասանալ խափանի, մինչեւ այդ արագրէ բարերարն Աստուած յաջողել վերստին գտապարտիին լրութեան նորա »։ Ակդ հատակագրերը տես Մկրտեան Նոր գրքին մէջ յէջն 90–124։

Թուրակ Թագիադեանց. Նուիրեալ արժանապատիւ Ազգ Սարկաւագի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց Պարոն Գաբրիէլի Եպիսկոպոսեանց ի Խանգուն, Հարսանեաց Պարոն Ստեփաննոսի որդւոյ Իւրոյ ընկ Օրիորդ Նորիփսիմէ Ց. Մ. Գաբրիէլեանց՝ ազգային խնդակցութեամբ։ Անդ, նոյն տպ., 1847. 6°, 38 էջ։

Ազգ կ'ըսէ. Ցեղանէ խմամ ի Նոդիկ տամ Տեառն 1830, բարձի ընդ իս յաշխարհ Հայաստանեաց գիպակեալ մի և գիտութիւն առ ի գրուածս իմ. որովհետեւ երկրին եւս բանականք էին բարբառոյ մարդկան։ Պատկառն սիրայրեաց որ երգեր միշտ գՀայն Ցեղեցիկ և գաւառս ածս Հայրենեաց իմոց, մեռաս և մատենագրս ի խարդիկ Կապադոկ. բան որում համարեցաւ ինձ Նոդիկ էր տալգէ Ըրամանաց։ Սոնաց ի միտիւարութիւն ինձ միայն այս իմութիւնք, որ այն ինչ դեռ ձագ անփետուր ի ճերանաց Հրեշտոյ մայապուրծ ապրեալ միշտ կրեր գերկիւղ մահու ի սրտի իւրում. ուստի և համարձակ խոսիլ ոչ կարէր։ Ջանացայ ուսուցանել նմա երգս ապրի ապրիս, բայց ելիցէ երգք նորա անախորժ ումիք իմութիւն. այն իմ ևն մեղք, ոչ նորա։ ԵՒնձն պարտաւորիր Հայրենեացս քաղիցկիս, իմոց ի միս առցէ, գի ազատուն Պողոսեան յԵգիպտոս՝ ըստ փիլոնի Իմաստասիրի Հերքայեցոյ՝ ոչ կարէր աւելի ասել, քան թէ « ափսոս աշխատանացս »։

— Ցամի Տեառն 1838. հասեալ ի Վաղարշ կաստանդիանոսի՝ սիրի արարի ի Մխիթիլի Հան, ուր եղանակն անձրեւուտ, ոստարութիւնն խարին, և ներքին տխրութիւնն ոգոյ իմոյ վհատէին գիս արդեօք, եթէ չէր լեալ ընդ իս այս քաղիտակ. գտնէ նրագածոյ երգով այսոցիկ զբաղեցուցանել և ամոքել զիսաս։

— Վանպատն գՄորէն իմմէ և գՏուտուն իւր համանուն՝ ուստ կարպալ է, — բայց գՄէրն գբրիպեալ ի վազուց ևս գիտէր. ոչք միանգամայն աճեալ՝ անարուեստ և չնչին որպէս և ենն, տասկսին առաջի Հոր Ջուարճացելոյ ի Հարսանիս Որդւոյ Իւրոյ Միրելոյ Նուագել՝ և գրեթէ առաջին հանդիսացեալ ի ծիսի մերում, յորմէ ստացաւ այսորինակ ընծայութիւնն ինձ ցաւ ուրախութեան արտ. ինչ իւրեանց՝ յանգստս հայ և հոխանալ իմ ինութիւնք. գհետս ուրեմն յամարելով և գաւառն պատշաճին՝ յարախակցութիւն և յորհնութիւն Աստուածապզին Ամենից՝ պատիւ անձին համարի ինձ միշտ. Վ. Ի. Թագիադեանց »։

Իմաստասիրին. Հայկ ի տեսիլ Հայկազնին. — Մայրիկ դուռ. — Տուտուս. — Ներ վրիպեալ. — Հիմն։

Ազգասիրի մէջ (1847, Շատ. Ի. թ. 74, էջ 16 գրուած է. « Նոր օրինակ շուք հարանեաց. Ընկերակցապատար խնդակցութեամբ հրատարակեմք առաջաւոր, գի Պարոն Յակոբանոս Կարբիէլեան Ընդհակարեանց՝ ի հանդիսի տարի հարանեաց իւրոց՝ ընդ այլ արտարին չքեղութիւն նորա, յաւել և զնոր իմն շուք, մատուցանելով ի նպաստ Տպարանի մերում զգումար մի հարիւր կամեանաւոր առ փեսայ գի ապագրեացի նովին զգրքոյկն (այսպէս) անուանեալ ԹՒԼԻԹԱԿ ԹԱՂԻԱԴԵԱՆՑ ի պատիւ Արժանապատիւ Նոր իւրոյ Պարոն Կա-

բրիէլի Աստ Մարկաապի նկեղեցոյ Հայոց իշանցուն, առ ի ցոյց երախտապիտութեան իւրոյ առ նոսա պատուական, վասն որոյ և մեք այսպէս շնորհատուրեամբ Հօրն գոտ բր ամուսնութիւն ղրկեցինք»։

Ի տիրոջ տես հետեւեալ գրքին մէջ.

Նիկոլոզոսեան յարձան Թումկոյ Թադիա-դանց։ Ազգ Հեղինակ Փնարին Միքահարի — 1837 — Հրատարակեալ ծախիւք Պարոն Յովհաննու Շահնազար Արտզեանի Նոր Ջուղայեցոյ, Հարեւցասպրոս Ազգակիրտ Փիլիմոդին։ Հրատարակիչն է Յ. Բ. Մկրտեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893. 8°, 125 էջ։

Ներածութիւնը կ'բռնէ. «Ինդ այս գիրք ի հմախ-ծուհեան անդ կրկին տրամականաց հայեցեալ անցանելով, ի վերայ աստուածային խրատուց բնական և գայլ և այլ անձնական վասնզս, մինչեւ ի կենաց լինել ապայոյս։

«Վասն որոյ Ձեզ գերդաձն կիսակատար, և տրամադրութիւն գլխոյ անտարբեր։

«Լինէ կամք իցեն նկրկից այսորինակ հնոտ զգայն, ընծրելով ժամանակին ապուհեան, ապաշեմ անբասիր առնել գիմ Տէրոջ պրէշ։ Մ. Գ. Թադիագանց»։

Նկեղերգութիւնը կ'ապարտի էջն 50, ուր հետեւեալ Նկատողութիւնը կայ հրատարակչէն.

«Ախտոսամբ, գի սրտաշարժ նկեղերգութիւնս անկատար թողեալ է ի Հեղինակէն, որպէս և ինքն ճանոյնալ է համառօտիւ ի Յառաջաբանին։

«Նուան աէր Գերիմոդիս առ իւր Ազրուհին չրքնաղ, յայս յանգիման ութանի՝ ոչ միայն ի 1076 տողէ նկրպոցս, այլ և Ազրպրուհեանց իւրոց և ի Թանգպրան Թադիագանց անուանեալ Տագաչափս հեղանցին, որ հեղեալ քանիցս ընդարձակ քան գայս, բայց դարձեալ անկատար Ձեռնալ։ Ուր ժանրէ վերծանութիւնն է այս գործ աքանչելագոյն ճառ բանաստեղծութեան, զոր և ունիմք տալ ի լոյս եթէ լիցի մեզ յաջողութիւն ի Տիառնէ։

«Տիկին Թանգ կամ Թանգիսթուհի, վախճանեալ է ի Փաւրեզ յամին 1837 ի դեկտեմբերի 18. ի ծադիկ հասակի 21 ամաց, և թաղեալ կայ ի գաւթի նկեղեցոյն Պաւրիրիոս, ոտնորինակ ունելով Տապանագիր ի վերայ, շարադրեալ յԱմուսնոյն սրբազնոյ, որպէս և յիշատակեալ եմք ի կենսագրութեան Թադիագանի յերես 98։

Տապանագիր

Թանգ Մեսրովբայ Թադիագանց
Օտար յիւրոց Հայրենեաց
Ի ծնանիլ մարդ յաշխարհ
Ինչն ծնաս առ Աստուած։

«Գրէ սիրելին իմ Պարոն Մեսրովբ Յ. Ալէքեան, թէ գերեզմանաքարս այս է սեաւ մարմարիոն, որոյ հանք ոչ գոնի ասէ ի շրջակայս Պաւրիրիոս, և չիք նմանօրինակ քար ի քաղաքին։

«Յաւելու և զայս, թէ Մ. Գ. Թադիագանց գրեալ է ի Կ. Պոլսոյ նամակ մի առ Հայր իւր պարոն Յակովբ Ալէքեանց ի Ջուղա, ուր է եղբայր Թանկայ յամին 1839 Ապրիլ ամսոյ թուականաւ, յորում ոտպէս առագիալ է.

«Իրում ես թէ Թանկուհի գերեզմանի խաղբու իւր անուամբն մին գիր չինեմ։ Ոչ թէ մին գիր ոտանաւոր, այլ էապ տարի ու կէս այ ամէն որ իմ աշխատանքս այ, նորա վերայ ոտանաւորով գրքեր չինելս։ Պատճառ մինչեւ հիմա Ձեզ չոտզարկելս ներանց Որինակն էն այ, որ սիրուի տպագրեմ, և այնպէս ուղարկեմ։ Ես գրես որ իւր համար քար չինեմ. սիքսի, քեզ ոչ առաց թէ Թանգուհի գերեզմանի վերայ քար չկայ Ձգած. և էնպէս քար որ բոլոր Թավրիզոյ հեղեցոյ գերեզմանատեր նմանն չկայ. և ոչ վրի գրած ոտանաւորի նմանն։ Ախ, Ախ, և Ախ»։

«Երբէ ի բանիցս թէ «Ոտանաւորով գրքերն» են Նկերերգութիւնս այս, և Թանգպրանն և Թանգիսթուհի Թադիագանցն (զոր տարբ ի լոյս ընդ ամին)։

«Մնալ մեզ այժմ ծանուցանել բնթերցանելոց, թէ ի Հատորիս այսմիկ ամփոփեալ եմք գայլ և այլ ոտանաւոր քերթուածս Թադիագանի, հաղորդեալք առ մեզ ի Պ. Պ. Յովհ. Շ. Արգահանեանէ և ի Մեսրովբ Յ. Ալէքեանէ, և կամ ժողովեալք ի մէնջ. այլոյժ պատճէն Հնոգեալ որպէս ոտանաւորք առանձին տպագրութեամբ հրատարակել գԹանգպրանն Թադիագանց»։

Ցիշած ոտանաւորներն ասոնք են. Սիրելի Հրվարդ իմ. Ցերեփուռ անաւարտ։ Դեղիզ կանանց, Դաւ ալեկոծեալ. Երգ, կենաց բաս, Տաղիկ բարեկենդանի. վերջին երկու ոտանաւորներ տպագրուած են Դուռգարան գրասենեաց գրքին մէջ), Աբեղ Ափրոդիտոյ եւ Ընդոհ յիմարի ի կալկաթա, կատարած, Ողիոյ ի տես հոգեհարազատ սիրելւոյն Գերապայ յաշխարհն Հնդկաց, 1827. Կայ և Ագգաւոր օրագրին մէջ 1845, էջ 35), Ինդ սրակնոյտ (այսալ, անդ էջ 104), Հնոտչուան ի Հոսիս Աստուածոյ (գՀեղինակէ Մենի Հայ Բառագրոց) կ'անգարկէ Աբգերեան Հ. Մկրտիչն ու Հայկազեան բառգիրքը, ազգուած վ. բոլորի (Հիւրմիզ Նդ-ի) Հայկազեանի աւարտման միջոց գրած ոտանաւորէն. 2րդ տուներ կ'ըսէ. Աստ զբաժանն անմուսր — Զոր յոյսով պաշտէ քո վ. բոլոր, — Ինդ երանեաց տրիտուր — Մեր բազմադիւն Ցերեսունն»։ Հիւրմիզ գի Նկրգր տես իր անուան տակ։ — Նոյն կէտը կ'ըսէ ի անձանօթ Ձեռագած է Մենջ. Հրատարակչէն), Գոռ որ տարուով, Մաղրոնք, Տող չորսդրեալ ի Հնդկաստանէ յամին 1841, կայ 9մի տնիդ Աբրամյոյ Աբարատեան լրագրին մէջ ետ, թ. 931). Ցոռցակ առագեալ ազգիկ տան Հայոց ի ծովրագոյն կառավարչն սրբոյ Աթոռոյս, Նշանակութիւնք ինչ ինչ քարից զտարբերալի ոտանաւորիս, յաւելեալք ի մէնջ (ի Մկրտեանէ և ի Պարոն Մեսրովբայ Յ. Ալէքեանց. 42 քառ. այդն ոտանաւորը կայ Գրականական եւ պատմական Հանդիսին մէջ ալ 1889, Դիւրք Բ, էջ 289, ուր Մ. Բ. «տպագրեմ ենք, կ'ըսէ, առանց որ և է փոփոխութեան». Խորագրին մէջ Աթոռոյէն վերջ կայ ի 1833 ամ., ոտանաւորին մէջ ալ ինչ ինչ տարբերութիւններ, որոնց մասին յիշատակութիւն չ'ըներ Մկրտեան Հայրը։ Ցետոյ ծանօթութեամբ մը Մկրտեան Հոր կողմէն թուրքաց Թադիդեանցի երկրորդ տպագրութիւնը, առաջին տպագրութեան թուականով (1847՝85 էջէն սկսեալ մինչեւ 125, ուր հրատարակիչը կը ծանուցանէ.

«Որպէս է տեսանել, այս Հմէնեան երգ՝ եգեալ կայ ի մէջ նկերերգութեան Թանկայ, այլով փոփոխութեամբք։ Մեք որպէս գտաք ի Թուխիկիս, գնոյն և ատանգեցաք, զի յար և նման լիցի առաջնոյն տպագրութեանն և երկրորդս այս, և զոր ընծայեմք ի վայելս սիրողաց սիրարան նուագաց մեծ Վերծիոցիս Մ. Գ. Թադիագանց, որոյ յիշատակն լիցի օրհնեալ»։

Փենագ. Արմենիա 1894, թ. 67։

Տ. Մկրեան յիշուած գլքին 169 էջին մէջ կ'ըսէ թէ գտանի ատ իս փորրիկ աչխատութիւն մի անտանեալ Ընդնի Հովհաննէս Թադիագանեալ յԱնգլիականէ յամին 1842. գործ արժանի տպագրութեան, որ է բարոյական լիճ վէպ գտուր միոյ... Դոյնպէս ունիմ ատ իս և Թանկայ Թադիագանի անուն բանաստեղծութիւն մի, որոյ երկու տուորն միայն տպագրեալ ուրեմն (ինձի անձանօթ կը Ձեայ — Ձեացորդն անկատար թէ ոչ գտած կարեր լինել — տալ ինձ ափսոսալ։ Ինքնագիր օրինակ տպագրեալ թերթիկս ի միասին գր-

ատնի առ իս, յորում չպատճառէի երկն մինչ ցկրկրդ նուագն տատանուեալ յատատուղ 112 տամբ, որպէս և առաջին երկրին են տունք 238, որոյ 150 տունքն միայն են ապեալ. որով գտանին առ իս ի քահանայից թեղիադեանց յոմանցագ 350 տունք, կամ իբր 1400 տոկ տատանուտր բանից, բայց ֆերակատար թեղևալ »։

Մկրեան Հօրմէն անյիշատակ կը Ճան հետեւեալները՝ որոնց հանդիպած եմ Ագգաւարի մէջ և այլուր.

« Հայր մեր մեկնութեամբ և հարցու պատասխանեոք ի պետս աշակերտաց Սուրբ Աստուծոյ դրպրոցի ի Մ. Ի. ք.», Ագգաւար 1847, Հատ. Գ. էջ 331։

Ագգաւարի 1848, Հատ. Ը. էջ 40 մէջ կը ծանուցանէ ինք թեղիադեան՝ թէ « կամեցով գոտատնել գերականութեան մասնաճիւղ ի մէջ Օրիորդաց Ագգիս, և տեսանելով որ արդէն իսկ հրատարակեալ գերականութիւնքն ձանր են նորա յօրինելոցի գնոր գերականութիւն յատուկ վասն Օրիորդաց։ Ընդէ օգնութիւն գտից՝ տպագրելոյ գայն, և թերթի առ թերթի կազմելով՝ ակսայց ուսուցանել », Եւն, և յէջն 65, « Շնորհակալս արտի յայտ առնէ Պատուելի Հատարակութիւն, գի բազմորդագրութիւն օգնութիւնն ի մասին տպագրութեան դործոյ հնչտ և համատատ գերականութեան իւրոյ, եհատ մինչեւ ի 400 Թուփս », և յէջն 130 « Ինկատատր Ճաց... և Հատատուտ գերականուտթիւն Հայկազեան լեզուի »։ Դժնդակս չէ միչտած պիտրս եպիսկ. Դարձուանցոյ Աստուածամնորութիւնը գիրքը, զոր թեղիադեան առնեւով Երփրիմ Կամեռղկեան արկղն ի Հագրատ յամի 1823, հատատարիմ զգաչտութեամբ օրինակիր ուհետը Հնդկատտան տարեր և ծանօթութիւններ առելցնելով հրատարակեր է. « Ինկ այժմ ի լոյս ընծայեալ գերատին աշխատութեամբ Մեսրովբայ Իաւթեան թեղիադենց կարելցոյ. որ ի Միատանութենէ Արդոյ Երմիածնի, 1827, եւն. ունա Գործս Յատերատածին մէջ ԲՆԻՊՈՒՄԵՆՆԻՆ Պ. Ա.), ուր կը գնեմ Մեսրոպ առ Ամենաիրկիր վանքի առաջնորդ՝ կարապետ Արքեպ. ուգերձն, ուՀնախազեկուցումը։ Մեր ունեցած օրինակին մէջ նոյն ինքն թեղիադեանի ձեռքով գրուած է. « Ի մատարձան Ամսոյ սիրոյ, և մուերմութեան ընդ Տհատն Համբարձումայ Տէր Մկրտչեան ուղերձէ Ամենահռչակ հրատարակիչ սորուն Մ. Գ. թեղիադեանց. ի Տրապիզոն, 1838, Մայիսի 4 »։

Ագգաւարի մէջ կան հետեւեալ տատանութիւնները. « Խոսուճ » 1845, թ. 1, էջ 14) առանց տատրագրութեան է, բայց տոյն տատանութիւնը կայ նաեւ Արարատի մէջ 1884, Օկտատա, իր տատմամբ։ « Վակեմեանց ուր տատատածեան » 1846, Հատ. Գ. էջ 32, « Մի մոռանար » 1849, Հատ. Ա, էջ 256. կայ Արարատի մէջ եւս յիչուած ամիս), « Հարց-պատասխան, հզտան Ձագ » 1848, Հատ. Ը. էջ 6–7). « Պարատ կինոց », էջ 15, « Ի Սէմ Ճատ », (1848, Սկսած. թ. 1, էջ 7), « Լրմիմէ թեանպարան թեղիցեանց Երգ Գ.» 1847 Հատ. Գ. էջ 168). « Ամենանական երջանկութիւն » թեանգ, թեագիդեանց (էջ 224), « թեանպարանի թեղիցեանց Դուատ չորրորդ Սկսուած » (էջ 304)։ Արարատի 1884ի Մայիս ամսուն մէջ (էջ 215, 222) եւս կան տատանութիւններ, բայց մեր հետաքրքրութեան մէջ կը պակսի այդ ամիսը, տարեկան ցանկէն կ'իմանամ։ Մեսրոպի մէջ ալ (1862, թ. 179) երկու տատանութիւն ունի թեղիադեան « Հին ժամանակ եղել է մի գար », և « Համեմատութիւն թեղիադեանց Մեսրովբայ վարժապետի և աշեակրտի ? կիր իշդն խօսեցեալ յամենայն Մարտի 1893 ամի ի մեծի պատհոց, ի տուրբ Էջմիածին »։ – Ուրի « Կենդանատանութիւն » խորագրով յօդուած մը Ագգաւար 1849. Հատ. Ա, էջ 184 ձիու տերբատերութեան վրայ։ Պուզէ ուրիչ տատանութիւններ ալ ունենայ Ագգաւարի մեր հետաքրքրութեան պահած թիւերուն մէջ 1849, Հատ. Ա, թ. 23, 24, 25, 26, որ է քան Ա Հատարին 1844ն 209 էջը։ Հատարը 256 էջով կատարած և մեր Հատաքատծոյին։ Ջմիռնիայ Հայրենատրին մէջ ալ յօդուածներ ունենալու է, բայց մեր ունեցած թիւերուն մէջ 1843, թ. 1, 14. – 1841, թ. 37–15. 47 55. – 1845, թ. 82–84, 86–103) չհանդիպեցայ։ – Կայ իր մէկ աշխարհարար նամակը դրուած առաջին անգամ Հնդկատտան երեցուն՝ իր Իրևանի հայրենակիցներուն Պատչանցի « Շահէն » անուն վիպատանութեան մէջ ևս փոխ 1880, թ. 8–9, էջ 45–49, կամ Շահէն գրքին մէջ (93–97) ուր կը ծանօթագրէ Պատչանց. « Տղեկով պատեղ հանգուցեալ թեագիդեանցի Նամակը, մենք մի մեծ պարտականութիւն կատարած Հնչ համարատ մեր Հայմակը տպուած էր մի թերթի գրելու թղթի վրայ 1828 թուին. Նորերս կայ թեղիադեանցի ինքնանձնագիր ատորագրութիւնը և այդ Հշմարը մենք աւելի լմնդ Հնչ համարատ. թեագիդեանցի Նրման մի անգղդ և Հշանատր հնգինակի ձեռքը մեր մատենագրութեան համար ապագատ մը մեծ Հնչանակութիւն ունի։ Յանկալի էր, որ վիմագրութեամբ հշանգնեատրուէր այդ մեծագին աւանդը »։ եւն։ Տ. Մկրեան օրինակած է այս նամակը իր գրքին մէջ էջեր 132–138։

Թարգմ. Տէս ԳՐԻԳՏԻՈՍ (Հ. – ԵՐԵՒԱՆ Ի.)։

Խմբագ. — Տէս ԱՂԳԱՒԱՐ։

Հատ. — Տէս ՀՈՎՍԱՓԵԱՆ, Թ.) – ԲԵՐԴՈՒՄԵՆՑ Պ. Ա.։

դու քարոզութեան պաշտաբնութիւնը մեր ապի մէջ»։ Ի յեղոյ կը դնէ նոյն թ. ի. Ակեռաւոր մեանի յօդուածը և Ակբերգր Աչտարակէն առնելով, ծանօթութիւններ աւելցնելով. որոնցմէ մէկուն մէջ թաղիադեանցի և Աւետվանի կեանքը շատ նման կը գտնէ իրարու, և 691 էջին ծանօթութեան մէջ կը զարմանայ թէ ինչպէս թեպետ դեանց «մեռած լեզուով» դրաբարով խմբագրեց Աշգաւարը, եւն։

Կենսագրութիւնը, իր գրած նամակներն ատ խաչկեան Յովհ. Պահ. և ընդունածներն, եւն, եւն, տես Մկրտիչեան, Ց. Պ. Տես և Ազգաբեր 1848, Հատ. Ի. էջ 14, թաղիադեանի աշակերտ Տէր Կիրիջորեան Տէր Յովսէփի ատ թաղիադեան գրած նամակն ու ուսանողները, և Բիւզանդիոն 1904. թ. 2315, «Հայ Եկեղեցին ի Հնդկաստան» Մըկրտեան Հոր յօդուածը։ Ջարպ., «Պատ. Հայ. Պար.» Ե, էջ 387, եւն, եւն։

ԹԱՂԻԱՆՈՍԵԱՆ Ե. Թարգմ. Տես Անանիա Նիւէ։

ԹԱՄՄԱՇԵՆԱՑ Մ. Ջրապատ. Երեւելի մարդկանց կենսագրութիւններ. Հրատ. Յովհ. Ալամեանցի, թ. Ի. Կազմեց Մ. Թ.։ Ս. Պետերբուրգ. «Պուչկինեան արագատիպ» տպարան, 1903. 8°, 39 էջ։

Գննադ. Բասմաճեան (Հ. Կ. Տ. Ալահկեան) 1904, թ. 2. էջ 80), ուր կ'ըսէ ի վերջոյ. «Մ. Թամամշեանց գեղեցիկ կերպով համաոտած է այն գլխին մէջ Ջրապատի վարդապետութիւնն, օրէնքներ, ծէսեր, աւելցնելով նոր ուսումնասիրութեանց վրայ համաոտա տեղեկութիւն մը։ Այդն կեսին վրայ կարելի է գտնել չատ աւելի ընդարձակօրէն փորձուցած փաստի «Լոյսէ» ուսումնասիրութեան մէջ, նոյնպէս «Ձեռ Հայոց Հայոց» ի մէջ, եւն։

ԹԱՄՄԱՐ, պատկեր. Թարգմանեց Մելքոն Պաղեան-Փանագեօղ. Ժողովրդ. Գրքոյն. թ. 8, Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Ռոտինեանցի, 1889. 8°, 20 էջ։

Գննադ. Նոր-Դար 1889, թ. 213։

ԹԱՄՈՒՐ-ԼԱՆԿ. — Տես Լենկթեմուր։

ԹԱՄՈՒԱԶՆԱՑ Մացակ.՝ — Փուրանեանտր ձեռ։ Ազբատանդրօպոլ, տպ. Գ. Ասոյեանցի, 1890?

«... Հեղինակը աւելի լաւ կ'անէր գրականութեամբ չը զբաղվել։ Ինչ միտք ունի հրատարակել այս տեսակ անպրակտիկ և անհասատ գրուածներ...»։ — Մշակ 1890, թ. 40։

ԹԱՅԻՐԵԱՆ Ն. Թարգմ. — Տես ԱԶՐԵԼՕՎ (Ն. Ա.) Յաւել.։

ԹԱՆԴԱՐԱՆ, ԱԶԻԱՅԻ, ԵՊԻՈՅ. — Տես ԵՐԴԱՐԱՆ. — ՏԱՃԱՐ ՄԻՒՍԱՅԻՑ։

— բարեզարդ, կամ Հաւաքումն զուարճալի և քաղցրալուր բարոյական պատմութեանց։ Թարգմանեալ յիտալական լեզուէ ի հայկական բարբառ, աշխատասիրութեամբ Պետրոս վարդապետի Պուռնազեան կարնեցւոյ Աշակերտին Բօբրականտի. ի գրօսանս և ի յօդուտ ոտխտի մանկանց եկեղեցւոյ։ Հատոր. Ա։ Գիտութեան ի Հայրապետութիւն ամենայն Հայոց Տէառն Ներսիսի Շնորհազարդ Ամբ Լսիսկոպոսի, և Նարդենիս գերգոն Աւաջնորդի մեծին Իուսաստատնու։ եւ ի յԱռաջնորդութեան Սրբոյ Աննա-

փրկչի վանացն մերոց Տէառն Յարութիւն Ամբ Երսիսկոպոսի որ ի Նորն Ջուղայ։ Ցամի Տէառն 1809։ Ի. ի մուին Հայոց 1258։ Արդեամբք և Դրամիւք Պատրն Աարգիս Դատաւոր Աղայվալեանց կոչնեցելոյ, և ի Նորին Նորակերտ տպարանի որ ի Մագրաս. 8°, Լ. + 176 էջ։

Սկիզբը կայ Թարգմանչէն առ Հրատարակիչն, և վերջինէս առ Թարգմանչէն մէկ մէկ նամակ։

— Հատոր Բ. 176 էջ։

Ընդհանգակութիւն Ա. Հատորին. Աբրին հիանդացեալ – Ընդիպարդոս Մկրվիլ – Պատկերն – Կամանէս և Պիտխաս – Հետևեալդոս – Թերևգիայ Լայդակկի։ Ալխիք կամ Երջանկութիւն։ Արդելի Բիդոլֆ – Ֆիտերիգոս Լանուկկի։ – Փիլիպոս և Կոմինկոս։ — Ի գերդս Պանիագրին։ – Անտոնիոս Լանուելլի։ – Վուլիելմոս Տել։ – Երկու Հղբայրք։

Ընդհանգակութիւն Բ. Հատորին. կանայք վինաբերգայ – Իպոսիի Ընդհնին։ Ակունքն Կոգացեալք – Վնասն Հատուցեալ – Կոմսն Օրենգայ կամ Հրահանգութիւնն։ — Աբրն կնոջ առ Իսանայրն իւր։ – Ընչաքաղցութիւնն, – Բաբերութիւնն բնաջնաջ – Հրգեհն։ — Ամուսնութիւնն։ – Աբրն Հայրենեաց։ – Փիլերային Երեսունք։ – Ութարապետն Տուբենայ։ – Կերպն Աւետաւել։ – Երկպայն Աստուածոյ։ – Փոփոխութիւնն Բարերատիկ։ – Մնանկութիւնն։ – Ապերախտութիւնն։ – Վուլիելմոս Պենն։

ԹԱՆԴԱՐԱՆ, Ընթերցասիրաց. Կ. Պոլիս։

Կանոնագրութիւն ընթերցասիրաց Թանգարանին։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ց. Միւհէնտիսեան, 1853 – ՌՅԲ. 19 էջ։

— ընտանեկան. — Տես Մանանէեան Ա. Փ.։

— խրատու. — Տես Անտրիասեանցի Պ. Վ.։

— Հայ պատմչաց. — Տես Շահնազարեան Կ. Վ.։

— հասարակաց. — Տես Կոստանդեան Գ.։

ԹԱՆԴԱՐԱՆ, հին և նոր հանճնաց, կամ Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց ի ձիշատակ Մկրտչի Լմին։

— Ա. Աճկանեան գիրք Հին կտակարանաց։ Հրատ. Հ. Սարգիս Յովսէփեանց։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1896. 8°, ԺԹ. + 4 18 էջ։

Յառաջարանն ի մեջ այլոց կ'ըսէ. «... Ջարդիս յայլ նորագրն ոչ ինչ ընդհատ կարծուր և չափկան՝ մխեցաք ի գործ. այս է տալ ի լոյս յորդն հատորս՝ գատ անդ ցրուեալ հատուածս գրոց կամ հատից ի դրչագիր օրինակս Մատենագարանի վանացս՝ կշեռ հրատարակեալսն, ընդ խորագրեալս Թանգարան հին եւ նոր հանճնաց. յԱնկանեան գրոց առեալ սկիզբն Հնոյ կտակին։

«Եւ այս ոչ սակաս յորդոր և սատար գտաւ, ինձ զայլս ի մերայոց կամ յօտար բանասիրաց, հոգածկեալն իւրով պեսպես և հմուտ երկասիրութեամբք՝ հանգուցեալ Պ. Մկրտիչ Լմին, ուսուցիչ արուեստիան լեզուաց ի Լազարեան հեմարանի որ ի Մոսկուա Հոսաց։ Նորին ինքն, որ հետախոյզ գրչաս զբազում վկայս և զատնդուխնեան ազգիս հանեալ ի վեր, և օժանդակ գտեալ բազմօք և եբանասուր դպրութեանս՝ ոչ դադր ինչ յանձին պարձանս, զեղեցիկ ինն յղացեալ ի մտի խորհուրդ ի վախճան կենացն, որով և անեղծ պահացի յիշատակ Նորա ի մաշտանէ, և անջնջելի կացցէ անուն Նորա զոյգ ընդ համբաւոյն, և գա-

սեսցի ի կարգս ազգասէր և ուսումնասէր Լարեբարաց իւ խոհս։ Զանգի զաս յայդոց կոտակագրեաց Մխաքանոթեանս գումար ինչ դրամոյ, տասանց հազարաց գոգնիս իտալական լիրայից. որոյ առկոսեացն տարեւորք հոգասցին ձախք հրատարակութեան անտիպ գրոց նախնեացս. որպէս է տեսանել ի մի Յօդուածի նորուն կտակի հրատարակելոյ առ ի մէջ ի Բազմավէպ հանդիսի 1893 ամին էջս 441–442։»։

Ընդանդակոթիւն. Ա. Կիրք Ադամայ, 1։ — Բ. Մահ Ադամայ 24։ — Գ. Կտակ Դահապետոյդ Իսրաքեան, Շմաւոնի, Ղեւեայ, Յուդայի, Իսաքարայ, Զաբուղոնի, Դանայ, Նեփթիմաղիմայ, Գադայ, Յովսեփայ, Բենիամինի, 27–145։ — Դ. Պատմութիւն Ադանեղայ. 152։ — Օրէնութիւն խոստովանութեան Ադանեղայ, 187։ — Ե. Պատմութիւն Մովսիսի, 199։ — Զ. Մահ Մարգարէից, Նայայ մարգարէի, Յովսէի, Ամովսայ. Միքիայ, Յովելայ, Աբդիու, Յունանու, Դաւթայ, Ամբակումայ, Սոփոնիա, Անգէի, Զաքարիա. Մալաքիա, Դանիէլի, Երեմիա, Եզեկիէլի. 207–221։ — Է. Վասն Սողոմոնի ալքային, Շարժմունք դիշխոյին և պատասխանիք Սողոմոնի որդւոյ Բաղէմի, Վասն գրեանցն Սողոմոնի, Յաղագս գրեանցն Սողոմոնի. 228–233։ — Ը. Կտակք Մանասէի Թագաւորի, 235։ — Թ. Տեսիլ Դանիէլի մօծներորդ, 237։ — Ժ. Գիրք Եզրի երրորդ, 251։ — Շարադրութիւն Եզրի մարգարէին ընդ հնչեալսն Տեառն վասն հոգւոց մարդկան, 300։

Յաւելուած. ԺԱ. Պատմութիւն աւազմանն և յանգմանն Ադամայ, Պատմութիւն Լանելոյն Ադամայ ի գրախտէն, Այս է պատմութիւն որդւոցն Ադամայ Աբէլի և Կայենի. վասն աւետեացն Աբէլայ զոր պարտ է մեզ ունկնդրել։ — ԺԲ. Պատմութիւն ապաշխարութեան Ադամայ և Եւայի նախաստեղծից ի՛ր որպէս արարին, Նանք Ադամայ առ Աբէլ. 307–331։ — ԺԳ. Պատմութիւն հանմատոյ Եղիսայի մարգարէին, 333։ — ԺԴ. Գիրք Յունանու Մարգարէին որ ի Նինուէ քաղաքին, 343։ — ԺԵ. Վասն Երեմիայի մարգարէի ի գրոցն Բարուքայ, 348։ — Պատմութիւն սրբոյն Երեմիա մարգարէին և աշակերտաց նորա Բարուքայ և Աբիմելեքայ. 358։ — Ի Յեզդրայ գրոց զոր գտի ի կիրս Չոռոմոց, 361։ — ԺԶ. Տեսիլ Ենովքայ արդարոյն, 378։

Գիննադ. Մշակ 1896, թ. 132։ Ասոր դեմ Հանդես Ամսօրեայ 1897. թ. 1. էջ 28 4)։ — Մասին 1896, թ. 9։

Մանրամասն ուսումնասիրութիւնը տես ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Հ. Բ.), Լուսնասիրութիւնք Հին կտակարանի անվաւեր գրոց վրայ»։ — ԱՒԱԳԵԱՆ, ՍԻՒՆԵՑԻ, «Ադամդիրք»։ — Բազմավէպ 1885, էջ 200–206. 1886, էջ 25–30 և 31–34, «Պատմութիւն Ադանեղի»։ Հայերէնին մէկ մասն հանդերձ գլ. թարգմանութեամբ, քննութեամբ և ծանօթութեամբք Carrière, une version d'Asséneth. Nouveaux Mélanges Orientaux. փարիզ 1886, էջ 471–511։ Յունարէնը՝ Թեսր J. A. Fabricius, Codex pseudepigraphus Nov. Test., Համպուրգ 1741, Հատ. Բ, էջ 85, Լատ. Ասորերէն ի Պատմագրութեան Ջաքարիայի եպ. Գիրք Ա. գլ. Ի), տպ. N. Land. Anecdota Syriaca. Լուգդ. 1870, Հատ. Գ, էջ 1846, Լատ։ — Տես և ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ – «կտակք երկոտասան նահապետաց», Հայ. Թարգ. տես Dr. Preuschen, «Die armenische Uebersetzung der Testamente der zwölf Patriarchen», *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums*. 1900. I. Jahrgang – Heft 2. էջ 106–140, և յաջորդ W. Bousset՝ «Երկոտասան նահապետաց կտակները» հատուածը։ — Sinker. «Testamenta XII. Patriarcarum» 1869, 8°, բնագիրն էջ 129–201, և Appendix, 1879. էջ 79, Քէմպրիճ։ Conybeare, «On the Jewish authorship of the Testaments of the twelve Patriarchs»: *Jewish Quaterly Review* (1893), p. 375 ff. 1895, VII, էջ 216–235, և դարձեալ «A collation of Sinker's texts of the Testaments of Reuben and Simeon. անդ, VIII (1896), p. 260 ff.; a collation of Armenian texts of the Testaments of Judah, Dan, Joseph, Benjamin: անդ, էջ 471, եւն. Նոյն նիւթին վրայ դարձեալ անդ, XIII (1900) էջ 111–127 և (1901 էջ 258–274։ — Տես նաեւ Պրոֆ. Մտադէի ուսուցչութեան 25 ամեակին նուիրուած «Festgruss Bernhard Stade zur Feier seiner 25jährigen Wirksamkeit als Professor», եւն, Giessen 1900, էջ 342 գիրքը, որուն 163–252 էջը բռնած է «Die Apokryphen gnostischen Adamschriften aus dem Armenischen übersetzt und untersucht von Erwin Preuschen. առանձին ալ լոյս տեսած, 165–209 բնագիրք, և 209–252 Հետազոտութիւնք։ — James, Apocrypha anecdota II Texts and studies V. 1 159, 163. – Համմո. Հանդէս Ամսօրեայ 1902. Հ. Բ. Պ., թ. 1, էջ 6–9։ – Մատթոդրդ Երեմիայի. տես ԵՐԵՄԻԱ գործիս Յաւելուածին մէջ։ – Տես դարձեալ իւրաքանչիւր Դահապետ իր առուտ տակ։ – Տեսիլ Դանիէլի ևօթներորդ, Եզրայ. տես ՏԵՍԻԼ, եւն, եւն. և Ջարդ. «Հայկ. Լուսաշ.» էջ 162. «Վաւերնասպատն» էջ 180–192։ – Բազմավէպ 1889, էջ 134. «Անյայտ կամ Անվաւեր գիրք ի Հին Կտակարանի», տես նաեւ գործիս մէջ էջս 218–219, եւն։

Հ. Յ. Խաւերտեանց Անգլ. Թարգմանեց այն հատորը.

— *The Uncanonical Writings of the Old Testament*, found in the Armenian mss. of the library of St. Lazarus. Translated into English by Rev. Dr. Jacques Issaverdens, member of the Mekhitharian Armenian Academy, Commander of the Imperial order of the Medjidieh. Venice, Armenian Monastery of St. Lazarus. 1901. 8°, pp. 703.

Երկրի երրորդ գիրքը ապատած է հայերէն բնագրով միասին։

Գիննադ. Հ. Գուտէն, *Th. Revue*, 1903. p. 193 f. Կանիրիր, *American Journal of Theologie* 6, p. 122 f.

— Բ. տիպ. 1907. 8°, p. 462։

— Բ. Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց։ Հրատ. Հ. Ալտայի Տայեցի։ Անդ, 1898. 8°, ԺԵ + 491 էջ։

Յառաջարանը կ'ըսէ. «Զիզձս սեղնչանաց բանաշուայտ բանասիրի առն Պր. Մկրտչի Լմինեան, զոյս ահա երկրորդ նուագ, զամբ ինալ, երկրորդ հատորով Թանգարանիս Հայկական ձին եւ նոր դպրոցականց, յորում բովանդակին Անկանոն գիրք Նոյոց կտակարանաց, կամ՝ Գիրք Տոմարագիտութեան, այլովքն հանդերձ, սկսեալ յպլոխ ԺԴ՝ հոր Սարգսի Յովսեփեան, զոր մեք յառաջ մատուցաք առ Նորին լուսակալութեան։ Քաջ անուն դրոշմեցաք զգիրս ի գոցեն ընթերցողք ի մտեղիս զամենայն աւանդական եւս և առասպելական վէպս՝ զԳրիստոսէ և զծնողաց Նորին, զորս ի բազմագանձ մեծերից նախնեաց՝ աստ անդ գրիւ ի գրչագիր մատեանս սիրելոց՝ հաւաքեալ ամփոփեցաք ի մի յայս հատոր։

«Զհնութենէ սոցին և զնմանեացն՝ ոչ ոք արտ-

դէպ ի հնաոյրին բանաւորեալ երկրայիցի· պի անդամ և մասնաւորիւր նախկին դարուց քրիստոնէութեան, որպիսիք կացին Յուստինոս, Կղեմէս ալեքսանդրացի, ԵՒրիգինէս, Լուիփան և Ս. Լիփրեմ, յիշատակ արարեալ զնոցանէ, ասելով և առասպելական վէպս անուանն գնոսին, և ոչ ի սուտ պապատում արանդ ինչ դրոշմեալ։ Բայց ինձ պէտ ուրուք գրեալ գնոսին՝ չունիմք ասել հաստատ գոակաս։ Զի ինձպէս և առաքելոց ամանդ և աշակերտաց Քրիստոսի ընծային յոյզ սակի են՝ Յակովբոս եղբայր Տեառն, Նիկոդեմոս, և այլք, այս ինչ սակայն յայտնի է ամենայն հմուտց, զի

Խարդախողք ոմանք գրեցին ի մուտ իւրեանց Աւետարան յանուն սուրբ Հրէշտակապետին Գաբրիէլի մերոյ, և այլք՝ Վիրս հարցուածոց յանուն Մարիամու եւ ուխտակցաց Քրիստոսի. (Ընկեր Կորն. Ա-ռաք. տպ. ի վենետիկ 1889, հատ Ասալիճ)։ Այսպէս և Ս. Կիւրեղ ի գիրս Ընծայութեանն հաստատելով գաւառս ինչ չտրեցոնց աւետարանացն, զայս ամենայն կոչէ «Սուտ անուանել գրեալ, և գնա ընթերցեալ ընթեռնելոցն։ Այլ գրեցին և Մանիքէացիքն՝ Թովմայ գլուխ աւետարան, որում անուշահոտ աւետարանչն անուն նգնալ կարգան, ծնփեալ շազախ առ ապականել զոգիս միամտացն» (Կոչ. ընծայ. տպ. ի վենետիկ 1832, Գիրք Ի. վասն գրոց արբոց)։ Սմին հանգոյն և մերս Ասրդիս վարպապետ ի Մենկնութեան կաթուղիկէից Տպ. ի Կ. Պոլիս, ի թուին Հայոց 1193 գրէ. «Իսկ որ ամենեին խոտելիք են, զի ի հոգոյն մոլորութենէն արտադրեցան Պոկաւետարքն՝ զորս Տօն Մարիամու անուանն, և Աւետարան զոր Թովմայի ասեն, և Փիրք տղայութեանն Քրիստոսի, և այլք սոքիկ. որք ի տիպ հմմարտութեան կամեցան ի ներքս մտանել. զոր ոչ ընկալաւ եկեղեցի Աստուծոյ զորովն չարութեան և զդազանն գնաւակար. վասն զի ոչ եռեւ ի նոսա տիպ ինչ ստուգութեան, այլ ամենեին լի ստութեամբ»։

«Կարձեալ, չէ մարթի ստուգութեամբ ասել ինչ, եթէ յորմէ ժամանակի և յոյր ձեռն յեղան ի մերս բարբառ վէպս այսոքիկ, զի պակասին ստոյգ յիշատակարանք։ Սակայն եթէ մտագիտութեամբ ոք ասկն արկանիցէ ի գիրսն, քաջ իսկ ունի տեսանել՝ զի նուազեալ գտանին յոմէ և ի չնորհաց անտի նախնի հայեցի յեզուս, որք չընդունազապես ինձ փայլեն յԱստուածաշունչ մատեանս, և ընդ այնր ևրեւին ի նոսին տիպք նորոյ բարբառոյ։ Յորմէ ի դէպ ուրեմն է կարծել՝ եթէ հանեալ իցեն ի մեր խօսս և ի գիր՝ յԱ և ի յաջոր դարս. դարձեալ, ոչ յոյզամատաց անտի. այլ ի ներքինոց, դուցէ և ի Մանիքեանցն և ի պատղիկեանց։

«ԵՒնցեալ և զհանգամանաց կազմութեան մատենիս տալ տեղեկութիւնս ինչ համառօտս, զգուշանալ զերծանգրացն՝ զորս առաջնորդ կալաք մեզ, և զորոց զտարբերութիւնսն ընթերցուածոցն, զայլասարիկ խմաստն և զբառսն կարգեցաք ի տառիս իւրաքանչիւր իմիջ՝ ի դիտութիւն ընթերցանելեացն։ ԵՒպագրէն գտանին ուրեք ուրեք բազք և բառք, որոց մերին և անյայտ են իմաստքն, այլ մեք ոչ ինչ ամենեին իշխեցաք ձեռնամուխ լինել և ինքնօրէն գաւառաստանաւ յայտնաբանել զնոսին, մանաւանդ զի՝ ուրանօր գրոց գիրք ինչ յաճախ նուիմիք վարեին մատուրք վրիպակօք, իներես առաւել քան գարժանն պատկառ կացեալ գրչին, իզոյզ զայնմ որպէս և էինն, ի հմտութիւն և ի գիտութիւն որոց միանգամ ի գաւառացի խօսից և ի բանից քննութիւնս պարագրին։ Դիւրին է և այս, զի յընթացս գաւրուց՝ ի ձեռն անհմուտ և ոստիկ գպրաց՝ ի տեղիս տեղիս յաւելմամբ և յապաւմամբ՝ խաթարեալ և խանգարեալ են սրինակքն, որ և պատճառք եղեն մեզ գմանգամ տպեցան՝ սակս ինչ ինչ տարբերութեանց երկուց և երից ընդ մատեան անցուցանելոյ և տառապատկանելոյ գմատեանս։

«ԵՒչափ ինչ ի մէնջ՝ ոչ ի քննութիւն, այլ ի լրումն կարգի բանիցս»։

Ըովանդակութիւն. Վիրք Տեսութեանց. Գլուխ Ա. Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու՝ որ եղեւ ի տան Հօր իւրում. զոր ասացեալ է սրբոյն Յակոբոյ Տեառնեղբօր, 1։ — Բ. Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու Ծննդեան, որ եղեւ ի տան Հօր իւրում, 3։ — Գ. Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու Ննդեանն, որ եղեւ ի տաճարն սրբութեան, զամս երկուտասան, 6։ — Դ. Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու՝ տալ գնա Յովսեփայ ի կնութիւն՝ ըստ սրինի աւանդութեան իւրեանց, պահել զկոյս սուրբ գոյացութեամբ, և յանձնելոյ գնա հաւատով ի Տէր. ամէն, 9։ — Ե. Վասն աւետաւորն հրեշտակի Ձայնին, որ քարոզեաց զդիտութիւն սրբոյ կուսին Մարիամու, 14։ — Զ. Վասն տրամութեան Յովսեփայ, և զպարարելոյ զկոյս սուրբ անմեղութեամբ և զատապարտելոյ գնա, 24։ — Է. Վասն Մարիամու յանդիմանելոյ զկուսութիւնն սուրբ, և սարկեչութիւնն Յովսեփայ, և տալ նոցա երկոցունց զիրն փորձութեան, 30։ — Ը. Վասն Ննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յայրին, 35։ — Թ. Վասն Նախամօրն Լեայի և Յովսեփայ փութալոյ հասանել նոցա, և տեսանել գննդեանդ ամենագովեալ սուրբ կուսին Մարիամու, 39։ — Ժ. Վասն հովուացն՝ որ տեսին զննդեանդ Տեառն մերոյ, 41։ — ԺԱ. Վասն գալստեան մոգուցն ընծայիւք յերկրպագութիւն նորածին մանկանն գիւսուսի, 42։ — ԺԲ. Վասն քառասնօրեայ գնալոյն ի տաճարն բազում ընծայիւք, 53։ — ԺԳ. Վասն Ներովդէի և կաւորելոյ նորին զմանկունսն ի Բեթլեհէմ և խաբելոյ ի մոգուցն, 55։ — ԺԴ. Վասն սպանման Ներովդի գԶաքարիա քահանայապետն ի տաճարին, 57։ — ԺԵ. Վասն հրեշտակին յայտնելոյ Յովսեփայ գնալ նոցա փախստական ի Ձեռաց չար Ներովդէի յերկիրն Այգիպտոս, 60։ — ԺԶ. Վասն գնալոյ յերկիրն Իսրայէլ և գնակելոյ յաշխարհն Գալիլեացւոց ի Նազարէթ, 70։ — ԺԷ. Վասն փոխելոյ անտի և գնալոյ յերկիրն Ասորւոց, 76։ — ԺԸ. Վասն երթելոյ նոցա յերկիրն Քանանու, և տղայութիւնն գոր առնէր Յիսուս, 82։ — ԺԹ. Վասն երթելոյ նոցա յերկիրն Իսրայէլի և տալոյ յուսումն գպրութեան, 84։ — Ի. Վասն տալոյ զՅիսուս Վամմոդիէլի յուսումն գրոց, 86։ — ԻԱ. Վասն գնալոյ ի քաղաքն Տապարիա, և տալոյ զՅիսուս յարուեստ ներկարարութեան, 91։ — ԻԲ. Վասն գնալոյ նորա յԱրիմաթիայ քաղաք, զտղայութիւնն գոր առնէր Յիսուս մանուկ և յարութեան, 100։ — ԻԳ. Վասն գնալոյն նոցա յարտեան յերին. տղայութիւն գոր առնէր Յիսուս, 106։ — ԻԴ. Վասն գնալոյ նոցա ի գիւղն յԱմմաուս, և բժշկեր գՀիւանդս, և գքաջանչելիսն գոր առնէր Յիսուս, 108։ — ԻԵ. Վասն հրեշտակին ապդ առնելոյ Յովսեփայ գնալ ի քաղաքն Նազարէթ, 112։ — ԻԶ. Վասն բազում բժշկութեանց գոր կատարեաց Յիսուս ի քաղաքն և ի գիւղն և այլ տեղիս, գոր առնէր բժշկութիւն Յիսուս, 115։ — ԻԷ. Վասն մարգարէին աւանդութեան գքրիստոն կատարելոյ, և սրինացն՝ գոր առնէր Յիսուս, 117։ — ԻԸ. Վասն գաւառաստութեան գոր առնէր ի մէջ երկու գինուորաց, 122։

Վիրք Տեսութեանց Քրիստոսի Ա. Ծրինակ. Գլուխ ԺԱ, 127։ — ԺԲ. Վասն տանելոյ գնա ի տաճարն ի քաղաքն Երուսաղէմ ի Յոյփատել, 129։ — ԻԹ. Վասն չարութեան Ներովդէի և կաւորելոյ

ամանկունն ի Բեթղեհէմ, 131։ — ԻԲ. Վասն դարձեալ չարութեան Հերովդեայ սպանանել Կ՚Յաքարիա վասն Յովհաննու որդոյ Նորա 133։ ԻԳ. Վասն հրեշտակին յայտնելոյ Յովսեփայ փախչել Սիդիպտոս 136։ ԻՀ. Վասն գնալոյ Նորա փախստեամբ ի Գերբրոն, որ է քաղաք, 137։ ԻԶ. Վասն խորտակելոյ գկուռն և գդիան և լրքութեան Եգիպտացւոց, 143։ — ԻԷ. Վասն դառնալոյ Նորա հրամանաւ հրեշտակին Յիսուսի իբրեանց, 148։ — ԻԸ. Գալ Յերկիրն Իսրաէլ, խորտակեաց գկուռն, և կննդանացոյց գմեռեալն, 150։ — Ի. Վասն դնալոյ Նորա Յերկիրն Նազովրեցւոյ, և վասն այլ պարագայից և յարութեանն Յիսուսի, 156։ — ԻԱ. Նկեալ Յերկիրն Քանանու առնէր պարզելիս ի ձառուկ, և կննդանացոյց գմեռեալն, 167։ — ԻԲ. Նկեալ Նորա Յերկիրն Իսրայէլի և տալ գՅիսուս յոտնին գպրութեանն, 177։ — ԻԳ. Նկեալ Նորա ի քաղաքն Տարսիոն, և տալով գնա յոտնին ներկ արա բութեանն, և պարզելեացն որ նկե։ անդ, 206։

ԻԴ. Նկեալ Նորա ի քաղաքն Երմաղայ, արար պարզելիս և կննդանացոյց մեռեալս, 217։ — ԻԵ. Վասն գնալոյ Նորա Յերկիրն Գալիլեացւոց և զոր առնէր ընդ ոգւոյն Նեղրայեցւոց և զպարզելի գործոցն, 226։ — ԻՁ. Նկեալ ի գեղն Նայնաուս և յուշկերք գհինգեան, 228։ — ԻԷ. Նկեալ դարձեալ ի քաղաքն Կապարէիմ և առնէր բժշկութիւն ի ծառուկ ի տեղիս տեսիս, 233։

Հատակագրութիւն Գիտց Տպագրեալ Գիրքս Ա. Յիշատակ Յովակիմայ և Հաննայի Ծնողաց Մարիամու կուսին, և Ծնունդ Փրկչին, 237։ — Բ. Մեծի Աստուածայայտնութեանն հրապարակին Յովակիմայ և Աննայի Ծնողացն Մարիամու Աստուածածնի, 250։ — Գ. Զպարզս Ծնդեան ամենասքանչելի Աստուածածնին և ամենօրհնեալ կուսին Մարիամու ի Ննջեցս իւրոց, ի Յովակիմայ և Յաննայէ. ի պատմութենէ գրոց Ս. Յակորայ եղբօր Տեառն, 264։ — Դ. Վասն աստուածընտիր հրեշտակին և քարոզելոյ գՅիսուքրիստոս Ս. կուսին Մարիամու Աստուածածնին, 267։ — Ե. Գալուստ Մոգուց Յերկրպագութիւն Փրկիչոյ, 278։

Զ. Յաշգս Մոգուց Թագաւորաց, Թէ որպէս եկին զօրք իւրեանց Յերուսաղէմ, 284։ — Է. Պատմութիւն գալստեան Մոգուց Թագաւորացն Յերկրպագութիւն Նորածին Թագաւորին, 296։ — Ը. Պատմութիւն յապաղս փախստեան Տեառն Յեգիպտոս ի Հերովդէ, 306։

Թ. Յիշատակարանք Պիղատոսի. Յիշատակարանք որ նկեն վասն Փրիստոսի, առաջի պետաստոյ Պիղատոսի իշխանի Հրէաստանի, 313։ — Պատմութիւն վասն Թագմանն և յարութեան Փրիստոսի Աստուծոյ մերոյ Յիսուսի և Յիշատակարանաց, 345։

Ժ. Թուղթ Պիղատոսի. Թուղթ Պիղատոսի դատաւորի, զոր գրեաց յաղագս Տեառն մերոյ Յիսուսի Փրիստոսի, և առաքեաց առ Տիբերիոս կայսրն ի Հռոմ, 359։ — Այլ օրինակ Թղթոյն Պիղատոսի առ Տիբեր, 379։

Ժ. Թուղթ Լենտուլեայ Պոբլիոսի գՅիսուսէ Նազովրեցւոյ. Թուղթ Լենտուլեայ Հռոմայեցւոյ բրդեչխափխրին որ է Պրոկուլին, զոր գրեալ է Նա, հեթանոս գոլով դաստատ ի Հրէաստան, — ի ժամանակի քարոզութեան Փրկչին մերոյ, — առ ոմն բարեկամ իւր ի Հռոմ, զսա որում Նիկոդիմոս, 381։

Ն. Տնտիլ ի Աստուածածնի. Տնտիլ ամենաբրբուհոյ Աստուածածնին, զոր եռես ամենօրհնեալ յապաղս տանջանաց մեծաւորաց Ըստ Ա և Բ օրինակաց), 383։ — Բ. Տնտիլ Ս. Աստուածածնին, զոր եռես տուրբ կոյսն վասն գժոխոյն Ըստ Գ. Դ, Ե, Զ և Է օրինակաց, 402։ — Գ. Տնտիլ Աստուածածնին, զոր յայտնեաց նմա հրեշտակն զոհեցի տանջացն, Թէ որպէս տանջեն գմեղաւորսն Ըստ Ը և Թ օրինակաց, 418։ — Դ. Տնտիլ Ս. Աստուածածնին Մարիամու, զոր եւս պատանջանք մեղաւորաց Ըստ Ժ օրինակին, 440։ — Ե. Տնտիլ Ս. կուսին Մարիամու Աստուածածնին, զոր գրեաց Ս. առաքեալն և աւետարանիչն Քրիստոսի Յովհաննէս, զի նա ապաստ որեր Ս. կուսին մինչև փոխեցաւ յաստեացս ի վերին Երուսաղէմ Ըստ Ժ օրինակին, 445։

Զ. Նիւթումն Ս. Աստուածածնի. Երանելոյն Նիկոդիմոսի ասացեալ յաղագս Ննջման Մարիամու Աստուածածնի և միշտ կուսին, 451։

Պէնեդ. Բանասեր, 1890, էջ 170։ — Լուսաւ. Կ. Քար. Փիլք Ե, էջ 322–4։ — Lit. – Rdsch. f. d. kat. D. 1901. էջ 257–60 Ֆելիքեր։ — Տես և Բազմավէպ 1892, էջ 247, 290. « Փիլք Մանուէլեան Ձիստոս »։ Շմմնս. Նաեւ Հ. Ն. Տալեցոյ գրութիւնն, անդ, 1899, էջ 128–36, և Ջալալ. « Մատենադարան », էջ 192–202։ — Տես նաեւ ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ, ՅԻՍՈՒՍ, եւն, և գործս 218, 282 էջերը, եւն, և Պատկեր 1895, էջ 313, 337, 361։

Գ. Ակիսանի գիրք առաքել. ակաւք։ Հրատ. Հ. Գէորգ Զարբհանալ։ Վնտ, 1904. 8°, ժե + 196 էջ։

Յառաջաբանը կ՚ըսէ. « ... վարք և վկայաբանութիւնք առաքելոց ի սմին բովանդակեալ, զանազանին յայլոց առ պապասում պրոցաց, և ոչինչ խոչընդոտ անկանելոյ պտոյս առնայրել՝ վասն որ ի սոսին բովանդակելոց բազմադիմի մոլորութիւնն և առաւելագոյնս մոռացածին ցեղերից տեսնելոյ և նշանագործ գործութիւնց։

« Կոյն և մի կէտ նպատակի և ոճ հրատարակութեան եղեւ և մեր, զոր օրինակ կալեալ էին և նախորդքն մեր հրատարակիչք երկուց հատորոց. խղճմտիլ պարապել ի համեմատութիւն գերազագոյն, և գմեր խորան անգամ պէսպիսութեանց ընծեռնուածոց յիշատակել ի դիւրութիւն անձինք քննչաց և հետազօտից։ Նմին իրի՝ առ ի պահելոյ գոճ նախկին հրատարակութեանն, զանց արարաք գհամեմատութիւնք ընծեռնուածոց հայկական թարգմանութեանն ընդ բնագրոյ և թարգմանութեանց սր ի յոյն, լատին և յասորի բարբառս. համառօտութիւնք քան զմիմ հնագոյ պատմագիրս լեզուագիտաց և քննասիրաց, որպէս և գնըշդեն որ ինչ աստէն ի հայկական թարգմանութեան ուղղելիք կամ յապաւելիք և կամ յատելիք ինչ գտանիցին։

« Եր ուրեք նոյն և միով վկայաբանութեան կըրկին դիպեցան խմբագրութիւնք, փոյթ յանձին կալաք ի մի շար մի միոյ կնի ապագրել գերեքեան չիւրն. իսկ ղժամանական մէն միով վկայաբանութեանցս յօրինելոյ կամ թարգմանելոյ՝ անմարթ էր մեզ հնտի գտանել. ընկալեալ գմանս ոչ երկմտիմք վասն յապաւութեան ոճոյ շարագրութեանն և պերճութեան հայեցի բանիցն ոսկեղինիկ գրչաց թարգմանչաց ։ Գերու համարել երկս։ Յայտ է գարձեալ գի որ ի հայկական թարգմանութենէս ի համառօտ ձեւ գտանին, գյետնագոյն ժամանակաց բնութեն յինքնանս գգրոյժ. գայս յապճառ և յապաւաբեալ լեզուի անդ նոցին մարթի է նշմարել։

« Եր ինչ բացայայտ վրիպակք էին օրինակագրաց ի գրչագիրս՝ ուղղեցաք, և սր ուրեք մթին էին բանքն և անիմանալի ի համագոյնս իրին ածրագոյն ապաստան, մեզէն նշան եւեթ հարցական եգնալ առընթեր։

« Ոչ ի հաճ իմուեցաւ մեզ ի տազտուկ հմտից հարցասիրաց ծանրաբեռնել գհատարիկս կրկնութեամբ անվաւեր գրութեանց ինչ, վասն որ

հրատարակելոց այլոց. յորպիսանաց սակի են Քոռ-դր կորնթացւոցն առ սուրբ առաքեալն Պետրոս և Պաւղոսի առ կորնթացիս. Հանգիստ արբայի Յովհաննու առաքելոյ եւ աւետարանչի. Պատմութիւն վարուց սրբոյն Թեկղեայ. Աղոթքական կանոնք, եւն։ Ջնորհ և գանվատիրականաց ինչ յանուն աշակերտաց ոմանց իրր առաքելոց յիշատակելովք, ապաքեն արարեալ, այլոմ սնակական հաստոյ գրեցաք րվնոսին պատկանաւորս։

« Պարտ առաէն անձին վարկանիմք և բան մի յիշատակի ձոնել յուշ ի միաս բնիվերչանելնաց մատենիկանս, առ Հպրապրակիցն իմ Հ. Վրբաեան Ինաւանս, որ ամաս չափ ի սոյն երկ վաստակեալ քրոնաբանեալ ընդորինակս լծեամբք և համեմատութեամբ բնիվերչուածոց գրչագրաց, նրկնահարեալ կոչմամբ կանխաժաման մանու սլացաւ յաստեացս, ի վեր յերկինս ընդ իւր ձգելով և զայս հանդերձելոյ լուսաբանի մատենագրութեան նախնեաց։

« Շնորհ ունիմք և մեծարոյ Լուսոյցչաւորին կոնիկոլի հայագիտի, որ յանձն էառ իւրոյն աղնուութեամբ լուսագրել գհատուած վարուց Յովհաննու առ նաւարանչի որ ի Բրիտանական Մուսէոնին Լոնտոնի »։

Ընովանդակ լծին. Ա. Պօղոս Պետրոսի և Պաւղոսի առաքելոյ, 1։

Հմմտ. Գէղեձեր, Die armenischen apokryphen Apostelakten ի լծրծին Oriens Christianus. 1901, 217–239. 1903, 16–55։ Լ իրսիուս և Պոննէ, Acta apostolorum apocrypha Լայփցիկ, 1891, 45–222։ Լ իրսիուս, Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden II. 1, 1887, 85–284։ Հան, Gesch. des neutestamentl. Kanons II, II, 852–891։ Հառնաք, Gesch. der altchristl. Litt. II. 1, 549։ Հէմս Հոպկինսան, Apocrypha anecdota II. Քէմպրիճ, 1897։ Շմիթ, Neue Heidelberger Jahrbücher. VII. 1897, 117–124, եւն։

Պօղոք սրբոյ առաքելոյն Պետրոսի և Պօղոսի լծէ ոիարդ կատարեցան ի Հռոմ. (Աայ օրինակ համառօտ), 30։ — Ա կայսրանուհիին պէտրոս առաքելոյն սրբոյն Պետրոսի և սրբոյն Պաւղոսի փառաւորելոյն, 46։ — Ա կայսրանուհիին Պետրոսի առաքելոյ, 51։ — Ա կայսրանուհիին Պաւղոսի սրբոյ առաքելոյն, 57։ — Տնսիլ առաքելոյն Պաւղոսի որ ուրան հրնշտակն կոգոի նորա, 62։

Հմմտ. Ցոյն ինագիր, Թիշէնտորֆ, Apocalypses apocryphae, 1866, 34–69։ Լ ատին հին թրգմ. Հէմս Հոպկինսան, Apocrypha anecdota. Քէմպրիճ, 1893, Հա. Բ. 11–12։ Ասորի հին թրգմ. Բէրքինս, Journal of the American Society. VII. 1866, 183–212։ Հայ. հատակոտոր, Ն. Մառ. Ա մանանային ուղնորութիւն Վ իննա, 1892, 61–66։

Տնսիլ առաքելոյն Պաւղոսի յորժամ սարան ըստհոգին Աայ օրինակ համառօտ), 85։ — Տնսիլ Պաւղոս առաքելոյն խոսին ընդ հրեշտակին (Աայ օրինակ համառօտ), 85։ — Տնսիլ սրբոյն Պաւղոսի առաքելոյն զոր եառն ի վերանալ յերկինս. (Աայ օրինակ համառօտ), 101։ — Թուղմ Դիոնեսիոսի առ Տիմոթէոս աշակերտն Պաւղոսի յաղագս մահուան Պաւղոսի և Պետրոսի, 110։

Հմմտ. Յայտնուրք. Կ. Պոլիս, 1834, Յաւելուած 45–47։ Մարթէն, Pitra, Analecta sacra. Հա. Բ. 249–54, լատ. թարգմ. 272–76. ասորին անդ, 241–49, թրգմ. 261–71։

Հայաբկութիւն Պաւղոսի առաքելոյ ի Հռոմ, 123։

Ի. Յաղագս Անդրէի առաքելոյ և նորին սքանչելեացն զոր Տէր արար ի ձեռն նորա և Մատթէի ի մարդակերաց աշխարհն, 124։

Հմմտ. Թիշէնտորֆ, Acta apost. apocr. Լայփցիկ, 1851, 132–166։ Գ ոյն, Apocalypses apocr. Լայփցիկ, 1866, 139–141 և 161–167։ Լ իրսիուս և Պոննէ, Acta apost. apocr. II, 1898, 1–127։

Ա կայսրանուհիին Անդրէի առաքելոյ որ չարչարեցաւ ի պատրէկս յառաջ քան զկատարած գեկտեմբերի, 146։ — Պատմութիւն Ս. առաքելոյն Անդրէի և Մատթէոսի թէ որպէս գնացին յաշխարհն մարդակերացն, 168։

Գ. Պատմութիւն առաքելոյն Յակորայ թէ որպէս գնաց ի Պաղեստին և դարձեալ եկն յԵրուսաղէմ և գխաչեցաւ և մեռաւ մարթիով գնաց գարձեալ ի Պաղեստին որ և այժմ Ս. Յակոր կոչի 174։

Գ. Վարք Յովհաննու Ա. Եւաւարչի, 190։

Հմմտ. Հան, Acta Joannis. Լայփցիկ, 1880, 219–252։ Գ ոյն, Neue kirchl. Zeitschr. X. 1899, 191–218։ Լ իրսիուս և Պոննէ, Acta apost. apocr. II. 1898. 151–216։ Ջայմ, Apocryphal Acts of the Apostles. Լ ոնտոն, 1871, Հա. Ա. 66 եւն։

Յաղագս աւետարանաց սրբոյն Յովհաննու, 222։ — Յաղագս Լիմոնոսի և ամենայն ասն նորա և հղելոցն ի ձեռն Յովհաննու, 230։ — Յաղագս վասալի և կնոջ նորա թէ որպէս լուսաւորեցան ի Յովհաննէ, 241։ — Յաղագս Խոսուսոսի և կնոջ նորա նմին թէ որպէս լուսաւորեցան ի Յովհաննէ, 244։ — Յաղագս կինոպասաց և չարարուհւոյ կախարդութեանց նորա զոր սպառ առաջի Յովհաննու, 251։ — Յաղագս դիսի սր նկատէր ի կնրպաբանս գայլոյն և երկեր ի քաղաքին յայնմ, 266։ — Յաղագս Լիսոտիանոսի թէ որպէս հաւատաց ի Քրիստոս ի ձեռն երանելոյն Յովհաննու, 273։ — Յաղագս Լսոխրատոսի և մօր նորա Պատրոկլեանէ և հղելոցն ի Յովհաննէ, 277։ Յաղագս աւետարանին թէ որպէս պատմեցաւ ի Յովհաննէ կամ թէ յորմ տեղւոջ բնկալաւ. 286։ — Պատմութիւն առաքելոցն Քրիստոսի Յակորայ և Յովհաննու որդւոցն որոտման, 293։

Ի. Վ կայսրանուհիին սուրբ առաքելոյն փիլիպպոսի որ վկայեաց Հիէրափիմէս քաղաքի, 300։

Հմմտ. Թիշէնտորֆ, Acta apost. apocr. 75–104։ Գ ոյն Apocalypses apocr. 141–156։ Ջէմս Ռոպէնսոն, Apocr. anecdota. 158–163։ Պոլլանդիստ, Analecta Bollandiana IX. 1890. 204–249։ Ջայմ, Apocr. Acts of the Apostles I. 73–99. II 69–92։ Լ իրսիուս, Die apokr. Apostelgesch. II. 2, 1–53, եւն։ Հան, Forschungen եւն VI, 1900. 18–24։

Վ կայսրանուհիին սրբոյն փիլիպպոսի առաքելոյ և աշակերտին Բարթողիմէոսի և փիլիպպոսի քոյրն Մարիամին. 300։ — Վ կայսրանուհիին սրբոյ առաքելոյն փիլիպպոսի որ է մի յերկոտասանիցն և քեռն իւրոյ Մարիամին և Բարթողիմէոսի որ եր յերեսանասնից անտի, 321։ — Կանոնք փիլիպպոսի առաքելոյն, 329։

Զ. Վ կայսրանուհիին սրբոյ առաքելոյն Բարթողիմէոսի, 333։ — Վ կայսրանուհիին սրբոյն Բարթողիմէոսի և Յուդայի առաքելոցն Քրիստոսի. Աայ օրինակ համառօտ). 358։ — Փիւռնբէլ խարաց սրբոյ առաքելոյն Բարթողոմէոսի 365։

Լ. Ի յիշատակ Ս. Առաքելոյն Թովմայի թէ որպէս յերուսաղեմ ի Հնդիկս չորս, 369։

Հմմտ. Առաբի բնագիր, Լայփ, Apocr. Acts of the Apostles I. 171–333. II. 146–298։ Յոյն բնագիր. Պոննէ, Supplementum codicis apocryphi. 1883. I, 1–95։ Թիշէնտորֆ, Acta apost. apocr. 190–242։ Գ ոյն, Apocalypses apocr. 156–161։ Լ իրսիուս, Die apokr. Apostelgesch. I, 225–347։ Պուրքիթ, Journal of theological Studies, I, 1900, 280–290. III. 1903, 94–95։

Վ. Կայսերին Թովմայի առաքելոյ որ կատարեցաւ ի Հնդիկս, 388։ — Պատմութիւն սուրբ առաքելոյն Թովմայի, 101։ — Պատմութիւն յաղագս գիտութ նչխարաց սուրբ առաքելոյն Թովմայի, 417։ — Պատմութիւն Թովմայի առաքելոյն որ վաճառեցաւ ի Հնդիկս։ Այլ օրինակ համառօտ), 428։

Ր. Վ. Կապաբանութիւն սուրբ առաքելոյն և աւետարանչին Մատթէոսի, 437։

Հմմտ. Թիլէնատրի, Acta apost. apocr, 167–189։ Լիպսիոս և Պոնէ, Acta apost. apocr. II, 1898. 217–262։ Լիպսիոս, Die apokr. Apostelgesch. II. 2. 109–141 եւն։

Թ. Վ. Կապաբանութիւն Յակոբոս Տեառն եղբօրն, 449։

Ի. Վասն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի յայտագիր սուրբ խաչին որ յաւուրս Յակոբոս առաքելոյն ի Հեռն Թագուհւոյն Պատրնիկէ որ էր կին Կղոդեայ կայսեր Հռովմայեցոց, 453։

Հմմտ. Վերնէյ, Վենետիկ, 1869, 12–17։ Սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն վասն յաղութեան մեռելոց, 462։

Հմմտ. Անդ, 44։

Ի Վ. Կապաբանութիւն սուրբ առաքելոյն Սիմոնի Կղեոնեայցի, 464։

Իե. Յաղագս սրբոց առաքելոցն Թէ այք էին և որպես կոչեցան յառաքելութիւն, 465։ — Յաղագս երկուասան սուրբ առաքելոցն, վասնզի Կարօղիկոս յիշատակութիւն առնէ երկուասան առաքելոցն, նշանակելով Թէ ո՛ր իւրաքանչիւր օր ի նոցանէ քարոզեաց, 471։ — Քարոզութիւն առաքելոցն Թէ որպես կատարեցան և կան այժմ, ևս պիտիանս կիպրացւոյ ասացեալ, 474։ — Յաղագս առաքելոցն Թէ այք էին ամուսնացեալք և Թէ այք ոչ, 476։

Քննադ. Արմռնիա 1905, թ. 34։ — Տես և Ֆէյթիէր (Հմմտ. և Հնդ. Ազաբեայ 1903, թ. 11, էջ 352)։ — Փոթիա 282 էջը։ — Պատկեր 1895, էջ 10–15 (Յ. Ա. Յ. Ալան), և գործիս մէջ ՀԱՆԴԻՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ ՊՕՂՈՍ ԱԱՔԱԳԵԱԼ, ՏԻՏՈՍ ԹԻՒՂԹ ԵՐԿԱՒԱԿԻՔ ԼԱՏԻՆԵՆԻՑ. եւն, Տաճատ. «Յուշակ», էջ 1059–60, Զարպ. «Մասենագ.» էջ 202–206, եւն, եւն։

Ինչպես այս, նոյնպես նախքնիմք երկու հրատարակիչներն եւս մանրամասն կը նկարագրեն Հեռագիրներն՝ որոնցմէ հանած են ազգ անկանոն գրքերը տես իրենց Յառաջաբաններըն։

ԹԱՆԴԵԱՆ Ս., — *Մի քանի խօսք թնդոսիայի կաֆայի հողագործական հնութիւնների մասին։ Հանդէս պատմական և պատմական 1894, Հինգերորդ գիրք, էջ 215–225։*

Թարգմ. — Տես Բիւնիէ (Լ.) Յուդա։

ԹԱՆԴՈՅԵԱՆ ԴՊՐՈՑ. — Տես Թոֆալի։

ԹԱՆՉ կամ Արնայուծութիւն. բժշկական միաձայն թերթիկ Առաւսպատիկի, 1904։

ԹԱՇԱՆ ՅՈՒՍՈՒՆԵԱՆ. — *Համբարպութիւն Դէպ ի Արեւելեան Հնութիւնն, իսկ ներքին ճանկատար. Համբարպութիւն, որ ըրաւ Թաշան անուանով երեւելի Փռանսըզ Հիզվիթ մը, Լուիեի Զոքեքտասաներորդ Փռանսայի Թագաւորին հրամանաւը դէպ ի Շիամ որ է մէկ երեւելի Թագաւորութիւն մը. Արեւելեան Հինտիստանին մէջ։ Նաղկաքաղ հաւաքեալ ի զանազան պատմագրաց, Աշխատասիրութեամբ աշակերտաց Տեառն Մխիթարայ Մեծի Աբբայի։ Ի Խնդրոյ և յաղագս Ընկերութեան Արշարունեաց։ Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1815. 12°, 87 էջ։*

ԹԱՇՃԵԱՆ, Յակոբ Խմրագ. — Տես ՆՈՒՒԱՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ։

ԹԱՇՃԵԱՆՑ Նիկողայոս Ս. — Զայնագրական երգեցողութիւնք արդի պատարագի։ Ի վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Կամէնիկէ Լչմիածնի, ՌՅԻԴ–1874. 4°, 160 էջ։

Իբրեւ վերջի Ազգ կ'ըսէ. « Փութացեալ ընծայել զայս ի լոյս, — զոր Հայնագրեաց դատատու Հայկական Հայնագրութեան Պ. Նիկողայոս Ս. Թաշճեանց կ. Պոլսեցի, — Նպատակ մեր եղեւ չտապաս հասուցանել և տալ իբր յատեանն հրահանգ նորա Պարտաց և այլոց աշակերտելոց Հայկական Հայնագրութեան ի դէպ ժամու, որպէս զի ասուել արդիւնաւորեցի և պահպանի անօրէնութիւնն և զան և նպատակ վէճ. Հայրապետի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգեայ Ե. Կաթողիկոսի. ուստի յուսամք անթերակաս հանդիպել ներողամտութեանց տակ թերութեանց ինչ Հայնագրեալ անդրանիկ տեարիս երգեցողութեանց արդի Պատարագի և այլոց կարեւոր երգոց պատրաստելոյ ի մէջ Հզկի բան Հեղ. Հայնագրիչ, և բան Հայնախաչիչ »։

« Թէ ծանր տպագրեալ եւն և Թէ լոր աւուրց համար Ս. Պատարագի երգեցողութիւնք Մեղեդիք. տապք, և ամէն բան՝ ինչ որ Ս. Պատարագի երգեցողութիւնքը բան աւուր պատշահի կկատարեն բաց ի Հնչող Շարականաց, երկու կերպ (ձայր և չորդոր) Հայնագրեալ տպագրութիւ ի լոյս ընծայեցաւ։ Սորա մէջ առաւօտեան և Երեկոյեան ժամերգութեանց մի քանի կարեւոր նշգներ եւս իբրեւ ի Հաւելուած տպուած են »։ — Ազաբատ 1874, թ. 8, կողք։

— Պատարագիրք եկեղեցական Հայնագրութեան Հայոց։ Աշխատասիրեաց Նիկողայոս Ս. Թաշճեանց կ. Պոլսեցի։ Անդ, ՌՅԻԴ–1874. փորր 4°, 54 էջ։

Քննադ. Արիւսակէս Յովհաննէսեան Մասիս 1874, թ. 1582, 1590 (Գէորգ Պ. Մէշտուճեան), 1625 (Ալր. Յովհ. — Ասանդ դեմ (Ն. Ս. Թաշչ.) անդ, 1875, թ. 1636։ Այլ քննադ. (Ն. Մ. Տէրտէրեան անդ, թ. 1654, 1656–59։ Ասոր դեմ Ն. Ս. Թաշչ.) անդ, թ. 1671։ Ասոր դեմ Տնտ. 1683։ — Այլ քննադ. (Ալր. Յովհ.) անդ, թ. 1684։ թ. 1689 Վիանէն 1875, էջ 88), « Լիէզ ի մասին Հայոց եկեղեցական Հայնագրութեան »։ Ալր. Յովհ. (թ. 1684), և Տնտ. դեմ թ. 1683) Թաշչ. թ. 1691–2։ — Ասանդ դեմ Տնտ. անդ, թ. 1770–71։ — Հայրենիք Նիկ. Թաշչ. Մասիս Տնտ.) 1654, 56–59 Թիւերուն դեմ) 1874, թ. 246–49, 251–54։ — Ազաբատ 1875, թ. 6, Նոյեմ և ի Հայրենիք 1875. թ. 262։*

— Շարականի Հայնագրիչ, անդ 1874?

Տես Հայրենիք (Ն. Ս. Թաշչեան) « Շարականի Խնդիր Հիչմիածին », 1883, թ. 1343–4։ Ասոր դեմ Ազաբատ 1883, էջ 504։

Խմրագ. — Քնար Հայկական (Հմմտ. Գիփտ Հայրենից 1863, էջ 216)։ — Կամուկ Օսմանեան։

Տես Ժամանակ Հանդէս հայրենասիրեաց 1863, թ. 10, էջ 80, « Լուսաժողովութեան գասարան ի քիւպասդր Իան » յօդուածը։ Տես նաեւ Մասիս 1874, թ. 419, էջ 19։

ԹԱՈՒԱՅԵՆՑ Անդրակ. — Երկու վիպիկներ և մի քանի ստանաւորներ։ Բազմ, 1887?

Մշակի մէջ (1887, թ. 129) կը կարդանք. « Ասացաղք Պ. Ս. Թաւալեանից նրա մի քանի հնդիկ նախադիմների ժողովածուն, որը տպուած է Նագ-

տում։ Վրքերի մէջ գեռևս գտած են երկու վէպիկներ և մի քանի ոտանաւորներ։ Էպիկների մեծքը չատ համակրելի է... «Լազակապեա» վերնագրով վէպի մէջ հեղինակը ուզում է ցոյց տալ, և այդ էլ չատ իրաւացի կերպով, որ «հասարակութեան անդամները և նրա վատ կազմակերպութիւնը իրանք են ասեղծում պատուհասներ և արխուր երեւոյթներ»։

Das Gewerbe bei den Armeniern. Diss. Leipzig, Druck V. Grumbach, 1897, 8°, p. 63.

Հայերէնէ՝ Հայ ժողովրդի ԱրհեստագործութիւնԱզգագր. Հանդես 1898, Ի տարի, Ի գիրք, թ. 1, էջ 3–71։ Վառանդին այ տպուած է, բայց մենք չտեսինք։

— *Բնաւորիքի կեանքը*, Բազու, 1899?

— *Պետ. համատոտ կենսագրութիւն պատկերով։ Թիֆլիս*, տպ. Տ. Մ. Լօտինեանցի, 1900. 8°, 148 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1901, թ. 12։

— *Թագուհած կայծեր, դրամա։ Բազու*, 1903?

— *Բանաստեղծ Իսկանիսա Շիլլեր, պատկերազարդ. Հատոր Ա. Բ. Ա. Պետերբուրգ*, 1903?

Քննագ. Լուսոյ (Փար. Ընդհրաբեան) 1904, թ. 3։ Մուրճ 1903, թ. 206։ Նոր-Փար 1903, 192, 195։

— **Հայ բանաստեղծներ. Մուրճ* 1893, թ. 2, էջ 297–309, թ. 3, 436–446, թ. 4, 594–605, թ. 5, 791–801։

— **Օպիւտա կօնտ. մի քանի տեղեկութիւններ նրա կեանքի ու գրուածքների մասին. նրա ծննդեան հարիւրամեակի առիթով. Ազգապատ. Հանդէս.* 1898, Գ տարի, Գ գիրք, թ. 1, յատեւուած էջ 51–66։ – Գ գիրք, թ. 2, յաւել. էջ 27–58։

Մուրճի մէջ 1895 և 1897 տեղ աւելի գրախօսականներ ունի։

Թարգմ. — Տես Շիլլէր, Ովլէանի կոյսը», «Վազգէներ»։ — Տե՛ս Ի՛ճեան։

ԹԱՒՒԼԱՆԵԱՆ (Թորոս.) — *Արտի իսօրքներ։ Մոսկուա*, տպ. Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1892. 8°, 83 էջ։

Ոտանաւորներ են, որոնց մէջ կան նաեւ երեք քերթուածներ Պրատիոսէն (էջ 74–77 և հինգ հատ Շաֆնէէն (էջ 79–83)։

Քննագ. Արձագանք 1892, թ. 143։ – Մուրճ 1894, թ. 26։

ԹԱՒՈՒԻՆԵԱՆ. — *Նոր հրապարակ. Նուէր Տաթեւի վանքի հազարամեակին... Հեղինակութիւն ժողովրդական նուագածուի և երգչի նշանաւոր ԱՒԱԶԱԿԻ ԱՐԱԿԵԱՆ, մականուանեալ ԹԱՒՈՒԻՆԵԱՆ. 1897 թ. Խնձորէսկ գիւղում, ոչ հեռու Կօրիսից)։ Տփխիս*, տպ. Մ. վ. Վարդանեանցի, 1898. 8°, 303 էջ, և յետոյ բարելարութեան ցանկը՝ ցէջն 309։

Սկիզբը յատուկ պատ է «Մի քանի խօսք Թաթի ընդունակութեան, գործածութեան և Թաթախի նոր երգարանի նպատակի մասին», որ է «Նոր երգարանից գտացած հատուածը պիտի գործադրուի երեք որը պատանիների գաստիարակութեան համար յատկապէս Զանգեզուր գաւառի բազմամարդ խնձորեակ գիւղի համար մի ընտիր աստուածաբան քահանայ պատրաստելու դիտաւորութեամբ, որը մեզանում այժմ անհրաժեշտ պահանջներից մէկն է դարձած»։

ԹԱՒՈՒԻՆ. — *Տես Գ. Զազարեան Յ.*։

ԹԱՒՈՒՈՅ. *Տես* ՏԱՍՈՅ։

ԹԱՒՍՍԻՆԻ Ալեքսանդր Alessandro Tassoni *իտալացի*. — *Ակտագրքեր կրօնի և պատմութեան։ Թարգմ. Տեառն Հ. Մկրտչի Ալպեանեան, Ամենակալ Վարդապետի Մխիթարեան Ընտանւոյ։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի Սրբ. Ղազարու*, 1844. 8°, 1036 էջ։

Քննագ. Հայրենասէր Ցմխանիայ 1844, թ. 46։

ԹԱՒՒՈՒԹԵԱՆ Յ. Պ. *Թարգմ. Տես* ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։ — ՓՈՔՐ ԲԱՐԶՆԵՐՈՒՆ ՄԵՆ ՍԻՐՏ ՄԱՐԴԻԿԸ։

ԹԱՒՐԻԶ. — *Տես* ԹԱՒՐԻԶ։

ԹԱՒՇԵՐԱԴԻՒԹԻՒՆ. — *Տես* Լ՚ՒՆ, «Ուսանողաց գրականութիւնը», կամ Գիպուռի, Բ տարի 1903, թ. 1–10։

ԹԱՒՇԵՐԱԽԱԿ, *տունէն դուրս.* — *Տես* ՄԱՄՈՒԿԵԱՆ Մ.։

ԹԱՒՇԵՐԱԽԱԿ *տարուց* 1830, *ի նպաստ ընծայարանի վանաց Ս. Ղազարու ի Վենետիկ*. 8 էջ։

Յուցակն է յիշուած տարուն խազուած խաղերուն. Պոդիկաոս վկայ, ոգբերգ. ի փետր. 11։ – Աթցամակ, ոգբերգ. ի փետր. 16։ Վախազրութիւններուն ու դէմքերով։ – Կատակերգութիւնք, ի փետր. 7. Աչխարհաբեր փաստաբանութիւն. ի փետր. 14. Տարտպտյուն Ղազարեան. ի 18. Աչխատ չսիրուած. ի 21. Աչխատասիրութեան դասախրատութեան որդոց առ ալր չսիրուց։

ԹԱՒՇԵՐԱՇԱՐՔ Թ. ՖԱՍՈՒԼԵՆՀԱՆԻ. – *Տես* ՖԱՍՈՒԼԵՆՀԱՆԻ Թ.։

ԹԱՒՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ. – *Տես* ԱՂԱԲԼԳԵԱՆ Մ.։

ԹԱՒՏԵՐԻՒԹԻՒՆ ՊԱՒԱՒԱԿԱՆ. Կ. *Պոլիս*? — *ք.* — *Տես* ՄԻՆԱՍԵԱՆ Հ. Պ.։

— *ք սրբազանք.* – *Տես* ՄԵԹԱՒՈՒԹԱՒԻՈՒՆ Պ.։

ԹԱՏՐՆԵՐ. — *Տես* ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ —։

ԹԱՏՐՈՆ *առ նախնի Հայս, Թրքահայոց մէջ, եւն, եւն.* — *Տես* ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ։

ԹԱՏՐՈՆԻ ԵՐԿՐՈՐԻ ԿԱՐԳԱԻԻՐԸ. — *Տես* ՏՐԻՔՅԻՈՒ։

ԹԱՐԳՄԱՆ, *ոուսերէն լեզուի, հայերէն գրերով. խօսակցութեան գիրք։ Կ. Պոլիս*, 1878?

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՔ Ս.։

Աւտին Ալեկբուչ. Յովսէփ ի վաղց Հորդ. Յովհան. Վեռնդ երէց ի վանանդաց. Եղնիկ Կոզբացի. Կորիւն. Մուչէ Տարոնացի. Տիրայր Խորձենացի. Յովսէփ Պաղնացի. Յովհան Նկեղեցացի. Ենովք. Դանան. Երեմիա՝ սարկաւագապետ Ս. Վահակայ. Թադիկ. Պետիք, եպիսկոպոս Ներջանայ. Աբգան Արծրունի. Աշան Արծրունի. Սահեփանոս Տարոնացի. Վազարիկ կամ Վապրիկ։ – Երկրորդ աչակերտք. Մովսէս Խորենացի. Մամբրէ վերծանող. Իսահիմ Անյաղթ. Դիւս կաթողիկոս. Յովհան Մանդակունի. Եղիշէ. Վազար Փարպեցի. Եղիա Աղնձեացի. Խորով կամ Խորովիկ. Յովհաննէս. Աբրահամ կամ Աբէլ. Անանիա. Յովհաննէս. Աչխիկ կամ Խաչատուր. Անդրէաս. Թոմա. Վարդան։

Տես ԳԱՆԹԱՐԵԱՆ Հ. Ս., «Նիւթեր ի տարբ Թարգմանչաց», «Գործիս յաւելուածին մէջ», կամ

Բնագրավաչ 1853, էջ 310. 314. « Ազգ. հանդէս », եւն։ — Տես և « Ամէնէ ընթերցեալք յաւուր... տոնախմբի... թարգմանչաց », և դարձեալ գործիս յաղելին մէջ երեսապահի վաճառանոցաց վարժարանին տարեկան հարցաքննութեանց հանդէսները։ — Միսքէնեան Յ. վ.։ — Նազարեանց (Ս.), « Լուսաւորութեան կամ առաքը թարգմանչին գործերի դարը »։ — Ազբէրք 1892, թ. 2614։ — Արեւելեան Աստղ 1855, Գ, թ. 2։ — Բազմավէպ 1875, էջ 352։ — Ժամանակ 1863, էջ 106։ Ջրպետիկ Գ. Շահ. Թարգմանչաց խումբը» 1899, թ. 30-32։ — Միսո 1870. էջ 145, 1872, էջ 163։ — Տես Զարպ. « Պատենագարան » էջ 101, եւն, « Պատմ. Հայկ. հին դար » էջ 280-299։ — Պալասան. « Պատմ. Հայոց » Բ տիպ. էջ 340-361։ — Ինճիճեան, « Նախաս. » Գ, 71, 83։ — Տես նաեւ ի տաքանչիւր թարգմանիչ իր անուան տակ։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ արձակ և ոտանաւոր ի Ռուսաց լեզուէ ի Հայ բարբառ ի Ժուկովսկիոյ, Պուշկինէ, Լերմոնտովայ, Բարատինսկիոյ և Կնեդիզէ Թրքմ. Յ. Համազասպեանց։ Մոսկով, տպ. Լազարեան Ճեմարանի, 1843?

ԹԱՐԹԻՖ. — Տես Մուլիէր։

ԹԱՐԽԱՆԵԱՆ Աղէքսանդր, Թարգմ. — Տես Գանկռիւ Գ. — Զուիչերմանն (Գ. — Թովմաս Ա Ակվինի. — Շեաէրիան Ի. — Սպանսոիմ Հնդ. Հիւրերին։

Թարխանեան գուցէ ուրիշ թարգմանութիւններ ալ ունենայ թատրոնի մէջ. բայց մեր հասաքնուն պակասաւոր է. ունինք միայն 1895, թ. 3. 1899, թ. 2. 1900, թ. 1. 1901, թ. 2։

Խմբագ. — Տես Թէատրին Թերթ։

ԹԱՐԽԱՆՈՎ (Ի. Ր.), — Տնային բժշկարան. Պրակ Ա. Անդամազննութիւն և ընախօսութիւն։ կազմեց Ակադեմիկ Ի. Ր. Թարխանով. 104 պատկերով։ Հրատ. Բժ. Գ. Բաբեանի։ Թիֆլիս, տպ. վ. Ըրատ Հրատարկչին Ընկերութեան, 1903. 8°, 182 էջ։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. « Այս տնային բժշկարանը հրատարակելիս մենք աշխատել ենք ընտրել լեզուս համառօտ, բայց բժշկականութեան վերաբերեալ ամենակարեւոր մասերը։

« Ներկայ առաջին պրակը պարունակում է իր մէջ մարդկային մարմնի անդամազննութիւնն ու քնախօսութիւնը, որ կազմուած է ակադեմիկ Իշխ. Ի. Ր. Թարխանովի խմբագրութեամբ և գտեր. պուած « Ընտրօղնաեա Պոլզա » ընկերութեան հրատարակած տնային հանրամատչելի բժշկարանում։

« Թնդհանուր այնպիսի գիտութիւններ ուսումնասիրելու համար, ինչպիսին անդամազննութիւնն ու քնախօսութիւնն են, որոնք ամենակարեւոր հիմքն են կազմում բժշկականութեան, անհրաժեշտ է առաւել մանրամասն աշխատութիւններ. բայց մեր ներկայացրած բժշկարանը իր համառօտութեամբ այն առաւելութիւնն ունի, որ սորանով աւելի յարմար է հայ ժողովրդեան համառօտ ծանօթութիւն տալնալ այդ գիտութիւնների մասին, և այդ իսկ էր իմ նպատակը »։

— Պրակ Բ. ս. վարակիչ հիւանդութիւններ. բ. Նիւքին. գ. կաշուի. դ. վէներային. ե. Դեղարան. զ. Բառարան։ Թարգմանուած « Նարօդնաեա Պօլզա » ընկերութեան հրատարակութիւնից, հրատարակչի խմբագրութեամբ և յաւելուածներով։ Աղդ, նոյն տպ. 1903. 8°, 448 էջ։

Ազդը կ'ըսէ. « Մեր հրատարակութեամբ լոյս տեսնող « Տնային բժշկարանի » երկրորդ պրակը, որ խմբագրուած է մեր խմբագրութեամբ ռուսերէն հանրամատչելի տնային բժշկարանից (հրատարակութիւն « Ընտրօղնաեա Պոլզա » ընկերութեան պրոֆ. Ն. Բխատրովի, պրոֆ. Վ. Գորոբկովսկու, պրոֆ. Ա. Զալեսսկու, պրոֆ. Վ. Պէլի, պրոֆ. Ե. Պէտէրբէնի, պրոֆ. Վ. Սորոգանովի և Ակագեմիկ իշխան Ի. Թարխանովի խմբագրութեամբ), պարունակում է իր մէջ հետեւեալ բաժինները. ա վարակիչ, բ) ներքին, գ) կաշուի, դ վնեզրային հիւանդութիւններ և տնային դեղարան։

« կարեւոր ենք համարում աւելացնել, որ այս պրակի մի քանի տեղերը լրացրել ենք մեր դիտողութիւններով, որ ձեռք ենք բերել փորձառութեամբ մեր բազմամեայ գործունէութեան ասպարիսում։

« Վէներային հիւանդութիւնների ամբողջ նկարագիրը մենք վերցրել ենք պրոֆ. Վ. Տարնովսկու « Վեներական հասնութիւն, նորա ընթացքը, չեզոքներն ու հիւանդութիւնները » վերնագրով գիտական աշխատութիւնից »։

Այդ երկու պրակներուն խմբագմանիչներն են ըստ Լուսոյ 1904 թ. 2, էջ 219, Պիւս ա. ք. Ագանեան և իս. Յարութիւնեան։

Քննագ. Մչակ (Բժ. Վ. Խատիսեան) 1904, թ. 28։

ԹԱՒԱՄԱՋ ՄԵՂՈՒ. — Տես Ասենադրութիւն։

ԹԱՒԱՐԵԼԻԳԵԱՆ Ե. — Քաւասաւիղծութիւն եւեր։ Թիֆլիս, տպ. վրաց Հրատ. Ընկ., 1903. 8°, 108 էջ։

Քննագ. Լուսոյ 1904, թ. 2։ — Մուրճ, թ. 5։

ԹԱՒԻԶԻ Լիլաւա Թաղի « Հայկազեան » և « Թամարեան » երկսեռ դպրոցների ուսումնական մասի տեղեկագիր 1898–1901 տարի։ Թաւրիզ, 1901?

ԹԱՒՐԻԶԻ ՀԱՅՈՒՀԵՆԱՑ ԲԱՐԵԳ. Ընկ. — Տես Բարեգործ. Ընկ. թ. Հ.։

ԹԱՒՐԻԶԻՑ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ ԱՆԴԱՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ. — Տես Առաքելեան Հ.։

ԹԱՒՐԻԶՑԻՈՑ և Պարապաղցւոց իրարու զբաղած անէծքաթղթերն ու օրհնենքաթղթերը. — Տես Շ. Պ. Գ.։

ԹԱՓԱՒՈՒԿԱՆ ԲՈՒՂԱՐ. — Տես Բելօրոիս Ֆ. վ.։

ԹԱՓԱՒՈՒԿԱՆ ՀՐԻԱՑ. — Տես Սիս Ի.։

ԹԱՓՈՐԻ տեղագր տարեկան. Երուսաղէմ 1839. 8°, 132 էջ?

« Կարգադրութիւն Ա. Յարութեան տաճարին մէջ կատարուած տարեկան թափօրներու և հանդէսներուն »։

= Ի տիպ, Տնտրակ տարեկան հանդիսաւոր արարողութեանց սրբոյ Յարութեան տաճարին, տպեալ ըստ վաղեմի կարգաւորութեան պաշտամանց նախագահ աթոռոյն Երուսաղէմի։ Ի տպ. ի Առաք. Աթոռ. սրբ. Յակովբեանց Երուսաղէմ. 1891. 4°, 105 էջ։

— Նոյնը, Ս. Յակոբայ տաճարին մէջ իւրաքանչիւր տարի կատարուած հանդիսից և թափորից համար, 1869?

— Նոյնը չաբաթական, 1879?

— Ջանազան արարողութիւնք յերուսաղէմ ի Ս. Յակովբ. ի տպ. ի Ա. Ջ. Աթոռոյս սրբոց Յակովբեանց յերուս., 1870. 8°, 38 էջ։

ԹԵԼԼԻՐԵԱՆ Գասպար Անգղիացի։

Ազգաբեր մէջ (1846, Հատ. Գ, էջ 100) թարգմանուած է իր կին ստանաւորը սոյն խորագրով. «Թելլուրեան Գասպարի Անգղիացւոյ առ կին իւր, ի պատիւ Ազնուական Բարեկամի Ազգասիրիս»։

ԹԿՆԱՆԱՒՈՒՆԵՐ. — Տես ՓՒՆՈՒՆԵՒՆ Ագ.։

ԹԵՄԻՈՏԿԼԷՍ, ոպրերզ. — Տես ՄԵԹՈՒԱՍԻՈՒՍ Պ.։

ԹԵՈՒՐԻ Լ.մոն = Edmond Théry *Ֆրանսացի*. — Վաճառական. Ֆրանս. թարգմ. Լեւոն Մ, — Ագամեան, Թիֆլիզ, տպ. Տ. Մ. Յովհաննեանցի, 1902. 8°, 20 էջ։

Գիւղագ. Մուրճ 1903, թ. 3։

ԹԵՈՒԱՒՐՈՍ Լ.մմ. = Emanuel Tesauro *իտալացի*. — Իմաստասիրութիւն բարոյական. Յօրինեալ յԼմմանուէլէ Թեսաւրոսէ՝ ի մեծանուն կոմսէ և ի պատուական ասպետէ տէրութեանն սաբաւդիոյ։ Թարգմանեալ ի հայր Վլմանէս վարդապետէ ասկեսեանց, յաշակերտէ Մխիթարայ մեծի աբբայի։ Եւ տպագրեալ հրամանաւ գերապատիւ Ստեփաննոսի Ալբայի՝ նորին յաջորդի։ Արդեամբք և ծախիւք չհրիմանեանց երկուց եղբարց բարաղամեան յովսեփի և գաբրիէլ ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի տեառն. 1793. ի մայիսի 30. և ի Թուին հայոց. ՌՄԽԲ։ Ի վենետիկ։ Ի վանս սրբոյն Ղազարու յանուն անտոնի պօղիօլի։ Չրամանաւ մեծաւորաց. 8°, ի + 804 էջ։

Դիւրքը կ՚ապարտ յէջն 604։ Ցէջն 605, «Ցաւելուած Թարգմանչի։ Ի՛ր առաջի դնին ազգի ազգի ծանօթութիւնք վասն հնախօսութեանց և առասպելաց և այլ ինչ ինչ կարեւոր բանից յիշատակելոց յընթացս մատենիս», մինչեւ էջն 790, յետոյ կայ «Ցանկ գլխաւոր նիւթոց և ցաւուկ անուանց», եւն, էջէն 802, և 803–4 էջին մէջ «Ի թարգմանչէ Լեան յոզդորական» խորագրով ոտանաւոր մը։ որուն տան գլուխ գրերն ալ խորագիրը կը կազմեն։ Հատարակ տպագրութիւն։

— Բ տիպ, 1825. էջք՝ նոյն։

— Գ տիպ, 1853. 8°, 626 էջ։

Սոյն գիրքը համառօտելով աշխարհաբարի թարգմանուած է, հետեւեալ հակատով.

— Թեսաւրոսի բարոյախօսութիւն։ Համառօտեց խոչէն եպիսկոպոս Մխիթարեան. Տէր և հրատարակիչ Տիգրան Ցարութիւնեան Տէտէեան, 1877. 4°, 316 էջ։

«Այս պատմական գիրքն... Գեր. խոչէն եպիս. Մխիթ. գրաբարէն համառօտութեամբ աշխարհաբարի թարգմանութեամբ... ի լոյս ընծայեցաւ մաքուր տպագրութեամբ»։ — Մասիս 1877, թ. 2022։

ԹԵՈՒՆՈՍ Ամբրոսիոս — Ambrosius Theseus *բաւիացի*. — *Introductio* in Chaldaicam linguam, Syriacam atque Armenicam, et decem alias linguas. Characterum differentium Alphabeta, circiter quadraginta, et eorumdem invicem conformatio... Theseo Ambrosio ex Comitibus Albonesii. I. V. Doct. Papien. Canonico Regulari Lateranensi, ac Sancti Petri in Coelo Aureo Papiae Praeposito, Authore. M. D. XXXIX.

Հեռաբեալը կ՚արտատպեմ Շառմֆի և Զարպ-ի «Հայ. լեզ. ուսումն.» գրքէն ընթերցողին լաւ գաղափար մը տալու համար. «Ինչպէս հակատն կը ցուցնէ, արեւելեան լեզուաց ուսման ծառայելու նպատակաւ յօրինուած է այս մատեան, յորում կրնար ընել լմէ սրչափ և որպիսի արդեամբք, և յորմէ կարեւոր մասն մը կը դրաւէ նաեւ հայկականն. և առաջին փորձ մը կը համարուի, արեւմտեայց ծանօթացնելու զայն։ Ակնհատասիրազն, գէմ իր դարուն մէջ և ժամանակակցաց առջեւ, բաւական հռչակ և անուն ունեցող անձ մը կը թուի. որպ հաւաստիք պէտք է սեպուին, ի սկիզբն տպագրիս դրուած բաղմաթիւ վերտառութիւնքն և բերդուածք, ի գրատաս և ի գովեստ իր հմտութեանն. բարեկամ և թղթակից էր մեծահամբաւ փոսմէլի արեւելագիտի գպղիացւոյ։

«Ի խորագրին յիշատակուած երկու արեւելեան լեզուաց, ինչպէս նաեւ հայկականին քերականական ուսումնասիրութիւն մ՚է այս գրութիւնս — Ցէջն 16–20 կը խօսի մեր Ձայնաւոր տառից վերայ (De Armeniorum vocalibus). ինչպէս նաեւ ուրիշ արեւելեան լեզուաց՝ մասնաւոր ու առանձին գլուխներով։ Կպա յէջն 142–193 երկար գլուխ մը Ջուտից Հայոց, ևնթածութիւն De Armeniorum litteris, et introductione կոչեալով. և նախընթացաբար պատմական տեղեկութիւն մի դնելով Հայաստան աշխարհի վերայ. «Անոյ գաւառ մ՚է, կ՚ըսէ, ի մէջ Տաւրոս և կասկաս լերանց, ծանօթ՝ ինչպէս կը հաստատեն, անոնց որ հետամտուն են արտաքին մատենագրաց գրուածներուն, և հին և նոր սրբազան կասկարանաց, Թոզլով գՊազոմէաս, Սոլինոս, Ստեփանոս, Լուկանոս, Ք՚ննդոց գրոց ուխտերուդ գլխոյն մէջ կը կարդանք լմէ յեսմինեորդ ամսեան ջրհեղեղի հանգեաւ տապանն ի լերինն Ակարատայ. այսպէս նաեւ ի գիրս չորրորդ Թագաւորութեանց, լմէ երբ Սենեքերիմ առաբեստանեցւոց Թագաւոր յետ պարտուելեանն յիսրայէլացւոց դարձաւ ի Նինուէ, և պաշտօն և գոհս կը մատուցանէր աստուածոյն Նիսրոքայ. Ադրամելէք և Սանասար որդիքը սրով պարկին վնաս սպանին, և ինքեանք փախան յերկիրն Հայոց. լմէ յայնմ աշխարհի են Տիգրիս և Եփրատ, և Լուկանոս կ՚ըսէ իր վեցերորդ գրոց մէջ լմէ «Հռովմայեցին կը խմէ Հայաստանի Եփրատայ ջրէն»։ Հայաստան ի ժամանակաւորս, կ՚ըսէ, կը հնազանդի Թագաւորին Պարսից, որ Սոփի կը կոչուի. իսկ հոգեւորական գլուխն է Սիմաս (?) պարիարք, որ Ընդկաստանի նախագահին՝ Ցովհաննու քահանայի կը հնազանդի։ Վերջի առեններս, կ՚ըսէ, Թուրք սիրեցին Փավրէժ (Troisan) մեծ քաղաքին, ու սրով և հրով կործանելով զայն բոլոր քրիստոնեայ բնակիչներն՝ քառասուն տարուընէ վեր եղոգներն խոպտելով, մեացածներն ալ գերեցին կամ վտահանեցին։ Քաղաքին քնակչաց անուանիներէն մին՝ Ցովհաննէս անուն, Պատղոս քահանայապետին ուղը գալով՝ իր կիսութիւնն ու պաշտպանութիւնն խնդրեց գժրազդ հայրենակցաց համար։

«Հայոց տառից Թիւը երեսունուին կը դնէ Թեսաւրոս, նշանակելով անունց ձեւերն ու հնչմունք, Թէ արեւմտեան և Թէ արեւելեան տառադարձութեամբ. գոր օրինակ՝ բեհ գրին դիմաց կը դնէ եւրոպական տառիւք Թէ byen և Թէ pyen. գիմ տառին՝ giem և chiem, դալիճ դիմաց da և ta. և այլն,

«Ապա առանձին գլուխներով «Ցայտգս բառից հայկական տառից. — Ցայտգս բառից տպագրից. — Մասնաւոր գլխակարգութիւն մը ի

սուրբ գրոց քաղուած հերքական բառից և առնուագ դիմացինն նշանակելով համանիշ հայ բառն և անունն, և անով գոպափար մը տալ ուզելով ներողացոց՝ հայ բառերու ծնունդն։ Աւանկ օրինակի համար. կը դնէ հայ տառերով Ադամ բառն, և յետոյ այդ երբայական անուան տրուած այլ և այլ նշանակութիւնը՝ նախ հայ և ապա նաեւ լատին տառից խոսի նաեւ անոնց տառադարձութեան վրայ։ Աչպէս ալ հայ տառից, յայտնի մինչեւ ի վերջին, յարմար կամ անյարմար, խմաստուն կամ խմաստակ անդրադարձութեանց նիւթի կ՚առնու ու կը հառէ վրանին, այլեւ այլ օրինակներով կամ հայագիր բառերով։ Մէջ բերուած օրինակներն ընդհանրապէս ի սուրբ Գրոց առնուած են, մանաւանդ ի նոր կտակարանէ. բայց մերթ ալ ի հնոյն, ինչպէս նաեւ ի հայ թարգմանութենէն Պորփիւրի գրոց։

« Ի վերջ գրոցն կեսեղուած են տէրունական աղօթքն, նախ ի քաղդէական լեզու, ապա ի հայ և յասորի. նոյնպէս նաեւ հրեշտակային ողջոյն, մեծացուցած օրհներգութիւն, և այլն » էջ 10–42։

ԹԵՏԱԼԻՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — Տես Չամչ., « Մտնդրն », էջ 469։

* *Թղթր մի յոյոյ պատմութիւնք. Բազմավէպ 1874, էջ 292–298. – 1875, էջ 63–71, 161–166, 193–197, 289–294։*

Նովանդակութիւն. Մատ Ա. Ա. Կրօնութեան սկզբնաւորութիւնը. Բ. Կրօնութեան համար հնոց գործածած նիւթերն. Գ. Պապիր. Դ. Մագազաթի. Ե. Կրելու համար սովորական գործիքներ. Զ. Կերպարանութեան այլ և այլ ձեւեր. Է. Հին ձեռագրաց և գրքերու վրայ. Ը. Հնոյ և միջին դարուց գրագիրք և ընդօրինակոգք. Թ. Հին և միջին դարուց մէջ գրաւաճառք. Ժ. Կրչագիրքը և գիրք ի գլագիր ի միջին դարս. ԺԱ. Միջին դարս մանրանկարագ և գրակագմք. ԺԲ. Հին և միջին դարուց մատենագրութիւններու. ԺԳ. Թուղթի գործածութիւն յետոյ։ – Մատ Ա. Ա. Կրչագրաց արուեստէն առ ապագրութիւն անցք. Բ. Տպագրութեան գիւտը. Գ. Կռութեփերգ ի Մականցս. Դ. Յովհաննէս Գատա և Շէֆֆէր. Ե. Տպագրութեան ծաւալիւր յետոյ։

Կրութեան ոճէն կը համարիմ թէ Հ. Զարպհանալեանին ըլլայ այդ պատմութիւնը. ամենէն վերջը կ՚ըսէ. « Հայկական տպագրութեանց սկզբնաւորութիւնը՝ արդէն ծանօթ է մեր ընթերցողաց »։

ԹԵՐԹ վասն պարտաւորութեան երեցփոխանց. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի տպարանում. 1842 ?

Կր յիշուի ի Փոքր Ա տարի, թ. 3, էջ 105։

ԹՂԹԻԹ Թղթոց տպագրելոյ հայերէն, իբր ներբող՝ իբր տեղեկութիւն վասն դեղորէից, վասն ներողութեանց, եւն ?

ԹՈՐԱԻՄԱՆԵԱՆ Հ. Համապատասխ. — Հաւատոյ պատմութիւն Հայոց, գարաւանդ տղոց հայմար։ Շարադրեց Հ. Հ. Թ., Մխիթարեանց։ Վենետիկ, Տպրդ Վ. տպարու վանքը, 1848. 12°, 116 էջ։ (Առաջին համառօտ մասը միայն։ Միւս մասն ալ նոյն տարին առանձին տպագրուած. 274 էջ։

Յաջորդ տպագրութեանց մէջ կան երկու մասերն ալ.

= Բ տիպ 1858. 8°, 309 էջ։
= Գ տիպ 1860. 8°, 339 էջ։
= Դ տիպ 1864. էջք՝ նոյն։
= Ե տիպ 1871. 8°, 357 էջ։
= Զ տիպ 1880. 8°, 380 էջ։
= Է տիպ 1901, միայն առաջին հատորոտ մասը, պատկերազարդ. 8°, 104 էջ։

Տես Հանդ. Տրտ 1901. թ. 8։ – Շաբաթ. թ. 382–3։

— Խոր իրպական խոստովանութիւն. Թարգմանեալ յօրինեալ Հ. Հ. Թ., Վարդապետ Մխիթարեան։ Վնդ, 1873. 8°, 195 էջ։

« Այս հոգեւոր պատմական գրվածքը աշխարհարար լեզուով տպագրուած է վենետիկ Մխիթարեանը, որուն մէջ կը ցուցնի խոստովանութեան կամ ապաշխարութեան խորհրդոյն կարեւորութիւնը, և կը լուծէ անոր դէմ եղած առարկութիւնները, և ապա կը սարքեցնէ այս խորհրդոյն մատնելու համար պէտք եղած պատրաստութիւնները և խոստովանելու կերպը։ Մասիս 1873, թ. 135։

Մատենադարանի թղմ. Բազմավէպ 1862. էջ 321։

ԹՕՋԻԿ. — Տես Թոդիկ Ա.։

ԹՈՂԻՆ Ի ԻՄԻԷՐԻՆ. — Տես ՄԱԻՀԷՄԱՆ Բ. Ի.։

ԹՈՂ ԻՆՁ ԻՄԻԷՐԻՆ. — Տես ՄԱԻՀԷՄԱՆ Բ. Ի.։

ԹՈՂ ԻՆՁ ՉԱՀԵՑՄԱՆ ՊԵՐԼԻՆԻ Վ ԵՀԱԺՈՂՎԷՆ. — Տես ՉԵՐՄԱՂ Մ.։

ԹՈՂ ԻՆՁ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՎ ԲՆԱԿԱՆԱԼՈՒ ԱՆ Հաղորդութեան անդամք։ Կ. Պոլիս, Աբամեան տպագրութիւն, 1880. 8°, 29 էջ։

ԹՈՂ ԻՆՁՊԻՆ Հռոմայ եկեղեցին ոչ ևս է կաթոլիկէ եկեղեցի. — Տես ՄԻՇԱՑ։

ԹՈՂ ԻՆՁՊԻՆ ՊԷՏՔ Ի ՊԱՐԵԼ. — Տես ՊԱՔՐԱՆԵՑԻ Մ. Ն.։

ԹՈՂ ԻՐ ամուսնացնելու աղջիկ մը ունենայի. – Տես ՎԱՅՑ Ա.։

ԹՈՂԼԱՄԱՔ. — Տես ՅՈՒՆԵԱՆ։

ԹՈՂԼԵԱՆ Մ. Թարգմ. – Տես ՓԼՈՑԵՒ Օ.։

ԹՈՂԼԱԱԼԵԱՆ Ն. Ա. — Փրկիչ, Միաժամ վէ իսպարտիոն սայիրէ։ Դազարէմ Ս. Խէլլալեան Խէլիֆի։ Խմբանպօլ, Յով. Տէրոյենց Թապխանէսինէ, 1868. 8°, 36 էջ։

Ազգային խնդիրներով գրաղած տեսակ մըն է, փանոսեանի դէմ հնգնութիւններով լի, ինչ որ կրցաւ հասկնալ։

ԹՈՂԼԱԱԼԵԱՆ, Վահան. — Կրթարան հայկական գիտութիւնաց։ Ցօրինեաց փորագրիչ Վ. Թ., 1881 ?

ԹՈՂՈՒԱՆ Ենովք. – Իրագիտութիւն, ի սէտս դեռահաս մանկանց։ Վաւերացեալ և յանձնարարեալ յԱստուծմ. Խորհրդոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։ Մասն Առաջին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Խաչատեան, 1886. 8°, 103 էջ։

— Բ տիպ, փոփոխեալ և ճոխացեալ։ Նոյն տպ., 1890. 8°, 264 էջ։

« Վերջին վերջը, կ՚ըսէ Ցառաջաբանը, բառարար (Lexique) մը յօրինած ենք ուր գործած

մէջ առնուած գիտական և արհեստական բառերն ու բառերու բնականքներ Յիրանեբենով կը ցուցնին և ամենք ալ մանրամասն կը բացատրեն»։

Պ տիպ սրբագրեալ. Ընդարձակ իրագիտարանի. Նախնական ծանօթութիւնք ի վերայ բնագիտական և բնագործական գիտութեանց, ճարտարագործութեան և երկրագործութեան, ի սէս ազգ. վարժարանաց։ Կ. պոլիս, տպագր. Միհրան Տ. փափազեան, 1893. 8°, 253 էջ։

Պ տիպ սրբագրեալ. տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1897. 8°, 302 էջ։

Գիտնագ. Հանգիս Ամսօրեայ 1898, թ. 1։

Նոր բնագրք իրագիտարանի համառօտ. Ա. տարի։ Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, 96 էջ։

Բ տիպ վերաքննուած. Իրագիտարանի համառօտ։ Տարրական նախակրթարանաց տարրական դասընթացքի Ա. տարիին կը համապատասխանէ։ Անդ, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1897. 8°, 104 էջ։

Պ տիպ, անդ, 1898. 8°, 108 էջ։

Նախատարիք բնագիտական և բնագործական գիտութեանց. Ա. մաս. Մարդկային մարմնոյ կազմութիւն. Առողջապահութիւն. կենդանիք. – Բոյսերու կազմութիւն. Օգտակար բոյսեր. – Երկրագործական գիտելիք. – Հանքայիններ. Ճարտարագործութիւնք։ Բ. մաս. Բնագիտութիւն և Տարրագիտութիւն. – Տիեզերագրութիւն Տարրական դասընթացք Բ. տարի. 8–9 տարեկանք։ Կ. Պոլիս, նոյն տպ. 1895. 8°, 153 էջ։

— Ա տարի, Ա մաս. Մինչեւ դասընթացք. 9–10 տարեկանք. Նախատարիք... Ճարտարագործութիւն. Ձորեայեալ բազմաթիւ պատկերներով։ Անդ, 1897. 8°, 187 էջ։

Բ տիպ անդ, 1901. 210 էջ?

Պ տիպ անդ, 1902. 8°, 168 էջ?

— Ա տարի, Բ. մաս. Բնագիտական գիտութիւնք. Բնագիտութիւն. – Տարրագիտութիւն. – Տիեզերագրութիւն։ Անդ, նոյն տպ., 1899. 8°, 144 էջ։

Գիտնագ. Հանգիս Ամսօրեայ 1899, թ. 11։

Նախատարիք բնագիտական և բնագործական գիտութեանց. կենդանաբանութիւն, Բուսաբանութիւն, Հանքարանութիւն, Երկրաբանութիւն։ Պեղազարդուած 160 պատկերներով. Հարթագրոյն դասընթացք։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1902. 8°, 536 էջ։

— Քերականի – Ընդհանրական. Մանկապարտէզներու և նրոյկոցներու համար. կարդալ, Հասկնալ, Ուղղագրել։ կազմակերպեց Ն. Թ.։ Անդ, 1898. 8°, 32 էջ։

Գիտնագ. Բազմավէպ 1899, էջ 77։ – Հանգիս Ամսօրեայ, թ. 2։

— Նորագոյն բնագրք աշխարհագրութեան. աշխարհագոյցներով ու պատկերներով զարդարուած։ Ուսումն. Խորհրդոյ կրթական նրատարին համեմատ։ Անդ, 1899. 8°, 138 էջ։

ԹԼՓԸՐ Ս. – *Տես Սէթեան Մեհեան Ա. Կ. «Մարդ ըլլալու միջոցը», «Ձմարիտ կինը»։*

ԹԼՑՄԱՆ ՅԱՐՒ ԻՄԼԱՒ. – *Տես Թիրեաքեան Պ.։*

ԹԻՆ, Իպ. — *Տես Տին Հիպ.։*

ԹԻՆՆԻՍՈՆ ԱԼՖՐԷԴ – Alfred Tennyson *անգլիացի*. — *Մահ Արթուրոյ* The Mort d'Arthur. *Ի ցիշատակ Անմոռնցիադայի Ռեթլատքա Վեզա' նուէր յամուսնոյն։ Թարգմանեաց յանգղիական նէն իտալական բարբառ Լ. Վեզա, և իտալականէն ի Հայ Գրբ. Ղ. Ա. Վագիկեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1900. 8°, 14 էջ։*

*— * Մեռած բարեւ. Թրգմ. Յ. Յովհաննիսեան. Ազդիւր 1888, էջ 76։*

** Վտակի. Թրգմ. գրբ. Տ. Ելքէնճեան. Մասիս 1904, թ. 15, էջ 227։*

ԹԻՆՍՈՅԻ ԼԷՈՆ ԴԸ – Léon de Tinseau *ֆրանսացի*. — *Տիկին վ իրիկան սրտի, վէպ. Ա հատ. կրկէն հանուած։ Թարգմանեց Կ. Ս. Ութիճեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ազատիրի, 1886. 8°, 294 էջ։*

ԹԻՈՊԻԿ. — *Տես Լապճինճեան Թ.։*

ԹԻՈՊԻՏԻ կամ ԹԻՈՒՊԻՊԻՏԻ և կամ ԹԻՈՒԴՈՏԻ. — *Տես Ալգիր «Վարք Սրբոց» Յոր. Բ. 61։*

ԹԻՈՊԻՏՈՒ կամ ԹԻՈՒՊԻՈՏՈՒ զաղատացի. – *Տես Ալգիր, «Վարք Սրբոց» Յոր. Բ. 289։ Ընմա. և վկայութիւն թէոդորիտեայ «Վրք. և վկյբ.» Ա, 532–44։*

ԹԻՈՒԿՐԻՏՈՒ *յոյն քերմող.* — * *Պեզոն Ա. Թիրսխս, կամ Դաւագ. Թրգմ. Ղ. Ա. Ալիքեան. Բագմավէպ 1877, էջ 132–137։*

** Պեզոն Բ. Բառասս և նսրխաս. անդ, էջ 253–257։*

ԹԻՈՓՈՒՍ Ա. *կայսր.*

Համառօտ վարքը տես Յաւատ. իր տանի շարականներուն Ֆր. Թրգմ.ը տես Դնել (Փ.) «Constantin et Théodose devant les églises orientales». — Ալգիր, «Վարք Սրբոց», Յոր. Ա. 103։ — Զամչեան Պատ. Հայոց», էջ 443–4, 455–6, 459, 464–5, 471–3։

ԹԻՈՓՈՒՍ Բ, ՓՈՔՐ. – *Տես Կիւրեղ Ալէքսանդրիոյ.* — *Սոկրատ Ոսկոլաստիկոս։ — Զամչեան «Պատ. Հայոց», Ա. 494, 504–5, 520, 529–30։ Բ. 9, 61, 130, 132։*

ԹԻՈՓՈՒՍ եպ. — *Տես «Վրք. և վկյբ.» Ա, 691–97։ — Զարպ., «Մանդրն», էջ 469։*

ԹԻՈՓՈՒՍԵԱՆ Ղ. Ե. Վ. *Ի պատասխանի Մասիս լրագրոյն հրատարակելոյ, 1854, 1 ապրիլ, թ. 114։ Գրեց Ղ. Եպիչէ Վ. Թէոդոսեան յԱնտոնեան միաբանութենէ։ Վալաքիա, ի տպ. ի Թէլէկրաֆոսի, 1854. 20 էջ։*

Կ. Ս. Իւթիւճեանի «Պապութիւն և Սիւթիւթեանք» յօդուածին պատասխանն է. տես Սախի նշանակուած թիւը։

ԹԻՈՓՈՒՍԻԱ. — *Տես Թէոդեան Ս.։*

Տես և կատուկ Հայոց աշխարհին, Բ. տարի, թ. 6, էջ 392–397), Ղ. Արշարունեաց թէոդոսիպոլեն գրած նամակը։ — Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Գ. 317 – Գուրեղեան Ղ. Գ., «Պատ. Պղմ. Խրիմոյ Հայոց»։

ԹԻՈՓՈՒՍԻԱ *կայսրուհի հայկազն.* — *Տես Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Բ, 432–3։*

ԹԼՈՊՈՐԵՆԱՆ կամ ԹԼՈՊՈՐՈՒԵՆԱՆ Պ. Սիմբրի. — Տես Պետրոս Թլոպորենան։

ԹԼՈՊՈՐԵՆԱՆ Սարգիս Վ. – Յարգոյ մարդկային իրաւանց և պարտուց։ Շարագրեաց Ս. Վ. Թ. վերատեսուչ Հայկազեան վարժարանին։ Փարիզ, տպագր. Ադամեան, 1858. 16°, 149 էջ։

— Ցարգոյ պատասխանատուին մանկանց։ Աշխատասիրեաց Ս. Վ. Թ. վերատեսուչ Հայկազեան վարժարանին Փարիզու. Փարիզ, նոյն տպ., 1858. 16°, 172 էջ։

— Պատմութիւն Մուրատեան վարժարանիս ի սկզբնաւորութենէ նորին մինչեւ ցամն 1855։ Շարագրեաց Ս. Վ. Թ., գործակալ և վերատեսուչ վարժարանին ի Հնդիկս, ի Պատաւիոն և ի Փարիզ։ Ի Փարիզ, տպագր. Ադամեան ի տպ. ի վլատէրի, 1857. Հատ. Ա. 8°, 645 էջ։

Քննագ. Մասիս (Շ. Խ.) 1877, թ. 2019։

Պատմութիւն Մուրատեան և Հայկազեան վարժարանաց և Միխիթարեան Աբբայից։ Կրեալ պիտառնաբար ի Ս. վարդապետէ Թէոդորեան։ Տպագրեալ օժանդակութեամբ Պ. Ն. Դաւթրեանէ։ Ի Փարիզ 1866 ՌՃԿԹ։ Հատոր Ա. 8°, 681 էջ։ – Բ. 627. – Գ. 652. – Դ. 639։

— Դպրատիպ տետրակ. Յայտարարական թղթակցութիւն Գեր. Սարգիս վարդապետի Թէոդորեան որ ի Փարիզ՝ ընդ Գերապայծառ Կէորգ Հիւրմիւզ Աբբայի Մխիթարեան, յազագս ճշմարտութեան և արդարութեան վասն ամբիծ հայրապետին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և վասն իրաւանց որք և աղքատ մանկանց ազգիս Հայոց հասարակաց, որ ի Մուրատեան վարժարանի, 1874. 23 էջ?

Տես Մասիս 1874, թ. 1566։ Ակունք Ա-րարատեան 1875, թ. 1007։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ԱԼԱԽՕՒԻԿ. — Տես Ջարպ., «Պտմ. Հայ. Դպր.» 604։ – Զամչեան, «Պտմ. Հայոց». Բ, 1000–1։ Գ, 9, 13, 16։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ԱՆԱՆԻՐԻՈՑ. — Տես Ջարպ., «Մոնզին» էջ 470։ – Կիւրեղ Ալիքսանդրիոյ, «Դիմր Պարապմանց»։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ աշակերտ Մաքուսապայի. – Տես Ալիշան, «Սիսական», էջ 23։ – Ջարպ., «Պտմ. Հայ. Դպր.» 797։ – Զամչեան, «Պտմ. Հայոց». Բ, 328–9։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ՅՕՐԱՎԱՐ։

Վարքը տես «Սփերք» ԺՋ, 63–80։ Նոյնը համառօտաւած, «Վարք և Վկայ.» Ա, 545–49։ Համառօտ ի Յայտ.։ – Ալիշեր, «Վրք. Սրբ.» Հատ. Բ, 352։ Տպ. ի Ակառաղ 1859. 77. Բազմավէպ 1894. 106. եւն։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ Պատրիարք Երուսաղէմի.

Յիշի մէջ 1875, էջ 32։ կը կարդայր. «Թեոդոսիոս Ներսէս Ի. վարդապետն Ընդհատանաի պղեղութեան ժամանակ Թէոդորոս Պատրիարքի մի նշանաւոր կնդակն Հնոյ բերելով օրինակած է, խմանալով որ սուրբ Աթոռոյս մէջ ընագիրն չը կայ։ Ուր կնդակն արժան կը համարիմք հրատարակել իբրեւ պատմական յիշատակարան, որոյ մէջ պատմուի թէ ինչ տառապանքներ կրած են Քրիստոնեայք Երուսաղէմի մէջ Օսմանեան բարեխնամ Տէրութեան տիրապետելէն առաջ», ի յետոյ կնդակը. 32–37։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ԻՇՏԻԽԱՆ. — Տես ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ Յ.։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ՕԱԼՃԱՆԻՆ. — Տես ԱԼԻՇԱՆ Ղ. Պ., «Յուշիկք». — ԹԱՔԱՒՈՒԱՃԵԱՆ Ս. ՆՈՒՒԻՒԻԱՆ Ղ. Մ.։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ. Թարգմ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԻՒՌԱ։

Ուրիշ կարծ մըն ալ ունի՝ որ ապագրութեան առնն արդիւնած է, ուսոի և Թեբրատ. կը կոչուի՝ «Պատարագ աշխարհականաց»։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ՓՈՓՈՒՇՆԱՑ. — Տես ԹԱԴԻՈՍ ԵՐԷՑ ՀԱՄԱՌԱՍՊԵԱՆ։

ԹԼՈՊՈՐՈՒ ՓՈՓՒՆԱՒԻՈՐ, վարդապետ Յովհ. Օձնեցւոյն։

Իր երեք հատերը տպած են Յովհաննու իմաստասիրի Օձնեցւոյ մատենագրութենանց մէջ։

Ա. Երանելւոյն Թէոդորոսի բնիդիմ Մայրագաւմացւոյն, էջքան 147–158։

Բ. Դորին երանելւոյն Թէոդորոսի հգնաւոր միայնակեցի և վարպետի Նեբրոսիոսի ի սուրբ խաչն ատտուածընկալ և ի Տիօրինուբիոսի Տհատն միոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի. 159–171։

Գ. Երանելւոյն Թէոդորոսի միայնակեցի գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն և ի միայ կոյսն Մարիամ. 172–182։

Վերջին հատիս համար կը ծանուցանէ հրատարակիչը. Թէպէտ և զատաբիկաս հատ գտաք մատկագրեալ յանուն Թէոդորոսի, բայց երկրորդիւք թէ խառնեալ էդէ ընդ սմ բանից Թադեոսի ուրուն, որ սիրէ կազմել ստէպ բաս եռաբարս և քաւարարս, և ածանցս ծանրաւորս, գի գիւրաւ մարթին չփոթիլ անաւ անքս Թադեոս և Թէոդորոս»։

Դպիր և ի Հռոաքաղ 1858, էջ 1–16։

Կրաւածներ. Ջարպ. «Պտմ. Հայկ. Դպր.» Գ տիպ. էջ 469–471։ – Զամչեան, «Պտմ. Հայոց». Բ. 361–367, 588։

ԹԼՈՊՈՐՈՒԵՆԱՆ Գաւրուբէկեանց Վկլաթեցի Յովհաննէս. — *Ազգային Պատմութիւն. Ա. Սկզբնաւորութիւնք Հայկական սերնդոցս և միապետական տէրութիւնը Հայկայ. Հռաքաղ 1860, էջ 93–98։ Բ. Հայկայ յաջորդները մինչեւ Ա-րամ. էջ 195–197։ Գ. Մեծն Արամ և նորա քաջութիւնները. 227–231։ Դ. Արայի պատերազմը Շամիրամայ հետ, և Շամիրամայ գործքերը Հայաստանի մէջ. 272–275։ Ե. Պարետից մինչեւ ցՊեծն Տիգրան. 328–330։

Ունի ստանաւոր մը՝ «Դուէր կուսիկ Հայոց աշխարհին ամենագրին», տես այդ ամսագիրը 1860. Թ. Գ. էջ 301–307։

ԹԼՈՐԻԿԵԱՆ. — Տես ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. – ՊԱԼՃԵԱՆ Հ. Ա., «Պտմ. կիզ. Վրդպտ.» էջ 204–59։ — Զամչեան, «Պտմ. Հայոց», Գ. 105 12, 100։ – Ալիշան, «Շնորհ.» Կլ. Իջ։

ԹԼՈՓԻԼԵԱՆՑ Հ. Մ. Մ.՝ — կենսագրութիւն հիւսիսի սրանց, զոր ծաղկաքաղ համառօտեաց յընդարձակ բառարանէն իւրմէ յերկուս հատորս Հ. Մատթէոս վ. Մարաք-Թէոփիլեանց, ի Մխիթ. Ուխտէն։ Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթ. Ուխտին, 1839։

Հատոր Ա. 1ա, 12 + 984 էջ։ Բ. 1071 էջ։

Տպուած է իր հարազատին Վահակ վ. Մ. – Թէոփիլեանցի ծախքովը, որ և Ա. հատորին ըս-կիզբը նամակ մ'ունի առ Սուքիաս արքեպ. Սոմալեան՝ ի խոհս Ալբահայերը, որուն մէջ կ'ըսէ թէ «ակն ունիմ գի լինիցի սա ոչ միայն ի նշանակ սիրոյս առ ի խոտ մեծարգոյ և առ Ակօպ համբրէն, այլ և յանմոռաց յիշատակ Մազաքեան տուէմ» , եւն։

Գործը քաղուածոյք մըն է ֆրանսացի կենսագրական բառգիրքներէ, ուր «յաւելաց նուաւ, կ'ըսէ, գլխաւոր անուանց նշանաւորաց ազգիս մերոյ, քաղելով գլխաւ առ հասարակ համառօտիւ ի պատմագրութենէն մեծիմաստ Ղ. Միքայէլ վարպետին Զամչեան. և յայտարիկ վարս մատենագրաց ազգիս մերոյ նշանակեցաք անխտիր և գանենայն գրաւ որ վաստակ նոցա առհասարակ յիշատակեալս ի պատմագրս մերոյ ազգիս տալով եւս գաղեղկութիւնս ինչ անկրկնաստ ձեռագիրս գրչագիր օրինակաց նոցին, քաղեալ ի ցուցակէն գրատան մեծ-բուժ գոր յօրինեալ է ներկուն միաբանն ուխտիս մերոյ Ղ. Մկրտիչ Ալթոռակալ վարդապետն Ագեռեան՝ վասն ձեռագրիր մատենից դրատան վանացս մերոց ։

Թլոփիլի կամ Պզտիկ ճգնաւոր. – Տես Մանտինեան Մեսրոպ, 9։

Թլոփիլոս. — Տես Ջաւախ., Մոնղոլն » էջ 471։

— Աղեքսանդրու. — Անդ, էջ 473։

— աշակերտ Սոկրեբեանի։ — Անդ, էջ 475։

Թլոփիլոս. Ակսինքն։ խօսակցութիւն։ Թլոփիլոսի ընդ վարդապետին, Քաղցաց։ Ճշմարտութեան. և Ջերմեռանդութեան։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Ղահապետի կաթուղիկոսի ամենից. հայոց։ Ի Ամիկօնայ Քաղաքի. Ցամի Տեառն 1701. Յունվարի։ Ի Փառս մեծագոյնս Աստուծոյ։

Եէջն 2. «Տրակ առ ընթերցողս. Որով հետեւ չորիցդայ ի մէջ Հայոց իմացեալ Հանուէնցի գնասս ունոգս գկատարեալ փափագ առ ի յիմանալ գհըշմարտութիւնն Հաւատոյ, և ծառայել Աստուծոյ ներմեռանդապէս. ուստի յայտ է, գի են որդիք բարձրելոյն ըստ Տէրունական բանին, վասն որոյ յոյժ տրտմեցաք. գի Հեկեռ խնդրէին գհացն կենաց. բայց ոչ ոք գոյր գի բեկանիցէր նոցա պարգեպէս մեկնութեամբ. Որոյ ազգապ յօժարեցաք և ես կատարել գրանս ինչ խրատոյ պարզ և յստակ քառից. գի յաս համարեցի Հեկ իմասուն ք գիս յանդիմանիցեն, և ոամիկք ընդեանդով ծանդակ առնիցեն քարերդութեան իւրեանց։ Եւ քաժանեցաք յերկուս մասունս, որոց մինն յագագս Գրիստոնէական հչմարտութեան պատասխանատուութեամբ Հեռօփիլոսի, որ ուսեալ էր ի վարուպետէն իւրմէ, և միւսն յագագս ջերմեռանդակերտութեան. մատեանական ազգեցից, ուստ քանեալով վարդապետն Հեռօփիլոսի։ վասն որոյ խնդրեմ ի ձէնջ ամենեցունցդ. գի առանց Դ'ախանձի, և սիրով չհակիցիք, որպէս և ես սիրով ընծայեցի ձեզ. և որքան քաջերութեան տուք համեմատի ի ձեզ, գմեզ յիշման ըմբռն համարիցիք. Ուղիք լերուք ի Տէր »։

Գիրքը ութեամբ է, միջակ գրով և գծափակ երեսներով։ Առաջին մասը՝ «Ճաղագս հչմարտութեան» կ'սատուի յէջն 81. 83էն կը սկսի երկրորդ մասը՝ «Ճագագս ջերմեռանդութեան». այլ և այլ հոգեւոր մտածութիւններ են, որոնք կը հասնին մինչ ցէջն 240, որ է վերջին։ Հեղինակն անծանօթ է։

Թլոփիլոս Գիցիոլ. — Տես Գիցիոլ, — ։

Թլոփիսէ. Տես Պօղոս Տարսացի։

Թլոփրաստոս յոյն իմաստասէր. — Գիտարանիք. թարգմանեաց Հ. Ակրսէն Կոմիտաս Բահրատունի, ի Մխիթ. Ուխտէն ի վենետիկ, ի Տպարս Պ. Ազար, 1830. փոքր 12ա, 120 էջ։

«... Նկարագիրքս մի է յընտիր գրոց նախնեացն. որ հակառակաւն՝ ախտիցն նկարագ յորդորէ ըզմարդիկ ի յաւուրն և յամենայն ժամանակի և առ ամենայն ազգս օգտակար գոանի. վասն որոյ և ոսկեգործիկ անուն ժառանգեաց...», Ակդ։

Բ տիպ, 1901. փոքր 8ա, 111 էջ։

«Թէոփրաստոսի Նորագիւտ 31–րդ բնաւորագիրը», Նոր–Կոյր 1899, թ. 4։

Թլուխջ. — Տես Մանո ժ.։

Թլուպլիո Տ. — Առողջաբանութիւն. հեղինակութիւն Տ. Թէսրոս զարդիացի բժշկի։ Թարգմանեց ի գաղղիականէ Մանուէլ Բարունակ Իւթիւճեան բժիշկ, աշակերտ Ստամբուլեան արքունի բժշկական դպրոցին և խմբագիր Կիլիկիա Հանդիսի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Թադէոսի Տիվիթճեան, 1864. 8ա, ԺԲ + 182 էջ։

Թլրուայլ, Բոնսոն տի — Ponson du Terrail ֆրանսացի. — կարմիր մարդոյ հրսւուր։ Թարգմանեց ի ֆրանսերէնէ Կ. Ա. Իւթիւճեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մասիս Լրագրոյ, 1882։ Հատ. Ա. 4ա, 274 էջ։ – Բ. 245 էջ։

— Ռոկամպոլ Rocambole. Խուլպսաւոր ժառանգութիւնը։ Հատոր Ա. Թարգմանեց ի Գաղղիերէնէ Սիմոն Պետրոս Ալբասաճեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Միհրան Ե. Փափազեան, 1891. մեծ. 8ա, 733 էջ։

— *Խարանպոլ. Նարիգեան մեծ տոամ. թարգմ. ի հրայր Շիրակացի. Թերթոն Լրագրութեան, 1904. Թ. 1006, եւն։

Թլրուչեան (Պ.) — Նոր այբբենարան պատկերազարդ ֆրանսերէն լեզուի, ի պէտս հայ ուսանողաց։ Հրատ. Պ. Պալենց գրավաճառ։ Վաւերացեալ յԱստմն. Իոր. Ազգ. Կեդր. Վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ստեփան Նազրճեան, 1893. 8ա, 76 էջ։

— Բ տիպ, 1894?

= Գ տիպ, Նոր քերականական ֆրանսերէնի լեզուի. Nouvel alphabet français. Կ. Պոլիս, գրատուն Պ. Պալենց, 1899. 8ա, 70 էջ։

— Դ տիպ, Ախթէրի, 1900. էջք՝ նոյն։

Թլրչեան Թովմաս. — Սանկտ Բիտ, ողբերգութիւն ի հինգ արարուածս. հեղինակութիւն Թովմաս Թէրզիեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Թադէոս Տիվիտճեան Ֆէնէր. 1862, 4ա, 48 էջ։

Գնահ. Մասիս (Պառնասեան) 1863, թ. 591։ Ասոր գեմ (Թզլեան) Կիլիկիա 1863, էջ 300։ – Տես և Փոյլ 1880, թ. 6–7. էջ 230 (Հռհոսի յիշատակարանը)։

= Բ տիպ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1871. 8ա, 51 էջ։

— Գ տիպ, Աանկուխտ ողբերգութիւն հայկական ի հինգ արարուածս, հեղինակութիւն Թ. Թ.ի. Թարգմանեց ի գաղղիերէն Օր. Մաթիլտ Բ. Ֆէրուհան։ Հայ. և գաղղ.։ Ս. Լրուսաղէմ, ի տպ.ի Ագաք. Աղոռոյ սրբոց Յակովբեանց, 1881. 8°, 239 էջ։

Գննադ. Մասխ 1881, թ 2899, 2903, 2980։

— Նոր քիրականութիւն գպղիերէն լեզուի, Օլէնտորֆի դրութեամբ։ Վեց ամսուան մէջ գաղղիերէն կարդալ, գրել և խօսիլ սորվելու համար։ Փոխեալ ի հայ Թ. Թ.։ Տպագրեալ նախաձեռնութիւք վեհաշուք Պալեան Արգիս Պէյի, արքունի ճարտարապետ, եւն, եւն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Փերճեան, 1868. 8°, 560 էջ։

— Բանալի հայ-գաղղիերէն քերականութեան Օլէնտորֆի դրութեամբ։ Անդ, նոյն տպ. 1868, 4°, 210 էջ։

— Ակրոակ Բ. Թատերանուագ ի չորս հանդէսս, հայ և իտալ. քերթուած Թ. Թ.ի։ Լրաժըշտութիւն Զուխաճեան Տիգրանայ։ Կ. Պոլիս, տպ. Փիրիչճեան և Ընկ., 1871. 8°, 113 էջ։

Գննադ. Մասխ 1871. թ. 1174։ — Ասմ Ա. Յ. Ալոգեան 1871. էջ 196։

— Ցովսէփ Վէնէցիկ, յերիս արարուածս։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1872. 8°, 35 էջ։

— Կարճնական քերականութիւն ֆրանսերէն լեզուի, Անի ոճով. Երկասիրեաց Թ. Թ.։ Վենետիկ, ի տպ.ի Մխիթարեանց, 1873. 8°, 126 էջ։

Տպուած է ծախիք Աղգոյ Լ֊ի Ամենոփչի, առ որ ուզողն մը կայ ակնդրը։

— Բ տիպ, ընդարձակ յաւելուածովք բայից վրայ։ Անդ, 1879. 8°, 128 էջ։

— Գ տիպ, անդ, 1882. 8°, 173 էջ։

— Դ տիպ, անդ, 1886. 8°, 173 էջ։

— Ե տիպ, անդ, 1891. էջք նոյն։

Զ տիպ, անդ, 1899. 8°, 181 էջ։

— Բ մաս Հրամանագրք. Մասն Ա. 90 հրահանգք. — Բ. 38։ Անդ, 1882. 8°, 98 էջ։

— Մատենագրութիւն քոյ բնիխիի Մայրենի ոճ։ Մասն Ա. Դիտողութիւնք իրաց և հաց։ Օրինակք և նիւթք բերանացի և գրաւոր հրահանգաց 5էն 8 տարեկան տղոց համար։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Փիրիչճեան, 1879. 8°, 79 էջ։

— Բ տիպ?

— Գ տիպ, սրբագրեալ։ Կ. Պոլիս, ի տպ.ի Մէճմուայը ախպար լրագրոյ, 1885. 8°, 87 էջ։

— Մասն Բ. Վարդապետութիւնք և տրամախոհութիւնք իրաց և հակաց վրայ. 7էն 10 տարեկան տղոց համար։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Փիրիչճեան, 1879. 8°, 152 էջ։

Հմմտ. Մասխ 1879, թ. 2426։

Կան Պ. Պ. և Լ մասեր ալ՝ որոնք ինձի անծանօթ կը մնան։

— Երկրորդական կրթութիւն. իրական վարժարան։ Ցաւտակագիծ ուսմանց, 1878–79։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պօղոսի Փիրիչճեան. 8°, 16 էջ։

— Ֆաուստ. յերիս հանդէսս, նմանութեամբ Կէօթէի. ի նպաստ Պարոցասէր – Հայոց հեաց ընկերութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ակռամայ Մ. Աշճեան, 1881. 8°, 92 էջ։

Գննադ. Մասխ Լ։ Տ. Ղազարեան 1880, թ. 2816։

— Քերականութիւն աշխարհաբար լեզուի. հրահանգք լեզուի և մտածութեան։ (Հրատարակութիւնք Հայոց Միացեալ ընկերութեանց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ջարդարեան, 1882. 8°, 186 էջ?

Գննադ. Ազմագանք 1883, Բ տարի, թ. 8։

— Բ տիպ, կարեւոր փոփոխութեամբք։ Կ. Պ. տպագր. Ա. Վ. Գալուստկեանեան և Ընկ., 1884. 8°, 168 էջ։

— *Recueil* de mots, français, turcs, grecs et arméniens par Th. Terzian. A l'usage des classes préparatoires du Lycée Impérial Ottoman de Galata Seraï, publié avec l'Autorisation du Ministère de l'Instruction publique. Constantinople. Imprimerie du Medjmoua i Havadis. 1882. 8°. p. 82.

Զուրբիգեանեան հատաքածոյ ֆրանս. թուրք. յուն. և հայ. բառից, ի պէտս նախապատրաստական դասուց կայսերական Լիսէին Գալաթիա – Սարայի)։

— Նախնական շինվածոց պատկերագարդ։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1884. 8°, 110 էջ։

Թարգմ. — Տես ԱՆԱՒՈՐԻԼԻՆ. — ԱՒԻՄԱԹԼԻՆ Ա.) — ԱԿՐՊԻՆ ՄԻՒՎԱՆ «Աղդա». — ՀՐԱՇԵԱԼԻՔ ԵՂԱՒԻՆԵԱՆ Հեղինակ չէ նշանակուած, Լաէ–Պարզէն ալ ունի նման գործ մը, նկատի է արդեօք. Պարզէնինը չունենիք որ բազդատէիք։

Գեղեցկագիտութեան վրայ գրած յօդուածները տես Բազմավէպ 1899, էջ 173, 371, 567. – 1900, էջ 72, 131, 171, 223, 311, 373. – 1901, էջ 78, 174, 223, Օգոստ. յաւել. էջ 7։

Բազմ.ի Պիգտաեան բոլիկի, Պատկերի և ուրիշ թերթերու մէջ ունեցած տռանաւորները տես Ցուցակ Յաւելուածին մէջ։

Գրուածներ. Արեւ. Պատուէր 1903, թ. 22, 24, 35։ – Բիւզանդիոն 1901, թ. 1367։ – Հայրենիք 1892, թ. 255։ – Մասխ 1892, թ. 3965 Ն. Աւ.), 3971 (Եր. Ցոհ.), 1904, թ. 15, 4ուն, 4ուն։

ԹԻՐՉԵԱՆ Խ. Թ. Խմբագ. — Տես ԼՐԻՑԱՆ։

ԹԻՐՉԵԱՆ Յակոբ Ց. դեղագործ. — Ակուհատ յաւտանկարչութեան 50րդ հրատ. Պաղէեան Գործկ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աագաեան, 1905. 8°, 16 էջ։

ԹԻՐՉԵԱՆ Պ. = P. Terzian. — *The Church in Armenia*: Cath. World. 1894. November.

ԹԻՐՉԵԱՆ Պ. Թ. Թարգմ. — Տես ԼԻՒՒԼ Ա. տր։

ԹԻՐՉԵԱՆ Ս. Ակռոյք սիրոյին. գրեաց Ս. Թ.։ Կ. Պոլիս, ի տպ.ի Յ. Միւհէնտիսեան, 1872. 8°, 143 էջ։

— Տարերք բարոյականութեան ֆրանսականի ի նոյ, հանդերձ քերականական գիտելեօք։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Յակոբեան, 1900. 8°, 112 էջ։

ԹԻՐՉԻՊԱՇԵԱՆ Գէորգ Վ. — Գիրականութիւն յատենիկին լեզուի։ Թարգմանաբար յօրինեաց ըստ փերդինանդեայ Շուլց. Կ. Վ. Թ., աշակերտ Ներբանեան վարժարանին, վարդա-

պետ Աստուածաբանութիւնեան։ Վիէննա, Մխիթ. տպ., 1889. 8°, 272 էջ։

— Հրամանագիր յատ. քերականութիւնեան։ Անդ, 1892. 8°, 272 էջ։

— Պատմական ի պատիւ վեհ. Գերապատիւ Ցովսէփ Վ.ի Գրիմրպեան։ Խօսեցաւ Պ. Վ. Թ. ի տօնի սրբոյ Խաչի յամառանիստ պատրիարքական եկեղեցւոջ։ Ի Կ. Պոլիս, տպ. Հերիւռէի Շարգիյէ, Տ. Ահվէլեկեան, 1890. 4°, 11 էջ։

— Ղեկրոզ ի պատիւ անուան տեղեօքհնեալ Գուսին Մարիամու։ Խօսեցաւ Պ. Վ. Թ. Վ. Ա.։ Կ. Պոլիս, տպ. Տիգրան Ահվէլեկեան, 1898. 8°, 16 էջ։

— Ասորիական քնկերութիւն։ Կ. Պոլիս, 1891?

Թարգմ. — Տես Լեւոն Վ.։

ԹԻՐՉԻԱՆ (Տ. Թարգմ. — Տես Հինկոյ Վ., «Նօր-Տար Տը Փարի»։

ԹԻՒԼԵԼԵԱՆ Վահան. — Հոգեր. (ուսանաւոր և արձակ գրուածներ)։ Փարիզ, «Հայասատան»ի տպարան, 1901. 8°, 116 էջ։

Գնահ. Ազատ 1902, թ. 3։ — Բազմավէպ 1903, թ. 1։ — Մանգուած 1903, թ. 573։ — Մուրճ 1901, թ. 11։ Լ. Աբգեան, — Փարոս 1901, թ. 13, 24։

Խմբագ. — Տես ՇԻՐԱԿ։

Գրուածներ. Մանգուած 1903, թ. 667։

ԹԻՒՐԻՏԱԿ. — Տես ԹՈՒՏՈՒՊՈՅ։

ԹԻՕՓԻԼ Ալնարէ = André Theuriet ֆրանսացի. — * Ալծնիներիկի փունջը, (Le bouquet de chèvrefeuilles), վէպ, Թեղմոն Մատիսի, 1903, թ. 1, եւն։

— Պզտուիկ կուսին. գրբ. Թրգմ. Տ. Ալքէնճեան, Մատիս 1904, թ. 28։

— Կոչնակ տարտպարոյժ, Թրգմ. նոյն. անդ 1905, թ. 9։

ԹԻՕՓԻԼՈՒՍ. — Տես ԹԻՕՓԻԼՈՒՍ։

ԹՐԼՈՐ-ԻՒՆԻԹ ԼԻ ՄՅԵՐ. — Տես ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ (Բ.)։

ԹՐՆԱՊՐԵԱՆ Գրիգոր Յ., — Ընկերական Հանրահաշիւ կամ Գրամաշիւ, ի Գ. Յ. Թ. է։ Վաղեմի աշակերտ Ա. Դերսիսեան Վարժարանի ի Խասգիւղ։ Հատոր Ա. Գործ երկրորդ Գրասիրական ընկերութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Յ. Քիւրքեան, 1872. 8°, 99 էջ։

ԹԻՒՆԱՒ ԱՐԵՒՊԻՒՆԿՈՒՊՈՒՍ, եւն. — Տես ԹՒՒՆԹԻՆԵԱՆ Ա. Վ.։

ԹԻՒՊԱՐՏԻ. — Տես ՇԻՏՈՒՆԵԱՆ Ա.։

ԹԻՒՊԱՐՏԻՒ ԱՎԳՈՒՍՏԻ. — Տես ԲՐԱՍՏԻ (Ա.)։

ԹԻՒՍ (Լուդովիկոս. — Ակգրնական պատպիրք պարզ ուսումնարանի. Թարգմանեց Հ. Պետրոս Վ. Պիւլպիւլճեան, ի Մխիթ. ուխտէն Վիէննա, Մխիթ. տպ., 1868. 8°, 211 էջ։

ԹԻՒՍԱՆԴԻԷ (կամ — Gaston Tissandier ֆրանսացի). — Ինչպատճէնք այխատութեան պատկերազարդ։ Թարգմանիչ Կ. Յ. Գարակիւլեան։ Հրատարակիչք Նշան Կ. Պէրպէրեան և Ա. Տէօվլէթեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1886. Մծբ. 4°, 204 էջ։

«Ա՛ն Ազգային Գրականութեան մեծ Գիւրացուն Տիար Մատթէոս Մամուրեան Զօն երախտագիտութեան և սքանչացման կ՛ուղերձէ զայս մատեան Կ. Պերպէրեան»։

Ինչին սկիզբը կայ Մամուրեանի պատկերն ու կենսագրութիւնը ատորագրուած Ա.։

ԹԻՒՕ — Simon André Tissot գուիցերացի. — Ինանիւռ ինկոյր կամ գիւղական ախտերու հիւանդութիւնք (L'Onanisme)։ Վերստին հրատարակուած ընտիր յառաջաբանով մը ի Տօքթէօր Լ. Վէշմանէ՝ 1873ին։ Թարգմանեց սլիւռանի ծանօթութեամբ Եղիազար Մուրատեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Զարդարեան, 1880. 8°, 190 էջ։

Գնահ. Մասիս 1880, թ. 2796։

— Ի տիպ պատկերազարդ մեր օրինակին մէջ պատկեր չկայ. Մեծ. Տօքթէօր Յ. Թիրեաքեան Լիֆէնտիի քննագատական ընտիր նամակովը։ Անդ, նոյն տպ., 1886. 8°, ԺԶ + 176 էջ։

— Ակռ թրգմ. ՏԻՒՈՒՈՏ. Ծնանականութիւն. Գալղիերէնից թարգմանուած ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի Սրբ. կաթ. Էջմիածնի, 1871. 284 էջ?

ԹԻՐԱՔԵԱՆ կամ ԹԻՐՆԱՔԵԱՆ (Մ. Վաղուստ Ֆ. փառնաւազ. — Թէյնիրի իմիտ, մի քանի տիպի տիպերի, այսինքն Դիւրութիւն տանկական Տիպքեի, բան ուղղահնչիւն գրութեան փիթռակերի տանկերէնի. Վաւերացմամբ Մէ՛րիֆի, ի Մ. Պ. Թիրեաքեանէ Էրիգացւոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Գ. Թօզլեանց, 1873. 8°, 91 էջ։

— Վկայապարտուկ. Հայերէն խօսակցութեան մէջ գործածուած բոլոր տանկերէն, տանկահայ և օտար բառից մաքուր հայերէն խօսիլ փափաքողաց։ Հաւաքեց Մ. Պ. Փ. Թիրեաքեան, տանկաբան ի Նոսէրիթեան վարժարան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Վ. Յ. Մարգարեան, 1880. 8°, Լ + 218 էջ։

Ինքնագիր կ՛ըսէ. «Ըր կարծիք իմէ մեր հայերէնի մէջ խառնած տանկերէն և օտար բառերն միայն 6000 են. գլխաւորք են 6000), որոց ամենք պարակերէն, ամենք արաբերէն կամ օտար բառեր են և կամ ազատագոյ։ 1865ին ի վերեւիկ սըպեալ առեն բառարարեր 5–6000 բառ կը յաւելու. 6000 ալ այժմ եմէ աւելնալ մեր ժողովրդեան բառարանիկին մէջ. քիչ և սպսիկ յառաջդիմութիւն չէ. իբր օրագրոյց և ուսուցչոյ եւ ժամագրոյց մէն մի մարդ պարտի ունիլ և ընդունիլ գայն։

«Վերջացէս սա 19րդ. դարուս վերջին քառորդին մէջ ընկերական լեզուն պէտք է կոկուի, ինչպէ և որպէ ալ կը լինի լեզու լինի, սա լեզուի արարած մեր Ազգէն լեզու բարձուր. յայն պահուն և միայն այն ժամուն մեր մտածած և ածած ընկերակցութիւնքն իրագործութիւն կը լինին. ակարն գործոյն կեան է. խօսքն ի տուրակ չմտանէ, այլ աղն այս վերջակարեակ...

Ինա վերջի տարեաց մէջ աւանդով սիրելի ազգիս Հայոց մարտիր հայերէն խոսելոյ ջերմ փափագը, և չգանելով աղնը դիւրացնող մէկ առ ձեռն բառգրքոյկ հոս, համարձակեցայ այս անգամ փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանելոյ բարի նպատակաւ աղն գուզնաքեայ գործոյս ձեռնարկել, առաջնորդ ունենալով ինձ 1869 վերնեաիկի Ա. Վազարշ տպարանի մէջ տպուած բառգիրք աշխարհաբառ ի գրարան պատուական երկասիրութիւն-

նը, և 1841ին ի վճռնա տպուած Պօզաճեան տաճկահայ բառարանը...

«Ինչպես որ կը տեսնուի, մեր այս աշխատութիւնը 27 այբուբենի վերայ գրուած 6000 բառէ կը բազկանայ. որ եթէ 1000ը իբր բարդ բառեր և տեզեաց ու քաղաքաց անուններ, և մի քանին եւս էլ բուսական բառից փոխառութիւն ի գուլս ձգենք, 5000 գուտ տաճկական լսած կը գտնուածնիք մեր հայ խօսակցութեան մէջ. այն որ ազգասիրի մը պատիւ չբերէր»։

218 էջէն վերջ կայ իր ինքնագիր կենսագրութիւնը էջ մի։ այն խորագրով. «Ջուարճալի կենսագրութիւն – Մահտեսի Պալտա Ղ. Փառնասեպ խիրեաքեան Լրգնկացդ 1880»։ Պազատար մը առնելու համար այս գուարճալի ինքնակենսագրութեան վերջին մասը կը դնենք հոս. «Թէ ըսխյրի խմբ., կամ Լեզխյրի տիկրիէ անուն հայատառ տաճկաբարբառ աշխատասիրութիւն մի, և Ղայդ պատմութեան յԱրաբեցւոյն Լեռնցմանեաց, Ղայ և Տահկերէն համառօտութիւնը ունի. դիմագրութիւնն առնելդ հարկ չկայ. երբ կը տեսնես մէկն որ միշտ ձեռքը լրագիր կամ պլ և պլ լեզուով գիրք մի ունի, շոգենաւի, շոգեկառքի. նաւակի, թղամվէյի, մինչեւ անդամ քալած ատեն կը կարդայ, և ազբերաց և դրանց վերայի. և այլ տեղացց գրութիւնքն ալ կը կարդայ, այն ինքն թիրեաքեան Մ. Գալուստ Էլդնկացին է. կամ ուրիշ կերպով նկարագրելով. որ նկեղեցւոյ տօնախմրութեան կամ եպիսկոպոսի մի կամ համբաւաւոր վարդապետի մի քարոզութեան կամ պատարագին ուեռնաս որ մէկը դպրութիւն կանէ, և ազուր գիրք կը կարդայ, և առանց Տահկերէն բառ մը խառնելդ Հայերէն կը խոսի, և Տահկերէն լեզուին հնչումն ալ գրուածին պէս կը հնչէ, այն թիրեաքեանն է. վերջապէս եթէ ազգային արդի դասատուներէն մին կայ որ ուսուցանելու միջոցին ալ կուսանի, նոյն իսկ ինքն է, որ ամսեր չհամբերելով իրեն Անգղիացի, և Ամերիկացի փոքր և մեծ տղայոց հետ Լոպկրեմ գոլեհի մէջ գասալան կերթայ կը նստի և գաս կը պատրաստէ, որպէս զի դասարկ ժամանակ չունենէ. Հ լեզու կը գրէ, կը կարդայ և կը խօսի հիմնոյ հիմայ, որք են Հայ. Տաճ. Ասրբ. Պարսկ. Յուն. Գաղղ. Անգղ. Լերմանեբէն և Գերմանեբէնի ալ նոր սկսած է ինքնուսուցեան։ Աստուած կարդայ թիրեան տղայ, ամէն մարդու բան չէ, չիտակն աս է, զոր ինչ կամիս զայն խօսէ ու լսէ, հոս է...

«Շարունակելի է յերկրորդում գործոյս, կամ յայլ գործս իմ, եթէ Տէր կամեցի...)»։

«Այսքանէն կարդով... գրագիր բառգրքոյկ մ'է, ուր կայ բարբառական յառաջաբան մի և հեղինակին զուարճալի կենսագրութիւնն իբր վերջաբան, ուր յիշատակուած են Ս. Փրկչի Ազգ. Հիմարանի մէջ 1850է ի՛61, մեռաւան տարեաց մէջ վկայականաւոր աշակերտաց 41 անուանքը, որոց մէջ են ազդիս ներկայ համբաւաւոր բժիշկք, լրագրապետք, քահանայք, թարգմանք, վարդապետք. փաստաբանք, երեսփոխանք, ոեզոնաւորք, վաճառականք, հնաոգրագիրք, և այլն, պարծանք ազդիս»։ – Մասիս 1880, թ. 2787.

Թարգմ. — Տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑՈՑ (հատուած)։

Դրուածներ. Մաճկուժէ 1903, թ. 644։

ԹԻՐՈՑԵԱՆ. — Տես ՏԻՐՈՑԵԱՆ։

ԹԻԹԻԻՆՃԵԱՆ (Գ. Թարգմ. — Տես ՆՇԻԱ։

ԹԻԹԻԻՆՃԻԼՃՖ Մկրտիչ Ս. վկայեալ վիրաբոյժ Պուքրէշի քժշկական վարժարանէն = Ալլղարիպ). — Ազատութիւն պուլղարիոյ և կենսագրութիւնք պուլղար սպարս տամբապետաց. աչխատասիրեաց Մ. Ս. Թ., վիրաբոյժ ի Խուսղուղ։ Մարսէյլ, հայերէն տպ. Մ. Փորթուգալեանի, 1888. փոքր 8°, 128 էջ։

— Իմ հայրենասիրական բնկերք. (Կ. Պօլսոյ Հայոց կեանքէն առնուած մի իրական վէպ. գրեց Ապլղարիպ։ Անդ, նոյն տպ., 1889. 8°, 89 էջ։

«Այս հետաքրքրաշարժ գրուած կը ներկայացնէ ընտանեկան տխուր պատկերներէ մին, ուր կը տեսնուի Թէ անբարոյական մի հայը իր ապահանուած վարքուբարքով որչափ չարիքների պատճառ գարձած է և վերջ ի վերջոյ ինք ալ իր որդւոյ ձեռքով սպանուած և անհետացած է աշխարհէ»։ Պրացոյական Լումհիսի, էջ 11։

— Հայաստանի բռնատիրութ. իրական վէպ. գրեց Մկրտիչ Ս. Թիւլթիւնճիֆֆ։ Անդ, նոյն տպ., 1889. փոքր 8°, 102 էջ։

«Հայաստանցիների պանդխտութեան տխուր հետեւանքների մէկ փոքրիկ պատկերը կը ներկայացնուի վիպական կերպով»։ Անդ էջ 3։

— Մուսայ Պէյ և իւր տարտափիլի հերոսնութ. գործոյութիւնք։ Խուսղուք, 1892?

— վկայհատուին տղիկը, սիրավէպ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Պիպէբեան, 1894. 4°, 139 էջ։

— Նժոժուկ մնդը մարդկային սէռի և կամ Ախրսիհատական հետազոտութիւնք։ Տէր և հրատարակիչ Պ. Պ. Պալենց։ Անդ, նոյն տպ., 1894. 8°, 72 էջ։

Խմբագ. — Տես ԳԱՆՈՒԻՒ։

ԹԻԹԻԻՆՃԵԱՆ (Ե. Ս.) — Աարիւիկ Տրրպատ. վէպ ժամանակակից։ Հերինակութիւն Խուբէն Ս. Թ.ի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մ. Մանուկեան, 1880. 8°, 257 + Զ էջ՝ վերջաբան։

ԹԻԻԼՊԻՆՏԵԱՆ Նիկողայոս) խմբագ. — Տես ԼՐԱԳԻՐ։

ԹԻԻՅՄԻՒՋԵԱՆ Գ.) — Տես ՀԵՏԱՁՕՏՈՒԹԻՒՆ ԱՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ։

ԹԻԻՅՄԻՒՋԵԱՆ (Ց. Վ.) — Խոզոցի հետաքրքրութիւնք կամ Որթնժոպիկք (Բիւլլէմէ)։ Յօրինեաց հաւաքելով Ցովհաննէս վ. Թ.ի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Հէյնրի Պայօլի, 1857. 4°, Ը + 98 էջ։

Քննագ. Երեւակ 1857, Հատ. Ա, էջ 127։ – Մասիս 1857, թ. 283։

Գրուածներ Մասիս 1898, թ. 63։ – Մահտեսի առիթիւ Արմենիա 1898, թ. 64։

ԹԻԻՅՄԻՒՋԵԱՆ (Ո.) — Հայու գրով տուակրնեի օրագիր ձանհիւս վրայ «Մէճմուայը Հաւատիս»ի խմբագրին պատասխան։ Ի Փարիզ, տպագր. Ալամեան, 1856. 22 էջ։

ԹԻԻՐՔԻԱՑ ՀԱՑԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Տես ԱՐՏՐՈՒՆԻ Գ.։

ԹԻԻՐՔԻԱՑԻ ՀԱՑՆԵՐՆ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԴՐԱՑՈՒՆԵՐ. — Տես Ա. (Մ.։

ԹԻԻՐՔԻՈՑ ՀԱՑԿ. — Տես ՏԱՃԿԱՀԱՅԿ։

ԹՈՓԼԻՉ ԵԱՂՈՒԻՉ, աշուղ. — Տես Գործիս 74 էջը։

ԹՈՓԼԻՉ ՆԱՐԴԻՉ, աշուղ. — Տես Գործիս 73, 74 էջը։

ԽԻՖԼԻՋԵՑՈՑ ՄՏԱՒՈՐ ԿԵՆՍՔՐ. — Տես ՏԼՐ–ԱՊԵՒՈՒՆԴԻԵՑԻՑ (Գ.)։

ԽԻՖԼԻՋԵՑԻ ՊԵՏՐՈՍ Վ. Տես ՊԵՏՐՈՍ Վ. — ։

ԽԻՖԼԻՔԻ ՀԱՅՈՑ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԱՐ. — Տես ՊԵՏԵՐՄԱՆ։

Տես և ԱԽՎԼՈՐՏԱՆՑ Գ.։ «Խուանք Ա.» «Քերականութիւն Խիփլիգի բարբառին» գործոց 71 էջը, և 73, «Խիփլիխ բարբառ» Աչտղենքը։

ԽԻՖԼԻՔԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉ. Ընկ. — Տես ՏՓԽԻՍԻ ՀԱՅՈՑ — ։

ԽԻՖԼԻՔԻ ՀԱՅՈՒՀԵՒՀ ԲԱՐԵԳ. Ընկ. — Տես ՏՓԽԻՍԻ, նոյն։

ԽԻՖԼԻՋԻ ՋՈՒՐՔ ԵՒ ՕՐԴ. Տես ԱՏԵՓԱՆ Խ. Վ.։

Խիփլիխ Հայոց դպրոցներուն, նմաստութեան, ազգութեան, ընկերութեանց, նոյն, նոյն, մասին, տես Տփխիսի բառին տակ։ Տես դարձեալ ՀԱՅԿ. ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՀԱՑՍ ՌԻՍՍԱՀԱՅՔ, նոյն։

ԹԼԿԱՏ. — *Ջաղրմ տղան, խատերախտալ հինգ արարուածով. Մուրճ 1904, թ. 1, էջ 32–52, թ. 2, էջ 28–43, թ. 3, էջ 19–31, թ. 4, էջ 78–103, թ. 5, էջ 72–96։

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻ. — Տես ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Յովհաննէս)։

ԹԼԿՈՒԲԱՆՑԻ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ — ։

ԹԼՈՒԱՏ ԴԱՒԻԹ. — Տես ԱԲԵՊԼԵԱՆ Ա.։

ԹԼԿՈՑ ԳԻՐՔ. — *Գիրք բղրղ. Մատենագրութիւն Նախնեաց (Սահակ Մեսրոպեան Մատենադարան Լ.)։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Խոտինեանց և Մ. Շարաձէ, 1901. 8°, ԻԲ + 538 էջ. 539–573 (Ցանկ անուանց), և 574–584 (Ցանկ վրիպակաց տպագրութեան)։

«Յովսէփ Իզմիրեանց Վրական Ցանձնաժողովը» կ'ըսէ Նախագահին մէջ. «Բարեխիչատակ Ազգ Յովսէփ Իզմիրեանց Վաստակական, որ 1874 Ապրիլ 13-ին կազակագրով Սահակ–Մեսրոպեան Ազգային Մրցանակը հաստատեց և իր կենդանութեան իսկ ակսաւ զայն գործադրել, երբ մրցանակի արժանաւոր երկասիրութիւն չներկայացաւ՝ մրցանակները գումարով նախնեաց մատենագրութիւն հրատարակելու խորհուրդը յղացաւ և իրագործեց, և մրցանակի սահմանուած դրամագլխին ապրիւնքներով երկու հրատարակութիւն նոր կատարել սուաւ։

«Յովսէփ–Իզմիրեանց Վրական Ցանձնաժողովը, որ պաշտօն ունի կ. Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանի հսկողութեան ներքեւ՝ նոյնը քարեխիչատակ Անձին կազակը գործադրելու, պարտ սեպեցաւ հետեւիլ միեւնոյն ուղղութեան։

«Բարեխիչատակ կազակարարին մահուանէ յետոյ՝ Ցանձնաժողովին գործի ձեռնարկելէն առաջ անցած տարիներուն տոկոսները և պատահական խնայուած մնացորդը դրամադրուած իի վերջաւուելով ի շահի դրուելով՝ առձեռն գումար մը գտցած է արդէն, որուն այդինքովը որոշուած է մերթի ընդ մերթի հրատարակել հետեւեալ «ԱՆՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» անուան ներքեւ, նախադասելով միշտ նախնեաց անտիպ երկասիրութիւնները, որք զանազան պատճառներով և մանաւանդ տպագրութեան ծախուց անչահաբերութեան պատճառաւ տակաւին մատենադարանները անկիւնները ձեացած են, և երբեմն ալ օրինակաց նուազութենէն կորսուելու վտանգի եւս ենթակայ են։

«Սահակ–Մեսրոպեան Մատենադարանի առաջին հատորներ պէտք է համարուին այն երկու հրատարակութիւնները, զորս կազակարարն Յովսէփ Իզմիրեանց իւր կենդանութեան կատարել տուած է, և են։

«Ա. ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ, Պատմութիւն Հայոց, հրատարակուած Խիփլիխ, տպարան՝ Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի 1881։

«Բ. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ, Պատմութիւն, հրատարակուած Խիփլիխ, տպարան՝ Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի 1882։

«Այս երկու հրատարակութիւններուն վրայ երկու եւս աւելցուց պ. Կարապետ Ղազանց, որ կազակատար նշանակուած էր Ազգ Յովսէփ Իզմիրեանցի կոչմանէ, և սորա մահուանէ ետքը (1883 Դեկտեմբեր 15) մատակարարեց նոյն կազակին գործերը՝ մինչեւ Ցանձնաժողովոյ կազմութիւնը։

«Վերջին երկու հատորները եղան.

«Գ. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՏԱՐՕՆԵՑՒՈՑ ԱՍՈՂԿԱՑ, Պատմութիւն Տիեզերական, հրատարակուած է Ս. Պետերբուրգ, տպարան Ի. Ն. Սկորոխոդովի 1887։

«Դ. ՎԱՀՈՒՆԴԵԱՑ մեծի վարդապետի Հայոց, Պատմութիւն, հրատարակուած Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ի. Ն. Սկորոխոդովի 1887։

«Այդ հրատարակութեանց իրը չարունակութիւն կամ իրը Սահակ–Մեսրոպեան Մատենադարանի հինգերորդ հատոր կը նկատեմք նոյնպէս հրատարակութիւնը։

ԳԻՐՔ ԹԼԿՈՑ

«Ուխտանէս պատմիչ՝ վասն խնդրոյն վրայ խօսած աուեն, կը յիշէ Գիրք Թլկոցն անուամբ աղբիւր մը, ուստի քաղած է եզելութեանց պատմութիւնը և մանաւանդ զրկաւոր անձնոյ՝ վերաբերեալ, Մովսէսի, Աբրահամու և կիւրեղի մէջ փոխանակուած նզովակոչութիւնները։ Ահա իւր խօսքերն համաձայն պ. Իզմիրեանի 1871 տարւոյ տպագրութեան, «ի ժամանակի Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի եղեւ բաժանումն վասն քաղկեդոնի, զոր գրով՝ որպէս ուսուցանեն մեզ Գիրք Թլկոցն։ Բայց այսքերիկ գրեալքս ի մէնջ մինչեւ ցայս վայր ի ժամանակս Մովսէսի Հայոց կաթողիկոսի եղեւ, որպէս պատմեցաք ձեզ առաջագոյն, այլ և այնմ վկայեն Գիրք Թլկոցն»։ (Հատոր Բ. երես 23)։ Ի ուրիշ տեղ Մովսէսի և կիւրեղի հետզհետէ համար կ'ըսէ ձէ «ոչ գոյաք ի գրել ի Գիրս Թլկոցն» եր. 14։ Գնամնաւ պէս կիւրեղի հետզհետէ պակասներուն համար կ'ըսէ ձէ «ոչ գոյաք գրեալ ի Գիրս Թլկոցն» (եր. 45), և կը յայտնէ պատճառը. «Ոչ արժանի և պատշաճ համարեալ զանարժան և զանընդունակ նոցա պատասխանիսն գրել ի Գիրս Թլկոցն» (եր. 16.)։

«Այսպիսի հետաքրքրութիւն մը որ հետզհետէ մէկ յայտ պատմչին, չատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան պարզ մանուածոյ մը գործը։ Այս տեսութեամբ՝ մանաւանդ կը համարձակ կարծել ձեզ այդ հետզհետէ հետաքրքրութեան պատճառական խնդրոյ մէջ նման կանոններու հետաքրքրութիւն, որ կ'ամփոփուէին հետզհետէ ունեցող և գրեալ ուղղութեան եզող դրութիւններ։ Ըստ պարզ Թլկոցն Գիրքը կանոնագիրքի՝ տեսակէն հետաքրքրութիւն մըն էր և հոգեւոր իշխանութեան ձեռք կը կազմուէր հայրապետանոցի մէջ և հետզհետէ կ'աճէր, յատկապէս նոր ու կարեւոր դրոյթեանց։

«Կանոնագիրքը առաջին անգամ Ա. Յովհան Օձ-նեցի Իմաստասէր հայրապետին ձեռքով կազմուեցաւ, և հայրապետականի օրինագիրքը եղաւ, բայց հետզհետէ կանոնագիրքը ընդարձակեցաւ նոր գըլուխ և կամ նոր կազմուած կանոններով, ոյք երբեմն Հայրապետներու կամքով և երբեմն ալ ժողովս լուկ գրիչներու և ընդօրինակիչներու ձեռքով հաւաքածոյին մասը կազմեցին։

«Զենք դիտեր ստոյգ թէ ա՛վ առաջին անգամ Խղճոց Կիրք մ՚ալ կազմելու նախաձեռնութիւնը ունեցաւ, սակայն և այնպէս բոլորովին անհաւասարի սիրտ չենք եր, եթէ նորս ծագումն ալ կա. նոնագիրքին ծագման միացնենք. և ա՛ս կը նշանակէ նկատել Կիրք խղճոցին սկիզբները դըլուխ գրուելուն ժամանակն ու արժէքը, ոյք խոհական ընտրութեան մը կնիքը կր կրեն. մինչ յետ ժամանակաց մեհեանի խառնիճաղջ չէ պահուած, ինչպես կ՚երեւի ինչ ինչ կանոնները անընդհատաբար ընդունելու եղեն։

«Խղճոց Կիրքին պարունակութիւնն ալ դիտելով, կրնանք յայտնել եթէ առաւելապէս Եկեղեցական և փաղկեդոնական մեծ խնդիրը եղաւ պատճառ՝ որ անոր վերաբերեալ գրութիւնները ի մի հաւաքուին և ծառայեն Հայաստանեայց Լուսաւորչական Ազգին իբր ձեռնարկ մը, այդ խնդրոյն վրայ որոշ ուղղութիւն մ՚ունենալու համար ընդդիմախօսից հանդէպ։

«Ահա է Խղճոց Կիրքին նկատմամբ մեր գաղափարը, զոր պարզապէս դիտողութիւններով և մեր ձեռնարկներով կազմած ենք, քանի որ յայտնի չէ մեզ մը գրուած չենք գտներ, և զայն պարզապէս բանասիրաց կարծիքին կ՚ենթարկենք։

«Խղճոց Գիրքին գրուելութեանը մասին Իխտանէսէ դուռ ուրիշ յիշատակութիւն առ այժմ չենք գտներ նախնեաց մօտ, և անոր օրինակին անգամ չենք հանդիպիր այն մատենադարանաց մէջ, ուր հայ գրչագիրներու մեծագոյն հաւաքածոյներ կազմուած են։ Միայն Վատիկան Մխիթարեանց մատենադարանին մէջ տեսնուած էր ձեռագիր մը այս անուամբ, իր տեսակին մէջ միակ, և որ ապագէն քանաւերեալ ոմանց հետաքրքրութեան առարկայ դարձած էր։ Նոյն իսկ Վենետկոյ և Վիէննայի Մխիթարեան հայրերուն ազգային և բանասիրական նիւթերով զբաղողներ առիթ ունենալ զայն տեսնել, մասեր ընդօրինակել և տառիվ, և յետոյ իրենց աշխատասիրութեանց մէջ անկէ օգտուիլ, երբեմն յիշատակելով ապրիլը և երբեմն ոչ։

«Յովսէփ Իզմիրեանց Գրական Ձանձնաժողովը տեսնելով որ միակ օրինակ մը միշտ կրնայանայ վտանգի ենթակայ է, և միւս կողմանէ Խղճոց Կիրքին պարունակութիւնը նոր և կարեւոր լոյսեր կր ոռճէ ազգային մատենագրութեան և պատմութեան և եկեղեցական տեսութեանց վրայ, փափաքեցաւ զայն ամբողջովին ի լոյս ընծայել և իր առաջարկութիւնը նկատի առնելով Վատիկան Մխիթարեան Արքեպիսկոպոս Գերապատիւ Հ. Յուսիկեան Վ. Վարպետեան Մխիթարեանի, և գրչագիր հատորը ամբողջութեամբ և նկարագրութեամբ ընդօրինակել տալով և տպագրութիւնը ապահովելով ահա կ՚ընծայէ զայն յուսալով թէ ի քննագատութեան կ՚ենթարկուի և ի քննագատաց կ՚ընդունի և կ՚արձագանգի։

«Հարկաւ աւելի լաւ կը լինէր, որ Խղճոց Կիրքին հրատարակութիւնը պարունակէր միանգամայն քննական և քննագատական տեսութիւնները, լուսարանութիւնները և լազդատութիւնները, սակայն այսպիսի աշխատութիւն մը ձանձնաժողովս գործ ծառնութեանց չըլլալուկէն դուրս ըլլալով հանդերձ միայն կողմանէ Հ. Ներսէս Տատրպետեան սիրտ յայտնեցէր հրատարակութիւնը, եթէ օրինաւոր աշխատասիրութեան մը լրման ապասուէր։

«Հետեւաբար ձանձնաժողովը, որ միայն և միայն հրատարակութիւնը իրեն նպատակ ընդունած է, հոգ տարաւ որ պարզապէս ձեռագրին օրինակութիւնը չաղճատուի ամենայն հշդութեամբ և հաւատարմութեամբ։ Սոյն ատեն տպագրութեանը մէջ մտնուած փոփոխութիւնները կր վերաբերին այնպիսի կէտերու, ոյք բնաւ օրինակը չեն աղաւաղեր։ Այսպէս են՝ յատուկ անուանց գլխագիրները՝ ոյք հին դրչագրաց մէջ չեն գործածուիր, կէտադրութիւնները՝ որ դրչագրին մէջ բոլորովին անձանձն էին, հատուածոց բաժանումները՝ որոյ մատենագրութիւն չէր գարմանացած ընդօրինակողը՝ գրեթէ միահեղ գրութիւն մ՚ընծայելով, տեղ տեղ ալ տառերից և գրութեանց տարբերու թիւններ՝ երբ տառերուն տարբերութիւնը մը նշանակելը չէին կրնար և լոկ գրողի անմտագրութեան պէտք էր վերագրել։ Պատահական ըլլալուն համար։ Երբեմն ալ պահա գիրերը կամ մաշած բառերը նոսր գիրով լրացուցինք։ Ասոնցմէ դուրս որչափ հնար էր, ամենայն ինչ բառ առ բառ և տող առ տող տպագրած է. պահելով մինչեւ իսկ ու, եւ երկբարբառները, առոգանութեան ինչ ինչ նշանները, ընդօրինակողին յիշատակարանները, և այլ հետեւեալ հետքերը, ուզելով այսու ամէն գիրութիւն ընծայել բառասիրաց և քննագատից, որոց կը յանձնուի ամէն ուսումնասիրութիւն և ամէն հետազոտութիւն՝ վասն գրութիւններու անվաւեր գրութիւններուն պատելու, հերձնակները ուղղելու և ճշդելու - ընթերցուածները ուղղելու, պատմական խնդիրները ուսումնասիրելու, հին և նոր ազբիւրներ և բնագիրներ բաղդատելու, և վերջապէս հետամտելու այն մասերը ոյք Խղճոց Կիրքին դուրս ուրիշ հերձնակութեանց մէջ կը գտնուին կամ ուրիշ հրատարակութեանց մէջ ի լոյս ընծայուած են, օրինակ՝ Ճ՚ գրաց խնդրոյն Յեղինակութիւնը Իսխանէսի մէջ *), և Վահակայ Լուսղիքը Վերքերու մէջ, և այլն, մեկ խօսքով Ձանձնաժողովը պարզապէս նախնական նիւթ մը կր գնէ գրական հետաքննութեան ձեռքը իր բնական վիճակին մէջ, որպէս զի գտնեն և յղկեն և ամէն հնարաւոր օգուտ քաղեն անկէ։

«Ձեռագրին ընդօրինակութեան և առաջին բազդատութեան հսկողը եղաւ գլխաւորապէս Տ. Յովհաննէս Վարդ. քահանայ Մկրտեան. տպագրութեան հոգը կատարեց Տ. Իւտ Վարդ. քահանայ Վազնեանց. իսկ՝ Տ. Ղեւոքեան Ս. վարդապետ կիւրեղեանն՝ վերջին բազդատութիւնը ըրաւ և կազմեց յատուկ անուանց և վրիպակներու ցանկերը։

ԳՐԱԶԱՒԻՒ ԱՆՏԻՆՆԱՆՑ

«Կանոնական Մխիթարութեան կոստանդնուպոլսոյ մէջ ունեցած Ս. Ժողովքերի վանքին մատենադարանին կը պատկանի և դրչագրաց ցուցակին մէջ՝ իբ՛ թիւ համարով արձանագրուած է սոյն Խղճոց Կիրքը, ինչպես և կոչուած է այն կողքին Ներսէս կոմսը գրած ծանօթութեան մէջ։ Գիրքս Խղճոց է վերնագր Հրոյ Լուսաւորչի... ի Հռոմ. Թէպէտ եւ ցուցակին մէջ չիշուած է գամմականի Կոթողնեաց անունով։ Գրչագրին առաջին աւարտզը եղած է Կիրիգոր արքեպիսկոպոս Նադինեան, որ Հռոմի մէջ կապրէր, իբր Ձեռնադրող հայ եպիսկոպոս, և իր գիրքերու նուիրած է նոյն Կանոնական Մխիթարեան Ա. Կրիգոր Լուսաւորչի անուամբ Հռոմայ մէջ ունեցած վանքին։ Թիւ 1840 թուա-

*) Այդ հեղինակի էջմիածնական տպագրութեան համաձայն իբր ուղղիչ նշանակած ենք ի կարգի վրիպակաց՝ քանի մը նամակներու կարեւոր տարբերութիւններ։ – Նշմարեցէ ուղղուած ենք ինչ ինչ բառեր՝ որոնք յայտնի սխալներ կրնային նկատուիլ՝ ըստ պահանջման իմաստից։

կանդնեալն։ Իսկ 1871-ին յիշեալ վանքին փակուելեն առեղծ ուրիշ գործ հետ այդ ձեռագիրն ալ փախագրուած է ի Կ. պոլիս և գնուեցուած Ազնուհանց վանքին մատենադարանը, (Որբաքէզ)»։

Ցետոյ դրչագրին նկարագրու[թ]իւնը, ետն, և յԿՀն վ. «Կրօնեան տեսլեան և [թ]ուականին վրայ երկար դրելու պէտք չտեսինք, որովհետև բոլոր յիշատակարանները նոյնու[թ]եամբ տպագրուած են և բանասէրը պէտք եղածը կրնան ուսումնասիրել։ Բայց կարեւորը դիտել տալու համար կ'բանանք [թ]ե ընդօրինակողն է [թ]ուական քահանայ Ղազարկայեցի, որ նոյն բնագրին առումէն առաջ մկնդան է անուն, բայց [թ]ե ուր հատատուած և գրած է, չէ բացատրուած, այլ հաւանաբար Սիս եղած բլլալ կ'ենթադրու[թ]։

«Այս բոլոր [թ]ղթերնէրը, [թ]ուելոց ըսինք, կը [թ]ողուին բանասէրներու դնուելիանց և քննագատութե[թ]եանց, մեզի պահելով միայն կարեւոր մասնաղրական մէկ աղբիւր կարտաւեան վաստակ ազատած լինելու և քննագատներու ուսումնասիրութե[թ]եանց առաջ նիւթ մատակարարած լինելու գոհունակու[թ]իւնը»։

Բովանդակու[թ]իւն. Ա. [Թ]ուկի Պրկդեայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Ներսէս Հայոց և առ սուրբ Մաշտոց, էջ 1։ — Բ. Պատասխանի [թ]ղթոյն Պրկդի Երանելոյ ի Ներսէս և ի Մաշտոցէ սուրբ վարդապետացն Հայոց, 9։ — Գ. [Թ]ուկի յԱկակայ եպիսկոպոսէ Մելիտինացւոյ առ սուրբ Ներսէս Հայոց հայրապետ, 14։ — Դ. Պատասխանի Տեառն Ներսէսի [թ]ղթոյն Ակակայ, 16։ — Ե. [Թ]ուկի յԱկակայ եպիսկոպոսէ ի Հայս, 17։ — Զ. Ներսիսեան մեծի [Թ]եոդոսեան Մովսէսի [թ]ուղթն Հայոց, եպիսկոպոսի, 22։ — Է. Կանոնագրո[թ]իւն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի, ասացեալ յերկոց բնու[թ]եանց ասել պիտիկին և կամ մի բնու[թ]իւն, 29։ — Ը. [Թ]ուկի Հայոց ի պարսս առ ուղղափառս, 41։ — Թ. [Թ]ուկի Հայոց ի պարսս առ ուղղափառս, 48։ — Ժ. [Թ]ուկի Ասորեաց ուղղափառաց ի Հայս, 52։ — ԺԱ. Պատասխանի [թ]ղթոյն Ասորեաց, ի Ղևբսեաէ Հայոց կաթողիկոսէ, և ի Մերչապնոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսէ, 55։ — ԺԲ. յԱրդիսոյէ եպիսկոպոսէ Ասորեաց առ Տէր Ղևբսէս Հայոց կաթողիկոս [թ]ուղթ ողջոյնի, 59։ — ԺԳ. Արդիսոյի եպիսկոպոսի Ասորեաց ուղղափառաց, առ Տէր Ղևբսէս կաթողիկոս Հայոց, և առ Աբհոաակիոս Նոյրին. յայտագրանիծնալ նեստորականաց հերձուածոյց, 62։ — ԺԴ. Նոյրին Արդիսոյ եպիսկոպոսի, յայտագրանիծնալ նեստորականաց և սահմանի հերձուածոց, 66։ — ԺԵ. Նոյրին Արդիսոյի եպիսկոպոսի յայտագրանիծնալ զամենայն հերձուածոցս, որք էին հակառակ ուղղափառաց, 68։ — ԺԶ. Տեառն Ղևբսէսի Հայոց կաթողիկոսի [թ]ուղթ մեծադրու[թ]եան առ եպիսկոպոսունն, 70։ — ԺԷ. Ի [թ]ուականս մերս Հայոց Աշխարհիս ի ձեռն Ղևբսէսի Հայոց կաթողիկոսի. և Մերչապնոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, և Պետրոսի Միջնոց եպիսկոպոսի, և այլոց աթոռակից և Տանուտէրանց և Աշխատաց և համարձակ ժողովրդականաց, 72։ — ԺԸ. [Թ]ուղթ զոր Տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսք առ սիւնեաց եպիսկոպոսն և առ Տէրն ասորին, 78։ — ԺԹ. [Թ]ուղթ զոր Տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսունք, առ Ակոռանիդ եպիսկոպոսունս ասորին, 81։ — Ի. Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի ի Քաղսեդոնի [թ]ղթոյն, 85։ — ԻԱ. Փառաւորելոյ տէրանց վարձանիս աւետաց Նոյ [թ]ղթոյն և վարդապետի [Թ]ղան ողոց, ի Լորմենաց Աստանեայսէ և Հայոց զաւրավարէ, 90։ — ԻԲ. Պատասխանի [թ]ղթոյն Լորմենաց, որ առ վարձանէս վարդապետ գրեաց, 93։ — ԻԳ. Ընտրեալ գործոց և [թ]ղթոց Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, որ ասացեալ է ի Կ. պոլիս ի Պետրոս պատրիարգ [թ]ուականին ՈՂԹ. (1600), 99։ — ԻԴ. Արարեալ եպիսկոպոսաց Վանանդեայ, Յովհաննէսի և Տեառն Վիրապ Խաչակապանի և Տեառն Ներսէսի և Տեառն վարդապետի ի Ահակայ կաթուսեալ ծառայէ խնդրոյ երկրպագու[թ]եան, 108։ — ԻԵ. Ահ առաջին [թ]ուղթ գրեցաւ ի Մաշտոցէ եպիսկոպոսէ առ վարձանէս Քերդոյ սրբոյն Ներսիսի Տէղապատ, 110։ — ԻԶ. Պատասխանի [թ]ղթոյն Մաշտոցէ ի վարձանիսէ, 112։ — ԻԷ. [Թ]ուղթ շրջապատական Մաշտոցի եպիսկոպոսի, 113։ — ԻԸ. Պատճառք Ի. ժողովոյն Երկրորդական, Մաշտոցի վրայ ոտղափառ եպիսկոպոսի, 119։ — ԻԹ. Պատասխանի [թ]ղթոյն Մաշտոցի եպիսկոպոսի, 128։ — Լ. [Թ]ուղթ շրջապատական Տեառն վարձանիսի Քերդոյ, 130։ — ԼԱ. Պատասխանի [թ]ղթոյն Տեառն վարձանիսի, 132։ — ԼԲ. [Թ]ուղթ երկրորդ ի Մաշտոցէ եպիսկոպոսէ առ վարձանէս Քերդոյ, 133։ — ԼԳ. Պատասխանի [թ]ղթոյն Մաշտոցի, 135։ — ԼԴ. Տեառն Պետրոսի ի վարձանիսէ, 136։ — ԼԵ. Տեառն Կիրակոսի ի վարձանիսէ, 138։ — ԼԶ. Թ. երկրորդ Մաշտոցի եպիսկոպոսի առ վարձանէս Քերդոյ, 140։ — ԼԷ. Պատասխան [թ]ղթոյն Մաշտոցի եպիսկոպոսի ի վարձանիսէ, 141։ — ԼԸ. Կանոնք որ եգան ի Պոլսի, մինչդեռ մնաքոնէ[թ]ին էր ժողովոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթողիկոս Հայոց յետ մահուն Մաշտոցի կաթողիկոսի, և խափանեցան այնմ անգամ, 146։ — ԼԹ. Ցձեռնարկ զոր [թ]ղթոյց Մարտ. վ[թ]ան Մալոյեան, յայն եպիսկոպոսունս, որք գայթեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Վան քն, կարգել կաթողիկոս Հայոց, յետ մահուան Մաշտոցի. և զայս ձեռնարկ եւս նոցա, 149։ — Խ. Ցձեռնարկ զոր եաւն Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսի ի միաբանու[թ]իւնն աչխարհիս Հայոց, այնուհետև որ էին ընդ իշխանութե[թ]եամբ հռոմայ ի [թ]ագաւորու[թ]եանն Պարսից, 151։ — ԽԱ. Աբրահամու Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի ի Վրկիսոր նուաստ Քերդոյէ, 153։ — ԽԲ. Առ սրբազաբ Տէր Աբրահամ, ի Մաշտոց, 161։ — ԽԳ. Պատասխանի, 163։ — ԽԴ. [Թ]ուկի առաջին Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի, առ Սիւնիսի վրայ կաթողիկոս, 164։ — ԽԵ. Պատասխանի, 166։ — ԽԶ. [Թ]ուկի Տեառն Աբրահամու ի վրան Պարզպանի, առ Սիւնիսն վրայ կաթողիկոս, 168։ — ԽԷ. Պատասխանի, 170։ — ԽԸ. Առ Տէր Աբրահամ ի Մաշտոց, 172։ — ԽԹ. Պատասխանի, 174։ — Ի. [Թ]ուկի երկրորդ Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի, առ Սիւնիսն վրայ կաթողիկոս, 174։ — ՒԱ. Պատասխանի, 178։ — ՒԲ. [Թ]ուկի երկրորդ Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի, առ Սիւնիսն վրայ կաթողիկոս, 180։ ՒԳ. Պատասխանի, 185։ — Զարմանդ Քաղկեդոնի ժողովի, 186։ — ՒԴ. [Թ]ուկի շրջապատական Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի, 189։ — ՒԵ. Պատասխանի ի Հայոց [թ]ղթոյն Ազանիոյ, վ[թ]ականիսի Քերդոյ, 196։ — ՒԶ. Տեառն Կոմիտասու Հայոց կաթողիկոսի վասն հաւատոյ, 212։ — ՒԷ. Յովհաննու [թ]ամասեանց Հայոց կաթողիկոսի առաջ ժողովոյ որ եղեն ի Հայք, 220։ — ՒԸ. Նոյրին Տեառն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի ընդդեմ այնոցիկ որ ասացանէն զաւրը խորհուրդն ի Ձեռն խաղոյ և Ջրոյ, 234։ — ՒԹ. Յովհաննու Մանգակունոյ Հայոց կաթողիկոսի, 239։ — Լ. Երանելոյն Ներսեսեան եպիսկոպոսի Շնորհալոյ, [թ]ուկի առաջին առ Նեսսոր, 241։ — ԼԱ. Առաջին [թ]ուկի Պետրոսի առ Ակակ, 243։ — ԼԲ. Երկրորդ [թ]ուկի Պետրոսի առ Ակակ, 244։ — ԼԳ. [Թ]ուկի Ա. Ակակայ առ Պետրոս պատրիարգ, 245։ — ԼԴ. Երրորդ [թ]ուկի Պետրոսի առ Ակակ հայրապետ, 247։

Կլ։ Ք։ Երկրորդ Ակակաց առ Պետրոս, 249։ — Կգ. Ք։ Յորդորդ Պետրոսի Հայրապետի առ Ակակ, 250։ — Կլ։ Ք։ Երրորդ Ակակայ առ Պետրոս, 251։ — Կլ՝. Ք։ Հինգերորդ Պետրոսի առ Ակակ, 253։ — Կկ՝. Ք։ Չորրորդ Ակակայ առ Պետրոս, 256։ — Ջ։ Ք։ Վեցերորդ Պետրոսի առ Ակակ, 258։ — ՀԱ. Ձեռնարկ զոր արար ի Հեղինի Ակակ. Հայրապետս, որ է ի Կաստանդնուպոլիս, 264։ — ՀԲ։ Ք։ Հինգերորդ Ակակայ առ Պետրոս, 265։ — ՀԳ։ Ք։ Եօթներորդ Պետրոսի առ Ակա, 267։ — ՀԴ։ Ք։ Վեցերորդ Ակակայ առ Պետրոս, 268։ — ՀԵ։ Միաբանութեան դէր՝ որ առաւ բնակիլ ի Ձեան Երանելոյն, Պետրոսիս Ագռաւեցւոյն ի բարեբար ալքաթէ Ջենոնէ, և յԱկակայ գլխոյ եպիսկոպոսացն՝ որ են ի Կաստանդնուպոլիս. առ Երանելին Պետրոս՝ գլուխ եպիսկոպոսաց և Հայրապետ Հաւատոյիմ՝ քաջապէն Աղեքսանդրացոց, 269։ — ՀԶ։ Ք։ Ութներորդ Պետրոսի առ Ակակ, 272։ — ՀԷ։ Վեցերորդ Ակակայ առ Պետրոս, 274։ — ՀԸ։ Ք։ Իններորդ Պետրոսի առ Ակակ, 276։ — ՀՔ։ Ք։ զոր արար Անաստաս Թագաւորն ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, 277։ Ձ։ Պատճէն թղթոյն Հայրապետին Կ. պոլսի Փոտայ առ Ակաս իշխանաց իշխան, 279։ — ՁԱ։ Պատճէն թղթոյն Փոտայ գրեալ Ասհակայ Հայոց վարդապետի տրամանաւ Հաւատոյ իշխանաց իշխանի, 283։ — ՁԲ։ Ք։ Վեցերորդ վասն լսելոյն Հայոց Հմագաւորի, առ Կապրան Ցուռնաց Իոհաննս, ուստի հաւատոյ, 295։ — ՁԳ։ Տ. Խաչիկ Հայոց կամոպիկոսի, բան խաստովանութեան, պատասխանի Ցուռնաց գլխոյն՝ զոր արձակեալ էր առ նա Մեհրապոլիտն Մելեհնիոյ. ի յուսանցսէ թուղթն Ասոնէ էին կամրջաձեւութեամբ Հայոց փիլիսոփայի, պատասխանի Հղելոյն ՅԷՕդոլոսի Մեհրապաւորի Մելիտենոյ, գրեալ հրամանաւ Խաչիկ Հայոց կիլիկիոյ, 302։ — ՁԳ։ Առաքանոսի Աբեղեաց եպիսկոպոսի, մեծի խոստաստութեան, պատասխանի Հղելոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի, զոր ուսան հաւատոյ գրեալն էր, 323։ — ՁԵ։ Տ. Վեռգեայ Հայոց վերադիտողի և հոգեչնորհ փիլիսոփայի. պատասխանի Հղելոյն Յովհաննու Աստղոյ պատրիարքի, 335։ — ՁԶ. Ք։ Հռոմոյ ի Հայս, Հայհակիդ և Համախոհ Ժողովոյն Փաղկեդոնի և Տոմարի հայհոյութեանն Լեւոնի, զոր երբէք աստու ածաստուած Տէր Աստիճանաւս Աթենաց եպիսկոպոս, յաւագ քան զեպիսկոպոսութիւնն իւր, որ վասն Հերձուածութեան հաւասալ ի Հեթանոսական քաջաքն ի կոստանդնուպոլիս. իակ նոցին յայտագիր միաբանութեան հաւատոյ ընդ Ձեան նորա գրեալ, և առաքեալ Հայրապետին Կապադովկիոյ, զոր ոչ ընկալեալ զնոցան հայհոյութիւնն մերոյ աշխարհիս, այլ արձանացեալ ի հաւատս առաքելոցն, և ի խոստովանութիւնն երից երանելոյ Սրբոյն Երիդորի, ամենեւին անշարժ Ջեացեալ ոչ եւս ունի դիտել ինչ ի չարագործութեան, 358։ — ՁԸ։ Պատճէն Հղելոյն՝ զոր գրեաց Տէր Ստեփաննոս Միհենաց եպիսկոպոս, առ Տէր Վեհրանաս կոստանդնուպոլսեցի Հայրապետն. ոչք երկու բնութիւնս և երկու կամս ներդործութիւնս և երկու կամս խոստովանին տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և ոչք ի կենդանատար խորհուրդն ջուր խառնեն, հետեւեալք Ժողովոյն Փաղկեդոնի, 373։ — ՁԹ։ Ներ։ Կիւրղի եպիսկոպոսի առ Դեսպոտ, զի ասայր նմա տեղի ապաշխարութեան չառալ քան զմերձել նորա. զի չեւ եւս էր լեալ ատեն Ներեղոտս որ կամաց քն Աստուծոյ Ժողովեցան յԱլեքսանդ. Ք։ Կիւրղի առ Դեսպոտ, 396։ — ՁՔ։ Ներսեհեան Մականայ արքեպ. քաղաքի Կրուսադէսի Հայրապետի, կանոնականն Հաւատոյ ի Հայս ուսան կանոնագրութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ կարգաց, զոր չէ արժան ընդ սահման և ընդ կարգ անցանել. Կարգ Հին, 407։

— Վ. Բանգեղծութիւն համառօտ ստուգաբանութեան հոգելից հարցն արտաց ըստ առաքելական սահման աւանդին եկեղեցւոյ Քրիստոսի, հանգերձ հաւատարմութեամբ հշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայցդ, ասացեալ արդեւ վարդապետին Սահակայ հայոց կաթողիկոսի և մեծի Հայրապետին ընդդէմ Երկարեակաց Նեստորականացն, 413։ — ՎԱ. Ջրոյցք ամփոփեալ հայոց հայրապետի և Պարսիրացի կոստանդնուպոլսեցւոյ, 484։ — ՎԲ. Ք։ ամենասուրբ վարդապետին Վրիպորի Նարեկացւոյ. զոր գրեաց ի հղկակաց և յանհաւատ ուխտն կհատաչ, վասն կարծեցն անհնձեալ խնդրակեանց Ջանեաց և Ջամրնաց, որ եկն ղգեաստս ոչխարացի, և ի նեղբոյ գալ յաչխատասանգ, որ և ի պատգ ծանուցեալ ամենից, զոր լուեալ առաքս վարդապետին գրեաց սակս ազաստութեան ի չար կարծեցն, 488։ — ՎԴ։ Ք։ կոստանդեայ կամոպիկոսի հայոց, զոր գրեաց առ Հեթում Թագաւորն ի յաստուածասէրս դղեկս, ի հայրապետական աթոռոյս Հռոմկլայս ի տալոյ քաջապէն Սիսոյ. պատասխանի Հղելոյն որ ի պապէն Հռոմայ բերաւ առ Թագաւորն Հայոց Հեթում ի Ձեան Լիկաթին որ կոչէր Տիմանդ, ի Հետս Հայոց ի Լիւն ի Ձեան արդիւնական վարդապետին վարդանայ յաղագս իրս, 503։ — ՎԴ. Բանք խրատիք վասն հաւատոյ զոր յայտնեալ է հոգին աստ՝ աստուածաբեր ատենից ա դասակարք ի ժամանակս ժամանակս, 510։ ՎԶ. վարդանայ Վ. ի ասացեալ, 526։ — ՎԶ. Տեսիլ առն Աստուծոյ աստ՝ և հղնազգեաց կրաննասրին Յովհաննու Պաճնեցւոյն, 530։ — ՎԻ. Վանական վարդապետին ասացեալ Բան հաւատալի ազգիս մերում, 533։ — ՎԸ. Ակտ բան է ասացեալ վանական վարդապետին, 536։ — Յիշատակարան, 537։ — Ցանկ անուանց, 539։ — Ցանկ վրիպակաց տպագրութեան, 574։

Քննադ. Բիւզանդիոն 1901, թ. 1384։ — Մուրճ Ա. Վաչեան։ 1901, թ. 11։ — H. Goussen, *Th. Revue* 1903, p. 225–9։

Տես և Արարատ 1904, թ. 5–6. «Խիթ Քրդոց» պատանեալը և նրանից գրած Ջեացած թղթեղեր, էջ 560–569, և թ. 7–8, «Մայր Աթոռի Խիթ Քրդոց Ձեռագրութեանց մէջ աշխատելու ընթացքս անտիպ Ջեացած թղթեղեր», էջ 748–753 (Ց. Ալիշանդանեանի առաքական շարադրութենից)։ Տես և Հանրագիտակ (1899, թ. 71) Գ. Խաչունցի «Քրդոց Գիրքին առթիւ» յօդուածը, և Սիոն 1901, թ. 681։

ԹՈՐԻՒՆԻ կամ ԹՈՐԻՎՆԻ լեռներ. — Տես ԼԱԼԱՅԵՒՆ Լ., «Ջաւախք»։

ԹՐՓԼԻԿԸ. — Տես ՎԻՏՉՈՅ Հ.։

ԹՇՈՒԱՌ ԵՂԻՍԱԲԷԹ, ԹՇՈՒԱՌԻ ԼԻԶԱՆ նոյնպ այլ թրգմ. — կայ և ի Հիւսիսափայլ՝ այլ թրգմ. զոյս Տես ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ Ն. Մ.։

ԹՇՈՒԱՌ ԼԻՆՏԻՆԵԲԸ. — Տես ԱԼԻՄԱԼ Մ.։

ԹՇՈՒԱՌԱՆԵԲԸ. — Տես ՆԱՒԱՅԵՒՆ (Ց.) — Հինկոց Վ.։

ԹՇՈՒԱՌՆԵԲԻ ԲԱՐԵԿԱՄ ԵՒ ԻՇՈՂ ՀԱՒԱՋ. — Տես ԱՐԾՐՈՒՆԻ (Վ. Բժշ.։

ԹՇՈՒԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԻՒԹ. — Տես ՊԼՊՂԵՒՆ Ե. Ց.։

ԹՈՒՂԼԵՒՑ Մ. Թ. Կ. — Ախտաճաշի կամ Ուղիղդոյզ նշանակութեան։ Աշխատասիրեաց Մկրտիչ Թ. Կ. Թ.։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ց. Տէրոյեանց, 1866. *տետր* 8°, 72 էջ։

« Բարեկանութեան և կրճատութեան վերաբերեալ օգտակար խրատներ ու յորդորանք պարունակող դրքոյկ մ՚է գեղահաս պատանւոյ մը բերնէ իր հասակակիցներուն ուղղուած »։ — Մասխ 1866, թ. 731։

ԹՈՓԱԼՅԱՆ Նիկ.) Թարգմ. — Տես ՕՊԻՈՑ (Լ.) — ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՓԱՂԼԱԲ. ՕՐԻՆԱԿԻՐՔ։

ԹՈՒԼՍԱՑ. — Տես ՏՈՒԼՍԱՑ։

ԹՈՒԽԱՏԵՑԻ ՄԻՆԱՍ. — Տես ՄԻՆԱՍ — ։

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Ա.) — *Հայրենիքի պահանջները և Հայ գիւղացին*. Հրապարակախօսութիւն՝ կատարված մայիսի 29ին և կրկնած յունիսի 12ին Արծրունու թատրոնում։ Թիֆլիս, տով. կաս, փոխ. գլխ. կառավ. տպարանում, 1881. 8°, 89 էջ։

— *Մասիս Լեռների ներքաւոյին ատեանները*. Հրապարակախօսութիւն՝ կատարված Ապրիլ 21ին Արծրունու թատրոնում։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. վարդանեանի և ընկ., 1882։ Մասն Ա. 8°, 58 էջ։ Մասն Բ. 66 էջ։

ԹՈՒՂ ՉԱՐԵՂԱՐԵՆ. — Տես ԱՐԱՂՅԱ։

ԹՈՒՄԱՆ, ԹՈՒՄԱՒ, ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ. — Տես ԹՈՎՄԱՍ, ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ։

ԹՈՒՆԴՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴՐ, եւն. — Տես Ա-ԼԻՍԱՆ, « Շիրակ », 157։ — ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵ-ԿԱՑԻ. — ԴՐԻՒՐԻ ՄԱՏԻՒՍԵՐԱՆ. — ԵՐԻ-ՑԵԱՆՑ Ա.) Յուշ. « Խոնդրակեցի Հայք մեր օրերում » — Զամչեան, « Պատ. Հայոց » Բ. 884–895, և ՊԱԼԻՃԿՈՒՆԻ ԱՂԱՆԴՈՒՐԻՈՒ։

ԹՈՒՆԵԻ Հ. Ալոյիսիոս. — *Հրամանք ոսկի պատուհանից նկնկոցոյ, որոց հանդերձեալ են տալ գրնուիթին վարդապետութեան*։ Գրեաց Հ. Ալոյիսիոս Թունեի, քահանայ ընծայելոցն ի ժառանգաւորութիւն և յեպիսկոպոսութիւն սրբոյ աքաղէական հռոմէական վիճակաւորաց և խորհրդական սրբոյ պաշտամանն։ Թարգմանեալ ի լատին բնագրէ ի ձեռն Հ. Ա. Փորգէնեան՝ յինն ներորդ տպագրութենէ գործոյս։ Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1889. 8°, 277 էջ։

ԹՈՒՊՆԱԼԵԱՆ (Հ. Թադէոս վ.) — Ի յիշատակ Յիսնամեայ Յոբելինի Ալեքսան Յզուրեան Մահտեսի, յամէ 1854 Դեկտեմբեր 8, ցամէն 1904 Դեկտ. 8։ Վենետիկ, Մխիթ. տպ., 1904. 8°, 68 էջ։

Հրատ. — Տես ՀԱՅԿՆՏԻՐ ԸՆԹԵՐՑ. ի ՄԱՏ-ՆԱԼԱՆԱՑ։

Թարգմ. — Տես ԱՂՕՐՔ ՊԱՏԱՐ. ՆԻ ԳԻՀ. ՍԲՐ. ՊՏՐԳԻ. — ԹՈՎՄԱՍ ԴԻՄԱԿԱՑԻ. — Ի ԴԻՒՐԻՈՅ « Մատենագրաց Հոգևարանաց »։

ԹՈՌՆԱՆԱՆ (Հ. Ահակ վ. — *Աստուածային Աստուածպաշտ յաւիտեան ու վախճանի*։ Գրեց Հ. Ս. Թ. Մխիթ. Միսէէն։ Վիէննա, Պաշտպան Ս. Աստուածածնի վանքը, 1852. 6°, 84 էջ։

— *Անկածք վարդոյ Մամիկոնենից*։ Անդ, 1854. ՌՁԳ. 6°, 215 էջ։

— Բ տիպ, 1869 ՌՁԺԲ. 8°, 195 էջ։

ԹՈՎՄԱՍ. — Տես ԹՈՎՄԱՍ։

ԹՈՎՄԱՍԵԱՆԱՆ Հ. Եղիա վ. — *Քարոզութիւն նուաճական ի լեզու գրաբառ և աշխարհաբառ*։ Յորում աւանդին կարեւոր հրահանգք՝ ճոխագոյն օրինակօք խղճոց, յոյսոյն քաջակրքութեան՝ արհեստի նամակագրութեան։ Ձօրինեալ ի Հ. Եղիա վարդապետէ Թովմաճանեան կոստանդնուպօլսեցւոյ, յաշակերտութենէ տեառն Մխիթարայ մնծի սրբոյի։ Տպագրեալ հրամանաւ Տեառն Տեառն Ներսիսեանոսի Պետրապատի Աբբայի Գիւմլի Ազոնց, և Աստուածապատիւ Արհեպիսկոպոսի Սիւնեաց։ Յղեամբք Պարոն Ամիրասի Մապրմեան կոստանդնուպօլսեցւոյ. 1805. ՌՈՂԲ. ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 8°, Լ + 108 էջ։

— *Խնամատուրիւն մարդկային, Որ կը սորվեցնէ մարդուս՝ խելքը աղէկի բանեցնել, կատարեալ մարդ ըլլալ, և մեծութեան հասնիլ*։ Ի յիշատակ Պատն Յովսէփայ Սերհատեանց։ Ի վենետիկ, ի սուրբն Ղազար, 1833. ՌՄՁԲ. 12°, ԺԲ + 366 էջ։

Բ տիպ, 1859 ՌՃԲ. 344 էջ։

— *Քաւտուխոյթ տակաւ Հաւատոյ ճշմարիտ փառոգք Թարգմանաբար յօրինեալք ի Հ. Եղիայ վարդապետէ Թոմաճեան ի Մխիթարեան ուխտէն*։ Տպագրեալ ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, յամի 1852. ՌՃԼ. 8°, 878 էջ։

Իր Գերաշնորհութեան տես ՏԱՂՔ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ վԱՐԴԱՊԵՏԱՑ։

Թարգմ. — Տես ԲԱՅՆԱՐԴԻՈՒ Ս.) — ՀՈՄԵՐՈՍ — ՅՈՎՀԱՆ ՈՍՈՒԵՐԱՑԻՆ. — ՊԼՈՒՏԱՐԿՈՍ — ՎԻՏԱ. — ՏՐԻԱՖՈՒՆ։

Գրուածներ. — Տես ՊԱՉԻԿՆԱՆ, Հ. Ա.։ կամ Գեղունի Բ տարբ. 1903, թ. 1 10։ — Մխիթարեանց 1901, էջ 120։

Մահուան առթիւ. Բազմավէպ 1848, էջ 286։

ԹՈՎՄԱՆՅԱՆ Հ. Թադէոս. — *Նուիրաբերութիւն հայ-պրոթեստանտական քարոզութեան. Նախնական ծանօթութիւնք մասանց բանի, պարզ և գործնական ոճով*։ Գրեաց Հ. Թ. Թ. Յովհաննէս Մխիթարայ։ Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1892. 8°, 96 էջ։

Քննագ. Արարատ 1893, թ. 14։

— *Առաջին քայլ ի գրոց բարբառս. Նոր գործնական քերականութիւն հին հայերէնի*։ Անդ, 1894. 8°, 380 էջ։

Քննագ. Հայրենիք 1895, թ. 1091։ — Մասխ 1897, թ. 328, 30, 45։

Թարգմ. — Տես ՊԱՒՈՒԼՈՑ։

ԹՈՎՄԱՍ (Ս.՝ ԱՔՈՒԻՆԱՑԻ = Thomas Aquinas, Doctor Angelicus. — *Համառօտ գրքոյկ իմն, վասն նախասահմանութեան, զոր արար ըստ խնդրոյ ոմանց բանասիրաց, Սուրբն Թոմաս աքուինացի, որ և ասի Հրեշտակական վարդապետ*։ Որ և ըստ խնդրոյ իմ Թարգմանեցեալ եղեւ. ի Կուկաստ վարդապետէ խաչբերթիացւոյ, ի Կոստանդնուպոլիս։ Հայց այժմ ըստ տնօրինութեան Տեառն. Տպագրեցեալ եղեւ յարմարագրութեամբ. ի փառս Աստուծոյ, և ի յօգուտ բանասիրաց Ազգի մերոյ։ Ի վենետիկ. 12°, 72 էջ։

Տպուած է Լիմիւրեանի առաջին 1748ի տպագրութեան հետ միասին, որուն հակառակ մէջ կը տիրոջ. հոս տպագրութեան թուականն չկայ։

Տես և ԻՍՏՈՎԱՆՆԱՐԱՆ — ԱՒԱԳԵԼԵԱՆ

(հս. — ՊիլլիոԹԻՔ (Ր. ֆ. , Ակիլան, Աիաան », 384։ — Չարպ., Մանգրն.» 271։ — Ջամչեան, « Պատ. Ղազց » Գ, 271. եև։

ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔԵԼԱՑ. Տես « Թանգարան հին և նոր նախնեաց », Գ. 388–128։ — Զաքար., — Ակռնր., « Վարք Սրբոց », Հատ. Ի, 252։ — Գաբրիէլեան (Հ. Յ. « Սրբ. Պարգամոնք, էջ 169–70, 239. — Չարպ., « Մատենադարան », էջ 478։ — Ակիլան, « Սիսական » էջ 53։ — Ջամչեան, « Պատ. Ղազց Ա, 288, 9, 298, 587։

ԹՈՎՄԱՍ ԱՐՏԲՈՒՆԻ. — *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց յ Թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ։ Տպեալ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Հոգւոյն Տ. Տ. Ներսէսի վեհափառ կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. ի Պատրիարգութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Յովհաննու Սրբազան Արքեպիսկոպոսի, հրամանաւ Տ. Յակոբայ Սրբազան Պատրիարգի Կոստանդնուպօլսոյ։ ի Կոստանդնուպօլիս յՕրթիագիւղ, ի տպ. ի Պօղոսի Արապեան Ապուչեհիացոյ, 1852–ՌՅԼ. 4°, Ե + 367. 369–398 Յանկ Յատուկ անուանց։*

Կանխաբանու[թ]եանէն վերջ կայ ուրիշ վիմատիպ հանգամանի ալ. « Պատմութիւն Թովմայի Արծրունւոյ. ազգեամբ Թանգարանի վերծանութեան որ ի Մրկչապատ. ի Թուին ՌՅԼ–1852 »։

Կանխաբանութիւնը կ'ըսէ. «...Այս մատեան վիպագրութիւն է ոչ բնդհանուր ազգիս Հայոց, այլ միայն նահապետական տանն Արծրունեաց, որ յաւէտ յինքնիշխանութենէ և տանուտերութենէ բուսեալ կենաց իւրեանց հոխորտան իշխանութեամբ ի վաստուրական աշխարհի։ Ապա թէ ոմն կասկածութեան գործոց տգէտ բնդ հանրական ազգային տեսչութեան՝ կարծեսցէ ի կարգ բնդհանուր պատմութեան ազգիս. նման պատմագրութեանց Ագաթանգեղոսի և Ղազնկոսի և կորեանն աքանչելոց. և սրոցն կղերէն և պետց եւս ոտնձգեալ. որոց վաստակք իճեղէտ չէն հզօր ասպետ, պատմութիւն Հայոց, որոյ նախկին հզօրնակ յազգիս հանաչի երանելի խորենացին Մովսէս. ոչ ոտրոք քան զնա յառաջեալ ի դիր հարկանել գործոց և գարաւս ազգիս ի սկզբանէ գաւառս իւր. սակայն անձնիւրին և ստոյգ գործ կալեալ ութիւն մեծ ունին ի լրումն ազգային պատմութեան. երկուց առաջնոցն, Ագաթանգեղեայ ասեաց և Ղազնկոսի, առանձին գործս սրոյ հարն մերոյ Կիրիգորի լուսաւորչին և զսրոյն տրդատայ զգործան վիպագրեալ. Կորեանն աքանչելոյ զվարս և վաստակս սրոյն Մեսրովբայ հայկական գրոցս յօրինողի ասանգեալ, և սրոյն Ղազնէի յատակապէս զմոլեգնականն հգօնս պատկագենին ոտնխնի ի Հայս մատնելոյ պատմեալ և զնահատական իւրն սրոցն վկայգանանց։

« Ասոյին հանգոյն և սոյն մատենագիր դվԱրծրունեացն պատմութիւն հառէ. սկիզբն անդամին ի ծագմանէ նախաստութենեան ասպետալ յատուրց Հնդկաստանեայց Աստեղատանդակ ազգի, որոյ եբկորին որդիք Ադամէկք և Հաննատար յետ հայքատան եգիպտոս գործելոց փախստեալ ի Հայս դխնալ լսատ սրոց գրոցն պատմելոյ հինն եգիպ կրկին նահապետական տանց, Արծրունեացն ասեմ և Գնունեաց. յորոց զատաչնդն և եթե առնու վիպել մատենագիրս, հատուցանելով մինչեւ յատուրս Կագկաչ Արծրունւոյ, որ ի սկիզբն տասնեւրորդ դարուն գահ ազգապետական հաստատեաց ի վաստուրական աշխարհի փոսպանչեալ ի Մրտատայ ազգէն Բագրատունւոյ, յազգոց հաւատոցն որ ի Քրիստոս՝ ի Յուսփաչ ոստիկանէն գառնակոչելոյ մնհու ամր գնահատակի անուն ատացելոյ։

Օրինակ մատենիս բնուիր ձեռագիր գրեալ ի վանս Ակղեամապայ ի Թուին ՁՈՐԵ, և ի բաբելոյ յազգատ ականէ ուսմնեալ չնորհեալ Թանգարանին վերծանու[թ]եան, լատական էր ի տպագրու[թ]իւն գրոցս. սակայն ցանկալի եզեւ և այլ գագափարս դտանել ի համեմատու[թ]իւն. և առաւ եւայսէս ի լրումն պակասութեաց ինչ հնագիր օրինակին. Գտան Երկու յնդունգիր օրինակ ձեռագրեալք յայսմ գարու ի նոսր առաջեալ տարազ գրոց, սակայն որ ինչ ի հին օրինակին նդուն և լերկոտին ի տասս պակասէր, գոյս բանիւ հնդ օրինակին նշանակեցաք ի անդիս իւրաքանչիւր։

Ակադնչի քան զայլ ընթերան է՝ որ ի փախանիկ բուն պատմագրու[թ]եան Թովմայի, որպէս համարիմք. և ի սկիզբն չարտնագրու[թ]եանն է. գոր և է տեսանել յայսմ տագագրու[թ]եան, Երես. 343. ուր և հին օրինակն առաջեալ ողորկ գանկուծ ինչեայ յիւրմէ օրինակէն։ Գանգիր որպէս գիւրին է յընթացից անտի վիպասի ուտանիլ, այս մատեան որ այժմ ի լոյս ընձայի, ոչ միոյ և նդուն մատենագրի է գործ, Թովմայի ասեմ Արծրունւոյ, այլ յետ նորա այլ ոք՝ որոյ անուն չէ մեզ ծանոնի, յատակ խագագրու[թ]եամ է գպատմու[թ]իւնն մինչ չես ի Շ[illegible] ամ Հայկական տումարիս. որ է 1221 Երկոց ամ փրկչական Թուականու[թ]եանն, յորս անմսրեի էր Թովմայի Արծրունւոյ ծնող կենդանի. այնմ՝ որ գինչն ժամանակակից գնէ Կագկաչ Արծրունւոյ. մեռելոյ յամի տեառն 927։ Գպատճառէ և ժամանակակից իւր գնէ կՁովհաննէս կաթողիկոս պատմական և կյայդորդս նորա մինչեւ ցկղիչէ, որ միով ամաւ յառաջ քան գմահ Կագկաչ կայատ գամեռս հայրապետու[թ]եանն։ Ի վերջին յիշատակարանի գրոցս՝ չարտնագրող պատմու[թ]եանս ասէ չարագրեալ զայս ի Թուին Հայոց ՁՈՐԵ, հրամանաւ և ծախիք տեառն Ջաքարիայի հայրապետին Հայոց, գոր համարիմք կաթողիկոս Ակղեամապայ. և ինդրով տեառն Ստեփաննոսի արհի եպիսկոպոսի Սիւնեաց....

« Մատեանս ի գոյու[թ]իւնս բաժանեալ, և ի գոյնս, սակայն համար գլխոցն ոչ նշանակեալ, և մեր այնպէս Թողաք։ Կակ Թիւ գպատմու[թ]եանցն ի մեր ձեռագրիս երիք է. սակայն Պ. Ֆէլիի Կեվ ուսուցիչ Հնդիկ գոյս որ լեզուի ի համալսարանին Լոմանիա քաղաքի Ինդիգեացոց, ի ուեղկոս Թեանն գոր ետ ի վերայ պատմագրու[թ]եան Յովհաննու կաթողիկոսի. գպատմու[թ]իւն Թովմայի Արծրունւոյ ի հնգակ գպատմու[թ]իւնս սրտնեալ ասէ։ Մերս այս ապագրու[թ]իւն գնայն սրտնեալ ունի՝ գոր և Ձեռագիրն։

« Ձայդ մատենիս և առ Ի[illegible]ստացիս հայկբեզաեան ծանուցեալ է. և վերագրեալ Պ. Ֆէլիի Կեվ ծանուցանէ Թէ յիւսրական լեզու Թարգմանեալ է ի կարգի պատմագրաց Հայոց ընդ Ագաթանգեղոսի և Կղիչէի և Խորենացւոյն։ Այս յարգ յազագս պատմական ոդիսանու[թ]եանն հաստատակ պատճի լինիլ մեզ և ընդս. սակայն առ մեզ ունի և այլ յարգ ի հակաբանու[թ]եան մասին, ունեցով աստղատած գեղեցիկ և հոխ, ամենայնիւ արժանի ի համար մտանելոյ հնդինակաց լեզու[illegible]։ Այս մատեան է ահա, զոր առաւչ Թանգարանին վերծանու[թ]եան նուիրեն լրու[թ]եան ազգիս. քաջալերու[թ]եան անկնկալեալ յայլ եւս ի նմանատիպ վաստակոց ձեռնարկու[թ]իւն»։

— *Ի տիպ. Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց. ի լոյս ընծայեալ Գ. Երոբէ Պատկանեան. ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մակարայ վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց։ Ի Պետերբուրգ, ի տպ. ի[illegible]. Ակորոխոդովի, 1887. 8°, փԼ + 326, յետոյ Յանկ Յատուկ անուանց 327–343։*

« Պատմութիւնս այս Թովմայի Արծրունւոյ, որպէս յայտնի է բանասիրաց, զառաջինն ի լոյս ածաւ ի Կոստանդնուպոլիս յամին 1852 այլեւս անաչաց Խնդակարանին վերծանութեան որ ի Մխ. ջակիպ. ալ քանիցի սպառեալ էին առ մեզ օրինակք նորա վասն բազում ժամանակի ընդ մէջ անցանելոյ, որպէս և վասն դժուարութեանց հանապարհի՝ ձեռն արկաք յայս նոր տպագրութիւն, զոր այսպէս քաղդատութեամբ նախկին տպագրին ընդ հնագոյն ձեռագիր օրինակին Թովմայի Արծրունւոյ, գրելոյ ի վանս Աղթամարայ ի թուականութեանն մերում ՉՈՐՌ, զոր յատկապէս խնդրեցաք և ընկալաք ի Կոստանդնուպոլսոյ։

« Ոչ մեծամեծք են խորհրդք ընդ հրատարակութիւնս այս մեր և ընդ առաջինն, զորով և զընծեցուածան հանգամանս ընծայիցս հնագոյն օրինակին ընդ երկուս այլ նորագոյն օրինակս պատմագրիս եդաք առաւ, զանազանեաւ զի ամենեքին գանդ այսպիսակ։ Քաւելոյք միայն ի տեղիս տեղիս կշտամունան, զորս ի բաց արկեալ էր հրատարակչացն առաջնոց առ հանգամանաց անկարի և ժամանակին այլ և ուղղագրութիւնս քանի մի մեծաք ի նեղոյս, էր զոր ի բնագիրն անդ, լսան ձեռագիր օրինակին, այլք վրիպեալ էին յաչաց նախկին հրատարակչացն. և էր զոր ի սուրբեաս իմիջ, որպէս մեզն ինուեցան ընծեռնելիք։ Այնպէս և առ ի դիւրել զդուժմունն ի մասնաւոս այս յատեալ ի գլխակարգութիւնս ընագրին և գիծս գլխոյ ըստ իւրաքանչիւր դպրութեանն, որպէս և նշանակեցաք ըղխորագիր Կգրութեան Ջորջորդի, որ և ի ձեռագրին պակասէր, ինուի ինե վրիպական իմիջ։ ՉՁանկն յատուկ անուանց պատմագրիս արար Լոռ. Մալխասեանց »։

Բովանդակութիւն. Յառաջաբանութիւն հեգինակին, 1։

Դպրութիւն Ա. Ա. գլուխ, 5։ Բ. վասն ընչայ և նարեցացն և նոցին առասպելաբանութեանցն, 20։ — Գ. վասն Աւորեսանեայց ինագատութեան. և ինե որպէս Ջրատաշատ և Մանիիոյ կացեալ գլխատուրք արեւելից կողմանն, և մոլար ուսմանց նոցա, 25։ — Դ. նշինե որպէս կալոզ ըստ կարգի հնագ ինագատութիւնն Աստանեայց մինչեւ ի կիւրոս Պարսից, 32։ — Ե. 36։ — Զ. Յետ կիւրոսի կամբիսեա, Շմերդիս մոգ, Պարեհ վշտասպա. ի քառնեղորդի ամի Պարսից մեռաւ Տիգրան Հայկազնեայ, 40։ — Է. Զարեհաւոր ինգին նահապետացն Հնդեանց գվշտչէն գԱլրշտութեան, 49։ — Ը. ինապատութիւն Աշտաչէսի ի գերեզ Հայոց, 52։ — Թ. Բարձումն գահկապետիկ ինագատութեանն և ինագատութիւն Վահրջացոյն, 56։ — Ժ. Պարեհ Տիգրատայ ի յերկրէն Յունաց և հաստատել յանձոս ինագատութեանն Հայոց մեծաց ոգնականութեամբ ինագատութիւն Յունաց, և փան հաստատն որ ի Գրիգատաւ, 57։ — ԺԱ. ինագատութիւն Թէոդոսի ի գերեզ Յունաց, 66։

Դպրութիւն Երկրորդ. Ա. 77։ — Բ. Պատմութիւն Հայոց ասկանեայ փան արիւնահեղին Բարսեղայ, 80։ — Գ. նշինե որպէս եղեւ բարձումն չար ինագատութեանն Պարսից ուսին Վասականայ, 85։ — Դ. ինե որպէս եղեւ բարձումն չար ինագատութեանն Պարսից, և փոխանորդեաց մեւս եւս չար իշխանութեան, 98։ — Ե. վասն ինագատութիւն Զատիկ, զոր ինչ խորհեցան ի վերայ աչխարհիս Հայոց, և ի գլուխ եհան գկամս չարութեանն. և որ ինչ ընդ առաջ նախ քան գլինել գերելոյդ յոյնից, ճօճանաւանեցելոյդ ոյսկիդին, յետ ինն և ուսան ընդ իշխանութիւն. յետ բռնակալութեանն Տահկաց ամբ Մի՛ բան ինագատ հայերէն առասպելի. ինագատութիւն Տահկաց ինոյ ոսկ Ջափար անուն, 106։ — Զ. վասն պատերազմին Բագարատայ իշխանին Հայոց և Մուսէի և յաղթութեանն ի ձեռն Աշտատ վաստակական իշխանին, գի եկն գորավիգն Բագարատայ, 108։ — Է. վասն մահուանն Յովսէփ ի ջեռնայոցն Հնդեայ և պատմութիւն նոցա, 119։

Դպրութիւն Երրորդ. Ա. վասն որ ինչ գործեցան ընդ հանուր աշխարհս Հայոց. և երկպառակութիւնն իշխանացն. անհանգիստ և անհնազանդ ժամանակ յինելով, և որ ինչ ընդ սոքոր, 122։ — Բ. վասն Մխրատայ Բագրատունւոյ. Մոկաց իշխանին, 127։ — Գ. Պապայ ՚ի և գեղարուեստ Հայոց իշխանին և նախարարացն և նոցին ընտանեաց, 139։ — Դ. թէ որպիսի պատճառաւ հասին ոմանք ի նոցանէ սուր կատաղութեանն, 140։ — Ե. Երկպառակութիւնն և երիվարն Պապայ ջնջելն կոչողացն Հնդեայ և որ ինչ գործեցան. և ինագին իրուն ի դիմաց այլոցն, 148։ — Զ. վասն չար յանձնառութեան նախարարացն Աղթյունեաց, և խռովմանութիւնն ի Քրիստոս տեառն Խրիմոյր Աղթյունւոյ և տեառն Յովհաննիսի եպիսկոպոսի Աղթյունեաց և Փրիդորի քահանայի, և պատմութիւն նոցա, 152։ — Է. վասն հնդիանաձին Բագրատունեաց Բագրատունւոյ, որ ի վերայ ուսուցութեանն գիրիստոս յաել և զպա ի կործանութիւն բազմաց։ Ինդիմագութիւնն ասկատուք, 162։ — Ը. Որ ինչ գնդի պատերիկ գործեաց Բուհայ ի Խոյ քաղաքի, և չիշատակարան վկայիցն, 166։ — Թ. Որ ինչ գործեցան չիրկրոյդում ամին գալատանին Հնդեայ, այլք են ուսմունքք. վասն պատերազմին ընդ Ալահակայ իամպէյացոյ, որ իամպէյի այդի հանուչէր, և վասն պաշարման քաղաքին, 172։ — Ժ. վասն որ ինչ ի Նշանարան գործեցան, 175։ — ԺԱ. թէ որով օրինակ վկայեաց Մովսէսի ի վանսնդ գալատ, 185. — ԺԲ. Որ ինչ գնդի անիչխանութեան գործեցան և պատերազմաց, 191։ — ԺԳ. Յաղագս Կոստդինեայ միայն Յոյնց, և չար պատերազմողացն չայրեցիկին, 192։ — ԺԴ. Խանալ Խերանկին ի Հայս, և սկիզբն գործոցն տեառն գեղերութիւն իշխանացն բոլոր Հայասանեայց, 201։ — ԺԵ. Վարդ գեղերութեան իշխանացն, 207։ — ԺԶ. վասն գալատնալոյ իշխանին ի գեղերութենէն և վասն նաչ Աբծրունւոյ, 210։ — ԺԷ. վասն Անանիա ցեաց յերմանցն Աշտատ և գործեալ խաղաղութեանցն, 212։ — ԺՌ. վասն մաքառման Աշտատ իշխանի ընդ Ալեմանիկան և տեսլեամբ առնելոյ գվախճանակեալն ի Նոցանէ, 214։ — ԺԹ. վասն ձննդոյ Խերանկին, 217։ — Ի. վասն ունելոյն Խերանկին գկողոպատն իշխան Տարոնոյ, և գԴաւիթ, որ այլոցն հանուչէր իշխանացուցանելոյ, 219։ — ԻԱ. Փոխանակ Աշտատ թագաւորել Աիրատայ, 229։ — ԻԲ. Ապստամբութիւն քաղաքին Դուինի ի սատիկ չարմանէն, 230։ — ԻԳ. վասն զարժոզութեան չինելոյ Աիրատայ թագաւորին Հայոց ի վերայ Հմտատայ Ամրացւոյն, գրաց ի Ապտանիկ և ի բոլոր Հայոց իշխանացն, և պատերազմին Աիրատայ ընդ Հմտատայ ի սահմանս Աղձնեաց ի գաւառ գետոյն Թոխ կոչեցեալ. որ իջանէ ի ծովն Բզնունեաց, 236։ — ԻԴ. վասն մահուանն Ապոտրատայ, 238։ — ԻԵ. Ինե որպէս կեզծաւորական սիրով Խերանկ չարեաց Աշին ի վերայ Հայոց և իշխանաց նոցա, 239։ — ԻԶ. Ինե որպէս ապատատատատ բարկութեամբ ապատակեցաւ Աւչին և համօրէն գորք իւր, 241։ — ԻԷ. վասն աքանչելեացն որ յետ գալատնան Ինատանեայ յամս զորավարութեանն Խոզկայ, 244։ — ԻԸ. վասն ապատատութեան Տահկացն որ կապտկին կոչին և իշխանին Աիրենաց ի իմագատութեն Աիրատայ, և գարձեալ երկոցունց հնազանդութիւն, 245։ — ԻԹ. վասն մահուն Աշտատ վաստակական իշխանին ի Նախճաւան քաղաքի, 248։

Դպրութիւն Չորրորդ. Ա. Ամենազանութիւն

Աչոտի որդւոյ Նորին անդրանկանն. և փոխուին տիկնոջն Սոփեայ երջանկի և բարեպաշտի, 269։ — Բ. Փայլումն փառազարդութեան տիանգամայն և երեւումն չնորհացն Աստուծոյ ի վիճակ մանկանն Գագկայ, և սպասուին Ապուսրուանայ ի ձեռաց նորա տեծապէս արուեստս, և որ ինչ գիրս անէծ են գովեստք, 271։ — Գ. Ակիկըն իշխանութեան Գագկայ գինի եղբօր իւրոյ Աչոտի, և գործք նորին քաջութեան, 277։ — Դ. Վասն բառնալոյ սգոյն տեծի, և խազաղացս ցանելոյ արքայի գաշխարհս, և որ ինչ յաղագս Յուսեփայ որդւոյ Աղուսեաձայ, 289։ — Ե. Որ ինչ յաղագս անիշխանութեանն Պարսից, 289։ — Զ. Յաղագս աշխարհակալութեան տեծի արքային Գագկայ և բազում տեղեաց նորոգմանց և հրաշակերտութեանց Աստուծոյ ասացի, 290։ — Է. Յաղագս չինութեան Աղթամարայ, և թէ այք ոմանք յառաջ քան զայնոսիկ արքայի սուղ և ոչ արժանի ինչ ցիշատակի ի նմա գործս գործեցին, 292։ — Ը. Յաղագս գերապատուական և պանծալի սուրբ եկեղեցւոյն որ Աղթամարայ քաղաքի, որպ նիւթ նպաստուութեան քարանցն լերան յերկրէ հեռաստանէ. զորպ մեք գիրն և գտեղին հաւաստեաւ յայտ առցուք, 297. — Թ. Յաղագս մեծի պատերազմին ընդ առանն արաբացւոյ ի գրուանս Մպրատացոց գիրն գոնեալ, և որ ինչ գործք քաջութեան մեծի արքային Աշոտոյ Գագկայ, և որ ինչ յաղթութեան գործք, 299։ — Ժ. Յարձակումն Գեւորգայն ի քաղաքն Հագամակերտ և ի գաւառն Աղբակ, և որ ինչ յաղթութիւն գործացն Աշոտոյ ի չնորհացն Աստուծոյ, 302։ — ԺԱ. Յայտարարութիւն կերպարանութեանն անձին և փառաց մեծի արքային Աշոտոյ Գագկայ, 303։ — ԺԲ. Վասն անցից անցից ընդ Աշա, և վասն աստուածասէր իշխանին Աբգիսէհի և որդւոց իւրոց, 305։ — Ցիշատակարան, 318։ — Յաւելուած, 321։

Քննագ. Ֆ. Ն.) *Muséon*, 1887, VI, էջ 373–7։

Բրոսէի Ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ի Collections d'Historiens Arméniens. Հատ. Ա.

— *Histoire des Ardzrouni*, par le Vartabied Thoma Ardzrouni. S. Pétersbourg, Imp. de l'Académie Impériale des Sciences, 1874. 8°, p. XXXII, Introduction, (Notice sur l'historien Thoma Ardzrouni), + 266.

Սոյն Notice կայ և ի *Bull. de l'Acad.* T. V. p. 538–554. (Lu le 12 décembre 1862). – *Mel. Asiat.* T. IV, p. 686–709. Suite. (Lu le 20 février 1863). *Bull. de l'Acad.* T. VI, p. 69–102. *Mel. Asiat.* T. IV, p. 716–763. Տես գարձեալ անգ, T. VI. 1870. livraison 2, p. 226–232, tiré du Bulletin, T. XIV. p. 428–432. «Sur l'Histoire composée en arménien par Thomas Ardzrouni, X-e S., traduite en français».

Դրուագներ. Ալիշան. «Հայապատում» Ա, էջ 193–200, ուր կ'ըսէ Բրոսէի թարգմանութեան հատ. «ոչ սակաւ ճանրութեամբք, այլ տեղ տեղ ի թարգմանութեան և ի՛ սպագրութեան սխալանաք, հանդերձ երկար յառաջաբանութեամբ և Յաւելուածով Արծրունեաց պատմութեան», և «Հիսական», էջ 307, 514։ – Զարպ. «Պատ. Հայ. դպր.» Ի տիպ, էջ 518–530։ – Ինճիճեան, «Ստեփանոս Տարօնեցի» էջ 192, 211, 500։ – Զամչեան, «Պատ. Հայոց» Ա, էջ 14, 155։ – Սոմալ, «Quadro» էջ 25, 28, 55, 57։ – Տալեան, «Ուսումն. Ստեփանոս Տարօնեցի» էջ 32–42։ – Բազմավէպ 1856, էջ 91 «Յաղագս չինութեան Աղթամարայ հատուածը», և էջ 123։ – Հանդ. Ամսօրեայ 1891, էջ 178, «Փր. Մխլէրի քանի մը նոր յօդուածները», 182, 7։ – Փոքր 1880, թ. 1, ֆ. Պ.ի Հատ. տես. Հայ. պատ. գրկ.» էջ 19 և նոյն թիւին էջ 16՝ Յաւել. – Տես և Դեւորգի Մանրամասն ուսումնասիրութիւնը Բազմ. 1905, թ. 5, 6, 7–8, 9, 10։ Նոյն վերջին թիւին մէջ, յէջն 474 Բրոսէի Թարգմ. մասին կ'ըսէ Դեւորգ. «Թարգմանութիւնն կարի անլուսն է, ինչպէս վազ ըսած եմ յիմ կորիւճ վարդապետս, երես 396, անգիտի տգիտութեամբք և վիթխարի սխալներով թանձրագոյն չեզոյն. բայց ունի պատուական ձանօթութիւններ, և առաջին անգամ – ինչ օտարազգի և յոյժ չափաւորկասկած յայտնած է երկու գրիչներու գոյութեան ի մատեանին Թովմայի, դառնալով ի պատմականներն. եթէ կարող ըլլար դասել և ի Լեզուական՝ ինդիրն միջոցէի պակասութեամբ կը լուսաւորուէր իրեն համար և աւելն կասկածներն կ'անհետանային», եւն, տես այդ յիշուած էջը. Աւելի 390 էջէն սկսեալ։ Կ'երեւի Դեւորգի նոր թիւին չէ վերծանուած Թանգարանի հրատ. թիւը, որուն Յառաջարանին մէջ արդէն աչքէն շատ առաջ (1852) կրկին գրիչներու գոյութեան մասին կը խոսուի. տես վերջ էջ 768։ – Տես գարձեալ նոյնին Քննագ., Պրակ Բ. էջ 20–21, – Տես և Շագուճի (Հ. Վ.), «Խորհրդածութիւնք Լոդիշէի», եւն. Գլ. Զ. էջ 195։

ԹՈՎՄԱՒ ԲՈՅԱՐԻՈՒ. *Ճշգրիտ անցք*. Թարգմանութիւն։ Մոսկւա, տպ. Բարխուդարեանի, 1891. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Մուրճ Բ. 1891, թ. 7–8, էջ 922։

— Այլ թարգմ. Թոմաս Բոյարիս *Ճշգրիտ անցք*. Մ. Մինասիբեան. Կտակ Հայոց աշխարհին 1861, թ. ժ. էջ 783–791։

— Այլ թարգմ. Թովմաս Բոյարիս. հրատարակութիւն «Արծուի», 1905?

Տես և ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ (Վ.)։

ԹՈՎՄԱՒ ԳԵՄԲԱՑԻ = Thoma a' Kempis. — — Ա *տիպ, ի Հռոմ, 1674։*

Ա ճակատ. Համառօտութիւն Քրիստոսի, Թոմայի Կեմբեցւոյ. Imitatio Christi Thomae a' Kempis.

Բ ճակատ. Գիրք Թոմայի Գեմբեցւոյ. կանոնականի կրօնաւորի ի կարգէ Սրբոյն Օգոստինոսի։ Քաղաքս Համահեւեւմանն Քրիստոսի։ Թարգմանեցեալ ի Յոհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդինօպոլսեցւոյ, ի Հոգեկան Ջուարճութիւն Մերազնեայց։ Romae. Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1674, Superiorum permissu.

Այս ճակատէն վերջ յէջն 4 պերս մը կայ «Բան առ սրբուհի Աստուածածնին» խորագրով, ուր կ'ըսէ. «... Ըստ որում և Թոմային Գեմբեանն հեղինեան պատրիկ գրեաց, որ քան տուներեան պատրաստական իւրում խգճմտանի վայելչապարբերք և հոգեշնչափիր ոճովք վարդրեցին արտադրեաց գործն։ Ջոր տեսեալ Պարոն Գասպարի հուզմունքս, որպ ի խնամ Աստուծոյ, ինձ խանձանօք խնդրեաց յինէն թարգմանել գոյնն ի մերն բարբառ, ի զբօսանս և ի զուարճութիւն հանուրդ հոգեշարժիցն... Սիրելիդ յերկնից Աստուածածնին) զաստղութիւն և զոյնութիւն պարսն Գասպարի խնդրոցի սորին և ընտանեաց նորին, և գնանգիտաւ յաւիտենական հոգւոյ հոր նորին խաչաց Աստրատին. իսկ և ինձ իշխուածացելոյս զուզութիւն վարուց. զի քոյ եմ ես յաւիտեան։ Անարդին ծառայ Յոհաննէս Խուզանդեան չնչին քահանայ»։

Ցեղով կայ «Աւ ընծեցոյս Տրակ» խորագրով գրուածիկ մը, ուր կ'ըսէ ձեռ սոյն թարգմանութեանն առաքեր է «յամի տեառն 1670. առնեանն մարտի նաւ ու առաջնում»։ Եւ ապա կան երկու լատիներէն վկայութիւններ վարդան Ցուանանեանէ և Բասիլիոս Խարսեղէ, որոնք կը վկայեն թարգմանութեան հաւատարմութեան մասին, և Ցուանանեան կը վկայէ ալ ձեռ թարգմանուած է «ad linguam verò Armenam elegantem»։ Թարգմանութեան լեզուին պլանգակութեան իբր նմոյշ կրնայ ծառայել վերի դրուածը։ Տիրքը մէկ 8°, 630 էջ ցանկով մասին. անպիտան տպագրութիւն. մէջը նուագիր քիչ չկայ. միօրինակ բոլորգիր գլխէն մինչեւ վերջը։

= Ե տիպ, յԱմստէրդամ, 1696։

Տիրք Թոմայի Քէմփացւոյ։ Ցապագս. Հաւնաւանեալ Քրիստոսի։ Թարգմանեցեալ ի Ցոհաննէս յոլովերախտ վարդապետէ Կոնստանտնուպօլսեցւոյ։ Ի խնդրոյ Ցուդայեցի խօջայ Աւետարանի որդի պարոն Փասպարին։ Տրտճեօք, և ծախիւք Թոմասու սրբափայլ Էպիսկոպոսի սրբոյ Խաչին։ Ցամի Տեառն 1696։ ՑԱմստէրդամ։

Էջէն 3. «Աւ մհահամուռ Լուսաձեռաք հոյլս Մերազնեայց» խորագրով գրութիւն մ'ունի, ուր և կ'ըսէ. «... գոյր թարգմանեցեալ ի լատին լեզուէ ի հայկական բարբառ՝ աշխատութեամբ Ցոհաննէս վարդապետէ Կոնստանդինուպոլսեցւոյ յամի Փրկչին մերոյ 1670. ի խնդրոյ ազնուատոհմ ջուղայեցի Շահրիմանէնց պարոն Փասպարին։ Որ՝ մեծաւ ջախանձանօք խնդրեմ յեղբարցդ սիրելեացդ, զի ամենայն ոք աստուցի զայս ապեղանիս... Ամէն և՝ զայս յուշ արարից աւագութեան Ձերոյ. զի որքան վկայութեան բանք ասացան՝ և եղան ի մուրը գիրս յայս, ես ապիրատս և անվարժս ջոմասս վանականի՝ ըստ իմում սակաւութեան և տգիտութեան, և անկատարութեան, աչխատեցայ՝ և յանդիման ածի զիւրաքանչիւր վկայութեանց ի սմա եղելոց գտմարտգիրս գլխոց համայնից, և առնիներ ոտքա գիմիւս տանց պատուականեցելոց...»։

Ցետոյ «Իսն առ Աիօն Երկնային» խորագրով ուրիշ գրուած մը, ոտանաւոր մը, և յէջն 9. «Thomae à Kempis De Imitatione Christi. Armeno idiomate. ի Հայրապետութեան Լուսահեղոյս Ֆիլոթէոս Երզնկացւոյ Տեառն Նահապետի՝ ամենայն Հայոց Ինդիպոլսոյ Կաթողիկոսի»։ Տիրքն է 12°, բուն գիրքը կը սկսի 11 էջէն և կ'աւարտի յէջն 405. ետոյ յուշակ գրոց և գլխոց էջէն 416, և 417–20 Ցիշատակարան՝ որ է հետեւեալը.

«Աստուածարեալ բնութիւնն, և Աստուածատուն գերհոգութիւնն ոչ կասեցեալ գիշերապարով, և ծագրատուամբ պարածածկել վիրս վարութեանց. և զմեծաց պարգեւաց գնատանս, և զծաւալմունս. վասն որոյ բազեալ գթրուիս գանձուց, և չուեմարանաց իւրոց՝ անհոգութեանց, և անճառելեաց, էհէզ, և տարաժեանց անսպառորէն. յանդիման առնելով գիւրն ամենահարուստ Տէրութիւն Ցօրինելով գհզեցկադիր պարծանութեամբ, և գունապոն վայելչութեամբ զարգարելով, և չքնաղատարած կայանիւ, և հեղուսիս պտուղագործ կառուցմամբ զետեղելով անշարժապէս։ Ըստ ի վերոյ պատճառաց մշտատես, և անբաւ պարգեւաց՝ Ինչան, և Տէր՝ գմարդկային ազգս եդ իշխել՝ և վայելել, ըստ նորուն հաճոյարար փակ հրամանի, և կամաց։ Ըստ այսու ոչ չատաչեալ յազգս անեպատ սիրոյն եղելոյ առ մեզ. այլ ի վախճանի աւուրց գՄիածինն իւր պարգեւեաց մեզ առ ի հազորդակցիլ Ինութեան մերոյ. ըստ վկայութեան Սրբոյն Ցօհաննու, որ ասէ. Աչսպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ, մինչեւ զՄիածին իւր Միածին եւս. Ցօհան. 3. 16։ Ուստի ի յարդեանց, և ի հազորդութենանց Մեծի Սիրոյ պատրիկ՝ ընտրեցան, և արիացան. զորացան, և քաջացան անդուլ, և անվհատ. կանգնեցան ծակկոր, և չքնազագարդ վարս ի ելին ընդ առաջ Անմահ փեսային՝ խոպազդեցք, և պատկափալք. ըստ ձայնի Սրբոյն Պօղոսի. որ ասէ. Իւ նա եւս զամենս Աստգնեայս, զամենս Արգարս, զամենս Աչտուածայս, զամենս Ջնորհս, և վարդապետս. Էֆեսացւոց 4. 11։ Ուստի ես հէքս, և աղրոց բազմաց աստրակացեալս, անհաշակ, և անհպատ որ այնքանեաց բազմուհակ. և աննկալի երախտաց, և արտաքսեալ յերամաց, և ի գաւառ որդւոց առագաստի՝ Թոմաս Էպիսկոպոս, ի Ցահանգէ Գողգեթեայ, ի Վանէ անհչալի վայրէ վանականս. միշտ վերահպելով յանհնարինութեան վատնեցեալ զիմ կեանս՝ տունկս սազարթեալ պատճէնս վարկայ գհամեմատս, և զքաղցրահաչակ Գիրս Թոմասու գեմփացւոյ տպագրել յԱմստէրդամ Վործատուռ, զոր յարմարեցի, և կազմեցի վերոջ անթեւելեալ. այլեւ՝ ձախ նուագնեցի յիմոց ընտիր-զի գոնէ յընծեցեալ էղբարդ խնդրեցից զօժիտս սիրոյ, և կարեկցութեան, ձօնել եզկելւոյս գվերբրանս մշտամատոյց ազօթից Ձերոց. ընդքոջ բաժնցայց ի ժամակչական աչխատից. զի ես սրդն եմ, և ոչ մարդ, և չիմ իմն դիւրածախ, և հոդմավար, որ ոչ երբեք ի սեռութեան աչաց կայանայ։ Իւ արդ՝ ազաչեմ գՀամչին խոմքս ապաոպինել Ջարց, և Իղբարց. զի մինչ հաչակեք ըմպելով ի հանգաստարգիս, և ի քաղցրահոտ աղբերէ սորին, յիշման առնիցէք արժանի գնուակ, և գապիկար, գիմոմաս զանարդիւնս Ցերամս բանասիրաց։ Ալ և՝ գձնօղն իմ քաղցրատուց. ըզՀայրն իմ հանճատակնեցաք գՆրիյն Նորին Հանեան. և գՄպին իմ պարկեչտագնաց գԻլդարն. և գԵղբարս Ջօր իմս գՄուկաս, և գբանեփանեան. և գՂղբարն իմ գՀամազատ գԿիրկոր, գԱբրահամակս, և գՋակոբ, և գԲպրն իմ Ցանպ։ Ալյե՝ յիշել մաղթեմ գրազմերախս, և գկաամվարզ Կնծաբանիս, և բուն հմուտ, և վարժ Տպագրութեան. գՎարպետ Մաանթեոն, որ է որդի Իղբօր Մօր իմոյ. և գՀՀաչր իր, գՑօհաննէս. և գմպին գՄարեամ. և գեզբայր իր՝ գՄեսրոպ։ Իւ և գորդիս Եղբարց իմոց՝ գՄուկաս և գՄիքայէլ. որք են վարժ, և ներչնոտացեալք Հայերէնական Լեզուի, և կրթեցեալք յատուկն փիլիսոփայական, և բազմազան հանճարոյ. զորս Ամենազօր Ջեռն Աբարչին պահպանէ անապրճամբ գԸնաչիք. յոգուստ, և ի պայծառութիւն Եկեղեցւոյ Սրբոյ՝ ամէն։ Իակ գաբհուր սիրոյ Ձերոյ, և շահկոտութեան հաստատէ գՔրիստոս, ըստ խոստմանն իւրոյ՝ որպէս ասացն. Ի տան Հօր իմոյ օթեւանք բազումք են. Ցհ. 14. 2։ յամի օրհնեանի, և գահոյի հանգուսպէ գՀէկ Քրիստոս յատուրն աներևկի. և գմեզ և գմերան ամենայն հազորդ արասցէ ուրախութեանն այնորիկ, զոր ակն ոչ եհտես և ալն. ի փառս Ամենաբարոյ Երրորդութեանն, այժմ, և յաւիտեանս. Ամէն»։

Տիրքն է 12°, գիրք մանր, թուղթը՝ դեղին. կայ հինգ պատկեր. բնաիր տպագրութիւն։

Փ տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1700.

Տիրք... մեծապզնիանայց։ Ա տպ. ի ճակատին նման. ի տպագրեցեալ, ի Կոստանդինուպօլիս. Արդեամբք և Ջանիւք ոմանց փափաքողաց գլուխս այսորիկ. Այլ ոչք հանդիպիք սմա ընթեռնլով կամ զբօսնլով. յիշնջիք առ ուչք զմաւտակարարսն սորին։ Իւ որք յիշէք. յիշեալ

լիչիք ի Քրիստոսէ ամէն։ Ի Հայրապետութեանն Տեառն Դահապետի կաթուղիկոսի ամենից Հայոց։ Ի թուարերութեան Հայոց ՌՀՒ. և Թ.ին հոկտեմբերի ամսոյն։

Ձեզն 343 հետեւեալ փոքրիկ յիշատակարանը կայ.

Ձեռագրեցաւ գիրքս համաձեւութեան. ի թուականութեանն հայոց ՌՀՌԻ ի յունվարի Ը. ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ և ի օգուտ ջերմեռանդութեամբ ընդհերջոցաց։ Արդ որք դմայիք տալ առ սերն Քրիստոսի յիշեսջիք առ տէր զմատակարարան սորին. և որք յիշէք վարձս ի Տեառնէ առնուցուք. ամէն։

Գիրքը 8°, միջակ գրով և գծափակ երեսներով, 352 էջ ցանկով մէկտեղ։

Մխիթար Աբբասի ձեռքով ու ծախքով եղած է այս տպագրութիւնը, երբ դեռ Պոլիս էր, իր նախկին աշակերտներուն և ընկերաց հետ։ Ինչ պարագրութիւն։

— Ի տիպ, ի Հռոմ, 1705.

Ճակատն յար և նման Ա տպագրութեան, էջ, գիր, վկայագիր, ամէն իրեղէն։ Միայն չի մտելի մաքուր է ասոր թուղթը։

Ն տիպ, ի վենետիկ, 1737.

Գիրը Թոմայի Վեմբացւոյ կանոնականի կրօնաւորի ի կարգէ սրբոյն Օգոստինոսի։ Յաղագս Համահետեւմանն Քրիստոսի։ Թարգմանեցեալ ի Յօհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ։ Եւ վերստին տպագրութեամբ և բարւոք սրբագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ՝ աշխատասիրութեամբ և ջանիւ Տեառն Մխիթարայ վարդապետի Ւեբաստացւոյ Աբբայ հայր կոչեցելոյ։ Ցամի տեառն 1737։ Յունիսի 8։ Ի հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի, ի վենետիկ, ի տպ.ի Անտոնի Փօձօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց. 12°, 440 էջ։

Մաքուր տպագրութիւն։

= Ց տիպ, անդ 1786. Նոր և ընտիր թարգմանութիւն.

Թովմայի Վեմբացւոյ կանոնիկոս աբեղայի ի կարգէ սրբոյն օգոստինոսի. Ցաղագս Նմանելոյ Յիսուսի Քրիստոսի. Գիրք չորք։ Նորոգ թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայեալ ի հ. վրմանէս վարդապետէ՝ յաշակերտէ մխիթարայ մնձի աբբայի։ Ցամի տեառն 1786. ի Հոկտեմ. 3։ Ի հայրապետութեան տեառն Պուկասու հայոց կաթուղիկոսի։ Ի վենետիկ, ի տպ.ի Ցովհաննու փիացցեան։ Հրամանաւ մեծաւորաց. 12°, 356 էջ։

= Լ տիպ, Բ տիպ վերնոյն ։ Անդ, ի Ա. Ղազար, 1853.

Թովմայի Վեմբացւոյ՝ Ցաղագս նմանելոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Թարգմանեաց Հ. վ. յհմանէս վ. Ակէրեան Մխիթարեան։ Ի վենետիկ, ի Սուրբն Ղազար, 1853. 6°, 424 էջ։

Աշխարհաբար թարգմանութիւն.

— Նմանելոյ Յիսուսի Քրիստոսի. Թովմաս Վեմբացի, բաժանեալ ի չորս գիրս։ Թարգմանեաց ի լատին բնագրէ Հ. Թադէոս վ. Խոռնեան, կրօնաւոր Մխիթարեան։ Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1894. 8°, 545 էջ։

Ցառաջաբանը կ'ըսէ. «... Գիրքս մէջ փափաքութիւն չերինք ամենեւին, բայց իւրաքանչիւր Գիտուն վերջն աւելցուցիք Ակոթիք մի՛ կամ լաւ եւս ըսել՝ իշէ սրտի։ Ընաց աստի, ասովորական ցուցակէն զատ՝ դրինք ցուցակ մ՛ալ նիւթի կարգաւ »։

ԹՈՎՄԱՍ ԵՂԲՕՐ ՏՆԱԿԸ. — Տես ՊԻԶՔՐ-ՍԻՈՆ։

ԹՈՎՄԱՍ ԻԲԼՅ. — * Երզք գուսանութիւնի. « Խչուառացեալ կեանս և այ սուտ աշխարհս եւ բազ ունայն է », Սիոն 1870, թ. 8, էջ 219։ — Տաղք. « Խչուն գեղեցիկ, էր չուտով թրուար ». անդ, էջ 245։

« Տէր Թովմաս քահանայս այս Պոլսեցի՝ ժամանակակից է կաստանդինուպոլսոյ հանգուցեալ բանչիշատակ Յովհաննէս Պատրիարքին կոլոսի։ Ինի տազեր եւս և սիրաբոյր երգեր, որով, թեթեւս սփոփած է իր սրտին վիճակը ». Անդ, ժամնօր։

ԹՈՎՄԱՍ ԹՕՇԿԱՃԵՒՑԻՆ. Տես ՄԻՍԱԿ։

ԹՈՎՄԱՍ ԿԻՒՒԿԵՑԻ. — * Ցամանակ իշխաւնուրեան սչխարհի Մեծոց Հայոց։

Շմմն. Իճճէեան, « Նախ. Հայոն. » Հատ. Գ, էջ 315։ — Ալիշան, « Սիսուան », էջ 14, 516։

ԹՈՎՄԱՍ ՄԱՆՈՓԵՑԻ. — Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ ի յայորդոյ իւրոց։ Արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոբեցւոյ։ Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ կարապետ վարդապետ Շահնազարեան, Միաբան սրբոյ Ղազարայ, և Անդամ Տեարց Ազգասէրական Ճեմարանին որ ի Մոսկվա։ Գիւրիզ, ի գործատան Կ. Վ. Շահնազարեան, 1860. 8°, 134 էջ։

Ակիզբը փրանսերէն Ազդ մը կայ, որուն մէջ հմատուտ անհեղինակութիւն կու տայ Թովմայի և իր աւնցած ձեռագրի մասին. և ատոնք։ Paris, Imprimé. par E. Thunot et C.ie, rue Racine, 26։

Հրատարակիչը « Թովմա վարդապետ Մեծոբեցի և Պատմագիրք իւր » խորագրով հետեւեալը կը գրէ.

« Ցելս ՌԴ գարուն ծագկեցան ի մեծն Հայս, մանաւանդ, չորք գծովականն վշնաչ այլ և այլ կուսաստանք ուր ժողովեալ հոգեսէր և գրասէր վանականաց կրթեին զանձինս յառաքինութիւնս հոգեւոր և ի մտաւոր։ Մի ի սրբարանաց աստի էր վանքն Մեծոբաց ի սահմանս Ուրհէշ քաղաքի նուիրեալ սուրբ կուսին Աստուածածնի։ Թովմա էր վանիովիտ գաւառէ և ի գիւղերուենաց գեղջէ, որ միաբանեալ Մեծոբաց վանից՝ ձեռնագրեցաւ վարդապետ. և երեսնի հանդիսացաւ յուսոյ ճեսարութեան և ի մշակութեան Աւետարանին և գործակից եղեւ փոխագրութեան հայրապետական աստուածային մեծարգի մերոյ ի Սահ ի Սուրբ Էջմիածին։ Գտաւ ի ժողովն վաղարշապատու յամի 1441, ուր կիրակոս վիրապեցի ընտրեցաւ Կաթողիկոս Ծորգեալ աթոռոյն։ Ասի գագաթի և ինչ պատմութեան տոհմականաց Հայաստանի, զոր սկսեալ էր արձանագրել հեղինակ մեր ի յիսներորդ ամի կենաց իւրոց. որ և ետ ծին ամէն գնին հանգեալ ինքնին ի Քրիստոս՝ յամն հաւատացելոց, այսինքն է ի 1448 ամի Տեառն։

« Թովմա ետեւ կարդալ զդիրս իւր պատմութիւն Լանկ–Թամուրայ։ այլ առ համեմատութեամբ գրելոցն ի Շերեֆ–Էդդինայ պլազգոյ, կարի համառօտ է իւրն։ վասն զի պլազգի պատմագիրն գրեաց մանրամասնապէս գծագմանէ բռնաւորին Լանկ–Թամուրայ, զսոսկալի կատաղածոյ նորա ի Պարս, ի Հնդիկս, ի Բաղդատ, ի Թամասկոս, ի Ռուսիա, ի փոքրն Ասիա, ի Հայաստան, ի Վիրա,

ի Թուրքաստան, և յերկիրս Վրաստան ու Վօլգայի և Դանիւ. իսկ Թովմա զայն ամենայն հաբեանցի յիշեալ ընդարձակագոյնս խօսի գանխմանց, զգիրս ինանց, գսպասուինանց վիրապին պահակ յաշխարհն մերում, կորովք գանց արարեալ ի մեծամասամբ օտար գրիչս. յայս սակս կարեւոր է յոյժ մասնենիկս առ ուսումն տասնմայն պատմութեան մերոյ:

«Տպագրութիւն մասնիս Էպէս երկուց օրինակաց համեմատութեամբ, յորոց զմին գպատճառ ինամբք օրինակեալ էի ես ինքնին ի մատենադարանի Լբրոյ Էջմիածնի, զմիւսն ես ինձ կայսերական գրատունն Վազրիոյ գոր առաջեալ էր ինքնին Ամիրէն պատուեալ Շարց Մխիթարեանց վանականց արաբեալ համեմատութեամբ չորից օրինակաց: Տարբերութիւնքն, իրրեւ գրչութիւն, գոլոյն ինն էին ընդ երկուս օրինակս. այլ Թովմա, իրրեւ պատմագիր, տարաձայնի ոչ սակաւ ի վեպս իւր, յայլագիր պատմագրաց, յորոց գկարեւորսն նշանակեցի ի ծանոթութիւնս ի վերջ կամաց գրոցս:

«Թովմա Մեծոփեցի սր ի 400 ամաց հետէ պատմիւր ի խորհս գրատուին, ծանօթացաւ Լբրակիս գատաղինն ի ձեռն Պարսն Դևիի (զոր չեզն ինձ տեսանել երբէք): Նա եւս ընծայեաց սրդ ի լոյս գնդագիրն նորին ունելով ի մտի, եթէ Տէր յաղողեացէ, թարգմանել զայն ի բարբառ գաղղիական:

«Ջերկայն խորագիրն «պատմութիւն համառօտաբար վասն արեւելեան թագաւորացն պզծոյն և չար գպատնին Լանկ-քամուրաչ և այլոցն, զոր առբարեալ է քահ վարժապետն Թովմա վարդապետ համառօտեցի «ի պատմութիւն Լանկ քամուրաչ և յաջորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոփեցւոյ»: Ջայլագիր բառս վարեալ յայս մասեան բացատրեցի հակիրճագոյն»:

Սոյն պատմութիւնը տպուած է Մոսկուա կազանի տպարանում 1858 թուին: Տիրքն ամբողջ մէկ կլոր է, և կը հասնի թիւին 125, որմէ վերջ 126–134 կան 47 ծանօթութիւններ:

Ֆ. Նէվ քազուած մ'բրած է Լեռնափեցին, ուր գրելէ ամբողջ պատմութիւնը թարգմանուած է.

— *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie Occidentale*, d'après la Chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph; par Félix Nève. Bruxelles, M. Hayez, Imprimeur de l'Académie Royale. MDCCCLX (= 1860), 8°, p. 158.

Ասյ հրատարակութիւնէն առաջ արդէն ուսումնասիրութիւն մ'բրած էր Journal Asiatique-ի (1855, թ. 13) մէջ, որմէ առանձին ալ տպուեցաւ.

— *Etude sur Thomas de Medzoph*, et sur son Histoire de l'Arménie au XV-e siècle, d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Impériale, par M. F. Nève, prof. à l'Université de Louvain. Paris, impr. Impériale. MDCCCLV. (= 1855). 8°, p. 61.

Գինագ. (Լէյդէն) *Theologische Quartalschrift*, (թիւ պինակէն 1856, էջ 446–54:

Հմմտ. Իւրեան 1861, Հատ. թ, էջ 9, «Թովմա Մեծոբեցի և Պարսն Դևի» յօդուածը: — Ասոնի մէջ (1869, թ. 7, էջ 154) հատուած մը կայ Մեծոփեցին աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ Մշեցի գնով քահանայ մասին:

— *Թովմա Մեծոփեցւոյ յիշատակարանք: Հրատարակեց իւր յառաջաբանով կարապետ Կոստանեանց: Թիֆլիզ, Ցովհ. Մաւրիրոսեանցի տպարան, 1892. 8°, 88 էջ:*

Բովանդակութիւն. Ագգ. 5–6: — Կ. Կոստանեանցի, «Հոգւոյ Իշմիածնի վերանորոգութիւնն ի գարուս», 7–48: — Թովմայի յիշատակարանը. Ա. վասն տիրանութեան Հայոց և կամաւորիկոս ձեռնադրութեանն, 51–61: — Բ. Յաղագս Լչմիածնին օրհնութեան և կամաւորիկոս ձեռնադրութեանն ի նմա, 62–74: — Գ. վասն աւսորման Տէր կիրակոս կամաւորիկոսին, 75–87: Վրանոթութիւնք, 88:

Կ. Կոստանեանց իր այս հրատարակութեան հինն առած է վաչէ. Կ. Լչեանցի ձեռագիրը, «որ բովանդակում է իրեն մէջ ուրիշ շատ մատենագրական գործերի հետ միասին և Թովմա Մեծոփեցու պատմութիւնը: Այդ ձեռագրի գրչութեան տարին է 1668 թիւը, և ինչպես երեւում է, արտագրուած է 1597 թուի մի այլ ձեռագրից: Այնուհետեւ թէպէտ մեր ձեռքն անցան և այլ գրչեալ օրինակներ, սակայն մեր առձեռն բազդատութիւններից երեւցաւ, որ մեր առաջին ընդօրինակութիւնն աւելի մաքուր և հին է: Իր սեգմով նշանակել ենք մի քանի էական տարբերութիւնները, հանելով մեր Աթոռի գրադարանի երկու գրչեալ օրինակներից, որոնցից մէկն արտագրուած է 1664 թուին Տփխիսի Սուրբ Աստուածածին հկեղեցում, իսկ միւսն յիշատակարան չունի»:

Գինագ. Ախթամար (Ա. Տէր-Մկր.) 1892, էջ 1090–96: — Հանդէս Ամսօրեայ Հ. Ց. Տ.) 1893, էջ 266–7:

Յիշատակարանին ինչ ինչ մասերը տես Ակիրան, «Արարատ» էջ 215–6, և 473 էջը, «Արտական», էջ 239–40. — Գաբրիէլ Զարպհ., «Պատ. Հայ. Կոթ.» Բ, էջ 122–128: — Զամչեան, «Պատ. Հայոց» Ա, 17. Ի, 453, 486–91: — Սոմալ, «Quadro». 140, 142–3, եւն:

* Թովմաս Արծրունի ինքնակենսագրութիւնից. Հրատ. Ա. Խաչիկեանի. Թատրոն 1899, թ. 1, 2. – 1900, թ. 1:

Գինագ. Թովմաս Արծրնի, (Գեղեատան Գ. Պետրոսեան) անդ, 1901, թ. 2:

ԹՈՎՄԱՍ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ. — Տես Ղեւոնդ Ալիշան:

ԹՈՎՄԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆԱՆ, ե. պիսկոպոս Կողմնեաց. — Հանուածոյ այբենարանական:

Սոյն հոյակապ աշխարհաբարեայն հետեւեալ արձանագրութիւնն ունի իր մէջ.

«Ընդրկ Գանդակ Հանրանշան
Փոխաբերելոց Թոմա յհանորդ Իստ Վանանդեան.
Փորագրութիւն յոյժ ջանկալի.
Ի ձեռն Նղբարդ Հայրապետի.
Ակբիանու Լսկօնպէկի
Ի Պետրոսի Գալաթավորի.
Ընդ Պուկասու հրամանագունի
Երկամբք բազմաց յաւետածողի,
Նգմար որդի իմ Անգրանկի.
Պահեսցէ Լն յիւրում ծոցի:
Ձմմտէրդամ
1695

Hadrianus et Petrus Damianus Schoonebeeck Fratres Faciebant. Amstelodami MDCXCV.

Մշակի մէջ (1896, թ. 39) կը կարդանք. «Hamburger Fremdenblatt» լրագիրը հաղորդում է որ Լրզրում մի Աանասարեան դպրոցում պահպանւում է մի հնաւանդ աշխարհագրական քարտէզ, 1640 (?) թուի հրատարակութիւն: Քարտէզը տրպւած է Ամստերդամում և ներկայացնում է երկու կիսագունդները հայերէն արձանագրութեամբ: Հակական այդ քարտէզը հնաւանդ է մանաւանդ

նրանով, որ նրա վրա չատ հիչա գծագրված է Նեղոս գետի հոսանքը և նեղքին Աֆրիկայի բոլոր լճերի գտատարությունները. փնտրելով քարտեզը իր բոլոր մանրամասնություններով, կարելի է գալ այն եզրակացության, որ 250 տարի առաջ հայերը գեղեցիկ կերպով տեղեակ էին Նեղոսի ակրբյուրների դրությանն, ոչ պակաս քան մեր ժամանակի նեղքին Աֆրիկայի հետազոտողները», եւն։ Թուականը 1640 չէ, այլ 1695, այնքան որոշ սրտպատած, որ ոչ է տարակուսի տեղի չի տար. նեղոսը կ'բղխ արդէն է յատին յիշատակարանի ժամանակը։ Ինգմավիկ 1896, էջ 274 խոսելով Մշակի այդ տեղեկությանն առթիվ, կը դնէ այդ յիշատակարանները և հիշատ ժամանակը, միայն չեմ հասկնար թէ ինչու Schoonbeck կը դնէ փոխանակ Schoonebeck, որ ուղիղն է, և ապա քարտեզին նկարագիրը կ'տրէ. «Այս ժամանակ եպիսկոպոս իր ժամանակին այլ և այլ գրքեր հրատարակած և մեծ ծառայություն մատուցած է ազգին, բայց իր գլուխ գործոցն է այս աշխարհագրական քարտէզս, որ կը ձեւանայ ութ կտոր պզնձեայ տախտակներէ, և որոց իւրաքանչիւրին մեծութիւնն է 37 × 58 հարիւրորդամասը. գունդերուն չուրջը փորագրուած են ամպոզ կենդանակերպք, այս ինքն՝ խեցգետին, ալծեղջիւր, խոյ, կէրս, ցուլ, երկատոր, առիւծ, կոյս, կարիճ, ազեղնաւոր, ջրհոս, ձուկն. աստղք իւրաքանչիւրն իրենց նշանական կերպարանաւք յոյժ հետաքրքրական և պիտական տեսարաններ կը ներկայացընեն։ Քարտիզիս տպագրութենէն տարի մը վերջը հրատարակուած է նաեւ նորա բանալին այս խորագրով. «Բանալի տեմատարահի աշխարհագրչին մեծոյ Նոյեմբի, եւն., (տես ի ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ)։

«Ի վերջոյ այս եւս աւելցնեմք՝ որ այս ութ կտոր պզնձեայ տախտակներն անապատ պահուած կը գտնուին այժմ մեր տպարանին մէջ, ուստի և կը վաճառուի այդ քարտէզն ի վենետիկ Ս. Ղազար, և մի օրինակի գինն է 5 դրուբլի, 12 ֆռանկի»։

Զարգ. եւս, իր «Պատ. Հին. տպ.» գրքին մէջ (էջեր 149–150) կը խոսի այս քարտէզի մասին, ուր կ'բսէ ի վերջոյ. «Կրնայէ երկու դար եւոքը փորագրութեան այսչափ և այսպիսի յատկագիտութիւնէ մը յետոյ, սրուեսնին հմուտք և հետաքրքիր դէմ եւս պարանոցք և հիացմամբ կը նկատեն զայն, և որչափ ալ գիտուն արդիւնքը ներսացի արուեստագիտին ընծայեն, գովութեան մեծ մաս մ'ալ իրեն առաջնորդողին կը վերաբերեն անհանդարտ»։ Տես նաեւ Լեոի վերջ յիշուած էջը։

— * *Խոսնայի վարդապետի վանականցեալ ի խնդրոյ Աստուածոյ ի Ադրանի եպս չափեալ, ի Սիրազամն տեղիս ուխտաւորին Հայոց. Հռոմ, տպ. 1860, տետր Ը, էջ 121–2, թ. 135–37։*

Հրատարակութիւնները տես ԱԼԻՇԱՆԵԱՆ. «Նոր կտակարան Բ տիպ – ԹՈՎՄԱՍ ԳԵՄԲԱՅԻ. Բ տիպ. — ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՒԻ. «Պատմութիւն» և տիպ. — ՀԱՅՆՐԻԿ, ՇԱՐԱԿԱՆ. — Վ.ՈՒԿԱՍ ԵՒ ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԵԱՑ գործերը. — ՅՈՒՆԱՒԻՏՈՒ... ԱՒԱՄԱՆԴ. եւն։

Պրուաձներ. Ակիրան, Ակսական էջ 250, 313, 315, 339, 521։ – Զարգ., «Պատ. հայ տպգր.» բ. էջ 265–7, «Պատ. Հայկ. տպգր.» էջ 146–152։ – Լեո, «Հայկական տպագրութիւն», Հատ. Ա, բ տիպ, էջ 415–449։ — Զամչեան, Պատ. Հայոց», Գ, էջ 662–3։

ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ (Գ. — * *Դատաստանագրութիւն դիպ ի ձմեռնատիրութիւն. Հիւսիսափայլ 1864, 1, (1863 թիւկտ. էջ 34–50, 89–93։

— * *Մի նկարագիր կամ գրիատուհայ ի. Մանհոսական, անդ, 293–305։*

ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ Խաչիկ Ա., — Հայք ի Հնդիկս Աղգրիտացւոց ի Հոլանտացւոց։ Հանեալ ի Բազմ. Հանդ. Հտ. Լ.Ը, 1880։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1880. մեծ. 16 էջ։

Տես և ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԱՒԱՋԱԴԻՄԱԻԹԻՒՆ, և կարդա Ազգ։

Թարգմ. — Տես ՄԵՐՔԱԻԼԻ (Թ.)։

ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ Յակոբ. — Ցիչատակ Հայաստանի. Souvenir d'Arménie, Mélodie pour Piano seul. Հեղինակ 8. ֆ. աշակերտ Մուրատեան վարժարանի։ Բարիզ, տպ. Girod, 1862։

Վարպետի. Varténi. Caprice pour le Piano. Անդ։

ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ Վ. Պ. Թարգմ. — Տես ՈՒՌԱՍՈՎ, Ի. Մ.։

ԹՈՐԴՈՄԵԱՆ Տօքթ. Վահրամ Յ. — Թոքախտն, ի բժշկական Համալսարանէն փարիզու։

Կ'ամփոփեմ հոս Դրագէտ տպագրին այլ և այլ յօդուածները։

«Ուսկիւտարու Կրթասիրաց ընկերութիւնը», Թիւրքիմանը Լիքեար, 1879, թ. 621։ — «Ընթերցասիրութիւն». բանախօսութիւն արտասանուած առթիւ բացման Մասնաղգարանին Կրթասիրաց Ընկերութեան Ուսկիւտարու. անդ, թ. 651։ — «Ֆրանսայի Հայ ուսանողութիւնը», Մամուլ Կ. Պոլսոյ 1881, թ. 788–9, և Պատկ. Նշխար, 1881, թ. 9–10։ — «Մարաբելի Հայկական Մասուռը», Պատկ 1882, թ. 9, և Մասիս 1882, թ. 3256։ – «Յունարբենի և Լատիներենի դէմ», Մասիս 1882, թ. 3183։ «Հայ ուսանողք ի Ֆռանսա». Մասիս 1882, թ. 3208։ – «Ազողդրապին գաղեր», և. «Մարմնամարզութիւն». Մասիս 1882, թ. 3226–29։ — Բ. «Լուսինք և կայծն», անգ, թ. 3266–68, և Փիւտական շարժուձեւ Ա տարի, 1881, թ. 243։ — Փ. «Ինեցութիւն», Արշալոյս Արեւելեան 1884, թ. 1280–84։ — Գ. «Առաջին և մեծ պարտաւորութիւն յոյն կանանց», անդ, 1884, թ. 1303, 05, 07–09, 1311, և Գիտական շարժուձեւ 1887, թ. 23–6։

Այս ժողովրդային Ղաւերու վերջին երեքը սերբագրուած և իր ամփոփած առանձինն հրատարակուած է, և է հետեւեալը.

— Ինկլուսին։ Կ. Պոլիս, տպ. Փ. Պաղտասլեան Ազաստան, 1888. 8°, 111 էջ։

Փնտ. Աբեւեր 1889, թ. 1523։

«Պատկ» թերթը. Պատկ 1883, թ. 7։ – «Նշխարտրութիւն, կոչեր և Անգամագրեր». Արշալոյս Արեւելեան 1884, թ. 1321։ — «Ջոն ատ Լեոնց երեսքան ... ուսանասուր». փունջ Կ. Պոլսոյ, 1884, թ. 1880։ – «Տնեմաքաղ անպրանիկ Հարգմանութիւնը», Արեւելեան 1887, թ. 1103։ — «Փարիզեան Հայ բժիշկներ», անգ, 1888, թ. 1309, 1479։ — «Հայ բժշկական Ձեռագիրք Փարիզու և Լոնտոնու», անդ, 1889, թ. 1644, 1750, 1731, 33–4, և 1890, թ. 1926, 28, 29։ – Ցիչատակելի տապանագիր մը», անդ, 1892, թ. 2610։ — «Ազգասէր հիւանդներ», Պատկեր Ազգասէր. Գրակ. ֆ. Գուրգինի, Հատ. Բ. էջ 14, և Հրիտուի Շարդիչ 1893, թ. 2339։ — «Առաջնակարգ Ազգ. վարժարանաց», Բիւզանդիոն 1897, թ. 101–2, 119–21, արտատպուած Նոյն տարուս Մասիսի և Հրիտուի թիւերուն մէջ։ —

«Հարբ. բանեակ Ակգ. Հրանդատուքին», Աւրիհամ. 1901, եր. 643։ – «Պէրպէրեան Գործեան», անդ. եր. 824–5։ — Իսկ Հանկիս Ամաօրեայի մէջ հետեւեալները. «Հայ արձանագրութիւն մը ի Մարսէյլ», 1891, եր. 9. էջ 272–3։ — «Բժշկաբան Պետրոսի Գալանթարեան», 1892, եր. 1։ – «Ի գրոց Դիոսկորի Մագիսարոսի», 1892, եր. 6։ – «Մարդակազմութիւն Ազուսպիսի», եր. 11։ – «Հերմաբան Աւրելեցի Խաչատուր», 1893, եր. 7։ — «Պոլսոյ Բժիշկ Անտունեան Շաչիեան», եր. 8։ — «Զեռագիրներ թիւն բնական», եր. 9։ «Բժիշկ տոքթ. Աբովիչեան», եր. 11, առանձին ալ եւած.

— *Բժիշկ Տքր. Սիմփիկեի Հիվանդ։ վիճենա, տպ. Մխիթ.*, 1893. 8°, 26 էջ։

Պէնագ. Աւետեաց Մատուց 1891, եր. 3։

«Ցովհ, վարդապետ կ. Պոլսեցի», Հանդես Ամսօրեայ 1893, եր. 12, էջ 368–70։ — «Մանուէլ բժիշկ Շաչիեան» 1894, եր. 1։ — «Ազգբեաս բժիշկ Փոփոխ», եր. 7, ե Փիլդուլի 1902։ – «Իսալաբի բժիշկ Շաչիեան», եր. 12։ – «Յովսէփ բժիշկ Պէլլրան», 1895, եր. 3։ – Յովսէփ բժիշկ Մանուկեան Յովսէփեանց», եր. 6։ – Աւիրիոլովթեայ Ապտսար», եր. 8։ – «Բժիշկ Բարսեղ Պէյ Քոլթիկեան», եր. 10։ – «Կարապետ բժիշկ Ախիէրեան – Յովհաննէսեան» 1896, եր. 1։ – «Գարեգին բժիշկ Պէսունեան», եր. 2. (Այս առիթ տես Աւրէ. Մատուց 1905, եր. 18. Տրդ. եպիս. Պալեանի յոդուածը)։ — «Յովակիմ բժիշկ Ոզուլլուեան», եր. 4. 5։ – «Աբգիա բժիշկ Աւետումեանց», եր. 6։ – «Մոեփանոս բժիշկ Մանուկեանց», եր. 7։ Այս երկու քը առանձին ալ հանուած.

— *Արդի Հինկանայ բժիշկներու. մասն Ա։ վիճենա, Մխիթ. տպ.*, 1896. 8°, 30 էջ, երկու պատկերով։

«Ազիւրատակ տոպդրութիւններ», Հանդ. Ամս. 1896, եր. 9, ե 1897, եր. 1։ — «Բժիշկ տոքթ. Գասպար Պէյ Մինասեան», 1896, եր. 11։ — «Մարգիս բժիշկ Շերբօսեանց», եր. 12։ – «Դիոսկոր բժիշկ Անանեան», 1897, եր. 2։ — «Բժիշկ Պատիճ խան Դաւիթեանց», եր. 7։ – «Բժիշկ Անդրէասիրմ Տէր Մինասեան», 1898, եր. 1։ – «Բժիշկ տոքթ. Յակոբ Տաճուտեան», եր. 3։ — «Մահսեան Ասկան բժիշկ Դիոսկորեան», եր. 10։ — «Եէսայեան Մխիթար բժիշկ Տէր Պետրոսեան», եր. 12, ե 1900, եր. 3–4, 1901, եր. 5–6։ – «Պրուսացի Տէրոյենց Պատուելի», 1898, եր. 12։ – «Ձիշատակ մը Ամասեռւոմի Հայ Գազմիակասութեանէն», 1899, եր. 1։ — «Յակոբ բժիշկ Յովհաննէսեան», 1899, եր. 3։ — «Օդուստ բժշկութեան Ամիրոլովթեայ և Պոտնամի բժիշկ Եբաստացի», եր. 4. 7. 12։ — «Բժիշկ տոքթ. Գաբրիել քաչա Վեհեան», եր. 6։ — «Բժիշկ Մկըրտիչ Բալայտեան», եր. 12։ — «Բժիշկ Տօքթ. Նշահապետ Բուռնեան», 1902, եր. 2, 3, 4, 5, 7, 8–12, ե 1903, եր. 1–3, 5–8, 10, 12։ — «Մարգիս բժիշկ Կարապետեան» 1904, եր. 2։ – «Յակոբ բժիշկ Հէրմէթեան», եր. 5։ – «Պետրոս բժիշկ Հէրմէթեան», եր. 7 (տես այս առիթս Մուրճ 1904, եր. 8, էջ 150, «Հանդ. Ամս.»։ – «Բժիշկ տոքթ. Սուճեան փաչա Ալանեան», 1905, եր. 3, 4, 5, 6։ – «Աւետիս էֆ. Պարտիզպանեան», եր. 11։ – «Յակոբ բժիշկ Թոմայեան», Բիւրակն, 1899, եր. 47–48։ — «Ի. Պոլսոյ Կայս. բժշկական ընկերութեան Հայ անդամներ», Մասիս 1900, եր. 7։ — «Տօքթ. Պոլսեցեանի հրատարակութիւնը», Բազմավէպ 1902, եր. 2։ — «Ցառաջդատութիւն» Մ. Նազիկեանի «Կինն իբրեւ ամուսին» գործին։ – «Պատեր Պալրեցական Առողջապահութեան», Բիւրակն 1900, եր. 16–18, 26. ե Մասիս 1900, եր. 18–19, 33–34։ (Տես և Պօրծիս Յաւելուածք, – «Աշխարհընդհանուր», Մասիս 1900, եր. 2։ – «Իպմիրի Հայ. Հիւանդանոցը», անդ, եր. 11։ — Լրիւ ատեր ատանատոր, Բիւրակն 1899, եր. 44։ Պետրոս Դեբեանի չիրիմը», Հանդ. Ամս., 1900, եր. 5։ «Հայ Մխիթարեանց երկարիւրամեակին առիթ», 1901, եր. 9։ — «Հայ Հղիշ Պափիանեանի յիսնամեակին առիթ», 1903, եր. 6։ Պրիդոր Պարոնեաբի Ցիշատակարան», Բանասէր 1901. Հատ. Բ. եր. Բ. Պ։ — «Տաղ Աւրասամ Անկիւրացւոյ», 1902, եր. 10։

Հրատարակեն գործերը.

«Un Médecin arménien du XII Siècle: Mékhitar de Her», *Revue Scientifique*, Paris, 1899, 30 Sep., որուն հայերէն թարգմանութիւնը տես ի Բանասէր 1899. Հատ. Ա. Փիլդ Պ. – «Le Docteur Servicen Effendi», *Gazette Médicale d'Orient* 1901, N°. 21, առանձին ալ հրատարակուած, բայց ինձ անծանօթ կը մնայ։

— *Les Anciens médecins arméniens*, diplômés des Universités d'Italie (1700–1840), par le Dr. Vahram Torkomian, Membre de la Société française d'Histoire de la Médecine. Paris, I. Place des Vosges, 1903. 8°, p. 30.

Հանուած *La France Médicale* 1903, 11 և 12 թիւերէն։

Բովանդակութիւն. 1, Յակոբ Գրիգորեան (1690–1766). 2. Յակոբ Հէրմէթեան (1706–1786). 3. Պարսպեան Յովհաննէսեան 1718? – 1790?). 4. Պետրոս Հէրմէթեան (1740–1800). 5. Պօղոս Աստուածատուր Շաչեան 1744). 6. Մուհափ Շահրիմանեան 1754? – 1820). 7. Գրիգոր Ալանեան (1770–1865). 8. Միքայէլ Բէսաէն Տէր Պետրոսեան 1774? – 1844). 9. Իսմաիլեէլ Շաչեան (1775–1858). 10. Մուրատ Կարապետեան (1795–1869). 11. Բալթազար Շաչեան (1806–1887). 12. Գաբրիէլ Պէսունեան (1810–1882). 13. Բրոֆ. Յակոբ Տաճուտեան (1813–1878). 14. Բրոֆ. Գասպար Պէյ Մինասեան (1814–1872). 15. Բրոֆ. Աւետիս Վիճենեան (1815–1897)։

Այս գործին առիթ տես Հանդ. Ամս. 1903, էջ 160 (3). «Գրագէտ Դր. Խորգոմեանին մէկ նոր աշխատասիրութիւնը»։ – Աւրէ. Մատուց 1904, էջ 365–7։

ԹՈՐԹՈՒԻՄ ԴԱՒԱԹԻ ՇՈՒՐՋԻ. — Տես ՀՈՎՅԱՆԵԱՆ Գ.։

ԹՈՐՈՍ Ա. (Խոշ պարոն.

Տես Ակիլան, «Միսուան», էջ 12, 48–50, 162, 168, 238–9, 378, 407, 442, 534–5։ – Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Գ, 22–3, 27, 31, 33–4, 88–9, 50, 369 (ծանօթ.։

— Բ պատանեսիրեղ).

Տես Ակիլան, «Միսուան», 52 6, 59–60, 81, 148, 162, 205, 425, 518, 532, 551։

— Բ, որդի Բ. Լեւոնի.

Տես Ակիլան, «Միսուան», 73, 148, 371, 549, 555, 557։ – Զաբոյ., «Պատ. Հայ. Գար.» 783։ – Ինճճեան, «Հին.» Գ. 105։ – Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Գ, 270, 282, 292–3, 296–7։ – Բազմավէպ 1873, էջ 56։

— Գ, որդի Գ. Լեւոնի.

Տես Զամչեան, «Պատ. Հայոց», Գ. 270, 282, 292–3, 296–7։

ԹՈՐՈՍ *որդի Ա. Հեթմոյ.*

Տես Ալիշան, «Սիսուան», 401–2։ – Զարիւեան, «Պատմ. Հայոց», Գ. 196, 248, 250, 266։

— *կամ Թէոդորոս Ա. կաթուղիկոս Ռոսդ.*

Տես Ալիշան, «Սիսուան», 218, 534, 536, 542։ – Բ. անգ, 218։ – Զարիւեան, «Պատմ. Հայոց», Գ. 878։ – Պէրպէրեան (Ա.), «Պատմ. Հայոց», էջ 4, Կ. Բ. – Ազտիկ տարեգիրք 1855, թ. 5, էջ 75, եւն։

— *կամ Թէոդորոս Պատրիարք Երուսաղէմի.*

Տես Զարիւեան, «Պատմ. Հայոց» Գ. 864, 866։ – Պէրպէրեան, էջ 4։

— *աղբար.* – Տես ՍՐԱՊԻՈՆԶԱՏԵԱՆՑ Գ. Վ.։

— *Թախիծոնց, երաժիշտ.*

Տես Ալիշան, «Սիսուան», 232, 234–5, 517, 545։

— *Լեւոնի.* — Տես ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ Յ.։

— *Տէր-Յուսայեցի խմբագ.* — Տես ԵՒԴՈՔԻԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑՑ։

ԹՈՐՈՍԵԱՆ Գ. Թարգմ. — Տես ՄԱՐԻՆԱՒ ԹՈՄԱՍ. — ՓԻԼԻՊՈՍ ՆԻ ՊԱՒԼԻՆԻ. — ՓՈՓԻՆ տիկ.։

Գրուածներ. Բիւզանդիոն 1903 թ 1928, 30։

ԹՈՐՈՍԵԱՆ Եղիշէ. – *Յիշատակարան, նուպար բաշային արձանին բացման առիթի Աղեքսանդրիա 3 Յունիս 1904։ Ձրագրեց և պատրաստեց Ե. Թ.։ Գահիրէ, տպ. «Արշալոյս» լրագրի, 1904. մեծ. 8°, 39 էջ։*

Գննագ. Արմենիա 1904, թ. 23։ – Շիրակ 1905, թ. 2։

Խմբագ — Տես ԱՐՇԱԼՈՅՍ։

ԹՈՐՈՍԵԱՆ (Զարեհ.) — *Դպրոցի գիրքը. բնտիր ընթերցուածներ՝ բացատրուած և ճոխ պատկերներով զարդարուած։ Նախակրթարանաց երկու սեռի տղոց գործածութեան համար։ Նախապատրաստական տարի։ Տէր և հրատարակիչ Զ. Թ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Գէրպէրեան, 1901. 8°, 128 էջ։*

«... Ձրատարակելով Ներկայ գիրքը՝ քանաւ յաւակնութիւն չունիմ հեղինակի տիտղոսին։ Ակնհայտ փորձառութենէս օգտուելով և ուսանողաց վիճակին մտածէն գիտակից, աշխատեցայ օտար գործոցքերէ քաղել մէկ մասը բնտրողութեամբ և յարմարցընել մեր միջավայրին»։ Յառաջաբան։

Գննագ. Հանդ. Ամսօր. 1903, թ. 6։

— *Դպրոցի գիրքը... Նախակրթարանի աղջկանց համար։ Առաջին տարի. տպ. տարի, էջք՝ նոյն։*

«Համոզուած ըլլալով թէ ընտանեաց հշմարիտ լուսաւորութիւնը գօրաւոր բարոյականէ մը կախեալ ունի, աշխատած եմ մեզ տալ բարոյական պատմութիւններու և ակզբունքներու ...»։

Գննագ. Հանդ Ամս. 1903, թ. 6։ – Մասխ, թ. 42։

— *Բ տարի։ Կ. Պոլիս, տպ. «Ասպր», 1903. 8°, 156 էջ։*

Գննագ. Բիւրակն 1904, թ. 15։ – Հանդ. Ամս. 1903, թ. 12։ – Մասխ 1903, թ. 42։

— *Դպրոցի գիրքը մանկապարտէզի համար. առաջին մաս այբբենարան։ Բառեր և կարճ խօսքեր. զարդարուած ճոխ պատկերներով։ Կ. Պ., 1904 ?*

Գննագ. Հանդ. Ամս. 1904, էջ 190։

— *Նոյնին երկրորդ մասը. բնտիր ընթերցուածներ՝ բացատրուած և ճոխ պատկերներով զարդարուած։ Կ. Պ. 1904 ?*

Գննագ. Հանդ. Ամս. 1904, էջ 190։

— *Երրորդ մաս ?*

Չորրորդ մաս. Նախակրթարաններու համար. Միջին ընթացք. Ա տարի։ Կ. Պ. 1904 ?

Գննագ. Բիւրակն 1904, թ. 27։ – Հանդ. Ամս. էջ 284. – Մանզումէ, թ. 931։

ԹՈՐՈՍԵԱՆ Հ. Յովհաննէս. – *Բնտիր Հայկապուճը. սրբագրեալ և յաւելեալ, բնտիր պատկերօք. Բ տպագր. Ա-ր տես ԲՆՏԻՐ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԴ)։ Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1891. 8°, 369 էջ։*

Գննագ. Հայասաան 1891, Գ տարի, թ. 1։

— *Գ տիպ, անդ, 1903. 8°, 355 էջ։*

Բովանդակութիւն. Ազգ առ ընթերցողն, 5։ — Մեր ազգին ծագումն և Հայկ, 9։ — Տիգրան Բ, 17։ — Արտաշէս Բ, 29։ — Աթթիկոս, 43։ — Արտաւազդ Ա տիգրանեան, 51։ — Ա. Երիգոր Լուսաւորիչ, 65։ — Մեծն Տրդատ, 77։ — Արտաւազդ Ա Քաջն, 95։ — Արտաւազդ Խոսրովիգեան, 103։ – Մեծն Վերջն Պարթեւ, 111։ — Քաջակորովն Արշակ, 133։ — Ա. Վահակ Պարթեւ, 149։ — Ա. Մեսրովբ, 165։ — Պետրոս Երէց, 177։ — Կարմրին Վարդան, 193։ — Շուշան Վարդենի, 215։ – Մովսէս Խորենացի, 231։ – Վահան Մամիկոնեան, 245։ – Վերջին Կամսարական, 269։ – Պալ Վահան, 279։ – Ներսէս Շիրակացի, 289։ – Ներսէս Ա. Թաղասր, 297։ — Ա. Երիգոր Վարքապետ, 317։ — Ա. Վերջին Շնորհալի, 327։ — Ա. Վերջին Լամբրոնացի, 345։ – Լեւոն Ա. Թագաւոր, 359։

— *Յիշատակ Մխիթարի Փարբեցւոյ Փայլակ կայսերական գանձապահի. Հանուած Բագմաւիպի Ա պրակէն։ Վենետիկ, Մխիթ. տպ., 1898. մեծ. 9 էջ։*

— *Վարք Մխիթարայ Աբբայի Հիմնադրի Միաբանութեան. գրեց Ն. Տ. Թ. յԻսէրէն Մխիթարայ։ Անդ, 1901. 8°, 489 էջ։*

«Ցիշատակ Յոբելինի Երկհարիւրամեայ Հաստատութեան Մխիթարեան Միարանութեան»։

Յառաջարանը կ'բսէ «... Տարւոյս մէջ կատարուելիք Միարանութեանս հիմնարկութեան Երկհարիւրամեայ Յոբելինի հանդէսը՝ յարմարագոյն առիթն համարելով, ի լոյս կ'ընծայեմ ներկայ գրութիւնս, որուն մէջ՝ ինծմէ աւելի պիտի խօսի ինքը Մխիթար, պիտի խօսին գինքը մօտէն ճանչցողք և գնահատողք, պիտի խօսին վկայագիրք, նամակք, և այլն։

«Ներկայ աշխատութեանս համար, լաց ի յիշեալ գրչէն Պեր. Ագոնցի, օգտուեր եմ ձեռագիր պատմութենէ վարուց Մխիթարայ Արբսի, — զոր գրած է Ն. Միաբեմս վ. Իգնակիսի, որ իրեն ձեռաւտն աշակերտն էր և աւետնադպիրը, — և Միաբանութեանս յիմնամեայ ժամանակագրութենէն, նոյնպես անտիպ և գրութիւն յիշեալ Ն. Միաբեմս վարդապետի։ Աստնդմէ զատ, օգտուեր եմ գործել Մխիթարայ Աբբահօր խրատներէն, զորոնք գրի առեր են աշակերտք, իրեն նամակներէն, և այլոց առ ինքն ուղղած թղթերէն։

«Ամրոզի գործս, որ շատ ընգարձակ չէ, և պարզ ոճով գրուած քան կարելոյն, երեք մասերէ կը բաղկանայ։ Առաջնոյն մէջ՝ նկարագրուած է Մբ. Խիմեաթայ առանձնական կեանքը, սկսեալ իրեն ծնդնդեանէն մինչեւ Միւրաուտ Ա. Սուլթանին հաստատութիւնը (1676–1701)։ Երկրորդին մէջ՝ իրեն հրապարակական կամ գործունէայ կեանքը, Միւրաուտ Ա. հիմնարկութենէն մինչեւ Ֆիլիպոսի մահը (1701–1749)։ Երրորդին մէջ՝ պիտի խօսիմ համառօտիւ անոր գրական կենաց կամ գործունէութեան վրայ։

«Գրքին վերջն ալ պիտի դնեմ ինչ-որ ծանօթութիւն, ուր պիտի գտնուին կարեւոր նամակք, վկայագիրք, և այլն»։

Ռովանդակութիւն. Յառաջաբան, 5։ — Ներածութիւն, 9։

Մասն Ա. Գլուխ Ա. Ներածութիւն քաղաքը։ Ծննդեան և նախնական դաստիարակութիւն Մխիթարայ։ Երկու հոգեւոր կուսանաց գոյակցութիւնք Մխիթարայ ապագայի մասին, 35։ — Գլ. Բ. Հրգնուէրներ, կրօնաւորութիւն և սարկաւագութիւն Մխիթարայ։ Ա. Նշանի վանքին մէջ անցուցած կեանքն։ Կ'աշակերտի Մխիթարէ եպիսկոպոսին։ Լիմասածին կ'ուզեւորի եպիսկոպոսին հետ, 53։ — Գլ. Գ. Մխիթար կը հանդիպի Լիմասածին։ Աստիկ աչքի ցաւ մը կ'ունենայ։ Խորհրդապահ և Վանական վանքերը կ'երթայ։ Հոն կ'երթէ իրեն Ա. Աստուածածնին։ Կը հիմնէ Սեան, և իսանդիոյ վանքը կ'երթայ, ուր ուսումոյ դաստիարակ կ'ընտրուի։ Կը դառնայ հայրենիք, 64։ — Գլ. Դ. Մխիթար Ներասիտա հանդիպելով, Ա. Նշանի վանքը կ'երթայ։ Անոր ուսումնասիրութեան ոճը։ Վարդապետ կը փորձեն իրենց աշակերտել զինքը և չեն յաջողիր։ Աստիկ աչքի ցաւ մը կ'ունենայ, ուսակից կ'ազատի։ Ցոփնան վարդապետի հետ կ'ուզեւորի դէպ ի Բերիա, 84։ — Գլ. Ե. Մխիթար Բերիա կը հասնի, ուր յիսուսեան Հ. Անտոն կրօնաւորը խորհուրդ կու տայ Մխիթարայ՝ չերթալ արեւմուտք։ Վ կայագիրներ կ'առնու և Աղեքսանդրիագնի կը նաւէ գէպ ի Չողմ։ Կ'աւերի Կիպրոս կղզին։ Կղզւոյն մէջ կրած սաստիկ հիւանդութիւնն և վշտերը, 92։ — Գլ. Զ. Մխիթար կը յաջողի Կիպրոս կղզին և կը մնայ դէպ ի Սեքաստիա։ Հանապարհին մէջ կրած նեղութիւնք։ Սեբաստիա կը հասնի, և բոլորովին առողջանալով Ա. Նշանի վանքը կ'առանձնանայ։ Փոհանայ կը ձեռնադրուի Մխիթարեան մը հասատատելու գազափարը կ'ունենայ։ Պոլիս կ'երթայ՝ կարենալ իշատուց վարդապետին աջակցութիւնը խնդրելու, բայց չի յաջողիր։ Կը քարոզէ Գալաթիոյ Ա. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ։ Կը յաջողի Պոլիս և կը վերադառնայ գաւառները, 106։ — Գլ. Ի. Կը մեկնի դէպ ի Տրապիզոն, Ոսկի գաւառն երթալու և հոն հաստատելու միաբանութիւնը։ Ալեկոծութեան կը հանդիպի Սեւ ծովուն վրայ։ Հասնելով ի կարին, կարմիր վանքը կ'երթայ։ Նոյն վանքի առաջնորդ Մարգար եպիսկոպոսէն կ'ընդունի վարդապետական գաւազան։ Կը յայտնէ վանահօր իրեն միտքը և անոր աջակցութիւնը կը խնդրէ, բայց չի յաջողիր։ Կարմոյ մէջ կը քարոզէ կաթոլիկէ հաւատոյքը։ Կը յաջողի վերջնապէս գաւառները և կը գառնայ ի Պոլիս, 123։

Մասն Բ. Գլ. Ա. Մխիթար վարդապետի առաքելական գործունէութիւնն ի Պոլիս։ Աշակերտաց թիւը կ'աճի հետզհետէ։ Մի քանի հոգեւոր գրքեր կը հրատարակէ։ Բերայի մէջ տուն մը կը վարձէ իրեն և աշակերտաց բնակութեան համար։ Ելիրեմ պատրիարքին յարուցած հալածանքն։ Մխիթար կ'ապաստանի Վեզապատոսի վանքը։ Կը մտածէ երթալ քրիստոնեայ աշխարհի մը մէջ հիմնել միաբանութիւնը, 143։ — Գլ. Բ. Ս. Աստուածածնայ Կոնդիդեան տունին 1701ին սեպտ. 8ին կը հիմնէ Միաբանութիւնը և կը նուիրէ Ս. Կուսին։ Մոտեւս կ'որոշէ երթալ, և հոն կը դրկէ Հ. Գէորգ երկրին վրայ տեղեկութիւն տալու։ Ելիրեմ պատրիարքին կը յայտնէ՝ Ա. Ետիք. ատոր նեղացուցած հնարքները զՄխիթար ձեռք բերելու համար։ Մխիթար կ'երթէ վեղարաւորաց վանքն, բարեկամներու տունը կը պահտըտի։ Կը դրկէ աշակերտները ի Մոռեա, ինքն ալ կը փախչի ի Ջմիւռնիա։ Վենետիկցի նաւով մը կ'անցնի դէպ ի Մոռեա, 158։ — Գլ. Գ. Մխիթար Նաւպլիա հասնելով, միաբանութեան բնակութեան համար կ'ընտրէ Մեթոն քերդաքաղաքը։ Երկրին իշխաններէն կը առանձ բնակարան, գիւղ մը և ագարակներ։ Իր քահանայ աշակերտներէն երկու քը Հռոմ կ'ուղարկէ, Ա. Աթոռոյն հաստատութիւնը ընդունելու միաբանութեան համար։ Աստղորդութեամբ վենետկոյ դեսպանին, կը ներկայանան կղեմէս ԺԱ փահանապետին, որ սիրով կ'ընդունի զիրենք, 177։ — Գլ. Դ. Նոյնը կերկայ կը հիւանդանայ Մխիթար և կ'առողջանայ, յետ քանի թիւն ամենուն։ Ս. Մանուէլ վարդապետ առաքելութեան կը գրկու ի յԵրգիկա։ Կարգել դուրս չչաւորութիւնը միաբանութեան և ունեւսական անյաջողութիւնք։ Մխիթար, պարաքներու ներքեւ հիւծած, ձեռք կը գարնէ վանաւոյն շինութեան և յաջողութեամբ կ'աւարտէ, 195։ — Գլ. Ե. Ա. ետիքի կոխները և աւետրուիլը Դաղզիոյ դեսպանին տոիմամբ, և յետոյ գարձեալ պատրիարք ըլլալը։ Երկրորդ անգամ կ'աւետրուի և կը տարուի ի Դաղզիա, կը բանտարկուի, և կաթոդիկէ կրօնքն ընդունելով կը մեռնի ի Պարիզ։ Յովհաննէս Ջմիւռնացոյ հալածանքն ընդդեմ կաթոդիկեաց Հայոց և եր. կոմիտաս քահանային ձերբակալումը, դատաստանը և դատաւորութիւնը, 211։ — Գլ. Զ. Ջրպատութիւնը ընդդեմ Մխիթարայ և միաբանութեան։ Բենեդիկտոսի կանոնը կ'ընտրէ իրեն միաբանութեան համար։ Ս. Յովհաննէս վարդապետ կը դառնայ Հռոմէն յաջող յուրեքով։ Գարձեալ հանգստութիւնը կը սկսին Պոլսոյ մէջ ընդդեմ միաբանութեան։ Մխիթար կը սկսի Ս. Թովմասի Ակուինացոյ գրքին թարգմանութիւնը և անոր վրայէն կը դատաստ, 233։ — Գլ. Է. Օսմանեան պատերազմի կը պատրաստուին ընդգէմ Վենետկոյ։ Կ'որոշէ Մխիթար փոխադրել միաբանութիւնն ի Վենետիկ։ Աշակերտներն առած կը մեկնի նաւով ի Վենետիկ։ Հնգարագիր Վենետիկ քաղաքին։ Մխիթար տուն մը կը վարձէ Ս. Ղազարոսի կղզւոյ մէջ։ Կը սկսի իր գրական աշխատութիւնները, և իրեն առաջին հրատարակութիւնն ի Վենետիկ, 251։ — Գլ. Ը. Օսմանեան պատերազմը Վենետիկցւոց դէմ։ Կորնթոս և Նաւպլիա քաղաքներուն կը տիրեն։ Մեծամ կը պաշարուի ծովէն և ցամաքէն։ Աստիկ պատերազմ մը տեղի կ'ունենայ երեք օր անընդհատ։ Վենետիկցիք կը գաղրին պատերազմել և հաշտութիւն կը խնդրեն։ Օսմանցիք կը տիրեն Մեծամոյ, կը կողոպտեն և կ'ապրեն։ Ջինուորները կը յարձակին մեր վանատան վրայ, և գերի կը բռնեն մեր անձինքը, որոնք փրկանքով կ'ազատին և ոգւոյմբ կը հասնին Վենետիկ, 280։ — Գլ. Թ. Մխիթար Ս. Վլասեր կղզին կը խնդրէ Ներսիսեան և կը շնորհուի իրեն, ուր կ'ընէ իր մուտքը բոլոր միաբաններով 1717ին սեպտեմբերի 8ին։ Աւժանի կարեւոր նորոգութիւններ կ'ընէ, սենեակներ կը շինէ և հոն կը փոխադրուի միաբանք։ Պոլսոյ մէջ այլեւայլ կրօնական խնդիրք կը յառջանին և նորանոր ամբաստանութիւնք կ'ըլլան միաբանութեան գէմ, 292։ — Գլ. Ժ. Մխիթար կը մեկնի ի Չողմ Նկարագիր իրեն ուղեւորութեան։ Չողմ հասնելով, Ս. Պանտալէոնի վանքին կրօնաւորաց մեծ

կ՚երթայ բնակելու։ Վ. ենովկոյ դեսպանին չնորհի նրբանաւորաց և Սոր. փանանպապետին կը նեբկայանայ։ Կր տպագրէ իրեն յատագովութիւնը։ Ս. ժողովը կ՚արդարացնէ Մխիթար և իւր միաբանները։ Արքայորդ Ս. Յակոր Մծնեցւոյ ընծայած Ջօսի գիրքը կ՚ընծայէ Սոր. փանանպապետին։ Կ՚երգոնի այլեւայլ նուէրներ Սրբազանէն և յաղթանակաւ կը գառնայ ի Վենետիկ, 308։ — Գլ. ժԱ. Ազգիս ընդհանուր կրօնական խեղճ վիճակը։ Մխիթարայ միաբանութիւն հաստատելոյն գլխաւոր նպատակներէն մին էր առաքելութիւնը։ Ի՞նչ կերպով կը պատրաստէր քարոզիչները և կ՚ուզարկէր գանոնք։ Ի՞նչ պատուհասներ և հրահանգներ կու տար անոնց խօսքով կամ գրով։ Հիմնարկութիւն Մխիթարեան առաքելութեանց։ Սահմանք և գլխաւոր կեդրոնք այդ առաքելութեանց։ Չամտատ ակնարկ մը անոնց վրայ, 324։ Գլ. ԺԲ. Վենետկոյ Հայոց Ս. խաչ եկեղեցւոյն ակզբնաւորութիւնը։ Անոր ընդարձակումն և վերջնական շինութիւնը։ Խաչատուր վարդապետին կենաց ու րուագիծը։ Անոր արդիւնքները առ միաբանութիւնն և մահը, 358։ — Գլ. ԺԳ. Նկեղեցւոյ նորոգութիւնն և հիմնական փոփոխութիւնք։ Շինութիւն խորանները։ Ալյք նպաստներն դրամով եկեղեցւոյ շինութեանց։ Վանքին սենեկաց շինութիւնք։ Նորընծայարանի և վարժարանի շէնքերու կառուցուածքը։ Անոր արդիւնքները առ միաբանութիւնն և մահը, 358։ — Գլ. ԺԴ. Նկեղեցւոյ նորոգութիւնն և հիմնական փոփոխութիւնք։ Շինութիւն խորաններուն։ Ալյք նպաստներն դրամով եկեղեցւոյ շինութեանց։ Վանքին սենեկաց շինութիւնք։ Նորընծայարանի և վարժարանի շէնքերու կառուցուածքը։ Անոր արդիւնքները առ միաբանութիւնն և մահը, 358։ — Գլ. ԺԴ. Պատմութիւն Մխիթարեան առաքելութեանց։ Սահմանք և գլխաւոր կեդրոնք այդ առաքելութեանց։ Չամտատ ակնարկ մը անոնց վրայ, 324։ Գլ. ԺԲ. Վենետկոյ Հայոց Ս. խաչ եկեղեցւոյն ակզբնաւորութիւնը։ Անոր ընդարձակումն և վերջնական շինութիւնը։ Խաչատուր վարդապետին կենաց ու րուագիծը։ Անոր արդիւնքները առ միաբանութիւնն և մահը, 358։ — Գլ. ԺԳ

A Handy American Dictionary English-Armenian, Prepared, եւն, նման վերնագրեր։

Գինեադ. Բազմավէպ 1900, էջ 82։

— *Մեր վարդագոյն տետրակը, 14 էջ։*

Վէրի երկու դրքերու մասին տեղեկութիւններ եւ այլ եւ այլ անձերու վկայութիւններ։

ԹՈՐՈՍԵԱՆ (*Պօղոս Տիւրիկեցի, — Տիւրիկեան հանճասուր քաւառաւրի։ Ուարեալ, և չափաբերմամբ ոտանաւորեալ՝ աշխատասիրութեամբ Պօղոս Դաստասց Թիւրիկեցւոյ Թորոսեան, ի փառս Տեառն Աստուծոյ, և ի վայելուչն նոր բաւարարիից Թիւրատան։ Տպագրեալ ի վեհափառ Հայրապետութեան՝ Լուսաւոչնոցուղ և Փրիստոսակերտ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ Տեառն Պետրոսի Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Հրամանաւ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տպարանի՝ և ի վանքն Երիցս երանելի Սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին

«Երբոր գյիչատական գրեացէ տեր ի յանշնչելի մատեանս իւր և զարդիւնատոր տուրս նորին՝ (որ հասի ջգուստ և ի պատճառելիին՝ հանուրդ հայկազեան տոհմիցս վերընկալցի ապէնիային առուտուր ի փառս իւր. և զբարեվախճան յոյս և զանկալութիւնս նորին՝ ծագկեցուցէ սէր բեղմնաւոր արգասեաց յամային յաւիտեանս:

«Ի գուբ՝ որք ուղիղ դիտաւորութեամբ պօղեցէք, և յայօմս ձեր յիշէք զարժանին յիշատակելոյ, յիշեալ լինիք ի քրիստոսէ յաւուրծոյ մերմէ, Ամէն»:

Դիւրին է ալիածալ, էջերը՝ զարգաֆակ. միջակ տպագրութիւն: Կազաֆար մը տալու համար այդ բառարանին վրայ, կը դնեմ քանի մը տող.

«Ականաս փայտն է ապիխագ,
Ակայ ասի՝ երբ օդն է պարկ:
Ակոտճապուտն է խառնախորխ,
Ամպ անկդն ասեր են որթ...
Ֆերեաւտ ագռաւակ և քաղց,
Ֆիլան ասելն եղեւ այն որ»:

Այդ բառարանին հեղինակն ու Յիշատակարանը կայ Արեւ. Մատուռի մէջ (Տ. Վ. Պ.) 1896. էջ 628:

ԹՈՒՐՈՒԱՆԵԱՆ, Վ. Նշան Ֆ.) — *Քրիստոնեական բնութագիր Օսմանեան լծոյն. Մասն Առաջին. Առաջնորդ ընթերցանութեան:* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Մամեան՝ Հայ-Գրաշարաց Ընկ., 1887. 8°, 88 էջ:

— *Բնութագիր չարագործութեան և վայելչախառութեան, Ա. տարի:* Մեթոտ ի. Գառէի և Լ. Մօայի. վաւերացեալ և արտօնեալ ի Պատ. Ուսումն. Խորհրդոյ Ազգ. կեդր. Վարչութեան, տպ. և վիմ. Ներվիչէն, 1892. 8°, 88 էջ:

= Բ տիպ, Յ. Մատթէոսեան, 1899. 8°, 120 էջ:

— *Բանալի չարագործութեան և վայելչախառութեան ի սիւոս ուսուցչաց?*

ԹՈՒՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ *ժողովածու. Հայ ուսումնարանների համար. 1 մասն – ամբողջ թուերը. փոխադրութիւն Մարտիրոսի Սիմէօնեանց:* Ա, Բ, Գ տիպ?

= Գ տիպ, Վ. Պապաշեան, ի տպ. ի Սրբոյ կաթ. Լչմիածնի ԻՅԼԱ – 1882. 4°, 176 էջ:

Նշանակուած չէ հեղինակի անուն, բայց Կ. Կոստանեանցի (Վարժարան 1883, Ա տարի, թ. 6, էջ 34) ետուշեանական է:

Թուաբանութիւն (հարցմունք): Վ. Ենեսիկ, Ս. Վ. Ազար, 16 էջ:

Թուաբանութիւն մատուռ և գրատուր. Թարգմանեաց յանգղիականէն Վ. Վ. Ա.: ի կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Ն. Տէ Քասթրօի ի Պ. Վալաթիա, 1848. փոքր 4°, ԻԹ + 280 էջ:

= Բ տիպ, անդ, ի տպ. ի Ա. Պ. Զըրչիլի, 1857. 12°, ԻՀ + 303 էջ:

= Գ տիպ, անդ, Վրամեան, 1870. 6°, ԻԱ + 312 էջ:

Բանալի կամ պատասխանատուր մատուռ և գրատուր թուաբանութեան: կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Ն. Տէ Քասթրօի ի Պ. Վալաթիա, 1848. 4°, 51 էջ:

= Բ տիպ, անդ, ի տպ. ի Ա. Պ. Զըրչիլի, 1858. 6°, 54 էջ:

Թուաբանութիւն. մատուռ մասը: Կ. Պօլիս, ի տպ. ի Ա. Յ. Պօյաճեան, 1879. 6°, 144 էջ:

— Այլ տպ. անդ, 1884. 8°, 144 էջ:

Թուաբանութիւն տնտեսական և գործնական ի պէտս դպրոցաց: Անդ, ի տպ. ի Ա. Յ. Պօյաճեան, 1881. 8°, 287 էջ:

— Այլ տպ. անդ, 1887. էջք՝ նոյն:

«... կը պարունակէ տախտակներ տեղեկացնելու համար ազապ Ամերիկայի և Եւրոպայի գլխաւոր ազգաց առևտրական դրամներուն... բացատրուած է նաեւ չափս և կշռոց մեզրական դրութիւնը տր. Թեե. Գալիական է, ընդունուած է ամէն թուերքիոյ կառավարութիւններէն...» Յառաջ.

Թուաբանութիւն տնտեսական (պատկերազարդ): Անդ, նոյն տպ., 1895. 8°, 106 էջ:

Թուաբանութիւն: Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան? Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Ի. Քիւրքճեան, 1855?

— *Համառօտ,* անդ, 1866?

Թուաբանութիւն (տետական). 34) էջ:

Վիմատիպ գիրք մը, առանց հակատի:

ՏԷՆ Է ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ (Հ. Ս.) — ԱԲՈՒՆ (Մ.) — ԳԱՆՏՕՂԵԱՆ (Յ.) — ԿԱՍՊԱՐԵԱՆՑ (Հ. Մ.) — ԿԱՎԱՖԵԱՆ (Գ.) — ԳԱՐԹԱԼԸԵԱՆՑ (Ե. Կ.) — ԳԻՒՐՂ-ԲԷԿԵԱՆ Յ.), ետն. — ԴՕԼԴԵՆԵՐԻԿ – ԳՐՈՒԻԷԼ – ԵՒՍՈՒՖԵԱՆ Յ.) — ԵՒՏՈՒՇԵՒԻԿ – ՋՈՀՉԻԲԵԱՆ (Յ.) — ԹԻՒՑ (Լ.) — ԽԱՆՃԵԱՆ (Հ. Ս.) — ՀԻՆՉԼԷ. — ՀԵՐՄԱԿԵԱՆ (Հ. Ա.) — ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ Վ. Յ.) — ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Հ. Պ.) — ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ (Բ.) — ՄԽՔԱՑԻԵԱՆ, Ս.) — ՅԱԿՈԲԵԱՆ (Վ. Վ.) — ՆԱՓՊԼՑԻ Ա.) — ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ (Կ. Վ.) – ՇԱՀՎԼՓԻԼԵԱՆՑ (Գ. Հ.) — ՊԱՊԻԿԵԱՆ (Հ. Հ.) — ՊՕՉԱՀԵԱՆ (Տ. Յ.) — ՊՕՑԱՀԵԱՆ (Յ. Ա. Յ. — ՍԱՀԱԿԵԱՆ (Հ. Մ.) — ՍԱՂԱԹԻԼԵԱՆ Հ. Մ.) — ՍԻՄԻՕՆԵԱՆՑ Մ.) – ՍԻՒՐՄԵԼԵԱՆ (Հ. Խ.) – ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, (Ծ.) – ՎԱՐԱԶԼԵԱՆ (Փ.) — ՏԱՄԿԱՀԵԱՆ Վ.) — ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ Գ.) – ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ (Նիկ.) — ՏԻՒՐԿՅՐԵԱՆ, Բ. Յ.) — ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Յ. Գ.) — ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Ս. Պ. Պ.) — ՔԱԻԻՒԱՆՓԻԼ Տ. Ե.) — ՔԱՋՈՒՆԻ (Հ. Մ.)։ ՏԷՆ Է ԱՐՀԵՒՍ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ. – ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ – ԱԶԳԱԹՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՑ — ՅՈՒՅՍԱՆԱՆԵԼԻ ՀԱՅՑԻՆ ԸՆԿԱՑԱՄԻՆ, եւն:

ԹՈՒՐԱՏԻՏՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԹՈՒՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

ԹՈՒՐԼԱՑԱՑ *երգք.* — Տես ԳՈՂՊԱՆ ԻՐ-ԳԵՐ. — ԻՄԻՆ (Մ.) — ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ: Նոր-Դար 1903, թ. 101, 111, եւն:

ԹՈՒԹԱԿ ԹԱՊԻԱՐԵԱՆՑ. — Տես ԹԱՊԻԱՐԵԱՆՑ (Մ. Գ.):

ԹՈՒԼԳՈՒՐԱՆՑԻ, ԹՈՒԼԿՈՒՐԱՆՑԻ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ:

ԹՈՒԼՈՄԲԱՋԻՆԵՐ. — Տես ԱՏՐՊԵՏ:

ԹՈՒԽՄԱՆԵԱՆ (Կ. Ս.) — *Առեւտրական – Տնտեսական աշխարհ. պատրաստեց Կ. Ս. Թ.:* Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1902. 8°, 332 էջ.

Գննագ. Ազեւ. Մատուռ 1902, էջ 823: – Բազմավէպ, էջ 568: – Մասիս, թ. 12–44:

ԹՈՒՂԿԻԹԻԹԻՆ. — *Թուղկիթիկեան որպէսզի ա-ղոթեսցէ՝ պատմութիւն պետրոսեան տաթա-ւոսի. յեղեալ ի հայ Հ. Ալբահամու Հարեան, յուխտէն Մխիթարայ։ Վենետիկ, ի տպ. ի Ս. Ղազարու, 1887. 8°, ԺԲ + 679 էջ։*

ԹՈՒՂՔ ԱՓԻԼԻՈՆ. — *Տես* ԼԱՓԻՆԻՆԵԱՆ — ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ։

— *առ ազգային ժողով կոստանդնուպոլսոյ.* — *Տես* ՋԱՆԱՆԵԱՆ (Ս. Ալք.)։

— *առ Ամենապատիւ Պատրիարք կոստանդնուպօլսոյ և արդարախոհ առեան ազգային վարչութեան։* ՅԱրմաշ, ի տպ. ի Ջ. Ս. Աստուածածնի վանաց, 1872. ԻՅԻԱ՝ մեծ. 81 էջ։

— *առ եպիսկոպոսունս, եւն.* — *Տես* ՀԱՒՈՒՆԵԱՆ (Ա.)։

— *առ կաթուղիկէ Հայս.* *Տես* ՊԻՈՒՍ Թ.։

— *առ Յովհաննէս Պահտիարեան Փոլիտակալ։* Կ. Պոլիս, 1853 ?

— *առ քահանայս և ժողովուրդս.* — *Տես* ՀԱՒՈՒՆԵԱՆ (Ա.)։

— *առ վ. Տէր Աստուածատուր Արքեպիսկոպոս Ամասիոյ.* — *Տես* ՀԱՒՈՒՆԵԱՆ (Ա.)։

— *առ վ. Տէր Գրիգոր Վարդապետ Ալիշանեան.* — *Տես* ՀԱՒՈՒՆԵԱՆ (Ա.)։

— *առ վ. Տէր Մատթէոս Վարդապետ Ասլանեան.* — *Տես* ՀԱՒՈՒՆԵԱՆ (Ա.)։

— *առ վ. Տէր Յովհաննէս Վարդապետ Ալիշ

բեստրոսի. և սրդատայ խազաւորին, և սրբոյն գրիգորի։

Տե՛ս ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ. « *Հաւատաւոր թիւն առաքելութեան Պաշտօնց Թղթոյն* », եւն, նդրբը և ի *Հռոմայ* 1860–61, էջ 237–244. 253–260. — ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ Կ. Վ.՝ « *Պաշտօնց Թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը* ». — Մուրճեան Ն. Ե.՝ « *Ազաթանգեղոս* », եւն, գլ. ԺԴ։ — Տե՛ս նաեւ Գաբրիէեան, « *Հիմնական տարբերութիւն* », եւն. Տէրոյենց, « *Իրաւախոհ.* » Գ, էջ 234 եւն։ — *Մխակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ*, « *Անկախութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ* », թ. 4, 5. եւն։ — Մասիս 1901, էջ 201, « *Ցխտուն տարուան մէջ* » (Ալպոյաճեան)։ — Արարատ 1870, տետր Ի, 179–80։ — Արշալոյս Արարատեան 1869, թ. 863։

Խուղր լրկնաւաք, կամ յիւրինից անհիալ վասն կիւրակէի.

Համո. առ պժմ Խիոնէրի հրատարակութեան առնիւ Հ. Ց. Տ.ի գրութիւնն ի Հանդէս Ամսօրեայ 1906, էջ 259։

— *և ձեռն գրքոյ։ Թարգմանեց Տիրուհի կոստանեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ*, 1894. 8°, 38 էջ։

Փիլոպ. Ազբիւր 1895, թ. 3։

— *ընդդէմ Խէոփիստեայ.* — Տե՛ս ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՈՆԱՑԻ։

— *ընդդիմ մոլորութիւանն Եւտիքիանոյ.* 12°, 59 էջ։

Ճակատ չունի, թուի տպագր. Տարածման Հայոց ի Հռոմ։

— *ք ընդդէմ նորատաղից.* — Տե՛ս ՖԻՆԵԼՈՆ։

— *Ընդհանրական.* — Տե՛ս ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻ.

— *ընկերագրութեան առաքելութեան ազգիդ և Միաբանութեան սուրբ սիրին Յիսուսի։ վ.ե. նետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց*, 1864։

— *խաղացողի բախտը.* — Տե՛ս ՀՈՖՄԱՆ Ֆ.։

— *խրատական բանից.* — Տե՛ս ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ։

— *կամ ողիկեայ Հայոց պատարագութեան կիլիկիոյ ի պատասխանի Թղթոյ Պիոսի Թ. սրբազան Քահանայապետին Հռոմայ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Հէմիչեմի*, 1870. 8°, 47 էջ։

— *կամ ողիկեայց.* — Տե՛ս ԱՒԵՏԱՐԱՆ (Նոր կտակարան)։

— *հանրական.* — Տե՛ս ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԺԴ.։

— *հովուական.* — ԱՋԱՐԵԱՆ Ա., Յաւել.։

— *չնորհկլութեան.* — Տե՛ս ԱՎԴԱԼԵԱՆՑ Յ.։

— *քահանայից.* — Տե՛ս ԲԼՈՒՄԻՄ։

Տե՛ս դարձեալ ԱՒԱԶԵԿԵԱՆ Մ.) — ԻՓՆԱՏԻՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱԶՕՐԱՑ. — Լևոնին ԺԴ. — ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ. — ՄԱՐԿՈՍ ԱՒԻԼԼԻՈՍ. եւն, տե՛ս և ԹՂԹՈՑ ՓԻՐՓ. ՆԱՄԱԿԱՆՆԻ. եւն։

ԹՈՒՂԹ ՓԱՒԼՈՍ. — Տե՛ս ՀՕՊԱՆԵԱՆ (Ա.)։

ԹՈՒՂԹՔ ՀՀԻՆԱՑ. — Տե՛ս ՓՕՄՓԵԱՆՑ Լ.։

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ *կարապետ.* — *Agathangelos et la doctrine de l'Eglise Arménienne au V–e Siècle.* Thèse, présentée à la Faculté de Théologie de l'Eglise libre du Canton de Vaud par G. Thoumaïan, candidat au diplôme de licencié en théologie. Lausanne, Imprimerie Georges Bridel, 1879. 8°, p. 189.

Բովանդակութիւն. Introduction, 5. – I. *Partie Historique*. Chapitre I. Résumé de la partie historique du livre d'Agathangelos, 7. – II. Critique de la partie historique d'Agathangelos, 16. — II. *Partie Didactique*. I. Analyse du discours mis dans la bouche de Grégoire l'illuminateur, 34. — II. Court aperçu critique du discours, 60. — III. *Partie Dogmatique*. I. Théologie, 70. — Article I. Nature de Dieu, 70. — 1. Existence de Dieu, 70. — 2. Essence de Dieu, 71. — 3. Connaissance de Dieu, 74. — II. Attributs de Dieu, 76. — 1. Unité, 76. – 2. Eternité, 77. — 3. Bonté et justice, 77. — 4. Invisibilité, 78. — 5. Toute-puissance, 79. — 6. Toute-présence, 81. – II. Christologie, 82. – 1. Monarchianisme, 82. – 1. Divinité de Jésus. 83. — 2. Humanité de Jésus, 90. — II. Monophysitisme, 94. – III. Œuvre de Christ, 98. – III. La doctrine du Saint-Esprit, 106. — 1. Son essence, 106. — II. Participation de l'Esprit à l'œuvre du Père, 108. — III. Participation de l'Esprit à l'œuvre du Fils, 109. – IV. La doctrine de la trinité, 110. – V. Cosmologie, 112. — I. Création, 112. — II. Providence, 115. — VI. Pneumatalogie, 118. — I. Angélologie, 118. – 1. Nature et caractère des anges, 118. — 2. Leur création, 120. – 3. Leur demeure, 120. – 4. Leur mission, 121. – 5. Les anges en face de l'œuvre de Christ, 125. – 6. Classification des anges, 126. – II. Démonologie, 127. – 1, Chute des anges et cause de cette chute, 127. — 2. Le rôle des démons dans l'idolâtrie, 129. – VII. Anthropologie, 131. — I. Les parties constitutives de l'homme, 131. — L'image de Dieu dans l'homme, 134. — III. Etat primitif de l'homme, 136. – IV. Destination de l'homme, 137. — V. La chute et le mal, 138. — VIII. Sotériologie, 142. — I. Le dépôt du salut. (La Bible), 142. — II. Le dépositaire du salut, 145. — 1. Eglise, 145. – 2. Ecclésiastiques, 149. — III. Conditions immédiates du salut, 151. — 1. Loi, 151. – 2. Foi, 152. – 3. Œuvres, 154. – IV. Moyens du salut. (Sacrements), 157. — 1. Baptême, 158. — 2. Cène, 161. — V. Invocation et intercession des saints, 163. — VI. Culte de la croix, 168. — IX. Eschatologie, 169. — 1. Résurrection, 169. — II. Etat intermédiaire, 170. — III. Jugement, 172. — IV. Chiliasme, 173. — Conclusion, 175. — Thèses, 183.

— *Պատմութիւն Աբուբեկրի իշխանի Խաչենոյ և Առաչնոյ Հայկական ոստից։ Վենետիկ, 1905։ Հատոր Ա, 8°, ԺԶ + 382 էջ։ – Բ. ԺԶ + (385) – 676։*

Ահն գիրքը ունէինք, բայց չեմ գիտեր ո՞ր է գացեր. ստիպուած եմ զանց ընել բովանդակութիւնը. բայց ընթերցողին գաղափար մը տալու համար Շիրակէն (1905, թ. 7, էջ 68) *կ՚արտատպեմ եր. Օտեանի գրախօսականէն հետեւեալը.*

« Երջ. Կ. Թումանեանի ահն երկհատոր գործը, որ վերջերս լոյս տեսաւ, պէտք է ըսել, յոգնալու աշխատութեան արդիւնք է։ Դիւրաքաղութիւն (compilation) *մըն է ամբողջ Արեւելեան*

պատմութեան, ծագումէն մինչեւ մեր օրերը, բա-
ւական յստակ լեզուով մը գրուած: Միայն թէ,
կարծեմ հեղինակը չափազանց ընդարձակ սահման
մը կը գծէ Արեւելեան խնդրին՝ երբ զայն կը նը-
կատէ արեւելքի և արեւմուտքի հակադրութեան,
կամ այլապէս ըսեմ, Եւրոպայի և Ասիոյ գերիշ-
խանութեան խնդիրը: Իսկ Արեւելեան խնդիրը
ծնունդ կ'առնէ այն օրէն ուր Թուրքիոյ լուծին
տակ գտնուող քրիստոնեայ ժողովուրդները իրենց
ազատագրութիւնը ձեռք բերելու կը սկսին: Անոր ծա-
գումը փնտռել Քրիստոսէ վեց դար առաջ Լիւ-
դիոյ Կրեսոս թագաւորին Պարսից պետութեան
հետ ունեցած հակառակութեան մէջ և բերել կա-
պել 1895 Հոկտ. 15ի կ. Պոլսոյ դեսպաններուն
Բ. Դրան մատուցած բարենորոգմանց ծրագրին,
շատ բնաւգրօսիկ է և պատմական իմաստասիրու-
թեան բոլորովին հակառակ: Ինչպէս կարելի է
երեւակայել որ ամբողջ 2600 տարի Ասիոյ և Եւ-
րոպայի պետութիւնները միակ և որոշեալ ծրագրի
մը համաձայնած վարած ըլլան իրենց քաղաքականու-
թիւնը. Բրօֆ. Թումանեան եթէ հակառակամարտ
ազգերու աշխարհագրական դիրքը նկատելութեան
առնելով անոնց պայքարը Արեւելքի կամ Արեւ-
մուտքի գերիշխանութեան խնդիրը կը համարէ,
այն ատեն աշխարհի բոլոր ազգերուն մէջ մղուած
կռիւները պէտք էր իր գրքին մէջ մտցնէր որով-
հետեւ միշտ երկու կռուող ազգերէն մին կամ միւ-
սը, առաւել կամ նուազ, Արեւմուտքի կամ Ա-
րեւելքի կողմն է:

« Այս նկատումով կրնամ ըսել որ Բրօֆ. Կ. Թումանեանի գիրքը չարդարացներ իր տիտղոսը: Ես, ըստ իս, այդ աշխատասիրութիւնը կուն իր նիւթին մէջը է, ընդարձակագոյն նշանակութեամբ, միայն երկրորդ հատորով որ Սուլթան Մէհէմմէտի և Պոլսոյ տիրելէն կը սկսի. Թէեւ, այդ հատո-
րին ալ մինչեւ 430 էջը, կուն արեւելեան խն-
դրին հետ կապակցութիւն չունի:

« Բրօֆ. Թումանեան շատ աւելի օգտակար և նպատակայարմար աշխատութիւն մը պիտի ընէր՝ եթէ իր երկու հատորներուն 700 էջերը նուիրեր իրապէս Արեւելեան խնդրին, այսինքն՝ իր պատ-
մութիւնը սկսեր Թուրքիոյ տկարացման և հպա-
տակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատագրման
շուրջը...

« Գոնէ հեղինակը ջանար վերջին յիսուն տա-
րուան մէջ Արեւելեան խնդրին ստացած զանազան
երեւոյթները և հայկական հարցին ծագումն ու ըն-
թացքը ներկայացնել ճշմարիտ պատմականի մը
արժանի գրչով: Բայց ոչ. Բրօֆ. Թումանեան գոհա-
ցած է մեքենական աշխատութեամբ մը. Հաճիմ
հիւմայունի բնագիրը թարգմանելով, կայսրոյ տե-
տրակներէն քաղաւածքներ ընելով, դեսպաններու
յիշատակագիրն ու Մախս 11ի և Հոկտ. 15ի ծրա-
գիրները թարգմանելով, առանց իր կողմէն բան
մը, քաղաքութիւն մը, դագափար մը յայտնելու:

« Վերջապէս կարելի է ըսել որ այս գործը չա-
հեկան չէ և քիչ ալ օգտակար: Լաւագոյն պիտի
ըլլար եթէ յարգելի բրօֆեսորը իր վաստնած աշ-
խատութիւնը – որովհետեւ անաչառելի է որ այս
երկու հատորներուն պատրաստութիւնը մեծ յոգ-
նութեամբ գլուխ ելած է, – նուիրեր այնպիսի
գործի մը որ աւելի յարմար ըլլար իր ունեցած
կարողութեանց »:

— Հայ որբերու Բարիզի առեւանգիչները: Ա-
ւաքածոյ Որբանոցիս դէմ եղած յարձակմանց
Տեսչութեան կողմէ տրուած պատասխաններու:
Լոնտոն, տպ. Հայկական որբանոցի, Չիկվէլ,
1903. 8°, 40 էջ:

« Բրօֆ. Թումանեանին Պարակատանէն և Իս-
պա ազատատանած Թիւրքիացի Հայերէն իր Ո-
րբանոցի համար բերել տուած 18 տղայներին Բա-
րիզի մէջ վար դրուիլը և յետոյ անոնցմէ 9ին միայն
իրեն յանձնուիլը բաւական վիճաբանութիւններ
ծնունդ տուած լրնելով. Պատ. Թումանեանին իր
պաշտպանողականի համար գրած յօդուածները կը
պարունակէ. տյն տետրակ է հետեւապէս հետա-
քրքրական է անոնց համար որոնք կ'ուզեն այս
խնդրի մէջ երկու կողմն ալ լսել »: – Արմենիա
1903, թ. 17:

— Հայ որբերու Բարիզի առեւանգիչները: Ան-
գլ, նոյն տպ., 1903. 8°, 36 էջ:

« ... Պատ. Թումանեանի վարմունքը կը պաշտ-
պանէ և Չիկվէլի որբանոցը դրկուելիք Հայ որբե-
րուն Բարիզի մէջ վար գրուելու գործը կը պարտ-
սաէ »: Արմենիա 1903, թ. 22:

Ասոնց դէմ

Պատ. Թումանեանի սուտերը և չարաշահու-
թիւնները: Լոնտոն, 8 ապրիլ 1903. 16 էջ:

« ... Չիկվէլի որբանոցի նախկին ասներէն 4ը
գրած են Պատ. Թումանեանի դէմ, դիրքեր դրկուած
ներկայացնելով », Արմենիա 1903, թ. 22: –
Տես և ՏԷՐ-ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ (Մ.). « Մամոնայի
խնկարկուներ »: — ԲԱՐԻԶԻ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՈՒ
ԽՆԴԻՐԸ (Յաւել.), գրձակալ Ալեհիտ 1902, թ.
10–11, 12. – 1903, թ. 2–3: – Բազմավէպ 1903,
թ. 10, հոգբին վրայ. – 1904, թ. 2: – Լուսոյ
1903, թ. 1: – Մանգուկ 1902, թ. 503. – 1903,
թ. 557, 69: – Ղոր-Ղար 1903, թ. 67:

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ Պ.) — * Պոլսոյ հայկոյս. Աշխարհագրական և քաղաքական վիճակ Տրա-
պիզոնի. Լուսոյ 1899, Գիրք Բ, էջ 144–192:

Բովանդակութիւն. Դիրք, կլիմայ, օդ. Հող, բուսաբերութիւն, հանք և բերք. Անտառ, Աւօտ. Արտասատան. Անդաստան կամ արտավայր. Բերք. Ընակիչ, լեզու. Բարք. Արհեստ. Պոլսական գա-
ւառաց գիրքերու վիճակ. Պոլսոյան չինական ժո-
ղովրդեան վիճակը. Ազգային վիճակ Պոլսոյ Հայոց. Բարք, արհեստ. Լուսաւորական վիճակ. Կրօնական վիճակ. Դիւղերու եկեղեցիք և ընա-
կիչք. Արքեին կամ Արգուին և Կիւմիւշխանէ. Հանրի. Օրտու. Լունիէ. Չարչամպա:

Ցէջն 192 գրուած է իբր ծանոթ. « Այս տետ-
գիրը, որ մենք ձեռք բերինք 1896 Յունուարին Տրա-
պիզոնում, պատրաստել է Պ. Թումանեանցը Խրի-
մեան Հայրիկի պատուէրով »: Իսկ էջն 144. « Այս տետրագրութիւնը պատրաստուած է 1870
թուին, այս պատճառով ներկայիս համապատաս-
խանել չէ կարող ի հարկէ ամբողջովին »:

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Ալշակ. – Ձնակատի պատուհանը
չի լինուիլ. Ժողովրդական զրոյց: Շուշի, 1888?

— Արբեցող և տուք սիր. պատկեր իրական
կեանքից: Շիրատ. Ղեկտղայոս Աբրահամեանցի:
Նագու, տպ. Ս. Բ. Տէր-Յովհաննիսեանցի, 1890.
8°, 72 էջ:

Գնահ. Մշակ 1890, թ. 148:

— Շամխոր. զրոյց ծաղիկների կեանքից: Տփխիս, 1893?

Լուսոյի մէջ ունի. « Բանասիրական ժամագրո-
ցը » 1897, Գիրք Բ, էջ 222–240:

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Յարութիւն) Պրիմցի. – Հայ-
կական առակներ. Մի յար. ձայնագրեց Ց. Թ.:
Թիֆլիս, վիմագր. Մխսխեւի, 1903. 31 էջ?

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, (Յարութիւն). — Խոյեր, վօ-

դրվիլ մէկ արարուածով. արտատպած Տարագ/կից թիֆլիս, տպ. «Լրոյր» Տ. Նազարեան, 1892. 8°, 28 էջ։

— Բանաստեղծութիւններ 1892–1899։ Թիֆլիս, տպ. Վ. Բաց Հրատ. Ընկ., 1899. 8°, 111 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Բազմավէպ 1899, էջ 427։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 8։ – Մասիս, թ. 13–14։

— Ամուրին։ Անդ, 1898. 8°, 39 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Հանգ. Ամս. 1898, թ. 4։ – Մշակ, թ. 38։ – Տարազ, թ. 9։

— Հանուք ու դանակ. I գլխոյկ. a կնեազի Շաշկէն. b Աատանայ բռնողներ։ Թիֆլիս, տպ. Վ. Բաց Հրատ. Ընկ., 1899. 8°, 51 էջ։

— Մելիք-Բէկլար, պատմական պօէմա։ Թիֆլիս, տպ. Վ. Բաց Հրատ. Ընկ., 1900. 8°, 24 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Լուսոյ 1900. Գիրք Բ. – Հանդէս Ամսօրեայ 1902, թ. 6։

— Մոռաս, պատմական պօէմ. 1722–1724։ Նուագ առաջին։ Թիֆլիս, տպ. Ա. Փուքմաճեանի, 1902. 8°, 40 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Բազմավէպ 1903, թ. 3։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1902, թ. 6։ – Մուրճ 1903, թ. 1, (Տ. Ց.)։ – Տարազ 1903, թ. 1։

— Մոռաս... Նուագ երկրորդ։ Անդ, նոյն տպ. 1904. 44–80 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Բանասէր 1904, թ. 7–8։

— Մելիք-Իւռուէի, պատմական պօէմա. (1728–1750)։ Հրատարակած «Լուսոյ» հանդիսից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ և Ընկ., 1900. 8°, 32 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Լուսոյ 1901, Գիրք Ա, էջ 325 (Ն. Փարամեան)։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1902, թ. 6։

— Նուագներ։ Թիֆլիս, տպ. Ա. Փուքմաճեանի, 1902. 8°, 80 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Բազմավէպ 1903, թ. 3։ – Հանգ. Ամս. 1902, թ. 6։ – Մուրճ 1903, թ. 1, (Տ. Ց.)։

— Հազարաւոր–Բիլուլ, ֆէէրիա, երեք արարուածով և չորս պատկերով։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Խօտինեանցի, 1903. 8°, 71 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Արարատ 1903, թ. 4։ – Մուրճ, թ. 3։

— Մելքոն ադային արուեստի, Նոր Նախիջեւանի բարբառով։ Բաքու, տպ. Ս. Անտոնեանի, 1904 ?

— Աստուածպղծութիւն. պատմական ֆէէրիա, չորս պատկերով։ Թիֆլիս, տպ. Թաւարթքիլաձէի, կապ. Ա. Մահտեսի-Յակոբեան, 1904. 8°, 80 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Բանասէր 1904, թ. 7–8։

— Հայ գրչագրեր Ս. Թովմայի վանուց. ռուս. և հայ.։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Պ. Կովկասկովի. 18 էջ (գեղաք, տպ. նշանակուած չէ)։

— Հաւանաբար առաջադրանուէրեան Հայոց աշխարհաբար լեզուի։ Պետական ստորին և միջնակարգ դպրոցների համար։ Թիֆլիս, տպ. «Ղեր-մէս» Ընկ., 1904. 8°, 64 էջ։

«Պարտք եմ համարում, կ'ըսէ հեղինակը. յայտնել խորին շնորհակալութիւնս մեր մանկավարժ – մանաւանդ պ. Վ. Ազարեանին, որ իր խորհրդներով ոգնեց ինձ...»։

Ադրիւրի մէջ ունի. «Մելքոն» (աւանդաբանութիւն). 1892, էջ 413–422. – «Հին տարուայ Ջեռ բեռը». 441. — «Լուսոյ հեղ» 1894, էջ 22, 82. — «Լարդի որհաքը», 195. — «Շուն» (աւանդաբանութիւն), 295. – «Աղուէս և ոչ», 851. – «Լուսոյ հեղ» 1895, էջ 23, 69, 114, 161, 216, 258, 306. – «Արուն-Հարուն», 1898 էջ 399. – «Ամիրան», 485, և ասար առիթ, 543. – «Գոգերի թագաւորը», 1899, էջ 101. – «Նախատ», (ստանաւոր 1903, էջ 15։

Պիտի աւելնայ ուրիշ գրութիւններ ալ. բայց Ադրիւրի մեր հաւաքածուն չատ պակասաւոր է. ունինք 1886–89, 1892, 94–96, 98, 99, 1901–03 տարիները միայն։

Իակ Լուսոյի մէջ ունի. «Ի Խաւարտ» (Լեգենդա), 1899, Գիրք Բ, էջ 136. – «Երկու հրէշ», 1900, Գիրք Ա. էջ 192. – «Մահարձան», 1901, Գիրք Բ. էջ 424. – «Խալի-Մահրաս» (պատմական պօէմ), 1902, թ. 1, էջ 78, եւն։

Թարգմ. — Տես ԿԱՏԱՒ, ԱՅՒ ԵՒ ԱՂԵՒԱՐ. – ՆԱՒԱՅՕՆ. — ՍԻՄՕՆԻԱՆ (Ե.). «Երիտասարդ թեւերը»։

Գրուածներ. Գեղուհի Բ տարբ, 1903, թ. 1–10 (Լեօ), կամ «Խաւսակցոց գրականութիւնը»։

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Յովհաննէս). — Բանաստեղծութիւններ. Ա հատոր։ Մոսկուա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1890. 8°, 98 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Մուրճ 1891, թ. 1, էջ 93, (Լ. Մանուէլեանց)։ – Նոր-Խար, թ. 196–7։

— Երկրորդ հատոր, անդ, նոյն տպ., 1892. 8°, 164 էջ։

Այս հատորի մէջ կան բազմաթիւ ստանաւորներ և երեք պօէմա. «Ձնուշ», «Մերժած օրէնք» և «Արօ»։

ՔՆՆԱԳ. Մուրճ 1893, թ. 3, էջ 457, «Յովհ. Թումանեանցի «Ձնուշ»-ին մի հաշակ (Ղ. Աղայեանց)։

— Դալկահարներ։ Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1896. 8°, 40 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Արարատ 1896, թ. 6։

— Լուսոյի Սարմն։ Անդ, նոյն տպ., 1896. 8°, 24 էջ։

ՔՆՆԱԳ. Մշակ 1896, թ. 57։ – Տարազ թ. 6։

— Անբասդ վաճառականներ. կատակ, եւն.։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանի, 1899 ?

— Բանաստեղծութիւններ։ Թիֆլիս, Արազատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1903. 8°, 304 էջ։

Կը բովանդակէ երգեր (27 հատ), Լեգենդներ Շուշան ու կատուն, Ախթամար, Անբախտ վաճառականներ, Աւրիծած հարսը, Արծիւն ու կացինն, «Պօղոս-Պետրա», Լուսաւորչի կանթեղը, Փարաւանչ), Պօէմներ (Արօ, Ձնուշ, Լուռեցի Աբգար, Դէպի անհունը, Յաստանդի Գալիթը, Պետրոս ու Մաւսան). Թարգմանութիւններ Ֆրդուսի, Շիլլերի՝ Ալմաշ, Հիմնեսի՝ Հիւանդ եմ մարդիկ, Լօրդ Բայրոնի՝ Մանաւկներին, Պուշկինի՝ Գիմէ իրաւ է, Ջրահեղձը, Օձեգի երգը, Կայցովի՝ Դեզդուկի մտորմունքը, Նեգատնի՝ Մեռաւ իմ Մուզան, Գեցիմ Լաբերիոս, Ակբլեէս, Բայրոնի՝ Շիլլոնի կալանաւորը, Լերմոնտովի՝ Մծիրը)։

ՔՆՆԱԳ. Բազմավէպ 1904, թ. 4։ – Լուսոյ, թ. 2։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 4։ – Մշակ, թ. 1։ – Մուրճ, թ. 1 (Ա.)։

Լեգենդները առանձին ալ տպուած են.

— Լեգենդներ։ Հրատ. Ստ. Լիսիցեանի և Ընկ.։ Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 1904. 8°, 32 էջ։

— Առաւելցի Պատիրք, Պօէմ. Մուրատեան. (Հրատ. Ար. Խոյեցեանի ի Ղնկ.։ Թիֆլիս, տպ. «Հնդկաց», 1901. 8°, 40 էջ։

— Ամէնչ. հրատ. տպ. նոյն, 1901. 8°, 40 էջ։

Մուրճ մէջ տուն։ «Հոգեհան» (Եղեգնեպատ. 1902, թ. 12։ «Թիֆլիսի առումը» պոէմա), 1905, թ. 1, 2 3։ — Հորիզոն 1894. էջ 87, «Քաղիբի կեանքից» (Բոլշայում» Քանասպարհոդական նկատողութիւններ), 149 167. այս երկուքը արձակ են, տնի այլ և այլ տառասարդներ ալ, որոնք տպուած են իր բանաստեղծութիւնների մէջ։ — Ազդիբի մէջ, «Ազխիկ մարդը» (էջմիածին), 1894, էջ 148, եւն։

Թարգմ. — Տես ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ, ՊՈՒՏՐԻՆ (Լ.), տես և վերը Բանաստեղծութիւններ դիրքը։

Պրուսացներ. տես ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ (Փ.), Վէշտ ու ճախճախ երգիչ Յովհ. Թումանեան»։ — Վէմ տարի Բ տարբ, 1903, թ. 1–10 Լ էջ, կամ «Ինքնահաւան դրականութիւններ»։ — Բիւզանդիոն 1899, թ. 915։

ԹՈՒՄԱՅԵՆՑ (Յովհաննէս). — *Die Geschichte der classisch armenischen Schriftsprache.* Verh. VII. Int. Orient. – Congr. 1886, Arische S (1888), S. 69–77.

ԹՈՒՄԱՆՈՎ, Ա. Ի.։

Ուսումնասիրութիւն Լոռեցոց և Տիրուհոյս կայսեր լեզուական յարաբերութեանց վրայ։ Ս. Պետերբուրգ, 1892. 8°, 288 էջ։

Քննագ. Նոր դարձ 1892, թ. 331։ Ասար գէմ Նրատիկ 1893, թ. 7։

ԹՈՒՐԻՆՃ, կամ ԹՈՒՐԻՆՃ ԱՂՈՒՊ.

«Թուրինճ բանաստեղծի երգն Նախատեղծից Ադամայ և Եւայի վերայ». — Այդր Աստուած էր առեղծեց հայր Ադամին մայր Եւային, Ընդն բերաս յուսերէն պարպ. հանգերոյց հարսին ու փեսային... Ըն որ առ յարքայութեան միացար Թուրինճ Պանասային»։ 37 առդ. Այդրէն մինչեւ 0 գիրք։ Ազաբաղ 1858, էջ 38։ Տես նաեւ վերեւ 74 էջը։

ԹՈՒՐԲԵԲԻՆ. Տես ՏԱՃԿԵԲԻՆ։

ԹՈՒՐԲԵԲԻՆ, փոխառեալ բառեր Հայերէնի մէջ. Տես ԱՃԱՌԵԱՆ Հ. Յ.։

ԹՈՒՐՔԻԱ 1876-էն ի վեր. Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Մար.)։

ԹՈՒՐՔԻԱ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, *Turkey and Armenia*: Qu. Review 195, էջ 590–616 քան Լինչի։

Տես և ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ. ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ։

ԹՈՒՐՔԱՍՏԱՆ ՏԻՒՐՆ. — Տ. ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ա.։

ԹՈՓԱԼ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Յ.։

ԹՈՓԼՆ. Տես ԹՕՐԼՆ։

ԹՈՓՉԵԱՆ, Անտն. — Նոր բիթագր Ֆրանսահայի դիցուբ։ Համառօտութիւն քերականութեան, ուղղագրական հրահանգք, կանոնք չարադրութեան, թարգմանութիւնք Հայերէն Ֆրանսերէն և Ֆրանսերէնէ Հայերէն։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1895. 8°, 188 էջ։

ԹՈՓՉԵԱՆ (Երուանդ). — Յունաստանի անկախութիւն։ Ս. Պետերբուրգ, 1898. 8°, 47 էջ?

Քննագ. Մշակ 1898, թ. 72։

— Իւրմէ, պատմական պատկերազարդ տեսութիւն։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1899. 8°, 78 էջ։

Քննագ. Հանդ. Ամս. 1900, թ. 2։ — Տարազ 1899, թ. 24, «... բաւական ամփոփ գաղափար է տալիս Մահմետական կրօնի-խաւամի մասին»։

— Հնդկաստան. կազմեց Լ. թ. Մուրատեան, 1901, թ. 10, 1 պատկերով. Հրատ. Յովհ. Ահրամեան։ Ալէքսանդրապոլ, Արագածիպ – Տարան Աստիանեանցի, 1901. 8°, 42 էջ։

Քննագ. Արարատ 1902, թ. 1։ – Բազմավէպ, էջ 246։ – Մշակ, թ. 26։

— Մեսրոպ Մաշտոց. 1 պատկերով. Հրատ. նոյն. անդ, Արագածիպ Տարան Ա. Մ. Մալխասեանցի, 1901. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Արարատ 1902, թ. 1։ – Բազմավէպ, էջ 246։ – Հանդէս Ամսօրեայ, թ. 10։ Մշակ, թ. 26։ – Մուրճ, թ. 1, Լ էջ։

— Մաւսէմի. 2 պատկերով. (Հրատ. նոյն, անդ, տպ. տարի նոյն. 4°, 35 էջ։

Քննագ. Արարատ 1902, թ. 1։ – Մշակ, թ. 26։ – Մուրճ, թ. 1, Լ էջ։

— Ասանակ պարբեր (համառօտ կենսագրութիւն). 1 պատկերով. (Հրատ. նոյն)։ Ս. – Պե-

սեքրետք, Պուչկինեան արագատիպ տպարան, 1902. 8°, 25 էջ։

Գինագ. Բազմավէպ 1902, էջ 169։ Հանդես Ամսօրեայ, թ. 10։ — Մուրճ, թ. 1. էջ։

Հաւաքումն հատ. կենսագր., 1 տպագրով. Մուրճին 1901, թ. 12։ Անդ, նոյն տպ. 1902. 8°, 62 էջ։

Գինագ. Բազմավէպ 1902, էջ 168։ — Լուսաց, թ. 1։

— Մեծն Դիսրաէլ հատ. կենսագր., 1 պատկերով։ Անդ, նոյն տպ. 1903. 8°, 37 էջ։

Գինագ. Բազմավէպ 1903. թ. 5 6։

Ազդերի մէջ տեղ. «Ազդրիս անգամ», 1895, էջ 496։ — «Կենդանիների կեանքից» 1895, էջ 480, 521. 1896, էջ 37, 276։ — «Ակնարկ պատմական։ Ա. Տարածութիւն, սահմաններ և բնական հարաբերութիւններ։ Բ. բնակիչներ և նրանց պարագրութիւն», 1896, էջ 268–275։ «Ընդհանրական գրքեր» 1895, էջ 569. 1896, էջ 179, 410։ — «Մարդու չորս հասակները» Աբարական Լեզենդա, 1896, էջ 319, եւն։ իակ Մուրճի մէջ տեղ. «Բնեղեանի և Լրտէրի վերջին դրամաներ», 1901, թ. 6։ — Մամուլ Լումակաւոր», թ. 10։ — «Ջանգերմանի վերջին դրաման», 1902, թ. 5։ — «Դորոթեիներ Լուսաց դրականութիւնից», թ. 12, եւն։

Տես և ՕՐԱՅՈՒՅՑ Լոյս։

ԹՒՓՉԵՒՆ Յակոբ Յ. — Ծուղակ անհագրուկ խուչիկ վարպետների Թուխիսի։ ծաղոված 1878. 1898։ Հրամանաւ Տ. Տ. Մկրտչի Վեհափառ և Սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց։ վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1898. Մասն Ա. մեծ. 4°, երկսիւն Ր + 112 էջ. — Բ. 74 էջ։

Գրանագ է «կազմողից» Հայրիկին։

Յառաջաբանը կըսէ. «Անցեալ դարու վերջերից գրեթէ բոլոր հայ մանչնապարանները ունեցել են ցուցակներ, որոնց կազմողները բաւական նայել են ձեռագրերի անուանացանկով. կամ շատ շատ նոցա մէջ եղած վերնագրերի արտագրութեամբ որ կարիներանը։ Այդ ցուցակագրից պահանջուում է յիակատար գաղափար տալ նոցա բովանդակութեան և արուեստի մասին. կազմարարութեան, գրչութեան, նկարչութեան և այլն, որովհետև ամէն մի ձեռագիր ժամանակից պիտութեան և արուեստի ծնունդ է։

«Այս պատճառութեամբ պակաս կամ առաւել արժէքով ցուցակներ լոյս են տեսնում մեր մէջ 90-ական թուականներից ի վեր։ Այդէն 1888 ին Մեծ. պ. ն. Փարամեան հրատարակեց Պերլինի կայսերական մատենադարանի բաւական հարուստ հայերէն ձեռագրերի ցուցակը. 1892-ին Այժ. Մ. վ. Տ. Մովսիսեան ցուցակագրեց Բարիզի Լուսաւորչաց-ի հայ. ձեռագրները. 1891–ին Ե. Յ. Տաշեան կազմեց վ. իէննայի ս. Ղ Բ 30 հ. ձ–երի ցուցակը նոր աճով։ 1892–ին Ե. Կ. Փալէմբեան պատրաստեց Մխիթարեան գրատան իմ թուով և իմ բովանդակութեամբ առնի հարուստ հ. ձ–երի ցուցակը։ Տփխիսում Դիրբեանեան գրադարանի հ. գրչագրերի ցուցակ կազմեց Մեծ. պ. Ա. Կանայեան. վերջապէս 1897 ին լոյս տեսաւ վ. իէննայի Մխիթարեան մ–ի 538 ձեռագրերի յիակատար և փաստաւոր ցուցակը։ Պոփ. ն. Աղա կազմել է Պետրոսբուրգի հ. ձ–երի և Յ. վ. Մխքեանն վատիկանի հ. գրչագրերի ցուցակը. Պերլինի կայսերական մատենադարանի հ. ձ–երի ցուցակը, կրկին անգամ կազմեց Ե. Յ. Տաշեան նոր ոճով։ Տաճհայոց մէջ այս ձեւով ցուցակագրու նախաձեռնութիւնը պատկանում է Ամբ. Տրեան վ. Պալեանին, որ 1892 ին կ. Պոլսում հրատարակեց Ա. և Բ. տետրակները. 1897–ից սկսած «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում յոր է տեղում Մատենադարանի վարժարանի ձեռագրերի ցուցակը. Մեծ. պ. Ահարոնեան աշխատում է։ Ա. Էջմիածնի ամենահարուստ հ. ձ երի ժողովածուի ցուցակը կազմում է Ամբ. Ե. վ. Տ. Մովսիսեան։ Մեր կազմած Վեհանալ վանքի ձեռագրերի ցուցակը, իմիչ հանդամանքներ ներին չտալով հրատարակենք։ Իսկ վ. Ղինեակի, Երուսաղէմի, Նազոնեանց և այլ հաստատիների և անձնաց ժողովածուների մասին, բացի պատահական տեղեկութիւններից ոչինչ չգիտենք։

«Մեր հրատարակածը Ամբ. Խուչիկ վարդապետի ժողովածուն է, որ չնայելով իմ տեսական փոքրութեան շատ բարմապիսի և հետաքրքրական նիւթեր ունի...

Ձեռագրերը համաբագրել ենք նախ քան բովանդակութեան բաժանելով 5 գլխ. մասերի. Ա. Ա. Փրաց. Բ. Ընկերական. Գ. Մենական–աստուածաբանական. Դ. Պատմագրական. Ե. Փիլիսոփայական և Բանասիրական բաժինների։ Ներքին մասն էլ բաւ բովանդակութեան տարբերութեանց համար ենք և բաւ այնմ ցուցակագրել։ Համանման կարգ ենք ունեցել և ձեռագրերի մէջ եղած տարբեր գրչագրերի համար։ Ամենայն ձեռագրի մէջ եղած

Ախթամարի, Իշ Փիխաձի, Մաստիների Փորքանները. և H. de Morgan Մատենագրութ ի գամբարանը. Լմին Բնագիր Վերմանդին Առաջնորդ և խոշորագոյն գիրքմանները 1888–1895։ գրաւ վայելմամբ Բնիր Վնասակի, Փարա–Մուրատի և Ակնաբերի կոթղանները։

«Խոչիկ վարդապետի արած պեղումները եղել են խաչների գլուխ տարին հովտում, Առաջնորդի Տաճկաստանի սահմաններում, մոտաւորապէս 16° 9′–16° 18′ հիւսիսային երկայնութեան և 39° 51′–ից – 40° 9′ հիւսիսային լայնութեան վրայ. (որ բարեբախտ կովկասահայ աստուածաբանական կամիսեան)։ արդի աշխարհագրական բաժանմամբ այս պեղումները կընկնան Չմշկածոր գաւառի վերջին խաչքները լայնանի է պատմութեան վրայ իր անուցած քաջերով»։

Հինգ պեղումներ կատարած է խոչիկ վ. Պեղումներ. Տիրհոյ բերի կոթղաներ. Բ. Առաջնորդների (Խոշանց) կոթղաներ. Գ. Թոյատակի կոթղաներ. Դ. Վաղատան երեք կոթղաներ. Ե. Մագաղոյ կամ Զարտարեցու գիրքի կոթղաներ։ Կիսատ պեղումներ, կիշան կամ Բալու գլխա (Սկյուռների) գիրքի կոթղաներ։ Վնասարանց Ա. Յակոբոյ վանքի հնութիւններ. Փարագետ կնդանիներ։

Տես նաեւ Հանդ. Ամս. 1902, էջ 240–42, նոյն Ց. Խոփչեանի Կովկասեան նախապատմական գիւտերումներ» յոյս տալը, ուր պեղումներու առիթ

— *Die inneren Zustände von Armenien unter Asot* I. (Ausgenommen die Geschichte der armenischen Naxararowt'iwns und der arm. Kirche). Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde der h. philos. Fakultät der vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg. Berlin. Reichsdruckerei, 1904 8°. S. 52.

«... Ես գործի մէջ կարեւոր կր շնչափէ հետեւեալ նիւթերը. Վարագի գագաթին ի Հայաստան Աշոտ Ա.ի ժամանակ. Հայաստանի վայրերն ի Աշոտ Ա. Առանձինն առանձինն ինչնակաց երկրամասերու կառավարութիւնը. Փրամ և հարկ. Ջինու որութիւն Աշոտ Ա.ի առեն. Վաճառականութիւն, արուեստ և երկրագործութիւն Աշոտ Ա.ի և Սմբատ Ա.ի ժամանակ. Առնց վրայ կարելի էր աւելցնել. Գաւառատան, քաղաքք և բերդեր յարարերութիւնը, ամուսնութիւն, դասակարգութիւն եւն»։ Հանդես Ամսօրեայ (Հ. Հ.) 1905, էջ 384։

— *Die Anfänge des arm. Mönchtums mit Quellenkritik.* Հանուած *Zeitschr. für Kirchengeschichte* հերթերին Իլ. հատորին Ա. մասին. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Հանդես Ամսօրեայ 1904, թ. 8–9, «Ակզբնաւորութիւն հայ վանականութեան» ազգերագ քննութեամբ» (Ղ. Ա.)։ Իսկ կր. Վարկ. Տէր-Մինասեանց Zeitschr. für Kirchengeschichte հերթերին մէջ (Իլ. հատոր. թ. Ի «գիտուն կու սայ ինձ Ղեկտ. Խոփչեանի այդ քննութեան խոր խորհուրդ տալ հայ վանականութեան վրայ. Էյտ անդ Արկ. ընդդէմ Խոփչեանի որ հայ վանականութեան սկզբնաւորութիւնը յունական (Սիւորիայէն) կր հանէ, կր ջանայ ապացուցանել, որ հայ վանականութեան ծագումն ասորական կամ Ասորիքէն է։ Իր Արկ.ի ապացոյցները բաւական հանականական կ'երեւան, բայց ոչ բոլորովին համոզիչ»։ Հանդ. Ամսօր. 1905, թ. 2։ Հայերէն հրատարակութիւնը առաւ Լոյս 1905, էջ 360, (և կարգա Ճանաչութիւնը Հ. Ա.ի գրած նոյնի), և 168, 538. Հրատ. վերադարձ։

— *Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Asot I. und Smbat I.* nach armenischen, arabischen, syrischen und byzantinischen Quellen bearbeitet von Dr. Hagop Thopdschian. Berlin 1905. Gedruckt in der Reichsdruckerei. 8°. 98 215.

97 էջին մէջ գրած է. Diese Arbeit ist in Jahrgang VIII (1905) der »Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin« Abt. II (Westasiatische Studien) erschienen.

Բովանդակութիւն. Vorwort S. 98. – 1. Quellenübersicht: a) Armenische Quellen S. 100. – b) Arabische Quellen S. 104. – c) Syrische Quellen S. 107. – d) Byzantinische Quellen S. 107. – 2. Ueberblick über die Geschichte der Bagratounier bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts. — 3. Der politische Zustand von Armenien unmittelbar vor dem Fürstentum Asots S. 118. – a) Invasion und Tod Jûsufs S. 119. – b) Invasion Bulâs und Gefangennahme der armenischen Satrapen = Isxans S. 120).

1. Geschichte der Bagratidendynastie Asots I. S. 126. – 1. Die eigentlichen Besitztümer der Bagratounier S. 135. — 2. Asot I. und die anderen Potestaten von Armenien: Verfassung des Landes: innere Politik Asots S. 137. — 3. Asot I. und die armenische Nazararout'iuns (Satrapien) S. 138. – a) Arzrounier S. 140. – b) Siunier S. 152. – c) Die übrigen Fürstentümer: Mokq, Anzavaciq usw. S. 157. — 4. Die armenische Kirche unter Asot I. S. 157. — Die äußere Politik Asots I. S. 163.

II. Smbat I. S. 164. – 1. Die Sâgiden S. 167. – a) Bagratounier und Sâgiden S. 169. – b) Sajbâniden und Smbat I. S. 172. — c Smbat I. und Jûsuf S. 178. — 2. Die Iszanats und Smbat I. S. 186. – a) Die Arzrounier: Gagik Arzrouni, Fürst von Waspourakan S. 186; das Königtum von Waspourakan oder Gagik I. S. 195. – b) Die Siunier S. 198. – c) Die Anzavaciq S. 200. – d) Mokq S. 200. – e) Gougarq S. 201. – f) Outiq S. 201. – g) Zanarq S. 202. – h) Atrnerseh von Georgien und Smbat I. S. 203. – i) Egeraciq S. 205. – k) Alouanq S. 205. — 3. Die armenische Kirche unter Smbat I. S. 207. – a) Kirchenbau S. 212. – b) Kirchenheiligtümer S. 214.

«... Մշակ ալ գրքին վերնագիրը Աշոտ Ա.ոյ և Սմբատ Ա.ոյ ժամանակի քաղաքական ու եկեղեցական պատմութիւնը կր խոստանայ, բայց և այնպէս գանց չ'ըներ Աշոտ Ա.էն անընդհատ յառաջ Հայաստանի քաղաքական վիճակին վրայ համառօտ ակնարկ մր նետելու։ Գործքին ամբողջութիւնը կատարեալ կր գտնէ Բագրատունի ցեղին ծագման ու զարգացման պատմութիւնը, որ սրշակ ալ բանական խնամքով եղած է, սակայն ինչ ինչ յստակութիւններ կրնան տակաւին կր մնան... Արաբացոց արշաւանքին և տիրապետութեան պատմութիւնն ալ արդէն ուրիշ տեղ գրուած է Հեղինակը. հոս պարզապէս կապակցութեան համար համառօտիւ կր յիշատակէ. էջ 116–117). ընդհանուր յայտնի գլուխը «Հայաստանի քաղաքական վիճակը Աշոտ Ա.ի իշխանութենէն անընդմիջապէս յառաջ էջ 118–126) ոչ միայն կ'ընդարձակուի, այլ նաեւ ընդ և աւար պատմագրութեան հպարտագնեն հարուստ եղանակաւ իրաւ կը հիւսուի, որով նորանոր պարագաներով Հայոց պատմութիւնը կր հարստանայ։ Բանծնիա կ'արժէ նաեւ Ներացած պատճառներուն համար ալ։

Ակա ժամանակամիջոցին պատմությունը Խոմանա Աղթամարի մասին և մի աստվածայնություն նկարագրած է, այնպես որ իր չորքը կը գտնան մեզ հայ և մեզ արտաքին պատմագիրը։ Անկախ ասոնք միաբանելը արդիւնք է Մեծապատիւ Հայրիկին։ Իվալքին են. Բագրատունյաց տոհմը և Աշոտ Ողորմած թագաւորութիւն։ Հայոց պատմագրաց քով Ախտահեմ կոչուած հարկահանին հարստահարելու և անոր որդւոյն Աշոտիի Հայաստան արշաւելը։ Վերջինս Մշոյ մէջ ապահովելէ յետոյ համբաւաւոր Բագրատունիները և բոլոր անցքերուն վրայ կը դառնայ։ Ասոնք ամենքն ալ կը գտնուին Ղազարոս Ինճիճեանի «Հայոց պատմութեան» մէջ։ Ասոնց մասին ալ ուրիշ տեղեր խօսած եմ

ութի Տրամաբանութիւն։ Ի վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1856. 8°, 299 էջ։

ԹՐՈՎԱԹՈՐԻ. ՏԻՏՈՂԱՏԻՐ Il Trovatore. *ողբերգութիւն չորս մասն բաժանված։ Գրաժըտութիւն Պ. Յովսէփի Վէրդի. աշխատութիւն Յովհաննէսի Աճառեանցի։ Ի Պետերբուրգ, ի Գաւառականաց տպարանին մէջ, 1864. 1°, 52 էջ բնագիր. 135 էջ նոմա։*

ՔՆՆԱԴ. Լրատ. 1865, թ. 677։

Թրովաթորի, ողբերգութիւն ի չորս արարս բաժանեալ. թարգմանեաց ի ֆրանսերէնէ վ. Տէր Յ. Քիւրքճեան. հրատ. Յակոբ Ալամալեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Պ. Պալտաձեան, 1892. 8°, 56 էջ։

ՔՆՆԱԴ. Հայրենիք 1892, թ. 125։

* *Թրովաթորի Գուստաֆ երիցագունեան. Մ. Քնասիրեանի. կառուցեալ Հայոց աշխարհին 1861, թ. ՌԲ, էջ 927–963։*

— * *Թրովաթորի. Միսրիւն Հանդէս Հայոց 1860, թ. 20, էջ 156–162։*

ԹՐՈՒՄԱ. Տես ԹՈՒՄԱ։

ԹՐՔԱՀԱՅ ԵՒՐՈ ԳՈՒՐՆԻՉԵՆՑ. Տես ՇԱՐԱՄԱՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆ, եւն։

ԹՐՔԱՀԱՅ ՎԻՊԱՍՊՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ Յ.։

ԹՐՔԵՐԻՆ. – Տես ԹՈՒՐՔԵՐԻՆ, ՏԱՒՈՒԵՐԻՆ։

ԹՐՔՈՒՀԻՆ. Տես ՊԱՒԼԵԱՆ Ա.։

ԹՈՒՂՆ Մարիա. *Երկարի պիմակով մարդը և Հայոց Աւետիք պատրիարքը։ Գրեց Պ. Մ. Թ. և թարգմանեց գաղղիական բնագրէն Կ. Ս. Խիճեանց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մասեաց, 1870. 8°, 143 էջ։*

Բովանդակութիւն. Ի. Ա. Ընդհանուր խորհրդածութիւն Հայոց Աւետիք պատրիարքին գործովն վերջնոյն վրայ։ Ձէրթիլ մայրիդին կ. Պոլիս գնացան դրութիւն։ Անոր պաշտօնին յաւուրց գործակատարութիւնները։ Ձէրթիլի նախորդներէն ամանց անխորհուրդ վարմունքը։ Քիրլէյի արկածը։ Ձէրթիլի նկարագիրը։ Կ. Պոլսոյ մէջ ունեցած գործոց վարմունքն և տարօրինակ ձեւերը։ Կրօնական գործոց մէջ բռնած ընթացքը։ Հայոց եկեղեցին։ Իր պատմութեան համառօտ քննութիւն մը։ Կաթոլիկ քարոզչաց եռանդուն ջանքը հալածելու ի կաթոլիկութիւն գարձնելու։ Իրենց անխոհեմութիւնը։ Ձէրթիլ նախ կը ջանայ այս անխոհեմութիւնը դարմանել։ Ն. Պրաքոնիէ հիմնիմին յամառ ընդդիմութիւնը։ Հիմնիմից բռնագործ ու պահանջողները։ — Բ Աւետիք։ Իր ծագումը։ Իրեն պաշտպանը գնացած Ձէյդլիցի Լիվնոթ։ Հայոց և կաթոլիկաց եկեղեցիները կառուցելու հաշտութեան մէջ կը կնքուին։ Աւետիս Պատրիարք ընդ անկումբ։ Վենետիկն մտնը։ Աւետիք պատրիարքութեան կինայ և կը բանտարկուի։ Հայերն բռատակի վտարութեամբ կապատնի պայն։ Ձէրթիլի անհաշտ առնութիւնն ու անոգոյ ընդունութիւնն Աւետիքի դէմ։ Կը յայտնի երկրորդ անգամ ձգել պայն պատրիարքութեան։ Աւետիքին փիռա կղզին վերցուելուն պատմութիւնը։ Պապական Նաւատը մէջ փակուիլը։ Հանրան պատահած անդգեր։ Աւետիք իր վրայ իսր տպատ փոքր կընէ։ Փորձին անյաջողութիւնը։ Մարթիրիա հանդիսը։ — Պ. Տէր Յովհաննէս։ Ինչ պատճառաւ կարճնց ընկալուի դիմակով մարդն Աւետիք Պատրիարքն էր։ Այս կարծեաց նախնապէս անհնար ըլլալը կապացուցուի։ Տէր Յովհաննէս կը սկսի և Հիմնիմի հայրերը խարդախութիւն ըրած կամաստանալ։ Տիժոդայի օրագրութեան քննութիւնը։ Անոր կատարեալ ստուգութիւնը և հնչիւնական պարզ և անկասկածելի անկեղծութիւնը։ Այն ստուգութեան և Տիժոդայի հշդութեան վեր ապացոյցներ։ — Պ. Աւետիք նախ նաւարանին բանտարկուն մէջ կը փակուի։ Մարթիրիալն Ալեն Միքէլ լուր կը տարուի։ Ալեն–Միքէլ յերան նկարագիրը։ Ան Աւետիքի կրած անօրինութեան նեղութիւնը։ Իր ուրիշ բոլոր քաղաքներն այնպիսի բռնութեան մը դէմ։ Աւետիքից մէջ ծագած բնկհանուր արտացոլութիւնը։ Ամանեան Իրան գանգատները։ Ձէրթիլի անամօթութիւնը։ Կամիկաց դէմ լուած սարսափելի վրէժխնդրութիւնը։ Ստա Աւետիքները։ Ձէրթիլի գործածած առնարկի հնարքները։ Հոգւոյն արքունեաց երկիւղը։ Լուի ՎԻի կառավարութեան խարէութիւնը։ Աւետիք պապիկիլի լերդը կը փախարուի։ Իրեն եղած թղթագրութիւնները։ Կրօնքն ուրանալ և ապաստանիլն գանելը։ Փարիզի Ձէրթ փողոցը վախճանիլը։ Իր մահուան վրայ չինուած ստուգակերպիրը։ Ջնչոր գործածութիւնները և բացատրութիւնները վերջ ինկած պատահարանաստութեան բաժինը։

123–143 *թարգմանչին յաւելուածն է։*

Տես և ԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԻՒԹԻՒՆ. – ԲՐԱԶԻԼ, էջ 366–57, ա, բ, գ) – Լրկրագուհի 1870, էջ 281. – Մասիս 1870, թ. 980։

ԹՈՋԼԵԱՆ Մ. Ի. Թարգմ. Տես ՏԻՒՐԱՆ Ա.։

ԹՕԼԱՑԵԱՆ Եղուանգ. կաւմաւոչ, նէչիմօ, եւն Թարգմ. — Տես ՎԻՒՐԻՐ Մ.։

Բրուսացներ. Մանգուած 1902, թ. 102 թեւոդիկ։ Տես Յաւելուած։

ԹՕԼԱՑԵԱՆ Յովհաննէս Խմրագ. — Տես ՄԻՋԱՄԱՐԱՅԻՆ ԱԿՈՒՄԲ։

Բրուսացներ. Ներուսի 1900. էջ 33։

ԹՕՄԱԿԵԱՆ. — Տես ԹՈՒՄԱԿԵԱՆ։

ԹՕՆԵՆԵՒ ՆԻԿՈՂԻՍ. – Տես ՖԼԼՊԱՑԵԱՆ Ա.։

ԹՕՈՒԲԱՑԵԱՆ ԼԵՒՈՆ. — Տես ԻՏԱԼԻՐԻՆ։

ԹՕՓՉԵԱՆ. — Տես ԹՈՓՉԵԱՆ։

ԻԱՄԱՏԻՐՔ ԱՏՅՆԻ ՄԵԾԱՊԻՐ, կամ ԻՒԱՐԱԿԱՊԻՏՈՒԹԻՒՆ, կամ ԿԱՊԻՒԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՒԱՏԱԿԱՆ ԱՂՕԹԻՑ, ԼԱՒՆ, որոնց մէջ կան Օտմոս, Տօնացոյց և Շարականին Օրհնութեանց քայլուածները։

— Ա տիպ, ի Նոր Ջուղա, 1642.

Հակառակ չունի կարելի է իմ բնաւ չունենալ. վասն զի Ա–ԷՆ կը սկսի)։ Սկիզբը գրուած է առանց վերնագրի «Հրաժարիմք ի սատանայէ», եւն. եւ ապա «Կարգաւորութիւնք եկեղեցւոյ և սարակաւորութիւն ժամասացութեան։ Տնտես ևնրեաք հայոց կաթողիկոսի։ Զի նա բերել ի սուրբ և ի հռչակաւոր աստուածարնակ և ի հրեշտակակրոն սուրբ հարցն մեծ ուսոից մաքրնեացն, և առնեալ և ամենայն կամաք հաճեալ և հատանելով զպականն ելից և զպարն ուղեցաց։ Ի կարգելոց ամենայն հայսատանեաց եկեղեցւոյ՝ անդրեւի և հաստատուն առանց։ Աւազանորդութեամբ հոգւոյն աստուծոյ. որ աջոկեալ է զամենայն բարի յամենայնի»։ Լ՚Ը (= 36 էջէն կը սկսին Ժիւրեցւոյն և Աստուածատուրեանները։ Աւրհնապալ, Հաշտ, փամփուշտ, Ալէլուիա հաշտ։ Ընտանեաց, և պատարագի ապրիլնէրէն մաս մը. ապա Իրեկոյեան ժամերգութիւններ, Խոյապատկան, Հանդերձեան Ղարիկի կողին պողպենով և Ընտանեաց խոստովանիմբ։ Ձեռագ ՁՐ (= 308։ էջէն ամբողջ Սալմոսարանը կ՚երթայ ՌԸ (= 600)։, և ապա՝ Վոհամասութիւն Աղամսոն» վերնագրով անհարմեր գրած մը ստանաս որ), սար ի վերջոյ կ՚ըսէ. «Ով վազելոյ սուրբ մատենիս — մտղիմ յիշել զնոյն յիս. — Ագարիայ չարոյ ատոխս — դատիր սրբոյ Երգարանիս. — Նահ յիշել մտղիմ ընդ իս և պատրիան. — ամն չինոյ իղիքիս և մրիս — մեռան պիճացոյ և ապող քարոխս»։ Ասկէ վերջ հետեւեալ Ձիշատակարանը.

Փառք համակոյ պատճառաւորին անբաժանելի սուրբ Երրորդութեանն. գոհացուցչին բոլորից եղականաց։ Ընդ և Որդւոյ և սուրբ Հոգւոյն յաւուր քան զամենայն յաւ խոհանոց։ Ի պրմ։ Ի անկիւս յաւ խոհանոց։ Ամէն։ Որոյ առնեաս շնորհն յանկ ելեալ կատարեցաւ սուպրոթիւնն հոգենուաց ապստոլացն դասի, ընդ սոսին և կարգաւորութիւնն հաստատեաց պաղեղից եկեղեցեացս Հայաստանեաց։ Քաւիր հպարտ և ինձ անբարոյիդ և միակ Իմոյ։ Քառնեանն։ Հայոց տրեի երեք։ Ի ի Հռոմկլայից։ Յունվարի ԻԵր. կոտաւան։ Ձեռքերիս Պարսից։ Աւրբեայեան քաղաքիս ըստ գրոց չոչ կոչեցելոյ. որ պրմ տապահան ազատեալին, ի գեւղաքաղաքիս Նոր Ջուղա։ Ընդ հովանեաւ սր. աստնափրկչի վանիցս։ Որ ի մենաստան կատակրանից բանասիրաց։ Ի Իմա գաւորութեանն սրարից Շահաւիդեան։ Ի Ո՛վ դիտապետութեանն Հայոց հանուրց աեռի։ Տն. փիլիպպոսի երիցս եպանեալ երջանիկ հայրապետի։ Ի ի վերս տեսչութեանն նահանգիս ընդհանուր պարտականաւոր հեգեմոպի արեի եպիսկոպոսի և շնորհարդ վարդապետի Տնտես Խաչատրի. որ է ընդիկ քաղաքս կնաբարգի։ Որոյ ջանիցն և աշխատութեամբն եղեւ տպագրութիւնս այս ի մէջ ատենիս հոգեպահան վանիդ այս ամեներջանիկ վարդապետս խաչատուր սր բոռ օրէ տեառնէր գտպագրութիւնս ի մէջ ապագին լատինացւոց ցանկալոր միշտ որպէս գի լիցի ի մէջ Հայաստանեաց ևս։ և յարաժամ խնդրելը ինաք գիտի արտեսութիւ ազորիկ Ի իրրև ոչ գտաս ստանք առ ի ինալ գվափաք ցանկութիւնն իւրոյ ապատ ինալ պնտեհնեան։ ի հոգին սր. որ լրաշխէ գընորհն իւր առատապէս սրք յատանն ի նա ակտաւ աշխատել ի քով մերաբան ոտիրն մենչ գի ի կատար հանգ գտպագրութիւնս և սփռնալ տարածեալ գպիրս ի մէջ հայաստանեաց։ Որ և ժամագիրքս գայս աշխատութեր կամօք ջանայնոյ։ յատարտ էհան Ձեռամբ իւրով։ Որ և մաղթեմ գոչխոյագդ և պատահողացդ գի խնդրելոցիք ի քրիստոսէ տեառնէ ամաերկարակաց խաղաղութիւնմբ առաղջ կեանք։ Ի յեթ սատի կենացս ընդ սրոյդ աշխատացն վարդապետացն դատաստի ի վատս ապ. ամէն։ Աւ և խնդրեմ անհետադիր լինել սակս անչարմարութեան քանզի ամենեքին ի վարպետաց ոչ է տեսանել այլ իւրով հանճարոյն քան պարգեւ ելոյն սմա ի հոգւոյն սրբոյ պատճառ։ Ընդ սրբոյ երջանկի հօրս յիշել մաղթեմ գմաքրաստն աշակերտեալ Ժանկտնեա իւր։ Ջաւր Ամէն քաջ և աբի աստուածարան վարդապետն սր է ապրեր իմաստութեան։ Ի գնեցաւոյ Տէր Իսրայէլ վարդապետն գինաւոր Ի գնեցոնի Տէր մկրտչին։ Ի դաեր բարեսեր վարդապետն։ Ի գյովանէս վարդապետն. Որ գնեցեալ չդիմ յաչխարհին լատինացոց որպէս գի ատանալ ի նոցանէ և եկեալ ատգեալ և հաստատեալ գաս ի մէջ հայաստանեաց ընդ սր յիշել մաղթեմ և գալ աշակերտեալ սրբասիրս սարկաւագացն։ Ընդէր աւետիսն խոնէմ։ Ջխաչատուր ընծ։ Ջսահակն Ջգալուստն։ Ջաւրհակն. որք միշտ աշխատեին ի վերալ գործանութեանս։ ամենք սրբարարելով և այլք կայսիով։ Աւլ և յիշել հոգեյիմ ի սուրբ ապօթս Ձեր։ Ջմեռ յովանէսն այր քաջագործ սր է վերակացու սուրբ ստիսիս սրսակաւ հայրապետացն հայոց։ Ի Ջուղա։ Որոց քրիստոս լիցի վարձահատուց բոս վաստակ

կոչ խրեանց: Լոզ ասին յիշել պատասխան և դիս գոտահպակալ հէլու կերբերին մարդով խոհեմչեալ սիմէոնա կարուս լսանի: Ալ ոսկար անձամբ սակաս ինչ աշխատեցալ ի վերայ արքապետեան սուրա հինգ կանոնիս չափ և ի վերայ ասնացուցին գրեխային իսկ»:

ԵՒայս յիշատակարանէն վերջ չարունակ ձեռամբ նոյն ինոն անհատորին լոգը ասելի մանր սատերով կր սկսի «Տոնացոյց»ր. ուր էջերու ընդհատներ ունի, և կր հասնի չէջն ՈՀՒ. ուր ստնացոյցին գրով կր սկսին չարականի քաշատատ-նեները չէջն ՈՀՒԻ. (=634) որ է վերջին, ուր հետեւեալ ծանօթութիւնը կայ:

«Ի խատալիք սիմ սոճասակը պի մեծ և երանելի հայրապետն Տէր Մովսէս որ Նորգեսաց գտաւ զայս էջմիածնին որոյ բան արժանդն գովասանութիւն առաքինասէր վարուցն և աշխատասիրն վասնակոցն որ ի վերայ կարգաց եկեղեցւոյ և կրօնից հաստատութեան ունէր պլուժ ինոյին ասել. գոմանց գյատաղագին ասացեալսն: ԵՒս ինքն վերոյ ասացեալ սատ զր հայրս մեր սահմանեաց սատն չարականն ասել օրհնութիւն. վասն բազում խորհրդոյ սատնեակ ինոցն: ԵՒայլ և մկսյ ածելով գեղծ փիլիսոփայն. և դհատատարիմ քահանայսկատն գտաւ զրն ստեփանոս: Որ գատ օրհնութիւնն սատն սատն չարական ասաք ոչ ասելի կամ նուազ. քան սատն գտաւոյ բանականաց նմանապէս և սրբոյն հայրս կանոնաց սատն չարական ասել օրհնութեանն ի վասս փրիստոսի և սրբոց նորա: Լիմէ հաւատոյին կամք եղբս յ բրութեան ձերոյ սէատն գտհութիւն. ի Լիմէ ոչ ախորժիցէք կամք ձեր եկիցին. ԵՒակ վտկ ի մեզ պատրանաց և ի բամբասանաց ազատ ինոցս ազաչեմք: ԵՒաստ էատ ժամադիրքս բոլորվին ի ինոն Հայոց ՈՀ. և Ա. (=1091 1642) Գապրիէ ամսոյ. ես շնորհոք քրիստոսի աստուծոյ մերոյ սէատն սմենասկալի: Որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

«Ինդրեմ ի ձէնջ որ պատահիցէք ազամ ապագրութեան յիշողիք ի սուրբ յայոհս ձեր գաշխատասոյն ազամ ապագրութեանս: Ցնոէր յակորն. Ցմարգարէն: Ցրագատասարն: Ցսարգիան: Ի գազարիայն: ԵՒնդ սսին և գնատատ ԵՒմէոնս որ սահկսե ինչ աշխատեցալ ի վերայ սրբապրութեան սուրբ: Ի սրբ յիշէքդ յիշեալ ինոիք ի քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

Ձէջն ՈՀ (=200), «Ցխաչատասրբ վարդապետս յիշեցէք ԵՒմ սուրբ ընթերցողք ի գատ յիշեալ ինոիք ի քրիստոսէ»:

Մեր օրինակին մէջ հետեւեալ ձեռագիր յիշատակարանը կայ, որով կ'իմացուի թէ քաշատատ մէջ գտնուած Հայոց նկեղեցին վերջերս եղած ժամանակաւ.

«Գտաք... Գնորհօք ամենայ գորին աստուծոյ, և առաջնորդութեամբ սուրբ հոգւոյն: և հրամանաւ երիցս ևրանեալ հայրապետին տիեսան փիլիպպոսի սրբազան ընդ հանորիցն. կաթողիկոսի. ես նուաստս և յանարեալ. սահակ երէցս թոխանիցի. յղեալ եղէ ի սոյն հայրապետէ ի կատարեցնիս պոլսէ ի վերնոյիկ քաղաք, ոսկս քահանայութիւն առնելոյ մերոյին ազանց վահառականաց, ի Լիմին հայոց. ՈՀ և Ը (=1633), և ծնայի աստ. գ. ամ և գ. ամիս ի ծնողսն ինոն և սպատատարութեան այս սուրբ ևրեսեան խաչ ևկեղեցոյս որ է սեմփական վիճակ ապին մերոյ հայոց. ի ոտնէն ընդ իս բազմաժամսիցս գասս ատացեալ իմոց ընչից և արդեանց, գաս ևատ ի գատն ևրեսեան սուրբ խաչ ևկեղեցոյս. որպես գի ասյ լիցի. յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնօղաց իմոց: ԵՒսան որոյ ազաչեմ գձեզ, սկ գաք քահանայից և երամբ ասրգատաց սրք հաղիւիք սմայ կարդալով և կամ ատատեմբ ասասջիք լիով սրտի ոտրմեայ բազմատեղ անձին իմոյ սահակ իրիցիս, և ծնօղաց իմոց, իւազատպչահին, և շահգատին և ամենայն սրեան սերձատրաց և որ ոդորմածն է, և ձրի ի տուրս բարեաց, գձեզ յիշողացդ և գմեզ յիշելոցս ոդորմեացի ի միասնագամ գալբատեան իւրոյ. ամէն»:

Ի» տրիչ սեկ. «ԵՒկ գաք սրբանվէր քահանայից պրատատոյ սուրբ գրոյս գմեզդ գատածեալ ինոխաղին սահակ էրէցս, և գնորահաս որգեսին իմ գեղիսգարն յիշիցէք, և գաք յիշեալ լիցիք ի քրիստոսէ»:

Կիրքն է քատածալ, էջերը լայն և երկարն, ինոգիծ սեւ, գիրը խոշոր և անհետեւի. ազատ տպագրութիւն, ինչպէս և տպագրողն ինքն գրկայից վերը: Տնտացուցն մինչեւ վերջը սելի փոքր բայց անհետեւի գրով և առջինէն սելի ազատ տպագրութեամբ:

Ը տիպ, ի Մարսիլիա, 1673.

Խիրք ժամսկարգութեան որ կոչի Ասենի: կարգաւորութեան հատորակաց այօմից նկեղեցւոց Հայաստանեայց: ԵՒարտնալ սրբոյն Իսահակայ հայրապետին. Մնսրօպայ վարդապետին. Կիւտայ. և Յօհաննու Մանդակունւոյ: Տալագրեցեալ ի գործարանութ սրբոյ Էջմիածնի. և սրբոյն ԵՒարգսի գօրավարին որ ի Ցուչի: Ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Ցակոբայ դիտացսկոսի, և ի թագաւորութեան Քրիստոսասիրի և բարեպաշտի. և Քրիստոսիս գօրացեալ Լուգովիկոսի արքային կաթլիացւոց: Վերակացութեամբ Յանիէլ և սրբագրութեամբ տեառն ԵՒսկանայ վարդապետի և ԵՒրքի եպիսկոպոսի երեւելեացդ: ԵՒրդեամբ և ծախիւք Նոյնոյ ԵՒսկանայ ԵՒրհի եպիսկոպոսի, և թաթէոսի իրիցու երեւելեացդ: ի Մարսիլիայ քաղաքի: Թուին Քրիստոսի 1673 և Ցունիսի 25: Իսկ ըստ Հայոց. ՈՀԲ:

ԵՒկատարն չալակը Գաւիթի մարգարէին պատկերը կայ. և գիմացը հետեւեալ Յառաջաբանութիւնը.

«Ի գործս թեամբն ԵՒստուծոյ և ձեռնատութեամբ ամենապարին սաեղծի ձեռնարկաք գմատեանս գոյս սպագրել՝ առ ի օգուտ ինոն ԵՒրամեանս գարեի, և ի յոտատորութիւն մանկանց եկեղեցւոյ. Նա և ի պաշտատութիւն Տեառն ԵՒհանի: Քանզի քանիցս անդամ գրեաց առ իս մեծաշուք և բարձրագոյն հայրապետն տէր Յակոբ սեղեակալ և առաջնորդ սրբոյ Էջմիածնի տպագրել գկատատատան սատնի. և խոստացաւ տարկել գծանն, բայց ոչ եղեւ. քանզի ոչ միայն ոչ առաքեաց՝ այլեւ ոչ բանիս կարաց ոգնել. վասն գրգովմանցն որ անկաք ի մէջ Տոցին. որոյ գրգովման ձեատն և ինձ. ժամանեաց՝ վասն այն ես կարի սարկացալ վասն պատատին՝ որք ի վերայ իմ բարդեցան, և բարդեալք կան սակս ԵՒստուածաշնչոցն և այլոց գրոց. որք սմենեցուն ի մէջ Հատատանեալց. որ և յոտահատեալ քանի մի տարի բարձիթոսի արատրի, վասն Նեղութեան և վտանգին. սրք հատին ի վերայ իմ, և պատեցան գինեւ: Իսկ այժմ հայելով գի յոտահատեալ ինամբ էքանին ոչինչ օգնէ այլ յատեւ գինատ հատատցնէ ինձ և ազգիս մերոյ. Նաեւ յիշելով գրատն սրբոյն Գագոսի անհետին ընտրութեան, ինձ բազմատ Նեղութեամբ պատատ է մեզ մատանել յայն հանգիստն. այլեւ հայելով յատաջինն մեր՝ և ի Նախնիսն ապգիս մերոյ: ԵՒրք փոխանակ գովատանութեան և շնորհակալութեան պատատանեաց և գնախատանս բնակեան: ԵՒրով գիտատորութեամբ քաջալերեալ՝ և ի հինգտնեա հատութիւն սրբոյ Հոգւոյն ապատինեալ*

դանձինս մեր արկաք ի խորս անհնդիանն գոր-ծոյս, զասուրկ գոյով ամենին յամենայնէ, եթէ ի հոգեւորէ՝ եւ եթէ ի մարմնաւորէ գոյից և գիտա-ւթենից. հանձարոյ և հնարագիտաւթեանց, բայց ապա ինձակ յայն որ կոչէ գոյացն իրըն գոյ. և մեզ ձեռնատու լիցի յաւարատուէ գոյացմանցաւ մասնեանս գոյս, որ ասաի և անուն հաստատուք են ի մի վայր. առ ի դիւրահասանաւթիւն ենթեալ-ոցն՝ և ի չժանդագոյ ենթիւն ածանից և պակա-սակրթից. գի մի ի սխալին վհասեալք լջցին. այլ իրըն գձնեսցուս և գդրաւմիկ ինքնանց ա-ռեալ կալասցին և ուղղացին, յենլով իրըն ի ջուպ. շնորհս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. որ է օրհնեալ ընդ Հօր և սրբոյ Հոգւոյն այժմ և անվրաս յաւիտեանս. Ամէն »։

Չորրորդ էջն կը սկսին խրատներքն. կարգա-ւորութիւնք եկեղեցւոյ », եւն, գէջն 12. որոն երկրորդ սեան կէսէն կը սկսի « հրաժարումն », գէջն 15. եւ ե՛ր երորդ ենթեան պատկերը. և դի-մացէն նոր թուաձարով կը սկսին ժամերգու-թիւններ գէջն 171. էջ մը պարապ, յետոյ սկիզբի Ֆետի պատկերը. և 177էն կը սկսի Սաղմոս-բաներ, գէջն 339. ապա Ֆետի ձննդեան, Մկրբ-ուտենան, Աղոթքն երկրպագութեան պատկե-րը. 341էն կը սկսի ժամագրքը. « կարգաւորու-թիւն ամենից և ժամակարգութեանց բուս արարա-գութեանցդ հայկազունեաց », գէջն 394. մեր օրի-նակին մէջ թուղթի մը կը պակսի հոս. անշուշ պարապ ըլլալու է. 397էն սրհնութեանց քահանա-ներ՝ գէջն 404, որ է վերջին։ Ձիշտ սակարան չունի։

Թիւրքը քառաձաւ, թուղթը սեւ ու թանձր, երկ-ջեան, չորս սեաակ գիր ունենալով. բնաւր սր-պագրութիւն։

Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, 1719.

Ժամագրքիս առեւնի. որ պարտուկակ յինքնան գայսօրիկ։ Նախ զգիրս Յայտնութեան Յովհ. մար-գարէին։ Երկրորդ՝ գկարգաւորութիւնս հասա-րակաց ազօթից Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Երր-րորդ՝ գՅունգական ածնից Տէրունականաց և սուն-նային սրբոց բուս պատշաճի աւուրս և Չորրորդ բդհամառօտս խրատս սրարողութեանց ժամատու-ցեաց։ ԵՒս ընծեցսցօզգ։ վասն յամենայն սեգիս՝ ուր և գտանիցի եկեղեցի մեզաղնայց՝ յոյժ ու-նելոյ գհարկաւորութիւն մատենիս այսորիկ, ա-պատինակ յօգնութիւն յարաժանաւ ազատչին, ակսաք ձեռնարկել ի տպագին սորին. ի պայծա-ռութիւն նորոյ սիօնի և զարգութիւն եկեղեցա-կան մանկանց. իսկ և ամենայնին ի փառս մեծին Աստուծոյ։ Աստի և ձեր ընկալեալ բարեսէր կա-մաք գհոգեւոր գանձս գայս, փառս վեր ընծայես-ջիք ահաւոր աէրութեանն ամենայն սուրբ երրոր-դութեանն որ է օրհնեալ յաւիտեանս, սրմէն։

Հակառակ եւնը Վաղիմի մարգարէին պատ-կերը կայ. և անոր գիմաց 3 էջէն կը սկսի Սաղ-մոսարանը. գէջն 142. և ապա ենթիմի մը պարապ ձգելով 145 էջին մէջ նոր պատկերագրով հակառա-« կարգաւորութիւն հասարակաց ազօթից Հայաստա-նեայց եկեղեցւոյ։ Աւրբիսւ սրբոյն Հակոբայ հայ-րապետին. և Մաղթվածք վարդապետին Գիւտայ. և Յովհաննու Մանդակունւոյ։ 146էն 149 « Հրա-ժարումն », ապա նոր պատկեր, և 151 էջէն կը սկսին ժամերգութիւնները. գէջն 332. 334 էջին մէջ նոր պատկեր. գիմաքէն կը սկսի Տնունցեայց. « կարգաւորութիւն Տանից Տէրունականաց և սուն-նային սրբոց. բուս պատշաճի աւուրց », գէջն 469, որոն երկրորդ սիւնէն քահանայ օրհնութեանց, եւն. գէջն 575, և յաջորդ էջին մէջ որ է վերջին « Ձիշտ սակարան ապագի Աւրբոյ դրքոյ։

Փառք պատի Քհոնութիւն և Երկրպագութիւն Հոր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Որ կեանքնանայ և միաբանն սէրու ենթեան ընակի ի լոյս անմա-տոյց. Ձնայով անդնդին յամենարին և մարմնական սեռից։ Աղոյ այ սկիզբն գոյութեան. և այ վախ-ճան կատարեան. այլ նոսա յան գոյս բանեանս և միշտ նոյն։ Աստուած երկնաւորաց և երկրաւորաց և ամենայն հոգեյոց։ Որմենալ գովեալ բարերարնալ և փառաւորեալ անկեա և անապատ յաւիտեան։ Որ միշտ ինս պգեսս սրբոյ եկեղեցւոյն և գա-գարէ գնա ամենայն հոգեւոր պիտոյից։ Ի յայց ձեռն սրդեաք։ վարդապետաւց երջանկաց և առ-ատնաբան ստացողաց։ Աղոց փայլեալ լուսնկային և աստուածային պարգեւացն գարդարելոյն գկեն-դանի սուրբ պչեպեա բարեկարգութեամբ և գա-նապատ ընթերցուածով սահմանելով կարգս ժամուց և հոգեւոր երգս ձայնից պաշտամանց։ գՈրս շա-րակարգ գիրըս այս կանխաչարեալ և նորատոպ. որ կոչի աստնի ժամագիրք։ ունենալով ամբարեալ յինքեան գհամարն կարգաւորութիւնս հասարակաց ազօթից բուս հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ ԵՒս որ վաստակ բարեպաշտ ըղձանաց հոգեսէր երկիր գործն յաստուծոյ պարտն գանձելի սրդի սիրեալ մով-սէսն, և մանաւանդ պզոսոխ սրդի սիրեալ Յես-յականն Նաւեայ գամ սպեկ յարդարութիւն արդեանց իւրանց, ի վայելուչ եկեղեցական մանկանց, և ի փառս յիսուսի քրիստոսի։

« Ի հայրապետութեան ամենայն հայոց՝ աեառն առատաձեռնոյ սրբազան կաթողիկոսի։ Ես ի պատերազմ ենթեան սրբոյն Խրատոսի՝ աեառն գրիգորի բարեջրանիկ եպիսկոպոսի։ Ի կոստանդ-նուպոլիս քաղաքի։ հրամանաւ Նորին գիտոյի աեառն յովհաննէսի խոհեմապարտ վարդապետի։ Ի ենթարկութեան հայոց։ Ի Ամիկ։ Ի եպատերների-ին։ Ի ապարանի պարոն կարապետի սրդի աս-տուածաձոյոյ։

ԵՒրդ՝ որք գնենեցդիք գան հոգեւոր բայձանք. յիշեցէք ի մաղթ մագիանոս ձեր վկեր գրիգեայ բարեպաշտան պատճառան սորին ի սեր. պետինքն գոյութեան ինձ գանականն և գենոգան Նորին գմահատեսի պոդան և գլուխ։ և գոյութեան մագիանն և գենոգան Նորին գպարան գանիէլն և գմայն։ և գամենայն ննջեցեալս նոցին ի սեր սոյիկ խոստովանութեամբ ղան գոյլապրող գրքոյս գպագատաւոր գպիրն յի-շեցէք ի սեր։ Ի յետոյ գան գամենայն յիշեցէք և գմատակարար տալան սորին գհոգ տուք ձերոց և ծնողաց ամենեցուն գրագմամեզ սրտ պատու-ծատրս և գծնողսն իմ։ Նաև գեզբայրակիցն իմ գայիքանն. և գորեզեան իմ գՅովհաննէս։ ԵՒլ և յիշեցէք գաշխատաւորսն գործարարիս գվանեցի սրիւցու յակորն և գվարդանն »։

Թիւրքը մեծ քառաձաւ՝ երկարն միջակ գրով, գարդափակ երիսներով. թուղթը հերմակ. հատա-կար տպագրութիւն։

— Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, 1754.

ԵՒս ճակատ. Գիրք Աղաւնատպի Խաւրի։ Այս-ինքն՝ Հարիւր յիսուն Ակէտիցն։ Որ է յիւրմ կանոնս բաժանեալ ի խմբագրմանչեայն մերոց բուս աւուր ձայնիցն եկեղեցւոյս սերոյ ժամակարգու-թեանցն։ Որ յամենայն աւուր պաշտի ի տուր եկեղեցիս Հայաստանեայց։

Բ ճակատ. Ժամագիրք աեանն։ Յորում գա-րունակին երեք Գիրք եկեղեցւոյս սերոյ ժա-մակարգութեանցն։ Նախ՝ Գիրք Աղաւնատպին Խաւրի Հարիւր յիսուն Ակէտից. յորում կա-նոնս բաժանեալ յեօթնեական Խորգայս։ Ցի ու-թեւորդն յայլոց են։ Երկրորդ՝ Գիրքն Ժամա-գիրքն։ Յորում են կարգաւորութիւնք Հասարա-

կաց Ալօթմից Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ։ Ա-ւարեալ մեծին Յահակայ Պարթեւի՝ Հայոց Հայրապետի. և Մեսրոպայ վարդապետի, և Փիւռոյ, և Ցօհաննու Մանդակունւոյ։ Իսկ Երրորդ Փիրք՝ Տօնացոյց Հայոց. Որ ցուցանէ զպատշաճ երեցմունս և գլխիվերցուածս Տօնից Տէրունականաց և սրբոցն և պահոց. Ըստ արարողութեան Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ։ Ա-րեալ նոյնոյ իսահակայ մեծի՝ հայոց հայրապետի։ Եւ ապա Շարամատո Թուատուրինոնց սուրբ Եկեղեցոյս հայոց ժամակարգութեանցն մէկ որն յոր գասէ ասիլ սիւտի և այլ։ Իսկ վերստին տպեցեալ եղեւ ի կոստանդնուպոլիս քա-ղաքի բնակեցեալ բոլոր ազգիս կամեցողութեամբ-րըն. և հրամանաւ նորին Ազգասէր Պատրիարգի Տէառն Ջաքարիայ Աստուածաբան կոչեցելոյ գե-իմաստ վարդապետի՝ և Ազգ հայիսկոպոսի. ի փառս մանկացելոյն յիսուսի։ Ի Տպարանի Յօ-հաննիսի և Փօղոսի։ Առաջնորդեա Ամենակարօղ Տէր։

Այս երկրորդ հակատէն վերջ չէջն 5 իբր յա-ռաջաբան հետեւեալը կայ, որուն մէջ կը պարզուի այս տոպագրութեան պատմութիւնն ու պատճառը.

«Ի կոստանդնու պոլիսս մեծ բնակեցեալ Ազ-կիս հայոց՝ Ամենասուրբ Երրորդութեանն շնորհիւ, հաւաքեցեալ ի պատրիարգնիսա սուրբ Աստուա-ծածնի Մայր եկեղեցւոջ. ի բոլորից եկեղեցեաց. որոցն՝ ասագ իրիցունք, և առ հասարակ քահա-նայք. սրբոց եկեղեցեաց մուխէվէլիքս, և կիսէ-ցապանքս, իշխանապետք, և իշխանքս, և բոլոր էանափքս որ ի պոլիսս, յատեան նոյն սուրբ եկե-ղեցւոյ ժողովելով մեր, և առաջի անդ գոնաե-ցեալ եպիսկոպոսաց, և վարդապետաց, ի սինհո-դոսին խորհուրդ արարեալ վասն հին ոտնացոյցի տպագրացման, և ի գործածման. որպէս նախնիքն մեր՝ գհիշատակ սրբոյան հայրապետացն ի հաս-տատութեան պահելով, հետեւեալ են ընթացից արարողութեանն նոցին. ի հայաստանեայցս սուրբ եկեղեցւոջ։ Եւտե՛ խորհեալ և մեր համահաւա-նութեամբ բոլորից վճռահաստատել. եթէ պի յոյժ բարւոք է մեզ. յընթացս նախնեացն մերոց դնալ. և զայս վճռահաստատութեանն հաստատութիւն՝ ան-փոփոխ ունիլն մեր պարտ վարկաք շնորհիւ Տեառն. ասելով նիթէ՝ ոչ է արժան խոտել. և անպիտան համարելով զհիշատակ Աքանչելագործ Երրեքին հայրապետացն մերոց ի բաց մերժել. և չետս ընկրկել։ Այն պի է Տէր հանգուցեալ նախնիքն մեր. նոփա ընթանալոյն. ուստանելով իսկ, և յոյժ աճե-լով գյոգնեալն աշխատութիւնս Մեծին և Աքան-չելագործ Հուրբ Հայրապետին մերոյ Խահակայ. և գործակից ս նորին. Երրեքան Հայրապետին Մես-թոպայ. և հետեւողացն այն գործոյ Երրեքան Հայ-րապետացն Եարգի շնորհալ-ին և Իրիքորի վը-կայասիրին։ Իսկ որոց և մեք համահաւանելով հե-տեւեցաք անվոփոխ և անշրջելի պահելով րա-հիշատակս նոցա. այս է գհին ոտնացոյցն ի մէջ հայաստանեայցս Սուրբ Եկեղեցւոյ, և լսաս արա-րողութեան Աքանչելագործ Երրեքան Հայրապե-տացն յընթացից գնալ՝ ոչ խոտորելով ի շաւղաց նոցին։ Երրոյ վասն ասա միահամուռ հաւանութեամբ մերոյ բոլորից՝ տպեցուցաք զհին ոտնացոյցն, և գատենի ժամագիրքն արդեամբ և ծախիւք, մեր ընակեցոցս ի մեծն պոլիս պատիս հայոց ամենե-ցունս գհիշատակս նախնեացն մերոց ի յաւիտեան անվոփոխ ունելով։ Ապա ուրեմն որոց հիշատակն որնոութեամբ է ի գիրս կենաց։ իսկ և մեր հե-տեւմամբ նոցին շաւղացն, և բարեխոսութեամբ Աքանչելագործ Հայրապետացն մերոց՝ Տէր Յի-սուս Քրիստոս գհիշատակ մեր անջնջելի պահեց-ցէ։ Յր և մեզ հիշատակ որնոութեամբ եղիցի, և գվարձս յաւուրն ծագման և յառնելոյն Երրեքն առնել-ով. Ամէն »։

Յէջն 6 Գաւթի պատկերը կայ. և 7 էջէն կը սկսի Կազմաւարներ, և կ՝աւարտի յէջն 142։ Յե-տոյ իջուցիչ մը պարապ, ապա Նոր հակատ պատ-կերազարդ. «Փիրք որ կոչի Ժամագիրք։ Որ է կար-գաւորութիւն Հաւատացեալ Աղօթից և փառա-բանութեան Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ։ Ար-բունի և հաստատեալ սրբոց Թարգմանչացն Ա-հակայ և Մեսրոպայ։ Եւ ի Դիւտից հայրապետի և Ցօհաննու մանդակունւոյ։ Ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սուրբ », կ՝աւարտի յէջն 326։ Ձեւով պարապ մեծ մը, և ապա պատկերազարդ Նոր հակատ. «Փիրք որ կոչի Տօնացոյց Հայոց։ Որ ցուցանէ զպատշաճ երեցմունսն և գլխիվերցուածսն Տօնից Տէրունեաց և Երրոցն և Պահոց. Ըստ արարողութեան փա-մակարդութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղե-ցւոյ։ Արարեալ սրբոյն Իսահակայ Պարթեւի՝ Հա-յոց Հայրապետի »։ Այս հակատին շա-րակր կայ ութ պատկեր Աստուածայնութեան. կ՝աւարտի յէջն 465, որուն ա. սեա՛ կէսէն կը սկսի. «Խրատք ժամաեղեցեայց ըստ արեւելեան տաճկանացն ակատածոց և աստիճանից ազգիդ։ Զոր ինդրեաց սուրբ վարդապետն Զաքար զրիմեցի ի մեծ բարե-նէն Գրիգորէ իւլաթեցւոյ. և կատարեաց այս-պէս »։ Իսկ ը. սեան ստորոտը գրուած է. « Ի դեկտեմբեր կենի Տօնացոյցս Զանկ Աչտաւուրաց », եւն. էջն 478, և 479–480, որ է վերջին։

«Զհիշատակարան Տպեցման Սրբոյ Կերպոյս՝ փառք Պատրի, եւն, Նման Վ ապագրութեան մինչեւ ըստ հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Սրբ գլուխ՝ է տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս փրկիչն ամենայն աշխարհի։ Որ Նոյն ինքն առաջ գիմութեամբն իւրով ետ կա-տարութիւն տկար ձեռացս մերում, տպել և յա-ւարտ ածել գայս գիրքս պիտանի և յոյժ հարկաւոր ժամակարգութեան սուրբ եկեղեցւոյս Հայաստա-նեայց կամելովն բարեպաշտ ըղձանաք և տալովն գծախսն ապեցմանն ակնյի բարեպաշտոն աստու-ծասէր՝ և շատ հոգեւոր բարի հիշատակաց պատ-ճառ ծերունապարգ մահտեսի Յակոբոսին. և հօրն իւրեանց հարազատ բարեպաշտոն որդւոցն։ Որդ՝ որք վայելէք զգիրքս գայս լինկեցուցոն աստու-ծոյ, յիշեցիք ի սուրբ աղօթս ձեր զվերստիչեալ բարեպաշտոն մահտեսին։ Ի գծնողսն նորին ակնյի երեվանենց գմահտեսի մինասն, և գկողակիցն լոփ-փալարն, և գծնօղսն ծնողացն։ Այլեւ գհանգու-ցեալ կողակիցն մահտեսի Մկրտչին՝ և գկենդա-նին։ Ի գորդիսն գմահտեսի Խաչատուրն, գմահ-տեսի Գէորգն, և գմահտեսի Մերկէտիսն, և լո-ղուսարն գմահտեսի Ղուրին, և գծաղկավիթիմ իծոռնեան. և գայլ ամենայն արեամտեաւ կենդա-նիսն և գհանգուցեալսն նորին։ Այլեւ յիշեցիք գպարկեշտ քահանայն արժանաւորն գաբէր արբա-համն. որ պատճառ եղեւ տպեցման գրքոյս՝ յոր-դորելովն լինել բարի յիշատակ անջնջելի։

«Ի արդ՝ տպեցաւ գիրքս այս՝ ի Հայրապե-տութեան Տէառն Ագէքսանդրի սրբազան Պահո-կիոսի աեւեռայն Հայոց։ Ի թ Պատրիարգութեան սրբոյն Իրուսաղէմի՝ Տէառն Թէոփորոսի Երջան-կազարդ վարդապետի։ ի կոստանդնու պոլիս փա-ղաքի։ Հրամանաւ Նորին Երջազան Միտոյի՝ Տէառն Զաքարիայ Աստուածաբան վարդապե-տի։ ի Տպարանի յոգնաշխատ Հանգուցեալ մահ-տեսի աստուածատուրի։ ի Նորագէս մատուռն ԱՄԻ-ի-ն Հայոց։

«Եւ արդ՝ անկեալ առաջի համայնից վայելե-ցաց մաքուր ուխտիդ Եկեղեցոյ՝ ազեբեամ յիշել հուսկ յետոյ և վիս գՏպագրող սուրբ Գրքոյս՝

գործի վերագրեցեալ աստուածատուրի՝ պատճառի առեալ յատաջադրութեան տպագրելեանն գյօհաննէս անուամբ եւեթ դպիրս. և զնորարտրոյ որդեկոնս իմ կնքարպետն և գլակոյն. որք անդին ամին գաշխատանս ոչ սակաւս. որս եմս հանդերձ նոքօք պատրաստական ծառայ ձեր առնեցուք: Մաղթեմ յիշել ընդ գրիցեալս և գմշակսն գործարանիս՝ գվանեցի գմահտեսի տարս խանն. որ է հին աշխատակիր տպագրատանս մերոյ. և գշատախեցի տարգիսն, և գվանցի խաչատուրն: Իր ինքն ուերն մեր Յիսուս Քրիստոս որ առաքեն է ի տուրս քարեաց՝ ի միտանգամ գալստեանն իւրում և տարքայութեան՝ յիշողացդ և յիշեցելոցս առհասարակ ազորմեացի. Ամէն »:

Յորն տպագրութեան մէջ կը պակսին օրհնութեանց քաղաքանները. դիրքը մեծ քառածալ, երկսին. թուղթը թոյլ, զարդագործ երեսներով. հասարակ տպագրութիւն:

— Ի տիպ, յԷջմիածին, 1785?

Խաղաղիւք Աստեղ: Տօնացոյց. Առաջին Հատոր. Որ ունի զամենայն Տօնս և զՊահս Սրբոյ Էջմեծնոցս Հայաստանեայց հանդերձ պատշաճէիքն իւրեանց: Ի ցուցանէ զԱնշարժն և զրուշարժականսն ըստ կանոնի տոմարին Տօնացոյցին մերոյ:

Տօնացոյց. Երկրորդ Հատոր. որ է գանոն և կառավարիչ տոմարին Հատորին: Զօրինեցեալ երեսուն և վեց խորանօք ի վերայ երեսուն և վեց գրոց մերոց այբուբենականաց, որոց իւրաքանչիւր տառի գրոյ խորան ըստ բերման իւրոյ տարւոյն գամենայն չարժական և տեղափոխ տօնսն կանոնաւորեալ տեղաւորէ:

Ի վախճան Հատորս (էջ 412). «Վերջաբանութիւն Տօնացոյցիս և իւրում կոտակ արարողի տորին առ մերայնեացս. Աղօ վերջապէս զպարտանս իւրոյ կոտակ »:

Յէջն 417. «Ւարդաւորութիւն Երկնելոյդ և Ւարտղոյս ժամանակաց տեառն Կնբտեսի Հատոց կանոնիկիսի, որ ետ բերել ի սուրբ և ի հոչակաւոր յաստուածալուսակ և հրեշտակակրօն սուրբ Հարքն մեծ ուխտին Մաքենից, և այլն. Յաւուր քան գամենայն պարու է յառնել վահակային և գամենայն ջահս և գկանխեղեն լուսանել »:

Յէջ 128. « Յիշատակարան տպեցման և տպագաղ սուրբ գրոյս. Վոհանէիսն և փառաւորութիւն... ըստ որում և նարդենիս բարեխնամ մատակարարութեամբ առատաձեռնեալ ի մեզ յամենայնաւ շնորհաց իւրոց, զօրացոյց գսակարութիւն մեր, ի տպել վերստին գԱստեղն ժամակիրքս և յանհաղել ի հարկաւոր պիտանութիւն ժամակարգութեանց սրբոյ Էկեղեցոյս Հայաստանեայց: Զոր և ըստ յոկնաժխանձ խնդրոյ Քրիստոսասէր և բարեջան Տէրս գանգիի ի Տէր հանգուցեալ Պօղոսեան մահտեսի խաչիկ Աղային տպագրեցաք նորահերս գրովք, և տոկոն հնգեվեց, խորհրատ որ պատկերօք և նրբաքանդակ խորանօք, կանոնօք և ծագկամբք: Ւրում գործառնութեան ընկերութիւն յոլով ձախորդութիւնք ընդդիմակաձակ յատեցան, այս ինքն պակասութիւնք հարկաւոր պիտոյիցն բան սմին, զորս ի յաղչատ գիւղսրջոյ ոչ գտանելով, ի հետաւոր գծուարութեամբ առնեն բերիմք. Նաեւ խառնակութիւնք կողմանցս յանախրութենէ, որք և զսուրբ Ալեռսս և զմեզ խոովեն և անհանգիստ առնեն... ահա զպակասն ամ սուրբ գրոյս բազում գգործ հնձեամբ աւարտեցաք ի հնոց ականատեսութեանս մերում ԱԻՐ Ի և ի գեկտեմբերի ամսեանս վերջնում (= 1785)... Զիշխեալքի ի չարժանահաչոյ մաղթանս ձեր վհատատոչն տպարանիս, զառ Քրիստոսս փոխեցեալ գՏէր Յիսուն մեծավաստակ կանխակիկոսն... բնակ նմին յիշեալքիս և գյաջորդ գահակալս Նորին գՏէր Ղազարս արքեպս և արիաջան կանխակիկոս ամենայն Հայոց... որս օգտակար հրամանաւն և հոգաբարձութեամբն տպեցաւ գիրքս: Ապա և գհոգեհոգի տերին, լուսեհաւատ Նորընծայ վարդապետին, զարբագրոցն վարձից կապարեալ գրոցն չարտաձոց... Զիշեալքիս մանաւանդ և գառատոչն ձախտից հաստատեցման տպարանիս բոլոր պարագային, գՉաղիկեանց ի Քրիստոս հանգուցեալ Չաղիկեանց ամենազան Կրիգոր ազային... լնգ որում և հանգուցեալ ծընողաց նորին գՄիքայէլն և գՄամախանեան... Լաւ առաւել յիշեալքիս գվերստին Չաղիկեանց բարեպաշտ և մեծահաւատ մահտեսի Խաչիկ Աղային, և գհանգուցեալսն նորա՝ գհայր իւր Պօղոսն և գմայր իւր Մէհրբանն... գԱստ գի նոյն օրհնաժառանգ անձն եղեւ պատճառ տպեցման սուրբ գրոցս, ասլոյ զծախսն ի յաստուածապարգեւ գոյից իւրոց առատապէս... Զաեւ յիշեալքիս գկերտողն նորատարէն գրոցս, և պատկերաց, և խորանաց և հատմանն ծագկանձից, գվարպետ Յարութիւնն վաղարշապատցի, հանդերձ իւր աշակերտ տիրացու Խաչատուրն: Ըստ որս և զդրաշար տիրացու Մաղաքիան, և գԱղեքսանդր սարկաւագն: Ւր եւս գրաձոյ և գմրապարկ Կէորգն և Աղեքսանդրն, և այլ աշխատասէրս գործարանիս»:

Յորինակին յորմէ այս յիշատակարանները քաղինքնք, կը պակսի առաջին մասն գրոցս, ի մասնգիրքն և Ապրմոս. և թղթահատմաբք կը սկսին յ243 թղթէն:

Այս տպագրութիւնը չկայ այժմ մեր գրատունն մէջ. ես չեմ տեսած. Հ. Զարպ. ի Ձեռագրէն է այդ յիշատակարանը:

Ջ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1786.

Ամէն բանով յար և նման ի տպագրութեան. բայց յատգրն է այս:

« Զիշատակարան Տպեցման Սրբոյ Գրոցս. Փառք պատիւ և երկրպագութիւն Աստեղատրդութեանն և միութեան Աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Մեք բնակեցեալքս ի մեծն պօլիս Կոստանդնուպաւլսի ազգս Հայոց հաստատեցեալ ի գաւառիս արքունի սուրբ Աստուածածնէի Մայր եկեղեցւոջ. ի բոլորիցս եկեալեցաք. որոցն Ազգերիցունք. Ամենապատիւ և աւո հասարակ Քահանայքս. նաեւ սրբոյ եկեղեցւոյ մուտեվէրքիս, եկեղեցականքս՝ իշխանապետք և իշխանաբս, և բոլոր էանաֆիից աւո հասարակ ժողովուրդքս. յաստեան նոյն սուրբ եկեղեցւոյ ժողովով մեր, և առաջի անդ գասնեցեալ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, ասեղնագործ հաստատեցեալ մխիթարեան մեծաս լուսնոյն խնդիրս արարաք ի ներկայ եղեալ Ազգասէր կուչիցեալ Սրբազան Վաստրիարգէ, վասն վերստին տպեցուցման հին ուռնացոյցիս և աստեղաչափականիս և ի գործ ածման. որպէս նախնիքն մեր՝ գյիշատակս Սրբազան հայրապետացն ի հաստատութեան պահելով, հետեւեալ են ընծայիցին և արարողութեանն նոցին, ի հայաստանեայցս սուրբ եկեղեցոջ: Ըստ որի խորհուրդ և մեր համահաստատութեամբ բոլորիցս վճռահաստատեալ, եթէ գի յոյժ բարոք է մեզ. յընծայեցս նախնեաց մերոց դնալ՝ և ոչ խոտորելով ի շատագոյն նոցին: Որոյ տեսեալ Սրբազան հայրն մեր գյիշեն և գփափաքն սրտին մերոյ նա հրամայեաց տպել գհին տօնացոյցն և գաստեղի ժամակիրքն. որ նոյն աստուածային աստուածագիտական և ամենակարօտ գործս եթեամբ հաստատել. ի վայելումն մաքառ և լուսատարշաւան ազգիս հայոց. արդեամբ և ծախիւք մեր բնակչոցս ի մեծն պօլիս ազգիս հայոց ամենացունցս գյիշատակս նախնեաց մերոց ի յաւ խտեան

անփոփոխ ունելով։ Ապա ուրմէն սրոց յիշատակն օրհնութեամբ ի կիրս կենաց։ Իսկ ի մեր հեռատեսութեանս նոցին չատալն և բարեխոսութեամբ սրանչելագործ հայրապետացն մերոց՝ ամէն յիսուս քրիստոս զյիշատակս մեր անջնջելի պահեսցէ։ Ամէն։ Իսկ զայս այսպէս առնելն մեր ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ յերկրաց պատճառաց։ Նախ վասն սրբոյ և կենդանարար հայրապետական անփոփոխ հաստատութեան. որպէս նախնիքն մեր պահեալ էին մինչեւ ցայժմ։ Երկրորդ վասն սրանչելագործ սրբոցն հայրապետացն մերոց խնամակալ և գործակցաց նորին Մեսրոպայ և հետեւորդաց նորին, Իսահակայ, Ցովհաննու մանդակունւոյ, Եղբայրն շնորհալւոյ։ Երիցորդի վկայաբերի, և Յարգոյ շնորհալւոյ։ վկարպագրութիւնն նոցին անփոփոխ և անսասանելի պահելոյ։ Ի սրդ լաց ի վերոյ գրեալ երկոցունց պատճառացն, եթէ ոք ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքրագոյնն՝ յայլ և այլ միաւս ընթանայցէ կամ բանիւ արարածոցիւք, յիրաւի մեծամեծ մեղանչէ, զոր ոչ առաւած վաղ և գիրս սուրբ շնորհեալք. Ամէն։

« Ի սրդ՝ բարեխոսութեամբ քոյ և յաղթող վկային իւրոյ Սրբոյն Մինասայ արպահաս գինուորին. վեսաին տոպամբ առաքեցաւ գիրքս այս՝ ի Հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիոս Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Ընդ ի պատրաստութեան սրբոյն Էջմիածնի Տեառն Ցովակիմայ Երջանկայիշատակ վարդապետի։ Ի կոստանդնու պօլիս փոպայի։ Հրամանաւ նորին արժանաւոր ասանդ Ագգասէր Սրբազան Պատրիարգի՝ Տեառն Ցաքոբոսի Ակռաւաճարան կոչեցեալ գերմանաց վարդապետի և արք Եպիսկոպոսի։ Ի Տպարանի յօհաննիսի, և պօղոսի. հանգուցեալ մանասեի աստուածատուրեան։ Ի թուականիս Հայոց ՌՄԼԸ. Օգոս՝ Ա. Աւարտ։

« Ահա արդ՝ անկեալ առաջի համայնից վայելուչագ մաքուր ուխտիդ Եկեղեցւոյ ազնըսանք յիշեմ զՏպագրող սուրբ Երգոցս վերստիպեալ պարտաւոր յանձնէին, և ջանիւրաքս պատճառ. սրբ բանիւ ջանիւք և բազում աշխատութեամբ ժողովելով ի վայելչասեռ պարտիզագ ի անուշահոտ ծաղկանց կերպ առ կերպ գեղս նոցին առեալ գրմամբ իբրեւ գվայելուչ բուրաստան ոչ սակաւս աշխատութեամբ գաւառաւս ձեր արարաք։ Ի բեմն կրկին խնդրեմք յիշել յաղօթս ձեր։ Ցուսկ յիսուս՝ յիշեալիք գաշխատասիրսն ողորմելոյ գնոյնս բարեխօսել և գյղտուլ գրգոյս գվերստիպեալ յօհաննիսի սրգի զտիրացու յարութիւնն. և գայսահանեան պետրոսն։ Ահա և՝ գբրտնական մշակացն ոսպարանիս ի բաւ ոյ գեղիչն նոյնոյ հանգուցեալ բարեյամի սրգի վարգանն. և ի նոյն նահանգէ ի գեղիչն ներքնոյ տիրատուրի սրգի գտիրացու վարքարն, սրք են բազմաչխատ տրապարատանս մեր։ Ուր և ինքն տէր մեր Ցիսուս Քրիստոս որ պարգեւիչն է ամենայն բարեաց՝ ի միասանգամ գալստեանն գյիշողիգ և գյիշատակողիգ յիշեսցէ. և իւր լուսեղէն սուրբ տեսութեանն արժանացուսցէ, Ամէն »։

Ի տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1827.

Քաւմատիպութիւն Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ։ Ցոյսում պարունակին երեք գիրք։ Ասմունս Դաւթի. Ուր է պօղոմ և օրհնութիւն առաւտուած և մարգարէութիւն վասն մարգելութեանն քրիստոսի։ Ամենի մատեան. Ուր է մատեան հասարակաց պօղոմից և պաշտաման։ Տաճարոյց. Ուր է ցուցակ ոտնից և ընթերցուածոց, ըստ նորոգ բաբելարպութեան սրբոյ սիմոնայն Էջմիածնի։ Հրամանաւ ամենապատիւ և վեհափառ Պատրիարգի Հայաստեայց մայրաքաղաքիս կոստանդնուպօլսոյ Տեառն կարապետի Ալք Եպիսկոպոսի։ Տպագրեալ Ջամի տեառն 1827, և ի Հմուին հայոց ՌՄՀԶ. Յօրհնագիրս, ի տպ. ի Պօղոսի Աբասեան Ապուչեխցւոյ։

Ասմունսարանը կը սկսի 3 էջէն և կ՝ատարսի յէջն 100. ապա նոր հաշտա. « Քաւմատիրք Աստեղ։ Աբարեալ սուրբ և աստուածաշունչ թեպետմանեացն Աահակայ և Մեսրովպայ, և երանելի հայրապետացն մերոց Ցիսուս և յովհաննու մանդակունւոյ, և սրբոյն Եղբայրն շնորհալւոյ։ Հրամանաւ ... Ապուչեխցւոյ ». Նման վերնագիր՝ Նոր ի տպ. 1–147. և ապա նոր հաշտա. Տօնացոյց. Հաւատ առաքելոց. Քարոզ նշանակին Տօնից և Պահք, Ընթերցուածք և Աբարողութիւնք հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ։ Ակզբնաւրեալ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ ի սկզբան լուսաւորութեան ազգիս Հայոց։ Ի կարգաւորեալ սրբոյն Աահակայ պարթեւի, և երանելի հայրապետացն մերոց Ցիսուսոյ և մովսէսի մանդակունւոյ. և հուսկ ապա սրբոյ Եղբայրն շնորհալւոյ։ Իսկ ի մեր ժամանակս Տեառն Ամենի կաթողիկոսի սրբոյ Էջմիածնի բաժանեալ յերկուս հատուս։ Հրամանաւ ... Ալք Եպիսկոպոսի։ Վերստին տպագրեալ Ջամի տեառն 1828, և ի Հմուին հայոց ՌՄՀԸ. Յօրհնագիրս , եւն։ 9–142. էջէն 143. « Խրատ վասն գործառնութեան մշտնջենաւոր չրջանիդ », և 144 էջին մէջ ար է վերջին ապիւսակաձեւ չրջանը։

Ի տիպ, ի կալկաթա, 1848։

Քաւմատիրք Աստեղ, աբարեալ սուրբ և աստուածաշունչ Թարգմանչացն մերոց Աահակայ և Մեսրովպայ և երանելի հայրապետացն Ցիսուսոյ և Ցովհաննու Մանդակունւոյ և սրբոյն Եղբայրն շնորհալւոյն. ի հայրապետութեան Տեառն Հինգերորդի Եղբայրն Տեառն Ցովակիմայ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Ուշադիր վերատեսչութեամբ և բազդատութեամբ ընդ նախկին օրինակաց, և հետեւելով Տօնացուցին։ Ի կալկաթա, յԱրծիւ Տպարանի Պօղոսի վիլէնեան կոստանդնուպօլսեցւոյ։ Ցերկրորդում ամի Տպարանին. 1848–ՌՄՀԸ։

Միայն ժամագիրքն է. ի վերջն կան. 1. « Խրատ յազագս պաշտամանց սուրբ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց. աբարեալ ի սուրբ վարդապետէն Թեոփմայի Մէծոփեցւոյ. 2. Կարգաւորութիւն սուրբ Եկեղեցւոյն Հայոց և աբարողութիւնք ժամատեղեաց, եւն. 3. Խրատ տոմարական և մշտնջենաւոր ապիւսակաց »։

Չունինք այս տպագրութիւնը։

Ի տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1849.

Քաւմահարպութիւն Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին երեք գիրք։ Ասղմոս Դաւթի... Աստնի ժամագիրք... Տօնացոյց։ Ի կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Ցովհաննու Միհէնտիս Փէոլգեան, 1849 ՌՄԼՉ. Մեծ. 4°, 98 + 145 + 112 էջ։ Երեք առանձին ճաշատետրով։

Ի տիպ, ի Կ. Պոլիս, յՕրծիւ 1850, ի տպ. ի Պօղոսի Աբասեան Ապուչեխցւոյ?

Ի տիպ, ի Տփխիս, 1852.

Քաւմատիրք Աստեղ, աբարեալ սուրբ և աստուածաշունչ Թարգմանչացն Աահակայ և Մեսրովպայ. և երանելի հայրապետացն մերոց Ցիս-

տոյ և Յովհաննու Մանդակունւոյ և սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ։ Ի Տփխիս, ի տպ. ի Ղեր-սեան Լուսաւորչեան Ընծայեցելոյ Յայնուական Վէմորգէ Աղթամարցւոյ։ 1852–ՌՅԼԱ. 4°, 203 էջ։

Կ՝երևի միայն ժամագիրքն է կար մեր գրատան մէջ, բայց այժմ կը պակսի։

— ի՛Ե տիպ, ի Շուշի, 1854 ?

— ի՛Գ տիպ, Յերուսաղէմ, 1870. մեծ 4°, 563 էջ ?

— ի՛Դ տիպ, ի կ. Պոլիս, ՌՅԻԱ 1872.

Ժամագիրք. Որ է կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից և ժամերգութեան Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ։ Աւարեալ և հաստատեալ սրբոց Հարցմանչացն մերոց Ահակայ և Մեսրոպայ, այլ և Փիւռոյ Հայրապետի և Յովհաննու Մանդակունւոյ, ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Ի Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Տեառն Տեառն Վէմորգայ Վեհափառ Կաթողիկոսի և ի Պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղէմայ Տեառն Տեառն Եսայեայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Տեառն Մկրտչի Երուսազան Արքեպիսկոպոսի Խրիմեան Հայրիկ կոչեցելոյ։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Կրամաճառ Յովսեփեայ Գավաֆեան. ՌՅԻԱ = 1872. մեծ 4°, 119–280։

Մեր օրինակէն հանուած են Հաղմանն ու Տօնացոյցը։

= ի՛Ե տիպ, ՅԵրմիածին, 1878 ?

— ի՛Զ տիպ, Յերուսաղէմ, 1899.

Ժամագիրքն Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին Կարգաւորութիւն Ժամուց Տեառն – Աստեղի ժամագիրքը – Տօնացոյց։ Ի տպ. ի Հատբէլեան Ի. Հմուտ Յերուսաղէմ, 1899–ՌՅԽԸ. մեծ 4°, 645 էջ։

= ի՛Ը տիպ, ի Վենետիկ, 1903.

Ժամագիրքն. որ է կարգաւորութիւն Հասարակաց Աղօթից և Ժամերգութեան Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ։ Աւարեալ և հաստատեալ սրբոց Հարգմանչացն մերոց Ահակայ և Մեսրոպայ, այլ և Փիւռոյ Հայրապետի և Յովհաննու Մանդակունւոյ, ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, 1903։

Ընծայուած է Պիոս Ի. սրբազան Քահանայապետին։

Ակիզբը Նամակ մը կայ Առաք. Պետրոս Ի. Կաթողիկոս Կաթողիկոս – Պատրիարքէն առ Միաբանութեան Ընդհանրական Երբայրական Կերպ Իգնատիոս Աղթպիսկ. Կիւրեղեան, կնոջ «Գիւտ Գիւտեան», Ա-ժ-Ա, գրա ուս Շնորհակալի մը հրատարակութեան Նեղթե։ ի՛Ե Էջին մէջ «Փիւնէլիք ի ժամակրս» քան տպագրաց և քան գրչագրաց, և Էջէն ժԳ. «Փիւնէլիք ի ժամակարգս Հեթան»։ Ցետոյ Նոր Թուահամարով կը սկսի Իրիներային ժամ՝ առանց «Ընտաժարիմք »ի և Ընդպատեան ժամով կ'աւարտի։ Լոկ ժամագիրք։

Պիրքը մեծ 4°, ի՛Ե + 259 էջ։ Խոպիքը մաքուր և թանձր։ Աբանելի տպագրութիւն։ Ընտառատ կիրճ է Գերագ. Իգնատիոս Աղթպիսկ. Կիւրեղեան, Աղթահայրն Ի. Խոհա։

ԺԱՄԱԿԱԳԻՐՔ մեծ. ութածալ, կամ փոքր քառածալ.

Ա տիպ, 1568.

Ընթերցողին լաւ դպատճառ մը տալու համար այս տպագրութեան մասին, կ'ընդունակեմ հատ Ն. Զաքար. ի «Պատ. Ղազկ. տպագրութեան» դրքին այդ ժամագրքին նկատագրութիւնը, որ գրելով միայն ժամագրքէն յիշած կատարներուն մէջ ըրած փոփոխութիւնները։

«Աղգարեան տառիւք եղած այս տպագրութիւնէն՝ օրինակ մը (?) միայն ունինք ի մեր մատենադարանի, և այն գժբաղդաբար ոչ անձնիւրի. վասն զի գրոցը ճակատը պակսելուն յօրինակին՝ ոչ ալ տպագրութեան թուականին, և ոչ ալ տուր տպագրուած ըլլալուն որոշ տեղեկութիւն մ'ունինք, ուստի և չենք կրնար հաղորդել մեր ընթերցողաց։ Միայն ի վերջ խաղալականի՝ Շնորհատու բարեաց աղօթիցն, մանրագիր տառիւք տող մի յիշատակարանի կը գտնենք՝ այսպէս. «գրեցաւ Աղուէթ-մատեան. Լիմին. Ոսկի.» ապրիլ ին։

«Տպագրիս երկայնութիւնն է 19 հարիւրորդամ. լայնութիւնն՝ 13 հրդմ. ամէն մէկ երեսին վրայ՝ տասնուհինգ տողը. ու անոնց ալ ամէն մէկուն քան ու վեցչէն քանեւ ութ տառ ընդհանրապէս։ Գիպադրիք և կարմրագիրք ունի, բայց ոչ և խոբանագարդ. գուցէ ունէր ի սկզբնաորութեան առատատեան ժամերգութեան, որ մեր ձեռքն եղած օրինակին մէջ կը պակսի. գի առաջին թերթէն՝ թերի են առաջին և ութերորդ թուղթերն կամ չորս էջը։

«Թուահամարք գրուած չեն ոչ ի սորուս և ոչ ի գլուխ իջիցն. այլ այսբանովն տառիւք իւրաքանչիւր թերթիւ նշանակուած ի սկիզբն և ի վերջ թերթիցին որ ունի երկրորդով և ի վեչտասան իջից կը բազկանան, և ութերորդ թերթիվ կը վերջանայ ժամագիրքը։

«Ննջեցեալոց կը սկսի անմիջապէս Պատարագամատոյցն, առաջին երեսը ամբողջ կարմրագիր՝ սովորական սկզբնաորութեամբ. Աբրևք տրկանեցոյ այսպես եկեսցի. յորում դպետատարութեան և պատարագի պատրաստութեան աղօթք ի սարկաւագապետան, զոր ինք հանգերձատուն և աւանդատուն կը կոչէ։ Ընտեսեալ իրին վրայ՝ խորանատարդ մը կարմրագոյն, խորանի առջեւ բազկատարած երեսս ատ ժողովուրդն կանգնած՝ ծերունի մը, հին օրինաց քահանայապետական պատմուհանաւ և հրեական խոյր ի գլուխ, մէկ կողմէ վերատսա ի վար՝ լատին տառիւք Aar-on-e, և ի միւսն նոյնպէս՝ sac–erd ot e. իսկ գարդէն դուրս՝ նայողին ձախ կողմի՝ հայ տառերով կարմիր մանր բառերիր «ահարոն քահանան է». ու կը սկսի ‹ Ար զգեցեալ ես » աղօթքն և զգեստաւորութեան մասնիմանքն ալ բան միջոլ

«Խորհուրդ խորին » դպրաց երգն նշանակուած չէ. այլ ի ժեր օրինակին հին ձեռագրով աւելցուած, ինչպես չքան նաեւ ուրիշ երգերը, քահանայի գործածութեան համար միայն սեպհականուած ըլլալով պատարագամատոյցս, ուր դպրաց համար կարեւ տրնելէն մէկ քանին, ինչպէս ժամամատոյն, դրուած են ի ժամագիրս յետ ճաշու ին,

«Պատարագին սկզբնաորութիւնն այսպէս կը դրուի՝ կարմրագիր՝ ծանօթիպատանելով. « Ի՛ր յետ դգենուլոյն արդութեան գգեստիցն գան առաջի սրբոյ սեղանոյն և խոնարհեալ պատարագիչ քահանայն այլ առաջի քահանայիցն և սարգսաւագին որ կան ակնկեցին ». ապա սեպագիր « Խոստովանիմ առաջ Աստուծոյ » ։ Ի՛ր յետ ընդունելոյ ի միոյ ի քահանայիցն և տալոյ նոցա զարձակումն, ապա լուացումն ձեռաց սովորական ի ստացոյց աղօթիւն և աղօթիւ քո. « Արբնայ տէր զձեռս իմ արդարու-

թեամբ և մաք ր ութեամբ աւագանի չնորհաց և մարդայարութեամբ տեառնդ մերոյ և »: Ապա կարմրագիր, « Ի սկզբ բարեպե տուր զաւատա ձայնին: Ի քահան ասէ զպատեհս գայր: Ընկալ տէր զպաշտօնս բարեխաս ի երկրպագել երից անդամ: Մաանէ ի խորանն: Ապա գայ առ ընծեր տեղանուն: Ի տանի տարկատաղ վնչխարն ի ա ւազանին կողմն տառքի չահանային. և քահան Նայն քացնալ զսկին և տէ. համբարձէք իշխանք զդրուն. (հոս ձեռք մը և գնէ վնչխարն ի մատղ մանն և տէ: Իակ եղիջ ևպիսկոպոս իցէ՝ աւագ: տակդն. առեալ վնչխարն և դնէ ի մատղմանն: Նոյն պէս և զդինին »:

« Վերամարմ մեր նիւթէն չեվեցնաք. ամենահին տպագրիս այժմեան տաղորութիւններէ մէկ քանի տարբերութեանց օրինակ մը ուզելով տալ, որ բազմաթիւ ք են լրնդհացս գրոցն, և հետաքննա կան կը համարուին իրատարը:

« Լրեքտասանեւերորդն է վերջին ձերբին, որպ տեղերորդ հետդիքը կամ վերջին երկու էջք պա կասին. և ձեպեհս Պատարագամատոյն ամբողջ է, և արձակման օրհնութեամբ կը վերջանայ, բայց անկատար կը մնայ անկէ ետք գրուած

« Հայր երկնաւոր է մեկ գիտած,
մեկ առաքեաց գորդին աստուած »

մաղթանքը կամ երգը, որպ համար ի խորագրին կը պատուիրուի. « Տէրունի աւերեն յետս ողորմեա ասէք »: Լերգին ամբողջութեան հետ ձերի կը մնայ Նաեւ յիշատակարանը, եթէ ունէր. և որ անշուշտ մեկի համար չատ ձեռնկապին պիտի ըլլար »:

Ուրիշ ոչ ձեէ մէկ, այլ երկու օրինակ. երկրորդ օրինակն ալ վերջին պէս « Տէր եղիջ չերիանոս քանայ գրերա »(նէն կը սկսի, և նման վերջին պակաս ունի տեղերորդ հետդիքը. միւս հետդիքը անձերի են: Պատարագը բոլորովին կը պակսի, որ է ըսել թ ձերձէն սկսեալ: Իակ երրորդ օրինակն ալ միւնչեւ « Սուրբ սուրբ սուրբ Նա » պօտիքը կը հասնի, որ է ըսել՝ միւնչեւ ի ձերձին երրորդ հետդիքը:

= Ի տիպ, յԱմստէրտամ, 1662.

Կարգաւորութիւն հաւատոյական ուղղութեան հայաստանեայց: Որ կատարի ի մէջ գիշերի. ի դէմս հօր աստուծոյ: Աւարեալ յոաստուչին դրիգորի. և Ահակայ հայրապետի և մեսրոպայ վարդապետի: Ի գիտայ և Ցօհաննու մանդակունւոյ: Cum Licentia Superiorum.

Պղնձի վրայ փորուած պատկերի մը մէջ է սղն հակատր, որուն նաեւը գրուած է. « Ակիկրն գրեցր որ կոչի ժամագիրք հաւատացեալ ». յետոյ մաղ ձիանք մ՚առ սուրբ Հոգին, և « Ակիկն գրէ Մարիամ » ալօթքը. և յէջն 3. հետեւեալը.

« Ակդմամբ և ակնդամբ ամենայոր և մարդասէր սուրբ հոգւոյն. բուռն հարիւք տպել վերատին նոր շարշն տառիւս. Նոր մատեան աստուածային պաշտաման. վասն հանուրց հաւատացեալ հայազգ ան ոից և յուսատրական հօտից: Ի յուսոյն ժամակարգութեան ի պատճառս ալօթից. ի գիտութիւն խորհրդոյ հաւատոյս: Ի գլխոյ մեծ միւտ ցելոց. ի ակր գլխացուց. ի ձեռագիրն մեզաց. ի յոյս բարեաց. ի հետեւն աստուածային պատուիրանաց. և ի կրթութիւն գործոց առաքինութեանց: որք կամ ալջանն և հետեւին ջերեռանդ սիրով: վասն որոյ տպագրիք զայս աստուածային մատեան, ձեռամբ. իբրեւ ՝ԻՒ (3000): գիրքն գին ապա ինելով յամենակարող գորութիւն սուրբ հոգւոյն՝ եդինք զվերջն գործոյս. իակ կատարուեաւ նմա ապաստան արարեալ. յոտանէ գի լսոյ իւրում առաւ մարդասիրութիւնն. հաճութիւն ի ձիւնոյ ուղղութեան մերոյ. և տացէ յանգստութիւն գաղաչական գործակցութիւնն. առանց ամենեցուն. անվձար և դիւրաբար. ալօթիւ ք սուրբ հորն հաւատ և հնդինակի. և համահաւոյն եղբարցդ եղաբանից:

« 9որ հատակել եղեւ ի կենարարին ձեռագիրս ին. (= 1662 . յամենեան օգոստոսի. ՒԱ: և արամեան տունիս ձեռ ուղղութեան. Ռձ՚Ա ին. յամսոյն մարգացի. ԻԲ: ի հովս ապաստ ձեան գերբերջանկագոնի Նուռնդ Տեառն Յակոբայ երորդի երից երանելոյ կաթուղիկոսին. ամենայն հայոց՝ և մեծի պատրիարգին. Փրկաստաւէլ և քրօքէա խումբ հրեշտակապար. և սրօքէագումար. յուսա հեղոյս և երկնահանգէս. գահոյին տուր էմմա ձնին: Յաչխարհին Փռանկաց յերկրին յոլանդայ. ի քաղաքին յամստերտամ. յիշխանութեան տեղ ույս վիլհելմոսու փրինց փալին: Ի տպարանս որ կոչի տուրք էմմածնի. և սրբոյն վկային Իոհ րդոյն սարգսի օրագարին: Որ կատարեաւ. ի նոյն մաձէտս սարկաւագէ. և ի ժամս վաղջանին նուիրեցաւ վերոգրեալ սրբարանացն: Փոյթ ք և արգեամբք և հոգացուցութեամբ. գլխենց աւետարն երեսանգելի՝ որ է վերակացու և հեարգման տպագրանիս և մատակարարող և առաջնորդող աստնոյն գործակալաց արուեստարանիս:

« Վասն մեղ լսաձակի. անկաւ կամարն խաչիւրէ »:

Կը սկսի գատանութիւնէն, այսինքն « Ընտաձրիմ ՝ԱՆ. բայց մինչ Աւետեն ժամագիրքներուն իւր խորագիր տուին այդ գատանութեան Ընտաձրուն », հոս չկայ, այլ իւր խորագիր գրուած է. « Գատանան յարեւմտեան և երից անգամ կրկնեն աւելով »: Ձեռ որպ յէջն 11, Խրատք ժամատեսից » Գրիգոր Խլաթեցւոյ, և ապա 17էն կը սկսի դիչերային ժամերգութիւնը, ուր կայ և Ալլօյ անճառ չարականը. յետոյ Հաւատոյան ժամերգութիւնը ուր կան քանի մը չարականներ, յետոյ Աբեւագալ, երեք Ղաշտ ք, ժամամուտք, և հաշտ քանի մը չարականներ և ընծերգոյ ածներու աւելոյթներ և քանի մը բան ալ Պատրաստութենէն, յետոյ Օրհնութիւն սեղանոյ: Ապա Լրեկեցեան ժամերգութիւնները, Խաչաձեւական, Ընդհանուր, Գաբրկի ապաչերներ, Շնորհաւ Խոստովանիցն ալ միասին. և ապա Պատարագի կարգը, և անկէ վերջ Աստուած անեղ չարականը, և յետոյ համառօտ տոմար մը քանի մը ապրուսգներով, և ամենէն վերջ հետեւեալ փոքրիկ յիշատակարանը.

« Շնորհօք ամենազօրին աստուծոյ և սիրով սուրբ հոգւոյն կենարարի. աւարաւեցաւ վ (= 3000 ժամագիրքս: Ի հետ քրիստոսի. ՒՈՒՒՒ՚ 1663: և հայոց. ՒՀՀՒ: փետրվարի ամսոյ. ԻԲ: Ի քաղաքին Ցամստերտամ: Ի հովս ապաստ ձեան Տեառն Յակոբայ կաթուղիկոսին սուրբ էջմիածնի: Լրդեամբք և ապաստարան ձեամբ. երեսանգի գլխենց Աւետեն: Լոյսոր Տհաոն ուսանի Թարտնապետի երկրորդ հետդիքին հայոց »:

Դիրքը մեծ 12°, հետդիքը հետ, գիրը միջակ, էջերը կարգաւոր, 624 էջ. Նոտր գիր չունի. խորագիրները տալի խոշոր սովորական գրով են. ունի քանի մը փայտի վրայ փորուած պատկերներ: Ընտիր տպագրութիւն:

= Ի տիպ, յԱմստէրտամ, 1667.

Ի ճակատ. Ակսր Մատթէոյ. Ի՚ փոմապիրքս ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ կաթուղիկոսի. Որոյ Ի՚ջմիածնի Ցամստէրտամու ի հետոյն Քրիստոսի. 1667: Ի՚ հայոց. ՒՀՀՉ. Փետրվարի ամսոյ. քսան:

ի ճակատ. կարգաւորութիւն Հասարակաց Աղօթից Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Արարեալ Սրբոյ Լուսաւորչին Գրիգորի. և իսահակայ Հայրապետի, և Մեսրոպայ վարդապետի. և Փիւտայ. և Յովհաննու Մանդակունւոյ:

Գիրքը մեծ 12°, միջակ գրով, հնուխ հիմիով. միայն եօթը կարգ ժամագրութիւնները առանց «Հրաժարիմք»-ի, և յէջն 275՝ որ է վերջին սա փոքրիկ Ցիշատակարանը.

«Շնորհօք Քրիստոսի. և օժանդակութեամբ աստուածասիրաց Հոգւոյն. ատարեցաւ ժամագիրքս: Ետ բուխեան նահանգիս հայկազունիս վ. Լիմնկմոսի երկրորդի մանկագունի. իշխանի: Յամսեամսէ»: Հասարակ տպագրութիւն:

— Ի տիպ, յԱմստէրտամ, 1686.

Կարգաւորութիւն Հասարակաց Աղօթից Եկեղեցւոյ հայաստանեայց: Արարեալ սրբոյն Լուսաւորչին Հայրապետին. Մեսրոպայ վարդապետին. Փիւտայ. և Յովհաննու մանդակունւոյ: Տպեցեալ Յամստէրտամ: Ցամի Տեառն. 1686:

Երէց 2. «Գիրք ժամակարգութեան որ կոչի Հասարակաց»: Յետս «Ակդմն քեզ Մարիամ» աղօթքը. և յէջն 3. առանց վերնագրի, Ի սկիզբն «Ակդմամբ և աջոմամբ», են, գրութիւնը, փոփոխութեամբ վերջին մասին. «Զոր սպեակ եկն ի Թուղ փրկչին 1686. իսկ ըստ Հայոց, ԹՌՃԼԵ Մայիս, 17: Ի հովուապետութեան Տէրն Իղեազարու Նախորդի երիցս երանելոյ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, և մեծի Պատրիարգին Քրիստոսատէր և քրօջեխութամբ հրեշտակապար, և սրբակատարաբար. լուսահեղոյս և երկնահանգիստ գահոյին սրբոյ էջմիածնի: Ձերկրին յունդիոյ ի վայելուչ քաղաքին յամստէլոտամ՝ ի սպարանի մատենիսի վանանդեցւոյ:

«† Ցանուն սրբոյ խաչի և ամէն օրհնեցելոյ սրբուհոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին: Տէր Ցիսուս օգնեա ինձ և հասու զսկսեալս յաւարտ: Ի պատիւ ամենօրհնեցելոյ սրբուհոյ մեր քոյ և կուսի, այլ և ամենայն բնութեանց քոց սրբոց:

«Վասն մերոյ բաժակի. անկաս կամարն խնկիսէ:

«Մատենիս յանուանիսի, գողթնական վանանդեցի, չարաբարթոզ պսորիկ գրգռի»:

7 էջէն կը սկսի ժամագիրքը սովորական կարգով «Հրաժարիմն»էն, յետս խլաթեցուն ժամասելոց համառօտ խրատը և ժամերգութիւնները մինչեւ Հանգստեան: Հաչու ժամէն վերջ կան ի համառօտ և Աւետարք, ինչպես և Հանգստեան ժամէն վերջ պատարագի գրութիւնը. փոքր ապիհանները և տօմարները և յէջն 668, «Կարգք և ի՛մ ք և անուանք կաթուղիկոսացն Հայոց սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ լուսաւորչէն. մինչեւ ցայս վայր ի Տէր Եղեսարար կաթուղիկոսն: Հաւաքեցեալ յոմանցէ քահանայիցէ. ի փառս մեծին Աստուծոյ»: 122 հոգի են Տէր Եղեսարով. «Որ կայ այժմ և վարէ կիւրեանութիւնն կաթուղիկոսութեանն և ուր տացէ Նմա կենալ ընդ երկայն աւուրս»:

Գիրքը մեծ 12°, միջակ գրով և կարգաւակ երեսներով, ունի քանի մը փայտի վրայ փորուած պատկերներ. ընդ ամենը 672 էջ. ընծայի տպագրութիւն. երկու օրինակ ունինք, մէկը՝ բոլորովին կապտոյ ներկի վրայ տպուած: Յէջն 665՝ «Ցիշատակարան ժամագրքիս.

«Ի կատարեալ ամին աստուծոյ և սիրով հոգւոյն սրբոյ, և բարեխօսութեամբ ամէն օրհնեցելոյ սրբուհոյ կուսին Մարիամու աստուածածնին: Ի արաւեցաւ ժամակարգութեան գիրքս վասն որ աստի և անտի հաւաքեալք են ի մի վայր. ի պատուական և անուն հայրապետացն Հայոց: Ցամի փրկչին. 1686 Սեպտեմբերի ամսոյ ի հինգ: Ի տպարանի մատենիսի յամենավախճուչ քաղաքին վանանդոյ:

Աւրդ որք հանդիպիք Աստուածոյնդ երգարանիս. յիշնայիք զինկերն իմ զերեւանեցի զաէր յոհան սրբազնութեր քահանայն և զծնողսն պարոն պօղոսն, քանզի ոչ ունելով բաւականապէս գրամս տպելոյ զայս երկու գրեանս, վասն որոյ հարկաւորեցայ ընկերանալ ընդ տեառն յոհաննու սրբազնութեր քահանայի և ընդ ծնողսն պարոն պօղոսին, տալ երկուց գրեանց նախ շարականոցի և ապա ժամագրքի: Վասն որոյ հայցեմ հարցդ բարեաց և եղբարցդ հարազատաց ծնեալք ընտրեալ սրբոյ աւազանին. նիհ ընծեռնուցուք կամ նիհ գրօսնուլ ինչ տեառնիցէր զայս գրեանս, արժանի վարկիմք յիշել զերեւանեցի պարոն ուղտրլուի սրդի գաէր յոհան սրբազնութեր քահանայի, և զկնպոցեալ ծնօղսն զկայն իւր պարոն ուղտրլուն և զմայր նորին գմաւոմ վաշայն, ե զկոզակիցն իւր եղիսաբեթին և զեղբարս նորին պարոն աւետիքն և պարոն կարապետն՝ և զորք իւրեանց զխնամոնն զբէկին գմարիամ ի զնաստրինէն, և զայլ սրեան առտս մերձաւորսն. քանզի աշխատեաց ի սրբագրութիւն ժամագրքին և կիմուլի չորացնելն և զայլս աշխատանս: Նաեւ զկոզակիցն ընկերն մեր գաւլխանեցի խօճայ ալեքսանի որդի պարոն պօղոսն և զեղբայր նորին պարոն պետրոսն, և գմայր նոցին զտիկին ջօվհաչի՝ և զբոյր իւրեանց զտիկին եփրօսխիան և զդուստր քեռ նորա մագալենէն՝ և զայլ սրեան առտս մերձաւորս հուսկ յետոյ և զմեզսպասիս գայիր մատենիս չարաբարթոզ և մատակարարող և օգնիչ սրբագրութեան. յիշնայիք զնօգսն իմ զօհանէսն և գմարիամ և զեղբարսն իմ զպետրոսն, և զայլ սրեանս առտս մերձաւորսն: յիշելով գմիով հայր մերոյս. վասն որոյ և դուք յիշեալք ի Քրիստոսէ յաւիտեան մերոյ. Ամէն»:

— Ե տիպ, ի Մարսիլիա, 1686.

Գիրքը ժամակարգութեան: Հասարակաց Աղօթից Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց Արարեալ Սրբոյն Լուսահակայ հայրապետին. Մեսրոպայ վարդապետին. Փիւտայ և Յօհաննու Մանդակունոյ. Տպագրեցեալ ի գործարանում սրբոյ Էջմիածնի. և Սկսանայ Աբրի եպիսկոպոսի երեւանցւոյ. ի Հայրապետութեան Հայոց Տեառն Իլ՛իա զարի Փիւտպետի: և ի թագաւորութեան կայինացւոց Լուտովիկոսի չորեքտասներորդի Հաստատութեամբ և կամաք նորին.. վերակացութեամբ Յակոբ և Աբխատութեամբ Ջուղայեցւոյ Մովսէսի Որդի Սիմոնի Ձօրճի. և Աբդ'ի ամք Մուղարիւրեցւոյ Հոսրապետի Որդի Գրիգորի: Աստուածասէրի վաճառականի. Մարսիլիայ Քաղաքի: Յուլին Քրիստոսի: 1686 Մայիս 25:

Նախընթացս տպագրութեան կարգն ունի, միայն «Աստուած անեղ» շարականը պատարագի գրութեանէն վերջն է հոս. յառաջարան ալ չունի, այլ հակառակն վերջ անմիջապէս կը սկսի «գառնան յարիւմուս», են, յետոյ «Հրաժարիմք»ը, են. կը պակսի խլաթեցւոյն ժամասելոց խրատն ալ: Գիրքը մեծ 12°, միջակ գրով, զարդափակ երեսներով, Հնուխ Յիմիով. մեր օրինակը կը հասնի ցէջն 180, քանի մը Յետսէի պակաս է, ուր ըլլայ գոյքէ և Ցիշատակարանը:

— Զ տիպ, յԱմստէրտամ, 1688.

Կարգաւորութիւն Հասարակաց Աղօթից Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. Արարեալ սրբոյն Լուսա-

հակաւ հայրապետին։ Մխոթարայ վարդապետին. Փիլոտէոսի և Յովհաննու մանդակունւոյ Տպեցեալ Ձամտէլօզաւի։ Ձամի Տէառն. 1688։

Գէջն 2, «Ի սիրդ ժամակարգութեան», եւն, որ-ման Ի տպագրութեան, և էջն 3. նոյն «Ակդմամբ», եւն, գրեթիւնը, փոփոխութեամբ լոկ հնութեան, որ տպեալ եղեւ ի հնոյն վրկչին 1688։ Իսկ ըստ Հայոց ՌՃԼԶ։ Մպրիսի 20։ ուրիշ ամէն բանով նման վանանդեցւոյ տպագրութեան, և իր տպարանը տպուած. կարդն ալ նոյն է սկիզբէն մինչեւ վերջը. միայն կամ տիկնոջ «կարգը և ձիւթը և անուանը»ը՝ ... «հանաքեցնայ ի սաղմոնէս պաշտօնատուբէ» կը տարբերի. վանանդեցւոյ տպագրութեան մէջ 122 էր, հոս 118ի կ՚իջնէ. որ է ըսել՝ փոխանակ ինգհէտնէն սկսելու, կը սկսի Լուսաւորչէն. դուրս հնոցուած են «Թադէոս, Ադդէ, Թէոփիլոս և Վեստոն» անուններըւ այս կամ ոչ կարգին գիրն աւելի մանր է։

Գիրքը մեծ 12⁰, գիրը միջակ. առանց զարդի ու պատկերի. 677 էջ։ Ձիշատակարան չունի. միայն վերջին էջին մէջ խոշոր գրով հետեւեալը կայ.

«Որք յայսոքեր Հոգւոյն սրբոյ գծոքանս շնորհաց արբին, և զնոյն գԱստուածահնչ գիր մատեռս ակեալք արբուցին ոգւոց ծարաւեաց զկանաչս գիտութիւնս յիս բաշխիլոյ ժամանակս և լեալք մատակարարք մինչ ցայս վայր։ Ընդ որս եւ նու(աստ ոգի բան տուչ)ութեան այնորիկ պարգեւի ընձեռեցի ձեզ սիրելեացդ իմոց փափագոյ զաստուածական գմտաւնանս գայս առ ի վայելել ձեզ սիրով և գոհութեամբ ըստ կրկին գոյից։ Ընդձայ եւս ի սմանէ բախեցէքն ի լրումն խնդութեան երկնայնոյ շնորհաբաշխութեանն. ամէն»։

= Ի տիպ, ի Կոստանդնուպոլիս, 1701.

Կարգաւորութիւն Հաւատոյ ուղղափառ Հայաստանեայց Սուրբ Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռոյ սրբոյն Իսահակայ հայրապետին. Մխոթարայ վարդապետին. Փիլոտէոսի և Յովհաննու մանդակունւոյ Տպեցեալ ի Կոստանդինու պօլիս։ ի տպարանի Խոճայ Կարապետի որդի տիրացու Աստուածատուրին։ Խվին հայոց ՌՃՆ (= 1150 − 1701)։

Գէջն 2, «Գիրք ժամակարգութեան», եւն, «Ուղղի ընդ քեզ մարիամ», եւն, նման վանանդեցւոյ տպագրութեան. միայն հոս առ Ս. Հոգին տկերպուած մաղթանքին վրայ աւելցուած է. «բարեխոսութեամբ աստր աստուածածնին և սրբոյն մինասայ և զորավարին». և ապա անմիջապէս «Ջոր տպեալ եղեւ ի հնոյ վրկչին 10071 (?) իսկ ըստ Հայոց ՌՃՆԲ։ Յունվարի, 27 ի հայրապետութեան Տէառն Ղահապետի արբապն կաթնդիկոսի ամենայն հայոց։ ի վայելուչ քաղաքն Ըսատմպոլ։ Շնորհաբարդոյ գիրգիո ամենգցուն ծառայ Աստուածատուրս»։

Վանանդեցւոյ տպագրութեան կարգն ունի մինչեւ. կամոյ տիկնոջ կարգին վերջը. հոս ինգհէտնէն կը սկսի և կը հասնի ցԱրեւմտեան։ և յետոյ

«Ձիշատակարան ժամագրքիս. Երկնութիւն աստուծոյ հօր ամենակարող գոհութիւն որդւոյ նորա միածնի, և փառաբանութիւն հոգւոյն սրբոյ փառակից պատիւ և շնորհակալութիւն հանդերձ երկրպագութեամբ եռանձնեայ տէրութեանն, և միոյ աստուածութեանն պիտ և անպրաս յաւիտենից ամէն.

«Որ բարեխոսութեամբ և պատիւք որդւոյն աստուածածնին և միշտ կուսին մարիամու, և մաղթանօք և միջնորդութեամբ սրբոյն մինասայ և ամենայն սրբոց, եւս վկայասիրութիւն հաստատել ի կատար և ի վախճան. ժամակարգութեան դիրքս վայելուչս. որ աստի և անտի հաւաքեալք են ի մի վայր. ի պէտս եկեղեցեաց հայաստանեայց. ի լեռնականեան մերոյ. ՌՃՆ. Յուլիսի ի. ի մայրաքաղաքն կաստանդինու պոլիս Աթոռ որք հանդիսիք Աստուածածնայ երդարանիս, յիշեցէք զմիս հայր մեզայիս թուամոլոյի Պարոն կարապետի որդի Աստուածատրս. զի կարի յոյժ աշխատեցայ ի շարեն և ի սրբագրեն եթէ իցէ ինչ պակ ի միջի սորին ներեցէք զի ոչ է ի կամաց մերոց այլ ի մոռացմանէ է եղեալ ապաշեմ ներեցէք։ Ձիշեցէք եւս գհոգեւոր հայր իմ տէր Վասպուրն զի բազում երախտիք ունի ի վերայ իմ և գործակցութենիս Ձիշեցէք եւս Պարոն Խոտափերտին զի եւս տպել ժամագրքյա այս յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց։ Ձիշեցէք եւս պաշխատուորս սորին ի ծերս և երեսն և եաթսունն և վեցնեան»

Գիրքը միջակ 8⁰. սկիզբէն մինչեւ վերջը մի և նոյն միջակ բոլորգիրը. երեսները զարդափակ. պատկերներ փայտի վրայ անհետեւի. ընդ ամէնը 608 էջ։ Խեզկ տպագրութիւն։

— Ի տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1704.

Կարգաւորութիւն... մանկտկունւոյ Տպեցեալ ի կոստնդնպոլիս ի տպարանութեն ծառայն Քրիստոսի. Հարցսին. ընդ հովանեաւ Աստրբ Աստուածածնայ. Խվւոջ փրկչին. 1704։

Գէջն երկու նման վերնին... «Ջոր տպեալ եղեւ ի հնոյ փրկչին. 1704 իսկ ըստ Հայոց ՌՃՆԳ։ Մպրիսի Ը. ի հայրապետութեան Տէառն Ղահապետի արբապն կաթնդիկոսի ամենայն Հայոց։ ի վայելուչ քաղաքն Ըսատմպոլ։ Շնորհաբարդող գրիչս ամենգցուն ծառայ գԱստրդիան»։

Ըսա ամենայնի նման նախընթաց տպագրութեան. գիրքը՝ 8⁰, գիրը՝ միջակ, էջերը՝ զարդափակ, պատկերներն՝ այլանդակ, տպագրութիւնն՝ անհետեւի և ապատ։ Գէջն 608, որ է վերջին.

«Ձիշատակարան ժամագրքիս. փառք պատիւ և գոհութիւն հանդերձ երկրպագութեամբ։ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ ԱՄէն։

«Որ և բարեխոսութեամբ և միջնորդութեամբն ընդ հովանեաւ աստրբ աստուածածնայ և այլ սրբոց. որ եւս կարողութիւն նուաստացելոյ անձինս հասուցանել ի կատար ժամակարգութեան դիրքս վայելուչս. որ աստի և անտի հաւաքեալք են ի մի վայր ի պէտս եկեղեցեաց հայաստանեայց ի լեռին հայոց. Իննորդ. յամենայն կողմերէ ի Կ. ի կոստանդինու պօլիս։ Աթոռ որք հանդիսիք Աստուածածնայ երդարանիս. յիշեցէք ի մաքարփայլ յաջմէս ձեր. գնուաստ Մարգիս որ եմ ծառա ամենեցուն. այլ և գծնողսն իմ գհոգեւորն և գմարտիւրոսն. այլ և գպաշխատուորս սորին պահեսցեն. և զոր յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ ամէն. Շատ մեր»։

Ի տիպ, ԱՄստէրտամ, 1705.

Ա ճակատ. Գովեստ բերկրանաց. եռանձնեայ դիմաց։ Նազմահոյլ յօդից. նորին բանակաց։

Բ ճակատ. Վաւերակարգութիւն Հաւատոյ Ազգիս Հայոց Հայաստանեայց։ Ի երբորդիցս ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ Ջուղայեցի Գօրգէսենց Աղազարի որդւոյ Պարոն Խաչատրոյն։ ի Հայրապետութեանն Լուսաւորչեան Գահոյին Երջմիածնի. Տէառն Յհաւպետի ամենից Հայոց Գիտապետի։ Տպիւք, և ի գործարանում Տէառն Թոմասու եռամեծ վարդապետի, և Երբայրսիրոյ Եպիսկոպոսի Երջոյ Խաչի վանիցն Գողթնեաց, որ կատարեցաւ գոյ ի կատար վայելուչ ձորոյն Վանանդու։ Ձմմստէլրօգամ։ ՌՃԱ-մին Քրիստոսի 1705. Իսկ ըստ Հայոց. 1154։

ՅԷջն 625. «Յիշատակարան վաճառգրական. Ամենակարող գօրութեամբ Աստուծոյ հանուրց, եւ մեզ սահմանած եւ ինձ յաւուրս յանձինս Թեսաւի Ջուպկնի, բաւարար եւ եռաւ ասպէտ գգիրս վաճառականութեան ապրի մէրոյ եւ եկեալ, յ'գաւառս եւ ի միւիլաուրքին լսացմանէր եւ ենթակայ սխալից գանագանից հոգոյ իմոյ, ուստի ինձրեմ յեղերգոյ սիրելեաց՝ զի մինչ վայելէք ի լսացդրական յ'ապրելոյ սորին, յիշեսջիք յ'ապօթս ձեր եւ ի հնդիրս ձեր, գանարժան՝ եւ մեզոյ մանեալ գիտասցի, եւ գամենայն ընտանեան իմ, գկայրն իմ Ակապար՝ եւ գմայրն իմ, եւ գամուսնին իմ, որք հանգուցեալ են ի սէր. եւ գկայրայրն իմ գՈսմանն: Իւ գորդիս իմ գԱկէտ եւ գԱկապար. եւ գմիքայէլ. եւ գամենայն սրեան առաւ գմերձաւորան իմ, եւ գրարեկամս իմ. զնոդ նոսին ապաշէմ գձեզ յիշել լսարի մտոք գրարերարն իմ, եւ գմեծ երախտաւորն՝ Լուսաւորչոյն խնայաւորի սրդի Ձաքոր չէլապին, որ հանգուցեալ են առ տէր, եւ գկոտակիցն գԽաղմայն եւ գորդի նոցին գպարան խնայաւորան. սրով եւ դուք յիշեալ լինիք առ մշանգիճնաւոր լսարերարն Վերխասաս, յ'աւուրն աներկիւղ. ամէն:

Նկատ. ապիցեալ այս գիրք յ'Ամասրդամ վայելոյ քաղաքի. յ'ԱՀի տեառն մերոյ Յիսուսի Փրիստոսի. 1705. եւ մերում լսուրոյ 1154. ի տպաբանի Թոմայ Վարդապետի Վանանդեցւոյ, ի ձեռն գործակալաց նորին Աստեղեոսի, Պօղոսեան, եւ Ամիռնի, այլ եւ Միքայէլի. որոց ամենագութեն Աստուած՝ տացէ գրոխլութիւն ոգոյդ. եւ գկեանս երկայնաձիգ եւ գիտակալութիւն ձեռն. ամէն: եգիպի եգիպի»:

Ծիրքն է 8°, վանանգեցւոյն (Ի) տպագրութեան կարգով. էջերը գարգաւոյ, տպագրութիւնն ընտիր, պատկերներ՝ վայրի վրայ: Յիշատակարանէն վերջն ալ՝ կայ կաթողիկոսաց կարգն ու թիւր. 632 էջ: Նկրկու օրինակ ունինք. մէկը լսոյրովին կապոյտ թղթի վրայ, նման Պ. տպագրութեան,

= ի տիպ, ի կ. Պոլիս, 1712.

Կարգադրութիւն Հաստատակաց Աղօթից Տկեղեցեաց Հայաստանեայց: Իր կատարի ի մէջ գիշերի. ի դէմս հօր աստուծոյ: Ապստեալ սրբոյն խոստակաց հայրապետին: Մեսրոպայ վարդապետին. Գիւտայ: և Յօհաննու մանդակունոյ: ի Հայրապետութեան տեառն Աղէկսանդրի Յուդայեցւոյ. Արբազան կաթողիկոսի սրբոյ Լուսաւորչն Լ'Ջմիածնի: Ես ի յամի փրկչին ԻՀՃՒ-ին: Ալխալ է, պիտի բլայ ԻՁՀՒ 1712: Ես Հայոց ԻՀԿԱ (= 1161. ի Մայրաքաղաքն կոստանդնուպոլիս:

Ծիրքն է 8°, միջակ գրով, աստղափակ էջերով, 608 էջ: Այս տպագրութիւնը ամէն մասամբ օրինակուած է Վենետիկի տպագրութենէն, ինչպես կ'ըսուի արդէն վերջին էջին մէջ:

«Շնորհօք ամենագօրին աստուծոյ. և սիրով աստր հոգւոյն կենդարարի. Աստուածայ փամաքիքս. ի թվին քրիստոսի. ԻՁՀՒ: Ես հայոց ԻՀԿԱ (). նոյեմբերի. ի: ի Մայրաքաղաքն Լստամպօլ. ի թուին պէկսլի կոչեցեալ. ի յաւ և ընտիր օրինակ. յուսաւորեալ հոգի Վանականաց Աբբ Լպիսկոպոսի ժամագրգաց: Իրբագրութեամբ յակնայ ուսմանն Ցոհան հրիպոյ. քան օրինակին. և քան օրքանութեան մերս կարեաց գոյն ինչ հեռանալ զութեան գաստգութենէ ունել գլխանս: Ես լեզ գիպեացի ինչ սխալեալս. ներեցէք մեզ վասն աստուծոյ. և յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր գաշխատաւորքս. և դուք յիշեալ լինիք ի քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ. Ամէն»:

Վենետիկ տպագրութիւն:

ՌՒ տիպ, անդ, 1712.

Նոյն խոստակաով. նոյն դիրքով. նոյն էջերով ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ կայ. բայց նոյն չէ. աստր էջերն աստղափակ չեն, այլ գարգափակ. և Հայոց Թուականեր որ առաջնոյն յիշատակարանին մէջ սխալ գրուած էր ԻՀՒԳ. հոս ուղիղ է ԻՀՒԲ (= 1162): Ալս ալ նման մի ուրիշ անյայտանք:

ՌԲ տիպ, անդ, 1721.

Կարգաւորութիւն... մանկտկութեան: Թվին, ԻՀՃ (= 1170 — 1721). յունվար Ա:

Էջն 2, աստր Աստուծոյ աբրամի պատկերին ներքեւ. «Ի վայելուչ քաղաքն Լստամպօլ: Ի տպարանի կարապետի սրդի, ամենեցուն ծառայ Աստուածատուրի»:

Կաթերնիակաց տպագրութեանց կարգն ունի, և կաթոլիկոսաց կարգէն վերջ

«Յիշատակարան վաճառգրիս. Որոնոյ թիւն աստուծոյ հոր ամենակարողի գոյնութիւն սրդոյ նորա միածնի, և փառաւորեալ թիւն հոգւոյն սրբոյ վառոդակի պատուիր և չնորհակալ թիւն հանդերձ երկրպագութեամբ եռանձնեայ սեբու թեան, և միոյ աստուածութեան պրմ և անպրաս յաւիտենից ամէն:

«Որ յարեխուսութեամբ և պաղիք սրբոյ հոգւոյ աստուածածնին և միշտ կուսին մարիամու, և մարգեանոց և միջնորդութեամբ սրբոյն միւսոյ և ամենայն սրբոց, եւս գկարօղութիւն հաստցանել ի կատար և ի վախճան. վաճառագրութեան գիրքս այս վայելուչս: Ա'ո որ վառեալ բարեպաշտ ըմբռնոնք՝ հոգեսէր երկիպածքն յաստուծոյ. Էհտէմէնի մեջցի մահտեսի պարսիանն. և ագուլեցի պարոն յարութիւնն հաստն գան ապել յարդարարեր արդեանդ իրեանց, ի վայելումն հկեղեցական մանկանց և ի փառս յիսուսի քրիստոսի:

«Ի հայրապետութեան ամենայն հայոց տեառն աստուածատրոյ սրբազան կաթողիկոսի: Ես ի պատրիարգութեան սրբոյն երուսաղէմի՝ տեառն Կիրիգորի բարերջանիկ հայրակապետի: Ես առաջնորդ մայրաքաղաքիս կոստանդնու պոլիս քաղաքի. հրամանաւ նորին գրուցի տեառն Յօհաննիսի խոհեմագարդ վարդապետի:

«Արդ՝ որք հանդիպիք Աստուածատնոյ երգարանիս. յիշեսջիք գմիով հայր մեզապի ըստամպոյի կարապետի որդի Աստուածատուրա. և գկրկու սրդեանկ իմ գԿիրիանն և Յօհաննէսն գի կարի յոյժ աշխատեցան ի շարին և ի սրբագրելն. եւ ես ինչ սգալ ի մէջի սարին ներեսջիք գի ոչ է ի կամս մեր մերոց այլ ի մոռացմանէ է եգեալ սգաչիմ ներեցէք: Յիշեցէք և գբրուսքան գաշխատաւորսն գործարանիս բգվանեցի վարդանն և գսիրացու լեռ մէնն: Իրեն տատաւոնն տպիցման սորին: ի լեռս, փրկչին. ԻՀՃՒԿ. և ի լեվականիս մեբուս. ԻՀՃ. սպրիլ Ա»:

Ծիրքը՝ 8°, միջակ գրով, աստղափակ էջերով, և պլանգակ պատկերներով. 608 էջ: Խեղճ տպագրութիւն:

= ՌԲ տիպ, անդ, 1721.

Կարգաւորութիւն... մանկտկութեան. Տալ ցնալ ի կոստանդնուպոլիս. ի տպարանութիւն Ծատրայ Գրիսիոսի. Վարգսին. ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի և Սուրբ Վարգսի:

Էջն 2, Լստաւորչի պատկերին տակ, «Ինքնիշխանութեամբ սրբոյ հոգւոյ Աստուածածնին. և սրբոյն Կրիգորի մերոյ լուսաւորչին, սկսաւ վաճառիգրա տպիլ ի հայրապետութեան լուսաւորչազար աթոռոյն տեառն Աստուածատուր սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց: ի թուին հայոց. Ի. Ճ. Շ. (= 1721). ի հոկտեմբերի. ի...

Ան ալ առաջինութեան կարգով. կաթողիկոսաց անուններէն վերջ. «Ապրիմաք առ կոյսն Երջանիկ» խորագրով ոտանաւոր մը կայ, որուն սկզբնատառերը ի Մատթիոսէ կը կազմեն:

«Ձիշատակարան ժամագրքիս. Օգնականութեամբն աստուծոյ և բարեխաւսութեամբ սրբուհւոյ կուսին. և ովհաննու կաթողիկոսի (պետին և ամենայն սրբոց՝ յանկ ել և առաւելեալ շարաբարդութիւն տպեցաւն ժամակարգս յենան գրքիս:

«Ի թիւն հայոց ՌՃՀԶ. ի մայիսի ամսոյ. ի. Ուր է աւարեալ յուզմանէ և հոգւոյ վարպապետաց եկեղեցոյ՝ և հաւաքեցեալ ի մի վայր ի պետս հայաստանեայց եկեղեցեաց: Ուր կատարի յաւուրժամ ի փառս ամենասուրբ երրորդութեանն հօր և որդւոյ և սուրբ հոգւոյն՝ որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

«Աւրդ՝ որք հանդիպիք սմա աւազմամբ կամ թիւթերցմամբ՝ յիշեցէք զմոլորս սորին յարդանաց իմոց զաւրգիս գնաստս ծառայս քրիստոսի:

«Աւյլ և գորդին իմ գմաքրիրոսն, և գաշխատաւսէրս գմշակս իմ գուկվէլէնն և գաբրահամն: Ի դուք որք յիշէքդ յիշեցեալք լինիք յաստուծոյ բարձրելոյն ամէն»:

Թիւրքը 8°, ունի միջակ գիր, զարդափակ էջերով, անհեթեթ պատկերներ. 608 էջ:

Անպիտան տպագրութիւն:

= իփ տիպ, անդ, 1725.

Կաթողիկոսութիւն... մանկտկանութեան: Թվին, ՌՃՀԴ (= 1174 = 1725. մայր. Ա:

Նախերեսացներուն կարգով. ՁԷջն 607

«Ձիշատակարան ժամագրքիս. Օրհնութիւն Աստուծոյ Հօր ամենակարողի, գոհութիւն Որդւոյ Նորա միածնի, և փառաբանութիւն Հոգւոյն սրբոյ փառակցի. պատի և շնորհակալութիւն հանգերձ երկրպագութեամբ եռանձնեայ Տէրութեանն, և մերձ Աստուածութեան. այժմ և անգրաւ յաւիտեանս ամէն:

«Որ և բարեխաւսութեամբ և ազօթիւք սրբուհւոյ Աստուածածնին և միշտ կուսին Մարիամու, և մաղթանաւք և միխնդրոյ եղեամբ սրբոյն Մինասու զօրավարին և ամենայն Սրբոց. եաս կարօղութիւն հաւատացանել ի կատար և ի վախճան, ժամակարգութեանս գիրքս այս վայելուչ. ի վայելուչ ձեն եկեղեցական մանկանց, և ի փառս յիւսուսի քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

«Ի Հայրապետութեան հայոց Տեառն աստուածասիրոյ սրբազան կաթողիկոսին: Ընդ պատրիարգութեան սրբոյ երուսաղէմ՝ տեառն Երիցորի բարերջանիկ եպիսկոպոսի: Ընդ առաջնորդ մայրաքաղաքիս կաստանդնու պոլսի. հրամանաւ Նորին դիտողի՝ տեառն Յովհաննիսի աստուածարան վարդապետի:

«Աւրդ՝ որք հանդիպիք Աստուածաշնոյ երգարանիս, յիշեցէք միով հայր մեզալիս բանամատոյցի կարապետի որդի աստուածատուս և գերկու սրգեան իմ գմինասն, եւս առաւել գյօհաննէսն՝ զի կարի յոյժ աշխատեցաւ ի շարելն և ի սրբագրելն գրոյ. զի լեզ իցէ ինչ սպալ ի մէջն սորին ներելոյիք, զի ոչ է ի կամաց մերոց այլ ի մոռացմանէ եղեալ՝ ապաչեմ զի ներիցէք:

«Աւյլ և յիշեցէք գաշխատաւսերսն գտեսարանիս, գմանեցի սա եօթ որդի սրիտացու մխիթարն, և գկրասաւր եղբայրն իւր գամինան. և գաբ յիշեալ լինիք ի քրիստոսէ աստուածային մերմէ. ամէն: Ես եղեա աւարտու ձեռագրեան սորին ի թուականս փերկչին, 1725: և ի թուականիս մերում որով վարիմք 1171: Յունուար 15»:

Թիւրքը 8°, միջակ գրով, աստղափակ էջերով. 608 էջ: Թուղթը հեռակ է, և տպագրութիւնը՝ նախընթացներէն լաւագոյն:

= իզ տիպ, անդ, 1729?

Կաթողիկոսութիւն... մանկտկանութեան: Ի թվին, ՌՃՀՂ (= 1178 = 1729). սեպտեմբերի ԻԹ:

ՁԷջն 2 Ագամայ և նշայի անհոգնի պատկերը կայ, որուն նեղքեն գրած է. «Տպեցաւ ի վանս յոյժ քաջարն Լուսաւորչի՝ ի տպարանի Արարչի որդի Աստուածատուրի անպիտան դպրի»:

Նախերեսաց տպագրութենէն կարծում է. էջէն 614, որ է վերջին՝ կայ տպողին Ձիշատակարանը.

«... Նզեւ վախճան այն վայելուչ գրքիս որ կոչի ժամագիրք. ի Հայրապետութեան հայոց Տեառն Կարապետի արքեպս. կաթողիկոսի: Ընդ ի պատրիարգութեան սրբոյն Սիոնի տեառն գրիգորի շնորհապարգ իեպիսկոպոսի»:

Այն տպագրութիւնը կը պակսի այժմ մեր գրատան մէջ. ժամանակաւ կայ եղեր. գի փափագեան կ'ըսէ. «Երեւի թէ պակասի օրինակ մեր միով ձեռքիս, գի ետին յիշատակարանս ձեայ ձեռի»:

Թիւրքն 8°, միջակ գրով, աստղափակ էջերով. անպիտան թուղթ, անպիտան տպագրութիւն: Արգեաւնն: Այս աեղակութիւնը փափագեանէն է:

= իջ տիպ, ի?, 1733.

Կաթողիկոսութիւն... մանկտկանութեան. առանց տարիի յաւելուածի:

Մինչեւ կաթողիկոսաց կարգին վերջը նախընթաց տպագրութենանց կարգով. ապա առաջին անգամ հոս կ'երեւայ «Յանկ և ցուցակ ժամագրքին մերոյ». և յետոյ՝

«Ձիշատակարան տպագի. Օրհնութիւն գոհութիւն և պաշտօն ամենասուրբ Երրորդութեան և միոյ Աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Ուր եաս կարօղութիւն մեզ Նուաստիքս ի կատարումն հաւատացանել գժամագիրքս գայս վայելուչ: Ի վայելումն մանկանց Տօրոյս սիոնի: Ի հայրապետութեան տեառն Աբրահամու ամենայն Հայոց կաթողիկոսի: Ընդ երկուց սրբոց Աթոռոյն Պատրիարգաց՝ տեառն Երիցորի և տեառն Յովհաննու Արհի Եպիսկոպոսաց»:

«Աւրդ որք վայելէքդ գամ՝ յիշեցէք ի Քրիստոս գմահտնիս Միրիհանն հանգերձ ծնողսն իւրովք. որ նա էառ գվայգվի տարա և օգնեաց ինձ: Ընդա՝ գաշխատաւսերս իմ գՊետրոսն և գԱնտոնն: և գանարժան տպողս և գորդեակն իմ գՍերոբէն: և գաբ յիշեալ լինիք ի տէր: Ի թիւն ՌՃՂԲ: Դեկ՛ Ը»:

Այս տպագրութեան մէջ յիշատակութիւն չկայ ոչ քաղաքի, ոչ ալ տպարանի. հաւանական է որ Պոլիս տպուած ըլլայ: Թիւրքը 8° է, խոշոր, անհարթ գրով և աստղափակ էջերով. կան և քանի մը փայտի վրայ փորուած պյանգակ պատկերներ. 640 էջ: Անպիտան տպագրութիւն:

— իէ տիպ, ի?, 1733.

Կաթողիկոսութիւն... մանկտկանութեան ի հայրապետութեան տեառն աբրահամու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն հայոց: Թվին հայոց ՌՃՂԲ (= 1182 = 1733):

Թաչանձ է հակասիր: Նախերեսաց տպագրութեան կարգն ունի մինչեւ կաթողիկոսաց կարգին վերջը. յետ որոյ էջէն 607. «Վասն: Ամենց եղանակաց» վերնագրով գրութիւն մը, էջէն 626. յետոյ «Յաղագս Ի». տոմսոյ տեառէրց» տարի գրուածք մը ցէջն 635: Յաջորդ էջին մէջ ժամագրքին քանին ու յուցակը՝ նման նախընթացին, և էջէն 639. որ է վերջին՝

«Ձիշատակարան տպագի. Օրհնութիւն գոհութիւն և պաշտօն Ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Ուր եաս կարօղութիւն

մեզ նա աստիճան յարձիսական հեծամէ արդեն Ասպետի գրաւարին ապահ և ի կատարումն հասու ցանկալ ցմամագիրքս գալ վայելուչ է ի Հայրապետական հեծան տեառն Աբրահամու ամենայն Հայոց կաթողիկոսի. ի յերկուց արդեց Ամենայն Պատրիարգաց տեառն Գրիգորի և տեառն Յովհաննու Արհի Եպիսկոպոսաց։

« Արդ որք վայելէքդ գալ յիշեսջիք ի Քրիստոս ի մաքրափայլ ազոխս ձեր վանեցի Տէր Յովսաւափ որդի տիրացու աստուածատուր և բռնաժպոյնի մանուհսի պօղոսի որդի տիրացու Ծիւրգսկանն և կեսարացի սալանդազիսի որդի տիրացու յոհրհիսն գի ձեռնտու եղեն տկար գործարանիս։ Ամէն և յիշեցէք գալ հաստատուր գործարանիս ըզտիրացու յօհաննէսն որ է ծառայ ձեր ամենեցուն Ղաւս բզվանեցի յօհաննէսի որդի տիրացու գրիգորն և գանագրեսան ի հին ին ՌՀՃԱ։ Դեկտեմբեր ին»։

Դիրքն՝ 8°, գիրը՝ մխլակ և անհարթ. խեղճ տարազագրհին։ Ընս եւս չի յիշատակեն իր ոչ քահանայ և ոչ տպարան. Պօղոս տպագր. կը հին ին Ղեմանս վերջին։

— ի՛ն տիպ, ի կ. Պոլիս, 1733 ?

Կատարութիւն... մանկտկութ.

Յէջն 2, ս. Անտոնի պատկերին նեղքին. « Տրպեցեալ ի վայելուչ ժամագրքին ի Տպարանի կարապետի որդոյ ամենեցուն ծառայ արուպ Աստուածատրի »։

Ղեման վերջին մինչեւ կամոլիկոսաց կարգին վերջը։ Ապա յէջն 604. ժամագրքին գանկին տեղ ցանկը. սրան վերջ « Ցիշատակարան.

«... ի Հայրապետական հեծան տեառն Աբրահամու ամենայն հայոց կաթողիկոսի։ Ի յերկուց սրբոց Ամենայն-Պատրիարգաց՝ տեառն Գրիգորի և տեառն Յովհաննու Արհի Եպիսկոպոսաց։ Ի տպարանի տրուպ աստուածատրի։ Ի հին ին ՌՀՃԱ։ Փետր՝ ին»։

Դիրքն՝ 8°, մխլակ գրով. աստղափակ էջերով. 608 էջ. Հաստատ տպագրհին։ Ետն տեղեկութիւնները կ՝առնեմ փափագեանի ձեռագրէն. այժմ կը պակսի մեր գրատան մէջ։

— ի՛ն տիպ, ի կ. Պոլիս, 1738.

Կատարութիւն... մանկտկութ.

Նախաբանութեանց կարգով մինչեւ գպրութեան վերջը. որմէ յետոյ յէջն 590, ժամագրքին ցանկը. և յէջն 594՝ կամոլիկոսաց կարգը. և ապակէ վերջ Պարզաստամար. մինչ նախընթաց տպագրութեանդ մէջ Պարտ հինէն վերջ կը գրուէր. և ապա՝

« Ցիշատակարան տպագի. Օրհնութիւն Փառատութեան և ներողութեան ամենասրբ ներողութեան և մեղ Աստուածածնութեան Հոր և Որդ ու և Հոգ ին սրբոյ։ Որ ետ կարողութիւն մեզ նուաստս տեղ՝ բարեխաւսութեամբ սրսագհաս վկային իւրոյ սրբոյն Մինասայ՝ տպել և ի կատարումն հասուցանել զայն սուրբ գիրքս՝ որ կոչի ժամագիրք։ Ի վայելուչն մաքուր մանկանդ ներողութ։ Ի Հայրապետական հեծան Տեառն Ղազարու ամենայն Հայոց կաթողիկոսի։ Ի յերկուց սրբոց Ամենայն-Պատրիարգաց՝ տեառն Գրիգորի և տեառն Յովհաննու Արհի և Աստուածատրեան վարդապետաց։ Ի տպարանի տրուպ աստուածատրի։

« Արդ՝ որք վայելէքդ գալ յիշեսջիք ի Քրիստոս ի մաքրափայլ ազոխս ձեր վանեցի Տէր Յովսաւափ որդի տիրացու աստուածատրս. և զորգեանկն իմ զտիրացու յօհաննէսն. որ է ծառայ ձեր ամենեցուն։ Ղաւս՝ գաշխատասրսն իմ գործարանիս զեռակնացի գտիրացու գաբարիչն. և վանեցի մանուկն։ գի և գուբ յիշեսջիք յանգրատ գիտելեան նորին. ամէն։ Ի հին ին ՌՀՃԱ)»։

Դիրքն՝ 8°, գիրը՝ մխլակ. էջերն՝ աստղափակ. պատկերներն՝ բնտիր՝ բայց վերջէն փակցած էն. 608 էջ։ Հաստատ տպագրհին։

Ի տիպ, ի կ. Պոլիս, 1752.

Կատարութիւն... մանկտկութ.

Ասա տպագրհին ալ՝ նման է նախընթացին գիրով. գրով, գարդով ու կարգով, և է նոյն տրպատրէն. 608 էջ. Նման վերջին հաստատ տպագրհին. ուրի փայտի վրայ փորած պյանգակ պատկերներ։ Էջն 608 Ցիշատակարան տպագի.

« Օրհնութիւն... նման վերջին մինչեւ Ներեցէք։ Ի Հայրապետական հեծան Տեառն Մինասայ՝ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի։ Ի տպարանի սուրբ Ամենայն-Պատրիարգաց՝ տեառն Գրիգորի և տեառն Յովհաննու Արհի և Աստուածատրեան վարդապետաց։ Ի տպարանի տրուպ աստուածատրի։

« Արդ՝ որք վայելէքդ գալ յիշեսջիք ի Քրիստոս ի մաքրափայլ ազոխս ձեր զհանգուցեալ հայրն իմ վաստուածատուր. և զիս որդի նորին գյոհաննէս դպիրս գծառայն ձեր. հանգերձ որդոյմն իմով տիրացու կարապետիւ՝ ըզգրիչ կապարանայս շարողիս։ Ղաւս՝ գաշխատասրսն իմ գործարանիս զմշակին գտիրացու գաբարիչն

պատմեան... Տէտոն Միմէօնի վերջերջանիկ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց... ի կոստանդնուպոլիս... ի թուին Հայոց ՌՄԻԱ
1772. *ի տպարանի Պետրոսեան Առեփետոս.* 8°, 608 էջ։

Իե տեպ, ի Ս. Պետերբուրգ, 1783.

Ա ճակատ. Վարձեալ իրկրանաց, նուանձեալ դիմաց, Նազմահոյլ յօդից՝ Նդրին բանակաց։ Որք կանխեն առ աս, ոչ լիցին երկեայ։

Բ ճակատ. Ժամանակագրութիւն Հասարակաց Աւօրից Նիկոդիմոս Հայոց ամենայն Կաթողիկոսի Նիւթեալ սրբոյն Լահակայ Հայրապետին և Մեսրոպայ վարպապետին, Ի ուսոյ և Յօհաննու մանուածկունոց։ Ի տպագրեալ հրամանաւ Իշխանապետեալ տեառն Յովսեփայ առաքելաշուխի ազգ Նպիսկոպոսի Ամանհնեցւոց Կաթողիկոսի, և առաջնորդի ազգին Հայոց. որք են ընդ տէրութեամբ Ռուսաց։ Ի Հայրապետութեան յոսանկար մօրն մերոյ Սրբոյ Աժոռոյն Էջմիածնի՝ Տէտոն Պուկաստ Սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Յամի Տէտոն 1783. ի նոյեմբերի 10։ Իսկ ի թուականութեան հայոց. ՌՄԻԲ։ Նախիւր և Տաիւր Ջուպայիի խոյզսրեանց ի քրիստոս հանգուցեալ Խօջաճալի սրդի պալոն Գրիգորին։ Ի Ռանկտ Պետերբուրգ։

Ես ալ նախընթաց տպագրութեանդ կարգն ունի, բաց ի առաջաբան ժամերգութեան քանի մը շարականներէն՝ որունք կը պակսին ասոր մէջ։ Նաև գրուածն մասէն վերջ կարգ գոյութեան, ինչ և անուանք կաթողիկոսաց. և հասկ Պարպասմար՝ նման առաջնոց։

Ինչք 6°, միջակ գրով, գարպփակ էջերով 577 էջ։ Խորագրանդ Ինքգրի տպարանէն յոյս առած երկրորդ կարճն է այս, ինչպէս յայտ է վերջաբանէն։ Ուրի քանի մը պղնձի վրայ փորուած պատկերներ որինակուած ժամագրքերէն և պէնեճիկ տպուած Տաղարանէն։ Տպագրութիւնն առելի ընտիր կըլլար եթէ հնոցին անպիտան չըլլար։

« Ձիշտաւակարան տպագի. Փառք պատիւ և խոհեմին Աստուած Ներ և Արդուս և Հոգւոյն սրբոյ. Ամէն։

« Որ և յարեխատութեամբ և տպեմիւք բազմաչարչար հօրն մերոյ սրբոյն Ինքգրի յուսարբին և ամենայն սրբոց. նա կարգադրեցին զնտեսայ և հոգատար ծառայիս առ ի լցուն գործս փառաց իմ, զոր ի վազուց հետէ ունէի սահմանեալ գործոց. և տպելոյ գգրենս պիտանիս ի օգտութեան. սակս հասարակութեան պատուելի ազգին իմոյ. զոր Ձէր յաջողեաց այսպէս։ Ինգոյ վասն հարկաւորութեան խիք եղեալ յերկրէն Նիզկաց գնացի յերկիրն Անգլիացոց և ի մեծ քաղաքն Լոնդոն, և Ձեզ անդ իրր սմա տատն. և ի միջոցի սոյն տատնէքի սահմանս անդադար որունէի գտանել գործեատուր մի. գի փորագրեալ տապկեր ինձ գտատս հայկական. որք եթէպէս բազում կային, բայց ոչ կատարին չինել և տալ ինձ գպղպատեակ տատն. և ոչ գմայր տատիցն. այլ միայն գկապարեայն. յորոգս որոյ տակատ ին Ձեզգի ի նոյն տնեցմատնա անկատար։ Ընդ այս գործ ամենայն կատարեալ եղեալ և գիմ բազմատեակ փափագ արտիս, առաքելով առ իս ի յանգնկեալ ժամս գարձեատատր ումն Ինգիացի. որոյ եկեալ և իմաց գնալ գնետրամատգրեալ խորհուրդ սրտիս, յանձն էատ չինել և տալ ինձ գպր խնդրէի։ և իմ հատեալ բանից նորին պատուէր եատ փորագրել գերիս տեսակ գիրս. և գորգան վարձս խնդրեաց, գայն եւս խատագալ տալ անհնապարէն. և ի յատարին նորին գատատն, հարկ եգեւ մեզ վերատին գատնալ ի յերկիրն Լատատաց. ի Կպալերանիատ և Աատատաձագաձ Մպրազազաքն Անգկապետրատ գոր գկնի առ ինչ միջոցաց, արժանագալ տեսատեան առաքելաշուխ իս և իշխանագեալ տեսան Ջատփալ արհի նպաստպարն. և արժանագալ կիտին ամենայն հայոց, որք ի կողմանս Լատատաց. որոյ տեսեալ գնորագալմ տիպս մեր կարի տրախեցեալ և հրամայեաց տալ գմեզ գործ տեատրակն պրատբունից, գոր և տպելի ծախիք իմովք. և խոստացատ եւս ընձեռել մեզ գպրենս գանագանս առ ի տպել։ Ոյատն որոյ գրիցի ի Լոնդոն առ Նդրն արհեատատրն, գի եկեալ փորագրիչն և գտատս խոշորագոյնս, որ և բատ գրեցիկոյս եկն և արար գոր ինչ պիտոյն էր. առ այս իեզ որքան աշխատանս և ծախս արարատ՝ այն ամենայն տատ գտատպէս փորձատցին է յայտ։ Ցետ որոյ կրկնակի հրամատնս վերոյ յիշեալ սրբատպչին, սկիզբն արարեալ տպելոցդի ծախիք իմովք գգիրս գայս հատատարկաց տպոխիդ որ կոչի ժամագիրք. և յաջողմամբ ամենատոր տատր Հոգւոյն յանգ եցեալ տատեցաւ Ցամի կենատարին մերոյ 1784. և ի թուատկանս թեանս հայոց ՌՄԼԻ։ Նոյեմբերի. ԻՆ։ Ի հինգերորդում ամի Հայրապետատ թեան յոսանկատ. ոյոց և Փրխատատհին սրբոյ Աժոռոյն Էջմիածնի երիցս երանեալ տեառն Կուկաստ սրբազնատսրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։

Ի բեմն ազատեմ զի գյաղմամեալ աշխատատնաց Նորագրեն պատգո գոր ընծայեմ Ձերս մտ բատերատչատեան. սիրով ընկալեալ ամենգագործ ի Նիդիք յատենայնի. վասն զի սրբատն կատ իմ էր անձամբիր հետեւելով ոչ ինչ խնայեցի զնախիդն և գաշխատանաց սորին։

« Ի իեզ սխալանս ինչ գտցի ի սմա տատ այն Ներել մտցիեմ. զի գայն ոչ է ի կամաց՝ այլ իեզ մատգամարէ իգել միայնոյ իեզան պատճատատս. գի բատ ի յատատնեցոյ ոչ ոք գոյր ինձ օգնական եղեմ ոչ մանկատ մի. և գործս այս գոյով յոյժ ձանր ոչ իեզ միայ՝ այլ բատմաց գործատ արագ կատրատի. գործ յոյժ գժատարին է գտատնէն ատատ։

« Հայցեմ ատատատոր ի ջերմեռանդ վարկատցդ գրքոյս. զի միշեսքիչ ի մաքուր յատրեմս Ձեր յատարն իմ գՅատպատցի խոյզսրեանց խօջամատն. գՄարտր իմ գԱրհրիսաքեանն. գՊատր իմ գիօջայ Ձատհաննէատն. և գՀայր պապատն իմոյ գՄատր Տիրգորն ընդ նոսին և գեղբարատն իմ գատյալ ձատտրեցն. գՁատհաննէատն. գՀաքարիատն. և գքոյատն իմ գմամախաքեանն գԱկատն. գՄարիատխաչատ Ձե. և գեղբօր սրդին իմ գՁիշէին որք սրդէն բարի հատատք հանգուցեալք են ի Քրիստոս։ Ինարձեալ յիշատքիս և գեղեցկատեան մեր գպատրատն Ատհրատգ եգբայրն իմ. գՓերիքեան քոյրն իմ. գեղբօր որդին իմ գպատրատն Իսափաքէն. և գկպակերգին իմ գԱատտրեանն. և գամենայն արեանատտ ազգականս իմ։

« Ձիշատքիս և գարժատնին յիշման գործոյ յիշեալ սրբատպատն առաջնորդն մեր և գհատգատտ գատական սրբոյ Աժոռոյն Էջմիածնի հնդերձ հոգեւոր Ծատրիւն իրով գյատատ սրեալ հոգի մեծ Աթեղան յոյն աշխատատ Աստծոյ գործոյ. բատ ամենայնի իեզ արժատն է մշտնջեն վարձս իրոյ։ Ինանգի՝ սրբազնատն այս բատմամ երախտիս ունի ատ բանատոր Տատ իր. որ և գոյով ինչգն Նախատրատրացն հայոց մեծի իշխանին Ջատարիայի ամեր սպատատարին և սպատրատչատին հայոց և վրաց սրոյ մեծի իշխանին Ատրգատ. որք և ի Տնուքն կոչեցեալք են Երկեպատրատպակք. և այժմ սրդոյ իեզանք ատեին։ Ես բատ ազնատ ապատմութեան իրատմ և բատ բարեաց վարուցն ոչ սակատս կրնաց գաշխատանս վատն օգտի հոտին իրոյ. օծնոյմ գնորաշէն եկեղեցիս և հատ-

ատեղով կհոգեւոր իրաւարանս ի գանազան տեղիս վասն ազգին հայոց. և այլ բազում բարեկարգութիւնս գործել և առնել միշտ առանց ձանձրանալեան. որոց մի առ մի գրելն ոչ էր մեզ կար վասն առաւել երկարաբանեան:

« Ընդ այս յիշեցէք զհոգաբարձու և գիտակից ծորոց գործոցս պանիմասն Իրիգորս խոջամալեան Ջուղայեցի. խնդրեցաք ընդ նմա զի միշտ անձամբ ոտնութեամբ որպէսզի գտանել զգիրս հնագոյնս արարեցուածս ի նախնի հարցն մերոց արքայանիցն յորժամ ինչ գտցէ գրոց. և ինչ գրաւոտնալեամբս անցելոց իրաց ի ըստգտգոյն օրինակաց ամեն ոտկերոյ ի պիտանաւորութիւն բանասիրաց ևմիչ աչք յայոգեցէք: ի վախճանի յիշեցէք նաեւ զերագմաշխատ պաշտօնեայն իմ գԱկնկրտոս. որ ի պատանեկութենեան իւրում ոչ սակաս աշխատանս կրեաց, և կրէ միշտ ի գործարանիս. ինչ ի նուիրեն, ինչ ի հարկերին, ինչ ի չարչին, և ինչ ի գրուածին զկապարեալ տառան: Եւ որք յիշէքդ յիշեալ յիմիս ի միւս անգամ գալստեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. Ամէն »:

== Ի Տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1786.

Վարդապետ Հայոց: Արարեալ սրբոց հայրապետացն խոհակաց և մեծապայծ Ներսէսի Ճօհանեան մանդակունւոյ և այլոց վասպուրական քրիստոնեից վարդապետացն սրբոց: Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան գերագահ աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի՝ Տեառն Գաբրիէլ գերեցիջանիկ սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան Սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղէմի Տեառն Ցովակիմայ Հգնազգեաց վարդապետի: Իսկ և վերահաս հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Ցովաքարիայ Հղգաստէր և Աստուածաբան վարդապետի և այլ նախկոսոսի: Ի թուին՝ ՌՄԼԵ Օգոս՝ Ի Տպարանի յօհաննիսի և պօղոսի:

Եւս տպագրեալքն ոչ քան ժամերգութեանց առաջին տպագրութենեան կարգն ունի. իսկ ցանկն ոչ կանոնագիտաց կարգր և տումարական ալիւսակը՝ քան յետին տպագրութենեան:

« Ցիշատակարան տպագի. Շնորհս և պարմութենեամբ ամենակարողին աստուծոյ՝ Հոր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ. և յարերեսաւ եղեալ տպագահաս և երջանիկ վկային սրբոյն Մինասայ՝ յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպոս մեր սուրբ գրքոյս. որ կոչի ժամագիրք: ի վայելուչ մաքուր մանկանցն Եկեղեցոյ:

« Արդ՝ որք մնասուք ցանիցէք սոսկալ գպաշտօն արհնալ անութենեան ատ բարձրեալն աստուած, յիշեսցիք ի մաքուր մտացիանս ձեր գհանգուցեալ հոգւոյն իմ գաստուածատուր. և գիս գարդի ծորին՝ գյօհաննէս. հանգիրձ յոգնաչխատս արդ՝ոյն իմով տիրացու պօղոսիս և գյարեւթիենին՝ գիրս կապարեալս չարագիս: Ցիշեցիք և գմշտական գործառանիս գլուսոյ վարդանն և գտիրացու զաքարն, և գուք յիշ՝ »:

Տիրոն Ծ՝, գիրք՝ միջակ, էջերք՝ զարգագիր. 603 էջ: Չաստարակ տպագրութենեան:

ԻՋ տիպ, ի Նորին Նախիջեւան, 1791.

Ընդ Ա և Բ հակատ նման և գրեթէ նոյն Ս. Պետրսբուրգի տպագրութենեան 1783.

Ի հակատ. Խամսիսպուղուրիւն... մանկտիւռ հուշ: Տպագրեալ ի Հայրապետութեան... Հայոց: Հրամանաւ Սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի Ծայրագոյն Նուիրակի՝ Ուստաց Երկրի ազգիս Հայոց՝ Առաքելաչուխիկ Առաջնորդի Տեառն Յովսեփայ Արբազան Աղբ Եպիսկոպոսի Ասանհնեցւոյ Արդեամբ և ծախիւք՝ ի Աստրախ բնակեալ Կաթաբեան Բարեպաշտ Պարոն Ստեփաննոսին, և կենակցի նորին՝ մնծահաւատ Հռիփսիմէ տիկնոջն: Ցամի Տեառն 1791, ի Նոյեմբերի 29: ի տպարանի նորին Բարձր Սրբազնութենեանն: Ընդ հովանեաւ Եկրնահանգէտ Աստր խաչ վանիցն, որ ի նորն Նախիջեւան:

Եաց ի յիշատակարանէն՝ ուրիշ ամէն բանով նման վերոյ յիշեալ (1783) տպագրութենեան:

Գիրքն՝ Ծ՝, գիրք միջակ, էջերք կրկին (հաստ ու բարակ) գծերով փակագած, թուղթք թանձր, կապոյտ և հերմակ խառն. 606 էջ: Խոշոր տպագրութենեան:

« Ցիշատակարան Տպագրութեանս քահանապրոյս. փառք պատիւ և երկրպագութիւն՝ անպատկառ բարբրութենեան՝ Եռանձնեայ Աստուածութենեան. միակ անբաժանելի Էրութենեան՝ Հոր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ: Որ կարողացոյց գմեզ տկարութիւն՝ կրկին տպագրութենեամբ՝ ի լոյս ընծայեցման յաստուան հաստատել՝ կարեւոր և օգտակարագոյն, Սրբոյ Եկեղեցոյս հայաստանեաց՝ և ընտիր մանկանց տերին, քահանապրոյս:

« Արդ՝ ի վախճանի՝ ի հոգւոյն շարժել խորհրդատուր ժամերգութենեան՝ բարեկարգեցեալ և յօրինեցեալ ի Սրբոց Թարգմանչացն մերոց՝ ի մեծէն Ներսէսէ պարթեւէ՝ հայկազանեանց Հայրապետէ, ի Սրբոյն Մեսրոպայ Աստուածարեալ վարդապետէ, ի Վիրապայ և ի Ցօհաննու մանդակունոյ. զոր որդիք լուսոյ աստր նկեղեցւոյ՝ նովին հոգւով սերահարեցր մշտապես երգեցման առաջին, յիշեցիք ի մաքուր և ի լուսափայլ յայսմիկ ձեր գԱյժանին յիշման, և գՏունկն Օրհնութենեան, գերաբր պատահան կրկին տպագրութենեամբ գիրքս ի Նորում վանիցս գՊարսեղ Աստուածատուրեան Նկատպատան Ազաթար կոչեցեալ Ջօրաւարեանց:

Որ ըստ անստուտ վիպասանու թենեան՝ Հղյակապ Տպագրատանս (զոր ունի տպեալ ի վախճանի՝ Վանձարան ու խոտականու թենեան Ապոթեամատոյց, և Ջրուսարան հոգեւոր կոչեցեալ Դրքոյն:) յանով և տարս ի բնաւոյ Տէր Աստուածատուրեան Ազաթ Փահանային Թիֆլիզեցոյ Տէր Ցարութենեան, և վերաքննու թենեամբ տեղեկանալով գորպատուեալ ընտրեկարգութենեան՝ ըզնայի Տպագրատանս, և Ազգիս Տպագրացս, ինչպէսզօր կամք՝ բաց ի յատկական օգնու թենէ իւրմէ՝ պարտաւոր պինդ վարկաւ՝ ի յիշատակ Լուսահոգի Նախնեացդ իւրոց՝ ի յոյժ արդար եւ տիրապարգեւ վաստակոյն՝ գամենայն ծախսն յանձնառեալ՝ սրբազնացն ցանել գկարգս որս ինչ հաստատկայ աղօթից՝ գկնքեցեալն վամագիրք. որպէս յաոաջ քան գսա՝ գԱյս թենեան ամենահամ և քաղցրահաչակ փլեմակ՝ գանուանեալն Աստուա, հարկաւորք բնաւ ի:

« Որոց գծախսն յատկական խոհեմու թենեամբ իւրով այնպէս բարեկարգեցաք, գի ձեռագէ այն միշտ՝ ներ Տպարանիս իւրոյ մայր առաջին, և ի նմանէ վերահանելով արդիւնն ծախեսցի ի պէտս Պարոնացն աստուածառաջ հաստատուց թենեան. և նոյն առաջին գումարին գրամոյ քանիցս և տպիցին օգտաւէտ և հարկաւոր գրքանք, ընտրեալն լիցին՝ կրկին յիշատակ իւրն և ի տէր հանգուցեալ ծախեսցն իւրոց:

« Որոյ գյիշատակին գրեաք տէր ի յանմնջելի մատեանս քո. և գարդիանաւորեսցն ձեռին՝ որ հակի ի յոգուստ և ի պայծառութենին հանուրդ հայկազանեան տոհմիդ, վերընկալցի տպէհիազն աստուած ի փառս իւր. և գրաբվախանն յոյս և

գանկալուծիներնա Նորին ծագկեցուցէ տէր բեղմնաւոր արգասեաց յաճախն յաւէտ։

«Ի բնէն գոյապիտի Հայր բարի և բարեաց բնութենից փափաքով՝ յիշման արժանի համարեալիք հանճային բարեհաճութիւն, հանդերձ բարեպատեհ նախանձոք իւրով և ծնողին ի փրիսաս հանգուցեալ Կիրակոսիս Ակտարի կոչեցեալ Հարցն, և իւրոց պարտեացդ Մէրձեան խաչատուն անուանեալ Մարդուն Լեղ որոց յիշելիք և գնահատ եղբարան Նորին գՊարոն Յակոբեանն և գՊարոն Կիրակոսեան, որոց կոպակիկ գկնիքաբերի խաչատուն, և գորդիան գՅովհաննէսն և գՊետրոսն, և գդստերսն գՄարիամն և գվարդան։

«Յիշելիք և զայն Պարոն Սահմանեալ խաչեմութեամբ պահակալ առանց գի՛ տէր հանգուցեալ Կիրակոսին, գվաղամեռիկ զորդին իր գՅովհաննէսն, և գդուստերն Մէրձեան, և գիր Նեռկայ կենդանիցդ գՀոփսիմէ՝ գործովք բարեաց գարգարեալ խաչատնն Մեծաշատ։ Կաս՝ յիշելիք և գնախնիսն հարան հաւտն սորին՝ գՄէրգար Ակտն և գՏիկինն Նորին. և գՊապն իւր Ջօրաքն, և գՏիկինն Նորին Մարիամն։ Այս՝ հուսկ լեալ արժանի յիշման համարեալիք գմեծ ի բախտաւորն և գերկրորդ ծնողն առքին լոյսարեցուն գմեծ Ակտարն Յովհաննէսեան՝ իւր կոպակից խնդագոմ խաչատնէն, որք անյիշատակ ելին յաշխարհէս։ Եւ որք յիշէքդ՝ յիշեալ լիցիք ի փրիսաս Աստուծոյ մերմէ Ամէն»։

— Իշ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1795?

կարգադրութիւն... *մանրակրկիտ*։ Տպեալ Հրամանաւ Տէրունի Զաքարիայ ազգասէր և բարեկարգ Պատրիարգի ի Կոստանդնուպոլիս Յամի Տեառն 1795։ ի մայր դպրատան ի Մատենիս դպրէ իւրով իսկ տպագրատ։

«Յիշատակարան տպագրի մատենիս. Շնորհօք աստուածատրի Երրորդութենեան հոր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ Հայս ի կատար տուր ժամակիրք մատենաս. վասն որոյ գոհանիմն տեառն անքան և փառաբանու խիղն անպատ։ ի հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչի Տեառն Պետրոսի արքեպս Պատրիարգի։ ի կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Զաքարիայ ազգասէր և սրբազան Պատրիարգի։ Օգնականութեամբ տուր յոստատրիչ եկեղեցւոյ գպրատան մանկավարժ ստացելեան առաքել դպրի։ Ի տեղի մինչ ընդհրկին տովս պէտք պաշտամանն հոգւոց ձերոց՝ յիշելիք ի մաքուր յատկեալ ձեր պամենաչ տպագրութեանդ սրբոց մատենից և գԱռաքել դպրին և գնախագրելեալ նոտատ տպագրիչն, և գպրշարն սորին գմանուէլ դպրին և գցրտոյ յարտխիղեն։ և գմրազարկս սորին գհանգուցեալ մինասն և գյոհաննէս հանդերձ հազուր և մարգեաւոր ձրնողք մերովք։ և որք յիշէքդ յիշեալ լիցիք ի փրիսաստ յհաւտ փրկչէն մերմէ։ Ամէն»։

Իշ տիպ, ննպ, 1799?

մանրակրկիտ։ Տպեալ Հրամանաւ Տէրունի Զաքարիայ ազգասէր և բարեկարգ Պատրիարգի ի Կոստանդնուպոլիս Յամի Տեառն 1795։ ի մայր դպրատան ի Մատենիս դպրէ իւրով իսկ տպագրատ։

«Յիշատակարան տպագրի մատենիս. Շնորհօք աստուածատրի Երրորդութենեան հոր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ Հայս ի կատար տուր ժամակիրք մատենաս. վասն որոյ գոհանիմն տեառն անքան և փառաբանու խիղն անպատ։ ի հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչի Տեառն Պետրոսի արքեպս Պատրիարգի։ ի կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Զաքարիայ ազգասէր և սրբազան Պատրիարգի։ Օգնականութեամբ տուր յոստատրիչ եկեղեցւոյ գպրատան մանկավարժ ստացելեան առաքել դպրի։ Ի տեղի մինչ ընդհրկին տովս պէտք պաշտամանն հոգւոց ձերոց՝ յիշելիք ի մաքուր յատկեալ ձեր պամենաչ տպագրութեանդ սրբոց մատենից և գԱռաքել դպրին և գնախագրելեալ նոտատ տպագրիչն, և գպրշարն սորին գմանուէլ դպրին և գցրտոյ յարտխիղեն։ և գմրազարկս սորին գհանգուցեալ մինասն և գյոհաննէս հանդերձ հազուր և մարգեաւոր ձրնողք մերովք։ և որք յիշէքդ յիշեալ լիցիք ի փրիսաստ յհաւտ փրկչէն մերմէ։ Ամէն»։

Իշ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1850.

մանրակրկիտ։ Տպեալ Հրամանաւ Տէրունի Գրիգորի Արքեպս Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարգի ի Կոստանդնուպոլիս Յամի Տեառն 1850։ ի մայր դպրատան ի Մատենիս դպրէ իւրով իսկ տպագրատ։

«Յիշատակարան տպագրի մատենիս. Շնորհօք աստուածատրի Երրորդութենեան հոր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ Հայս ի կատար տուր ժամակիրք մատենաս. վասն որոյ գոհանիմն տեառն անքան և փառաբանու խիղն անպատ։ ի հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչի Տեառն Պետրոսի արքեպս Պատրիարգի։ ի կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Զաքարիայ ազգասէր և սրբազան Պատրիարգի։ Օգնականութեամբ տուր յոստատրիչ եկեղեցւոյ գպրատան մանկավարժ ստացելեան առաքել դպրի։ Ի տեղի մինչ ընդհրկին տովս պէտք պաշտամանն հոգւոց ձերոց՝ յիշելիք ի մաքուր յատկեալ ձեր պամենաչ տպագրութեանդ սրբոց մատենից և գԱռաքել դպրին և գնախագրելեալ նոտատ տպագրիչն, և գպրշարն սորին գմանուէլ դպրին և գցրտոյ յարտխիղեն։ և գմրազարկս սորին գհանգուցեալ մինասն և գյոհաննէս հանդերձ հազուր և մարգեաւոր ձրնողք մերովք։ և որք յիշէքդ յիշեալ լիցիք ի փրիսաստ յհաւտ փրկչէն մերմէ։ Ամէն»։

Իշ տիպ, ննպ, 1799?

մանրակրկիտ։ Տպեալ Հրամանաւ Տէրունի Գրիգորի Արքեպս Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարգի ի Կոստանդնուպոլիս Յամի Տեառն 1799։ ի մայր դպրատան ի Մատենիս դպրէ իւրով իսկ տպագրատ։

«Յիշատակարան տպագրի մատենիս. Շնորհօք աստուածատրի Երրորդութենեան հոր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ Հայս ի կատար տուր ժամակիրք մատենաս. վասն որոյ գոհանիմն տեառն անքան և փառաբանու խիղն անպատ։ ի հայրապետութեան սրբոյ Լուսաւորչի Տեառն Պետրոսի արքեպս Պատրիարգի։ ի կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Զաքարիայ ազգասէր և սրբազան Պատրիարգի։ Օգնականութեամբ տուր յոստատրիչ եկեղեցւոյ գպրատան մանկավարժ ստացելեան առաքել դպրի։ Ի տեղի մինչ ընդհրկին տովս պէտք պաշտամանն հոգւոց ձերոց՝ յիշելիք ի մաքուր յատկեալ ձեր պամենաչ տպագրութեանդ սրբոց մատենից և գԱռաքել դպրին և գնախագրելեալ նոտատ տպագրիչն, և գպրշարն սորին գմանուէլ դպրին և գցրտոյ յարտխիղեն։ և գմրազարկս սորին գհանգուցեալ մինասն և գյոհաննէս հանդերձ հազուր և մարգեաւոր ձրնողք մերովք։ և որք յիշէքդ յիշեալ լիցիք ի փրիսաստ յհաւտ փրկչէն մերմէ։ Ամէն»։

— Իշ տիպ, ի Մոսկուա, 1853.

մանրակրկիտ... *մանրակրկիտ*։ ի Հայրապետութեան Տեառն Ներսէսի Ե. Արքազնագոյն կա-

*ռանգ Նորապսակ Աստուածաբան Պատրիարգի, որ յԱկբայանիստ Կոստանդնուպոլիս Մայրաքաղաքն։ Յամն փրկչին Մեզոյ՝ 1799։ և ի թուին Հայոց՝ ՌՄԽԸ։ ի Տպարանի Յօհաննիսեան Պոդոսի։

«Յիշատակարան տպագրի. Շնորհօք և սպրմանթեամբ ամենակարողին աստուծոյ՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ՝ և բարեխոսութեամբ սրագածհաս և երջանիկ փկչին սրբոյ Մինասայ՝ յանկ ելեալ աստուածեղ տպագրի առ սրբ գրգրա, որ կոչի ժամագիրք։ ի վախճան մաքուր մանկանց Լեկեդեցոյ. Լոյ՝ մինչ մատուցանեցք տովս գպրշուան սրտնեսպանութեան առ բարձրեալն աստուած, յիշելիք ի մաքուր մագթանս ձեր գԱրեգեան աբրուքս յհաննիսի սրգի գպրսաս ապագրիչ ըզպատրաստականս ձեր ծառայ և վերագրելն իմ գգրշար տիրայր յարտխիղեն, հանդերձ ալլովք կենդանի և հանգուցեալ ազգականօք իմովք։ Յիշելիք նաեւ գպշտաստ զան տպագրիչ ըզնախնեաց գնեալ գպրատան մատենիս գՏեառնէ Աստուծոյ մերմէ. Ամէն»։

Այդ երկու տպագրութիւնները կը պակսին մեր գրատան մէջ. կը գտնուին միայն Վատիկանի մէջ. Assemani (1896, էջ 273–4), հրատարակած Յոհաննէս Տէր. Վարդանեան Գարդնէր Տէր. ը յաւ կ'երեր եւրէ ծալքն ու էջերը նշանակած ըլլար։ Տ. Ի. Պալեան կը ծանուցանէ Աթե. Մանուէլ 1896, էջ 529 թէ Հոն քանասէր բժիշկը 1799ի տըպագր. նուիրեր է Վ. Ինճիճեանի Մխիթարեանց Միաբանութեան Մատենադարանին։

Մեր գրատան մէջ կան դեռ երեք հին տպագրութիւններ եւս՝ բայց պակասաւոր են թէ սկիզբէն թէ վերջէն։

Իթ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1850.

մանրակրկիտ Հայատառութիւնք Աւետ Ներսիսեան Արարատեան Արդոյ Մխիթարեան Միաբանից Վենետիկ և Մեսրոպ և Գրանիկի Հայրապետացն մերոց Պիւռեղ և Յովհաննու Մանրակրկիտ և Ներսէսի Շնորհալւոյ։ Տպագրեալ ի Հայրապետութեան Արդոյ Լուսիմածնի Տ. Տ. Ներսէսի Արքազան Կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. ի Պատրիարգութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Յովհաննու Արքազան Արքեպիսկոպոսի. ի Պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսի Տ. Յակոբոս Ազգասէր Արքեպիսկոպոսի։ ի Կոստանդնուպոլիս Յ[illegible]ոմագիր, ի տպ. Պողոսի Առաքեան Ապուչենցոյ, 1850. 8°, 603 էջ։

Կարգը դման է նախընթերցաներուն, միայն հոս կանոնագիրքները կարգի ու ձիր ը տարբեր է. ժամանակագրական համառատ տեղեկութիւններ կան. խորագիրն է. «Կանոնագրութիւնք Կանոնագիրք սուրբ Հայոց սկսեալ յառաջին կանոնագիրքն Հայոց ի Սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մինչեւ յայս մեր ի Տէր ներբեւ Հինգերորդ, կանոնագիրքն Աշտարակեցի։

1. Տէր տուր Գրիգոր լուսաւորիչ. և Ամենն կանոնագիրքս եւեան գնի ի վազարշապատ ուր է Լուսիմածին յամի 302։ Յաւուրս տուր յամի 325 ելե տուր ժողովն Նիկիոյ, և ի Հայս ժողովն վազարշապատ, և...», եւն։ Այսպէս իւրաքանչիւր անուան Նեղքեր։

Ջնջելի Առեղի տամագիրքներուն մի տիպը, էջ 822. այդ տպագրութիւնն է։

— Լ տիպ, ի Մոսկուա, 1853.

մանրագիրք... *մանրակրկիտ* ի Հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի Ե. Արքազնագոյն կա-

Թողիկոսի ամենայն Հայոց, եւ յԱռաջնորդութեան վիճակին Բեսսարաբիոյ եւ Նոր Նախիջեւանոյ՝ Տեառն Մատթէոսի Բարձր Արքեպիսկոպոսի: ի Մոսկուա. ի Տպարանի Ալեքսեեան լեզուաց Հնմարանի Տեսուչ Լազարեանց, 1853.

Տպագրեալ Ջերմեռանդութեամբ եւ ծախիւք Հոգեաբարձուաց Ս. Պետրոսբուրգայ եւ Մոսկուայ Հայոց Եկեղեցեաց եւ Լազարեանց Հայոց Հնմարանի Ալեքսեեան լեզուաց, Ներգործական Պետական Խորհրդականաց Պետ Նորին Կայսերական Վեհութեան, Ասենակապետաց Յովհաննու Յովակիմեան, Խաչատրոյ Յովակիմեան, և ամուսնոյ նորա Եկատերինեայ Մանուկ Պէյեան Լազարեանց, ի յիշատակ Յովհաննու Խաչատրեան Լազարեանց Ծնելոյ յ12 Մայիսի 1844 ամի, և վախճանելոյ ի 26 Նոյեմբերի 1850 ամի:

Յէջն երկու տպագրութեան հրամանագիր մը կայ, որով կը հաստատէ Լիւրեմ Վարդապետ Աղթենացի, իբէ մէջը Տէրութեան հակառակ բան չկայ:

Կը սկսի Պատմութենէն եւ տովորական կարգով կը հասնի Հանգստեան ժամ, յետոյ Պատարագի կարգը. յէջն 656. Յետոյ նոր հակատ Քաղաքացած Հանգստեան չարականաց եւ աւետարանաց բաժանի ձայնից»: Հոս ալ տպագրութեան հրամանագիր՝ նման վերնոյն: Քաղաքացածներն համառօտ են. Հանգստեան, Վերնագոչ եւ խաչի Յետոյ «կաթողիկոսք Հայոց»: պարզ անուն՝ նման հին տպագրութեանց, յետոյ տոմարական խրատ, ապիսակներ, և յէջն 700

«Յիշատակարան տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեցաց մատենիս: Փառք և գոհութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, որ հաճեցաւ և մեզ նուազ ինչ զկոզս ուրիս փափագ ծառայիցք իւրոց յաջողեալ գտապագրութիւն մատենիս՝ որով ինքն փառասիրի լինիցի Հայաստանեայցդ:

«Ապաւինեալ ըղձափափագ անեղի փութոյդ մեր ի կատարումն գործոյդ՝ այս իսկ է պատճառ, զի որպէս արժանիքն յաւէտական յիշատակաց երջանկահաւատ Նախնիք և Նախահարք Լազարեանս Տոհմի՝ բազ յայլոց լուսամատուրիկ հաստատեցուն գործոց, հոգ յանձին կալեալ են կանգնել արգեամբք իւրեանց զնկեզեցիս Հայոց յերկոսին մայրաքաղաքսն՝ ի Պ. Պետերբուրգ և ի Մոսկուա ի նոյն գայոց տաճարաց կատարելոյն յայլ և այլ անկս, Նոյնպէս և մեք՝ որք յաժանորդի գկնքոցն բարեպաշտագոյն գնացից ցանկամք երթալ գհետ, յետ գրկելոյ յաժանորդ մխիթարութեանց՝ վաղահաս մահուամբ միակն փառաւորի Լազարեանս Տոհմի՝ պարտ և պատշաճ դատեցաք ի միոյ արձանագրեցուցանել գայն գոյս մատենեան փառաւորութիւնս նկեզեցոյ Հայաստանեայցդ՝ հանդերձ Հանգստեան շարականացն յաւելուածով ի կատարածի ի յիշատակ հոգւոց նոցունց իսկ Հանգեալցն ի Տէր՝ առաջնոց և վերջնոց. որպէս զի և որք վարիցեն գայս գասք պաշտանէից Հայաստանեայցս սուրբ նկեզեցոյ, հաճեացին յիշատակել ի նուիրական ազօթիսն գանձնէն գնախնիս և զբարեգործսն Լազարեանս Տոհմի, մանաւանդ յաճախ Հանգուցելոյն Լազարեան գիմաստնագոյն յանուրս գիտութեանց վաստակելոյն հոգւոյ՝ գանեպական կենացն ժառանգել գերն, և վասն պանդխտելոցս յաղագաս ի կեանս՝ գարթորոյս խիղճ և զանդորրս հոգւոյ և մարմնոյ: Իբ գի այս միայն է դիտաւորութիւն մտաց մերոց ի գործս մեր, ոչինչ անտեսի գասիմք համառօտ բանիւ գրոչմել աստէն գնոցանէ իսկ ըստ բարեբարոյ հանգուցելոցդ գանուանս, որք են»:

ա. Եղիազար Լազարեան. Բ. Յովհ. Եղիազարեան Լազարեանց. գ. Մինաս Եղ. Լազ. գ. Խաչատուր Ե. Լ. ե. Յովակիմ Ե. Լ. զ. Յարութիւն Յովակիմեան Լ. է. Յովհաննէս Խաչատրեան Լ.

Համառօտ կենագրութիւնք, Ե ապա «Աւետիք հանգուցեան Դպրեգեցոյն ի Տէր՝ Նախնեաց և Քեռնոց Լազարեանց Տոհմի». 1782–1850: Քեռոյ Յուսմագրքին գանկր Ի էջն 8°, 720 էջ: Նոսիր տպագրութիւն:

Լև տիպ, Յերուսաղէմ, 1866. 8°, 650 էջ?

Լբ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1874.

Ժամագիրք... Շնորհալւոյ: կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Փափազեան, 1874:

Յէջն 1. «ի Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգայ Վեհափառ Կաթողիկոսի և ի Պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմ Տ. Տ. Նահատակ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Տ. Ներսէսի Սրբազան Արքեպիսկոպոսի»:

Յաջորդ վերջ էջն 609. «Աստուածային յայտնութիւն Հայաստանեայցդ սուրբ նկեղեցոյ, սկսեալ ի թագաւորէ տառաքելոյ մերմէ մինչեւ յառաջս մեր ի Տէր Գէորգ Ի. Կաթողիկոսն Ամենայնից»: Ի սորայնչիւրն անուան ներքեւ համառօտ տեղեկութիւնք կան և լուսանցքին վրայ նշանակուած են թուականները: Քեռոյ խրատ ասմունքական և ազիւսակներ:

Գիրքն 8°, 650 էջ. ընտիր տպագրութիւն:

— ԼԻ տիպ, Յերուսաղէմ, 1881.

Ժամագիրք... Շնորհալւոյ: Քերուսաղէմ, ի տպ. ի Սիրոց Քակովբեանց, 1881:

Յէջն 4, «ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Տ. Գէորգայ Ագգաւոր և Աստուածընտիր Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, Ընդհանուր Պատրիարքի սրբոյ Երուսաղէմ Տ. Նուարդ Առաքելաշուք Եպիսկոպոսի, Ե ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Ներսէսի Առաքելաշուք Եպիսկոպոսի»:

Նախընթացին կարգով միայն հոս կանոնիկոնացց կարգն խապտ կը պակսի. բոյց Հրաժարիքէն վերջ կայ խոսնեցոյ ժամասացութեանց համառօտ խրատը. 8°, 660 էջ. ընտիր տպագրութիւն:

= ԼԻ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1893.

Ժամագիրք... Շնորհալւոյ: կոստանդնուպոլիս, տպագր. Միհրան Յ. Փափազեան, 1893:

Յէջն 4. «ի Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մկրտչի Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսի և ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Տ. Յարութեան Սրբազան Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Տ. Խրիմեան Սրբազան Արքեպիսկոպոսի: Հանդիսեցաւ և արտատպեցաւ կրօնական փոյթով»:

Կրկին Նախընթացին. 8°. 629 էջ: 630–632 տպագրական Ձանազգուշ և Յուցակ գրոց... փակագրի մէջ!

Լի տիպ, Յերուսաղէմ, 1895.

Ժամագիրք... Շնորհալւոյ. Փ. տպագրութիւն. ի տպ. Առաքելական Ս. Աթոռոյս Սրբոց Յակովբեանց Յերուսաղէմ, 1895 ՌՅՀԵ.

Յէջն 4, «ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մկրտչի Ա. Սրբազագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց. Ընդհանուր Պատրիարքի Ս. Աթոռոյս Երուսաղէմի Տ. Յարութիւն Սրբազան Արք Եպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Մատթէոս Սրբազան Արք Եպիսկոպոսի»:

Սկի՛ սպասպրեմեան մէջ կայ կաթողիկոսաց կարգը, համառօտ ժամանակագրեմեամբ. 8°, 688 էջ։ Պարիր սպասպրեմեան։

Լ. սիսպ, ի կ. Պոլիս, 1895.

Ժամագիրք... Շնորհալւոյ։ Կատանիսպասլիս, տպագր. Յարութիւն Աստուրեան, 1895. 8°, 628 էջ։

Տէր և հրատարակիչ Յարութիւն Քրիստաֆորեան։ Կաթողիկոսաց կարգը կը պակսի բոլորովին։

ԺԱՄԱԿԻՒԹԻՒՆ փոքր, երկուստանիաձայ կամ փոքր ուխտաձայ, որ և գրպանի կամ ձեռաց.

Ա. տիպ, ի վենետիկ, 1742.

Կատարեալ ժամագրեմեան Հայոց Ամենայն Եկեղեցւոյ։ Աւարեալ սրբոյն Ամենայն հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին, Պիւռատ և Ձօհաննու մանուկեանց։ Տրպեալ Յամի Տեառն. 1742 իսկ ի թվին Հայոց. ՌՃԿԱ ի վենետիկ։ ի սպասրանի Անտոնի պօղոսեան։

Սկի՛ սպասպրեմեան մէջ կան միայն եօթը ժամերգութեմեանները. գիշերային ժամերգութեմենէն մինչեւ Յանգստեան ժամուն վերջը. բայց թէ գիշերային և թէ առաւօտեան ժամերգութեմեանց շարականները՝ որոնք կային վերնիներուն մէջ հոս կը պակսին։ Յանգստեան ժամէն վերջ կայ պարզաւոտմամբ ապիսականերով մխսեան. և յետոյ «Յիշատակարան Մատենից», ուր կը բացատրէ շարականները գործ թեզլոն պատճառը։

«Շնորհօք ամենազօր աստ ծոյ Հոգւոյն յանկ ելեալ աւարտեցաւ սպասպրեմեիս փարթամիպ ժամագրքիս այսորիկ արդեամբք և գործ ք աւտանն ծերմեանգի, որ սակս պիտոյ եմեան լսելմանց անձանց՝ շարժեցաւ տալ սպասպրել։ Ես լրացեալ պարտուականէ յիմքեան քաց ի շարականաց և ի վերաբերեցելոց առ աստ պատարագն զայն ամենայն գոր պարտի ասել յամենայնժամ աւտ աստ պատճառաւ որ ոք առ ի վճարել գպարտս ժամերգութեան։ Սակայն նոցա՝ որք են սարկաւագունք, և կամ քահանայք հարկաւոր է ունել նաեւ զամբողջ շարականսն. որովհետեւ սուքա պարտականք են ասել գժամն ամբողջապար և կատարելապես քան պատշաճի աւտրն։ Վասն զի ինքա որք գաստ ր աստիճանս ընկալեալք են, այնու իսկ պարտաւորեցեալք են ասել զբոլոր ժամն յամենայնժամ աւտր՝ կամ յեկեղեցի ընդ քահանայից, և կամ եթէ ոչ կարիցեն գնալ յեկեղեցին՝ առանձին ասել։ Ի քահանայսն այնոքիկ որք ժողովուրդ են ոգորմելեանց, և կամ ի յայլ գործս պարապեցեալք, եթէ չկեցեցոյ իցեն, այնու ոչ կարեն ասել զպարտս ժամերգութեան վճարեալ՝ մինչ ոչ պարապին առ ի ոչ դնել ժամերգութեան. ուստի և ինքեանք զոր պարտին զայն մատածեցեն։ Իսկ աշխարհականքն որք ոչ են պարտականք ժամերգութեան, մինչ ոմանք վասն չերմեռանդութեան ասեն գժամն, վասն նոցա բաւական է ասլիս. որ գոյով փոքրիկ կարճն կրեալ ընդ ինքեանս յորժամ վասն վաճառականութեան չորին աստ և անդ։ Վասն որոյ եթէկաս ի յայլս ոմանս ժամագիրքս ապեցեալ գոն եգեալք ոմանք չարականքն հարցին և մեծացուածէն՝ և այլոց, բայց աստէն ոչ եգան. նոյնպէս և այսոր անձանն, և աստուածածնածնէն. քանզի մինչ աստ աստիճանաւորին հարկաւոր է ունել գչարակնոց, ի վերայ նորին հայեցեալ՝ ասէ պտիոն բան պատուհաս աստրն։ Նայց արտրչականն, և արտագայի երգն, և գնի հաշտ ժամու եղեալ հանգստեան շարականքն, և խաղաղականի երգն ևդան լրացեալ. գի սուտ միակերպապար ասացեալ լինին, ոմանք յամենայնժամ աստր տարբեր, և ոմանք ի մեծի պահոց։ Իբ ի վախճանի սորին մինչ ոմանք ևս գնալ յաւելան, եդաւ պարզագոմարական ապիսական հայոց։ Նաեւ նոր ագիսակ ինչ, որով գտանի ծնունդ յուսնին. ևդր որամ և ասլ ևէ աստրք չարաժամուց, այսինքն կիրակին, երկուշաբթին, և այլքն ի յորքանէորդ աստրս ամսոյն հանգիպին։

«Արդ՝ ընկալարո՛ք սիրով գպատճաքաղ գործս գայս, և յիշեցէք յաղօթս ձեր գաչքաստաւորս, և գաստաւած ծախից սպասպրեմեան ի վաստս ամենաստր Լերդոդեմեանն որ է օրհնեալ ի յամենայն յաւիտեանս. Ամէն»։

Այդ սպասպրեմենէն կատարած է Մխիթար Աբրահամ Ձեռքով. դիրքը՝ 12°, մանր գրով, գծափակ էջերով. 391 էջ։ Մարտր սպասպրեմենէն։ Մեր օրինակին մէջ սպագիր յիշատակարանէն վերջ հետեւեալ Ձեռագիր յիշատակարանը կայ.

«1765 Մարտի 7ին ի հապէշստան մանաստաւ տի խաղնատարտ եմեան Լեռագատորին ես Խոժմահանեան մանկանի յովհաննէս ընդ արդամի իմով պողոսի։ և 1766 Փետրվարի 17ին ելի ի խազնատրեմենէն տո ի գնալ ի քաղաքն իմ ստամպոլ, և գպագաս որդիս իբր գրաւ եդի և գի Լեռագատրն ես սիրէր յոյժ գյորգոն, և ես ելի ի հապէշստ Լեռագատրանիսա քսպաքէն կեծոտերու մարտի 3ին. գնացի ի ճիսուէ անտի հնոտտան ի ստրեմի ի մատրաս ի լոնդնու չերի. յինկիլիերա, և վինեսիկ. գկնի 5 տարդ պիտտ որդիս ես ելեալ հապէշստ եկաս ի վենետիկ դտաս գիս 1771ին, և ի միասին գնացաք հասաք քստաստկոլ»։

Ի յայրորդ էջին մէջ. «Ես ժամագիրքս է Լեռամահանին որ ընդ իւր ի հապէշ տարաս յետոյ 1785 տնաս 12ին Լեռագատ գաստաս ասատաս հաստատս պահեցէք»։

Ես դէպքը հիւտ է. և կայ Մխիթարեան Լեռանս ժամանակագրեմենէն մէջ. բայց շատ երկայն է այդ Լեռամահանին պատմեմեիներ։

— Բ տիպ, տնդ, 1752?

Փափագեան կը գնէ այս սպագրը, բայց ինքն ալ տեսած չէ։

— Գ տիպ, տնդ, 1766.

Կատարեալ ժամագիրք... մանկտակուէոյ։ Տպեալ յամի տեառն. 1766 և ի Լեռին հայոց, ԻՄԻԶ ի վենետիկ ի տպատանի տնտոսի պօղոսեան։

Խիրքով ու գրով, գծափակ էջերով և ժամերգութեմենէ կարգով նոյն նախընթացին հետ. պարզատմարն ալ նոյն։ Միայն տո՝ նոր Լեռատհամարով (1–18) իրր յաւելուած ունի Տաճարի տեսաստանիներ. և վերջին էջին մէջ «Կարգ Ճանգրտեան Ճարցիցն։ Յորժամ աստր Ձայնն լինի, աճ տաս գձ», եւն։

Լ էջ 396 + 1–18։ Հաստատակ տպագրեմեիներ. բայց տար պատկերներ նոր փորած են։

— Դ տիպ, տնդ, 1777.

Կատարեալ ժամագիրք... մանկտակուէոյ։ Տպեալ յամի տեառն. 1777 և ի Լեռին հայոց. ԻՄԻԶ ի վենետիկ։ ի տպատանի Պետրոսեան Թէոդոսեանց։

Ամէն բանով նման նախընթացին. բաց ի Ճանգրտեան Ճարցից կարգէն, որ կը պակսի հոս։ Նայց այս տպագրեմեան մէջ կրկին տարբերու-

Մինչեւ հանդիսական ժամուն վերջը օրինակուած է վենետկեան տպագրութենէն։ Ցետոյ նոր հաւկատ և նոր թուականով. « Պատասխանութիւն Արծրոյ Պատրոգի։ Ցորում դիմի ամենայն քարոզք, մանաւանդ, ալէլույ, և երգք սահիկք ի տարկետագոց և ի պղտրագ ի Ձայնաւոր պատարագի. առ ի գիրս հինին պաշտօնէից հակեցեալ ոչ։ Տպեալ յամի սեռեան 1785։ ի Թրեսա, եւն։ Հրամանաւ Մեծաւորաց »։ Այս պատասխանութենէն ալ օրինակուած է Հոմայ տպագրութենէն, ժամանակ աներան և հաւտ ալէլուի խանգերուն յատկացեալ։ 1–132. 133էն պարզաւորապէս օրինակուած վենետկեան տպագրութենէն, էջէն 167, որ է վերջին։

— *Ս տիպ, ի վենետիկ, 1793.*

Կարգաւորութիւն... մանկտիութեան։ Տպեալ յամի տեառն, 1793 և ի թուին հայոց, ՌՄԽԲ ի վենետիկ։ ի վանս սրբոյն Ղազարու։

1777ի տպագրութեան դիրքովն ու գրովն և կարգով. բայց լաւագոյն է այս տպագրութիւնը։ Նոյն դիրքով ու գրով և նոր թուականով Հանգրանութեան Շարականաց քազանձն ունի, Աստուած Աստուած Հոգով, բայց առանց աստուածայնութեան. 1–48։ Այդ հանդիսական քազանձը գոյք չըլլայ ամէն օրինակաց մէջ. երեք օրինակ ունիմ ատկից, երկուքը ունին, մէկը չունի, բայց անտարակոյս մի և նոյն տառն տպուած է, էջերուն գծերն ալ նոյն են։

— *Լ տիպ, ի Թրեսա, 1803.*

Կարգաւորութիւն... մանկտիութեան։ Տպեալ յամի Տեառն 1803. և ի թուին Հայոց ՌՄԻԲ. ի Թրեսա. ի Տպարանի Հայց Միխիթարեանց։

1784ի տպագրութեան դիրքով, գրով ու գարգափակ էջերով. 422 էջ։ Ցետոյ նոր հաւկատով ու ծիգխնահամարով, « Պատասխանութիւն », եւն, նման անոր, բայց ժամագրքին (1803 թուականով. 1–130. 131–155 պարզաւորապէս։ Հանդարտ տպագրութիւն. մին տպագրը լաւագոյն է։

— *Լ տիպ, ի վենետիկ, 1827.*

Կարգաւորութիւն... մանկտիութեան։ ի վենետիկ, ի Հարսրն Պատարագ, 1827։

Բուռն ժամագիրքը 12°, 396 էջ։ Ցետոյ նոր հաւկատ. « Քաղուած Հանգրանութեան շարականաց համարէն Ննջեցելոց ի Քրիստոս, բան ուղ Ձայնիւ », տասերի Աւետարանիներով. 1–72։ Ցետոյ պարզատոմար. 1–23։

— *Թ տիպ, ի վիեննա, 1839.*

Կարգաւորութիւն... մանկտիութեան։ ի վիեննա, ի տպ. ի Միխիթարեանց, 1839 ՌՄԼԸ։ Փոքր 8°։

Լոյծը ժամերը կ'ասարին էջէն 470, 471–93 պարզաւորապէս։ Ցետոյ նոր հաւկատ. « Նախապատրաստութիւն սրբոյ Պատարագի և Հաղորդութեան գինի նորա առ ի պէտս ամենայն քահանայից որք պատարագեն. ի վիեննա », եւն։ Նախապատրաստութեան ազօթքներուն մէջ, ի միջի այլոց, կայ Նարեկացի ոչ « Ամենակալ բարերար մարդասէր Աստուած բոլորից », « Ակնածեմք և աղերսեմք » ազօթքները. « Ըղձական հայցուածք սրբոյն Նարեկացի Շնորհալւոյ ասացեալ » չարքնուան ամէն օրերուն համար համառօտ ազօթքներ. « Ազօթք սրբոյն Ամբրոսիոսի Եպիսկոպոսի », չարքնուան ամէն օրուան, « Ազօթք սրբոյն Թովմայի Ակն Քնաքոյ ոչ Ամենակալ Աստուած »։ Գոհութեան ազօթքներուն մէջ Ազօթքներ Նոյն Ս. Թովմասեան, Նարեկացիէն « Արեգական արդար » ազօթքը, Ապ-

լիճներ կան նախընթացներէն, զոր կր պարզէ հետեւեալը. « Համառօտ ձանուցանեմ ասո վերծանողաց։

« Զայսմ տպագրութեան փոքր ժամագրքիս գայս ինչ համառօտիւ ձանուցանել ունիմք վերնադրողիս. զի ի տպագրութեան առաջնոյ երկու ինչ տարբերութիւնք գտանի յառաջնոց տպագրութենէնդ։ Մին՝ զի կարգ ալէլուի էր. յոր յանելով կայ ի սկիզբն յառաջ ալէլուին հրապարակ յայտնութեան, որ չկայր ի ժամագիրս. բայց յայտնի եղեալ կայր ի տոնացոյցս, որպէս յառաջ ալէլուս այնր. զոր մեք և առաս յիրում կարգի պատշաճ վարկաք գտանել. զի մի ի գտանել գային՝ կարկ լիցի առաս անգ արտնել ի սաղմոսաս երկրորդն է ի կարգ հինգ առաջնոցն մարտիրոսաց, յորում մեծապէս տարբերին հին և նոր օրինակք։ Քանզի հին օրինակք ձեռագրիցդ ըստ ուրեմն ձայնից՝ գնեն ուրեմն հնագաւորս. և ուրեմն սաղմոսասացնան, և ուրեմն փոխս, մի մի տուն իւրաքանչիւր ձայնն։ Ուստի եղեալ վասն առաջին ձայնի գԱրեքեսաւորեցմանն. և վասն առաջակոգման, Ջողդոմոդրիւն քո տէր. վասն երկրորդ ձայնի դնեն գայս՝ Ընտրեսաւորեցմանդ սրբոց մարտիրոսաց, մի՛ րնկեներ զմեզ յերկաց քոց տէր։ և այլն։ Իսկ փոխ գայս. Մի՛ յուիսեսցի մեղքեր գիս. և այլն։ Ուստի վասն ձնացեալ հինգ ձայնին, զայլ հինգ հնագաւորս կարգաս. որպէս իսկ երեքին եգեալ գկնի։ Ընդ ի տպագիր օրինակս, որպէս և յոմանս նոր ձեռագիրս. այս երկրորդ ձայնի հնագաւորդն իւր փոխարէն պակասի. ձնալով միայն սաղմոսասացնան, Աբաքչելի է աստուած։ Ուստի յայսմանէ այլայլութիւն մեծ մտանել կայ ի նոր օրինակս ի կարգ ձնացելոցն։ Քանզի տեսանել լինի պակասի վասն երկրորդ ձայնի հնագաւորդ, և փոխ, զայլորդ հնագաւորդն զաւագ կոգմանն. որ սկսանի. Ընտրեսաւորեցմամբ սրբոց մարտիրոսաց. պարգեւեա՛ մեզ տէր, և այլն. և գփոխ նորա. Մարտիրոսք երանելոք, և այլն. եգին երկրորդ ձայնի հնագաւորդ, և փոխ. յարեալ գայն ընդ բուն սաղմոսասացն երկրորդ ձայնին. Աբաքչելի է աստուած։ Իսկ վասն աւագ կոգմանն եգին գերրորդ ձայնի հնագաւորդն. Ինչ ես գրիստոս սպրիւք կենաց. և գփոխ նորա. Ուր չնոյնոք, յարեալ գայն ընդ բուն սաղմոսասացն աւագ կոգմանն, աստուածն փառաւորեալ է։ Ուր զի յայսմանէ պակասեաց վասն երրորդ ձայնին՝ հնագաւորդ, և փոխ. և ձնաց միայն սաղմոսն, Լոյս ծագեաց գայն սաղմոսասացն անցուցին ի վասն ձայն. եգեալ զբուն հնագաւորդ վասն ձայնին, Ընծգնուորիւն սրբոց, և այլն. և գփոխ նորա. Շանդիսացեալք. և այլն. միանգամայն վասն երրորդ ձայնին, և վասն ձայնին։ Ուստի այսպէս պակասեալ լցին։

« Ընդ գայս է ինչ ի վրիպանաց է յառաջ եկեալ. զի անհաստատալի իմն իմուի, ինչ որ քան ձայնից գնհագաւորդն արար, գայն վասն եօթանից արարեալ իցէ յառաջ. և վասն միոյն ոչ գնասն արդ և մեք յայսմ տպագրութեանդ բան հին օրինակացն եգաք, որ ուղղագոյն է։ Ցայտնի ինչ համառօտ յիշեցաս քեզ. զի մի որ կարծիցէ զայս այլայլութիւն նորահնար ինչ, և մոռացածին. այլ հնոց օրինակաց հետեւութիւն »։

Էջք 404 + 1–16 (Տահարի Աւետարանք։ Տպագրութիւն և իւրովի հաստարակ։

— *Ն տիպ, ի Թրեսա, 1784.*

Կարգաւորութիւն... մանկտիութեան։ Տպեալ յամի տեառն 1784. ի՛ ի թուին հայոց, ՌՄԼԻ ի Թրեսա. ի Տպարանի Հայց Միխիթարեանց։

Փիրքը փոքր 8°, մանրագիր, զարգափակ 42ª էջերով։

մոներ, եւն։ էջք 1 14։ Ցետոյ նոր հակաս. «կանոն խոչակ տալոյ հիւանդաց, պաշտելոյ քրիստոսդրն վերջին Ծնման, տալոյ գՕրհնութիւն Խոհակաւոր Ներքոյ Ծնանն և Օրհնութիւն Ջրոյ», ի վ.Ննաա, եւն. էջք 1 36։

= ի տիպ, ի վ.Ննտիկ, ի Տպրն Վ.տպար, 1845. փոքր 8°, էջք 467 + 119 + 79 + 75։

1827ի կարգովք մինչեւ Տաճարի աւետարանիչքն վերջը։ Ցետոյ «Պատրաստութիւն առ տուրը Պատարագն», յետոյ Պարզաւտմար. «Աղօթք Խոհանգաց» նոր թուահամարով, և ապա «Մշտնջենաւոր Տնտեսից ըստ Նորոյ Տոմարին», եւն. և 75 էջին մէջ Ցանկ Աղօթից։

Մեր տպագրութեանց մէջ (1793, 1827 և 1845) Տրը Աստուածէն վերջ փաստաբուել չեն եղած չկայ. յաջորդ 1860, եւն, տպագրութեանց մէջ կայ։

— ի՝ տիպ, ի կալկաթա, ի տպ. ի Պօղոսի վ.իչ.Ննեան, 1848? (Աղպատար Շատ. Ա. թ. 11, էջ 81)։

= ի՝ր, ի՝դ, ի՝պ տիպ, վ.Ննտիկ, 1860. փոքր 8°, էջք ժամագիրք 149 + 145 Հանգստեան Շարականաց, Աւետարանաց Տաճարի և Հանդիսաւոնի, Պարզաւտմար, Պատարագութիւն առ Ս. Պատարագն։

Կր պակսի «Մշտնջենաւոր Տնտեսից», և Աղօթս Խոհանգաց». Աստղ արգէն ուղղակի կապ չունին առի տպագրութեանց հետ. առաձին տպած են նոյն գիրքով և միասին կազմած։

Ասկե 1860 թուականով միեւնոյն գրով ու գիրքով Երեք տարբեր տպագրութիւններ եղած են. առաջինն է այն տպագրութիւնը, որուն հակասի «Հաւատարակաց» բառին առաջին Ա-ր աւելի փոքր է մնացեր։

= ի՝ր տիպ, Հիւրտսպհմ, 1875?

= ի՝ջ տիպ, ի վ.Ննտա, 1875?

= ի՝լ տիպ, 1889. փոքր 8°, էջք 611, ժամագիրք, 612 652 կարգ դպրութեան, 653–656 (Ցանկ սկսուածոց)։

= ի՝Լ տիպ, ի վ.Ննտիկ, 1890. փոքր 8°, էջք 438 + 145։

— ի՝Թ տիպ, ի վ.Ննտա, 1891?

Էջմիածին ալ կատարած են այլ և այլ տպագրութիւններ (1877, 1886, 1892, 1903, եւն, որոնք կը պակսին մեր գրատան մէջ։ — Այլանականեան իր կրօնագիտութեան վերջը՝ ժամագիրք մը կը յիշէ տպած յԱստրախան 1818ին։

ժամագրոց վրայ գրուածներ.

Պօղոս վ. (ազամ Եպիսկ.) Քերդեան՝ Պատկերի մէջ (1891. Բ տարի, թ. 12 և 13) հրատարակած է Առեղի հին ժամագրքերուն «կարգաւորութիւնք Լկեցելոցդ և արարողութիւնք ժամասացութեաց» գրութիւնը՝ որինակելով «Աստիճանի Հայ կաթողիկեաց Լկեցելոցդ գրատան մէջ գտնուող «մի հին տիպ ժամագրքի յառաջաբանէն»։ Ժամագրքին տպագրութեան տեղին ու թուականը յայտնի չէ. կը գրէ, և վերնագիր ալ չունի։ Հաւանական է որ Նոր Ջուղայի (տես գործս 812 էջը) տպագրութիւնն ըլլայ (1612), թէև և Պատկերի հրատարակած թուականը աւելի համաձայն է Վանանի (1673) տպագրութեան. (տես անդ, էջ 814)։ — Հմմտ. B. Zimmermann, *The Armenian Church. II. The Breviary of the Arm. Church.* Տպագրի 1894, ի թերթին «The Irish Ecclesiastical Record», էջ 865, եւն. — Կոնիբիր, «Rituale Armenorum», եւն։

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ, Աստղ Շարաթաւն և աւրօրհնից Ջատկին. Ցորում բովանդակին առն նայն վերաբերեալքն առ ժամերգութիւնս եւ կուսց չարաչարեաց, բաց ի ժամագրքէն. ի դիւրութիւն պաշտօնէից եկեղեցւոյ, և ի վայելս ժամասէր ժողովրդեան։ Տպագրեալ հրամանաւ Վեհափառ Վեհապետին Տեառն Տեառն Ներսէսի Աստուածասիրոյ վարդապետի Բարիճանց՝ Արքեպիսկոպոսի սրբոյ Էջմիածնի, և տաճանաժառանգ Վեհարի Մխիթարեան Միաբանութեան Կ.Պոլսոյ։ ի Թիւրքիա. Ցամի Տեառն 1808. և ի թուին Հայոց ՌՄՈԷ. ի Տպարանի Հայոց Մխիթարեանց։ Աստուածնշմարիտ կայսերաքրիստոնեական Հովանաւորեալ կայսերաքրիստոնեական Հովանաւորեալ կին. 8°, 511 էջ։

— ժամակարգութիւն Էկեղեցւոյ Հայաստանեայց սրբոց խաչվման, յարութեան և այլոց կարգաւորութեան սրբոց խաչվման, յարութեան և այլոց սրբոց Հայոց մերոց։

Ա. ի Շարաթէ Վաղարշ յարութեան մինչեւ ի Շարաթ զկնի սրբոյ Ջատկին։ ի Վ.Ննա, ի Մխիթ. տպարանի, 1839 ԻՄՀԹ. 8°, 562 էջ։

Ակիզբը կայ ամրողջ ժամագիրքը՝ Հանգստեան ժամով մեռելոց էջք 1–160, և Հանգստեան Շարականաց քաղուածը գիշերային ժամերգութեան մէջ է, կանոնագրութիւնքէն վերջ։

Այն հատորին ժամագիրքը կ'երեւի առանձին ալ քաղուած է. ունի առջեւ արձակ մը, որուն մէջ ժամագրքէն վերջ, 1–160, կան Տաճարի Աւետարանիչներ՝ առանց թիվերահամարի։

Բ տիպ անդ, 1862. 8°, 589 էջ։

Գ տիպ անդ, 1891. 8°, 554 էջ։

Ասոնց տպագրութեան մէջ կան Սաղմոսաց և Շարականաց ցանկերը։

— Բ. ի Նոր Կիրակէ մինչեւ ի տօն Ամենասրբ Երրորդութեան. անդ, նոյն տարի. 8°, 628 էջ։

Ակիզբը կայ ամրողջ ժամագիրքը վերինին պէս, 1–152, ինչպէս և Գ-ին մէջ։

— Բ տիպ անդ, 1879. 8°, 663 էջ։

— Գ. ի տօնէ սրբոց Հոիփսիմեանց մինչեւ ցվկայութիւն Սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչի. անդ, նոյն տարի, 8°, էջք 1224 + 6 (Ա. Ցանկ բնդհանուր Հայսկանաց, Բ. Տէրունական տօնից. Գ. Տօնից Սրբոց)։

Բ տիպ անդ, 1879. 8°, 1264 էջ։

Ասոնց ժամակարգութեանց մէջ կան ժամագրքէն գատ՝ Շարականք ամրողջ. Դիւրք. Սաղմոսք. Աւետարանք, Թուղթք և Գործք Առաքելոց՝ սարքած իւրաքանչիւր օրուան համար՝ բուն արարողութեան Հայաստանեայց Լկեցելոցդ, ինչպէս և յաջորդ վերնակեան տպագրութեան մէջ։

Կարգաւորութիւն Հատարտակաց Աղօթից Հանգստեանցդ Լկեցելոցդ Աստիճանի ի Սրբոց Հայրապետաց մերոց։ ի Վ.Ննտիկ ի Տպրն Վ.տպար, 1889. 8°, 1237 էջ։

Ցետոյ Ցանկ Ընդհ. չարականաց, Տէրունական տօնից, Տնտից Սրբոց, 6 էջ, և ապա «Ցաւելուած» և ի՝Թ. Մատենական Տանէք յատկապէս Մխիթարեանց համար։

Ժամագիրքը լոկ կը պակսի, որ տպուելու չէ տաց, այն է 1898ին, և մէկ հատորի մէջ ամփոփուելու բոլոր տարի այն արարողութիւնները։ Ահա ժամագրքին հակասը։

կարգադրութիւն Հասարակաց Աղօթից Համաժամանակեայ Նկնկիզեայ. Ակտիւալ Ս. Ասահակայ Հայրապետի և Մեսրոպայ Վարպապետի և Փիւռայ և Ջուղայեցոյ Մանկականոյ և այլոց Վարդապետաց: Ի Հայրապետութեան Տն. Տն. Ստեփանոսի Պետրոսի Ժ. Ալպաեան Կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ: Ի Կահիրէ, ետն. 1898:

Նոն ժամագիրքը՝ 8°, էջք 263 (+ Լ՚ի Կամակ. Ջնկուցումն, ետն, . ունենալով իր մէջ նման վէրնական վերի հրատարակութեան՝ Հանգամանք գազաթն ու Լեռնաբանները:

Հրատարակիչն՝ Ի. խոհ Վեր. Արքահայրը՝ գնոտպագրութեան չձեռնարկած՝ երկար աշխատեցաւ վասագիրքն ու շարականը տպելու ըստ բուն բնագրին:

Ձեռնարկ նամակը՝ յիշուած մեր Ակտնի ժամագրքին ծանոթութեան մէջ՝ էջն 823 պատկեց Հրատարակչին քաղքերը:

« Ակ Արխիեպատրի. և Գերապատիւ Տէր Ս. Ոգնատիոս վ. Կիւրեղեան Արքիպիսկոպոս Տրատանուպոլսոյ Ինդհանրական Աւրոյ Մխիթարեան Միաբանութեան վանականք՝ Արեի. և Վեր. Տէր. Ներգմահոգ տեսչութիւն հոգաց, զոր սուանձնակ է մեր զոյգ ընդ պաշտամանս, յորդորէ զմեզ, ի մէջ բազմապատիկ պարտուցս, մի առնել զանց գինգրովք Աւրի. Նղորդ, որովք բրմնչելոյ պատհառաք և խոչընդոտիկ խազագութեան բարձրին ի միջոց, և պայծառացոյ առ մեզ հատատն սուրբ: Ակելորդ է մեզ գրել Ձեզ, Պատ. Նղբայր, թէ քանիո՞ն իցէ կարեւոր առ այդ ընծայել ի լոյս գշարականս եւ գկարգադրութիւնս հատարակաց ազգէն նկնկեզեցոյ. ըստ միաբան ընծեբցոյ ածոյ ընտրեալգործոց ի գրչագիրս, զոր օրինակ առաջի առնէիք մեզ: Կայ գի լռէին այգոյ խեթք կամ թիւր կարծիք ումանց, որպես թէ գրժոյ կամ անտեսով հայրենաւանգ ծիսից և արարողու թեանց իցէ ոգզպահա կրնան. և որ մեծն է, հարթէր գոմին անձկալի միութեանն գարձ համորէն ազգիս ընդ կնկպատան վ՚իմի, այնչափ ուենչացեալն ակրեւնելասէր և ի կնկզգօն Արբայան փնտանեսպատուէ կ՚ետնէ վ՚իմ, որպէս էրն առ Արբոյդ Հայրապետդ մերով, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ նգիցի:

« Ի գի հարկ էր մեզ գգոչ չութեամբ ընծեանալ ի կատարումն գործոյս, նախ քան գսկսանլն արժան համարիցաք դիմել առ Հայրն լուսոյ. և ի խորհրդոց հմտագունից առ ի գիտել զարժանն գործելոյ յիրս յոյս, և զառաջս առնուլ կամեալս կան մկնում թեանց:

« Ի առ այս պարտ և պատշաճ թեութեամբ մեզ կարգել Ջնկուցումն ի գլուխ հրատարակութեանդ, ի մկնում թեան գժուարիմաց և մեծին բանից Արբոյ Հարց մերոց, որպէս նոյնորինակ գժուարիմաց բանք գտանին և՛ ի գիրս Արբոյ Հայրապետացն Ակեւ ելեան և Ակրնտեան նկնկզեցեաց, և ոչ ոք յանգգնի պատասպարել գնոսա, յանդգնագոյ միաս մկնկելով գրանս նոցին: Կայ գի և Հարգն մեր Ասրբոյ, իբր ի բազում, ի Արբոյ Հայրապետացն Ջունաց քաղեալ են գվարգապետական Ձեւ բանից և ասացուածոց: Ակսն սրոյ բան է յառաջ բերել գվկայութեանս Արբոյ Հայրապետաց մերոց, և ցուցանել այնու գրնաւ իսկ համաձայնութեան նոցա ընդ վարդապետութեանս կաթողիկէ և Ակաքսլական նկնկզեցւոյ: Ապին բերկրեսցին ոսկերք Հարցս Արբոյ, և պանծալիք ընծայեսցին անսուռք նոցա. ապա՛ռէս և չինեսցին սրբ ի խոտոր միաս իմացան բերանին բնչ բնչ ի մեզին ասացուածոց նոցա, և միանգամայն յերգի միոյ պատապարել գհասս փոքրիկ յոչ ուպիղ մկնում թեանց՝ որոց մարթէ էր գսբրութեանն կրանիցս ապարտել:

« Ի ասրձեալ, Պատուական նղբայր, առ ի գործել անեծերի զմտաեանս, և յառաջել տպահպութեանն, ի գէպ է, յայն բանս և յառացուածս, գորոյ յոպիցին ինչ խնդիրք, ի ձեռն ծանոթութեանց կարգելոց ի ստորև՝ յղել գրնդեբցանելիս ի Ջնկուցումն. իակ ի չորեքին յաջորդ ասացուածս, որք են. 1°, Միացեալ գնութեամբ ի յերկուց. 2°. Ակսոր կանգնեցաւ ատազան ակբատութեան ի յոգութեանն մեզաց. 3°. Ասս ետն գյոտս առաքելոց սրբոց. 4°. Ասր յոյսրեց ես պատճառ, գնել համառոտ ի ծանոթութեան զմկնում թեանս, նշանակելով առնդեմս գկնս Ջնկուցմանն, յորում գտանին ընդարձակ բացատրութիւնք. օրինակ գպս. « Ի միացեալ բնութեամբ » էջ 910՝, ապա է ամենատպաս. տես ի Ջնկուցմանն, էջ...

« Ակսպէս ընդ մերով առանձինն պատասխանատուութեամբ և հովանաւորութեամբ՝ հատանիմք ընդ առաջակաց հրատարակութեանդ, և մակնեմք սրտագին յինել պատգարեր և չսկեան յոգուտ հոգոց հատարակաց, ի պայծառութեանն Արբոյ Կրնիս և ի փառս Ամենատբր Երրորդութեան:

« Ի կամեղիկատարանէս, ի Ընտր Կուսանգնատպոլսոյ, ի Տօնի Արբոյ Ցարութեան Տեառն, ի 5գ աւուր ամսեանն Ակպրիլի հ. ս. 1898գ ամի, և յերեմնեւսաներորդ ամի կամեղիկատութեան մերոյ. Ակոմեարար Ձեր Ասեփ. Վեռոս վ. կամեղիկոս-Պատրիարք Կիլիկիոյ »:

Ի գրուած է յիսոյ « Ջնկուցումն »ը, սր կ՚ըսէ. « Ջկարգադրութիւն հատարակաց ազօթից և գշարականս Հայաստանեայց նկնկեզեցւոյս, զառաջինն արդ ի մի հատոր ատփոփեալ. ըստ նախնի և հարազատ գրչագրաց փոյթ կալաք հատանել հմանդ Վարդանի Հոգեւոր Տեառն Ասեփանոսի Վեռոսի վ. Պատրիարքի Տանն Կիլիկիոյ ընծայի ի լոյս, որում ակն ունիմք՝ յետ կրկին և կրկին յաջորդաբար թեանց Հայրապետացն Հռովմայ՝ սակս անեծերի պահպանութեան հայրենաւանդ ծիսից և գրութեանց Ակբանելեան նկնկզեցոյ՝ բարւոյ և կամեղիկար ընծայնելու թեան պատահել ի մերազնեայցս:

Ակատնոր հարկ է մեզ յիշեցուցանել՝ գի ամենեցուն պարտ է նոյն գնել գոգեղմիս բանս Հարց մերոց Երրոց և գվարդապետաց, սչ ի թիր այլ յոգիզ միաս իմանալ՝ ևթէ ըստ գիպաց բանք ինչ պատահեսցեն գժուարիմացք. քանի՞ մեմ մարթի իրք երկմտել գհամաձայնութենէ վարգապետութեան Հարցն մերոց ընդ կամեղիկէ հատատուցս: Ասրոյ ի հատատիս կարգեմք ատեն քաղուածոյ սակս ինչ օրինակս յերգոց առաքելոյ վամակարգութեանս և հաճատոյ մկնում թեանս: Իակ ևթէ ամանգ գտանել հոխորգոն վկպատ թեանս և գհատատիս՝ քան գերս ի յաջորգն ամփոփեմք՝ կամ իրք գտանել, մարթի է նոցա ընել գիգձ փափաքանաց իւրեանց ի կրկին Տնտական Ակատատարատեանց և յայլ մատեանս ի տպարանէ վանացս ընծայելոց ի լոյս »:

Ի ապա 15 խնդրոյ նիւթ եզոյ կէտերու մասին համառօտ աշատգոյտս թեութեանց՝ փատատերով, օրինակներով, ետն, ետն: Ի էջն իվ. « Ի նորագ տպագրութեան Շարականաց եւ Կարգադրութեանս հատարակաց ազօթից, ի Հարց մերոց սրբոց և ի վարդապետաց յորինելոց, սակս ի նախկին տպագիրս ինչ ինչ քննութեան գալոյ կարօտք, հարկ էր առնել անգրէն ի քին ի ձգել խնամով. առ որ ոչ սակաս աշխատ եղևաք, համեմատելով ըզտպագիրս ընդ հին և բնտիր գրչագիրս Շարականացդ, ժամագրոց և Տօնացուցից՝ որ ի մատենադարանի վանացս. և ի գանազան ընծեբցուածոց անտի բնտրեալ եգաք գայնս ևթէ ի մերս ոսբպագրութեան, յորս միաբանք էին գրչագիրք ամենայն, կամ յոլովագոյնք և բնտրելագոյնք ի նոցանէ: Գարձեալ, զնորոգութիւնս ինչ մտծեալս ի

տպագիր Տաճացույցս ի վերջս անգնելոյ գտաւն, անմիտրանս կարգաւորեցին պաշտաւմանցս, ի բաց թողեալ, նշանակելով ի գիտելիս՝ սակս և գտանին ի սմա տարբերութիւնք ինչ մանուանք յանդգնեմք։

« Յաւելեալ գնկատանել և զայս, թի սակս առձեռն գործելոյ և ամփոփելոյ ի մի հատոր, ամանայն ի միմեանց առանց ուշադրանացն և օրհնութիւնք գերկմանաց, զորս գնեմք ի ցուցակին, և զարդիս չիք տաժանութիւն պաշտել ի ժամատացութեան, թողեալք են ի քաց, զոր թէ ոք կամիցի ասել՝ գոցէ ի հաշոցի։

« Վարձեալ, թի խափին չարականաց՝ յոտմապատիկ առաւել է քան զոր ցուցեալքն գտանին ի տպագիր չարականս, յեռեալ ի ձեռն նորութիւնս ոչ սակաւս, բաւ նմանութեան ձեռագրաց, զոր է տեսանել ակնարկս ի ցանկի անգ. թող և զայլ անթիւ գրոց միմեանս յոտմատութիւնս զորովք գանց արարաք կարգել ի ցուցակիս, և զանդագփոխութիւնն նոցին այսր անդր, հնուս լեալ հշգրիտ համեմատութեան հնագունիցն բնութ ձեռագրացց և Հիւսնոյ Բ. արքայի չարականին մանաւանդ, որ թերևս բնաւ ից բնութագունն է և՛ ըստ հարմարագրութեան և բաւ արուեստի երգեցողութեան, որ և հրաշալի ի համացն ասացաւ »։

Յետոյ « Փիտակիք ի ժամագիրս » բաւ տպագրաց և բաւ գրչագրաց, « Գիտակիք ի ժամատարութեան »։ Յէջն Լ.Ա–Լ.Ի, ցանկը սղի ժամատագրութեան մէջ աւելցած նոր խազերուն, որոնք կը պակսին գարձ կատարուած բոլոր տպագրութեանց մէջ։

— Շաբաթ Յիշատակ Յարութեան Վազարու։ Ի Տպարանի Արարատեան Ընկերութեան ի Կալկաթա, 1851, փոքր 4°, 131 էջ։

« Նա իրեալ Մխիթարեան Մասնաստաբանին ի յիշատակ Երկերի բաժակ Յաբելենին որ ի 8 Սեպտեմբերի 1901։ ի Մխոտվրայ Յ. Ալէմանց »։

— կարգաւորութիւն... Եկեղեցւոյ ժամատարութիւն Մեծի Հինգշաբաթու ի պիրութիւն Հաւատացելոց։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Հուբենի Յ. Քիւրքճեան, 1871. 8°, 183 էջ։

— Ր. ժամակարգութիւն Սեծի Ուրբաթու... 218 էջ։

— Գ. ժամակարգութիւն Հրապարակի և կիւրակիի Արոյ Ջատիկի... 8°, 159 էջ։

Հմմտ. Արշալոյս Արարատեան 1871, եր. 907։

— Չայնապատութիւն Հինգ ժամերգութեանց Առաջ Շաբաթու, Համաձայն կանոնաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ Հայոց. Վաղկազարդ կիւրակէ Ելեկոյի, Երրորդ Վեցերորդ և Տասներորդ ժամուց Առաջ Հինգշաբաթու, Եւս և Տասներորդ ժամու Առաջ Ուրբաթու – Զոր յաւելեալ է ժամերգութիւն Եղեկոյի Տեառն ընդ առաջի – Գրեալ ըստ Արդի Չայնագրութեան յՀմի Արգասէ.

Անգ. Հակառ. *Melodies of Five Offices in Holy Week*, according to the Holy Apostolic Church of Armenia, being the Offices for *Palm Sunday Evening*, for the third, sixth, and tenth hours of *Holy Thursday*, and for the tenth hour of *Good Friday* – Together with the office for Candlemas Eve. – Written down in Modern Musical Notation by Amy Apcar. 1902. Printed by Breitkopf and Haertel, Nürnbergerstrasse 36 38 Leipzig. 8°, XIII + 311 էջ։

Ակիզն անգ. Ներածութիւն մը կայ, յետոյ Յանկը, հայ. և անգ., և ի վերջն հինգ Appendixներ, անգ. թարգմանութիւններ հայ. պաշտօնեաց կամ քարոզներու։

ԺԱՄԱԿԱԳԻՐՔ ՀԱՄԱՒՈՏԱԿԱՆ.

— *Կարգաւորութիւն Համառօտ Հաստատակաց Պատճից Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ. Ա տիսլ ?*

Ի տիպ. ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Դաւթի Տիգրանեան Պատրիարքի Երուսաղէմի Հայոց և ապագուէր։ Տպագրեալ ծախիւք Տիրուհւոյն Մովսէսեանի Ազնիւ Աստղամէլի Լազարեան՝ Իզմիրեանց ի Տփխիս ի Տպարանի Յակովբայ Եփիսկոպոսի Պզոմանեանց 1855 և Հայոց ՌՅԴ. 8°, 248 + 1 VI Ազիւսակներ։

— Տիտ ժամուց և պարզաւոմարի։ Ձամստեղտամ, 1661։

Կան մէջը քանի մը սաղմոններ, մաղթանքներ և քարոզներ՝ աշխարհականաց գործածութեան համար։ Մեր օրինակը սկիզբէն թերի կը թուի։ Ար սկսի « Հատատով խոսատվանիմ »էն։ կան երկու պատճէն նկարակցիէն, հատ մը նկիրանէն։ Ի՛իրքը 12° է, փոքր դիրքով և խոշոր գրով։ տպագրութիւնը մաքուր է, բայց ձեռագրաց սեամ են տպագարձները. ունի փայտի վրայ փորուած քանի մը փոքր պատկերներ. և էջն 95, որ է վերջին թերի՝ հնութեամբ հիւսուածքը.

« Տպեցաւ ժամուս և պարզաւոմարի տետրս ի թուին Հայոց ՌՃ և ի յերկրին Հոլանտայ ի դաւպան Ամստերդամ ձեռամբ տետրին տպատեցաւ յոգաստոսի է։ ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ Արքեպան կաթողիկոսի յոսակատայ սուրբ աթոռոյն Էջմիածնի։ Ով եպրարք սրբ հանդիպիկ սմա յիշողիք առ քրիստոս գնատար մաղէտան որ հանգուցեալ է և գնի որպ գնատատ և գանատ. ժան եբեւանցի գրեչունց տետրին գրատ եր եղբայր ոսկան վարպապետին և ատաջիք տէր աստուած ոգորմեաց նմա և ամենայն արեան մերձաւորացն նորա և։ Աստուած ամենայնի ձեզ յիշողգդ և մեզ յիշելոյ ոգորմեացի առ հատատրակ ի միւանգամ գալստեանն իւրում ամէն »։

Այլ տիպ, ի վիննահիկ, 1681.

Կարճատօտ ժամագիրք վերաքաղեցեալ ի պէտս հայոց վաճառականաց, և տպագրեցեալ ի քաղքի հայոց Ամստ. յօգոստոսի ամսոյ ի Լ. ի տպարանի Անճէլօ Պաւպօնի ի վիննէտիկ քաղքի. Con Licenza de' Superiori.

Գաղտր 1717՝ տպագրութիւնն ասկ օրինակուած է. կարգը նոյնն է. միայն ատր վերջի ազօթքները տարբեր են և քիչ։ Ի՛իրքը փոքր 8°, մանրագիր, առանց նոտր գրի. ունի քանի մը փայտի վրայ պատկերներ. խնամ տպագրութիւն։

— Այլ տիպ, յԱմստգատամ, 1717.

Կարճատօտ ժամագիրք, ի մի վայր ժողովեալ ի պէտս Հայոց վաճառականաց։ Ի տպարանի Վ. ուկասու Վանանդեցւոյ։ Ձամի Տեառն 1717։ և Հայոց 1166։ Ամստրդամ։

Էջէն 3. « Աստուծոյ ժամ։ Յանուն Հոր և Որդ և Սրբ Հոգ Ամէն ». և կ՛սկսի Ի՛իրքին ժամէն քանի մը սաղմոններ և քարոզներ։ Էջէն 87, « Որհնութեան ժամ » խորագրով կը սկսի « Լաքա առաւտու », եւն, և նայնպէս քանի մը սաղմոս, մաղթանք, աւետարան ու չարական առաւտեան ժամէն։ Էջէն 133, « Հաչու ժամ », երկու սաղմոս և « սրինեմք գրեզ » և վերջին մաղթանքը։ Յետոյ կայ ժամամուտ, ալէլու, ընթեր-

ցուած, հաւատամք և համառօտ օրհնութիւն աւգտանդ։ Տե՛ս էջն 175 «Ժամ Իրիկնային» հաւատ-կամիր սաղմոսներ և աղօթիներ, և էջն 225, «Իրկնօրէ ։ Նոյնպէս կրճատ. յետոյ էջն 266, քանի մը աղօթքներ Ղարկէն էջն 320, որ է վերջին։ Ձիշտ ասկարան չունի։ Իրերը փոքր 8°, գիրք միջակ, թուղթը դեղնի վրայ։ Ծոր պատկեր ունի։ Հատարակ տպագրութիւն։

Լրմնգանքի մէջ 1889, թ. 12, էջ 186 Մխիթ. Դամասկով մը կը հայտնէ խմբագրութեան որ պ. Շանշեանի գրադարանին մէջ ունի է «կարճառօտ Ժամագիրքը» մը, տպագ պ. Վանանդեցւոյ տպարանում 1715 ին։ Ուրկէ Ժամագիրքն է, բայց 1715 ին չէ՛ ինչպէս կ՚ըսէ, այլ 1717–ին։

Այլ տիպ, ի Պետրոպոլ, 1787.

Կարճառօտ... վանականաց։ Տպագրեալ Յամի Տեառն 1787. Իսկ ի յետին Հայոց ԻՄԺԲ։ Նախերք և Տպիւք խալդականաց Կրիկորի։ Անկատարելութիւն։

Ի էջէն 3, «ի Յուխերդոմ ամի Հայրապետութեան Լուսաւորչին մերոյ սրբոյ Ագեսոսի Կիլիկիոյ Տեառն պ. կաթողիկոսութեան Հայոց։ Ընդհանուր իշխանապետ ուսուն Յովսեփայ առաքելաշուք սրբ Եպիսկոպոսի, և առաջնորդի ազգին Հայոց որք են ընդ Տէրութեամբ Իւստաս։ Կրկին հրամանաւ կառավարչացն բարեկարգութեանց »։

Կրկին տպագրութիւն մըն է նախընթացին գրեթէն մինչև վերջը։ Դէպի դիրքով 320 էջ։ Պատկերներն ընտիր են։ Արհեստական տպագրութիւնէն։ Թուղթը միայն գէշ է։

ԺԱՄԱԿԱԳԻՐՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԵՒ ՆՈՒՐԵՑԵԼԻՑ, յատկութիւնէ ի ժամսկանաց.

— Ա տիպ, ի վենետիկ, 1706.

Ժամագիրք սրբոյ Կուսին Մարիամու։ Աստուածածնին, և նորելոց. Յօժին Սուրմարն Ապաշխարութեան. Ջաղաւարանք Տեառն մերոյ. Երգք Հոգևոցք. և այլք ևս ի վենետիկ 1706. ի Տպարանի Անդօնի Պօղոսլի. Մեծաւորաց Հրամանաւ։

Սկիզբը Պիոս ե։ Պապին կոնդակը կայ, «վասն առնոյ զժամագրութիւնն երանելոյ Կուսին Մարիամու», երկու էջ. յետոյ ունացոյց 12 ամիս. ներուն համար, ապա քանի մը հրահանգներ քրիստոնէական վարդապետութեան, առանց թուղթա համարի տան ու կէս թուղթ։ Ձետոյ կը սկսի Աստուածածնայ ժամերգութիւնը, էջէն 99. 101 էջէն «ժամերգութիւն Ընծեղեցւոց», կը հասնի էջէն 146։ 149 էջէն Ջաղաւարանաց աւետարանիչներ. էջէն 203։ Ապա «Խաչանութիւն սրբոյն Աթանասի», վարպետին պատկերները. և ուրիշ քանի մը երգեր և աղօթքներ ի ժամ պատարագին էջէն 261 որ է վերջին։ Ձետոյ նոր թուատառով, նոր համակա.

Ժամամատոյց Յաղագս Արտոյ Կիրակի Լուսաւորչին Գրիգորի, և բազմաչարչար Ընծոյց Նախահօրն, որոյ զուսնախմբութիւնն, բնաւկիչք Նէապօլի քաղաքին նուագնում ուրուն Հոկտեմբերի ամսոյ կատարեն։ Ի վենետիկ 1706. Ի Տպարանի Անդօնի Պօղոսլի. Մեծաւորաց Հրամանաւ։

Ասա ժամերգութեան մէջ կան հատաքաղ սաղմոսք, անթիթանայք կամ կցորդք, երգեր, ընծեղեցուածներ և աղօթքներ առ աստ որ Լուսաւորիչն, յատին ժամերգութիւններէ քաղուած. կ՚ատարուի յէջն 55. էջէն 57, «Ձիշտասակ սրբոյ Հօրն Տօմիտիկոսի», և 58–60։

Ձիշտասկարան. Պօղոսլեանէ. բարեբարին Աստուծոյ, արդեամբք, և ծախիք բարեպաշտանի Անն խոշքայինէյի խօսա Ակարեպի որդի Պարոն Պաղնեանին աստուածային գիրս կա այս, որ կոչի ժամագիրք Սրբոյ հոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին, Նորս ներքատարուածներ են կարգաւորիկ։ Նախ է կոնտակն Բռնակ։ Փիոսի հինգերորդի։ ապա տունացոյցն ի վերայ ամսոցն։ Երորդ ուղին է կարգադրութիւն քրիստոնէական, ոչխինքն, կարճառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն։ Հետեւի պաշտօնն Աստուածածնին ընդ ամենայն իրերաւ ժամերն, և յիմանիայն։ ապա նոյնն Սաղմոսքն ապաշխարութեան, ընդ Լիմանիայն Սրբոց, և ազօթից։ դնի ապա ժամերգութիւն Ղնիգեցւոց։ Հետեւ ին Ջարչարանք Տեառն մերոյ ըստ չորեքեանց սրբոց, Մատթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու, և Յովհաննու, ապա գաւանութիւն սրբոյն Աթանասի, և Աւետաւոր Հոգերին։ Հետեւ ին երգք երգեցիք ընդ սարին։ ապա Մտածութիւնք չարչարանացն Փրկութեան։ խրատք և ազօթք Ցերեկոյեան պէս խոստովանութեան և հաղորդութեան, ընդ ատեան որի սրբոյն Թոմայի։ խակոյն հետեւ ին նշանակութիւնք բանիացոց և արարողութեանց սրբոց Պատարագին և ուրոյն ուրոյն ազօթք բան խորհրդոյն, ապա ոսանաւոր ներբողութեան։ վերջապէս է ժամ սրբոյն Կրիկորի մերոյ լուսաւորչին, յիշատակ սրբոյն Տօմիտիկոսի, և յիշատակարանն է այս։

Երգ ծանոյցս մեր յիշի Աստուածածնայ ամենեցուն՝ բարեպաշտից Փրկաստաղատանից կիրառոզաց գժամագրեալս կատար, զի ամենայնիւ հաղորդակցութեամբ և աշխատասէր ջերմեռանդութեամբ Նրկրպանալ վերապարժիցին սոփար։ Փառք ի սմա գոհանին Նիւթ ոգեորք առիթի և պատճառ կեցցեն հոգևոց, մանաւանդ յեղ սոփար յինքն ու խաւար որազգոնեալք Աստուածածնին, որոյ բարեբարին միջնորդութեամբ գիրապահս ընդունիմք գպատուականն յԱստուծոյ գշնորհսն։ Սոփար օգնեալք հոգոյ Ընդեցւոյ՝ որ Նոյնով հրով գժոխայնով տանջին խաղացողնեզպատկեա վասն բացութեան մեզաց իւրանց ըստ չափս հատուցմանց ի մարքարանին։ Սոփար գդրեցիկա մեզ ի խոստովանահօրէ զազօթականս գճարմամբ զապաշխարանս։ Սոփար խորհիմք զգաոնականիծս չարչարանս Տեառն մերոյ։ Սոփար գրկեալս հայցատաս խնդրեմք ի ժամ սրբոյ Պատարագին։ և երգքն ոսկեբոյծ ուրախանան ոգիք մերք, զոսարդանան ոսանաւորքն։ վերջապէս սոփար պատուեմք մաքրութեամբ զատրբ Լուսաւորիչն մեր, նա և պատրան ամենայն յորժամ ջերմեռանդութեամբ վերակեմք գատրբ յիմանիայն նոցին, և գազօթեան։ վասն որոյ ազաչեսցուք բոլորով սրտիւ զամենասրբոյն զմիշտ կոչեն Մարիամ հանդերձ ամենայնսրբովք, զի ազեցեամբք և բարեխօսութեամբն նոցին արժանացուսցէ զմեզ Փրկաստաս Տէրն մեր իւրոց սրբոց չնորհացն, որովք մարթեսցուք առնել գայն ամենայն ասու որ հաճոյ է նմին, ապա կարասցուք ամենամեծիւ ոգորմութեամբն նորին գմայելի երանեալ հոգիս տեսութեամբ նոյնոյ ի կենին երկնական. Ամէն»։

Իրերն է 12°, մանրագիր, հատարակ տպագրութիւն. Նոտր գիր չունի։

= Բ տիպ, անդ, 1768.

Ժամագիրքն... Ամօքն ի վենետիկ, 1768. ի Տպարանի Անդօնի Պօղոսլի. Մեծաւորաց Հրամանաւ։

Օրինակուած է Նախրիջաւանի. սկիզբը Ս. Թովմաս Ա. Գիրնագրոյն պատկերը կայ։ Այս տպագրութեան մէջ քանի մը յաւելուածներ կան, ինչպէս կ՚երեւ արդէն յիշատակարանը։ Ղման առաջնոյն, հոս նուա կայ Լուսաւորչի ժամերգութիւնը՝ նոյն հակաւով և նոր ներաշխարհով. էջք 1–57. 60–61 Յիշատակարան, յիսուս Քրիստոս Ազիւսակ։

« Արձանագիր յիշատակարան ինչ ասել առաջի սուրբ մատեանս. Ազգս քրիստոնէութեան տառապեալ, և բարեխոսութեամբ Աստուածածնի. ի յամի կնարարին 1706. յուսահատեալ սուրբ Դիրքս այս՝ որ կոչի ժամագիրք Աստուածածնի. ի վկնհակի Աստուածաշէն քաղաքի, և հրամանաւ մեծաւորաց, և ի ոստարանի Անանի Պօղոսեան։ Ազդեամբք և ծախիք հայասատնոյս առն բարեպաշտի, խոշորաչինեցի Խոջայ ապարիսյի որդի բռնիսթիին։ Ասկայն մինչ ջերմեռանդք ծառայք՝ սրբագնեցեալ կոսին Մարիամու։ գրիչն անհամարք են, վասն զի մինչեւ ի ներկայ ամս, հաշուեալ ևթէ պակասեցաւ՝ հասուա՝ հին յուսահատեցան, որ սուրբ ուրիք ոչ գոհանի երբէք. Աստի բազում ջերմեռանդ ծառայք՝ փառաւորեալ կոսին, մեծաւ ըղձմամբ, խոկելին՝ որոնելին գոհանալ զայս սուրբ մատեանս, որպէս զի ունեցին ի ձեռս՝ և ի ծոց իւրեանց, զի միշտ ի պատրաստի գոհութիւնն նոցա կալով գԱստուած՝ և աղօթել յարաժամ առ ամենասրնեան։ ցեալ կոյսն Մարիամ Մայրն Քրիստոսի. վասն կեցուելեան հոգւոց, և՝ վասն այլ բազում օգուտ լինելոց։ Իսկ արդ՝ ես անպիտան և անարժան քահանայ, և յեռնեալ ծառայ փառաւորեալ կոսին. Պատրէ ինամաս. իսակէրեանց՝ խոչորաչինեցի. ի կարգէ քարտուղարց Իրուսլ Հօրն Տօմինիկոսի. և յաղագն հոյոց, ի սիրկրէն հաստատեալս, ի գաւառէն նախիջեւանու, և հաճոկս, նաեւ ինոն նոյն վերոյ յիշեցեալ, խոջայազարիսյի որդի բռնիսթիին. գոյով իմ ի քաղաքն Ջուղայում, մինչ էի հասակաւ 61. ամաց, յսէի և ունանէի գԸնծանոյ իգնս բազմաց, նաեւ անպիտանս տեղիսյի՝ և բայձայի յարաժամ, մեծաւ փափաքանօք, վերըսոյն յուսահատեալ սուրբ մատեանիս. ի փառս Աստուածոյ, և ի պատիս փառաւորեալ անարատ կուսին, որ է գոհն երկնից Աստուածային շնորհաց, և վասն մերոց բազձանաց՝ հայ ազգիս ուղղափառ ժողովրդոց, որք եռացմամբ սիրով կամէին ծառայել սրբոյս Մօրն լուսոյ, Աստի միշտ յորկորէի ամենեցուն, ևթէ որոց ձեռն ընծաւսւ լիցի, մի գանց առնիցի, արասցէ զայս ծառայութիւնս, մերոյ առաջին փառաւորան սրբոյն կուսին։ Նայց արդ՝ ոչ անտես արար սպրմանծագուներդ մայրն, որ միշտորդութեամբ իւրով՝ մանչ և գործունեայ բարեխաւսութեամբն, և ազդմամբ սուրբ Հոգւոյն, ծագեաց զսիրոն առն ուրուք, որ է ազնիւ անձն, վաճառական, ուղղափառ, և որդի հոմէական սուրբ եկեղեցւոյ. Աստուածասէր և բարեպաշտ, ծառայ սրբազան կուսին, որոյ անուն գրեցաւ է ի գիրն կենաց, որ բորբոքմամբ սիրով, և յոժար կամօք յանձնէառաւ, և նա պահանջեաց ծախսն, վասն ոսկեգմանն սուրբ մատենիս, ի յաւիտենական անքնչելի յիշատակ. հոգւոյ իւրոյ՝ և աւենայն առաւ արեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց և նոցին մեռելոց։ Արդ՝ յաջողութեամբ տեառն և բարեխաւսութեամբ սրբուհոյ կուսին, և աղաչանօք Իրուսլ Տօմինիկոսին, և մերոյ սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին լուսմաչարչար կենդանի նահատակին. ի յամի կնեարարին 1768. ի ծագրադրոյն վհհասկաւսւ հեան, հերեքսանեան երորդ կիէմենդոս սրբազան փափին, ի վէնետիկ տիրապահ մայրաքաղաքի, ի տպարանի Անանի Պօղոսեի, Ընդարձակ տպեցաւ սուրբ մատեանս, նոյն պազաբարան, զորով տպեցաւս ի յամի 1706. Նոյն և նման նմին, Բայց միայն յաւելս զերծս իւրս. Նախ կամաւոս և հասարակ ներգործութիւն Հաւատոյ, յուսոյ, սիրոյ, և բարեգործութեան, որ է գոյնն։ Երկրորդ մասն ժամագրիս՝ վասն բարեպէս մեռանելոյ։ Երրորդ տրահիգեալ հանգերձ ներողութեամբ, յիակատար և մաճանս որ, ներգործութիւն. Հաւատոյ, յուսոյ սիրոյ, և բարեգործութեան, որ է գղջումն։ Արդ՝ ընկալարուք զգոգ գալոյ նուէր գայս սիրով, զոր ընծայեմ ձեզ, համայնից ծառայից փառազարգեալ կոսին, միայն և ևթէ յիշել ապաշխ ըստ ոտանաւորի, և փառս վերադարձուցէք յաստուած. Աստենամեծին աստուծոյ, և փառաւորեալ մերն յուսոյ ի յաւիտեան, յաւիտենից. Ամէն։

« Ինդրեմ ի ձէնջ, որք վայելէք,
Աչսս կրկնաւ՝ գաղօթս առնէք
Տալով ստոյգ, մի գանց առնէք.
Նշաւախս նորին, յոր յիշնէք.
Ապահս նահս։ գհոգս ունոգին.
Տալով մասնանս յորդորոգին.
Նաեւ սորին սրբագրողին։
Բաս կարեաց իւրոց, գայխաստս կրողին.
Միթէ գի է դուք, առնուք բաժին.
Բաս խոստմանն սուրբ նոր կոսակին
Միթէ սերմանողն որպէս ասէ.
Ի միասին նաեւ հնձողն որպէս գրէ.
Առնուն գվարձս, վճռահասէ.
Շատ ասար վարձուց արժան առնէ.
Մի հայր մեր և ողջոյնի, ստուք ողորմի.
Աչս նոցանէ, որոց յիշէք
Առնուք գխնդիրս՝ ձեր բարիք.
Զի գուք, յիշեալ լիջիք.
Ջատագով մեծի հրապարակի.
Ահեղ աստեանն Քրիստոսի.
Ուր է սրհնեալ ի յաւիտեան յաւիտենից։ Ամէն »։

Միքրը նման նախրիջային, նոյնպես մանրագիր, էջք 296 + 61։ Աւաջին տպագրութիւնը լուսաւորչի ժամերգութիւնը ընդհանրապէս կպչուած է Աստուածածնի փառաբանութեանց հետ, բայց նոյն տպագրութիւնը առանձին ալ կայ. ինչպէս ես ունիմ հատ մը առջեւս։

ԺԱՄԱԳԻՐՔ ԵԿԵՂԵՑԻԱՑՆ ՀՌՈՄԱՑ.

Կատարութիւն Հաստատակաց Ազօթից եկեղեցոյն Վիճիի Հռոմայ. որ կատարի ի մէջ եկեղեցւոց. ի հայրապետութեան հոմայ. կլէմէնտոսի և մէկ երորդի։ կը սուրբ Հ.Ջ.Միածնայ կաթողիկոսութեան Տեառն Ալեքսանդրի Ջուզայեցոյ փոխանորդին Լուսաւորչի ի թվականութեան փրկչին քրիստոսի. ՌՉԸ (= 1708), և հայոց. ՌՆՄԷ յունիսի. ԻԵ։ ի Մարչիլիայ ծնալքի։

Կան մէջը Աստուածածնի ժամերգութիւնները ազօթիներու, աստմանները, շարականները և ուրիշ հարկաւոր տաղերու. յաւելուածով։

Տիրքն է 12°, մանր և անհարթ գրով, գծափակ էջերով, կը հասնի էջն 268. սրմէ վերջ խոտոտմարի և ամանական տօնացոյց, երկու փոքր ապրանկերով ցէջն 287, և էջն 288 որ է վերջին սա յիշատակարանը.

« Փառք աւեն երանեալ սուրբ երորդութեան հոր և որդոյ և հոգւոյն սրբոյ. ամէն։ Կատարեցաւ փոքրիկ գիրքս որ կոչի ազօթ մատուց ըստ եկեղեցւոյ մեծի հռոմայ ի թվականի մարդ եգութեան տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի. ՌՉԸ. Աճապանմբեր. ի. ատաբս եգնե ի քաղաքն Մարչիլիայ. ի ժամանակի հայրապետութեան տեառն կլէմէնդոս տասնեւմէկ երորդի պապին։ Ի թեագատորին մեծոյ կիսապետութեան որ է թեագատր որ չեմանիոյ որ թեագրանի հայրէն լեզ կամ վկնեաց։

«Ի սա ապրիլ մատուցաւ ևս խաչկոխինեցի Մինասի սրդի Յովհաննէսս պատմչովի ինձ յիշատակ և ձեռագ իմոց և ազգականաց իմոց ով որ հանդիպի կամ կարդայ և օրինակէ մէկ հայր մեր իւր յիշէ ե դուք յիշեայ լիջիք ի քրիստոսէ. և ես ուրուպ միպատր քահանայ ասէր Յովհաննէս ապրնեցի այս ազիմատուցքս գրեցի ձեռամբ իմով որ պատմչոյան ով ոք հանդիպի կարդայ և օրինակէ մէկ հայր մերի յիշէ գձեռագ իմ և դուք յիշեայ լիջիք ի դպրութենէ կենաց հայր մեր, ԻՋԸ. Եպատմութեր. փ»:

Մեր օրինակը կազմուած է «Իբրու մատենական ազօթից. Բանալի ջերմուռնգակերաս», եւն., գրչին հետ. տարակոյս չկայ որ միեւնոյն աւետ ած են երկուքն ալ:

ԺԱՄԱԿԻՐՔ ՆՈՒՅՆՅԵԼԱՅ. ի վենետիկ, 1709.

Ժամկոպրքիւն վ ասսե կ նչ հ ոյ ոց. ի խնդրոյ խոշքաչչենցի բարեպաշտ խօճա մխիթարեանի որդւոյ Պարոն Յրանչիսկոսին. առ ի հոգեւոր չահարեւլութիւն մերոց Հայկազուն Քրիստոնէից: Ձամի Փրկչին. ԱՀՓ. 1709. Օգոստոսի ԻԱ: ի վենետիկ, ի Տպարանի Անտոնիոսի Պօռիօլի: Մեծաւորաց ակնարկութեամբ:

Սոյն ժամերգութիւնը նոյն է նախընթաց Աստուածածնի ժամագրքիւրն Ղնջնցեցոց ժամերգութենանց հետ. առ իւրի ունի ապաշխարութեան հոթը սաղմոսները, և Շնորհալւոյ «Հաստով խոստովանիմ»ը:

Թիւրքը 12°, գիրը անհարթ, թուղթը թուխ. 91 էջ: Անպիտան տպագրութիւն:

Կայ մասնաւոր և հատուկեր ժամերգութիւն մըն ալ՝ քանի մը յաւին աստրիւրու և ուրուրնա-կան տօներու յիշատակին. հակաս չունի. խորա-գիրն է.

ԺԱՄՔ: կարգի նորագոյն չնորհեցեալ ի սրբ-բազանէ Տեառնէ մերմէ Պենէդիկտոսէ: ԺԲ. Ենթ աւուր. ԺԸ. և ի. Յունիսի 1727. Ջանազանաց սրբոց, և սրբուհեաց:

Թիւրքը 4°, երկսիւնեան, անհարթ ու խշոր գրով, 56 էջ՝ ցանկով միասին ուր ամենէն վերջ կայ սա յիշատակարանը.

«Լոյս ածող սրբա ֆր. Ալէքսանդրոս Ալէքսանդեցի, ի գիւղաքաղաքէն Չահաւկոյ. և սրբի Շահբանեցոց վանից: Ամի Տեառն ԻՁԼ» (=1730):

Տպարան և քաղաք չեն նշանակուր իր. սակայն հաւանական է որ վենետիկ Պռոթեղիի տպարանը տպուած ըլլայ. անոր տառերն են: Հատարակ սրբագրութիւն:

ԺԱՄԱԿԻՐՔ ՋԱՀԿԱՅ, որ և ՊՐԻՎԻԱՐ.

Պրեվիար ևր ի՛ ժամագիրքը Սրբազանի կարգին եղերոց փառզողոց Հրամանաւ Մեծաւորաց, ի լոյին լեզուէ ի Հայս թարգմանեալ, և հրատարակեալ վասն Կաւառի Նախիջեւանոյ ի մեծն Հայաստան, ի նեղքոյ պատուապանագունեղի Հօր եղբօր Անտոնինոսի Թլօքէ Ընդհանրոյ նոյնոյ կարգի ձեռնէրալ վարդապետի: ի վենետիկ, ԻՁԺԲ. (= 1714) Ամս. Աստեմն: ի Տպարանի Անտոնիոսի Պռոմօլի: Հրամանաւ Մեծաւորաց: Breviarium Sacri Ordinis FF. Praedic. Superiorum Facultate E latino in Armenum Idioma litterale traductum et editum pro Provincia Naxivanensi in Armenia Majori Sub Reverendissimo Patre Fratre Antonino Cloche Totius Ordinis ejusdem Generali Magistro. Venetiis MDCCXIV. Typis Antonii Bortoli. Superiorum Permissu. Mens. Septembris.

Անկատին հետեւեն ակսեալ Ամէն Ողիդին (որը ժողովին) և ուրիշ վարդապետներու հրամանագրերը կան յատնիրէրէն և հայերէն, յետ որոյ տօնացոյց և տաճարական պիտոյք, և յետոյ «Ընդհանրական խրատարանութիւնք» տասարի գործածութենան համար: Ասոնք բոլոր կը բովանդակեն ին 37 թուկթիներու մէջ որոնք թիւ չունին, որ է ըսել 74 էջ: Ապա կը սկսի ժամագիրքը մէկ տեառն վրայ 1 և միւս տեառն վրայ ա գնելով, և այսպէս առաջ կ՝երթայ մինչեւ յէջն 1127 – ԻՀԻԼ: Ձնոտոյ նոր թուատառներով կը սկսի ուրիշ ժամերգութիւն. «Հաստարակաց Սրբոց, արտաքոյ Ջատկի ժամանակի», և կը հասնի յէջն ՌԻԲ 122. և ապա առանց թուատառերի.

«Ձիշտատկարան խորհրդանութենան, ի միասին և տպագրութենան սրբոյ Մաստնիս: Ամենակալն, ամենազօրն, և մարդասէրն Աստուած իւրովին անբաւ նախախնամութեամբն, ի սկզբանէ աշխարհիս մինչեւ ցայսր ոչ գադարեաց առաքել զվկայս ի գոթձել գայգի իր, այսուհանեւ ոչնուս գադրեսցէ մինչեւ ի կատարածն: Աստի յետ Ադամ քէրցն խոպանեալ, և կրկին ի քաջ հովիւ, և սուրբ վկայէ Գրիգորէ Լուսաւորչէն Հայոց քրոնեական աշխատանօք նորոգ գործեալ, և տնկեալ գործիս և տունկս պտղաբերս յայգւոյն հոյաստանեայ. գործ տոհգեալ ի յանապատ ապրեալ Ադամքէն Պետրոսի, փախանորդին Քրիստոսի, աճեցան և պտուղս եւտն բարիս ոչ սակաւ ժամանակս: Ձնա որոց յարատեալ մշակք ինքնահաճք, կամակորք, և անձնասէրք, որք առաւել իւրեանց, քան գՏեառն խնդրեցին. որք և կրկին աւերեցին զայգին ի քրոնական նախնեաց մշակացն գործեցեալ, խոպան արարին, լսաժանելով գնա ի յանապատ ապրելն ցամաքեցուցին. որոյ չազագաւ չետոյ անթիւ չարիք պատահեցան նմա, մինչեւ կոխան եղեւ անբանից, և վայրի գազանաց:

«Ադակ վերին տանուտէրն ոչ աթաբեալ անտես զվատնեալ այգին, արկանելով ի սիրտ ծայրագոյն հովանաւորին, որուն իսկապէս յանձնեալ է առ ի գտանել և հաստատել գվերլաթս. որ և յոյժ արկեցեալ առաքէ չետին ժամանակս հետին կենաբարին ԻՅԼՓ. ի վատնեալ և խորտնեալ այգին, գործատանել և ամենայն առաքինութենամբ, և վարգապետութեամբ զարգարեալ այրն, երիցս նահատակեին, զԱրեւելեայսն Ինդիոցն, չերկրէն Իսպանիոյ. յայնէ քաղաքէն Ոսմանիոյ. որ և այ ի քոն մտանել, և ոչ ոգեկոչել. այլ գոհ և զգիշեր արթնութեան կալով, անպատմելի աշխատանօք, և անձին վշտով, օգնականութեամբ Պարզեատուին, աշխատեալ յայգւոյնս այսմիկ կատարեալ, ի գատանել զխիթեանս անկանց գայգւոյնէ զանկեալ քարոզողաց սրբոյ Խամինիկոսի, չինելով ի նմա գմանարեայս, գորս անոյշ ի չերկնահոս վտակէն վիմի, և զարգարեաց ամենայն ազգի խոստութենան վարպետական գրքոյ. որոց ոմանք ի լոյս ածեալ են, ի գարմանալի և Աստուածային վարգապետութենամբ, մանաւանդ Աղեղնցանաց մատենից ի գործ Աստուածային պաշտման, որոց մինն է այս սուրբ ժամագիրքս: Կան ևս ձոգարարձր ցանկով չրջափակեաց գայգիս այս, այսինքն նոյնոյ կարգին սուրբ կանանց, կոյս ցամաքք, և ահմանադրութենամբ պատապարեաց, և պատանգինեաց, և գարանցով ի կրթութիւն ուստնձաւորաց գարգարեաց. Թողեալ չետ ինքեան գհնաւտս ի չիշատակ անջնջելի, որք կատաւարեցին ամենայնիւ խոհեմութենամբ և առաքինութենամբ, և բազմագիմի աշխատանօք գործեցին գայգին ինքեանց յանձնեալ, պահելով գնա ի մէջ ալեաց չրջապատեալ թշնամեաց յամենայնէ որոնեն, այսինքն մոլորութենէ, կրկնապատկեալ գչահ առեալ*

քանքարային, բայմնայդին բան նմանու թիւնն հա-
ւատարիմ ծառայի:

« Աստուած յիւր ասպազնայու թիւնն ժամանակի, հակառակորդն բարեաց, հին թշնամին ազգի մարդկան, տեսանելով պակասիլու թիւն նորաստեղծ ազգս այսորիկ առյկայ սիրէ, յարուցանելով զգաստազան նեղու թիւնս ի վերայ՝ ոչ միայն ի յայլազգեաց, որք պատերազմի յապագայ ի մէջ իւրեանց, աւարհարուած կողոպուկին, մանաւանդ գան որք անօթի, և զգրեանսն հոգևաւոր առնելով զանէրևոյթ առնկս, բայմնապատիկ հանգերձ նեղու թիւնս, և չարչարանաց պատրիպատնաջն. այլ նա ի նոցանէն անաւարտ միայն յրիւ տունէիցէ, հակառակորդացն հշմարտու թիւն ոչ սակաս, և ոչ միանգամ զխոտորեցուն նեղու թիւնս, և վիշտս մեծաս համբերու թիւնամբ վասն անուանն Քրիստոսի, և հաւատոյ տարան: Այդ պի մի ծանրու թիւնն լիցի երկարայնաս թիւն մեր, թողում զարեհնաւոր և հարատարաիւտ ուսուցմունսիրաց, և աշակերտաց սուրբ գրոց գայսոցմ թիւնն նորատունեայ պայծառ այսորիկ, գաւառին նախիջեւանու, կարգին քարոզչաց սրբոյն Գէորգիոսի. յանգիտ հանճարեղ և ամէնիմաստութ վարդապետաց պատմիչ, յայնաւորած հոխարանու թիւնամբ հաւնի ի լեկնդեցական պատմու թիւնս իւրեանց: Նկնոցս ի պիտի ի բացայայտու թիւն թեարգմանու թեան, և տպագրու թեան սրբոյ մատենից:

« Գլխակին ուրմն թեարգմանու թիւնն ասրս Եզեր ի վերոյ յիշեալ նրանելոյն Քարթողոմէոսէ, յամի կենաստու թեն ՌՒԼԻ. յորժամ հիմնեաց և հաստատեաց զաս զերը կարգաց այս ի մեծն հայաստան ի գաւառն նախիջեւանու: Ներկրող նորոգու մն ի միաբան թեարգմանու թեան նորագաւթեն ասենց, եղեւ թեան փրկչին ՌՒՈՒՏ. ի յոսաւոր հոգի գրիգորէ վարդապետէ ի նոյնոյ կարգէն քարոզողաց, և ծննդական ի նոյնոյ գաւառէն նախիջեւանու, ի գեղջէն կոչեցեալ Ծարեար, որ և կեծուկ ասի, մերձ ի մեծաձոգակ վանն հայոց, սրբոյն Քաղէոնի Աստուածլոյն, որ ի պայպոիս:

« Յոկ ներբող նորոգու մն և թեարգմանու թիւնն հանդերձ տպագրու թեամբն հգու ի նպաստաւորենէ, անպիտան և անսեղական բանից, և ի յետնագոյնից ամենից կրօնաւորաց ի Պատրի Պետրոսէա, և Պատրի Գրիգորէս, ի նոյնոյ կարգէն քարոզողաց, յապգէն հայոց, ի գաւառէն նախիջեւանու, ի գիւղաքաղաքէն Ջահկոյ. սրք յետ գաւառնալոյն մերոյ ի յոսմանց ի համայատրանէն յաբրիմանան ի գաւառն մեր, տեսեալ գնուազու թիւնն սրբոյ մատենից, որ ի գործ Աստուածային պաշտամանն, հանապէտիւ, ոչ պատճառեալ ի հեղգու թեենէ սրբակաց կրօնաւորացն ազնուիկ, որք ամենայնի հգնու թեամբ և արիւնու թեամբ, ըստ գաւթի ճօճին անգամ յատուրն օրհնեն կՏէր. այլ ի չքաւորու թենէ, և յանկարու թենէ գրչոյ, և տպագրելոյ վասն ճանարու թեան լծոյն հարկի, որ ի վերոյ կայ: Աստուած մոտեսոյ ընել մեր վասն այսպիսի գործոյս. գործնեալ զանիւ ընկալաբ դհրամն ի գաւառական և վանական առաջնորդաց, և երեսփոխանաց, և գաւառեայ, և յերկրէ մերմէ, ոչ վատահանապով ի մերս ինչ գործու թիւն, այլ յոյսով ի Նախախնամու թիւնն Աստուածային, և ի բարեխաս թիւնն սրբոյ Աստուածածնի, և սրբոյ հօր մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, և սրբոյ Հռիփսիմեայ կուսին, և ընկերաց իւրոց սրբոց, և ամենայն սրբոց աստուածահաճոյ վարուց նոցա, որ ի ձեռն աղաչանաց նոցա ընդունելի լիցի Աստուծոյ ամենակալի ամենայն գործ մեր, և ամենայն ճանապարհ մեր ուղիղ լիցի առ նա, և ամենայն ինչ ի նմանէ խնդրեսցուք, ի նմանէ առցուք, ի նմանէ գտցուք, ի նմանէ ընդունելի լիցի մեզ, և ի նմանէ ամենայն ինչ ի մեզ ընդունելի լիցի

Ն. Գաբրիել վ. Ալեքսիանէ և Աստղազարէն Ն. Յարութիւն վ. Ալգերնանէ, նոյն, և ապա « Ո՛ր ընթերցող խոստովով գրութիւն մը։ Յետոյ կը սկսի նախ առնագոյգը 1 91. և ապա մանրագրութիւններ ցէջ 256, 257 282 վարդենեան կարգը, ապա « Ձանկ իրաց գրոցս », և յետոյ Փիլիպպոսի մանրագրութենէն « Քիշեցարք » « Ալխարհ ամենայն », « Ալաւօտ լուսոյ », Վարդավ յորժամ ի թթափօ ելանէն », նոյն, ցէջն 303, որ է վերջին,

ԺԱՄԱԿԻՐՔ ՅՈՒՆԱՑ.

Փիլիպ Յունաց որ կոչի Օրոզկիոն Մեծ ի պատուհակ գամնական սիւզիչելային կարգադրութիւն, և գայլասպական Կանոնս. Աստուածածնի և գոռունս. գկիսբաթիայս. և Պանդոկիոնս. Արբոց բոլոր տարւոյն. հանդիպած Հաղորդութենան և այլոց հարկաւորաց. ի՝ Ջատկուց յաւիտենականաց։ Նոյնպէս իմաստնեցեալ հոգաբարձութենամբ. ի Համեմ որոյ սիրայօդ Յունկոբէ։ Յամի տեառն 1749։ Իսկ ի 1800 ամի տեառն օրինակեցաւ՝ արդեամբ և գոյիւք։

Հակաոսը այսպէս թիւրի կը ձեայ, որով և անհիշատակ կը ձեան ստացողքը, քահանայի և սպարանի անուններըը, բայց Պոլսոյ սիրկ է, և ինչպէս կ'երեւի Պատմեցի Մատենադարանէն է։ Կը թիւի որ բան առ բան ընդօրինակութիւն մ'ըլլայ ձեռագրէն, ինչպէս կ'ըսէ արդէն հակաոսին մէջ Օրինակեցաւ », որով կարելի է իմանալ ստացողութենան կամ օրինակութենան տարին։

Յէջն 2 կը սկսի ժամակարգութիւնը սա խրագրով « Փիլիպ Յունաց որ կոչի Օրոզկիան Աստուծով Արքայ Պարսնակալ Ամենից կարգաւորութենանց Ըստ կարգին արքայ նզրաստգէի. և ստղաշտիղ և բարկարգ վանօրէից »։

Ժամակարգութիւնը կ'աւարտի էջէն 175։ Յետոյ չարաշնակութենան նոյն թուահամարին, էջէն 177, կը սկսի տարեկան տնտեսգոյց, « Ամսագրութիւն » խորագրով։ Ալբանմիրիսս սէպտեմբեր ամսէն մինչեւ Ալգոստոս (Օգոստոս) ցէջն 303. յետոյ այլ և այլ կարգաւորութիւնք ազօթից ի ննջեցեալսն, ի տուր Աստուածածինն, առ հրեշտակս, առ տուր հաղորդութիւնն, նոյն, ցէջն 179, որ է վերջին. ուր կայ և այս ծանոթագրութիւնը.

« Օրինակեցաւ Ալբանիս միաբնակցի Յետագրեալ. սաղմոսաց մատեան. բան նման բարից, գիրն նման գրոց և կէտն նման կէտից. չի պլպլալով և չի փոփոխելով ի աբեմոս. Յետամբ երկրագոս Ըստավրիի։ ի վախճան արեվելից կողմանն ի քաղաքն ակնայ ի գնգեն (քանի մը տող պարապ, և ապա Վանն յիշատակի իւր և ամենայն արեանատոս զարմից իւրոց կենդանեաց և համայն ի քրիստոս ննջեցելոց իւրոց։ որոց հոգիքն սատուած լուսաւորեսցէ Ամէն »։

Փիլիպ մեծ 4° հատարակ, թանձր և հնդմակ թղթով, խոշոր գիր, գծափակ էջեր։ Անհարթ և ազատ տպագրութիւն։

ԺԱՄԱԳԻՐՔ ԱՆՏԻՈՒԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ.

Գիրք Հաստատակաց Ազօթից և խորհուրդներու մատակարարութենան և եկեղեցւոյ ուրիշ արարողութիւններուն և ծէսերուն ըստ սովորութենան Անգղիոյ և Իրլանտիոյ Միացեալ եկեղեցւոյն միաբանական Կանոնի մատրարէին տպագրութեամբ ի՝ եպիսկոպոսներու, քահանաներու, և սարկաւագներու ձեռնադրութենան կարգադրութենան և քահանայագործութենան ձեւր և եղանակը գրիստոնէական գիտութիւնը յատաջացուցող ընկերութենան տրդեամբը տպագրուած կոստանդնուպոլիս 1847 ԹՒՒՂ. 8°, կԿ + 824 էջ։

Ադգր կ'ըսէ. « Անգղիացւոյ եկեղեցւոյ Ազօթագրքին հետեւեալ թարգմանութիւնը նոյն եկեղեցւոյն վարդապետութիւններ, արարողութիւններ և ծէսերը ցոյցնելու դիտաւորութեամբ եղած է, անոր սահմանադրութիւններ և եկեղեցականներուն կարգերը և պլպլ։ Այս բանին վրայ հետազրգրութիւն ունեցողներուն հասկլի պիտի ըլլայ անոր ճշմարտութենան վրայ ուսկեկութիւն ունենալը. և կը հաստատի որ ամէնքն այ ուրախութենամբ պիտի ընդունին այս տակ տեղեկութիւն մը։ Անիկայ Անգղիացւոյ եկեղեցւոյ Ազօթագրքին առաջին թարգմանութիւնն է որ հայերէնի դարձաւ. և իմ որ մէկը անոր մէջ տպագրութենան կամ յետոյն կողմանէ պակասութիւն մը գտնայու ըլլայ որ արդարութենան կարատ է, յիշելու է սանկ մէկ գործի մը ան մեծ դժուարութիւնը։ Այս տեսակ պակասութիւններ երկրորդ անգամ տպելու ժամանակը կը շտկուին։ Ամենուն դիրմաց ըլլալու համար աշխարհաբար լեզուով թարգմանութեան առակին կը խոստովանինք որ գրաբար լեզուն առաւել յարմար կուգայ եկեղեցական գրքերուն. և ասիկայ հրատարակութեան տեղեկութիւն մը տալու նպատակաբը, ու չէ թէ հրապարակական ներկրպագութենան խորհուրդներ ու իմ մէկս մը որ Անգղիոյ եկեղեցւոյն անդամը չէ »։

Ներածգակութիւն. Ա. Ագդ, գ — Ի. Ցառաջաբան, ե — Ի. Ներկեցւոյ Պաշտօնաներ վերաբերեալ, ժգ — Ի. Մատենագրութիւններ բոլոր տարւոյն կիրակի և Տէր օրերը առաւ և իրիկուն կարգացուելու, իթ — Ի. Պարզաւորմար ընթերցուածներուն ազդարակով, լբ — Ջ. Ներոր տարւոյն չարժական և անշարժ տօներուն ազդարակները և կանոնները պահ ու ծամ օրերով մէկ տեղ. Ե. — Ի. կարգ Առաւտեան Ազօթից. 1։ — Ի. կարգ Իրիկնային Ազօթից. 20։ — Ի. Հանդիսական հաւատոյ Ս. Աթանասի. 33։ — Ի. Ներկրպագութիւններ, 37։ — Ի. Ազօթք և Գոհութիւն այլ և այլ պատեհութիւններու համար, 47։ — Ի. Ներոր տարւոյն կարգացուելու Մատենագրութիւնը, Առաքելոց Ճառագրութիւնը և Աւետարանները. 59։ — Ի. Կանոն Տէրունական Ընթերքին կամ Աստուածային Ձազօրգութենան խորհուրդը մատակարարելու, 289։ — Ի. Կանոն ազգոյց հանդիսական Մկրտութենան մատակարարելնանը. 327։ — Ի. Կանոն տպզոյց առանձին Մկրտութենան մատակարարութիւնը, 340։ — Ի. Կանոն չափահասներուն Մկրտութենան մատակարարութիւնը, 350։ — Ի. Ձարգասիութիւն հաւատոյ. 363։ — Ի. Կանոն Ճրագի, 373։ — Ի. Կանոն Աստուածութենան հանգէսը կատարելու, 378։ — Ի. Կանոն այցելութենան հիւանդի, 393։ — Ի. Կանոն Ամենասրբ Ձաղորդութենան խորհուրդը հիւանդի մատակարարելու, 408։ — Ի. Կանոն թաղման, 411։ — Ի. Գոհութիւն յետ սրբեցնութենան կանանց, 422։ — Ի. Ներոր տարկութիւնը և գաւառաւանին ապառնալիքները կամ ազգարարութիւնը մեզ ուրաց դէմ, 426։ — Ի. Ամսոյ Գատի, 439։ — Ի. Կանոն ծովուն վրայ գործածելու ազօթքնեբուն, 693։ — Ի. Կանոն և կնքով Ներակնպատ, Գահանայ և Ներկատ օրհնելու, ձեռնադրելու և քահանայագործելու, 713։ — Ի. Կանոն ազօթից շնորհակալութենամբ հանդիպ, որ այս տեսութենանը ամէն ներկեցիներուն և մատենադարան մէջ կը կարդացուի ամէն տարի Ցունիսի քառերորդ օրը Ներին ի՝ հաստատութենանը եր-

քանկսբար ամէնոր եպիսկոպոս համար, 773։ – Ի֊թ. կանոն մասանց հաւատոյ, 786։ — Լ. Յանկ մասանց հաւատոյ, 815։ — Լ. Յ. Յանկ արհնակցութեան և խնամութեան, 819։

— Բ տիպ, Լոնտոն, 1867–1869. էջք, ծալք՝ նոյն։ (Իր պակսի հոս վրիպակաց ցանկը, որով 822 էջ է)։

ԺԱՄԱԿԻՐՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԽՈՍՐով, ՆՉԱՆԵԱՆ. — ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ։

ԺԱՄԱԿԻՐՈՒՆ ՑԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ. — Տես ՇԱՏԻՒԱՆ Լ.)։

ԺԱՄԱՄԱՏՈՑՑ... ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ. — Տես վերը։

ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ. – Տես ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԱՐ. Կոմէ.։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄ. Ս. ԵՐԻՒՈՒՆԳԼԻՄ. – Տես ՏԼՐ–ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ Ա. Եպս.։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ տարեւք, ի պէտս ազգային վարժարանաց։ Ի Վենետիկ, ի Տպարանի Ղազար, 1857. 8°, 46 էջ։

Հեղինակ նշանակուած չէ. մեր 1888ի գրոց ցուցակը Խրիմեանց Ե. Ի֊ի կը վերագրէ։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԵՒՍԵԲԻՈՍ Կ. — ՄԻՔԱՑԼ ԱՄԱՐԻ։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. – Տես ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՊԻԵԼ։

Տես և Մխիթարեանց «Bibliografia Caucasica», եւն, գիրք. «Ժամանակագրական ցանկ հնագոյն սրբոց, իշխանաց, մարզպանաց և երեւելի անձանց հայոց և պանազան անցից, ի սկզբանէ մինչեւ 1860 թ.», էջքն 434–461, որ ի վերջոյ կը ծանուցանէ Մխիթարեանց, թէ «հնագոյն սրբոց և իշխանների կառավարութեան տարիները տուեալ են Լեւն–Մարտենի գրուածի հետ, իսկ միւս հնագոյն անձանց, – վերոյիշեալ հնագոյն սրբերի և կառավարիչների եզան ժամանակի պանազան անցքերի ժամանակը –, ցոյց են տուած ի֊Մխիթար վրդպտ Զամչեանի պատմութեան համեմատելով. որուն պատճառաւ վերոյիշեալ հաշիւների մէջ տեղ տեղ պանազանութիւն կայ։ Բայց, առ հասարակ, հայոց պատմութեան անցքերի ժամանակը ստուգիւ նշանակելու համար, նոր, առանձին և մանրազնին քննութեան և ստուգելու է կարօտ, համաձայն Պ. Պ. Եղուարդ Տիւլորիէյի. Մարիամ – Ֆէլիխիտե Բրոսսեի գրուածներին և սեպագրութեան մասին արած նոր հետազօտութիւններին և ազբիւրներուն»։ – Գարձեալ՝ Զամչեան, «Պատ. Հայոց» հատ. Գ. «ժամանակագրութիւն հանդերձ համեմատութեամբ հնոց ականաց», եւն. էջ 1–128 (ի վերջն)։ – Լեւ–Մարտէն, «Tables Chronologiques de l'Histoire de l'Arménie», եւն, Տիւլորիէ, «Recherches sur la Chronologie Arménienne», եւն, Բրոսէ, «Etudes de Chronologie technique», եւն, «Liste Chronologique», եւն, (տես Գարձիա 358, եւն, էջքը)։ – Պէրբերեան Ալ.)։ «Պատ. Հայոց», էջքն 433–621, «Գրոնիկոն, Ագիւսակ ժամանակագրական յետ Քրիստոսի, Գար ԺԲ»։ – Գարձեալ Առաքել Դաւրիժեցի, Լանկլուա, Մատթէոս Ուռհայեցի, Սալմաճեան Մ. Ց.), եւն, եւս՝ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Ազգ. Հիւանդանոցի Ընդարձակ օրացոյցները, եւն, եւն։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1723 թուականին. – Տես ԳԻՒԼԱՆԵԱՆՑ ՊԵՏՐՈՍ ԴԻ ՍԱՐԳԻՍ։

— հին և նոր ուղղութեանց. — Տես ՀՆԳՏԱՅԵԱՆ Ե. Ն.)։

... սուրբ գրոց. – Տես ԴԱՒՆԵԼԼԵԱՆ Ե. Ֆ.։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. Տես ԱՂԱՅԵԱՆՑ (Պ. — ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — ՆԱՐՊԷՑ Ա., — ՆԱՒՐԻՈՒԱՆ Հ. Մ.։

ԺԱՄԱՆԱԿԸ ՈՍԿԻ. — Տես ՀՈՖՄԱՆ (Ֆ.)։

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՎԻՊԷՆ. *Թարգմանութիւն*. Ա տիպ? Բ տիպ, Մոսկով, 1840?

ԺԱՄԱՆՑ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Զ. Տ. Ս.։

ԺԱՄԱՑՈՅՑ ՀԱՐՀԱՐԱՆՑ. — Տես ԼիւԳՈՎԻՒ։

Ժամանակ Իսահակ. Ապանման տոմի Լուսոյ 1902, թ. 6, էջ 307։

ԺԱՆ–ԲԱՊԻՍՏ ԼԻՒԼԻԻ *մանկութիւնը երեսխայոց համար*, փոխադր. Տ. Յովհաննիսեանի։ Թիֆլիզ, 1884?

Janet (Բօլ, Janet Պաւլոս = Paul Janet ֆրանսացի. — * Բնաւանիկան կեանք. Գործ Պաւլոս Janetի, Սորասբուրգեան պրոֆեսսորի, պսակուած ֆրանսիական Ակագեմիայի կոզմից։ Առաջին դասախոսութիւն։ Հիւսիսափայլ 1863–1864, էջ 17–33։ Երկրորդ դասախոսութիւն. 94–113. Թարգմ. Ս. Դազարեանց։

— * Պրպի նիւթապաշտութիւն le Matérialisme contemporain). Ա. Պսիմանական փիլիսոփայութիւնը Հէկէլէ ի վեր. Բ. Պ. Պիւխնէրի դրութիւնը. Գ. Թէ ինչ է նիւթն ատ հասարակ. Դ. Նիւթ և չարժում։ Թարգմ. Յովհաննէս Եսայեան. Ալեւելեան Մամուլ 1900, էջ 507, 549, 586, 626, 671, 706, 748, 802, 826, 862, 908, 943։

Մեր տպարանի 1888ի Գրոց ցուցակը սոյն ժամանակ կը դնէ հեղինակ «Պարբ կամ Առաջին դասախրակ մանկութեան» գրքին, տես Գոռնթա 640 էջը. Թարգմ. Զարիհաճեան (Ե. Գ.)։

ԺԱՆԼԻ տիկին = Mme Genlis ֆրանսուհի. — Վիպասանութիւն Հիւիսապոյ յօրինեալ ի ժանլիէ զազիլուհւոյ. Թարգմանութիւն Ե. Նազարեանց Վ. Հիւրմիզեան, արքեպիսկոպոսին Շիրակայ ի Միխիթարեան ուխտէն։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1859. 8°, 212 էջ։

ԺԱՆՆԱ տ'ԱՐՔ. – Տես ՕՍՏՐՕԳՈՐՍԿԻ (Գ. – ՑՈՎՀԱՆՆԱ տ'ԱՐՔ։

ԺԱՆՏԱՖ. — Տես ԱՐՆԻՐԻՆԻ (Բժ. Վ.) – ԻԼԻՆՍԿԻ Պ. Ա.։

ԺԱՆՈ ԵՒ ԺԱՆԼԷ. — Տես ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏԻՐՈՆ N°. Ե։

ԺԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿԻՐՔ. — Տես ՕՐԻՆԱԿԻՐՔ ԲԱՇԽՄԱՆ։

ԺԱՒԱՆԴԱԿԱՆԱՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱՒԹԻՒՆ. — Տես ԲՈՒԿՈՒՄՆԱՆ (Բժ. Ա.)։

Ժառանգաւորաց դպրոց Աշմունեաց, նորաստեղծ. — Տես ԱՐՄԱՆ, ԵՐԻՒՍԱՂԷՄ Ցառեղծուած։

ԺԱՆԱՆԴԵԼԻ. — Տես ԱՏՊԵՏ։

Ժակոլիօ (Լուի Louis Jacolliot *ֆրանսացի*. — * *Իզօրի չաղագրիի սիրոյ. Թերթօն Աբեւելքի* 1893, թ. 2766, էմն։

— * *Թէոպարամներու վրիժառութիւն. Թերթօն նոյնին* 1893, թ. 2816, էմն։

— * *Կապիկներու աշխարհին մէջ. Թերթօն Հանրագիտակի* 1905, թ. 27, էմն։

ԺԵՐՈՄ-ԺԵՐՈՄ. ՋԵՐՈՄ-ՋԵՐՈՄ (Jerome–Jerome *անգլիացի*. — *Նոր կիներ, պատմուածք. ազատ Թարգմ. ռուսկ. Ֆ. Մ. Շահնազարեանց։ Շուշի*, 1902, 30 էջ?

ՓՆՆագ. Լուսոյ 1905, թ. 4։ – Մուրճ թ. 1 Տ. Ց.։

— * *Արտառոյց պատմութիւն. (պատմուածք, վերցուած – Ժերոմ-Ժերոմի համանուն գրոյցից, Թարգմ. Մկր. Տէր-Մարտիրոսեանցի. Մուրճ* 1895, թ. 3–4, էջ 136–443։

ԺԻԼՈՒԱ ԱԲԲԱՅ. — *Խորհուրդ գործի բիւրեղացման. գործ գազոլիացի ֆէտառ աբբայի։ Ջօրինեաց համաձօտեալ և նոր ներածութեամբ Յովհաննէս Պր. Տ. Կ. Տէրոյենց*, 1863. *ի տպ. ի Ց. Տէրոյենց, ի կ. Պօլիս.* 6°, էջ + 251 էջ։

«Մէկ պատմութիւն մըն է աւելի մեծ պատմութենէ համառօտուած. որ Լրտոպոյի գործոնի ընկերութիւնեան նպատակին և անոր հաւանելու համար բրտնած միջոցներուն վրայ ազէկ և հետաքրքրական տեղեկութիւն մըն է»։ Կիլիկիա 1863, էջ 310։

ՓՆՆագ. Մասիս 1863, թ. 598, 9։ Գործեակ Ջեֆիւռ հանգէս ուժորեայ, 1863, թ. 25, էջ 195, «Պ. Զամոռնեան և խորհուրդ բազմոնի ընկերութեանց»։ – Լուսոյ կրեակ 1864, էջ 7, 16, «Գործոնի ընկերութեանց Ոգին»։

ԺԸՆԻՎԻԵՒ. — Տես ՇԱՒԻՏ Բր.։

ԺԻԼ (= Gile. — *Lettres sur le Caucase et la Crimée*, 1859. Paris.

ԺԻԼ ՊԼԱՆ. — Տես ԼԸՍԱԼԱ։

ԺԻԼՊԵՐԻՆ. — *Պատմութիւն նախնեաց Հայաստանեայց և Ամերիկայի հնագրութեանց*։ Թարգմանեաց Յովհաննէս Յովակիմեան։ *Փարիզ, տպագր. Ալամեան*, 1860. *մեծ* 8°, 230 էջ։

Հեղինակի անուն գրուած չէ, բայց հաւանական է որ James–William Gilbart անգլիացւոյն, «Lectures on the history and principles of ancient Commerce» գրքին Թարգմանութիւնն ըլլայ։ Յառաջաբանին մէջ ի միջի այլոց կ'ըսուի.

«... վաճառականութիւնն գրագմութեամբ գրեթէ տասն և երկու տարիէն աւելի ժամանակ Անգլիոյ երեւելի և աշխարհաճանաչ Մանչէսթէր քաղաքը բնակած ժամանակնիս և Անգլիոյ ուրիշ շահաւետ քաղաքներու հետ ունեցած յարաբերութիւններնիս առիթ տուին մեզի, այն հռչակաւոր և մեծագոր Ազգին միմիայն վաճառականութեամբ ստացած մեծութիւններուն և հարստութիւններուն, և կարգ ու կանոններուն ականատես ըլլալու։

«Մանաւանդ որ մեզի նման ուրիշ Ազգի մըն ալ քիչ տարուան մէջ վաճառականութեամբ բազոր իր բոլորիքն շահաւետ քաղաքներու մէջ հարստութեամբ յատակագէմ պանծալին տեսնելով, և մեր Ազգին այս մասին չէ թէ միայն նա ծանչոյն՝ բայց վաճառականութեան անկարմար ապրի մը նման քիչ քիչ մոռացութեան երես բռնելու ընթացքին մէջ գտնվիլը մեզի մեծ ցաւ պատճառուն, մեր սիրելի Ազգին օգտաւոր ծառայութիւն մը ընելու ակնկալութեամբ, այս ամենահարկաւոր արհեստին սկզբունքները՝ ու անոր յաջողութեան, և հաստատութեան պատճառները բացատրելու ձեռնամուխ եղանք։

«Ընդ մէնք այս բաներուս վրայ մեզնէ գիրք յորինելով հասնելու անբաւականութիւնին համեմատ վաճառականութեամբ բոլոր աշխարհիս վրայ հռչակաւոր Անգլիացի հեղինակի մատենագիրը հետիոտակ մը յորինուած՝ ներկայ գլուխիս թարգմանելն ընտրեցինք, որուն անունը թէպէտ պատմութիւն հանճարեաց վաճառականութեան է, և կը պարունակէ նախնի Եգիպտացոց, Փունաստանի, Տիւրոսի և Կարթագինէի, նախնի Հռովմայեցոց, և Հնդկաստանի վաճառականութեանց սկզբունքները հինգ գլուխ բաժնված բայց այնուհետեւ թեան ձեւով, բայց հասուն դատողութեամբ, ու վստահալի պատմութիւններով և վաճառականութեան գործութիւն տալու խելացի բարոյական խրատներով գարդարված՝ ազիկ համրով վերջերայ ամէն բաներուն վրայ ալ կը խօսի. անանկ որ ասիկայ մատենագրութեամբ կարդացող մարդու մը ըստ կասկածի վաճառական ըլլալուն չատ մեծ դիրութիւններ կըլլան, և բանը, ինչպէս որ կը կարծենք, կամք ունենալու և կամքը ի գործ գնելու կը մնայ։

«Եւս գիտեմք մեր գրագմութենիքներն մէջ ապատ գտած ժամանակնիս, որդիս Փռանկ Ց. Ցովակիմեան մեզի օգնական ունենալով և այս գրքոյկս Թարգմանելով Ազգին օգտին նուիրելնիքը. որուն իզէ որ Թարգմանութեամբ և ամէն կողմէն, պատասխանութիւն մը նշմարնն բարեսիրտ ընթերցողներ, մեր սրտին և գիտաստութեանը նպաստով, այն պատասխանութիւններուն ներգամիս բլլալնին կաղաչենք»։

ԺԻԼՊԻՆ (= Gabriel Gilbert *ֆրանսացի*. — * *Օր մինչեւ. Թերթատած. գրբ. Թարգմ. Յոյս* 1874, էջ 186։

— * *Ձեւսին ժամը բերթոյի գրբ. Թարգմ. Մատթիոս Թոմոսեան, ժառ. Աբ. Ս. Ղ. Վարժ. Վանացս Աղտաշու, անդ*, 1875, էջ 637։

ԺԻՎՕՏՕՎՍԿԻ. — *Ակնարկ և ծանօթ. Թրգմ. ռուսերէնից Ներս. Մելիք-Մուսեանց։ Պետերբուրգ, տպ. Ց. Ի. Լիբերմանի*, 1896. 8°, 43 էջ։

ՓՆՆագ. Աւետաբեր 1896, թ. 86։ – Մշակ, թ. 89։ – Մուրճ, թ. 10–11 (Ց. Տ. Մ[իքայէլ])։

— *Տարբերութիւն և սէր. (Թարգմ. նոյն). պատկերներով։ Անդ*, 1895. 8°, 48 էջ?

ՓՆՆագ. Մշակ 1895, թ. 150։ – Մուրճ 1896, թ. 9 (Ց. Տ. Մ.) – Նոր-Դար 1895, թ. 228։

ԺԻՐԱՅՐ ՇԻՒԱԿԱՑԻ՝ կեղծանուն. — Տես ՉԼՕՄԼԻՉՃԵԱՆ Ս.)։

Ժիրար Մ. Տ. = M. D. Girard). — * *Les «Madag» ou Sacrifices Arméniens*: Rev. de l'Or. Chrét. 7, p. 410–22.

— *Nahadag–martyrs*. Rites et usages arméniens: Անդ. 8. p. 537–49.

Ժիրարտէն (Լ. = Emile de Girardin *ֆրանսացի*). — * *Փոքրիկ Օգիւստան Լմ. Ժիրարդէնի. ֆրանս. Թարգմ. Մանուչար. Ակբիւր* 1896, էջ 164–172։

Ժիրարտեան Ա. (= Marie – Alfred – Jules – Ֆրանսացի. — * Քննագիտութ. (Ա. Ժիրարտենից, I. Գարնան երգը. (թարգմ. Մանուչար. Ազդիւր 1894, էջ 106–111։

ԺԻՒԼ ՄԱՒԻ, ՍԱՆՏՈՑ, ՍԻՄՈՆ, ՎԼԱԽ, եւն. — Տես ՄԱՒԻ Ժ., ՍԱՆՏՈՑ, եւն։

* *Ժիւլիեն.* վարձատրեալ երախտագիտութիւնը. Մանրավէպ. (թարգմանեաց ի Գաղղիականէ Յովհան Վարդունի, Ալակեօս Գէղոսին Պարտիզակի. Ցոյր 1865, էջ 189։

ԺԻՒՍՏԻ Ֆր. Fr. Justi. — Les noms d'animaux en Kurde. Revue de linguistique T. XI, fasc. I. Jan. p. 1 à 32 p. 32. Paris, impr. nation. (Maisonneuve).

ԺԻԼԼ. — Տես ՏԷՊ-ԱՒԳՈՒՍՏԱՑԱՆ Ճ., — ՕՍՏՐՈՒՄՈՎԻ Գ.։

ԺՄԻՏՔ ԴԻՄԱԿՐԻՏՈՍԵԱՆ. — Տես ՄԻՒԱՔԵԱՆ Խ. Պ.։

ԺՈՋԼՅՖ ՊԱՒԼԱՄՈ. — Տես ՏԻՒՄԱ Ա.։

ԺՈՂՈՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ. — Տես ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ *ժողով*։

Մխաքին տպուած է ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, 18 էջ։ «Conseil d'Instruction nationale arménienne».

ԺՈՂՈՎ ԵՓԵՍՈՍԻ. — Տես ՓԻԼԻՊՊԷՈՒՍ Եպ.։

ԺՈՂՈՎ ՏԻԶԵՐԱԿԱՆ ՎԱՏԻԿԱՆԱՅ. — Տես ԲՐԼՈՒՄԱՆԻ Լ. տր. — ՎԱՏԻԿԱՆ։

Տես և ՄԻԽԻԹԱՐԵԱՆՑ Ա. Եպ.). «Պատմ. ժողովոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ». ՅԱՎԱՆՆԵԱՆ (Ա. Պ.), Պատմ. Տիեզերական ժողովոց». — ԴԱՒԻԹԵԱՆ Ա. Եպ.). «Կանոնք Ս. ժողովոց», եւն։

ԺՈՂՈՎԱՆԻՒ վիճակագր. տեղեկ. Անդրկովկասի. — Տես ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍ Ցառնլուած.։

ԺՈՂՈՎԱՆԻՒՑ ԱՌԱՒԱՒԱՅ ՎԱՐԻԱՆԱՅ. — Տես ՄԱՒԻ Ն. — ՏԱՇԵԱՆ (Հ. Յ.։

— *օտարազգի բառերի.* — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Յ.։

ԺՈՂՈՎԱՆԻՒ. *յօգուտ Իսւս սովեալներու Հրատ. Մոսկուայի Հայ ուսանողներէն։* Մոսկուա, տպ. Մկրտ. Բարխուդարեանի, 1892. 8°, 244 էջ։

Բովանդակութիւն. I. Վ. Հիւգօ եւ Իտալիա. (թարգմ. առաջ. Տ. Յ–ի. 1։ — II. Պռաւս Տօնկա. (թարգմ. առաջ. Ն. Բարաթեանցի. 7։ — III. Ակն ընդ Ական. (թարգմ. առաջ. Մ. Տէրեան. 23։ – IV. Մի սեւաչուքին Տանկուսանի մասին. Վիլհաուսէնի. (թարգմ. առաջ. որ. օր. Ն. Ն–ի և Մ. Ց–ի. 29։ — V. Տպաւորութիւններ Պարսկաստանից. Ն. Թագիանոսեանցի. 35։ — VI. Անբնացան. (բանաստ.) Ա. Վրաստրեանի. 102։ — VII. Ողբմած եղէք (Վ. Հիւգոյից). (բանաստ.). (թարգմ. առաջ. Ա. Վրաստրեանի. 106։ – VIII. Արեւ. Մայն Բիբլիոյ. փոխ. առաջ. Ա. Նազարի. 109։ – IX. Ցիրանս – Պրուսական պատերազմը. Տ. Յովհաննիսեանի. 123. – X. Իսրայիլը. (Ա. Վոգէի). (թարգմ. Ցիրան. Տ. Ց–ի. 136։ — XI. Կարմրի գառաւորի սեռիլը. (Ա. Վոգէի). (թարգմ. Ցիրան. Տ. Ց–ի, 145։ — XII. Խելագար. (Ն. Ցյաւտվրատսկոյ) (թարգմ. առաջ. Մ. Ս–ի, 152։ — XIII. Աւվ. (պատկեր). Ա. Ջարպարեանցի. 159։ — XIV. Անմահական չուր. Ընդհակառակ զրոյց). (թարգմ. առաջ. օր. Մ. Ակիմեանի, 166։ — XV. Նոր խոսքեր. Լեհերինա. Պ. Ալթրատու. Ա. Խաչատեանի, 178։ – XVI. Վազգայի. Շշնգրինից. (թարգմ. առաջ. Տ. Ց–ի, 197։ — XVII. Բաֆֆի. (Ն. Նիկրասովսկի. (թարգմ. առաջ. օր. Ա. Պետրոսեանի, 224։

Փետրագ. Մարտ 1892. թ. 11 Ա. Ալրասեան.)։

ԺՈՂՈՎԱՆԻՒ ԴԻՒՐԻ.

— *Ա տիպ, ի կ. Պոլիս, 1710.*

Ակիզբն Գրոցս որ կոչի. Ժողովածու. Գիրքս այս ճառէ զպատմութենէն նախարարացն սրբոց. Ալ և զտեառնէ մեմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ որ և մնկնէ լսոյ առաջադրին իւրոյ զեղեցիկ իմաստուածովք չարագրեցեալ։ Ալ և քարոզք սիւանայուք ասացեալ սրբոյ վարդապետաց ի յօգուտ վերծանողաց։ Տպագրեցեալ. ԻԶ-ի. ի վանս փրկչին. և ի հայոց Ի-ԱՆԻՒ. Փետրվարի ԻԵ. ի միաս Ամենամեծին Աստուծոյ։ Ի հայրապետութեան սրբոյ Ամենայն Լուսաւորչին Ազգս Սահակայ Պետրոսի Ջուղայեցւոյ սրբազան կաթուղիկոսի։ Աղքեամբ և գոյիւք և տպագրութեամբ Աարգսի նուաստի. ի կոստանդնուպոլիս։

Բովանդակութիւն. Քանզի գրոյս յապագս պատմութեան բանիս. վասն ըստեղծմանն ադամայ և մարդանալոյն քրիստոսի, Ա։ — հայրապետութեան սպասչիի և անկանելոյն, Բ։ — թէ արպիսի մարգկային բնութիւնս գնրի փրկեցաւ ի ձեռն սատանայի, Գ։ — աբելի և կայենի պատահաւ ըսպանմանն, Դ։ — պատուհրելոյ տեառն մովսէսի տասանորդել ընչիցն. և հանել բաժին աստուծոյ, Ե։ — սէթայ. որ նա աստուած ագամայ մխիթարութիւն, Զ։ — ջրհեղեղին, թէ ինչ պատճառի կորոյս աստուած զմարդն և զամենայն յանասնս ընդ նմայ, Է։ – նոյի արդարութենէն և հիւր ընկալութիւն նորին, Ը։ — արրահամու և աւետեաց ծնանիլն Յահակայ, Թ։ — ի՞նչ նահապետացն և յակոբայ խրատելի, Ժ։ — վերութեան արդուն խրատելի. ի ձեռն փարաւոնի, ԺԱ։ — Մովսէսի թէ որպէս յօրինակէր քրիստոս. և փարաւոն սատանայի, ԺԲ։ — յոնանու մարգարէին յարուցելն Նինուէացոց, ԺԳ։ — պատմութեան Թագաւորացն յեզեկիէլի և մանասէի, ԺԴ։ — ուսպանակ ուխտին որ յօրինակէր խաչին քրիստոսի ԺԵ։ – Մարիամու աստուածածնին ծնանիլն Յովակիմայ և ի Յաննայէ, ԺԶ։ — աւետեացն Գաբրիէլի, և ի քահանայապետութեան զաքարիայի. և մկրտութենն Յովհաննու մկրտչին, ԺԷ։ — յոսէփայ աստուածահօրն, և վարք նորին, ԺԸ։ — Ննդեանն քրիստոսի ի յորին ար ի բեթղեհէմ. ԺԹ։ — քառասնօրեայ գալստեանն քրիստոսի ի տաճարն, Ի։ — փախչելոյն Գիտուսի ի յեգիպտոս, հանգերձ հարրն իւրով, ԻԱ։ — Յովհաննու կարապետին, և ի գալն յանապատ առ ի յորդանան մկրտութիւն, ԻԲ։ – գալստեանն քրիստոսի ի տուր քազարն հրէաստէմ, ԻԳ։ — Մատնութենէն Քրիստոսի առ ի հրէից, ԻԴ։ — խաչելութենէն քրիստոսի և չարչարանաց նորին, ԻԵ։ — Մեծի Ցարութենէն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, ԻԶ։ — այլ ինչ քարոզ յարութենէն Քրիստոսի. ԻԷ։ — կղէոպասից հրեալ Տեառն եմմաուսս հանապարհին, ԻԸ։ — Երբոյն երբեմն ասացեալ յապագա յոյզպահս հաստատս մերոյ, ԻԹ։ — Մեծի բշի աւուրն յարոյ, մարգարէին Յեսայեայ, Լ։ — խոստովանութենէն և մկնութենէն սուրբ աւետարանին, ԼԱ։ — քահանային

խաստովանելոյ զմեզս և զամենայն յանցանս, լԸ։ — յոյժ պղտմեցարուք յաղագս ննջեցելոցն. և արգոյն գրիգորի տաճեւացւոյն, լԹ։ — յիշոցեաւոտոյ և հայհոյոցաց ասացեալ քարոզ, լԹ։ — Ցոհանեու ոսկէ բերանին ասացեալ քարոզ, լԺ։ — եփրեմի ասացեալ քարոզ և մեկնութիւն բանին Փրիսաոսի. լԹ։ — Իրիդորի տաճեւացւոյն ասացեալ աւետարանին մեկնութիւն յաղագս ոխակալութեան, լԺ։ — մարգաւորութեանն ասացեալ արգոյն եփրեմի քարոզ, լԺ։ — կարգաւորութիւնք. ԽԹ. գաւազ հրէշտակաց, լԽ։ — պատմութիւն յաղագս գնալոյն ի հոմ լծակաւորին մերոյ Տրդատայ. և Գրիգորի լուսաւորչի, Խ։

« Ցիշատակարան նորատիպ գրոհս. Մեծաշխատ խորհուրդ անօրէնութեան սեաոն մերոյ. կանխահառնալ մարդարէքն ընդ արդովք նախահայրցն գուշակեցին, սեալեամբք և ցուցակօք. և այս վասն գրկութեան մարդկայնոյ ազգի՝ տալոյ նշանս ամենական աւետած. առ որս պոչակաձ պիղծ եղեւ հշմարիտ օրինակեալ Տէրն մեր Ցիսուս Քրիստոս. յցեալ զամենայն ասացուածսն արգոյ նահապետացն և մարգարէից. գոնօրինական խորհուրդ կատարեալ վիրացաւ առ հայր՝ ուստի էջն։ Որ և գնացին առաքեալ առ աւրք առաքեալն, և ւցոյց գնոսա սկեալէս շնորհօք. որք սփռեալք ընդ ոլորտս տիեզերաց քարոզեցին զքրիստոս մարդկացեալ սեռի. որք և հաւատեալք նոցին հայրապետացն աւրք հաւատոեցին քարոզոյ Ցիսուսի գլխոյն սրինաց և մարգարէից, որք որ ըստ որէ աճեալ և բարգաւաճեալ կարգաւորութիւնք ընծայեան բարւոք ընծայիւք։ Ընդ որս և այս գիրքս որ կոչի ժողովածու պատմութեանց, սահմանեալ ննջեցելոցս՝ որով ուղղեալ կառավարի եկեղեցի աստուծոյ կենդանւոյ ի փառս խրոյ։ Ուստի այս տպագրութիւն եղեւ բազում աշխատանօք. քանզի օրինակն մի միայն գոր. զի գոյս չէ կարացեալ գտանել. վասն որոյ ի վերոյ նոյն օրինակի շարաբարեալ տալեցաւ այս քան։

« Ա՛ս որս խնդրեմք բան ականջալ պատ՝ և յիշել յաղօթս գնալոցս սարգիսս, որ եմ ձեր ամենեցուն ծառայ. որ այսչափ հազիւ կարացի գտալտգրել բանս առաջանալ ազոթիւք ձերովք, որ և ընկալեալ գայս գուգնաբաղ գործս գոհասցիք գտեառնէ և աղոթեցէք վասն իմ։ ողջ լերուք։ Ալլ և յիշել մաղթեմ զորդեացն իմ գմարարիսն, և գէսարէն. և աշխատօղն մեր գաբիարոն. և գուք յիշեալ լերջիք ի քրիստոս։ Նգիւ գրաւ սորին։ ՌՁՒ։ Յվին փրկչին։ և հայոց ԻՆՒՒԹ. յունիսի. Ի. ի մայրաքաղաքս բռատմպոլ. ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածածնի »։

Խիրքն է փոքր 4°, յուղիղ յետ, գիրք խոշոր. էջերք՝ չակերտաձեւ դարձափակ. 304 էջ։ Հաւարակ տպագրութիւն։

— Ի տիպ, անդ, 1713?

Սկիզբն դրոյս... վիրծաւնոպաց։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Ալեքսանդրի Ջուղայեցւոյ կաթողիկոսի ամենից Հայոց։ Ի թուարիութեան Հայոց ԻՆԿԲ (= 1713 Յունվարի ամսոյն Ի. և ի յվին փրկչին 1713. ի Ղստանպոլ Քաղաքի։

« Ցիշատակարան. Փառք... Աւդ՝ աւարտեցաւ ժողովարանս յվին փրկտաոսի ՌՁՒՔ։ Ի հայոց ԻՆԿԲ. Յունվարի Ի։ ի Մայրաքաղաքն Ղստանպոլ. ի թաղն, ՊԷԿ Օղլի, և յիշեցէք ՀանգամՀեցի Հաւուածածաւուր սրգի Մհանեսի Վարապետեան, Հբուհեցի Գրիգորի սրգի Փանոսի, Հբուհեցի Խանդվելի սրգի Հվաթա, և զուք յիշեալ լերիք ի քրիստոս Հաւուծոյ մերոյ ամէն »։

Խիրքը 4°, 250 էջ, հաւարակ տպագրութիւն։ Սոյն ինչպես և յաջորդ 1718ի և 1793ի տպագրութիւնքը կը պակսին մեր գրատան մէջ, կ՝ուրնակեմ Արե. Մատուէեն (1896, էջ 105–7), հրատարակուած Տ. Վ. Պալեանի ձեռքով։

— Գ տիպ, անդ, 1718?

Սկիզբն... վիրծաւնոպաց։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Աստուածատուրի Արբազան կաթողիկոսի, ամենայն Հայոց։ Տպագրեցեալ ի Ղրւակնիս մերում ԻՆԿԷ (= 1718). Նախատիպ բնի Թ. Արդեամբ և գոյիւք Գաչտեցի Պալօն Աստուատանին։

« Ցիշատակարան. Փառք... Լհաս ի կատար գործոյն հոգեշնորհ գիրքս այս, որ կոչի ժողովածու։ Ասացեալ ի սրբոց վարդապետաց... ի Ղրվականութեանս մերում ԻՆԼԻ. Յուլիս ԻՀ։ ի Հովսաւնութեան սրբոյ Լուսաւորչին Տեառն Աստուածատուրս գերջնական կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Ընդ ի պատրիարքական անուանութեան Ղրոսաղեմի Տեառն Իրիդորի սրբազան քահանայի վարդապետի Բաղիշեցւոյ։ Ի առաջնորդ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Յովհաննէսի քաջիմաստ և լուսաւորի վարդապետի Բաղիշեցւոյ... Ալլ և յիշեցէք միով Հաւուծոյ ողորմիայի աղաւլեաց գաչտեցի մագաստունց մելքոնի որդի Լուսաւաճ, և գծնօզս Ցարմանաղանն և եղբարքս Հաւուածածաւուրն և զաինեաճին, և գբարքն չահաւլեանն և գչուչանն։ Ի տպարանի կարապետի որդի Հաւուածածաւուրի »։

Խիրքը 4°, 508 էջ. միջակ տպագրութիւն։

— Դ տիպ, անդ, 1730.

Սկիզբն... վիրծաւնոպաց։ Վ.ելստին տպեցեալ հանդէպ սրբագրութեամբ և աշխատասիրութեամբ տպոլի։ Ի հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու Արբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Ի թուականիս մերում ՌՀՀԹ. Ի հոկտեմբերի. ԻՉ։ Արդեամբ և գոյիւք երից արանց. այսինքն, տիրացու մեսրոպականի կոստանդնու պօլսեցւոյ. և կեսարացի տիրացու պետրոսի. նա և Մարտիրոս անիմաստ դպրի տպոլի սորին ի վայելումն մանկանց սիօնի։

Ա՛ս տպագրութեան մէջ, գոյցէ պալեանի հրատարակութեան մէջ ալ բլլան, քանի չ'ըսեր բովանդակութեանց մասին), առաջին (1710) տպագրութեան բովանդակութենէն զատ (մինչեւ գլ. Խ-) կան 26 գլուխ նոր աւելի, (ԽԱ–ԿՉ) և են Տաճեւացիէն, և ահատոկ.

Գլուխ ԽԱ. Գարոզ յաղագս խոստովանութեան ի բանն որ ասէ առաքեալն։ Ապա թէ խոստովան լինիմք գմեզս մեր հաւատարիմ է նա և արդար առ ի թողուլ գմեզս մեր։ — ԽԲ. Նորին գրիգորի եռամեծի քարոզ վասն պաշտամանն պատուհասի ի բանն Քովելոյ որ ասէ. փոզ հարեք ի սիոն՝ արբ. ւեցէք պահս՝ քարոզեցէք պաղատանս՝ ժողովեցէք գծերակոյսս։ — ԽԳ. Ներկոտասան առաքեալքն ուսան էին կամ յորմէ քեզէ. կամ ուր կատարեցան։ — ԽԴ. Գարոզ վասն ննջեցելոցն ասացեալ սրբոյն գրիգորի տաճեւացւոյն։ — ԽԵ. Գարոզ գրիգորի տաճեւացւոյն ասացեալ մեկնութիւն աւետարանին վասն սխակալութեան որ ասէ։ — ԽՋ. Նորին գրիգորի եռամեծի և քաջ հռետորի հայոց վարդապետի ասացեալ յաղագս գանազանութեան մեզաց առհասարակ։ Ի յայս գլխս մէջն սասանեւ նօմեն կերպիւ հարցմունք կայ վասն որպհասութեան մեզաց։ — ԽԶ. Նորին գրիգորի եռամեծի աշակերտի մեծին Ցովհաննու որոտնեցւոյ վասն առհասարակ ազօթից հարցուածս։ — ԽԷ. Նորին գրի-

գորի Տաճեւացւոյ քարոզչին վասն անքուն որդանցն Հարցուած։ — Ի· Նորին գրիգորի Կաւսմեծի առաջնորդի Տաճեւեանն վիճակի վասն նեռին հարցուած։ — ԻԱ· Նորին գրիգորի եռամեծի ասացեալ վասն փոխման մարդոյ Հարցուած։ — ԻԲ· Քարոզ ի բանն որ ասէ. և հրամայեաց Քրիստոս մեզ ելանել զժողովուրդն իւր։ — ԻԳ· Նորին գրիգորի ասացեալ Յազգս Աղդալանեւեան կուսին և յովսէփայ Հարցուած։ — ԻԴ· Նորին գրիգորի տաճեւեան հնգիւնակի ասացեալ վասն սրբութեան կուսին Հարցուած։ — ԻԵ· վասն աւետեաց հրեշտակին Նորին գրիգորի Հարցուած։ — ԻԶ· Նորին գրիգորի գարձեալ վասն ասելոյ աստուածածին գկոյս Հարցուած։ — ԻԷ· Նորին գարձեալ վասն ժամանակաց մարգեղութեանն Քրիստոսի Հարցուած։ — ԻԸ· Նորին, վասն բանին մարդեղութեան Հարցուած։ — ԻԹ· Նորին գարձեալ թէ որքան ասի Ծնունդ Քրիստոսի Հարցուած։ — Լ· Նորին Իրիգորի եռամեծի ասացեալ, թէ որպէս ասի գլուխ առաքելոց Պետրոս Հարցուած։ — ԼԱ· Նորին Իրիգորի վասն թէ, միայն են որչելաւ հայք Հարցուած։ — ԼԲ· Նորին գարձեալ վասն միաբանութեան և բաժանման եկեղեցւոյ Հարցուած։ — ԼԳ· Իրիգորի եռամեծի քաջ հռետորի և տիեզերալոյս վարդապետի Քարոզ վասն գալստեանն Քրիստոսի և գատաստանին։ Զի որպէս փայլակն որ ելանէ յարեւելից և երեւի մինչեւ յարեւմուտս՝ այնպէս եղիցի և գալուստ որդւոյ մարդոյ։ — ԼԴ· Նորին Իրիգորի ասացեալ վասն Մելքիսեդեկի քահանայական Հարցուած։ — ԼԵ· Քարոզ վասն ապոլինից ի բան առաքելոյն Պետրոսի որ ասէ. Ազաչեմ զձեզ՝ նման քան զաղքատս առնել ապոլինս խնդրուածս պատուականս։

« Ձիշտասակաւն. Փառք աւետեաց երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Որ գեղարկութեամբ նոյնպէս ամենակամ արարչին աստուծոյ, էհաս ի կատարած ոտիգման հոգեւորակ գիրքս այս, որ կոչի ժողովածու։ Ասացեալ ի սրբոց վարդապետաց շահ և օգուտ հոգւոց և մարմնոց առ ի լընդհանրութեան եկեղեցի անձանց հաւատացելոց, ի փառս ամենասուրբ երրորդութեան Ամէն։ Ի թիւականութեանս մերում ՌՀՂԶին. ի մարտ. ի։ Ի հովանաւորութեան սիրելի կատարողց արփիացընդուղ և երկնահանգոյն աթոռոյ Սրբոյ Լուսաւորչին, Արհիական գլխոյն և Սրբազան Հայրապետին, Երիցս երանելւոյն Տէառն Աբրահամու, Փերճրկանիկ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Ընդ ի պատրիարգական տեղւոյն Աթոռոյ Քրիստոսատաչրիկ և լուսաւորչական քաղաքին Երուսաղէմ, և Քրիստոսահիմն Ամենայն Սրբոյն Յակոբոյ Տէառն Երզնկայ վանականի գիտապետի Տէառն Իրիգորի արբապան և լանիերոն վարդապետի Ներսիսեցւոյ։ Ընդ յաւարտ ընդ ամենայնի քրիստոսատաչ Աստուածդանդ պատգամ Տէառն Յովհաննէի քաղքիմասն և յիշատակ վարդապետի բազիչեցւոյ։ Ջորս Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ վիրնանն ի փառս իւր և ի պարծանս մեր։ Ամէն։

« Արդ՝ որք ընթեռնուդք զսա և կամ լսատաւնդք, յիշեսջիք զպատճառս կրկին ոտիգման սորա որ քառամբ ձախ ձախեաց ի սուիկն. պատճառս Աստուածային կոստանդնու պատրոյ հանդերձ ծնողսն իւրով։ Ասլեւ յիշեսջիք զնէ Նմին և զչմիրկնգեկցի սուխա Աւետն՝ որ նա եւս արգեամբ յոյժ օգնեաց յազագս ոտիգման սորին։ և զորդեակ Նորին գկիրակոսն։ Նաեւ յիշեսջիք զկազմարար սիրացաս պետրոսն գկնասարացի որով մինչ Նորոգութեամբն իսկ եղեւ ի լոյս ածած Ես սորա։ Ես եւս յիշեսջիք և գհայրն իմ լաստ հոգւոյ ընդ պատուական աեր Գրիգորն, որպ սրինակաւն գաղափարեցաք զսա։ Յարձեալ յիշել ազաչեմ և գքաջամարտիկ և գբռնաջան աշխատասուն մշակս գործարանին իմոյ, գընթերցասէր և գբռնաձեռնափ վաստակաւորն իմ գիտաչերն։ Ընդ Նմին և գձեռնէն հայրն Նորա գԻրիգորն։ Նա և գշարարարդով և գգրչօղ գրչա կապարեալ գսիրացու Աստփաննոն և գսիրացու Աստնն. որք գեղերին յաբաժամ ընդգործասնութիւնս սորա։ Ձիշեցէք և ընհանգուցեալ ծնողն իմ գմահեսի Սարգիսն. և գկոչարն իմ գԻՓէորքն. ամենայն ննջեցեալսվքս ի Քրիստոս։ Եւ վերջալոյս յիշեցէք և զիս գորս սա և գանխմաստս հանդերձ Նորաթոլոյ որդիկան իմով Աստուածեին։ Քանզի գաշխատանս ոչ սակաս կրեցի գքոյդ և գձերկ ի սրբագրութեան սորա, ընթերլով ի գրչաբաղութենէն որ ի վայրենացդ ի չաւիղ կանոնաւոր արհեստի փորիչատէ ըստ սակաւ կարի խուռմ, և գայն յոյժ ընտասլմամբ գի մի ինչ արգել սաց ի սպմանէ մշակացս։ Վասն որոյ առ այս խնդրեմ ի ձերդ ազնականութենէդ ի հարցդ իմոց և լսկսրդդ։ գի ներիցէք սխալանաց Ձեռագծոցն որ ի սմա։ Զի և դուք ընկալիցէք գներս Ձ յանգանաց ձերոց ի քրիստոսէ։ Ստասլ ամենից Մարտիրոս չնչին Ղպիր »։

Դիրքը 4^{0}, խոշորագիր, էջերը զարգափակ, 480 էջ։ Ձաասարակ ոտպագրութիւն։

= Ե տիպ, անդ, 1747.

Դիրք որ կոչի ժողովածու։ Ակիզբն գրոյս նախ ճառէ զպատմութենէ նախահօրն մերոյ Ադամայ և Եւայի. և հետեւապէս զայլ նախահարցն սրբոց։ Նաեւ գՏեառնէ մերմէ Ցիսուսէ Քրիստոսէ։ Ակլ և գոն ի սմա գաւրոզք պիտանացուք՝ Ասացեալ ի սրբոց վարդապետաց հնչտ չարադրութեամբ ի յօգուտ սլարզամտաց։ Եւ Տալպրեցեալ ի Հայրապետութենն Տէառն Ղազարու Աղբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութենն տուբ Ագոռոցն հրկուց Եղուսալէմի և կոստանդնու պօլսոյ՝ Տէառն Քրիստոսի և Տէառն Յակոբայ Սրբազան և Աստուածարան վարդապետացն։ ի թիւին ՌՃՂԶ։ Փետրվարի ԻԳ։ ի տպարանի մահտեսի աստուածատուրի։

Բովանդակութիւնը Նախընթացին հետ Նոյն է միայն հոս աւելի կայ գլուխ մը, այլ։ « Կրանեւոյ Հօր» Ձնանիկայի Հոգեվարժ Փիլիսոփայի։ Ներբողեան Ագաչեալ ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի։ Որ է ի նոր քաղաք, որ այժմ կոչի վազարշապատ։ Քարտ սեղոյ գրեցաւ Հրաչեայ սեբաի մեծի Նահատակի Սրբոյն Քրիստոսի Հայոց Լուսաւորչի։

« Ձիշտասակաւն Տգողի. Փառք Պատի և Երկրպագութիւն Ամենասուրբ Երրորդութեան և Միոյ Աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Ամէն։ Որ գեղարկութեամբ և ամենայնգոր յաղողութեամբն իւրով ի ձեռն քահանայութեան արագահաս և երջանիկ վկային իւրոյ սրբոյն Մինասայ՝ նա կարգոյ Հրեն մեզ Հաստատ Տալ և սա եւր հաստատանել գքաղքրալոյս դիրքս զայս. որ կոչի ժողովածու։ Ասացեալ ի սրբոց վարդապետաց պարզապէս չարադրութեամբ, ասակ հնչտ և դիւրաս հասկանալոյ միամիտ եզբարց ժողովրդականաց. Նաեւ ի չահ և յօգուտ հոգւոց և մարմնոց ընթերցասէր և ունկնդրօղ վայելոյ անձանց հաւատացելոց ի սէր մեր Քրիստոս Քրիստոսս։ ի Տպարանի մահտեսի աստուածատուրի որպէս յոհաննէսի գրչի՝ ձերսմդ Ձառայի։ Ակզ՝ որք սիրով ըստացեալ ընթեռնուդք զսա՝ ընդհանդիսեամբ՝ յիշեսջիք զպատճառս

ման սորին ի փրխասս. Ներսէս չնորհելով փուճիկ պրասխալիդն ի սմա. զի անախալ աստուած է միայն։ Ալլև՝ ձիշեալիք դհարապատ հին աշխատասրն գործարանիս գվանեցի տիրացու Մխիթարն Ձերունի, և գհանգուցեալ եպրայր իր գկանանին։ Ըստ այն որ առատն է ի ստուրս բարեաց՝ ի գալըստեանն իւրում և յարքայութեան առհասարակ ապրեսեսցի. Ամէն »։

Տիրքը մեծ 8°, 40 ի նման, մինակ գրով, գարդափակ էջերով, էջք նկ[ր] 492։ Տպագրութիւնը յաւարտն է Նախընթացներէն։

— Ջ տիպ, անդ, 1793?

Տիրք կուկնկալ ժողովածուս։ Ցորում նախ՝ ճառէ վնասկին ծնողաց մերոց՝ վկայեալ և վեւայէ, և հետեւապէս գայլոց նախահարց սրբոց։ Ապա՝ քարոզք պիտանացուք, ասացեալ ի սրբոց վարդապետաց, հնձոյ չորադրութեամբ յօգուտ հասարակութեանց։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Տէրազահ Ամիրայն Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Կարապետ Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարքութեան Սրբոյ Լուսաւորչի Տեառն Յովակիմայ եպիսկոպոսի Տեառն Զաքարիայ... աստուածաբան պատրիարքի։ Ի թուին Հայոց ՌՒՀԽԸ. Հոկ. ի[զ]. ի Տպարանի Ցօհաննեսեան Պօղոսի։

« Ցիշատակարան. փառք... որ ևս կարգութեան մեզ Նաւասարդս՝ Տպել և յաւարտ հասուցանել զպագրարարս գայս գիրք, որ կոչի ժողովածու։ ԵՒացեալ ի սրբոց վարդապետաց... Ի տպարանի՝ Մահտեսի Աստուածատուրեան տիրացու Յովհաննեսի որդոյ տիրացու Պողոսի անպիտանն ծառայի... Ալ և յիշեսիք զաշխատասիրն գործարանիս զԲալուզի տիրացու Ջաքարեանն և զտիրացու Ցօհաննէսն... »։

Տիրքն 8°, 150 էջ։ Մինակ տպագրութիւն։

Տես և Գիրք ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ։

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ ԹՈՒԿԱՒԱՆ. Խնկ. — *Տես* ԹՈՒԿԱՒԱՆԱԿԱՆ ԽՆԿԻՐԵՆԵՐ ևն։

ԺՈՂՈՎՈՂԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ. — *Տես* ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ, — ։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ԹՈՂ ԴԱՏԻ. Մ. փ.?

— *ինչ է կարգում*). — *Տես* ՊՐՈՒԹԻՒԱՒՆ։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՏՕՆԱՑՈՑՔ. — *Տես* ԿԻՒԼԼԷՊԵԱՆ Բ. Վ.։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — *Տես* ՎԱՐԴԱՒԱԶԵԱՆՑ (Տ.)։

— *առակներ*. — *Տես* ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ (Ե.)։

— *բանահիւսութիւնից վէպերանքներ*. — *Տես* ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (Ա.)։

— *գլուխգործ*. — *Տես* ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՑ (Բ.)։

Տես և ԲՕԹԻՒԼԱՒ Յաւելուած՝, *կամ փոխ* 1878, *թ.* 3, *« ժողովրդական գրագարձներ և գաղափարութիւններ »*, *էջ* 261–284։

— *դպրոցաց Դասագիրք*. — *Տես* ԱՇԽԱՐՀԱՒ ԳՐՈՒԹԻՒՆ, *եւն, եւն, իրենց անուան տակ*։

— *երգեր* (*հայկական*). — *Տես* ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ։

— *երգեցողութիւնք Աւետահայոց մէջ*. — *Տես* ԱԿՐՈՒԹԵԱՆՑ Ա.։

— *ընթերցարան*. — *Տես* ՊԱՏԿԱՆԵԱՆՑ Ծ.։

— *հէքիաթք*. *Աւանդ տիպար դասական ազգային*. Ազգայիկ. Ապրիլ 1903, *էջ* 168–177։

— *վէպ և հէքեաթք*. — *Տես* ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Ա.)։

— *տարեգոյց*. — *Տես* ՕՐԱՑՈՑՑ։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԶՐՕՑԱՆՔՆԵՐԸ. — *Տես* ՊԼՒՊԼԻՒՆ, Ի. Ց.։

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԸՆԹԵՐՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — *Տես* ՏԼՒՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՑ (Ց.)։

Տես և Մուրճ, լսարնիր « ժողովր. ընթերց. գործը », 1890, *էջ* 753. — *« ժողովրդ. ընթերցը դիտումի մտքական լապաներով »* (Ա. Ա.), 1891, *թ.* 4. *էջ* 506։

— *բնութիւն*. — *Տես* ԻՐԱԼԵՆ (Հ.)։

— *կրթութեան գործը մեզանում*. — *Տես* ՍԱՐԻՍԱՆՑՑ (Լ.։

Տես և Միսք 1868, *էջ* 217, 241. — 1869, *էջ* 49, 73, *եւն*. — *Մուրճ, ժողովրդային կրթութեան գաշնակցութիւնը Ֆրանսիայում »* 1891, *թ.* 10, *էջ* 1181–1200, *տես և* 1269 *էջը*։

ժառանգ. — * *Ուսուցչական ժողովներ և Մանկավարժական պրպտութիւններ. Գնահատութեան Պ. Պ. ժողովի փարիզի ուսնարհանդէսի ժամանակ*։ *Փարիզ* 1879, *թ.* 9, *էջ* 127–171։

ԺԱՐԹ (Հէքիաթ). — *Առողջապահութիւն. խմբագրուած փարիզի բժշկական Ակադեմիայի ծրագրին համեմատ ընդհանուր երկրորդական և վարժարանական դպրոցներու մէջ*։ Հեղինակ Հէքիաթ ժարժ. *Բժիշկ և վարժարան բնական պատմութեան, անդամ այլ և այլ գիտական ընկերութեանց, եւն, եւն*։ *Թարգմանեց Ա. Լիմէքճեան և Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Գավաֆեան*, 1876. 8°, *ժդ* + 178 *էջ*։

Գննադ. փոխ (*Խրիմ*, 1876, *թ.* Գ, *էջ* 316։

ԺԱՐԹ-ՍԱՆ. — *Տես* ՍԱՆ (ժ.)։

ԺԱՐԹ ՏԸ-ՄԱՐԻԱ. — *Տես* ՏԸՄԱՐԻԱ (ժ.)։

ԺԱՒԱԿԱՒՈՒԹԻՒՆԸ *ի՞նչ է*. — *Տես* ԲԱՒԱԿԱՆ (Ժ. Ա.)։

ԺԱՒԿՈՎՍԿԻ Վ. Ա. — *Երիք գոտի, թարգմ. ռուսերէնից Մ. Վ. Մաքսուտեանց*։ *Գալրէժ*, 1905?

« Ցազէն և Ցգաւնին ». (*ռուս. թրգմ.*) *Նժդեհ. Ազգիւր* 1887, *էջ* 472. — *« Ցաւասական Ցոպ »*. *թրգմ. Ար. Մարիամ Շահունեան* (*պատմ.*) *անգ*, 1898, *էջ* 409. — *« Տան և երկու գնած կոչ աղջիկներ. հին բանաստեղծական վէպ »*. *թարգմ. Դանիէլ Ցուսոսմեանց։ Կուսակ Հայոց աշխարհին*. 1860, *էջ* 913–963։ — *« Ռեժիսդրաթեան »* (*քերթ. դրբ.*) *Թարգմանեաց Մկրտիչ Խազանճեանց. Ղսաքար* 1861, *էջ* 252։

ժուռբաանիսա Ցուլի. — * *Ասպի բարդքակրբութիւն. վիշտասանեւորդէն ինեւտասաներորդ դար. Ցոյն անուն գլխին Միսուսանիսորդ դասն է սոյն հատուածը. Երիւսդումս* 1887, *էջ* 442, 456. — 1888, *էջ* 199։

ԺԱՒՏՔ ԵՒ ԱՐՏԱՒՈՒՔ. — *Տես* ԱՆԼԻՄԵԱՆ (Մ.)։

ԺՈՒՅՆ Ա. = Amédée Jaubert *Ճրտհատագիր*. – *Voyage en Arménie et en Perse*, fait dans les années 1805 et 1806, par P. A. J... accompagné d'une Carte des pays compris entre Constantinople et Téhéran, dressée par M. le Chef d'escadron Lapie, suivi d'une notice sur le Ghilan et le Mazenderan, par M. le Colonel Trezel; et orné de planches litographiées. A Paris, chez Pélicier, libraire, Place du Palais-Royal. 1821. 8°, p. xij + 506.

Բովանդակութիւն. Avant-Propos. j. – Chapitre Premier. Motifs du voyage. Arrivée à Constantinople. Audience obtenue du sultan Sélim. Embarquement pour Trébizonde, 1. – II. Départ de Constantinople. Arrivée à Trébizonde. Continuation du voyage, 7. — III. Départ d'Erze-Roum. Voyageurs dépouillés et assassinés. Arrivée à Bayazid. 17. – IV. Portrait de Mahmoud, pacha de Bayazid. 30. — V. Départ de Bayazid. Action singulière d'un Kurde. Captivité. 36. — VI. Description du souterrain de Bayazid, 44. — VII. Bruits que Mahmoud pacha fait répandre à Erze-Roum. 53. — VIII. La peste se déclare à Bayazid. Une des femmes de Mahmoud pacha en est attaquée et meurt. Courage et générosité de Mahmoud aga, 58. – IX. La cour de Perse fait réclamer les Voyageurs. Sortie du souterrain, 68. — X. Le Kurdistan. Moeurs et coutumes des Kurdes. Leurs exercices. Leur industrie et leur penchant pour le vol. Manière dont les Kurdes nomades passent l'hiver. Leur hospitalité. 75. — XI. Passage du Djedek ou col de Kusseh Dagh. Arrivée au camp de Youssuf pacha, 90. — XII. Description du Djanik. La guerre éclate dans ce pays, 100. – XIII. Remarques sur les Arméniens des campagnes et sur ceux des villes. Erz-Inghian. Kulli. Sources de l'Araxes, 108. – XIV. Les Yozidis. Cheikh d'un monastère musulman. Vue du lac de Van. 121. — XV. Arrivée à Van. Description de cette ville, 130. – XVI. Départ de Van avec une nouvelle escorte. Arrivée à Khoï. 140. — XVII. Description de Khoï. Visite au gouverneur. Arrivée à Tauris, 148. — XVIII. Départ de Tauris. Arrivée à Ardebil. 165. — XIX. Portrait d'Abbas-Mirza, second fils du Chah de Perse, 170. — XX. Détails relatifs à Djezzar, pacha d'Acre en Syrie. 179. — XXI. Revue des troupes persanes passée par Abbas-Mirza. 188. — XXII. Départ d'Ardebil. Sultaniéh. Vastes ruines qu'on remarque auprès de cette ville. 195. – XXIII. Cazbïn. Palais de Baba-Khan. 201. — XXIV. Manière de vivre de Baba-Khan. Départ de Cazbïn, 210. — XXV. Arrivée à Téhéran. Mirza-Chéfy, 221. — XXVI. Audience accordée par le Chah de Perse. Description d'une partie du palais de ce prince, 227. XXVII. – Portrait et caractère de Feth-Aly-Chah. Audience appelée le Selam. 138. — XXVIII. Considérations générales sur le climat de l'Asie mineure et sur celui de la Perse, 244. – XXIX. Division du peuple persan en nomades et en tadjiks. Agriculteurs persans, 250. — XXX. Considérations sur l'état ancien et sur l'état présent de la Perse. Population. Revenus et dépenses. 264. – XXXI. Discipline, solde et nombre approximatif des troupes qui composent l'armée du Chah de Perse, 274. – XXXII. Commerce de la Perse. Causes qui l'empêchent de prospérer, 282. – XXXIII. Considérations sur les moeurs des Orientaux. Prosélytisme. 290. – XXXIV. Suites des considérations sur les moeurs des Orientaux, 307. — XXXV. Particularités relatives aux moeurs des Turks, comparées à celles des Persans, 315. — XXXVI. Manières de voyager. État des chemins. Tableau d'une caravane en marche et faisant halte, 326. — XXXVII. Séjour à Téhéran. Description de cette ville et de ses environs. Arrivée au camp de Sultaniéh, 331. — XXXVIII. Description de ce camp. Partie de chasse. Audience de congé, 342. – XXXIX Départ de Sultaniéh. 353. — XL. Vallée de Cotourah. Monastère des Sept-Églises. 361. – XLI. Rencontre de M. Jouannin. Arrivée à Trébizonde, 370. — XLII. Embarquement à Trébizonde. 380. — XLIII. Projet de voyage de Coumdjughaz à Sinope par terre. Arrivée à Sinope. 389. — XLIV. Route de Sinope à Iueboli et à Kidros, 394. – XLV. Amastrah. Vallée de Bartïn. Violente tempête. Arrivée à Philios. Rembarquement et arrivée à Constantinople. Fin du voyage, 103. — Notice sur le Ghilan et le Mazenderan. 417. — Notes de M. le chef d'escadron Lapie, 465.

ԻԲՍԷՆ, Հենրիկ — Henrik Ibsen նորուկիա-ցի. — Թշուառ Շտոկման կամ ժողովրդի թշնամին. դրամա 5 գործողութեամբ։ Թարգմանեց Ա. Հախումեան, (Հրատ. Կ. Հէյկեանի)։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 173 էջ։

Գինագ. Տարազ 1892, թ. 1։

— Նորա, դրամա. թարգմ. Տիրուհի կոստանեան (Ալագասնիքէն). Տփիւիս, 1892, տպ. Ց. Մարտ., 1892. 8°, 227 էջ?

— Հասարակութեան հիգուկիներ. դրամա չորս գործողութեամբ. գերմ. թարգմ. Լ. Բաբայեան։ Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 1904. 8°, 116 էջ։

Գրական ուսումնասիրութիւններ իրենէ մասին. տես ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ Վ.) – ՆԱԻԱՐԵԱՆ (Ա. — Նոր-Դար 1899, թ. 203, 4, եւն։

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱԳԵԱՅ. — Թուղթ Սրբոյն Իգնատիոսի աստուածազգեաց մարտիրոսի անտիոքայ Եպիսկոպոսի։ Ի վեհապետութեան Տեառն Պուկաստ Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան Սրբոյն Սահմայ՝ Տեառն Ցովակիմայ Արհի Եպիսկոպոսի։ Տպեալ Հրամանաւ Տեառն Ջաքարիայ ազգասէր պատրիարգի կոստանդնուպոլսոյ։

Սկիզբը «Բան առ ընթերցող» վերնագրով դրուխիւն մը կայ, ուր կ'ըսուի.

«... Ի զի ընդ այսու ժամանակաւ հռչակիր երանելին Իգնատիոս ի քանի իւր եղեռնագործութեան Նորա թուղթք աստուածաշունչք և իրականք գրեալք առ նկեղեցիս, ի ժամանակի մարտիրոսութեանն իւրոյ. և ի թէ գոն առ մեզ Նմանք թուղթք. ի Նախնեաց մերոց ի Սրբոյն իսահակայ պարթևէ և ի մեծէն Մեսրոպայ և յաշակերտաց Նոցին թարգմանեալք...։

«Ի սահ և ի տոիփս սիրոյ վառեալ բազմաց ի մանկանց Սրբոյ եկեղեցւոյս հայաստանեայց, հնպէին գիտել զնոյնս և առնուլ զչափ բանիցն սբրոյն. որոց և հետեւիլ հոգւով իբրեւ բանից սրբոց Առաքելոց և Մարգարէից։

«Ի զի բան որում ի բազմաց անգելոց ի փեռայ ժամանակաց ի գեալ է իրաց և իրակուխեանց անհնս լինիլ կամ նուազուն գտանիլ. քան այսմ սարսափ և վասն թիղթոցս գոգցես գոլ մինչ զի համարիս թէ զկնի բազում աշխատանաց և հնասմուտ գոլոյն մերոյ ի գիւտս աստուածաշունչ թիղթոցս ի ձեռն բարեընչան և իմաստասիրաց մեծահատոր գործ Մատթէոսի և տոպագրի (որ և մի էր ի սիրահարացն աստուածային բանիցս. որ և անգուլ աշխատութեամբ ջանաց ի գիւտ թիղթոցս գորս և էած ի լոյս օժանդակութեամբ տպագրութեան) հապճեպ թէ զկնի օրինակս հինս և ընտիրս միայն կարացաք գտանել. յորոց կարի խուզմամբ որոնեալ հանաք զոմանս սխալմունս ի գրչաց ներմուծեալս, զի էր ինչ զի երկարութիւք օրինակքն կերպան աստղեալ. և էր զի երիւքն զերկուսն. և էր զի միոյմ ի նոցունց հետեւէաք. և այսպէս ի հնգից անտի աստղեալ օրինակաց նախկինդ հանաք զվնգերորդն բարոր աստղեալ. բայց և զսմանս հոլովս և պճոնարշմունս անուանցդ և բայից թիղթոցդ քան հնոցն սոգորութեանն. և քան այսմ կերպի լրացուցաք գիտողիքս լուսաւոր բանից սրբոյն իգնատիոսի հետ 13. որք են այսոքիկ։ Նախ գիտողիի մի գրեալ սրբոյն առ գմիանձգիան առաքեներդ։ Երկրորդ առ պոդիկարպոս Սրբազան եպիսկոպոս գմիանիայ քաղաքին առաքեներդ։ Երրորդ յերփեսոս քաղաք առաքեներդ։ Չորրորդ ի մագնիսիա քաղաք առաքեներդ։ Հինգերորդ ի տրալլիանոս քաղաք առաքեներդ։ Վեցերորդ ի փիլատելփիա քաղաք առաքեներդ։ Յօթներորդ առ հռոմ քաղաք։ Ութերորդ յանտիոք առօրոց։ Իններորդ մարիոյ գնոջ միոյ ի կապադովկիա քաղաքէ առ իգնատիոս երանելի գրեալ։ Տասներորդ պատասխանի իգնատիոսի ծարիայ, երանելոյն իգնատիոսի գրեալ։ Մնասականերորդ ի տրալլ քաղաք։ Երկոտասաներորդ առ ուրիոն եպիսկոպոս։ Երեքտասաներորդ ի փիլիպպոս քաղաք, որք ի ձեռս մեր եկին։ Յ՝ ձեռագրէդ իգնատիոսի սրբոյն գրս ոչ կարացաք գտանել են պատքիկ. որք են թիւով 9. Ա, առ սուրբն յօհաննէս առաքեալ և աւետարանիչ, Բ, առ Նոյնն գարձեալ։ Գ. առ սուրբ կոյս մարիամ աստուածածինն։ Դ. առ եփեսացիան երկրորդ։ Ե. առ մագնեսիացիան երկրորդ։ Զ. առ տրալլիանացիան երկրորդ։ Է. առ փիլատելփիացիան երկրորդ։ Ը. առ զմիւռնացիան երկրորդ։ Թ, առ պոդիկարպոս եպիսկոպոսն գմիւռնայ երկրորդ։ զի ի քան օրինակն յունաց՝ են Նորին թիւղթք, 22։ Իսկ մերս աստէն պիտի այսքան։ Ի՝ եթէ արդարեւ են իսկ թիւղթքս սրբոյն իգնատիոսի գրեալք ի ժամանակին յորում եղաներ նա յատորց անտի ի հռոմ ի ժամանակս սուրբ նոսի ամարտին վկայել վասն անուան տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի. ունելով պիտի զվկայս մեծամեծս։ Նախ զսուրբն գիտնականս՝ որ գրէ ի գրս աստուածային անուանց ի չորս գլուխն ի ԻԲ ընտրեալն յայտագս թիւղթոյն որ առ հռոմայեցիան ի հասն աստուածածնեցն տոփմանց. և զի թիւղեցս ասէ ոմանց առ ի մեջ սրբազնասնեալ գաց՝ աստուածածնագոյն լինիլ գտոփմանն անուան քան զսրբոյն. քանզի գրէ և աստուածայինն իգ-

Նատիոս, ևթէ իմ առփսին խաչեցայ։ Երկրորդ՝ գեներ պատմիւլացին որ գրէ յԱկնէացական պատմագրութեան իւրում ի յերրորդ դպրութենն ի յերեսուն և վեց պրակին վասն ամանդ թղթոցն պաւլոսի իգնատիոսի յորում յայտնէ և զանուանս սրբոց եպիսկոպոսացն, այս է զպողիկարպոսի, զոնեսիմոսի, զդամափի, և զպօղրատոսի որք էին ի ժամանակին յայնմիկ յեպիսկոպոսութիւն քաղաքացին զմիանով, եփեսոսի, մանդրնեսացւ և սրալեհանոսի. Նաեւ վասն հոմայնեցոց թղթոյն գյունդա։ Երրորդ՝ գրէ երանելի հայրապետն միւս սուրբն պետրոս գետապարցի ի կարգս մանկութեաց ի շամկնոցին վասն հոմայնեցոց թղթոյն պայմանաւ ոք զբաժան անմահութեան սիրոյ քոյ արքեալ երանելին իգնատիոս որպէս ցորեան աստուածային գազանաց մանրեալ ժանեաք հաց սուրբ գտաւ աստուծոյ։ Չորրորդ՝ յայտնի են առաքելական թուղթքս սրբոյն իգնատիոսի գոլ ի լուսաւոր պատմութիւնս սրբոյն որ ի հաղընտիր գիրքն հայոց և մասն ինչ յայսմաւուրսն ի դեկտեմբ։ ի։։ Հինգերորդ յայտնի են բանքս սրբոյն իգնատեայ գոլ. նախ ի թղթոցն. զի ըստ շատագ Երրայեան առաքելոցն են բանքս և մանաւանդ սրբոյն պօղոսի. որոյ յար և նմանք են համայնք բանք սրբոյս. պատուէրքն, յորդորքն, խրատքն, ոգեկնքն և այլքն ամենայն։ Երկրորդ՝ վաւերի թարգմանութիւնք թղթոցս որպէս և դրեցաքն նախ յերանելի թարգմանչացն մերոց գոլ։ Երրորդ զի ունին ըղձութիւնք զպատասիկ և յոյնք ընդ ձեռագրացն և գտանեալն գրոս և կոչեն գոյ այնու իհնատիոս եփեսեցւէ՝ (որ թարգմանի սրբոյն իգնատիոսի թուղթք) որք են թուով իբ ըստ յառաջադրն կանխելոյն մերոյ յատելն ի շարս թղթոցն. եւս ևս զերեքատասանն և եմ կարացաք գտանել. որոց և սիրահար եղեալ բարեպաշտիկ ոմանք եւսուն ի տալել ի զուարճութիւն մանկանց սրբոյ նկեղեցւոյ որոց և զհաշտին առեալ բարեպաշտուն ուսուցաւ սիրացդ և սրք սիրէքդ զսիրիգեան ի քրիստոսէ ղերանելի աստուածազգեացն՝ ըստ դիպելոյ բարեպատեհ ժամու և գալոց թուղթս սրբոյն գՅնատիոսի ի տեսրակէս ի ձեռն ածեալ լրացուցանելոց եք (ըստ յուսոյն մերոյ կամարն աստուծոյ) գուարակ։ Յաղագս որոյ և սրբազրող թղթոցս և շարագ բանիցս Մխիթար եպիսկոպոս բագրեւանդա և քնիկ միաբան Երրոյ յուսակամ Վենետոյն Լազարեանց և նուիրակ կաստանդնու պոլսոյ, սիրով խնդրեմ ի ձեզ մաքուր սիրոյ հոգւոյ վասն Ձեզ ցորդացն ի լնել տեսրակիս. երախտագէտ եղեալ նախնի հարցն մերոց սրբոց և երանելեաց. որք աչխատ եղեալք թարգմանեցին զնոսա յոյժ վարժապետի սրբոյ ակեզեցւոյս հայաստանեայց. որոց ունիմք զպաստառութիւն ոչ գլանալ զերախտիսն. այլ հաստ ցանել զպատուն ըստ սրբազան առաքելոյն խրատու. զի լինիցիմք արդարեւ որպիք հարազատաք հոգեւոր հարցն մերոց սրբոց. որպէս զի և բարեբար հայրն երկնաւոր նոցին մաղթանօքն պարգեւեսցէ մեզ զբարիս ի ձեռն բարեգործն որդւոյն իւրոյ միածնի պարգեւօք ամենապոր սուրբ հոգւոյն հշմարտի. որում փառք և երկրպագութիւն մշտնջենաւոր օրհնարանութեամբ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից Ամէն»։

13 էջէն կը սկսին Իգնատիոսը, և կ'աւարտին էջն 157. յետոյ՝

«Ձիշատակարան Տպագման Սուրբ Երրորդ. Փառք, պատիւ, գոհութիւն և երկրպագութիւն, ամենասուրբ Երրորդութեանն և մերոյ Աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. Որ իւրով գերակատար և ամենակարող գօրութեամբն և անհուն ողորմութեամբն, եւս կարգութիւն մերս անարժանութեան՝ հասանիլ ի կատարումն տպագման գրքոյս. ի թուոյ փրկչին 1788. և ի թուոյ մերում ԹՒՄԲ. մարտի ամսոյ 18։ ի կոստանդնուպոլիս։ ի տպարանի Պետրոսեան Վանեցւոյ։ ի ձիշատակ ապուհեղի Պետրոսեան Ձօհան և Թոմանեան Իգնատիոս ի Քրիստոս հանգուցելոցդ։ Որ՝ սրք հանդիսիք Աստ հոգևշոյ Վասնէնս, ընչեսցիք ի Քրիստոս ի մարս ը մսիքնան ձեր մով հայր մերս գվերոյնչեայ Ձօհանն և իգնատիոսն, հանդերձ հոգեւոր և մարմնաւոր ծնողիս և ամենայն արեանաւոր մերմաւորք ի բնանդ. որոց գհոգիսն տեր յուսաւորեսցէ. և որք յիշէքդ յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ փրկչէ մերմէ Ամէն։

«Ընակ յետոյ յիշեսցիք ի մաքուր յաղօթս ձեր զմշական տպագրարանիս, այսինքն դպրաբարդօղս և գրատօղս կապարէից գյոհաննէս գասէփանոսս և գմանուէլ մանկունս. և դժրաքան և ըզհաստատարիմ միջնաւոր կարապետ պատանին. զի աղօթիւք ձերովք գօրացեալք, գհունակութիւնս և հաստատութեամբ ծառայեցեն աղդաչաշ և աստուածահաճոյ արհեստիս ապագրչութեան Ամէն»։

Թիւրն 8°, էջերն աստղափակ, ապագրութիւնք խնգ. էջք 159։

St. *Vindiciae Epistolarum* Sancti Ignatii. Isaaci Vossii Epistolae duae adversus Davidem Blondellium. Cantabr. 1672. – *The ancient Syriac version* of the Epistles of St. Ignatius to St. Polycarp, the Ephesians and the Romans. Ed. with English translation and notes. Also the greek text of the three Epistles, corrected according to the authority of the Syriac version. By Will. Cureton. London, 1845. – *Vindiciae Ignatianae*: or the genuine writings of S. Ignatius, as exhibited in the ancient Syriac version, vindicated from the charge of heresy. By the Rev. Will. Cureton. London, 1846. – *Corpus Ignatianum*. A complet collection of the Ignatian Epistles, genuine, interpolated and spurious, together with numerous extracts from them as quoted by Ecclesiastical Writers down to the Tenth Century, in Syrian, Greek and Latin. An English translation of the Syriac text with copious notes and introduction, by the Rev. W. Cureton. London, 1849. – *Vindiciae Epistolarum S. Ignatii*; editio nova annotationibus et praefatione ad hodiernum statum accomodata. Oxonii, 1852. – Ueber der Verhaltniss der textes der drei Syrischen Briefe des Ignatio zu den ubrigen Recensionem der Ignatianischen Literatur. Von Richard Adalbert Lipsius. Leipzig, 1859. (Հմմտ. Ջափա. Մոնդրն. » էջ 182 .– Պարձեալ ի կայսրանութիւն մը (Ա.գիրեանի յօրինածք) հայ–լատ. « S. Ignatii Patris Apostolici, quae feruntur Epistolae, una cum ejusdem martyrio, collatis edd. Graecis, versionibus Syriaca, Armeniaca, Latinis, denuo recensuit, notesque criticas adjecit I. Henr. Petermann. Lipsiae. 1849. Th. Zahn, « Ignatii et Polycarpi Epistolae, martyria, fragmenta, Leipzig 1877. – « Lettera di Sant'Ignazio detto Teoforo, vescovo di Antiochia e martire a quelli di Smirne, scritta da Troade », իւրաքանչիւր իգնատի առանձին հակառակ. (մեր օրինակին մէջ գրքին ընդհանուր հաստատ կը պակսի. ուստի չեմ կարող նշանակել թարգմանչին անունը, եւն). – Lightfoot, « The Apostolic Fathers, Part. II. լոնտ. 1885, 1889 երկու հատորով. վկայբանութիւնն II, 473–91, աստրերէն նախ Moesinger, 1872ին) անգ՝ II. 687–708։ Հայ վկայբանութիւնն նախ P. Martin

ի գիրս *Pitra*, Analecta sacra, Տար. Պ. 2 5. Թրգմ. 280–81։ Թղթերուն յունարէնը՝ Gallandi, Bibl. I, 413 503. Migne, Ի, 625 725 և 729–941 երկու խմբագրութեամբ։ — Պատկր, «Ակնարկ մը Ս. Իգնատիոսի Թղթոց վրայ», զոր Տաշեան աննչան կը համարի. Քուցակ. էջ 1093) 1895–96, էջ 151, 161, 502, 538, 564. – 1896–97, 21, 32, 57, 81, 111, 141, 152, 182, 222, 361, 385, 414, 465, 486, 538, 561. — 1897–98, 34, 85. Հեղ։ — Յայտ. Ա. 55, Բ. 299։ – Սփիւռք Ի, 141–185։ – Ջատրպ. «Մանդրե» 479–83, եւն։

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԻՒԱՒՈՅԻ, ի Շաֆրիին վանաց. — Մահուրիւն Սրոյ Աստուածանին եր Լսու Գրոհատու։ Արարեալ սուրբ վարդապետին Իգնատիոսի։ ի խնդրոյ Տէսան Երիգորիոսի Հայոց կաթողիկոսի։

ՁԵԶՆ Ի, հակասին չալակը կայ. Ասոնցմէ առաջինը կը պարունակէ սուրբ վարդապետին Իգնատիոսի, առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց «Երիգորիոս» գրուածքը, զոր կը յիշէ Ջ. վարդապետական պատկեր մը կայ, ատոր տակ հետեւեալ տողերով.

«Ջատեւտարանն ըստ Ղուկասու,
Որպէս ցուրեան կամեցաւ կատար.
Սուրբ վարդապետըն Իգնատիոս,
Իգնատիոս Հայկազնական»։

Ի ԷՋԷՆ կը սկսի մեկնութիւնը, և կ'ատարի ՀԷՋԸ ՂԻԹ = 129), յետոյ «Ցայտարարութիւն ինչ Ա. ընծիերցող նկարագրի վանն սրբոյ Պատուհաս և Հնգիանակի սորին և Տարեցմանն» վերնագրով գրութիւն մը կայ, ուր կ'ըսուի.

«... Ցորոց նրանելեաց՝ մի և այս երջանիկ և բանիբուն յոգնեմասս վարդապետս Իգնատիոս հանաչի։ Որոյ էին ատոնցմէկիցք սուրբն Ներսէս շնորհալին և նգրայր նորին սուրբն գրիդոր վկայաբերն։ Զոր՝ ի ծուսանկան հայոց, Շնի, վախանեալ սէր սուրբ քաջասէզ կաթողիկոսն հայոց, Նասի յանժոն հայրապետական սէր սուրբ գրիդոր վկայաբեր, եգրայր արբոյն Ներսէսի շնորհալւոյ։ որք էին յազգէ սբբոյն գրիդորի լուսաւորչին մերոյ։ Ը՛ ի Նատին սորա ի հայրապետական աթոռն հոյոց, սկսաւ մեծաւ սիրով և ջանիւ՝ քաղաճ գիրս և հառս յայլոց ազգաց բրնատրէից թարգմանել ի մեր լեզուս և յաւելուլ յեկեղեցիս հայաստանեայց։ էր՝ որ ի քն աշխատութեամբ, և էր՝ որ ի ձեռն այլոց։ Որ և զատ գրաբեր բարոց ի լոյց հրամայեաց և ատոնցմէկին ի լոյս հանարկը վարդապետիս իգնատիոսի՝ մեկնել զսուրբ աւետարանն գոհաստս։ Ը՛ Նորա յանձն առեալ հնազանդութեամբ և սիրով սկսաւ մեկնել զայն որքան և հոգին տայր բարբառել Նմա։ Ի պատմագրութենան կիրակաս վարդապետի գրեալ կայ վասն ատոր թէ, զառաջինն ոչ էատ յանձն գնդիր հայրապետին. անբաւական ալամ գործոյ գինքն կշռելով։ Ը՛ ի դիշերի մխոմ հետս յերազոյ։ գի յերկարաձգ և լոյսաւիր գարապատի մխոյ բազմեալ ամենայն արդիւնական վարդապետքն եկեղեցւոյ՝ մեծատ ցնծութեամբ խրախճանս առնէին ի միասին և գուարճանային։ Ը՛ մինչ կամեցաս մտանել և ինքն ի ներքս առ Նոսա, արգելին գնա առնլով, գու վասն գի ոչ կատեզար աշխատիլ ի մեկնութիւն աւետարանին, ոչ մտցես ատր. չունելով ընդ մեզ մասն ի վայելմանէս։ Ը՛ զարթնուցեալ ի քնոյն, ալ ոչ եւս յապաղեաց կենդրին. այլ անդէն վազվազակի սկսաւ գրել։ Ը՛ որպէս ի նախերդանին խոստացաւ, ատար զսա ոչ յոմի երկարատան և ոչ կարի կարճառոտ. ոչ յոմի խորին չարադրանօք, և ոչ որպէս աշխարհաբերէն։ Այլ զամենայն իսկ միջակ իմն հանապարհս յորինեաց գիր բանան քաղցր և ախորժ լսելեաց։ Որոյ գիմաստիցն գչոմ՝ բանիցն իւրոց յայտնին կերպարանաք։ Ալ՝ տես սիրելի ընթերցող, զի եթէ դատնիցի ի սմա բան ինչ գոր այլ ոք ի սրբոց այլապես իցէ խոսեալ, մի՛ ինչ չփոթիմանս այնր վասն ներկայիցէ ի քիչ. զի մտացն հանապարհ ըստ զանազան կարծեաց՝ զանազան ընթացս ունի։ Վասն որոյ և ի յատուածաշունչն գրեանս գտանին բազում բանք, զորոց գանազան կարծիս ըստորգեն ակնդնդալ վարդապետք։ Նթէ ոչ, ուստի՞ այսչան գրեանք մեկնիչ վարդապետաց յատախեալ բազմանային. միոյն եւ եթէ կարծիքն գոյով բաւական։ Որ և այս ի հոգւոյն սրբոյն բան ի բան անհնարին հանաբրէն։ Ը՛ ատի վասն այսր պատճառի սա սուրբ վարդապետս իգնատիոս ի յայսմիկ դերոջ խրատ յիշէ ի տնդիս ուզիս՝ թէ բանս այս՝ այլոց ոմանց այսպէս թուեցաւ, իսկ մեզ այսպէս։ Իսկ թէ և այլոց ոմանց այլապէս ինչ թուեցաւ, նմին եւս դիմակալիլ ինչ ոչ ունիմք։ Ալդ՝ որ քեզ հաճոյ է՝ զայն ընկալ. մեզդրանս ուրուք ի սրտոցն ոչ դնեցուի։ զի այն յանդգնութիւն մեծ է առ հոգւոյն շնորհ։ Ալյսքան յապաղս ներագրեալ քանից սրբոյ մատենին, և հնդհանակ սորին սրբոյ վարդապետին իգնատիոսի։

«Իսկ յաղագս Տալէմանն ծանիր, զի ի գնգնդկոմիդն և ի չափաւոր յանան սորին սուրբ գեղ, կամեցաք սըզել զան ի վայելումն բանաեր մանկանց սրոնի. զի մի ծածկեալ մնացեալ այսպիսի պանծ հոգեւոր՝ բանասիրացն առաջի։ Ը՛ էատ յանձն՝ տալ զծախս ուսեցման սորին՝ բարեպաշտուն և հոգեսէր մանուկի յակոբ ամուսնոյն. որ Է այժմ ապատատար և միաբան ի դուռն սրբոյն Ջակոբայ ամենապատիճ աթոռոյն ամենայն հայոց ի սուրբն սաղիմ։ Ը՛ այնպէս ուխտեաց Թէ՝ այլ ոչ առնուցու գիր ուսեալ դրամբ. այլ ի վաճառէն սորին՝ և այլ ինչ գիրք սպասցի. և յետ այնր և այլ։ և այսպէս անջնջելի յիշատակ մնասցէ հոգւոյ իւրում։ Ցուսալով և ես Թէ՝ իցէ գի և այլք ոմանք բարեպաշտացն ի սոյն այս գործ յորդորեսցին. որ է մեծագոյն բարեգործութիւն և անջնջելի յիշատակ՝ որ իրրեւ առատ աղբիւր՝ միշտ գնդի ընծայել պատճառին իւրոյ։ Ջի Թէ զմարմնաւոր ծառայան աղատել ի կալանացն՝ մեծ ինչ է առ աստուծոյ, որքան ապա համարեսցի մեծագոյն այս, զսուրբ գրեանս ի լոյս ածել, որ գնոցա ծառայան միտգ՝ ապատեն միշտ ի դժոխային կապանացն։ Որոց յիշատակն օրհնութեամբ հղիցի. և հոգւոց նոցին վարձս բարեաց շնորհեսցէ ամենատես և բազմագութ Տէր. ամէն։

«Ոչ ոք եւս ոչ սրբոյ բանաեր եգրոյր։ զի ի հնագիր գրեանս մեր՝ յայտ իսկ է որ ի բնաբան գրեանց հղեալ վկայութեանցն համարաթիւ ոչ է հղեալ։ վասն որոյ որոց կամիցին գտանել զանդն, ոչ ասկաս ինչ գժուարութիւն կայ առաջի։ Ա՛տատ և մեր ըստ կարի մերում աշխատեալ՝ հաւաքեցաք զնոսին և եղաք յիւրաքանչիւր տեղիսն ի մէջ տողիցն։ Ալակուն գտանին և այլք, որոց ոչ եմք հղեալ գիմիս և այնք՝ երեք գնգաք են։ Ջի կամ զանգին յայտնագոյն համարեալ՝ ոչ եմք հղեալ, և կամ զի կան հղեալ հանդէպ բնաբանին՝ կրկնել գնդնս ոչ կամեցաք. Թէպէտ և կրկնել գնդնս ոչ կամեցաք հղեալք են ոմանք և կամ ի մուտ անկեալ՝ այնպէս մնացին։ Ը՛ ոչ գոյ այնպիսի, զորոյ գտեղին ոչ կարացեալ գտանել՝ չեցեմք հղեալ գիմին. օժանդակ ունելով մեզ զմեծ ցանկն առ-

տու ածաչնդրն։ Ցոր ի մերում ժամանակիս աչխատասէր տիրացու մանուէլ նկրտցաս մեզ՝ անսանելի առաջնոյն յանձն առեալ, գլուխ առաջնոյ չունէ գիրքն չարագասեաց այլբենական կարգագրութիւնամբ։ յորում բան ինչ յաւելուածոյ չունէ գրոց անտի ոչ դասեի լեզ չիցէ հնդեալ։ Իւ արդ՝ ոսպեցաս տուր գիրքս ի հնոցեանս մերում Ռ՚ՃՉԻ։ Համավիրդ նգերնալ ընդ ատրդ գնկուսմբեր ամուղն։ Ի Հայրապետութեան սրբոյն Լուսաւորչին Հայոց ազգիս այրդիանական տեղացն, և կաթողիկոսութեան մեծի քաղաքիս, ուռան Գրիգորի և ուռան Յովհաննու Աստուածարան վարդապետացն և Արրագան Եպիսկոպոսացն։ Ի տպարանի խոճայ կարապետի որդի մահուան աստուածատուրին և որդոյ նորա տիրացու յովհաննիսին ի կաստանդնուպոլիս քաղաքի։

« Արդ՝ յիշեսջիք ի մաքուր ազոխս ձեր զվերայիշեցեալ բարեպաշտուն դմահուանի Յակոբ ամուճայն. որ կազապիսի բարի յիշատակ և կենդանի արձան և զուակ հոգեսր նիմոց հոգոյ իւրում. լինելով և օրինակ բարի՝ ցնատղոյին իւրոց։ Որում հատուսցէ տէր վարձս բարեաց ի յարութեան արդարոց. ամէն։ Յիշեսջիք և զյարաշխատ գործունեայս ատղապրատանն սորին զմահուանի աստուածատուրն, և զծնողսն նորին։ Ի գրարեմիս համակամ որդնակն նորին զաշխատասէր գործարսու յօհաննէան։ և զհանգուցեալ մայրն սորին։ Ղազե գէյոս և զնատաստանիսի աշխատասէր մշակն սոցին զվանեցի տէր աստուածատուրի որդի գասարխանն։ Ի յիշոտդոյ վարձս բարեաց շնորհնացէ տէր աստուած մեր։ Որում փառ պատիւ և երկրպագութիւն յաւիտեանս յաւիտենից Ամէն »։

Նկ. Էջին մէջ կայ Հերոնիմոսի նախադրութիւնը, և յաջորդ էջին մէջ « Յանկ և զուցակ Գիրքս որ Բանից սրբոյ Մատուեոս », եւն., ցէջն նմրև, և յաջորդ էջին մէջ ծանուցում մը ցանկը գործածելու և ուպածը գտնելու, որ և կ՚ըսուի. « Ի մինչ օպուիցիս անաչխատ գամամբ, գաչխատող ցանկիս դպատաստար մեղապի անձն իմ յիշեսջիր յաղութիս քո։ Ի ոզջ լեր... »։

Գիրքը մեծ 8°, երկսիւն, միջակ գրով, զարդապակ էջերով. էջք նմրի (= 152)։ Մաքուր տպագրութիւն։

= Բ տիպ, ի կ. պոլիս, 1824.

Մանկունքիւն... կաթուղիկոսի։ Տպեալ վերստին՝ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Տեառն Եփրեմի Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Կարապետի գևորգեանիկ Ակն Եպիսկոպոսի։ Նաեւ ի պատրիարգութեան մեծի մայրաքաղաքիս կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Կապետեսի Երանաչնորհ Ակն Եպիսկոպոսի։ Ի դեսմիք Աստուածասէր մահտեսի Աբրահամ Ամիրայի Ակնեցւոյ մահտեսի Յօհաննեան։ Ցամի տիրկին 1824. Ցունիսի 12։ ի Հասան փաշայ խանն։

Գիրքը 1° է, քապ միասին. կարգը նման վերնոյն, և յէջն 495՝ « Ցայտարարութեան » մէջ կը գրուի.

«... Իսկ առիթ անդրէն արգի տալեցման սրբոյ մատեանիս ծանեցուք մեզս սիրելիք. զի ամանք ի բանասէր և բարեմիտ անձանց տեսեալ զպատիճ պակասիլ սորին, և հասարակ արանց ի ձեռս բերել անգամ դժուարին, և այն՝ ի գին մեծագին, արժան դատեցան ապդ առնել գայս ամենայն՝ առն բարեպաշտի և ազդասիրի Մահտեսի Աբրահամ ազնի Ամիրայի, և խնդրել ի նմանէ ի բարեաբ անձնէ յդնախ ի լոյս ընծայելոյ գայս ընտիր մատեան՝ սակս չատոդոտ շահատանութեան առ որ կարօտեալ բանասիրաց ազգին իւրով իսկ արդեամբ վերստին անդրէն ի լոյս ընծայել։ Եւ սրում սոյն սա՝ ունի յինքեան գանձեալ՝ որպէս գանձարան պատուական ականց ցանկալի Նիւթոց, շարադրութիւն գեղեցիկ ոճ վսեմ և միջակ ձեւ բառից վայելուչ և իմաստիցն չափաւոր միանգամայն և ինչ ինչ բան ընտիր և նիւթաւոր. նա և դասեցնայն՝ որ ինչ է աստ ինաստից կարի կարեւոր։ Ի սալ վաստակեալ ի բարեգոն քաղս նորա ըստ իւրոց դատմանց մատուցին առ նա գնդիր իւրեանց, իսկ անձն այն ազնուական՝ ըստ սրում իրրեւ գայլ երեւելի ազնիւս ի մերում ազգի՝ այր ազգասէր և առաքինի՝ հաճելով ընդ բանաւոր բանս նոցին, ըստ բնալոյս քարեաբեր յորացն բնմման չարժեալ յատանութեան կրից՝ էջ վաղվաղակի ի խնդիր նոցին՝ և իւրով իսկ արդեամբ՝ սրպէս խնդրեին, ետ արձանացուցանել անդրէն վերստին զայն սա ի տիպ՝ յիւրն սեփական ինչ գործարանի ի յիշատակ իւր ինքեան նաեւ իւրայնոց իրրեւ արձան կենդանի։

« Իրեմն, սիվ քանասէր անձինք՝ յորոցիսմ ընդհանուր գամենեսին սիրոյն քրիստոսի, ի յորմէ եռնոյն ձեր գաս, և ի քազգրանային ոտից ձերոց, յիշեսջիք ի մաքուր մաղթանս ձեր զ՚ի վեր անդ յիշեալ ականցի բարեպաշտ մահտեսի Աբրահամ Ամիրայի, ընդ սրում և զլարեպաշտ ծնող նորին լինելոյանդ սաղապի հանդուցեալ մահտեսի Յոհաննի՝ և զյարդի նգերայր նորին հանգուցեալ գալարդ՝ նաեւ զայնոսիկ՝ որք արդ ապիմ են կենդանի, մայր նորին մահտեսի աննա՝ Տիկինն և դնգերայր նորին մահտեսի Լրաին, և զնգերս որդիս նորին գասպարն, սահակն, մահտեսի Նորուն, և զԼորգն, հանգերձ ապ ամենայն կենդանոնք և ննջելովք նորին, խընդրելով ի սեւտանէ՝ այն որ կարժէք է տալ, տացեն սոցա ամենից ընդ յաուկ մարմնոց գվարձս բարեաց ընդ երանելեաց. Ամէն »։

Գրուածներ. Տես Ալիշան, « Շնորհ. և սպարագայ իբ » Պ. Ֆ.։ – « Ազատաւ », 409, ուր կ՚ըսէ ի մէջի պլոց. « Բանասէրք գրեալեէ անանձյատ ունին գյիշատակ Լարգսի յատատաշխակցն իւրեմ Լգնատոխս վարդապետէ, ի քաղաքանոյ մեկնչէ Աւետարանին Ղուկայ, ներհակաբար ընկերին հատատուպան, կուռ և սեզմ ոճով, պլ բատական իմաստութ, և յատակ գասական հայկաբանութեամբ », եւն։ – Զարպ. « Պատ. Հայ Գեր. » 642։ – Ղամչեան, « Պատ. Հայոց » Գ. 26, 56-7։

ԻԳՆԱՏԻՈՒԻ ԱՐԱԲԵԱՑԻ, ՄԱՐՄՆԱԻԱՆՑԻ. – Տես ՏՕՄԱՐ 1668, էջ 180. – 1738, 303, եւն։

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԼՈՑՈՒԼԱ. – Տես ԼՈՑՈՒԼԱ Ս. Ի.։

ԻԳՆԱՏԻՈՍԵԱՆ Ա. Մ., — Հանդես Լուսաբոյչական ի. Բողոքական Հայոց որ ի Տաճկաստան. կարգադրեաց Ա. Մ. Իգնատիոսեան Վանցի։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1880. 4°, 168 էջ։

Բովանդակութիւն. Գլուխ Ա. Յառաջաբան, 1։ – Խնդիր 1. Հայն ի յուդման կայ. 2. Ի՞նչ ըլլայ է աղգասիրի մը ընելիքը. 3. Հանդիսիս վախճանը. 4. Խնդիր առ ընթերցողս. 10։ – Բ. Մուտ բողոքականութեան ի Տաճկաստան. 1. Ի՞նչ է Աւետարան քարոզելու պարտքը. 2. Ի վերայ ընդոքական ընկերութեանց. 3. Ի Տաճկաստան գտնող Բող. ընկերութիւնք և նոցա արդիւնքը. 4. Մուտ բողոքականութեան ի Հայս. 5. Հատուած

ծիլ Հայ Բողոքականաց. 32։ — Վ. Թէ ինչո՞ւ բողոքականութիւն կընդունուի կամ կմերժուի. 1. Բողոքականութիւնը մոլորութիւն է Լեթ բարեփոխութիւն. 2. Ա՛նդուրժելի պահպանել կամ բարեփոխել. 3. Լուսաւորչական եկեղեցին կարո՞ղ է բարեկարգութիւնան կամ ոչ. 4. Եկեղեցին բարեկարգել անոր մէջ ձեռքով կամ անկէ զատուելով. 5. Ազգասիրութիւնը կներէ Լուսաւորչական եկեղեցիէն բաժանիլ կամ ոչ. 6. Բողոքականաց՝ Հայոց Աւետարան քարոզելը հակաքրիստոնէական գործ է կամ քրիստոնէական. 7. Տարաձայնութիւն ի Հայս եկեղեցական դրօնց մէջ. 74։ — Վ. Ջու գալչիո Բողոքական Հայուն ընդ Լուսաւորչականին. 1. Թէ ժողովրդեան ու ինքնգիական և բարոյական որպիսութիւնը նոցա. 2. Ի սուտ ձնացուցիչը և որպիսութիւնը դասատիրակաց. 3. Ազգային կառավարութիւն և որպիսութիւնը պաշտօնէից նորա. 4. կառավարութիւն Լուսաւորչական և Աւետարանական եկեղեցւոց և որպիսութիւնը պաշտանէից նոցա. 5. Մասնաւորութիւնը և որպիսութիւնը նոցա. 6. Ներկայ վիճակ Լուսաւորչականաց և Աւետարանականաց, 131։ — Ը. Կանխաւետութիւն ի վերայ ապագայի Լուսաւորչականին և Բողոքականին. 1. Քաղաքական փոփոխութիւնք անհրաժեշտ են լուսաւորչականութեան և ի նպաստ բողոքականութեան. 2. Բողոքական ընկերութեանց չնաքերն աւելնալը անհրաժեշտ են Լուսաւորչականին և նպաստաւոր բողոքականութեան. 3. Բողոքականաց վրայ եղած չարձակումը կդադրի և Լուսաւորչականացը կսկսի. 4. Աւետարանականը իւր բարեաց դասատիրակութիւնը պիտի վայելէ. Լուսաւորչականն ալ իւր ներքինութեանը. 5. Հայոց մէջ անկրանութիւն կտարածուի. 6. Ահաւոր բողոքականութեան, 152. — Չ. Վերջաբան. 1. Եկեղեցական, ազգային և ուսումնական միութիւն. 2. Բողոքականութեան ընդհանրացում. 3. Ցաղագս բարեկարգել միութեան, 163։

Ակիզբը կայ «Յուզակ դրութեանց յորոց քաղեալ են բազում բանք Հանդիսիս», և ի վերջն երկու ուսանողաց, «Սիրէ Հայը», (Վ. Մ. Շմաւոնեան՝ պատուելիի), և Գէշիկճաշլեանի «Նշմայր եմք մեք»։

— *Խնդիրը յոտոզս մկրտութեան... Աչխատասիրութեամբ Ա. Մ. Իգնատիոսեանի՝ քարոզ Երիցու Մարզ-Ալանի։ Պոլ, նոյն տպ., 1886. 8°, 124 էջ։*

ԻԳՆԱՏԻՈՒՄՆԱՆ Ե. Ա. Խարգմ. — Տես ԻՆԿՐՈՒՄ, Ր. Ձ.)։

ԻԹԼԱԼԻԶՄ ԵՒ ՄԱՏԷՐԻԱԼԻԶՄ. — Տես ԽԱՆԱՁԱՏ Ի.։

ԻԹԼԱԼԻՍՏ ՎԱՆՈՒՆ. — Տես ՇԶԻԿԵՐԻՆ։

Իզմայլեան Պօղոս, քաղաքագլուխ Թիֆլիսի։ Մաշտոց տաճիկ Մուրճ 1895, թ. 2, էջ 351, թ. 3–4, 567։

ԻԶԱՄՊԼՒ. — Տես ՇԱՎԼԻ։

ԻԶՄԻՒ. — Տես ՉՄԻՒԻԵՒԻԼ։

*Իզմիրլեանց (Իրիգոր Յովհաննիսեան՝ ուսուցհայ։

Մաշտոց տաճիկ Մուրճ 1894. էջ 1521։

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆՑ ԿՏԱԿ. — Տես ԱԼՀԱԿ-ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄԻՒՍԱՆԱԿ։

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ (Մատթէոս Եպիսկ.) — *Հայրապետական աթոռոյ Հայոց տանեանց Աքաթիկոսական աթոռը նիկոմիդիոյ ի Պարտմար ոչ Սիու։ Կրեց Մատթէոս Եպիսկ. Իզմիրլեան, Միաբան Մայր Աֆոռոյ Ս. Էջմիածնի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ջարդարեան, 1881. ի Հայրապետութեան Հայոց տանեայց Անաքելական Մուրբ Էկեղեցւոյ Տ. Տ. Գէորգայ Ե Հայրապետին Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց. ի Պատրիարքութեան սրբոյ Էրուսաղէմի Տ. Եսայեայ Արքեպիսկոպոսի. ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ. Տ. Ղեւոսեսի Ե. Արքեպիսկոպոսի։ Փոքր 8°, ԺԹ + 1288 էջ։*

Տպուած է նախ փունջին մէջ, ինչպէս կը ծանուցանէ նաեւ Հ. Ալաճաճեանի Ազգը գրքին բաղկիկը. և Հերինակին «Ջեկուցումը», որ կ'ըսէ.

«Ամենայն խնդիր՝ որ պատմութեան կը վերաբերի՝ պատմութեան վերլուծմամբ կը պարզուի և կը լուծուի։

«Այս սեռ մեթոդէն, ահա, ազգ գործոց մէջ ջանացի Աղիամարայ և Այլ կաթողիկոսական դարաւոր խնդիրներն վերլուծել ի գիրս մերիս կարգադրութեան նոյն խնդրոց վասն միութեան Ազգիս և առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։

«Պարտք կը համարիմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել առ Մեծ. Համբարձում Էֆէնտի Ալահաճեան Տէր և Խմբագիր փունջ Ազգային պատասխանի յղացողի՝ որ ամէն աշխատասիրութիւնս իւր ներքին մէջ ընդունեց, և յոժարակամ յանձն առաւ առանձինն ետս հրատարակել»։

Իսկ Դպրութիւնը կ'ըսէ. «Ազգային նշանաւոր ժողովոյ 1870 Օգոստ. 28ի նիստէն ակաւոյզ մը մերժուեցաւ Հայ Կաթողիկոսին մէջ, և մեր ուրախութիւնը կարճատեւ եղաւ մարաշցի պէտ. Տ. Մկրտիչ Լեպիկոսեան 1870 Հոկտ. 27ին Հայ կաթողիկոս ընտրուելուն (տես յուշատետր 1870 ամին Լ.Դ. Նիստ Ազգ. ժողովոյ էրես 519 էջ և.) և Նոյ. 12ին Ազգային ժողովէն վաւերացումն (տես յուշատետր 1870 ամին Լ.Ի. Նիստ Ազգ. ժողովոյ) և Նոյ. 28 կիրակի օր կաթողիկոս օծուելովը (տես Հանդարտատետրին Գազ. ժողովոյ 1871–1872 ամի երես 14 էջ Ե.) խնդիրը լուծուած և վերջացած է. սակայն հնչմանրիտ է բայ մեզի թէ աւելի եւս կենդանութեան խնդիրը, և ինչ տարբերութիւն Ազգ. վարչութեան և Մկրտիչ Արշազանի միջեւ բանակցութեան նիւթի ըլլալէ վերջ պատր վերստին հրապարակ եկած է։

«Հայ խնդիրն առանց իւր ծագման պատմութիւնը աներեւոյթ ի գոյ է զայն լուծել հնարելը, ի զուր է և վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու համար եկած ջանքը. սուտ համար էր որ 1870 օգոստ. 28էն մինչեւ 1872 Յուսկանին վերջերը Ազգ. ժողովին մէջ և հրապարակին վրայ բազում տարաձայնութիւն և չփոթի յարոյց, և ոչ նուազ առիթ մասնակարարեց կրկին յուզմանն, և ալ անկէ ետքը լուրջ տրամաբանութիւնը չէր որ խնդիրը իւր քննադատութեան բովէն անցընել կուզէր, այլ կիրքը, որ յուզած էր մտքերը, և սխրած՝ գազափարաց վրայ։ Այսօր ետս խնդիրն տակաւ առ տակաւ այն փիճակին կսկսի հասնիլ, և Յերեւակայն ժամանակն աւելի պիտակակոր ըլլայ Ազգին։

«Արդ՝ ըստ որում խնդիրն ունի իւր պատմութիւնն. ըստ որում քիչերը տեղեակ են անոր, և ըստ որում քար գայթակղութեան եղած այն խընդիրը իւր այս վիճակը պիտի չպահանակէ ի միասնեկեցւոյ՝ եթէ գեռ եւս յապաղէ պատմութիւնը իւր վերջը տալ։ Ընտրեալ ձեռնարկած եմք խնդիրն պատմական տեսութեամբ ներկայել հասարակաց ի մի անգամ և ընդ միշտ լուծումն խընդրոյն. և որպէս զի Սոյ խնդրոյն ինչ ըլլալը գիրբմբռնելի ըլլայ, հարկ համարեցինք նախ Հայաստանեայց Աւաքելական Եկեղեցւոյ և կամ որ նոյնն է ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնն. Ը. Ազ-

Հնամարդ և Փ· Սող վանահայր վիճակաւորաց կաթողիկոսութիւնն իրենց պատմութեամբը քննութեան առնուլ, և անոնց ամէն մէկին առանձին ունեցած իրաւասութեան սահմանը, պաշտօնն ու պարտաւորութիւնը ցուցնել, որ միայն կրնայ յուծել խնդիրը և վերջացրնել »։

Ներածական մասին. ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ Ս· ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ· Հաստատութիւն. Անկախութիւն. Իշխանութիւն և իրաւասութիւն· Պաշտօն և պարտաւորութիւն· Հայրապետական կոնդակ առ Տ· Դաւրէս Բ· Պատրիարք Ս· Պօղոս· Ս· Լիմմիածին Մայր աթոռ· Պահպանութիւն Հայրապետական աթոռոյ յայլ և այլ տեղիս· Իարձ Հայրապետական աթոռոյ ի Ս· Լիմմիածին· Էրես 5–266։ — ԱՂԹԱՄԱՐ· Ակիզն կաթողիկոսութեան Աղթամարայ· Դպրով և արձակումն Տ· Դաւրէսի, Տ· Քոմիտա և Տ· Իսահակ կաթողիկոսացն Աղթամարայ· Կանոնադրութիւն վանից Աղթամարայ· Իշխանութիւն վանահոց Աղթամարայ· Օծումն Տ· Պետրոս (սիւլսիւ) կաթողիկոսի և այլոց· Եւ ինքնագիր կաթողիկոսութիւն Տ· Իսահակայ Եպիսկոպոսի· Էրես 267–124։ — ՍԻՒՆԻՔ· Ակիզն կաթողիկոսութեան Սոց· Տ· Տ· Փիլիպպոս Հայրապետ ամենայն Հայոց և Տ· Դաւրէս կաթողիկոս Սոց Հայրապետ· Տ· Անդրէաս Պատրիարք Ս· Պօղոս և Տ· Մատթէոս կաթողիկոս Սոց· Ակզբնաւորութիւն Հաստատման· Տ· Հրեշտակ Ս· Եւ Բ· կաթողիկոսաց Սոց· Խրիմեան ի Սիս· Վախճան Տ· Ներսէս Բ· կաթողիկոսի Սոց և ինքնագիր կաթողիկոսութիւն Տ· Դաւրէսի Եպիսկոպոսի, 425–501։ — Դէր բնակութիւն Հայրապետի Հայաստանեաց Ս· Էջմիածին· Վախճան Տ· Տ· Մատթէոս ամենայն Հայոց կաթողիկոսի առաջնոյ· Ուրկէ նամակ Սիւնեաց առ Ս· Էջմիածին· Կաթողիկոսական Ցանձնաժողով և իր տեղեկագիրը· Պատրիարքական պաշտօնագիր առ Սիւնիս· Էջմիածնայ վիճակային ժողով և իր վճիռք նկատմամբ Տ· Իսահաւսեր և Տ· Դաւրէսի ինքնագիր կաթողիկոսաց Աղթամարայ և Սոց· Հայրապետական բացարձակ ընտրելի թուղթիս Հայոց Տ· Գէորգ Արքեպիսկոպոսի Պրուսայի· Պատգամաւորք թուղթիս Հայոց· Վկայագիր և կոնդակ և հրամանագ պատգամաւորաց· Պատրիարքական պաշտօնագիր առ Սիւնիս· Համագային պատգամաւորաց ժողով ի Ս· Էջմիածին· Ընտրելիքն Տ· Տ· Գէորգ Արքեպիսկոպոսի Պրուսայի· ի Հայոց Տ· Գէորգ Արքեպիսկոպոսի և Հայրապետական Պատրիարքութեան Ս· Էջմիածին· Ս· Գերեզման Հայ Քրիստոսասիրաց· Լիզեղեցական Մանաժողով և յարաբերական կանոնադիր· Ուրկէ գրութիւնք Ազգականագր կայսեր Հռոմայ առ Նորընտիր Հայրապետն· Պաշտօնագիր առ Տ· Պետրոս Բ· Պատրիարք և պատրիարքական պաշտօնագիր առ Հայրապետն Հայոց վասն պատճառիւ· Ընդհանրութիւն Հայոց ի Ս· Էջմիածին· Ս· գերձ Նարտանակ պիւր Ֆերհատեան· Ձեռնադրութիւն և օծումն Նորընտիր Հայրապետին, 501–674։ — Շարունակութիւն Կաթուղիկոսական խնդրոց Աղթամարայ եւ Սոց· Պատրիարքական կոնդակ Նկատմամբ ինքնագիր կաթողիկոսի Տ· Դաւրէսի Եպիսկոպոսի· Խաչատուր Տ· Դաւրէսի Եպիսկոպոսի ի Կ· Պոլիս և բազդագիր Նորա առ Ազգային ժողովն· ժողով եօթն վիճակաւոր Եպիսկոպոսաց և տեղեկագիր Նոցա· Տեղեկագիր և ծրագիր կանոնաց պատրիարքական խառն ժողովոյ Նկատմամբ կաթողիկոսութեանց Աղթամարայ և Սոց· Հայրապետական կոնդակ առ Տ· Պողոս Բ· Պատրիարք· Իարձ Տ· Դաւրէսի Եպիսկոպոսի ի Սիս· Գալուստ Տ· Մարդիս Արքեպիսկոպոսի Ջալալեան ի Կ· Պոլիս· Դամակ Սաֆրէի Փաշայի առ Հայրապետն Հայոց· Հրաժարութիւն Տ· Պողոս Բ· Պատրիարքի· Ընտրութիւն ի պատրիարքական ուղղապահութիւն Տ· Արխատական Եպիսկոպոսի· Իարձ Տ· Մարդիս Արքեպիսկոպոսի Ջալալեան ի տուրք Հրժարածին· Ուղղակ պատրիարքական Տնգապահի առ վիճակայինս Սիւնիս՝ նկատմամբ Տ· Դաւրէսի Եպիսկոպոսի· Հրաժարութիւն պատրիարքական ուղղապահի և ընտրութիւն Տ· Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի Խրիմեան ի պատրիարքութիւն Կ· Պոլսոյ· Հայրապետական կոնդակ առ Ներընտիր Պատրիարքն Երկրորդ գալուստ Տ· Դաւրէսի Եպիսկոպոսի ի Կ· Պոլիս· Վերջնական որոշումն վասն սկզբան ընտրական օրինաց կաթողիկոսացն Աղթամարայ և Սոց· Յարաբերական Յանձնախումբ, 675–857։ — Կաթուղիկոսական ընտրութիւն Սոց· Ընդհանուր փաստաքական ժողովոյ և Տ· Մկրտիչ Եպիսկոպոսի Սիսի և կաթողիկոսական ընտրութեան Սոց· Նշանակիր Յարաբերական Յանձնախմբին· Ընտրելիքն Պատրիարք Տ· Մկրտիչ Եպիսկոպոսի ի կաթողիկոսութիւն Սոց, վերացումն և ոծումն· Հայրապետական հեռագիր առ Տ· Մկրտիչ Պատրիարքն· Հայրապետական կոնդակ առ Տ· Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի Սիսի և պատասխանի նշխարհ Հայրապետական· Եպիսկոպոսական ատեան և ուխտագիր Տ· Դաւրէս Եպիսկոպոսի վարժապետեան· Պաշտօնագիր փաստաքական ժողովոյ ի պատասխանի Հայրապետական հեռագրին· Հայրապետական կոնդակ ի պատասխանի նոյն պաշտօնագրին փաստաքական ժողովոյ· Յանձնաժողով կաթողիկոսական կոնդակի խնդրոյն, տեղեկագիր նորա և խաւսնութիւնք Տ· Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի· Պաշտօնագիր Ազգային ժողովոյ ի պատասխանի Հայրապետական կոնդակին, 858–1006։ — Կաթուղիկոսական վաւերացումն Աղթամարայ· Պաշտօնանկութիւն Տ· Պետրոս (սիւլսիւ) կաթողիկոսի Աղթամարայ և ինքնագիր կաթողիկոսութիւն Տ· Իսահաւսեր Եպիսկոպոսի· Իպանութիւն Տ· Պետրոս պաշտօնանկ կաթողիկոսի· Փոխանութիւն ոճրագործութեան ապացոյց Տ· Պետրոս կաթողիկոսի· Տեղեկագիր քննիչ Եպիսկոպոսաց և պաշտօնագրիք Բ· Դատ· Վճռագիր մանակցութեան ի նոյն ոճիր Տ· Իսահաւսեր Եպիսկոպոսի և քանի մի միաբանից Աղթամարայ· Ա· վճիռ Երկեղեցական վիճակային ժողովոյ· Գալուստ Տ· Իսահաւսեր Եպիսկոպոսի ի Կ· Պոլիս և բազդագիրք նորա առ Ազգային ժողովն և առ վարչութիւնն· Բ· և Գ· վճռագիրք Երկեղեցական վիճակային ժողովոյ· Հայրապետական կոնդակ առ Տ· Ներսէս Բ· Պատրիարք վասն Աղթամարայ և Սոց կաթողիկոսութեանց· Պահպանագիր առաջագրեալ ի Տ· Իսահաւսեր Աբգարեանէ· Տնգակագիր և հարցում Տ· Ներսէս Բ· Պատրիարքի առ Ազգային ժողովն· Որոշում Ազգային ժողովոյ· Թագիր առ Բ· Դուռն և պատասխանի Բ· Դուռն· Վերջնական որոշում Ազգային ժողովոյ և վաւերացում Տ· Իսահաւսեր Արքազանի ի կաթողիկոսութիւն Աղթամարայ· Իարձ Տ· Իսահաւսեր Արքազանի Աղթամար, 1006–1068։ — Կաթուղիկոսական պատասխանատուութիւն Տ· Մկրտիչ Արքազանի· Սկզբնական ընթացք Տ· Մկրտիչ Արքազանի և քարոզ տարեմուտեան· Ագմուկ Սահմանց ի Տաւսպի վանից Սոց· Տեղագիր Տ· Մկրտիչ Արքազանի յառնուն կիլիկիանցն եւսրոյը վն անֆալնի· Վերջաբան տեղագրին· Զու Տ· Մկրտիչ Արքազանի ի Սիս ի Փերհան և չորս առաջագրիք· Հրաւանագ կիլիկիոյ վիճակաց· Պատմանութիւն հրաժարական Տ· Մկրտիչ Արքազանի· Տեղեկագիր վարչութեան վասն առաջարկութեանց և ընթացից Տ· Մկրտիչ Արքազանի· Որոշումն Ազգային ժո-*

գովոյ։ Արշաւանք ընդունելութեան հրաժարականի Տ Մկրտիչ Արքապանի ի խառն ժողովոյ. Շարժումն Տ։ Ղևոնդեան Բ. Պատրիարքի նկատմամբ առաջարկութեանց Տ։ Մկրտիչ Արքապանի և ընդունելութեան հրաժարականի նորին. վճռական որոշումն Ազգային ժողովոյ նկատմամբ առաջարկութեանց Տ։ Մկրտիչ Արքապան. Պաշտօնագիր խառն ժողովոյ առ Տ։ Մկրտիչ Արքապան և պատասխանագիր նորին. վերջնական պաշտօնագիր խառն ժողովոյ առ Տ։ Մկրտիչ Արքապան. Գալուստ Տ։ Մկրտիչ Արքապանի ի Կ. Պոլիս և անդրնկիր ժողովելոց Սոց. Նիստ վարչական խորհրդոյ յ՝30 Դեկտեմբերի. Տեղեկագիր կրօնական առնէն առ Տ։ Ղևոնդ Բ. Պատրիարքն և կրկին պաշտօնագիր պատրիարքի առ Տ։ Մկրտիչ Արքապան և պատասխանագիր նորին. Քննագատութիւն պատասխանագրոյն։ Շրջաբերական կիր Տ։ Մկրտիչ Արքապանի առ վիճակայինս կիլիկիոյ. Քննագատութիւն շրջաբերական գրոյն. Խաբէական արարք և ջանք Տ։ Մկրտիչ Արքապանի առ ի ստանալ կղզւոյ. Ջանքի և ստանալ կղզւոյն. փոփոխակ և յապաղ եալ առանձնաշնորհութիւնք ի պէտս. Տեսակցութիւն Տ։ Ղևոնդ Բ. Պատրիարքի ընդ Տ։ Մկրտիչ Արքապանի և հետեւանք. Կազմութիւն խառն յանձնախմբի ի վարչական խորհրդոյ առ ի ծրագրել զկանոնագիր Սոց ժողովոյ, 1068–1281։ — Ցպրկագոյն, 1281։

Պրուսացնէր. Արաքս 1893, Տիրք Ա, 65–118 Աթեան։ – Արեւելք 1894, թ. 3264, 66, 67։ – Մուրճ 1894, էջ 1746. – 1895, էջ 305, 1082. – 1896, էջ 1026։ – Նոր-Դար 1895, թ. 5, 6, 8–11, եւն. տես նաեւ Յաւելուածքն մէջ։

ԻԹԱ, *դքսուհի Թօկէնպուրկի, վիրաստանութիւն. Իւրգմանեաց ի գերմաներէնէ Գաբրիէլ Գրասէքեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պապատուլեան Ազատեան, 1886. 8°, 76 էջ։*

ԻԼԱՐՈ *(Ա. Մ.)* — *Ֆոգիկերիւ Մօնսիճնոր Ա. Մ. Իլարօ Բէռրա Ագքիսխոպոսու վի Պրամպոզուն Առաքելական Վիքար Հագրերիբիճին « Միհրարեանցլար » բառին գրքնեան զեմ քրիստոս տպրնում Իւրա իլիճոխի բէճիրէճ չիրիճին Լիսանը բաղատիւն բևթիմեան տիր։ Գօսթանդինիէ, Միհէնտեսեան Ձօհաննէսին Հապախանէսինէ, 1852. 8°, 47 էջ։*

— Առաքելական Վիքար վի Բէռրա Արքիսխոպոսու Ա. Մ. Իլարօնուն հազարդը մէք բուդրիճի բևթիճիճի տիր։ Անդ, նոյն տարին. 32 էջ։

Տօն Գաբագաբ Վ՚ենիկի հրատարակած « Il Mechitarista » անուն պարբերաթերթին հեղինակներ են։

ԻԼԵՐ Ֆ. Աննոյ. — *Բուռ. նուէր մանուկներին. Թարգմ. ռուսերէնից։ Ս. Պետերբուրգ, 1903?*

Փեղագ. Մուրճ (Na) 1904, թ. 2։

ԻԼԻԱԿԱՆ. — *Տես Հայմերում։*

ԻԼԻՆՍԿԻ *(Պ. Ա.)* — *Հանուսախատ իւ իւ բանի է. Ինչ բանով կարելի է փրկուել նոյանից և այլ տարափոխիկ տկարութիւններից։ Ժողովրդական և հասարակաց մատչելի խրատ բժիշկ Պ. Ա. Իլինսկւոյ։ Թարգմանութիւն Ա. Ս. Գուլամիրեանց։ Երեւան, տպագր. Գուլամիրեանց, 1880?*

*Իրիդ (Հօրք). — * Ռուսիա. Թերթօն բիւրակիի 1902, էջ 10, եւն։*

ԻԼԻՄՈՆՃԵԱՆ Բ. – *Տես Լիմոնճեան Բ.։*

ԻԼՏԻԿՈՆՏԻ, *Թատերգութիւն յիսիս արարատեան. Թարգմ. Ա. Մ. Գարագաշ։ Կ. Պոլիս, 1863. 8°, 112 էջ։*

Մէր օրինակին հակառակ կը պահի։ – Թատերգութեան Աբեւելեան Թատրոնին մէջ Ներկայացման Նկարագիրը տես Ժամանակ Հանդէս հայրենասիրութիւն 1863, թ. 2, էջ 15։

Ի ԽԱՉ ՀԱՆ ՉԻՆ. – *Տես Գալֆայեան Մ.։*

ԻՄԱԼՅԱՆ *Ի., – Լուսնիակ գիշերին, էսկիզ. վրաց գրականութենից. Թարգմ. Կ. Կ.։ Թիֆլիս, 1904?*

ԻՄԱՔ ԻՄ. — *Տես Ահիկ-Պաղարեան։*

ԻՄԱՍՏԱՍԿԵՐՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. – *Տես Կանկանեան։*

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ. *Տես Լուսինեան Ա.* — *Տիմիրճիպաշեան Ն.։*

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ ԱՄԱՅՈՒԹԱՆՔ ԿԱՄ ԲԱՌԱՔ. – *Տես Թիւրք վանելութիւն. – Սոփերք և հատ.) – Տէրձ Ն., « Delle Sentenze morali », եւն. – Պիւրեան եզ. Ե.) — Փոնճեանոս Կաճար. – Տալեան, « Մտնգր. Բառարան. », էջ 213–18, եւն։*

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐՔ. – *Տես Ֆենելոն։*

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — *Տես Աղաբեկեանց Խ. Վ.* — *Գաբրիէլեան (Ա. Մ.) — Գոյրիէնեան (Հ. Ա. — Լիմոնճուկեան Պ. Վ.) — Ըֆէնար (Թ. Ֆ.) — Թեոդորոս Վ.) — Կիլնմէկ Գալանեան. — Կովչին – Ահիկեան (Մ.) – Մխիթարեան Խ. Վ. — Ոսկեանեան (Ն.) – Սերոբեանեան (Հ. Ե.) — Սահակ (Փ.), եւն։*

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ. — *Տես Տէպկէճ (Ա.)։*

ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ. – *Տես Թովմաճեան (Հ. Ե.) — Ֆենելոն։*

— Յետադայ, Առաքինի. — Տես Աստուածաշունչ Հին։

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՆԱՆԱՊԱՂՈՒԿ. – *Տես Շալիկեան։*

ԻՄ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ. – *Տես Տէր-Սարգսեան Միքայ։*

ԻՄԱՅԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՓԱՅՈՒԹԻՒՆ. — *Տես Իմաստասիրութիւն։*

ԻՄԱՅՔ Ի ՉԱՐՁԱՐԱՆՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ. — *Տես Գալեցեանոց Հ. Պ.։*

ԻՄ ԿԱՆԱՉԻ ԳԻՇԱՒՈՐ ԴԻՊՔԵՐԸ. — *Տես Ալիքեանց (Պ.։*

ԻՄ ՀԱՅՐԱՊԱՏԱՆ ԸՆԿԵՐԸ. — *Տես Ագբալեան Գարեգ։*

ԻՄ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ. — *Տես Էյօ։*

ԻՄՊԼԻՕ ԿԱՒԼՈՒՄ. — *Տես Հիւսոյեան (Վ.)։*

* *Իմ մանկ. Դրաբեանի մի անտիպ յիշատակագիրքը. Բազմավէպ, 1868, էջ 17, 55, 89, 212, 234, 267, 311, 369. – 1869, 17, 134, 214, 263, 292, 324, Թրգմ. Հ. Սամ. Գանճար)։*

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ... ԱՆԱՐԱՏ ՅՈՒՅԻԹԵԱՆ. — *Տես Թոփճեան (Հ. Թ.)։*

ԻՆԱՒ. կարինի սրինգը. սիրոյ և ժողովրդական երգեր։ Տփխիս, 1890?

քննագ. Մշակ 1890, թ. 138։ – Ղոր-Ղոր, թ. 188։

ԻՆԳԼԻՍ. — Խոցիներ ժողովոյ Սիւնոյ Կոդզիի պահպանութիւնը։ Անգլ. թարգման. Աշոտ Բայանդուրեան։ Շուշի, տպ. ն. Մ. Մահտեսի Յակոբեանցի, 1903. 8°, 26 էջ?

քննագ. Լուսոյ 1903, թ. 4։

ԻՆԴՄԱՆ (Ս.) – Ակնոցն հորդոր. պատմուածք Պանտերի ինգմանի. թարգմ. Ցով. Մանիսալեան (Մուրճէն)։ Բագու, տպ. Արօր, 1903. 13 էջ։

ԻՆԳՐԱՅԱՄ (Ի. Հ.) – Ակնեայի նահանգին «Թագաւոր ի սանէ Դաւթի». թարգմանեց ռուսերէնից Յովսէփ Գահ. Տէր-Պետրոսեանց. (The prince of the house of David. by Rev. Professor I. H. Ingraham). Աստառապատ Տարազ պատկերազարդ չաբաթաթերթից։ Թիֆլիս, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1897. 8°, 376 էջ։

քննագ. Արարատ 1897, թ. 2։ – Արձագանգ, թ. 43։ – Մշակ, թ. 25։ – Մուրճ, թ. 2–3 (Ն. Ագրաթանց)։

ԻՆԿԱՒԶԻՏՈՒԱՅԻ ՊԱՏՄԱԹԻՒՆՔ. — Տես ԴԱՒԼՈՒՌԱՅ։

ԻՆԿՊՈՒՌԱՆ. Բոպրրի Ջ.) — Շնորհակալութեան քարող մը. թարգմանեց Լեւոնդ Ա. Իգնատիոսեան, Պոսդոն, 1900?

ԻՆՃԻՃԵԱՆ (Կարապետ). Մահուան տոթին նկարագրութիւն 1888, էջ 53։

ԻՆՃԻՃԵԱՆ (Ղ. Վ.ուկաս). — Տեսութիւն հնամեայ Հին և Նոր Աշխարհագրութեան (աշխարհարար. Աշխատասիրեալ ի հայր Վ.ուկաս վարդապետէ Ինճիճեան կոստանդնուպօլսեցւոյ ի միաբանութենէ գիւղացող Մխիթարեայ մեծի Աբբայից Ցամի Տեառն 1794. ի մայիսի. 10։ և ի հրատարակութիւն հայոց ԻՄԽ։ ի վենետիկ, ընդ. Հրատարանաւ մեծաւորաց. 12°, թ + 253 էջ։

Յառաջաբանին մէջ էջ Գ թ) կը յիշատակէ ընծային վրայ գրած մատենագիրները. յետոյ կսկ ընծային քարաւէզը սա խորագրով. «Ընծայ կատարեալ պօղոս իւր – ի նախնեաց վարդապետէն թրակիոյ։ ի վենետիկ ԻՄԽ. 1791»։ Ապա կը սկսի. «Յանձնմունք ընդ Աչխարհագրական կանոնաց Աշխատասիրական ընծային պօղոսի»։ ա. Աշխ. բ. Երկրագունքին. գ. Լայնութեանն. գ. Աշխարհագրութեանն և կարծիք յազագս բաժանման և վակման ընծային. ե. Ջանազան ընդհանուր ջուրց. զ. Օդ. է. Ցորեն հին գաւառ, նախնի ժողովրդոց, և կառավարութեանն. ը. Երկիր, բերք, և ջուրք. թ. Աշխարհագրք նախնեաց, և ամանեանց. ժ. Գալն յոնաց կայսերաց, և օսմանեան թագաւորաց յամսրանոցս. ժա. Ընակութիւնք նախնեաց. ութհանգք, մենաստանք, եկեղեցիք, և այլազանք։ Յաւելուած. վէպ/րի ապէմր սամանան տէրութեան. 1-92. 93 էջէն դ.սխերգանդով մը կը սկսի երկրի երկ առաջին. Սան Առաջին, Իւսմէլիկամ Էրոպա, Փափանէ. և Սայը պապարի, Ինոպլը։ Փապագաշ, Տուլա պաղչէ, Խայրատուին, և Պէչքդաշ։ Ումիսքէզ, Առաջին Բազուկ կամ Սար Իւսմէլիին. Տէֆթէրեարր պատուն։ Փուրսչէչմէ. Առնաւոտ քեօյ։ Երկրորդ Բազուկ կամ Սար Իւսմէլիին, Ակրէդը պատուն։ Պէպէք։ Երրորդ Բ. կամ Սար Իւսմէլիին. Գալայար պատուն, որ և Իւսմէլի հիսարը։ Պալթա ոլիմանլար. ոմկ. Պալթա լիմանի։ Լմիրկիոյէն ոլիմ պաղչէսին. կամ Էչէնի վիլայէթ. ոմկ. Լմիրկիոյէն։ Զորրորդ Բ. կամ Սար Իւսմէլիին։ Թոպմակ պատուն, սա որով է խոժոնիէ. յն. Ագէնիա։ Հինգերորդ Բ. կամ Սար Իւսմէլիին. Գիւղ պաչը, որ և Էչէնի քեօյ։ Վաչէնոեր։ Թարապնա, Վէնգերորդ Բ. կամ Սար Իւսմէլիին. Գիւրէմ պատուն, Գեղէչի քեօյ։ Պեհլիք տէրէ, Պարբնար և Էչէնի մահալլէ։ — Սան երկրորդ, Առաստոս, կամ Աթնա, Առաջին Բազուկ կամ Սար Առաստոսին, Լաքիտաս։ Լօրիւզ լիմանի, և Խուզունճաղ։ Խոժաբրոզ և Պէյլէրպէյի։ Չէնկէյ քեօյ։ Փուլէ Պապչէսի, կամ Գուլէլի, որ և Նարլը պապչէ։ Երկրորդ Բ. կամ Ս. Ա.ին, Ջէյթունի պատուն, Գանտիլլի, Կեռասու, Անասօղաս հիսար. Ագճա հիսար, եւն, Գանլըճա, Զրպուգու պապչէ, Ինճիրլի կամ Ինճիրլի քեօյ, Սուդանէ, Պէյկոզ։ Նալը քեօյ, Ակրվի պատուն, Հինգնար Իսբէյէսի, Մաճառ պատուն, – պապչէսի, Նուչա ատպի, Լօրուս, ոմկ. Լօռոզ գալէսի, Գատապ։ – Երկ երկրորդ. Ախմանիսրոխթին. Անձնատիրութիւն. Աչխարհատիրութիւն և փառատիրութիւն.

Թարգմանուած է ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուներով.

— *Description du Bosphore*, par le Docteur Ingigian. Membre de l'Académie de l'Ile de Saint – Lazare de Venise: Traduite de l'Arménien en français, par F. Martin. A Paris, chez J. B. Sajou, imprimeur, Rue de la Harpe, N°. 11. 1813. 8°, p. 135.

Հանուած է Magazin Encyclopédique-ի Մայիս թիւէն, 1813։ Գէջ 15. Յանձնարարութեամբ կ'ըսուի որ «Cette Traduction a été collationnée, sur l'original arménien, par M. Cirbied (Ջրպիտ), professeur de langue arménienne». Լոկ նկատելի նկարագրութիւնն է թարգմանուածը, որ է բան առաջին մասր «Յանձնարարութիւնք աչխարհագրականաց», եւն։ Մինչ իտալերէն թարգմանութիւնը ամբողջական է, թէեւ երկրորդ մասը աթնակ թարգմանուած է։ Ձնակատ է.

— *Villeggiature de' Bizantini sul Bosforo Tracio*. Opera del P. Luca Ingigi, tradotta dal P. Cherubino Aznavor. Venezia, Tipografia di S. Lazzaro, 1831. 12°, p. XXIII + 330.

Ն. Ակնայորեան իր յառաջաբանին մէջ խոսելով ֆրանս. թարգմանութեան մասին, կ'ըսէ. «... Venne.. tradotta in Frnncia la sola prima parte; traduzione ormai rara.... e che sebben priva della seconda parte, e macchiata di varie inesattezze, ancho tipografiche, pure ha risco-so i voti de' letterati, e molti giornali ne hanuo fatto onorevole menzione», եւն.

— Պատմութիւն կենդանեաց ի չորս կարգս բաժանեալ. ի ցամաքային, ի չրային, յերկաւկենցաղ և յօդային. յիւրաքանչիւրոց գերեւելիսն միայն ստորագրեալ, այլ ամենայն հարկաւոր

ծանօթութեամբ ճոխացուցեալ. հանդերձ պատկերաւ, աշխարհիկ լեզուաւ՝ ի պիտութիւն համակաց։ Կարգ առաջին. ևննդանիք ցամաքայինք. 1801. ի վենետիկ, ևն։

Հինգերորդ տետրակին հակառակը։

— Կարգ չորրորդականաց, տետրակ ե։ Փիլոստորագրեալ Տեառն Հ. Գուկասու վարդապետի Ինճիճեան յաշակերտութենէ Տեառն Մխիթարայ Աբբայի, ի խնդրոյ և յարդեանց Ընկերութեան Աշխարհասենեաց. 1814. ընդ ամենը 12՝, 118 էջ։

Կապիկներու և փիղի պատմութիւններն են միայն։

— Ազգաւոր. Հատ ասացեալ ի փոյթ յորդորանաց՝ յրնտելութիւն սիրոյ Ազգի, և ի զգուշութիւն նորին ընդդիմակացաց ախտիցն հակառակաց։ Հոխացուցեալ բնտիր օրինակօք աշխարհաշէն Ազգասիրաց զանազան ազգաց, որք գործ ինչ կենցաղօգուտ, կամ շինութիւն ինչ հասարակաց գործեցին ի վաստ Ազգին։ Ի խնդրոյ և յարդեանց Ընկերութեան Աշխարհասենեաց։ Ի վենետիկ, 1815, ի վանս սրբոյն Ղազարու. Աբխարհարար 8՝, 226 էջ։

Բովանդակութիւն. Բան առ վերծանօղս, 1–10. – Հատ յազգս Ագգասիրութեան, 11 78։ – Օրինակ Ագգասիրութեան կամ Հայրենասիրութեան ի պատմութենէ Հռոմէացւոց, 78–98։ — — ի պատմութենէ Պիէնացւոց, 99 113։ — — ի պատմութենէ այժմեան ազգաց. Մեծն Պիտրոս Թագաւոր Մոսկովաց, 114–161։ — — ի յազատական պատմութենէ ազգին Հայոց։ ա. Վաչագանչակ Թագաւոր Հայոց. Առաջին բարեկարգութիւն Վաղարշակայ ի վերայ դպրութեան և ուսումնասիրութեան. Երկրորդ բարեկարգութիւն Վաղարշակայ ի վերայ ջրջակաց ազգաց. Երրորդ բարեկարգութիւն Վաղարշակայ ի վերայ գինուորութեան. Չորրորդ բարեկ. Վաղարշ. ի վերայ Աբքունեաց. Հինգերորդ... ի վերայ նախարարութենէնց. Վեցերորդ... ի վերայ օրինաց. Յութներորդ... ի վերայ բարոյական սկզբանց և քաղաքականութենան. Ութներորդ... ի վերայ չինութենանց, 162–211։ – Օրինակ Ագգասիրութեան յեկեղեցական պատմութենէ ազգին Հայոց. Մեծն Ներսէս, 212 226։

— Բ տիպ, անդ, 1902. 8՝, 133 էջ։

— Ստորագրութիւն Հին Հայոց ասացուածոյ, Տէր. Հ. Գուկաս վարդապետի Ինճիճեան ի Մխիթարեան Միաբանութենէ, ըստ հին և ըստ միջին դարու անուանակ ժամանակաց. Հանեալ ի գրոց մերոց նախնեաց և այլոց։ Տպագրեալ յառաջնորդութենէ Աստուածապատիւ Տեառն Ստեփաննոսի Արքեպիսկոպոսի և Ընդհանրական Աբբայի։ Մեծ Հայք։ Ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1822 ԹՄՀԱ. 4՝, 554 էջ։

«Բան առ վերծանողս» խորագրով հետեւեալը կայ գրքին սկիզբը.

«Զհայասացութեան աշխարհի գինագրութեամբ, որպէս արդարեւ, մերում հայրենի ազգի և աշխարհի ընգարձակագոյն անդանել բանս կայ լոց աշխարհաց՝ կարկ ի վերայ առեալ բան օրինի հայրենասիրաց, գեղեցիկ ինձ մոլութեամբ ձեռն ի գործ արկաք ի յահախապատում բանից նախնեաց՝ զմեզ միայն բան աշխարհապատում տեղագրութեան հատընտիր ծաղկաքաղեալ, առ իբրաքաղիւք ստորագրութեամբ տեղեացն կարգել։ Զի այն ինձ ցանկալի հնախօսութիւն, որ իբրով հնախօսիւղն՝ բուզ նմին և ցուցանիցէ գիրոց աւանդողացեալ մատենագրաց կարգիրան։

«Ինձ ի սկզբան անդ հարուածանքէ ինձ մոգովածիւք ի տայն յայս մեր անօրինեալ, յերկուս անկաք տարապարս աշխատութիւնս. և այնպէս նախ առաջին ի մտի եդեալ որոշեալ, հանել հաւաքել ոչ սրշաւի երիւր կատարեալ հնագիր աշխարհագրի, արտաքոյ մերոյ առաջարկութեան մնաց գայն գաղեալ. այլ որշափ ինչ պէտք են առել նոր աշխարհագրի յղովանգակալսար համառօտութեան գինագրութեամբ տեղեացն ի նախնեաց, յայնմանէ կ յղովագոնիւք զանց արարաք գնախնեաց ասացուածովք ի մոգովել, գկարեւորքն միայն պատագելով։ Երկրորդ՝ գիրագրութեան կարծեալ գործ աշխատութեան, բուռն հարաբ գինն խառն բնդ նորոյն ստորագրել։ Այլ յետ մատանալ աշխատութեամբ ի նոյն մտաբերելոյ, վարդապատ ուսաբեալ անհատութեան գործոյ և անհնարին, գանց նկատելոյն նորոցն բնդ հնոցն յամենայնի ամենայնիւ անգիկանալ, ստուգել, հիշատ և բնաւել համաձայնութեամբ առընթեր պաշտել. եւս առաւել անհնարին գինն գատաւոց յաճախմանս, գոյորտս, և գահմանս, բնդ նոր գատաւոց համահատաւած ի մի անօրինել։

«Անհնարին ապա կրկին մեզ բերեալ աշխատութեան ղանի, վաղվաղակի ի բաց ի նորոյն անջատութեամբ գատաստարգութենէն հին հայատատանեայց. կրկին և աշխատութենէն յանձին կալեալ. փորձ ինձ ընդարձակութենան ուսոյն ատեալ, անդրէն ըզպիտանիս ի մատենից նախնեաց հատարեցեալ։ Այլ և յայնժամ հատաքաղ անկատար։ Վասնզի միշտ գհամառատութեն ղանի պատատել եւ ի վերացեալ, աւելորդ գրպտմ ղանս գատեաք հատանալ կամ կամք, գորս գինի ուստր կարեւորս լեալ և պիտանիս ի յիմանալ։ Միաք մարդոյ նախ քան տարաձայնութեան այլեւայլ մատենագրաց ի վերայ հատանել, նախ քան գատարակուսականացն ծագեալ ղանի իբրաքննչիր հանդ իսից գրատածոց, կարծողականացն վարեալ փաստիւք, բաւական գատին գմիոյ եւ ի գկնոյութենէն՝ գորս առաջիկայ գըտանին։

«Ալն անկատարութենէն ի ձեռնարանելոյ եւս առաւել պատճառ եւս բնդ վայր գժամանակս ծախելոյ. և այնպէս ի ստորագրութենան բազմայ տեղեաց հարկեցաւ ինչ ածեալ նկեւ մեզ գործ առեալ անդրէն ի ձեռին առնուլ գնախնեաց մատեանս, հնդին հայել ի զանազան նոցին ձեռագիրս, առ ի գտանել գկայութենէն նոր յորդորմն երկրպագականացն՝ բնդ առաջ ելելոյ գմիոյ միայն տկղտկ, գաւորս բազում հոգոդորէն պարագանալ անձանձիր առս ե անդ գրնեքրգանս ի ձեռամբ մատենէդ։ Ուր և ուղղակ և բազատարեալ կայագում անուանս նախնի Ընկենականաց Յունաց, Հռոմայեցոց, Նա և մատենագրաց Ասորոց։

«Ալ պարտաւորեմ ոգոյ այս տատապանք գրագատ՝ կրկին մեզ ուսոյց միտս հշմարտութենան, գնգիդկապէս վարժիւ քն՝ ոչ ջախոյ խորհրդոյ փորձ առեալ ի վերայ հատանալ, որպէս ինչ նախ՝ ի ձեռնարկս բանագրականաս յայնժամ ակզի որ գգոյնն, յորժամ կատարիցէ. երկրորդ՝ յիր բաքաննչիր հանդէս ուսմանց մինչչեւ է հանդիպացեալ գորմ ընդարձակ, մի կարծեսցի ինձ երեւս արձանագրել գորմ համառօտս։

«Ալսպէս ահա բացատրութեացեալ ելք մերոյ աշխատութենան, և այսչափ ինչ ծանօթութենէն բանի տուեալ ի լսելիս ընթերցողացդ ստորագրեալ յայտարարութեամբ, առ ի անընտիր ընծայարերիւ առաջի բանագրաց յատենի գատականին, ուր ուրեք գտցին պակասութենիք և նուազութիւնք անտեսելոցն առ ի մէնջ, ըմբ ապա այսու հետեւ անսայապէս գեղեցիկ ինձ վատահու-

թեամբ կառավար գիմաս կալեալ առ Ներսիսեան Տեառն հետեւիրին՝ հանդիսասրտ ի տարապրել գՄեծ հայս։ Այլում ունելոյ և ժամանակի գրոյս գիրն ի ձգեալ գնեբառնելին հին հայատառանեայց՝ ըստ կարգի և ոճոյ նոր աշխարհագրելեան, նաեւ գիմար հայս։ Այլում անելոյ ի ձգեալ նաեւ գհին տարագրելին գիրն գիրացուցոյ աշխարհաց, որք անդ վազ ուրեմն երբեմն եկեն ընդ ուրելեամբ մեծ րոց աշխարհակալաց։ Եւ կարելով համարէն գայժմուս յամրակ գործոյն ժամանել »։

Բովանգակելին. Դահոնգ առաքին. ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՑ. Գարանապի, այժմ կամախ. Մնձառ. Ի կեգնաց, այժմ Իշնկա. Մանանապի. Գիրքեան. Ապեր. Շալագամբ. կարին։ — Դահանգ երկրորդ. ՀԻՐ-ԻՐԻՐԻ ՀԱՅՑ. Խորձեան. Հաչուանաք. Պալնատուն. Բաղախահովիտ կամ Բնալահովիտ. Նոփք, գն. Աֆիրի. և Սոֆանրնի. Հանձիի. Գէգիքր — Դահանգ երրորդ. Ա Ղ Ձ Ն Ի Ք. Ալոն. Պատուն։ — Դահանգ չորրորդ. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ. Տարօն. Աշմունէք կամ Աշշամունէք. Մարգպատի. Հայք. Բրզնունէք. Ճրնաբեր. Ալիսիմո. Ապահունէք. Խոտխոտունէք։ — Դահանգ հինգերորդ. ՄՈՒՍՔ. Առուեանց ձոր. Ջերմաձոր։ — Դահանգ վեցերորդ. ԿՈՐՀԱՅՔ. Կորդ. Կորդրեք կամ Տմորեք. Ուրբրանք. Հաւուկ. Փոքր Ազբակ։ — Դահանգ եօթներորդ. ՊԱՐԿԱՀԱՅՔ. Ալիր. Թուափա. Ըռնա. Տամրեք. Ջարեհատ. Ջարտանգ. Ձեր։ — Դահանգ ութերորդ. ՎԱՆՈՒՔԱԿԱՆ. Ընչտունէք կամ Ուչտունէք. Տոպ. Բոդունէք. և Կուզանավիտ. Առբերանի. Անձեւացիք. Ուրտանձունէք. Մարդասատն. Աբտազ և Ակճ. Ազբակ կամ Ազբագ. Անձախձոր. Թոռնատան, և Հուռաշ. Կրճունէք. Մինձունէք. Պալունէք. Կողմին. Դախճատան. Մարանգ։ — Դահանգ իններորդ. ՍԻՒՆԻՔ կամ ՍԻՍԱԿԱՆ. Ուրնջակ. Հաւուկ. Վայոց կամ Վայոց ձոր. Վեզաբրունի կամ Գեղաբրունի. Սուք կամ Սոնձր. Ագահեճք. Նոտակք. Հարանգ. Բաղք. Զոբք կամ Կապան. Աբեւիք. Կուսական կամ Կովականն։ — Դահանգ տասներորդ. ԱՐՑԱԽ. Միս Հարանգ. Պարծկանք կամ Պարզկանք. Փառնէ։ — Դահ. տասնեւմեկերորդ. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ. Վարդանակերտ։ — Դ. երկոտասներորդ. ՈՒՏԻ. Փարդման. Շակաշէն. Իւտի առանձնակ։ — Դ. երեքտասներորդ. ԳՈՒԳԱՐՔ. Զորափոր. Տաշիր. Կանգաբր. Ջաւախք. Կղարջք։ — Դ. չորեքտասներորդ. ՏԱՅՔ. Կոզ և Աբազէ։ — Դ. հինգտասներորդ. ԱՅՐԱՐԱՏ. Բասեան կամ Բասեն. Գալեկեանք և Ակռկեանք. Արշարունիք կամ Երասխաձոր. Բագրեւանգ. Ծաղկոտն. Շիրակ. Վանանդ. Արագածոտն. Հակաբեր. Մասեաց ոտն. Կոգովիտ. Աշտեք. Նիգ. Կոտայք. Մագազ. Ալարաժնունէք. Լիւտան. Գեղեայ քաղաքն մինչեւ ցգաւառն Շարուր։ — Ցաւելոյած. Տեղիք մեծին հայոց՝ որոց գաւառք նահանգք անծանօթք։ (Իրաքանչիւր Նահանգի վերջն եւս գրած է այլ և այլ տեղիք՝ որոց գաւառք անծանօթք։

— *Այսրք ձայկաւորք. Ըստ պատշաճի տօնից, և աւուրց, և սիրոյից։ Ի լեզու աչխարհարան վասն դիրքոյեան բարեպաչտ աչխարհականաց։ Ի Վենետիկ, ետն, 1822. ԻՄՀԱ. 12°, 419 էջ։*

= *Ի տիպ, 1826. ԻՄՀԵ. ծալք, էջք՝ նոյն։*

Սոյն երկու տպագրութեանց մէջ հեզինակի անունն չկայ. Ի տիպին հակառակ փոխուած է։

= *Ի տիպ, Այսրագիրք նոր ուչխարհարան Տեառն Հ. Գուկասու վ. Ինճիճեան, 1838. 12°, 551 էջ։*

= *Ի տիպ, 1849. 594 էջ։*

Այս տպագրութեան մէջ կան աւելի «Հաւատով խոստովանիմ», «Լոյսն ստմունք ապաչխարութեան», Մանասէի «Տէր Ամենակալ» ազօթքը, «Մայր ողորմութեան», Ներսիսեան «Ողորմեա ի վերայ ապրանաց» ազօթքը, և ուրիշ ազօթքներ։

Հ. Զարգանալեան և միր գրոյ քանկերը կը նչանակեն 1857, 1867, 1877 տարիներու տպագրութիւնները եւս. այլ հետեւաբար տպագրութիւններ չկան, կամ եւս չկրցայ գտնել. հաւանական է որ 1849 տարեթիւը պահելով այդ երեք տպագրութիւնները կատարած ըլլան. բաղդատելով 1849ի քանի մը օրինակներ ակնչայտնի տարբերութիւններ ունայ։ Այդ պատճառաւ է գոյզէ որ յաչխրին վրայ՝ Հինգերորդ տպագրութիւն գրած է։

Ի տիպ, սրբագրեալ և փոփոխեալ, 1899. 12°, 576 էջ։

Այս պատկերազարդ կենդիկ տպագրութեան մէջ լաց ի Ի տիպին յաւելուածներէն՝ կայ եւս «Պատկ կուսին կամ Աղոթք Ս. Վարպարանի»։ Սոյն ազօթագիրքը առաքելբն ալ թարգմանուած է, և տպուած 1883ին։

Ջանազան աղօթք հինգերեան առնելի. 32 էջ։

Երկրորդ էջին մէջ ձեռագիր գրուած է. «Ջազօթս կայսերիկ յորինեաց վ. Հ. Գուկաս Ինճիճեան Վիեննայեալ վարդապետն, ի ժամանակս մեծի հալածմանն, յամի 1829 և անարծաւի բաժանեցաւ առ հալածեալսն»։

— *Խարտպատում Տեառն Հ. Գուկասու ի. ի Մխիթարեանս Վենետիկ Մխիթարեան։ Որ է Աչխարհացոյց կամ Ընդհանուր պատմութիւն Քաղաքական, Եկեղեցական, Ուսումնական, և Բուհստական. Խորուց ի պարս բաժանեալ։ — Խարհմունաստանեցորդ 1750–1757։ Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու։ Ա հատ. 1824. 8°, 135 էջ։*

Սկիզբը «Ա բանասէրս» խորագրով գրաբար գրութիւն մը կայ. որուն մէջ կ'ըսէ.

«... Ջանասկ պատմութեանն դասակարգեալ գիտեմք ի գեղոգրականէ որ հասէ զամինայն անցից, գգործոց, գկառավարութեանց անցից ի թագաւորութեանց և իշխանութեանց ի պատերազմի և ի խաղաղութեան, որ է առաջին նպատակ ընդհանուր պատմութեան։

« Ի յեկեղեցականէ, որ գիտուժ գյաջորդութիւնս և գգործս սինոդոց եպիսկոպոսաց, ժողովոց, այլովքն հանդերձ, յորոց չընդհանուր պատմութեանն անգ գերեւելիսն եւ ևս ի յիշատակել է անկ, իսկ զմանաւանդն առ ի հոխագրէն պատմել, որոյն եկեղեցական պատմութեան խնդալ։

« Ի քանասիրականէ կամ առաւել ընդհանուր անուամբ առասցուք ի յԱստուածականէ, որ խոսի յազգս յառաջանալոյ գպրութեանց ամինասեռ ուսմանց, նաեւ յազգս գործոց և վարուց սուսնասիրականաց և գիտնոց։

« Ի յԱշխարհագրականէ, որ նդիսորինակ առնէ յազգս ծագելոյ արեւելից և արեւմտեան կանգնիւր դարս, յորոց զազգասական արեւելս յաչխարհակալ։

« Ջերկուս առաջինսն ի կարգի պատմութեանն առնդեալ, իսկ հուսկ ուրեմն ի վախճանի պատմութեանն ի լրումն ի՛ր գործոյ՝ որոյն ազգս նաեւ զերկուց ձեացելոց չափս որելու ինի ուզեկութիւն։ ո՛չ զանց արարեալ ընդ նոսին յիշատակել և զայնցիկ բարեբաչտապարս արանց՝ որք ի

գործս կենդանագործուս, կամ յայլ բարեգործութիւնս բարեպատեհս գիտացիք քաղաքավարեալ քան զայլ եկեալ բամմութիւնան ՚ի՚. գալուն՝ բարեբարով գոհս մարդկային ազգի. արժանի յիշատակաց լծուղեալ զարգիւնս իւրանց, և արձան անմոռաց յորինակ մեզ յետապայից։

«Ձայս գործ բազմաշխատ ի բարբառ դրոց հին առաւածոյ գոգիս արժան էր արտագրել, բայց լծանձանք ընդհերքսարեալք անառեղական նպատց գրաբառին՝ սիրոս ըզձակիրառեալք ի յոր ընդհերքսարածոյ բանի պատմութեանց՝ ոչ ներկային մեզ զրկեալս կացուցանել ի հաշակաց՝ որոց փափագ էին, այլ կամայ ակամայ հարկ յանձին կալեալ յաշխարհիկ յօրինել բարբառ, որ ապագին տառնապատիկ առաւել ծանրագոյց մեզ աշխատութիւն բանի՝ գոլով լեզու անկիրճ ազգատին, և արգարև անյարմար ի յերիւրել զիսօս ըստ լերելոյ ոճոյ և ըստ կարգի արուեստաւորեան ապարիգի բաղմապի բանախօսութեանցն, որով հարկագրեալ ձկէր գմեզ գարտաղրել ի ծերութիւն ոամկակիրպ ոճոյն կամ կրկնութեան խորհ։ Գա, առաւելագունին իմն զիջանելով՝ ոչ հրաժարեցաք զամենայնն կարգել ըստ տանելոյ աժմեան վիճակի ազգին, որոյ անընտել գոլով տակաւին յինտրապահանութեան հաշակացն գնդեցիկ դպրութեանց և կատարեալ գիտութեանց. նախ ըստ համբակաց օրինի հասարակ ոճով պատմողականին անկ էր լնաեւագուցանել զլսելիս, ապ ի հանապարհորդել ի բարեձեռութիւն լերելոյ գիրն բնաւորութիւն նաեւ ապ ախորժակս բարդական կրթականութեան, և ի գրոնս այլոց մտագուութեանց»։

— Ի. 1757–1768. Ամս, 1825, 405 էջ։

— Գ. 1768–1780. Ամս, 1826, 430 էջ 330 դլուած է սխալմամբ,

— Գ. 1780–1789. Ամս, 1826, 408 էջ։

— Ե. 1789–1795. Ամս, 1828, 518 էջ։

— Զ. 1795–1800. Ամս, 1828, 456 էջ։

— Ը. վերջին հատոր. Գաղբ Աւսուստինեանց, Ամստերդամայ, և այլոց Եւրէլեանց ի կենդանագործութիւնս, և յայլ ամենայն Բարեգործութիւնս. 1827. 446 էջ։

— — Ը. վերջին հատորոյ մասն երկրորդ. 486 էջ։

— Ոտրը արտոյ Ծրագրագաղ Հաւաքեալ Տեառն Ն. Ոսկեսոյ վարդապետի Ինճիճեան, Ուխտի Աբբայի Մխիթարեայ։ Նախիւք ուրումն բարեպաշտի ի յիշատակ Հանգուցեալ Պետրոսի Պատանեցւոյն Թոլումեանցեան։ Ի վենետիկ, ետն. 1832. 8°, 410 էջ։

Ընդանգակութիւն. Աբբայ Մարկոս. Աղրիանոս. Աթանաս. Անատոլ. Անուն աբբայ. Նարսէդ. Պապիանէ. Դէորգ. Դրիգոր աստուածաբան, որ և Նազիանգացի. Դրիգոր լուսաւորիչ. Դրիգոր Նիսացի. Դրիգոր պաշտելագործ. Դիոմիդէս բժիշկ. Էպիփան կիպրացի. Եղմոլէս. Եւթիմէ. Եւստաքէս. Եպրաքսէ. Եփրէմ. Զոլմն մանկունք Եփեսոսի. Թկկդ. Թէոդորոս Տիւսոս. Թէոդորոս ստրատելատ. Իգնատիոս. Կատարինէ. Կիրեղ ակլքսանդրացի. Կիրեղ երուսաղէմացի. Լկհմէս Չոռմայ հայրապետ. Հռիփսիմէ. Մարիանէ, որ և Մարգարիտա. Ցակոբ Մծնեցի հայրապետ. Յովհաննէս կամար ոսկեբան. Ցովհան ոսկեբերան. Ցուլիանէ. Կիբրատինէ. տես կատարինէ. Կիկոզատոս. Շուշան. Պնովփրիոս. Պանգալէոն. Պեգեգիա. Սանդուխտ. Սարգիս. Սիմէոն սիւնակեաց. Վաղագաղէ. Տիւսոս. տես Թէոդորոս. փերրոնէ. Քրիոտինէ։

— Բ տիպ. — Գ տիպ. — Դ տիպ?

Ե տիպ, 1873. 8°, 382 էջ։

— Զ տիպ, 1896. 8°, 381 էջ։

Վրացերէն Թարգմանուած է par Dr. Pierre Kharistshariau. 1859. 8°, p. 496.

Տես և ԱՂՕՐԻ ՆԵՐՈՂՈՒԹԻԱՆՑ, էջ 122), զոր Թարգմանած է Ինճիճեան, ինչպէս կ՚ըսէ «Ցուշագրութ»ը. «Ա գրուածքս կը հանենք ըստ վերջին տպագրութեանց, որ չատ անգամ եղան ի Հռոմ յամի 1807–1831. և հայիրէն աշխարհաբար Թարգմանութիւնը ըրաւ մեր լուսահոգի Ինճիճեանց Ն. Ոսկեսոյ վարդապետը՝ իր կենացը վերջին տարին»։

Հնախաւսութիւն աշխարհաբարական Հայատառնեանց աշխարհի Տեառն Ն. Ոսկեսոյ Ամոռակալ վարդապետի Ինճիճեան. տպագրեալ յաշխնորհութեան Տեառն Աւգիոսեայ վարպետի Սոմալեան արքեպիսկոպոսի Պիւնեաց և ընդհանրական աբբայի Մխիթարեան ուխտին. արդեամբք և ծախիւք աստուածասէր կարնեցի Ցրանուհի տիկնոջ՝ կոզակցի Մանուկ աղայի մահտեսի Աստուածատրեան։ Ի վենետիկ, ի տպ. ի սբ. ղազարու, յամի 1835. ԻՄՉԴ։ Հատոր առաջին. 4°, 12 + 475 էջ։

Ընդհանրին մահուընէն վերջը տպուած է սոյն երկասիրութիւնը։ Ցառաջաբանը կ՚ըսէ.

«... իակ այժմ հայրենասէր սգի արգոյ ծերունդն մերոյ Տեառն Ն. Ոսկեայ վարպապետի Ինճիճեան վառեալ ի նախանձ հայրենի փառաց՝ ուսումնասիրեր և ազգասէր Հայոց ետ ի վայելումն զայս մատեան, զոր խուսուցեալն էր կանխաս ի Աստրագրութեան իւրում Հին հայաստանեայ։ Որոյ գամս յոլովս յանձեալ բազմաշխատ զննութեամբ ի խուռն մատենանս հնոց և նորոց օրինակագրաց այլ և այլ ազգաց, և յատակեալ մանր քննութեամբ և անձանձիր տենչիւ. որ ինչ պակաս էին յաղպս անձերի գլխատուելոյ Ընդարձակութեանն Նախաւսութեան Հայատառի, ապարեցաց ըստ ամենայն հանգամանաց ի վերջին սմա ծերութեան իւրոյ։ Թէպէտ և գայս մատեան բազմապիրան աքենութեանց արգասիք՝ բազում ամաց յապաղ երկասիրել էր միանգամ անխոնջ վաստակաւորն, այլ անգութ ժանիք ամենաձախ հրկիզին յաճին լուծին ի Ինձզաղոն յամի 1815. արպէս և գայլ բազում օգտակար և բազմաքիրան մատեանս ծերունդս այսորիկ, և զայլոց բազմահանգամ մատենագրաց հնոց և նորոց յայլ և այլ ժամանակս։

«Ելծոզ մեզ սա ինքն և զանկելապատան և զձեռնակատար հնախաւսութիւնս եօթանից աշխարհաց, որք ի հնումն եղեն երբեմն ընդ սէրութեամբ թագաւորացն Հայոց. այն ինքն են փոքր հայք, Կիլիկիա. Միջագետք. Ասորիստանք. Խաղտիք. Աւտրպատական, Ագուանք և Վիգերք, զորս վեր ի վայր յիշէ ինքն ի մատենին. գրնեվերդոգն ի հնախաւսութիւնս նոցին առաքեալ։ Այլ սաւզ մեծի դատողս ամենայն հայկազն և ուսուցգի ուսուցչաբարոյ. գի ժամանեալ հրատէր մահուն և ոչ զտագրութիւն մատենիս կարաց տեսանել բաղմավաստակ անձնն, վասնզայել յինիրական խոռանան ի վայելս անանց բարեաց տրիսուր բազմամիեր վաստակոցն իւրոց։

«Ի նորս և այլ մատեանն Մարդապատում. որ այն ինքն է աստրագրութիւն մարդոյս ըստ բնական կազմուածոյն և ըստ բարդական յօժարութեանցն. այլ և զաս չժամանեաց ի լրումն ածել. որպէս և ոչ իակ յաղողեցաս սկիզբն առնել վերլուծութեանց Աշխարհագրութեան Մամսէսի խոռենացւոյն, զոր և յիշատակէ ուրեք ի մատենիս յաջմիկ։

«Ալստ սակս բանիւք հաստատել զհակիրճ ճանաչմունքին անսիրալ երկաբերութեանց ծերունոյն, տացուք արդ քանի մի համառօտ ուսմունքս զանազանագոյնս մատնից Նախնեաց, ընթերցողացն ծնօղաց անձամբ խելամուտ լինել ամենայն մանր զննութեանց և չափոյ անխնդ երկոցն մատնագրաց:

«Ա. Քանզի մատնագրիս կամք այն էին ձեզ ամենայն ասացեալսն իւր գրոյդ վկայութեամբ հաստատուիցին, ուրանօր չարագոյս աշխարհագրական հնութեանց հայոցառնի են բանք, զհայ մատենից վկայութիւնս նախամեծար ընծրել քան զօտարացն իւրից. զառաւել հմտից քննիկ երկրին իւրեանց: Իսկ պատճառք ամենայն ասացուածոցն ածել վկայութիւնս այն իսկ է, որպէս գի նախ պայծառ տեսցի ի նոսա չափ հաստատութեան մատենագրաց իւրաքանչիւր ձեզ յոր ինչ իցս միաձայն գտանին այլք ընդ մեզն և ուր տարաձայն, լուսաբանեալ բացայայտ ելիցէ կայցէ հարկ մեզ ընդունելութեան ի չմիացեալսն կարծեցեալ բանս նոցին: Իսկ երկրորդ գի ձեզ ի բանից ոմանի նախնեացդ ինքն մատենագիրս խմբագիր արարեալ և յանձնէ խօսեր, չգիտեմ ելիցէ առ ամենեսեան համարձակ հաստատիմ. այլ աստ աչօք տեսանել զբանս նոցին և գլուծ ձեզ, ոչ եւս յընթերցողացն ոք լսիցէ ելիցէ ինքն այլ ազգ լուծուածն տալը քան զոր մատնագիրս խնդրիցէ, ելիցէ գվկայութենան ընդհանուրս: Իսկ գարձեալ գի ուր բանասէրն առ ի գրոսանս եւ ելիցէ ըմբերդուածն հնախօս մատենից, գիտնականն աստ ձեռնտու ոստգրութեանն լինի ի խնդիր ի խուզն վկայութեանց անտի: Ցպա ոչ մատենագրութեան կալան և բազումք յերեւելի հնախոսաց և աշխարհագրաց. որպէս Կոնսպիոս, Կիլլարիոս, Մէսթրիոս, Պօշար, Տիւքանժ, Իվլանտ, այլովքն հանդերձ:

«Բ. Ելիցէ իցին յօտարազգի մատենագրաց որք առաձայն իցեն ըստ այլ և այլ հանգամանաց յաստղաւածոյն խրոց, և ոմանք ետս ամենեին ժխտիցեն գոր ինչն հաստատութեամբ ասէ, անդ ելիցէ հայ մատենիցն յան չգօրիցէ համոզել իրըն անձանձելիս առ ստորս, ի ստոր գրոց առնոս ըստ հաստատ բանից իւրոց. գոր այլ ելիցէ այլ ազգ իմացեալ իցեն և մեզնեալ, յոյն ցանէ և գանձաբաստութեան նոցին:

«Գ. Ելիցէ յայսգան կարեւոր իրաց ոմանց, որք հնախօսութեան հայոցառնի իրն պատկանաւորք, չկարէ լիաչատութեամբ առ հայ և յօտարազգի մատենագիրս, անդ զայլ և այլ բանս նոցա ի մի վայր ածեալ մատենագիրս մեր. և ուրիս կանոնաւ գիտուելոյն ինքնան հետեւութեանն ածէ ի մէջ. և ելիցէ այլ այլ ազգ ինչ խոստեցեալ իցեն զանձամբնէ, յոր ելիցէ իցէ չափ հաստատութեան, ոչ դիրն պնգ և ոչ գմիտն ժխտէ. այլ գերկոսին եւս իւր միակերպ վարկածս ընթերցողս անգր առնէ ապաստան:

«Դ. Ելիցէ իցին ինչ ի մտս իւր գիրս յայտագրելս ելիցէ հնութեանց հայոցառնի աշխարհիս ցաց ի բազմայոյս վկայութեանց և լուծեալն ինչ վկայութիւնք, յայնպիսիս իմանիցէ մատենագիրս մեր գամենայն հանճար իւր հզոր և անժխտելի փաստիւք ցուցանել զհաստատս ասացուածոյն: Իսկպես և ի մտի իցէ ելիցէ լազում համարձակախօսութեամբ յայլ և յահեակ խոյտիրիկ կկարծիս յապճառնճար մատենագրաց, սակայն չիցէ արդեօք տարակէպ ընծայել զայն պատճառ բանից նախանձու հալրնաւէր ոգւոյն, և կամ նեղըսլամիս լինել մատենագրած բազում հմտութեանն քան զնա ընդ որում հակառակախոսել ի բանի անդ: Իր վարկածք մատենագրիս մերոյ և բնաւ հաստատութեամբ առաջնալքն ոչ ելիցէ առ այնոսիկ որ ի լրոյ ատենոթեանն չամոքիցին՝ արձանագրեալ իցեն, այլ որոց չիցէ ինչ այնպէս ցանկալի քիչ կպայեաց քան գգիտս ճշգրտապատում առնիցէ, և ոչ այնպէս պարտաւոր քան գծառայ կանխակալ սովորութեանց լինել, պատկառելացն առեմ ազանց իրապիսի: Նմին իրի պատճառ ատ ստեաւելն եւ ընդ այնպէս ցանկալի քիչ կպայեաց քան գգիտս ճշգրտապատում առնիցէ, և ոչ այնպէս պարտաւոր քան գծառայ կանխակալ սովորութեանց լինել, պատկառելացն առեմ ազանց իրապիսի: Նմին իրի պատճառ ատ ստեաւելն եւ ընդ

այնպէս ցանկալի քիչ կպայեաց քան գգիտս ճշգրտապատում առնիցէ, և ոչ այնպէս պարտաւոր քան գծառայ կանխակալ սովորութեանց լինել, պատկառելացն առեմ ազանց իրապիսի: Նմին իրի պատճառ ատ ստեաւելն եւ ընդ

այնպէս ցանկալի քիչ կպայեաց քան գգիտս ճշգրտապատում առնիցէ, և ոչ այնպէս պարտաւոր քան գծառայ կանխակալ սովորութեանց լինել, պատկառելացն առեմ ազանց իրապիսի: Նմին իրի պատճառ ատ ստեաւելն եւ ընդ

այնպէս ցանկալի քիչ կպայեաց քան գգիտս ճշգրտապատում առնիցէ, և ոչ այնպէս պարտաւոր քան գծառայ կանխակալ սովորութեանց լինել, պատկառելացն առեմ ազանց իրապիսի: Նմին իրի պատճառ ատ ստեաւելն եւ ընդ

այնպէս ցանկալի քիչ կպայեաց քան գգիտս ճշգրտապատում առնիցէ, և ոչ այնպէս պարտաւոր քան գծառայ կանխակալ սովորութեանց լինել, պատկառելացն առեմ ազանց իրապիսի: Նմին իրի պատճառ ատ ստեաւելն եւ ընդ

տեղից եգիպ. յաշխարհին և պանդխտ. օրինակ բարեաւորացն ամենեցուն: Աւր գարձալ այնուհետև էին սրբ յատեր ապականեալ տեղացին զաշխարհն անօրէն գնացից իւրեանց: Ձինչ բարբ էին մարդկան ի սկզբան, զիարդ ապրափեկան ժամանակաւ, և որ պատճառ նոցա: Արարիչ տեր վարութիւնք կրօնից եղիւ յատուած անգաչաւոր եղեան գործք և եղիւ ի հեղանաւոր եղեան:

« Աստղիկ և որ այլ սոցին նման անարատ հմտութեան ծանօթ լեալ հայկազն ազգս Աստուածոյ, ակն ունիմք եղիւ բան բարեաւք մտացն պարծանս հանդարեցի անձին և ազգիս զմտաւեանս և զբարեյիշատակ մտաւեանսդ իւրն »:

*Բովանդակ եղիւն. Կիւրեղ. Ա. Աւետ Աստուածաբեաց. Յօգ. ա. Աստուած ի մերոց մտաւեանգրաց տուեալք: բ. Աստուած յատարագի մատուցանգրաց տուեալք: գ. Աստուած գանազան կոչմանց հայրապետութեաց ի մերոց մատենագրաց տուեալք: գ. Աստուած գանազան կոչմանց հայրապետութեաց յաստուածային օտար ազգաց անուանեալք ի մերոց և յարտաքին մատենագրաց: ե. Աստուած գանազան գատաստ հայրապետութեաց իւր երկիր կամ ազգ օտար յիշատակեալ յարտաքին մատենագրաց, 1 24: — Կիւ. Բ. Կիւրէ Աստուածաբեաց. ա. Ի հիմս. բ. Յարեւմտից: գ. Ի հարաւոյ: դ. Յաբեւելից, 27–31: — Կիւ. Կ. Տարածութիւն Աստուածաբեաց. Կրօնք յիշատակեալք ի գիրս և Աստուածգրէր, 35–38: — Կիւ. Ո. Ոչ Աստուածաբեաց. ա. Խորհրդոյն եղիւն օգոց և ցրտութեան աշխարհս: բ. Ձիւն և կարկուտ նորանշան: գ. Հիւսգ: դ. Երկրաշարժութեանք: ե. Հիւանդութեանք և մահք, 40 51: — Կիւ. Լ. Լերինք Աստուածաբեաց. Ա. Լերինք գաւառից. Մասիս. ա. Ասլ և այլ անուանք լերինս: բ. Մանանուանք Մասիս լերին: գ. Տիկն Մասիս լերին: դ. Փերք Մասիս լերին և գաւառ լինել նոցա: ե. Յարձրութեանն Մասիս լերին: զ. Ընդք Մասիս լերին: Տօրոս. ա. Անուն լերինս: բ. Ընդացք գաւառին Տօրոսի: Լուծկաս. Կորդուաց լերինք. ա. Անուն լերանցս: բ. Տիկն կորդուաց լերանցն: գ. Գոտի կորդուաց լերանցն: Պարթեւ կամ Բարիատ. Մասքիական կամ Մասգաթաճ. Հեմիդեաճ կամ Իմիդեաճ. Քօրաքաճ. Փիկտիայոս լերինք. Կերտուեաճ. Անտիտորոս: Բ. Լերինք անգոսիր: Գ. Լեառն Հրաբուղս, 54–106: — Կիւ. Զ. Վերաք Աստուածաբեաց. Ա. Զօրքերն մեծամեծ գնտք: Լրատու. ա. Անուն գնտից: բ. Ակն լրատուի: գ. Ընդհանք լրատուի: գ. Քարաւազ լրատուի: ե. Կամուրջք լրատուի: զ. Ձոն լրատուի: է. Խառնուած լրատուի ի կուր և ի ծով: Կուր. Լիփատ. ա. Անուն գետոյս: բ. Ակն լիփատուի: գ. Ակունք վտակ լիփատուի, որ ի կարսին: դ. Երկրորդ վտակ Լիփատուի, որ ի Արածանի: ե. Ընդհանք լիփատուի: զ. Գաւարկու եղիւն Լիփատուի, և առատութիւն: է. Կամուրջք և նշանագք Լիփատուի: Տիգրիս. ա. Անուն գետոյս: բ. Ակն Տիգրիսի: գ. Ընդհանք Տիգրիսի: դ. Աղաւաղիւն եղիւն և նաւարկութիւն Տիգրիսի: Կորոս: Բ. Վերք մանուածք: Ի. Կոմակք: Լիճք: Մորք: Ջերմուկք, 109–167: — Կիւ. Լ. Բերք Աստուածաբեաց. ա. Պտուղք, Բանջարք, և այլ Բոյսք: Բ. Հանք, Մետաղք: Գ. Ականք. կամ Քարինք պատուական: Դ. Կենդանիք: Լ. Կազանք: Ջ. Խոշունք: Լ. Ձկունք, 172–205: — Կիւ. Ը. Վաճառականութիւն Աստուածաբեաց. Ա. Ուղի և հանապարհք վաճառականութեան: ա. Աւաջին ուղի ընդ կապից ծով: բ. Երկրորդ ուղի ընդ Պոնտոս: գ. Երրորդ ուղի ընդ Եփրատ: Բ. Վաճառատեղիք կամ Շահաստան քաղաք, որ ի Հայս: Գ. Վաճառատեղիք կամ Շահաստանք արտարտ հայաստանեաց: Դ. Դրամք, 210–241: — Կիւ. Թ. Ընակիչք Աստուածաբեաց. Ա. Աւաջին սկզբնաւորութիւն քնակութեան մարդկութեանս յաշխարհին Հայոց: ա. Աստուածգրեալ եղիւն ուստր գրոց զուարճ դրախտին: բ. Ցամարտութեան գրից հայաստան աշխարհիս: Երկիր ուրկից յաչմեան գրից խոց ուտերագրեալ: Բ. Երկրորդ բնակութեան հայաստանեայց յաստուա Նոյի: ա. Հաստուր ինչ տապանին Նոյի ցոյ ցեալ ի հայաստան: բ. Կիտելիք ինչ վասն անուան և բնակութեան Նոյի: գ. Բնակութիւն Աշմայ որդոյ Նոյի, և անդնդոց նորա ի Հայս: գ. Բնակութիւն Յաբեթի որդոյ Նոյի, և անդնդոց նորա ի Հայս: Գ. Երրորդ բնակութեան հայաստանեայց յաստուա Հայկայ և որդոց նորա, 214–302: — Կիւ. Գ. Բազմամարդութիւն եւ Աստուածաբեաց. Ա. Բազմամարդանալ աշխարհիս: ա. Պատճառք արտաքոյ եղելոյք ի Հայս: բ. Ոստար ժողովուրդք ինչ ի հայաստան իրր ապր յիշատակելոյք: գ. Քազաքք բազմամարդք: Բ. Ապատամարգանալ բնակչաց աշխարհիս: Աւաքին պատճառ Կայքիականքն: ա. Ձին գայքիականք յաստուա մերոց Հնահպատուց: բ. Ձին — յաստուա աւերութեան Աշրակունեաց և Բագրատունեաց: գ. Նոր — ի նուազիլ և ի բանիլ աւերութեան մերոցն ի հայաստանեայցն: գ. Նոր — յետ վերջին ատման Անուշ, և յետ բառնալոյ հեթանոսութեան Իուրինեանց: Երկրորդ պատճառ՝ Աւերածք ազգին Հայոց: ա. Ընդնաւորութեան և կերութեան: բ. Պատերազմ ի բռնաւորացն: գ. — ի սովէ: Երրորդ պատճառ՝ Բնակութեան փոխելոյ յայլ կրօն: Չորրորդ պատճառ՝ Ընդնական խառնուածք յազգ ոստար: Կ. փոխադրութեան ազգին տեղւոյն ի տունի ի մէջ հայաստան աշխարհի, 309–371: — Կիւ. Ժ. Ազգք եւ պատմուրեան Աստուածաբեաց. Ա. Ակզբնաւորութեան տիրապետելոյ աշխարհիս ի Հնոն մերոց նահապետաց: Բ. Ընդարձակութեան աշխարհիս և տէրութեան ի Հնոն մերոց աշխարհակալաց: ա. Ընդարձակողք և աշխարհակալք: բ. Պահպանողք կամ անդրէն գրաւողք ընդարձակեալ սահմանաց: Կ. Կրաւորութիւն Աստուածաբեաց. Աւաքին պատճառ Նուազման Հեթանոսութեան հայաստանեայց յիրկուս ոստար յաստուածային Երկրորդ պատճառ Նուազման՝ Աշխատանք գանազան յաշխարհս ի հայաստան: ա. — և հարկապահանջութիւնք Հռոմայեցւոց: բ. — հիւսիսոյնոց: գ. — Պարթից: Հարկապահանջութիւնք Պարթից: Վիճակ ինչ վասն ժամանակի արշաւանաց Պարթից: գ. Արշաւանք Վաղարշապատ: Հարկապահանջութիւնք — : Ապրատամարտ յաստուա մերոց Հարքաւոր: Կիւրեղ յաստուա Վաղարշապատ: ե. Արշաւանք Յուլիանոսի: զ. — Ակն յաստուա Արտաշատ: գ. Արշաւանք Յուլիանոսի: է. Արշաւանք Պուռ թագաւորաց: Հարկապահանջութիւնք — : Կիւրեղ յաստուա մերոց Հարքաւոր: Ը. Արշաւանք Պուռ թագաւորաց: Հարկապահանջութիւնք — : Կիւրեղ յաստուա մերոց Հարքաւոր: Թ. Արշաւանք Պուռ թագաւորաց: Հարկապահանջութիւնք — : Կիւրեղ յաստուա մերոց Հարքաւոր: Ժ

բաց ի սեփական սէրս լինեան։ Աղաւնիք և հնբքին նախարարք։ Աղտաբին նախարարք։ Ընդհանուր դիտիլիք յաղագս նախարարս լինեանց։ ա. Անուն նախարարս լինեանց։ բ. Անկրնաւորս լինին նախարարս լինեան։ գ. Իշխանս լինին և պարտականս լինին նախարարս լինեանց։ դ. Կարգ — ե. Ինչ — ։ Պատմս լինին իւ բաւականէ ր — ։ ա. Ինչ գոկալ նախարարս լինին։ Նագրաւանդ։ Ինչ գոմ ու և պաշտօն նոցա։ Պատուանուն նագրաւանեանց։ Իշխիր — ։ Ասան — ։ Շիրիմ — ։ Ձաւասար — ։ Նրեւելի անձինք ի — ։ Ուրացող ոմն տունին — ։ Աղբրանիք։ Նպատակ նոցա։ Անուն և պաշտօն Աղբրանեանց։ Իշխանս լինին — ։ Ինագաւորս լինին — ։ Իրկիր — ։ Ասան և չիրիմ — ։ Տնկի ձմիրեայ և բանակելոյ — ։ Նրեւելի անձինք — ։ Ամենից։ Նպատակ ոմն և երկիր նոցա։ Նրբագործ երկրին և իշխանս լինեան Ամենեցուն։ Ինագաւորս լինին — ։ Ասան և չիրիմ — ։ Նրեւելի անձինք ի — ։ ր. Նախարարս լինինք ի կատարս լինեան դրան արքունի։ Ազնիք։ Ինագործանք։ Արդպետական։ Մարդպետական։ Ասպետանիք։ Մանկունանք։ Ասան և չիրիմ Մամիկոնանց։ Պատ և իշխանս լինին — ։ Աւնս լինին և վասակ — ։ Նրեւելի անձինք ի — ։ Գնունիք։ Աբեղեան։ Կաբեղեան։ Ձաւնունիք։ Ամատունիք։ Ալարժունիք։ Լուսնդունիք։ Ձինականք։ Գնձունիք։ Ասունիք։ Ամենայն նախարարս լինինք որոց չիշատակի ինչ գործ մերս ունելոյ լինեան աշխարհի։ Ակհացիք։ Աղբերկացի։ Ամատունիք։ Անձեւացիք։ Աշոցայ։ Այրահունիք։ Առաւելականք. կամ Աւոտեղեանք։ Աւան անականք։ Արշարունիք։ Բագնունիք։ Բդնունիք։ Գարդմանացիք։ Գողթնեցիք։ Գնձունիք։ Ձորափորեցիք։ Ձարեհաւանականք։ Ընձայիկք։ Ընտրունիք։ Խաղունիք։ Խոռխռունիք։ Գրովէացիք։ Գրփաց իշխան։ Կապժականք։ Կամսարականք, Արշարունիք, Պահլաւունիք։ Կոռնեցականք։ Կորդուացիք։ Ընտրժունիք։ Ընդհանուր։ Մուրացեան։ Մանադկունիք։ Մանաւազեանք։ Մամիկոնեանք։ Մարզպետունիք։ Մոկացիք։ Մուրացան։ Նոր չիրականն։ Ոստիկանիք։ Ոդունի։ Ոդնցի։ Պալունիք։ Պահլաւունիք. Պարթեւականք։ Սիւնեաւան։ Սչուտունիք։ Ստրեհունիք։ Տարօնի։ Տրդատունիք։ Ուխտանէս։ Փառանգեան. կամ Փառանգեանք։ Քաջբերունիք։ Քոռեպիսկոպոսունիք։ Օրբելեանք։ Աւրուձ Օրբելեանց։ Պատիւ — ։ Նրկիր — ։ Շիրիմ — ։ Ադիսական նախարարս լինեանց։ Շինուածք նախարարաց որ յԱրտաշատ։ Տիրակոչ լինին. որ է նգանակ կամ կարգ գառավարս լինեան իագաւորդ մերոյ ընդ ընծայ տերս լինին։ ա. Նրկրորդականս լինին և նախագահս լինին առ այլով իագաւորս։ բ. Խարհկամս լինին կամ գաշնագրս լինին ընդ այլ իագաւորս։ Ընդ Հոռմայեցիս։ Ընդ Պարսիկս։ Ընդ Ասան։ Ընդ Հոնս։ Ընդ Հոնս։ Ընդ Նգնեայս։ Ընդ Վիրս։ Ընդ Ալփիացս։ Գ. Ասատաւարս լինին իշխանական։ ա. Իշխանք տեսուչք հայոնոնք և հսկողք։ բ. Իշխան տեսուչ ի կոչմանէ Պարսից։ գ. Իշխան տեսուչ ի կոչմանէ Ասանց։ դ. Իշխանք տեսուչք ի կոչմանէ Յոնաց, 2 231։ — Խ. ժԲ. Խոյրք Նչանք եւ վկայաւորութիւնք Հայաստանեաց, 235։ — Կ. ժԲ. Ցինուորագրութիւն Հայաստանեաց։ Յոդ. Ա. Կարգաւորս լինին գնուորս լինեան։ Բ. Կարգաւորս լինին ճամկատաւ զորաց և բանակի։ ա. Վահանափակ։ բ. Տհզի բանակին։ գ. Հանդերձանք բանակին։ դ. Խոչ առնել։ ե. Վրան պատուարագի։ զ. Խանք բանակին։ է. Փոզոց հնչմունք։ ը. Կարգ արքունի զօրաց։ Թ. ա. Ձինք ի պանդամբ կրկին մարտիկն։ բ. Ձինք ի հարկանել կամ ի պաշտպանել կբերդ։ գ. Ձինուորական զգեստք։ ե. Թիւ զօրաց։ Զ. Թողնդ զօրաց։ ե. Պահպանեալք գինուորեան, 211–277։ — Դ. ժԼ. Ինվոյթիւն Հայաստանեաց։ Յոդ. Ա. Սովորս լինին ի զգեստս և ի հանդէսս իագաւորի։ ա. Թագն։ բ. Խոյրն իագաւորական։ գ. Հանդէս իագաւորս լինեանն։ գ. Ոճոճն իագաւորի։ ե. Նրգեալ հատատարմս լինեան։ զ. Կենդանագիր իագաւորի։ է. Թուր իագաւորի։ ը. Ասբան սրի։ իթ. Ձգնաւք և այլ հանդերձանք։ ժ. Նշան քաջս լինեան։ ժա. Ինագաւորական հանդէսք։ Բ. Սովորս լինին ի զգեստս Հրշխանաց։ Գ. Սովորս լինին ի զգեստս հատարակ ժողովրդեան։ Դ. Սովորս լինին ի զգեստս կանանց։ Ե. Այլ սովորս լինին և վարիմամս լինին ինչ։ ա. Մատանւոյ իշխանս լինին։ բ. Մատանեաւ կնքել։ գ. Իւղով սծանիլ։ դ. Նրեւելի ակնաք։ Զ. Սովորս լինին ի հարատանիս և օրէնք ամուսնս լինեան։ ա. Դրամս հապատիլ և իագ կապել։ բ. Բազմանս լինին։ գ. Ինամոս լինին։ Է. Սովորս լինին ի յաւարկաւորս լինեան և ի ծագմանն։ ա. Ինհակապատ։ բ. Ի ծոխս համակիլ։ գ. Կոծել կանձն։ դ. Աւոգ առնուլ։ ե. Օձիս պատառել։ զ. Մահարձան կանգնել։ է. Շիրիմ կանգնել։ Ը. Սովորս լինին ի դաշնագրս լինեան, 278–300։ — Կ. ժԶ. Օրինք Հայաստանեաց։ Յոդ. Ա. Օրէնք յաւորս Արշակունեաց զոր կարգեաց նախ Վաղարշակ, և յետ նորա այլք։ ա. Վասն յաղորդս լինեան և վասն արբայորդոց։ բ. Վասն նախարաց։ Բ. Օրէնք յաւորս Նագրաւորեանց։ ա. Վասն յաղորդս լինեան իագաւորաց։ բ. Վասն ինչ ինչ յաբհնաց Նագրաւորեանց։ Գ. Խառատանականաց և գառատանագիրք, 303–308։ — Կ. ժԼ. Նարք Հայոց։ Յոդ. Ա. Նարք առաջնոյ ժամանակի և նուինի բնակչաց։ բ. Նարք յետ աւտարակաշինս լինեան։ գ. Նարք հպիպատից յետ Արամայ։ Բ. Ընական ձիրք կատարելս լինեանց ապգին։ ա. Վայելչս լինին կնոջ։ բ. Կոտվս լինին մանկանց և քաջս լինին։ գ. Նարելական առաքինս լինինք ապգին։ ա. Սպրմանս լինին, Հառատաձեռնս լինին։ բ. Հշխարհաշէն բարեկարգս լինին։ գ. Ընական մտաս լինինք և ախտ ապգին։ ա. Նրկպառակս լինին։ բ. Նախանձ և Զարատամս լինին։ գ. Գող լինին, Հանապարհս լինին։ գ. Մատնս լինին, Գատաւանս լինին և Նենգս լինին։ ե. Գատաւանս լինինք և մատնս լինինք ուրացս լոց։ Այլ և այլ ձերս լինինք պատճառք ախտիցն առաջնոց։ ա. Թերս լինին հպատակս լինեան, որ է ըմբռատս լինին։ բ. Թերս լինին կենդպատիրատս լինեան։ գ. Թերս լինին խորագիտս լինեան։ դ. Թերս լինին երկչոտս լինեան, որ է կարճամտս լինին։ ե. Թերս լինին մանկակրիս լինեան, 311–416։

— Հատոր երրորդ. նոյն տարին. 393 էջ։

Նովանդակս լինին. Գլուխ ԺԲ. Նկար Հայաստանեաց։ Յոդ. Ա. Հնս լինին նկարս ի սկսեալ յաշատարակաշինս լինենէ։ Բ. Հնս լինին նկարս ի ժամանակագ անտի նկրի։ ա. Առաջին պատճառ ի պատմս լինենէ տուրք գրոց և պատաւորաց։ բ. Նրկրորդ պատճառ առեալ յանուն նախնի տեղեաց։ գ. Նրրորդ պատճառ առեալ ի տուս գառանս լինենէ անուանց կենդանեացս։ գ. Չորրորդ պատճառ առեալ ի կարմս լինենէ նկարս։ ե. Հնդրորդ պատճառ առեալ լինին Հրէից։ Զ. Նրկրորդ պատճառ լինին Հրէից, 2–25։ — Կ. ժԲ. Պատրիարքք եւ Կաթուղիկոսք Հայաստանեաց։ Ա. Նահապետք ի հայաստան բնակեալք յետ ջրհեղեղին ակնկրեալ տարօրոշ տոհմանց և գործս լինեանց։ Բ. Առաջին նորոգս լինին գործս լինեան յաւորս Հրկրորդի Արտաշէսի Հագաւորին։ Գ. Հրկրորդ նորոգս լինին յաւորս Վաղարշակայ Հագաւորին յետ գիւղոյ գործն։ Պատճառք յաճախացս գործոց լինեանց աշխարհիս։ ա. Փիլս գործն։ բ. Պետրոս

յառաջ և կնի կիւտոյ գրոյն։ գ. Մարկաւուներ։ դ. Կրաւունք։ ե. Խոպատրք և իշխանք ուսուցմասէրք և կամ յառաջադոյնք յամանդ և գրոց թեանդ։ զ. Նկեղեցական ուսումասէրք և կամ յառաջադոյնք ումանդ և գրոց թեանդ։ է. Ուսումասէրք։ Պատճառք խափանելոյ գրոց թեանդ ի Հայս։ Դ. Ումանդ յանուանէ յիշատակելայք։ ա. Փիլիսոփայ թեան։ բ. Բժշկութեան։ գ. Տօմարագիտ թեան։ ե. Աստեղաբաշխ յանուանէ յիշատակելայք։ ա. Երկրագործ թեան։ բ. Աստրոլոգ թեան։ գ. Հարսարապետ թեան և փանդակագործ թեան։ դ. Նկարչ թեան։ Կանայք յիշատակելայք յարուեստս, 40 246։ — Կլ. Ի պոհ Հայաստանեաց. Ա. Ժամանակ կոտպաշտ թեան։ ա. Արեւապաշտ թեան։ բ. Լրակապաշտ թեան։ գ. Կիրցապաշտ թեան։ Բ. Ժամանակ քրիստոնէ թեան։ ա. Ակնկիցք։ բ. Անապատականք կնանք։ գ. Միաբանական կնանք։ և Ծաղկեցոյց նորա ակնկիցականաց և յաչխարհականաց։ գ. Մենաստանք. սկիզբն նոցա։ Մենաստանք խրատակրնիդ։ Մենաստանք ազօթասիրաց։ Մենաստանք անբնչասիրաց։ Մենաստան փոյթալ ի բանդարդոն թեան։ Մենաստանք օտարասիրաց։ Մենաստան ընծեղջասիրաց։ Մենաստանք անուանի կրօնաչոռ թեան և ի գրաւորս թեան։ Մենաստանք ըստ կարգի ժամանակագրոյ թեան։ ե. Ուսոստանք։ Պ. Հայածումն քրիստոնէ թեան։ ա. Ի Պարսից։ Պատճառք հալածանաց։ բ. Յազկերտ։ գ. Վռամշապուհ։ դ. Ի խաղաղաց։ զ. Հալածումն ասուլ թեան և ջնջումն թեան ի Յունաց, 149–282։ — Գլ. Իվ. Նչխկոպոսականք Հայաստանեաց. Կաթ. կանոնապահնութեան աշխարհս։ Ա. Քարկոպոս։ Բ. Նչխկոպոս։ ա. Կարգ եպիսկոպոսարանաց։ բ. Անկարգ թիւնք ի գլխաւոր եպիսկոպոսաց և քահանայից։ գ. Կարգադրութիւնք ի վերայ եպիսկոպոսաց և քահանայից։ Գ. Մետրապոլիտք։ Դ. Արքեպիսկոպոս։ Ե. Կաթողիկոս։ ա. Ջանազան անուանք կաթողիկոսին։ բ. Ընտրութիւն և ձեռնադրութիւն կաթողիկոսին։ գ. Իշխանութիւն կաթողիկոսին։ դ. Սահման կաթողիկոսին։ ե. Ձգեստք կաթողիկոսին։ զ. Ապարք և Կոմորութիւնք կաթողիկոսին։ է. Վերստութիւնք և կնիք կաթողիկոսին։ ը. Կաթողիկոսարան։ թ. Պաշտօնեայք կաթողիկոսարանին։ ժ. Կալուածք կաթողիկոսարանին։ ժա. Տնկիք — ։ Կաթողիկոսութիւնք բազմացեալք։ ա. Հաժանութիւն կաթողիկոսութեան կերկուս։ բ. — — ի չորս։ գ. — — — ի վեց։ գ. — — — կերբս։ Ձ. Փեմբ և Նչխկոպոսարանք մնծին Հայոց։ ա. Նչխկոպոսարանք նահանգաց։ բ. — գաւառաց։ գ. — քաղաքաց։ դ. — յանուն նախնարութեանդ։ ե. — յանուն մենաստանաց կամ նկեղեցեաց։ զ. — արտաքոյ աշխարհիս Հայոց, յիշատակելայք ի գիր, 283–288։ — Գլ. Իբ. Բնաժանումն Հայաստանեաց. Ա. Հաժանում արարեալ ի նախնի ժամանակս։ Բ. Հաժանում աշխարհս արարեալ ի նախնեանց մերոց։ Թիւ նահանգաց և գաւառաց, 289–302։ — Իգ. Աշխարհագիրք Հայաստանեաց. Ա. Աշխարհագիրք յապկէս Հայոց։ ա. Վրթպակ աշխարհագրութեան խորենացւոյն ապագրելոյ յամին 1752։ բ. Վրթպակ պատճառացեալ բնիւոց ի մէն Պատճէնէ։ Բ. Աշխարհագիրք յազգէն Յունաց։ Գ. — հռոմայեցւոց։ Դիտելիք վասն նախնի աշխարհագրաց Յունաց և հռոմայեցւոց։ Դ. Աշխարհագիրք յայլոց ազգաց։ Դիտելիք վասն աշխարհագրաց այլազգեանց։ Ե. Աշխարհագիրք յարդի ներկայ ժամանակաց։ Ընդհանուր գիտելիք վասն արդի աշխարհագրաց ներկայ ժամանակաց, 303–334։

Ի վերջ կայ «Յուցակ Անուանց և իրաց որ ի Նախաբանս մատենիս», 345–393։

Գինագ. Նչխատի ի Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, ամսագիրք նկեղեմեան, 1837, էջք 240–251, 378–397։

Հայագէտ Քարբելլէդդի խոսլացին իր *Armenia* գործը երկսախրած է օգտուելով ընդհանրապէս ինձ հետ հետեան սոյն գործէն. հակառակ է.

— *L'Armenia*, opera di Giuseppe Cappelletti, membro dell'Accademia Armena Mechitaritica. Dedicata a S. M. il Re di Sardegna. Firenze, Stamperia e Fonderia Fabris, 1841. Tomo I. 4°, p. 199. – II. p. 235. – III. p. 187.

Ակիզն ընձայական մը կայ առ Փարիզ Հայերդոյ Վարանդեան թագաւորն, յետոյ յառաջաբան, ուր ի մէջի այլոց կ'ըսէ.

«... Per meglio dirigermi in questo mio presente lavoro, raccolsi dalle varie opere del dottissimo p. Luca Ingigi, monaco armeno Mechitarita di s. Lazzaro in Venezia, quanto faceva al mio scopo, e formai quindi l'opera, ch'io intitolo *Armenia*. Questo valente letterato compose nel suo linguaggio molte opere storiche e geografiche sull'Armenia e sopra altre provincie dell'Asia. Non v'ha armenista europeo (per non dire de' letterati suoi connazionali) che non lo abbia in somma estimazione. Egli meritò gli encomj delle più illustri Accademie, e fu giustamente lodato da parecchi Giornali europei. La più erudita tra le sue opere è l'*Introduzione all'Armenia* (Tomi tre in quarto, pubblicati a Venezia nel 1835). Questa peculiarmente mi servì a guida di quella, che mi faccio adesso a pubblicare: e tanto più la è da tenersi in sommo pregio; in quanto che non dice egli sillaba, che non sia confermata dalla testimonianza di qualche Autore».

Յովանդակութիւն Ա. հատորին. Dedica. Prefazione, 1–9. — Capo I. Nomi coi quali fu chiamata l'Armenia. – Art. I. Nomi generali dell'Armenia. 1. Nomi presso gli Armeni. 2. Sul nome Armenia. – II. Nomi particolari attribuiti ad alcuni luoghi di Armenia. – III. Nomi di provincie straniere attribuiti ad alcuni paesi di Armenia, 19–30. — Capo II. Posizione geografica. – Art. I. Confini. – II. Estensione, 39–42. — Capo III. Divisione generale e particolare dei territorj e delle provincie. – Art. I. Armenia maggiore. 1. Alt'Armenia. 2. Quart'Armenia. 3. Alznia. 4. Turuberania. 5. Moce. 6. Corgia. 7. Persarmenia. 8. Vaspuracania. 9. Siunia. 10. Arzakia. 11. Pedagarania. 12. Uti od Uta. 13. Gugaria. 14. Tajk o Taja. 15. Ararat. – II. Armenia minore. 1. Prim' Armenia. 2. Second' Armenia. 3. Terz' Armenia. 4. Comagena. 5. Cilicia, 47–86. — Capo IV. Clima. – Art. I. Temperatura dell'aria. – II. Fenomeni straordinari. 1. Nevi colorate. 2. Aurore boreali. 3. Terremoti. 4. Malattie straordinarie, 89–103. — Capo V. Monti. – Art. I. Masis. – II. Tauro. – III. Caucaso. – IV. Carduchi o Corduchi. – V. Parkar. – VI. Moschiti. – VII. Eniochi. – VIII. Monti di minore importanza. – IX. Monte vulcano Mamruda, 105–125. — Capo VI. Fiumi, Mari e Laghi. – Art. I. I quattro maggiori fiumi di Armenia. 1. Arasse. Fiume Ciro. 2. Eufrate. 3. Tigri. 4. Zorok o Gio-

rök. – II. Piccoli fiumi, che nascono o scorrono in Armonia. – III. Mari o Laghi e Terme. 1. Mare di Van o di Altamar. 2. Mare Gabud o Cabod. 3. Mare di Gelamo. 4. Mare di Carin. 5. Mare di Mezamor. 6. Altri laghi minori. 7. Terme, 127–152. — Capo VII. Prodotti. – Art. I. Vegetabili. – II. Minerali. – III. Animali, 155–165. — Capo VIII. Commercio. – Art. I. Linee di Commercio. – II. Fondachi o città di commercio nell'Armenia. – III. Commercio colle piazze straniere. – IV. Monete, 171–178. — Capo IX. Abitatori. – Art. I Primo soggiorno dell'uomo nell'Eden in Armenia. – II. Secondo soggiorno dell'uomo in Armenia. – III. Epoca del terzo soggiorno in Armenia ai tempi di Haic e de' suoi figli, 181–193.

Բովանդակութիւն Բ. հատորին. Capo X. Governo. – Art. I. Governo patriarcale. – II. Governo monarchico. 1. Reggimento degli Haicani. 2. Reggimento degli Arsacidi. 3. Reggimento de' Bagratidi. – Appendice. Piccoli regni, che si formarono in Armenia ai tempi dei Bagratidi. – I. Regno degli Arzeruniti o di Vaspuracania, detto anche di Anzeva. – II. Regno di Vananda. – III. Regno di Siunia, detto anche di Balk o Capane, e di Farnesa. – IV. Regno de' Bagratidi Alvani, detto altresì di Cirice. – V. Regno di Tarbanda. 4. Reggimento de' Rubeniti. 5. Reggimento de' Lusignani. – III. Governo Principesco. 1. Principi nazionali. 2. Principi da parte dei Persiani. 3. Principi da parte degli Arabi. 4. Principi da parte dei Greci. 5. Principi per parte dei Tartari. – IV. Alleanze degli Armeni con altre nazioni. 1. Coi Romani e coi Greci. 2. Coi Persiani. 3. Cogli Alani. 4. Cogli Unni. 5. Cogli Egeri. 6. Coi Georgiani. 7. Con altri popoli. – V. Satrapi. 1. Nome. 2. Origine. 3. Giurisdizione. 4. Obblighi. 5. Cariche. 6. Prospetto delle principali dinastie de' Satrapi. 7. Famiglie de' Satrapi tutt'ora esistenti. 5–84. — Capo XI. Insegne e titoli dei re di Armenia, 87. — Capo XII. Milizia degli Armeni. – Art. I. Ordine della milizia. – II. Disposizioni delle schiere e degli accampamenti. – III. Attrezzi militari. 1. Armi, che adoperavano i soldati. 2. Attrezzi per espugnare e per difendere le piazze. – IV. Vesti militari. – V. Numero dei soldati. – VI. Coorti o Reggimenti dell'esercito. – VII. Cariche della milizia. 91–106. — Capo XIII. Costumanze. – Art. I. Modo di vestire del re. – II. Vesti de' principi. – III. Vesti del popolo comune. – IV. Vesti delle donne. – V. Costumi negli sponsali. – VI. Costumi dell'accompagnamento dei funerali. – VII. Costumi nei patti di alleanza, 111–123. — Capo XIV. Leggi. – Art. I. Leggi ai tempi degli Arsacidi. 1. Leggi per la famiglia reale. 2. Leggi pei Satrapi. – II. Leggi ai tempi dei Bagratidi. – III. Leggi sulla successione del re. – IV. Altre leggi in generale. – V. Tribunali e Statuti, 125–131. — Capo XV. Doti naturali degli Armeni. – Art. I. Doti corporali. – II. Doti morali, 133–135. — Capo XVI. Linguaggio. – Art. I. La lingua di Noè non soffrì alterazione veruna al momento della confusione dei linguaggi. – II. La lingua armena è la stessa, che parlava Noè. – III. Indole del linguaggio armeno, 139–150. — Capo XVII. Letteratura ed Arti. – Art. I. Epoche principali della cultura delle lettere e delle scienze in Armenia. – II. Mezzi di educazione. 1. Invenzione dei caratteri. 2. Scuole. 3. Biblioteche. – III. Rami di Letteratura e di Arti, che fiorirono in Armenia. 1. Scienze sacre. 2. Filosofia. 3. Storia. 4. Medicina. 5. Poesia. (*Թարգմանած է հոս Հոփսիմեանց Ալմիքը*). 6. Musica. 7. Belle arti, 161–227.

Բովանդակութիւն Գ. հատորին. Capo XVIII. Religione. – Art. I. Nel tempo del paganesimo. 1. Origine del paganesimo in Armenia. 2. Culto al sole. 3. Culto al fuoco. 4. Culto alla luna. 5. Culto agl'idoli. Anaid. Astlice. Aramazd. – II. Nel tempo del cristianesimo. 1. Prima conversione sotto il regno di Abgaro. 2. Seconda conversione ai tempi del re Tiridate. 3. Stato della religione cristiana nei secoli successivi. 4. Patriarcati armeni di Costantinopoli e del monte Libano. – III. Persecuzioni. 1. Persecuzioni dai Persiani. 2. Persecuzioni dagli Arabi. 3. Persecuzioni dai Tartari. 4. Persecuzioni di animosità per parte dei Greci. – IV. Riti sacri degli Armeni. 1. Sacramenti. 2. Digiuni. 3. Solennità, 5–143. — Capo XIX. Gerarchia Ecclesiastica. – Art. I. Sacerdoti. – II. Corepiscopi. – III. Vescovi. – IV. Metropoliti. – V. Arcivescovi. – VI. Cattolico. 1. Varj nomi, che si davano al Cattolico. 2. Elezione e consecrazione del Cattolico. 3. Giurisdizione del Cattolico. 4. Vesti del Cattolico. 5. Rispetto del Cattolico. 6. Corteggio del Cattolico. 7. Rendite cattolicali. 8. Residenza cattolicale. 147–161. — Capo XX. Stato attuale dell'Armenia e degli Armeni. – Art. I. Stato dell'Armenia. – II. Stato degli Armeni. 163–165.

Կայ մէջը Armenia Moderna (*Արդի Հայաստան*) *խորագրով քարտ մը.*

Հ. Զարպ. «Հայկ. Ուսում.» յէջն 278. Թուրին տպուած է կ'ըսէ սոյն գործը. մինչ ինքը գիրքը ձիրէնթէ կ'ըսէ։ Իսկ յէջն 364՝ ֆաբրեէկդիի վրայ խօսելով կ'ըսէ. «... յորինած և հրատարակած է հեղինակն եռահատոր՝ Հայաստան (L'Armenia) կոչուած երկասիրութիւնն, որ՝ ինչպէս ինքն աշխատասիրութեան յատկապաշխն մէջ կը ծանուցանէ՝ Ինհիճեան վարդապետին Հնախօսութիւն Հայաստանեայց կոչուած գրքին համառօտութիւնն է։ Պէտ պարզեւ մ'եր զոր կ'ընծայէր բովանդակ ուսումնասէրս արեւմտից... Տարակոյս չկայ որ չէր գիտեր և ի թերութենէ ինչ. բայց անոնցմով վաստակաւոր հայագիտին արդիւնք և գովութիւնք չեն նսեմանար»։

Ինհիճեանի Հատաց իշխանութեան տակ գըտնուող Հայոց մասին վրայ գրած մէկ երկասիրութիւնը, զոր ես Ա. Հերմանն թարգմաներ էր ի ռուս բարբառ, ամփոփած է «Dorpater Jahrbücher für Literatur, Statistik, und Kunst. besonders Russlands»ի չորրորդ հատորին մէջ, յէջն 385–420. 502–520. հմմտ. Զարպ. «Հայկ. ուսում.» էջ 270։

Մխանասեանց հոս կը յիշէ իր Bibliographia*յին մէջ (էջ 80) Ինհիճեանի մէկ գործը թարգմանուած Բրուսէ, և է.*

— *Description de l'ancienne Géorgie turque*, comprenant le pachalik d'Akhaltzikhé et le Gou-

ria, trad. de l'Arménien par M. Brosset. *Nouv. Journ. Asiat.* 1831, I Ser., T. 13, Mai, p. 458–487.

Ինճիճեան աշխատակցած է նաեւ Ազոնցի «Ա-խարհագրութեան», տես էջ 18։ իւրմէ են նաեւ տոպչի եւ Ց հատորները, նոյնպէս Ախիկ Ա հատորը, Ընդարձակ, յամի Տեառն 1806։ ի թիւն ԻՄԻՆԻ։ որոյ մէջ 1 11 կը խօսի ընդհանուր Ախիկ վրայ, 12էն կը սկսի խօսիլ Ընդասաանի վրայ, տէջն 421, յետոյ նոր հրատարակութիւ 1 38 «Ցուցակ անուանց տեղեաց»։

Բովանդակութիւն. Ընդասաան. Անուն, Պիրք Տարածութիւն եւ Ընակիչք, Գետք, Ող։ Բերք, Վաճառք, Կառավարութիւն, Բաժանում Ընդասաանեայց, 12–51։ — Մեծ Ընդյք Ցող։ ա։ Մասն Մեծին հայոց ի սահմանին Ծոմանեանց. Նահանգ ա։ Իրգհառ։ Իրգհառ։ Խնուս եւ Քէլքտան. Բաւէն. Փիւզորէք վերին բաւենոյ։ Փիւզորէք վարի բաւենոյ։ Թորթում։ Ալիր կամ Խափիր, տե։ Կուչի Նահ։ Ընուռա։ Բաղերդ։ կամ Պաղատրիճ։ Տէրհան։ ի հն։ Խելջան։ Իշխնկայ, Իշխնկիայ, կամ Իշխինձեան։ ի հն։ Նկեղեցիք։ Կամախ, կամ Քէմահ։ ի հն։ Գարաննագի։ Դիւզորէք կամախայ բնակեալ ի ստակոց։ Քալքիճի կամ Քէլքիճի։ Կեղի կամ Քիղի, ի հն։ Քիղի։ Վիրին կեղի եւ դիւզորէք Նորա։ Վարի կեղի եւ դիւզորէք Նորա։ Փոս գիչան կամ Գրգաչան։ Տուժիկ։ Մալազկերտ, կամ Մէլազկերտ, 58–111։ — Նահանգ բ. Պայգունի։ Պահչկիա։ Տիատին։ Նահապ, կամ Նահին։ Ամշկերտ, ի հնումն Բագրեւանդ, 113–116։ — Նահանգ գ։ Փարա։ Փարա, ամկ։ Ղարա։ Կապղուան։ Ջարիչատ։ Խուճման։ Շորեկէղ, կամ Շորեկէր, 119–121։ — Նահանգ դ։ Ախլցխա։ Ախլցխա։ Նահրիման։ Օլթի։ Ճէնէք, և Ակզոր։ Ախալքալք, կամ Ախալ։ Շավշէթի։ Արտանուչ։ Արտահան։ Արդուին։ Ինդրաքի և Մասխեթ։ Ածարա վերին եւ ըստորին։ Գարզալ։ Կիսկիմ, և Ընդրակրակ կամ Ընդեգրիկ, 122–152։ — Նահանգ ե։ Վանն։ Վանն։ ի հնումն Տոսպ։ Փիւզորէք վանայ, և Ընբիւնք, և վանորայք ի հարաւակողմն. Փիւզորէք և վանորայք վանայ յարեւմտեան հարաւոյ. Փիւզորէք և վանորայք վանայ յարեւելեան կողմն. Փիւզորէք վանայ ի հիւսիսակողմն. Կղզիք ծովուն վանայ. Խոշապ. Ձոյլաձորկ, կամ Ջուլաձորկ, և կամ Ձաքնարի. Իւլաթ. տե։ Խլաթի. Արծկէ. Արճէզ, կամ ազատաձոնք Իշխից. Ընբրկրի, կամ Պարկիւրի. Բաղնէզ, տե։ Պիթլիս. Խիպան, կամ Ձիպան. Ջըրբեան, կամ Ջըրբդան. Մուշ. Փիւզորէք մշոյ յարեւելեան կողմն. Փիւզորէք մշոյ ի հիւսիսակողմն. Փիւզորէք մշոյ յարեւմտեան կողմն Նորա. Փիւզորէք մշոյ յարեւմտեան կողմն Նորա. Սասուն. Սասան, 134–202։ — Նահանգ զ. Տիարպէքիր. Ամիտ. Թէրճիղ և Միֆարդին. Միհրանի և Ամիդ. Ակն. աւ։ Իշկիւ. և Ջազաղջուր. Բաղու. Ջար սանճակ, ըստ գրոց Ձէհար սանճակ, կամ Գարաչօր. Ջիմիշկէզէկ. Ներէրկ կամ Սիւերակ. Սաւոր. Սկերտ. Խզու, կամ Ձղու. Ձանիքիմի, կամ ազատաձոնք Ձասանքէի. Ամիման Մատէն Իմինին։ Խարբերդ. աւ։ Քարփուճի. Ջիրմուկ, կամ Ջիրմիկ. Արգնի, կամ Արղանա. Իսեան, կամ Իսքեան. Աչիտի. և Ամէտիա։ Ցող։ ր։ Մասն մեծին հայոց ի սահմանին պարսից։ Ցող։ գ։ Մասն հայասանեայց ի սահմանին վրաց, կամ ռուսաց, 202–275։ — Փոքր հայք. Նահանգ ա։ Սիւնա. Խաւատ (Լիվա, կամ Ամանաց) ա։ Սիւնաստ. հյ. Սիւնաստ. ի հն՝ Սիւրատիա. Փիւզորէք սահմանի բնակեալ ի հայոց. — բնակեալ ի տաճկաց. Թոզատ, կամ Թոզաճի. Մէհճու Ցող։ և Ընդլորգ էլի. Շիլէ, և Սուներա. Ղիկար, և Արմիդապատ. Խուրհայ, և Ախորին կամ Ախորին. Գանկալ, և Ձաճի մինբաա գալէսի. Խաւատ (Լիվա կամ Ամանաց) բ. Պօյոգ. Խաւատ (Լիվա, կամ Ամանաց) գ. Տիվրիկի. Տէրէնաէ. Խաւատ Լիվա կամ Ամանաց դ. Արճէպքիր. հյ՝ Ախարկիր. Լիկին. հյ Ակն. Փիւզորէք ակնոյ բնակեալ յապգէս հայոց. Փիւզորէք ակնոյ յորս բնակին Ընդհատմբ. — բնակեալ ի տաճկաց, 281–308։ — Նահանգ թ. Փայանիկ. ի հնումն կոպդովկիա. Փայաբերիճ, ի հն՝ Ճաճաք, ապա Կեսարիա. Ինճէսու. Փարահիսարի տէվկէլիճ, և Կիսաճիրէլ. 309–318։ — Նահանգ գ։ Նիկիսէ. Նիկիաէ. Իւրկիպ, Պօռ և Ակրէպսոն, 318–320։ — Նահանգ դ. Մալադիճ. Մալադիճ, ի հն. Մելիտինէ. Քեսխիճէ և Կերկեր. Ջէմիսագ, Ընամասա, կամ Ընամասատ. ի մէկ ի հն. Ընամասիա. Ընդհիման. տոր. Պէչէնիճի, 322–324։ — Նահանգ է. Շապին գարահիսար, կամ Փարահիսար՝ բուրգ, եւ Փարահիսարի չորգրի. Փարահիսարի չորգրի, կամ Շապին գարահիսար. Ակչէհրապատ կամ Ակչարապատ, տեղ. Ակչարովա. Գոլյու հիսար եւ Ջապապատ, 325–328։ — Ազխարք որք կոչեն զնոյ ժեղով սեբաստեացիք. Պր. ա։ Միլագեաք. Նահանգ ա. Ուրքա. Ուրհայ. Ջէմասէ, և Խապուր. Խոտան, և Դուշհիսար. Գաւատ Լիվա կամ Ընամանաց) Պիրճիճ կամ Պիրէ ի հն. Պիրպոտամ (Ցնկամս). Պիրէճիք. Իսուդայէ ի հն. Ընամկայ. Արոտ. Մծրին, տեղ. Նէսխին։ յատելատած ի մուսուլայ. Մինճար, ի հն. Սանկար, կամ Մինպար։ յատելատած ի սահարպէքիրոյ. Ջէզիրէ. Կամ Ջիզրէ. Մէզոտին։ յատելատած ի Նահանգին պաղտատի, 330–352։ — Պր. բ. Կիլիկիա եւ Ասորիա. Նահանգ. Առաջին. ի ննմ. Կիլիկիա. Ատանա. Սիս. Ուրայ. Ընդրա. Դերբոնի կամ Դարատաս. ի հն. բաս մեղ Տարսոն. Դատասն. Գաւատ Իջկիլ. ի հն. Նաւարիա Ուրիճ. ի հն. Սելեւկիա, և Իշրէնագ. Ելէնէթի. Մուտ, և Ընամարէ, 354–370։ — Պր. գ. Ներսուպիք. Մարաշ, ի հն. Գերմանիկ. Ընձեթագ, ապակ. Ընձեկ. Գարսի գիւղատարիճ. Ջամանձոյ կամ Ջապդէր ի հն. Ջամճդաց. Իչպիճան, կամ Ընդսիման, 370–378։ — Պր. գ. Խազոտիք. Նահանգ. Գրատպոն. Գաւատ (Լիվա կամ Ամանաց) ա. Գրատպոն. Քրիզպոլի, և Սիւրմէնէ. Ուր. Բիւզ, կամ Իրիպէ, ի հն. Բիպիոն. Գաւատ (Լիվա կամ Ամանաց բ. Կիսնէճ կամ Ֆաչ. կոչի և Գաճամ. Կէօնճէ կամ Կիւնէճ. Ընէմշիբ կամ Ընամչէն. Ընամման մասուէն էմինիին. Կիսիշխանէճ. Կիրեսուն կամ Փիրեսուն. և կամ Կիսունին. ի հն. Կէբասանդէ. Մաղկա կամ Մաղուգա. Բաղերդ, տե։ Պապպուրդ, 378–401։ — Պր. է. Աստպատական. Պր. գ. Ադուանք, 401–413։

Յարակ. — Տես ԵՂԱՆԱԿ ԲԻՒԶԱՆԴԻԱՆ։

Գրատեաններ, տես Պազիկեան (Ն. Ա.) — Սարգիսեան (Ն. Բ.), «Ներկայիս բառակ գրակ. գործուն».», եւն, Գ. Բ. Յ. եւն։

ԻՆՆԵՒՏԱՆԵՐԻՐ դարուս մէջ հայոյն յեղափոխութեան պատճառները. — Տես ՊԱՊՏԱ ՏԼԵԱՆ (Ա.)։

ԻՆՆԵՒՏԱՆԵՒ ԵՒ ՈՒԻՒՂ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ. — Տես ՀԱՐՏ Բ.)։

ԻՆՆԵՒՎԿՆԻՈՒԽՈՍ Բ. ՀԱՅՐԱՊԵՏ Հռոմէայ.

Գրիգորիոս Բ Պահլաւունի հետ մեկ թղթակցութիւնը տես Արարատ 1893, փետր. էջ 138–38։

— Գ. գրէ ետուղի առ Շապ. Համէեան, «Պատ. Հայոց», Հոր. Գ. էջ 169, 170, 189։ — Ալիշան, «Սիսուան», էջ 5, 14, 200, 478, 490–508։

— Գ. Զամչեան, անդ, 226, 230, 236։ — Ալիշան, անդ, 554։

— Ց. Զամչեան, անդ, 353։ — Ալիշան, անդ, 559։

— ԺԲ. Զամչեան, անդ, 724–25։

ԻՆՆՕՐԵԱՑ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ, *հօմն ցաւոց ամենասուրբ կուսին Մարիամայ*։ Վիէննա, Պ. Ս. Ղազարեան վանքը. 1857 ՌՈՂ. 8°, 31 էջ։

— Բ տիպ, 1894. 8°, 36 էջ։ — Գ տիպ, 1903. 8°, 32 էջ։

ԻՆՆՕՐԵԱՑ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ *ի պատիւ սրտին Յիսուսի*. — Տես ՄԻՆՏՈՒԱՐԵԼԵԱՆ Ա.։

ԻՆՆՕՐԵԱՑ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐ *ի պատրաստութիւն տօնիդ Ս. Ղազարեան ի Վիէննա, տպ. Մխիթարեան*, 1896. 8°, 52 էջ?

Տես և ՔՕՍԱԿԱՆ (Հ. Յ.)։

ԻՆՉ Է ԱՂՕՒԹԻԹԻՒՆԸ. — Տես ԲՂՆԱՆ Ի.։

— *անմոռանալութիւնը*. — Տես ԲՈՒԹՈՒՊԵԱՆ Բժ. Ա.։

— *երեսխոհանութիւնը*. Վաճանակ 1863, էջ 68, 75, 100։

— *նրբանկութիւնը*. — Տես ՏԱԼԱՏԱՑ Լ.։

— *ժուժկալութիւնը*. — Տես ԲՈՒԹՈՒՊԵԱՆ Բժ. Ա.։

— *խօսում անհնակը*. — Տես ԱԻԵՆԱՐԻՈՍ։

— *կարուղիկ եկեղեցին ի Հնդկաստան, ի Սուրբ Ղազար*, 1844. 12°, 40 էջ։

— *կոչնակը. Ժողովրդեան ընծեռցանութեան համար (պատկերներով)*։ Թիֆլիս, տպ. «Ալօր», 1891. 8°, 32 էջ?

Քննագ. Մուրճ 1891. թ. 5 (Լ. Ա.)։

— *կանոնք նպատակը*. — Տես ՇԱՀ-ՄԱՒՐԱԳԵԱՆՑ Ա. Ա.։

— *կարդալ գիտութիւնը*. — Տես ԲՈՒԹՈՒՊԵԱՆ Բժ. Ա.։

— *կեանքի վրայ ապահովագրութիւնը*. — Տես ՊԼՈՒԶԻՈՆ Լ.։

— *սիրիարը*. — Տես ՄԱՒՈՒՆԻԱՆ Կ.։

— *ձրիարտութիւնը*. — Տես ՆԵՊԼԻԵԱՆ Ն.։

— *մեր բշուառութեան պատճառը*. — Տես Խ. (Մ. Յ.)։

— *Սիմիոնիզը*. — Տես ԲՈՒԹՈՒՊԵԱՆ Բժ. Ա.։

— *Քրիստոսի հաւատացեալը. Զմիւռնիա, տպ. Կրիֆֆիթի*, 1842?

Ի ՆՊԱՍ *միջոցներով կարելի է լաւ քրիստոնեայ չհլսամի առողջ սերմից*։ Թիֆլիս, տպ. Ե. Մարտիրոսեանցի, 1886?

ԻՆՉՈ՞Ւ ՀԱՄԱՐ *քրիստոնեայ եմ*։ Կ. Պոլիս, *ի տպ. ի Ա. Յակոբ Պօյաճեան*, 1889. 11 էջ։

= Բ տիպ, 1892, անդ, 14 էջ։

ԻՆՉՈՒ ԵՆ ԱՊՐՈՒՄ ՄԱՐԻԿԸ. — Տես ՏԱԼԱՏԱՑ Լ.։

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԱՄՈՒՍՆԱՑԱՑ. — Տես ՄԱՐՍ։

— *խնդիր երախանիքի ուխտիդ*. — Տես ՏԷՐ-ԳԻՒՐԻՈՒՆՑ Գ.։

— *կ'ըլլաիք մարդ*. — Տես ԱՒՄԱՆ (Մ.)։

— *կ'ուզէք*. — Տես ՇԻՔՈՊԻՒ։

— *պահպանվիլ խոկութենից*. — Տես ՄԻՒՄՈՒՆԵԱՆ Բ.։

— *պէտք է տպրիլ բազդատ լինելու համար*. — Տես ՍՄԱՅԼԵԱՆ Ս.։

ԻՆՏԻԱ, *ծածկանուն*. — Տես ՉՐԱՔԵԱՆ Տ.։

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ *ընդհմ գիջական . . . հիանդութեանց*. — Տես ԼԱՄԱՆՑՈՒ Տ. Ս.։

ԻՆՔՆՕԳՆՈՒԹԻՒՆԱՆ ԴԱՒԱՐ. — Տես ԱՒԳԵԼԻՄԵԱՆ (Ա. Կ.)։

ԻՆՔՆՕԳՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՍՄԱՅԼԵԱՆ Ս.։

ԻՇԱԽԱՆ *կամ* ԻՇԻԽ *քահանայ ասորի*. — * *Գիրք ի վերայ բնութեան ամենակալի և մասնահալի*։

Չմմո. Զարպ. «Մանդրն.» էջ 183։ — Զեռ. Փարիսի, թ. 8. — Տես և ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՒԱՐԱՅՐ *Իշխանի Բագրատունեաց*.

Հերետիկոսի մէջ (1860. Օգոստ. էջ 168) «Խոստովանութիւն» վերնագրով տասնասը մոռնի, և կատուկ Հայոց աշխարհին մէջ (1861, էջ 567), Մկրտիչ Խապանեանց. Ի տանջ Մոսկուայի Համալսարանի» յօդուածը։

ԻՇԽԱՆ ՄԱՏԱԹԻՒ. — Տես ՄԱՏԱԹԻՒ։

ԻՇԽԱՆԱՑ ԿՈՂՔԻ. — Տես ՇԼՈՒՄԿԻՐԱՒԻ։

ԻՇԽԱՆԵԱՆ Բ.) Թարգմ. — Տես ՆԵԿՐԱՍՈՎ Ե.։

Մուրճի մէջ անդ. «Ֆիդրիխ Լենգլե» մասնասանական առիթով 1905. թ. 9. էջ 57–67։ — «Տնտեսական գարգացման փաղերը». թ. 9. էջ 24 37, թ. 10. էջ 24–39 և թ. 11–12, էջ 25–42։

ԻՇԽԱՆՆ ՈՒ ԱՂՔԱՏԸ. — Տես ՏԱՒԻՆ (Մ.)։

ԻՒԼԱՆՏԱՑԻ. — Տես ԻՐԼԱՆԴԱՑԻ։

ԻՈՒԼԱԿ ՎԱՐՊ. ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ. — *Յովհաննէս Պետիկի գրոյցը քեզ Աստուածայ ամենասուրբ խորհրդոյ Յօրինեալ Տէսան Իսահակայ Վարդապետի Անկիւսացւոյ և Միաբանի Աստքելական սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղեմի*։ Ձեռնադրեալ, ի գործարանի սրբոյ Քաղվքեանց, 1849 ՌՄՂ. 4°, 358 էջ։

«Հանդուցեալ ընդհանրապետ հեղինակը ոչն ղբրոյցները 60 գլուխ կամ հատուած բաժանելով այնպես ձեւացուցեր է, որպես թէ այն երկու ոգեշահոյ լծակիցները այնքան գիշեր առանձնասուխթեան ընելով Յովսէփ իրեն օտարազգի և օտարահաւատ ամուսնոյ երբայեցոց հատուցին մէջ վարժեր է. մինչեւ այն աստիճան եպած հրաշքները անոր հնարհաւատ պատմելով։ Ազէկ ոճով գրուած գիրք մը, և ժողովրդեան ալ խրատ թէ գիշերները ինչպես խօսելով ժամանակ անցընելու է»։ Հայոստան 1850, թ. 35։

Այդ գիրքը Հեղինակին մահուընէն վերջ տպուած է. ակիկրը Լուերժ մը կայ Երուսաղէմի կիրակոս Պատրիարքէն առ Ակոյ Յովսէփ Ապահեկան, և իր անուան նուիրուած։ Յետոյ Ապր մը կայ. զոր գրած է «Երբագրող գործոյս Տ. Հ. թ. Ասպանանեանց, գտասատ Երրոյ Աժռոյն (երուսաղէմի), ուր ի մէջի այլոց կ'ըսէ.

«... Մի է յայսպիսեանց սասի և տեսս չնորհըն. կալ Հ. Իսահակ Վ. վարդապետն, որդի Տէր Կիրդորի երիցու Անկիւրացւոյ։ Ոչ բաւականացեալ սորա կենդանի հոգեշահ բանին քարոզել ըզբանն կենաց. և յանկսցիչ պերճախոս և քաղցրագոյր լեզուաւն ձգել կամենեցուն զսիրտս և ըզմիտս ի բանս իւր. և բարեյաջողապէս վարդապետութեամբն կրթել զամենեսին ի բարեպաշտութիւն և ի համրերայ վարս, այլ և անխոնջ և ծայրայեր

պարապմամբն իւրով՝ աշխատասիրեաց ի նոյ իրաւ կոթիանն իւրում ի Հնդիկս վաճառիկաց երկասիրութիւն յոգուստ և ի շահ Հայաստան մանկրաւոյն...

«Վարձ արարեալ ապա բարեչնորհ Աննա ի նոյ իրակոթիանէ իրմէ, և հասեալ ի Քիւտահ քաղաք Հայաստան ասա կարմիր ծովու՝ ոչ հետի մինչ գիշերատուն, չժամանեաց ի Մուրը Աթոռոս, կենաց իւոյ մկրատ անողորմ Ատրովհակ տարաժամ կարեալ զկենաց նորին թիւր. ի 10 մայիսի 1847, փոխելով զնա յանանց բարիսն, ընդունել վարձս յոգուց տաժանակիր քրտանց՝ զոր թիափեաց ի պաշտաւոթիան սանն Աստուծոյ: Վասն որոյ արդելաւ զվէրջին իւր ձեռն դնել յայս գործ. այլ եւս ինչ յոկել և ի կատարելութիւն ածել յոմ անվթիար՝ որպէս և խորհէրն: Ուստի Հրամայեցաւ ինձ նուաստիս արդարել զայս, և որչափ մարթի էր ողորկել՝ առանց փոխելոյ կիմաստս բաղմացն հեղինակին, ուր ուրեք և եթէ յաւելեալ և յատաւեալ առ ի պարզութիւն բանիցն. յուսամք գի հաճոյական ինն խորհրդոյ սեղանաւորիմբ ըմբոշխնելոցն քմաց և բանասիրաց Ակդիս. եւս և անդաստապարտ զմեզ համարիմք եթէ ի հանդիցեալ բարեյիշատակ հեղինակէն և եթէ ի քննաբանից մերոց՝ իակ փոխարէն ոչ այլ ինչ խնդրի յոստաձիաբերաց, բայց եթէ անմիզադիր կացուցանել զմեզ, և ընդունել զաս ի փառս մերն Աստուծոյ և ի պարծանս Փերգահ սրբոյ Լիսաիս, որոց ի պատիս գոն եղեալ աշխատասուր մերս Հանահիս, նուիրեալ զաւաջիկաս աշխատասիրութիւն իւր ամենասիրելի Ակդիս»:

Իր ի Հնդիկս ըլան համարդութիւնը նկարագրուած է Ակգասէրի մէջ ոյն խորագրով. «Տեառն Իսահակայ Ս. վարդապետի Հայոց իրակի երուսաղէմի Օրագիր. նիւթ յերուսաղէմ ի Հնդիկս». 1846, էջ 149. – Մուտ յեդիպտոս, 158, 165. – Ի Բոմբայ, 185. – Սինգափուռ, 203, 210, 219, 226. – Բիջավա, 242, 250, 258. – Հայր. Գ. էջ 39, 45, 53, 82, 91, 115, 124, 132, 145.

Մահուան առիթ՝ անդ, 1847, էջ 296, 320. – 1848, Հատ. Ա. էջ 9:

ԻՍԱՀԱԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. — Տես ՍԱՓՐԻՉԵԱՆ (Տ. վ.), «Երկամեայ պանդխտութիւն», եւն:

Տես և Միսէ 1867, էջ 29, Ամասիոյ Ձարուեստիքն վարդապետի դինքը Թուանուրել փորձելու մասին:

ԻՍԱՀԱԿ ԳԱՂԱՏԱՑԻ. — Տես ՄԱՍԵՐԵԱՆ (Զ.), կամ Հանդես 1859, էջ 154–162:

Տես և ՍԱՀԱԿ:

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Աւետիս. — Երգիր ու վիրքեր: Ազէքսանդրապոլ, տպ. Գէորգ Ս. Յանոյեանցի, 1898. 8°, 64 էջ:

«Մեր աշխատակցի ոյն երգերը, որոնք ժողովրդական գոյն ու հոտ ունեն, յոյս են տալիս, որ նրա ապագայ երգերն աւելի յաջողակ են լինելու...»: Տարազ 1898, թ. 3:

Քննադ. Աւետ. Մաուռ 1900, էջ 115. – Մշակ 1898, թ. 36. – Մուրճ 1898, թ. 6 (Ն. Ագրալեան), և 12, էջ 1780 «Մի նկատողութիւն»:

— Հին-Նոր երգ ու վիրքերից: Բանաստեղծութիւններ: Բագու, տպ. Ն. Յ. Երեւանցեանի, 1902. 8°, 24 էջ:

Քննադ. Բագմավէպ 1903, թ. 3:

— Բանաստեղծութիւններ. Բագու, 1903. 136 էջ?

Քննադ. Մուրճ (Ազէքսանդր Ռուբենի) 1904, թ. 3, էջ 130–148: – Տես և Բանբեր Պրակ. եւ Աւետեաց, Բ դիրք (Ն. Ագրալեան), էջ 189–198:

— * Փշրանքներ ժողովրդական բանաստեղծութիւնից: Հաւաքեց Ա. Խահակեան. Ազգագրական ժողովածու ԻԲ գիրք, 1905, էջ 104–108:

Խարբերդի բարբառ. Պաղերի երգ. Բասենի բարբառ. Մշոյ բարբառ. Վանեցոց բարբառ. Աբարանի բարբառ. Ջմշ. Շերնակոյ բարբառ:

Գրուածները Փեղուճի թ տարի, 1903, թ. 1–10: – Նոր Դար 1900, թ. 92: – Տարազ 1902, թ. 19, եւն:

Խահակեան Երեմիա, Հին-Նախիջեւանցի:

Տիխոն Աղթամարեցի մէջ (1850–51) ունի հեռաձայ ստանաւորներ. «Մոխակ», (գրբր.) էջ 54. «Մարդ և Մահ», (գրբր.) 136. «Լշ և շնիկ» (աշխր.) 236. «Լդծ Բազդի» (աշխր.) 318: Իակ Հռոտոսի մէջ ունի հեռաձայ ստանաւորներ. «Անձկալեաց Հայաստանի» (գրբր.) 1859, էջ 163–6: – «Խորհուրդ մկանց» (աշխրհրբ.) էջ 216. այս ստանաւորին առիթ տես 287 էջը վերջին տողէն սկսեալ, Ջ. Մաբեանցի գրութիւնը, և ապա Խահակեանի նամակը. — Էջ 306–9, ուրիշ ստան. մը, առանց խորագրի. «Գարշ ազատակի մկան անասս», եւն: – «Դիրքանեան գոյրց» գրբր.) անդ 1860, էջ 164: «Տիտիլ» (աշխրհրբ.) էջ 185–8: – «Վիճակոտիթիւն», 199: – Հիւսնափայլի մէջ (1858, էջ 378 Ա տարեգնացք Շահրէդի նկատողութիւնները կան՝ իր «Հրատարակ հայքենասիրութեան» մակագրով յոգուստի մասին, տպուած Մեղուի 14 համարին մէջ:

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Մ.) — Տես ՇԻՐԱԿԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ:

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Սարգիս Մահտեսի. — * Ապրանքի ներկայ վիճակը. Մուրճ 1901, թ. 10, էջ 41–55:

Թարգմ. — Տես ԴՕՐԿՅՑ (Մ.):

ԻՍԱՎԼԵՐՏԵՑԻ (Ա. Յակոբոս վ.) — Պաղպիա և Բրուսիա. Հակառամարտք 1870 ամին: Ս. Պաղար, 1870. Ա հատոր, 8°, 378 էջ:

— Մասն երկրորդ. Հակառամարտք 1870–1871. Անդ, 1870, 548 էջ:

— Մասն երրորդ. Քաղաքական պատերազմ. Անդ, 1871. 277 էջ:

— Լիակիս ծիկնորք. Երեկոյեան ժամուց խորհրդածութիւնք ի Ա. Յ. վ. Ի., ի Մխիթ. ուխտէն Վենետիկ, եւն, 1873. 12°, 190 էջ:

«Բարոյական և բանաստեղծական գեղեցիկ խմաութիւնք ու խորհրդածութիւններ պարունակող գիրք մ'է ընթերցանութեան արժանի»: Մասիս 1878, թ. 1445:

— Կրթական տնտեսական լիգուի, յաւելեալ ի Ա. Յ. վ. Ի. ի Վենետիկ, եւն, 1880–81. Տետր Ա. 8°, 255 էջ: — Բանալի հրահանգաց, 26 էջ: – Տետր Բ. 216 էջ: Բանալի, 26 49 էջ:

— Հրկիզ Միխիթարեան վանուց 1883 տարւոյն յունիսի 14ին. նկարագրեալ ի Ա. Յ. վ. Ի. ի Վենետիկ, եւն, 1884. 12°, 39 էջ:

— Ուղեւորութիւն ի Պոմպէյ Հնդկաց, 1887. 8°, 359 էջ:

— * Միչտաք. տես Բագմավէպի 1863–4–5 տարիները:

— * Ապրդ. տես Բազմավէպ 1868-1869 տարիներէն։

Հնդկական ազգային եկեղեցական և քաղաքական, եւն, անսակէտով երկասիրութիւնք։

L'Ile de Saint-Lazare et le Couvent arménien près de Venise, par le R. P. J. Dr. Issaverdens. Venise, Imprimerie Arménienne, 1879. Մեծ. 2°, 41 էջ։

Զորեքլեզուեան, ուր է իտալ. խառ. անգլ. և գերմաներէն նկարագրութիւնն է Ս. Ղազարոս. որոնց իւրաքանչիւրը փորրագիր առանձին ապուած է հեռուհալ համառոտով։

— *L'Ile Saint Lazare et le couvent arménien*, եւն. Venise. Typographie Arménienne de S. Lazare, 1876, 1879. 8°, p. 30.

— *The Island of S. Lazzaro*, or The Armenian monastery near Venice. Venice. եւն, 1875, 1879. 8°, p. 29.

— *L'Isola di S. Lazzaro ed il Monastero armeno*. Venezia, եւն, 1876, 1879. 8°, p. 30.

— *Die Insel S. Lazzaro bei Venedig*, und das darauf befindliche Armenische Kloster. Eine historische Skizze, Venedig, եւն, 1880. 8°, p. 41.

Ա՛յս չորսին ալ պատկերազարդ տպագրութիւնները կան։ Հեռուհալ թարգմ. են Մաշտոցի և Նրմաբանի։

— *The Armenian Ritual. The Armenian Liturgy* translated into English by P. James Dr. Issaverdenz. Venice, printed in the Armenian Monastery of St. Lazzaro.

— Part I. Second edition, 1873. 12°, p. 88.

— Part II. *The Divine Ordinances*, according to the Armenian Ritual, by P. James, եւն, Second edition, 1873. p. 47.

— Part III. *The Ordinal* by R. Dr. James, եւն, 1875. p. 99.

— *Rites et Cérémonies de l'Eglise Arménienne* par le R. P. Jacques Dr. Issaverdenz, membre de l'Académie arménienne des Mekhitharistes. Venise, եւն, 1872-76. 12°, p. 171.

Նոյնը նաեւ անգղիերէն.

— *The sacred Rites and Ceremonies of the Armenian Church*. Venice, եւն, 1888. 12°, p. 160.

— *Les chants liturgiques de l'Eglise arménienne*, traduits en notes musicales européennes par Pietro Bianchini et publiés par la Congrégation des Pères Mekhitharistes, Venise, եւն, 1877. 4°, p. XIII + 228.

Զոյգ լեզուներով. հայ. խառ. ֆրանս. անգղ. թարգմանիչն է Հ. Յ. Խաչատրեանց։

— *Armenia and the Armenians*, being a sketch of its Geography, and Civil and Church history by R. Dr. J. I. Venice, 1874 78 86. 12°, p. 410.

— Vol. II. Armenia and the Armenians. *Ecclesiastical history*, 1874-78-86. p. 387.

— *Planches de l'Histoire d'Arménie*, publiées par le Dr. P. Jacques Is. aux frais de Mr. Johan Arathoon. Venise, S. Lazare. 1885. – Պատկերք Պատմութիւնի Հայոց, ընծայեալք ի լոյս ձեռնարկութեամբ Հ. Յ. Վ. Իս. և ծախիւք Պ. Յովհաննու Յարութիւնեան ի Վենետիկ, ի տպ. սրբոյն Ղազարու, 1885։

Բովանդակութիւն. 1. Տեսիլ Հիժդահակայ. 2. Վահագն Յարգոզ. 3. Մար Աբաս կատինայ ա-

ռաջի վարդապետ արքսի. 4. Ղահատակութիւն Ս. Ստեփանոսի. 5. Վահան Արտազեսի Բ. 6. Մեծ. բան թագաւոր Լենի Արտաշեսի Բ. 7. Հանդէս յոյժ գարեկատ որոց թիւնն Արտաշեսի Բ. 8. Մահ Արտաշատ ազգայ Բ. 9. Մահ Տաճկին Աղնակայ. 10. Տրդատ, Խոսրովիդուխտ և Գոհար. 11. Հոխմեհր և Տրդատ. 12. Արքայն Տրդատ յոյժ Ս. Գրիգորի. 13. Տրդատ միջակաւոր առնէ գմեռազատորն Բասլաց. 14. Մահաւիրք. 15. Պատուհիթն Պահլաւոյ. 16. Անձնասպանութիւն արքսի Արշակայ. 17. կապուճն խոտրովայ. 18. Արշաւիր կամասարական պատգամաւոր առ վարդան. 19. վարդան Մամիկոնեան. 20. Մարթամ կին վարդայ պատրիկի. 21. Հարճասվաղ. 22. Թաղիս քաղ. 23. Խոսրով Ա. 24. փառք լեռնի թագաւորի Հայոց Խոսրովեանց. 25. Մուշ Հերմի Ա։

Իւրաքանչիւր պատկերի տակ հայերէն և ֆրանս. լեզուներով պատառիկներ կան մեր պատմիչներէն։

— *Histoire de l'Arménie*... Enrichie de nombreuses figures, exécutées aux frais de Mr. Jean Arathoon de Batavia. Venise, եւն, 1888, p. 260.

— Le même ouvrage, en 2 vol. illustrés; 1888. 8°, p. 892.

— Le même ouvrage, texte seul, en 2 vol.

Թարգմ. – Տես Ալիշան, «Մխոյան» ֆրանս. թարգմ. էջ 49. — ԹԱՆԿԱՐԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՆԱԽՆԱՑՔ Ա. Աստղ. թարգմ. 728։

Իրատածեալք. Մահատան առաքելական Հայոց 1902, թ. 9։ – Բազմավէպ, էջ 493։ – Մշակ, թ. 251։

ԻՍԱԿԱՐ ՆԱՀԱՊԵՏ.

կտակը տես Թումեփասեան հին եւ նոր նախնեաց. Ա, էջ 94-98. յուշարէն *R. Sinker*, «Testamenta», եւն, էջ 160-61։

ԻՍԱԿԵՐԻՆ (թէ ինչ է. — Տես ՅԱԻՀԷՄԱՆ (Բ. ա.)։

ԻՍԱԿՈՐ ՊԵՂՈՒՀԱՅԻ. – Տես Ջամչի. «Մատենադարան», էջ 484։

ԻՍԱՔԻՈՒ ԵՐԷՑ. — Տես ՀԱՒԱՔԻՈՒ։

ԻՍԼԱՄ. — Տես ԹՒՓՉԱՆ, Ե.)։

Տես և Հիւսափեան, «Իսլամ.» Մահմետական հաւատք. Գ. Ակ... եանց. 1860. Ա. էջ 356-377.

ԻՍԼԱՄԱԲԵՐՈՒՆ ԵՒ ՊԻՏԱԲԵՐՈՒՆՔ. – Տես ԲՂՆԱՆ (Ե.։

ԻՍՊԻՂՆԵԱՆ (Հ. Պ.) *թարգմ.* — Տես ՄԱՒՐՆԱԲԵԼԵԱՆ (Ա.)։

ԻՍՊԻՂՆԵԱՆ (Հ. Ք.) — Տես ՍՊԻՂՆԵԱՆ —։

ԻՍՊԻՂԵՐԵԱՆ, Բարսեղ Պ.) — Աղօտ լուսիններ (քերթուածներ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Սարգեան և ընկ., 1901. 8°, 48 էջ։

ԻՍՊԻՐԵԱՆ (Մ. — Խոշգիս պուրս, պատկերներ, 1905?

ԻՍՐԱՑԼ ՕԲԻ.

Հեռուհալը կարատապիմ Հանգիս Ամսօրեայն. «Կան կան Պարարապի հայ Մէրիքներու պոշեանց ցեղէն՝ ելդուպեան և քաղաքական Իսրայէլ Օբի. պիմոն Պրուսիական Ինենոս Ֆիսեդերի քաղաքը մինչեւ 1698 ցորենի և գինոյ վաճառական էր։ Ցիշեալ սարին դասի մ՚առիթ ահասկցեալ տեղւոյն իշխանին (Kurfürst Johann Wilhelm von der Pfalz) հետ՝ կը յայտնէ անոր գազափար մը, Հպատեն Պարսիկներու իշխանութենէն հանելու և

նդն իշխանին ենթարկելու։ Իշխանին յանձնաժողովն Օրի գնաց և տասը Մելիքներու ժողովին մէջ պատգամաւոր ընտրուեցաւ Մինաս Վ֊ին հետ։ Մելիքներն Օրիին յանձնեցին իշխողի մը առ իշխանն և իշխողի մը առ Ինոմկենտիոս ԺԲ֊ն Պահանջապատեան։ Այս բանակցութեանց, որ 1699–1705 տեւեց, վաւերագրերը Պատրիարքի պետական դիւանատունը պահուած են, և արդէն 1829ին J. von Fink այս անցքերու վրայ տառաջաբանութիւն մը հրատարակած էր (Ueber die politischen Unterhandlungen des Churfürsten Johann Wilhelm von der Pfalz zur Befreyung der Christenheit in Armenien vom Joche der Ungläubigen, von 1698 bis 1705, München.) Նոյն նիւթով վրայ գրեց նաեւ Heigel 1893ին Sitzungsberichte der k. bav. Akad. d. Wiss. philos. – philol. u. d. hist. Cl. 1893 Bd. II. Heft III S. 273–319) և հրատարակեց նաեւ պետական դիւանատունը պահուած այս կարգի եօթը վաւերագրերը. մինչեն (էջ 1–12 և 27–70) կրուած են այսօր, մինչդեռ Fink 1829ին գործածած է ամբողջը։ (Տես նաեւ Բաֆֆի, Խամսայի Մելիքութիւնները)։

«Վարարդի տասը Մելիքներն 19 Ապրիլ 1699 ին ականաւոր իջեւ իշխանին և իջեւ ինոմկենտիոս ԺԲ֊ն Պահանջապատեան գրեցին և Օրիի և Մինաս Վ֊ին ձեռք գրկեցին։ Պահանջապատեան գրուած նամակին հայերէն բնագիրը Հոռոմ Պահանջապատական դիւանատունը պահուած է, և M. J Saint-Martin իր Mémoires֊ին մէջ գաղիերէն թարգմանութիւնը հրատարակած է (Paris 1819, II. p. 479–487)։ Այս հրատարակութիւնը, որ միեւնոյն ատեն Ֆրանսական դեսպանութեան անձնական ծախքով ձեռնարկուած է, շատ հետաքրքրական է։ Իշխանն կը յայտնէ որ կամիպիկ եկեղեցւոյ հետ կը մտանայ, պաշտպանութիւն կը հայցէ, և կը խնդրէ որ իրենց նախկին ձեռնադրէ և գրկէ ընդհանուր վարդապետը։ Այս նիւթին վրայ Ա. † 1704)։ Ինչպէս կը հաղորդէ Աստուածատուր իշխան իր ժամանակագրութեան մէջ, Հոռոմ ուսած, Լեհաստանի Կամենիկացոյ թեոդոսեան հայ Արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրուած, վերադարձին Ս֊Աստուածատուր մայր եկեղեցին կանոնիկոսն էր, և Ռուսաստան Տաճկաց սրբազանութեան ժամանակ նոյն քաղաքը գտնուող Պարթեւ հայազգին (Պարթեւի կենսագրութիւնը տես Յուցակ հայ. ձեռագրաց կ֊պոլսի. մատենին, ի վիեննա, 1891 էջ 29–34) գրած գալանի (հայերէն նամակները կը թարգմանէր Լէոպոլդ կայսեր, որով կայսրն կրկնա 1686ին Ռուգալիշան առնուլ և գինարբա, որ այսու առիթ ունեցաւ 1200 գերեալ այրագրիները ազատելու, իր մատենադարանն բերելու։ Այս նամակներն այժմ վերադարձուած են։

«Վարարդի իշխանները առ Ինոմկենտիոս ԺԲ֊ն գրած նամակի մասին կը գրէ Ա. Ինոջեան. «Իսրայէլ Օրին, Պետրոս իշխանի որդին, ընդ իւր բերեալ զմինաս Վ֊ն Խաչբերդցի, եկն ի Հռոմ և մատուցեալ ինոջ֊ժ֊ին գնուելոյն ի սուրբ Աթոռ Հռոմայ ի 1699 Ապրիլի 19, գոռնոց անուն վասն պատճառի ուրուք լինի, գնոյն ինքն ինքնին թղթագրանելոցն։ որով գնահատելոյն տալով սուրբ ամենայն Հոգոյն խնդրելն զողորմելոյն ազատելոյ ի լծոյն անկատարից։ Ինքեր և զայլ հնոյն առ կայսր Լէոպոլտոս, առ թագաւորն Լեհաստանի և առ Ջարն Մոսկովաց։ Ընկալեալ գնոյնն ամենայն սրտիւ ի փափկեն առ կայսրն, երեսայ առ Ջարն, և այնպէս խոստացեալ լինելոյ նոցա գնոյնն, և ի պահանջել ի Պարսից գնոյնն յԱրշրսաքան. Հ. Գ. Գ.», 1897, էջ 26։

Տես և նաեւ «Հայկական տպագրութիւն», Գ. XII. XVII. XVIII. – Լեհաց կ. Ց.), «Պետրոս Մեծին յարաբերութիւնները», նոյն, եւս Պետրոս Մեծի այն գործի մասին գրած, Լուսոյ 1899, գիրք Ա. էջ 229 (սրբագրէ անգ 239)։

ԻՍՐԱՑԻԼԵԱՆ Միք.) — ***, «Ով որ վէրք ունի, նա էլ երգ ունի»։ Թիֆլիզ, 1904?

Իվ֊ԱՆՈՎ, Իպոլիտ. — Ներժևսկի. Թարգմ. Սուքիասեանի։ Տփխիս, 1892?

— *Մի ուղղութիւն գեղարուեստական կրիտիկայի մէջ. Թարգմ. Ստ. Պրիգորեան. Նոր Փոյլ 1897, էջ 110–118։

Իվանով Ն.) — *Նախիխի քրիստոնեանների. Փառքի ձանուցագրիչ. Ռուսն. Թարգմ. Խաչատուր քահ. Փանեանց. Ազդիւր 1899, էջ 182։

ԻՎԱՆՕՒ. — Տես ԱԲՈՒՈ Ի.։

ԻՎԱՆՕՎԻՉ. — Վասիլեւսեւ Եղիազար. Թարգմ. Լ. Թադ. Հրատ. Մակ. Աստիսանեան։ Թիֆլիս, 1898?

Կենդ. Մշակ 1898, թ. 77։ – Տարազ, թ. 27։

Իվրիկ Ժէհան). — *Բրևիս Մուրատ, եգիպտական բարքերէ ներչնչուած վէպ։ Թիւրքիօն Փոստոսի, 1901, թ. 1, եւն։

ԻՏԱԼԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ. — Նախակրթութիւն իտալական լեզուի, ի պէտս նորուստեղ լեզուասէնչ համբակաց ստորին դասուց Մխիթարեան դպրոցաց։ Վենետիկ, եւն. 1834. 8°, 115 էջ։

— Ակդրութիւն քիւակաւնական իտալական լեզուի։ Վենետիկ, եւն. 1840, 8°, 88 էջ։

Տես և ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ Հ. Գ.) — ԳՈՆԹՊՏՑ. — ՄԵՐԱՍԵԱՆ Ա. Վ.) — ՄԼՀՐԱՊԵԱՆ (Հ. Ց.) — ՊՕՂՈՍԵԱՆ Հ. Ց.) – Տես և ԲԱՒԱՐԱՆ. — ԻՕՍԱԿԵՍԻԹԻՒՆ, եւն։

ԻՏԱԼԵՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ, ՊԱՐԱԱԲԱՌԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՐԲՈՒՄՔ. – Տես ՊԼՊՊԼԵԱՆ (Ա.)։

ԻՏԱԼԻԱ. — Տես ՊԱՅԲՐՆ Լ.։

ԻՏԱԼԻԱՑԻՄ. — Տես ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Ա.։

ԻՏԼԱԼՀՆ ՀԱՄԱՆ. — Տես ԲԱԲԼԼԵԱՆ Ս.։

ԻՐԱՒԱԲՈՒՆԻԹԻՒՆ. — Տես ԹԻՐԶԵԱՆ Թ.) – ՄԱՄՄԱԻԲԵԱՆ Մ.։

ԻՐԱՒՈՒՆԻԹԻՒՆ. — Տես ԱՂԱՊԱԼԵԱՆ (Մ. Ց.) — ԳԱՖԹԱՆ (Հ. Պ. — ԴԱԻԹԵԱՆ Ս.) — ԹԼՑԵԱՆ Ե.) — ՄԱՐՊԱՐԵԱՆ (Վ. Ց.) – ՍԱՖԲԼ. — ՏԻՄԻՐԵԱՆ (Կ. Ս.) – ՓԱՒԱՊԱՇԵԱՆ Յ. Գ.)։

ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՆՈՒԱՐԵԼԻ. – Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Մ.)։

ԻՐԱՆԻ ՀԵՐՈՒՆԵՐԸ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷՋ. — Տես ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ Բ.)։

Իրանցի. — *Պարսկաստանի բնութիւն. Մուրճ 1901, թ. 11, էջ 20–31։

ԻՐԱՒԱՏԻՏՈՒԹԻՒՆ. – Տես ԱՒՆՃԿԱՆ (Ց.) – ՍԱՐԿԱՆ (Հ. Ե.)։

Տես և ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱՏԻՏՈՒԹԻՒՆ։

ԻՐԱՒԱԲՈՒՆ. — Տես ՏԻՐՈՑՆՑՑ Յ. Տ. Կ.)։

ԻՐԱՒԱԲՈՒՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆ, եւն. — Տես ԳԱՒԹՐՃԵԱՆ (Հ. Ց.)։

ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԱՉԳԱՅ. — Տես ՏԱՏԵԱՆ (Մ. Պ. Պ.)։

— ԵՒ ՊԱՐՏՔ. — Տես ԹԼՓԱԻՈՐԵԱՆ (Հ. Ս.)։

ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՆՈՒԻԼԱՆԱԼԻՒ. — Տես ԼԱՖԱՐՊ (Պ.)։

ԻՐԵՆԼԻՍ. — Տես Յաւելուածին մէջ։

ԻՐԵՐԱՎԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԿԱՆՈՆՔ ԿԱՄ ԲՆԱԿՔ։

ԻՐԼԱՆԴԻԱՅԻ ԴԱՏՔ. — Տես ԱՒՏՏԻՔԵԱՆՑ (Սո. — Բ.)։

— *տնակք*. — Տես ՄԱՏՏԱՌԱՒԱՐԱՆ ՄԱՆԿԱՆՑ։

ԻՐՎԻՆԳ Ուաշինգտօն = Washington Irving *ամերիկացի*). — *Մահմետի կեանքը*. Թարգմ. Փ. Վարպետեան։ Թիֆլիս, տպագր. Յ. Մարտիրոսեանի, 1894. 8°, 364 էջ?

> «Անգլիացի հեղինակի իր տեսակով այդ նշանաւոր երկի առաջին թարգմանութիւնը, որ արել է նոյն պ. փ. վարդանեանը, տպուած է 1885 թուի «Նոր-Դար» ում։ Այս անգամ պ. թարգմանիչը հարկ է համարել ամբողջ նորից թարգմանել անպիտերէն բնագրից» Նոր-Դար 1894, թ. 7։
>
> Փիւնագ. Մշակ 1894, թ. 5։

— *Աւետիս Աղբայրդի – Ալ-Քամրի կամ Սիրոյ ուխտաւորն։* Աւետեանեան զրոյց։ Ինտերնիոյ թարգմանեց Յակ. Խօջամիրեան։ Բագու, տպ. Գիւլբաստարեանի և Շահրայեանի, 1891. 8°, 61 էջ։

ԻՐՔ ՀԱՆԴԵՐՁԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ. — Տես ՊԱՒՆԻՆ։

ԻՒԱՆՈՎ. — Տես ԻՎԱՆՈՎ։

ԻՒԱՆՕՒ. — Տես ԻՎԱՆՕՒ։

ԻՒԶԲԱՇԵԱՆ (Գ.) — *Հայի յղիկը և ետքս կոտորելու միջոցները պատրաստող։* Մոսկուա, 1882?

Իւզբաշեան (Գաբիէլ).

> Ա. Երիցեանի մատենադարանը գնելով նոյ իրեր է լցնմանեն, և մի և նոյն ժամանակ 15,000 ռուբլի եւս լցնմանեն մատենադարանին առանձին մի չէնք կանգնելու պիտեղ։ Շմմոն. Լուսաւ 1903, թ. 3, էջ 266։

— Լ.) Թարգմ. — Տես ՄՈՒՒԱՏՈՎ (Վ.)։

— (Օր. Անուա) Թարգմ. — Տես ՏԱՓՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՕԻՒ ՄԱԱՒՆ։

ԻՍԹԻՃԱՆԱՆ (*Խաչատուր Բարսեղեան*). — *Մահմետական ժողովրդեան. Հատոր առաջին. Օգտակար խոստակցութիւնք բնութենից կատարուրեան վերաբերեալ։* Աշխատասիրեց Խ. Բ. Ի.։ ի Հայրապետութեան Տ. Մատթէոսի առաջնոյ վեհափայլ և սրբազան կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց, ի Տեղապահութեան Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Տ. Ստեփաննոսի Սրբազան Ար՛ք Եպիսկոպոսի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Տիվխանեան Թաղէոսի Քիւրքճի խան, 1863. 8°, 60 էջ։

> «... Խ. Բ. Իսթիճեան երբեմնապարհին Հայաստան բրած ուղեւորութեան ժամանակ, անձնական անհատութեան սկզբանց վրայ յորինած երեք հատոր հեղինակութեան առաջին հատորն է այս չափաւոր գրքոյկը ...»։ Մասիս 1863, թ. 583։
>
> Փիւնագ. ժամանակ Հանդէս հայբենասիրութ., 1863, թ. 10, էջ 80։
>
> Թարգմ. — Տես ԿԻՕՒԼԻ (Ջ.)։

ԻՍԹԻՃԱՆԱՆ (*կարապետ Ա.*) — *Ակգրնատարբք քաղաքական տնտեսութեան, ի պէտս ազգային նախակրթարանաց։* Գրեց Կ. Ս. Ի., կրթական տեսուչ Ազգային վարժարանաց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մասիս լրագրոյ?

= Բ տիպ, անդ, Գ. Պաղտատլեան, 1891. 8°, 143 էջ։

— *Առաջին Տետնսութիւն կամ Տնտեսարարութիւն, ի պէտս աշակերտուհեաց հինգերորդ և վեցերորդ դասուց Ազգ. վարժարանաց. Ձեռնարկութեամբ Ընտանական խորհրդոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Գ. Պաղտատլեան, 1891. 8°, 141 էջ։

> Խմբագ. — Տես ՄԱՍԻՍ։
>
> Թարգմ. — Տես ԱԳԱՒԻ Լ.) — ԱԲՐԻԱԶԱՆԻՆ ՏՂԱՆ. — ԴԱՆԴԱՄԻՏ. — ԹԼՓԱՆՑ (Լ.) — ԹԼՓԱՅԻ Բ. տիտ.) — ԹՈՒՐՔՆ (Մ.) — ԿԱՆՈՆԱԴՊԻՐ ԱԲԵՒ ՌԱՒՄԼԻՒԻ — ԿԱՒՆԻԼ. — ՄԱՔԼԱՅ Ա.) — ՄԱԼՈՒՆ (Լր.) — ՄԻՒՆԽԱՒԱՒՋՐՆ (Պ.) — ՄՈՐԹՄԱՆ (Ա. Պ.) — ՊԱՒԱԿԱՊԻՒ Ֆ. ա.) — ՍԻՒ Լ.) — ՎԼՂԻՆ Ա.) — ՏԼՂՊԻ Ա. — ՓԼԼԼԻՔՈՒՆ (Ա.) — ՔՕՔ (Բ. ա.) — ՖԼՐԼԱԼ։
>
> Գրուածներ. Յանամակին առթիւ. Բազմավէպ 1901, էջ 34։ – Նորոգ, թ. 207։ – Մասիս, թ. 5։ – Կենսագրութիւնը այս առթիւ ԱԼԱՆ (8., կամ Բազմավէպ 1901, էջ 82։ – Ընդհ. գրուածներ. Մանգուէմ 1903, թ. 728։ – Արբուն 1900, էջ 31։ – Պատմեհան (Յ.)։ «Ազգ. կոչնք»։
>
> Մահուան առթիւ. Արեւ. Մամուլ 1904, թ. 28, 29. – Արեւելք, թ. 5603, 4, 7, 8։ – Բիւզանդիոն, թ. 2368–2375. 2394։ – Բիւրակն, թ. 27։ – Մանգուէմ, թ. 924, 27։ – Մասիս, թ. 27–29, 51։ – Մշակ, թ. 196։ – Մեծմուտի տեսար, թ. 4519։ – Մուրճ, թ. 9. էջ 141։ – Ցուրհանգակ, թ. 1640։ – Տես և Շիրակ 1905, թ. 1. Ա. Արխ. «Հոգվրտիք»ը։

ԻՍԹԻՃԱՆԱՆ (Հ. Ս. Խ.) *խմբագ.* — Տես ԴԻՏԱԿ. — ԲԻԲԼԻԱԿՆ։

> Մահուան առթիւ Բիւրակն 1884, թ. 53. էջ 69 (Վ. Պալատրոս Պ. Տաճուտ)։

ԻՍԹԻՃԱՆԱՆ, Տքթ. Մանուէլ Բարսեղեան՝ եղբայր խաչատրոյ. — *Մահմետպատրան ժողովրդական. Խմբագրութեամբ Տօքթ. Մ. Բ. Իսթիճեանի, աշակերտ Օսմանեան և Գալաթիոյ բժշկական ճեմարանաց. Բժիշկ կայսերական բանակի և Արքունի Պալատական։*

— *Հատոր Ա. Պատուհասք և իւր օգտակարութիւնքն. Ա, Բ, Գ տիպ?*

= Գ տիպ, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ա. Աճեան, 1883. փոքր 8°, 32 էջ։

— — *Բ. Ակտոյք և զանազան տարտղ պատկերս միջոցին. Անդ, տպագր. Տնտեսեան, 1882. 55 էջ։*

= Բ տիպ, անդ, տպագր. Ախթէրի, 1899. 52 էջ?

— — *Գ. Աստղաբանութիւն բնիկ տանուր. Ա տիպ?* = Բ տիպ, Կ. Պոլիս, տպ. Տնտեսեան, 1882. 218 էջ։

— — *Դ. Վերջաբան Առաջին չրջանի, 1–12,*

և ապա Գաստիարակուբիւն ցէջն 111։ Անդ, նոյն տպագրութիւնն։

— Հատոր. Ը. Ազաւիւն անտեսութիւն. անդ, 48 էջ։

= Բ տիպ, Ախմէրի, 1899։

— — Զ. Երիւրագործութիւն, տպ. Տնոեսեան, 1883. 40 էջ։

— — Ը. Զուարթալի երգեվիր. գործ Պ. Ֆրանքլէնի. — Մորթի մխիթարութիւնք. գործ Աւ. Պէսարի. թարգմանութիւնք Պարտասար Կ. Յակոբեան Չմիւռնացւոյ. անդ, 1883. 28 էջ։

— — Ը. Ախիւն. թարգմանեց գաղղիերէնէ Իգնատիոս Կ. Տ. Մինասեան Նօզատցի. անդ. 1883. 32 էջ։

— — Թ. Սկզբունք առողջաբանութիւնն կամ Միջոց երկայնակեցութիւնն. անդ, տպագր. Ա. Աշճեան 1883. 36 էջ։

— — Ժ. Սկզբունք մարդկային անկատարելութիւնն, բնազնութիւնն և առողջաբանութիւնն. տպ. տարի նոյն. 68 էջ։

— — ԺԱ. Մորթ և իւր անկատարելութիւն. թարգմանեց անգղիերէնէ Յարութիւն Մ. Տուտուխեան. անդ. 43 էջ։

— — ԺԲ. Աչառելիութիւն բոլորացը, անդ, ի տպ. ի Մէճմուայի Հավատիս լրագրոյ, 1883. 28 էջ։

— — ԺԳ. Առողջաբանութիւն և կեանք գառւտուրի ազգային. անդ, 1884. 224 էջ։

Յառաջաբանը կ՚բսէ. «... Բժշկականութեան աշակերտելու և կիրկիա անուն Առողջաբանական Հանդեսը հրատարակելու ժամանակս (զոր շատ նախանձական եմ տասը տարի յառաջ խոսած եմ գաւառացոց վիճակին վրայ, և նոցա մեծագոյն մասին ծանօթ ըլլալով, հետապտած եմ շատ խնդիր ու կրնակին գաւառացիք ընդհանրապէս, հանդիսաւոր եղայ նոցա կենդանին. այն է նասած, եւած և պատկած տեղերուն, նոցա կերածին, հագածին, վարքին ու բարքին, և մէկ խօսքով թէ նոցա նիւթականին և թէ բարոյականին վրայ կարելի եղածին չափ և ի մտոզ շատ տեղեկութիւններ ստացայ, որոց մէջ բան մը միայն կպակսէր. այն է նոցա բնակարանի նիւթքին կանոքը տալիլ, որպէս անձամբ անձին ականատես եղանք և տեսնեցանք երբ Պրուսայի, Իզնիմիսի, Լալվկայի, Բազարճիոյի, Իզնիկի և Փառամասայի 20ի չափ հայաբնակ գիւղերու մէջ. 6 տարիէն աւելի կեցանք։

« Մեր այս ականատես փորձառութեան և հետաքրքրութեան արդիւնքն եղաւ այն նկարագրութիւնս, որ ներկայ հատորիկիս նիւթին է հետեւեալ վեց մասերու բաժանեալ։

« Առաջին. Բազար-Փիւղ, որ ունի 7 գիւղեր, ինչպէս. 1–Զինկիլէր. 2–Միջագիւղ. 3–Մեծ գիւղ. ասոնց կգոնուին Բազար գիւղի աշ կողմն, Պոլսոյ դէմն. իսկ ձախ կողմը, գնալ ի Պրուսայ կգոնուին. 1–Քարասաք. 5–Կիւրէչ. 6–Ալօլկ, և 7 Քէբռաէլէ։

« Երկրորդ. Լալվկայ, ուր կգոնուին չորս հայ գիւղեր. 1–Շախչախ. 2–Խոլըճ գիւղ. 3–Չոսքոր գիւղ. 4–Կարցին կամ Լալէ Տէրէ։

« Երրորդ. Իզնիկ, որ կկոչուի նաեւ Զինիզնիկ, ունի մէկ գիւղ, որ կկոչուի Իզնիկի Նոր Գիւղ որ հաստատեալ է. Հայոյն ոգւոյ Յարութիւն Աշտէ, կրազկանայ 100 տունէ, ունի մի Եկեղեցի, հոյն խիստ բարեբեր. բայց անոնց իր ամէն տեսակներովն ու գոյներովը, կարմիր, դեղին (տարբ սբբսա) կոչուածն, որ երկրորդ լուկիրն չմոգլով, անմիջապէս կմեռցնէ, եթէ առաջին լուկիրն պէտք եղած բժշկական անմիջական դարմանները ի գործ չդրուին. իսկ սեզոնն խոնաւութիւնն հոչակաւոր է. ուր Աբրլեան, Մայիսի բորբոքումն կոչուած հիւանդութենէն չբռնուողը գրեթէ մատով կը ցուցուի։

« Չորրորդ. Քարամուսալ, ուր կգոնուին երկու գիւղ Հայոց. 1–Նալաքաւէրէ. 2–Մերաէ կէօղ, ուր հոչակաւոր Ջերուն Տ. կարապետ անուն քահանայ մը կգոնուի, որոյ համար չափազանցութիւն ըրած ըլալ չենք կարծեր. եթէ ըսենք թէ իր նշանաւոր բարեմասնութեամբն ոչ միայն Պաարիսոյ, այլ թէ կաթոլիկոս լինելու արժանի է։

« Հինգերորդ. Պրուսայ, ուր կգոնուին 10000էն աւելի Հայ, ունի հետեւեալ գիւղերն 1–Ճէռահ. 2–Ուշաք։

« Վեցերորդ. Իզնիմիտ, որոյ առիթ պիտի խօսինք Աւարտպարի և Պարահպակի վրայ, որոց երկուքն ալ բայմահայ գիւղաքաղաքներ են »։

Խոհանդակութիւն. Մասն Ա. Բազար-գիւղ. 1. Դնդկեղեալք և հանդէս լծայման. 2. Հարսանիք. 3. Պարոց կամ վարժարան. 4. Լեզու. 5. Արհեստք. 6. Հագուստք. 7. Բնակարան, տուն և կարասիք. 8. Կերակուրք. 9. Ջուր. 10. Բաղանիք. 11. Հիւանդութիւնք. 12. Բժիշկք և դեղագործք. 13. (Անհայտ չէ գրուած. 14. Ցրօսանք. 15. Ընտանեկան կեանք. 16. Աւարտութիւնք. 17. Դպրապաշտպանութիւնք. 18. Բարոյական վիճակ. 19. Դիմային վիճակ. 20. Փոխառութիւն. 21. Փիւզէ գիւղ եղած յարաբերութիւնք – Գլուխ Բ. Իմացական դաստիարակութիւն։

Քննադ. Մասին 1882, թ. 3293 և 1884, թ. 3687։ – Տես և Երկրագունտ 1884, էջ 179 Արեւելեան Նամակք։

— Աւուրնոյ առողջապահութիւն. Հատոր քառաներորդ. Դիմումութիւն. Աչխատասիրեաց Տիգակալ–Գնդապետի Տօքթ. Մ. Բ. Յ. Խիմիճեան, Բժիշկ կայսերական պալատանց և Կիւմիշ Սույի Ակռանի Հիւանդանոցին, Տէր և հրատարակիչ Արեւար առողջապահական լրագրոյ... Կ. Պոլիս, 1898. 8°, 47 էջ։

Քննադ. Բազմավէպ 1899, էջ 77։ – Հանդէս ամսօրեայ 1899, թ. 46–48 (Մհր. Յովհաննէսեան)։

— Թանգարան ժողովրդական. թ. 1 և 2. Գիտութիւն և Քրիստոնէութիւն. Հատ. Ա. Բ տիպ. Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան?

— թ. 3. Աւարտել Բահաիմեանց?

— թ. 4, 5, 6, 7. Յարութիւն ամիրայ Պազանեան?

— թ. 8. Կենդանագրութիւն Գ. Զարիֆեան Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մէճմուայի Հավատիս լրագրոյ, 1884. 24 էջ։

— Թանգարան Կիլիկիոյ. Հատ. Ա. տետր 1–2. Առողջաբանութիւն Հոգեկան. Հեղինակութեան պարտն Լ. տր Ֆէօշթմուսլէբէն բժշկի, դասատուի ի բժշկական ճեմարանին Վիէննայի։ Գերմաներէնէ թարգմանեց Տօքթ. Մատ. Բ. Իփ. Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Թադէոսի Տիվիճեան, 1867?

— Հատ. Բ. տետր. 1. Կիզոյէ Պատմութիւն Քաղաքակրթութեան. թարգմ. ի գաղղիերէնէ Մ. Բ. Իփ., 1867?

Տես Լրագրաց բաժնին մէջ եւս։

(թարգմ. — Տես ԹԻՄՈԹԵՈՍ. — ՏԱՏԵԱՆ Մ. Պ. Պ.)։

Խմրագ. — Տես ԿԻԼԻԿԻԱ։

Հրատ. — Տես ՏԱՃԱՐ ՄԻՒՍԱՅԵՑ՝ թանգարան ազգ. երգոց։

Իւլար (Ալէքսանդր). — *Վիճակի կացութիւն պաշտպանի համիսպատուրեանց։

«La Revue»-ի յունիսի 1, N. 11-ում Ա. Իւլար, որ ամբողջ Արեւելքի և առհասարակ ասիական գործերում փրանսիական հանդէսի ներհաս ու հեղինակաւոր աշխատակիցներին մէկն է, «La Weltpolitik allemande et le monde musulman» – Գերմանական համաշխարհային քաղաքականութիւնը եւ մահմետական աշխարհ – վերնագրով մի հետաքրքիր յօդուած է գրել, որը ներկայացնում ենք մեր ընթերցողներին փոքրիկ կրճատումներով»։ Մուրճ 1905, թ. 7, էջ 36–59։

Իւլիւեան. — Տես Օմիշեան Լ.։

Իշխանեան Միխ. – Տիտղոսներ. թարգմ. Ա. Թրիզոլեան, Թիֆլիս, 1904?

Իսպիհանի (Նիկողոս Բ.)։

Յօդուն մէջ ունի «Գոյա առ խրախոյս», և «Հրաժեշտ արագիլ» դրուագ առանձին օրհներգ. 1865, էջ 297, 333։

ԻՍԿԻՒՏԱՐԻ ՊԱՏՄԻՒԹԻՒՆ ՄԲ. 8°, 167 էջ։

Մեր օրինակը հակառ չունի։

Լրեւակի մէջ 1866, էջ 126, «Ցմեզուկս քամէք և գուցուս կանէք» խորագրով յօդուած մը կայ Իսկիւտարի Ս. խաչ հիւանդանոցի մէջ Աւագ ուրբաթի գիշեր պատահած դէպքի մը նկատմամբ, ուր կը խօսուի Նաեւ Տաճացոյի և հրոպական երաժշտութեան մասին։

ԻՍԿԻՒՏԱՐԼԵԱՆ (Ղ. Պ.) — *Կիրակուր տուեալիսաց, կամ Ընծայումունք կիրակի ու տօն օրերուն համար պատարագին մէջ կարգացուած ընծայարուածոց և աւետարանաց վրայ։ Աչխատասիրեաց Ղ. Պ. Վ. Ի., Մխիթ. ուխտէն Վիէննա, Պաշտպան Ս. Աստուածածնի վանքը, 1852 ԹՒԱԿ. 8°, 14 + 404 էջ։

ԻՒԻՐԱՒԻ Դ. = David Urquhart. — *La question Arménienne*. Appel aux Gouvernements d'Europe. Paris, Typographie Georges Chamerot, 1862. 8°, p. 87.

Ներածութիւնը՝ ի միջի այլոց՝ կ'ըսէ. «Il nous resterait à faire ressortir l'attitude respective de la Sublime-Porte et du Saint-Père dans cette question, mais ici notre témoignage pourrait sembler suspect et nous préférons invoquer celui d'un illustre protestant profondément versé dans la connaissance des affaires orientales, et qui nous écrit:

«*Lettre de M. Urquhart au Rédacteur de l'Univers*. Monsieur le Rédacteur, Je vous transmets des documents destinés à faire éclater la vérité dans cette question arménienne, qui est de la plus haute importance pour l'avenir. Je suis assuré que ces documents la mettront à la portée de tous.

«Il est bien triste pour moi d'avoir à constater dans cette affaire un revirement dans la Sublime-Porte à l'égard des maximes de tolérance et de justice qui ont fait sa force jusqu'à ces malheureux jours.

«De l'autre côté, on ne manquera pas d'admirer la modération et la sagesse du Saint-Père dans une affaire assez difficile et à une époque où ces qualités semblent avoir disparu de la terre»...

Բովանդակութիւն. Introduction. Lettre de M. David Urquhart au rédacteur de *l'Univers*. Question arménienne. – Chapitre Premier. La communauté arménienne catholique de Constantinople. – II. La communauté arménienne catholique de Cilicie. – III. Union des deux siéges de Constantinople et de Cilicie. – IV. Les dissensions. – V. La persécution. – Pièces Justificatives. Mémoire approuvé par le Saint-Siége et remis par Mgr. Franchi au défunt grand vizir Aali pacha, qui l'avait également approuvé.

— *La question Arménienne*. Solution des difficultés soulevées contre la Bulle «*Reversurus*». Անգ. նոյն տպ. 1872. 8°, p. VIII + 46.

Ներածութիւնէն վերջ խրատ տիեզնդն Նամակը կայ հոս եւս.

Իփէրճեան (Համբարձում). — Կեանքագիր Ղ. Իփէքճեան Լ.Ֆ.Ի. երէց թեղմօն Լրագրի 1879. 17 էջ?

Գրուածներ. Տես Պարսկաստան (ճ.). «Աղգ. Ջուղայ». – Մասնաւոր առթիւ. Աւետ. Մատուց 1883, էջ 591։ – Գիտական եւ իմաստասիրական յուշդուտք. «Մայ Մանկավարժին» 1883. Հատ. Բ. էջ 13, 29, 47.

ԻՓԻ ԲԱՌՕԼԻՔԱԼԻՆ. – Տես ԴԱՐԱՊԱՆՑ (Մկրտիչ) Յաւելուած։

Լ.

Լ. (Ա.՝ Թարգմ. – ՏԵՍ ԱՐԻԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ։

Լ. Ա. — Աաիս. Պօէմաս։ Շուչի, տպ. Ա. Մ. Մահտեսի Յակոբեանցի, 1897. 8°, 92 էջ։

Գրնագ. Հանդ. Ամսօրեայ 1898, թ. 1։

Լ. Տ.՝ — *Վյեմ. վէպ ժամանակակից և ժողովրդական։* Գրեց Տ. Լ. Տէր և հրատարակիչ Թ. Ա. Անտոնեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Գ. Թօզլեանց, 1871. 8°, 167 էջ։

— *Ջուտալայի վանքապահպանիչ ժողովրդական. հաւաքեց և յօրինեց Տ. Լ.։* Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Փափազեան, 1872. 8°, 78 էջ?

ԼԱԲԱՒԻՒՆԻԱ կամ ԳԵՒԻՒՆԻԱ. – *Լաբուքենայ դիւանապետի դպրի եղիսէոյ Թուղթ Ազգայուս. յեզեալ յաստուցն ի ձեռն Ա. Թարգմանչաց. լուսաբանեալ ի վենետիկ, ի Ս. Ղազար ի վանս Մխիթարեայ, 1868. մեծ. 8°, իե + 71 էջ։*

Խովանդ Թուղմ Ազգարու Թագաւորի Ղրեհեայ քաղաքի որ է յաստրի լճակս Ուհամայ որդւոյ Մանուայ. 1–51։ Ցետոյ Յաւելուած. Ա. Պատմութիւն վանն Թագաւորին Ուրհայի։ Բ. Նիզէ արպես Տիրերիոս իրրեւ ուտաւ ի Պիկատոսէ վանն Քրիստոսի և խռովեցաւ։ Գ. Սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի պատմութիւն յապագա առաջին գիտի սորբ Խաչին որ յաստրա Յակովբոս առաքելոյն ի ձեռն Թագուհւոյն Պատրոնիկեայ, որ էր կին կպատեալ կայսեր Հռովմայ։

Յաւելուածքն Ա. և Բ. գլուխները Եւսեբեայ եկեղեց. Պատմութենէն Գիրք Ա. գլ. Գ. Գիրք Բ. գլ. Բ. և վերջինը Հռոբնուոր գրչէ։

Հրատարակիչն է Հ. Գ. Ալիշան, որուն Յառաջարանը կարեւոր կը համարիմ բերել հոս։

«Ջուտալայի ժամանակաւոր առաքելական արանց և հարանց, և քան զյոյսվա ի նոցունց հնագոյն, այլ առաջին յետ Նոցա քան գասակարգութեան պատուոյ և ընծայութեան յեկեղեցի։ են գործք և Թուղթք Ազգարու Թագաւորի Ղրեհայ՝ զոր նախ նիք մեր համարին ոչ միայն Հայոց Թագաւոր՝ այլ և ի զարմէ Արշակունեաց. վեցերորդ ի վաղարշակայ Ա. իակ Աւորիք յայլմէ տոհմէ առեն և առանձինն Հռոմայի գաւառապետ կամ Թագաւոր, և գպպայագաւոթիւն տոհմին տեւեալ բաւեալ գամ Տեառն 217։ խնդիրք և քննութիւնք վասերական նութեան գործոց Ազգարու և Թղթոցն գրելոց ի նմանէ առ Փրկիչ մեր Քրիստոս ի կնաթար անուրէնութեանն իւրում, և սորա պատասխանի առ Ազգար, և Պատառաւակին՝ (կամ անձնագործ պատկերին) բերելոյ Եդեսիա՝ ի նու իրականն Ազգարու, այս ամենայն յինկեղեցական պատմութիւնս նախակարգեալ Հառին, առաւել կամ նուազ ընդունելութեամբ հեղինակացն. յորոց բազումք քան զառաջս միաբանին ասել վնասին՝ եթէ ոչ սրբազանաւ այլ գոնեա պատմական տուգութեամբ հաւաստիս. և յառաջնոց անուի գարուց քրիստոնէութեան մինչեւ ցմերս իակ գաանին գրեալեմ անընդհատ աւանդութիւք և ընդունողք նոցին աներկբայապէս, և պատուոյք Թղթոցն յիշեցելոց իրբեւ սրբազանից ուրչ ոչ Թեանց, մինչեւ սրպէս զգպպայականաց կամ գրապատանաց դրել և կրել զնոսին յանձինս իւրեանց. և այս ոչ միայն յարեւելս, այլ և ի ծագս արեւմտից յԱնդղիա։ Մեր ոչ են կամք և խնդիր աւտանաւր վասն աւտագութեան և սրպիսութեան իրացդ, այլ ապրեբաց պատմութեանն՝ յորմէ առեալ է ամենայն ներկեցական պատմչաց, յիւսեբեայ և այսր, որ համարի առաջին յիշատակող գործոց, վասն կորստեան երիցագունից քան զինքն գրչացն բանից Հնգեսիպոսեայ, Ակբիկանոս. և այլոց։ Ասաց ի վկայութիւնս Թիւնս ինչ սրբոց արեւելից որք գրեալ են յաստրի լեզու՝ յերկրորդ գարս Քրիստոսի, և ի սկիզբն եւս գարուն՝ յինն յիշատակք գործոց Ազգարու և Թագեի, որպէս ամենեցուն ծանուիք յայն կոմմանս Տերասպիանոս նոցին մերձաւորն ժամանակաւ՝ ի խօսս վասն քրիստոնէից Ջատագովութեանն՝ բաց ղՀռովմայեցիս, վասն ձերակոտին քննութեամբ ընդունելոյ կատուածս ի պաշտոն, նուին գրեալեմ բանիւք՝ զոր ընդեռնուք ի Թղթին Ազգարու առ Տիբեր կայսր, և համարիմ զայս ոչ անծանօթ լեալ այնմ հարաւար հեղինակի։ Ազգիտաս Բարելանացի, իեէ և Թերտուղիղ և անվատեր գրիչ, այլ կարի քաջ հին այր, յիշէ ի գործս Թովմայի առաքելոյ վաճառումն եղերօր նորին Թադէի ի նմանէ առ Ազգար՝ ըստ գրով խոստմանն Քրիստոսի։ Ի յինկեղեցոջ մերում ի հին տոնացոյցս՝ որ ըստ կարգադրութեան Ս. Ասահակայ Պարթեւի՝ ի 23 գեկտեմբեր ամսոյ այսպէս գրի և պատուիրի. Տօն «Ագգեի հայրապետի Ղրեհեայ քաղաքի, աշակերտին Թադէոսի. և ընծեռնուն գԹուղթն Ազգարու եւ գգիրս նորին»։ և յայտ է ի՛է սորբ և իմաստուն հայրապետն մեր ոչ յիւսեբեայ ինչ ուտաւ զգործս Ազգարու, այլ յիրմէ նախնեայն՝ ի Քրիստոբէ Լուսաւորչէ, և սա իակ ի հարցն Աստուծ

բնակաւ գաւառիս տունն, որպէս և գոյ բազում կարգ եկեղեցւոյ և գլխաւորեցաւ առ տէր գրոց՝ յինկնիցէ անտի արեւելից ի գրաբոյս աշխարհս մերոյ, յորմէ և առաջին մատեան քրիստոսանէաւ ձեռնն եգեն ի Հայս. և կարգք պաշտամանց նորոց օրինաց կանխապէս և անդորրագոյն ձեռնադրեալ էին անդ, և պատուով բնակեալք յինէնն ի մերայոցս, ոչ միայն ի գրիդորեան գարս այլ և ցկեա ի գարս և անդր եւս. մինչեւ ինքեանց վերոյ նահապատուեալ կաթուղիկոսքն գոլոյ ի գաւառին մեծի Տարաւնոյ և գաւառին Ասպահանայ ի մեծ քաղաքն Վաղարշապատ: Յինչսակ ամանաւրեայն գերոյն՝ ոչ միայն կին ձանձրանալն ինդինոյն Աղուանից գարս յայս առնել, այլ և գնձ և գորբագան վարկ նորին, մինչեւ ի կարգի նոյ իրականն մատնիցէ հրամայել գրնկերցուածն յինկնիցոջ, ոչ ոք անդամ այլ և երկիցս՝ յայսմ ինչ ատոր ասելոյ:

«Իսկ ո՞ արդեօք հեղինակ կամ հաստատ գործոց և ինդինոյ Աղուանից գարս գոյդ կիսատանալոյ ուսանիմք յիշատակաց, որ ի քարտէս դիւանաց նշանակել գաղափար ասէ գոլոյ կոյնոսիկ, այլ և ի յոյն բան ընկալոյ յաստիճանոց քան գինոյն հետաքրննից արանց, գոր և ինքն յերկրէ ի վերին գոլոյ և հաղնիցդոյ ինձանն և յաստիճն գոլոյ ինի իւրում ձեռնն ինկնիցական պատմոյ ինձանն: Այլ առաւել եւս ահագնակ և ձանձրանալ առնէր գմեզ խնդրոյս՝ բազմահմտոյն և բազմախոյզ յիտ նշանակալ յարեւելեան Հայոց մերոց անմահ հրամանաց արժանաւոր քերդողահայր և պատմահայր, Մովսէս Խորենացի. որ ի Ի. դ. ինի գրոց պատմոյ ինձանն Հայոց յանկանել յանուանէ նշանակէր գհեղինակ ինդինոյն Աղուանից գարս, այսպէս ասելով, բան այմմեան որինակաց գրոցն. Վ՚երագրնակ որդի Ալփշաղարայ դպրի գերբնաց գասնունդն գործոց՝ որ ինչ յաստիս Աղուանից և Ալանաստրկոյ, և եղ ի դիմանին յիշեալոյ»: Զայսմէ անհրկրալ հաստատ գի՛ տա ինքն էր ազգիւր բանիցն ընդօրինակելոյ յիշատակալ, յորոց հնախագունս փոխարերեալոց ինքն Խորենացի յիւրում ձեռնագրեալ գաւառին Տարաւնոյ, շարահիւսեալ գոյատեւեալ հնդեցոն Հեղինեցոյն որ Ալբգարուկ կամ տա Աղբգար. և գայն եւս յայտ առնելով, որպէս և գոյշակել ի կարգել բանիցն, և որում վկայ նախայիշեալ տաղնագրեցն, գի յառաջ քան գիւր պատմագրելն ընդնկալ էր յաստուցն ի մեր ինգոյ պատմել Հինոց այս գործոց Աղբգարու. և յառակոյ Հինոյն գրեցն Աղբգարու հաստատմանցն ցանէ գայս: Ալդ ի վկայ Հինէ անահ Խորենացւոյ ցարգ գաղանն Լեհի Վ՚երագրնակ դպրի Ալդեհիոյ գիաէաց. և համարեաք ի կարգի կոյնոսիկ դրչաց. մինչեւ դէպ եղեւ մեզ յամի 1852 ի քննել Հինոյն հայերէն ձեռագրաց մեծի մատենադարանին Ալարիցոյ՝ հանդիպել յերկաքսանգիր հատրնարի կամ Տաճատակի (գրեալ հատուորէն յ՛ի. դարս) այմ Ալդբոյ Աղբգարու. յորոյ վերջարանէն ուսաք գի նոյն տա է յիշեալն ի պատմահորէս մեծիմ՝ դիանագիրն Ալդեհիոյ, ուստի և Ալ՚սերնոյ սատարեալն էր. և գի աստղ անուն հեղինակին կամ ի խորենացոյ կամ յաս եւս յընդօրինակողաց գրոց նորին սխալ բնհերցեալ ոչ էր Ի այլ Ի ատոր արատանելի. իսկ առաջին Ձայնատոր տատ անուն անատոյգ Ձեայ, ի չորիս հարեալ հնդմանս. քանգի տա ի չգոյէ Ձայնական ատոհ յատոյի գրահնանն գտաջինն Վ՚ուռուբենս գրեալ է ի Ինդինս յայմմ, յետոյ Վ՚ըռուբենայ, Ինքրդոն ընհնանս Վ՚ռուբենս, իսկ առ խորենացւոյ Վ՚երագրնակ. արդ առ ի հաստատ ունել մեզ գկոչումն ինչ, քանգի գոյ և ի պատմահնան տատ նման ատին այլ անուն Վ՚ռբռուբ, և գի վերջ անուանն և ի Ինդինի տատ և տա խորենացւոյ կանգնալ ինձ յանգի եւս կամ այ, և գի սկզբան տատն է Վ՚ըռուբ գրնակրին՝ հատանիմք ատելի Վ՚ռբռուբենայ:

«Յետ մեռանան տմոց (ի սկիզբն 1863 ամի) եհաւրդ գմեզ անդրկացի վարդապետն Ինքրդոն բազմահմուտ ատորագետն, նհեմ գոյ ի դպրահնանն մերում վաղնջուց ինչ պատմահնին հատատոցն Աղբգարու, գոր իւր գանալ էր յատորի ի հին ձեռագրս բերեալս ի վանորէից Նինորիոյ յանապատէն Նչիպատոյ յանգղիացոց ատանց և մեր գնատցեալ գի ոտն իսկ Ինդինոյն Աղբգարու է, և անչուշ բնագիր նորին գտանի ի Տմանէ, ծանուցեալ նմա, որպէս և յիչէ բնկնին ի ծանոհնահնին գրոց իւրոց յէջ 166, և սպասէաք հրատարակել նորին. սրում ձեռն արկեալ նորա ոչ ժամանէր յատրկ գործոյն, մահուն ի վերայ հատեալ ի միատ տմի (1864), որ ոչ սակաս գնդջ հատոյց բանատիրաց ընդ կորատս աչնքանոյ հմտի և գպնի առն. ապա բարեկամ Նորա Վ՚ըռուբի վարդապետ փրկատիչ ինձան և մի ի պահապատնդ ձեռագրաց Էրիատնական մատենի, առարուկ գապագրել ինձին ի նմին տմի, յորինեալ և կանխատես տեղեկագինձին վասն գիտի գրոցն և ինդրգմանն ինձան և վարոյ և վատատոյց ինդրգմանչին. յորմէ ի վերայ հատաք գի անդատին ի 1848 տմէ Նշմարեալ էր Ինքրդոնի գպրոցն գապա յերկուս ատօրի մատենս Նախայիչեալս, գորոց դմի գրնալ համարի գրնահնէ յատոյ գան գժամանակ մատենագրոյ ինձան խորենացւոյ, այն է ի սկիզբն Ի դարու, գմիսն ի Ջ դարս. բայց երկրորին եւս անկատարք. առաջինն ինձատս ի սկզբանէ, ինդ գմի մի միայն, գորոյ նշանակեմք գտեղի սկզբան յԱՀ հայերէն ինդրգմանս ինձան. իսկ երկրորդն բազմ ատ ուրեք պակասատոր. որպէս ինէ երկրորդն միանգամայն հարի հատատարել կիտոյ հայերէն ինդրգմանս ինձան, որ անհնէրի գոյով պատատականագոյն բնագրի ինդով գանդի բնագրին, այսինքն ատարոյն, գոր Ինքրդոնի հրատարակեաց հանդերձ անգղիարէն ինդրգմանս ինձամբ. և յատոյ ընդ այլս ի բանից՝ պահական բանագանդ Պատատ ինձին Պատարնիկեալ կամ Աղաջնոյ գիտի խաչին. որոյ ատանգատ ինձան հնատ ինձան վկայէ և խորենացի, և ատհակեան հին տանագոյնն, որպէս նշանակացի ի կարգի բանիցն ի ծանոհնատ ինձան: Իրկատիրատ ինձին Ինքրդոնի անատան ուրեմն նհատ ի ձեռս մեր մինչ պատրատատեալ էաք գհատրէն ինդրգմատնատ ինձին ի տպագրատ ինձին, և բաղդատեալ ընդ անգղիականին ոչ գիտեալով մեր գատոր գպրատ ինձին գուատ գրնահնէ բատ ատ բատ հատատար մերոմն, և հատատատեալք ընդ հմտատ ինձին երկրորդն եւս ինդրգմանչացն, մերոյս ատամ նախնեաց և անգղիացոց գին. Նշանակեալք և գտեղիս ուր և չոր վայր պակատ բնագրին. ատակս ինչ և ի ծանոհնատ ինձանն Նորին օգտակաց, մեր իակ յատոյգագոյն պատրատատեալ գոյով որ ինչ մերոյ ուժոյ հատ ինձատ. բատոմ ուրեք միատան գտեալ ի ատատ ինձին, և ուրեք յերկրատ ոչ գտեալ ատեի տեղեկ ինձին, որպէս յատչատրագրական անուանն ինչ: Ինքրդոնի յարեալ է յատոյգ և յետոյ ինդրգ ինձանն Աղբգարու, որ ի նմա Վ՚ըրդակատատրին ինձ գիւր կոչի, գՎ՚ատրնալ գյոն պատատ ինձանն Աղբգարու յեկեղեցական գրոյ, և գԽորենացւոյ պատ ինձանն Աղբգարու գոր ի մեր արդէն նման ինձի օրինակ պատրատատեալ էր ի տրկ, և ինչ որ գկնի գրոցս ի Ձատենատ, և է որ ի ծանոհնատ ինձին. յոր յարեցաք և գիւս օրինակ ինդրգմատնատ ինձան Պատատ ինձանն Պատարնիկեալ խաչին, գոր ատնէաք առ մեզ ի հնագիր ծատրատրի տիտ: Ի մատենի իւրում գրնդրկ անգղիացին և այլ եւս հատատ կատր բանս գինդրկէ կամ Վ՚ըրգարս, յեղեալ յատոյգ ատին, և գվկատրատ ինձանն Ըարատնեալ եպիսկոպատ Ըղեհրդ. Շարրիտոյ, և գԱրինոյ ատրկատատին. որոց տիտին վերջատն հատատատեալ գկատրծիս մեր. գոր և չէր ինչ դժուարին գուշակել,

վան ժամանակի վերաբերյալ տարաձայնություն կամ ի նոր բնագրեր գտնելու կարիք չկար։ Այդ պատճառով էլ մենք ստիպված չենք մանրամասնորեն քննարկելու այդ հարցերը։

«Անգլիացի խարտիան» ոգեշնչեց բոլոր ազատասեր մարդկանց պայքարելու իրենց ազատությունների համար։ Ամերիկացի գաղութարարները, որոնք ապրում էին Անգլիայի թագավորական իշխանությունից հեռու, ավելի ազատ էին զգում իրենց։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական ներկայացուցչական հաստատությունները, որոնք ավելի ժողովրդավարական էին, քան Անգլիայի խորհրդարանը։ Ամերիկացիները ոչ միայն պաշտպանում էին իրենց ազատությունները, այլև ձգտում էին ընդլայնել դրանք։ Նրանք պահանջում էին, որ իրենց ներկայացուցիչները մասնակցեն Անգլիայի խորհրդարանի աշխատանքներին։ Սակայն Անգլիայի թագավորը և խորհրդարանը մերժեցին այդ պահանջները։ Դրանից հետո ամերիկացիները սկսեցին պայքարել իրենց անկախության համար։

1775 թվականի ապրիլի 19-ին Լեքսինգթոնում տեղի ունեցավ առաջին զինված բախումը անգլիական զորքերի և ամերիկացի հայրենասերների միջև։ Այդ օրը հայտնի է որպես Լեքսինգթոնի ճակատամարտ։ Այդ ճակատամարտում ամերիկացիները հաղթեցին։ Դրանից հետո պատերազմը տարածվեց ամբողջ գաղութներում։ Ամերիկացիները ստեղծեցին իրենց բանակը, որի հրամանատար նշանակվեց Ջորջ Վաշինգտոնը։ Նա հմուտ զորավար էր և կարողացավ կազմակերպել արդյունավետ դիմադրություն։

1776 թվականի հուլիսի 4-ին Philadelphia-ում գումարված Երկրորդ մայրցամաքային կոնգրեսը հռչակեց Միացյալ Նահանգների անկախությունը։ Այդ օրը դարձավ ազգային տոն։ Անկախության հռչակագրի հեղինակը Թոմաս Ջեֆերսոնն էր։ Նա գրեց, որ բոլոր մարդիկ ստեղծված են հավասար և ունեն անօտարելի իրավունքներ՝ կյանքի, ազատության և երջանկության ձգտման։ Այդ իրավունքները պետք է պաշտպանվեն կառավարության կողմից։ Եթե կառավարությունը չի պաշտպանում այդ իրավունքները, ապա ժողովուրդն իրավունք ունի փոխել կամ վերացնել այդ կառավարությունը։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ ողջ աշխարհի վրա։ Այն ոգեշնչեց շատ ազգերի ազատագրական պայքարը։ Ամերիկան դարձավ առաջին երկիրը, որտեղ հաստատվեց ժողովրդավարական կառավարման համակարգ։ Այդ համակարգում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին, և ժողովուրդն ընտրում է իր ներկայացուցիչներին։

Ամերիկյան հեղափոխությունը ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ։ Պատերազմի ընթացքում զոհվեցին հազարավոր մարդիկ։ Շատ ընտանիքներ կորցրին իրենց հարազատներին։ Տնտեսությունը մեծ վնասներ կրեց։ Սակայն ամերիկացիները հաղթահարեցին այդ դժվարությունները և կառուցեցին ուժեղ պետություն։

Ամերիկյան հեղափոխությունը ազդեցություն ունեցավ նաև Ֆրանսիայի վրա։ Ֆրանսիացի շատ զինվորականներ մասնակցեցին Ամերիկայի անկախության պատերազմին։ Նրանք տեսան, թե ինչպես կարելի է պայքարել ազատության համար։ Նրանք վերադառնալով Ֆրանսիա, սկսեցին պայքարել նաև Ֆրանսիայում ազատության համար։ Այդ պայքարը հանգեցրեց Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Լատինական Ամերիկայի համար։ Լատինական Ամերիկայի շատ երկրներ ևս պայքարեցին իրենց անկախության համար։ Նրանք ոգեշնչվեցին ամերիկացիների օրինակով։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական պետությունները։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի համար։ Հայերը ևս պայքարեցին իրենց ազատության համար։ Նրանք ոգեշնչվեցին ամերիկացիների օրինակով։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական պետությունները։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի համար։ Հայերը ևս պայքարեցին իրենց ազատության համար։ Նրանք ոգեշնչվեցին ամերիկացիների օրինակով։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական պետությունները։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի համար։ Հայերը ևս պայքարեցին իրենց ազատության համար։ Նրանք ոգեշնչվեցին ամերիկացիների օրինակով։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական պետությունները։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի համար։ Հայերը ևս պայքարեցին իրենց ազատության համար։ Նրանք ոգեշնչվեցին ամերիկացիների օրինակով։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական պետությունները։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի համար։ Հայերը ևս պայքարեցին իրենց ազատության համար։ Նրանք ոգեշնչվեցին ամերիկացիների օրինակով։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական պետությունները։

Ամերիկյան հեղափոխությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի համար։ Հայերը ևս պայքարեցին իրենց ազատության համար։ Նրանք ոգեշնչվեցին ամերիկացիների օրինակով։ Նրանք ստեղծեցին իրենց սեփական պետությունները։

«Ի՛ արդ յայսմ ամենայնի կայ մեզ կիսատրել. եթէ ինդրես այս Աբգարու մասամբ՝ այլ ոչ բոլորովին իսկապէս գործ իցէ Լաբուբնայ գրոց և պիտանագրի նշանիւ, ժամանակակից առաքելոցն և աշակերտացն Փրկիտոսի. և ամենայն ինչ մնաս բանդն ի սմա՝ ոչ կարեն ի դերս հանել ոչ պիտանակ ախտանդ հնոյ և հաստատուն առն, և ոչ զպարծանս հայկեղէն դպրութեանցս, որ ընդ ոչ սակաւս ի հնոսանդ և առ այլս կորուսեալ սոփեստաց գրոց՝ գտանեմք պահեցիկն և հաստիկն մեզ և գայս, որ ոչ վիպասացութեան հնութեան, այլ կրթիսասնական հնութեան և գպրենից նորին վարդապետութեանն՝ ունի չնորհս. որով և համարիմք հաւատական ինչ պարգեն ընծայարկել սուտ քրիստոսասէր բանախնդրաց, հմտից և անհմտից։ Յայս սակս յոժարեցաք իսկ յիշատ գաս և ի փոքանչ բարբառ, առ ի հաշուկ և ի քննութիւն ըզգաստից արեւմտեայց»։

Աղբ. տպագր. Յերուսաղէմ.

— *Վկայութիւն նիկոմագի. Խուզիր Աբգարու թագաւորի Հայոց, ի քարոզութենէն սրբոյն Թադէի առաքելոյ ի Քահանայապետութեան Տ. Տ. Գէորգայ Ամուսածրնեցւոյ վճռափառ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց. Հրամանաւ Տ. Տ. Եսայեայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի և Պատրիարքի Ս. Երուսաղէմայ, և ի Պատրիարքութեան Ս. Գողգոթայ Տ. Տ. Պօղոսի սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ ի տպ. ի Ամաթելական Ակոռոյ Ս. Յակոբեանց Յերուսաղէմ, 1868 Ռ3ժԼ. փոքր 8°, ժԲ + 87 էջ։*

Բովանդակութիւն. Ներածութիւն Հ–ԺԲ։ — Խուզիր Աբգարու։ 1–59։ — Վիճս խաչին Յերուսաղէմ. ի վարդապետութենէն Թադէոսի սորա Առաքելոյն. ուստի առաքին գիտի խաչին ի Ձեռն Թոմայ հղին Պարթեւիկեայ. 60–71։ – Ծանօթութիւնք. 73–87։

Ֆրանսերէն թարգմանութիւններ.

— *Lettre d'Abgar*, ou Histoire de la Conversion des Édesséens, par Laboubnia, écrivain contemporain des Apôtres, traduite (avec plusieurs notes par Léonce Alishan) sur la version Arménienne du Vme. siècle. Venise, imprim. Mékhit. de S. - Lazare, 1868. 8°, p. 58.

Լոկ Աբգարու խուզին է։

— *Léroubna d'Édesse*. Histoire d'Abgar et de la prédication de Thaddée, traduite pour la première fois sur le manuscrit unique et inédit de la Bibliothèque Impériale de Paris, par Jean-Raphaël Émine. (Langlois, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français. Tome I. p. 313–331). Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et Cie. MDCCC-LXVII (= 1867).

Անգլ. թարգմանութիւններ.

— *Ancient Syriac Documents*, relative to the earliest establishment of Christianity in Edessa and the neighbouring countries, from the year after our Lord's Ascension, to the beginning of the fourth century. By W. Cureton. London, 1864. p. 5–28.

Ասորի բնագիրն և անգլ. թարգմ. յետ։

— *The doctrine of Addai*, the apostle, now first edited in a complet form in the original syriac, with an english translation and notes. By George Philipps. London, 1876, 8°, p. XV + 52 + 53.

Գնահ. Götting Gelehrt. Anz. Febr. 1877. էջ 6.

Ամբողջական է այդ հրատարակութիւնը։

Այդ գրքին քննութիւնները տես *L. J. Tisserant*, «Les origines de l'église d'Edesse», եւն, փարիզ 1888, 8°, 201 էջ։ Ասոր գէմ *J. P. P. Martin*. «Les origines de l'église d'Edesse», փարիզ, 1889, 8°, 153. տես և Տաճեան «Zur Abgar-Sage», (կամ գործին մէջ ԱԲԳԱՐՈՒ ՋՐՈՅՑԸ)։ դարձեալ *A. Carrière*, «La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arm. de Moïse de Khoren». փարիզ 1895, 4°, 57 էջ։ (Հայ. թրգմ. Հանդես Ամսօրեայ 1896, էջ 33–35, 97–101, 170–175, 238–41, 263–67), եւն։ *A. Baffa*, «La légende d'Abgar et les origines de l'église d'Edesse. Étude historique et critique (Thèse). Genève impr. Fick. 1893. 8°, p. 110 (Հայ պղբիւրներ ալ գործածած է)։ – *Dr. J. Nirschl*. «Der Briefwechsel des Königs Abgar v. Edessa mit Jesus in Jerusalem oder die Abgarfrage»: *Der Katholik*, pp. LXXVI, II. Jahrg. Dritte Folge, Band XIV, 1896, Juli-September. — Տես դարձեալ Ակիւմեան, «Հայ. Պատմ.» Ա. էջ 32 35։ – Զարբհան. «Պատմ. Հայ. Կոչ.» 182–191։ – Զամչեան, «Պատմ. Հայոց», Ա. 328, եւն։

ԼԱԲՈՒԼԱՅ եպս. = Ed. Laboulaye. – Ազգային կրթութիւն. Հայաստանական ընկերութեան նպատակը էջ. էսթ. ի թարգմանութիւն Մ. Տէր-Կիրկորեանց. Տպագրութիւն Մխայէլի Միանոսեանց. Ա. Ինքնակրթութիւն. Բ. Ազգային կրթութիւն. Գ. Ազգային գրատուներ։ Ս. – Պետերբուրգ, 1867. փոքր 4°, 59 + Յաւելուած, 39 էջ։

Գնահ. Ասէ 1868, էջ 251։

Կիրքն բնծայուած է Գաբրիէլ կաթողիկոսին Միանաբեանցի հրատարակչի կողմէն։ Յաւելուածը կոչ մըն է Միանաբեանցի կողմէն առ ազգայինս իր կազմած Bibliographia-ի մասին։

Փաշտան Հովիւ. արեւելեան զրոյց։ թարգմ. Վէմոյ Կիրկորեանի։ Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1896. 8°, 40 էջ։

Գնահ. Մշակ 1896, թ. 88։ – Մուրճ, թ. 12 (Յ. Տ. Մ Երեք-)։

— * *Քրիստիկիի երիտասարդութիւնը. Հրատարակիչ Լաբուէլէ. Փարիզ 1876, թ. 1, էջ 229–247։*

— * *Երկրորդական Ամերիկայում. Փարիզ 1876, թ. 2, էջ 183–196։*

ԼԱՊՐԱԴ Վ. = Victor Laprade ֆրանսացի. — Վերլուծած ծանոյց (Բազմավիպէն 1868, Ի՛Ջ.) թարգմ. Հ. Գ. Վ. Նազարէթեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար. մեծ. 14 էջ։

ԼԱԳԱՐԴ Պ. = Paul de Lagarde). — *Gesammelte Abhandlungen* von P. L. Anastatischer Neudruck 1896. Göttingen. In Commission bei Lüder Horstmann. (*Իսկ նեբոը*՝ Leipzig 1866, F. A. Brockhans. 8°, S. XL + 304.

Շրուանձտի իր «Հայկ. Ուսումն.» մէջ (էջ 293–4) կը գրէ.

«1854ին անանուն գրուած մը հրատարակեց Zur Urgeschichte der Armenier մակագրով.

բանասիրական հաշակ մը Հայոց նախնական պատմեթեան վրայ. յորում հազարի չափ բառից քրնոթիւնն բնելով, կը հետեւցնէ՝ որ հնդկական մանական լեզուաց արմատական բառից կէսի չափ կը գտնուին հայոյն մէջ. բայց կը հաստարի իւ լեզուին հնչականն phonétique դեռ երկար ժամանակ անկարելի պիտի մնայ ստուգել, որովհետեւ հին ուղղագրութեան անհեթեթութիւնից։

Անանցրիտ հազագայինն ք՝, դ՝, ծ՝ հայերէնի մէջ եղած են, պ, կ, տ, և լեզուն՝ գասնոց որոշելու համար պ, կ, տ այրէն ունեցած տառերն, ակսած է փոխել ի բ, գ, դ, բայց դժբաղդարար առանց հաստատուն սկզբան մը հետեւելու։ Այս արդիւնք քանի մեծի մասին ամփոփուած են Gesammelte Abhandlungen կոչուած իր մեծ երկասիրութեան մէջ, զոր հրատարակեց 1866ին, ուր հինգ հարիւր հայկական բառից քրնոտութիւնն կ՚ընէ. կը խօսի նաեւ Հայոց, թիւրկերանց և փոքրագ ծագման վրայ, և շատ օրինակներով կը ցուցնէ՝ թէ ինչ կերպով հայ լեզուի տարերքը բաժնելու է իրարմէ։ Ութ հատուած նաեւ այն դրութիւնն, թէ հայկական այրենի հիմնական հայերէնին՝ անցման (transition) լեզու մ՚ ալ կոչմանէ ներանան, յորն և կիմբրիք լեզուաց, և լիթուանականին և այսքին ի միասին։ Կը խօսի նաեւ քանի մի ասորի բառից վրայ, որ կը գտնուին ի հայ լեզուի»։

— *Agathangelos* und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde. Aus dem fünfunddreissigsten Bande der Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Göttingen, Dieterichsche verlags-buchhandlung. 1887. 4°, p. 161.

Տես ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԱՅԻ, էջ 15, ուր կայ գործիս համառօտ նկարագիրը։

— *Armenische Studien*. Aus dem zweiundzwanzigsten Bande der Abhandlung. d. k. Ges. d. Viss. zu Göttingen. Göttingen, Dieterich'sche verlags-buchhandlung. 1877. 4°. p. 216։

Շրոմարի կը գրէ (294. «1877ին Տրյակարա հրատարակեց Հայկական ուսումնասիրութիւնք (Armenische Studien) կոչուած ընդարձակ աշխատասիրութեան առաջին մասն. իսկ երկրորդը 1878ին։ Ինչ որ վերաբերի Ինդոեւրոպական լեզուաց արմատական բառից կէսի չափ կը գտնուին հայոյն մէջ. բայց կը հաստարի իւ լեզուին հնչականն phonétique դեռ երկար ժամանակ անկարելի պիտի մնայ ստուգել, որովհետեւ հին ուղղագրութեան անհեթեթութիւնից։ Անանցրիտ հազագայինն ք՝, դ՝, ծ՝ հայերէնի մէջ եղած են, պ, կ, տ, և լեզուն՝ գասնոց որոշելու համար պ, կ, տ այրէն ունեցած տառերն, ակսած է փոխել ի բ, գ, դ, բայց դժբաղդարար առանց հաստատուն սկզբան մը հետեւելու։ Այս արդիւնք քանի մեծի մասին ամփոփուած են Gesammelte Abhandlungen կոչուած իր մեծ երկասիրութեան մէջ, զոր հրատարակեց 1866ին, ուր հինգ հարիւր հայկական բառից քրնոտութիւնն կ՚ընէ. կը խօսի նաեւ Հայոց, թիւրկերանց և փոքրագ ծագման վրայ, և շատ օրինակներով կը ցուցնէ՝ թէ ինչ կերպով հայ լեզուի տարերքը բաժնելու է իրարմէ։ Ութ հատուած նաեւ այն դրութիւնն, թէ հայկական այրենի հիմնական հայերէնին՝ անցման (transition) լեզու մ՚ ալ կոչմանէ ներանան, յորն և կիմբրիք լեզուաց, և լիթուանականին և այսքին ի միասին։ Կը խօսի նաեւ քանի մի ասորի բառից վրայ, որ կը գտնուին ի հայ լեզուի»։

— *Armenische Studien*. Aus dem zweiundzwanzigsten Bande der Abhandlung. d. k. Ges. d. Viss. zu Göttingen. Göttingen, Dieterich'sche verlags-buchhandlung. 1877. 4°. p. 216։

Շրոմարի կը գրէ (294. «1877ին Տրյակարա հրատարակեց Հայկական ուսումնասիրութիւնք (Armenische Studien) կոչուած ընդարձակ աշխատասիրութեան առաջին մասն. իսկ երկրորդը 1878ին։ Ինչ որ վերաբերի Ինդոեւրոպական լեզուաց արմատական բառից կէսի չափ կը գտնուին հայոյն մէջ. բայց կը հաստարի իւ լեզուին հնչականն phonétique դեռ երկար ժամանակ անկարելի պիտի մնայ ստուգել, որովհետեւ հին ուղղագրութեան անհեթեթութիւնից։ Անանցրիտ հազագայինն ք՝, դ՝, ծ՝ հայերէնի մէջ եղած են, պ, կ, տ, և լեզուն՝ գասնոց որոշելու համար պ, կ, տ այրէն ունեցած տառերն, ակսած է փոխել ի բ, գ, դ, բայց դժբաղդարար առանց հաստատուն սկզբան մը հետեւելու։ Այս արդիւնք քանի մեծի մասին ամփոփուած են Gesammelte Abhandlungen կոչուած իր մեծ երկասիրութեան մէջ, զոր հրատարակեց 1866ին, ուր հինգ հարիւր հայկական բառից քրնոտութիւնն կ՚ընէ. կը խօսի նաեւ Հայոց, թիւրկերանց և փոքրագ ծագման վրայ, և շատ օրինակներով կը ցուցնէ՝ թէ ինչ կերպով հայ լեզուի տարերքը բաժնելու է իրարմէ։ Ութ հատուած նաեւ այն դրութիւնն, թէ հայկական այրենի հիմնական հայերէնին՝ անցման (transition) լեզու մ՚ ալ կոչմանէ ներանան, յորն և կիմբրիք լեզուաց, և լիթուանականին և այսքին ի միասին։ Կը խօսի նաեւ քանի մի ասորի բառից վրայ, որ կը գտնուին ի հայ լեզուի»։

— *Agathangelos* und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde. Aus dem fünfunddreissigsten Bande der Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Göttingen, Dieterichsche verlags-buchhandlung. 1887. 4°, p. 161.

Տես ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԱՅԻ, էջ 15, ուր կայ գործիս համառօտ նկարագիրը

— Թղթակցութիւն Լազարեան. անդ, էջ 150։ Տես և 1873, թ 3, 72 էջի ծանոթութիւնը։

Լազարեան (Ա.) — * Զեռագիր վաճառականի վէպիկը. Դար փոյթ 1897, էջ 61–72։

— (Թ.) Տես Լազարենց Թուշեր։

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՀԱՅԿԱԶՆԱՆ ԱՐՇԱԿԵԼԵԱՆ ԼԻԶՈՒԱՆ.

— Յարգոյ Աւետարանչին Հայոց որ ի Մոսկով կայսերական հրամանաւ հաստատեալ. ի տպարանի Ս. Յովսէփ Յովհաննիսեանի. 1827, ի Պետրոպօլիս?

— Կարգադրութիւնք կայսերական Համալսարանիս Պետրոպօլսի Հայկական Հնդկաբանին Ակադեմեան լեզուաց, կառուցեալ ի Մոսկով քաղաքի ի Տպարս Լազարեանց։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Եփրեմայ արժանընտիր Աստուածաբեալ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց և Աստեղծ Յաստուածորդութեան վայրատանի Հայոց Տեառն Դաբսեսի սրբազնասուրբ Արքեպիսկոպոսի, Ասպետի և ծայրագոյն կառավարչի հոգեւոր գործոց հայոց Ռուսաստանի, Պետրապոլսոյ և այլոց։ ի Մոսկով, ի տպագրատան Հայկական Հնդկաբանի Տպարս Լազարեանց, 1830. ԻՄՀԹ. 4°, 82 էջ։

— Գուշակ բարձրագոյն հրամարտակաց և արձանագրութեանց, վերաբերեալք առ հայկական Լազարեան Հնդկաբանն Ակադեմեան լեզուաց որ ի Մոսկով, զոյգ ընդ ծանօթութեանց զհիմնարկութենէ, զկերպաւորութենէ և զնպաստակէ Հնդկաբանին։ Ս. Պետերբուրգ, Մասնական տպատան հայկական Հնդկաբանի տպարց Լազարեանց որ ի Մոսկուա, 1839. 1°, 259 էջ. (ռուս. և հայ.)։

— Բարձրագոյն հրամարտակք և արձանագրութիւնք, վերաբերեալք առ եկեղեցիս զատանոթեան Լուսաւորչական Հայոց, որ ի Ռուսաստան, և առ բացորոշ բաշխն եկեղեցականաց, որ ի Լազարեանց Հնդկաբանի արեւելեան լեզուաց, զոյգ ընդ համառօտ ծանօթութեան զհիմնարկութենէ եկեղեցեաց Հայոց յարքայանիստ քաղաքս և զկառուցանել յիշատակեալ Հնդկաբանին ի Մոսկով, ի տպարանի Հնդկաբանի Տպարս Լազարեանց, 1842. Ռուս. հայ. 8°, 455 էջ։

— Բարձրագոյն Հրամարտակք և կանոնագրութիւնք և ցուցակ Լազարեանց Հնդկաբանի Արեւելեան լեզուաց ի Մոսկով, և կանոնք նոքին բարձրագոյնս հաստատեալք։ Ներիւք Տ. Հոգաբարձուի Լազարեանց Հնդկաբանի ի յիշատակ մատուցեալս Յովհաննու Խաչատրեան Լազարեվի։ ի Մոսկով, ի տպ. ի Լազարեանց Հնդկաբանի Արեւելեան լեզուաց, 1852. (ռուս. հայ.) 8°, 109 էջ։

Տես և Տիւմօրիէ (Ն.)։

— Կանոնք բնակութեան ծրարագրի որ ի գիտութեան Լազարեան ռուսերէն։ Մոսկուա, ի տպ. ազգ. Հնդկաբանին Տպարս Լազարեանց, 1860?

Թարգմ. տես Հիւսիսափայլ 1860, Ա տարեգրոց, էջ 397։

— Պատմութիւն չինուհեան Լազարեան ճեմարանիս որ ի Մոսկվա, և նկարագիր արուեստի հանդերձանաց նորին։ Մոսկվա, 1860. 8°, 18 էջ։

Տպուած է Մխիթ. Ալբրվանեցւոյ Պատմութեան վերջը։

— Նկարագիր Հայոց լեզուի և գրոց պատասխանական Լազարեան Հնդկաբանիս ի Մոսկվա։ Մոսկվա, 1882. 8°, 43 էջ։

Տես և Լիմոն, էջ 683, «Լազարեան Հնդկ. արեւելեան լեզուաց»։

— *Catalogue des livres de la Bibliothèque fondamentale de l'Institut Lazareff des langues orientales.* Moscou. Imprimerie de l'Institut Lazareff des Langues orientales, 1861.

3–137 եւրոպական գրքեր. յետոյ նոր թուահամար 1–58 ռուսերէն գրքեր։ Ապա «Ցուցակ գրոց հայ մատենից Լազարեան Հնդկ. արեւ. լեզուաց», 1–12։ Յետոյ «Ցուցակ ազգայ հայ մատենից գրադարանի Լազ. Հնդկ. արեւ. լեզուաց, 13–14, և հատ. «Catalogue des ouvrages orientaux écrits en divers langues de la bibliothèque de l'Inst. Lazareff des langues orientales», 1–24։ Ամէն ի միասին կազմուած։

Կայ ուրիշ գրացուցակ մը եւս ռուսերէն հատուած։

— Ցուցակ գրոց և գրչագրաց Մատենադարանի Լազ. Հնդկ. ի արեւ. լեզուաց։ Մոսկուա, տպ. Ա. Ա. Չերբէկ, 1888. 8°, 236 էջ։

Բովանդակութիւնը գրեթէ նման է վերոյիշեալ։

— Լիակատարեալ Լազարեան մատենադարան գրաստրելիների, յոյժ ստուար 1872–1902 թթ. հրատարակուած Լազարեան Հնդկաբանի պատուաւոր հոգաբարձու իշխան Ս. Ա. Ալմազիք Լազարեանի, 147 մեծագիր էջեր, Հնդկաբանի այն գործիչների պատկերներով, որոնք անցած երեսուն տարուայ ընթացքում մահացել են։ Մոսկուա, տպ. Ռ. Գացուկ. ռուսերէն?

— *Anzeige.* Von Seiten des conseils der Specialclassen des Lazarew'schen Instituts für orientalische Sprachen in Moskau: WZKM XII, S. 156.

Ausschreibung zweier Preisaufgaben betr. die Nachrichten der arabischen Schriftsteller über Armenien und die Armenier einerseits, das Gewohnheitsrecht der heutigen Armenier anderseits. Dieselbe Anzeige auch Byz. Z. VII, S. 653.

Տես և Մինջուանի Արարատեան։

Լազարեան Հնդկաբանի մասին գրուածներ. Ալիքեան 1850. էջ 229, «Եկեղեցի Հայաստանի տատեղք» (Ա. Պատկանեան։ — Լիակատարեալ 1883, էջ 155, Նկարագրութիւն Հնդկաբանին Յարութեան Յ. Զաքրեան։ — Լազարեան Հնդկ. 30–ամեակը, Մուրճ 1902, թ. 10, էջ 193։ — Լազ. Հնդկ. 75–ամեակը. Մշակ 1890, թ. 123–25, 126։

ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ Խաչատուր.

«Ի գալուստ Վեհափառիս Ազգ Խաչատրոյ Լազարեանց ի Մոսկով յամի 1847». Ընթրիքաւոր Վեհան Ակաթեանցի։ Ալմաստ 1850. էջ 91։ — Նոյնը կայ և ի Հանգիս գրականական եւ պատմական. հօրին. գիրք. 1896, էջ 335, քիչ մը փոփոխուած։

ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ Խաչատուր Յովակիմեան.

«Նուէր բանի մը տիրացեալ աշակերտաց Լազարեան Հնդկաստանեայ Նորին, Կ. Բերքին Խորհրդականն և Ամենակալեա Կաթողիկոսական Դիրան, վիճակն Խաչատուր Յովակիմեան Լազարեանց». Լազարեան Հրդեհքաց կոմիտն. Հնդկաստ. 1859, էջ 304. տես և նոյն տարւոյ 20 էջը, ուր կայ «Նուէր Պատուհիեան» խորագրով ուղերձ մը։

ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ Կաստրինէ Մանուէլեանց.

Մահուան առիթ՝ փարոս Հայաստանի 1881, անար. Բ։ – Իր բարեգործական կամքը տես անդ, 1881, տետր. Զ, էջ 24։

ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ Յովակիմ Եղիազարեանց. — *Ակդամսուս յայտարարութիւն Յովակիմայ Եղիազարեան առ Լուսաւորչակրօն ազգակիցս իւր ի սակս Եղիազարեան Համալսարանին Հայոց Մոսկովու։* Ի Մոսկով, ի տպ. ի Օգոստեայ Աւետնեանց, 1820. մեծ. 10 էջ։

Ակնարկը Լազ. Հնդ. պատկերը կայ. «Տնազբան Հայոց Հնդկաստանի կառուցելոյ արդեամբ Պատրաստ Տունին Եղիազարեանց ի Մոսկով, յամի 1816»։ Այն յայտարարութիւնը տպած է նաեւ «Արշալոյս Արարատեան»ի մէջ, 1857, թ. 546։ Նոյնը և Մաքսիմեանցի «Ձիշտաւակարան Լազարեան տունի» գործին մէջ, յէջս 53-60։

Մահուան առիթ.

— *Քանակի տակաւին տպաւորութիւնք ի հանդիսի օգտից ի հանդիսի ողջոյնից ի հանդիսի ողջոյնից ի հանդիսի ողջոյն

ուղղագրելու այդ Աստաատանի դէպքերի մէջ, և մանաւանդ ինչ որ վերաբերի Ղևոնեան պիսկոպոսի օրերին և Լազարեանց առաքելութեան պատմելի հետքերի ու հարկէ այդպիսի ազգասիրական սխալանաց մէջ անկանելու չէր, եթէ գոնէ միանգամ աչքից անցուցած լինէր Մ. Մաքսիմեանցի «Յիշատակարան առաքելոց վարքին...»։

Տես և ԱՄԱՐԱՒԻՐՔ 1853, գործ 843–844 էջերը, եւն։

ԼԱԶԱՐԵԱՆ, Ղևոնդէս վ. Բերդականացի. — *Հաւատամքը միաւորական հաւատոյ սկզբանց?*

«Այս կերպին պատահեցաւ է Հայաստանեայց եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը պաշտպանել թղթակիր անանց որ մեր աստը եկեղեցիին բաժնորհով կապիկս իրեն հերձուած կը դատապարտեն։

«Վերապատուելի հովիւնակը այս կերպը թէրթի առ թէրթի տպելու սկսած է չարաթիթ մէկ մէկ առտուն հրատարակելով, և թէ որ քանի մը հարիւր հատ վաճառվի, պիտի չարունակէ»։ Մասխ 1858, թ. 349։

Քննագ. Տես Տ. Ի. Պ.։

Լազարիվիչ (Լ. Կ.) — * Հաւատամուն մասին. Աներբական գրոյց։ Հանգիս գրականական և պատմական, 1890. Երրորդ գիրք, էջ 50–68։

ԼԱԶԱՐԻՒՆՑ Պ. Պ.) — *Տոտոպրաբերին կպիկրատ քաղաքի. զոր արար Պատրն Պօղոս Պետրոս Լ. կաստանդնուպօլսեցի ի ճանապարհորդել իւրում յաւուրսն Հռիփսիմեան Հնդկիս և վնասի, ի տպ. սրբոյն Վազարու*, 1832. 4°, 56 էջ։

Ակիզբը հեղինակին պատկերը կայ, իսկ մէջը հնդկական տարազներ կամ չհնդիկ. պղնձի փորագրութիւնք։ Ընտանեաց ապագային նիւթերը կան. Հազանիք Հայոց, էջ 17. Վերկման Հայր Պօղիքոս վարդապետի Աղամալեան մխիթարեանց, և Պատրն կաթողիկոսի Մուրատեան, 17. Հայ գնակիցք կալկաթայ քաղաքացիք են ի կալաս, 48. Կրկոտ ըր հայ գնակիցաց կալկաթայ, 45–47. Ամանակը նահանջելի նոցա և ընթերցանք, և հաշտութեան, 18. Յակոբ Պետրոսեան, կամ Կոմէդ Յակոբ ազատութեան, 13. Հայ գնակիցք բոլոր Հնդկաստանի, 13. Հայ գնակիցք կալկաթայ, 33. Կարգք այցելութեան նոցա և հիւրընկալութեան, 40. Վաճառականք երեւելիք հայք, 22, 32. Նկեղեցի նոցա, 15. Տպարան նոցա, 14. Վարդապետ նոցա, 14. 41. Հիւրանոց Հայոց ի կալկաթա, 18. Հնմատեան ազգասիրական, 7. Մարզպատրեսական Հնմատեան, 14. 41. Փոստ Հայոց, 16։

ԼԱԶԻՍՏԱՆ, *եւն.* — Տես ՌՈՒՍԻԱ Լ.)։

ԼԱԼԱԳԱՐԵԱՆ (Խոզոռոս. Թաղմ. — Տես ՄԱՆԹ (Թ.) — ՇԻԼԼԻ)։

Իր մէկ նամակը տես Հիւսիսափայլ 1859, էջ 247. և էջ 377. «Աֆորիամոք»։ *Համառոտ գրքոյս ըմբռնումն Կաստրացոյ Հնդեան մասին*., և յէջն 970. «Աղջիկը և երիտասարդը» յօդուածը։

ԼԱԼԱԳԵԱՆՑ Ա. Ա.) — Տես ԿԱՐԱ ՓԱՊՈՒՃԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ։

ԼԱԼԱԳԵԱՆՑ (Յուսանդ.) — *Քաւաքիչ քուրմունք Հաւաքից Լ. Լ.։ Հրատ. Խիքի. Հայոց Հրատ. Բնակ. թ. 51). Ժողովրդական նիւթեր Գիւղ Ա?*

— *Գիւղ Բ. Խիքիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեան*, 1892. 4°, 71 *էջ։*

Բովանդակութիւն. Ակնարք–Առողջութիւն եւ Հիւանդութիւն. ա. Ծննդական Ա. Լ. ր. Աչից հատ Ա. Բ). գ. Մահճանգստատ Ա. Գ. դ. Խիքի. ե. Մարդու կր. զ. Հիւանդի վերայ կանոնիկաց։ — Առօրեայ կեանք. ա. Քնից զարթնելիս (Ա–Գ. բ. Անկողին մանելիս Ա–Գ. գ. Տղան լողացնելիս. դ. Հաց եփելիս. ե. Խնացի հասելիս. զ. Կիրակայ Ա. Գ. է. Կատար փակելիս Ա. Գ։ — Հանդիսին Յարաբերութիւններ. ա. Ջար աչքի Ա. ԺԱ). բ. Վախճ Ա–Բ. գ. Ջար դիակից ազատութիւն. գ. Հարձն մարդկանցից ազատութիւն։ Միրոյ Երգեր. Հաւինք ու ջուր դատանինք և այլն. Պատաներ կլուի բարկ. Լուսերակը կանոնը կամար և այլն. Առատատն Թնտրանիս. Կանչէ, կոտրէ, Հնդոյ բարակ է. Ինձի տարէք Եարիս դանէն անգուցէք. Ես վարէն գուգայի դուն դուռը բացիր. Դանէն անցայ Հինդիրն էր ծուխ. Առատոը գարի պոկենք. Վիկին վերս Հերկեր մերկեր։ — Պարերգեր. Ես Երշանն եմ Գոլաերցի. Երկու դիպարտ Ամանի գնեցն. Ես կը խաղամ բեկնէնի. Մեր մշկին չտիամ չարտիս. Խնաբ տանէքին, տանէքին։ — Հարսանեաց Երգեր. Խնպատար բարով, հայպար բարով. Մեր Խնպատրն է ազ, խաչ բան խաչ ուսմէջ. Չարաբ տանելիս. Աղջիկ, հարսնատար էկաւ գնդի վերս էնս։ — Ընտանեկան Երգեր. Ա Հանիկ Հնազատաց. Չկար Տիրուհիկ հասը. Ինձի տատ տատման փուռ. Չարխիկ–վարխիկ. Հոլանկ. կոտիկ տարեր է քարերը. Իմ անունս էշս պոզ էր. Խնայաքանչէն դուռ բացեց։ — Մահ Երգ. Երկոտ սրբին երգը. Ես գիշեր էրածս գիերարբ տեսայ։ — Պահկիտարեաց Երգեր. Վարիկ. Վարդ կը բացու ի վարդենւոյ կիրակին. Կունկին. Վարիկն ու գնիկը. Ախր, իմ Հօղուտ, իմ անուշ գազս. Մանի քանի ու լարեմ. Աստմալու խորտնկ խորտնկ Հոլերը. Պիլպիլ, ինչ ես պտկի չտիտա օվայտի։ — Երկոտագործի Երգ. Լատար լուսացաս. Երկը նկ էր կատմեր նկ էր. Ախ նը գնացի։ — Երգիծաբանական եւ Յոդուոյտյ Երգեր. Փոփանիկ. Ախր, պատա քնկի գումիմ. Ինս չատան, նազլի նան 25 հատ մանր երգեր։ Աստմալ՝ տատկր լոյ. Ցոտանկներր Հնդերի մտանեն։ — Առանդրեան. Ազատական. Երկու Մարգարէին արգանդը. Երկու գաւփչէն. Փրիստոսը պղտատու աչկերտ. Ջատներ կոտած օրանը. Աղտմեն խնամանեն և քոռ բոփր Ալեկան հատ. Լէկէն Հուկ. Խիխիրեն. Դղր նահապետ ադղկնները. Փնեմակ. Մկներ ու կատու. Լու. Լոխմանի (Ա–Բ). Լոխմանու աչկերտները. Լոխմանու մատը։ — Պատմական. Պապ և Լենն նկերտես. Պապի անհնտիլը. Կամ քար. Ազատհնտ տատրը. Կատանչէհնտ Ա. Գրիքոր Ա. Հատատնր. Ալարկոտ վանքին եարնները. Արհատակեան վարած ականները. Յակոբ պատրիարք. Թոմրկատրերի առատր. Օհան Օձնեցի։ — Տեղագրական. Ախալցխա բերդին չհնտ Հներ. Երնպէոլ. փաշին մէկը և այլն. Երնպէոլ. մէ քէօտ ագղիկմ. Ալարկոտ չհնտիլը. Չոպի կարատնդը։ — Կոճակի պատկերներ. Չարտ ու կնատր. Ագգատ Հնակ։

Քննագ. Մուրճ Կ. Պոլսեան 1892. թ. 7, 8. — Ատոր դէմ Ե. Լալ.) անդ, թ. 10։ — Ներբեր, թ. 162։

— *Ջատախիք. խմբագրեց Ե. Լ. Ա հատոր պատկերազարդ. արտատպած «Ազգապրական հանդիսից»։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Լօտինեանցի*, 1897. 8°, 318 *էջ?*

Ամէն ինչպես և յայտնի գրքերը կը պակսին մեր գրատան մէջ, բովանդակութիւնները կը դնեմ Ագգագր. հանդեսին.

Պատմական համառատ տեսութիւն. Ջատախիք և Ախալքալաք. Խրթրեցք. Տիմոկ կամ թմովկի. Ուռնգա. Փիմոյ բզե. Վարդիկ կամ վարդուհիկ։ –

Ջահաբի տեղագրութիւնը, Սահմանները. Ախալքալաքի դաշտավայրը. Լեռները. Լճերը և գետերը. Կլիման. Հանքային ջրեր. Բուսականութիւնը. Կենդանիները. Ախալքալաք։ Նշանաւոր կիպրոսը. Կարծախ. Բարալէվի. Աստղափա. Սաթխոս. Պարիլովկա և Ալեքսիկովկիների բնակարանը. Քոլոֆարանը. Կալտիկոմների գերեզմանատունը. Մուլգա. Ապագան։ — Հնութիւնները. Հեմամ Ա. Քաղաքի հանաքած նշխարների տուփը. Կոնդակի հնչեցին. Փիլոմբոս նկեցին. Քարոզ կամ քարոզիկ. Մանից գամ վարձիա կամ վարձունիք. Մարթ. Քոռաղլու բերդը. Սամսարներ. Սամսարի այրերում գտած վարդնեին։ — Բնակիչներ. Հայեր. Հայ կաթոլիկներ. Տակավին կաթոլիկ հայեր. Հայ քոշաներ. Նոչերէն երգեր։ — Վիճակագրական տեղեկութիւններ։ — Ամառնային ճամբորդութիւն. Ծնունդ. Գնդեցիներ։ — Ջուռախքի բնակիչ եւ արտիւնաբերական ուժերը եւ բնակիչների տնտեսական գործունէութիւնը. Ա. Փիլոյսոց. Բ. Քաղաքացոց։ — Կողովրդի յուսերդութիւնը. Ա. Պալտոցներ. Բ. Կրապարան — Ընդհանրապես. Գ. Քոսաբան։ — Հայ գիւղացիների բնակարանները. Նակ կամ Շուսաք. Տուն. Կոմ. Սենյակ։ — Ջկնատ և գորգ. Կանապէ. Վիխի յարդարանք. Վանդիլիք. Տղամարդկանց զգեստները. Ա. Վիրապանդիներ. Բ. Քաղաքացոց։ — Ընտանեկան բարք. Ամառնային ճանապարհորդութիւնները. Կոջիկ ուզել. Նշանդիլէք կամ մեծ հարսնիք. Փեսասեան. Փայտը. Վերի. Փաստապիչ. Մայժաժամ կամ Խոխոխոխ. Մաղար–խամ. Հինա տանել. Յարգոցաւորներ. Խոպատար կանչելնիել. Պատկ. Տղաքերք և կնունք։ — Մանկանց պատահարակոխները. Ընտանեկան կեանք։ — Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական յարաբերութիւնը. Հետազօտիչներ և բժշկի հիւն. Ձառեր. Վոդովրդական կեղեր. Մահ, թաղում և մեռելոց. Հոգու և հանգերձեալ կեանքի մասին. Հաւատք. Աստուածութիւն, արքեր և կրօնական գրատուներ. Հրեշտակներ և սատանաներ. բարի և չար։ — Աշխարհաճանաչութիւն, հասատալիք՝ տարբերի, փիկրական երեւոյթների և բնութեան թագաւորութիւնների մասին. Ութաբարանափոխութիւն. Կախարդներ և կախարդութիւն. Հղնգի աչեր. Կարի ցկել. Դեռ գնել. փիլիմ ծածկել. Մնուտապաշարմունք. Հղուներ. Կենդանիներ, թռչուններ, Պեղ. Տան բաղաթաղի. Հիւր. Քոնապարհորդ. Մոգ. Աստղ. Հղուեղ, բամբասանք. Ձաջողութիւն և անյաջողութիւն։ Հաղթ եւ ճակատագրի մասին. Հրագ. ուտիլք և ծուխ. Հղուներ — Պատկը. Ի խոտ, ոտքատգնացութիւն. Հայոց ոտքատակիները։ — Նշանաւոր տաներ. Նոր–տարի կամ Կաղնդ. Սուրբ Սարգիս. Ծաղիկ կնդան Յ. Մալխասեան. Մեծ Պատ. Մրջնոցք. Մրագկազարգ. Չարչարանաց շաբաթ. Զատիկ. Մայիսի 1–ը. Համրարձում. Վարդավառ. Ա. Վեճերդ։ — Հայ գրչագրիներ. Գրչագրիների կոչումը. Վարդապետ։ — Նահապետ գրականութիւն. Վիճակի երգեր. — Ժողովրդական հաղանգներ. Հայեր. Վաճառականներ։

Գինապ. Մրակ 1898. թ. 231։

— Վարանդեան. Դիմելու առաջադրութեան հարցը. Խմբագրեց Ն. Լ։ Առանձնատպած «Արձագանք հանդէսից»։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Աստիճանեանցի, 1898. 8°, 255 էջ։

Ընդհանրական մեր երկու խօսք վարձագրի պատմական անցեալի մասին. Ամառանոց — վարձագրի տեղագրութիւնը. Սահմանները. Լեռները. Կաշտեր, Գետերը. Լճեր. Աղբիւրներ. Փարաջրեր. Հողատ կարան. Ցրծխաչ (Շմանէք). Աւանդ կարան. Արեան քարայր. Ցրծքարի կարան. Կիման. Շուշի քաղաքի կլիման։ — Բուսականութիւն. Ծառ. փեր. Ինքնաբոյս ուտելի կանաչեղէններ. Վայրի ծաղիկներ։ Կենդանիներ. Հանքեր. Հանքային ջրեր։ Շուշի. Նշանաւոր կիպրոսը. Զանախչի կամ Աւետարանոց. Շուշու կիպրոսի հարաւ. Ասրուշէն. Վարդապետն. Նոր Թաղլար։ — Նշանաւոր վանքեր. Վարագա. Հիրհեր. Ղուսանաց անապատ. Վանդեանց անապատ կամ Վանդիկ. Նիկիչայ կամ անապատ. Նոր եդեզ (Եկեղեցի). Կարմիր Եկեղեցի. Ռոզրխանի վանք. Մատաղի վանք. Շուշայ վանքեր։ — Նշանաւոր բերդերը. Վրկպատ ապրկայ բերդ). Վալին խուժ. Ընդհանրական վարչութիւն. — Ատաբեսիրական տեղեկութիւններ Շուշու ամրոցի գետափի մասին։ Ա. Բնակչութեան կազմութիւնն. բ. Բնակչութիւնը ըստ ազգութիւնների և դաւանութիւնների 1886 և 1895 թթ. ընթ. Բ. Բնակչութեան շարժումը. Ա. Ամուսնութիւններ. 1. Ամուսնութիւնների թիւը և բնակչութիւնը հայ և թիւրք 1895 թ. 2. Ամուսնութիւնները և հայ բնակչութիւնը 1881–95 թթ. 3. Հայ ամուսնացողների հասակը 1881–1890 թթ. Զկնութագրութիւնն. 4. Ամուսնացողները (հայ 1881–90 թթ. 5. Ամուսնութիւնները ըստ ամիսների (հայերի մէջ 1885 1890 թթ. — բ. Ծնունդներ. 1. Ծնունդները (օրինաւոր և ապօրինի) և բնակչութիւնը (հայ և թիւրք) 1895 թ. 2. Ծնունդները և հայ բնակչութիւնը 1881–1895 թ. 2. Ապօրինի ծնունդների համեմատական թիւը. 4. Ծնունդները և յղութիւններ ըստ ամիսների (հայերի մէջ 1885–90 թթ. գ. Մահացութիւն. 1. Մահացութիւնը և բնակչութիւնը (հայ և թիւրք) 1895 թ. 2. Մահացութիւնը հայերի մէջ 1881 95 թթ. 3. Մահացութիւնը հայերի մէջ ըստ ամիսների 1885–90 թթ. 4. Մահացութիւնը 16 ից 36 տարեկան կանանց մէջ և ծնունդները ըստ ամիսների (գրաֆիկ պատկերացումը։ — դ. Հայ բնակչութեան ապրումը. 1. Կենսաձևերի «աղբիւր» գործառնութ 1886–1895 թթ. (բնակչութեան բնական աճումը). 2. Կենսաղների «աղբիւր» քանակութ 1886–95 թթ. 3. Հայ բնակչութեան բնական աճումը 1886 թ. սկզբից մինչև 1895 թ. սկիզբը (Լ. Աթարեկեան)։ — Տնտեսական դրութիւն. Ա. Փիլոյսոնտեսութիւն. ա. Երկրագործութիւն. բ. Անասնապահութիւն. գ. Ճանապարհաշինութիւն. դ. Շերամապահութիւն. ե. Մեղուաբուծութիւն. զ. Ձկնորսութիւն. է. Արուեստներ։ — Բ. Արհեստներ, կամ արհեստաւորներ։ — Գ. Կոմերցիական արդիւնաբերութիւն. Առեւտուրը գործառնութ. Քաղաքի Բիւր գործ (Վ. Տէր–Վարդանեան)։ — Լուսաւորութիւն. Ա. Վիրապատներ (Քոսաբան). Բ. Պարբերական հրատարակութիւններ. Գ. Քոսաբան. Դ. Տպարաններ. Ե. Հրատարակութիւնն. Զ. Փոստ. Է. Հաղորդակցութիւն, — Բնակութեան կեանք. Ա. Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւնները. Մորթի նշանադրութիւն. Շալակի նշանադրութիւն. Հարգնահ կամ Վրկակապարքին նշանադրութիւն. «Մահի պատկ». «Քոսերի պատկ». Առեւանգմամբ ամուսնութիւն. Վանմամբ ամուսնութիւն. Լեվիրատութիւն. Ալղիկ ուզել. Նշանդիլէք. Նշանդ տանել. Հղբէ կարել. Տէրտրագ. Փաստ. Հանդերձարհնէք. Ապրելու ծեսը. Հարսնառ գնալ. Փեսեհարհնէք. Պատկ գնալ. Հարսի ժխտը. Հարսր տանել. Մատաղը. Մկրկուէք։ — Տղաքերք եւ կնունք (Յ. Վ.)։ — Ընտանեկան կեանք. Հղգակցութեան աստիճանները. Բարբառական ձեւերը։ Ա. Բ. Հիւանդութիւն եւ բժշկութիւն. Կողովրդական գեղեր (Յ. Տէր Յովհաննիսեան)։ — Մահ, թաղում և մեռելոց. Հոգու և հանգերձեալ կեանքի մասին։ — Հաւատք. Ա. Հրեշտակների պաշտամունք. Բ. Փարի պաշտամունք. Կոծաքարերը. Հերոսապաշտութ. Ձից քար. Հովտի քարեր. Գ. Սրտակի պաշտամունք. Դ. Ջրի պաշտամունք. Ե. Մահուրի պաշտամունք.

Բամպակ. Խաղող. Վարդ և Մանուշակ. Ջ. կենդանիների պաշտամունք. ա. Թռչուններ. Ուիճաւոր (Ցոց յոյց. Կաքաւ. Ինդւոյ. Պղտոգաս Բուեհ. Ագռաւ. Աղռաւ. Զրբլիան կամ Զափրճան. բ. Միջատներ. Մեղու, չերեմ և որդան կարմիր. Աւազու կով. գ. Ձկներ. Ծձաձուկը. դ. Ձի պաշտամունք. ե. Կաթնասուններ. Կատու. Արջ. Ն. Լուսատուների պաշտամունք. Արեւ և Լուսին. Օր. Աւուրք. Կիրակոպրի հանապարհ. Ամիս. Երեւ. Կոչնակ. Ուրիանոս. Ուրբաթ. Ք. Քրիստոսի կամ Աստուածածնի. Խաչակնքուիլ. Թ. Նախապատրաստութիւն. Վերջապէսյ. Կանուխ չգալ. Կիզ չափել. Ոտ վեր քաղել. Մամ հալիլ. Լուսնիլ բռնել. Աչքին հասը վեր քաշել. Ջափչի. Մկնատամի քար. Կէլկապ (Կիւլկապ. Հատկանշական նշանակութիւն. Ի. Մնոտիաբաշտութիւններ. Աչքով տալ. Մարմնաքաղ. Անգան. Թռչուններ. Կորա. Կայլ. Ծձ. Ողնաներ. Կարկատ. Ագռաւ. — Նշանաւոր տօներ. Նոր Տարի. Ննջեցեաց և Ջրօրհնէք. Սուրբ Աթոռք. Բանկենդան. Տնտեսընդհատ. Մեծ Պատ. Յարկասպարդ. Զարչարանաց շաբաթի. Համբարձում. Վարդավառ. Նահատակք։

Քննադ. Մշակ 1898, թ. 231։ Տես և Տարազ 1898, թ. 30, 31. «Տնդհանրական կրօնական կեանք»։

— *Զանգեզուրի գաւառ. Դիմումներ ապագայ ուսումնասիրութեան համար. Ա. հատոր Սիսիան, պատկերազարդ. արտատպած «Հայգազգային հանդիսից»։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Թօսունեանցի, 1898. 8°, 172 էջ?*

Բովանդակութիւն. Պատմ. տեսութիւն. Սիսիան. Ազնուաց մեծատոհմութիւն. Տաճեր. Սիսեանի մելիքութիւն — Պատմ. տեղեկութիւններ. Վասպան Սիւնի. Յովհան Սրուանցի. Երիցոր Տաճեւացի։ — Տոհմ. Ընտանեաց ծագումնաբանութիւն. Գիւղեր. Սատանի կամուրջ. Ջրաղացքներ, հանքային ջրեր, կլիման, բուսականութիւն, կենդանիներ, թռչուններ։ — Քաղաքական մասն. Ի. Լուսաւորիչ եկեղեցի. Գաւազան սիւներ. Տաճեր և վանքի արձանագրութիւններ. Տաճեր և անուանական դրութիւնը, պաշտիր, իշ, ձոյ։ — Տաճեւ–գիւղ. Հարանց անապատ. Մեծ կամ Տաճեւ և անապատ. Հրաշալի վանքը, արձանագրութիւնները. Որոնումք բերդ. Շահանգուխտի ժայռ։ — Լորաձոր, քնադրութիւն։ Նշանաւոր գիւղեր. Շնաձոգ. — Լոր. Գեւսաղաձոգ. Կարապաս. Լծէն. Նշխիւ։ — Սիսիան, բնադրութիւն։ Նշանաւոր տեղեր և գիւղեր. Վանչոյ գաշ. Սիսիան. Բանակոմի. Ախլաթեանց. Բնութիւն. Անգեղակոմի. Տուրուն. Ձգունի. Աչելու. Մագրա. Ուշ։ — Նշանաւոր վանքեր. Շոգաթ. Վարագայրիա. Կարմիր վանք, Շաքեղ վանք. Շուքար. Վազուպի. Ագռաւի։ — Ինակիչներ. Ինակարան. Ջգեստ և զարդ. Առնամանի. Կլխի յարդարանք։ — Բնաւորական բարք. Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւնները. Նշանադրութիւն. Ագջիկ ուզել. Ընտրեալ. Ռուն Ջրնդրէք. Խնջանիներ. Պատկ. Տուր և առ կամ Բաշլըղ կարէք. Խաչեղբայր կամ քաւոր. Դիմնեմափէք. Հանդերձ օրհնէք. Ամփրեու նչէսը. Պատկ գնալ. Հարսը տանել. Կանչ. Թագվերացում. Ծխախոտ։ — Տղոքները և կիներ։ — Ընտանեկան կեանք. Ազգակցական անուններ. — Հիւանդութիւն և բժշկութիւն։ Մահ, յուղարկաւորութիւն և սնեռլոց։ — Նշանաւոր տօներ. Նոր–Տարի. Ննջեցեաց և Ջրօրհնէք. Ս. Սարգիս. Բանկենդան. Տնտեսընդհատ. Մեծ պատ. Ծաղկազարդ. Զարչարանաց շաբաթի. Համբարձում. Վարդավառ։ — Ժողովրդական երգեր։

Քննադ. Մշակ 1898, թ. 231։

— *Ի հատոր. Ջանգեզուր, 1899. 8°, 116 էջ?*

Բովանդակութիւն. Պատմ. համառօտ տեղեկութիւն. Մելիք Հիւսէինեանները. Մելիք Բարխուտարեանները. Մելիք Շահպազ. — Պատմ. տեղեկութիւններ. Հին Տաշն և Ջանգի Գիւղի. Նոր. Երիցեանները։ — Տեղագրութիւն. Ընագրութիւն. Ասմանները, ընդհանրապէս, լեռներ, լեռներ, գետեր, Ջրվէժ, հանքեր, հանքային ջրեր, կլիման, բուսականութիւն, կենդանիներ, թռչուններ։ — Քաղաքական մասն. Գ. Լուսաւորիչ. Գաւազան սիւներ. Տաճեր և վանքի արձանագրութիւններ. Տաճեր և անուանական դրութիւնը, պաշտիր, իշ, ձոյ։ — Տաճեւ–գիւղ. Հարանց անապատ. Մեծ կամ Տաճեւ և անապատ. Հրաշալի վանքը, արձանագրութիւնները. Որոնումք բերդ. Շահանգուխտի ժայռ։ — Լորաձոր, քնադրութիւն։ Նշանաւոր գիւղեր. Շնաձոգ. — Լոր. Գեւսաղաձոգ. Կարապաս. Լծէն. Նշխիւ։ — Սիսիան, բնադրութիւն։ Նշանաւոր տեղեր և գիւղեր. Վանչոյ գաշ. Սիսիան. Բանակոմի. Ախլաթեանց. Բնութիւն. Անգեղակոմի. Տուրուն. Ձգունի. Աչելու. Մագրա. Ուշ։ — Նշանաւոր վանքեր. Շոգաթ. Վարագայրիա. Կարմիր վանք, Շաքեղ վանք. Շուքար. Վազուպի. Ագռաւի։ — Ինակիչներ. Ինակարան. Ջգեստ և զարդ. Առնամանի. Կլխի յարդարանք։ — Բնաւորական բարք. Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւնները. Նշանադրութիւն. Ագջիկ ուզել. Ընտրեալ. Ռուն Ջրնդրէք. Խնջանիներ. Պատկ. Տուր և առ կամ Բաշլըղ կարէք. Խաչեղբայր կամ քաւոր. Դիմնեմափէք. Հանդերձ օրհնէք. Ամփրեու նչէսը. Պատկ գնալ. Հարսը տանել. Կանչ. Թագվերացում. Ծխախոտ։ — Տղոքները և կիներ։ — Ընտանեկան կեանք. Ազգակցական անուններ. — Հիւանդութիւն և բժշկութիւն։ Մահ, յուղարկաւորութիւն և սնեռլոց։ — Նշանաւոր տօներ. Նոր–Տարի. Ննջեցեաց և Ջրօրհնէք. Ս. Սարգիս. Բանկենդան. Տնտեսընդհատ. Մեծ պատ. Ծաղկազարդ. Զարչարանաց շաբաթի. Համբարձում. Վարդավառ։ — Ժողովրդական երգեր։

Քննադ. Մշակ 1898, թ. 231։

— Ի հատոր. Ջանգեզուր, 1899. 8°, 116 էջ?

Բովանդակութիւն. Պատմ. համառօտ տեղեկութիւն. Մելիք Հիւսէինեանները. Մելիք Բարխուտարեանները. Մելիք Շահպազ. — Պատմ. տեղեկութիւններ. Հին Տաշն և Ջանգի Գիւղի. Նոր. Երիցեանները։ — Տեղագրութիւն. Ընագրութիւն. Ասմանները, ընդհանրապէս, լեռներ, լեռներ, գետեր, Ջրվէժ, հանքեր, հանքային ջրեր, կլիման, բուսականութիւն, կենդանիներ, թռչուններ։ — Քաղաքական մասն. Գ. Լուսաւորիչ եկեղեցի. Գաւազան սիւներ. Տաճեր և վանքի արձանագրութիւններ. Տաճեր և անուանական դրութիւնը, պաշտիր, իշ, ձոյ։ — Տաճեւ–գիւղ. Հարանց անապատ. Մեծ կամ Տաճեւ և անապատ. Հրաշալի վանքը, արձանագրութիւնները. Որոնումք բերդ. Շահանգուխտի ժայռ։ — Լորաձոր, քնադրութիւն։ Նշանաւոր գիւղեր. Շնաձոգ. — Լոր. Գեւսաղաձոգ. Կարապաս. Լծէն. Նշխիւ։ — Սիսիան, բնադրութիւն։ Նշանաւոր տեղեր և գիւղեր. Վանչոյ գաշ. Սիսիան. Բանակոմի. Ախլաթեանց. Բնութիւն. Անգեղակոմի. Տուրուն. Ձգունի. Աչելու. Մագրա. Ուշ։ — Նշանաւոր վանքեր. Շոգաթ. Վարագայրիա. Կարմիր վանք, Շաքեղ վանք. Շուքար. Վազուպի. Ագռաւի։ — Ինակիչներ. Ինակարան. Ջգեստ և զարդ. Առնամանի. Կլխի յարդարանք։ — Բնաւորական բարք. Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւնները. Նշանադրութիւն. Ագջիկ ուզել. Ընտրեալ. Ռուն Ջրնդրէք. Խնջանիներ. Պատկ. Տուր և առ կամ Բաշլըղ կարէք. Խաչեղբայր կամ քաւոր. Դիմնեմափէք. Հանդերձ օրհնէք. Ամփրեու նչէսը. Պատկ գնալ. Հարսը տանել. Կանչ. Թագվերացում. Ծխախոտ։ — Տղոքները և կիներ։ — Ընտանեկան կեանք. Ազգակցական անուններ. — Հիւանդութիւն և բժշկութիւն։ Մահ, յուղարկաւորութիւն և սնեռլոց։ — Նշանաւոր տօներ. Նոր–Տարի. Ննջեցեաց և Ջրօրհնէք. Ս. Սարգիս. Բանկենդան. Տնտեսընդհատ. Մեծ պատ. Ծաղկազարդ. Զարչարանաց շաբաթի. Համբարձում. Վարդավառ։ — Ժողովրդական երգեր։

Քննադ. Մշակ 1898, թ. 231։

— *Ի հատոր. Ջանգեզուր, 1899. 8°, 116 էջ?*

Բովանդակութիւն. Պատմ. համառօտ տեղեկութիւն. Մելիք Հիւսէինեանները. Մելիք Բարխուտարեանները. Մելիք Շահպազ. — Պատմ. տեղեկութիւններ. Հին Տաշն և Ջանգի Գիւղի. Նոր. Երիցեանները։ — Տեղագրութիւն. Ընագրութիւն. Ասմանները, ընդհանրապէս, լեռներ, լեռներ, գետեր, Ջրվէժ, հանքեր, հանքային ջրեր, կլիման, բուսականութիւն, կենդանիներ, թռչուններ։ — Քաղաքական մասն. Գ. Լուսաւորիչ եկեղեցի. Գաւազան սիւներ. Տաճեր և վանքի արձանագրութիւններ. Տաճեր և անուանական դրութիւնը, պաշտիր, իշ, ձոյ։ — Տաճեւ–գիւղ. Հարանց անապատ. Մեծ կամ Տաճեւ և անապատ. Հրաշալի վանքը, արձանագրութիւնները. Որոնումք բերդ. Շահանգուխտի ժայռ։ — Լորաձոր, քնադրութիւն։ Նշանաւոր գիւղեր. Շնաձոգ. — Լոր. Գեւսաղաձոգ. Կարապաս. Լծէն. Նշխիւ։ — Սիսիան, բնադրութիւն։ Նշանաւոր տեղեր և գիւղեր. Վանչոյ գաշ. Սիսիան. Բանակոմի. Ախլաթեանց. Բնութիւն. Անգեղակոմի. Տուրուն. Ձգունի. Աչելու. Մագրա. Ուշ։ — Նշանաւոր վանքեր. Շոգաթ. Վարագայրիա. Կարմիր վանք, Շաքեղ վանք. Շուքար. Վազուպի. Ագռաւի։ — Ինակիչներ. Ինակարան. Ջգեստ և զարդ. Առնամանի. Կլխի յարդարանք։ — Բնաւորական բարք. Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւնները. Նշանադրութիւն. Ագջիկ ուզել. Ընտրեալ. Ռուն Ջրնդրէք. Խնջանիներ. Պատկ. Տուր և առ կամ Բաշլըղ կարէք. Խաչեղբայր կամ քաւոր. Դիմնեմափէք. Հանդերձ օրհնէք. Ամփրեու նչէսը. Պատկ գնալ. Հարսը տանել. Կանչ. Թագվերացում. Ծխախոտ։ — Տղոքները և կիներ։ — Ընտանեկան կեանք. Ազգակցական անուններ. — Հիւանդութիւն և բժշկութիւն։ Մահ, յուղարկաւորութիւն և սնեռլոց։ — Նշանաւոր տօներ. Նոր–Տարի. Ննջեցեաց և Ջրօրհնէք. Ս. Սարգիս. Բանկենդան. Տնտեսընդհատ. Մեծ պատ. Ծաղկազարդ. Զարչարանաց շաբաթի. Համբարձում. Վարդավառ։ — Ժողովրդական երգեր։

Քննադ. Մշակ 1898, թ. 231։

— *Զանգեզուրի գաւառ. Ա. Հատոր. Արաստատ. Ազգապր. Հանդիսից։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1900. 8°, 152 էջ։*

Զօնուած Խրիմեան Հայրիկին

Բովանդակութիւն. Պատմ. համ. տես. Գաւառ. Հայ Մելիքութիւններ. Մելիք–Ելիկեան տոհմեր. Մելիքների հասարակական և իրաւաբանական սովորութիւնները. Մելիքների կեանքը, ժառանգները. Մելիք Շահնազարեանները. Մելիք Ազատամանեանները. Մելիք Մնացականեաններ։ — Տեղագրութիւն. Ընագրութիւն. Լեռներ, գետեր. Շամքոր, լեռներ, հանքեր, սպառ հանք, պղնձի հանք, երկաթի հանքեր, Ջուր, կլիման, բուսականութիւն, կենդանիներ։ — Քաղաքական մասն։ Կռնձակ։ — Հայոց նշանաւոր գիւղեր. Ասիրկանական Ա. Շերքան. Խանքենդի հասարակութիւն. Վարազդլու կամ Խանքենդ. Սարով. Ջարգեազար կամ Խոլար։ — Ասորեստանեան Շերքան. Հանանդի հասարակութիւն. Հանանց կամ Բայեան գիւղ. փոքր Հանանց կամ Գամրլաձոր. Նահատակ. Զովդատ կամ Ջարգ–Հանգիստ։ — Փիփի հասարակութիւն. Ներ–Փիփ. Հին–Փիփ. Իսլամական Նահատակ. Գարգմանիկ։ — Խաչակապի հասարակութիւն. Քարխատ–գիւղ կամ Գաշքատան. Խաչակապ կամ Խաչափակ և կամ Վաչքի. Կիրանց կամ Ակիտ–քենդ։ — Մրջրկի հասարակութիւն. Հակոնասպատ կամ Ջուռնասպատ. Բրաջոր Մրջրկի. Մուռուճ։ — Մրխալովկու հասարակութիւն. Ակրահ–գիւղ. Ագատ կամ Սուլուկ գիւղ. Նախչիկ կամ Հաճի–Շէն և կամ Հաճի քենդ. Գեհատչէն կամ Ջայ քենդ։ — Ասորեական Ա. Շերքան. Պատառաձոր հասարակութիւն. Պատի գիւղ։ — Ներսուտի հասարակութիւն. Բարատմ. Պառնակեր գիւղ. Ջակերը. Ներ զգար։ — Մրխկինլուի հասարակութիւն. Վ. Ալաբենգ կամ Փա–

ախտո. Վ՝արարուկ. Մեծ և փոքր Վ՝արա-Մուրատ։ — Զարդախնոյն հասարակութիւն. Զարդախչու. Հայի Գեւտաբէկ կամ Վ՝ասպան. Հին Գեւտաբէկ։ — Ասորեկանական Ի շրջան. Գիւղատանի Մահալ։ Վերի Շէնի հասարակութիւն. Վերի Շէն կամ Աղջաքենտ. Ղնըքին Շէն։ — Վ՝արաչինարի հասարակ. Հայի Պարխ. Վահուրի կամ Հայոց Ջէլվա. Գիւղատան. Ղոր-Շէն կամ Ընկիլքանտ և կամ Մանաս-Շէն. Խարխափուտ կամ Ղոր-Խրխափոր. — Լչլքէջի հասարակ. Պուզլուխ. Վ՝արարատ լախ. Մանաշիրի կամ Մանուշ Շէն. Լչլքէջ։ — Ղուանաւոր վանքեր. Զարնքայ անապատ. Փառեսոի վանք. Ս. Խարպմանոյց վանք. Խորփանանոց անապատ. Վրագնդավանք. Հրնկնդաւանք. Օխիմր եկեղեցի կամ Վարահնեցի. Մշղնաբերդ կամ Մածնաբերդ վանք. Կարմիր եկեղեցի կամ Հոմաշէն. Բարխանայ վանք. Լչլնասար վանք. Ամենափրկիչ վանք. Խամշի վանք. Խոնհայ վանք. Պանասկենի վանք. Սուրբ Աստուած վանք. Ամենափրկիչ վանք Գիւղխատան. Խոտի լուկանց վանք։ — Ղուանաւոր բերդեր. Կանձակի բերդ. Վ՝ալաքենտ կամ Փառխոս-Բերդ. Մամասուտ բերդ. Մշղնաբերդ կամ Մածնաբերդ. Վ՝արա-բերդուն. Քարահունջ աւերակ կամ Բալլու-Վ՝ալա և Ջախար-Վ՝ալա. Վ՝ըզ-Վ՝ալա. Կեռասավանք բերդ. Վ՝ալա։ — Վիրմահոկոճ գաղտքեր. Լչլնէնգոլչ. Աննէվիէվկ։ Դուխարորնների գիւղեր։ Մալականների գիւղեր. Ղոմս-Սարատովկա. Ղոմս Իվանովկա. Լիուտաց-Պարխ. Մինայլովկա։ Թուրքերի գիւղեր։ Կանձակի գաւառի քարտէզը։

— Ի հաւտոր. անդ, նոյն տպ. 1901. 143 էջ։

Բովանդակութիւն. Ազգագրական-տիպարանական նկարագիրներ. Հայեր. Ընակարան. Ձգեստ և զարդ կանանց, աղջամարդկանց։ — Ընտանեկան բարք. Ամուսնութիւն և հարսանիքի սովորութիւններ. Հասակ, խնամութեան աստիճաններ. Ամուսնացողների և սրանց ծնողների համաձայնութիւնը. Ընշանադրութեան գանազան ձեւեր. ա. Օրօրոցահաց. բ. Մատղաշադրի նշանադրութիւն. գ. Վարդավառի նշան. դ. Մոմորակաւ նշանդրէք. Հարի գնով նշանադրութիւն. Ինսա խոհ, խոհանոցներ. Մեծ պատան, Միջուքրին, Ջատկին. Վարդավառին. Նաւասարդ. Խաչեղրայր կամ Պէչ. Խծամիսս. Շոր ձեւել. Տաշդրէք. Մաղու մորթելը. Ինսագակաղ. Բիմեխծորհնէք. Սափրելու ծէսը. Հարսնատ. Պսակ գնալ. Հարս տանել. Ինսագատրակոտա. Կանչ. Ինսագ վերացում. Ինսագակաղ։ — Տղաքերք և կնունք. Խաշտան. Ամուսնութիւն. Ցգութիւն. Կնունք. Կնունք. Տղամարդկանց անուններ. Կանանց անուններ. Մանկան հոգատարութիւն. Մանկական թմբիւզներ։ — Ընտանեկան կեանք. Հանդիսաւոր և տխուր պատահարներ. Ընտանիքի անդամների մէջ պատահած սովորութիւնները. Մանկահասակութիւն. Մանկանց դաստիարակութիւնը. Մանկական խաղեր. Տղայոց խաղեր. Աղջ մարդոց մի քանի անուններ և սոցա կրճատեալ ձեւեր. Ինական սեռի անուններ. Մարդակազմական գատակական բառեր։ — Ընտանեկան կեանք. Ընտանիքի բաժանման գլխաւոր պատճառները. Ընտանիքի անդամից անուններ լաւ սեռի և լաւ հասակի. Հիւանդութիւնք և գիւղական հարբեր. ա. Խիթացաւ. բ. Աչքացաւ. գ. Ականջացաւ. դ. Ներանդացաւ. ե. Ակռացաւ. զ. Կոկորդացաւ և գանազան հիւանդութիւն. է. Փորոցաւ. ը. Ոտաց և ձեռաց հիւանդութիւնք. թ. Անասնոց հիւանդութիւնք և գիւղական հարբեր։ — Մահ ու թաղում. Հոգի և հանգիստ։ Հոգի և հանգիստ։ Հոգի և հանգիստ։

փոփոխ. երգեր. ա. Մանկական երգեր. բ. Ջնջոցան երգեր, գովք, պարեր, եւն. Խուճան. Փրոնգալ պար. Գնչ կնկայ գովք պար. գ. Սիրոյ երգեր. Առածներ. Հանելուկներ. Լակոնիներ. Փայլն և ածիծը. Ալիկ երեց։

— Ինչպէսի դաւառ է Լալայեանի?

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «... իմ անձնական պիտոյտ լինելն ու հաւաքած նիւթերը վերաստուգել և լրացրել եմ թէ անոթի և թէ ոտքած գրելիներով, որ կարողացել եմ գտնել։ Առաջինների նշանաւոր են. 1) Մեր յայտնի պատմագրն ոչ. Ակէ քահանայ Երիցեանի Նորչալոց ին վիճակին ժամանակագրական տեղեկ. գիրները, առաւելն լեզուով. 2) Նոյնպէս իւր բազմաթիւ հետազօտութիւններով յայտնի ոչ. և 3) Ալէքսանդր Նորչալոյ գաւառի Լօռու շրջանի այրուձական գիւղացիների ունեցածքան դրութիւնն մասին նիւթեր, առաւելն լեզուով. 3) վայրենի կղզիչ Երզնկեանի (հազարաւոր հաւաքած ժողովրդական բանաստեղծութիւնները, որ արժանապատիւ Լեւոնիկ քահանայ Երզնկեանը հաճեց ինձ յանձնել, և 4) Ութեռանեան թուականների Ալէքսանդր գիւղաց ուսուցիչ, իսկ այժմ նոյն գիւղաց խնամակալն ոչ. Խէորեղ Խորպանի «Մի տարի գիւղում կամ վարժապետի յիշատակարանը» խորագրով գիւղական անգրկների բաւական ստոյգ օրագրութիւնը, որից ես քաղեցի զուտ ազգագրական նիւթերը»։

Ընտանեկան կեանք. Ա. մասն, Տնեցիք գրութիւն. Ա. Ընագրութիւն. Ամէնանունները. Լ. Անուններ. Վեհերը, խոտոր. Ընտանիք. Ալէքսանդրեան. Ընտանեկան հոգեբանութիւն. Ընտանեկան կեանք. Հոգեբանութիւն. Ընտանեկան գերդաստան. Ընտանիք. Մարդաբանութիւն. Ալէքսիկեան թեզագրութիւն. Պալատականների առհաւ — փոպոլական մտաւ. Հայրենական գիւղեր. Ընտանեկան շրջան. Շուկավեր. Լօռու ոստ. շրջան. Շահնազարի հասարակ. Շահնազար. Հայրապրեկի հասարակ. Հայրապրեկ. Լուսաւ. Ագարակ. Լ.էջան. Լօռու-բլուրդ. Լուրթիանի հասարակ. Լուրթիան. Զորագիր. Վ.ամոյ շկուս. Շահլոլ. Մղարթի հասարակ. Մղարթ. Յովհաննաձոր կամ Օվանդարս. Բոյաջիրան. Հոգաւոր. Ամռ. Նոր կամ նոքրին Ի գունդար կամ Վ.ոշաղան. Թաղահատ կամ Ա.ղեհատ. Թաղատակ աւերակ. Ակռոտ. Ութղունդարի հասարակ. Օձուն կամ Ի գունդար. Հոգրատի հասարակ. Հոգրատ. Ամանհին. Ակորի. Ութռակ. Դահպի հասարակ. Վահզ. Մարց. Լօռաւ. Ակնիպար. Ակիան. Խոչի գիւղ. Քարինջ. Նմաներ. Սոգերքագրի. Գիւ. լաքարակի հասարակ. Գիւ. լաքարակ. Վարդարլուր. Ի. Վարդիս ոստ. Հոգրան. Ղոգրան. Գնաս—գնաս Հոյոց. Ջալ—օղլի հասարակ. Ջալալ—օղլի. Ութեռանեան-Ֆիլդի ոստ. շրջան. Բվեշի հասարակ. Ութեռ-խաչէն. Փ. Ութեռ կամ Խաւոխ—Սոփերի. Փվեշ. Տարախակ կամ Վորս բետի. Փոքր Ութեռանեան. Կիանդեմ. Գամանիա. Ակորդուկ. Վարդինեան. Փ. Գամանիա. Կորնջուկ. Վարդինեան. Թիրիակեմի ոստ. շրջան. Ութմուտ հասարակ. Տաշքինոտ կամ Զիֆտ—քիլիա և կամ Ջինիա. Հաչալա. Նորգիվանի հասարակ. Նորդիվան. Ի. ուշեր. Հայրմա. Ի ըզըլ—քիլիա. Ուզնի կամ Ձոնիա. Բոռնաշէհի. Տաշքաշի. Տամալա. Խարաբիոյ. Ի. ապուր. Խոչի գիւղ. Հոգեկանի հասարակ. Հոգեկան. Զանազգի. Խոխոզ. Ութրդաձոր. Վիւլիրաղ. Շնողի հասարակ. Շնողգ. Ութվեր. Մանաուս. Ա. Սարգիս և Ա. Նշան Մատուռներ. Արեւէշ. Հոգալ կամ Ակհագձոր կամ Ի կաձոր. Ախթեռրփոս. Խոշորնի. Ի. որ. Խարպաս. — Ալապդինների գիւղեր։ — Նշանաւոր վանքեր. ա. Հոգոց. Օհան ոձնձոյ վանքը. Խաչքոնգ հեկեգեցի. Հոռոմայրի Ա. Նշան. Սանահնի վանք. Ա. Կիրիպոբի հեկեգեցին. Ա. Աստուածածնի հեկեգեցի. Ղախազաս ի. Ա.մենափրկիչ հեկեգեցի. Կաս ի. Մագիստրոսի հնամարան. Աբբայական դամբարան. Ջանգակատուն. Մատենադարան կամ Ղէխարատուն. Փոքրիկ գաւիթ. Ա. Յարութիւն հեկեգեցին. Ա. Ներակնեբր. Ա. Արպիս հեկեգեցին. Ա. Կարապետ հեկեգեցին. Կիրիպոր Տուտեորդու գիւղ. Հոգեմարդ. Սպասաւորների դամբարանը. Ութռակ ձիվհաննէս քահանայի դամբարանը. Հոգրիւնները. Ամանհնի արբան ի. Ամանհնի կամոյրը. Հաղրատ. Ա. Նշան. Ութ գաւիթ կամ ժամատուն. Ա. Կիրիպոր. Ա. Ութռակ ձիվհաննէս. Համազատ. Պողատաձեւ գաւիթ. Երիք խորան. Ա.մենափրկիչ խաչ. Ղէխարատուց կամ Մատենադարան. Ջանգակատուն. Ա.ղանատուն ձեիհահանք). Պարեպատ. Աղրիւբ. Ի.երի գմանատուն. Կոտանաց տնապատ. Ութր գորավարք. Ջգրաչէն հեկեգեցի. Ութր կիրակի. Ա.ռաջագէմ հեկեգեցի. Հաղբատաձոր. Վանքի արբան ի.ոյրայր. Ի.արթրաչ Ա. Կիրիպոր. Վահանիկ մանկանց վանք. Խորակերտ վանք. Ա.դոմի Ա. Նշան — Ե. Վ.ոյց վանքեր. Ի.խտաւոյի Մարեւամ Ա.ստի վանք. Ի.իօն. Նոր գրատ գաչէն. Ա.նչյատ մնաստատանեներ. Հնձվանք. Ի.ուրշալոյ գաւառի քարտէզը։ — Ա.զգագրական տեղեկութիւններ մանկանց վանք. Խորակերտ վանք. Ա.դոմի Ա. Նշան — Ե. Վ.ոյց վանքեր. Ի.խտաւոյի Մարեւամ Ա.ստի վանք. Ի.իօն. Նոր գրատ գաչէն. Ա.նչյատ մնաստատանեներ. Հնձվանք. Ի.ուրշալոյ գաւառի քարտէզը։ — Ա.զգագրական տեղեկութիւններ. Ի.ուրաքանչիւր. Ա.մուսնութիւն և հարսանիքի սովորութիւններ. Հասակ. Ա.մուսնացողների և նրանց ծնողների համաձայնութիւնը. Օրօրցախաղ. Ալիկ փախցնել. Աղիկ ուզել. Նշանադրութիւն. Ա.յրի Նշանադրութիւնը. Եւն. Տղաներք և կիներք. Ի.աչտան, սամլութիւն, յղութիւն, ծնունդ, եւն։ — Ի.նտահեկան կեանք. Վերածնք և տոհմ. Դ.ահապետական գերդաստան. Ընտանիք. Մարքաբերութիւն. Ութրակոր և խմիչք. Ռուսերէններ. Թիմուններ. Ջան եդէն. Ալաֆնեդէն. Մանեդէն. Զգնեդէն. Ի.աղոմրդի առողջապահ. գրութիւնը. Ի.աղոմրդական դեղեր. Մահ, թաղումն և մահերգ։ — Հանուկ. Ի.անդաններ և քարեր, ջրի, կրակի, ծառերի, կենդանիների, օձի, սարդերի և փիղիքական երեւոյթների պաշտամունք. Ի.պհների պաշտամունք. ու. Ինարի ոպհներ. բ. Ջար ոպհներ. Ձառեր. Երկներ. Ի.հան Ի.ձնեցին և ապօրինի երեխան. Ի.հան Ի.ձն. և վիշապները. Ի.հան Ի.ձն. և յղիները. Ի.հան Ի.ձն. և վ.ոսկի գորապետը։ — Ա.ելորդ պահեր և ուտելք. Ի. խոտագնացութիւն. Ա.խաբարութիւններ. Ի.նտրապաշտութիւններ. Ի.ղանաւոր ուտելք։ — Ի.նահատ գրականութիւն. Ա.լոհերգներ. Մանկական, սիրոյ, վիճակի, ընտանեկան, պանդխտութեան, երկրագործի, երգիծական, աշուղական երգեր. Հանելուկներ, Ա.ռածական կապակցութիւններ. Ա.ռածներ. Հեքիաթ։

— Դ.ոխիչեանի դաւառ Ա. Մասն Գողթն կամ Օլոդեբաղի հայ Վ.ասպուրական. Ագդարդ. Հանգիստ ԺԱ գիրք, 1904, 241–334. Գիրք ԺԲ, 109–174.

Ընտանեկան կեանք. Տնեցիք. Ընագրութիւն։ — Պատ. համ. տեսութիւն. ա. Գիտութական գործագուրծ. բ. Կրօնական գործագուրծ. գ. Մտաւոր և հասարակական գործագուրծ։ — Գործագական մտած. Օրդուբագի ձոր. Ագուլիս կամ Ալեկ ձոր. Վանանգաձոր. Ձիմայի կամ Զանանաբի ձոր. Ի.նտաձոր Գիլանաձոր։ — Ազգագրական տեղեկութիւններ. Ընակարան. Ջգեստ և գարդ. Գլխի յարդարանք։ — Ընտանեկան գարդ. Ամուսնութիւն և հարսանիքի սովորութիւններ. Հասակ, եւն. Ալիքրատ. Ալիկ ուղել. Ընագհան. Նշանդրութիւն. Շուկակ. Հարսնաքսիարք. Շորսաձեւ անք. Տնօրհոդրիք. Լիկնը մորթելը. Խրնըսորբիք. Ապրելու ձեւը. Խնամակալ։ Ութրա. Գիլխըլու ապ. Տղաներք և կիներ. Ամուսնութիւն. Մկրտութիւն. Մանկատաձութիւն։ —

Ընտանեկան կեանք. Խազուն և մեռելոց. Նշանաւոր տօներ. Վարդավառ. Վերափոխումն ս. Աստուածածնի. Ջամբարձումն։ — Զեռագիրներ։

Քննագ. Մշակ (Էջմ. 1904, թ. 85։

Տես և Մուրճ 1904, Ա. Վ. Պլատ.ի «Ազգագրական–Հանդէս»–ի I–X գրքերը. թ. 3, 4, և Ի. Լալ.ի պատասխանը թ. 4 ի մէջ, էջ 162. և Պլաճ.ի պատասխանը թ. 5, էջ 170։

— Շարունակութիւն պատմ. գաւառ. Վայոց ձոր կամ Խորխորեան. Տեղագրութիւն. ԺԹ. գիրք, 1904, 235–293. ԻԹ. 1906, 139–166։

«Երկու խօսք»ը կ'ըսէ. «Հանապարհորդութեանս միջոցին իմ ուղեցոյց ունեցայ եմ, փոքր» և «Արարատ» ամսագրերի մէջ տպուած պ. Քալբերեանու «Հանապարհորդական նկատողութիւնք» խորագիրը կրող ընդարձակ յօդուածի շարունդ դիտարկութեան գաւառին վերաբերող մասը. պէտք է ասել, որ յարգելի յօդուածագիրը ծառայելով իբր գաւառական լրիւ պատմութիւն, միջոց և ժամանակ է ունեցել ամենայն մանրամասնութեամբ և հմտութեան կարողութիւնը. իսկ ապագրութենից գրի է առել միայն այն, ինչ իրեն պատահել է հանապարհորդութեան միջոցին. Այս լուրթ խիզ աշխատութեան ամենամեծ թերութիւնը արձանագրութիւնների մէջ սպրտած սխալներն են, որ յիրաւի, անխուսափելի են, երբ ընդօրինակում են հասարակ աչքով և ոչ թէ ուղէ նեգատիվ յատնկարշական օրէկտիվով, որով ընդօրինակեցի Ես։ Սակայն իմ այս ասածներիս աշխատանքս էլ զուր անցաւ, որովհետեւ վերջապես մի աւազակային խումբ տարաւ ինձնից հանապարհորդական իւրերս հետ և այդ, մօտ 300 նեգատիւներ։ Սակայն ոչինչ, ամառս կրկին կերթամ լուսանկարելու»։

Բովանդակութիւն. Ներածութիւն. Բնագրութիւն. Լեռներ, ձոր նման վերիններուն պատմ. տեսութիւն. Նախապատմական դար. Պատմական շրջան. Քաղաքական մասն. Արմիչայի հովիտ. Ջիւռեայքին վայոց–Ձոր. Զորահովիտ Ջերքերի. Մալիշկայի հովիտ. Վայոց ձոր կամ Արքունիք. Բաշքենտ. Օրդաքենտ. Ալագեակի ձոր կամ Նշկեգնաձոր. Սելիմ–ձոր. Նշփինի ձոր։ — Ջորաս–ային վայոց ձոր. Փիմուշխանէի ձոր. Ջուլի կամ Ջալ–քենտի ձոր. Ախտալի ձոր. Մարտիրոսի ձոր. Ինէշկիի ձոր։ Զգեստ և զարդ. Ամուսնութիւն և հարսանիքի սովորութիւններ, եւն (գրեթէ նման վերիններուն). Տվարերը և կնունք, ժողովրդ. դեղեր, մահ, թաղում, եւն։ Ա֊ին և Ի֊ գրքերը կը պակսին մեր գաւառն մէջ, որով իներէ կը ձեռ սոյն գաւառի բոլ֊։

— Նամակ Նոր Նոր Բայազէտի բարբառով). գրի առաւ Ն. Լ. Անդ, 1906, ԻԹ գիրք, 37–82։

«Երկու խօսք»ը կ'ըսէ. «Ներկայ ժողովրդական վէպը ես գրի առայ այս ամառ (1905 թ. մայիսին) Նոր–Բայազէտի Վերջին գիւղում։ Պատմողն էր նոյն գիւղացի Աւագեր Շակոյեան վաճառանամակ ծերունին։ Ես այս վէպը առորել է իր հօրից և աւագ եղբօրից, որոնք գալիճել էին Վերջին 1828 թուին Չին Բայազէտի նահանգի գիւղից, ու վերաբնակել էր որոնց պապը Դիդամից։ Աւագերը, իւր ասելով, այս վէպը մի քանի անգամ լսել է նաեւ Նոր–Բայազէտի գաւառի Բաշքենտ գիւղի մշեցի Աւգալից, որ հռչակուած էր այս կողմերում որպես լաւ հեքիաթի ասող։ Գեան և հինգ տարուց աւելի է, ինչ նա վախճանուած է, սակայն հեքիաթասէր ժողովուրդը մեծ յարգանքով գեռ եւս յիշում է նրան։ Աւագերը անգրագէտ է, գեռ յիշողութեան ուժը, աչխոյժ և կրակուռ։ Նա պարապում է երկրագործութեամբ, և ձմեռները, ապատ ժամերին, հեքիաթներ պատմում։ Նրա պատմելու ձեւը շատ հետաքրքրական է։ Նա սկսում է գաղջ ձայնով, յետոյ յետզյետէ բարձրացնելով՝ աւարտում է բզռաձայով։ Նրա ձայնը շատ հետու է տարածում, մանաւանդ երբ նկարագրում է քաջարի հերոսների կռիւը։ Վէպէս տրեմն, Աւագերը, ժողովրդի հետ միասին, ուժի գաղափարը նկարագրելիս՝ դիմում է նաեւ ձայնի ուժեղութեան օժանդակութեան։

«Վասմայ Նրոերը» ինձ պատմեց նաեւ Քիւսա֊երդ գիւղում կոյր և փոքր ինչ խուլ՝ ծերունի Իրիգոր Յարութիւնեանը, որ նոյնպէս անպրպտուն է։ Նրա տրամվհանուն սա այս վէպը սովորել էր Իրանուցի Նրիգինանց Յակոբից, որ ամբողջ գաւառում մեծ հռչակ ունի որպես նշանաւոր հեքիաթի ասող, ուստի և ես չատացայ վէպի բովանդակութիւնը միայն նշանակելով, որպէսզի յետոյ, երբ նրա վարպետից գրի առնեմ վէպը, կարողանամ տրա հետ համեմատութ։ Իրանուցի նա տեսակ Նրիգինանց Յակոբին, որը յիրաւի, մի պերճախօս, աչխոյժ անձնաւորութիւն է և շատ բան գիտէ։ Միայն, գիտապարար, գրագէտ է, բանական գրքեր կարդացած և ղպալի ու նոյն իսկ անհեթեթ կերպով իւր հայեացքներն ու լուսարանութիւնները մտցնում պատմած վէպի մէջ. յետոյ Էլ գրագէտ նախանձ Աչխէնուի բարբառն է, ուստի և՝ ես չկամեցայ Նրանից գրի առնել այս մեւնոյն վէպը, մանաւանդ որ նա էլ Բաշքենտցի նոյն Աւգալից է սովորել։

«Թէ այս երեքի և թէ այլ հեքիաթի ասողների չնորհի. «Վասմայ Նրոերի» վէպը Նոր–Բայազէտի գաւառի թէ բալաքեցիների և թէ ալաչկերտցի գիւղացիների մէջ բանական տարածուած է»։

— Նոր–Բայազէտի գաւառ կամ Գիւղաբնակիր. Անդ 1906, ԻԹ գիրք, 167–198. ԻԹ գիրք, 5–37. (Ին և ԻՋ ?) Ին. 86–125. ԻՐ. գիրք, 109–156։

Բովանդակութիւն. Ներածութիւն. Սահմանները եւն. Կենդանիները. Բուսականութիւն։ — Պատմութիւն. Ա. Նախապատմական շրջան. Իմ կատարած պեղումները։ — Հաւատք, պաշտամունք՝ լեռների, ջրի, քարերի, կրակի, կենդանիների, չէմքի, տարրերի և փիղիքական երեւոյթների, սգիների, արբեր, չար սգիներ։ Կախարդութիւն. Մոտիվապաշտութիւններ. Հէլարդ պահ և տունէր։ — Տեղագրութիւն. Գաւառի բաժանումները. Նոր–Բայազէտ քաղաք. Գիւղերի նկարագրութիւնը։

— Նախիջեւանի ատրիկաւեակաւի չրչան կամ Նախիջեւան. Նուէր Լազարեան ազգայոյս տոհմի յիշատակին). 1906, ԻԹ գիրք, 199–226։

Բովանդակութիւն. Սահմանները, եւն. Պատմ. տես. Ա. Նախապատ. շրջան. Բ. Պատմ. շրջան. Քաղաքական զարգացում։

— Աւետ. Անդ. ԻԻ գիրք, 1908. 53–85։

Բովանդակութիւն. Աւետաց կոչին. Պատմական տեսութիւն, վանքի պատմական էվոլիւցիան. Մխիթարեանների կեանքը. վանքի նկարագրութիւնը, արձանագրութիւնները, կալուածները, արձանագրութիւնները, տապանագիրները։

— Ռատուտ–Ջալ Նոր–Բայազէտի բարբառով. ԻԹ գիրք, 1906, 69–85։

Պատմողն է «Նոր–Բայազէտի գաւառի Վերջին գիւղում ննանամեայ մի ծերունի։

— Խոսրով թագաւոր. անդ, 86–99։

Պատմութ է նոյն Կիրակոս Տէր-Մեսրոպեան։

— Դաւ-Մուրատ Շաւ. 100–104։

Ազգագր. Հանգիստ մէջ ունի գարձեալ. «Համառօտ տեսութիւն Հայ Ազգագրութեան», որուն մէջ կը խօսի Խոզիման երգերու մասին հետաքրքրական դիտողութիւններով. Ազբիւրներ. Տեղը և հեղինակը. Ժամանակը. Տեսակները. Երգիչները. Պարերը. Գործիքները. Լեզուն. Արտասանութիւնը. Հոգին. 1895, Ա. գիրք, էջ 7–26։ — «Պարապմունք գիտից կարգաններ» 1897, Բ գիրք, էջ 307։ — «Կենդանական վէպ. Ա. Աղուէսը. ա. Աղուէսը, Նապատակը, Աքաղաղը և Ցոպոպը. բ. Աղուէսն ու Ագռաւը. գ. Աղուէսն ու Աղաւնին. դ. Աղուէսը, Կաչաղակը և Ագռաւը. ե. Աղուէսը, Աքաղաղը և Շունը. զ. Աղուէսը, Աքաղաղը և Շունը. է. ը. Աղուէսն ու Աքծը. թ. Աղուէսը, Լզկերուն, Լզնիկը և Նապաստակը. ժ. ժա. ժբ. Աղուէսն ու Գայլը. ժգ. Աղուէսն ու Ուղտը. ժդ. Աղուէսը, Գայլը և Ջորին. ժե. Աղուէսն ու Արջը. ժզ. Աղուէսը, Գայլը և Առիւծը»։ — «Ուսումնական տետրակներ» 1898, Ի գիրք, էջ 159։ — «Ակրա Վեկտիկ», առանդավէպ. գրի առաւ Ն. Լալ. Ծանօթութիւնը կ՚ըսէ. «Ակրա Վեկտիկ առանդավէպը պատմուց ինձ Ահակ Մաթուեան հարիւրամեայ ծերունին։ Ան մի աշխոյժ, հանճարեղ, կարնեցի է, շատ տեղեր հանապարհորդած և այժմ Ղազարեան գիւղն ապաստանած։ Ակա առանդութիւնը նա լսել է Մուշ քաղաքում։ Ակա ծերունին ինչեւ անգրագէտ է, բայց շատ տեղեր հանապարհորդած լինելով տօմրել է զանազան բարբառներ, և խօսելիս բոլորը խառնում է։ Ի նկատ առնելով, որ այդ խառն լեզուն լեզուաբանական տեսակէտից չի կարող որ և է նշանակութիւն ունենալ, ես նորա պատմածը բառացի գրի առնելուց յետոյ գրականի վերածեցի, պահպանելով նրա ոճը, պատմելու եղանակը։ Ցանկալի էր, որ այդ վարիանտները գրի առնուէին, ուշադրութիւն դարձնելով Ակրայի սպանման պատմութեան վրայ, — խելուս Էրի առանդութիւնը Ծուցած լինի մեր մէջ» 1902, Ի գիրք, էջ 144–159։ — «Աղէքսանդր Մակեդոնաս (Աղէքսանդր Մեծ). Աղէքսանդր և իր հայրը. Աղէքսանդրի գլխի եղջիւրը. Աղէքսանդրը և իր քոյրը Աղէք. և Ձկները. Աղէքս. մահը»։ (Պատմել են ինձ, կ՚ըսէ, Լալպանց, Օձուռումց աշուղ Առաքել և մի քանի ծերունիներ. — Գ. Մ. Չերազ թարգմանելով այս առանդութիւնները իմ ձեռագրից 1900, կարդացել է փարիզի կրոնների պատմութեան համաժողովում. որ և տպուել է նոյն համաժողովի հրատարակութեան մէջ։ Նրանը ես թարգմանել եմ առաջերէն, որ պիտագրուած է ռուսերէն թերթի մը մէջ, 1901)։ — «Դաւիթ Անյաղթ». (պատմել է ինձ Ագռիգասցի 90 տարեկան Օհանես Պապը)։ 1903, Ի գիրք, 305–313։

— ժողովրդական առակներ. Ա. Մոլլա Նասր-Էդ-Տինի. Հաւաքեց Ն. Լալայեան։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1903. փոքր 8°, Ը + 246 էջ։

«Երկու խոսք»ը կ՚ըսէ. «Ակսելով «ժողովրդական առակներ»-ի ներկայ շարքը, ես ցանկանում եմ հետաքրքրել հայ ժողովրդի մէջ պատմուած բազմաթիւ առակները, և ապա մի ուսումնասիրութիւն կատարել, ցոյց տալով նրանց ծագումը, զարգացումը, արտագաղթական փոխհարաբերութիւնն և բարոյական սկզբունքները, ժողովրդական ծագրի դերը և այլն։

«Ներկայ շարքի իւրաքանչիւր պրակի մէջ հաւաքուած են մի առանձնասիր վերաբերուած առակները։ Ինձ թերացող կը տեսնէի, որ միևնոյն առակը կրկնուած է մի քանի անգամ, վերապրուելով զանազան առանձնասիրների. մենք չենք խուսափել այս կրկնութիւններից, որպեսզի ապագայում միջոց ունենանք որոշելու, թէ որն է առակի իսկական հնչինակը, կամ վարիանտներից որն է նախատիպը։

Առակների այս շարքը սկսում ենք Մոլլա Նասր-Էդ-Տինին վերաբերած առակներով։ Ասորինք, որ մեր նպատակն է հայոց ժողովրդական առակներ հաւաքել, մինչդեռ սկսում ենք մի մոլլի առակներով։ Հնմարիտ է, մոլլան թիւրք է, սակայն նրան վերագրուած առակների մեծագոյն մասը հայ ժողովրդական են, հայ ժողովրդի ստեղծագործութիւն են, նման այն բազմաթիւ երգերին, որ ասել են մեր հայ աշուղները կամ ժողովուրդը։ Մոլլա Նասր-Էդ-Տինի ահագին ժողովրդականութիւնը պատճառ է եղել, որ տեղական փոքրիկ առանձնասիրների, Հոջաների, Կիկոնների, Ղաք-Ահակների. Պերը-Պոլիների և այլոց պիհների առակները նրան են վերագրել և այսպիսով մոլլա Նասր-Էդ-Տինը կորցրել է իր ազգային նպատակ տիպը. նա միաժամանակ ներկայանում է մեզ և իբր յիմար Հոջոսի պես, և իբր խելացի խիկար Իմաստունի պէս, և իբր խորամանկ Ղաք Ահակի պէս, և իբր տիմար Պաճուճ ծերի պէս. այնպէս որ սա միաժամանակ է և Կլկինօ, և Տարտարէն, և Գորգէկ, և Տոն-Քիշոտ, և Սանչո-Պանչօ և կոլոնել Համոյլօ և Ըարոն գը Մինչհաուզէն. մի խօսքով նրա մէջ մարձացած են այն բոլոր տիպերը, որ զանազան ազգերի ժողովրդական հոգիրանութիւնը կամ հումորը կազմել է ստեղծել։ Իրենք թիւրք հրատարակիչները նրան մի միայն 115 առակ են վերագրում, մինչդեռ իմ այս պրակի մէջ կրկնապատիկն է գրի առնուած, և դեռ շատ կան որ անձանօթ են ինձ, չհաշուած բարբառականները, որոնց թիւը հազարից անցնում է։

«Մոլլա Նասր Էդ Տինը, թիւրքական աղբիւրների տեսլով, ծնուել է Քի դարում, Փոքր Ասիայի Ակշիսրա գաւառի Ակ Շեհիր քաղաքում, որ սելճուկ Թուրքերի մայրաքաղաքն է եղել։ Այսուհետ բանտարկուած էր հռչակաւոր սուլթան Բայազիտ III-ը, որ ատացել էր կաղնակ մականունը։ Ակա Սուլթան Բայազիտը նստահել էր փոքր Ասիայի շատ քաղաքներ, տատն ատրի անընդհատ պաշարել էր կ. Պոլիսը և վերջը Անգորայի մոտ կռուելով Լանկ-Թեմուրի հետ՝ գերի էր ընկել նրա ձեռքը 1402 թուին։ Ակա գէպքերը տեղի էին ունեցել մոլլա Նասր-Էդ-Տինի օրով, այնպէս որ նա մասնակցել է անցքերին և իր առակների մէջ յիշում է Լանկ-Թեմուրին։

«Մոլլի գերեվարութեան ատեղով, գանուում է Ակ-Շեհիրում, երեք կողմից քաղ է, իսկ չորրորդ կողմում մի դարպաս է ահագին կողպէքով։ Գերեվարութեի վրայ մի մեծ քար է ձգած, որի վրայ, ատում են, թէ գրուած է. «Ախտակ է Նասր-Էդ-Տին Խոջան, աչքասիրը չմնայ այստեղ ապա թէ ոչ չես դուրս գայ։ Իմ առաղջութեանը, քէֆի և դրութեան մասին հարցնելու այն ժամին, որ գուրս կը գայ այտեղից»։

«Մանք էլ ատում են, թէ այդ տապանագիրը այս է պատուիրում. «Անգորդ, մի ներս մտնիր և մի խանգարիր քաղցր մրափող Խոջա Նասր-Էդ-Տինի հանգիստը»։

«Մի ատանդութիւն էլ ատում է, իբր թէ մոլլա Նասր-Էդ-Տինը ապրել է Շարուն ալ-Բաշիդի ժամանակ և մի շատ իմաստուն մարդ է եղել։ Իր իմաստուն խրատներով մի անգամ յանգիմանել է Շարուն-ալ-Բաշիդին, որը, սակայն, հրամայել է այս յանգգնութեան համար գլխատել նրան։ Այս

պատժից ազատուելու համար, մոլլան խելագար է ձեւացել և դիմամղ լինելու առակները ասել։

«Այժմ հայ ժողովրդի մէջ սիրուած է այն նախապաշարմունքը, որ ով մոլլա Նասր-էդ-դինի մի առակն ասէ, անշուշտ հոմիր լրացնելու է, իսկ հոմիի հոմին ասի՝ հոմին անգամ հոմիը՝ քառասուն և ինը լրացնելու է, ապա թէ ոչ անիծուած կը լինի։

«Ներկայ սրբակի մէջ ամփոփուած առակները մեծագոյն մասը ինքս գրի եմ առել ժողովրդից, առաւելապէս Ռոբչոլոի գաւառում, մեծ մասը թարգմանել եմ Վոլ-Երիցեանի հաւաքածոից, որ սպասած է «Նոմոյե Օբօզրենիե»-ի մէջ։ Մի քանի առակներ էլ թարգմանել եմ «Կավկազ»-ում տպուածներից։ Ինձի սրանցից ի նկատի եմ ունեցել հետեւեալ աշխատութիւնները. —

«Ռէբրիչեվ անհրաժեշտ Մուլի Նասր-էդդին», որը հայերէն էր թարգմանել արժ. Ղեւոնդեանը, որ տեսնելով իմ ժողովածուն, հրաժարուեց իւր թարգմանութիւնը հրատարակելուց և բարեկամաբար ինձ տուեց օգտուելու։ Պարոյր եմ համարում չբնորհակալութիւնս յայտնելու արժանապատիւ հօրը։...

«Ներկայ ժողովածուն պ. Ա. Տէրեանի հետ միասին թարգմանեցինք ֆրանսերէն, որ շուտով լոյս կտեսնի»։

Ինձագ. Աբարան 1903. թ. 7։

— Ի տիպ, Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 1904–5. 12°, 256 էջ?

— Բ. Հրատ. անդ, նոյն տպ. 1903. 31 էջ։

«Երկու խօսք»ը կ'ըսէ. «Հրատարակութիւնս պատահական դիպուածի է հետեւանք։ Երբ այս գիրքն անցել է Լօռիս-Մելիքեանների, ասա չէ կամեցել կատածատրական գիրքում ապրել, ատատ և տեպափոխել է Շնող գիրքը, որ Հոհկանին շատ մօտ է։ Հակակն չնոյցիները նրան չեն ընդունել, և նա տրիստած մի առ ժամանակ ապրել է Շնոգի հանգիստ գանուած պրում։ Զգնուատիճամբ ապրելով նա շատ անգամ ձուկ է ընծայ տարել Շնոգի տանուտիրոջ, մինչեւ որ կարողացել է նրա աչքը քաղցրացնել իւր վրայ և հոգ տանալ։ Աստիճ վերջինիս ելով նա հետզհետէ հեղինակութիւն է ձեռք բերել և նոյն իսկ տանուտէր ընտրուել։ Դա մեզ է անցիալ գարի վերջաւորական թուականներին։ Դրա իսկական անունը Ջովհաննէս է եղել։ Դրա մահերիմ խորհրդականը եղել է Ռեբոն։ Հրատարակութիւնս է որպէս ամբողջ գիրք առնանկացի և առաջաւոր անձը, միանգամայն լինելով տիմարութեան տիպար։ Ահհատարակ Լօռաւոր Շնող. Ակրոր և մանաւանդ կոտրան գիրքերի բնակիչները տիմարի հռչակ ունին և ժողովրդը սրանց տիմարութիւնը մարմնացրել է սքանց առաջաւոր մարդկանց՝ Հրատ, Սերգոի և Ներկոսի մէջ։ Մեծ նոյն առակը համարեա անխոտոր պատմուած է այս երկոի մասին եւս, նպատ թէ որ գիրացիներին են կատարում ծաղրել»։

Ինձագ. Աբարան 1903. թ. 7։

— * *Les anciens chants historiques et les traditions populaires de l'Arménie; Rev. trad. pop.* XI, p. 1–12; 129–38; 337–51.

Գրնագ. René Basset, անդ, էջ 323.

— * *Les anciens chants, եւն. Bull. Soc. d'Anthr.* 1895, p. 500–10,

— * *Légendes et superstitions de l'Arménie. Rev. des trad. pop.* X, p. 1–5; 119; 193–7; 296, եւն։

Խմբագ. — Տես ԱՂԻԱԿՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ։

Թարգմ. — Տես ԱՀՄԼԻԻ ՏՈՊՐԱԿԱՉ. - ԼԱՏՈՒՐԵՈ Շ.) — ԿԱՆԴԱՍՏԵՆԻ (Ս.) — ՄԱԼԼԻԼԻՄ. «Լեռնակայական հետազ.» ՇԻԼԼԻՊ. «Ընդհանուր և սէր». — ՊԱՏԻՒ Պ. — ՊՈՋՈՒԱՆ (Ա.) — ՍԱՆ ՓԻ.։

ԼԱԶԱՐԵՎԱՑ Յ.) Թարգմ. — Տես ԱՅՆԱՆ Ա.) — ՄԻ ՏՄՆ ՕՐ. — ՄՈԼԼԻԼԻՄ, «Ակապէնի արարքները». — ՇԻՐԻՒԻ Ֆ. — ՊՈՈՇԵՎԱՑ Պ.), «Աթոյ». — ՍԱՆԴՈՒԱՐԻ. — ՍՈՉԼՆԱՆՉԱՑՆ (Մ.։

ԼԱԶԱՐԵՎԱՑ Ն. — Պատուաստման կամ նոպիկ կտրելու ձեւանակարութիւն։ Տփխս, 1881?

Թարգմ — Տես ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ. Թ. Բ. — ՀԱՅՄԱՆ, Ֆեր.։

ԼԱԶՈՒՐԻ ՈՐՄԸ. Տես ՄԻՐԱՔԵԱՆ (Վ.։

ԼԱԶՈ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ.։

ԼԱԿՈՒԻ Ա. — Երրորդ ասկի. Առակ Ա. Լակիդէի. պարգեւատրուած Ս. Պետերբուրգի Տրէօքէլեան բնկերութիւնից. թարգմանութիւն Յարութիւն Ասլկաւագի Վրանեանց Աւետարանից։ Տփխս, տպ. Ա. Մէլիք-Շահնազարեանց, 1879. 8°, 32 էջ։

Բ տիպ, անդ, Մ. Շարաձէ, 1893. 8°, 24 էջ։

* *Լակտանտիոսի յարգոյ մասին հարուածոյ. Երեւան 1860, Հատ. Բ, էջ 65, 105, 137, 161, 193, 225, 257, 289, 321, 353. – 1861, Հատ. Թ. էջ, 3, 33։*

ԼԱԿՐՈԶ Մ. Վ. = Maturin Veyssiere La Croze). — *Histoire du Christianisme d'Ethiopie, et d'Arménie*: par Monsieur M. V. La Croze, Ancien Professeur en Philosophie, et Bibliothécaire et Antiquaire du Roi de Prusse. A La Haie, M. DCC. XXXIX (=1739).

Բովանդակութիւն. Livre I: Concernant l'Origine et les Progrès du Monophysisme. p. 1–88. — II: Contenant la Relation d'Ethiopie du Patriarche Bermadez, 89–268. – III: Contenant les Progrès et la Décadence de la Mission Portugaise en Ethiopie. 269–326. – IV: Contenant les Progrès et la Décadence des Missions en Arménie, 327–402.

Նոյնին գերմ. թարգմ.

— *Historische Beschreibung des Zustandes der Christlichen Religion in Ethiopien und Armenien*; abgefasset von Herrn M. V. La Croze,... und aus dem Französischen ins Deutsche übersetzt von Aldiner. Danzig, verlegts Johann Heinrich Rüdiger, 1740. 8°, p. 344.

Հետեւեալը կը գրէ Շրոմպի «Հայկ. ուսումն.» մէջ. «Իսանասէ եսրը յաջաուեւութեամբ հայկական լեզուի պարապող արեւմտեան մէջ կր'գրուննք գ'աբրոզ։ Մանթիրէն վէ յոհաբ սը Լաբրոզ, բազմահմուտ ու բազմագան արեւելագէտ, ծնած է ի Վանեի Վաղկիոյ (1661, գեկտ. 4)։ Բազմաթիւ երկասիրութիւնացը մէջ անունք միայն յիշատակենք սր մեր լեզուին և մատենագրութեան կը վերաբերին։

«Պատմութիւն քրիստոնէութեան յԱբիսինիա եւ ի Հայս։ (Histoire du Christianisme en Ethiopie et en Arménie)։ Գանձ Լաբրոզեան համակոյց (Thesaurus epistolicus Lacrozianus), երկը հատորք, տպագրեալք ի Լայպցիկ, 1762–1764. յորս շատ տեղեկութիւնք և ակնարկութիւնք կան

մեր լեզուին եւ մատենագրութեան պատկանաւորը։ Նոյնպէս հայ չիշխէ, Ձեռագիրը, եւ որպ վրայ տասուներկու տարի աշխատած է։ Աստուածնէ աւելի մեզի համար հետաքրքրականն է նոյնիսկ Աստեփանոսի Ասողկան կամ Օրբէլեանի Պատմութիւն Սիսականց, որպ վրայ քիչ մը խօսք։ Նարկամ եւ իմիկակից եր Լաբրոզ իրեն ժամանակակից ուսումնասիրաց շատին. ասանկ Պանդէկտ, Պայլ, Լանփան, Լէյպնից, Կուփեր, Ց. Ալբ. Փաբրիկիոս, Վոյֆ եւ այլք։

« Աստուածն տին, Ֆ. Կ. Փոեսիոս, (Goethius), կը գրէ առ նամ ի Լաբրոզիկէ յամի 1717. Ակոլուհիոսի տիպ այլ հայագիտի, զոր յիշեցինք, մահուընէն ետքը, մօտը գտնուած արեւելեան Ձեռագրաց հաւաքման վրայ համաստուտ տեղեկութիւն մը տալով, և կը յաւելու. « Աստնոյ մէջ հայկական լեզուով գիրք մ'ալ կայ, զոր իր պարտականած նուիրեալն համար շատ պիտանի կը համարէիր, և նոյնիսկ յիշողութիւնս պիտ չէ խաբէր՝ քանի մը ձեռագիրներ այլ Թարգմանութիւնք համառօտած էին։ Նոյնիսկ կ'ենթադրեմ թէ այդ գրուած կարող ըլլայ ժամանակագրութիւն մը ընծայել քու Հայոց պատմութեան նկատմամբ ըրած հաւաքմանդ, խնայեմ ինձ. և ես յուժարամիտ կուտամ որ գործածես զայն, ինչպէս նաեւ մեր մատենադարանին մէջ գտնուած ուրիշ որ և իցէ գիրք »։

« Թէ ինչ էր Լաբրոզի աշխատասիրած այս հաւաքմունք, զոր նոյնիսկ կը յիշէ, չենք կրնար որոշ բան մը ըսել, որովհետեւ ապագրուած չըլլալով, անծանօթ մնացած կամ անուսմբ միայն յիշուած երկասիրութիւն մ'է։ Հայտփը միայն կրնանք ըսել, քաղելով նոյն իսկ իր նամակներով առ ած տեղեկութիւններէ, Թէ նոյն միջոցին կը պարապէր նա Աստեփանոսի Սիւնեցւոյն անուամբ իր ձեռքն հասած պատմական երկասիրութեան մը յատկն Թարգմանութեամբ։ Ինքն Լաբրոզ 1717ին առ Թէոփիլ Պայէր գրած նամակին մէջ յիշատակութիւնը կ'ընէ անոր քով գտնուած այս գրքին, Աստեփանոսի Սիւնեցւոյ Պատմութիւն Օրպէլեան ընտիրներուն, և փափաք կը յայտնէ որ գէմ քիչ առնուտան համար իրեն յանձնուի ի հետազոտութիւն։

« Ակոլուհիոսի քով գտնուած գրչագրին վրայէն՝ Լաբրոզ ըրած է իր Թարգմանութիւնը ի վեցերորդ գլխոյն, և որ հրատարակուած է ի չորս Թղթակցութեանցն ընդ վերոյիշեալ Թէոփիլի պայէր, աւելցնելով նոյն գրչէն նաեւ քանի մը հատուածք, յորս կը խօսի հեղինակն պիտիաթարաց։ Այս պատառան քազուածք, առանց անդնելէն ետքը, կրկին ապագրութեան առնելը որ և իցէ փափուտութեան, ի 1810 ի Ս. Պետերբուրգ, այսպիսի խորագրով. Excerpta ex libro Stephani Synensis, archiepiscopi. scripto sub finem saeculi XIII, cui titulus est Պատմութիւն Օրպէլեանց (Badmutiun Orbeleanzz), Hystoria Satraparum Orbelensium in majore Armenia: à M V. Lacrozio. Bayero transmissa. Կը գտնուի դարձեալ նոյնը ապագրեալ յատկին և ի միակ տեսրակի արեւելից վերաբերեալ հատուածն մը, զոր միայն ունէր Ց. Կլարթոս չարունակարար հրատարակել, և որ կը կոչուէր, Arkhiv für Asiatische litterature, Geschichte und Sprachkunde, erster Band: p. 114-118.

« Եւ նոյն Պայէր գրած նամակաց այլեւայլ հատուածներէն յայտնապէս կ'երեւնայ որ Լաբրոզ մեծ կարեւորութիւն կուտար Օրպէլեանց պատմութեան հրատարակութեան, և Թուր Թէ ամբողջ Թարգմանութիւնն ալ պատրաստած էր։ Ի Թէպետ հեղինակը, կ'րսէ Աէն–Մարտէն, աշխարհ կարգարան չէ իր պատմութեանը մէջ, գանագան պակասութիւններով (lacunæ) չահախ կ'րնդհատի, սակայն կը կարծենք Թէ արժանաւոր է Լաբրոզի չարգանց. և չատ կնկռսով կրնայ օգտակար ըլլալ անոնց ընդհանուր պատմութեան, ոչ միայն Օրբէլեանց տոհմին վրայ գրածներովը, որ ուրիշ ուեք չեն գտնուիր, այլ նաեւ Մոզոլաց աշխարհակալութեանց պատմութիւններով, ու վրաստանի մէջ հանդիպած յեղափոխութիւններով, որոց ատրիպիրը սակաւ ածանութեք են մեզ։ Ասոնք արեւելագէտ յանասիրաց մեծ ծառայութիւն մը ընել կը համարինք նոյն պատմութեան բովանդակ քնագիրն ու Թարգմանութիւնը հրատարակելով։ Հայկական առաջին սկզբնագիրը պիտի ըլլայ այն Գաղդեոյ մէջ ամբողջապէս հրատարակած, հանդերձ պատկան Թարգմանութեամբ »։

« Հայոյ Աէն–Մարտէն։ Մենք ա ելլընենք որ Թէ ինքն և Թէ Լաբրոզ սխալեցան Աստեփանոսի Սիւնեցւոյ երկասիրութիւն նկատելով զայն, հանուն և բոլորովին տարբեր գրութիւն՝ գէտ այն ժամանակ բանասիրաց անծանօթ, իսկ հմայ ծանոթ ամենուն։ Լաբրոզի և Աէն–Մարտէնի Թարգմանութիւնք բոլորովին տարբեր հեղինակի մը գործ է, և վրիպակած է Լաբրոզ, որպ կարծեաց հետեւ ոլ եղած է և Աէն–Մարտէն՝ Աստեփանոսի Սիւնեցւոյ ընծայուած։ Պատմութիւն Մոգոլաց խորագրով ապագրութեան մ'այ կայ գրուածքն ի Մադրաս 1775։ Ասոր Թարգմանութեան է զոր ամբողջովին գպղեական Թարգմանութեամբ ընծայեց Աէն–Մարտէն։

« Որչ երկասիրութեամբ մ'այ կը պարապէր ի ժամանակին Լաբրոզ, – խորհնայ ոչ պատմական գրուածքովը՝ – յառաջ քան պիրէնեներ և լուսիտանան եզերքս. և չահախ կը հանդիպինք որ իր բանասէր և բանիրուն բարեկամք առ նա ինքն ուղղած նամակներուն մէջ, և վկայեն մանաւանդ, իր կարծիքն կ'ուզեն իմանալ այդ գրուածքին վրայ՝ զոր միայն ունէին լատինական Թարգմանութեամբ ծանոթացընել ի բոլորիդ։

« Գէտերդ վկայեն արդէն հաշակ մը իրենց Թարգմանութեան դրչեան եր առ նա, և ի 1730 ի լոյս ունէ կը գրէր. « Չահութիւն չեմ գտնցներ մեր դիտաւորութեան՝ Մովսէսի առաքելոյ ի լատին Թարգմանութեան։ Ընծայելով ալ քու գատաստանդ, աւելի չափաւոր ենք ի մեր կարծիս։ Ցանկանալի չատագով չենք խորհնայ զայն պատմագրութեան. որ Թէ չահախ առաքելաբանէն, սակայն ոչ միշտ անոգտու և խուսելի։ Մեր խորհուրդն և մտածութիւն է նախ մատենագրաց գրուածներն հատատարմութեամբ ի լոյս ընծայել, և մեր կրթցածին չափ՝ այդ նորագիւտ և հաճոյական պատմութիւնը հմտից խորհրդածութեանց ենթարկել. որպէս զի անանկով Թէ հայկական ուսումնասիրաց, և Թէ ուրիշ գրչագրաց ալ, նաեւ աստուածաշունչ գրոց Թարգմանութեանց քննութեան, որպ չարգը մեզմէ աւելի կը հանդնաս ու կը մեծարես, գուն բացագոյն աստուածասիրաց։ Խորհնայ ոչ վրայ, – որովհետեւ քան զամենայն սիրելի է մեզ հշմարտութիւն, – միայն ունինք համաստատ ծանոթութիւններ աւելցընել, որոնք կրնան ծառայել Թէ իր պատմութեան գանազան տեղերը յստակութեան, և Թէ մեզանգամայն անդնդունելի համարուած ներ մերժելու։ Այս նպատակիս հասնելու համար՝ մեծապէս օգտակար և հաճոյական պիտի ըլլան մեզ՝ այն տեղեկութիւնները զոր խոստացար յղել։ քու աշխատասիրած Աստեփանոսի գլրոց, Հեթումի և Կիրակոսի մեկնարանութեանց հետ փափաքելի է մեզ գիտնալ խորհնայ ոչ մէջ գրատնուած քանի մը անհրաժեշտ բառից հիշդ նշանակութիւնն ալ »։

« Լաբրոզ նոյն 1730 ի 20 ապրիլի գրած նամակաս առ Կուլհիմ Վիհատն, հարցասէր բանասիրին հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ.

«Խորհնաց.ոյ վրայ իմ կարծիքս կ'ընծեռնուս ի ծանօթութիւնս վիպասանական քերդուածի Կա-յեցւոյն Դ.երսիսի: Միայն քանի մը խօսք աւելցընեմ: Կը համարիմ թէ այդ պատմութիւնը շա-րադրուը ապրած ըլլայ ի միջոցի ինքնորոյ և տաս-նեւորդ դարուց, յաւուրս Ներսիսեան իշխանաց, որ մեծ ազգեցութիւն ունէին յայնմ ժամանակի, և իշխանք էին լուսանցակ Հայաստան աշխարհի. Կը կարծեմ գարձեալ թէ պիտի որական անձ մը եզած ըլլայ. կի համաս և յայտ հշդրիտ կը գտնեմ գնա ի նկարագիրս մարտիդ և պատերազմաց. ինչ-պէս կը նկատուս որ ի յուսանդս գրոցն ունդ ունդ նշանակած է: Կը յղմ նաեւ Դ.երսիսի Կայե-ցւոյ Յիսուս որդի վիպասանական քերդուածը, զոր մատանաւոր մատագրութեանդ կը յանձնեմ. սակաւա-գիտ գրութիւն մ'է, և ինձ մեծապէս սիրելի»:

«Վ խոսնի խնդրանաց հասնիմաս' իրենդ անձա-նօթ կամ անհմանալի կարծուած խորհնաց.ոյն քանի մի բառից ալ նշանակութիւնը կուտայ: Ասյ ծառայութեան մէջ ալ յաճախ կը սխալի Լ.աբրոյ, յայտնելով իր ոչ այնչափ հմտութիւնը ի հայ լե-զուս. ուր Վ.խոսնենանք մեծապէս օժանդակուած կ'երեւնան ի Նուրիքեան Ա.ոն կայ մեզի արդէն ծա-նօթ և հարատ ապագրչէ Վ.մոգելոսեան: Ա.ե-ւելորդ կը սեպենք օրինակներ մէջ բերելը:

«Քանի մը տարի յառջ գրուած նամակի մը մէջ (1735 յունիս 19), յաւաջ քան վշրատարակու-թիւն պատմութեան խորհնաց.ոյն, կը գրէ նոյն Վ.ենետիկ Վ խոսնն. «Խորհնաց.ոյ վրայ' երկու կող-ման պատճառներն ալ ինամքով կշռելով, համա-ռօտիւ յայտնեմ կարծիքս: Մեզի կ'երեւնայ թէ բա-ռական հմտութիւն ունեցող մատենագիր մ'է, գիրահաւատ քան քննադատ, և ապրող երկասի-րութիւններէն օգտուելով յօրինած է գիրս պատ-մութիւն. հաւատարիմ և խոհական, սակայն յա-ճախ անուսոյցն ու վրիպականն իրեւ հշմարիտ առնդելով: Ընդհանրապէս գործ մէջ ապրած է և չկայ պատճառ մը յետագայ գարուց մէջ գինք դնե-լու. ուր սակնապէս ազգային մատենագիրք, և ի մասնաւորի Շնորհալի իր վիպասանականին մէջ կ'ընդունին այդ դարուն մարդ բլլալը»:

«1731 յունիս հռուականաս ալ կը գրէ առ Լ.աբրոյ. «Ինչ որ քու աշխատասիրած Վիպասանական քերդուածդն և խորհնաց.ոյ պատ-մութեանց ծանօթագրութեանդն համար նշանակե-ցի, չեմ ուզեր որ կարծես թէ այն մտքով գրած բլլամ իրրու թէ ինք գինքս բանական սեպելով այսպիսի խնդրոց մէջ հեղգ ասպարէզ իջնելով վի-հաբանելու: Այլ միայն հշմարիտն որոնելու և ա-նար խելամուտ ըլլալս դիտմամբ. ու իբրեւ մե-յրաշէտս ի հանապարհի' քեզ և այլոց հետս իյ: Յայսպիսիս և ուրիշ յոր և իցէ հետազօտութիւնս' միայն գշմարիտն և զստոյգն արժան է փնտռել, ինչպէս և գու գնդն գործես»:

«1735 յունիս 13 գրած թղթով մ'ալ կ'իմա-յընէ Լ.աբրոյի թէ խորհնաց.ոյն պատմութեան իրենց ձեռքով յատնական թարգմանութիւնն ար-գէն հրատարակելու վրայ է, և համառօտիւ ծա-նօթութիւն կուտայ ի գլուխ գրոցն դրուած յա-ռաջարանին պարունակութեանը:

«Վ.ենետկայ կպսերական մատենադարանին մէջ գրչագիր հնատիպ մը կը պահուի Լ.աբրոյի ընդ-օրինակութեամբ, (Cod. Arm. 22), գրնալ ի Պերլին և հոն թղթատրուկան ձեռագիրներէ օրի-նակած: Ինչ ի գրչագրաց յորոց հատուածն եզած է, յիշատակարաններէն, տեղ տեղ կը հան-դիպինք նաեւ. Լ.աբրոյի գրածներուն ի հայ լեզու և ի կիր. ալպէս չէջ 340. «Ի ես Մատուրի-նոս Վ.ըսսերը Լ.ակրոյը Նյանենեսացի գայս ամե-նատարագիր տարագրերդի Ինչրին մայրաքաղաք, առեալ ի ձեռագրեալ մատենէ, որ ի թագաւորա-կան գրատան պահի. Ցամի Տնառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ԻԶՀԴ (= 1714 ի Մարտ ամսոյ է»: Նոյն յիշատակարանը նման խօսքերով, միայն թուականաց տարբերութեամբ, կը կրկնուի որբոյն Յովհաննու Խսկեբերանի և Նիկողայոսի Կայրա-պետի վարուց պատմութեան վերջը:

«Ի բիչ գրչագիր Հատչաչոյ մ'ալ կայ նոյն կայ-սերական մատենադարանին մէջ, նոյնպէս գրչա-գրեալ ի Լ.աբրոյէ (Cod. Arm. 23). իր թարգ-մանութեանց, ծանօթութեանց և ընդօրինակու-թեանց հատաբտը:

«Ցէջ 1–50. Շարագրութիւն Հոմերական, վի-պասանութեամբ սակս Հայկազանց սեռի, և Ար-շակունեաց գարի. ի սկզբանն ի վախճան: Ասա-ցեալ Նյերսիսի եղբօր կաթողիկոսի Հայոց Տէր Կիրկորեսի յիրականս նախնիս. ի համրակու-թիւնն ելով տիս. — Compositio Metrica nar-rationis Historicae de genere Armeniorum... Ասպես բովանդակը հանգերձ յաւելուածոյ թարգմանու-թեամբ վերնագիրս դնելով Carmen historicum Nersis Patriarchae. Ի բութեան առաջին սիւնը հայ բնագիրն. երկրորդ սիւնը լատիներէն թարգ-մանութիւնն է: Լ.աբրոյ յիշատակագրութիւն մը կը դնէ ի լատին լեզու. Descripsi et in lin-guam Latinam conversi ex editione Veneta Poematum Nersis, sive libri quem a primis vocibus Armenio appellant Ցիսուս որդի Je-sus ordi... Berolini A. D. N. I. C. MDCCXIII. Maturinus Veyssière La Croze.

«Լ.Ց 51–57. Carmen Historicum Haitho-nis, sive Հեթում, Regis Armeniae, editum in fine Bibliorum editionis Amstelodamensis A. C. 1666, ubi extat pagina պիզ 829: post Indices. latinitate donatum a me Maturino Veyssière La Croze. Վերնագիրն է. «Հատնա-ւոր բարեպաշտի տղբային Հայոց Հեթմոյ. «Ի ծառայելս եմ բիւր սխալից» և այլն: Ա.ետ մեկը հայ բնագիրն, միւսը թարգմանութիւն: — Լ.Ց 58–62. Additio Uscani de Festo Paschatis (Յա-ւելուած Ասկանայ վասն տոնի Զատկին. և կիտոյ այլեւայլ ծանօթութիւնք Լ.աբրոյի: — Լ.Ց 63–103. Annotationes in Carmen Historicum Nersis Patriarchae (Ծանօթութիւնք ի վիպա-սանութիւնս Ներսիսի Հայրապետի: — Լ.Ց 104–122. Ad Carmen Haithonis Regis annotatio-nes. (Ծանօթութիւնք յԱ.ետնոյ սուրն Հեթմոյ արք-քայի: — Լ.Ց 123–142. Appendix de reliquis Regibus Armeniae Minoris (Յաւելուած վասն այլոց թագաւորաց փոքուն Հայոց: — Լ.Ց 1 (նոր սկսեալ) 1–146. Յոյնակ ազգասնութեան թա-գաւորաց Հայոց Յովհաննիսիկ տէր Ա.ետոյ եւ իշխան Հայոց մեծաց: Պիմացը լատին թարգմանութիւնն ի Լ.աբրոյէ, սիւն առ սիւն: — Լ.Ց (նոր) 134–145. Excerpta quaedam de statu Armenio-rum, sub finem saeculi XIV. ex Historia Schildtbergeri germanice scripta. Միայն Վ.ա-տիներէն, երկուքն գրութեամբ: — Լ.Ց 146–180 Յաւելուածք. — Լ.Ց 146–168. Հատուած յաշխար-հագրութենէ Խորհնաց.ոյ (Ասիա): Վերնագիր լա-տիներէն թարգմանութեան. Appendix altera in qua Miscellanea quaedam Geographica utrinsque Armeniae et vicinarum regionum. Descriptio Asiae ex opuscolo geographico Mosis Chorenensis editio Amstelodami 1668. Պիմացը սիւն առ սիւն լատիներէն թարգմանու-թեամբ: Յետոյ յիշատակագրութիւն. «Տարա-գրեցի և թարգմանեցի ի Ինչրին ես Մատուրինոս Վ.ըսսերը Լ.ակրոյը: Յամի Քրիստոսի ԻԶՀԳ (1713) ի Յունիս ամսոյ ԻԶ: Նոյնը և ի լատին լեզու:

«Ետոյ Լ.ուսինեանց տոհմին վրայ հատուածք

ի գրոցի Estienne de Lusignan, Histoire generale de l'ile et Royaume de Chypre. — *Նոյն գրքին.* Généalogie des Princes d'Arménie Mineure. Généalogie des Roys d'Arménie. *և այլն։ Իսկ ի վերջն (էջ 180) քաղուածոյ յԱստաքիոյ պատմագրէ. Տաշեան վարդապետին կազմած պ. ինկնապի կայսերական մատենագարանի գրչագրաց ցուցակին քաղելովիք այս ծանօթութիւնները, որովք կը ստուգուին Լաբրոկի ներկայացութենեն մէջ յիշատակած աշխատասիրութեանց տեսկեսութիւնները)»։*

ԼԱՄԱՐԹԻՆ, Ալֆոնս — Alphonse de Lamartine *ֆրանսացի.* — *Ալֆոնսոսի Լամարթինեայ ի կիսանկիրին իւր քերթուած առ կոմսն Ո՛Օնսի. Թարգմանեաց Հ. Փ. Ալմազովսքի, տեսուչ Ուսմանց ի Մուրատեան վարժարանին։ Փարիզ, Imprimerie nationale, 1850. 11 էջ (բնագրով միասին)։*

— *Ներկնակը Լամարթինեայ. Թարգմանեաց ի հայս հայկականս Խորէն Վ. Գալֆայեան, Տեսուչ Հայկազեան վարժարանին։ Փարիզ, տպագր. Ազգանեան, 1859.* Les Harmonies de Lamartine, traduites en vers arméniens par Corène V. Calfa, Directeur du collége national arménien de Paris. Paris, Typographie arménienne, 1859. 8°, 37 + 396 էջ։

Ակիկերը Թարգմանչէն քրիստուած մը կայ «Ա հայրն իմ» վերնագրով, յետոյ «Ա ընծերցանելիս» խորագրով գրուեցին մը, քերթուած մը առ Լամարթինէ, և վերջինէս երկու նամակ առ Թարգմանչէն, ամէնն ալ հայերէն և ֆրանսերէն։

Հմմտ. Արշալոյս Արարատեան 1860, թ. 619։ — Լրեղու 1859, թ. 28։ «Ակօսիք մանկան գարմուցելոյ» Թարգմանուած է նաեւ «Ցոգակաքաղ հատուածք»ի մէջ և յատգոյն է քան Գալֆայեանինը։

— Ռաֆայել, (Raphaël). *քսանամեայ հասակի վէպ մը. Թարգմանեց Կրիգոր Զիլինկիրեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. Նուբարեան Տէրեանց, 1867. 8°, 250 էջ?*

— Կրացիէլլա (Graziella). *Թարգմանեց Ա. Կ. Ի։ Զմիւռնիա, նոյն տպ. 1872. 8°, 128 էջ?*

= *Ն տիպ, անդ, նոյն տպ. 1873. 8°, 126 էջ։*

— *Պ տիպ, անդ, նոյն տպ. 1874։*

— *Առաջին մտածութիւնք բանաստեղծականք.* (Premières Méditations poétiques)։ *Թարգմանեաց Հ. Յարմուէլ Ա. Գանձարեան, ի Մխիթարեանց։ Վենետիկ, Ազգայ Տպագր, 1876. 12°, 148 էջ։*

*Ասկ հատորին «Մահ Սոկրատայ» քերթուածը Թարգմանած է նաեւ Ի. Պէրպէրեան, տես իր «Առաջին տերեւք»ը. Աշխարհաբար արձակ Թրգմ. տես Լրկրագուեան 1870, էջ 164, 202, 243, 278, 371, 404 (Թրգմ. Ա. Լուսինեան)։ — Լիբր տես անդ, էջ 185 (Իրրբ. Թրգմ. Ա. Լուսինեան)։ — Խալը տես Ասող 1877, էջ 149 (գրբբ. Թրգմ. Ա. Տեսախ կարապետեան)։ — «Խրբիա», (գրբբ. Թրգմ. Ա. Յոյակ Լուսինեան), Յոյս 1869, էջ 89։ — «Հովիտ», (գրբբ. Թրգմ. Փ. Յ. Տ. Կ.) Արմի Արարատեան 1853, էջ 67։ — «Զան առ գեղատիճին Օրիորդ Հ***. Մէ անուն», (Թրգմ. Զաքէի Կ. Տօնեէեան). Լրկրագուեան 1885, էջ 326։ — «Լուսն», (Թրգմ. Ակնբ. Փ. Փանոսեան), 460։ — «Մարգ, առ Լարա Պայրն». (Թրգմ. գրբբ. Ի. Ց. Պէրպէրեան) 1886, 105, 163։ — «Հուսկ ողջոյն առ բանաստեղծութիւն». Թրգմ. Ն. Յուսինեան), 1887, էջ 16։ — «Ցիշատակ» (Թրգմ. Ակնբ. Փ. Փանոսեան), 1883, 270։ — «Անմահութիւն» (գրբբ. Թրգմ. Տ. Լիպէնեան), Մասիս 1905, էջ 596։ «Խանգ հոգւոյ», Ընտանեաց 1863, 269. — «Պատերազմ», (Թրգմ. Հ. Թ. Թումանեան) 1890, 259. — «Անատուն ապրելը» (Թրգմ. Հ. Ֆ. Քալշ.), 1891, 46։ Տես և «Ցոգակաքաղ հատուածք՝ ուր ինչ ինչ ուսանելիք կան Թարգմանուած։*

— *Վիլիմ Թէլլ. Թարգմ. Հ. Աւետիքեան։ (Հրատ. «Արիւն» և «Տարազ» հանդէսների, թ. 39)։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 48 էջ։*

— *Discours* prononcé par M. de Lamartine à l'inauguration du Collége arménien de Samuel Moorat à Paris. Paris, typographie Plon frères. p. 17.

Թրգմ.ը տես Բազմավէպ 1848, էջ 357–360։

— * *Վէպ ճեմարանական. Թրգմ. Մինասեան Փիլիքեանի։ Տես Բիւրակնի 1892 և 1893 տարիներ։*

Լամարթինի «Հանապարհորդութիւն Արեւելս» գրքէն պատառիկներ. «Գամառկոսի կամ Շամի հպիերը (2 Ապրիլ 1833), Ընտանի Իմաստասէր 1854, թ. 2։ — «Կին հայ աղիկաց», Ազգասէր 1846, Գ, էջ 81, 113, «Հայ Աճապահ», էջ 161. 1847, էջ 24 (Թրգմ. Ո. Ֆ.)։ Տես և Ցոգակաքաղ հատուածք յատարագի մատենագրաց», ուր ինչ ինչ կտորներ կան։

Լամարթինի մասին գրուածներ. Լրկրագուեան 1870, էջ 26. «Ի Շէրիմ Լամարթինեայ արտասուք» (Ր. Զերագ). «Հանդէս ի տապան Մեծի Լամարթինեայ», էջ 102 (Ա. Լուսինեան). «Լամարթին և Օսեան», Լրկրագուեան (Մեյանեան = Լ. Տէրեան.) 1887, 139։

ԼԱՄԲԱՆ. — *Վիպք ի դերից Շէկսպիրեայ. Թարգմանեաց յանգղիականէն Թ. Տէր Յոհաննոսեան, վարժապետ Հայկեան Մարգասիրական Հեմարանին որ ի կալկաթա։ Ի Վենետիկ — Ս. Ղազար, 1903. 8°, 271 էջ։*

ԼԱՄԲԵՐՈՆԱՅԻ. — *Տես Նապոլէոն —։*

ԼԱ'ՄԼՈՒԻ Տ. Ս. — *Ներքնապարտադրութիւն ընդդէմ գիշական, գաղղիական, միզանցաբորբորային և այլ ափրոգիտեան հիւանդութեանց։ Հեղինակ Տօքթ/ռ Սամուէլ Լա'մէոդ։ Թարգմանեց Բիւզանդ Մ. Պօղոսեան։ Ի. Պօլիս, տպագր. Մարգարեան, 1887. 8°, 168 էջ։*

ԼԱՄԵՆՆԻ (Lamennais). — *Դիրք ժողովրդական. Թարգմ. Մ. Ալէմեան։ (Ազգ. ժողովրդական Մատենն. արդեամբ և գործակցութեամբ Արդիկ Լիֆնեան Փէմճեանի. մասն երրորդ)։ Ի. Պօլիս, տպագր. Թիրիմեան և Ընկ., 1870. 8°, 144 էջ։*

— *Խաւք մատուռակիոյ ուրուք.* Paroles d'un Croyant). *Թարգմանեաց Ի. Յ. Պէրպէրեան։ (Դարձուածէր ընկերութեան զորձ առաջին)։ Ի. Պօլիս, ի տպ. Յ. Փափազեան, 1871. 8°, ժե + 159 էջ։*

«Հաւատք, յոյս և սէր», «Կարեւորութիւն աղօթից» «Ապարանքն», տես «Ցոգակաքաղ հատուածք յատարագի մատենագրաց»։ — «Մեռեալք» Թրգմ. Յարութիւն ոսկեվազ կեամ

բիւ քհեան), Ամօս 1867, էջ 202. Անմահութիւն հոգւոյ» (թրգմ. Մագուռա Սարկ. Յ. Մագուռեան), 1870, էջ 84, Երկրագունտ 1870, էջ 198, եւն։

ԼԱՄՊԻՐ (Սէն, — * *Յիշատակք աշխարհային աւուրց*։ Ակնկոյրք։ Բազմավէպ 1875, էջ 325։

ԼԱ ՄՕԼԻՆԱՒԱ. — Տես ՏԱՇ կ.։

ԼԱՅԻՒՍ (*Փիլիպպոս*). — *Պատմութիւն. Նայողէոն մեծի ժամանակէն պատմական նորավէպ։* Թարգմանեց Հ. Գրիգորիոս Վ. Խալէմքեարեան, ի Մխիթ. Ուխտէ։ Հանդ. Ամսօրեայնէն. Բանոյ. և կրթ. տետրներ, Հատ. Ա.)։ Վիէննա, Մխիթարեան տպ. 1888. 8°, 148 էջ.

Գրնագ. Հիւրման ի Թերթին Litteralcentralblatt. 1892, թ. 1626–7. Թրգմ. Հանդ. Ամս. 1893, թ. 8, և Արձագանգ 1892, թ. 136։

— *Խալ ու ծուիլ. վերջին ժամանակներէն վէպ մը.* Թարգմանեց Հ. Գաբրիէլ Մկնէվիչեան, ի Մխիթ. Ուխտէ Բան. և կրթ. տետր. Հատ. Բ.)։ Վիէննա, եւն. 1890. 8°, 247 էջ։

ԼԱՅՈՏ (*Արթուր* — Arthur Leist). — * *Die Volkssänger in Vorderasien.* Mag. Litt. Inund Ausl. 1889, թ. 17. էջ 265–268. (Յառաջակոմսն Ասիոյ (հայ) ժողովրդական երգիչները։

— * *Armenische Lyrik*, անդ, թ. 12, էջ 183–186. (Հայկական քնարերգութիւն։

Լայոտ Մատենագրական նախագիծ գործի մասին, որ Արթար Յովհաննիսեանի անուանութեամբ հրատարակուած Հայմատենադարանի (Armenische Bibliothek) երկրորդ հատորը կը կազմէ, կը գրէ Շրեմպֆ. (« Հայկ. Լուսին.» էջ 275)։

«... Մատենաւոր մտադրութեան արժանաւոր կրնանք համարիլ այս Մատենադարանին երկրորդ հատորը, Ա. Լայոտի երկասիրած Մատենագրական նախագիծը զոր յիշեցինք։ Տասն յօդուած ունի, և են խորագիրքն, 1. ժողովրդական քերթող մը Պայրէնովայ, կամ Լուսպնագործ բանաստեղծն Տփխոյ, մեռեալ ի 1795, որոյ քերթուածք հրատարակուեցան Հաճէվերդեանի ձեռքով ի 1852։ Հետաքրքիր մը որոյ ուսումնասիրութեամբ, ինչպէս քիչ նուքը պիտի տեսնենք, յօրինեց Պետերմանն իր գրուածքը Տփխոյ գաւառաբարբառին վրայ։ – 2. Յովսէփ Պատկանեան, և իր այլ և այլ քերթուածոց ի գերման լեզու չափական թարգմանութիւնը. ինչպէս՝ Հոգւոյն մէկը, Սիրելիք օգնականք հասէք, Մայր Աստծոյ պատասխանը, Հայ պղինձ։ — 3. Հ. Ալիշան, և թարգմանութիւն Պլուդոյ Աւարայրի կռուած իր մէկ քերթուածին։ – 4. Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, Մխ. հայկական գրականութեան, հանգերձ քանի մի նմոյշներով իր քերթուածոց։ – 5. Աւետեան, որոյ վերայ խօսեցանք նախընթաց հատուածին մէջ։ – 6. Ներսէս Մխիթարեանց սրբատուրց։ – 7. Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Ակվազովեան, եղբայր հոչակաւոր նկարչին Թէոդոսիոյ Կրիմու, որոյ հրաշալի քերթ նկարք քիչ յառաջ ի տես գրուեցան ի Լոնտրա։ – 8. Գաբրիէլ Սունդուկեանց հնչնական ճարտարախօս և երգիծախօս կատակերգութիւնեաց։ – 9. Հայկական լրագրական մամուլը։ – 10. Գեր. Խրիմեան Հայրիկ ի Magasin für die Litteratur des Ind-und Auslands լրագրի, ի 22 մարտ 1890 (Տրեզտ. թիւ 12 յ'էջ 183–86) Լայոտի յօդուած մը հրատարակեց հայ քնարերգակ քերթուածոց վերայ, չափական թարգմանութեամբ ի լեզու գերմանական ազգային այլ և այլ քերթուածներու. ինչպէս Սիմեոնաց, կռունկ, Հառաչք ի վերայ գերեզմանի մոեւոյին՝ վաղամեռիկ Պետրոսի Դուրեանի»։

— *Armenische Dichter*. Uebersetzt von A. L. Dresden und Leipzig. Pierson's Verlag, 1898, 8°. S. 83.

Հանդէս Ամս. (1898, էջ 343) կը գրէ. «Յառաջակոմսն Ասիոյ ժողովրդոց բանաստեղծութիւնը սրչափ ալ հին ըլլայ, Հայոցն իրաւամբ հետգին կը համարուի – մեծ ալ նկատի բանաստեղծութիւնէն սակաւաթիւ, այլ մեծապարգ բնկերներ մինչև հասած ըլլան մեզի։ Մրգեն տանեակ տարիներ յառաջ՝ քննութեան ու հետազոտութեան նիւթ եղած են այն բնկերները թէ մերայնոց և թէ օտարազգիաց կողմանէ. Մեր հին բանաստեղծութիւնը, որ գրեթէ միայն ճկեցական է, նմանապէս անծանօթ մնացած չէ իրապարզոց։ Գիտի մը ուսրիէ ի վեր մանաւանդ որ կերպով մը կայ Հայոց նոր ու նորագոյն բանաստեղծութեանն ալ ծանօթանալու։ Այս կամ այն ուղ քիչ բան թարգմանուած չէ Հայոց նոր ու նորագոյն բանաստեղծներէն։ Ա. Լայոտ իր հատորոյն սրչափ ալ այս ձեւի մէջ առաջին փորձը համարի, սակայն առաջինը չէ, գոնի գի երկու տարի յառաջ արդէն հրատարակած էր A. S. Blackwell իր «Armenian poems»ն՝ առաւել հոխ բովանդակութեամբ։ Պէտք ենք ոակայն կանխել բսել, թէ՝ սրչափ կ'երեւայ, այս Երկու հատորներ թարգմանութիւնք իրարմէ տարբեր նպատակ ունին։ Երկրորդ Blackwell քանացած է աւելի «ազատ» երգերը հաւաքելու, մինչ Լայոտ իրեն նպատակ դրած է ընդհանրապէս հայկական նոր ու նորագոյն բանաստեղծութեան հաշակն առնուլ տալ Եւրոպացոց։

«Շատ բաղձալի էր որ Լայոտ մեզ կոդմանէ աւելի ընդարձակ բոնած ըլլար հայ բանաստեղծներու շրջանակն՝ ունչ տալով նաեւ հայերանդնախ, Կոստանդնուպոլի, Խրեզացոց, Կիլիկեցիներ, Պարսկահայ, Թիֆլիսեցիներ, Պուլկարիայի, Լեհաստանի եւն բանաստեղծութեանց, և մեզմէ կոդմանէ առնուած կատարելագոյն մէջ լաւագոյն ընտրութիւն բրած ըլլար նուազ յարգի կատարելագոյն տեղ առաւել յարգի տեղ առնելով։

«Յոդուածդիս վրայ գաղափար տալու համար յառաջ բերինք բովանդակութեան էական մասունքը։ Առաջին էջը բռնած է Ակնկոյրի (Պ. Մատենագրեանի) «Լսան Հայաստանի երգ»ին վերջին տան թարգմանութիւնը։ («Ինչ ազգ որ աշտարակներ չունի...»)։ Ապ յաջորդեն Դուրեան («Իմ քաջը», «Ինչ կ'ըսէն», «Դիւցազնական մը», «Մե՜ս», «Հեծեծմունք», «Լ'ամ», «Իմ հանգիստը»), Պատկանեան («Մի կարծէք որ ես...», «Հազարէն մէկը», «Սիրոյ երգ» սկիզբը միայն, «Հայոց աղջիկ», «Թիթիւնիկի քէֆ», «Իմ երգը», «Փետրվարի»), Պէշիկթաշլեան («Նոյնչ աշխոյժ կերպարան», «Պնացէք իմ սապ», «Ո՞ւր էր թէ գիփիւռիկ...», «Գարուն»), Ալիշան («Մրմունջ», «Պլուզէն Աւարայրի»), Հ. Զապաղեան (երկու կտոր), Յովհաննիսեանց (Կ'ուզէի լինել», «Երազն էկաւ լսփին տալով» երկու տուն), Դաղոնեան («Յիմնական, ծիծեռնակ»), Շահագիզ («Հանգիստ իմ անոյշ» և ուրիշ կտոր մը)։ 43–44 էջ փոքրիկ գրուեթիւն մըն է, որ ուշադրութեան վրայ ծանօթութիւն կու տայ։ Ապա կու գան Սպենտիարեան «Երբ ինձ անգամ կալ», «Ամէն սագի մէջըն...», «Ելլուզի հիգ լաց խելի», «Կ'ուզէի լինել», «Գուն էն հիւրին խ», «Աչխարհումս ախ չ'կամ քաշի», «Խոսմամ աշխարհ պտուտ էկայ»), Թումանեան, Ալպար («Ասում իս դիմացիր») Պատկանեան, Գիւտա Ալտունեան՝ կը յաջորդեն ժողովրդական երգերը։ Յի-

չենք մեկ յանին. « Կոտոկ ուսոմ կու գաս », « Ինչ մար ի վայսմեռիկ որդին » (Քնար. հայկ. էջ 142), « Սուգ գաստ մեծի իշխանի (անդ. էջ 131), « Երգ արապի » (անդ. էջ 150)։

« Վայով այս բանասանեղծու իմեանց գերմ. Թարգմանու իմեան՝ ըսելու ենք իմ մեր գեղարուեստական գրականու իմունը հակադրապիլ կը յառաջադիմէր, եթէ մեր ասէն Թարգմանիչներն ի լայսու ըլլային։ Թարգմանու իմեանց մեծագոյն մասը բնագիրներէն չատ աւելի սահուն, կանոնաւոր ու կենդանի են. չատ հաճոյական կը դնեն աշուղներու բանասանեղծու իմեանց Թարգմանու իմիւններն և կը գարմացընեն, վասն զի հաւանական չէ իմ ասէն կրնենալ հայ կարենար Կայեսարի–Գյովպի ու նմանները լեզուն հասկընալ։ Թէ ինչ ինչ տեղ Թարգմանչին կարելի եղած չէ հայերէնի դիմն ու հոգին առանց տկարացընելու պատկերացընել, բնական համարելու ենք այսպիսի աշխատու իմեան դժուարու իմիւններն աչքի առջեւ ունենալով։

« Կը մաղթենք որ տեսուր չատ ընդունելու իմեն գտնէ և քիչ աւելնէն Թարգմանիչն Բ. ապագրու իմիւնն ի լոյս հանէ՝ իր խոստման համաձայն բազադատ իմիւնը հոխացընելով »։

ԼԱՅՏՖՈՒՏ (Յովսէփ Պ. = Joseph Barber Lightfoot *անգլիացի*).

Շրջմակի կը գրէ (353), « Վաստակաբաշխական ուսմանց տեսակիւով հայերէն լեզուի ուսման և աւելի եղած ուրիշ ակնկալական մը անգլիական ակնկալեցաւ, Տրհատի եպիսկոպոսն Պ. Յովսէփ Լայտֆուտ (Joseph Barber Lightfoot. 1828–1890), և հրատարակեց երկսախրատիւն մի Վաստկական հարց վրայ, և առանձնաբար Սրբոյ Իգնատիոսի եւ Պոլիկարպոսի, և ապագրեց ի Լունտն ի 1885 (Macmillan)։ Հայկական Թարգմանու իմեան Իգնատեան Թղթոց առ Եփեսացիս, Յովմայեցիս, Ցմիռնացիս, առ Պոլիկարպոս. գորս հայրապետական Անտիոքայ իր ի Շոռմ գտանապարհորդու իմեան առեն գրած էր, և ուր կ'երթար գալանց մարտիրոսական պատկին արժանաւոր ըլլալու. արդէն ապագրուած էր ի 1847, քիչ ետև յառաջագոյն մեր այս գրուածին մէջ յիշատակած ենք, ի վեհերիանալ, մի Լունդն տարեդարձի մէջ յորում Լուիէմ Վիլբրան ապագրեր էր իր Իգնատեան հատարտը (Corpus Ignatianum) յոյն, յատին, ասորի լեզուներով և անգլիական Թարգմանու իմեամբ Լունտն, առ Rivingtonի։ Այս Թղթոց ոմանց հարագատու իմիւնք դեռ խնգրական են »։

ԼԱՆԳԼՈՒԱ (Վիկտոր = Victor Langlois *ֆրանսացի*). — *Essai sur les monnaies des rois arméniens de la dynastie de Roupène* par V. L. (Extrait de la *Revue Archéologique*, VIIe année). Paris, 1850. 8°, p. 40. (*Գրաւեսներու 3 տախտակներով*)։

— *Lettre à M. Reinaud*, membre de l'Institut, sur une contremarque en caractères arméniens, frappée sur une monnaie de Dicran IV, et sur une pièce inédite d'Ochin. (Extrait de la *Revue Archéol.*, VIIIe année), p. 8.

— *Numismatique générale de l'Arménie* par V. L., membre de l'Académie Impériale d'Archéologie de Saint-Pétersbourg, de l'Institut des Langues orientales de Moskou, associé-correspondant de l'Académie-Royale des Sciences de Turin; chargé par le Gouvernement français de l'Exploration scientifique de la Petite-Arménie pendant les années 1852–53. Paris, MDCCCLIX (— 1859). 4°, p. 87 (*և 6 տախտակներ*)։

Զոնաց Ակոբեանդր Բ. կայսեր Թուխոյ։

« Avant-Propos »ն կ'ըսէ. « L'ouvrage que nous offrons au public savant embrasse l'ensemble de la numismatique de l'Arménie c'est-à-dire la totalité des monnaies frappées par les rois des différentes dynasties qui régnèrent successivement sur les régions avoisinant les montagnes de l'Ararat et du Taurus.

« C'et ensemble se divise en deux parties: la *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*, comprenant les monnaies frappées par les divers souverains de ce pays, sous la première et la deuxième dynasties; et la *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*, qui a pour but de faire connaître les médailles des rois Goriguéens, Roupéniens et Lusignans.

« La deuxième partie de cet ouvrage a déjà été publiée en 1855, et, depuis cette époque, nous n'avons eu à enregistrer aucune découverte nouvelle, si ce n'est toutefois une pièce d'argent de Léon II, premier roi Roupénien de la Cilicie, que nous avons publiée dans la *Revue archeologique*.

« Nous avons fait tous nos efforts pour rendre notre travail aussi complet que possible, et nous avons l'espoir que cette monographie, qui comble une lacune importante dans la numismatique de l'Asie, offrira quelque intérêt. C'est dans ce but que nous la soumettons avec confiance à l'examen des amis des études orientales ».

Իսկ Յառաջաբանը կ'ըսէ. « La numismatique de l'Arménie n'a jamais été décrite dans son ensemble, et, bien que les savants, qui se sont occupés du classement des monnaies des rois de l'Asie, aient souvent publié des pièces appartenant à la série des rois d'Arménie, jusqu'à présent aucun travail d'ensemble n'avait été tenté sur cette matière. Il est vrai que la numismatique de l'Arménie ne présente pas, comme celle des autres empires de l'Asie, une suite non interrompue de princes dont les médailles se rencontrent en grand nombre dans les cabinets numismatiques; au contraire, les monnaies de l'Arménie sont rares, et les lacunes qu'on remarque dans les collections ont été sans doute une des causes principales qui ont empêché les savants d'entreprendre une description complète des monuments qui composent la numismatique de l'Arménie.

« En outre, le classement de plusieurs médailles offrait aussi de notables difficultés; les monnaies des rois homonymes semblaient être un obstacle à l'attribution de beaucoup d'entre elles, et, de plus, les numismatistes avaient introduit, parmi les médailles de l'Arménie, des pièces qui, à n'en pas douter, appartiennent à d'autres séries. Ainsi, par exemple, on était convenu d'attribuer à un roi d'Arménie, peu connu dans l'histoire et que Dion Cassius appela Mannissar, une médaille qui, après une foule de discussions, est aujourd'hui restituée à Adinnigaïs, prince arabe de la Mesène.

« Toutes ces difficultés, que la science moderne a résolues, ne sont plus un obstacle maintenant à la publication d'un travail d'ensemble sur la numismatique arménienne, et les causes qui ont si longtemps fait hésiter les numismatistes n'existant plus, il ne nous a point paru téméraire de reprendre leurs travaux, en tenant compte des découvertes modernes et en offrant aujourd'hui aux savants, les résultats d'une étude consciencieuse et approfondie sur un sujet qui, jusqu'à présent, avait été jugé presque inabordable.

« On verra, en lisant l'introduction que nous avons placée en tête de notre travail, le rôle important que joua l'Arménie dans l'histoire de l'Asie; les commencements et les développements de ce royaume; des détails sur la religion des anciens Arméniens et sur leur idiome. Ces questions, qui ressortent un peu du cadre qui nous était imposé par le titre même de l'ouvrage, nécessitaient cependant quelques développements, pour que le lecteur pût se rendre compte des affinités que la nation arménienne avait, dans l'antiquité, avec les autres peuples ses voisins.

« Nous avons tracé dans un paragraphe spécial les grandes divisions de la numismatique de l'Arménie, et nous avons établi le principe qui sert à reconnaître de prime-abord les monnaies arméniennes de celles des autres souverains de l'Asie. Toutes ces questions, présentées sous un jour nouveau, offriront, nous l'espérons du moins, quelque intérêt à nos lecteurs.

« Nous n'aurions point conçu l'espoir de mener à bonne fin le travail que nous avons entrepris, si nous n'avions été secondé dans nos études par la bienveillance toute particulière de S. M. l'Empereur de Russie, qui a bien voulu prendre sous son haut patronage la *Bibliothèque historique arménienne*, et en accepter la dédicace.

« Notre ouvrage, qui fait partie de cette grande collection, dont un volume a déjà paru, est destiné à servir de complément aux historiens nationaux qui ont écrit à l'époque des Sassanides, et dont les récits embrassent toute la période de temps qui s'est écoulée depuis l'origine de la dynastie d'Haïg jusqu'à la conquête de l'Arménie par les Perses et les Arabes.

« En terminant, qu'il nous soit permis d'exprimer à S. Exc. M. le comte de Lazareff, le protecteur des études arméniennes en Europe, à Agop-Effendy, conseiller de l'ambassade ottomane à Paris, et à notre savant ami, M. Édouard Dulaurier, le fondateur de la bibliothèque historique arménienne, toute notre reconnaissance, pour les encouragements et les conseils qu'ils n'ont cessé de nous prodiguer toutes les fois que nous avons eu recours à eux, dans l'intérêt de la tâche que nous nous sommes imposée ».

Բովանդակութիւն. Introduction. – 1. Prolégomènes. – 2. Religion. – 3. Écriture. – 4. Numismatique. — Première Dynastie. – I. Haïciens. – Tiribaze. — II. Dynasties Collatérales. – 1. Royaume arménien de Samosate. – Samès. – 2. Royaume arménien d'Arsamosate. – Arscham (Arsamès). – Xerxès. – Abdissar. – 3. Royaume de la Petite-Arménie. – Mithridate. — Deuxième Dynastie. – Arsacides. – I. Branche. – Rois de l'Arménie proprement dite. Tigrane Ier, le Grand. – Artavazt. – Alexandre. – Tigrane II. – Tigrane III et Érato. – Vononès. – Artaxias. – II. Branche. – Rois de l'Osrhoène. – Maanou VIII, fils de Maanou VII (Mannus). – Maanou, prince inconnu dans l'histoire. – Abgar VIII. – Abgar IX, Sévère. – Maanou IX. – Abgar X. – Abgar XI. – Appendice.

— *Supplément à la Numismatique des Croisades.*

— *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*, par V. L., membre de l'Institut des langues orientales de Moscou, chargé par le Gouvernement français de l'exploration archéologique de la Petite Arménie pendant les années 1852–53. Paris, 1855. 4°, XII + 110. 7 տախտակիներով։

« ... Mon voyage dans la petite Arménie, accompli sous les auspices du gouvernement, m'a permis de réunir de nombreux monuments sur les lieux mêmes, de les comparer entre eux, et d'arriver enfin à donner une description plus complète et plus exacte que je n'avais pu le faire dans un simple essai.

« Pendant mon séjour à Constantinople, j'ai pu étudier à loisir la riche collection de monnaies arméniennes formée par le tchelebi Sèropé Alischan, jeune et savant Arménien passionné pour tout ce qui se rattache à l'histoire de son pays, et qui possède un des plus riches médaillers de monnaies roupéniennes que j'aie vus. Sèropé Alischan a eu l'obligeance de me montrer sa remarquable série de médailles, et m'a autorisé à publier les plus intéressantes, que j'ai comprises dans mes descriptions, et dont on pourra apprécier la valeur.

« Un travail récent sur les monnaies roupéniennes, et qui a suivi le mien de quelques mois seulement, a fait connaître plusieurs pièces ou variétés dont je n'avais pas eu connaissance lors de l'impression de mon Essai; je veux parler de la notice du R. P. Sibilian, religieux mékhitariste de Vienne, qui cultive avec succès l'étude de la numismatique arménienne. J'ai emprunté à ses descriptions quelques détails qui ne manquent pas d'intérêt.

« J'aurai atteint le but que je me suis proposé en publiant cet ouvrage, si je parviens à faire admettre quelques-unes des attributions nouvelles que je propose, et qui m'ont été suggérées par l'étude d'une grande variété de monuments, en partie trouvés par moi à Sis, capitale de la petite Arménie au moyen âge, à Tarsous, Gorighos, Selefké, Lampron, Missis, Anazarbe, Adana et Aïas.

« Les médailles que j'ai recueillies dans mes différentes excursions, et dont beaucoup sont inédites, offriront, je l'espère, de l'in-

térêt aux personnes qui s'occupent de numismatique orientale, et devront engager les antiquaires à recueillir avec soin toutes les pièces arméniennes qui pourront leur venir de l'Orient, et particulièrement de la Karamanie.

« Plusieurs antiquaires ont reconnu l'utilité de donner place à ces médailles dans leurs collections; ainsi, S. E. Ismaïl Pacha, à Constantinople, MM. le commandeur de Khœne, à Saint-Pétersbourg, le docteur Orta, à Adana, le marquis de Lagoy, à Aix, et mes excellents amis Frédéric Soret, à Genève, et C. Rollin, à Paris, auxquels je dois la communication de pièces importantes, possèdent des séries fort remarquables.

« Le cabinet des médailles des religieux mékhitaristes de Saint-Lazare, à Venise, celui du couvent arménien de la même règle, à Vienne, le musée royal de Prusse, le British-museum, le musée de l'Ermitage et l'Institut asiatique de Saint-Pétersbourg, enfin le cabinet des médailles de la bibliothèque impériale de France, sont les plus riches dépôts renfermant des médailles arméniennes frappées pendant le moyen âge dans la Cilicie.

« Il est important de réunir les pièces qui appartiennent à cette série; car il est certain qu'on devra rencontrer encore des monuments inédits qui combleront des lacunes et serviront à corriger des erreurs toujours possibles au début d'une étude nouvelle, remplie de difficultés notables et de problèmes qu'une attention soutenue peut seule résoudre.

« Ainsi que le porte le titre de cet ouvrage, on trouvera, dans les descriptions qu'il contient, la série des monnaies d'Arménie frappées pendant le moyen âge, c'est-à-dire les médailles des rois Gorigucens ou de l'Albanie arménienne, des thakavors Roupéniens et des princes français de la maison de Lusignan. Si j'ai passé sous silence les dynasties arméniennes Bagratide de Kars et Azdrounienne du Vasbouragan, c'est qu'il n'existe point de médailles des princes de ces différentes familles dans les collections, et il est même présumable que les dynastes dont je viens de parler n'ont jamais fait frapper de monnaies ».

Բովանդակութիւն. Avant-Propos. – Introduction. – I. Bibliographie de la numismatique arménienne. – II. Considérations générales sur les monnaies d'Arménie. – III. Noms et valeur des monnaies arméniennes. – A. Monnaies d'or. – B. Monnaies d'argent. – C. Monnaies de billon. – D. Monnaies de cuivre. – E. Monnaie d'un métal incertain. – Pièces justificatives. – Rois Bagratides de l'Albanie arménienne. – Gorig IV. – Princes arméniens de la famille de Roupène. – Thakavors de la dynastie de Roupène, et description de leurs monnaies. – Léon II. – Isabelle et Philippe. – Héthum et Isabelle. – Héthum et Kaikobad. – Héthum et Kaikosrou. – Héthum seul. – Léon III. – Héthum II. – Thoros III. – Sempad. – Constantin II. – Léon IV. – Ochin. – Léon V. – Rois français de la maison de Lusignan, et description de leurs monnaies. – Constantin III. – Guy. – Constantin IV. – Pierre. – Léon VI. – Monnaies incertaines. – Rois français de Chypre de la maison de Lusignan, titulaires du royaume d'Arménie, et description de leurs monnaies. – Jacques II. – Supplément (Héthum II). – Supplément au III de l'introduction.

— *Monnaies inédites de la Cilicie.* Paris, 1854?

— *Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et de la Petite-Arménie,* pendant les années 1852–53. Paris, Imprimerie Impériale. MDCCCLIV (— 1854). 8°, p. 55.

Սկիզբը հետեւեալ նամակը կայ առ Նախարարն.

« Monsieur le Ministre, Par un arrêté du 7 mai 1852. Votre Excellence a bien voulu me charger de l'exploration de la Petite-Arménie, royaume fondé au moyen âge dans la partie de l'Asie Mineure connue sous le nom de *Cilicie.*

« Dans un espace de huit mois, j'ai parcouru tous les points accessibles de cet ancien royaume chrétien, qui, par suite de la conquête musulmane sur les princes français de la maison de Lusignan, forma de pachalick d'Adana, et, pour partie seulement, ceux d'Itschil, de Konieh et de Marach.

« Dans le cours de mes excursions, j'ai visité successivement les points historiques de la Petite-Arménie, et par un examen attentif, j'ai pu me mettre en mesure de décrire à Votre Excellence ce qui reste des villes et monuments des temps anciens.

« Je commencerai par la Cilicie Trachée, et j'ajouterai à la suite de la notice, dont diverses cités feront le sujet, quelques-unes des inscriptions que j'ai découvertes*, tant sur les restes des monuments anciens que sur des fragments de marbre ou de pierres épars dans les ruines.

« Si plusieurs de ces inscriptions sont incomplètes, ce n'est pas seulement à l'action des siècles qu'il faut en attribuer la cause, mais encore aux musulmans, qui, lors de la conquête, et pour faire disparaître ce qui leur rappelait la domination étrangère, en martelèrent un assez grand nombre ».

Բովանդակութիւն. Holmi, (Cheyr-Houran). Le Promontoire Sarpédon. Sélefké (Echelle). Séleucie-Trachée (Sélefké). Kalo-Coracesium (Perschendé). Tatli-Sou. Corycus (Gorighos). Antre Corycien. Elaeusa-Sébaste (Aïasch). Kannidali (Ancienne ville ruinée). Route de Aïasch à Lamas, par le bord de la mer. Ak-kalah-Aïasch. Ak-kalah-Lamas. Route de Kannidali à Lamas, par les montagnes. Lamas. Téfing-Kalessi (Château de Fusil). Ol-

* (M. Victor Langlois vient de publier le Recueil de toutes les inscriptions qu'il a découvertes pendant son voyage en Cilicie. – Paris, Leleux, 1854; in 4°).

ba. Route de Lamas à Pompeïopolis. Soli-Pompeïopolis (Akmoun). De Pompeïopolis à l'embouchure du Cydnus. Anchiale. Tarse. Le Dunuk-Dasch. I. Description du monument. II. Plan et dimensions. III. Fouilles faites au Dunuk-Dasch. IV. Opinion des voyageurs sur le Dunuk-Dasch. V. Le Dunuk-Dasch considéré comme monument funéraire. VI. Position d'Anchiale. VII. Confusion des monuments de Sardanapalo Ier et de Sardanapale II. VIII. Conclusion. Le Kusuk-kolah. Manaz (Saint Manassès). Nemroun (Lampron). Portes de Cilicie (Kulek-Boghaz). Podandus (Bozanti). Mopsuerène (Mezarikolou-Khan). Adana. Sis. Anazarbe (Aïnvarza). Route d'Anazarbe à Mopsueste. Mopsueste (Missis). Kourd-Kalah. Aegée (Aïas). Terkichen. Mallus (Karadasch-Burun). Mégarse.

— * *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus.* 1852-53. Texte et dessins inédits. *Le tour du monde*, Tome III. 78e liv. p. 401-416. — V. 125e liv. p. 321-336.

Բովանդակութիւն. Court avant propos géographique et historique. Itinéraire. – Excursion dans la Cilicie de Trachée. Le rocher du Fusil. Eleousa. Un orage dans le Taurus. Sélefké (Séleucie); ruines; irrigations: apiculture. Un Turc consul d'Angleterre. Un gouverneur peu hospitalier. – Kalo Koracésium. Un ruban de coquillages. Tatli Sou (source d'eau douce). La nécropole de Coryeute (Kurko). – L'antre Coryeien. Une maison inhabitée. Bibliothèque et guitare. Une porte antique. Eleousa (Sébaste). Ruines de Sébaste à Lamas. Le Dumbulek. Nemroun, ancienne Lampron. Kulek-Maden. Un défilé. Kulek-Kalessi. Forteresses. Un camp de Bandits. L'Annacha-Kalessi. La vallée de Besanti. Le pont blanc. Adana. – Départ d'Adana. Sis. Le couvent arménien de Sis; son trésor. Zeithoun et Hadjin. Anazarbe. Retour à Tarsous. – Arrivée à Mersine. Le lazaret. La ville de Tarse. Son aspect. Ses ruines. Population de Tarsous. Un mariage grec. – Les ruines de Pompeïopolis, de Coryeus, d'Anamour et de Celenderis. Les Turkomans et le pacha gouverneur. – Les Farsak-oglou. La danse du sabre. Missis. Tumlo-Kalessi. Aïas. Chasse au buffle dans les marécages de la plaine Aléienne. – Un baptême arménien à Tarsous. – Antiquités de Tarsous. Le tumulus et le tombeau de Sardanapale. – Biographie de Bothros Rok, mon compagnon de voyage.

— *Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes* de la Cilicie, recueillies par V. L., Membre de la Société Asiatique de France... Inscriptions antiques, restituées et traduites par Louis Delatre. Inscriptions arméniennes traduites et commentées par V. L. Paris, 1854. 4°, p. 59.

Յառաջաբան կ'ըսէ. «La mission archéologique que voulut bien me confier, en 1852, S. E. le Ministre de l'Instruction publique, n'eût pas été complète, si je ne me fusse occupé de la recherche et de l'examen des monuments épigraphiques qui se trouvaient en assez grand nombre sur les divers points de la Cilicie que je devais parcourir. Pénétré de l'importance de cette partie de ma mission, je ne négligeai aucune occasion de grossir le plus possible le recueil que je publie aujourd'hui.

«L'itinéraire que je suivis était tracé de telle manière que je devais explorer successivement, non pas seulement les villes de cette intéressante contrée, mais encore les localités ruinées et abandonnées dont l'emplacement, bien que mentionné dans quelques géographies, pouvait donner lieu à des doutes.

«Je quittai Tarsous dans les premiers jours d'octobre de l'année 1852, et prenant la route de la Cilicie-Trachée que je voulais explorer la première, parce qu'à cette époque de l'année elle offrait plus de facilités qu'en toute autre saison, je visitai d'abord Pompeïopolis, puis Lamas, Elæusa (Sébaste), Coryeus, Pseudo-Coracésium, Séleucie, etc. Dans chacune de ces villes, je vis bon nombre d'inscriptions que je copiai avec un soin minutieux, en apportant à ce travail une attention d'autant plus nécessaire, que la plupart étaient dans un état de dégradation ou de mutilation qui laissait beaucoup à désirer.

«Dans une deuxième excursion, je me dirigeai sur Adana, Sis, l'ancienne Flaviopolis, Anazarbe, Mopsueste, Aégée; j'y recueillis moins d'inscriptions que dans la première, mais elles me présentèrent un véritable intérêt sous le rapport des monuments.

«Tarsous et ses environs, les Portes de la Cilicie, et d'autres localités, m'offrirent aussi un assez bon nombre d'inscriptions

«De retour en France, je pris dans le *Corpus Inscriptionum graecarum* de Boeckh et dans les Recueils de Bailie* et de Barth**, les textes épigraphiques des villes de la Cilicie que j'avais explorées, et j'y joignis une collection d'inscriptions toujours relatives à la même contrée, que M. Ph. Le Bas, membre de l'Institut de France, avait obligeamment mise à ma disposition, et qu'il tenait de M. le consul Borell de Smyrne.

«Ces inscriptions réunies me donnèrent un total de cent quatre-vingt-deux textes différents, dont plus de cent trente, provenant de ma mission, sont inédits.

«Je ne me suis pas borné à donner les monuments des époques grecque et romaine, j'y ai ajouté les inscriptions byzantines et arméniennes. Ces dernières sont peu nombreuses, et appartiennent toutes aux temps de la dynastie Roupénienne, c'est-à-dire à l'époque des Croisades.

---

* *Fascicul. Inscr. graec.* Londres, 1852, 3 vol. in-4°.

** *Mus. Rhen.*, VII, 1849.

« Un pareil travail, hérissé de nombreuses difficultés, et qui jusqu'ici n'était point entré dans le cercle de mes études, m'obligeait à recourir aux lumières des savants, afin d'éviter des erreurs dans lesquelles il était difficile de ne pas tomber; je m'adressai à M. Louis Delatre, helléniste distingué, qui avait longtemps voyagé en Grèce, et qui consentit à s'associer à la publication que j'avais entreprise. Non-seulement M. Louis Delatre restitua la plupart des textes grecs, mais encore il traduisit la plus grande partie des inscriptions, tâche d'autant plus ardue qu'en général les textes étaient fort endommagés, ce qui ne permettait d'en expliquer le sens qu'avec des peines inouïes. J'eus aussi recours, pour quelques inscriptions, à notre savant épigraphiste, M. Ph. Le Bas, qui voulut bien enrichir mon recueil de quelques notes, et revoir avec moi les épreuves de l'ouvrage en l'absence de mon collaborateur, qu'une circonstance tout-à-fait imprévue obligea de faire un voyage en Orient. M. Ph. Le Bas, dont les savants apprécient la critique éclairée, a restitué entièrement le texte de la quarante-neuvième inscription, dont l'importance est grande pour l'histoire de Tarsous à l'époque impériale. En offrant ici l'expression de ma gratitude au savant académicien, je remplis un devoir, et avec d'autant plus d'empressement, qu'il s'allie au respectueux attachement que je lui ai voué. Le R. P. Gabriel, préfet des études au collége arménien de S. Mouradian à Paris*, et M. Ed. Dulaurier, professeur à l'école des langues orientales, ont, de leur côté, concouru avec une obligeance parfaite au déchiffrement des inscriptions arméniennes, travail qui exigeait une attention soutenue et une connaissance approfondie de la langue arménienne, en raison de l'enchevêtrement des lettres et de l'état de mutilation des textes.

« Malgré tous les soins donnés à ce recueil, peut-être y trouvera-t-on quelques points prêtant à la critique, de ces imperfections qu'il est difficile d'éviter en pareille matière, et dont on pourra d'ailleurs s'expliquer les causes, si l'on tient compte de l'état de dégradation dans lequel étaient les inscriptions qui le composent, et des difficultés qu'il a fallu surmonter pour se les procurer ».

Բովանդակութիւն. Préface. – I. Ægée (Aïas). – II. Mallus (Karadasch-Burun). – III. Mopsueste (Missis). – IV. Keferbina (près Missis). – V. Voie romaine de Mopsueste à Anazarbe. – VI. Anazarbe (Anavarsa). – VII. Sis (anc. Flaviopolis). – VIII. Hadriana Adana (Adana). – IX. Tarse (Tarsous). – X. Nécropole de Tarse (Kusuk-Kolah). – XI. Voie romaine de Tarsous au Kulek-Boghaz (Portes de Cilicie). – XII. Cyinda (Kasanlié). – XIII. Zephyrium (Mersine, port de Tarse). – XIV. Soli, ou Pompeïopolis (Coran-Cheïr). – XV. Olba (près Lamas). – XVI. Lamas (Téfing-Kalessi, près de). – XVII. Ville antique ruinée (Kannidéli). – XVIII. Elaeusa, ou Sébaste (Aïasch). – XIX. Corycus (Curco). – XX. Ile de Coryeus (Curco-Kalah). – XXI. Pseudo-Coracésium (Perschendy). — XXII. Séleucie (Sélefké). — XXIII. Mériamlik (couvent byzantin sous le vocable de Ste Marie). – XXIV. Meidani près Sélefké). – XXV. Port de Séleucie (Liman-Iskelessi). – XXVI. Supplément. Mopsueste (Missis). – Corrections.

— *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la Dynastie Roupénienne*, d'après les documents orientaux et occidentaux conservés dans les dépôts d'archives de l'Europe, par V. L., Membre correspondant de l'Académie royale des sciences de Turin, de l'Inst. Lazareff de Moscou; chevalier de l'Ordre des SS. Maurice et Lazare, de Sardaigne. Présenté à l'Académie le 9 mars 1860. (Mémoires de l'Acad. Imp. des Sciences de St. – Pétersbourg, VIIe Série. Tome III, N°. 3). St. Péters., 1860. 4°, p. 84.

« Avant-Propos » Կ'ըսէ.

« Les contrées traversées par la chaîne du Taurus, et particulièrement la Cilicie, offrent ce phénomène remarquable, qu'à toutes les époques de l'histoire, elles ont été le point de jonction où sont venus se réunir les deux éléments asiatique et européen.

« Placée aux limites occidentales de l'empire de Perse et aux confins des colonies grecques, enclavée de tous côtés par la mer et par de hautes montagnes, accessible seulement par trois défilés célèbres, la Cilicie a été sans cesse le théâtre des grandes luttes et des mémorables événements qui ont tant de fois modifié la face de l'orient.

« La Cilicie ayant été le point du contact où la race persane s'était rencontrée avec les colons venus de la Grèce, et où plus tard devait s'opérer la fusion de ces deux éléments, et par suite le mélange des idées, des coutumes, des religions et des idiomes, on ne sera pas surpris de voir que ce pays offre, plus que tout autre, de bizarres singularités historiques, qu'on rencontre, pour ainsi dire, à chaque page de ses annales.

« Là, où s'était accomplie dans les temps héroïques la réunion des deux races asiatique et hellénique; là, où les mythes des deux peuples s'étaient associés dans une même croyance, on trouve beaucoup plus tard, à l'époque des croisades, la race arménienne venant se mêler à l'élément européen, représenté par les Grecs byzantins et les guerriers francs. De même que les Pélasges arrivèrent les premiers sur cette côte, qui va s'abaissant des sommets du Taurus,

* C'est aussi le R. P. Gab. Aïwazowski, qui a bien voulu me confier les caractères arméniens dont on s'est servi dans cet ouvrage; je saisis cette occasion pour remercier le savant Vartabed, dont les lumières et l'obligeance n'ont jamais fait défaut aux amis de la littérature et de l'archéologie orientales.

se trouvèrent bientôt en présence des dieux et des héros, venus de l'Asie centrale par les défilés des montagnes, et auxquels s'associèrent des colons partis de l'occident: de même aussi les Arméniens débouchant, par bandes compactes, dans les plaines de la Cilicie, vinrent camper aux pieds des châteaux et aux portes des villes occupées par les Grecs, et où bientôt ils étaient rejoints par les armées franques, qui accouraient en Syrie, pour arracher des mains des infidèles le tombeau du Christ.

« C'est dans cette dernière période des migrations survenues en Cilicie, que nous avons puisé les éléments du travail qu'on va lire, et où nous tâcherons de montrer comment la féodalité, apportée par les Francs en orient, vint se placer vis-à vis du système que les Arméniens avaient implanté dans ce pays, au temps de leur conquête; comment enfin ces deux ordres d'idées, en apparence si différentes, finirent par s'amalgamer, par former le système mixte qui prévalut dans les montagnes et les plaines de la Cilicie, pendant toute la durée de la dynastie des Roupéniens et des Lusignan.

« Pour arriver à connaître, dans tous les détails, l'état social et politique de l'Arménie à cette époque, il nous a fallu reconstituer le cartulaire du royaume, et pour cela nous avons réuni, dans un seul registre, toutes les pièces diplomatiques qui se trouvaient disséminées, soit dans les différents dépôts d'archives de l'Europe, soit dans les volumineuses compilations de chartes, qu'on désigne assez généralement sous le nom de *Regesta*, et qui forment un ensemble d'ouvrages assez considérable. On comprend que malgré tout le soin que nous avons apporté à former le recueil à l'aide duquel nous avons entrepris notre travail, beaucoup de documents ont dû nous échapper, et ce qui est plus regrettable encore, c'est que certaines pièces sont aujourd'hui perdues et ne pourront jamais être retrouvées. Les invasions musulmanes en Cilicie, les incendies des villes, des châteaux, des monastères, ont consumé la plus notable partie des documents qui composaient au moyen-âge le grand cartulaire et les archives de la nation arménienne. Ce qui a été sauvé du naufrage se compose de lambeaux épars, provenant des copies de pièces qui étaient délivrées en double aux parties intéressées.

« Quoi qu'il en soit, nous avons essayé de profiter de toutes les indications contenues dans les documents que nous avons recueillis, et c'est grâce aux précieuses notions qu'ils nous ont fournies que nous sommes parvenu à reconstituer, en grande partie du moins, l'histoire sociale et politique des Arméniens de la Cilicie, pendant la domination roupénienne, à établir les bases sur lesquelles s'appuyait le système féodal, introduit dans le pays aux croisades, à donner la liste des grands officiers de la couronne, à fixer la condition des personnes et l'état de la terre, à déterminer les droits du roi, de la noblesse et de l'église, à indiquer les possessions des grands feudataires et des barons, celles du clergé, des ordres de chevalerie établis dans le pays, enfin celles des républiques maritimes de l'Italie, que le pouvoir royal avait concédées, à diverses reprises, aux villes commerçantes de Venise, de Gênes et de Pise.

« Comme le commerce d'importation et l'exportation de l'Arménie, au moyen-âge, eut une grande importance, nous avons traité spécialement tout ce qui regarde le commerce en général, les productions du pays, les douanes et les tarifs, et l'établissement des baïles étrangers.

« Examiner à ces différents points de vue l'histoire de la dynastie roupénienne, tel est le but que nous nous sommes proposé dans ce travail: heureux si nous avons pu retrouver, dans le champ obscur d'un passé oublié, des faits et des noms glorieux, qui renaîtront, nous en avons l'espoir, à la vie de l'histoire. Ces faits, ces brillants souvenirs, sont nombreux, et pour peu qu'on suive la marche de la conquête arménienne et ses progrès successifs, qu'on examine les constitutions de la noblesse et du clergé, qu'on étudie les rapports de l'Arménie avec les peuples de l'occident et les guerres qu'elle eut à soutenir avec les musulmans, on verra si nous avons eu raison d'avancer qu'il existe dans les documents historiques de ce pays des souvenirs d'un glorieux passé! ».

Բովանդակութիւն. Avant-Propos. – Prolégomènes. – 1. Les cartulaires de l'Arménie avant les Roupéniens. – 2. Des cartulaires de l'Arménie sous les Roupéniens. – 3. Dépôts d'Archives qui contiennent des documents relatifs à l'Arménie et bibliographie des chartes roupéniennes. – 4. Renseignements diplomatiques sur les chartes de l'Arménie. – 5. Des actes dont se compose actuellement la série des pièces relatives à la diplomatique arménienne. – 6. Catalogue des chartes d'Arménie et des pièces diplomatiques relatives à ce royaume, dressé par ordre chronologique. — Première Partie. 1. Condition sociale et politique de l'Arménie avant les Roupéniens. – 2. Introduction et organisation du système féodal en Cilicie. – 3. Des grands offices de la couronne. — Deuxième Partie. – 1. Du roi et des domaines de la couronne. – 2. De la noblesse et des domaines des barons. – 3. Du clergé et des domaines ecclésiastiques. – 4. Des ordres religieux établis lors des croisades, en Syrie, et de leurs domaines dans la Cilicie. – 5. Établissements fondés en Cilicie par les républiques maritimes de l'Italie. — Troisième Partie. – 1. Du commerce. – 2. Douanes et tarifs. – De l'importation et de l'exportation. – 4. Monnaies, poids et mesures. – 5. Des baïles ou consuls.

— *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus*, exécuté pendant les années 1852–1853, par ordre de l'Empereur et sous les auspices du Ministre de l'Instruction publique et de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. A Paris, 1861. 8°, p. X + 484.

Այդքան հոդիւածին պատկերը կայ, և գրքին մէջ 28 տեսարաններիր, և ի վերջոյ կիլիկիոյ քարտէզը.

Յառաջաբան կ'բսէ. « L'Orient est aujourd'hui le sujet de sérieuses préoccupations et de patientes recherches. Chaque année nos soldats vont planter le drapeau de la France dans des régions lointaines, afin de porter au milieu de populations à demi barbares les bienfaits de notre civilisation. Chaque année aussi d'aventureux explorateurs se succèdent sur divers points de l'Asie, dans le but de recueillir les traces d'un passé oublié qu'ils font renaître à la vie de l'histoire.

« L'Asie, cette terre féconde en grands événements comme en faits héroïques, et qui a vu se développer dans son sein une admirable civilisation dont les annales ont conservé le souvenir et dont les ruines attestent l'existence, est le plus vaste champ qui puisse être ouvert aux explorateurs. Les nations modernes de l'Europe, sur lesquelles s'est reflété le génie de l'antiquité, cherchent à approfondir la vie, les sciences, les arts des peuples d'autrefois; et c'est pour accomplir cette glorieuse mission que tant de voyageurs parcourent les contrées de l'Orient, fouillent ce sol mystérieux, témoin de la puissance des grands empires de l'Asie et des mémorables événements qui ont tant de fois modifié la face du monde.

« L'une des plus fertiles contrées de l'Orient, l'Asie Mineure, était, dès le moyen âge, visitée par les Occidentaux; des pèlerins et des marchands parcoururent les premiers cette terre où les Grecs avaient fondé tant de colonies, et que longtemps après d'innombrables armées chrétiennes, parties de tous les points de l'Europe, devaient traverser pour marcher à la délivrance des Lieux-Saints.

« Ce furent d'abord les chroniqueurs occidentaux des croisades, puis ensuite des voyageurs allemands et français, Willebrand d'Oldembourg, Pierre Belon, Paul Lucas, et dans ces derniers temps Otter, Corancez, Macdonald Kinnéir, l'amiral sir Fr. Beaufort, les comtes Al. et Léon de Laborde, Ch. Texier, W. Barker, qui nous ont fait connaître par leurs relations de voyage quelques parties de la Cilicie, et nous ont donné la description des villes et des localités qu'ils avaient visitées. Ces relations sont pleines d'intérêt, au moins pour la plupart, mais incomplètes, en ce sens que le plus grand nombre des voyageurs que je viens de nommer, ont suivi un même itinéraire, qui comprenait seulement les villes du littoral de la Méditerranée, négligeant ainsi le Taurus et les contrées qui l'avoisinent. C'est dans le but de combler la lacune que je signale, que je conçus le plan d'une exploration complète de la Cilicie et du Taurus.

« Aux termes d'un arrêté ministériel en date du 7 mai 1852 qui me confiait une mission scientifique, je devais explorer la Cilicie, relever la carte du pays, dessiner les principaux monuments et transcrire les inscriptions. Sur l'invitation de M. Fortoul, alors ministre de l'Instruction publique, une commission de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, dont M. Reinaud fut le rapporteur, fut chargée de me tracer des instructions tant sur la direction que j'aurais à suivre, que sur les points de géographie et d'archéologie sur lesquels devaient porter mes investigations.

« De son côté, la Société Asiatique, dont je fais partie, me remit des notes qu'avait redigées M. Ch. Defrémery, et qui avaient pour objet des recherches touchant la géographie et l'histoire de la Cilicie pendant le moyen âge.

« Enfin, M. le directeur des Musées Impériaux appela mon attention sur les monuments de nature à grossir les précieuses collections d'antiques exposées dans les galeries du Louvre.

« Dès mon arrivée en Cilicie, je me mis en rapports directs avec le vice-consul de France à Tarsous et le pacha gouverneur de la province, qui me fournit une escorte pour m'accompagner dans mes voyages. Je me dirigeai d'abord du côté de l'ouest, afin d'explorer la Cilicie-Trachée, où j'ai recueilli un nombre assez considérable d'inscriptions grecques la plupart inédites, et où je découvris les ruines de plusieurs villes antiques, notamment celles de Néapolis d'Isaurie, et enfin l'emplacement de l'antre Corycien.

« Dans une seconde excursion au nord-est de Tarsous, je visitai Adana, Sis, capitale de l'Arménie sous les rois de la dynastie de Roupène et de Lusignan et résidence du patriarche arménien. De là, je pénétrai parmi les peuplades turkomanes, kurdes et arméniennes du Taurus et de la plaine qui le confine au sud; puis je me rendis à Anazarbe, à Mopsueste, à Lajazzo l'ancienne Ægée; enfin je revins à Tarsous par la plaine Aléïenne, visitant successivement les ruines de Tardequia, Castabala, Mallus, etc. Dans ce voyage, je trouvai encore beaucoup d'inscriptions qui, ajoutées à celles que j'avais découvertes dans mes précédentes explorations, me permirent de publier, à mon retour en France, un recueil de cent quatre-vingt-deux textes, inédits pour la plupart[1].

« Tarsous, où je passai l'hiver de 1852-1853, est dominé au sud par un *tumulus*, à la base et sur le sommet duquel j'entrepris des fouilles qui amenèrent la découverte de débris de tombeaux en briques, mêlés de nombreuses statuettes en terre cuite, de poteries unies et vernissées et d'autres objets remontant aux époques grecque et romaine, et qui sont aujourd'hui exposés dans l'une des salles des antiques du Musée du Louvre.

« Au printemps de 1853, je recommençai mes pérégrinations en me dirigeant vers le nord. Je m'engageai dans les montagnes traversées par le défilé connu sous le nom de Portes de Cilicie (*Kulek-boghaz*), seul passage donnant accès dans cette province par la Cappadoce. Je déterminai l'emplacement de Mopsucrène, celui de Podandus, et me trouvai en présence du château de Butrente

1. *Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie.* (Paris, 1851, 1 vol. in-4° avec pl., Leleux, éditeur).

élevé sur l'Annacha-dagh. et célèbre par le passage des croisés.

« Dans une quatrième excursion, j'explorai le château de Lampron. résidence d'une famille arménienne rivale des Rouppéniens, et les ruines de plusieurs forteresses dont l'emplacement n'avait pas encore été déterminé.

« Enfin, je fis une cinquième exploration dans la plaine de Tarsous et sur le rivage de la mer, depuis Pompéiopolis jusqu'à l'embouchure du Sarus, afin de rechercher si les ruines d'Anchiale avaient laissé quelques traces, et de retrouver le monument de Sardanapale que les auteurs anciens plaçaient dans le voisinage de cette localité. Mes recherches étant restées infructueuses, je revins à Tarsous, où je finis par découvrir une antique construction en poudingue longue de 115 mètres, et qui n'était autre que le cénotaphe du roi d'Assyrie devant lequel avait défilé l'armée d'Alexandre se rendant dans les plaines d'Issus pour y combattre Darius et les Perses. J'ai publié le résultat de cette découverte dans la *Revue Archéologique*[1] et dans les *Archives des missions scientifiques*[2], où le Rapport sur mon voyage a été inséré.

« Pendant mes différents séjours à Tarsous et dans le cours de mes explorations dans la Cilicie, je parvins à me procurer une série importante de médailles antiques et du moyen âge. Les premières m'ont fourni l'occasion de rédiger deux mémoires dans la *Revue Numismatique*[3], et les secondes m'ont mis à même de donner un travail d'ensemble sur les monnaies arméniennes de la Cilicie[4].

« Le livre que je publie aujourd'hui est divisé en deux parties, qui sont: les Prolégomènes, comprenant l'état physique du pays, son état politique et un résumé de l'histoire de la Cilicie; enfin, le Journal du Voyage. Vient ensuite la seconde partie qui embrasse la géographie et l'exploration archéologique formant les quatre divisions suivantes: 1° Cilicie Trachée ou montagneuse; 2° Contrées occidentales de la Cilicie des plaines; 3° le Taurus cilicien; 4° Cilicie orientale et Syrie septentrionale.

« La tâche qui m'était imposée s'est modifiée sur les lieux, et j'ai dû pour la remplir dépasser de plusieurs mois le terme fixé pour mon exploration. Les personnes qui ont fait de semblables voyages ne s'en étonneront pas: en effet, les instructions ayant pour objet l'exploration de contrées lointaines et à peine explorées ne peuvent être rédigées qu'en termes généraux dont le développement est laissé au voyageur qui, de son côté, est porté à décrire tout ce qui lui paraît digne d'éveiller l'attention des savants.

« Je n'ai pas fait un assez long séjour en Cilicie et dans les montagnes du Taurus pour qu'il m'ait été possible d'en explorer minutieusement toutes les parties. Le champ est vaste et d'une telle importance scientifique, que d'autres encore y trouveront matière à de nouvelles et curieuses découvertes; et déjà, depuis mon retour en France, MM. Pierre de Tchihatcheff et le Dr. Kotschy qui ont visité quelques points de la Cilicie, ont en partie publié les résultats de leurs pérégrinations.

« Je désire instamment que d'autres voyageurs continuent l'œuvre d'exploration à laquelle j'ai consacré une année, et je serai heureux de penser que ce livre, auquel j'ai donné tous mes soins, pourra être consulté avec fruit et inspirer quelque intérêt aux lecteurs ».

Sommaire. Préface. – Première Partie. – Prolégomènes et Journal du Voyage. – Prolégomènes. – Etat Physique. I. Topographie. – II. Histoire naturelle. – Etat Politique. I. Populations. – II. Langues. – III. Religions. – IV. Commerce et industrie. – V. Agriculture. – VI. Administration. – Résumé de l'Histoire de la Cilicie.

Journal du Voyage. – I. Les côtes de l'Asie Mineure à vol d'oiseau; arrivée en Cilicie; le port de Tarse; débarquement; la quarantaine et le lazaret: Aly-Zeiffa; mon évasion par le procédé Latudé; course au clocher; Aly me fait cacher dans sa maison; un homme dans un bocal. – II. Un campement français; le consul Mazoillier; la saison des eaux au Taurus; M. de Lamartine et son drogman; un héros polonais; les gouverneurs passés et présents de la Cilicie; arrivée d'un messager du pacha; je suis fait Prince et Excellence. – III. Une mésaventure, le khavadja Bothros-Rok; histoire d'une fille enlevée et d'un Turc assassiné; Bothros se fait coureur de grands chemins; il traite de puissance à puissance avec le pacha; l'amitié d'un homme en échange d'un fusil. – IV. Tarsous et ses monuments; le tombeau de Sardanapale; je mets la ville en émoi avec un peu de poudre; une mine d'antiquités; sans-gêne des Turks; mon domicile envahi par les cawas du gouverneur; distribution de coups de cravache; l'art céramique à Tarse. – V. Un mariage grec; musique locale; la demande en mariage par la fenêtre; discussion du contrat à ciel ouvert; le trousseau d'une jeune fille grecque; un dîner de cérémonie sans assiettes ni fourchettes; entrée de la mariée; les coups de poing et le pain bénit; la mariée s'évanouit; un baptême arménien; je suis parrain. – VI. Les bons et les mauvais présages: je m'égare dans les bois; une agréable rencontre; la perle du Taurus. – VII. Préparatifs de voyage; personnel composant la caravа-

---

1. *Le Dunuk-tash, tombeau de Sardanapale à Tarsous.*
2. T. IV. *Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et de la Petite Arménie.*
3. *Lettre sur les monnaies de la Cilicie* (1854). – *Mémoire sur les monnaies portant au revers le monument de Sardanapale* (1855).
4. *Numismatique de l'Arménie au moyen âge.* (Paris, 1855, in-4°, 7 planches. Rollin, éditeur).

ne; un moine défroqué; les zaptiés; Pompéïopolis; un serpent dans un théâtre; le psylle; les ruines de Lamas; un trophée sur un rocher; villes fossiles; halte dans des tombeaux. – VIII. Un village abandonné; Bothros s'introduit dans une maison par la cheminée; razzia; la bibliothèque d'un lettré turkoman; toujours des ruines; la garde de nuit et la veillée sous la tente; un sarcophage converti en dépôt de tabac à fumer. – IX. Campement de la caravane au bord de la mer; souvenirs de la domination romaine et du passage des croisés; le marchand d'odalisques; théâtres antiques; leur disposition; points de vue; tombeaux transformés en habitations; le drapeau tricolore à Gorigos; arrivée à Mersine; le corps consulaire et la marine française fraternisent; lampions archéologiques. – X. Départ pour Adana; S. Exc. Mehemet Zia-pacha; un kief troublé; campements turkomans et kurdes; l'hospitalité de Mourtaza-bey; cuisine turkomane; le harem d'un chef turkoman; peinture exacte des odalisques; étrange abus des couleurs. – XI. La ville de Sis; le couvent patriarcal arménien; le patriarche Mikael II et Louis-Philippe; descente par un soupirail dans les caveaux du monastère; horrible découverte; les lois du sang au Taurus. – XII. Une république dans les montagnes; comment on s'y prend au Taurus pour faire lever une excommunication; les Kurdes; mon escorte est attaquée; Bothros et moi sommes blessés; les Bousdagan-oglou viennent nous renforcer; séjour à Anazarbe. – XIII. Chasse au sanglier; je rencontre madame la princesse de Belgiojoso; mon cuisinier passe à son service; la messe dans les ruines du château de Tumlo; un pressentiment équivaut à une réalité. – XIV. Missis; Aïas; Moustik-bey; un homme qui a peur des souris; une tribu nègre dans les bois; le feu de paille; retour à Tarsous; le vœu et la pénitence publique; une confession à faire trembler; Nedjmé. – XV. La légende de saint Georges; apparition étrange; un saint roué de coups; le tchifilik de Bothros; le cortége d'un pacha au XIXe siècle; son parapluie et son bonnet de nuit; la grande chasse au Taurus; l'once court encore! – XVI. Excursion au Kulek-boghaz; un ours pour 50 sous; les gorges du Taurus; nous nous égarons dans les montagnes; un orage comme on en voit peu; Alerte! une rencontre fâcheuse; le repaire d'un bandit; l'Arnaout Méhémet-aga; affreuse révélation; nous sommes dans les griffes du lion; lueur d'espoir. – XVII. Il fait bon avoir des amis partout; les deux brigands; Bothros nous tire d'embarras; profession de foi d'un bandit; excursion aux ruines du château de Bosanti; suite de la chasse à courre; mes adieux à l'Arnaout; un moine qui ne pratique pas l'abstinence; retour au tchifilik de Bothros; Départ.

Deuxième Partie. – Exploration Géographique et Archéologique de la Cilicie et du Taurus. – Cilicie Montagneuse. – Chapitre Ier. De Coracésium (Alaïa) à Séleucie du Calycadnus (Sélefké). – Divisions de la Cilicie dans l'antiquité; Alaïa, l'ancienne Coracésium: Hamaxia: le fort Laertes; Jotopé; Syedra: Selinti, l'ancienne Sélinonte de Trajan: Néphélis: Antioche du Cragus; les îles Aconnèses; Anémour; le fort Sequin; Laara, l'ancienne Nagidus; le port d'Arsinoé; Melania: Kelendrié, l'ancienne Celenderis: Aphrodisias; le cap Cavalier; la Cétide, la Lalasside et l'Isaurie; Olba; Holmi; ruines de Chery-Houran; le Liman Iskelessi, port de Séleucie: les caps Sarpédon et Zéphyrium. – II. Séleucie et ses environs. – Ruines du monastère de la Vierge-Marie; ruines de Sélefké, ancienne Séleucie; les temples appelés aujourd'hui Giaour-kilisé: les nécropoles de Giaourkoi et de Tekir-Hambar: le château de Sélefké; le Gok-sou, ancienne Calycadnus: ruines diverses. – III. De Séleucie aux ruines de Corycus. – Le promontoire Manoïdes; Perchembé et les ruines de Calo-Coracésium; Tatli-sou, la fontaine de Nus de Varron; Kurko, ruines de Corycus et les châteaux arméniens de Gorigos; nécropole byzantine; tombeau d'un santon turk; l'antre Corycien. – IV. De Corycus à Lamas par le Taurus. – Route de Kurko à Kannideli, l'ancienne Néapolis d'Isaurie: ruines byzantines de cette ville; églises, mausolées, tombeaux, bas-reliefs; tours et monuments divers: voie romaine de Kannideli à Lamas, ancienne capitale de la Lamotide; pressoirs romains, châteaux byzantins et arméniens: porte antique relative au culte des Cabires-Dioscoures. – V. De Corycus à Lamas par le bord de la mer. – Aïasch, ruines de l'ancienne Elæusa-Sébaste; ruines de bourgades antiques; châteaux d'Ak-kalessi et de Lamas-kalessi: Lamas, ruines de Lamus; la montagne du fusil; caractères lyciens gravés sur un rocher.

Cilicie des plaines; partie occidentale. – Chapitre Ier. De Lamas à l'embouchure du Cydnus. – Limites de la Cilicie des plaines dans l'antiquité; les châteaux d'Ak-kalah et d'Erdemlou: ruines de Calanthea; châteaux d'El-Bourbour-Arbasch et de Cheyr-boghaz: ruines de Soli et de Pompéïopolis; le tombeau d'Aratus; la guerre contre les pirates ciliciens; victoires de Pompée: la colonnade, le théâtre et le port de Pompéïopolis; inscriptions et ruines diverses: le fleuve Liparis; sources de bitume; Mersine et les ruines de Zéphyrium: le Dirikli-tasch; châteaux byzantins; les villages de Karadowar et de Kasanlié: mosaïques, inscriptions; le fort Oyinda; Rhegma, l'embouchure du Cydnus; source d'eau sulfureuse chaude à Ichmé. – II. Histoire et antiquités de Tarse, depuis les temps héroïques jusqu'à l'arrivée des colonies grecques. – Aspect de la ville de Tarse; la cascade d'Alexandre; population de la ville; fondation de Tarse par les colonies grecques et les conquérants syriens; le tombeau de Sardanapale, aujourd'hui Dunuk-tasch; description et dimensions du monument; fouilles de M. Gillet; opinions des voyageurs et des savants sur le Dunuk-tasch; étude scientifique sur ce monument; position d'Anchiale; confusion des deux Sardanapale par les anciens; conclusion. – III. Histoire et antiquités de Tarse, depuis l'arrivée des colonies grecques jusqu'au partage

de l'empire romain entre les fils de Théodose. – Antiquités achaeménides et grecques; tombeaux et figurines antiques en terre cuite: Antiquités romaines: le gymnase: le stade; mosaïques, aqueducs, voies, ponts et bornes milliaires, inscriptions; le Gueuzluk kalah, nécropole de Tarse: figurines en argile; un mot sur le Musée du Louvre. – IV. Histoire et monuments de Tarse depuis le partage de l'empire romain jusqu'à nos jours. – Monuments de l'époque byzantine: fortifications et portes de la ville; monuments divers; édifices de l'époque arménienne; arrivée des Arméniens en Cilicie: églises de Tarse; Saint-Pierre et Sainte-Sophie; église Saint-Paul, aujourd'hui convertie en mosquée; inscriptions de ce monument: murailles de la ville restaurées par Héthoum Ier: monuments de l'époque musulmane: mosquée, khans, bains et inscriptions. – V. Les environs de Tarse. – Le Cydnus: l'île de Cordys ou de Tarse: villages au sud de Tarsous; ruines de Mantach; les bohémiens et le village de Djigan-koi: la grotte et la légende des Sept-Dormants. – VI. Adana et le Sarus. – Fondation d'Adana; divinités honorées dans cette ville; antiquités d'Adana; le pont sur le Sarus; l'aqueduc et l'inscription métrique en l'honneur d'Auxentius; observations à ce sujet; le château d'Adana: les mosquées; le bazar; les églises: monuments divers; description de la ville actuelle et détails statistiques; le Sarus, aujourd'hui Seihoun-tschaï.

Le Taurus cilicien. – Chapitre Ier. De Tarsous au Kulek-boghaz par Nemroun. – Villages au nord de Tarsous; églises ruinées de Manaz; environs de Nemroun, l'ancienne Lampron; le château arménien de cette ville; villages au nord-est de Nemroun; la vallée d'Enfer: Kulek-Maden et les mines du grand-seigneur; le château byzantin de Kulek; le Kulek-boghaz et les Portes de Cilicie. – II. De Tarsous à la frontière de la Cappadoce par les Portes de Cilicie. – La route de Tarsous au Kulek-boghaz; l'arc de triomphe de Beïramlu; khans et châteaux du moyen âge; ruines de Mopsucrène; le passage ou Portes de Cilicie, aujourd'hui Kulek-boghaz; histoire du défilé; fortifications élevées par Ibrahim-pacha; détail des travaux; le Boulghar-dagh; l'Annacha-dagh et l'Allah-tépessi; le château de Podandus et la vallée de Butrente; le pont Blanc (Ak-keupri), limite des deux pachaliks d'Adana et de Césarée. – III. D'Adana à Sis, Zeithoun et Hadchin dans le Taurus. – La plaine au nord d'Adana; Sis, capitale de l'Arménie au moyen âge; monuments arméniens de cette ville; le château, le palais des rois; l'église Sainte-Sophie, le tarbas, les anciennes églises de Sis; monuments de l'époque musulmane; les couvents de Sis; le monastère construit par le patriarche Lucas; tombeaux des catholicos; le nouveau monastère élevé par le patriarche Guiragos; église du couvent, trésor de l'église; reliques de saint Grégoire; manuscrits; Giaour-koï; inscriptions françaises de l'église; environs de Sis; monastères et châteaux ruinés; Pardzerpert, Vagha, Gaban, Marach, anciennement Germanicia; la tribu turkomane de Khozan-oglou; le Zeithoun et Hadchin; le Giaour-dagh.

Cilicie orientale et Syrie septentrionale. – Chapitre Ier. De Tarsous à Aïas par Mallus et la plaine Aléïenne. – Description de la plaine Aléïenne d'après les sources anciennes et l'inspection du terrain; ruines de Mallus et de Mégarse; position de ces deux villes; antiquités et inscriptions; le château de Mallo; églises ruinées; tombeaux turks; le port et le cap de Karatasch; les lacs salés et le Pyrame; ruines de Castabala; ruines d'Ægée, aujourd'hui Aïas; différents noms de cette ville dans l'antiquité; divinités qui y recevaient un culte; son commerce et son port au moyen âge et principalement à l'époque arménienne; noms divers que cette ville reçut au moyen âge; tour de Soliman; le village actuel d'Aïas. – II. De Sis à Mopsueste par Anazarbe. – Route de Sis à Anazarbe; les Kurdes et les Turkomans; étymologie du nom d'Anazarbe; histoire de cette ville dans l'antiquité; noms qu'elle reçut aux différentes époques; aqueducs romains; enceinte de la ville; église byzantine: stade, théâtre et nécropole; château arménien, chapelle, inscriptions: tombeaux des premiers princes Roupéniens; environs d'Anazarbe; le château d'Adamodana; route d'Anazarbe à Mopsueste. – III. Mopsueste et le Pyrame. – Route d'Adana à Mopsueste, aujourd'hui Missis; fondation de cette ville; divinités qui y étaient adorées: ses différents noms; inscriptions; le pont sur le Pyrame; description des ruines de la ville; palais; tombeaux et nécropole: bornes milliaires; inscriptions; Mopsueste au moyen âge; combat des croisés près de cette ville; description de la ville au XIIIe siècle; le château de Missis; monuments musulmans; le khan de Keferbina sur la rive gauche du fleuve; le Pyrame, son ancien et son nouveau cours; détails historiques à ce sujet. – IV. De Missis à Alexandrette par les défilés de l'Amanus. – Le Djebel el-Nour; population de cette montagne aux différentes époques: château de Thila ou des Serpents; Kourd-kalah, l'ancienne Tardequia: Myriandus: les Portes de Fer ou défilé des Pyles de la Cilicie; le Pinarus et Issus; monuments de cette ville décrits par les anciens; Païas, anciennement Baiæ; châteaux arméniens; défilés dans les montagnes; ruines diverses; Alexandrette: description de cette ville; le château de Gastim; le Ras-el-Kancir et la vallée d'Arsous; Conclusion.

Բենոյ. կատեզ չայոց պիտրեզի (Ամ. Պալատական) 1862, էջ 781–814.

— *Mémoire sur les relations de la République de Gênes* avec le royaume chrétien de la Petite-Arménie pendant les XII et XIV siècles. Turin, de l'imprimerie royale, 1861. (Memorie della Reale Accademia delle Scienze di Torino, Serie II. Tom. XIX). 4°, p. 19.

— *Considérations sur les rapports de l'Arménie avec la France au moyen-âge* (Revue de l'Orient, 1861).

— *Extrait de la Chronique de Sempad*, Seigneur de Babaron, Connétable d'Arménie; suivi de celle de son continuateur et traduit pour la première fois de l'arménien sur les éditions de Moscou et de Paris. St. Pétersbourg, 1862. (Inséré dans les Mémoires de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Péters. Tome IV. N°, 6).

— *Etudes sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren.* **Առանձին քաշուած.** 8°, p. 293-368. (Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences 1861, de St. Pétersbourg. T. III, pag. 531-583).

Բովանդակութիւն. Avant-Propos et exposition du sujet. 1. Moïse de Khoren: sa vie, ses ouvrages, ses tendances. 2. Sources où a puisé Moïse; sources grecques, écrivains profanes, écrivains chrétiens. 3. Sources chaldéennes ou nabatéennes; considérations générales. Age et importance du livre de Mar Apas Gadina. Sources syriaques. 4. Sources arméniennes; les chants et les traditions populaires. Sources renfermées dans les anciennes archives de l'orient. Conclusion.

Հայերէն թարգմանուած է.

— **Մովսէս Խորենացի և նրա պատմութիւնը. աշխատութիւն Վ. Լանգլօայի. Պ. Յովհաննէս Խանճեանցին նուիրում է թարգմանիչը, Ա. Պալասանեան, 1863. 4°, 64 էջ։**

Դուրս տրուած է նաեւ կառավ. Հայոց աշխարհին մեկնիչք ժէ, 1863, թ. 4, 211-277. թ. 5, 356-382. Առկ. հանուած է վերեւը։

— *Chronographie d'Héthoum, seigneur de Gorigos*, ouvrage inédit du moine Aithon, auteur de *l'Histoire des Tatars*, traduit pour la première fois sur le texte arménien de l'édition de Venise, donnée par le P. J. B. Aucher. *Revue de l'Orient de l'Algérie et des Colonies*, 1863. Tome quinzième, Février. Mars. p. 103-114.

— *Documents pour servir à l'histoire des Lusignans de la Petite-Arménie* (1342-1394), recueilli et mis en ordre par V. L. (Extrait de la Revue Archéologique, XVe année). Paris, 1859. 8°, p. 50.

« A mon excellent ami J. Agop Effendy, chargé d'affaires de Turquie à Paris, membre du conseil national arménien, commendeur de l'ordre du Nichan Iftikhar, officier de l'ordre de Medjidié, etc., etc. témoignage du sincère attachement de l'auteur ».

Բովանդակութիւն. 1. Situation de la Petite Arménie sous les Roupéniens. 2. Origine des Lusignans d'Arménie. 3. Règne de Constantin de Lusignan. Généalogie des Lusignans d'Arménie. 4. Règne de Guy de Lusignan (Covidon). 5. Règne de Constantin IV. 6. Règne de Léon VI, de Lusignan. 7. Rois Lusignans de Chypre.

— *Lettre à Mr. Brossel*, sur la succession des rois d'Arménie de la dynastie de Roupén et de la maison de Lusignan, d'après les sources orientales et occidentales. (Mélanges asiatiques tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de S. Pétersbourg. Tome IV. lu le 5 Sempt. 1861).

— *Les Arméniens de la Turquie et les massacres du Taurus.* (Extrait de la *Revue des deux mondes*, livraison du 15 fév. 1863). Paris, 1863. 8°, p. 32.

Բովանդակութիւն. I. Cahiers de l'histoire d'Arménie, par Paul Papasiantz (en arménien); Constantinople 1862. – II. Constitutions nationale arménienne (en arménien), Constantinople et Paris 1860 et 1862. – III. Journaux arméniens: le Maçis, le Munadiè-Erdjiaz. de Constantinople: l'Archalouïs Araradian, le Dzarig, de Smyrne, le P'ariz et le Pazmaveb, etc. – IV. Pièces diplomatiques manuscrites, traduites de l'arménien sur les documens originaux. – V. Protestations des Zeithouniens et des Arméniens de Marach adressées à la Sublime Porte et aux représentans des grandes puissances à Constantinople. – VI. Lettres et communications particulières, etc.

— *Notice sur le couvent arménien de l'île S. Lazare de Venise*, suivie d'un aperçu sur l'histoire et la littérature de l'Arménie, par V. L., membre de l'Académie Arménienne de S. Lazare de Venise, etc. Venise, typographie de St. Lazare, 1863. 8°, p. 78.

Première partie. Histoire de Mékhithar; de la Congrégation Mékhithariste et description de l'île de S. Lazare. 5-34. Deuxième partie. Histoire de l'Arménie et de la littérature Arménienne depuis les temps antiques jusqu'à nos jours. 35-78.

= **Բ տիպ, 1869.** = **Գ տիպ, 1891։**

= **Գ տիպ, պատկերազարդ և յատկեալ, 1902. մեծ. 8°, 74 էջ։**

= **Ե տիպ, 1905. էջք' նոյն։**

Դուրս անզգիերէն.

— *Description of the Armenian Monastery of the Island* of St. Lazarus-Venice, followed by a Compendium of the History and Literature of Armenia from the French of Victor Langlois (by Frederick Schröder). Venice, Typographie of St. Lazarus, 1874. 8°, p. 112.

= **Բ տիպ, 1899. 8°, p. 104։**

Յատկերն կատարեալ վանդիք իմիրեր սուրբ. լեռնի իմարգմաներ է. Մուրճ (1901, թ. 10). Գ'րած. « Վանդրի այս համարում կան հայոց կեանքին և գրականութեան վերաբերուած մի քանի յօդուածներ, որոնց մէջ յիշատակում ենք Վ. Լանգլուայի գրութիւնը Վ. Ենովքեի Մխիթարեան վանքի և մատենադարանի մասին, որ իմարգմանուած է ֆրանսերէնից և այս դէպում դեռ չէ վերջացած». և թ. 11, էջ 264, « Մխիթարեանների յօբելեանի առիթով ամսագիրը ակսել էր տպագրել Վ. Լ. ի « Վենետիկի ս. Ղազարի կղզու վանքը և Հայասատանի ու նրա գրականութեան համառօտ տեսութիւնը », որ իմարգմանել է պ. Միսիանցին։ Այդ յօդուածը տպուեց ամսագրի երկու նախորեակաց համարներում և վերջանում է այս (Դ. այիմերը) գրքում »... Ինչ բան ինքնան հասկանալի է, որ

ֆրանսերէն պիտանիներ մեծ նամակրութիւնք և թուումբ Մխիթարեանների մասին, որոնց գրական գործունէութիւնն անպէտք նկատուիմիտն և ապրեր չէր լինի, եթէ կ՝ ինքն և աստուածայ նեղութիւն հայ դիւանագիտներ, որոնք ֆրանսերէնութեան կատարած աշխատանքի են Մխիթարեանների առած ծառայութիւնները, մի քիչ օրինակ վերջնին օտարազգի պիտանիներից »։

Լ՝Հերմն Հարգմ. տես Զեյթունկի (Վ.), Լանգլուայի այն գրքին Հարցմանութեան Հ։

— *Collections des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, publiée en français sous les auspices de son Excellence Nubar-Pacha, Ministre des Affaires Etrangères de S. A. le Vice-Roi d'Egypte et avec le concours des Membres de l'Académie arménienne de Saint-Lazare de Venise et des principaux Arménistes français et étrangers, par V. L. – Tome premier. Première période. – *Historiens Grecs et Syriens traduits anciennement en Arménien*. Paris, librairie de Firmin Didot Frères, Fils et Cie. MDCCCLXVII (= 1867). *մեծ. կիսախն* 8°, p. XXXj + 421.

Յառաջաբանը կ՝սկ. « La littérature arménienne, l'une des plus fécondes et des plus intéressantes de l'Orient chrétien, n'a commencé à être sérieusement appréciée en Europe que depuis un demi-siècle. Jusqu'alors, les tentatives de J. Villotte et de La Croze, aux dix-septième siècle, de l'abbé de Villefroy, de Schroeder et des frères Whiston, dans le siècle suivant, étaient restées sans résultats. La congrégation de Saint-Lazare, fondée à Venise, en 1715, par Mékhitar de Sébaste, dans un but à la fois religieux, politique et littéraire, réussit à donner aux études arméniennes une grande impulsion, dont le contre coup se fit sentir en Europe, surtout au commencement de notre siècle. Jean Saint-Martin, une des gloires de l'érudition moderne, et le chef de l'école des arménistes français, en publiant ses « Mémoires sur l'Arménie », inaugura le point de départ des études arméniennes. Quelques années plus tard, les savants allemands et russes continuèrent la tradition du maître, et, à l'heure où nous écrivons, l'école des arménistes s'est conquis un rang distingué dans l'orientalisme.

« La quantité considérable de textes édités dans les contrées de l'Orient où les Arméniens ont fondé des colonies, et notamment dans l'île de Saint-Lazare de Venise, le nombre imposant des manuscrits précieux que possèdent actuellement les bibliothèques de Paris, de Saint-Pétersbourg et de Venise, ont contribué puissamment à développer en Europe le goût des études arméniennes. Ce contingent de matériaux, qui faisait défaut aux premiers arménistes, a mis, depuis quelques années, le monde savant en possession d'ouvrages d'un intérêt capital, dus à la plume des érudits modernes et des savants de l'Arménie.

« Les écrivains arméniens ont abordé presque tous les genres de littérature, et bien que leurs compositions, soit en prose, soit en vers, se ressentent profondément de l'influence religieuse exercée sur le peuple par le clergé national, néanmoins leur littérature profane est beaucoup plus riche que celle des autres nationalités chrétiennes de l'Asie. Les études historiques ont été, presque à toutes les époques de l'existence du peuple arménien, une des préoccupations favorites de leurs écrivains. Aussi les renseignements que les annalistes nationaux nous fournissent sur les événements accomplis dans l'Asie occidentale, depuis les origines du monde jusqu'à nos jours, forment une série non interrompue de documents de la plus grande valeur, et que les chroniqueurs des peuples voisins ont complètement passés sous silence. En effet, les détails que racontent les annalistes arméniens sur leurs guerres religieuses avec la Perse, sur les invasions arabes et mongoles, sur la présence des croisés en Asie, jettent un jour tout nouveau et une clarté inattendue sur l'histoire du moyen âge oriental.

« Notre but, en entreprenant la publication d'une *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, traduits en français, a été de faire connaître au monde savant l'ensemble des richesses que possède la littérature historique arménienne. M. AMBROISE FIRMIN DIDOT a compris l'importance d'une semblable publication, destinée à rendre le même service à la science que les deux grands Recueils des Historiens grecs et latins dont il fut le promoteur et l'éditeur; aussi n'a-t-il pas hésité à entreprendre cette nouvelle collection qui augmentera encore la somme des titres que sa maison s'est acquis à la reconnaissance du monde savant.

« La liste nombreuse des historiens arméniens nous oblige à les publier en plusieurs volumes, en conservant l'ordre chronologique dans lequel les auteurs ont écrit. On sera surpris d'apprendre qu'une littérature, sur laquelle on n'avait que des données fort incomplètes, renferme plus de cinquante historiens et chroniqueurs, la plupart inédits, et dont l'ensemble n'a jamais été traduit dans aucun idiome européen [1].

« Pour accomplir une semblable tâche, nous avons dû nous assurer le concours des membres de la savante congrégation mékhi-

1. L'école des arménistes russes a entrepris de publier, sous les auspices de l'Académie impériale des sciences de S. Pétersbourg, une Collection des historiens arméniens, traduits en langue russe et qui compte déjà plusieurs volumes édités par MM. Emin et Patcanian. La collection des traductions en italien, commencée à Venise il y a trente ans, ne se continue pas. Il n'a pas été donné suite non plus au projet de publication d'une « Bibliothèque historique arménienne », dont le programme a paru à Paris, il y a quelques années.

tariste de Venise et des arménistes français et étrangers. Tous ont répondu à notre appel avec un empressement et une sympathie qui assurent le succès de l'œuvre. Déjà les RR. PP. de l'Académie arménienne de Venise. MM. Brosset, Emin, etc.. nous ont offert leur coopération active, et l'autorité de ces savants nous permet de dire que les traductions que nous publierons mériteront toute confiance.

« S'il a été donné à M. Firmin Didot d'entreprendre la *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, c'est grâce à la généreuse initiative d'un des hommes d'État les plus considérables de l'Orient. SON EXCELLENCE NUBAR-PACHA, qui a bien voulu prendre notre publication sous son haut et puissant patronage. Le premier ministre de S. A. le vice-roi d'Égypte, en consacrant sa vie et les ressources de sa vaste intelligence au service du prince le plus éclairé de l'islamisme, n'a point oublié qu'il était arménien, et il a voulu participer à l'érection d'un monument littéraire destiné à faire revivre le passé historique de sa patrie.

« Le premier volume de la *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie* embrasse toute la période des anciens traducteurs. Nous avons rassemblé dans ce volume les écrits des historiens grecs et syriens dont les œuvres, composées originairement dans les idiomes hellénique et syriaque, sont aujourd'hui perdues, et n'existent plus que dans les versions que les Arméniens en ont faites dans leur langue. Ce volume, tout en formant la tête de notre recueil, servira aussi de complément à l'importante publication qu'achève en ce moment M. Charles Müller, sous le titre de *Fragmenta historicorum græcorum*, et qui fait partie de la « Bibliothèque des classiques grecs» éditée par M. Firmin Didot.

« Nous avons divisé ce premier volume en deux parties: dans la première, nous avons rangé les historiens qui ont écrit, soit en syriaque, soit en grec, comme Mar Apas Catina et Bardesane, et les historiens grecs qui ont composé, dans leur idiome maternel, des ouvrages dont nous ne connaissons que des traductions en arménien, comme Agathange et Faustus de Byzance[1]. La seconde partie est consacrée aux historiens syriens et à leurs continuateurs arméniens, dont les œuvres originales sont également perdues en syriaque, et qui nous ont été conservées seulement dans l'idiome arménien, comme Léroubna d'Édesse et Zénob de Glag. Enfin, le volume se termine par une série de fragments d'historiens grecs perdus, et dont nous avons trouvé des mentions ou des extraits dans les auteurs arméniens. Un index des noms propres d'hommes et de lieux complète ce premier volume, et permettra au lecteur de se reconnaître aisément dans la masse des appellations et des noms géographiques qui apparaissent à chaque page de l'ouvrage.

« Nous ne saurions terminer, sans adresser l'expression de notre vive gratitude à M. F. Dübner qui, avec cette inépuisable complaisance qui le caractérise, a bien voulu mettre à notre service sa connaissance si fine et si exacte de la littérature et de la langue helléniques, et s'est obligeamment chargé de revoir les textes grecs et d'y apporter toutes les améliorations qu'on est en droit d'attendre d'un critique aussi éclairé ».

Բովանդակութիւն. Préface. Discours préliminaire. — Première Partie. – Historiens Grecs traduits en Arménien. – Mar Apas Catina. Histoire ancienne de l'Arménie; par Victor Langlois. – Introduction. – Histoire ancienne de l'Arménie. – Bardesane. Œuvres historiques et philosophiques; par Victor Langlois. – Introduction. – I. Fragments d'une Histoire de l'Arménie. – II. Commentaires sur l'Inde. – III. Le Pseudo-Bardesane. Le livre de la loi des contrées. – IV. Traité sur les révolutions des astres. – Agathange. Histoire du règne de Tiridate et de la prédication de Saint Grégoire l'Illuminateur, par Victor Langlois. – Introduction. – Histoire du règne de Tiridate. – Le Pseudo Agathange. Histoire ancienne de l'Arménie. – Faustus de Byzance. Bibliothèque historique; par Jean-Baptiste Émine. – Introduction. – Bibliothèque historique.

Seconde Partie. – Historiens Syriens traduits en Arménien. – Léroubna d'Édesse. Histoire d'Abgar et de la prédication de Thaddée; par Jean-Raphaël Émine. – Introduction. – I. Lettre d'Abgar, fils de Manova. – II. Histoire d'Abgar Ouchama et de Sanadroug. – Zénob de Glag. Histoire de Daron. – Introduction. – Histoire de Daron. – Jean Mamigonien. Continuation de l'Histoire de Daron; par Jean-Raphaël Émine. – Introduction. – Histoire de Daron.

Appendice. – Fragments d'Historiens grecs perdus, conservés dans les œuvres des Historiens Arméniens. – I. Moïse de Khorène. (Extraits divers). – Polycrate. – Évagoras. – Canadrus. – Phlégon de Tralles. – Flavius Josèphe. – Olympius d'Ani. – Ariston de Pella. – Khorohpoud. – Firmilien de Césarée. – Euripide. – II. Le Pseudo Callisthène. – III. Grégoire Magistros. – IV. Saint Épiphane, Extraits du Livre des poids et mesures. – Index.

Քննագ. *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 24 Juni 1868, N°. 26. հայ. թրգմ. տես Հանդէս ամսօր. 1868, եր. 12, էջ 412-9.

Այլ նոյնպէս տպուած է նաեւ 1884-ին, ի սեւեռագ հանդուրժ.

— *Fragmenta Historicorum Græcorum.*

1. J'aurais dû comprendre parmi ces derniers Eusèbe de Césarée, dont la Chronique, écrite originairement en grec, n'existe plus que dans l'idiome arménien; mais cet auteur doit être publié à part, et au surplus M. Petermann (de Berlin) vient d'en donner une excellente édition, qui est destinée à remplacer celles du P. Aucher et du cardinal Maï, épuisées depuis longtemps.

Volumen quintum. Pars altera. Historicorum Graecorum et Syriorum reliquiae in Armeniorum scriptis servatae. Collegit, versione gallica, prolegomenis, annotatione, indicibus instruxit, V. L. Parisiis, editoribus Firmin-Didot et Sociis. MDCCCLXXXIV (1884).

Երրորդ տպագիր հրատարակութիւն

— Tome deuxième. Première période. — *Historiens Arméniens du cinquième siècle.* Ուղղ, MDCCCLXIX (= 1869).

Յառաջաբանք կ'ըսէ. «Le volume que nous publions aujourd'hui complète celui qui a paru il y a un an, et qui renferme les historiens de la première période de l'*âge d'or* de la littérature arménienne, c'est-à-dire les livres traduits du grec et du syriaque par les prêtres chrétiens disciples de saint Sahag et de Mesrob. Les auteurs que nous avons rassemblés dans ce second volume appartiennent également à la seconde classe des traducteurs, mais leurs ouvrages sont des écrits originaux, qui avec les premiers forment l'ensemble des annales de l'*âge d'or*.

« Les noms de Gorioun, de Moïse de Khorène, d'Élisée, de Lazare de Pharbe et d'Eznig sont trop connus pour qu'il soit nécessaire de faire valoir ici l'importance de leurs œuvres. Cependant nous avons donné en tête de chaque historien une Introduction où nous avons esquissé la Biographie de ces grands écrivains et dressé la liste des différentes compositions dont ils ont enrichi la littérature de leur patrie.

« L'accueil sympathique fait à notre premier volume nous permet d'espérer que les Arméniens verront avec satisfaction l'apparition de celui-ci, et le bienveillant appui de S. EX. NUBAR PACHA, qui a pris notre publication sous son haut patronage, est un encouragement trop flatteur pour que nous ne dirigions pas tous nos efforts en vue de mener notre entreprise à bonne fin.

« Certes nous ne nous dissimulons pas que dans une publication qui doit renfermer plus de quarante auteurs, dont les œuvres n'ont jamais été traduites pour la plupart, il a dû se glisser des erreurs. Des critiques bienveillants nous en ont déjà signalé quelques-unes, et nous profiterons à l'avenir des conseils amicaux qui nous ont été donnés par des hommes d'un savoir solide et éclairé. Aussi notre publication ne pourra que gagner à ces critiques sérieuses, inspirées par le véritable amour de la science et qu'il faut bien distinguer de ces attaques brutales et de ces libelles perfides et mensongers qu'inspirent l'impuissance et l'envie. Au surplus, les pamphlets auxquels nous faisons allusion ne peuvent nous atteindre ni troubler notre repos, et nous ne saurions avoir aucun sentiment de haine ou de colère contre leur auteur, dont l'esprit, égaré par la passion, n'a pas toujours conscience de ses actes.

« Sans doute la tâche que nous nous sommes imposée est lourde et périlleuse, mais elle n'est point au-dessus de nos forces; plein de confiance dans l'appui et le concours des hommes dévoués qui ont bien voulu partager avec nous le fardeau de notre entreprise, nous sommes certain du succès. Les savants membres de l'Académie de Saint-Lazare de Venise ont pris une part active aux traductions des auteurs contenus dans ce volume, et l'Histoire de Lazare de Pharbe, qui paraît ici pour la première fois, donnera une juste idée du savoir que le P. Samuël Ghésarian a déployé dans sa version, si fidèle et si exacte, d'un texte fort incorrect et qui avait fait reculer jusqu'à ce jour tous les travailleurs.

« La copie des auteurs qui doivent entrer dans le troisième volume avance rapidement, et pourra être livrée à l'impression dans les premiers mois de l'année prochaine. En tenant le lecteur au courant de la marche de notre travail, nous avons voulu lui prouver que rien ne peut ralentir notre zèle et que la *Collection des historiens de l'Arménie* sera terminée, comme nous l'avons annoncé, en cinq années, sans que des préoccupations étrangères puissent, en aucune façon, retarder l'entier achèvement de notre œuvre ».

Բովանդակութիւն. Préface. – Discours préliminaire. – Historiens Arméniens du cinquième siècle. – Gorioun. Biographie de saint Mesrob, traduite par J.-R. Émine. – Introduction. – Histoire de Gorioun. – Généalogie de la famille de saint Grégoire et vie de saint Nersès, par un auteur anonyme, ouvrage traduit par J.-R. Émine. – Introduction. – Généalogie de la famille de saint Grégoire. – Moïse de Khorène. Histoire d'Arménie en trois livres; traduction nouvelle. – Introduction. – Histoire d'Arménie. – Élisée. Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens; traduction nouvelle par V. Langlois. – Introduction. – Histoire de Vartan. – Lazare de Pharbe. Histoire d'Arménie; traduite pour la première fois en français par le P. Samuël Ghésarian. – Introduction. – Histoire de Lazare de Pharbe.

Appendice. – Eznig de Goghp. Réfutation des sectes, extrait du ch. II. – Introduction. – Réfutation de la religion des Perses. – Tables chronologiques des rois, gouverneurs, marzbans et catholicos d'Arménie, depuis les temps anciens jusqu'à la fin du cinquième siècle. – Index.

— *Le trésor des Chartes d'Arménie* ou *Cartulaire de la Chancellerie royale des Rouppéniens*, comprenant tous les documents relatifs aux établissements fondés en Cilicie par les ordres de Chevalerie institués pendant les Croisades et par les Républiques marchandes de l'Italie, etc. Recueillis, mis en ordre et publiés pour la première fois avec une Introduction historique par Victor Langlois, ancien élève de l'école des Chartes, membre des Académies de Saint-Lazare de Venise et des Sciences de Turin, etc. Venise, typographie Arménienne de St. Lazare, 1863. 4°, p. 242.

Հիմնական ընծայուած է առանձին Կտրիկաս. նամ Վեմարդ Հրամիկեան Աբբահօր։

Յառաջաբանք կ'ըսէ. « Le livre que nous publions aujourd'hui est le fruit de dix années d'études et de recherches. C'est en 1850,

que nous avons commencé à recueillir les documents relatifs aux rapports des Arméniens de la Cilicie avec les peuples de l'Occident et les Francs établis en Syrie, à la suite des Guerres Saintes. Une exploration dans les régions montagneuses du Taurus et dans les plaines arrosées par le Cydnus et le Pyrame, deux voyages en Italie et des recherches patientes dans plusieurs grands dépôts d'Archives, nous ont mis à même de compléter, autant qu'il était possible, le recueil qui fait l'objet principal de ce livre, et de faire connaître l'histoire politique, civile, administrative et judiciaire d'un royaume de l'Orient chrétien, qui dut en grande partie aux Croisades la célébrité dont il a joui, aux XIIIe et XIVe siècles.

« Les documents publiés dans l'ouvrage que nous présentons au public lettré sont, pour la plupart, conservés en originaux ou en copies dans les principales Archives de l'Europe occidentale, et notamment à Venise, Gênes, Turin, Cité-Valette, Paris, Madrid et Berlin. Nous avons fait nous-même des recherches dans ces différents dépôts, et là, où il ne nous a pas été possible de consulter les dossiers contenant des pièces se rapportant à notre sujet, nous avons obtenu des copies authentiques, fournies avec une extrême bienveillance, par les soins des directeurs des Archives. C'est donc pour nous un devoir de remercier ici publiquement les personnes qui ont facilité nos recherches et encouragé nos efforts, et particulièrement, MM. le sénateur Castelli et le chevalier D. Promis à Turin, V. de Lancizolle à Berlin, le comte Dandolo, les RR. PP. Mékhitaristes et le chevalier V. Lazari à Venise, tous ceux enfin qui nous ont prêté un concours efficace dans l'accomplissement de la tâche que nous nous étions imposée. Grâce à l'appui que nous avons rencontré auprès de ces savants, il nous a été facile de donner des textes fidèles, qui sont la transcription exacte des originaux ou des copies notariées que nous avons eus sous les yeux, et de publier des documents inédits qui, jusqu'alors, avaient échappé aux investigations des érudits.

« Personne, croyons-nous, n'avait eu la pensée d'entreprendre un semblable travail qui exige à la fois des études spéciales en paléographie et la connaissance de l'idiome arménien parlé au temps des Croisades: aussi nous pouvons dire que cet ouvrage, dont nous avons conçu le plan, est le seul qui, jusqu'à présent, ait été publié sur l'ensemble de la diplomatique arménienne. Dès l'année 1855, nous avions déjà fait pressentir notre intention de mettre en lumière les chartes d'Arménie, et à cet effet, nous avions dressé une liste de tous les documents qui nous étaient connus. Cette nomenclature a paru dans notre *Numismatique de l'Arménie au moyen-âge*. Quelques années après l'apparition de cet ouvrage, notre *Cartulaire* fut annoncé dans le programme de la *Bibliothèque historique arménienne*, dont la publication a été abandonnée. Sur ces entrefaites, l'un des membres les plus distingués de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, S. Ex. M. Brosset, voulut bien se charger de présenter à la docte compagnie dont il fait partie, une notice que nous avions rédigée sur la *Constitution sociale et politique de l'Arménie sous les Roupéniens*, et qui fut imprimée, par ses soins, dans les Mémoires de ce corps savant.

« Notre livre se compose de deux parties, savoir: 1°. une introduction historique qui facilite l'intelligence des textes du Cartulaire, et présente sous leur vrai jour les rapports des Francs avec les Arméniens, à l'époque des Guerres-Saintes, l'organisation féodale de la Cilicie, l'administration intérieure du royaume et d'autres questions curieuses à plus d'un titre et dont la valeur n'avait point encore été reconnue; 2°. un recueil de tous les priviléges, donations, traités de paix, documents officiels et notariés émanant de la chancellerie des rois de Sis, etc.

« Un travail aussi compliqué et qui offrait des difficultés typographiques assez nombreuses, à cause des textes en caractères orientaux, ne pouvait être mis sous presse qu'à Venise ou à Paris. Nous avons été assez heureux pour le faire agréer par la savante et respectable congrégation des Mékhitaristes de St. Lazare, à laquelle nous étions déjà redevable des plus utiles communications. La congrégation, en se chargeant de la publication de cet ouvrage, a eu en vue de rendre service à la fois aux Arméniens lettrés et aux savants étrangers: aussi n'a-t-elle reculé devant aucun sacrifice, pour que cette édition fût reçue par le public avec le même faveur que les autres livres sortis de la célèbre imprimerie à laquelle on doit déjà la Chronique d'Eusèbe, les œuvres de Philon et les classiques arméniens ».

Շարադրութիւն. Préface. – Introduction. – Chapitre I. Prolégomènes. – 1. Les Cartulaires de l'Arménie, avant les Roupéniens. – 2. Les Cartulaires de l'Arménie, sous les Roupéniens. – 3. Renseignements sur les dépôts d'Archives qui contiennent des documents arméniens. – A. Archives de Sis. – B. Archives de Constantinople et du Mont-Athos. – C. Archives de l'Europe. Italie. – D. Archives d'Allemagne, de France, d'Angleterre et d'Espagne. – 4. Caractères extrinsèques des chartes Roupéniennes. – A. Idiome, écriture, formules usitées dans les actes. – B. Validation des actes, dates usitées dans les chartes. – C. Signatures et sceaux des rois. – D. Chancellerie et chanceliers. Administration consulaire. – 5. Des actes contenus dans ce recueil et notamment des priviléges octroyés aux républiques italiennes. – A. Les documents en général. – B. Différences dans les concessions accordées aux différents peuples navigateurs de l'Occident. — II. Organisation politique de l'Arménie sous les Roupéniens. – 1. Coup d'œil sur l'organisation politique de l'ancienne Arménie. – 2. Constitution sociale et politique de l'Arménie sous les Roupéniens. – 3. Institutions du roi Léon II. – 4. Droits et redevances féodales; législation arménienne; priviléges des étrangers. – 5. Des grands offices de la couronne et des grandes char-

ges politiques de l'Etat: - Thakatir. Connétables. Maréchaux. Sénéchaux. Chambellans. Proximos. Ambassadeurs, etc. - III. De la royauté et de la noblesse: du patriarcat et du clergé. - 1. Du roi et des domaines de la couronne. - 2. De l'aristocratie et des domaines des barons. - 3. Du patriarcat, du clergé et des domaines ecclésiastiques. IV. Possessions des étrangers dans le royaume d'Arménie. - 1. Domaines des trois ordres religieux et militaires fondés après la prise de Jérusalem. - A. Possessions de l'ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jérusalem. - B. Possessions des Templiers. - C. Possessions de l'ordre Teutonique. - 2. Etablissements fondés par les trois républiques maritimes de l'Italie dans le royaume d'Arménie. - A. Etablissements des Génois. - B. Etablissements des Vénitiens. - C. Etablissements des Pisans. — V. Commerce de l'Arménie, sous les rois de la dynastie roupénienne. - 1. Coup d'œil sur le commerce de l'Orient au moyen-âge. - 2. Du commerce de la Cilicie au moyen-âge. - 3. Des douanes et tarifs. - 4. De l'importation et de l'exportation; monnaies, poids et mesures. - 5. Du commerce actuel de la Karamanie; des consuls. - Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens. I. 1201. Chrysobulle du roi Léon II, octroyant des privilèges aux Génois (texte latin). - II. 1201. Chrysobulle du même, octroyant des privilèges aux Vénitiens (texte latin). - III. 1210. Lettre du même au pape Innocent III, pour lui annoncer qu'il donne aux Hospitaliers plusieurs châteaux (texte latin). - IV. 1210. Confirmation de la précédente donation par le pape Innocent III (texte latin). - V. 1210. Chrysobulle de Léon II, par lequel, il s'engage à remettre Laranda aux Hospitaliers (texte latin). - VI. 1212. Chrysobulle de Léon II, octroyant des privilèges à l'ordre Teutonique (texte latin). - VII. 1213. Confirmation de la précédente donation par le pape Innocent III (texte latin). - VIII. 1214. Chrysobulle de Léon II, aux Hospitaliers (texte latin). - IX. 1214. Chrysobulle de Léon II, aux mêmes (texte latin). - X. 1215. Confirmation des privilèges des Génois par le roi Léon II (texte latin). — Appendice. Documents relatifs à la principauté d'Antioche. Privilèges octroyés aux ordres religieux et aux républiques maritimes de l'Italie par Raïmond Roupèn. - XI. 1207. Charte de donation de Roupèn aux Hospitaliers (texte latin). - XII. 1210. Confirmation du privilége précédent (texte latin). - XIII. 1215. Confirmation par Roupèn des privilèges accordés antérieurement à son règne, aux Hospitaliers (texte latin). - XIV. 1215. Confirmation de la donation faite en 1210 aux mêmes (texte latin). - XV. 1216. Privilèges octroyés aux Génois (texte latin). - XVI. 1216. Confirmation des privilèges des Pisans (texte latin). - XVII. 1233. Donation faite par Constantin, seigneur de Lampron, aux Hospitaliers (texte français). - XVIII. 1236. Chrysobulle de Héthoum Ier et de la reine Isabelle, par lequel ils donnent diverses propriétés à l'ordre Teutonique (texte latin). - XIX. 1245. Chrysobulle des mêmes, octroyant des privilèges aux Vénitiens, (texte latin). - XX. 1252. Contrat de mariage d'Euphémie, princesse d'Arménie, avec Julien, seigneur de Saiette (texte français). - Appendice. Dossier relatif au pillage d'une galère par l'amiral génois L. de Grimaldi, dans le port de Gorigos. - XXI. 1270. Procuration délivrée par le podestat de Gênes au commissaire chargé de s'entendre avec les autorités arméniennes (texte latin). - XXII. 1268. Transaction des marchands lésés (texte latin). - XXIII. 1271. Quittance des mêmes (texte latin). - XXIV. 1271. Déclaration du commissaire Génois qui a réglé le différend. (texte latin). - XXV. 1271. Chrysobulle de Léon III, octroyant des privilèges aux Vénitiens (texte français). - XXVI. 1288. Privilége commercial du même octroyé aux Génois (texte arménien). - XXVI. *bis*. 1288. Traduction latine du privilége précédent. - XXVII. 1289. Privilége accordé par Héthoum II aux Génois (texte latin). - XXVIII. 1293. Privilége commercial accordé aux Catalans. - XXIX. 1295. Attestations données à un marchand de Marseille, dévalisé à Lajazzo par des navigateurs Vénitiens (texte latin). - XXX. 1304. Quittance notariée délivrée par le connétable d'Arménie au consul vénitien de Lajazzo, pour indemnité des dommages causés au consul pisan par des Vénitiens (texte latin). - XXXI. 1307. Chrysobulle de Léon IV, octroyant des privilèges aux Vénitiens (texte français). - XXXII. 1307. Quittance du connétable d'Arménie, délivrée aux autorités vénitiennes (texte français). — XXXIII. [1307]. Etat des sommes dûes aux autorités arméniennes et réclamées aux navigateurs vénitiens qui avaient pillé le château de Lajazzo (texte italien). - XXXIII *bis*. 1307. Document envoyé d'Arménie à Venise, relatant les clauses du traité conclu entre la cour de Sis et la république de St. Marc (texte italien). - XXXIV. 1314. Privilége octroyé par Ochin aux marchands de la ville de Montpellier (texte arménien). - XXXV. 1320. Réclamations adressées à Léon V par les Vénitiens et réponses du roi aux susdites réclamations (texte latin). - XXXVI. 1321. Chrysobulle de Léon V, renouvelant les privilèges octroyés aux Vénitiens (texte français). - XXXVII. 1321. Privilége octroyé par le roi Léon V aux marchands de la ville de Montpellier (texte arménien). - XXXVIII. 1331. Chrysobulle octroyé par le même aux Siciliens (texte arménien). - Appendice. - XXXIX. 1332-3. Rapport de Pierre Bragadino adressé au doge de Venise sur la situation des affaires commerciales en Arménie, et les vexations endurées par les marchands vénitiens établis dans ce pays (texte italien). - XL. 1333. Chrysobulle de Léon V, octroyant de nouveaux privilèges aux Vénitiens (texte latin). - XLI. 1335. Chrysobulle du même, octroyant des privilèges commerciaux à la compagnie des Bardi, banquiers de Florence. — Appendice. - XLII. 1341. Lettre adressée par Léon V au gouvernement vénitien au sujet des affaires commerciales et des dettes contractées par des marchands vénitiens envers des Musulmans sujets du sultan de Babylone, etc.

(texte latin). – XLIII. 1342? Mémoire sur le commerce que les Occidentaux faisaient avec l'Arménie, par Francesco Balducci Pegolotti (texte italien). – XLIV. 1302-à-1330. Extraits des registres des *Pregadi* sur les relations des Vénitiens avec les Arméniens de la Cilicie (texte latin). – XLV. 1389. Privilége octroyé par Léon VI de Lusignan aux habitants de la ville de Madrid (texte espagnol). – XLVI. 1392. Testament de Léon VI, fait au couvent des Célestins de Paris (texte français). — Traités de Paix signés entre les rois d'Arménie et les Musulmans. – N°. 1. Traité de paix signé entre Héthoum Ier et Ala-eddin Kaikobad, sultan Seldjoukide de Koniéh. – N°. 2. Traité de paix signé entre Constantin, seigneur de Lampron, et Kaikobad. – N°. 3. Bases du traité convenu entre Héthoum Ier et Mangou-khan, empereur des Tatares. – N°. 4. Acceptation par Mangou-khan du projet de traité dressé par le roi Héthoum Ier. – N°. 5. 1268. Traité de paix signé entre Héthoum Ier et Bibars Ier Bondochdar, sultan d'Egypte. – N°. 6. 1285. Traité de paix signé entre Léon III et Kélaoun, sultan mamelouk d'Egypte (texte arabe). – N°. 7. Le roi Héthoum II obtient de Baidou, khan des Tatares, un édit qui rapportait celui qui ordonnait la destruction des églises dans ses Etats (texte syriaque). – N°. 8. 1323. Traité de paix signé entre Léon V et Malek el-Naser Mohammed, sultan d'Egypte. – Appendice. – N°. 9. Formulaire de la chancellerie des sultans d'Egypte pour les pièces officielles adressées au roi d'Arménie à Sis (traduction de l'arabe).

Գնահ. Evariste Prud'homme, *Journ. Asiatique* 1864, Յունուար, էջ 93–5։

Թարգմանած է նաև Մխ. Ասորւոց վանականց կոպրսէիներ, տես ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, ԱՄՈՐԻ։

— * *Note sur l'inscription arménienne d'un bélier sépulcral à Djandfa. Revue de l'Orient*, 1855, T. 2, p. 134–138.

— * *Les ruines de Lambron.* Անդ, 1860, T. 12, p. 119–122.

Journal Asiatique–ի մէջ հանեալ յօդուածներն անկ. վիմագրութիւն մը Բրուսէի «Les ruines d'Ani» գործին վրայ. 1861. Ապրիլ–Մայիս, էջ 465։ – «Mémoire sur les origines de la Culture des lettres en Arménie» 1861. – «Voyage à Sis, capitale de l'Arménie au moyen âge». Vme Série, Tome V. էջ 257. – «Lettre sur le sabre de Léon VI de Lusignan, roi arménien de la Cilicie. Vme Série, T. XVI, էջ 259. – «Sur le dictionnaire Arménien–français par A. Calfa». Vme Série, T. XIX, 98. – «Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur arménien du XIe siècle. VIe Série, T. XIII, էջ 1–64 (առանձին ալ, 1869). Փարիզ. 8°, 60 էջ)։

Իր հնագրութիւններ տես Բազմավէպ 1869, էջ 247. – Շրոեդէր իր «Հայկ. Լեզուի.» մէջ կը դրէ.

«Լանգլուա վիկտոր ծնաւ ի Տիէպի Կաղզիոյ ի 20 մայիսի յամի 1829։ Ձին Շարտոսպատակ (Chartes) գպրոցին և արեւելեան կենդանի լեզուաց ուսումնասիրաց մէջ սորվելով, 1852–3ին կոփուելն ի կայսեր յանձնարարութեամբ ռասիականահետազօտական ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Կիլիկիա և ի Փոքր Հայաստան։ Հոն բերաւ հաւաքածին մը խիստ ալիւտ չինուած արձանագրութեանց որ Տարսոնի Նահանգի մեհեանաց մէջ դրած էր, ինչպես նաև հարիւրի չափ արձանագրութիւնք Կիլիկիոյ՝ քարի, տախտակէի, բրոնզեղէնի և հայ դրամներով, որոնք ապա հրատարակեց ի Փարիզ Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie: Paris. 1854։ Տեղագրիր մը այս հնութիւնները պատրաստեր է 1851, բայց ամբողջութիւնը ի 1861 այս խորագրով. «Ուղեւորութիւն ի Կիլիկիա և ի լերինս Տաւրոսի» (Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes de Taurus), քառասուն պատկերներով և մէկ աշխարհագրական քարտէս։

«Յանգանակ և տուժվճռական հնութիւնից պիտանի լանկլուայի Ֆանքոյ, քննագատական Աճմանագրութիւնից և Վեպերիի պղտութիւնից ակադեմիոյ մէջ՝ ձեռնհաս հանդիսի մը, Խաչէի խոշքերով, ու խիստ գաղտնաւոր մը տրուելու երիտասարդ հնագրագիտին հետազօտութեանց այս մասին վրայ։ Իսկ իր այցելած տեղերուն տպագրութեանց և կարդացած արձանագրաց նկատմամբ հարկ էր ունկի նեղութեամբ աչքով նայիլ։ Հայ արձանագրութիւնները կարգալու և լուսաբանելու համար, որք յաճախ իրարու հետ խառնուած տասերով ձեւացած են, մեծ վարժութիւն, և լեզուին որով գրուած են, ամենամեծ ճշտութիւն պէտք է անենայ։ Հարկ է ըսել թէ կը պակասէր այս ի հնդիսանի ուղեւորս։

«Վաճառպիտանի նուագով և քաղաքական յաջողութեամբ գրագիտաց Լանկլուա նուէր գրամագիրութեանց, Ժամանակագրութեանց և հրովարտակաց կոչ գիւտեցաւ։

«Ուսած էր Տիւրքիոյ՝ հայ պատմչաց հաւաքմանն, ու անոնց գաղղիական թարգմանութեան հրատարակութեանն մտածութիւնն անկեալ, ուզեց օգտուիլ լանկլուայի մանագրագիտութենէն և ճշտութեամբ, իրեն յանձնելով հայկական գրամագիրութեան պահպանող մատը, որ մինչեւ այն առեն գիտնոց աստիճանագրուած չէր ի Գաղղիա։ Լանկլուա մտագիր յանձն ուսաւ այն ձեռնարկիր, խստաստանալով կոպրի դնել և խօսիլ առանձին գրուածով Ասորեանց հարստութեան, մինչեւ ատ մեզ հասած գրամաց վրայ։ և նախկին տիրոջ բրաւ թղթերի ձեւով գրուածք մը ղրկելով ատ Ակադեմիոյ վարդապետ, որոն խորհրդովք կ'ուզէր առաջնորդել իր այս ատաճանագրական հետազօտութեանց մէջ (Revue archéologique, էջ 467, Փարիզ, 1853)։ Վնաս մը տարի վրան անցնելէն ետքը, լանկլուա մտաւոր գրութեան մը հրատարակեց, հետազօտելով այս նկատմամբ իր գրած կամ իրեն տպագրուած գիտութիւնք. քանզի պատմական ասորեանց իշխանաց չատերը նամանանուն են, և իրենց անուանքը կանուած գրամաց վրայ խոտանիք կը պատին, բայց գաղափարագրութիւնք հնարաւոր ատեն մեր ձեռնարկիք (approximatifs, կրնան համարիլ, մեր նեղ ենթագրութիւնք։

«Այս ատենին չանգլիոր քան մտեն ուղղուած են՝ վիկոնտի Մոնիմարեան ուրիշն Ալիկիան Ն. Կիմէոն վարդապետին հոմանուն գիրքին վրայ չարագրելով անոր մէջ, որ չատ ատեն հոտուկ ատաճանի մէջ, որ չատ ատեն հոտուկ ատաճանի մէջ, որ չատ ատեն հոտուկ ատաճանի

վախճանը. և մանաւանդ նոքա միաբանակցեալը նամբով և յաւելուածներով տպատարակեցան ի 1892, ի Վիէննա, ի Մխիթարեան տպարանի։

«Լանկլուայի դրամագիտական երկասիրութիւնք հետևեալքն են. «Դրամագիտութիւն Վրաստանի ի միջին դարս» (Numismatique de la Géorgie au moyen âge; Paris, 1852). — «Դրամագիտութիւն եգիպտական անուանց առ հասարակ վարչութեամբ» (Numismatique des noms d'Egypte sous l'administration romaine; 1852). — «Դրամագիտութիւն Հայաստանի միջին դարուց» (Numismatique de l'Arménie au moyen âge; 1855). — «Ընդհանուր դրամագիտութիւն Հայաստանի» (Numismatique générale de l'Arménie, 1858). — «Նոյն Հայաստանի դրամագիտութիւնք, Տիւրուիէի տպատարակիչք պատմական մատենագրութեան համար չարաչարուած» Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité, pour la Bibliothèque historique arménienne de Dulaurier. 1858). — «Սիկիլեան չտպատարակուած կամ քիչ ծանօթ դրամոց վերայ, արտատպեալ ի Դրամագիտական հանդիսի» (Monnaies inédites, ou peu connues, de la Cilicie. extrait de la *Revue numismatique*, 1851). — «Ձայնակ մի կամ փորձ դասակարգութեան Վրաստանի դրամական չարի, ի հին ժամանակաց մինչ ցայսմ օր» (Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'à nos jours: 1860).

«Վնասական մատենագրութիւնք յանձնարարութեամբ 1861ին յԱյտարիս վրկեցաւ Լանկլուա, նոյն երկրին մատենագրացեալ և դիւանագէտ մէջ ուրիշ տիրած պրուածնելու քննութեամբ ազատութիւնք խաչակրութեանց ժամանակ Կապպադովկ և Հայոց աշխարհաց մէջ վերաբերութիւնքն վրանց կնճռոտ, խորհրդի և վնասակար դիւանագիտ. և այն առթիւ տպատարակեց Տէղեկագիր մը այս վերջին քաղաքին մէջ գտնուած հայկական արձանց Լատին կողմանց կղզոյն ու մենաստանին վրայ, հանգերձ հատուածոց անուանութեամբ հայ ազգին պատմութեան և մատենագրութեան, որ և տպատարակեցաւ նոյն կղզոյն ապարանին այլևայլ անգամ, և ունէր նաև անգղիական, գերմանի, լեհ և հունգար իմաստասիրութեանց ու ազգագրութեանց։ Ընդարձակ առաջին տպագրութիւնն եղաւ ի 1863, ու ետև եղաւ ասոնցին տպատարակութեան նաև յԱկիսկան օգտակրին այս խորագրով. «Յիշատակարք ի վերայ սկզբնաւորելոյ մատենագրութեան և պղծութեանց ի Հայաստան» (Mémoire sur les origines de la culture des lettres en Arménie, p. 200–223). ու «Միխիթարեան Միաբանութիւն և մենաստան Հայոց ի Վ. Ղազար» (La Congrégation des Mékhitaristes et le couvent arménien de St. Lazare, p. 383–397). Նոյն տարին կրատարակեց ի Հռոմ Աիոնեից «գիտանականագրութիւն Հեմոյ անան կրօնիսի, գրուած ի Հեմոյ կրօնաւորէ, հնդիանիկ պատմութեան ծիսմարայ» (Chronologie de Héthoum, seigneur de Gôrigos, ouvrage inédit du moine Aïthon, auteur de l'histoire des Tartares. Նոր յար, հատոր ժԵ-էջ 103–114. Ի տարի Վատար վԱնակոչ ալ տպատարակեց «գիտանդրան հայկական հրամարատակաց» (Le Trésor des Chartes d'Arménie, ou Cartulaire de la Chancellerie royale des Roupéniens, comprenant tous les documents relatifs aux établissements fondés en Cilicie par les ordres de chevalerie institués pendant les Croisades et par les Républiques de l'Italie, pp. 242)[1].

«Լանկլուայի գիտատարագրի արդիւնք մ'ալ և որ ձեռք գործոյ Հայոց հին և նոր պատմագրաց տպատարակութեան ընդ հովանաւոր պաշտպանութեամբ Նապոլէոն փոյթի, և որոյն Վատարս մեծարանիդ, և որիչ իմ տատր և իմ տպագրին հայագիտաց աշխատութեամբ։ Միայն երկու հատորք տպագրեան այս կարևոր և մեծագոյն հետաքննական հրատարակութեան։ Գրամի տուած անկանոնութիւնքն այս մեծ ձեռնարկին վրայ՝ որ Լանկլուայի մահուամբ անկատար մնաց, նախընթաց էջերս մէջ տպատարակիցինք։ Կատարն հատոր ի 1867, ի՝ուսմ փոփ. գլուխ և պատրի պատմիչս որ ի հին ժամանակաց Խորհրդանեցւոյն ի հայ, և ևն. Այս երես կատիս, Նարեկացւոյ, Վարդանայ Բիւրակնցւոյ, Վ. Երզնկացի, Գրիգոր Կիպրի, Յովհաննէս Մամիկոնեան, յոստ կաղանկատվացւոյ, Վերիպոր Վարդապետ՝ որոյ վրայ Լանկլուա յօդուած մ'ալ տպատարակեց յԱնահան օրագրի ի 1869. Վ. Լեհիեան, և այլն։ Երկրորդ հատոր, տպատարակեալ ի 1869, հինգերորդ գրոտ պատմագրաց այլ և այլ Հերետիրոսիթիւնեան կը բովանդակի, և ևն. Ասոնցին, Մովսէս Խորենացւոյ, Եղիշէ, Վատար փարպեցւոյ, քանի մի հատուածոք ի որոյ Եղիշեցւոյ, և մանանանկիցական տատեսանեցւոյ։ Վատար միաբան, այս մեծ ձեռնարկին պաշտպանն, ծնած է ի Գժիւնիա, գաստիարակած ի Զմիւռնիոյ և ի Փարիզ Կապրիոյ։ Եգիպտոսի մէջ արտաքին գործոց նախարարութեան քարտուղարի պաշտօնը վարելէն ետքը, դրկուեցաւ ի Լոնտն յամի 1850, և Խոտիկ փոյթին կրտսերութեան առեն անոր պաշտօնակաց նախարարն եղաւ արտաքին գործոց ի 1866. և մեռաւ սիրոյր նոյն քաղաքին պաշտօնեայն յամի 1879, որոյ մեռոյ կը վարէ փոյթը։ Իր պաշտպանեալներուն տպատարակելիք նոյ պատմագրաց տատերուն հինգ հատոր պիտի ձեռագրեր. բայց Լանկլուայի մահուամբ (11 մայիս 1869) խափանեցաւ։ և Հարթաս Գրիգոր՝ արուն յանձնեցաւ գործոյն չարունակութիւնը, վախճանեցաւ հետևեալ տարուն մէջ։ Ան միջոցին և ուրիշ Էր որ Գրամագիր մեր արդէն յիշած հատուածին ոմանց տպագրիչ, Լանկլուայի ձեռնարկին համար տամնանաւած հատորներ։

«Յիշելիք որ Տիւրուիէ այս հատարան վրայ քննադատութիւն մը հրատարակեց։ Տարակոյս չունինք որ իրեն յատուկ քաղաքականութեամբ ուրիշ իրեն յատուկ քաղաքականութեան հնարք ըլլալով՝ ուրիշ պատճառներ ու կեղծաքննելի պիտի բնութիւր գայն քաննադատութեան, ու պատմական ուսումնագ յատուկ խոհ քննադատներ։

1. Տիւրուիէ որ նախանձորդ մ'էր Լանկլուայի՝ հետևեալ քննադատութեան կ'ըսէ այս երկասիրութեան վրայ։ Յիշելով իմ ի պատրան Միխիթարեանց և իրենց ծախիք եղած է տպատարակութիւնն, կը յաւելու. Cette circonstance de lieu est à noter, car elle explique la parfaite correction des textes arméniens que ce livre contient, et les Mékhitaristes eux mêmes ont surveillé l'impression. Mais il serait impossible d'accorder le même éloge à la reproduction des pièces françaises ou latines, dont se compose la presque totalité de ce recueil: car les omissions et les mauvaises leçons abondent à chaque page: il est nécessaire d'ajouter que les notes, dans cette compilation, trahissent de continuelles inexactitudes ou des emprunts maladroitement déguisés. Միևնոյն արդէն այսպիսի խոհ քննադատներ պատճառ։

փոխաբերական Նայեց յատպերը՝ լաւն լծնամի է, ի՛լաւ առածը. և մեծապէս անկարելի կը համարիմը Լանկրատական քիւտատիկին, եթէ Մրոյն այդ պատճառաւ՝ ուզենայ մէկ իրեն արգիլանքը փոքրկացրնել տատապալտ այդ մեծ և օգտակար ձեռնարկութեանը մէջ։ Տեսանք արդէն մեր ինչպէս Պրոսէ անհամեմատաբար հաչակելի գալն, որ անձին փորձառի տեսիլներէ էր մեզ արշաւ դժուարին և աշխատալի էր գործը։

« Լանկրատ ամենամեծ պերճութիւն և արագութիւն ունէր ի պրէզ և ի տեսակէտ, ինչպէս կը վրկայեն գինք ճանչցողք. և մեզմէս մեծ ձիրք մ՚է այդ և քաջութիւն, զոր անկարելի է մեռանել, բայց միանգամայն արդիւնք երկար և խորհրդի տեսակ տալնանդ և քննութեան. և երկար ժամանակ՝ քիչ անձանդ և գրաւածոյ վրայ գրուած կը տանդիսին ու կը տեսնուին։ Լանկրատի տեսակետին մէջ նկատուած քանի մը թերութիւնք՝ սակը չնչին անձեր են։

« Նայեց նա պիտոյս ազնիւների տնտես անձինք իրեն ընկերակից և օժանդակ տանալ ի մեզրպէսոյ և ի գաղղիացւոյ՝ որպ տպագրութեան և տնտեսութեան տաքրնտականացդ ամենեին տարբերած տակ չէր կրնար ձգալ։ և որպ ազգատանքդալ Ջնար Կլակ, Բիւրանդ, Լդնիկ, Փարպիկ, Վանդալ Լբկ և այլ պատմիչք՝ այդպէս տնտեսութիւնդ ճշդութիւնդ և վայելուչ հրատարակութիւնդ փոխադրելդան ի գրականէն։ Կ՚անանկութիւնն արժանաւոր են նաեւ ընդհանուր նկատութիւնքն՝ որ գրուած են ի պրոխ կրկին հատորին, հայ մտանդագրութեան սկզբնաւորելուն և գալ գոր յատկացուցութեան կամ անկման վրայ, ինչպէս և այլնայլ ընդարձակ նիւթոց, և իրաքանչիւր հնդիսակի ի պրոխ նկիսակութեանն, իր հնդնագրութեան և գրական գործունէութեան։

« Չենք կրնար բանչ, որպէս և ոչ իրմէ յատակ կամ գնաց նկարչ և ազգասիրի վրայ գրուելոց համար, եթէ վերջին խօսքն ըստած կամ արուիչ վճիռ տուած բլլայ. բայց իր և նմանակցին արդիւնքն է՝ նկատ ազգս հայկական տեսակետութեան պատմութիւն նոր նկարագրի մէջ մտած է, և ազգ տեսակիցով հզած քննադատական տեսութիւնք և արուած կարծիք, եթէ ամէն և նոր հատորին յամենայնի իրատապի հանդուցելն, բայց ապագային համար արտադրած արդիւնք անտարակուսելի է, յորում մեծագոյն հմտութեան և ատելի խոհեմութեան ծառութիւն կը յատկացուի։

« Նայ ի արդէն գիւտագործած հրատարակութիւններէն, Լանկրատ Հանգիս հնախօսական կոչուած տեսարանի մէջ հրատարակեց հետեւեալ գրուածը. « Վաւերականք պատմականաց պատմութեան Լուսինեանց Փոքրոյ Հայոց ի 1342 ամէ ց՚1391 » (Documents pour servir à l'histoire des Lusignans de la Potite Arménie de 1342 à 1394). – « Ձիւտատետրան ի վերայ քաղաքական և վաճառականական յարաբերութեանց հնատատկաւորութեան Փինուայ ընդ իշխանութեան Փոքրոյ Հայոց ց՚ԺԻ և ի ԺԻ դարս » զոր տպագրեց ի 1856 յօգոստոսի Հանգիս տեսչէից. (Mémoire sur les relations politiques et commerciales de la république de Gênes avec le royaume de la Petite Arménie pendant les XIII et XIV siècles). Դրան հնդիսին մէջ. « Թէ տրն է Հայաստանի տեղը աշխարհի պատմութեան մէջ » (Place de l'Arménie dans l'histoire du monde), Հատ. ՃԲ 235–249. – « Ներդրգածութիւնք ի վերայ յարաբերութեանց Հայաստանի ընդ Գաղղիոյ ի միջին դարս » (Considérations sur les rapports de l'Arménie avec la France au moyen âge) էջ 256–276. — « Օրագիրք առ Հայս » (Les Journaux chez les Arméniens) ի Հանգիս երկուց աշխարհաց (Revue de deux mondes). ի 1863, « Հայք Տաճկաստանի և կոտորած Տարսի » (Les Arméniens de la Turquie et les massacres de Taurus). – Պետրոսեանի ակադեմիայ Լսխիան մտաճի յիշատակագրոյ ալ մտանակից եղաւ Լանկրատ հետեւեալ դրուածներովը զոր հրատարակեց. « Ճշմարիտ պատմական և քննադատական քաղաքական և ընկերական կացութեան Հայաստանի՝ առ հնդատատ խնամոյ Հայաստանեայց Հարենականց՝ քան վեհերոտնոյ որ պարսից ի դիտանս Լրոպիոյ ». (Շար Լսխիտեդրդ, հատոր Գ. 1860, էջ 1–85. (Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie roupénienne, d'après les documents conservés dans les archives de l'Europe). — « Նաւատետրութիւն ի վերայ ազգեր պատմութեան Հայոց ի Վաղարշ Հարենականէ » Հատ. Գ. 1861, էջ 293–368). (Etude sur les sources de l'histoire de l'Arménie de Moïse de Khorène). — « Թագի ու Պրոսէ ի վերայ յաջորդութեան Հայոց Լսխիտեանց հետեւութեան, և Լուսինեան տոհմին, քան արեւելեան և արեւմտեան ազգերոց ». (Անդ. 413–428). Lettre à M. Brosset sur la succession des rois d'Arménie. – « Տեղեկութիւն ի վերայ ոսկեդիր հրամանագրին՝ զոր արքայեան Սիկիլիացւոց Լեան Ե թագաւոր Հայաստանի յամի 1331 ». (Notice sur le Chrysobulle octroyé par Léon V, roi d'Arménie, aux Siciliens, en 1331). ի Յիշատակագրաց Պետրոսեդրի ակադեմիայ, հատոր Ե. 375–389. — « Պատառած ժամանակագրութեան Սմբատայ տեսուն Պատմութեան, Հայոց տարեգրութեան, հոնդիպ յաջորդութեամբ յօրինելոյ Կիլիկիոյ, և պատմութիւն Լսխիտեանց ի հատատութիւնն, նոցա ի Հիւթիկս մինչեւ ի քարձումն հատատութեանն, քան ազգագրոյ քնագրին որ ի Մոսկուա և ի Փարիզ ». (Extrait de la Chronique de Sempad, seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivi de celle de son continuateur, comprenant l'histoire des temps écoulés depuis l'établissement des Roupéniens en Cilicie jusqu'à l'extinction de cette dynastie, traduite sur les éditions de Moscou et de Paris). Խոհրմանութեան քնագատութիւնն յորս Տիւրքիոյ Լրեւելք (l'Orient) հանդիսի մէջ (1867, Décembre 25) Հանեւեալ իսկ բաղդուա. Պիտոդրիւնք ի վերայ Մերսատ Փռեզդատացի ժամանակագրութեան բազմանութեան մը – (Observations sur une traduction d'un extrait de la chronique du connétable Sempad).

« Լսխիան օգագրին մէջ ալ (Հինգերորդ չար, Հատոր Գ 257–308) Հանեւեալ խորագրով տատատած մը հրատարակեց. « Ուղեւորութիւն ի Սիս, մայրաքաղաք Հայոց ի միջին դարս ». (Voyage à Sis, capitale de l'Arménie au moyen-âge). ի 290–297 էջերն ցուցակ մը կը դնէ հարիւր քատատան և հինգ գրչագրաց ձեռագրաց Հայ, զոր յաղթութեամբ Հանեւեալ, և 145 միւս գրչագրեր տատատնալ, որ Լրեւքատանեայցդ գրասէր ազգասէր Մարգիս վարդապետի մը ձեռնհասական գրուածով հատատած մ՚է, և կը պատճառ այժմ յատկացին Մատենադրանին որ ի Փարիզ։

« Մտնարանին երկու տարի յատկ ուրիշ մեծեր գրուած մ՚ալ հրատարակեց Լանկրատ, և էր. « Վերադարձութիւն Պետրոսեանց, յատանկատատիպ նամատանութիւնն յայն գրչագրին որ ի մեռ գատատկաի Լիլիա Լբրին ». Géographie de Ptolémée, reproduction photolithographique du manuscrit grec du monastère de Vatopédi, au mont Athos), տպագրեալ ի Փարիզ ի 1867։

Դերձածուխին՝ որ «Ամեն լեռն և որ ի նմա վանապետք» կը կոչուի, որպէս ասիկ մը յատուկ տառնձին հրատարակած էր։

«1868ին տպագրեց ի Ս. Վաղար Մխիթարեանց գրաքրիստոնեական խմբագիրներին Ժամանակագրութեան Միխայէլի Ասորւոց Chronique de Michel le Grand, auteur de XII siècle, patriarche des Syriens Jacobites, traduite pour la première fois de version arménienne du prêtre Ischok»։

Lettre à M. R. Chalon, président de la Société de la Numismatique Belge, sur les Médailles inédites ou peu connues des dynastes de la Mésène, à propos du Mémoire de M. Reinaud, sur le commencement et la fin du royaume de la Mésène et de la Kharacène. Braxelles, Emm. Devroye, imprimeur du roi, 1862, p. 20.

— *Rapport* à S. Exc. M. Rouland, ministre de l'instruction publique et des cultes, sur les Archives de Turin par V. L., chargé d'une mission scientifique en Sardaigne. Paris, imp. de Paul Dupont, p. 11.

Տե՛ս և Լրկրագրեան 1886, էջ 107, որ կ. Յ. Քառամբեան հրատարակած է Լանգլուայի տեղեկութիւն մէկ նամակի՝ Ծանօթութիւններով։

ԼԱՆԴՍՏՐՕՍ· — *Միջնեին. Թարգմ. ռուսերէնից Ջոհ. Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Իօսիննանցի*, 1898. 8°, 80 էջ։

Լանինի Ն. Բ. = E. B. Lanin). — * *The Armenian people: Forin. Review*, 1890, Aug. p. 258–273.

ԼԱՆԿԼՈՒԱՆ (Լազովիկոս). — *Notices sur l'état actuel de la Perse*, en persan, en arménien et en français: par Myr-Davoud-Zadour de Mélik Schahnazar, Envoyé de Perse en France; et M. M. Langlès, Chevalier de Saint-Wladimir, Membre de l'Institut royal de France, de la Société Asiatique de Calcutta, etc; Chahan de Cirbied, Professeur d'Arménien à l'Ecole royale et spéciale des langues orientales. Paris, imprimerie royale, 1818. *փոքր* 8°, 360 էջ։

Բովանդակութիւն. Détails sur la situation actuelle du royaume de Perse, donnés par Myr-Davoud-Zadour de M. Schahnazar. Chevalier de la première classe des ordres du Soleil et du Lion de Perse; traduits de l'arménien par M. Cirbied. Profes. d'arm. à la Bibliothèque du Roi, Membre de la Société royale des Antiquaire de France, etc. Տեղեկութիւնք ի վերայ այժմեան կացութեան Պարսկաստանի Պարսից Տաճկի ի Փարիզ Պիկն Վրաստանեան ի ռուս. Մելիք Շահնազարեանց, Ասպետ առաջին աստիճանի կարգացն Արեգական և Առիծու Պարսից· ايام در ممالك محروسهٔ ايران وأحوال نظام وكذارشان عدالت آيان اين ديار — Récit d'un acte de tolérance religieuse exercée à Tauryz, rédigé par M. Cirbied. Պատմագրանութիւն ի վերայ դիպուածոյ միոյ պատուական ի Թաւրիզ քաղաք վասն հոգեւոր ազատութեան կրօնի, առեալ ի Պ. Ջակոբոսէ Շահան Ջրպետեան... Aperçu général de la Perse, par L. Langlès. Chevalier de Saint-Wladimir, Conservateur, Administrateur des manuscrits Orientaux de la Bibliothèque du Roi, Membre de l'Institut, etc. Ընդհանուր ծանօթութիւն ի վերայ աշխարհին Պարսից։ Շահնազարեան Դեսպանին Պարսից առ Ֆրանկաց Լուդովիկոս ԺԸ. Ասպետից Լանգլեանան, առեալ ուղղ ի պատուիրակէ կրօնիցն, պատկան և մատենագրոյ ձեռագրիս մատենից արեւելեան լեզուաց ազգային Գրատան, անգամ Ակադեմիոսին Վալդիրց, հեղ. թարգմանեալ ի Հայ բարբառ ի պ. Յակոբոսէ Շահան Ջրպետեան, արքունական վարժարանի հայկական լեզուի ի մատենադրանին Վրաստան, անգամ արքունական Հնադրանին Հնագիտաց Վալդիրց, հեղ.։

Ի վերջ կայ «Յիշատակարան անգլիացւոյն. Ամենք յապշեցանք մեծով սիրելեաւդ՝ ծանօթին մեզ արդէն պիտ ինչ լեռն գանգատանայ Եգիպտոս ի կատմանէ թեմիւրքաթիւրդ սպրին՝ յապազս խրմիներ մեզի երեւելոց Նագա՝ սմանդ բառիդ և սէրդ եգիպտոս ի բազում մասանան՝ յորինեալ պատմութ չատ բազդատիմամբ մերոյ հայկական լեզուի։ Սիրով և յոյժ մտերմիմամբ լուաք մեք սրտիւք պատկառանան նորա. զի գոյանէն այնպիսի բանիւք՝ իմ սիրելն յայտ յայտ գրեթէ լեզուանիմբն գրեանդ, և իմ փոփոխին վերածնաւս լինել մտոց պրեթէանդն՝ որ ընդ հանուն. և այս ամենայն փոքր պատճառ գովեմիմբ պատշաճաւորին սպաքին գրատ.ը սպրին մերոյ։

«Նայդ՝ պարտ է խոստովանիլ թէ՝ անդիմք և գայլ իմն պատճառ բանալոյ, և հպարտացն քան զատուիմն, որ պարտաւորէ զմեզ յայտ վարժիլ ի գրաբառ լեզուական մերոյ մայրական լեզուին. Նա զի ամենայն մարդ՝ որ կամիցի այլ քաղաքավարեալ երեւիլ յաչխարհի, պարտի գիտել, խօսիլ, և գրել նոցունի լեզուաս իւրում. և եթէ այնպիսի ուսումնասիրէ այլ ոչ կամիցի նաեւ լինել աշակերտ գրոց, և քան հանդիպել գանգատանելոյ ինչ իւրոյ՝ պարտի և նա վարժիլ ի հարցասրս, և ի քաղաքավարեալ ոճս այնր լեզուի։ Չի ոչինչ է կեղտոտ, ի հանդերձս, ի քնակարանս, և յամենայնի սիրելի մերս կիտասարանալն, և պղտատասանն, քան այնմ օրինակի՝ պարտիմք սիրել նաեւ գրեանդ լեզուացն ձեռոց խոսելոյեանն, ասս ի յոչ երեւիլ գանելի, կամ անվարժ յայս ալլոց։ Ինգ ամենայն ժամանակս, և ի մեզ ամենայն ազգաց՝ արք լուսաւորեալք բարեկեալ ծանեան պաշտաւելոյեանն լեզուագիտելոյեանց, և պղտատասանելոյեան քան պիտոյ կանգնական լեզուն սա ի տալ կանձնէն՝ փոքր ազատասիրի և հարստատ լինելոյեանց. զի սոյնս յամենայն իրս գիմերոյեանն նոսին պարտիմք հանուչել, և ազգ գոյցին, հաշտալ և ի պիտանելոյեան լեզուաց՝ նոսին պարտիմք պիտալ քան գիմերոյեն, և յետոյ գոտարուին։

«Վարձեալ լեզուն մեր գրով բարբառ արուեան, հարստատ ի իրաս, հոմ և պերճաբան ի ձեւս ատպատուծոց, և միանգամայն՝ քան և հարստատ մեր, և հնագոյնն յաչխարհի՝ որ ժամանակաւք ի նախնեաց մերոց ի ժամանակիս անտի իսկ կոչոյց, և չարաբանակիցք անել անհնարին չարգելոյ չորդիս միոնեւ կացուսր, պարտիմք մաքրել գայն յօտատուծոյն, և ի նպատատս խոստանացոյ ինչ, և այնպէս անհնարն ատանգել նաեւ մերոյ լեզուիդայ։ Իւ ահա վասն այսորիկ և նա պարտատորիմք ամենեքեան՝ բնատանեալ փոքր ի չատէ՝ մերոյ հաբարձաս, և պրեթատ լեզուին։ Չի կարիմք ասկոս և նա՝ ածել ի միաձեւութիւն գոպ մեր ի ափիոս ատատուծոյ, յաչխարհ ի նա գիրիկն անդ ատ խոսութիւն, և ատ հնութիւնն իսկ իբրոյ անգնական աչխարհ։ և միանգամայն անհնար ատանել, կամ գանել ատ ատկատ ատկատ գաչխարհիկ բարբառան՝ որ ի Տաճկաստան, ի փոքրն Հայս, ի մեծն Հայաստան,

ի Մխիթարեան, ի Պատկանեան, և ի վ բաստան, որք և զանազանին ի միմեանց՝ միայն ըն պատ պոյին, այլ ամենևին իսկ հնտանան իրք իրք կերպիւ՝ ի պրատ լեսւ մեքմ։

Լեմ Կազդիայիք իսկ ի փարիզ ախտանին փաթ մի յաւուրն Հայկազեան լեսւի մեզ բան պրոյ տատ քանի նս իրատուիք պատանի փափաղ յայտ յայտ ի նպն ակ ուսանի՝ բան Հայկազեանցքն որ կան ի հայրենիս իրնանց, և կամ յայլ ազգաց ընչ հնտազրեալ ի Հայաստանեայց. զի փոքն ապ զատիրեմնան նպայ՝ նս ունի անտանի յայս պոթ. վասն որոյ և յորպրեմ դնաս Հանոյ ու միայն վասն օգուն ազգին ասնատասի. այլ և վասն ու՝ նբեմնոյ յետաձնայ յայնպիսի գործի և յայ նիս պատատանպեմնայ՝ փափաքով գանգնական անձն, և ասլով փափաք նպնալոյ պատոյս, և պոյ կասս իր. որպես զի և ապա ի յինեն՝ հարք և մարք՝ կարասցեն ասնել բան այնմ կերպի, և ասլ գործոյ գասատոյ իրնանց, և ամենայն ազգայնոյ աս հատատի. Յ. Շ. Ջրպետեան»։

ԼԱՊՊԻՐ (*Փիլիպպ*). Միւս. *իմպրմ.* վ. Ովահաննէս վ*իննա, տպ.* Մխիթարեան, 1894. 16°, կ + 72 էջ։

ԼԱՊՊԱՐԵՆՑ ԹՂԹԱԿ.

*Մանգազանի մէջ «Ձանչար Գնմքիր» խորագրով հատած է հետեւեալ անձանց վրայ. «Վասն փա փաղան (1 իսս). եր. 61. – Ընիզանց Վ*լ*ետան. եր. 66. – Օննիկ Ալեքսէ–Աբաֆ. եր. 71. – Ակսէլ Աճառեան Մկրտիչ). եր. 77. – Մխսէք Փօղոսեան (Բասիոլ). եր. 83. – Յարութիւն Տաղաւարեան. եր. 89. – Ընդհ. Յկրս. Ահմիդեան. եր. 95. – Տիգրան Աբրահամեան (Համէմ եր. 101. – Լուսանց Տ. Ալոյսեանեան. եր. 108. – Ակնթս. Փաղոսեան (Աչխատան). եր. 114. – Կրիկոր Մարգարեան. եր. 120. – Ի. Յ. Պէրպէրեան. եր. 162. – Ղազար (Տէր. Ահրահանեան). եր. 167. – Սիրակ (Տէր Յազկ Աճառեան). եր. 171. – Սիմոն Զօհրապեան (Ս. Շիրակացի եր. 180. – Յ. Կ. Մրմրեան (Խաչքար՝ եր. 186. – Վահրէմ Խաչիկեան. եր. 192. – Ակս. Յարութիւնեան. եր. 198. – Տքմ. Վ*ահրամ Թոքգոմեան. եր. 204. – Կրիկոր Ջհնճոյզ. եր. 210. – Նգիւղ Նշան. Կիւրեան (Բիւզանդիոն). եր. 1654. – Հրանտ Աճառեան. եր. 352. – Բիւ զանդ Պօղոսեան. եր. 358. – Մխիթար Շահնազ զեան. եր. 364. – Ակրահամ Աշմոնեան. եր. 370. – Ինամք Արմէն. եր. 382. – Վահան Թամատեան. եր. 388. – Սիմոն Վարդանեան. եր. 394. – Պետրոս Կարապետեան. եր. 400. – Նշր. Թոխատեան (Կաղոյ). եր. 402. – Մեծր. Նշան. Պոտատեան. եր. 414. – Գ. Զաքարեր. եր. 420. – Խաչիկ Ոզորիկեան. եր. 426. – Ռուբէն Ալրմեան. եր. 450. – Տաճիւռ (Ս. Աճամիկեան եր. 468. – Նշխա Տէմիրճիպաշեան. եր. 492. – Ն*ր. թնդ. Նշանեմեան. եր. 535. – Ա*ս. Ներքնեան. եր. 541. – Մուշեղ Վ*րդ. Ներքնեան. եր. 547. – Գրիգորդէմ (Յ. Ալիճեան). եր. 553. – Տիրայր Վ*րդ. Մարգարեան. եր. 578. – Յակ. Տէր–Յակոբեան. եր. 583. – Վահան Մանկեան. եր. 631. – Յակ. Ֆ. Կազանճեան. եր. 601. – Յ. Կարգէն. եր. 643. – Ա*հարոն Աբգինեան. եր. 655. – Վահան Թէքէեան. եր. 667. – Ա. Մ. Կարապետեան. եր. 685. – Ա*չտարակ Խազէտ պատ. Կիւրեղեան. եր. 708. – Կ. Ս. Խէմճեան. եր. 728. – Ասեան Վարդապետ. եր. 739. – Ալբակ Ալբազեանեան. եր. 751. – Բանաստղ Նազարեանեան. եր. 769. – Զաքէ Նշանեան. եր. 785. – Վահան Թօփիկեան. եր. 797. – Չարմակ (Գրիգորեան Վ*րդ). եր. 815. – Մկրտիչ Ալրիկեան. եր. 883. – Յակ. Կազանճեան. եր. 850. – Հ. Գաբր. Վ*րդ. Մինվիսեան. եր. 892. – Տ.Ք. Վազանեմն Դպրապետ. եր. 898. – Մահտան Ալեքսան. եր. 922. – Լ*ևոն Շահրեան. եր. 940. – Հ. Ալեքս Վ*. Վազիկեան. եր. 1178. – Հ. Վարդան Վ*. Հազանճ. եր. 1286. – Տիկին Ալբանազդ. եր. 1541. – Դ*ևան Վ*ահազեան Ալբազդ, եր. 13. – Նշխազդ Գօշունեան, Հանրագիտակ. – վաղ Աստաղ Աշրճանգակ. եր. 7. (7 յունիս 1908)։

Իր «Անհնան ատենագրդ» անս գործս Յատ ղատածին մէջ, ինչպես և իր գրական յօդուածներդ նն, նեն իսկ «Գալուստ Հայկազդ» գործի մասին՝ անս Հանրագիտակ 1905, եր. 29 (վճռան փաստաթուղթ). – Մանգազին 1905, եր. 1236 (Յակոբ Տէր–Յակոբեան, և 1237–38 նեն։

Իր մասին գրուածներ. Բիւզանդիոն 1901, եր. 1380. – Մանգազին 1901, եր. 190. – 1903, եր. 637, նեն։

ԼԱՊՈՒԼԻ. Տես ԼԱԳՈՒԼԻ։

ԼԱՊՏԵՐ ԼՕՒՍԱՏՈՒ. — Տես ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ Մ. Վ.։

ԼԱՊՏԵՐ ՆՇՈՂԱՅ. — Տես ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ (Գ.)։

ԼԱՊՏԵՐ ՀՈՎՀՈՒ. — Տես ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿ.։

Լատկոպեան (*Մկրտիչ*).

Հիւսիսափայլի մէջ (1860) հետեւեալ յօդուածները ունի. «Կարծեաց փիլիսոփայութիւն. Համառօտ նկարագրութիւն Երկիրը. Ցորդ. Օդը. Կրակը». Ա. վիլյամսեան, էջ 431–12. – «Մի քանի խոսք մեր սիրելի Հայերի հետ այն բոզոքիչների մասին որ առաջ ածող». Բ. վիլյամսեան, էջ 150–167. — «Մի հատուած նշանաւոր կնոջ մի անձի Ֆրանսերէն քարոզից», էջ 362–373. – «Արդի կեանքի սրամտասիրութիւն». էջ 155–169։

Լատիւս (— Lacépède). — * *Բնական պատմութիւն. Թրգմ. զգղ. կ. Պոլսեցի Ի. Քալֆայեան. Հայրենասէր Ցմիաբանիս* 1844, եր. 47։

ԼԱՄԱՕՃԵԱՆ Հ. Բ.) Թարգմ. — Տես ՎԱՐԴ ԱՐԵՒՈՅՆ ԱՆՏԻՆԻ. — ՀԱԲԵՐԻ Լ.։

Լամպա (*տր.* — *Դասագրատակարգ խոստակցութիւն. Ցոյո* 1864, էջ 43։

ԼԱՄՊԱԼ (Ֆէլդհնան). — *Սամանապրութեան հոգեբան մասին. Թրգմ. ոչ ամսագրով «Հնչակ»ի խմբագրութեան կողմից ի հանրնակի պատկերով։ Ալնէք, Հայկական ազգ տպարան*, 1893. 8°, LII + 41 էջ։

ԼԱՄՏԻՎԼԻՏՅԱՆ. — Տես ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ — ։

Լամպ (*Լօտէն տր*). — * *Կոմս Մանկամների. Թարգմ. Ֆրանսիական բնագրից Ս. Դադաթեանց. Հիւսիսափայլ* 1858, Բ. *վեցամսեակ*, էջ 355–412։

ԼԱՄՏՈՆԵՐԻՆ ԼԵՑՈՒ. — Տես ԹՈՐՉԻՊԱՇԵԱՆ (Գ. Վ.) — ՀԻՒԹՄԻՆԳ Ե. — ՀՈԼՄՍ Յ.) — ՄԻՍԻՔՃԵԱՆ Ց. Վ.) — ԲԱՔՈՒԻՒՐԴ, եան։

«Հին Լատինացոց մտանոգութեան վրայ տեսկիսներ», Բազմավէպ 1853, էջ 39, 113. — «Տատմներ ի Լատին բարքաս, և որ ինչ ի վարժոյ նորին չաշ», 1855, էջ 21։

ԼԱՏԻՆՈՑ Ա. = Anatolio Latino, *բան ա նունը* E. Vitto, *իտալացի*). — *Gli Armeni c*

Zeitun. Firenze, R. Bemporad e Figlio, 1897. Volume primo, 8°, p. 402.

— secondo, p. 277.

Հեղինակը գրած է այդ հոյակապ գիրքը իր հոգի փափաքին գոհացում տալու, և իբրև ձեռնհաս այդ ընծայելու.

«Diletta compagna – della mia vita – consenti – che questo libro – storia di un popolo oppresso – racconto di un pietoso pellegrinaggio – porti sulla sua fronte – il bacio di un angelo di carità».

իր զաւակներուն ուղղած նախադասեալ հայրենասէր՝ սրտայոյզ գրութենէն՝ զոր կարդալ է կարօտ ամենայն սրտիկներ՝ մանաւանդ այդ բդեաշատ ժողովուրդին կողմէ՝ հետևեալ պատառիկները արժան կը համարիմ պատառել.

«Miei carissimi figli. Sin da quando mi recai a Zeitun per incarico di una Società di beneficenza, la vostra mamma mi espresse il desiderio che mettessi in ordine le mie osservazioni ed impressioni di viaggio per raccoglierle in avvenire e farne materia di un libro. E mi ripeteva che un simile libro sarebbe fra qualche anno letto con piacere e con utilità da voi, troppo piccini oggi da poter conservare nella memoria le narrazioni da me fatte nelle lettere alla mamma ed a voi, e, dopo il mio ritorno, nelle conversazioni di famiglia. Giunto sul limitare della vecchiezza, senz'aver mai osato di pubblicare per le stampe alcun libro, dovetti lottare per lungo tempo contro me stesso prima di decidermi a far pago il desiderio della vostra mamma...

«La rivolta di Zeitun è un episodio nella storia delle rivendicazioni armene. Essa è parte di un tutto: è una delle scene più importanti di un dramma politico. Potrete voi comprenderla senza il corredo di altre cognizioni? Chi ignora la storia degli Armeni, dove troverà gli elementi per giudicare Zeitun? Senza conoscere le origini e le fasi della questione armena, è mai possibile rendersi conto della rivolta a Zeitun? E l'ultima lotta sostenuta con tanto valore da quell'eroica città, fu preceduta da altre nel passato. Chi ignora quelle lotte del passato, potrà apprezzare come merita l'energia di quel piccolo popolo? Gli avversarii non erano soltanto i soldati ottomani, ma facevano parte dell'oste nemica Kurdi, Circassi e Turcomanni. Mi conveniva perciò darvi pure i profili etnografici di questi. Chi ignora le dissidenze religiose fra gli Armeni, non sa spiegare la quasi completa astensione degli Armeni cattolici nei passati movimenti. Chi ignora gli elementi dell'Islamismo, non può, nè sa se e come contarlo fra i fattori dei mali passati o fra gli ostacoli del desiderato miglioramento.

«Pensai, quindi, che a fare un lavoro completo era necessario cominciare con brevi e precise indicazioni geografiche sull'Armenia, narrare in succinto la storia del popolo armeno, descrivere i caratteri etnici, politici e sociali dei suoi avversarii ed oppressori, rimontare all'apparizione della questione armena sull'orizzonte politico e seguirla attraverso le stragi e i massacri. Stimai necessario pure di svolgere brevemente la storia dei conflitti religiosi fra i cristiani di Armenia, esporre i concetti fondamentali dell'Islamismo e manifestare le aspirazioni del popolo armeno, il modo di appagarle, le previsioni dell'avvenire. Compiuto così il primo volume del libro, io vi racconterò il mio viaggio sino a Zeitun parlandovi a lungo delle due città di Antab e di Marase, stazioni principali del mio itinerario. Premessi alcuni cenni storici, parlerò lungamente dell'eroica Zeitun, e farò narrare l'insurrezione dagli Armeni. Leggerete note statistiche intorno Antab, Marase e Zeitun, raccolte e raggruppate in apposito formulario da me composto. Vi condurrò poi con me a Mugiuk Deresi per salutare l'ombra invendicata di un martire italiano. Udirete, infine, gli sfoghi patriottici di un eremita.

«Desideroso che ogni parte del libro avesse solida base, invocai il sussidio di persone competenti per i capitoli relativi alle discordanze religiose armene e all'Islamismo. Due dotti maestri, cattolico l'uno, musulmano l'altro, risposero gentilmente e largamente al mio desiderio.

«Ho letto tutto ciò ch'è stato stampato in libri e in riviste sulla questione armena, e debbo dichiarare che, tranne due o tre lavori coscienziosi e importanti, gli altri non meritano di essere lodati. Manca alla maggior parte la conoscenza dei luoghi, degli nomini e delle cose che vogliono giudicare. Chi non aprì mai un libro di storia armena, chi non conosce per averli studiati e per esser vissuto fra loro gli Armeni, i Turchi e i Kurdi, chi non vide funzionare sotto i suoi occhi il governo ottomano, è ben difficile che possa dir cose degne di attenzione...

«La questione armena che, diciotto anni or sono, batteva con lacera veste e in attitudine di mendicante alle porte del Congresso di Berlino, oggi è argomento di studio e di ansie per i Sovrani, per i Ministri, per i Parlamenti, per i popoli tutti. Essa è trattata in libri, che si succedono gli uni agli altri, in riviste, in giornali. Ciascuno in Europa vuole conoscerne le cause, i fatti, le previsioni, i timori, le speranze. Ma ben pochi riescono a formarsi un concetto preciso in mezzo alle contraddizioni e alle dubbiezze, che s'incontrano negli scritti di coloro che parlano della questione armena. La narrazione dei massacri, delle crudeltà, delle brutalità, commesse a danno degli Armeni è esatta, uniforme in tutti. Ma quando trattasi di scoprire le cause dei massacri, i veri autori dei medesimi; quando si studia come impedire il rinnovamento di simili eccidii, come appagare le aspirazioni del popolo armeno, entrano in giuoco, come dissi, o l'ignoranza degli nomini e delle cose, o il fanatismo politico e religioso; e si produce così non solo una diversità di pareri, ma benanco appariscono la poca competenza e il pregiudizio politico e religioso dello scrittore.

«Se questo mio libro non può vantare, come altri, il nome illustre o il valore letterario del suo autore, ha diritto alla fiducia dei lettori, perchè scritto con assoluta imparzialità e senza propositi partigiani.

«La dimora che io già feci in Oriente, lo studio che posi nell'esame degli avvenimenti che si svolsero nello spazio dei due ultimi anni, e la copiosa mèsse mietuta nel mio viaggio, possono essere garanti al lettore che prima di esaminare, giudicare e narrare, io possedevo le cognizioni, l'esperienza, gli elementi necessarii per non cadere in errore e per giungere alla scoperta della verità.

«Voi ricorderete com'io era mesto e ansioso nei mesi che precedettero la mia andata a Zeitun, e con quale entusiasmo giovanile accolsi l'incarico affidatomi di distribuire fra quelle popolazioni i sussidii raccolti in diverse città di Europa. Separaromi da voi, mi recai colà, dove l'anarchia, la stagione inclemente, e la natura aspra e selvaggia dei luoghi, potevano in ogni giorno e ad ogni passo togliermi la vita. Voi, bambini, non potevate comprendere perchè il vostro babbo era così addolorato nel tempo dei massacri e così lieto di andare a Zeitun. Coloro che avanzati negli anni, credono tener già pronta la bilancia per pesare le azioni degli altri e trovare le cause che le determinano, giudicarono che io fossi addolorato per timore che l'onda dell'anarchia travolgesse pure con sè la mia persona e i miei cari; giudicarono che fossi lieto di partire per guadagnare vanto e prestigio al mio povero nome. Com'erano lontani dal vero, e com'è difficile leggere nel fondo del cuore altrui!...

«L'esterminio degli Armeni risvegliava nella mia memoria il ricordo delle crudeltà dei tempi borbonici. Non dirò che le atrocità commesse dai Borboni fossero uguali a quelle consumate dagli Ottomani. Le opere dei più grandi despoti appaiono miti e clementi, se si mettono a paragone di quelle commesse a danno degli Armeni.

«Ma le violenze contro inermi popolazioni, gli atti di un governo, che, mancando al compito di tutela e di difesa, si trasforma in carnefice di coloro che dovrebbe tutelare e difendere, fanno vibrare in me nuovamente quella corda di sdegno e di risentimento che fu composta dalle patrie sventure, spettacolo della mia adolescenza. L'età matura e l'esperienza coi suoi disinganni potranno impormi un contegno di riservatezza e di silenzio innanzi a simili spettacoli, ma la corda interna manda suoni di vendetta e di ribellione.

«La mestizia che mi adombrava il volto nei giorni dei massacri, era il risultato di un connubio forzato fra due correnti, l'una apportatrice di tempesta e l'altra moderatrice e consigliera di calma.

«A Zeitun si combatteva e si moriva per la patria e per la libertà. Masse di soldati regolari e di avventurieri e predoni circondavano quella città, pronti a saccheggiarla e distruggerla. Mi pareva che dal Tauro mi giungesse all'orecchio il rintocco delle campane della Gancia, che suonarono il risveglio di Palermo. Mi pareva che nelle onde del Gihan, tinte di rosso per sangue umano, rivedessi il fiume Volturno. Infine io vedeva riapparire sull'orizzonte di Zeitun l'epopea redentrice del 1860. E ciò m'invogliava a correre su quel campo, in quella lotta. Ritornai giovane, un fremito di patria e di umanità mi corse per le vene e per i polsi, non considerai nè i fastidii, nè i pericoli: sentii il bisogno di esser bruciato dalla fiamma di quell'incendio, di esser travolto nei vortici di quella tempesta, di trovarmi sul cratere di quel vulcano. Mi tornò sulle labbra l'inno di Garibaldi. Ricantai «Si scopron le tombe, si levano i morti». L'ardore giovanile c'era sempre nel mio canto, ma non c'era più tutta l'antica fede nel domani. *Quantum mutata!*».

Բովանդակութիւն. Dedica. Ai miei figli. — Capitolo I. *L'Armenia, geografia, flora, fauna, popolazione.* – II. *Spigolature nella storia di Babilonia e di Assiria – La favola di Semiramide – Una dichiarazione di debito.* – Parte Prima. Urarthu. – Seconda. Cenni sulle invasioni indo-caucasee in Armenia nell'anno 600 a. C. – Terza. Semiramide. – Quarta. Mio debito. – III. *Haigh e i suoi successori – Prima dinastia.* – Armenagh e i suoi successori. – Aram. – Ara. – Gartos. – Anusciavan. – Zarmaïr. – Baruir primo re coronato in Armenia. – Tigrane I. – Vahak. – Vahe. — IV. *Gli Arsacidi – Seconda dinastia.* – Vagarsciak primo re arsacide. – Arsciag I. – Ardasces I. – Tigrane II. – Ardavast I. – Arsciam. – Abgar. – Ananè e Sanadrugh. – Avvenimenti nell'Armenia superiore. – Ervant II. – Ardasces II. – Ardavazt II. – Diran I. – Dertad Bagradite. – Tigran III. – Vagarsc. – Kosroe I. – Dertad re di Armenia. – Le Vergini Ripsimee. – Kosroe II. – Diran II. – Arsciagh II. – Merugian l'Apostata. – Bab. – Varaztad Arsacide. – Arsciagh III. Vagarsciag II e Kosroe II. – I Santi Mesrob e Isacco e il re Vramsciabuh. – Sciabu il Persiano re di Armenia. – Ardascir o Ardasces l'ultimo. – V. *L'interregno – Governatori persiani.* – Parte Prima. Vassagh il Suni ed i Vartaniani. – Seconda. Vahan. – Terza. Vartan II, Vahan detto il Lupo ed altri governatori. – VI. *L'interregno – Governatori musulmani.* – Parte Prima. I Musulmani in Armenia. – Seconda. I governatori Musulmani in Armenia. – Terza. Il tiranno Bugha. — VII. *I Bagratidi – Terza dinastia.* – Asciod I. – Sempad I. – Asciod II. – Apas. – Asciod III e Sempad II. – Kakigh I. – Hohannes Sempad. – Kakigh II e l'ultimo re Bagratide. – Tugril massacra gli Armeni e i Greci li opprimono. – Alp-Arslan prende la città di Ani. – Morte del re Kakigh. Fine della dinastia dei Bagratidi. — VIII. *I Rupenidi – Quarta dinastia.* – Rupen I. – Costantino I. – Toros I. – Leone I. – Toros II. – Maleh e Rupen II. – Leon II. – Zabel o Hetum (o Aytone). – Invasione dei Tartari in Armenia. – Leone III. – Hetum II. – Toros III. – Leone IV e Oscino (o Ossino). – Leon V. – Hohannes o Costantino III. Guy e Costantino IV. – Leone VI ultimo re degli Armeni. — IX. *Finis Armeniæ.* – Parte Prima. Sciah Abas in Armenia. – Seconda. Davide principe dei Suni. – X. *La condizione dell'Armenia dopo la perdita della sua indipendenza.* – Parte Prima. La dominazione di Melik Sciah sino all'invasione tartara. –

Seconda. Invasione dei Tartari. — Terza. Dalle invasioni di Tamerlano sino alla dominazione Ottomana. – Quarta. L'Armenia sotto la dominazione Ottomana. – Quinta. Invasione di Sciah Abbas. – Sesta. Il principe Davide Suni e le sue gesta. – Settima. Dominazione Ottomana su tutta l'Armenia-Conquiste di Nadir Sciah sugli Ottomani. – Ottava. Territorio armeno conquistato dai Russi. – Nona. Lo stato attuale della nazione armena. — XI. *Lo scisma religioso in Armenia.* – Parte Prima. Differenze dogmatiche. – Seconda. Concilii e Lotte. — XII. *Bozzetti etnografici.* – Parte Prima. Gli Armeni. – Seconda. La Razza Turanica – I Turchi e gli Ottomani. – Terza. I Kurdi. — Quarta. I Circassi. – Quinta. I Lazi. – XIII. *Patti – Delitti – Eredità.* – Parte Prima. Il trattato di Berlino e le stragi di Sassun. – Seconda. L'annunzio delle riforme e i massacri generali. – Terza. L'atavismo nella crudeltà. – XIV. *L'Islamismo.* – Parte Prima. I miei studii coranici – Giustizia per tutti. – Seconda. Nozioni preliminari indispensabili. – Terza. La guerra. – Quarta. Il tributo. – Quinta. Come debbono essere trattati i sudditi non musulmani. – Sesta. Eccezioni. — Settima. Le chiese e altri edifici religiosi. – Ottava. Ammissione dei sudditi non musulmani nel governo. – Nona. Il vicinato. – Decima. I Musulmani commensali dei Cristiani e degli Ebrei – Il matrimonio del musulmano con la donna cristiana o ebrea. – XV. *La selezione armena – L'incapacità ottomana – Il rinnovamento – L'indistruttibile.* – Parte Prima. I nuovi precursori in Asia – Nè corone nè catene. – Seconda. Tramonti ottomani – Albe egiziane. – Terza. Frutti di esperienza e di amor di patria. – Quarta. Mortui resurgunt!

Բովանդակութիւն. Յ. Տաճարին. Capitolo Primo. *Da Costantinopoli a Aintab.* – Parte Prima. Studi sugli Armeni – Il mandato – I preparativi – I *cavas* – Una nazionalità in valigia. – Seconda. Idiosincrasia ippica – Il *tachteruan* – La bussola semovente – Fra le rovine. – Terza. La tenda del Beduino – Il caffè – Il canto notturno del pastore – I proverbi del pubblicano. – Quarto. Una notte nel pagliaio – Pioggia e vento – Il conte Ugolino e l'anfibio benefico della leggenda babilonese. – II. *Aintab.* – Parte Prima. Geografia e Storia. – Seconda. I massacri. – Terza. Aintab–Statistica. — III. *Da Aintab a Marasc.* – Parte Prima. La suora di carità – L'arte dei *muccheri* nel comporre il carico – Sam – Il *kulluk* – Si passa il Derbend. – Seconda. Bazargik – In casa del ladro – Il torrente Aksu – Alleluja! — IV. *Marasc.* – Parte Prima. Geografia e Storia – Rioni e Popolazione – Una poesia del Mutanebbi. – Seconda. I massacri. – Terza. Le prigioni. – Quarta. Statistica. – V. *Da Marasc a Zeitun.* – Parte Prima. Akurdagh – I Crociati – Maksudlu – Il focolare domestico. – Seconda. Il Gihan – Il Ponte Hamidieh – La mezza luna. – VI. *Zeitun nei tempi passati.* – Parte Prima. Geografia. – Seconda. Storia. — VII. *Zeitun nella ribellione del* 1895. – Parte Prima. Le case – I costumi – La miseria – I profeti – L'isterica. – Seconda. La Società «Ingiak» – I proclami. – Terza. Profili dei Baroni – Presentazione dei capi Zeitunli. – Quarta. Le truppe ottomane – Una ipotesi storica. – VIII. *Zeitun nella poesia e nella realtà.* – Parte prima. Canti popolari. – Seconda. Statistica. — IX. *L'insurrezione narrata dagli Armeni.* – Parte Prima. Primi sintomi a Zeitun. – Seconda. L'attacco della Caserma e la resa della guarnigione. – Terza. La morte del comandante della gendarmeria. – Quarta. L'assedio di Tasch-Oluk e la fuga degli Armeni da Göksun. – Quinta. Massacro e atrocità commesse sugli Armeni di Gheben. – Sesta. I Turchi di Gheben sono disfatti dagli Zeitunli. – Settima. Massacro degli Armeni di Fernuz. – Ottava. Seconda battaglia di Zeitun – L'assedio – La mediazione consolare. – X. *Dall'Abruzzo in Cilicia – Un martire italiano sul Tauro.* – Parte Prima. Padre Salvatore da Cappadocia – Cenni biografici. – Seconda. La fanciulla rivelatrice – Storia del misfatto – Padre Marcellino trova il luogo e le ossa. – Terza. Mio pellegrinaggio alla valle dei martiri. – XI. *Unicuique suum – I giudizi di un eremita.*

Ա. Տաճարին վիպ. *L'Arménie* (էջ. 112, 1 փետր. 1898) թերթն արտասպած է Ա. Զեյթունի հետեւեալ գիտցիկ գրախօսականը.

«Gli Armeni e Zeitun». Tel est le titre d'un magnifique ouvrage en deux volumes, récemment publié à Florence par la maison R. Bemporad e figlio, 7. via del Proconsolo. Les deux volumes ne coûtent que 10 francs, mais forment un vrai trésor de notions utiles relatives à l'Arménie et à la Cilicie.

«Qui pourrait être le mystérieux auteur de cette œuvre, remarquable sous tant de rapports? Il signe «Anatolio Latino» ce qui n'est évidemment qu'un nom de guerre, et se déguise en simple pèleriu. Sa parfaite connaissance de la politique européenne en général et des affaires de Zeytoun en particulier, pourrait le faire prendre pour M. E. Vitto, consul d'Italie à Alep et qui a si dignement représenté à Zeytoun les gouvernements italien, allemand et austro-hongrois. Mais «Anatolio Latino» est plus qu'un diplomate. C'est un linguiste consommé, un historien distingué, un écrivain de race, un poète enthousiaste, un patriote de l'école de Manin et de Mazzini, et parlant cette langue si mélodieuse et si sonore qui mériterait d'être la langue universelle, au lieu d'être le bel idiome de la belle Italie!

«Le premier volume, qui est orné d'une carte de l'Arménie et de la Cilicie, commence par une touchante dédicace de l'auteur à la compagne de sa vie, une dame supérieure qui l'a encouragé à écrire 700 pages en faveur d'un peuple opprimé. Dans sa longue et éloquente introduction, «Anatolio Latino» plaide avec une chaleure méridionale la cause arménienne, et confond dans un sublime élan son amour pour l'Italie délivrée et sa pitié pour l'Arménie asservie.

«Le premier chapitre nous donne une étude magistrale sur la géographie, la flore, la faune et la population de l'Arménie ancienne et moderne. Le second parle des relations des Assyriens et des Babyloniens

avec les indigènes de l'antique pays de l'Ararat. Le savant Italien y déclare avoir largement profité des publications des Mékhitaristes de Venise, et décerne des éloges bien mérités à la compagnie aussi docte que modeste qui produit à S. Lazare, depuis 1716, une foule d'ouvrages importants pour l'étude de l'antiquité arménienne...

« Les chapitres suivants traitent de l'histoire des quatre dynasties arméniennes, d'après nos historiens nationaux, et de la condition du peuple arménien depuis la perte de son indépendance jusqu'à nos jours. L'auteur y raconte également la légende d'Abgar, sans même se donner la peine de l'appeler, comme nous, une *tradition orientale*.

« Le onzième chapitre est consacré à la question religieuse. L'auteur, qui appartient à l'Eglise romaine, témoigne pour l'Eglise arménienne une sympathie mêlée de respect. Il est trop libéral et trop généreux pour haïr et mépriser cette Eglise martyrisée.

« Après une étude etnographique sur les Arméniens, les Turcomans, les Kurdes, les Circassiens et les Lazes, dont les portraits typiques ornent la dernière partie du volume, « Anatolio Latino » parle de l'article 61 du traité de Berlin, des efforts de la diplomatie européenne pour améliorer le sort des Arméniens de Turquie, du massacre des Sassouniotes, de l'intervention anglo-franco-russe, et des boucheries arméniennes.

« Le chapitre suivant nous offre une étude approfondie de l'esprit et des dogmes de l'Islam. Peu d'Européens ont traité le sujet avec une si prodigieuse compétence. On voit bien que l'auteur connaît à fond l'arabe, a minutieusement examiné le Coran et longtemps vécu au milieu des populations mahométanes...

« Il mentionne, les humbles efforts du directeur de *L'Arménie* avec une bienveillance si cordiale que nous nous faisons un devoir de lui exprimer publiquement notre gratitude. Il mentione également les services rendus par nos confrères arméniens et par les philarmènes étrangers. Il raconte ce que Boghos Bey Youssoufian, Artin Pacha Tcherakian et surtout Nubar Pacha Nubarian ont fait pour civiliser l'Egypte, et en conclut qu'une Arménie autonome ne manquerait pas d'Arméniens capables de l'administrer. Ce noble penseur soutient que l'Italie est le seul pays qui puisse aider les Arméniens sans arrière-pensée politique ou financière, et termine par un magnanime appel à sa patrie en faveur de la résurrection de l'Arménie.

« Le second volume est presque entièrement consacré à cette ville qui porte un nom arabe, mais une auréole tout arménienne: Zeytoun. « Anatolio Latino » y parle longuement de son voyage de Constantinople à Zeytoun. Il devient beaucoup plus intéressant, en sa qualité de témoin oculaire et auriculaire. Il produit les photographies du *tachteruan* dont il s'est servi pour son voyage, et des villes d'Aintab, de Marasch et de Zeytoun qu'il a visitées. Il nous fournit de précieuses informations sur l'Arméno-Cilicie, et décrit les tueries dont elle fut récemment le théâtre. Son âme garibaldienne bondit d'enthousiasme à la vue de Zeytoun. « Je te salue, s'écrie-t-il, héroïque ville de Zeytoun ! » Et il raconte avec sa verve italienne la vie chevaleresque des héros et des martyrs du Monténégro arménien.

« Le vaillant publiciste nous montre toutes les phases de la dernière insurrection de Zeytoun, fomentée par les Hentchakistes. Il admire le courage d'Aghassi, de Hratchia, d'Abah et de Mleh, généraux improvisés dont les portraits illustrent cette partie de l'ouvrage, avec le portrait d'un groupe d'insurgés zeytouniotes, braves combattants qui firent trembler les futurs conquérants de la Thessalie. Il traduit en beaux vers italiens les chansons populaires d'Oulnia, littérature fière et sonore, digne d'une race de preux.

« Le P. Salvatore de Cappadocia, martyr italien dont les Turcs mêlèrent le sang avec celui des martyrs arméniens, remplit l'avant dernier chapitre du volume, orné d'un beau portrait de cet homme dévoué. Le onzième et dernier chapitre nous révèle la patriotique indignation de Der Mesrob, et l'auteur se tait, après avoir lancé une dernière malédiction à la tête de ce siècle d'égoïsme.

« Et nous, nous nous taisons, en bénissant encore une fois cet Italien de cœur et de génie qui nous console de la lâcheté de l'Europe et de la barbarie des Turcs. Puisse son ouvrage, traduit dans toutes les langues, résonner comme un coup de clairon à travers la chrétienté endormie, et la pousser enfin au secours d'un peuple innocent, plus torturé que les criminels de l'enfer de Dante Alighieri ! Puisse la Liberté pénétrer un jour au cœur d'Oulnia, en répétant le cri de l'illustre philarmène italien : *Ti saluto, eroica città di Zeitun !* ».

Sergio Terlizzi եւս գեղեցիկ գրախօսական մը տուած է (*Archivio storico italiano*, Serie V, Tomo XXIV, Disp. 3a, 1899) որմէ առանձին ալ քանի մը տպուած է, 10 էջ։ Իտալ. գիտնական մը H. Zimmer, PM XLIV, Lber, էջ 183։

Լատիներէն ունի նաեւ հետեւեալ գործը.

— *I consoli e le colonie europee nei possedimenti ottomani*. Firenze, B. Seeber, 1899, 160, p. 513. 6. տիպ։

ԼԱՏԻՆԱՑ. — Տես ԲԻՒԶԱՆԴ —։

ԼԱՑՈՂ ԱՊՈՒՇԸ. — Տես ԳԱՅՃԼՃԵԱՆ (Պ.) Յաւելուած։

ԼԱՒԱՆ (Մ. Լ. տր = M. Lottin de Laval). — *Fragment* d'un voyage dans la Haute-Arménie; par M. L. de L., chargé d'une mission par le gouvernement, pendant les années 1843, 1844, 1845, 1846. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Sciences, Arts et Belles-Lettres de Caen. Caen, A. Hardel, imprimeur-libraire, 1858. 8°, p. 28.

ԼԱՒԵՐ (Մ. = M. Lauer). — *Grammatik der classischen armenischen Sprache*, von Dr. M. Lauer. Wien, 1869. Wilhelm Braumüller. 8°, S. VIII + 98.

կարիւր ֆրանսերէնի թարգմանեց այդ գործը, որուն նախատ. է.

— *Grammaire arménienne*. Traduite, revue et augmentée d'une chrestomathie et d'un gloissaire par A. Carrière. Paris, 1883. Maisonneuve. 12°, p. XIV + 218.

Շատոնց կը գրէ. «Հայ լեզուի ուսման նեղութիւնս գպղիսպի ազգակիցաց համար մեծ ծանրութիւն մատոյց Կարրիէր, Լաւէր գերմանացւոյն հայ–գաւառական լեզուի քերականութիւնն թարգմանելով ի լեզու գաղղիական, յաւելուածով նմանատ բառգրոց և ծաղկաքաղ ընտրութեան մը... Յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Տիլորէի ցաւալի մահուամբ յանձնառու եղած լլլալով սիւնիական կենդանի լեզուաց գրագիտին մէջ չարունակել գործակցութիւնն հայկականին, մեկնէն զգալի եղաւ ինձ որ աշակերտաց ձեռք տալու համար գաղղիարէնով բացատրած դիրք մը չունէինք։ Շահան Ջլաղեան մեծահաւատ գիտականութիւնն (փարիզ 1823), և Պատկանեանի աշխատասիրութիւնն, թարգմանեալ ի Բրիտոմէ, թեպետ ուրիշ նկատմամբ նշանաւոր, օգտակար չէին կրնար սեպուիլ իրեւ գաւառական գործածութիւն։ Ասոր ի մեկ համար պակասէն էր սկսնակաց համար առձեռն գիրք մը, պարզ, դիւրիմաց, և համաւոտ. ամփոփելով կարեւորն եւեթ, յատմամբ սկզբնական սեղմութիւններէ տալու հայկական լեզուի, որոյ ոչ ի՛ուզէ տոկմիլ զայն գործնական նպատակաւ մը, իրենց հետաքրքիրն ընթերցողք, առանց հետաքրքրելու համեմատական քանասիրութեանց, որ մասնաւոր կերպով կ'ուսումնասիրեն գրական կազմութեան լեզուաց։ Գրաբարական հայերէնի քերականութիւն՝ ուղղակի ի լատերէ, թեպետ ինձ մեծ ամփոփ այս ամէն պայմաններէն, յորոց ոմանք գժուարաւ կրնան միաբանիլ։ Քանի մի տարի յառաջագոյն թարգմաներ էի զայն, առանձինն իմ կրթութեանս համար։ Ինձի կ'երեւնայ մեծ էական ծառայութիւն մի կը մատուցանեմ հայկական ուսումնասիրութեան ի մեծ մասամբ երկրի՝ իմ այդ ձեռագիրս տպագրել տալով։ Դժուարանալ սկզբնագրին վրայ եղած քանի մի որոշագրութիւնք՝ հետիոտին մեծ համաձայնութեամբ եղած են, որ յանձնառու եղաւ թարգմանչին մեծ աշխ. անգրկել և սրբագրել տպագրելի թերթերը»։

— *Armenische Chrestomathie*, von Dr. M. L. Königl. Preuss. Regierungs–und Schülrath in Cöln. Zu des Verfassers Grammatik der classischen armenischen Sprache. Wien, 1881. Wilhelm Braumüller. 4°, S. 179.

«Թէև չատ բնագրածի է Լաւէրի հրատարակած յատկապէս ընթերցուածոց մատեանն, բայց այն պակասն ունի որ ամբողջ գործքը միայն և միայն իւրենացուց ի գիրքը կը գտնէ, և քաւական սխալներ ունի, այնպէս որ ուրիշ հայագէտ մը՝ թերեւս քիչ մը խիստ՝ ուրոյն անուրակ մը գրել կարի տեսաւ քննելու համար այս գործքը։ (*A. Baumgartner*, «Dr. M. Lauer und das zweite Buch des Môses Chorenazi, Leipzig 1885»). Հ. Յ. Տաշեան Հանդես Ամս. 1893, էջ 342։ — Այլ քննագ. Պատկանեանի, *Revue critique internationale*, 1881.

Թարգմ. — ՏԱՆ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ. — ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ

ԼԱՒՐԵՆՏԵԱՆ ԼԻՏԱՆԻԱՅԻ *վրայ մտածականներ։* Թարգմանեց Աստեփան Վ. Մելքիսեդեկեան, Արքեպիսկոպոս Տիգրիոյ, հրաժարեալ եպիսկոպոս կարնոյ։ Վենետիկ, Մխիթարեան տպ., 1896. 8°, լբ + 341 էջ։

ԼԱՒՐԱԹԻՒ. — Տես ԿԱԿԻՆԵՆՑ (Ս.)։

Լաբանիրիերի (Պօտրի Է — * Ամուսնութիւն և ապրանտզան. Մեկնաբանական ուսումնասիրութիւն. Նպատիկ, 1904։

ԼԱՒԲՐԵԹԻԼ Հ. տր = Henri de Lacretelle ֆրանսացի. — Լեռ կամ Ափիոնի ծխողի մը սէրը. (Les amours d'un fumeur d'Opium). Վիպասանութիւն Հ. տր Լ.–ի։ Թարգմանեաց ի գաղղիարէնէ Գրիգոր Կ. Տիլպէրեան։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան, 1867. 8°, 143 էջ։

ԼԱՖԱՐԳ (Պօլ — Paul Lafargue). — Իրաւունք ծնելիութեան. Հերքում 1848–ի «Ազխատանքի օրէնքին» Պօլ Լաֆարգի. Թարգմանութիւն Հեղինակի պատկերով և մէկ առաջաբանով «Ընդհակ»–ի խմբագրութեան կողմից։ Հրատ. Հնչակեան. 8), Սոցիալիստական գրադարան։ Վենետիկ, Հայկական ազատ տպարան, 1893. 8°, 59 էջ։

ԼԱՖՈՆԴԵՆ (— La Fontaine ֆրանսացի. — Առակք Լաֆոնտենի. Թարգմանութիւն Ա. Մ. Պարապետեանց։ Վիեննա, ի Մխիթ. տպարանի, 1894. Մոնդրն Ալամ. Ընկ. փԴ. 8°, 478 էջ։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «... Թարգմանութիւն մեր է չափով, այլ ոչ յանգաւ, որ ոչ գիտարութիւն միայն այլ թարգմանչին ուսուցանել գտանել բանս նմանս վերջիւք, այլ և բաւական անգամ ստիպիլ բուռն առնել մտաց բնագրին, և այս մանաւանդ հակառակ էր դիտաւորութեան մեծութեամբ, որ էր, որչափ ինչ մարթի էր, տալ գլխագիրն հատատարմութեամբ և գրեթէ քան առ քան, չեն ի գործ արարեալ պահել գրուն իսկութիւն և գպարտուածս մանաւանդրին, միանգամայն մարթել ածել ազատութիւն վարչութեան և գմեծութեան և գպատչաճուածն ազգ և գարգ մեր լեզուիս քան հայկային և քան արուեստի բնաիր մատենագրաց մերոյ ոսկեդն գրոցն։

«Առաւածք մեր են 4–4–4–4, առաջինն միայն թեպետ է երեքեան ազատ, այն է 3· ի այլ ոչ իրացանչիւր տող է նոքին չափով, այլ է տող որ է 4 միայն, կամ 4–4, և միով եւս աւելի, քանզի ոչ երբէք աւանել քան չորիցս չորս։ Սակայն են և առակք որ քան ազդեանդրեան անուանեալ չափոյ Փոպիոսյոյ են վիճաչափ, այն է 6–6։ Ի վերսիին մեր ընթերցողաց, իրացանչիւր առակի գչափն նշանակեմք առ ընթեր վերնագրին»։

Գնահ. Ազատ, 1895, թ. 3336, 45, 47, 52, 82, 84, 3410–14։

— Առակք Լաֆոնտենի. Թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեանց. Թիֆլ. Հայ. Հրատկչ. Ընկ., թ. 172։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Թօտիկեանցի, 1900. 8°, 352 + 2 էջ։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «... Առաջին առակախօսին պատմական գործ հարկաւ պէտք էր հայելի եւս համարձակիլ։ Երգն երկու տարբեր թարգմանութիւններ ի լոյս ընծայուած են ի մեզ. (հին ու նոր ազգային գրական հանգէսներու մէջ հրատարակուած ցանկացիր առակներ ի հայս չեն առնուր)։ Առաջինը—վենետիկ տպուած փոքրիկ գրքոյկ մը, «Ի պակասաց այլեւայլ հեղինակաց» առնուելով, որ աչխարհիկ լեզուաւ մեր հեղինակի կարգ մը առակները կրճատ կերպով, գրեթէ ամենն ալ ժամանակին լոյս տեսած «Բազմավէպի» մէջ։ Յառաջաբանը կ'ըսէ. «Բազմավէպի» (Ի պակասաց առակներէն, արգասիք են հրատարակչին Լաֆոնթենէնի գիտատար հանճարոյն, գրեթէ ամենն ալ ծանօթ

վալժ գրէլ մը ի հայերէն լեզուփոխանուած ընտանի և քնական ոճով ի Կիւրղեղայ Հիւրմիզ»։

«Երկրորդը՝ Լաֆոնթէնի ամբողջական լեզուփոխանութիւն մ՚է, հայերէն անչնորհ տաղանդով մը բանուած ի ձեռն Մ[ուրատ]։ Մատենիս Կաթողիկոսին ու Ազգային Ընկերութեան արդիւնքէն հրատարակուած։ Լեզուն, ինչպէս կզգուշանայ՝ գրաբար է, Կաթողիկոսին բնաւոր գրաբարը։

«Ասոնցմէ, համառօտ, լեզուն յաջող փոխադրած մը՝ անհամ տաղտկալուն վրայ անկատար գաղափար մը միայն կու տայ իր հակիրճ պարունակութեամբ։ Լաւ երկրորդը, լեզուն ամբողջ՝ այլ ինչպէս բսինք, գրաբար՝ հայկաբանութիւն միայն նպատակ կդառնայ, որուն արդէն իսկ քանցատ լեզուն երթալով կպակսի մեր մէջ։ Ասոնք, որ գրական հիմունքը մէջ իր լուսեղեամբ ամենէն աւելի նպատին է համբուեղեան՝ անոր անհատականացի ընդհանուր, բանի կու-զնէ գրաբարով նեղկապանիլը կանխաս ուղեղեան մտանելն է աչխոյժի մէջ ուշադրութեան մը, նոյն իսկ եթէ անուղղիտ խմբագրանութեան մ՚ամէն պայմաններ միացուցած ըլլար իր մէջ։ Կ՚ուզենք ձախորդ պարագայ մը կեղծել մեզ Լաֆոնթէնի (կամ ուրիշ որևէ հեղինակի) առակները փոխել անշահ ոճանաւորի, որ բանի է կապակցել անոնց անփոխարէն մէկ պնդիկին հրապոյրը, նուազագոյն չսթժումի հաճելի ու կրնայ բաւել անկասկած մէկ պայմանը պահանջով անոնց։

«Մատենիկնիկը ուրիշ, եթէ «Լաֆոնթէնի առակներ», իբր օգտակար ընթերցում մ՚ամէն կարդի անձանց համար ընդհանրապէս և դեռատի ընթերցողաց համար մանաւանդ, աչքառիւթիկ պարդ ըլլալով նկատմամբ ոճաւորութեան վերածելը պիտանի գործ մը պիտի ըլլար, վերև յիշուած երկաբերութեանները պակսաւոր խմբերու օգտակարապահ լրացնելով։

«Գրիմէ ամբողջ խմբագանութիւն մը կրնայ հանդարտիլ այս, կարգ մը նուազ կարեւոր կամ, եթէ ներելի է բսել՝ նուազ յաջող առակներ միայն դուրս ձգուած ըլլալով։ Լաւագոյն բնդրու մտքերնիկը ոչ միայն տպագրութեան ծախսերը խնայելու համար (ինչ որ Լաֆոնթէնի քիչ մ՚ուելի գիրքերին ծախսերը կարելի պիտի բնէ)։ այլ նաեւ քանզի հանդուցած ենք անկեղծօրէն, եթէ այդ մանկական յաջողութիւները գործին ընդհանուր նկարագրին չեն վնասեր, և եթէ Լաֆոնթէնի իր բոլոր գանձերը յաջողութիւններով պիտի փայլէր միշտ հայ բնթերցողի առջեւ՝ առանց ամենէնին քան մը կորսնցնելու իր փառքէն, որու, իրը ջերմ հիացող հնդիսակին՝ քան որեւէ մէկը նախանձախնդիր ենք յաւելու։

«Կարծեմ ասկի մեզմոգաւոր բնդունելի փափագով մատենագրութիւնը ծրագիր մ՚ընդունեցինք. — անհուն ժողովրդականութիւն ստացած այս ասակներուն մէջ, որ ամենաուշ ատաձ հզած են՝ մարդկինները մէջ-մէկ քաղաքական դաս կամ իրաւաբանական դաս կամ հրատարակութեան համար՝ կան նաեւ կարգ մ՚առակներ ու պատմիկներ, իրաւ կան կամ գոնէ հաւանական, իրենց չտրապարտեան կարգաւոր քանութիւն ափոսած առաւելութեան չափերին մէջ, և ուր գիւղական առակախոսին ոտն ձեր, չանկուցիչ ոճր, սիրուն պատմուածքը կփայլի միշտ։

«Արդ չարմար համարեցինք այս վերլծիններ գտանելով իբր ձաւելուած առանձին գիրք մը — Երկրորդաստանիներորդը — բանալ անոնց համար։ Անգամ մը այս տեսակ տարաբնութիւնը տրուեցաւ՝ չարակարգութեան փոփոխութիւն մ՚ալ ինքնիրին կձեռնհաէր մեր կողմանէ քաղուած այս գլուխին մէջ, ուր միտս գրքերնիկն առնչի ընդարձակ պիտի ըլլար։ Ընդունուած ձեւն եղաւ՝ պարզէն երթալ համեմատաբար աւելի խրթնին, կարճէն՝ մէկ առաջնան աւելի երկարին։

«Այս մատենագրութեան մէջ ամփոփուելոյն նաեւ իմաստասիրական, դիցաբանական ու այլաբանական կարգ մ՚առակներ, որոնք բնականապէս գրքին վերջին մասերուն յատկացան»։

Փիլնագ. Լրաբեր. Մատենագ 1900, էջ 562 (Այլ տեսակ և 1901, էջ 175։ — Մուրճ 1900, թ. 4 (Լ. Ա [յառաջ.])։ — Այլ փիլնագ. Մասիս 1901, թ. 17–19, (գր. Մալխասեան — թ. 23–24 (պատասխան Մ. Նալբանդեան։ — Ասոր դէմ՝ անդ (գր. Մալխ.), թ. 25–26։ — Ասոր դէմ Մ. Նալբանդեան, Լրաբեր. Մատենագ 1901, էջ 585, 631, 679։ — Մասիս 1902, թ. 50, էջ 793 (գ. Մ.)։ — Լրաբեր. Մատենագ 1902, էջ 955 (Մ. Նալբանդեան)։ — Ուսումնական 1902, թ. 1155 (գ. Մ.)։ — Լրաբեր. Մատենագ 1902, էջ 1021 (Մ. Նալբանդեան)։ — Տես անդ 1900, էջ 691, «Թէ ի նչպէս պիտք է արտասանել Լաֆոնթէնի առակները» (Մ. Նալբանդեան)։

ՏԵՍ և ԱՒԻԱԿԻՔ (Նպատակաբեղ հատորիկը, որուն առակներէն չատերը հայերէն խմբագրանուած են ի Կիւրղ. Վէրծիրեղայ Հիւրմիզ։

Իսկ «Նպատակաբեղ հատուածք յատարագրի մատենագրեայ» գրքին մէջ կան հետեւեալ առակները գրաբար խմբագրանուածք. «Փղապաքսի մուկն և դայլուկը», «Մարդն և ծիծառն», «Իշխառարդ և Հերմս», «Որու չանց բնդ կատուաց և կատուայն բնդ մկանց» — Տես և Ընտանի խմատուածք (1854, թ. 4, «Երկու ազատներէ», (գիրք թ. առակ 2)։ — «Փինաչին ու ազան աղբակ թզպէ Ա. Աւետարանչ», Աղբիւր 1894, էջ 157։ — «Աստուածք հարեալք ի ժանտախտ» (թզպէ Յ. Խուրչեան) Երկրագուտ 1883, էջ 313։ Նոյնը և ի «Ազչակ ոսկ. դպր.» 1887, էջ 168։ «Լուպին և Երգէն», 341, (և ի Ազչակ ոսկ. դպր. էջ 184) թզպէ Նոյն։ Նոյնին աչիրհ. խմբագ. անդ 1888, էջ 47։ — Իսկ «Ազչակ ոսկ. դպրոցական» խմբերին մէջ կան հետեւեալ գրքոյ. խմբագիտխմբեններ։ «Կին կախնամակատ» (Ա. Մ. Գ.), «Աքաղաղ և Մարգարիտ» թ. Նոյն), «Շինական ափսոյն Կանուրդ» (Անյանգ, թզպէ Ա. Մ. Գ. Յանգաս, Յ. Գ.)։ — «Ուխտ և վտակ» (Յ. Գ.), «Հաղագործ և որդիք Նոսա» (Ա. Մ. Գ.), «Գորտ» (Ա. Մ. Գ.), «Ա. գուռն և գօր» Ա. Մ. Գ.), «Գայլ ծպտեալ» Ա. Մ. Գ.), «Ջորիք և աւազակք» (Ա. Մ. Գ.)։ — Տես և ԳՈՒՇՆԵՐԵԱՆ, Հ. Գ.)։

ԼԵՐՈՒՆ Ջ. — Հատիւր աւհնուտաւ գրքեր, յօդուած Ջոն Լերոյկի Հին և նոր ժամանակի գլխաւորապէս բանաստեղծական ստեղծագործութեան կուլտուրական նիւթ։ թարգմանեց ռուսերէնից Ալշակ Եդիգարեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պարպանեանցի, 1895. 15 էջ։

Փիլնագ. Լրաբեր 1895, թ. 10՝ կողքին վրայ. — Մուրճ 1896, թ. 1 (Լ. Մ.)։

ԼԵՐԵՒՆՍԿԻՑ (Պ. Տ.) — Աւուրհանացած կնոջ հիմնական դրուրիւնը. թարգմ. Ի. Յովհաննէանեան։ Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1897. 8°, 32 էջ։

Փիլնագ. Մշակ 1897, թ. 136։

ԼԵՒՆԴԱՀԼԵՐ. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Յովհ.։

ԼԵՒՆՍՏԱ. — Տես ՆԱԻԻՎԻՆ, Ի. Վ.)։

ԼԵՒՏՆՏԱՆԵՐ. — Տես ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ (Գ. Բ.)։

ԼԵԶՈՒԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻ ԹՐՈՒԹԵԱՆ (փորձ). — Տես ԹԱՔԻՒՐԵԱՆ Ս.)։

ԼԵԶՈՒԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ (Արդի. — Տես ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Հ. Գ.) — Երեւակ 1857, Հատ. Ա և Բ. 1858. Հատ. Գ և Դ. «Պատմութիւն գիտութեան լեզուաց. լեզուագէտներու պարտականու-

թիներ »։ – « *Ցուցակ լեզուների դասակարգության եղանակները »։ Փորձ Փ տարի*, թ. 4, 5, 10։ –

ԼԵՀԱՀԱՑՈՑ ՄԱՍԻՆ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐ։ — Տես Ալիշան, « *Կաժանիք, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի »։* – Անտոնիոս. « *Լեհաստանի հայերի պատմության վերջին երեսը »։* – Լիսիևիչ-Լագո (Ի. Ա.), « *Լեհաստանի և արեւմտ. Եվրոպայի հայերը »։* – « *Բնիկ մխիթարեան Հայոց Լեհաստանի ընդ նկիզեայն Հովմայ »։* – Պիշեվ, « *Հասարակագրութիւնք Լեհաստանեայ գաղտնաստանագրուն »։* – Ալիշեվ, Գևորգ Խրիմեան, « *Գիրք պատմութեանց »*, Կ. Ի. — Բժշկեան Հ. Մ.), « *Հանապարհորդութիւն ի Լեհաստան »*, Ինճիճեան (Հ. Գ.), « *Հայասաց. Հայաստանի »*, Հատ. Ա. 343–49։ — « *Պանդուխտ Տ. Փ.։* », « *Մխիթարեան Հայոց ազգի պատմութիւնն։ Նիկոլ կամ Հայոց ազգի կրած տարաբաղդութիւնքը Լեհաստանի մէջ »։* — Ալիշեվ (Ա. Մ.), « *Տեղեկագրութիւն Հայոց գաղթ... ի Լեհաստան »։* — Աջեվաջեան (Պ. Նար.), « *Նիկոլ Նալեան և Պատմ. գործին Հայկ. Լեհաստանի ի կամ.* » – Բանտամեան Վ. Վ.), « *Քննութիւն գաւառաբանագրուն իւրմոյ, ի յաւելուածոյ Պատմագաղթոյ Մխիթարեայ Միսի »։ Փորձ* 1879, թ. 6։ – Ըստ Նարեան, « *Նկիզ. Պատ. »*, էջ 379։ – Պալեան, « *Պատ. կամ. վրդպա. ի Հայս »*, 162։ – Մատաց Աղաւնի, 1854, « *Նիկոլ Նալեան. և տալածանք նորա ընդ կամ Հայկազանց Լեհաստանի »։* – Մասիս 1874, թ. 1492, 1516, 1517, « *Նամակք Մուրատեան Մխիթարեան վարդապետի »։* – Բազմավէպ, « *Պատմ. մխիթեան Լեհաստանի Հայոց ընդ հռոմէական եկեղեցւոյ »* 1890, էջ 105, 171։ – Լուսաղ 1902, թ. 5, էջ 264, « *Մխիթարեան Լեհաստիք և Ս. Լիմիտին »*, և թ. 6, էջ 295։ — 1903, թ. 2, « *Մխիթարեան Լեհերը Հայ եկեղեցու հովանու ներքոյ »*, էջ 237։ — Մուրճ 1894, էջ 1173, « *Հայածէս կաթոլիկ – Հայերը Լատերնական Լեհաստանում »*, 1902, թ. 9, էջ 232. – 1903, թ. 3, էջ 208։ — Փարոս 1876, էջ 60, « *Խալիցիայի Հայք »*։ – Փարոս Հայաստանի 1880, անար Ա, էջ 4–5, « *Ակտ Հռոմէական. Տարագնացք մխիթարեան Ս. Լազարոյ »*, և 24–25։ – Historia Armenorum Transilvaniae... per Christophorum Lukasci. Viennae 1859. – Le Catholicisme Romain en Russie, par M. le Comte Dmitry Tolstoy. 2t. Paris, 1864. – Sadok Baracz. Pamietnik Dziejów Polskich. We Lwowie. 1855. – Zywoty slawnich Ormian w Polsce. We Lwowie, 1864. – Rys Dziejów Ormianskich. Tarnopol, 1869. — Nowe Opowiadania Historycsne Dr. Antoni Y Wartabied, opowiadanie z dziejow Ormian polskich. Lwow, 1878. – Wiadomosc o Ormianach w Polszcze. Lwow, 1842. — Ormianskie nahozenstwo y wziwanie ludzi narodu tego zacnego do jednosci w wierze y w Milosci kosciola s. katholickiego Rzymskiego. napisane od X. Mattheusza Bembusa soc. Iesu. W Krakowie 1630. – Bischoff Dr, Ferdinand. Ueber das alte Recht der Armenier in Polen. Oesterr. Blätter für Literatur. (Beilage zur Wiener Zeitung, 1857, N. 28, 33, 37, 39). – Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Wien 1864. — Das alte Recht der Armenier in Polen, in Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissentchaften, Wien 1862, XL Band II Heft. – Polotz Antoniewitz, « *Հայք Խոխոյ »*. (*Խրտմ. Հ. Ց. Ակտիր*). Բազմավէպ 1898, էջ 387, 419, 520, 561. – 1899, էջ 442։

Տես և Հանդիսի (Յ.), « Sur la langue des Arméniens polonais », և այս ասխի Մխոյեի գրութիւնք, տմմս. Շրուսկի, « *Հայկ. ասումն.* » էջ 299։

ԼԵՄԱՆ, Կ. Ֆ. և Վ. Բելք = C. F. Lehmann և W. Belk).

Սոյն երկու պրանականնեիրուն ուղիղական գործերը անոնք Պերլինի Մարդաբանական Ընկերութեան Տեղեկագիրքն (Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft 1898, նիստէն Յունիսի էջ 414–6), *Դոյեմբերի* (էջ 522–7 և *Դեկեմբերին* (էջ 568–92). – « *Տեղեկագիր ճեռազօտական ուղեւորութեան մ'ի Հայս »՝ Պատմական Ուիւոութեան Հնմարանին Դատիկ տեսկ. կաղդոց մէջ, Նիւս* 1899 *փետր.* 9 (Bericht über eine Forschungsreise durch Armenien: « Sitzungsberichte der K. Preuss. Akad. d. Wiss. », 1899 Nr. VII. S. 116–120). (*Թարգմ. ի Հ. Ց. Տ.*) *տես Հանդէս Ամսօրեայ, էջ* 281–84). – « *Դասախօս–տեղեկութիւն* 1899 *տարւոյ տասնեւսան գրեանց ճեռազօտական ուղեւորութեան մ'ի Հայս »։ Ֆէօտոսիոյնի Ուիւոութեան Ընկերութեան Տեղեկագրոց մէջ, փետրուար. – գրամ. բաժնին նիստ* 1899 *տարւոյ փետր.* 25. (Vorläufiger Bericht über die im Jahre 1899 erzielten Ergebnisse einer Forschungsreise durch Armenien: « Nachrichten d. kön. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen » Phil. – hist. Classe 1899, Heft 1, S. 80–86). – « *Դանապարհորդական նամականեր Հայկական ուղեւորութենէն »՝ Համբուրգի Աշխարհագրական Ընկերութեան տեղեկագրութեանց մէջ, նախ Հատ, գեաղ հինգերորդ Համար* (Reisebriefe von der armenischen Expedition: « Mittheilungen der Geogr. Gesell. in Hamburg ». XV. 1899, S. 1–23. 189–221). – « Վ. Բելքի և Կ. Ֆ. *Լեմանի նամականերէն առ Կ. Բեզոլդ »՝ Ասորագիտական մէջ, (*Aus Briefen der Herren Dr. W. Belck u. Dr. C. F. Lehmann an C. Bezold: « Zeitschrift für Assyriologie » XIII, 307–322). – « *Պերլինի Մարդաբանական Ընկերութեան Տեղեկագիրքն* 1899 *Ապրիլ* (էջ 411–20) *և Մայիս* (էջ 487–89). – « *Երկրորդ նախապատեղեկագիր ճեռազօտական ուղեւորութեան մ'ի Հայս »*, *Պրուսիական Ակադեմիան նիստ* 1899 *յունիս* 27. (Zweiter Vorbericht über eine Forschungsreise in Armenien: « Sitz. d. K. Pr. Akad ». 1899, Nr. XXXVIII, S. 845–9). *Թարգմ. տես Հանդ. Ամսօրեայ* 1900, *էջ* 65–68). – « *Տապգաւէի Քառասս–կողմայր »՝ Ազգագրական մէջ. (*Die Rusas–Stele von Topzauä: « Zeitschrift für Ethnologie » 1899, S. 99–132). – Տես Լեմանի « *Կրօնապատմական կռվիսան և Հայաստանեայն »՝ Կրօնագիտութեան պրանին մէջ.* C. F. Lehmann, Religionsgeschichtliches aus Kaukasus u. Armenien: « Archiv für Religionswissenschaft » II, S. 1–17). – *Թէ երբեր ինչ վիճակ ունէր Վանէ 1891 տարւոյ ասանձին ուղեւորութենէն հաքը՝ ամենայառ կիրպով տեղեկութիւն կու տայ իր յօդուածոյ՝ « Վանի նախահայ պետութիւնը »* Das vorarmenische Reich von Van, *ի մէջերին* Deutsche Rundschau. 1894 *Դեկտ*). – *գործակայ Բելքի և Լեմանի գրութիւնն « Նոյդիայի նոր իշխող մը »՝ Ասորեստանեան մէջերին մէջ* (Belck u. Lehmann: « Ein neuer Herrscher von Chaldia », *ի մէջերին* Zeitsch. f. Assyriol. IX, 82–99, 339–360 *և « Խալդեան Քննութիւնք » վեց կտորով՝ Բերլինի Մարդաբանական ընկերութեան տեղեկագրոց մէջ* (Chaldische Forschungen, *թիւ* 1–3 *ի* Verh. d. Berl. anthr. Ges. 1895, S. 578–616,

թիւ 4-6՝ անդ 1896, S. 309-327. և թիւ 7՝ անդ 1897, S. 302-8. (Von der deutschen armenischen Expedition. // Wiener Zeitschr. f. d. K. d. M. IV, 1900, Heft 1 2. p. 1–45 (լ. տառ). (Թարգմ. // Ա. Յ. Տ.) անա Հանդ. Ամս. 1900, էջ 215–9, 243–8, 287–94, 335–40) – // Zeitschr. der deutsch. Ges. Թէրէխի՝ Die neugefundene Steleninschrift Rusas' II von Chaldia, (լ. տառ) 1902, p. 105. – (Die Steleninschrift Rusas' II Argistihinis von Etschmiadzin. 1904, p. 161-194 (գեղ.)) – Zwei unveröffentlichte chaldische Inschriften, (լ. տառ) 1904. p. 815 852. – Ein Schlusswort, 859–863 (լ. տառ). – Vorschläge zur Sammlung der lebenden armenischen Dialekte: Verh. 13. Or. – Kongr. p. 141-3. – Die Einwanderung der Armenier im Zusammenhang mit den Wanderungen der Thrakier und Iranier: Verh. 13. Or. – Kongr. p. 130–40 illus) Diskus: F. Hommel (mit e. nachträgl. Bemerkg. üb. Βερεκυνθία, den ältesten Namen Phrygiens). – Zwei griech. Inschriften röm. Zeit aus Klein-Armenien u. Kommagene: Festschr. Hirschfeld, p. 391–407 (ill.) 1903). – Ueber Tigranokerta: Verh. 46. Vers. D. Philol. u. Schulm. p. 25–34 (1903). – *Materialen zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens mit einem Beitrage.* Arabische Inschriften aus Arm. und Diyarb. von *Max von Berchem*, mit 92 in den Text gedruckten Abtildungen und 14 Tafeln, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1907: Տպուած // յայտ Abhandlungen d. Königl. Ges. der Wiss. zu Göttingen, philol. – hist. Klasse, neue Folge, Band IX, N. 3. (Հայաստանի Հնագոյն պատմութեան վերաբերեալ մատենագրաց. Թարգմ. // Ա. Յ. Աճառեանէ՝ տես Բազմավէպ 1908, թթ. 3, 4, 5, 7, 10, 11. 1909, թթ. 2, 3, 6).

Լևսևիճ (*անդամ Ֆրանսիական Ակադեմիայի*). – * *Երկու պատկերք. Թարգմ. Լուսիա Մ. Մանդակունի. Պոլսոյ* 1874, էջ 217, 254։

ԼԵՊՍԻՈՍ Յովհ. = Dr. Johannes Lepsius *գերմանացի*. — *Armenien und Europa.* Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland. Von Dr. Johannes Lepsius. 2. Auflage. Viertes und fünftes Tausend. Berlin-Westend. Verlag der Akademischen Buchhandlung W. Faber & Co. 1896. 8°, S. 245.

Երրորդ տպագր. տեսիլ Հրատարակ.

= 3. Vermehrte Auflage. 6. und 7. Tausend. Անդ, 1897. S. 266.

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն.

— *L'Arménie et l'Europe.* Un acte d'accusation contre les grandes puissances chrétiennes. Avec une carte de l'Arménie turque. Lausanne, imp. Ch. Viret-Genton. 8°, p. 246.

Թարգմանիչներուն ցառաջաբանը կ'րսէ.

« Les événements d'Arménie commencent à préoccuper l'Europe entière. Il est temps que l'opinion se soulève, sans distinction de nationalité ou de culte, contre des faits dont l'atrocité est presque sans précédent historique et révolte tout homme de cœur.

« Longtemps une grande partie de la presse quotidienne a cherché à jeter un voile sur ces choses. Mais ce voile se déchire. Du haut de la tribune française les orateurs des partis les plus opposés y ont contribué, et le ministre des affaires étrangères a confirmé leurs récits.

« Il importe que la vérité soit connue mieux et plus complètement encore. L'opinion se prononcera avec une énergie grandissante quand elle sera pleinement éclairée: elle saura imposer à ceux qui parlent et agissent en son nom les démarches décisives qui mettront un terme à l'épouvantable martyre de tout un peuple.

« C'est pour y contribuer que nous avons traduit ce livre.

« L'auteur, M. Lepsius, a parcouru au mois de mai deux des provinces dévastées dans l'automne et l'hiver 1895–96. Il s'y est livré à une enquête consciencieuse. Il a recueilli l'opinion des citadins et des campagnards turcs sur la « question arménienne ». Et il est arrivé à la certitude que la presse de son pays d'origine – l'Allemagne – travestit les faits et égare le public.

« Les Arméniens, race turbulente et difficile à satisfaire, disait-on, s'étaient insurgés contre le gouvernement du pays et avaient succombé dans la lutte contre les éléments turcs. Quand on voulait bien avouer des excès, on ajoutait aussitôt qu'ils avaient été commis par une populace déchaînée, malgré les efforts tentés pour la contenir par les autorités, la police et les troupes.

« M. Lepsius a vu, au contraire un peuple doux, soumis aux traitements les plus barbares, complètement désarmé, habitué, par une servitude dix fois séculaire, aux pires abus d'un despotisme sans frein, et portant avec résignation son joug. Il s'est convaincu que, parce que trois des puissances avaient fait mine de réclamer pour ce peuple l'exécution des promesses stipulées par le traité de Berlin, le sultan et ses conseillers l'ont froidement voué à l'extermination, qu'ils ont, à cet effet, surexcité jusqu'à la frénésie l'esprit vieux turc et le fanatisme musulman. C'est ainsi que les grandes hécatombes se sont produites. « Tous les musulmans que j'ai rencontrés dans mon voyage en Anatolie, dit la préface de M. Lepsius, partent de l'idée, toute naturelle à leurs yeux, que le massacre et le pillage du peuple arménien ont été organisés par le gouvernement et répondent à la volonté du sultan. La population turque des campagnes déclare en outre sans réserve que, d'après les discours des mollahs dans les mosquées, le Cheikh-ul-Islam, chef religieux du monde musulman, avait ordonné la destruction des Arméniens. Comme les autorités, tout au moins dans les villes, ont fixé d'avance plusieurs heures ou plusieurs jours pour le massacre et le pillage, la population turque s'est étonnée d'une seule chose: pourquoi les Arméniens n'avaient pas tous été tués».

« A son retour, au risque de mécontenter le gouvernement impérial, qui, plus que tout autre en Europe, a cherché et cherche encore à empêcher la vérité de se faire jour, M. Lepsius a réuni les témoignages recueil-

lis par lui sur l'origine des massacres et la manière dont ils ont été accomplis. Il a généralement écarté les récits d'origine britannique, tenus pour suspects, à tort ou à raison, par beaucoup des gens; il a fait accueil seulement à deux travaux anglais de haute portée, celui de M. G. H. Fitzmaurice sur les événements d'Orfa et l'étude de M. E. J. Dillon sur «l'Arménie avant les massacres». Il a utilisé les rapports des diplomates et des consuls, source très riche de renseignemets dignes de foi. Enfin il s'est attaché de préférence aux indications fournies par les musulmans eux-mêmes et par les Européens disséminés dans la contrée.

«Ce livre est sorti de presse en septembre dernier. Depuis, les événements ont marché; ils ont marché dans le sang. Chaque étape a été marquée par une nouvelle boucherie. A la fin d'août, c'étaient les grands massacres de Constantinople, où six mille Arméniens, de laborieux et inoffensifs domestiques, portefaix, hommes de peine, ont été abattus dans les plus beaux quartiers d'une grande capitale, sous la gueule muette des canons de marine européens. Puis sont venues de nouvelles tueries dans la province de Van, déjà si cruellement éprouvée, à Eghin et, plus récemment encore, à Evérek, dans la province de Césarée, où deux mille chrétiens ont péri. Les nouvelles ne viennent que lentement. On ne sait, on ne saura jamais tout. A l'heure où nous écrivons, les prisons regorgent d'innocents, soumis à d'innénarrables tortures. On massacre encore et le long martyrologue est loin d'être clos.

«Sur les faits postérieurs à sa rédaction, l'ouvrage de M. Lepsius ne peut renseigner le lecteur. Nais il n'en constitue pas moins le document le plus complet et le plus sûr qui ait paru jusqu'à ce jour. Nous avons cru devoir le livrer intact au lecteur français, bien que, dans certaines de ses parties, il vise surtout un public allemand. Les dures vérités que l'auteur dit à ses concitoyens, à leurs journaux et à leurs gouvernants sont des preuves certaines de son indépendance et de sa sincérité. M. Lepsius a été en butte, depuis son retour en Allemagne, à de mesquines tracasseries policières. On a cherché par tous les moyens à lui imposer silence; on a été jusqu'à lui interdire de parler dans certaines réunions publiques et jusqu'à entraver ses collectes pour les affamés d'Arménie!

«C'est assez dire que son livre ne peut être suspect aux yeux du public français. Il a été complété par des statistiques et des tableaux officiels déjà introduits dans l'émouvant ouvrage du père Charmetaut, directeur général de l'Œuvre d'Orient.

«Puissé notre travail contribuer à réveiller la conscience publique, à rectifier les erreurs entassées comme à plaisir et à procurer ainsi un meilleur destin aux belles et malheureuses contrées dont il retrace les longues et intolérables souffrances!».

Բովանդակություն. Préface. – I. La vérité sur l'Arménie. – 1. Des chiffres. – 2. Pour les lecteurs à nerfs solides. – 3. La liberté religieuse dans l'empire turc. – 4. L'organisation des massacres par les autorités civiles et militaires. – 5. Mensonges turcs. – 6. Le vrai coupable. – 7. La responsabilité des puissances. – 8. Parodie sinistre. – 9. La famine. – 10. Qu'en adviendra-t-il? – II. Massacres. – 1. Massacres d'Orfa. – 2. Le massacre de Zileh. – 3. Le massacre de Chépik. – 4. Le massacre de Van. — III. L'Arménie avant les massacres. – IV. Une liste d'atrocités. – V. Evénements de l'année 1895 en Asie Mineure. – VI. Statistique. – Post-scriptum.

Լ. ԵՒՆԱՆ ԱՂՋԻԿ. — Տես ՇԱՆԹ. – ՍՊԻՐԻ:

Լ. ԵՒՆԱՆ ՌԱՉՄԻԿ (Ֆօխօս Յավէչյաս) ևմէնիցի. Քրանսերէնէ թարգմանեց Ս. Մ. – Հրատարակ. Իրոպայի Հայ Ազատոլական Միութեան: Փրնեվ 1904. 8°, 39 էջ:

Լ. ԵՒՆԱՆ, կեղծանուն — ՆԱՀԱՊԵՏԻ Ակտիս. — Պատմ. ժամկր: Թիֆլիս, Մով. վարդանեանի և Ընկ. տպարանում, 1883. 8°, 48 էջ:

«... Հեղինակի մէջ ամենեին չէ երեւում ոչինչ բ. յատուկծական Հիրք: Բանաստեղծութիւններից մի քանիսը փոխադրութիւններ են, բայց անշուշտ փոխադրութիւններ: Լեզուն կոյտ ու անատ է...»: Մշակ 1883, թ. 65:

— **Բանաստեղծութիւններ: Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ի. Ն. Սկօրօխօդօվի, 1890. 8°, 146 էջ:**

Ֆիննագ. Հանդես Ամսօրեայ 1890, թ. 11: — Մուրճ, թ. 1: – Նոր-Դար, թ. 206: – Տարազ 1895, էջ 144:

— **Փոխաստուածներ. Պօէմա, 1891. 8°, 38 էջ?**

«Այս գործն հայ հայրենասէրներուն կը նկատէինք մեծ, ազնիւ, վեհանձն, անշահախնդիր գործունէութիւն, փոխադարձ բարեացակամութիւն ազատասիրեան և Հայրենեաց համար»: Հայաստան 1890–91, Ֆ. տարի, թ. 16:

— **Աւազակը. Պօէմա: Ալէքսանդրիա, Հայկական տպարան, 1892. 8°, 64 էջ:**

— **Մուրտուզ. Նուէր կեսարիայի և Մարզուանի Նահատակ-Հերոսների յիշատակին: Լնդ, 1893. 29 էջ:**

— **Նուագ ի. մղկիկ: Լօնտօն, 1895. 86 էջ:**

Ֆիննագ. Մշակ 1895, թ. 144:

— *The voice of the Armenian revolutionists* upon the Armenian Problem and how to solve it, by Avedis Nazarbek. – **Հայ Յեղափոխականաց Ձայնն Հայկական Խնդրոյն վերայ և թէ որպէս պարտ է լուծել զայն. (Խմբ. «Հնչակի», Հայ Յեղափոխական կուսակցութեան կեդրոնական բերանի): Լօնտօն, 1895. 8°, 16 էջ?**

«Ներկայիս այս տետրակ գրուած է խոհական և չափաւոր լեզուաւ. և կրնայ նպաստաւոր տպաւորութիւն թողուլ օտարական ընթերցողաց վերայ նկատմամբ հայ յեղափոխականաց: Այս տետրի կեդրոնական գաղափարն սա է թէ Հայաստանի մէջ պէտք է հաստատուի համայնական ինքնավարութիւն (Communal autonomy): Գաղափարն համակրելի է: Տէրութեանց ծրագիրին նոս այդպէս կը մերձենայ ի պահանջին որ նահիյէնքն այնպէս քաղաքին և սահմանուին որ համակրօն տարբն պատրաստակեն»: Հ–յո 1895, էջ 174:

— *Through the storm.* Pictures of life in Armenia. By Avetis Nazarbek, editor of the «Huntchak». Translated by Mrs. L. M. Elton, with a prefatory note by F. York Powell, regius Professor of Modern History in the University of Oxford. London, John Murray, Albemarle street, 1899. 8°, p. XXVII + 322.

Բովանդակութիւն. Prefatory note. – Introduction. – Part. I. Chap. I. The Country. – II. The Wayfarer. – III. The Post-House. – IV. Pilgrims. – V. The Khan. – VI. With the Bim-Bashi. – VII. Tax-Gathering. — II. – I. In the Seaport Town. – II. Among the Worrers. – III. In the Night. – IV. «Revolutionary Talk». – V. Under the Lilacs. – VI. Some Armenian Notabilities. – VII. Punishment. – VIII. The Aspataks. – IX. More of the Aspataks. — III. – I. In Little Armenia. – II. On Ship Board. – III. Moonlight. – IV. Death. – V. Maro. – VI. The Eighth of September. – VII. Sassoon. – VIII. Vaspoorakan. – IX. Zeitun.

Հ. Յ. Տ. կը գրէ Հանդ. Ամս. ի մէջ 1899, էջ 126). «Դժբախտաբար կ'իմանանք որ գիրքս նախնատրաստուած է. գեղեցիկ զազրելիքն խմբագրուածեան մը վրայէն անզգիտութեան խարտեանած այն օրիորդէն! որուն անունը կը գանենք գրքիս հակառակ դրուած իբրեւ խմբագիրն, թէեւ այ մեզ բաւական լմնցրմանեան, այլ խմբագրի հիւղ պահելով նոր անդգիտական խմբագրութիւն մ'ևպած է, բայց հեղինակին աչքէ անցուցած է ամբողջն և յաջողացուած որ այս է իր բանէ ուզածն։ Ինչ այսմ նաեւ իր արդի ձեւին մէջ ինքնագիր գործքի մը նկատելիքը կը կրէ։ Յանդուգնաբար ուրիշ կրնէ, ինչպէս նշանակուած է հակառակը։

«Գործքը՝ ներածութենէ մ'եւ քը՝ բաժնուած է երից մասի, առաջինը՝ հոմին, հրկլորդն ու հրորդը՝ իր գլուխներով։ Բովանդակութիւնը վկ մին է չայց ոչի կիանքին. կամ՝ ինչպէս հակառակը կ'ըսուի՝ «Պատկերներ Հայոց աշխարհի կեանքին»։ Այս է նաեւ գրքին նկատակիրը, և կրնանք հաստատ հեղինակին յաջողացրութիւն մեզ մատչածին վկ մը կամ կիանք մը նեղկատարելի չէ ոտքած, այլ իրական դէպքեր, իրական անձանց նկարագիրներ ու սիրուածներ, իրական հանգամանաց նկարագրութիւն. մեզ ամբողջը կազմած է իրարու վկպի մը ձեւով, կ'ենթադրուի դիւրաւ որ ներածդն մասնանակի կիանքը պատկերացրնելու նպատակաւ։ Թէ ոհոր ոհոր այնպիսի զոյն մ'ունի նկարագրութիւնն՝ որ մեզ ոհոր ուրիշ կողմնակցական կ'երեւայ, չատ պարմանալի չենք գտներ՝ նկատելով հեղինակին դիրքը կամ կազմակերպական հանդուցածին, դիրք մ'որ ունեցած է կողմնակիցներ և ոնի այսմ ուրիշ հակառակորդներ»։

— *Ժողովրդական խաչքար, տալ. Վ. Լալայեանի*, 1904. 10 էջ?

— * *Բրդս. Տաճկա-Հայաստանցի մշակ Վարդան Գրիգորեան Յովհաննիսեանի յիշատակին. (քերթուած. Արձագանգ 1886, էջ 344–47։ – 1895, էջ 300, 452, եւն։*

Տես ԱԼԻՇԱՆԵԱՆ Հ. Ա.), «Հասարակաց դասատուին»։

ԼԻՐԽՆՖԵԼԴ (Արմանդ Շվայկեր = Arnand Schweiger-Lerchenfeld). — * *Lazistan und die Lazen.* Monatschr. f. d. Orient, 1877. p. (21).

— * *Zur Völkerstellung der Armenier.* Oesterr. Ztschr. f. d. Orient, 1877, N. 127.

— *Armenien.* Ein Bild seiner Natur und seiner Bewohner. Anatolische Fragmente, gr. 8. p. XXVIII + 227. Jena. 1878.

Հայկեան մատենագրի խմբագրութ. առ փորձ 1880, թ. 2, Յունուար, 3–41. «Հայաստան. մի պատկեր նորա բնութեան և բնակիչների. I. Աշխարհի հանգագր. Աշխարհի չորջր. – Բնակչութ. – Մինչեւ կարս. – Հայկական քաղաքակրթութեան վայրերը. – Հայերը ազգով կարգամբ. – Կամուղիկասրան Լիմիածին»։

Zwischen Duman und Kaukasus Ընդ մէջ Դանուբայ և Կովկասու.

«Գիրքս բովանդակութիւնն են այն տեղեկութիւնները, զորոնք հեղինակն իւր հանապարհորդութիւնները թողած է Դանուբեան գաւառաց, Ռումանեան պետութեան, Տաճկական Կայսրութ., Կովկասու, Հայաստանի ու Պոնտոսի վրայ՝ հանդիպ պատահական–հնախօսական յուշերովն։ Անոնց վրայ կը խօսի հետեւեալ հատուածներով։

«Ա. Դերաճուրեան. (Պատմական և աշխարհագրական հայկազեան)։ Այս մասին մէջ կը խօսի հեղինակը փիւնիկացւոյն, Փոքր Ասիոյ, Պոնտոսի, Կովկասու, Թրակիոյ, Յունաստանի ամենահին ազգաց և անոնց կեանքի մ'առաջադիմալ մասնաւորապէս պատմութեան վրայ։ Յատուկ կը քննէ գլխաւն Միջերկրական և Մեծն Տիգրան Լեռագործութիւնն ու Միջերկրականն պատերազմներ. յետոյ բիւզանդեան կայսրութեան, Ռումանցւոց ու Մեծն Պետրոսի վրայ խօսելով՝ յիշատակութիւն կընէ. վերջն և ասոր մէջ Խուսաց և Ռումանցւոց յարաբերութեանց վրայ. Տուրկ ազգ Թրակիոյ, Փոքր Ասիոյ, Պոնտոսի, Կասկ Լերանց և Կովկասու երկրագործութեան վրայ ծանրմտութեան ասելով կը փակէ այս հատուածը։ – Ի. Աւորիկ Կամուրջայ կից գաւառք. Տաղրուձոր Լուսնկնիա և այլն)։ – Վ. Հարաւային Լուսնիա, Փրուքեմ մեծկեր Գոճ, որուն մէջ Լուսերոյ հին պատմութեան ու մասնակաց վրայ հատուածն հանքն ասոնց սորի վիճակին վրայ կը խօսի։ – Վ. Խրիմ։ – Յ. Հարաւային արեւելեան Լուսնիա, Կոնեն մեծկեր Վոլգա։ – Զ. Լեռ–Կովկաս. Ը. Կովկաս. Թ. Լեռը–Կովկաս, որոնց մէջ Կովկաս գաւառին մանրամասն ստորագրութիւնը հանդիպ պատմական տեղեկութիւնքը կը ներկայացուի։ – Ժ. Հարաւակողմն Լեռագին ծովու, որուն մէջ Պարսկաստանի ժողովրդոց պատմութեան վրայ կը հաւել հեղինակը, և հաստատուին կը յիշատակէ եւս վկնդրական Ասիա, քայց ի մանաւանդ գիւղագնիատան։ – Ա. Երկիր Հայոց կամ Հայկական երկիր և Պոնտոս։ – Ա. Ի Տրապիզոնէ յԱմասիոյ։ – Ա. Ի Ամասիոյ ընդ Կոմանա–գեղեցկութիւն։ – Ա. Պոլշկաիա։ – Ա. Յաճեցուած. Պարսկան իշխանութեան երկրագործութիւնն։ Մեր գրքասար մտագրութեան մասն է երկրագրութեանս Ա. Հատուածն՝ այս է Երկիր Հայոց կամ Հայկական երկիր։

«Այս հատուածիս վրայ հեղինակը հետեւեալ ատրագրութեամբ կը հաւէ. ա. Հայաստան և անատուական իշխանութիւն. բ. Աշխարհագրական հայեցուածք. գ. Հայոց տերութիւն. դ. Այլ աշխարհային ազգանունեան ընդհանրական. ե. Հայական քարքարաւոտ տափաստանք (տեղագրական և անգործ դաշտք)։ զ. Հայաստանի ամենահին պատմութիւնն. է. Ազգ Հայաստանի մասնագիտական մշակութիւնն. ը. Աստանեանք. թ. Լիմիածնի հիմնարկութիւնն. ժ. Հին–հայական մատենագրութիւն. ժա. Միխիթարեան Միսրանեան. ժբ. Լիմիածնի պատերազմական ամեն. ժգ. Հին Հայաստանի աշքագանեան

քաղաքներն. ժդ. կաթս. ժե. կարին (Լ. Ալպրամ). ժզ. Ալոյի Հայք.

«Ալս է ահա պէտ. Ամենաս Շավիկեր–Լերմոնտ-ֆէյսի ծագումէրը, որոն մէջ մեր ազգին անկումն և նորկային վիճակ կը խօսի. Մեր հին սխալ բյլայ ապն ներհնական գործը չարագոյ ընթերցողդ բան կարի հոգերիս ծանօթացնել, Հանապով իր կարծիքներ, զգուանքներն ու նաև ազգասիրներն չտեսի բան ատ բան լմարդմանել, որպես զի չարագոյ ընթերցողդ ապն ներհնական վերնոյրը ծանօթանայ, և ոչ թէ լմարդմանին կարծիքներ. Միայն կը վերապահենք մեզի ապն մասերուն մէջ գրածնիս վաւերացնելն ու բանհնոյթին բան ամենայն ընդունակութեան բաւիղ տալով մեզմոպրենք կամ նաև ոտկատիկ ինչ ի լոյս չգալուկ հարկադրելն, փոփոխութեան ընել. ապա թէ ոչ՝ թարգմանիչն իր կարծիքներն իրեն ծանօթութեան կը չգնէ ապն մասանց մէջ, որոնք կամ վրիպակ են և կամ չատատրութեան կարօտ»։ Ն. Ց. (Ի Տ.) Հանդ. Ամսօրեայ 1887, էջ 103–105։

Ի վերջոյ կ՚ատկյնէ Ն. Տաչեան Հանգես Ամսօրեայ 1888, էջ 225. «Ալս յօդուածովս կը վերջացնէ Հ.Հինեանը Հայաստանի վրայ գրածը – Նովանդակ գործն օտարազգոյ մը համար բաւական ծանօթութիւն կու տայ Հայաստանի ու Հոյ ազգին վրայ, բայց, ինչպէս որ յիրմէնայ լմարգմանութեան ատկայ յիշատակած ենք, այս գործն ատենի աստրպրութիւն է և նրկրագրական արժէք ունի՝ քան ազգագրական հոգութիւնէր ու քննադատութեամբ գրուած նրկատութիւն. անոր համար մենք ալ ոտղկրիքներնիս ատկ ատկ ծանօթութեան ատկյրելով ոտղած և ուրիշ չատ ատկեր պարզ ծանօթութիւններ գնելով մեկնաբանած ու ամրագրացուցած ենք։ Հանգիստ ապատ՝ նրկատութեան իր ստատուական ու պատմական արժէքն ունի, և արժանի է ազգայնոց կողմանէ յարգուելու»։

Լերմոնտով, Միխայիլ Իւրեւիչ). — Դէմ, արեւելեան վիպասանութիւն։ Թարգմանութիւն Մ. Սատաֆեանց։ Հրատարակ. Ակրիւռ և Տապազ հանդէսներու։ Թիֆլիս, տպ. «Ազօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 4°, 57 էջ։

Դպատրակ հրատարակուած է Հիւսիսափայլի մէջ. 1863–4, էջ 51–64, 114–128, 186–192։

Քննագ. Մուրճ 1891, թ. 7–8 (Յ. Տ.)։ — 1894, թ. 3 (Յովհ. Պետունի)։

= Ակլ թարգմ. Մելքոն Ալպրենեանի։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1898. 8°, 48 էջ։

Քննագ. Մշակ 1898, թ. 164. – Մուրճ, թ. 10–11 (Ն. Ակրաիան)։ – Տարազ, թ. 34.

= Ակլ թարգմ. Յ. Զ. Միրզայեանցի։ Թիֆլիս։ Նշէքտրաշարժ տպարան վրաց, 1901. 8°, 56 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1902, էջ 243։

— * Մ. Լերմոնտովի «Դեւ» Արեւելեան վիպասանութիւն. Կրիտիկական ծօդուած. Յովհ. Պետունի. Մուրճ 1894, թ. 11–12։

Քննագ. Արձագանգ 1895, թ. 9։ – Ասոր դէմ Մուրճ 1895, թ. 2, էջ 343։

— Ֆիւնկտամենտիս. դրամա չորս արարուածով. Թարգմանեց Յ. Զանուսեանց։ Մոսկուա, տպարան Մ. Բարխուդարեանցի, 1891. 8°, 111 էջ։

Կաց և Դրականակաե Հանդէսին մէջ 1890, էջ 112–223։

— Մխիթ. Թարգմ. Յովհաննէս Թումանեանց. Հրատ. Փիլիպպոս վարպետաբեանի։ Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1896. 8°, 35 էջ։

Քննագ. Աւրուայ 1896, թ. 6։ – Մուրճ, թ. 5։

* Ակլ թարգմ. Մխիթ. Յակոբ Տէր-Վէրոգեանցի. Մուրճ 1895. թ. 5, 6։

Քննագ. Նկատ թարգմանութեանց՝ Մուրճ 1896, թ. 5 Յ. Թումանեան)։

Ակլ թարգմ. Յոլքի։ Հայրենիք 1891, թ. 60–62, 71, 74։

Հայի Արիւն. Թարգմ. Միհ. Հովսեան. Հրատ. Գրասէրի։ Բազու, տպ. Մ. Վազարեանի, 1897. 8°, 27 էջ?

«. . Թարգմանութիւնը բանաստեղծական արժանաւորութեան չունի, մէկ ու մէկ այնպ տոգեր կ՚կան...» Տարազ 1897, թ. 31։

— Մահիմ Մահմիմիչ. Թարգմ. Ա. Հրատ. Մ. Մուրզինա։ Բազու, նոյն տպագր. 1898. 8°, 30 էջ?

Քննագ. Մուրճ 1898, թ. 10–11 (Ն. Ակրաիան։ – Տարազ 1898, թ. 34։

— Բէլա. Թարգմ. Յ. Մալխասեան. «Կռաքս» Մերթիէն հանուած։ Ս. Պետրուպրգ, 1890. 8°, 42 էջ?

Ակլ թարգմ. Ա. Բազու, տպ. «Ազօր»ի, 1898. փոքր 8°, 102 էջ?

«Ալս պատկերը ինչպէս կ՚տանի է, նշանաւոր ուսս բանաստեղծի «Մեր ժամանակի հերոսը» ատնունով կ՚տանի վէպի մի հատուածն է, Թարգմ. անաչող է և մի տպագրական սխալներով»։ Տարազ 1898, թ. 16։

Տես և ԲԱՅԱՆԱՏԱՐԱՆՆԵՐ։

Ակրիւռ մէջ ունի. «վաչո» (Թրգմ. Մ. Ց.) 1886, էջ 440. (Դպրոց այլ Թրգմ. Յաղորդութեան Խորհրդոյ. Լուսոյ 1900. թ. 148). – «Անգիր», (Թրգմ. Ֆ. Թաղեոսեանց) Ակրիւռ 1887, 135. – «Առագաստ», (Թրգմ. նոյն). 1888, 253։ – «Ընթերցին ավիկատ» (Թրգմ. Լրատու Պալեան, 1889, 295։ – Հանգես գրականական Թերթին մէջ. «Լրիկ արմատներ» (Թրգմ. Գամառ–Վահիկա 1889, 123. – «Աբեմատաքր բարբրգամբ է...», «Վէմ», 1894, 80. – «Մարգարէ», 1895, 107։ – Նորիգոնի մէջ. «Հրեյական», 1894, 111։ – Մուրճի մէջ. «Մուրը առաջին դրան», (Թրգմ. Արծրունեան) 1889, 1223. – «Հրեյական», «Ո՛չ, այն քիչ չեմ այնպէս սիրում», «Մելամաղ», «Կապտուռ», «Լրը մեկամ ծիսում է». «Գնկանդ կապտու խոշոկ աչերուն» «Դեւը Գեւ Գոլմային» (Թրգմ. Ակրիւռ Ցրատարեան) 1891, 863. – «Անով նայում եմ», «Քնգ մի հատատար», «Լրը վիրջին հրաժեշտ», «Ո՛չ, ես չեմ ուզում», (Թրգմ. նոյն) 1893, 750. – 1894, թ. 43. «Դեւը Գեւ Գոլմային» Ցրատարեանի Թարգմանութիւնը կրկին տպուած, ինչ նպատակաց. Տես վերեւ 1891, էջ 863), տես և թ. 8, 11. – «Կոմիք», «Մարգարէ» Թրգմ. նոյն, 1899, 200. – «Կատանատուր», «վաչո» (Թրգմ. նոյն). 403. — «Գազանանոցի ատար», (Թրգմ. նոյն) 1901, թ. 7, էջ 88. – «Ես սիրում եմ» (Թրգմ. նոյն), թ. 8, 87. — «Թամար» (Թրգմ. նոյն, թ. 10, էջ 171. – «Կոմիք», թ. 11, էջ 41. — Լրկնկեան Ցրագնոյ գործին մէջ Թարգմանած է հետեւեալները. «Լատական մայրն», «Ակամք», «Վերստին», «Գորնչկա–Վերչինի»։

Տես և ԳԻՒՇՆԻԵՒԻՆ, Ղ. Գ.։

Գրատածնէր «Հատ մանկան յիշատակի տոհ-

թով» (Լեւոն Մանուելեանցի Մուրճ 1891, էջ 767–76։ – «Մանան վարուցամատեան ազգի» Տարազ 1901, թ. 28/VII–VIII խմբագրական, հուն, հուն։

Լեւոն Մենն (հայրապետ Չռոմայ). — *Սկզբնագիրը տուեալ է Լեւոնի և տան մեր սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի, անաչառ և հաւատարիմ թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայեալք, միաձայնութեամբ վկայութեամբ սրբոց հարց և վարդապետաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և սրբոյն Կիւրղի մեծի Ալեքսանդրացւոյ։ Հանդերձ համառօտ ծանօթութեամբք ի ցրուեալ սխալ թարգմանութեանց և ի բարձուեալ ամենայն զայթակղութեանց։ Աշխատասիրեալ յաչակերտաց մեծին Մխիթարայ աբբահօր։ Ի տպագրել հրամանաւ Տեառն Տեառն Ստեփանոսի Դերապատրու Ալբայի Բիւզէր Ագոնց, և Աստուածապատիւ Արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց։ Նախիք ուրուն առաքինւոյ։ Ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1805. ԻՄՈՒԲ։*

Ակիզբն «Ես հմայասացս» խորագրով հետեւում է պատմիչը կայ. «Ի խնդիր լինել հմայասացութեան ոչ միայն յաստուածատուրս ասացն, այլեւ ի նմին իսկ ի լուսոյ բանին իրատարիք։ Ի քանզի այն այս է միակ նպատակ մեր ասելոյ պատճառն, յայն ասելս կամենալ ի լոյս ընծայել զՏատեան Սրբոյն Լեւոնի ընդ Աստմանի սուրբ վարդապետին Քաղկեդոնի. դիտելով սակս պատճառին ամենայն զայթակղութեանցն, և զանազանութեանցն ի հմայասացութեանն հանապազորդ։ Եւ զայս չէիք առանձին զհմայասացսն վերծանօղք՝ բնդհանուր ըզգրելոցս նովին հոգւով, որով և զրիկեանն. այս է՝ առ ի խնդրոյ լինել հարցապատ իմաստից բանից Լեւոնի քահանայապետին, և չորքորդ սինհոդոսին. և անասնել՝ ի կիրիսին նոտ բնդ իրատարիան վարդապետութեան յաստուածային փայլ և պատգամին հմայասացութեան. զոր կամեսցուք իրիւնքն ի դարս դարս ամենք ամենք ի հակառակաբերեալ և ի յհետասունագ. բ. պետ. 16։ և ի նոյս բանս հոգին քարոզէ նոտ ի պարզամատոյ և ի բարեմիտ՝ յակամայ կամս բերանոյ ի պատիւ զրոյցս չարախօսաց և ի խնդրոյիցիս յհարութեանդիտնոյ։*

«Ոչում իմ ոչ չտանիմ և ոչ ոմի հակառակութեան ոչնչութիւս վարդապետութեան. զոր նոյն և կամ նման եղիցուք վարդապետանալ էին, և վարդապետեցին, և վարդապետեն հաւատալ հարք և վարդապետք ամենայն եկեղեցւոյ, եւս առաւել տայսանեալքս եկեղեցւոյ. զորոց եւս զվկայութիւնս չուս համարեցաք առ մերոսնեայս՝ զոմ ընդ բանիւ մեծին կիւրղի. որպէս զի չայս յանդիման առեալ հմայասացութեան դնձայնակցութիւնն հմայասացութեան՝ մի եւս այլ խոստացեալ ի հմայասացութեանէ. իբրեւ ի առաւել. այլ չայսմանէ առաքելոցն զրոյցս ոչ ինչ ոչ ինչ ասել, և ոչ չար. և զգաչցուք քաղցր, և ոչ դառն. որ ընդ վայրկ և անթիւք փակի ի առաքելոն. հասց. ե. 20։

«Եւ ի հանդէս անաչառ և հաւատարիմ թարգմանութեանն մերոյ հարկ համարեցաք դնել զմի յանդիման զրուն սկզբնագիրս յատինական և յունական, և զինն թարգմանութիւնն նոցա նոյնպէս յունական և լատինական. քանզի բնագիրք առաքելոցն Լեւոնի է լատիներէն, և բնագիր առաքելոցն Քաղկեդոնի է յունարէն։ Որպէս զի որք միանգամ զիտասցեն զայդ իսկոյն՝ անձամբ խոստովանեսցին զվճարիս, և առցեն՝ թէ ոչ ուրեք հարթապատ է մերս թարգմանութիւնն, և ոչ քան անհարթապատ այն՝ որ յայլոց տանդ երբեմն անգամանեալ յապղի մերում։ Որպէս ունելս ևս ի կարգի ծանօթագրութեանց, զորս յաւելաք ի յայտարարութիւնն անհատատարմութեան ազատ թարգմանութեանն, և ի բացատրութիւնն հարկապատ մասց հոմանձայն կարծեցեալ եղելոցք բնագրին. որպէս և առ ի տալ առիթ ընթերցողին նաեւ վասն գոլոց նաքեալ սարդիրութեան ձեռագրաց. զի մի երեւեսցուք ծածկել ինչ յայլոց կարավարիս անառագայ։*

«Ցայս այսպէս արարեալ՝ ոչինչ յաւելաք երկարել զասս յորդորականս կամ ազդարարս. զի մտացի ընթերցողք ինքեանք գիտեն գրականացս. նոյ զամենեան. միայն ի վերջոյ իբրեւ կնիք անջնջելի պրպտմանցս զանհրաժեշտ հետեւանս բուսոյ դատաստանի գործոցս, ի չինութիւն նկնդեցոյ, և ի փառս փրկչին բազմերեցոյ»։ Ի չէջն 44, «վախճան գործոցս. Ի սորա՝ ոչ ասիցէ ի հմայասացս սիրոյ, եթէ այս ամենայն յաւասար վարդապետութիւնք են սկզբնական սրբոյն ամենայն ոգիս մեռ դատաստոցս, նոյնպէս և Լատինասրբազանակ անասամբ պարծելոյդ հայկազանց. յաս սրամբ և յաղագիտասիրի վկայութիւնք հարց նոցա յայս յանդիման կան առաջի։ Մինչ դի ինքեանն ունի հզրաւ կայացեալ իմաստասէր խորհրդականն, թէ սր բնդդեմ գասնոյ այսոցիկ՝ դիմագրկ գասնի հայասատանեայց եկեղեցոյ. և սր նպատակ գոլոց հայրս սրեսս, ոչ միայն ներքոյ սրկանի գասնն նգովից նոցա, այլեւ անձամբ գասնն նգովէ։ Հապա բարեպէս յայտնեսցուք ամենայն խոհեմական, բնդունելի կերպիւն, և տարապարտ դայթակղութենէն. և յհաստատեալ

խանախօսութիւն, զոր խօսեցաւ ի Դ. աւուր ամսեան Աւգուստոսի, ՌՊՁԱ, առ Ս. Հօր Լեկեկարտինալս ի վաւիկանեան Պալատին. Sanctissimi Domini nostri Leonis Papae XIII Allocutio habita die IV Augusti MDCCCLXXXI ad S. R. E. Cardinales in aedibus Vaticanis. Romae, ex typographia polyglotta S. C. de Propaganda Fide MDCCCLXXXI. ի Հռոմ, ի Բազմալեզուեան տպարանի Ս. Ի. Տարածմ. Հաւատ. 1881. Երկիջեան լատ. հայ.) 14 էջ։

— *Սրբազան Տեառն մերոյ աստուածային նախախնամութեամբ Քահանայապետի Լէւոնի ԺԳ. թուղթ շրջաբերական, ուղղութեանց քրիստոնէական կազմակերպութեան վրայ։* Ա. Հռոմին վրայ ի Կ. Պոլիս, իսկ ներսը՝ ի Հռոմ, 1885. 4°, 32 էջ։

— *Թուղթ սրբ. Տեառն մերոյ Լէւոնի ԺԳ. Քահանայապետին առ կարտինալն Մարիանօ Բամբօլլա իւր տէրութեան առնեղպիր.* 1887. 8°, 18 էջ։

Ա և է յիշատակութիւն չկայ, բայց Պատրոյ արքպար. կը թուի։

— *Ադաթկական թուղթ առ իշխօղս և առ ժողովուրդս Տիեզերաց Լէւոն ԺԳ Քահանայապետ,* 1894. 8°, 21 էջ։

Նման վերնոյն։

— *Թուղթ շրջաբերական Սրբազան Հօր մերոյ Լէւոնի ԺԳ, ԶՊատակ կուսիլ։* Կ. Պոլիս, 1894. 8°, 13 էջ։

— *Սրբազան Տեառն մերոյ աստուածային նախախնամութեամբ Քահանայապետին Լէւոնի ԺԳ. թուղթ շրջաբերական առ պատուական եղբարս Ստեփանոս Պետրոս Ա. Պատրիարք Կիլիկիոյ, Արքեպիսկոպոսունս, եպիսկոպոսունս և սիրեցեալ որդիս, կղերն և միանձնուն և հայաբնէս ժողովուրդն՝ որք ի չնորհս և ի հաղորդութեան Առաքելական Աթոռոյ։* Ի Հռոմ. 1888. մեծ. 8 էջ։

Գիտենք. Արեւելք 1888, թ. 1384, 85, 87, 89, 1390, 91, 96, 97, 98։ – Արեւ. Մամուլ 1888, էջ 415, ուր Հայրենիքէն առնելով արտատպուած է նաեւ Մուրատեանի պատասխանը, նոյնը կայ նաեւ Բանբերի մէջ Ա Գիրք 1903, էջ 221–30։ Տես նաեւ Մուրատեանի «Պատմութիւն Նիկիոյ» գրքին Պատկերի քննադատութիւնը։ Տես և Եղիայի «Վերահաստատութիւն քահանային» յօդուածը, Երկրագունտ 1888, էջ 385, եւն։

— *Սրբազան... Քահանայապետի՝ թուղթ առ Պատրիարքունս, Նախագահս, Արքեպիսկոպոսունս, եպիսկոպոսունս և առ համօրէն քրիստոնեայս, որք ի չնորհս և ի հաղորդութեան ընդ առաքելական աթոռոյ։* Կ. Պոլիս, 1889. 17 էջ։

— *Թուղթ շրջաբերական յատկագ Գործատուց. Թաղմանութիւն Վէորգ Վ. Թէզգիպաչեան։* Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պալտատլեան Վարմեան, Պատկերն հանուած 1891–92?

— *Սրբազան Տեառն մերոյ Լէւոնի ԺԳ-ի... Ադաթկական թուղթ՝ ցաղագս Պահպանութեան և պաշտպանութեան եկեղեցական կարգաւորութեան Արեւելեայց։* Կ. Պոլիս, 1895. մեծ. 15 էջ։

— *Գործք բանակնայարհամական գործոյն խորհրդոյ գումարելոյ ի ԺԳ. աւուր ամսոյն գեկտ. ի 1899, յորում սրբազան տէրն մեր Լէւոն Քահանայապետ ԺԳ. հաստատեաց գրնտութիւն Պատրիարքին Կիլիկեայ Հայոց Պատրոսի Պետրոսի Ղ. Լմմանուէլեան, և չնորհեաց նմա լզսուրբ Պալիոնն։* Լատ. հայ.։ ի Հռոմ, ի բազմալեզուեան տպարանի Ս. Ժողովոյ Տարածման Հաւատոյ, 1900–1901թ. 19 էջ։

— *I nuovi versi di Sua Santità Leone XIII.* Ցամի Տեառն ՌՉ. ի վերչնում աւուր ամսոյն Դեկտեմբերի. «Իղձք ըղձացեալք իջրիստոսէ Յիսուսէ ի մուտս նորոյ գարուն». Քերթուած. Թրգմ. Յովհ. Վ. Միսքճեան. 3 էջ։ Bessarione թերթէն Anno V. Vol IX, fascicolo N. 55–56 հանուած)։

Հրատ. — Տես ԱՄԿՆԻՒԻՒ։

Մատեան ասլեաց Բազմավէպ (Հ. Մ. Նաւարեան) 1903, թ. 8։ Այս ասլեաց վաղվաղուց Պահրէնի), էջ 126։ – Հանդես Ամսօրեայ, թ. 8–9։

Լէւոն, Պարոն Հուրխնեան.

Տես Ալիշան, «Շնորհ. և Պրգյ իւր», էջ 97, 101, 148, 189, 206, 306։ — «Միսեան», էջ 50–52, 209, 258, 532։ – Զամէ., «Պատ. Հայոց», Պ. 22, 31, 38–9, 50–51, 58, 61–2. ծան. 369։

Լէւոն Ա. *թագաւոր Հայոց.*

Տես Ալիշան, «Շնորհ. և Պրգյ իւր», 38, 312, 327, 432։ – «Միսեան» էջ 1, 58–63, 114, 153, 170, 174, 191–2, 239–241, 318, 331–3, 378, 411, 425–8, 433–529, 539–40, 548, 552։ – Ցովհաննէս Դպրդել, «Ժամկոր. Հայոց», էջ 13, 14։ – Զամէ., «Պատ. Հայոց», Պ. 76, 111, 152–3, 157–160, 164–70, 172–74, 176, 181, 183, 189, 190–91, 192. ծան. 370։ – Շլուսկերկեր, «Bulles d'or et sceau du roi Léon II (I) d'Arménie. Rev. de l'Or. lat. 1. էջ 161–7, (1893, և Rev. Num. 1905, էջ 355 ill.).

— ** Լէւոն առաջին, հայկական թագաւոր. պատմաբանական դրամ. երեք գործողութեամբ և հինգ բաժանմամբ. փոխադրեց Ս. Աստիճանէ. Հայկական աշխարհի կառնի* 1865, էջ 79–110։

Լէւոն Բ.

Տես Ալիշան, «Շնորհ. և Պրգյ իւր», էջ 77։ – «Միսեան», 31. 43, 146, 196, 380–81, 387–8, 486, 518, 519, 541, 554–6։ – Ցովհաննէս Դպրդել, «Ժամկոր. Հայոց», 16, 18, 21–23։ – Զամէեան, «Պատ. Հայոց», Պ. 196, 248, 250, 266, 267, 268–70, 277–79, 280, 282, 285։ – Ցակոբեան (Ց.), «The relations» եւն։

Լէւոն Բ, *ողբերգութիւն.* – Տես ԲԻՆԿԵՆՑԻ Դ. Գ. Ս։

Լէւոն, Կ.

Տես Ալիշան, «Յուշիկք Ա», էջ 162։ – «Շնորհ. և Պրգյ իւր», 77։ — «Միսեան», 243, 371, 401–2, 543, 557։ – Ցովհ. Դպրդել, «Ժամկոր. Հայոց» էջ 23։ – Զամէեան, «Պատ. Հայոց», Պ. 301, 308–310, 311, ծան. 386։

— *Պարգեւագիր առ Գենուացիս.* Originale armeno del privilegio accordato ai Genovesi da Leone III, re di Armenia l'anno 1288, dell'era armena 737. – Originali armeni delle iscrizioni del Reliquiario, XVI էջ։ Հրատա-

բակիչն է Աստուածաշունչ Պարոն փափազեանի։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1830։

Տես ՍԿԵՒՌԱՅ ՎԱՆԵՑԻ.

Լեւոն Ա.

Տես Ակիան, «Հայասան», 73, 113, 319, 325, 363–66, 371, 391, 392, 480, 518, 543, 547, 557–9։ – Զամչեան, «Պատմ. Հայոց», Բ. 319–21, 324, 333, 334–339, 341, ծաճ. 388։ – Բազմավէպ 1847, էջ 92, «Լեւոն Ա, և իր հրովարտակը»։ – Ցովհաննէս Կարդեցի, «Ժամկոչք. Հայոց», էջ 26–30։

Լեւոն Ե, կամ Զ, վերջին Լուսաւոր.

Տես Ակիան, «Ցուցիկք» Բ. 495։ — «Հայասան», 227–8, 312, 413, 543–44, 560։ — Դաւիթ Բէկ։ — Ցովհաննէս Կարդեցի, «Ժամկոչք. Հայոց», էջ 1, 50, 52, 58, 59–81, 82–112... յվերջ։ – Զամչեան, «Պատմ. Հայոց», Բ. 354–56, 357–360, 361, 363, 364. ծաճ. 391։ – Ալիշան, «Recherches sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des Arméniens». Կարիէր, «Լեւոն Ե-րդի մնացեալ վարդն ոսկեզնեայ», Բաճառեաց 1899, Դիրք Բ. էջ 131։ – Լանգլուայի գործերը։ – Կատիւէ, «Հայոց Լուսինեան Լեւոն Ե. Լուսաւորին պատմութենէն հատուածներ»։ – Շլումպերգէր. «Bulles d'or et sceau du roi Léon VI (V) d'Arménie»: Rev. de l'Or. lat. 1. էջ 161–7 (1893)։ — Simay, Janos, «Հայոց վերջին Լուսաւորը», Armenia (հունգարերէն) Szamos–Ujvár 1887. տետր 1։

— *Սուբ Լեւոնի 6-ին, թագաւորի Հայոց։ Թիֆլիս 1873, կէս թերթ։*

Սուրբ հրկիզութիւնը $1^1/_4$ արշին, վրան գրած. «Շինեալ ի քաղաքն Սիս Լուսին Փրիսաւորի 1366. Ողորմութեամբ քով սատակեա զվշնամիս իմ և կորո զամենայն նեղիչս անձին իմոյ, զի ես ծառայ Քոյ եմ, Հայր, Որդի, Հոգի սուրբ. ի Քեզ Տէր յուսացայ մի ամաչեցիկ յաւիտեան. սուրբ զօրութիւնն ծառայի Քո, կեցոյ զորդի պաղատիդ Քո և արա առ իս նշան բարութեան. Լեւոն Լուսաւոր հայոց ողորմութեամբն Աստուծոյ տեսցին ատելիք իմ և ամաչեցին զի Դու Տէր օգնեցեր ինձ և մխիթարեցեր զիս»։ – Արարատ 1850, էջ 122, «Ցիշատակք Հայոց. Պահպանեալ Հայ ի փարիզի Լեւոնի վերջին Լուսաւորի Հայոց»։ – Մասեաց Աղաւնի 1855, թ. 1, 2. – Charles Felgères, Essais d'Histoire et de Littérature. Paris, 1896. կայ մէջը Le Dernier Roi d'Arménie, էջ 273–319. – «Լեւոն Զ, և նորա արկածք» (Լեռնվոր սարկ. Մովսիսեան), Արարատ 1874, էջ 100։ – «Լեւոն Ե. մեր վերջին Լուսաւորն» (Լրագր. Հ. Ալ. Պալտիկեան), Բազմավէպ 1897. յատկութեամբ փետր։ – «Լեւոն Ե. Լուսաւորին կնքոյն ուղիղ բնութեամբ» (Հ. Թոմաս.), Հանդ. Ամսօրեայ 1901, էջ 270։ – Մշակ 1874, թ. 30, «Մի քանի խօսք Լեւոն VI-ի վրայ»։ – Յոյս 1870, թ. 49, «Յիշնամեակ», նոն, յօդուածք, նուն – Տես Յաւելուածին մէջ։

Լեւոն, անուանեալ իշխան Հայաստանի (ինքնակոչ, խաբեբայ, Եւրոպա 1855, թ. 44, էջ 175. – 46, 184. – 47, 188։

Լեւոնեանց (Գարեգին Յիւանի). — *Հայոց Պարբերական մամուլը. Պատմական տեսութիւն սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794–1894) ընդարձակ ծանօթութիւններով։ Կրեց Գ. Ջ. Լ.։ Ա. հրատարակութիւն, տպ. Աբրահամ Մ. Մալխասեանի, 1895. 4°, Ի + 570 էջ։*

Ամփոփուած է Մայիսի–Մարտի 1894 առաջին մրցանակին, և յանձնուած Մկրտիչ Յովսէփեան Լամինի։

Կենսագ. Հարցաբար 1895, թ. 6 կոդքին վրայ։ – Մշակ 1894, թ. 84, 102, 124. – 1895, թ. 15, 16։ – Մուրճ 1895, թ 5 (Ա. Ա.)։

— *Նոյ աշուղներ։ Հրատ. «Շիրակ» գրասիրաբանական ընկերութեան, N. 1։ Ալէքսանդրապոլ, տպ. Գէորգ Ս. Սահակեանցի, 1892. փոքր 4°, 151 էջ։*

Իր նօրեր «Աստղ Ջիւանոն» ձօնած է։

Բովանդակութիւն. Նոյ աշուղներ. Ա. «Աստղ բարի իւր բուն նշանակութեամբ. Բ. Աստղի կիսանքր. Գ. Աստղերի իսաւակցութիւնք և նամակագրութիւնք. Դ. Աստղերի մրցումը ժամանակ հետ. Ե. Մի երկու խօսք գործիքների մասին (չալուր). Զ. Աստղերի կենսագրութիւնները և երգերը. 1. Սայեամ–Նովայ. 2. Թուտի կամ Տասթի. 3. Նրաստար. 4. Նրաստար–օղլի. 5. Շամչի–Մելքօ. 6. Թասլչար. 7. Զէրքէզ–օղլի. 8. Թատրինչ. 9. Իւան. 10. Քէնէչ–օղլի. 11. Քնաժիլի. 12. Օվէ–նաւասարի. 13. Միակին–քուրչի. 14. Նիհայի. 15. Բաղդայ. 16. Ակրար–Ղադամ. 17. Մելքիսէթ. 18. Բասնիամէ–օղլի. 19. Զաւրի. 20. Զաւէշ–օղլան. 21. Նիրանի. 22. Մալիլ. 23. Նչրամի. 24. Մայիճ. 25. Շիրին. 26. Լալայ. 27. Ղազագ–Սահակ. 28. Նիմիտ–Օղլան. 29. Ղարա. 30. Խարազ–օղլան. 31. Հայամի. 32. Բաղդասար. 33. Ղարիր–օղլան. 34. Ելթուրիկ. 35. Ալրի–օղլան. 36. Բանդի. 37. Ֆօնի. 38. Ալուան–օղլան. 39. Օքսուզ–օղլան. 40. Լեզգամի–օղլան. 41. Նամիկի. 42. Խալի–Վարդան. 43. Խոսրովամ. 44. Նչաբանով. 45. Ալուան–օղլի. 46. Քիւչիկ–Նովայ. 47. Մանդարի. 48. Ղալամ–օղլի. 49. Ալէքսան–օղլի. 50. Ալճիլ–գէօճիլարի. 51. Քիամալի. 52. Ալքէզ–օղլի. 53. Քիւչիք–օղլան. 54. Քէնիչ–Նովասի. 55. Ագամ–Նազարով. 56. Նէրսամի. 57. Քէնիչ–օղլի. 58. Սուլթան. 59. Սայեագ–օղլան. 60. Չարկեաբ. 61. Շամչի–քուրչ. 62. Քուչքար–Նաւէ. 63. Չաքէ. 64. Խէլքմիլի. 65. Չէչոնի. 66. Լազգօղլի. 67. Նաբաչան. 68. Չալալամի. 69. Ֆեարկանի. 70. Տաչի–պաւէ. 71. Նազար–Ցովհաննէս. 72. Շուքրի. 73. Չուրա–օղլի. 74. Ալինա–օղլի. 75 էն 197 աչուղներու պարզ անուններ. 198. Հաւէս. 199. Մարգար. 200. Նիհայի. 201. Թուրկիար. 202. Հոմայի. 203. Հապիբի. 204–5. Իւզուրլը–օղլի. 206. Մադաք. 207. Շայխի. 208. Մու–Ալիան. 209. Ղէրամի. 210. Ալչակ. 211. Ջիւանի. 212. Ճիվանի. 213. Ջամալի. 214. Ալպայի. 215. Փաշալի. 216. Շահիր–Խաչատուր. 217. Խոչարի. 218. Խայամի. 219. Պաչատէ. 220. Ֆէբհատի. Ի. Աստղական երգերի ձեւերը և անուններբ. Բ. Աչուղ սրպէս գրող. Թ. Աստղ սրպէս երգիչ–երաժիչ. Ժ. Մի քեմի ամերակ աչուղական երգերեն։

Կենսագ. Մուրճ 1894, թ. 6 Գ. Ա.)։

— ** Աչուղների մասին Պատմական–Քննական Ակնարկ. Ազգագրական Հանդէս Ժ, ԺԱ, ԺԲ գիրք։*

Լեւոնեանց (Գ.) — *Թմպրութեան և նիկոտինական տարրական դասընթաց. առաջին մաս։ Թիֆլիզ, 1905?*

Կենսագ. Մուրճ 1905, թ. 9։

Լեւոնեանց Խաչատուր. — ** Ակրամարայ կաթողիկոսների սկիզբն ցվերջ. Բիւզանդիոն 1900, թ. 1190–1200, 1202–1205։ – 1901, թ. 1505, 1507–8։*

Տես Մանգուած 1903, թ. 684։ – Սարգսեանց

1903, թ. 1328՝ Իզմիրեանց տեղեկագիրը, և թ. 1332։

ԼԵՒՈՆԵԱՆ (Ս., Աստղիկ տոքթորուհի, տաղերը քնարերգական։ Ամերիկեան տպ. Boston – Փիլիպպոսեան և Տիգրանեան տպ. Roxbury 1904. 8°, 98 էջ?

Պետ. Ջամի Հայրենեաց 1905, թ. 326։

ԼԵՒՈՆԻ ՎԻՇՏՊ. – Տես ՇԱՀԱԳԻՉԵԱՆՑ Ս.։

ԼԵՒՈՆՈՒ Պ. — Իրաւական, պատմուածք. Թարգ. Պէտրոս քահ. Մկրտումեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մաւ. Վարդանեանի, 1895. 8°, 52 էջ։

— Այլ Թարգմ. ռուսերէնից Միք. Տէր-Մարտիրոսեանցի. Մուրճ 1894, թ. 5։

Տես և ԼԻՆՕՒ։

ԼԵՒՔ գիպ. Վանի հիւսիսակողմն։

Լուսաւ 1898, բ. 288։

ԼԵՒՆԵՐՏ (Բր. Պոյա). — Դասական վիպակներ, Առաջնութեան և ներկայացուցիչներ։ Թարգմանեց Անգլիերէնէ Սամուէլ Պ. Վարժապետեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Մաւիճեանեան, 1905. 8°, 248 էջ?

ԼԵՒՆԿԻՄՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Տես Ա-ԲԱԳՇԱՆ։

ԼԵՒՆԼԻ Ս.) — Նիւթի կամ մարմնաւոր վարժուհի. Փարս. 3 արար. փոխագ. անգլիերէնից։ Բագու, 1898?

ԼԵՒՆԻ Ա.) — Ուսման սկզբ. Թարգմ. ռուսերէնից Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան արագաւիպ», 1905. 8°, 60 էջ։

ԼԷՕԲԱՐՏԻ (Ց. = Giacomo Leopardi իտալացի). — Հատընտիր քերթուածք Յակոբոյ Լէոպարտեայ։ Թարգմանեաց Հ. Արսէն Ղազիկեան ի Մխիթարեանց։ Poesie scelte di Giacomo Leopardi, traduzione armena del P. A. Ghazikian. Վենետիկ, ի տպ. ի Սրբոյն Ղազարու, 1898. 8°, 69 էջ։

Ընտրով մխիթարեան հայրի մը, որ ինքն ալ մեծ Յակոբ Լէոպարտիի նման, մեռնելէ առաջ կուգա ձայնը լսելու իտալացի քնարերգուին, Մխիթարեան Հարց կոմէն, և գիրքը կը վճանոտի «ի Նպաստ հայ Երբանոցին որ ի Վենետիկ»։

Հ. Գազիկեանի տկար թարգմ. գրքոյկը Լէոպարտիի քառը քերթուածներէն ալ ցիրուցան հարար թարգմանել, որոնք գրեթէ ամբողջական ապացոյցն կազմելու էին Լէոպարտիի մէջ, քանի մը հատ շերտակի մէջ ի Պահրէ և ի Պոլիս, «Ա՛ւ Իտալիա» քերթուածն ալ Ալեսիոի մէջ։

Հեռու հետեւելու մէջ նոյն կան իր քերթուածներէն. Աղբիւր 1887, էջ 115. «Սէրը փառասիրական» (թրգմ. Ա. Մ. Նիկիկեան), 158, «Սէրը մահկալ» կատակ. (թ. նոյն) – 1888, էջ 373, «Նմանոգութիւն» (թ. նոյն)։ Նոյն թարգմանիչը թարգմանած է նաեւ «Ա՛ւ Իտալիա» քերթուածը, տես Նիկիկեան (Ա. Մ. Պ.), «Մեր վիճ փիլիսոփ», նոյն, գիրքը – Բազմավէպ 1894, էջ 464, «Յաւերժութիւն», թրգմ. կ. Ա. Ոսկեան։ – Լուսաւ 1896, Ա գիրք, էջ 58, «Հայրենիք» (Ա՛ւ Իտալիա բուէ կ'ուզէ), թրգմ. ռուսերէնէ, կրճատ և ազատ. – Հանգիս գրակ. եւ Պատմ. 1890, Գիրք Գ. էջ 27 ոտանաւոր մը կայ, որուն վրայ տունք տիպագիր (Ջ. Լէոպարդիից) գրուած է. քրոջը գրած քերթուածը կը թխէ, կրճատ և ազատ. – Մուրճ 1890, թ. 8, «Իր անձին» ոտանաւորը, բոլորովին փոխուած և վերացած, Թրգմ. կ. Կլոտինեանի։ – Տարազ 1897, թ. 18, «Ա՛ւ Իտալիա» (թրգմ. Գ. Գօլճեան). թ. 37, «Վենետիկցոց մանաւանդ առաջ» (թ. նոյն)։

Լէոպարտիի կենսագրութ տես Տարազ 1897, թ. 39։ – Յառնեանի էջեր, Աթէ. Մամուլ (Ի Պոլիս.) 1900, էջ 23, 67, 107, 142, 230, 430, 466։ – Ակնարկ մը Լէոպարտիի կենսագրութեան և Լէոպարտեան հանդիսիկ վրայ (Ն. Ա. Վարիկ.) Բազմավէպ 1898, էջ 127։

ԼԵՒՍԻՆԳ Գ. — Նաթան իմաստունը, դրամատիկական բանաստեղծութիւն հինգ գործողութեամբ։ Ընդհանակութիւն Լէսսինգի (Lessing's Nathan der Weise). Թարգմանեց Գէորգ Նալբանդեանց փոխանակ Գ. Լինդհաեանցի և բնկ. տպարանում, 1878. 8°, 208 էջ։

«Զէն ու ղեր» (առակ Լաֆոնթէնի) Թրգմ. Մեծոն Բարեան. Աղբիւր 1902, էջ 279։

ԼԵՐՄԻՆԱ Ժիւլ = Jules Lermina ֆրանսացի. — Մոնթէ-Քրիսթոյի որդին. (Le Fils de Monte Christo), շարունակութիւն Ալէքսանդր Տիւմայի կոմս Մոնթէ-Քրիսթոյ վիպասանութեան։ Հատոր Ա. Թարգմանեաց Սրապ Յ. Ա-պահունի։ Կ. Պոլիս, տպագր. (Թոզլեան) Գրասէրաց բնկ. 1885. 8°, 233 էջ։

— Հատոր Բ. Թրգմ. Ամբատ Պաղտեանի, տպագր. «Արեւելք» և «Մասիս» լրագրաց, 1888. 8°, 156 էջ։

— Հատոր Գ. տպ. տարի նոյն. 8°, 256 էջ։

— Այլ Թարգմ. Պետրոս Աղունի. հրատ. Յարութիւն Քրիստափորեան. Հատոր Ա.։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի (Ա. Մաւեան) Հայ-Գրաշարաց բնկ., 1888. 4°, 318 էջ։

— Բ. տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 320 էջ։

— Գ. 320 էջ։ — Դ. 320 էջ։ — Ե. 288։ — Զ. 376 էջ։

Ամէնն ալ նոյն 1888 տարին։

— * Բարիզի գոյները. Թերթօն «Արեւելք»ի, 1893, թ. 2817, եւն։

ԼԷՕ կամ Ալիոն ծխոյի մը սէրը. — Տես ԼԱՔՐՈՒԹԻԼ (Հ.)։

ԼԷՕ (գրական անուն ԱՒԱԳԵԱՆ ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆՑԻ). — Հայ գիւղացին (Ամենիմաէն հանուած)։ Մարսէյլ, տպ. Մ. Փորթուգալեանի, 1885. 16°, 20 էջ?

— Ուխտաւորի յիշատակարանը։ Շուշի, Միրզայան Մահտեսի-Յակոբեանցի տպարանում, 1885. 8°, 92 + (յաւելուած) 14 էջ։

Բովանդակութիւն. Մինչեւ Թաղլար. – Խոխ. – Մեհեակ աւան. – Ուխտաւորութիւն. – Դիպուածոյական վրայ. – Չկուաչափ. – Ոխտոր-Խանի։

«Պարտն Բաֆֆիին իւրովին յարգանքով նուիրում է Ա. Բաքախանեանցը»։

«Գիրքը պարունակում է իր մէջ Վարդապետի յուշերին, տեղերի, ուխտատեղերի գեղեցիկ նկարագրութիւններ և կարգադրւում է հնչուածքով»։ Մշակ 1886, թ. 2։

— Ակաշրսկի։ Նոր տաւ։ (Մի հասարակ մարդու յիշողութիւններից)։ Շուշի, տպ. Մ. Մահտ. – Յակոբեանի, 1886. 12°, 202 էջ?

— Անգուսպականը. Թիֆլիս?

— Վէպ իւ պատմուբիւն. Վարարագի անցեալը Ալրես Ռէվնազարեանցի գրչի տակ։ Շուշի, տպարան Հայոց Հոգեւոր Տեսչութեան, 1887. 8°, 116 էջ?

> Գիրքս տպագրութիւն մրն է 1886ին ի Պետրբուրգ։ Մինչեւ Վ. Խաչատուրեանցի հրատարակած Վաղտանիք Վարարագի անուն գրքին, որուն հեղինակն է Ալրես Ռէվնազարեանց։ Այնիկ իւր ականատես եւ մասնակիցը պատմագիր Վարարագի մասնակցիկ պատմութիւնը գրած է։ Ընդարձակ քննադատը կը չանայ մանրամասնը ցուցնել պատմական սխալներն ու աւտապնդները, եւ կը վերջացնէ իր քննադատութիւնը սա խոսքերով. «Պարդ է ասելու որ Մինոր Վ. չատ է խոտնել իր Վաղտանիքը։ Բայց արդեօք նկատ է նա, որ կարողանար այդպես խոտնել։ – Ոչ։ – Բայց, ընթերցող, խոտովանանք մեր մէջ, այլ քնադիրը ոչ երէ Ալրեսի ձեռագրէն է, այլ խոտացի մէկիցը բարեկամներն։ Վաղանցիկ դարս ձգելիք խոտացի մէկ մէկ յիշատակներ, որ բանաստեղծ մի մեծ ոգով եւ սրտով մի մեծ ազգի մէկ մեծ ներկայացուցիչ մի մեծ մարդու մասին»։

> Տես նոյն Լ. Լէօի «Մի նոր Մարիրոս կաթոլիկոս» յօդուածը. Լրաժագիք 1885, թ. 11։

> Գիրքս. Լրատու 1887, թ. 5։ – Մշակ, թ. 62։

— Նայրիկ։ Վրատարած «Մշակ» լրագրից։ Հրատ. Ա. Տ. Փ.։ Շուշի, տպ. Հայոց Հոգեւոր Տեսչութեան, 1888. 8°, 134 էջ։

— Կոչի ապիկիր։ Շուշի, նոյն տպ., 1888. 12°, 37 էջ?

— Պանդուխտ։ Վրատարած «Մշակ» լրագրից։ Հրատ. Վրշակ ֆելտնիմարի։ Նագոտ, տպ. Ս. Բ. Տէր Յովհաննիսեանցի, 1888. 12°, 137 էջ?

> Գիրքս. Մասխ 1888, թ. 3924. 25։

— Վ. Ադամի Մաւիկոնեցւոյ Հայոց Պատմութիւնից։ Հրատ. Մկ. Դաղեանի։ Հանած «Ալբիւր» ամսագրից։ Շուշի, տպ. Հայոց Հոգ. Տեսչութեան, 1888. 8°, 137 էջ։

> Նովանդակութիւն. Ա. Միաբանութիւն. Բ. Հայրապան ուր է գիտուրի պարտք. Գ. Հրատէր է մերժուռնի. Դ. Սահակ է Աստիճաւոր. Ե. Հաւատարմութեան գոհար. Զ. Քաւակիչ հոգեպար. Է. Փառասիրի վերատր. Ը. Երկու գիրք. Թ. Երկու չարագործների մահր. Ժ. Երեք պահանջ. ԺԱ. Հայոց պարան։

— Կորածնիր. արտատպած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Խօտինեանցի, 1889. 8°, 198 էջ?

> Գիրքս. Լրաժագիք 1889, թ. 45։ – Հայրենիք (Ա. Ա.) 1892, թ. 275, 300։ – Մշակ 1889, թ. 136։ – Նոր–Դար 1889, թ. 203։

— Հայիւ Վարարագի Հայոց բնութեան ուսգիտութեան դպրեւոցի ուղղութեան 1889–90 ուստեւական տարվայ համար։ կազմեց Ա. Բաբախանեան։ Շուշի, տպ. Շուշու հայ Հոգեւոր Տեսչութեան, 1890?

— Արնագիր։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նաւզարեանի, 1890. 8°, 48 էջ։

— Գաւիթ և. Մուրը. (Ժողովրդական վէպ). Գիրքս. արտատպած «Գրականական և պատմական հանդիսից»։ Մոսկուա, տպ. Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1891. 8°, 41 էջ։

> «Հատուածակի է Շուշում գ. Մ. Ալիկեան (1889 թ.), որ և գրել է ոչ վնաս Մոկացի Նահապետ Թէլեցեանցը»։

> Գիրքս. Մուրճ (Բ.) 1891, թ. 3։

— Պսակուած մայրը. Ժողովրդական աւանդութիւններից։ Շուշի, տպ. Հայոց Հոգ. Տեսչ., 1891. 8°, 38 էջ?

> Գիրքս. Մուրճ (Ա. Ա.) 1891, թ. 6։

— Վէպ իմ վիրքիր. Վարարագի անցեալից. առաջին մաս։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նաւզարեանի, 1891. 8°, 150 էջ։

> Յառաջաբանը կ'ըսէ. «Անցեալի փշրանքներն են արդեօք Վարարագի և Միւնեաց երկրի լեռնային Տնաց չատ տեղեր, որ հայ մարդն է ապրում անցեալի չէն և ուրեակ փշրանքների մօտ։ – Բայց ամենից չատ սիրելի Ջրաբերդ գաւառակը։

> «Ալդտեղ ապրելիր գէս խոտում էր պիտական ժողովրդի լեզուով։ Ալդտեղ ժողովրդի բերանացի պատմութիւնը քանդած չէիրին, վարպետ ձեռ գործած մասին տանդրամանած էր, երկար պատմում էին, ցոյց էին տալիս գործեր, խօսքեր, անուններ, տեղեր, ճանապարհ–ուշին չէր մոռացել։

> «Ալդ պատմութիւնները հերիւրել դրածքի հիմքը դատան։ Իս կարծում եմ նման չափ աշխատանքի էրախատանում չի մնալ այն ժողովրդի ասոյ, որ այնպիսի սուրբ սիրով իր սիրան է ցոյց անում գրագէտի մօտ։

> «Չը պիտեմ թէ որքան յաջողած է «Վէրջին վիրքիր» անունիչ պատմական վիպական գրուածքս։ Գրատոր մանրամասն տեղեկութիւններ չեն ձեռակել այդ ժամանակիից, իսկ աւանդութիւնները ձեռում են իսկ աւանդութիւններ, որոնց պատմական արժէքը կարելի է գնահատել միայն մի յայտնի չափով։ – Վիպական գրուածքը, ի տարբեր, չի կարող լինել պատմութիւնը պարզող, բատարանող մի միջոց և նրանց այդ հնդամարտութիւնը իրատնք է տալիս ինձ ժողովրդական աւանդութիւնները գործածել իրրեւ վիպական գրուածքի նիւթ։ Ձատ է տանէ, որ գրութիւնը, գլխատոր դէպքերը նկարագրելիս ես աւանդութիւններին գոհ չեմ բերել այն անցքերը, որոնք տպած են պատմական նիւթերի մէջ։

> «Ընդհակառակ աշխատութիւնը կազմած է երեք մասերից, որոնք, յոնթերցողներին աւելի մատչելի դարձնելու նպատակով, հրատարակուած են առանձին առանձին»։

> Գիրքս. Նոր–Դար 1891, թ. 151։

— Իմ գիւղատնկարանը. (Տեղեկութիւններ մեր սարերից ու ձորերից). Սիւնիքից մի անկիւն. — Թարգման և Մուռ. – Շահբուլաղ. – Հինգ օր Շուշի, տպ. Հայ. Հոգ. Տեսչ., 1891. 8°, 136 էջ։

> «Երկու խոսք» կ'ըսէ. «... Ոգեւորուած նրանաւոր տնտեսիններով, որ այլազգիները գալիս, տեսնում են, հարստանում փոքրս տիւրը ու մնում չեկնող մտքից, մենք մի քանի հատ օրեր էինք իրանում մամանակից, մի ճանապարհ էինք որոշում. ամեն տեսակ պատրաստութիւնների փորաբէն տեղ. Նեղս վերջնում էինք նոր տեղեր, կլանք տեսնելու, տպատրութիւններ առնելու մեծ փափագր, աշրագ գնում ու արագ չկու էինք դառնում։

> «Ալդ իսկ ոգեւորութիւնների նկարագիրն եմ այժմ նկրկայացնում ընթերցողին։ Տեսածս ու լսածս, լէե մէկից և լէե մեռից առացած մտքերս ու տպատրութիւններս–այդ ամենը աշխատել եմ

ամփոփել յիշատակարանիս մէջ։ Ես ուշադրութիւն եմ դարձրել նոյնիսկ նրանց վրայ, որովհետև դրանք էին մեր ուղեցոյցները. մեր նպատակը ես նկարագրել եմ քնութիւնը, որովհետև այդ քնութիւնից է կախուած մեր մտքերի կենդանի Լոյսի իմ կարողութեան չափ։ Ես մի լաւ լեզու անեն ուրուպայի նկիլնականների անուններով ապրող ազգութիւնը, լեզու անեն, սակայն չի միան այդ անուններ վրայ։

« Իմ յիշատակարանի առաջին հատորն է այս գիրքը։ Երկրորդը կը կազմուի այն մասնական, երբ վերջացնեմ կարդալու ինձ համար բոլոր հատորները, երբ կը անանեմ մեր երկրի ուրիշ կողմերը։ Երեսին ու Միութեան գեղ չուտ անծանօթ տեղեր ունին, որոնք վայրկ են ազատուել հնագիտական ուշադրութեան »։

— Թարգմանական գիտութիւն։ Շուշի, նոյն տպ., 1892. 8°, 40 էջ։

— Բ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանցի, 1903. 8°, 32 էջ։

Այս նաև Ազգերի մէջ, « Խաչփոխման եղանակ » վերնագրով. 1889, էջ 110։

— Անուանակոչութիւն։ (Ուրուր » տպ.-ի հաքու, տպ. « Ուրուր », 1893. 8°, 175 էջ։

Գրքեր. Մուրճ (Ս. Թասայանց) 1893, թ. 9։

— Երեւելի մարդիկ, փոքրիկ կենսագրութիւններ. 1. Վիկտոր Հիւգօ. Պատիժ Լիվինգստոնի։ Հաքու, տպ. և հրատ. « Ուրուր », 1894. 8°, 79 էջ։

— Մեռելի ոտիկը։ Արտատպած « Մշակ » լրագրից։ Թիֆլիս, տպ. կառավարչապետի Տիեզանի և վրաց Հրատ. Ընկ., 1898. 8°, 755 էջ։

Գրքեր. Ուրագիտակ 1898, թ. 398։ — Հանդէս Ուսուցչաց, թ. 8–9։

= Բ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Հերմէս, 1905. 8°, 518 էջ?

— Կիսատուն. Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 163; Կենսագրութիւններ։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Թօտինեանցի, 1899. 8°, 279 էջ։

Դ. և Ն. գրախօսութիւն մէջ ի՛ր խօսք « Աբուհելեան հարց »-ի և Յաստնի մասին։

Գրքեր. Հանդէս Ուսուցչաց 1899, թ. 7. — Մրջակ, թ. 104։

— Հայկական տպագրութիւն։ Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում։ Հատոր առաջին XVI–XXII դար։ Արտատպած « Մշակ » լրագրից », Թիֆլիս, տպ. վրաց Հրատ. Ընկ., 1901. 8°, XVI + 451 էջ։

« Երկու խօսք »ը կ՛բռնէ. « Երբ ներկայ աշխատութիւնը մաս մաս տպվում էր « Մշակի » մէջ, ես չատերից լսում էի նկատողութիւն իմ նրա քովանդակութիւնը չէ համապատասխանում վերնագրին։ Այս ասիլով ես պարտաւոր եմ համառօտ բացատրութիւններ տալ իմ ընթերցողին։

« Ուրախանալիր գործ ունի մի որոշ ծրագիր։ Իմ ծրագիրն էր տալ պատմուածքներ մեր անցեալ մասին, կուլտուրական և քաղաքական կեանքից։ Նպատակ եմ այս աշխատութիւնը անուանելի « Հայկական Տպագրութիւն », որովհետև, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, տպագրութիւնն է այն առանցքը, որի չուրջը պատկած են գալիս իմ պատմուածքները։

« Իմ նպատակը տպագրութիւնը մի արձանագրի, հետևելով նրա գանգատ, համաքնա անընդհատ զարգացման, մինչև չատ քիչ բան կտնեն նպատակ տանելու, մանաւանդ որ հայ տպագրութիւնը արդէն ունի իր պատմութիւնը, լեզուն, ոճը և խոտանվանել, քաղաքական խնդրի և տպագրական պատմութիւնը (« Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան », վէնետիկ, 1895։ Էջ։ տպագրանը միայն արձանագրել չէ. նա գրականութեան հարին է, առանց նրան անհնարին կը լինէր նրա կապել անգամ այն ամենը, ինչ ունենք այսօր։ Իմ աշխատութեան մէջ ես արդէն չեմտել եմ մեր ազգի համար չատ բնորոշ մի հանգամանք—այն, որ հայ տպագրիչը իր հետ աշխարհի դանագան կողմերն էր տանում հայ գրականութիւնը. որ կար տպագրան, այնտեղ էլ սկսվում էր գրականութիւնը։

« Այսպէս նկատի առնելով, ես, արդէն, սկիսի տալի հայերէն գրքի պատմութիւնը այն մանանակից, երբ նա սկսել ժողովրդականացել տպագրական մասնագի միջոցով։ Հետևելով միր գրականութեան, ես չէի կարող չ հետևել և միր կեանքին, որովհետև այդ երկուսը—կեանք և գրականութիւն—չ կարելի բաժանել իրարից։ Ես պարտաւորութիւն էի համարում տրքան կարելի է չատ լուսաբանել կեանքը, մանրամասնութիւն նրա վրա ազդեցութիւն ունցած երևոյթների մասին, որպէս զի աւելի պարզ կերպով պատկերացնեմ միր առաջադիմութեան հանգամանքները։

« Ահա իմ ծրագիրը։ Ինձ առաջ էին լեզ գործական ձև չէ։ Թող այդպէս էլ լինի։ Ես միտք էլ չեմ ունեցել տալ մի գիտական աշխատութիւն, եթե այդպիսի աշխատութեան հիմնական յատկութիւնը պիտի լինի չոր ու ցամաք պատմուածքը, եթե գիտականութեան համար պէտք է փակվիլ բնագրած հիւղի սահմանների մէջ, ենթադրելով թե ընթերցողը ծագածը գիտէ։ Ո՛չ։ Մեր ժողովուրդ—ես ամենից առաջ նրան եմ աչքի առջև ունեցել—տեղեակ չը գիտէ իր անցեալի մասին։ Իմ ուժերիս նկատմամբ չատ օգնել նրան մի մատնելի, կենդանի կերպով պատմված գործով—այս էր իմ ամբողջ ձգտումը։

« Ձը գիտեմ արդեն ինձ ալողվել է այս բաներն ի նկատի ունենալ եթե ինչ ամպին աշխատութեան է պահանջում մի այդպիսի գործ, և այն միջոցներ, որ ժենք ունենք։ Միգուցէ չը կայ մի հատուած գրադարան, ուր կարելի լինէր հեշտութեամբ ձեռք բերել ինչ հարկաւոր է։ Գրքեր գտնելու համար պէտք է վազել այս ու այն կողմ, իմդրել այս ու այն անհատին, հանդիպել գանագան դժուարութիւնների։ Այսպիսի հանգամանքների մէջ չէր կարելի մի բոլորովին լիակատար գործ տալ։ Եթե, կամեմ հնդկ այժմիկ, աւելի քան մի տասնիկ լաւ գրադարան ես իմ աշխատութեան պահանջները։ Ինչ կասեմ ես այն, որ ոչնիչ չանք ու ջան իսնայութեան չեմ խնայել որպէս զի հնար եղածին չափ պակասութիւնները ապատ պահեմ այս պատմութիւնը։ Ես պարտք եմ համարել իսկել այնպէս, ինչպէս փաստերն են ներկայում իմ պատմութիւնների և եղրակացութիւնների մէջ ևս ամեն տեղ հիմնվել եմ իրողութիւնների, պատմութեան վրա »։

Գրքեր. Մուրճ (Ս. Մալխ.) 1901, թ. 3։

= Բ տիպ. Հայկական տպագրութիւն. Հայերը նոր պատմութեան մէջ. — Պատմական – գրական տեսութիւն. Երկրորդ տպագր. փոփոխած և լրացրած։ Թիֆլիս, տպ. « Հերմէս », 1904. 8°, 546 էջ։

Հեղինակը « Երկրորդ տպագրութեան առիթով » կ՛բռնէ. « Հայկական Տպագրութիւնը » գնահատվից ընթերցող հասարակութեան կողմից. առաջին տպագրութիւնը տպավել մի կարճ միջոցում։

« Այժմ, երբ տարուց գիտէ, ձեռնարկելով եր-

կրոտի տպագրութիւնն, եւ պէտք է յայտնեմ այս վերջին բերած տողերի վրա աւելացնելու բան չունեմ Աչիտատեմեանց ծրագրերը, նպատակը միատ են մի և նոյնը։

«Հայց մի և նոյնը չէ միատ ծառայել Ղևոնդեան հրատարակութեան մէջ, ինչպէս կը անուն ընդհատ, եւ տպագրել եմ բազմութիւն փոփոխութիւններ. աւելացրել եմ նոր գլուխներ, ընդարձակել եմ պատմական ակնարկութիւնները, որոնց մի հատուցափոխութիւնը գործին կանոնական մնացորդ պահպանված լինին։

«Այդ փոփոխութիւնները մտցրված են գլխաւորապէս աշխատութեան առաջին մասի մէջ և երկրորդ մասի առաջին ութ գլուխների մէջ»։

Բովանդակութիւն. Երկու խօսք. 1) Առաջին տպագրութեան առիթով. 2) Երկրորդ տպագրութեան առիթով 3–5։ Պատմագրերի ժողր 9–10։

Առաջին մաս. XVI դար. – I. Դեր Պատմութիւնը. Հայկական տպագրութեան սկիզբը և նրա հանգամանքները։ Վենետիկ. տպագրական գործունէութիւն։ «Հայոց տառ»։ Իտալիայի դերը. Վենետիկում։ Առաջին տպագրութիւն։ «Պարզատոմար»։ «Տաղարան»։ Յովհաննէս Քիւրակեցին առաջին հայ հեղինակը, որի աշխատութիւնը արտագրվում էր նրա հինգ անգամ մահանալուց։ «Ընտրամատեան»։ «Ախտարք»։ Առաջին տպագրութիւնների գնահատումը։ Տպարանը՝ լոյսի և խաւարի գործիք 13–25։

II. Հայերի անցեալը։ Մինչև դարեր. քրիստոնէութիւն և քաղաքական ծագումները։ Երկրագործական անկախութիւնը. կղզիացած դրութիւնն և մշտական տրոյութիւնն տարերքի հետ։ Հրաքական իշխանութիւնը։ Հայերի դիմադրութիւնը։ Մինչև Ասիայի կեդրոն։ Արեւելք ընդհանուր է նոր, ազատուի կերպարանք։ Հայերը ցրկվում են իրանց հողից։ Ինքնագրական մինչդարերը տպագրվում են։ Մօնղոլական արշաւանք։ Երեք դար մօնղոլական լուծի ատկ։ Հնդկաստան։ Ղրիմ կատարածների հետևանքը։ Հկզարնակութեան նուազում, վայրենացում։ Անհրաժեշտների փաստեր. — Հայերի նկատմամբ դրութիւնը VI դարի բռնակալութեան ընդ։ Պղտիկ տիրութեան և հերձուածողութեան վերջ։ Ինքնագիտ և Հայաստան։ Քաղաքական դրութիւնները իրենց կրօնական անհամբերութեան հետևանքները։ Շրջակայ կողմնակալութիւնները հայերի մէջ։ Երկիրը և կամօրինակութիւն։ Երկրագործական անկումը։ Երեսունամեայ պատերազմ։ — Հայոց զրկանութեան ոչ միատ։ Հնդկաստան։ Հայ գաղութները։ Նրանց վաստակը կողմերը։ Ղրիմը են վատում վերջնական լոյսը 61–75։

IV. Քրիստոնեայ ընդհանուր տպագրական գործունէութեան մէջ։ Պատմութիւններ։ Պարսից–հրոքական առնչութիւնները Հայաստանում։ Խոզոլս վարդապետ։ Աւետարանչու տպրը։ Մանկամտոմի պատճէնը։ Բարեփոխութիւններ Մօրգաւիայում։ Սահմանադրութիւն։ Ընդհանուր ժողովներ։ Ազգային ներկայացուցիչներ։ Ազգային

Հայերը ապրի հիմնարկությունների առաջին են գտնում։ Ինստիտուտի նպատակները։ Լրագրական հանդեսը։ Մատենադարանը։ Ազատականության իդեալները։ Նիկոլային ինքնատիպությունը մեկ նշան։ Կիսկոլը իրեն Ալբիոնի կամուրջների չտանելու պատճառը։ 150 գրության վաճառքը։ Ինստիտուտը և նրանց ուրախանալը հնարանքները։ Իսկ ինչ-որ III. իսկապես հնարանքներ։ Միջոցներ քաղաքականության և կանոնադրության մեկ։ Նիկոլայական մեծությունը ունենալ։ Միջոցները և կրոնական հայտնությունները։ Նիկոլայ հոգևորականների զորքը։ Հնարավորությունները։ Լավի հայրի հետևակը Մովսես կամուրջներին։ Լչմիածնի հոգևորականները։ Անտրոպ չանքեր, փիլիսոփայ կամուրջ և պատրիարքական հայտնություն։ Միության վկայությամբ մեծապետին։ Հաստատության քաղաքականության մեկ։ Հաստատության վիրահատական չարչարանքները։ Ալարդյան Յոհաննան և կամուրջված հայ հոգևորականները 178–206։

VI. Պրոտեստանդյան նոր կրոնական հիմնարկությունն է և մեծապես անհնդ չի ապրիլ։ Նրա ստեղծած առաջին հայ գրքերը։ Այբբենարան, Ֆրանկին հայկական մոդովի կանոնադրությունը։ Այդ մոդովի հանգամանքները։ «Աստուածաշունչ»։ Ֆրանկիսկո Իվոլայի բանաստեղծությունները 207–212։

VII. Տպագրությունը պատգամների չանքեր տպարի մեջ։ Բողոքական կամուրջների կոտակը։ Ջուզեպե Ասեմանիի վանքը։ Հաստատությունը Հռոմում։ Միջնադարյան հաստատության մեծ չհնարավոր հնարավորությունը։ Ձեռագրերի ստեղծագործությունները։ Ասեմանիի հավաքածուները։ Ասեմանիի հրատարակությունները։ Ասեմանիի հրատարակությունները։ «Ժամանակագրություն»։ «Ասեմանիի Ցուցակ»։ Ասեմանիի հրատարակությունները

XIII. Տգոպրոսեֆեան փոքրիկ կ. Պոլսոյ ան-նպաստ միջավայրը։ Լրկեփոս Ձիլկոլի վիմագրչական. նրա տպագրանք. նրա դերը կ. Պոլսի խոստոմիչնե-րի մէջ։ Վիմագրչական իրբեւ հնդիկակ և լուսագ-ծանիչ. ժամանակակից անգլիական տպաւորութիւններ. Մարգարիտ դպիր Հովսէփեանց։ Ձաքարիա տպա-գրագ և նրա «Պատմագրութիւնը»։ Մարտիրոս Պէրճեցի և Մխիթար Հառնեցի. Հառնեցու «Ակգա-բանութիւն Հայոց» իբրեւ հայոց պատմութեան առաջին փորձ 366–385։

XIV. Վենետիկի տպագրութիւնները. Մխիթարեան տպագրանք։ Պատկեր Կաթողիկոսեան և Խոսրովեան քա-հանայ Հասդասպատկանի բնիկ տպագրութիւնը. «Խոր-հրդատետր», «Ձայնագ» և «Խոհարան քրիստոնեա-կան»։ Հրատարակի հովիտը իրբեւ Հայաստանի վճռա-կանական կինոտարած։ Հայկական նրա տասնեակեան դասակարգը. Ձաքարիա Հատէկի Հագիսի քա-րոզարկչական գործը։ Խօսք Կոստանդ Վիրքնա-գրեանց. առաջին աշխատասէր գիրքը — «Պատմա-քանութիւն Հայոցմոյ». այս նոր երեւոյթի նշա-նակութիւնը։ Վանան Հնդկաստանի տպագրութիւնը։ Տիմոթէոս Կաստոկ, Լչմիածնի և ս. Խաչի տպագրանքի մէջ։ Հայ տպագրութեան վարդապետ Կարնեցի «Փիլիք Հոմեր Հոմառատիրոց». այլ վիպի նշանակութիւնը։ Հոգեվրդական վիպի բազմակողմութիւնը մեզ համար։ «Հոմերի Հոմառատի-բաց» վիպի կռնականի Տարբին և նոր խմբագրած և այդ պատճառով հոգեվրդական գործերի և վիպերի մէջ։ Ի-վերջնի մեծ հրատարակչական գործունեութիւնը։ «Պատ-մութիւն պարսից և Վասակայ Սիւնեաց Իշխանի», «Խնդրութիւն»։ Հրատարակի տպագրական սկզբունքները։ Հայ-կական տպագրութեան մեծ գործակատարները։ Ստեփանոս Լեհացի։ Ստեփանոս Ջուղայեցի։ Ստեփանոս Ոսկանեան։ Ստեփանոս Ղազարեան։ Ստեփանոս Ռոսլին։ Ստեփանոս Ներսիս

«Մխիթարեան Միաբանութիւնն Լուսաւորչի ա-մենայ յօժարութեան ծառայ Հայոց»։

Ազգայ կ՚ըսէ. «Հայկական Տպագրութիւնն» ներկայ հատորը առանձնացնող գործն պատմութիւնն և պարտականութեամբ իր մէջ։ Աշխարհի այդ պատմութիւնը անկարելի եղաւ ամփոփել մի գրքոյկ, ուստի ստիպված եղանք բաժանել նրան երկու մասի։

«Երկրորդ մասը բաղկացած կը լինի հետևեալ գլուխներից. 1) ԿԱԼՈՏԻ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԻ ԴԻՊՈՑՆԸ – արևմտեան հայագիտութեան մասնաւոր գործունեութիւնը մինչև գարի վերջը և 2) ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. այս գլխի մէջ դրված կը լինի ոչ միայն նոյնասահմանում ապրող հայերի պատմութիւնը, այլ և Լիվոնիայի բարեկարգութիւնն (Ռիժսկօն կամոդիկոս), Աղուլիսցիների անցքերի և Ղալաթացի մելիքների պատմութիւնը։

«Մնում է աւելացնել որ «Մուրճ» տեսադրիս ներկայ գիրքը արտադրելիս հարկաւոր եղաւ մի քանի տառերում փոփոխութիւններ մտցնել «Հին-կաուսանի հայերը» գլխի մէջ։

Ընդհանրագրութիւն. Աղգ. Կր. Ա. Մխիթար եւ Մխիթարեաններ, 1–105։ – Ա. Հայերը Աբեմտատում. կրօնական յարմարութիւններ և. Պօղոսեմ, 1–4։ Ինոպան Ֆիէրիոլ և Աւետիք պատրիարք. Մխիթար Սեբաստացի. փախուստ, 4–9։

II. Մխիթար Աբեմտացու կենսագրութիւնն աղբիւրները. ինչ արժէք ունին դրանք, 9–11։ Մխիթարի մանկութիւնը և կրթութիւնը. կրօնաւորութիւնն, Պանասէ և Պարիսում կոչումը. առաջին ծանօթութիւնն կամօրիստների հետ. փոքր-ութիւնն կնոջ կողմից, 23–25։ Դարձի Աբեմտատում. կուրութիւնն, առողջանալուց յետոյ գործեալ գիտութիւնն և արհետք. հզօր Աբեմտ և նրա իրատուները, 25–28։ Նիկողոս կղզի. հիւանդութիւնն, տանջանքներ, վերագարձ Տպլիսինէք, 28–33։ Մխիթար վարդապետ և ձեռնադրում. ճանապարհորդութիւնն կ. Պօլիս, խաչասեր վարդապետ կարծրի վանքը, 33–37։ Դարձ կ. Պօլիս. աշակերտներ, գրքերի հրատարակութիւնն, դարձեալ հալածանքներ, 37–39։ Հիմնվում է Մխիթարեան միաբանութիւնը. վճռվում է Մօրեա տեղափոխվել. հալածանքների նոր նախապատրաստութիւններ. միաբանութիւնը քարոզչական–դրական է, 39–42։ Կամօրիստների աշակերտութիւնը. Միջոցներ, հոգևոր առաջնորդութիւն. Մեջբերումներ Աստուածաշնչից. Մշտական աղօթք. Ամենօրեայ պատարագ. Խոստովանութիւն և հաղորդութիւ

ահռելի մարդիկ, նրա տիրապետությունը, 173–188։ Մարիամ Աստվածածնի երկրպագությունը։ Պետրոս վարդապետ Փիլիպոսյան, 188–190։ Մխիթարի հրատարակությունները և գրուածքները. «Քրիստոնեական», «Մինոնյանը», «Աստուածաբանին», «Քննադատին», 190–192։ Նշանավոր Ձակոբ վիլլարի հոգևոր աշխատությունները, 211[1]–212։ Մխիթարի «Առաքինաբանը»։ «Պատմութիւն վարդապետութեան Տիրոջ Յիսուսի» իբրև նոր մատենագրության նմուշ։ «Խոսք Քրիստոսի Հոգուն» իբրև Մխիթարյանների աշխատությունների կնիք, 212–219։ Մխիթարի մահը և իրան տված մատենագրությունը, 219–221։

Վէմ. Վ. Պարսկաստան, 222–115։ – Ի. Համեմատությունն արևմուտքի և արևելքի միջև։ Ներկայիս Հայաստանը – քաղաքական չորմման տակ, 222–224։ Խոսքերէ Օրին նշանակության համար. Օրին ազգերիս Հայաստան, 224–228։ Դիրքերնը Հայաստանում։ Հին սահմանին պատերազմ, Պետրոս Մեծը տանձին ուշադրությունը է պարենավոր նոր պատերազմությունների վրա, 228–231։ Կռիվներ, բանակցություններ, հայերի ազատագրության ծրագիրը. դիմադրական արշավանքի մանրամասնությունները, 231–239։ Պետրոս Մեծը իսոստումներ է անում. դեսպանությունը դէպի Հայաստան. Օրին ազատագրվում է արտաքսման՝ պատերազմի համար, 239–248։

II. Պարսկաստանի քայքայումը. Հին–Շահ. հարաբերությունները. Վարագայի դրությունը, 248–253։ Իրեն վասիլիևի Օրի նամակները գալիս է Ռոդրիգովիա. Դահապետ կոմսությունը, 253–257։ Վանձոյան. Հայի կոմսությունը. ժողով 1703–ի մայիսին. Ազգերի պատասխանը, 257–260։ Օրին հրաժարում. պատերազմությունները, դեսպանությունը Չոմի պապի կողմից. Վերադարձ Հայաստան, ազգերը դէպի Պետրոսբուրգ, 260–264։ Օրին Շամախում. արգելքներ, Օրիից վախենում են. Օրին ազատանում. նամակ Հին–Հայի–Շահին. վերադարձ Շամախի, 264–269։ Իրմոտարությունները Ատրպատական վերադառնալու դեմ. Օրիի թողքները. Նա հայի կոմսությունի հետ հաստատ է Ատրպատան. վախճանվում է այդտեղ 1711 թ. ամսին, 269–274։

III. Մինաս վարպապետը–Օրիի անդ. Օրիի դեսպանությունները. Միր–Վեյս, ազգանների զորհանգանը, արշավանքը. պարսկական զորքերը իրանվում են, 274–282։ Պետրոս Մեծը վճռում է օգնատ քաղել Պարսկաստանի դրությունից։ Վերլուծական դեսպանությունները. Նրան տուած հանձնարար. Մինաս վարդապետի զորհանգությունը, 282–286։ Մինաս վարդապետը Իսպահանում և Վանձոյանում. Վերլուծական վերաբերմունքը, 286–288։ Վերլուծական վիճակը պարսկական գործերի մասին. վրայ Վախտանգ իրագործում է ռուսների օգնությունը. Վախտանգը միանում է հայերի հետ. Օրիի ծրագրի մի մասը իրագործված է, 288–292։

IV. Միհրանի մահմեդականության հարուածները. Միր–Մահմուդ. Նշանի կոմսությունը բռնած դիրքը. Վանձոյան և Իսպահանը. Երկրի Մանկանց հակամարտ կոմսությունները, 292–298։ 1720–ի դեպքերը. Շամախու աւերումը. Լեզգիների արշավանքը դէպի Վարագայ. կազմվում է նոյ գիտությունը. Վախտանգի ապստամբությունը, 298–303։ Լեզգիների պատերազմը. Հին–Շահ Միր–Մահմուդի ձեռքում, նրա սպրդի փախուստը. Պետրոս Մեծը այլ ևս աւելորդ է համարում անդրի միացը. պարսկական արշավանքի պատրաստությունները. Դեպքերնի դրությունը, 303–306։ Պարսկական արշավանքի գործած ապատրությունը. Ազգի կոմսությունը նոյ գործքը տանում է Վանձոյան. հայկական եղբայրակցությունը. վատնուն յոյսեր, 306–309։ Պետրոս անակնկալ կերպով վերադառնում է Աստրախան. պատճառները. հայերի և վրացիների կեղծիքը, վախտանգի անկանելի դրությունը. Ծանոթական գործքերը վերջնատում. հայերի դրությունը համեմատաբար լաւ է. հայոց Պետրոսի–բուրգ, Մելիք–Աբան, 309–317։

V. Նոյ գործքի գործադրությունները վերջնատում. դիմումներ ուղղոյ կայսրին. Պետրոսի կասկածական ծրագիրները. Նա ջանքեր է անում քրիստոնեությունին աղատելու համար. Իվան կարապետի դեսպանությունը և Պետրոսի յուզմունքը հրատարակեր, 317–321։ Երկու Պետրոսների նեղքին հանդամանքները. դատաստան Մելիք–Նազրի. ամանդիների արշավանքը և նոյ գործքի կատարած դերը, 324–326։ Իրան–պարսկական դաշնագիրը. նա հայերի և վրացիների ազատությունը անկանելի է դարձնում. Պետրոսի յաջողությունները ուրիշ. Կերպարանք են ընդունում. Նա աշխատում է պատմիչնել հայերին կաստական հրկրիները, 326–329։ Պետրոս դիվանագիտ Տիլլոտսեյ և նրա յիշատակությունը, 328–331։ Շամկական պատերազմությունը. ռուս–Թուրքական դաշնագրությունը, որով վրացիները ու Հայաստանը անկանում էին Թուրքիային. Վախտանգը վնասվում է վրացիներից. հայերը մենակ. Վեհափառ–Զելերի բերած պատասխանը, 331–335։ Ամանդիները Թուրքում են վրացիների. հայերի յաջողությունները, 335–337։ Գործակից և վճռությունը ռուսոյ պատերազմից. Մելիքների մոտ Մելիք–Լևանի նախագահությունը. վճռում են չ գալ Պետրոսի մոտ, 337–339։

VI. Վտիտան. Նրա անկանելը. պատմագիրները ռուսական հրատարակում. Շահումյանները, 339–344։ Լուսիփանոս Շահումյանց. Նրա գրել տուած «Պատմութիւն Գաւառիս Գեղարդ». ազգ գործի նշանակությունը, 344–346։ Պատմութիւն Գեղարդ Հրեական գալը Հունիքում. ով էր Նա. ի՞նչպես նա կազմակերպեց իշխանական պատմությունը. դա նախ և առաջ նեղքին պատերազմ էր. Նուաճումներ, 346–356։ Պատմութիւն կազմակերպող ատաղձը. Մելիք–Փարսադան և Տէր Լևոնիկ, գործքերի դատաստանությունը. կարգապահությունն և իրատարությունները. «Աղի քով ախոն», 356–361։ Ժողովրդական պատերազմի հերոսները. Մխիթար ապարտուհա, Փոքրս իշխան, Մելիք–Փարսադան, Տէր Լևոնիկ, Նալի, Շահումյան. ընտանեկան անհամաձայնությունները. Պատմութիւն–Գեղարդի բնակչ կարգադրությունը. Հայ մատենիները. Նրանց հատկութիւնները, 361–368։ Պատմութիւն–Գեղարդ ընդհանուր ոգևորությունն և համակրանք չէ գտնում. դրա պատճառները, 368–372։ Իրերքական արշավանքները. Նրանց գործած ապատարափի տպատարությունը. Պատմութիւն–Գեղարդ–Մենակ. Նա չէ վճռում, 372–375։ Հալիձորի պաշարումը. հերոսական դիմադրությունն և վերջը–յաղթությունը, 375–378։ Պատմութիւն–Գեղարդ բանակցությունները պարսիկների հետ. Շահ–Քհամազդ բնդունում և պայմանները. Պատմութիւն–Գեղարդ – իրանքը ուրիշ տէր, 378–380։ Կռիվներ Ալագիրի մոտ. ազատությունների դատաստանությունը. Պատմութիւն–Գեղարդ մահը, 380–383։ Նրա մահը մահ է և գործի համար. Միհրանի ապարտակա. Տէր–Լևոնիկի իշխանությունը նրա դէմ. Հալիձորը նրա ձեռքով մատնվում

1. 192 երեսին յաջորդող երեսի վրա սխալմամբ տպված է 211, փոխանակ 193–ի. Յաջորդիվ էլ երեսահամարները նոյն սխալով չարունակվում են մինչև վերջը։

Է տանգիմենեին. Մխիթարի փախուստը, քաղաքիները. Նա ապաստանում է Խնձորկոթ հայերի մոտ. հայկական անկախության վերջին նեղությունի վերնագիրը, 383–388։

VII. Նոր կամոդիկոսի մասին. անհամաձայնություններ հայ զորքի մեջ. Ամբիծ–Աղանի դիմումները սուլթանին. Նրա հղացքը Խարբերդի իշխանի պահպանության, 388–395։ Կաթողիկոս գահակալության տարի. Ամբիծ–Աղանը հետամուտ է Վասպուրականի. «Հայկական Լուսավորչություն». Պետրոս դե–Լուսինյան Իրանում, Լազար Խրոստոֆորով. սև էր Ամբիծ–Աղան, 395–399։ 1730 թվականը Իրանի սահմանակից հայկական գյուղերի պատմության համար մեծ նշանակություն ունի. հայերի տուած գանձերը. այդ ինչ էր կոչ, ապստամբության գաղափարը կատաղվում է, 399–402։ Նադիր–Շահ և Պարսկաստանի քաղաքական վերածնության, 402–405։ Պատերազմ Թուրքիայի դէմ. տուներին վերադարձնում են պարսկական նահանգները, 405–407։ Նադիրի հոգատարության Մուղանի դաշտում. Ազգային կամավորական կրթության. Նրա կատարած գործերը. Նրա «Պատմագրությունը». այդ գործի արժէքը, 407–411։ Նադիրի քաղաքականությունը. Նա ապահովում է, 411–413։ Հայկական չարժման պարագլուխների վերջը. Մէլիք–Ասան, Վզկար քաղաքի հիմնադրությունը. Մեհրաբ վարդապետ, 413–415։

Գլ. Ի. Հնդկաստանի հայերի նշանակությունը. ազգակից էին այդ հայերը. Ներ–Ջուղա. Նրա ճակատագիրը. քաղաքական գործունեություն, 415–421։ Հիւսէին–Շահի ժամանակները. քանդակությունները և հարստահարությունները. գաղթականությունը. Ջուղայեցիների վիրաբերմունքը դէպի հայկական ազատագրության, 421–426։ Ջուղան աւերածների ժամանակ. 70 հազար հոգուանի տուգանք. Ջուղան դատապարտված է քայքայման. առևտրական ջուղայեցի և ուրիշ հայերի անհատատարմությունը մասին. տանջանքներ և մահի կրծատությունը, 426–432։ Ջուղան Նադիրի ժամանակ. հայերի փախստական. մի ժամանակագրից նամակ. Ջուղայի դատապարտվածները ընդհանուր ազգային տեսակետից. Լազարեանները, 432–439։

II. Հայերի ծանոթությունները Հնդկաստանի հետ հին ժամանակներից, 439–444։ Լուսավորչության մուտքը Հնդկաստան. գրական պայմանները, հոգևոր ուղիները. առևտուրը. անցքերական և քաղաքական դիրքերը, 444–449։ Հայերի դերը Հնդկաստանի առևտրական գործերում. արտաքին հայ տարրերից. առևտրական մեծ չափեր, 449–453։ Հայերը Մադրասում են անգլիացիների հետ. 1688–ի արտոնությունները. անգլիական ազդեցությունները. հասարակական գործունեությունը. մի օրինակ լուսաբանված վաճառականության կեանքից, 453–459։ Հայերը ունդայի իշխանների մոտ. Նրանք օգնել են անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին, 459–463։ Լուսավորչության անհաղթությունները. Լաուրենց–Չէրը. մրցությունն անգլիացիների և ֆրանսիացիների մէջ. Խիտրէ. անգլո–ֆրանսիական պատերազմները. ֆրանսիացիները դուրս են մղվում, 463–469։ Անգլիացիների պատերազմները անցյալ դարի. հայերի մասնակցությունը այդ պատերազմների մէջ. Պետրոս ոսկի Յովսեփեանան. Նրա հղացքը Իրիոր կամ Իզոլդին խան. հայ զորագնդեր և ուրիշ հնարավորությունները. դրանց տալած յաջողությունները անգլիացիների դէմ. քննություն հանգամանքը այդ զօրականների կեանքից, 469–473։

III. Հնդկաստանի բարեկարգ վաճառականը Պետրոս Մելիքեանան. հայրենասիրությունը. հնդկական առաջին կոտակը, 473–474։ Անգլիական ազդեցությունը. ինչ էր հայր տեսնում Հնդկաստանում. անգլիացին քաղաքակիրթ, ազատ գործարարների պաշտպան. Հիւսէինյան Անգլիական ազատասիրության պայքարը. Նրա ազդեցությունը հնդկահայերի վրա, 474–477։ Լամին Յովսեփեան Իսպահանում և Վարշավայում. Շատիր Ասլիմանում Շահամիրեան. Նրա գործունեությունը. առաջին հայ տպարան Հնդկաստանում. Շահամիրեանի պրական պատմությունը, 477–481։

IV. «Նոր Տետրակ». դա առաջին հրապարակությունն է Անգլիայում. քաղաքական ազատությունը պրոպագանդա. գրական խնդրությունը, քայլ մարքի կատարելու նպատակը. հասարակական կեանքի և նիկոլայի մէջ. ազգի գերազանցության պատճառները. հայոց պատմությունը. ի՞նչպէս է քայքայում Շահամիրեանը քաղաքական անկախության գաղափարը. Նրա անհիմնությունները. Հայաստանի անկախությունը և վիճակագրությունը. ի՞նչպէս պիտի ազատվի հայ ազգը և ով պիտի լինի նրան ազատարը, 481–507։ «Նորագիծ Փաստաթուղթ». Օրենքը և Հանրապետությունը, իրարու այդ գերքի հիմնական գաղափարները. ազդեցությունները—Անգլիա, Ամերիկա, հին Հռոմ. քանակությունական միավորությունը. պահանջվում է ժողովրդական ներկայացուցչությունը. ազատության հիմքերը 507–525։ «Նորագիծ Փաստաթուղթ» տալիս է օրենքներ և կանոններ 1) պետական կազմակերպության, 525–534. 2) հասարակական կարգերի, 534–540 և 3) դատաստանական օրենքների, 542–544։

V. Շահամիրեանի հանձնարարությունները. «Պատմությունն ազգերուց Հայոց և վասն». «Պատմությունն Նոր Շահի», 544–548։ Շահամիրեանը և Հերակլ II–ը. քրիստոնեական կյանքը Հերակլի վրա է. Հերակլի արշավանքները դէպի Լեզգիստան և Ամմաթ կալվորկոս, 548–554։ Շահամիրեանը չատ մեծ կարծիք ունի Հերակլի ուժի և կարողության մասին. Վրաստանի իսկական դրությունը. 1779–ի արշավանքը և Վրաստանյան երկրի ուսերում, հայերի պետվարությունը, 554–559։ Շահամիրեանը աստանում է Հերակլից վրաց իշխանի տիտղոս. ի՞նչպէս պիտի Հերակլը ազատվի հայերին. Շահամիրեանի դիմումները Վրաստան կալվորկոսի և այլ պատասխանները, 559–566։ Շահամիրեանը ընծայվում է Լոնդոն. քաղաքական նպատակները. ծրագիր Վրաստանի մէլիքներին անդրադարձելու մասին, 566–569։ Միամիտ հաշվակարգություններ. Շահամիրեանի մահը. Նրա մասնակիցները, 569–571։

VI. Հնդկական հայ գաղթականության անկման չափերը. քանի այդ վճռականները նախկին հայրենիքի չունեին. Նշանաւոր քարեգործները և կոտակները, 571–576։ Լուսավորչական Խոսրովեան. Միխիթարեանների յաջողությունները Հնդկաստանի հետ. Լուսավորչի հայրենասիրությունը և լայն, ազատ գաղափարները ազգության մասին. Նրա խրատները իր զավակներին, աստիճանությունը Տրինեան Միխիթարեանների. Նրա կոտակը Իզոլդեի գերքերը վերադարձնելու և գերող քանի անձերը մասին. Նրա մահը, 576–589։ Աստուածատուր Հովսեփ, Լուսավորչի փիանո. Նրա քաղաքականությունը, նշանաւոր կատարը, 589–593։ Լուսավորչությունը, 593–596։

VII. Տոպազական գործը Հնդկահայերի մէջ. Յունությունը քանանայ Շմաւոնեան. Նրա տոպազական գերքերը, 596–599։ «Ազգասեր». Լուսավորչության գործը Լուսավորչությունը. անդրանիկ հայ լուսավորիչները և հայկական քաղաքակրթության ազգերի մէջ. կանոնաւոր խմբագրությունը, աշխատակիցները. մեր հայրենասիրությունը. «Ազգասերի» կեանքը. Նրա կատարած գերը մեր լուսավորության մէջ. քանանայությունը. անգլիական հիմնարկներ Շմաւոնեանի գործունեության վերջին մասին, 599–608։ Տոպազյան Լուսավորչության. Յունությունը Խաչատուրի գործերը, 608–610։

— Ցուխի կատոլիկոս Ալոյսեանն. Ջորս պատկերով։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Թօսունեանցի, 1902. 8°, 228 էջ։

Կ՚ախտագրէ Կ՚ետ. «Ցուխի կաթողիկոս Ալոյսեանը XVIII դարի հայ նշանաւոր գործիչներից մէկն է. մէկը այն մարդկանցից, որոնց մեծ մեծատուր, դժբաղդաբար, չատ չէ եղել։

«Ցուխի կաթողիկոսի մասին պատմական յիշատակութիւններ չատ կան և նա ձեռքից ասել անելիք եմ համարում այն ամենը, ինչ տրված է մինչև այժմ։ Նոյն պէսք է խոստովանել, որ այդ տպագրական տգիտութիւնը չատ քիչ ևն՝ այդ նշանաւոր հայի ամբողջ պատկերը նկարելու համար. պակասը նախևառաջ, չար ու կամաք, մի ակոսդանների ևն հրատարակութիւնները եղած անկանոնութիւնները։ Ալոյսեանին մենք դեռ չենք համարում էլ կը համարենք միջին այն ժամանակ, երբ կը հրատարակվին նրա բոլոր պատմութիւնները։ Թղանց մի նշանաւոր մասը, բազակացած նրանք խոյոր հատուածներից, գանվում է համալսարանում Ալէքսանդր Իրիցեանի պրոգրամատուրի կիրակոյ աշխատութեան մէջ մենք օգտվել ենք ձեռագրի հնագիտի ձեռքով այդ անտիպ մասից եղած մանրամասն պատմական ակնարկներից քաղած տեղեկութիւններից»։

Նաւասարդեան։ Կ՚ետ. Լուսինն ի վեր Ալոյսեանը։ — Հայկի պատմական ճակատագիրը. Նրբանք տղերքից և ևս նոր տղերքի ուրբագրելու են։ Լուսնատան, Պարսկաստան, մանկութեան խղճահարութեան, Հոմ, Ինքզանիս, արտքներ։ Այդ բոլոր յուծերի յատկութեանը. գժբաղդութեանը դեռ առ ևս ուսումն է։ XI դար. Մինչև Ախտայի վազգենի կեդրոն Հայաստանի աստղաբաշխութիւն։ Լանկ—Խրիմեան և Շահ—Ալաս։ Պատասխանութիւն։ Յարութեան ասելը ճանքերը։ Թրակաստութեան։ Քնդ-զաքական չարմանք. Իսոյսէ Ոլի։ Պետրոս Մեծի ճանքերը։ Հայոց հարցը կայսրի մասին յետոյ։ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ալոյսեանն Նրա տասնամեակութիւնը։ Հայ իշխանական տոհմերի կատարած դերը։ Յովսէփ ծնունդը։

Կ՚։ Երկրորդ. Խոստասանի խնդիր. — Հայերը Խոստասանում. Ալեքսանդր, արտքներ։ Պետրոս Մեծի տանեցիական քաղքենութեանը։ Հայերի կանոնութեանները դէպի Խոստասան. Ակտութեան։ Քնդ-զաքական հարց. Վանձասար և Իջմիածին։ Իմիջ կաթողիկոսի չանքերը աշխոյժած։ Ալոյսեանի տիրապետութեան էր հարկատու Խոստասանը Ինկատելութեան ժամանակ, քաղաքական ծրագիրները։ Յովհաննէս Լազարեան։ Խոստասանի խնդիր մեծ տեղը։

Կ՚։ Երրորդ. Հայկական պատերազմի վերջը. Փետրվարի կայսրութեան դաշնագրի վերջ. Կրիմը անկախ. Պատմական քաղաքականութեանը Կրիմի վերաբերութեամբ։ Բրիտանիայի գաղթականները՝ Կրիմը իր տարածելու նպատակով։ Յովհաննէս Լազարեան։ Շահին—Կիրիկ և հայերը։ Հայկական գաղթականները Ղոնի տափարակներում. գրկակները, կրտսեանը։ Ալոյսեանը Պետերբուրգում. Կրթ—Կախինեանի հիմնարկութիւնը։ Արտքներ։ Կ՚։ Հայ վանքը. տպարան, գպրոցներ։ Հայերի ինքնավարութիւնը։

Կ՚։ Չորրորդ. Կրիմը Հայկական գործունէութիւն. — Հայատեքինակի ճանապարհորդութիւնը Ալոյսեանը Կրիմում. առևտրականների հետ ապատութիւնը։ Խոստասանում Ալոյսեանը հոգևոր պատերազմ։ Ալոյսեանի հոգևոր քաղաքական հոսանքները։ Ինձոզի քաղաքը։ Փոքրասիի և Ռուսահայի հայերը։ Հայ զօրաբաժին։ Կիրիմ բերդի անձնատուր լինելը և այնտեղի հայերի դրութիւնը։ Իսկական. ահեղ պատերազմ, հայերի կրած տաժանք տառապանքները։ Ալոյսեանի հանգուն գործունէութիւնը։ Կանոնագրութիւն. Յարութիւն Լազարեանի մասը։ Նոր գաղթականութիւնները։ Պատմական նշանակութիւնը։ Պետերբուրգի մասը։ Խրիմբորհոյ, նոր հոգևոր, նոր տրտնութիւնները։ Ներատրիոտի չնորհները։ Մի քանի հայկական նոր նվիրատուութիւններ։

Կ՚։ Հինգերորդ. Քաղաքական ծրագիրները. — Ցուխական նախագիծը։ Կանոնը տանգիստ մարքը։ Կանգ ընդհատած։ Ալոյսեանն և Պետերբուրգին 1780-ի յունվար տասիսը—Հայաստանի տղատութիւնը վճռված է։ Մուսթօֆայ Ալտրխանում։ Հայ ազգութեան գործերը։ Կնձեսկայ Պետերբուրգի տեսչական դրութիւնը։ Ալոյսեանի տեսչութիւնը։ Ալոյսեանի նամակները իշխան Պետերբուրգի մասը։ Հայկական անկախութիւնն գրութիւնը։ Ներատ գործը։ Ընդհանրապետութիւն։ Վատ գործի դէպքերը։ Ալոյսեանի բանակցութիւնները Ներատ 1790 թուականին։ Կրտս գրած նամակները։ Քաղաքական ծրագիրները Պետերբուրգի մասին գրատ. կոմս Պետրոս Չուբով և ամբողջ Ալեքսեյը նուաճելու ծրագիրը։ Ալոյսեանի Յովսէփ խանի արշաւանքը և Թիֆլիսի առևտուրը։ Ալոյսեանն և Հերակլ։ Ալոյսեանը դէպի Պետերբուրգ։ Ալոյսեանի առևտուրը գործունէութիւնը։ Ալոյսեանի արտքների պատրաստութիւնները։ Ալոյսեանի մասին գրատ Ներատ Պետերբուրգի մասին։ Ամեն ինչ կիրպատրաստվում է։ Պատերազմ և հայերը։ Ալոյսեանի Պետերբուրգում։

Կ՚։ Վեցերորդ. Վրաստանի միացումը Խոստասանին. — Հերակլը պատրաստական նոր տրտնութիւնների առաջ։ Կրա դիմումները Ներատ Պետերբուրգին։ Պատերազմ կայսրի վերաբերմունքը։ Հերակլի մասը։ Վրաստանի դրութիւնը նրա ժամանակ Խրիմեանի ժամանակ։ Պատրաստական տղատութիւնները։ Ալոյսեանը Խրիմեանի կատարելիքը։ Կրտս մի նամակը Խրիմեանին Խոստասանի մասը. Խոստանալութիւնները։ Ալոյսեանը Խրիմեանի Պետերբուրգ 1801 թուականի փետրվարի 7-ի օրը. Խոստանդ հանգուցեալ Վանքի նկատմամբ Ալոյսեանի քարտը, ժողովրդական տոնը։

Կ՚։ Յօթերորդ. Կրիտական գործունէութիւն. — Ռուսական կամ ոգիկան և Յովսէփ Ալոյսեանն հայերի մասին տղատութեան գործում. Խոստասանի ապատանը։ Ալոյսեանի հանգուցեալ աշխատութիւնը։ Տպագրութիւնները Պետերբուրգում։ Խոստանդ Տպատանի փոխադրութիւնը Կրեան, ապա Ալոյսեանին։ Քաղաքական վարդապետ Պետերբուրգի և Մոսկուա խոչընդոտ Ներատ գործը։ «Խրիմատ», «Ներատական»։ Ալոյսեանի տղատութեան չէ գործում։ Խոստանդ գիրք հայոց նկատմամբ մասին։ Կրտս նպատակը։ Հայ նկատմամբ և տոհմերը. կրօնական խոստութիւնը։ Ալոյսեանը Խոստանդ այդ խոստութիւնը վերացնելու համար։ Ալոյսեանի իրքն հոգ գործը։

Կ՚։ Ութերորդ. Նամակագրութիւնը և մահ. — Նամակագրական բնոյթութիւնը Կ՚ետ Նամակագրի մահուան պատճառով։ Յովհաննէսի ժողովի բնոյթութիւնը։ Խրիմեանի վերաբերմունքը դէպի այդ բնոյթութիւնը։ Ալոյսեանի քանի մի նամակ չտպագրելը պատճառները։ Ընդհանրապետ և Յովհաննէսի նոր բնոյթութիւնը։ Կ՚։ Պետրոս տաժանքների տրտնութիւնը։ Խոստանդ կատարվող գործունէութիւնը։ Կանոնագրական միջոցառութիւնը։ Կանոնագրական պատրիարքին աջակցում են Յովսէփ բնոյթութիւնը հատատատած է Շնորհապատութիւնները, Պետերբ կայսրի նոր չորհները։ Ընդհանրապետ գործունէութիւնը։ Ընդհանրապետութիւնը Խրիմեանի Խրիմեանի Ներատ գործունէութիւնը։ Ալոյսեանի Խրիմեանի տիրադրութիւնը և մահը։ Կպրակացութիւնը։

Գիմնազ. Բնագիտական 1903, թ. 5–6։

— Ստեփանոս Նազարեանց։ Հատոր առաջին։ Թիֆլիս, Արագ. տպատ. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1902. 8°, 224 էջ։

Բովանդակութիւն. Տե՛ս Առաջին Տպագրութիւն. I. Դպրոցական գործի վերաբերութեամբ նա. Հաքքանդը Ի-ի տրամադրութեան. Անգլիայի ժառանգութիւնը. Հայերի և վրացիների մասին դրութիւնը. Հայոց դպրոցները. Հայ հոգեւորականութիւնը, 1–12։

II. Կրթութեան կարիքը. Ուժեղ կառավարութեան ձեռք առած միջոցները. Ազնուականների դպրոց խիֆլիսում. Կանոնագրի առաջին հաստատութեանները. Դերեսկա Աստրախանի խիֆլիսում. Կրթութեան հոգածու. Մխիթարեանց միաբանութեան օրինակը. Լազարեան դպրոց Մոսկվայում. Ներսիսեան դպրոց խիֆլիսում. Այդ դպրոցների նպատակը և ուղղութիւնը, 12–40։

Ի՛. Լրկրորդ. Դպրոցների կեանքի Առաջին շրջանը 1812–1841։ – I. Խոյեի Տէր-Ներսէսեան. Ուսման պայմանները. Ընդունելը և ընտանեական կրթութիւնը. Դպրոցական դրութիւնը. Խաչատուր Աբովեանի մասնակցութիւնը. Ի՛նչ ոգով դպրոցը. Պրոֆեսոր Աբովեանցի հանգամանքն ու բոլոր անուն դէպքի վերաբերեալ նրանց համակրութիւնը. Դպրոցական դպրոցից դուրս գալուց յետոյ. Դէպքի Խորհրդ. 40–67։

II. «Նոր խոշորների մէջ ուսման մասին»։ Առաջին կրթութիւնը–կենդանական բնազդները. Բարձրացող խրթին նոր, կատարեալ մարդ. Դպրոցները հոգեբանական տեսակէտից. Ներքին հոգեբանական երեւոյթներ. Նրա ազդեցութիւնը հաւատացեալների վրայ. Պրոտեստանտների և հաւատացեալների քաղաքական հոգեբանութիւնը. Ինչպէս նրանք ձգտում էին փոխել փաստերը. Ի՛նչպէս ուսանել կենդանի ժէջ. Պատրաստութիւններ պահանջողութեան. Աբովեանցը և դպրոցները անց չեն նրանց հայկական իրականութեան մէջ, 67–105։

Ի՛. Լրորդ. Մասնաւորական գործունէութիւն (1843–1858)։ – I. Ի՛նչ էր ազատում ուսումնասիրութիւնների. Աբովեանցի խզումը. Նրա նամակը Ձավխանովի կամ ոստիկանին. Ի՛նչպէս բնորոշուեցին նրան հայրենիքում. Ներսիսեան Ճեմարանի ոստիկանութիւն. Դպրոցները պահելը ծախսերը. Աբովեանցը և դպրոցները անց չեն զուտ. Աբեղեանի տիգոնների ուսումնասիրութիւն. Պաշտօն Լազարեի համալսարանում. Ձանկութիւն գործելու հայերի մէջ. դիմումն Ներսէս կամոյիտին. Առաջին մանուկդպրական փորձեր, 106–128։

II. Հայոց գրականութեան պատմութեան երկրորդ մասը. Այդ աշխատութեան ուժեղանալութիւնները. Դպրոցների քննադատութիւնը. անկեալը, Մխիթարեանները, Ներսիսեան. Նոր ժամանակի պահանջները. Նոր ուղղի անհրաժեշտութիւնը. Ի՛նչ պիտի լինի գրականութիւնը հայերի համար. Աշխատութեան առաջադրանքը. Խոքի լուսած տպագրութիւնը, 128–167։

III. Նոր դիտելագիտական ընկերութեան կազմութեան ստեղծագործութիւնը. Պրոֆեսորական պաշտօն. Լազարեան ճեմարանում. «Փորձական Չոգեքանութիւն». «Ալգեբրա». «Ալգեբրայի հոգեկերպը». «Հանրագիտ գործ Հայոց». «Խնդրատուն». «Պատմութիւն և Իրկիրիա», 167–224։

Քննադ. Բազմավէպ 1902, էջ 453։

— Հաւատոյ Երկրորդ, անդ. 406 էջ։

Բովանդակութիւն. Տե՛ս Ջորջոյ. «Հիսնամեայ» շրջանը (1858–1865)։ – I. Ալեքսեանցի Խաչատուրի շրջանը. Մասնաւոր գործունէութիւն ուսանողների մէջ. Հայ ներքնաստղծութիւն. Նազարեանցը այդ ներքնաստղծութեան ներկայացուցիչ. Հայերէն ամենագրի պահանջ. «Հիսնամեայ». Առաջին քայլափոխութիւն. Հանրագիտարանի վերաբերութիւնները. Ինչպէս ընդունուեցին նրան հայրենիքում. Ներսիսեան Ճեմարանի ոստիկանութիւն. Նազարեանցը և դպրոցները անց չեն զուտ. Աբովեանցի տիգոնների ուսումնասիրութիւն. Պաշտօն Լազարեի համալսարանում. Ձանկութիւն գործելու հայերի մէջ. դիմումն Ներսէս կամոյիտին. Առաջին մանուկդպրական փորձեր, 106–128։

II. Հայոց գրականութեան պատմութեան երկրորդ մասը. Այդ աշխատութեան ուժեղանալութիւնները. Դպրոցների քննադատութիւնը. անկեալը, Մխիթարեանները, Ներսիսեան. Նոր ժամանակի պահանջները. Նոր ուղղի անհրաժեշտութիւնը. Ի՛նչ պիտի լինի գրականութիւնը հայերի համար. Աշխատութեան առաջադրանքը. Խոքի լուսած տպագրութիւնը, 128–167։

III. Նոր դիտելագիտական ընկերութեան ստեղծագործութիւնը. Պրոֆեսորական պաշտօն. Լազարեան ճեմարանում. «Փորձական Չոգեքանութիւն». «Ալգեբրա». «Ալգեբրայի հոգեկերպը». «Հանրագիտ գործ Հայոց». «Խնդրատուն». «Պատմութիւն և Իրկիրիա», 167–224։

Քննադ. Բազմավէպ 1902, էջ 453։

— Հաւատոյ Երկրորդ, անդ. 406 էջ։

Բովանդակութիւն. Տե՛ս Ջորջոյ. «Հիսնամեայ» շրջանը (1858–1865)։ – I. Ալեքսեանցի Խաչատուրի շրջանը. Մասնաւոր գործունէութիւն ուսանողների մէջ. Հայ ներքնաստղծութիւն. Նազարեանցը այդ ներքնաստղծութեան ներկայացուցիչ. Հայերէն ամենագրի պահանջ. «Հիսնամեայ». Առաջին քայլափոխութիւն. Հանրագիտարանի վերաբերութիւնները. Ինչպէս ընդունուեցին նրան հայրենիքում. Ներսիսեան Ճեմարանի ոստիկանութիւն. Նազարեանցը և դպրոցները անց չեն զուտ. Աբովեանցի տիգոնների ուսումնասիրութիւն. Պաշտօն Լազարեի համալսարանում. Ձանկութիւն գործելու հայերի մէջ. դիմումն Ներսէս կամոյիտին. Առաջին մանուկդպրական փորձեր, 106–128։

II. Հայոց գրականութեան պատմութեան երկրորդ մասը. Այդ աշխատութեան ուժեղանալութիւնները. Դպրոցների քննադատութիւնը. անկեալը, Մխիթարեանները, Ներսիսեան. Նոր ժամանակի պահանջները. Նոր ուղղի անհրաժեշտութիւնը. Ի՛նչ պիտի լինի գրականութիւնը հայերի համար. Աշխատութեան առաջադրանքը. Խոքի լուսած տպագրութիւնը, 128–167։

III. Նոր դիտելագիտական ընկերութեան ստեղծագործութիւնը. Պրոֆեսորական պաշտօն. Լազարեան ճեմարանում. «Փորձական Չոգեքանութիւն». «Ալգեբրա». «Ալգեբրայի հոգեկերպը». «Հանրագիտ գործ Հայոց». «Խնդրատուն». «Պատմութիւն և Իրկիրիա», 167–224։

Քննադ. Բազմավէպ 1902, էջ 453։

— Հաւատոյ Երկրորդ, անդ. 406 էջ։

Բովանդակութիւն. Տե՛ս Ջորջոյ. «Հիսնամեայ» շրջանը (1858–1865)։ – I. Ալեքսեանցի Խաչատուրի շրջանը. Մասնաւոր գործունէութիւն ուսանողների մէջ. Հայ ներքնաստղծութիւն. Նազարեանցը այդ ներքնաստղծութեան ներկայացուցիչ. Հայերէն ամենագրի պահանջ. «Հիսնամեայ». Առաջին քայլափոխութիւն. Հանրագիտարանի վերաբերութիւնները. Ինչպէս ընդունուեցին նրան հայրենիքում. Ներսիսեան Ճեմարանի ոստիկանութիւն. Նազարեանցը և դպրոցները անց չեն զուտ. Աբովեանցի տիգոնների ուսումնասիրութիւն. Պաշտօն Լազարեի համալսարանում. Ձանկութիւն գործելու հայերի մէջ. դիմումն Ներսէս կամոյիտին. Առաջին մանուկդպրական փորձեր, 106–128։

II. Հայոց գրականութեան պատմութեան երկրորդ մասը. Այդ աշխատութեան ուժեղանալութիւնները. Դպրոցների քննադատութիւնը. անկեալը, Մխիթարեանները, Ներսիսեան. Նոր ժամանակի պահանջները. Նոր ուղղի անհրաժեշտութիւնը. Ի՛նչ պիտի լինի գրականութիւնը հայերի համար. Աշխատութեան առաջադրանքը. Խոքի լուսած տպագրութիւնը, 128–167։

III. Նոր դիտելագիտական ընկերութեան ստեղծագործութիւնը. Պրոֆեսորական պաշտօն. Լազարեան ճեմարանում. «Փորձական Չոգեքանութիւն». «Ալգեբրա». «Ալգեբրայի հոգեկերպը». «Հանրագիտ գործ Հայոց». «Խնդրատուն». «Պատմութիւն և Իրկիրիա», 167–224։

Քննադ. Բազմավէպ 1902, էջ 453։

— Հաւատոյ Երկրորդ, անդ. 406 էջ։

Պօլիտ, Ահմոնաագրութիւն, արդարութիւն։ Լրագրող կիսամեակ, մանկան նշանակիր։ Շիլլերի «Վառաստեղան» իբրև «Հիսպահափլլի» վիպերգան։ Վ.Աբեղեան։ Ահիսատակիկներ հրատարակութեան համար։ Ա.Ակոբ Մելիք-Յակոբեան։ «Ակնկատարակ կոդին»։ Մխիթար Մխանասեան. դպրոցական սահմանագրութիւն, ժողովրդական կրթութեան, մանկավարժական հարցեր, 201–231։

VIII. «Հիսպահափլլի» իբրև գրական ամսագիր։ 1. Թարգմանական գրականութիւն։ Նպատակները մասնակցութիւնը. տարբերակութիւնները տնտեսութեան մէջ։ Կիկիտան, Նիւթեան Լամբրօնացի. Բօկլ։ Ներօպական գրոտ գործոցներ. Շիլլեր, Շատոբրիան, Գայդէան, Ալֆիերի. Խարդամանիչ աշխատասիրութիւնը. Գալբանդեանց, Համասփիւռ, Լամփակէշ Պատկանեան, Խաչատր Ներիսեանց, Մասնակ Սագաեան։ 2. Ինքնուրոյն գրականութիւն։ Վ.Ա.Պ. «Մեռելահարցուկ» Գալբանդեանցի, «Տէր Ավարեր» Ի. Տէր–Յովհաննիսեանցի. Խաչատրոտեան։ «Հայոց ազգի յուսատութիւնը» Ա. Աղաեան–Շահէ. Յանատանեցութեան. Գալբանդեանց, Լեւոնեան, Ամրատ Շահազիզ, Ի. Ներիսեանց։ Ազգային հրատարակութիւններ, 231–287։

Իւ. Հիճգերտ. «Հիսպահափլլիկ» հայոց (1865–1879)։ — I. Հրատարակութեան նոր առաջարկ։ Վկայութիւնների նամակ։ Գազարեանցի ցանկութիւնները։ Հանատարհորդութեան գնպի խիֆլիս։ Վերջ կամքերուցը Մասկվայում։ Ընտանեկան դժբաղութիւն։ «Լատեր Հայաստանի»։ Գազարեանցի խիֆլիսում։ Գերեզմանի գործոց։ Հաբեկարգութեան և հրատարակութեան գնպի հրթեայ. Մասկվա, 287–328։

III. Գծեր Գազարեանցի քնատութեան մասին։ Հնահատութեան մասին կիսով. հոգեհանգիստներ։ Իրիգոր Աղթուենու յօդուածը Լրիկեանի Գազարեանցի մասին։ Պատասխանները։ Գազարեանցի կիսատակը մեր գրականութեան մէջ։ Վ.Աբեղեան, 318–365։

Վէմ. Հագարվեց 1903, թ. 2. — Յունուար (հոկտ.) 1902, թ. 6, էջ 280։ — Մարտ (Լ. Ա.) 1902, թ. 7։

— **Իրիգոր Աղթուենի։ Հատոր առաջին։ Ընդարձ. Գասպար Տէր–Մարգարեանցի։ Իրիգոր, Աղրագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1902. 8°, VIII + 477 էջ։**

«Գրիգոր Աղթուենու անմահ կիսատակին։ — Անմոռանալի Հայրիկ։ Ամն իսկ ծանկիդ, երբ իմ մէջ միտք ծագեց գրել քո կենագրութիւնը, քո գրական գործունէութեան ամբողջ պատմութիւնը, ինձ վրա ծանրացած է այն գիտակցութիւնը իմ ուրքան գժուար, պատասխանատու գործի համ ձեռնամուխ լինելու։ Քո գործունէութիւնը... քանի դա մեր կեանքի պատմութիւնն է 25 տարիների ընթացքում։ Ինձ է դէպք, երեւոյթ, որի մէջ կամ որի առիթով լսված չը լինի քո հզոր ձայնը։ Ու այդ քեզ կարող կը լինի՞ ես աբձանագրել այդ բոլորը այնպէս, որ գործս արժանի լինի քո միչտ զգոյնիդ, միչտ սիրելի անուան։

«Ջգուամ ես իմ պակասութիւնները։ Ինչ մէկն ես համ քո երախտապարտ աչակերտներից, մէկը այն մարդկանցից, որոնք քո ուժեղ ձեռքով դուրս բերվեցին գրական հրապարակը։ Ինձ համար դեռ ես չեմ կարող, քանի որ քո վարած հակասական, անընդհատ կռիւը քո աշակերտների համար մի պարզելի հերոսութիւն է, որի առիթ կարելի է միայն հետաքրքրվել, ծանր գնել։ Ես հրբ ազատված է, կարող եմ ես լինել քո կեանքի պատմագրիր։ Արդեօք միակողմանի չե՞մ լինի ես, արդեօք մարդիկ, կարդալով աչխատութիւնս, չե՞ն ասի իմ գա պատմութիւն չէ, դա ներքուն է հիացած աչակերտի կողմից իր մեծ ուսուցչին նուիրված։

«Հայտ ես չեմ վախենում այդպիսի պատասխանից։ «Ինչ, սիրելի ուսուցիչ, ասանդկիր մեզ գրած, դրօչակ, գրա հետ և այդ ասանդին ծառացիր պատասխանատուութիւններ. արձանութիւն, չիտակութիւն, անկիծութիւն։ Ահա ինչն է ինձ մեծ տալիս, վստահութիւն տալիս իմ այս ծանր գործի մէջ։ Արդիրը, ազատիր, չսպասիսաութիւնը կորչում են. փաստերն են միայն մնում իմ արքազան պարտքը կը լինի միայն փաստերով պնդավարվիլ։ Ես կը լսեմ ոչ միայն քեզ, այլ և քո անվիճ ջնջանձիներից։ Պատկերացնելով քո մտած պատկերազարդ, ես նկատի կունենամ պատկերազարդ ամբողջ դաշար, կատարների քոնած դիրքերը, կատարների պնդերը։

«Գրողի հայհոյքները, հանդգնութիւնները անմեղի են, անբռնաբարելի են։ Մնում է խոսքը, կատիքը ամրապնդել փաստերով, ձգում է անդադար իրողութիւնները լուսաբանել և ոչ լոկ բառերով օրնեկ կամ անիծել...

«Ահա ինչ պնդավարող պարտքեր։ Վաստահ լինելով նրա վրա, ես սկսում եմ գործս և նրան իմ այսօր խորին հպարտութիւնը հետ նուիրում եմ քո, սիրելի ուսուցիչ, անմահ կիսատակին այսօր, երբ բոլորվում է քո ոսքոսի մահվան առաջին տարեդարձը»։

Հոգեհանգիստներ. Իւ. Աբաիճ. Լրագրութիւնների տոմար — I. Կիլոզ–ագա Լրագրութիւն Խիֆլիս գալիս պատճառները։ Վանի իրականութիւնից։ Տոմարագրութիւն։ Կիլոզ–ագա և Գևորգ Աբասագիչ. Հանդատարծութիւն Լրագրագրում Լամսեւորդների տպագրեր։ Յակոբ Շահան–Յովսեփ։ Գևորգեան աբատրը, Լրագրութեան գործունէութիւն։ Շիհոնեանների Խիֆլիսում։ Կիլոզ–ագայի քնատրութիւն։ Բրաբիրութիւն։ Մահ, 1–55։

II. Լրկիմա Լրագրութիւն։ Հայրական կոսակ, մայրական ժառանգութիւն։ Յուզակ ծառայութեան։ Մասկվայում քնակութիւն հաստատելը։ Ընտանիք։ Իրիգորի ծնունդը։ Կլոտածական գործեր։ Կարճատեսութեան հրդեհը։ Վերադարձ Խիֆլիս։ Շինարարական մեծ ձեռնարկութիւններ. գալլերէա։ Խաստատանական գործեր։ Հասարակական գործունէութիւն. Գևորգեան դպրոց, Խիֆլիսի քաղաքագրութ։ Լրկիմա մի մեծ Հնդկաստան։ Լրկիմայի քնատրութիւնը։ Ընտանեկան կնիքը։ Լրկիմայի կրկութիւնը։ Իրիգոր և Աղթուենու Լրծութիւնները։ Գևորգ ուսումը Խիֆլիսում, 55–96։

Իւ. Լրկիրոդ. Հատանգութեան տարիներ (1864–1871)։ — I. Հատանակը։ Հայ ուսանողութիւնը Մասկվայում և Պետերբուրգում։ Իրիգոր Լրծութեան առաջին քայլերը։ Հնահատութիւն Մխիթար Գազարեանցի հետ։ Հետաքրքրութիւն և ազգութիւն իմ պատասխանին։ Նիհիլիզմ, քվէքցիական համակարգիռներ։ Ինքնահանձնութիւն։ «Իմ խոստովանութիւնը»։ Մի ուրիչ խոստովանութիւն. կոտած աէր, «Լվէլիսա»։ Ինչպէս էր Իրիգորը հասկանում հայ ուսանողի պատասխանութիւնները, 96–138։

II. Ա. Գազարեանցի նամակից։ Գիմնազիզ սկրատած, լոկ առաջարան։ Շարունակութ։ Հայ մտքի կովկասում։ «Լեւոն»։ Լրկիս տեսակ կրթութիւն։ Համալսարանական և Լիխիլ արհանների։ Մոսքվայի վարժարան։ Մարկոս Ագաթէլեան և

նրա «Կատեդրը»։ Ազգայնամոլ ուղղությունն Ղևոնդեանի դպրոցում։ Վերանորոգված «Վեպոս»։ Նոր խմբագրությունների անհրաժեշտությունը։ Նոր ընդհանուր պայմանները, նկարված «Վեպոսի» ձեռքով։ Ս. Մանվելյանը և «Հայկական Լեռները»։ Ջանքեր և հնարամտություններ, խոստումներ, արժանապատվությունները, պահանջները։ Լրջիցը ուղղագրության մէջ։ Այդ լրջիցի անցքերը։ «Վաճառական» լրագիրը և «Խոսքեր» ամսագիրը, 138–223։

III. Երիտասարդ Լեռնցիները աշխատակցում էին «Վեպոսին» և «Հայկական Լեռներին»։ Հասարակ ուղղությունն, որ պրոմեան ձևեր։ Հայրենի լեռները։ Ընդհանրիկ յօդուած։ դասախոսությունն, կանանց հարց։ Ամփոփումներ իր նոր աշխատակցին։ «Վերլուծումների ոգեղենությունն և համեմատական»։ «Հայկած մտքեր» հատկացուցմունքներ։ Ինչ է գեղեցկագիտությունն։ Հասարակական կարծիքի արտայայտումներ։ «Շաբաթական կամ ոչ»։ Տնտեսական հարցեր և կրթական ընկերությունն, 223–341։

IV. Հասարակական կեանքին։ Հասարասարանական երեսակայությունների բնկերք Երիցեանում։ «Լևոյցին Լեռնցիների հանգիստները»։ Երեկոյան հանգստությունների հարցը։ Բարոյականացման անհրաժեշտությունն։ Հայ Շուշանիկի նամակը։ Ինչու չի կոչ հայկական ժամանակ։ Անհանգիստի դերը։ Հոգեբանություն—Ֆիլիսոփայության օգնությունը։ Լեռնցիներին պարիսպում և ի բնության։ Հայրենի գաղափարի ի բնության Մխիթարեանին վանքը։ Ֆրանսիացու բռնադատությունը։ Հին և նոր սերունդ։ Ս. Վազգեն Ս. Վազգեանց ազգ։ Հանգիստ։ Կարելի է սիրել հայ ժողովուրդը։ «Մեզնից յայտնելու իրաւունք»։ Մեր երկրի հարաբերությունները։ Հասարակական կրթության պիտանի գործօնը։ Մասնագիտական պահանջները, Ֆրեյտաղնվելությունն և մանկավարժականությունն։ «Պատ լա քան քոչ», 341–422։

V. Լեռնցիներն Թիֆլիսում։ Տպագրությունները։ Թարգմանչությունն։ Ցօղոսածնեան «Հայկական Լեռներում»։ Լեռնցիների գիմանահարությունները։ Նախորդների Ֆրանսիան և հանդուգնական Ֆրանսիան։ «Լիբերալ-բարեաբարի նորագնացությունների հասարակական նշանակությունն»։ Հասունությունն Հանգիստ և Լեռնցիների մէջ։ Լեռնցիներին «Վեպոսի» աշխատակից։ Հինգ յօդուած։ «Իմիտական անհոգությունները»։ «Ընկերքը և գրողը» միմիանց չը մոգոգրելը։ Մոնոգրաֆիայի «Պլատոն»։ Հայի յատկանիշները։ Հայրենի լեռնցիները Լեռնցիների գէմ։ Նկարագրությունները Լեռնցիների գրական գործունեության առաջին շրջանի մասին, 422–477։

Փիլոլոգ. հագմավէպ 1903, թ. 7։

— Հատոր երկրորդ. Հրատ. Նոյն. տպ. Նոյն, 1903. 8°, VIII + 551 էջ։

Բովանդակությունն. Կ. Լ. Առաջին. — I. Դպրոցական պատրաստությունները։ Իմաստասիրության ներքսական մտքով. ժողովները։ Երիտասարդ Լեռնցիների միությունից. Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, Իսկական ուսումնականը. «Դիալեկտական տրոհը և ձեռքի միության»։ Բանասիրական ընկերությունը. «Մշակի» առաջին հրատարակությունները։ Ինչ է մշակը, Լեռնցիների փոխադարձությունն, 1–24։

II. Հայոց մամուլը 1871–ին. «Միության», «Լրաբեր» և «Միության» օրհասը. նրա խոստովանությունը, հատկանիշները։ «Մշակը» դադարելու մեր մամուլի պատմության մէջ։ Միջավայրը։ Դպրոցականց և Լեռնցիների փոխհարաբերությունն։ Ազգային-գրական դաշտ։ Լեռնցիների գրական գործունեության առաջին շրջանի մասին, 422–477։

Փիլոլոգ. հագմավէպ 1903, թ. 7։

— Հատոր երկրորդ. Հրատ. Նոյն. տպ. Նոյն, 1903. 8°, VIII + 551 էջ։

Բովանդակությունն. Կ. Լ. Առաջին. — I. Դպրոցական պատրաստությունները։ Իմաստասիրության ներքսական մտքով. ժողովները։ Երիտասարդ Լեռնցիների միությունից. Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, Իսկական ուսումնականը. «Դիալեկտական տրոհը և ձեռքի միության»։ Բանասիրական ընկերությունը. «Մշակի» առաջին հրատարակությունները։ Ինչ է մշակը, Լեռնցիների փոխադարձությունն, 1–24։

II. Հայոց մամուլը 1871–ին. «Միության», «Լրաբեր» և «Միության» օրհասը. նրա խոստովանությունը, հատկանիշները։ «Մշակի

պատասխանի ձևաչափը դևի [illegible]։ Պատրիարքարանի և ազգային ժողովի գործերը։ Լիմոնյանը նշանաբաններ։ Ձույլ միության [illegible]ի վրա։ «Մեղու» հակառակորդները։ «Փոյա» հանդեսի պատգամավորները [illegible]։ Պոլսի մասին [illegible]։ «Մենք էլ տրված ենք»։ Դիրքորոշ պատրիարքի չլսվածությունը։ Լիմոնյանը առաջին քարոզները դևում։ Պոլսում ապրված ամառային կլիմայի մասին։ «Մասիսի» յոթնաթիվ «Լիմոն կամ նրբեք»։ «Պողոսյանի վապրատ» բրոշիւրը։ Խոխլիների հայերի ոչնչացումը։ Ինքնագնաժողով «Ազգասիրական խոհեմությունը»։ Վանի հրդեհը։ Հայի հոգնանությունը, 388–490։

II. Շաբաթը երկու անգամ հյուսուածքակիրա նյութերը։ Նոր աշխատակիցներ։ Խոմբքանչ գյուղեր «Մշակում»։ Ինգհանուր հայեր։ «Վան ինչ փոքի համար», ստորագրով նոր, հատորյակական սիրոյ թղթակցությունն, հայ մտաւորականի դիմագիծը։ Լրտեսական հարցեր։ Վանի հրդեհածների համար։ Լրկիրքոյր յարձակում Նիկոլայ պատրիարքի դևմ։ Խոմբ–ժողովրդական պատերազմ։ Ինչ է պատերազմի իսկությունը։ Ախթամար Քիլիսեցիի։ Հայաստանի ազգագրի՝ կաթուղիկոս Ներսես Ա–ի։ Անգլիական խորհրդարանական քաղաքականության պատմությունը։ Ամեն տարի նրանց համար։ Ազգային ժողովի և մեր ազգային պահանջները։ Ինչ է հայերին ծանոթացնել ստորերի հետ։ Լրագրերի գաղափարական ընդհանուր ուղղությունը։ Նորելգործական ընկերության միտք։ Թիֆլիսի մասնաժողովը։ Խոզքեր և Ժողովուրդ։ Կուսակցությունական ստորագրություններ։ Ինչ ժամ և։ Պոլսի հայերի մեջ։ Ղևրեսի ստասնամյակները, փոխվելը։ Լիմոնյանը մոգի յայտնակը, 490–551։

Մշակ 1903, թ. 106 կր գրվ. «Լույս տեսավ Լ.ևի «Փրկիչը Լիմոնի» աշխատության երկրորդ Հատորը, բազկացած ևօթ հատորածից և 550 երեսից։ Այդ հատորում պատմված է «Մշակ» լրագրի սկզբնաւորության և Լիմոնյանց իբրև խոմբագրի, գործունեության առաջին չրջանը մինչև 1878 թուականը։ Այդտեղ առաջ են բերված «Մշակի» յարության խնդիրները և նոր առաջնորդ մասնաժողովների արտաքսության խնդիրը, բերված են հանգամանքները և յարձակումները։ Շատ երեսներ նուիրված են նշանաւոր խնդիրների մշակութեան տարիներին, որոնցով զբաղված էր «Մշակի» հիմնադիրը։ Հատորի երկրորդ մասը վերաբերում է Լիմոնյանց գործունեության մի նշանաւոր չրջանին, երբ նա առաջնորդական պատասխանատու խմբագրի վիճակով և գնահատեց մի չարք աչքի ընկնող յօդուածներ, որոնք իրանց ժամանակին ունեցան մեծ նշանակություն։ Հատորի սկզբին գնահատված է «Մշակ» լրագրի առաջին յայտարարության պատճենը վերատպ փաքրատիպ, Ի. Լիմոնյանց մի քանի լուսանկարներ, նրա անգրագիտ աշխատակիցների պատկերները թուով 11։ Հրատարակությունը չքնդ է։ Գնքի երեսին գտնվում է նոյն չափիկը, որը կայ և առաջին հատորում»։

Փիւնիկ. Բազմավէպ 1903, թ. 10։

— Հատոր երրորդ. Հրատ. Նոյն. տպ. Իլիքսոյրաշալժ տպարան «Ներմէս» ընկ., 1905. 8°, 496 էջ։

Նուիրագրությունն. Ի. Լաստին. «Մշակը» ամենօրեայ (1878–1884)։ – I. Պատմական մի[illegible]ների հարց։ Պետք[illegible]ել Լիմոնյանց մահը նրա մի գործ[illegible]ի[illegible]։ Կատակ։ Ի լրան հարցաստ էին Լիմոնյանի եղբայրները։ Նրա պատրաստ։ Ամենօրեայ «Մշակ»։ Պրէսիանները։ Լրագրի ապահովագրության նրա խմբագրի ունեցած[illegible]ին է, 3–35։

II. Երկու եղբայրները՝ ուղղագրության մասին։ Մեծ հարց. ստոր–ժողովրդական պատերազմի վերլուծ։ Նրանց պատրաստվող [illegible]–Լոռեցիների մեջ։ Նրա ճառը։ «Մշակի» հետագա ղեկավարները։ Լիմոնյանի և Ղևրեսի պատրաստվող վերադարձը Թիֆլիս։ Նրանց մասին։ Իրական Հայաստան և Աշխարհագրության։ Անգլիայի դևրը. կոնգրեսի պատրաստությունները։ Լրագրական վիճ. «Ցնծալ Հրդեհ»։ Թիֆլիսի անգործ աշխատությունը։ Հայկական հարց Եվրոպայում։ Ընդլայնի կեցվելը և Լիմոնյանց վերաբերմունքը դևքի Ղևրեսը պատրաստվող, 35–81։

III. Կրթական և կուլտուրական նպատակները Հիւսիսային Հայաստանում։ Միտքերում ստորագրերի և Հիւսիսայինների մեջ։ «Արարատեան Ընկերության»։ Մ. Փորձագրության և Ա. Լրագրատության։ Ներքին կրթական–քարոզչական ընկերությունները և Լիմոնյանց վերաբերմունքը դևքի նրանց։ Լիմոնյանց ազդեցությունը Պոլսում, 81–112։

IV. Հայոց հարցի առաջին քայլերը։ Խոսքի ազատության մասին Պոլսում։ Կոստանդնուպոլսում [illegible]։ Կառավարության [illegible]։ «Հայոց հարցի ստանալական դրությունը»։ Լոռեցասանի բարեկարգական վերաբերմունքը դևքի հայերը, ստորագրական ոչնչացը։ Նորքանչ Ընդհայի դևում։ Քրդական չարժման կազմակերպությունը, 112–137։

V. 1880–ի տարի։ Ինչով սահմանվությունները։ «Ազգերոյ Բանձնաժողով» և «Մշակի» հաստատած նորքարաստության[illegible]։ Լիմոնյանց «Լուր Հայաստանի մեջ»։ Պետրոսյանի ապատամարտ մինիստրությունը։ Լիմոնյանի փոխարեն է իր վերաբերմունքը դևքի Ընդհանուր։ Բերլինգրեսի ամառնային ծրագրությունը։ Մեծ հարց հայերի [illegible]ի մասին։ «Լիմոնական բանակին»։ Քրդական և ստորագրական չարժումներ։ Կուլտուրական նուաճման հարց։ Շեյխ–Ոբեյդուլլային տրուած[illegible]։ Ցոյներ և հնամեծության Հաստատ դևքի գործը։ Խիտքական իստությունները, 137–196։

VI. Մշակութային[illegible]։ Պետրոսյան Տնտեսական բարդաստանման նիդիր Հիւսիսային Հայաստանի համար։ Ղևրեսի տրամաբանությունները։ Փոխված դիտումները։ [illegible]։ Պետրոսյան փոփոխությունները ստացող քաղաքականության մեջ։ «Մշակը» այլ եւս անկարող է նախկին դերը կատարել։ «Journal d'Orient»։ Ֆեմինականի մի լրագրի գործերը Լիմոնյանց մասին։ Պետական բարքերի մերկացումները։ 1882–1883 [illegible]ականների [illegible]ը, 196–221։

VII. Թատրոնական գործը։ Լիմոնյանց [illegible]ները և բանակոչ [illegible]ական կոմիտեի հետ։ Լ. Պետրոսի եկած դերասանները։ Լիմոնյանց վերաբերմունքը դևքի նրանց։ Բանասիրի և բեմական ոգու[illegible]ները։ Ին[illegible]ը է հարկաւոր ժողովրդական [illegible]ների համար։ Լրիք ստորագրություններ։ «Մեղու» ամենօրեայ դառնալը։ «Հրատարակչական Ընկերություն»։ «Հայոց Բարեգործական Ընկերություն կովկասում»։ «Հայոց հնագ Բարեգործական Ընկեր.» Թիֆլիսում։ Հայերին ստորագրական ժողով։ Լիմոնյանց [illegible]ը։ «Մայրերի [illegible]ը և նրա նշանակությունը գործում»։ Վերջ կամ[illegible]ի մասին, 221–275։

VIII. Տասնամեակ։ Հասարակական ցույցեր։ Մշակական[illegible]ները իրբև գործող։ Հիւսիսային[illegible]։ Հեռագրերի տուն Նորին։ Կատարյալ Հայոց քանի, Ա. Թումանյան, Ա. Բէնիամինյան, Ա. Խաչեան,

կրոս, Ա. Լատխանեան, Ա. Պատխանեան։ Փաստաբական կոնակցութիւն. «Մկրտի» յօբելեան, 275–296։

IX. Կամոպկոտական հարց։ «Մշակի» 25-ամեայ յոբելեան։ Լրագրութեան ակունքը։ 1884–ի սկզբում Լրագրատան գանգատութիւն։ Մկրտականութեան ուժգնացում է Խիֆլիսում, իսկ մշակականութիւնը՝ կ. Պօլսում։ Կամոպոլիտական պայքար։ Լրագրատան կապուածները աւուրցի են նշանակվում։ «Ո՞ր է հայի իրաւանաչութիւնը»։ Լուծումը Շվեյցարիա, 296–315։

Իւ. Լուկրորդ. Նոր գրութիւն։ – Ա. Լրագրատան կեանքը Շվեյցարիայում։ Նրա նամակը խոլէն վ. Մահմանէին։ Նկարագրութիւն մարդու։ Լրագրատան վերադարձը Խիֆլիս և «Մշակի» վերակազմը։ Նոր պայմանները նրա գործունէութեան համար։ «Յայտարարութեան փոխարէն»։ Խաֆֆի հետաքրքիր։ Մայիսեան, 315–334։

II. Հրատարակութեան դժուարութիւնները նոր պայմաններում։ Ընդհանուր յետադիմութեան պատճառը։ Նայիլ իմպերատրիս տրաքները են պատճառ։ Նրանց դէմ։ Ոգորում և Ոգուր նայիլ։ Դիմում և Ոգուր նայիլ։ Տառապարտութեան նայիլ։ Խաֆֆիի մահը։ Կղերականների կատաղութիւնը և ժողովրդական եկեղեցու սկզբունքները։ Հոգեբարձական իրաւունքների հարց Կիւրինեան գպրոցում։ «Մուրճ» ամսագրի վերաքերմունքը դէպի Ի. Լրագրութիւն։ Բանակութիւնների նշանակութիւնը, կուսակցութիւնները։ Լրագրութիւնն պարիսի համաչխարհային ցուցահանդէսում, 334–363։

III. Քոռան և հինգ ամեայ յոբելեան։ Հակառակորդների վերաքերմունքը։ «Տարազի» յոբելեական համարը։ «Մշակ–ազա»։ Ամիսի 6–ի տօնախմբութիւնը։ Պատգամաւորութիւնները և ողջոյնները։ Լրագրատան հատոր խնամորհական ներկայացում։ Լրիւ հաւաքագրութեան հարցը։ Յունիսի 10–ին։ Ազգանպաստութեան նշանաւանան նախանձորդութեան։ «Հանգրուանի քոռ»։ 363–390։

Փ. Լուկրորդ. Վերջին երկու տարիները (1891–1892)։ – Ա. Մակար կաթողիկոսի մահը։ Կառավարական կոչ։ Հրատարակչական Ընկերութեան ցուրցը։ Տնտեսական հարցը։ Լրագրատին կնոջ ազդեցութեան մասին։ «Լիվերնա»։ 390–402։

II. «Նոյ նամակ Խիֆլիսի Լիմի ընտրողներին»։ Յունվարի 6–ի ազգայ Խիֆլիսում։ «Հնազանդութիւն մեծերին ոչին» առաջնորդողը։ Կառավարական ընտրութիւնները։ «Կինդանաւորդները»։ Մարտի 8–ի պատգամաւորական ժողովը։ Մշակականների քոչորը։ Խրիմեան Լրագրատին լիճեական պատգամաւորը։ Ընտրական պայքարները Լչմիածնում։ Մեծ ագիտացիայի վերջը։ Խօսիրաս Հասփուչի մահը։ «Լատաս», 402–445։

III. Վերջին հարցաւորութիւնները։ Լրագրատան հիմնադրութիւնը։ Վերջին չարաչար Վենկտեմբերի 19–ը։ «Մշակի» հրատարակչի վերջը։ Լիակատարութիւնը, 445–463։

IV. Մահվան աթաթ տպագրութիւնը։ Խիֆլիսի քաղաքագլխի հարց։ Լրագրատան չարաչարը։ Հոգեհարութիւններ, պատգամաւորութիւնները, պատկերը։ Հատուածները և հայ մամուլի կարծիքները։ Վենկտեմբերի 27–ի օրը։ Վանքի մայր հիմնարկութիւնը։ Խիֆլիսի փողոցների թօշիվանքի գերեզմանատունը։ Վերջին յիշատակները։ Լրագրակցութիւնը։ Վերջը Լրագրատան տոհմի ապագան։ 463–489։

Փնտագ։ Մարտ 1905, թ. 7։

— Աշխարհագրութիւն Բագու, տպ. Ս. Անտոնեանցի, 1904. 8°, 48 էջ։

— Կարմիր գրակը. (Հրատարակած «Մշակ» լրագրից)։ Բագու, տպ. ն. Ա. Երեւանցեանի, 1904. 8°, 16 էջ։

— Ա. Մնացական. Հայաստ. Աւետիս Պօղոսեանցի. Վահակ Մեսրոպեան Մատենադարան, N. 1։ Խիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 1904. 8°, VI + 336 էջ։

Բովանդակութիւն. Նկարագրութիւն, 1–8։ – Ծննդական Աւետիս (իմ հանապարհորդական յուշատետրիս), 8–23։

Առաջին մաս. Աշխատանութեան պիտոյութիւնը։ – Ա. Աբելեանի քաղաքակրթութիւնը։ Մշտագնացութեան երկիրները։ Հայերի գաղթաւորը։ Նոր հայրենիքի քաղաքական կացմակերպութիւնը։ Շրջագնացութեան ուղեգրութիւնը։ Աւետիսեան նախապատիւ Կարապետեան պատասխանը։ Երեւանի քաղաքագլխութեան յատկանիշները։ Հնդկի կարծիքը։ Աւետիսեանի անկումը և Նազոտ մարդագէտ։ Աբելեանի հանգրուանութիւնը։ Աշխատանքները։ Ուղեգրութիւն, հայրենիք։ Աբելեանի հարցի սկիզբը–թնդհարում Լրագրատի և Աշխարհի մէջ, 25–44։

Բ. Աւետիսեանի յաջորդները։ Պարապատան և Պարսկաստան։ Պարսկական մեծ պետութիւնը։ Նազատգէտ և նուազածութիւնը։ Հարկերը, արքունիքի ծախսերը։ Պարսկա–յունական պատերազմները։ Պարսկա–յունական պատերազմների իրքեն հետագայութեան և ապահանութեան մէջ, 44–52։

Գ. Հայերը ապահանութեան պիտոյութիւնը։ Պարսկական ազդեցութիւնը հայերի վրա։ Աղտաքաղի մի քնարէ մոլորութիւնը։ Կրօնական ազդեցութիւնը։ Հիւքանդը Մարկոծեցիս արշաւանքը։ Հնդկանութիւնը աշխատանք է պատասխանվել Ախայեան Հրիտասարդի կարծիքը։ Հիւքանդի յանքերը։ Հայերի վերաքերմունքը դէպի հնդկանութիւնը։ Հրեաները գիմոդութիւնն է անում Աբելեանին, հայերին, 52–62։

Պարսիներն և հայերը։ Տիգրան Մեծը իրքեն ապահանական քանապետութեան նկարագրութիւնը։ Թ. Մամիկոնի նկարագրութիւնները։ Հայաստանը՝ կուսակալութեան։ Հոսմի և Պարսկաստանի մէջ։ Տակիտոսի վկայութիւնը հայերի մասին։ Նրա գործի կեանքը, 62–73։

Երկրորդ մաս. Յետադրոմս։ – Ա. Քրիստոնէութեան երկու իրքեն հասարակական կրօն։ Ընկերական դրութեան չանքերը և յաջողի կատարած գերը այդ գործերի մէջ։ Քրիստոնէութեան հարած վճռի դատաստան է սերտպահող։ Ընկերական չարժումները, 75–80։

Բ. Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում։ Նա ժողովրդական չարժում չէր։ Նրա տարածի տրամադրով և գործերով։ Հնդանութեան դիմադրութիւնը։ Նա չի ջնջվեց բոլորովին։ Հնդանութեան կռատակումները և Պարսկաստան։ Հայոց ժողովրդը տգէտ էր։ Իրիգոր Լուսաւորչի դիմադրութիւնները և ձնոք առած միջոցները։ Հնդանութեան քրիստոնէութեան գործունէութեան։ Նրա եկեղեցական–ազգային դրութիւնը։ Հայոց Լուսաւորչի տոհմը իրքեն խոշոր հողատէր ազնուականութեան։ Հիմնական չանքեր և պատասխանութիւններ։ Պատի և ազգակցութիւն։ Ընկերների ու պետութիւնը չի միայն իրար հետ Հայ աստղանիշի հնագոյն, ժամանակաւոր Նոր ակնդիտ գէմ։ Տիրանի անդնդութիւնները։ Քաղաքական պատճառ։ Շապուհ երկրորդ, հալածանք քրիստոնեան քրիստոնէութեան գէմ։ Աբիհանեան կռիւ–

պիկուական տոհմի իրեն հակադրելին Լատա-
տուլի յառնաւոր տոհմի դէմ։ Ինչ պատճառներով քա-
ղաքային կատակցելին էլ, հետաքրքիր ուշադրու-
թիւն պատկանական կռուանները կը խա-
րացնելի, 92–109։

Ի. Վաճառականք ժամանակ յունական քրիստո-
նէութեան համար։ Կը նկատէ Մեծ Ընտանեկութե-
լին չդնան. ապագին իւն ջանքեր։ Հաստատուն
վանական միաբանութեան Հարեւգործական դասու-
նը նպաստի հզոր ազդեցութեան։ Ինչ էր Արշակ
երկրորդ։ Հարեւգործութեան հիմունքի մեծ նշանակ
յունական ազդեցութեան դէմ. Մեհրու-
ժան և պատկանական կռուակցութեան ազդեցութեան
նեբր։ Կը նպաստի վերաքերութեան դէմ Արշակ հա-
պատրը։ Պատ. նրա զգոյշ քաղաքականութեան։
Փոխհարաբերութեան Կը նպաստի դէմ։ Կը նպաստի հա-
նատրման տատանքին։ Ընկերական անձնասիրութեան։
Կը նպաստի մեր ցոյց և տալիս որ քրիստոնէութեան
արհեստական էր։ Մեծատուր էր ժողովուրդը, 103–
130։

Ի. Պատր յունական կռուակցութեան գոն և գա-
նատում։ Ընկեր ազդեցութեանների հոր ատատ-
կանատր է։ Հայաստանի բաժանումը յոյների և
պարսիկների ձէջ։ Խիզանդականութեան և քրիստո-
նէութեան։ Հայաստանի երկու քաժինների. տրտկ
էր լաւ։ Պարսիկների միջոցներ հայերի յունական
քրիստոնէութեան դէմ — Ջորրորդ դարի յուսա-
հատական վերջը։ Ինչ էր ապատնատ հզնաժառ-
ջգացվատ է մեծ անդրաժեչտութեան, 130–143։

Չորրորդ մաս. Ատորիչը — Ա. Կորին վարդա-
պետ։ Կը նպաստ կենդանագրութեան արժէքը։ Հա-
րատատ տեղեկութեանները չունենք Միտրպ ձէջ Մաշ-
տոց, 145–150։

Բ. Հերքոնի դիատադրիչը։ Արշակ կաղմոդիկոս։
Միտրպի հզնատրական կնդքը։ Միքիթարեական
գործունէութեան։ Խոդմեան պատատում։ Հնդմատա
հայերի պահպանութեան։ Հոնոմեան հանճարեղ
միտք է ծնդնատ, 150–160։

Ի. Խրերի և պրոպատնութեան համար հոգեւոր
նպատատոգ ժամանակ։ Վատմշապատր Հայաստա-
նում, Յայկեցոտ ատաչինը պարսկատատնում։ Հրա-
նատ են հայկական տատեր։ Փամիլիի տատերը, տ-
ատչինի դպրոցներր, անաչդոգութեան։ Միտրպի հա-
նատպատնորդութեան Միչնագեցը։ Հայկական տա-
տերի գիտատ։ Ինչ էր այդ գիտատ Հնդերի համար և
ինչ պիտի լնդի մեզ համար։ Հպրատքների ատատչին
գիտատ։ Հզգերը միմեանցից փոխ ատան տատերը։
Հրերտ կարծիք հայկական ազգատքների մատնին։ Ինչն
էր գժատարը Միտրպի համար։ Հատրպ տատրպատ-
ծուն, 160–178։

Ի. Հանգէս վարչատպատում։ Ընդհանուրին
էր պատկանում նոր գիտատ։ Խոդմեան կոնդր
Միտրպի տատերի համար։ Խպրոցական մեծ չար-
ժուն։ Հրերի քոլոր տատրերը ատաչ են քաղմում
Հատատրութեան գործիք։ Հնգին ժողովրդի դատ-
լիները։ Միտրպ իրրեւ դպրոցներ կատավարող։
Հոգատր յունական Հայաստանի համար։ Միտրպը
Ա. Պարսից, 178–193։

Հ. Փրկականութեան պահանջը։ Ա տմ աշակերտ-
ներ։ Հատրիք և Հրհատեան աշխարհ։ Հատչին հոգ
ատատղների և արատատհմանեան կրմատիների։ Ան-
դրանիկ և կրատատ աշակերտներ։ Ա էր և ինչ էին
Նրանք տատրատում Ա հրատագործ և գրական աշխա-
տատիքներ։ Արշակի և Միտրպի մշտական յնդունե-
ինքնատրչի գրականութեան։ Դա զուտ կրեդնական
և Հրկնգնդատ Հշանակատութեան ու ազդեցութեան,
193–209։

Ջ. Արշակ–Միտրպական գործունէութեան նկարչ-
նականութեան յայմանական էր։ Հրհրականատութեան
վերաքերութիւնք. Պարքատատանի առատչին փորձը
հայոց հատատրութիւնը վերջացնելու մատին։ Յոգ-
կերտի տրդին Հայաստանում Վատատ իմատրութ-
և փոփոխութեան պարսկական քաղաքականութեան
մէջ։ Միհրներսէհ։ Կրատ ծրագիրը Հայաստանի մա-
տին։ Պարսկական կռուակցութեան և Հրատչիր իմա-
պատրը։ Ա. Հատկի ատատրդեան ջանքերը։ Միտրա-
տատութեանները և դատատատնական կատակերգու-
թեան պատկերի արշատներում ներատատրութեան վերա-
ջատած, ա. Հատկը կամոդիկատութեանը գրկված։
Հպէսի դէմ դատը և հրատհրվատ կրմական և
պրական չատատրը։ Հատկի և Միտրպի չանքերը։
Հշրատ անձնական գործակիցները։ Ա. Հատկի մահը։
Ա. Միտրպը վարհատնվատ է վէմ ատեկ յնտեր —
Ա. Միտրպի կեանքը ատքաղչատքատ չէ ներկայա-
գրված։ Նա էլ մարդ էր։ Հշրատ փատատներ։ Ներ-
նատութեան իրրեւ քրիստոնէական կրօնի պաշտպան։
վատատական տպին, 209–232։

Չորրորդ մաս. Հետատնքները — Ա. Հատկ–
Միտրպական գործունէութեան չատատնակութեան
Հատկիտ երկրորդ և Միհրներսէհի կառավարու-
թիւնը։ Քրիստոնէութեան չնչերը ծրագիրը։ Հայերի
պատական հատատարութեան, 235–241։

Բ. Միհրներսէհի տատչարկութեան։ Արշակ Միհ-
րսեհան դպրոցները Հրատչատի ժողովում։ Միհ-
ժողական պատատական։ Հայերը ինքնաքրքրքատ
հրաժարվում են ատրկատնութեանից։ Ինքնագոհու-
թեան պատրատատնական։ Հշրերը ժեծ ար-
կածի մէջ։ Խրատեան գնատատութեան, 241–247։

Ի. Մագդեզականութեան իրրեւ պարսիկների
ժխակ մտատոր հատատութեան։ Հայ կրօնի նախնա-
կան ձեւը։ Ընատչատութեան։ Ջրատգատի վերատա-
րութեան։ Հատատածութեան, պատչատութիւնք։
Հատրչական և ատատչադիտական սկզբունքները։ Նոյն
ոլքան էր կրօնը քարքարոգների մատրատնե-
նեբր։ Հրօնական անհատմբերութեան։ Հկզնական
մաքրութեան չնվելը։ Հին ատատածներ, նորա-
մատ պատչատութիւններ։ Հատատնականների վերատա-
րած մագդեզականութեան։ Հողեւորականների յու-
ծր։ Հրօնր ժեծ փոխված։ Մանրի փորձը, քա-
րատական յայմանակր, 247–280։

Ի. Հատրգ էին հայերը ընդունել մագդեզակա-
նութեան։ Հշնիկ կորպատ « Հշգ Հրատգ »
իրրեւ ժամանակի ատատատութեան յուատքան։
Քրիստոնէութեան ուխիքը։ Հին աչխարհը կրօն և
որութեան։ Փիլիսոփայական սահմանումներ։ Քրիստո-
նէութեան յատմատրում է հին գիտատեան։ Հէք-
սանդրիայի դպրոցը։ Հշխդիցյոտ ընդունածը։ ատան-
դութեան և հնդիրնատութեան։ Քրիստոնէութեան իր-
րեւ նոր ազգերի ուսուցիչ։ « Հշգ Հրատգ »-ի
հանգատանքները։ Քրիստոնեայ գրող և պիտութեան։
Հշնիկի քննադատական կատրդութեան։ Մագդ հա-
կատնութեան հնդրատը։ Փիտական փորձ։ Հշնիկր
միակ երեւոյթը չէ հնդատրող գրատ։ Ընդհատ
պարսիկների հետ անհատատափի էր, 280–275։

Հ. Հատրկագրատքի մնդոցները։ Միհրներսէհի գոր-
ծում է պարսկական կռուակցութեան մնդոցով։ Ա-
րատցատ, քրիստոնէութեան պատճառատրչ Ցնդված։
Հատկ–Միտրպական գրպատիները գրքի մարդիկ չէին
միայն պատրատատ։ Գործի մարդիկ։ Վ հատդ
հրկդ։ Խիմագրութեան։ Հատատածպետական կատա-
վարութեան։ Հպրատատրական կապակցութեան։
Իրդին նոր դէմ, հզրագրր հզրոր դէմ։ Ժամանակի
հոգեբանութեան։ Հրատգող նահատքարքների վերա-
դարձը։ Հնտրնկում։ Ընդրին ոլատհրագրի։ Վա-
ատկի դերը։ Ինա պարսկական կռուակցութեան քեր-
րոշ նկրկատցատչին էր։ Վատկին արդարացնող
հանգամանքներ։ Հանգամանքներ, որոնց չէ կարելի
ոչ մի կերպ արդարացնել։ Վատկի գործերր և
ատատատրական անձնատութեանները։ Ժամանակատր
մեծ ատրների պատրհի քաղաքականութեան մէջ։ Ցոյ-
սանք Հրմատքի օգնութեան վրա։ Իրատկանութիւնք
այդ յոյսերի դէմ։ Միհրներսէհի և Վատկի ջան-

քերը և տիրապետների կուսակցությունը։ Վերջապես նշանակելի փափագ։ Պատերազմին անխուսափելի է։ Նրա քաղաքական նշանակությունը։ Նրա բարոյական—կուլտուրական նշանակությունը, 275—310։

Չ. Պատերազմով կոզմերը Ասիայի դաշտում։ Հայերի ներկայությունը։ 451 թ. յունիսի 2-ի օրվա խորհուրդը։ Ներկիրը պատերազմից հետո։ Ազատությունը, հանգամանքներ։ Պարսկական կուսակցությունը կատաբել յաղթանակը։ Մյուս տարրները։ Վասակ իշխանը և դատավճռի իրագործված։ Պետրոսի վերջին իրքեն բարոյական անկման ապացույց։ Կայծեր ազատության տակ։ Հայ կանանց կատարած դերը։ Վահան—Մամիկոնյան դարձյալներ չեն մնում։ Հանգիստ և անհանգիստ։ Պարսկահայաստան։ Զոսիկ սիրին։ Ներքին ապատամբական չարժումը։ Վասակ Մամիկոնյան։ Նրա կազմակերպած պատերազմական գործողությունները։ Նրա աշխատությունը։ Այդ աշխատության պատճառները։ Պարսկահայաստանը նոր դրության մեջ։ Վասպուրական փոխում է պարսկական քաղաքականության։ Դատաստանի դաշնագրությունը։ Ներքին պայմանները։ — Հինգերորդ դարի չարժման ընդհանուր պատկերը։ Յունականության նշանակությունը այդ չարժման մեջ։ Յնասոցալ դեպքերը։ Ինչքատուր յունականության կրկնությունն է։ Ինչ դիտողի դարի հնդհանրական իմաստով դարերի համար։ Վերնավարտով է նա, ներքին ոյժ է։ Յունական գիտությունը հայտնվեցավ միակ պաշտպանն նրա ժամանակների լուսավորության և Մատրոսի գործը, 310—334։ — Թարգմանության, 335։

Հմմտ. Բազմավեպ 1904, թթ. 9, «Տիրայր վարդապետ» (Հ. Ա. Ալիշան)։

— Ռուսահայոց դրությունը սկզբից մինչև մեր օրերը. Հանրաստեղծության. — Թատերգության. — Վիպագրության։ Վենետիկ Ս. Ղազար, 1904. 8°, փգ + 413 էջ։

«Մի քանի խոսք» որ կ՚լսէ։ «Այս աշխատությունը գրելու միտքը ինքնաբերաբար չէ ծնվել իմ մեջ։ — ասում է հեղ. գարի ստանաձևերի գրականության հետ հանդես գալս ապացուցի նրանում էր, որ պետք մտնել իմ «Հայկական Տպագրության» աշխատության շարունակ կամ հիմնադրող հատորի մեջ։ Այդ գործի դեմ երբոր հատորի մասին էի ես մտածում 1902 թվի վերջերում, երբ ատացայ «Նավամատույցի» խմբագիր Հ. Ա. Ալիշանից առաջարկություն գրել 1903—ի «Փեղունիի» համար մի մեծ յոդուած, որի մեջ ամփոփված լինէր ստատեսյող գրականության թերդհանուր պատկերը։

«Ընդունելով այդ առաջարկությունը, քանդ առելի յայն ծրագրով։ Հ. Ալիշանյան ամենայն ստեղծությունների համակիրությունից իմ առաջարկած ծրագրին, և ահա աշխատությունս, «Փեղունիի» և «Նավամատույցի» մեջ մաս-մաս տպվելուց յետոյ, բերս է տեսնում առանձին գրքով։

«Ինչ էլ առելու լինեն այս գրքի մասին, կարծեմ ոչ ոք չի պիտի կասկածանաց ոտնակոչ որ ես առաջին փորձն է մեր գրականության մեջ, մի փորձ, որ գալիս է նրանից, գոնե ընդգծելու մի անհետաձգելի անհրաժեշտություն — գրականության պատմության գոնե գեղարուեստական կողմի անհրաժեշտությունը։

«Իմ գրքին վերաբերված այս դերը — հետևյալների դերը — հաճախ ստիպում է ինձ մի քանի խոսքով բացատրել իմ ընթերցողին մի քանի հանգամանքներ։

«Ալարտրոք պատրաստված չը լինելով մի այսպիսի աշխատության համար, ես միայն Հ. Ալիշանի առաջարկությունն առանալուց յետոյ սկսեցի նրանից հետաքրքրել, գաղտնիաբերել։ Ինձանից առաջ ոչ ոք չէր աշխատել մանրամասն ուսումնասիրությունների գոնե մասամբ ընդհանրական տեսություն գրելու գործը։ Ես գրեցի իմ ոյժերի վրա, գրեցի և անձամբ կատարելի և լրացնելի բոլոր աշխատանքները։

«Անհրաժեշտ էր ինձ համար կանոն դնել ինձ՝ ոչինչ չը գրել յիշատակների վրա հիմնված, այսինքն առաջ չը բերել այն տպագրությունները, որ իրրև ընթերցվող տարիների ընթացքում առաջ եկած կամ այն գրքի ընթերցողներից ինձ հետ կապ գրքերը, ինչպես տպագրության տակ ամփոփել իմ լուսաբանությունները, դիտողությունները, — ահա իմ ամբողջ գրագրությունը։ Տ. Ալիշանին հանգցրել եմ մինչև 1903 թվականը։ այնուհետև լույս տեսած հետևությունները մասին չեմ կարողացել իմանալ։

«Կարող են, ի հարկե, վիճել իմ հայեցքների դեմ, գտնել նրանց ճիշտ, նույն իսկ սխալ։ Բայց այդ հանգամանքը չէ կարող ազդել իմ ներկայ աշխատությունը։ Գիտնականությունը միշտ և ամեն տեղ անհատական, անձնական բնույթ ունի, քանի որ գիտնական իր կարծիքների, իր անձնական տպավորությունների վրա է գլխավորապես հիմնվում։ Գիտի գիտնական, այնքան կարծիքներ, — այսպես կարելի է ասել։ Իր գործ, իմ կարծիքով, հենց այն յատկությունն է, որ կանխորոշել անկախությունն է ապահովում գիտնականության համար, այն անկախությունը, առանց որի հնարավոր չէ ոչ մի գիտական մարդկանց մեջ...

«Գիտ է աշխատությունը լույս տեսնում առանձին հատորով, քայց կարող եմ ասել որ նա արդեն մկրտված է մի քանիների կողմից։ Գրքը նա մասնավոր տպվում էր «Նավամատույցի» մեջ, ֆիֆֆերի երկու պարբերական հրատարակությունների մի քանի խիստ յոդուածներ, որոնց մեջ, ասկայն, չը գտայ փաստեր, մարդավարչի բանական։ Այդ ոչ չէր նեղացնում իմ ասածները։ միայն հայտնում էին ինձ և հայտնում էին այնպես անձամբ, որ փոգոյն անգամ կարող էր կարմրել։ Հայտնությունները ես միայն արհամարհել կարող եմ։ Բայց չատ բնական եմ համարում այնպիսի տրտունջ այն, որ վերնատուն քարձրացրած էր գլխավորապես մի երկու, այժմ կենդանի հեղինակների չորրյը և ունէր այն բովանդակությունը որ ես այդ հեղինակներին անպայման չեմ փաստաբանել։

«Կրճէ քարեխղճության նույն լինել իմ հակառակորդների մեջ, որոնք հիշատ կարող էր լինել նկատել որ ես անպայման փաստաբանող չեմ եղել ոչ մի հայ հեղինակի վերաբերմամբ։ Կրճատությունները և պակասությունները հատատար չափով ուշադրության առնել — այս է եղել իմ հիմնական կանոնը։ Ես այդ կանոնից դուրս չեմ տնացել նույն իսկ մեր գրականության սիրելիը, մեր պաթետիքները։ Վատանակ է որ մեր գրականության մեջ հնչէ անկասկած, խիստ, փաստացիր խոսքեր։ Հայտնությունները միայն զգուշությամբ կարող են արտայայտվել։

«Ես հիմ եմ իմ խիստ մտածածով գրական անհատականության, հիանդատ երևույթների վերաբերմամբ։ Ես ուս իմ իրատունքն է։ Ինձ, գեղեցիկ խոսքերը դես հիմնադրող գործում ատում էր մեր Ղազնիկ Կոլբացու բերանով. «Կրճէ գանաքժանն լուսպիտիցն ոչ յանդ խնդանա, մի լինիր վարդապետ»։

«Լավ ինչպես ուզում է, ես ուրիշ կերպ պարտականությունն չեմ հասկանում»...

Հետևողական։ Մի քանի խոսք քերթողների մասին։ — Ղազարյան. Գրական քաղաքում. — Աշխատանքն և արևելյան հայերի գրականության հետաքրքրության ժամանակը։ Պատմականներ։ Վամանակի սպին։ Ազգեցությունների հարցը։ Մեր ծրագրերը, 1-10։

Գ. Աւետեան. Մեր աշխարհիկ գրականութիւնը։ – Ա. ը ժամանակից և մեր աշխարհիկ գրականութեան։ Ինքնահաստատման պարագրեալ։ Ա. գործ և Հ. Զամէնեանի «Հայոց պատմութեան» կապակցած դէպքեր։ Ա. գործ. աշխարհիկ գրականութեան պրօբլեմ լեզուով. նոր լեզու. նոր պահանջներ, 10–15։

Գր. Երեմեան. Նահատակութիւն – Ա. Երեմեան հայ ստանդարդներ։ Գիրքով Պատկանեանի և նրա ստանդարդական երգերը։ Գօգօթեան և իր «Գրիճեանցիք», 15–20։

Ի. Խափալէ. Պատկանեան. Նրա յուշարձաններ։ Ա. տաքին ստանդարդը «Կրտսերի» մէջ։ Գործերգական երգերի հրատարակութիւնը յիսունական թուականներին. Առյաջ–Գօգօ, ստանդարդական երգերի ժողովածուներ։ Իրանք չեն նոր գրականութեան ապին։ Գամառ–Գաղի խոյս և Միքայէլ Գաբրիէլեան, 20–25։

Գ. Ներսիսեան գրականութեան յատկանիշը։ Գնարգելութիւն։ «Կրտնեսը տրտնեսի համար»։ Նրա չէր կարող գոնացիկ ժամանակի մարդկանց։ Հասարակական գոյագիծ ամէն տեղ։ Ներսէս գրականութիւնը 50–ական թուականներին։ Զէրնիէվսկի գիտցաբանական մտածին։ Ին չ անձնասիրական։ Գրականութիւնը փոքր ազգերի մէջ, 25–32։

Գ. Խափալէ. Պատկանեանին ստանդարդեան ժամանակակիցները։ «Մայր Արարատի»։ Ին չեզոքներ են հնչում միայն ստանդարդների մէջ։ Լայն ժողովրդական թուականներ։ Պատճառները. ժամանակակից հարցեր և լեզու։ «Ի վ հայր»։ Ոճարարական երգեցողութեան։ Ծայրով հնարաւորութիւններ։ «Գնէ, քնէ, իմ հայրենիք»։ «Կոն–Արաս»։ «Գոյ ոչ արդար Մամիկոնեան մահ»։ Ին չ «Հիմ էլ լանք»։ Ա. երգեցողութեան, հոգեզմայլ քերդած հոգու մտորումով, 32–42։

Ն. Մկրտչէ Գալընդեան։ Հասարակական գործունեութեան երգիչ։ «Մանկութեան Օրեր»։ «Հայ մարդու հայրենիքը», «Հոգեհայ Հրեղէն»։ Ոգին երգեցողութեան։ «Մեր Հայրենիք»։ «Ակօս Հասարածին»։ «Հիմնադիրքը» միտք բանաստեղծ – ազգասիրութիւն։ Անհատնում, Հնդոց Հարթութիւնը, Յուսահատութեան, Յակոբ Մելիք–Յակոբեան, Թեոդէն, Մանուկ Ազգեմեան, 42–47։

Զ. Ալշուան Շահապիզեան։ Հայկական տասնաոտանիներ։ «Նոր քաղաքացի և ազգ սրբէ»։ Հանրահռչակ–քաղաքացի։ «Հողի վիլլոյ»։ Երգի վիպասանութեան նշանակութիւնը։ «Հիմնադիրքի» կոչեր։ Ա. Երգին տարիներ, 47–53։

Ն. Հանրահռչակ երգերը Թէոդոսիայում. Խորէն վարդապետ Գաբրիէլեան։ Գրաւ «Յանգարան»։ Հարցրիւ վարդապետ Հովհաննէս։ Խիճիճ. հոգ տատանումներ։ Ռաֆֆիի «Փոնջ», առանձին հատոր։ Հարցրիւ Պատկանեան։ Հնչակեանի ձեռագրած հատորներ։ 1876 թուականը. արեւելեան հարց։ Հոմսո–Գամիդոյի «Վատ երգերը»։ Նրանց նշանակութիւնը ժամանակի համար։ Միէօն Ռաֆֆիեանի «Ես էլ իմ Ասր»։ «Տէրիկ յիշատակ»։ Ներգման չլինան։ Պատկական տասնաոտանիներ։ Վարդան Հայկեան։ Հիմնական երգեցողութեան երգերով հնչ։ Գաղափարական – հրապարակախոսական քանաստեղծութեան վերջը, 53–63։

Ն. Նար չլինան։ Ա երգեցողութեան ժամանակը։ Զարգական քանաստեղծութեան անկումը։ Մարքսը արտահայտ հանգարտութեան։ Ինքներգող հասարակութեան վերաբերմունքը։ Չը կայ ազգային կեանքը։ Տարբեր հանգարտներ կեանքի և գրականութեան համար։ Հզդեցութիւն։ Նշանակ, վշտի երգ։ Ցամաքանիւ Ցամաքնախեան։ Լեռնից։ Հնչգանդը Գրատարեան։ Լեռն Պատնէշեան։ Ցամաքնէս Գեոդեանեան։ Արշալոյս Ազիկեան։ Գրատ Զարթը։ Նազարոս Հայկեան։ ժողովրդական երգեր։ Հետք Խանդակեան։ Ա. անան Մերուքեան։ Ցարդ երգեցողութեան։ Ազգակցութիւն, 63–98։

Գ. Երեմեան. Գեղարուեստագրութիւն։ – Ա. Գեղարուեստ հոգեբանի մէջ։ Ազգասիրական գեղարուեստագրութիւնը։ Գ. գործ. 1836–ի ներսիսեանական Գէորգեանցիները։ Ն. Պետրոսեանի «Գեղարուեստ Գեղ», 98–102։

Ի. Պատմական պիեսներ։ Գրանց յատկանիշները։ Կնոջ դերի մասին։ Գեղարուեստական գրագրութիւնը, 102–106։

Գ. Գեղարուեստ ստանդարդների մէջ։ Մտերմական հայ ստանդարդներ։ Ազգասիրական գեղարուեստ։ Գրերակայութիւնը գեղեցիկ գրականութեան մէջ։ Ազգային կեանքի ստեղծագործական իրերն։ Գ. ստանդարդական նեղ. գրականն և մնայ։ Մերազգ Պատկանեան. ստեղծագործութիւնների բնոյթ։ «Ալարդան Մամիկոնեան»։ Կարերնեանի «Շուշանիկ»։ «Ստեղծիկ» Երեմեանի։ «Հոգեպ–Վազգ» գործերնեան։ Նմ. Մ. Տէր–Գեղեանի, 106–119։

Ի. Գաբրիէլ Ստեղծագործութիւն։ «Գիշերվան ստորը խոր է»։ «Գեղեցկուհի»։ «Ոճական Պետրոսին էն կիներում»։ «Լոյն մէկ գոհ»։ «Գէազ»։ «Գեղեցած Ոչխար»։ «Ստեղծագործութիւններ», 119–141։

Ն. Ներսիսեան գեղեցկութիւններ, գեղեցկութեան բարձրացումը և գեղեցկագրական գեղեցկութիւն։ «Ստեղծ» Մտերմական։ «Ոճրագործ Ներսէսեան» գիտական։ Կարգացած ընթերցողին պիեսներ։ «Լեռնապատ Մտերմականներ», «Հեղինակաւոր Հզդեր», «Հոգեան Հեղեցի», «Վ ստեղծագործի Հեղինակ» Շեղբեանցգեանի «Հրեղեանի», «Հզդեիկ», «Հոգէ ը Հրեղեանք»։ «Գեղեցիր Հզդեանդ Ներսիսեան» Հեղինակ Մեղեանի, 141–154։

Զ. Գեղեցական գեղարուեստագրութիւն։ Շեղբեցական գեղեցի «Հոգի քեզ և Գիքի»։ «Հզդեան» Պոեզիանդի։ «Հեր կամ Ասի» Գ. Ներսիսեանի։ «Գեղեցագործ–Գեղեցա» Վազգեղեանցգեան։ Գեղեցագործութեան Հզդեանութիւն։ «Հոգեի–Հզդեի» Մեղեանի։ «200000» Գեղեցական։ Հեղին Տէր–Գեղեցեան։ Նրա վոդվիլները։ «Գեղեցական Հեղ»։ «Ներսիսեցութեան Գիքեցի տող»։ «Հզդեցութիւն Հեղ»։ «Հզդեցի քարին կոպ» Հեղինակ։ Հեղ քաղաքը Հզդեանի վոդվիլները։ Հզդեցական գեղեցին, 154–166։

Գր. Զարգարդ. Ա. Գեղեցագործութիւն. Առաջին շրջան. – Ա. Մկրտչէ Գալընդեան. «Մերին Գեղեցք, մերին Գեղ»։ Գեղեցական Հզդեանի։ «Ա Հզդեք Հեղեցական»։ «Ոճական»։ «Ա Հզդեք Հեղեցական» Գեղ Հեղեցի։ «Ա Հեղեցական Հզդեանդ» Գեղեցական։ Հեղեցական Գեղեցի։ «Ա Հզդեք Հեղեցական» Գեղեցական։ «Ա Հզդեք Հեղեցական» Գեղեցական։ «Ա Հզդեք Հեղեցական» Գեղեցական

Զ. Փրիգոյ Ակթյունի. «Անահիտ և Աստղիկ», «Լամբրոնա», 256–261.

Ն. Նրիսնց. «Լերկունք թ. դարու». «Խորհուրդ Հաւատոյ». «Հէզոդորա Ինտոնի». Պատմական վէպք. 261–278.

Երկրորդ չրջան. – Ա. Դուր սեյուն վիպագրողների մէջ. Մուրացան. «Հայ բողոքականի ինսաներ». «Տէր Աղբրաս». «Պահնևրի բողոքը», 278–284.

Բ. Շիրվանզադէ. «Փորձակատարի Յիշատակարանից». «Հոտառ». «Ակռաներին». «Գողը Յոյսանց». «Լիզա». «Ակռէն Փիմաքահան». «Կրակ». «Յաւազգուրը». «Միլտանիա». «Քաոս», 284–326.

Ի. Շահրամեան Խնդրագիր Հայաստանի ըստ սուրբգրութեան համար. Վ. Լիմանեան. Փափագներ. Պատկերներ «Լինէլէին», «Կատակ», «Ձգնաւոր Լեզո», «Լալօ», «Փինիզոթքի Ազգիկը», «Խէլան», «Կայծակ», «Հոգի Ազան», «Շահնա», «Արքար Թաշտանան», «Խալ Աբաս». «Ակնյազը». «Լամնա». Իրական քաղաքականութիւն. Աստղեանան. «Խնձ Կարապետ». «Ակռատ». Պատկերներ, 326–342.

Ի. Կիթ–Վ. Խզագրողներ. Տիկին Մ. Խատիսեան. «Հոգինէ». «Դուր հանապարհի վրա». «Փեսայ որոնողներ». «Խոքանա Կին», 342–359.

Ե. Հոգեվարքաբերական ողբութիւն. Ալէքսանդր Ակրատեան. «Լերկու Խոսք», «Հիւսական խնդիրներ», «Հիմնարկութիւն գաւառական ուսումնարանի». Ուսուց Վէրդ Հարիւրդարեան. «Մերկա ի Աննա», «Ակազգ տարին կատարի», «Զօրանն ու Նշանաձր». Յ. տարկաւագ Հոգուլեանի «Մոռացված Աշխարհ», «Հիւսի Աչերին». Սահփան Տէր–Ալեքսեան. Ն. Մամիկոնեանի «Հազարերդ մէկը». Ս. Մելիք–Շահնազարեանի «Հայ գիպուհու սեռ օրը». Ամանդալի «Փորձիկ Ակաղ». Դուսմալեանի «Կնանքի գծեր». Լ. Մանուէլեանի «Զալաբինների արշաւանքը», 359–368.

Զ. Խոսակցակցութեան հարցեր. «Բնութիւններ» Ի. Զաքարեան. Դուր–Լոռս. «Անան Սարոյեան», «Տանտիկնոջս Աղջիկը». Շանթ. «Լերակ Օրեր». «Խուսանդիներ». «Կարթ». «Վերջին». Լ. Մանուէլեանի «Խորտակված կնանք». Շահրիարի «Ջհուա–Քուչան», 368–387.

Ե. 1894–1896 թուականներ. Ակռաքա Հնարտնան. «Զուլումի» հրգիչ. Լուկասեվներ մեր գրականութեան մէջ. Հնարտնեանի պատկերներ. «Ֆալաք–Վ. արդունի». «Բաշօ», «Խաւարե՛ք լուսին», «Խաւարտը կատին», «Կարթ», «Մայրիր», «Ինչքա», «Ակռ Օրեր». «Մրրկի Աստղեր». Ակոքնայ կնանքի նկարագրութիւններ. Ընդհանգութիւն, 387–413.

Գիտող. Լ. տարեգ 1904, թ. 1, էջ 209 (Մատնի տեղեկութիւն). – Շիրակ 1905, թ. 8.

— * Երի Մարկոսը. (պատմուածք). Հանդիսի գրականական և պատմական 1889, Գիրք Բ. էջ 20–41.

Իր գործածները. Անմեղութեան մէջ «Ինտեանայ» և Ի. Ա. Գ. ծածկանուններով հետաքրքրական գործածներն ունի. «Հայ գիւղացի», առանձին տպ. տպուած, տես վերը. – «Ինագատուն արձագանք, Դամակ Ա. ծ 1886, թ. 43. – «Ընդ հրն», թ. 50–51. – «Հայը և որդի», (պատկերք 1877–78–ի պատեհարգմից) 1886, Բ տարի, թ. 2–9. – «Հայի վրէժ», (պատմական տեսութիւն), նոյնը հետաքրքրական համակրուղ հայ գրողներին» 1887, թ. 79–86. – Ակրեքի մէջ Հրատարակ և կամ Լեռ տարագրութեամբ ունի. «Իմ հարեւանները» 1886, թ. 2. – «Գարնանամուտ», թ. 3. «Գարնան մեծ ծաներ, (մանկական գիրգութիւններ)», թ. 4. – «Աչքիքսել», թ. 8–9. – «Անտակ որդին» 1888, թ. 4. – «Մայիսի խոսք», թ. 5–6. – «Տանտեսք» 1889, թ. 11. – «Ընկերդհէմի մասուր», 1894, թ. 1. – Ալեքսանդրի մէջ. «Մի քանի հնութիւններ» 1885, թ. 9. – 1886 տարուան մէջ նա գործածները ունի, բայց այդ տարին կը պակսի մեր պրատան մէջ. – Մուրճի մէջ. «Ընդ օր», (Հանդարտութիւն), 1889, թ. 1, 2. – «Գատանական քրոնիկ. Մեր կեանքից», 1890, թ. 1, 2, 3, 7. – «Փիլիպ Մարկիկ», 1901, թ. 1, 2, 3, 4, 6, 10). – «Վրաստանի մեռագոտի (հետաքրքրական տիպեր (Հարիւրամեակի առիթով)», թ. 2. – «Գրականական կռուանեներ. – Մամիկոնա Մամուրեան. – Տիկին Արքունի Տիւսաք. – Ն. Գաբրիելին Վ. Գաբրիելեան. – Ամենքան Ազան». թ. 4, 6, 7, 11, 12. – «Ազգ ազգասիրը», 1902, թ. 7. – «Ընկերքի հարցերից», 1905, թ. 10. – Մշակի մէջ. «Դամակ Շաբաթ», 1883, թ. 26, 32, 46. 1884, թ. 5, 37. 1887, թ. 130, 135. 1892, թ. 68, 87. – «Գիտութիւն Շաբաթ», 1891, թ. 87. – «Շաբաթ գիտութիւններից», 1892, թ. 22. – «Խոքիան Շաբաթ», 1892, թ. 70, 73, 75, 83. – «Դամակ իմքագրութիւնից», 1892, թ. 122. 1892, թ. 47. 1894, թ. 21. 1896, թ. 29. 1897, թ. 7. 1898, թ. 108, 138. 1899, թ. 96, 109. 1900, թ. 137. 1901, թ. 181, 197, 231. 1902, թ. 16, 110. – 1903, թ. 38, 97, 119, 225. – 1904, թ. 102, 289. — 1905, թ. 152. — «Դկատարութիւններ», 1884, թ. 30. 1892, թ. 10–11, 15, 33. – «Մատենագրութիւն», 1896, թ. 30, 42. 1897, թ. 84. 1895, թ. 137, 138. 1895, թ. 142, 144, 150. 1896, թ. 4, 11, 17, 23, 24, 26, 30–32. 1896, թ. 36, 38, 51, 52, 54, 57, 60, 72, 88–90, 96, 104, 113. 1897, թ. 13, 27, 45, 62, 65, 140. 1898, թ. 72, 77, 109, 110, 118. 1899, թ. 76, 94, 138. 1900, թ. 139. 1902, թ. 95, 125. 1904, թ. 7. – «Դոր հրատարակութիւններ ի Թիֆլիս», 1901, թ. 72, 84, 111. — «Հայկական Դոր Մատենագրութիւն», 1904, թ. 64. – «Ակրեքաբեր Հայկական Դոր Մատենագրութիւն», թ. 214. – «Կիրակնօրեայ պրոյց», 1901, թ. 8, 14, 20, 26, 37, 43, 49, 67, 80, 86, 97, 102, 107, 112, 118, 124, 130, 136, 148, 153, 165, 171, 177, 182, 194, 205, 216, 222, 228, 234, 240, 246, 252, 257, 262, 268, 273, 279, 285, 291. 1902, թ. 13, 19, 25, 31, 36, 41, 47, 53, 59, 65, 83, 89, 95, 101, 106, 116, 122, 128, 134, 140, 146, 152, 158, 163, 169, 175, 181, 186, 192, 198, 204, 209, 215, 221, 227, 233, 244, 245, 255, 260, 266, 271, 277, 283, 289. 1903, թ. 2, 6, 12, 18, 24, 34, 46, 58, 69, 74, 77, 83, 88, 94, 104, 110, 116, 120, 134, 139. – «Ընկերդոցի օրագիրը» 1905, թ. 46–51, 53–4, 63–4, 68, 72, 78, 80–82, 85, 88, 100, 119–121, 125–128, 130, 133, 187, 197, 199, 202, 206, 210, 212, 213, 218, 221, 224, 226. — «Կրիմեական մեր մասնի մէջ 1888, թ. 119. – «Ակրեքը ամենագրի առիթով» 1884, թ. 46–48. – «Ինագատութեան քուրմ», թ. 65. – «Ակրոգներ» 1886, թ. 13. – թ. 67–68, «Հայ կիներ Վ. արաքագրում». – թ. 77–80, «Բարակ մանող». – թ. 112, «Ցուրնի առեւտուր». – թ. 74–75, «Վ. արաքագրի քնարը». – թ. 92–94, «Շատերից մէկը. սեւից վեր էլ ինչ սպիտակ». – թ. 107, «Փիլիպական կեանքից». – թ. 117–121, «Պանգութ». – 1888, թ. 55–56, «Դամանկներ ընկերիս». – թ. 74, «Շահրուլայ. իմ քիչատակարանից». – թ. 88, «Ակն ընդ ական». – թ. 120, «Դամանկ Փորձանքից». – թ. 147, «Մի նոր հաքատութեան մեր մոգովրդական գրականութեան համար». – 1889, թ. 41, «Գիրքերի հրատարակութեան առիթով». –

եր. 105–107, «Խորատահ», – 1890, եր. 38, «Գաւառական հիւանդներ», և եր. 48–51, 62–63, – 1893, եր. 2, «Ընդհանուր պրծումներ», – եր. 19, «Մեր խղճմը», – 1894, եր. 10, «Փարիսեցիք». – եր. 13, «Մարդասիրական ընկերութիւնն ընդհանուր ժողովը», – եր. 18, «Մուսայուած օգուտ», – եր. 41, «Խաչելեալ մեծ օգուտի մասին», – եր. 85, «Լինկոլնյու պաշտպանները», – եր. 125, «Իրական հիւանդներից», և եր. 187, – 1895, եր. 41, «Իրական հիւանդներից», – եր. 139, «Աստչածէմ ուսուցմունքի հայեացքը», – 143, «Աբեսալեան գրոյց», – եր. 146, «Ակնթ կոթ», – եր. 148, «Հարցատոր է ասել», – 1896, եր. 1, «Դուր սարսուղ մտքեր», – եր. 2, «Ընկերակցութեան առաջը», – եր. 5–6, «Գրական նիւթերից», – եր. 12–13, «Չափ ու սահման չկայ», – եր. 14, «Աշխարհի լուսերը», – եր. 17, «Ազգի պահապաններ, գաւառական հիւանդներ», – եր. 20–21, «Մի չար միջոցին երգը», – եր. 27–29, «Փիլոսոփայական բարօրութիւն», – եր. 34–35, «Աշխարհս քանիրը», – 37, «Ժամանակ է հասկանալ», – եր. 38, «Փաստեր և մտքեր», – եր. 41, «Յոհաննէսբուրգի գրականութիւն», – եր. 46, «Ինչ չինէլագիանի պատկերասանդէսը», – եր. 65, «Գրաւոն տարի առաջ», – եր. 71, «Գարիբալդի», – եր. 74, «Իրական աչխարհից», եր. 73–75, «Կրեռ», – եր. 80, 82, 86, «Փաստեր և մտքեր», – եր. 93, 98, «Աշխարհս քանիրը», – եր. 124–127, «Ինչի հոդիը», – եր. 133–134, «Յանձնչիները», եր. 137–138, «Մուսայուած սկզբունքը», – եր. 144, «Լրատիր», – եր. 148, «Գրիգորը Աթթոռոնց կիչատակին», – 1897, եր. 1, «Տարեմուտի նուէր», – եր. 55, «Անկայ իօն վանքը», – եր. 66–71, «Վարժատնտեսական յօդուածներ», – եր. 84–101, «Գրգիր», – 113, «Տիրոջ կիտզոտքիները», – եր. 123, «Նահատակների բառարանները», – եր. 140–143, «Աստրիական իշտանակութիւնները», – եր. 146, «Լուսանկար», – եր. 147, «Փոլոպայքին մասիսը քեմի վրա», – 1898, եր. 1, «25 տարի», – եր. 5, 7, «Աստպե՞ղ լեզ իրականութիւն», – եր. 10, «Ո՞վ է յանդուգնը», – եր. 26, «Հերակլ Ալ-ի մահը», – եր. 78–81, «Վազգասեռ», – եր. 92, «Աբովհան», – եր. 133–134, «Գիչ էլ իրականութիւն», – եր. 165, «Նշդայրական օգնութիւն», – եր. 166–169, «Պրօֆէսոր Ալեքսեա Աթթոռնու գրական գործունէութիւնը», – եր. 174, «Կոմս Լ.Ն. Տոլստոյի հօմանասունամահար», – եր. 175, «Լաֆֆիի պիթհամանի առաջ», – 1899, եր. 1, «Լրագր», – եր. 2, «Ինունգը», – եր. 84, «Ֆ. Շոպէ հազէն», – եր. 59–68, «Իշխան Լիպա Հավհավաձէ և Հայերը», – եր. 84–89, «Հին ուրուականը», – եր. 117, «Ինչ լեզուն և լեզ ուղղութիւնը», – եր. 142, «Աւետրդ է», – եր. 161–165, «Իրական դէմքեր», – եր. 221, «Ընկերդցոյի փաստերը», – եր. 222, «Հարիւր ամեակ», – եր. 225–232, «Ընկերդցոյի փաստերը», – 1900, եր. 1, «Հրատ ձէյտ», – եր. 2, «Հայրօն», – եր. 9, «Գնահատիչ տանտամահակ», – եր. 67, «Աչդիւրն», – եր. 73–76, «Յովհաննէս Աչվազովսկի», – եր. 92, «Ընդրանական դպրոցը», – եր. 133, «Ինչ կոդդրինը», եր. 164–166, «Խոչոր մարդկացութիւններ», – եր. 219–221, «Իրական դէմքեր», – 1901, եր. 2, «Ամենամեծ Մարդասէրը Ծնունդը», – եր. 24, «Հոմակրելի ձեռնարկութիւն», – եր. 36, «Հարիւր տարի», – եր. 47, «Ազգութիւն Ձեր քանի», – եր. 53, «Յովհաննէս կամենոցու Աղոթքեան», – եր. 91, «Գէպօ», – եր. 188, «Մխիթարեանները», – եր. 212, «Հարիւրամեայ յօբելեան», – եր. 256, «Չ. Աչխատ իրերու քանաստեղծ», – եր. 276, «Իմ պատասխանը», – 1902, եր. 1, «Լրտեսամեակ», – եր. 29, «Շամախի», – եր. 39, «Գօզօլ», – եր. 44–46, 48–49, «Ազգութեան Աստուածաբանին», — եր. 81, «Քանամեայ տարեդարձ», – եր. 81, «Կարմիր գդակը», – եր. 84, 85, «Բազմեր Հայոց մարդասիրական ընկերութիւնը», – եր. 133, «Ի բարեչաչի հրատարձ», – եր. 134, Խոչ իմիրքական պատերազմից», – 1903, եր. 1, «Լրի մէկը», – եր. 29, «Մի վէմի չուրջը», – եր. 71, «Հայ Ինտելիգենցիան», – եր. 127, «Լրագրական բարեչաչտներ», – եր. 158–159, 161, 164, 167, 174, «Հանապարհից», – եր. 224, «Մեր նոր նդդապետիցը», – եր. 242, «Լրի մի գիրեցիան», – եր. 245, 246, 248, 249, «Իմ նամակներիցը», – 1904, եր. 1–5, «Մի քուռ մոմիկը», – եր. 9, «Գործնական վարդապետը», – եր. 14, «Մի լուսանկարչական մոդովածոն», – եր. 18, «Ն. Միխայլովսկի», – եր. 39, «Փոքրիկն ու մեծերը», – եր. 44–46, 56–58, «Փոքր գրականութիւններ», – եր. 56–58, «Լ.Ն. Տոլստոյի Հայերը», – եր. 59, «Պարնասեան հեծեծանքներ», – եր. 66, 68, «Քաղաքական մտքեր», – եր. 82, «Վարդենեանի փաստերից», – եր. 84, «Ազգագրական կուրերիցներ», – եր. 93, «Հրդեհներին հոգեբանութիւնից», – եր. 98, 102, 103, 104, «Մեռքր կեանքի մէջ», – եր. 109, 110, 112, 114, «Ընտանեական պիղծներ», – եր. 116–119, «Մարմի քննադատին», – եր. 130–134, «Նոր բանբերներ մեր գրականութեան մէջ», – եր. 145, «Կանանց գրականութիւնը», – եր. 189, 190, «Խրատվոտ ձեռք», – եր. 198, «Մի՞թ մի և նոյն ինքը», – եր. 206, «Ամանձնացումն փրկութիւն չէ», – եր. 211, «Մի հակագրութիւն», – եր. 225, 227, «Դարձեալ հրկու խօսք Մարմի քննադատին», – եր. 236, «Մօտիկ անցիալից», – եր. 265, 266, «Ինչում ենք պաշտպանվում», – եր. 268, «Ինչ-ու են վրդովվում», – եր. 276, «Փիլիսական հարցը», – եր. 287, «Գրական տոն», – 1905, եր. 1, «Անցած տարի», – եր. 9, 12, 13, «Հրեխատես հայ մատուցը», – եր. 40, 41, «Իրատուն ունին», – եր. 42, «Լաւ մարդու չիչատակին», – եր. 44, «Փոքրիկին չը մոռանանք», – եր. 146–149, 151, 154, 155, 159, 162, «Տան օր ատիրանիստում», – եր. 184, «Հայոց հարցը Իռատատատում», – եր. 200, «Մի անկին Պարատգրի լիտատատատում», Դարձեալ 1898–1906 թթ. ականներու «Մասուր» բաժինը։

Մուրճի մէջ Լ. Էօթվէշ դէմ գրուած յօդուածներն են՝ 1897, եր. 2–3, էջ 374 (Լուսնկին), Գարձեալ անդ էջ 518, և 1899, էջ 558, 700, որոնց պատճառները տես վերին Մշակի նոյն տարեթիւրեան մէջ։

Տես և ԱԼԻՔՍԱՆԵԱՆ (այրի Մար.)։

Թարգմ. – Տես ԲՈՒՏԱՆՈՎ (Յաւելուած)։ – ՄԱՐԻՈՎՑԵՎ։

Գրուածներ Լ. Էօթվէշ մասին. Բաճառեր 1902, էջ 372։ — Ինչգաֆրիոն 1899, եր. 879։ — Հանգիս Ամսօրեայ (և. Տիրեան) 1904, եր. 1-2։ – «Աստուծմ. Հայ լիկոսի և մասանն.» գրքին մէջ, էջէն 378 Լ. Էօ, Լ. Էօ-ն հոյած է. (... ինչպէս նաեւ «Լ. Էօ-եան» մեկ հատուածը այս նեղմին (Մհերի Դուռ) նկատմամբ Մուկուսյի պատմ. ու Գրականճ. հանդիսին մէջ», հուն. տես վերին Լ. Էօթ գործերուն մէջ «Դատիմ և Մհեր» – Յոհաննեսին տարեթ գրուածներուն տես Յաւելուածին մէջ։

ԼԷՕՇԷՐ (Ֆ. = Franz v. Löher) — *Die Armenier*: v. Löher, Beiträge zur Gesch. u. Völkerkunde, Bd. I, Frankf a/M. 1885, p. 252-76.

ԼԷՕՆ-ԼԷՕՆԻ. — Տես ՍԱՆ (ժ.)։

ԼԷՕՆ-ԿԱՑՈՐ. — Տես ՍԻՑԼԱՆ։

ԼԷՕՆԻԴ. — * *Աղաթանգեղոս պատմիչ. պատկերներով.* Ազիւր 1902, թ. 1, 2, 3, 4։

ԼԷՕՊՕԼԴ ՖՕՆ ՈՒԱՆԴԻԼ և *Հայոց պատմութիւնը.* Տես ԼՕՐԴ։

ԼԷՖԼԸՐ Տ. Լզգրէն. — *Մյցուռնի համապատկուրնան մնա (Շվեդերէնից).* Թարգմ. Ա. Հախումեան։ Թիֆլիս, տպ. «Ասօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 138 էջ։

ԼԸԳՕՐԻ ՈՒԵՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Տես ՊՈՒԱԿՕՊԻ Ֆ. տիւ։

ԼԸՔՈՒՆԹ ՏԸ ԼԻԼ (— Leconte de Lisle *ֆրանսացի*). — * *Մկնուռնուսւ. Թարգմ. գրբ. կարապետ Պարագաչ. Երկրագունտ*, 1886, էջ 404։

ԼԸԹՈՒՐՔ Հանրի. — *Գնտիի գանձք (տարօրինակ արկածներ պրագիլիոյ մէջ. Թէրթօն Սուրնամպուկի*, 1899, թ. 1, եւն։

ԼԸԺԷ Լուի = Louis Leger *ֆրանսացի*). — *Մի պուլկար հայրենասէր (Զաքարիա Սթոյանով).* Un Patriote Bulgare, Zacharie Stoïanov). *Ֆրանսերէնէ թարգմանեց Մկրտիչ Փորթուգալեան։ Մարսէյլ, հայերէն տպ. Մ. Փորթուգալեանի*, 1894. 8°, ժԲ + 135 էջ։

— * *Միգքիվիչ. Անահիտ* 1898–99, էջ 298։

ԼԸԿՈՒՎՈՒՎԷ Լոնէսթ (= E. Legouvé). — *Բոյոյախաստութիւն զկաւանց։ Թարգմանեց Սօթենեցորդ տպագրութենէն Թագուհի Շ. Մելիքազարեանց։ Ցառաջաբան Կերեսցի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան*, 1889. 8°, 500 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1889, թ. 1632, 1692. – Արձագանգ, թ. 27. – Նոր-Դար, թ. 196, 198.

Աբարատի մէջ (1878, էջ 406), *կայ Լէրմոնտովի մէկ հատիկ, որուն համար Թարգմանիչը (Խ. Վ. Ս.) կ'ըսէ, Թէ կարող է նորա «Հայերէն եւ Մահուկերէն 19 գարուամ» հեղինակութիւնն մի նոր և զեղեցիկ գլուխ համարվելու։*

Ճարտասանական դպրոցեան մէջ, Հատ. Ա, էջ 181 կայ ոտանաւոր մը «Գողք ոգորմութեան» խորագրով և Լէրմոնտովի առորագրութեամբ։

ԼԸԿԱՆ (Մ. = Maxime Legrand *ֆրանսացի*. — *Les Russes en Asie Mineure* 1723–1877. – Extrait du Journal des Sciences militaires (Janvier 1878). Paris, Imp. et Librairie Militaires J. Dumaine, 1878. 8°, p. 50.

Խոմնդակութիւն. Vallée du Tchorok. – Vallée du Kour. – Plaine de Kars. – Vallée de l'Araxe. – Route de Bayazid. – Route méridionale de Scutari à Tocat par Angora. – Partie de la route septentrionale depuis Tocat jusqu'à Erzeroum. – Deuxième partie de la route septentrionale de Tocat à Scutari, par Amasia, Boli, Ismid.

ԼԸՄՆՏՐ (ժ.) — *Գրութիւն. Թարգմ. Օր. Ն. Ազանեան։ Թիֆլիս*, 1904?

ԼԸՄԻՒԷՐ (Անտոն). — * *Օր մեռնելոց. Ողակ. Հատ. Մասն Բ. քերթ. էջ* 341։

ԼԸՆԱՈՒ. — * *Իրենք զինուածին. (քերթուած). Թարգմ. Ռ. Յ. Պ.։ Երիւսգունտա* 1885, էջ 442։

ԼԸՆՈՐՄԱՆ (Ֆ. = François Lenormant *ֆրանսացի*). — * *Sur l'éthnographie et l'histoire de l'Arménie avant les Achéménides.* Թարգմ. տես Փարոս Հայաստանեաց, «Ի յայր Հին Հայաստանի առօթին բնակիչքը և որ լեզուն էր նոցա լեզուն». 1880, տետր Ա, էջ 31։

ԼԸՆՈՒԱՒ Մ. Ե. — M. E. Lenoir). – Biographie du Prince Léon de Lusignan: *Le Biographe*, XVIIme vol., 3me Livraison, 1896, p. 33–35.

ԼԸՊԱՐՊՈՒԼԻՔ. — Տես ՄՈՒԼԻՔ։

ԼԸՈՒԱԻԱ Պ. Ա. = Leroy-Beaulieu A). — *Les Arméniens et la Question Arménienne.* Conférence faite par M. Anatole L. – B., membre de l'Institut à l'Hôtel des Sociétés savantes le 9 Juin 1896, sous la présidence de M. le Comte de Mas-Latrie, membre de l'Institut. Paris, Imprimerie Clamaron Graff, MDCCCXCVI (= 1896), p. 40.

Խոմնդակութիւն. Pourquoi nous n'avons pas gardé le silence. – Ce que sont les Arméniens. – La Religion et les Eglises Arméniennes. – Situation et griefs des Arméniens de Turquie. – Le traité de Berlin et les Arméniens. – L'Europe et le Sultan. – Ce qu'ont fait les Puissances. – L'agitation Arménienne. – Les massacres. – Les responsabilités. – Le châtiment, la situation actuelle. – Conclusion. – Que faut-il faire?

ԼԸՌՈՒԻԺԻ ԴԱՍՏ. — Տես ԿԱՊՕՐԻՕ Լ.։

ԼԸՍԱԺ Ա. Ռ. = Alain-René Le Sage *ֆրանսացի*). — *Լսատժիճ ժիլ Պլասը* (Gil Blas), *վիպասանութիւն, Թարգմանեալ ի գաղիական բնագրէն հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբք (ի Ս. Կ. Զալըխեան, տնօրէնութեամբ Յ. Մ. Գաբրիէլեանի)։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան*, 1867. 8°, 768 էջ։

Քննագ. Մանգուակ թ. 1254, պատասխանը՝ Մասխս 1871, թ. 1060.

Ազգասէրի մէջ նոյն (1846, թ. 55, 56, 57) *տպուած է գրաբար Թարգմ. մը, բայց երկրորդ գլխուն վրայ Տեսցած է։*

ԼԸՎԱՍԼՕՐ (Ի.) — * *Ակնարկագրութիւն ուսումն. սկզբնական ուսումնարանաց. Դասախօսութիւն պ. Ի. Լ-ի փարիզի աչխարհահանդէսի ժամանակ. Փոքր* 1880, թ. 3, էջ 43–73։

ԼԸՎԱՎԱՍՕՐ (Պ. Ֆ.) — * *Թղուածութիւն մարդկան. Երգ. հատ. Բ. քերթ. էջ* 61։

ԼԸՎԻԷ Է. = E. Levier). — * *Au coeur du Caucase.* Notes et impressions d'un botaniste: Bull. univ. et Rev. Suisse, 1892, Juin, p. 449–471, Juillet, p. 117–150, Décembre, p. 469–508.

— * *Retour du Caucase.* Notes et impressions d'un botaniste: Անգ, 1893 Mars 449–70; Avril 75–93; Mai 266–286.

Նոյնը առանձին.

— *A travers le Caucase.* Notes et impressions d'un botaniste. Paris, Fischbacher, 1895. 8°, p. 347, 22 tabl.

ԼԸՐԼԵՐ (ժան). — Տես ՌՈՐԵՐԴ (Շ.)։

ԼԸՔԼԵՐ (ժիւլ = Jules Leclercq). – *Voyage*

au mont Ararat, par J. L. Président de la Société Royale Belge de Géographie, membre collaborateur de la Société Impériale russe de Géographie. Paris, E. Plon Nourrit et C.ie, 1892.

Նախաբանը կ'սկսի. «Une ascension au mont Ararat est un de ces épisodes qui font époque dans la vie. Je la projetais depuis bien des années, quand, en me rendant naguère en Asie Centrale, je me trouvai à cinquante lieues de la fameuse montagne. Mais, pour la voir, il eût fallu me détourner de ma route, et mes étapes étaient comptées. En être si près et devoir passer, ce fut comme un supplice de Tantale qui ne fit qu'accroître mes désirs.

« Pendant deux ans encore je fus tourmenté par la nostalgie de l'Ararat, quand enfin je pus m'arracher pour quelques semaines à la monotonie des affaires quotidiennes pour m'envoler à franc étrier vers l'objet de mes rêves. Mais le récit de mes aventures montrera quelles déceptions m'attendaient.

« J'ai cru longtemps que de tous les plaisirs que l'homme peut goûter en ce monde, et dont la plupart ne laissent qu'ennui et dégoût, les voyages sont les seuls qui ne causent ni regrets ni déconvenues; j'ai connu à l'Ararat, pour la première fois, l'amère épreuve d'un désir inassouvi et d'une présomptueuse entreprise déjouée.

« Les hautes montagnes attirent comme la mer. Le nom de l'Ararat, clair et retentissant, fascine comme un son magique. J'ai voulu voir, là-haut, le lieu qui fut le berceau de l'humanité, comme autrefois j'ai voulu voir, en franchissant l'océan, ce qu'il y avait là-bas, derrière l'horizon. Mais l'océan est plus facile à franchir que les hautes cimes à gravir: je n'ai pu toucher la terre promise, et j'ai quitté l'Ararat avec le regret de Moïse sur la montagne.

Բովանդակութիւն. Avant-Propos. – I. L'anti-Caucase. – II. Erivan. – III. Vision de l'Ararat. – IV. Le mont du déluge. – V. La borne de trois empires. – VI. Le réveil d'un volcan. – VII. Flore et faune. – VIII. La fin d'une légende. – IX. Aralykh. – X. Sardar-Boulakh. – XI. Le cône du Masis. – XII. Un épisode imprévu. – XIII. Kourdes et Iésides. – XIV. Etchmiatzin. – XV. Une vieille basilique. – XVI. Saint Grégoire l'Illuminateur. – XVII. Un monastère arménien. – XVIII. Le catholicos. – XIX. L'Arménie et les Arméniens. – XX. Un peuple sans patrie. – XXI. La question arménienne.

Գինագ. Մուրճ 1894, թ. 6. – Հայգ 1892, էջ 156. – P. Pisani: *Bull. crit.* 18, p. 369. — *Scott. geogr. Mag.* VIII, 8, p. 454. — *Sat. Rev.* vol. 73, 1911, p. 697. – Իտալերէն թարգմ. Պետերբուրգ, 1893. Գինագ. Մուրճ 1893, թ. 2 և 8.

— *L'Ararat.* (Bibl. ill. des voyages autour du monde. N. 53). Paris, նոյն տպ. 8°, p. 32 (ill.) 1898.

Իտալ. թրգմ.

— *L'Ararat.* Milano, Sonzogno, p. 32 (ill.), 1899.

ԼՐՔԼԼՐ (Լիսիէն). — Գործնական քիրակունութիւն գաղղիարէն լեզուի. երկրորդական դպրոցաց համար. հեղինակ Լ. Լ. Աշխատասիրեաց Ա. Պիպէռճեան. (հեղինակին հրամանաւը տպագրուած). Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Խաւաֆեան, 1878. 8°, 194 էջ։

— Բ տիպ, Ս. Նազըճեան, 1891?

ԼՐՖԻՊՐԸ (Բընէ. — Բարիզի յԱմերիկա. հեղինակ բժիշկ Բընէ-Լրֆէվրը, Բարիզեան Ֆրանսայի հարկ վճարողներու և Բարիզի կառավարեալներու բնկերութենէ անդամ եպարխոսական, նուագասիրական, և այլն, բնկերութեանց։ Թարգմանեց Կ. Մսերեան 31րդ տպագրութենէն։ Տէր և հրատ. Տիգրան Ցարութիւն Տէտէեան։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան, 1876։

— Հատ. Ա. 4°, 176 էջ։ – Հատ. Բ. 194 էջ։

ԼՐՖԼՎՐԸ (Լ. = E. Lefebvre). — * *Notice sur la vie et les travaux* de M. Félix Nève: Annuaire de l'Univ. cath. de Louvain 1894, p. XIV–XLVII.

Ընդհ. նաեւ հանգուցեալին 50 ամեայ յոբելիին առթիւ Willemsfr Journal de Bruxelles 1892, 21 Août–ի մէջ հրատարակածը։

ԼՐՖԼՎՐԸ (Պ. Լ. = L. Pontalis – C.) — *De Tiflis à Persépolis.* Erivan – Tabriz – Téhéran – Ispahan. Paris, Plon, 1894. 8°. p. 100.

ԼՐՖՈՒ (Ա.) — Պատկերազարդ պատմութիւն Ալեւելեան պատերազմին. թարգմանեալ ի գաղղիականէն, 1879?

«1876–77ի Ալեւելեան պատերազմին պատմութիւնը՝ զոր Փարզիայի նշանաւոր զօրապետ Ա. Լրֆօ անկողմնակալ ոգով և ճշդիւթ մանրամասնութիւնքով գրած է...» Մասիս 1879, թ. 2267։

Լի (Իօանն). — * Աղօթիկ Իօանն Լի–ի զրոյցներից. թարգմ. Ս. Խանոյեան. Ազդիւր 1899, էջ 85։

Լիակատար ցանկ պիւռեղերի, որոնք հայերէն լեզուով ներկայացնելու թոյլատրուած են կովկասեան չրջանի բեմերի վրայ։ Հրատ. Թատրոնի հանդէսի, 1903. 19 էջ?

Հանգես Ամսօրեայ 1897ին նաև կը գնէ «Ցուցակ» մը. տես անդ, 1897. էջ 313 (95)։

ԼԻԳՈՒՐԻ (Ս. Ալփոնսոս). — Գանձատրաւի յինդմաց ամենասուրբ Աստուածածնի, բաժանեալ յերկուս գիրս։ Ցօրինեալ յԱլփոնսոսէ եպիսկոպոսէ Լիգորեան։ Թարգմանեալ Տեառն Հ. Ցովսեփայ վերակացու վարդապետի Պաղտասարեան Տիգրանակերտցւոյ, ի միաբանութենէ Տեառն Մխիթարայ մեծի աբբայի. 1812–ԻՄՆԱ, ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. 8°, 518 էջ։

— Երեւելւոյն Ալփոնսոսի Լիգուորիայ պատմութիւն մահու կամ խորհրդածութիւն ի վերայ յաւիտենական ճշմարտութեանց։ Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Ալգեր.)։ Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1852. 8°, 585 էջ։

Ցառաջ նոր հակառակ.

— Սրբոյն Ալփոնսոսի Լիգուորիայ երգք գոչականք առ Ցիսուս և առ Մարիամ. թարգմ. Հ. Ղ. Մ–Ալիշան. 63 էջ։

= Բ տիպ, 1855. 8°, մեծադիր 320 էջ. ա-ռանց ոտանաւոր յաւելուածին։

= Գ տիպ, 1893. 12°, 577 էջ։ — Ցեսոյ՝ նոյն գրչակաւք, եւն, 1894. 72 էջ։

— Յաւիտենական առաջը սրտոյն Ալիսոնսոի Լիպուորիոյ Քարգմ. Գերպ. Իգնատիոս Վ. Կիւրեղեան)։ Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1863. փոքր 8°, 266 էջ։

= Բ տիպ, 1870. 232 էջ։

= Գ տիպ, 1880. 256 էջ։

= Դ տիպ, 1892. 255 էջ։

= Ե տիպ, 1902. 416 էջ։

— կրթութիւն սիրոյ դՅիսուս. Քրգմ. Հ. Պ. Մ. Ալիշան)։ Վենետիկ, եւն, 1853. 6", 466 էջ։

— Բ տիպ, 1885. 12°, 357 էջ։

— Մտածութիւնք ի չարչարանս Քրիստոսի։ Անդ, 1866. փոքր 8°, 238 էջ։

— Աչգկութիւնք ամենաւսուրբ Հայրապետական և սրտոյ կուսին։ Թարգմանեաց Հ. Գրիգոր Վ. Գովրիկեան, ի Մխիթ. ուխտէն Վենետ, Մխիթ. տպ. 1887. 8°, 168 էջ։

— Ժամուցոյց չարչարանաց կամ Մտածութիւնք և իղձք վասն տանջանացն Յիսուսի Քրիստոսի ի սուրբ Ավետվոսէ Լիգորի. Քարգմանեաց Հ. Խաչէոս Վ. Թոռնեան, կրօն. Մխիթ. նզեալ յաւելուած մի։ Վիեննա, եւն, 1900. փոքր 8°, ԺԶ + 336 էջ։

Տես և Հիւրմիւզ (Ս.), «Բարեյական Ա-ռաւտածաբանութիւն»։

ԼԻԹՐԼ. — * Վարդապետութիւն իրաւանիի. Doctrine du réel. Մոսկուա, 1880–81։

Գրնագ. Աբեր. Մատուլ 1880, թ. 8։ — Աստր դէմ Մոսկուա 1881, Հատ. Բ, էջ 79։

ԼԻՖՇԻՑ (Ս. Ռանգօյ). — * Յիմարը. փոքրիկ նովելլա. գերմ. Քարգմ. Բ. Իշխանեան. Մուրճ 1901, թ. 11։

ԼԻՄՈՆՃԵԱՆ (Գերովբէ = Լիոնքէ). — Օրիորդ Պէյի Պրաուն կամ Րիմնիք Սրբոյն որդւոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ճիվէլէկեան, 1890. մեծ. 2°, 144 էջ։

— Կօլտօճ հրամանատարը։ Անդ, 1890. 130 էջ։

— Երկաթագործ։ Անդ, 1889. Հատ. Ա–Բ. 192–368 էջ։

— Յիմար յիանատուր։ Անդ, 1890. Հատ. Ա. 8°, 176 էջ։ – Բ. 196 էջ։

— * Սիրոյ գաղտնիքը. Թերթօն Սուրհանդակի, 1900, թ. 461, եւն։

— * Չարագործի վախճանը. Թերթօն նոյնին, 1901. թ. 805, եւն։

Խմբ. Տես ՍՈՒՐՉԱՆԵԱՆ։

ԼԻՆԴԱՈՒ (Ս.) — կորած բարեկամը։ – Տես ԳՈՐԲՈՒՆՈՎ։

— * Գյարախտ ժողովուրդ. մատենախօսութիւն Ե. Թօփչեան. Մուրճ 1903, թ. 10, էջ 181։

ԼԻՆԴՆԵՐ. — * Փիլիսոփայական մանկավարժութեան ընդհանուր հիմունքներն ըստ Լինդների. Ց. Բարխուդարեանց. Հանդէս Գրկի. ի պոմ. 1890, Գ գիրք, էջ 71–95։

ԼԻՆՀԱՐԴ ԵՒ ԴԵՐՏՐՈՒԴ. — Տես ՊԵՍՏԱԼՈՑԻ (Հ.)։

ԼԻՆՆԻՉԵՆԿՕ (Ի. Ա.) — Լիմասոնական և Ա-յիւռնական – Հայաւստանի Խուսիսի Հայերը։ Թարգ. Խ. Ցովհաննիսեանց. Աստաւսպատ «Պրա-կանական և Պաւտմական հանդիսից»։ Մոսկուա, տպ. Ռ. Բարխուդարեանի, 1894. 8°, 22 էջ։

* Լինոպլուտոս գաւսուսի Մարգուսի քաղաքի ւիլի ասուսիք, և նոյն տեղը նահատակեալ վաս-վասն կոյսը։ Երիւսիմ 1860, էջ 39։

ԼԻՆՉ (Հ. Ֆ. Բ. = H. F. B. Lynch անգ-ղիացի). — * *The Armenian question.* I. In Russia: Contemp. Rev. LXV, էջ 847–865։ Հայկական խնդիրն Ա. ի Ռուսիա, Քրգմ. Հայք 1894, էջ 150. – Բ. ի Ռուսիա, էջ 171. Գ. ի Թուրքիա (հետաքրքրութիւն, էջ 194։

Լինչի Հայոց բարեփոխութեան վերջին վրայ խո-սած մէկ հարկն առիթ տեղեկութիւն. *Globus* LXVIII, էջ 180։

— Lynch, H. և F. Oswald. – *Map of Armenia and adjacent countries.* The material compiled by W. Shawe. 1:1000000. London, Standfort, 1901.

Գրնագ. Habenicht. PM 47, Lber, էջ 108։

— *Armenia*, Travels and Studies by H. F. B. Lynch, in two volumes, with 197 illustrations, reproduced from photographs and sketches by the author, numerous maps and plans, a bibliography and a map of Armenia and adjacent countries. Vol. I. *The Russian provinces.* Longmans, Green, and Co. London: 39 Paternoster Row New York and Bombay 1901. 8°, էջ XVI + 470.

Բովանդակութիւն. Chapter I. The Coast and the Port. – II. Ascent to Armenia. – III. To Akhaltsykh. – IV. To Akhalkalaki. – V. At Akhalkalaki. — VI. Prospect from Abul. – VII. Gorelovka and Queen Lukeria. – VIII. To Alexandropol. – IX. At Alexandropol. – X. To Erivan. – XI. To Ararat. – XII. Ascent of Ararat. – XIII. The Heart of Ararat. – XIV. Return to Erivan. – XV. At Erivan. – XVI. Edgmiatsin and the Armenian Church. – XVII. To Ani and to Kars. – XVIII. Ani, and the Armenian Kingdom of the Middle Ages. – XIX. Kars. – XX. Across the Spine of Armenia. — XXI. Geographical. – XXII. Statistical and Political.

— Vol. II. The Turkish provinces, էջ 512։

Բովանդակութիւն. Chapter I. Descend into Turkish Territory. – II. To Lake Van. – III. Across Lake Van. – IV. Van. – V. From Van to Bitlis. – VI. Bitlis. – VII. From Bitlis to Mush–Mush. – VIII. From Mush to Erzerum. – IX. Erzerum. – X. Return to the Border Ranges–Thalatta, Thalatta! – XI. Revisit Armenia. – XII. Across the Central Tableland to Khinis. – XIII. From Khinis to Tutakh. – XIV. Down the Murad to Melazkert. – XV. From Melazkert to

Akhlat. – XVI. Akhlat. – XVII. Our sojourn in the Crater of Nimrud. – XVIII. Round Nimrud by Lake Nazik. – XIX. Ascent of Sipan. – XX. Back to the Central Tableland. – XXI. Our sojourn on Bingöl. – XXII. Home across the Border Ranges. – XXIII. Geographical. – XXIV. Statistical and Political. – Appendix I. National Constitution of the Armenians in the Turkish Empire. – II. Chemical Constitution of some Armenian Lakes. – Bibliography. – Index.

«Լինելը հրկու անգամ է համապարհորդել Հայաստանում. առաջինը 1893 օգոստոսից մինչև 1894 մարտ ամիսը իբր ազգական Լինչ հավաստագրեի հնար և հրկրորդ անգամ 1898 մայիսից սկսած՝ յայանի հրկրագրան Ա. Տադդի հետ Ասիոդ ուղեւորութիւնների ազդեցութեան համար, հետաքրքրութեան համար և անկողմնակալութեան համար է նկարագրել, այդպիսի բաղդատութեանի և ուսումնասիրութիւնների համար է հարկաւոր, որ միշտ միասամանակ կարող է հետաքրքրել թէ գիտնականներին և թէ բանասէրին, թէ դիւանագէտին և թէ հրկրագրային ու պատմագրական-աշխարհագրագէտին։ «Ներածութեան» ընդգրկում է Հայք և Հայաստանի ամբողջ անցեալը. հայի անցիալը, նրա կրօնը, նրա գիրքեր, քաղաքակրթութիւնը, թէ հրկրներին ու առանձին թագաւորները, քաղաքական դէպքերը և այլն. նոյն հետաքրքրութեան համար է նկարագրում Լինչը, ինչպէս և Հայաստանի աշխարհագրութեան, կլիման, հրկրագրական թագաւորութիւնը և այլն. աշխարհագրական քարտէզները ցայժմ հրատարակած մեծ մասամբ անճիշտ պատճառների հետևանքով սխալ են։ Ա. Տադդի հետ

Նոյնն չասա կրկռվ. ազգակիրառաց պրագրաբանի մէջ չորուած յոյն և Նուռմայեանի խմաստասիրաց սրբ. Ձանձերը տեղերնական կլզուհնէ Հիմնարանի պէտ հասատատելեան մէջ, ուր գասական (յոյն և լատին. լեզուով ուսուցին ուսուցիչներն դուրս էին ուսուած է։

«Չայ. Ընկերութ. սկզբնատուելեան վիրայ ընդարձակուբէն կը գրէ. մեր ազգային ընկերակ. ատնդուելեանն պատմելէն վերջ, կաշխատի մեր նկուդիական պատմուելեան մուտի նիւթած կէտերը լուսաբանել նուագդէն հերոսական ակնարկը նկատառելով և իր խոկ հետազոտելեանց միջոցաւ։ Տալոսկեան չունիմ որ Պարոն Լինչ ամենայն խոշի մտոք կրկատարէ գայն պատրան, և իր ձեռնարկուելեան առանձին նեղքով կընկատէ իրատարք գրել այս մասին ինչ որ գրած է Լիւէ ի Նոտոն (և մասամբ միւնիս կատարը) նախատարագրութեան և տնատպատելեան ուղիկ գատաստելեան արգելք նկած չէ, ոչ ինչ նուագ արգելուելի է ուղիկ իսրկհիւս, այլմեան քաղքային քննադատու թեան ոգին, որուվ կ'ատիսատու աւելն քան քիմիական բատարելուելեանց նման տարբերուծիւ, քաղքային ու քանդել. և ապա քամածին ենթագրելեանց վերակազմելու չանքեր անել։ Ուստի Պարոն Լինչ հետ իրրեւ ատնվնակարգ հերոսական գիտնական՝ չի կրնար նորկայ դարու այս գործատը նուագնէն հետու մնալ։ Վէլլերի դրուելեան ինքզանգի և տնագիտալ նայ ատատմչուց և ատանդուելեանց նկատառմամբ, որպէս և ի. Իմմանուէլի և Լատիսատի մասին հանուած հետաքրքրութիւնն (յէպէտ ատակ մեկնաբանելով), ի՛նդուրնէ։ Պարոն Լինչիքերի բերդուվին անհիմն գրուելեան ի մասին վարդատիճառելեան Չայոց նախկին նկեգիդիոյ՝ կընդգրկէ. Քաղաքական իմպերիան նոյ ատիսատալ կրամբանէն որպէս գժբախտաբար նոյն խոկ մեր նկեցիդիոյ հոգեւորականներէն չատեր տատասրին կրամբանէն՝ համաձայնելով Լէ իրապէս մի մեծ և Լատկան վարդատիճառական տարբերութիւն կայ ի մէջ Չայկական և միւս (արեւելեան և արեւմտեան) նկեգիդիացց ի մասին Հնուելեան Քրիստոսի։ Այս մի քանի բացատրելութիւնովը Պարոն Լինչի բերդ գիտուելեանք և բարեկազմելեան ակնարկութիւնք մեզ համար անգին են. այն ինչ անուչիկ չատեղ համատելեան է զոր կատրէ մեր նկեգիդիոյ մէջ տիրող նեղկայ լուսո մեծի մասին անտիրութ հրգիդուելեան, զոր նկարագրէ իրրեւ «Լուսոյ լոյս մեռելներուս եւ չօճգ չեկաւ.» և չի հատատար Լէ այդ նշանակութիւնը իրօք մեր նախկին (հինգերորդ դարու հրգիչ վարդապետներէ ատանդաւոր են, ինչպէս որ այս տուիչը գրուն ալ չի հատատար։ Ուսկումէ գրած է տեղեկացած Լի. Լչմմանուէլի Մատենադարանի գրատիրանեալոյս վերայ այլ և այլ անգին նկեգիդիոյ ձեռնագրերը թափթփած, գորս ամեն ջիմար ու խմատատն նեղաս մնալով ձեռնատուելու և թղթեմատելու իրատունք կրնատարէր։ Ի ր վարդապետան կամ գրատիրատ կրնամարձակի նոյն խոկ տեղ նատելով և անուղղակի կերպիր այդ նկեգիդիոյ հատատոցնել Լէ այդ Լմանկային հատարատեմայ մատենադարանի հետ ատելի հրկրնկատուելեամբ վարատելու է. «Ազգի տուեք չէ՛ մի, Ազգի սեփականութիւնը չէ՛»։ Պարոն Լինչի միտքէն անդամ անցած չէ որ նկեգիդիոյ Լմանգարտնոց մէջ ատյոր գտնուած հազարաւոր հայկական ձեռագիրներ այդպիսի նուագրական տեղերու և այդպիսի պարագայքերէ ներքոյ տուանց անցագրի փախած են նոյն խոկ մեր անունէ և ատչ չճանաչուոյ ազգայնոց ձեռամբ։

«Արեւայինք դեռ անկէ ի վերին ուսումնական հնարաւորութիւններ քացել. ատկայն նախատեսելով կրճատարարիք այս ատակ ծանօթութեամբ չանձնատարել ընթերցողին որ ինքն տնամամբ կարդայ և դքայ ինչ որ մեր այս հատկութիւն ծանօթութեամբ անկարելի է զգացնել»։ (Չայ—Նկեգիդի 1901, էջ 209–214)։

Տօնատկանան՝ որպէս զի հայ ընթերցողը՝ անգլ. տնայ. լեզուին՝ գտնէ ատյոտ գատատարար մը կարնայ կատմել Լինչի պատատուելի տալն հրկին վերայ, գրած է հետեւեալ գործը.

— Լոնտոն Լինչի. Չեղինակի պատկերով և ինքնակենսագրութեամբ, Լօնտոն, տպ. Չայկական որբանոցի, Զինկվէլ, 1902. 8°, Ը + 160 էջ։

Ակնդրը կայ Լինչի մէկ նատակը աո Տօնատտոան, որ իր ինքնակենսագրութիւնը կ'ընէ և ի միչի ալլոց կը գրէ. «... Նա ծնել եմ Լօնդոնատ 1862ին, իմ ծնողներն էին մէկ կողմէ մի հին իրլանդական գերդատատան մի կրտատու ատտոր և միւս կողմէ Ակովատական չատատիպ մի նչանատոր Չեղկական պիտորականի մի դատատրը... Իմ հայրը բնատանիքի տատն և մէկ որդիներէս մէկն էր...

«Այս դատակներէս մէկին էր որ Անգլիոյ լիատգատրի կոպմէս յանձնուած նկեգորդ արչատանքի հրատնանատարելութիւնը դէպի Նփրատ (1837 ի չատ) տատրներ։ Այս գիտորական, կատգէն, ատա ծովակալ Լինչ, հրատնանատարելութեան պատճառ վարեց առաջին կատ «Ձանճի» արչատանքի ընթացքատ։ Կատգէն Լինչ չատ տատրներ անգկատ ընկնելով ու չտիպրատ Նփրատոն և Տիգրիս և այն հրկիրներէն որոց մէջտալ հոատատ են այս պատմական գիտարբ։ Իմ հայրը, Թոմատ Կիրք Լինչ, այդ ժամանակ գետ թղթրատվին հրթատատարգ էր և ուտանող Կոլրիճի Տրինիթի Կոլէջատ։ Իր մեծ հղթար պատճառ հրատարարեց իրեն դէպի Արեւելք. և նա որոշեց միանալ նոյնան իր ճանապարհորդ նորս գրօչակակիր Նատի վրայ։ Այդ միջոցին Ինկգատան թռէլլեր Բազդատ Անգլիական Ներկայատցուչիչ էր—մեծ կարեւորութեան և քաքէր չահիրի մի դիրք, որ Բրիտանական կատավարութեան ամենատ քաղաքականութիւնը այժմ լոզ է տատել մեզքիդ։

«Կնդատպետ թռէլլեր—Չեղկական գիտութեանց որի մասին ես խօսեցայ—թղթրատվին մի փոքրիկ լիազատր էր Միջագետքատ։ Նորա իրատանութիւնը Արաքանէրի վրայ համատատած էր. և Նամանատն Ատրլմանների գօրութեան ատժատմանակից դագատրանան և մայրաքաղաքի հետ յարաբերութեան պահպանելուն հետատանքը, նա հանդիսատած էր իբր էականօրէն գլխատոր իչխող այդ հրկրատքի։ Բայց իբր ուսումնական և ատելի չատկապէս իբր մի ատրեւելեան ուսումնական է որ նա հաճելի էր Թերեւս Լրտեսական տեսչութիւններէն չատերին։ Տիգրիսի լայնարձակ հոատքի վրայ նաչող նորա գրագատրանը հոչակատր էր. և այգատեղ էր ատր Լիլիտատն հատքին աչիրատրին նորիրած իր ատրատատելութիւններին չատերը։ Իմ մեծ հայրը չունէր գրելու ձիրքը կամ փափաքը. և նա միատա ատանց հրատարակելու գոնէ մի գործ։

«Շրնչատարդ համազգեստով նորա մի նկարը կատրատած է տատա պատճէրից կողք կողքի իր քրոջ բնատկան մեծատելեան հետ որ նկարել է Իրր Թոմատ Լրտանաս։ Նորա և իմ գիմագծերի միջեւ նչած նմանութիւնը ատատկի ուշագրատ է. և «Արմենիա»ն ինչու հրատարակելուս պատճառներից մէկն այն է որ նա ցանկանում էի գարմանալ նորա գրական ամբողջ ինչ որ միչտ պղտատ էի իբր յատգիմանութեան նորա չրչատակին։

«Լիճ հարս (թռէլլեր) տատնանութեան պատճառելութիւնը վիպատանական է։ Մի իրլանդացի ազնուական՝ լորդ Կոնգլրտան՝ մեկնում է գէպի Արեւելք մի առաքելական գործով։ Լրկու Անգլիացիներ քաղեկատմանում են իրար հետ։ Առաքելութեան չանքերը չատագրելութեան մէջ են գնում նորան մի Չայ բնատնիքի հետ — կատնեամ Ավագեր. — որ մեկ-

տես Հայերը ամեն ժամանակներում հաս ապրել նաև մի[illegible]ն են հակ Աբեղեքի և Աբեմոտքի միմիս։ Երբան հետո էլ մեր Ազգիան ազգ օրհրուամ — չատ ամիանների համապարտրդությեան։ Այս ժամանակաւոր բնակավայրի հետաքրքրությեան, Աբեղեքի ավերմյեան, նորա ժողովրդի հրապարյր — ամբա էին նորա մոգերի բարձրագոյն ատաբկանները։ Շրջապատող հանգամանքը զգալ ասելի զգացմունք դարձաւ հրկու հայ կայսրերի մատաղ զեղծկությեան չնորհիւ, որոնք, կարծեմ, նորա Հայ բարեկամների զաւակներն էին։ Երկու ապրինքներ հարատեւության իմոյրաեցան Հնդկական պիտրաբկանի և իրանական ազնատականի կողմից, և իմ մտքերը աշխարհ նկաս այսպիսի մի ամրատեսության։

«Հայրս սիրահարուած նորան Բաղդադում, որը նա չատ էր լինում Վենտգիան Քրէլյրին։ Նորա հղբայրը, Էփրատի ավրյատանքի պետը, ամենամեծ մեծ քրոջ հետ իմ հոր հարատանքը տեսի ունեցաւ իր նշանածի հետ առաջին անգամ հանդիպումից չատ առաջ։ Ցնեռագրեցաւ մինչեւ նորա առաջին մեկնումը Աբեղեքից և հանդէսը կատարուեցաւ Էրզրումում։ Մի և նոյն ժամանակ իմ հայրը և իր եղբայրը հիմնեցին մի առեւտրական գործ ու չորեքեան Անգլիան Բազդադի հետ առաջատարությեան ծախրս առնեցան, բանկրս Լոնդոնի և Պալսրական Ոտքի միջեւ. և իրոր մանկտյներ հատատուեցան Տիգրիսի վրայ։ Ամբա չատ տեսի տուին չորեհատներ իմ Աբեմիսի և իմ գիտի վրայ։

«Կարծեմ տեսակցել էք իմ քրոջ հետ. Նա և հս վերջին չրչածա ամատնությեան միակ պատճառն ենք։ Աբելի մեզմանոյ և իրանդակած ծնողներ չգիտեմ ուրիշ հրեխաներ ապրե՞ք ունեցել են երբեք. մանկությեանից մինչեւ ապրատն հատակը նորա հրկուքն հետ քապրատպրին մեր կեանքը իրենց կեանքի ողջութեամբ, և այդ բոլոր ժամանակի ընթացքում հս ամենեւին չտեսնի մի անազնիւ բան անցնէր իրարու միջեւ կամ դէպի մեզ։ Մենք, իսկապէս, չրջապատուած էինք սիրոյ մի ժիմոսրյուսով, որի փայփայանքը տակաւին իրրեւ ասում է ականջներիս մեջ...»։

Իակ ինքը Տօնալդսոնան «Հ. Ֆ. Բ. Լինչ և իր գործը» վերնագրին տակ հետեւեալը կը գրէ. «Վեհ ոչ մի ժամանակ ապրա նման կատարեալ և իրանքանին գործ չէր լրյս տեսած մեր հրկրի նկատմամբ։ Այս մի փառաւոր յիշատակարան է ոչ միայն ուղեորական նկարագրության, այլ նաեւ գիտնական ուսումնասիրության։ Երբի ամեն մի կէտից ուշադրակի հետեւած է իրեն Հողինակը չատ մեծ աշխատասիրության է իրափել միատեղ քերելու, համադատելու և մեզ ներկայացնելու գեղեց իր նախորդների հետազոտությունները։ Իյրը այսպէս պետական տեսակէտից լրովին ընդհանրացել է հրկրի հետ, միայն այնուհետեւ ձեռք է առել ուղղակի անմիջապէս իրա զարկությունները կատարելու ծրագիրը՝ հրկու անդամ ճանապարհորդությունով դէպի Հայաստան։ Առաջին անգամ 1893 ի Օգոստոսից մինչեւ 1894 ի Մարտ ամիսը իր պետական ազդական Հ. Բ. Լինչ հազարապետի հետ, և հրկրորդ անգամ 1898 ի Մայիսից մինչեւ Հոկտեմբեր հրկուսեան պարոն Առատյրի հետ։ Իր գոյքա բերուած արգասիքը, ամեն առնականից, այնպէս զմայլելի է որ անգլիական լիզուին տեսիկ ընդհրդարձ պիտի հասմանիա դառնայ Հողինային իսորհելու համ նորա նկարագրած հրկրին և ժողովուրդը իսկապէս արժանի են ամենամարտր հետազրգրության, և պիտի բացականչէ նորա հետ միասին համ «արդարեւ տարօրինակ է որ այսպէս պատճառական մի հրկիր ձեռ ցի է հանդցած աստիճի մէջ այսքան հրկար դարերով, և որ մինչեւ անգամ Ցոյն և Լատին մատենագիրների պատկառելի գործերը ի յայտ են բերում իրեմ մի անհրաժեշտություն նորա քայտարարել մտանի»։ Պարոն Լինչի գործը նախնական է մի հիանալի պատրաստի որի անհամար չքնաղ ծայրինները մի առ մի հետաքրքրած են հետազոտողներից։ Իր նորա իսկական վաստիության հրապարյրը կարելի է զգալ միայն քան դրքի ընթերցանության մէջ։ Փորը Լինչի պատմության հետ[illegible]ը՝ Պրոֆեսոր Ռամզի քնատրությամբ և Պարոն Լինչի գործը հետեւեալ բառերով. «Այս հետազոտների նկատմամբ հետազոտողը իրեմ ուրիշի — այդ անկարելի է, մինչ կարելի է ուղղակի այն տպաւորութիւնը որ ինքս գործում եմ ընթերցողի վրայ»։

‹ Անգլիական լեզուին անդրանիկ լինելուն պատճառաւ, Հայ հատորակությեան տրամին դանում է դրելիք բազմաթիւ անկարելիությեան հանդիպ առնելու մասին իր Երկրին նուիրուած այս հակայական աշխատասիրության իսկական հայեակը։ Այստեղ, նեղկաց տողերի նպատակն է հրել մի կնոջ դիտողության ընծայիլ մի ազգ գաղափարներ կազմել տալու այդ հետազոտության տրամադրությամբ»։

Ընդհանուր անունը. Ինքնակենսագրական։ — Լինչի Կարծիք։

Հատոր Ա. Հոռւական Հայաստան. Երկիրը։ — Ազգաբնակությեան։ — Լեզուները։ — Քաղաքական։ — Հայ Երկոգիցի։ — Կրօնական։ — Մինչեւ դար։

Հատոր Բ. Քրիստոնեա Հայաստան. Աշխարհ։ — Հայկական Խոհրդ։ — Հայկական յարձրանութ։ — Երրորդ։ — Կայսրությեան վանայ։ — Վան և իրա միտն Հայերիկ։ — Կայսրության Տրապիզոնի։

Բիբլիագրական. Պրոֆ. Վ. Մ. Ռամզի։ — Պրոֆ. Ֆ. Կ. Կոնիբերգեր։ — Մր. Ռէնդ։ — Պրոֆ. Հ. Վամբերի։ — Ազգաբանական. Լիտարհ. Հանդէս։ — Պրատկան հրատարակությեան ընկերության։ — Աստանդարդ։ — Ռէվյի Փրոնիկլը։ — Լոնդոնի Աթենաս Քուարտերլի։ — Ռեվյուդ։ — Փէլ Մէլ Կազէթ։ — Ռէվյի Նկիպ։ — Ռեհատիենատրը Կազէթ։ — Գրնեմ Ռէմփորէյտրը Խիվու։

Ուրիշ քննագատականներ. C. W. W(ilson), Ggr. 18. էջ 608. — Ac. 60. էջ 550. — Athenaeum 1901, II, էջ 211. — Literature 9, էջ 231. — F. Sarre, Asien 1, էջ 52. — G. Koloff, Z. Ges. f. Erdk. B. 1902, էջ 353. — I. M. Price, Dial 32. էջ 203. — D. G. H., Man 1902, էջ 153–5. — As. Qu. Rev. 13 1902, էջ 180. — SR 92. էջ 306. — P. Rohrbach, Preuss, Jb. 114. էջ 149–52. — C. F. Lehmann, PM. 49, էջ 231–36. — Լուսաւոր 1902, թ. 6. — Մշակ 1901, թ. 128, 158, 192, 228, 229. — Մուրճ 1901, թ. 8։

Ինգամավեսի ժէջ հետեւեալ կատրներ յիշատակուած են Լինչի Armenia–յէն Հ. Ա. Աբահամեան. «Ազգապատրաստ», 1902, էջ 33–38. — «Լրտեսն», էջ 78–83. — «Ծիմաթեան» էջ 170–174. — «Կաթո», էջ 236–241. — «Ակն», էջ 370–376։

ԼԻՆՉԻ ՕՐԻՆԱԿ ՏԱՀԿԱՀԱՑԱՍՏԱՆՈՒՄ. — Տես Պ. Մ.։

ԼԻՆԴԼ (Ա. Ա. = Arth. Alex. Lincke). — *Assyrien und Ninive in Gesch. u. Sage der Mittelmeervölker* (nach 607/6). Eine Vorarbeit zu einer Gesch. d. Euphrat – u. Tigrisländer im späteren Alterthum. Berlin, Felber, 8°, p. VII + 56. *Ասորեստան և Նինուէ՝ միջերկրական ծովու չուրջը բնակող ժողովրդոց պատմութեանց ու գրոյցներուն մէջ։ Նախապատրաստութիւն Եփրատայ և Տիգրիսի ստորոտի երկիրներուն պատմութեան*։

ԼԻՍ Պ. Տր. — *Կեանքը ի կեցցայ։* Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Ց. Պօյաճեան, 1895. 8°, 132 էջ։

ԼԻՍԻՑԵԱՆՑ Աստ. — *Պուչկին, կենսագրական էսքիզներ.* Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 162։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Ռօստիսեանցի, 1899. 8°, 140 էջ։

Գնահ. Մյուռ 1899, թ. 94։

Մուտքի մէջ ունի. «Հնդիկ Պհնկիւիչ» (25-ամեայ գործունէութեան առիթով), 1901, էջ 100–110։ – «Կ. Պ. Գօզօլ» (նրա մահուան քիանամեակի առիթով), 1902, թ. 2, էջ 173–187։ – «Վարդիկ Մխրտչեան» (Յիշատակներ). 1902, թ. 12, էջ 67–76։

Թարգմ. Տես ՊՕԼԼԻՆ (Գր. Ա.) – ՀԱՐՏ Բ։

ԼԻՍԻՑԵԱՆՑ Վարդան. — *Հայկական նշանաւոր.* Ա. տետր. Թիֆլիս, տպ. Նակշատի, 1877?

— Բ տետր. անդ, 1891?

Գնահ. Մյուռ 1891, թ. 97։

ԼԻՎՈՒՆՑԻ ՀԱՅԲ. — Տես ՈՒՆԼՈՒԲԼԵԱՆ (Մ. Վ.· — ՋՐՊԱՏ (Շ.)։

Տես և Ալբ 1874, էջ 188, «Համառօտ տեղեկութիւն Լիվօռնօ քաղաքի գալիլական Հայոց վիճակի». Մ. Վ. Մ.։ Նոյնը աղաստաղուած է նաեւ Արարատի մէջ 1874, էջ 435։ – Իսկ յօդուածին մէջ կը յիշուի խոսք. հրատարակութիւն մը նոյն. «Parere legale sopra le ufiziature della Chiesa Armena stabilita in Livorno. Որ ինքնական անկախութիւն յազգաց ինքնագլխութեան նկատելոյն Հայոց ի Լիվօռնօ»։

ԼԻՏՆ (Լ.) — Տես ՈՒՇՊՈՒԿ (Լ.), «Փառիզի դիւցազնուհիք»։

ԼԻՏՋԷԹ (Լ. Ս. = Elisabeth S. Lidgett). — *An ancient people.* A short sketch of Armenian history. London, James Nisbet & Co., Limited; 21 Berners Street, 1897, 8°, p. 64.

Նկարագիր կը գրէ. «I was induced to write this sketch of an Ancient People by the great difficulty I had a few months ago in finding any consecutive history of the Armenian people and Church. When I had made it a business to search out their history, and had begun to write what I had found, I saw a most helpful book, «Armenia», by an Old Indian. Others are coming out quickly to supply the need; but I believe that they are of a size and importance that still leave room for this little book containing the substance of what I have told to many people who have listened with interest to a story that they had never heard before.

«The books in which I have found my story are «Records of the Past», Society of Biblical Archæology; Maspéro's *Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient;* Finlay's «Greece under the Romans»; Chamich's «History of Armenia», translated by J. Avdall–Calcutta, 1818; Fortescue's «The Armenian Church founded by St. Gregory the Illuminator»; Malan's «Divine Liturgy of the Armenian Church»; Dwight's «Christianity in Turkey»; Mrs. Bishop's «Travels in Persia and Kurdistan»; also Gibbon's «Decline and Fall», vols. iii. and iv., parts; Milman's «History of Christianity», vol. ii. bk. iii. ch. i. This reading has been full of interest. But of still more vivid interest have been the conversations I have had with members of the American Mission, and the letters I have read from those who have stood by the Armenians in their distress».

Բովանդակութիւն. I. Sketch of History until the Roman conquest. – II. Early Christian Traditions. – III. St. Gregory the Illuminator. – IV. St. Isaac and St. Mesrop–Translation of the Bible. – V. The council of Chalcedon and the battle of Avarair. – VI. From Marcian to Heraclius. – VII. Mahomet. – VIII. Armenia under the Caliphs of Bagdad. – IX. Rupenian kingdom of Cilicia and the Crusades. – X. From the fall of Leo VI. to the end of the eighteenth Century–Invasions and Darkness. — XI. Reawakening. – XII. The American Mission. – XIII. Armenian legends, church customs–the present time.

ԼԻՏՏՈՆ Լորդ Lord Lytton). — *Պոմպէյի վերջին օրերը.* Թարգմ. անգլ. Ց. Միրզոյեան։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Ռօստիսեանցի, 1903. 8°, 752 էջ։

— Ալ թարգմ. Ժ. Շիրակացի. Թեղիօն Բիւզանդիոնի, 1904։

ԼԻՐ ԱՐՔԱՅ. — Տես ՇԱՔՍՊԻՐ։

ԼԻՒԻՒՍ. *Մարկոս Ալբեղիոս կայսեր ժամանակէն պատմական նկարագիր մը։* Ներմաներէնէն ազատ թարգմանութիւն, Հ. Վրդ. Անանիսի Վ. Եազուճեան, Մխիթ. Ռէմոէն։ Վիէննա, Մխիթ. տպ. 1861 ՌՃԺ. 8°, 213 էջ։

ԼԻՒԼՃԱՆ Տ., թարգմ. — Տես ԼՈՆԳՖԷԼԼՕՒ։

ԼՕՆԻ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԸ. *Տրամաբանութիւն ի հինգ արարուածս և յոլով պատկերս. գործ Մօրոյի, Սիրոտէնի և Տըլաքուրի.* Թարգմանութիւն Կոռնելիա Ս. Փափազեանի։ Զմիւռնիա, տպագր. Եղբարց Տէտէեան, 1880. 4°, 116 էջ։

ԼՈՒԻ ՏԱԿ. — Տես ՎԱՔՈՒ, (Ի.)։

ԼՃԱԿԻՍ ՀԱՆՈՐԱԿ. — Տես ԻՍԱԿԵՐՏԵՆՑ (Հ. Ց.)։

ԼՈՒՑԻՒ (Խալուստ Վ.) — *Կ. Պոլիս Հայոց Դուռս կոչուածոյն և Դուռս կենաց յուշարար.* Կ. Պոլիս, Աբեղեան տպարան, 1862. փոքր 4°, 56 էջ։

«Պիտի իմանաք, կ'ըսէ Ձեռագրատունին մէջ, Հայոց Պոլիս գաղթելուն պատմութիւն և օգտիկ վրայ»։

Բովանդակութիւն. Թէ ուստ սեռն դասն կիանքը (ոսան.) – Երկրորդ Բարեվերական ժողովուրդ և Պոլիս Հայոց մէջ Հռոմէականութեան հիմնարկութիւնը. — Հայոց Պոլսոյ մէջ Բողոքականութեանէ իաբուսնելին. – Հայոց Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը կամ Հայոց կրօր։

ԼՈԴԻ (Բիէր = Pierre Loti ֆրանսացի). — *Ուղեւորութիւն Զիմօղօրհայոցմ.* Թարգմ. Ն. Կողայոս Տէր-Աւետիքեան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893. 8°, 28 էջ։

— **Քիսթ, Սուրբ քաղաք.* — *Կեանքն ի ձառոն.* — *Գրական հիշելիք ու հակաբեր.* Թրգմ.

Զիֆթէ-Սարաֆ։ Խերթօն Խիզանիխոնի 1904, թ. 2522, եւն։

— * Երկնային կապարտիական մայրաքաղաքի մէկ. թրգմ. նոյն. Խերթօն Նոյնին. 1905, թ. 2634, եւն։

— * Բասքուալա Իվանովիչ (Pasquala Ivanovitch). թրգմ. Զիֆթէ-Սարաֆ։ Խերթօն Մանահի 1903, թ. 47, եւն։

— * Տիկին Քրիսթինէ. թրգմ. Տ. Ա. Շալճեան։ Խերթօն Ալիւղլի 1901, թ. 5507, եւն։

ԼՕՀՄԱՆ Լ. Ernst Lohmann գերմանացի. *Im Kloster zu Six.* Ein Beitrag zu der Geschichte der Beziehungen zwischen dem Deutschen Reiche und Armenien im Mittelalter. Striegau in Schlesien, 1901. 1°, p. 31 (ill.).

Տես Հանգէս Ամսօրեայ 1901, էջ 305, Հ. Յ. Տայեանի «Սուրբ վանքը. — Երկը արձանագրութիւնք» մասնասիրութեանը տուն գրքոյկին առիթ։ Տես և Ալեհաւի 1903, էջ 54, որ ի. Մաղալեանի «Հայկական կիւկիկոս, գործ Պ. Լոհմանի Լոհմանեան» խորագրով կը խօսի տուն գրքին վրայ, և ի մէջի այլոց կ'ըսէ. «Պ. Լոհման Գերմանացի է, Աուգսպուրկ Հաստիկ Հայերի բարեկամ վիպհեր Բ.ի հրատարակ. քայլ առնել առաջ մարգ պատէր մըն է որ արքունական առատաձեռնութեամբ կը ուսուցանի և կը ջանայ գայն ամբողջ Հայաստան մեկնած է, հաւաքած է որքան որոնց հայերէր բռնազանուած կամ վաճառուած էին, դպրոցներ, որ բանուցիներ և հիւանդանոցներ հիմնած է ուր ապաստանած են դժբաղդ փոքրիկներ։

« Մարդասիրական գործին նետ պ. Լոհման գրքի մը նիմիդեղնեներ հաւաքելով Հայաստանի այն մասին վրայ որ այցելած էր։ Այդ հաւաքածոյին առաջին պրակին վրայ է որ պիտի խօսիմ ընթերցողին։ Այդ էջերուն ապագրուած, բուսանկարչական յաւ վերարտադրութիւններով պատկերազարդուած այդ պրակը դեղեցիկ ապացոյց մըն կը խոստանայ բովանդակ գործին. սիրասուն է նկատելու՝ « Մեր վանքին մէջ, — նկատած մը վերոնեան կայսրութիւնն ու Հայաստանի մէջ։ Մերին Կարսոն գոյութիւնն ունեցած յարաբերութիւնները պատմութիւնը՝ համբերդնելու պատմութիւնները չմոռանալով, պ. Լոհման օր մը նկած գացած է Մերսին՝ Տարսոնի և Սիսիկիոյ նահանգները։ այդ տեղացիները է որ վերջերս պարզուեցան Մարաշի արձնեան տարերքներ ու տեղի ունեցաւ Զէյթունի բնակիչներուն դիւցազական դիմադրութիւնը։

« Անհնազանդ չհնկնութիւն ունեցող քանի մը գլուխներու մէջ, պ. Լոհման մեր աչքին առջեւէն կ'անցընէ անգթակ օրերու տեսարաններ, զոր մարդ հանդիպ կը զգայ պատմութիւնն պրիսմակին մէջէն վերատեսնելով (« վանքին մէջ, — « Հայկական պատմութիւնն հատուած մը », — « Խաչակիրք և Հայք », « Պապական մը, Սիսիկիոյ Տարսոն քաղաքին մէջ 1198ին », « Դերվիշ, Տարսոնի արքեպիսկոպոս » « Գերմանական պատերազմական մը ի Հայաստան 1212ին)...

« Պ. Լոհման այցելած է Սիսիկիոյ գլխաւոր մասերը. նախ, Հայասր, որ՝ ինչպէս բանիր վաճառականական մեծ յարաբերութիւններ ունէր Հնդկաստանի և Վենետիկի հետ. այն բերդերը որ անկից Լուսոյան կը քերուէին, Լեռն գլխաւորապէս ձևի, խաչքոյ և ուրիշ պատկերներ, անկից է որ Հիմնեան փոխադրուեցաւ Իտալիա, յետոյ Փրովանս։

« Պ. Լոհման այցելած է նաեւ հայ Իմագասրանեներու բնակարաններ՝ Անարզաքաղ, որուն աւերակները աչքառնելի կերպով պահպանուած են։

« Անարզաքաղն դէպ ի հիւսիս տղպուէով, պ. Լոհման կը հասնի օր մը Տարսոնի տասնուսը հոմարի մը բերանը ուր կը գտնուի Սիս, Հայոց Թագաւորական մայրաքաղաքը։ Մօտը, Իրազարկի վանքը, որ վեհարանն է...

« Պ. Լոհմանի դիտքը կ'ուսումնասիրի քանի մը յատկանշական տարեք կը ձգտին հասնուցանել գործին մասնաւոր մէջ յայտնուած պատմականներու. հմմտելու պատմականի գործ է որ կը կատարէ հեղինակը, իրագործութիւններ յիշատակելով և պատմութիւնը ընդհանրապէս բաւական պարզաբանելով։ Թերեւս նկատողութիւն կ'ընենք որ պ. Լոհման պիտի հանուած անձ մը հայագիտական չափազանց մեծ կը ջանայ գտնել երկրի մը մէջ ուր բարերարդին չրջանակը հանդիպութիւնը հայագիտական կոչմը չէ »։

ԼՕՄՐՈՍՈՎ. — Տ. ՎԼԱԴԻՄԻՐՈՎ Պ. Վ.։

ԼՈՅՈՒԱ Ս. Իգնատիոս. — Հրամանագիր կրթութեան յաւելմանական կիւնց, կարգեալ ի Ս. Իգնատիոսէ Լոյոլայ, թարգմանեալ ի Հ. Պետրոս Վ. Մինասեան, յաշակերտաց Մխիթարայ մնծի արբայի։ Վենետիկ, ի տպ. սրբ. Ղազարու, 1854. 12°, թ + 468 էջ։

Տես Մելիք-Ադամեան Լ., « Իգնատիոս Լոյոլա », եւն։

ԼՈՅՕ ԵՒ ԽԱԻԻԱՐ. — Տես ԲԱՐԱԿԵՆԱՆ Կ.։

ԼՈՅՕ ԵՒ ՍՏՈՒԵՐՓ. — Տես ԱՃԵՄԵԱՆ Մ.։

* Լոյո գուարթ երգին վրայ քննութիւն մը. Բազմավէպ 1904, թ. 1։

ԼՈՆԳՖԵԼԼՕՈ Հ. Վ. — Henry-Wadsworth Longfellow ամերիկացի. — Երանգիպիւնս. թարգմ. Ն. Տ. — Ալեհրեան։ Թիֆլիս, տպ. Աղօր Տ. Նազարեան, 1892. 8°, 53 էջ։

— Այլ թարգմ. Երանգիպիւնս Լոնգֆելլօ և կարմրաթ պատուերի տեսիլը Ալֆոնս Դօդէյի. վերատպեց Յար. Պարագեօզեան։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանի, 1892. 8°, 67 էջ։

— Այլ թարգմ. Իվանհէլին. Տ. Լիւլեհան. (32րդ հրատ. Գաւթեան Գործկ.։ Կ. Պոլիս, տպագր ?, 1903. 8°, 80 էջ։

Ինագրին ուսումնասիրութիւնք Բէրակ 1900, էջ 235։

Թարգմանութիւններ իր այլ և այլ ստանաւորներուն. « Վաստակ լուսոյ » գրք. Տ. Երկնեհան, Մասիս 1903, թ. 10։ — « Բռնաւոր կատ », Արր. Մ — Ջհանհանց, Աղբիւր 1902, էջ 22, 74, 112, 174, 224։ — « Աղաչք և երգք » Մանուէլ, Մուրճ 1889, թ. 4։ — « Խրախոյս », Ա. Վահաունեան, 1896, թ. 9։ — « Կնիս և երգ », Թրգմ. նոյն, թ. 12։ — « Աղբիւր երազոյ », Յ. Տ. — Գէորգեան, 1897, թ. 5։ — « Կնանչի ուսուցուր », Կ. Կրասիկեան, 1902, թ. 1։ — « Իրիկուան երգ », Ա. Չօպանհան, Ալեհրեա 1903, էջ 23։

ԼՈՆԿ (Տքր. Ա., — Տանուցոյց բանախօսութիւն. Կոտի Բ. Հայ ուսանողաց Ընկերքի Քօլէճին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պապատուլեան 1891 ?

ԼՈՈՒՑԻՈ, ԼՈՈՒ, ԼՈՈՒԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎ. — Տես ԼՈՒՑԻՈ, ԼՈՒԻՍ, եւն։

ԼՈՐՏ ՊԱՅՐՐՆ. — Տես ՊԱՅՐՐՆ, Լ.։

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ. — Տես ՀԵՆԻԱՆԵԱՆ (Հ. Գ.)։

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ *կամ Գագրական տղան*։ Թրգմ. ի գազղ.-է Գ. Հայկեան։ Շրատ. Կ. Ա. Գաբրիելեան։ Կ. Գոլիս, տպագր. Կ. Ա. Գալոնեան, 1881. 8°, 114 էջ։

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ՎԱՆ ԲԵԹՀՈՎԷՆ. — Տես ՎԱԼԿԻՐ։

ԼՈՒԹԵՐ. — Տես ԼՈՒԻՏԻՐ։

ԼՈՒԻ ԺԷ. — Տես ՊՈՇԻՆ Մ. Ա.։

ԼՈՒԻՆ ԱՐՄԱՏՈՑՆ ՄԵՐՈՑ. — Տես ՇԱՀԷՆԵԱՆ Մ. Վ.։

ԼՈՒՇԵՒԼ ՍԷՐ. — Տես ԵԼԻԱԶԱՐԵԱՆ Բ.։

ԼՈՒՇԻՉ ՏԱՐԱԿՈՒՍԱՆԱՑ. Տես ԿԵՍԱՐԵԱՆ (Որմ. Մ.։

ԼՈՒՇՄԱԻՆՈՒ ԱԶԱՄԱՆԱՑ ԴԱՒԹԻ. Տես ԴԱՒԹԻ ԱՆՑԱԿԼ.։ — ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ։

ԼՈՒՆԴՈՒՄՆ պատասխանուոյ ԱԿՆԿալ քոյոքա-կանաց. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Յ. Վ.։

ԼՈՒԿԱՇԵՒԻՉ (Կ.) — Որբ Աճուն. Թրգմ. ռուսերէնից։ Թիֆլիս, 1904?

ԼՈՒԿՐԵՑԻԱ, *ողբերգ.* — Տես ՊԻՆՍԱՐ։

ԼՈՒՄԱՑ. — *Գաղթի քնատեղիքը, վէպ Թիֆլիսի կեանքից։ Թիֆլիս, Կովկասեան Գլխաւոր կառավարչապետի տպարան, 1894. 8°, 196 էջ։*

Փիւնար. Մշակ 1895, թ. 63։ – Մուրճ (Ն. Ակ-բալեան) 1897, թ. 5։ – Տարազ 1895, էջ 296։

ԼՈՒՄԱՑ ՍԷրգէյ Միմոնովիչ Դաւարով. — *Կոդոպատուած ակնոցի. Եղերական վէպ ներկայ կեանքից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Լօտինեանց, 1886?*

ԼՈՒՆԿԵՒԻՉ Վ. — *Պոռիկ է, բայց չսիրիկ է։ Մրջիւնների կեանքից հետազօտութիւն։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր», 1890. 8°, 46 էջ?*

Փիւնար. Մշակ 1890, թ. 118։ – Մուրճ, թ. 11։

— *Նիկլուչարժ և ձրատուիս, ժողովրդական ընթերցանութեան համար։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 48 էջ։*

Փիւնար. Մուրճ (Լ. Ա.) 1891 թ. 7–8։

— *Ալեգակի և լուսնի հաւասարումը։ Թարգմ. Խ. Մալումեան երեք պատկերով։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1892. 8°, 32 էջ։*

— *Հանրամատչելի բնութագրութիւն (13 նկարներով)։ Թարգմ. Կ. Փիւնագարեան։ Հանրամատչելի գիտական գրադարան. Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկ. Թիւ 65։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Լօտինեանցի, 1893. 8°, 364 էջ։*

Փիւնար. Մուրճ (Ա. Բ.) 1894, թ. 1. թ. 5 (Գ. Ասա.)։

— *Նիկլուչարժ և ձրատրիստիկի լսանիս. Թարգմանեց Լեւոն Մելիք Ադամեանց. Գիտական գրադարան. (Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 135)։ Թիֆլիզ, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1897. 8°, 93 էջ։*

Փիւնար. Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 4։

— *Երկրի և երկնքի մասին. ռուս. ձեռագրից Թարգ. Կ. Գ. 14 նկարներով. (Հանրամատչելի Գիտ. ժողվրդ. գրքեր. Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 138)։ Նոյն, նոյն տպ., 1897. 8°, 74 էջ։*

Փիւնար. Հանդ. Ամս. 1898, թ. 1. – Մուրճ Ա. Ա.) 1897, թ. 9. – Տարազ 1897, թ. 45, 16։

— *Կենդանիների ազիտարմամբ. պատկերազարդ. Թարգմ. ռուսերէնից. Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 142։ Թիֆլիս, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, 1898. 8°, 84 էջ։*

«Տպագրութիւնը չատ չքնդ է, բայց Լուսնկաբեր պիտանակարութիւնը մեզ մի չատ կատարելի է ծառայել։ Լոկ սուտ կրթութիւն արդէն ծագրով և վերաբերմամբ այս «անատին» պիտանիների աշխատասիրութեանը»։ Տարազ 1898, թ. 14։

Փիւնար. Հանդ Ամս. 1898, թ. 7. – Մշակ, թ. 70։

— *Կերակրի ծովերի խորքում. Թրգմ. Ատ. Մալխասեանց, 50 պատկերով։ Շրատ. Գ. Գաբրիելեանի։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեանց, 1903. 8°, 96 էջ?*

Փիւնար. Մշակ 1903, թ. 201. – Մուրճ թ. 9։

Բնութեան երկու մեծ բազատութիւնների, պատկերազարդ. փոխադրեց Գաբրիէլ Գահրամանեան Ատրպետեան։ Ս. Պետերբ. «Պուչկինեան ազգագրական» Հայկական տպարան, 1903. 8°, 82 էջ։

Փիւնար. Մուրճ (Բ.) 1903, թ. 11։

Կատրիկներ, պատկերազարդ. Թրգմ. նոյնն։ Թիֆլիս, Հերմէս տպարանում, 1905. 8°, 52 էջ?

Փիւնար. Մուրճ 1905, թ. 9։

«Վ. Լանկեվիչ. քնագատութեան ապին» (Ա. Ա. Մուրճ 1897, էջ 1436. – ահա և 1898, էջ 1162։ «Մեր բնիկ բոյսերի պատասխանին» գրութիւնը։

ԼՈՒՐԴԷՏ Սիմոն-Պետրոս = S. P. Lourdet ֆրանսացի քահանայ։

«Վիլֆոտացի աշակերտաց մէջ, որոց աւանդեց պատանի Նայ ցեղի, պիտանութիւնէն ոչնչ էր Սիմոն – Պետրոս Լուրդէ քահանայն, ծնեալ ի Լիոն քաղ. ի 1729, և ի 1761 թուականի աստղի, հրատարակեալ՝ Վիլֆոտացի կենդանութեան առեն, և անոր պաշտպանութեան յանդգնութեամբ (survivancier) երեն նման հանգամանքներ ունեալ։ Գիտեմք մի ատ ցեղս մեր և մանաւանդ պատմութիւն, մասնատ յանձնարարականաս պետական անձանց Վիլֆոտացի՝ յամի 1785 եկաս ի վանս արքայն Վաղարշ ի Աղձնիք, ատացած ատաստիս այ ատենի կառավարչաց նպաստակաս։ Քարտուղ է ատենն հայ և յոյն ընդարձակ քաղաքիք մը, զոր մեր ցիգոյն ատենի հնութեանց տրտնջութեան ենթարկել կարեւոր կը համարիմք. և այս մեր ս վախճան մ'էր այդ ճանապարհորդութեան։ Ականջ, զոտ, իր մանանային Վիլֆոտացի կատարութեան քաղաքագիտութեան՝ զարնել ի վեր այնհետեւ մեզ ատացած և պահպանած ազգութեան այ ատենի ամրապնդելու և արշինատոր ընելու դիտմամբ՝ հայկական ցեղի ուսման մասնատոր ամեն մը կ'ազգէր հատատել ի տպագրագրքին։ և վ.տատ գրկիով յիատացիս և ի վիճակին, կը փափաքէր ազգ մատծութիւնը ի գործ դնելու և դիւրացնելու մեզ պատրաստել վրայ խորհիլ։ Ականջ ցրերին մեծ յայտնութիւնք՝ որ քիչ ատենէն վրայ հասնելով քահանայս, այդ մատծութեան ալ նատակածից, ինչպան

որ յիսուց ուրիշ առիթով և կերպով հատատատիկաս նոյն ատաւնի ի պղոյրի արեւելեան կենդանի յիշատակ։

« Մկսեալ ասոր ինսոյ Լուսաւ. ի Ա. Վարպա, նայն մինչեին ուրիշ կարեւոր աշխատութիւնան մ'ոյ ձեռք գրկելով Աստուածաշունչ գրոց հայկական թարգմանութեան քննական վերայ ուրանչիւրած, փափաքելու փոխադրել գայն ի լատին լեզու, նախ դիտի յառաջատրեալ ընդ յոյնին և եբրայեցերէնին, և անդրանիկ ի կարգ ատպագրելի լատինական Աստր Կրոց Վոլթրէլ, գրիչ իր վարուց, և ոչ ատած էր գայդ աշխատութիւն, կը վկայէ մեզ Երիք մեծաձայ հատորք էին, և կը պատրաստէին ի մասնաւոր գրատան մարգիսի Ֆորթիայ։ Աշխատիր կարեւոր երկասիրութեան մը սկզբնատրութիւնն բրած էր ի Վենետիկ, և յատակ ատրած մեզնէ ի վախճան խնդատրութեանդ գրոց, ինչպես կը վկայեն նաեւ ժամանակագիրք մեր. և յետ գործին ի փարիզ չատրոնակով գայն երկու հատորը ատրատակ. իսկ գիրգրոյն ի Լիվոռնոյ ի 1797։ Այս երիք հատորոյ մէջ կը բովանդակուէին ամբողջ պատմութիւնք Գրոց Աւրոց, և կը պատրաստ գործ յայրգրոյն մանաւանդ գրատան Մխիթարեան Վենատրիոյ »։ Շրատրգի. « Հայ. լիգուի ատատի » էջ 96։

Այլ երկասիրութեան նկատդրութիւնք տես Հ. Վ. Կայէրգեատ ի Մխիթարեան Հայկ. Հնատրգրոյ գոտգակր (էջ 31), կամ Շրատրգիի վերոյիշեալ պիրգր, էջ 98։

« Լուսաւ. երկասիրածն է նաեւ հետեւեալն որ կը պատրաստ նայն Մխիթարեան ատրատակ մէջ, և խոստացեր կը կրէ. « Գիրք Ննդոց ի հայ ի լատին ». Cod. Arm. XX 1785։ Մեծ քառատակ (21, 5 + 18, 5), 216 էջատրգ. կատար երկրորդ, խոստքատեալ կազմով հատոր մը, Ննդոց գրոց լատին թարգմանութիւն, մէկ երեսը հայերէնին դիմաց, միւս երեսը լատիներէնը։ Ինչպէս յատատրեալն կ'երեւնայ, 1723ին Մխիթար Աբրահամեան հրատարակեալ Աստուածաշունչ վրայէն և թարգմանութիւնը Քոսկատ է Biblia Sacra. Armeno-Latina, in Suplementum ad Sacra Biblia Polyglotta Waltonis. Genesis. Tomus primus. Auctore Petro Simone Lourdet, Presbytero Parisiensi, Regio Linguarum Hebraicae et Syriacae Professore, nec non Librorum Censore Regio. Parisiis: anno R. S. H. 1785»։

« Այս երեսագիր երկու ինչ կը յայտնէ. նախ թէ ինչ վարձանաս ձեռք գործիր էր Լուսաւ. այս դժուարին աշխատասիրին, որ չիրականացաւ վերնատ ապագային քաղաքական յատգմամբ. և երկրորդ թէ այնուհետեւ գրոց քննութիւն զոր ստատատրեալ կ'ատգէր Տպագրել Վ իլլաֆրանքի, նախկին առաքելական քատրոպին, որ երեսատ ատաքի կիպիր էր ի Հայաստան։ Այս պրատքն յայտարարած էր համառանան ուրիշ երկասիրութեան մը վրայ, զոր յօրիներ էր Տպագրն Յովհաննէս Մկրտիչ ի Կոսկիրիոյ, մեծատր կարգի վերատրատրող ի Հայաստան։

« Վ իլլաֆրանքի գանգատութիւնը Լուսաւ. վրայ, և մեղադրեալ թէ իր երկասիրութիւնը հրկար առանն քովը պահելով ընդօրինակած բրալ գայն, որպէս զի յետոյ իր անուամբ հրատարակէ։ Լուսաւ. նկատած, իր այնչափ խնամքով յօրինած քառգրոց օրինակն առնելով Վ իլլաֆրանքոյ նիւթերատրիներ կրակը ձգեց գայն։ Իրեք տարի վրան անդնելէն հետք անխոնջ և քաղատատասիրական Լուսաւ. քանաձայն կրկին յօրինման ձեռք գարկաւ և գլխատաբեց, որ դժբաղարար չհրատարակուեցաւ։ Առանն անդնելէն հետք այս քառգրոց ձեռագիր օրինակը գնաց առատ Պէլլոյ՝ որ նախկին ատակերատ մ'էր արեւելեան կենդանի լեզուաց պրոֆեսոր...

« Ի անձեան են իրատով իր այս հայիւրէն իրեք իրատկատրիներք ընդ միասին. և նախագիծ օրինակներն անձնատ ատոր համար նայն Վատիկանոյ կ'ատանդել իրէ կը պահուէին ի գրատան փարիզու, բայց յետոյ ի նպատ կարգատատրեալ անհնա եղած բրլան, չգիտենք իրէ ատր գնահատած և մատենադատրատական Վան—Պրատկր Վատիկանիկն գատ ձեռագրիս կոյ փոքրիկ քիրիտատ մը յօրինեալ ի նամանէ ի նուէր հատատանաց գատեր ազգատրոն Վատի անատնի վճռատիկրոյ։

« Իսկ Հայկական Բառգրոց Dictionnaire de la langue arménienne» գրատպիր օրինակր կը պահուի յատպատրին գրատան փարիզու »։

« Շատան Յատկատ ատատրիչ հետգի ի փարիզ, իր իրդիտրր մէջ կը յիշատակէ իրէ Լուսաւ. մատենագրր, որ Կոստդինոս Վ անդնի քաղաքին մօտիկր կը բնակէին, գրով իրատրատրած գրքեր ու պատատրի ատատպատրաստին Լուսաւատ ատկատրեան վատատիկ ատալ Լուսաւ. գրատրր աշխատատրատրութիւնդրու։ Աշխատասիրատն մատենագրատրաններ Հանգոյատ, կ'րատէ, գնդ, քառգ կատրեի չգիտատ վատն գի 40 կատ 35 հատատ գիրքեր կը պահանգէին իրդու վերջին գիտ։ Ու կը յատկատ « Իրէ գնդատ Լաք յատկատատ գատրատրի գրատատրատ նորատ ատկատրեանն ատատր ատգատրեր գատ պէտատրատրան» որ է ատգպէտական գործ ատժին Յովհաննէս անատ Մկրտիչեան ի կարգ. Փատրատիկաց. գի ատ մեծատրէ ընդ քառգրոյ ատոր ի մեծն Հատատատրան բնատանիկատ էր ատժնոյն տեղ. հատատատրեանց մեծատ. և ատատ իրատգրատնիկատ քատ կարճ իրատ գնատգրիք Հոր Միխիթատատ ի յատեն և յետատգրի գիտատ. յատկատ ատգատ և գնատատրատն մի ի յատնիկատնէ ի հոյ յատրատ. գիրգատրին գրքատատրեան իրատգրատ ի հնդիատկէն ատնատ քատ Լատա Հայոց Վատրիկ ի Վրյատֆրանքեան ատգքատատգրատրի» ի նոյն կարգէ, յատեղ գայն քառգատրատ Հայոց՝ գյատատկ անատատան ժնտոյ քառգատրատրի, և քնդատգանկատոյ յոյժ գգտրատ. Հատատ Լուսաւ. ատնդատրով գայն ատ իր յատն ինչ, օրինակատ է գատնդատրին էր յատգրն ի ձեռս Մատրգեին. Ատն—Մատրգեն յետ մահատան ատգատ Լատդ ի ձեռս Պիէլլոյ բժչկին, որ ձեռքէ մէջտ ատատ հայկական յետգ։ Ատ յոյգատրատրը և պատրատատրեաց ինչ ատգատրիչ կատրեցատ գայն Լատատրան ծատրիք տէրատրեան. ատատ և իրդիքեալ նկտ յինէն վկատրեան ինչ վատն քառգատրեան նոյնէն, այլ ոչ հգտ ինձ կարէատ իրէ գայն ատգ գայն. ատգատ իրդիքն այն գնատ յատ ատվատրատրեան ատ նատատատրն նէրգին իրատգ, և ատ Լատեմիրէ իրեն... որք ատեղեկատեալ ատենատյն հանգատանատցի, հետքերին գինգ իրն »։ « Պատմ. Հայ. Թատր. » Բ ատիպ, էջ 340–343։

Ինչ Ջատրգ. և իրէ Շրատրգի ատյդ ատեղեկատեան-ներր քառած են Վատդրատրի ընդատրձակ գրատրեանն, որ ատրգատրատկատ իրատրգատրատած է Լրեակի մէջ 1860, 201, 235, 263, 286, 327, 361։

Վատդրատրի կ'ատտ Լրեակի ատյ Լ'Ատրատն մէջ իրէ Լուսաւ. Ջատրեանի « Հայոց պատմատրիներ » Գրատատրատրեան ատեղր է էջ 333), գրքատատ նոյնին « Հայկազեան քրատկատատրիներ » էջ 363։ Լուսաւ. Ա. Վարպատ մէջ գտած ընդունելութեան մասին ատյատէս կ'ատտ Վատդրատրի. « Լուսաւ վ Հնեանիկ հատատնեցան ատեր տատր Վարպատ կղզին գնաց. և հայ կրօնատարներէր սիրալիր հրատրիկատրեամբ գինգ ընդունեցին։ Իրենց վարչր բնակիչ իրէ ոչ տատին. պատատնեցին ալ անոր բարին և յոյն որ ինչպէս կոտգ նէ կրնայ գործածել։ Աիրով և յամառատրեամբ անոր ատատրգին ինչ քատ որ ձեռքերնին անցած ձեռագրութիւնները մէջէնէ գատել Հրեն և Մխիթարեաց քառատրանին վրայ պիտի ատեղծանէ իրեն։ Լուսաւ. ատքատրեն այս քառատրատ ալ իրդիքատնեց, որով իր քառատրատր հատատատրեաց իրեն ատրեատրեամբ

անծանօթ օգնութիւն բրաւ գերապատիւ Աստուածատուրեան Ալգունեան որ այն առենը բնդհանուր փոխանորդ էր և նոյնը ուրիշ Պատրիարքական մխիթարեան վանքերու ընդհանուր տեսուչ եղաւ։

« Լուսաւոր տեսլեան ուրիշ Պատրիարք կրկին կնկատէ առենը պատճառութեան տրնէր ժամանակով քովը գտնուելուն, ուսկոր մէկ կրնար անտարակոյսութեան վկայութիւններէ են իրմէ ինչ հրատարակեալ կը գտնէր պիտի ոչ հանդարտ և ուսումնական առանձնութեան մէջ, և ոչ թէ հրապարակական կեանքի մէջ, ուր պատասխանատուութեան հերքելի կենդրոնին փոփոխ կէ լսուելուն և իրեն յատկացած սիրուն մարդասիրութեանդ վրայ։ Ըսպ ոչ նմանութիւնը որ ինծի չատ օգտակար պիտի ընէին, եաքը չկրցայ գտնել գրքերը ուրիշ։ և կայսերական պրատան պահպանելու որ իմ ազատանալս պիտանութեամբ կայսերական պրատան մէջ ոչ ոչ պատասխան յիշատակարանները բրնտրելին, աշխատութիւններին պատրաստ գնայ, չկրցան գրանել ինձ հանդիպելու Ֆան Ֆրէդ պրատարար որ գրեր էր», էջ 268։

ԼՈՒՍԱՓԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ (Ի.)։

ԼՈՒՍԱՒԻՄԻՆ. Տես ԵՒ Տ.)։

Լուսանկարչութեան արուեստ. — Տես ԲԱԲԵԱՆ Կ. Պ. — ԲԱԼՄԱՍԵԱՆ Կ. Յ.։

Լուսանկարանի. — Տես ՇԱՄՓՈՐԵԱՆՑ (Օր. Շ.)։

Լուսաչարիչ. — Տես ԹԱԼՈՒՏԱՏ Վ. ԱՄԱՍԻԱՑԻ. — ՓՒՇՏՄԱԼՃԵԱՆ Գ.)։

Լուսաթոյր, կնգծանուն ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ, տես։

Լուսաւորեալ դար ու յարգելի մանկանիկ, որ չարաղբաց Հռոմէական ճշմարտասէր ու ազատամիտ հայազգի մը։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ռուբինի Քիւրքճեան, 1856. 8°, մեծ + 91 էջ։

« Հռոմէական Հայ եկեղեցականաց մէկ մեծ մասին անազատ վարուց և բռնուց ու անանց կրօնամոլ ընթացից հանճռատ նկարագրութիւնը բնելով, քաւալի և ազատախրական գրքոյկ գան գանգատանը կ՚ընէ անանց ազգասէաց և անխիղճ վարմունքին դէմ, և կը յորդորէ իւր հայրագրի հռոմէական հնդբարբր, որ այս յուսաւորեալ գարուս մէջ չիսաբեին այլ եւս անանց կնգծաւոր և ձիրվիլիական խաղքերէն, որոց նպատակը ուրիշ բան չէ, կ՚ըսէ, բայց միայն չանաչրութիւն և փաստաբերութիւնը։ Այս անգամիս իւր գրուածներէն հատանաւոր հատմոր բառական ապացոյցներ յառաջ կը բերէ»։ Արեւելեան Աստղաբեռ 1857, թ. 539։

Լուսաւորչականները ու լուսաւորչութիւնը. Հրատմանաւ հասարակաց կրթութեան պաշտօնէից։ Ի Կ. Պոլիս, ի տպ. Ցոմհ. Միւհէնտիսեան, 1858. 8°, 24 էջ։

Լուսաւորչական կամ Սուրբ Թարգմանիչներէ դարը. — Տես ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Ս.)։

Լուսաւորչական կոչման մասին։

Տես Աստղաբեռ 1873, էջ 281։ — Բիւզանդիոն (Յ. Ք. Մկրեան) 1897, թ. 64, 183։ — Լոյս 1895, էջ 30։ — Սիոն 1868, էջ 17։

Լուսաւորչական հոգի հնո (մի գրոյց). — Տես ԴԱՂԻԱՆՑ Ս.)։

Լուսաւորչական Հայոց մը ուղիղ պատմութիւնները Հռոմայ Պիոս Թ. Պապին կոստանդնուպօլսի հայազգի Պապականներուն ուղղած կոնդակին վրայ։ Զմիւռնիա, ի տպ. Նոքարաց Տէտէեան, 1854. 14 էջ։

Լուսաւորչական Ազգ. Հիւանդանոց Զմիւռնիոյ. — *Տիկնակարի Ազգ. Հիւանդ. Զմիւռնիոյ։* Զմիւռնիա, 1898. մեծ 4 էջ և փոքր յաւելուած մը։

Պենապ. Հանդ. Ամսօրեայ 1899, թ. 3։

— *Տիկնակարի Հարիւրամեայ Յոբելեան Ս. Լուս. Ազգ. Հիւանդանոցին Զմիւռնիոյ.* 1801–1901։ Զմիւռնիա, տպագր. Մատուրեան, 1901. 4°, 56 էջ։

Նոյ տոխմ Աստ. Մատուռ 1902, էջ 251, 291, 359, 127, 169։ — Ծաղիկ 1901, թ. 203։

— *Տիկնակարի Հոգարարձութեան Ս. Լուս. Ազգ. Հիւ. Զմիւռնիոյ,* 1901 Յունվար 16 1902 Յունվար 16։ Իզմիր, տպ. Մատուրեան, 1902. 24 էջ։

Լուսաւորչեան բնկերութիւն Զմիւռնիոյ։

Տես Հանդանակ 1863, էջ 23, 28։

— *Կանոնագրութիւն Լուսաւորչեան բնկերութեան։* Կ. Պոլիս, 1867. 8 էջ։

— *Յայտարարութիւն Լուս. Բնկ.։* Կ. Պոլիս, 1868. 18 էջ։

Տպարան չէ նշանակուած։

Լուսաւորչեան Սուտ. — Տես ՏԷՐ-ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Տ. Ս.)։

Լուսերեսիկ, հէքեաթ պատկերազարդ. Մանկական գրազարան. Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 122։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Թ. Թատինեանցի, 1897. մեծ. 14 էջ։

Պենապ. Հանդ. Ամս. 1898, թ. 3։ — Մշակ թ. 12։ Ուշ տեղեկութիւն կայ նաեւ Ազբիւրի մէջ Զհանահանած վերնագրով։

ԼՈՒՍԵԱԿ ԿՈՒՍՈ. — Տես ՎԱՐԴ, եւն։

ԼՈՒՍԵՒԼԱ. — Տես ՄԻՆՈՏ (Ա.)։

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ (Ամէն) Խմբագ. — Տես ՀԱՒՆԻԱՏԵԱՆ։

Իր գրութիւնները. Քիւոսո ի մտաբ Բնկերական. (քերթ.) Երկրագունտ 1870, էջ 38։ — *Քաղաքական գրութիւններ.* — *Մամուլ.* — *Հրատարակութիւններ.* — *Ազգ. դատախազական գործեր.* — *Ընկերութիւնք.* — *Կ. Շ. Առանձին բնկերութիւն.* էջ 66, 82։ — *Հատոր ի տետրան մեծին Լուսաւորչեան. (քերթ. գրքոյկ.)*, 102։ — *Մարդ և իւր կոչումը,* 132։ — *Լուսին, աստ Պ. Ա. Խ. (քերթ.)* 215։ — *Զնթիւն ու քանաւանդ (քերթ.)* 338։ — *Աչ (քերթ.)* 402։ — *Զմիւռնա (հնախօսական),* Երկրագունտ 1884, էջ 529։ — *Մատենագրութիւն ազգային և բնօրինակական վէպերի Աղգրտեան (քերթ.)* 1887, էջ 363։ — *Քայր կիներ և հզօրագոյն ազգեր (Դատավճիռ)* 1888, էջ 85, 216, 242։ — *Պատիժ Աչքերով փիլիսոփայ,* Հանդիսական 1900, էջ 1258։ — *Խնամատարական քառասան,* էջ 1310, 1327, 1352, 1431, 1449, 1461, 1490։ — *Իմ հանդիպած (քերթ.)* էջ 1390։

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ. — Տես ՆԱՒ-ՊԱՏ։

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԱԶԳԱՏՈՄ.

« Généalogie des Rois de Chypre de la Famille de Lusignan » (extrait de *l'Archicio Veneto*). Atti della R. Deputazione Veneta di Storia Patria. Venise, Imp. de Marco Visentini 1881. 8°. p. 51. Թարգմ. Բազմավէպ, « *Քիպրացոց թագաւորաց Լուսինեան տոհմին* », 1881, էջ 231. — 1882, 26, 27, 200։ — Տես ՄԳՈՒԱՍԿՈՑ (Ի.), Une con-

férence, եւն. — « Mémorandum du Prince d'Arménie ». A. S. M. I. Alexandre II. Empereur de toutes les Russies. Nouvelle édition revue et augmentée, 1861. 8°, 47. – « La vérité sur le prince Léon d'Arménie-Lusignan ». Paris, 1878. 8°, p. 80. – « Histoire de la Maison Royale de Lusignan », par le *Chanoine Pascal*, Vicaire général honoraire d'Antioche. – Paris, Léon Vanier, 19, Quai Saint-Michel, 1896. 4°, p. 200.

Տե՛ս Chap. I. Origine des Lusignans. Ordre de Sainte-Catherine-du-Mont-Sinaï. Guy de Lusignan, roi de Jérusalem. Ordre de Mélusine. Prise de Jérusalem par les Turcs. Guy de Lusignan, roi de Chypre. Ordre de l'Epée. — II. Jean de Brienne et l'empereur Frédéric. Les descendants de Lusignan. Les Lusignans, rois d'Arménie. La république de Venise. Les Turcs s'emparent de Chypre. Etienne de Lusignan. — III. S. A. R. Mgr le prince Louis et le certificat Sacré. Christodule et la branche aînée. Amaury-Joseph et la branche cadette. L'archevêque Khorène de Lusignan. S. A. R. Mgr le prince de Lusignan. S. A. R. Mme la princesse de Lusignan. Réinstitution des Ordres de Mélusine et de Sainte-Catherine-du-Mont-Sinaï. — IV. L'Ordre de l'Epée de Chypre. Renseignements divers et complets. — V. Lettres de plusieurs souverains et hauts personnages, échangées avec la princesse Marie de Lusignan. — VI. Aperçu des œuvres de la regrettée princesse Marie. Le talent de feu Mgr Khorène. Son Ode patriotique sur l'Arménie. — VII. Le couvent de Sainte-Catherine-du-Mont-Sinaï, où fut institué le premier Ordre de chevalerie des Lusignans. — VIII. Les anciens royaumes des Lusignans: Jérusalem, Chypre, l'Arménie. — IX. La généalogie des Hugues de Lusignan et Geoffroy la Grand' Dent. — Conclusion. – *Giunta Giunti*, « Das Haus Lusignan, historische Skizze». Uebersetzung aus dem Italienischen. Triest, 1894. – *Mas-Latrie*, M. L. « Histoire de l'Ile de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan », 3 vol. Paris, 8°, p. 16, 532. 39. 559. 12, 910. — « Le même. Mgr. S. Nersès ապր. Պատր. հայոց կ. Պոլսոյ » նամակ կ'ներկայի Լուսինեան տոհմի, փարի 1879, թ. 10, էջ 139–148. — « Լուսինեան իշխանք կիպրոսի, Նուռապետ և Հայաստանի » Ներսիսեան կրօնաւորէն յաջորդն Խորենոսեանց, 8 էջ. – *Lorous* – Sonnet au Prince Léon de Lusignan. *Le Biographe*. XVIII. Vol., 3me Livraison, 1896. – « Մարիամ իշխանուհի Լուսինեան ». Խորհրդաւոր Արուեստագիտական մյուռոն (Le Monde Art.) լրագրին. իբր Ներկայ Լուսագիրն 1879. տիս և 1190 Ներկ. – Փարոս Հայաստանի 1881, Ա. 26, և Դ. 23 (Թիւ յաջորդիւ նամակներ). Տե՛ս և Մելիք Ա. Պատկ-Բեկ. – Լ'Ընտիւնեան — « Լուսինեանց տոհմէ » (Կիրակնոյ – Ալեա. Մամուլէն) Լուս 1880, թ. 42. – « Լուսն, անուանեալ իշխան Հայաստանի », Երուսա 1855, թ. 44, 46, 47, եւն, եւն.

ԼՈՒՍԻՆԵՒԱՆՑ (Գ.) — * Գրական ուսումնասիրութիւն. Լուսաւոր 1903, թ. 3, էջ 248։

ԼՈՒՍԻՆՆԻ. — Տե՛ս Մուրճ 1889, 90, 91, 92, 96, 97 տարեթիւերը որոնց մէջ « Ամսուայ Քրոնիկ » վերնագրով յօդուածներ ունի։

Լուսնացոյց. — Տե՛ս Օրացոյց. — Գրկուկ կաթուղ, եւն։

Լուսնիակ պիչերի ի հայկական երգին. Ժողովեցին վ. Եղիազարեանցը և Գ. Լազարեանցը։ Թիֆլիզ, 8ովմ. Մարտիրոսեանցի տպարան 1890. 16 էջ։

Լուսնիակ պիչերին. — Տե՛ս ԻՆԱԼԻՉԱՆ (Ն.)։

ԼՈՒՍՕԳԱՐՈՆԵԱՆ Փաբրիել Մ. Մ.) — « Քանանական բատրիարքութիւն կամ Քարոզէն փախչող ազգս մը ապագայն. Երգախառն քաղբերգութիւն ի մի արար և յերկուս պատկերս։ կ. Պոլիս, տպ. Ալամայ Մ. Աճեան, 1880. 8°, 40 էջ։

ԼՈՒՏԻՐ (Մարտին). – Տե՛ս ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. Վ.) — ՏՐԼԱՖՈՐԼ։

Ազգերի մէջ (1888) հատ՝ կայ « Մարտին Լուտիր » խորագրով յօդուած մը Փ. Վարդանեանէ։

Լուր-Քա-Լուր. — Տե՛ս ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Վ.)։

Լուցկիք հոգւոյք. — Տե՛ս ՅԱԿՈԲ Վ. ՅԻՍՍԵԱՆ, « Քրիստոնէական վարդապետութիւն »։

Լուքայի սլամպաանք. — Տե՛ս ԿԻԲԱՑԻ։

ԼՈՒԿԱՉԻ ԹԱԶԻԿ = Christophorus Lukacsi հունգարահայ). — *Historia Armenorum Transsilvaniae*, a primordiis Gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis, e laborata per Christ. Lukasci, Parochum Armenopolitanum. Viennae, typis Congregationis Mechitharisticae, 1859. 8°, p. XV + 149.

Յառաջաբան կ'սկսի. «... Noli mirari Lector benevole! Si quod nemo ante me aggressus est, ipse aggredior opus, imbecillitas equidem virium mearum nemini melius ac mihi est nota, atque ideo nihil magis ex voto mihi accidere potuisset, quam historiam Armenorum Transsilvaniae e calamo perito profluxam legisse.

« At vero quia justus me tenet metus, ne quod a duobus retro saeculis ante me fecit nemo, deinceps quoque faciat nemo, atque erroneae opiniones, quas circa ortus et progressus Armenorum in Transsilvania, circa linguam, ritum et institutiones eorum, apud exteros, quandoque quidem etiam apud cultiores vigere observavi, invalescant, et si per neminem corrigantur speciem nanciscantur veritatis, silentium interrumpendum et manus operi fuit admovenda. Cognitio linguae Armenicae literariae aditum mihi aperuit ad fontes originarios limpidissimos; praesto mihi fuere selectissima sacrae et profanae antiquitatis nationis Armenae monumenta, in quorum studio omnem ferme exegi aetatem, praesto fnere documenta manuscripta, quae lucem publicam nunquam viderunt, quae tamen ad illustrandam historiam Armenam posteriorum temporum plurimum faciunt. Hoc instructus apparatu literario, existimo me praesenti lucubratione, utile Ecclesiae, utile nationi meae, utile demum reipublicae literariae praestitisse servitium ».

Տե՛ս Caput I. Situs, magnitudo, montes,

fluvii et lacus Armeniae, natura et fertilitas soli. Armenorum origo. Armenii Assyriorum, Babyloniorum, Medorum, Persarumque socii et foederati. Dynastia Regum Haicanorum. Dynastia Arsacidarum, Dynastia Bagratidarum. Regni Armeniae majoris excidium, urbis Anii expugnatio. Armenorum dispersio. — II. Regnum Armeniae minoris. Dynastia Rupenitarum. Armeni Romanorum Pontificum hortatu cruce signatos Europaeos in oriente opera et consilio juvant, ab iis vicissim adjuti. Regno Latinorum Hierosolymitano everso. Armeni post quam potentiam infidelium ad Saeculi spatium incredibili fortitudine soli in oriente sustinuissent, ad extremum numero hostium succumbunt. Rex Leo VI. captivus Cairum abducitur, mox interventu Regis Castiliae libertati redditus Anno 1393 Parisiis moritur. Armeni emigrant in Italiam. — III. Armeni Dacici et Pannonici aevi antiquioris. Armeni sub adventum Hungarorum Hungaris et Chazaris juncti et sub primis eorum Ducibus ac Regibus Hungariam et Transsilvaniam ingrediuntur. Vestigia harum coloniarum. — IV. Armeni Transsilvani aevi recentioris origine sunt Anienses. Anio eversa sedes primum ad Achsarum Tatariae deligunt, inde viam armis sibi in Chrimaeam aperuit, qua a Turcis Tartarisque anno 1475 occupata migrant in Poloniam et Lithuaniam ac subseque transeunt in Moldaviam et Valachiam. — V. Armeni annuente Principe Michaele I. Apafi sedes in Transsilvaniam transponunt, a quo et filio Michaele II. Apafi libertatibus donantur. Principes ex Augusta Domo Austriaca, Armenis ob contestatam erga se in arduis temporum adjunctis fidelitatem locum condendae Armenopoleos ad Arcem Szamosujvar concedunt. Communitatibus Szamosujvariensi et Elisabethopolitanae immunitates et Privilegia conferunt. Armenopolitani impetrant Dominium Szamosujvár. Exemplum Privilegii Armenopoleos. — VI. Armenia Ethnica. Armenia Christiana. S. Thaddaeus et Bartholomaeus Apostoli in Armenia praedicant. Totius Armeniae conversio refertur ad initium Saeculi IV. et tribuitur S. Gregorio Illuminatori. Prodigiosa Regis Tiridatis conversio, ejus in Deum ac Religionem pietas et zelus. Apostolici S. Gregorii in conversione Armeniae labores. Caesar Maximinus Armenos propter susceptam fidem persequitur. Constantinus Magnus foedus cum Armenis renovat. S. Sylvester Papa S. Gregorium et Ecclesiam Armenam praerogativis ornat. Patriachae e stirpe S. Gregorii, viri Spiritu Dei et fide pleni gentis suae Patres et benefactores Armeniam bonis artibus et institutis, sacris profanisque litteris illustrant. — VII. Reges Persarum Sapores IIdus et Isdegerdes IIdus Armenos Fidei causa persequuntur. Mihr-Nierseh primarius Isdegerdis Minister Armenos litteris ad Fidem Christianam abjurandam et Zoroastri amplectendam superstitionem provocat. Armeni ad has litteras synodaliter respondent, religionem Zoroastri scite refutant et veritatem Doctrinae Christianae erudite defendunt. Cum autem Rex hac apologia irritatus Armenos vi armorum ad propositum suum flectere moliretur Armeni sumtis duce Vartano pro Fidei defensione armis Persas regno exturbant et se in libertatem vindicant. — VIII. Armeni de actis Concilii Chalcedonensis, cui, bello Persico occupati interesse non potuerunt, per Monophysitas sinistre informati, illud acceptare haesitant, et in Synodo Valarsapatana tribus primis oecumenicis conciliis adhaerent. Conciliabulum Thevinense et Manascertense Concilium Chalcedonense rejicit, ex adverso concilium Carnense et Siragavense illud recipit. — IX. Concordia inter Ecclesiam Graecam et Armenam in Synodo Tharsensi stabilita, brevi dissolvitur. Armeni relictis Graecis adhaerent sedi Apostolicae Romanae. Summi Pontifices Patriarchas Armeniae variis honoribus et praerogativis ornant atque antiquos Ecclesiae Armenae ritus et consuetudines confirmant. Armeni in Concilio Sisensi et Adanensi unionem cum Ecclesia Romana renovant. — X. Beatus Bartholomaeus Bononiensis in Armenia majore congregationem sic dictam unitorum ordinis Fratrum Praedicatorum fundat, celeri incremento per Armeniam propagatam. Fratres nonnulli dictae congregationis abrogato Armeno ritu, latinum in omnibus si solam excipias linguam, ritum apud Armenos introducere conantur. Turbae exinde non leves in Ecclesia Armena ortae eloquio Innocentii VI. Pontificis et opera Jacobi Patriarchae componuntur. Armeni ad concilium Florentinum vocati per suos Legatos comparent. Decreto unionis Ecclesiae Graecae cum Latina subscribunt. XI. Armeni in Chrimaea in Fide persistunt, at qui capta a Turcis regione sedes in Poloniam et Moldaviam transtulerunt in Schisma relabuntur. Ex his primum Armeni Poloniae, serius Armeni Moldaviae in Transsilvania, quo se interea continuas persecutiones Moldavorum pertaesi cum suo Episcopo Menna receperant, Sacra catholica profitentur. Labores apostolici Oxendii Verziresky in conversione Armenorum Transsilvaniae. — XII. Oxendius denominatur in Vicarium Apostolicum Armenorum in Transsilvania. Armeni ejus opera conversi schisma et errores ejurant. Oxendii mors et Testamentum. — XIII. Georgius Mártonfi primus novae fundationis Dioecesis Albensis Episcopus, curam Armenorum Praesule orbatorum sub inspectione sacrae congregationis de Propaganda Fide provisorie in se assumit. Errores et abusus nonnulli inter Armenos rursus repullulant. Sedes Apostolica in illos inquiri jubet. Armeni objectos sibi errores et abusus partim negant partim tollunt. — XIV. Sedes Apostolica Visitatores in Transsilvaniam mittit, Mennam de Baran Sacerdotem Orientalem Transsilvanos nonnihil turbantem ad officium revocat atque omnem adhibet curam ne ritus Armenus per facilem in jejuniis dispensationem ab originaria sua puritate desciscat. — XV. Michael Theodorovics Armenos in fide vacillantes confirmat. Idem qua Vicarius et generalis Armenorum Archidiaconus Ecclesias Armenas in Transsilvania visitat. Aedes Sacrae sub initium Saeculi XVIII. per

Armenos erectae. Numerus Parochiarum Armenarum in Transsilvania hoc aevo. Coelibatus Cleri Armenorum. Ecclesiarum ritus Armeni in hac patria unitatis centrum, et vinculum unionis inter se et cum Sancta sede Romana non obstante contraria ultimi Visitatoris Apostolici Stephani Stephanovics ordinatione ejusdem item ac cleri precibus sublatus et nexus omnis inter Ecclesias dicti ritus solutus. — XVI. Punctum Caesareo Regii Privilegii Armenorum circa Sacra. Dotatio per gloriosae memoriae Imperatorem Carolum VI. pro ritus Armeni Episcopo facta. Conatus Armenorum pro resuscitatione Episcopatus Armenici in Transsilvania refragante Cathedra Albensi effectu frustati. — XVII. Sacerdotes Armeni Romae sumtibus Collegii urbani educati a S. Propagandae Fidei congregatione ad Missiones deputantur. An decretum S. Congregationis de non mutando ritu pro Armenis Poloniae latum ad Transsilvanos extendendum? — XVIII. Armenis Transsilvanis admittitur usus Kalendarii Gregoriani. Celebratio trium Missarum in Festo Nativitatis Domini et usus missalis latini. — XIX. Ritus Armenorum Transsilvanorum non obstantibus mutationibus capite superiore recensitis, est orientalis Armenus. Incommoda status Ecclesiastici Armenici in Transsilvania. — XX. Imperator Josephus IIdus de conversione Armenorum Schismaticorum in neoacquisita Bucovina sollicitus inquirit in rationem et adjuncta conversionis Armenorum Transsilvanorum. Controversia circa Jurisdictionem in Armenos Transsilvaniae inter Archiepiscopum Leopoliensem a. r. et Episcopum Transsilvaniae coram eodem Gloriosae memoriae Imperatore agitata manet indecisa. — XXI. Conatus pro stabilienda cultus Divini Ecclesiis Armenorum Transsilvaniae uniformitate. — XXII. Armenopoli erigitur et dotatur Hospitale pro Pauperibus et Infirmis. Fundatur orphanotrophium et stipendia pro studiosis et Clericis.

Կավրիկան՝ իր «Իրանախրատեխ Հայոց Մեծապատիւ» գրքին մէջ այսպէս կը խօսի Լուքաչիի մասին. «Այս երեւելի պատմագրին, այս նշանաւոր մատենագրին, այս ապացոյցատու վիպասանին ծնած է Կէրլայի մերձակայ Գիւղին վրայ 1804 Մարտ 30ին. իր ուսումնական առաջին կէրլա, փիլիսոփայութիւնը՝ Կարլսպուրկ, իսկ աստուածաբանութիւնը վիեննայի համալսարանին աւարտելէն յետոյ՝ 1828ին վեր. Ար. Կզարեանէ՝ կնաւորիլ Արքեպիսկոպոսէն, Մխիթարեան Միաբանութենէն ընդհանրական Արքայէն քահանայ ձեռնադրուելու։ Այս ժամանակէն մինչեւ 1837 կէրլա, իբրեւ տնօրէնութիւն, իսկ 1837էն մինչեւ 1856 Կարլսպուրկ, Հայկազեանի կիսադասարանին մէջ իբրեւ ուսուցիչ եւ փիլիսոփայութեան վարդապետ գործեց։ 1856ին կէրլայի ժողովրդապետ եւ վիճակական Տաղտկի հիմնադրական վիճակին աւագերէց անուանուելուս։ — Լուքաչեան՝ իր մեծ գործունէութեամբ չէ թէ միայն նիկոմիդիոյ չուս մեծ ծառայութիւն մատուցեց, այլ նաեւ իր ազգին՝ որուն հաստատուն օրօրոցն է — և Հայաստանի՝ որուն ամէնէն մեծ բարերարներէն մէկն է։...

«Լուքաչի, ազատ ժամանակը մեծ սիրով ու հետաքրքրութեամբ կը կարդար յատկապէս մատենագրութիւնն, որովհետեւ անոնց յատկութիւնները մը ստացած, որ հազուագիւտ է։ Ըստ ծնողաց վկայ են, Տանիէլեան Հայ պատմութիւնը (Historia armenorum Transilvaniae — «Հայոց դէպքը և իրենց պատմութիւնն ի Տաճիա կ'ըսէ, իր գործերու մէկուն մէջ — իմ երիտասարդութեանս պիտոյ նիւթի կազմելով՝ տարի եղաւ, որ Հայոց անթուղթական դրացի եղող ծանկիայ ու անհետ եղած մեծ ազգութիւնները և ուրիշ՝ Հայոց հետ յարաբերութիւնն ունեցողները ուսումնասիրեմ»։ Իր նորարարութիւնը մէջ, չատ մեծ ապացոյցներ մատչելի իրեն, իր ըզգուշութիւնը ինքզինքը վերլուծելու համար, իրեն ուսումնասիրելն, իսկ դարձ տալու համար՝ ինչպէս ան ինքնին կ'ըսէ, «Ես պիտ'որ ըլլայ — կը հարցնէ վրանեանն Հաճի Հաւսեփ — այն... մեր մէջ քանիցս Հայերէն, որ հոյ մատենագրաց ուսումնասիրութեամբ յայտնի մեզի հնութեանն ապացոյցներ վրայ խօսիլ անհնարին»։ Այս հարցման պատասխանը տուաւ Լուքաչի ինք չէ մի միայն յատուկ հնութեան ապացոյց վրայ խօսիլ անկեանն անուններէն, այլ նաեւ աշխատասիրելով (verarbeiten) գանձք այն մեծ գործերի մէջ, որոնց անուններ դրաւ «Հնդկաստանեայ նախնիներէ, իրենց վարքի անուններէ, բնակութեան տեղերէ՝ քան հոյ ապրելուց»։ Այս գործերն կնքագանձուածոյներ հնդկաստանի ազգաբնիկներուն տրագրական եղանակաւ յայտնելէ — 1871ին իր հանգստեան մեծարակով — Լուքաչիի մատենագրական գործերէն կը յիշենք դնս «Յատկութիւնք Հնդկաստանեայ Հայոց պատմութեանց», «Վաչէ Արքայ Կիլիկեցի» և այլն...

ԼԻՒ. * Պատմութեան վրայ. խմբմ. Մ. Մաամուրեան, կռունկ Հայոց ազգաբ. 1860, էջ 349, 131, 599։

Լուսերեն. քերմ. Տես ԱՂԱԿՈՒՐ Վ.։

Լուսերեր. վեպ. — Տես ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Ա.։

Լուսոյն ընկերցողաց. — Տես Հարց-պատասխանութ։

— Հայոց. կար. նիկ. — Տես ԳԱՖԱՒԱՆ Տ. Գ.։

— ք. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ Գ. եպ.։

— ազգային պատմութեան. Տօն Յիսնդեան և Ակզատութեան Քրիստոսի։ կ. Գալիս, ի տպ. Հ. Վատեան, 1870. 27 էջ?

Լուսոյնական ընկերութեան թատերգու, հատ. առաջին 1 Մարտ 1898։

— կանոնագիր։ Տպ. Գավրիմոս Հայոց Վրաստան պատրոցի, 1898. 13 էջ։

— կանոնագիր և Տեղեկագիր, անդ, 1900. 20 էջ։

— թատերգի Լուսոյ. Ընկերութեան 1899 1900 և 1900-1901 տարեշրջանների տեղեկագիրք։ թատրգ 1901?

Լուսոյրութիւն. — Տես ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ։

Լուսոյրչի պատրիարգք տարր. քեր. — Տես ԹՈՒՐԿԻԱՆ (Ա.)։

Լքուած քնար. — Տես ՅԱՄՈՒՐԵՐԵԱՆ Ակր.։

Լծորանի ինքնին. — Տես ԵՍԱՅԵԱՆ (Յ.)։

Լսական բերդին տեսր. Լրեւակ 1860, էջ 138, 176, 205, 242։

ԼՕՇՏԱԿ. — «Քիւրտիսթան լրագիրը». Ա-ճառիտ 1900, էջ 138։ – «Մեր դրացիները – Քիւրտը. էջ 187։ – 1901, էջ 26, 90, 139, 202, 241, 274։

Լօսեցի Սաքօլ. – Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ Ցով.։

Լօսի և չոլչակայքը. — Տես ՎՐՈՅԸ։

ԼՕՒԻՍ ՄԵԼԻՔՕՎ. – Տես ՄԵԼԻՔԵԱՆ Լ. Մ.։

Լօսու դիւղական կեանքից պատկերներ. — Տես ՔՈՒՉԱՐԵԱՆՑ Բժ. Պ.։

ԼՕՏԻ Պ. — Տես ԼՈՒԻ Բ.։

ԼՕՏՈ, պատկերներով, հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն և վրացերէն. Թիֆլ. Հրտրկչ. ընկ.։ Թիֆլիս, 1882?

ԼՕՐԻ. — «Ի՞նչ ովքե՛ր էին Ս. Վարդանանց և նոցա ժամանակակից հայ սերնդի դաստիարակները». Հանդ. Ծրակ. և Պատմ. 1889, էջ 245–259։ — «Լէօռլօտ Ֆօն Լանքէ և Հայոց պատմութիւնը». 1890, էջ 289–311։

ԼՕՓՈՒԼԱ (Պ. Պ. — Տես ԲԱՐՈ ԻՒԼԻՈՒՆ։

ԼՕՕՖՍ. — * Հայ հեղինակիւ. Ակտիսա 1902, էջ 628–639։

«Նորիցս յոյս տեսաւ, կր պրէ կ. վ., Հայկի հաւաքասիրական աստուածաբանութեան անուանի ուսուցչապետ Ծր. Լօօֆսի Symbolik (Խորհրդապատկան Հաւատաբանութեան) գրքի Ա. հատորը, որ խօսում է Արեւելեան հեղհեղիկների ու կամ ոչխարիկ հեղհեղուս մասին (Ը. հատորի մէջ կամաւն Խորհրդական պատմութիւնները)։ Իւր տեսակի մէջ նոյնպէս և ամէնից կատարեալ գործը լինելով, ամենաանկրկնելիապահ և յուրջ մի պիտանական գրքի տակից եղած՝ այս գիրքը կարող է ի միջի այլոց ամէնից հզօրիս պատճառը տալ, իմ սրչափ անգիտութիւն և ինչ հայեացքներ ունին նեղկացուցիչ Հայոց եկեղեցու մասին պիտանական աշխարհի մէջ, Նատոր աւելորդ չհամարելիք առաջս յառաջ քրիստ մեր եկեղեցուն վերաբերեալ հաւատոցի՝ գրքիմէ քաղացքի իմացնելու համար, գիտցնով միայն ծանօթութիւնները։ Ցարգելի աստուածաբանի համար իրրեւ ապրիր ծառայել են կատարեալ, Վանանդեանի, Խրատչիսի, Տէր Մկրտչեանի և այլ պրոտեստանեայ և մեր երկու յօդուածներ։ Ինչպէս բնթերցողը կտեսնէ՝ այդ ապրիրներ անգ տեղ ունեան մեր պատկերներում են և թերթիմացութիւնների պատճառ տալիս, որոնց նկատմամբ մենք դիտողութիւններ կանենք յաջորդ հատորում»։

Այդ դիտողութիւններ տես անդ, էջ 807–834 նոյն կ. վ.-ին, «Թերթիմացութիւններ Հայոց եկեղեցոյ Պատմական անցիալի նկատմամբ» խորագրով։

Խ

Խ. (Ն.) — *երիկոյեան աղօթք*. *Հոգևոր երգք*։ Թիֆլիս, 1891 ?

Խ. (Հ. Ա.) — *Գաւառական Հաղորդութեան ձառին տասնչին տեսակին*։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. Կուլիէլմոս կոիֆֆիմի, 1846. 8°, 79 էջ։

Տես Պերճանիայ եկեղեցական դիպուածները։

Խ. (Մ. Ց.) — *Ինչ է մեր քրիստոսութեան պատճառը և ինչ է անոր պարտականը*։ Կ. Պոլիս, տպ ? 1872. 11 էջ։

Խ. (Պ. Վ.) — «Հասմիկ Պապին հրաւէրը». Ցոյց 1869, էջ 49։

Խ. Վ. (Գաւառան) ? «*Մուսէռ Կապանկատացւոյ Ադամանիկ Պատմութեան Մայր Ալեաւ մանանեղագործ պանուած ձեռագիր օրինակները*». Արարատ 1895 էջ 235, 333, 388, 424։ – «*Նիւթեր ստացութեան Ադամանիկ Պատմութեան*». 1896, 22, 67, 125, 176։ – 1897, 67, 161։ – «*Տղայ Գասէի և Ալմիկ Խանդութի հեքեաթը*». 1895 էջ 431, 484։ – «*Աստ երիկոյ կամ աշխարհ*». 1896, 233։ – «*Հասուածոյ նկարագիր Շահարշան–Արտագ պատառի Ս. Խաչիկոս առաքելոյ վանքի*». 1898, 38, 89։ – «*Մեծապատիւ տէր և ս. Յակոբեան վանից արձանագրութիւնները*». Բնաճառ 1901 էջ 135։

Խաղողի Հիւսիսային օրինակը. 16 էջ։ 1256 Բէպիլ Եվվէլ 1։

«*Աւագին Խաղիդ–Հիսուսեան վեհափառ Աւետեանին. 1393 Շապատ 23*». Ախօ 1876, էջ 197։ – Ստանիսլաս Աստիանագործութեան հրատարակեալ հրովարտակ (Խաղիդ Հիսուսեան). Բզմ. 1877, էջ 75։ Աստիանագործութիւնը տես անդ էջ 62։

Խաչիկեան. — *Քաղաքական եկեղեցական և ֆրանսիական հասարակապետութիւնը*. Ազահիտ 1904, էջ 189. – 1905, էջ 38, 51։

Խազանձեանց (Մկրտիչ), *ստանիսլաս Մանկասարի Հասարակապետի. տեսուչ Խրիմեան Հայրապետանի կեանքի տարեգրութիւն*։ Ալեքսանդրիա 1861, էջ 567. «... *Այսպէս տեսակ նա քաղաքականեց երկու քաղաքական դրութիւնների. «Մանկանց բժիշկ» և «Մայրական օրինութիւն»*, եան։ – *Ձեռագրեր Մատենադարանի*՝ *Հատոր 1860, էջ 231. «Հանգուցեալ ձեռագիրս չափազանց և արձակ չարագրութիւնից և քաղաքականութիւնից մի քանիսն ունիմ ինձ մօտ, որոց մինը պատրաստ հասարակեաց տպագրել այս տեսարակիս մէջ* (էջ 282) *անփոփոխ, «Վրէժխնդրութիւն» (ի Տաղաչափութեանց վաստակաւոր)*. գեղեցիկ քերդ. գրքոյ։

Խազանձեան (Ս.) — *Առնուն վարիչ գործոյ, նոր քրիստոնեայ իսկ փորագրութեամբ ի գլխին*։ Կ. Պոլիս, 1853. 12 էջ։

Մատեան մէջ (1867, թ. 787) *ազգ մի կայ, որ գիտէ ազգն ապագրութեան համար է, թէ հրկիզուի ապագրութիւն ալ անի*։

Տես և Գազանձեան։

Խազինեան (Աւետիք Դ.) *թարգմ*. – Տես Բաւկիրեվ։ — *Հրատ*. — Տես Պատկանեան (Եր. Վ.)։

Ախտաւոր մէջ (1851, էջ 493) *Աչխարհ վիճակագրով գրքոյ. ստանաւոր մ'անի*։

Խար-Պարսա. — Տես Փափազեան (Վ.)։

Խարբարտա. — Տես Աղինդիկեանց (Փ.)։

Խաչիկեան Գարեգին–Խաժակ. — *Հարկիսր Տաճկահայաստանեայց*։ Ուսումնասիրութեան մի փորձ։ Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից, մանաւոր փոփոխութիւններով։ Բաքու, տպ. «Արօր», 1903–4. 8°, 150 էջ։

Մուրճի մէջ անի. Դաւթեանցեանի քանուածքը. 1892, թ. 10, 11, 12. – 1893, թ. 3, 4, 10, 11, 12։ – Ֆրամմատիկոնը վիճակաւոր 1894, թ. 9, 10։ – Խրքական հանդէսաստութիւն 1901, թ. 9, 10։

Խաչիկեան (Շ.) *թարգմ*. — Տես Շատրեան Ե.)։

Խալաթեանց *բազրատ*). — *Տասնիննեակտրդ դարի կոտակը. Սիրեցէք զմիմեանս. Աստ.։ Թիֆլիս, Արագ. տպար. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1899. 8°, 32 էջ։*

Գիմնազ. Նազմավէպ 1900, էջ 79։ – Հաճդ. Ամս. էջ 381։

— *Սասնոյ փանդիւռանիկի կամ Թրքոյ–Հայ հիր և Մշեցւ Հայ–ժողովրդական դիւցազնական վէպի նոր վարիանտ Մոկաց բարբառով։ Գրի առաւ Ե. Խ.։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1899. 4°, Ը + 74 էջ։*

«... *Այս աշխատիր մեզ ամենայն գրի առնել Էջմիածնում Գասէի և Մհերի մի նոր և բաւական հարուստ վարիանտ, որ չատրուզ պիտի համարուեր. Այսուհետ պայմաններիս ինձ պարզ ցոյց տուին, թէ ո՞րչափ դիւրին է ձեռք բերել այդ տեսակ նիւթեր, որոնք գոյք մի քանի տասնեակ տարուց յետոյ այլ ևս գոյութեան չունենան։ Գժուար չէ նամանաւանդ ուսումնասիրել մի կարեւոր խնդիր՝ այդ ձեռք բերած պայմանների մէջ են ապրում այս տասնեակ հոգիները մոզովրդի բերանում, մի խնդիր, որ քնաւ չէ հետաքրքրել մեր բանասէրներին։*

« Իրկու տող մեր վաբխանոցի մասին։

« Լավ ընտանեկան դասի Աստղիկ և Մհերի մեր պրի առած վաբխանոցը մենք ի նկատի ենք ունեցել նախ այն հանգամանքը, որ տոքա, բոտ բուվանդակության, առնչություն ունեն հանդիսատես մեզ ծանոթ վաբխանոցի չարքատ, լրացնելով վերջինիս պակասը, պարզելով չատ տեղեր և կապելով այն, ինչ որ մինչեւ այժմս հատ ու կտոր էր երեւում մեզ։ Իրկրորդ՝ այսուհ պղտի կիրպով նկատելի են մի քանի լսական տարբերություններ ու Աբեղեանի պրի առած նոյն տեսակ վաբխանոցից (մանատանդ Մհերի հիստորիա)։ Վերջապես՝ հետաքրքիր էր և այն հետ, որ մեզ պատմողը – Մոկացի Ջաբիկը – ոչ Աբեղեանի «Դպրոց առաջ» – նոյն գիտցի բնակիչ Դարոյի – առաջինն է եղել, ուստի և ազատելի էր նորանից ամեն տեղ և լայնաձաւալ «Դպրոց»։ Մեր տպաւորիքը ի դեպս չեղան։

« Կարեւոր ենք համարում այստեղ նկատել, որ ընդհանրապես համար չատերը գասեցինք մեր վաբխանոցը ստանաւորի ձեւով չարել, մանաւանդ որ իրաքանչիւր տողում կան մեծ քանի մի միտք և քանի այդ կան ամբողջ հատուածներ, որոնց պարզ չունի և չափը։

« Մենք աշխատել ենք, որչափ հնարաւոր էր ամենայն նրբութիւնամբ արտայայտել Մոկաց բարբառի ներքոյ ընկած հնչիւնները, ինչպէս մենք ենք Ջաբիկից, իմ ինքս ականջս նկատեցի, որ նոյն գիրերը տարբեր տեղերում տարբեր կերպ են արտասանում։ Ես ինքս ականջս նկատեցի, որ նոյն գիրերը տարբեր տեղերում տարբեր կերպ են արտասանում։ Ես ինքս ականջս նկատեցի, որ նոյն գիրերը տարբեր տեղերում տարբեր կերպ են արտասանում։

« Մենք աշխատել ենք, որչափ հնարաւոր էր ամենայն նրբութիւնամբ արտայայտել Մոկաց բարբառի ներքոյ ընկած հնչիւնները, ինչպէս մենք ենք Ջաբիկից, իմ

մոլեխնին» կոչած էր իբր ժամանակի պայմաններ, հոգեւոր պահանջներ, աշխարհանալի կարողություններ, հնդիանակի հասչակի և անձնասոյություն հնար ինչպէս և ապահով էր, $1^1/_2$ դար առաջ ներկայի և հայ քննադատների չանքը ապարդիւն չանցաւ. չնայելով որ մի քանի իրողութիւնի նկատմամբ հայեացքները դարձ տարբերութ են, պիտանի կէտերի մասին պիտանականութ համաձայնութիւնը հասել յաչին հանդիսացան. այժմ կասկած չկայ, որ ա. Մար Աբրոյ (Աբասի) կարող էր միայն քրիստոնեական դաւանութեամբ ապրել. բ. Նինոյէի մասնիի պատմութիւնն կիսիքը է. գ. Մ. խորենացին կ'ապրէր ոչ թէ 12. դ., այլ շատ առաջ ուշ. Մեր պատմագրի ապրիլների առաջնութեան պէտք է հարկաւ յատկութ մի վիճակ առաքեանի կարեւոր իրողութիւն՝ օգնեց է այդեղ խորենացին քաղ ի ժամանակակից պատմ. յիշատակարանների նաեւ ազգային թռճուռ աւանդութիւններից։ Մ. Լմին առաջինն էր, որ իւրոյ ուշադրութիւն դարձրեց այդ ապրիլի վրայ, որանով հայ ժողովրդական վիպի և աւանդութեանց հետքեր «պատմութեան» էջերում, որոնք յոտ նման կը փոխանակին կնոջ Մար Աբասի և որոց վերայ է հիմնել խորենացին իր սմբոյլ «Հայկազեան» չրջանն։ Նոյն կարծիք յայտնում գրեթէ Վիսմանական Պատագրիան, Լեզվական և հայ ժողովրդական վիպի ազդեցութեան «պատմութեան» վերայ՝ նա մեծ նշանակութեան չէ վերագրում։

« Մար Աբրոյի ազգաբանական բազածքի խնդիրը գիտեր, որի քովանդակութեան հնար աւագնին անկամ ծանօթացաւ գիտական ուշադրութ ոչոնք. Նիկ. Մարտի մանաւանդ ուսումնասիրելով, մի կողմից առաջնորդուած պատմագրի և նորա գրքի գնայութեան, մեծ կազմիչ որոշ չափով կ'որոշաբացնել հայ վիպական զրոյցների իբրեւ բանաստեղծութիւնների՝ մասնաւորած ծագումնութեան «Հայոց պատմութեան» հնդիանակին։ Եթէ Աբասան և Լեզ Մար Աբրոյ կը համարեն վիպոյն Արշակունիներին, իրբեւ առաջին հայ հարատեւութեան, մինչդեռ իսկութեան «հայկազն» դիցազնիւթեի կը տեսէ իբր ազգի փառքը. Լինքն բան ինքնան նոյն կը ծագի՝ եթէ մեզ յայտնի գրաւոր յիշատակարանք չունինն այս մանրամասնութեանց, ապա ուրանիկ է քաղել պատմագրի իր տեղեկութեանցն ազգիս ծագոյն անցեալի մասին։

« Դէրկոյ առաքինասիրութեան նպատակն է, կրկին քննութեան ենթարկելով այս կարեւոր իրողութիւն, առաջին, եթէ ինչ չափով օգտած է խորենացին բանաւոր՝ ազգային կամ օտար՝ աստանդութեանցից, ինչ կերպ է մշակել նա այդ նիւթը և կապել իր գրաւոր ազբիւրների հետ »։

Աւր յօդուածներուն գէմ Բազմ. 1904, թ. 11.

— « Աւրագրի մասնակցութիւն Հայաստանի մասին ». Հանդես Ամսօրեայ 1903, էջ 27, 53, 122, 176, 252. — 1904, էջ 58, 367. — 1905, էջ 159, 244. (չարունակ. կայ է)։

Պնուազ. Տ.թղ. Տաղաւար. Բազմավէպ 1904, էջ 381. — Ր. Խ. Հանդ. Ամս. 1904, թ. 8–9, էջ 281, խոշմանդամներ. — Տ.թղ. Տաղ. Բազմավէպ 1904, էջ 540. Աս տաղին տես Իր. Մ. Ալազանեանի « Աւրագրի մասնակցութիւնը Հայաստանի մասին » յօդուածը, Լուսոյ 1904, թ. 6, էջ 207–217. — Խարձեալ Մուրճ 1904, թ. 8, էջ 150, թ. 10, էջ 169.

ԽԱՉԱԹՈՒՆՑ (Դրիգոր).

Բանաստեղծական անգրանիկ աշխատութիւնն է յօդուած մի՝ գրուած 1877–ին՝ երբ գեռ ուսանող էր, Լուսաւորական պատերազմի ժամանակ, Պլեւնա քերդի կապտող ձեռքով առնելու առիթով, Մոսկ 1877, Հոկտեմբեր. — Խոշմանդամներ Մոսկուայի Մոսկ յուզերին՝ տեսչական ազգային — հասարակական խնդիրներու մասին 1878–1880 թթ. և մասնագիտական յօդուածներ Խրիմեան Հէ այրուսաղէմ՝ Հատ Հնագիտական Հասարակութեան առիթով՝ 1881 թ.։

Նշուկին՝ Ա. Հայոց պրակեան պատմագրութեան։

— « Պատիւ Աստուծոյ ». մի նամակ հայ ժողովրդական վիպի (տես հրատարակութեան Լուսանձնաւորի). Հատուած « Լուսաւորութեան Նախասյութեան » առաջաբանին մէջ. 1881, Հոկտ. էջ 51–82։ Նոյնիր այսատարած ընդարձակ յատկութեամբ Ա. Հանդեսի « Նոյեմբերական օգնութեան » առթիւ ժողովածոյի մէջ (տպիկը՝ 1 և 11 հրատարակ.)։ Վերամանրելով՝ տես յետագային հրատարակ.։ Armenische Bibliothek herausgeg. von A. Ioannisiani, Leipzig, T. IV, էջ 83–132, 1886.

— Նոտար փաստերի և գործք նորին. Պատմական և գրական քննութիւն ի Մոսկուա, Imprimerie d'Othon Herbeck. ԹՒԼ 1883. 8°, 130 էջ։

Հնդիանակի կ'բեռ Ակոնի մէջ. «... Մատենագրանեւ ի սեգան հայրենի Խորենացեան պատմական և գրական քննութեան գմխոչ չրնորհ պատմագրաց մեծոց գՆապատայ, առանձ. փաստերոյ, ունեալ ի մատ գայլազանի ստուգաբանութեան տալ գոյգն ինչ հաչակ և նեմ։ Բայց սակս քննչոյզ մեկնութեան և ծանօթացութեամբ ուսած գանձնային գործոն մասնաւորապէս՝ ընդ սմին ի քին առնելով գոյս ի վարս հային և ի ժամանակ ներին պարագայք։ Ոչ սակաս փայլ կայաք յանձին և ստուգաբանական գործոցդ Պատմագրեանն, և հնաոյգութեան բնագրին գործոց մասնաւորապէս, որ ի ժամանակակից անաձ ազգի ազգի աղճատանոնս իւրեանց կրեալ կայք գոյք։

« Չէ մեզ անկ գաւանել, եթէ ոչ ոչ ամաձ ի կատար գմեզս այս փոյթ քննական։ Վակայն այժմեան իսկ կամեցեալք յայտ առնել, եթէ բազմագիտի վարդանեան երկասիրութեանս, ոչ միայն և նոր իմն և վիճաբանելի գոլն քննելի իրողոյդ ուսանդ՝ նեղմ յորդ ընծայելով ի հանել գամեզ պատանեաց քննասիրասէրութեան, — հանդերձ խիք խիք գժուարութեամբ՝ նմին առիթ և խնդրութեանդ գործոյս, գորս խոստովանի հնդիանակ և յոյգիկ անաչառն քաննագատութեան։

« Իսկ որ ինչ գլխագոյն առարկայս գրութեանն, պատրաստ վարկեալ վասն մատանելոյն, որոյ բան պատրաստութեան մատնատորական իրկ կնա նպատակի՝ խնդրեաս և մատնատորն գան յինքեանդարձ, — գգրոյցն արկանել ի կիր ընդս »։

Ընդանդակութեան. Կ. Ա. Հ.կոտրոփիր վարդ. Ա.ազարեան Փորձեցոյց. Հ.ընդասիրեան. Ջրագուեան Ա.ազարեան Փորձեցոյց. Ամ ծնդեան Ա.ազարեան. Ա.ազար ի վիրս. Ա.ազար ի Փոդիան գաւառս. Ա.ազար յինդանի սրեմ կրօնաստութեան. Ա.ազար առաքի ի Հոռոմս յատուկն գիտութեան. Խորհ Ա.ազարեան ի Հոռոմոյ և խ.ոտան վիճակ աշխարհին Հայոց. Գաւառական ա.ահանայք. Ա.ահան Մատենին և քաղաքագրութեան հնդեգիցեալ Հայոց. Ա.ազար հոգաբարձ կանոնագրիկ վանուց. Ներհամութեան տրեղծոյին յինդամ Ա.ազարեան. Ա.ազար հաստատի ի վանուց. « Թոռղմ » Ա.ազարեան առ Վահան և վիճաբանի գործ նորա ի հայրենիս. Ինքնական Ա.ազարեան. — Բ. Ներհամութեանք Ա. Փորձեցոյց. Ա. « Թոռղ առ Մատիկոնեից Տէրն ա.ահանէ ». Հակառակութեան գոյն ներհամութեանց Ա.ազարեան. Մանրամասնութեան այսց կարծիանց. Ա.ազար որպէս նկեզեցական հոգեւոր. « Թոռղմ » Ա.ազարեան առ Վահան. Ներհամութեան Խոհեմն իրրեւ գրական գործոց. ոճ Խոհեմին. Պատմանակութեան Խոհեմն. առաքանութեանց տրեղծոյին գ Ա.ազարեան և ի առ

մի հերքին նորա զգրպարտութիւնսն։ Ընտիր մասունք ի[ր]ոլոյն։ ի[ր]ամանակ գրելոյ ի[ր]ոլոյն։ Լիմէ ոմ ոք էր յաւուրս հայածման Վաղարշ «գիրս տուն Հայոց քահանայութեան»։ — Գ. Լրկոսխրոբրիեք Փարպեցոյ։ Ի. «Լրբորդ Պատմութիւն Հայոց»։ Ինագիր Պատմութեան Վաղարշ։ Ինկաւաթիւ գոյն գրչագիր օրինակաց Պատմութեան և պատճառք նորին։ Ազնատունեք՝ մուծեալք ի բնագիրն։ Ազգիւրք Պատմութեան. թուց յԱկաթանգեղայ, ի փաստատել և ի լուրին վարդապետէ, որոց անուանք յիշին ի մատենին, քանի ծանօթ էին Վաղարշ և գործք նորին։ գրել։ Յիշատակել չէք ինչ յիշատակել ի Պատմութեան։ Յոյժմունք։ Տարբեր իմն աւանդութիւնք գիտել նմանագրոյց Հայոց և գիմարգմանութեանն։ Գրոց Լրբորդ առ Վաղարշ՝ ի մերոյ կողմանէ և առ նմանէ և խրատնագոյ՝ ի միոմէն։ Մեկնութիւնք։ — Գ. «Լրբորդ Պատմութիւն Հայոց»։ Ազգիւրք Պատմութեան Վաղարշ։ Լրդիւ։ Վաղարշ ծանօթ էր և՝ ի[ր]դիչայ Պատմութեան։ Յոյժմունք։ Տարբեր աւանդութիւնք զքանի մի հանգամանաց՝ որ ի Վարդանայ՝ նայն պատմութեան։ Վիճարանութեան երկոցունց պատմագրացս առ Վարդան Մամիկոնեան։ Ազգային զրոյց զվարդանայն պատերազմ՝ իրբև ազգիւր Վաղարշ պատմութեան։ Մանրամասն նմանութիւնք գիտողին և գիտոյն նահապետական՝ որ ի դարսին Լեւարդրի։ Ընդ՞ր իսկ տայ Վաղար ի յիշելոյ զանուանս երկուց գիւտասրագոյն ազգիւրացն՝ գԹորնեացոյնն և գԼեղիշայնն։ — Ի. «Լրբորդ Պատմութիւն Հայոց»։ Վասն Վահանայ եւ Հայոց պատերազմին։ Կարեւորութիւն ընդհանուրին մատենի Վաղարշ Պատմութեան։ Ի[ր]ու կապակցութեան հանգամանաց՝ որ ի մէջ Վարդանայ և Վահանայ պատերազմաց։ Հարցատիրական հասածք ի «Վահանայ Պատերազմն»։ օրինակք ինչ յատանելագանութեան Վահանայ Մամիկոնենոյ։ Լեզու և ոճ Վաղարշ Պատմութեան։ Վահանայ պատերազմաց. ուրացիալ Նախարարք և Ի[ր]ու կամ[ր]իկոս։ Վահան Մամիկոնեան և ապստամբութիւն Հայոց։ Վ. Հեթեղին ճակատ Հայոց ընդ Պարսից։ Մաշ Պիրոզի ի Հնդիմաստան։ Լմագաւորին Վաղարշ և հաշտութեան ընդ Հայոց։ Նիխոր և պայմանք Հայոց դաշանց։ Վահան Մամիկոնեան—Մարզպան։ — Գ. «Լրբորդ Պատմութիւն Հայոց»։ Կարեւորութիւն Պատմութեան Վաղարշ Փարպեցոյ։ «Տնօրէն» Ա. Ահակաց։ Կարեւորութիւն Պատմութեան Փարպեցոյ վասն Խզրութեան պատմութեան — այն է՝ վասն քննութեամբ ուսանելոյ զգաղարութեանակութիւնն և գրնագիրս նշխարհութեան ոմանց մատենագրաց մերոց՝ Ագաթանգեղայ, Փաւստոսի, Խորենացւոյ և Ղազարայ։ Յոյժմունք։ «Տնօրէն» Ա. Ահակաց։ Տարածաշրջութիւնք գՏնօրէնէն ոտ Խորենացւոյ և Վաղարշ։ Մինչ Ահակաց չէր հնդիանակ «Տնօրէնան»։ վկայութիւնք։ «Տնօրէն» չէիր ինձ զրոյ և՝ Վաղարշ։ Ոտ որոց մատենագրաց ևթէ ի մերոյն և ևթէ յարտաքնոյ, միշտ գՏնօրէնէն։ Ընտանութեան նորին, ևթէ «Տնօրէն» գրեալ է ի դարս և մուծեալ ի կարգ Վաղարշ Պատմութեան։ Նմանութիւնք ի միմի Տնօրէնաց Լուսաւորչի և Ա. Ահակաց։ Մեկնութիւնք։

Վենագ. Ա. Լրբորդեան Ագաթանգեղ 1883, թ. 47–49, 51, 52. 1884, թ. 16. – Տես և Հանդ. Ամս. 1902, էջ 125 (4.) կր. Տէր-Պողոսեանի Նկատողութիւնք, և Ար. Մալխ-ի պատասխանք՝ էջ 190 (5.)։

— «Ազգագրական Նամանիներ» ուղղած Վարդգ. Վ. Սրուանձտեանցին (տես «Հասմիկ–Հասմիկ» էջ 186–191)։

— Մովսէս Խորենացի և մեր հին Հայոց մաղձ վիպական վիպ, հետազոտութիւն Մ. Լամինի, թրգմ. ռուսերէնից Գր. Ս. Թիֆլիս, 1886 (ցաւելուած Ագաթագեղի թերթի)։

— «Ընդհանուր տեսութիւն հայ ժողովրդական հեքեաթների», 1885 (առա.)։ Լրկու անգամ արտատպած Ջանչեանի «Լրգր. Ծաղ.» մէջ. հայերէնը Պետրոս Աբեւեցի եղերերգին մէջ Տնտեսական հարցմանութեամբ 1885, Հատ. վերջերը և Հոկտ. սկիզբները (7 էջ.); գերմաներէնը՝ Arm. Bibl. T. IV.

— *Երրագիր հայ ազգագրութեան և ազգային իրաւաբանական ամբողջութիւնների*։ Հատաքեց և կազմեց Գր. Ս. Մոսկուա, Գուլտան և տպ. Ո. Ո. Հերբէկ, 1887. 8°, I + 115 էջ։

Բովանդակութիւն. Յառաջաբան. – Ա. Հիմարհագրական և պատմական տեղեկութիւններ. – Բ. Մարդաբանական տեղեկութիւններ. – Գ. Բնակարաններ և իր պարագաներ. – Դ. Զգեստ և զարդ. – Ե. Կերակուր և խմիչք. – Զ. Կենդանի և գրազմունք. – Է. Ընտանեկան բարք ու սովորութիւն և ազգային այլ յատկութիւններ. – Ը. Հաւատք. – Թ. Լեզու, գիր և արուեստ. – Ժ. Ժողովրդական բանաւոր գրականութեան տեսակներ. – Ճանաչուած Երրագիր Ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների. Ա. Հասարակական կազմութիւն և վարչութիւն, դատ և պատիժ. – Բ. Քաղաքացիական իրաւունք. – Գ. Քրէական իրաւունք. – Յաւելակ. Հայ ազգագրութեան վերաբերեալ գրուածների ցուցակ։

Վենագ. Երագ 1888, Ե. էջ 140–157. – Արեւելք 1889, թ. 1661. – Արժագանգ 1887, թ. 35. – Հանդ. Ամս. թ. 10 (հոդուածի վրայ). — Մշակ, թ. 100. – Նոր-Հայր, թ. 153։

— Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնը Խորէն Ր. վ. Անէփրանեանի թարգմանութեամբ. Քննադատութիւն։ Արտատպուած Արագ պատկեազարդ հանդիսից։ Ս. Պետերբուրգ, Ի. Ն. Սկորոխոդովի տպարանում, 1890. 8°, 39 էջ։

Վենագ. Մշակ 1891, թ. 27, 10. – Նոր-Հայր 1890, թ. 195. – 1891, թ. 36, 62։

— Եղիշէի վարդանանց պատմութիւնը Հրատարակութեամբ Ե. Յովհաննիսեանի. Քննութիւն. Արտատպուած Մուրճ ամսագրից 1892, թ. 6, էջ 934–948։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Լեոտինեանցի, 1892. 15 էջ։

— Գևոնդ Գրիգ, համեմատական ուսումնասիրութիւն, «Ազգ. Մատենադ.» մէջ։ Արտատպ. Հանդ. Ամս. Ամս. էնդ։ Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1893. 8°, 78 էջ։

Ազգ կ'ըսէ. «Ձեռնը Վրկակի տարօրինակ գիրքը մեր գրականութեան պատմութեան մէջ չէր կարող նկատուած չը լինել քանասէրներից. տակաւին Մ. Լամինի, Հ. Զարբհանալեանի, Պոլիդհամի և Լանգլուայի գրուածների ազդեցութեամբ՝ կարծես, առնչի հետաքրքրութիւն Ձեռնըի հարաբերութեան իրնդիրը։ Վերջերս լոյս տեսած մի երկու պատմական հետազօտութիւններից յետոյ, որոնք չարունակում են պահել «Արտոյ Պատմութեան» վաներակաւոնութեան վերայ, հարկ էր, իմ կարծիքով, նորից աչքէ անցընել նորա քնագիրը, և՝ այս անգամ, համեմատութեամբ հնագոյն հայ մատենագիրների հետ։

«Ներկայ աշխատութիւնը մի փորձ է այդպիսի համեմատական ուսումնասիրութեան։ Նպատ չէ կարծել, որ Ձեռնըի իսկական ազգիւրների չարքը սպառուած է իմ յիշած հեղինակներով. — Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Մովսէս, Խորենացի, Ս. Ձագկոցոյ վարքը. – հետագային քաղցատութիւնը գոյն տասի քերէ և այլ մանր փոխառութիւններ։

«Աստիճակ հրատարակութիւնը կազմուած է ամբողջապէս այն յօդուածներից, որոնք լոյս են տեսել Ձեռնը Գլակի մասին «Նոր Էջ Մեսրոպեան»

յիշխրմամբ (1893, թ. 3, 4, 5, 8 և 9), *առանց փոփոխութեան*»։

Լ՚ 61–62 հղինակը կ՚ըսէ. «Ջննութ, – որ այնքան հետաքրքրական է իննականին վտիտ չափերով, որին և ինքը վճռակատար է ուղած՝ իր ասելով, – Լուսաւորչի և Տրդատի հանդիսաւոր այցելութեամբ և արքունական պատիւներով ձգտում է սրբազրծել այն ստոյգը՚՚։ Կարապետի էլեկտրին և վճռքը ոչ միայն ստոյին Հայոց արքարաներ նկարագրութեամբ, այլ և այն վանքին տասներկու մեծամեծ դատաւորներ ատենաբեկ ապահովել յանձնելով (յետ ամէնը աւելի քան 25 հազար ծանր կամ նրդամարի) իրրեւ նոյն իսկ Լուսաւորչի և Տրդատի հաստատուած։

«Անհատիկ Ջննութ պատմութեան գլխաւոր չարժառիթը և նպատակը, որ պէտք է ատած, անտարակոյս չէ ոչ միայն մեր, այլ և բնդհանուր նկատական մեկնողութեան վանքային պրոպագանդութեան։ Այն է՝ վանքապատական կալուածներու սրեւէ ձեռնձգութենից ապահովելու և կամ՝ բնդհակառակը, նոյնս ատամանների աւելի բնդարձակելու պիտանիք՝ հնագոյն նշանաւոր անձնաւորութիւններ – տարբերի, իշխաններ – հղիցնելով իրենց դիմել և նոյնս վերագրել վանքերի վտիտ պատմութեան։ Ջննութ պատմութեան մի այսպիսի վտիտ հրատարակուած է՝ կարդացած ոչ վաղ քան Ը. դարուն, Ա. կարապետի վանքի կալուածների տիրապետութիւնը ապահովելու յանձն Լուսաւորչի և Տրդատի։ – Լոկ վտիտ պատմագրի՚՚ ատենների և գաւառների սիրակիրպ անուններով ոչ հետաքրքրութիւն կարող էր ունենալ և ոչ ևս մեծ հետաքրքրութիւն բնդհարդների կողմից։ Պէտք էր տրուին այդ քոն գործնական, նիւթական նպատակը սքողել կրօնական–պատմական պարագաներով և նորան որքան գործել նորական անձինքների յիշատակով»։

Փիւնիք. Լրաբաղաք 1893, թ. 151։ – Հայրենիք, թ. 137։ – R. v. Stackelberg, Byz. Z. IV, էջ 368–70։

— *Եղիշէի աղբիւրների առթիւ*։ Ազատապատ Հանդիսից, 1895 Ապրիլ, 8 էջ։

— «Մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակի Նորագիւտ հայ իմաստասիրական մատենի»։ Լուսաբեր 1896, Յունիս։

— «Fragmente Iranischer Sagen bei Grigor Magistros» († 1058), Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 1896, III.

— «Երկու հայագէտ՝ Մկրտիչ Լէմին և Փիէռրէ Պատկանեան»։ Նոցա գիտական գործունէութիւնը Ջանյ. «Նոր. Օգն.» տետրակն մասին (1897 և 1898 թթ.)։

— «Նորագիւտ Մատենադարանի հայ իմաստասիրական մատենի օրինակը» (տետրակն՝ Մատ. Կայսեր. Հնագիտական. Ընկ. Լրահիւ. Ժողովածուի մէջ, T. II. մասն 3, 1903, 4°. – Հայրենիք՝ Հանդես Ամսօրեայ, 1901, Յունիս։

— «† † Պ. Գէվէրեանի և Ն. Պէռկէրի կիւտակին» (Մատ. Նայար. Հնագ. Ընկ. T. II, մասն 3, 1903, 4°)։

— «Նիւթեր հայ ազգագրութեան Պատմութեան» (VII հատոր Լրին. Ազգագր. Ժողովածուի, Մոսկուա, 1908, էջ 37–58, 8°)։

— Փի. Գաբռ հայ յիշատակարանաց Հաբէնի երկրի մասին. Itinerarium Ալեքսանդր Պագրատեանցի, Տիգրանակերտցի րնդհարդող. (Հետագրեն Լրագիր. Մոսկուայի «Լրագրութեան» ատեն ատենաբանական ժողովածուի մէջ, 1898. Հնագիրը լոյս բնծայեց Ն. Ակիչան, Նոգմավէպ 1897, Նոյեմ.)։

Ր. Հայոց Պատմութեան.

— «Անգիր՝ Հին Հայոց մի մոռացուած աստծու մասին գիւցազութիւն», կարդացուած IX Հնագիտական Հասմաժողովում, Մոսկուա, 1890 (Հասմաժողովի Լրագիր, Մոսկուա «Մոսկովեան օրախիրքում», 21 յունուար, 1890)։

— «Zur Erklärung der Armen. Geschichte des M. von Chorene». Wien. Z. f. die Kunde d. Morgen., Vien, 1893, I.

— «Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան քննիքը (տես. Լուսաբեր. Նախաբար. ամսագիրքում, 1894, Հոկտ., էջ 377–402)։

Փիւնիք. Մշակ 1894, թ. 139։

— *Հայոց վիպը Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ. փորձ ազգութիւնների քննադատութեան*. Մասն I Հնագոյն ժամանակներ (էջ 347), Մասն II Դիցքեր (էջ 80). Մոսկուա, 1896. Լուսաբերէն. Մագիստրոսական դիսերտացիա։

Ահա այն հետազօտութեան խնդիրները.

ա. «Մ. Խորենացու բարձր հեղինակութիւնը և նորա դերը հայ պատմական գրականութեան մէջ հաստատուել է աւանդաբար և բայաստուած է նրա ազբիւրների քննական ուսումնասիրութեան քայաքկացութեամբ։ բ. Խորենացու ազբիւրների քննադատութեան է, որ կարող է ուղիղ յուսադրանել նրա չարաբերութիւնները դէպի մի չարք հին հայ պատմիչներ, որոնք մեզ հասել են գնահատած կամ ոչ քոռ ուրժանուն անտես են արուած՝ «Հայոց Պատմութեան» հեղինակի ընդդէմ ազդեցութեան նկատմամբ։ գ. Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» ընագրի վիճակի խնդիրը՝ չը նայած նրա կատարեալ գիտական քննական հրատարակութեան բացակայ լինելուն, – չէ կարող արգիլք լինել Հայ պատմչի ազբիւրների ուսումնասիրութեան գործին այն պատճառով, որ՝ Խորենացու «Պատմութեան» մեզ հասած ձեռագրերի օրինակները՝ 30ից ասիլի մեծով և աւելի կամ պակաս իրարից տարբերութիւնով, – մեզ համար մի հրաշագործութեամբ են ձեզ իր աշխատութեան համարեա ամբողջ բովանդակութիւնը։ դ. Մար–Աբասի «քաղդէական Մատենագրութեան» կնդրիք չէ ինչպէս պէտք են կարծել Կաթրաթչեան, Իլտիսեան, Խորենացին օգտուել է Մարաբա Մծուրնացու (Ասանասի) անվանեալ հատուածից, որ կազմուած պէտք է լինի հազիւ Ը–Թ. դարուց վաղ, և իրացնելով նրան նման անհատական մանրամասնութիւններով՝ վիրաւորել մշակից նրան բան իր հայկին։ ե. ժողովրդական առումաբանութիւնը (Volksetymologie), որ այնչափ յայն գործածուած է «Հայոց Պատմութեան» մէջ վիրաբանութիւնների հայ նահապետների ծնունդաբանութիւնների, – մեծ մասամբ հանդիսանում է իր իսկ Խորենացու գործը, որ նոյն նպատակով օգտուում է Հայաստանի տիպագրական անուններից։ զ. Նայաստակաս Խորենացուց միայն վիպասութեան կոչուած «Հայոց վիպը» հազիւ թէ ամբողջական հայ ժողովրդի ստեղծագործութեան արդիւնք լինի[1]։ Մեծ

1. Նոյն երկի 111 երեսում հեղինակը գրում է. «Թէ Հայերը ոնելին ամէն ժամանակ, ուրիշից և խոռնենացու օրերը, ժողովրդական երգեր՝ այս ամէն կասկածից վեր է։ Կարելի էր մինչեւ անգամ բնդունել, թէ մեր պատմիչը իր ժամանակի երգերից փոխ է առել մի քանի խօսքեր և վիպական դարձուածքներ. քանի որ ասիլի քան անհատական է, թէ այդ երգերը կարող էին ամբողջութեան լինել վկայ այնպիսի հնաւոր ժամանակներից, ինչպէս Հայկի, Արամի, Տիգրանի և այլոց գործերն են, այն է՝ Խորենացուց 3000 էլ մինչեւ 1500 տարի առաջ, և հետաքրքրական է լինել յատկապէս նոյն այդ առասպելական անձերի մասին»։

մասամբ գրոց ծագումն ունի այդ և առայ է գալիս ինչպէս աւելի կամ պակաս այդող վիրաբերական եղանակների (Motiv) Ա. Գրքոյ և այլ ժողովրդական որպէս և ինքնուրոյն հրկիդրից առած (Ֆիդար, Յովհաննու, Կղեմէս Ալ., Իսահակեան, Փէլոն, Կալիխվենէս, Ագաթանգեղ, Փաւստոս, Ղազար Փարպեցի և այլն). Հ. Խորենացոյ իր դիցաբանութիւնն առած ածականները ոչ իրէ պատրաստի՝ նոյց հատուածած ձեւեր են (formale), այլ մեծ մասամբ գրոց փոխառութիւններ են՝ մանաւանդ ժողովրդական հրկերից, և կամ իր իսկ հայ պատմչի տեսական քաղաքագիտութիւնները։ Ս. Խորենացոյ «Պատմութիւն» մէջ հանդիպած այլաբանութիւնը (Allegorie), որ նա վերագրում է հայ վիպասանական հրին, մեծ մասամբ արուեստական արդարացուցում (justification) պէտք է համարել հնդիկական մասագածին տեսնութիւնների յուս նմանութեան Ա-դիքանդրեան Ալեքսանդրի փիլիսի, Ագաթանգեղոսի և այլոց։ Ժ. Խորենացոյ հաղորդած հին անուն ձայների դիցաբանական վերաբերեալ նիւթերը ոչինչ նոր և ինքնուրոյն բան չեն հարկադրանում այլ կրկնութիւններ են Ագաթանգեղոսի յրացոյցիչ մանրամասնութիւններով մի քանի ժողովրդական հրկերից, որոնք սակայն ոչինչ առնչութիւն չունին հայ դիցաբանութեան հետ։ «Ազգիս Մեհենական Պատմութիւն» կէտքէ է Ժ. Մովսէսի «Հայոց Պատմութեան» մէջ յաճախ պատահած ժամանակի կանխումները (anachronisme) կարող են անկախ ընդհանուր հրեսոյթներից և Խորենացոյ իսկական աղբիւրների ցոյցութիւններից, բաւական հին որոշել այդ «Պատմութեան» գրութեան ժամանակը, որ յուս հրեւութեան ընկնում է VIII դարու վերջերը»։

Փիլոլոգ. Մշակ (Մս. Մալխասեանց) 1896, թ. 62, 63։ – Հնդիկական պատասխանը՝ անդ, թ. 70։ – Հանդ. Ամսօր. 1896, թ. 5–6։ – Baron Stackelberg. *Byzantin. Zeitschrift* 1897, էջ 135–139։ E. Teza. Յարգմ. իտալականէն Հ. Ա. Տիրոյեան, Բազմավէպ 1897, թ. 1։ – Ն. Մառ, Ինքնագիտակ ժամանակագրութիւն, Ասոր., Պ. Պ. Պետրոգ, 1898, թ. 1–2։ – Հնդիկական պատասխանը «Մշակ. Կոչնակ. Ընդհան. Լրնկեր.» խմբերին մէջ («Տնդկական խմբիններ և պետրոգ խմբիններ»), Մոսկուա, 1898։

Սոյն գործին ղեկտծութեամբ հայ յարգմանութիւնը՝ ձեռամբ Հ. Գ. Գաղանեանի՝ Բազմավէպ 1897, թ. 3 և 12։ – Նոյն հետազոտութեան III գլուխ (Մարաքա Մծուրնացի կամ Կնդծ–Ագաթանգեղոս) հայ յարգմանութիւնը աշխատութեամբ Լիպ. Նազարեանցի, Բազմավէպ 1898 և առանձին գրքոյկով, 1–110 էջ։

— *Մ. Խորենացի և իւր աղբիւրները*։ Գրիգոր Աստուածաբան։ (Արտատպած Արարատ 1897, թ. 11, 12 *ամսագրից*։ *Վաղարշ. տպ. Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի*, 1898. 9 էջ։

Փիլոլոգ. Հանդ. Ամս. 1898, թ. 5։

— *Մ. Խորենացւոյ նորագտնի ապրիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք*։ Արտատպ. Հանդ. Ամս. էն. ՚ի Վզդ. Մատենադ.» Իլ։ Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1898. 8°, 56 էջ։

Կը ցոյցնէ, թէ Խորենացւոյ ծանօթ Հին Աստուածների հրեսոյթները և Ս. Աթոռոյ Էջմիածնի վարուց հայ յարգմանութիւնները։

— «*Նշխարք Աբգար յարգարոյ ըստ Խորենացւոյ*», հետազոտութիւն. Յովսէփեան ի պատիս Ներսիսեան. Մխիթարեան 25–ամեայ Յոբելեանի, Մոսկուա, 1900։

— «*Հին Հայաստանի մի քանի աշխարհագրական անուններ և վանայ բնեռագիր արձանագրութիւններ*» (տուարէն), Մոսկ. Կոչնակ. Հնագ. Լրնկ. T. II. N. 2, էջ 120–131, Մոսկուա, 1901։ – *Հայկազեան*՝ Բառգիրք, խմբագ. Հ. Գաբրիէլ Պատեանեան, 1900, էջ 277–291։

Վիճաբ. Մշակ 1901, թ. 120։

— *War Artases von Armenien der Besieger des Krösos?* (Արիսոսի յաղթողն Հայոց Արտաշէսն էր). Wien, Zeitschr. f. d. Kunde d. Morg., 1903, I, 37–46. *Առանձին ալ հատուած*։

Հայ. Յարգմ. տես Հանդ. Ամս. 1903, թ. 12։

— «Die Armenische Version der Weltchronik des Hippolytus». Wien. Zeit., 1903, II, 182–186։ Հայերէնի՝ Հանդ. Ամս. 1904, թ. 1–2։

Վերջին երկու աշխատութիւնները կարդացուած են իբրև վեկուցումներ XIII Միջազգային Արեւելագիտական Ժողովին մէջ՝ Համբուրգ, 1902 և հատուածներ տպագրուած են նոյն ժողովի Հանդիսաբերական մէջ (Verhandlungen... Leiden, 1904)։

— *Հայ արշակունիք Մ. Խորենացւոյ Հայոց պատմութեան մէջ, փորձ աղբիւրների քննադատութեան*, Մաս I հետազոտութիւն էջ 397, Մաս II *նիւթեր* (էջ 143), Մոսկուա, 1903, 8°։ – Դոկտորական դիսսերտացիա։

*Ահա նոյն հետազոտութեան թեզիսները։ ա. «Խորենացւոյ Պատմութեան աղբիւրները ուսումնասիրելիս՝ պէտք է որոշել գլխաւոր աղբիւրներ, որոնցից նա քաղում է պատմուածքի իրական մասը, Ներկորդականներից, որոնք ծառայում են նրան իբրև ստացական նիւթ։ բ. Խորենացւոյ աղբիւրների խիզ չի սպասում նրանով, ինչ որ ինքն է հաղորդում. Հայ պատմիչը օգտուել է նաև մի չարք այլ աշխատութիւններից, որոնց նա քաւ չէ յիշում, և, բնդհակառակը, վկայութեան է կոչում ուրիշ այնպիսիքը, որոնց նա հազիւ թէ իր ձեռքին ունեցած լինի։ գ. Խորենացին օգտուել է իր աղբիւրներից նպատակասլացութեամբ կիրառել (tendenziös)՝ բարեփոխութեամբ և վերամշակութեամբ իր փոխառած նիւթը քաւ քանց։ դ. «Խրատների» և «Մհհենական մատեանների» կողմնակիցը Խորենացոյ ձեռքում առանձին եղանակներ կամ միջոցներ են՝ բնութագրելու հատուած նորընդունելու։ ե. Խորենացոյ առաջ բերած չորս յոյն հեղինակների վկայութիւնները Արտաշէս հայ յարգացողի մեծատեւ աշխատակցութիւնների մասին՝ յարատեւութիւն (paraphrase) են իր ամփոփական աղբիւրներից – Կալիխվենէս, Փիլոնէս, Փաւստոսից, Շիրակացուց և այլն։ զ. Խորենացոյ՝ Բնդարձակ Աշխարհ վերաբերած Ուղեցոյցի «Մհհենական Պատմութեան չորս գրուածների» մէջ որպէս և նոյն Պետրոսիկեան Հայաստան վերաբերեալ մասին տեղեկութիւնները առնուած են մեզ դէպի Իւսիր «Նկեղ. Պատմութիւնք» և մասամբ դէպի Ագաթանգեղ։ է. Փիլոնեան իսկական «Պատմութեան» պարագրութիւնները, որոնք յուս Խորենացոյ պարունակում էին տեղեկութիւններ Հայոց Խաւրով յաղթութեան մասին, – անհետացած է. այդ տեղեկութիւնները առնուած են մեզ դէպի նոյն Իւսիր «Նկեղ. Պատմութիւնք» և նրա «Փրոլեգոմենոն». ը. Իր քաղմաթիւ այլ աղբիւրների յուսով՝ Խորենացին օգտուել է նաև Ագաթանգեղոսի «Նկեղ. պատմութեան» հետևուածած հայ յարգմանութիւնից և նրան կամ՝ Ս. Ագաթանգեղոսի անվանեալ վարուց հրկու խմբագրութիւնների՝ նոյնպէս հայերէն յարգմանութեամբ, – հրկուքից, որոնք VII գարու վերջից կանուխ չեն։ թ. Խորենացոյ «Հայոց Պատմութիւնք» իբրև գրական գործ՝ պահպանում է իր ամենքին կարեւոր յուսերը՝ չը նայած իր անհետացած Լինելուն՝ իբրև պատմական հրկաքրութեան»։

Հեղինակը՝ խորհնագետ անձնատրութիւնեան մասին խօսելիս, իր հետազօտութեան 361 երեսում՝ այսպիսի խորհրդածութիւնն է անում. — «Խոսնայուն հասկանալու համար՝ նախ պէտք է պարզել, թէ ինչ խորհրդով է նա ասպնջականութիւն իր պատուհանին վրայից» 68րդ գլուխը («Ողբ») կազմելիս։ Իմ կարծիքով՝ Մովսէս կաթնացի էր, նախ՝ ոչ անգամ Լեւ նախապէս կարեւորի կերպով իր ասածը՝ որոշակի հնարաւորէ, թէ ինչ աշակերտ է հայած մեծանուն Ս. Հարց՝ Աստուածին եւ Մեսրոպին, ո՛ այն՝ ամենից կարեւորագոյնը («խոսվ ամենահնաւոյ արուեստիս»), ե՛ երկրորդ, և այս մանաւանդ կարեւոր էր ո՛ Մովսէսին, նա ձգտում էր նոյնացնել իր անձը հնարանքն «Աբրանեցի փիլիսոփային», որը յիշուած է փարպեցու երկում։ Ոչ երկրնա նկարագրում է «Փիլիսոփոս Մովսէսին» իբրեւ գիրազարդ, հնարիրարիկ անձնաւորութիւնն ո իբրեւ հեղինակ «լուսաւորիչ և ուղիղատեսած» գրուածքների, որոց համար նա ներկայացնում էր հայ Աբրանացների կողմից յանձնարարութիւնն և հաւատարմագրերը, յանդիմելով «ի ժամ վախճանին աշխարհ նզովս գրով ի վերայ գլխաւորաց քահանայութեան...»։ Այսպէս ասրնում՝ խորհնագետ 68երդ գլուխում առաջ բերած հնդհնականին ժամանակների՝ հայ հաւատարմագրութեան այնպիսի իրեսա տեղագրանքը պէտք է նկարագրեցնէր այն եզրվքը, որը յօդած էր գրով «Փիլիսոփոս Մովսէսը»։

Նոյն հետազօտութեան գլխ. IX–X (Մեծն Տրդատ), XV (Գան–Գլաձակ), XVI (Ս. Ասնակ և Ս. Մաշտոց), XVII (Արշակունեաց անկումը) հատկապէս յատկանշութեամբ կանգն ստրկ. Սխոնհանգիստ յայտ տեսաւ Հանդ. Ամսոր. 1904–5, և առանձին զրքոյկով «Հայ Արշակունիք բան Մովսէս խորհնագետ կամ Նոր ստուգութիւններ Մովսէս խորհնագետ մասին». «Ազգ. Մատենադ.» Ուն. Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1905. 8°, 124 էջ. — Մատենախօսութիւն՝ Մ. Շովրհան, Նոգմավէպ 1904, և առանձին զրքոյկով՝ «Հայ Արշակունիք բան Մովսէս խորհնագետ կամ Նոր ստուգութիւններ Մովսէսի մասին». «Ազգ. Մատենադ.» Ուն. Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1905. 8°, 124 էջ. — Մատենախօսութիւն՝ Մ. Շովրհան, Նոգմավէպ 1904, և առանձին զրքոյկով՝ «Հայ Արշակունիք բան Մովսէս խորհնագետ կամ Նոր ստուգութիւններ Մովսէսի մասին». «Ազգ. Մատենադ.» Ուն. Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1906

ասլի առնէր, յուշանալով զ'ի խորս գրքասան՝ գորէ անկեալ գրատիդ հայլան, և պաղասաէր որքան կարելին իյէ՝ ի լրումն հատուցանել ի մի ժողովմամբ՝ գէմերի և զանկատար ունայնալ պիղծ ընանելուցն. բացայայտելով և գրարիվախան դիատորուելիենն նորին՝ մի բան մեղէ, և չանայր, գի մի ունայն բացմանչոյլ հրապն՝ ընդ գրատանաւ, և մի աղբիւրն կնքեալ.

« Ես գի՝ բատարում ի քազում ժամանակս ի քազմացդ հրեւելի անձանդ՝ ի նոյն առաքինութենան կատարելութենա էմեակութեցդն գէրշնանիկ Աննա՝ գրգծալի գրատատն՝ զոմոլենանդ արժանի գործոցն անվոհելացդ, լսեալ՝ ի մահ գանձէի, վասն որոյ՝ ինքնայաժար կամաք՝ յիմոյս կացմանէ ի արիատուր՝ օգասկար չանիդ նորին՝ հանրայսան այրատատանցն՝ և արդիւնատար վատատակին՝ լոմայատարատ հատուցմամբ՝ ձեռնամոխ ևգէ՝ գիր և դան գասատանդ անկեալ գրատան հատանդ հատատարմական գործոցմամբ, գծոգովեալն՝ ի մի անար առ գրէլ, և գրհատան՝ ի կարգ այրբենական՝ ի դիրատակս գրատանութեն որանոցդ՝ չարտգատաէլ, գիսհիլով արգատրեւ՝ լմէ այրատատանք լատահզուցն՝ լինելոյդ և ի յարգանս լնկալեալ՝ առաջել քան գասէի, և քան գանկատ պատատականատ՝ ի յԱստուածատէր մերազնեանցն. վանգի՝ բատ Աբրքատիւսի՝ նախիկին տատան աստանելոյ՝ ս է, հիմէ ան՝ ազնատութենն տատոյատ նորին՝ ես բատ Աբրքոն Գատէի Աչդազիե փիլիսոփայի, գգիրս՝ փատս ունող վարդապետին՝ յօժատրատեցմամբ ընկենատոք.

« Ես լմէպէտ՝ տանկատութենն տհատանի բատրիկ ի ոսին, և ոչ որպէս դայլոյ մատանանս՝ յոգնատիտոր կրկնատանութեամբ կատարեալ, բայց ազդու՝ վատանկան և լնտիր գործ՝ գերազանս է քան գատանդ ատանելութեան...

« Վատն որոյ՝ և գանատն Տհատրակիս եղեալ Շատիղ Հեղատպատութեան. — Ջի բատ չատգային հնատոց՝ ընկատգային յատատչագոյն՝ ատնի հանել գնեատոյն ինքեան՝ ի յատրքատնականն պղտոտալ՝ կատարեալ իմատահ, պանծալի և պիրճ բարբատատն Աստատց.

« Ես որպէս քնատք գիտատութենք մեր՝ որ ատատ ի մատրիկի, էն չատիդ՝ և Հետամտածատ նախրնատութեաց՝ երկնային գիտատութենէն, նոյնպէս և Տնատրակս այս՝ անձանձիր հետեւոդակն է չատիդ և հետ իմ անմոյատ, ի յատատչորդել ատնատփոխ գնացիք գպրոցիեան՝ առ բարձրագոյն Հոգատիատութենն.

« Ուրեմն ինգրեմ, գի ի չարդինատորին Հատատհատրութեան ձերոյ ի ամանէ՝ յիշման արժանի համարհատիք գիս գհերգեհեալ ոգի ֆիզդոդատ վարդապետս Կատատճէտատոյանցի, որ եմ ձեռնատուն աշակերտ Տեառն Ջատքարեայ Կատոտածատաճ Աբրի Հիսիկոպոսի՝ եւ Աբգատուր Պատրիարգի »։

Իրքն է մի/ակ 4°, Ցատատյատքատնր էջ Ի–վԻ. քատն քատգիրքր 1–138, յիտոյ նոր համատում. « Ատգօթք Տնատն Ղատրէատի Շնորհատյատ և Տիեզերատչակ Հայրատպատտին Աստքատնագան ուրդոյատ՝ ատքարեալ՝ ի յարգանդ Ամատ Աստուածածնի՝ և ի ծնատ Տեառն Ղատրէատի՝ Հոգատ Հայրատպատի՝ Հե

«Լ՛ որք յիչէքդ՝ յիչեալ լիցիք ի ժիսանգամ զարտեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ամէն։ Հատարակ տպագրութիւն։

«Խալդիր անուն». Ագգագր. Հանդէս 1897 Բ տար. Բ գիրք, էջ 300–306։

Լ. Ինաբայեան կը ծանուցանէ յիչ «Ինչլինի համալսարանի ուսուցչապետ գիտնական Լ. Նիմեր, որ Հայաստանում յայտնի է Խալդեթի կամ Նաիրեաց պատմութեան մասին իր մի չարք գիտական ուսումնասիրութիւններով, Ինչլինում հրատարակել, որով գիտական հետիսքեր փոքրամ է լուսաբանել Խալդիրի կամ Նախահայերի պատմական անուներ։ Մեր չարագրութեան նպատակն է այդ ուսումնասիրութեան էական կէտերի հետ հայ ընթերցողներին ծանօթացնել»։

Խալիսկան ուսուցչարան. – կանոնք բարեկարգութեան խալիսկան ուսուցչարանին Հայոց որ ի Թէոդոսիա։ Ի Թէոդոսիա, ի տպ. Խալիսկեան ուսումնարանի Հայոց, 1859. 13 էջ։

Տես և Մեղու Հայատառի 1858, թ. 39, ուր կան այդ կանոնները։ Տես և Ջամբռ 1859, էջ 55, Ջ. Մ(սերեանցի) «Խալիսկեան ուսումնարան յօդուածը, ուր կայ ռամառատ մը Հ. Ի. Ալվազեանէ «Ջարդիր, մայր Հայաստան» ետն, և տարի մի Մ. Մ(սերեանցէ) ուսումնարանին բացման առիթ։ – Տես և Ռամայ 1904, թ. 5, էջ 176 (ծանոթ.), «Խալիսկեան (Ջարտուլիան) Ընդ-Նախիջեւանցի՝ հիմնադիր Խալիսկան ուսումնարանի»։ – Արտ. 1871, էջ 50, ետն։

Խալիֆաթ. — Տես ԱՏՊԵՏ։

ԽԱԽԱՆՈՖ (Ա.) – «Հայոց դիրքը վրաց իագաւորութեան մէջ». Բաճառեր 1899, էջ 57։

Խաղաղութիւն մտաց՝ վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի?

Խաղաւոյ. — Տես ՏԻՐՈՑԵԱՆ (Հ. Ա.)։

Խաղիզգանք հայկական. — Տես ՊԱՐԼԱՆԵԱՆՑ (Գ.)։

Խաղողի Հիւանդութիւնք. — Տես ԹԻՒՑԻԻ-ՋԵԱՆ (Յ. Վ.)։

Խաղք. — Տես Էֆիմիտ, Մասն չորրորդ (էջ 692)։ – ԱԻԻՐՄԷԼԵԱՆ (Խ. Վ.), «Թուաբանութիւն աշխարհաբար»։ — Տօմար։ – Քիմառոնիկական։

Խաւնապի Միլիոնութիւնները. – Տես ՐԱՖՖԻ։

ԽԱՑԱՔԻ ԵՐԳԻՉ. — Անձայն կիթառ ժամանակակից երգեր). Հեղին. երգիչ խայաթու (Սուքիաս Ջահրիեան)։ Ալէքսանդրոպոլ, 1890?

Գիննագ. Նոր-Իար 1890, թ. 46։

ԽԱՑԵԱՄ. — Տես ՕՄԱՐ ԽԱՑԵԱՄ։

ԽԱՑԹՈՒՆԻ (Ջ.) — Պիծակ. Ա.։ կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Մ. Աշճեան և Ընկ., 1879. 14 էջ։

Գիննագ. Մասիս 1879, թ. 2350։

— Բ. անդ, նոյն տպ., 1879. 31 էջ։

«Այս գուարճալի և օգտակար գործին առաջին սեռերը կը թոսի սպիկանց 115 տարի ապրելու առուեսային վրայ...» Մասիս 1879, թ. 2350։

ԽԱՆԱՋԱՏ (Ա.) — Իրկալիզմ և Մատերիալիզմ. ուսումնասիրութիւն։ Խարիզ, Ագգապատական Հայերի Թեմական տպարան. Յիշատակ վաղամեռիկ եղիսաբէթ Միրզաբէկեանի, 1904. 8°, 31 էջ։

Գիննագ. Մուրճ (Զ.) 1904, թ. 12։
Խարգմ. — Տես ԿԱԼԻՆԿԻՆ (Կ.)։

ԽԱՆ–ԱԼՆԱՆ կամ ԽԱՆԱԼՆԱՆ (Լեռն). – Դաստակերք հիւրնատուղիւ Ուռուց լիգուի, պատկերազարդ։ Տփխիս, Մովս. վարդանեանցի տպարան, 1885. 8°, 53 էջ։

«... խան–Ալդանի հիւրնատունքիւր վատ չէ կազմված և կարող է մեծ օգուտ բերել ուռուց լեզուի ուսումնասիրողներին», Մշակ 1886, թ. 8։

— Պիւզանտիական գործիքներ և մենեւանեն 250 նկարով։ (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 141)։ Տփխիս, Ագագ. տպար. Մն. Մարտիրոսեանցի, 1898. 8°, 252 էջ։

Գիննագ. Նագարավիչ 1899, էջ 381. – Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 7. – Մշակ 1898, թ. 33։ Տես և Օրացոյց։

ԽԱՆԱՂԱՆՑ (Յովհաննէս). — Դիւցազի պիտոն. Հնգերիտ պատմութիւն ժողովրդական լեզուով։ Էրեւան, ի տպ. Ա. Ս. Գուլամիրեանց, 1895. 8°, 28 էջ։

Խանգարմունք հայկաբանութեան. – Տես ԱՃԱՌԵԱՆ (Դ. եպ.)։

ԽԱՆԴԱՄԻՐԵԱՆ (Մ.) Խարգմ. – Տես ՄԱԼ (Փ.)։

ԽԱՆՋԱՒԻՆ. Խարգմ. — Տես Մրցող պատգամաւորներ, եան։

ԽԱՆՋԱՒԻՆ (կեղծանուն ԽԱՆԱՄԱՄԵԱՆ Լեւոնի), տես։

ԽԱՆՋԱՏԵԱՆ, Խ. Փ.) Խրգմ. – Տես ՏՕՒԻ (Փ.)։

ԽԱՆՋԵԱՆ Հրանտ Ա.) – Աւետարանական բուսաբանութիւն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1899. 8°, 239 էջ։

Գիննագ. Ալեւելք 1899, թ. 3930. – Բիւզանդիոն, թ. 700։ – Հանդ. Ամս., թ. 3։

— Պատկերազարդ Նոր Աչխարհագրութիւն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1902. 8°, 239 էջ։

Գիննագ. Ալեւելք 1902, թ. 4824. – Բազմավէպ 1902, էջ 246։ – Բիւրակն 1901, թ. 51։ – Հանդ. Ամս. 1902, թ. 6։

— Բ. Մաս. Աչխարհագրութիւն Օսմանեան կայսրութեան. անդ, 1902. 8°, 190 էջ։

Գիննագ. Ալեւելք 1902, թ. 5038։ – Մասիս, թ. 42–44։

ԽԱՆՋԵԱՆ Սահակ Ա.) — Փուճ ժողկանց։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1866. 8°, 88 էջ։

«Ազգային գանգատ նիմեց վրայ գրուած գիշերիկ տապալափոխութեանց հետաքրքրոյ մ'է». Մասիս 1866, թ. 775։

— Ուռուցի քրիստոնեական հաւատոյ, ըստ վարդապետութեան Հայ. Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ, ի պէտս ազգային նախակրթարանաց։ Վաւերացմամբ Ազգ. կրօն. ժողովոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գավաֆեան, 1886. 8°, 224 էջ։

= Բ տիպ, Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1890. 8°, 256 էջ։

= Գ տիպ, անդ, 1894. էջք նոյն?

= Դ տիպ, անդ, 1900. 8°, 176 էջ։

— *Աղօթագիրք քոյ ժամակարգութեանն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ. դասակարգեաց Ս. Ա. Խ. Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Պէրպէրեան, 1895. փոքր 8°, 704 էջ։*

Տե՛ս և Տօնակարգ։

Խան–Միլուան. — Տես Անգլիան։

ԽԱՆՈՒՆԱՄԵԱՆ, Լեւոն — Խանզադէ. — *Տէր Մաթաչ և իր գործերը. էպերական վէպ I հատոր, հրատ. Մուեփան Պօղոսեանի։ Ալէքսանդրապոլ, տպ. Գէորգ Ս. Ասոյեանցի, 1903. 8°, 135 էջ։*

— *Զաքարիա Ջագիցու օրերը. Պատմ. վէպ. (849–889). Հրատ. նոյն։ Ս. Պետերբ. Պուշկինեան արագատիպ, 1905. 8°, 2 + 254 էջ։*

Վէնետ. Մուրճ 1905, թ. 8։

Մեծ գործերը առնս գործոց Յաւելուածին մէջ։

Խաչնաւաժին սղկական նկիսարևքին հրչանիկ մնդր։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. կուրիէլմոս կոտֆիթի, 1841. 8°, 47 էջ։

= Բ տիպ 1869?

Խալ ու ծիփիչ. — Տես Լազիկեան Փ.։

ԽԱՉ–ՊԱՊԻԵԱՆ. — Տես Շահէն Ա.։

Խալ տաճող. — Տես Շմաւոնեան (Տ. Շ. Հ.)։

Խաչագողի յիշատակարանք. — Տես Բանեցի։

« Խաչակաղ գիւղ ». Լուսոյ 1898 Ա, էջ 835։

Խաչակիր մանուկներ. պատմական վէպիկ. թարգմանեց Կոստանդին Մարտիրոսեանց։ Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1890. 8°, 64 էջ։

Խաչակիրք. — Տես Պատմութիւն խաչակրաց։

« Խաչակնքելու տօվրութիւն». Յոյս 1875, 313։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲԵՂԱՑԻ ՋՈՒՂԱՑԵՑԻՈՑ Պատմութիւն Պատրիարգ. (Ժ.Ը. դար. Գիրք հակիրճ վասն ճառագրութեան Պարսից աշխարհի։ Աշխատութեամբ Բարգէն վարդապետի Աղաւելեանց։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ սրբոց Էջմիածնի, 1905. 8°, իԳ + 371 էջ։ (Նախագիր 1–324)։

Հրատարակիչն ի Յառաջաբանին. «... խաչատուր, ինչպէս ինքն է ասում, ծնուել է Աղապահանի Վեր–Ջուղայ քաղաքում. անուն է զարգացել է Ս. Փրկչի « Հրաշակերտ » վանքում։ Նորա ծննդեան և մանուկ տարիք ժամանակները յայտնի չեն ոչ իր պատմութիւնից և ոչ ժամանակակից պատմագիրներից։ Միայն յայտնի է, որ ապրել է 18–րդ դարում Պարսկաստանի հայրապետութեան և Տէր Յակոբ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ, և վախճանուել է Նոր–Ջուղայում. որ գնացել էր Աղուաթփկիր վանքի միաբանութեան կողմից իբրև նուիրակ և այնտեղից էլ պիտի գնար Հնդկաստան։

« Ջուղայեցին առանձին տեղ ասում չէ տացել՝ ինչպէս և ինքն է առիթ կուտում տալու իր պատմութեան 4–րդ հատորում...

« Վեր–Ջուղայի պատմութեան հոգեկան պարսպ Յարութիւն Տէր–Յովհաննեանցը, որն հոգի է Աշխատասիրութեան վանքի առաջնորդարանում իր պատմութեան յօդուածները գրելու համար։ « Հայր Մխայէլ վարդապետ Զամչեան յամի 1787 ի 15 Յունվարի գրէ գիւղս առ պետական պարսն Յարութիւն Աստակեան Աղաներեանց, խնդրելով ի նմանէ առաքել առ ինքն զանազան լեզուական պարսից հանգերձ ժամանակագրական ծանօթութեամբ նորին գտանելոյ »։

« Պարզ է տեղին՝ որ Յարութիւն Աստակեանը, յարգելով հայր Զամչեանի խնդիրը, իր կողմից խնդրել է այդ գործի համար ձեռնհաս իր բարեկամ խաչատուր աբեղային՝ գրել հայր Զամչեանի խնդրած պատմութիւնը։ Ու իսկապէս խաչատուր Ջուղայեցին ոչ իվ գրում է պատմութիւն, այլ մի ժամանակագրութիւն, ինչպէս և ինքն է ասում. « Այլ ոչ ապաքէն զպարծս ի գործոյ իւրոյն նորա ուրոյն վիպիւով, զորոց որք նախ քան զմեզ էին, զնոցիկ և ահիմեւիմեալ ոճով գրելոյն, այլ և հիմ ինչպէս զանազան նոցա յիշատակելով. և հիմ արդեօք մարդ ինչ իցէ՞ և զիարս ամայ իմոցս ազատութիւն նոցա, այսինքն՝ հիմ յորում ասի. և քանի ամ իմազատութիւնն »։ Ակսում է Սիրբոսիոյ 559 թ. Փրկիտոսից առաջ և հասցնում է մինչև իր ժամանակը. Վերջի խանի մահը 1779 թ., օգտուելով հայ մատենագիրներից և պարսից աղբիւրներից. որի մասին յիշատակում է. « Ասեն չոպան առ գիտանս պարսից... քիրին առաջի իմ գմեզ մահան մի կարի իմազատէի, որ իբրև բան գիտան և բան կարծեաց մատց նոցա՝ էր Ասփիր հմտատեսուհի վիպագրութեան որոց նախնեացդ, և առեալ գրոց յատրութեան յատաչնոց »։ Գործածում է օգտագործում է քրոնիկոններից և պատագանագրերից։

« Խաչատուր Ջուղայեցին իր այս պատմութիւնը համարում է Ա. հատոր, իսկապէս ասելով, որ ազբատ է գրէ և Բ. հատորը, որի մասին իր գրքի նախագրութեան մէջ ասում է. « Իսկ հատորն երկրորդ ունի յինքեան պարապնակեալ գմէսպ պարսից և ակրատասնեցոց աշխարհի. այսինքն փարատանալ և Աբասպատանալ, զոր ի մահու Փեհլիւիմ իշխանի Պարսից ակսալ ուրուն վիպիւ մի քան միայէ չնորհս Տիւտն՝ գնամալն անձն, զարս անձնիսալ փոխարկաբար պատուելոցն ի կայսրածս սահմանաց Պարսից աշխարհի. մինչև ուր ուրիք կամ միջնիսալ հասեալի Տէր յամրակ արարեալ հզերեցից գիմր առնուելիսն իմ »։ Իսկ գործատարար Բ. հատորն չգրած՝ վախճանում է Նաբրա քազաքում. ուր գնացել էր Նուիրակ։

« Քննատակութեան արժանի է և Մագրատատ հրատարակուած Ագգարար Լիւրիի իմբագրութեան իսպահրը իվ Ջուղայեցու և իվ Նորա գրքի Բ. հատորի մասին. որ և առաջ ինք քննում անգամ փոխ. « Ի վաղուց հետէ ի հանդիսի պիանոյ և գործածութեանց Նորա, միաբանութեան արքոյ Աշխ. Նահապետի վանիցն մեր որ ի Նորն Ջուղայ, իրբեւ արուեստից և անպատրաստ գտանի. և որոյ պատճառաւ անհնազդորութիւնն տեղոյ տեղոյ արգելու մտածել։

« Այլ մի ի միաբանութենէն Նորա անուամբ խաչատուր յարելոյ որդւոյ Աստակի, յոստ քնական ընդունակութեան իւրոյ և օգնականութեամբ քահանայրաց ումանց՝ յուսեալով գիտութեան գրոց, սարար վիպասանութեան մի պատրիգ. ի կիրառս առնոյնոյ արքայէ մինչև ցմահ Փէլրիմ խանի, և նոյն բանասիրութեամբ իստացաւ գիտութեան եւս գրէլ (զոր կարելի յուսալի ստոյգ իցէր) այլ կասկածով և նհանդիպելոյս ի փոխոյ իւրմէ յազագս մահու, որ ի Ջուղայ եկեալ իբրեւ նուիրակ եկն ի պարապ գի անդէն չդիպել. հնդիկս թովանդակ (որ հաւատացեալք յետ չդիպելոյ գասենեալն հիմ իցէր նմա վիճակ մեալ երկայն ատեղքք, գրելոց էր քազումս) այլ անդ հզիտ գվայրան իւր պատրաստի »։

« Չուղայեցին առաջին հատորը բաժանած է երկու մասի։ Առաջին մասում տալիս է Պարսից լեռնագործների ժամանակագրությունը կլիմայից սկսած մինչեւ փերիմ խան, նոյնպէս և նոր Չուղայի առաջնորդների և նրանց կեանքի պատմությունը, կրօնական վիճաբանությունն Յովհան վարդապետի Պարսից Սիսման արքայի որդի Չօանկի հետ, իսկ երկրորդ մասի մէջ անում է Փերիմ խանի պատմությունը մինչեւ նորա մահը 1779 թ., ապրելիս անցեալ իրողութիւններ, իբրեւ ժամանակակից անձն, ինչպէս և ինքն է ասում. « Այդ ժամ է մեղ այսուհետեւ և զիկրորդ մասն վճարել. որ է հիմն պատմութեան գործոց փերիմ խանի մինչեւ ի մահ նորա բովանդակեալ »։

« Լիազոր կողմից Չուղայեցին իւր վերջը գրելիս ենթարկուել է այն պատճառներին, որոնցից օգտուել է. ինչպէս Վ. իսրայեանցը նրան ազդեցութիւնը հէնց սկզբից բաւականին նկատելի է։ Ընդհանրապէս զրուած է յոյս լեզուով. լեզուն աչքի է ընկնում խոյռը քերականական սխալներ, որ մեր հրատարակութեան մէջ նոյնութիւնամբ լոռ դրել ենք. ուրիշին և այդպիսի սխալներ չպէտք է համարել ապազրական, այլ այդպէս էլ կան ձեռագրի մէջ։

« Խոչատուր Չուղայեցու պատմութեան ձեռագիր օրինակը գտնուում է Մայր Աթոռի Մատենադարանում 1777 համարով. բաղկացած 1735։ Միայն մի օրինակ ձեռագիր է։ Մանրամասն նկարագիրը բոլոր նշանաւոր մատենադարանների ձեռագրերի ցուցակներում, բայց ոչ մի տեղ չգտանք այս պատմութեան մի երկրորդ ձեռագիր օրինակ։ Նոյն իսկ չկայ նշ. Չուղայի վանքում, ինչպէս հաղորդեց մեզ ս. Յովհաննէս միաբան նորին Սրբազան արկածադրը, որ երկար տարի պահ կազմել է այդ վանքի ձեռագրերի լիակատար ցուցակը...

« Չուղայեցու պատմութիւնը տպագրուած է միայն Մաղաքսում հրատարակուած Ազդարար թերթի 1795 տարուայ 5–16 համարների մէջ. բաղդատելու համար, տանք Պարսից լեռնագործների ցանկի, որ մեր ունեցած ձեռագրի վերջում նշանակուած է։ Չամիամատելով ձեռագրին Ազդարարի մէջ տպագրուած պատմութեան հետ, գտանք որ բոլոր տողերն նման են. կան չնչին տարբերութիւններ, որոնք առաջ են եկել սխալ ընդհրագրութիւնից տպագրութեան արբազրութիւնը կատարելիս։ Ազդարարի մէջ տպագրելիս դիտաւորեալ կերպով պատմութեան մէջից հանել են այն վերաբերական տեղեկութիւնները, որոնցով հեղինակը կոչում է իւր Մահմետին և իւր Պարսից քահանաներին, Մենք մեր հրատարակութեան մէջ նոյնութեամբ լոռդեցինք. ինչպէս որ ձեռագրի մէջ կայ...

« Մատենադրական արժէքի տեսակէտից չարկ չհամարեցինք մի որ և է փոփոխութեան անել մեր հրատարակութեան մէջ, այլ լոյս ենք ընծայել նոյնութեամբ. ուղիղագրի պահելով հեղինակի քերականական ձեւերը՝ նոյն իսկ յատուկ քերականական սխալներ, կէտադրութիւնները և տողադրութիւնը, ինչպէս և յատուկ անուններին, բաժանելով միայն պարագրութիւնները (պատիւ)։ Ընդհրագրողներին դիւրութիւն տալու համար մեր կողմից նոյն դրել ենք ծանօթութիւններ, հշտելով անուններ և յատուկանունները նորագրութեամբ։ Երկրորդ նորագրեալ արժէքաւոր աղբիւրներից քաղել և դրել ենք վերջում Պարսից լեռնագործների չարքը իրենց յատկանիշներով. սկսած Կիրուսից մինչեւ Փերիմ խան։ Դոյնպէս մեր կողմից դրել ենք նկարների, գլուխների և յատուկ անունների ցանկ։

« Խոչատուր աբեղայ Չուղայեցին 18–րդ դարու սակաւաթիւ և անախակ մատենագիրներից մէկն է. և նորա երկը մեր և Պարսից պատմութեան համար մի կարեւոր աղբիւր է »։

Յանկ Ղեւոնդ. Յատակարան հրաժարակչի — Մատենագրութիւնք — Յանկ գլխոց պատմութեան — Դպրոցական հեղինակի — Քրիստոսական հեղինակի — ա. Փիլիսոփայ աղետատոհմ և իմաստասիրի բանասիրիդ պարսից Յարութեան Իսահակեան Չուղայեցւոյ իմդակ։ — բ. Ընդ ինչ ընդ հանուստ նախադատութեամբ ատ քովանդակ վիրծանոզս փոքրիկ մատենիս։ — Պատմութիւն։ — ա. Մասն առաջին։ — բ. Մասն երկրորդ։ — Առաջնոյ գլխոց պարսից, հանեալ ի մատենիկ պարսից իմաստասիրաց հեղինակի)։ — Յանկ պարսից լեռնագործաց (հրատարակչի)։ — Յանկ յատուկ անուանց։ — Կարեւոր ուղղիկք։

Յանկ գլխոց. Մասն Առաջին. Պրակ Ա. Յագագս հատագրութեան Պարսից աշխարհիս։ — Ի. Յագագս թէ քանի՞ արդեօք որոչեալ ցեղք լեռնագործք լեռնագործեցին ի վերայ Պարսից. մինչեւ ի չար քանակալութիւնն իսմայլականաց և թէ՝ յորմէ ցեղէ ծագեցան, և անդրեալ բազմացան ազգք Պարսից։ — Վ. Կացեալ ի կիւրոսէ մինչեւ ցԻսմայէլ կողմոս, որ ապանեալ ի յԱրեքատերէ Մեծէ, գնելով ընդ հուպ և զվեռականս ժամանակաց բուռ իւրաքանչիւր մերոյն։ — Վ. Վասն տոհմին Ակշակունեաց, հաւ ասացեալ ի յԱրշակայ քաջէ՝ մինչեւ ցԱրտաշէս՝ որ ապանեալ ի յԱրտաշիրէ որդւոյ Սասանայ։ — Ի. Յագագս երբորդի լեռագործութեան որոչեալ ցեղին Սասանեանց՝ սկսեալ ի յԱրտաշիրէ՝ սասանելով ցքաւորութիւն ազբոյ։ — Զ. Վասն հրեւելոյն որդւոյն կոլոտեան՝ պղծոյն Մահմետի, և գաղ ի նմանէ բոզքոջեալ և վերաբուսեալ աստիճի և չարանախել ուսմանեալ ուսոցն դժնէից, սկսեալ ի յաճմնադաժան ասատրակ և չար քանակալութենէ զորոյ, յորդւոյ ի Հարբ ասելով՝ տարեալ ցսպառումն ազբոյն։ — Է. Վասն չար քանակալութեան Սկիւթացւոց լեռագործ լեռնբոց՝ նիւթ հիմն արդեօք քանակալեցին զիրիկիր, որոյ նպեւ առաջնորդ և նախիկին Ջօդրիկ ասելոյն. յորմէ ի մեզ սկսաք, և տարեալ հասցուք ցչար քանակալութենէն լեռագործ բոզ։ — Ը. Վասն չար և ստահակ քանակալութեան ազգին լեռագործաց Նեստոզաց, սկսեալ զորոյ՝ քանակալութենէն մինչեւ ցԱնկիւմատոր տարեալ՝ ամբակ սարարից։ — Թ. Վասն յայտնեցման և ծագման պղծոյն Լանկիւմատրայ, թէ ո՞րպիսի ոք սա իցէր արդեօք և կամ թէ յորմէ յայրեցուէ յայսնեցաւ։ — Ի. Յագագս առնեմի Շնոխ Աֆուշն՝ եւիէ ոչ ոք էին, և կամ թէ հիմն արդեօք լեռագործեցին ի վերայ Պարսկաստանի աշխարհիս։ — ԻԱ. Վասն թէ Կրտուանք՝ ոչ արդեօք, և կամ թէ քանի՞ առ տերեանն ի վերայ Պարսից։ — ԻԲ. Վասն թէ՝ որով արդեօք ինամազ որդին Հօսէն արքայի՞ զրուտ արժանաւոր տիրել ի վերայ հայրենական վիճակին. և ապա գկործանումն նորա։ — ԻԳ. Վասն նախ՝ թէ յորում ամի լեռագործեցաց Նաւարք։ Եւ ապա զծննդեանէ, և գայլոց գործոց նորա կարճ ի կարճոյ բացայայտութեամբ բուռ իստասան մերոյն, և տարեալ մինչեւ ի սպառումն նորա եղիսեցւոյ։ — ԻԴ. Թէ գինի Նաւարեայ ոչ արդեօք տիրեցին ի վերայ Պարսից մինչեւ ցԱլիմէդրատանեան, և ի ապառումն տէրութեան Ասպանան քաղաքին, որ կինդանի էր Շահատուխ ի Մաչատա մինչեւ ի կորուստ նորա։

Մասն Երկրորդ. Ա. Նախ թէ հիմ արդեօք վհռիմ խան գնաց մարտ ընդդէմ Չասան խան գաչարի վրկանացւոյն, և զպարտութիւն յիրենից նորա։ — Ի. Վասն ապատատմութեան մարտից՝ որք ի Քրիմանչաճ, և զորոց նուաճումն. և վասն մարտին որ Ազատ խան հզնէ, և զպարտութիւն վհռիմի խանին։ — Գ. Թէ որպէս գայլ արդեօք Ազատ խան յԱս-

պահան. և զերկրորդ պատերազմ որ ի վ. ժամուն ընդ Քրիմիոյ խանին, և զկռիվն պարտիլն նորա. — Ի. Երրորդ մարտ՝ որ հուպ ընդ խնչա կոչնչեալ գիմն եղեւ ի սահմանս Պարակատառնայ, և զպարտուելիսն Ալգաս խանի. — Լ. վասն հրմուելոյ Ալգաս խանի պատերազմ ընդդէմ Չաւան խան վրկանացելոյն, և զպարտուելիսն նորա. — Զ. Չորս Քրիմիոյ խանի ի Շիրազալ յԱլպահան. և վասն մարտին որ ընդ Չաւան խան, և զպարտուելիսն նորա. — Լ. Չաւ ի յերրորդ պատերազմէն որ ընդ Չաւան խան ի գիմն Պօղնապատ. և գյաղթուելիսն Չաւան խանի. — Ը. Յորում ատեանսնոր պահակք գերկրորդ գալուստ Ալգաս խանի յԱլպահան, և գերկրորդ մարտն որ ընդ Չաւան խան, և սպատպուելոյ կործանումն նորա. — Թ. Պատմի արդ այժմիկի գերկրորդ գալուստ Չաւան խանի յԱլպահան՝ որ ի ԶՀ ամսոյ ասղքանաքշան՝ 1206. և յամի Տեառն 1757. և զումն ատատիկ՝ որ ատ որով հիմն. Հոսկ յետոյ գպարտուելիսն նորա, և գպատահարումն. — Ժ. Թէ պինչ արգելոք գործոյդ ԻՀքի խան ումն, որ կարգիցաս ի Քերիմ խանէ մարգպան յԱլպահան՝ — ԻԱ. Թէ այր վասն գնաց Քերիմ խան ի սահմանս Չայատատան աչխարհն. և կամ տրուիս լսմբանիցաս Ֆաթմայի խան ի զորոց Քերիմ խանէ. — ԻԲ. Վասն ապատատրելիսն Զէքի խանի և վասն գալուստեան Քերիմ խանի յԱլպահան և նուաճելոյ գնաս. — ԻԻ. Վասն հզելոց իրաց որ յԱլպահան ատ Քերիմ խան. — ԻԻ. Թէ որպէս սպան գՇահմէտի խան ի գալատս Կիւանդման. — ԻԷ. Վասն գնալոյ Քերիմ խանի ի սահմանս Իւժատատանի և ապա անտի ի Շիրազ քաղաք գառնալն, և վարելոյ գնագատրելիսն իւր խազագուելիսեր։

Փենագ. Մոսկ 1905, թ. 8։

Ազգաբեր ԺԷ (1845, թ. 17, էջ 136) «Պրատպիտելիսն նոր Յուդայ» յօդուածին ԺԷ պատմագրաներս մասին հետեւեալ տողերը կան. «... խաչատուր վարդապետ Յուդայեցի պատմագրան. Ա ապար գպատմուելիսն Պարսից՝ կարի ոգեւգատ ոճով, և ի կարգի իւրում նուիրակ ի ընդիկս, ընդ իւր քերէր զոյգ արքագրել և ապա տպել։ Բայց այնգի վախճանեցաւ ի Բաղրաւ՝ պատմուելիսն ատրա որպէս և այլ հղինակուելիսնք միայն առանց արքագրելոյ։ Տպագրէր յայժմայ 1796 Մեծմասն Տէր Յարութելիսն Շմաւոնեան Շիրազեցի գԱգդագրարն ի Մադրաս, յորում ի պատիւ հանդուգնեալ նուիրակին՝ տեղի հա և գլխոց պատուելիսն նորա. յորմէ և չնորհակալելիսեամբ քագիպի ցայս վայր ծանօթ ուելիսնս ինչ ինչ։

«Այժ ի Գրագպարանի Ազատատան Ընկերութեան և ձեռագիր մի ատրա, չնորհեալ ի Բարձր Ազմանագատիս Նուիրակ և Ազգ Գհանապետի Հայոց Հնդկաստանեայց Տէր Յովհաննիսի Խաչկեան, կոչեցեալ Մեկուռիչեն Ազդրմեայիճ. զոր յատատէ օգնականելիսեամբ հայրենագիրաց ի տիպ ատցուցանել»։

ԽԱԶԱՏՈՒԲ ԱԲՈՒՎԵԱՆ. — Տես ԱԲՈՒՎԵԱՆ։

— ԱՇԱԿԵՐՏ. — «Ազգք ի Տէր Ներսէս Ազրիեպիսկոպոս Տարանի, ատացեալ Խաչատուր Պաչատնէի նորին աչակերտի». Բազմավէպ 1874, էջ 242. — Նոյնք՝ անգ, ատացեալ ծանօթելիսեանց, 1886, էջ 101, և «Իրատան»ի ԺԷ, էջ 94–95. մաս մի Հանգ. Ամս. 1895, էջ 308։

— ԱՐԵՒԵԼՑԻ. — Տես ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ (Տ. Վ.), Ցօդուած 78 էջիզ «Հնգիմարան Արեւելցւոյ Խաչատուրի»։

— ԱՐՉՐՈՒՄՑԻ. — Տես ԱԻԱԳԵԼԵԱՆ (Ե. ։

— ԵՐԼՑ ԼՅՈՒՎՊԱՑԻ. — «Յատարեալ պատմելիսն վ. անատիկոյ». Բազմավէպ 1847, էջ 172.

«Պատմած ուսվարելիսներէն կ'երեւնայ, կ'րսե. ըգմ., որ 1500ին ու 1600ին մեջտեղացրը հկիր է վ հնհատիկ ատ անձր. իսկ գրուածքին կերպէն յայտնի կ'իմացուի որ ատր գիտուելիսեամբ, հնատքրքիր ու հանհարատար մարդ է եղեր։ Անարուհատ է ատանատորր, ուսմկական է ոճր, և լեզուն իսատնակ. պատմածներն ալ հիմկուտան վ հնհատիկ և վ հնհատիկցոց մէջ չեն յարմարիր. քայց քատկան զգացմամբ կու տայ մեզի ատ գրուածքն ալ լմէ հերետկան քազքակատելիսեանն ու ատվրատելիսեանները ինչ ատպատրելիսեն կ'գնան եղեր մեր ազգային հնհատպարհորդներուն վրայ»։

Բազմավէպի հրատարակ. լուքհեաններ ունի. Չհպանհան նոյնր հրատարակած է ամբողջելիսեամբ՝ օրինակելով Ս. Վ. Ազատրու ձեռագրէն՝ Ազճհիսի մէջ, 1903, էջ 31։

ԽԱԶԱՏՈՒԲ ԵՐԼՑ. Տես «Վասն ուրախելիսեան». և Կատահնանց «Ցօդուածոց»։ Վ, էջ 18–20։

— Հակիպոկրատի Չայոց ուղիրձ ատ Սրբ. Փհհհանատկատին Կրիգոր Ժ. Պատկեր 1891–92, էջ 570։

— ԿԻՉԱԻԻԻՑԻ. — Տես Կալիսթենես. — Տես նաեւ, «Ատուեն. Ատուն — Կայլիսվենեակ»։ Հանգես Ամսօրեայ 1896, էջ 52։ — «Միտուան», էջ 399. — և. Կատահնանց, «Ցօդուածոց» Վ, 28–30։ — «Մեծին Ալգսանդրի Մակեդոնացւոյն կենաց ու մահուան վրայ՝ այլ և այլ բարատնուելիսեններ յօրինած է արձակ լեզուով, ու բատական ընտիր խրատներով», Զարպ. «Պատմ. Հայ. Գիպր.» Բ, էջ 208։ — Տես նաեւ Տեղեան, «Քուչ. Զեռ.» 1096, եւն։

— Կեսարացի. «Տաղ իրատական». «Թէ մարդ եւս ու մերք ունիս», եւն. Երրորգատետ 1886, էջ 56–58. Հրատ. Ց. Ֆ. Մկրտեան, որ և կր ծանօթագրէ, թէ «սա է որ ի մէջ դարու մերազան և Ագաչնորհ հղեալ Նոր Ջուղայու Ալմնագրիչեան, երեսելի հանդիսասցաս գիտուելիսեամբ և առաքինուելիսեամբ և քաղաքի իրատատան աչակերտներ ունեցաս»։ — Տես և Չամչեան «Պատմ. Հայոց», Վ. 612, 620, 633–36, 657–58։ Իր հրատարակ. կոմիսիոններր տես Ջարպ. «Պատմ. Հայ. Գիպր.» Բ, Ե տող, էջ 241։

— (Շահիր՝ Գէորգեանցի. — Կարկիկ ժամանակի հյիկրա. Հեղինակութիւն Շահիր Խաչատուրի Շահնազարեանց։ Հրատ. Օր. Մ. Մակարեան։ Թիֆլիզ, տպագր. Ցովհ. Մարտիրոսեանի, 1889. 80 էջ?

Փենագ. Ալէքսագրոպ 1889, թ. 22։ — Մչակ, թ. 63։ — Նոր-Դար, թ. 90։

— «Շահիր Խաչատրի Երգերից». (Հաղորգեց Օր. Մ. Մակարեան) Հանգ. Փրակ. եւ Պատմ. 1890, Գիրք Գ, էջ 312–321։

— ՏԱՐՕՆԱՑԻ. Գանձագատ, երաժիչտ։ «Գանձ Բնեմգեհեմի մանկանցն» Բազմավէպ 1894, էջ 249։ — «Տիատնդգատարի», անգ էջ 77–78։ — Հմմտ. գարձեալ անգ 1882, էջ 319, «Շարականն հանգերձ արհնեալ հարատանեաց»։ Տես Չամչեան, «Պատմ. Հայոց» Գ, էջ 96, 121, 181–2։

— (Գարեգին Վ.) — Լոյսի ԺԷ (1905) քարոզներ և քերելոտածներ ունի, տես էջ 183, 748, 815, 867, 1175, եւն։

ԽԱԶԱՏՈՒԲԵԱՆ (Հ. Իգնատիոս). — Տես Ա. Իսրայեցոյց Տատիատակիներ։ — Բառգիրք Հայկազեան լեզուի (1749)։

— (Կ. Տ.) — «Երգնկայ գաւառ», Ինքրակ 1898, էջ 548։ — «Հանելուկներ Բաքերդի», 1899, էջ 587։

— (Կատեար). — Ուղեգրական նամակ մ'ունի Հնատիփատիչի ԺԷ, 1860, էջ 70–78։

— (Գակոբ). — «Աատուածածնի վիճակ», Ինքրակ

1899, էջ 233. – «Կենտրոնական տպան» (տպագրչ. բանահյուսություն), էջ 458.

ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ (Օր. Ն. Պ.) թարգմ. – Տես ՇՄԻՏԻ Գ.:

— (Պետրոս). — Սկզբունք ձայնական երաժշտության, դպրատանց տղոց համար: Քերուածազէմ, վիմագրութիւն Կ. Գալօեանի, 1864. փոքր 4°, 56 էջ:

ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ (Աստուածատուր) «Լեհատպագրության պակասը մեր մէջ», Բիւզանդիոն 1904, թ. 2321–22. «Բանաբեր աստուածաշնչության կարևորությունը յիսուսականության համար». – Աստվածանության էությունն ու տեսակները, թ. 2366, 2369, 71, 72. – «Պատմական և օրինաստ քրիստոնեության», Նոր-Դար 1905, թ. 14, 17, 19. — Մատենախոսական Վարդապետի «Քննական Պատմ. Հայոց» գործին, Լուսաւոր 1896 Ա, էջ 263–304, հետեւեալ բովանդակութեամբ:

Առաջին տպագրութիւն և նախկին տպաւորութիւն. – Ա. Աստուածաշնչին ընդհանրապէս. – Հայ լեզու և հայ բանասէրք. բաւական նշանակութիւն ու գնահատութիւն Աստուածաշնչին իբրեւ գրաւոր աստուածայայտնութեան նկատմամբ. — Բ. Աստուածաշնչիկան Վարդապետի քննական պատմութեան մէջ. 1. Աբրահամեան, Պարսիս, Պանդուխտ, Գերազանց աստուած մեկնութիւնք – հերքումն՝ ա) պատմութեամբ՝ բուն Կատարողի, բ) լեզուաքննութեամբ (քերականաբէն և աստուածաբանաբէն). հերքումն. – Միւս բաւական մեկնութիւնք վերաբերեալ ծրագրով – 2. Վ. Եհ, Վանական, Բազ. Բազմավեպ... 3. Աժդահակ, Ջոհակ, Հրեշտակ... 4. Թուր. Մանուագ, Բազ... 5. Կերտ, չէն, ատան, ապատ. 6. Անգուն, ապաշ, ապահ... — Վ. Հայք և Աստուածայի Ժողովուրդ. – Ջանդ՝ բուն Վարդապետի, Ջնդ և Աստուած բառերու բուն նշանակութեան. Աբրահամ Նախկին քննադիչներ բուն Վարդապետի. Աստուածայի Ժողովրդի բուն հայրենիքը. Աբրահամ տգոր Վարդանի հարկաւոր նահանգներու ծանոթ մէջ բուն քեւեռագրերը. — Վ. Ընդհանուր լեզուաբանական ինդիրներ. – Լեզուի ծագումն բուն Վարդապետի. հերքումն՝ բուն Մաքս Միւլլերի և այլոց. Ցեղերու բաժանումն լուսո լեզուի. հերքումն բուն նոյն գիտնականի վերջին խօսք»:

— Մատենախոսական Մանվելիանի «Աբդի լեզուագիտութիւնը» գրքին, Բիւզանդիոն 1903, թ. 2203–2208, 2210–13.

— (Գ.) թարգմ. — Տես ՀԱՒԱՄՊԼՐՏ:

— (Խ.) — Եւսեբիոս Թիֆլիզ, 1904?

«Խաչաբաձիք կամ Սահմանավէրք», Բազմավէպ 1884, էջ 94.

«Խաչելութեան օրուան մուրք», Երուսաղէմ 1858, էջ 161.

ԽԱՉԵՐԵԱՆ, Եղիշէ Վ.) թարգմ. — Տես Վ. Ե. Նշ. – ՏՐՒՄՄԻՆՏ:

Խաչի ճառ. — Տես ԽՐԻՄԵԱՆ (Մ. Կ.):

«Խաչիկ կաթողիկոսի կոնդակը», Աբարատ 1868, էջ 31.

ԽԱՉԻԿԱՆ (Խ.) խմբ. — Տես փարոս Հայրապետեան:

Խաչիկի քնարք: Երեւան, տպագր. Ջ. Գէորգեան, 1880?

«Խաչուտաց Լիւր», Ազդեր 1887, էջ 307.

ԽԱՉԿԵԱՆ, ԽԱՉԿՈՆՑ Խաչիկ Գ. որ և Իշխ, Գաւօ, Հասկաքաղ – Փիլերուկ, Մաչկերտունի, Նունճիկ Խոնդրակեցի, «Ա. Բ. Գ.»): – Գաղափարք բնագրութեան պատմութեան: Համառօտ ընդհ. պատմութիւն աշխարհացոյց տախտակներով և պատկերազարդ ի պէտս բարձր. դպրոց և ուսումնարանաց: Հատանութեամբ Բարիզի Համալսարանական Ուսուցչապետաց Ի. Լավիսի և Փ. Յանսէնի: Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ա. Աբրահամեան, 1894. 8°, 108 էջ:

Քննադ. Աբեր. Մարտ 1897, էջ 386, 122. – Լուսաւոր 1899, Փետր Բ. – Նոր-Դար 1894, թ. 3. – Հայրենիք 1894, թ. 823.

— Ախտաբանագրութիւն Օսմանեան կայսրութեան. Տարրական նախակրթարանի Բարձր. դասընթացք, Ա. տարի. Ուսումն. խորհ. վաւերացուած (27րդ հրատ. Գաւիթ. Գործկ.: Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէր., 1898. 8°, 80 էջ:

Քննադ. Բիւզանդիոն Ֆ, 1898, էջ 140. – Բազմավէպ, էջ 290. – Հանդ. Ամս., թ. 6. – Տարազ, էջ 511.

— Նոր պատկերազարդ աշխարհագրութիւն բազմաթիւ քարտէսներով: Տարրական դասընթացք Ա. և Բ. տարի: Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1904. մեծ. 4°, 36 էջ:

Քննադ. Բիւզանդիոն 1904, թ. 2357.

— Միւիրի դասընթացք Գ. և Դ. տարի, անդ, նոյն տարին. 85 էջ:

— Բարձրագոյն դասընթացք Ե. և Զ. տարի. 128 էջ:

Քննադ. (արևքին տ). Ուրբաթեցի 1904, թ. 1651.

— Պատկերազարդ կրօնի Ուսուցմ. տարրական դասընթացք. 1. Քրիստոնէական. 2. Հրեական պատմութիւն. 3. Ընկերական պատմութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Մատթէոսեան, 1905. 8°, 120 էջ:

— Միջին դասընթացք. նոյն ճակատով 188 էջ:

Քննադ. Բիւզանդիոն 1905, թ. 2873.

— «Հայոց կրօնական բանասիրութիւն», Բիւզանդիոն 1900, թ. 1031–35, 1037–39, 1041–44, 1047–1050.

Քննադ. Բիւզանդիոն (Ց. Վ. Ցակոբեան) 1900, թ. 1092, 1094.

Նոյնը նոյնութեամբ տպուած ի Լուսաւոր 1901, և գիրք, էջ 209–240. և առանձին նոյն ճանուած, 4°, 96 էջ.

Այս գործին բանագրութեանց առթիւ տես Աբարատ 1901, էջ 228, ուր Նամիտաս վարդապետ՝ «Մի համառօտ բանագրոյ» վերնագրին տակ՝ դէմ դնելով իր հերքումի Աբարատի մէջ հրատարակած (1898, էջ 114) Տպագրութիւն եւ Շնչատարութիւն յօդուածոյ ու խաչկոնցի Լուսաւորի մէջ արտագրածը (1901, գիրք Ա, էջ 222–223, և 218–219, յօդ. 19, 13 և 14) ի վերջոյ կ'ըսէ. «Այսպէս, իմ «Հայոց Նեստորական եղանակները», (Աբարատ 1894, էջ 222–227 և 256–260, Սպտ. մինն Ա. Ա. Սպտմնեան) ուսումնասիրութիւնիցն էլ, մէջ բնդ մէջ, արտագրել և այս և այնտեղ յորս տալով, 31, 32 և 33 յօդուածներն է կազմել, մասամբ կամ ամբողջովին» (Լուսաւոր 1901, գիրք Ա, էջ 229–232). Նոյնացածներն էլ ուրիշ անդրիցն են արտագրած անյուշտ. որ. Ասանակ վարդ. Աստուածունց' 30 յօդուածը (Աբարատ 1894, էջ 178–179)

ձեռ, ձեռ, ձեռ։ Պ. Փ. Խաչկոնց ո՛չ մի երաժշտական օրհնէք չգիտէ և իր ազգային երաժշտութեան մասին հասկացողութիւն անգամ չունի, բայց գոնէ է, որ Հայոց «խազերն ալ, եղանակներն ալ ծագումով հայասէր չեն, այլ հայացած»։ տակաւին այդ ժխտքն էլ նոյնքան հաստատ չէ, այլ հաստատ, Պ. Փ. Խաչկոնց»։ — կոմիտասս վ.ի սոյն «Մի հայ ժողովրդական» յօդուածէր արտատպուած է նաեւ Արեւ. Մամուլի ժէ (1901, էջ 552)։

Պատրաստած է Ազգ. Հիւանդանոցի Ընդարձակ Օրացոյցները 1902–1905 Տ.ր. Տպագրարհանի հետ, և 1906ր Օրմանեանի ձեռքին տակ։ 1902ի Օրացոյցին մէջ ունի. «Տօնախագիտական. Ա. Տօնարներ, էջ 42. — Բ. Շաբաթ օրն և իր պահեքրը. — Գ. Պատմութեան մէջ ծանօթ խուռականներ. — Մարդկային ազգի լեզուներ, ցեղեր եւ կրօնքներ. Ա. Մարդկային լեզուներ, 145. — Բ. Մարդկային ցեղեր, 152։ — Օամ. կոչուր. հնագոյն ազգերը ու իրենց կրօնական նուիրապետութիւնք. Ա. Իրիտասարդական, 172. — Բ. Չրեաներ, 181. — Գ. Խալդեաններ, 183։ — Դ. Պարսից հայ գաղութին ծագումը։ 1. Ինքզնական չրջան, 185. — 2. Օամ. Պետութեան չրջան, 188։ — Աշխարհագրական. Հայ լեզուն, Հայոց գրերը, Հայ–հնդեաներ, Աղբիւրներ, 202։ — Ցարդիկի մէջ ունի. «Կրօնքը Հայոց մէջ» 1895, էջ 241, 358, 442։

Ինքնակի մէջ՝ որուն 1898–99 խմբագիրն եղած է, հետեւեալ յօդուածներն ունի. Ազգագրական. Ա. Գամամատեի վերլուծման նախափորձ մը, էջ 438–442։ — Բազդատական մեր մէջ, 501–4։ — Խիլ, Նաեւ, Մայր սամեանց գաստութիւնց, վերլուծում, 551–4։ — Խուխ մանուկներ ու Ջրապաստութիւն, 201–3։ — Ինքնագավառ, Փարամանչիկներ ու Մաշկերտ, 316, 413. Գաւառաբարբառ, 549, 578։ — «Տէրքնատան» վերլուծում, 297։ — Տէմիր Կեմի Տէքեանի վերլուծման առիթ հայ ազգագրական հետ նիւթեր. Ա. Տոպէմ. կերպարանափոխութիւն ու Հոգեյաճախութիւն, 811։ — 1899, էջ 133, 179։ — «Խնջոյք Վահիկի» մանրավէպին առիթով հայ ազգագրական նկատելի կէտ մը, 1899, 216։ — Լեզուաբանական. Ա. Երկքարբառի օ և ո–ի ձայնաչրջումներ, 116, 162, 177, 290, 424։ — Կոկ ու կեկ մասնիկներ, 774։ — Հայոց հին ամիսներ, 58։ — Մաշկերտի գաւառաբարբառին նմոյշ մը, 549, 578։ — Ինքզնութիւն մը Պ. Հրաչեան (Անահիտ 1899, 227։ — Կենսագրական. Ա. Մ. Պարապաշեան (Յոբելեանի փոխարէն), 421, 532։ — Հնագրական. Շարական մը, 624։ — Պատմական կոնդակ մը, 622։ — Հնախօսական. Խալդեաններն ու Բայբի մէկ քանի գործերը արձանագրութիւններ, 898։ — Հաստատներն ու Մարաշի հինաւուրց արձանագրութիւնները, 760։ — «Ծ», «Ցրօկը» ու «վանկատի», 1899, 81։ — Մանկավարժական. Ազգ. վարժարաններու մէջ, 326, 342։ — Աշխարհագրութեան ուսուցման նոր եղանակ մը, 842։ — Կրթական ծրագիրը, 851։ — Մատենագրական. փոզովրդական քանիներ տպագրութեան ազդակներ, 305, 355, 369, 598։ — Նոր հատորներու ազդակներ, 513։ — Վ.իր. Հ. Յ. Տաշեան, 337։ — Մատենագրական ուսումն. Վ.իճակի Մխիթ. մէջ, 1899, 244, 310։ — Աշխի տակ երկու մշակներ (Տ. Վ. Պալեան և Մկրտեան), 322։ — Յոբելեար Պետր Պոյաճեանց (Խիմասատեր), 305։ — Ընտանեկան իրաւունք։ Ազգային իրաւունք։ 392, 407, 422։ — (Խորհրդեանի) երկու հարցասիրութեան պատասխանը, 457։ — Պր. Մ. Ալպաքճիանց ու Հիմակեան կրօնական հանդիսաւորութիւն, էջ 58։ Ալար գէմ Մ. Ալպաքճ. Լուսաւ 1899, Փիլիք Բ, էջ 355, «Խաչկոնցութիւն»)։ Վ.իրջնեալ գէմ՝ Խաչկոնց՝ Բիւրակն 1899, էջ 507։ — Ա. Մ. Փամբակեան, 1900, էջ 161։ — Ջհայ մեր հանապազորդ, 246։ — Հին օրերէն Ստացած գիրք մը, 290։ — «Հայ. հնդեաներ» կրօնախորհր, 305։ — «Ալ էն», 343։ — Ալիքսանդրիոյ դպրոցն ու Հայոց հին մատենագրութիւնը, 465, 492, 613, 651, 696։ — Նշմար մը ժիլազգային գիտութեան 539։ — Խաչկոնցին են դարձեալ «Հասկաքաղ»ներ, բայց ի 1900էն, որուն Ս. Փարխանեան են։ — Բանասիրական յօդուածներ ունի նաեւ Ստեփոճակի և աւելի Բիւզանդիոնի մէջ, զոր տես Ցաւելուածին մէջ։

Իր ընդհանուր բանագործութեանց մասին՝ տես Արեւելք 1902, թ. 4855–58, 4866, 69։ — Ցարդիկ 1902, թ. 242, 244։ — Ստեփանոպակ 1902, թ. 894, 896, 898, 899, 905–6, 914։ — Հանդ. Ամս. 1902, էջ 76 (5, 6), 199, «Լեզուական խնդիրներ», եւն։

Գրուածներ. Խաղիկ Մանգուկ 1901, թ. 192։

ԽԱՉԿԵՆՆ (Յ. Գահ.) — *Հայկի փոքրիկ. Ցորում պատկերէ զանբաւ խնամս Աստուծոյ առ անեղերախտ բնութիւն ազգի մարդկան, զմոլար վիճակ աշխարհիս, զանցս հին և նոր Հնդկաց Հայոց, և զզորմելի վիճակ մերոյ այժմեան դարուս։ Աշխատասիրութիւն Տեառն Ցովհաննու Խաչկեան Խաչապակ Աւագ քահանայի՝ ըստ խնդրոյ ումանց. յամի Տեառն. 1864։ Տպագրեալ արդեամբ և վերատեսչութեամբ նորին։ Ի Կալկաթա, 1869. 4°, 41 էջ։*

Հեղինակը կ'ըսէ. «Ցամին յորում արարատ ըզպատգնաքեայս վիպասանութիւն՝ չէր ի ժամ քերականական ուղղագրութեամբ յարդարիլ գրիչս, այլ անսայթաք ունել զնմա հարկեցի ի տեղեկութիւն բնթերցողաց՝ թէ յոր աստիճանէ յոր սահմանն փոխեալ զդրութիւն արդի Հնդկա Հայոց, և թէ՝ գինչ ելք կատարածին խնդրոյս որք կարծեալք Սիւնք ելեկեցւոյ՝ ի մեռաւանեղերդի ժամուս յարիցեն ի յողբ փոխանակ կոծից յետ մեռելոյն։

«Տիւս՝ մինչ զրիչ մեր ընդ ցաւոք սրտի առաժամանակաւ խաղայր ի չարագրութիւն՝ չրնկալ լաւ՝ զագռոնն, թէ որոյ տպագրութիւնն չայրուեցաւ էր և ինքեան. որպէս և զարդիս անհամ ի փոփոխումն քայքի և քանից՝ սակս երկու պատճառաց, նախ՝ վասն չունելոյն զեռանդ բան անգիտելոյն, երկրորդ՝ եթէ փոփոխումն ինչ առնէաք՝ հարկ լինէր և զոր գիմի ցայս վայր և քան զեւս վատթարացոյն՝ չարել ընդ սմին, ուստի խոշոր ի դրութեան իւրում առաջին։

«Ա.պաքէն նիւէ ասիցէ ոք ցմեզ՝ գի՝ օգուտ աչխատանացդ այսմիկ առաւել քան ինաստ անձնահաճոյ արդիամբ և գործով. ժի թէ Ազգն գիր այժմեան ազետալի վիճակ անիչխանութեան չգիտէ, յորում չամէն ուրեք անգուտանալ գլխաւորի՝ և ինչիկ կրկ գլուծն անհարութեան իւրոյ. ոչ ապաքէն հշմարիտ վարձս տիրանալոյ գրիչ քո՝ նիւէ փոխանակ այսմ խազալոյ չայլ իմն օգուտ հոգւոյ և մարմնոյ քոյ ստղի գրութեան՝ ազգի քում տանն։

«Ի պատասխանի՝ ասելիք խնդարկութեամբ, թէ նպատակ մեաց մերոց չէ զոր գուշ կարծես՝ այլ չաւէտ տալ խնդրալ Ելկեցւոցդ Ելկեցւոյ մեզ բոլոր վվիճակ տարաժողովել ժողովրդոց քաղաքացի՝ որոց էական հանգամանաց անձնանչաւս են ի գիտել։

«Իսկ ասս հոգւոցդ՝ գործէ ասարկաս, թէ վկայ նոյն ինքն գործ՝ չէ գուրկ ի քաղաքական մտածութենէ, ասկայն և այնպէս՝ չիւսիքը գինդրոյդ մեզկացաւալ, գի նիւէ Տէր յաջողեալ՝ ստեղը ի փոքու գիրքս տունական վարդապետութեան հրամանաւ մեր (ցառաջ ի պետս գպրոցաց) ներելոյ և քեզ ի վերծանութեան և ի պատկ, թէ վկայ առաւել քան զայն՝ քաղցրք նոս արարեալ ի գիտենոյ և Աստուածաքանից, և ոչ կարօտ պահանջ գեալ մանկտին՝ մեզ բոլոր փծոան և անհնատ գրչի աչխատանաց»։

— *Երկուշին Ձրուիրակ, որ ի խաւարէ կենցաղոյս կոչէ զմեզաւորս ի լուսեղէն իւրանիս երկնից՝ առ Յոյսն բնաւից Քրիստոս. որ ուխտէ դիմողին չինքն՝ ոչ հանիլ արտաքս ի կալակաթա, 1870?*

« Ա՛յս պատուական անուրակիր՝ որ ութեծաւ 38 երեսէ քահկապետ է, ու կալկաթայում կիրապատիւ տէր Յովհ. Խաչկ. Խաչակիրեան ազգ քահանայի աչիւատասիրութիւնն է, այս տարի հրատարակեցաւ ի յիչեալ մայրաքաղաքն ծախիւք և վիրատեսութեամբ նոյն իսկ գիանական երիցոյն և ի տպարանի իւրում, զոր մօտերս հաստատեց և գործադնեցոյ միայ ուեի յօգուտ բնիկ հայոց և մասնաւորապէս ի յորդոր սիրոյ և միաբանութեան Հնդկահայոց » : Արշալոյս Արարատեան 1870, թ. 883.

— *Հաստատութիւն Քրիստոնէական լուսաւորութեան Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ յատուկ ի պէտս դպրատանց Հնդկաստանի և Ջուղայ : Գարգ ոճով հարց և պատասխանեաւ արարեալ. ի խաչապակ Տէր Յ. Խ. Աւագ Քահանայէ. յամի Տեառն 1867: ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Գէորգայ, Ա. կաթուղիկոսի, յԱռաջնորդութեան Նոր Ջուղայ, Տ. Մովսիսի Ա. Եպիսկոպոսի: Հատոր. Ա. Տպագրեալ արդեամբ և վերատեսչութեամբ Հեղինակին: ի կալկաթա, 1870. 4°, 100 էջ + 2 բրոլ.):*

Ներածութիւնը կ՚ըսէ. «... Քաղաքս չքութեան կանոնաւոր Քրիստոնէականութեան ի Հնդիկս և ի Ջուղայ՝ ի հրահանգութիւն մատաղտրիկ Դպրատանդ. այն՝ որ ասի նախագուան կրօնական վարժից՝ և սկզբունք հաստատ Քրիստոնէութեան. խէ պէս բան մտանի (ի տարբաղդութիւն ազգիս) մանկտնք ժիրագնէից կոչմանս ի ծոյս և ի վարժս օտարին՝ անգամ գիայրենեաց մոռացեալ գբարբառս, ուսկայն ուսեալ խիրեւս ծնողացն՝ խաղցման լիցին նոցա, յոչ իսպառ խանգարուին և մանաւանդ ի զատագնս նգիցիս օտարին:

« Ըստ որում մինչոց մեր յաւուրս յայտնիկ զոյգիցս ի չնորհս անհնամած և անհուց կառաւարութեան վանաց Ջուղայ՝ զորիկ ի գործնական արդեանց վիճակային պաշտամանց, խիրեւս բան մտնելոյն վճարեալ ուսիցիւք՝ և զոր հարկ յեկեզեցիս և ի պաշտօն մեր:

« Իսկ խէ չարժանիս նախանձ քարի ի հոգիս կրօնակից եղբարց. որպէս զի մի զպատուական ժամանակս կենաց իւրանց՝ տայցեն ի պարապդութեան, ի քուն, և ի նիրհ... այլ ուսցին հնահնել սրինակին Ժիրամ, մանաւանդ խէ և զոր ի մէնջ խնրի, բարոյական երկամբք լցուացին ի չինութիւն հկեղեցւոյ....

« Երկնահատոր սորին ընդարձակ քան զամ՝ յաւէտ յարատեցին պատմաբանականս պատրաստեալ, որոյ ապագրութիւնն ապագարեալ ի խնամս ապատոյ ժամանակի խոյրդ Ժիրամ հրաչխատութեան:

« Ա՛ս վիրսկաս խոծրծից ներ ազդրելոյդ ի տպագրութիւնս՝ խնդրի երկայնատեւութիւն սակս երից գլխոց. առաչին՝ անմատեւութիւն մեր ի զործ տպագրութեան, յոր մէնջմինչ եզաք անտեղեակ ատրեհատին. երկրորդ՝ գրաչարք մեր և այլ գործակիցք կոտապարիչք խապատ անձանօթ բարբառոյ մերում և գրոց. որոյ գկնի երկուց ամաց աչատկնտելոյ՝ հազիւ տուեալ նմք գամնտեցեալս հանձնել. (հայ գրաչարս չիք ատտ). իսկ երրորդ՝ գմխայնակատեւութիւն մեր յամենայն վիրաբերելիս, մանաւանդ և ականատիկ մեր ի հնտեղնել անպատրաչեալ՝ չքաւէ վարել զտեսնն անապատատեւութեամբ. այր վասն և մերոյ փոխարէն՝ կերիս փոքս որքաչափ՝ տակատին և ոչ կերծ ի նէր տղոտկեալ վրիպակաց:

« Ա՛ռեմք կայս ասկս անպիտակաց, այլ որք տեսիակ են հատագ հանդատանեաց գործոյ տպագրութեան՝ չտնին պատաստադիր յինել մեզ գիտելիք »:

Ա՛կիզբն տղերծ մի կայ առ Գ.-ոյզ կալե., և իր (խաչկ-ի, պղեծատիպ նկարը: Իւրաքանչիւր Գրակի կամ գլխոյ) ներքեւ ալ ատանատոր մի:

Գինագ. Արշալոյս Արարատեան 1870, թ. 888:

— *Կաւսպատնապոլի Նախատպատիս և վերջատաս Եպիսկոպոսաց, որք Ա՛ռաջնորդական պատուով նստեալ յամեռս Ա՛մենափրկչեան վանաց Նոր Ջուղայ, հանելոցն հակիրճ ծանօթութեամբ դիպոցն ժամանակաց, և նչանաւոր գործոց նոցին ընդ այլովք, սկսեալ յատուց անտի դաղիակատնութեան Հայոց մինչ ցատուս յայսոսիկ: Ըստ խնդրոյ ոմանց Հայրենասիրաց՝ աչխատասիրեալ Տեառն Յ. Խ. Խաչակիր Ա՛ւագերիցու Հայոց, Տպագրեալ յիրում Տպարանի վերատեսչութեամբ իրով: կալկաթա, 1876. 4°, 136 էջ:*

Ա՛կիզբն տղերծ մի կայ « առ Գարկէչտագիզ Տիկին Մ՚ելրխափան Մ. Մկրտում », յետոյ « Նախադրութիւն », ուր կ՚ըսէ հնդինակը. «... Ըստ որոյ և մեր պատ անձին կալեալ գդատնաքեայ աչխատանս՝ չիչատակ բնծայիկ տբժանելոց, նիվ բարեն գոս աչխատասիրութիւն անուանել — Ա՛յլ և երբէք արատեալ մեր գնմանին, ուսկայն կարի պատկառ ոճով, գանգիտեալ յաչէս չիրեւոց ոմանց անարդատրակուրով իչխողաց հնդիդեցոյ, որք գիտեն հատանել կարճել գլխոս իրատաքանիչ՝ խնրաքամ որով նզովիչ, զոր մչատկաղմ ի ծոյն:

« Իսկ նորովս այսոս, (Որքան եւ ինձայդպաբար) ոչ գիտեմք գկատատրածէն, արդատրութիւն արդ ծ՚ք՝ խէ անդատին ապատակ անիծից և կատպանաց. քանչ և այնպէս զոր ինչ և իչէ՝ ուխտանալ ունք կրկ սիրով ի ծոյն, իբրեւ պատչք չարատչար քաղդի, յատատալ Ա՛ստուծոյ փրկչին մերոյ, որ լատնի է իրատանց ամենայնաց, և դատող:

« Ա՛պաքէն նիվ սիրատան ոք կարիկչատար ատիչէ ցմեզ, չեղեալ քեզ քատական ճաչկին դատնութեան՝ զոր ի քրմեզ զգածար հանգուցեալ ի. Լպիսկոպատատ Երկամեայ վ.տոք. նոյն և զարդիս ատնալ ախատրիս, ուրում և գկրկնափրկ ախտարի զանուն ատանձել և այլն,

« Ի պատատախանի ատելոց նէք գնա, մեք զչոտս մեր և վնատատ ի Տէր քնտեալ, և դէն անվթար պատատամն նորա ի մեզ հատատանալ, ոչ կատկածիք չերեսաց Տովմէ.ատատաս խոժոժութեանդ ոմանց, նիվ անդատին որոյ սիրատ իրբեւ գնոյց քարքարոյ, յանիծանել զմեզ զարիմատուն, վասն զի արդէն սակս մեր վճարեալ կատճառի — Ո՛ր գիտէք մանաւանդ պատատակիս՝ և գքաչխալեսն ատրք գրոց — « Ո՛րդեակ՝ մի՛ ակն առնուլ ի չզօրէ, և մինչեւ ի մահ մատրիր վասն ճչմարտութեան, և տէր Ա՛ստուած քո՝ օգնեսցէ քեզ »:

« Նիվ անդրէն կրկնիցի իբրեւ ընդհէմ օրինաց գքանս, ատ այն խէ, « Ձ՚նչխանս ժողովրդեան քո՝ մի հայհոյեսցիս — գատնաւոր ատել խոչի մտոք, — քատ նիվ մեք գնատս հայհոյելոք. այլ խէ զապօրէն գնացս նոցին պախատակիք, ի խրատ և յուղղութիւն այլոց — ատրատալ յաւէտ ի ձայնէն՝ « Վ՚այ՝ որ գչարն քարի, և գիատատարն՝ լուս գրուժնցի. », և հետեւաբար ոչ ատկնտրատալ մեր ի խատն դրպրոցի խոտրվու հօր՝ արփոյն Ղարնկալ, ատ ի ծածկել զզաբչելիս, այլ ի պարզ դպրոցի Ա՛ստուածաչնչեան Պոդուսի:

« Ի ատանդատութիւն գործոյս՝ յերկուս վիրածի հատատաւս, միոյն ատաչնոյ տալով գվէպս Ա՛ռաջնորդաց վանացդ մինչ ցնարդնատոյս գտնակալ, և մեր-

տէրն վերջնոյ՝ յատուկ գանձս և կանգամանս արտոյն, եթէ ի չուրայ անդ, և եթէ ի նիդիկս այլոց, յարելով ընդ նա՝ և զայլ խնդիրս կարեւորս անյիշ յարաբերեալ յամանաւ։

« Արդ՝ եթէ խիստ ժողովրդի արհուրչն՝ կամ նմանեալ գիտեն վիպագիրք, ժողով յոյն կացին վերադիտեն զաս ի ժէնջ բնակեալ յանաւոր ատենիս, ի ժամուն կուգան գնել ի կարգ փանանալութեան, անանխմխալ նզովիւք փակելով զանձն ժեր և ըղխիղ, որպէս դի մնասս չափ հատաւորիսկ լինել օրինաց, և պատասխան ասելոց առանց ի հատաւորելոյն ի մէզ — ԱՀ մեծ ասի մտանուին ի ձեռս Աստուծոյ կենդանւոյ, բայց եթէ ես որք ոչ ճանաչեն գԱստուած կենդանի, և ոչ իսկ յանկ վրիժոս նոքին տարանալ, ժողդ ելլին ատ ճանկիկ չատաւորեն ակկօրտնի ի հարց, եթէ ապրելոյ ն՝ ի բնական քարկոխլեան Աստուծոյն կենդանւոյ »։

— *Նոր տպարան, հիմնեալ յանուն սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, յամի Տեառն 1869 արդեամբ և վերատեսչութեամբ Տ. Յովհաննու Խաչկեան Ազգ քահանայի, ի կալկաթա, 7 էջ։*

— *Տնօրէ տրժանելոց ի դատաստանագրութեան տպիտրի ?*

« Այս վերնագրով առաջակ մի ձեռնարկութիւն հաստատուածիայ ի կալկաթա յանձնայոց ատենի վերջացելոյ, աշխատասիրութեամբ գերապ. ակր Յովհաննէս խաչատիր ատազ վարդապետի խաչկեան։ Այս համառօտ գործոյն պիտանական և հայրենասէր հեղինակը՝ յատուկ բնութիւնով Նոր Ջուղայի և Հնդկաստանի նկեղեցականաց մեծագոյն մասին անկատ բնութեանքը և անարժ ծագած ու ծագելու չարիքը ի միաս ազգայնութեանն, կը դատի մեծագոյն ի վերայ ազատալի կայսրութեանը՝ յորում կը գտնուի Հնդկաստանի ազգային հոգևոր կառավարութիւնը, որուն դէմ դատնալուս կը գանգատի։ Տնօր Աստուած՝ որ հայրենասիրական ոգով յարարելոյ այս տետրակը կարող բլլար օգտակար ծառայութիւն մատուցանել ի գործման յիշեալ ազնատալի կայսրութեանը »։ Արշալոյս Արարատեան 1871, թ. 903։*

— *Վիպագրութիւն արիւզան նոխտպոտոց, որք լեալ են առաջնորդք սրբոյ Ամենափրկչեան վանացն Նոր-Ջուղայ. հանդերձ համառօտ ծանօթութեամբ։ Աշխատասիրեաց Տ. Ց. Փ. Խ. ի կալկաթա, 1845. 7 էջ։*

Մատենագրութեան կանգնակը տեսնելու Լիդրագրաբար կալ՝ լսելոյ թիւրքի (1863, 23 սեպտ.) կամ Արշալոյս Արարատեան 1863, թ. 715, և թ. 716՝ խաչկեան հաստատին օրինակը առ կամագրիկոսը, գործակալ մատենագրութեան կոչվին առ կամագրիկոս գրուած 75 առաջադրութիւններով համակարգ։

Մշակ (1894, թ. 19), Մուրճ (1894, էջ 334, գտեմք որ մեռած բլլայ, բայց Մուրճ հերքեց (էջ 825)։ Վախճանած է 1897ին։ Խրիմեան Հայրիկի նշանաւորմէն առ նա գրած նամակը, տես Արարատ 1896, էջ 112։

Քահանայութեան հետ ունեցած նամակագրութեանց և յարաբերութեանց մասին տես Մկրտիչ (Ց. Փ.), « Կենսագր. Մեծ. Պ. Քեռ. »։ — Հրատարակած է Ջամչեանի « Պատմութիւն հայոց » գրքին համառօտութիւնը, տես), և ի վերջոյ ունի հարց-պատասխանիով գրութիւն մը « Կազապատ արտի բնդհանմ վատահրատ արանց, որք խորհին ի բարի գործս այլոց »։ էջ 1–26։ Պատկան Վ. ի մը գործը հրատարակած բլլալուն համար գայթակղութեան պէտ։

Մշակ վերը յիշուած խիթին մէջ այսպէս կը գրէ. « Հնդկաստանի կալկաթա քաղաքում վախճանվել է նոքերումս յայտնի տէր Յովհաննէս Խաչիկեան ազգ քահանան 90 տարեկան հասակում։ Հանգուցեալը Պարսկաստանի և Հնդկաստանի խիժի նշանաւոր քահանաներից մինն էր և մի ժամանակ նրա քանաղրութիւնն խնդիր, նախկին առաջնորդ Փրիմզորեան արքեպիսկոպոսի ձեռքով, մեծ յաջողութիւն և ազդեցութիւն, հրատիրելով Ներսէս պատրիարքի և իրիմեան Հայրիկի մի[illegible]ութիւնը։ Խաչիկեան քահանան Նոր-Ջուղայեցի էր։ Նոր-Ջուղայից տարկուած է նա կալկաթա իբրև վիճակաւոր և այդտեղ եւս հատատուած է։ Ինքնով եռանդուն, բայց անհանգստաւոր բնաւորութեան տէր, նա Հնդկաստանի հայ գաղթականութեան մէջ մեծաւոր յուզմունքների և հրկպատակութիւնների պատճառ է դարձել, ունենալով իր դէմ պատասխանները և հակառակորդները։ Իր հակառակութեան համար եղել անգամ քանդրուել է իմամական առաջնորդների։ Երկարող բանադրանքով նա արձակուել միայն Նիւրսէս պատրիարքի, Իրիմեանի և հանգուցեալ Մակարի միջնորդութեան շնորհով, որովհետև բանադրող առաջնորդը, Փրիմզորեան արքեպիսկոպոսը, երկար տարիներ յատնուած էր և չէր համաձայնում վճռ արձակել։ Խաչիկեան յայտնի է և իբրև գրական գործիչ։ Նա ունի հրատարակած կալկաթայի Մարդասիրական ձեռնարկի տպագրութեամբ մի քանի հատոր գրքեր քահանայական իրականութիւնից, քրիստոնէական գիտելիք, Նոր-Ջուղայի առաջնորդների պատմութիւնը Շահաբասի ժամանակից սկսած մինչև Փրիմզորեան արքեպիսկոպոսը, Խաչատուր առաջնորդի կենսագրութիւնը և մի քանի պատմական երկեր։ Մնում է անձնական, հանգուցեալը իմացել է 30,000 անգլիական լիրայի (300,000 րուբլի) հարստութիւն, որ կտակել է Էջմիածնին, Իրուսաղէմին և ազգային այլ հաստատութիւններին։*

Տես և Յովհաննիսեան (Մ. Խ.), « Արկածք Տ. Յովհաննու Խաչկեան »։

ԽԱՉՄԵԻԵԱՆ, Մարտիրոս կ. Աբեղատեցի. — *Կնունք Հայ սպանիոլատաց։ կ. Պոլիս, 1876 ?*

« Այսի երկն՝ որ պատրաստեալ Հայրապետ Ներսէսեան և քաղաքական վիճակին մէկ կենդանի և հրապարակ պատկերն կ'ներկայացնէ, ուշադրութեան և միանգամայն հետաքրքրութեան արժանի է։ Հեղինակն, որ ոչ Հայրապետ և ոչ օտարազգի վարժապետներ մէջ կրթութիւն առած է, մարդկային կենաց վերայ խօսող մի փիլիսոփայի նման՝ Հայ պանդխտաց կեանքն կ'նկարագրէ զեղեցիկ հետաքրքրութեամբ և քնական ու պարզ լեզուաւ »։ Հայրենիք 1876, թ. 292։

ԽԱՉԻԿԵԱՆ (Յովհաննէս).

Մահուան առիթ՝ Խիստ քահ. Հայոն. ի ժիջի այլոց կը գրէ. «... Խաչատմեանը Նշանաւոր է այն մի չարք բնաւոր յօդուածներով, որոնք տպուած են Նոր-Իար լրագրատ և աստուածահանին բազմաթիւ թիւրթերուտ։ Նա մինչև վերջին օրերը աշխատակցուած էր ամերիկական և անգլիական լրագրներին։ Վերջին այնքան հայտած էին խաչատմեանի գրուածների վերաբ, որ ամեն կողմից առաջարկուած էին նորան աշխատակցել, որի համար և տալիս էին նորան որոշ չափով վարձատրութիւն. այդ տեսակ քանի մի առաջարկութիւն ստացած հանգուցեալը մեր ներկայացեալ Հայպեղիստում »... Լուսաւոր 1896 բ, էջ 342–344։

ԽԱՊԱՅԵՒԱՆ (Սահակ վ. եպիսկ. կաթող. կիլիկիոյ. — *Հետևուտօտ տպիտարձակրութիւնե բնական, փաղաքական, ուսումնական ի Ֆ. Ս. Խ., յԱռաքելական ուխտէ Ս. Յակովբեանց, 1874. 8°, 364 էջ։*

Նմմա. Սիօն 1874, էջ 144։

— *Նոր դասագիրք տիգիրագրութեան։ Յերուսաղէմ, եւն, 1876. 8°, 255 էջ։*

= Բ տիպ անգ, 1884. 8°, 255 էջ.

— Պատմութիւն Հին կտակարանի: Ճերուսաղէմ, եւն, 1878. 8°, 326 էջ:

Բ տիպ 1879, 304 էջ:

Գ տիպ 1881. 344 էջ:

Դ տիպ 1896, 341 էջ:

Քաւաղաքանին մէջ կ'ըսէ, թէ հետեւած է «Պ. Ա... Նանց»ի (= Աիմէօնեանց) 1863ին Թիֆլիս տպած «Սրբազան Պատմ. Հին կտակարանի» գործին:

— Բովանդակութիւն ազգային սեպհականութեանց, ընկերովի իրաւանց, արարողութեանց և սովորութեանց ի տնօրինական սուրբ տեղիս: Ճերուսաղէմ, եւն, 1880. 8°, 126 էջ:

= Բ տիպ անգ, 1890. 132 էջ:

Ազդ կ'ըսէ. «Ընդհակ առաքելս կը պարտնակէ Տնօրինական Պ. Տեղեաց մէջ Ազգ. սեպհականութիւններ, Ցառնագ և Լատինաց հետ ընկերովի իրաւունքներ, արարողութիւններ և սովորութիւնները՝ հաստատուածք ի վաղ ժամանակաց և նորիրատզօծեալք Իւիլոստան և Օսմանեան բարեյիշատակ Սուլթանաց հրովարտակներով:

«Թէեւ Պ. Ազգս նախկին բազմապատիկ Միաբանիներ այս մասին անփոյթ չ'ինն գտնուած, այլ ժամանակի ներածին չափ աչխատած են Ազգին ծանօթացնել Պ. Տեղեաց մէջ իր իրաւունքներ, մանաւանդ Ցովհաննէս հովիկոսու, Հաճի Վարդապետ կոչեցեալ, իր Պատմութեամբ Իրուսաղէմի, և Մկրտիչ վարդապետ Աղթամարեանը Աստուածբեամբ Պ. Գեղագիրճ Իրուսաղէմի, բոլ տեղւոյն գրած և որոշած են Ազգային մէնք մի իրաւունքներ, թէեւ այ կարզագրաւելիամբ: Պատմութեամբ, կամ Հղեցոյց Պ. Տեղեաց Վիրքերին մէջ եւս այ սակաւ ծանօթութիւններ կային այս նիւթին վերայ. բայց աւելիններբը ապատած՝ ի նկրտութիւն անբաւական ընթերցող Ազգայնոց հարցաւորութիւնը գոհացնելու, ներկայս պատրաստեցայ ա աւելին անգամ հրատարակելոյս 1880 թուին:

«Կարծեցաւ գլխաւոր ազբիւրներ նկած են վերոյիշեալ տպիալ Պատմութիւններէն զատ, նաեւ ձեռագիր յիշատակարաններ, Տեղւոյ արձանագրութիւններ, հին հրովարտակներ. իսկ արարողութեանց և սովորութեանց մասին՝ շրջաբերական և Տարեկան թափրերու տպիալ տետրակներ»:

Բովանդակութիւն. Մասն Ա. Կ. Ա. Ազգ. սեպհական տեղիք ի Սուրբ Քաղաքին. 1. Վոնտպատնագ Նատած տեղն. 2. Ուժմխափման տեղի և Տեսչի անունակ. 3. Վ երեսատուն. 4. Իւղաքերից սեղան. 5. Ցովսէփ Աբեմխմացի. 6. Ջրհոր և Լուսարան. 7. Հանդերձ բաժանման սենեակ. 8. Պ. Լուսատուին նկնդեղք. 9. Մատուռ Պ. Ցովհաննու Աւետարանչի: — Բ. Ընկերովի սեպհականութիւնք և իրաւունք. 1. Տաճարին արտաքին մեծ դուռը. 2. Պատատանտեղի. 3. Պ. Փերեզման փրկչին. 4. Պ. Փրկչմանի գաւիթը. 5. Հրապարակ յորջ գտիրեզմանաց: — Գ. Պիչերային ժամերգութիւնք, խնկարկութիւնք, ժամերգութիւնք և Պատարագ: — Դ. Իրիկնային ժամերգութիւն և խափտր: — Ե. Տարեկան հանդէսներ. 1. Մեծ Պահոց երկրորդ կիրակէ. 2. Ծաղկազարդ. 3. Հանդէս Լուսատուին: — Զ. Հայոց հանդիսի օրերբ. 1. Պ. Ջատկի առաւօտ. 2. Աւխարհամատրան կիրակէ. 3. Վարդավայ Պ. խաչ. 4. Գիւտ խաչ. 5. Աստուածակոչութիւնն տեառն: — Է. Զարդարանք և աւետաւորութիւն: — Ը. Պ. Յարութեան դուռը բանալ և փակելու իրաւունք: — Թ. Իրիք ազգայ փոխադարձ պարտաւորութիւնք: — Մասն Բ. Գեղեզման Սուրբ Աստուածածնայ. Կ. Ա. Ազգային սեպհական տեղիք ի Պ. Աստուածածին. 1. Պ. Յովսեփայ գերեզման. 2. Տնօրէն անունակ. 3. Արեւմտեան խիւ. 4. Աւազ սենեակ. 5. Աիդան Պ. Բարլմտդիէոսի և Թադէոսի: — Բ. Ընկերովի սեպհականութիւնք և իրաւունք. 1. Աստիճան գաբիւ. 2. Ս Գերեզման Աստուածածնայ. 3. Տէր պղատատարեալ. 4. Տաճարին արտաքին դուռը. 5. Լուսարարի ննջարան. 6. Ջրհոր. 7. Կանթեղներ, Շարաններ և Ջահեր: — Գ. Պատարագիչ կարգ և հանդէսներ. Աչխատութիւն: — Մասն Գ. Չարչարութիւն: — Մասն Դ. Ընծղեհէմ. Գ. Ա. Դախիկին նկնդեղք: — Բ. Աւդի նկնդեղք. — Գ. Պ. Ցննդեան այլ: Գ. վանհրզութիւն, պատարագ, հանդէսք, և այլ սովորութիւնք: — Ե. Արտաքին երկաթեայ դուռ:

— Բնիկոսի պատմութիւն: Ճերուսաղէմ, 1888. 8°, 383 էջ?

— Բաղդատութիւն տպագիր Սահրատի և Լուսաւարիմի ձեռագրին: Ճերուս., 1898. 8°, 95 էջ:

Գինադ. Բազմավէպ 1898, թ. 11. — Հանդ. Ամս. 1899, թ. 1.

Սոյն քաղդատութիւնը մեծ մասամբ հրատարակուած է Աբարատի մէջ. քանչ յարմար տեսնուած է առանձին եւս հրատարակել, «որպէս զի պատմութիւնը ի ձեռին ունկնդրողաց յարմարութիւն տեսնեան ժրաւին կազմել տալու: Գործին ամրողջութիւնան համար աւելորդ չէ անդամ դնել բան կարգին Լ'ամենայն օրինակին խիթի մասերուն՝ Ցոյն քնագրիչ խարգմանուածներբ, և անոնց հանդէպ Լուսաւորչի օրինակին համադասատեան կատարեալ Ալեքսանդրեան վարուց բազդատութիւնն ալ աւելցուած է» (Նախաբար.). — Տես ՍՈԿՐԱՏ ՍԿՈԼԱՍՏԻԿՈՍ:

Ալօնի մէջ, որուն խմբագիր նկած է, ունի կրօնա—բարոյական յօդուածներ. Տես 1871, էջ 17. — 1872, 42, 169, 193, 217, 241, 266. — 1873, 57, եւն. — Բիւրակի մէջ (1899, էջ 788) «փիլոն Լերրայեցի և Լոգիչ», մանրնախօսական.

Գործածներ իր մասին. Արձագանք 1892, թ. 32, 33. — Բիւզանդիոն 1900, թ. 1020, 21, 23, 24. — Լուսաւ 1903, թ. 3, էջ 266. — 1904, թ. 6. — Նշադիկ 1901, թ. 212–3. — Ուրբաճառակ 1900, թ. 296. — 1901, թ. 854, 856. — 1902, թ. 1116–7:

ԽԱՊԱՒՈՒԱՒԻ. — Տես ԹԱՊԱՐԱՆԵՒՆ (Փ. Վ.):

Խաւսի նամակներ. — Տես ՊԱՋԱՆԱՆԵԱՆ (Կ. Ա.):

Խաչիչ. Տես Լրկրագուհ (Լ. Տէմ) 1887, էջ 402–7. — Ընդհանուր վարժարան Հայոց Խաչիչի. անդ, 1886, էջ 383, 392. — Հանդէս հարցաքննութեան, Ալֆասար 1845, թ. 18, էջ 140, ուր կայ և Ադամ Մկրտիչ Ադամեանի հաւաս.

Խաչիչի քնուչիկը. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Տ. Գ.):

ԽԱՍՊԱԹԵԱՆ. Շահնամեան տանիկական. տղոց համար ընթերցանելի գիրք: Թիֆլիզ, 1881?

ԽԱՍՊԻՆ ԵՒՆ. — Տես ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ (Կ.), «Լուսաւածու» Գ. էջ 12–16, ուր մանրամասն կը խօսի իր ստացուած մասին.

Խասկեայ իսանի Պօղոսային վիճակը. — Տես ՍԱՐԱՔԵԱՆ ԱՄԲԱԿՈՄԻՍ:

ԽԱՏԱՄԵԱՆ (Թէոդորոս Գրիմեցի). — Պատասխանիք առ անիրաւ զրպարտութիւնս իմաստակի ուրումն ընդդէմ նոր Քրիստոնէութեանն

գրաբար լեզուիս հայոց տպելոյ աստ ի նախընթաց ամի։ Չրամանաւ Մեծաւորաց Տպագրեալ ի Մոսկով, ի 1828 ամի Տեառն. և ի մեր, ԻՄՀԸ. Թուականին։ Ի գործարանի Ոգոստեան Եղբարց. 4°, 107 էջ։

«... Զկնի տպագրութեան պատուական գիրքս. կանոնիս արժանապատիւ Մխիթէր վարդապետի (Այգեկեցեան) բազմերախտ վարժապետի մերոյ, գտաւ ի մէջ հայոց ոմն անձնապարծ գիտուն սխալական, որ բոլ տակաւ խելաց իւրոց որպէս թէ գտեալ իցէ կայնիմ քանս անուղիղս, զորս հրապարակել կամելով, չարապրեալ է ոտանաւորին բազում ատենիւնս, և տպագրեալ է կայրմ ամի աստ ի գրքոյկ ինչ ոտանաւոր, որ կոչի, Խելիկրաֆ մոակովայ։

« Թէ ով իցէ գրողն, կի նշ իցէ անունն, և յորժէ՞ քաղաքէ իցէ, ոչ նշանակէ կայնասպէս, և թէ պէտ ի մէջն է և ի վախճանի քանից իւրոց յուցանէ կինքն լինել Խիթիւնեցի, սակայն ստուտ է այն, և ստուտել հշմարիտ նրեւի թէ ոչ ի Խիթիւս, այլ աստ աս մեզ քնակէ, և մի է ի նախին աշակերտաց մեծաւրս վարդապետիս մերոյ, կամ թէ գուցէ ոմանք յիմաստակաց ի Խիթիւս տարագրեալք միաբանեալ իւրեն ընդ ամս։ Ելթէ քննեացի վասն է՞ր ոտանէրէն տպագեալ է նա և ոչ հայերէն, որպէսիւտիւ քերակաւնութիւնն հայերէն է և վասն հայոց, այս նշանակէ կամ զգոյութիւն նորա ատ ի անհրաժեշտ չարագրել հայերէն, և կամ զի կամեցեալ է որպէս թէ ասպատիւ առնել ի մէջ ոտանաւոր կերեւելի վարդապետս, որ յայտ է թէ նչան է վատ հոգւոյ անվայել հշմարիտ քրիստոնէի, զի այնու քացայայտ ցուցանէ, թէ ունի ի սրտին նախանձ և ատելութիւն ընդդէմ նոր հնդիակիս, և այսորիկ այնչափ ատաւել հատատատի ի վերայ ատաս այսմիկ, (թէպէտ կարծեմ թէ ոչ է մի մնաւաւանդ, այլ երիք կամ չորք անձինք միաբանեալք ընդդէմ հշմարտութեան, սակայն ես խօսեցայդ իրրու ատ մին միայն). որչափ քացերես տեսանեն ընթերցողք զգրուածս նորա քրիստոս յայոց երկուց աղքիրացդ, այսինքն ի տպիտոթենէ լեզուի և քերականութենէ հայոց, և ի նախանձուէ, որով և քոլոր քանք նորա հարկաւ գտանին գանգիալ սխալանօք և ստախօսութեամբք, այնչափ զի հայելով ի քաղմախիտ ատելութիւնս նորա, հնար էր այլոց կոչել զնա ոչ Խիթիւնեցի, այլ կրետացի... վախճան գրութեանս իմոյ է խնայատալ ընթերցողաց նախ զկշմարտութիւն և զանձնական պատուականութիւն նոր քերականութեանն, և ապա զծաւրութիւն և զատախստութիւն կարծեցեալ խմաստակին, զի մի գատաղութիւն տկար եղբարց և ժողովրդոց մերոց չփոխեսցի ի պատուական չագփագփոխեանց նորա, վասն զի բոլոր քանք նորա բզզդուեն հանէից են, որք միով հոգւոյով հալածին»։

Ե էջն 107 կր ատրագրէ. «Խէւսրատս խատատմեան Վ[արդապետի], որդեգիր ազգասյս Հ[այոց], և երախտագէտ ձեռնատուն աշակերտ ատենապատ տիս Մխայէլ Վարագոյն վ[արդապետի] Սալմաստեցոյ»։

ԽԱՏԻՍԵԱՆ (Գաբրիէլ). — Սէր. Հայ երեխաներ ընծայ Գաբրիէլ Խատիսեանից։ Հատոր Ա. Թիֆլիզ, ի տպարանի Գ. Մելքումեանց և Հ. Լինֆիաճեանց, 1861. 8°, 107 էջ?

Գիտնագ. կատալ Հայոց աշխարհիկ 1861, թ. 1, էջ 72–79, որ Ալդաբէգեան կ'ըսէ (էջն 77). «Պատճառ խոտանեանցդ հատատարիմ աշակերտ է իր վարժապետ լուսատոգի Խաչատուր Աբովեանցին, որպ սիրոյր կրակ ընկած էրտուն փոխեմուտւ էր, թէ ինչո՞ւ Հայոց լեզուսն էլ (Խուսիայի Հայոց մոին է մեր խոսքր այսոհով) Եւրոպացոց նման ատ մէն հատակի, ամէնի հասկացողութեան և ամէնի սրտի համեատ գրեանք չկան, որ կարդացողին սիրտն ու հոգին գրաւէ»։ նոյն։

— Մանկավարժական խորհրդածութիւններ. Հայոց ծխական ուսումնարաններ. Ազգային լուսաւորութեան բարեկամներուն նուիրում Գ. Խ. Ա. մասր։ Թիֆլիզ, ցուվհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1882. 8°, 128 էջ։

Գիտնագ. վարժարան 1882, թ. 1–2։

— «Իմ հանապարհորդութեան գիւղատակարանիդ. մի քանի բառիւ Խ[րիմեան]ի երկասիրդի ժ[ող] իմեանի մէջ». Փորձ 1880, թ. 3, էջ 110–119։

Համառօտ կենսագր. տես Լուսաւոր 1903, թ. 5, էջ 27, որ կ'ըսուի թ մեջի այլոց. «... Վերջապէս Լազարեան Հնդիարանը Խորհրդատու գնաց... մանաւանդ իրաւաբանը ուսանողներ էր վիճակած... որպէս մանկավարժ նշանաւոր էր Խիթիւնցուոմ... Պանտխտ գայթեց, փակեց, Խիթիւնի աստղաբաշխական դիտարանի հիմնադիրն օգնականն էր, և միշտ աւելի պատրաստի էր քնագիտութեանց վիրաբերեալ հարցերով, յանախ մասնակցում էր Ընդհանրական գիտական կնդրէնների և ինքն էլ անուամ էր գանազան հետազոտութիւններ։ Հանձին մանրամասն աշխատութիւններ ունի Ղովկասեան լեռների սառցակոյտերի (գլեչէր) մասին։ Իսահակեանի աշխատութիւնների մեծագոյն մասը տպագրուել է Խիթիւնցոմ հրատարակուած «Ազգային քրեւ» ամսագրում։ Ինչ «Բնական գիտութեանց նշանակութեան վրայ» գասախոսութիւնն մէ, (առա.) կարդացուած Խիթիւնի 1883–ի դեկտ.ին»։

ԽԱՏԻՍԵԱՆ (Տիկ. Մարիամ). — Նոր Հանունպարի վրայ, վէպիկ։ Ա. Պետերբ. ի. Ն. Ակոլոխօդովի տպ. 1894. մեծ. 8°, 259 + թ էջ։

Գիտնագ. Հրատարակ 1895, թ. 1։

— Փնուսյ որսորդներ, վէպիկ։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Դ. Իօսիֆեանցի, 1894. 8°, 236 էջ։

Գիտնագ. Արեւելք 1894, թ. 3242։ – Մշակ, թ. 131։ – Տարազ, էջ 633։

— Դժրախտ կին, վէպ. (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 166)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Իօսիֆեանցի, 1899. 8°, 139 էջ։

Գիտնագ. Նոգմավէպ 1899, էջ 580. – Մշակ, թ. 138։ – Մուրճ (Մար. Յաք.) 1900, թ. 5–6։

— Հնդիկ, վէպ?

— «Հայ գրոլր քննագատութեան առաջ», Մուրճ 1895, թ. 11, էջ 1462։

Գիտնագ. Ճանգ. Հմա. 1896, էջ 62 (3.)։

ԽԱՏԻՍԵԱՆ (Յովհ. Սոսիփատեան). Մահուան առթի. Մուրճ 1894, էջ 1151։

ԽԱՐԱԶԵԱՆՑ (Գէորգ Ա.) — Նշդհնի թանուտնեղծուբիւնենիր, ոտանաւորներ և երգեր. աշխատասիրեց Գ. Ա. Խ. Օձնեցի։ Ա. Թիֆլիզ, տպ. Մով. վարդանեան, 1885. 8°, 44 էջ։

«Սիրոյ ոտանաւորները թոյլ են, հատարակական անկնդնդիա, կրիտիկական հատարակական ձկտում ունեցող ոտանաւորներ քաւական ազգատ են իրանց քովանդակութեամբ և միակերպ». Մշակ 1896, թ. 7։

— (Ղեւոնդ քահանայ). — Հայոց առաքելական սուրբ եկեղեցոյ դաստիրքն նրկուսս մանուկների համար։ Թիֆլիզ. Կրամարէնկօյի տպարան, 1884?

Գիտնագ. Արձագանք 1884, թ. 39։

ԽԱՐԱԶԵԱՆՑ (Գարեգին). — «Պանդուխտ Հայաստանյայց իրերդաձայնութիւնը իր հայրենիքի վրայ», կոստանդնուպոլսի Հայոց ազգային հիւանդանոցի տարեգիրք, 1860, էջ 890–898. – 1861, 84–94, 282–98.

Խարազի տղայ. — Տես ՓԱՄԱԼԵԱՆՑ (Ս.):

«Խարբերդ». տեղագրական ***. Ընդարձակ 1899, էջ 282։ – «Խարբերդ և Մշոյ», էջ 526։ – «Խարբերդի գաւառաբարբառ», 777։ – «Պանդուխտին երգը» Խարբերդի բարբառով, 1898, 173։ Խարբերդի բարբառով «Մուկն ու խոպոպը», (Աբով), 1900, էջ 233։ – «Մանան ու Քաջանծրդը» (Գ. Զուլումեան), էջ 316։ – Խարբերդի անէծքներ. էջ 331։ – Խ-ի բարբառով Սիրերգ (Ս. Շ.) էջ 491։ – Գարներգ, 519։ – «Խ-ի Հոփոխմանց վարժարան», վիմագիր 1863, էջ 39։ – Խարբերդի մէջ՝ տալի առնի՝ անցեալ մանուկներ, Սիոն 1867, էջ 47։ – Ազատաւ 1871, էջ 235, 356 դպրոցական տեղեկութիւններ։

ԽԱՐԲԵՐԵՑԻ Դ.ՈՒԿԱՍ Վ. — Տես Դ.ՈՒԿԱՍ Վ. Խ.։

Խաւարի հ. Յասոյենիի մահ. — Տես ՅԻՒՏՑՈՅ (Ն.)։

Խաւարից դէպ ի յոյս. – Տես ՀԱՅՖՄԱՆ (Յր.)։

ԽԱՃԱՏԵԱՆ (Մ. Ս.) — *Մրցանակ կապանցի առ ուսուցչական մանկուձս։* Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Ց. Քիւրքճեան, 1869. 8°, 48 էջ։

Տես և ԳԱՎԱՃԵԱՆ։

ԽԵՒԱՄ (Ա. Խրամ). — *Կանոնք գնով, պատմուածք. ազատ թարգմանութիւն Ց. Փ. – ի և Մ. Շ. – ի։* Բագու, 1902. 13 էջ?

Քննագ. Մուրճ (Տ. Ց.) 1902, թ. 10։

Խնյազաբի յիշատակարան. — Տես ԴԻՒԿԼՆՍ (Զ.)։

Խնյաս. Հրատ. Ամեր. Միս. Ընկ.։ Կ. Պոլիս, տպ. Պաղտատլեան, 1894. 8°, 14 էջ։

Խնյոք ազատիկներ. – Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Վ.)։

«Խնյոք Դաւիթի Ազատներէն», Ազատաւ 1851, էջ 413։ – Խ. Դ-ի վարդապետութիւններէն, 127, 475, 479։ – Տես և Խաչկեան (Դ.), էջ 1131։

Խոհանոցական արգասիք. — Տես ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ (Ազգ.)։

ԽՕՄՆԻՅԵՐ. Ազակ. — Տես ԿԻՕՒԶԻԵԱՆՑ (Ց. Ռ.), «Կրակաքաղ»։

Խնձիկաւոր քժիչկը. կատակախաղ ի մի արար. Թարգմ. ի գաղղ. Տ. Կ. Փափազեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մանուէլ Արտիճի (Ցաւելուած Հնչակի Թ հատորոյ), 1887 ?

Խնձոր. – Տես ՐԱՖՖԻ. – ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Վ.)։

ԽՈՒՆԱՆԵԱՆ (Սերովբէ Ց.) — *Տաղ ոտանաւոր Ս. Կ. Մարեմայ ծննդեանն մինչեւ Յիսուսի ծնունդն, եւն։* Վիէննա, տպ. Մխիթ., 1893 ?

Խնդիրներ ժողովոյ Ս. Գ. ի պանիդիատուրիւներ. — Տես ԻՆԳԼԻՍ։

Խո՛ւ կարտպետ. — Տես ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ (Ս.)։

Խոյայի բուղդ. – Տես ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ (Ն.)։

Խրատ գրչական իւ Աւանձնահատուածիւ Միջահիւսեցեալ բանիւքն Աստուածաշնչի։ Ձեռամբ Վ. Երապատուելի եղբայրականի Հօր ի Յիսուսէ Մարիամայ Քարմելիմականի Ռոբկի։ Թարգմանեցեալ ի Լամինականէ առ հայկական լեզու ի Տէր Պետրոս Միսսիոնարէ կոստանդնուպոլսեցոյ Մուհուպեան գարէն։ Եւ տպեցեալ ի օգուտ մնալոտրաց ջանացութեամբ նոյնոյ։ Ի հայրապետութեան Տեառն Կարապետի ամենից հայոց կաթողիկոսի։ Ցամի Տեառն 1727. Մայի 25։ Ի վ.ենէտիկ։ Ի Տպարանի Ազիծոնի Պօռթօլիի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց, և փոխիլէնիով Դերագանցաղունեցի Երեւակուտի։

Սկիզբը չոյս յառաջարան կայ. երկուքը հեղինակէն, երկուքը լմարգմանչէն, որ կ'ըսէ. «... Իբրզուկս այս գործնականայ է սիրելի տպարկչիս ի հոգ, ի տարին, ի պատան, ի վէնէտիկ, և ի պատուոյ ի յոգուս իրացնոյ, յորում և ես յաջեցեալ. մինչ դի զամանակս իմ լրելոյ զուտ յիմունս Վ.ետրգէլի Վարդապետին իմոյ (և աստուածաբանութեան) խաչատրոյ Լրգրուժկոյ Ակաթիկական միաբանիս, ծանիցի ի խարգմանութեան վասն օգտի մերոյնոց, զրս տակաւ ազատիմ լսել մտադրաբար գրանս քաղդէացւոցն Քրիստոսի նոր գրչական այսորիկ պարտականցեալս, ի մէջի ծովու կենդանոյս, զի գիտիցեն նաւակ հոգւոց խրատանդ ի յայնոսիկ աշխարհականաց, և հասանել ի նաւահանգիստ խաստովանութեան արքոյն քրիստոսի Ա.գամնայոյն, յիրիցին գայթաղող միով հայր մերիր, տակս զի ա՛յ է. կիրզ նիէ ա՛յ կիրզ»։ Խոստովանութիւնս տպատած է միասին. տես։

Իբրզ տպագր. 12°, մանրագիր՝ առանց նոտրի, 288 էջ, գանկով միասին։ Շատ սակաւ տպագրուած է։

Խրատ ընդդիմ յուսահատական ազգիս Հայոց. — Տես ՇԱՀՆԱԶԱՆ Ց.։

«Խրանի գաւառաբարբառ» (Մ. Խանիկեան) Ընդարձակ 1898, էջ 741. – 1899, էջ 21, 164, 355, 686։ – Աւածներ խրանի գաւառաբարբառով, անդ 1898, էջ 301. 1899, էջ 650։ – Խրանի գաւառաբարբառով «Հնական պարերգ», 1898, էջ 493։ — Համբարձումն Խրանի մէջ, 506։ – Ս. Աստղիկ Պահքը Խրանի մէջ, 1900, էջ 404։

Խրկար հ. իւր իմաստասիրութիւնն։

Տես Տաշեան, «Մատենագր. Մաներ. Ուսումն.» Բ. էջ 1–152։ – Տես «Պղնձէ քաղաք»ի հրատարակութիւններու. – Յիշմ. մէջ «Խրկար» ստորագրութեամբ կայ. «Ազծախօս», 1870, 253. և «Չգիտին Հնդոյ խաճեչք որ գաւխածն սպանենք», 263, որոնց համար կ'ըսէ Տաշեան. «Ատոնք ի հարկէ Խրկարի հետ գործ չունին. արգէն կը գրատնուին այլոյ «Աստակատար քանիկ» խատնակ հատուածնոց մէջ, ուր ամէն կողմէ գրոյցներ և առակներ նկած խափանած են՝ նաեւ քուն Աղտեսագրոյց կիսոյ», վերջ յիշատած գիրքը, էջ 4. – կայ ուրիշ գրութիւն մը ալ Յիշմ. մէջ, «Խրկարի խրատ» 1889, էջ 13։ – Տես գործնական անդ, «Խրկար և Աբխարատ և Ֆիրք Տովբիթայ (Հ. Գ. Զ.) յօդուածոր, 1898, էջ 488–492. – 1899, էջ 160, 195. – Հանգես. Ամս. 1904, թ. 8, էջ 287, Ֆելիքսերի «Das Buch Tobias und die Achikar-Sage», գործին առթիւ։ Տես և ԿԻՆԻՐԻՒ, եւն, եւն։ Տաճեանի հոյակապ ուսումնասիրութիւնը արգէն կը պարզէ ամէն խնդիր։ Տես և իր «Ձեռագրաց Ցուցակ»ր, էջ 1097, «Խրկար»։

ԽՐԿԱՐ ՄԱՒՐԱՍ. — Տես ՄԱՒՐԱՍ ԽՐԿԱՐ։

Խրոխ կամ եղուարդ և Գաբելիսի. — Տես Կ. (Տ.)։

ԽԼԱԹԵՑԻ. — Տես ԳՐԻԳՈՐ Խ.։

Խծկօնք. — Տես ԿՐՊԼ։

Խծկօնից վճնատաւնիկր. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՒՐԱՆՑ (Կ.)։

Խդմնտանքի ձինց վկրքներ։ Ի Զմիռնիա, ի տպ. կուլիէլմոս կոխֆիթի, 1843. 10 էջ։

= Բ տիպ, կ. Պոլիս, ց. ե. Մինասեան, 1861. 12 էջ։

Խդով դատաստան. — Տես ՈՒԱՁԻ։

Խմրագիր չափածոյ քանից. — Տես ՄՈՒՐԵՆ (Մ. Գ.)։

Խմրնակ Հայկազն ազանց։ Կ. Պոլիս, տպ. Ալամեան, 1873 ?

> «Հայաստանեայ խմբակի մը պատկերն է այս, յորում Հայոց դէմքն ու կերպարանքն այնքան բնական է, որ հայրենասէր յիշատակարժեքի կմայլելի երեսոյթ մը կը ներկայացնէ»։ Մասիս 1873, թ. 1481։

Խնամատար բնկերութիւն, եւն. — Տես ՆորՆախիջևանի անուան տակ։

Խնամատար. — Տես ՇԻՐՎԱՆԶԱՏԻ։

Խնամատարութիւն առոյց կրկիանների. — Տես ԱՐՏՐՈՒՆՆԻ (Վ. Բժ.) — ԿՈՄԷ։

Խնդիր արևելեան եւրոպայի. — Տես ԱՇՐԴԵՆ (Ս. Ակբ.)։

— *պղպեզական և իզմիրի առաչնորդը։* Ընդմիւռնիա, ի տպ. Ակռեիկեան Մատենի?

— *երկաթի ձանապարհի վրայ.* — Տես ԱՐՏՐՈՒՆՆԻ (Ն.)։

— *կարուղիկոսութեան ամենայն Հայոց.* — Տես ԱՂԱՒԼԻԳԵԱՆ (Մ.)։

— *Հայկական.* — Տես ԹՈՒՈԱ (Բ.)։

— *միութեան Հայոց։* Գրեց հայասէր գաղղիացի D. S. A. de N***. փարիզ, ի տպ. Ա. յաամեան (վ.յատէր), 1861. 8°, 46 էջ։

> Նոյնը թարգմանուած և տպուած է նաեւ «Ազատասէր Հայոց Աչխ.» թերթին մէջ 1862, էջ 57–84, 88–96։

> «Ինչպէս կ'երեւնայ գիրքին ծայրը դրուած բաժանորդագրութենէն, հայազգի Ֆրանսացի մը վերոյիշեալ անունով տետրակ մը կը հրատարակէ Հայոց համար՝ յորդորելով անոնք, որ ալ խելքերնին գլուխնին ժողվելով կրօնական հինցած վէճերը մէկդի դնելով՝ աշխատին միաբանալ և միութեան օգուտներ վայելելու։ Այս տետրակը երբորդ տպագրութեան հասած է քիչ առնի մէջ...» Մեղու 1861, թ. 146։

«Խնդիր միութեան Հայոց ընդ Յունաց», Ազբեակ 1864, էջ 129, 137, 153. – 1865, էջ 36, 52։ – Տես և ԹԼԻՐԻԿԵԱՆԻ– ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻ։

— *յիշատակութեան.* — Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Մ. Ե.)։

— *պատրիարքութեան.* — Տես ԱԹԹԱՐԵԱՆ (Ց.)։

— *Արքազան տնտեսագ և նորա պաշտօնական քննութիւնք Սիմէոնի, Հրամանաւ Պատրիարքի Սրբ. Երուս. Տ. Եսայեայ Սրբզ. Արքեպիսկոպոսի։* Ցերուսաղէմ, ի տպ. Ամոռ. Ս. Յակովբ., 1871. 8°, 292 էջ։

> Բովանդակութիւն. Կամակատի գաղղիական Հիւպատոսի մեր ազգի Յակովբայ վանքը այցելութեան գալը, և որքան պատրիարքի հետ ազգի Յակովբայ պատարագի խնդրոյն վրայ երկար խոսակցիր։ — Կարձեալ ազգի Յակովբայ խնդրոյն վրայօք Յունաց վանուց մէջ եղած խռովակութիւնն (մուրթաֆայ), ազ ներկայ էին վ.սեմ. վ.այի փաչային, վ.սեմ. Մխիթիք էֆէնտին և Կամակատի Գաղղիոյ Պ. Հիւպատոսը՝ ի կողմանէ Հատին կրօնաւորաց – Երրորդ անգամ դատ Հատինաց ազգի Յակովբայ մէջ պատարագելուն համար, ազ ներկայ էին վ.սեմափայլ վ.այի փաչային և Մխիթիք էֆէնտին և ի կողմանէ Հատինաց՝ Կամակատի Գաղղիոյ Պ. Հիւպատոսն։ — Ա. Փրկչայ գերեզմանատան խնդիրը։ — Երկրորդաբար ազգի Յակովբայ խնդրոյն։

Խնդիր փիլիսոփայական. — Տես Հետազոտութիւն ձշմարտութեան։

Խնդիրք յաղագս վկրատութեան. — Տես ԻԹՆԱՏՈՍԵԱՆ Ա. Մ.)։

Խնդուք. — Տես ՄԱՐՏԻՐԵԱՆ (Մ.)։

ԽՆԿԱՑԵԱՆՑ Ա֊թաբէկ. — Բանաստեղծական փորձեր (1887–1890)։ Ազէքսանդրապօլ, տպ. Գէորգ Ս. Սանոյեանցի, 1890. 8°, 32 էջ։

Խնձորենիների երկրագործ. — Տես ՈՑԻ։

Խոյիրա. — Տես ԽօյԻրա։

ԽՈԼՅԱՄԵԱՆ (Գ. Վ.) — Տես ԳԱՆԹՈՒ (Կ.)։

Խոկումն վարդոյ. Պարունակող բազմաց և զանազանից յԵրեմեանդականաց աղօթից. տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Տեառն Ղահալպետի կաթուղիկոսի ամենայն հայոց. ի փառս տեառն յիսուսի. և ի պատիւ երանեցելոյ կուսին մարիամու աստուածածնին։ ի քաղաքին կոստանդնուպօլիս։ Ցամի ներմարմնութեան տեառն 1705։ և ըստ հայոց ԻՃԾԴ յունվարի. ի։

> Ձակատին չորակր խաչիպսակեան փայտափոր պատկեր մը կայ, և անոր դիմաց յէջն 3՝ յատաջաբան, այս խորագրով. «Տրակ որ կոչի խոկումն վարդոց» մինչեւ յէջն 6. 7 էջն կը սկսին աղօթքներր մինչեւ 57. ուր կը գրուին «Ինդր ի վերայ առաքինութեանց» յէջն 80, ապա Ի խնամեալ Աստուածածնի և յհայոյ Ի խնամեալ ՁԽուսուի, յէջն 92։ Ցետ որոյ Աստուծոյ տալը և Ի կենդանւոյ հինգ պատուիրանները, փոքրիկ աղօթքներով, մինչեւ յէջն 96, ուր կայ սա յիշատակարանր. «Շնորհօք ամենազօրին աստուծոյ. Ես տիրացու գէորգս. որ եմ աստմպօլցի. տեսի զգրկոկս զայս որ կոչի խոկումն վարդոց. և յոժարեցայ տպագրել զսա վի աննկճելի վայելեցողն զքաղցրահամ պտղով տարին. ի փառս մեծին աստուծոյ և ի պատիւ ամենօրհնեալ կուսին մարիամու աստուածածնի»։

Ինդր տպագր. փոքր 8°, մէկ գրավ. 93 էջն ակսեալ, (որ է բանէ չորս էջ) էջերր թուատառիվ չունին և աւելի մեծ են աղջիկներէն. Ընդարձ տպագրութիւն։

Տես և ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ։

Խոկումն քրիստոնէական վ.ասն իւրաքանչ իւրոց Աւուրց Ամսոյն Թարգմանեցեալ ի հայրապետութեան Տեառն Ղղիազարու Սրբազան կաթուղիկոսին ի յոհաննիսէ վարդապետէ Եւ տպագրեցեալ ի տպարանի Տանն Ամհրատեան ի թուին ՈՒՃՉ. մարտի ի, ի վ.ենետիկ քաղաքի։

Ասյ տպագրութեան մէջ յառաջաբան չկայ, այլ

ուղղակի կը ակսի Աւետին մտածմունքէն, և կը հասնի մինչեւ 31 մասն. և ապա կ՚ըլլ 217, հա- մառօտ ազդմունքներ «Վասն Հնկից վիրացն Բրիս- տոսի»։

Տիրք տպագր. փոքր 8°, մէրքիսակ մէկակ գրով, տասնից նստրի, և զարդասկան եղեամներով, ընդ ա- ժէնը 224 էջ, որ առանձին կայ։ «Տպագրեցաւ խնդրանաւք Տօնսկ ամէնայն արդոյ պատուն մտերա- սին»։ Տպագրութիւնը մաքուր է, բայց խոշոմ- անդիտական։

— *Բ տիպ, ի վենետիկ, 1719։*

Խոհուրդն... Ամսոյն։ Թարգմանեցեալ ի Ց- հաննիսէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ։ Եւ տպագրեցեալ ի տպարանի Հռուանի Պաշօի, որ է կառուցեալ ծախիւք Հօճի Խիցցի։ Թուին Քրիստոսի. 1719. Հոկտեմբերի. 26. ի վենէ- տիկ։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Ցառ և նման վերինին։ Տիրք տպագր. փոքր 6°, փոքրագիր, մանրագիր, տասնից նստրի, 108 էջ, որ ի վերջոյ հեռանալով տասնաւորը կայ։

Տիրքս այս թէպէտ է փոքրաձաւ
Բայց կ՚պատրաստեան է մեծ փաստ։
Չի գիտէ չարժէ իրաւ պատճառ,
Լինել ժառանգ փառացն անճառ։
Թէ ի յաւուրն յոյժակ հաս,
Եւ զքանից նորին կատաս,
Առնուս ի մեզ՝ և պահես վաս,
Լինիս հզօրմէ երկնից բարեաս։
Մաքուր տպագրութիւն, անպիտան խոշոմ։

— *Գ տիպ, ի վենետիկ, 1732.*

Խոհուրդն... Կոստանդնուպօլսեցոյ։ Եւ զկնի բազում անգամ տպագրութեանն այժմ վերստին տպագրի վասն յոյժ օգտակար գոլոյն։ Ցամի Տեառն 1732. Ապրիլի 16. ի Հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի։ Ի վե- նէտիկ, ի տպարանի Պողոսի Պօղոլիի։ Հրամա- նաւ Մեծաւորաց։

Տիրք տպագր. 12°, մէրկակրիր և ճերմակ խոշ- խոշով, աւիններէն առիլ մաքուր տպուած, 179 էջ, Ութիչ ամէն բանով նման վերինին, միայն 152 էջին մէջ ինչ ինչ առիլ ազդմունքներ կան «Դիւրակրիտ- թիւն Քրիստոնէական» վիրագրին տակ. որոնցմէ վերջ կ՚ըլլ 176 «Յանկ զդկանս», և չետոյ վերի տասնաւորը՝ նոյն գրով։

— *Դ տիպ, ի վենետիկ, նոր թարգմանու- թեամբ (Հ. Սիմէոնէս վ. Սկսկերեանի.*

Խոհուրդք քրիստոնէականք ըստ իւրաքան- չիւր աւուրց ամսոյն։ Թարգմանեալ յիտալական լեզուէ ի հայ բարբառ՝ յաշակերտաց Միխիթա- լայ աբբայի բարեբանապետին սեբաստացւոյ. ի փառս մեծին աստուծոյ. և ի պատիւ սուրբ աս- տուածածնին։ Ցամի տեառն 1771. Սեպտեմբ. 25. ի հայրապետութեան տեառն սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ ի վենէտիկ. ի տպարանի Ան- տոնի Պօղոլիի։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

Սկիզբը թարգմանչէն յաւելաբան մը կայ, ուր կ՚ըսէ. «Ինչպէս զերծոյկս այս արարեալ ի հօրէն դժոխիկոսէ բռնութեանց յարդոյ երիցուէ յիւու- անան կարգին, կայր ի վաղուց թարգմանեալ և տպագրեալ ի հայ լեզու. սակայն չոգունք մերոց- քինն ի պատճառս թերութեանց ինչ նկատելոց ի նմա. որով բազում հնդամասութիւնք օգտակարք ծածկեալ մնային յրնթերցասիրէն։ Զանգի չգիտէր որպէս, առաջին թարգմանիչն զբազում բանս այլոց մատենի փոփոխեալ էր. և զբազում բանն ոչ եթէ թարգմանեալ, այլ իւր նորագ յարագրեալ։ Արդ որպէս դի դհնդասան մատենացս զքաղքենացոյց, դիմեցարուածս բազում հնդամասութեանց նորա առնելով հասու, քանն նորագ նորոգ թարգմանել. զդատչանալով ի պակասութեանց այլոց- դէսից յատացին նուագին. որպէս կարէն քոյ տես- նուել, որ գտու և զնա հատուածագոյա յիմիսնու- ցանն. գանալ զոա միանգամայն ի բազում տեղիս ոչ միայն տալբերել, այլ և նրեւել իրր այլ գրոյց պայքել. նեղեալ հատուածս։ Իր ասկայն համեմատու- թիւ գտա ընդ խոսքսկանին տեսանել, եթէ որպէս ընդ նմա համարան լծորդ...»։

Ձատասխանէն վերջ կայ «Խրատ առ ընթեր- ցօղս», որպէս դի կարենան օգտուիլ մատենագրեան- նեղէն։ 13 էջն կը ակսին մատածմունքներ։

Տիրք տպագր. փոքր 8°, 176 էջ. Եւ պակսին «Հինդ վիրացն» ազդմունքներ, բայց իրր յաւելուած ունի նրկու մատածմունքներ նոյն հնդինակէն. Հա- մառօտ տպագրութիւն։

Խոհմունք Հոգեր յաղագս յաւիտենականու- թեան. — Տես Վիլլոն։

Խոնարհութեան. — Տես Ա. Թ.։ — Մելիք- Բաղտասարեան (Ց.) — Ոսկեղենան Տիկ. Վ.։

Խոնամասարեան (օգոստն Խաչագ. — Տես Նո- յագիր. — Նոր-Դար Կ. Պոլսոյ). — Օրագիր։

«Խոհայ Աւետիք Ջաղայեցի». Բրիւքրոյ տէլլա Վալլէ ճանապարհորդն իր մասին տուած տեղեկութի- ւնը, Բեգմավեպ 1850, էջ 41։

Խոհենց. — Տես Խոջենց։

Խոհկոթակը. թարգմանեց Ատամ Ց. Տէրոյենց։ Կ. Պոլիս, ի գործարանի Ց. Տէրոյենց, 1862. 12°, 84 էջ։

Խոյ գաւառի ևերկայ վիճակը. – Տես Ֆրան- գեան Ն.։

Խոցեան (վանեան Փաս.) — «Ամուսնական գեղ- ծուածներ», Լոյս 1905, էջ 190։

«Խոյր կամ մխոր նպաստապատաց», վերծանող, Բեգ- մավեպ 1897, էջ 182։

Խոնարհագոյն ուսուցուրիւն. — Տես Տէր- Տէրեան Հ. Կ.)։

Խոնարհումն անկանոն բայից գրաբառ. (ի- զուր. — Տես Լեհլեան Ց. Գ.)։

Խոնդեմիր. — Histoire des Khans Mongols du Turkistan et de la Transoxiane, extraite du Habib Essiier de Khondémir. Traduite du persan et accompagnée de notes, par M. C. Defrémery. (Extrait N. 2 de l'Année 1852 du Journal Asiatique). Paris, Imprimerie Impériale. MDCCCLIII. (= 1853). 8°, p. 144. Բնագրով միասին տպուած է։

Խոյոր տասնիւ ն. կնատպուրեան դիմուտր գործածական նշանակեր ու բերքեր։ Խիֆիզ?

Խոչկոտն. — Տես Գոնիչ (Ա.)։

Խոչտպուի գիտիզանակերը. – Տես Բարձեան Վ.) Յուշերուած։

Խոջամալեան. — Տես Խոջամալեան։

Խոջայ-Ղազանճեան (Յովս.) — «Գիւղական ցաւեր», Մուրճ 1897, էջ 1021–1030. 1384–93, 1552–61. – 1898, էջ 99–106, 255–262.

ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ (Մխաք Ք.) — « վերածնութեան շրջան (15-դարու Հայոց վիրանոցիք) կաթողիկոսութիւնը ». — Գլուխ II. Հարանց անապատ և Մովսէս կաթողիկոս, Կ.Պոլիս 1902, էջ 430։ — Կ. Բ. Փերիապոս կաթողիկոս և բարեկարգական դպրոցներ. 1635–1655, էջ 607։ — Կ. Ի. Յակոբ կաթ. Ջուղայեցի (1655–1680), էջ 771։ — Կ. Ի. Իշխադար և Նահապետ կաթողիկոսներ, էջ 1006–1025։ — « Խոսուրի երեւան գալը, նրանց քաղաքական ու քաղաքակրթական պատմութիւնն ու անկումը », Լուսաւոր 1904, Ք. 5, էջ 36–45։

Խոստովանութիւն։ կամ Ամբաստանութիւն, ըստ կարգի պատուիրանաց տասանց պատգամաց և եօթանց մեղաց գլխաւորաց։ Ի Հայրապետութիւնն Տեառն Նահապետի կաթողիկոսի ամենից. հայոց։ Իւ տպագրեցեալ ի կոստանդնուպոլիս. Ի թուին քրիստոսի. 1701։ Իսկ ըստ հայոց. ՌՆԾԻ-ին ի մայիսի ամսոյ ԻՐ-ին։

ՅԷջն 2. « Այս գրիգիկ վերաբայեցեալ և չարագրեցեալ յումեմէ պատուականէ կրօնաւորէ Մարկիդոս կուսեցելոյ Փալէրմիացւոյ ի կարգէ քահանայապետ, Ւշդու ի ինդրոյ ուրուսն հայկազնոյ Ազդապատկոյ Պատուի Ներքեպաշտի և երկիւղածի. Թարգմանեցեալ Յովհաննիսէ վարդապետէ կոստանդնուպոլսեցւոյ, ի լեզուէ իտալականէ ի հայկական բարբառ. ի փառս մեծազոյնս աստուծոյ »։

Իսկ յԷջն 3 « Տրակ Ա. ընթերցօղս » հաւատալի կայ. « Կռկով բազմիկս ազգասիրեցեալ ի մերազնեայս ուղղափառութենէ յհկեղեցականաց և աշխարհականաց, վի գկանոն ինչ կամ գիտութիւն իմն վայելչապէս խոստովանելոյ նոցին վասն պատաղրիկեմ, քանզի խորհէի յիս, վի ըն պատահեսի ժամու գնոյնն կատարիկեմ առ ի վճարումն խոհոյն պատասխ, Ի-պ եղեւ, զի առ քերիր առ իս գրգիկ իմն արտագրեցեալ 'յն բարբառոյ իտալականաւտ, Ր կոչիր խոստովանաբանն կամ ամբաստան արան յումեմնի հղթօրէ սերկեցւոյ, վի ինն թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ, տարածիկի և սերկիկի ի մէջ մեր բազնեայց. Ուստի Իւ կամելով գժողովրդին ապաշխարելոյ իմոյ փոխարկել ի գերութիւն, և երկաքանչիւրոյ իմոյ պատասխ գրաստականութիւն չրնորհել, յանձնաւոր զայս գործ, Ջոր յոստամ չնորհօք Տեառն իմոյ Յիսուսի Քրիստոսի. և նպաստութեամբ ամենիշխանին կուսին Մարիամու. ազօթիւք իւկ ձերովք սրբովք, հոյակապիկս' յաւարտ ածել։ Ոգիք լերուք »։

Ի-իրք տպագր. փոքր 8⁰, ժիշկ գրով, անհարթ տպագրութիւն։ ՅԷջն 96, որ է վերջին, Ապաշխարութեան հոքի սպասնութիւն կանկն կայ; քանզի տպագրութիւնը տպուած չէն։

— Խոստովանութիւն Սրբոյն Թովմայի Աքուինացւոյն, Որում ունիք թէ խոստովանաւոր, թէ խոստովանորդ հարկաւոր։ Թարգմանեցեալ ի լաթինականէ առ հայկական բարբառ ի Տէր Պետրոս Մխսիթարէ կոստանդնուպօլսեցւոյ Մուհուպեան գարէ։ Իւ տպարկեցեալ առ օգուտ ամենից չանացողոյ թեամբ նոյնոյ։ ի հայրապետութեան Տեառն կարապետի ամենից հայոց կաթողիկոսի։ Ջամի Տեառն 1727. Ջուլի 10։ ի վենետիկ։ ի Տպարանի Անտոնիոսի Պօղոսլի։ Չրամանաւ Մեծաւորաց, և փոխիլէնիով Գերազանցագունեղի Ներսկայուտի։

Ի-իրք տպագր. 12⁰, միջրիկակ մանրագիր աստղ նոտրի, 138 էջ՝ յանկով միասին։ Իրմէ վերջ ա. տանց լիզիմանամարի յանկարծահաս մահուան համար փոքրիկ տօթքեր կան, երկու էջ։ Չատագրութիւն։

— Ի-իրք խոստովանութեանց որ է մի ի յեօթանց խորհրդոց սրբոյ հկեղեցւոյ։ Ջօրինեցեալ Աստուածաբանիկ վարդապետաց վասն օգտի զոյացելոց. չահաւոր և օգտակար առ ի փրկութիւն հոգւոց ճշմարիտ զոյացելոց։ Որովք կարիցեն վեր ընդունիլ զկիրպ՝ և զորպիսութիւն ուղղապէս խոստովանելոյ։ Այլ և բանս ինչ օգտակարս պատճառս կեցուցանելոյ զհոգիս. ժողովեցեալ աստանօր չարաբարդեցաք զոր ընկալեալ զտեառնէ գոհասջիք։ ի Հայրապետութեան Տեառն Նահապետի կաթողիկոսի սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի։ Հոգաբարձութեամբ Աստուածատուրի ագուլեաց գաշտեցւոյ։ ի փառս աստուածոյ և ամբոխ յոգացման մօրն այցելուհւոյ կուսին որոյ բարեխօսութիւն անպակաս լիցի ի մէնջ ԱՄՆ թուջ փրկչին ՌՈՂ. և հայոց ՌՆԽԼ. (= 1147 + 1698). ի կոստանդնուպօլիս։

Ի-իրք տպագր. 8⁰. գիրք միշակ, խոզմիր թանձր. 112 էջ յանկով միասին։ Անհարթ տպագրութիւն։ Կայ ուրիշ փոքր տետրակ մըն ալ անխուսական, սա հակառակ։

— Նոր ի. Ի-իւրապոյն խրատ, Ջաղագս վերածելոյ ի միոն զամենայն մնոյս, վասն բարեպէս և կատարելապէս խոստովանելոյ։ ի վենետիկ, ի Տպարանի Անտոնիոսի Պօղոսլի։

Ի-իրք տպագր. փոքր 8⁰, մանրագիր, աստղ նոտրի, 30 էջ. 20 էջէն վերջ ուր կ'սկսի խոստովանութեան իրատանեաց, առանձին յորդորներ կան՝ պատրաստիր յաւ տեսնելոյ՝ սուրբ հարց վերաբերեալ խնդիրներով։ Որոնք վերջ ալ կան քանի մը աղօթքներ։ Անհարթ տպագրութիւն։

Խոստովանութիւնք ուղղափառ հաւատոյ իմոյ. — Տես ՏՐՈՉ (8· Մ·)։

ԽՈՍՐՈՎ. — Տես ԴԱՐԱԳԱՆԱՑԻ (Խ. Խ.) Ջաւելուած։

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆԶԵՒԱՑԻ. — Ի-իրք որ կոչի Մեկնութիւն Աղօթից։ Արարեալ Ներսիսեանց Խոսրովու Անձեւացեաց Եպիսկոպոսի։ Եւ այլ սրբոց վարդապետաց։ Եւ հաւաքեցեալ քան կարգի ի միում Տրփի ի Մովսիսէ Ուսմեցէ Աշխատասէր վարդապետէ։

Ակիզբ յատաչագրաց կայ Մովսէս վարդապետին, որ ինչպէս անուն մեկնի խնդրանքով հատարեր է ժամագրքին մեկնութիւնը, ուր՝ ի միջի այլոց կ'ըսէ. « ... Հայց քանզի խնդրեցեր սիրելի զվերլուծութիւն աղօթից զոր ինդեալ է մեզ երանելոյն Ներսիսի, ոչ քաւական համարեալ զարտաքսին, կապեցեր զմեզ ընդ հարկաւ, զրաւելով ի ծառայութիւն... վասն որոյ... սկսայաք ի սկիզբն գրոյս զոր սկզբնաւորեալ է մեծին Խոսրովու, հատեքելով յանձնիցս առնիս քան պատչաճ պիտոյից. և վերաբանիցս արբոյն Խոսրովեան քանս... Այլ անհ հնարաւորեալ հրամանաւդ քոյ բարեաւր և պատուելի Հզբայր Թէոդորէ, Թէպէտեւ յոյժ յրբութիւն գոլ մեզ և աստուել զատապարտութիւն, սկիզբն պատապատ Աստուծով ի գործս »։ Ջետոյ կայ Խոսրովի յատաչագրաց, « Ընդ Աստուծոյ և վասն Աստուծոյ խօսելով »։ Մեկնութիւնը կը սկսի 9 էջէն։ Ի-իրք տպագր. մեծ 8⁰, երկիջեան, միջակագիր, զարդափակ էջերով. անհարթ տպագրութիւն, բնդ ամէնը 456 էջ, յանկով և յիշատակարանով միասին։ Մեկնութիւնը կ'սկսի յէջն 106, և յէջն 407 հատորոյն հետեւեալ յիշատակարանը.

« Ի նոյն Ջիշատակի Մովսէս վարդապետի Աւուրք Երջոյս Չատագրի. Իւ մովսէս մեզոք մեհեսա

ոգի. Ծնունդ վերջին ժամանակի և ապաստար պիտակ բանի։ Կամկայ հնազանդեմ առնել սրբոյն քանիկ որ վասն ազօխիկ և ժամակարգութեան սրբարեայ Հին յաւուցպղոյն։ Յր վերջաքանչիւր առանձնական սրտիցայն՝ յանձնիւր անդորն կարգել։ Եւ և քանադառնալ եղէ ի սիրելի եղբօրէ ս. Ձեռնադրութեայ՝ կիմպեանայն ի ձեռնէն իսաղութեամբ գրեալ ազօխիկ՝ յանձնիւր անդորն վերջածութեամբ գրել։

«Յր իմ խնդալս և հայկական սահանելի յոյժ անարժան դիս այսպիսի գործառնութեան, և յղութեան մեծ կալպակիսի իրաղութեանդ բոլոն հայկանել որ ի վեր է քան զկար և գործանն իմ։ Ասկայն զմոտս սեծի խել և ձագ ապառատ՝ խել ընդ սրծուց և ընդ բանի օգնապարիկ լինիցի, ոչ ինչ չփախտանի նոյնի. զի ամենայնոյնդ յոյսանի նորէ խել ազատան ազատ է սահանդրալի գալդրալի կենդանի և ամենայնոյնդ սահալ և նոյնագէս ազատ ձեռագիր և ծանեցի։ Յր քան խել հնդկաստանեմբ ի նահդիստ յօժարել՝ աշխատասխինն յատեալ է քարի. և իրաքանչիւր ոք կիր վարձ առցի. Յր խնդալս և կամնոյ հասկացաղ լինել ի նոտնձս սրբոյն և հրատարդ ի կոլեռ, սակայն փախնայ յաշխատասխինել զանձնայնան ոչ կարացնալ քննել։ Եւ և խնայելով ի լռելիս ունկնդրալ։ Յր զի ձեռագիրքն վեղն զօրասխինն ունին։ Յր իմ չանդագրասխին պահանջիլ յամենեցունց ներողն խնդրեմ. Յր փրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս ամէն»։

Ահա վերջ սերիչ անձիրէ յաւելուածներ կան, որ են. «կարգ և կանոն Աղօխիկ զոր խնդրեալ է ի Հոգևկիր արանց յաւմինէ միաչանցելոյ արհեստն և զուարճանն հոգւոյ Խրիզոբէ Ղարեկացւոյ։ Որ և յաւագանէ նախադրասխին քանիսն խել ոչ համարիր զանձն արժանի այսոցիսի խրի։ Վասն այն զաւասքնչելն քան ի մէջ առեալ դնէ սկիզբն կանոնիս պատմասխինան և հոգևչահ խրատուս», էջ՛ան 408–420։ – «Յովհաննու Իմաստասիրի, Ասկս գիրքրալին Համան», 420–21։ – «Աստիանոսի Սիրեանց Էպիսկոպոսի, Խվ սրալս կարգեալ է Աղօխիկ մերոց Հայկուածք», 421–22։ — «Խոտիկ վասն կարգաց Հնկնդիցոյ և Համան։ Զոր Ասկյնալ է Հոգւոյ Վարդապետի, Ի խնդրոյ Վարդապետացն Սիրեանց և Առաջնորդացն Վանորէից Աստուածասէր Կրօնաւորաց», 422–26։ – «Հրանեշտոյն Գրիգորի Վարժապետին Հայոց և Հրիքոսասան Աստուածգան Վարդապետի Սրբոյ Տաճեաղբոյն և Հօր հասարակաց, Ասացեալ ի վերայ արարողասխինանց Հնկնդիցոյս Հայաստանեայց, Ի քան մարգարէին որ ասէ. Տէր ինձ կչրխունս իմ քանաս, եւն», 427–134։ – «Ի խղճալն Սրբոյն Նիւրսէսի Շնորհալւոյ Հայոց Կաթողիկոսի Ցաղագս Մատանացին որ Ձ աղքատացս կենդաներ ի փառս Աստուծոյ», 135–449։ 450–52, Ցիշատակարան, 452–456, «Ցանկ Գիրքս որ Ինձիդ Սուրբ Գրոցդ», որ ի վերջոյ սա ծանուցանէ կայ.

«Ցանկիկ և զայս սկրնկիկ, զի ի իսրագրի փառք ի բարձունին գրեալ էր խել՝ խոտորմէ և մեկնասխինս և մեք այնպէս հղաք։ Նայց յետոյ ծանեցաք ի մէջին քանէն, որ այլ վարդապետի աբարեալ է։ Յր մեղ այսպէս խոտեցաս խել Հնդրեսի յամբրունացոյն է արարեալ։

«Զորգարդոյ սուրբ Գրոցդ և աշխատող ցանկիս՝ զպատասխար մեզաւոր անձն իմ խնայնելով հանդերձ յիշեսիկ ի ուր»։

Ցիշատակարան. «Փառք Պատրս Փանտեմին և հրկրպագութեան ամենասուրբ Հրեղէնացն և մերոյ Աստուածասիեանն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ ամէն։ Որ առաս ազգասխինամբ իրով ես կատարեցաս մեզ նուաստիցս և անարժանիցս Տպել և ի յոյս ածել գոսրբ հոգևչահ մատեանս որ կոչի մեկնասխին Աղօխիկ. ի փառս իրոյ բարեբար մեծասխինն և ի յօգուտ մարդոյ մանկանց հնկնդիցոյ։ Որում գործեալ զանասխինն և հրկրպագութեան ի յաւելուածս Աղէն։ Տպեցաւ սուրբ գիրքս ի Հայրապետասխինան լուսակոսեայ սուրբ գաղին Էջմիածնի ուստան Հրբահամու Հրիցս Նրանեալ Հրբազան Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Յր հրկոյ Հրբազան Պատրիարգային սրբոյն Հրուսալէմ և Կոստանդնուպոլսի ուստան Կրիգորի և ուստան Յօհաննէսի Հաստատարան վարդապետին։ Իսկ և ընդ հանդրական մեծի Հկնդիցոյն Ի միաձնի հաստատրիմ միաքան և ծայրագոյն հանդրակ ուստան Վարդապետ Հաստատագրասխինան վարդապետին Ճահկիցոյ յոյնանյան հրկամբն և անդուլ աշխատասխինամբն։ Հրիրնքն դկանոնս քաջանեալով և գիտգրալիս կոստնս մատագրելով, և կայլ քաղցրագոյ քանս սրբոյ Վարդապետացոյ ժողովելով և առատ դնելով։ Դնան՝ կարս քարեմիտս գնդրգրկրնան յորդորելով առ ի ուրիչ գոսրբ գիրքս։ Որոյ յիշատակն սրճնասխինամբ հղիցիկ, Ամէն։

«Ի սարդ՝ սրբ հանդիսիկբ սուրբ մատանիս այսմիկ և օգտիբ ի սմանէ, ընդհանդով կամ յանդով, յիշնողիբ ի սուրբ ազօխս ձեր գարձելիցի մահանան պատրն Շնանապատն և գեղցայրն իւր գոզարտն ազնրատն. և գծնօգոն գոզարտն նահնապատրն և գիմագոսինն։ Ի գկոզակիցան գհրտիսխինանէն և գմիս հոգիսխինէն։ Ի գորդիսն գնահնապատրն և գատանգնան։ Ի գկոզակրօն հղբայրն Տերին գոզարտնն ազնրատն։

= Ի տիպ, Մեկնութիւն ժամակարգութեան Աբրահամ Երանելւոյն Խորոնոյ Աղձեւացեաց Եպիսկոպոսի, և կարգադրեալն Մովսէսի գիտնականն վարդապետին։ Չիւմանաւ ամենապատիւ և վեհափառ Պատրիարգի Թագաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ՝ Տեառն Ջակովբոսի բարեջան և աստուածաբան Արքեպիսկոպոսիս։ Ի տիպ ալձանացեալ յամի Տեառն 1840 — ԻՄՂԹ 30[թվագիր] ի Տպարանի երից որդւոց Պօղոսի արապեան ապտիչեցւոյ. 4°, Լ + 252 էջ։

Յառաջաբանը գրած է Հանիկ մանուկի Սիմեոնեան, ուր կ'ըսէ. «... Ասաի ի քաղաքս պրոքաց և հոգևչան մանուկապատիժանց նահանգաց գանկալի էր արդարև մեզ Մատենաս այս, այսինքն՝ Մեկնութիւն ժամակարգութեան՝ արարեալն երանելւոյն Խորոնոյ Աղձեւացեաց Եպիսկոպոսի, և կարգադրեալն Մովսէսի վիճանական վարդապետի. որ լուսո քաղձանաց մերոց պատ արդէն ուշադիր և արքայական ձեռագիր գաղափարէ՝ ի ձեռն հոգելոյս պատուելի Խորէն դպրի Պալասականի, որ իւրով իսկ գրչեան ի սկզբան անդ մատենիս նշանակէր այսպէս։

« Ի յոյժ մնապոյն ձեռագիր օրինակէ ինչ՝ քաղդեամբ արքագրիայս, և քաղօտ տեղիքն ի մերս լուսաւորիչ հրկեանսուիճան ի լոյս ածեալ պատճառոցան, որպէս իսկ յիմնադրելոյ նմին խնդրոյս և մտավարժ կարճս խնամել, որք արդեօք կարմրով և այս վճռակռիւք մանաւանդ ի քանս խոտորմամբ հղեն. քանզի գուն և այլ վարդապետացք քանք ի սմա, և առաւել Մովսէսի ուրուանի որպէս գոյանալ յառաջաբանութիւն գրոցս. և այս ի վայելս սիրելեաց ձեռաքանութեան ուզ՝ նախնի վարդապետացն մերոց. ի կաստանդնուպօլիս ի Պալատան. ի ձեռն Վեհարեալ Տէրն դպրի. յամի փրկութեան մերոյ 1775։

« Ակագրէն գայս ընտիր օրինակ տեսանել մեր և նախանձ բարւոյ յանձին բերեալ՝ կամեցաք նմանագն սիրով ի լոյս ընծայել յառաջաբերեալ պատճառաց։

« Նախ՝ զի կարի հարկաւոր և առաւել պիտանի էն ծանօթութիւն և տեղեկութիւն տոմարագիտական ժամանակի նկատիցական քանիից, որք հանապազ ընդհատանացին ի յուր ժողովրդոց՝ առ ի զարմանալ զնորհնաւոր ի պիտեցական գնոյ ծնօրհնել։

« Երկրորդ՝ անկարօտաս և անմատոյց պահեալ ելոյթագրէս մեզ գաչխատանս ի հղինակին և ի մէ տրացարիս պատճերուցն, յանձն արարեալ պիտանական ծառայից վարդապետի մերոյ՝ զգաստութ և հաւատարիմ խորհրդատուիճանց ի քաղ յաստեղ ի նմանէ գ'ի վերոյ յատկեալ գանձարիր քանս, և գնա ելիճալ տրագրիս օրինակին՝ գիտացանչիր պարբերութիճնս քարտուղ տեսանել և լուս պատճենօրհան բանին կնատրել ի դիտութիճն վերծանողաց։

« Վասն որոյ այժմ գնգոյիկ և վայելուչ նորոգ տպագրութիճամբ նոյնիսկ ձրիաբար գայս հոգելոյս Մատենս՝ բարեմիտ ընծեղբայրական հայրենի ազգիս, ի յիշատակ հոգւոց նահապետ նոյնիկոյ իմոց »։

Այս յառաջաբանէն վերջ կան իճ. Մովսէսի և իճ. Խոտորոյ յառաջաբանութիւնք. իսկ վերջը չորսի նախերգութեան յատկութեանցն և ոչ ալ կանոն, այլ պարզ վերնագրերն միայն գրուած։

— Մեկնութիւն Աղօթից Պատարագին։ Ի տպագրատան Մխիթարեանց ի Ս. Ղազար վենետկոյ, 1869. 4°, Ջ + 67 էջ։

Ընծայուած է Գէորգ Չերմիկի՝ քահանայագլխան յիսնամեայ Ջուբլիանին տօնին։

Հրատարակիչն է Հ. Ալիշան, որ և Յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «... Ջնկնդեցայ և գկարգագոյ նոցին, նաև գժամատաքժիճանդ սմանդ՝ ոչ սակաս գտանին մեկնողական քանք յատկանդ անտի, քանդ սակս ինչ գտատարագի ազօթիցդ ոչ գտանիճք գկնե տատանելոցդի գաբաս, յորոյ խոտորոյ հոգիսկոպատ Աղձեւացեաց՝ գրեաց գկնատարակեալս այժմ առ ի ձեռն. հատանագոյն եւս ի ծածկ կարծել գրեին ի նախնեաց և անչյաս ձեռագ. քանզի և սոքին իսկ խոտորոյ գրածն չեւս երկերիցոյ և տատանիկաց ինչ ատանդ՝ իճ. գանիճալ ձեռագեայ ի Կնդրասիճ Լատրատատոյ, որ ձեռ քանս է։

« Ես՝ դոր սակաս մի օգտին իւր չիչ և սակաս մի ևս այլ, հրեն ի տատնիկ տանէ ընծայեալ ի լոյս կենդանդ, ի սկիզբն կոչս վ. գատս, ի նոյն ի կոտրանս՝ որ ինքն և օգտիք իւր քաղաքավարիճանս. քանզի գատաչինն չատիատրի կարգ մատեալ՝... ծնօս օգտիս անդրիճիս, գԱտանկ, գՁովսանիճս և գնահ չիչսան Կրիպոր, յորոյ երկոքին չհանիճդ աչակերտիճան ատ տատ Աճանիճայի՝ ի Կնարկ... Կնատն ենդատ խոտորոյ գմիանձնական վարդոյ և գնկնդեցական վիճակ, և ատրարձատ ոչատ նպատիճատ հոչակատար և ժնդիչխան գատատին Աճանդեցոյ...

« Կարճք նորս ծանօճմբ և ճնչատիճք՝ են Կրիքք նորս ժնկնճսիճանդն Կգօճմիճ նկհդեցոյ մնծոյ և պատատարգին. որոյ առաչինն ծանօճմագրն և վագ ատրնճին տատարգսիճամբ հրատարակեալ է ի կ. Պօլիս չատի 1730, չարահրատնդելով ի քանս հնդինակին և գայլոյ տանդդ հնատագոնդիչ մերոյ վարդապետացդ քանս մեկնսիճանդդ, երկատրսիճամբ Մովսիսի ատրոտին վարդապետի հատաքեատս. իսկ Պատարագատատոյին մեկնսիճին՝ այս առաչին ատանիճ չատիս տոտգրական վերածնճսիճամբ. որոյ վերծանեալ իմ գատաչինն՝ հարմ հատատար նմին գտգին և գերկրորդս գաչս, նոսին չատատի տատսիճամբ և քատատագրսիճամբ, նոսին տատն և չնչիճատնդն ատտիս, նոսին ախտոյժ և համագկոյ քանիք...

« Ջգատատատ չարիճատածոյ գիտիս՝ ծանոտցանիճ ինքն իսկ հնդինակն ի վերջատանին. գժամանակն՝ չատիս տատիճ չիչատատկատան տրդոյ ներատն՝ Կրիքսրի, նիճէ նգես չատի 950, և գրնչատ նախ տատացին ի Պահակաչ հգրօրէ իրամ. գի տրգես ճիճտ՝ հարցն ճճերադրեր և տրգին գրեր. չատ միատ կատճեամ և գՄիխիճատ Աչրիվանեցի՝ չատճին, նիճէ « խոտորով Աճանատցնդ հոգիսկոպատ տրատ գմնկնճսիճին Աճգօճմատատոցին, գոր գրեր Պահակ տրգի իր »։

Լատին ճրգատ. P. Vetter, Chosroae Magni episcopi... Explicatio Precum Missae. Ֆրայպուրկ, 1880. 8°, ԻԱ + 64 էջ։ — Պատարագը վերատգամատած և քննատած, տնտ Գօտֆրէտճամ, « Արր. Պատատարագատատոյցք Հայոց », չէչտն 268–99։

Տէտ Ջարպ, « Պատ. Հայ. հին Պատր. » էջ 535–37, որ և կ'ըսէ. « Ինձք երանելւոյն Խորովոյ խորապրով երկատիրսիճան մը չիչատատկսիճան հանդիպիր ենք (Պահակնագատան Նատրատրատհատոց Ս. Կատտատածին վանատց, ճիճ 229), որ հատատատ կանգատր Աճձնատգոյն է։ — Ջամչ, « Պատ. Հայոց » Բ, 839։ — Լոյսի մէջ 1905, էջ 30, « Ի՞նչպէս երգելու է Փա՞ռք ի բարձունս հատատած մը կայ, ներատմանատած Խոտորոյ վատագրքի մեկնսիճնեն։

Խոտրով Գանձակեցի. — « Վկայսիճան սրբոցն խոտորով մեծ և փատատրեալ [վկային] որ կոչի նոր նահատակ որ վկայեաց չատիսրին Աղատանից ի մայրաքաղաքն որ կոչի Գանձակ », Արարատ 1896, էջ 590–594։

Հրատարակիչն է Գ. Կիրակեան, որ

ակիզբը նախաքան տնգկումը իմնելը կու տայ ձեռագրի և այդ վկայությունը դրոշի մասին և Մխիթարյան Տոհը կը համարի. ապա ներքոյհան մեկ ալ գրած է նույն տոերքին վրայ և հրատարակած Տ. Մկրտիչ Ամանէ Ալբատյան 1897ի Յունուար ամսոյն մէջ, էջ 37. « Մխիթարյաց վարդապետի Մականուն կոչնկեալ Խոր, ներքոյհան ասացեալ ի նոր վկայն կոչնկեալն Խոսրով». 37–41։ – Տես և Յայտարարութիւն, Ալեքս, « վարք Սրբոց » ի Հատոր. — Զամչեան, « Պատ. Հայոց », Ի. 136։

« Խոսրով Խան Մեծ », հայոգրի. գրուածոց Պարսից. Ալեքսեր 1847, էջ 350 ծանօթ) և 1848, էջ 19։

Խոսրով Մեծ, տղերգ. — Տես ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Հ. Պ.)։

ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ Նիկ., *խմբագ.* Տես ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ։

Մահուան տարին Մուրճ 1897, էջ 553։

ԽՈՍՐՈՎԵԱՆՑ (Ցովհ. Աւագ քահ Աբոթաւոր մէջ 1868, էջ 122, ուսանողութ տ՚ունի՝ Մոդոսի վարժարանի քաղման տարին։ — Հանգոյց 1859, էջ 412, « Լրագ աս տուրք Առաքեանս նախավկայն »։

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ *ի նկատի ունենք նորին*։ Աշխատասիրութեամբ Գարեգին վարդապետի Ցովսէփեան։ — Պատմական – Մատենագրական ուսումնասիրութիւն I. (Հրատարակած Ա. բազարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1899. 8°, 3–110 (Ուսումն. Ցովսէփեանի) + 1–210 (երկասիր. Խոսրովիկի)։

Քննագ. Հազմավէպ 1904, թ. 6։ – Բանասէր, թ. 5–6։

Գարեգին վ. իր ուսումն. մէջ կ՚ըսէ. « Ա. Խոսրովիկ Թարգմանիչը Ը. դարու սակաւաթիւ և անծիծաղ մատենագիրներէն մէկն է և նորա երկեր մեր եկեղեցւոյ պատմութեան և գրականութեան կարեւոր մի յիշատակարան։ Շատ ժամանակ չէ անցել նորա յայտնութեան օրից, որի ասիթին նախ մեր չնորհնական միաբանակից Գալուստ Տ. Մկրտչեան, 1892 թ. « Արարատ »–ի Պ. համարի մէջ նա մի հատուած հրատարակեց « Վրուագանութիւն Խոսրովկայ թարգմանչի ի մենամարտին Գաղիի և Գողիադոյ » վերնագրով, համարելով այն Ղազար Փարպեցու յիշած[1] Խոսրովիկ թարգմանի գործ։ Բայց ոչ այլ ինչ էր այն, եթէ ոչ Պիտոյից գրքի մի գլուխը[2]։ Այս գրութիւնս յաւելեալ մէջ Միաբանիս մէջ է քերուած և մի ուրիշ հատուած « Խոսրովկայ թարգմանչի հայոց. Աս այնոսիկ, որ ասեն բնութեամբ եւ անկիզբն ըմկալեալ գմարդկութիւն Աստուած քան ի կուսէն » վերնագրով, համարելով այն Ղազար Փարպեցու յիշած[1] Խոսրովիկ թարգմանի գործ։ Բայց ոչ այլ ինչ էր այն, եթէ ոչ Պիտոյից գրքի մի գլուխը[2]։ Այս գրութիւնս յաւելեալ մէջ Միաբանիս մէջ է քերուած և մի ուրիշ հատուած « Խոսրովկայ թարգմանչի հայոց. Աս այնոսիկ, որ ասեն բնութեամբ եւ անկիզբն ըմկալեալ գմարդկութիւն Աստուած քան ի կուսէն » վերնագրով՝ գտնելով նոյն հեղինակի գործ համարելով։

« Սակայն Տ. Ղեւոնդ Ալիշան, որ ունէր Խոսրովիկ Թարգմանչի հրկի ամբողջութիւնը[3] և Հ. Ե. Աբգարեան, վենետկի Մխիթարեանները[4], հերքելին այս կարծիքը։ Հ. Ալիշան Խոսրովկին Ը. դարու հեղինակ էր համարուած և ժամանակակից Եղիա կաթողիկոսի, իսկ Հ. Աբգարեան Ը. դարու։ Ի վերջ վենետկի Մխիթարեանները Հ. Ց. Տաշեան մի վկուկիկ յօդուածով ամփոփեց իրեն և դէմ վիճաբանութիւնները յայտնելով և իր կարծիքը Խոսրովկի ժամանակի մասին։ Հ. Տաշեան նոյն Ը. դարու և Օձնեցու ժամանակակից անձն է համարուած։ Մենք յանձնաժողովս ենք այդ դրուածքը այն բնութեան, որպէս զի հետեւանքը գտնուի ամենայն կասկածներէն ազատ։ Խոսրովկի քանականութեան և ձեռագրերուն մասին[5] ի լրութիւն Հ. Տաշեանի յօդուածի աւելացնում ենք, որ Մայր Աթոռի Ձեռագրատունը Խոսրովկի երկու ձեռագիր ունի՝ N. 518 (տ. գ. 505) և N. 56 (տ. գ. քսան այն պատճէնիր, որ N. 655 (641) Մ. գ. ձեռագրէն հրատարակել է Միաբանս։ Մեր ուսումնասիրութիւնը կատարել ենք այդ երկու ձեռագրերի վրայ[6]։

« Ը. Ուսումնասիրութեան բուն գործին անցնելոյ առաջ, անկասկած է մի քանի տեղեկութիւն տալ Խոսրովկի երկի բովանդակութեան մասին, մանաւանդ որ տպագրուած չլինելու պատճառով անյայտ է բանասէրը հասարակութեան։ Խոսրովկ Թարգմանչի գիրքը հինգ մասի կամ գլուխներու է բաշխուած հետեւեալ վերնագիրներով.

ա. Խոսրովկայ Թարգմանչի Հայոց. Աս այնոսիկ, որ ասեն բնութեամբ անձին, անսկիզբն բնեալ [և] զմարդկութիւն Աստուած քան ի կուսէն։

բ. Յաղագս, Թէ պարտ է վարժիմն Տէրունական հաստատել Աստուածն քանի, կամ մարմնոյն և քան ի մի բնութիւն ասել, Թէ ոչ։

գ. Աս այնոսիկ, որ յիրկուս զմարդկայինքն անջատեն բնութիւն, այլ զոյ ասեն յաւելլ քան զբանդրանն և այլ կինի յանդրանդ։

դ. Աս այնոսիկ, որ տարակուսին ի վերայ փրկչական կրից մարդկացուց, Թէ քանական պարտ է ասել Թէ անքնական։ (Այս մասը մի Թռուղի է ուղղուած Աներսէի Աղձնացոց պատրիարգին)։

ե. Ընդուն Խոսրովու Թուղթ առ Տէր Աստուած հոլիկոզոս Գեղարդիկոսիս ».

Վերոյ յիշուած յօդուածներէն առաջինն ասելի տես Տաշեանի « Մատենագ. » էջ 49–75, որուն հետեւեալ կատարը կ՚աւարտացնեմ.

« Մխիթարեան « Ազատաւոյ » Ապրիլի Թուոյն մէջ հրատարակեց « Խոսրովիկ Թարգմանիչ » անուամբ հատուած մը[7] հանդիպած փոքրիկ գրութեան մը, և յիչելով նաեւ Թերագիտարար գրուածք մ՚որ նոյն

---

1. Թուղթ առ Վահան 1873. եր. 609։
2. Մովսէսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք. Վենետիկ 1843. եր. 537։
3. Տարաբաղդաբար չկարեցաք ձեռք բերել Հ. Ալամանեանի յօդուածը, որ տպուած է Ազդարար N. 64, 1892։ Ինչպեսզի տեղեկութիւնը մեզ յայտնի է Հ. Տաշեանի յօդուածէն։
4. Խոսրովիկ Թարգմանչին և Միաբանի բրած մի նոր գիտուն աութիւն. Հազմավէպ. 1892. Մայիս։
5. Մատենագրական մասին ուսումնասիրութիւնք. — Ազգային մատենադարան Ի.Ջ. 1895. եր. 49։
6. N. 518 մի նոտրագիր ձեռագիր է, Թուականն անյայտ, բայց ձեռագրական տեսակէտից կարող է Ի.Ե. – Ի.Ը. դարուն գրուած լինել։ Ստացոզն է ոմն Աճակ, որ երկար ժամանակ մնացած է Հայոց Եկեղեցու հաստատութիւնների ղէմ։ Նոտրագիր է նոյնպէս N. 56–ը, որ գրուած է 1850 Թ. Տ. Վասիլիոս Տ. Աստվածատուրեանի ձեռքով, վարժապետ և Տայոց գավիթականների կուսակալիչ կարապետ հոլիկոզոսի հրամանով։ Երկու ձեռագիրների մէջ միմեանց հետեւում են ա) Աճառիոս վարդապետի Հայոց — Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց բ) Խոսրովիկ Թարգմանչի երկերը և գ) Ցովհաննու քահանայի գաւանաբանական մի երկը – Ճառ ղազար նշանակ հատուած Նիկէականին Ձ.Ի.Ը. իսկ։
7. Արարատ ամսագիր. Ի.Ե (1892) Տարի. Թիւ Դ (Ապրիլ). էջ 275–282, որուն մեծ մասն (էջ 275–280) Նորածութիւն է հրատարակչին։

Լաւագոյնն մնաց արդիւնք, ուստի և դարու կոր ստուած գրութեանց Աստուծոյ Նչխարք պիտի ըլլային։ Այս այն խոտորումի է, որուն վրայ մեր վիրացած քարոզ անդնդութիւնքն Կ՚ազդարարէ փարիզեցոյ սա խորհրդաւոր խօսքերուն մէջ ամփոփուած են[1]. «Անարատ և յաւիտենական յարգելի յոյսն՝ ահ խոտորումիկ, չեն հաս հասեալ ի սահմանս մեր, մինչդեռ գայլ ի հանապարհի և լուտանք, որպէս ի վիրալ Լեզնամոց ընդդէմ պինդեան՝ առելով. Ահա ոչ գայ մեզ թերագոյն։ Լուռ օրհնելոյն ի հեռաստանէ լուսալ զդոնչին մանաձայն ագիտանքն՝ ազօթեաց առ Նարեկացին, և վաղվաղակի յանկարծ պինդիլն. որուն և տունչալի նշխարացն այլք և ոչ մեք արժանի եղեն ընդունակութեան»։ Մեր խնդրելն դարս է այս սերնդի անձնասուրութեան կենաց հանգամանքներ քննել, զոր Մխ. Հ. Գարեգին Վ. «անուրց ժամանակաց[2]» և Մխիթարեան[3] կերտեր աչակերտաց կարգէն կը համարին, իսկ Մխ. Հ. Բարսեղ Վ. Աղթամարեան[4] նոյն իսկ Ասպիրն Լազարեանց հասակակից և իրը 88ին ծնած։ Մխայն կարծենք յոմ փարիզեցոյ խօսքէն առնալ կրնանք ընդունիլ որ խոտորումիկ էր արդեամբք «Լազարեան» եղած իր ուսման պարագած միջոցին յօտարութեան, ուստի իւր Լազարեանութեամբք արուէն ծանօթ անձնատրութեան էր, երբ դեռ չէր գաղեած վիրջին անգամ ի հայրենիս, ուր չժամանեց հանդիպ։

«Ի քաքաստաքար խոտորումիկ գրութիւնքն ալ անհայտ են, մինչեւ Լազարեան բախտաւոր օր մը քիչ մը լոյս սփռէ այս խնդրոյն։ Խոտորումիկ անուամբ յիշուած գրութեանց կանոն այսպէս կ՚ամփոփէ Հ. Գարեգին[5]. «Խոտոր, որուն համար կը յիշատակուի Լեզ գրած բլլայ 1) գիտմամբութիւն Աստուծոյ Ա. Ամահակայ հայրապետի[6], 2) Զուտագրաց յուշակի մը մէջ ալ կը հանդիպինք (Մաաճեաց. Նչխ. թիւ 920) Աբրահամեան Լազարեան խոտորումիկ Լազարեանի ի մեհեանաբանութիւն Գաղեթի և Գողթամեաց։ ... 3) Իրեն կ՚ենթադրուի գաղեակալ Ջրօրհնէքից կանոնին Լազարեանութիւնն ի յուշէն։ 4) Պատասխիկ մը կայ առ մեզ «Վանն կարգի Լազարեանց» խորագրով որ Լոտորումն կը կարծուի»։

*Տես նաեւ *Ն. Ա. (= Հ. Ն. Ակինեանի) մանրամասն ուսումնասիրութիւնը, «Լոտորումիկ Լազարեանք և իրք Լուսաբանութիւնները», Հանդ. Ամս. 1904, էջ 262–270, 301–316. – 1905, էջ 19–22, 114–116, 213–220, եւն. – Տես գրաձեալ Ջարպ. «Հին գպր.», էջ 295։ – Ալիշան, «Այրարատ», էջ 238, եւն։*

«Խոտրյուր», տեղագր. — Տէր Պետրոսեան (Հ. Ա.)։ Ա.ոածք Լոտորյրյուց (տեղագրուց քերնէն հաւաքուած). Հանգ. Ամսօրեայ 1887, էջ 175, 197։ – Ա.ոածնէր Լոտորյրյուր, Բէյրութ 1899, էջ 642։ Տես Գործս մէջ՝ Լրգեր, եւն։

Խոտրանիկ աղուհաց. — *Տես Սիվճեանի (Ա. Մ.)։*

ԽՈՐԱՄԱՆՁԵՒՆ (Ց. Գ.) *Քարգմ.* — *Տես Լուտրի կամ Ջաղտրիւն գղտաուացիայ։*

Մասխի մէջ (1861, թ. 478) «Հայկական նոր ազգանուն մը Լուրոպայի մէջ» խորագրով յօդուած մը կայ, Լազարեանաց Լիվիւ տէ Պօզ–Ալա Լազարէն, գրուած Մ. Լ. Լամատանէն՝ խմբագրապետուհւոյ Ա.ա խոտորանճանի հետ անակնկալութիւն մը կ՚ունենայ, որուն մէջ կը քննադատէ խորհ. Գանիէլ Լամիկլը անուն խապր. «Քննադատից, կ՚ըսէ, Լամուան, այնպիսի վարպետութեամբ, Նրբութեամբ և անկողմնապարութեամբ մը՝ որ ես հիացայ։ Այդ խապր քննադատութէն վերջ՝ Լուտնի մէջ խոտորուած բոլոր ուրիշ խապերն ալ քննադատեց. անկէց անցաւ մեծ Լքեւացին, Լքեւա Վօտիքէն, Լ. Օտվիլին, Կայսերական Լազարեանին և ուրիշ Լազարեանները բոլոր խոչոր, տպերգութիւններու, կատարկերգութիւններու աչքէ անցուց ու քննադատեց։ Ինչպէն հետ աւելն մէկ խօսքերը մէկ մէկ մարգրիտ էին որ ժողվելու կը փութայի»։ Կ՚տեսնէրնէք, որ գրէ, աչքատակի իր Լազարեին։ Վանի մը օր վերջը «Ֆատիւրական գրուցատրութիւն» մը կը տանի, որ Լիվիւ տէ Պօզ–Ալաի մէջ կը հրատարակութի շատ Լուտրանեան ստորագրութեամբ։ Լ. Լամատան, «Պ. Շատ Լուր. քաւական չանպի կ՚րաէ, Լազարեական քննադատութիւններ ու յօդուածներ գրել Լիվիւ տէ Պօզ–Ալաին համար։

«Ներկայ աշխատող, անկողմնապահ քննադատ, վաստուն և հմուտ գրիչ մը բլլալով, խորագրութեան ապարդկին մէջ երեւնալուն պէս՝ նոր հորիզոններ անդնդութ տլէսք գծաց։ Լիվիւ տէ Պօզ–Ալաին մէջ այսուէս պայծառութեամբ քոնած քննադատական գրչովը դիրք մը չարագրեց որ մեծ ձայն պիտի հանէ։ Ֆիրքին անուն Վ.ևաիքէ և Վևվեաիքէ (ճշմարտութիւնք և անաչառութիւնք) կը կոչուի։ Խոչմանեքարտ, արդարասիրտ, քաջ անաչառ գրուածք մըն է։ Կը հարկադրեմ քննադատներդ որ մտածեն անոր վրայ, և իմ լուծերցուածներս որ կարդան։ Գալ չարքեան բնդարձակ տեղեկութիւն մը պիտի տայ անոր վրայ։ Ես այժմ գոհ կրլլամ ահազդելով Լեզ չատ ուրախ եմ Վևաիքէ և Վևվեաիքին հեղինակը (Լուտնի մուտ խցիկին մէջ գրուածները և փաստագ ու ապացոյցին գտուածներն ալ կերպով իրեն քաւարտուս վրայ»։

«Փիտութեանց և արուեստից մայրաքաղաքին մէջ այսուէս համքաւ ստացող և գրագիտական նոր լարգեղբոյ Հ.ևաիկէս կոչուող ազգակիցնիս՝ խորագանճան մեծագոյնաւ Վէտրզ ազգային որդին է, որ հինգ վեց տարիէ ի վեր փարիզ գտած և գրաւկանութեանց մէջ այդչափ յառաջադիմութիւն լրած է։

«Ցիչեալ ազնիւ պատանին Հայ գրագիտութեան մէջ ալ քաւական ուստէ լրած և ամէնէ հինգ վեց տարի առաջ Լհաւոյ անուամբ քարտական պատմութիւն մը գագղիերէնէ հայերէն Լազարեանած ու հրատարակած լլլալով, յոյս ունինք որ իր նշանաւոր հանճարոյն և խորին համոզութեան ազատակար արդիւնքներն իր կարօտեալ Ազգին ալ վայելել տալով, ճշմարիտ պարծանք մը կրլլայ անոր»։

Վերի յիշուած Vérités et Sévérités գրքի մասին, տես Մասխի նոյն տարւոյ 500 թիւր, ուր կ՚լսուի՝ ի մէջի այլոց. «... Գրքին նիւթն է հին և արդի Լազարեաց վրայ քննադատութիւն մը, որ պրոպիատութեան հիպերուն մէջ ամենէն գժուարն ու տաժանելին է»։ Իսկ Պուլոյ Լուտնայ Լազարեին

---

1. Թուղթ Վ.ոդ. Փարպեցւոյ, Մլեղագրութիւն առաքաց սրբոցն. (Վ.ոդ. Պատմութիւն, տպ. Վենետ. 1873, էջ 609)։
2. Հայկական Հին Լազարեան Պատմութիւն. Լ. Տպագր. Վենետ. 1886, էջ 278։
3. Անտատ էջ 276։
4. Բազմավէպ 1892, էջ 205–207։
5. Հայկ. Հին Գպր. էջ 278։
6. Ակնարկ այս խօսքով ակնարկուած է այն «Պատմութիւն վասն Ա. Ամահակայ հայրապետին և Մեսրոպ վարդապետին» զոր հրատարակած կը գտնենք ի Վոփերա, Բ. (Վենետ. 1853) էջ 1–42։ Գրքախտաքար յիշուած չէ նաեւ այն՝ Լեզ ինչ աղբիւրէ առնուած է այս ակնկութիւնս։

ալ, «խ. ց. ապային գիրքը չատ ազէկ գրուած է, հմտալից վանդամանի և իսկզիտող է ինչպէս որ կը վայել երկիծաբանական գրուածի մը, և լիցուն է իրատալի պիտոդէմիններով»։

ԽՈՐՆԱՑԻ. — Տես ՄՈՎՍԷՍ — ։

Խորհնացուն խորհնացով պիտք է մատկա-նալ. — Տես ԳԼՈՐԻԱՆ Բ. վ. Հ.)։

Խորհի կամ Աւտլին քնիքրյալան. — Տես ԳԱՐԱՔԵՒՃ (Ա. Մ.)։

ԽՈՐԽՈՒՐԻՆ. — *Ախալքալաքեցու վիրքի-քը.* «Խոզ լոէ մունջը, անդամալոյծը». Դա-մատ-Քաթիպայ)։ Թիֆլիս, ցոմհ. Մատենա-տեանցի տպարան, 1883. 8°, 44 էջ։

ԽՈՐԽՈՒՐԻՆԻ (Տէր Գէւոնդ վ.) *Թարգմ.* — Տես Հաւաքուելի վարդապետական, եւն, խրի-դրոց։

Խոնարհ ապաչխարութեան. — Տես ՅՈՎ-ՀԱՆՆԷՍԵԱՆ Ց. վ.)։

— *առաւտուան պաշտաւնեան.* — Տես ՄԱՏ-ԹԷՈՍ վ. Ե։

— *գալոսի քննկնութեան.* — Տես ԹԷՐԱՒՈ։

— *փրկագործութեան. Թղթեմ. ի գաղղ. է. Սիոն* 1876, էջ 134, 150։

Խորհուրդներ քնեական քիչիկնեա տղայներին. — Տես ԳԼՐՏ։

Խորհուրդք ձանիսիկ արարչագործութեանն Աստուծոյ. — Տես ՅՈՎՍԷՓ Աստուծոյ։

— *ձաւատոյցկոյ.* — Տես ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ (Ց.)։

Խորհրդածութիւնք Յիսուս Քրիստոսի չար-չարանաց և մահուան մասին. — Տես ՏԷՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ (Գ.)։

Խորհրդածութիւնք. — Տես ԱՒԳՈՍՏԻՆՈՍ (Ս.) — ԱՒՏԻՔԵԱՆ (Հ. Գ.) — ԲԱԴՐԱՏՈՒ-ՆԵԱՆՑ (Մ.) — ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԽ. — ՆԵԼՍԷՆ. — ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ. — ՉՈՒԿԼ. — ՍԷՒԻՐ. — ՏՐՈՋ (Ց. Մ.) — ՓԱՍՔԱԼ. — ՓԻՐՐՈՒՒ-ԴԱՎԵԱՆ (Լմ.)։

Խորհրդական քնդր. — Տես ՋԼՈՍԱՒԱՆԻ Մաղ-կանց։

— *խոստովանութիւն.* — Տես ԹԷՔԵՃԻՄԱ-ՆԵԱՆ (Հ. Հ.)։

Խորհրդատու կամ Պատարագամատոյց կամ Պատարագատետր.

= Ա տիպ, 1513, ՉԿԲ, *ի վենետիկ, ի տպա-րանի* D. I. Z. A.

Այդ ամենահին տպագրութիւնը պահուած է Պա-րահասի գիտին մէջ Ծերունի քահանայի մը քովէն, և ծանօթացած գիտուոց՝ Տ. Ե. Պալանեան յօգուտա-ծուէր, (Հանգ. Ամս. 1894, էջ 357), որմէ կ'ար-տագրեմ հետեւեալը. «Պատարագամատոյց, Ներ-բաղգիրք և Տաղարան միասին կազմուած են։ Դիրքն է ութածալ, 17 հարիւրորդամէջեր երկայն և 11 հարիւրորդամէջեր լայն։ Ամբողջ մատեանը միատեսակ մեծատառ ու տեղեւ գրով տպուած է (տես գրքին մէջ Ներբաղգիրք, որ կայ նմոյշն այդ գրին. տպ-ի նշանն, եւն, տես Ապարքը, էջ 115)։ «Դժնդակելի է՝ թէ տպագրութիւնն եղած է կրկնապոյն, տեւ և կարմիր մելանն։ Կարմիր գոյնն՝ ոչ թէ միայն վերնագիրներու՝ այլ և տեղ տեղ էջերու մէջ ալ ազատգրուած է։ Տպագրական սիսալ-ներն նուազ են, աչքի կը զարնէ ս տառն՝ որ յա-հախ ո տառի տեղ գործածուած է և փոխադար-ձաբար։ Բառերն իրէնց չատ անկեր իրարմէ անջա-տուած են, քանչ կան երբեմն անկեր ալ՝ որ ան-բաժան ձեռագրեն են, այսու ամենայնիւ պէտք է յանձնք՝ թէ իր ժամանակին հասկնալու տալու-թիւնն մատչուր և կանոնաւոր եղած է։ Ոնի կի-տագրութիւն, գլխագիր (մեծատ մատաղրը կարմիրա), գարդագիր, պատկերներ։ Իր կիսախոյանք միայն վերջին մասի՝ Տաղարանի մէջ։

«Թերթերն (8 թուղթ 1 թերթ) նշանակուած են, ա. բ. գ. դ. ե. զ. է. ը. բ. ժ. տառերով, որք վերջին մասի վերջին երեսի վերայ վերտին տպա-գրուած են։ Իւրաքանչիւր թերթին նշանակուած է *հիդ այնպէս* որպէս պարզատառերն՝ զոր ծանօ-թագոյց մեզ յարգելի Հ. Գ. Խորհրդեան. (Տե՛ս Հանգէս Ամսօրեայ 1899, թ. 10)։ Առաջին թերթին՝ ա. — ա. բ. — ա. գ. — ա. դ. առաջիկ նշանակուած չորս թուղթերու յաջորդող մէջ չորս թուղթե-րուն վրայ քան մը նշանակուած չէ. ապա կու գայ երկրորդ թերթին՝ բ. — բ. բ. — բ. գ. — բ. դ. — նոյնպէս յաջորդ չորս թուղթերուն վրայ նշանա-կուած քան մը չկայ։ Հաքէն կու գայ երրորդ թերթին՝ գ. — գ. բ. եւն. այսպէս յաջորդաբար նշանակուած մինչեւ վերջերով թերթ. վերջին գ թերթին միայն 4 թուղթ ունի. և այս պատ-ճառէ 44 թուղթ է։ Հիդ առաջին մասի նման և դրութեամբ կը չարունակուի երկրորդ և երրորդ մասերն ալ։ Բ. մասն՝ Ներբաղգիրք՝ ունի ե թերթ. վերջին ե թերթին 6 թուղթ է, որով կը լինի ամբողջ 54 թուղթ։ Գ. մասն՝ Տաղարան՝ ունի ժ թերթ. վերջին ժ թերթին 4 թուղթ է, ամբողջն 76 թուղթ, հետեւաբար մատենիս ամբողջ թուղ-թերն են՝ 44 + 54 + 76 = 174 թուղթ։

«Երեք մասին թղթերն միօրինակ են, հատ, անպորկի և չափաբաղդն, և նոյն իսկ փոքր ինչ տարբերութիւն մը չունին։ Ամբողջ մատենիս թե-րաքանչիւր էջին կը քաղկանայ 16 տողերէ, տող մին ալ, կրնանք ըսել, վերի լուսանցքի թղթաձեւ զարդի մը մէջ եղած կարմրագոյն վերնագիրն։ Այս ձեւ զարդն ունի նաեւ Ապարքը։

«Տպագրութիւնն ունի իր յատուկ նշանագրութիւնն մատենիս մէջ երկու տեղ, և յիշատակարան մը նա-մատառ տառերի մասի վերջին, զորս ի տարուս յա-ռաջ պիտի բերինք և որոնցմէ կը հասկնանք՝ թէ տպագրութիւնն եղած է անառարակեցս ի վենետիկ և ի տպարանի D. I. Z. A–ի։

«Ա. Պատարագամատոյցի առաջին թղթի առա-ջին երեսին վրայ, մէջտեղը, տպուած է կարմրա-

Պատարագ
առաջ է սա
յ ի ք ի ն

«Երկրորդ երեսը պատկեր մը. յաւնաձեւ պիտա-տուրեալ գիանայով մը՝ սկիզ ի ձեռն, չրջապա-տուած է հինգ գոլոր կամ աւարկատիպերով։ Գա-հանայն երկու կողմն երկու պատկերներ եւս կան փոքրագիր։ ԵՒ երկու աշտանակներ վառուած մեծ-բով։ Պատկերի վերի մասին մէջ նուանկրնաձեւ մը չինուած է, որուն մէջ խաչերուվրան պատկեր մը կայ կիսովին։

«Երկրորդ թղթին կը սկսի մատենին.

Յորժամ կամիցի գահանայ
ն պատարագ մատուցանել։
Պարտ է սկսանել զղեսատուրել.
. . . . . (կարմրառ)

Որ պղեցեալ ևս պղտոր բաղէս հանդերձ ՝ի մեւ ր ՅՕ. ՀԲ. անճառելի խ ա. լ.

«Այսպէս կը չարունակուի մինչեւ 44րդ թղթի առաջին հատուածը, ուր կը վերջանայ հետեւեալ յիշատակարանաւ, ինչպէս վերն յիշեցինք։

Գրեցաւ ՝ի տուս ի. չ. կր. ի ՝ուժ տպահ բառիցս ի վինէժ որ և վինէ տիկ Ֆռանկաստան. ձեռամբ մէ դպրապետ յակոբեան. ոմոր կոչիցի բմեղայ ևս տպահ ՝ի նոյ.

«44րդ թղթի երկրորդ երեսն դատարկ ձուաձած է։

«Այժմեայ ընդհանրապէս գործածուած պատարագամատոյցի և ասոր մէջ, քաւական տարբերութիւններ կը նշմարուին», և այս կը հաստատուի այն մէկ էջին ընթերցուածովը որ նամանաւանդ հետաքրքրական է Հին մէջ (յէջ 358)։

Տես դարձեալ անդ, յէջ 361–363, Ն. Փալէմքի դիտողութիւնը, Փարրճեանի (Տաճեան) «Պատարագամատոյցք Հայոց», էջ 613, Ալիշանի, «Հայվենիսո» 207, կամ Բազմավէպ 1892, էջ 193, Զարպ. «Պատմ. Հայ. Տպագր.» էջ 17–22։ – Բնաւաւոր եւս կը յիշէ այսի տպագր.ը, 1903, էջ 203։

= Բ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1568 (Աբգարեան)։

Սոյն պատարագատետրը տպուած է 1568–ի վանդակին հետ, զոր տես գրեթէ 824 էջը։ Մեր օրինակը յիշատակարան չունէր, կ'արտատպեմ հոս Լագարդի Բնաճառի մէջ (1903, էջ 206–7) հրատարակածը։

«ԿԱՂՁմիայս Աղաւէմատուրն և Պատարագամատոյս ի Լուսաւորչէ հայոց ի Ա. Լ. (= 1568) մայիս... ատրն Հյաքոբի։ ի հայրապետութիւ. այր. Մինքայէլ... ի մայրաքաղաքն բատամքաւլ, ընդ հովանեաւ Աբ. Նիկողայի առ ոսա տր. Ձեռնքը, բանտնայկաս (պա)տրիարքին։ Կամակցութիւ. այս քահանայիցս և... ի քահն ոմն տր. սահակին և սարգիս և, և խորվիրապի առաքել արծրին, և մխոեի ուսուցչին, խօճա տուլվաթնայ և... հատատարի տիրացու մէ... ին, խաչատուրին Վանահայրի մխոեի Ջոհան, կիւնկէ ի մաքրափայլ ազաւէմս ձեր գայ. խատող տրա գաւազինքն և գվերջինքս գալվածոս,... Լեւոյդիքն որ անձամբ աշխատեցան և... ցատացան։ գխոճայ մուրատն և գմխոեի Ֆ... նն, տիրացու մարտիրոսն. խորահիւրն Պատա... ւրն, և ոտնեցն և խաղաղափայլն կրկին կիւնկէք ի մաքրափայլ ազաւէմս ձեր և գալվետի չինողն Աբգար գպիրս կենակիցք և գհայրն իմ մխոեի... կ և գմայրն իմ, մխոեի յ'Եւան և գդուստրսյս... գաւանակ տիրացու Սուլթանն Ա. յիշէ գիր միսանգամ գալուստն ամէն»։

«Մեր ձեռքը եղած օրինակին մէջ սկիզբն չորս՝ և վերջերէն երեք թղթերը ինկած են։ Ձիչատակարանիս մէջ կ'ակնարկուի անգանք այն քառերն որոնք անընդհատ եղած են՝ յիշատակարանի վերջին թղթին մնասամբ մնացած լլլլուն համար։ Աբգարի մօրը անունը կը կարդանք թէ Լ։ ա է. ի՝նչ մեծ բարեբախտութիւն պիտի լլլար նիոէ յիշատակարանին մէջ կարգացուիր նաեւ հօրը անունն ալ. վերջին կ գիրէն կրնանք այդհօք հետեւցնել թէ Աճակ էր, բայց չատ տարակուսելի։

«Ատեանս է ՃԳ. թերթ, ամէն մէկ թերթը ութական թուղթ (= 104 կամ 208 էջ), պակաս (ինկածներն) են ետքը, այժմ Ճեացած է միայն 97 թուղթք։ վատագիրքը՝ սկիզբն մինչեւ 64դ թերթին վերջը կը լլանայ, ապա կը սկսի Պատարագամատոյցը։ Տպագրութեան տառերու ձեւն նման է ժէ։ դարու ձեռագրաց տառերուն։ Ջարդապիրք կան տող առ տող. խորագիրք չատ տող կարմրով են, թէ և ընդհանրապէս նոյն տառերով, տող առ տող ալ նոյնաձեւ բոլորակիր մանր տառերով տպուր ալ կը տեսնուին»։

= Գ տիպ, ի Հռոմ, 1642.

Կարգեալ աւետր խորհուրդ Պատարագի Հայոց։ Ordo divinae Missae Armenorum. Romae, Typis, & expensis Sacrae Congregationis Propag. Fidei. 1642. Superiorum Permissu.

Սկիզբը երկու վկայագիր կայ, և են. «† Հայոց պատարագի խորհուրդս այս լաթին լեզուով գրեցաւ ինձ յանձնեցին տէրը ժողովին Պարաճնայից, վասն օգտութեան հայոց ազգի իր։ Ես վկայեմ ես ամենայն Ինքարատուս Նորին տէրը ժողովոյն հրամանաւն առնայ տեսի և որպարզեցի։ Կալպնկաս Յունս ԹՎ ոյս (= 1642)։ Ես վկայեմ ես Ինքարատուս Նորին տէրը ժողովոյն Վատտաճարան Վարդապետ»։

Իսկ միւսը. «† Ես Ջովաննէս Մուլինա թարգմանիչ հայոց. զգիրքս զայս Հայի և լաթինի լեզուով պրեայ տեսի և կարդացի։ և վկայ եմ վասն հմմարտութեան. զի ամենեւին հատատարին միմեանց բարի և ստոյգ»։ Երկուքն ալ ոտնին յատնիւրէն։

Ձեւոյ կան տպագրութեան հրամանագիրներ, յատնիւրէն միայն։

Գիրք տպագր. փոքր 4°, երկիքեան, մէկ սիներ հայ. միւսը լատին. անհարթ միջակ գրով, 132 էջ։ Ալնիքատ տպագրութեան։

Տաճեան կը գրէ. «Այս գիրքը՝ որ խորհրդատետր և կարգ դպրութեան միանգամայն էր, ամենեին ապդիւթեան չունէր։ վասն զի չատ այլակերպ կերպարանաց մէջ մտած է հոն Հայոց պատարագը. ուստի մէկին դրուած է»։ «Պատարագամատոյցք», էջ 599։ Ջարմանալի է որ տեսակար անփոփոխ պահուած է, և չատ տեղեր աւ գրուած քան ձեւագրաց։

Ըստ Պրայթմանի՝ 1670ին այ տպուած է սոյն խորհրդատետրը. (Brightman, Liturgies etc. I, էջ xcviii)։

= Դ տիպ, ի Հռոմ, 1677.

Խորհրդատետր պատարագին Հայոց։ Lyturgia Armena. Romae, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, MDCLXXVII. (= 1677).

Հակառակ հետեւ Սակեքեանի փայտափոր պատկերը կայ, և նեղքեւր կարմիր մելանով. «Ես աւետր Ջովան Սակեքեան հեղինակ արարողութեան այսորիկ պատարագի աղօթեաց վասն մեր»։

Նախընթեմաց տպագրութենէն չատ աւելի այլայլութիւններ կան սոյն մէջ, տպագրութիւնը կատարուած բլլալով Բարսեղի ձեռքով։

Գիրքը մեծ 4°, երկիքեան, անհարթ միջակագիր, և ամէն խորագիրներն ու տանգրութիւնները կարմրով տպուած են. իսկ գլխագիրներ քառանկիւն փայտի վրայ փորուած. 20 էջ։ – Խորհրդատետրէն վերջ

նայն դիրքով. «Պատարագամատոյց Ministerium Missae. Romae, եւն, նման վերնոյն, էջք 1–19։ Ցետոյ կցուած է «Correctiones Officii divini Armenorum». Սրբագրութիւն ժամակարգութեան (ժամագիրք, Պատարագ, Շարականոց) Հայոց. էջք 21–30։

Տպչական սոյն տպագրը. հասար կը գրէ. «Շատ մեծ ապդեւութիւն ունեցած է և քիչ չատ հինն եղած ամէն տպագրութեանց, հայապղի նարեկ նարեկացիի յարգմանութեամբն և չանդիքն առած է իր արդի ձեւը։ Ուրախ ալ նարեկացիի տարեպտման սրբագրութիւնքն ընդունելի չեղան և մեռան առանց հետեւանաց, գոնէ մեզմէն, ճշդիւ եւս քանի մը սրբագրութիւններով, ըստ սեռաս նարեկացիի Հոռոմ գալէն ի տարի վերջը։

= Ի տիպ, դարձեալ ի Հռոմ, 1677։

Թէպէտ 1677 թուականը կը կրէ, բայց չատ վերջէն տպուած է Հ. Վ.սրպ Վ. Ալեմպպի Պատատանի ձեռքով. ամէն բանով նման նոյն տպագրութեան։ Դիրքը քիչ մը աւելի փոքր, բայց խոշորատիպ։ Վերնի մաքուր տպագրութիւն. մեծ 4°, երեսին. էջք 1–30, նուիրեմպպին բովանդակութիւնը։ Լրկոտքն ալ տող հայերէն, ճակատը Լեռ երկնպատան։

«Ըստ Պրոյեմանի» 1677ին, ուրիշ տպագրը. մըն ալ. «Codex mysterii missae Armenorum seu Liturgia armena (Հայ–Լատ.) Հռոմ)»։ Վերնի աչքիս տակն տպագրութիւն մը միայն յատնիներն, որուն էջք 1–15 կը պակսի, որ անշուշտ խորհրդատետր է, 15էն կը սկսի. «Ministerium Missae, Monitiones Diaconatus. et Clericatus Caeremoniae Missae, Պատարագիչք կ'սատած յէջն 27. յետոյ 29–32, Correctiones officii divini Armenorum. 33–37, Correctiones Hymnorum Armenorum. Նարեկեան խորհրդատետրին սրբագրութեանց թղթակցութիւնն է։

= Զ տիպ, ի վենետիկ, 1686, Թադէոս Լուիցու.

Խորհրդատետր Սրբազան Պատարագի Ըստ Արարողութեան Եկեղեցեացն Հայաստանեաց։ Տպագրեցեալ ի Ներակերտ Տպարանի Հուդայեցի Թօճայ Ամրատենց Տանն Շահրիմանեան։ Ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Լուսաւորչի Տեառն եղիազարու Սրբազան կաթուղիկոսին Հանուրց Հայազունեաց։ Ի թուականութեան Ամենեան Ռձվլ։ Յամսեանն Յունվարի. Ժ։ Իսկ ի Քրիստոս փրկչին։ 1686. Ի վանատիկ Փառաքի։ Արդեամբք եւ գոյիւք Պարոն Գասպարինի։

Այս նկարնդրով ու կարգադրով չրջապատուած հակտին չորակէն կը սկսի պատրաստութեան սպռմար, և յէջն 4 կայ խաչելութեան փայտապրոյ պատկերը, և անոր գիմացէն կը սկսի խորհրդատետրը։

Դիրքը մեծ 4°, հրկսրեն, խոշորատիպ, ճերմակ ու լաւագր թղթով, գործափակ էջերով, 36 էջ, ուր քահանային տօղերքին մէջէ իր անունն ալ կը իսանել տպագրուլը. «Տէր յիսուս քրիստոս ողորմեա ինձ։ Ես մատակարարի Գործարանիս Խաչէտոի Լուիցու Լրեւանիցւոյ և ծնողաց նորին»։ Ես յետոյ կայ հետեւեալ յիշատակարանը. «Ի վախճանի աստուածային պատարագամատոյցի այսորիկ տպաչխոյ ըստ ճառագ իմ անմեղագիր լինել խորհուրդեան Նոր բառերով տատիս և դեռատէն գործարանիս, որով հասեւ ամենայն իրաց սկիզբն գժտարութիւն է։ Ես գի գրակերտեցի գրաձոյլքն և գրատպերքն անվտանգ գոլով, հապա գայթքանս Նարեկ կարապին մեծի աչխատութեան ձեզ առիթք լինելով։ Նայց յուսամ թէ այսուհետեւ ամենայն ինչ անգործակատ լինի։ Նայեսկ առանց թէերութեան Աստուծ օգնութեամբ տեսան գսկիզբն արարաք ձայոցին, որ թէերէտ գործ իմն տաժանելի է և գժտարին մեզ գործատարացս բայց յոյժ վայելուչ ձեզ վայելուգդող թէ բան ձեւոյն և թէ բան հոգուութեանն։ Զոր և հատատատ թէ հասելի լինելոց իսկ ի փառս քրիստոսի և ի պարծանս ազգին մերոյ և ի գովեստս սրբազան Հայրապետին Տեառն Լուիսապրոս. և ի յիշատակ անջնջելի տանն Ամրատենից։ Արդ ոլք վայելք գոս յիշեցէք յաղօթս։ Պարոն Գասպարին, և գնորատրոյդ որդիս նորին Աղայ Մուսիսանն, Ամրատեն, և գնացուկն, ամէն»։ In Venetia, M.DC.LXXXVI. Per Giacomo Moretti. Con Licenza de' Superiori.

Այս տպագրութիւնը, որուն մէջ նատրպիր չկայ, այլ երկու անսակ թղթերէր, մաքուր է և չի նմանիր Բարեպսական տպագրութեան, իր սրբագրութիւններն ալ չկան, բայց այլալրութիւններ մը կան սոր մէջ եւս, մեր տպագրութերուն ընդհանուր սովորութենէն։

Պրոյեման (յէջն xcviii) 1686ին Հռոմ նշած տպագր. մը կը յիչէ, գոյչ սոյն վ հնեսկան տպագրութեան հետ չիսեմած բլլալ, վասն զի Gregorian քառնին մէջ չի գներ 1686ի տպագրութիւն, տես անդ նախորեմպ էջը։

= Ի տիպ, ի վենետիկ, 1690. (հայ–իտալ.)։ *Թարգմանութիւն Իտալական Սրբազանի Խորհրդատետրի Հայոց։ Շարագրեցեալ ի Յոհաննէսէ վարդապետէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ ըստ խնդրոյ մերայնոց հայկազունեացն որք են ի վենետիկ փառաքի։ Ցամի տեառն. 1690. ի 29 փետրվարի։* La Dichiarazione Della Liturgia Armena. Fatta in Italiano dal M. R. D. Giovanni Agop. Missionario Apostolico. Ad istanza delli Signori Armeni habitanti in quasta città di Venetia. In Venetia, M.DC.XC (= 1690). Appresso Michiel'Angelo Borboni. Con Licenza de' Superiori.

Այս տպագրութեան մէջ կան ոչ միայն փոհանային իսօքերր, այլ և սարկաւագնիւոն և գպիրնեիոն, և է օրինակուած Բարդի սրբագրած գաւազարէն։ Դիրքր մէջակ 4°, մէջակագիր, առաջին էջ հայերէն, մեսր իտալերէն, էջք 51։ Խորագիրներն ու տանգլոխներր կարմիր են, և նատրագիր չունի։ Վենետիկեան տպագրութիւն։

= Ը տիպ, ի կ. Պոլիս, 1706.

Խորհրդատետր սրբազան Պատարագի։ Ըստ Արարողութեան Եկեղեցեացն Հայաստանեաց։ Սրբոյ Յակոբոյն Լուսմիածնի՝ ընդ հանուր մայր եկեղեցւոյ. զոր հիմնեցեալ ի Քրիստոսէ։ եւ նոր լին դիտապետի Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին։ Սրոյ փոխանորդացն միոյ իսկ Տեառն (այսպէս պարտ. կաթուղիկոսին անունը կը պակսի) Սրբազան կաթուղիկոսին՝ Հանուրց Հայաստանեաց։ Իսկ ի Թվին Փրկչին՝ Ռձջ (= 1706)։ Եւ ի Թվականութեան Ամենեան Ռձնռ։ Յամսեանն օգոստոսի։ Տպագրեցեալ ի Նորակերտ տպարանի՝ գրիգոր դպրի՝ մարգանեցւոյ ի մայրաքաղաքն կոստանդնուպօլիս։

Այս տպագրութիւնը օրինակուած է Թադէոս Լուիկի խորհրդատետրէն, մինչեւ վերջին յիշատակարանը, փոփոխուած միայն անուններոր տպագին, կամ ծախիկոսինը (հակատին պէս՝ նոն ալ պարտպ), եւն։ Դիրքր 4°, լուանգրամուկի, մէջակ քայլ անհարթ գրով, հրկսրեն, գործափակ էջերով. 43 էջ։ Վենետիկեան տպագրութիւն։

Յիշատակարանին փափիս մատր. «ի վախճանե... ըստ հոխորտիանն. Զոր և հաւատամբ իմ հաւելի լինելոց իմ. ի փառս Քրիստոսի և ի պարծանս ազգին մերոյ և ի գովեստ որբազան Հայրապետին Տեառն և յիշատակ անջնջելի տանն Իրիկորի որդոյ սկրտչի. Աղ որբ վայելէք զամ յիշեցէք յաղօթս Մահտեսի Վազարն և իւր հզբայր Տիրատուրն և Մահտեսի Զաքարն. և Մահտեսի Վոսկան. Պալին. Ալիքսանն. և իւր հզբօրն Առաքել Վարդապետին. և Յակոբն. և զոք յիշեալ լիցի առաջի անմահ տուրք պատարագիս. Ամէն »։

= ՌՀ տիպ, ի վենետիկ, 1741. Մխիթար Աբբահօր)։

Խորհրդատետր սրբոյ Պատարագին Ըստ ա-ռաքելոցն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ։ Տպագրեցեալ ըստ օրինակին տպագրեցելոյ ի Հռոմ։ Ձամի Տեառն. 1741։ Ապրիլ. 15։ ի վենետիկ, ի Տպարանի Անտոնի Պօղոսեան։

Փիրք մեծ 4°, թանձրաթուղթ և խոշորագիր. երկսին, գարդափակ էջերով, 28 էջ. Ընտիր տպագրութիւն. Նոտր գիր չունի, իսկ խորագիրներն ու առանգրութիւնքր՝ կարմիր են. Աղջեա հզող օրինակին մէջ ի վերջոյ՝ նոյն գրով քայց աւելի մեծ դիրքով և առանց լուսանարի կան վարդապետք և Աքէլութեայք հաշուց. աւաջինը գարդափակ էջերով, իսկ միւսը՝ պարզ։ Այս յաւելուածը Մխիթար Աբբահօր օրով եպած չէ, այլ վերջէն։

1743ին տպագր. մը կը յիշուի։

= ի տիպ, ի կ. Պոլիս, 1748.

Խորհրդատետր Որբազան Պատարագի Ըստ Առաքելոցն Եկեղեցեացն Հայաստանեայց։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տեառն Ղազարու Սրբազան Կաթուղիկոսին Հանուրց Հայկազունեաց։ ի թուականութեան Հռոմեան ՌՀՂԷ)։ Ձամբեանն Ձուխիսի. ՌՃ։ Իսկ ի թուի Փրկչին. 1748)։ ի Կոստանդնուպոլիս՝ ի տպարանի Մարտիրոս Դպրի։

Ըստ տպագրութեան թուականս երկսին է այս։ Փիրքր 4°, երկսին, միջակագիր, գարդափակ էջերով, 40 էջ։ Անպիտան գիր, անպիտան տպագրութիւն Սարգիսեան ապարանի։

Յիշատակարան Փիրքիս. «ի վախճանի աստուածային պատարագամատոյց սուրբ Տիրապիկս այսորիկ՝ մատուցաբոյ Աննականորդին աստուծոյ փառս և փառաբանս։ Որ եա մեզ նուաստ ծառայիցս իւրոյ՝ տալով և ի կատար հասուցանել զսուրբ Փիրքս զայս, որ կոչի Խորհրդատետր։ Որով ի ձեռն սրբազան Քահանայիցդ՝ աստուածային կատարի խորհուրդ։ ի պատարագութեան Սրբոյ Հրեշտակապետիս և Կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Իրիկորի և Տեառն Յակոբայ Արքեպետարար Բանիքրոն և Աստուածազան վարդապետաց։ Աղ՝ աղաչեմք զԱստուած և զսրբազան հարդ մեր. զի ի ստանալն և ի վայելելն զայս, Ձիչեցէք զմեզանգուցեալ ծնօղն իմ ի քրիստոս զմահտեսի Պարգիսն. և զմայրն իմ զՀոռիփսիմէն. և զեղբայրն իմ զԻլէորքն, և զայլսն ամենայն։ Ալ երբեմն յիշեցէք և գմատակարար գործոցս զանպիտան ծառայս ձեր գՄարտիրոս դպիրս։ Այլ և զորդեակն իմ զՀարօն և զկրտօղ զերդս և զտպօղ տորին զարիացու Ներսէսն »։

= ՌԱ տիպ, ի Զմիւռնիա, 1761.

Խորհրդատետր Որբազան Պատարագի Ըստ Առաքելոցն Եկեղեցեացս Հայաստանեայց։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տեառն Յակոբայ Սրբազան Կաթուղիկոսին Հանուրց Հայկազունեաց։ ի թուականութեան Հռոմեան. (ՌՃՃ)։ Ձամբեանն Ձեկտեմբերի. ՃԲ։ Իսկ ի թուի Փրկչին. 1761)։ ի քաղաքն Իզմիւրնի։ ի տպարանի մահտեսի Մարկոսի։

Այս պատգրութիւնը ըստ նախընթացին է, այս առաւելութեամբ միայն, որ որ քահանային պիտի խաչակիր ժողովրդեան՝ ձեռք մը գրուած է։ Փիրքր մեծ 4°, երկսին անհարթ խոշորագիր, գարդափակ էջերով. 36 էջ, որ կայ հետեւեալ Ձիչատակարանը։

« Շնորհիւ ամենասուրբ երրորդութեան Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ. աւարտեցաւ սուրբ գիրքս այս՝ որ կոչի Խորհրդատետր։ Որով ի ձեռն Սրբազան քահանայիդ՝ աստուածային կատարի խորհուրդ։ ի թուականիս մերում 1211։ փետրվարի 12։ ի հայրապետութեան ամենից հայոց Տեառն Ձակոբայ սրբազան կաթուղիկոսին. որ ի յոտանկար սուրբ Աթոռն Էջմիածին. և ի պատրիարգութեան Սրբոյն Սպիրիդոն Տեառն Իէոդորոսի Հզնագոհաց վարդապետի։ ի յԱծին Պօղոս Տեառն Ձակոբայ քանիքրոն և աստուածազան վարդապետի։ Նա և ի վիրագիտութեանն քաղաքիս զմիմոնոյ՝ Տեառն Աբրահամու արդիւնաւոր և աստուածիմաստ վարդապետի. որոյ յորդորմամբ և կամակցութեամբն տպեցաւ աստուածային այս մատեան։ ի Նորա կամ տպարանի մահտեսի Մարկոսիս. որ ևս պատրաստական ծառայ ձեր ամենեցուն։ Աղ՝ աղաչեմ գհոգիսդ և զարքայան հարդ իմ. գի ի սաս Նան և ի վայելելն ձեր գաս, յիշեցէք հանգուցեալ, գհան իմ ի քրիստոս զմահտեսի Մարկիսն և գկտակիկ Նորին գմահտեսի մարիամն։ այլ և գծնօղն իմ գՊետրոսն. և գմայրն իմ գԵլիսաբեթն. և գայլ սահենայն մերձաւորսն իմ. և ի վերջսդէս՝ գԽոջայ անանդի կարապետի որդի գմահտեսի դիմնատիոսն. և զոք՝ որք յիշէք ի Քրիստոսէ յիշեալ լիցի առաջի անմահ պատարագիս տուրս ամէն »։

Խնդ տպագրութեան։

= ԺՌ տիպ, ի Հռովմ, 1777.

Խորհրդատետր Որբազան Պատարագի Ձորում կարգեալ կան օրըստօրական աղօթք քահանային Ըստ արարողութեան եկեղեցեացն Հայաստանեայց։ Տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ ի մայրաքաղաքն Հռովմ. Ձամի տեառն 1777. և ի թուականութեան հայոց. ՌՄԻԶ. Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Միասին Հայոցին հետ Նախերգանքին մէջ կ'ըսուի. «... և ապա ուրոյն (կարգեմք) գդիրս գպրոցին, և սարկաւագութեան որ ի ոչխատ ապատասխանի », քայց տպուած չեն, կամ գէթ մեր օրինակին մէջ կը պակսին։ Փիրքր մեծ 2°, կարմրով խառն։ խոշորագիր և գարդափակ, 35 էջ։ Չատ բակ տպագրութիւն։

Պրայմման 1785ին Պոլիս կատարուած տպագրութիւն կը յիշէ, զոր չեմ տեսած։

= ԺԴ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1787.

Խորհրդատետր Որբազան Պատարագի։ Ըստ Առարողութեան եկեղեցեացս Հայաստանեայց։ ի թուականութենես հայոց ՌՄԼԶ յուլի" ԻԱ։ ի Տպարանի Ձօհաննիսի և Պօղոսի ի կոստանդնուպոլիս քաղաքի։

Ըստ ԺԱ տպագրութեան։ Փիրքր մեծ 2°, երկսին, նոր և մեծ խոշորագիր, գարդափակ 86 էջ։ ի վերջոյ՝ Ձիչատակարան Սրբոյ Մատենից։

« Շնորհի Աստուածասէրդ հրամայեցի Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. առաքեալս տուրք կիրքս այս՝ որ կոչի խորհրդատուն, որով ի ձեռն Սրբազան քահանայիդ՝ կատարի Աստուածային խորհուրդ։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետական քաղաքիս Վաղարշապատ յամի Տեառն Աստուածոյ Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Վոտկասու Սրբազան Կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարքութեան Առաքելականի Սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղէմի Տեառն Գաւրիէլիոս գերեզմանիկ Պատրիարգի։ Այլ և ի Պատրիարքութեան մեծի մայրաքաղաքիս կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Ջաքարիա Աստուածաբան Պատրիարգի։ որոյ հրամանաւն տպեցաւ Աստուածային այս մատեան։

« Արդ՝ որովհետև Աստուածային մատենիս այսորիկ՝ առաջին տպագրեցեալքն էին մատենագիրք և տպաւորագիր. վասն որոյ՝ յոյժ չհրմտանդն ի սէր սրբոյ պատարագին՝ վերոյ գրեալ հրջանիկ հայրս մեր Գաւրիէլ Սրբազան Պատրիարքն՝ գիտացեալ Աթոռոյն Սրբոյ Երուսաղէմի. իւրով սրտիկին ևս վիրտին տպել, յայտնաձեռն և նոյնիսկ տառիք. որոյ՝ յիշատակի օրինութեամբ ևղիցի. և հաստատ և մարմնաւոր ծնողացն և ամենայն դարմիցն և իրն իսկ, մասն և բաժին ևղիցի ի չնոյնոյ սրբոյ պատարագին։ Ուստ և՝ դուք Սրբազնագոյն պատարագամատոյցքդ որք վայելէք գործակատիպ տուրք մատանեալս, յիշնուիք ի խորհուրդ Սրբազնատուրք պատարագին. վասնէ տուօղ՝ Պատրիարգ հայոց մեր սրբոյն Սահակայ. և յիշատակօգդ՝ յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ։

« Այլ եւս՝ յիշնուիք վարպետսան տպագրատանս՝ Տիրացու Յովհաննէսի, և որդի նորին Տիրացու Պօղոսի, որ է կիրտոյ նոցանէն տարիքս. և գործս որդին գրաչար Տիրացու Յարութիւնին. և գնամայն կենդանեաց և գնդնկեալոյն։ Ի զաչխատասէն կարծարանիս՝ գրալուցի տիրատուրի որդի գտիրացու Ջաքարն՝ և մեկտեղի որդի գտիրացու Յովհաննէսի. և գուք յիշեալ լիք »։

= ՉՂ տիպ, ի Նոր Նախիջեւան, 1794.

Խորհրդատետր... Հայաստանեայց։ Ցամի Տեառն 1794. Մայիսի 10։ Տպեալ ի Տպարանի և արդեամբք Հիւսիսաբնակ ազգին Հայոց Առաջնորդ Տեառն Յովսեփայ Պօսակազեաց Սրբազան Ա՛ր Եպիսկոպոսի։ Ի Սուրբ խաչ վանքն՝ որ ի նորն Նախիջեւան։

Դիւրբր մեծ 4°, հրկաթեն, խոշորագիր և կապոյտ թղթով, գարշափակ, 28 էջ. ՁԷՆ 2. « Ո՛վ սրբազան պատարագիչ Յիւսիս Յայսմէս գնայ Մատակարար Գործարանիս։ Ի գնգես Նախիջեւանոյ նորին ի գիւրատոս Յիստս »։

Հայատակ տպագրութիւն։

= ԺԵ տիպ, ի Թրեստ, 1803.

Խորհրդատետր սրբոյ Պատարագին ըստ ա-ռարողութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. ըստ օրինակին տպագրելոյ ի Հռոմ։ Տպագրեալ յամի Տեառն 1803. Եւ ի թուին Հայոց ՌՄԾԲ. ի Թրեստ. ի Տպարանի Հարց Մխիթարեանց. Հրատմանաւ Մեծատուրաց։

Դիւրբր մեծ 6°, գարշափակ, 40 էջ, խորագիրնեին ու տառագլուխները կարմրով. Ընտիր տպագրութիւն։

Գրալթման Թրիստի այն տպագրութիւնը չի յիչեր, այլ 1808 կը դնէ. սխալ բլլալու է. ոչն Թուին տպագրութիւն եղած չէ։

= ԺՋ տիպ, ի Վենետիկ, 1809.

Խորհրդատետր... հակիրգեայ։ Ցամի Տեառն 1809. ի Վենետիկ։ ի վանս սրբոյն Ղազարու։

Դիւրբր 4°, հրկաթեն, մէջակապիր, 29 էջ. Ընտիր տպագրութիւն։

Ոչն տպագրութիւնը նոյնութեամբ ուխտաբեր ալ հանուած է. 80 էջ։

Ա՛յս հրկու տպագրութեանց մէջ նորութիւններ կան. նախ՝ ժամամատուցիչը սկիզբը գրուած ևն, իսկ աւլորհանները վերջը. Երկրորդ՝ Պատարագէն վերջ հրկու աւետարաններ կան. Երրորդ՝ Բարոյի ինչ ինչ սրբագրութիւններն տղղուած ևն. Վրան ալ գրուած չէ՝ « բատ օրինակին տպելոյ ի Հռոմ », մինչ յայնորդը տնի։

Գրալթման 1808 կը դնէ տոչն տպագր. ևն. չուտ սխալ բլլալու է։

1813ին նոյն տպագրութիւնն ևս ունի. Պոլիս, ի տպ. Մայր Սուրբ Աստուածածնի։

= ԺԶ տիպ, ի Վենետիկ, 1823.

Խորհրդատետր... հակիրգեայ. Համեմատ օրինակին տպելոյ ի Հռոմ 1677։ ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1823. մեծ 4°, 36 էջ (պատկերազարդ)։

Ղողնր նոյնութեամբ 8°, 80 էջ.

Գրալթման կ'ըսէ. « Liturgia armeniaca cum imaginibus Venet. 1823 (two edd. 4° and 8°, arm. and lat.) Ցետ կիտեր որկէ առեր է Գրալթման այդ առնկութիւնը. իր առնեցած օրինակնեբուս, թէ 4°,ին և թէ 8°ին մէջ բառիներէն չկայ. մեր 1823ի գրաչուկան ալ կը դնէ այս կրկնագիր տպագրութիւնները՝ քանչ առանց լատ. ի յիշատակութիւնն։ Միայ բլլալու է Գրալթմանի տեսկեսութիւնը։

Ոչն թուականիս Պոլիս ալ տպագրութիւն եղած է ըստ Գրալթմանի, բայց ևս չեմ տեսած։

= ԺԷ տիպ, անդ, 1826.

Խորհրդատետր սրբոյ Պատարագին և կարգ Դպրութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ ի Վենետիկ, ետն, 1826. 8°, 111 էջ։

Ա՛յս տպագրութիւնն մէջ կան հաչոյ սպրմանները, չարականները, տաղերը, ևն։ Գաչատամն վից նկարներով զարդարուած.

= ԺԸ տիպ, անդ, 1826, Հայ–իտալ.

Liturgia Armena, trasportata in italiano sino dal 1816, per cura del P. Gabriele Avedichian, Vicario generale de' Monaci Mechitaristi, ora di otto rami arrichita. Venezia, nella tipografia di S. Lazzaro, 1826. 8°, 119 էջ։

Ըստ Նախորհդաց տպագրութեան, բայց ուսանց յաւելուածներու։

= Ի (Բ տիպ վերնոյն տիպ, 1832, 125 էջ։

= ԻԱ (Գ) տիպ, 1854, էջք նոյն։

= ԻԲ (Դ տիպ, 1873, լոկ իտալերէն, 68 էջ։

= ԻԳ (Ե տիպ, 1892, լոկ իտալերէն, 86 էջ։

= ԻԴ տիպ, յերուսաղէմ, 1841.

Խորհրդատետր... Հայաստանեայց։ Տպեալ 1841, ԹՄԶ։ Արդեամբք Սրբոյ Աթոռոյս Աւագ խոստովանահայր, մարաչցի Աւետիք Ծերունա-զարդ վարդապետին։ Ի սուրբ Երուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց Առաքելոց։ Մեծ 4°, երկսիւն, 40 էջ։

Ցիչատակարան Մասնիս Տպագրութեան. « Ոգորմութեամբն աստուծոյ աւարտեցաւ տպագրութիւն մատենիս, որ կոչի Պատարագամատոյց կամ Խորհրդատետր. ի Հայրապետութեան Ընդհանրական և Առաքելական Մայր Աթոռոյն ամենայն Հա-

յոց, Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի՝ Աստուածփրկութիւն Տհառն Ցովհաննու Աստիճանաւորի Կաթողիկոսին։ Ես ի Պատրիարգութեան Աթոռական Ա-ջոյն Երուսաղէմի, Տհառն Ցաքոբոս Արք Եպիսկոպոսի։ Ես ի Պատրիարգութեան Համբաւա-ւոյն Կոստանդնուպօլսոյ՝ Աստուածաբնակ Տհառն Ամենայնի Յունաց Պատրիարգի։

«Արդ՝ խնդրեմք ի Ձէնջ, որք մատուցանէք զանարիւն հաչատաբար ողբք Պատարագն, այժմեան առնել յիչել զվիրակաց տուպարութեանս զբազխէնի տէր Մարտիրոսեան Միւրիւ վարժապետն, և զերուսաղէմայի գրաչար դպիր Աիմոնն՝ և գաչխատասէր մարաչեի մահտեսի Ցօհաննէսն, և զսիրելի նահապետի մահտեսի Գրիգորն. և զոք յիչեալ լինիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ»։

= Իե տիպ, ի կ. Պոլիս, 1844 ?

= Իզ տիպ, ի Վիէննա, 1858։

Խորհրդատետր... ակնդիցւոյ, ըստ օրինակին տպելոյ ի Հռոմ։ Վիէննա, ի վանս Պաչտպան Ս. Ղազարոսի, ռՅ. 1858. 8°, էջք 64 + 1–15, «Գլուխ և համար բնթերցուածոց և Աւետարանաց պատարագաց»։

= Իկ տիպ, յերուսաղէմ, 1873, մեծ 4°, 36 էջ ?

= Իր տիպ, յԷջմիածին 1873 ? = Գ տիպ, 1880, 22 էջ ?

= Իթ տիպ, 1879 ի Վիէննա։

Խորհրդատետր սրբոյ Պատարագին ըստ ա-բարողութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. Վիէննա, 1879։

*Հաչոցը կամ աւտր ձաչոցք բաժնուած բոլոր տարւոյ վրայ՝ մեծ 4° էջք 388, ուրկէ խորհրդատետր՝ 4° էջք 36, նոյն կազմուածքով (մեկ երկու կէտ ի բաց առեալ) Վիէննայի 1858ի տպագրութեան հետ. քանչ խրատապիրք ծայրէ ծայր նոր յօրինուած և արտաքին արարողութիւնքն բոլոր այժմ բաւական տարբեր կերպարանօք. սկիզբը (էջ 1–12) ընդարձակ «Կանոնագրութիւն Լեզու Պատարագի» մեկնաբանութեամբ պահելի արարողութեանդ։ Ամբողջ աս ի փորձ տպուած է, ինչպէս գրքին սկիզբը դրուած «Ցայտարարութիւն»ը կը ցուցնէ, որուն ստորագրած է Անան Պետրոս ֆ. «ի կաթողիկոսարանի Էջմծոյ Աւգոստոսի, ի Ընտ կ. Պոլսի, ի 6 Յունուարի 1879»։ Ըստ Յայտարարութեան «յամին 1847, որպէս և յետոյ եւս, հաւանութեամբ և հրամանաւ իակ Սրբոյ Աթոռոյս Աէմոնայն, զուարթութեան առտ ի կ. Պոլիս մանաւանդ ժողովք հնոտ և յաչոգակ ակնդիցականաց, որոց առաջի աչաց կայեալ զպրևան և զնկատեալն ի Պատրիարքական Աէմոնայն կիւլիկիոյ և կրօնաւորական Միաբանութեանց, և զհնոտ երթեալ առաքեալսն ընթացից՝ զոր ի բազում ամաց հետէ ունէր և պահէր կղերն, արկին ընդ գլով հրահանգս և կարգադրութիւնս վասն եկեղեցական պաչտամանց, և մանաւանդ վասն ներ և ձաչատուր պատարագի»։ Ապակայն «զաչս ամենայն սիրնոդոսիս էպիսկոպոսաց ապգիս ատմանել և հաւանութեամբ Ս. Աթոռ. Աէմոնայն հաւաստուն գործել» կարելի եղած չըլլալով, «թէպէտև յետ միաբերան երկուց ամենայն՝ Պատրիարքականին կիւլիկիոյ և Ներսիսեանին կ. Պոլսոյ՝ գոհարեկաց ըստ ակնկալութեան ամենեցուն Միաձայն» առանց սրտմտան մը յանգիլու՝ «պաչտօնէ Էջմիածնայ այժմ օրինակս ևս Պատարագատետրացդ գրոց տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել՝ առ ի դիւրութիւն քահանայից տողից ի նոսին յուսացս ըստ բաւականի, որպէս վի քննեալ էջմիակոպոսաց և որոց անկ իցէ պահանչն գրամնպակասին՝ նչանակիցին անդէն գկարծիս իրենաց» եւն։ Ուրեմն վի «գէմ ի գործարել վիրատին էջմիակոպոսաց Ակոռս ի Միաձայնութիւն» դիրաւ միաբանութիւն բլլալով և որոչ վճռուած պակսի ձեւն։ — Ահա քննական սրինդոգան եղաւ արդեամբք՝ աւելի անձուկ ատմանի մէջ քան նախընթացներ՝ և որոչումնքն դրուելոյն Հռոմայ աւտնի առնէ՝ քանի մը տարի յառաջ, թէ ինչ արդիւնք ունեցան կամ սրտի ունենան՝ մնչի անծանօթ է։ Ցիչենք սր հիշդ այս տետրանն վ. Ն. Յակոբեանց Կաթլիկեան, զոր լրացուցիչք և ապահոս կր հրատարակենք, յիչեալ քննողական ժողովներու տետիր ակատած և պրուած է»։ Տալեան, «Սրբ. Պատարագատետրք Հայոց» էջ 600–601 (Ընտօր.)։

— Լ տիպ, յերուսաղէմ, 1884.

Խորհրդատետր... ակնդիցւոյ։ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տ. Տ. Գէորգայ Հանգուցեալ Կաթողիկոսի հրամանաւ Պատրիարքի Սրբոյ Աէմոնայն Երուսաղէմի Տ. Եսայեայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպօլսոյ Տ. Ներսէսի Սրբազան Արք Եպիսկոպոսի։ ի Տպարանի Առաքելական Սրբոյ Աէմոնայս Սրբոյ Յակոբեանց Ցերուսաղէմ, 1884 ռՈԼԳ = 1333։

= Լա տիպ, ի Վիէննա, 1904. 8°, 73 էջ։

Ակիզբը կայ 1879ի տպագրութեան «Կանոնագրութիւն Լեզու Պատարագի» ընդարձակ մեկնաբանութեամբ, էջք 1–25։

Խորհրդանութեանց մասը կ'արտատպեմ «Պատարագամատոյցք»էն, ծանօթութեանց մէջ փոփոխութիւններ ընծայէ եղած դիտողութիւններ ինծմէ եղեն։

«Վերը յիչեցինք քանի մը Լիտրգմանութիւնք որ հայ բնագրին հետ մէկտեղ լոյս տեսած են, ի միջի այլոց Ֆռոմայի 1642ին և նոր Լիտրգմանութիւնն 1677ի, իտալերէնին Ցակոբոյ վարդապետի 1690ին եւն։ Ֆ. Ալմերիքեանի Լիտրգմանութիւնն (Liturgia della Messa Armena, trasportata in lingua Italiana etc. ի միջի այլոց նաեւ Վենետ. 1873, 8° էջք 68), որուն այլեւայլ տասնձիներն և հայերէնի հետ՝ հրատարակութիւնքն ալ յիչեցինք, հիմն եղած է ուրիչ քանի մը Լիտրգմանութեանց։ Ասոր վրայէն է Պաչտօնի գապղիերէն Լիտրգմանութիւնն 1844ին, որ Լիմնէի «Աստուածաբանական Ընտրանի»ին հատորներն ուրկէ Լիտրդ հատորին վերջը տպագրուած է[1]։ Ալեւոր

1. Liturgie arménienne, traduite en italien par le Père Gabriele Avedichian, et en français, sur le texte italien, par l'Abbé J.-B.-E. Pascal. Petit-Montrouge 1844, ի գիրս Migne, «Encyclopédie théologique», Tome VIII, Appendice: 4° pp. 1257–1304. սկիզբը (էջ 1261–72) Ներածութիւն մը գրուած է, ուր կր խօսուի Pidou-Lebrun հրատարակութեան վրայ և կր յայտարարուի որ իր Լիտրգմանութեան հիմն առնուած է Ալեմերքեանի գործոյն 1832ի տպագրութիւնը, ինչպէս Ալեմերքեանինն՝ նոյնպէս այս և ուրիչ յատ Լիտրգմանութիւնք լիակատար են, այսինքն խորհրդատետր և կարգ Պատարագին միանգամայն։

քանի պարծոյն վրայէն և նայնպէս Lapostolestի պապիկերէն թարգմանութիւնն ի վենետիկ 1851[1], վենետիկ լոյս տեսած են քաչ առաջ այլեւայլ ուրիշ թարգմանութիւններ ալ. այսպէս՝ իսպիրէնց մը 1854ին[2]. պապիկերէն՝ 1870ին և դարձեալ 1876ի[3]. անպիկերէն՝ Հ. Յ. Իսահակեանցի թարգմանութեամբ՝ 1867 և 1873, ինչպէս նաև իր չափաբաժանուած գրոց մէջ «Հայոց Պատարագը» առաջին մասը կը պրակ Հայոց պատարագը, երկրորդ և երրորդը Մկրտութեան, Դրոշմի և Կարգի խորհուրդներն, իսկ չորրորդը Հայոց Եկեղեցւոյ արարողութեանց վրայ կը խօսի, երկու լեզուաւ տարածուած պապիկերէն և անպիկերէն 1872 և 1876 տարիներ[4]. Վենետիկեն յաւ թարգմանութիւն մը հրատարակեց Շահէք 1845ին ի Խիւսինկէն՝ բազմաթիւ ծանօթութիւններով կամ հանգամանութեամբ հայկէնէն մասանց Բարսղի և Եակոբեանի տարաբաղդամատոյցներուն, և այն լիակատար՝ իմ՝ Խորհրդատետրը և իմ կարգ դպրութեան վէրածոյ։ Միայն Խորհրդատետրը լոյս տեսած է պիսանելէն նաեւ մեր տպարանէն, երկրորդ տպագրութեամբ 1896ին[5].

«Այս առէնր վերոյիշեալ առաջին խորի թարգմանութենէն կրնանք հատարել. վասն զի նոյն խորի այս կամ այն տպագրութեան վրայէն են։ Այս կարգի են նաեւ հնագոյն քանի մը յատկին թարգմանութենէ ալ. Պրաչիման կը յիշէ յատկենէրէն թարգմանութիւն Lubeezykի (տպ. Ֆրաքաւ 1544), որմէ քաղուածք մ՚ըրած է Cassander իր Liturgica գրութեան մէջ։ Ի։ դարուն հոգացած էր Պիտուս յատկենէրէն թարգմանութիւն մը, զոր նաեւ Լըպրիւն՝ նոյն դարուս հոչակաւոր ծիսագէտը՝ դանելով նոյնր Պիք գիտնականին թղթերուն մէջ հրատարակէց իր հոչակաւոր ծիսական գրութեան հինդերորդ հատորին վերջը[6]։ Իսպիրէնց նաեւ Յովհ. Պերքոս իր ժամանակագրական Պատմութեան մէջ[7]։ Զեռ պակաիր անդուստ ուրիշներ ալ. այսպէս՝ Վատիկանեան Մատենադարանի P. 192 Sup. ձեռագիրն Missa Armena թարգմանուած հայերէնէ յատկենէրէն, որ վերջանայ անուն և 1620 թուականը կր կրէ, ինչպէս նաեւ «Բարեխոսիկոս Ազգայնոյ»։ Ապոլոդոսեան մասր կայ նաեւ Տէնզինգէրի քով[8].

«Զարմանք է որ այս թարգմանութենէն և ոչ մին, ուսոի և ոչ Աւետիքեանինն՝ այլեւայլ պիտոյ քով իրրեւ Հայոց պատարագ վաստակի արեւցած է, այլ իրրեւ հայ-կաթոլիկական յաւատոյ նախատած, առանց հիման։ Ջանք եղած է լսա այսոր աւելի առատով բնագիր գտնելու. և այս գտնուած է՝ լսա կարծեաց առանց Յովսեփեան Ազգայնաբարակի ոստանելէն թարգմանութենէն մէջ. (տպ. Պետր. 1799)։ Ազգ վրայէն՝ իբրեւ վատեբական ապրիլէ՝ թարգմանած է R. W. Blackmore անդղիացին, և այս թարգմանութենէր գրուած Nealeի հոչակաւոր գործքին («Hist. of the holy eastern Church») Դիտողութեան մէջ[9]։ Այս ուսանելէն անդղիերէն փոխադրութենէր՝ նոյնպէս իբր բան Հայոց պատարագ՝ յատկենէրէնի վերածած է Daniel[10] իր յաճախ յիշուած գործքին մէջ. և որովհետեւ այս երկու նախընթաց թարգմանութիւններէ բոլած երկրորդ ատուկիւ բանական կր տարբերի, ինչպէս բնական է, ուղղակի հայերէնէն վրայէն եղած օրինակի համար Աւետիքեանի և Շահէքի թարգմանութիւններն, վերջիններուս ըն-

---

1. Liturgie de la Messe arménienne, traduite en français de la version italienne, par monseigneur Lapostolest, Venise 1851. (պատկերով)։

2. La santa Messa dietro il Rituale Armeno. Venezia, Gio. Cecchini 1854, 12⁰ pp. 30.

3. Liturgie de la Messe arménienne, Venise 1870. «Մատենագիր.» էջ 282 այս տպագրութեան համար՝ քաչ ի վենետիկ՝ կր յիշէ նաեւ Փարիզի Մատաւեան վարժարանն և Abbeville, imprimerie Driez, C. Vaillant et Retaux. – Երկրորդին խորագիրն է՝ Liturgie de la Messe arm., Venise 1876. (Այս երկուքր նոր թարգմանութիւն չեն, այլ ի և գ տպագրութենէր Lapostolest–ի թարգմանութեան)։

4. Armenian Liturgy, translated into english by the R. F. James Issaverdenz. Venice 1867, 1873. Նոյն տպարանի հերետական ցուցակին 1884 տարւոյ՝ «1870» տարին կր դնէ տպագրութիւնր։ Նոյն հեղինակին չորեքմասնեայ գործքր Rituel arménien (I partie: Liturgie arménienne, IV partie: Rites et Cérémonies de l'église arm.) լոյս տեսած է վենետիկ 1876 գապպիկերէն, որմէ յատոյ է անգլիերէնը (The sacred Rites and Ceremonies of the arm. Church). վենետիկ 1872։

5. F. X. Steck, die Liturgie der katholischen Armenier. Tübingen, 1845, 8⁰ pp. 95. – Մխիթարեան Հարց վիեննայ՝ Die hl. Messe wie solche nach dem armenischen Ritus gelesen wird, Wien 1830. 12⁰ pp. 80. Իրկրորդ տպ. Die hl. Messe nach dem arm. Ritus. Wien 1896. 12⁰ pp. 68. Կան տպուած նաեւ Պատասխանութիւններ Լմբ պատարագի հատարեան հերետական տատերով։

6. Pidoux de St. Olon, Liturgia armena cum ritu et cantu ministerii, բան Պրաչիման 1680ին «from mss. supplemented by ed. 1677». Պիտուս որ երկար տարիներ Պարսկահայոց մէջ տպրած էր և 1687ի հոկտեմբեր անուանուած Բաքելոնի, մեռած է Պզահան 1694ին։ Lebrun գիտնականն, որ գիտէր Լմբ Պորտոնի ուսուցչապետներէն մին Piques յանձնած էր հայազգի Ջաքարիա քահանայի Լմբպատարագ Հայոց Պատարագը յատկենէրէնի, փնտռելով՝ Piquesի 1699ին մեռնելէն առաջ՝ անոր Լմբ երկու մէջ գտած էր Լմբպատարագ մր՝ ոչ Լմբ Ջաքարիայի այլ Պիտուի անուամբ։ Կրկնր՝ քիչ փոփոխութեամբ՝ առած է Լըպրիւն իր երկասիրութեան մէջ (Explication etc. V) հին. կերտրդ հատոր մր հրատարակելով՝ իր երկասիրութեան տիտղոսն է Explication littérale historique et dogmatique des prières et des cérémonies de la messe (Հտր. Ա, 1716ին)։ տարր չտպուածութիւնր լոյս տեսաւ երեք հատոր 1726ի սա խորագրով՝ Dissertations historiques et dogmatiques sur les liturgies de toutes les églises du monde chrétien. Տե՛ս Հտր. Ի։ Հատ վ, էջ 329 եւն։

7. Gio. de Serpos, Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e morale della nazione Armena suddita dell'impero Ottomano. վենետիկ 1786, Հտր. Փ, 32 եւն։

8. H. Denzinger, Ritus Orientalium, Coptorum, Syrorum et Armenorum, in administrandis Sacramentis, եւն, վիրտպուրկ 1863, Հտր. Ա, 421–24, Ordo communionis apud Armenos, որ նաեւ «Լմբր հատատոյ» տպր յատկենէրէն, ինչպէս գապպիկերէն Pascalի քով, կերմաներէն Շահէքի քով, եւն։ Տէնզինգէրի երկհատոր գրքին մէջ Հայոց Պատարագի խորհրդոց մատակարարութեան ամէն մասերր կան տպուած յատկենէրէն Լմբպատարագամբ և տեղեկութիւն՝ ներքով։

9. Տե՛ս Neale, History of holy eastern church. I. Introduction, p. 380–700 ծանօթութիւններով եւն։

10. A. Daniel, Codex liturgicus, IV, 451–82. Liturgia Armenorum.

թերությունքներ գրած է Daniel *ծանօթ-մեհանց մէջ իբրեւ Հռոմէականաց յատուկ։ Յիշեալ* Blackmore*ի թարգմանութեան համեմատ է տարիս անգլիերէն մ՚ալ, զոր յարդարած է համեմատութեամբ 1841ի տպագրութեան հետ՝* Fortescue *անգլիացին իր յատնամատոյր գիտութեամբ մէջ «Հայկական Եկեղեցին», տպագրուած ի Լոնդոն 1872ին*[1]*։ Այդ անգլիերէն թարգմանութիւն մի՝ և Պետրոս 1823ի տպագրութեան համեմատ՝ բուռ հայագէտն Պատկ. Լոնդ. 1870), ուր խորհրդատուորը Ս. Կր. Լուսաւորչի անուան կը կրէ*[2]*։ Պատկի այս թարգմանութիւնը կրկնուած է՝ քանի յաւելուածներով ի։ Լուսաւորչականի հրատարակութեան մէջ, (Լոնդ. 1887), զոր վերը հրատարակութեանց մէջ յիշեցինք*[3]*։ Դոյն Պատկի թարգմանութեան վրայ հիմնուած է, տակաւին նոր տեսութեամբ Լուսաւորչականի հրատարակածին և հայերէն բնագրին 1844ի տպագրութեան յիշատակ, յաւելուածներ Գրագիմանի երկաբերութեան մէջ գրուած Հայոց Պատարագին անգլիերէն թարգմանութեան*[4]*։ Յիշելու ենք նաեւ Ֆրէնչ հայագէտին անունը կրող գործն, որ ուրիշ գագղիերէն թարգմանութիւն է մեր պատարագին ի Փարիզ 1855 և 1857*[5]*։ Այս գործքին համառօտ բովանդակութիւն տեսանելի է այս յիշատ. Լոնդ. 1874*[6]*, որ թերեւս ստանց կասկած կրկնութեան չըլլայ նախորդներուն հետ կամ անոր թարգմանութիւն. գիրքը անտառ չենք։ Յունարէն թարգմանութիւն ի թերթին* Εὐαγγελινὸς Κήρυξ *(տես վերն էջ 4) տեսած չենք։ Ստուգութեամբ չենք գիտեր թէ մ՚ալ լոյս տեսած կը յիշուի գործ։*

«Հետ մեծ քանակութիւն մը տպագրութեանց եւ թարգմանութեանց մեր Հայոց պատարագին, որ իր այս ձեւովս ծանօթացած է ամէն ծիսագէտ գիտնոց։ Մեր պատարագը հոմանկական և ոչ – կատարելիք քաղաքն է և իրարմէ չատ տարբեր կարծիք, ինչպէս որ տեսնի պիտանականներէն ուսումնք, գոյր է և անհիշատ։ Անոնցմէ քանի մ՚որոշ տարբերութիւնները կան առաջին և երկրորդ խմբին մէջ. քայց մէկ երկու կէտ ի քայ տեսնալ որ վարդապետական խնդրոց հետեւանք են, չատ մեծ չեն այս տարբերութիւնքն։ Ինչ են սրդեւսանք այս քանի մը կէտերու անհամաձայնութիւնքն համեմատութեամբ մեր հետագրոյ նկարագրոյն պէտպիտութեանց, ինչպէս կը տեսնենք առջեւնիս մեր գարէն մինչեւ մեր գար կամ տպագրութեանց սկիզբը։ Ակնարկ մը մեր յաջորդ հրատարակութեան կիյ ծանօթութեանց բաներուն է համեմատելու, թէ տպագրած եւ մեր հետագրութիւնքն BDF, Լիտնեան, Լրմիւնեցոյնը, Լամբրոնեանն և այլն հին խոստովանան։ Այս եղած է արդէն պատճառն այն այլեւայլ անձիրդ կարծիքներուն որ գիտնոց և ոչ մին ձեռագիրներու տարբերութիւնքը տեսնը պէտ ուսումնասիրած է կամ մեր պատարագի գարեգործան պատմութեան փորձ մ՚անգամ գրած, ինչպէս եղած է աստղիկոյ հրկաբերութեանն մէջ։ Լուսաբերութեան տես իրաց նմանութեամբ լի անձինք մեր Աստուածաշունչ գարեր կը հանեն, մինչդեռ իր վերջին և սերբինակ ձեւը չատ նոր է բնիկ հայերէն։ Լեզուական խորհուրդ տիրի՝ Շնորհի 1677ի տպագրութիւնը՝ կը դարձուի քանի մը փոփոխութիւն մեծանալուն համար և այն՝ չանգիր հայագրոյ մը (Խարանգեան), չատ մեծաւոր իրաւացի է այս. բայց սերոյ է նոյնպէս կարծել թէ երկրորդ խմբի ամէն բնիկ եղած ալ հին է և քանի հարազատ հայկական։ Աւելորդ չէ կարծենք հոս ամփոփ գնել այս խմբերու գլխաւոր տարբերութիւնները։

«Գիտատար ամբաստանութիւն է Շնորհի 1677ի տպագրութիւնն՝ իր չնորհիւ։ Ասոր վերջը կոչ Correctiones կամ Սրբագրութեանց ցանկ մը, նախ Ժամագրոյ և յետոյ Շարակնոցի։ Ժամագրոց մէջն են նաեւ Պատարագամատոյցի քանի մը սրբագրութիւնք Անմեղարանի 1667ի տպագրութեան էջերուն համեմատ դասաւորուած*[8]*։ Կանխիկ բանիք որ ընդհանրապէս Շնորհ կոչուածն պաշտօնական հրատարակագիր մը չէ այս, և ոչ ալ ծանօթ է քահանայապետական հրամանագիր կամ վճիռ մ՚այս ամէնն այսպէս պահելու։ Թէեւ արդեամբ չատ քան չատերէն պահուած է, ոչ նուազ քան ալ որ լիպսեական անհեթեթութիւն էր։ Խարանգեանի անհամաձայնութեանն չատ ակած, գարձուած է արդէն այլեւայլ տպագրութեանց մէջ*[9]*։*

«Ժամագրոց և Շարակնոցի սրբագրութիւնք ըստ

---

1. The Armenian Church, being a sketch of the History, Liturgy, Doctrine and Ceremonies of this ancient national church, by E. F. K. Fortescue, with an Appendix by the Rev. S. C. Malan. London 1872, 8° pp. 336, նկարներով։ Ետեր կայ համառօտ պատմութիւն հայ եկեղեցոյ (էջ 17–41), «Տօնար Հայոց եկեղեցոյ» (էջ 42–53). յետոյ պատարագը լիակատար հանդերձ կարգաւ դպրութեան (էջ 55–114) որ յատուկ մուս մին է ուրոյն համառօտ The liturgy or the Order for the administration of the holy Communion according to the use of the... Church of Armenia, եւն, վերջը քանի մը ծանօթութիւններով։ Կը յաջորդեն տեսեկութիւնք Հայոց եկեղեցոյ, Լուսաւորչի, Լուսաւորչական եւն վրայ, ի միջի այլոց (էջ 150–83) խորհրդատուորին The Liturgy) և գարձեալ (էջ 184–93) Աստուածութեանն վրայ։ Ակռ եւոր գլուխներ կան հոմանկական և քաղաքական Հայոց վրայ եւն, ի մասնաւորի գլուխ մը (էջ 222–24) համեմատութիւն Anglican and Armenian Liturgies. Ակռ եւոր կը տեսի Պատկի մուն, նախ Հայոց Տանգամակար թարգմանուած և ներածութիւն (էջ 245–89) և յետոյ (էջ 291–321) թարգմանութիւն կանոնի Մկրտութեան Պատարագի. երկու վերջին կատարեալ հասարակաց հակաս մ՚ունին։ The Confession of Faith of the orthodox Armenian Church together with the Rite of holy Baptism... translated from the originals by the Rev. S. C. Malan. Գանի մը յանօթութիւններով (էջ 322–36) կը փոկսի գիրքը։

2. Malan, The divine liturgy of S. Gregory the Illuminator. Լոնդոն 1872.

3. Տես վերն՝ էջ 602.

4. F. E. Brightman, Liturgies eastern and western. I, Oxf. 1886, p. 412–57. The liturgy of the Armenians. Տեղեկութիւնք ի Գլերաժութեան՝ էջ xcvi-ci, *միայն Բիւզանդական բաժնին մէջ։*

5. Dulaurier, Histoire, dogmes, traditions et liturgie de l'église arménienne. Paris 1855, 1857. p. 87ff. Liturgie de notre bienheureux père St. Grégoire l'Illuminateur etc. Տես վերն՝ էջ 4.

6. Թուրագիրն է՝ Istoria, dogmale, tradițiunile si Liturgia Bisericei Armene etc. Jassy 1874.

7. Sarmacas L. Botezula si Liturgia Bisericei Armene. Jashi, tip. P. C. Popowicz, 1895.

8. Տես Շնորհ. 1677, էջ 41–44 Correctiones Officii divini Armenorum կամ «Սրբագրութիւն ժամակարգութեան Հայոց ըստ ժամագրոցին, որոյ մակագիրն է. Կարգաւորեալ եւ ժամագիրք... յԱմստերդամ, ի տպարանի Ֆրիստոսի 1667, և Հայոց 1116, փետրվարի ամսոյ քսան, Սրբագրեցիք եմ ապաղիկ» եւն։

9. Սրդէն այս Սրբագրութեանց ծայրը սա կէտն ալ կայ (էջ 49, տող, Լև) «Գիտելի է եւս, զի Սրբագրան

տալով՝[1] կը նշան Պատարագամատոյցի համար յատկապէս քանի մը կէտ, որոնք հետեւեալներն են. ա. Ընդհանուր ի սմանէ « Աստուածածին աճեցրածեալ... և կաստուած աճիմաճալին ծնար » նէն՝ արտագրել այսպէս « Աստուածածին առաջ աճ. գիտակ... կաստուածն աճբովանդակելին ծնար » նէն՝ Հայ անկարելիութիւն, որուն առարկելի մասը (« ատեն անպիտակ ») արդէն կայ Հակոբայ և Խոզէնց արիքու հրատարակած Մարսիլիոյ 1673 տարուոյ քաղաքագրոյ մէջ (էջ 112), ուղղուած է Վ. Նահապետ վերջին տպագրութեանդ մէջ. Խրխնջանին և վիննեալին բրած՝ « ... ամենօրհնեալ » նէն՝ ք. Հաստատուածութիւն հանել կը հրամայէ ի երկու հատ՝ « Խոտագործութիւն » և « Աղբդանանին » (կամ « Իրպես յետ աստուածածաւր բազատրեմ » նէն, և « Ցաշխարհական ի ճակատամարտիճ » նէն.) որոնք արդիւնքը ու Հ. խորհ տպագրութեանդ մէջ կը պակսին[2]. Աստր փոխարէն Ն. խորհ մէջ մտածուած են քանի մը քաղաքներ, որ ատանկ մէջ իրաւարար չկան, չենք հանդիպած մենք ալ որեւէ ձեռագիր օրինակի մէջ[3]: — գ. Նահանգական մեծ փոփոխութիւն կրած է Հանգանակը նոյն Արքագրութեանդ հատուածոյ (Հաճ. ի-ի-ի), բայց յետոյ արդէն չատ քան գործածուած նոր տպագրութեանդ մէջ. Ներածական կ'ուզէ որ ընդունելի բլլան հետեւեալ ձեռագրութիւնները՝ « Հաստատեցը... Հայրն ամենակալ (փխ. « ամենակալ »)... ծնեցեալ (փխ. « ծնեալ ») Աստուածոյ Հօրէ, Միածին, նախ քան զամենայն յաւիտեանս՝ (փխ. « այլոյիցն չկատարեալ Հօր »). նոյն ինքն նամագոյակից Հօր (փխ. « նոյն ինքն ի քնութենէ Հօր »)... որով էատ գոնարմին, գնոզի եւ գոհար (փխ. « գոհաւս »), քայց ձեռագիրը նոս պէս պէս նկ.)... յարչարեցեալ, խաչեցեալ, թաղեցեալ, յերրորդ աւուր յարեալ (փխ. « չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ... յարուցեալ »)... Հաւատամբ և ի սուրբ Հոգին յանէնգն և ի կատարեալն որ ի Հօրէ եւ յիւդոյ գոխ... քաղուելոց զառաքեալք (փխ. « գաւառքեալն ») եան. Հատնց միջէն վարդապետական ասակաւոյ է միայն « որ ի Հօրէ և յիւդոյ գոխի » յատկութեամբ, միւսներուն ինչպէս Նարսէհնանի արքագրութեանդ սմնուածք մասը՝ սիոյ հետեւողներ և ապիտակական կասկածանաց և լեզուի անհմտութեան արդիւնք. բայց քանի մը բան ընդունած են Հ. խորհ սմէն տպագրութեանդ, ի մասնաւորի « Նախ քան զամենայն յաւիտեանս » և « Նոյն ինքն հանապազորեայ » ընծերգութիւնքը: Հանգանակի մասին լիակատար իստուած է ուրիշ տեղ[4]. — դ. « Տէր մեր և փրկիչ » ապօրինի մէջ կը տրագրէ Նարսեհնան (... պարզեւեցիր առաքեալս պատգամել Աստուած արքայ երանեցեալ (փխ. « Երանելի ») առաքելոյն »: — ե. (Հաճ. ի-ի) իր հայկաբնագիտութեան մեծ ապացոյցը մը կու տայ Նարսեհնան՝ երբ կ'արտրէն տպագրութեան ուզելով որ քերթ պաշտամանն գրոյ մէջ պէտք չէ « Հոգի սուրբ » բանէ, այլ « Հոգի սուրբ ». վասն զի « Հոգի » կը նշանակէ Հոգի միայն և միայն anima կամ յատկութիւն ψυχή կամ մարդկայ հոս կատարած հոգեկան էակ. մինչդեռ անմարմին էակոց միակ հայերէն բառն է բլլայ « ոգի » (= spiritus, յոյն՝ πνεῦμα), ուստի « Ոգի սուրբ »: — զ. Մարգարէից վկայաբանութեան սկիզբը « Տէր որ հիմնեցուցիր գկնգնգի քո ի վերայ վիմի հաստատուն » եան. (փխ. « ի վերայ վիմին հաստատուց ») : Աստ կը լռենք այս « Արքագրութեանդ » չարքն՝ որուհետեւ մեր նպատակն հոս կայ ունի.

« Սակայն չկարծուի որ այսչափով գոհ նպատակ է Նարսեհնան: Ընդհակառակն նոյնչափ և աւելի եռանդագրութիւններ բրած է, միայն թէ լռելեայն՝ աստանդ որեւէ ծանօթութիւնն իր արքագրութեանդ պատգարելով թնագրին մէջ: Աստնց մեծ մասն մենք քանիներ եան[5], ամենք յայտնապէս Նարսեհ-

---

[1] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[2] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[3] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[4] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[5] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

ւոյեան տրամ յաստակ է հետեւ գհամասեռութեան հատատոյ և ի բոլոր բառնալ զորութեան ի միջոյ յոյներնէն, կամ միւսոյ միոյն արքագրել գայնասիկ, որք յայտնապէս կամ ծածկաբար հնձեն ընդդէմ հմմարատութեան հատատոյին և հետեւապէս են ընդդէմ կիրքերեան հոգեւոց: Իսկ գոհատանն՝ որք են ընդդէմ սրհեստի քրիստոնէութեան կամ հայկաբնագիտութեան, ոչ հաճեցաւ ինքն արտագրել, գի մի ծանր խոտիթի յոտոյգ. այլ հիմդ հմմարատութեանց վարդապետոյ և այլոց վիճաւոց ուստութեանց. որպէս գի նոքա, որք են քաջագէտ աւելեան հայկաբնագիտութեան, բատ տեղւոյն և ժամանակին իրենմագէտ և հմմարատագոր հոգայցին արքագրել գնոյնս » եան: — Այս արդէն հատատած մեն է Նարսեհնանի ձեռնարկու հայկաբնագիտութեանն, որ օրինակի համար « յարեալ » կը տրագրէ՝ « յարուցեալ » սիոյ համարելով, և նմանները:

1. Յատկագէտ պատարագի կը վերագրէին Արքագրութեանդ Հաճ. Ի–ի:. բայց անուղղակի նաեւ Հաճ. Ի–Ջ, որ կը հրամայէ որ « Աստուածքի » և Պատարագի պատրաստ աւելորտ մէջ պատրաստի եան յիշատակութիւն նէն յատակ քահանայապետի բիներ չմոռանալ. Պարձակալ (Հաճ. Ի) իրատատագիր յիշատակութեանն ձէ « Ինչպէս կամեցիր հանան Հայոց կամ Եպիսկոպոսն, եթէ իսկ ուղղափառ, անուանիցի քեզ իրատատ վճռակի և ձեռ մի. իսկ եթէ իսկ հերձուածող, ոչ ուրեք և ոչ երբեք անուանիցի »: Իր վերջագէտ (Հաճ. Ջ) հերձարքեանն բանի պարգ « Մորք Աստուած... և անմահ, ողորմեա մեզ », աստանց ոչ — կամեցողիկայք Հոնով յանելոյածներու « որ յայտնեցար վասն մեր », « որ խաչեցար վասն մեր » եան բատ աստոր պատրաստիցի:

2. Աստնց անոր կը նամնանալ բանել « Մարտիրատոց » Հաճատոնեան՝ « ի տաճարի արտոց »:

3. Ինչպէս « Նշմարտին » ստանի Հաճատոնեան մը « Տէր մեր եւ Փրկիչ Յիսուս Քրիստոս, որ ազօրիւք եւ միջ-

---

[1] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[2] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[3] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[4] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

[5] Տես Հ. Ղ. Ալիշան, « Հայապատում », Ա. Վենետիկ, 1850, էջ 1–2. Ն. Ակինեան, « Հայ Պատարագամատոյցներ », Վիեննա, 1931, էջ 1–2.

ներդրեալ քաղաքացիորեալ վկայիչ քո » նէն, տես վճռագրիչք տպ. Պետրբ. 1783, էջ 343. տպ. Մոսկ. 1853, էջ 391, և այլուր: — Երկրորդ մէ « Լուսաւորչին », որ կը սկսի՝ « Քնածդ այսօր և գեղարհանդ ևկեցիդ տուրք՝ ասնելով մեծաս Հանդիսիս գհաճրատանել յիշատակս քո » նէն. (տես տպ. Պետրբ. 346, Մոսկ. 395, նոյն): — Երրորդ մը « Աճեցնայն սրբոց » այսպէս. « Խոտիթատուածոյն Աստուածածնին, սրբոյն Յովհաննու Կարապետին, սրբոյն Սուփհաննուի Հաճատկչին և սրբոյն Կրիգորի մեծոյ Լուսաւորչին, և սրբոց առաքելոյն և մարգարէիդ, Հայրապետաց և վարդապետաց, մարտիրոսաց և խոստովանողաց, հզնաւորաց և կուսանաց, նահատակաց և միանձանց, և ամենայն սրբոց քոց, Տեղ և Տուրց, յայտիդ և անյայտիդ, որոց այսօր է յիշատակ, պիտապատիճին և գնրկնային տոտրմիճին քո պարգեւնաս մեզ մարդասէր Տէր »: (Տես տպ. Պետրբ. 357, Մոսկ. 407, նոյն). Գանէ « Նշմարտին » ժամասիտար մի գործուն կէսն յատակ չի կրնար չմնատած բլլալ:

4. Տես Հ. 8. Գաղթական, « Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց Եկեղեցի. քննութիւն Հանգանակի ծագման, հնդինակին և ժամանակին »: Վիեննա 1891, 8° էջ 49. Աստ գործքը՝ յատկատած էր հնդինակին նոյնակ երկասիրութեանն կամ Պատարագամատոյցը. քայց յատագոյն երեցաւ գատ հրատարակել, նոյնը յատկութիւն լեզուաս ալ հնդինակն երկասիրած էր, որ և այն յոյս տանաս. (De fidei Symbolo հատ, Վիեննա 1893, 8° էջ 52).

5. Ի միջի այլոց՝ « Մարտին տէրունական և արիւն փրկչական կացցէ (փխ. « կայ ») առաջի » նէն. — Ընծեդնան Մեղեդւոյ մէջ՝ « ... և դուռատր Պատիի ծնանի գԱրդին Աստուածոյ », որ գոնէ ատելի պատճառ է քան ձեռագրաց նոյն խոստատով յոտանէ այսանէ « և որդի Դաւթի ծնանի գԱրդին Աստուածոյ »: — Մեղեդի խաչի՝

դեանի գործածած օրինակին լաւ չըլլալէն յառաջ եկած[1], որ իւրաքանչիւրը պարզապէս մուտքագրելէ համար պատճառած, վասն զի կան դէպքեր՝ ուր հայերէնին մէջ այս կամ այն բառն ու խօսքը գուցա ինկած է, մինչդեռ Լատինական գրած էր զայն ալ լատինական թարգմանութեան մէջ եւն, եւն»։

Այսքանէն թարգմանութիւն. «Պատարագ Հայաստանեայց Լուսաւորչոյ. Հրամմ. ի հայերէնէ յԼատիներէն Տէր Իւիզորեան Ալէմեան Եպիսկոպոս, տպագրեալ ծախիւք Արհիպ. Տեառն Պօղոս Վ. Սապաղեանի, Եպիսկոպոսի Եղիպտոսի Ուղղափառ Հայոց։ ՅԱզգ. քաննգրիա, 1904. յ Եղիպտական տպարանի. 8°, 191 էջ։ – Լատիներէն Հայոց համար եւս 1885ին տպուած է խորհրդաւոր մը, զոր չեմ տեսած, գուցէ ուրիշներ ալ կրկնեն։ Համմ. այդ տարին Տպիտակ «Քաղցկի», խորհրդատետր, էջ 1098, և 1140, «Պատարագամատոյց», եւն։

Տես գործեալ վաճագիրք, Ի-պրոբեան գիրք, Տպագրութիւն, Երուժշտութիւն եկեղեցական (գործիս 582 էջը), երգեր եկեղեցական, (էջ 588), եւն, եւն։

Վերջս յիշատածներէն զատ՝ տես Աւետիքեան (Հ. Գ.)ի, «Sulle Correzioni fatte ai libri ecclesiastici armeni» գործը, ուր յէջս 52–118, 263–424, և 310–22, Ներածութեան այլանդակ սրբագրութիւնց դէմ։ – Պատկեր 1890, էջ 318, «Հայեմատական քննութիւն Ս. Գրվոյն Աւետեաց բանի յոյն և Քաղքեդս տառգելոյն սուրբ և այլ արեւելեան պատարագամատոյցներուս վրայ»։ — Զարպ., «Մատենադարան», էջ 245–268։ – Երեւակ 1859, էջ 104–7, 134–8, 166–170, «Խորհրդատետրի թարգմանութիւնները», ուր կը խօսուի Բասագլի, Լուսրիւնի, Ներսէսի, Ալեքսեանի, եւն, թարգմանութեանց վրայ։ – Բիւրակն 1899, էջ 631, «Քաղաքիր խորհրդատետրի մը տարբերութիւններ»։ — «Փարագեաց յԱստուածայն» և «Յոյս Յուսալեան», Արարատ 1902, թ. 2։ – Ասոր դէմ Լուսոյ 1902, թ. 5։ Դէմ՝ Արարատ 1903, թ. 2։ Տես և Փարքրեանց (Հ. Յ.), «Հանգամանք հաւատոյ», էջ 15, և «Սրբ. Պատարագամատոյցք», էջ 308, 506, եւն։ – Տես Նիկ (Ֆ.)։ «Յարագամ կաւոյման Հոգւոյն սրբոյ»։

Տես և ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Գ. Ե.), «Պատատետրք մեհնութեան խորհրդոյ... Պատարագին»։ – ԲԱՐԹՈՒՆԻ (Արամն Գ.), «Արտաքսութիւն և մեհնութեան խորհրդոյ պատարագի»։ – ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՋԵԼԱՑԻ, «Մեհնութիւն տաղօթից Պատարագին»։ – ՀԱՅՈՒՆԻ (Հ. Վ.), «Հայ հնգեցուց Պատարագի օրերն և տեսակներ»։ – ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ (Յ.)։ «Տեսութիւն... խորհրդոյ Պատարագին»։ – ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԱՒՇԵՑԻ, «Մեկնութիւն... խորհրդոյ Պատարագին»։ – ՄԵՐԱՍԵԱՆ, Ա. Վ.), «Նուաց կենաց»։ — ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ, «Խորհրդածութիւնք... և մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին», եւն։ – Տես դարձեալ Նազարբեան (Հ. Ս.), «Պատարագամատոյց եկեղեցական – կրօնական»։ — «Պատարագամատոյց Ս. Յակոբայ (Հրատ.) Պատկեր թ տարի, էջ 304, եւն, եւն։ – Տես և Հանգամանք հաւատոյ, եւն։

— Պատարագամատոյց Քաւիկաց.

Missale Sacri Ordinis Praedicatorum, Auctoritate Apostolica Approbatum R.mi P. F. Thomae Ripoll. Ejusdem Ordinis Generalis Magistri Jussu editum. Romae, MDCCCXXVIII. Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Superiorum permissu. Միսալ որ է Պատարագամատոյց Սրբազանի կարգին Եղբարց Քարոզողաց, Առաքելական Իշխանութեամբ Հաստատեալ, Պատուականագունեղի Հօր Եղբօր Թոմայի Ռիպօլ Նոյնոյ կարգին Ջէնէրալ վարդապետի Հրամանաւն Տպագրեցեալ։ ի Հռոմ, ՌՉԻՐ (= 1728). ի տպարանի Սրբոյ Փողովոյն դէ Փրօփականդայ Ֆիդէ։ Մեծաւորաց Հրամանաւ։

Հակառակն վերջ Իննովկենտիոս ԺԱ-ի կրկոյ կանոնադրեր կան լատին և հայ. ապա տպագրեալեան կրկին հրամանագիրներ հայ. և լատիներէն։ Յետոյ լատինացուց տուեալներին հայերէն Իմպրիմատուներ՝ 12 ամսոյ տպիտակներով։ Իւ ապա «Ըստ ատ քարեաւք ընկերցուցս» խորագրով գրեալեան մը՝ գուցած՝ գաւառիկ էջը լեցնելու համար, որ իբր գրքին յիշատակարան է։ Քարինաղր Պատրի Թոմմաս Խօշկինեցին է, որ անունը պարտաչ ձգած է յիշատակարանին մէջ, որ է այս.

«Առաւտապէս վկեամբ անհաճելի գոլ վերս ամենից, վասն անյարմարութեան իրոց, ոչ գիտեն նեռ պատահմամբ իցէ նուազ. քանզի ոչ գտանելով հնար բնդ տպագրին, ուր խոպով գաւառիկ վերնաս լինելոյս, էանց առ միւսն, պատճառելով եթէ այլապէս ոչ կարէր, քան կերպի և բան նմանեաի կանոնի իրոց։ Վասն որոյ ես ի հարկէ, իբր մէկ քանդագանեալ գոլով, պարտ էի առնել զայս (մէկ պէտ անյարմար), որպէս պի առանց ուրուք արգելմանց հանելիքէր տպագրութեանն։

«Ապա այսու ծայրականն և տպայական բանիւքս վերեալի լիոյ համայնից պատահողաց սուրին, մէկ բնդ էր կանոգարարի չարագրել ի անգոյէ իրեամ զգեկցեկայարոյր յիշատակարան մի բան հասա-

---

«... միմիմարիչ հղեալ Աերոյ» (փխ. «Աերոս»)։ — Սրբատառութիւն Ցինանց՝ «... նկայք ժողովուրդք գատրնեաթիւնս բնդ հրեշտակս երգեցուք Աատուծոյ (փխ. «Եամ» բան Աեռաքրաց»)։ – Սրբատառութիւն Մարգարէից՝ «... որ խոնարհութեամբ իջեր ի յերկիր, գնել (փխ. «գնել») պատարագս մտաւոցանելոք» եւն։ – Գիւրուց Տէրունականին յատուկ՝ «վասն մատուցանողաց (փխ. «վասն մատուցեալ»)» տուրք և աստուածային պատարագիս» եւն։ – Ասոնց և նմանեանց կարգէն կը համարի Աւետիքեան Լանանի սկիզբներն եղած սա խօսքը «վասն զի եգեալ առանց ցնորից միտք և անչափով մտաւորութեամբ մարձեալ» եւն. Ձեռագիրը (ABCDEFG եւն) կը կարգան «անչափով միտքեամբ», ինչպես Բ խմբի չատ տպագիրը ալ (այսպէս OS), բայց նոյն խմբի PQ ալ Ներսիսեանի հետ «միաւորութեամբ» կը տպագրեն։

1. Այսպէս՝ «Որ գիրագրին» տպագին հին «Ինգամ յոյժ գուստր» տան մէջ՝ «Զի օծեալն Աստուած, միեղ ի յԱյն» եւն (փխ. «եղե ի յԱյն» եւն)։ — Գրատպութեան տպօթքին մէջ՝ «Շատ պատճառ կամար հաւատալ զմէջս տուի իմոյ, և չիյուսիլ» եւն, փխ. «... տուի իմոյ եւ գմաց» եւն. — «Ի ոք արժանի է» տպօթքից մէջ՝ «Աղաչեմ գքեզ միայն բարերարդ, նայիս յիս» եւն, փխ. «... բարերար եւ հեշտալուր», զոր ունին ամէն Ձեռագիրք. — Աւետիքեան այս կարգէն կը համարի «Արժան է աստուածապէս» տպօթքին սա ուրը՝ «... զանիծիցն բարձր վկրհմեն, Ի» ժողովուրդ ինքան առեալ» եւն, ուղղագրն ընդունելով «Եար ժողովուրդ» բնիկ երգաւածին։ «Եար» կ՝ընծեհանուն արգեամբ ABCDF եւն Ձեռագիրք և Բ խմբի տպագիրք (այսպէս OPQ.) քանց նաեւ «Ի՞ր» ընծեհրգաւածք հին է՝ այսպէս EM և տպագիրներէն S և այլք, նոյնն արդէն Լամբրոնացւոյ քով. (տես վերն՝ էջ 543)։ Ուստի պէտք չկայ որ այս ընծեհրգաւածն անպատճառ ստուգագած ըլլայ։

բակի ուսվարսլեանն։ Ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ, զի թէպէտ անհնարին, և անհաղորդ գոլով այսմիկ գործոդութեանն, բայց սակաւչին ջանիւ, սիմեամբ զգուշութեամբ, և վկայութեամբ ազնուականաց առնելով, (ահա կարճ ի կարճուկ դիմդուցումն)։ Ձնո որով Արքային ժողովն Հռոմէականի, դէ փրօփաղանդայ Ֆիդէ, հաստատեցաւ ապագրելոյ զՊիւսալա։ Ընդամենն նուագին՝ ելիալ ի Հռոմայեցւոյ, գնացի ի վէնետիկ, յամի տեառն ՌՉԻԳ։ և անդ գրեալ և թարգմանեալ օրինակի սմբոլոյնպէտս, սակաւչին հաստատանաձայնելով յոդ Լատինացւոց, վերատեսչութեամբ, և վերահաստատմամբ, Պետրոսատեր Հէրաց Հարց, Մրխիթարայ Աբբայի, և Խաչատրայ Վարդապետի, յոսո յանձնելոյ տապետել Արքայ ժողովոյն։ և վինի հգերելոյ, վերատին դարձեալ ի Հռոմ, յամի տեառն ՌՉԼԻ։ ի յիս քաղաք դժուարսլեանց, և վրտատրսլեանց, (մեզ պակ նպատսլիւնս, զոր մի սակս միոյէ գրելն ձանձրսլին է)։ Սորը տարաչն որ է ձեռին փրկչին ՌՉԼԻ, սկսաս գտապագրսլիւնն մինչեւ ցամն ՌՉԼՐ։ օգտեանսի Լ, հաղիս հաղիս ()գնահատեսլեամբ տասուծով և տեսան Հռոմայ քրիստոսի, միշնորդսլեամբ ասենիր-ցանիկ և փառատրելեալ միջոց Կուսին Մարիամայ Առաջաձածնին, բարեխոսսլեամբ ասենապետաց Թոմինիկոսի Հօրն միոյ, և Ամենից Սրբոց, ստացաքեաս գտապագրսլիւնն Սրբոյ Մատենիս։

« Եպագ այսու ասենայնիւ գրելէ ոչ հանգեաս սիրտ իմ, այլինչն ոչ հգեւ յատ ըղձից իմոց, նաեւ ոչ եւս տրպէս վայելէրն Սրբոյ Մատենիս որ ոչ վեռոդեմն է օգուտս, և ոչ պտիսն կատ պզիրն. իրաւի կարի յոյժ չանասյի, քայլ քան գայս տեսի դէպ, ճար, և հնար ոչ գտի։ Ահա այս է, վասն որով պանց արարի առացեալ յիշատակարանն։ Իսկ երկրաչափելի է՝ թէ տրպէս ինձ, նոյնպէս այլոց անհամեմի իսկ գործս այս, վասն այնորիկ հարկաւորեցայ գրել զքանս, և ասել. ընդ այս ոչ զարմանասի, քայլ հաւատալի է թէ՝ ոտ ժամանակ ինչ բաւականասցի, մինչեւ եթէ քարիարար կատիցելին, վերատին և նոր բաղձս տպագրեսլիւ։ Ուրեմն ընդալոյ կայցս, եկեսցաք ի բաղդատսլուիւն թարգմանութեանն, և տրպագրսլեանն Սրբոյ Մատենիս։

« Նախին թարգմանսլիւնն ոտրա եղեւ ի ձրսնեսլոյն Քարթողոմէոսէ, դԱրիսթոթիկոսէ, յերկրէն ի տոլիոյ, ի կարգէ Սրբոյն Թոմինիկոսի, յամի տեառն ՌՁԼՒ։ յորժամ հիմնեալ հաստատ տեաց զԱրքեպան Կարդն Փարտզդոց ի Մեծն Հայաստան, ի Վատան Դնախիջեւանս։

« Երկրորդ նորոգութիւն թարգմանութեան ընդ նոր բաղձանիցի տօնից, եղեւ ի լուսաւոր հոգի Կրիկորէ Մրմրդարեցւոյ, Աստուածաբան Վարդապետէ, ի նոյնոյ Կարգէ Փարտզդոց, և ի վերոյ ասացեալ Վատան, յամի տեառն ՌՈՁ։

« Իսկ Երրորդ թարգմանութիւն և նորոգութիւն, հանդերձ տպագրսլեամբ, եղեւ ի անարան և չնչին կրօնաւորէ, Յովհաննէսէ տմինից կրօնաւորաց, անպիտան, անօգուտ, և անտեղեակ քանից, ի Պատրի... է Խօչիչինեցւոյ, ի յայնմանէ վերոյիչեցեալ կարգէ Փարտզդոց, և ի նոյնոյ Վատան։

« ԵՒրդ իսնարհաքար մաղթելով ասենից պատասխոցաց Սրբոյ Մատենիս, ներել, և թոյլ տալ տրպագրսլեան իմում, սակս սիրալնաց (և թէ ինչ գտտնիցի) թէ ոտղպագրսլեանն, և թէ տպագրսլեան, զի այլապան էր կարն իմ։

« Ըստ կնաւոյ հայցեալ ժառնով յամենեցունց, եւթէ ախորժին կամք ձեր, գանպիտան ուշինս արժանի առնել ի յիշատն բարոյ, և յաղթեմ. տպա ոչ, գոնէ անքամրատանան և անքատանելիս թոդալ զիս վասն փրկատսի, ընդ որում Չար, և Չոգոյն Սրբոյ, վայելէ փառք, իշխանութիւն, և պատիւ ի յաւիտեան, և յաւիտենից յաւիտենից. Ամէն »։

Մինչեւ յիշատակարանիր 18 թուղթ է՝ առանց թուատմարի. 1 էջէն կը սկսի, « Յաղագս պակատսելնանց որք պատանին ի մատուցման պատարագոյ » ցէջն 6. յետոյ խրատներ, « Ջխորդ քահանայն պարտ իւր գինքն նախապատրաստել ու պատարագն », « Կնքոյ և կշտանակ առնելոյ զպատարագն », եւն, եւն, կէջն 73. 74 էջին սկզբ այդ խրատներուն գանկը։ Յետոյ նոր թուատմարով կը սկսի. « Միասոյ յատ արարոպատսելնան արքային կարգին Քարոզութեան », Կաթուսիան առաջին կիրակիէն սկսելով մինչեւ Աւագ չաբաթ, ցէջն 136, ուր կը դրուի պատարագի կարգը՝ ցէջն 151. 153 էջէն կը սկսի Ջտոհկի կիրակին, և միակարգ թուատմարով կը հասնի ցէջն 452, այն է Նոյեմբեր 27։ Յետոյ նոր թուատմարով « Հատարակ Պատարագեան գԱրքոց » խորագրով այլ և այլ պատրաստութիւններ, մինչեւ ցէջն 90. յետոյ 91–92, ցանկ այս երրորդ մասին, և հոս կ՝աւարտի գիրքը։ Թուղթ մը եւս աւելցուած է հոս, որուն առաջին էջին վրայ Մխիթար Աբբահօր և իրաչատուր վարդապետի յանձնարէն վկայագիրը կայ, ներքեւը տպագրութեան թուականով, և յայորդ էջին մէջ հայիրէն թարգմանութիւնը՝ ուսուրագրութեամբ Մխիթարայ և Խաչատուրի։ Այս վկայագիրները գրքին սկիզբն ալ կան։

Տիրքը մեծ 2^0, երկաթին, միջակագիր, առանց նուրբ. քայլ քոլոր իսորագիրներն ու տանգրութիւնները կարմրով. անհարթ տպագրութիւն։ Իսրագանչիւր էջ կրկին թուատմարով, առաջինը՝ սրագրի և միւսը՝ հայագիր։

— Պատարագամատոյց Աչիսպուկանաց, որ պարունակէ։ Ջգործունէագունեղս, և զչերմեռանդագունեղս Աղօթս զանազան Պատարագաց։ Շարադրեցեալ Աւանանօրէն ի Հայր Մարտինոսէ Գօքէմնոյ Դաբուչինէ։ Եւ անտի Թարգմանեցեալ ի Հայկական բարբառ ի Թէոդորոս Վարդապետէ Մէտիհաչցւոյ, և յԱռաքելական Միսսիոնարէ։ Վերահայեցողութեամբ Տեառն Արգսի Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցւոյ։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Մինասայ Հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի Տեառն. 1752. ի Հոկտեմբերի. 25։ Ի վէնէտիկ։ Ի Տպարանի Անտոնի Գօռճօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Թարգմանչին Յաւատաքանութիւնք կ՝սկսէ. « Մինչ Գիրքն այն Աստմանական, Աչիսպուկան Պատարագարարոյց, յորժորիցեալ, ի ձեռս իմ եկեալ, յինէն ուշադրաբար րնթերցեալ, և երկարագէս ի գործածեցեալ իցէր՝ վասնեալ ցանկութեամբ գնոյնն ի Հայկական բարբառ Թարգմանելոյ, և ամենեցունց, այսինքն հմտաց, և պարզամտաց՝ հատարակ ստանելոյ. այնուհ՝ զի գայնքան չերմեռանդագործութեանց, և օգտակարս մատնեանս զԱրքազնագործութենէ Պատարագին պարունակէ, զորպիսս յոչ իմ Հայկական Աղօթամատոյց գրքի հրքեք գտի։ Եւ Թէ ուրեան օգտակարք իցեն այնք՝ հնտնեալ բազմատրսլեանս ստուգեք, և ի հանապազորդականէ կիրառսելենէ Հայր հոլիցի։ Գանգի ամենայնիւ, որ զԱղօթս գոյատսիկ ի ժամ Պատարագին ասէ՝ գիտգեացէ զատուել մեծագոյն ներմեռանդսլեին Հայգոլեն, և գտպագրագոյն իւն, և ունէ տա ի լսել զՊատարագ, քան զոր յատաչագոյն ատ վարէր գիտգե տոնուել, մինչ զվատակարգսլեին, զԱպատնա, զերկնանայա, և գոյլս Աղօթս ի ժամ Պատարագին ասել սովոր էր։ Եւ գանգի Գրգուկա այս պարտնանէ գԵնատատն Պատարագս անհամեմատաբար օգտակարս, գորս Հնդկնական վարդրեանէր ի յԱլամանական լեզուն, վասն օգտի Աղգին իւրոյ։ Ջոր տեսանելով, և ատելով րնթերնելով ամն Պատարագասէր՝ կամեցաւ թարգմանել ի վատնական լեզուդ։ Ոստի հանաւ չարժեալ ի քարի նախանձու, յանձնատի ասդրաքրել զատ ի մեզս

քարքաո, բան ինդրոյ քարեպաշտից տանց Մեծագնացից։ Որովհ պի, զոր օրինակ, Քահանայք զայլ և այլ Պատարագս հնչակին, այսպէս նաև աշխարհականք զայլ և այլ Պատարագս իրենանց կերպին)։ ընկեանութեան, մասնութեանքն, և ի միասին ընդ միակի Պատարագի ամենից ի նմին ժամու հնչակեցելոյ՝ մատնակիցք լինիցին։

«Կարձակ. Աւակնի Պատարագ Տնական վասն ծոցս, որք ասեն կարեւոր պատճառի իմիք ոչ կարեն գնալ յեկեղեցին առ ի լսել պատարագ. զոր ի տան չեմոնանդագձոն առելով՝ չահին գոյնքան պարգևաս, զոլքանս չահնակք իցէին, եթէ անձամբ յեկեղեցին գնացնակք իցէին։

«Մատչին նոս ի պէտս Քահանայիւ՝ Աղօթք յառաջ քան զՊատարագն, և յետ Պատարագին. որպէս և գՎճնաւորեալ նորոգութեանն, գԲրիստոսաւոր, գշարշարանաց նորա, գկենդանութիւն կատնն, գպատնպանիչ Սրոց, և նմանեցի յօգուտս աղօթից, և հաղորդագայ։ Վասն այսորիկ պատմնեանան, ի ձեռս սրոց Իրգուկս այս ժամանակս, գի գոնէ ի տակաւ առուր փոքանցեն, և բան սրոտ գպայցին՝ այնպէս սրատցին։ Վերջապէս՝ մնծաւ ժամբեթեամբ տպերանի գբարեպաշտութեան Մերազնեայց, որոց եմէ ոչ թուղթի հանդ տան թարգմանութեան, կամ կարդն չարագրութեան Գրոցնաս՝ անմնդագիր առնել գիս գնանի ես այ եմ ճնդհնակ չարամանութեան ասրին, այլ միայն պարզ թարգմանութեանն։ Վասն որոյ կամեցայ անվթար պահել գկարգ ասրին, բան որոտ վայելի հաստատրիմ թարգմանչաց։ Ո՛ղջ լերուք ի Տէր։

«Որոց քնաւիյդ մնամ Նուաստագոյն ծառայ ԹՀՀոգոսաս Մէսթիսեցի վարդապետ, և Միաբանակեցս Աւետիսեան»։

Կրկին հակատ ունի. առաջինը՝ «Պատարագս մատոյց աշխարհականաց», և առաջև «Օգնական Քրիստոս»։ Երկրորդ հակատը տակս վերը։ Երկրորդ հակատին առաջ գլխագիր «Զի մտորին իմ հնդարիտ կերակուր է։ Եւ արիւն իմ հնդարիտ ըմպելի է։ Յովհաննու 6–56»։ 5 էջէն 8՝ թարգմանչին Յառաջաբանը, 9–25 հնդիսակէն՝ քաջատրութեան պատարագին, և գրքին քաժանման հանգամանքներու. 26 էջը պարապ թողուած է, կարծի է պատկերի համար. 27 էջէն կը սկսին աստուածանան, և տպաս ևրեկոյեան աղօթք՝ մինչեւ 33, ուր կը սկսին պատարագի աղօթքներ մինչեւ 37. և տպաս քանոնչուրս աղօթքներ՝ ըստ գանազան հայցուածոց՝ մինչեւ 103. և յետոյ աղօթքներ՝ բան իրաքանչիւր ժամից և ուրիշ աղօթքներ՝ մինչեւ 141, 14 թիւով, որով գրեթ ամենը կ'ըլլան քաստատուն աղօթք կամ նամ իւրաքանչին բաժին հանգամանս՝ պատարագ. տպաս «պատարագ տնական» մինչեւ 182, յետոյ աղօթք իրատուանութեան, հաղորդութեան և ներողութեան գէջն 216. յետոյ ուրիշ աղօթքներ մինչեւ 240. ուր կայ Հաճարձման ժամին աղօթքը և թերի կը մնայ։

Թերթը մ/ին 12°, գարդափակ էջեր, առանց միջակ գիր, դէմին թուղթ, 240 էջ, 10 թերթ. տարազրութեան անհարթ, չտարագրութեան՝ պյանդակ։

Խուրիպատուր Աւետ սանձաւի. Քարգմանեաց Յակոբ Թագորեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Պարոնեան, 1880. 8°, 15 էջ։

«... վայելուչ բացատրութեամբ գրաքաոին՝ արձակ աչխարհաքաոի թարգմանած է...»։ Մասիս 1880, թ. 2665։

Խուրիպատուր, արական սեռի յատուկ. — Տես ԱՂՊԻՂԻՏ։

Խուրիպատուր դատ մը. — Տ. ՊՈՒՆԱԿՈՊԼ Ֆ.)։

«Խորհրդատուր գործ». Խորհ. Տիկ. Մարգարիտ. Հաճեան Գրակ. եւ Պատմ. 1896, էջ 249–265։

Խուրիպատուր կղզի. — Տես ՎԻՂԻՒ (Ժ.)։

«Խորհ գիտի դէպքեր», Մուրճ 1905, թթ. 8, 168–172։

Խուրուակուած սեր. — Տես ԵՍԱՅԵԱՆ (Յ.)։

ԽՈՒՐԵՆԵԱՆ (Աւագ–Սարկաւագապետի փեսրրանէ). տաս հատոր տաքին. Բանաճար 1903, էջ 356 (Տարագէն)։

ԽՈՒՐԻՒ (Վէտրպ Իչխան Մելքխանդեկեան). «Ոգր, ի վրդովանան Հայաստանի տպրատով տպագալ» (գրբ.) Ալեքսանդր 1868, էջ 115։

Ներածօր կ'ըսէ. «Ասկն ասյս խորհրդ Գէտրպ Իչխանդր՝ որ Արմէնն կաթողիկոսի նդրօրդրին է, «Երգարան երգնիկ տանկանդ և յորդորակ սերաս հոր դաւանդրեց» անուանդր մի գրքոյկ տնի որ կը պարունակէ (իր) քաստատուն և չորս հատ ներքրով և տղքերպութիւնք և ասյն, զորս յօրինել է ի դատաղան քոյդրոյ. որք բան բատականին որոտ չարժ լինելով, մերթ բնդ մերթ Աստպրոյս մէջնյոս ի լոյս կընծայնք գայնս ի վայելս քանատիրաց. նաս և յիչեալ գրքոյկի հեգինակին գնկայութեան նս չնգք գանալ հաղորդել»։

ԽՈՒՒԱՒԱՇԵՆԱՆՑ Աղէքսանդր). — Գիրք նոս իակերպութեան Հայկազեան լեզուի։ Ցորում հատմատուին բացատրին սկզբունք գլխաւոր գիտութեանց։ Ուխտատիրութեամբ Աղէքսանդրի Խուդաբաչեանց։ Թ գիրք աւելորդ է։ Դպրոց ռուսերէն ալ։ Ի Պանկտ–Պետերբուրգ։ Տպագրեալ ի նոր գործարանի աչխատասիրութի գլոյս, 1838. 8°, 171 էջ։

Նովանդակութիւն. Ալբուբենք Հայոց ստաւերն մնկնութեամբ հնչմանց, և հնգմունք, (ստաւերն ալ, ինչպէս յայտարար նս)։ — Աղօթք։ — Հանգամանակ Հաստատուց։ — Տասն Պատգամք։ — Լօթին խորհուրդ Երկեղեցւոյ։ — Պնաչխ Պատանութեան։ — Հանմատութիւն Սրբազան Պատմութեանն։ — Հանմատութիւն Գերականութեան Հայոց։ — Ընդհանուր ծանօթութիւնք վնչխարհագրութենէ։ — Հանատօտ ծանօթութիւն պիտանութենէ։ — Հանատօտ Պատմութիւն Հայոց Թագաւորութեանն։ — Ինդք՝ որք ի վիրս յայտիկ Թատերն Թարգմանութեամբ։ — Յաղագս ի Մոսկով կատարեալ Տարց Լազարեանց Հայկական Հնձարանի Աստնելեան լեզուից»։

— Բաւարար ի Հայկական լեզուի ի Նուազ քարբառս, աչխատասիրութեամբ Աղէքսանդրի Մակարեան Խուդաբաչեանց։ Հատոր Առաջին Ա–Կ. ի Մոսկով, ի Տպագրատան Հայկական Հնձարանի Աստնելեան լեզուից»։ 8°, 33 + 613 + III էջ։

Գնատ ուրիշ հակատ. «Բաւարարն... քարքառ. Տպագրեալ արդեամբք Հպատաքարձուի Հնձարանին Աստնելեան լեզուից՝ որ ի Մոսկով, Նիկոլծոցական Գնագաքական Խորհրդականի, Պատանեաց Կայսերական Մեծութեան Աննկապետի և Ասպետ Յ. Լազարեանց։ (ռուս. նս)։ Ընծայուած է Նուազ Նիկոդայոս Պաւլովիչ կայսեր, հայ. և ռուս. նատիրականով, յետոյ Յաւելեան՝ նոյնպէս երկլեզուական։

— Հատոր երկրորդ. Հ–Ֆ. նոյն տարին, 530 + III էջ։

«Խոզագնան կտակ, օրքանաց», Մուրճ 1898, էջ 742, 1797. – 1903, թթ. 3, էջ 193, թ. 10, էջ 210. – Լուսոյ 1903, թ. 5, նն։

Խուղ Խալիկ. — Տես Ալիշան (Հ. Գ.), «Ցուցիչք»։ — ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ (Ս.)։

ԽՈՒՄԱՇԵՆԱՆՑ (Մ. քահ.) — Տես Զայնալգրեալ տաղասրան։

Խունխոր. — Տես ՊԱՊԱՐԵԱՆ, (Յ.)։

ԽՈՒՆԿԻԿ (Մ. Կ., *Խարզմ.* — Տես ՊՈՒՆԱԿՈՊԼ (Ֆ. Տ.)։

ԽՈՒՍԿԻՎԱՆՑ (*Խէոփ.*) — *Գևևգմանատանքր. վրաց. թարգմ. Պ. Կ.։ Թիֆլիս, 1904?*

ԽՈՒՓՈՒՆՑԻ. — 1. *Փղոցի կիներու դդմամ կարելր.* Բնարակ 1897, էջ 75։ — 2. Ս. *Սարգսի պատկեր Փղոի մէջ* 1898, էջ 122։ — 3. *Նշանաւոր Փղոի մէջ*, 697։

ԽՏՇԵԱՆ (*Նշան Գ.*) — *Ազգային ժողովրդական աւանդներ Տրապիզոնի կնանդէն քաղուած.* Հանգես Ամսօրեայ 1890, էջ 163, 289. — 1891, 116, 300. — 1892, 24, 188, 382. — 1893, 358. — 1895, 13. — *Պանտատան գաւառաբարբառներէն նիւթեր*, 1895, էջ 183։

Խրախճանք պատուհասի Հայոց. — Տես ՉԱՄՉԵԱՆ (Հ. Մ.)։

Խրատ հոգևկան. ճակատ չունի. խորագիրն է. Գիրք Ջօր ևսի Խրատ Հոգևկան։

> *Համառօտ վարդապետութիւն մին է, 13 փայտի վրայ փորուած խորհրդաւոր՝ որ և ապրանդակ պատուիրեներով, մեկնուած և տրդուպատած հոգւոյ այլ և այլ վիճակներուն վրայ։ — Կիրքը 4°, սեւ թուղթ, միջակ գիր, երկսիւն, կարդալու էջեր. ընդ ամէնը 17 էջ։ Ցէջն 16 հատ եւանաւորը կայ՝ միայար գրուած և յարմարի յիշատակարանը.*
>
> *Կիրքս է յայտ իւրաւտական*
> *միտք աստուծին՝ ընդունական.*
> *սիրտդաց քիւքըն քաղցրանան.*
> *քանի կարդան կու կանդնանան.*
> *ի չար մեղաց կու զրկուանան.*
> *տգրաչիտարէն տարդարանան.*
> *հոգւով մարքին և սրբանան.*
> *տէրը հոգւոդի արժան լինան.*
> *Ուրք մեռանին տո տէր գինան.*
> *արքայութիւնն արժանանան.*
> *աւետեան պրատկ անանցական.*
> *ուրախանան միշտ յաւիտեան։*

*« Խնդրեմ ի ձէնչ ում տեսուք իմ յիշեալիք միով հայր մերիս փափչիա՝ և գծեսցս իմ, և դուք յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ և Տիրոջ մերոյ Յիսուսէ Քրիստոսէ և յառաջաւորդէ և լուսանկար Աստուածածնէ և յամենայն Աստուածածնական պատկերաց տեսանն Հայոց և Վրաց և Աղուանից և Ասորոց և Յունաց և Ղրիմայ և Ղրղզաց և Ղազարու և Ղազարու և Ղազարու

վարդապետութիւններէ կը քաշէ. և ինքն ալ ամբողջ ոյժին մէջ այն համբաւը կ'արժէայ, զոր կենդանաւորներով ապգի բանաստեղծական նուագով մը ի հայրենասիրութիւն և յազգասիրութիւն կը յորդորէ. Հոգինակը քնիկ Հայաստանցի ըլլալով՝ գործոյն մէջն ալ ապգային անկիր ատանգութիւններ կը դնէ, որով թէ քանասիրաց, թէ հնասիրաց և թէ ապգասիրաց ընդունելութեան արժանի գիրք մին է». Հայաստան 1850, թ. 35. — Տես և Արշալոյս Արարատեան 1850, թ. 376։

= Բ տիպ, Հրատիրակ Արարատեան. երկասիրող և յօրինող Խրիմեան Հայրիկ, հետեւող բնիկ հայկական և ընտանի տաղաչափութեան նախնեաց։ կրկին տպագրութեամբ ընծայեցաւ ի լոյս շնորհիւ ազնուամեծար Յակոբ Լֆէնտիի Նորատունկեան։ ի կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Մ. Տնտեսեան, 1876. փոքր 4°, 2 + 136 էջ։

Հմմտ. Արշալոյս Արարատեան 1876, թ. 1040։ — Մասիս 1876, թ. 1827։ — Ակիզբը կայ տպերգ առ բարերարն, և «Ու Մանկանն Հայոց» յորդոր մը։ Ա տպագրութեան յառաջաբանն ու «Տիղիկտիխն»ը կը պակսին հոս։

— Հրատիրակ երկրին Արեւելից. յօրինեալ ի նոյն չափս հայկականս ի Մկրտչէ Խրիմեան վանեցւոյ։ Սրբոյ քաղաքին քրիստոսաճեմ վայրից փափագող վեհ և հեգանձն աստուածասիրի ուրուճն հայցեալ, և արդեամբք նորին ճշմարիտ ազգասիրութեան ընծայեալ ի լոյս ի Հայրապետութեան... Կոստանդնուպօլսոյ (նման Հրատիրակ Արարատեանի Ա տպագր.)։ ի Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. Յովհաննու Միհէնտիսեան, 1851 = ՌՁ. Մեծ. 4°, ԺԳ + 143 էջ։

Տես Արշալոյս Արարատեան 1852, թ. 410։

= Բ տիպ, Հրատիրակ... Արեւելից. շարագրեաց ի չափս հայկականս Խրիմեան Հայրիկ։ ի լոյս ընծայեալ բարերար ձեռնտուութեամբ գերազնին Եղբարց Կիւլպէնկեան։ Հրամանաւ Պատրիարքի Ս. Երուսաղէմի Ամենապատիւ Տ. Յարութիւն Սրբազան Արք եպիսկոպոսի։ Ցերուսաղէմ, ի տպ. Ազաքելական Աթոռոյ սրբոց Յակովբեանց, 1892. 8°, ԺԴ + 158։

Այս տպագր. փոփոխութիւններ և յաւելուածներ ունի, և է պակսիրապարտ։

— Մարդարիտ արքայութեան երկինց. խուն վաստակ երկոց Մկրտիչ վարդապետի Խրիմեան։ ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տեառն Պողոսի առաքելապաշտօն Արքեպիսկոպոսի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1866 = ՌՁԺԲ. 8°, 128 էջ։

Ակիզբն ունի մի կայ «առ բարեպատեհել չաւոտիդս Յովհան Գերդաստանի», և յետոյ «Նախաբանիկ»։

«Խորհրդեան արժանապատիւ Մկրտիչ գիմնական վարդապետ այս անունով փոքրիկ գիրք մը չինած է 128 երեսէ բազկացեալ. որ ատոր ատեանը բարոյական անհամեմատ իրատանէրը կպատրաստնակէ, մանաւանդ պատանիները լեզու տանելով հոն անոնց և ծանուցն գալոց բոլոր տնկրին դրաց իրատածները. որ որքան Մասիսէ ատեանը բանին Ե և Զ և Ի գլուխներուն մէջ կպատրաստնակին։ Արժանապատիւ հեղինակը՝ սկիզբէն ատոր ատեանը յիշեալ երկք գլուխը դնելով գրաբար՝ ինչ լեզուով որ ևկեղեցւոյ մէջ կը կարդացուին, հաքը անոնց ժամէն մէկին վրայ իտրերդածութիւններ կպատրաստնակ։ Այս կազմէն արժանապատիւ հեղինակը՝ ատրիշ ևկեղեցականաց օրինակ մը գրելու է, որ կարծես թէ չգիտեն իրենց պարտքը, և օրհնելին պարագ կանգնելնին։ Գանե նորելուկ իտանատնկելուն դրած և հրատարակած իններնին բանելուն՝ իրենց յանձնուած ժողովրդեան վրայ ատգեցութիւնը կատարելու քան մը չեն գրեր»։ Եղեռակ 1866, էջ 218։

= Բ տիպ, 1876?

«Ինչպէս իր անունէն կը ետնուի, այս մատենին խրատական գնդկիկ և ամենաօգտակար երկասիրութիւն մին է. որով արքայան հնդինակը, ա մենա. խրիմեան Հայրիկը, Աստուածասիրական հոգեյաջողութիւն, ևրեսփոխութիւն ատ միանգամ և ատրիշ գնդկիկ ատաքինութիւններ կը քարոզէ. յորոց մեծ պէտք ունի Հայ ժողովուրդն՝ մանաւանդ ի յատատրեալ դարուս յայսմիկ...»։ Արշալոյս Արարատեան 1876, թ. 1042։ կը յիշէ նոյնպէս Մասիս 1876, թ. 1827։ Մենք չտեսնք այս տպագր.ը։

= Գ տիպ, Մարգարիտ... երկնից։ Ցիսուսի վարդապետութեան համառօտ դասեր։ Գրեաց Խրիմեան Հայրիկ։ ի պէտս հոգեւոր կրթութեան եկեղեցւոյ որդւոց և դպրոցի մանկանց։ կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Զարդարեան, 1887. 8°, 125 էջ.

Ակիզբն՝ ուղերձ առ Գ. Զարդարեան՝ հրատարակիչն։ Այս տպագրութեան մէջ ցանկ ալ դրուած է։

= Դ տիպ, յիշմաիածին, ի տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1894. Հրամանաւ Տեառն Տեառն Մկրտչի Ս. Վեհափառ և սրբազնագոյն կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց). 8°, էջք Ը + 154 + Գ ցանկ։

Փիւնտ. Նոր-Դար 1894, թ. 78։

— Դաւանիկ ընտանեաց. երկասիրեաց Խրիմեան Հայրիկ, ի պէտս Հայոց ընտանեաց։ Ընծայեցաւ ի լոյս շնորհիւ գերազնին Ասլանեան Աստուածատուր Ջունդ, ի նշան և տրիտուր երախտագէտ սրտի հայրենակից բարեկամաց իւրոց ի Մօլտաւիա։ Կոստանդնուպօլիս, գործարան Զարդարեան, 1876. 8°, ԺԶ + 248 էջ։

Ակիզբն՝ ուղերձ առ բարերարն, ցանկ գլխոց, և նախաբան առ ընթերցուս։

Բովանդակութիւն. Ա. Դաւանիկ ընտանեաց. — Բ. Դաւանիկ ընտանեաց արտաքոյ դրսխանին. — Գ. Հանգոյց Ղևոնդեանական տանն և ընտանեաց. — Դ. Մարդ և ատմոսֆէրն իւր. — Ե. Տուն և ընտանեաց. — Զ. Ամուսնութիւնն կամ ընտանեական կեանքին իսկական նպատակ գնդծմունքներ. — Է. Ընտրութիւն և իրաւունք կնոջական ամուսնոյ. — Ը. Հարանեաց և իւրաքանչիւր պատկին. — Թ. Կոչումն հարսին և փեսային. — Ժ. Փոխադարձ պարտիք և իրաւունք առն և կնոջ. — ԺԱ. Մայր և գայեակ. — ԺԲ. Ընտանեական դաստիարակութիւն զաւակաց. — ԺԳ. Զաւակաց պարտիք առ ծնողս. — ԺԴ. Մահ ծնողաց և օրհնութիւն. — ԺԵ. Ընտանեական հետակ և յիշատակ. — ԺԶ. Տաներէց և իր պարտիքն. — ԺԷ. Ընտանեական պատմութիւնք և ազատութիւն. — ԺԸ. Փոփոխութիւն ընտանեական վիճակին. անկումն և բարգաւաճումն։

«Արքայան հնդինակն դրախտի ընտանիքն նկարագրելով, իմայութիւն ի ծախս և ոչ ափ անձին ճանաչել քարոզելով, կաշխատի հայրապար բարոյական գազգային այժմեան ընտանեական ձախորդ կեանքը. որոյ ցաւալի վնգծմունքը և բազմապատիկ ապակաները կը յիշէ, գորս ցուցամոլ չտայութիւնն արդիւնք կը համարի։ Ուսած կը յորդորէ գՀայ ընտանիս խնդրոյն, և գիտութեան, գաստիարակութեան ու անառատութեան (իգնորանս) գնեա լինելն ու անառատութեան (իգնորանս) գնեա լինելն, որով միայն կարելի է յայդոց ապագայ մի ի ձեռս

բերիկ». Արշալոյս Արարատեաց 1876, թ. 1037. Յայտարդ խիչին մէջ տպատառպատած է Նախաբանը։

Քննագ. Փորձ (Պերիչ) 1876, Ա տարի, թ. 2. – Տես և Մտաբ, թ. 1805, 6։

— Բ տիպ, ի կ. Պոլիս, տպ. Գ. Զարդարեան, 1888?

— Գ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Լուսինեանց, 8°. 254 էջ?

— Դ տիպ, Թիֆլ. Հայ Հրատ. Ընկ. թ. 70), անգ, նոյն տպագր., 1893. 8°, 248 էջ։

Քննագ. Արարատ (Վ.) 1893, թ. 1։

— Քիւսեան վիպ. չափար. Խալի ձուա և կուսուակոյ յիմնադրիչն։ Չոգեգրեց Թորխմեան Հայրիկ, ի նուէր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուխտին։ Ընծայեցաւ ի լոյս շնորհիւ և արդեամբ Մեծ. Լուբէն Լ'Ֆէնտիի կիւմիւչկերտանեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ցարութիւն Պարոնեան, 1876. փոքր 8°, ժե + 141 էջ։

Ակիդբ՝ ուղերձ առ բարերարն, և տպա «Յորդոր առ իւր պաշտօնակից եղբարս և խոչակիցս Աւետեան Հիմնադրեալ»։

Նուիրագրութիւն Ա. Աիօնի վերնատան և պատկական պատ. – Բ. Քիւսեան ի Գիմիանեանի Զարեհ. – Գ. — առաջի դասատուրաց. – Դ. — ի ճանապարհս խաչակրութիւնեան. – Ե. — ի Ընկերական տար. – Զ. — անօգնական խոտնակ. – Է. — ի վերնատան մահուս. – Ը. — ի նիրքին քանան Աստգատարմեանին. – Թ. — յաջողութիւն և յաւիտենական խաչին. – Ժ. — ի լեան Զիմիանեանց. – ԺԱ. Հանդէս սիմարտաւոր. սիմարտ Քիւսեան գէմ. – ԺԲ. Աստուածային Աւետարան գէմ. – ԺԳ. Նիմիանապետք Նահատակութեան գէմ. – ԺԴ. Յաղթանակ Հաւատոյ գէմ։

«Խրիմեան արքայական պրակեան արդեանց պատուականագոյնն է ասյն մատենիկը, որ թէպէտ փոքր է քանակաւ, այլ կարի մեծ է պարունակեալ նիւթովք և նիւթոյն արժանաւոր դրւոյվ. վասն, քաղցր և ազդեցիկ ոճ ու կը փայլի ակիրբէն ովերջ, և կենդանի ու հոգեկից խանդ մը՝ անոր խրաքանչիւր քանից և առիթ մէջ։ Հոգեզրկանք մ'է լի ջերմ եռանդով, երկնային իղձերով, խաչին սիրով, Աստուածային խորհրդով, և զոր ի բարձրութեան պատկերով, այնքան կը պարզէ, որ հայ քրիստոնէին և ամեն ընթերցողին սիրալի ու խնամալի կ'ընէ...»։ Հայրենիք 1876, թ. 295։

Քննագ. Մտաբ 1876, թ. 1824։ – Սիօն 1876, էջ 110։

= Բ տիպ, կ. Պոլիս, Գ. Զարդարեան, 1887. 8°, ժե + 144 էջ։

Ակիդբ «Քիչատակ եղբօրարդւոյն առ հօրեղբայր իւր Հաչատուր Խրիմեան որ ի ՏԷր Ննջեր է» խոցագրով գրութիւն մը կայ, որով Հայրիկ անոր յիշատակին կը նուիրէ զբաղկը, և յետոյ «Յորդոր» ևն. — Քէմ 138՝ «Ինձմէ առաւ իբրեւ կնիք և պակ ԹԱՀԻ ՀԱԼԻՒԻ. Շնորհալեան մի տագնապ որ երգի վերջի Հազ Ուրբաթեան»։ «Անկ սրդի», Հուն։

= Գ տիպ, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան, 1894. 8°, փԸ + 186 էջ։

Այս տպագրութեան մէջ նոյ կայ «Քիչատակ... առ հօրեղբայր իւր», ևն, գրութիւնը, բայց Շնորհալեան տագնապը կը պակսի։

Քննագ. Նոր-Դար 1894, թ. 78։

— Խաղաղական և խոհեմութեան իւր։ Խորհրդածեց Խրիմեան Հայրիկ։ Ի լոյս բերաւ մտերիմ հայրենակիցն մեր Պարոն Համբարձում Աճէմեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. ի Մ. Տնտեսեան, 1876. 8°, 28 էջ։

= Բ անփոփոխ տիպ, Թիֆլիս, Մ. Շարաձէի, 1895. 8°, 46 էջ։

— Վանիգոյ. Կուց (կուժ) մի ջուր իր այրած հայրենեաց վերայ կը սրսկէ Խրիմեան Հայրիկ։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Աւրամեան, 1877. 8°, 16 էջ։

«Աս մեծարոյ սիրելիդ իմ Աբրահամ Աղայեանն մտերիմ հայրենակիցդ. վասն զաւուեցաւ, որ իմ և քո բնակատեղդ հայրենիքն է. անչուշտ ձեր ազնիւ սիրան նուա մեր կարեվէր տրտմին հետ վշտացած եղած է։

«Այդ քաղաքացւոյ կրակին համար, որ անխնայ այրեց լափեց մեր հայրենեաց կեանքը, եա մի կաթիլ ջուր պատրաստեցի, չէ թէ այրած ժողովուրդին մարմնաքայ արտին ջուր տալու մտքով՝ զի գոյութ հետեր գետեր և ծովեր պէտք են՝ այլ մի միայն վանայ գաղտատանդ ազգասիրական մտաւոխութեան ծարաւն ու պատկառը գովազդելու համար։

«Այդ իմ արտասուաց մի կաթիլ ջուրը ձեր բարեսիրտ ազնուութեան կը յանձնեմ, որ գայն օգնական չանիք առատացնէք, ազգային մասունքին տուրով հոգեյոյզ տագնապութեան պէտքը, որով դուք նաքնայ տրտիւնք նուիրելոյ են քանի մեր հայրենեաց այն կարօտ մանուկներուն՝ որք այսօր անգլորոյ, անպիրք և անխուղով մնացին։ Այս փոքրիկ բարոյական հացի նկանակը մեր մասնակցարարքը, զի մեր բաժին է. իսկ հոգեպատրաստական հացն իմ գործը իմով Աստուած հոգայ, ոչ միայն տագնապայլ և տարին ու մարդ։ Ես, հայրերը չգաստատեալներ իմ չուսուցացան և արդ անմխիթար գտնուելնամբ կը նեծեծեն ասն մէջ. գոնէ գաւակներ մի խիթարութեան դպրոցին տասարին մէջ։ Շէն գաղաքի մի վաճառականի խանութներ փակուեցան, չէմ գործը որ դպրոցներն էլ փակուին, մինչեւ յիշէ Աստուած և այցելութեան լինի տառապեալ ժողովուրդին»։

Քննագ. Փորձ (Պերիչ) Ե տարի, 1877–78, թ. 2։

— Հայդոյժ. Աչխատանք Հոյոց աչխարհին։ Գրեց և աչխարհագրեաց Թ. Հ. Տօտս ի Մասիս մտերիմ հայրենակիցն մեր Պարոն Համբարձում Աճէմեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. ե. Մ. Տնտեսեան, 1877. 8°, 32 էջ։

Ակիդբ «Աս տպրակիդ իմ Հայոց Հայրենեաց» Տնտուեցաւ տրատամիկ գրութիւնը կայ առ Աճէմեան.

«Գու մինչ կայատա տս ծագկահասակ երիտասարդ եա՝ հրճուանք և տրախտութիւն կը սիրես, երդ և հարսանեաց պար կը սիրես, ահ, եա գեղ յոգը և ի լաց կը հրատիրեմ Հայոց աչխարհին վերայ։ Կը մանաչեմ ապին ոգիդ, որ թէ ի խինդ և թէ ի լաց միապէս գոյատեղ եա. այդ եա մի նչանակ կը հաստարիմ եա՝ թէ ոգիդ կենդանի է, և գու Հայոն անգոյ գաւակ չես։ Հայոց աչխարհ կուլայ, եա և գու Ինքզանդրեանն ինչպէս ի միասոյ կը լանիք նոցա կոծն ու կականն, պէտք է լալակից ու վշտակից լինիք, զի նոյն հայրենեաց պանգուխտ որդիքնեւրն եամք։

«Պիտես գու և կը յիչես թէ անցեալ տարւոյն ի վերջ՝ եա գալան Վանիգոյեցիով տղբացի, մինչ թագուցեալ կրակն միայն գալան վառեալ։ այդ կրակին հետ արիան և այլ տանկայի ազէտներ չկային, այլ միայն Վանեցւոց կեանք և առաջատեաք հոգ հարակելով մխիթար գարձուցի էր ինչ պէտք էր տալ և արիան. մինէ ժողովուրդն իւր չգատարեթենէն ինչքին անարիան և անտեր չի չգանեաք։

«Ցուշ քեր, վասպուրական գաւառի չինական ժուզվրդոց լուրջոր կը կարդայի. ուր վանայ կրա-կին վերայ չուր լցնեն, և օդնին դժդեղ վանին-ցուց. ես չէի գիտեր և չէի գուշակեր, ուր վանայ կրակն չհասոյ սկսի եղնէր ուրիշ պատուհասիւ Մարական կրակ մը, ուր քան զԲաբիլոնի քոյն ծա-ւալելով՝ քոլոր վասպուրականն ալ հոծ հոսին հրով ծածկէր, Հայոց գիւղերն ու ամրոցներ քանդէր և աւերէր, Նազրեանդակաց գաւառի ժողովուրդ խա-պատ կոտորէր, Հայոց աշխարհի վանքեր, եկեղե-ցիներ և ամէն նուիրական վայրեր պղծէր և ապա-կաներ, Հայոց տնասէր կիներ, զեզագէմ հարսներ և կոյսեր գազանային վայրագութիւնամբ յղկէր, և չասեն եւս չափազանցիւ գիրեվարեր, և այլ ան-լուր անօրինակ ոճիրներ գործէր և ահաւիկ ազէտ-ներ քերէր Հայոց աշխարհին վերայ։

«Վասն այդորիկ եւս արդ մտացայ գվանն և յղ-վանդիոցիան. արդ կ'ակնարկ Հաղիոցիոփով պղ-տրայ մեր հայրենեաց հաստատուած ազէտներ, զորս վայրագ խուժերուն ձեռքէն կրեայ Հայոյ անահ ժողովուրդ։ Քանէ է ինձ որ քաջասիան չնայայ վասպուրականն աշխարհին, քարեր Հայոց, Նազարէ-նեայ, Նազրեանդակաց գաւառին և Մշոյ աշխարհին արդի վերահաս չարեաց հազար բիւր ազէտներուն նկատ-գիրը բովանդակ հանել։ Մինէ հնար է, որ միոյն հազով տեսնեմ կամ գուժատուս լրերով չափեմ մեր հայրենեաց նորագրեալ աւերակներ։

«Այլ ինչպէս ըղձակալիլ կը լինիր վանան Կոզմա-նացին մինչ Նազրիւրեան գերեզմանն չղէայն կաշ-կանդել էր վինքն, նա կը գուշէր և կը պատգամէր առ Աւիբրագանն. «ԱՐՁԱԿԱՆՆ ՈՐ ՏԵՍԱՆ-ՆԵՄ ՉԱՐՁԱԼՓԻԹԻՒՆՆ ԱԻԵՐԱՆՈՑՆ ԵՐ-ԿԻՒՆ ԻՄՈՑ ՀԱՑՐԵՆԵԱՑ»։ Ո՛չ. ես էլ նոյն ըղձալ կը փափագիմ, ուր միանգամայ արձակվիմ այս պանդխտութենէն չղէայէն, երթամ ուրքովս չրջիմ և աչքովս տեսնեմ մեր աւերած աշխարհն, և թէ չատ՝ թող արտասուաքս այն կարմիր հողոյն վերայ կաղիմ, ուր կոտորուեցան Հայեր և ուր թափթփեալ ահեղ մնուխներուն և անթիւ կմախքան արիներ։ Ես գու թնձ հետ գուշէ, որ ուրախասր ես Հայրենի ազատութեան. Ով անպատառ գոհութեամբ հրաշագործ արիոն, արդ ազատ Հայոց մնութեալ ես մոխրացեալ հո-գերուն նոր կենդանութիւն պիտի տայ։

«Չվարանինք սակայն և ուղղութիւն չչաստախա-տինք. Երկինքդ գթութեան և ողորմութեան հասանք-ներ անապատ են. այն որ երբեմն Բարիլոնի գաշ-տին մէջ ցրուած անկոյս ժողովուրդին ցամքած ոս-կորներուն վերայ ցօղեց և իակոյն գիրեգմանի գաշ-տավայրը կենդանութեամբ կանաչեցուցաս, օր մի եւս Երկինք այդ կենդանարար ցօղ Հայոց գաշտերուն վերայ կը ցօղէ. գու կը տեսնեսես թէ ինչպէս Հա-յոց աշխարհն եւս կը վիրաձնի հրաչիք։ Միայն թէ մեք անձկութեան արիութեամբ գործենք և Աստուած մեր օգնականն է։

«Ուրկ գու, տզնի՛ բարեկամ, իմ փոքրիկ եր-կոյս փոքրիկ մեկնութիւն, գարձեալ ձեր անուան կր նուիրեմ ՀԱՑՈՑՁԱ որ Հայոց աշխարհի աշխա-րանքն է, ինչպէս արդէն նուիրեցի մի գուգնաքեայ երկս, որոյ վերատսութեանն էր ԻԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻԻՐ։

«Գուս այժմիկ փութամ և առար ՀԱՑՈՑՁԱ առուր մասուցին. Թող մասուցն եւս իր ազատ թեւ-ներով տանի տայ աշխարհին։

«Իր գիտեմ, այն ազգ և աշխարհ որ Հայ չէ՝ մեզ հետ չի լար. այլ մեզ չէ պէտք օտարին լաց. քաւական է որ թէ տատրաչխարհիկ գաղթական Հայեր, և թէ Բիւզանդիոնի պանգատեան Հայեր չիշեն մեր հայրենեաց չարչարանքն երիկունք և լան։

«Իս գիտեմ և գու գիտես թէ տուկ լալով ու ողբերով եթէ չաղաթինք մեր հայրենեաց հող՝ հայ-րենիք չչինուիր։ Սորա համար թէրեւս տանք որ չոր ու անզգայ սիրտ ունին, գեռ մեզագրելով քաա-քանեն թէ Խրիմանը մի լալկան մանուկ է դար-ձեր կամ թէ միչտ աւերակասէր քան։

«Ասկայն ևս կը պատասխանեմ նոցա՝ որ այդ-պէս կը կարծեն. Թող այդ ծեր խոստանան և հան-հարեալ չինուղներ անլոց և անկոծ չինեն մեր հայ-րենիքը, և կամ նուազ լայնոյ սրտիկներուն սորատ-սուքր ծիծաղալով սրքեն։ Իսս յայնմամ կը թողուամ գասեզրս և սղքերս, կ'սկսիմ միայն ուրախութեան երգ նուագել։

«Ամեն աշխատող և ժամանակ իր ծիծաղ և լայն ունի. ով է այն՝ որ իր հարատևիք խնդութեամբ և պարերգութեամբ չիատուցանէ. ով է այն՝ որ իր մեռելոյր ատենը կոծով և լայով կը թողէ։

«Ազգիկ Հայոյ աշխարհի կենաց և ժամանակ լայ է. Հայոյ տուներ՝ ազգ տուն է և իր հանգէստ մեռելոյն հանդէս է. Պէտք է ատենն լանք վշտա-կիներ քանի որ մեր հայրենեացն ազդիքներ կուլան. և նոքա որ կուլ լան՝ մեր հայրեր, մեր մայրեր, մեր եղբայրներ, մեր քոյրեր, մեր սիրելիներ և մեր բարեկամներն են։

«Երգանի թէ ազատ չնչով, ազատ ձայնով և ազատ գրչով լայինք. ուշ, մանուկ քան գմեզ ազատ է և ազատագոյր կուլ լայ. մեք հնդամգնակ լինե-լով կուլ լանք. և դու գիտես որ մեր աշխարհին մէջ լայն էլ ազատութիւն չունի։

«Լանք ազատ և քարձրաձայն ազազակինք. թէ մեր լայոյ ձայնին աշխարհ խուլ լինի ու չլսէ հա-ւատանք թէ Երկինք անդուլ կը լսէ. և Աստուած իր բարեգոր ձեռքով կը սրբէ Հայոյ աշխարհի լացն. արագ կը բերէ մեր փրկութեան և ազատու-թեան օր. և այն օրն է ահա, որ կը խոյանան և կը յիշեն մեր հայրենեաց ոգիքներ. լայնամամ մեք եւս Մովսիսի քրով Մարիամու թմբուկին մեր ձեռքն առնելով՝ հետ նոցա կ'երգիմք և կը պարեմք.

«Որնեաց ազ ԳՏՐ, զի փառօք է փառաւորեալ».

Փիւնտ. Մշակ 1878, թ. 174։

— *Սիրաք ի. Աստուածէ. բարի հօր կրթական դասեր։ Գրեց Խ. Հ. և ի լոյս ընծայեցին ազ-նուական եղբարք Յովհաննէս և Մկրտիչ Ի-սահեան, ի նուէր Հայոց հարց և զարգացեալ որ-դոց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ս. Գ. Պարտիզպա-նեան և Ընկ., 1878. 8°, ԺԲ + 224 էջ։*

Սկիզբն՝ ուղերձ առ քարեբարս, զրքին ցանկր, և Նախարան «առ քարեկամ ժողովուրդն Հայոց»։

— *Ի տիպ. Կ. Պոլիս, Տ. Հ. Պէրպէրեան, 1887. 8°, 181 էջ։*

Նոր հրատ. Ա. Փափազեանի հան-գուցեալ հօրն յիշատակին։

— *Գ տիպ, Թիֆլիս, Մ. Ռոստիմեանցի, 1892. 8°, 211 էջ?*

— *Դ տիպ, (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 71)։ Տպ. նոյն, 1893. 8°, 210 էջ։*

Փիւնտ. Ազատամ (Գ.) 1893, թ. 1։

— *Պատկիկ և Թոռնիկ, գրեց Հայոց Հայրիկ, գիւղական ժողովուրդի իմոնիկներու համար։ Ու ի լոյս հանին յօժարակամ փութով ազնը-ւական Երգարք Կիւլպէնկեան։ Տպագրեալ ի Մայր Աթոռ Արարատեան սրբոյ Էջմիածնի, 1894 = ԻՑԽԳ. 8°, ԺԸ + 214 էջ։*

Սկիզբն՝ ուղերձ մր կայ, «Ցիշատակ առ գեր-ազնիւ Պ. Պատրիկ Կիւլպէնկեան», և յետոյ «Առ չինական ժողովուրդս Հայոց» գրուխին մր, ուր կը կարդանք. «Պատկիկ և Թոռնիկ քեզ համար գրեցի և քո անուան նուիրած եմ, իմ սիրելի գաղ-տաքնակ մշակ ժողովուրդ, Հայոց Հայրիկ, ուր այժմ

ծնեալ մի պապիկ դարձած է, նա սիրեց և փոքրիկ լինելուն չհամարձակ, որ ինքն պահ մի իբրև մի չինական պապիկ ձեւանայ, որպէս թէ վատառոտականի ևռճակ գիւղի մէջ ծնած է, վատաբազ վանքում մեհկալ եղած է, չատ անգամ ի գիշեր դնացել նկեր է և տունց դարդի նա միայն մանիկ անելով ու գրքեր կարդալով քիչ մի բան ամբոցած է և իր տարված կ'ասունդէ իր սիրական թոռնիկին։

« Պապիկ սիրակ նպատակն ինչ է որ այս փոքրիկ գիրքը չարագործից քեզ համար, որպէս զի դու կարդալ իմանաս ու հանչնաս քո նշանակութիւն, հանչնաս ու զգաս միանգամայն քո իսկոյ կեանք ու վիճակ...

« Ահա քեզ համար հոգապի և պատրաստուելի « ՊԱՊԻԿԻ և ԹՈՒՆԻԿԻ », իմ սիրելի գիւղացի ժողովուրդ, որ դու քո հայրենասեր հոգին ու գաղտ սիրես և նրբելք չի քաանասիս, գիտնալով թէ քո կեանք հոգին է և հոգապարծանքեան արդար ու հալալ վաստակ։ Ուչադրութեամբ կարդալ այդ իսկ հրդեռատար գրուածը « ՊԱՊԻԿԻ ՊԱՊԱԿՆ Ի ԴԱՇՏ », թէ ինչպէս պապիկ իր թոռնիկի խաչով, Աստուածամօր պատկերին չնայել, կր ասնել դինքն ի գաղտ և կասէ՝ սիրելի թոռնիկ, նկեղբուդ և քահանայի պատկ մեայն՝ գիւղացի հասար քաստական չէ, նա այժմ կրկին պիտի պատկիսի գլուխ հոգին ու տնահին, գաթխանին և հոգապարծանքեան հետ պէտք է ուխտանս երկինք և երկրի աստղ, որ այս պատկին անքակտելի պատնա, ահա կր դնեմ քո գլուխ իրեև նաքարչի յոգոնեանքին հիւսուած այս գեղեցիկ պրսակ, թող վկայ լինին մեր ուշակներ, հօտաղներ և մեր լեկան գուշտիներ ու հեներ։

« Պիտի ու, թոռնիկ, Աստուած մի արասցէ, նեմ քո տոմսակին Շուշան մնանի, մի ուրիշ Շուշան կասրոյ նա տանել, քայլ նրբ հող քեզ համար մնանի, այսինքն կամ ծախու, կամ ձեռքդ հանես և գրկուիս քո ժամանակած հոգին, էն ժամանակ դու էլ կր մնանիս, Շուշանն էլ հետ քեզ կր մնանի և պապիկ տուն և օճախ կր քանդատ...

« Վերջին քան ատ ձեզ ուղղելով, ով վատառոտական երկիր, իմ անձկալի Հայրենիք. Գիպիկն և թոռնիկի յատկապէս Ձեզ համար գրուեր, ուրատագիմի ևիօնի լուսան վրայ, իսկի հովանաց տակ, դու կարդալով կր տնանաս, որ պապիկ թոռնիկի նեղմիր վատառոտական երկրի չինական ժողովուրդի դաչտի ծագիկներէն քաղած եմ, զոր փնջիկ կապելով և ահա ձերն ձեզ կր նուիրեմ։

« Հատատելով այս փունջը, անչուչտ կտրեք և վայ կասէք, Աստկեցի պապիկ մեր ծագիկն է, Ակրղ Մատչոն մեր ծագիկն է, միանդ դաչտի մէջ ննջած այն մեծ մեծ տատառոտերուն իսկ քարերուտ մէջտատնիկներ մեր պարծանքն է։

« Կր թոռիկ իմ չատ մօտ եմ ձեզ, միայն հինգ օրուայ ճանապարհ մի անջրպետ կայ։ Վատաբազ իսկի ուր երբեմն, քայլ այժմ իմ ճանապարհ ծերացած եմ, և ու ատյր ինձ ուր նուռափեատր արծուի լինելի, թռչելի վերատանչի գլխի վերջի անգամ տեսնայի քարեր քարին վերայ դրուած իմ ատերակ քունիկս։

« Ալլ նատ ի զուր է այս դանկոտիքեան, կր ասայ ինձ հոգով մօտ լինել ձեզ և հոգով աղօթել վատն ձեր։

« Իսկ ձեզ կր ասայ կարդալ պապիկ թոռնիկի և մեր գ ՀԱՅԻՆԻ։

« Ինչ մեռնիմ երթամ ի գերեզման և այլ նատ չկարեմ իսօսել ձեզ հետ կենդանի քարքատով ու գրով. ահա կր թողում ձեզ վերս իրրեւ մշտամիտ կտակ և չիչատակ. որդ միակ նպատակն է, որ հայն իր հայրենատեր հոգին չր քաժանուի, գի իր անփոխական ժատանգութիւն է գրուխքի երկիր, զոր Տէր Աստուած մեր Ազամ պապուն և ժատունդորդներուն տուաւ և ատաց գործել կերկիր ու պատհալ »։

Գիտնագ. Արժագանգ 1894, թ. 50։ — Արմենիա, թ. 70։ — Ձայգ, էջ 165։ — Մշակ, թ. 49։ — Նորդար, թ. 81, 82։ — Տարագ, էջ 248։

— *Խօսք ոյուժատրական խրիմեան Ս. Պատրիարքի Հայոց, յատենի Ներսիսիանական ժողովոյ ի 47երորդ նստի. յ'3 Օգոստոս 1873?*

« Ս. Պատրիարքի վերջին Ընդհ. ժողովոյ մէջ իատած տրաժատագրին օրինակի Աբամեան ազատատնէն տնանատրատած ատատած բլլատով կր ծախուի ամէն գրավաճառոյ քով »։ Մատռէ 1873, թ. 308։

— *Վերյատուի ծանչնիր։ Գահիրէ, տպ. Ե. Թոլոսեանի, 1901?*

Խմբագ. — Տես Աբժոյի Վատպետրական — Աբժոյին Տաբոճոյ։

Ատրատի մէջ հետեւեալ քերթուատծներն ունի. « Ընծրկեմի Ցատիկ », 1901, էջ 3։ — « Խոհատկայ գինուոին », էջ 133։ — « Խոտդատրեմեան գաշնագիր », էջ 226։ — « Ծանօթին վտնուց հնճդուկ », էջ 297։ — « Ի յիչատուկ անձնուատուր նահատակութեան Աստուածնոց գօրավարաց, Ձի կռկեց », 1902, էջ 108։ — « Իմ Ութոտ Թուդէմ վտնուց », էջ 236, նոյնը և Ներկեցի Հայատատճեաց 1901, էջ 321)։ — « Ողբատցոյ գինուորի կեանք », Ատրատ 418։ — « Ողբատյոգ Խորենացին ի յԱլեքսիատ և յՕլեական », էջ 579 (ատտանձին տլ ատրատած վատարչատատ ?)։ — « Չրատիրական հրատարել Հայոց մանկտին ի Ս. Ծնունդ և Մկրատչեմ Քրիստատան », էջ 986–997։ — « Հայր Ալիչանի յիչատակին » արձակ), Բազմավէպ 1902, էջ 349–354։ — Իր անդրանիկ կտնդակը, Ատրատ 1893, էջ 655։ — « փոխադարձ պատրեք ատն և գինջ », Արժագանգ 1892, թ. 57։ (Պրակտի ըճատնիքին)։ — « Խորհրդատան վանենի Մկրտիչ Վարժապետին գովեստր մեր նախնեաց ատատչատփոխիսն նորատրոյ Բազարատատնի Հ. Ատաքն վարդապետին », Բազմավէպ 1819, էջ 308։

Պրատածներ Խրիմեանի վրայ. Տես ԱԻԱՓԵԼԵԱՆ (Հ.), « Խրիմեան Հայրիկի կամ ժողովրդական ընտրատիքներ »։ — ԴԱԲԻՐԻԷԼԵԱՆ (Մ. Ս.), « Խրիմեան Հայրիկ, կենսագրատիքեան »։ — ՄՈՒՆԿԵԱՆ (Ս. Մ.), « Վ.Ա.Ա. Հայրիկը Բազատ »։ — ԱՒԱԳԱԲԵԿԵԱՆՑ (Ց.), « Վ.Ա.Ա. Հայրիկ »։ — ԱՄԱՄԻԱԼԵԱՆ (Խ.), « Խրիմեան, կենսագր. ատատիքեան »։ — ՄԻՒՒՄԱՆԵԱՆ (Ե.), « Հայրիկին »։ — ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (Ց.), « Կամ ղիկատիքեան »։ — ՀԱՐՈՒՔ (Մ.), « Ան հայրենանուէր Խրիմեան », եեն։ — ՏԷՒՄԱՎՍԻՍԵԱՆՑ (Մ. Վ.), « Ութեատատիքեան » եեն։ — ՓԻՒՒՄԵԱՆՑ (Տ.), « Խրիմեան Հայրիկ, կենսագրատիքեան »։

Կ'ատատատգամ Ագբիւրէն (1892, էջ 156–60, հետեւեալ « Խրիմեան Հայրիկ » (Ն.), կենսագրականը։ « Ամեն. և վհ. Տ. Մկրտիչ արքեպ. Խրիմ. Հայրիկ վանցի է. ծնել է 1820 թ. ապրիլի 4–ին։ Նա պզատան, կրտկատ և ընդունակ մանուկ էր. փոքր հատակից նկատատւմ էր, որ նա սիրատմ էր արձակ րնատքիներ։ Նա յայտնի էր իր օրինակելի վարք ու բարքով և չանատիրատքեամբ։ Նա կրթուեց իր բարեբարոյ ծնողքեր հոգապարձատքեան ներքոյ. իր իսատնական ձևոքի տակ նա ոչ միայն ուսումն ատաւ, այլեւ սովորեց կատատպարծատքեան արհեստ։

20 տարեկան նա մեկնեց ծննգավայրից և գնաց գիտելու հայրենական վայրերը. Վանի նահանգի, Պարսկատատան, Անդրկովկաս, Ներմիածին, Ախ, վերջապես հատատ կ. Պոլիս։

« Ատատեղ նա մտատգրուեց գնալ Եւրոպա ուսանելու համար, սակայն միջոցների պակասատքեան համար

թողեց այդ միտքը և սկսեց ինքնակրթությամբ, զբաղմունքներով և ուսուցչությամբ պարապել։

« 1850 թվին լույս տեսաւ նրա « Ընտրյալ Վարքաւորաց » պօէման, որ միանգամայն հռչակեց նրա անունը հայ աշխարհի մէջ։

« Այդ պօէմայի մէջ նա քառն ոգեւորությամբ նկարագրում է տեսած հայրաքնակ վայրերը։

« Յաջորդ տարին հրատարակեց « Ընտրիչք Վեհարաց » երկրին, երկրորդ հոգեչունչ պօէման։

« Իր կամքով մեր թախանձանքով նա 21 տարեկան հասակում ամուսնացել էր և ունէր մի զաւակ։

« 1853 թվին նա վճռեց հեռանալ Պօլսից և նկատ վանք հայրենիքի խաւարտած մոզովրդին լոյս տալու։

« Իրը ժամանակ մայրենի քաղաքը նա իմացաւ որ վայրեց արդէն վախճանել էն իր ամուսինը և զաւակը։

« 1854 թվի փետրուարի 14–ին Խրիմեան վարդապետ ձեռնադրեցաւ Աղթամար կղզու վանքում։ Այնուհետև սկսեց կրակոտ քարոզներով ժողովրդին յորդորել դէպի գիտությունն փրկարար լոյսը։ Նա հիմնեց առաջին օրիորդական դպրոցը Հայաստանում, նա հիմնեց առաջին տպարանը Հայաստանում, նա հիմնեց առաջին լրագիրը Հայաստանում, նա հիմնեց վերջապէս առաջին կանոնաւոր հերոսական ձեւով դպրոցը Հայաստանում։

« Դա առաջ քառոտ իրականան այսկերպարների և հետեւողների մի առատ դաստակարգ, որ ահագին ներգործութիւն ունեցաւ հայ ժողովրդի պատած ազգութեան խաւարը ջնջելու։

« 1855 թվին գնաց Կ. Պօլիս և իր կենսագործող քարոզների ազդեցութեամբ ձեռք բերաւ տպագրական մեքենայ, դպրոցական պարագաներ, դրամ ու վերագարձաւ Մայր հրկիրը ու 1856–ին հիմնեց Վարագայ վանքում գիշերօթիկ դպրոց, տպարան։ Վարագ մի նշանաւոր 900 տարեայ վանք է, Վանից 3 մասնայ հեռաւորւմ գտնում։ Նա քաղկացած է 7 հնկեզեղիներից, պարսպապատ, մէջը չոր չիւրեխիններով, որոնց մեծ մասը կաւազել է ինքը Խրիմեան։ Այգեղէն կան տանձորակ պտղատիներ, ոլորանալի ոդ, հիանալի պարտէզ։ Վարագը լեռնոտ է՝ ծածկած հովանաւոր արտաւոտներով։ Վարագում սկսեց նա լոյս ընծայել իր ամսագիրը « Արծիւ Վասպուրական » անունով, որ մեծ նամբաս տարածեց ազգի մէջ, չատ աշխատեցաւ և մեծ ազդեցութիւն արաւ։

« 1862 թվին Մուշ և Մշոյ ս. կարապետի վանքն էլ յանձնեց նրա խնամքին, որ նա նշանակէ հիմնեց ազգարան, դպրոց և տպագիր « Արծիւ Տաթեւոյ » անունով։

« Այս ժամանակներում նրա արտուտանգ հոգածութեան համար ժողովուրդ նրան կոչեց Հայրիկ։

« 1869 թվին Կ. Պօլսի հայերը Աիճ–Վարդապետին պատրիարք ընտրեցին, որ իրան չատ աշխատվով և արդաստաւէտ գործունէութեամբ վաթեց մինչեւ 1874 թվը և յանձնեց իր արժանաւոր յաջորդ անանձ Նէրսէս Վարժապետեանին, որին և մինչ օրս ծառայեց հայրը։

« 1875 թվականից նա լոյս ընծայեց իր հետեւեալ նշանաւոր տչխատութիւնները։ « Մարգարիտ արքայութեան երկնից », « Իրախտի ըճառներ », « Իրաց եւ Ասմունք », « Խոյի ճառ », « Վանգոյժ », « Հաղորդ » և մի քանի իմաստալից փոքրիկ քառատասնարներ։

« 1878 թվին իբրեւ պատրիարք տանհնահայերի կողմից՝ Ասիանապարհրդեց Լոնդրա, որ ազդեցիկ եւ բազապական իմաստասրութիւններին՝ ուշադրութիւն դարձնելու Հայաստանի ժողովրդի իրաւունքի պրուելման վրայ։

« 1879 թվին նա վերադարձաւ Վարագ, որ հիմնեց երկրագործական դպրոց և այդ տարիներում տիրած սուվի մասնանակ հիւրասիրական աշխարհին տրաւ տնդական ժողովրդին, վասնզի նրա անդրի և պաշտպանի անուն չունէին էր, որ այնքան ստուար նպաստներ աշխարհիս ասիին ծայրերից տնդում էին Հայաստան։

« 1885 թվին Հայրիկ եկաւ Գոլիս. պատրաստում էր քաղաքականութեամբ և Ազգային ժողովների վարչութեան գործերով։

« 1891 թվին ուզեստրեցաւ Կրուստանդնի, ուր քառ ցաւատակէս պայմաններում էլ պրակտանութեամբ։

« Այս տարի մայիսի 5–ին Ս. Էջմիածնում տեղաւորած Հայազգային վարժարանի վերատեսիչ ընտրեց առաջին վեհարան Ս. Խրիմեան, բնակութիւն հաստատելու համար Վաղարշապատի և Երիվան Հայրապետի։

« Կեցցէ Հայրիկ, ջերմ սրտով գոչեցին Հայոց քաղաքացիները մանաւանդ, վասնզի դէպի ձեզ Հայրիկի սէրն անսուն է, աստուած քան այդ սէրը ոչ ոք չի տածել դէպի ձեզ։

« Կեցցէ Հայրիկ, կեցցէ Հայրիկ »։

Տես և հանանելու յիշելիները.

Արարատ 1869, էջ 195, « Վանականաւն Ներ. Արքեպ Ս. Էջմիածնի պատրիարքի Վասպուրականի Խրիմեան Ներսիսեան Պատրիարքի ի Պօլիս »։ — « Հանդէս ընդհանրական Ներ. Խրիմեանի ի Պօլիս » (Յիշատակարան թ. 16) անդ., 197։ — « Մաքսաստանագիրն մի », 1872, էջ 88, 219, եւն։ — « Հոգոց Հայրիկը Հայ դրականութեան ասպարիզում », Մ. Վ.) 1900, էջ 178–186։ — « Ծննդեան 80ր տարեդարձ » (Ս. Վ.), 1900, էջ 163, որ կայ և Բազրատունեան ժամկ նամակը ատ Խրիմեան։ — Արեգակ 1888, թ. 1, « Մեր յատուկ թղթակից պատրիարքական գործերի. Հայրիկ ս... (Հ. Ս.) թղթ.)։ — Արեւելեան Մամուլ 1875, թ. 5, « Ա. Խրիմեան Հայրիկ » (Յ. Ս. Սրվանձտեան)։ — Արեւելք 1885, թ. 311, 42, 44, 46, « Կենսագրութիւն Աժեն. Տ. Խրիմեան Հայրիկի » (Անակիրտ)։ — Արմագանք 1891, թ. 20, « Խրիմեան Հայրիկ » (Փայլակ)։ — 1892, թ. 40, « Խրիմեան Հայրիկ և Պրոֆեսոր Յիւլէր » (Փ. Վ.), և թ. 41։ — թ. 51, « Իր ժողովրդի հայրը » (Ն. Գ.), և թ. 52։ — թ. 53, « Խրիմեան Հայրիկ »։ — թ. 56, « Պարձանք Հայրիկ » (Փ. Վ.) 1892, թ. 88, « Խրիմեան Հայրիկի հիւանդութեան »։ — Բազմավէպ 1902, էջ 346, « Հզոր Հայրիկն ու Գնահատելոն » (Հ. Ս. Երեմ.)։ — Ժամանակ 1863, « Մուշ և Խրիմեան Վկրտիչ Վարդապետ », էջ 157, « Խրիմեան և Վհմոտա », և էջ 166. էջ 191 « Փոր պանդուխտ հովիւ առ Տարօնոյ հօտ »։ — Կաուճկ 1860, թ. ԺԲ, էջ 1003–1009, « Վկրտիչ վարդապետ Խրիմեան վանական, կամ վասպուրականի Աժեր Խրիմեան » (Գամակ Փ. Մուրատեանի ։ Ալսոր դէմ Մշոց 1861, թ. 127, 136, « Ներկրատիմ լսոր »)։ — Գամակ Խրիմեանի առ Կաուճկ, և իր « Ձայն վասպուրականի Աժեոյն » յօդուածը. Կաուճկ 1861, էջ 55–61։ — 65–66 « Վիմատորիկին կնոնական վասպուրականի Աժեոյն ի Տփղիս » (Անակիրտ Գնդեան. Պատրոյի Տփղ. Յուրմեան Տ. Մարտիրոսեան Տ. Դանիէլեանց Վանական)։ — 66–70 « Համապատասխանք նախնեաց ստանաւորին առ դիմաւորող վասպուրականն Աժեոյն », (Յօհ. Պարսիկեան Արտանճեան աչակիրտ քահանայապետութեան վարժարանին վարպետ)։ — էջ 453–463, « Գամակ Ազուլիոյ », « Գիպքեր առ Աժեոյն վասպուրական » (թղթ.), « Աննդրադարձ պատասխանիք քանիցն Կոստիանդ պատի » (վերջինս Արտանճեանցի)։ — Հոյակ 1893, էջ 263, « Վ.Ա.Կ. Խրիմեան Հայրիկի քաղաքական նամեմիները » (Ղ. Գ. Զոփորեան)։ — 1894, էջ 167, « Խրիմեան Հայրիկ յաչս օտարազգիաց » (Լ.)։ — Հանգ. Գիրկ. եւ Գրատ., « Հայրիկը — Աւետարանիչ » (Ա. Ալրատեան), ի գիրս 1894։ —

Մաախ 1887, թ. 3870. «Ջատկի ատիթ»։ — Մեղու 1862, թ. 176, «Ուսումնարժքին Մ. վ-ի խ. ի Աստանդ», և թ. 177, 179։ — Մշակ 1873, թ. 49, «Մի քանի պնդր խրիմեանի կեանքից»։ — 1878, թ. 87, «Արեգնիկոպոս Խրիմեան»։ – 1890, թ. 40, 41, «Հայրիկը», Նուէր խրիմեանի 70–ամեայ տարեդարձին (վ. Փափազեանց)։ – թ. 52, «Հայրիկի նամակը»։ – 1892, թ. 36, «Իմ անուանկոչութիւնը խ. Հայրիկի հետ» (վ. Աղայեանց)։ – թ. 37, «Մ. Խրիմեան», և թ. 38։ – թ. 47, «Նամակ խմբագրին» (Լ. ս.)։ – թ. 48, «Խ. Հայրիկ» (Խ. Մ.)։ – թ. 50, «Մ. Խրիմեան» (Եր. Լեոն Տիգրանեանց)։ – թ. 51, «Հայրիկի յիշատակները» (Խ. Մ.)։ – 1893, թ. 1–2, «Խրիմեան և նրա ուսումնասիրութիւնը» (Հ. Ա.)։ – թ. 3–4, (Ս. Գալատեան)։ – Մուրճ 1890, էջ 323, «Խրիմեան Հայրիկի 70–ամեակը» (Ա. Ալասար.), և էջ 628, և 1891, էջ 959։ – 1893, էջ 992, «Խ. Հայրիկի գործունեութիւնը» (Ա. Ալասար.), 1027, 1051, «Ներկայ Խրիմեան Հայրիկին» (Ա. Ա.) – 1244, «Իմ յիշատակարանից Խրիմեան Հայրիկի մասին» (Գաբր. Ալամդարեան)։ – 1287, 1291, 1414, «Ծննդեան հանդէսիկ» (Լասաիեր)։ – 1420, «Կաթուղիկոսի օծումը և շնորհեալ Հայ Բողոքականներ» (Ի. Մարկոսեանից)։ – 1558, «Հայրիկ և պրոտեստանտութիւնը» (Ա. Ալամանեան)։ — 1894, էջ 127–132, «Գիտական Ընկերութեան անդրանիկ նստդակի վերհ. Հայրապետի ատեան»։ – 150–56, «Կաթ. կոնդակ տուեալ և կարօտեալների առիթով»։ – 607, «Կոնդակ առ Աբգիան»։ – 1895, էջ 887, «Վեհ. կաթ. Հոտառց մատչաբարձրեալ», և 1028. – 1898, էջ 167, 1293, նոյն։ – Քաջ 1869, էջ 331. «Հայր Պատրիարք»։ — էջ 385, «Խրիմեան սրբազան Պատրիարք Հայր գալստեան և հանդիսաւոր ուխտը» (Խ. Վ. Ա.)։ – Նոր-Դար 1893, թ. 1, նոյն. (առանձին քաշուած, տես Հայաբանգեաց)։ – Իմօ 1869, էջ 217, «Անձն. Նորընծայ Պատր. կ. Պոլսոյ Տէր Մկր. Արք. Խրիմեան»։ — 1870, էջ 289, «1870 թուականը»։ – 1871, էջ 24, նոյն։ – Տարազ 1892, էջ 126, «Կենդանագրիներ. Մկրտիչ Խրիմեան» (Կ. Ա. Մշակէն)։ – էջ 237, 253։ – 1893, էջ 385, «Ն. Վ. Մ. Խրիմ. կաթ. առ Հայոց»։ – «Հայրիկը Պատրիարք» (Ջար. Տ.)։ – էջ 517, (առանձին թ. 33ը իրեն նուիրուած), «Մեր քաղաքներէն Հայրիկին», «Ն. Վ. Տ. Տ. Մ. Ա. Խրիմեանի պատասխանը»։ — «Ուսումնարժքին», «Արխատակէս Սիդրակեանի հետ Ն. Վ. Հոգեպատուելիքեան Նորընծայանալու ժամանակ», «Մ. Խրիմեան» կնոջագործը, (Գ. Ալիշ. Մշակ 1892, թ. 23), «Հայրիկը վանահայր» (Ջար. Տ.), «Վեհափառ Հայրիկի կնոջագրեց դիծը», Ալէքսան.)։ – 1895, էջ 18–22, «Հայրիկը Պատրիարք» (Ջ. Տ.)։ – 1905, թ. 3, «Հայրիկի պրակաւ գործունէութենից մի էջ»։ – Մկրտիչ Ա. Խրիմեան «Հայրիկ» կաթողիկոս ամենայն Հայոց. Խրիմեան Հայրիկի կենսագրութիւնը՝ որուն առաջերով կը ներկայանայ իր գէմքը. գրուած «ի նպաստ խաչատրոյ Յովհաննեանց ի Ս. Պ. Քաղրք 1893», նոյն, նոյն, տես և Յաւելուած։

Տես Մամուլ 1874, թ. 363, «Խրիմեան, Ուսանողի Տէր–Մարգարեան», նոյն։

Խոլեր. — Տես Թուխմանեանց (Յար.)։

Խոլերա. — Տես Աղերիոնի (Բժշ. վ.) — Զարդարեանց (Մ.) — Զարդարեան վ. Փ.) – Միքիմանեանց Բ.) – Ուսմիկեան, (Ն.) – Տէր-Իսահակեան Բժ. Ն.)։

Խոլերայի մասին (քարոզ)։ Յաւելուած Արա-

յատի, Մայիս)։ Աղարչապատ, տպ. Մայր Աթոռ. Ս. Էջմիածնի, 1905 ?

Խոլտամեան. — Տես Խոլտամեան։

Խօճէնց (Մարկար Զաքարիա Վեզամեան՝ ե. բեւանցի. — Հաստատուն սրտիութեամբ եկեղեցւոյ. Համաժողովել ի Սրբոյ Աթոռս Ամենայն վարդապետութեանց պարզ և դիւրին ոճիւ Աղանդաւորութեանց պարզ և դիւրին ոճիւ Աղանդաւորութեամբ չարադրեալ ի Մարկար Զաքարիայ Խօճենց երեւանցւոյ կոչեցեալ Վարդ, ի փառս աստուծոյ և ի պատիւ սրբոյ Լուսաւորչին քրիստոսի, և յօգուտ նորին պինդ արեալ հայկասեան Ամենայնց։ Յամի Տեառն 1799։ Ի տպագրութեամբ ի յոյս ընծայեալ սրդեամբ և ծախիք Օժանդակք լինելոց Կոմսարանիս։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Լիպերեմ Արքազնագոյն և չնորհազարդ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Ի յաստանչնորդութեան Սրբոյ Ամենափրկչի Վիճակին մերոյ՝ Տեառն Յովհաննէս Վրդ Եպիսկոպոսի։ Յամի Տեառն 1815։ Ի թուին հայոց 1264։ Ի տպարանի Աւետ Ջնիջրտմեանի։ Ի կալկաթայ։ 8°, 136 էջ։

Սկիզբը «Ոչ հնդիսկին աս բնիւրդօր» պրոլիքն մը կայ, սար ի վերջոյ կ'ըսէ. «... Արդ հս գլուխս մեծագոյն և անգիւաս նիկոդիւդոն աստուածայ, որ բնիկդնալ կամ ի ծով մեզաց... կամիցայ զնոմ արկանել զանգաթարն այն ի անգանաստս, այսինքն, ի վերանաստեղս, ի գործակալս, ընդիկսեան, և ի հասան ժողովրդականս. մի գլխի սէ կորուսանելով աստուած գազանսիս իւր, զայդ լինելն աբաւարկ ինձ պատճին իմ, սէր սակս և սոյն հասանատ սրպիտութիւնն նկեղեցւոյ անուանեալ փոքրիկ դրքուկս. Ներկայ հասարդակիցայ իւր քանգաթ մի տալ ստանդ սրբոյ Նկեղեցւոյն քրիստոսի. սրպէ սեղանատուք նիմ օգտատէտ նիմ ինչ գանալ արդիանարիցին. Կացնդնդին վասն փրկութեան հոգւոյ մեղսատանել ատրուկ ծառայի իւրմանց. Մարդ Ջաքարիայի խօճենց երեւանցւոյ»։

Յէջն 133, «Ու գդրուկս յատաջադրեալ և չարադրեալ նոյն գծագրիայ, և գտեալ մարդ՝ ըստ իւր կարեաց սխալանացն նկատեն խնդրելոց.

«Վէրացը մինդի վէճայի չիմ օգուր քիմ տիքնիր։
«Խնայդին սիրոյ և արդանաց, ո՛ ընկեռնոս, ո՛ ասնկնդնէ»։

Ի յետոյ Յիշատակարան. «Օժանդակութեամբ և չնորհիւ ամենատուրք Երրորդութեան՝ Հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. և քարեխոսութեամբ Աստուածածնի կուսին Մարիամու, յանգ Նիւսէ՝ ամենապատուական տպագրութեան այս հատորոյս Հրատարակութիւնս նկեղեցւոյ զոր յորինեալ էր ի Պարսս Մարդար Ջաքարեայ խօճենց երեւանցի դպրի ի քաղաքին արդեամբ և ծախիք վարդապետի և աստուածճան սպզնի մերոյ։ Արդ սրբ հանդիպեալք բնիկնեալով և վայելելով դասպրատուին Քրիստոս յիշատակիք ի մտքոս յաղօթս ձեր վարն յիշելով և պարսն Մարդար Ջաքարեայ նահ. ծառոյ Օժանդակքն զարձարանիս իմոյ հանդերձ հինդանեօք և հանգուցեալքն սրք յանուանէ յիշեցիալ կան ի նկրքոյ։

«Յովհաննէս Արգիս և կոստանդ. Աիմոն, և Կիւրղ Փանոս Նազարեանս. Կարապետ Մկրտիչ Մարտանան. Մարգիս Յովհաննեան. Խաչատուր Յովհաննէսեան. Ղազարոս Յովհաննէս Շիրխոճեան. Մկրտչէ Ղազարոս Շիրխոճեան. Մարտիրոս տէր Առաքանանեան. Մկրտուր Մոռնեկեան. Լազին և Մկրտչէ Յովսէփ Լազինեան. Մկրտիչ Յարութիւնեան Աղամուրեանց. Պողոս Կարապետ Ղուսուրեան.

Գավաֆ Լուիզեանս, Յաւիկ Գարտէմեանս, Վահակ Մտեփանեանս, Անտոն Բարիկեանս, Գարտէմ Պետրոսեանս, Ներսես Լազարեանս, Գէորգ Զօրագեանս, Մալխաս Սահակեանս, Մանուէլ Պետրոս Վրացեանս, Գէորգ Աստուածատրեանս, Փարսիկ Լիվայ Երիցեանս, Կարապետ Խաչիկ Նիւտեան, Երիցեր, Վարդապետ և Յովհաննէս Եպիսկոպոս Գարտէմեանս։

« Այդ գոտորան սիրելի ազգիդ իմոյ՝ և գոտորեամբ առաւտաձեռնութեամբ գայթ գործ ազգս օգուտ ինքնակամ օգնողաց անհնամեծն Աստուած ի փառս՝ և ի պատիւ իւր ընկալցի, զբարի նպաստակն յուսոյ՝ և անկասկածանաս անձինդիս, ի յանկ հանգիչ. և բարի յիշատակս իւրոցքիւրոցդ՝ ի յանդիմնելի հրանգական մատենի իւրում գրեցոյլ և համային հաւատացեալ քրիստոնէիցն՝ զերդ և պիտանութեան պարգեւելով, յարաժամ ի յողորմեան և յաղիոցութեան պահպանել։ Ըստ ձեզ բարեմտութեամբ յիշոզպոյ՝ մնան բարեաց պարգեւեալ ամէն։ Մրնամ ձերոյս Աստուածեան միտս պատրաստականան և ամենից իսնարհ Վասպ. Ջրնիկոսեան Աստեան »։

— *Բարեսիրական դիմումներ իւրեն բարոյական, այսինքն Սոսան մօրալէ, ի դիմաց վարդոյ և լուսինկի, այն է պիւլպիւլի։ Ընծայեալ ի փառաւոր յանուն իւրոյ պայծառափայլութեան կրտաֆ Նիկոլայ Պետրովիչ Խմանսօվի մեծի ֆանչելների կայսերական բարձր կալէկին պատղբետականաց. և զանազան նշանակիր կատոլեբի։ Շարադրեալ ի նատվօրի սավէնիկ Վարգար Ջաքարիայ խօջենց Պեղամեանէ, և ի Հայկականէ թարգմանեալ ի Ն. Յովսէփ Ջօհաննիսեանէ յԱժդերախանցւոյ, հրամանաւ մեծաւոյց։ Աանկտպետրբուրգ, ի տպ. Յովսէփ Ջոհաննիսեանի։ Ձամի սեաոն 1812։ Խուս. և հայ. 8°, XIII + 118 էջ։*

— *La Rose et le Rossignol;* allégorie orientale de Markar Z. Kodjentz, d'Erivan. Traduite sur le texte arménien par M. Levaillant de Florival, professeur de la langue arménienne au Collége des langues vivantes. à Paris. Dondey-Dupré, 1838.

— *La Rosa e l'Usignolo,* allegoria orientale; opera originale di Markar Z. Kogentz d'Erivan, tradotta dall'armeno. Venezia, Tipografia Armena di S. Lazzaro, 1879.

Ախտրնաքար խարգմ. տես Աճառեան 1898–99, էջ 11, 176, 217. – 1899–1900, էջ 26, 203, 251, որ կայ ի վերջոյ « Համառօտ դիտողութիւն »ին այս խարտեաքար խարգմանութիւնը եւս։ – Աիկոքր (1898–99, էջ 9) « Հայ գրականութիւն » վերնագրով հատուած մը գրած է Ա. Զօպանեան, որ ի վերջոյ կ'ըսէ.

« Այս անգամ կը սկսինք աշխարհաքար խարգմանութիւնը հրատարակել սիրուն արձակ քերթուածի մը, որուն հեղինակն է Լիւնեանցի Զաքարիա Մարտաք Խոճենց անուն քահանայապետ մը և որուն տիտղոսն է իր գրաքար ձեւով « Խարտեաքան դիմանութիւնի վարդոյն և սոխակին »։ Այս գործը դերեւ չէ կրօնական տեսակետէ. տասնամեակ մը նախ Հնդկաստանի մէջ տպուած է. սիրոյ պատկերներով՝ Հոգւոյն և Աստուծոյ միտքական սարսափանքը կը ձգտի այլաբանել (ինչպէս հեղինակն իսկ կը բացատրէ իր « Ծնկուցմունք »ին մէջ). բայց պատմութիւնը արեւելքի ամենէն սիրական, ամենէն անուշ առասպելներէն մէկուն վրայ կ'ոլորուի, այն է գաղտնարան տարուիանքը Վարդին ու Սոխակին, զոր մանաւանդ պարսիկ քանաստեղծներ այնքան քնքուշ գոյներով երգած են։ Մեր քերթողը պարսկական դրոյցը ասած, հնդկացուցած, զայն գմայլելի կիրքով մարդկայնացուցած, անկից ամբողջ վիպասանութիւն մը հանած է ուր իր մեծամիտ քայլ գգայուն սէրովն ու գերազանցօրէն արեւելեան ոգւովը մեծապէս չհմկան է։ Բիչ անգամ՝ մտորերու ու դիպուածն սիրոյն հոգեքանութիւնը այնքան փափուկ գծերով արտայայտուած է. և մեղրալական խորքը՝ անուշ ու հետաքրքրական մը կ'ստեղծէ քերթուածին հետեւողին, ինչպէս վերածութեան առաջին չորքանի նահապետի քերթողութեան մէջ՝ որոնք գեղեցկութեան սէրն ու Աստուծոյ սէրն իրարու կը հիւսէին։ Ամբողջապէս որոշ չի գիպուածը թէ ուր գտուն ապրած է այս Մարզպարը, ինչ կանուր ունեցած և ուրիշ ինչ գործեր արտադրած է։ Հաստատական կը թուի որ Ի. Ի. դարձուն ապրած բլլայ, և յայտնի է որ, Ներսէսեանի բլլայով, պարտկագէտ եղած է, և ծանօթ պարսկական քանաստեղծութեան, որուն ազդեցութիւնը կը զգայուի այս քերթուածին մէջ։ Վարդ եւ Սոխակին գրաքար քնաւորը արդէն տպուած է Ա. Ինէնբաղտրիի մէջ, բայց այսօր ոգտուած և անգամանալի. Երկիտրդ տպագրութիւն մը՝ աշխարհաքար խարգմանութեան հետ միացած՝ գործ մըն է Հնդամալէս յանձնարարելի »։

Ասկի տրիւ յօդուած մը եւս (1899–900), էջ 219 կամ թ. 12) « Վարդ և Սոխակ »ին պղրիտր վերնագրով, ուր կ'ըսէ.

« Ահմիսի մէջ հրատարակել սկսելէ առաջ « Վարդ և Սոխակ »ի քերթուածին աշխարհաքար խարգմանութիւնը, ուզենք գիտնալ թէ այդ գործը օտար քնաւորներէ մը նմանութիւններ չէ՞ր ոգտեր։ Ի վայիան ար Ֆլորիվալ, որ զայն ֆրանսերէնի խարգմանած է, կը նկատէ զայն իբրեւ հայկական ինքնատիպ արտադրութիւն մը։ Վենետկի Մխիթարեաններէ իտալական խարգմանութիւն մը հրատարակած են, ուր նմանութիւնը զայն կը ներկայացնէ իբրեւ հայ ոգիի մը ծնունդ։ Հայոց դրականութեան մասին եղեւցած հայերէն կամ ֆրանսերէն գրքերու կամ առանձնատիպութեանց մէջ, այդ քերթուածը հայկական առնչութեան մը համարուած է։ Պիմէնի վիննեայի և վենեակի Մխիթարեաններուն, որոնք պատասխաններին խէ չեն ճանչնար օտար ու և ազգերու մը տրամ ներքննուած բլլար ժէր խօճենց։ Աորչելի տրամին հրատարակել աշխարհաքար խարգմանութիւնը այդ վիպակին, իբրեւ « հայկական » գործ մը և իբրեւ էջ մը որ մասնաւորապէս չանկնան և ընդհանրապէս արժանի էր սա տեսակէտով որ մեր նախնեան « կրօնական » դրականութեան քիչ մը մտայղ ու մթերնակ ամբողջութիւններ մէջ քաղաքատիպեան կազմով միակ ծաղիկն էր որ, խէ վայ միտքական ներքին բարձումով մը նուրբ ինկատած, բնութեան ու սիրոյ վատ ու ապատ գոյներով կը խայտայ։

« Այդ, այս ծաղիկը օտար հողի վրայ բուսած և օտար ձեռքերով ոստոցած ծաղիկ մըն է նկեր։ Հիմակ, ալ կարելի չէ այդ մասին տարակուսիլ։ « Վարդ և Սոխակ »ն ալ, մեր նախնեաց ուրիշ շատ մը գործերուն պէս, նմանութեան մըն է տարի հերկի մը, Ֆաքլը խորք քանաստեղծին նայն ախտդուսով մէկ քերթուածին։ Ինարգմանութեան հրատարակութիւնն սկսելէ քիչ յետոյ, տարի անցնելու տեսնելու Պ. Շաւլ Լուսի մէկ գիրքը, « Վարդը նախնեաց մէջ և Միջին Վարուն »։

(Ու հոս դնելով այդ գրքին « Վարդ և Սոխակ »ի քնաւորները մասին քաղած տեղեկութիւններ, կ'ուզենք կ'ուտիլնել).

« Լուսի այս ուսումնասիրութեան կ'երեւայ որ խօճենց իր քերթուածին յատուկագիծը ամբողջ

ֆուիեսամբ առած է Ֆիագլրի գործէն։ Վերջերս իմ բնակութեարը Ձուկ անունի, տպագրուած՝ Լայբզիկի մէջ, 1831ին, Լուգէֆ ֆան Չամմէր գերմանացի նշանաւոր տաճկագէտին կողմէ, որ վերամանրէն տպագրափակ իմ գրգռմանութեան մէն ալ կրած է թնագրին։ Գերմաներէն ու իմ բերէն լեզուներուն անգիտութեան համար ես չեմ կրնար մանրամասնութեան մը գնել չուտաս մանրամասնութեան մը համար։ « գինեպուտ »ը որ, բնակութեան տարբեր, քրիստոնէական անձնութեան մը կը պատճառակ, արդէն կը յայտնէ հիմնական տարբերութեան մը, և կրնայ ըլլալ որ ամբողջ քերթուածին մէջ հայ նմանողն իր կնդին ու իր անձին դրոշմը տեղ տեղ հաստատած ըլլայ. հերքելու բանաձեւի մը գործն է այդ բոլոր ստուգաբանութիւնները կատարելը։

« Ասկէ պատրաստի մէջ, Չամմէրի հաստատած, հայերէն ամփոփումը գեղեցկագիտական տեսակէտով չատ վար կը մնայ բնագրէն. ասոր համար որ կը զրկէ Չամմէրը այդ մասին իր մտորումներուն նախաբանին մէջ։

« Ներսը այդ (հերքական) գործերուն մէջ, միակը որ ինքնատպութեան յատկութիւն ունի և դիւրահասկացողի ոճով մը գրուած է, անվիճելի կերպով՝ « Վարդ և Սոխակ »ի քերթուածն է, Մեծն Միլէյմանի համաձայնակից նոյն մեծ Ֆիագլրին հետիոտնութիւնը։ Ես չէ իմացած պարսկական այն գեղեցիկ մեհյոր, որ իրեն նիւթ ունի սոխակին ու վրդ, կամ աւելի ճիշդ՝ մեծ—սոխակին ու վարդին համար։ Ամէն մարդ ծանօթ է անոր՝ այդ նիւթին վրայ գրուած արուեստին ու արուեստական տպաւորութիւնը։ Բայց ով երբեք երգիչներու խրախճանքներուն ծանր դիմելու հետզհետէ այս վերջին զգոյութիւնները մտածած, գայն կարդացած կամ անոր վրայ խօսուածին իմացած է։ Ես չգիտէ մանրամասնաբար այն սիրայ գոյզը պատմութիւնն ու այն քոյր անձնասութիւններն որ անոր մէջ կը գործեն։

« Հետաքրքիր է որ անոր մէկ տեսար արձագանքը քանի մը տարի առաջ երեւցաւ Ս. Ընկերութեան մէջ տպագրուած հայերէն լեզուով ամփոփումի մը մէջ, որուն հեղինակն է Մարգար Ջաքարիա Իոհաննց Կրեւանցի, և Բարիզի արքայական մատենադարանի արեւելեան կենդանի լեզուներու վարժարանին հայերէնի ուսուցիչը, պ. Լր վայեան որ Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը հրատարակեց վիմագրութեամբ։ Բայց ո՛չ հայ հրատարակիչը, ո՛չ Ֆրանսացի թարգմանիչը հանչցած են իսկական ազբիւրն այն լոյսին որուն մէկ ճառագայթը միայն կը ցոլացնեն, որ հազիւ կը չոգայ հայ թարգմանչին աստուածաբանական ուղղին կամ Ֆրանսացիին քանաստեղծական արձակին մէջ »։

« Ճատագին այն է որ « Վարդ և Սոխակ »ի քերթուածին հայ ամփոփիչն ալ, այն յատի ուժգրութեան հանձնած զոր ունեցած են մեր նախնիքներն ամենք, ինչպէս և այլ գարուն մէջ կարգ մը ազգերգութիւններ կամ ազգային երգեր օտար հնդիկներէն փոխ առնող հայ դրագէտներ, ո և է կերպով հոգ չէ տարած իր քերթուածին նմանութեան մը բլլալն լայտարարելու և քան հեղինակին անուներ յիշատակելու »։

— Կատակագիր Ոգնչան բանիից ի Մարգար Ջաքարիա Իոհենց Կրեւանցւոյ. Շարադրեալ ի հիւանդութեան իւրում մեծի. և առաքեալ ի Ջմիւռին առ որդին իւր Ջաքարիա Մարգար Իոհենց. ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Դաւթէսի վեհափառ Արքագրոգոն կաթողիկոսի և ի Պատրիարգութեան Սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղէմի Տ. Տ. Ցովհաննու Սրբազան Արքիեպիսկոպոսի և ի Պատրիարգութեան Պօլսոյ Տ. Տ. Յակոբոս Սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Յերուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց, 1853. փոքր 4°, 225 էջ։

Ահիկար յաւակնարան, յետոյ Նամուկ առ որդին՝ ի Չափսին. 3 էջէն կը սկսի պիրքը, հետեւեալ քանդակագրութեամբ. Նամուկ առ որդին իւր։ Յաղագս ազնուութեան և յատկութեան մարդոյ։ — Հնդիկ գրագրանաց։ — անանձկաց։ — բանի և հաճախելոյ։ Պատմութիւն։ Յաղագս չօշափելոյ, այսինքն ձեռագ. ընդ որս դասակարգին և բնիմանալիք, այսինքն ոսք։ — քանի, և ոսկանց պիտաւոր մարդկային կրծոյ՝ այսինքն ծննդեան, նեղմանն և մահուան։ — քանի — ծննդեան կենդանեայ։ — քնոյ։ — մահուան։ Վերջին քանք, (որուն վերջին տողերն են)։

« Պատուիրեմ քեզ և զայս, զի որովհետեւ ի մտածին մեծի հրաշագործութեան անհնար, յոտահատ ի մարմնաւոր կենացս, գրկեի քեզ զայն իրր կտակ հայրական, զոր վախճանեալ իմ յաւետ կենացս ոչ ետս կարացիր տեսանել դիպուրիկ որդեանդ իմ գՄահփահոնս և զնզաքայր քո որ ի խրճուտս ի պանդխտութեան կաց, դու փոխանակ իմ հայրապետ իրատարով կրկին նայիր դնա յաւետ ազգապատութեան. և զօրինակ գրոյս տայիս նմա, զի և նա քաղեսցէ ոտանէ յանձին գտուղ ինչ հոգեկան։ Իսկ վասն քոյ ասացեալ քանի՝ որդ ոգոյդ, զիտեմ զի դու առաւել քան զիս հոգագոյն և ոչ գործս պատուաստ նոցա։ Ես գրեր ի յիշատակ բարի և ի միխիթարութիւն ինձ առ եմ »

Ի Սահ Պետրուպուրգ, 15 յունիսի 1793։	Աղաչեմ ծառայ տեառն եւ հայր քո՝ Մարգար Ջաքարիա Իոհենց Կրեւանցի։

« Այս պիրքը՝ որ պարոյ պրպտուս լիզուաս չարաչարեալ է, իրեւ պատուական և քարեպաշտ իրատասներ կը պարունակէ, որոնք իմէպէտս ամէն հասակի կը վերաբերին, քանզի մանաւանդ պատրաստուած էրիտասարդաց համար գրուած է, որոնք կը զգուշանան ամպարիշտ սկզբունքներէ և ապականութիւնէ քաղցր, աշխատելով առաքինութեան և հմարիտ իմաստութեան չանդին մէջ բերել գանոնք. ուր միայն կը գտնուի մարդոյս հոգեւոր և մարմնաւոր երջանկութիւնը », Լրչոյնս Աստրաեաճ 1853, ի. 115. այն խումին մէջ տպաւորուած է նաեւ Ջաքարիայի, որ գրուած է հրատարակիչներէն։

« Լրոգ Աիրովբէ վարժապետի Պատկանեան » գրքին մէջ, էջէն 77 այս տողերը կը կարդանք.

« Ակայ Մարգար Իոհենց Չափսեցւոյն Նրեւիսի և գիտնական Չափսեզի ի 1807 ամի յորմէհետ զգինոյիկ և գիմատատուիկ տատատուր[1] սակս այլայլութեան ժամանակի և փոփոխութեան բարուց և վա-

1. Գիտնական Ջակոբ պատրիարգն կոստանդնուպոլսեցի մականուանեալ Դալեան յորմէհետ էր նախ քան գՄարգար Իոհենն՝ զայսպիսի ինչ տատատուր, զորով օրինակ առա տեսի նա առ բարեբարապատիւ Նիկիտաս խաչակիր վարդապետի Ակիմեան և Ասպետի. տրամ երեւի, զի Մարգար Իոհենն գիմատատ ներկայ քերթուածդն առեալ է անտի. կամ թէ գրուած վերջինն գնգնգիկ և կարի մերձ նմանութեան է առաջինին՝ քան թէ միմեանց կեալ։

բույլ մարդկան, որոյ իւրաքանչիւր տանից վերջին տղայքն յանդիման չինայ։ Այս չափաբերական քիրմասած տարածեցայս ամենայն տեղեր և յատկնդրոյնց ընկերանալ Եգեր սիրով և պատմեմ համար. մինչ նման և ի Տիփիխս. որ էր յայնմամ Արտվրի վարժապետն Զաւակնեանց՝ բարեկամք ուսանք իմոյ Հռանձկեցին դԱրտվրի պրիչ սա այն դպրոցաւոր պատահանի և Նա ի իմդրոյ Նոցին վրէ անդէն քան սա քան, և պի ի ծայր վերջին տոպիկ քիրմասածոյ Ջմիռնացոյն ընկերանալիւր՝ չինայ, որոյոյս բնդ հակառակն վերջանայիւ՝ մնայ և զար ինչ խոչնդոն ասէր՝ սա գրնդէ պնդոր դիմդէնի։ Ինչ ընկերցան և պայս քան Արտվրի՝ ամենեցին պատնչասան բնդ իմհատասան և քաջ պատահանի Նորին։ Իսկ Ջմիռնացոյն խոչնդոյ որպէս պատահն ժամանակակից այնչափ սխրայայս բնդ այն միջնեա սա իմդոտնեան չարտասր լուծանիր լրիւ չսիք տալով իրատասան նանձարոյ և մնայ իւրոյ սխրնդեն, որ քաջ իմն պիտոյ ի պայքար մնանալ բնդ նմա ի քանարերական առաջարկի։ Այր սակս սա ի միասին բնդ գրատասդ Արտվրի Եղեայ կրնին և Ջմիռնացոյն քանք, զորով անհարմրմ էր գնոյ առնել, քանդի մին սահայ միւոյն անհանգստանայի իմն է և որ ընդ Նորի գրատասդանի Արտվրի՝ անգէն առաջի այսոյ ունդիկ և գրան Ջմիռնացոյն սա քարիւք ի միտ առնոյ պիտասա գրատասդն։ Արդարև մեծի ուշադրեմեան արժանի են գրատասք հրկաքանչիւրոյ »։

Այդ քիրմասածր 32 տառե է, չորս տողանն և սեմտանեան. գիրքր տեւս Պատկանանի անուան տակ։ Ալ Նրի ծանոթմեմեան մէջ Ջմիռնացի կոչտասդ է Արտվրար, անուտան Ջմիռնիոս չատս կնգած լրյարան համար է, գնան գի Հրեատացի է։

Հանի մէջ (1865, էջ 105, 119) կայ կինագրեմեիւր, զոր տրման կր Տամարիսի քաղիւով դնել հատ.

։ Արդիս Նշանատար գիանական ու լիգատագէտ անձինքներէն մէկն էր Արտվրար Ջմիռնացիի որ դին, որոյ գիրգատասանին Պետրոսեան կը կոչտար, որ Նաեւնդ ալ կ'գրատնի բնդիկ Հրեատացի էր, և Նոյնիր գալով բատական մոտնական Նոն Արգիոյ Տիպատասդի քով քմորդմնատեմեան պատասդ վարդի Նման տրեմեան համար։ Հետատ էր պատգիական լիգատին, արտադրոյ ու պրոտիպ և տասնկնելին, կր իատնդ Նաեւ յատնատլն և տատանելու Նոր բնդիկ մայրենի հին լեզուին ալ Տետատ էր, որչափ որ կր Նեղէր անգնալ տատն և տեմեդրող դարր, յորում կատարեալ էր մեր ազգային դպրատեմեիւր Նոր տոյի չգնատեմեիւր ու Հրատկատդատեմեիւնր. և գրնեմ գնդիկ լեզու մի դարձած, ինչպէս հիմայ որ քաղաքացին բառնի Նոյտատ է Նորնդուկ տատանելականեան։ Այդ լիգատով աչխատատրած է Ալեքսանդ Նոր մէկ քանի Տեղեկատեմեիւններ ու Նարգատնատեմեիւնք, որոնց մէջ կարեւորատեմեան տանեցցանեան են Նահ՝ Կատակգին հոգեկան բանից կատատած գիրքր, որ քիչ չատ արդյունք Նեմատ է լոյս ընտ ազգատ տատր Նեմատեան տպարանէն 1853ին։ Այդին գրքիս քաղաքականեան Նեմատ բնտիր է, հիմննատ ի վերայ կրօնի և քաղնդատեմեան. և ամենակարեւոր է՝ ներկայ դատատ երիտատարդաց վարդին ու բարուց նկատմամբ. վատն գի քանտնդակ գիրքր տդգնատ է ատ որդին Նոր Ջնարարիա, զոր Նիքր մնգնդէն յատ Նոյնիսկ մէջ Նատանց օրինատ դատարակի և անպատչտան բնդհմ ամենայն տղգ մարդեմեանդ և գործնատեմեանց։

« Արդիրոյ գիրքն է « Համառատ որպիսութիւնէ եկեղեցւոյ » ատատածր, զոր յորինած է Ալ. Ենդրատատրկ յամի առատան 1788ին, պարդ և գիրքիմագ ոճով, քաղց անհարմրմ է անագնի հագկագատնատեմեամբ. որոյ մէջ կր Նոտան եկեղեցւոյն և անոր քատրյագնէս ժամանակներուն, գատակարգատեմեանց և ատատճանայ կարգիչներն վերաց, և մէջ Նորագատնատ գատատ և ատատճանի եկեղեցականաց պատատարատեմեիւրը տրոնք էն, զոր անհրաժեշտ պատճի կատատեմ մէջ ի փրկատեմեան հոգւոյ Նատատագիտց և մէջ ի պաշտատեմեիւն եկեղեցւոյն։ Հատանաց տրկեմեան վերաց, և մէջ Նորագատնատ գատատ և ատատճանի եկեղեցականաց պատատարատեմեիւրը տրոնք էն, զոր անհրաժեշտ պատճի կատատեմ մէջ ի փրկատեմեան հոգւոյ Նատատագիտց և մէջ ի պաշտատեմեիւն եկեղեցւոյն։ Հատանաց տրկեմեան վերաց, և մէջ Նորագատնատ գատատ և ատատճանի եկեղեցականաց պատատարատեմեիւրը տրոնք էն, զոր անհրաժեշտ պատճի կատատեմ մէջ ի փրկատեմեան հոգւոյ Նատատագիտց և մէջ ի պաշտատեմեիւն եկեղեցւոյն։

« Հատատեանը այն հին պրատնեալն չէր, ինչպէս կ'ըսեն տատկարէն, և ոչ ալ մոլատանդ և մոլեկրօն էր իր բոլոր կեցատրատեմեամբը չնամ քրիստոնեայ էր և սիրալ Նայրենի աստանատեմեանդ և ծնող։ Հմտարեան քատրյատկատեմեիւններ, որոյ հինն է տատր Հրեատացիներ, կ'տատիճ բան մատրանքայ Հատատծոյ խոսքերն ու պատատելութիւր, կր յարդէր ու կր պատատէր տատ որ Նանդիպելու բլլար. մատդարեաց մի մէն տատմ մէջ չտատնեցնալ բլլայ, իր յատկր բնատ չր կատատնդրեր։ Այս նպատակատ էր որ Նատարքմանչ Արտվրար Հրեատացի Հակառք Տեսնատքայ բատած հետատնատեմ վէպր, և 1794 տրատնգատ ի Կ.Պոլսի։ Այս մէջ տատատնգատ սկզբական վպատրատ Նետ պատատատած է հնդիկական պատանչի քատրյատկատեմեիւն մի, ինչպէս մեծագոյն դատար մի Նրկամէի կատ անատի վերայ Նատդատցած, Նծատրմանչին աչխատատարատեմեիւրը ու քատրի չատքր տրքան տատ զգալի է, Նատարքմանեան ատն ալ այնքան պատատարակի է, որտ կրնանք բատկ բնատդրր Նայելէն քատեբով պրատած։ Ետեր Նահս Հետատրատի տատկրէն Նատարքմանեան մի մատքատր լրատատ և տպատալ ի Ա. Ենդերպատրկ 1819ին։

« Կեդտամանի բնատր տատկրէն Նրբորդատեան վերայ խոսքցած իր մէկ դրատագրքին մէջ կ'ըսէ, որոյ վերայ կ'տգնամք Նատ պատատքատրէն Նատել »։

Ա Նոտ կր պատատ Նէ ինչպէս տատկ Նէ մր Նանդիպելով Նետր կրօնական վիճաքատեմեան կր բատատի, Նատ, Նատ, գնդիպով տատոր Նրբորդատեան մատին Նատատգր Նէ տատկրէն (Հայատատ), և Նէ Հայրենէն Նրդգներ, և յետոյ կր չատատնակէ »։

« Ջաքարիայի արդտյն կինագր վերայ կատարեալ տեղեկատեմեան չտնեմք, միայն ի 1819 կինդնայն կր գտնեմք գիրքր։ Ալատն գի տյն Նատատանեան մէջօգներ Հետատրատի տատատնատեմեան բրած բլլալով, բնատդրեցեր Նրկատ էր ի Վօլիա առ Վօղատ Նրբրատան Պատարիարքն Հնդրեհատնատօղոսի, որ բնատրատեմեան Նրեկ Երկատ տատատկ Նատատեմեանց մէջ։ և Նատ արժանատր համարած էր պատր զր տղդատեցատ ի Հնդերպատրկ Նոյն Նատատկանին, ինչպէս բատած Նէք վերր։

« Կեդտամանի կինագրատեմեիւնր Նէչա անկատար պատատատած բլլալ Նատ, Նայ Նատատակր անոր գրատրատեմեան մատին տտնեցատ իր Նատատեմեիւններն ևն. վատ գատքէն էր մեզ, որ իրեն Նամանող քատրատեմեի գրատկ տտնեցատիներ, որ իր գրատրատեմեանր և Նամպատկան տրատատատրատեմեանր Նետ քերդած տտնէր նատ տատրքատեմեիւնն ի պրատն և բատրեպատատեմեիւնն ի Հագին »։

« Խօշատպատ վանքի Պատան Յովնէր », Արարատ 1894–95 թ. (1897), էջ 20։

ԽՕՇԿԱՇԻՆՑԻ (Թ.) — Տես *Խութրպատար*, «Պատարագամատոյց Ջահկաց» էջ 1176։

ԽՕՋԱՅՆԱՆՑ Վ. Յ.) — *Հանապարհորդութիւն Վրկրումիան Հրաբուխ սարի վերայ. այլ և ի Պօմպէյի, Հերկուլանում, Հռոմ, Վենետիկ, և այլ քաղաքներ Իտալիայի, ի 1865 և 1866 ամի։* Տփխիս, ի տպ. Հ. Լինֆիանեանց և Ընկ. 8°, 125 էջ։

ԽՕՋԱՆԱՆՑ (Մ. Բ.) — *Նոր ձրագը ի Գուռ Պաբու և Նոր Գիւտ ահնիևեայր բրլպու։* Կ. Պօլիս, տպագր. Յ. Գ. Թօզլեանց, 1875. 8°, 80 էջ։

> «Տեսարակ մ'է, որ վեր Հղարիս կամ վիպասարկ կոչուած գրքի մը գօրութեամբ կատարած հրաչքներ կը պատմէ։ Ի'րանն թէ այս գիրքը Նահեկ Շիրակացիի յօրինած պատմչին Մովսէսի) է, որ իտալերէ կամ միւսիս մարդոց ոտանց ձեռք գերբնական հրաչալեաց կամ կախարդութեանց գործիք համարուած է»։ Մասիս 1876, թ. 1779։

ԽՕՋԱՄԱԼԵԱՆ. — Տես Խալիմեան։

ԽՕՋԱՄԻՐ (Յ.) Թարգմ. — Տես Իրվինգ (Ո.)։

ԽՕՋԱՅԵԱՆ (Լ. Վ.), *Մանուան տումիս* Մուրճ 1895, էջ 350, և 872. «Լուսն վարդապետ Խօջայեանի յիշատակին, յիշատակիս» (Ա. Նուռուբեան)։

ԽՕՋԱՑԵԱՆ (Ս. Խ.) — *Նոր-վիպիկ, Սիմօն Գրիգորեան Յօհաննիսեանցի կեանքից, նրա ճակատագիրը։* Ախալցխա, 1905?

Խօսակցութիւնք այլ և այլ լեզուներով.

— *Ընտանի խօսակցութիւններ Անգլիարէն, Հայերէն, Յունարէն և Գաղղիարէն լեզուներով։* Զմիւռնիա, ի տպ. Թուլիէլմ Կրիֆֆիթի, 1845?

— *Համառօտ ընտանի խօսակցութիւնք Յունարէն, Գաղղիարէն, Հայերէն և Թուրքերէն։* Կ. Պօլիս, ի տպ. Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1865?

— Բ տիպ, (անգլիերէն ալ աւելցուած), 1875?

— *Գիրք խօսակցութեան. գրեաց Տէր Գրիգոր Վ.։* — Ա, Բ, տիպ? — Գ տիպ, 1882. *լեզուս սաղէմ*, 8°, 80 էջ?

> Հայկերէն տառերով և տառկերէն ու հայերէն լեզուս յարագրուած տառկախօսութեան համար։

Տես և Գալաթիացեան (Հ. Ս Վ.) — Գիւղունեան (Տ.) — Համամեան (Հ. Փ. Վ.) — Մուրացեանց Վ. (Կ.)։ — Տես և Յուցակագրութիւն։

Խօսակցութիւն ընկ վարպապետին. — Տես Թլուփիլոս։

Խօսակցութիւն մեռելոց. Պետրոս Առաքեալ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Արքայութեան մէջ իրարու հանդիպելով՝ կը խօսակցին, 1870. 16 էջ։ (Ձակատ չունի. բայց Պոլսոյ տպագր. է)։

> «Հարց—Պատասխանիի ձեւով Պետրոս Առաքեալն ու Գրիգոր Լուսաւորիչ Ս. Պապին և ազգային ներկայ անցքերուն վրայ ալ կը խօսին», Մասիս 1870, էջ 559։

Խօսակցութիւն օրիորդաց մէջ. փոխադրեց տանկահայ բարբառից Ն. Ֆ. Վ.։ Տփխիս, տպագր. Մէլիք-Շահնազարեանցի, 1781. 8°, 36 էջ։

Խօսակցութիւնք Նիւսէսի Լամբրոնացւոյ ընկ Պատրիարքին Յունաց. — Տես Նիւսիէս Լամբրոնացի։

Խօսնիսալք. — Տես Մանուէլեան Ա.։

Խօսող կապիկ. — Տես Աեն (Ժ.)։

Խօսուն նշոյլք?

Խօսք առ քառանիայս. — Տես Աիւիլ Հ. Յ.)։

Խօսք առտղեայ, նուն. — Տես Ալպալիեանն Յ. կաթ.) — Գիւրիճին Յ.։

Խօսք ի գործ խաչատուր վարդապետի կաթողիկեան Նոր Ջուղայեցւոյ։ Նոր Ջուղայ, 1892?

Խօսք գՀայրենեաց. — Տես Տէր-Մինասեանց (Վ. Վ.)։

Խօսք ի վեպս ազգաց. — Տես Պոսթիճ։

Խօսք վասն Հայրենասիրութեան. — Տես Հայրենասիրութիւն։

— *վասն Տիեզերական պատմութեան.* — Տես Պոսթիճ։

ԽՕՎԼԵՆ Բարօն Ֆօնդէր) — «Հանապարհորդութիւն Աւետեաց»։

> «Պարոնակում է մի կտոր էլ հայերի մասին, որ բնորոշում է հնդիկի մեկնումանի և մահմեդական վերաբերմունքը դէպի իր դիտած իրողութիւնները» Մուրճ 1902, թ. 9, էջ 254, տես անդ խովնի գրածը։

ԽՕՏԱՄԱԿԻ Բ.) — Բնիկա, գրոյց. թարգմ. Ա—Դ։ Աւստատած Մշակից։ Ս. Պետերբուրգ, Պուչկինեան տպարան, 1903. 13 էջ։

> «Հրևական կեանքէ վերցուած գեղեցիկ պատմուածք մըն է։ Պատմուածքին նիւթը՝ այդ բազմաչարչար, պարիա մոդովուրդի երկար մարտիրոսութիւնեան մէկ դրուագն է, որուն նման անցքերով լիցուն է Թրքահայ մտայլ իրականութիւնը՝ նոյն իսկ մեր օրերուն մէջ։ Ընտրութիւնը լաւ է», Մուրճ 1904, թ. 3, էջ 151։

ԽՕՐԱՍԱՆԱՆԵԱՆ (Ս. և Խ.։ Օրացոյց 1891 ամին։ Կ. Պ.?

ԽՕՐՈՒՄԱՆԱՆ (Մ. Պ.) — *Մի յարեկումանական բերեւ ապտակ առ Պ. Ա. Ագատախոհեան՝ Մ. Պ. Խորհումճեանէ. ի նպաստ Հայաստանի տուելոց։* Կ. Պօլիս, 1880. 8 էջ։

— *Ֆրանճեսկեան լեզու. Ա. տարի, յանձնարարեալ Յ. Թիւնեաքեան Լիֆնիդիէ... երկասիրեաց Մ. Պ. Խորհումճեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1890. 8°, 166 էջ։

Գիմադ. Հանդ. Ամսօրեայ 1890, թ. 12։

Ծ

Ծ. — Ընդհանուր ամուսնական կենաքին նայյ մը. Բէյրութ 1868, էջ 334։

Ծագումն հայ աւուիյ. — Տես ՏԱՂԱՒՈՒՆԵՆ (Ն.)։

«Ծագ ազգը հայ է իմ ։». Փորձ 1881, թ. 3, էջ 125. Ուխտանէսի Պատմութեան առիթ., տես և վերջին։

ԾԱԼԵՒՆ Մինաս Գ. — *Համառօտ պատմութիւն քրիստոնէութ ազգաց, յարձրագոյն դասընթացք. Մասն Ա. Արեւելեան հին ազգեր։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մաամէոսեան, 1898. 8°, 118 էջ?

Քննադ. Ակնարկ (Գ. Շահինեան) 1900, էջ 179, 223։ Աւետ զեմ Հնդիկաց, անդ էջ 434, 482։ Գարձեալ Շահին. Ակնարկ 1900, թ. 4410, 11։ – Բիւզանդիոն (Յ. Գ. Մրմրեր.) 1899, թ. 967։ Աւետ զեմ Հնդկաց անդ, թ. 974։ Գարձեալ Մրմրեր. թ. 979։ Հնդիկաց 1900, թ. 990։

— Բ. Գ. Դ. *մասեր?*

— Ե. և Զ. *մասեր. Աղբի և ժամանակակից։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մաամէոսեան, 1898. 8°, 117 էջ։

Թարգմ. – Տես Լ.ՈՆԿ (Տ. Ա.), «Տօնացոյց» ինչքն է թարգմանիչը։

Իր յօդուածներէն. «Խորհրդական գաւառաբարեկարգութիւն Ազգային Ժողովոյն մէջ Ընթաց. Ա. գաւառապետութիւն, Բէյրութ 1900, էջ 353. – Բ. էջ 420, 436. – Գ. էջ 481, 514, 541։ – «Ազատակ–Վաղարշեան դպրոցը և արուարձին կամ հիմնադիր մատենադիրը», Լոյս 1906, էջ 257, 361, եւն։ – «Կիրակոս Պատուելի Փէշտիմալճեան», ուսումն. Մասխ, նկատմամբ Ազգին խմբագրութեան օրով. – Ակնարկ մէջ (1893) հետեւեալ կրթական յօդուածները. «Ուսուցչական համախմբութիւն». «Ուսուցիչք պարապատրաստի մէջ». «Կրթութիւնք գիւղերու մէջ». – «Մեր յօդուածները». «Հայ գիւղերու կանոնքն». – Ծաղիկ 1894, «Մեր յիշատակարաց օրիորդները». «Ընդ է նիչ տալ»։ – «Ազգակերտաց դիւղ դպրոցական վէճերու մէջ» Ակնարկ 1896։ – Ծաղիկ 1897, «Ուրիշութիւն վարքի մէջ». «Զնոնելիքութիւնն ոգին». «Ուսում և քաղաքացի ազատացում». «Ուսումնական խորհրդոյ յիշատակարանին առիթ». (քննադատութիւն ուրիշ մէն մը՝ որով չատ քարեր կիրք մը կը տուէր քմխնդիրներուն՝ կրթական գործերու տնօրէնութեան մէջ)։ — «Մխաուսուածութիւնք հին կրօնքներու մէջ», չարք մը յօդուածներ, Բէյրութ 1887։ — «Յուսահատութիւնք», չարք մը յօդուածներ, անդ, նոյն տարին. Հրատած՝ ի վեր հանելու Լուսաւորչութեան չինիչ, քաշալերիչ հանգամանքը և պատչանելու մատաղ սերունդը չատնատութեան ջատիչ ոգիին դէմ, որուն գլխաւոր նեղկայացուիչն ու արծարծողն էր Ն. Տէմիրճիպաչեան, պանծացնելով Պուլտուկեանները (Ընիրվանան)։ – «Նիկոդիմի տուղ Եկեղեցականութիւն» Ակնարկ 1889. – «Ժողովրդ և նուագ», (Պնանագ. Մալխասի վարդապետութեան) անդ, 1887։ – «Կրթութիւն կենաց» (վիճակագրական), 1893, եւն, եւն։ Տես Յուսկուտաճ։

Իրատածներ իր մասին. Ակնարկ 1905, թ. 5811, «Հանճար տիպարներ, Մ. Գ. Նրսիան» (Միհրան Նուպարեան)։

Ծաղիկ ապրանք. — Տես ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ Լ.։

Ծաժուկ մեղք մարդկային սեռի. — Տես ԹՈՒԹՈՒՆՃԵԱՆ Մ.։

Ծագիկ արդի հայ մատենագրութեան. – Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Ե.)։

Ծաղիկ և պտուղ. — Տես ԲԱՐՆՇԱՅՆ։

Ծագիկ դիտութեանց. – Տես ՍԵՐԱՓԻԴԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ։

Ծագիկ ժամանակի երկնից. — Տես ԹԱԶԱՏՈՒՐ Հաճիր Գ.։

Ծագիկ կարելու ճչմարտութեանց. – Տես ԼԱԼԱՅԵԱՆ (Ն.)։

Ծագիկ հիւանդութեանց. — Տես ՄԱՂԱԿԱՃԵԱՆ ՏՈՒԹՈՒՆ։

Ծագիկ (հոգեզգայն). — Ընտրագոյն ծաղիկ գործոց հանց. Flos Virtutum. Թարգմանեցեալ ի յոհաննիսէ վարդապետէ կոստանդինուպոլսեցւոյ. ի զուարճութիւն հայկազունեաց։ Ցամի ներտարմութեան տեառն 1671. ըն հնգետասան ներորդում աւուր ամսեանն փետրվարի. ի Հռոմ, ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ։ Romae, Typis Sacrae Cong. de Propaganda Fide MDCLXXV (= 1675). Superiorum Permissu.

Հակասին յայտնի պատկերի տակ կայ Ծաւալոյին կնիքը, և յէջն 5 «Ընդ Աւ աւուրն Գրիգոր Լուսաւորչին Հայաստանեաց» ազօթք ու, և յէջն 7՝ «Տրակ Աւ Ընդհանրական», ուր կը ծանուցանէ՝ թէ ասկն գիրքը ի թարգմաներ է «յատ խնդրոյ Նահապետի Դրիգորեան»։ Ցէջ 10՝ յատնեալէն վկայաբերք և հրամանագրութիւնք, և 11 էջէն կը սկսի գիրքը, որ հաւաքում մնի և այլ և այլ աւուրքնու-

Լեռնային մասին ասուր հարց և խնամասիրաց խոսքերուն, մինչեւ լէմ 218, կանկով մխատիր։

Ինքզր փոքր 8°, անհարթ մէկ սակաւիկ գիրեն մինչեւ վերջը մէօրինակ, ասանց նշանի կամ փոքր պրի։ Հասարակ տպագրութիւն։

— *Ի տիպ. Նորագոյն կազմիկ Չօրսիմեանց Խաչատմանեցեալ ի Յոհաննիսէ վարդապետէ կոստանդնուպօլսեցւոյ ի փառս մեծագոյնս աստուծոյ. և տպագրեցեալ ի վենետիկ քաղաքի. յամի ներմարմնութեան տեառն ՌՉՃՀԵ. (= 1685) և թուս հայոց ԹՃԼԴ. ի հայրապետութեան տեառն Եղիազարու սրբազան կաթողիկոսին. արդեամբ և գոյիւք ոսկանաց ազուլցւոց որդւոց մարտիրոսի ի վայելումն և ի հրճուանս հայկազունեաց բարեսիրաց։* In Venetia, M.DC.LXXXV. Apresso Michiel'Angelo Barboni. Con licenza de' Superiori.

Հակատին եռանդ Աստուածածնի պատկերը կայ, և դիմակն՝ էջ 3՝ կր սկսի դիրքը, և կր հասնի լէմ 237, ուր ի վերջը. «Աւարեսկաս գիրքս ասպատածոց փիլիսոփայից ի լեզուի փրկչին ԻՍՈՒՆ, անպատեմքերի ամենց. Ի վենետիկ քաղաքի, ՆորագՀաք և նորատպութեամբ ամենազօրին աստուծոյ. Աւրդ որք վայելէք գոմ վարժելով և կրթելով բզմիսս ձեր յիմնոյիք յայօմս գիտասկարաս ասրին, և գոյք ոգիք փրկեք ի տէր»։

Ինքզր փոքր 8°, մէկակերպ, քան ի խոստակերպութիւն՝ որոնք մեզի մնաց են. Նաւթ չունի. բնութիւնքն է ասպիսին լեզ՝ բան տպագրութիւնն, և լեզ՝ բան չտպագրութիւնն, լեզ ու ալ անհարթ տեսի։

— *Ի տիպ, ի կ. Պոլիս, յամի տեառն 1724։*

Մեր օրինակին հակատր կր պակսի, բայց բան հրկրորդ տպագրութիւնն է՝ ամէն քանով համաձայն. միայն լեզ սխալ չունի և այս 3 էջերն կր սկսի, և կ'ատարսի լէմ 256, քանկով և լիչատակարանով, ուր կր ծանուցանէ Մարտիրոս դպիր, որդի տպագրի տպագրողի, լեզ ընծայեալ է ի լոյս ի լեռին հայոց ԻՃՀԴ. հակաճարքերի 5. ի հայրապետութեան տեառն Աստուածատուր կաթողիկոսին. և ի պատրիարքութեան պօղոս տեառն Յակոբեանի, այն է կոլոս։

Ինքզր մէկակ 8°, խոշորագիր. անհարթ և պատահ տպագրութիւն։

Ծպիկ տուրք գրոց. — Տես ՅՈՎՆԱՆՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։

— *վարուց սրբոց.* — Տես ԱԻԵՍԻԵԱՆ (Հ. Մ.)։

ԾԱՂԻԿԵԱՆ (Հ. Մ.՝ — *Պետրոս Մեծ և իր նախորդութիւնքն. աշխատասիրեց Հ. Մ. Վ. Ծ. Մխիթ. ուխտէն Վիէննա, Մխիթարեանց տպարան, 1856. 6°, 254 էջ։*

— *Համառօտ աշխարհագրութիւն դասատանց համար։ Վիէննա, եւն, 1857. 12°, 191 էջ և տեղագրական տախտակ մր։*

Խարգմ. — Տես ՀՈՒԿԱՍ (Լ.)։

Ծպիկեան անկողիտական դրամանութեանն. — Տես ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Մ. Խ.)։

«*Ծպիկեանը ինչ կ'ըսեն*». *տետրակներ մը օրագրէն քաղուած. Բերայէն 1900, էջ 649։*

Ծպիկեանի մեռ. — Տես ՏԼԲՈ (Լ.)։

«*Ծպակազարդ*». *Ամսագր 1860, էջ 285.* — *Արծիւ 1892, էջ 115։*

Ծպակակալ. — Տես ԱԻԵՏԵԱՆ (*Զօրքերուն*)։

Ծպակակատարեան անարատ Խոտոր Զանեանի. խմբագմ. Տիկին Մարգարիտի։ Մոսկուա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1890?

Ցինագ. Ալեքսանդր 1890, թ. 35. — *Մշակ, թ. 113։*

Տես և ԱԼԻՍԱՆԵԱՆ Ա. Ս.՝ — ԼԱԼԱՅԵԱՆ (Ն.)՝ — ԲԱՐԱՆՑԵԱՆ (Բ. Ա.-)՝ — *խրատ։*

Ծպակածոր և կնչատու վանքերը. — Տես ԼՄԻՒ (*Յատել.*) Շ. Ս. Փ.։

Ծպականց կոյտ?

Ծպականց մխակութիւն։ Վիէննա, տպագր. Մխիթարեան, 1862?

Ծպակատուն։ Կալկաթա, 1822?

Ծպակափուճ մանկանց. — Տես ՖԼԼԿՆԱՆ Ս.)։

«*Ծպակաքար տաճարիկական*». *Ցափհակատած գլխագիր.* Dr. T. de Witt Talmage. *Ի օճ 1875, էջ 115–152.* — *Վերնատուն առ քրիստոնեայն, էջ 180.* — *Ծպակաքար բրիստոնական, Կախարհատմութեան վրայ վատահութիւն.* — *Տէրը պիտի հոգայ.* — *Անտիպ առակներ.* — *Ամերիկեան նկար. խմբագմ. Յակ. Թ. Տաճկահան, էջ 153–156.* — *Ֆրանսմոնի տաճարին առաջադրութիւնք, խմբագնայն, էջ 208–212։*

Ծպակապաղ առակք. — Տես Առակք։

Ծպակապաղ բարոյական լուսոր պատմութիւնները. խմբագմանեաց ի ֆրանսերէնէ Սարգիս Կ. Չալըխեան։ Կ. Պօլիս, ի տպ. Թ. Տիվիճեան, 1864. 8°, 80 էջ։

Ինագ. Բրեւակ 1865, թ. 49։

Ծպակապաղ մատուռք յօտարազգի մատենագրաց, խմբագմանութիւն Մխիթարեան միաբանից։ Մասն Առաջին ազգակ. Հրատ. Հ. Յ. Ալճեան։ Վենետիկ, ի տպ. Սրբոյն Ղազարու, 1873. 8°, 12 + 495 էջ։

Նուիրագրութիւն. Յատաչքան, Հ. Յ. Ալճեան։ Կանոնք արտեստի մատենագրութեան, Պիճֆոն։ — *Պատմագիրք. Պատերազմ ասս հարատասաւ նախան պատմութիւն, Մարմնագէզ։ Նախամարգն պատմէ զատաչին չարժասին և զգազատին և զգատասին սր չեռ ատեղծմանն, Պիճֆոն։ Լեռս ինգնաձնեալ, Ֆենեկոն։ Մարդել Կիմագոնիայ չանատան և առաչնորդութեամբ նչդոսի հասանել ատ հայրենի իւր, Շատպրիան։ Մանկութիւն Կիրոսի, Լոկէն։ Մանկութիւն Պօղոս և Վիրգինեայ, Պ. սր Ս. Բիէր։ Փախատատ ի հայրենի հողոյն, Ինգք ի ժանատան Միրտատ, Մանձոնի։ փախատատ Ամենայ, Պարթևդոյն։ Իդիպոս ի Կիթերոն, Պալլանդ, Ենտիգոնե։ Սոգոն և Կրիստոս, Պլուտարքոս։ Մենատարատ Մենուվէի ընդ Կնդատացոյն, Շատպրիան։ Աստուծ Պատիկոյն, Փիէր։ Աստուած նչնիչերնաց, Լամարտին։ Մարտ և մահ Նատիկնայ, Մոնթլոսիէ ընդ Քոպերնիկոս պատերազմ, Աստուծ ամենայն, Փիլիսեան եղերք, Պատատրատ։ Կայսերութիւն Շրոմվէլայ ատ ժամանակագ գատատան Տնատն, Հումէ մատենագ ի մեռս քարքարոսաց, Ընակատատարատ Իգրատայ, Գոսիէ։ Ինգք ընդ Պերնգինա, Ալկիբ։ Մենատարատ Պրատատանց և Կատրատանց, Լիմիոս Պատերազմ Խերմանիկեայ, Մահ Նչատիճնագգ, Պարթևդոյն։ — Կիկերոնի, Պլուտարքոս։ — Կոռատատ Աստուծ արքային Շուտատաց, Շիլլեր։ — Կատրատատ Ա. Նչգոնիյ, Կիպզ։ — Ինքրենի, Մատգարան։ — Ինքրենի, Ֆիւչէ։ — Հենրիկեի գրչ-*

խոյի, Պոսիէ. — Մարեմայ Աստուածածնի, Խաչելութեան և Յարութեան, Պոսիէ. Յովսէփայ Արիմաթեացւոյ, Պոսիէ. Յովսէփայ Տիրամօր ամուսնոյ, Ֆլեւրիւս. Վիանաձագամարգը, Շադոպրիան. Մահ Վիրանիկեայ և դարձ Աղրիպպինայ ի Հռոմ քնքշութեամբ զանձին ամուսնոյն, Տակիտոս. Քոյրն Նեռոնեանին ի վերայ քանակին Աստուծոյ և արեան, չփսիմ ի նմա, կ՚ասէր. Յիշատ. Հաստիքդ Տաճարի յիշատակն. Չնորհաբաշխ կին Նոյա խոյնակ ի ծովն մանէ կարկինը, փրկի մահապարտ, Տակիտոս. Պատմութիւն և աշխարհս, ժամանակի սահեր, իրենց նշանաւոր կիներն ի մարտի, կ՚ասէր. Կարծանել չորք տեսանելոց առանձնասիրութիւն և քիւրատութիւն փիլիսոփայից կարելի լոկ նուաճ կամ վիրաւորել, Տակիտոս. Հակառակառարար Փրիսկոսեայ, Պոսիէ. Պատուհասք և պատուհասին գլխաւորապէս ի կնոջ սարէ, կ՚ասէր, Պատուհասք Վիրանիկեայ ընդդէմ Աղրիպպինի, Տակիտոս. Դնդրանային պատուհասին ի գօրային կ՚ասէրս, կ՚ասէր

= Ի սիսմ, 1887, կրկին լսպդատնալ ու ուղ-ղպլնալ ինամօք ընդ բնագրացն. 8°, 535 էջ։

— Մասն երկրորդ, Քերդուածք, վիճաբանիկ, եւն, 1880. 8°, մի՛ + 488 էջ։

Ակնդր համառօտ յառաջաբանէն վերջ կայ «Համառօտ ծանօթութիւնք գմատենագրեաց ծագելոցս», մինչ Աւրմակր չունէր։

Նով. Բանաստեղծուհիւ. Պատուէրք առ այր, Պարթևլյամի։ Ցաղագս քրիստոսական արուեստի, Որատիոս։ — Ակռակր. Դայլ և Գառն, Շուն պատրեալ, Փիղոյս։ Գառագայլի մուկն և գաշտիկի, Լաճեցի՛ն։ Գառն և Խոհիկ, Փիճեօվթի։ Գայլ և Հովիւ, Տիրոսի։ Աղուէս և Աղտզիլ, Լ՛ և Հուէծ որսորդք, Գայլ և կառնկն, Հաւարան Հայ և Սիրամարգ, Շուն և Գայլ, Փիղոյս։ Ագռն և Ոչխար, Աքիսամարգ և Հնձան, Լաճեցի՛ն Ինաակք և Սանդր, Ֆլորիան։ Լ՛ և Մուկ, Գիտրով։ Գորտք և Խնդիր Հաւատոյ, Փիղոյս։ Լոյսիկ և Ագռաւ, Փիղով և Հնկի, Գոյներու և Աշխատ, Փիղոյս։ Կոտ Շանի ընդ կատուայ և կատուայն ընդ Մրկանց, Լաճեցի՛ն։ — Հովուերգականք. Ի՛ոլսոյ Հնական կնաց, Աքրգի, Մշակ։ Մանկիկս և Տիտրոս, Աքրգի, Հով։ Կարոն, Բ. Անդրիճ. Լոյսիցս Լաչխսակայ, Աքրգի, Լնհակ։ Լաչկիսի, Ց. Պատրիկ. Լոյսիկայ ապաստանեան ի մայրս, Դասալ, Լրուս. Ակռա։ Մայրենւոն, Տր Լաքրտոս։ — Վիճաբերգականք. Աստուած աղօթք ի Դրախտին, Միլտոն։ Յինդոց Տնաոն, Պինակկոտ, Ա. Մանդոնի։ Ա՛ս լոյսն, Միլտոն։

Ոգր Լեայի յարաբաբերին ի Իրահանէն, Մխիթար — Աստուածանականք. Խարճ Աղաչելի աս իրան և այլափոխել ամենիկան նոցա յօձ, Մխիթար. Բազրապանք դժուխց, վիրգիլ. Աբռնապարհ դրանցն դժուխց, Ֆաւստ, Տանդէ. Լեռ Լերիդիկեայ ի դժուխց, վիրգիլ, Մշակ. Վեդալտ, Ավիդիոս. Մրցումն Աքիլլեայ ընդ Ականտացի. Չոժիր. Ուկածք Լիսվրնայ, Ավիդիոս. Լայսկոնը, վիրգիլ. Ակնոց, Չամպաս, վիրգիլ — Խուռեչականք. Չոսժնչա Աստուչ յԱստակայ, Յովսէփ յայտնէ զանձն եղբարցդ իւրոց, Մեմասմաղոյ. Երիասէս յայտնէ զանձն Լյուկոտյայ քհն իւրոյ, Աստիկ. Տնտեսին Ակաձեմեանի ընդ գաւեթն, Իսահակ, Լիփգեին. Ի փիգենի անձնատուր ի ձեռ, Նոյն. Մահ Լերիդիկեայ և ապրք Կլուսինի, Աստիկ. Ականիոն. Չնբանիկոս մանկին, Լերիդիկեայ. Յայտնութիւն Կանքայ դատաւ Աբիտոտելի, Մոնդի. Մեհրդատ յայտնէ սրդեան դիտմունդ իւր սրչաւելոյ ի Չոսմ, Նաստին. Ակրիպպինայ գանգատանք և Նասոսի պաշտպանութիւն գինեցիկոյ Կներանի, Նոյն, Բրնատիկ. Նասոս չանայ փոխել գնիրան ի խորհրդոյ տպատանեցին Բրիտանիկեայ, Նոյն. Մահ Ակիմնլիւքայ, Ակիլլէր, Աստող. Աստող խոստիայ, Նոյն. Գյուղապատութիւն Խոմոդիայ յնդ Յովսաս, Նաստին. Մարգարէութիւնք Յովհաննայ քահանայապետի, Նոյն. Մահ Խոմոդեայ, Նոյն. Պոլիկոտոսի խրատքն ի մահ ի վերայ քրիստոսական հաւատոց, Փառնէլլ. Զրուցապատութիւն Պոլիկոտոսի յնդ Պաւլինեայ ի քահանի, Նոյն. Պատասխանի Պոլիկոտոսի առ դատաւորն, Նոյն. Մահ Կիպրիանեայ, վիրգինո, Ակիլլա. Մահ Լյոժնգարդայ, Մանդոնի, Ատեղծ.

Քննագ. Մատե 1880, թ. 2735. – 1881, թ. 2851–55, 57, 59, 66։

Նոյն ձեռագրութեան հատորին համառօտ նկարագրութիւնը տպուած է նոյն տարին։

— Համառօտ նշանակութիւն հաւատոյ ի քրիստոնէութեան ստացողաց ուղղափառ վարդապետութեան, վանք Մխիթարեանց, 1880. 8°, ը + 167 էջ։

Նոյն նոր կարգ «հաստատուն ծանօթութիւնք», նոյն։

— Նշանաւոր յօտարազգի քնքշագոյժ Ա. Թարգմանեաց կարապետ Գարագաշ և Պօղոս, տպագր. Պ. Քիրիչճեան, 1879. 4°, 49 էջ։

Նուագարկութիւն. Ա՛ տիկին ալբիան Ֆուկո՝ Յիշատակ հարազատական, Լաւորդին. – Վերք առ..., Ա՛ գնդակոծութիւն, Ո՞ւ, լուսա Ֆանտոյիէ՛ք, Պուլ–Նաիմ. – Տաղք գլխագլ ի յոչ յատկարի մխում, Լամարդին. – Ա՛ւ հեր մի ապիտակ, Պուլ–Նաիմ. – « Ո՛ր քաղցունի », Լուսիկ Փարրէր. – Ա՛ւ անձն իւր, Լուսիարտ. – « Ականջիկ կնան », Վ. Հիւկօ. – « Ո՛ր է ժպիտն », « Թէ հրակրեայ ի քուն », Լ. Փարրէր. – Պղծոյն քեզ, աստուա ծուհի, Վ. Հիւկօ. — Մրբէլ Ականդլ, Ոկիտոմ Պարպիէ. – Մրցումն, Աքիլլ Բրիտոմ. – Քանահանք, Վ. Հիւկօ. – Ա՛ւ նա, Ո՞ւրանտ. – « Չի՛նչ օգուտ լրել », Վ. Հիւկօ. — Ո՞րանաւորին, Ա. Բրիտոմ. — « Յակառնպան լրաբ կրէ Տիկնին իմ », Տանդէ։

Քննագ. Մատե 1879, թ. 2387։

= Բ տիպ, անգ, 1880. 4°, 35 էջ։

— քերթողաց Անգղիացւոց. Beauties of English poets. Venice, in the island of S. Lazzaro, 1852. 8°, XV + 233. (Ընագ. և թրգմ.)։

Նուագարկութիւն. Ի յերդից Լորա Պայրընի Ա. Պ. Մատ, առ Պ. Մրբի. – Թարգմանութիւնք Լ. Պայրընի. Հատուածք Պատմութենէն Հայոց Թարգմանեալք ի Լ. Պայրընէ ի հրատարակս անգլիոն ի տայ բարբառս. – Հատուած Ականջառաւելեան Ա. Դ. Երբեմն Լամբրնացւոյ. – Թուղթ կորնթացւոցն առ սուրբ Ատաքաչն Պատրս (գտեալ յԱստուածաշունչն Հայոց ի կարգի Անյայտից), և Թուղթ Պատրոսի առ կորնթացիս. – Լ. Պայրընի վերջին ոտանաւորք (երգըտ. Հ. Վ. Ալիշան). Կատարած բանակին Անկախութեան. – Ուղերձ առ ովիրանաս. – Ի վաղերս. – Առ ժամանակ. – Տաղ երգեալ ի յանկուածիկ մրկի. – Տաճար Ա. Պետրոսի. – Փոփայ յատուր ասնի արքունական Կանխիկաց. – Ալեաս. – Կրկի հղեռնրգութեան ի գիւղական գերեզմանատուն. – Տաղաւորագիր. Ի մահ սիրելոյ կատուի. – Առ Երեսուներկուական. Առաջ. Երեկոյ. – Ներքրեալ ստուգաբոյս խմաստասիրութեան. – Մխիթարի Ալեսիս կարճառօտ. (քանի մի էջ Ա. երգին ակիդրէն), առձեռն ալ անգղ. բնագրով միասին։

Տես գործակալ ԴԱՐԱՄԱՆԵԱՆ (Ս.) — ԴԱՒԹԵԱՆ (Ս.) — ԿԱՐՕՊՋԼԵԱՆՑ (Յ. Ք.) — ՀԱՄԱՏԱՆԵԱՆՑ (Կ.) — ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Ա.) — ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Տ. Ֆ.) — ՈՍԿԵՓԻԼ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — ՏԻՄԻՐԻԱՆ (Կ. Ս.) — ՏԻՐ–ՀՈՎՀԱՆՆԵԱՆ (Ե.) – ՕՐԻՈՆ Ի.), ևն, ևն։ Տես և Հատրնտիր բառից տակ։

— Պատմութիւն Ս. Փիլոմինայ. — Տես վարք Ս. Փիլոմ.։

Նուիրագը կամ մանկանց պատանդը. — Տես ԲԱՂԱԹԵԱՆ (Ա.)։

Նուիրագիկ Քրիստոնէականի ուսման յոյժ հարկաւոր նորափթիթ Մանկանց և ի վեհափառ Հայրապետութեան Տեառն Իմէոնի Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և Մեծի Սպիտակ Տեառն Պօղոսի Եպիսկոպոսի վարդապետի։ Հրամանաւ Մեծի Մայրաքաղաքիս Տեառն Իրիգորի Եպանաչնորհ վարդապետի և Ազգանաժանագ Պատրիարգի։ Ի թուին հայոց 1218 (= 1769) յունիսի 15. Տպագրեցեալ ի տպարանի Յովհաննիսի և Ցակոբոս։

Ծիւրը 8°, խոչորագիր, անհարթ փայտափոր պատկերներով, առաջապատկ էջերով. 136 էջ. Ցէջն 123 կր գրած առանձին խորագրով. « Աստիճանք ինչ ի վերայ հոմին ինդրատածոց Աստնա Սուրբ Հայր մերին ի տնտրակիս չարադրուած ». քայց իմ ամ է չարադրող չի յիշատակուիր. Հայր մերին պիտուր տանց տուներք « ի Պօղոս գրէ » կր կասկածն. անուշտ ինչ լրլալու է. նաև տպագրութիւնը պոլիս հղած լրլալու է, քան սրտոտ կր յիշատակուի պատրիարքին անուններ « մայրաքաղաքիս » քառամ. Թուղթն ալ տպագրութիւնն ալ հնատարակ։

Յիշատակարան. « Շնորհն և Մարդասիրութիւնն Աստուծոյ Սուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ՝ և բարեխոսութիւնքն Ամենասուրբ Հօրն մերոյ Սրբոյն Խրիգորի, և Սրբոյն Մինասայ զօրավարին՝ յանկ եւնալ ատարանցաւ ծագիկոսիկս քրիստոնէականի ատանան, ի վայելումն նորածիրիցն մանկանց ազգիս մերոյս։ Ոտանի խնդրէ ի վայելող եղրարդ՝ յիչել ի մտաբափայլ յաղօթս ձեր ի քրիստոս՝ գտնդրիկնիցի հանգուցեալ Մանուկի խաչատուրի որդի գՄանուկի Պօղոսեան. որոյ արդեամբն տպիցաւ փաքրիկ տետրակս այս »։

Նուագիւնք. — Տես ԵՂՆԿԵԱՆ (Ա. Մ.)։

Նուագարանութիւնք Դասալտոսի խաձայի. — Տես ՆԱԼՊԱԼՏՏԻՆ ԽՕՃԱ։

Նուագիր. — Տես ԼԼՕ։

ՆՈՒՆԷԼԼԱ (Ցակոբ). — Հանուեն (քերթ.) թրգմ. Հ. Վ. Հայասնի, Բազմավէպ 1895, էջ 275։

Ղուկաս Տարոնացի.

Առանց հակասի՝ լոկ սուրբ խորագրով սահմադիր ահագին մ՝ունիմ առջիս 30 էջէ բազկացեալ, որ կը խօսի կալվածքի և ջուղայի Հայոց գործակատարութեան մասին՝ գովելով և պաշտպանելով Տ. Յովհ. Խալչեան քահանայն. կան նամակներու պատէնները, եւն, եւն։

Ղուկաս Տարոնացի. «*Իգմիր տպուած Աբրահամ Արտարատեան լրագրոյն 377 թուոյն մէջի յօդուածը Համազգեաց ընկերութեան կոմսնել չէ*». Տե՛ս *տյնչ*։ Կ. Պոլիս, 1850?

Ղուկոս պատկերիչ. — Տե՛ս ԹՈՒՐԱԽԵՆՑ։

Ղուկօրոբրիւն չայպագ կենաց... Պօղոսի... Մելիքենց. — Տե՛ս ԿԼՕՓՋԼՆԵՆՑ (Յ. Քահ.)։

Ղուկօրոբրիւն վահանականութեան։ Վիեննա, Մխիթ. տպ. 1819?

Ղուս կենաց. — Տե՛ս ՄԵՐԱՍԵՆ, (Ա. Վ.)։

Ղուսոյ?

Ազգասէրի մէջ (1841, Հատ. Ա. թ. 21, էջ 161) կը կարդանք. «Ի 27 Մարտի՝ ՆՒԱՒԱՅ ոտորապրուխեամբ իմաղիմ իմն երեւնցաւ՝ ուզղակալ առ Ուժանապատիս սրբակրօն Տէր Յովհ. Խալչեան Աւագ քահանայ մեր. յորմէ հարիւրաւոր օրինակք տպագրեալք բաժանեցան ի տունս հասարակաց՝ հնապազայ մեռուսան իմաստ բոլորովին ապաս(տ)ան իմաստակալ կամաց նորին սրբապրուխեան»։ Ընդոր խնդրելոն ալ ժամերգուխեան, պատարագի բարեվայելուխեան կը վերաբերի

«Ղասի աղիկը», իմաստ նոյնիկ 1899, թ. 13, եւն։

Գիտաց. Նոյնիկ 1900, թ. 114։

ՆՎԱՏԻՐԵԱՆ (Ակէքսանդր). — *Բանաստեղծուխիւններ*։ Հրատարակեց Ա[ռաքել] Վամհտեան։ Մոսկուա, տպ. Վկրտիչ Բարխուդարեանի, 1891. 8°, 168 + 5 էջ (Յանկ)։

Այդ հատորին մէջ կան հետեւեալ իմաստասիրխիւնները եւս. Հայնիից, Աներ իդձն ու փոփոգ. Անհոգ կայքեր, ես չեմ պատասխան. Երկնէս չար նիւթուն։ — Ա. Պուշկինէից, Կարնան երգ. Նոյնը մարդիկ հզրայրներ են. Ղաղիկ. — Լերմոնդովից, Սուրբ տաճարի դրան առաջ. Տապանագիր. — Ուլանդից, Ջառասպատք. — Մօրից Հարտմանից, Սխրատուն Ղազիկ. — Հայնէից, Փիչնը յորհիկ մխայն դուռ եւ. Վճատափեն քուտած չուչանը հեզիկ. Երկոր չոգուտ էր. Կու մանուկ չքնաղ. Ահա նա—անկոյ. Երկէս հրեւիմն գիշերատաց ժամին. Այս աչխարհին, ով նա զնլիս. Նոյնա իմ կնանքը հալատաց արին. Մանուկ, մի լիներ. — Թօքերտ Պյուտցից, Մարպարէիաներ և հրգեր. Փոխոգիկը յհատ. — Մաքս Վոլդաուից, Երկու վարդ. — Ալէքսանդր Պուշկ, Վերխատնէի մահը. — Քոտմա Մուրից, Երբ քեզ Ղնչում է. Ահա խապատ, փայլփլում է. Խոպոպոխիւն ձեզ. Մատաղ հրգիչ. — Էյլիհատից, Հանաստեղծի տապանագիրը. — Ֆրուդից, Ագռիս և Ղնեւս. Մելոդիա. — Լոճգֆելլոից, Ագռիսը և այլք։

Գիտաց. Ալեքսէյք 1891, թ. 2380։ — Նոյնիկ 1892, թ. 16, (Ա. Զօպանեան)։ — Նոր-Դար 1891, թ. 105, 106, 108, 109։

— *Բանաստեղծուխիւններ* (1892–1898). Երկրորդ հատոր։ Հրատարակուխիւն Ա[ռաքել] Պօղոսեանի։ Մոսկուա, տպ. Գ. Բարխուդարեանի, 1898. 8°, 225 էջ։

Խարգմանուխեանց բովանդակուխիւնք. Վիկտոր Հիւգօ. Հատորական խոչնիներ, եւ ես լինէի Գիտաց ափին։ Մանուկ (ազատ իմարգմանուխիւն)։ Խօղ այս նոր աեսակ։ Դորմած եղէք. Ղազաճած քաղաք։ Մեր տան երկրապուդ։ Երգ. — Լօրդ Բայրըն. Ակ, լալէք։ Երանելոր այս ափերումն Դատ լալիս Հիր։ Հրուսալէմի աւերումէն Տիտուսի ձեռքով։ Ո՛, Հիմ ոչխարդ, եւ ոնձնայք։ Աւուրդ երկար վերջին պատուիրագիրդ առաջ։ Խորհրդանան գնացիկներ։ Հերմ, դու անդար։ Ցնծիմայի աղջիկը։ Հեռնիկ Հիշեմ։ Կապոյտ աչերն։ Շաղոսդամ են անվերջ դարեր։ Ո՛, սիրտ իմ։ Երբէք բուխուր ինձ չոյսուտ էր։ Ակ, Հիմ նկարչի Հիրք ունենայի։ Պատկերիդ առջեւ։ Հնդ չէ։ Երեսուկ, ալեւոր։ Ներումն Շատ ու չատ մարդիկ։ — Հեռնի Լօճգֆելլո։ Ղեռ ե երգ կանաքի ոսպմոսը։ Ամբողներ չինող փոքրիկ տոհիներ։ Զհնի քուլաներ։ Ուրուականներ։ Նախագուչուխիւն։ Լուսադէմին։ Աեր Երգիչներ։ — Միւլի Պրիզոմ. Ճայլ։ Շատ ես փափագում Երտրաններ։ Երկրի վերայ։ Ինձ։ — Մօրից Հարտմանի. Ուրձրնի կամիր։ Վրպիկներ։ Լուսինին։ Ոսկեզօծ լապտեր։ Ընծաներ։

Գիտաց. Նոյնիկ (Տ. Ա. Վազիկեան) 1899, էջ 176։ — Լուսաց 1899, Տիրք Բ, էջ 282 (Յ. Քոր Հայդարբէկեան)։ Աւոր գէմ տես Համալսարան 1900–1, թ. 3, «Տգեղ երեւոյխներ» յօդուած։ — Հանգես Ամսօրեայ 1899, թ. 4։ — Մասիս 1899, թ. 10։ Դէմ՝ Մուրճ 1899, թ. 1–5, 7–8։

— *Սիրտս Շահազիկեանի հինգամեայ Յոբելեանի* (1862–1892). Յոբելեարի երկու պատկերով։ Մոսկուա, տպ. Գ. Բարխուդ. 8°, 4 + 130 էջ?

— *Երիտասարդ և սիրտ աւուրն* 1862–1897։ Մոսկուա, հրատարակուխիւն Մ. Բարխուդարեանի, 1898. 8°, 36 էջ։

«Մտակայսում ապրող Ա. Շահազիզեանի նախկին աշակերտները, կամենալով յիշատակելի դարձնել իրանց սիրելի ուսուցչի հետաքայր Լազարեան Հիմարանիկ և նրա բազմամեայ բեղմնաւոր ծառայուխիւնը Հիմ նոյն հիմարանին և Հիմ մասագ սիրտի կրթմանեան գործին, Հիմք յաչագան մեծ չուքով տօնել նրա տասի մանկավարժական գործունէուխեան երեսուն և հինգամեակը»։ Տարազ 1898, թ. 49, էջ 1119։

Գիտաց. Հանգ. Ամսօրեայ 1899, թ. 1։

— *Գրչի հանճարներ*։ Մոսկուա, տպարան Գ. Բարխուդարեանի, 1901. 8°, 94 էջ։

Խարգմանուխիւններ. Գիւորհան, Հայր և որդի. Հատաանների կոխը. Բազէ և Աղաւնի. — Լուսամբոցի, Աղատուխիւն և էչեր։ Երիխասդ և Հրազ։ Վասակ և Երիվանդեր։ — Վիկտոր, Կկու։ — Ուսանհրօնն, Աքաղեր Հանապարհ։ — Պուշկին, Նկարիչ և կօշկակար։ — Խանճիցեր, Արդ և Հանճար։

Գիտաց. Հանգ. Ամսօրեայ 1902, թ. 1։ — Մշակ 1901, թ. 124։ — Մուրճ 1901, թ. 6 (Լ. Ս.) — Նոր-Դար 1901, թ. 146։

Ղարգիս. — Տե՛ս ՉԻՒԽԻՒՐԻԱՆ, (Հ.) — ՄԻՊԱՆԱՆ. — ՊՈՒՇԿԻՆ. — Աուս բանաստեղծներ։

Մուրճի մէջ (1894, էջ 1505–1513) «Մի հանգրեալի երեսուի» խորագրով յօդուած մը ունի Հայ–Ամասիայի հարիւրամեակի առիխ։

Նոյն խնդիրը (1896, էջ 167) կը ծանուցանէ որ Վասատրեանի քանի մը ռոմանտիներ աստանքէն իմարգմանուած են Հեռամբ իւրի վ[հանվածոյ], և հրատարակուած Նվոյէ Աբգարեանի 1895ի 24 իմիսն և 1896ի յունուարի 28ին։

Գիտաժներ Վասատրեանի մասին. Գիւորհի Ա տարի 1902, թ. 2։ — Բ տարի 1903, թ. 1–10։ — Նոր-Դար 1900, թ. 92. Տե՛ս և Մուրճ 1899, էջ 352։

լէօ՝ իր «Ինտանտայ գրականութիւնը» գրքին մէջ ալ ապացոյց կը գրէ. «Պ. Վաստրեանն մեր նոր բանաստեղծներուն մէջ ամենահամակրելին է իր տաղանդով։ Ան այժմ չունի կասկած ասել իսկ իւր ուժի է այդ տաղանդը. Նա մինչեւ այժմ աստիճ է միայն փորձիկ, մեծ մասամբ քաղաքական տաղանդներ, որոնց մէջ կրնկռմամ են մի քանի նուագներ։ Նայիլ Պ. Վաստրեանի ամենամեծ առաւելութիւնն այն է, որ ներքուստ է առանց ինքն իրան բանաստեղծանալու, հարիւ ու ոտրուկ և պարզ, չատ պարզ լեզուով։ Դրա առանձնապր կարելի է նմանեցնել հասկատ, բայց վճիռ աղբիւրի. Նրա մուտան ամեն նոր տաղ է իր մտքական պարզութեամբ, մանաւանդ արտայայտութեամբ։ Մեր օրերի հասկացողութեան, ժողովրդական գրականութեան պահանջներուն առնակէսիկ դա արդէն ինքն բան ինքնին մի գործ է։ Լրկու հատոր բանաստեղծութիւններ ունի Պ. Վաստրեանը։ Վերջապես տպագրութիւններից մէկը, որ դուք առանձին է ձեր այդ հատորներուն կարդացած, այն է, որ Պ. Վաստրեանը երբէք չէ փորձել բնկնել արտաքին չացցոյցիչ չոգերի հետեւից. ոչ վերստրաքած ոճ, ոչ նպատակի չհնծուած ուժգնութիւն, ոչ աւելորդաբանութիւններով խճողված նկարագրութիւններ։ Դա բարձրերից չէ իջնում. Երբեմն է հանդարտ, երբեմն է մեղմ։ Նայիլ այդ հանդարտութիւնը, այդ պարզութիւնը միանգամայն սրտառուչ է. Նա կարողանում է արտահայտուել դուռն դարձուածքներից և արհեստական պոեմներից ազատ, ապրուն, հոգիացեալ լինել։ Մեր աչիւսրհարթաթ լեզուն արդ ներգործական ու քնքշ տողերի մէջ ցոյց է տալիս իւր ինչ գեղեցկութիւնն ունի և ինչ բովանդակութիւններ հասկացութիւնները նոյնի է արտայաքինին։ Ձևն ու միտքը ձուլված են իրար հետ. չի կան խոր ու տպաւոն կնճիռներ, մանուածապատ պատճառութիւններ նրանի մէջ, չի կայ և ծանր, իրարից, բռնաբարված լեզու», էջ 75, տես և հետեւեալ էջերը։

Աբի Պիւզաման. — Տես Ջրատարան մանկանց։

Աբի սիրտ տար. — Տես Դաւիթ Անհաղթ (հ.)։

Աբիւնենի (Ակակ. — Տես Մանր (հ.), «Աբրաքի Պօօ Ակակին Հայերէն մասին», հանր. Տես և Մուրճ (Տ. Փերոսեան) 1903, թ. 12, էջ 166։

Աբիւնենի (Թ.) — *Մարդ-Աստիճ, առաւօտեան արօհմա. (պատկերազարդ). փոխադրեց Դաւիթ Տէր-Պետրոսեան։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Շահրազէի և Ընկ., 1895. 8°, 53 էջ։*

Փեղնագ. Արարատ 1896, թ. 2. — Մշակ 1895, թ. 138. — 1896, թ. 31. — Մուրճ 1896, թ. 1 (Լ. Մ.)։

Աբիւնեց. կեղծանուն. — Տես Շիշմիանեան։

Աբիւնիկ. Այնի Նահանգը ներկայութեան։

Ընդհանուր տեղեկութիւն. I. Այնի վիլայէթը. — տեղագրական տեղեկութիւններ. Աւազակութիւնը և միւս նահանգների վիճակագրական տուեալներ. դիրքը. մակերեսոյթի կազմութիւնը. Ներքին ջուրերը, լիճ-նաւահանգիստները, գետերը և ձորերը. ջրերը. Ներքին պետերը, լճակները. հողը. կլիման. Ջերմութիւնն և ցրտութիւնը չափը նահանգի զանազան մասերում։ — II. Բնակիչները. — բռնաբանութիւնը կլիմայի ազդեցութիւնը բռնաբանութեան վրայ. Երկրագործական քնքերն և մշակութիւնն կարեւոր տեղերը. մշակուած հողագործութիւնը, իւղագիծ հատիկները, բանջարեղէնները, ծաղիկները, պտղատուները և անպտուղ ծառերի տեսակները։ Կենդանիները. — ծաւալին կենդանիները. թռչունները. միջատները. սողունները։ Հանքային հնութիւնը. — հանքերի վիճակ. ազ. նաւթ։ — III. Կրանդագիտական-վարչական կազմը. — վարչական բաժանումները. տանջոք, կապա, Նահիճ. վարիչ մարմինները. վարչական ժողովների կազմութիւնը և անդամների ընտրութեան ձևը. կայմականների ընտրութեան նկարագիր ձևը։ — IV. Ընակչութիւնը. — կանոնաւոր վիճակագրութեան բացակայութեան պատճառները։ Ընակիչների թիւը 1883-ի մարդահամարի համաձայն. հասնհատութիւն նկարագիր հետ։ Ընակչութեան ըզբաղումը. Երկրագործութեան ձևը և չարմանը տեղը. անասնապահութեան վիճակը և չարմանը տեղը։ Երկրագործական գրագործութիւնը — այգեգործութիւնը, պարտիզպանութիւնը, մեղրագործութիւնը, ձկնորսութիւնը, որսորդութիւնը, արհեստները, չարագործութիւնը։ — V. Ակգործական հարաբերութիւնները. — Հայերը. թիւը. վիճակագրական տեղեկութիւնները. հայերի թիւի նուազելու պատճառները. գաղթականութիւնը. գաւառապետների դերագործութիւնն և անտեսական վիճակը. կենդանագործութեան պայմանները. բողոքական միսիոնարութիւնը պիտիրատ. կրօնական վիճակը. հեղինակների և վանքերի դրութիւնը։ — VI. Լատրիները. — թիւը. բնակավայրը. ազգային-մտաւոր վիճակը. բողոքական և կաթոլիկ միսիոնարութիւնները. Ներկայ Մարդիները. աւետարանների տեղափոխութիւն. կրթական վիճակը. — VII. Քրդերը. — թիւը և բնակավայրը. բնակարան և կենդանագործ. քրդական նկարագիրն և կազմուածքը. լեզուն. հաւատալիքները. Համիդի հնձելագործութիւնը. քրդական բռնութիւն մեղմացումը. անասնական վիճակը. քոչող կրնասնները. հարուստ նայող նոր տունչ և ձգտումը. կրօնական նոր վիճակը. Նշանաւոր գեղեր և գիւղական աւագանութիւնները և նրանց բնակավայրերը։ — VIII. Միւս փոքր ցեղերը. — Լիւդիները. թիւը. բնակավայրը. — Հրէաները. թիւը. բնակավայրը։ — Զէրքէզները. թիւը, բնակավայրը և սրանց նկարագիրը. — Գնչուները. — IX. Այնի քաղաքը. Այնի գաւառը. — տեսիլ. ասմանիները. տաքսաթիւները. դիրքը. Ջրհերը. տուգարմը. Հողի կազմութիւնը. կլիման. ձմեռ. տարի աւերտութիւնը. Ձիերը. միւս ընտանիների աւերտութիւնը. Եղանակների նկարագրութիւնն. ձմեռ. գարուն. ամառ. աշուն։ — X. Բուսականութիւնը. թռչունի տեսակները. ծառերը և ծաղիկները. պատահարները թռչունի մէջ. իրիմուտ կենդանիները. Ձկնատեսակները. Այնի կատուն։ — XI. Վաճառքի բանաձեռնութիւնը. Վաճառաքաղքը. գանազան մասերի նրա կարագրութիւնը. պետական նշանաւոր չէնքերը. չուկան. տներ։ — XII. Ուղեւորութիւնը. — տեղագրական տեղեկութիւնը. տեսարանը. փողոցների, տների կազմութիւնը. ձևը, տրտաքին տեսքը և ներքին կահաւորութիւնը. տեսիլական և վարձու տները. Նշանաւոր փողոցները. հրապարակները. Ուղեւորական ընդարձակութիւնը չափը։ — XIII. Այ արհեստական կազմը. — Նահանգապետը. Այնի նահանգապետները (1877—այժմ). Նահանգական-վարչական ժողովը. գաւառապետական կազմը. քաղաքային վարչութիւնը. տեսչական տեսչութիւնները և տեսչական չրջանակները։ Ջինուորական կազմը, զօրքերն ու զօրանոցները։ Ռազմական հրապարակագրութիւնները. — XIV. Հասկային տեսակետ. Էմպաք, Իմանիմամի ժէմէմէի, Էմէլիլ, Նար տուրքեր, անհատական տուրք. կենդանիների տուրք. բնդհանրի տուրքերը. Նոր կարգադրութիւն իրարու նշանաւոր միմեանց տուրքերը գանձելու համար։ — XV. Այնեցիների դրացուները. Այնեցի ուսումնասիրութիւնը. Այնի տեղը առեւտրական տեսակետից. անչափական հանգամանքները. հաղորդակցութեան ձևերն և հանգապարձները. արտահանութիւնն և ներածութիւնը. Նրանց. Ներքին քաղաքներն և արտահանհանգիստ. Ներածութեան վիճակագրութիւնը. տասնեակ Ներքին վիճակը. կատարուող պատճառները. 1876 և 1896 թուերի տպագրութիւնը տասնեակ վրայ.

բաց. Նշանաւոր վանականները. առանձնական կեանք. խանութներէն վարձք — վանի լճակը. Պատմական տարեգրութիւնը. յարաբերութիւնը. պաշտօնեաները. — XVI. Հոգեւորականը. — Հոգեւորական իշխանութիւնը. Նրա ծագումը. ռահվիրայական հոգեւոր իշխանութիւնը. փոխադրական իշխանութիւնը. կանոնադրական իշխանութիւնը. դիտական իշխանութիւնը. մեռեալներ հրաժարեցնելու իշխանութիւնը. կոչնակատարական իշխանութիւնը. մանրապատարագական իշխանութիւնը. գոհ և չայնք. չարչարդեան իշխանութիւնը. կաչաղակեցման իշխանութիւնը. արձանագրի հոգեւոր ընդհանուր վիճակը. — Մեռելոց պատարագները. — Կենդանագործական իշխանութիւնը. մկրտութիւնք. պատգամների քահանայական իշխանութիւնը. Պատարագական իշխանութիւնը. պատարագած հոգեւորականը. — Հոգեւոր դասը. հոգեւորական իշխանութիւնը. Հաստատութիւնները. Պաշտօնեաները. — XVII. Վանի քնակիչները. — Խիտ բնակութիւնը. իշխանների յարաբերական իրավունքները հայերի հետ. Ընդհանուր. Պետական. — բնակավայրը, իշխանը, հոգեւորականները ու պրաւունքները. — XVIII. Հայերը. — Իշխանը. պաշտօնական հասակները դէպի ներս ու դուրս. պաշտօնականների վիճակը և պահուստը. վարձկանների հոգեւոր պաշտամունքը. տոհմական իշխանն և ազգ ներքին դրութեան և վաճառականական հոգւոյ մէջ. առանձնական վիճակը. համեմատական իշխանութիւնները հայերի հետ. առևտրական ապրանքներ և տոկոսներ (1876–ի հրդեհը. 1878–79–ի սովը. 1896–ի ապստամբ. 1897–99–ի սովը). քրիստոնեական իշխանութիւնները հայերի մէջ. պատճառները 80–ական իշխանութիւնների և նրանց կացութեան. ապրուստի միջոցին վրայ հոգեւորականութեան. մի քանի կենսական պիտոյքների ապագայից. հիմնական առևտրական ապրանքները. դրամական առևտուր. առևտրական իշխանութիւն. դրամատնային կրճատութիւն. վաճառականների դասակարգերը. տարեկան հոգ իրարանցիկ դասակարգի. վաճառքը առևտրական իշխանութիւն. գործող դասը քիչ. — XIX. Վանեցու նկարագիրը. 70–ական իշխանականների և նրանց առջև ունեցած. Նոր աշխարհակալական իշխանութիւնը. հայ ազգի կեանքի պայմանների մասին. վերաբերմունք դէպի օտարները ու օտարներու հայերը. փոխադարձ յարաբերութիւնները. հետաքրքրութիւնը. հարևանական կեանք. լուր կոչելիքը. օղնել կատարելու. — XX. Ընտանեկան կեանքը. ընտանիքի կազմը. ամուսնութիւնները. ծնողների ամուսնական դերը ամուսնութիւնների մէջ. հարսանիք. օժիտ. օժիտ փեսացուների նոր հասակները. հայ և չհայ ամուսնութիւնների մէջ. հայ ամուսնացած ընտանեկան յարաբերութիւնը. նոր հասակը. ընտանեկան պատասխանատուութիւնները. յուսի կոչելիքը. կնոջ դիրքն ընտանիքի մէջ. նրա պարտքն ու իրաւունքը. վանեցի հարաբերութիւնը. տանտիկնութիւնը. պրպտութիւնները. տնայնի գործերը. ջուլհակ կանայք. վանեցի կնոջ կացութիւնը. չրջապատող հանգամանքների ազդեցութիւնը տարբերութիւնը վրայ. գնդկեղութիւնը. տոհմատիրութիւնը. ջնջում հոգեւորի. իրական տեսք դաստիարակութիւնը. — XXI. Կրթական վիճակը. վանեցու վերաբերմունքը դէպի կրթական գործը. վանեցու և բոլոր ընդհանուր հոգեւորականների կրթութիւնը. կրթական գործի բնութիւնը վրայ. վանեցի պահպանած իրանների կրթական յանգերը կ. Պատրաստ. ծիսական վարժարանները. բացումը և փոխադրումը վանքը. ուսուցչի դիրքը. դպրոցները 70–ական իշխանների վերջերում և 80–ականի սկզբներում. ծիսական դպրոցների և անհատական ու օտար վարժարանների հետ. հայական. բարոյական վիճակը կիսագրական չրջանում. հետևանքները վիճակը. դպրոցների 1902–1903 ուս. տարուայ տեղեկագիրը. կենսագրական վարժարանի գործը. քացումը. Գ. Աբելբերեանցի կուսակը. չհետքը. դպրոցի բարոյական վիճակը. ծրագիրը. վիճակը. 1902–1903 ուս. տարուայ տեղեկագիրը և տեղական իշխանները հետ. Ընդհանուր վարժարանը. տնտեսական. դերը անցեալում. հետևյալ վիճակը. 1902–1903 ուս. տարուայ տեղեկագիրը. Հ. Ընդհանուր. — XXII. Օտար վարժարանները. բողոքական և կաթոլիկ դպրոցները. ընդհանուր դպրոցների տեղեկագիրների ամփոփումը. ուսուցչական իշխանութիւնը. Հայկական կենսագրական վարժարան. — XXIII. Կրօնական վիճակը. Վանի լճերը. Վանի առաքելական և Աղթամարի կաթողիկոսական վիճակները. Աղգային–հոգեւոր վարչական իշխանութիւնը առաջ և գնաց. բուսան հոգեւորական իշխանները առանձնական իշխանն չարչ. առաքելական տեղապահների բնութիւնն հետ հետևյալ հետ. հետևյալ տեղապահները. վանեցիների վերաբերմունքը առաքելական առաքելական հետ վերաբերմունքը և առանձնական առաքելական հետ. Ընդհանուր տեղեկագիրը վարչական իշխանութիւնը 1872–ից — այժմ. տպագրական գործունեական վարչական իշխանութիւնը հետևյալ. ժողովրդի վերաբերմունքը հետևյալ դէպ տպագրական գործերը. Աղգային ժողովի վերաբերմունքը դէպ տպագրական գործերը. — XXIV. Եկեղեցիները. հիմնեցիների իշխանը. Հետ. հետքերին կապը. կրօնական. գանձ. ժողովրդական իշխանութիւնը. գանձանակի և իր իմաստը. հետևողական և հետևողական. քահանաների տեղեկագիրները. վերաբերմունքը. տեղեկագիրները. ժողովրդի վերաբերմունքը դէպի հիմնեցիները. ժամանակի նշանները և իր ազդեցութիւնը. վանեցու կրօնական իշխանը. վերաբերմունքը դէպի վանքերը. տեղեկագիրների իշխանը. վարձատրութիւնը. Գրիգոր և Յով. վանքը. տրամադրական, առևտրական վիճակը. վիճակագրական տեղեկագիրները վան քաղաքի հիմնեցիների 1902 հետ մասին. — XXV. Ընդհանուր տիրապետութիւնը. Պատմական իշխանութիւնը տիրապետութիւնը. գործունեութիւնն տիրոջը. առաջին քայլերը. Հետ առևտրած տիրոջները. Նոր չրչան և ազդեցութիւնը. 1895 հետ. Չարչ Ի.Հյուսիսի գործունեութիւնը. բողոքական տիրապետութիւնն գործունեութիւնն վերաբերմունքը և օգտակար կողմերը. արդարացը. Չ. Ի.Հյուսիսի նկարագիրը. բողոքականների հետևյալ. բուն ձեռնարկութիւնն. տիրապետական հետևողութիւնները. — XXVI. Կամավոր տիրապետութիւնը. Կամքիների հրահանգների մասին. գործունեութիւնը տիրոջը 1896 հետ. հայր Շուրմայեանի գործունեները. տոկոսների վերադարձները և վանեցիների հոգու փրկութիւնը. տալ և կամավորութիւնը. հայ–կամքիական առաջնորդութիւնն վանում. «փարա վար, կամքիական վար. փարա հոր, կամքիական հոր». հայ կամքիական առաջնորդները. գործունեութիւնն արդիւնքը. վանեցու հայհոյանքը ներկայացումը գործունեական իրավիճակում. Մարտ 1904–ի իշխանը. — Աղգին չարուած էին տալն էջերը, երբ իմացայ իմ Ներսէկ ծանօթականներ է ի. Հայկական.

Աիւրէնի Աարկան. — ՏԱՀ ԵԱՒՇԻՉ Ի։

«Աիւրէնի Խորհրդարան», Պանիսական լեզուով հրատ. Ա. Դպրապետեանց). Հռոմ 1858, էջ 126–155։

ՎԻՒՎԱՆ (Փ. Լ.) — Ներսին և Տարփատ տուն, Ներսիրվեր. Բերակի 1899, էջ 15։ — Ակ անգամ (թերթ.), էջ 151։ — Խնամար և Ովան. սերտային տասնդամիւ Ակ ամառ ու Հոգեւոր տասնհինգ տասնհինգ տասնհինգ չարչ. տասնհինգ տասնհինգ տասնհինգ տասնհինգ. Նեղկայ տեղ. վանեցիների վիճակած տասնհինգ և տասնհինգ տասնհինգ Ակ տուն. Ակ տասնհինգ տասնհինգ տասնհինգ տասնհինգ 1872–ից — այժմ. տպագրական գործունեական վարչական իշխանութիւնը Նեղկայ տեղ. ժողովրդի վերաբերմունքը Նեղկայ տեղ տպագրական գործերը. Ակ ամառների իմաստ Նեղկայ տեղ. Նրա կրօնական, բարոյական, առևտրական և կրթական վիճակը։ — XXIV. Եկեղեցիները. Հիմնեցիների իշխանը. Հետ. Նեղկային կապը. կրօնական. գանձ. ժողովրդական իշխանութիւնը. գանձանակի և իր իմաստը. հետևողական և հետևողական. քահանաների տեղեկագիրները. վերաբերմունքը. տեղեկագիրները. ժողովրդի վերաբերմունքը դէպի հիմնեցիները. ժամանակի նշանները և իր ազդեցութիւնը. վանեցու կրօնական իշխանը. վերաբերմունքը դէպի վանքերը. տեղեկագիրների իշխանը. վարձատրութիւնը. Գրիգոր և Յով. վանքը. տրամադրական, առևտրական վիճակը. վիճակագրական տեղեկագիրները վան քաղաքի հիմնեցիների 1902 հետ մասին։ — XXV. Ընդհանուր տիրապետութիւնը. Պատմական տիրապետութիւնը տիրոջը. առաջին քայլերը. Հետ առևտրած տիրոջները. Նոր չրչան և ազդեցութիւնը. 1895 հետ. Չարչ Ի.Հյուսիսի գործունեութիւնը. բողոքական տիրապետութիւնն գործունեութիւնն վերաբերմունքը և օգտակար կողմերը. արդարացը. Չ. Ի.Հյուսիսի նկարագիրը. բողոքականների հետևյալ. բուն ձեռնարկութիւնն. տիրապետական հետևողութիւնները. — XXVI. Կամավոր տիրապետութիւնը. Կամքիների հրահանգների մասին. գործունեութիւնը տիրոջը 1896 հետ. հայր Շուրմայեանի գործունեները. տոկոսների վերադարձները և վանեցիների հոգու փրկութիւնը. տալ և կամավորութիւնը. հայ–կամքիական առաջնորդութիւնն վանում. «փարա վար, կամքիական վար. փարա հոր, կամքիական հոր». հայ կամքիական առաջնորդները. գործունեութիւնն արդիւնքը. վանեցու հայհոյանքը ներկայացումը գործունեական իրավիճակում. Մարտ 1904–ի իշխանը. — Աղգին չարուած էին տալն էջերը, երբ իմացայ իմ Ներսէկ ծանօթականներ է ի. Հայկական.

Արիժաղ. — Տես ՊԱՐՈՆԵԱՆ Ց.)։

Արիժաղի տապրակ. Տես ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆՑ Ս. Տ. Ս.)։

ԱՐԻՆԱՆՆ, կեղծանուն. — Տես ՄԱՐԿԱՐԵԱՆ Տ. Վ.)։

Արիճանակ. — Տես ԻՊՕԼԻՏՈՎ Ի.։

Արիճանակի բանիք. Քարգմ. Տիկին Եզիսաբէթ Ալիխանեան–Աւծրունու։ Երեւան, տպագր. «Պսակ» լրագրի, 1881?

Արիսարան. — Տես Մաշտոց։

Արիանի արեւիկքը. — Տես ԱԻՕԹՄՆ (Ս.)։

Արիսիոսի և Ըլչատկոյի տպդեցութիւնների ու վիճաւնիքը. Քարգմ. Անգլիերէնէ ի Ցովհաննէս կրճիկեան։ Պօլիս, ի տպ. Նոյեան Ա-զաւուոյ, 1853. 8°, 37 էջ։

Տես և ԱԻՂԻՒԻՔ–ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Կ. Կ.)
— ՓԻԼԻՊՈՍ

«Արեւելք գէտ կնդակ», Լուսոյ 1899 Ա. էջ 219։

«Արդնիվէ Նամակ», Աբոտար 1878, էջ 38։

Արհեստական գործարանիք. — Տես ՏԱՊԱԼԱՒԱ-ՐԵԱՆ (Ն.)։

Արհեստաւորների նուէր. — Տես ՄՈՒՇԵՂ (Եմ. Լ. Մ.)։

Արհեստաւոր խրատք. — Տես Ձրօսարաւոր մանկանց, Ա.։

Արհեստաւոր պատանութիւն. — Տես ԴԻԿԻՆԵՈՒ (Զ.)։

Արհեստաւոր պատանութիւնը և Մայիսեան տօնը Ֆիլիպանդիոպոլսում. Վէպիկներ մանր երեխանց համար. Քարգմանութիւն ռուսերէնից։ Հրատ. թիֆ. Հրատ. Ընկ. թ. 14)։ Թիֆլիս, տպատրան Մովս. Վարդանեանց և Ընկ., 1882. 8°, 34 էջ։

«Արհեստաւոր տօնն բաւ տովորութեան հայկ. եկեղեցւոյ», Նշմարիտ 1897, էջ 79, 134, 136։ — Ցոյս 1870, էջ 13։ — Ս. Կիրակի տօնն և իր տիեզերական պատմութիւնը, Բիւզանդիոն 1903, թ. 1913, 1932։ — Հայ. Վ. Եկեղեցին Քնդ. Ցունվ. Ճին կը տօնէ Քրիստոսի Կիրակոյն, Մանզումէ 1904, թ. 777։ — Կիրակի խորհուրդը, անդ, թ. 776։ — Երբ ծնաւ Քրիստոս. Երբ սկսաւ Քրիստոսի քարոզութիւնը. Լուսոյ 1905, թ. 2։ — Կիրակի տօնը. 1907, էջ 17։ — Բիւզանդիոն 1905, թ. 2561։ — Ցունվար Ճին Ցիսուսի Կիրակոյն և Մկրտութեան Հշդտ. խնդիր 1900, թ. 145, 146։

Արհոպատար թիկղին. — Տես ՏԷՐ–ԹԱՂԱՏՐԵԱՆ Խ.)։

Արհունի և. Մկրտութիւն Տիառն. — Տես ԱՑՎԱԾԱՏՐԵԱՆ (Գ. Եպ.)՝ «Լսարանք»։

Արոմիաս. — Տես ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ Ս.)։

Արովք, եւն. — Տես ԿԻՒԼԼԵՍՊԵՐԵԱՆ (Բ. Վ.)։

Արոցի հրատարակ. Ժողովեց Կ. Տէր-Գաբրիէլեանց. ի լոյս ընծայեց տպարանատէր Ց. Մարտիրոսեանց։ Թիֆլիզ, 1882?

«Բանաստեղծութիւնների մեծ մասը հատարտակութիւնը արդէն յայտնի բանաստեղծութիւններ են, թայց մի հրկու, հրկք նոր բանաստեղծութիւններ», Մշակ 1882, թ. 241։

ԱՐՈՅԿԵԱՆ Ս. Մ.) — *Վկն. Հայրիկը Բազոյ։* (15 փետր. 1898։ (Հրատ. Գրիգոր Պատանեանց։ Բազոյ, տպ. Աբօր, 1898. 8°, 33 էջ։

Փետրագ. Հանգես Ամսօրեայ 1898, թ. 10–11։ — Տարազ, թ. 29։

— *Տարաժուռած սիրտը։* Անդ, նոյն տպ. 1904. 8°, 34 էջ։

Արուխ. — Տես ԲԵՀԲՈՒԹԵԱՆ (Ի. Կ.)։

ԱՐՈՒԹՅՈՆԵԱՆ (Հ. Ա. Վ.) Թարգմ. — Տես ԱԼԵՔՍԻՈՒՍ Ս.՝ «Խորհրդածութիւնք»։

Արտաքին Ընդհ. և Ազգ. Պատմութիւնաց. — Տես ՍԻՄԻՈՆԵԱՆՑ Ա.)։

— *կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի.* Projet de Règlement Organique pour l'Arménie Turque. Կ. Պոլիս, տպագր. Աբամեան. 35 էջ։ (Մէկ էջը հայերէն, միւսը ֆրանսերէն)։

— *կանոնագրութիւնք Ազգային Ընդհանուր Ժողովի, 1865,* Ապրիլ 22։ Կ. Պոլիս, տպ. Աբամեան, 1865. 20 էջ։

— *կենաց.* — Տես ԱԱՄՈՒԼԵԱՆ (Ս. Վ.)։

— *Հայ ապրագրութիւնք, եւն.* — Տես ԹՈՒԼԱԹԵԱՆՑ Գր.)։

— *Հայ գործաւորների և ուսանողների միութիւնք։* Լոնտոն, 1898?

— *Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնք։* Վիեննա, Հ. Ց. Դաշնակցութեան տպարան, 1894. 21 էջ։

— Նոյնը Արեւմտեան բարբառով. 21 էջ։

— *Հայոց յիսուի և կրօնի պատասխանութիւնք Լազարեանի Հիմնարանում Ախտիանի Լեզուայ։* Մոսկվա, 1882. 8°, 42 էջ։

— *Հայաստեաց Ապստամբէր բնակութիւնք.* Աբոտար 1880, էջ 127։

— *Իրմնական կանոնագ.* — Տես Կարապիկէ Հայր։

— *Ներկայացնել ի քննութիւն խառն ժողովոյ.* — Հրահանգ բարեկարգութեան Ազգային վարժարանաց. 27 Ցունիս 1873. 24 էջ։

Իրաքանչիւր էջի մէկ կողմը պարապ ձգուած, բայց պարագրերը հաշուած չեն։

— *ուսմանց Աւագել-Նուպար և Շահնազարեան վարժարանի ի Խասգիւղ։* Խասգիւղ, ի տպ. Շահնազարեան, 1870?

— *ուսմանց և պարապմանց երախայից մանկական պարտիզի Ս. Խաչ վարժարանաց Սկիւտարու. հանդերձ ժամանակացուցիւ և մի քանի կարեւոր հրահանգօք։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ս. Նազրեան, 1891. 8°, 31 էջ։

— *ուսմանց վարժարանին Քերց կարգի Աղաբատ Ցղումեան։* Կ. Պոլիս, 1891. 12 էջ։

— *պատմութեան Հայաստան աշխարհին.* — Տես ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ (Կ. Վ.)։

— *Պարսկաստանի Հայոց ընդհանուր Կրթական վարչութեան. մեծ 4 էջ։*

Կ

Կ. — Մանչ տղան. (գաւառական դիմաստուերներ), Ֆիւրակ 1898, էջ 321։ — Վաւատի կեանքէն, էջ 392։ — Վաւատական գրականութիւն, էջ 402։ — Վաւրան գրագէտները, էջ 418։ — Գրականութեան հատոր, էջ 433, 545։ — Խոփաստուձեր, էջ 519։ — Պոլիան ու գաւառական գրականութիւն, 689։ — Ինքնամփոփում, էջ 823։

Կ. — Տարք անգոգ (ազգային առասպել). (քերթ.), Արարատ 1879, էջ 174։

Կ. Ա.) *Թարգմ.* — Տես ՄԻԼԼ (Ջ. Ս.)։

Կ. Կ. — Հայոց հնդեանական կրօնք. Արարատ 1879, էջ 38, 72, 116։

Կ. Մ.) *Թարգմ.* — Տես ՄՈՐԻԼԻ (Ջ.)։

Կ. (Ո.) — Աստուածն ու տղան. (ժողովրդ. բանահիւսութիւն). Ֆիւրակ 1900, էջ 728։

Կ. (Ս.) «Անիկ.» վէպ. Լուսոյ 1896, Բ, էջ 1–84։

Կ. (Վ.) *Թարգմ.* — Տես ՏՐՎԻՒԻՒ ՏԻՒԻՆ։

Կ. (Տ.) — Խիղ կամ կիսաւարտ և փաթիլիճ. գրեց Տ. Կ.։ 4°, 48 էջ։ Քալաք, տպարան կը պակսի)։

Կ. (Տ. Ս.) — Որբուհի օրր. *Թարգմ. ռուսերէնից։* Ախլցխա, տպ. Մ. Վալամքեարեան, 1891. 8°, 24 էջ?

Կազակ. — Տես Վազակ։

Կագխա. — Տես ԿՈՎԻՒԻՒԱՒՒ։

Կագմական կանոնագիր Ակդ. կնկր. վարչութեան։ Կ. Գոլիս, տպ. Հ. Արամեան, 1893. 4°, 23 էջ։

Կաբկ մանկանց և հայ տղոց. վարդապետութիւնք սուրբ գրոց հատուկեալ յօգնութիւն ծնողաց և ուսուցչաց։ Թարգմանեաց յանգղիական Հ. Ն. Աբրահամեան։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Ց. Գոյաճեան, 1892. 8°, 68 էջ։

Կաբնավաճառ տղիկը. 1902. Թերի մնացած։

> Ինչպէս «Դարեկ»ը Մանգուէի ինքնիշխողներուն, այս ալ իբր յաւելուած անկասարար կը բաժնուէր Վրացիի ինքնիշխանութեան երկուքն ալ աքսիւմեան. «Դարեկ» առանձին տպուելու, քայց «Կաթնավաճառ տղիկը» միայն կիսատ։

Կաբոդիկ Հայր. — Տես Հայ Կաթոդիկիկ։

Կաթոդիկոսական իսկիր, յանձնաժողով, եւն. — Տեղեկագիր ի վերայ կաթողիկոսական իսկզբոյ առ Ակդ. Ընդհ. ժողով կեպրոնական վարչութեան Հայոց ի Տաճկաստան ի դիմաց կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ։ Կ. Գոլիս, տպագր. Ի. Ց. Փիլճեան, 1866. 4°, 44 էջ։

Փեհազ. Տես ԱՐԱՄԵԱՆ (Հ.)։

— Ազատարկութիւն կաթողիկոսական յանձնաժողովոյ առ Ակդ. ընդ. ժողով։ Կ. Գոլիս, տպ. «Մասիս» լրագրի, 1866. 12°, 14 էջ?

> Կաւատացեալ Հայոց հրեսփանեանեան ընտրութիւր, ապէն ընտրազուխեան դիրացուցիչ կնքոյր, Ազգային Ընդհանուր ժողովի կազմութիւնն ամբողջացնելու համար։

— Քանի մի պիտոյութիւններ Լուսաժամնոյ կաթուղիկոսական իսկզբունքոյ վրայօր, Կ. Գոլոսոյ Յանձնաժողովէն հրատարակուած տեղեկագրին նկատմամբ ընդհանուրութիւն։ Կ. Գոլիս, տպագր. Աւետեան, 1866. 23 էջ։

Տես գործակ ԱՂԱԲԻՒԻՒԱՆ Մ.) — ԱՒԵՆԻՒԻՒԱՆ, (Ա.), և այս տողիս Արեւելեան Մամուլ 1871, էջ 109. — 1883, էջ 85, 145, 167, 216, 257, 168, 505, եւն. — Նրիւ Աւետարեր 1866, էջ 37, 95, 152, 193, 316. — Ալբաք 1869, էջ 121. 1871, էջ 3, 265, եւն. — Յոյս 1870, էջ 97, 204, 217, 222. — Լրեւակ 1865, էջ 195, 202, 219, 227, 234, 243, 249, 258, 266, 275, 283, 291, 298, 304, 312, 322, 330, 338. — 1866, էջ 4, «Յանձնաժողով վասն կաթողիկոսութեանց», և էջ 12, «Կաթողիկոսի ընտրութեան Յանձնաժողովով», և էջ 39, 44, 59, 77, 117, 133, 144, 150, 191, 203, 211, 213–4, 216. — Ծիածաղ 1870, թ. 120. — Լրկրագուեան 1885, էջ 394, 500, 512. — 1886, էջ 441. — Մուրճ 1891, թ. 6, 7–8, 12. — 1892, թ. 1, 2, 3, 5. — Պատկ 1883, թ. 7 (խոդրոնք). — «Կաթողիկոսական ընտրութիւններ», Արարատ 1892 և. էջ 136–182, եւն, եւն. Տես և Յաւելուած.

Տես գործակ ՇԻՇՄԻՒՆԵԱՆ (Յ.), «Կաթողիկոսութիւն և Իսլամեան»։ — ՍԻՒՆԻ (Ա.), «Կաթողիկոսական ընտրիչներ». — Արձագանգ 1883, թ. 28, կը քննադատէ «Կաթողիկոսի ընտրութիւն» անուն գիրքը, (Յ. Փ. Իւրեանեան), որուն անուներ կը լուէ։ — «Ներկայիս կաթողիկոսական խնդրի մասին», 1884, էջ 84. — «Կաթողիկոսական ընտրութեանց եզանակաների գործագրութիւնք» (Շամրա), էջ 187, 205. — «Կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն և օծում», Արեւ. Մամուլ 1903, թ. 12–13. — «Ազգ. ընտրութեան կաթողիկոսի», Արեւելք 1885, Աւգտ. 25, 27, և թ. 530, 532։ Տես և Հայկի ծանօթագրեամ գիրքը։

Կարուզիկևսկայա Մ[իխուրիեւ]. — Տես ՄԱՐԻՈՒ ՇԱՐԱՓՈՎԻՉԻ։

Կարուզիկի մոլբ Նիկոլայի վ[ատրիարք]ստատ, եւն. — Տես ՄԻԽԻԹԱՐԵԱՆ Ա. Վ.։

Կարուզիկևսբիան Հ[ոմարիա] նշանակութիւն. — Տես ԴԻՈՐԻ ՄԻԼԱՆԻՍ։

Կարսի ու Լոռիները. — Տես ՏԼՈՐԻԱՆ։

ԿԱՒԱՄԻ. — «Նոյ վրացական յարաբերութիւնների մասին», (վրաց. լեզուի Ն. Գաբաշուան), Մոսկ 1902, թթ. 11, էջ 75–94. – թթ. 12, էջ 232–249.

> «Ձնօքին Պատմչի»ի մէջ ապատած են մի չարք յօդուածներ, որոնք պատմականօրէն չատ լաւ պարզում են հայ–վրացական յարաբերութիւնները։ Կարեւոր հատուածով երկու ազգերի հոգեբանութիւնը. մենք ուզում ենք որ մեր ընթերցողները ծանօթանան վրացիների զգացմունքների լաւ պատճառներին հայերից. այդ նպատակին կարելի է հասնել Պ. Կաւամի յօդուածների հետ ծանօթանալով», անդ, էջ 75։

ԿԱՒԱՆՈՍ. — Տես ԿԼԵՄԷՍ ԴԱՒԱՆՈՍ։

ԿԱՒԱՉԻՆ. – «Վարդավառ». Sbornik, XVIII, II, p. 1–36։

ԿԱՒԱՉՈՎ Ա.) — «Մատեան պատմութիւնների խանդրատ ժամանակներէն» (նոյ ապրիլ առեալ). — Տես կատալոգ, «Հայագիտական նիւթեր», եւն։

«Կալիէի և Կոպերնիկեան դրութիւն». Լրբեակ 1864, էջ 345, 353, 361, 369։

ԿԱՒԻՈԹԵՆԼԻ. – Պատմութիւն Ակիքանցիների Լամկիոնացւոց ի Վենետիկ, ի տպ. Սրբոյն Ղազարու, յամի 1842 ՈՄՊԲ. 8°, 12 + 186, և ապա, «Խոյտւորոյ Կնչատուեցոյ Բարատու–թիւնք ի մահն Ակիքսանդրի». 189–198, 199–204 Յանկ.։

> Յառաջաբանը կ'ըսէ. «... Ա. Յովհաննէսիս հնարվեստ և բազմահմուտ այր վկայաբանդրի վարուցն գմահանապրան գաւինայն ի մի ածել, տայ խոյտքանչիւր նոցա պիտուոյ նկարագրեան. ընդ որս չարեալ և գնաւելոյս ոմն յոյն մատենագիր ի Սիմաքսէ առեալ, և դայլ ոմն Կալիխմենէս, առեալ գրեալ նոցա գվարս Ակիքսանդրի առատագրութեան պատմագիրացն։ Եւ ի բաւականացոյց գվարդեան առեալ ի նոցն ոճ մատենագրելոյ գՆկատքանդրէ։ Զոր–մանէ յիշելոյ ամանք գՅաւսպրատ և այլք ի կաթողիկեայ փոխագրեալ առեն ի լատին բարբառ, բայց հատատատն և կարճիք առաջնոցն. ընդ որս և մեր ժամանակակից ժողովրդեան հնազանդ Մայ Յիրանատր Հաւսպրատ գիշատրեալ միայն առէ, գնա վեր ի վայր յեղեղեալ վարդեալ սկզբնագիր. որպէս վկայէ և մանագիր գրչագրին ամբրատեան գրատան ի Վենետիկ քաղաքի գրեալ յինեներորդ գարուն։ Ընդ վարդեալ պատմութիւնն յիշելոյ և առ հնարեան օրինակին փոքր ոմն յիշերի և ի սկզբանէ, այլ մնացեալ մատենագիր բազդատեալ ընդ հայոցումն միայնոյ գրանի ընդ նմա, ասկատ տալիք գնուազագոյնութիւնամբ հատածոցն խոստացեալ, և անմիայնոյն քանիցք կարի քաջ նկարելի։ Իսկ գմիտ անանուն վիպագրին զոր յիշէ Սայ իբր առ ի լրումն յիշերի հատատածոցն վարդեալ, յայնոյնցատ մնոց գրատանն ուրոյն Մատենի գիտատարանական վարդարանն ի 1477 ամին. որ յիշելոյ և պատմութիւնն կորացատ երեսի միայնոյ յիշերի ընդ մերոյն և ընդ վարդեալ, այլ բատ այլ նոյ հշդատութեանց վարդեալ առատել քան գնա միայնոյն գրանի ընդ մերոյն։ Յորմէ յիշերի յիշ անծանօթ խատացի յիշագրութեանց ի փոխագրելն ի յոյնականէն կամ ի լատին յիշագրա–նութիւնէ ի ասկիկ բարբառ, որպէս գնդրեալ և այլոց յատնատած ի նեցոց մատենագիրս իսկ յայտատակամ յիշերի քնատրին գնոցն կարգ կոչեալ՝ այդատ և ինքն վարդեալ. և կամ յոյ նոյ, որպէս և տնօրէն ասանց յիշերի առել, ասնկերնոյն գոգոս ի միոյ ապրիլ յատալ նկնալ, գի սերտատութ ժամանակատ էին և կամ ժամանակակից և նոցին գործոցն ծանօթ, ոմն գայլ ինչ և այլ գոգի փոյթ կոչատ հշդրիտ առանել այդոյ գոր ինքն կարեւոր դատեցեալ. և սերտ այլ անհերի յոյ–նոյն այդրէն փոխագրել յայլ լեզու կամ գօրինական յատնարել առատել պատշատ գնալոյ։ և առ ատ այլ և այլ օրինակագիրք ի վեր հրատարակեալ։ Սակայն մեզ առ այժմ չատ յիրի գլռել, յիրի գի հայ յիշագրատանագիրքն օրինակ վարդեալ առա–ւել նոման զառանի քան այլոց որ ծանօթք են, և վարդերս յիշագրալ յիշագրատանալ է., երկրորդն նոյ ժամանակն անկատ, որպէս առէ գ'ատրես, ապա ինքին անհերկրալ գհետ գոգ՝ Ակիքսանդրի հայ պատմագիրացն օրինակագիր մատենագիր նշանագրատ լինել։ Իսկ որ ի կիս անդր մատենին առի վատն ծննդեան և գործոց Ակիքսանդրի գրեալ յԱ–բրահատէ, որ ի հայ յիշագրատանագիրքն օրինակն միայն գտանի, որպէս առաջի ի կատարած Ա[ի]ն համարոյ հատատածոցն, պատճատատ առ և այլ ինչ կարծել, յիրէ գոգի գայր յԱրիստատակ իւրոյ–քատիր արդարեալ իւր Լյուդատ, և անտի յատալ գկատատրած մատենին ինքն լրացին առեալ՝ մա–առանն ամբոգի գիր առատ կոչեցատ։ Եւ չի ինչ տնդէզ գին ի վիպատանիցն աշխարհակալին կար–ծել գԱրիստատակ, որպէս գատատիրատկ ծանօթ ա–մենայն անցիցն մատենագիր յանհրատկան հատատի նոցա. յիրէ և ի չատ վիպատանիցն Ակիքսան–դրի չգիշատանէ Յաճկոնիսիս գԱրիստատակ։

«Ի Յատպոս նկարագրի մատենին ճշդիւ իմա–նալ, որ ոք մանր գնատրեմք ծայր ի ծայր քննադատիչք պետանեան, յամենայն մտատնո նոցա առանձ գձեռն հատատոր գրչի։ Ընդ նկարագիր տա–բատա մատրիցն և յօրինատած հանատատ կոտացն սերնդի և մատենագրիս կարճ ի կարճ անցանել. ատկայն ոտր արգելչատ ակնծփատութեանն իրք կան և վեհ քաշխրեմեան, և այդպատկատ հրատա–նոց և ատատնատիաց բանք, ատղ ճոխանաց արչափ և մարդեմ. որով հատատոր վիպագրատեմեան և քաղ ճոգրատատութեանցն հատատալ։ Եւ իբր էին յայն մա–տենագրացն գտանեան հինն իմափել աչ անատատիրոր եւեմ գնկնատն հշդագրանելով, այլ և իմ գիարգ չատնչ և սպի ատատկատցն ատչկին, որպէսզի հատանեն ի գործատած լատնիցն մատծանիցն, և որով հշդրիտ բատիւք՝ բատն և ատատիկ կրկին չատատորագրի՝ գրեամ նկարագրիսն ձեռագրատիցն. որով վերատ յեմիրդոգրացն ի վանականացն ամբարձեալ և անաչ–չատկան իմոգեալ ի բնականէն իրր ատատճանատ փո–փոխ եւեմ գործոգրածիս անձանձրոյթ և ախորժի յանձնագիրս պնդատանալ։ Զրնդ ատատրիւք և մա–տենագրիս պնդատանալ. չիր ինչ կրատատ ի բեմ և որատատ որ ատ ատմս մեզի և իմոյ գատանիցի, ան–նուագ փայլուկ յետագրացն նկարագրատեմեանն ակզբ–քանց ատաքինատեմեան բատ բնական օրինաց։ Ակիք–սանդր և Խաբեն տիճերիմ իմնամիք իրեարաց չատ–նեն ի հակատ. Ակիքսանդր չագիտոգ ի մարատ գեմ չատրատնիս Պատրին. գատանէ գնա անոգ իատրգատա–նատ ի ծատատիցն և կիատանակ չատրիս իմամատեալ։ Յայն ատգատատի ատճենական ինչ կիրագրատա–նափոխ լինեի. իմնամատեմեան երկատատակ փոխի ի պորով և ի իատնդոգատատանա քանիցք. իմագատատ րգ–իմագատատ գատեալ անօգնական ի մարդկանէ և ի չատնչ գհանին՝ իրրեւ գմանատկ ատնդիատց ատանատ ի պիրկս, փատի գնտվատ, ատրդէ ծիրատնիատն, չատրատ–տատս հատրևալ ատրգատնատ, ատատագիրչն, գանկատ նատ գատնիատցն քատրօրեմեան, միայն գի ոչ կատ–

յև. և որ այլ եւս երկուսանիւք սրատաւուղ քաղաք կան անդէն, չոմարմիի ոք անկարելիւիր սրտիս յոմիեանալ և կոյլ անսպյլյլյլիի. պի ոչ անչուանց մտանեանն, այլ ազիւսալի տեսիցին երեսեմեանալ նման. Ընտրատրա-բանեան են գործելալ նկատելիրք համամիտլյլեմեանց յարդյլյան հոմիսլյան եղիկ, և գնէ աս գնէ քանս-կատեմեիցն ի նասին. Զեւ ք երկրավատակալ ասիս-կան պիտեամեմեանք յօրինելոք ասն գիւրալին սը-ժանատրք. Ներձանագիրք և հրամանք պատասխա-նալ ատող և ասր ոճոյն ասնատրք և պատկատելիք. Նրատալն իսոմնիսալ քերեմալի ի գործ ածել պաշ-իսարհական վասն գիմերաս անկարծան պատճառ լիսատատար է հնոյ վիպատանիցին հոմատեմեանք, և հասանգն և քերեմազական արտեաս ի նոմա քատատր յոյժ. Ներձրիք և այլ եւս բատրնտպատիկ գիմակա-կատեմեանք հոմիսատկան մատանագիր երկրպատյոյ ոք ընդ մեծամասնեան վիպատրիան չատել. Ի՞չ ատաս-քէն և երեսելիքն ի նոպանէ. Վիսատր, Ներձատատ և ֆոտոկլիսիկ նամանորիկան գիմակատեմեանքդ վասն յամմնայն դէպս պրծող և կրկիս ատատատանագոյնն վասմիքն և քնատկանալն պատրաստատպատչոյ քնատկատես-տեմեանն պատկատ կրեալ հոշատկական գիմագատ-չեւ ներպատ. Ներձատեմեան մի մեծ մատանագրիս՝ ևն ատատատկեալ անշատեմեիցք, և որ հակատակ մտատ և քնատեմեան, և և որ յատ գիմմատնական կրօնիս. ընդ գէրքն քնատեմեան են չատքատատանագ ոսմանդ և ներձնող մատրկոգէն քատքատատ յօդել և պատդատմն ատալ, և ալյոյ ալյատձեւ լինել տատրմնով՝ գնատատա-նեսս վկայսիս, և մատրդիկս անդրատիս՝ ասչս և քև-քատան ի կատրծան. և ալյ պի գէտանմ, ասնեսանի ծատ-քատկան և անքոտ քատք. ալյ տատնալնին տճով իմն պատամեալ. Ներ չեն ինչ գատրմատք գեմ ատատրագնագ մտատծատեմեիցք ներատն ատրեսն ի մէջն, ատր չկան օրէնագ գնատրալ. և ժամանակիկն տրեսրալն տատվրատ-ներեան կալելալ է ալյնպիսեաք գրօսանալ, և պատալ-կալ գ՚ալյագին չատփատրատեմեան անքնականացն ևր-կեիցք չափ ներանքրատյատնալ ատ ասնգատ գատքեմ-յատնագ կարատար քան գ՚ասնեիրեն վիպատատնել գնտա-նել, յատժամ նա ատ չգատեմք տրեսրալն անցնալ հրատ-չանագր ընդ քերեմատծան ասնձի քերեմտալն, որ գնատա-ատատել քան գատժանեն գատնատ. որպէս ագդ ատնել ատրեք մտատնագրիս. Ներակ նեմեմատնական ատատա-գալքեն, որպէս հոմագ, գիտեմք և հրատմանք պատատա-ներատոյ, ճատրատրատեմեան մտատնագրին քեսատ ներ-գնէ՚ր արատատ ներձագիրեն. գի ո գ՚ելլեիսատ, գ՚ելրտ-գատ և գատչալն անատատատած ժամանակագ պատատչատն անտրատատ ատրեմ է մեներատեմեանդդ, և ոչ տատնագա-տրիկ քան գժեմ ներատրատեմեալ ի պատչատներա-մեիցն անտատեագ.

«Գ. Ներատն ժամանակին հայ մերգատմատրեմեան մատանագիս մեմեգատ և չեք պատատիկան կիսատակ, քատչդ ալյ հատատատեիք ոչ մեհեմե, որպէս ինձ մեսե: Գնի ալյ և ալյ հատատատեիք քատի և ոճք քատրեիք և իսմատրեիք գ՚ելկեքատանդդ գ՚ելրտ-գատ ատ-տեալ ի պատատմատեմեան խատրեիցն՝ անեսրկրագ երեսեի ատ ներատն մատանագիս. գատ մեմեգատ ատ-տեալ ի ներատ-գատ ատ-տեալ ի ներատ-գատ ատ-տեալ ի ներատ-գ

Ն. Տաճեան առանձին տառեր մը հրատարակած է, «Ուսումնասիրութիւնք Ասոյն-Կալիմէնեանց վարուց Ակէքսանդրի» խորագրով, որոն թուական դասիւ հրատարակուելիք նոյն կը գնեմ.

1. Ասոյն-Կալիմէնեանց վիրքն յընդհանրապէս — Դիրքաւորութիւն — Ասանձնախօսական տեղեկութիւնք նոյ հայրապետութեան — Ցոյն քնագրին նկատմամբ լոյս տուած գրութիւնք — Գրութեանն հեղինակը, ժամանակն և պատճառները — Ցոյն ձեռագրաց խմբագրը և այլ հայրապետութիւնք։

2. Նոյ հայրապետութեան նախնական օրինակը նոր քան ԼԻ դար — Կէտասուներկու գործք և նոյ օրինակին ինդիրը — Հայերէն անձնական հայրապետութիւնք Յովհ. Կաթողիկոսի, Շնորհալւոյ, Ներսիսի Լամբրունւոյ, Գր. Մագիստրոս և Ասոյկ — Խոհմոյ Աբեղայեան Հատակագրութիւն։

3. Նոյ հայրապետութեան նախնական օրինակը յԻ. դարուն և հայրապետիչը — Ակնարկութիւնք Աբելեան — Գիր գիտնոյ կարծիք խորենացւոյ և Գալանեանոյ պատրիկ վրայ — Խորենացւոյ պատճառ հռոմէական տարեթիւ — Տիգրանակերտի առումն և Գիանոյ կարծիք — Խորենացի հայրապետիչ — Խորհրդանշութեան ժամանակը և քնագրական խորհրդածութիւնք։

4. Ի. Կէտասուներկու և այլոց իմբագրութիւնք և յատկութիւնք — Հեռագիրք և Ցիշատակարան Կէտասուներկու — Ինգիր կէտասուեան և գաքարեան խմբագրութեանց — Կէտասուներկու գործքն և վերնագիրք, յաւատքեան և վերջնքեան ձեռագրաց — Նարատեութիւն Յակոբեանցը — Առանձնաւոր Պատմութիւն Կէտասուներկու և ձեռագրաց — Կենսագրական և մասնաւորական տեղեկութիւնք Կէտասուներկու վրայ — Գաքարեան և Իրիզարեան խմբագրութիւնք։

5. Նախկին ձեռագիրք և իրենց կրած այլայլութիւնք — Ընդհանուր դիտողութիւնք — Ընդարձակ օրինակք — Երիցայրականք — Կրաւորութիւն ձեռագրին և Գաքարեաւ — Նամատոս օրինակք — Նամատոս օրինակաց ապդեցութիւնն նոյ մատենագրութեան մէջ և այլեւայլ մանրամասնութք Ակէքսանդրի վրայ — Ինտրոդութիւն։

6. Խմբագրութեան նկրքին արժէքն ու լեզուն — Ցոյն քնագրի հետքեր, բառախաղք եւն — Մանր փոփոխութիւնք հայրապետչին — Բառական և բառարկ հայրապետութիւնք — Իմաստութիւնք կամ չափ հայրապետութիւնք և ինդրականք — Լեզու հայ հայրապետութեան. նորաբանութիւնք և յատնաբառութիւնք — Վերջին նմանութիւնք լեզուի գրոյս և այլ քանի մի գրոց։

7. Նոյ քնագրին յոյն օրինակաց հետ ունեցած համեմատութիւնք — Նոյնք կրկին իմբագրութեան ի նոյ հայրապետութեան — Ակնարկութիւնք Ի. գրքոյն յոյն քնագրին — Ինդիրգրման պատմութիւնք նոյ քնագրին և այլ ազատագրութիւնք — Մանրամասն համեմատութիւն նոյ հայրապետութեան յոյն քնագրին հետ. (§§ 1–17)։

Գիրքս տես Տաճեանի անուան տակ։

կալիկոպա. — Տես ԼԱԶԱՐՈՎԻՉ (Պ. Պ.) — Չնկատուածք։

ԿԱԼՉՈՒՆԻ Պետրոս Ար. վ. — *Ընդարձակ պատմութիւն կաթողիկոսական աստուածաբանութեան Յօրինեաց Պետրոս վարդապետ, նախկին առաջնորդ Սղերդու*։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Քալֆեան, 1875. 8°, 26 էջ։

«Աշխարհականաց պատրիարք լլլատան և նոյնկոսաց ամենանուանեան գազափարներ գրկիս մէջտեղ գրուած առարկ մ'է», Մասիս 1876, թ. 1780։

— *Անհայկան ձանապարհորդութիւն ի հոյլ ևիւիս*։ Գրեաց Պ. Ար. վ. Կ։ Տպագրեալ ծախիք բարեպաշտ և ազգասէր Արիկ Լիֆէնեան։ Կոստանդնուպօլիս, տպագր. Յ. Քալֆեան, 1881. 8°, 149 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Ակունք Եփրատայ որ ի կողմանս Բազրեւանդայ. — Բ. Ակունք Եփրատայ որ ի կողմանս Կարնոյ. — Գ. Շրջագայք լերանդ որ ունին զակունս Եփրատ և Մուրատ գետոց. — Դ. Յարտագ Արարատայ գալստին, Երեւան և Տփղիս քաղաքաց և նոցին գետոց. — Ե. Տիբրիս գետ. — Զ. Բազիկոյ այրերն Գիլիզիոյ գետ. — Է. Գետ գետ. — Ը. Ակունք Տիգրիս գետոյ. — Թ. Կարգագայ աչխարհ. — Ժ. Վանորայք Հայոց որ ի հարաւային կողմանս. — ԺԱ. Հին և նոր անուանք գաւառաց ինչ. — ԺԲ. Ամանօրեմէրիան. — ԺԳ. Գաղզաղ կրթութեան Ակնոյ գեղջ. — ԺԴ. Յաղագս Քրդաց. — ԺԵ. Յաղագս Աշտարակաց, նոցա տպանդիք, հաստատ և արարողութիւնք. — ԺԶ. Յաղագս լեզուի Պոլսոյ և գաւառացի Հայոց։ — Գաւառական բառք. — Մեկնութիւնք գաւառական բառից։

«Այսչ գրքուկը կը իսօի Հայաստանի քարոր գիտոց աստւելագէտ Տիգրիսի, Եփրատի, Երասխի և նոցա հիւղերուն, ինչպէս նաեւ լերանց և գաւառաց նոցին և արդի անուանց, աստանդապաշտ Արեւորդեաց ազանդի ու արարողութեանց, Քրիստոսէ յառաջ ծագման և լեզուին և մինչեւ այժմ ևղած սխալ գրութեանց վրայ։ Նմա զանազան հետաքրքրական տեղեկութիւններ և 7000ն աւելի գաւառական բառեր մեկնութիւններ կու տայ, և լաւ տեսութիւն մը կ'ընէ Պոլսոյ և գաւառացի Հայոց լեզուին նկատմամբ», Մասիս 1881, թ. 2910։

— *Բազատութիւնք կրօնական պիտիկաց*. Հարազրեաց Պ. Ար. վ. Կ., Նախկին Առաջնորդ Ներկրում։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Արամեան, 1883. 8°, 120 էջ։

Դիտողութիւն կ'ընէ. «Հայոստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ ոչխարիա վարդապետութիւն սիրող անձ մի Եվէ կայս գրքուկ ի ձեռն պատրաստ ունենայ, և Եվէ յանդգնութիւն իւսոիչ անոր մէջը տակաւ ինչ պայսրուած է, կամ յետաւոր Եվէ խոկայն կարդի։ Ես այնուհետեւ ուզ մի Եվէ հանապազի սուրբ Եկեղեցւոյ կանոնաց դէմ առնլով Եվէ սուրբ Խաչի երկրպագութեան, սրբոց բարեխօսութեան, նոցա պատկերաց յարգութեան, պահս պահելոյ, ննջեցելոց համար աղօթելոյ, անոնց հոգւոց համար ողորմութեան տալն, զանազան ներիսման օրհնել տալն, և այլն և այլն ի սուրբ գրքի մէջ չկան, նա կարէ աստանց դժուարութեան կրնայ հետ և դիրքին կերպով լսուելն քանալ և անոր ցոյց տալ »...։

ԿԱՒԱՅ (Հնդիկոս). — Նոտ Կրնդեան. Երգք. Հ. Ս. Գանձարեան. Ընդմարեալ 1868, էջ 3.

«Կալվին և Աբրվկոս», տես Երեւակ, 1857 տարին։

ԿԱՀԼՀՈՐՍՏ Ա. (= A. Kahlhorst). — *Notice nécrologique* sur feu Monseigneur Sukias de Somal, Archevêque in Partibus de Siounik, Abbé général des Mekhitaristes de Saint-Lazare, Membre Honoraire de la Société Asiatique de Londres et de l'Athénée de Venise, etc., etc., mort au couvent de Saint-Lazare, près de Venise, le 10 février 1846. Extrait du Nécrologe universel du XIXe siècle, Revue générale nécrologique et biographique. Paris, 1847. 8°, p. 22.

կախարդ. — Տես ՕՀԼՇԿՕ (Լ.)։

կահիճ և Շիրակ. — Տես ՊԱՋԱՐԱՆՑ (Ե.)։

ԿԱԿԻՆԵՆՑ (Ս. — Լաբրաթ, ֆարս-վօզէվիլ մէկ աւարտուածով։ Գրեց կակինենց Սօսին։ Թիֆլիս, տպ. Մ. վարպանեանցի, 1894. 8°, 50 էջ։

ԿԱԿԱՍԵՆԱՆ Մ. Կիւրինցի. — Զկղզք կամ Ազգային արդի վիճակին վրայ նկարագրութիւն մը։ Ցօրինեալ ի Մանուկ վարժապետէ Կակոսեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Միհէնտիսեան, 1865?

— Բ տիպ, անդ, Փիլզճեան, 1868?

— Ձամուսպայ հիմիկ կամ Պատիկրապարդ Քրիստոնէական։ Ուսումն քրիստոնէական հաւատոյ և սրբազան պատմութեան Աստուածանի հանգիպած վկայութեամբ Ս. Գրոց։ Կ. Պոլիս, տպ. Տէրոյենց, 1865. 8°, 320 էջ?

«Նպատակ յօրինեալ ի մանուկս Մանուկ վարժապետական. Կիւրինցւոյ. Արեւելեան Հայոց հիւղ աշխարհաբար արդի լեզուին յատմարդուցած. որուն պարունակութիւնն է. Քրիստոսի վրայօք մարգարէից բրած գուշակութիւնները. նաեւ քրիստոնէական վկայ խրատներ տեսակ տեսակ օրինակներով. հատատուն վկայութեամբք Սուրբ Գրոց», Ներեակ 1865, թ. 55։

= Նոյն տպ. 1874, 8. Փափազեան, 404 էջ?

= Նոյն տպ. 1889. «Ձանազարհ... Ս. Գրոց. հետեւողութեամբ Մ. Մանուկ վարժապետի կակոսեան Կիւրինցւոյ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Սուխիան նազբճեան. Հրատ. Պ. Յակոբեան. 8°, 304 էջ։

— Համառօտ ալօրսպիրք։ Կ. Պոլիս, 1868?

— Համառօտ ալֆաբիտարիւրեիւն լատինաց տղոց ուսանող Ցօրինեաց Մ. Մ. վարժապետ Կ. Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Փիլզճեան, 1868. 8°, 87 էջ։

Կող թովմաս, կամ Գիտնալը սիրել է և սիրելն՝ ընել։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1893. 8°, 16 էջ?

= Բ տիպ, անդ, 1896. էջք՝ նոյն։

Կողանիզ կամ Դուռէ մանկանց, խրատներ ու երգեր. հրատ. Տ. Գ. փափազեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Հիվէլէկեան, 1893?

Կողանիզի բնիծայ. — Տես ՍՄԲԱՏԵԱՆ Ա. Ս.)։

— պարզիւ տղայոց. ընտրութիւն բարոյական վսեմ գրուածոց և չահաւէտ պատմութեանց։ Կ. Պօլիս, ի տպ. Յ. Միհէնտիսեան, 1866. 8°, 48 էջ?

«Օգտակար և հրահանգիչ գրոյկ մ'է, բարոյական խրատներով լի...», Մասիս 1866, թ. 775։

Տես և ԱՆԱՆԵԱՆ (Յ. Տ.) — ԱՊԻՒՀՈՒՆի (Ն. Վ.) — Աճմնուհիրութիւն. — Առատաձեռն փեքեզակը։

Կողանիզք առ մանկտին։ Տէր և հրատարակիչ Տ. Գ. փափազեան։ Կ. Պօլիս, տպ. Ասատուրեան, 1892. փոքր 8°, 48 էջ։

ԿԱՂԱՆԿԱՑՏՈՒԱՅԻ. — Տես ՄՈՂՍԷՍ —։

ԿԱՂՋՈՒԱՆՑԻ. — Տես ՊՕՂՈՍ Քահ. —։

Կաղնիչք. — Տես ԱՔՐԻԼԵԱՆ (Հ. Կ.) — ԳԱՒԱՇԵԱՆ (Մ. Ս.) — ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Վ.) — ՏԷՐ-ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆ (Տ. Մ. Ք.) — ՓԻՒՉԻՓԵՇՃԵԱՆ (Վ. Ա.), Եւն, Եւն.

«Կաղնոյ հիներաւորք) դրոյցներբ». Թրգմ. Յ. Տէր-Վրիժեան. Ազդարար 1901, էջ 308-318։

Կաճառայ ծաղր. — Տես ՉՈՒԲՈՒՔ (Փ.)։

«Կամաքեայ կամ Ալիի ամրոց», Բազմավէպ 1854, էջ 22։

«Կամաւոր լինելութեան սրբոյն Ալեքսի», Արշալոյս Արարատեան 1848, թ. 301։ — Ազգասէր 1848, թ. 136։

Կամենից. — Տես ԱԼԻՇԱՆ Ղ. Պ.)։

ԿԱՄԵՐՈՆ Պ. G. Poulett Cameron, Esq.,) — *Personal Adventures* and Excursions in Georgia, Circassia, and Russia. By G. P. C. E., Lieutenant-Colonel, lately employed on a special service in Persia... In two volumes. Vol. I. London: Henry Colburn. Publischer. 1845. 12°, p. xvi + 349.

Բովանդակութիւն. Introduction. – Chapter I. From Tabreez to Teflis by Nakhsheerwan, Erivan, and Eutch-Miazin (The Three Churches) – The Maiden's Leap. – II. Teflis-Grand Fête and Parade on the return of the Regiment of Mussulman Cavalry from Warsaw–Observations on the Russian Military. – III. From Teflis to the Baths of the Caucasus, by the Pass of the Vladicaucase. – IV. Residence at and Excursions to and from the Baths. – V. Residence at and Excursions to and from the Baths – (*Continued*). – VI. Description of the Baths – A cursory glance at the Caucasus. its people, and the present contest.

— Vol. II. անդ. p. 317։

Բովանդակութիւն. Chapter I. From the Caucasus to the Don – The Cossack Tribes. – II. From the Axio and Don to Kharkhoff – The Old Chateau. – III. From Kharkhoff to Moscow, by Koorsk, Arol, and Toola. – IV. Moscow. – V. From Moscow to St. Petersburg by Novogorod-Veliki – Cursory Observations on Russia, its Laws, Customs, and Government. – VI. St. Petersburg. – VII. St. Petersburg-Conclusion.

Կամուրջ. Ալլաբանական պատմութիւն մը։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1883. 8 էջ։

= Բ տիպ, անդ, 1889. 12 էջ։

ԿԱՄՊԻՒՆ Աւտիւրօ. — Պարսկական յիշգիկս, ժողովրդական ընթերցանութեան համար։ Թիֆլիս, տպ. Աւօր, 1890. 14 էջ?

«Դա մի հրաշալի պատկեր է, մի գեղեցիկ, ազդու գրուածք, որը արժանի է կարդալու», Մշակ 1890, թ. 105։

— «Ալսպէս դառեր երգր». Թրգմ. Յ. Յ., Աւօր 1896, էջ 74։

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ (Տիգրան). — Վարժապետին աղչիկը։ Պոլսական բալքեր։ Կ. Պոլիս, տպագր. «Արեւելք» և «Մասիս» յրագրաց, 1888. 8°, 531 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1888, թ. 1294, 97, 1338, 1449, 50, 53, 58, 1500. – 1889, թ. 1562. – Երկրագունտ 1888, էջ 174. – Նոյնիկ 1889, թ. 259, 261. – Մուրճ 1889, թ. 5 (Պ. Պոյաճ.)։

Գրուածներ կամսարականի մասին. Բանբեր, Բ գիրք 1901, էջ 176 (Ա. Արփ.)։ – Հայրենիք 1892, թ. 110. – Մասիս 1901, թ. 48։

իր ինքնակենսագրութիւնը. «Ծնած եմ 1866ին Պօլիս, տատասիդ ծագումով։ Իրավեմս réaliste գրականութիւն չըսած եմ միշտ՝ կեանքը վեր մը նկատած չեմ, և պղտչացած եմ գրաւորութիւնով որ մեր լեռնակ ընկերութեան մէջ անոնի կը ձգէ իր մարդը։ Վանատական եմ պարտքով։ — Ինծի սիկ գրական փոքրիկ bagage։ Կոփմանհանի «Լոյս»ին մէջ սկսած եմ. կարծեմ 84ին. բռնկիկ, նորավէպ, վիպակ ու իմպրեսիոնիստին Լոժէն Միի մէկ գրած գործին La Famille Jouffroy. Արդիւնք վէպ «Աբեղեք»ին դարձեալ ոչ ընդունկ վէպս Պաթմանհանի Աղիկը, առաջին réaliste վէպը մեր մէջ որ մեծ դպրոց ու չաս polémique յառաջ բերաւ. ինչ որ անոր արժանիքին ապացոյց պիտի նկատուի եթէ չկարծրնի ինծի անոր ունեցած ժամանակից վրայ։ — 20 տարու էր։ — «Աբեղեք»ի գրական Վ. վոլյան էջին մէջ երեւցած եմ յաճախ։ Զօրավար ու Առաւտուր հետ տրաւորած եմ Փառս» չորսմսմ երեք. այդ չորքին մէջ ունիմ Յաւ. Շավկուր, Ընկուզին կողովը և Իլիա Տէմիրճիպաշեանի վրայ monographie մը եւն։ Յարձ իմ երկրորդ manière-ս է. այնինքն գիտակից աշխատասած գրականութիւնս։ — Արտաքսմանէն աշխատած եմ «Աբեղեք»ի ռաստորի օրով. Ինչպէս ծանկանոնով հանապազորեայ 70 նոմ տուած եմ կարծեմ։ «Շարունկ»ի Շոգեկարիր ես եղած եմ և պիտի աշխատակցած նոյն իմպրեսիոնիստական չրջանին։ — Արտաքսման գալիս եղած եմ հետս։ Արտաքսմանէն մէջ տարբերած եմ Անցորդ, Շալկոկ, Փոխիկ («Մարա»ի մէջ) և ՀՀՀ. Ափերուին «Փաթոս»ին, Արփերին «Մարա»ին, Օտեանին «Վպատ Ինձ»ին աշխատակցած եմ յաճախ։ Վերջերս «Ինչպէս»ին տուի 3 յօդուած Հայկակ կնգծանուածով։ — Կը տանիք, ce n'est pas lourd. բայց on fait ce qu'on peut, չէ՞։ — Ձեռքս տակ ունիմ pièce մը զոր կը յուսամ «տարի վերջ գնել» յատկիկով տուրի Պօլսահայ բեմին վրայ աշխատակցելիս համար Կիրակոսի, որուն իրական տոգորդը Ծանոթ է ձեզ»։ Խոսքի «Աբեղ. Տարեցոյց»ը 1910. էջ 120։

«Կամրջաձորոյ վանք»։ Արտաս 1873, էջ 273։

ԿԱՅԻԱՆԵԱՆ, ԿԱՅԻԱՆՈՎ (Պր. Յ., — Հնաւոտոտ պծագրութիւն Խուսոց պատմութեան, արարեալ ի Պրոֆ. Յ. կայդանովէ, ի պէտս հայազգի ուսանկանց։ Թարգմանեալ Խոմիսոս քահանայ Աստրախանայ Նազարեանց։ Ի Մոսկով, ի տպ. Հայկական Հեմարանի Աբեղեան լեզուաց Տեսից Լազարեանց, 1840?

— Հրատարակ Հնաւոտոտական պատմութեան, շարագրութեամբ Պրոֆ. Յովհաննու կայդանեան։ Թարգմանեաց ի Խուսաց լեզուէ ի Հայ՝ Աբէլ վարդապետ Մխիթարեանց։ Ի Վուրբ Լազարիածին, 1844. 8°, 139 էջ։

կայծեր կաւակր. — Տես ՄԱԶՈՒ Զ.)։

ԿԱՅԵՐԱԿ. կեղծանուն. Տես ԲԱԶՈՒՆԻ Յ. վ.) Յաւելուած։

կայծակ բրպակութեան. — Տես ՊԼՊՊԼՊՐԻՆԱ (Ա.)։

կայծակ հնչմարտութեան լատակութիւն. — Տես Գ. (Յ. Յ.), Յաւելուած։

կայծակը ինչ է. — Տես Ինչ է կայծակը, եւն։

ԿԱՅԵՐԱԿՆ. — Տես ԳԱԼՈՒՍՏ Վ. ԱՄԻԼՍԻՆ։

կայծեր. Տես ԲԱՅՑԻ։

ԿԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆ. — Անուշ–սպար, Իրկրագուհա 1885, էջ 111–121։ — Շիրակլոյի Նոյ աչուադերի մը, Իրմակ, 1898, էջ 158։ — Փչուր տպաւորութիւն մը Ծլանկան տեսարանութիւնների, էջ 529։ Վիպավերջական պարբերգ, էջ 558, 568, 583։ — Կնոտարացի Աթոռան ու խարբերդ հրատ, էջ 895։ — Փակաց–Կայան ու փոխուչան, (Ժողովրդ. վէպ Ռուսկոյ բարբառով). 1899, էջ 20, 119, 298։ — Պանդրավեցիներ, էջ 376։ — Պանդրավեցիներ իրրեւ պալիտական խորհրդոյ, էջ 103։ — Վէպերիկ ու խմբագրան խոսքեր. էջ 818։ — Տէրտիգեր, Ընտրանի 1899, էջ 71։

ԿԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆ (Արչակ. Վէպ ի Ուրբ Լուսաւորչի. Ճանապարհորդական տպաւորութիւններ և նկարագրութիւններ ի հրաչք պատմական աւանդութիւն, պատկերներով։ Ս. Պետերբուրգ, 1903?

Նոր–Դարի մէջ (1903, թ. 133), Լ. Ք. Նազարեան կը գրէ այդ գրքի մասին. «Դիբքը, որին կը գտնուի Ես. Լուսաւորչի, ս. ս. Գայիանէ ու Հռիփսիմէ վանքերի և Վաղարշապատ դարձի տեսարանները, բոլորված է երկու մասից՝ «Հանդիսապատկերական տպաւորութիւններ և նկարագրութիւններ» և «Հրաչք–պատմական աւանդութիւն» (32 էջեւ), և պատում է «Ս. Լուսաւորչի» տառասպրով։

«Հանդիսապատկերութիւնը տպուած է 1893–ի աշնանը, Նեղոսի վրայ. Ես. Կոմիտասիկոսի ս. Օծման առիթով։

«Քանի՛ քանի անգամ են նկարագրուած ս. Լուսաւորչին ու դէպի Նրան տարուղ ուխտաւորութիւնները։ Ընդդ նոս, Աթաթուի իշման ս. վայրը, տնի այնպիսի գեղեցկութիւն ու հրապոյր, այնպիսի վեհութիւն ու մանկութեանութիւն, զգայուններ ու հոգս այդ տեղերի ոչոր ու միտք այնպէս է քաշուած իր վրայ, իր լեզուն հասկացողի տեղ չունի այդպիսի բաներ է չտնչում, որ, ինչքան ու ինչ կոպիտ էլ նկարագրելու լինենք նրան, դեռ էլի չատ բան կմնայ ասելու։

«Այդ չատ հայերն նրա գլուխը անցածները պատմելը, նրան անասածին մտածիկը ծանոթացնելը, նրան մոտացածին մի անգամ էլ յիշեցնելը տանի մեզ մեր ասլրք պարտքն է, քանի որ նոս հայասէրներն է նեղեցկացնում։

«Ահա է ահա և այն գրքի նպատակը, որ հեղինակը գնում է մեզ առաջը, և, որ նա գրել է բազմաթիւների ծանոթ իմանալու գրչով. կարդացողի սիրտն ու քաշելիք գիտի իմման տանդին ուղղուլ մեզ գոյնելով։

«Գիրքի տոր ահռելագրակ ազդու է և աչքի է ընկնում բանաստեղծական կոլորիտով։ Տպիւրից չատերը Աթովհանցի և մանաւանդ Պրատնձեանցի ազդեցութեան գոյնն են կրում։ Քանկալի բազատութիւն կազմելու չատերիններն ու հատանաչատութիւնն ունի և հեղինակի լեզուի հպիւրն լինելու...

«Հրաչք» նիւթը արտաքսան արչատանքների աւանդաբանան պատմութեան հետ Սահակ կաթողիկոսի նամակն է, որ վերաբանուած ժամանակ բռնած մեզք իր ազգում։

«Գրքի ալս մասը չունի այն կենդանութիւնը, ինչ որ ունի առաջին մասը։ Մանաւանդ հանուր տպաւորութիւնը իջեցնում է Մայր տաճարում կաթողիկոսի իսած քարոզը, որ, եթէ իսաստ էլ վերհանուած հայ իշխանների կաթողիկոսին՝ իրրեւ ազգի դանկութիւնների իմպրեսման՝ նեղեցացած ժամանակ, տեղի ապաստրիչ կլինէր։ Սահակն իր տգեղութիւն դնում ազգի է ընկնում Արծրունեաց իսոսով իշխանի կին՝ Խրենաց լեռների

ու ձորերի գաւակ ասիկ. Շատկախմբ, որ պահպան հրեշտակի պէս անքաման և ճեմով ոսկեբոյ քայքայուած ձեռակ կամուղիներուդ նուա հետաքր ու վտանգաւոր ուղեւորութեան մէջ»։

Յուշերի մէջ տեղ. «Ջաւախք» (քերթ.) 1898 Ա, էջ 145։ – «Վէպի պատասխան», Բ, էջ 59–71։ – «Աշխատասէր» (քերթ.), 1902, թիւ 1, էջ 135։ – «Թող իմ ոսկեղէն լեզուիս» (քերթ.), թիւ 5, էջ 76։ – «Իմ ապաստան», թիւ 6, էջ 212։ – «Կիլիա Գողտրիան», 1903, թիւ 1, էջ 123։ – «Վէպ ի Հայկեան» 1904, թիւ 1, էջ 151։ – «Տաճիս պատմուածքը» (քերթ.), թիւ 3, էջ 160։ – «Աշան անցաւ», (քերթ.) թիւ 4, էջ 185։ – «Վէպ ի Մաքինեաց վանք», թիւ 5, էջ 163–175, թիւ 6, էջ 148–158։

Խմբագր. – Տես ԿԱՐՄԻՆ ՍԻՒՎԱ. «Լյուծ»։

կայսրուհին մը խնդալս կը փրկուի. – Տես ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ Տիր. Պ.։

ԿԱՆԱՋԵԱՆՑ (Աստեան. — *Հայկական ձեռագրերի Թիֆլիզի Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի կազմից Ս. Կ.։ Թիֆլիզ* 1893, *Շարադէի տպարան։* Catalog der Armenische Handschriften des armenischen Nersisian Seminars zu Tiflis, von Stephan Kanajeanz. Tiflis 1893, Buchdrukerei Scharadze. *Հրատ. նկատ. Հոգ. Դպր. Հայոց Թիֆլիզոյ. մեծ* 4°, *երկսիւն* I + 75 *էջ։*

Յառաջաբանէն. «... Նիւթ մեզ յայնպիսի, մասդիր ենք ապագայում հետգհետէ Տիֆլիսի բոլոր հայկական ձեռագրերի ցուցակը կազմել, որոնց թիւը մօտ 600–ի, իսկ ըստ ոմանց մինչեւ հազարի է հասնում։

«Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի գրատան հայկական ձեռագրերի ցուցակը կազմելիս մեր ուշադիր և բարեկամ նոյն դպրանոցի այժմեան տեսուչ մեծապատիւ ս. կ. Պատուանանդամ արուեստագէտ[1], որն այժմ լոյս է տանում մի և նոյն դպրանոցի յարդելի հոգաբարձութեան ծրագրով։

«Ներսիսեան Վարժարանի մատենադարանը չատ աղքատ է ձեռագրերով, որովհետեւ դպրանոցն ինքն առանձնապէս նպաստակ չունենալով ձեռագրեր ժողովել, ոչ էլ գործ է ունեցել այս մասին. ուստի եղածներն էլ կամ նուէր են և կամ պատահական գրատուն մտած։

«Ասոյ այդ որ մատենադարանից երբեմն ընթերցողներ են պակսել, որոնք չաճախ Տփխիսի կիրակնօրեայ ազգաժողովներին չուկայում և հնագրասիրութեան (antiquariat) ի վաճառ են հանում, հասանելի նոյն վիճակի են ենթարկուել և ձեռագրերը։

«Հատատուկներ կան որ գրատուներ քատատուն և հինգ, իսկ ոմանք իրենց երեք հարիւր ձեռագիր է ունեցել, բայց մենք գտանք միայն 30 հատ. և մի տասարանի մնացորդ էլ վերջը պ. Ա. Մանդինեանից ստացանք, որը սակայն ոչ ըստ է այնտեղ չէտեղ, գրատներ չէր պատկանում[2]։

«Ներհատուն և մէկ ձեռագրերի, որոնցից չատերն իսկապէս առած ձեռագիր չեն, հնութիւնը հատնում է մի քանի–մի դար։ Ամենահին կրում է 1405 թ. 18) և նորագոյնը 1854 (թ. 29) թուատկներ։ Տան և ամէն ձեռագրի ժամանակը հիւտ որոշ է յիշատակարանների կամ յիշատակագրութեան նայելով։

«Իսկ միայն 13 ձեռագրի ժամանակն որոշել կարելի է միայն մոտաւորապէս, պալեոգրաֆիա (paleographie)։...

«Երբէն ասացինք որ դպրանոցն առանձին նպաստակ չունենալ ձեռագրեր ժողովելու, այլ պատահական կերպով են մեզ բերել և ոչ յատուկ ուշադրութեան և առանձին նշանակութիւն չունին, բայց մի քանի մասին կրճատական լուսաբանութիւն անելուց, մանաւանդ մեկնաբանութեան և ստուգաբանական դիտողութեան են վերաբերում։ Սակայն ուշադրութեան արժանի են թ. 1, 12, 26, 30։ Մեր միջնադարեան մեկնիչական և աշխարհիկ գրականութեան համար տառնին նշանակութիւն կրում են առնուազն թ. 1–ի բ. մասը. թ. 2 և 31։

«Պետրոսեանական առանձին արժէք ունեցող ձեռագրեր չկան. եղածներից էլ ցաւում ենք որ մեզ չունենալ հատ ու կատր գարձերից մի քանը պահպանելի և մեզ երկու լուսանցագրերի լուսաբանել նկարները ցուցակիս մէջ գտած բերել...»։

Վէնատ. Ազատար 1893, թիւ 11։ – Ազգագանգ 1891, թիւ 68։ – Հանդես Ամսօրեայ (Հ. Գ. Գ.) 1891, թիւ 1։ – Մուրճ 1893, թիւ 11։ – Fr. Müller ի WZKM. VIII, էջ, 86 ff. – P. Vetter, Lit. Rdsch. f. d. Kath. D. XX, էջ 221 f.

Ազատարի մէջ տեղ. «Պատմագիրք Հայոց և մի քանի դիտողութիւններ Փաւստոս Բիւզանդի մասին», 1903, էջ 241–251։ – «Յիշ գրոց», 1905, էջ 560։ – «Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագիր պատմագրիչները. Ագաթանգեղոս և Յովհաննէս Մամիկոնեան։ Ագաթանգեղոս և Մովսէս Խորենացի։ Հանդես Հայագիտութեան 1901, էջ 287–303։

Տես և Ֆինդ (Ն.), որուն գործակցած է «Բիւզանդեան հայոց նոր գրական լեզուի պատկերը»ի պատրաստած մասն։

կանոնաց ազգակցութեան դիտութեան չատագոյն դիմութեան վրայ. — Տես ԲՕԿԼ (Գ. Տ.)։

կանոնաց հարցք եպատհիսկոպոսի. — Տես ԱՂԲԻԼՕՎ (Ն. Ա.), Ցառելուծած։

կանոնաց խնդրի առթիւ. – Տես ՄԱՐԱՂԵԱՆ (Տ. Գ.)։

կանոնաց ներկայ դիտութեան մասին. — Տես ԲՆՋՈՐԱՑՕՎ (Պ.)։

կանոնիկ նպատակը (ինչ է). — Տես ՇԱՀՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ (Ա. Ա.)։

ԿԱՆԼԻՍՏԻՆԻ (Գ.) — «Մարդաբանութիւն». *Էջմ.* Ի. Լաճայեան. Ազգագրական Հանդես 1897, Բ տարի Բ գիրք. Յատկացած 1–118 էջ։

կանխ Մարդիզուհին. – Տես ԿԻՒՄԻՒՇԵԱՆ (Խ. Ց.)։

կանոնն աշակերտաց Գէորգեան Մայր Հիմնարանի և աղաղչապատ, ի տպ. կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի?

— *բարեկարգութեան վիճակաց և վանորէից։* Ի. Պոլիս, տպ. Մ. Աարբեան, 1890. 8°, 72 էջ։

— *զգեստաւորելոյ պատարագիչ քահանայի?*

— *բնիկ բութեան Հայոց Հնուայն։ Վաղարշապատ, ի տպ. կաթ. Ս. Էջմիածնի?*

1. Թէ Ս. Կատանեանցին և մէկ նորա օգնական և պրպտարանագիտ պ. Ա. Մանդինեանցին յատկանշ ենք մեր խորին չնորհակալիքը մեր աշխատութեան ժամանակ մեզ բնձեռած դիտողութեանց համար։

2. Ցառաջ որ ցուցակի կազմութեան և ապագրութեան չնաւղ կանոնաւոր վարչութեան նկատմամբ այսոհետեւ այս տեսակ ամբարտաւանութեանց առաջ կասնուի։

կանոն ծխական պարտացաց։ Վաղարշապատ, ի տպ. կաթող. Ա. Լ՚Ջմիածնի?

— *Նվիրեալ և Միքայելական Տեառն։ Տպագրեալ վասն Ա. կարապետ նկեղեցւոյ Դար-Թաղի Խոսկիւտարու։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աւետայ Աճեան, 1881?* — *կանոն վերացման Ա. խաչի?*

— *կենաց քրիստոնէի.* — Տես ԲՈՒԼԱՏՈՒՄՓԱՆի Յ.)։

— *Ձառատոյ կամ Աւուրք Պտից և նկեղեցւոյ վրայ. «Դիմք ինչ կ՚ըսէ»։ Հասմ. Բ. 3։ — «Եւ ամէնը որ սա կանոնիս համեմատ կը քալեն, խաղաղութիւն ու ողորմութիւն կը քալեն, խաղաղութիւն ու ողորմութիւն րլլայ անոնց վրայ, ու Աստուծոյ Իսրայէլին վրայ»։ Պատ. Ջ. 16։ Ի Ջմիռնիա, ի տպ. Կուլիէլմոս Կրիֆֆիթի, 1847. 6°, ԻԲ + 340 էջ։*

Ակիզբն «Ողանօթութիւն կ՚ըսէ. «ԵՒս գրքոյս ԺԷ «Լապէլ Աւրբը վաղվոյ» անուն գրքերէն չատ քաղուածներ կան։ ԵՒս անուն գրքոյնս ա-ԺԷրդ յաւելուած մըն ալ միասին քանոնքեր խոշոր մխաձոյ հատոր կընէ, զոր ընդարձակապէս գրուխներուն ժողվին ու կարգի դրին փիլիպոս Լապէլ և կարդիլ կասպրիս անուն պապին և Հռովմայեցւոց Եկեղեցւոյն պատասխաններուն խիստ էական կարգն եպագ Երկու Ռիվիվի մատենագիրներէ։ ԵՒս գրքերը պապին հաւանութեամբը հրատարակած են, և Հռովմայեցւոց Եկեղեցւոյն ԺԷ խիստ մեծ չարգուխին անին»։

= *Ի տիպ, կանոն Ձառատոյ կամ Աւուրք Պտից և նկեղեցւոյ։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. Արեւելեան Ընկերութեան, 1857. 6°, ԻՋ + 389 էջ։*

— *Հովհաննէս.* — Տես ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՆԿՆ։

— *Միաբանական ուխտի Աստուածատուր սրբոց Յակովբեանց ի սուրբ Երուսաղէմ վերաքննեալ ի ձեռն միաբանական յանձնախմբին կազմելոյ ի վերապատիւ Աստուածատուր, Մամբրէ և Սահակ եպիսկոպոսաց և յարժանապատիւ Անդրէաս, Պետրոս, Գէորգ և Տրդատ վարդապետաց, բնկալեալ ի միաբանական ընդհանուր ժողովոյ սրբոց Յակովբեանց և մատուցեալ ազգային երեսփոխանական ժողովոյ ի վաւերացումն, 1886. 8°, 36 էջ։*

— *Միաբանական ուխտի Աստեղական ազգոյ Սրբոց Յակովբեանց ի սուրբ Երուսաղէմ վերաքննեալ ի միաբանական ընդհանուր ժողովոյ և բարեվոխմամբ հաստատեալ յազգային երեսփոխանական ժողովոյ ի նիստ Ի.դ 18 մարտ 1888, և հրամայեալ ի գործադրութիւն յամենապատիւ Տ. Տ. Յարութիւն սրբազան Պատրիարքէն Կ. Պոլսոյ. 1888. տպագրեալ ի վանս սրբոց Յակովբեանց, Երուսաղէմ. 8°, 36 էջ։*

— *յապագս Եկանոպրութեան?*

— *ոսկեբիլ արձանագրութեց.* — Տես ՈՍԿԵԲԻԼ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵՑ, ևն։

— *պատարագի?*

— *սրբոյ մկրտութեան.* — Տես ՀՕԼԱԳԵՒԱՆ Տ. Ի.)։

— *օրհնութեան սրբոյ մխուռնի, 1905. 8°, 33 էջ։ (Կը պակսի ամէն ինչ. Լ՚Ջմիածնի տպագր. կը թուի)։*

Կանոնք առաքելութեան պաշտից և մխուռնի սրբ սրտին Գիտութեան։ Ի Վենետիկ, ի Մխիթարեան տպարանի, 1865. փոքր 8°, 40 էջ։

Կանոնք բարեկարգութեան խոյիսեան Ազգայնոյ մխուռնիոյ. — Տես ԽՈՅԻՍԵԱՆ Ազգ.։

բարեպաշտական բնկերութեան, ի նպաստ զաւառաց կաթողիկեայ Հայոց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պօղոսի Քիրիչեան, 1875. 28 էջ։

— *դիւանթեայ վարժարանին Սրբոց Վկայից կայմաց։ Ակռնայ, 1873?*

— *Խոհեմ աւուրք ժողովոյ. Միխայէլ Տիրճանեան Ազգայն 1905, էջ 177.*

— *Նկեղեցական-ծխական ազգայնոյ Հայոց և ծրագիր առաքելոյ աւանդելոյ ի նոսին։ Վաղարշապատ, ի տպ. Սրբոց կաթողիկէ Լ՚Ջմիածնի. ՌՅԼԲ–1889. 4°, 46 էջ։*

— *և Նկերոգութիւնք վասն նոցա. որք գրին ի յրնկերութիւն, կամ ի ժողովս Ջնամեռանգութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ի խաչին տապաստելոյ. և ցաւագին մօր նորա սուրբ Կուսին։ Որ և կոչի կրկնութիւն բարւոք մնանելոյ։ Եւ եղանի յեկեղեցւոջ հարց կարգին Քիստեանց։ Թարգմանեցեալ ի հայ բարբառ։ Ջամի Տեառն 1748. Օգոստոսի. 7։ Ի Վենետիկ. ի տպարանի Անտոնի Պօղոթլի։*

Դիւրք փոքր 8°, 29 էջ։ Դիւրք միչակ, տպագրեալ խիտ հասարակ։

— *բնկերութեան Ձրիաւարտ որդիգրաց, ևն.* — Տես Լազարեան Ձեմարան։

— *բնիկրյանութեան և ուղղագր. Օտմ. բնդուն.* — Տես ՄԱՏԹԷՒՈՍԵԱՆ Ա.։

— *ժողովոյ, Մ. Ա?*

— *ի Երուսաղէմ բրիստոնէական ծայրագոյն պատարքին և կարոզիկոսի ամենայն Հայոց?*

— *կամ բնակք Խրիստավարժութեան, զսլրատունեսքը գործածելու համար, պատկերազարդ։ Ջամի Տեառն 1837. 80 բնակ?*

— *սրբոյն Բնննկիկտոսի.* — Տես ԲՆՆԵԴԻԿՏՈՍ Ա.)։

— *քաղաքավարութեան.* — Տես ՔԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ։

Կանոնագիր Ազգային կենդանեսատան Հայոց ի Ներս-Շիշլի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1884. 3 էջ և յատակագիծ մը։

— *(Նեարին) Ակռայի վարժարանաց։ Հաստատեալ յԱստուածական խորհրդոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Պ. Պաղտատլեան, 1890. 15 էջ և կարգ մը ցուցակներ։*

— *«Աղտքս» նուագախառնութեան Գործիքի.* — Տես Աղտքս։

— *Աբեղեան բնկերութեան պարոցասիրեցից. Երզրում 1879, էջ 418։*

— *Արուեստիան Յուսկիլի. Թարգմանեց Կ. Ս. Իւթիւճեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Մասիս Լրագրոյ, 1880?*

— *Արուեստիան Տնտեսական մխուրեան։ Հաստատեալ 9 մարտ 1886։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան (Արամեան), 1887. Տնտես Թերթէն. 133–152 էջ։*

Կանոնագիր Բազդանուէր բնիկ Բուրսայեցւոյ։ Կ. Պոլիս, 1873։

Բարեգործական բնիկ Բուրսայեցւոյ Հայոց ի Գահիրէ։ Զմիւռնիա, տպագր. Պ. Թադիկեան, 1881. 8 էջ։

— Բարիզու Հայ ուսանողաց բնակատեղւոյ խնամակալութեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1894. 17 էջ։

Բարիզու Հայոց Բարեգործական բնիկ-բուրսեցւոց, անդ 1894։

— Գորգոյատիրոց–Աբեղեան բնիկ. — Տես Գորգոյատիրոց, եւն։

— և ծրագիր Լեզուաբանական Համազգային վարժարանին, հաստատեալ ի Կ. Պոլիս, 1887։

— և ծրագիր Միթաճեան լեզուաբանական վարժարանին, հաստատեալ 1887. Կ. Պոլիս։

— և յայտագիր ուսումնոյ Աստուածեան երկսեռ վարժարանին ի Թադրիզ։ Կ. Պոլիս, 1885։

— Գէյրունի Բարեսիրաց բնիկ-բուրսեցւոց։ 1903։

— բնիկ-բուրսեցւոց նախկին ազգակիրաց վարժարանին Հայոց Միխիթարեան վիճակին, հիմնեալ ի Կ. Պոլիս, 1887։

— Թուրիզու Լսարան. բնիկ-բուրսեցւոց. — Տես Լսարանական բնիկ. Թուրիզու։

— ի նորոյ հաստատեալ Ազգ. Աւետարանական վարժարանին, սահմանեալ ի խառն ժողովոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աստուածեան, 1886։

— Լանասեի Հայ գործաւորներուն ի ուսանելիք միութեան։ Լոնտոն, 1898։

— Խորհրդեան երկսեռ վարժարանին Հայոց ի Գահիրէ։ Վաւերացեալ Ազգային գաւառական վարչութեան Պատ. Քաղաքական Խորհրդոյ 16/28 Սեպտեմբեր 1895ի նիստին մէջ։ Գահիրէ, տպագր. Ս. Գարբինեան, 1895. 8°, 41 էջ։

— կազմական Աբեղ. Բուռնիւֆի. — Տես Աբեղեան–Բուռնիւֆի, եւն։

— կանոնագ. վաւերացեալ ի կրօնական և քաղաքական խառն ժողովոյ կեդրոն. վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գովսեփայ Գալաֆեան և Ընկ. Պարոնեան, 1873. 13 էջ։

— Համազգային նախն. և երկսեռ. երկսեռ վարժ. — Տես Գայտագիր, եւն։

— Հայ Աշխատաւորաց միութեան Բարիզու. հիմնուած 8 Մայիս 1904. նեղկայացուած Ձեռնհաս իշխանութեան 15 Ապրիլ 1905 և արձանագրուած 151553 թուահամարաւ. կեդրոնատեղի Siège Social. 96, Bd Picpus. Բարիզ, տպագր. Տ. Տօղրամաճեան, 1905. 16 էջ։

— Հայկազեան ուսումնասիրաց բնիկ-բուրսեցւոց Բարիզու։ Հիմնեալ ի Բարիզ, ի 11 սեպտեմբեր, 1879. 4 էջ։

— Հայկ. Ուսումն. ընկ. Բարիզու։ Թիֆլիս, ի տպ. Հ. Լինֆիաճեանց և Ընկ., 1880. 31 էջ։

— Հասարակական վասն մայրաքաղաքիս, սահմանեալ ի խառն ժողովոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Մխայէլեան, 1875. 13 էջ?

Տես և կոնդակ հրատարակաց. — կանոնական կոնդակ, եւն։

Կանոնագիր Հոգատար բնիկ-բուրսեցւոց։ Զմիւռնիա, տպագր. Նիկոլաց Տէտէեան, 1879. 8 էջ։

վարչական մատեան Հայ գործակատուբնեան Բարիզու։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893. 15 էջ։

մատեան, 24 էջ. ամէն ինչ կը պակսի։

— Մխիթարեան բնիկ-բուրսեցւոց Զմիւռնիա, հաստատեալ ի Փետրուար 1881։ Զմիւռնիա, տպագր. Նիկոլաց Տէտէեան, 1882. 4 էջ։

Որբանոցաց բնիկ-բուրսեցւոց Հայոց ի Գահիրէ։ Հաստատեալ ի 1 Մայիս 1899 և վաւերացեալ յ'Ազգ. Առաջնորդարանէ 1901 Յունուար 1. — Société Arménienne « Vorpassiratz », Protectrice des Orphelins au Caire. Fondée le 1 Mai 1899, autorisée par le Patriarcat Arménien du Caire (Egypte). Գահիրէ, տպագր. Արշալոյսի, 1901. 18 էջ։

— սուրբ Լուսաւորչեան վանից. քննեալ և հաստատեալ ազգային երեսփոխանական ժողովէն մարտ 19ի նիստին մէջ ի Կալկաթա, 1865։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աստեան, 1865. 13 էջ։

— սուրբ Մխիթարեան վարժարանի որ ի Զմիւռնիա։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1868. 29 էջ, և յետոյ « Յայտագիր Ուսմանց »։

կանոնագրութիւն Աբեղեան Տնտեսական միութեան, հաստատեալ 1886, Մարտ 9. « Տրնտես » թերթէն, 1887, էջ 133 152։

բնիկ-բուրսեցւոց բնիկ-բուրսեցւոց։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Յ. Փիլտճեան, 1861?

— բնիկ-բուրսեցւոց Խանգարանին. — Տես Խանգարան բնիկ-բուրսեցւոց։

— բնիկ-բուրսեցւոց Ազգային Հիմնարանի Ուսքիւտարու։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Միւհէնտիսեան, 1847. 20 էջ։

— Լուսաւորչեան բնիկ-բուրսեցւոց։ Կոստանդնուպոլիս, 1867. 8 էջ։

— Հայ ուսանողական ակմբի ի Մոնպելիէ (Գալիա)։ Մարսէյլ, Հայերէն տպ. Մ. Փորխուգալեանի, 1885. 15 էջ։

— Հայաստանի գաւառակներ միութեան։ Մարսէյլ, Հայ. տպարան Մ. Փորխուգալեանի, 1887. 22 էջ։

— մոլիական մատենադարանի. Յաղկսանդրիա, 1898?

— Հայոց բարեգործական բնիկ-բուրսեցւոց Կովկասեան. հայ. և ռուս. 1881?

— Հայոց կրթական « Ակ » բնիկ-բուրսեցւոց։ Գավրէժ, յատաջնորդական տպարանի Հայոց Գավրիժու, 1892. 19 էջ։

— Հայոց Հայրենասիրական Գործակցութեան. Նիւ Եորք, 1895. 8 էջ։

— Հայոց Հայրենասիրական միութեան։ Մարսէյլ, 1889, Հայերէն տպ. Մ. Փորխուգալեանի, 1889. 8°, 27 էջ։

— հիմնադիր ատենադաց մուտքեան վերարկ-

բնայ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Փ. Պապատալեան (Լուսաւան), 1887. 13 էջ։

Կանոնագրութիւն Մաքիկոնեան բնիկ-ուրիւնեան վարդ – Պատրիկեան վարժարանին Խալասու։ Կ. Պոլիս, 1849?

— տանի Հռոմէականաց բնիկ-ուրիւնեան հիմնուած 1 Մայիս 1903, Ամերիկա։ Ամերիկա, տպագր. «Հայրենիք»ի, 1904. 8°, 7 էջ?

Կանոնագրութիւն Ազգային ժողովի։ Խմբագրեալ հրամանաւ բարձրաչնորհ Նախագահին առ ենթարկիլ Հաւանութեան ժողովին։ Պոլիս, Բազաֆեան տպարան, 1874. 8°, 63 էջ։

— Ր. օրինակ. Կանոնագրութիւն Ազգային ժողովի. խմբագրեալ հրամանաւ բարձրաչնորհ Նախագահին և ենթարկեալ իւր կողմէն անմիջապէս հաւանութեան ժողովին յետգյետէ գումարուելեմբ բարեփոխելու պայմանաւ։ Կ. Պոլիս, 1874?

Պարունակ[եալ]ին, դիրք, հան, նման վերնագ. միայն մի միանդ երկու էջ ունի ունի, որով և 2 յօդուած ունի կը պարունակէ։

= Բ տիպ, հանդերձ յաւելեալ և բարեփոխեալ տրամադրութեամբք։ Պոլիս, տպ. Մ. Կ. Սարգեան և Ընկ., 1881. 8°, 62 էջ։

— Աստրախանի Հայաւանից խնամատար բնիկ-ուրիւնեան վաղարշապատ, տպ. Ս. կաթ. Էջմիածնի, 1891?

— Գրատիրաց բնիկ-ուրիւնեան Թաւրիզ, 1895?

— ընդ հանուր բարեկարգութեան Ազգային վարժարանաց Կ. Պոլիս, ի տպ. Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1864. 23 էջ։

— կիպրոնական բնիկ-ուրիւնեան Տրոց, վաւերացեալ յԱզգային ժողովոյ 21 մարտ 1875 և Հրամանիւ ազգային կեդրոնական ուղղակի Տրոց, հաստատեալ ի քաղաքական ժողովոյ ի մայիս 1875։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Գալաֆեան, 1875. 16 էջ։

— կիպրոնական բնիկ-ուրիւնեան Տրոց... 1875։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Մխքայէլեան, 1875. 15 էջ։

— Հայոց Բարեգործական բնիկ-ուրիւնեան կովկասեան Թիֆլիս, Աւագ. տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի և Ընկ. 1895. Հայ. – ռուս. 15 էջ։ Ցեւտոյ՝ Հրամանիւ տեղական վարչութիւններին և մասնաժողովներուն Հայոց Բարեգործական ընկերութեան կովկասու. 17 էջ։

— Մարտպոյի Հայոց «Աւետիսեան» կրթական ֆոնդի։ Թաւրիզ, տպ. Թաւրիզի Հայոց Ազգային Վարժարանի Պարոցի, 1902. 8 էջ։

— Վարչական Հանրապետական «Արծրունի» Գրատպական – Ընկերակցական Թաւրիզ, 1899. 16 էջ?

— Ներսիսեան դպրոցի. — Տես Ներսիսեան դպրոց։

— Ռուսիի «Փ. Ջանչեան» Գրատպական – Ընկերակցական ընկերութեան. հիմնուած 1901 Յունիս 26–ին։ Թաւրիզ, տպ. Թաւրիզու Հայոց Ազգային Վարժարանի դպրոցի, 1902. 7 էջ։

Կանոնական կոնդակ հաստատեալ, յորում հաստատին 29 կանոնք բարեկարգութեան վասն ամենայնի, եւս և յաւուրս հանդերձեալք ըստ չորս աստիճան որոշեալ անձանց։ Հոմազգային բռնամակնիք մահսարիս խնդրեալ և հաստատեալ ի վեհափառ Պատրիարգէ Կոստանդնուպոլսի՝ երջանկահիշ. Տէտոն Յօհաննու աստուածաբան ալք Եպիսկոպոսէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ, և ի տիպ արձանացեալ խորհրդով և հաւանութեամբ աստուածասէր և վերապայծառ իշխանապետաց։ Յամի տեառն 1811. և ի թուականիս Հայոց ԻՄԿ յունուարի 27. ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. սուրբ Աստուածածնի. 19 էջ։

Վերջին էջին տարեթիւ գրուած կը գտնենք. «Հաստատեցաւ Կանոնիկ կարգաւոր յամի Տեառն 1811 և ի թուականութեան Հայոց, ԻՄԿ, յունուարի 7, ի Պատրիարգարանս անվանի Հայոց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին մերոյ Ուկսդեցւոյ»։

Տես և կանոնագիր Հարաճեաց։

ԿԱՆՏ (Քննա). — «Կրիտիկ օրը, պատմուածք». Ֆինլանտացի գրող Մ. Կ-ի թարգմ. Մ. Օ. Մուրճ 1901, թ. 1, էջ 5–18։

Կապիտալիզմ սկը. — Տես Տէր-Զաքարեան Բենեդ Ս.։

Կապոյ Հիւանդութիւնը ինչ է. — Տես Բոնդարենկո (Բժ. Ա.)։

ԿԱՒԱՅԿԻ Կ., — Կոյսերական քաղաքական ուսումնասիրութիւն անցեալում և ներկայում. թարգմ. ի. Խանազատ։ Թաւրիզ, Աւետարանական Հայերի Թեմական Լրագրատիպ. Ձիշատակ վաղամեռիկ Լիպսարէմ Միրզաբէգեանցի։ 1904. 4°, 64 էջ։

— Ջերմութիւնն ամենը և ամենը կաթ։ Հայտ. «Ընկեր» մասնաճիւղի. թ. 3. թարգմ. Ահրիման։ Տպագր. «Վէրածնութիւն»ի, 1904. 8°, 14 էջ։

— Գործառոյթ կաստակարգ. պրօլետարիատ. թարգմանեց Ս. Սապահ Գիւլեան։ Բօսդօն, 1905. 8°, 52 էջ։

ԿԱՊՆՏ. – «Ձոյակ հայերէն հին տպագրութեանց». Բանասէր 1903, էջ 203. – 1904, էջ 47։

Կապիկներ. — Տես Լուիս-Կիւիզ (Վ.)։

Կապիտալ և աշխատանք. — Տես Բ. (Ս.), Ցուցակ։

Կապիտանի այլիկը. – Տ. Պուշկին, (Ա. Ս.)։

ԿԱՊՕՐԻՕ (Լիմիլ. — Լուսոյի դասը. քաղաքներուղղ տպագրութենէն թարգմանեց Գ. Աղուանի։ Հրատարակիչ Ս. Տէօվլէթեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Դնձան Կ. Պէրպէրեան, (կողքին վրայ) 1889, (իսկ ներսը) 1885. 8°, 472 էջ։

— «Թիւ 113 ծրարը». Թերթոն Հայրենիքի, 1892։

— «Զառանց հիւթ», Թերթոն Նայնին, 1892։

— «Լիլիանկոմիներ հարճատութեան չինայիր», Թերթոն Նայնին, 1894։

— «Գեղեցկին կնանք», Թերթոն Մասիս 1898, թ. 1, հան։

ԿԱՒԻԼ (Ե. = J. Garnier ֆրանսացի). — Ակզբունք քաղաքական տնտեսագրէն թարգմանեց Կ. Ս. Խիմիճեան, ի պէտս ազգային վարժարանաց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Մասիս լրագրոյ, 1873. 8°, 284 էջ։

ԿԱՌՆԻԼ (Աբրամ). — Հայագէտ, աշակերտ Ս. Լատեանի. տես Լրեակ 1860, էջ 327 նոյն։

ԿԱՌԵԱՆ Ս.) *Թատրգ.* — Տես ԲՆՅՈՒՐԱՆ Զօվ. Պ.։

ԿԱՍԻՒՆ (մերձ տր). — «Քոլին տր Մերիան». *Ժեռիմեան Աբեւելքի* 1905։

ԿԱՍԻՒՆ յոյն միանձնուհւոյն նպաստու մասին գրածը։ «Պրոֆ. K. Krumbacher հրատարակեց ի Միւնհէն՝ (Sitzungsb. d. philos. – philol. Cl. d. Ac. 1897 էջ 305–309) բնագրական ուսումնասիրութիւնն մը՝ Kasia անուն յոյն միանձնուհւոյն վերաբերեալ, որ ի դարուն ԺԲ-էն ի կ. Պոլիս ծաղկած իբրեւ բանաստեղծ, և բուսական լեզուով բանաստեղծական պրոբլիմներ և ակնիդական երգեր հեղինակած։ Իր երգիծական և դասական պրոբլիմներէն մէկն ալ Նպաստու դէմ ուղղուած է։ Այս տող կարդալ կը տեսնէք սմբոյդ՝ Պրոֆ. Կրումպաչերի գրածն այս մասին. «Կասիա՝ ապուշ մարդ դիմելու գէմ անկարգ դասնոյ լեզուն ատելի ոտանաւորներ կը յարձակի Նպաստու վրայ։ Իւրն հասարդ՝ — այս ապրդ գարնուելի տղղ մին է, իսարդարդ, կատարելու չարամիտ, մուլկին, փոփոխասիրտ և նախանձոտ, հպարտ և չի հնազանդիլ կարող յարմար լսած է մէկն իրմէն հետարդ՝ Նպաստը չար են, ցորեան ատենին գասակարգի մէջ են. չարդագին են՝ երբ պատուոյ կը հասնին. կատարելագործ չար են՝ երբ կը հարստանան. իսկ երբ մեծ հարստացնան և բարձր պատիւներու հասնին՝ այն ատեն ամէնուն նկատմամբ չարագործ սիրտեր են։ — Այս անպտուղ խոսուններ՝ որով օտար ազգ մը ատանց անհնազանդելու գասակարգատուելու անդունդը կը նետուի, ին յունական ինքնասիրութիւնը կը յիշեցնէ՝ որ Յոյներէն գուցա «բարբարոսներ» կը հանդիսար, և քրիստոնեական սիրոյ այն վարդապետութիւնը՝ որ ամէն ազգի և մարդու հաւասարութիւնը կը տեսնէր, այս բարեկրօն միանձնուհին յայտնապէս մոռցած է։ Եթէ Նպաստը Բիւզանդացոց ժամանակը վատ հասած ունէին՝ կը վկայեն նաեւ քանի մը Բիւզանդական-յունական առածներ, ինչպէս Ἀριστέγνον χεὶρ φίλον, χείρον ἐχθρὸν μὴ θέλε, Նպ բարեկամ ունիս՝ չարագործ մի ուզեր. այսինքն՝ Նպ բարեկամն ամէնամեծ խնդասին է։ Ընդհանուր հետեւ առածն ալ Նպաստու դէմ ուղղուած է՝ Ἐν τῇ λείψει τῶν ἀγγέλων καὶ ὁ Μάξαρις ἄγγελος (Որ որ հրեշտակ չկայ, հոն Մաստաստային [հայ յաքարտալք, Մկսիմ՝] հրեշտակ է. այսինքն [ինչպէս O. Crusius կը մեկնէ Rhein. Mus., 1887 էջ 418] որ տեղ լաւ մարդ չի գտնուիր, հոն նաեւ հայ կ՚ենտռե լաւ մարդ կը համարուի)։ Կ՚ասէ Skeuophilax Nikephoros իր «Վարք Յովսիանէի» գրքին մէջ Նպաստը կ՚անուանէ «Նենգաւոր և չարամիտ»։ Այս անպատեհ վկայականներէն՝ զոր Բիւզանդացին Նպաստին կու տայ, ամենէն լաւ և հշդիւ կը տեսնուի պիտուրարար այն մրցումով, զոր Նպաստը յայտնած է Յոյներէն իր հանդէպ առաւտուրի, բնակչական կենացք, արդարի և պետական պաշտօններու մէջ»։ Ի լրոց այն ժամանակներն հայ էին՝ Բիւզանդացոց արքունեաց տուներ, արիւնկան բանակի մեծ մասը և բնդհանուր գործակատարներ, ինչպէս նաեւ պետական պաշտօնեաներն ու մեծ վաճառականները. և զարմանալի չէ՝ որ բաց ատկէ՝ նաեւ կրօնիս իրարմէ զատ և պիտար մնալու Նպ առագնելն այսպիսի «քեզ ես ձեզ ականներ» իւրատու փոխանակելին»։

Տես նաեւ Ղ. Ալիշանի «Կասիա միանձնուհին և Նպիրը» յօդուածը, անդ, 1901, թիւ. 5, 6, էջ 129–132։

ԿԱՍՈՒՆԻ (Լ.), «Խմաստուն պատասխան», *Ժեռիմ. Ֆ. Աստ. Լուսոյ* 1903, թիւ. 3։

ԿԱՍՏԵԼԱՐ Յ.) — *Emilio Castelar et la Question arménienne*, Article 61 du Traité de Berlin, de 1878: « La Sublime Porte s'engage à réaliser, sans plus de retard, les améliorations et les réformes qu'exigent les besoins locaux dans les provinces habitées par les Arméniens et à garantir leur sécurité contre les Circassiens et les Kurdes. Elle donnera connaissance périodiquement des mesures prises à cet effet aux puissances qui en surveilleront l'application ». Paris, imprimerie et librairie centrales des chemins de fer, Imp. Chaix, 1887. 4°, p. 49.

Յառաջաբանը կ՚ըսէ. « Neuf ans se sont écoulés depuis que les grandes puissances réunies en Congrès ont recueilli les vœux de la nation Arménienne et se sont engagées à la doter d'institutions conformes à ses besoins les plus urgents comme à ses droits traditionnels.

« L'on avait émancipé les Bulgares, agrandi le territoire de la Grèce et du Monténégro, proclamé l'indépendance de la Roumanie et de la Serbie et il semblait que l'œuvre de réparation inaugurée sous de tels auspices eût été incomplète, qu'à certains égards même elle aurait eu l'odieux d'un déni de justice, si l'on n'y avait associé un sixième groupe chrétien non moins digne d'intérêt que les autres, car au milieu des mêmes vicissitudes, assujettis et morcelés comme leurs frères d'Orient, comme eux aussi, les Arméniens avaient gardé intacts leur langue, leur foi, leurs mœurs et le souvenir d'un long et glorieux passé !

« Aujourd'hui, par un concours d'événements habilement mis à profit, non seulement aucune amélioration ne s'est produite dans la condition des sujets ottomans visés par l'article 61 du traité de Berlin de 1878, mais il n'est que trop certain que leur situation a empiré et que le joug musulman s'est appesanti plus lourdement sur eux...

« Mgr Meguerditch Kherimian avait représenté ses nationaux au Congrès de Berlin: il était aux yeux de la Porte la personification odieuse d'un traité désastreux et c'est sans doute le délégué patriote que l'on voulait frapper.

« Au jour fixé pour la nomination des membres du conseil départemental auquel appartient notamment l'élection de l'archevêque, des troupes musulmanes envahirent et occupèrent les cours des quatre principales églises de Van où le scrutin devait avoir lieu. La population exaspérée protesta contre cette violation sacrilège des abords de ses temples où il s'ensuivit une collision sanglante qui eut pour épilogue une centaine d'arrestations opérées surtout dans le personnel des écoles. Des vieillards inoffensifs furent même incarcérés *comme otages* en attendant la capture de leurs fils ou de leurs parents désignés comme les chefs de l'insurrection.

« La presse européenne, malgré les rigueurs de la censure ottomane, publia un premier récit des scènes navrantes du 4 juillet 1886. L'opinion publique s'en émut, no-

tamment en Angleterre, et le gouvernement de la Reine, se prévalant des engagements particuliers contractés par ses plénipotentiaires au Congrès de Berlin, adressa au gouvernement turc, le 16 août, un mémorandum dans lequel il lui représentait l'urgence des réformes arméniennes solennellement promises et 1878.

«Ainsi rappelé à ses devoirs les plus stricts, le Divan jugea devoir user de prudence et, proclamant l'amnistie comme en 1876 à la suite de l'insurrection de l'Herzégovine, il fit élargir les détenus de Van. Mais à quelque temps de là, plusieurs de ces derniers se virent réintégrés dans leurs cachots ou exilés, sans qu'aucun nouveau délit pût être allégué contre eux.

«Ces faits se passent de commentaires.

«Dans leur détresse, les chrétiens d'Asie, victimes désarmées de l'oppression musulmane, n'ont d'autres ressources que d'en appeler aux grandes puissances chrétiennes en invoquant tout à la fois le droit conventionnel et le DROIT HUMAIN.

«Au sein d'une récente assemblée diplomatique, à la Conférence africaine de Berlin, l'on a vu se manifester avec une spontanéité et un accord sans précédents, ce sentiment de solidarité humaine qui, non seulement proscrit toute violence injuste à l'égard des peuples inférieurs, mais qui tend aussi à leur assurer le bénéfice d'une protection internationale.

«N'est-il pas affligeant pour la conscience moderne qu'un peuple chrétien, confinant à l'Europe et dont l'histoire se confond avec celle des nations les plus avancées de l'occident, en soit venu à réclamer aujourd'hui des gouvernements chrétiens les garanties sociales qu'ils ont solennellement stipulées en 1885 *en faveur des tribus sauvages du continent noir?*

«Car, si l'on excepte de leurs revendications les immunités constitutionnelles dont ils devraient jouir, les Arméniens demandent avant tout le respect des lois primordiales qui sont pour tout homme et pour tout citoyen la sauvegarde de sa vie, de son honneur, de ses biens et de sa foi nationale.

«Un groupe d'Arméniens qui s'est constitué en *Association Patriotique* a reçu le mandat de revendiquer par tous les moyens légaux de propagande *l'autonomie administrative* dont le principe a été reconnu et posé au Congrès de Berlin. Les membres de cette délégation n'entendent user dans l'accomplissement de leur tâche d'autre arme que de la publicité, s'imposant comme premier devoir d'éclairer l'opinion publique sur les souffrances et sur les aspirations de leur malheureux pays. C'est dans cette pensée qu'ils publient ce recueil, expression vivante des sympathies dont la cause arménienne est l'objet dans le monde de la diplomatie, des sciences, des lettres et du journalisme européen.

«Puissent ces témoignages éclatants d'adhésion et de confiance éveiller la sollicitude des grandes puissances et concourir à la réalisation des vues humanitaires qui les ont inspirées en 1878!».

ԿԱՍՏԵԼԼԱՐ (լ.) — «Լ. Կաստելլարի համապարտադրական յիշողութիւններից Իսաւիայում», Փորձ 1879, թ. 4, էջ 100–114։

ԿԱՍՏԻԼԻ = Castile. — *Apuntes para la historia de Leon Lusignan I*, rey de Armenia y primero de este nombre de Madrid, Andújar y Villareal, 1380, siendo rey de Castilla D. Juan I. Madrid, tip. Cruzado, 1893. 8°, p. 94. (*Հայոց Լուսինեան ե. թագաւորին պատմութենէն հատուածներ*)։

ԿԱՈՓԼ (թ.) — *Գործնական քիմիականութիւն Ա. Կոպլի Ա. Ֆոմմա կազմէր։ Առաջին մաս Բուսագիտութիւն։ Թերմանելեանց ի Հայ վերածեց Պ. Թ. Ց. և Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1895. 8°, 295 էջ։*

Գնահատ. Արեւելք 1896, թ. 3762. — Ծաղիկ, թ. 3.

*Կատարած աշխատութի կամ 1872ի Փետուրն ու իր գործունէութիւնը։ Դրեց ***, տպագր. Ց. Տէրոյենց, 1872?*

Կատարիակ յարոյցական կիսանդր. — *Տես* ՏԻՐՈՒՄՊՆՑ (Փ. Հ.)։

Կատարինա. — *Տես* ՄԱԼՈՒՏԱՏԻՈՒ։

ԿԱՏԻՆԱ. — *Տես* ՄԻԱՎՈՒԼՈՒ ԽԱՐԻՆԱՅԻ։

Կատուն երկիր կամ իւ վասն ծնունդեան. — *Տես* ԿԻՒՎԻՄՆ։

«Կատուի չարագոյ բարուք կենդանագործութիւն», խմբագմանեալ ի լատինէ Յակոբայ գործ Համիպատիւ Կոստանդնուպոլսեցւոյ ի խումբ Հայոց ԻՀՀԲ–1723։ Ամս 1870, էջ 210, 235, 259։

Ակիզբ կայ խմբագմանչին «Հաւատաս քան առ ինձ երգոցդս», յետոյ յառաջաբանութիւն յարգարդոյն։ Նուն գործոյ կը սկսի 235 էջէն, և է ոտանաւոր։

Ամս խմբագմանչին նկատմամբ տեսութեան ունեն կոմիտաս կոս. ասյ. «Ոչն աշխատասիրութեան խմբագմանչին՝ ինչպես յիշած է, կոստանդնուպոլսոյ Նաստղ Շաւեան խմբագոցի գեղագիտատան խմբագմանն է, պարտն Յակոբ Համէմ պատ., կամ համէմ օղլու կոչեցեալ, որդի Լիպարի և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հարազատ պատկ և քաղեկամ Կ. Պոլսոյ մեծատուն Յակոբ պատրիարքին, որ նորա քաղմալեալ հմտութենէն օգուտ քաղելու նպատակ քանի մը կտոր գրեանք հետ խմբագմանել տուած է, որոնց մէջ նշանաւոր է Կիւտահի փիլիսոփայութիւնը Ին գրով, զոր խմբագմանած և յիշեալ հանգուցեալ պատրիարքին նուիրած է առանձին ուշադրով մը 1745 խմբականին։ Ուր, ինչպես առաջիկայ խմբագմանութեան մէջ կ'երեւի, իւր գործոն ունի է, և իւր պարտութեամբ առանալութիւն մը ունի գէթ, քանի ինչպես իւր ուղիղին մէջ կը իւսասուանի, իւր պաշտօնին իմանալին ժամանակին գողցած լեզուով, չէ կարողացած վերջին սրբագրութիւններն ընել իւր խմբագմանութեանց։ Վերջիկաս Կիսոտանի խմբագմանութեան ինքնագիր օրինակը տեսը Ամստ գրքատան մէջ կը գտնուի, հմր. 55»։

Կատու. Քրգմ. Գիւտ քահանայ Աղանեան?

ԿԱՐԱԼԻՆԿՈ (վ.) — *Կոչը հրամանչու Լուիզ. Քրգմ. Մուշէ վարդապետ։ (Հրատարակած «Լուսոյ» հանդիսից)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ և Ընկ., 1901. 8°, 206 էջ։*

— *Կատաստանի օրը. Քրգմ. նոյն Լուսոյէն։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Լօսինեանցի, 1902. 8°, 72 էջ։*

ԿԱՐԱԿԱՇ (ն.) հայ պիանական։

«Արձագանք»ի մէջ (թ. 151, 1898) կը կարդանք որ Ն. Կարակաշ Ճեմարանի Երգեցողութեան մասին ուսումնասիրութեան համար 1889 թուին նշանակուել է հանրապետարանի երգեցողական վարիչ և այդ պաշտօնը նա վարում է մինչև այժմ։ Մի քանի տարուայ ընթացքում, ըստ կարակաշը կատարել է բազմաթիւ երգեցողական ներազօտութիւններ Պրիմամ և կովկասում։ 1894 թուին նա ուղարկուած էր արտասահման Ցիրիխում կայացած Ջ. միջազգային ժողովին մասնակցելու։ Իր բազմաթիւ հետազոտութիւնների մասին ը. կարակաշը գրել է մի քանի գիտական աշխատութիւններ։ Ներկայումս հանդիսում պաշտօնական հանձնարարութիւններ ունի ևս պրոֆ. ինասարեանցների և Սիոնցկու։ Վերջերս նրան հանրապետարանի բնագիտական բաժինը յանձնարարեց ը. կարակաշ իւն հանգամանութիւնն մասին, որ հանդիսանան ժողովրդը բնութեան քոսն ծաւալասութիւններով»։

ԿԱՐԱԿԱՆԼԵԱՆ (կ. խմբագ. — Տես Ներսիսեան Մանկանց։

ԿԱՐԱՄՅԱՆ (Ն. Մ. — Խչուտա էպիսկոպոս. վէպիկ. թարգմանեց Գաբրիէլ Տէր-Գաբրիէլեանց։ Թիֆլիզ, տպ. Մովսէս Ալաղանեանի, 1891. 8°, 51 էջ։

Գնահ. Մուրճ 1891, թ. 5 Բ.)։

— Ալ մը գրգռ. Խչուտա Լիպո, Մեքայէլ Բեկլարեանցի։ Թիֆլիզ, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. փոքր 8°, 47 էջ։

Գնահ. Մուրճ 1891, թ. 5 Բ.)։

Նոյնը գրգռածած է նաև Հիւսիսափայլի մէջ 1858, Բ. էջ 169։

ԿԱՐԱ-ՄԻՒՐՋԱ (Յովսէփ). — Նրագիր Տնտեսագործական վերաբերեալ հիւրերի ուսուցիչ։ կազմեց Յ. Կ.-Մ.։ Թիֆլիս, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, 1904. 8°, 32 էջ։ (Քաւելուած «Ազգագրական Հանդէս»ի)։

— «Վրաստանի գաւառի գործագործական ուսումնական հաստատութիւնը»։ Ազգագրական Հանդէս 1903, Գիրք թ։ Տես և Մշակ 1903, թ. 11։

ԿԱՐԱ-ՄԻՒՐՋԱ (Ֆ. Մ.) — Գործնական հաշիւ, երկրի, դաշնակի համար։ Մոսկուա, 1884?

— Կարա-Մուրզայի հշակած հաշիւական հիմքը. ներդաշնակեց պիանոյի համար Լէօնիդ Կինինա, տեսր Ա.։ Մոսկուա, 1903. մնծ. 15 էջ։

1. Իսալացի ազգային երգ. 2. Աղաքի արտասանքը. 3. Գու գով ինդիես. 4. Ավազակ-Լեզգիները. 5. Հօ՜յ, նազանքը. 6. Լեզո, լէ, լէ. 7. Զիմ վկ. 8. Ջան գիւղում. 9. Իր մանկանացուն. 10. Վանեցւոց խրախոյսը։

Ալ և այլ գրուածներ. Երկրագունտ 1887, էջ 369, «Ուզեր ան կովկասահայ մեծատուն հրամարչտասիրական Տ. Խաչատուր Մարգարեան (կարա-Մուրզա), (քիրմ. Մարի Ալեքսեանի)։ – Մուրճ 1889, թ. 1, 5. – 1891, թ. 1, էջ 126 (Լուսինի), և 1894, էջ 657. – 1895, էջ 565, «կարա-Մուրզայի Յօբելեան». – 1901, թ. 7, էջ 230, նաև Մանուան տոմիս Ալբիւր 1902, էջ 227 Աւրբպան», և Բլուեմիա 1902, թ. 4։

Տես ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (Յով.)։

«կոթողնա Ալբերիկոպոս». կենսագրութիւններ (չատնակների, ըստ չի չատնակների) տես փոքր 1876, թ. 1, էջ 163–205. (Յովհաննէս Պետրոսեանց)։ – Ալպուսեր 1846, թ. 12, էջ 173, «Ըան առաքեալ ի վիճակատոր կարապետ արքեպիսկոպոսէ Հայոց Ալեքսանդրիոյ և Իւրեմիայ եպիսկոպոսէ Աստուածածնի մայր Եկեղեցւոյն Տիրոջայ ի Յորնսաղեմի պարսկան Աստուածընկալ կաթողիկոսի ամենայն հայոց Ներսիսի Ե. ի 17 Դեկտեմբերի 1815 ամի»։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. Լսպանք ոգւոյ ի Տէր կարապետ Արքեպիսկոպոսէ և Պատրիարգէ կոստանդնուպոլսոյ. պարգեւ նուիրեալ լուսաւորչաձին օրհնեալ աղգիս Հայոց։ Յամի տեառն 1826 յունիսի 12. տպեալ ի Մխիթարիստ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան, 8°. 58 էջ։

— Ե, Գ տիպ?

— Գ տիպ. Լսպանք... յօրինեալ ի յոգուտ լուսաւորչաձին օրհնեալ ազգիս Հայոց։ Տպագրեալ յորդորդ անգամ յաւելմամբ ինչ ինչ հարկաւորաց ի հեղինակէն։ 1831–ԻՄՂ. ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. Պօղոսի արապեան ապուչեցւոյ. 8°, 72 էջ։

— ԵՊԻՒԿՈՊՈՍ. Տես Արմաան 1870, թ. 119, 121, 122, 124, նաև

— ԵՊԻՒԿՈՊՈՍ ԱԱՄՆԱՅԻՆ. — Ներբողեան յաղագս վարուց և մահուան Ս. Վարպապետին Մեսրոպայ։ Հրատարակեալ Մեսրովպ Վ. Տէր-Մովսիսեան Արտաւազդ 1897 թ. «Արարատ» ամսագրից։ Վաղարշապատ, տպագր. Ս. Էջմիածնի, 1897. 8°, 74 էջ?

Գնահ. Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 5։

— ԿԱՖՈՒԿԻՒՄՈՒՆ ՈՒՆՆԵՅԻ կամ Ջէլմանեաց։ — Իր ինքնակենսագրութիւնը և իր ժամանակին պատմութիւնը տես Ակիան «Ինսուան», էջ 183, նաև, քաղուածօրէն, ամբողջին աշխարհաբար թարգմ. Ներսէս 1859, Հատ. Ջ, էջ 294–301, 326–33, 358–64։

— МАНОУКЪ ОҒЛОУ. — *Vie de Karabet Manouc-Oglou*, Arménien d'Amasie, ancien banquier à Constantinople, du Célèbre Caïmacan Tahir-Pacha, et du redoutable Visir Ali, Pacha de Janina, rédigée par J. N. B. Duplantis, avocat à la Cour royale de Paris, sur les renseignements fournis par Karabet et P. D. de Missir, son compatriote: accompagnée d'une notice sur Ali-Pacha. – Se vend au profit de Karabet. – A Paris, chez Firmin Didot, Imprimeur-Libraire, 1828. 8°, p. 94.

Avant-propos-ի կ'սկ. «Dans un moment où l'attention publique se porte de plus en plus vers l'Orient, le public verra peut-être avec plaisir, quelques détails sur la Turquie, semés dans la narration de la vie d'un Banquier Arménien, d'un fugitif de Constantinople, dont les derniers malheurs dans cette capitale, ont été causés par la révolte du terrible Ali, pacha de Janina.

«Il verra sans doute aussi avec intérêt, une notice sur la vie de ce redoutable pa-

cha, dont l'insurrection, doublement funeste à la Porte Ottomane, a encouragé et facilité celle des Grecs».

ԿԱՐԱՊԵՏ վաղարշապատցի կամ Կոչ Կարապետ. — Տես Ագաթան 1846, Հար. Բ. թ. 30, էջ 77։

— **ՎԱՐԴԱՊԵՏ.** — Տես ՏԻՐ ՄԻՐՏԱՉԱՆ Կ. Վ.։

— **ՎԱՐԴԱՊԵՏ.** — *Անդր Տարսոնոյ ուխտ։ Գրեց Կ. Վ. Միսրան Տարսոնոյ Ուխտի։ Կ. Պոլիս, Սարրեան տպագրութիւն, 1878. 8°, 52 էջ։*

Տես և Երեքլեզուի։

— **ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԴԻՐԱՆԱՑԻ.** Տես ԱՆԴԻՐԱՆԱՑԻ Կ. Վ.։

— ԲԱՂԴԻՇԵՑԻ. — «Տաղ աշխարհապրեալ Եկեալ Աղաւոյ Վարդ», եւն. Բազմավէպ 1880, էջ 97–100. — «Թէ ձայն ունիմ», Արարատ 1895, էջ 130, եւն.

Հմմտ. «Կարապետի Տաղ վասն վարդին» Կ. Կոստանեանց. «Վարսվարուժ» Բ. 11–15։

— — պիտանական.

Հայրենական տառասպառ մ'ունի վարդ Հաւատացի հրկիզող պլխոն վերջը, Ոչխար սպագրատած նաեւ փոխադրիր. Նախ Մխիթար Աբբահօր Քրիստոսանուէական մէջ, (զոր տես Մխիթար անուան տակ), և հրկիզող Մխիթարի Դաւի առաքինութեան մէջ, տես. Կոյլ և Խրատի տիպ՝ «Քահանայական» գրքին մէջ, Կոստանդնուպոլսի տիպ (1790 տպագրած՝ ի պէտս մանկանց առաջին տպագրուած առաջին կանոնին մէջ, 67–81։

ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ Գ. Վ. — Տես ԳԱՊԱՐԱՃԵԱՆ Գ. Վ.։

— (Գեորգ.) — «Գիմ մը Հայ պիտակոտ մնացուածոց ու բնակարանի կեանքէն». Լեհահիւ 1905, էջ 114։

Ինքն է Լօտակը, տես և վերջինս։

— Թ. Վ.) — Տես Խոսք և գործք Թ. Վ.ի Կ.։

— (Յակոբ Գ.) — «Մէնտրիկ ամուսնական կեանքս նկատմամբ մի քանի խօսքի», Արարատ 1872, էջ 41, 162։

— Յար.) *Քարզմ.* — Տես ՊՈՒՇԿԻՆ Ա. Ս.։

— Յով.) — Տես ԱՇՊՂ-ՇԻՒԼԻՆ։

— Յով.) — *Քրիստոսաճիայ կարգ–Մատեան. Նորա կեանքն ու գործունէութիւնը, 1854–1902։ (Հրատ. Գ. Մելիք-Կարագեօզեանի թ. 5)։ Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատարակչ. Ընկերութեան, 1904. 8°, 100 էջ։*

Նուիրագործութիւն. Կ. Ա. Նորաձեւութիւն. I. Հաւատականան գործիչների գնահատանք քաղաքակրթիւմ ազգերի և հայերիս մէջ. հայ գեղարուեստասէրներ և նոցա վիճակը. Քրիստոֆոր կարգ–Մատեան և նորա մատուցած ծառայութիւնը. Հայկական ձայնագիրները — «մանրուստում». Վերջին գ. կամերգութեան մատուցած ծառայութիւնը. կարգ–Մատեան իբրեւ հիմնադիր հայ քառաձայն հոգեպատարագեան։ — II. Քրիստոֆոր կարգ–Մատեանի ծագումը, նորա ազգը գիւղի հրաժարութիւնը, հրաժարութիւնեան պիտիութեան նպաստները և նորա կրթութիւնը. Կարգ–Մատեան իբրեւ գեղարուեստասէր. հրաժարական կրթութիւնը. Իմաստասիրական հնարքները և խմբերգիչ. — III. կարգ–Մատեանի գործունէութեան ծաւալը. նորա տպագրած գրքերը հայրենիքից հեռանալուց առաջ. ուսումնասիրութիւնը գիւղի կռովկան 1882 թ. անուղղակի կարծիքներ քառաձայն կռովկասեան տարածեալ վերաբերմամբ։ Քրիստոսի ծնունդեան մարգարէական հրաշալի երգեցողութիւնը և ընդհանուր հայ երգեցողութեան վերաբերմամբ նորա հանճարեղ գաղափարները։ — IV. կարգ–Մատեան Բազում 1885 թ. հանճարեղների յաջողութիւնը այնտեղ. նորա գործունէութիւնը Բազում մինչեւ 1887 թ. ամառը. արտասահման գնալը, նոր ծանօթութիւնները. Հանգուցեալ անձանց կարծիքները. Ախիսանի նամակը։ Վարդ–ապետ–Նազարեան հանճարը Բազում առաջին անգամ պատարագը քառաձայն երգելը և արդիւնքը. նորա պարտականութիւնները Բազում։ Ալեքսանդր III կայսեր և Մակար կաթողիկոսի Բազում գալը և կարգ–Մատեան կաթողիկոսին իր խմբով։ — V. կարգ–Մատեան վերադարձը Թիֆլիս։ Մասնաւորական ընկերութեան յարձակումները։ Հայրենիք վերադառնալը. Նազ–Նախիջեւանի հրաւէրը. Շաբաթ օրերն Էջմիածնական պարոյր քանդակը մասնաւորութիւնը. Ախծրեանց յարձակումը. իմքով Աստուածնեան գնալը և ուշանալի գործունէութիւնը. Նոր երգեր. Վանատր–Քաղիքեան Բազում Ձիլոցոյմեանները նորա հանճարի մասին։ — VI. կարգ–Մատեան Թիֆլիսի և Պետերբուրգ քաղաքի հանճարները։ Բազում Երկեւս իւսերը։ Աստղիկեան յիշատակութիւնները ազգ իմքի մասին։ Վիննայի և Զիկոպոլի ցուցահանդէսները։ Կարգ–Մատեանի մտաւոր ուժերը։ Կարգ–Մատեան Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ախալքալաքում նորա հանճարների տպաւորութիւնը. Վանատր–Քաղիքեան մասին։ Նորա հանճարի մասին։ — VI. կարգ–Մատեան Էջմիածնի հրաւիրելը և Բազում իմքի նրան ճանաչարկ ձգելը։ — VII. կարգ–Մատեան Էջմիածնում. առաջին տպաւորութիւնները. նրա հանգեցրը Էջմիածնի մասին. քնաւորութիւնը. տպաւորութիւնը Էջմիածնի։ Ճնճղուկեան առաջին պատը և նրա տպաւորութիւնը։ Վանատաձայնը հնճղուկեան։ Նրա գործունէութեան ծրագիրը. գործունէութիւնը. աշակերտների վերաբերմունքը։ Վարպետական, Էրեւանի, Ակռաքարի դպրոցների և Ղազիրի հանճարները։ Խրիմեան Հայրիկի Էջմիածին գալը. կարգ–Մատեանի դիմաւորելը. տնտեսական կոմիտէականի հետ կարգ–Մատեան փոխադարձ գաղափարնակատում. նրա ծրագրի հետաքրքրելը և Էջմիածնից հեռանալը. հրաժարական աշակերտների հետ. ոմն նամակ ի պէտս աշակերտների։ Կամակ «Արտակի» հրատարակութեան իր ծրագրի մասին։ — VIII. Վերադարձ Թիֆլիս. Թիֆլիսի, Նոր–Նախիջեւանի և Բազում հանճարները. Շաւթի քաղաքի խմբերգելը և յիշատակութիւնները նրա խմբերգելի մասին։ Գործ, Ներսիս քաղաքներում նոր խմբեր կազմելը։ Մի չորեքշաբթեան նրա քառաձայնի ուսուցումը, միութեան ջանասիրութիւնը։ Ներսիսեան հանճարները. Ազգային Վարչական Ժողովի գալը. կարգ–Մատեան Թիֆլիսի Ներսիսեան և Նազ–Նախիջեւանի հանճարները. Շաւթի քաղաքի հոգեւոր ժողովի հետ կարգ–Մատեան Ներսիսեան հանճարները. Ներսիսեան հանճարները. Ներսիսեան հանճարները.

բր. նրա մասին պատմական զանազան լրագրական-բան կարա–Մարգայի եպիսկոպոսը և նրա հոգևոր նրանց կրոնավորման վերաբ. նրա մահը։

ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (նարեկ ց. թ.) — *նշանաւոր մանկավարժ, մարդկութիւն. ի լոյս ընծայեալ աշխատասիրութեամբ նարեկ ց. Ք. կ.-ի։ կ. պոլիս, ի տպ. Թ. Տիվիճեան, 1877?*

— (նշան թեմից). — «Ազդեր ամսաթերթ» թերթ.) 3ոյս 1877, էջ 120–25։ – «Բանբեր աբեղեանց», (թերթ.) անդ, էջ 222–229։

(պետրոս). — *նոր բերական Օսմանեան լեզուի։ Երկասիրեաց Պ. կ., ուսուցիչ Թուրքերէն լեզուի և գեղագրութեան։ կ. պոլիս, տպագր. ց. Ասատուրեան Վրաչարաց ընկ., 1891. 8°, 33 էջ։*

— *Բ տիպ, 1894?*

Գ տիպ անդ, 1900. էջք' նոյն։

— *Առանձնաբեր բերելագրականութեան և բարգմանութեան (Ըչհնիմայի գրաբեր Ա տարի. տարբական բնթացք, Ա տիպ?*

Բ տիպ, կ. պոլիս, նշան կ. պէրպէրեան, 1894. 8°, 64 էջ։

— *Գ տիպ, Ախթէրի, 1902. 8°, 80 էջ։*

— *Երկրորդ տարի, միջին բնթացք։ կ. պոլիս, տպագր. նշան կ. պէրպէրեան, 1894. 8°, 64 էջ։*

— *Նոր տպագր. Մ. Սարգիան և ընկ., 1902. 8°, 64 էջ։*

Գնահատ. Ազատ. 1900, թ. 4165, 66, 69, 70, 71, 74, 79։

— *Բանալի ուսուիպատար Նիմանիպին կամ Հայատառ նոր նամականի (տմ. լեզուի հանդերձ իմաստութեամբ)։ կ. պոլիս, տպագր. ց. Ասատուրեան, 1899. 8°, 144 էջ։*

— *Համառատ քերականութիւն Օսմանեան լեզուի. տեսական և գործնական։ կ. պոլիս, տպագր. ց. Ասատուրեան, 1900. 8°, 128 էջ։*

Հրատ. — ՏԵՍ ԳԱԼՓԱՃԼԵԱՆ (Պ. Պ.) «Գործնական ընդարձակ բառարան»։

Ուսումնասիրութիւն հնդիկների մասին Մագուտի (Վենետիկ) 1902, թ. 400։

կարապի երգը. — ՏԵՍ ԹՈՒՆ (ԳԱ.)։

կարապիր և Ջեռապրծնիներ. ժողովածոյ 12 պատկերներու։ Թիֆլիզ, տպ. «Արօր» 1892 (ընծայ «Ազբիւր»ի)?

կարգ ատուածպաշտութեան. — ՏԵՍ ԱՂԱՆԵԱՆ (Գ. ՓԱՀ.)։

— *պարտութեան քան արտաքսութեան Հայատառնեայց եկեղեցւոյ, ի սէտս սարկաւագաց և դպրաց և ՁԱԵԼՈՒԱԾ ի մաշտոցէ։ վիեննա, Մխիթ. տպ. 1877. 8°, 200 էջ. – 1892, 8°, 224 էջ։*

ՏԵՍ և ՓԻՒՔ ԴՊՐՈՒԹԵՒՆ. — Պատասխանութիւն սրբոյ պատարագի. – Տարբեր կարգ դպրութեան։

— *ի. կանոն Հայաստ. եկեղ. կարգ. խրիմ. — ՏԵՍ ԱՂԱՒԵՐԴԵԱՆ (Մ.)։*

կարգ և կանոնք ս. Սանդուխտ կուսին. ՏԵՍ ԹԱԳԻՒԼԵԱՆ, էջ 717։

ք և կանոնք վասն Ամենափրկչի վանից Նոր Ջուղայ՝ երկրորդ անգամ տառագրեալ. Ակպտակ 1849, Հար. Ա, թ. 20, էջ 155։

— *Խորհուրդ կարգաւորութեան Ս. Խաչին, Հայրապետաց, Եպիսկոպոսաց և Քահանայից։ Զոր ի բուն մաշտոցէն մերմէ առեալ՝ սրբագրեալ և կարգաւորեալ տեառն Միքայէլի գերբջանիկ և գիտնական կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, ետ տպագրել մեծաւ գովութեամբ, ինքնին իսկ լինելով վերահասու։ Ի վասս աստուածոյ, և ի հեշտութիւն և ի դիւրութիւն կաւարտողաց սոյնոյ սրբազան կարգիս. զոր յառաջ կարի դժուարութեամբ և տաժանմամբ առնէին։ Ի թուոջ փրկչին, ՌՉՀԵ. և ի մերում թուոջ, ԹՄԻԹ — 1777, ։ Ի Սուրբ Ածոյ Էջմիածին. ի տպարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ։*

Ձակատին կանէր փայտափոր պատկեր մի կայ խորշոմատար տեսարաններով. ուր կ'երեւայ Էջմիածնի հնդկեցին, Էջմիածնին իջումն, Լուսաւորչի քովը, Աւետաց ու Աչատած լուսերը իւրաքանչիւրն առանձին մակագրութեամբ։ Պատկերին շրջանակին արձանագրութիւնն է. «Ընտակալ գործ արուեստից. Հին և Նոր քարեաց գունազարդ. Տանս հոգոյ յաւուրս նշան. Իւրոյն և պարծանաց արձան»։ Էջմիածնի իջման նկարին. «Աստ էջ փառաւոր տօն ժողովոյն. յաւակապետ յայտ հոգոյ ապրին»։ Աւետաց լուսան նկարին. «Լուսոյն սրբազան առն սրբութեանց. յաստուածել յաւուրս անանց»։ Աստ լուսան նկարին. «Աստ է մասին մեծ լուսոյն ազն, ուս որ Հանգեան նոցիան տուգան»։ Կաթողիկէին նկարին. «Աստ է կենարարն ի միածնէն. Երկրորդ տապանին յատկէն»։ Աստ վերջին տողբան երկու կողմ երկու թղթակիրներ ունի չորս գրեր կան՝ երկուքը մէկ կողմ, երկուքը միւս կողմ. Ա և Գ՚Ի, և տարին կուգայ 1772. ԹՄԻԱ. և տառերն Ջարդիրեն, կ'երեւի փորագրողին անունն է։

Խիստ մեծ 8°, անշարժ միջակապիր, Լմանգամ Լուսոյմ. զարդագիրք էջերով. Այս տպագրութիւնը չատ և նորանոր այլայլութիւններ ունի մաշտոցներէն, զոր և ինք Միհոն կաթողիկոս կը ծանուցանէ վերջաբանին մէջ, զոր կը դնեմ հոս.

«Ասկաս ինչ վերջաբանութիւն ի սրբագրութիւն գրոցս Տեառն Միհէօն Սրբազան կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց, առ բարեմիտս վերծանողս։ Ըղձալի է քահանայից սրտիկն զուրկն քանիցդ և գաւազին քան գհարկաւորն՝ մանաւանդ Լմ պատեհ բանն անդր քան զուգորդութիւն, յապաւել ի քաղաքակ պաշամանեան ընել բան ուղիղ մտաց, որպէս պի գոգմ ոճ բանին զուգորդութեանն կապ, և ի յաւանդր կապացին Ըստ ասդն սաւատի և յամենայն գործառնութիւնս բնաբերի Է յառն բան սրամտ և սուրբ առաքեալն Պօղոս յորդորէ, նախանձաւորք լինել ի բարիս՝ որք յառն են։ Ա՚ըդ գայն փոյթ և մեր յանձին կալայ՝ ի վաղուց հնաւ ունալ պղտութիւն, սրբագրել գմեծ մաշտոցն մեր. յոր Լէ ոչ քան ազնաւանդ և մեծագոյն սխալանք էին նեռմուծեալք յանգղոյշ անձանց, Լէ ի ձեռագիրսն և Լէ ի տպչական, յայտնի է նրբանկատ քննողաց։ Վասն որոյ զատմանալ ի մի վայր գձեռագիր օրինակս յոգոյնս, չանիր մեծաս ինապօգնեալ ի յոլովկ՝ որս ոչ ոչգնակալ ոչք չուրջն անատն, բաւնալ զսխալ պատերգողն՝ ոչք չհասկ Էին նենգամտեղծեալք. և լրացանելով գմեծին՝ գոյս անխնամաբար հանձնալ Էին ի տեղեակ իւրանց ի յոլով օրինակս, Լէ պրօք և Լէ տպչէք։ Ու ոչոք ոչք չոյս խանգարեալ Էին քանին մեռք, կամ անճամառ

*եւ եւթը, կայնս փոխեցաք ի յոյսիս եւ ի համիզ ոճ, պահելով ամբոյզ կիրս հոգիականին։ Իսկ մեզ այժմ վասն է ր Մեսրոպ պիտանասիրութեան կանոն եւսոք ասել. քանզի այս կանոն քան զայլսն յոյժ աչքառաւել եւ խնդրատիպ է ր, որպէս յայտ է փորձ գիտողաց. իսկ Մեսրոպ կանոնացն եւս մեզի պատճառանք, այլ ոչ այնքան՝ որքան քանայիսական, մանաւանդ՝ զի միայն յամենայն տրիք գասուին, իսկ այս կանոն հպատակիս էր եղեալ այսմհետ։ Վասն որոյ անապարելիք հարկ պիտի կայն ապիկոյանալ. և եթէ աւելի կամիցի, զայլսն եւս ի գիտոց ժամու ապիկոյանալոց եմք։ Արդ՝ կարի ամենայն ոք համեմատելով կայնս ընդ հնոցն՝ իմանալ եթէ որքանք կան ի սմա ուղղութիւնք և բարեձեւ կարգք. եթէ ի յորինեցածսն, եթէ ի յաւելմանն, և եթէ ի սակագրութիւնսն։ Զորմէ ի բաց յորժամ գտանիցի ի վերատեսչի անտիրոյ քանայ, և ի նոյ օրինակաց վերադրեալ և պատուաստ ապօիս առնել ելոյք ի սեպհ նոցին, քան զնոցն չատոյգ։ Իւ գրեցեալսն եւս ուրեք ուրեք փոխեալ գնացն եկաք, որք բարեպատկեր եթէեւկան մտօք։ և գայլ ուղղութիւնս քաղցեմ քան ասցին այսուհետ։ Ցար և հատոյ (տուեալ բանի կ'ասէ, ինչպէս և վերը, սխալմամբ երկրորդ դէմք կը գրեցածէ) ահա ի վայելս հասանցն ևկեղեցական սրբազան պաշտօնէից Լատատարձակաց և սիրելի դասուն օրինեալ այգիս հայոց Ուրբնի անուանեալ կայս դիտելեմաւր վայելչով ձեր կոչն, յիշելոյք զմեզ ի մաքրափայլ ազօխս ձեր. և ողջ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Տեառնէ մեծէ։ Ամէն»։

Իւ ապա. «Ձիշտասիրացան տպագրեալ Շնորհն և ողորմութեամբ Աստուծոյ ստացեալ տպագրութիւն գրոցս՝ ի Ռոմիոյ քաղաք ի մեծի, և յամենայն վիճակս։

«Արդ՝ սոքա վայելք գոյն, յիշելոյք ի Քրիստոս գրագիրքս Հայրապետաց մեր՝ և գրչիկնացն Հայոց՝ զՏէր Յիսուս Աղաչական Հաղորդիկոսաս. որ բարեյաջողեալ կարգատութեամբ ուղղեալ գնան Քահանայութիւնդ՝ և գիմ մատոյցն իսկ բարեպատրիք, զոր տպագրեալ եմք յետոյ ասացան չնորհս։ Ձիշտասիրեք նաեւ գնոգայցի քոյոր ծախուց տպագրանիս՝ գՔրիստոսի խաչիչնանցն ի ալ հանդուցեալ մեծահատոր և քաջելոն Տիրոջ Ազգի Ջաքիկնց կուսակալ. և բոլոցն իւր Միքայել Ազգն. և գեղցն իւր Մամախմունն. և գվագահմատամ սրդին իւր գՄիքայելն. և գքրան իւր՝ գԱմատիրան՝ և գՅիսուիտացն. և գայլ ամենայն ազգային նորին։ ԵՒգին յիշելոյք գիտանալ Լոլիակոսան Խնդատացի, որ վերակացու և կարգատրիչ է գործատնեայս Գնան գնամային այնտեղացս սորին. այսոքիկ գվարդան Քարոզիչն. գԻրիցայր Երիցս Աբրկատան. և գՀիրոզ՝ Մանուկ և Խաչատուր մշեցիկն. և գայլս ամենեսին սրք մասամբ ինչ աշխատեցան ի սմա։ Իւ գոք յիշեալ լիջիք յողորմութիւնս և ի գիմախինս մարդասիրին Քրիստոսի։ Ամէն»։

= Տ տիպ, վաղարշապատ, 1892?

Կարգ մատակարարութեան բերելոց անուան, կամ սրբոյ Հաղորդութեան. անճակատ և անխուռնալ. Զմիռնիա. առ Թագաւորութեամբ Կուիէլմոսին Ի Թագաւորին Անգղիոյ, 1830–37?

— *պատճոյ հնազանդութիւն ի պատարագին.* Ordo servandorum comuniter in missis. *Մաքրեալ և ի լոյս ածեալ ի Գաւառի Երիգոյէ Հաւուկեցւոյ, ի սրբազան կարգէն Քարոզողաց, և ընդհանրական Քարոզողէ.* Purgatum & in lucem editum est, per Patrem Fratrem Gregorium Guliar Armenum, Sacri Ordinis Predicatorum, & Praedicatorem Generalem Provinciae Armeniae Majoris. *Ի վենետիկ.* 1721. *Ի տպարանի Անդոնիոսի Ցողմօրի։* Ի Հայ. *Հրամանաւ Մեծաւորաց. և Քսիվիլէգիով Վենետեան պատուական Իշխանութեան։ Իւ վերատեսչութեամբ Վերապատուելոյ Հօր Խաչատուր Աստրխեան Իջղայեցւոյ, և Աստուածաբան վարդապետի։* Venetiis MDCCXXI.Mense Majo. Typis Antonii Bortoli. Superiorum Permissu, ac Privilegio.

Երեք մեծ հրատարակ, հրատարակ 11 էջ։ Հատորակ տպագրութիւն։

— *Տնտեսի Լրատուիչ Ամենատարագ Քահանայի ի Կիւրակեայ։ Կոստանդնուպօլիս, տպ. Հիվէլեկեան*, 1891. 8 էջ։

Կարգապարտութեան առաջնորդութեան. — Տես ՅԱՔՈՒԲԱՆՑ Պ. Բ. Ա. Ջ.։

— *պատարագական տրոհոյն.* — Տես ՆՈՒՎԱՐ ԴԻՈՒՔԱՊԱՏԻՒ։

Կարգապարտութիւնք հայսիրականք. — Տես Լուսիրատն. — Լազարեան Հնոմարան։

Կարգադրեալ բոլոր աւանդութեանց Հայոց առաքելական Եկեղեցւոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Կ. Վարդեան, 1888. 8°, 85 էջ։

Կարգատրութիւն հատարակաց տարեկան, Լեռն. — Տես Ժամագրքեր։

— *ի Տանուցոյցի.* — Տես Տանուցոյցի։

ԿԱՐԻՆԵՆԱՑ (Համբարձումն Ա.) — *Քարոզութիւն սիրուելոյ կամ Աղբերատոյ ազգիկութեան Կ. Պոլիս, տպագր. Թ. Տիվիճեան*, 1871 72։ Հատ. Ա. 8°, 116 էջ։ — Բ. 116-291 էջ։

ԿԱՐԻՆԵՆԱՑԻ *կամ Կարինեանց Ց.*) — *Քարոզութիւն Պատմութեան Մովսէսի Խորենացւոյ տպագրելոյն ի վենետիկ ընդ երկուց ձեռագրաց։ Երկասիրութիւն Ցակովբայ վարժապետի Կարինեանց. ի Տփխիս ի 1858 ամի Տեառն։ Ի տպագրատան Հոգեւոր Կարոյի Հայոց Տփխիսոյ ընծայեցոյ յԱկնուական Կէորգայ Ալթունեան. Մեծ 8°, 130 էջ։*

Գաւառաբանէ ի միջի այլոց կ'ըսէ. «... Շատ տարիներէ ի վեր կրկին և կրկին կարգադրով խօսեցայ Հայոց ապգի պատմութիւնը, և ինչ հայ է, որ այդ կիրքը չ'կարդայ՝ և հանդիպելով գանազան հակասութիւններ, յիշերէ կանոնագ զէմ ոճերի և ձեւերի, և տող առ տող քաղաքագիտական քաղաքի և բանիերի կանիկանաւ էր. եթէ երանգի ձեւի քան ձեռագիրը չէ տեսը ձեռք քերել, գոնեա գանել գնաիր ձեռագիրներ և համեմատելով տպագրածի հետ սիրտս հանդարտեր. հատատաելով ինչպէս հատատացած էր, եթէ այն տարբերը՝ ոչ թէ մատենագրին են, այլ օրինակողներէ անգգուշութիւնեց ներս են մտած, և գրելով այն կարծիքը՝ ինչպէս ամենը հանելան կարկատել և քամքատել, որ առնով եթէ «յատկական ոճով է գրել» միտը առնով եթէ «յոյ աչքաբաղութիւնն չէ գիտացել» և այլն և այլն։ Այս քանիներեն քան մտանի հատատեցայ՝ ձեռք քերելով մի քան ձեռագիր յիշեալ մատենագրին. իսկոյն սկսայ համեմատել 1827 թվին վենետիկ տպագծի հետ. և գտանելով զանազան հարկատոր և խիլքի մեռ եկած տարբերութիւններ՝ հրատարակեի խիթիթ տպագած կիսկնա լրագրի մէջ։ Յոյս ի 1847 ամի համար 2, 3 և 4, գնելով այն զանազանութիւնեց վերայ իմ կարծիքս իբրեւ կար-

ձիք. և ոչ հաստատուխին. և այն յորժամեր վերջացրի այս խոսքերով. « Մինչեւ կայս վայր հաստատեալ պղտղատուխին պրոցս, ատ ժամանակ մի խոտ պատրաստուխին նորին. դի յորկի ընկերոջդ լրատուդ չ'տեսանես ի սմա գոյատևուխի նոյտեխին' մի ձանձրացուխին' իսկ ի դէպ ժամանակի յայտուխեամբ Տեառն, եկեմ ոչ պրատ ձեռատրին, զէմ գոյիսատր անհամեմատուխին նորա տալ պրատուխեամբ ածիր ի լոյս...

« Գանի տարի առաջ լսեցի, որ խիխիխալ ազատաձառնուխեամբ' տերը Կատարեալ Լինելոյդ Տէր Յակոբեան իշաչատար ծնողների առաջ քահանայի մօտ' մի ձեռագիր խորհրդարի կոչ. մի երկու անգամ իսնդրիցի տեսանել այդ ձեռագիրը. լսելի պատասխի ծերը դժուարացաս. ևս նոս կարծելով իմ մինչեւ այժմ տեսած օրինակներիս նման կ'լինի, չատ չրնտանեցայ. և ինչ ի կարելի էր պատճառել, իմ այդ պարպաձիտ քահանայի մօտ ալիսպիսի գանձ կայ. նորա տրդի Յովհաննէսը, որ իմ յոյս ազատ կենտանիցիս մեծն էր, այս տեղն մեր Չարեցոց դպրոցի խորհրդատուներն քարտուղար կարդացաս, իսօսկրսխեան մէջ հարցրի խորհրդարանի պատմուխեան ձեռագրի համար. նա պատասխ ալսպէս. « Շատ լաւ և յնտիր ձեռագիր է. Համբարձեանցն օրինակից է դարձր գրած, մեր պատճերը չիշատակ են տալել իմովմամբ տասնհոյց վանքին. և նոտիր չահի գոյատ մատենադանին տանէն բանը իմացած' այն գիրքը տանէ, և փոխել էն պատասխ, և հայլոս իրա գանձատուցեր կոպցած մեծ գնաչուխեամբ պահպանէ. նոտ է. ինձ էլ մէկ երկու տնգամ ձեռ (հնարաւորուխիւն է կարդալոյ »: Այս պատասխիններ ստանալոյս իմ հետաքրքրուխիներ' հետաստուցով որ գնացած օրինակիր, ինչքան յնտիր պէտք է լինի, բայց ինչ օգուտ, հին մատենադրուխեան և մաքի ոչ մեր ձեր քահանայի փափաքի տակ է, սիրտ ըլնր, որ դիմանայ, հարկաւոր' պտոյ մեր Յովհաննէսի օձիքը բռնել և ասինայն օր ասիպէլ, որ վիճրդ և իմ այդ ձեռագիրը իմ ձեռս հասցնէ, ապատևուչիք ևս ստիպէր, որ նիմ քահանայն ինքնակամ չ'կատարէ իմ խնդիրս, Յրքազանին կ'ատամ, բռնի իսլել կ'տամ' մեր ծնրերին ամենայն մարդ գիտէ, որչափ որ յատնոտ ևն, այնչափ ևս նիկչոտ ևն, մանաւանդ Յրքազանի անէծքից : Խնդ Յովհաննէսի հրեսի ջորը գնայ, այսօր էգուց ատելով յիրաւե, նա պատով ուզուտ էր, իր վարչատիսի բարիմիս կանկուխիներ կատարել, քայց ինչ անէ, հանգչիներ հօրմանատան տարին անդկացած ծեր է և հայլոս կ'երջանիկ չդիտեմ, ինչ ծնորք քանկացոց ծնրոնի քահանային համոզելու: Այս տարի Կարնոյի առաջին որդ առատօտուն դատաստանի մէջ նստած, իմ սրտիկի աչակերտներիս հետ' ազգային գործոնեան վերայ խոսում էինք. մեր Յովհաննէսը մտաւ դատաստան գոտարմի կրնտով, նորա հետ էր իրա մեծ հղբայրը. կռան տակը մի մեծ գիրք' որ մօտնեցով ինձ ասաց « Տէր տէրս ձեր խնդիրքը կատարելով, ահա այս գիրքը ձեզ յանդիման մատնացոյց է և ինդրում է չատով վիրադարձնել» Ես ի հարկէ, մեծ քաղաքավարուխիսեր չնորհակալ եղայ գիրքը առայ և իրանց հանդապարհ դրի' խոսակցուխով չատ չուտով վիրադարձնել իրանց կանկոյի գանձը: իմ սրտիկի աչակերտներիս ևս յայտնի էր այս ձեռագրի անցքը, և իմ հետաքրքրուխիս. ուստի իսկոյն գիրքը ծալելին, չուշ քայլքս պատճեցին և լուռ մնալ նրանց մտիկ տալով' ապատուի էին ձեռագիրը քանալու' կատարելի նոցա կանկուխիներ, ևս նրանցից աւելի անհամբեր էի. կարդացի յիշատակարանը. և յիրաւի, Յովհաննէսի առաջի պէս. այն գիրքը գրած է հազար հարիր քսան և հինգ թուականին Չալոյ ի Հնապատն օրինակէ գրեցեալ յաղագս Ղևոնդեան Լաբրոնացւոյ արք հպատ-

կոպտի Արքայ Տաքատեսի քաղաքի: Այս վիպասխիներ' մեծ ուրախուխեամբ լսեցի մեր սիրտ. և քանի լսելիքը դարձնելով տնուղում էինք, մեր պատճառքը տեսնուտ էր դրացի հատատաւ և անսիրալ դրչուխեան վիրադ, ոչ մի տեղ տեսնցած, պատռտցած, ջնջած, քերած և կրկին գրած չէր կատարի գրելը. ուղղադրուխեան քերթ պատճանիներ' տանկացն ճշտուխեամբ պահպանած էին, կնատդրուխեան կանոնները խիստ խեամբ դրած, միով բանիւ, այն տանկացն կատարելուխեանները տեսանք այն ձեռագրի մէջ, զոր հարց կարելի է գտնել' յոս ուղղանկեալուխեան ուղղղիրդոյ մէջ. խոկցն ուշակրանելու բերին խորհրդարանչ ուղղակեալուխեներ, և տեսանին գլուխ փոքի համար տեսանք հատկուտեալ. սրբան տեղեայս մեր սրտի տրահատուխիներ. Երբ գտանք չատ գանագանուխիներ, և այնպիսի գանագանուխիներ. որոնք յիրաւի այն խնամատուն հղբիսկերին մեղքին, ահռն և դրչին չարտուր էին. Լատկեանելու խոդրելին, որ չատով կրկին տղագրել տանք իրանց պատճառուխիներ, այս նոր ձեռագրի համեմատ. միամիտ ազատնիք, նոքա ինչ գիտեն, իմ ինչքան փոդ հարկատր է. և իմ ոչ իրանց և ոչ իմ կարգատուխիս կը հատնի այդպիսի մեծ մտատ տանել ազգի համար: Այս նոցա չներմատուխիներ գրվելով' իմ միտքս յայտնի. Լեռնի չատ կ'լինի, սիրելիք, մենք իմ մտան նորով ձեռագիրը և այս նոր ձեռագիրը համեմատանք վ'Լեռնի Վ ազատուս վանքատրի 1813 խոտականի տպագրուխի հետ, դատս բերնք գանագանատուխիներ, և տատնեին տեղական տպագրվելով հրատատրակնիք և յանձնենք ուսումնասիրող դատատատներին. և նոցա կարծիքը իմանալոյ դատատատրեն. և տատնեին համաձայն մերոյդ' ապա սկսնիք տպել տալոյս. և կարելի է միտչև այն ժամանակը' մի Աստուածամատ և ազգասէր մարդ յայտնուի, որ իր փոքր իսանելով իսորհրդարանչ անհամ այս իսատանայ, և մեր վատ և ցորքոք չժամատուխեան հետ, կրկին ի լոյս ընծայի. մեր ազգի փատաղ յիշատակարանները' համեմատ հնարիչ ձեռագրին և ինքնատր դատատուխեան ատատնականալոյ ապրիս: Դատ կ'ուզարաքերիչ նրանց է, որ չատ դոր չ'կատ իրանց գանկատուխեան ատ ժամանակ ոչ տանայր, քայց ինչ անեն, հար չտնին, եկեմ հնար լինէր իրանց պատճեր գրատ կ'գնէին ազգասիրի բարի գործոց համար, այլ ով կատէ: Ա'նրջապէս հատատուխեամբ իմ ատաճին' մի քանիսը իսատանան համեմատուխեան ժամանակ գործակից լինել ինձ. միատնեար չանեն ատատ պատճառներ, մի քանիսն հատ տրանք քաժին չ'հատատ, իրանց տիրատուխեամբ տրանների փափաքը յայտնելին. ժամանակը մեր ձեռ չէ սրելիք, այլ ատատել հարկատ չէ, վատը սկսինք, Աստուծոյ օժանդակուխիներ իսնդրելով: Միտ օրը գնացի դպրոց' իմ մտան հղկատ ձեռագիրը հետս, և գտայ իսատցի, իմանալ, գրիչ և ամենայն ինչ պատրատատ. հատատատ ատօրվ ատատցիկը, և սկսանք համեմատուխեան, ի հարկէ, երբեմն հրաբեր իսորհրդով և դատատուխ, իսորհարդիչը օրինակի մէջ նկատ գանագանատուխեանց վրայ: Երկու ամբող ամիս քաշից մեր աշխատուխիները' օր ևրեք կատ չատ ժատ պատագրվով' և ատ ատ էլ մեր աշխատուխեան պատճառ, զոր կ'ընծայենք մեր սրբոյ ատկին, ատատչոյ' մի քանի հարկատր ծանատուխիններ գնդով »:

Ձեռագ կր իսօսի ձեռագրաց հանգամանաց և որպիսուխեան մասին, գնդով Ձիշատակարանների:

Տէս և Կովկաս լրագիր 1847, թթ. 2–4. – Ռազմավէպ 1848, էջ 44. – 1849, էջ 19. – Ծաղկաղ 1859, էջ 352։

— Շուչանիկի դիւտոր Մհծին վարդանոյ Չամչեան. ոգբերգուխիւն ազգային

պատմութիւնից, բաժնուած երկու հանդիսի վրայ։ Տփխս, 1861. 8°, 73 էջ։

Լաւ կը գրէ իր «Աստանդեայ գրակ»-ը գերմ. մէջ. «Յակոբ կարինեան ապրուելը վատնուածոյ գրուած է «Շուշանիկ» տրտկութիւնը, որ մեծ ազդեցութիւնը ներկայիսներուս է բանի վրայ։ Նոյն աշխատութիւնը պատկերած է նոյն ներքինի «վարդան Մամիկոնեան»։ Երբոյ մանանակ այդ երկու տրտկութիւնները մեր մտքերի մէջ մի առանձին տեր էին վայելում, երբոյ ժամանակ նրանք լապտերում էին հանդիսականներին։ Ասից ի՞նչ էր այդ մեծ աշխատութեան պատճառը։

«Երկու տրտկութիւնների միացն «Շուշանիկն» է տարբերվել։ Նաւական է վերցնել նրան, կարդալ մի անգամ, և դուք կը տեսնէք որ դրա պլան անհամ, արհեստական, իրրև պատմական և գեղարուեստական գրուածք ոչինչ արժանաւորութիւն չունեցող մի գրուածք։ Նախ իսկ յիշի նոյն իսկ մեր պատմական բազմաթիւ խնդիրներից մէջ։ Ի՞նչ է մեզ այդ գարմանալի միամիտ, խնդիրս կրակ պիտոյ այնքան սիրելի էր հասարակութեան, պատճառը այն էր, որ Շուշանիկը վարդան Մամիկոնեանի դուստրն էր, որ նրա գիրկումը գանվում էր Քրիստոնէութիւնը և ուրեմն ազգի էր։ Ընդհակառակ դարի մեր պատմութիւնից վերցրած մի փոքրիկ դէպք է դա։ և որովհետև ամբողջ հինգերորդ դարը վախճանական խնդիրների անբուծի համար մի աննման իրական պատճառ էր, ուստի կարինեանի տրտկութիւնը, իրրև այդ պատճառներից մի մաս, հիացմունք էր պատճառում հանդիսականների։ Ինչպես որ չունէր այդ հանգամանքը, որ գիտցուածի հետ էլ չը կար այդ գրուածքի մէջ։ քանական էր այն, որ տրտկութեան մէջ ազգասիրութիւնը նայուցած էր ծայրայեղ չափերի։ Աչքի էր, կարինեանը ասում էր թէ մենք իմ շուշանիկի վրայ վազէն իմաստութիւնը ասում դարձած այն պատճառով, որ իմաստութիւնը պաշտում էր վարդանին մեզրեր ուղարկել Վրաստան, որովհետև վրացի կանայք մէջ ասում էին չը կայ, որովհետև վրացի կանայք մէջ ասում տարակ տարածված է ապականութիւններ։ Ի՞նչ ժողովուրդ յուսի էր այդ ծիծաղելի անհեթեթութիւնը ու վերանայ ծիծաղելու՝ լայ էր լինում, այնքան հանելի կերպով չոյված տեսնելով իր ազգասիրութիւնը։

«Նոյն պատճառով աշխատութեան էր գանում և «Վարդան Մամիկոնեան»։ Պատմական տրտկութեան գրեթէ ամենանեղ մեղքն էր՝ իմաստնութեան փառք առնելու համար։ Ու սրտնեղ հարցնող կայ, ո՞ պատմական կեանքի ուսումնասիրութեան»։

— *Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենից Դիւանի արտոյ Ասատուր Ալիշանի։ Տպագրեալ Հրամանաւ Տեառն Մատթէոսի Ընդհանրական Հայրապետին ամենայն Հայոց. Վենետիկ ի Կարնոյ զազմական Ցակոբայ վարժապետի Կարնեանց յօգուտ դպրոցի վաճառատան Սրբոյ Ղազարու յամի 1863 ամի ի Թիֆլիզ, ի Տպարանի Ներսիսեան Ազգային Հոգեւոր Դպրոցի Հայոց. մեծ 4°, 2 + 230 էջ։*

Ցառաջաբանը կ'իմացնէ, որ ցուցակը կազմուդ Տաթեւացի Գաբրիէլ վարդապետ Շահնազարեանցի է, որ գալն ընծայեր է Մատենադարանին է, ու ապ՝ յանձներ կարինեանցի որ տպագրել տայ ըստ իր իմաստման «առանց իրիք փոփոխութեան, իսկ գձեւ մատենին պատրիք, կ'ըսէ, ըստ Ձեզոյ իմաստութեան»։ «Ձեռ ընդունելոյ իմ, կ'ըսէ կարինեանցը, գայն ցուցակ հարկ եղեւ երկին առ գրգռել գայն առանց իրիք փոփոխութեան չափազրութեան. քանզի ձեւն ըստ արտոյ կազմելոյ էր այն ցուցակ, անչափելի էր տպագրութեան ըստ այլ և այլ պատճառանաց։ Ցետ պարզապրութեան Կաոյ ի տպագրութեան. վճռմնատութեան և գարբերագրութեան տպագրելոյ խնդրոյ ըստ բնագրին, (որ տասնակալ իմն է ի Հայկական տպագրանց), ինքնագործ յանձն էառ Տպագրելոյն իմ Ցակոբ կարինեանցն Վարդանեան»։

«Ձայլ իմ փանաքի գտնելութեան մատենագրելով ի անյան ազգային դպրութեան մեծագոյն եմ. զի Հայք, յետ հասոյ լինելոյ բազմակարգութեան գրագարանի արքոյ Ղ՝միածնի, և յետ ընդունելոյ գպրոցական պահպանակ ի նմա մատենից, հաճախին նախ առ օրս և գոյին ձեռագիր մատենաք, կիսքանակ կարմրանալոյ ինքով արքոյ Ղ՝միածնի, վերագարձուցանել անգր, ըստ արտոյ գոյել խնդիրս հանգարտելին այնպիսիք դիպուց իրեւնոյ պատճառանով, իմ Ղ՝միածնի չէր կարգատրելոյ գրագրան, և իմ ինքնանք յոյս էին պահպանին գոյնոյ քան գնացանոյ Ղ՝միածնի, իսկ այժմ բազմաց ի միջոց և այն յոյս իմիք օրինաւոր պատճառս։ Երկրորդ՝ առ ո և գոյի ձեռագիր մատենաք, իմ և առանց կնքոյ Ղ՝միածնի կամ այլոց վանօրէից, իմ գոյ ջանալոյն նորին գայն գրագարանին արքոյ Ղ՝միածնի ի յաւելուածոյ կիրառոյ, որպէս գի յանկանել մատենագոյ կարիքանք ունել զիմ գմի մեզ հոս գրագրան ազգային։ Երրորդ՝ հոգեւորականք մեզ և ուսումնական հզօրք չեն ի գործ գիտնի գտանել գյանկացողն առ ի տպագրել գմի մի ի մատենից այնոյ գրագարանի, որք հանոյ իմ գիտնին նոցա, կամ որոց առատութեամբ պէտս ունին ազգն և եկեղեցին։ Ի չորրորդ՝ իմքազիրք օրագրոյ, լրագրաց և այլ ուսումնականք, որպարագիրք ի մատենից նպաստ իմիք ի պէտս հարկաւորութեան ունելոյ առ ինքեանս գօրինակ իրիք մատենի նպատոյ ի գրագարանի արքոյ Ղ՝միածնի, կամ գքաղած ի նմանէ, ի ձեռն վիճակաւոր առաջնորդաց կարեն իրեն գրել գայն ի միաբան Ղ՝միածնի առաքելով գնոսա ի ձեռս գրչոյ և գվարժ արտագրողին ըստ չափոյ ժամուց պահանջելոյ օրինակին կամ քաղուածոյ մատենին։ Ցո հաստատ եմ, զի Միաբան Ղ՝միածնի չէ ունդիրոյ գինդիր այնպիսանց, արքոյ նպաստակ է հանել ի լոյս գազգային մատենիս»։

Ցառաջին մէջ հազած ձեռագրաց խիտ է 2340։ Գնագ. V. Langlois, *Journal Asiatique* 1866, Նոկ. – Դեկտեմբ. էջ 439։ – Տես և Հանդես Հայագիտ. 1903, Ա Heft. – Տես և կառեկ 1862, էջ 369, 372, կարմրանանցի գրատիպոյ Ղ՝միածնի գրագարանի մասին, որոմ մեզ մի արտատպած է Ցաղորքանին մէջ։

— *Նկարագիր տուբք Սարգիս եպիսկոպոսի Հաւոյ Թիֆլիզոյ Քէֆլիս, 1867։*

«Ձայս նկարագրոմ Գ. կարմրանանք ինդիրագնեմ տուբք Սարգիս եպիսկոպոսի Հաւոյ նորագրութեան Հանգամանքներ»։ Հայկական տիկար 1867, թ. 9։

— *Հանապատագրութիւնք. խոյագրինեայ Հայրենիքիդ. Ա. Թիֆլիզիդ գուբս գնայր. Բ. Ախալքալաքէ. Գ. Ակնքանդրոպոլ. Դ. Ալեքսանդրոպոլ. Ե. Ալեքսանդրոպոլ. Զ. Ղ՝միածնի. Լ. Էրեւան և Սիւնի. 363–381. – Մի քանի իսոք Ակնարեան անուանեալ վիպանութեան վրայ (Միխիթարեանց Ակնէ հայկաբանի. էջ 814–830։*

Կառեկի մէջ (1860, էջ 181) ասո իմքագիրն նամակ մ'ունի, որուն մէջ կ'ըսէ թէ Պատմէոս Կաթողիկոսի Հոգեւոր դպրոցին աշխատութիւնն ասոնց հետ մի իսոքը է, թէ այդ օրուան հանդէսը ասոնցմէ առաջուկով հրատարակուած է (զոր չեմ տեսած) և

իր հաւոր գրասրոց լրագրոն՝ «իրաւացի և անկրաւ իսուսկացմանն նիմի գասուն» կ'ըսէ։ Կառնիկի նոյն էջին մէջ նամակին մէջ գրած է նոյն հաւոին աչխարհագրութեան. 185–198։ Կ'ամանորեակաց հաւոմն ալ իսուսած է Ն. Կարեւս Կամիոկեանի նոյն Ի-պոլիսի տպ. նոյն տառն, ինչպէս կ'ըսէ ինքը իր հաւոին նախաբանին մէջ։ — «Ինդու Հայաստանի անուանական Լրագրի Ներկայ տարեգ Մարիսի 21ին մէջ տպագրուած տպագրին յօդուածի վրայ մի քանի խորհրդածութիւնք», անդ էջ 401–408։

Աղաթոն մէջ (1870, էջ 116, 179) «Կատարեալ իմաստի» խորհրդով գրութիւն մ'ունի տպագրած առ կամիոկեանն. տես անդ և իր նամակը, էջ 116։

Խմբագր. — Տես ԴԱՒԻԹՈՒՆԻ. — ՄԵՒԱՍՏԻԿՈՒՆԻ։

Խմբագ. — Տես Կովկաս։

Կարեւոր խորհրդածութիւն։ Բարիզ, տպ. Լեմանան, 1862?

ԿԱՐԻԷՒԻ (Կ. Ի.) — «Ինքնակրեմտութիւնը և դրքերի ծնեմերգութիւն». Իմաստ. Ա. Աղաթանանեանցի. Մոսկո 1898, էջ 1020–1030։

ԿԱՐԻԷՐԻ (— G. Careri. — «Gli Armeni nella questione d'Oriente: Società africana d'Italia» (Napoli) 1884, febbr.

Կարեւոր ու Մանկիր, կամ Գրքի և ընթերցող. հէքեաթի. փոխադրեց Լեւոն Մ. — Կալամեան (Խիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 169. Խիֆլիս, Ա. Լրագրատիպ Միացական Մարտիրոսեանցի, 1899. 24 էջ պատկերազարդ։

ԿԱՐԻԷՐ Ա. — A. Carrière *Ֆրանսացի.* — *Բանք համ իսոք Հայոց.* Verba seu dictiones Armenorum. — Un uncien Glossaire Latin-Arménien, publié et annoté par A. C. *Փարիզ* 1886?

Այսի հատուածս բառգրքին վրայ Շրուսկի հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ. «Կապրոյ Օլէան (Autun) քաղաքին հնդեկեցական մեծ գրադարանին մատենագարանին մէջ՝ արբոյն Հերոնիմոս իմքոց լատինական գրչագիր օրինակ մը կայ (թիւ 17 A) կարգինեան ամենասիրէ մատեանով ի վերջ գրուած, որ ի սկիզբն տասնեակրդ դարու գրուած։ Պ. Հ. Օմոն (Omont), Փարիզու ազգային մատենադարանին պաշտօնակալ, և Հնագրական արուեստից քոլէճանոթի, այս իմոսկանն առաջ կը հանարիւ ի վերջ գրչագրին (թիւթ 156), մի և նոյն գրչի ձեռքով յաւելուած կը գտնենք երկար ցուցակ մը բնաւորեան լատին բառից, իրենց համապատ հայկական բառերով, և արեւմտեան տառերը, գրուս Օմոն տրագրագրելոց Մատենադարանի հրատարակեց Մատենադարան հրատարակութեան դպրոցի կողմէ գրուած մէջ (1882, էջ 563–564)։ Այս հետաքրքրական յիշատակարան՝ գրեթէ անծանօթ մնացած բոլորովին ուրիշ նպատակ ունեցող հետաքրքրան մը մէջ, ոչ որ ի բանասիրաց՝ արշաւի մեզ յայտնի է, եւսեւ չէր նշած անոր չափ հնկանեթեամբ գրագրել և յայտնել բանասիրութեան ինչ որ ի նմա հետաքրքրի կրնար համապատիլ։ Ուստի Փարիզի նոյն տեղեկ նոյնպէս հրատարակութեամբ օգտակար ծառայութեան մը մատուցանել հայկական լեզուի ուսումնասիրութեամբ պարապողաց։

«Որպիսի ալ ըլլայ գիտական արժէք այս փոքրիկ բառգրոց, միշտ մեծագրելի և պատուական կը մնայ իր հնութեամբն. վասն զի չունք կարծեր թէ ասկէ աւելի հնագոյն յիշատակ և հատատիք մը գտնուի հայ լեզուի ծանօթութեան չարեւմտեան։ (Գրուած է Քրիստոսի 900 թուականին)։ Վասն զոր Տրեսկոտ հայերէնագէտն անոր կատարութիւնը կը գոյդրէ ի գերման ուսումնասիրութիւն Göttingische gelehrte Anzeigen, 1887. ի թերթին տեղեկագրի յ'էջ 297. ու այլեւայլ հետաքրքրութիւնք կը հանէ, որ կը հատատանին արդէն իրմէ յառաջադոյն յայտնած կարծիք 1853ին հրատարակած գրութեան մը մէջ Zur Urgeschichte der Armenier խորագրով. այսինքն՝ թէ ասոնց գրագրոց հետ ցնդեցին այն, կն, տհ հայերէնին մէջ կը հնչեցին տակաւ ս, կ, տ տառերով. և որ եւսեւ նոյն տառերն ալ կային ս, կ, տ, տառերուն նոյն յաջորդական տարբեր տեղ, յանագրին տարբեր իրարու հետ չխառնուելնան վասն զի իրարու փոխարինել դնելով փ, ք, թ տարբերութիւնը, բայց այս փոխարինութիւնք մատենագրք էին. Կիրակոսին արդէն իր հատատատութիւնն առած լրլալով, իրատած կամ աչխարհիկ լեզուին մէջ միայն մուտ գտին այս փոխարինութիւնք։ Օրինակի բառարանին մէջ կը գտնենք ս, կ, տ, գրելին տրամ յայտնի կ'երեայ թէ այդ փոխարինութիւնք յառաջ են քան լրատատութիւնը գրաւ էր յիրարու, չատ աւելի հին են ատոնք։ Հետազոտելու համար բաւական է դիտել թէ ինչ տատագրութեամբ հայ բառերն կամ անուններ կը գտնէն Հին աչխ և Յոյնք։ Նոյն իսկ հիմնական գատատարարութեան մէջ՝ անձայն կամ հայր տարբ հնչմունք չատ փոխարինութիւն կը կրեն. և բատական չէ, օրինակ իմն, բաղ թէ քեմ տարբ սկսի կը հնչուի ի Տփղիս և քեմ ի Պոլիս, այլ պէտք է նկատել թէ ինչպէս կը հնչուին միմիայն գատատարարութեան մէջ։ Ահա դիտողութիւնն այն կ'երեայ՝ որ գրաբար հայերէնին ենթագրեալ տատագրութիւնն ոչ միայն ձայնական կերպով կատող պիտի երեայ ներկայացնել մատենատիրոջ մը հնչումը, որով ամենայն ընդօրինակութիւն (transcription) կ'երեայ գրականական և ոչ ձայնական»։

Տես այդ թերթիկ էջեր 229–312։ Կարեւոր սոյն հրատարակութիւնն գրած է Ա. Լամիր Յոթելեանին առիթս, որ տոնուեցաւ 1886ին։

— *Inscriptions d'un Reliquiaire arménien de la Collection Basilewski*, publiées et traduites par A. C., Secrétaire de l'École des Langues Orientales Vivantes, chargé du cours d'Arménien. Avec deux planches. Paris, Ernest Leroux, Éditeur, Imprimerie de la Société Asiatique, 1883. 8°, p. 47.

«... Միջակա հետաքննական այս աքանաւագրութիւն, տատանուր նկարագրութիւն մ'է ի վերայ տատանին Հոռմկլայի ի Լեւիք–Աբրաֆ տուլթանէն Եգիպտոսի (1293). Այնուայի վանաց մէջ յօրինուած կ'երեւնայ, տա իմաստութեամբ Հեմմոյ (1289–1307)։

«Երթի տանեցայ, կ'երեւ ի յատաջքանին, երկք տարի յատաջ՝ Վասիլեւսքիի հետաքրքրութեան մէջ տեսնել այս արքարանը, որ մինչեւ արեւելեան լեզուաց դպրոցի մատենադարանը քերթ էին պահ, որպէս զի քննել և իմաստքանել հանգուցեալ Տիւբուէլ։ Ինքագրեալ՝ աւելի ատիպտղական պատրաստութեամբ, և իանգրութեամբ տատղութիւնք գտրմանելու կարելւոր իմանք՝ արդելք նոյն գիտնական տատղին՝ տատնեցած մատեանքին ի գլուխ հանելու։ Իմարգմանելով այն յիշատակարանին վրայ տրուած տրութիւնները։ Այս կարծեմ իմ քան մ'ալ գրած չէր դնո հետ, երբ արքարանը Վասիլեւսքիի յանձնուեցաւ։

«Գիտեմ մը ատիս վրան անցեր էր, երբ քննելով հին իմպիտու և արեւելեան գրատատոց ատեղծէ գիտած կապոց մը, այլեւայլ քատատած իմպիտու հանդիպեցայ՝ որ աւելի կարեւորագոյն գրատածի մը մատանք կ'երեւնային հայկական ընդարձակ քնա-

դիր մր ամփոփելով. և գլխագիր տառիւք տպագրուած։ Ամէն բաներէ կարդացուց, իմացաւ իւր արքայութեան ալեհասպատմութիւնն ևս, և հրատարակեցաւ տեսակ տեսակ է կային և ուսումնասիրութիւն։ Նայեց որոշ ձեռքով ևգած էր այդ, որ պրուսացիի մէջ։ Այս հարցմունքը՝ միայն վերջի տառնելը իրենց լսածուն կասեն։

« Անդնակ աշխատութեամբ բան քնապրին վրայէն իմարտնանալ այս աբձանագրութիւններուն, որոնք տակ ձեռքս եղած իրաս սերտական էր, վասնզի ինքզինքի կրկին տեսնել բան սկզբնական յիշատակարանին. որ և սրբոյիր յոժարութիւնս կատարեցի առաջարկութիւնս, և որով համար արժան է ինձ յայտնել նախատրաքրութիւնս։ Նայեց յանձնելով ինձ արքայրան, և խոյլ տալով որ քանի մր հօմնեակ քովս պահեմ, կարող չեղաս ուրիշ անգնութիւն մր տալ ինձ ոչ տեսակ տեսնել և անոր նախնական վիճակին վրայ, բայց միայն իմ յիշատիս ձեռք բնած էր կային։ Ձէր գիտեր իմ նայ աբձանագրութիւնքն տպագրուած բլլան, մանաւանդ իմ բոլորովին անտիպ կը համարէր ինձ։

« Այս միջոցին՝ ասիկ տեսնեցայ ևս պրուսր վերաքերութիւն և նայոցպակցութիւն առնելով արդին Վաղարս Արիւճաբանդ տեսակն Ն. Վ. Լեոնով Ակադեմիա հետ, հանրածանօթ անձէ հայկական տառաձեւութեամբ պատրաստուած։ Արքայրան վրայ տեսնելութիւն հարցնելով, գիտուն միանձնր տեսնեցայ ևս յոժարութիւն փութով հաղորդեց ինձ այն տեսնեցայ տեսնելութիւններն զոր տեսնէր այդ ազգային յիշատակարանին վրայ, որոնց հետքը կորսուած բայց տեսնեցայ հատորնեակաև էր իրեն համար։ Իրմէն իմացայ իմ Վ. Լեոնով արքայրան 1830ին Փետրուարի Ակադեմիայէն փրանկիսկեան (cordelier) կրօնաւորաց վանքին մէջ էր։

« Ի. ինչ նոյն տարին տառաձեւութիւնն մր ըրեր էր անոր վրայ պարոն Աստուածատուր Փափազեանց, Կոստանդնուպոլսի տարեգնիտական դեսպանին հայազգի իմարտնաց, իմ գայն արձանագրութիւնները իմ տեսնեցայ տառաձեւ էր՝ բայց տպա աշնչափ իտաթ մէջտեղին վերացած տպագրեալ իմարտնաց, որ հազիւ ինչն հայրն Ակիան ձեռագիր օրինակ մր տեսնէր անոր։

« Ի. ինչ փափազեանց արքայրանէն քանի մր տեսնեցայ տեսնելի տառեր էր, և անոնց քանի մր փորձերն Ն. Ակիանի յանձներ 1850ին, անոր իմարեցի անցած տառեր։

« Ակնարկի ինչ որ կրնայ էր ինձ հաղորդել մեծանուն իմպետիկոս. և չէր գիտեր իմ արդեօք իմաղորդած է փափազեանց ձեռագիր բացատրութիւնն մր արքայրանին և արձանագրութիւններ։

« Դուն միջոցին՝ էրք իմարտնաց տառեր տառաձեւ, լուսագրել տառեր էի յիշատակարանէր, և տպագրութիւնամբ ի լոյս ընծայելու կը պատրաստուէի գրուածքս, բնդունելայ ի Վաղարշապատ տեսնեցայ տառաձեւութիւն մր Ձիշատակարանաց իմարեցի գիտեցեալ արքունի ակադեմիայի այս իմարագրով. Reliquiario armeno già esistente nel convento di Bosco presso Alessandria in Piemonte. Brevi cenni di Vincenzo Promis. Torino, Ermanno Leoscher: 1883։ Այս յիշատակարանս տառէ յառաջ հնած բլլալուն ալ տարակոյս չի մնար, իմարեցի տպագրական մանանդագարանին հմուտ գրագէտը՝ Փրոմիս, նոյն գրատան մէջ գտեր էր փափազեանցի ձեռագրին և պատրաստած վերագրութեանց պղինձները, և արդարացի վերաքով մր ձեռք կը գարձնէր հրատարակութեանն, քանի մր տասնատառ տեսնեցայ տեսնելութիւններով և հինգ պատկերներ բով։ Չայկական քնագրին իմարեցի ալ չկար, և կ'ենթադրեայ ևս հրատարակողն տեսնելութիւն ալ չտեսնէր փափազեանցի ձեռագրով ևգածին։

« Ինչ ալ բլլար, իմ երկսաքրութիւնս արդէն ատարտած էր. և փրոմիսի յիշատակարանը կարդացողներն պիտի տեսնեն ևս ինձի տեսնեցայ չէր կրնար բլլալ հայկականը տեսնեցայ։ Նայ նոյնը չեմ կրնար բսել իր պատրաստեցեալ տեսակիցով, որուն վրայ տեսնեցայ տեսնելութիւնս պես իմաս չի էին. այլ իր պրուսացիէն գրատարար իմարտնաց ևս 1828ին արքայրան Կիպրոսեանդրիսի մօտ Պոտոյ կոչուած գիւղին Խաչիկեանց վանքին մէջ պահուած էր, ևս այս տարուդն տառաձեւութեան գայն պարոն Փափազեանդ. և ևս այս վանքին հիմնադիրն Պիոս Ե քահանայապետ (1566–1572) հարատառ մատենադարանով մր և բազմաթիւ ընտիր ձեռագրերով հարատարած տեսնեցայ գայն, և դրած մէջ էր ևս։, տեսնեցայ հատնեակներս իմարեցի։

« Կարծիք կը համարի ևս տառաձեւութիւնս մր փափազեանցի մր տեսնեցայ բլլալ չարաձեւութեան որ այլք հատնեակներուդն կարծեցաք ևս ի Հայոց գավիկանեայ փափազեանց, և կամ ի նոյն իսկ Խաչիկեանց վանքեցիներ՝ որ գրատար տառագրութիւն և վերաքերութիւն ունեցած են ինչ տեսնեցայ, ինչպես արդ տեսնեցայ [1]։

Grammaire arménienne, եւն. — Տես Լեհերէն։

Une version arménienne de l'histoire D'Asséneth: Nouv. Mél. Orientaux, 1886. էջ 177–513։

« Ցարդս միայն գրած էր, կ'ըսէ Շրուտիֆ, (« Հայկ. Պատմ. » էջ 162), երկրորդական նամակագրութեանց ու Յովսէփեայ և Ասենեթի պատմութեան տպագրել, և օրինակն ալ այդ պատառուած տպագրութեան յանձնելու։ Կարծիք այն օրինակը ձեռք ձգելով, գայդ երկրորդ հրատարակեց », եւն։

La Correspondance apocryphe de St. Paul et des Corinthiens, ancienne version latine et traduction du texte arménien: (par A. Carrière et S. Berger). Rev. de Th. et de Philos. XXIV, 1. էջ 333–51. Առանձին ալ տպուած։

Գիտակ. Բազմավէպ 1891, էջ 279։ – Հանդ. Ամս. թ. 11. – Harnack: Theol. Literatur-Zeit, 1892, թ. 1. – Schmiedel: Lit. Centralbl. 1892, թ. 1. – Rev. Hist. rel. XXIV, p. 387. – A. Lony: Rev. crit. 1892, թ. 5, p. 82։

— Մովսէս Խորենացիի եւ Ճառընտիրներէ ազգաբանութիւնք. Moïse de Khoren et les Généalogies patriarcales. Թարգմ. Լրոմոգաճք 1891, թ. 26, 27, 30, 31, 32. (Թարգմանելով, կ'ըսէ Ղ. Գ. ամրոցովին, մի քանի ծանօթութիւններ նկք ատեցցրել միայն...». Ալ Թրգմ. Բազմավէպ 1891, էջ 273, 305, 33[illegible]. եւն։

Գիտակ. Բազմավէպ 1891, թ. 10։ – Հանդ. Ամս. 1891, թ. 11։ – Մշակ, թ. 108, 120, 124։ – Rev. Crit. rel. XXIV, p. 387: – L'Arménie, թ. 37.

— *Nouvelles sources de Moïse de Khoren*. Etudes critiques par A. C. Prof. à l'Ecole des Langues Orient. Viv., Directeur-Adjoint des Hautes Etudes. Vienne, Imp. des Mechitharistes, 1893. 8°, p. 36.

---

1. Արքայրանիս յատանկարք, տառագրութիւն և պատմութիւն, ատանդուած են Յակիայան վարդապետէ, ի Հառաս, յ'էջ 107–112. – Ուրիշ արքայրանք այժմ Խոսաստան կը գտնուի՝ Տէրտիեան Թանգարանին մէջ։

գնահ. P. Vetter, Theol. Quartalschrift (Tübingen 1893. II. 350–51, թերմ. Հանդես Ամսօրեայ, 1893, թ. 8. – H. Hübschmann, Lit. Centralblatt, 1893, թ. 50, p. 1791. – A. Meillet, Revue critique 1893, թ. 42. p. 213. – L. Duchesne, Bull. critique, 1893, թ. 15, p. 286. – V. Vetter, Lit. Rundschau für Kath. Deutschland 1893, p. 263. – Դ. Ամսոր. Օրագ. 1894, թ. 3551, թերմ. Հանդ. Ամս. 1894, թ. 6. – *Conybeare*, «The date of Moses of Khoren». – Arnold. Z. f. Kirchengeschich. XVI. էջ 183 f.

Հայերէն խմբագրութիւն.

— **Դասագրքի տպագրութիւն Մովսէս Խորենացւոյ. Պատմութիւն Հայոց՝ ի հնագոյն ժամանակաց մինչեւ ցհասակ Տրդատայ Մեծի. Ի ձեռագրաց հրատարակեալ ի Վենետիկ ի Մատենադարանի Ս. Ղազարու Հարանց Մխիթարեանց. Ի լոյս ընծայեալ ի Գ. Տ. Տ. Ներսիսէ Վ. Վանեցւոյ Արքեպիսկոպոսէ Կ. Պոլսոյ եւ Պատրիարքէ Հայոց Կաթողիկոսաց։ Ի Կ. Պոլիս, ի տպարանի Ս. Նշանի Վանից, ի թուին Հայոց ՌՄԽԲ. (1893). Ի 8°, էջ 1–160։**

Կարելի էր յուսալ, որ Ներսիսեան Վանեցի Արքեպիսկոպոսը, որ ինքն ալ Մխիթարեան միաբան է եղած, ուրիշ ոչ ոքէ աւելի պիտի ջանար, որ Մխիթարեանք Մովսէս Խորենացւոյ ձեռագրին ամենէն ճշգրիտ ընդօրինակութիւնը հրատարակեն։ Ասոնք ալ ինչպէս որ կ՚երեւի, ամենայն ճշգրտութեամբ ընդօրինակած են ձեռագրին ամենայն սխալները, որոնք ամենեւին պէտք չէին տպագրուելու

յուն իմաստասիրության քննադատական ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է որ կանխավ քննվիր հրատարակութիւն։ Այսպիսով ասոր՝ ուրիշ ուղղությանց մը կը վիճանք Հայոց Պատմութեան քանի մ՝ազբիւրներ, որոնք դեռեւս մանանեխ չեն հասած։

«Դիերկայ տեսութեան մէջ բանաւորուած գրութիւնքն ալ՝ ինչպէս նախընթացին մէջ՝ ասորական հատուածներն են, իրարմէ անկախ գրուած բան չափ որով իմ հետազօտութիւնքս արդիւնքի մը կ՝առաջնորդէին։ Երբ Մատթէոսեայ վրայ նկած յօդուածը կը գրէի, և ոչ կը կասկածի իմ անոր յաջորդէը պիտի ուրիշ մը Պլուտարքոսի վրայ։ Ասկոյն և այնպէս այս փորձին աշխատութիւնքն կը հրատարակեմ առանց քան մը փոխելու։ Շատ պոե եմ որ այս դրութեան հետեւելով անկեալ տարի, ուսոր այսոր անկէ դուժասելու չեմ։

«Ա. Հ. Տալեան ուղղակի նամակով որ առաջին անգամ կը գրաւէ, ամենէն յատուկ խոսակցութիւն մըն է մտցուցեալեան մ՝որով քառասուն երկար մանանակ սխալ հետոց եռանէն գայիր կը կարծէր իմ Մ. խորենացւոյ մէջ գտած բլլալ ասոյդ հեղինակ անուն Ջաւանական ժամանակագրութիւնը գործածած բլլալուն։ Խոսքուած, և քիչ մնաց որ նշանակէի սխալանքն այն առեն միայն, երբ ալ չատ ուշ էր։ Բարեբախտաբար կրկնակ մանանակին տատանելով որ Ջաւանական ժամանակագրութեան առէն տեղեկութիւն, զոյնք համեմատած էի Հայոց Պատմութեան հետ, փոխատութիւնք էին ինքնին գիրքին Յովհաննու Մամիկոնեայ ժամանակագրութեանէն, որ քանի մը տարի երիցագոյն է։ Ասոր վերջինս իրմէ ուրիշ ծատկած բլլալու է հայ պատմագրին։ Իսկ այն պատճառն որ Երկու ժամանակագրութեանց մէջ կը վճռանէի, ինչպէս նամակս կը մատնէ, չուներ ամենեւին գոյութեան պատճառ մը, և միայն կը գոյութիւն բերազանական մտանութեան հետեւոյ մէջ իմ ունեցած դոյզն փորձառութիւնս։

«Երկրորդ յօդուածին մէջ կրկին Մամիկոնեայ տատանումից կատարեր գէմ ան գէմ գնել Մ. խորենացւոյ հայելին քննադրին։ Հանմատութեանն այնպիսի անգամ ազգակցութեան մը կը գոյութիւն, որ կը տարիպատիք որչափ ինձ կ՝երեւայ, ան երկրորդ մանրի հետեւութեանն ընդունիս։ Երկմ Մովսէս խորենացի չէ փոխ առած Մամիկոնեայ, պէտք է որ Մամիկոնեայ ինքնին օգտուած բլլալ Հայոց Պատմութեանէն։ Երկու լուծմանցա մէջ ընդհանութեան մ՝երեւան չի կրնար տարակուսական բլլալ և ոչ մէկու մը համար։ Իսկ անոնք որ չուզեն ընդունիլ իմ ներկայացուցութիւնքս, կրնան տակաւին երկու հեղինակաց հատուածաց ազբիւրի մ՝ենթադրութեան ապատատանել։ Կարծեմ իմ ապացոյցած եմ այս առաջարկութեան չատ անհատանական բլլալը։ Մ. խորենացւոյ և Պլուտարքոսի վրայ նկած յօդուածն անոր ուշադրութիւնը պայծառ պիտի պարզէ, զոնէ ինչպէս կը յուսամ։

«Ներեցող խօսքը պարզապէս քառասի փոխատութեան մը վրայ չէ, այլ պատմութեան մ՝ամբ պիտի իրաւունք ունի որ իւր ժամանակակից ունի։ Ջ. դարուն կենալը Պլուտարքոս պատմիչը խոստած է արձանագրական լիշատակարանի մը վրայ, որ կը վերաբերի հին Հայաստանի Ալփրիկէ Վահանացոց ձեռք գաղմանութեանը գրատեղուն, և որ իւր ժամանակն ալ կար։ Մովսէս խորենացի ալ ի մէջ կը քերէ այս արձանագրութիւնը։ Ուրդ ապացոյցինք որ Պլուտարքոս էր ձեռնարկ հեղինակին այս գիտին, զոնէ առաջինն որ անոր վրայ խոսած է։ Ուստի գրած է հայ պատմագրէն յառաջ, որուն պատմուածքն ալ ոչ իմ քան իսկ Պլուտարքոսին կախուած ունի, այլ հրկրորդ ձեռքի ազբիւրի մը։ Կ՝ուզուի Մամիկոնեայ կորուսեալ մէկ հատուածը հետաքրքրութեան, ինչպէս նա կը կարծեմ, համ նաև բարեկամներուն ուրիշ մանանեխներուն մը մէկ դարը, հետաքրքրութիւնը նոյն կը մնայ։ Այլ նա իմ ընդհանրութեանց պատճառներէն մը չէ հետաքրքրական ազբիւրի նկատմամբ, վասն զի անհնար է որ եւս դիտոց մէջ 550 տարիին տեղին անցնել, որ վախճանեալ Պատմագրի գրոց հրատարակութեան տարեթիւն է, իբր գար մ՝հաքն այն մանանեխին, որուն մէջ կը դնէ տանդեսական կարծիքն Հայոց Պատմութեան յօրինուած։

«Համառօտ բանալով ցուցուցած ենք եմ Մ. խորենացւոյ գրոց մէջ կան լիշատակարանին Ջ. դարու վերջին։ Մեր ընթերցողք պիտի հաւանին կրկնատատել եմ այս ներածական ներքոյ մինչեւ որ կեա կրնան հատատել մեր նախընթաց նկատմամբ խոսքերն, զոր տանած ենք հայ Հանդրատէն ազատ փոխատութիւններէն»։

— *La Légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren.* Extrait du Centenaire de l'Ecole des langues orientales vivantes. Paris, Imprimerie nationale, 1895.

Քննադ. P. Vetter, Lit. Rdsch. f. d. Kath. D. 5, էջ 116. (1896). – Մուրճ 1896, թ. 1, էջ 116։ – Լուսաբեր 1896, թ. 2։ – Rev. hist. rel. XXXII. p. 342. – Aug. Burchhardt, Byz. Z. 1897, II էջ 426–435. հմմտ. Նշող. Հմմ. 1897. էջ 217։ – Լուսաբեր 1895, թ. 2, 1896, թ. 2։ – Բանասէր (Պոլսեական) 1901, էջ 50, 1903, էջ 75։ – Մասիս 1897, թ. 100–102։

Նոյ. Թորգոմ.

— Արգասիք գրոյցը Մովսէս խորենացւոյ պատմութեան մէջ. Քննադատական ուսումնասիրութիւնք։ Գրեց Ա. Ա. Թորգոմեանց Հ. Գաբրիէլ վ. Ալէքսիսեան, Մխիթ. Միաբան։ (Ազգ. Մատենադր. Ի.)։ Վիեննա, Աւն, 1897. 8°, մեծ + 107 էջ։

Բովանդակութիւն. Մովսէս խորենացւոյ քննադատութեան նկատմամբ քանի մը խօսք։ – Արգասիք գրոյցը Մովսէս խորենացւոյ Պատմութեան մէջ։ – Ա. Ագաթանգեղոսի գիրքը։ – Բ. Լիբանիոսի (Վարդանեան գիրքը։ – Գ. Ագաթանգեղոսին Հայոց Պատմութեան մէջ մտածուելը։ – Դ. Մովսէս խորենացւոյ Պատմութիւնը։

Դարձեալ համարձակութեան է սրուն մէջ կ՝ամփոփէ խորենացին հինգերորդ դարու հեղինակ կամ ոչ՝ համարդողներուն կարծիքները, ետն, որ ի մէջի այլոց կ՝րսէ.

«... Հայց հինգերորդ խոսքն է, որ 20 տարիէ ի վեր կը չանայ գՄ. խորենացին իւր քան գոյնի յուր նկարագրել, և իմիջոց երբեմն չափազանցութեամբ «առաքեալ, խորհրդոյ ծերոյն» և այլն, անուններէր կու տայ, ուսկից տանք պատճառական են, քան արժէքը կը մնայ հաստատուն, որ Հ՝ մանր հետազօտութիւններով գոյց տայ, որ խորենացի իբր ճշմարիտ պատմագիր չունի այն արժէքն, զոր ազգասիրայ և օտարազգ հեղինակ կարծեմ կը վայելէր։ Պետրոսիդ [1] իմիջոց չափազանց, բայց չատ տեղ տեսութիւններ բրած է այսմ մասին, որուն ի պատահարանի արուած գրատածներուն մէջ, կարելի չէ չանհանել ատոնց խորին ցատկ ուշադրութեան արժանի, այլ ինքն – ազգասիրութիւն և մեր ազգասիրութիւն։ Ուղիղ գոյ հայ Պետրոսիդ այս նպատակաւ իր յայտարարագ և հետևեալ չափանիշն

1. Ueber die Glaubwürdigkeit &c., Լայպցիգ 1873։

իվ. օտարներէն և իվ. ազգայիններէն յատկերը, որ այս ուղղութեամբ ունեցած նպաստը Մ. խորենացւոյ վրայ։ Ես պատրաստած է 10–15 տարուան մի՛ջոցին ան՛ որոյն իսկ մը դեռ մը կ՚անկանայ ան՛ զործեր ցոյցը իմ կեանքս պահպանել չկրնար, այսօր այլևս կը մնայ ինձ խորենացւոյ վրայ...

« Բայց երկրորդ խորին նոր ուղղութիւն քայլաց պարտի սրտերնին կրծոտող վարմարանի՝ տարերքներ և հայկեղեցի տուողներ։ Կարծիք. որ 1891ին ի վեր, երբ Մ. խորենացւոյ պատմութեան ազգերուց քննութեան դրագիր՝ իր այս նկատմամբ տրտատական երկասիրութեան առաջին մասին ան՛ հանդատարձ գիրքն է նոյն կրնար վրանիկ. և Մար–Աբասից և Լիւիկիանոսի ժամանակագրութեան խնդիրը. իսկ երկրորդ մասին ան՛ տեղագրութեան քննութեան առած է Ա. Կիրք նայնպէս ծննդաբանական կարգադրութիւնը՝ մինչև Աբրահամ, Նինոս – Աբրա. Հնութեան մը տանիլ տակ, որ Մ. խորենացւոյ պատմութեան համար չատ կարևորութեան պիտի ունենար, այլոնքն իվ. Մար–Աբաս և խորենացի մեհենյն անձն է։ Բայց չատ պատրաստեցաւ։

« Իր նամակ գրած երկրորդ յօդուածին ան՛ Մ. խորենացւոյ նոր ապրիւր ան՛ կոչ կու տայ « Վիտրեատրոսի Վարք »ր (Vita Silvestri)[4], Աթանասին յօդուածին ան՛ դես Մ. խորենացւոյ իմաստները կը գնէր 160–80, քայց այս ապրիւր դիտելի հարր՝ անկարելի կը համարի նոյն իմաստները, և կը տրտիպոէ ասելի հետ վար իջնելնին, իսկ Ք. Կիրակ Ձ Ի. գիտուն համար ապրիւր կոչ կու տայ « Բարսղի Վարք »ր (Vita Basilii).

« Աստուածաշունչ մտած է ապրիւրաց հետազօտութեան ան՛ և հետևեալ ապրիւրայ Բրոց Վարքեր, Մարտիրոսաց ի կայսրանուիրեալներ կը յայտնուին, և ուրիշներ Մ. խորենացի պատճառ չատ և ասկ զործածած է, որոնցմե անոնցվեալ չեմ ան՛ մանակաւ իսկ Ք. գրոց Ձ Ի. գիտուն ան՛ կատմամբ քննութեան նկատմամբ քննութեան պատրաստ իմ հանձնաժողով դէմ. Ասկայն ի զոր փնտռեցինք պրոֆէսորին կարծեաց դէմ անվճռելի ապացոյցներ։ Պարտիանի մի միակ ցուցումն է իվ. Մ. խորենացւոյ լեզուն « անտիպալի է. գարուն է »։ Ինտեռնական վարդապետին կարծեաց դէմ գրեց ապ. Կիրակ ինքնին պրոֆ. Կարլիրէր[7] որ Նոտրայրի ան՛ կ նամակին յօդուածով, կերպարանքից իր դատաստ վճիռը, քայց — — նայն իսկ ընդդէմ Մ. խորենացւոյ։ Ձատաձ կը կարծէր պրոֆէսորն, որ առաջին խորենացին զործածած ըլլայ յունարէն խմբագրութեան նախագահ ան՛ որոշած իմաքանչիւ ան՛։

Ես ինքս այ նոր ապրիւր մը ցոյց կու տայ՝ պիտի ինչպէս, և հետևեալ կարճ քայց գօտաւոր պատճառն չատաձ կը բերէ ցոյց տալու խորենացւոյ՝ յետին դարուց (ի. Ք.) զործ ըլլալը. « Երբ չափ ինձ յայտնի է՝ Խորիմ Աթանասի դիտմամբ նկար մինչև Ջ. դար վերջերը կամ նոյն իսկ մինչև Հօթնդարեայ դար յայտնի չէին հայ մատենագրութեան ան՛, և ահա՛ խորենացի մի հատուած ունի փոխ առած Ֆաւստ Պիւզանդացւոյ »։

« Ինչպէս հետագայ տողերով և մանաւանդ նոր ապրիւրներով պիտի տեսնենք, չկայ « լուրջ և որոչակի » ապացոյց մը կարելի խորենացի ի. դարուն մատնանշելու։ Լեզուի փաստը զոր պատճառ չատաձ կը բերէ, իրր ամբողջական զործած ան՛ առաջին խմբին պատճառներէն, քայց օտարալեզու պիտանական մը, չատ գժուարաւ կրնայ այս փաստին զօրութեան կամ տկարութեան իմաքանչիւ Ընտ մեկ Մ. խորենացւոյ լեզուն ի. դարու չըլլալն ամբողջ ապահով է, որ վարկաբաղի հայ ազգ մը քաղաքական և համազգային համար...

« Մեկ հետքին կը յայտնէ երկրորդ. ուսում քանի որ մանրակրկիտ իտալական հրատարակութեամբ ակտա կրպարի Կարլիրէր ապրիւրաց քննութեան, անոնք ետևէ ետևէ նորեր կը գտնէ, որոնց ան՛ մասը հրատարակեց 1893ին և քննարան է « Մ. խորենացի և Պարթևներ ծագումը » « Մ. խորենացի և Հայոց նախագրութեան Աղաղատաց » (յոյն պատմագիր որ կը հանձի մինչև 565, քայց կարելի է ետևի ուշ յօրինուած ըլլալ ։ Ասոր նկատմամբ կը գրէր Պրոֆ. Մար[10]. « Կարլիրէրի այս յօդուածով ես հայ բանասիրութեան կարևոր ապացոյցներ է որ հայ բանագրի համեմատուած հատկանշականներ յունականից կախում ունին, ասկայն խորենացւոյ Աղաղատաց կախում ունենալու վերաբերեալ փաստերն անբաւարար են»։ Ես ասկայն ցոյցիս հակառակը չապացոյցնեցաւ. իսկ իվ. Մ. խորենացի և Աղաղատաց մի և նոյն հատուածական ապրիւրէ առած են, ասկ է ստուգիլ. որովհետև արդէն Կարլիրէր այս տարաբաղմանութեան աղբիւրն առած է, երբ կը գրէ իվ « Անհատ խմբագրութիւն մըն է առանց հիման »։

---

1. Moïse de Khorène et les Généalogies patriarcales, Paris, 1891. (Derenbourg) տես « Հ. Ասմ. » 1891, Դ. 345։

2. Տես այս կարևոր անձին նկատմամբ Պրոֆ. Կարլիրէրի ըրած ան՛ գիտոր, որուն վրայ ընդարձակ տեղեկութիւն տուած է « Հ. Ասմ. » ի ան՛, 1897 Յունուար, 1–5, և պիտի չարաբանենք։

3. Այս երկասիրութեան քննադատութիւնը տես « Հ. Ասմար. » 1891. Դ. 345։ Դ. Ալիշանի ընդարձակ յուսած են Ազգաբաղ 1891. թ. 26, 27, 29, 31. – Բազմավէպ 1891. Հոկտ. – Մարկ 1891. թ. 108՝ իրր քննադատութիւն Ազգաբաղի ան՛ տպուած իմաքանչիւ ան՛։

4. Տես « Հ. Ասմ. » 1892. Օգոստ. էջ 250։

5. Տես III. Chr. Mart. lecti, Triumphii, Par. 1660, էջ 258.

6. « Հ. Ասմ. » 1892. Դ. էջ 343–46։

7. Տես « Հ. Ասմար. » 1892, էջ 373։

8. Ինձ ինքնին հոխոտացած չէ Մ. խորենացի։

9. Տես « Հ. Ասմար. » 1892, էջ 370–72։

10. Տես « Հ Ասմ. » 1894, փետր. 55 և յաջորդք...

1894ին հրատարակեց կարդիէր « Մ. Խորենացի և Պետրոսիոս » անուամբ յօդուածը[1], յորում այս եզրակացութիւնն էր յանգել, իմ « Խորենացի ուսծած է Պետրոսիոսի քերականական իմաստասիրութիւնն մը, և վերջինս չէ կարող քան Ը. դարուն կ'ենթադրուիլ... » (էջ 12 ։ « Դանէի նկատմամբ » վերջի այդքան մը գործածելը նշանակել կ'ուզուցանէ Պրոֆ. կարդիէր[2].

« Ահա Պրոֆ. կարդիէրի խոստովանութիւնն ալ. ինչպէս վերն ակնարկեցինք, ատենօրեն չէին, վասն զի բնագիրը նոր սկսեր է խորենացւոյ պատմագրութիւնը, մինչ կարելի է նոյն և օգտակար գիտնալ[3].

« Պրոֆ. Ֆէտտէր յիշելի հատուածներն կու տայ կարդիէրի գիտնական և կը չարչուրտալ գինքը, և կը համարի իմ Ը. դարուն ապրող Մովսէս Խորենացին անուամբ « չեռնոգոյն մատենագիր մը » (այս պատմական նոր անունը) գործածած և « Մովսէս Խորենացւոյ անուամբ չատ մը գործեր հրատարակած է, որ իրր իմ Ը. դարէն նկած բլլան[4] » և մանաւանդ յաջորդ տողերով կը յայտնէ այն՝ ինչ որ արդէն կարդիէր ալքերտոյ քննագատութեամբ լուսեցայն բանէ կ'ուզէ. « Անկայն հատուածներն կը մնայ այն որ Մովսէս իւր ազբիւրներ քաղցրութեան կամայականութիւնն կիրարտանութիւնն կ'ընէ, և իւր գաղափարներ կը մտածանէ անոնց մէջ[5] »։

« Ահա իմ ինչպէս կը խորհի այս գիտնական վրայ երկրորդ իտոքը։ Ես կարծեմ, այլեւս ցուցմանց առնել անկարելի է Ը. դարու Մովսէսի պատմական չէնքը հատուածներն պահել. պէտք ենք երկուքէն մէկն ընդունել. կամ Ը. դարուն գրուած չէ մեր առջեւի ունեցած Մովսէս Խորենացին, այլ Ը. դարուն է ուրիշ հեղինակ մը իրր Ը. դարու երկասիրութիւնն ներկայացուած է, և կամ պատմական, իրական, հատուածներն, « յոգբ և սրտակի » ապացոյցներ չատ քիչ[6]։ Խոստովանիմ մեր պատմագէտներն որ օրինակ այս մեր պահանջած իրական փաստերը, և անդրիմիք քանի մը ծանօթութիւններ առնել « Մ. Խորենացւոյ մէկ նոր ազբիւրին վրայ »։

« Նոր Ազբիւրը. — Նոր ազբիւրն է « Երեքտաս վարդապետ Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւնն մէջ » զոր հրատարակեց Պրոֆ. կարդիէր 1895ին, որուն հայկական թարգմանութիւնը տուինք մեր առ մեր « Հանդէս Ամսօրեայի » մէջ և այսօր առանձինն գրքուկով ի հրապարակ կը հանենք։

« Մ. Խորենացւոյ պատմագրութեան ևպանակին վրայ և մանաւանդ ամէն քան հայագրելու արուեստին մէջ ունեցած հատուածութեան վրայ նոր լոյս կը սփռէ այս երկասիրութիւնը, զոր յիշատակելին ի մամանակին ազգային իմերկեան[7] և որուն նիւթն են Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան Բ. գլուխ Ի–Ի. գլուխները, ուր կը պատմուին Արշակայ, Վաղարշա, Արտաշէսի և Արտաւազդայ թագաւորութիւնները։ Հերինակին այս գործն անով ամէնի նչանաւոր է, որ եզրակացութիւններն չատերը կը թողու ընթերցողին, լոսա որում միայն համեմատութիւնը ձեռք կ'տանու »։

Les huit Sanctuaires de l'Arménie payenne, d'après Agathange et Moïse de Khoren. Etude critique. Paris, 1899. 8°, p. 29 եւ 1 տախտակ ։

Քննագ. Բանասէր 1899, էջ 327, 1900, էջ 55, 163։ – F. Nau, Bull. cr. 21, p. 481. – H. Hubert, Rev. arch. 37, էջ 177. – A. Meillet, Rev. cr., 1900, 16. p. 301.

Հայ. թրգմն.

Հիսունս Հայաստանի որ վիճակներն Կապադովկիոյ և Մ. Խորենացւոյ համեմատ. Քննագատական ուսումնասիրութիւն. Թարգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Միխ. ուխտին Կղզ. Վենետկոյ Ի. ։ Վիեննա, Եւն. 1899. 8°, 43 էջ եւ 1 տախտակ.)։

Ակդր կ'ըսէ. « Հայագէտ կարդիէր յայս հատուածս քայլ հայ քաղաքագիտութիւնն տուեր կարեւոր գրուածքս նուիրուած է այս տպագրուց (1899 Հոկտ.) Երեւելի գիտնականս Համամագրվին ի Հռոմ, մասնագիտին ի յիշատակ կարդիէր շէֆէր, որ Երեւելի գիտնականս Համամագրվին (Պարիս) նախագահն էր։ Իւր համագործութեան մէջ հնագրքրական ուսումնասիրութիւն մըն է, ոչ թէ բնդհանրապէս Հայոց պրպտութեան մասին, այլ այն կրկին ազբիւրաց՝ որոնք դիտաւորեալ կը մատակարարեն մեզ նոյն նիւթոյ մասին մեր տեղեալ գրչի ծանօթութիւններ. այսինքն են Կաթողիկոսս և Մ. Խորենացի։ Իրին նպատակագործութիւնը կը ցուցնել որ Հայագէտն ասով քան ինքան չարունակած է իւր քննագատութեանց չարքն, զորոնք հրատարակած է Խորենացւոյ պատմագրութեան ազբիւրաց նկատմամբ. և որոնք լոյս տեսան Խորհրդ մէջ։ Այս պատճառս անդրաժեշտ կը համարինք նոյնը ծանօթացնել մեր ընթերցողաց լոսկատար խմբագրութեամբ »։

— *La rose d'or du roi d'Arménie Léon V*: Rev. Or. Crit. 9, p. 1–5. (Հայ. թրգմն.ք տես Բանասէր 1899, Գիրք Բ, էջ 131)։

— *Sur un chapitre de Grégoire de Tours relatif à l'histoire d'Orient*: Ecole pratique des hautes études Section des sciences historique et philologique. Annuaire. Paris, Imp. Nat. 1897, 1898. Գրիգորի Տուրոնեցւոյն Աւետեաց պատմութեան մէկ գլխոյն վրայ ։

— *La naissance d'Ormizd et d'Ahriman d'après Théodore Bar Khouni, Eznik et Elisée.* Paris, 4°, p. 4. – Արմզդի և Ահրմնի ծնունդը ըստ Թէոդորի Բար Խունի, Եղնկայ և Եղիշէի ։

Թրգմ. տես Հանդ. Ամս. 1900, էջ 183, ուր Տաշեան, « Եղնկայ մէկ նոր ազբիւրը բուռ Ա. Կարդիէրի » խորագրով իրր նախաբան հետեւեալը կը գրէ.

---

1. Տես Դրօշակ ազբիւրք Մ. Խ. վիէն. 1894, էջ 33–43, և կամ « Հ. Ամս. » 1894, էջ 53–67։

2. Տես այս նկատմամբ « Հ. Ամս. » 1894, Յունիս 178։

3. Երբէն ուրիշ պիտնական մըն ալ՝ 1894ին ցոյց կու տար իմէ Մ. Խորենացի կը հետեւի Իւսեբիոսի վարդապետութեան. տես Albrecht Wirth, aus orientalischen Chroniken, Frankfurt, 1894, էջ 14, (ա. « Հ. Ամս. » 1895, Յունուար էջ 3)։

4. Տես Kirchenlexicon, herausg. v. Hergenröther u. Kaulen, Freiburg, VIII. Հատ. 1893, Հմմտ. « Հ. Ամս. » Դեկտ. 371–75, և Իւստաէբ, Theolog. Quartalschrift Tübingen. 1883, Գրակ II, էջ 350-51։

5. Անդ, էջ 373։

6. Զնոր յիշատակեր Պրոֆ. խոսքերնուն վերջին նրկաբերութեանն, որ թոդորովին կ'ապացուցանէ նրկրորդ խմբին իրաւունք ունենալու, որպէս նոյն (առաջին) գրքին վրայ ասած մեր ծանօթութիւններէ կը վկայեն։

7. « Մուրճ » 1896, Թ. 1, էջ 116, « Բարեաս » 1896, Թ. 2 եւն, եւն։

«ԵՒս օրերս առաքեալ հայազգի կարիերէն վիմագրելով փոքրիկ դրուագը մը, որ 1900 մայիս 12 խմբականեր կը կոչէ, մեծագոյր չարս մեծ էջ, որ հայ գրականութեան համար չատ նշանաւոր հատորներ է։ Պրուագին մէկ բնագրական համեմատութիւններ կը պարունակէ. երեք հնդիկական, խորհրդաւորելի աստիրէն բնագրին խնդրոյ ի մէկ երեք ծանօթագրութիւններով։ Թուաբանութեան կամ քնագատական խորհրդածութիւններ չէ կատած հայազգոյ. քայլ իրատուած առած է «Հանդիսաւոր համար իսորհել հանգուցեալ աստուածաբանութեան մը, որ կը յուսանք մէկ յայնդ մեսով տրատարակել կրնանք։ ԵՒս այժմ նամակի մը մէջ (9 Յունիս) մատգիր կ'ընէ հայազգան, որ այս բնագիրներուն հանգամանութիւնն չատոյ կու գան ինքնին առաջանալ (provisoirement) հնդհանալ եզրակացութիւններ։

«1. Ասոր բնագիրը (Ա. տարին) բաղկացած էրն է՝ խնդիս փոփոխութեամբ չատ սակաւ հնդոյն բնագրի մը, որ հատանելն պահպանուհնի մեսրոպատառ նուած էր»։

«2. Ընդհակ չատ սակաւ հատատարիմ բարգմանութիւն մը կու տայ այն հնագոյն բնագրին։ (Արդեօք «Արմէն» անուան՝ որ այնպէս պատճառած հնս մեր է, տատական փոխարութիւնն չէ առաջացնելու՝ առանց ծանօթագրի կարգադրուած՝»։

«3. Ընդհակ, բան սակաւչ հատանգամանութեան, ան Մխի–Գլուհհ գրուած նամակին մէջ՝ քաղած է Ընդհակէն»։

«Պատճառով խորհրդաւոր աստուածաբանութեան՝ չատոյ կը բերենք հոս նոյն բնագրութեան հանգամանութիւնը, որ ինչպէս դիտած է նոյնս հայազգոյ՝ սակիւ կրնայ տալ մանագիտական բանասիրական իրենց խորհրդածութիւնքն ընելու և եզրակացութեանց հասնելու»։

Կարիերէ հրատարակիչն է Աստիճի պատմութեան, խմբագրանուած Տէր Ղեւոնդ Ալիշանի։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ։

Մատենադարան. Ազգաբեր 1902, թ. 2։ – Արեւելեան 1902, թ. 9–10 (Հայկական տպագրութեանց մատենադարանները)։ – Բանասէր 1902, էջ 30, 57։ – «Բազմ. Տարեգիր և Ֆրանսական Հայագիտութ», Բազմավէպ 1902, թ. 1642, 13։ – Լուսաբեր, Յարց 1902, թ. 2, էջ 260–64։ – Արարատ, թ. 272։ – Հանդ. Ամս. 1902, թ. 3, էջ 91։ – Պատկ, թ. 19։ – Մուրճ, թ. 2, էջ 237։ – Տես և Պէյէ։ – Շրուսպէր, «Հայկ. Պատ.» էջ 161–170, հմմ.

ԿԱՐԻՆԿԵՒՆ (Ց. – վաճառական Պոլսոյ)։ – «Հանգիստ մեհեանք», Բանասէր 1902, էջ 56։ – «Սիկիլեան Հիկա», էջ 86։ – «Սիսաստեղակ», էջ 234։ – «Պատկերներ», 1903, էջ 364։ – «Մեր գրագիներ. Տէր Գրին». Ազգաբեր 1903, էջ 69։ – «Լիքանան», էջ 94։

ԿԱՐԻՆ. *Երզնկայի. Հայի գաւառի վիճակը կարինի երզերի մէջ։ Մոսկուա, տպ. Բարիսոդաբեանի, 1894?*

«Այ՝ գրական և աստղական ձեռով գրուած ստացագրութեանց ժողովածոն է։ Հնդհանուր չատ բոլորովին բանասանեղծական ասէն. նա տրատարակիչն իւր ներածական անունն է գրած... Աստղական ձեռով գրուած ստացագրութիւնքը համեմատաբար սակաւ են աշխատած քան գրական ձեռով գրուածներ... Արեւելեան 1895, թ. 1. (կոչքին վրայ)։

Կարին քաղաք. – «Կարնոյ չորեքշաբթի». Լիմասանք 1883, էջ 8, 17. – «Կարնոյ հնդկոյ վիճակը», էջ 198. – «Կարնոյ գաւառ», 1885, էջ 155։ – «Դպրոցական ընկերութեան կարնոյ և մեծ գնաչարժին որ հոտ չատին 1859», (Աբեղեան վ. Բանձան), Բազմավէպ 1862, էջ 146. – «Կարին», 1883, էջ 1, 22։ – «Կարնոյ առաջնորդներ 1884ն ի վեր», Բիւրակն 1889, էջ 36. – «Կարնոյ բարբառով բառեր» (Հատածներ Տ. Խալիքեանի), էջ 152։ – «Կարինի դպրոցական գործերը» (վ. Աբեղեան.), Մուրճ 1890, թ. 3, էջ 155, թ. 4, էջ 762։ – «Կարնոյ Օվսի բարեկարգութեան կանոնները», Լուսաբեր 1899, թ. էջ 273։ – «Մի երես Կարնոյ նորագոյն պատմութենէ» (Ա. Երիցեան), փոքր 1879, թ. 1, էջ 159–200. – «Դրագիր բարենպաստութեանց կարին նահանգի, ուղղեալ առ բարձր պաշտօնեայսն բարենպաստութեան կարնոյ և վան նահանգաց». Փոքր 1879, թ. 9, էջ 181–197։

«Այս ծրագիրը, կ'ըսէ Փորձ, որ մեր կարնեցի ազգայիններ պաշտօնապէս ներկայացուել են Ոսմանեան Հայաստանի կուսակալներին, նիմ, բարերախտ կամ մեսաբեր, միայն իմիջի վերայ էլ ձեռնարկ լինի, այնու ամենայնիւ դարձ ներկայացումի իսկ նշանաւոր երեսոյթ է՝ իբրեւ բան ժողովրդական ձգտումների արտայայտութիւն. վասն որոյ ձեռք բերինք դարձ հարկաւոր գտանելով՝ ազգան համար բոլորիք տրատարակ հանել այն»։

— *Erzerum.* « A nostro figlio Adriano, il giorno della sua festa. Attilio e Gemma Monaco. Filippopoli, 13 Aprile 1897. Firenze, Tip. di Salvatore Landi.

Հղինակը՝ ականատես վկայ կարինի արիւնաթոյ չարդին, գրելով այն դիրքը կը նուիրէ իր որդւոյն՝ ինչ եւս անգիտակից վկայ։ Դնախաքանչ կ'ըսէ.

«Dal libro dei nostri ricordi strappiamo prima di tutto le pagine nere.

«Tutto ciò che questo nome d'Erzerum rievoca di orrendo e doloroso, che resti nella memoria di noi soli, e non nasca nel pensiero tuo, povero bambino, che non devi mai sapere quante tristezze per te sconosciute si celavano sotto quel manto nevoso, candido come piume di cigno, che ricopriva tutto, lontano, e dove il tuo sguardo si perdeva, cullato dai sogni ridenti della tua piccola fantasia. Del resto troppo sangue, troppi orrori, troppe carnificine abbiamo visto anche per abbozzarne solo un racconto! Si viveva in un'aspettazione quotidiana di distruzioni, di saccheggi, di uccisioni: non si parlava d'altro, non si commentavano altri avvenimenti. Relegati a tanti giorni dal mare, nell'anarchia d'un paese infestato da gente selvaggia, eccitata dal fanatismo e dalla frenesia di sangue e di bottino, tutto il resto del mondo ci appariva lontano da noi: e fra tante miserie e tanti dolori il pensiero che ci rattristava maggiormente era quello dell'impotenza nostra a poterli in qualche modo mitigare, se non impedire. E a tutto ciò, povero bambino, tu restavi spettatore incosciente coi tuoi occhioni bruni, che s'aprivano appena al mondo e alla vita!

«Quel giorno che l'uragano scoppiò nella nostra città fu come di festa per te: il fumo degl'incendi oscurava da tutta una parte il cielo; le scariche incessanti di fucileria davano la sensazione d'una battaglia; la gente era rincorsa e trucidata nelle vie, nelle case, nelle botteguccie loro; tanti scampati, donne e fanciulli, s'affollavano nella casa nostra pazzi di terrore; e a te l'insolito di tutta quella gente sembrava una cosa lieta, e sorridevi festante ai poveri bambini armeni, ai quali in quei momenti si mettevano a

soqquadro i tuguri e si trucidavano i genitori!

« L'indomani, di ritorno dal cimitero, dove avevo visitato le vittime di quella strage, le prime centinaia di cadaveri ridotti a un ammasso di corpi seminudi, sanguinanti, distesi al suolo in un aggroviglio spaventevole di membra livide, sotto un viale di pioppi che sul celeste pallido e dolce del cielo stendevano i loro rami quasi nudi tremolanti delle ultime foglioline d'argento arrugginite dall'autunno, di ritorno da quella scena macabra, assordato dai pianti di tutta quella folla, che brancolando fra i corpi mutilati, irriconoscibili, cercava le persone care scomparse, fu sul tuo visino adorato, fra le carezze delle tue manine, che ritrovai un po' di riposo per tutto quel rosso di sangue, di cui credevo che non avrei mai strappata la tremenda visione dai miei occhi, tanto più orrenda perchè in uno di quei visi di trucidati avevo riconosciuto proprio le fattezze tue!

« Era il corpicino d'un bambino, che era morto il giorno prima calpestato dai bruti, che erano penetrati nella sua casa: giaceva su altri corpi, nudo, chiazzato di sangue, coi braccini aperti al cielo e gli occhi fissi e vuoti. Quando m'avvicinai, un uomo che gli stava vicino, suo padre, con un moto disperato che non scorderò mai, se lo prese fra le braccia, mi chiamò, me lo mostrò, e con una voce rauca dal dolore mi domandò, quello che tutti mi domandavano, quando quella strage sarebbe finita, quando sarebbe giunta in Europa l'eco di tutti quegli orrori e di quelle nefandezze. Io non gli risposi quello che pensavo, che tutto quello era irreparabile, e che nessun eco ne sarebbe giunta veramente lontano, e con quella tremenda visione di sangue, « che credevo non avrei mai strappato dai miei occhi », tornai a te, e tu non intendesti perchè ti stringevo più stretto, perchè ti coprivo più forte di baci!

« No, le pagine nere non devono essere scritte, perchè questo libro è per te. Che la visione di quella candida distesa di neve resti sola coi sogni ridenti e gentili, che quel passato lontano ridesterà un giorno nella tua fantasia! ».

Կրքի վերջը « Folk-Lore Armeno » խորագրի ներքո, թարգմանած է այլեւայլ հայկական հրապարակագրական արձակի, որոնց մէջ են նաեւ « Կիրճնամակ », « Երբոր բացուեր », « Իսու գալ իրենց », եւն., եւն.

Տես և ԿՈՒՐՉԱՆ. — Ճանապարհորդութիւնք, եւն. — ՉԱՄՉԵԱՆ (Ս. Ն.). « Յիսուն տարի կարնոյ մէջ ». — ՄԱՆԱՆԵԱՆ (Փ. Ֆ.), « Կարնոյ գաղթը ».

Կարնի արիները. — Տես ԻՆԱԼԻ։

ԿԱՐՆԵՆՑ, Ն.) — Տնտեսագիտական դրոյցներ. թարգմ. ռուս. Ն. Թոփչեան։ Թիֆլիս, 1905?

— Այլ թարգմ. Կ. Ջալալեան, անդ, 1905?

Կարնէգի և բարեգործութիւն. — Ցես ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ, ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ, եւ։

Կարս և գործն. եղ. անգլ. տրմիւթ. — Տես ԲՕԶԼԵՆԹԱԼ։

Կարմատոս ապօրագիրք. Թարգմանութիւն։ Շուշի, 1832. 71 էջ?

Տես և Ագրագիրք։

Կարմատոս պատիկը Կարսկանի վարուցը. — Տես ՀԻՍԱՐԵԱՆ, Մ. Ց.։

ԿԱՐՃԻԿ. Տես ԿԵՍԱՐԵԱՆ, Մ.։

ԿԱՐՄԱՆ, Քարմէն, Կարմէն Սիկլաև. Եգիպտական մագուտի կառավարիչ։

— Ծնունդ. մանկական վէպ. Թարգմանեց Կիրակոր Շահրուդեանց։ Թիֆլիս, 1891?

Գիտ. Մուրճ 1891, թ. 3 Ե.)։

— Աղջիկ. Թարգմանեց Թոմաս Թէյլեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. « Աւետիք » լրագրոյ, 1892. 8°, 331 էջ։

— Երիկուն մի քրիստոս « Հեքեաթներէն ազատութիւն ». Թարգմ. ռուսերէնից. Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 76։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Լօռիեանցի, 1894. 8°, 36 էջ։

— Հատորիկ բերքուածք. Թարգմանեալ Հ. Աւետիս Պագիկեան, ի Մխիթարեանց։ Ի Վենետիկ, եւն. 1897. 8°, իե + 318 էջ։

— Վրէժ. Թարգմ. կայծունի։ Թիֆլիս, 1898. 8°, 54 էջ?

— Մայրական սէր։ Ս. Պետերբուրգ, 1899. 8 էջ։

« Աշրաւած քարը », Արձագանք 1885, էջ 11. — « Մարիամ մինասեանը », Ազդարար 1903, էջ 291–298 (թրգմ. Պրիմիի)։

Գրուածներ. « Իր ներքին կեանքը' մանկահասակն մինչեւ տխուր իր ծագումի և իր զարգացում », Բիւրակն 1903, թ. 40, 41. — Տես և Հայրենիք 1891, թ. 12։

Կարմիր գաւակ. (մանկական գրադարան). պատկերազարդ. հրատ. Իշխ. Մ. Թումանեանի։ Թիֆլիս, տպ. Ցովհ. Մարտիրոսեանցի, 1896. մեծ. 8 էջ։

Գիտնագ. Արձագանգ 1896, թ. 32. — Մրակ, թ. 36. — Տարազ, թ. 12.

Տես և Լ.Լ.Ո.

« Կարմիր դիրք » կոչուած ձեռագրի մասին. տես Պատկեր 1899, էջ 121, 201, 225, 280, 301։

Կարմիր-գիւղցի. Հէքեաթ պատկերազարդ. մանկական գրադարան. Թիֆլիսի Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 118։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Լօռիեանցի, 1897. մեծ. 8 էջ։

Կարմիր ժամուց. — Տես ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ, Ա.։

Կարմիր լապտեր. — Տես ՎԱՐԳԵՏԻՏ Ն.)։

Կարմիր խալի Տիկնանց տիւրիւճի։ Աղեքսանդրիա, հայկական տպարան « Արեւք », 1904. 7 էջ։

Կարմիր մարդոց երդումը. — Տես ԹԷՔԱՑԻ փառասէր տղայ։

Կարմիրք. « Տիեզերագաւազը կարմիրաց մէջ », Բիւրակն 1898, էջ 340).

ԿԱՐՆԵԱՆ-ԻՈՒՆԻ. — Վիպական գիւղական գործ.

թարգմ. Ն. քահ. Նիկողոսեան. Ալէքսանդրապոլ, 1905 ?

ԿԱՐՆԻՔ (M. J. = M. J. Garnett Lucy). – *The women of Turkey and their folklore.* With an Ethnographical Map and Introductory chapters on Ethnography of Turkey and Folk, Conceptions of Nature by John S. Stuart Glennie. The Christian Women. London, 1894. p. 444. (*կանայք Տաճկաստանի մէջ... Քրիստոնեայ կանայք*)։

Քննագ. *L'Arménie* 1890, թ. 11.

ԿԱՐՆԻԼ. — *Տես* ԿԱՐՆԻԼ։

կարնոյ գաւառ, եւն. — *Տես* ԿԱՐԻՆ։

կարնոյ յիշատակին. կոտրածից առաջ – կարնոյ կոտրածը – ցավհանիչս կոտրուեան և վիճագոյժ քահանայ։ Վ. Ի. Վաչնակեան ազատ տպարան, 1896. 8°, 96 էջ։

ԿԱՐՊԱԼԻ (Կ. = Kisfaludy Károly հանգամագրագիր). — «Մուրճ». Մոսկ. 1902, թ. 12, էջ 31. *Թրգմ. Գրանտ. Ղ. Ալամդարեան*։

կարսոյ Մանրեակիքայող... խլատանիք. – *Տես* ԳԱՆԹՈՒՈՒ Կ. ։

ԿԱՐՈՎԻՆ Վ. — Բնտրս. *Թարգմ. առաջբէնից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարամբէի*, 1896. 8°, 40 էջ։

Քննագ. Մշակ 1896, թ. 88։

Կարս խոյ. «Կարս խոյը ուրիշ խմբագրութեամբ արդէն հրատարակած է Աբրահամեան (արքեպիսկոպոս) Աղբակեանի *Ժողովածոյի* մէջ՝ «Բնաւոր Աշխարհագ և վանքերագ», Վաղարշապատ, 1894, էջ 9. – «Քարով խոյ»։ Տարբեր ձեւով և ուրիշ տեղատեղ տես նաեւ «Վանայ Մագազ». Պ. Շահրենի, Թիֆլիս, 1885, էջ 73»։ Աւրօրա 1902, էջ 507. – *Տես և* Լուսաւոր 1897 Ա. էջ 189։

Կարսոյ կամ Ամիրեիկանի կարի մի քիլիսայ, Պասպրմանի և Մօնդի գործարանէն որ ի Մանհայմ։ Չամատօս պատմութիւն կարոյի գիւտին և իրեն գործածութեան կերպը։ Ց. Մ. Վ. Քէօլըրի մը-թեթատուներ, ներա Լինարտի փողոց թ. 13։ Կ. Պօլիս, տպագր. Խաչենի Ց. Քիւրքճեան, 1868. 16 էջ։

«Կարսոյ Ս. Լուսաւորչեան դպրոցի գրադարանին հկզբնական կանոնք». Փորձ 1879, թթ. 7–8, էջ 223։ – «Տարեկան հաշիւ Կարսոյ Ս. Լուսաւորչեան վարժարանի գրադարանին սկսեալ ի 1879 Յունուար 1 և մինչեւ ցվերջ նոյն տարւոյ», անդ, 1880, թ. 1, էջ 172։

Կարս քաղաքի և Կարսի Նահանգի տեսարաններ. Des vues de la ville de Kars et celles du Gouvernement de Kars. Ա. Ա. Լալայեանց. 1901։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. «Պուշկին»։

«Կարս քաղաքն ու նահանգն կատակարծութիւններ», Լրատու 1852, թթ. 41, 46, 48. – *Տես դարձեալ* Գարդիրտուին Ֆանտազիրդութիւններ – Ազբիւր 1887, թթ. 8–9, Բ. բաժին, էջ 86. – Լուսաւոր 1902, թ. 6. – Մուրճ 1890, «Բանաստեղծի գրութիւնը կարատ» (Եր. Պատգարեան). էջ 122. 1895, էջ 349. 1899, էջ 507. – 1901, էջ 253. – Ախտ 1868, էջ 16. – Աւրօրա 1868, էջ 173. – 1869, էջ 42. – «Կարս գաւառի տնտեսական դիտողներ», 1879, էջ 380։

Տես և ԿՊՊԼ։

ԿԱՐՍԵՑԻ. – «Վան–Տոպ». Մուրճ 1903, թթ. 6–9։

ԿԱՐՍՈՑ. — *Տես* ԳԱՐՍՈՑ։

ԿԱՐՏՀԱՈՒԶԵՆ (Վ. = V. Gardthausen). – Ueber den griechischen Ursprung der Armenischen Schrift. Ztschft. d. Dtsch. Morg. Ges. XXX, 1.

«Արեփ գիր». Լուսաւոր 1900 Ա. էջ 231։

ԿԱՐՕ. — *Տես* ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Ա. ։

ԿԱՐՕԼԻՆԿՕ Վ. — *Տես* ԿԱՐԱԼԻՆԿՕ. — ԿՕՐՕԼԻՆԿՕ։

Կարօս խոյ. — *Տես* Կարս խոյ։

Կարօս ծէք. — *Տես* ՕՐՄԱՆԵԱՆ (Մ. Վ.)։

ԿԱՐՖԻԼՏ (Ջեմս). — *Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների երկրին ճանապարհների ցուցադրութիւնը։ Թիֆլիզ, տպ. Նազարեան*, 1884 ?

Կասպից քարի կղզւոյ. — *Տես* Չայկուճի։

Կասկաս. – *Lettres sur le Caucase et la Crimée.* Ouvrage enrichie de trente vignettes dessinées d'après nature et d'une carte dressée au dépot topographique de la guerre à Saint Pétersbourg. Paris, Gide, Libraire-Editeur, 1859. 8°, p. 550.

Նախաբանէն. «... Piatigorsk devait être la première station d'un long voyage que les plus heureuses circonstances m'ont fait poursuivre sur les rives du Térek jusque vers le Daghestan, puis par la Sounja et Vladikavkaz, à Tiflis, au lac Sévang, à Erivan, à l'Ararat, à Edchmiadzin; et de retour, dans l'Iméreth et la Mingrélie jusqu'à Poti où je m'embarquai pour me rendre sur les rivages de la Crimée, d'où je gagnai Odessa pour revenir enfin par Constantinople, Athènes et l'Italie ».

Բովանդակութեան գլուխները. Première Série. Le nord du Caucase. Lettre première, Route du Caucase. – II. Eaux minérales du Caucase. – III. Peuples montagnards du Caucase. – IV. Le Térek. La vie militaire au Caucase. – V. Ligne de la Sounja. – VI. Le flanc droit et le flanc Gauche. – Deuxième Série. La Transcaucasie et la Crimée. – VII. La route de la Transcaucasie. Tiflis. – VIII. Route de l'Arménie. – IX. Route de l'Iméreth et le Phase. – X. La côte orientale de la mer noire et la Crimée. – Le Retour. Souvenir de Constantinople et d'Athènes.

— *Ploblèmes de la Climatologie du Caucase* par B. Statkowski ingénieur à Tiflis. Ouvrage traduit du russe. Paris, Gautier-Villars, Imprimeur Libraire, 1879. 8°, p. 284.

— *Ժողովածոյ հիւթոց, ստորագրութեան տեղեաց և ազգաց կուկասեան Հրտ. Ք. և Թ. Տփ.* 1889 և 1890. *Հտր. Ք. Ա. Բաժին՝ մաս և 215 + 10 և պ էջ. Բ. Բաժին մաս և 224 էջ. Հտր. Թ. Ա. և Բ. Բաժին՝ պ և 116 + 333 էջ. Գ. Բաժին՝ 80 էջ. 10 տախտակ. Այս ժողովածոյիս մէջ կան հետեւեալք. տ. Ա. Կուլչով, Սամխի պատմութիւնները իրանեան ժամանակներէն (հայ տպրերով առնալ). էջ 114–120. – բ. Աթխարով Ա. – Ազդրիատեան ճամբարաց ժողովրդական կրքութիւնք. էջ 7–51. – գ. Տէպդով – Ազբուլագի գրոյց-*

Ներք. էջ 131–138։ – գ. Լիֆնոֆսկի Ի – Քանի մը տեղեկութիւն կատարելն պիղծն վրայ և առանձին գիծեր նշանի նահանգի ժողովրդեան. էջ 139–147։ – Ե. Տանիէլ Պ – Նշխարեբիմապել գաւառի Խայան գիծին վրայ նիրք. էջ 184–210։ – գ. Շար. Թ. Գաւրիկեան – Անհակ գաւառին քանի մը գիծեր. էջ 88–94։ – Ե. Զաքարեան Ա – Անհակ գիղք. էջ 95 եւն։

« Ի Ֆեն Լչքերդ և կաւիկասեան Հայք »։ Հանդ. Ամս. 1887, էջ 82։ – « կաւիկասեան Հայք Յ. Տ.), 1889. էջ 211։

կաւիկասեան լիսանց մէջ ակնարկներ. – Տես Տիրեանն Կ.)։

Տես և Կովկաս։

կաթա. — Տես ՓԱՐՇԵՆԵՐԵԱՆ (Հ. Փ.։

ԿԱՖԵԱՆ, Փ. *խարգմ.* Տես ԿՕՐՆԱ Օր. Ա.։

կնանիք առաքելոց. — Տես ՊԱՊԱՏԱՄԱՐԵԱՆ Գ.։

— *բանից.* — Տես ԱՒՄԱԹԵՒՆ Ա.։

— *և կնոջագ.* — Տես Լիս (Պ. Տր.։

— *Հայ պանդխտաց.* — Տես ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ (Մ.։

— *Տէր Ցիսուսի.* — Տես ՊԱՊԱՏԱՄԱՐԵԱՆ (Գ.) — Տես և վարք։

կնոջիք առանց հաւատարի. — Տես ԴԱՆԻԷԼԵԱՆՑ Ն. Վ.)։

— *Յովհաննի խորհուրդ.* — Տես ԼՕՒՆԿՆԵՒՉ (Վ.)։

կնոջիք ապաւինագրութեան. — Տես ՓԻՉՁԵԱՆ (Ց. Մ.)։

— *գծեր.* — Տես ՆԱՄԱԼԵԱՆ Ա.)։

— *գնով.* — Տես ԽԵԱՄ։

— *գիտաց.* — Տես ԳՕՐԿԻՑ (Մ.)։

— *գպրոցք.* — Տես ԳԻՒՆԿԻՆ Հ.) — ՀՈՖՄԱՆ Ֆր.)։

— *խորհրդից.* — Տես ԵՄԱՑԵԱՆ Ց.)։

— *Հանգստանիքին համեմատ բաշխութեան.* — Տես ՀԻՆԶԻՒ։

— *պահանջ.* — Տես ՍՈՒՕՄԼԵԱՆ Յ.։

— *պահիկներու.* — Տես ԱՐՓԱԼԵԱՆ (Ա.։

— *ծոռանից.* — Տես ԵՄԱՑԵԱՆ Ց.։

կնդրանական վարժարան. — Պաշտօնագիր, կանոնագիր և ցայտագիր խնամակալութեան ազգ. կնդրանական վարժարանին Պալաթիոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Կ. Սարգեան, 1886. 8°, 37 էջ։

Տես նկրագուռա 1886, էջ 235։ – Ցրագիկ 1902, թ. 269։

կնդրանական գրավաճառանոցի հայերէն գրքերի լիակատար ցուցակ։ Թիֆլիս, տպ. Մովսիսի Վարդանեան, 1885. 8°, 24 էջ։

— *Այլ տպ. անդ,* Շարաձէ, 1892. 8°, 110 էջ։

— *Այլ տպ. անդ,* 1894, 1898. 8°, էջք նոյն։

Կնեյնէր (Հ.պէրտ). – « Մէր կոյր, համր և խուլ ազգակից կրճատութիւնք ». Ֆրանսերէնից թարգմ. Ա*** Մուրճ 1894, թ. 6, էջ 865–885։

կնոջիքիչ, վիպակ. — Տես ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ (Վ. Ն.)։

կնոջ ագարանգիկ. – Տես ԹԱԼԱԹԵԱՆՑ Գր., « Հայոց վէպ Մ. Խորենացու Հայոց պատմութիւն մէջ »։

կնոջատուր դար. Տես ՄԱՆՏԵՓԱՑԵԱՆ։

կնունց բաժակի. — Տես ՏԱՄԱՏԵԱՆ Ս.։

կնունց խոպիր. – Տես ՀԱՒՆԵԱՆ Ց. Մ.։

կնունց պաշտպանիքը. — Տես ՄԱՆ Ֆ.)։

կնունքանութեան Հանգոյց, առաջին և երկրորդ գիրք։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Ցակոբ պօյաճեան, 1898. 8°, 134 + 149 էջ։

Տես գաբեմայ Բնական պատմութիւն. – ԳԱՖԹԱՆ, Հ. Պ.) — ԵՐԻՄԵԱՆ, Հ. Ս — ԻՆՃԻՃԵԱՆ (Հ. Գ.) — ԿԱՍՏԱՆԴԻԱՆ, Գ.), « Հանրակալ թեմարան ». – ՄԻՆԱՍԻՃԵԱՆ (Հ. Գ.)։

կնունքանգիր զգաստ ի զգոյ անձին. — Տես ՍՈՒՆԻ։

կնունքական բնախօսութիւն. Տես ՄԱԼԼԱԹԵԱՆ, Գ. Ա.։

կնունքական կամ բուժական մոգնետիսմ. – Տես Մագնետիսմ։

կնունքի և արդիօք. — Տես ԱՐԹԱՆԻԼԼԱԿԱՅԱՆ (Մ. Վ.)։

կնունքանիքին աշխատութեամբ. — Տես ԼՕՒՆԿՆԵՒՉ (Վ.։

կնունքանիքին բնագրի ու հաւատացողութեան. — Տես ՉԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ, Եւն։

Իմ Փարզ 1879, թ. 12։

կնունքագրական ակնարկ Գիր. Աստն Աղ. ի Ալամիան. — Տես ՄԻՆԱՍԻՃԵԱՆ (Հ. Գ.։

կնունքագրութեան Արթիւ պիլի. — Տես ԵԱՓՈՒՊ ԱՐԹԻՒ ՓԱՇԱ։

— *Գիտցայ Աստուածց, Նուէր իւր անմահ Հայ մօրն եղիսաբեթի Աբգարեանցին։* Քաւելուած Աստուածային Մատեան։ 1882, մայիս։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան, 1882. 8°, 16 էջ?

— *հիւանդի արանց.* — Տես ԱՔԲՐԵԱՆ (Հ. Կ. — ԹԱՒՓԻՆԵԱՆՑ (Հ. Մ.)։

— *և պատարագ պանդխտաին.* — Տես ԲԱՐԱԼԱՄԵԱՆ Մ. Ց.)։

— *Թագիտս արքեպիսկոպոսի Բեհիստպարեան.* — Տես ՏԷՐ-ՑՈՎՀԱՆԵԱՆՑ (Ց.։

— *կարապետ Եւրիւեանի.* – Տես ԱԼԱՆ (Ց.)։

— *Հ. Գ. Ալիշանի.* – Տես ԵՐԻՄԵԱՆ (Հ. Ս.)։

— *Մեսրովբայ Պատրիան Թագաւորական.* — Տես ՄԿՐԵԱՆ (Յ. Ռ.)։

— *Միքայէլ փորթուգալ Փաշայի.* – Տես ԹԱԼԻՈՒՆԵԱՆ (Հ. Ց.)։

— *Ցարութեան պիգնեանի... բարեբարի.* — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Ս. Պ. Պ.։

— *Նիկոլա Ե. Կոմսուդիկոսի.* — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Տ. Փ. Ք.)։

— *Պետրոս Ադամեանի.* — Տես ԱՒԱՄԵԱՆ (Պ.)։

Կնճռապուրիճի պիտոյս Պուրնանի. — Տես ՆԻՒՆԻՊԱՆԵԱՆ Հմ. Բ.։

Պատճէն Ակրիանս Ց. փափագականի. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Ե. Ա.։

Սրբոյն մատրաւկիտ Գալֆիայեանի. — Տես ՄԱՐԻՒՍԵԱՆ (Բ.

— *վարժարանական Ցար. Արտաշեանի.* — Տես ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ Ց.։

— *փոսկոյայ.* — Տես ԳԱԼԿԱԼ։

« Կենսական պահանջներ ». գերմ. իմաստ. բժիշկ. Ս. Մայսուրեանց. Լուսաւ 1889, Ա, Բ. 1900, Ա.

Կնճռոտ հիմնադրականաց. — Տես ԱՇՊԻՒԵԱՆ (Խ. Վ.)։

— *խոշոյեցուց և. քրիստոնէից.* — Տես ՖԼՈՐԻ։

— *կամ պատուիրակութիւն.* — Տես ՍԻՆՈՍՊՈՒ Հ.։

— *Տակիտոսի.* — Տես ՏԱԿԻՏՈՍ։

Կնճռաղաւաքութիւն. — Տես Քարտաքամբութիւն։

Կնչառու վանքերը. — Տես ԼՄԻՒ (Յաւել.) — Շ. (Ս. Փ.)։

Կնա քուրամատ. — Տես ՊՈՒՒԱՆՈՊԼ, « Չիկ գակ »։

ԿՆՈՆ (Հերման . — Ուրագիր վանիկամարժուբնոնի։

Արտատ Ժէ 1885, էջ 31 կ՚իմացնէ վատակ Պապաչնանցի, որ այդ պիտոյ իմաստասէր է եղեր, և տպագրեմեան յանձնելու վրայ, երբ Ս. Մանդինեանի « Հոմառատ Մանկավարժութիւն » առնուն պիտոյ ձեռք կ՚իյնայ, նատացի իմաստասիրին է, կ՚ըսէ, նկանի գործին Մանդինեանի գրչէն մաս մը, բնագիրը և իր իմաստասիրներ, եւն, աւա Արտատի յուցատած իմիր։

ԿՆՈՍ (Ց. Յուլիոս . — *Կայիոսի Յուլիոսի կնոսաւոյ Յիշատակարանք Գալլիական պատերազմին*, թարգմանութիւն Ղ. Ալիշանի կ. Բազմաւէպ, 1874. 8°, 229 էջ։

Յառաջաբանը կը ծանուցանէ. « ... Ակոպիտ նախադատ տիպերի (Յիշատակարանաց Գալլիական պատերազմին), որպէս մարմի էր բնծայել և ի հնուկան մերում Հայկական գրոնիս, որում բաւ դանկալի նկու ունել իմաստասիրս հարատար ի հնումն և ի նորումս, — նոյն և անմարմի էր իմիր ևս վրիպին յախորժակաց և յանկոյց գրչ. պատճիի նորոց քանաբերաց և իմաստասնեաց մերոյ դարուս, Ղ. Ալիշանի Հայերասաւեաց. որոյ դանկալեալ յիւր յիկոյ ի հոյ դիմեր ընտրեալ բանատեղծին և հարատանին Ցուլեայ և Հոմանոյ և Իտալոյ և վկպիտի դրոխտիրգին, ասոյ և ի պատմարանին հնչակ գիտիրկ, ձեռն արի նախկին, ասոյ և յետին, յայս գրուած Ցուլիսի կնոսաւոյ, հնոյ վատակ ծայրագնոյ ծերմիհան. գոյոյ տատրեն մեր և անհոյնչ ձեռն ոչ ակարատիրն մնոյ և աչխատիրդ այլ անհրաժեշտ միայն կայսր օրնաս, և կայսրիսոյդ յիւրիր մաս իմաստասիրեան (յէջ 153)... Աւդ պի մի իմիրակոտոյ ձեռաքի և վերինս իր վատակ, և մի գործեալ անհման իրոյ պատեստոն կորկոտեանի իմաստասիրեամբ, իրրեւ կատակ յանձն արար ի հնուտ և ի հաստատիմ ձեռս, Ալիր գոր ինքն ան. *բեմն վարժեր ի գոլամիրնս հայրաբար, Գեր. Պետրոյ Չիլիկեան)... որոյ յոժարամիրամբ մնալ կատանդ իմդրոյս... հպիտ հոն իմաստասիրոյ և ատարանոյ գործս, հատատարագատ փորձ և ատոյգ գրչոյ Ակոնցոյն »։

Կնոսար Ց., ոսկերգումիրն. — Տես ՎՈՍԿԵՒԱՐ։

Կնոսար և Ատատուած. Տես ԵՐՄԻԼ։

ԿՆՈՒԱՐԵԱՆ (Ե. — *Դատաստանի սուբ բնիրդատակ ուսոյցիրս.* Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Պատոնեան, 1879. 8°, 110 էջ։

« Ասյն մնաիր մատանեայ իրական անոյն կոչուցեալ ու պատգամեր քաղաքական » նոյս իրատանդներ կը պաշտպանէ... » Մատս 1879, թ. 2500։

ԿՆՈՒԱՐԵԱՆ (Մ. *գործ*). — Տես ՄԱՆՈՒԿԼ ՍԻՄԱՔԻՇ։

Կնատիս. « Կնատիս ու անոր վայրը », վոմանակ 1863, էջ 55։ — « Կնատիսյ մէջ ամուսնացան ամօրօրթիններ ». — Տես Պայեաճ (Տ. Եղ.)։ — « Կնատիսյ Հայ սուսնիներ » (Յ. Յ. Ն.), Բիւրակ 1900, էջ 350։ — « Կնատիսյ Հայ սոկերչութեան հնչակ մի », Բազմավէպ 1895, էջ 76։ — « Պանհայէն Կնատիս », (Ընդ. Ներսիսեան), Նորհմկ 1902, թ. 458։ — Տես և Լուսաւ 1902, թ. 4. 1904, թ. 2. — Մուրճ 1902, թ. 6, էջ 199։ — « Կնատիսի նախատատրաստիներ. Կնատիսյ և Ատրատիսյ մէջ նոյն դիպեր », (Կ. Պ.), Բիւրակ 1900, էջ 660։

Կնատուր մատրոց. — Տես ՄԱՏԱՔԵԱՆ։

Կնատուր տանուտիրոց. — Տես ԻՍԱԿԻՏԱՐԼԵԱՆ Հ. Պ.։

— *քառնունցիրց.* — Տես ՊՈՒՆԱ։

քրիստոնիրց Ցմիռնիա, տպ. Գ. Կոնֆֆիմի, 1838. 62 էջ ?

ԿՆԵՊ (Ցօն). — « Կրօնը ամենօրեայ կեանքի գործերի մէջ », Հայկական ազատութեան կառոյց, 1865, էջ 67–78։

Կնրպայի Հայր, եւն. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Անեցի։

« Կնրպ դաշնագրութեան ի մէջ երկոց ազգաց, Ասատաց և Հայոց » ի 1780 թուին. Նոյնի Ասատրէն, 1866։

Կնրպ ատատաւորութեան թիւ պատատագի. Տես Ատատաւորութիւն, եւն։

ԿՆՉԻՒՐԵԱՆ (Խաչէոս Ատազուկ). — Ակնարկ գիղ ոգոյ և միաբանից հանգամանաց քիրբոսոյց։ Երգեաց Ա. Թ. Կ. Սեբաստացի, 1881?

« Իմատանալիք և արտաչարժ քրիմտած մը, որ մանատանդ գրպին դժգոհդ վիճակին պատճառատ ատնէն ատղաչնոյ ընկերութեան արժանի է », Մատս 1881, թ. 2899։

Խոսգր. — Տես ՊԱՀՐՈՆ (Ն.), « Ավտոյի Օտարը » — ԱՍՖԻԼ — ՖԵՆԵԼԼՈՆ, « Ատակք »։

Թրատածներ. Մատս 1880, թ. 2748, 19, « Խրժբոգդ հանճար մը »։ — Նոյեմբեր 1883, թ. 1258, « Լքեալ հանճար », և 1259. — Ապրեալ 1903, թ. 5298. — Մանգուած 1903, թ. 708 (9)։

ԿՆՉԻՒՐԵԱՆ, թ. Աւետիս). — *Խրատուած կամ ցուցանելիք բարոյապէսք մանկանց համար. Նուէր կազանդի*; Խոսգրմանեալ հատաքեց Ա. Թ. Կ. որդի աչագուրկ Թ. Կիպիրեան Աբրատատեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1884. 8°, 52 էջ։

— *Միրուն պատմութիւնին մանկանց և պատանեաց համար, պատկերազարդ. թարգմանեաց Կ. Պոլիս, տպագր. Գրաչարաց Ընկ.* 1891?

— *Անկնա յարքիր, վէպ տեղական կեանքէ առնուած*?

Թարգմ. — Տես ՏԻՄԱՆ ՈՐԴԻ, «Ազատին. բու մրցանակը»։

կէթէ (վ*էտիմիր քահանայ Ֆրանսայի* Gaité). — *Պատուբիւն հիւանդածոյ, կամ Հոգւոյ ի յարաբերութեան ընդ արեւելեան եկեղեցիս. գործ աբբայ կէթէի. թարգմանութիւն միաբանից Ջարխափան սուրբ Աստուածածնի վանաց. Ա հատոր։ Ալմաշ, ի տպ. Ջարխափան սուրբ Աստուածածնի*, 1873?

— *Վարդապետական բնդհանրական ուղղափառ հնկնկեցւոյ հանդերձ տարբերութեամբ որ ընդ այլ եկեղեցիս քրիստոնէից. գործ Վ. Կ. աստուածաբան վարդապետի։ թարգմ. ի զազգ. լեզուէ խորէն վ. Աշրեանց։ Ցնմաշ, նոյն տպագր.* 1871–ՊՑԻ. 4°, 343 էջ։

«Կէվէ–Մէյդիի լեռամբ Ջրոյցներ և Առածներ (Հ. Մ.)» Բէրլակէ 1900, էջ 563, 579, 598, 618։ — Ցոյս 1865, էջ 215։

կէցէի (Բ. = Prof. Geikie), — *Ararat*. The Nature, թ. 428։

կէնԱՏիվ Թ.՝ — *Տետասիան և Պօրծնական ֆնդակաւորութիւն Պուլկարիոյ լեզուի ի պէտս Հայոց։ Տէր և հրատարակիչ Թ. Պ. Հինդլեան։ փիլիպպուպոլիս, տպագր. Ընկ. տպարան. «Նոտինաթիվօ»*, 1897?

կէՆԱՆԵԱՆ Զարեհ. — «Ասպետագարի գաւառաքարտէզն Նմրլ մը», Բէրլակէ, 1898, էջ 887։ — «Ժողովրդական երգեր», էջ 739։ — «Անտիոքի մնռակայ Հայարնակ գիւղերու գաւառաբարբառէն նմոյշ մը». անդ, 1899, էջ 143։

կէՈՆԵԼ Ռոզմոն). — *Փնթրուած ի մանկ Աբէլի, թարգմանեալ Տեառն Հ. Մանուէլ վ. ի Ջախջախեան, ի Միաբ. Մխիթ. ի վենետիկ, ետն.* 1825. 16°, ժե + 272 էջ։

= Բ տիպ, 1835։ — Գ տիպ, 1862։

կէՏԻԿԵԱՆ Հ. Թովմաս = *Կէտիկ թարգմ.* — Տես ՄԱՐԿԱՐՏ։

Ունի հետեւեալ յօդուածները.

«Գրական կորուստներ. Հ. Պ. վ. Ալիշան. — Պրոֆ. Աբգ. Կարինէ», Հանդ. Ամս. 1902, էջ 93. — «Լեզուական խնդիրներ», էջ 199։ — «Ոտգակիփոնէ», էջ 124, 187։ — «Պարսից ազխարհ, բաս Առան Մ. Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան», էջ 405։ — «Ոտգակիփոնէ, 1903, էջ 61, 94, 159, 222, 283, 350։ — «Հայկունի գաւառ Վիւննայի համալսարանին մէջ» 1904, էջ 28։ — «Ա. Կր. Լուսաւորչի վարքը նիմովպոլոց լեզուաւ», էջ 63։ — «Գիւտասէր ազգային մը», էջ 94։ — «Հայկական ճարտարապետութեան մասին», էջ 95, 191։ — «Մեսրոպ Թէ Մաշտոց», էջ 192։ — «Պետերբուրգ Հոգեր», էջ 129։ — «Լեռն Կ. Խաչատուրին կեղծած ոտկոյ բնիկերգուած», էջ 270։ — «Հայկէն և դրացի լեզուները», էջ 380։ — Նոյնատեղ Յիշատակներ, էջ 381, և 1905, էջ 63։ — «Հին հայկէնի ձայնագիտութիւն», էջ 384։ — «Անիի պեղումներ հետեւանք» էջ 382։ — «Ազգագր հետաքրքրութեան», էջ 28։ — «Հայկական ճարտարապետութեան», էջ 64։ — «Ամառաստանել տեսարժան», էջ 51։ — Նարեկ և կազմածի բառերուն խնդիրը», էջ 350։

կէՏՈՆ (Պ.) — «Մեծին Բրիտանիոյ կրօնքները». Երկրագունտ 1888, էջ 260, 306, 497։

կէՕԹԷ (Յ. Վ. = Johann Wolfgang von Goethe *գերմանացի*. — *Վէրթէր. թարգմանեաց Մ. Մամուրեան։ Զմիւռնիա, տպագրութիւն Տէ. Եէհեան*, 1868. 8°, 309 էջ։

«... Այս բնիկ վէպը, որ իրապատմութեամբ այս պատճառ որ գրեմէ ամէն քարեկիրթ ազգաց իպատու թարգմանուած է, որոնք ու մնաց նոր անուն մի կրնայ բնծայել մեր Հայ հրատարակութեան։ Ամէն է անոր նիւթը. ուախայն քանի քնքոյշ, բնաւորի և արուեստաւոր գրագրութեամբ գործածուած. ամէն է անոր նիւթը. ուախայն հմտութեան և ստացիութեան անոյշ հոտը ամէն տողին մէջ կը բուրէ։ Այս վէպը նոր հրապոյր մի ստացած է նամակի ձեւով գրուած բլլալուն, և ամէն մէկ նամակը իւրաքանչիւր մի այլեւայլ պարագաները կը ներկայացնէ. այս տեղ բան մի, այն տեղ կէտ մի, անդին հատոս մի կը նշանակէ հեղինակը. բայց այն բառին, կէտին և հատոսին մէջ չատ անգամ ապրող և խորհրդաւոր նշանակութիւն մի կայ։ Զգայուն սրտի մի դիպուած է իր սիրոյ պատմութիւնը գանել այս վէպին մէջ, և հետեւաբար գժուարաւ ձեռք պիտի ձգէ զայն», նոն. Արշալոյս Արարատեան 1868, թ. 832։

= Բ տիպ, Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, 246 էջ?

«Վէրթէրը քեմի վրայ», Մասիս 1903, թ. 9։

— *Մելիտուսիկ*։ Կ. Պոլիս, տպ. Մամուլոյ, 1870?

— *Հերմանն և Դորոթէա, վէպ յինն երգս։ թարգմանեց Ի. Ց. Պէրպէրեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. և փորագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան և Ընկ.*, 1883. 8°, 160 էջ։

Գիտող. Արեւ. Մամուլ 1883, էջ 141։ — Աւար դէմ Պէրպէրեան, Երկրագունտ 1883, էջ 830։

— *Այլ թարգմ. Ցար. Պետրոսեան։ Վազարշապատ, տպ. Էջմիածնի*, 1904?

Գիտող. Ազատամարտ 1904, թ. 9–10 (Մարտիրոս Մանուկեան)։ — Մուրճ, թ. 9 (Na).

— *Այլ թարգմ. Լ. Տիգրանեան, Մուրճ* 1895, թ. 1, 2, 3–4։

— *Կլավիգո, ողերգութիւն. թրգմ. Փ. Վարդանեան, Փոյճ* 1880), Պ տարի, թ. 8։

— *Էգմոնտ, ողերգ. հինգ գործողութեամբ։ թարգմ. Հ. Մաժինեան։ Թիֆլիս, տպ. Իօսիֆեանցի*, 1900. 123 էջ?

— *Ֆաուստ. թարգմ. Ե֊ժ. Լ. Տիգրանեան։ Կրեան*, 1900. 208 էջ? Նոյնը Մուրճին մէջ եւս, 1899։

Այլ թարգմ. Գէորգ Բարխուդարեանց. հետիոնակի պատկերով և կարեւոր ծանօթութիւններով։ Թիֆլիզ, Վրացատիպ Մե. Մարտիրոսեանի, 1902. մեծ. 8°, Գ + 219 էջ։

«Թարգմանել եմ «Ֆաուստ»ի միայն առաջին մասը, աշխատելով, կարդալու հետեւանքն չափ, մնա՛ միայ քնարերին...» (Յառաջաբան)։

Գիտող. Լուսաւոյ 1902, թ. 3 (Երիտ.) — Մուրճ, թ. 4 (Լ. Ս.)։

— Այլ իմարզմ. Մ. Նուպարեանի. Միտեօրա 1881, հատ. Բ. էջ 73–168։

Տես և ԹՒՐՔԱԿԱՆ (թ.)։

«Մուրճ»ի (1895, էջ 347) կ՚ենթագրենն Կ. Պոլսէն ալ Գոկտ. Մահօխեան եւս իմարգմանած է «Ֆաուստ»ը՝ ատանաբար։

— Տօյիուռաա Տաաս. իմարզմ. Բժ. Լ. Տիգրանեանց։ Լուտոյ 1901, Գիրք Ա, Բ։

— Սկիլլա, ողբերգ. հինգ գործողութեամբ. իմարգմ. գերման. Կէորգ Ալմազեան։ Վաղարշապատ, տպ. Մ. Ալմազ. Ս. Լիմ., 1902. 8°, 96 էջ։

Գիտագ. Նոր-Դար 1902, թ. 177։

Այլ և այլ քերմուածներ կ՚օժտէ. «Մանկական երգ», իմրգմ. Յ. Յովհաննիսեան, Պոլիս 1888, էջ 179։ – «Աւետիք» 1894, էջ 368։ – Պատանի անվեթը», իմրգմ. Կոմիտաս, Արտաշիս 1902, էջ 13։ – «Ալ լուսին» Բագրեւանդ 1862, էջ 58, կամ Ղազկ. հատ. Բ. էջ 98։ – «Պատած». իմարգմ. Ս. Անդրէասեան. Բիւրակն 1900, էջ 125։ – «Ալ վտակ», անդ 1899, էջ 577։ – «Միտքանք յարտասուս», իմրգմ. Ի. Յ. Գիվրգ. Երկրագունտ, 1885, էջ 440։ – «Զկնորսը», Ղազկ 1895, էջ 250։ – «Բնութիւնը» էջ 469։ – «Գնացակ», իմրգմ. Յ. Տ(ոլեան), Հանգ. Ամս. 1889, էջ 162։ – «Աղջիկ և Ագռաւ», իմրգմ. նոյն, անդ, 1890, էջ 221։ – «Թռուցիկ և երթեւեկ...», իմրգմ. Աբգարոս Միխիթարեան, Մուրճ 1892, էջ 1814։ – «Միհնեան», իմրգմ. Կ. Պարսամեանց, Փարոս Հայաստանեաց 1881, տետր Գ էջ 6։ – «Մարգարիտ», Տիրամօր պատկերի առջեւ, «Ֆաուստ»էն), Փորձ 1881, թ. 4, էջ 123։ – «Ակդրանքներ և խորհրդածութիւններ Վերմէխ», Արտոյտ 1901, էջ 299։

Գրուածներ. «Մի քանի նմոյշներ (Կերմէխ ծնունդեան 150 ամեակին առիթ» (Ազատ Ձայնով), Անահտ 1899, էջ 16։ – Խոստոմ Գարամեանց) 1899, թ. 2։ – «Գերմէխ և շիլլեր վերմանակ բանաստեղծութեանց գազակից արձանքը վերջերի մէջ» (Ս. Նազ.) Հիւսիսափայլ 1859, էջ 821–28։

Տես և ԹԱՒՈՒԱԶԵԱՆՑ (Ս.) — ՏԻՐ-ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ (Նիկ.)։

ԿԻՕՄՐԻԿՃԻԵԱՆ (Ց. Ա.) — «Ի Աստր խաչն» (քերմուած). Պոլիս 1868, էջ 63։

ԿԻՕՄԵՆԼԻ (թ.) — «Հանս Հայլինգի Ժողովրդական ստանդութիւններ պատմուածք), իմրգմ. Մ. Վ. Մաքսուտեան, Լուսոյ 1903, թ. 6, էջ 35–53։

ԿԻՕՊՂԵԵԱՆՑ Յարթ. քահանայ). — *Ցուցիակ քաղ յառակացն Գաղիոսի, Տիմիթրիսի և Խենիցերի. իմարգմանութիւն Յարութեան ատաք քահանայի Կէօրչէհանց։ Մոսկուա, 1849։ Գիւտուն Ց. Տէր Աբրահամեան ի նոտով (առ Գոն գետով ?*

— *Ցանկութիւն յաղագս կենաց զօրագլխի Պօղոսի Մովսիսեան Մկրտչեանց, գրեալ ի Յարութեան քահանայէ Կէօրչէհանց (ի հայ և ի ռուս), հանդերձ վիմատիպ կենդանագրով Մելիքեանցի, և տեսարանացոյց պատկերաւ Գասպարեան աղքատանոցի։ Մոսկուա, 1852։ Գասկենակ Յովհաննու Տէր Աբրահամեան ի Նոր Նախիջեւան ?*

«Ձեռս յօրինեալ ի Յարութեան քահ. ի Կէօրչէհանց, և ասացեալ ի նմանէ ի կատուցիան յանուն կենսատու խաչին՝ յԿկեղեցւոջ Հայոց Մոսկովայ, յետ վերանորոգմանն նորին, ի 11 Կաւերելի 1860 ամի. յատուր ամին Աբրոյ խաչին վերացման». Ազաջաղ 1860, էջ 129։

Թարգմ. — Տես Պետպետեան Աղբատացւոց։

Կիճիր կամ կովկասեան սեպագրատար խմիչք. Տես ԹԱՔՈՒՈՒԵԱՆ Ա.։

ԿԻՐԿՈՒԿԵԱՆ, *կնոջ անուն.* — Տես ԱՐԱՄԵԱՆ Ա.։

ԿԻՆԱՑ Կ. քահանայ. — *Մարիկիկոս կամ կիկոսի աս տասանցիանոսիս. իմարգմանեց Հ. Դիկոդայոս Վ. Ագկերեան, Մխիթ. Ուխտէն ի Վիէննա, եւն, 1866. 8°, 323 էջ։ Աս. Ցգ. եկեղ. Հոգ. աչխատ. 14։*

ԿԻՆՈ. — *Աստուածպղ և Մարիագիտ, կամ իրական վէպ մի հայ բժիշկ ուսանողի վիճնա, տպագր. Մխիթ., 1883. 8°, 152 էջ։*

Գիտագ. Մշակ 1883, թ. 199։

ԿԻՐԱՑ. — «Մտացածած պատիկ էջ մը ազգագեայ Աս. Փաչա Ալտանեանի կենսագրութենէն». Հանգ. Ամս. 1903, էջ 73։

կրաբ, կրաբ. վերջվիլ. — Տես ՄԱՊԱԹԵԱՆՑ Վ.։

ԿԻՒՐԱՑԻ. — *Լուրջի սրամտութիւն. հետեւորդութիւն Տր Սէն-Բիւեռի. հանեալ Հայրենիք լրագրէ։ Կ. Պոլիս, 1885?*

ԿԻՊԼԻՆԳ (Ր. — Rudyard Kipling. — «Ցրոյցներ կենդանիներէ այխարիկ». ազատ փոխադրութիւն Վ. Փափազեան. Պոլիս 1901, էջ 210–220։

ԿԻՉՕ. — Տես ԳԻՉՕ, և ԻՒԹԻՒՃԵԱՆ Մ., «Թանգարան կիլիկիոյ», Շատ. Բ.։

ԿԻԼԻԿԻԱ. — Տես ԱԼԻՇԱՆ Հ. Պ., «Սիսուան». — ԲԱԿ. — ԲԱԿՈՒՐԻԱ. — ՓԻԼԼԱ Մ. Ս., — ՇԱՀՖԱՐ. — ՇԻՇՄԱՆ-ՆԵԱՆ Ց. — Թորոսեան Հ. Ց.։

Տես և *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. XII. N. 8. August 1870, «Explorations in Cilicia Tracheia», by J. Theodore Bent, p. 445–463.

Տես և հետեւեալ երկասիրի հեղինակները, որոնք խօսած են Կիլիկիոյ վրայ.

ՔՕԼ-ԼԻՒԿԱՒ (Պօղոս–Լուկաս, ծն. 1664 † 1737). Երկու ուղեւորութիւնք յարեւելեան Թուրքաստան. – PAUL LUCAS. Voyage dans la Grèce, Asie-Mineure, la Macédonie et l'Afrique. *Amsterdam*, 1712.

— Voyage fait en 1714 dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte. 3 vol. *Rouen*. 1744.

ՔՕԼԼԻՆԵՈՆ. Ցանօթութիւնք ուղեւորութեան ի Փոքր Ասիա. — COLLIGNON MAXIME. Notes d'un Voyage en Asie-Mineure (1876). (*Revue des Deux Mondes*, Tome XXXVII-VIII. Livraisons I et IV). 1880.

ՔՈՒՐԹԻՎՐՈՆ. Արեւելակողմն Միջերկրական ծովու. – M. DE COURTIVRON. Bassin oriental de la Mer Méditerranée. Ière partie: Rhodes, Chypre, Caramanie et Syrie. Traduit du Mediterranean Pilot. *Paris*, 1880.

ԶԵՔՍԻԵ. Ասորագրութիւն Փոքր Ասիոյ, գեղարուեստաք, յիշատակարանք, և այլն. – CH. TEXIER. Description de l'Asie-Mineure, Beaux-arts, monuments historiques, plans et topo-

graphies des cités antiques. 3 tomes, avec 241 planches. *Paris*, 1839–1849.

Արխիվք Լատին Արեւելից. – ARCHIVES DE l'ORIENT LATIN, publiées sous le patronage de la Société de l'Orient Latin. Tomes I et II. *Paris*, 1881, 1884.

Էյնզուորտ Ճանապարհորդութիւն և տեսութիւնք ի Փոքր Ասիա և Հայս. – AINSWORTH F., Travels and Researches in Asia Minor, Armenia. *London*, 1841.

Էտիմ Մէհէմմէտ Ճանապարհագրութիւն Մեհմետականի ի Մէքքէ (1682). – MEHEMMED EDIB BEN MEHEMMED, Itinéraire de Constantinople à la Mecque: Extrait de l'ouvrage turc intitulé Kitab menassik el-Hadj. Traduit par M. Bianchi. 1816–7.

Էճամպէր և Շաւէյ. Ճանապարհագրութիւն Արեւելից. – AD. CHAVET et ISAMBERT. Itinéraire... de l'Orient. Tome 3e. Syrie, Palestine, comprenant le Sinaï, l'Arabie Pétrée et la Cilicie. *Paris*, 1882.

Ինոսենտիոս Պ. Գործք և թուղթք. – Gesta et Epistolæ INNOCENTII III. *Migne*, Patrologie, Tom. CCXIV–VII).

Լանգլուա. Ուղեւորութիւն ի Կիլիկիա. — VICTOR LANGLOIS, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, exécuté pendant les années 1852–3. *Paris*, 1861.

Լէոն Պօլ. (Լատն–Պօղոս). Օրագիր Ճանապարհորդութեան յայելեայլ կողմանս. — LÉON PAUL, Journal de Voyage. Italie, Égypte, Judée, Samarie, Galilée, Syrie, Tarsus Cilicien, Archipel grec. *Paris*, 1865.

Լէոնարդոս Եպիսկոպոս Սիդոնեայ. Տեղեկութիւն գաւաքելոցն իրոյ յԱրեւելս, յամի 1586. – Relazione di quanto ha trattato il VESCOVO DI SIDONIA (Leonardo), nella sua Missione in Oriente, data alla Santità di N. S. Sisto V. alli 17 aprile, 1587.

Լորթէ. Ասորոց երկիր յայսմհետ (1875–78). – LORTET, La Syrie d'aujourd'hui, (*Le Tour du Monde*, 1880–1883).

Ժողովածու Արեւմտեան և Արեւելեան Պատմչաց խաչակրաց. RECUEIL DES HISTORIENS DES CROISADES:

— Historiens Occidentaux. Tomes I–III. *Paris*, 1844–66,

— Historiens Orientaux. Tomes I. II. 1869–72.

Հէյտ Ս. Պատմութիւն վաճառականութեան Արեւելից. – HEYD V. WILHELM, Geschichte des Levantehandels in Mittelalter. *Stuttgart*, 1879.

Հէմիլթըն. Հետազննութիւնք ի Փոքր Ասիա, ի Պոնտոս և ի Հայս. – J. HAMILTON WILLIAM, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, with some account of their antiquities and geology. 2 vol. *London*, 1842.

Մարմիէ. Ճանապարհք Ամանոսի. – G. MARMIER, Les Routes de l'Amanus. (8 pages). *Mâcon.*

Մաս-Լատրիէ. Պատմութիւն Կիպրոս կղզւոյ. – De MAS LATRIE COMTE LOUIS, Histoire de l'Ile de Chypre. 3 Vol. *Paris*, 1852–1861.

Մաճճիորէ. Առաքել քահանայ Փոքր Ասիոյ. – MAGGIORE NICOLÒ (Sacerdote), Adana città dell'Asia Minore. Monografia. *Palermo*, 1842.

Մոլթկէ. Թուղթք վրաց Թուրքիոյ, յամս 1835–9. – VON MOLTKE, Briefe über Zustande und Begebenheiten in der Turkei, aus den Jahren 1835 bis 1839. *Berlin*, 1841.

Շուպախ. Տեղեկութիւն իշխանական նստից Ռրբնձի). – SCHUBACH, Besondere und bisher grössentheils unbekannt gebliebene Nachricht von Rupino, welchen Kaiser Otto IV zum Könige von Armenien gemacht hat. (*Hanoverische Gelehrte Anzeigen*), 1852.

Շլումպէրկէր. Դրամագիտութիւն Լատին Արեւելից. – SCHLUMBERGER GUSTAVE, Numismatique de l'Orient Latin. *Paris*, 1878.

— Նոյն. Կնիքագրութիւն Բիւզանդական Կայսերութեան. – SCHLUMBERGER, Sigillographie de l'Empire Byzantin. *Paris*, 1884.

Չիհաչէֆ Պիէռ. Նկարագրութիւն Փոքր Ասիոյ. – TSCHIHATSCHEFF PIERRE, Asie Mineure; Description Physique, Statistique et Archéologique de cette contrée. 4 vol. *Paris*, 1853–1860.

— Նոյն. Ճանապարհագրութիւնք Փոքր Ասիոյ և Հայոց. – TSCHIHATSCHEFF, Reisen in Klein-Asien und Armenien, 1847–1863. Itinerare redigirt und mit einer neuen Construction de Karte von Kleinasien begleitet von KIEPERT. *Gotha*, 1867.

— Itinerar der Kleinasiatischen Reise im Jahre 1858, von Herrn Verfasser durch Herrn C. RITTER mitgetheilt, mit Anmerkungen und Karte von H. KIEPERT. *Berlin*, 1859.

Պոֆըրթ. Կարամանիա. – FRANCIS BEAUFORT, Karamania, or, a Brief description of the South coast of Asia Minor. *London*, 1817.

Պրիանճիոս. Ասորիք և Փոքր Ասիա. – BRIANO GIORGIO. La Siria e l'Asia Minore, illustrate. *Torino*, 1841.

Պըրքհարդթ Պարքըր Ուիլլ. – BURCKHARDT BARKER WILL, Lares and Penates, or, Cilicia and its Governors. Edited by William Francis Ainsworth. *London*, 1853.

Պելճիոյոզոս Տիկին. Փոքր Ասիա և Ասորիք. — BELGIOJOSO (la Princesse), Asie Mineure et Syrie. *Paris*, 1861 (Deuxième édition).

Պէրալ. Կապարահանք լերանց Կիլիկիոյ. — BERAL M. E., Notes sur les Mines de Plomb argentifère et non argentifère de Bulgardag-mahden, Kulek-mahden et Bereketly; Extraites d'un Rapport adressé au gouvernement Ottoman, à la suite d'une mission accomplie dans le Taurus Cilicien, pendant l'été de 1864. *Constantinople*, 1866.

Պուասսիէ. Ծաղկաբանութիւն Արեւելից. — BOISSIER EDMOND, Flora Orientalis: sive Enumeratio Plantarum in Oriente, a Grecia et Ægypto ad Indiæ fines. *Genevæ et Basileæ*, 1866–1884.

Պուտկովսկի. Բառգիրք դրամագիտական. – BOUTKOWSKI ALEXANDRE, Dictionnaire Numismatique. *Leipzig*, 1877–1884.

Ռուսսեգէր. Երկրաբանական տեսութիւն Տաւրոսի և Անթաւրոս վայրաց. – RUSSEGER, Geognostische Karte des Taurus und seine Nebezweige in den Paschalik Adana und Marasch, nebst den angrenzenden Theile des Paschalikes von Aleppo. *Wien*, 1842.

Ռէյ. Փոքունք գաղթականութիւնք յԱսորիս. – E. REY, Les Colonies Franques de Syrie. *Paris*, 1883.

Ռոտէ. Լատն Բ (Ա). — RHODE THEO.

DOR, König Leon II von Kleinarmenien. Inaugural Dissertation. *Göttingen*, 1869.

ՎԱՅԼ. Պատմութիւն Ալպասեան խալիֆայից Եգիպտոսի. — WEIL D. GUSTAV, Geschichte des Abbasiden Chalifats in Egypten. – *Stuttgart*, 1860–2.

ՎԻԼՍՈՆ. Բնական և պատմական աշխարհագրութիւն Փոքր Ասիոյ. — CH. W. WILSON, COLONEL, Notes on the physical and historical Geography of Asia Minor, made during Journays in 1879–1882. (Proceedings of the Roy. Geog. Society). *London*, 1884.

ՏԱՎԻՍ. Կեանք յ'Ասիական Թուրքիա. – Rd. D. E. DAVIS, Life in Asiatic Turkey. A Journal of Travel in Cilicia Pedias and Trachæa, Isauria, and parts of Lycaonia and Cappadocia. *London*, 1879.

ԿՈՉԻ. Ուղեւորութիւն ի Կիլիկիան Տաւրոս. – KOTSCHY D. THEODOR, Reise in den Cilicischen Taurus über Tarsus. *Gotha*, 1858.

ՖԱՒՐ ԵՒ ՄԱՆՏՐՈՅ. Հնախուզութիւն ի Կիլիկիա. – FAVRE C. et MANDROT B., Voyage en Cilicie. *Paris*, 1878.

— La Cilicie. (Article inséré dans la *Revue Britannique*), 1879.

Տես դարձեալ հետեւեալ հայերէն յիշերիները.

«Կիլիկիոյ աշխարհին կենդանիք» Բազմավէպ 1889, էջ 265։ – «Կիլիկիան նահանգ» (Ուգեւտոր), Երկրագունտ 1885, էջ 44։ – «Կիլիկիոյ կաթողիկոսաց պատմութիւնք», Բանասէր 1903, թ. 3։ – «Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան թեմերը» (Ա. Ալպ.), Բիւզանդիոն 1904, թ. 2460։ – «Կիլիկիոյ լեռներ», Տես Աղթամկեան (Մ.) Յաւել։ – «Կիլիկիոյ կաթողիկոս. Նոր բնակութիւն», Լումայ 1902, թ. 2, 5։ – «Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը» (Դ. Խաչիկ.), Արարիչ 1899, թ. 4, 18։ — «Քրիստեանաց Յովհաննէս ապագի առաջնորդութիւնը ազգային հրապարակական դատաստարակութիւն հաստատելու համար ի Կիլիկիա», Արիւ Աւետարեր 1866, էջ 408։ – «Կիլիկիայի անցքերուն պատճառաւ՝ Հայոց Ազգային Ժողովոյն», կառուցեալ 1862, էջ 778, տես և էջ 864, «Զէյթունի անցքերը», նոյն։ — «Ղազարեան Կիլիկիան արձանագրութիւն» (Ղ. Գ.), Հանդ. Ամս. 1896, էջ 185։ – «Կիլիկեան պատմութիւնէն» (էջ տե), 1905, թ. 4։ – «Կիլիկիայի կաթողիկոս», Մուրճ 1895, էջ 892. – 1902, թ. 1, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11. – 1903, թ. 1, 2, 5։ – «Կիլիկիոյ ախոյեան միաբանութեան նահապետ», Ցոյս 1869, էջ 217։ — «Ազգ. Ազգանուանց մը հարկ ծնող պատճառները և Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը», 297, 317. – 1870, էջ 147, նոյն. – Յիսս 1876, էջ 191. – «Կիլիկեան բնակութիւն», Փորձ 1879, թ. 7–8, 11։

Տես և Հաթեան քաղին տակ։

Կիլիկեան հողիկեր. — Տես ՔԱՐՏԵՏ։

ԿԻԼԻՆՑԻ. — «Պատիւ Բազիլեայ», Արեւելեան 1898, էջ 120։

ԿԻԼՊԻՆ (Ա.) — «Բարիզի հայ գիտնականներ», Լոյս 1905, էջ 908։

ԿԻՆԵՐՈՆ (Մարկոս Տուղդիոս. – Մ. Տ. Կիկերոնեայ կատուն երեք կամ քէ վասն ընթերցելոյ է. զոր թարգմանեալ է Հ. Յովսեփայ Գաթրճեանց, ի Մխիթ. Ուխտէն ի վիէննա, ի վանս Պ. Ա. Աստուածածնի. 1843. ՌՄՂԲ. 8°, 40 էջ։

— Մ. Տ. Կիկերոնի Յաղագս Պատուհաս. թարգմանութիւն Տեառն Հ. Մկրտչի Ալեքեան, Ամուսակալ վարդապետի, ի Մխիթ. ուխտէն ի վենետիկ, ի տպ. Սրբոյն Ղազարու, 1845-ՌՄՂԴ. 8°, 153 էջ։

— Ղեկիոս կամ վասն բարեկամութեան առ Տ. Պոմպոնիոս Ատտիկոս։ Թարգմանեալ Հ. Եփրեմ Ջազճեան ի Մխիթ. Ուխտէն ի վիէննա, Եւն, 1852. ՌՃԼՒ. մեծ. 4°, 50 էջ։

Ա՛յլ ընդ. Ա. Դպաբանի, «Մարկոս Տուլլիոս Կիկերոնի Լուսոյ վասն բարեկամութեան» (յաճախական քնարէից՝ Հիւսիսափայլ 1859, էջ 257–313։

— «Մ. Տ. Կ-ի Ա. Կատոնական հատոր բնդ.եմ Լ. Կատիլինայի». Ատենին և երկրորդ հատոր. Հիւսիսափայլ 1859, էջ 917-955։ – Երրորդ հատ. «Ֆէսլ ի կվիբիտատիբ» տնդ 1860, էջ 321–338։ – Ա. Ա. Կատիլինեան Կիկերոնի վասն Աստիրեայի Սիքստոս Ռոսկիոսի», 1860, Բ մաս, էջ 83–149։

Տես և ԲԱՂԴԱՍԱՐԵՆՑ (Հ. Ա.), «Ճառք հելլէն և Լատին Հեղինակաց.»։

ԿԻՑԱՄԵՆ (Ակնկալեալ). — «Պատմութիւն Աստուծոյ ի ժամ յետին» (քերթ.), Բազմավէպ 1857, էջ 89։ – «Ի Հայրն Յուսինեան» (քերթ., տնդ, 1858, էջ 199։

կիսի, խաղ, գիսի. — *Տես* ՔՕՔ Բ. տր։

կիտն բի վազր. — *Տես* ԱՏՕԿՏՕՆ։

կիսեր և նրա անհետական պրոբլեմը. *Տես* ՑԱՏԿԻՆ, Կ.։

կիսեր և ապամարտը. — *Տես* ԲՈՒԴՈՒՂԱՆ (Ըժ. Ա.)։

կիսեր, իր հրատոյրը և ոյժը. — *Տես* ՏԷՈՒՆՇ Տ. Ի. Փ.)։

կիսեն իրրեւ ամուսին. — *Տես* ԳԱՂՏՈՒՆ Հ.։

կիսեն իրրեւ օրհոյդ. — *Տես* Ղոյն։

ԿԻՆԻ (Վ. = Vital Guinet ֆրանսացի. — *La Turquie d'Asie*. Tom. I. p. 892. – II. p. 884. – III. p. 780. – IV. p. 716. «Ասիական Թուրքիան», 4 հատոր, 3272 էջ։

Ի Թոփչեան Մուրճի մէջ (1902, թ. 11, էջ 144) հետեւեալը կը գրէ ազգ գրքի առիթիւ.

«Դժուար է ցոյց տալ մի աշխատութիւն, որը կատարելապէս պատկերացներ Թուրքիայի առեւտրական-ազգագրական վիճակը։ Ընդհանուր կամ ճանապարհորդական ծանօթ տպաւորութիւններ են պարունակում իրանց մէջ, կամ գուցե մասնագիտական, տնտեսական, քաղաքական, երկրագրականն և այլ ուսումնասիրութիւններ։ Ահա այդ պակասը լրացնել է փորձում պ. Գինէ իր այս հրատարակչական աշխատութեամբ, որ բաղկացած է 4 հատորներից-երկրական գիրք իւրաքանչիւր հատորում՝ զարդարուած քաղաքներ քաղաքներով ու վիճակագրական տեղեկութիւններով։

«Հեղինակը նախօրօք ուսումնասիրել է Թուրքիայի վերաբերեալ տարբեր գրականութիւններ, 12 երկար ու ձիզ տարիներ ճանապարհորդել է այդ բնագաւառի երկրի զանազան գաւառներում։ Հարց ու փորձ է արել պաշտօնական ու ոչ պաշտօնական ձեռնհաս մարդկանց և ապա նոր հրատարակութեան յանձնել իր աշխատասիրութիւնը։

«Նա խօսում է Ասիական Թուրքիայի քոլոր վիլայէթների մասին առանձին-առանձին. յետոյ իւրաքանչիւր վիլայէթի կազմութեան մասին և գրեթէ մէյ-մի չոչափում է հետեւեալ հարցերը. 1) վարչական բաժանումը-տարածութիւն և սահմաններ. 2) Ազգաբնակութիւն ըստ կրօնի և ազգութեան. 3)

վողովրդական բարքեր ու սովորութիւններ. 4) Պարտիներ. 5) վաճառականութիւն. 6) Արդիւնաբերութիւն. 7) Հանապարհների հարմարութիւն. 8) Վիճակ, լեռներ, հովիտներ և անտառներ. 9) Հարկահանութիւն. 10) Պետական եկ և մուտք։

«Չկայ միայն վիճակագրի այդպիսի ստուգութիւն քաղաքական է, որպէս զի ընթերցողին ցոյց տայ, թէ որքան հետաքրքրութեամբ նրանք պարտականում այդ կիրքը։ Բայց ասել, թէ նա միանգամայն հնար է սխալներից, թէ բոլոր բոլոր նշանակութիւնները լիակատար ստուգութիւն էդա դժուար կը լինէր։ Շատ տեղ հպնողը բնակիչ է մանրամասնութիւնների մէջ, հաղորդում է միշտ ոչ նորագոյն տեղեկութիւններ, իսկ չատ տեղ էլ բաւականանում է միմիայն յիշատակ տալով։ Սակայն խստապահանջ լինել չէ կարելի, որովհետև ինքերքիան այն երկիրն է, որտեղ չը կայ կանոնաւոր վիճակագրութիւն, չը կայ անշրաժեշտ տեղեկութիւնների մի մեքենայ տպրիր։ Պարզ է տրուին, որ այդպիսի պայմանների ներքոյ անհնար չի կարող լինել լիակատարութիւնն ու անսխալականութիւնն մտածել։ կարելի է տալ միայն այնքան, որ ոչ թիչով տալ է այն, ինչ որ կարողանալ է, ինչ որ հնարաւոր է եղել։

«Ֆիրմանացի հեղինակներից Նաումանի «Von Goldnen Horn zu dem Quellen des Euphrat» և Կարլ Կոննիցերլցի «Kleinasiens Naturschätze» խոստացով կրքերը չունեն այնպիսի բնագրական թերութիւնն ու նեղութիւնների բազմակողմանիութիւնը, ինչպէս այս ֆրանսացի հեղինակի աշխատութիւնը։

«Հեղինակը միշտ անաչառ կերպով ընդհատ է իրերի դրութիւնը, առանց է բերում պատճառն ու վիճակագրական տեղեկութիւններ, հարկաւորութիւնները թողնելով ընթերցողներին։ Նաև կան է ուշադրութիւնամբ կարդալ այդ փաստերը, հաճախ տեղ ուրիշ երկրների հետ, որպէս զի մարդ տեսնի, թէ ինչ տեղ է նրանց տեղը։

«— Երկի՛ր ընդարձակ ու բարերար երկիր է Ասիական Թուրքիան, բայց մեծագոյն ժամանակ ուրքան խակ ու չկատարեալ է նա կատարագործում, որքան անչափ ու հարատևնարատ է նա քանակ կոչ կատարագործման կոչով։

«Այդ իրապետման պետնեխաս ապագայնների մէկն էլ կազմում է ապագրանակութեան քանակութիւնը։ Այս ժամանակ, երբ Փոքր Ասիան մի չորք ծագկած պահանջների սրտան էր և տեղը մեծ ծագանակ ապագրանակութիւն։ Իսկ այժմ նոյնիսկ վարչական կարատորեր պատահի է տիրոց ապրիսական պարմանների, ապագրանակութեան քիչ հնարաւորութիւն է 15,553,186-ի, այսինքն իրապանչիւր քառակուսի կիլոմետրի վրայ մօտ 12 հոգի։ Այդ քիչ ապրանքութիւնն հասկանալու համար բաւական է այդի առաջ ունենալ, որ իրապանչիւր քառակուսի կիլոմետրի վրայ ապրում են[1]։

Թուրքիայում	12 հոգի
Ֆրանսիայում	71 »
Գերմանիայում	97 »
Անգլիայում	125 »
Հոլլանդիայում	218 և այլն

«Պ. Քինէ տալիս է մանրամասն տեղեկութիւններ Ասիական Թուրքիայի ապագրանակութեան մասին։ Այդտեղ մեզ համար հետաքրքիր կարող են լինել հայերին վերաբերեալ քիչ բաներ։ Ի բրան հայ կայ Թուրքիայում։ — ինչպէս յայտնի է, այդ հարցի մասին չատ է խոսել ու գրուել 70-ական թուականներից մինչեւ օրերս։ Պաշտօնական ստատիստիկան հայերի թիւը հասցնում է 2,800,000-ի։ Ահա այդ ստատիստիկան.

Ըստ «Ալպ. Հինդ. 1902 թ. Գրագոյցի»	2,300,000-ի։
» Վլաղների	1,300,000 »
» պրոֆ. Վամբերիի	1,131,125 »
» Ս. Բարխուդարեանի	3,500,000 »
» Գինեբրայ Ջնիլանովի	1,219,750 »
» պրոֆ. Ջուպանի	1,226,750 »

«Իսկ «La Turquie d'Asie» գրքի հեղինակը չի տալիս հայերի ընդհանուր թիւը, այլ ասում է բերում իւրաքանչիւր վիլայէթի ու սանջակի պատճառներ տալով հայերի թիւը, որ առանձին վերջին միջին գումարով հայերի թիւը, որ առանձ Փոքր Ասիայում 939,000, իսկ ամբողջ Թուրքիայում 1,111,000. ուրեմն գործնապէս մի տարբեր կարծիք իսկ թիւ այդ բոլոր պատմական կարծիքներից ոչն և ամենի հիւրը, ոչն և ամենի մօտ իրականութեանդա մի ծանրակչիռ հարց է, որին, դարձեալ, վիրադատնանք առանձին յօդուածով»։

ԿԻՊՐԻԱՆՈՍ (Լատերբա)։ — «Վեցերորդ Տրդատ վերանորոգութիւն Հայաստանի գործն վրայ». The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. by Edward Gibbon. Իր Հռոմէական Պատմութիւնից. Թրգմ. Մ. Աբեղեանի. Լուսաբեր, Պրակ IV։

ԿԻՊՍԷԼ (Պ. Տր. Հ. Մոնրօ. — Նոյն յունական և Լատինական չափ և հնչմունքի Պոլիս, տպագր. Ա. Յ՚ուրի Պօյատեան, 1894. 18 էջ։

ԿԻՊՐԻԱՆՈՍ (Ս.) կամ Ներտատիքը. տպագրեալ ի վենետիկ, ի 1513, ի տպ. ի D. I. Z. A.

Հետաքրքրութիւնը կ՚արտայայտիր Բազմավէպին (1890, էջ 95).

«Այս գրքոյս տասերն, մեծաթիւն, գործքն, և ի վերջ կոյս գրքին գրագրուած՝ մի և նոյն նշանն խաչագործ, նոյնանիշ ներքոյական տառերով, ամենևին տարակոյս չեն թողուր հաստատելու որ մի և նոյն տպագրատան արդիւնք է բոլ տառացիներ (Կիպրեան)։ Նաև յատկանիշ նշանները՝ գիտի գրքիդ կրնանք հաստատել նաև նոյն պարտնական նիւթոց կազատմամբ, որք լի են ցնորքան չափազանցութեամբ։ Վերջն գլխատոր հրկու տան քառատած է, ինչպէս կը գտցանեն նաև խոտագրերն, որք ամէն մէկ հրեսի վրայ կրկնուած են։ Առաջին տան է յատկացեալ Ներքոթագիրք կամ Սուրբ Ներքոթ կոչուածն, իսկ երկրորդն որ կը սկսի Աղօթք Սիրական վերնագրեալ, կը քաղաքական զանազան գլուխներ, ինչպէս քիչ վերջ պիտի նշանակենք։

«Տպագրութեան հատանակն և իրերի բաժանմունքն նոյն են՝ ինչ որ տեսանք Աղոթքի գրոց մէջ. միակ տարբերութիւն կը տեսնուի յայտ՝ որ մինչդեռ Աղոթքի իրերի մէկ քանիին վերջ գրքի միայն սեւ իրանագրով տպագրած են, և կամ իրերին ոչ կողմն սեւ և միւսն կարմիր, բնդհակառակն Ներքոթագրոց իրերի տառագրերն տառագրած հարմիր են, և վերջին երեսին վրայ գլուխ նուած տպագրական նշանն՝ սեւ իրանագրով է։

«Առաջին (Ներքոթագրոց) տան կը քաղաքանի 24 իրերի մէջ, և ի սկզբան տեղ հետևեալ պատկերն (Նկ. 1), յորում հայկական աքսեզի տարազն ի՛ երեսի հետևդի մօտ կանգնած։ Այս պատկերն կրկնուած է նաև երկրորդ տան սկիզբը։ Հանապարհորդ հետաքրքրութեան համար կը ներկայացնեմք սոտ նոյն պատկերին նաև հանդիպ գրատնած՝ տատկերն երեսին նմանութեան, որով կարող կը լինին մեր բնիերդոգ ճիշդ գտպատկեր

1. Prof. Hickmann: «Universal Taschen-Atlas».

ունելով հայկական առաջին տպագրութեանց առ-
ից ձեւերուն (Ձե 2)։

«Այս առաջին մասին վերջը, որ քովնագրու-
թիւն է կէս ի կէս անտիպաքան երդեհոնչական
ձեւերու ընդդէմ առաւանալիկ, կախարդաց և դի-
ւթիկ, յէջ 49 կը սկսի երկրորդ մասն՝ Աղօթք Ա-
կիպրիանոսի, «զոր առաքեալ է վասն դիտաց և
կախարդաց և ազանդոց», հանդերձ կանխաբանով
մի՝ յորում ինքն կիպրիանոս կը պատմէ իր կա-
խարդական ձարքերէր, զորս ի գործ կը դնէր յա-
ռաջ քան դարձն ի քրիստոնէութիւն. և կ'առարկի
այս ոտանաւորս յէջ 51 (մուտքի դ. գ)։ Հետեւեալ քա-

Ձե 1)

ներով. «Յո սանձանչն կապիտալք սրձակուռին սա-
ցեան. վեցհազար ու վեցհարիւր և հարիւրանասուներ-
կու սպանչս կանանչ և կախարդաց և չարաչից և
չարիճգուսց. և սանձանչն որպսզի սրձակեալ և
հետացեալ ուղիքի ի ծառայէս Աստուծոյ» Մարտի-
բոսին։ Այս վերջին անունս դրոշմուած է ձեռքս
հատարարիր, որ կը ցուցնէ զուսացողն մատնին. ոչ
ոչ միայն այս տեղ, այլ նաեւ սանձն մէկ մարդու
պական ապօթքի վերջը գրուած է, և սրբոյ տեղ ալ
յատկապէս ի վերջ կոչս գրքին՝ յէջ 108 (մուտքի
ըզ. բ.) գիտագիր տառերով կը գրուէրեր, ինչպէս
կ'երեւի, ի տպագրողն կամաւ տպիտակ մուտքս
ցած տողի մէջ[1], այս ձեւով։

1. Կը գտնուի մի և նոյն մէկերին սրբոյ տառանձին
թեակ մ'ալ մեր քով, յորում յիրաւի տպիտակ մու
ւած է Մարտիրոս անուան տեղը։

յանուն դիտաց կամ նրէչից և գործեմանց, իբրեւ կարգաց բան կամս ի չարչարել զմարգիկ նաև չնա փրկագործեմանն Յանին Աստուծոյ։

« Ի վերջ մատենագրացն Կիպրիանոսի, յէջ 54 (հմտզիմ գ. գ.) կայ դրուցատիպ Պատմութիւն Յուսեբիոսի Կեսարացւոյ, որ է համառօտիւ չիշատակութիւն դարձիւ Ս. Կիպրիանոսի, և կ՝ատարտի յէջ 60 (հմտզիմ գ. գ.), որ կը սկսի նոր խորագրով Պատգամիք առ ամենայն տէրթս Աստուծոյ, որ չորք մի է անուան ամենայն տրեղոյ, որոց բարեխօսութիւնն կը նուիրուի առաջնորդել զերոյ առաջելոյն համար, որ մեր օրինակին մէջ վերջիչնան Պարադրուած է։

« Կը չարունակուի դիրքն, յէջ 71 (հմտզիմ է. դ.), նշանակագրուած « Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ » ծանօթ երեկոյին ազօթիւք, որոյ կը չորդուէն յէջ 74 (հմտզիմ է. է.) հետեւեալ տաղերն, Ազօթք պատարագաբեան վերնադրով. « Ի ես ես չաստնեայն ժամ դալս առեալ՝ թէ հանապազ այս դիրքն ի գրոհս, առաջնորդեայն ի բնութիւս, ձեռագործ ի ճառս, այս ակս ակ է իմ տրամս, և անմեռաց ի չիմ մահս։ Պարգեւեայ ասեն և ակրտեան, մինչ ես ես ես

« Ակտ բանաձեւի Կիրակոսի իմպատրատոր », տես Հանդես Հայագիտության 1903, էջ 119, և էջն 180, « Խոպատրք Կիրակոսի »։ « Վարդանանց դարձը ի Կիպրոս », Մխ. 1872, էջ 67։ — Տես և Խոտիա 1283 էջ ՈՒԱ–ԼԱՒԻ։ — Կիլիկիա։

Կիրակոսեան պարզագյ գաւառ, 1883 տարւոյն համար։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Յակոբեան Պօյաճեան, 1882. 8°, 173 էջ։

1885 տարւոյն համար։ Անդ, 1884. 8°, 169 + 14 էջ։

— 1889 տարւոյն համար։ Անդ, 1888. 8°, 237 + 9 էջ։

1890 տարւոյն համար։ Անդ, 1889. 8°, 208 + 8 էջ։

— 1892 տարւոյն համար։ Անդ, 1891. 8°, 130 էջ։

— 1893 տարւոյն համար։ Անդ, 1892. 8°, 202 էջ։

1898 տարւոյն համար։ Անդ, 1897. 8°, 211 էջ?

Պենապ. Հանդ. Ամս. 1898, թ. 2։ — Տես և Յոյս 1870, էջ 91, « Կիրակոսեան գաւառագյ տա- կիզբ »։

Կիրակոս Արեւելցի. — Տես Չարպ. « Հին դպր. » էջ 753։ — Ալիշան « Հայտմ. » էջ 263, եւն.

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ. Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ։ ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Տէր-Գրիգորեան Քահանայ Հալէպցի։ ի Մասկուա, ի տպ. ի Ալեքսեան լեզուաց Հնատրանի տպարգ Լազարեանց, 1858. 8°, 244 էջ։

Ձեռագրէս կ'քաղ. « Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի՝ որ մի է յազգային պատմագրաց մերոց՝ ծագելոյ յԱրեւելեան կողմանց դաւառ, էր աշակերտ Յովհաննու վարդապետի Տաւուշեցւոյ՝ ականատես մանկանատեսիլ, և աշակերտակից Մխիթարայ վարդապետի Գոշեցւոյ։ Սորա ի պատմագրութեան ձեռն վարդապետի Գոշեցւոյ՝ ի Պատմագրիցն ոչ ինչ ինչ ուսեալ, և ոչ ինչ ի Հայոց պատմագրաց, այլ ի միոջէ ի Հեթումէ ի Լամբրոն մեր, կամ միոջէ յայլ Տեառն 1260 թուին ի սկզբան զօրծոյս նամատատիւք անցանել զպատմութիւնս ընդ այնչ առաւելս, ասկայն միայն ի ժամանակին իւրմէ՝ իրքն ականատես նոցին լինել, մանաւանդ ի իւսելն գնարատուածոյն Խաչատուր։

« Վարձան Պատմագրութիւն եղեւ յամի Տեառն 1271 ի վանս Գանձակ՝ ուր սկսաւ ինքն գրել (էջ 129) անեալ և ուսեալ էր նա »։

Այլ տրտատարակութեան երկոյդ պատճառ Ն. Շնորհալեան « Վերջ հատուած խոստովանութեան », որ կը պակսի յայլոց տրտատարակութեան մէջ, ինչպէս այս տրտատարակութեան մէջ ալ կը պակսին յայլոց գլուխ մի պատճառ, և ձեռագրաց։

Ի տիպ. **Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Հայոց պատմութիւն ի սկզբան Գրիգորէ ցաւուլոս իւր լուսաբանեալ։** Հրատ. Հ. Վ. Ալիշան, Վենետիկ, եւն, 1865. 8°, ի + 265 էջ։

Ձեռագրաց կ'լուծ. « ... Խնդրեալ և պայլ ինչ դրատուիլ չտեսիմք զտրա հատրաս, և ոչ գրեալ քաւարտեսինել կինացն և գիւատրածին, ասկայն և ոչ սակաս ծանօթս ինքնին գանձնէն ընծայել ի մա- տենի սուս յայտնիկ պատմագրութեան. յորում և հատուած նախ գլխ ասոյց կինացն, քառատա- ձեայ՝ ասելի կամ պակաս կինացն ասելով յամի 1241 ԱՊ., որով յայտնի ժամանակ ծննդեան ի սկիզբն ՌՎ դարու, իսկ մահուանն վկայի լինել գրագրին ընդ Վարդանայ՝ յամի 1272 (ՉԻՒԲ), անցեալ գնամանաւանութիւնք։ Վկայել և գնայրե- նեացն ի Գանձակոյ լինել (էջ 66, յորում նշանաւոր մարդպանքն ՃԻ դարուն Վարդանայ և այլք գրա յիշեն անդ, և որ գինի 107 ամի վարդա- պետան Մխիթար Գոշ, յինայ և առաջնորդ Գանձակոյ վանացն. ուր և գատմինն աշակերտանալ տեսս և ու- սուս տեղինացն մեր 115 յաստիճանութեանն Մար- տիրոսի յայրարդն Մխիթարայ, որպէս կարգ բա- նիցն գուցանի. նա գի և ուրս վարձանայ յամին 1213 115 ի ձեռագրեանն Հաւսիկ, անդէպ երեւի կիրակոսի իրք երկրաստանաւանութեան աշակերտիւ նոնա, որպէս կամին գուցանել քանք պատմագրեան միայ գոր գնաց ուրեմն յիչելոց ամք, մեռի ի ամ անդրա- մեն ի Գեղարդ յայրեալ էր կիրակոս ի վանական վարդապետ յիմնորեն աշակերտացյ Մխիթարայ. և գնա նորա գնացեալ, և « բազում ժամանակս կա- ցեալ ատ նոնա ի վարձս կրթութեան » ի ստանալու Տաւուշ բերդի, յանդագարձ անդ գոր ատացաւ իւր բնակութեան » (113, որ և չինեալ վանեալով միաբանականիցն և հեղգեղանք խոստանացաւ կոչե- լոյս. և յաւելել անդրեն ի Հնաւանդ նշխիր (էջ 129) փոխադրելոյս յանդագարձ և ի քարտէզս որ ի Տարտար Տաւուշ բերդի. ուրանօր նամանք գնդ վարդապետին և ի հատանել ատացատանի գեղեցի- ցոյց. յորոց և գերի վարելոյս գնդ նոնին և գատաս- ցոյս ի վարդապետանն իրում, և ապա գաղատագրի վախճանատուր գերեզման՝ անդ անդրեն յատացին վայր անդնան իրոյ ի Վանայի՝ ի կիրաւան նդանդն ի ֆեսիմատոյ, որպէս պատմ. ինքնին գայատակ մի բան միայն, 129–135։ Յակ նիմ. ուրան ժամա- նակս նկոյ անդրեն և կամ ուր յետոյ գնաց և ուր հատատանաց գրնակութիւն իր. որպ վանից միա- բան էր կամ նոյր, և գերեն ինչ գործեալ կամ գրեալ՝ կամ ուրեմն նգիս վախճան նորա, չնայս ատ մեզ ատոր ատենագրի յիշատակ, բայց միայն ի ատենական ժամանակի մահատանն՝ գոր յիշեցաք։ Այլ հնոյ անատանն, իրքս միոյ ի չորից ընտրեալ աշակերտաց Վարդանի և կոչին ի Վարդանայ՝ Խարտէնաց պետ[1], և բանք ինչ իւր վասն գրելոյ գիր պատճառեցեալն ընդդէմ գեանցի Մատթէոսեցւոյն, որպէս գրէն և Վարդանան, տան կարծել եմի և ինքն կիրակոս առաջնորդ կամ տեսուչ կարգեալ էր ուխտի ուրեք վանայ կամ նկեղեցւոյ, գի իշխա- նեմամբ իմն գրէր առաջի եւ բանեցրոցանք (194)։ Նոյն դարձեալ նշմարեի և ի բանի պատատխանա- տուութեան սրեւելեան վարդապետաց առ արեւ- մտեայս՝ վասն ինդրոյ հատատոյ Տոմարին և Հռո- մայ. Հատատոյցն գիտի ի միում վանորեից Վատա- նից հատակելոյն անդ յայնմ դարու՝ կինալ գվեր- ջին ատեն կենացն, մանաւանդ եմի յանդագարձ տե- սիս. և գայս կարծեցուցանէ միս բան ի վարդանայ ատ նոնա ինքնին կիրակոսի գրելոյ ի վերջաբանի մեկ- նեմեան Լրգոց Լրգոցն յամի 1265, կոչելով գա- ատատիւնիկին « մտակ մտրնեատոյ և ազատատ անբա- ատաքար վարդապետ »։

« Միակ ծանօթ և ատ մեզ հատատոյ գրատոյ Ե- կատարութեան կիրակոսի է. մատենատ այս Գատ- մեմեան, գոր անատանէ նոյ կամ ընդօրինակողքն « Հնամատ պատմութիւնք ժամանակաց ի սրբոյ Գրիգոր մինչեւ ի յետին ատարդ բառագիտ ». այս- ինքն ժամանակագիր ներատական համարեալ. և

1. ի յատատաբանի մեկնեմեան Լրգոց Լրգոցն։

արդարեւ սկսեալ պատառմտիւնն ի Ա Փրիպոլ յետ լուսաւորմտիւնն Հայոց և նրմտւրեան ի Հռոմ. համաձայն պատմ. կայզրու և պատրաստ Նորին կամաւորութեան և ղմոպատրաստ Հայոց և կիւրեանոց բոլ ժամանակին կայսրոյ, և պատրաստ կալաց և ղմոպատրաստ դրացնաց կամ իշխողաց միոյ ազիւորէիս, մինչեւ կիր ժամանակս կամ կիւս ինամոպատ յարեւելից. և յետ այնորիկ պղծոն Նորին Ղևոնդայ յաչիսրայն մեր՝ յիւրմարգոյն բանիւք վիճակով Տեառն 1265, և յետ ուր ինչ յառաջ քան զ Պ յոդան պատմիչ, զոր և վասն այսորիկ չկարէ դասել ի չորս պատմագրաց Հայոց (4). իսկ ինքն Պ յոդան իմի իսկ տեսեալ և յանկ արկեալ պայս գործ ընկերակցին, որպէս առաջն. «Ի 1292 ի իմատկանէն Հայոց մինչեւ յ'Զվի... զոր ինչ որորին ազգն Ղևոնդայ... գրեալ են մանրամասնագոյն փաստագրեալ Նոյնն մեր Պ անականք վարդապետ և հայրապատն մեր Կիրակոս վարդապետն, Նոյն համանման, զոր մեք ոչ համարձակեցաք երկրնիլ կամ բազմաբանել... պատկառելով ի զրոպայն պատուոյ»։

«Պատմտիւնն ինամոպատ արչաւանին ի Հայս, կամ յոր եւս յարեւելեան Հայս՝ որ Կիպտոնք կոչին Հայնժամ, այս իսկ Է գիտուին Նպատակի պատմչին, որպէս և ծանուցանեմ (121), գրոյ կարգեալ, «ի՛ր որպէս ես ինամոպատ պատկանել գտնիոյնս ժամանակս։ Կիմնայն բանք պատմտիւնեանս մերոյ և նոյնոյսիսիդ որ մինչեւ կոյսոր (գաւին 1225) էր վասն ազգիս այսորիկ, զոր չնորհեաց Փրիստոսի հանդերձեալ նմ ճառել. կարծեմք ինձ յայսմ եւս գնացս պատմագրին. և ամենեքեան նոյնպիսի գտան յարմտիւնեանն չի յոմանցին քան զպատմտիւնեան չարիքն՝ որ ևիկն կալան գտիոյնս ժամանակս[1]»։ Հայր ինձ և գտյս նպատակ ոմն պատմչին, այլ գիտուն կինամոպատ չատանգոս քան նկատս քան կինս բովանդակ գրոյ պատմտիւնեանն, որ և ինքնին չէ մեծ. հնամեայ և յայսմ յոլովիս ի մերոց պատմչաց, որոց կիրեանդ ժամանակի գնդան կամեալ ճառագրել յոմանցն ի նոյնակատ գտիոյնս անգիտոյց անգիտոյց, կամ ի բռնավանգատմտիւն տարմային պատմտիւնեան, և քան կիտատագրեան իրեանց և քան կանկատմտիւն մեր՝ կարճատոհս կատարեն գրոյն վիպան. այլ գոյզ մերս այս՝ որպէս և իսր ընկերակից՝ պատկառ կալով ի մեծ. վարդապետն իրեանց վանականաց՝ ոչ իրենոյ հրկրորդել գամենայն գնոցս պատմտիւնեան, այլ յաւելս կճոդեալան ստ ի նոյնոյ հատագնոյ։ Եւ կի կիտոյ հայրենի տարմանաց գղեպան գրէր, որպէս կանխագոյ նշանակեալ, և տեղիքն յայնժամ յանուն Ա գտեանիոյ աշխարհի կոչէին, գայս տան պատմտիւնեան գոր Իշխրոյդ Հատած կոչէ (96), ակտանի համաձայտմտիւնեամբ պատմտիւնեան եկեղեցական և քաղաքական սահմանակատոյ Ա գտեանիոյ. յորմէ և ձեռ գրոյն հատատոհի կիրկոս տրոնիկ Հատածս. քայց կի ի սկզբան ոչ կիրէ գայդ և ոչ ի խորագրին Էր նշանակեալ, և մեք ոչ իրենգոյց ժամկեն վիրակարդել կամ տատատոյր տրտնդ, այլ որպէս գրչագիրքն տնեին՝ պատկերին տան անգիտոյնատ տատանց գլխակատրտմտիւնեան չարաչարեցաք. և երկրորդին սկիզբն ոչ ի նշանակեալ հատածիդ Եղաք, այլ ուստի գլխակատրտմտիւնեան սկսանէին, և որ ինքնին իսկ հնգինական նոթով յատաջաբանատմտիւնեամբ ծանուցանել՝ կի ոչ եւս գտս յայսոյն նախապրոյց հատագծոյս՝ այլ գիր իսկ սկսանգնատրս և սկսատ նատեալս պատմել ուղի այնուհետեւ։

«Ասանական ձնանաբերմտիւնեան գործոյս եկալ ի յամի 1241, որպէս երկրիս նշանակէ հնգինական 39 և 151), այլ և գոր սկսանելոյ գգրատածն (5) որ ի 19 մայիսի, կի յայնմ ատեր հանդիպի ոտն Հզնապատան այնր սահ. և յայսոյ քանիս տատեղ ի նմին իսկ սահ իրր յեօթնամեակ ժամանակի գրեալ գբավանգակ պատմէատրն և գիկեալան մինչեւ գնոյն գայն սահ, յորում և ատ գայր մի գազապարտյեցեալ լճոյ գպղծեն, և ոտգս մի յատ միտգի յատ իրատն յատրատ Ալանեալ՝ չորատրատեալ ժամանակագրատրատ դանգատ քան և Տեղիք վիրենալ սահաց, ի 1241 սահ. գայսմ 1265, յորում ատաւատ պատմտիւնեան կամ գրոյս՝ ատանց Նշանակի վիրջաբանտիւնեան. կամ կի Ա գնեալ էր ի սահ Նշանակիդ և գոր յետ այնր գկալս՝ Եղէ յիկրեարակատալ լինէր՝ և գատանէր պատանի ժամանակի և հանգատանան, և կամ Եղէ և գրիտոյ ինչ ատատատագատիւնեան և չնտատ ատ սկզ[2]։

«Ա յատրդի գկնտալ և գգրտծոյ մատնագրին բատ ատատագրին կիրկագատանալ. յանկիման ագատագոյ հատատատիս և գատատագիւնեան մեր գտատեղիկ և գատալ գրատատոյն։ Ա ինչ Հրկրագիրի գի համարէն բանատիրոյց, մանատանգ ատ ժամանակիս բատգմահոյգ ագատան է անդիկն անցկալոյ ի հին և ի միշեն ժատմանակս, գանկագի և գիտատի իրե Ա ցրկատրդ հատատծն պատատագիւնեան կիրկագատ, և ատչատի ատատատել, ագրտգի գի այժմ չատնիդ ի ձեռին ոչ գկալ նակատի, ոչ գՀրկրկագրի ատրատին Ա ցրիրդատ, և ոչ գայլոյ մեծագնել ի կատ գծանագիրեց մեծգատատրատ և գտկատատատիդ ատոտգատան պատատագիւնեան գտգծոյ ագատին գնատրդիկ, ագ ք'Հրկ տրտտ հրտատ հրտատ Ա ցրիրդատ, ագ ատ

ատել պիրկպրժտանականակաչ պատմելոյն յատաչնուտ հատածին, յորում բազում ուրիք լճերայնակ եւեւի հևդինակս ի քաղաքատաքնել, և դիրքատատ, մնաքատանդ յիւր հրաչալեաց՝ ուրք ուրիք հրեչատուրս անզամ կիրազրանին. և ոչ սակաս ուրիք մնատն լինին ատրազաչնան ապդատահանձաքնեան, եմ և նևրեւայի իտձ ձաչնչ, որպէս ի պատմեալոն պիճվհանեալ. Վատնեչուչ՝ Աչնս ուրով և մեծամեծս կրատրել ի չատազրվաքնեան իրազրչոյն՝ բատ կարծեքնոյ յաչոյեցին նոնա բազդին կամ տաքնեան։ Աչրատչատանդ հատ և պի տաքին մազրեքնոյ գատանդնակաչ զոյդ բնդ կանխահակաչ ատանդատքնեան՝ բազդատ ուրիք մատրանչի բնդ ճչմարատաքնեան, մեռքի բնդ չորքհանեալ բնդ ՚Քչնս (որպէս յէ՚ 53, 57, 70 եւն և մեռքի բնդ իւրան իսկ յանդգատանդ. մինչեւ զորքրոյ և պանծատոյ ատն Կ՚եթսեաի Լ յատրքուտագոյ հատատոյ հևգծատոքնեան յատարքի (46։ և յաճախապչն հատ բնդ հատանդս ատիկրեական մարտչոյն վիագիկդտնի, պրեաքեմ ի ատքերականն իւրոյն հատմատիսիկ անկնակ յևրկրահատքնեան, վատոյին հրուիծանելով և գհատատատ մարտչոյն պանծանդ նչակելով, որպէս յհրկատրատն գատատքնեան (Հ 187–192) քե. իր իպե յօրինածն և քե այլոյ մտոգ ագաքեմ, գի յօժար հատանատքնեամբ բնդ ատնի, որպէս և գրքատատն ՚՚ Հատչն ի Հօրե և յՈրդուչ, Նագատանելով իսկ քե. « բնդ ատնիցի Լ յևկեցես Հագատատանեակաչ և յօգքատ կիրտակատի »։

« Ա՚ևնատչնեւ ատրուքե և քնատգական բնատրքեամբ ատրուե գատանի[1] քան գատատատեակիչն իւր ա՚ատրան, և հատագեալ ի հևատատատքնեան նոքին ի գիրս և ի բատգատատքնեան բանիպ պատմչոպ. յատոպ Լ գի և գտեալ ատնալ գրէ, որպէս և պատատքնեան Կ՚եթսեաի Ա՚կայատաքի (55)։ Ա՚ևյ և յատ բանիպ լևգտեան և իրատատիպ հատատատչոյն Լ. գի ոչ նրատքնեան և ագագատքնեան վատոյեան կամ յանկարծական ինչ ոտոպք և գևկպիկ առածք, որպէս Լ հանդիպել ատս վիատչեւ իհ՚ակատ ունել ուտի և անդագածչ հատրքատքնեան և պարգատքնեան պատատածչն գիւր չոպել, յրատատկատքնեամբն և անկնճեան բազդատչոյատքնեամբն, միանգամայն և հևռի գտով ի հևռատակատքնեան. յհատ հոգեն պինքն պատմպարոյ։

« Ա՚ևյան Լ ատատաքոր չատեցոյ չիրատատնո կիրակատի և գհատգատանո գատգփարաց ոյոյ պատմատքնեան ի մեր ձեռս հատեցոյ, ուրք եւեք միայն Լ բին, և ոչ մին ի հոգատնե հին կամ գատատ գրչատքնեան, որպիսիք Լ բին ատս մեզ օրինակքն վ՚արտանոյ պատատքնեան, այլ ոտքս հոտոտոյիւք մ՚ի դարատ, բազմատիւոյք և իհ՚երատրանք վատոն ոյոյ հարկ համարեալք ուրիք իհոգոյ ոյոպէս և Լ բին և ուրիք ուգդիչ գչատոյեի վրիպակս՝ ոյոպէս անկն Լ բ բինել, և գհ՚երի բատն չատեցոյ հոտոտոյիւ գհ՚երին՝ կամ ի փակագծի ատհատքնեամբ գհ՚երին՝ գոր ատաք ի Կ՚ օրինակէ. և Լ ատ անտեհեհի ատատրդին փոքրագոյր չ՚ևկատնոյ տեր Կ՚րիպարեան Հագհանդիտանդ, ընծայեալ ի լոյս չատի 1858 ի Վատկատա ատանդ ինչ բնատ ծանոհատքնեան գոկկրնագրիր զրոյն. որով հեղգեա և բազում ուրիք ընտիր քան գհ՚երան Լ բևեկատ հոտա օրինակն, այլ ոչ կարողաց հատեցուել վատոտ լինել, ոչ պիտեւով գչոտ հատատոյատքնեան կամ գատդդատքնեան գոր ատժանն իհ՚ հատեցոյ վարել չիրատատ ապագրին. վատն ոյոյ և ուրիք ի ատատքն ի յատատնդս գրոյս նչանակիչաց պատրաձչատքնեան ատյս ի մեզատքս, ոյոպէս և գհ՚ե-

1. Հհ՚ ոչ հեհեհ՚ատատքնեան ալյ և ոչ կարի նչրատքնեան ի հատ գրոյցի և ի յատատնդատքնեան գհ՚ատատոհ՚ք պատան իւր յօգե. գատգ գի անհատատդ ատատգ ալյ ի չժատանդն ատ գհ՚ըմքանն։

բոդ օրինակաչ ի նոյոչոյն, կամ գտեալ ոյոպէս նչանակելով ոյոպէս ի վ՚արդանալ պատատհեհանն...

« Լոկ ի բոդչատչատքնեան կամ չիհ՚ակատած և չատչոյեան բանիպն պատահելոյ կամ չատդդատքնեան չատեցաք ծանոհատքնեան՝ ոչ չատատոյ և հևգծատ, ալյ և բազում ուրիք հրատհ՚երելդաչն ի պատատագիրս վ՚արդանալ, նչանակելով գկ՚ա նոքին գրոյ, գատգդրկալն ատ ի մեզ հգհեհատս չատալ (1862)։ քանզի բազում ինչ գհ՚ոյն մի կոյծ և բգկեալ պատատեհ հրկրքին ատքս, և մեզ ծանր հատ. կատ ատաչնոյն և չհ՚ևկրոյոյատս չատեցոյ մատեհի պատատհեհանն. ատն ատեհալ հհ՚ և ընհ՚ևչոյատեաք գրոյս վ՚երակատս՝ ոչ անտհ՚ոյեալ գոյքն և վ՚արդանալ, ձատ և կատհատ գհ՚ոյն ատ ձեռն ատնհ՚քեն, գրոյ հհ՚ և ի մի տատ կազմեալ տատգատհ՚քեան հրկրքին մատեհատքս, որպէս պատատն կատպատատքս ի պրդատքեատ ի՚ր հեհե կ՚ոգ ևս լինելոյ և չհատ ատյոյեքեն կայ պատմի մեռքատատ և գհ՚ոյնոյատն ի բոյս բնծայել՝ ձատկեքեամբ տատատքեն ծանոյատնել հհ՚ ատյոյ օրինակատ և ի ձատքն վ՚արեանք, ատ ի կարծել կ՚ատճատհ՚քեան կամ պհ՚ակրոյոյատքեան բանիպ։ Ա՚ատձատանդ պի և ոչ օրինակատքեր և ճարատատքատ տրատնդ ևն բանք յատկատքեր և ներկրատք. չորս ահատոյ հ՚ մատդ ինքնաքեր գհ՚ակրատքեն և ներատքեն. իսկ ի ատատն, բատ տհ՚ոպեր իատատատհ՚անել և կատյ, գի բազում ատնդամ ատատատել և պրատհան կատ մեկ ժամանակատան իսկ լինել ի քննատհ՚քեան և չրնատրատհ՚քեան ատհ և անչատ բանեպ և բազատհ՚ոյ, ուրքան և սիրելք իպհ՚ոք ատհ. տատհ՚քեան պատատհ՚քեան և պատատհ՚ք. որոյ սիրելդան մեկ նմանանաց բնծայելք ատադիկ ոյոպիսի ինչ ևհ՚ն ուրքա. գատեքին կամ գհ՚ատաց վարելի հ՚ոպետալ ի կատհ և ի հատչատ նոյին բնհ՚ևչոյանելոյց, որպէս և գմեր բանքս։

« Ճարտ ատհ՚ևլով մ՚իատանգամ ի հևդինակ մտատևնս, գի չհամեմք յոկ ոյ՚ ինչ գրեհանեհ, հարկ Լ համաքեհ գհա, բատ իրոյ ինչ բանիպ, տնհատ կամ պիտակ հ՚ոյրք կամ պատարիկ լինատի, կամ հ՚Լ և նոյատհատատ հ՚ոյհ՚ատ բարբատոյն, չոյ ատակս և փոխանակ գյատպրի և հ՚ատրգհանեհ կատհ՚ալ պատ՚ին գհա ի գևկրն բնդ վ՚անակատնաց վարդապատին իրոյ (132)։ քանզի ի Վանձակատց գրոյ ծնդկեամբ և քատգրքեի ի դարոյց հևռ. անկհալ բնդ ատատքոյի և պատարիկ իշխանատք՝ լինաս նոյին նատատակհալ Լր ի նմին։ Իսկ գաչոյց նմատհ՚ևանդ նոքին չոտնիչք հատատատհս ատս ձեռն, չտնեչով իսկ գհատրս գաչ գրատար վատատոկ, որպէս կատնիկոքատ տանկ. այլ չահ՚ևյոքատ պատատքեկ՚ևյատն ինչ կամ գոչ հևռին ի կատծ՚ևաց. չոյս վհ՚ոկ նոյատն ինչ անատատքեամբ չիրատատկհալ Լ համատատ պատատհ՚քեանն ալյ գհատչոյ կամ տեւդևան Մ՚խիհ՚արաչ Գոշ, որ գհատտ ի գիրս ոմ Ձաչհատատրոյց ի Վևտան կղզոյ, և ի քատնատքոյ. ատձնի վարդապատ[2] բնդ օրինակատկհալ հատատոյատ մեզ. և որպ ակդրն Լր ի՚ն Լ հատածի պատատքեհ՚քեան (106), տոքա Մ՚իտա ալյն պատատոքեան տքաճելի վարդապատին Մ՚խիթարայ, գոր և արտրաք Կատհ՚ատած գրոյս. ի վհ՚ոյսքանին բնհ՚ևնատտ գպատատտատ և գհատտն Նեգհինակիս, որ և գոյզ պատատհ՚ևանդ չոյատտոյ հ՚ոտի, գհ՚ բատ տհատին. գի որպէս կատրաք ի սկզբանն՝ չէր մարթի Կ՚իրատկոսի պատատհ՚ևանդի ատհատհատս և ատհանդ՚ևատր լինել ալյոյ իրոյ, և ոչ ատչակերտել վարդապատհ՚ի իրոյն վարդապատի. ալյ և ծագրատոյն պատատտ Կատչ Կ՚ոչման Մ՚խիթարայ անհատտատձոյն պատանի պատատքոյն ի մեռքոյս չոյատ իսկ պատատհ՚քեան մատհ՚ևանդի (114–5). ատպ ալյոյ ոյոպէս գրեալ և վերագրեալ Լ գոյզ չատհան Պատատպարիս,

2. Պօչատ վարդապատ Գհատրատհ՚ևան.

խոսնելով ի նոցա պրաժան. զոր մեք ի պրոսոնոս բանասիրացն և յանկրտուս միաբանած աստուածական պրոպագայ՝ նահիցք չտեսանելոյ յամրոցս տպաւորեմեան, ախտրժելով և ընդ անվազպական ինչ ծանուցմս տալոյ Վահրամ և Հայոցաթին գիր, զոսկե տնգնս ի կարգին։

« Ամս պրոպած մեծ և կարևոր են Հայոցմոսոք կիրակոսի Գանձեցոյ, որ ոչ յոկով անոսոցն և հաշրենակցն կոչմամբ մեծաւոր գոսանի մեջոսեն, այլ զգոնիր և կենացն ժամանակաս գի յօրինեալ է զոր գրիր Հայոցմոսոցդրդ յամի 1269 և ի վամանեցոցի վկայեցի ամի կենաց իւրոց. այլ ի Սիս քաղաքի իշոպատոսեմեան կիրիկեցոց։ Իր գի ոչ այլ ոք՝ և ոչ մեք առնք Գանձակեցոյն[1] գպոցած գաշ. այլ ոս հանգիպակոսեմեան անոսանն և ժամանակին և ոչխարին՝ ոչ յոգնեցաք յիշոսին առնել ոս ուսիսաս. մինչև ապագայն ցուցցէ մեզ ոսոսպ գիսոս Կիրակոսի յոգոյ անոն գոսանին և բանք իրոսոսականք և իմոցիք. և յոմանց չիմեմաք նոյն կարծին ընդ այլոյ ևս կիրակոսի Իրգնակոցոյ՝ յետնագոսի հարոսս ժամանակաս։»

Ենվանդոսոսեմեան. Հասոսաստան՝ Հոմոսոսս պատմոցեմեանք ժամանակաց ի սրտոյն Իրիկոցի. մինչև ի յետին ասուրս իշոսակաց։ Ա. Վասն իշոդասոսեմեան Լեռնի՝ որ ի կոստանս սպասնոցեմ, իճ օրգնս յոսոսվածոց և բանասոս յոցմ։ — Բ. — իշխանացն որ յաղթեցին Չաքարիայ և յոսոսեի հզոցս Նորին։ — Գ. — Յոգովգնն զոր արաս Չաքարիա վասն ինդոցոյ ինչ իրաց։ Դ. — կամիոպիտեան Աղասանիկ գալոյ սոս մեծ իշխանաս, նենգեալ ի յայցոպգնացն։ — Ե. — վարդապետացն երեսնեցոց որք էին ի կոստանս վասպուրականի, ո՛րպէս եկեն կամ գինչ սպասին։

Զ. — մանուսան Չաքարէի գորավարին։ Է. — Լեռնի արքոյի և վաղնան նորա։ — Ը. Հոմոսոս հիսուսածք պատոցեմեանց կոստանդն Աղգասոսոց ընդ նեցոցս գրոցոսոցացոյ։ — Թ. Վասն եկեալոյ իշխանին ապգին գօրուն, և փախուսականն սոսնեալ գինքսագոսն Ոլոյոց։ — Ժ. — որ ի սոսնեան Գանձակոյ անկոսն եկեալ գօրագն։ — ԺԱ. — վարդապետին Ոխրիմոսոյ՝ յոմէ ուսոսի էր, և կամ սրպիսի՞ որ էր։ ԺԲ. — չիսոցեմեան վանագ Նորն Վասակայ։ — ԺԳ. Թէ ոչք էին որք եղեալքն էին յաշոսիկոսոս Նոցա։ — ԺԴ. Վասն վանականի մեծ վարդապետին Ոխրիմոսոյ՝ որ Կոչն կոչի։ — ԺԵ. — որք յետ Նորա կացան գասոյնդրդոսեցիցն վանացն։ — ԺԶ. — ոսոսոսեցին Չաքարոսոսեցին և կոտորելոյն գպօրան ոլոցդ, ի վեց Նոսրեր հեմանասոսն և չորս իշոսին։ — ԺԷ. — կոտրասան սոլսոսեցին Չաքարոսոսեցին և բանասոցդ Նորա չիգերէ։ — ԺԸ. Թէ ո՛րպէս ել Թամբ ասպանել գաշխարհս ասձնեացն։ — ԺԹ. Վասն սոսերման մեծի և պատուական քաղաքին Վանանկոյ ի պէդ Թամբրոց։ — Ի. — ասերման քաղաքաց և գաստոցդ ի Թամբարձն։ — ԻԱ. — ոսոման քաղաքին Շաղքոցոյ։ — ԻԲ. — գկոտրեցեմեան վարդապետին Վասնկանայ՝ և ոլոց ընդ Նոսոս։ — ԻԳ. — ասերման քաղաքին Լօռի, Թէ ո՛րպէս ասին գնոս։ — ԻԴ. — անկանելոյ ի ձեռս Նոցա իշխանին Հասպի։ — ԻԵ. — քաղաքին Հասոյ՝ Թէ ո՛րպէս մասանեաց Տէր ի ձեռս Նոցա։ — ԻՋ. — ասերածի կարոցին։ — ԻԷ. — յետպարկելոյ գիշխանն Հասոյ ասն Վասն յարեւելս։ ԻԸ. — կոտրասածին որ ի կոստանս Խոյնոյ, և վասն բարեպաշտ իշխանին Չաքարոսոսեցոյ։ ԻԹ. — ևկեղեցոյն զոր չիմեսաց։ Լ. — գոյգման կիրպասոնացն Թամբարին բաղդատեալ Թամբրոց ոսոսոս։ ԼԱ. — Հոգոսոսին սոսոցոյ։ ԼԲ. — սոսերման Թեվդոսոսպոլեացն։ ԼԳ. — պատճոսոցդին որ եգես ընդ սոսցդանն և ընդ Թամբարն։ — ԼԴ. — Թէ զաստոցին Հայոց Նեմեսոյ, և զոր ինչ գործեաց անդ։ — ԼԵ. — Կոստանդնոսոյ Թամբրոն Լամբրոնոյ, և զոր ինչ գործեաց նա ընդ սոխարհն Կիլիկեցոց։

ԼԶ. — Թամբարոսոսեմեանն Գասեմ։ ԼԷ. — կոչնոցն ի մեծ գոսան գկամեսոցիկոսն Կոստանդնի գսաւ Գնելոսս. ԼԸ. — սոսգոսոսակոյց Նոցա ընդ կոստանս Վասպուրականի ի վերոյ բաղդատ գասոսոց։ — ԼԹ. — կամենական Տրամանաց կամեսոցիկոսին Հայոց։ — Խ. Թոզոմ սասան կոստանդնոյ չրչաթիկական։ — ԽԱ. Վասնմանէ կամենականք Տնան կոստանդնոյ կամեսոցիկոսի Հայոց։ ԽԲ. Վասն Տարկանական՝ որք եկին ի Վասն։ ԽԳ. — Թամբարոսոսն Վրաց երեմոյն սոս Վասն։ — ԽԴ. — երեմոյն սոս Վասն Վամբասոյ գորավարին Հայոց, և սրոյ Վիամանին սոսոցանին։ ԽԵ. — կոստանդին գոր արար Թամբարն գայրեսրն Վրաց։ ԽԶ. — Վասեի Մոտրեկոսոյ։ — ԽԷ. — դիոն՝ որ ի կիրակոսոսն Թնոջ Հոյ՝ Թամբանակի ընդ մարդիկ։ — ԽԸ. — Թնդ ոսոսն որ եկես ի Վրաց քրիսոսոնէից վասն սուրբ Հոգոյն Վասոսածոյ, Թէ ի Հօրէ միայն պատոս է ասել Թէ ի Հօրէ և ի Որդոյ։ ԽԹ. Թոսոսոսվասոսեմեան Տամասոյ ոսոպասփոսոսոյ։ — Ի. Թոսոսոս դասոսոսեմեան Վանական վարդապետին։ — ԻԱ. — Վասն վամանեցի սուրբ վարդապետին Վանականին։ — ԻԲ. — Յոմհանոսոս գասոնեցոյն։ — ԻԳ. — Վասոսոսեին սրդոյ Նամեսոսեան։ — ԻԴ. — մասոսեսին որ եկեք գաշխարհս ասձնեացն։ — ԻԵ. — ասխարհագրեին որ եկես Նրամանաս Վանգոս Վանին։ — ԻԶ. — Երեմոյն բաղդատ ասլքային Հնեմոյ սոս Նամես Վասն։ — ԻԷ. — կոտորածեին յիսկերին Հասոսոսոյ։ — ԻԸ. — ասերածոյն Նոպոսոսոյ։ — ԻԹ. — ասերածեին Մարտիրոսոսոյ քաղաքին։ — Լ. — որ ինչ գործեցաս ի կոստանս Միջագետս և ի խոսեին Ասորոց։ — ԼԱ. — մանուան բաղդատոյս Նամեսոսեան Չաքարեին։ — ԼԲ. — մանուան Նամեսոսեին Շաղքոցոյ և սրոյոց Նոցա Չաքարէից։ — ԼԳ. — պատճոսոցդին մեծի որ եկես ընդ սիմեանս Հոգաոսոսի և Նոր քաղքին։ — Ցանկոսոսն։

Կոյ վերջ անոսանց կոսկի մր։

Կոսոցդմանոսեմեանք.

— *Deux historiens arméniens.* Kirakos de Gandzac, XIIIe siècle, par M. Brosset. St. Pétersbourg, 1870. 4°, p. 1–194 p. 195–205), « Appendice ». Traduction latine de quelques passages de Kirakos, par M. Petermann, de l'Académie de Berlin. *տես և Գոյժիս* 363 *էջը* (44)։

Կոսոցդմանոսեմեանք.

— *Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie* dans le XIII e siècle. *Nouv. Journ. Asiat.* t. XII. p. 193 214, 273–305, 1833, par M. Klaproth.

— *Les Mongols d'après les historiens arméniens.* Fragments traduits sur les textes originaux. I-e fasc. Extrait de Kirakos de Gantzak. Par Ed. Dulaurier. *Journ. Asiat.* 1858, t. II.

— *Extrait de Kirakos*, auteur arménien

---

1. Վահրամ գի ոչ բազում ասեք յաոսոյ քան գնա մանակ երկոսոցոսեմեան Վրուկոցոյ՝ մեծին ոլոսական՝ վարդապետն Կիրակոսի, չարժեալ ի խնդրոյ Չաքարոյ իշխանի իշխանաց՝ պատոսիրեալ էր սնաոսն իսրայէլի ոսանիմ, և սոցա սոսրասիալ կպիրան Հայոսոսոցդ. ապա անդէս էր մեծոյս Կիրակոսի Վանականցոյ գնոյն գիրս յօրինել։

du XIII S. relatif principalement au règne de Thamar et de ses successeurs. Dans les Additions et Eclaircis. à l'histoire de la Géorgie, par M. Brosset. S. Pétersbourg, 1851.

— *Հատուածք ի կիրակոսէ Գանձեցւոյ Միսիթարայ II. վկայեալք մէջ* 1833։

— *Պատմ. Մոնղոլաց յատ Հայ ազգերուց, պրակ Բ. քաղուած կիրակոսի պատմութենէն։ Թարգմանութիւն և բացատրութիւն Բ. Պատկանեանէ։ Պ. Պետերբուրգ* 1874։

— *Հատուածք տեսութենէ յայտից Մանդակայ կիրակոս Գանձակեցւոյ. Թարգմանեալ քան զնոր մի գիրոց. Ի Վենետիկ Միսիթ* 1860, թ. 6։ Բ մասն, էջ 108 124։

— *Extrait de l'histoire d'Arménie de Guiragos de Kantzag.* Dans le Recueil des Croisades–Dulaurier p. 413–440.

Կրատածներ. տես Ալիշան, «Հայապատ. Ա», էջ 263–268։ – Զարպ., «Հին դար.» էջ 717–751։ – Զամէ., «Պատմ. Հայոց», Հատ. Ա, էջ 16. Գ, 210, 233, 236, 237, 271։ – Տես նաեւ Լրաբեր 1859, Հատ. Լ, էջ 358–365, «Կիրակոս Գանձեցի և Գաբրան Տիրարիէ»։ – Փորձ 1880, թ. 1։ – Լուսոյ (1899 Ա, էջ 292) կը յանձնարարէ որ Գանձակեցոյ Պատմ. տպագրութեան համար պատրաստուի հետ է նկարագրէ Բիւզանդացին, գրձնալ Լիմիածնի միաբան Տ. Ամատ վ. Տէր-Մկրտչեան։

ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ Տքր. Յակորոս ՀԱ. — *Բարեկամ ամենեցուն կամ բնիկը Հանուպարնորցոց. գրքոյկ բժշկական «լաւ հոմիսաքիք գրութեան»։* Հանդերձ առողջարանութեամբ, ախտաբանութեամբ և դեղարանութեամբ։ Հատասրեաց Տքր. Յ. Հ. Կ. Նամանաքոյժ։ Կ. Պոլիս, տպագր. «Արեւելք» լրագրոյ, 1887. 8°, ժԲ + 288 էջ։

Քննագ. Մշակ 1888, թ. 82։

Կիրակոսեայ Հանգուցուրիւնք, եւն. Տես ՆԵՄԼԱՆԵԱՆ Պ.)։

«Կիրակոս». Ի. Ա. Վ. Ալբաս 1894–95 Բ (1897), էջ 31։

ԿԻՐԻ (Լօռէնց). — «*Իրլանտական հրդ*» (*քերթ.*), *Թրգմ. Մանանեան*), Վրաստ 1905, էջ 166։

ԿԻՐՊ (կ. = Grattan Geary *անգլիացի*). — *Through Asiatic Turkey*, narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus, by G. G. editor of «The Times of India». With map and illustrations. In two volumes. London, 1878.

ԿԻՐՕ (Ա. = Alex. Guiraud). — «*Փոքրիկ Հովուպան* – Le petit Savoyard». *Թրգմ. Երկրագուհ* 1870, էջ 173, 182, 200։ – Ուրբաթան մանկանց, *Թրգմ. Ա. Զօպանեանի*, 1886, էջ 15, 55, 73։ – Քաղաքական նաեւ *Թրգմանած է, տես*

«*Կիրգէ տէրէ կամ Կիրեսաց ձոր*», Լուսոյ 1900 Ա. էջ 229։

ԿԻՒԼԱՆ (Գ. Յ.) — *Elementary Modern Armenian Grammar* by Kevork H. Gulian, A. B. Instructor in Anatolia College Marsovan (Merzifoun). (Method Gaspey–Otto–Sauer). Vienna, the press of the Mechit. 1902. 8°, p. VIII + 196.

Քննագ. Հանգ. Ամս. 1902, թ. 11։
Թարգմ. Տես ՄՈՒՇԵԳԵԱՆ Տր. Ա.)։

ԿԻՒԼՋԱՏԵԱՆՑ (*Ամասիա*). — «*Ճան որ առաջ է Գաւիթիա Ազգային Ուսումնարանի վերանորոգութեամբ բացուած օրուան դէպի Կարին Արքունիքին Վերայ Ազգասիրական և Շնորհափայլ Աստուածորդին բոլոր Արեւելական գնկերացեալ մեծապատիւ անձինք նոյն Ուսումնարանին*», Կռունկ Հայոց աշխարհի 1863, էջ 629–636. – «Մանկտոյտ կամ պատկեր սխմար մարդոյն» քերթ. անդ, 637. – «Շնորհակալեան ձեր Հովիւն», 638։

ԿԻՒԼՍԻԲԵԱՆ Բարգէն վ. — *Ժողովրդական ասացուածքներ։ Օձնացւոյն ու ուսերու մասին կարեւոր և պարզ գիտելիքներ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1901. 8°, 87 էջ։

Դնահատեր կ'ըսէ. «... Վարժ մեր ազգ վարդապետ Օձնացւոյն, ինչպէս իսկապէս իսկ կը զանազանէ, Օձնացւոյը պարզապէս, յատ նաեւ, Օձնացւոյն ամենէն գիտուր կ'անէրը ժողովրդականացնելու մտքով պատրաստած է։ Եւ ըս նպատակի դիմած առնի անօգուտ չհամարիմք համառօտակի բացատրութիւններ ալ տալ Օձնեցւոյ, Օձնական մեծ օրերուս, պաշտ, ուսիքի նշանին, մասին։

«Եւ մեծ գործ մը չէ, պարզ գործ մըն է։ Ինչ ինչ մանաւանդ իրր Յաւելուած գրուած էր երկու տարի յառաջ։ Ընդարձակ Օրացոյցի համար։ Բայց չեմ ընդարձակ եկաւ այդ նպատակին ծառայելու։ Հանեւաբար յարմար դատեցինք օգտակար գիտելիքներով հարստացնել գեղջ առանձին հրատարակել»։

— *Քարտզներ. Օրհնութեան գիր մը Կ. Պոլսոյ Պատր. Աթոռ. Տ. Տ. Մատաթիա Ա. Արք. է և նամակ Յաւուշարան մը Խրիմեանոց առաջնորդ Գեր. Տ. Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ։* Առաջին հատոր։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1901. 8°, իե + 388 էջ։

«Կը բովանդակի հրնուրիւններ քարոզ, ժեծաղդն մասր գատ կրնային և քանի մր հատն ալ դատրաստականներ, յատկիր տոգիով, համբերատար ու խնամատ աշխատութեամբ գործ ելած գործ մըն է», Մասխ 1904, թ. 19։

Քննագ. Արեւելք 1901, թ. 55–56։ – Արեւելեան Մամուլ, թ. 42։ Աստ գէմ Մանգուեմ, թ. 1032։ – Աւետարեր, թ. 40։ – Բիւրակն 1901, թ. 21. տես և թ. 23, ուր կայ Յովհ. Եպս. Աբգարեանի նամակը։ – Մանգուեմ, թ. 941։

— *Ժողմ. Ժողմ-Տէրէ և Հատ-կայ. քաղաքական միասին. Պատմական և տեղագրական ուսումնասիրութիւն Դիմեր եկեղեցական պատմութեան համար։* Ազգ. Մատենդրն. Թիւ։ Գրեց Բ. Ն. Վ. Կ. ի Կարնեցւոց։ Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1904. 8°, 117 էջ։

Ազգ կ'ըսէ. «Իսկ «Գիւղեր Լիկեցական Պատմութեան համար» ընդհանուր խորագրի մր տակ ծրագրած ուսումնասիրութիւնները և հետազոտութիւնները ընդգրկած իրենց իրենց մէկն է՝ ինչ որ առանձնացած և լուծուած է յայտնի երեսներով։

«Հանգեւ Վարդանեան ընծեցրողներ» անուան այս ուսումնասիրութեան գան մասր, էջ 1–88, «Տեղագրական–Պատմական» Պտ. Խորհրդութեան կողմէն իրատարակած յօդուածներու յաւելեալ և հանգեւ, 1902՝ թիւ 7, 9, 10 և 1903՝ թիւ 2, 3, 4)։

« Հիմայ գրքոյկի մը վերածելով այդ ուսումնասիրութիւնը՝ կը պարտադրենք թղթակիցներուն. ուրիշ ոչ ոք այդ նպատակով դրած է տրպէն։

« Պէտք է դիտել սակայն՝ ինչ ինչ կարեւոր տրամաբանութիւններ բրինք գործ ածած ենք հետաքրքրական եղած պարագաներուն վրայ (էջ 33–34, տիրաժ Հանդէս, 1902 թիւ 10)։

« Իսկ այն ցաւալուածներէն, որ ուղղակի կապուած գրքոյկիս, մանաւանդ վերապահութիւնը, կարծենք իրմէ հետաքրքրական են և իրենց խոստանալ հետիաւրէն իսկ նորանոր խնդիրներ են մեր ուսումնասիրած ուղիներու առաջարկուած։

« Երկրագրեալ քաղաքս մը՝ տարակոյս չկայ որ պիտի գիրացնէր քրքրուած ոստոստպտա—պատմական անունները տակերը տրտկելու և ճշդելու համար. — Ինչպէ՞ս այդպիսի քաղաքս մեռ ալ։

« Պատմական—քննադատ մարդկանց կը մնայ ալ վճռել իրմէ Հնչակի յաջողած նոր այս ուսումնասիրութեան մէջ »։

Բովանդակութիւն. Ներածութիւն. — Ներածութիւն Տուք պատմութեան մէջ. — Ներքին կեանքը։ — Անձ. — Ներքին հանգամանքներ. Հոգեկան դիրքը։ — Տուք կամ Տիւքը. — Տուքի ծագումը. — Աղբի Տիւքը։ Հոգ—Աղայ. — Հոգ—Աղային հարցը։ — Յաջորդած եկեղ. — Ա. Աւետիս կամ Աստիք. — Բ. Տուք. — Գ. Հոգաբ եւ Աբրաւ. — Ե. Ներք։

— Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք. Պատմական և բանասիրական ուսումնասիրութիւն Դիմեթը եկեղեցական պատմութեան համար. Ա. մաս՝ կոլոտ. — Բ. մաս՝ Պալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին. — Գ. մաս՝ կոլոտի Յիշատակարանները։ Վզգ. Մոնոլին. Ի՞Ջ. ։ Գրեց և հրատարակեց Ե. Ղ. Վ. Կ. ի Գպրեվանուց։ Վիէննա, Մխիթ. տպարան, 1904. 8°, էջ + 227 էջ։

Քաղաքացիներ կ'լսեն. « Կը լսենք մեծագոյն մասը հրատարակուածը « Հանդէս Ամսօրեայ »ի մէջ « Կնունքը պատկեր », « Կոլոտ », խոստովանութիւն տակ (Տես Հանդէս 1903, թիւ 6, 7, 8–9, 10, 11, 12)։ Կոլոտի անձին և գործունէութեան չորրորդ ուսումնասիրուած խնդիրներ կարծենք թէ կարեւոր են թէ Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան և թէ Հայ Ազգային պատմութեան առնչութեամբ. խնդիրներ՝ որոնք մասերն են մեր այն ծրագրին, որ « Դիմեթը Եկեղեցական Պատմութեան համար » յիշատակուած խոստովանութեան տակ կ'ընդգրկէ Հայ. Եկեղ. Պատմութեան մէջին և դեռ չուսումնասիրուած և հնատիպ քրտական ոսկի կէտերը։

« Հայ. Եկեղեցւոյ Պատմութեան մէջ և մէջ. դարերուն դէպքերը կարեւոր են և դէպքերը՝ նոյնպէս. Պատմութեան համար թէեւ ուսում. բայց չան հետ հետիոտ կան այդ ժամանակաշրջանին մէջ, որոնք, ասկէն, պահանջուած կիրքով չեն ուսումնասիրուած դեռ՝ կրկին պատճառներով. նախ՝ պատմական դէպքերը բարդ և բազմակողմանի են և իրարու հետ կենդանութեան և երկրորդ, այդպիսի ուսումնասիրութիւնն մը համար պէտք եղած հետիոտ լայն տեսութիւն չէն բաղդատին։

« Յովհաննէս 1784ին կը կոչէ իր պատմութիւնը, վերջին տարիներուն կ'գործերը չափէն աւելի ուշադրութիւն։ Իրմէ կը ժամանակակից պատմութիւնն հետ բազմաթիւ ազդերը մ'բլլալու համար. անոնցմէ իր այն մասերուն մէջ, որ Հայ. Եկեղեցւոյ համար բնորոշ նոր հանգամանք մ'ունին։ Իրեր Լուսիրատորի Պատմութիւնը կաթողիկոսաց Էջմիածնի, 1763–1831, կամ գործ քիչ մ'աւելի ժամանակի մը նոր-

բուած է, բայց, իրաւ, « Ջմիաձնի » պատճէնէն դասս չ'կրկնէր։

« Ակնի Ղազարէն Տ. Միքայէլ Քանանեան Ակնեցւոյ արժէքաւոր են, իրր յուսոյ մեծագոյն պատմական նորահմտութիւն։

« Այդ ժամանակներուն մէջ, մեր Եկեղեցին գրաւող մեծ խնդիրներ ծագեցան։ Մայր Աթոռ՝ ընդ յոյն և ընդ կրկին նոյնակ բլլալ. հոգեւոր քաղաքական այլ և այլ փոփոխութիւններու հետեւանքին, ուսուց գործիչներուն ուսակ՝ ինչպէս իր մէջ ուժգնացած։ Իր Ջմիածնի նորընտրելոյը, ուրանք մեծ գեր կը խաղային Պոլիս և պատանելոյը, իրենց կրթասիրուած պաշտօնավարութեան մէջերին, իրր նեղկրօնական ցիներ Աննման Հայոց կամքորիկոսին, դաղթական այլ և Գործի Պատրիարքութեան դիրքը ամրապնդելու և Պատրիարքին, մինչդեռ Հայոց կամքորիկոսին, ընդարձակելու իր իշխանութիւնը բովանդակ թուրքիոյ Հայոց եկեղեցիներուն վրայ և նորընտրական դրութիւններ բաղդատելու հանգամանքներուն, Երբ նոր նոր կազմակերպութիւններով կ'Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը ուղղակի իրեն կամ կամ ֆետրիոյ առաջնորդական վիճակներու (Հմմտ. էջ 81–86)։

« Ինչ և Ակիճանար, մանաւանդ առաջինը, իր իրաւասական բնագրական ասնականութեան մէջ, ունի չինչ յատկութիւններով կապուկցած կ'Պոլսի Ակիճանին։

« Յարատեւ Պատրիարքութիւնը՝ իր ուղղի կազմակերպութիւնը և ինքնակատարելագործութիւնը չաւոնդ կոտորուած պիտի բլլար, եթէ ան դարուն, կարող Պատրիարքը, Նորին Հանգամանքներուն, Պոլսոյ Ակիճանը պահելով կոչն, ի գլուխ չհանէր Ս. Յակոբեայ Ակիճանին քարհկարգութիւնը։ Շղթայակիր Երիցոյ Պատրիարքի հետ։

« Ան դարուն մէջ է որ Աներատական Մխիթար Վարդապետ, Ս. Լազարեան Եկեղեցւոյ Երբնեան քարոզիչը (1697 և 1700) հիմնուց Մխիթարեան Միաբանութիւնը, Վենետիկի Ս. Վազար կղզեակին մէջ։

« Ակնի երկար չանգերը, զոր տեղեկանք իմացանք Հայ. Եկեղեցւոյ չարչր դարեր յառաջ, վերջապէս արգիւնաւորական, կաթոլիկ Մխիթար պաշտօնական տեղեկութեան տակ կապուած Հայ. կաթոլիկ Եկեղեցիով (1880)։

« Հետ ընդհանուր և կարկատուն գիրք այն մանանութիւնն, որոնց մէջ միայն Վարդան ընդգրկած չրնար նիւթ բնութեան ամփոփ ուսումնասիրութեան մը[1]։

« Կոլոտ միայն հետաքրքրած էր միս, մանաւանդ Դպրութեան, Կոլոտի Դպրութեան ամենէն փայլուն դէմքերէն մէջ. Եւ որ Կոլոտին գոյութեան միջավայրը ուսաց, Տամբուկի Եպարքի և Վարդանի, այս մեծ վարդապետներուն չիրհնելը, Աշխատութեան Տեսութեան մէջ. այո, ուսաց Աշխատի « Հայասա-

1. Այս չրջանին մէջ, ուսկան, չքքրքիկի Աիլիկիոյ կաթոլիկութեան վերարերեալ խնդիրներու, մասնաւորապէս Աղբրանամ Աղթեանցի, Շուքպի այս 62 առնչական Աստղազորին կաթոլիկացումը և անուանական կաթոլիկութիւնը, որուն հետ ուղղակի և պատճառական կապ ունեցաս Այս խնդրին ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն առնչի պիտի բնագրածիկը առաջնորդուած ծրագիրը, այլ նաեւ պակաս հետ նիւթերու ալ լոյս չեն տեսած դեռ — Կոլոտի նորընտրած այս գործը իսմրագրած էր ապրելն, նրբ այդ կարգի նիւթերուն քանի մը հատոր տեսած « Վարք Մխիթարեան Աբբայի » (գրեց Ն. Յով. Վ. Խրոսեանց 1901 Վենետիկ։ Ջուխտուածին մէջ (էջ 462 և հետեւ.)։

բան՝ ին ու մատենադպրանին նչխարքը, քննելի ան՝ ուսումքին պիտանի ձեռագիր դասագրքեր, Աչտարճի իմպրատնան գործերուն վրայ, որոնց մէջ անտես կըլլայի և շղթայակրի գործածական ալ կային. ապեհպայ իրանց աքսած, վիրաւորած ||. կայսրական համար և վերջապէս, իրը դարմանողի գոյագոյ իպրեհներ մը, այս ամէն ալ, ||. յաջորդ, ||. Լուսաւորչի վերնատան պատկերն մէջ կը կենդանացնի հիմնագ կայսրն՝ մօտ իր չիրմին, ան՝ իր մահուան տարեդարձին վերնդեալ, (÷ 1741 փետրվար 13) ամէնուն յայտնար ուխիր կ՚ընծայէ ինծի[1] որ իր մահին դիտացածներս, գաւաճներս ու խոչնդոտներս պրի առնամ և վերադարձնամ իր չիրատակը։

« Իշխանի իմ կայսրի ծննդեան, մանկութեան և երիտասարդութեան ատեան պատահարներն ու տանդամներն ալ ծանօթ բլլալին մեզի՝ այն աստեն, անատարակոյս, իր կեանքի առաջին փիլիսոփայութեան մէջ պիտի գտնէինք ապագայ չատ երիտասարդ Պետրոսիարին ստուգագոյն ձիքերը։ Վերյիշատակ բան մը չունք դիտեր կայսրի կեանքի այն մասին վրայ, զոր անցուց Աչտ ||. կայսրական վանքը փոխադրուելէն յառաջ, Խազէրի և Աէրգուլոս հանգստարանին մէջ[2].

« Կայսրի վրայ գրելու ատեն պէտք էր իր պրանքան կայսրուհիան ամէնուն կարեւոր անդր տալ, ինչպէս դիտել տուած ենք՝ գմբեթաձեւ տաքդ պատի մը չունի, որուն վրայ կարելի բլլայ ծանրանալ։ Ինչ որ այժմ հասած է մեր ձեռքը կայսրի պրչին, իր Աիչտատկարանները են, զոր պրած է իր հմայականէ ատած գրքերուն համար։ — Պէտք է խոստովանիլ որ պարզ միչտատկարաններէ չատ բարձր գրուածներ են ատոնք, որոնց մէջ բազատարած միտքը և գործածած լեզուն իրաւունք կուտան հասատանելու իրէ կայսրը իրը գրող ալ հետաքրքրական դէմք մըն է։

« Այդ միչտատկարաններէն չորս հատ են. մէկը արգէն ծայր աստած է Գէնոր Վալակի տատին հրատարակեալ հատորներուն հետ. իսկ միւսները գոյ Վատիմիա Աղգ Աատենադարանի Գրատպիրնեան մէջ։

« Կայսրի ծրագրութիւնն և հայելնին վրայ զգալիօրէն մը տարբեր է իրէ իր գրչէն բան մըն ալ հրատարակած բլլալու փափաքով այդ միչտատկարաններէն կը կազմենք գլխաւոր միչտատկարան մը[3]։ Աատին միչտատկարանը ըստ ազանեանց հատարի կարեւոր ծանօթութիւններով օժտելի գաչն. իսկ միւսներու մատին արդէն պէտք եղածներէն բնդհատկելով խօսելով տատմութիւնները ընդհատքին մէջ։ Երբ դիտել տուի կայսրին ծրագրութիւնը մէջ։ Երբ դիտել տուի կայսրին ծրագրութիւնը իր իմպրատնան համար (Տ՚ս է. 41–61)։

« Կայսրի Նատիւտած այս էջերուն՝ կիսատած է մատնանչագրութիւնն մը, իրը խոստովանութիւն այն դէպքերուն և ժամանակներուն, որ կը գրաւեն իր անձն ու պատմութիւնը։

---

1. Կայսրը գրելու ձեռնարկած եմ 1902 փետրվար 15ին, իսկ վերջ. 14ին. ||. Տ՚ատենադրատանին, կայսրի մահուան 161րդ տարեդարձին տակին ||. Լուսաւորչի մէջ յատկացուած հոգեհանգիստ մը ատրիպի՝ անձամբ պատարագելով և քարոզելով։ Գործս հանգիստ տեղի ունեցաւ 1903ին ալ։ Աչտ ալ, (1904 փետր. 14) գտնելով Տ՚ատենադրատանին, գործածելի գոյագոյ իպրեհներ մը, քիչ յատուկ կայսրը յիչատակելէ համբ ||. Լուսաւորչի մէջ, վիրջին անգամ գրիչը ձեռք առի կենդանի համար իր Գիչատակին նուիրուած այս էջերուն վերջին փորձերը։ Փափաքելի է, որ կայսրի տարեդարձը պատահականօրէն հատատուի ||. Լուսաւորչի մէջ՝ ատոր մեծ մեռցնելով ||. Լուսաւորչի ուրիչ բազմաթիւներուն չիչատակը։

2. Պէտք է դիտել տալ որ կայսրի մատնին գրեթէ ամէն է գովեցուցիչ գործ մը չէ հատած մեզի իր ժամանակիակիցներուն կամ իրէ հատած է և անծանօթ կը մնան մեզի։ Աչտ կարգէն է Լչմեհածնի Վանքերուն Գիւտարի Քրիքորի մատենագիր կայսրի դէմ։ Փիլիպոս կայսրի դէմ վայրահչտող «անապատնիստուն» (հմմտ. մատենագրի էջ 37–10, 54, 59) դիտաւորը հատած է։ Շղթայակիր՝ իր ()րտագրութեան մէջ կը չիչէ իրէ ինչպէս «վանն ուչին իրի» Փիլիպոսի և կայսրի մէջ տեսի տեղեցած «ապրակ»ը ըսելց և հաչտատցած գանոնք։ (Հմմտ. ուսումն. գիր. 1866, թիւ 8, էջ 127)։ Աչտ դէպքը կ՚ուրախ իրէ «վանն ուչին իրի» չէր Իրէնց ձեռք ալ այդպէս նկատելով կարեւորութիւն տուած չէինք կայսրի վերջ գրելու տատին։ Որովհետեւ ատոր տատութիւնները տատատուելի նպաստ տեսանք ձեռագրի մը մէջ (Հատանեան Շարդ Աատենադրատանի, Օրթաքէօղ) որ Փիլիպոս կը տգնի կայսրը տատպարել և անոր տեղը գրուելը։ կայսրը պատ մը կը գրաչտանայ, բայց Շղթայակիրը իր տագրտ մէջ նպաստութիւնները կը չրատել հանգատարդներուն չրջը և ի դէպս կը հանել անոնց ծրագիրը՝ ատեն գնելով նաեւ իր հրատարակութիւնը։ կայսրը կը պատրաստուհան Նահ Ներսես Իր Աչտկերտներուն Շնորհհան Ցանկ և Աատուածհան Աարգիս վարդապետներուն։ Ձիչեալ ձեռագիրը տատատուած բատական չրջագ կինտապատկան մ՚Է Աատուածհան Աարգիս նոտիկատոսի վրայ՝ 10 Փետրհարը կամ Նչդիքրեան բատհատած։ Նչդիքրն է Աատուածհան տչտկերտ Վրդ. Ղուկասհան, 1789ին «ի Լիզուռնայ»։

3. կայսրի մնացին գրածներուն Շանդիսի մէջ՝ կարգատով, ||. Յակոբոյ Նչդատպէտի միաբանութենէն Տ. Աւետիքի վրդ. Աատենադրհան ինքնագիրներուն կը պրէ ինծի՝ 1903 Դեկտեմ. 17 թուակիր նամակովը — « Ուչի ատեն կը հետեւիմ Չէզի « Շանդէս »ին մէջ... Եմէ մեր գրատատութիւնը ատրտիսկ չի Աիպչին մեր առեւտ՝ կարող էի ի նպրելին ծատպել Չէզ տագիրհան աչխատութիւնները մէջ. քանի մը օգտատ ալ ձեռագրաց ատ տատպրհատ մատենիկ թուագրհան նպատակներ, ինչպէս թուի, ատրտափակ կը մնան մեզ ատեն.... 1901 Աատրեն մեզի վիճակեցաւ ||. Աչտոհին ատեն գտած գրատատներ (տատպրհատ մատենիկ) մագրելու կարգադրելու գործ. այդ միչտոյին փափաքատ ատակն ատատած եմ քանակաթիւ 100–200 տատրատան նատիկներ, որոնց մէջ կը գտնուէին 70 ի չատ չատ կարեւոր գրութիւններ, այն է՝ թղթակցութիւններ կայսրի և Շղթայակիրը Պատրիարքներու քոյ միաժամանակ, քանի մի իրենց ձեռքերով գրատած. գոյս Աատատածատոր Պատրիարքն ատատ երբեք չէր ատատած և կորատած կը հատատատ... — այս բոլոր նամակներուն վերագատութիւնը մը հին գրքերու տակ տատակի մը մէջ պատահած էին։ Վատ տատկատ տեղերուն... այդ բոլոր նամակներուն յանձնած եմ Ժամանակին Աատակ կատէին, կիտայ ինչ հազար չեմ գիտեր »։

Օ՜ն, հատատի թէ ձեռքիս տակ ատնկատի այդ պատատական գրատատութիւններ (տատրեմ), տատրակատս չկայ որ չատս օգտակար պիտի բլլային տատատութիւնները հատատ։ Աակիկ գատս կայսրի և Շղթայակիրի ձեռագիրներէն նամատատներ ալ կրնայինք կրնել այս էջերուն։ — Ինչպէս գիտ տատեն կայ Չալիան հատատին հատատատ կրնանք օգտատիլ տատեցնել։ Եմէ չեն կրատած և եմէ դատեն մեր տատատատութիւնն տակ մ՚ալ է։ Աչտ հատատ։ — Վատ գի կայսրը քաջ հատատատատ հատատ իր Թպրոցը տատատութիւնը է, իսկ այդ Թպրոցին փայլատն հետատատատեցնելէն է Ղատ հատատ, որ իրը տատատ տատատ դրած մը, գօրատատ և հմտատ միտք մը, Եմէ իր գրական և Եմէ պատրիարքական գործունեութեան մէջ կը հետեւցնել կայսրին Թպրոցը և իր գատատն քարքերը։ Աչտ քատրը «Թպրեան »ի հատատրած գատ հատատ մը պիտի կազմեն։

« Կոչեր մ՝ալ Նոխրատած է Ա. Լուսաւորիչ ևկեղեցւոյ արձանագրութիւններուն ու յիշատակարաններուն.

« Ա. Լուսաւորիչ ևկեղեցին չատունց առնուազոյ ևր այդպիսի ամփոփում մը, ինչպէս նաև մեր ուրիշ բոլոր հին ևկեղեցիները ու հաստատութիւնները. Խթրախուսարար ամբողջ չենք իսկ ամփոփածնիրը այդ գլխին մէջ. Աւանդ՝ ուշնալու կը կարծեմ որ հետաքրքրած մտածին են այդ հոս արձանագրութիւններուն ու յիշատակարաններուն, զորս հաստատուած ունէք Պոլսի այս հնագոյն ևկեղեցին, ևկեղեցական տարբեր տեղերուն, վանականներուն ու քահանայութիւններուն և այլն, և այլն. Ընդհանրապէս չատ բան լսած են հասնելարար իմ ձեռագրիներն և իմ արձանագրութիւններէն. Շինութիւններու և նորոգութիւններու առնչուած կարեւորութիւն ալ քիչ չունի. Միայն այդ անհետաքրքիր, որ փակագծած է բազմաթիւ հոլովներ ու պարզ արձանագրութիւններ. Ա պրակ, իր յիշատակներէ ու ևկեղեցականներէ, գլուխ է պատմական հոլովներ, ամէն տեղ սերտորէն ուսումնասիրած հոգեհոգութիւններու շուրջ [1].

Բովանդակութիւն. Զանազան յիշատակարան. — Յաւելուած. — Աւագին մաս. Լիտուրգ «Հաւատամքն ր. — Աղօթ Ա. Լուսաւորչոյ. — Կոչեր ի կ. Պոլիս. — Կոչեր «Աիժոտակ և վէրքիւ» նշանաւոր. — Նոր Աիժոտակներ քահանայութեան. — Կոչեր Պատարագիչքներ. — Շղիմայական Պոլիս կոչ. — Կոչեր նշանակութեան յիշատակարան. — Կոչեր Շինուց. — Կոչեր և Ա. Լուսաւորիչ ևկեղեցի. — Կոչեր Եկեղեցաց. — Կոչեր Վիրակ. Ա. — Կոչեր Վիրակ. Բ. — Վանք, կոչեր և կ. Պոլսոյ Պատարագիչքներ. — Կոչերի Աշակերտներ. — Կոչերին Աշխատ. — Նկարագրի Աղբիւր. — Կոչերին Աճանաչ գործեր. — 1. Աճանաչագրական նկարագիրը (caractère). — 2. Աճանաչագրական գրքերը. — Նորագոյն մաս. Ա. Լուսաւորչի չինուելիան և վերաչինուելիան յիշատակարաններ. — Ա. Լուսաւորչի 1799ին վերաչինութիւնը. — Ա. Լուսաւորչի արձանագրութիւններն ու Գիշատակարաններ. — վանականագործութիւն. — Նորագոյն մաս. Գիշատակարան գլուխ. Ա. Աղբիւրներ, որ կոչի Լուսաւորութիւն Խաչատուանելիան (թ. 1725). — Գիշատակարան Ակոմոյ Ա. Լուսաւածաբանելիան (թ. 1729). — Գիշատակարան Ա. Լուսաւորչելիան (թ. 1740). — Յաւելուածներ. — Քանկ նիւթոց.

— Միւնամար (Տու՝ա Գիմէտպէյ). Ա. տալ ?
— Բ տիպ, կ. Պոլիս, 8. Մատթէոսեան, 1904?

Խաղագիրք, Աստուած, Շարական, Ակաթանգեղոս, Դաբեկ վ. այլ իր Լաւ. բլբլդանէն ալ. գիրեր վ. իմ գրպիսի օգնութիւ տուէ՝ալոյ. (Աղօթագիրք յատկապէս պատրաստուած իմքերէն իսոսղ Հայոց համար).

Տե՛ս Բնկ, և Չնչ՛ հոգեկանութ, Կիլիկիա գործ իրենն է. Նիւթէր վրայ գրած ուսումնիր, նոյն, տես Յաւելուածին մէջ.

---

1. Ինչպէս որ արձանագրութիւնք (էջ 116. ծան. 1), Ա. Լուսաւորչի վիրաքերիայ խաչքարներուն և ուրիշ քար–յիշատակարաններու ձեռագրներուն գեղեցկագոյն Ա. Հրեշտակապետի մատեան հիանալի պատին վրայ, նկարչին կողմէն, 1903 Յունուար ամսուն մէջ, Պատ. իմ մտակալութեան ժամանակ. Մատենադարանի Յովհաննէս Լ՚ֆ. մատենագիր այժմեական ունեցաւ այդ գեղեցկութիւնը հանելու.

« 1890 թուականէն ի վեր աշխատակցած է Արեւելքի, Լուսոյի, Բիւզանդիոնի, Բիւրակնի, Մասիսի, Արեւ. Մամուլի, Արտարատի, Եանաւարի և Հանդէս Ամսօրեայի, մշակելով առաւելապէս ևկեղեցիագիտական, պատմական և բանասիրական նիւթեր, գիւրատակագրի, ստեղծ ոճով մը, իսպառ հետ իրմէ հետաքրքրութիւնները և մեծամիտները, որ նախապատրաստութեան կը կարգ մը գրագիրներ, վնասբաւար կամ ոչ». Տեսար 1910, թ. 26, տես այդ յօդուածէ՝ « Կենսագրական նոթեր », գրուած Նպաստ կապտ Ա.Ենոգրատեան տեսիր.

Եւ այժմ տես հետեւեալ յօդուածները.

Արարատ. 1903, էջ 172, « Կոչտ Յովհաննէս Պատարագիչքի յիշատակին († 1711). — Բիւրակն 1898. « Մատր կրոնքի մէջ » էջ 325, 339. — « Ակնարկներ կրօնիքի », էջ 356. — « Ակզպարական փշրանքներ », 379. — « Մատենադարանական նկատողութիւններ », 388, 401. — « Յովհաննէս Լիքնեցի իշխանիկ », 171. — « Լիքնեցի », 772, 826. — 1899, « Հանգիստ վիճակին մէջ գտնուող Հայ մատենագիրներու գաւառաբերեալ », էջ 508, 558, 603, 651, 699, 762, 779. — 1900, էջ 14, 29, 42, 59, 82, 120. — « Կաթողիկոսն, Տէր Ներսիսեան, հրատարակած Իշոյ գաւառաբերեալով », նոյն, էջ 108. — « Հնդիկոսի գաւառաբերեալ », էջ 682. — Լոյսին խմբագրիր հատոր է. 1905–6, և ուրիշ հետեւեալ յօդուածներ.

1905. Լմանար », էջ 8. — « Հրկրկելքներ », 711. — « Փիլս խոյի ուսին աւելի », 1021. — « Ինկնկալ հայրիկ. — Երկաստանեան վարդապետներ », 1021. — « Երբ ծնաւ Քրիստոս, երբ սկսաւ Քրիստոսի իշխանութիւն », 37. — « Խորհրդաւոր ուսին աւելի », 975. — « Ինչու մոյսէս կ՚ուզեր նկնկիկին », 569, 595, 619, 650. — « Ի նշանակ հրկեղս է Փառք ի բարձունս », 30. — « Ի նշանակ կը ստորնայ մոյսէսերք իր ևկեղեցւոյն », 788. — « Ա. Ինկնկալ լուսոյ », 789. — Բ. « — Հեմր », 811. — Գ. « — Երեքշաբթի », 901. — « Ի. — պատմութիւնք », 950, 980, 1000. — « Ինքնաբեր ևկեղեցիներ », 207, 253. — « Ուխտական և կանոնական իրողութիւններ », 631. — « Ինկնկալականներ և դպրոցներ, Ինկնկալականներ և Նազար », 802. — « Պատարագիչ Վահանան, — Գաւառկաւոր », 1049. — « Բանաւոր ական՝ կ, = կը, յ = յր, հիւսք, ուշ, երբեք, կեա և կեա, 1109. — « Ջ = չր — չի, 1159, 1205, 1234. — « Շաբաթականաւոր », 1215. — « Իշխվիւրեցի ուսին աւելի », 877. — « Վարպետներու աւանդութիւնքը Հայ Ինկնկալեցւոյ մէջ. Ա. Վարդապետ քաղին աւագարանելիան », 1079, և 1906, էջ 54, 78, 102, 176, 114, 486, 577, 601, 665, 688, 738, 1177, 1206. — « Կանոնք Ջանազան հրելիան », 288 և 1906, 366. — « Հինգ կարգապետելիան Ինկնկալեցւոյ մէջ », 131. — « Կոչերի Վերջերին գլխը ուսումնական դաւառաբերական հրելիան մէջ », 155. — « Կրօնական–քաղաքական քնքշանքներ և Փոքրիկ Արքական », 1058. — « Հայ Ինկնկալին 1904ի մէջ », 13. — « Հայկէն լեզուն. — Մեր ուշադրաւորը », 693. — « Հայկական ճարտարապետելիան », 438. — « Հին էմին. Լուսին կամ Զափօնի կոչին », հրգմ. 21, 44, 94. — « Դատաստանելիան Հառատով հատուածիմ ազոխքին » (հրգմ. Հնոթհալիլ), 308. — « Յովհան Կամակացի և Հայ Ինկնկալեցի. Կնքահայրելիան, 1008. — Ազգ. Մատենադարանի հին 77 ձեռագիրը, 1065. — Պատարագիչքներ ու Հայր », 1066, 1112, և 1906, էջ 44, 116, 213, 355, 474, 589, 810, 957, 981, 1075, 1121, 1196. — « Հին Բարեկ և Նարեկ Մայկնազարին », 1093. — « Մեկնողականն. Մարկոս թ. 27–28. — Յորդանան, Նարեկ Մայկնազարի » (հրգմ.), 1117. — « Մրրկահանելիան և Տէրնաստս », 162. — « Հնդիկոսներ »,

593. – «Հարկանախօսութիւն», 962. – «Զօրս Աւետարանչիներու առջին տպիչը», 997. – «Պատմական Ցիշողնելիքներ», 42. – «Պետական եկեղեցւոյն Կիպրոսի հանգամանքին ծագումը և յետոնամութիւնը» Բնագիր և ծանօթ., 965. – «Մուրը Պրպտ բնիկներուն Հայ Լեհկերուց մէջ», 395. – «Մ. Մահակ և Մ. Մխոյտ», 665. – Մասնախօսականներ, 735, 805, 842, 891, 1037, 1087, 1184, 1204, և 1906, 110, 286, 830, 502, 522, 857, 905, 933, 1172. – «Ձգտակի կիրակիներուց (վերլուծութիւններ)», 101, 125, 449, 473, 497, 521. – «Տօն Շապակութի Սրբոց Նժդեհեանի և վերադարձը Մ. Աստուածածնի», 785. – «Փոփոխութիւններ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ կ. Պոլսի եկեղեցական կանոնագրի», 117, 145. – «Փառանդական խնդիրը», 73. – «Փորակերտ արուեստ», 19. – «Քրիստոսի Յայտնութիւնը և Քրիստոսի Յայտնութիւնները», 25. – «Քրիստոսի Յարութիւնը», 388. – «Քրիստոսի փրկագործութեան ազդակը», 925. – «Ուրդէր և Խաղաղք Լատ.», եւն. էջ 124, 169, 195, 246, 267, 617, 641, 1213. — 1906, «Համբէնդիներու Հայերէնը», էջ 40. – «Լուսաբանութիւններ այլեւայլ կրօն–եկեղեցական խնդիրներու մասին», էջ 89, 140, 158, 208, 230. – Մատագ, 290. – 377, 473, 492, 520, 545, 571, 595, 644, 671, 692, 718, 765, 880, 979, 1005, 1050, 1069, 1119, 1189. – «Քառասնեակաց և ոչ թէ Չորեքտասն», 119. – «Նպաստ և Նպաստակից», 130, 223, 346, 543, 850, 920, 945, 968, 1065, 1091, 1116, 1140. – «Պատասխանական մխիթարեան Լրագրական քրիստոնէական եկեղեցիներու մէջ», 134. – «Մխիթարեան մը յաչատասխանութիւնը», 211, 122. – «Չդոյդներ. Հրատարակութ քարը. – Լուսաւորչի օձը. – Լուսաղբիւրը». 241. – «Չատիկներ. – Աստղ Նչ և իր տարբ յատկացած խնդիրներ», 290. – «Հնդկական հատկիճը և կարմիր հատկիճը», 299. – «Փանանձայական խնդիրը Խոստոյոց մէջ», 361. – «Հայ Եկեղեցի» (Հարցի Ընկեղ կարծիքներու տարբր), 433. – «Լրատուներ», 454. – «Ազգ. Պատրիարքարան և Խորհ. Ակտիվ տուներ», 457. – «Համբարձման տօնը և Ակոմն տուներ», 472. – «Պատրակ–մարիկի Մ. Յովհան–Մանկիրեան նկիզեցին», 712. – «Կրօնական կրթութիւններ», 772. – «Հայ ազգականց հրկրպտական կրթութիւններ», 793. – «Լրագիր թէ կարդալ», 937. – «Լրատուդիմի Պատրիարքութիւններ», 965. – «Ազգի քահանայութեան ամուսնութիւններ», 988. – «Աշխարհաբար պատկ և կանոնագրական տեսիլ մը. – Լուսկապատական պատգամներու չարքը – Խորհրդ ցուցադրութիւններ», 1013. – «Պատասխ Հայոց եկեղեցական և կրթական վիճակը», 1073. – «Հոչակաւոր հրեայ մը, Նահապետ հոգեկի մահուան տօնը», 1129. – «Չգաւակական խնդիրին չարքը», 1147. – «Լուսաւորչական Հոգեկապատ (Հնգերդական) մահուան առթիւ», 1201.

Տես և Գալթեա Յաւելուածը։

Գրաւածներ իր մասին. Մանգուէ 1902, թ. 482, 493.

Կիլիկիա. — Տես ԹԻԼԳԵԱՆ (Ա.)։

Կիլիկիոյ Հանգուցաբնդոյթեան. — Տես ԱՒԻՒՖԻ Ց.։

ԿԻԼԻՃԱԳԵԱՆ (Մ. Ա.) *Թարգմ.* – Տես ՇԻԼԼԻՐ։

ԿԻԼԻՃԵԱՆ (Մկրտիչ). — *Էջիմիակի հանգիստ. առաջ. քերական, 1875?*

ԿԻԼԻՊՃԵԱՆ (Ա. Կ.) — *Ալեպագիր. բառնատեղծութիւններ, 1887–94։ Կ. Պոլիս, տպ. պագր. Յ. Մատթէոսեան, 1896. 12°, 110 էջ։*

Գիտող. Արեւելք 1896, թ. 3742. – Ինքնակ 1897 Յուն. թ. 253.

«Իօսակցութիւն մը Հանդէպ գաւառաբարբառով», Ինքնակ 1899, էջ 41. – «Դատաստիկ Հարցասէր» քերթ. անգ, 12, և տրիչներ անգ 1900, էջ 138, 167, եւն.

ԿԻԼԻՊՃԵԱՆ, Գալուստ – Gülbénkian C. S. *La Transcaucasie et la Péninsule d'Apchéron*. Souvenirs de Voyage. Paris, Hachette, 1891. 8°, p. XXXI + 337. *Անդրկովկաս և Ապշերոնեան թերակղզին։*

Գիտող. և թարգմ. Մուրճ 1891, թ. 7–8, 9, 10, 11. – Արեւելք 1891, թ. 2333 Յուն., *Morning Post* 1891, թերթ. Արեւելք 1892, թ. 2407. – W. R. Morfill: *Academy* 1891, Oct. 17. p. 330. *Sat. Rev.* LXXII. N. 1876. p. 430. – *Boll. Soc. geogr. ital.* IV, 11. p. 1002. եւն.

La péninsule d'Apchéron et le pétrole russe: Rev. de Deux Mondes, 1891. Mai 15, p. 356–97.

La fabrication des tapis en Orient: Rev. arch. XVII, p. 162–73.

— (Անդրէ), *Մանուան առթիւ Երկրագունտ Երդ. Տ.ա.)* 1886, էջ 49.

Օր. Մ. Ե.) *Թարգմ.* – Տես ՀԻՓՓՕ (Տ. Ե.)։

«Կիմիրիոէ», *հայ պիտ. Լոյս* (Ներսէս քահ. Ղևոնեան) 1905, էջ 325.

ԿԻԼԻՄԻՃԵԱՆ, Խ. Ց.) — *Համառօտ տոմարագիտութիւն։ Կ. Պոլիս, Ի տպ.ի Աւետեանի, 1856. մեծ. 2°, 146 էջ։*

— *Առաջնորդ քաղաքագիտութեան. մայրիարու կրթութեան կարեւորութիւնն ու օգտակարութիւնը ցուցընելու նպատակաւ շինված։ Կ. Պոլիս, տպ. Միհէնտիսեան, 1858?*

— *Համառօտ քաղաքագիտութիւն պարոցաց համար։ Կ. Պոլիս?*

— *Կանոնի մաղպիտութիւն. համառօտեաց ի գաղղիարենէ Խ. Ց. Կ. Կ. Պոլիս, Ի տպ.ի Ի. Փիլքճեան, 1858. 8°, 90 էջ։*

Խմբգր. — Տես Յիսուսեանք.

ԿԻԼԻՄԻՃԵՒԱՆԵԱՆ (Մ. Վ. – Տես ՄԱՆՈՒԿԼ Վ. Կ.։

Կիմիչկերտաց (Տիգ), մանուան առթիւ Մուրճ 1893, էջ 1290.

Կիւրտաղ. — Տես ՓՕՓ Բ. տր)։

«Կիրակէի օրինութիւնը, կամ թէ Աշխատասուականք օրերի մէջ», Թրգմ. անդլիականից, Ատ. Ղազարեան, Շուշի տպ.ի 1860, էջ 271–306. – «Միաւորեալ կամ Կիրակէ», Յոյս 1869, էջ 149–153.

ԿԻՐԵԼ, Ֆրանսուա դը. – *Նոր կուռք, թատերկ երկ արարուածով. Թարգմանեց Տ. Վ.։ Թիֆլիս, տպագրեալ Ա. Քուլմանեանցի, 1904. 8°, 55 էջ։*

ԿԻՐԵՂ, ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻՈՅ. – *Պարտպմանիչ դիրք, տպագրեալ ի Կոստանդինուպոլիս, յամին 1717 ԻՀԿԶ։*

Երբին սկիզբ՝ իբր համառօտ պատմութիւն դպրին հետևեալ ոճանաւորը կայ. «Զայն ես քաղեցաւ ին. – Իմանալի Նշանայ – Պայծառաբանայ տե-

փին։ Ինձմէ առաջ ծագումն։ — Վիճակահրկիչ ուղղիչ։ — Տասանեակ հնգեակաս։ — Անվնասաբար ապրիլ։ — Աքանչելագործ փրկիչ։ — Անվտանգ առնել։ — Խափանական չարիք։ — Լայնագիր։ Աստուած օգնեա մեզ »։

Ճշմարտին չափակը « Ինձ՝ աս վերծանօղը բանիմ » գրուելին մը կայ նոյն պատասխանէն, և յետոյ կրկին առանձնութիւնը դարձեալ անկէ, մինչև վերջը, ուր խոստանայ առանձնաբար մը կայ, որով կ՚իմացնէ տագնապութեան իմաստանալը, զոր դրինք վերև։ Այդ անձամբ յայտնապատանէն ու առանձնութենէն վերջը՝ յետոյ ժէ դրուած է գրքին գլխաւորութեան պահպանութիւնը կանգնի, և յետոյ փոչացած պատկերը մը՝ իբր ժէ կիւրիկ, և դիմացին կը տեսնի գիրքը, և կը հասնի մինչև յետոյ գէղ (= 190), ձեռայ կան նոյն տարբերին քանի մը իմաստներ՝ մինչև յետոյ նէգ = 300, որ նորէն կը գրուի գրքին դանկը, այս անգամ ամբողջ, մինչև յետոյ նէմ. և ապա յիշատակարան մը, որ ի վերջոյ կ՚ըսուի. « Որ և բնութիւն եղեւ ի մարդասպանութիւն կատարեալ պիտանի ի հայս. ի ձեռն երանելի վարդապետին Պաւղոսի անուն և մեծ նահատակին Տէր Աստուածնոյ Ինեանայ Եպիսկոպոսի [1] », և ուրիշ քանի մը ինդարանութիւններ՝ մինչև յետոյ նէմ։ Ապա յետոյ նէմի, « Գրիգորի Վահրամի Քօչանեան Աստուածասէր. Փաղ Հանուարի. Յիշատակութիւնք ի Լուսաւորչի Պարապմանց Արքոյն կիւրղի ի ինդրոյ Աբրահամ Քանաեցւոյն, Վարգապետ Նորին Հարապատ »։ Տաճեանցին գրութիւնը կը հասնի յետոյ նէգ, և յետոյ յանկ յուժմանդ, նէն, և ապա Յիշատակարան արտգեմեան Արքոյ Քաւանիսն։

« Քանզի Աստուածային Արքոյդ ուղղութեանն Հօր և Արդոյ և Հոգւոյն սրբոյ, և կարդացողիցդեր գոբութեանն Նորին յատուկ հասկալ կատարեալ ծանր և դիւրաւ գործ տալկեան Հրեշտակ պարապմանդ սրբոյն կիւրղի և յուժմանդ Նորին։ Արդարգեալ յոյսով և անմանկեան մտաւոական աշխատանքդ բազում անգամ ընդհատեալ և յուսահատեալ ի քանի մի ինչ փորձ և ընտիր արհեստից։ Ի Հայրապետութեան քրիստոսանուէր յուսակատարդ և երկնահանգէտ Հայոցն Ներսիսի, Աբրի և պանծալի վերնապետին, և Արքեպան Փիլոնաքսայոսին աստուածոյ Տէրոն Աստուածատուրս ընդհանուր Հայոց մեծագ կաթողիկոսի։ Ես ի պարարիպատեցութեան Քրիստոսասիրին արհեստանոցական և աւետարանչին Հայոց սրբոյ Աստղիկեան Յակոբոսէ Նորոգ Տէրոն, Հայանպատեալ առն սրբոցդանի և քաջհմատ վարդապետի, Տէրոն Կիրիակոսի արք եպիսկոպոսի քաղքիդեցդ։ Ես յատակնորդութեան մեծ անուն քաղքիս կոստանդինուպոլսոյ վտիտական հնդիկական և բանի բուն քարոզչի Տէրոն Յօհաննիսի Աստուածդարան վարդապետի բարիդեցդ։ Արդ կեանս երկար տայլ ամբ աստուած մեզ։ Ամէն։

« Արդ՝ առնեցդ գովութեանդ արժանի Տէրոս բնութիւք նորոգեալ գիտնական արհեստական Տիտոսն Տէրոն Աստուածատուրս։ Որ յօժարութեամբ կամեցար գործիդ սորա։ Ես ուսումնասիրեալ մեզ ի բազմադիմի օրինակ մի ատ ի Տիրամբն Աստուածոյ։ Որ ունէր գիրքն ի մեծամ տրփի երբեմն գրեանս։ գովանդեցդ, գովարանդեցդ, և գովեցուցանն Նորին։ Ես ի գրեցդ ի բանիցդեան Նորին այսոցիկս։ Ես Աստուածատուրս Հայոց մեծագ կաթողիկոս։ Ի Տիեզերաճառեալ Աստուած ասէր Հայոցդ մեծ Աստուածդ։ Ես Տէրոն Աստուածատուրս Հայոց մեծագ կաթողիկոս։ Ես Տիեզերաճառեալ Աստուած ասէր Հայոցդ մեծ Աստուածդ։ Վասն նակիզ գոյով վասն աւետեանի առ կիրեալ Աստուածդարան Հայոցն մեծ Աստուածդ, և առ ասէր Վարդապետն Քրիստոս Տաճեանցդ, կնքեալ գրաման արարի յուսադրել գասէր գիրքս Վանձոյ, և գարապարդեալ ընդ յուժմանդն։ Արք առ աւետեանէր Հրեշտակեալքն և ի տրնօրէնեալքն Քրիստոսի Աստուածդարանն, աստուածդանեալ և տպագիտ գատնանեալեալ։ Արդ յիշատակն օրինեալեալ եղիցի։

« Ընդ նմին մի մտաւոգրաբ և գրագրեալ և

---

1. Ագգաձր (1845, էջ 117) կ՚իմացնէ որ կիւրղի տոյն պարապմանդ գրքին ձեռագիր մէկ օրինակը կար, և տոյն հետաքրքրականեալեան համար գոր 1715 կը դնէ և գիտի բլալ 1717, ինչպէս գրինք մենք, կ՚ըսէ. « Բայց ոչ միայն ի մէ տոյնայն պատասխարը է քան զմեր Ձեռագիրն, այլ և ամբողջապար մնացեալին ետ գործ ալ, այսինքն ոչ սեղուց և ոչ ժամանակի հանգամանք ունի։ Ին խոստատեր անուն վարդապետի յիշատակարան ետ վերջոյն տպած կալ », նոյն, և դնելով վերի պատասխանը, կը յաւելու. « Ասոկ բերնով նգիս ասէ, ուսան և տարտասխ ի ամբողջապար ի քան ժամանակին և ինչ որ ի ամբողջականեալ այդ ոչ, ի

պարտիզնական եւ տախտիան նոսա յիչելոյ կոստանդնոս պօլսոյ վերապիտղի։ Որ մեծաս սիրով չան նգնալ յժամբնալս ի տաճուն տեղս։ Որ և ոչ ևիմ կամելովն մեզ եղև անձ եւ տախտատար, այլ և բանի վարդապետիան։ այսինչն յարդարով գնալոսը յոդոմսիմին։ վասն որոյ կրկին պատուոյ արժանի գոսա բոս Աստուածն։ Որ մեզ ոչ եր ժամանակ եղևալ կամելովն և այրվին՝ յիրաւի ոչ ոք կարէր ի մեզ ձեռնատուի լինել ի գործ այսվասն որոյ և ասրին ևս յիչատակն արժանաւորս եպիսկ։ Ամէն »։

Ւր գնոոյ ասրէ անհամ յիչատակարան մը ևս, որուն վերջը կ՝ադդ Պատառաս, թէ « Զկնի Ղրբոյս այսորիկ նչանակոց և Աստուծով Վերնոմիին Սրոյ Աճոսաբանին սը բոս Յօհաննու։ Որոյ սրբեցումն բդկան անգնալ է և յատրս մտանկալ »։ և ապս դարձեալ Յիչատակարան Տրզոյի Սրոյ Խաչինիս։

« Ընարեհոսոմիամբ Սրբոյն ամէնորինեալոյ Աթիամս Աստուածածնին, և սրբոյն Միհնասոյ արազաւոս վկային, և կարգոմիամբ ամենակալ արաքչին, տպիկալ աստրեցաս սուրբ Վիրքս Պարազանդ սրբոյն Կիրոի և Յուծմանդ նորին։ ի հայաբնբոյդի հարեբոյդի վերնատեղբոյդ և վիդերոյդի կարագի սրամագնեանս ոսմանի։ Ընտուսրս և համակատար ընդ աստրոյն փեսբվարաց։ Ի Տզարանի կարապետի սրոյ բոյմամեղ և ամենեցան ծառայ սրբոյդ Աստուածատրոյ։ Ի կոստանդնոսպօլիս քաղաքի։ Ընտանեաս նորին Աստղնորի Յօհաննէս վարդապետի։ ԵՒս սրդ եղեա ի հայմանեալ և առաքինոյ անկեալ առաջի հանդերձելոյ եղբայրոմիեան։ Խնդանձայի բանիւ ապատնամի սրբ ճառակէք յԱստուածային սկսանցս։ Ծիոյ և ևմ արժանի առնիդէք յիչման գանարման գանպերան և գնոյ ոսրդ ձերոց գաստուածատուրս գոպալ սուրին։ Ւր գծնօգան իմ հանդուցեալ գիպրասկան և գմարիամ։ Ւր գնգէնոր եղբայրն իմ գաբգբատան։ Գևս գնեռագրոյս որդեկան իմ գմինասն. որ յոյժ աչխատակաս ընդ իս ի չարին գաստան և ի ցրերին։ ԵՒս և զաչխատասէր մշակն ասպրդրատանս գնեռագիոյդի իմիրդն և գվանեցի յակորն։ Ւր գոյդ ասինեսան, որք ոսնդն աչխատասան ի վերաչ սորա և դործասնիս։ Ւր որք յիչէդ՝ յիչեցէք յՔրիստոմ յաստուչ ասերս։ Ամէն »։

« Ի սոյն Ղրատականիս հայոց բաժանեցաս Պատրիարգութիւնն Ւրուսադէմի ի կաստանդնուպօլսոյն։ Ձնաորս վերոյիչեալ Յօհաննէս վարդապետի և տասանեվից բարեպաշտան եղբարցն գոսա հատանեալ ամենեցուն՝ բնաբնչին և նդին լինել վերակացու ի վերաչ ամենայն եկեղ և գնայիչ ժողովրդեան նորին ի վերաչ ասն սրբոցդանի և հաստատուի Ւրիդոր վարդապետի Աստղնորդի հաստացնան Ամէնաչ ասդնի սրբոյն Յօհաննու կոստանդնոսի ի տարօն։ Ւրատ հանդրձեալ են ասս գրել քանս ապաչանաց, և կոչել յագնուխին սրբոյ Տանն Ւրուսադէմի »։

Ամենն վերջը էջ մը որ տպագրութեան վրիպակով կամ սրբչ սեռ պատճառով դուրս է մնացեր, զոր ծղմնամարով իր բոն տեղը կը դնեմ։ Ւրիք Վանեցոյն կը պակսի սոյն տպագրութեան մէջ՝ ծէնց յիչատակարանին ԺԷ կը յիչուի։

Ւրիքք Ի՛, երկիչեան, միչտպատիր, գարշափակ էջնգած, Ի՛ՆՂԼՔ (= 799 էջ. մաքուր տպագրութիւն, բայց օրինակին հատատարմութիւնը կասկածելի։

— Տնաոն Կիւրկի Սրբոյ Էպիսկոպոսի Ակէքսանդրու։ Ձատ վասն երկնի սկզբոյ և տանկնձնոյ պատատանիի Քրիստոսի։ Ընդրափոխեալ ի Յոհնականն ի Շոյ Խարբատ։ Եւ տպեցեալ ի վհնամատս Հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի Տնաոն Յակոբոյ՝ ամենայն Հայոց կաթողիկոսս։ Եւ ի Պատրիարգութեան սրբոյ Էյրուսադէմի՝ Տնաոն Խվոյորսի բարեչջանիկ վարդապետի։ Ի կոստանդնուպօլիս Քաղաքի։ Հրատարակեալ նոսին Սրբոյ Աթոռոյն Պատրիարգի Տնաոն Յակոբոյ Աստուածաբան վարդապետի։ Ի Խուին Հայոց՝ 1209 — 1760։ վիեոր ի։

Ւրիքք Հ՛ատարտի էջն 38, կնոոյ կան Անկերբանն Ակէքս որ և երկ հատեր, որ են. « Ակէքս ի ժամանակի Սրբազնասուրբ Խորհրդոյ հաչակնման »։ « Հատ յաչուս Աչաչիսարապետին, և ի արատաչխեն խոպատրին աքաչաբատ, և ի յոման մարգարէն »։ « Հատ ատ այրուկ որք ի բոչ կան ի ժողովարանն. յարատ և վատն Սրբոյ Աթոռոյ, և վատն Վատատատի »։ « Հատ ի յատակն որ վատն անատակին », էջն 101 որ և վերջին, և որ կ՝պատի. « Ղղոմատիմեանն ատատծոյ Խորհրդանկեալ եղեն հատք յատնեմիէ բանաստրէ. յնոյ հանդնեալ տուրք Հրեչատկապատ ևկեղեցոյն ի փատս տատածոյ։ Հատնականն է որ Խորհրդատած բլոյ տերոյս Վ.տրդ Տէր Յովհաննիսեանէ։

Ւրիքք 80, միչտպատիր, ատտպատիկ էջնգած։

Տնաոն Ագրպագիոյ, « Համատատ պիրք տպտիմ », էջն տեր, որ ատի պատիք մը՝ « ատտպեալ վատն պղտման »։ Տնաոն Տօհաս, « Ւրիքք ատմարպ » 1708, էջն 267, « Ասրոյն Կիւրկի հայրապետին ատաչեալ է. վատն կազատպ Ղէ պիչ լինիդի »։ Նոյնք դարձեալ 1723ի տպագրութեան մէջ, էջն քսմէ։

Գրատանէք Տնաոն Յ.ատպ., « Հայկ Խորհ նահատպ »։

ԿԻՒՐԻՔ, ԵՐԻՒՍԱՂԷՄԻ. — *Կոչնական Ըմծայչեանի. յորում պարունակին բանք հատատոյ և խրատք պիտանիք առ ընծայեալսն ի խորհուրդ տուր տատգանին Աստուած ։ բոյն կիւրզի երուսաղէմայ Հայրապետին։ Ջոր սկսանի ի սկզբան քատատնորդաց պահոց տուր զատկին. Ժէ. ընթերցուածովք։ Խարգմանեցեալ ի յունացն։ Եւ տպեցեալ ի բոտգնդիա ի Հայրապետութեան սրբոյն Էջմիածնի ևնատն կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Թուին ԹՀՃՉ 1727։*

Հակատին չատկէն կը սկսի « Ղատատկ ինչ նախատրութիւն առ Խորհնիա ընծեցոյոյ » պրատխոնը, և էջն 5, « Պատատանչ առ Ժամին արդին առատծոյ », էջն 6՝ փտյատփար պատկեր մը, և 7 էջէն կը սկսի բուն պիրքը, և կը հատնի էջն 376, ուր ի վերջոյ մեր ներ հայերէն մէկուն ձեռագիրը կայ. « Գնատկան երկու ճառք վերջիք, որ կան ի յն. որդէս և ճառք յատատչանական ի սկիզբն մատանին՝ պատատի ի հայ. և այլ ճառ մի չրնեմացս. որք բնդ ամենայն լինին վեր ճառք. որպէս նչանակի և ի հնատագ տեսնատեմն. տես յերես 9, և 18 »։

377 էջէն կը սկսի « Ղանչ հատատատ Գլխատոր բանիւ սրբոյ Ժատանիոս », էջն 384 որ է վերջին։ Ւրիքք 1՛, միչտկապիր, գարշափակ էջնգ, քանի մը փտյատփար պատկերներով։

ՅՆոյց նոր լուսաւորութիւն կը սկսի.

— *Գրիգորի Պարթեւի տաղասացութիւնք*[1] *հոգեկոչական տրամաբանական մեկնութիւնք բնիկ դպրի նորագտեալ Վարդանայ և Արիստակեայ Պարթեւեան*։

Կ՚ուտորտ էջ 196. 197–201, «Խոսքի կերպի հոգեկոչական լուսաւորչական աստուածային խոստովանութիւն վասն երկնից սուրբ խորհրդոյն», 201–204 «Յանգ ըստ ձայնի», 205–208 Քերականութիւն։

«Քերականութիւն որպէսի փոյթ պատիւ և երկրպագութիւն մերոյ աստուածոյ նոմանելոյ տէրութեան և մխրճուն իշխանութեան. անկ կոչելոյն և անհաս զգալութեան. անչափ մեծութեան և անբոյ բարձրութեան. անհաս գիտելոյն և անհաս ոգորմելոյն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. Որ յառ իւրում անեղական և անհաս բարերարութեան, եւս կարողութիւն անպիտան և պարտաւոր ծառայութիւն ստեղծ և ի լոյս ածից զդեղեցիկ դիւրս և զօգտակար մարդանման գոյս առաւածարանական, որ կոչեցան կոչումն ընծայութեան. չարագործեալ վրիպաւոր բանիւք սրբոյ անձին Կիրոսի երանաւետ Հայրապետին, ի միշտնեղ ընծայից Հաւատոյ։ Որոյ անհ արժանաւոր ընծիւն առաւածոյ անանուն գիտութեամբ տրտիկման։ Որ նախ և յամի ութեան 1128. և ի հայոց թուականին 1177. յամենայնի մոգիտի. 19. ի Հայրապետութեան սրբոյն Լուսաւորչի յաստենակար և բարձրագոյ ախոռոյն, գեղեցկին ութեան կարապետի սրբոյ առաքելոյն Յակոբոսի աստենաւորի. և ի պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղէմի աստուածակոփ քաղաքին և սրբոյն Յակոբոսի գերազնուկ ախոռոյն, ութեան Գրիգորի սրբ Լուսաւորչի և առաքելոյ վարդապետի։ Ի պատրիարքութեան կաթողիկոսութեան պարի մեծի մայրաքաղաքիս, ութեան Յովհաննու արքեպիսկոպոսի և առաքելոյ վարդապետի։ Ի տոգորանի Տանուտեացի մանաւանդ սարգսի սրդի սիրասոյ մանաւանդ սրբոյ, ի կաթողիկոսութեան պոլիս քաղաքի»։

«Ինչուտակարան ասեղ աստղագ. Արդեամբ և ծանրութ յարեալից ասելն ասղիրդի որ և յերկրին սեռնեալ՝ Հանդուցեալ սրբոյ Տանուտեացի սրդի սիրասոյ պարոն չանդապարի։ Ի մեծ ընկերականի նոցին պատասխանի որ և գոյնեալ երկիրն, պարոն Ֆռանկուլի սրդի սիրասոյ պարոն մոլորեցին։ Որք բարեպաշտ և առաքեալ բղխանք վաստկան ի սէր սուրբ մանկանս և հասն ասղի գան. ոչ վասն չահի և օգտի մարմնական ակնկալութեանց իրենից, այլ լինել բարի յիշատակ նոցուց իրենանց և ծնողացն. Արդ՝ սրբ հանդիսիք սուրբ գրքիս այսմիկ

1. Մեր հին հայրենի մեծ հանուածոյ կը գրէ մեր մէկ օրինակին սկիզբը. «Զնոքա երջանկացաք մեկնութիւնս տալով ի կատարեցուցիչս բնի կոչումն ընծայութեան գրոց, վրիպակաւ բնծայեալ են Գրիգորի Արշարունւոյ, զի Արշարունեաց այլ բան է. և սորա նա գրչագիր կայ ի գրատանս ի միաբանի բնի գրոցն Կիրոսի»։

Ի սորին օրինակի մէ սկիզբը՝ սրբիչ գրած. «Ես գտայ զայս Գրիգորի Արշարունւոյ, այլ Գրիգորի Վանաձակեցւոյ կամ Յովհաննու Վանաձակեցւոյ, որք յիշատակին որպէս մեկնիչք բնիկ երջանկացածոյ։ Ի ձեռ՝. չիք վերնագիրն. յիշի ի կարգին և բան մեկնիչք բնիկ երջանկացածոյ. ուս յիշեալ 73»։ Տեմտ. Պատկ. (1890), էջ 111, 183, 433, 457) որ Տ. Ք. Զատկեան Վրիգորիսի Արշարունեաց Քարոզիչ կոչեցած «Մեկնութիւն Ներբեր ցուցածոյ» գրքէն առանձին գրուած մը տրատարակուած է, և որ քաղուածին տարբեր և այլ մեկնութիւնն, և կը հատատաւ մեր Հարց լուսածնեբը։

*ընծանելով կամ յանգով, և օգտիցիք ի ամենայն օգուտ ինչ հոգեւոր, պատրիք միով հայր մերով յիւրով կենդանեալ սիրոյն Շնորհագործն և բարձեալ Նորին գնահատիչն և պիտակողն Նորին պատուիրանացն և պիտակիչն. Նա և պիտակիցն իւր պՀաւիրեալն և գնդրայցն իւր պՀետեալ և գիտուն եղբայրն գնահագործեալն ի քրիստոս գնահատիչ Յարգիան, Տանդերձ մերդն յանգով և հատոյն ննջեցելովն. Ալ և գդպիր իմ պՀովսեփեանն և գնահագործեալ եղբայրն իմ պՀովբն. Ալ և գաշխատասէր ապագարկ գրքոս գիրքոյս Տ. Վրիգին և գծնօգան Նորին. Նա և գիտքրիկ ասղակրս ապագրատանն պՀանգիտանն. որ բոլոգ աշխատասէր ոգի ընդ ի չարել և ի գրել պիտակեալսն. Ալ և գգիտուն ասղակրս Նորանգ պՀնամանն. Ալ և գոլոն ի տուտս բարերարն յիշելոյս և յիշատակող առ հատատակ ապագիտելի ազէն։ Ես պՀանգի է, գի գամանս ի բանիկ ամանգ չարքն գոբչնագործեալ ազնուագործն մանակաց անչիշելիս հոգեւորակ, գանդ գնդրք ապատրաք ի ասղիրան մուանելոս. իբր գրանելք ապատակալքն և գանելիգոք։ Ես յիշեցաս, գի մի ամանք նահատակաքք ապեղ, չարչ ասկս բնի հատ ինչ գմատանան ի լրամանել վարդանիցիկն։ Ես յիշատիք գրանատիր չարքոր վարդապետ նոր բնծայ, ասղակրս անան աստուածարան Պատրիարքի ապագրատապրիս. որ բատ գրատիր իւրոյ չնորհագործ գնծանդոյ ասղին գոբինակն։ Ես և գնահանք ազբ Յովհան իհատատան քահանայն, յիշատիք ի ազբ. գի և նա հո օրինակ մի բնատանիս. գոբ իւր ձեռատին էր գրած. Հատ չնատոյ յիշատիք և կարգատրոյ ատղբ մատանիս բղաբերացոյս Պատատատան գվարժին իմ և գծնօգան Նորին. և գոլոնան իւր գահրատան Հատան. որ բատոյտ աշխատատան կրնայ ի վերագրուիլ սնատատանոյ ատղին։ Ատյց քանի օրքան և գղտանատյգ ազ ի արգապրատիլան ապիկման գրքի միոյ, ծնան ատանաին ատղիցիք ամանք ի տանիս ատգիս. Ես ի բան, Ես ի բատ, և Ես ի ատտա. արտիս և յատանայն իտակ գբանան գատանի Ես. ազ Նորատիս ատանիցիկ, և ատյ յայն ատղ, գի մարդ ամբ ատարտիլամբ գպատնայ։ Վ ատան ատոյ միոյ գայնպիսիս ինչ ատատանիցիք ի ամա, մի գարամատիք բնդ միատ ձեր. այլ բատ բարեվարժ իմատանիցիք ձեզոյ ատղիտատիցիք ազբով գայնս և ոգղ ի բատ։ Ես Ես գինչ պատատանալ չարժեալ ատորն Հիրիկ չարագրեաց գատոր գիրքս գայս ատրիս յատանայն յիշատիք՝ տէ՛ս ի յիշեան լուտ. 8։

Անանիա տալատրատիին Արգատան տալատրանի։

— *Բ տիսկ, Լրատնկատրչի Կիրոսի Լուսատատրուոյ Հայրատատեսի կոչուածն Ըմնայրութիւնք և վէճեր, ի տալ. Մխիթարեանց*, 1832. 8°, 132 էջ։

Ղատիաբանիր կ՚ըսէ. «... Ի ասոն Հայկազեալ մեր՝ ոչ այլոտ բնծայելի ատրայս Տատատրիրք երկատիրատիին, քան Եթէ բատգերատիս Եժատրմանչատն, և կամ մեծատ չատտկերատոյ նոցին, ատք ի չորրորդ գարուն ատագնան ի Միջագետս և ի Հելլէն, յետոյ յոգատք Տատ յատնոյ ի Հայ. Պետքի Տատրատատատիին Եժատրմանեցիան՝ գոյզ բնդ գնագնիկ Հայկատրանիան ակնյատդիան Ասկի պատուճ ատրժա-

նամակել պիտի բնակչությանդ, առ որով փոյլիդան մեր ասոր խոստմանիդ և նպատ ձեռնասուն ուսկերքով Մովսես խորենացի, Աբգար, Էջմիա, և որ ի կարգին։ Այլ մեզ ալ որ ի ոչն խոստմանեմին պարտականս, չունիք ասել հատասի առ ոչ ոտանք յայտարարելման իրիք լինելոյ։

« Մին ի ասկատիւտ պրակիր գոգափարաց նոյ խոստմանեմինան հանակ էր ի մեր ձեռս այն յատոյ ժամանակս, այլ յեղմանք չարագէզ բազպին եաոն յանդունդս մոռացման ինայ անդ ոչ ասկաս ժամանակ։ Բայց այդ էրանէ ի լոյս այս երկրորդ հատոր ի սիզ սրձանապատ ոչ խոստմանեալ յայն անչուք կերդարան՝ քան որում էր առանձին գնա ի նախընծայ տպագրութեան Բիբլիան դիպէ, որ քան մեզ ասկաս յ209, մինչև յ337 էջին պակասէր), խոստում և ի մերոյ ներէ՝ այլ քան ամենայն մտաին յանաղիւտ ձեռագրէ. և քան մոռանան եւս գանելոյ չափաւոր, զոր յիշատակարան պրկին ցուցանել ձեռագրիսոյ ի խոտին հայոց 2ի9։ Ի մեզ յատուկ վատահութիւն ոչինչ գանդատելոյս ճշդիւ համեմատել գնային բեղ յաղին ետս, և բեղ այլ գրչադիր օրինակ մի. զոյլ ինչ ոչ ոգղակրեալ ժեղէն, բայց յանձնելի վերհսկական, որ յայտնապէս ի պրէ անտի լինելոյ կարծիս ասելին։ Իսկ յոյլ անգամ խոտանելանդն որ ի ժէջ օրինակին և բնագրին և միասին, գոյնպիսին մեզի հոգաւոյգ գրչագրել ի ձանաւորելանն եղելոյ յետոյ ճանաչին իրաբանելոյ, յորոյ մեռք բանիդն գանելոյ կրկին ձանաւորելոյ մեզ մեզ ի տարբերութեանդ՝ յարձակ խոստմանեալելոյ ի մեր եղելոյն, եմէ չէին մեզ կամք մատանի մի յօրինել... »։

Հատ մասն տետրոյ ի Շուշի, 1833. 16 էջ։

Տես և ԱԲԵՂԵԱՆ — Ջարտ., « Մատենագրան խոզմ. Նախնեաց »։

Կիրակեան (Լեան, առ Բագրեվանդ 1896, էջ 170, « Ազգային հաստատութեան մը » Հ. Ա. Պալիկեան)։

ԿԻՐԻԼԼԱՆ, իսն. ակր.) խոստոմ. Տես ԼԻՊՈՒՈՒՐԻ, « Յաւիտենական առածք »։

Ղրաս. — Տես վիմագիր (Ակռանի) դարձիս 823 էջր, և յէջն 850, « Կարգագրութեան », եւս, յիսկատար ժամակարգութեան։ — Տես և Շարական (Ակռանի)։ — Բագրեվանդ ժէջ Վանահայոց յաղագս Ակռանի տան. « Հին պատմագրեր վրաց », 1851, էջ 230, 291, 332, (որ կր իսոսի նաեւ հայկական բուրաստանեան մասին)։ — « Ազատաստիրութեան չարաչանաց խոզին », 1900, էջ 19, 159, 259, 118, 160, 516. — 1903, էջ 315. — 1901, էջ 126։

Գրաստաններ. Երկրագունս 1887, էջ 509, « Պատմագրութեան տարեմուտ. Քարկինեան տարեմուտ, Մշակ 1901, թիւ 1. տես նաեւ ԵՐԵՒԱՆԵՆ (Հ. Ա.), « Մխիթարեան վանք. կենսագրական տուեալ բազմիր » եւն. — ՎԱՂԻՆԵՆ (Հ. Ա.), « Երեք Յարելեանք »։

ԿԻՐԻՆՆԵՆ Յ. Ա. — *Նոր ուխտաւորի առաքինակրթութիւն։* Կ. Փոլիս, ի տպ. ի Տէրոյենց, 1860. 8°, 24 էջ։

Կիրքն. « Հանդիսականք կիրքին գաստատարբառով », Բիւրակն 1898, էջ 839. — « Աստուածներ կ. գաստ. » 1899, էջ 110, 125, 178. — « Անէծքներ », 1900, էջ 331։

ԿԻՐԻՄԻՆ, *կամ ոգեկոչ վրաց.* — Քրոնիկոն բիւրք. — Տես Ջարտ., « Մատենագրան խոզմ. Նախնեաց », էջ 529. — Ալիշան, « Հայրարատ », էջ 214. — Զամչեան, « Պատմ. Հայց. » Բ. 301–6։

ԿԻՐԻՒՆԵՑԻ Մ. Մ. Վ. — *Համառօտ ևս խոտ ուղղութեան չափաւոր ուղղոյ համար Յօրինեաց Մ. Մանուկ վարժապետ գ.։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Յ. Քիւրքճեան, 1868. 8°, 87 էջ։

Կիրիսեան Գեր. Յովհ., Նչեալ ձեռք գամբանական հանդուստ, ասացեալք յերից վարդապետաց վասն ննջման և յուղարկաւորելման վասն Երուսաղէմ հայրապետին Գէորգ. Կեր. Զամհանեանց Գեղարդեցւոյ հանգուցելոյ, 1874 օգոստոս 18, ի տեղի փոխման աստիճանաւորելոյ Ա. կաթուղ. Ա. Մ. Վ. Ա. Բ. Պ. Վ. Խ. – Պ. – Ա. Վ. Ջ։ Կ. Գալիս, տպագր. Յ. Գամամֆեան, 1871. 1°, 21 էջ։

Երբեմն հատ. առանձին և հայրատ։

ԿԻՐԱՆԵԱՆ Մելքոն Հլանց՝.

ԵՒս այժմ սա երկրագունի հանդիսալ յոգուածներ. « Նչատարդ Հիւրիդեան և Տիկնոջ նոր խոստմանք », 1886, էջ 520–28, 568–75. — « Տիկնոջ նոր խոստմանք », 1887, էջ 111–17, 329–337։ Վերջալոյ նամակ մ՝ունի սա էջիս, անդ 1886, էջ 509։ « Համնասանեաց կնաձին » վիպակ, Կոստի 1895, էջ 113, 161, 201։ Տես և Յաւելուածին մէջ։

Իր մասին գրուածներ. « 1883ին սկսեալ անդնդոտ ուխտասակցած և պղտոյսալ խնդիրներ, մասնաւորապէս « Մասիս »ի, « Ազեւիք »ի և « Հայրենիք »ի, ընդհանուր և ապ հարցերու չորչ յօդուածներով, որոնցմէ միայնակի է պահպանիլ կնանցին ազգասած կնաձով խոտնոտ էչերուն չարքը։ Վարանդի կնանցին մէջ, որ արդիսած էր իրեն Աթոռ ու Վրիչ, վախցնելով արտաքսած Հոսհոսիւսեցին մէջ, Երկու առանցքի վրայ խորագրով տոնմայն կնանքէ մէկ մը 350 էջնոց, որ անատոպակիր սկսաւ հրատարակել « Արշալոյս » իրը խնդիրն, և որ 18 թիւ մէջ ոչ ամենայն բնդհանուր հետաքրքրութեան վերածուեր։ Զնասպիրն ամրողջ կր գրաստի։ — Բոլոր միայն գրաստ գրքի բնդհրնեալ մէջ։ Իր վերջին գրաստ—բանասիրական վէնն եղած է 1905 օգոստոսէն սկսեալ 8 տեսիս չորսնասիսոյ գրաստագրեր մը, որ մեզ Վասրեան Հայոց ղէմ, ինչ « Բիւզանդիոն »ի, Արրատեան Լոյսի մէջ. ծանկանուն էր « Խոչեմութիւն ի Պետասս », վերջերն ալ « Պոնտացի »։ Աքսորական գրաստ էր այդ վէնն իր խոստմանեալ մէջ պահել, ձնաքին տակ առանց ոտնանալու վէնին համար անդրադնալու դիրքերու։ Լոկ յիշատակելանք նպատակ օգտագործած էր վատառ գաղափարն « Շաբաթ » ծանկանուանով սկիսատակած և նաեւ նոն հրատարակուած « Շաբաթ » խոհերին՝ որոնց կերպարանքն ալ ինչ նպատ է »։ Աւետ. Տոր. 1910, թիւ պիկի։

Տես նաեւ Բանբեր Բր. ե. Ա. Բ Դիրք, 1901, էջ 157–161. Աբեղեան « Աստուածաշունչ Հայոց Աւրի Գրականութիւնը » յոգուածին մէջ։ Վարձակալ Երկրագունս 1888, էջ 128, Նիսանի « Ա. Նորատնա » յոգուածը։

ԿԻՐԱՆԵԱՆ (Մխայէլ Ց. խմբագ. — Տես Շիրակ։ Թատրգ. Տես ԹՕՒՄ Ա.։

Գրական վէնան գրած է Ալփիար—Բագրատեանի դար—վերջին մէջ (1888, Շնորհն սկսաւ գրաստարակելով « Մարտիկ Ակա » վէպը, գաղափարական և կնցե—յեղափոխական ու ներազգային բարքերու ծագրատութեան մը. Ակերատակած է Բիւզանդիոնի « Ազատին Երկիրը » սերտոտով և Պետրոս Ալպիճան ծանկանուամբ գրատարակուած՝ Հոգովրդական բարքերու նկարագրով մը։ Գործակցած ունի նոն « Միութ Սիասկ », « Մարտ »,

« Յետ Քահն » ժողովրդային բարքեր ու խրախճանքներ Մուսային, Շուշանեան Հանի Աղջիկին, Աքսել Մունթին, ուր հրատարակած է իր ամէն կարեւոր վիպակը « Աստղ իրաւ խնդալ խելօք », ժողովրդային խիր մը, հայկական բարքեր և սիրային կեանք գանազանական ու կեանք տարտղնիկ պատմուճանին մէջ — Աչիխարի փարոսին (Հղերեցոյս), և Օտեանի Ակռա խաչին, Ակռա Բնութիւն, պատմական խմբագրութիւնն ալ վարած է տարի մէկ տարի (1905), և ուր անի առանձնապէս ուշադրութիւն, ֆանթազիաներ, նորավէպեր, եւն. 1905ին ալ քիւրքէանի հետ հիմնեց շիրակ դրական ամսաթերթը, ուր բաց ի խմբագրական besogneէն Հանդէս տանդէնեան, դրագատական, ազգ. տեսութիւն, եւն), տուած է « Քննադատութեան կարեւորութիւնը և անոր պահանջները մեր մէջ », « Տրդատ ու Տաճատ » (նորավէպ, « Նոր Լոյս » պատկեր), « Պ. Անֆանտաւրը » Յունիսի, « Տարբ չը ազգ. ժամանակակից կեանքի քաղուած տեսակ 1 տարուան ծաղ », և Վառուծիւնը « խոչ ու խորք » Աչխատակցութեամբ Յր. Օտեանի դրած է « Ճիրանքօ-Լերքական պատերազմը », Պոլսական բարքերէ քաղուած դաւեր, քանիցս յաջողութեամբ ներկայացուած Յիւսիսպատ. Անի առանձնարան « Հանրը չի և սրբ. Լերկերու մէջ. Աճամնապրութենէն վերջ' աչխատակցած է Բիւզանդիոնի, ուր տնանուանորագրած հրատարակած է « 1910ի Ղամէրտ արհեստագիր », Խաչիկի, Լուսաբեր-Աիւնի, Հայրենիքի տարբ և երկրիմական յօդուածներով, ազգ. հարցերու և երեսփոխանական տարբ), Պոլիս հրատարակութեան խմբագրեան Շիրակին, « Փախած Գիրք » (պատկեր), « Վերջին երազ » (արեւելեան պրոյց), Աչխարհագրական սիրողական ներքեւ արձակ քերքուածներ « Մրջարանները » (նարիկիէն, օպին, Հարլէմ), « Խոսաստան վէրոր, կարծիքներու ազատութիւնը », հեն, եւն. Աչխատակցած է նաեւ Լզիպտական ֆրանս. թերթերուն.

Գրականութեան են. Ղազարոս Աճոնեան, Աբսել Մունթ, Պետրոս Ալգառ (պոլիս) Պարոյր, Պանդ, Լեւ Դեւ, Հարիւրակ Ա., և Մ. Կիրքոս Ակռա Բնութ մէջ Լր. Օտեանի աչխատակցութեամբ գրած Լզիպտական յօդուածներուն բնագրած ծաղկանուն), Աբսատանեան, եւն.

ԿԼԱՅԵՑԻ. — Տես ՆԵՐՍԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ.

ԿԼԱՆՔԼ (Ժեր. — « Աստղ » պատկեր). Հանգէս գրականական 1890, Կիրք Գ, էջ 80–97.

ԿԼԱՈՒԴ (Ա. — *Յիւսուածք Յիսիսիսական մը, Խարգմանեց Մ. Քամուրեան*; Իզմիր, տպագր. Ա. Մանոյ, 1879. 4°, 141 էջ.

Կլաւիգօ, ոգերգ. — Տես Կլաւիգօ.

Կլաւիգոյի ոգեւոր. — Տես ՎԱՀԱՆԵՐՄԱՆԻ Ա. Տ.).

ԿԼԻՐ-ՏԻՍԴԱԼԼ (Վ. Ս. = W. St. Clair-Tisdall, M. A.) — *The conversion of Armenia to the Christian Faith.* By W. S. C. — F., M. A., C. M. S., Author of « The Religion of the crescent », ecc. Oxford, the Religious Tract Society, 1897. 8°, p. 256.

Յառաջաբանը կ'սկսի. « During the last few years the world has witnessed a terrible spectacle. We have seen a Christian nation in Asia, of the same Aryan blood as ourselves, suffering the most cruel wrongs at the hands of the Turks and their confederates, the Kurds. We have seen members of this Christian nation, men and women and little children, massacred in tens of thousands, and our illustrated papers have presented us with photographic views of some of these terrible scenes. We have read of large numbers dying a martyr's death rather than embrace Islâm, and have heard of those who had loss courage and faith being driven at the point of the sword to repeat the creed of the Arabian Antichrist. We have beheld something more strange still — the Christian nations of Europe hampered in their endeavours to put a stop to this state of things by their mutual distrust and jealousy of one another. And thus, as we draw near the end of the nineteenth century, our newspapers are quietly discussing the question whether or not Turkey will succeed in exterminating the whole Christian population of her Armenian provinces, or in forcing upon them, at the sword's point, an apostasy worse than death.

« It may not be amiss, therefore, at the present juncture to inquire into the early history of the Armenian nation, and more particularly to study the conversion of Armenia to the Christian faith. The writer of the following pages began this investigation for his own information, and is impelled to offer to the public the result of his studies in this field of research, partly by the interest attaching to the subject itself, and partly by the hope of thereby doing something to enable European Christians more readily to sympathize with their Armenian brethren in their present affliction.

« My residence in Julfâ, the Armenian suburb (if I may so style it) of Isfahân, and the fact that I had for a time the superintendence of an Armenian congregation here in connexion with the Church Missionary Society, have not only given me an opportunity of studying the Armenian language, but have even rendered such a course of study incumbent upon me. I have thus been enabled to draw my information at first hand from Armenian historians, some of whom were contemporary with many of the most prominent actors in the great work of converting Armenia to faith in Christ. This has more than compensated for my not being able to refer to any European works whatever on the subject, except in so far as a limited classical library and a few patristic works could render me assistance. This little work is therefore based entirely upon original Armenian authorities, as far as its main argument is concerned. The chief Armenian authors whom I have consulted are those mentioned in the following list.

Իր նոս կը գնէ ցանկը 13 հայ հեղինակներու, որոնցմէ օգտուած է իր այս գործին մէջ, և ապա կը յաւելու.

« Besides these I have made use of extracts from Lazarus Pharpetsi (fifth century), Zenobius (fourth century), and other early writers, quoted at some length in Chhamchheants and *Haikakan Hin Dprouthiun*; and I have found most valuable the selections from a variety of modern writers (mostly Armenian, but some Russian) contained in *Entir Hatoudsner* (Tiflis, 1889),

« The system of transliteration I have used for Armenian names except the best known, e. g. Tigranes, is an exact one, but it would weary the ordinary reader and be unnecessary to the Armenian scholar to explain it at length...

« Besides the Armenian writers mentioned above, I also owe something to Eusebius, and less to other early Greek and Roman patristic writers. I have of course consulted Herodotus, Xenophon, and Polybius, Livy, Tacitus, Suetonius, Velleius Paterculus, &c., for that portion of the work in which aid could be expected from them. Any other writers to whom I am at all indebted I have mentioned in the footnotes *in loco*. For *dates* I have generally depended upon Stephen Palasanean's able and valuable work mentioned above.

« It may be asked why I have continued the narrative up to the fall of the Arsacide dynasty in Armenia, instead of pausing at the death of Gregory the Illuminator. The answer is that the Armenians themselves, in the days of which I have written, rightly considered that Gregory's great work remained incomplete until the translation of the Bible into Armenian was finished in A. D. 436, as we learn from Lazarus Pharpetsi, a contemporary historian. I trust the interest of the subject matter of the narrative will serve to plead my excuse for taking the same view.

« In conclusion I have only to express my hope that the manifold defects and shortcomings of this little volume—written during the few hours at night which I could spare from my missionary duties—will be pardoned, and will not be suffered to hinder its usefulness. I may be permitted to add that I agree generally with the views expressed, and still more with the hopes implied, in reference to his nation's future destiny in the following passage from an Armenian writer of the present century:

« From all indications it appears that this very nation has been by Divine Providence chosen as the means of spreading Christianity and civilization in the East. There is no doubt that the circumstance that this Christian population is diffused over a great extent of country—from Morocco to China—and at the same time that all its members are bound to one another by religious ties, has a great historical and universal significance ».

Բովանդակութիւն. Chapter I. The Country and its People. – II. Early History to the Time of Christ. – III. Mythology of the Ancient Armenians. – IV. First Introduction of the Gospel. – V. The Interval between the First and Second Preaching of the Gospel. – VI. Armenian Manners and Customs under the Arsacides. – VII. Tiridatês, Gregory, and the Martyrdom of Rhipsimê. – VIII. Triumph of Christianity in Armenia. – IX. Conclusion of the Life-Work of Gregory and Tiridatês. – X. Characteristics of the Christianity introduced into Armenia by Gregory and his Companions. – XI. Successors of Gregory and of Tiridatês. – XII. The Last Years of the Arsacide Dynasty. XIII. Mesrob, Sahak, and the Armenian Bible. XIV. Conclusion. Appendix. The Story of Abgar and the First Introduction of Christianity into Osroëne and Armenia. – Index.

ԿԱԼԻՒԵՒԱՆ Յովհաննէս Անգղիոյ առաքելական եկեղեցւոյ. – Տէր Զաքար, Մատենագրան Հայոց. Վաղարշապատ, էջ 531։

ԿԱԼՏԵՒԱՆ Ա. Հայկ, նախկին յոյժ բանակային», Բազմավէպ 1811, էջ 79։

Թեպետեւ անշուշտ Աբգարեան, հետեւապէս կը ծանօթացրէ.

Ան համառօտ բանաւանդութեան պրպտի Աբգարեան կիրքը անուանով առաջ մատենագիրին է. ինքը Ագներ Լազարեանց յանձնարարութեամբ մեր ազգին վերաբերեալ չատ անգնահատելի հատուած ու առաւելն հրատարակած թղթով, զրուածքներուն մէջ ընդհանրապէս մեծ համարում կը ցուցնէ մեր ազգին պատմութեանն ու գրականութեանը վրայ. Նոյն համաբարար յորդորած կ'երեւնայ երկու վիպասանական քերթուած ալ նանեցու որ պատրաստ Լազարեանք ապեր են 1831ին. մեզ Հայկայ վրայ, որ հոս գրուածներու է, և մեկայր մեր Ագաթարդ նախաբարին վրայ. Ագաթարդի մատենագրի մը բերնէն ազգային գովեստ լսելը այնչատ քաղցր է ազգասէր սրտին, որ ան գովեստին մէջ պատմական կամ քերթողական պակասութիւն ալ թղթայ նէ՝ չտեսնելու կը դարձնէ. մենք ալ այսպէս բրինք, և մեր հիւղ խարդմանել չնանցինք ան երկու քերթուածներուն ալ որոնց երկրորդ ուրիշ անգամ կը դնենք օրագրիս մէջ»։

ԿԼՈՊԵՏՈՒԿ. — Մնոխական. Հան ի հայ Հ. Յովսէփ Գանձիբերան ի Մխիթարեանց։ Վենետիկ, Ա. Ղազար, 1903. 8°, 253 էջ։

ԿԼՈՍՏԵՐՄԱՆ Է. E. Klostermann. — *Analecta* zur Septuaginta, Hexapla und Patristic. Leipzig, Deichert, 1895. 8°, pp. VIII + 128. Եօթնասնից, վեցերկուականին և Հայրապետութեան վերաբերեալ։ – Իր գրաւոած՝ Հ. Կր. Գալէմքեարեանի հայերէնէ թարգմանելով հրատարակած Գանձերի տեսիլքին յունարէն ամբողջական նման բնագիրը՝ էջ 113–23։

ԿԼԵՄԵՆ Գալանոս = Galanus Clemens. – *Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ։ Շարադրեալ ի յերկուս հատորս. ի պատմական և վիճաբանական. ի կարգէ թեհատինոսեայ կղմէս վարդապետէ։ Առաջին հատոր։* Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana Ex ipsis Armenorum Patrum, et Doctorum testimoniis. In duas Partes, Historialem & Controuersialem diuisae. Pars Prima. Auctore Clemente Galano Syrrentino Clerico Regvlari Theologo Et. S. Sedis Apostolicae ad Armenos Missionario. Romae, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. MDCL (1650). Superiorum permissu.

Երեք տպագրութեան մեծ 1°, երկիքեան՝ հայ. և լատիներէն, միջակ՝ անուարեմ գրով, թղ. ամենը 532 էջ, ի քաղ առեալ սկիզբի յատկաբանութեան ու վկայագրերը, գանկը, նեն, նեն, որոնք առանց իմաստ համարեի նեն։

Ան առաջին հատորը երկրորդ տպագրութիւն ունի, նոյն և նման բան ամենայնի, սխալներով

հանգերձ, պարզ լուսանկարի տպագրութիւնով, որ է MDCLXXXX (1690) թուականի միայն լոյս ընծայեալ։

Ակիւրը Վ. Մուրատեանին նուիրած վկայագիրը կայ։

«Ընտանեաց արդեօք վաղահաս. որ ոման հատատութեան հատուցանէ. կամ Տէր Կիրիակոս Քուրտիկեան Ակդամ հայ ի կարգէն քահանայից. անտի դասատուպիր առաքին Հատարիս. Միաբանեալեան ընկերացեալ Հայոց ընդ Հռոմէից. Կատարեալ ի Վատուական Տէր կոչելիս Առաքածատան վարդապետէ. Քարոզ զգրկեալսն Հայոց պատճառն գնգակցութիւնէ քաղաքացիս չարաբաստիկ է հանդատուածոյ տարակոյս լսելիներացոյց բարերաս. Նա և ոչ կայ ի սմա իմն ինչ. որ ընդդիմասցի կիրակիկ հատատուցն. կամ կենցաղական բարեաց. Լոմս գոթի օգտակարապատն հատարեալ. և Հայոց անհոյն պիտանացոյս. որով յուզգաման հատատս սիրելագիտեցք յինէն. քանզի իրաւի ի սմա վերադիտող գործոյս արատասանեալն կրկնիս վարդապետ. ի Հայոց գրոց և պատմագրաց. մանաւանդ ժողովոյ սրբ ի մէջ նոյն կատարելոյն. գնատատոյ ճշմարտութեան պայծառապէս արտայայտել. և յայս նպին խնդասիրս բարեաւրէ։ Որով յորդորս սրտմտութեացն հանդարտ գթիցքս. գի բան հրատարակի մերոյ գովասիրս։ Եւ ի հատատարութեան բանիս գնդրեալ առնեսցի յատակ ձեռք Հայոց բարերատս և լսելիացոյց ծրագի. Եւս իսկ ինքիզատիկի. Ի՛ Ի՛ Ի՛։ Մաղթի ինչ ի Հատ ի վերս սրբոյն կրկնձնի. Տէր Կիրիակոս Քուրտիկեան Հայոց Հռոմէից ի կարգէն Քարոզչաց Հատատ»։

— Երկրորդ հատոր, որ է վիճաբանական մասն. Միաբանութիւն... diuisae, Pars Altera... Tomvs Primvs. Romae, նոյն տպ. Anno MDCLVIII (= 1658), նոյն պիւրօվ. 187 էջ։

Ակիւրը յատուկ գրութեան և վկայագրեր վերջ դրուած է. «Հատատատ հատատութեան Հրատարակչին Հայրապետաց և վարդապետաց Հայոց. որք ի մէջ գրոցս յիշատակին. Ի՛ Հատարեալ գոյս յանդիմանեմք. Ի՛ ուղղափառ գոյս գովաբանեմք»։ Իբր Հատարեալ կը դնէ հետեւեալները իրատարանչիրին վրայ հատատատ անկիւնի՛ամբ. «Դիրմատ այտատակի. Հատատպոյին գվայ. Յոհան մարագամկի. Հանանիա չիրակացի. Աւրգիս. Յոհան օձնեցի. Հատատպոյին մանազկերտի. Հատ փանատ սիւնեցի. Միխայէլ ատրճ. Պօղոս ատրճ. Նատայ. Միխի՛ատ սկեւռացի Վարդան. Կոչիկ վանականն. Յոհաննէս արատանեցի. Իրիցոր տաճեւացի. Իրիցոր կնատրացի. Իման չոլիացի»։ — Ուղղափառներն են. «Իրիցոր Լուսաւորիչ. Տէր սրտակէս. Տէր Դերետ. Տէր ատանակ. Տէր յոհաննէս փիլիպոսեան և Տայրատեաց. Մովսէս քերի՛ոց. Յոհաննէս խոտատացի. Տէր նար. վարդան կատնայ. Տէր ատանակ. Հերենն, արդատ. ատաբիս, նգնկիկ. Տէր թադէոս. Աւրբն Նիկոս Տայ ազգատ. Տէր գրգատրիս. վարդան Շերիատվանայ. Տէր վահան. Կրիգոր Նաւնկացի. Աւրբն մանկատ Տայ ազգատ. Աւրբն սիմէոն հգնատար. Տէր գրիգոր վկայատէր. Իրիցոր և գաբարիս վարդապետք. Ատանակ. Տէր գրիգորիս. Տէր Ներսէս կլայեցի. Տէր գրիգոր մանկատնան ազգայ. վարդան տարտնեցի. Դնիսէս Լատրատ Նատայ. Տէր գրիգորիս մանկատնան արտատատ. Տէր յոհաննէս. Տէր կատատանդիս ի բարգերքատատ. Տէր գրիգոր ի սրտոյ. վարդան Սրտոյ. Տէր կատատանդիս կնատրացի. վարդան ատատանայ. Յոհան քանանցի. Տէր միքիմար. Տէր կատատանդիս. Տէր ագատրիս. Տէր դատիմ. Տէր մովսէս. Յոհաննէս խոտ վարդապետ. Ջագարիա. Կիրակոս Լրնվանցի»։

ԵՒս հատատրին ժիզ հետագրքրող վիճաբանութեանց դիտակարգութիւններն հետեւեալներն են.

«Ա. վիճաբանութիւն. Յագագս պրպտութեան. մանգ վկայութեան հոգոյ վատն չար կարծեացն և վրայ անօրէնութեանն քրիստոսի. — Բ. — վարդապետութեան անմոռ տատ վարդապետացոյ հոգոյ վատն անօրէնութեանն քրիստոսի. և միաբանութեանն որ ընդ կաթոլիկ եկեղեցւոյն ոչ ցոյլ քրիստոնէից. — Գ. — վարդապետութեան ոչ ցոյլ ապրատիս հոգոյ և վարդապետացոյ հոգոյ վատն անօրէնութեանն քրիստոսի, և միաբանութեանն ընդ կաթոլիկ եկեղեցւոյն. — Դ. — երկոցի ընծայեցանն քրիստոսի. — Ե. — մարգարէութեանն քրիստոսի. — Զ. — երկոցի կատաց և նախատարհութեանցն քրիստոսի. — Է. — անձնատրութեան կրից և ատատատութեան մարդկութեան քրիստոսի. — Ը. — անձնատրութեանն քրիստոսի. — Թ. — քրիստոսի սրբոյն տատատեաց. քան սրատ բոլոր ընդ Տէր գնդի գնագին տարը. — Ժ. — քաղկեդոնի տարը վտարման»։

Երրորդ հատոր. Մասն երկրորդ՝ երկրորդ հատորին. նոյն ճակատով, Anno MDCLXI (1661). 772 էջ։

Առաջին պատմական հատորին տրուած տրքրատիր տպագրութիւնն դեռ ու կայ՝ իսկ հոդերէն, որ է.

Ա. ճակատ. *Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana. Pars Prima Historialis* Auctore Clemente Galano.

— Բ. ճակատ. Միաբանութիւն Հայոց առաքելոյ ընկղմատոյն ընդ մեծի տարը եկեղեցւոյն Հռոմայ. Շարադրեալ ի չիրկատ հատորս ի պատմական և վիճաբանական ի կարգէ ինքնատնաց կղմէս վարդապետէ։ Առաջին Հատոր. Romae, Typis Sac. Congreg. de Prop. Fide. MDCLXXXX (= 1690). Superiorum permissu.

Երեքը մէյ՛ոկ 8°, անհարթ և մերթընդ մէյ՛ոկ կողիր առանց նատրի, 918 էջ։

Բովանդակութիւն. Առաջարանութիւն. — Շարադրութիւն Տաղ գրատական հոգոյ. — Ակիւրն քնատան պատմութեանն հոգոյ. — Ընկնութիւն վարդապետին. Նշատակ Աբգարայ Թագաւորին առաքր մեր քրիստոս. — Պատատատիանի Թրգլիզի Աբգարոս գոր առաքատց նմա քրիստոս ի Հնոն Առատիայ. — Հատատի հոգոյ պատմութիւնն. և մեկնութիւն վարդապետին. — Քատատի գաղատից ի մէջ հոգոյ և ֆրատնկաց. — Հատատի հոգոյ պատմութիւնն և մեկնութիւն վարդապետին. — Ակիւրն ատատիանաց վատն կղերիկատաց. — Հատատատանութիւնն ատատից կարգն. — Ընծայարդատանութիւնն երկրորդ կարգ. — Ներքինատատչութիւնն երրորդ կարգ. — Քահանատութիւնն չորրորդ կարգ. — Հիւանդատատութիւնն հինգերորդ կարգ. — Աստղ ատրկատատութիւնն վեցերորդ կարգ. — Ֆատնանատութիւնն հօթներորդ կարգ. — Հատատի հոգոյ պատմութիւնն և Մեկնութիւն վարդապետին, և ատյն, և ատյն. — Կանոն Լ՛. վեցերորդի սրհնդոտատին ի սրբոց հարցն. — Կանոն Լ՛. Նոյնոյ տրհնդոտատին. — Կանոն ՃՔ. Նոյնոյն. — Կանոն Վ՛. Նոյնոյ սրհնդոտատին։

Հատատի հոգոյ պատմութիւնն. — Մեկնութիւն վարդապետին. — Պատմութիւնն հոգոյ հնատի, և մեկնութիւն վարդապետին. — Խոտրի պատրն Երրգորիտատ հօթներորդի ատ կամ տրիկոն հոգոյ վկատրատն. — Հատատի Պատմութիւնն հոգոյ, և մեկնութիւն վարդապետին. — Պատմութիւնն հոգոյ, և մեկնութիւն վարդապետին. — Կոգատր մատուկ ատաքէ գորհատ ատ ի ներքրիմէ գատր ներատ կամ տրիկոն հոգոյ. — Աստղ չորրորդի տրիկոնական ատրր Ժողովոյն. — Հատատի հոգոյ պատմութիւնն. և մեկնութիւն վարդապետին. — Աստղ ատատի խոտք ներատի յատրրատատցոյն. — Ժողովոյ ատատանի, և պրիատրութիւնք Քատատայ. — Խոտրք

հայոց ի Յռոմա։ – Պատմութիւն հայոց, և մեկնութիւն վարդապետին հեղինակի։ – Քերականի տեսութիւն կամ սկիզբն հայոց առ ինձնմէ նոր ընդարձակ պատրաստեալ։ — Պատմութեան նորին պատին առ ամէն դիրկոյր կամ սիկիական հայոց։ – Լրիւ բառից հայոց կամ սիկիական, և ամենայն հոմանիշաց հայոց առ նոյն պատին։ Վկայաբան արհեստից պատկ հայոց պատկ գրոց կամ առ նոյն պատին։ – Յոր ինձնմէ նորին պատին առ նոյն պատին։ – Լիակ կամ ամենայն հայոց գրոց կամ առ ինձնմէ նորին պատին։ – Պատմութեան նորին պատին առ նոյն պատին։ – Քերականի նորին քերականութեան առ նոյն պատին։ – Պատմութեան նորին պատին առ նոյն պատին։ – Ճառագիր նորին պատին առ նոյն պատին։ – Ճառից ի տարին հայոց։ – Ճառից ի տարին հայոց, և ամենայն հոմանիշաց

«Լոս Պօպու վարդապետ, և Լուիկոպոս Տայոց ձեռամբ իմով կրնայ և կրնայիք, ի կատանդնուպոլիս, ի խմբին փրիչին ԱՒԻՒԵ և Տայոց ՈՒԼԻՒ յուլիս իզ։

ԿԼԻՔ Յ-Ի ԲԵՒ ԴՈՒՅ ՏԻՒԼԻՒՅԻՒ ՊՕՂՈՍ ՎԼՊԻՊՏ

Առաջին մասր Քերականութիւնն է՝ ուկ էջ Տայերէն, միւսք լատիներէն, և 128 թուղթ է. 129–201 թուղթ՝ Լօհիկան լսկ Տայերէն, սա սկզբնատրութիւնամբ. «Կրօնիք փիլիսոփայութիւնն Աստիճաւ յոտ Յունաց, և Լատինացւոց Լօհիկա ի բան Հայոց Թարգմանի Տէրմանաստութեան։ Որ ՚ի Նկատմութիւն չսահմանայն իմաստասիրութիւն Աբեռատուի։ Շարադրեալ ի կարգ Քննագնացոյ Կրնիւ ատատուածարան վարդապետ։ Dialectice Svmmaria Institvtio Armenis Tradita A D. Clemente Galano», հին՝ իսկ վերջը նոր թուատառմարով. «Բոլորիք ամենայն իմաստասիրական բանից Հայոց և Լատինացւոց։ Dictionarivm Armeno-Latinvm Omnium Scholasticarum Dictionum», 27 թուղթ։

Գիրքը՝ փոքր 4°, միջակ գրով և անճարթ, անպիտան տպագրութիւն, ուր նուազ միր բնաւ չկայ. թուատպչաններն իրարանչիր ՚ի վրայ չեն գրուած, այլ թուղթի թուղթին ուկ կողմն միայն։

Տ. Ղ. Պալեան կը խօսի այս գրքի մասին, տես Արեւ. Մատուռ 1896, էջ 454–458։ – Տես և Ջարդ. «Նոր Մատեան.» էջ 347։

«Պարտէզ Հոգեւոր»ի (տպ. Վենետիկ 1719) վերջը, էջեր 193–207 տառատար մ՚ունի. «Տէր կանչէս վարդապետի ի կարգ Քննագնացոյ Յաղագս անհատարուց նշմարտութեանն։ Ուրդ տառատար», անճարթ տպագ։

Դրատներ. Զամչեան, «Պատմ. Հայոց», Գ. 622–3, 642–3։ Գիտութեան բանից ինչ Նորա, Ա. 711, 771. – Բ. 502–504, 554, 558–559, 565–70, 653–668։ – Ալիշան, «Հիւսիսական» էջ 395, ուր կ՚բան ի վերջոյ. «Հրատարակեալ այլ և այլ գիրս կրօնական և իմաստասիրական ի պէտս Հոգոյս, ի նոցին քարտուղ և ի յատին. յորս գիւրատր է ուսանիլ պատմական պիտոյիք ևն և նշմարտ գրուածոց նախնեաց. մանաւանդ որ ի ժամանակս Հոգրինեանց, հանդիպ ծայրագոյն ինչ անհատութեամբ կամ հանդիսամբ. յոր չսար ի նմանեալն առաքոյց քարտուղս գիտնական, այլ և խիստ ինչ բանք։

ԿԼԵՄԼԻՆ Ի պապ. Քարտիր առ Իրիգոր Նարեկացի առ Լևոն. – Տես Ջարդ., «Մատենագրական էջգր. Նշանակ», էջ 539։

Ի. Կիրէ ի Հայս, տես Զամչեան, «Պատմ. Հայոց», Գ. 251, 264։
— Ե. Կիրէ ի Հայս, անդ, Գ. 301։
— Ջ. Կիրէ ի Հայս, անդ, Գ. 345, 349–352։
— ԺԱ. Կիրէ ի Հայս, անդ, Գ. 727, 750։

ԿՂԶԻՆԵՐԻ ՅՈՒՅՆ. — Տես ՈՒՈՒՔՐ ՍՓՒՔ։

«Կղէանդրի Հիւլենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», տես Բառգաւեր 1851, էջ 144, 245, 385։ Ասար գէմ՝ Հայաստան 1851, Թ. 17–69։ Ասար գէմ Արշաւիր Արարատեան 1851, Թ. 397։ Կարծեաց Հայաստան, Թ. 83–84։ – Արշաւիր Արարատ. Թ. 401։ Ասանց գէմ՝ անդ, Թ. 403–408։

ԿՆՆՆԱ Լ.) – Տես ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐԶԱ (Ք. Մ.)։

ԿՆՈՑ ՍԱՒԿՈՒՄՔ. — Տես ԱՐԻՒՆԵԱՆ (Յ. Ո.)։

ԿՆՈՑ ԿՈՉՈՒՄՔ Ե. ԴԱՍԱԽՐԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ. – Տես ԲԻՒՒՆԼԻ (Լ.)։

ԿՆՈՑ ԿՈՉՈՒՄՔ Ե ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ. — Տես ԳԱՐԵԳԻՆ Հ.։

ԿՆՈՑ ՄԱՍ ԿԱՑ. — Տես ԱՐԵՆՕՑՏ Ա.։

ԿՆՈՑ ՄԻ ՎԻԳՔ. — Տես ՏԻՒՄԱՆ ՈՐԴԻ։

ԿՆՈՑ ՎԻՒՐՔ. — Տես ՄԵՆՏԼԻՒ Դ.։

ԿՐԻՍ ԺԱՄԱՒԱԿԻՔ. – Տես ՆԵՐԻՄԵՐԻԳԵԱՆՑ Յ. Ե.։

ԿՐԻՍ ՄԱՐԳԿԱՅԻՆ ԻՐՈՒՆՈՒԹԻՒՆՑ. — Տես ԱՆԹԱՒՆԵԱՆ Դ.։

ԿՈՂԱԼԱՆ Լ.) – «Կապոյտ Պարիկն» (Թղթակ. Փ.), Լերկագուսա 1885, էջ 124։

ԿՈՂԱԼՈՎ Վ. Ե., — Քարը հիպնում և. փոխադր. Յ. Թուրքախան. Հրատ. Տիկ. Ջարեհի Ա. Պետերբուրգ, «Գուդկինեան տպարան», 1904. 8°, 63 էջ։

Քննագ. Ակոսատ 1904, Թ. 5։

«Կոմէդ», գիրգ. Տես Պ. Ոգոպեի գաւառ, և Մուրճ 1900, էջ 121։

ԿՈՊԻԼ Թ. — Théophile Gautier ֆրանսացի. Տողերով Պ. Շիրվանզադեի կամ Հոգիփսիմեան. Թարգմանեց Վահան Քիւրճեան։ Ջմիռնիա, տպագր. Մամուրեան, 1895. 4°, 104 էջ։

Քննագ. Մասիս 1896, Թ. 3։

– «Կոմէդիներս կարօտ. Ա. Փարիզի կոմէդ. – Բ. Լուքսորի կոմէդ. Թրգմ. Ա. Չ. Ամաճիա 1905, էջ 208։

ԿՈՒԶՄԻՒ Օ.) — Տես ԳՈՒԶՄԻՒ։

ԿՈՒԼԻՒ (Փոթ.) — «Հիւրանոցի Աբեղեկան քաղաքականութիւնք», Ամասիա 1900, էջ 133։

ԿՈՒՄԱՆԵԱՆ Մ.) — Պատիւ, դրամս չորս գործողութեամբ և վեց պատկերով։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Լօսինեանցի և Ընկ., 1883?

Տես ՉՈՒԽԵՐՄԱՆ, արդեօք սոյնն է։

Կոլոնիական քաղաքականութեան անցեալ յուսմ. Տես ԿԱՒՈՒՆԻ Կ.։

ԿՈՒՈՉԻՒ (Ազբիանոս). — I. «Բոյանների. – II. Բոյանների ծագումն. — III. Բոյանների ծագումն բաւ նոցա անհետացութեան–էթնոգրաֆիական նշանների. – IV. Բոյանների սահմանները և բոլորացում. – V. Բոյանների հարստութիւն և պատուոյ. – VI. Բարոյական բնաւորութիւնք, սովորական բնդունակութիւնք, հրաժշտութիւնք, բանաստեղծութիւնք և պարբ. – VII. Լեզուն. – VIII. Բոյանների իմաստասիրք. Մուրճ 1890, Թ. 10, էջ 1424–1439։

ԿՈՒՂՈՍ. — Տես ԿԻՒՒԼԵՆՔԵԱՆ (Ր. Վ.)։

Լուս Ակոսատ 1903, Թ. 5179. – Ուրբաթօգակ 1901, Թ. 605։

ԿՈՉՈՒՄՔ. — Տես ՏՈՒԼՈՏՈՅ Լ.։

ԿՈՉՈՒՄՔՆԱ Ե. ԱԼՒՒԻԿԱՅԻ ՊԻՏՈՒ. – Տես ԱՒՕՑԻՆԻ (Ե.) — ՔՐԻՍՏՓՈՐ ԿԱՒՈՒՊՈՒՆ։

ԿՈՒՏՈՒՆԻ Կարլո — Carlo Goldoni *իտալացի*. — Առաքինութիւն Բամիկայի. կատակերգութիւն Կարլո Գոլդոնի իտալացի հռչակաւոր կատակերգակ բանաստեղծին. Թարգմանեալ յիտալականէ ի Պատրաստարէ Կ. Գալդազարեան։

Զմիռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1866. փոքր 1°, 104 էջ։

Պրուսացիներ Խրտանէի վրայ՝ Բազմավէպ 1852, էջ 198։

« Կոխ պիտր », Մուրճ 1890, թ. 12, և էջ 1768. – 1891, էջ 73։

ԿԱՆԴԻՒ. — *Բազմավէպի մէջ բարեյաջողութիւններ տուեր. տես 1843, էջ 238. – 1855, էջ 304. – 1861, էջ 62, եւն։*

Կոկիսան. — Տես Երկրագունտ 1870, էջ 319. (Ն. Պապազեան)։

Կոխչիան (Խաչիկ պատմութիւն)։ Նոր Դպրոց, տպ. եղբ. Յ. և Ս. Աւագեանների, 1901. 26 էջ։

Կոխնիներ. — Տես ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ (Ե. Տ.)։

Կոզբայ պատմութիւն. — Տես ՉԱՔԱՐԵԱՆՑ Մ.։

« Կոզբայ տարիք, Բարգոյ լեան և պատանք Վասակ արծրայ », Կպրիւր 1888, էջ 330–37. – « Կղպանք Կոզբայ ի Մեծ Հայս », Բազմավէպ 1873, էջ 54. – 1889, էջ 390. – 1890, էջ 12, 112։

ԿՈՂԲԱՑԻ. — *Տես ԵՂՇԱՒ – ։*

Կոզոպատուած հիմնիկի. — Տես ԼՈՒՄՄԱՑ Ս. Ս. Ն. ։

ԿՈՄԲ Combe. *Խնամատարութիւն երիտասարդ մայրերու և բարոյական. չարաղդութիւն կոմ՛ի Անգլիացւոց իմացուհւոյ բժշկի և լուսերութեան արքունի բժշկական հանդուսատանի անդամի, հանդիպ գանազան յուշերութեամբ տպագրոյն կողմից։ Տպագր. Մ. Մ. Միանսալեանց։ Ս. Պետերբուրգ, 1868։ Գրաչար Մկրտիչ Նֆենդեանց. 4°, թ + 5 + VIII + 276 + 28 էջ։*

Փեննայ. Լրագրաց Հարեւանի 1869, թ. 852. – Ցոյց 1869, թ. 33, էջ 216։

ԿՈՄԵՕՆԵԱՆ Ակոմ. — *« Ակոմ կամեօնեան և նորա Տիտագդեան մանկունք », Արեւելեան 1870, էջ 92, 124, 158, 195, 232, 263, 288։*

ԿՈՄԻՏԱՍ *Եւանգելի, քահանայ. – Տես ՓԻՕՄԻՒԵՐԱՆՑ։*

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍ. — *Տես Ջարպ. « Պատմ. Հայ Պարբ. » էջ 423. – Ալիշան, « Հայրբառաց », էջ 148, 237. – Զամչեան, « Պատմ. Հայոց », Բ. 324, 5, 7։*

Իր Ակաճիք նուիրեալք չարակարք՝ Իտալացի նշանաւոր բանասեղծի մը՝ Լուիջի Պարբիր՝ իտալերէն պիեսիկ առանաւորի իմպրսմանած է և արտասած ի Ս. Պատար 1813ին. – Տես Ա–Ճ դէպր. իմպրս. Norrenberg–Macke, Literatur-Geschichte, p. 303–4, եւն։ Տես նաեւ Շտրական. – « Խոսիկ կամիտասաց Հայոց կամիտիկոսի ի Պարսս », Արեւելեան 1896, էջ 531. տես և էջ 494 և յիշ գրութիւնք. – « Կամ. կամիտ մի նոր արձանագրութիւն », (Ս. Վ. Յ.), անդ, 1898, էջ 441։

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — *Տես ՈՍԿԱՆԵԱՆ (Կ. Վ.։*

Կոմիտասեան ցուցակը. — Տես ԱՀԼԻՐԵԱՆ (Պ. Յ.)։

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ. — *Տես ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ (Մ.)։*

Կոմս Մանվայ. — Տես ՎԻՒԹԱԼ (Ռ.)։

Կոմսուհի Ուրսուլա. պատմական և բարոյական վէպ, տպագրեալ ի Մոսկով, 1895 ?

ԿՈՆԱԼԱՆ Ֆ. Ալեսք. — *Բառագիրք Պարսկաբանիկեան և Հայերէն։ Աշխատասիրեցաւ Ֆ. Ա. Կ. Մխիթ. ուսումն. պ. Վիեննա, Մխիթ. տպ. 1889. 8°, 1667 էջ։*

Կոպտեան խրատ. տես Ասող 1875, էջ 251։

ԿՈՊՅՅԵՆ. — *« Փայտատ և արեւ » (թերթ.), խմբագիր Ջաւադ Բէկ Նախիջեան, Ակռիւր 1899, էջ 384։*

Կոյր առաջնորդ. – Տես ՄԵՒՐԱՏԻՒՆԵԱՆ Ե.։

Բարեխ. — Տես ԱԲԵՏԻՒՆԵԱՆ Մ. ։

— Պատիր. — Տես ՕՋՊՈՒՆ Պ. Տ.։

— Հրամայող. — Տես ԿԱՐԱՊԵՏԿՈՒ։

Կոյրի պատիկը. – Տես ԼԱՕ։

Կոնկոպ Հարութիւնաց, սահմանեալ յօգուտ հարատակութեան իմացաւորեալ մայրաքաղաքիս, կամօք և հաւանութեամբ ազգային ժողովոյ՝ եկեղեցականաց և աշխարհականաց։ 1835–ԻՄՂԴ։ Նորոգ տպեալ ի տպ. ի Պօղոսի Աւետեան, 24 էջ։

— Ալ տիպ, նոյն ճակատ. Նորոգ տպեալ 1843 ԻՄՂԴ, նոյն տպ. 23 էջ։

— Ալ տիպ, 1895 Յունիս 20, 12 էջ և երեք ցուցակներ։

— Ալ տիպ, անխուսական, տպագր. Յ. Աստուրեան Հայ Պրուշարաց Ընկ.), 12 էջ և երեք ցուցակներ։

Տես և կանոնագիր հարութենական։

Կանոնք պատարիզքական և կանոնագիրք հարութենաց որ հաստատեցան յօգուտ Ազգիս աշխատութեամբ Ազգային երկուց ժողովոց եկեղեցականաց և աշխարհականաց։ ի Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յ. Միւհէնտիսեան, 1849 ?

Կանոնակ օրինութեան. — Տես ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ Պ. Ալք. ։

Կանոնակք. — Տես ԱՇՊԴԵԱՆ, (Խ. Ալք. ։

ԿԱՆՊԵՅԻ. — *« Հայ խմբիք Հայաստանում ». Արեւք 1893. և « Բնախիտնք » Հայաստանում բանի մէջ։ – « Տիկին Աւետեանի Զմչկեան » (30–աւեայ բնական գործունէութեան տարի) 1893 թ. 105։*

ԿՈՆԻԲԻՐ *Ֆիլոս. կ. — Fred. C. Conybeare անգլիացի. — A Collation with the ancient Armenian Versions of the Greek text of Aristotle's Categories, De Intrepretatione. De Mundo, De Virtutibus et Vitiis, and of Porphyry's Introduction. By Frederick Cornwallis Conybeare, M. A. Late Fellow and Praelector of University College, Oxford. With a facsimile. Anecdota Oxoniensia, Texts, Documents, and Extracts, chiefly from Manuscripts in the Bodleian and other Oxford Libraries. Classical Series. Vol. I. Part VI. Oxford, at the Clarendon Press. 1892. 4°, p. XXXVIII + 184. Համեմատութիւն հին հայերէն թարգմանութեանց յունական բնագրաց Արիստոտէլի Մեկնութեանց, Յատագս Մեկնութեան, Յատագս Աչխարհի, Յատագս Աստիճանաւորութեան, Յատագս Հոգւոյ և Պորփիւրի Մտքերգութեանց։ Ի հրատարակութիւն պատրաստեալ ի Ֆ. Կ. Կոնիբիր։ Ի Պատուական Համալսարանի Օքսֆորդայ։ Ի Տպարանի Քլարենդոնի։ 1892։ 4°, էջ XXXVIII + 184։*

ֆեանց և Պալումեանց, և Գաթիիրի Նկատումներ ։

Բնագ. և խորհ. Հանդ. Ամս. 1893, թ. 1, 2, 3, 5, 6 տուեալն ևս Նշմարտ Քաղաքաց 1892, թ. 11, 12, և 1893, թ. 1, 2, 3 տուեալին ալ հանուած, զոր ևս տեսած ։ — Ալիշ 1892, թ. 139. — Բազմ. Շրջանգիր, 1892, թ. 12. — P. Vetter, Lit. Rdsch. f. d. Kath. D. XX. p. 389. — A. Meillet, Rev. des ét. Grecques VII. p. 248–1894.

Հայերէն խորհ. Տես անդ.

Բենեդիկտ գրոց Կաթր Ակիտպի կամ Քաղցմանութեանց Կիսատակին Գիրք Գր. Կ. Կանոնիկոն. Ընդամ Հնոտարանի և Կատարոս Հաստատութեանն Օրթոդոքսի։ Խորհ. Հ. Յ. Տ. Քաղցմանութեանն և Յանկուած Վերատուի Յատակ Կաստոյ»։ Ընդ. Վենետիկ. ժ. ։ Ս. Ղազար, Մխիթ. տպ., 1893. 8°, 94 էջ։

Հ. Տալեան Ազգին մէջ հաստատ անգիտութիւնը կու տայ գրքին մասին.

«Յամարհ գրքոյկիս գլխատար մասը ամբողջական խոստովանեցաւ ի այն ամենասիրելեան զոր պարգեւեց գլխաւորն ամենայն ծանօթ Տէր բնագանդ փրկչին մեր։ Ընդհրիւր, և որ իւր նպատակի գրած է հնազօտել այնպիսի երկ մ՚որ Տէր մատնութեանն մէջ իմ ըստ նիհարն իմ և ըստ գիտութեան ուրուն անգ մի կը գրուէր։ «Գաղիի Ազգային» անուամբ հատած չուս մի խմաստասիրական պրոֆիլեր առաջին ամսուն էին քննութեան իմ ի ինչ ատենագիր հատասրութեամբ պատճառած են նախնական չուրն բնագիրը։ Ամենուն իրենց խորհ ու հնդկնամարդ լեզուին պատճառաւ չատերուն ըստ ազգասիրանաց նիհարն էին այն խմաստասիրեալներ։

«Հայագիտին պրոֆեսոր օրպոտոխիներ կ՚իմացուցած նաեւ իւր վերադարձն։ Գրամերիա մտան է «Քաղաքական անուանց պրոֆիլեր» անուամբ տպատարակուած Յարգանաց մեծ ձեռնարկութեան, որուն նպատակն է Քաղաքագիտ մէջէն ի չուր հանել անհիմ բնագիրներ, չիւսատակարաններ, քարտուղարներ, ձեռագրաց համեմատութիւններ։ Այս ամէնը բաւական է չատ մերձ Գաղիական, Լիտիական և Մերձ ու Նոր Աշխարհի տպատարակութեան իրեն Գաղիական ճիպին ի Հաստատութեան նպատակ գրած է Լիտատուի և Գիտութեան ազգին Հ. Յ. Տ. Քաղցմանութեանն Վենետիկ։ Ընդ. Վենետիկ. ժ. ։ Ս. Ղազար, Մխիթ. տպ., 1893. 8°, 94 էջ։

«Ընդ ամենայն ինչ ես ուրախ եմ ի ձեռնարկութեան ձեր, զի ինձ ևս ի ձեռն եղեւ ուսանել զոմանս ի ձեր գրուածոց, որոց ոչ էի ծանօթ։ Ընդ որս է և ձեր Կոնիբի Հայկական Ձեռագրաց Ցուցակ, զոր ի ձեռն Գաղիի Ազգային Ընդ. Վենետիկ. ժ. ։ Ս. Ղազար, Մխիթ. տպ., 1893. 8°, 94 էջ։

Հ. Տալեան Ազգին մէջ հաստատ անգիտութիւնը կու տայ գրքին մասին.

«Յամարհ գրքոյկիս գլխատար մասը ամբողջական խոստովանեցաւ ի այն ամենասիրելեան զոր պարգեւեց գլխաւորն ամենայն ծանօթ Տէր բնագանդ փրկչին մեր։ Ընդհրիւր, և որ իւր նպատակի գրած է հնազօտել այնպիսի երկ մ՚որ Տէր մատնութեանն մէջ իմ ըստ նիհարն իմ և ըստ գիտութեան ուրուն անգ մի կը գրուէր։ «Գաղիի Ազգային» անուամբ հատած չուս մի խմաստասիրական պրոֆիլեր առաջին ամսուն էին քննութեան իմ ի ինչ ատենագիր հատասրութեամբ պատճառած են նախնական չուրն բնագիրը։ Ամենուն իրենց խորհ ու հնդկնամարդ լեզուին պատճառաւ չատերուն ըստ ազգասիրանաց նիհարն էին այն խմաստասիրեալներ։

«Հայագիտին պրոֆեսոր օրպոտոխիներ կ՚իմացուցած նաեւ իւր վերադարձն։ Գրամերիա մտան է «Քաղաքական անուանց պրոֆիլեր» անուամբ տպատարակուած Յարգանաց մեծ ձեռնարկութեան, որուն նպատակն է Քաղաքագիտ մէջէն ի չուր հանել անհիմ բնագիրներ, չիւսատակարաններ, քարտուղարներ, ձեռագրաց համեմատութիւններ։ Այս ամէնը բաւական է չատ մերձ Գաղիական, Լիտիական և Մերձ ու Նոր Աշխարհի տպատարակութեան Գաղիական ճիպին ի Հաստատութեան նպատակ գրած է Լիտատուի և Գիտութեան ազգին Հ. Յ. Տ. Քաղցմանութեանն Վենետիկ։

«Շնորհ իմ ի վրայ ապատած այս գնահատ երկն բանտուած է այլեւայլ մտանգ։ Ընդամենն ես «Կաւեի Ընդակի» իմ ի ինչ ատենագիր հատասրութեամբ պատճառած է հայագիտ, կու գան համեմատութիւնք հայ իմպրամանութեանց բնդ յոյն գնագրին։ Առաջաբանութեանց (էջ 1–27). և գրոյն՝ Յաղագս Աստուածայնութեան (էջ 28–50), Յաղագս Աչքերուն (էջ 51–71). Յաղագս Աստիճանութեանց (էջ 72–75). և Ընդամենն Պարթեւի (էջ 76–88). Ինքնին կը հատկրծի որ այս համեմատութիւնք ամենայն չգրուածութեամբ և իմաստով եղած են, որոնց մէջ հնդկնական նպատակն եղած է մեր ես իմպրամանութեան պատճառ գտնել այն գնագրին ընդ իմպրամանութեան՝ զոր իմպրամանութեան ապրնեն ունէք։ Ընդամենն նպատակաւ ես ևս ի ձեռն եղեալ եմ ի ձեռն ես ի ձեռն եղեալ եմ ի ձեռն ես ի ձեռն եղեալ եմ ի ձեռն ես

հայերէն թարգմանութիւնն (Հնագիրք. ա) վ. Հնախօհ տպագրուած քնագրին և անոր ձեռագիր ապրեբրն – 23. բ) Հնագիր Կարնեցի. Փարիսի ձեռագիրը – 24. Յարատեվեալ ձեռագիրը – 25. Փարիսի Հայ մատենադարանի Տիկինեան (Ficinus) ձեռագիրը – 26. Այս ձեռագրին բովանդակած նիւթերն ի իր ստուգաբանութիւնը – 27. Հնագրին ազատութիւնը. Խմբագրութիւնը – 28. Թարգմանութիւն «Յաղագս Աչխարհի» և «Յաղագս Աստիճանութեանց». Հայերէն քնագրին խնդրութիւնը, և անոր ձեռագիր ապրեբրը – 29. «Յաղագս Աստիճանութեանց» ճառին թարգմանութիւնը – 30. Թարգմանութիւն Կենսագրութեան Պղատոնի. Անոր վերնագիրն և այլ քնագիրք, և անոր հնութիւնը – 31. Կենսագրութեան վրայ Փոտիի Մանկութեան թարգմանութիւնը – 32. Այս համեմատութիւնքն ընելու ատեն գործած նպատակը – 33. Շնորհակալութիւն գործքիս տպագրութեան համար եղած օգնութեանց։

— *On the ancient Armenian versions of Plato:* Class. Rev. III. N. 8. p. 340-343. (Պղատոնի գործոց հայ թարգմանութեանց վրայ). Թարգմ. Հանդ. Ամս. 1890, թ. 7, էջ 159։

— Կարծեալ՝ նոյն նիւթին վրայ, American Journal of Philology, Vol. XII, N. 2, p. 193-210. III.

Վերադ. և թրգմ. Հ. Յ. Տ. Հանդ. Ամս. 1892, թ. 2։

— *On the old Armenian Version of Plato's laws:* Amer. Journ. of Phil. XII, N. 4. p. 399-413. (Պղատոնի օրինաց հին հայ թարգմանութեան վրայ. Համմտ. Բազմավէպ 1891, էջ 346։

— *A Collation of the ancient Armenian version of Plato's Laws*, book IV: Am. J. of Philol. XIV, p. 335-49. – V and VI. անդ, XV, p. 31-50 (Համեմատութիւն Պղատոնի Օրինաց Դ. և Զ. գրոց հին հայերէն թարգմանութեան)։

Վերադ. Critical notes on Plato's Laws, IV-VI: Am. J. of Philol. XV. էջ 43-53 (P. W. R.).

— *Specimen lectionum Armeniacarum*, or A Review of the fragments of Philo Judaeus as newly edited by J. Rendel Harris. By F. C. Conybeare. Oxford, 1890. p. 15. Օրինակ հայկական քննեցուածոց կամ Ուղղութիւնք հատակոտորոց Փիլոնի Հրէի որ նորոյ հրատարակութեան Ց. Բէնդէլ Հարրիսի. Թարգմ. Հանդ. Ամս. 1890, թ. 7, էջ 158։

— *Armenia and Armenians* (Հայաստան և Հայք). *National Review*. London, 1889, Նոյեմբեր։

— *On the Codex Pamphili and date of Euthalius.* Journ. of Philol. XXIII, p. 241-59 (Պամփիլեան օրինակը և Եւթաղիոսի ժամանակը)։

— *On the Philonean text of the Septuaginta.* Quaestiones in Genesin. Sermo III: Jew. Qu. Rev. VIII, p. 88-122. (Եօթանասնից Փիլոնեան քնագիրը. Յիսուսաձև Հատ Գ։

— *On some Armenian Notitiae:* Byz. Z. V, p. 118-136: (Քանի մը հայկական տեղեկութիւնք։ Գէորգ Կիպրացւոյ գործք՝ «Կարգաւորութիւն մայրաքաղաքաց», եւն, մեկնեալ Լամբրոնացի։ վատիկանի թ. 3, մեկ. 270ը հայ ձեռագրին վրայէն)։

— *Note* on the Philonean reading of two passages in the Timaeus, 38 B. and 28 B.: J. of Phil. XXI, էջ 71. Տեղեկութիւն փիլոնի երկու հատուածոց վրայ)։

— *Notes upon Armenian sources:* Guardian 1894. 18 July. Տեղեկութիւնք հայկական աղբիւրաց վրայ։

Քննող. A. Harnack. Th. Lz. 23. p. 583-586.

— *Papias and the Acts of the Apostles:* Class. Rev. IX, p. 258. Պապիաս և Գործք Առաքելոց)։

— *On the apocalypse of Moses:* Jew. Qu. Rev. VII. p. 216-35. Տեսիլ Մովսիսի։ Թարգմ. հայ թարգմանութեան). Ուր ցուցած թէ հայ թարգմանութիւնն ոչ թէ յոյն քնագրի վրայէն է, այլ ասորի, եթովպ. կամ արաբական քնագրի մը վրայէն։

— *The Apology and acts of Apollonius and other Monuments of Early Christianity.* London 1894. (Վկայաբանութիւն Ապողոնեայ և ուրիշ յիշատակարանք նախնի Քրիստոնէութեան։

Ս. վ. Աթթաթի (1895, թ. 4, էջ 113) ասի կը գրէ.

«Աթթաթի անգլ. տամարնեբուն չկարդացանք մեր կանգնելեան համեմատ այս կարեւոր գրքուածքի մասին ծանրմտելիքն ատլ, բայց ոչ չենք համարում այժմ գնել մի քանի խօսք ասել. առջեւքին գրութեամբ մանաւանդ այն տանգամնքի վերայ, թէ մեր հին պրականութեան ասլ ինչպիսի խանկպոյն յիշատակարաններ կան, նման այնպիսի նիւթերի վերաբերեալ, որ մեզ ամենեւին հետաքրքիր չեն թուում։

«Կանխիրիլ դիրքը պատճառում է իր ասլ, ինչպես յիշուել է, բացի Աղտոնեանի չատագովութիւնից և վկայաբանութիւնից այլեւս 10 վկայաբանութիւններ՝ Պողոս և Խենկի, ս. Փոկաս, ս. Պողիքրոս, ս. Լեգինէ, ս. Կղպրիանոս, ս. Քհնպարսս, ս. Թեոդոտոս, ս. Յեգիպտոսդ, ս. Կալիստրատոս և ս. Պնեմեսիոս, բոլորն էլ հայերէնից թարգմանած։ Հեղինակն իր յառաջաբանի ապրքում յայտնում է, որ այս թարգմանութիւնն նպատակն եղել է «տալ ընթերցողին մի չարք կենդանի պատկերներ, մի անկարկ քրիստոնէութեան գործնական կեանքի վերայ՝ իր պատմութեան առաջին 3 դարերում»։ Հնագիրը որ ասլա հայերէնը փոխադրութիւն է յունարէնից կամ ասորերէնից և պնդում է մեծ մասամբ նաեւ լատիներէնն լինլով։ «Հասկ պատճառի չէ, ասում է նա, որ նա նախադասեցի հայերէնից և ոչ լատիներէնից կամ յունարէնից թարգմանել, և պատճառն այն է, որ ատ հատուկ հին հայերէն թարգմանութիւնները պատմութեանցի ատլի նախնական ձեւն են պահել, քան լատին, յոյն կամ ասորի ձեռագրերից»։ Այս անգամ նա ընտրել է այնպիսի վկայաբանութիւններ, որ կամ դեռ ուրիշ լեզուներով չեն պատճառած կամ մի իսկոյն ասորերէնից և ատաեւլութեան անեն պանաձեռ։ Աստին կարդին է պատկանում և ինչպես գրքի վերնագիրը յայտ է տալիս ամենակարեւոր տեղն է բռնում Պղատոնիոսի չատագովութիւնը։ Հնագիրն որ ասլին քան ասլի

ասոյ այդ գրուածքը Մխիթարեանների տպատրաստ կամ ձեռագիր լոյս էր տեսել, այնու ամենայնիւ ոչ ոք այդքան ժամանակ չէր նկատել, որ գոյ քրիստոնէական աւանդութիւն յիշատակարանների է։ Կոնիբիր տպատրակից առաջին անգամ նորա անդրադարձաւ իւրազանչիւր «Վատարդան» թերթի ԺԷ 1894 թ. թիւ, որ և չատ չատով պիտանացաւ ուշադրութեան գրաւելոյ։

«Հարկ է ասել, որ ինքնին ասուածաբանութիւն պրոֆեսոր և Ակագեմիայի անդամ Նիւհաուսը պատմական Հատուածը Ակագեմիային նորին կրօնական թերթը իմպրիմատուր տալու դիտաւորութեամբ, ուր նա ասում է. «Այս յիշատակարանները ամենապատասխան նիւթ էին, որ հին ժամանակից մեր ձեռքը հասել է»։ Ակագեմիան միայն մի համառօտ անդրադարձութիւն պատրաստ էր տեսնել այդ ժամանակ միայն Լուսաւորի Հիմնական պատմութեան մէջ Վիրք Ի. Կոչուած 21 որ ունէր մի քանի մասեր և վիճակ կազմէր. Կոնիբիրի դիտաց նպատակով է քաղաքացնուած միայն Ագաթանգեղոսի Պետք է յիշել այստեղ, որ Լուսաւորչու թուղթ միայն պրոտոգրիգորեան մասեր ունէր և մի հարուստ ժողովածու հին վկայաբանութիւնների, որից շատ է օգտուել իր պատմութեան գրելիս, բայց որ մեր ձեռքը չէ հասել։ Հայկական հնադարձութիւնների մէջ չատ կան միայնաբանութիւններ, որոնք վերաբերին նոյն հնդհդայնական պատմութիւնից պետք է արտագրած լինեին, բայց նորա մէջ չեն գտնուում։ Այսուհետև կարելի էր եզրակացնել, թէ Լուսաւորչի վկայաբանութեան ժողովածուն ծանօթ էր մեր հայրերին, որ և նոքա հնդհդայնական պատմութեան չարտագրութիւն էին համաձայն գալով այդ ժամանակի և ասուածաբանական պարզութեան չափով։

«Կոնիբիրի իմպրիմատուր տուած վկայաբանութիւնների մասին առանձին առանձին խօսել մեզ չատ հնար կասնէր։

Տես նաև ՀԱ. 1893, թ. 11։

— В тот же. *Armenian Apology*: acts of Apollonius; and other monuments of early Christianity. Ed. with preface, introdnc., notes. Second edition with appendix. London. Sonnenschein. 1896. 8', p. 370.

— *Ariston, the Author of the last twelve verses of Mark*: The Expositor, 1893. 7. oct. (Արիստոն երէց որ վկայութիւնն Յ-ի մասին թ. 222 ձեռագրին)։

Քննագ. Հանգ. Ամս. 1895, թ. 3, էջ 82–85, և Ամսօր. 1895, էջ 111, որ կ'տպ. կ. վ.

«Մայր Ձեռագրատան ամենահարուստ նաեւ ձեռագրներից մէկը՝ Հայոց Նիւ Փրկ. 981) իմաստասիրն «ի սասդ և ի հին օրինակաց» գրած մագաղաթեայ երկսիւնագիր մի ատեաւարան, որի փաստիճ փակագրեալ կազմն արդէն վաղուց քանասէրների ուշը գրաւել էր[1], Մարկոսի ատեաւարանի վերջում՝ 9–20 ն. «Ցարուցեալ ցիսատ». յատկութեամբ առաջ, ունի կարմիր գրիչով Եփտաւն երէցու վերնագիրը։ Այս յատկութեամբ հայկական իմպրիմատուրների մէջ առնաւատուկ պակաս է. իսկ այդ մէջ է բերած, բաժան է միւս նախընթացից և ունի առանձին վերնագիր՝ «Վերաբան քան Մարկոսի»։ Ուրուհետև քննութիւն է տրուած միւս գործերի նկատմամբ, անմիջական յարաբերութիւն է կապում առ Մարկոսի ատեաւարանի այդպէս էլ իբրեւ Մարկոսի գործ նկատուել և գործ է դրուել հնդհդայնոց մէջ։ բայց մեր ժամանակի քննագատները հերքում են նորա վերնագրութիւնը։

«Արդ, կոնիբիրը 1891 թ. ին ս. Էջմիածնում պատած ժամանակ նկատել է մեր ձեռագրի մէջ Վերջաւոր երկու վիրապիրը և 1893 թ. ին Expositor թերթի հոկտեմբեր 7 ն. ում մի յօդուածով ծանօթացրել է այս դիւտը գիտական աշխարհին[2], Դա աչքաւոտ է ապացուցանել, և այդ կէտում ուրիշ չատերը համաձայն են նորա հետ, որ այսուհետ յիշատակ Վերջաւոր նոյնն է, ինչ որ Լուսաւորչի Հնդհդայնական պատմութեան մէջ Վաքիալանդի և Վրիստոսի անմիջական աշակերտների չորքսր յիշատակ Վրիստոսը, որից չատ քան է սահմ Փաստիճ իր գրատուներով նշանաւոր է Ն. դարու սկզբում Հնդհսեան մէջ գործող Վատրիկական հայրերից մէկը։

«Լուսաւորչի և այլ գործերի վերաբ հիմնուած կոնիբիրի այն եզրակացութեանն է դալիս, թէ Ուրուհետև կարող էր Փրիստոսի կենագ մի պատմութիւն գրած լինել, որից իբր մի հետևողը վերցրել է «վի երինչեն» բառերով չանկացած ընդհատուած Մարկոսի ատեաւարանը։ Վա կարելի տեղիքն իմպրիմատուրներ նորա կարծիքով տարբերելոյ է հին և ուրիշ հատուկանաւոր մի ուրիշ Հնագրող է ս. Կարծի այն հին իմպրիմատուրներ, որի Հնագրողը հատարտում է պրոֆ. Ֆիհատլը մեր ձեռագրների մէջ Հնագրած Նոր Կտակարանի մի ուրիշ անվանական կատր Պետրոս Վաքիալի առ Կորնթացիս Պ. Իգնատիոս։

«Վերջերս չեմ հանդիպում մի դէպք, որ Լանդոնի Բրիտանական իմանգարանի մէջ or. 2681 համարու նոյնութիւն, ՀՀԴ իմ գրուած, ատեատրանը էջ 288 Յովհաննու ատեատրանի վերջում, «Վերատրու ըստ Յովհաննու» խորագրի տակ առանձին. մէջ բերելով Շնորհալոյ կնոջ պատմութիւնը ատեղ նկատում է. «Ձուլա յիշատակ բանի ընկալաւ հնդհդի յԱստրոց ատեատրանէ, բանիւ Պապիասայ առեալ Յովհաննու աշակերտի, որ և յիսոյ հնդհաւած խոսկաս և իմաստասէր։ Ը է կարդ բանին յԱ6 հանդուն գնի ամենի բանի, որ ասէ. Պետեհ և ասա, գի մարդարէ ի գալիլէ ոչ յառնէ։ Ըստեղի է առաքեալ»։ Թէպէտ այս Նշատատութիւնը յիրաւի Ըստեղիսից առած է (Հնդհդայնական պատմութիւն, Վիրք Վ. 39, 17), բայց ուշադրութեան արժանի է գնել այն տեսակէտից, որ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս մեր հայրերը քննագատական աչքով են նայել անցեալի յիշատակարանների վերաբ և իմաստասէր պահպանել իրենց ձեռք բերած պատմական ցուցմունքը։ Շնորհալոյ կնոջ պատմութիւնը, որ նոյնպէս ատեատրանի անվանական կատարմերից է, ինչպէս յայտնի է չկայ մեր ձեռագրների մէջ և նորանի մէջ Յովհաննու ատեատրանի վերջին է բերած միայն Պատմագրական ապացոյցներ և նորագոյն ձեռագրներ յատկանիշների ադդեցութեամբ այս հատուածը դեռ են Ը. գլխի սկզբում»։

Տես նաև Բազմավէպ (1891, էջ 218–221, այս առթիւ Nuova Antologia-յի մէջ Կիպակլիայի գրած յօդուածին իմարտ.– Փարձագ. Հանգ. 1895, էջ 18, Կոնիբիրի ատ Հ. Տ. գրած նամակին այս նիւթին վերաբերեալ մասը։

1. Վերջին անգամ մանրամասն նկարագրուած է սա 1892 թ. ին մի առանձին գրքով Աուրհիաովսկի պրոֆեսորի կողմից։

2. Այս յօդ. մասին ընդարձակ տեղեկութիւն տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1895 մարտ։

— Philo – *De vita contemplativa*. About the contemplative life; or, the fourth book of the treatise concerning virtues. Greek, Latin and Armenian version, with notes, comment. excurses on the authorship, glossary, bibliography etc. With Facs. London, Frowde 1895, p. 118. *Փիլոն – վասն կենաց տեսական հին։ Հասեանց*։

Գնահ. P. Wendland. Berliner philol. Ws. 23, p. 705–12. – Nation (N. J.) LX. p. 424. – A. C. Headlam, Engl. Hist. Rev. XII, p. 325–30. – C. Siegfried. DL 5. p. 129–32. — Jos. Vitean, Rev. de philol., de lit. et l'hist. anc. XX, p. 67. – A. E. Brooke, Class. Rev. X, p. 262 (1896). – A. Heilgenfeld), Z. f. W. Th. XL, p. 154–8. – P. L., Rev. Cr. 25, p. 489–91 (1897). – M. F., 1A. 41, p. 1490. – E. Schürer, Th. Lz. 15. p. 385–91; 23. p. 608. – Leop. Cohn, Ws. f. klass. Philol. 49, p. 1337–43. – A. W. Benn, Ac. XLVIII. p. 228. Կենիբիր դէմ՝ 274. – Ath. Nov. 23. p. 712. – F. Drummond. Jew. Qu. Rev. VIII. p. 155–72. – Am. J. of Philol. XVI. p. 260.

Կենիբիր առ Հ. Յ. Տ. գրած նամակին մէջ կ'ըսէ. «... *Փիլոնի «Յաղագս վարուց առաքելականաց» գրուիլեան իմ հրատարակութիւնս քիչ ժամանակէն լոյս պիտի տեսնէ, որուն բնագիրը վերանորոգելու մեծագոյն դժուարութիւն ինձի հայթայթեր էր։ Այսօր տպագրութիւնը կը տարածուի մէկ այն գիրքը արդիականք Փիլոնի է։ Համաձայնելով ազգայնականիս ոգւոյն, որ այն գործքն առանց տատրակատի Փիլոնի վատնական գործքն է, փորձեցանք վերջը պիտի կրնայ հայերէն բնագիրը*»։ (Հ Ա. 1895, էջ 17)։ – Իսկ 1896 տարւոյ 281 էջին մէջ. «Պրոֆ. Կենիբիր հրատարակեց անցեալ տարի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Փիլոնի «Յաղագս վարուց կենաց առաքելոյն» (որուն սկիզբն է «Հանապազ տակաւ խոստովանեալ») գործոյն վրայ (ու. խմբ. այս յօդուածն «Նոր հրատարակութիւններ»)։ Ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը յոյն բնագրին վրայ է, որ ամբողջ գրուած է, համեմատելով հին հայ յօդուածին հետ. ասոր կը յաջորդէ քառին եւ հայ հին յօդուածներ (վերջինս էջ 154–180)։ Հայ յօդուածները առնուած է չորս ձեռագրէ, երկուքն Վենետիկի Մխիթարեանց գրեալ 1296 եւ 1320, եւ երկուքը Էջմիածնի (գրեալ 1325 եւ 1329) մատենադարանէն։ Քան Պրոֆեսորի հայ յօդուածները 350–500 տարիներու մէջ եղած պիտի ըլլայ։ Ի տակին Փիլոնի լեզուն կ'ուզղակի որ Լ–Ը դարէն յառաջ կարելի չէ դնել*»։ Տես և Ա. 1895, էջ 391։

— *Acta Pilati*: Studia biblica et ecclesiastica. Essays chiefly in biblical and patristic criticism by membres of the University of Oxfort. Vol. IV. Oxford, Clarendon Press, 1896. 2 Bl., 8°, p. 324, 12 s. 6 d.

59–132 կենիբիր, Acta Pilati (յղուած հայ բնագրին), vgl. E. Schürer Th. Lz. 13. p. 346.

— *A Collation* of Sinker's texts of the testaments of Reuben and Simeon with the Old Armenian version: Jew. Qu. Rev. VIII, p. 260–8.

— *A Collation* of Armenian texts of the Testaments of (1) Judah; (2) Dan; (3) Joseph; (4) Benjamin: Jew. Qu. Rev. VIII, p. 471–485.

— *On the Western Text of the Acts as evidenced by Chrysostom*: Americ. Journ. of Philol. Vol. XVII, Nr. 2, p. 135–171. *ա-ռանձին ալ*։

— *The Armenian version of the New Testament*. The Academy, Nr. 1239 New Issue February 1, 1896. p. 98–99.

— *The Barlaam and Iosaphat Legend* in the ancient Georgian and Armenian literatures. Read at Meeting of 19th November 1895. Folk-Lore. Vol. VII. N. II., June 1896. p. 101–142.

Գնահ. N. Marr. ZMNP CCCX, April, 1897, p. 183–90. Ազատամ. 1896, էջ 375։ *տե՛ս նաև* կ. վ.

«*Վէպերս*» Folk-Lore *պիտանական նատմանայ հանդէսի 2 հատոր լոյս է տակաւ քառամսեայս հայագէտ պրոֆ. կենիբիրի մի յօդուածը* The Barlaam and Iosaphat Legend *վերնագրով։ Յառդեալ ուսումնասիրական աշխատութիւն է տիրապետ այսոհով Խաչատուր և Յովհաննու նշանաւոր գրչաց վրացկերէն և հայկերէն թարգմանութեանց վերայ և այսպիսով այդ գրչաց վերաբերեալ տրէն քառական ընդարձակ դրականութիւնը հետապնդած է մի նոր հետաքրքիր կերպով։ Կը թարգմանարար յառաջ է բնագրէ նոյն մի քանի հատուածներ վրացկերէն թարգմանութենէ և պրոֆ. Մարրի այդ մասին գրած ծանոթութենէ։ Ակա դնած է հայկական օրինակի աւանդին կէսն և վերջին հատուածի թարգմանութենէ, և վերջին ակնարկներ է իր նպատակագրութեանն այդ թարգմանութեանց արժէքի և մեր օրինակներէ հետ ունեցած առնչութեանց մասին։ Հայերէնս նոյն կարծիքով համաձայնած թարգմանութեան և աւարտելնէ, բայց երբեմն հին թարգմանութեան իր նշանակութեան ոճէ, վրացկերէն օրինակն աւելնէ կարեւոր է*»։

Տես և Հ. Ա. 1895, էջ 250 ե.)։

— *Protevangelium Iacobi*. From an Armenian ms. in the library of the Mechitarists in Venice). Am. J. of th, I. p. 424–42 1897).

— *The Dialogus of Athanasius and Zacchaeus*, and of Timothy and Aquila: Anecdota Oxoniensia, Classical Series, Part VIII, Oxford 1898. *մեծ* 8°, *էջ* LVII + 104. pl. 2.

Գնահ. (Հ. Յ. Տ.) Հանդ. Ամս. 1899, էջ 24. – A. Hilgenfeld, B. Philol. Ws. 1900, p. 326–30. – Hennecke, Th. Lz. 20, p. 566–70. — Ath., Jan. 28. p. 110. – T. R(einach), Rev. des ét. gr. XII, p. 394. – A. Ehrhard, Byz. Z. 10. p. 276–9.

— *Ananias of Shirak upon Christmas*: The Expositor, 1896, p. 321–337.

— *Ananias of Shirak* (A. D. 600–650 c.): Byz. Z. VI, p. 572–84.

I. His autobiography. II. His tract on Easter (translated from the Arm.).

«*Այս մասին տեղեկութիւն է յայտնած* Byzantinische Zeitschrift 1897, A. VI. Heft 3–4, «*Յաւելեր ի Յովհաննու*» *վերնագրութեան մէջ։ Ա-պացիրվ օգտուած է կենսագրութիւնեց և չափուած է նորա պատմական կարեւոր նշանակութիւնը*». Ազատամ. 1899, էջ 153։

— *Marcion and the Paulicians*: A c. L., p. 162.

On on allusion to Marcion in an Armenian tract of Ephrem.

On an ante nicene homily of Gregory Thaumaturgas. The homily of St. Gregory the Wonderworker concerning the Holy Mother of God, Ewervergin: The Expositor. June. 1896.

— *On the old Armenian version of Plato's Apology:* Am. Journ. of Philol. XVI, p. 300–325.

On the sources of the text of St. Athanasius: Journ. of Philol. Vol. XXIV 1896, p. 285–300.

The Armenian Canons of St. Sahak Catholicos of Armenia 390–439 A D, American Journ. of Theology, 1898. Dec. p. 827–848.

Հ. Յ. Տաշեան կր պրէ (Հանդ. Ամս. 1899, թ. 2, էջ 59).

« Վերջինիս Կատուածաբանական Երկերէն » Վկայութիւններ Հոսէի մէջ կը նշանագրուին Հայերէն Թարգմանութեան Հին Ընդհանուր Կանոնները" այս առումին անգամ" անգղիերէնի Հետաքրքրանալիս, և յիշողութենէս առումին անգամ որ և է, Հերետիկոս նոր Հերետիկոս մը Կանոններ" պատք ունին կանոնագրուց մէջ կը գտնուին տակա « Յոյսակ », 1116) յոյս տեսած են' ինչպէս ծանօթ է, « Վարդապետ » Ի. Տաճատրեան մէջ (« Մուտ » Ի., 71–131), և միայն յատկանիշերէն Հետ զոր Հետազօտած էին Վենտրակոնեան' Երիտասարդ Մայի քաղաքասար Տաճատրեան մէջ (Ang. Mai. Script. vet. nova coll. X. 2, p. 277–90) Ֆաղատածքներէ կը գտնուին նաեւ' Վերէ Նոկ Մխիթարեանի վաղուան պատմութեան մէջ, և այլուր: Ինքզինքնութեան ամբողջական է, պատասխանելով կանոնագրս վեց գլուխներէն ալ, այսինքն' Վ. « Եթէ ուրեք պարտ է Հայիպոպատաց անուն դրնատներ արդար Հիմնադրաց » Երդմ. էջ 829–32), Ի. « Յաղագս Քրիստոսապէս առ Ժողովրդոս կանոն և նոյնի Ժողովրդականաց Տնտեսութեան և կարգ ուղղութեան առ քահանայս » Երդմ. էջ 831–8). Գ. « Եթէ ուրեք առանձնական կարգ ասեան և արբունական վանաց » Երդմ. էջ 838–43). Դ. « Եթէ ուրեք պարտ է Հայիպոպատաց պահել պղանձս Հիմնադրաց կամ ուրեք մատակարարել » (Երդմ. էջ 843–16) և Ջ. « Վերջ առանդութեան Հայոց կարգի ապաստարան Հիմնադրաց և պահպ Ժողովրդականաց » Հն Երդմ. էջ 846–18): Քննարկին մէջ' ինչպէս ծանօթ է, այս վեց Հատուածներն Երբեմն վեց զատ զատ գրութիւններ են, իսկ Հայագէտ ամբողջն Երբեմն մէկ կարի Հետաքրքրութիւն և վեց « պղտիկներ » բառերած է կանոններու: Երդարձանութեան մասին ասելոյթ է խոսք Հայ է ամենայն խնամով, Երեւ մէկ երկու մասեր կ'ակնարկէ գրչի այն յիշատակարանին (Ասք. Ի. 115) որուն Համաձայն « Այս Ամենագրութեան կարգագ գրեցաւ Տաճատրեան Ս. Մաշտոց... բնակեալ Ի քաղ Նահատակէն Ի տեառնէն Կրիգորէ' բարգմանեցաւ Տիրոջ Ի Յունն Ի Հայս » Հն, կրկնով առ Երդմ. « Շատ Հատանական է որ առաջին չորս դլուխք նեղեին մեծ մասը Ի. դարու առաջին կէսին վերաքերի, և Հայերէնս բլոյ հինգ կոչուած յայն բնագրի որ Երդմ. Հեղինակ Ագաթանգեղոսի Հետ Կիրիղոս Լուսաւորչի բլոյ առնչ անձնական Հեղինակ. և այ այ Հատանեղեան Երեք տիպ ձեւով, զոր Վանակ առաջ կանոնագրս, Հատած բլոյն առանձ Վերջին Ի. Կիրիղոս Լ. կանոնին մէջ յիշատակութեան կ'բլոյ Ի. Հատուածներէն առաջին Կոչն Հետ պատկերի տան մը չէր Հատուածած Երդարձն յատուկ, և անդրադարձի է, որ այս տեսակ Հատած բլոյ Ի Հայս պատկերի կանոնը ժամանակս: Հետ անկասկած է որ կանոնքս ընդհանրական կրած են » : Կարձեալ մտածութիւնք կ'բնէ Հայագէտ կանոնագրս քանի մը կէտերուն վրայ, որոնք մեր նկատմամբ մէջ չեն գտներ, յատկապէս մատագի տեսութեանն Հետ մասին կը Հատանաւորի գրել, և Հետաքրքրի ընդհանրապէս գործքերէն տպատելով: « Կը յատատ դարձնալ, կը յանգեր, քննել այս կանոնագրս կոպէ չեն յատկական կանոնագրս մեծ գանգատածին տեղ և գոյութիւնել Իմ ուրբատի լոյս կը տպատին կանոնքս Հնդրագրէն Կրեւելիոյ քրիստոնէից Կ. և Յ. գոյութ պատգ և ատենից, խորհրդոց, կղերին, եկեղեցիոց և վանից պատմութեան վրայ » : Այս տեղատարութեան անդրադարձ չի գործդիր լոյս տեսնելու »:

— և Harris Rendel J. և Lewis Smith A. – *The Story of Ahikar* from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonik Versions. London, 1898. 8°, p. LXXXVII + 162 + 74.

Այդ հրատարակութեան առթիւ (տես Հանդ. Ամս. 1899, էջ 37), կամ Տաշեանի « Մատեան. Մանր. Հետազ. » մասն Ի, որոն կը գնեմ հետեւեալը.

« Պատմութիւն Խիկարայ' սուրբ, արտաքսական, Տոյ, Երեմովկոսն, յորդ և արտասանան յիշատակութիւնն ». այս է վերջին տիտղոս, որուն գործակցած են երեք Տոյի, Տոյական կտիրքեր, Ի. Հայերեն և ասորեական ծանօթ օրիորդն Կիմա Յիմիմ Իրաւմ. վասն որ' ինչպէս կ'բուէ հրատարակիչը, Խիկարայ վեպն ամենամատ բազմազգի ձեւերով և կազանդերով կր պատուի' որ վեպասրա մեկ դիտնական մ'ամբողջ աստղեր գործածել և առանձին հրատարակել ու Երդարձնել կրնայ. Կնիկայ գործքս մէջ Հայերու Տոգացած է քննական ներածութեանն, առանձնին բնագրին հրատարակութեան ու Երդարձանութեանը. Տոյական կտիրքեր' Տոյերուն բնագրին ու Երդարձանութեանը. Կազմէ Լատ. մեծ արտասական բնագրին ու Երէ անոր և Երէ ասոնց ոճական Երդարձանութեանը. Կորձքն բան ատամ երեք մասէ կր բաղկանայ. Նախ բնագրական քննական նկարագրութիւն մը էջ Ա–Զ Ի), երկրորդ' անգղ Երդարձանութեանները' ասորեական բնագրին (Հայկի կեանք. Երդարձանութեան վերլուծ, էջ 1–23), Տոյերէնին (էջ 24–55), ասորերէնին (էջ 56–82) և արտասերէնին (էջ 85–118). Երրորդ' հրատարակութեանները բնագրերնուս, որոնց ակիրքը գրուած է Հասվորտի յատնագրէն Տանեմասական մասերը (էջ 119–124), յետոյ « Խրատք և իմաստասիրութեան Խիկարայ » Տոյերէն (էջ 125–162). Վերջին վերլուծ ծայրէն կը սկսին սեմական բնագրեր, այսինքն ասորերէնին (էջ 1–32) և ասորերէնը (էջ 33–74). Ամբողջ գործքը Հնդամով աշխատասիրուած է, ստատի նաեւ բնագրիներուս հրատարակութիւններ.

« Մենք համար կարեւոր է յատկապէս Հայերէնը, զոր Տոս ասորերին անգամ հրատարակած կր պատնէք Պարթեի չորս, Պողիտան երկու, Վ Տնեան երկ մէկ և Լ Երդարձանի մէկ Ձեռագրին Համեմատ, չատ ասորեր ու Տնագոյն քան « Գիտնէ քաղաքի » տպագրութիւնը: Լատ Հանդերձ քատական ասատաղ

Ն. քնարերը նաև այս նպատակն ունի մեջ։ Մենք կը յուսանք հայերէն բնագրին ուսումնասիրեան, անոր ու մեծ բնագրայ ապետին և ընդհանրապէս խնդրոյ կրոնին բովանդակութեան մասին քանի մը դիտողութիւններ տալ հնարաւոր։ Միևչև կանխենք ըսել որ կը բաղձալինք տեսնել այն իսաւսման կատարումն գոր կ'ըսէ « Նպատակիցի » յիշեալ քրոնասին հեղինակը, « յարմար ատենը » ի նկատի կոչ « բնագրագրին » ձեռագրին « ամբողջական տեսութեան » մնալու։ Անհնար հարցուցած պատասխանները համեմատական հայագիտին հրատարակութեան հետ կը տեսնուի որ չատ տեղ բուսական մեծ տարբերութիւններ կան, տեղ տեղ բուսական ընդհանրապէս, իսկ ատենագրման կողմանէ ան ալ ուրիշ տեղեր մեծ բնագրին վար չի մնար», Եւն, չատ նկատելիութիւններ, տես պրքին մէջ։

Տես և Բազմավէպ Ա. Ա.ի — Հ. Գ. Զարբհանալեան « Խիկար կամ Ա.քիսարոս », Եւն, յօդուածը, որ Հ. Տ.ի յիշածն է։

— *The relation of the Paschal Chronicle to Malalas*: Byz. Z. 11. p. 395–405 քրնուած « With the unexpected aid of the old Armenian history attributed to Moses of Khorene ».

— *Ein Zeugnis Ephräms* üb. das Fehlen von c. 1 und 2 im Texte des Lucas: Z. f. neutest. Wiss. 3, p. 192–7.

— *The Key of Truth*. Բանալի ճշմարտութեան, A Manual of the Paulician Church of Armenia. The Armenian text, edited and translated with illustrative documents and introduction by F. C. Con., M. A. formerly fellow of University College Oxford. Oxford, at the Clarendon Press. 1898. 8°, p. CXCVI + 201.

Գիտակ. V. S. LC 37, p. 1505. – Ath., June 25, p. 814. – Literature III, p. 416. — A. Meillet, Rev. Cr. 38/9, p. 169. – V. Bartlet, Cr. Rev. of the Th. and Philos. lit. VIII. p. 388–9. – N. Bonwetsch. DL 44. p. 1659–61. F. Macler, Rev. de l'Hist. des rel. 44. p. 453–6. – E. Jacquier, Université Cath. 1900. p. 632–4. – E. Preuschen, Th. Lz. 1900. p. 304–7. – P. Wendland. Byz. Z. p. 197–200. Ա. Չալկուկեան, Am. J. of th. III. p. 380–4.

Գիրքս նպատակն է Հայաստանի մէջ գտնուած Պաւղիկեանները ծանօթացնել ընթերցողին. 196 էջ անգղիերէն ներածութեան կը յաջորդէ հայերէն բնագիրը, որ հետեւեալ տիտղոսը կը կրէ. « Գիրք որ կոչի Բանալի ճշմարտութեան. գրեալ ի թուականին Փրկչին 1782. իսկ յառ Հայոց ՌՄԼ, և ի գաւառն Տարօնոյ »։ Ընագրէն վերջ գրուած են անգղիերէն լծարգմանութիւնը և ուր քանի յատկութիւններ՝ բառերն ալ հմտութեամբ գրուած։ Գիտակ նոր հայերէնի մէջ անեղած նմանութիւնը ցոյց տալու համար կը դնէ նոյն իրմէ ձեռքով գրուած հայերէն յիշատակարանը.

« Ես Ֆրնեսիկ կոնիքիր արուես ասուցչայ Ա.քաթորդի, հայազէտ և հայասէր յիս գտանելոյ յայտիարեր մեծաց հայոց օրինակ ի մատենից այսորիկ որ կոչի բանալի ճշմարտութեանն, քաղաւ աշխատութեամբ և չանիւք ի յոյս աճի գուա, և ի լիցս մայրենի իմ անդղիական լեզուիս։ Այլ ապաղաչեալ է մատանեան այս հոգեյոյս, հրամանաւ և ծախիք վարպետութեան և իմաստնութեան և մեծաւորացն հանգուցեալ Ա.քաթորդի ի գպարանի Ըրեանից, յամի տեառն մերոյ ՌՊԻԼ։ Ես յոյժ աշխատեցայ և ի անչափ խնդրիք քնագրին, անկեալ ևգեն անանց չնեղութեամբ. և մանաւանդ ի չկատարելոյ գտանել, Եւս վասն տպագրելոյ դիտողութեան ևկեղեցւոյն այնուհետև ընդհանրականին խոչընդոտին, զոյաւ գրչին բնագրին դեկտեղ ի յիշատակարանին. վասն որոյ յիմիմ հանուն ձեր գնահատանս, եմիմ գտանիցի ոք օրինակ ևի ամբողջ և ի կատարեալ գրութեան այսորիկ, ասեմ գրանագրութեան և գիտողութեանն, խնդրեմ և յոյժ ագաչեմ գձեղ զի գտնաս ես յուշարկեսիդ. զի Եես տպագրիցին յանապատ այսորիկ տպագրութեանդ մատանի մերոյ »։

Հ. Գ. Զարբհանալեան կը գրէ. Հանգ. Ամս. 1898, էջ 219)։ « Ա.քաթորդի ուսուցչապետին հայերէնագիտութիւնն վրայ կասկածանք, մեծ իր մեռց բնագիրատրութեան... Տարի չ'անցնիր, որ մեկ կամ երկու տասնեակ կամ բնագրական անուր արդիւնք մատենագրութիւն չհրատարակէ. Կանխիրս Ա.տաթիկայ գիրքս է բնագրական քննութիւն մը կեանդրակութեան վրայ։ 1891ին ի տուտական Հայաստան գրած ուղեւորութեան ժամանակ Ընտրեալ գրքին հին թղթակցութեան գտնած ատեն, Ա. Ամենայն գրատան մէջ կը գտնէ այս հին ագանդին վրայ ձեռագիր մը, և նպատակ քննութեան մը բատական կ'ըլլայ այս ձեռագրին կրկնօրինակութեան չեռնարկել։ 1893ին Տէր Գիւրեանի չնորհն կ'ընդունի ուսուցչապետն իր պատրաստած ընդօրինակութիւնը։ Այս ձեռագրին գրատարակութեան է. այս գիրքս 196 էջն իր նեղածութեան կը չօշափէ այս ագանդին ամէն կարեւոր չատ բնական ընդհանրապէս։ Էջ 1–66 կը բովանդակէ նոյ բնագիրը. 67–124 նոյն բնագրին անգղիերէն լծարգմանութիւնը. էջ 125–178 այլեւայլ նոյ նիւթականութեան (Արեւելագիտ. Գր. Պատկառաս. Քահ. Օձնեցի, Ն. Շնորհալի եեն) այս ագանդին նկատմամբ գրածներն չատագ կը բերուին։ Հետաքրքրական են և ապացոյց ուսուցչապետին հայերէնագիտութեան՝ այն հայերէն բնագրին ընդհանրական նկատմամբ գրած դիտողութիւնները էջ 187)»։

Էջմիածնի պատմութեան ուսումնասիրութիւն. Հանգ. Ամս., 1893, էջ 129–133։

Այդ հատակագծութիւնը գրկած է Հ.ի խմբագրութեան, և ահագին կը գրէ իր նամակին ակիզբը.

« Էջմիածնի Գիտաժողովին քանի մը հատակագծութիւններ կը իսրեմ Ձեզ. չատ հին էջմիածնէ տետրակով գրուած, զոր Էջմիածնի Ա.տաճկագաբանի խոր 15 ձեռագրին կազմին մէջ գտած եմ մեռնելու։ Այս ձեռագիրը ծիսական նիւթեր կը բովանդակէ, որոնք փարիզի Ա.տաճկագաբանին համար ընդօրինակութեան ա՛նցած է. քանի չեմ կրնար ձեզ արդիւնք ընդօրինակողն ուշադրութեան գարձնացած է ձեզ ուղ այս հատակագծութեան վրայ։ Հատակագծութեան տակին տողերն անկնձեռնելի են. և կազմին կարծանելու համար ուղղակի կ'ընդով և դրաժեռնան մէջէն կտրած են իրարանցիր էջի երկու սիմետրան մերձին կամ մերձին իրարանցիր տողին կամ սկիզբը և կամ վերջը։ Այս պակասութեր տողերը լրացնող Էջմիածնի Գիտաժողովն 1892 տարուայ Մայիսի հրատարակութեան համեմատ, անկնձեռնութեր փակագիծներու մէջ դնելով այս լրացուածները։ Հատակագծութիւնը մագաղաթէ են՝ որ քիչ մը վնասուած է և դանդաղած. իրարանցիր էջը քանի տող ունի։ Իրարանցիր կարծին տեղին անգնձեռնելի է »։

Էջ ամենեն վերջ կ'ըսէ.

« Հատուցո բանիւ հատակագծութիւս կը յուսացնեմ՝ քայ ի մեծ տարբերութեանէն նաև գոյն որ ներկայիս գործը պատրաստող Ա.տաճկագիրը չափազանց կ'ընդով կերպարանափոխ եղած ու ընդհանրական ներկութեանը տասած են՝ հատանականարէն վ. դարէն ետքը »։

— *Հանիկո Ալմ.ի մէջ ինչ ինչ համառօտ պատմականներ ունի հայերէն տպուածներէ առնիւ, տես անդ* 1894, էջ 321–2։

— *Յովսէփոյ Տիառն եպոր.* «Աշխարհն Վանկուխեան Ցիսուսի»։

Հանդ. Ալմ. (1898, էջ 88) *կը գրէ.*

«Այս անտիպ պատմական հոդուածն ունի մեծ կարեւորութիւն մը մեր հայագիտութեան համար։ Ինչպէս կ'երեւայ, Conybeare իր հրատարակած հոդուածին մէջ չէ ծանօթացուցած մեզ իր ձեռագրին հետ։ Ուստի Conybeare-ի հրատարակութիւնը ամբողջական չէ, ինչպէս կ'երեւայ, Լեհերէն այն թարգմանութիւնը, զոր Լիպրէմ ալ գործածած է»։

Մ. *Կապանիկատուպոլսոյ մեկ նոր ձեռագիրներ։*

Բանասէրն մէջ 1903, 207) *Տաճեան Դամկոնի ունի.* «Je viens de recevoir l'avis selon lequel on va publier une nouvelle édition des Historiens Arméniens.

«J'espère que les savants rédacteurs ne négligeront pas un MS de Մովսէս Կապանկատուացւոյ nouvellement acquis par le Musée Britannique.

«Pour démontrer la haute valeur de ce MS j'ajoute pour votre revue une collation de trois pages (12, 13 et 14) seulement de l'édition imprimée de Moscou, livre I chap. 10».

Ի վերջոյ. «On peut noter que la première édition de Մովսէս Կապանկատուացւոյ, publiée à Paris 1860, s'accorde beaucoup mieux avec ce manuscrit que l'édition de Moscou».

— *The Persian Element in Marcianism:* Ac., April 11, p. 347. - May 2. p. 419.

— *Anecdota monophysitarum:* the correspondance of Peter Mongus, Patriarch of Alexandria, and Acacius, Patriarch of Constantinople, together with the henoticon of the emperor Zeno and the rescript of the emperor Anastasius, now first translated from the Old Armenian text by C. F. Conybeare: Am. J. of Th. 9, p. 719-40.

— *The growth of the Peshitta version of the New Testament.* Illustrated from the Old Armenian and Georgian versions: Am. J. of Th. I, p. 883-919. (1897).

— *The Life of Guria and Shamona* (transl. from Arm.). Guardian, Febr. 1897.

— *On the Codex Pamphili and Date of Euthalius.* Jour. of Philology, vol. XXIII. p. 241-259 (առանձին ալ քաչուած)։

Տես Բազմավէպ (1895, էջ 209–212, 260–63), *ուր կայ ամբողջական ուսումնասիրութեան քաղուածք իր հրատարակութեան։*

— *The date of Euthalius:* Z. f. neutest. Wiss. 5. p. 39-52.

Auf Grund der armenischen Uebersetzung zwischen 320 und 326. *տես նաև* Th. Zahn, Neues und Altes über den Isagogiker Euthalius: N. Kirchl. Z. 15, p. 305-30; 375-90.

— *Dialogus de Christi die natali.* Ex lingua armena latine reddidit Fred. C. Conyb. *անդ.* p. 327-34.

Disputatio inter patriarchum Antiochiae Chosroemque Armenorum doctore.

— *Կանոնք ձեռնադրութեան։*

Բանասէրի մէջ (1904, էջ 276) *կը գրէ.*

«Les rites d'ordination de l'Église arménienne n'ont jamais été édités selon les mss les plus anciens. J'édite ici le texte d'un ancien Մաշտոց de la Bibliothèque de San Lazaro à Venise. Ce Մաշտոց est écrit sur parchemin en écriture *Էրկաթագիր*, en double colonnes, et semble dater du neuvième ou, au plus tard, du dixième siècle.

«J'ajoute les variantes des quatre autres mss qui contiennent les mêmes prières que l'onciale».

Ի վերջոյ. «En concluant il faut noter que le Մաշտոց ne contient aucun rite de ձեռնադրութիւն. Եպիսկոպոսի à cet égard, il y a accord avec les «Canons d'Hippolyte», nom de l'ancien ordre de l'Église égyptienne. Ce n'est que dans des mss arm. très-modernes qu'on trouvera le կանոն ձեռնադրութեան Եպիսկոպոսի, composé par Գրիգոր վկպ. au 13me siècle. Avant cela il n'y en avait pas».

Վէմադ. Յոյս (Բ. պ.) 1905, էջ 228–232։ — *Բազմ.* (Ն. պ. Տպագրեալ) 1906, էջ 152–160. *Նոյնի ի Բիւզանդիոն* 1906, *մայիս* 20–22. *Տես գրաձեռ նոցին նոյն հրատարակի վրայ և նոյն յիշատակի մէջ* (1906) *մայիս* 31, *յունիս* 1, 8 *յիշատակ, որոնց մէջ կը հաստատուի հակառակ կարծիքի, թէ Հայ Եկեղեցին Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունեցած է տիշատ։*

— *The date of Moses of Khoren.* (Մ. Խորենացւոյ թուականը,) 8°, 489–504. *Հմպհ.* Ն. Ց. Տ. *Հանդէս* 1902, էջ 1–6, 85–90։

Ն. Տ. *հետեւեալը կը գրէ իբր նախաբան.* «Տ. *յայտնի փ. կ. կտրիճեր քահանան ընդարձակ յօդուած մը հրատարակած է Կրոմբախերի «Բիւզանդական յիշատակներուն» 1901 տարւոյ վիրջին կիսին կամ միայնակ պրակներուն մէջ։ Նիւթն է Մ. Խորենացւոյ պատմութիւնը, որուն գրութիւն մասնաւորապէս հոգալու կը ջանայ. կամ աւելի ճիշդ բանալու համար՝ ըսենք կ'աշխատի այն խնդիրը լուծել, թէ արդեօք մատենագիրը է, ինչպէս աւանդութիւնը կը սովորեցնէ, մէկ Ն. կամ Բ. դարու, ինչպէս նոր քննութիւնները կը ցուցնեն։ Շատ խոստացած է գրուած է այս մասին, մանաւանդ յիշեալ յօդուածին մէջ՝ որ նախ լոյս տեսաւ հայագէտ Կարիէրի յօդուածներուն՝ որուն այս խնդրին ծագումն ատիճ տուին։ Կտիերիս, որ նախ համաձայնած էր Կարիէրի ապացոյցներուն, այժմ կը ջանայ ցուցնել որ գոնէ Ա. Աղբիւրագրի վարդապետ և Մ. Խորենացւոյ գրոց փոփոխ տեղերուն խնդիրն այլապէս մեկնելու է, և որ իրեն կարիէրի համաձայնութիւնն այս մասին՝ Հատատարիմ մնր սկզբան՝ լսելու երկու կողմն ալ, յայտնելու կը ծանօթացնենք նոր գրուածքս, մեզի բաւական երեւցաւ մեզի համար և մեզի համաձայն վերջացմամբ, առանց ասկէ կարեւոր եկաւ մը գտնելու։*

«Մեր նպատակն է տեղեկանալ ըլլալ պահանջին կարծիքը և ապացոյցներուն, առանց ոչ-դակի միջամտել տպելու խնդրոյն, եթէ ոչ կրնայինք, և կան կէտեր որոնց մասին կարելի էր քանի մը քիչ մը տարբեր դիտողութիւններ բնել։ Մեր կարծիքն էր և է, որ նախ մեր մէջ քիչ մ'աւելի ծանրակշռութիւն կը տրուի զուտ մատենագրական խնդ-

դրին քան արչափ անհնազան էր, — խոսնակնի ա՛յ ամբողջ հայ մամանագրությունն է և այ իր « Փաստ մտքեմ » կ՝իմանայ կամ կը կանգնի հայ ոգին պատասխանելու, ինչպես յաճախ քարձրանած կ՝ենք ըսած. — և երկրորդ՝ քան կարևորն էր քնագրին ստուգաբանությունը, հնագրին և հարազատագրին ձևը ճշդելն կարելորն չափ, նոսա ընդերկայնանեք քան հարազատությունն հրապարակագրության մ՝անհնազ։ Այսանց ասոր — որ ուրիշներն ալ արդեն չնչ-ստած է, — վատնող կայ իմացիր քնելու ճշդին կետի մը վրայ, որ իրեւան մամանագրին (ամ ալ լրայ) զբաղն ամենևին չէր, այլ ընդ հակառակն բնագիրն յարկեալ կատար մը, ուր մամանակի սրբի մը փոփոխություն, հան նան։ Կանիբերի յաղագածն իր վերջին տողերուն մէջ ամենայատ իրատա մը կը պարունակէ, այն է՝ փոխանակ այսպիսի անձին պայքարելու՝ յատագին կ՝ելլար հայ քանասիրաց ուշադրությունն դնել և հրատարակել այն ամէն անտիպ գրուածքները՝ նան ուշ մամանակներէն, որոնք յաճախ ատելի լույս մը կը սփռեն քննագատիկ կետի մը վրայ՝ քան չատ մը պայքարական գրուածքներ։ Ուրախալի է որ վերջիրս բատական ուշադրության հատ ալ մասին, և բատական լեռով գրուածքներ՝ մեծ ու մանր՝ լույս տեսան։ Հատագրին էր ի տարվ. հնագրին ձեռագիրներ պահելու այժմեական։

« Վատով հայագիտին քան նպատակագրեան իմ իմբունագրայ ապրիլյան օ՛չ իմ։ Հնդեւատրոսի վարքն է, ալ Հայգաբանգ գիտի գրոց հնագրին և հոմագրին ձևեր, հղրակագրեին մյուն է՝ գոր հանած էինք ժենք ալ տարիներ յատչ Հայմանագիգեայ մեր քննութեան ակ։ (« Լիմոնա 1891, էջ 156–9, նոյն պէս՝ Լաբանեանի քննութեան առեիր։ Հակայն, կը իատատվանինք, յայնպէս տարիներու քննութեան ներբ բատականն ատելի իատատելին մեր այս հատագրեր։ Ի՛ այս իատատած հատագրական կրկին վատատութեան նիրչնիցու բատական չենք ատանք նան նիրկայ գրուածք, ինչպես չէր նիրչնած նոյնը կ. Վ.ըդ-ի (այլապէս ճիշդ նոյն եղրակագրեան հատած) գրութեան՝ արդէն 1895ին։ (« Հայատ » 1895, էջ 121–3)։ Նայց այս՝ քան նիրկայ գրուածքին նիրկագրական մակ կ՝ատն է, գլխատքն րլլալով այն ապագոյգը իմ իատ. չէ գործածած ա՛չ Հեղինատության վարքն և ա՛չ Մնծ կամ փոքր Ռուսատան, այլ ատրիչ տրեակ աղբիրը մյու. Ինչպես կը տեսնատան, այլ ատրիչ տրեակ աղբիրը մյու. Ինչպես կը տեսնատան և ինչպես պատճատ ալ կ՝քան հայագէտն, Հակատատ հրատարակչին՝ Մնծատոց Վ. Տէր-Մովսիսեան՝ կարծիքն է այս, որուն ապագոյգնիւրը մնական հրեւցած են իրեն, ի տարկէ չատնալով նոյնն ապագոյգանել ուրիշ կողմանէ ալ, որ ամենայն ուշադրության արժանի է։ Հակայն ցաւալի է որ հայագէտն ի նկատի չէ առած քատմամիթ գրուածքներն ու քննութիւններն, որ այս ատելիս լույս ատանան՝ ի կողմն և ընդդէմ, և չատ քան փութադատքատ յանատրութեան, քանի՝ մ՝անուն չիշելու համար՝ ատանց մամանակագրական կարգի՝ Կարիէր (այլևայլ նոր գրուածքներով), Խալխանեանց, Միատքան, Նորատր, Հ. Ի. Հարության, կրկին՝ Մ. Վ. Տէր-Մովսիսեան, Մալխասեան հեն նան. իատքանչիւրը տարբեր ուսումնասիրությամբ մը, բայց այնպէս՝ որ նիրկայ յաղագածիս այլեւայլ մասերը կրնան այս ամէնուն մասամբ նկացած, մասամբ նան չրուած րլլալ։ Հետաքրքրական էր նոյն իսկ վերջին տատնութիւնը Հմ իմբունագրայ մասին գրուածքներու կանգ մը կազմել և իրարանչիւրին անհատկատ դէմ ատ դէմ պարզել. Հիմնական ուրիշ ատեղ մ՝ատար ատելի ատնինանք։ Հատ մեր նպատակէն դուրս է այս ամէնը։ Շեղտենքինք այս կէտը պարզելէ այն նպատատ որ յաղագի մասամբ Հմարգմանածոյ և մասամբ քաղատածոյ ատնդկատատութեան մէջ յոկ կրնայինիր մ՝րլլալով հայագիտին կարծիքներուն և ցուցմանդ, ատանդ ատնէ վերադրելու մը, տեղի տուած չրլլանք ատնէ պարատատ մը, իրը Հմ դիմադրել ատնանդ ատած բլլանք այս կամ այն կէտին ատրիչ մ՝արդիւնք հատատատած բլլալու, Հրատրդել մը՝ ապագոյգ անկատած կամ միատատած բլլալու, միտյ բատնիս ատանդ մի կամ միս անատկիտին վերջնական նշանակատելիան մը տալու։

« Մնք կարծենք նան հայագիտիս նիրկայ գրուածքներ իմդիրը վերջնականապէս ապահովել նան իսկ այն պատճատատ որ հատ լուծել փորձատած միակ կէտ մյն է՝ իմբունագրայ և Հեղինատության վարքց ՛յատնկէ՝ Հակատատ տղերքի իմդիրներ Հմհ լուսվին ալ վճռատած րնդունինք այս ամէնը, տատանին չի յինատր տատ Հատնագրայ ապրելուց իմդիրը. վատն դի մեկ տատի կէտ կայ նոյն Գատատելեան մէջ, որոնք ուշ մամանակի մը մամանակից րնկեր գտնել հրեւցած են և որոնք նոյնպէս լուծատիս են։ Նայց նան Հակատատ և իմբունագրայ ադիտի իմդրեցին մէջ կան ալ նոյնպէս գծատելիներ այս լուծման դէմ։ Ընդունինք մեհ իմբունագրի չէ գործածած փոքր Հակատատ, ինչպես կ՝ապատյատաներ նան Հատնահանդ Վ. Հինատ, 1898, գոր կը հետքեն ատրիչներ։ Հակայն՝ ատրատի դիտենք գայատ հատատատատէ չրլլանք Մ՝իաքանի ապագոյգայ Հմհ Ա. Իսր. կը ճանչնայ ատանդ Մնծ Հակրատ, ատմէ ատած է Մ՝հնդկատյ վերջ յորմայատած է կատր մը. (« Հայատ » 1897, էջ 422–4)։ Շատմատատելիան ամենքէն հատնդիս կ՝ընդատայ, որ մինչև անդամ Տէր–Մովսիսեան փոխդ իր կարծիքն է գ՝Մ. Իսր. 676ին Նտքր գրատ (անդ՝ 1898, էջ 165–173)։ Դժբատյր ապատյդ կարծիք մեկնիդ իրենր. Շ. Ի. Հարության դատնեալ ապատյդ, բնդատնելով հատատակագ ապրիլր մը նան յատնական (ըստ իրեն)։ քայց մամանակի պակտ իսկ մեկատով Հմհ Հակրատայ Հմարգմանատելիդիր Տիրակիպատեան րլլալ 686ին նան, ապ Հմհ հին Հմարգմանատելիդն է և Հատնհնագրայ ալ ծանօթ. « Բզմ. » 1897, էջ 565–75., ատրիչ ատեղ մը չնանալով ապատյդանել Հմհ 527ին ծանօթ էր Հակրատայ Հմարգմանատելիդիր, Հմհ Հրատամատ Մատիկնենց Եպ. րլլալ Հատքագրող փոքր Հակրատայ, նան նան. (« Բզմ. » 1899, 124–8 նան նան)։ Ուրիշ կէտ մը քատատրելու չնանաք Մ՝ատհատան՝ Հեղատի Հնանատնի և Հատնհնագրայ ատդերայ քննելով, Հիշատնդ չիշել ատրիչներն ալ, ինչպես կը տեսնատի կարծենաք, մեկնատելիանդ գծատելիդիր մը կայ, դէմ ատ Հմհ գրուածներու և ապագոյգնիւրու ապնդիսի իատնականատելիան մը, որ անել քատդ մը կը սպատանայ րլլալ ատմէն՝ չէ գոք քանատիքի համար, որ Հրկու կողման կարծիքներուն արժէքը կշռել փորձէ։ Այս ամէնն ի նկատի չէ առած հայագէտը, Հմհ և՝ կ՝ենթատդրենք՝ այս գրատելիանդ չատը ծանօթ րլլալու են իրեն։ Նայց կ՝ատհմէր կշռել Հմհ կարծիքի և օրինակի համար նան Մ՝իաքանի մամանակից րլած կատգր մեկնիչ նոյն ոճով, նոյնպէս հատատակագ հոյ ազբիւրէ մը, ինչպես կը չնանայ գտնդիլ նոյնր Հակրեատրատի վատ քատդ կատրին համար. կամ ատատգիր բտրատդվին ան. ծանօթ Հմհ էր խօրենացայ Հակրատայ դիրքն՝ օրենքիդ ձեւի տատ ալ լրայ։ Հատատակագ ապագոյգ մեկնիչ ատելի դժատատելիդին՝ մեկնատելիդն մյն է, ատրուն ձեռնարկու եղած են ատրիչներն ալ, — քայց հոս հայագէտն ատելի ապդու կիրատով կը ձեռնարկէ ապագոյգանել։ Կը Հատատավանինք՝ մեր վերջ այն ապատատելիդին գրած են ապագոյգն մեկնատելիդն փոքրերը, Հմհ կիրատով մը փատատի հէք գտնատնելու կը նպատի ապագոյգ մեկնիչ ատելիդն ինչ, Հմհ ատ քատդն ապագոյգ իր իրատագրի կագնի ալ ատնի նոյնն իր պատատ չատ ատնդ։ — Հակայն կը Հմպատնք հոս իրեն ինչպես են և ինչպես Հմհ ատրատ ատրիչն ատակարին նոր քննատելիդիններով։ Կ՝ատնդնինք ապժմ հայագիտին գրուածքին »։

— Մ. Խրիմեան պատմութիւնն ապրիլեան խնդիրը քննութեան կ. կոնիբիրի առ Խր. Հանկեան. Վնտ. 1902, էջ 129–132, 193–8, 236–40։

Հ. Տ. կը գրէ. «Ներկայ առթիւ պիտի թարգմանեմ ծանօթագրութիւնը մեր յիշեցեալ հայագէտ կոնիբիրի մէկ գրուածէ՝ Խրիմեան Հայրիկին վրայ, որ միանգամայն նաև պիտի ապրիլեան խնդիրը կը հետազօտէ. (« Հանդէս » 1902, էջ 1–6 և 85–90)։ Կիսատ-պռատ խորհուրդներ և Հայրապետ հայ իմաստասիրութեան ազգերին մասին էր քննութիւնը։ Դէպ ի ծանութիւնն մը ժէ՛ համառօտիւ նշանակելով վիճաբանը և արդիանը վիճակը՝ մտածիր բրած էինք որ հայագիտին հետազօտութեան մէջ նկատի չ՛առնուած էական կէտ մը, Մխիթարի մատնանիշ բրած ժէկ մեծ փոխառութիւնը Մեծ Հայրապետին. Ահա այս կէտին մասիր նկած է յետոյ. և ներկայ գրուածին մէջ կրկին կանդնելով ամբողջ խնդրին՝ կը ջանայ խորհուրդներ յառաջանել ապրիլ տեսակիտով մը։ Կիսութիւնը՝ զոր առաքած էր Հայրապետ իմաստասիրութեան՝ գրուած գպղիսերն լեզուով, կը հրատարակենք յաջորդաբար հայերէն թարգմանութեամբ յիշատակաւ։ Մեր ձեռքը նոր հասած էր, երբ յանգիչք հայագէտ կարիերի մահուան թուին, որուն հետազօտութիւնք այս խնդրոյ հիմն հաստ և դրիչ անդրադարձ քննութեանց և վիճաբանց։ Յառաջիկայ յունվարի (2 Մարտ 1902) կը խնդրէ Հայրապետը որ հոս այ յայտնենք իր խորին ցաւակցութիւնն առիթս մահուան կարիերի, որ իր անձնական բարեկամն էր և այն կողմանէ որ ժէ՛ծ է « լէ իրրև բարեկամ լէ՛ իրրև գիտուն »։

— Մ. Խրիմեան պատմութիւնն ժամանակի մասին. Յիշատակ. առ նոյն. Վնտ, 1903, էջ 30–36, 152–157, 215–18, 317–20, 325–330։

Հ. Տ. կը գրէ իր թարգմանութեան սկիզբը. « Ահա երբորդ յօդուածն է զոր կ՛ընծայենք հայագէտ Փ. Կոնիբիրէ նպատակ ունենալով խորհուրդ նկատմամբ յառաջած խնդիրներ լուսաբանել՝ առանցքանման ասկի նպատակաւոր տեսակիտով։ Առաջին գրուածն էր « Մ. Խրիմեան ժամանակի խնդիրը » (Հանդէս Ամս. 1902, էջ 1–6, 85–90). և երկրորդը՝ « Մ. Խրիմեան պատմութեան ապրիլեան խնդիրը » (անդ. էջ 129–132, 193–8, 236–40)։ Ինչպէս այս երկուքն նոյնպէս ներկայ երբորդ քան ինքնան չարտահայտութիւն են մեր ինքնուրոյն ուսումնասիրութեան, և պիտի յաջորդէ ինչպէս կը ծանուցանէ հայագէտը, նաեւ չորրորդ մը։ Նախընթացներու սկզբ կը ծանօթացուցինք զանազան մեր ինքնագրերու՝ հետազօտիլ ապրիլեան խնդրոյ առթիւ, յանձնարարելով բանասիրաց ուշադրութեան՝ որոնք խորհրդոյ կը գրային։ Յանձնային դէպ յառաջին է միշտ՝ այս կարգի կնճռոտ խնդրոց մէջ, լաւ երկու կողմն ալ, և կշռելու ապացոյց ապացոյցի դէմ՝ բան կարելւոյն չափաբաժին գատաստան մ՛ընել կարենալու համար »։

— *Rituale Armenorum*, being the Administration of the Sacraments and the Breviary Rites of the Armenian Church. Together with the Greek Rites of Baptism and Epiphany. Edited from the oldest mss., by F. C. Conybeare, M. A., F. B. A. Late fellow of University College. And the East Syrian Epiphany Rites, translated by the Rev. A. J. Maclean, D. D. Oxford, at the Clarendon Press, 1905. 8°, p. XXXV + 536. *Հայկական ծիսարան. Մատակարարութիւն Ա. Խորհրդոց և ժամասացութիւնք Հայ Եկեղեցւոյ, հանդերձ Սկրտութեան և Աստուածայայտնութեան արարողութեամբք Յոյն եկեղեցւոյ, ըստ հնագոյն գրչագրաց*։

Գատաբանք կ՛ըսէ. «The rites of Epiphany, of Baptism, and of Animal Sacrifice are in this volume exemplified not only from Armenian MSS., but from Greek and, in the case of the first, from Nestorian as well. This want of symmetry is due to the fact that I originally began by collecting texts to illustrate a history of these particular rites, long ago planned. But after spending time and labour in finding, transcribing, and collating the oldest Armenian sources for these three rites, it seemed a pity not to pursue the subject and edit from them the entire *Rituale* or, as Goar called it, Euchologion of the Armenians; and as the Greek and Syriac rites in question had never been very critically, edited, I determined to include them as well.

«A few of these Armenian rites were printed, with a Latin version, by Assemani, and a few more were given in Latin by Denzinger; but neither of these scholars went out of his way to find and consult the oldest codices, as I have done. I have added as appendices the oldest procurable texts of the Armenian *Hoursbook* or Breviary, and of the Lectionary. Of both of these I have carried back our knowledge to about the year 700, and I only regret that the limits of my book have precluded me from a detailed comparison of these and of all the other rites with the corresponding uses of other churches, especially of the Greek. How great an advance may be made by going to the earliest manuscript sources, enstead of to late MSS or printed editions, will be clear to any one who compares the old Armenian Lectionary as revealed in my appendix with Ranke's description of it in his article on *Pericopé* in Herzog's *Encyclopädie*.

«In transcribing the Greek codices used by me. and previously to myself by Goar, I have corrected many solecisms in their spelling, and have neglected their minutest variations from one another. My chief wish was to present these texts undeformed by later rubrics, and in their earliest ascertainable form. Had I had earlier knowledge of the magnificent collection of Greek Euchologia published by Professor Demetrievskij, of Kief, in 1901, I should have been tempted to omit this part of my work; but, fortunately, I have used MSS not consulted by him; and therefore my humbler labours supplement his gigantic researches.

«My wish has been to set before my readers all these rites, not as they may be seen to-day in the churches of the East, but as they exist in the oldest accessible codices. I fear I have committed many blunders from want of a living acquaintance with their modern forms. I can only entreat my critics to temper their severity with the reflection that only a small portion of the la-

bour is visible in my book which was entailed in its preparation. I had to seek out the oldest Armenian MSS, to transcribe them, often from photographs taken by me, to collate the texts so copied. Compared with all this the task of translating them was light.

«I could not expect that the Clarendon Press should undertake to print the Armenian and Syriac texts. That those interested in doing so may be able to control my translation, I have given to the Bodleian Library the photographic negatives of the Syriac codex translated for me by D. Maclean and also of the Armenian Uncial Euchologion of San Lazaro, which I hope will some day be edited as it deserves. I have given to the same library my codex of the Armenian Breviary (B), with the collation added marginally of the oldest Armenian codex, and my transcript of the early Paris MS. of the Lectionary. I have printed the Armenian text of the Ordinal in the Armenian journal called the *Banasēr*, edited at Paris by my friend Mr. K. J. Basmadjian.

«It remains to me to express my gratitude to those who have assisted me. Professor E. Nestle was so kind as to translate a few pages of the Syriac rite and acquaint me with its value; but the entire translation as it stands in this volume is the work of Dr. Maclean. Professor Walter Scott revised the Greek texts for me, and my much lamented friends the *vardapets* Baronean and Issaverdenz perused most of my Armenian transcripts. Lastly, I must thank the members of the Mechitarist convents of Vienna and Venice for giving me free access to their rich stores of Armenian codices, and the Delegates of the Clarendon Press for bearing the expense of a work which must necessarily command a small sale.

«To some my title may seem somewhat to belie the contents of my book, in so far as I have not included the central rite of the Eucharist. I omitted it on two grounds, first because it is adequately reproduced in Mr. Brightman's recently published *Eastern Liturgies;* and secondly, because I could not well have given it apart from all the other Eucharistic Liturgies which exist in old Armenian. I speak of the so-called rites of Basil of Caesarea, of Gregory Nazianzen, of Gregory Theologus, of Cyril, of Athanasius, of Chrysostom, of Ignatius, of the Presanctified, of James. These have all been edited in a scholarly manner, from the ancient MSS preserved in Lyon and Munich, by Dr. Jacob Dashean, at the Vienna Mechitarist Press in 1897, with commentary and introduction in modern Armenian. The entire volume merits an English translation so that it may be accessible to European scholars.

«With the exception of these Eucharistic rites, and of the hymns used in worship, and of which some may go back to the fifth century, this volume contains a translation of all the Armenian service books of any considerable antiquity. I had hoped when I began my examination of these to discover in them some rites analogous to those of the Armenian dissenters of Thonrak published by me in *The Key of Truth* in 1898. That work contains the three rites of giving a Christian name on the eighth day from birth, of Adult Baptism, than which these dissenters recognize none other as valid, and of ordaining or laying hands on an elect one, who thereby becomes Regent, Apostle, Bishop, Priest, or President: for the rite which in other Churches confers the Holy Spirit, and is termed confirmation as a mere complement of baptism with water, conveys among the Armenian dissenters a grade of spiritual perfection and dignity that can neither be added to nor transcended. At the same time these believers are Adoptionists, and eschew animal sacrifices, cross and image-worship, mariolatry and the cult of saints. Now as Adoptionists they no doubt sustain the tradition whose prevalence in the same regions during the reign of Probus is attested by the disputation of the Bishop Archelaus with Mani, but whereas in this disputation the Adoptionist faith claims to be the orthodoxy of the land arrayed against the error of Mani, in *The Key of Truth* it would seem under stress of long persecution to have ceased to be orthodox and to have become imbued with some at least of the errors which of old it combated; for the liturgical avoidance *The Key of Truth* of all lections of the Old Testament books, and even of the psalms, is absolute, and can only be ascribed to Manichean influence, as must also be the condemnation of animal sacrifices.

«These three rites were compiled, perhaps as late as 1782, from at least two earlier codices. This is certain, because in the rite of Baptism occurs a long doublet, explicable only on the assumption that the compiler had before him two codices which at this point varied so much that he copied both out, one in succession to the other. For the rest the compiler in his colophon pleads the long literary tradition of the rites he transcribes in extenuation of the many solecisms of grammar and orthography to be found in his copy. Furthermore the rite of Election, as he gives it, is in literary connexion with the Cathar ritual of *Consolamentum* found in an early thirteenthcentury Provençal codex, now preserved in the library of Lyon.

«To these rites of Thonrak, however orthodox Armenian rituals offer no parallel. True, we find in a few of them the rite of the eighth day, taken over like all else from a Greek source; and in Armenian Epiphany homilies and hymns, and in controversial justifications of the confusion of Epiphany with Christmas, an Adoptionist view of the Baptism often lurks in the background. But this is all; and apart from its monophysite Aptharto-docetism there is little to distinguish the rites of the larger Armenian Church from those of a conventional Byzantine orthodoxy. Between its rites and those of these dissenters there can have been no connexion for many centuries».

Conf. Preface. - List of Contents. - Introduction on the sources of the Text, Armenian

Codices. – Greek Codices. – History of the Armenian *Rituale*. – On the Life and Work of S. Mashtotz. – Foundation of a Church. – Note I. on Hymn. Note II. Explanation of the Rite by John of Odsun. – Note III. Relation of the Armenian to the Greek Text. – Canticle sung on the Feast of the Dedication of a Church. – Hymn of *Shŏlakath*. – Consecration of a Church door. – Consecration of a Font. Rededication of a profaned Church. Canon of blessing a painted Church. – Canon of blessing Vestments. – Canon of blessing Chalice and Paten. – Canon of blessing Church Books. – Consecration of a Semantron. – Consecration of a Cross. – Documents illustrating the History of the above Rite. – Canons of Animal Sacrifice. Of Dominical Blessing. – Consecration of the Salt. – The Repose of Souls. – Blessing of a Dominical Table and of an Offering of Grain. – The Paschal Lamb. Sacrifice of a Fowl. – Armenian Documents illustrating the History of the Rites of the *Matal*. I. The Canons of Sahak. II. The Canons of Basil. III. The Canons of Shahapiwan. IV. The Homily of John Mandakuni. V. The Canons of Nerses Catholicos and Nershapho. VI. From Aristaces of Lastivert. VII. Greek excerpt from St. Nicon. VIII. From the Armenian Canons of St. Thaddaeus. IX. From the Canons of St. Philip. X. From the Epistle of Nerses the Bishop to the Armenian Priests in Mesopotamia. – Rites of the Catechumenate and of Baptism. The Canon of an eight days' old Child. Canon of a Child forty days old. – Canon of Baptism. – Additional Prayers of Baptismal Rite. – The Precepts of Wardan about Baptism. – Rites of Betrothal and Marriage. – Communion of Sick Persons. – Burial of Laymen. – Text of the Glory in the Highest. – *Sharakan*, or Hymn of Burial. – The Making of an Anchorite. – Initiation of Monks. – Canon of making a Father or Abbot. – Prayers said over the Steward. – Burial of a Monk. – Epiphany Rite of Blessing Rivers. – Illustrative Documents. Hymn for the Baptism of Christ. – From the *Oratio Synodalis* of John of Odsun. – Homily of Zachariah Catholicos. – On Composition of Greek and Armenian Epiphany Hymn. — Canon of making a Penitent. – Rites of Maundy Thursday. Of Dismissing the Penitents. – Of the Washing of Feet. – Homily before the Mystery. – Canon of Blessing Incense. – Canon of Blessing Crops. — A Prayer in time of Drought. – The Washing of a Cross. – Prayers over those polluted by Food. – Prayer over those addicted to Swearing. – Ordination of a Reader. – Ordination of a Half-deacon. – Ordination of a Deacon. – Ordination of an Elder. – The same from the Codices B E L. – Translation of Relics. – Burial of a Priest. – Burial of Children. – The Call to Repentance of John Mandakuni. – Trial by Ordeal. – East Syrian Epiphany Rite. – Greek Rite of Baptism. Sealing of a Child on its eighth day. – Prayer on the fortieth day. For the making of a Catechumen. – Baptism. – Prayers for the Cutting of the Hair. – *Didascalia* of the newly Baptized. – Pascal Prayers. — Prayers for Animal Sacrifice. – Greek Rite of Blessing the Waters at Epiphany. – Greek Prayer over one polluted by Food. – Greek Prayers of Animal Sacrifice from Demetrievskij. – Greek Homily to Catechumens from the Barberini Codex. — Appendix I. The Armenian Daily Offices, the manuscripts and development of the Breviary. — The Midnight Office. – Matins. – Prime. – Terce. – Sext. – None. – Vespers. – Blessing of a Fleshly Table. – The Hour of Peace. — The Hour of Rest. – John of Odsun or Otsnu on the Breviary. – A tenth-century Text of the Armenian Breviary. – Appendix II. The Old Armenian Lectionary. The manuscripts of it. The Commentary of Grigor Aršarunu. – The Text of the Lectionary. – Early Armenian Calendars. – Glossary of Technical Terms.

Հայկական Review of Theology and Philosophy *Յիսիսին հետեւեալ դրախօսականը՝ զոր Յովսէփեան և Տրատարակած է Լոյսի մէջ* (1906, էջ 751) *Արր. Տէր-Յակոբեան՝ կը դնենք հոս.*

« *Հետապիր եղելութիւն մ՚է այս անուսեալ կոյր, եպսկան իր ամբողջութեան և իր նիւթին իզձամիտ ուսումնասիրութեան մէջ.*

« *Հնգետակ, որ քառածանոթ Հայագէտ մ՚է, ապի դործին պատրաստութեան համար քննած է քանի. ատեի ձեռագիրներ, որք դրուած կ՚պահուին այլ և այլ դրադարաններու մէջ. Ի. Վաղարս Հայ Վանքի մէջ ի Վենետիկ, Պատրիարքի դրատան մէջ ի Հռոմ, Իրիտանական թանգարանին մէջ ի Լօնտոն, Պարիզ. դրատան մէջ և Մոսքուա, Ակադեմի դրատան մէջ ի Բարիզ, Էջմիածնի Հայ դրատան մէջ ի Վաղարշապատ, Մխիթարեան դրատան մէջ ի Վիեննա, և այլն.*

« *Նաց ատոր, ապրի ատեն անհնազանդ է բոլոր դիրատար ազգագրական օրինակներու վերատր չէ տեսնել յիշ. ինչ յաղիւսակաւոր աշխատասիրին մ՚է, որոնել այս ձեռագիրներուն, բնդօրինակել՝ յատկապատանութիւնները, զորս հնդիսական անհատը ատրագատած է պատրաստակամ. բաղդատել այն ընդօրինակութիւնները և յատկմանել.*

« *Իր գլխատոր ապրիւր հպած է Հրիսիսզիր դրչագիր մը, որ կ՚պահուի Ս. Վաղարս Վանքին մէջ՝ ի Վենետիկ. Յիշատակարանէն կ՚տեղեկանանք յիշ. այդ ձեռագրին բնդօրինակդն եղած է Վեհրդ տնուն քահանայ մը. Թուական չպարտնուկր. բայց Մխիթարեան Հայր Ներսէս Ինձեցրդ պատուն կ՚վերագրէ զայն՝ Նազպատական փաստերով. Պ. Քոնիպէա կ՚տատանի այդ կարծիքէ՝ մանրակրկիտ քննութեամբ անոր վիճակական ատպատրութեան ու կնատարութեան, զիրերու կազմութեան և պատրնակութեան. Պ. Քոնիպէա հատարն հատատարիմ հետեւողութիւն մ՚է այդ ձեռագրին, և բնատրեն իրատանդիր էջի վրայ նչանակած են տարբերութիւնները՝ զորս քատիսիրատ հետիսակը նչմարած է այդ միւս ձեռագիրներու մէջ, զորս ակրատած է գատատութեամբ. Այդ միւս ձեռագիրները կ՚վերաբերին 13րդ, 14րդ, 15րդ, հն դարերուն.*

« *Այդ հատարին պարունակած նիւթերու կանխին վրայ հպած անդորակի հայեացք մ՚իսկ ատպարատ է, քատ որատ ցոյց կու տայ որչափ յիշ. ինչպէս կրօնքը իսպանցած էր կեանքի բոլոր երեսոյթներուն մէջ. կանան Հիմարկութեան Նկնդիպոյ, կանան նորագ օրհնութեան արբագրծեալ Նկնդիպոյ, Օրհնութիւն զգեստոյ, Օրհնութիւն նկնդիպական մատանեաց, կանան մատագի, Հագնեցնդիպատ, Հատարդութեան Հիանդատ, Խաղաղեան աչխատրնականաց,*

խոսքում կրօնաւորաց, Ապաչխարութիւն, Աղօթք ի ժամանակի երեկոյութեան, եւն, եւն։

«Այս կանոնները ունեցեալ վերջը կ'զանուին քահանայական ծանօթութիւններ, որք արժանի են մասնաւոր ուշադրութեան։ Այս ծանօթութիւններն հաւաքուած են հայ և այլ յիշատակարաններէ, նկատի առնելով Ս. Ժողովոյ որոշած և կ'յուսացուցած այն արտօնութիւնները պատմութիւնք և անուանց կապակցած գոյութիւնները։

«Ի՛նչ նուազ չահեկան է Ս. Ժողովոյ ներհարանին հաստատած պատմութիւնը։ Այս միաբանական պատրաստած է հին ժամանակներուն վրչ, և ասկ մանուած էր բնդորինակութեամբ կազմուիլ կարելի Ս. պատմութեան գրքին, և ցոյց կու տար նկատի պատահած դէպքին, և ցոյց կու տար նկատի Ս. Երրորդ Աստուածաբան, Ս. Բարսղ Կեսարիոյ, Ս. Կիւրեղ, Ս. Կիւրիաննոս, Ս. Յուստոս Կ. Հալիկարնաս Իրատոսթենէս, Ս. Իրինէոս Լուսաւորիչ, Ս. Անանիա եւն։

«Ս. Ս. նկիզիայոյ կանոնները վերջ կը գանուին Աբեւելեան Եկեղեցւոյ կամ Ն. Ասորական նկիզիայոյ կանոններէն ունուած, ի մասնաւորի Աստուածայայտնութեան կանոնը։

«Ս. Ս. նկիզիային մինչեւ կայսր Փրիստոսի Ծնունդը և Աստուածայայտնութեան միանգամայն կ'տօնի Յոնվարի 6ին, այսպէս չարաշնակելով Փրիստոնէական նկիզիայոյ կանխագոյն սովորութիւնը։

«Ասոնց կ'ենանի քանի մը յիշատակարաններ, որք Յունական ստացուած են մասնաւորի Ա կրատութեան կը վերաբերին։

«Իբր յաւելուած դրուած են Ս. Ս. նկիզիայոյ վճռաստացութեանն ու Ընդհանրացութեան, երկուքն ալ քաղուած ասնոնէ հին գրչագիրներէ, զորս կարելի եղած է հայթայթել, և որոց մասին մեր ասնձնած առոյգ ծանօթութիւներ կ'տանի մեզ զմեծապոյ զարուն ակնկալ։ Գիշերապահին, Աստուածատուն և Երեկոյեան ժամերգութիւնք եւն, ասնձնք ալ բնտիր օրինակներ, քաղուր ոգեղարդար բարեպաշտիկ դրութիւնն։

«Մասնագիտական քաւորու մեկնական քաղուիրք մը կ'փակէ այդ աւուր հատորը, որ գրեթէ 550 էջ կ'պարունակէ։

«Ս. Ս. Ս.

քանամբրոլճան thèse) պաշտպանության ենթարկի ինչ կը գանենք Պլատոնիկների անուան, և կամ որ նոյն է բան՝ կոչում Ա. Տրյակոբա, իբրու իմիկնաձու (candidat) աստուածաբանության։ Գրուածքին 58–76 էջերը միայն այլ անպիտան բաներ են հասկնալու համար իմ ուրուագ անհամաձայն էին կարծիք հայկական ուսմանց նկատմամբ։ Կոչ՝ որ ձանձրացուն է ուսումնական աշխարհի սրտագ տրամաբանութեան, Ընդհակի Ընտանեպետականին մանաւանդ նոյնիսկ վրայ գրած հատուածով մը, և իբրու քարատպար գիրման—արեւելեան ընկերութեան՝ իր տարեկան հանդիսաւորութեան մէջ չատ անպատշաճ եւ նաև հայկական ուսմանց յառաջադիմութեան վրայ »։

ԿՈՒՍԻՆԻԿԻ Ա. = Al. Koudelka *բոհեմ ։ թարգմ.* Տես ԱՂԱՐԻՆԵԱՆ Ա. — ԲԱՅՏԻՒ, « խենթը » . « Ջալալէդդին », *եւն։*

Հաճ. Ա. 1903, էջ 94՝ կը գրէ. ուշ հայտնի մնաց։ « Ա. Կուսալկա Koudelka , յարգելի ընկերակցանք գրիմէ. Երբոպական ամէն լեզուներէ բազմաթիւ յօդուածներ եւ քաղհիներէնի, մեծաւ մասամբ կենդանիի գրականութիւնէ։ Իւր հայրենակցաց՝ Հայոց արդի գրականութեան գրականութիւնէն հետաքրքրութիւն մը տուաւ քաղաքը մղած է դիմքը հայերէն կեանքն ու նոր լեզուներն ալ սորվելու։ Հայերէն եօթ քառասնեակին իրեն գարձուցի երեսնուհինգ տնեղերձ՝ ինքնաբերաբար ուսումնասիրութեան ենթարկած է հայերէնի մէջ, որ առանց քառատպրքի օգնութեան՝ կարող է հայերէն մը եւ գրութիւն – ի մանաւանդ արեւելեան կամ ներածական լեզուաց գրատպ – չեխերէնի կամ քաղհիներէնի իմացմանը։ Այսպէն իմացմանած եւ առանձին գրքով հրատարակած է Թաֆթիին « խենթը », որ սիրուն հատոր մը եղած է եւ նոյնպէս մեր ա. Հ. Բ. Պիւզիկեանի ալ արդապետին։ — Hlas (Ձայն) անուանուած քաղհիներէն իմերիմին մէջ նոյն հայ հեղինակին « Ջալալէդդին »ն ու ալ Խալիկ նեղէն երկու հատ հատմանութեամբ ի լոյս ընծայած է։ Մի եւ նոյն իմերիմին մէջ քաղհիներէնի վերածած է Ա. Աճարանեանի պատկերներէն փքչուկ-քամ խաղն եւ Պուռ-քամ կոչը։ Hlidka (Հանդէս) իմերիմին մէջ գրած է Միխիմարեան Միաբանութեան վրայ անհարկ մը. հատուածա տեսութիւն մը Հայոց նորագոյն գիտութեան մասնագրութեան վրայ (1900–1901) հետեւողութեամբ « Մուրճի », ուրիշ ազգերուց և անձնական տեսութեամբ. անհարկ մը Հայոց երկրին, հայերէնը լոյս տեսած գրութեանց եւն մասին՝ հետեւողութեամբ Հանգէս Ամսօրեայի, Մուրճի և ուրիշ այլերուց։ Իմոյ կը իմացնանք շերմանդակէն Կամառաք, որուն պիտի յաջորդէ Աճարանեանի գրութիւններէն հանուած քանի մը ժողովածոյք մը։ Իրչափ կը լունք այս վերջին երկուքը՝ տեսութիւն քննութեանց մէջ լոյս հրկով 2 գիտնկի հատոր պիտի կազմին։ Հայագէտիս մէկ մեծ բաժանէն եղած է տարիներէ ի վեր։ Նաեւ Պոլսահանգի Հայի խնդիրը քաղհիներէն իմացմանութեամբ իր հայրենակցաց ներկայացնելն։ Այս բաժանքը լոկ անուր համար մինչեւ ցայսօր ամայ քաղաքներ ալ եղած է, վասն զի « Հայի խնդիրը » կոչուելի չէ եղած հայ գրականութեան քով գտնել՝ ապատած բլլալուն։ Ընդհակ հայագէտն հրատարակութեան կ'ըլլայ հիմ մեր ազգին քննէրցայնեներէն մեր անուր տրամադրութեան տակ դնէ. նոյն գրքէն օրինակ մը՝ Հաճցեան խմբագրութեան ձեռքով։ — Ականատես քաղաքականութեան (Ծնած 1861 Դեկ. 18) մեր ընկերքականն մը, որ գիտէ իր ժամանակին օգտակարապէս գործածել։ Փոքրիկ գիտի մը (700) հազուագիւտ ձեռագրութեան բլլալով քիչ չատ ազատ ժամանակ ունի, և այս ազատ ժամերուն կը զբաղի ուշ մեծ հրկեր արտագրելով ու իմացմանելով, այլ նաեւ նորանոր լեզուներ սորվելով։ Հայերէնի չափ հմուտ է նաեւ վրացերէնի, արաբերէնի, իմրքերէնի եւն »։

Դնդեր Մուրճի մէջ եւս (1903, թ. 4, էջ 215) արտատպուած է։

Կոչուելի գրականութեան. — Տես ԿԻՐԻԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԵՄԻ։

ԿՈՊՊԱ. — Տես ԴՈՒԲԼ։

Կոսմոպոլ բազուխի, եւն. — Տես ԹՈՒՐՔԱՑԵԱՆ (Հ. 3.)։

ԿՈՒԻՈՑ (Ի. — *Հիպոկրատ, մելոտրամ չորս արարուածով. իմացմանց Հ. Արսէն Վ. ազիկեան՝ Մխիթարեանց։ Վենետիկ, ի տպ. ի Սրբոյն Ղազարու, 1903, 8°, 60 էջ։*

ԿՈՒՆԵԼԻՈՍ. *Սկզբնական գաւազիրք ալգեբրայական գրականութեան, Ամերիկայի մեթոդով։ Տրփխիս, 1865 ?*

Գրնուած. Հայկական աշխարհի կոչուած 1865, թ. 8–9։

ԿՈՒՆԻՆԻԼ (Բասի - Լրջ. Իրջ. 8. Յովհաննիսեան. Ալբիւր 1887, էջ 187։

ԿՈՒՍԱՆԴԵԱՆ, Պատ. Ա.) — *Բարի նպատակ անդամի միջոց։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1884. 16 էջ։*

— *Հիմնարկութիւն, միջոց սրբութեան, քարոզ։ Անդ, 1894. փոքր 8°, 31 էջ։*

— *Երիտասարդական վիպակք։ Անդ, 1896. 12 էջ։*

ԿՈՒՍԱՆԴԵԱՆ, Ամենայն Գ. — *Տումարակալութիւն գործնական։* Doppia Scrittura. *Աշխատասիրեալ Ա. Գ. Կ., փոխ–Հաշուեքննիչ երկաթուղեայ Իզմիրլեն Այտըն. Իզմիրէն Գասապա–Ալէչէհիր։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան. 1867–1869. մեծ. 2°, 120 էջ։*

— *Բ տիպ, անդ, 1875. էջք նոյն։*

ԿՈՒՍԱՆԴԵԱՆ, Գալուստ. — *Միսկի տղայոց համար։ Աշխատասիրեալ Գ. Կ. Զմիւռնիա, ի տպ. Տէտէեան եղբարց, 1856. փոքր 4°, 72 էջ։ Ցետոյ Ցաւելուած՝ Տիկիր. անդ նոյն տպ. 12 էջ։*

Ընական գիտութեան պիտանի մասերուն համառօտ պատմութիւններ։

— *Հասարակաց բանգրան* (Bibliothèque populaire. *Անդ, նոյն տպ. 1858։*

— *Ա. Գանկիպարանութիւն հատուածոտ.* Phrénologie, 20 *էջ։* — *Բ. Երկրաբանութիւն հատուածոտ.* Géologie, 23 *էջ։* — *Գ. Գոդոգրանութիւն հատուածոտ.* Sur les lois d'Attraction et de Motion, 24 *էջ։* — *Դ. Քիմիագրանութիւն.* Chimie, 31 *էջ։* — *Ե. Երկքարտագրանութիւն հատուածոտ.* Électricité et Galvanisme, 22 *էջ։* — *Զ. Կենդանագրանութիւն հատուածոտ.* Zoologie, 29 *էջ։* – *Է. Բուսագրանութիւն հատուածոտ.* Botanique, 19 *էջ։* — *Ը. Ջերմագրանութիւն.* Calorique, 16 *էջ։* — *Թ. Առողջագրանութիւն հատուածոտ.* Hygiène, 35 *էջ։* – *Ժ. Աստղագրանութիւն.* Astronomie, 23 *էջ։* — *ԺԱ. Լուսագրանութիւն.* Lumière, 22 *էջ։* — *ԺԲ. Մագնիսագրանութիւն.* Magnétisme, 12 *էջ։* — *ԺԳ. Մեսմերագրանութիւն կամ կենդանի Մագնիսաբանութիւն.* Mesmérisme; Magnétisme animal, 20

էջ։ — ՀԻ. Դ. Հոմեոպաթիական. Homœpathie, 12 էջ։ — ԺԱ. Մրնոլորտաբանական. Météorologie, 29 էջ։ - ԺԲ. Ձայնաբանական. Acoustique, Musique, 17 էջ։

Քննադ. Արեւմուտք 1853, թ. 1, 4.

— Մէթոտի վրայ. De la Méthode. Կրեց Պ. Կ.։ Անդ, նոյն տպագր. 1878. 4°, 163 էջ։

Քննադ. տես Ճառախօսութիւնք ճշմարիտ դաստիարակութեան. — Արեւ. Մատեան 1877, էջ 76, 125. 198, 323։ — Աւրշալույս Արեւմտեան 1878, թ. 1095։ — Մասիս 1878, թ. 2158։ — Տես և Ազգ (Ս), «Ակիւտս Քանէ», նոյն։

Խարազմ. — Տես ՖԼՐԼԱՆ. Պատանիք հատուածներու համար»։

Մանուան ասմիր՝ Արեւելեան Մամուլ 1898, էջ 670։ — Արեւելեան 1898, թ. 3789, 3800, 3801, 3812։ — Բազմավէպ 1898, էջ 541 (3), 591։ — Բիւզանդիոն 1898, թ. 559։ — Մշակ 1898, թ. 197։ — Մուրճ 1898, էջ 1628։

Անգլերէն գրուածներ. Արեւ. Մատեան 1902, էջ 386։ — «Անձնական վիճաբանիչներ» (Մ. Նուպ.), անդ, էջ 401. և էջն 816՝ «Անկ. անկ. յօդուածք»։ — Մանգում 1902, թ. 387։

— (Գրիգոր) ՀԱՄԱՅԿԵՆԱՆ. — Տես ՀԱՄԱՅԿԵՆԱՆ։

— (Հայկ կոստանդ Գ.) թարգմ. — Տես ՔՈՒՄՎԻՒ ՏԸ ՄԻՒՍԻՓ։

Կոստանդիանոսի մեծին պատմ. վարուց. — Տես ՈՍԿԵԱՆ (Հ. Գ.։

«Մեծին Կոստանդիանոսի մկրտութիւնը», Լրեաք 1857, էջ 107, 141, 170, 200, 234, 266։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐՋԿԱՅԻ. — Կ. Ս. ՓԻ դարու ժողովրդական բանաստեղծ և իր քերթուածները։ Ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց Հ. Մ. Պատուբեան։ Վիեննէրիկ, Ս. Ղազար, 1905. 8°, 208 էջ։

Ներածութենէն ուր կը խօսի Հաւագրին, Կոստանդինի վարքին, լեզուին ու տպագրութեան, անդ, վերջ՝ կը քաղեմ հետեւեալ պատառիկները.

«... Մատենագրութիւնս պատմութիւնս անձանօթ է այս բանաստեղծը և միայն յանուանէ յիշուած. իր հայրենիքը Երզինկա քաղաքն է ինչպէս կը յայտնէ իր քառանիստրդ քերթուածին վերջը.

«ԻՒ Իրնդիր լինիք անուանս արժանի
Կոստանդին անուն կոչի Երզնկացի»։

«Երզնկան՝ որ վանքիրով չրջապատուած ՓԳ—ՓԴ դարուն փայլուն անուն մը ունէր, Հայաստանի մէջ պիտական հմտութիւն մը կը ներկայացնէր. կարծես ձեզ մ'ուներ մրգլու Կիւրիկիոյ հետ, որ ուսուցիչական վարդապետներուն կեդրոնացուցին էր։ Շատ մը վարդապետներ Գովհաննէս, Պողոս, Գրիգոր Երզնկացիներէն սկսեալ՝ Կիւրիկոս կ'երժային այդ աշխարհին գիտութիւնը իրենցինին վրայ ուսումնասիրելու։

«Կոստանդին քառատեղծն եւս այդ չրջանին մէջ կը ծնանի. Թէև մեզի անձանօթ է ծննդեան տարեթիւը՝ բայց ապահովապէս ՓԴ դարու կէսէն ուչ չէ, 1250–60 յիսակամներուն, ինչպէս որ յաջորդ վիճաբանարանին մէջ պիտի 1314 յիսակամներին Գրիգոր Երզնկացւոյն հազուագիւտ հայր կոչուած պիտի գտնենք։

«Մանկութեան հասակին՝ բանաստեղծ պատահեցին առանձնապատ է Երզնկայի չորջ գանուող վանքի մը մէջ, իր տպերուն մէջ ևսած վիճաբանի մը համեմատ գիտցր ճգնեցառանձնական ապրանքը պատանի մը կը գանէնք վանքի մէջ փաստած։

«Կոստանդինի ապագան նիւթականին չատ միտած, նա չատ կրնայ անկիլ — չատ նախանձարդնիր ունենալուն համար. նշանաւոր կամ գիտուն վարդապետ մը դեռ իրեն քերթողական արհեստը չբաւարարած՝ նա կը սկսի քերթուածներ գրել հանրապետական նախանձր վառելու չափ զուրկիկ։

«Ուխտադրդ քերթուածին խոստովանին ունինք այս մանրամասն տեղեկութիւնները որոնք կոստանդինի ապագային ներքին կեանքին հետ կապուած են. հոն կը գրէ նա «Ամենք չարախօսեն գինւոյն վասն նախանձու իմ. ոչ թողէ իսօսս ոտ ապականել, զի վարդապետի չէ ապականել չատ. Ջի այլ է ապականելն և այլ է չնարհքն ի հոգւոյն, զոր ես պատուիրեմ ձեզ յաւիտեան անեղեան խնդ զոր սեռի ի զարմանացի սեռիդ մինչ ի վանքն կայք ձեզնատաւոն ամաց. զոր սեռի այր մի աբեղայնապետ և ի յատուկ»։

«Կոստանդինի իր ժամանակին արհեստներէն հատուածներ չատ նշանակութիւն ունի. բայ է՝ նոյն դարու հայ ժողովուրդը զնահատած է իր քերթուածներ և տալէտ վարպետներ կիրք հանած, որոնք չեն պակսած կոստանդինը նարատելէ. և քանաստեղծն ալ չատ անգամ գրիչը ձեռք առած է տալէտներու և նախանձարդներու դէմ գրելու և իր հայրեր ժողովրդեան յայտնելու համար. այս պատճառով իր տպերուն մի մասը ՀԴ ու գանգատ են, որոնց քով իր միւս քերթուածներ — որոնք դիւցազնական բնութեան կամ նկարագրական են, հոտաւետ վարդեր կը թուին փոչիով խղդուած և արցունքներով լրջուած....

«Կոստանդինի լեզուն եւ տաղաչափութիւնը. — Յամեմի երգիչներուն տաղերնին լրլալով կոստանդին՝ միանգամայն տաղերին է որ իր ժամանակին աչխարհաբարով կը գրէ իր ամբողջ տաղերը. իր քանաստեղծական մտքի տպագնդէն մղուած է առ՝ ոչ յանգնուելնին. կոստանդին Երզնկացին, լեզուի մասին, հայ Տանդէ մ'է։ Երբ Տանդէն Աքեռոնտի մէջ ժողովրդեան լեզուով Աստուածային կատակերգութիւնը կը ներաբ, տաղին մեծագոյն ժամանակ Արեւելքի մէջ կոստանդինն ալ իր աչխարհիկ լեզուով քերթուածները կը գրէր։

«ՓԴ դարուն հայ լեզուին վրայ խօսելը ու պարսիկը ազդած էին. Հայաստանը տասնդ հետ չփոխնի տեղէր, մինչդեռ Կիլիկիոյ լեզուն Արեւմտաքէն կ'ազդուէր։

«Սակայն կոստանդինի, ինչպէս և ուրիշ բանաստեղծներու քով՝ լեզուի տարբերութիւնն կը նկատուի այլ և այլ քերթուածներու մէջ, այդ կախուած ունի նիւթէն. ինչպէս ընթերցողք պիտի նկատեն՝ Աչուքին քերթուածին մէջ, որուն նիւթը պատմական է՝ բոլորովին տարբեր լեզու մ'է քան միւս տաղերը, տաչինին մէջ տասր քառ մ'իակ չ. կարելի գտնել. նոյնիր կ'նկատեն նաեւ Յովհաննէս Խրատանաչուն քով։

«Կոստանդինի լեզուն աչխարհաբար է, բայց նախնական աչխարհաբարէ, հոգին մէկ կամ երկու իսա տարբերութիւն ունին անոր քերականական կանոններէ ուր գրաբար լեզուէն։ Գիտ իր քով «աչխարհիկ» և «անուր» նշան չէ, միայն «իկ» ձեռք՝ «աչխար» ձեռացած է։

«Լեզուին սկիզն վրայ մեծ տարբերութիւն կը նկատենք. բոլորովին նոր քերականութիւնք կը գործածէ, որուն գրաբար լեզուին մէջ կը պակսին։

«Մեր մեկնին դարու քերականութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած է Տաղաչափութիւնը. չանգր ու անգամը նոր ձեւեր ստացած են, նոյնիսկ ու քայլերս ձեւերը փոփոխած, նոյն ազդեցութիւնը կը գանենք նաեւ կոստանդինի քով։...

«Կոստանդինի տպագչափութիւնը ընդհանրապէս չանգաւոր է և սովորաբար նոյն չանգր կը չարու-

Նահատի մի-նեղ քրիստոսածին մէջ, ալ ձեր չատ պարծանական է. Վրէժխոր Մագիստրոսն որ առաջինը սիրած համարած իրը յանգստաւոր առանաւոր պրոց՝ չէ ձանձրացած երբէք իր նպաստաւոր քրիստոսածին յանգերը [ե վերջացնելէ. ալ մեկուբ պատճիներ Նոյն իսկ Քրիստոսանգստոյն քով կը գրանեն. բնդհանրական Աիրոքիս Կատարչին քով, որ Քրիստոսանգիսն գրեթէ դար մ՝առաջ ապրեցաւ, միանկոյ վերջաւորութիւներ ունեցեր նոյնպէս կը նշմարենք.

« Հայկական քանաստեղծութիւներ Երկուքի կը բաժնուին մեր մէջ, կրօնական և ժողովրդական։ Կրօնական բանով չենք հասկնար այն ամէն քերթուածներ որոնք կրօնական նիւթ կը պարունակին. այդ կրնայ ասկ կը հասկնանք միայն Կանոնները և նկեղեցական Տաղերը, մեծամասնութեամբ գրուած ալդ և ալդ հնչեցնելու համար։—Ի-ի դարուց մէջ և որոնք առաջ հասած մը կը կազմեն.

« Ալդ կրօնական բանաստեղծութեանց մէջ Տաղաչափութիւնը չատ ձեւերով կը հերկայանայ մեզ Հնդասնական, երկանդամով վեց ձեւով. Եռանդամեայ վեց հոլի ձեւերով. քառանդամեայ դեռ աւելի քառմանիի ձեւերով և նոյն իսկ Հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

« Ուստ իս մեծ նշանակութիւն պիտի է ունենալ որ ալդ բազմաձեւ տաղաչափական ձեւերը՝ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ ի սկզբան չէ կարելի գտնել, կամ գոնէ չատ հետագ է։ Եռանդամեայ քերթուածոց տողերը երկուքն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ տողերը չորսն են ընդհանրապէս. քառանդամեայ ձեւերով և նոյն իսկ հնգանդամեայ տող կարելի է նշմարել հոն [1].

1. Հմտալից տաղաչափագէտներ կրնան կարօտի հայկ. բնդհանուր տաղաչափութիւնը ուսուն մասնակիներ՝ — Հայ աչուղներ — բրաւ Վ. Լ հատնեան «Աղդագրական Հանդէս»ի XI գրքին մէջ. ինչպէս իմեր կ՝բսէ՝ դեռ առաջին անգամն է որ մասնագատաբար ուսումնասիրութիւնն նիւթի կը դառնայ ան։

իր վերջին բառէն առնչուած տպերքը յաչորդ անգամի կ՝անգնէ. ալս գործածութիւնը մեր կրօնական բանաստեղծութեան մէջ չատ տարածուած է, մինչդեռ ընդհանուր և պարտիկ տաղաչափութեան մէջ ինչ որ կը տեսնենք Վ. փառանգի (Մատ Խայեաճի վրայ բրած քննական ուսումնասիրութեան մէջ (տմեռ. Մատ. Աչտահ Հին Յ. (Մատ Խայեաճի Վառհանները փարիզ 1904 էջ յա.)...

« Կատաղութեան քերթուածոց դասակարգութեան. — Կատաղութիւն, ապրած է ալդ գարուն մէջ՝ յաչուած սիրային քերթուած գրեթէ մեզ կը հասարակ։ Մինչեւ Վ. գարս կէսը, չատ հազուագիւտ են սիրային ստանաւորները. և կատաղութիւնը ալդ ալդ քան հարուածեր է իր հասկացողներէն՝ ստանալ պիտի քարկոծուէր հեթ յանդգնելէր իր տագանդը Սիրոյ տալուստ գործածել։ Յաճախանեան Խիտրատանդան պահած էր ալդ մեծ և յանդգնի բայլը տալ հոգ քանաստեղծուհեան. կասկածելու մ՝էր ան, որ ինքն իր մեզքը արձակելի և յանդգնելի նկատանելուն ալ կանխեր արձակեր։

« Հոգ ժողովրդական բանաստեղծութեան նախադարը՝ խրատ, պլլատանքներ, ալբ և սիրան պատմութեան յարատեւներ և ալլն կը քանվանգակ։ Ուստ ալդ կատաղութեան տպերքը կը քանդնին, ա պատմական արտասան, բ խրատական, գ վանգատ և Աղբ, դ ընկերագրական, ալս ամէնքն ալ կրօնական վրձինով նկարուած։

« Սուրբ Կրոց Հայրական տաճարներ մէջ՝ կատաղութեան հրերք ինքզինքը չի մատներ, հան նա նա չի խնայեր իր մեքին դէպքերի գնահատելու։

« Խրատական ստանաւորները որ մեծամասնութիւնը կը կազմեն՝ կրկին են, մինչդամայն գիգակի. բանաստեղծ վարդապետի մը քարոզներն են անոնք, որոնք ա և Հ բնաի վրայէն կրնան ժողովրդական բարձր դասակարգին հասկրուելիք։

« Խանդատանքը ա Աղբիր, Երեսիա մը կամ Լատաիվերադի մը կը յիչեցնեն. ամէն տպերքը մէկ մէկ արտասանքներ են, զորս ինքն իր անձին վրայ կը լսափիլ փէ։

« Դկերագրականները որք միանդամայն կրօնական այլաբանութիւններ են, հոգ ու երկինք կը բառերն. անոնց մէջ կը տեսնենք՝ լոյ բանաստեղծը քնութեան հարազատ գատարկ է և Քրիստոսի պատանութեան »։

Խոհանդակութիւն. Դկեղեցաբերութիւն. — Ա. Ջնուաբերը — Բ. Վարքերը — Գ. Լկոտ և տապաչափութիւն — Դ. Խոհանդակութիւն ՀՀ տապիրատու — Ե. Մերիչ ձեռագիր մը — Զ. Երգեցկացոյց բառերը — Է. Երգեցկացոյց Տաղերը — Ը. Երմնական և Հայրն անանկիրներ — Թ. Ակնս ակիզբն առնում քանիցք — Ժ. Կարուն յինի տարածութիւն։ — ԺԱ. Մի հատուած առնչ մարդոյ — ԺԲ. Զարմիկ ի յիւսուսատ — ԺԳ. Ակնս պիչերս էանց — ԺԴ. Ցերեկով կանչեմ հապար — ԺԵ. Ամանք չար են հնարնեն — ԺԶ... Ալլոց այնչափ քարերբ — ԺԷ. Հոգով տրեր իրրատ — ԺԸ. Ձաթ ազին պաչեատ դատրուն — ԺԹ. Ականչ մի տ լրաէ — Ի. Ակնմանչ ալբաչ և Տէր երկնի — ԻԱ. Ցանուն անունին Հատուծոյ և ասնին — ԻԲ. Մեծ գոհութիւն, հարիւր հազար — ԻԳ. Ձաթ նչոյ հոգմին գարնան — ԻԴ. Մի պարծենալ գոս ի քենէ — ԻԵ. Ձատիկին Քրիստոսի ասնին — ԻԶ. Լոս քանի հազար քերեմ — Ի. Կատեցայ քանչ մի քանի — ԻՀ. Գարան Ձաթիր մեր պարծանաց — ԻԹ. Զիմ գանկատրա լրանչեր — ԻԿ. Ցնա քնութեանց գատատանին — Ցաեքոտած. ԻԿ. Հանց գիգակ մորհ ու չերակ — ԻՀ. Ձէ աստրած պատճառ — ԻՉ. Ակնս հոգրն գար գարնան — (ԺՀ). Ձաթ հգե պատճառ գարուն (Գ Երիհաչ։ — Երկու (ԻԿ, ԻՀ) Քերթուածներուս մասին — Ա. Երգեցկացոյց

վերադրած իշ. քերթուածքը – Խնամք և ներ(յա-
տուածոյ)։

Պէնադ. Լրագր (Բ. պ.) 1906, էջ 280։ – Հաճդ. Ամս. 1905, էջ 384։ – Տես և Բազմավէպ 1905, էջ 567, 2. ն. Ազգերնիս ալս հրատարակու-
թեան տալիք գրած յաղագս։

Բազմավէպի մէջ հրատարակուած են հետեւեալ կտորները. 1. «Խնամք յաղագս չար բնկերաց» եւն, «Մի հատատալ ամէն մարդոյ», եւն, 1848, էջ 208։ – իսկ 1860 ի պրակին մէջ՝ էջէն 80, ուրկէ կը իմանի որ արուած էրզնկայացւոյն և իր քերթուածոց (գրաքննեան ատեն նայելով Ալիշանէն), և տպ. 1. «Մանուկ չար մի հետ ընձէ», եւն, տասնաւորը. էջէն 170. 3. «Խնամք յերկու դէմս մնաց, տեսուքիմք ի հոգի և ի մարմնին» իտալերով «Գարնիք ի ընտրատաս» եւն. էջէն 206. 4. «Ի լոյս Աբրահամ – Ահա պիչերս լանդ» եւն. էջէն 233. 5. «Խնամք յաղագս անցաւոյս անհամեան – Քանուն անհնին», եւն. էջէն 268. 6. «Յաղագս անպիտանոց»։ Այս քերթուածներէն 3, 4, 5ր և ուրիշ մը. «Պատմութիւն Սեմ գոնէլիին, հարիւր հազար» Զօ-
պանեան տպուտպած է Ահահիսի մէջ 1905, էջ 99–103, անանց մանրամասն աշխատասքարեր ալ գնելով ի վերջոյ. իսկ ակիերը կը իտալ էրզնկայացւոյն կինոց ու գործին վրայ. ուր ի միջի այլոց այսպէս կ'ըսէ.

«Բազարձակապէս անհնարի աբուհառապէս մը չէ անհետացս էրզնկացին։ Կան իր քերթուածներուն մէջ՝ ահոյ սիրոյ տակաւորհիւններ. մեռելի տողեր որ տոփոխ են կամ կը կապան. մեռելի ալ կարգ մը Լատին քառեիրս — ուր, յոյս, արեւագիծ, պիտանիաւորս կրկնահնան անհետևելի՝ հրաժշտական արդիւնք մը ստանալու համար զարթածուած ծայրագիտահնան կը հասնի և կը դանդագնել մտածման արտայայտահնիւներ. բայց այդ հնարահնիւներ ասկատագէպ են, և բնդհանրահնան մէջ կը տիրապետեն նրբահնիւն մը, վայելչահնի մը, պատկերներու ճարտար ու դաշնակաւոր յաջորդահնան մը, որուն հետևանքը մեր հին քանաստեղծներէն չատ քիչերուն յաջողած է»։

Զօպանեան Ահահիսի մէջ (նոյն տարին, էջ 187–191) դարձեալ կը գրէ էրզնկացւոյ մասին՝ Պատարեանի Բազմավէպի մէջ գրած ուսումնասիրահնան և քերթուածոց հրատարակահնանն առիթով. ուր կ'ըսէ.

«Կ. էրզնկացիի քանաստեղծահնիւներ, – կը կրկնեմ ինչ որ գրած էի, – ունի բարձր գրական արժէք ունի, քան ոչ մէկ հայ ծանօթ ժողովրդական թոյլ քանաստեղծներուն, ինչպէս Չ. Պատարեան ինձի ըսել կուտայ, այլ քան Գրիգոր Ալիշանարեցիին, Ցովհաննէս Խրլոբանցիին և Մկրտիչ Նալեանցին։ Իրմէ վեր անկից Գուրեղեան, և միայն Գուրեղեան, որ ձեւի հոհահնամբ, երգահնամբ և այլազանահնամբ կը զիրանայնալ վինքը, էրզնկացին ունի հոգեկան ներշնչման լայն հնարք մը, որ Գուրեղեան ունի հոգեկան ներշնչման նեղ

կոստանեանց (Արտակ Ստեփանոյ Երիցեան

Il Risorgimento խորագրեալ թերթին իր յարձակումները մասին պրոֆ. Ստեփ. Կոստանեանց», Բազմավէպ 1895, էջ 575։

ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ Կ. *Հիւսուած բանից ճառից պատմագրաց Հայոց. Գաւառմեծին ժամանակագրութիւնն ի հայոց Մասեաց աստղին. վերծիտրոյցս վասն Մամիկոնեան Շապուհ իշխանի սպարապետի վասն Մամիկոնեան Շապուհ իշխանի սպարապետի վասն Մամիկոնեան Շապուհ իշխանի սպարապետի

միմիայն Հայոց մարզպանների, կաթողիկոսների և նոցա օրով պատահած նշանաւոր անցքերի մասնակի պատմութիւնը։ Թէ Հիւսուածքի Վ. և Ե. գրքերի և մեզ նոյն իսկ Վ. գրքի համար ունի մեծ նշանակութիւն ունին Վ. և Վ. ապիւռակները։

« Աֆիոմարդրական անկերի մասին վկայ մատուռ գոյութիւնը ունենալու համար պատրաստակամ ենք պատմական քաղաքագիտ, որը նկարագրութիւնը ամբողջ Պատմութեան պետութեանն այն ատմանանելով ինչոր ևզել է նա ի գործոյ և ամբողջ Հայաստանը։

« Ինձպէր մէջ քերած հատուածներից գոտ կարելոր համարեցինք Վ. գրքի մէջ տեղադրել մանակագրական դասագրութեամբ և այն պատմիչների իսկութեան, որոնք Լուիլեին ու Փարպեցեան մանրամասնութիւն չեն ևզել, ասկայն հարկադրել են մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններ, որոնց մասին չի լիշատակ նոցա գրուածների մէջ։ Լեզուական տեղեկութիւնքը չվճռացնելով հիւսել ամբողջի մէջ ոչ քի ստոյգ տեղեկութիւն մի քանի ժամանակագրական խնդիրների, որոնց մասին տես Վ. գրքի « Եւլ և այլք » բառերը, ուր և յայտնել ենք մեր հայեացքը այդ տեղեկութիւնների վերաբ։

« Եւս ամենը կատարելիս՝ համոզուած գոյով որ ուսումնասիրող հատուածների պիտանութիւնը մի անձնական նեղ նպատակ մենք կարեւոր դատեցինք մի յատուկ հրատարակել նրանց առ գրել. գորա նպատակն է պարզել և ամփոփել մի քանի առանձնորդող տեղերը, որոնց պատկանելութեան հարցը կատարելել է Հայաստանում այն տեղեն ինչ որ նկարագրած են Լուիլեն և Փարպեցին. այդպիսի մի նպատակ հիմն ոչ լիովին դրժեմ տեղը պահած կր լինի բնիկ հրատարակների համար նաև այն, իմ կը գորա ինչ ուղղութիւնն էր իմ հետազոտութեամբ Պատմութեան—Պարսիկների և Բիւզանդացոց—Յոյների քաղաքականութեան մէջ։

« Աֆիոմարդ ենք մեր խոսքը յայտնելով բնիկ հրատարակների համար, նշելու որ Հիւսուածքը այդ տեղ հրատարակութեամբ վերջնանալու չէ, այլ գոտ մի կատր է այն ամբողջ չարքից, որը մտադիր ենք գլուխ հանելու դոյն իսկ ծրագրով. ինչպէս քայլոտ տրիլիներ, այդ ծրագրի մէջ մտնում են՝ ա) գրուածքար բնագիրը. բ) ուշադրութիւնք իմարգմանութիւնը. գ) ծանոթութիւնք և այլն. դ) քարտէզ և ե) յատուկ նիւթածութիւն։ Երբերդ որ Հիւսուածքը գոտագրքը չէ, այլ ձեռնարկութիւն է։ Երբերդ որ Հիւսուածքը նշանակուած է չափանիշների համար, այլ ոչ մանուկների։ Եւ չորրորդ որ Հիւսուածքը իրրև ձեռնարկութիւն պիտի նպատակ գիտութեան պահ պատմութեան ուսմանը, որովհետև այսպէս պատմութեան ուսմանը, որովհետև այսպէս ամփոփած են Հայոց մարզպանութեան մեռ վերջ արձանագրութիւնները վերաբերեալ բոլոր մեր յայտնի գրուածք—ազգային այրերները »։

«... Մեր այս հատուածը խոսքը վերջացնելիս անպոճ պարտաւորութիւն ենք համարում յայտնել մեր բնիկ բրիոգիներին, որ այս մեր աշխատութիւնն իր աշխարհ գոյով պարտական է Մխիթարեան Միաբան Պ. Անանեանցին, որն ազգասիրաբար բարեհաճեցաւ իր վերայ առնել Հիւսուածքի տպագրութեան ծախքը։ Զուրկով վիրաւորել մեր մեծատուր բարերարի հանճարութեան դպացմունքը՝ փոխանակ մեծամեծ գովասանութ չտալելու, որոնց նա քաղցր արժանի է, մենք քանանանում ենք միայն հրապարակաւ յայտնելով նորան մեր խորին շնորհակալութիւնը »։

Ներածութիւն. Յատուկ բառեր — Կանոնութիւնք — Աղբեւագրք — Յատուկ անուանների ցանկ — Ա և Բ գրքերի քովանդակութեան համառոտութիւնք — Ցանկ։

— *Հայոց ներքաղաքական կրիւներ ի վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի*, 1879-1883 թ. 4°, 37 էջ։

Գիւտաւոր խոհեմութիւն։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեանց և Ընկ., 1880?

— Գիւտաւոր ծոյլ մի ապիւռակի մէջ. զործնական և գիտնական ուսումնասիրութեան համար։ Թիֆլիս, նոյն տպ. 1881. 8°, 27 էջ և երկու աղիւսակ։

— Ուսումնասէր սրձակ և չափազանց բանիկ, ի պէտս վարժարանաց։ Շրջան առաջին։ Տրիխիս, նոյն տպ. 1881. 8°, 73 էջ։

— Շրջան երկրորդ և սիրուհի?

Բուիսք, Տիխիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1894. 8°, 91 էջ։

— Շրջան երրորդ. անդ, տպ. Մովս. Վարդանեանց և Ընկ., 1881. 8°. 140 էջ։

— Բառագրքոյկ առաջին ծագկաքաղի համար։ Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեան, 1885?

— Հայոց վանքերը. համառօտ տեսութիւն։ Մոսկով, տպ. Օ. Օ. Ղերեկ., 1886. 8°, 99 էջ։

Վենետ. Նոր-Թոր 1886, թ. 81։

Ներածութիւն. Յունվ. 1872-ին գրուած այս համառօտ տեսութիւնը կարդացուեցաւ 1883-ին Վեներիսն Ս. Ղազարի առաքելական հանգիստի ժամանակ։ Մեր կարծիքով դեռ վաղ է Հայոց վանքերի բնագրածակ և լիակատար տեսութիւնը գրելու, վի անշուշտ են քարոզ ապրիւրներ, պահպանուած են նշանաւոր վանքերի անդրագրութիւններ և բնիկներոյ դասի իսկ դեռ չունի հետաքրքրութիւն այդպիսի մանուածոր խնդիրների։ Ուստի այս համառօտ տեսութիւնն ինչ ինչ փոփոխութիւններով յետ տեսաւ ոչ իրքեւ լիակատար գործ, այլ իրրև հանձնարարութիւն Հայոց վանքերի մասին. այսպէս ուշադրութիւնքը նոյն ի համառօտ տեսութիւնն ընդհանրապէս վանքերի ծագման և զարգացման մասին (տես Ա–Զ), ապա մի նկարագիր Հայոց վանքերի Ը–ԺԲ դարերը տես Զ–ԺԲ) և ի վերջոյ մի հարեւանցի ծանոթութիւն որդի վանքերի մասին և լիակատարութիւն այն պատճառների, որոնք մեր կարծիքով նպաստին վանքերի անկմանը տես ԺԲ և Ժ)։ Տեսութեան մէջ լիակատար վանքերի ցանկր հետեւեալն է. Դար Զ. Աղուտ վանք — ի Աղվանորայք — ԺԲ. Ս. Աստղոց (Աղթղոյ), և Ա. Աղանիս տաճ. — ԺԲ. Ա. Աղբրի — ԺԲ. Աղբակաձոյց — Ժ. Աղտաղանի — ԺԲ. Աղերի անապատ — ԺԲ. Աղտաղ — ԺԲ. Աղտաղատ — ԺԲ. Աղտաղանի — ի. Ընաղնայր, և Ա. Խարիսդիկոս տաճ. — ԺԲ. Ներսեհակնոց անապ. — ԺԲ. Ընձոյ — ԺԲ. Վանձաստ — Ժ. Վայրձորի — Ժ. Վայրձորի — Ժ. Ա. Վեդիանձի — ԺԲ. Ա. Վիրապաց — ԺԲ. Վիանկոյ (Վեցոյ) — Զ. Վիստաց — Ը. Վյակաց — ԺԲ. Ա. Վրիգոր — Ժ. Վոզրվանք — ԺԲ. Իրապարի — Ը. Ա. Ջջմիածին, և Ա. Թեագիլ տաճ. Կաստատ — Ժ. Թանձասար — ԺԲ. Խնկոնձաց, և Ննձանձան տաճ. Վանձկաց — ԺԲ. Ա. Խոշ — ԺԲ. Խոստաստաց — ԺԲ. Խաձորի — ԺԲ. Խծկոնիք — ԺԲ. Խոստանիձրեց — ԺԲ. Խորանաշատի — ԺԲ. Ա. Խորվիրապի, և Ա. Կաթողիկէ, տես Ջջմիածին — ԺԲ. Կամրջաձորի — ԺԲ. Կաստոցոնի — ԺԲ. Կարմիր — ԺԲ. Կնձատուս — ԺԲ. Հայոցձնոց — ԺԲ. Հայքաստաց — Ժ. Հայքաստաց — Ժ. Հատիձայի — ԺԲ. Հատցձոստաց — ԺԲ. Հնձանձաի, և Հայկաց — ԺԲ. Հոտմայրի — ԺԲ. Հաստոնի — ԺԲ. Հոսմիրայի — ԺԲ. Ա. Վաղարի, և Մայր Եկեղեցի տես Ջջմիածին — ԺԲ. Մարմաշեն — Ժ. Մաքենոցի — ԺԲ. Մեծաձոյ — ԺԲ. Ա. Ցաքորեանց — ԺԲ. Յով-

Տաննաւանք – Վր. Ա. Նախավկայի – Ի. Նահակ – Վ. Նշտոյանք – Վ. Չարեք անուամբ – Ի. Աստուածանք – Վ. Անանիա – Ի. Աւետ – Վ. Սբ Լեառն, և Վիրնաց վարդապետարան առ Տաճեռ – Լ. Վարագայ – Լ. Վարդիկ Շաղր – Լ. Տաճեռ – Վ. Ձիոնաց – Վ. Ա. Փրկիչ – Վ. Քնարի։

— Նախշուածիկ Վրաբար լեզուի ուսման։ Կազմեց Կ. Կ.։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1886 ?

— Բ տիպ, անց, տպ. Ջոյհ. Մարտիրոսեանցի, 1893. 8°, 31 էջ, և երկու սպիտակ խնարհանաց և հոլովմանց։

— Նախշուածիկ սրբազան պատմութիւնից։ Թիֆլիս, 1886 ?

— Նոր ժողովածու. Կ. Պրակ. Մինչեռագրեան Հայոց Տարեր ու Առանաւորներ։ Կազմին անգամ հրատարակեց կարապետ Կոստանեանց։ Թիֆլիս, տպ. Ջոյհ. Մարտիրոսեանցի, 1892. 8°, 76 էջ։

Ազգ կ'ըսէ. «Հայերէնի բառարանը լրացնելու, բարբառները հետազօտելու և պատմութեան սրբերէնին առումներուն համար չատ կարեւոր է նահեղ Տանէ այն աւետ գրուած անտիպ Նիմիլը, որուն մէկ չէն պահպանում գնահը Վենիսկ-Նորի գրչին, ասկայն ծնունդ են Հայոց ժողովրդական կեանքի ապդեցութեան և չատ են նկատ նոյն իսկ ժողովրդի համար։ Մենք այդպիսի հրատարակութեան մեծ նշանակութիւն ենք տալիս և այդ իսկ խորհրդով ժողովել ենք աստիճան ձեռնարկութիւնն մէջ բովանդակուած նիմիլը։ Ասկայն մենք չուզեցինք հրատարակել ամէն մի անտիպ նիմիլ. բնագրութիւն անելու ժամանակ աստիճանաւոր աչքի առաջ ունեցանք այնպիսի նիմիլը, որոնց մէջ գէմ նամագրաբ երեսում էին հայ ժողովրդի առօրեայ կենցաղը փոքր ինչ նեռ ուշադրութեան արժանի գաղափարիք։

«Այս անգամ մեզ չյաջողուեց հանգէս բերել մինչեռագրեան Հայոց տարեր ու առանաւորներ, որոնք անգամ ունի երկու պրակի մէջ. առաջինը պատրաստուած է մինչև օրս լոյս չտեսած, երկրորդը, իմ ծանօթ, բայց քաղցառութեամբ աստիճան օրինակներ. մենք աշխատել ենք ծանօթութիւնների կամ կանոնի միջոցով լոյս ապ հրատարակած նիմիլների պարբերը, դնելով գրութեան կամ բնագրութեան տարբերութիւն։

«Առաջիկայ ձեռնարկութեան մէջ բովանդակուած նիմիլները պատկերացնում են գլխաւորապես այն առանձ երեսոյթները, որոնք պատմագրական յիշատակարաններում չատ հազիւ են նկատագրուած։ Մեր խօսքն այն տարերի ու առանաւորների վերաբերեալ է, որոնց անպատճառ և գրեթէ կազմի ձևից անչուչ կերպարանին արդի յատկանիշ հատկանիշները և նորերը բանաւանեցնելը. և ասկայն նոյնս քանի վանդակութեան հետաքրքրութիւնը կայում է յատկապէս փչացուածութեան գրուել առնչ ի Հայի մէջ, որ ի՛նչ դիմար մի փոքր էլ ուշադրային կենդանագիտութեան մասին խօսելուն իր պատգրին։ Նոյնս ուշադրութեան ու երգիչների բերիսատի ներկան։ Անհաւար երգիչ ժամանակ արդէն հետաքրքրում են կրօնական ուշադրութիւ և չօգտագործում են կենդանական բնութիւններ. նոքա երգի միջոցով ապդուսը կեանքի առօրեայ կրճուն են մղում նոյ պատահ կամ նորա «Տարեմուտի» հետ։ Նոյնս Յակոբեանցը Եզեկիայեան օտար երկրում նկատագրում է երգով իր հայրենիքի լիշողութեանը, Կամենի Ալպանդեանին խօսք չի գտնում յիշելի պատկերացնելու հայրենի ծագիրների բազմազանութիւնը, Վազգեն պատրաստած է իր սիրականի «Ծով» ազգերը վերաբ. Ծնողների պատիպ Մինաս Թեոխարենին 1563–ին իրով քահանայում չկար կարօտով գործ է իր հայրենիքի վերաբեր. Մարտիրոսը դրատասում է իր «չանան», Աստղիկը իր լիշատիկներ. մենք զանազատում է իր առանձներից, միասն իրենց անհնազիտ անդ հանգերից, երբարդն յայտնում է իր զգացմունքը ծիսահասից. Ծագրում են, ծիծաղում են, խրատանքի ազատվում, ազատ զգացին, անասյ արշին ձևով են առնում, ապրատարերն մտրակելով, ի տարին, մարդկանց։ Վարագան ու Հայոց գաղիկը, ոսխարն ու վարդը, ծառն ու ծագիկը, խոտան ու պիճին, ամբն ու գիտնկալիքները, և առհասարակ ամէն ու հանգիք կամ գրանելիքին, որ կամ աչքերատային է, կարծես կինդանանում է մեր աչքի առաջ ապդվում, ինչպէս բերանել էին մեր նախինք, իրենց իսկ խոսքերով։

«Լ'ըսենք չիշում այն, որ մեր առաջարկած նիմիլների հանգիստ գալովը չատ բնագրանակում են մեր անգնելիները Հայոց տին բարբառների նկատմամբ. մենք ըստ նոյնք այժմ մեր ականջին խոսքի մեկնելուն ժամանակ մեր մտքին և հատագրմանը մատնելի մի բարբառ, որ չատ տարբեր է գրաբարից և ժողովրդական է. նգէ մի օր։

«Կարելի է ուրեմն, որ մեր ձեռնարկութիւնն ինքը ըստ իրեն մտնին. անգնելի ապդեցիկ մի այլ հանգամանքի. Մենք գլուխ է տրձանագրելը այս անգ այն, որ անհրաժեշտ նիմիլը հրատարակելու նրանց չէ մեկնաբանի. Կեռ քառատնական լիշատակներից ամած մեր պարբերական լիներ ներ, որոնց մէջ առաջին անգ պատկանում է անչուչ Վենիսկի «Բանասիրաց» ին, մասնաւոր առանձնակի նա հրատարակ են հանել չատ տարիք լիչատակարանների հետ միասին և տին առանձ ու առանձնատներ, նյոյն են և մատենատ անձինք, որոնք առանձին հրատարակութիւններով նպաստել են այդ գործին. այդպիսիների մէջ յայտնի են Ղ. Ալիշանը և Ղ. Վարդգին Պատմանեանը, որոնք տուել են մեզ բառական նիմիլներ Հայոց տին բառատեղծութեան պատմութեան համար։ Ասկայն ամենից առաջ ուշադրութեան արժանի է այդ մասում Ղ. Ալիշատակ Տ. Վրկանցի խմբագրած Հայերէն, որ 1882–ին լոյս տեսաւ Թիֆլիսում ի. Արք. Յովհաննիսեանի իմբագրութեամբ. այդ գործի մի յատկական ուշադրաւ է տին քրիստոնեաների և տարերի, որ միչտ ունենալու է իրեն նշանակութիւն նիմիլների առաջարկութեան և նորոգութեան պատճառով։ Մենք կարող ասկայն լոյս տալ այն, որ մեր լիշած հրատարակութիւնները չատ տակաս բացատրութեամբ լոյս են տեսել կարծես պատճառաբանութեամբ, այդ պատճառով ոչ միայն կցկտուր, լիներ և անհիշող են նոքա, այլ կանոնական հրատարակութիւնների մէջ չատ գրեր ընկած լինելու պատճառով նաև անհասանելի. և որ ամենից կարեւորն է, անչուչ նիմիլների ազգերը, նոյնս գրութեան կամ բնագրութեան ժամանակը մեծ մասով լիշատակուած չէ և բնագնահատելը անհնարին է։ Աչքի առով կարող են լինել չատ լիներ և անհատական կարծիքներ նոյնս ծագրման և ժամանակի մասին. զոր արձնակ «Մարան կոչեցեր ծագիկներով» կամ «Լրատանի ատան կոչեցաս» երգերի մասին մենք այժմ հատատատելը կարող ենք ասել, որ տին են, որովհետև մի դարի տարբերութիւնում կան. գնել չենք կարող ասել, որ նոքա յօրինուած են մի դար վերչիրատ կամ մի. գարատ. կամ լիներ. Անհատ երգերը և հրատարակչի երգերի տան գոյ են և նոյներ ժողովրդա տարբերութեան մասին հատատատ կարող ենք ասել, որ տին է. կամ հերիսատ պատրաստակ է իրեն մատագ բառնելու տատիճան մասին կարող ենք ասել, որ դեռ մի դարում էլ է լիշատ, և այդու իսկ այս տեղին

կը յայտնէր մի պետականական ատենաբանութիւն Հայոց ընտանեկան ծէսերի, առաջարկութիւնների և ատենաբանութիւնների, որոնց վերաբերութեամբ ուշադրութիւն պահանջուած են գրական անկախութիւններ մեր ազգի բանասիրութեան մէջ, որ ամէն մի չնչին յայտնութիւն կամ յուշադրութիւն առանց նշանակութեան մնալու չէ։

« Իմէ անմոռաց նիւթեր ժողովելու և հրատարակելու գործին մեր սակաւ այժմեայ մի նոր զարկ տուած լինինք ասոր հրատարակութեամբ, այն ժամանակ մենք մեզ քաջալերուած կը համարինք՝ նոյն նոր ձեռնարկութեան իմ բազմութիւններուն ուղղելու գործը կրնայ հետեւեալ պարագաների մէջ կատարելու հնարաւոր այսպէս »։

Նշանագրութիւն. 1. Ակնարկ « Ազգ մի հայ »։ Զեռ. տպագրած, 1695 թ.։ – 2. Ակնարկ « Ազգ ծնող », նոյն։ – 3. Ակնարկ « Աբգ մարգարէս կոչածին », 1623 թ.։ – 4. Ակնարկ՝ Գիրքեան մանկութիւնք, 1695 թ.։ – 5. « Վասն գնալոյ յերկիրս աստ և տալոյ թղթեան և աբանելական Փրկչական » Վարդապետութիւն, նոյն։ – 6. Ակնարկ՝ Դատաւորն, նոյն։ – 7. Վասն Ջատագովի Վարդապետին, նոյն։ – 8. « Վասն Յիմիածնայ Տեղիս Հաստատութեան » Յովհաննէս քահանայի, նոյն։ – 9. « Յարգոյ քաղաքին Աստուածոյ » Մարտիրոս Վրիժեցի, նոյն։ – 10. Վասն Իմաստնոյ, Յովհաննէս Ոսկեբերանի, 1680 և 1695 թ.։ – 11. Ի վերայ ապաշխարութեան, 1695 թ.։ – 12. Տող սիրոյ « Դաւթեան սիրոյ », Ամենասուրբ Նահատակ, 1647 թ.։ – 13. « Աստուածային քաւութեան », Օգնիչ ահաբեկիչ, 1695 թ.։ – 14. « Վասն Տէրութեան », Մխիթար Խորենացի, նոյն։ – 15. Վասն ապաշխարութեան, նոյն։ – 16. Վասն ապաշխարութեան, նոյն։ – 17. Ի վերայ հանգիստ, 1695 թ.։ – 18. Վասն իմաստութեան, նոյն։ – 19. Տող գովութեան ապրեալ, նոյն։

— — Բ. Պրակ... Խոպատուութեամբ հրատարակեց Կ. Կ.։ Ագն, նոյն տպ. 1892. 8°, 78 էջ։

Գինագ. Արտագանգ 1893, թ. 2, 3. – Հանդ. Ամս. 1893, թ. 9։

Նշանագրութիւն. 1. Տող գարնան « Մարտն կոչեցեալ » Մարտաս Խիկար, ձեռ. տպագրած 1647 և 1695 թ.։ « Նա մտաք յամիս մարտին Տէր Քրիստոս, « Բազմավէպ », 1862 թ.։ – 2. Տող գարնան « Աստուն էր, հեղ գարուն » Մանուկեանս, 1647 և 1695։ – 3. Տող ի վերայ վարդին և անուշահոտ ծաղկանց « Լեռնէ սար մանուկք », 1695։ – 4. Տող վասն վարդի « Պիտպիրն է Հոգիս » Կարապետ, 1695։ – 5. Տող վասն վարդի « Փարան է քաղցեալ » Յակոբ, 1647 և 1695. « Ինչ եղեւ օրինեալ գարուն » Լեւոնէ Բեռդեաւ. 1873։ – 6. « Ուրախ աչք » Վարար, 1695. « Ես ի իմ սիրուն սիրելագոյն » Մովսէս Նարեկաւ. 1875։ – 7. Տող վասն ծիծաղելոյ « Խայտն, արդեւ ու ազատասէրն », 1695։ – 8. Տող վասն ազատի « Մեր մեզքն է արեր », 1695։ – 9. Տող վասն չարեաց « Ախրատ ի փորս » Մարտիրոս, 1647 և 1695։ – 10. Տող վասն մահրամայի « Ասացած արար » Աստքեր. 1695։ – 11. Վասն խոպոպի « Ախն ասացին մանուկին » Ասատատատուր, 1695. « Խոպոպ գլխիդ գովվի պիտի » Խանասէր, 1851. « Աչքեր խնկեր քաղցր և յորդոր » Մարտիրոս. Բազմավ. 1875. Աչքեր տեսնէք, ձեզ ասեմ. Մարտիրոս. Ճառքապ, 1859։ – 12. « Լաւ իմ սիրելի գեղ » Բանասէր, 1851։ – 13. « Ակ իմ մարգրտաձ չորաց », նոյն։ – 14. Նշոյ եարոյ « Փիլիպոս ևս ի գարս եղոյ », նոյն. « Հովհաննէս ասէր » Համամ Հատուած, 1884։ – 15. Մանուկն և Ջուրն « Աչքդ վայրի լինէ » Գամ. Քոմի. Ակն. հրատարակ, 1856։ – 16. « Գազաց մ'ելա հեզիկ առաց » Հայկազ, 1882։ – 17. Գովասանք ծաղկանց « Որոնեալ ես զոս Հայր »

Դասիմ Ալաճաղցի. Մինչ 1858 և Համով Հատուած, 1884։

— Գ. Պրակ... Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի և Ընկ., 1896. 8°, 69 էջ։

Գինագ. Արտագա 1896, թ. 6. – Մշակ, թ. 54։

Ակզբ կ'սկ. « 1892 թուին սիրելի դնելով մեր նուէր ժողովածուի հրատարակութեանը, երկու պրակներուն մէջ հանգէս բերինք Հայոց միջնադարեան տոպրակի և առանձնարանի մի չափ, որոնց մեծագոյն մասը մինչ այդ լոյս տեսած չէին։ Այժմ, երբ լոյս է տեսնում մեր ձեռնարկութեան երրորդ պրակը, մտածելով է, որ այդ մասը բանասէրներին ու այլն, ինչ որ կարդացել ենք ձեռք բերել մեր հրատարակած նիւթի նկատմամբ։

« Առաջին մեր հրատարակած տոպրակից մէջ (տես Ակ. պր. եր. 60), որի վերնագիրն է « Վասն ապաշխարութեան » և սկսում է « Ախով ապաշխարութեան մասի է » խօսքերով, չատ խնդրի էր. մենք 1695 թուի պրկեայ տպագրութիւն հանելով տեսանք, որ էնք միայն 10 երկասով և նորա հետիոնակի մասին տեղեկութիւն չունէինք։ Ցնծալ մեր ձեռքն մի պրկեայ տպագրած 1682 թուին գրուած, որի մէջ այդ երգն ունի 16 երկասով և վերջին երկասի մէջ յիշուած է նաեւ երգի անուն, որ է « Ախէօն խորհրդի երգ ». իսկ այդ երգի տէրն անագրութիւնն հետեւեալ են « Ախէօնի է » խօսքերը։ Նոյն ձեռագրի մէջ Ախէօնն երգով է և Յիմիածնի վերաբ 1682 թուին և այդ երգի մէջ յիշուած է Նիկիական կաթողիկոսների անուններ. երգն սկզբից մինչ է։ Այդ նոր ամբողջացած երգը լոյս է տեսնում նոյնիսկ պրակիս մէջ։

« Երկրորդ՝ նոյն առաջին պրակի 62 երեսից հրատարակած է մի առանձնար « ի վերայ հանգիստ », որ հանել ենք 1695 թուի պրկեայ տպագրութիւն։ 1682–ին գրուած տպագրանի մէջ կայ մի նոր մաս առանձնար, որի վերնագիրն է « տալ ի վերայ լվիսան և հանգիստ ի խոտորմի Տէր–Աստուած նոյէ առաքեալ ». առանձնարն ընդամէնը 22 տող ունի. յօրինուած է 1624 թուին Վրիմի Ս. Խաչ վանքում. այդ երգի մէջ անուն և տոպր կան, որ նման են մեր հրատարակութիւնը, մինչ ամբողջացման մէջ քաւական տարբերութիւն կայ։

« Երրորդ՝ Մարտաս Խիկարի « Մարտն կոչեցեալ ծաղկներով » երգը, որ քաղցրամեծութեամբ լոյս տեսաւ Ի պրակի 5 երեսում, գտնուած է 1617 թուին գրուած տոպրակում, որով այդ երգի գրութեան հնութիւնն ապրի յաւտոյ զնալով, հանում է մինչ չեռ վ. դարի սկիզբները։

« Չորրորդ՝ Բազմավէպից հանած հայերէն առաջնորդ (Ի. պր. եր. 8) « Ես մտաք յամիս մարտին » ամբողջացնում կայ 1682 թուին գրուած տապրանում և ունի 19 տող. վերջին տողն այսպէս է.

« Խաչիս ան հրեա գտնելիին,
Ջրանս առաջ անօրէնին։
Աչօքն է տեսեր զտեղին,
Լայս եիվ Հայոց ազգին,
Խնդրեցք և Լաստատուին »։

« Հինգերորդ՝ 1682 թուի տպագրանից խմացանք, որ մեր ժողովածուի մէջ (Ի. պր. եր. 11) հրատարակած երրորդ երգը « Աբեկ որ պատչան մնաս նունք » երգով է խառնվել երեք ուրիշ, որի մեռ երգերից մէկը առանձին անգամ լոյս է տեսնում նոր կայ պրակիս մէջ։

« Վեցերորդ՝ Ե. պրակի մէջ հրատարակուած հինգերորդ երգը գտնուում է 1617 թուին կաֆայում գրած տպագրանի մէջ « տալ գարնան և տրամ խօսելոյն » վերնագրով. այն տող ընդամէնը 9 տուն է, մինչդեռ մեր հրատարակածն է 14 տուն.

տարբերակներն ալստեղ նշանակելու չենք տա-պատճ, քանի որ նշանակությամբ տարբերություն չունեն միմյանցից։ Նրանք միայն ուղղագրական տարբերություն ունեն։

«Նօյեմբերյան» (ն. պրակի վերնագրերը երեք, որ սկսում է «Ծով ալիք» խոսքերով, 1617 թվին գրված տպագրանքի մեջ կոչ. այնուհետև նորա վերնագրին է «տասը սերոց և սրտաբորբիտն ի Աստուած Վաղար Երիցուէ տասնեակ»։ Մեր տասնորակությամբ այդ երգը հերթը 27 տուն ունի, իսկ 1617 թ. տպագրանքից քաղելով, նորա վերջը ուներ քսան տուն, որով այդ երգի մեջ ծանոթ անհայտ թվին է 36։ Մեր տպագրակերպությանն մեջ ևս այնպիսի տներ կային, որոնք այն ձևաձևերը տպագրանում պակաս էին։ Վերջապես այդ երգը վերջին տպագրակերպ ևս ներկայ պրակիս մեջ ձեռագրին համեմատ ամբողջացրնելուց էհատ։

«Մեծերդ՝ ն. պրակի մեջ եր. 30 տպագրված առակը պատում է 1617 թվի ձեռագիր տպագրանում չատ չնչին տարբերությամբ։

«Ինձերդ՝ տող վանն չտպագրեն, որ տպագրված է ն. պր. եր. 34, կամ 1617 թվի ձեռագրում և քաղկացած է 20 անից. Նորա վերնագիրն է «Երդ ի խարերեթյի Աստուածոյ Երիցուէ ասացեալ ի վերայ չարեսի վասն ուրախությանն մարդկան»։

«Տաճկերդ՝ «վասն խոպոպի» Երգը, որ տպագրակից ենք ն. պրակի մեջ (եր. 41 գտնում է 1617 թվին գրված տպագրանում այս վերնագրով. «տասը և գովասանք այգոյ, խոպոպոյ և դինոյ» և ունի 15 տուն։ Մեր տպագրածը 14 տուն է, սակայն Նորա Երկու տներ միչեալ ձեռագրի մեջ չկայ, ինչպես և վերջինիս Երգը տներ մեր տպագրակերպության մեջ պակաս է. այդ պիտով Եվ ամբողջացնելու լինենք, այդ Երգը կ՝ունենայ ընդամենը 17 տուն։ Այս վերջին ձեռագիր երկրորդ անգամ լոյս է տեսնում այդ երգը ոսկե պրակի մեջ։

«Մեհեանականերդ՝ ն. պրակի 46 երեսում տպագրական խոպոպի Երգը, որ Հանել Էինք Քանաձերից, գտնում է 1617 թվի ձեռագիր տպագրանում հետևեալ վերնագրով «Կովասանության խոպոպոյ քամահի այլ և վասն ուրախության». ունի 16 տուն, մինչդեռ մեր տպագրակերպության մեջ 9 տուն է. Նեղինակը կոչում է Երգի մեջ «Արհաւաք Բերդակցի». այդ ամբողջացած երգը վերջապես լոյս է տեսնում ոսկե պրակի մեջ։ Մի սահմանագիր կիսուած է ն. պր. երես 65 ծանոթությանն մեջ։

«Նկատասաներերդ՝ ն. պր. եր. 47 տպագրված՝ դինու Երգը «Աչօք խմէնք քասյր և յորդոր» նոյնությամբ գտնում է 1617 թվի ձեռագիր տպագրանում այս վերնագրով. «տասը ուրախության անգանալ և գինոյ հատասար տանենգուն»։ Նմանապես և հետևեալ «Աչօք տեսնէք ձեզ ասեսիս» Երգը, որի վերնագիրն է «տասը վասն ուրախության մարդկան.» Նոյն ձեռագրի մեջ կայ։

«Մեր պրակների մեջ տպագրակերպած նեղինի նկատմամբ ոսկե կարելոր նկատողությունները անհայտ մահմանակ ասելորդ չենք հատուցում կիրել այստեղ երկու խոսքով և ցոմանների կերպությանց տասդերի վերաբերեալ մեր նոր տեսակետները. 1892 թվին մենք տպագրակերպեցինք Յ. Եփրեմյանց երգած տասդերից միայն տասնեվեց կտոր քան. այժմ կարող ենք նոցա վերայ ասելոցիք երեք նոր Երգ, որոնք են.

Ա. «Տաղ Եփրեմյանց տասդեալ ի վերայ անպզամ կանանց». առաջին խոսքերն են «Որնեակ անուն անմահ քանին». այդ Երգը տպագրակերպած ենք ոսկե պրակի մեջ, Յ. Եփրեմյանց մի այլ տասդի հետ հատեհատելու համար, որը նշանակում է նաև վերայ է տես Յ. Եփ. եր. 27)։ Բ. «Տաղ Աստուածատուր գնդաւորին ի Յովհաննէս Եփրեմյանց». առաջին խոսքերն են «Աստուած պիտի և մարդասէր». մենք տեսանք այդ տասդը 1682 թվին գրված տպագրանում. ունի 54 տուն, որոնք բովանդակում են Աստուածատուր պատմությունը։ Գ. «Յովհաննու դպրաւորութեան ի Յովհաննէս Եփրեմյանց». առաջին խոսքերն են «Յորժամ կամէր Հայրն պիտի». 1617 թվին գրված տպագրանում տեսանք այդ տասդը, որ ունի 27 տուն։

«Աչօքտես Յ. Եփրեմյանց մեզ ծանօթ տասդերի Եփրեմ լինում է ընդամենը տասն և ինն։ Յ. Եփրեմյանց վերջ Երգի վերջին տասդը 1617 թվի ձեռագրի մեջ տարբեր է և ունի մի տասն Հատ չատ բանաձևություն (տես Յով. Եփրեմ. եր. 32). տարբերությունն և յատկանշն այս է.

«Լաւ է բանալոյ խոպոպոյ քան գինի մտաբերել.
Եւ քան գովել Տաճիկ մարմին՝ խոսել և գինասեր».
Այլ և ամենքդ որ ի մարմնոյդ մարմնոյց սիրեք է,
Խոպոպոյ խոպոպոյ ձեռնարկ բերդ է.
Եւ Երկիր որ գնա չտեր, բնաւ ատերակ է.
Զինչ փոպոպ առանց պատրաստի՝ հնձելի կոխ է»։

«Հանդիսական պրակների նկատմամբ այսքանն յիշելուց յետոյ մեզ մնում է յայտնել և ոսկե պրակի խմբագրության մասին։ Աստուծ ամենակալ փիլիպոս տնաեռնեցիների ձեռնարկ ամենայն Երգի Երկրորդ անգամ լոյս տեսնելու համար, որոնցից չատերն, ինչպես յիշատակեցինք, արդեն նախորդության պրակների մեջ տպագրակերպած լինելով, այս անգամ հանգիստ են դալիս ամբողջացած խմբագրությամբ. նոցանից Երգի Երկրների անուններն այժմ առաջին անգամ են յայտնում պրակագրության մեջ. դեպա են՝ խորդենի տրդին Լիմիտ, Աբեսաստյի Վաղար Երեց և Ընդհանրապես Աստուածատուր (անունն անծանօթ այս Երկրների մասին չենք չատագրում կարծիքներ յայտնել, ապահովելով ասելի ոսոյ անգին կոմիտեների։ Պրակիս մեջ հանգիստ Եկած միայն տասն և չորս Երգերը բոլորն էլ մինչեւ օրս, ինչքան մեզ յայտնի է, տասերին լոյս տեսած չեն եղել։ Նոցա Երգիչների մեջ կան ծանօթ անուններ, ինչպես են Յովհաննէս Եփրեմյանց, Խաչատուր Կեչառեցի, Ֆրիկ (անունն անծանօթ), կան ասելյան և անուններ, որոնք առաջին անգամ են հանդիպում դալիս, ինչպես են Վարդան, Խոսովիկ (անունն անծանօթ) և միայն Խաչատուր (Քեմենա Խորերդիցի)։ Այս անգամ լոյս են տեսնում և ամենայն Երգեր, որոնց հեղինակները տասերին անծանօթ են մնում, այդպես են 5, 6, 7 և 8 Երգերը, որոնք Երեսի հատուածներ են ուրիչ ասելի ընդարձակ Երգերի, իսկ 3 և 14 Երգերն ասելի մեծ չեն Հոգևոր վերջաւանգծությունն և գործ չեն ազգային Երգեր լինի։

«Այսի պրակի մեջ տպագրակերպած թվով Երգերն հանել ենք վերջ գործի գրչեայ տասդրանների, որոնց պատմությունն Հանգանակեր 1617 և 1695 թվականների մեջ է. կրկնում մեզ ազգային նեխ Երգերի, որոնց միչոցով ասելի ճիշտ կարելի լինելու որոշել թվ Երգ են յօրինուած այդ Երգերն և ով են խոսպոպ այն Երգիչները, որոնց միայն անուններըր կամ մականուններն են առաջիս մեզ ծանօթ»։

Նովանդակությունն. 1. Կդդ։ — 2. «Վարդն է քաղցրագոյն», Վարդան։ — 3. «Ի՛կ սիրելի տղա-խոսացոյ», Խոսովիկ Երեց։ — 4. «Ով վայ նկին ան հասկեն»։ — 5. «Խարէնֆիլ, նարկիզ», Խաչատուր։ — 6. «Քանի որ ասանելամ գլխդ»։ — 7. «Քանիցս քեզ ասեմ»։ — 8. «Քո ուշդ իմ սրտաձա»։ — 9. «Մեր Տէրն է քաղցիր»։ — 10. «Աչօք կանգնէ և յիշատակ նմանն», Խաչատուր Կեչառեցի։ — 11. «Կանանց այգ լայնք», նոյն։ — 12. «Որհնեալ անուն անմահ քանին», Յովհաննէս Եփրեմ-

բանդի, — 13. «Կ՚ուզես որ ասիկ կենաս», Ֆրիկ, — 11. «Ցիչ՝ դրան աւետարին», նոյն, — 15. «Տեսայ իմ տոպրս հոգին», — 16. «Սիրով ուրախութիւնն ժամ է», Սիմեան, — 17. «Ցրտ ա՛չք», Վ.ապար Սեբաստացի, — 18. «Ախ աստղին ժամանակին», Աստուածատուր, — 19. «Խոպոշ բրքիդ պատվ պիտի», Արիստակես Բնդրակցի։

— Ե. Պիտակ... Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903. 8°, 84 էջ։

Պէնամ. Լուսաւոր 1901, թ. 1 (Սկսած)։

Նամանգաւորութիւն. «Նոր ուրախութիւնն», խաչատուր Աբեղեանցի, — «Ախ անգին Վոնար», Ցակոբ Յովսէփ, — «Տաղ Յիսնկապի Յովհաննէս առաքեալ», — «Վանի սիրելութիւնն», Յովհաննէս, — «Տաղ Տարտանեայ և ուրախութիւնն», Մարտիրոս Խարատաղցի, — «Տաղ արևմտեցիան և ուրախութիւնն», նոյն, — «Առաւած տալէ մեր կնքահօրն», նոյն, — «Տաղ ի ծնունդ սիրելեայ և ծնողաց», նոյն, — «Վանիայ Ս. Աստուածածնայ վանայ», Մարտիրոս Պրիմեցի, — «Տաղ վանն գիշոյ», Ակարիա Ցոպոպեցի, — «Արարիչ Հայր», նոյն, — «Տաղ Ադամայ», նոյն, — «Քէն մեղնիս ի յայրն», նոյն, — Անդրեասի Ա–Ի, — «Ախ իմ ծանոկ բան», — «Վանի ասլանի և ժամատեղայ», — «Ի Ցովսէփ վարպետէ Ակնմարդոյ», — «Ուսանողաց վանն քաղաքավարութիւնն», — «Կարապետի նահատակի վարդապետի խրատ», — «Զորս են կարգ դիտութիւնն», Աճախք Օղոսմին, — «Տաղ վանն Պետրոսի առաքելոյ Երզկա», — «Տաղ տրտունջեան և խրատ», — Դրամագիտութիւններ, — Մեծ Երկ պարսիկների Նիւթը, — Երդիկներէն այրեցնական ցանկը Ա–Ի տպ.։

Երդիկներ Աղբրենական Ցանկը Ա–Ի տպ. Պատրիա Յովսէփի, Ի. 10, 11, 12 և 13, — Առաքել Դաւրիժեցի, Բ. 10, — Աստուածատուր, Բ. 11. Ի. Լ. և 17, — Աճախք պատրիարք, Բ. 5 ծնիմ., — Աճախք Օղոսմին, Ի. 20, — Դպրատան կայծանին, Ի. 10 ծնիմ., — Դաւիթ Աղայեան, Ի. 13 ծնիմ. Ի. — Դաւիթ Պատրեանի, Բ. 17, — Քեռատ, Բ. 1. ծնիմ. Ի. Չ. — Խաչատուր Խորբերդցի, Ի. ի. 4. Ի. 1. — Խաչատուր Կէչաճեցի, Ի. ք. 9 և 10, — Խաչատիկ Երեց, Ա. 3. Ի. Չ. ի. և 2, — Կարապետ, Բ. 4, — Կարապետ Վարդապետ, Ի. 19. — Վաղար Աճառապետի, Բ. 6. Ի. Լ. ի. 8. ծնիմ. և 16, — Վաղար Աստանդոցի, Ա. 5, — Մարաիրոս Խորատարեցի, Բ. 11 ծնիմ. Ի. Լ. Ի. 5, 6, 7 և 8, — Մարաիրոս Խարբերդցի, Բ. 9. Ի. Լ. Ի. ծնիմ., — Մարաիրոս Պրիմեցի, Ա. 9. Ի. 9, — Մինաս Խոխոմցի, Ա. 14. — Մովսէս, Բ. 6. ծնիմ., — Մովսէս Բաննեցի, Ի. 13 ծնիմ. Ի. — Մուրատ Խիկար, Բ. 1. Ի. Չ. — Ցակոբ Արծկեսցի, Բ. 5. Ի. Չ. — Ցակոբ Սահակի, Ի. 2. — Ցովհաննէս, Ի. 4. — Ցովհաննէս Կաղնեցի, Ա. 8. — Ցովհաննէս Երզնկացի, Ի. 3. — Ցովհաննէս Խրիստոսանցի, Ի. Լ. ք. ի և 11. — Ցովհաննէս քահանայ, Ա. 8. — Ցովսէփ Ակմամարցի, Ի. 17. — Սարկաւագ Բերդակցի, Բ. 11. ծնիմ. Ի. Լ. ի և 18. — Սարկաւագ, Բ. ծնիմ. — Սիմէոն Խրիմեցի որդի, Ա. 16. Ի. Լ. ի և 15. — Սահմանուհ, Ա. 12. Բ. 2. — Սոնիհանուհ Խոխոմցի, Ա. 17. Ի. Չ. — Վարդան, Ի. ի. 1. — Փիլոյան Կաճառպետ, Ա. 19 ծնիմ. Բ. 16. Գ. 14 ծնիմ. — Օքսիկ Տէրտէր, Ա. 13. — Ֆրիկ, Ի. ի. 12 և 13։

— Ս. Լուսաւորչի ազգ. Աւետարան, Աստուածաշունչ Հին և Նոր Կտակարանաց, Աստուածաբան Մատենագրութիւնք Ս. Հարց Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, Պատմագրութիւնք Հայոց, Ընդհանուր Պատմութիւնք, Ազգային Պատմութիւն, Ազգագրութիւն, Բանասիրութիւն, Գիտութիւն Բնական, Գիտութիւն Մաթեմատիկական, Գիտութիւն Ֆիզիկական, Գիտութիւն Քիմիական, Գիտութիւն Տնտեսական, Գիտութիւն Ռազմական, Գիտութիւն Գեղեցկական, Գիտութիւն Ճարտարական, Գիտութիւն Տնային, Գիտութիւն Ընդհանրական, Գիտութիւն Մանկավարժական, Գիտութիւն Լրագրական, Գիտութիւն Գրական, Գիտութիւն Գրադարանական, Գիտութիւն Գրագիտական, Գիտութիւն Գրաքննական, Գիտութիւն Գրատպական, Գիտութիւն Գրավաճառական, Գիտութիւն Գրագրական, Գիտութիւն Գրագրական, Գիտութիւն Գրագր

Փիլոս. Ա֊թոռա 1896, թ. 6։ – Ա֊թոռա 1897 (1894–95) Տիրք Ե. էջ 82։ – Հանգէս Տիվնի. եւ պատմ. 1894, էջ 192։ – Մշակ 1896, թ. 51։ – Տարազ 1896, էջ 192։

Ա֊թոռի մէջ (1893, Ա. 164–165) տպի « Ա֊թոռ֊ցոյ » քերթուածը։

ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ, Տիկին Մարգարիտ Տիրուհի. (մարգ. — Տես Ալիսեվիսիա գիլեր։ – ԱՒՆԻՍ (Պ.)։ — ԴԻՒՄԻ ԵՂԲԱՐՔ։ — ԻԳՆԱՏԻՆ։ — Թուղթ և մին գրքեր։ — Յարկանմատուռեան մնարտիր։ — ՀՈՖՄԱՆ Ֆ.) — Մեր պատի գաղազներ։ — Ցուցակ ուսուցիչ Սոկրատեան։ — Չինական առասպելներ։ — Տպագրութեան ապացին մնարտիր։ — ՕՍՏՐՕՎՈՐՈՒԿԻ Վ.։ — ՖԵՕԴՈՐՈՎ Բ.։, « Մանկական Թատրոն »։

Իր մասին գրած նիներ. Նոգեվիպ (Նոտէ.) 1904, էջ 186–89, որին կը քաղենք հետեւեալը.

« ... Կրական ասպարէզում տիկին Տիրուհին յայտնի է որպէս թարգմանչուհի։ Նա առաջին անգամ հրապարակ է գալիս 1889 թուին տիկին Սարգսեանի կնոջ անուան տակ, որ իսկապէս նորա մօր անունն է։ Տիկնոջ առաջին թարգմանութիւնն է « Տպագրութեան առաջին հարիւր – Յ. Փոտուէլ. քէրդ »։ յոյս է տեւանում Մոսկուայում 1890 թ. այնուհետեւ իրար յաջորդելիս՝ « Փոքրոյ Ջէնները », « Մանկական Թատրոն », « Իր Աղքայ » եւ այլ մանկական ընթերցանութեան գրքոյկներ[1], « Մանկական Թատրոնը » որ բաւականին աշող կերպով հայացրած փոխադրութիւն է ուսս Ֆեօդօրովի – Ժողովածուից, ընդունելութեան է պատում մի քանի անդրադարձով, ընդունելութեան է պատում մի քանի անդրադարձով, ընդունելութեան է պատում մի քանի անդրադարձով

Փիլիսոփայութիւն... քարոզիչ։ Հատոր երկրորդ։ Աւագին մասն բնարանութեան... Յամի տեառն 1750։ Ի յիմանական հայոց։ ԻՀՊԼԻ։ 591 էջ։

Փիլիսոփայութիւն... քարոզիչ։ Հատոր երրորդ։ Երկրորդ մասն բնարանութեան... Յամի տեառն 1750։ Ի յիմանական հայոց։ ԻՀՊԼԻ։ 686 էջ։

— *Փիլիսոփայութիւն... քարոզիչ։ Հատոր չորրորդ։ Բարոյական. և Համարնարանութիւն. Յամի տեառն 1751։ Ի յիմանականութեան հայոց.* ՈՒՐ։ 627 էջ։

Դիրք տպագրութեան 8°, *հատորակ. մանրատիպ. խնդ տպագրութիւն։*

ԿՈՎԿԱՍԱՑ. *կապիտ. լեհական վէպիկ. յարգմ. Օր. Միհրանի։ Թիֆլիս, տպ. Աւօր,* 1893?

Կովկասեան կարապետ և ձեռագործներ։ Թիֆլիս, տպարան Աւօր Տ. Ղազարեան, 1892. 12 *պատկեր։*

Կովկասեան ձաւիքային չրեր. — *Տես* ՏԷՐ ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ Ն.։

Կովկասեան վիրքեր. — *Տես* ԱՂՆՈՒՆԻ Լ.։

Կովկասեան տիպարներ. Ազգերը-Տարազք 1892 *թ. պրէմիաներից։ Թիֆլիս, տպ. Աւօր Տ. Ղազարեան,* 1892. 16 *պատկեր։*

Կովկասի գերին. — *Տես* ՏՈԼՍՏՈՑ Լ.։

Կովկասի ազգ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. — *Տես* ՎԻՒԲՈՎ Ի.։

Կովկասու գերիները. — *Տես* ՔՈՒԱՎԻԼ ՏԻ ՄԼՈՒՔ։

Կովկասի մասին գրուածներ. Ինագրութիւն «Կովկասու և իւսական Հայաստանի», Ռազմավէպ 1876, *էջ* 113. – «*Կովկասեան երկիները*», *էջ* 160. – «*Կովկասեան պատմագ*», 1867, *էջ* 49. – «*Մատենագրութիւն կովկաս անտան (Խ. Յովհաննիսեան), Հանդ. Ամս.* 1894, *էջ* 34. — «*Կովկասեան գաւառաց առաջադրութիւն*», *տես* ՏԷր-Ղազարեանց (Յ. Վ. Աւգ.) – «*Կովկասի ՅԻՒսականներ լեզուին վրայ*», *տես* Պատկանեան (Պ.).

Տես նաեւ Աբեյդորդի (Հ. Ֆ.), «A trip through the Eastern Caucasus». — Շվարց (Ա. Ֆ.), «Un touriste au Caucase». – Ուխտիկով (Ա.), «Voyages dans l'Inde et en Perse». – Ֆրիֆիլ (Տ.), «Travels... in the central Caucasus and Bashan». – Ֆիլիպպի Ֆռէ, «Note di un viaggio in Persia». — Բարտո (Ֆ.), «Un voyage au Caucase». – Քայեան (Ֆիրտ.), «Kaukasische Gräberfelder». — Մուրիէ (Ժ.), «L'art religieux au Caucase». – Ուինթրբոր (Մ.), «Notes on the Caucasus». – Լյուլիպեր (Ք.), «Die Reisen in Kaukasien vor hundert Jahren und jetzt». – Ֆոխ, «Der Kaukasus». – Ուոդէ, «Կովկասու և իւսական Հայաստանի քննագրութիւն». – «*Կովկասու Հայ–կովժողիկեաց*», Բազմ. 1898, *էջ* 78, 82, 102, *եւն. եւն.* — *Տես և կատ.* – Միհանարեանց, «Bibliographia», *և մանրամասն տես գործիս Քաւելաւաքի։*

ԿՈՏԻ (Ֆ.), «Կեանքի գարգացման յաւտնաբանութիւն», *թարգմ.* Ա. Ա. Աւտուէվեան), Լոյս 1905, *էջ* 924.

«*Կատարած Պատ*», Լուսաւ. 1904, *թ.* 4, *էջ* 124–145.

Կատարած սիրտ. *Տես* ՈՒԼՕՎԵԱՆ Յ.։

Կատիա (Պատանեան), «Յայտնի պատերազմական ներք», *թարգմ.* Գ. Բարխուդարեան. Փոքր 1877–78, *թ.* 2, *էջ* 230–34.

Կատաժ բարեկամք. *Տես* ԼԻՆԳՈՒԱՅ (Հ.)։

Կատաժ մարգարիտ. *Տես* ՓԻԼՈՅԵԱՆ Ա.։

Կատաժներ. *Տես* ԵՂԵՔԵԱՑ Գ. — Լ.Ը։

Կատգանով. Շրջագիծ Հայի Աւստրա. մէջ (*էջ* 370) կը յիշէ «Կատգանովի խոտիմ մը առ Ակադեմիայն Հայոց պատմութեան և մատենագրութեան այլ և այլ նիւթոց վրայ, իմիւրդուել ի 16 աեպտ. 1842 (ի Յիշատակարանի Ակադեմիոյ. Հատոր Ա. *էջ* 59–69)»։

ԿՈՐԵԼԼԻ Մարիա. — *Իմ գործակցի կիրճ. յարգ. Մ. Մ. Յաւետեան Աիւէ. Մատիզ,* 1896. 8°, 101 *էջ*։

Մի մանկան հոգու պատմութիւն. վէպիկ ոչ մանուկների համար։ Խոսքերից թարգմանեց Տ. Վ.։ Վաղարշապատ Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1902. 8°, 354 *էջ*։

Նկարին տակ. «*Վէպիկս յարգմանութիւն է Ինդիայի յայտնի գրող Մարիա Կորելլու* The mighty Atom «*Հզօր Հիւլէ*» *գրքոյկի։ Բնաւորին ուժն հզորանալ նախատանք։ Այս դիրքն ուզում է այն մեծամիտ քաոսաղթականներին, որոնք թէ իրենց վարպետութեամբ և թէ օրինակով նպատակ են մանուկներին անհաւատ կրթելու անպիտի գործին, և որոնք, տարածելով ֆիզիկական փոխ տուած անհատականութեան գաղափարը – ձգտում են արմատախիլ անել մանկական հոգուց տարրական զգացմունքները և մեր բոլոր դպրոցական անկումով Աստուծոյ հանապատութիւնը և սէր առ Աստուած, որ ամէն կենդանի մարդ տալիս է իր ծնունդով, հմայական հիմքին են, որով պատճառ են դառնում մարդ տալու անհատ գործունեայ յանգամանքի»։

Գիւղ. Աշխատ 1902, *թ.* 3–4։ – Լուսաւ. 1902, *թ.* 2 (Բրիւ)։ – Մուրճ 1902, *թ.* 2 (Լ.)։

— *Բնութիւն. Քրիստոսի ժամանակակից վէպ, երկու մասից. Թարգմ. Ա. Տէր-Սարգս. Պարզեանց։ Թիֆլիս, տպ. Վ. Երեիչեւ և Կամենսկաեւ Ընկ.,* 1903. 8°, 417 *էջ*?

ԿՈՐԻՒՆ. — *Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրովպայ։ Ի վենետիկ, ի տպ. Սրբոյն Ղազարու, յամին* 1833 ՌՄԶԲ. 8°, 29 *էջ. միասին տպուած Մամբուէի և Փաւստի Աւղազիի երկասիրութեանց հետ*։

Յառաջաբանէ կ'իմանք. «Կորիւն վարդապետս, որ ի գարան անդ լուսաւոր իմաստութեամբ պայծառացեալ՝ պատուական Աթանէսի անուանակոչութեամբ, մի միայն վաստակն եհաս առ մեզ Պատմութիւն վարուց եւ Մահուան Սրբոյն Մեսրովպայ, որով քան զմտաներկայան հնութեանն, գերաբաստութեան իւրոյ եթող յետնոցս գիւտ ստակ. զի ոճով պատմէ զկնոջայ սքանչելի վարդապետին իւրոյ, և գնանպատանս գիւտի գրոցս, և գիտելի այնր մատենագրի արիւնն ի բարդատակ գաւառին Գազգեղ։ Ի պատմութեան սուտ իւրում հարատարութեամբ լինի գրագրում սիրոյ բանից Ագաթանգեղոսի և գիւղասիրոյ ի վար արկանէ. Բայց մեզ կարծելի է՝ թէ և այլ չարագրածք իցեն քաջի մա-

անձնագրիս, զոր Տեառնէն ժամանակաց ի միջոցս ասդին մինչ ցայսմ ծածկեալ պահէ. Պատմելեանս այսորիկ կրկին էին առ մեզ անհետական և նոսրագիր օրինակք՝ դպրափարելք ի հին և ի վաւերական օրինակաց, որ և չէին քնաւ ի վթիռանաց գէթ, յորոց կ'յայտնի ի միտս ոչ ոգիտալ ծանօթիս տարի ի տարի խիղճ, զոյգ յանձնելոյ ժամանակին»։

— *Կորիւն վարդապետի պատմութիւն արքունի Մեսրոպայ. ի վենետիկ, ի տպարանի Մխիթարեանց*, 1854. Աւսիերք, Հատոր ԺԱ, էջք 5–37)։

Ղորայր կը գրէ. «Զայսմանի չէ լիւ ով է հեղինակ այս Յոան-կարեան. լիւսի վարդապետ ոմն ԺԱ կամ ԺԲ դարս, որ առնելով լիւ ասկատուղ հասկանալի է կորեան քնագիրն՝ չանգայած է պարկի գայն, և միանդամայն՝ բան իր խելոյ՝ կատարիլագոյն վարք Մաշտոցի մի առ մեզ ի վայելումն, քաղելով ի Պատմութենէն Մ. Խորենացւոյ, և գանձրպետս երիս բաղդատելին առնելոյ, և գանձրպետին առնելոյ մանաւանդ յերեսս ելեալ ի՛ բնաբանէն. եւ սրբազան ալանդակ երեսցիլ ի՛ բնաբանէն. յայտնիի «Հակառակ է չնամագրի երեմարդ թեալ կատ գն», հայագէտք միայն ի՛ բերանն։ Բայց նոյն իսկ այս պարգեալ Յոան-կորեան լիւրգութեանէն ելէ կը գտնուին այնպիսի հատուածք՝ որ Խոզիպարագոյ համար զուտ ga imatias են», կորիւն վարդապետ, եւն, էջէն 12–13։

— *Բ տիպ, երկու հրատարակութիւնները տակ տակ դրուած, հետեւեալ ճակատով.*

Պատմութիւն . . . Մխիթարայ վարդապետի, մերոյ բազմավանից, Անդ, 1894. 8°, 50 էջ։

Ա. տպագրութեան վերնի պատառիկը գնելէն յետոյ, կ'ուսկսի. «Խամանակն յայտնեալ ուղ բնութք և հարազատագոյն օրինակ ու Պատմութեան կորեան՝ ի ատուար և հնագիր (ԺԲ դարու) ձառարարի ուղի դրաւեան Պարիսու, զոր և քաղաքացն ամուր յատուկ հրատարակեալ էր ուղ ի չորս Աստիւրաց ուերոյ խիր ԺԱ։ և գնոյն արդ կարդիք աստուածոր ի նեւրոյ առաջնոյ երկրորդեան հետեւակ դրուածոյն, ի բազդատութեան և ի քննութեան բանասիրաց ուերոյ»։

Թէ որն է առնոյգ իրաւ ոչ Յոան կորիւնը տեա Ղորայրի «կորիւն վարդապետ», գործ՝ էջէն 12–13, և 397–401։

Արշալոյս Արարատեան (1843, թ. 159) *կը յիշատակէ կորեան տպագրութիւն մը ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի Մխաղեան վարժարանի, 1842. զոր չեմ տեսած։*

Գերմաներէն թարգմանութիւն.

— *Gorium's Lebensbeschreibung des heil. Mesrop.* Von Dr. B. Welte. Tübingen, 1841. 4°, p. 52.

*Այն թարգմանութիւնը կատարուած է 1833ի հրատարակութեան, որ է լսել Յոան-կորեան վրայէն։ Նկատուած կը գրէ այս թարգմանութեան առթիւ. «Il existe une traduction allemande de la « Vie de Mesrob » par Gorioun, due à M. le Dr. B. Welte, et qui fut publiée à l'occasion du vingt-cinquième anniversaire de l'avénement au trône de Wurtemberg, du roi Guillaume 1–er (*Gorium's Lebensbeschreibung des hl. Mesrop...*, Tübingen, 1841, in–4°, 52 pages). Cette traduction, qui fut entreprise sur le texte publié en 1833 par les Mékhitaristes de Venise, est enrichie de notes nombreuses. Seulement nous ferons observer que cette version n'est pas toujours très–fidèle, et que l'auteur a fait, à plusieurs reprises, des suppressions qui nuisent à l'intelligence du texte». *Introduction à la Biogr. de Mesrob. par Gorioun*), *Collection* etc., t. II p. I a».*

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն.

— *Biographie* du Bienheureux et saint docteur Mesrob, traduite pour la première fois en français, par Jean–Raphaël Emine. Langlois. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français. Tome deuxième), (*տես Պոդիա* 992 *էջը*)։

*Այն թարգմանութիւնը կատարուած է Յոան–կորեան վրայէն, Սոփերքի հրատարակութենէն։ Ղորայր կը գրէ, անդ, էջէն 12. «... մեծագործն Յովհաննէս Յոան–փիլիսոփայ էլ՝ մին, յորմէ որում է անգրագէտ եղեալ թարգմանել գայն ի գործիս իրն, յանձնարարեն գրաւոր ի Յոան–կորեան ի գնդակցութեան Հայոց եղեալ ի վաւերական կորիւնն իրր խոստան ի միակոյսն իմացով և

Կորնթացոց Պ. առաջին եպիստոլք. — Տես Աչեասպան, գործիս 281–82 էջերը, եւն։

ԿՈՐՈՆ. – «Ժամվոյ փոգային ամբոխ». Խնդիրն Մանգուժեի 1901, թ. 205, եւն։

ԿՈՐՈՇՀՆԿՈ (Ա.) — «Կռունկ» ժողովրդական երգի ձայնագրուած. Պատկառ 1894?

Կորուստ պրպտելի. — Տես ՄԻԼՏՈՆ։

ԿՈՐՏԵՅ Ֆերնանդօ տր. — Տես ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆՑ Ա.)։

ԿՈՐՏՈՆ. — *General Gordon's letters from the Crimea*, the Danube, and Armenia Aug. 18, 1884. to Nov. 17. 1885. Ed. by Dem. C. Boulger. London, Chapman 1885. 8°, XIII, p. 205. 5 s. – 2 ed. ib. 1885?

Գննագ. Athen. 19 Juli, p. 69. – Contemp. Rev., Sept. p. 461. – Westminster Rev. 1885, Jan., p. 270.

Կորսուն Բիմ, եւն. — Տես Աբրսէ Կորսոն։

ԿՈՐՓԻ. — Տես ԳՕՐԿԻՅ։

ԿՈՐՐԱԴԻՆԻ Անդրէա. — «Ժամանակակից իտալիայի պրպտան սպին». Մուրճ 1901, թ. 7, էջ 69–80։

ԿՈՒԲԵՐՏԻՏ. — Տես ԳՈՒՏՇՄԻԹ։

ԿՈՒՋԵՆՅՈՎԱ Ա.[1] – *Զաբաճանալի որդ, եւն.* Տես գործիս 631 էջը, և հոս քեր. խրնեն Հ. և Գննագատութեանց վրայ ուշադրութ նաեւ Մուրճ 1897, թ. 2–3 (Յ. Տ. Մ[իրաքեան])։

ԿՈՒԼՐԱՅՏ. — «Ծնողաց բերդը». Իմպրեսսիոնիզմին գաղափարից. Փ. Վալդանեան. Փարիզ 1877, թ. 3, Յաւելուած 3–55։ – Տես Հայկի անուան տակ նոյն։

ԿՈՒԼՒՄԱՐԻ Անտոն. — «Դիւանագ պատրիկ հայկական». Բազմավէպ 1867, էջ 297–300։

Բազմավէպ կը գրէ. «Ան մեր ազգայնոյն վրայ տիտղոս տանալ պանծալի ու պատասխան բաներ պատմուած են Լուսաւորչի մատենագիրներէն։ Առաջիկայ յօդուածս առնուած է վարացոյց թագաւորաց մակագրեալ ցուցին, որուն մատենագիրն է Անտոն Կուլմարա ապստիպի Եպիսկոպոսը, Ժամանակագիր Պապերուն իմպերատորներուն։ Դիւրաքաղ հայկական օտար ազգերէն յայն տեղերը գտնուածք չէ՝ Յունաց աղբիւրներ Երկայն տանէն կենցած ըլլալուն համար»։

ԿՈՒԼԻՆԿՈՎԱ. — *Շևիի. Ս. Պետերբուրգի Ֆրեօբելեան ընկերութեան հրատարակութիւն։* Թարգմ. Աննա Ահակեանց։ Թիֆլիս, տպ. Ա-բոր, 1891. 8°, 28 էջ?

Գննագ. Մուրճ 1891, թ. 12 (Բ.)։

ԿՈՒՆԿԱՀՆ (Մ.) — *Ոգևիճներ. Թարգմ. Օր. Մ. Ս. Թիֆլիս։ Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1901. մեծ. 24 էջ։*

Կուտուռնաւոր իմիթ տրչառանիր. (Քառասնամեայ պատկերով), թ. 6։ Վիեննա, Հ. Յ. Դպրեվանից ազատ տպարան, 1894. 32 էջ։

ԿՈՊԼՒՆԱՒԻՍ Ա. տէ = Angelo de Gubernatis *խոտոտի*). — «Հայաստանի համար». Թրգմ. տեղ Ալեքիա 1903, էջ 118։ Կ. Առաջնաւոր է Հոտ մեծ մի էջ և հատուածներ «Cronache della Civiltà elleno-latina» յի Մայիս–Յունիս թիւին մէջ։

ԿՈՒՍՆԵԼԻԱ Տ. Յօֆիալի. *Թարգմ.* — Տես ՏԻՒՐԱՆ ՕՐԻՈՐ։

Կուսակրօնութեան ի. առաջնորդութեան. — Տես Աբրահամեան հիերոպատակաց։

ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ Ա.[1] — «Իրաւունք և Բարոյականութիւն». Ընտիր Թղ. ից Ազ., Ա, էջ 207–213։

ԿՈՒՍԻԿԵԱՆՑ Կ. Տես Մայրենի խօսք։

Աղբիւրի մէջ ունի. «Փաստաթուղթ», 1885, էջ 283։ – Մուրճի մէջ. «Բանաստեղծ–քաղաքացի ի. Պատկանեանի պրպտան գործունէութեան ընդհանուր բնագիծ» 1897, թ. 5, էջ 651–671, թ. 6, էջ 801–826։ – «Իրաւահայ հրատարակչութեան նահապետ Ա. Գ. Գրիգորեանցի գործունէութեան ուրուագիծ», 1902, թ. 1, էջ 58–77։ – «Մեր իրականութեան տիպերը «Արևն Կիլիկիան» վրայ». 1899, թ. 6, էջ 644–659. – թ. 7–8, էջ 867–881. – թ. 9, էջ 1056–1070։ Տես և Հանելեանք։

ԿՈՒՍԻԿԵԱՆՑ Յովհաննէս Ա.[1] — *Մէր ժառանգիրը. Կոմեդիա երեք արարուածով և երկու պատկերով. ուսանուտրով գրուած. Թիֆլիսի կեանքից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1889. 8°, 192 էջ։*

Ի վերջ երկտեղութեան՝ հեղինակը կը ծանուցանէ. «Լքի առաջ ունենալով Թիֆլիսցոց բարբարոս անձանօթ ընթերցողներին, ստիպուած չեմ մտերնի, իմ այս պրոստաքին կրկէ բացատրութեան՝ առաջին, բառերի և ձևերի, միայն այս բարբառին յատուկ. ինչ ասին–այսպիսիան բառերի. – բառ. դիրք»։

Գննագ. Արեւագործ 1890, թ. 19։ – Մուրճ 1890, թ. 8 և. գր.)։

Մուրճի մէջ ունի. «Հիսնամեայ և Ա. Շահազիզեանի բանաստեղծութիւնք Իրականական–քրնական Հարց» 1898, թ. 5, էջ 684–697. – թ. 7–8, էջ 1094–1104. – թ. 9, էջ 1241–1264։ Այս վերջին երկու յօդուածներուն հեղինակ, կար. կուսիկեան» կը գրէ Մուրճ, առաջինին «Յակ. Կուսիկեան» գրած էր. ուրն է չիտակիր. տես և Մուրճի 1292–3 էջը, ուր կար. կր գրուի։

«Կուսակցութիւն». Ցոյց 1865, էջ 278. – 1866, էջ 305, 329, 351։

ԿՈՒՎԼԱ Հ. Ֆ. Ա. = P. Fr. Antoine de Gouvea). — *Հայոց գերեվարութիւնը դէպի Պարսկաստան Շահ Աբբասի հրամանով 1605–1610 թթ. Իմարգմանութիւն հայր Ֆ. Անտոնի դէ Գուվէայի գրքից*[1]. – *Երեք երրորդ. Որի մէջ պատմուած է*

---

1. Նկարագիր այն մեծ պատերազմներուն և յաղթութիւններուն որ պարսից Իմաշատար Շահ Աբբասը վարեց ընդդէմ տաճկաց Մահմէտ և նրա որդի Ախմէտ սուլթանների ի ժամանակս Հանապարհորդութեան մի քանի ս. Օդոստինեան կարգի անապատական կրօնաւորների, որոնց ուղարկել էր փորթուգալիոյ կաթոլիկ արքայ Իամ Ֆիլիպպ Երկրորդը։ Ի ձեռն Հ. Ֆ. Անտոնի դէ Գուվէայի, նոյն կարգի կրօնաւորի. Թարգմանուած փորթուգալական բնագրից, Իւան 1646». Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Cha Abbas contre les empereurs de Turquie Mahouet et Achmet son fils en suite du voyage de quelques religieux des Hermites de St. Augustin envoyés en Perse par le roi catholique Dom Philippe, second roi de Portugal. Par le P. Fr. Antoine de Gonvea, réligieux du même Ordre. Traduit de l'Original Portuguais. Rouen 1646.

հայոց դէրվաբութիւնք և գովեստիցն և այն, ինչ որ ս. Օրատորիանս հայրերն տրել էն նրանց Հռովմէական եկեղեցուն հնազանդելու համար։ — Խօս. Ա. Որ համաձայնարար պատմուած է յմէ. այլ էն այդ հայերն և ինչքան վատը էն կրել այս պատճառիւն. եր. 341–351։ — Խօս. Բ. էր. 351–363. Ինչպէս չարը անմարդաբնակ գաւառներն բերէ Հայաստանն և այն տառապանքներր որ կրեցին այս խիստ մարդիկ դէրվաբութեան ժամանակ։ Լոնտոն 1899, էջ 204–219։

ԿՈՒՏԷԼ (Ս.) — *Տես Աբեղեանական բառգիրք։*

ԿՈՒՐԶՈՆ (Ռ. = R. Curzon). — *Visits to the Monasteries of the Levant.* By the Hon. Robert Curzon, Jun.?

Times կր գրէ. «This work is a most welcome addition to the stock of «Travels in the East», and chiefly because it differs essentially from any which have ever before fallen under our notice, whether the subject-matter or the mode of handling it be considered. It treats of thoroughly out-of-the-way and almost untrodden spots and scenes, and, in detailing the adventures which befel him in his rambles in the East in quest of ancient manuscripts, the author has contrived to present to the reader some eight-and-twenty chapters of most agreeable writing, replete with information on most interesting points. The result is this delectable book, a bright and lively emanation from a happy and cheerful mind».

— *Armenia:* A Year at Erzeroom, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia. By the H. R. C., Author of «Visits to the Monasteries of the Levant». Map and woodcuts. London: John Murray, Albemarle Street, 1854. 8°, p. XIV + 253.

Յառաջաբանէն. «... Armenia, the cradle of the human family, inoffensive and worthless of itself, has for centuries, indeed from the beginning of time, been a bone of contention between conflicting powers: scarcely has it been made acquainted with the blessings of tranquillity and peace, through the mediation of Great Britain, than again it is to become the theatre of war, again to overrun with bands of armed men seeking each other's destruction, in a climate which may afford them burial when dead, but which is too barren and inhospitable to provide them with the necessaries of life: and this to satisfy the ambition of a distant potentate, by whose success they gain no advantage in this world or in the next.

«I feel that, in laying this little book before the public, I am committing a rash act, for I am perfectly aware that it has many imperfections. I was prevented from visiting several important places in Armenia by an illness so severe, brought on by the unhealthy climate, that I have not been able to take an active part in life since that time. The following pages were written in a very few days, at a time when other occupations prevented me from giving them that attention which should always be afforded to a work that is intended for the perusal of the public.

«Nevertheless I consider that, as the countries described are so little known, and as it is not improbable that events of great importance may take place within their boundaries, I should be open to greater blame in withholding any information, however humble, than in presenting to the reader a meagre account of those wild and sterile regions, whose climate and manners are so different from those which are generally described in the works of oriental travellers.

«These sketches, slight as they are, may perhaps be found useful to the members of any expedition which the chances of war may occasion to be sent into those remote countries, by giving them beforehand some intimation of the preparations necessary to be made for their journey through a district where they would encounter at every step difficulties which they might not have been led to expect in a latitude considerably to the south of the Bay of Naples».

Բովանդակութիւն. Chapter I. The «Bad Black Sea». Coal-field near the Bosphorus. Trebizond from the sea. Fish and turkeys. The bazaars. Coronas. Ancient tombs. Church of St. Sofia. Preservation of old manners and ceremonies. Toilette of a person of distinction. Russian loss in 1828–9. Ancient prayer. Varna. Statistics of Wallachia. Visit to Abdallah Pasha. His outward appearance. His love of medical experiments. Trade of Trebizond. — II. Departure from Trebizond. A rough road. Turkish pack-horses. Value of tea. The pipe in the East. Mountain riding. Instinct of the horse. A caravan overwhelmed by an avalanche. Mountain of Hoshabounar. A ride down the mountain. Arrival at Erzeroom. — III. The Consulate at Erzeroom. Subterranean dwellings. Snowblindness. Effects of the severe climate. The city: its population, defences, and buildings. Our house and household. Armenian country houses. The ox-stable. — IV. Narrow escape from suffocation. Death of Noori Effendi. A good shot. History of Mirza Tekee. Persian ideas of the principles of government. The «Blood-drinker». Massacre at Kerbela. Sanctity of the place. History of Hossein. Attack on Kerbela, and defeat of the Persians. Good effects of commissioners' exertions. — V. The boundary question. Koordish chiefs. Torture of Artin, an Armenian Christian. Improved state of society in Turkey. Execution of a Koord. Power of fatalism. Gratitude of Artin's family. — VI. The clock of Erzeroom. A Pasha's notions of horology. Pathology of clocks. The tower and dungeon. Ingenious mode of torture. The modern prison. — VII. Spring in Erzeroom. Coffee house diversions. Koordish exploits. Summer employment. Preparation of tezek. Its varieties, and uses. — VIII. The prophet of Khoi. Climate. Effects of great elevation above the sea. The genus Homo. African gold-diggings. Sale of a family. Site of Paradise. Tradition of Khosref Purveez. Flowers. A flea-antidote. Origin of

the tulip. A party at the Cave of Ferhad, and its results. Translation from Hafiz. — IX. The bear. Ruins of a Genoese castle. Lynx. Lemming. Cara guz. Gerboa. Wolves. Wild sheep. A hunting adventure. Camels. Peculiar method of feeding. Degeneration of domestic animals. — X. Birds. Great variety and vast numbers of birds. Flocks of geese. Employment for the sportsman. The captive crane. Wild and tame geese. Their pious and profane ancestors. List of birds found at Erzeroom. — XI. Excursion to the Lake of Tortoom. Romantic bridge. Gloomy effect of the Lake. Singular boat. «Evaporation» of a pistol. Kiamili Pasha. Extraordinary marksman. Alarming illness of the author. An earthquake. Lives lost through intense cold. The author recovers. — XII. Starts for Trebizond. Personal appearance of the author. Mountain-pass. Reception at Beyboort. Misfortunes of Mustapha. Pass of Zigana Dagh. Arrival at Trebizond. — XIII. Former history of Trebizond. Ravages of the Goths. Their siege and capture of the city. Dynasties of Courtenai and the Comneni. The «Emperor» David. Conquest of Trebizond by Mehemet II. — XIV. Impassable character of the country. Dependence of Persia on the Czar. Russian aggrandisement. Delays of the Westers Powers. Russian acquisitions from Turkey and Persia. Oppression of the Russian government. The conscription. Armenian emigration. The Armenian patriarch. Latent power of the Pope. Anomalous aspect of religious questions. — XV. Ecclesiastical history. Supposed letter of Abgarus, King of Edessa, to our Saviour, and the answer. Promulgation and establishment of Christianity. Labours of Mesrob Maschdots. Separation of the Armenian Church from that of Constantinople. Hierarchy and religious establishments. Superstition of the lower classes. Sacerdotal vestments. The holy books. Romish branch of the Church. Labours of Mechitar. His establishment near Venice. Diffusion of the Scriptures. — XVI. Modern division of Armenia. Population. Manners and customs of the Christians. Superiority of the Mahometans. — XVII. Armenian manuscripts. Manuscripts at Etchmiazin. Comparative value of manuscripts. Uncial writing. Monastic libraries. Collections in Europe. The St. Lazaro library. — XVIII. General history of Armenia. Former sovereigns. Tiridates I. receives his crown from Nero. Conquest of the country by the Persians, and by the Arabs. List of modern kings. Misfortunes of Leo V.; his death at Paris.

List of Illustrations. Frontispiece: General View of Erzeroom. – Title-Page: Ruined Armenian Church near Erzeroom. – Erzeroom. View from the house of the British Commissioners. – Koordish Gallows. – Fundook. – Ruined Tower in the Castle of Tortoom. – Quarantine Harbour, Trebizond. – Boat on the Lake of Tortoom. – Map on Armenia.

ԿՈՒՐԴԻՍՏԱՆ *Տիկին Շուշանիկ։*

«Շուշանիկ Կուրդիստան քմբաա մըն է։ Աման Աստուած, ինչ ցուրտ տեղ է։ Ձմեռը ամէն տեղ ձիւն կու գայ, բայց հոս ձիւնը ամէն տարի կու մնայ։ Ամառն ալ հալած ձիւնէն ջուր կու գայ։ Ամէն տեղ ձորեր են, ձորերուն մէջ ալ ձիւն կայ։ Ձորերուն մէջ ալ ձիւնէ կամուրջներ կան։ Ձորերուն մէջ ալ ձիւնէ տուներ կան։ Ձիւնէ տուներուն մէջ ալ մարդիկ կ՚ապրին։ Ձիւնէ տուներուն մէջ ալ ոչխարներ կան։ Ձիւնէ տուներուն մէջ ալ ոչխարներ կ՚ապրին

des, mœurs et usages. La cavalerie Hamidieh. Le projet de création d'un « Royaume d'Arménie ». Nubar-Pacha prétendant au trône. La presse anglo-arménienne. — IV. Le Comité anglo arménien de Londres et les éléments insurrectionnels. Membres du Parlement dans le Comité révolutionnaire. Le Comité anarchiste arménien Hintchak. Statuts, règlements, but. Qu'en pense M. Gladstone? — V. La propagande par le fait. L'émeute d'Erzeroum. L'échauffourée de Koum-Kapou. Chûte du cabinet Salisbury. Accalmie en Arménie. Intrigues anglaises au Yemen. — VI. Les missions protestantes et les émeutes de Merzifan. Yuzgat. Césarée. La vérité sur la rébellion de Talori (Sassoun). L'enquête collective et ses résultats. Le « projet de réformes » devant l'opinion. Quelques mystifications anglo-arméniennes. — VII. La question macédonienne et les unionistes anglais. Politique anti-russe dans la Bulgarie. L'Eléphant et la Baleine dans la presque'île des Balkans. L'ordre en Orient garantit la paix en Europe.

ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ Ստեփան Ց. — *Առևտրական տապալափուրիւն. արտատպուած Բիւրակն Հինգ կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Հանն կ. Պէրպէրեան*, 1901. 8°, 95 էջ։

Բիւրակի մէջ ունի. « Ախոռ. զնդկիկ խօսքեր և առածներ », 1900, էջ 361։ – « Մխիթարի Մուսմուան », էջ 734։ – « Ջաղիկ, Ջաղ, Աւաղ », Լոյս 1906, էջ 1123։

ԿՈՒՐՏԻՈՒՍ (Կ.) ՌՈՒՖՈՒՍ. — *Կ. Կուրտիոս Ռուֆոս վաճառական գործոց և արուեստից Ակնքանշդրի մեծի (յաւելուածովքն փլէնդէմիոսի). զոր թարգմանեալ է Հ. Յովսեփեան Գաթրճեանց, ի Մխիթ. Ուխտէն. ծախիք ազնուական պատուն Ալէքսանդրի Ռափայէլի Պարամեան։ ի վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի*, 1841. Տումար Ա. 6°, 632 էջ։ – Բ. 512 էջ։

ԿՈՒՐՏԻՍ. — *Ձմեռատուրիւն. թարգմ. ռուս. Ն. Ալթանասեանց։ Թիֆլիս*, 1903?

ԿՈՒՐՕ Օր. Յուլի. – *Փոքրիկ տղու մը յուշամատեան։ թարգմանեց Տիկին Մ. Մամուրեան Շրջ տպագրութենէն Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան*, 1883. 8°, 288 էջ։

Կոփ (Կաթին վիպակ մէկ վանքի Մ. Մանուկեան), Ւրադիկ 1900, թ. 114։

ԿՈՒՆԵՐԻ (Փիլ). — *Փարիզի ուղեգիտակ պատ։ թարգմ. Գ. Մ.։ Տէր և հրատարակիչ Մարտիկ Ց. Գարագեան*, 1889?

ԿՈՒՄՄՈՒՆ (Շ. — *Քանի մը դժուարութիւններ նոր դպրիչներէ յիւր.* Quelques difficultés de la langue française, par Ch. Grimont, professeur au collége arménien Moorat-Raphaël, *թարգմ. Հ. Փիլիպպոս Լաւրիկեան*)։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1900. 8°, 18 էջ։

ԿՈՒՐԻՆ (Ա.) — « *Հարցուփորձ* » (*քերակ.*), *Երզն. Ա. Փանոսեան. Ւրադիկ 1903, էջ 57.*

ԿՈՒՐՃԻԿԵԱՆ Յակոբ. — *Մեսրոպեան ուսուցչութիւն, կամ ազէկ մեսրոպ չինելու պատճառք։ Կոճիկեան Յակոբ ազգային աշխատաւորեանէրը, Հէգայիլեան Հովհաննց ազնուատոհմ Մկրտիչ Ամիրային ուղեկցով և ծախիքը տպուեցաւ կոստանդնուպոլիս, Յովհաննէս Միհէնտիսեանին տպարանը*, 1846. 8°, 255 էջ (*տախտակներով*)։

Քննագ. Հայաստան 1847, թ. 36։

Կենսագրութիւններ ուես Մասիս 1865, թ. 713։

Տես և ԿՐՃԻԿԵԱՆ։

Կուռաժաւիկ. — Տես ՊՈՅՃԵԱՆՑ (Պ.)։

Կուռապատճառը հս հի. — Տես ՏԼՐ ԳՈՒԼԻԵԱՆՑ (Լ.)։

Կուռնի ուռսի կու գաս. — Տես ԿՈՐՈՇԼԻՆԿՈ Ա.։

Տպուած է ի Բազմավէպ 1847, էջ 97, եւն, եւն։

ԿՈՒՈԼԻ Քառլօ Carlo Croli *իտալացի.* — *Անկրեալը պատմա։արուեստի. Հատ. Ա. Թարգմանեց իտալական լեզուէն խաչատուր Բ. Խէմիճեան։ ի Վալաձմա կ. Պօլսոյ, ի տպ. Յ. Միւհէնտիսեան*, 1858. 8°, ԺԲ + 226 էջ։

Թարգմանչին ի Յառաջաբանին. «... Այս պատմական գործը, որուն մէկ համառօտութիւնն է, կ'ըսէ Քառլօ Կռօլի իտալացի Թարգմանիչը, մեր Թարգմանութիւնը, երեսնեայ Վաղդիա անցեալ դարուն վերջերը, և թէ ժամանակի մէջ չատ անգամ տպագրեցաւ։ Մեր հնդիկակը կամ հատուածն է Յովհաննէս Միլտեր Պրանչար ծնեալ ի Խուրիզան Լաւանդ 1731». Մենք ալ ամփոփելով հայ Թարգմանչին խօսքերն ևն, Թարգմանութիւնը յիշեալ իտալական բնագրէն, և մեր ընթերցասիրաց ունելի օգտակար ընելու համար այս գործը, գանազան յաւելուածներ բրինք յարուսնակութիւնն առանձին գլուխներու և ծանօթութեան ձեւով.

= Հատոր Բ. ի տպ. ի Ս. Ց. Մինասեան, 1862. 8°, 204 էջ?

Գործիս մէջ Թրգմ. Նեբը տես՝ ՊԼԱՆՇԱՐ։

Կուկծանը. — Տես ԼԻԿԻԵԱՆ (Հ.։

Կուսի Լմինի. — Տես ԼՄԻՆ, էջ 683։

— *հանգուցեալ Տէր Թադէոս Արքեպիսկոպոս Բէգնազարեանցի։ Նոր Նախիջեւան?*

— *մեծի ուրբաթու. վաղարշապատ?*

— *Մխիթար Աբբայի.* — Տես Մխիթար Աբբահայր։

— *Մկրտիչ Ամասեանի.* – Տես ԱՄԱՍԵԱՆ (Մ.)։

— *Պահապետաց, եւն.* — Տես Թանգարան հին և նոր հանելուց։

— *Ոսկանայ վարդապետի.* — Տես Գրիգոր կարնեցի (1676)։

— *Սամուէլ Մուրատի.* — Տես Մուրատեան վարժարան։

— *Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Խարգմանեալ ի Հռոմայ լեզուէ ի հայ բարբառ ի Յովակիմայ Յագինեանց, յաշակերտէ գերահռչակ Ձեմարանին Տեառց Լզիազասեանց. 1827, ի Մոսկով, ՈՄՀԶ. ի տպ. ի Օգոստեան Սեմենի.* 8°, 36 էջ։

— *Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի առ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ. Թրգմ. տպ. տարի նոյն, միասին կազմուած վերնին հետ*), 9 էջ.

Կատակագիր Հոգեչահ բանից. — Տես ԽՈՐԻՆ (Դ. Մ. Զ.)։

Կաթոլիկացուցիչ. Փիլիպ որ կոչի վարժուհի կաթոլիկացուցիչման։ Ուսոյ յորդորի ճանապարհորդ մարդն ի կնոջ այսմիկ, սա ի առնել զկուռն իւր խոհանոցէս, և սա ի նախահոգալ զայն, զոր արագագոյս լինելոց էր։ Թարգմանեցեալ ի յունականն լեզուէ ի Հայ բարբառ, յերեսունցի ազգարարի ոգւոյն Պետրոս վարդապետէ եւ տպագրեցեալ եւս սրոյնմիջոց նմանոյ իմոյ ծառայի, ի հայրապետութեան Տեառն Պապգէն Հայոց Կաթողիկոսի։ Ձմեռ Տեառն. 1749. յօգոստոսի. 20։ ի վենետիկ. ի Տպարանի Ա-նդրեասեան Հրատարակչատանն Մխիթարեանց. 8°, 244 էջ։

Ակիզբ «Եան ի Հարկմանէ սա բնիկ ցօգս»։ Յարդարեալ յաստուածային ժ՝ոգնի, սոր կ՝ասի ի վերջոյ. «... Ուսոյ եւս վերինս ի Հոգի քանատիրաց, զայս գրոցիկս Հարկմանեայի յիսոպատիական լեզուէ ի հայկական բարբառ ի չքնաղային իմ ի գանազան գաւառս ընդհատից, որպէս և զդիրքն մարկոս աւետարանի։ Ոչ ան զի վարկեալ իակ Հմ. օգտակար լինելոյ է բարեպաշտ անձանց։ Ասոցի բարեպաշտ անձանց, և ոչ այնց, որք ծնանին որպէս գանազանսն, կենդանագործարին որպէս զգայան, և մնանգին որպէս գանգան։ Յայգոյս որոյ խնդրեմ ի սիրելսն Հեղմ., զի սիրով ընդունիցիք, և միայ և Հմ յիշման արժանի առնիցէք զիս, և զծնօղան իմ յաստուածամանաց յաղթիս Հեր»։

Եւ ի վերոյ յիշատակարան. «Շնորհի առնագործին աստուծոյ, եկեղեցաց տպագրութեանն ոսկի գրոցս, որ կոչի վարժուհի կաթոլիկացուցիչ Հարկմանեցեալ ի նուաստութենէ Հմ. դարբինէ. ազգաբանեալ Քանզի յաւուչ քան զինքնեհատան սմ մինչ ի եւ ի մատրան քաղաքն. որ է Նաւասան. գիտուն Նզիգաց ոչխարին, անդ էր և ճարպագործ իսանգատակից պարան պետրան ոսկանեան. որ չնորհեաց ինձ զայն դիրքս ազանիական լեզուաս տպագրեալ։ Եւ խնդրեաց յինէն, զի Հարկմանիքն ի հայ բարբառ ի յօգուտ ազգի մերոյ, որ և Հարկմանչին (ասպակս) անգ։ Եւ այժմ բան անօրինմանն տեառն, տպագրել եւս ի վենետիկ քաղաքի, սա ի տար աճէ ի մէջ մեսրոպեանց։ Ուսոյ զայդ բնիկանգէ գայս, սա ակր յիշման արժանի համարեալիք գՀարգմանութս, նաեւ գվերապրեցեալ պարան գՊետրան ոսկանեան, հանդերձ տպագան նով այսպէս մեզով։ Որ և յիշեցելոք լինիցիք տառի աստուծոյ, և ամենայնիմ սրբոց նորին. ուղիղորեցք»։

Կաթոլիկոս. Տես Հայոց կաթողիկոս։

Կաթողիկոս. Շարադրեալ ի չափ ոտանաւորի։ Եւ տպեցեալ ի Հռիմ հայոց. ՌՀՀԱ. հոկտեմբեր. 6։ ի հայրապետութեան հայոց Աստուածատոյ սրբոյ սրբազան կաթողիկոսի։ Եւ ի պատրիարգութեան տեառն երուսաղէմայ, Գրիգորի արհի եպիսկոպոսի։ Եւ յառաջնորդութեան կոստանդնուպոլսոյ Ովհաննիսի աստուածաբանի։ Որոյ հաւանութեամբ ՛այսպէս Հետի՝։

Գառաջաբանք կ՝ասէ. «... Արդ՝ սա նախ սրաբնակ ի Յակոբեայ տեառն նգերդ. Ջոր և յետոյ վարդապետք նկնգոյց պարտաւորին գոնդաւոն ոգրովք։ Եւ ի նոցա նիմեայ աստուածայն կոչմեալ ի չափ ոտանաւորի, Պատրիարս դպրի սրբոյն քառգոնդացոյց. ի Հռոմայեցի Հերոյ. 1165։ Գնա և արդ տպագնեալ արդեամբ և աշխատութեամբ նոյնոյ դրպարի, ի տպարանի սարգոի Տօրն իւրոյ ի քաղաքդիս։ Եւ քամանի ի գլուխ. տառս. 1. Ոյան որպատեհան չաբչաբանաց, և մնացան փրկչին, և այլն։ — 2. — Նախատառնոց յուդայի։ 3. — Վաճառելոյ յուդայի դրբլատոս։ — 4. — առնելոյ դիատոս առ պիղատոս։ — 5. — արձակելոյ պիղատոսի գբարաբբաս։ — 6. — կոխծանաց և սպրդոյ մօրն։ 7. — բանտիլոյ առատն ի խաչն։ — 8. — կապարելոյ յիատոսի գմայրն իւր։ — 9. — առնդելոյ յիատոսի գնդին։ — 10. — իմացանելոյ գյիատոս ի խաչն և վառն Հառման Տեառ»։

«Ինական տպեցման գրբոյս. Հաչիւ յոգահանգն՝ որ Տէրտէր կոչեալ. անձնական հանգարտի լիցի ամենեսեան։ և երկնաւոր յարքայն և էմ յանեալ. մեռելոցի ընդ Տերին հանգուցեալսն»։

Ձիշատակարան. «Ընդհանրական ամենասոյնմ խոնհելոյ փրկչին մերոյ. ոչ միայ աւարտեցաւ տպագին գոքրիկ մատենիկանս, ի նոյեմբեր ամսոյ. 8։ Ուսոյ յիչել Հնդրեմ գոչխատասարս գոթծոյ տպեցման տեառ. այսինքն, գՏնէրէչին. գՊետրան. և գԱրրահամեան։ Եւ գոք որք յիչէք, յիչեցեալք լիչիք ի գրիստոսէ ամէն»։

Կաթողիկոսք, տարեր վերինէն և աւձակ. ձանկաան է. Գրգուկս Աս գատմէ նախ վասն գաւլըստեանն Քհոստոսի երուսաղէմ, Երկրորդ վասն չարչարանացն որ կրեաց առաջի պիղատոսի գաւատուրի, և քահանայապետիցն աննայի և կայիափայ։ Ասացեալ երանելոյն յակոբայ Տեառն եղբօրն. Տպագրեցեալ ի փառս ամենամեծին Աստուծոյ. օգուտ վերծանողաց ի Հայրապետութեան Տեառն Նահապետի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց. սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի և սրբոյ Երուսաղէմի և կոստանդնուպոլսոյ պատրիարգի Տէր Աստեփէ վարդապետի։ Հոգաբարձութեամբ Աստուածատուրի ազուբեաց դպրութեացոյ։ Թուիլ փրկչին ՌՉԻ. 1703։ և ի հայոց ՌՃՄԲ. ի մայրաքաղաքին կոստանդնուպոլիս։

Կաթող կ՝ատարած յէջն ՃԻԶ. 146, յետոյ Երկրորդի «Յարկս Հարկմանութեան» Տառս, ՃԻԶ–ՃՀԱ, և ապա Յիշատակարան. Փոյթ պատ և Երկրագործութիւնք մշանչնականք. Հնձ գՀրաշալոյ սրբոյին, որոյ գօրութիւնն է անասելի. իսմանութիւնն անբաւական. և սէրն անքննելի. Նմանօրհնութիւն Միշտ գովութիւն անդադար, փառաբանութիւն անլռելի։ Եւ չարչարակատութիւն Հանդերձ Երկրագործութիւնք միշտ և անպատ յաջողութիւնն։ Որ բարեխաւսութիւնամբ և աղօթիւք միշտ կատարեն մարիամայ այգեստանն մերոյ, և մայրենաբք և միաբանութիւնամբ սրբոցն։ Միաբանաց և այլ սրբոց՝ Հա կարօտութիւն նուաստացելոյ պաշտաւնէիցս ի քաղաքավիճտ և ի յոգնատանգ մանանայիս յաւարտ Հատուցանել գաստուածային և գնոգեներոգ գիրքս որ կոչի կանոն չարչարանացն Քրիստոսի առաջեալ սրբոյն Յակոբայ Տեառն եղբօրն։ Եւ գնդեմն Տեառնէ Հաս սրբոյն Երկրորդի առաջեալ յաղագս ապաշխարութեան և որ օգտիք ի սմանէ կարդալով կամ օրինակելով յիչեսիք միով Հայր մեր գՀոտառաբարգոն սորին և գոք (յ)իչեալ լիչիք ի Քրիստոսի և ամէն։ Ի տպագրանի Հաւաքածատուր Ոգրի։

Գիրքս միշակ 8°, միշակ գրով, Հանդիր Հատկիով, գարդագրեալ էջերով. ընդ ամէնս ՃՀԻԲ (= 212) էջ։ Շաստարակ տպագրութիւն։

Ե տիպ վերնոյն. Գիրք Գրգուկս այս պատմէ նախ վասն գալստեանն Քհոստոսի երուսաղէմ։ Երկրորդ վասն չարչարանացն որ կրեաց առաջի պիղատոսի դատաւորի, և քահանայապետիցն աննայի և կայիափայ։ Ասացեալ երանելոյն յակոբայ Տեառն եղբօրն։ Տպագրեցեալ ի փառս ամենամեծին աստուծոյ։ Օգուտ վերծանողաց։ Ի

Հայրապետութեան տեառն Ակնկատնդրի Յուսալեցւոյ. Երբազան կաթուղիկոսի ամենայն հայոց. սրբոյ Էջմիածնի։ Եւ ի յամի փրկչին. ՈՒՀԱՒԻՒ։ Եւ հայոց. ՈՒՆԹԻՒ։ Ի Մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս։

Ահա տպագրութեան մէջ կապակցի վերջ կ'ապատի չէջն 112, կայ «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորիսի հարիւրապետին», և «Պատմութիւն ոմն, քահանայ հարցեալ եպիսկոպոսի միոյ» 113–117. և ապա Էջերէմի Ապաշխարութեան հատոր, 119–168. Ցիշատակարան չունի. վերջին տողն է ապա. «Տպեցաւ. Յվին հայոց. ՈՒՆԹԻ (= 1710, հգր. ի»։

Երբոր նման նախընթացին, միշտ գրավ, ան. Յղմով. Ազատ տպագրութիւն, վերջիր յատկն է։

«Կատակ բան առաջի օրինադրութեան», Իրատպեալ Լոնդոն 1903, թ. 4, էջ 163–171։

Կատակի, նուէրի և վազքի վերաբերեալ ինչ ինչ օրինական բնդհանուր տրամադրութիւնք։ Վասիլէի հիպէ վէ վազք հազգընտա պազը տէքեամ վէ գավարտի ումումիյէ։ Հայ–տաճկ.։ Կ. Պոլիս, 1893. (տպ. չէ նշանակուած). 19 էջ։

ԿՐԱԲԲ (Ե.) — Տես ԳԻՆՐԳ —։

ԿՐԱԴՐի Ալֆոնս = Alphonse Gratry *ֆրանսացի*. — *Խնամատարութիւն Հանիգանակիի հատուցոյ։ Վենետիկ, վանք Մխիթարեանց* 1880–ՈՒՀԼ–ԼԱ. 8°, 230 էջ։

ԿՐԵԱՆՑ (Լ.) — «Ախթարի վերջացումը». *Երգամ. գերմ.է Կ. Մ. Տատոսեան. Երկրագունտ* 1887, էջ 91–96։

Կրակ. — Տես ՇԻՐՎԱՆԶԱՏԻ։

Կրակի մէջ անվնաս մնալու միջոց. — Տես ԱԼՅԻՆԻ։

Կրաւոր նուագարանի ոյիիքի. — Տես ՎԼՆՆԴ (Ե.)։

ԿՐԱՇԵՎՍԿԻ. — «Զօսիա». Ամսագիր 1884, էջ 510։

ԿՐԱՊՕՏԿԻՆ (Պ.) — *Երիտասարդներին. Թարգմ. ֆրանսերէնից։ Ժրնեւ, Հ. Ց. Պաշտակցութեան տպարան*, 1898. 8°, 46 էջ։

Քննագ. Հանգ. Ամս. 1898, թ. 10–11։

ԿՐԱՍԻՆԻԿՍԱՆ (Ա.) *Թարգմ.* — Տես ԼՉԵԳԱՐԱ (Խ.)։

Ուրի առանաւորներ Ազթւրի և Մուրմի մէջ (1889)։

— (Կ.) *Թարգմ.* — Տես ՆԻԿՐԱՍՈՎ. — ՊՈՒՇԿԻՆ։

ԿՐԱՍՆՈՑԿԻ (Ա. Ի.) — *Աղցունք. ազատ Թարգմ. ՈՐ. Մ. Ս.։ Ս. Պետերբուրգ*, 1905?

ԿՐԱՑԻՆԼԼԱ. — Տես ԼԱՄԱՐՏԻՆ։

ԿՐՆՆԻՑԻՆ (Ն. Վ.) — *Ահեակիսի Հարցը իր պատմական և քաղաքակրթական տեսակէտից.* (*ռուս.*)։ Պետերբուրգ, 1900. 118 էջ?

Քննագ. (Լ. Թ.) Մուրճ 1901, թ. 9, էջ 187-193։

ԿՐԻՏԱՑԻ ԱԲՐԱՀԱՄ ԿԱԹ. — Տես ԱԲՐԱՀԱՄ ԿԱԹ. —։

ԿՐԻՆԿՐԻՈ (= C. Olynthus Gregory *անգլիացի*. — *The Sultan's Mandate*, an Armenian Romance. London T. Fisher Unwin, 1898. 8°, p. 442.

Ընդունակ կ'լսէ. «I acknowledge with gratitude the aid derived from the perusal of many recent works on Armenia. They are too numerous to mention individually. Let every writer who has devoted himself or herself to writing about the Armenians take unto himself or herself the thanks of an Armenian.

«In many instances in this story, localities have been shifted, and wrong scenes have been attributed to certain events. Where this has been done, an explanation and correction have been added in the Appendix. I have endeavoured to subdue the horrors of the atrocities which have been mentioned. Let it be distinctly understood that no exaggeration has been resorted to. Some of the characters have been given typical names, so that, *sans tirer par les cheveux*, opportunities might naturally occur of introducing some historic events connected with the country.

«I have no wish to hurt the sensitiveness or to correct the errors of any particular individual. Any such attempt might aggravate the individual without conferring any compensating benefits on others. Therefore, let it be understood that the principal characters and the story in its continuity are fictious. I have set out in the Appendix the source of and authority for any specific statement that I have utilised.

«My object has been to propose not only an attractive story, but an interesting picture of historical, geographical, social, economical and political Armenia. The mountain has often been in labour, and behold! a mouse. I hope for a more important birth».

Բովանդակութիւն. Prologue. – Part I. *Trebizond*. Chap. I. The Storm burst suddenly over the Land. – II. The Authorities plotted Crime, Ruin and Dishonour. – III. The Property of the Giaours is put up for Plunder. – IV. Many fled from Persecution. – V. Many Traitors and Spies betray their Countrymen. — Part II. *Erzeroum*. I. Before the Storm was a Restless Peace. – II. Many Married hastily to protect their Beloved Ones. – III. The «Young Turkish Party» alone protested against the Action of the Government. – IV. The Historical Stories of the Armenians possess Great Beauty. For some Years India has been the Home of many Armenians. – V. No Woman of Beauty was spared. – VI. The Beautiful Land was disfigured. – VII. Too Late came the Repentance of many Spies. – VIII. The Confession of Sins. — Part III. *Van. Ararat*. I. The Bride and the Escape. – II. Rest to the Weary. – III. The Light that failed. – IV. I will be the Light in thine Eyes. — Part IV. *In England*. I. Vox Populi. – II. Blind. – III. Are these Things really true? – IV. The Break of Day. – Appendix.

Հ. Տ. կր գրէ Հանգ. Ամս. ի մէջ (1889, էջ 56). «Վերջին տարիներս մեր ազգին ու աշխարհին մասին հրատարակուած գրուխներ արդէն լեցուն մր

կը կապուին, ամէն անառակն ու հիւղէն, գուռ ուսուցչական երիտասարդն մինչեւ վիճակական–քաղաքական հրատարակութիւնքն։ Ասկայն քանդ մը կը մնայ միշտ, զոր չկրնան կը փարձ՝ արտասի պիտանք այս առաջին անգամ՝ առաջնակարգ երկու «Հայկական վէպ» մըն է պիտքս, հայտարար վէպ մը, քանդ ան այս քառին յաւտակ իմաստով։ Վերջին պատմական ստեղծագործութիւնը կրնանք յայտարարել համաձայն այսպէս. կենդանի նկարագրութիւն մը պատմութեան ներքոյ և տիպարային չրջանին՝ վէպի ձեւով։ Ըստ այս է արդէն հեղինակին դիտաւորութիւնը։ Վէպի ձեւը պահելու համար՝ ստիպուած է պատմութիւն մը քաղաքական նկարագրով գործով անձանց, և նոյնպէս անձերուն ստեղծ ըստ ամբողջութեամբ նկարագրելու համար՝ գործադրութեան տարբերութիւնը փոխադրուած է այլեւայլ անձեր, դիմագրաւելու չորս մեծ մրցակցութիւն որոնց հանգուցանը վէպն ալ կը բաժնուի չորս մասի։ Ահա մասերն են՝ Տրապիզոն, կարին, Վան–Աղբաքս ու Անգլիա։ Բնական էր որ վէպին մէջ հիմնուելին քաղաքական անդիմադրութիւնները աշխարհագրական, պատմական են՝ ինչ ու նոր։ Իբրեւ վէպ գործոց անձինք ու իրենց գործունէութիւնը ստեղծուած են. սակայն ինչպէս որոշ կը յայտարարէ հեղինակը՝ չանցուած է նաեւ վիպասանութեան մէջ չգրագրասուած ըլլալ, նեղ կապակցութեամբ ու նկարագրութեամբ միայն իրական կեանքի պատկերներ, և իրարու չափազանցութեան ամէն ջանք մէջ։ Իր գործին համար ստացած աղբիւրները նպատակն ժամանակի ներքաղաքական–հայկական մտածողութեան մէջ, զոր խնամով ուսումնասիրած ու գործածած է։

« Ներքին ուսումնական նկարագիրը չի նեղեր՝ երկարագրին նկարագրել վէպը։ Ըստ կը կրնանք մեր համաձայն ստեղծութեան հեղինակին յատուկ քանական սա խորհրդածութեամբ. « Իմ նպատակս եղած էր ներկայացնել ոչ միայն պատմութեան մը, այլ նաեւ հետաքրքրական պատկեր մը պատմական, աշխարհագրական, բնական, անտեսական և քաղաքական հանգամանաց Հայոց աշխարհի։ Լեռնային երկրամաս է, և ծնած — չնչին մասն մըն կը յատուած որ ծնունդս ունի կատարեալ քան մըն է »։ Ու միայն կրնայ յատուկ հետաքրքրական, այլ հաստատ համոզուիլ որ իր երկրածին ստեղծի և չատ ստեղծի քան մըն է »։

ԿՐԻՉ (անգղ. քերթող). — Տես Վաղկապաղ քերթողաց Անգղիացւոց։

Կրկիկեան Սահատ. — Տես ՏՈՒԱՏՈՑ Լ.)։

ԿՐԻՆ (Ա. = A. Gren. – *La dynastie Bagratide en Arménie*: J. (russe) de l'Instruction publique. Pétersbourg, 1893, Nov. p. 51–139։

ԿՐԻՆԼԻ–ՏԱՆԻՒԻՒԼ. – «Կարծիր» (Տիգրակ, Ալեք. Մամուլ 1888, էջ 112։

ԿՐԻՆԼԻ (Լաստաս). – « Բնութեան ձայներ ». Լիժարգմ. Ընդ. Ալաստար. Ալեք. Մամուլ 1905, էջ 783։

Կրթական գործ. — Տես ՅՈՎՆԱՆՆԵԱՆ (Ս.)։

— *խնկարկի վրայ բոլոր* ։ — Տես ՏԻՄԻՐ–ՀԻՊԱՇԵԱՆ (Ն.)։

— *ծրագիր Ազգային երիտասարդաց* ։ Ներածուց, տպ. Պ. Պ. Մազմանեան, 1904. 8°, 36 էջ?

— *ծրագիր Ազգային վարժարանաց* ։ – Մանկապատեզ և տարրական նախակրթարան։ Հաստատեալ ի խառն ժողովոյ Ազգային կեդրոնական վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Աբրեան, նախկին Պաղտատլեան տպարան, 1897. 8°, 26 էջ։

Կրօնական բնակութեան (Յայտարարութիւն). Ալեք. Մամուլ 1888, էջ 448։

— *Տիղիկապիր*, 1894–1895 ?

Փնտ. Ալեք. Մամուլ 1896, էջ 128։

— *Տիղիկապիր և հայոց եկեղեցիք երկամեայ* 1898–1900 ?

Փնտ. Ալեք. Մամուլ 1901, էջ 348։

Կրթարան անգղ. լեզուի. — Տես ԻՍԱՎԼԵՐ–ՏԵՆՑ (Հ. Յ.)։

Կրթարան ազնուարանական բանից. — Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ Գ. Մ.։

Կրթութիւն տարիոց. — Տես ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅԵՑԻ։

— *ամենօրեայ, բաժանեալ ըստ աւուրց եօթնեկի* ։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1853. 21 էջ։

— *ազգային*. — Տես ԱՀՆԻԼԵԱՆ Պ.։

— *առողջապահական*. Լուսոյ 1896, թ. էջ 345–361։

ազգասիրական։ Թիֆլիս ?

— *բարեաց վճռանիւթ*. — Տես Կանոնք ՆՀ. բողոքականաց։

— *գաղղիական լեզուի*. — Տես Գաղղիական լեզու. — ՅՈՎՆԱՆՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։

— *գործնական հոգի. գրոց բարբառոյ*. — Տես ՉԱԼՔԵՒԱՆ (Հ. Վ.)։

— *իմնարանաց*. — Տես Իմնարանաց —։

— *ուրթոքսաց*. — Տես ՄԱԼՔԻՍԵԴԵԿԵԱՆ Գեր. Ս.։

— *քահանայական*. — Տես Ոսկեգիրք։

— *քոհանայական ուղղ*. — Տես ՏԷՐՈՒԱԴԵԱՆ Ն.։

— *կատարեալ*. — Տես ՈՈՏՐԻԿՎԼՑ։

— *Ամենայնիւ նուրյ գոլական* ։ Վերածեցեալ ի գիրըն եղանակ վասն առնելոյ զամենայն հասարութիւն, այնքան ի վաճառել, որքան ի գնելն, այնքան առ չափ, որքան առ ծանրութիւն առ ամենայն ցեղ գնոյ, և զահեկանի ընդ ամենայն կողմս աշխարհիս Վաղուց եւս առ ի բաժանել զոեւիցէ ցեղ իրաց ի բազում մասունս, և առ ի առնել գհամաչորհմունս ընկերութեանց, և վերչապէս առ ի առնել զամենայն մոռածելի համարութիւն։ Հանդերձ օգնականիւք ի միոջէ տեղւոջէ առ միւսն ընդ բոլոր կողմունս աշխարհիս։ Ի Վենետիկ, 1711։ Աս Անտոնիոս Պօղոսեան. Հրամանաւ մեծաւորաց։

Գիրքն մինչեւ վերջը ապրուսակ մըն է։ Ամենէն վերջ խրատ մը, նախընթաց ապրուսակը կարենալ գործածելու համար. և յետոյ առանձին խրատագրով, « Հրամանատարան փոստիկ, որք են ի միոյ տեղւոջէ առ միւսն ընդ բոլոր աշխարհ »։ — Ծիրքր 12°, երկայներես, անհարթ մանրագիր. ամբողջ հինգ էմերկ էջերը յիսանչան չունին։

— *ձանձրագրութեան առնելի ի յիւրաքանչիւր հաւատացեալ Քրիստոնէից*։

Հանուած աղօթագիրք մը ժդ էջ, առանց անուան

քաղաքի, և իմանալիք. բայց Համայ ազգագրութիւն կը իմաք. զի տասերան ձեւերը կազմանալ գրքերուն գլին նման են։

կրթութիւն ուսուցոյ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ՄՐՔՈՒԶ։

— *մանկական.* — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ՄՐՔՈՒԶ։

— *մանկական. Համառօտ կրթութիւն վասն մանկանց՝ որք գառաջինն մատչին ի սուրբ խորհուրդ Հաղորդութեան։ Թարգմանեալ յիտալական ի մեր աշխարհաբառ լեզու ի փառս Աստուծոյ, ի պատիւ օրհնաբանեալ Կուսին, և յօգուտ Հայկազեան հոգեսիրաց։ Ի Թրեստ, յամի Տեառն 1862. ի Տպարանի Հարց Մխիթարեանց։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։*

Թիւրքր 12°, փորր մանրատիպ. 70 էջ։ Յետոյ ազդօմքներ. կէսը ազատաւորութիւնն իմն պատառոյկ, ընդ ամէնը 98 էջ։ Հասարակ ազգագրութիւն։

— *սիրելոյ գՅիսուս.* — Տես ԼԻԳՈՒՈՐԻ (Ա. Ա.)։

— *փոխառեալ մանկական.* — Տես ՎԱՐԴԱՆԻ —։

— *քաղաքավարութեան.* — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ։

— *քրիստոնէական.* — Տես ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ։

կրթութիւնք պետրոցկի պատուի սիսիր. — Տես ՈՒՄԻՒՍՈՎ, Ի. Մ.։

ԿՐԻԼՈՎ. — Տես ՔՈՒՐԼՈՎ։

ԿՐԻՊ (Ք. = James Creagh *անգղիացի*). — *Armenians, Kourds, and Turks* — (*Հայերը, Քիւրտերը և Տաճիկները*). By James Creagh, Late Captain 1st Royals, Author of «Over the borders of Christendom and Eslamiah», etc. «A man is killed in Paris: it is a murder. The throats of fifty thousand people are cut in the East, and it is a question». Victor Hugo. — In two volumes. Vol. I. London: Samuel Tinsley & Co., 1880. 8°. p. XVI + 304.

Դիտողութիւնք կ'ըսէ. «Having frequently visited Asia Minor, and having resided in Armenia for nearly a year, the condition of their inhabitants is to my mind a subject of the most interesting contemplation.

«In this opinion I have considered that it was worth while publishing the following volumes, as perhaps they may assist it throwing some light on a question each day attracting more and more attention; and in the future likely to become a problem of vital importance.

«Anyone is capable of forming notions about subjects the discussion of which he is constantly listening to; and as I have eyes and ears and no prejudices; and as resulting from a residence among them of many years – I have some knowledge of Orientals: of their religions; of their prejudices; and of their peculiar modes of thought so different from ours: I am induced to offer these pages to the public.

«The Armenians are a high-bred race of the purest Caucasian type; and as blood always tells in men as well as in animals, they still survive, and not only survive, but display symptoms of a steadily-increasing vitality, which is altogether marvellous when we consider the frightful vicissitudes through which they have passed: the long-continued oppression under which they have groaned for centuries; and the cruel persecutions by which they have been driven to the most distant parts of the earth.

«The fables of remote antiquity, as well as both ancient and modern history, point to Armenia as the battlefield of the world. Never has a country been more often or more completely devastated; and the names of all the great conquerors or scourges of mankind are associated with it.

«Most of the mongrel tribes-who, at different periods, annihilated ancient forms of government and civilisation in these fertile provinces – have merged with other races, become improved, or been lost; but the melancholy and hook-nosed Armenian is unaltered and uncontaminated.

«The fine breed-like that of the patient and intellectual Jew-is, perhaps by the direct interposition of an all-seeing Providence, miraculously preserved: and this ancient and classical people, inhabiting a beloved fatherland, towards which the eyes of their countrymen from every part of the world are turned with a hopefulness, generosity, and sympathy equally sublime and touching, at length believe that a crisis in their misfortunes has arrived.

«Although much has been written about the Armenians, till quite recently at least they were altogether unknown to the great majority of Englishmen. For that reason, and in the hope that my labours may not be found altogether uninteresting, I have been induced to attempt an historical sketch of those people.

«Some knowledge of their antiquity, as well as of their connection with the Romans and other conquering races, will add, I believe, to the interest at present growing up with regard to their actual condition; and in this opinion I have consulted all the works treating of Armenia (whether by native authors or not) on which I could lay hands.

«Sometimes in support of an opinion, and sometimes with a view to give a clear idea to the reader, I have made quotations from books not always very easily procurable...

«The creation of Armenia into an independent kingdom is an Eutopia which even the Armenians themselves would not be foolish enough to propose.

«The Armenian Question must nevertheless be considered; and that important problem consists in whether the Turks are to be forced by England-for unless forced by England they will never do it-to place their Armenian and Mussulman subjects on a footing of perfect equality, or whether the territories inhabited by those people are to fall into the hands of Russia.

«Before long the question must be solved in one way or the other,

«It is a question, notwithstanding the apathy with which it is generally regarded, of great importance to England: for these countries lie on the road to India, and if allowed to fall under the rule of Russia, will exercise a powerful influence on the inevitable collision sooner or later to take place between the Cossack and the Sepoy.

«Having travelled in Bulgaria, as well as in Armenia, I am of opinion that no comparison can be made between the inhabitants of those countries. The Bulgarians, a stupid and heavy race, *had nothing much* to complain of: while on the contrary, the devastation of the plains of Alishkird, mentioned in the following volumes, is no more than an episode in Armenian life.

«Although far removed from the seat of war, similar horrors were being enacted both at Moush and at Van, as well as in other parts of Armenia, at the same time.

«The reports of missionaries; of consuls: as well as those of travellers who have passed any time in the country: all show even up to the most recent reports sent home to us from those provinces, that the condition of the Armenians is absolutely intolerable; and that all progress, well-being, or security is perfectly out of the question, until a check is put upon the license, rapacity, and violence of the lawless and brutal Koords.

«In Armenia there is neither security for life nor property. Whole districts of excellent land lie completely uncultivated; and so great is the tyranny exercised upon the inhabitants, that they long for any kind of government under which they may hope for security and peace.

«Who is to bring them these blessings? It is a question which must be answered».

Բովանդակութիւն. Chapter I. *Ancient Armenia.* Purity and Antiquity of the Armenian Race. The Ancient Language. Its Difference from the Modern Tongue. Armenian Mythology. Literature. Ancient Worship. Its Extent in Ancient Times. Armenian Kings. Pompey. Mark Antony. Armenia the Battlefield of the World. Moses of Khorene. Greek and Syrian Histories. — II. *The Vicissitudes of Armenia.* Armenians the First Christians among the Gentiles. Theology. The Kalifs. The Roupenian Dynasty in Armenia. The Crusaders. Visit of Leon, the Last King of Armenia, to London. Timour the Tartar in Armenia. His Cruelties. The Armenian Historian Thomas of Medzoph. His Pathetic Account of what he saw. The Armenian Historian Chamchian. His Love of Russia. — III. *The Turks.* Turc, the Founder of the Race, the Offspring of a She-Wolf. All the Tribes North and East of the Caspian, Turks. The Turkish Language that of the Modern Turcomans. Turkish Mercenaries flog the Kalif. Found several Petty States. Ottoman Empire founded in Armenia. Separation of the Hungarians from the Parent Stock. Settlements round Erzerum. Unchangeable Character of the People. The Seljukian Turks. The Ottoman Turks. The Splendour of their Kingdom. Its Consolidation. — IV. *Turkish Institutions.* Comparison of the Turkish System with the European Feudal System. Dignity of the Turk. Degradation of the Christian. The Turkish Form of Government essentially Despotic, Democratic, and Military. The Formation and Education of the Janizaries. Their Singular Initiation. The Turkish System of Military Service. The Turkish Cavalry. Corporal Punishment inflicted on different Parts of the Body of Horse and Foot Soldiers. Their Perfect System of Entrenchment and taking up Positions. Superiority of the Turkish Army. Its Interior Economy Perfect. Position of the Christians. Summary Justice Suitable to the Turkish Disposition. Why the Turks, although Inferior in Numbers, kept the Christians Down. The Corruption of their Administration, and the Decline of the Military Power. Extraordinary Training of Turkish Officials. Blind Obedience to Authority permeates all Ranks. Hopeless Corruption of the Administration. Turkish Laws more Tolerant than those of the Christian. Intercourse between Turks and Europeans softens Turkish Manners. — V. *Christianity and Islam.* Antagonism of Christianity to Mahommedanism. Corruption of Christianity. Toleration in Arabia. Mahommed, at first an Enthusiast, becomes an Impostor. A Benefactor to Mankind. Mahommedanism an Off-shoot of Christianity. Foretold by St. John. Character of Mahommed. Religious Concord in the World previous to the Introduction of Christianity. Necessary Enmity of the two Creeds. — VI. *Mutual Intolerance.* Extraordinary Extension of the two Hostile Creeds. Toleration granted to the Christians. Their Religion rendered despicable by Laws. Christians made a Laughing-stock of. Both Religions equally intolerant. The Kissilbashes and their disgusting Love-feasts. Different Turkish Sects. Atheists. The Yezidees or Devil-worshippers. All these Sects socially Superior to Christians. Turks Afraid of the Christians. — VII. *The origin of the Eastern Question.* Religions last longer than Empires. Peter the Hermit. His Preaching raises the Fury of Europe. Absurdity and Ignorance of the Crusaders. Policy of the Vatican. Ferocity of the Crusaders. Massacres of Jews. Princes of Europe take Advantage of the general Enthusiasm. Terror of the Greeks of Constantinople. Designs of the Popes. Constantinople, not Jerusalem, coveted. Insolence of the Catholics. Capture of Jerusalem. Appalling Atrocities. Barbarous Laws made against Heretics. A Comparison. — VIII. *National Rivalries.* Conflicting Interests of European Powers in the East. The Crusaders mutually Hostile to each other. Hated by the Greeks. The French show their Hand, and plan the Capture of Constantinople. Saladin the Koord. Captures Jerusalem. His tolerant Government. Alliance of the Greeks and Turks. Reinforcements from Europe. The Crusaders, throwing aside their Mask, assail Constantinople. Its unrivalled Position. Its Capture. Greek Churches desecrated. Alliance between the Christians

and the Sultan of Damascus. The Turks easily held these Countries. Reason of this. Rivalries among the Latin Masters of Constantinople. Genoese and Venetians. Settlement of the Question by Mahommed the Second. Men in the East divided by Religions Hatred. French Interests. The Jesuits. Queen Elizabeth and the Turks. Protectorate of Christians nothing New. Misgovernment in Asia Minor suitable to Russian Schemes. — IX. *Russian Designs.* Extraordinary Prophecy of the Khan of the Crimea. Russia, having protected the Christians, now pretends to protect the Turks. Russian Designs on Constantinople balked; will seek for Compensation elsewhere. England and Russia face to face. The Central Asian Question. The Schemes of Peter the Great. Politics of all these Countries interwoven together. Afghans in Persia. Russian Conquests on the Caspian. Peter the Great's Will. The Position of Russia in Asia more secure than Ours. The Indian Press. The Provinces round the Caspian the true Base for an attack on India. These Countries saved from Russia by Nadir Shah. Georgia—Paskievitch. Annexations in Georgia and Armenia. The Armenian Trilateral gives Russia command of Persia. Danger to British India. Echmiadzin, the Centre of Armenian Thought. Armenians look to Russia. — X. *The Armenians.* The English Protectorate of Asia Minor popular with all Classes. Echmiadzin. Tolerance of the Armenians. The Patriarch. The Nonsense written about Armenia in England. Narses. The Bishop of Baibourt. Interest attaching to the Armenians. Their Dispersions. The Armenians a Nation. The Lever they give to Russian Diplomacy. Protection of Russia hailed with Delight. Russian Officialism detested. Strong National Feeling among the Armenians. Mr. Bryce. The Patriarch's View of Russia. European Accounts of Armenia. Difficulty of getting Information. Examples. General Loris Melikoff. Reasons why the Armenians hate both the Russians and the Turks. Their Fear of talking freely to Strangers. Amusing Characteristics on the Capture of Hassan Kalé by the Russians. Joy of the Armenians at that Event. Russian Intrigues in Armenia. Prince Joseph Dolgorouki made Head of the Armenian Church. Apathy with which the Turks and Persians regarded this Appointment. Armenians capable of the highest Civilisation. Russian Meddlesomeness. Real Liberty to the Armenians will stop Russian Intrigues. Turkish Government fears Emancipation of Armenians. Armenians the «smartest men» in the World. Turks ever mistrustful of the Christians.

— *Հայոց ը.* 1880. p. 303.

Բովանդակութիւն. Chapter I. *Armenian Aspirations.* Armenians obedient and faithful to Russian Rule. Autonomy of Armenia an Absurdity. Turks and Armenians mixed up together in every Village and Town. Misconduct of Turkish Officials. The Turks will promise anything. Elaborately-written Constitutions are not what the Armenians want. The Armenians look to Russia and doubt the Power of England. The Aspirations of the Armenians cannot be kept down. Armenians settled in every Country in Europe. Missionaries of different Nations in Armenia. New Creeds not wanted there. The Koran. Fine Qualities of the Turks. Opposition of the Administration to Reforms. The Bigotry of the People easily worked on. The Turkish Government wish to let things remain as they are. This Course suitable to Russia. Armenian Views of Russian Intentions. Russia will affect to protect the Turks. Russia will work on Turkish Jealousy. Dangers of liberal Sympathy. Our Foreign Policy weakened. Fanaticism of the Russian Peasant. The Holy Sepulchre. Pilgrimages encouraged by Russian Government. Feelings of these Pilgrims. Hatred for the Turks. The Magic of a Turkish Firman. Armenia the most interesting Country in the East. — II. *Travelling in Armenia.* Mr. Hamilton's Idea of an Independent Armenia. The Road into the Interior. Superb Views. Healthy Climate. Dirt. An Armenian Arcadia. Chumish Hana. Ancient Ruins. The Account given of them by a Spanish Ambassador nearly five hundred years ago. Treatment of Armenians at that time. Xenophon. Retreat of the Ten Thousand Greeks through this Valley. Intoxicating Honey. Paskievitch stopped here in 1828. Description of a Hurricane. A Persian Caravan forcing through the Snow. Docile Horses. Dangers. Scenery resembles Tyrol. Silver Mines of Ghumish Hana. — III. *Armenian Life.* Splendid Scenery. Casabica's Castle. Change of Scene. Baibourt. Excesses of the Russians. The Garden of Eden. View from the top of Mount Kope. The Plains of Erzerum. Intense Cold. Construction of the Houses. Xenophon's Description of them. Their extreme filth. Xenophon's Account of the March of the Ten Thousand Greeks through the Plain. View of Erzerum. Moses of Khorene. His Description of the Town. Fate of two English Knights there. Curious Appearance of the Town. The Citadel and Cheftah Minarets. Fortifications. Men and Animals walk on Paths across the Housetops. Disgusting State of the Streets. Fearful Hurricanes of Snow or Dust, according to the Season. Danger from the Snow-drifts. Wolves in Erzerum. Armenian Life and Cookery. Droves of Cattle. Goats do the Duty of Sheep Dogs. Return of the Flocks. Armenian Women. Their curious Tastes in Dress. Their Virtue. Their pretended Contempt for Female Levity. Their Frailty. Its Punishments. Their Costume favours Intrigue. Their Liberty. Their Marriages. Decision of a Bishop. — IV. *Armenian Characteristics.* The Family Life of the Armenians fits them for the Reception of Civilisation. The Influence of Women. The Respect in which they are held by the Armenians. Their Authority in the Family. The Respect in which Female Relatives are held. Excellent Laws by which the Female Tongue is checked. Armenian Courtship. Turkish Court-

ship. Men and Women in Church. Armenian Gallants. Poaching. Women better cared for in the East than in the West. Great Difference between the Inhabitants of the Towns and those of the Country. Armenian Cheats and Liars. Why Armenians are not allowed to serve in the Army. A Mussulman's Opinion on that Subject. Comparison between the Turkish and Russian System. — V. *Over the Hills and far Away.* The Battle of Devaboyoun. Hassan Kale. Ancient Remains. Mineral Springs. Bridge over the Araxes built by Darius Hydaspes. Keupri-Keui. The Soghanli Dagh. Kars. Its Capture. Russian Thieves. Their Treatment of Prisoners. Hardships of the Turks in the Mountains. Anecdote. Admirable Qualities of the Turkish Soldier. Habituated to Ill-usage Civilian Tacticians. The Sufferings of the Turks equal to that of the French in the Retreat from Moscow. Paskievitch raised Mussulmans for the Invasion of Turkey. Resources of Armenia for Enlistment. Armenian Towns all the same. Ruins of Ani. Its Wonderful Appearance. Noble Architecture. Its Condition at the Time of Moses of Khorene. Alp Arslan sacks it. His Fate. — VI. *The Koords.* The Koords. Their Wild and Martial Aspect. An Armenian who did not like them. They have no History. The Women pitching a Camp. Regular Amazons. Portable Nurseries. Their Free and Roving Life. Their Origin. Xenophon, Strabo, and Polybius mention them. Koordish Tribes on the Borders of Afghanistan. Their Respect for their Chiefs. Conversion from Idolatry. Idris, the Turkish Historian, brings them under Turkish Rule. His Method. Despotic Government of the Koordish Chiefs. Turks possess the Art of Governing. Preference given to Turkish Rule. Ravages of the Koords. The Koords a Barrier to the Empire. Their Wars with the Turkish Pashas. Some Tribes do not acknowledge the Sultan. The Severities practised on them. Treacherous Seizure of Koordish Chiefs. Koord Ismail Pasha hated them. Mr. Brant. A Description of the fearful Condition of the Armenians exposed to Koordish Depredations. Reports of Consuls, Travellers, and Missionaries. Armenians flee to Russia for Protection. Neighbourhood of the Russians represses the Koords. Murder of Doctor Schultz. Strip the English Consul. A common Occurrence. The fearful Condition of the wretched Armenians living among them. The Koords at Home. Their friendly Manners with an English Guest. Habitations. The Chief's Daughter. Immorality of the Women. Their savage Character. Joubert. Child-Murders. A Koordish Dinner-party. Every European a Doctor. Koordish Civilities and Notions. Their good Qualities. — VII. *The Koordistan Highlands.* A Notion. Our Action against Russia. Turks like Englishmen. Protectorate of Asia Minor. All Classes long for Reforms. The Turkish Gentleman. His noble Aspect. Kaghisman. Arrival in the Night. Mustapha Bey. Biblical Hospitality. Popular Excitement at the Reception of a Guest. The Salamlik or Parlour. Ornamented with Arms. Etiquette. Ceremony of Turkish Receptions. Europeans often Rude through Ignorance of Custom. Montesquieu. Respect for Prejudices necessary. Excellent Dinner. Noble Character. Exalted Opinion of Mankind. Armenians well treated in Kaghisman. The Atrocities of Alishkird execrated. All Accounts of Armenian Provocation perfectly False. Interesting Conversation. Wishes for Reform. — VIII. *Alishkird and Ararat.* Plains of Passim. Great Persian Road. The Bridge-destroying Araxes. The Delibaba Pass. Grand and awful Prospect. Mount Ararat, the Mountain of the Ark. The Chaldean Worship of the Stars. Striking Appearance of the Mountain. Volcanic Remains. Dr. Perrot. Legends about the Ark. Armenian and Koordish Superstition. The Evidence on which they accept these Stories. Moses of Khoreue. The Garden of Eden. Ascents of Ararat. Armenian Quibble. Bayazid. Its easy Capture by the Russians. Advance of the Russians towards Delibaba. Their sudden Retreat. Muckar Pasha falls upon them. Shake Jellaleen invests the Russians left behind in Bayazid. Treachery of the Koords. Fiendish, disgusting, and wanton Massacre of Armenian Men, Women, and Children in Bayazid. Age and Sex not spared. All these Turpitudes witnessed by the Russians in the Citadel. Turks and Koords fall on the Armenians. The Presence of the Russian Staff-officer's Wife animates the Garrison, who hold out to the Last. — IX. *Koords and Armenians.* The Valley ravaged. Slaughter of Armenians. They fly for Protection into Russian or Persian Territory. Exaggeration impossible. Relief of the Garrison in the Citadel. Resembled Relief of Luchnow. Not a living Soul in Bayazid. Its disgusting Aspect. Plains of Alishkird equally deserted. Zedikhan. Destitution, Statements of Armenians. Retreat of the Russian Rearguard. Conduct of the Turks. Absurd Statements. Koord Ismael Hakki Pasha. Abeioola and Jellaleen, Koordish Chiefs. Ismael Pasha hated by the Koords. His Fear of their Disaffection. His Piety. His Patriarchal Justice in Camp. Wounded Men. Difficulty of getting Information. Peasants' Logic. — X. *Conclusion.* Extensive Plains. Their complete Devastation. Harrowing Reflections. A Koordish Village. Koords and Koords. The Bag and Baggage Policy. Abandoned Armenian Villages. Bridge over the Euphrates. Rapidity of the Stream. The Cathedral of Utchkalissa or Surp Ohannes. Its Sanctity. Grotesque Pictures. Desecration of the Church. Tenacity with which the Armenians have clung to their Religion. Aderbeijan, or the Country of the Fire-Worshippers. A Persian's Opinion of the Irish. Persian Furniture. Persians and Armenians. Forlorn Condition of the Armenians. Savage Scenery. A dazed Armenian. Another Armenian. Affecting Condition of the Survivors. The Confessions made to me by the Women. Conclusion.

Փարս կր գրէ (1880, *տեսր* Բ. *էջ* 86). «Լրագրերից իմացանք «Հայք, Քուրդք և Թուրք» վերնագրով անգլիարէն մատենի հրատարակութիւնը։ Հեղինակն այս գրքի կապիտան Փրիչ՝ իր

այիտատութիւնն ատոյին մասնաւոր իրաւունք ի իր նկարագրած ազգերի հին վիճակի վերայ և աշխոյժ չէ գանագանվում նոյնպիսի այլ բոլորով ծանկաքաղ պատմական այիտատութիւններից, իսկ երկրորդ մասնաւոր նա նկարագրում է իր անկախական տպատութիւնները, որ առաջոյ նկարագրած երկիրների վերայ արած համապարտութիւնից։ Միտքն, որ կարելի է հետևեցնել նկարագրած տպատութիւններից բնաւին չէ համաձայնուում հնդկական քաղաքական համոզմունքների հետ. ինչպէս յայտնի իրաւացիք, նա, այսու ամենայնիւ, նկարում է յոյժ զգուշի պատկերներ Տաճկական տիրապետութեան, իսկ իրատական իրիտութիւններ, բնակարանին, յուրացնում է այնքան բարի և պատասական, որ ընդհանրապէս անհատականալի կարող է երևել նորա այդպիսի երկրիտութիւնն։ Իրատական է ի մէջ բերել գնահատական տպերքը։

«Կապիտան Փրիչ ամբողջ է նկարագրում հայոց քաղաքի սենեակների մէջ, որի մէջ Փրոգերն և ինքը պատում են այն Հայերին, որոց կամենում են չարչարել։ «Ընդհանուին առանց հանգիստ, բայ ի անպիտան Տնտաի կողմերից, այն եւս որդիով ծածկուած, մնչհայ և խորտակեալ մարմնով, առանց չորկի կամ անկողնոյ, առանց կերակուրի, երկուս գիշերով՝ անբնական ձգուած տպագրութիւնից, երբ որ յոյժ է փոքր ինչ չրջինդան, ահա ոյսիսի վիճակի մէջ գտնուում էին այն տեղ շատ Հայեր, երկու տեսիլ, — տեսիլ միտք դրութեան մէջ՝ քան իսկական կամի մէջ»։

«Այս պատճառով չկայ պէտք կարմանալի, որ կապիտան Փրիչ ամեն կողմից լուսի է տեսկան Հայերից բարի խոսք Իտաների մասին, և ևս մեմատութիւն իրեանց գրութեան այն գրութեան հետ, որ ունին Իտատատան անկնոյ Հայերն։ Ամեն տեղ՝ Հայերն, նոյս խոսքով, հայում են Իտատայ վերայ իրր իրեանց վիրջին յոյսոյ վերայ, և քանիցս անգամ նա լսել է նոցանից այսպիսի խօսքեր. «Տայ Աստուած, որ Իտատ գան այս տեղ. մենք կցնդունենք նորա զրպէս ազատչիների»։ Նայց և երբեմն Հայք խորամանկութիւն էին ի գործ դնում՝ կոյս տալով իրեանց, հնդիանակի առաջնե, մերթ պատրան Իտատայ, և մերթ Տաճկայ։ Իրը որ Փրիչ, մէկ անգամ, կոյս տուաւ մէկ Հային նորա այդպիսի անհատատատութիւնը կարծեցյ մէջ, նա պատասխանեց նորան. «Իս չեմ փոխուում իմ զգայնանց մէջ, բայց այն ինչ ես տեսայի ձեզ սկզբում, ես համարում էի տեսիլ քայլը ձեր ազատչների համար, որովհետև ես գիտեմ՝ մէկ գոք Աղգութիւնքդ արհամարհում է Իտատներին և սիրում է Իտերքերին»։

«Ի վերջոյ ասելորդ չենք համարում ի մէջ բերել մի կոյժ անհատատատի հանգամանք, որ տուանց զգուշանալ կիսում է հնդիական հոյ բնակարանքը նկարագրելու ժամանակ. «Մէկ անգղիացի հիւպատոս, տեսում է նա, որ վերադարձաւ իր հոյլեր նիկի Հայատատանի մէջ երկար ժամանակ ապրելէն յետոյ, ոչնչէս տպագրել էր յուներին, որ տուանց նորա չէր կարողանում քնել, և նորա ծատայն ասնեալն օր պարտատրուած էր քնել նորան մի տուփ լի լուսերով և գնել նորա անկողնի մէջ»։

ԿԻՒՆ ՅԾ. Տ. = Frederick Davis Greene. M. A. անգղիացի. — *The Armenian Crisis in Turkey*. The Massacre of 1894, its antecedents and significance, with a consideration of some of the factors which enter into the solution of this phase of the Eastern Question. By F. D. G. M. A., for several years a resident in Armenia. Ցուսահատելու չենք։ — Խրիմեան Հայկիկ. — With introduction by Rev. Josiah strong. D. D. Author of «Our country», «The New Era», etc. — G. P. Putnam's sons. New York — London, 1895. 8°, p. XIX + 180. (To the memory of the Victims of the Sassoun massacre 1894 I dedicate this appeal to the civilized world in behalf of their race and of all the races in Turkey).

Գիրքոյկիկ կ'ըսէ. «This is an important book. It deals with a burning question, and in a way which will command public attention and public confidence.

«The author is thoroughly equipped for his task. Birth, residence, and travel in Turkey have made him personally acquainted with the situation which he discusses, and the independence of his position enables him to write without restraint and without prejudice. After nearly four years of service as a missionary of the American Board in Van, the centre of Armenia, during which no criticism of his course was ever made either by the Board or by the Turkish Government, he was recently ordered by his physician to return to America. Having resigned his connection with the American Board, he writes as the representative of no society, religious or political, and is connected with none. In issuing this book he is simply discharging what to him is a personal and unavoidable obligation; and as he frankly avows its authorship, it will be impossible for the Turkish Government to hold any one else responsible for it.

«The author shows that the case of the subject races in the Ottoman Empire is desperate, that there is no hope of reform from within, and that relief must therefore come through the interference of the powers of Europe. Their action depends largely on the support of the public. «*Public opinion*», therefore, «*must be brought to bear upon this case*», as Mr. Gladstone said in the House of Commons six years ago. Since then there has been added a new chapter of horrors, and the demand for decisive action in the name of our common humanity has become more urgent. The facts furnished by this book ought to arouse such public opinion as will justify and compel prompt and efficient action on the part of the Powers.

«The United States need not depart from its long-established foreign policy, but is bound to protect its own honor and the lives and property of its citizens».

Ցաւալքան. «The writer has, from his birth, been a student of the Eastern Question, but makes no claim to having mastered it. What he has learned of the phases of that question here treated has been by absorption, observation, travel, residence, and investigation, in the land itself, and by study and reading in regard to it. The very short time allowed in the preparation of this humble contribution to the subject has necessitated a hasty and partial treatment at the expense of literary form. Some of the material of the second and third chapters and most of the illustrations in this book are reproduced from an article by the author in the American *Review of Reviews* for

January, 1895, by the kind permission of the editor, Dr. Albert Shaw. No pains have been spared to insure accuracy. References to authorities have been given as far as possible, but in regard to much information from most reliable sources names must be withheld. It is a very significant feature of the situation in Turkey, that people who are thousands of miles away from her, and who may never set foot there again, do not dare to publicly state the facts, lest vengeance may be taken on their families and friends, still within reach of Turkish violence and intrigue. If His Imperial Majesty, the Sultan, but knew the real facts of the atrocious massacre of last year, and realized the disgrace attaching to the Turkish name on account of the unspeakably brutal deeds of his Turkish and Kurdish soldiers, officers included, we cannot but hope that some punishment would be visited upon them, experience to the contrary. He certainly should welcome the revelations of this book, and do all in his power to protect any who may aid him in bringing the facts to light and securing a better state of affairs. God help him, and save all his subjects, Turk, Arab, and Kurd, Christian, Jew, and Pagan, from the curse of a system of government not only «sick», but dead and rotting!

«I preach no crusade; none is needed. But it is high time for the conscience of Europe and America to assert itself-not simply the «non-Conformist conscience», but the Established, the Orthodox, the Catholic, the Agnostic, and the Infidel conscience, in fact the human consciente-against this crime upon humanity. If this conscience in once aroused, I care not what parties are in power, or how the game stands on the diplomatic chessboard, the Eastern Question will be settled, instead of forever threatening the peace of Europe, and one more blot will be wiped out from the annals of the world.

«I use the title THE CRISIS IN TURKEY because there *is* a crisis in the history of one of her most important races: there *ought* to be one throughout Turkey: and there *may* be one in Europe if selfishness, jealousy, and duplicity are forever to stifle all considerations of humanity, national honor, and-I blush to add it-of Christianity.

«In order to protect «British interests», for two-score years, not to say longer, has «Christian» England stood guard at the Sublime Porte, warning all intruders away. With her hand on the door of the Turk's disorderly house, she has complacently informed the world that she in particular as well as the other Powers-has secured promises, and even guaranties, that all would go well. But all the while, Her Majesty's Ministers, of whatever party, have heard the bitter and despairing cry of the poor wretches within. These Ministers have, since 1881, with rare exceptions, carefully suppressed in their archives the consular reports which have officially kept them informed of the real state of affairs[1]. And all the while, England's share of the profits of this partnership with the unspeakable Turk has been steadily dropping into her overflowing coffers. Was Cyprus nothing? Is the interest on Turkish bonds nothing? Of course the creditor must have his due, even though it is extracted in blood-drops by a pressure that England and the other Powers help to maintain.

«A famous London divine recently preached a sermon in connection with the Armenian Massacre, using as a text Ezra ix., 3: «And when I heard this thing, I rent my garment and my mantle, and plucked off the hair of my head and of my beard, and sat down astonied». May I suggest that it is high time to rouse oneself from mere astonishment, as did the Hebrew prophet? If the eloquent preacher is at a loss for an appropriate text for another sermon to an English audience, he can find it in the sixth verse of the same chapter: «O my God, I am ashamed and blush to lift up my face to thee, my God: for our iniquities are increased over our head, and our trespass in grown up unto the heavens».

«The very well informed correspondent of *The Speaker* wrote from Constantinople two months ago: «I fear there can be no doubt about the essential facts. We have already the official reports of the consuls at Van, Erzeroom, Sivas, and Diarbekir, which have not yet been published, but which, we know, confirm the most horrible statements made in the newspapers. We have the reports of the Armenians refugees who were eye-witnesses. We have the reports sent to the Armenian Patriarchate here, and the reports of Catholic and Protestant missionaries in the vicinity of Sasun. Beyond this, and most horrible of all, we have the testimony of he Turkish soldiers who took part in the massacres. These soldiers... have talked with the greatest freedom in public places, and to all would listen, boasting of their deeds. We have full reports from all

1. «I am at a loss to know why the Reports of Consuls ceased to be furnished in or about the year 1881. Consuls are supposed to keep their eyes open and to report facts regarding the people among whom they live, and it is altogether a new idea that their Reports are to be regarded as confidential documents. If they are to be so, that is simply condemning the Consuls' Reports to perpetual barrenness and absolute inutility. Why are not consular reports to be made, and being made, why are they not to be printed? If in this respect I am personally, or anyone associated with me, is open to censure, let the facts be brought out; but do not let a particular act at a particular time be confounded with the adoption of the principle of eternal silence about the horrors that prevail in Armenia». - Speech by the Rt. Hon. W. E. Gladstone, in House of Commons, May 28, 1889.

these places of the statements made by hundreds of these soldiers, and they agree in all essential points[1]».

«The author does not ignore the repeated and earnest efforts that have been made for years, by such individual Englishmen as the Hon. James Bryce, to call attention to the condition of Armenia. Their protests have kept alive Armenian hope that England at least would not entirely repudiate her obligations. But the futility of these same protests has also given assurance to the Sublime Porte in carrying out its policy of repression and extermination in Armenia.

«Of course neither the party in power, nor its successors, will proceed energetically unless assured of the support of the people whom they represent. As soon as there is sufficient pressure from behind something more will be done than to dally with Turkish Commissions of Inquiry, sent under circumstances which make a true and full report simply a physical and moral impossibility[2]. The Turk is on trial and should be allowed to plead «Not Guilty». But it is not customary, in courts where justice is the object, to allow the criminal at the bar the privilege of acting also as the prosecuting attorney, and of summoning and examining the witnesses. As is well known, the most stringent measures have been taken by the Sublime Porte to prevent any representative of the press from watching the proceedings of the Commission of Inquiry at Moosh, or from making any independent investigation on the ground. Such precautions are hardly necessary, for all evidence of the massacre was concealed by torch and spade six months ago. If the executioners themselves overlooked any of their victims, the jackals, dogs, and vultures have surely found them by this time.

«There are fifty native-born American citizens, not counting their children, who are now buried in Eastern Turkey. The fanatical outbreak which has slain thousands in their midst may yet involve them. The President of the United States long ago ordered a U. S. Consul to make a report as to the facts, simply for his own government, which has no official knowledge of what has or is taking place in that insolated region. The Sultan stamped his foot, and Consul Jewett was told to put his instructions in his pocket, where they still remain[3].

«As for France, who tattoos her fair figure with «*Liberté, Égalité, Fraternité*» wherever there is space to write the words, she evidently confines her motto to herself. It is reported that at the close of the Berlin Treaty of 1878, Prince Bismack expressed his sentiments by saying that he «would not give one Pomeranian grenadier for the Balkan Peninsula». If so, probably he would sacrifice even less now for Armenia. Have the German people nothing to say?

«Holy Russia feels so sure of the Armenian apple, which seems bound to fall into her lap, that she does n't even care to shake the branch, unmindful of the fact that the apple is tenacious of its hold, and is being pecked to pieces and rotting on the stem. Austria would not refuse the task of instituting reforms as far south as Salonica. Poor Italy is willing to be useful, and Greece does not care to be left out. They all want their share. Nobody expects or is trying to secure reforms from within, though promises to that effect may still be demanded, and will always be ready on demand.

«As for official Turkey, she has long seen the sword of Damocles over her head, and will bow to the stroke of Fate whenever it falls. If it only comes hard enough, and is aimed true to the mark, she will even get out of the way. *Not a drop of blood need be shed.*

«What is the real difficulty in Turkey? Is it a conflict of race of religion? *Primarily* it is neither, though both these elements complicate the case. *In one word it is misgovernment.* Do not be deceived by this rather mild word, and dismiss the subject with the reflection that «there is misgovernment everywhere». Misgovernment as it exists in Turkey is an organization that breeds death and corruption. It is a disease, of which the germs penetrate the whole system of the boly politic. It is a disease, hereditary, chronic, and fastened upon the very vitals of its victim. No creed is exempt, every race is attackned by it. The more apparent result is outward impoverishment and material prostration. The more dangerous and deplorable symptom is the moral deterioration of all the races affected.

«I am no eulogist of the mass of Armenians in their present conditron. Bnt I know their grand possibilities as a race, physically, intellectually, and morally. The depths

---

1. *The Speaker*, London, January 12, 1895.

2. «A good deal of misapprehension exists with respect to the constitution of the Commission of Inquiry. It is not an international but a Turkish Commission, and, to judge by past experience, Turkish Commissions are instruments by which truth is suppressed and issues are obscured. It is satisfactory that representatives of Great Britain, France, and Russia will have the opportunity of examining the *procès-verbaux*, besides being present at the sittings of the Commission; and credit is due to the British Foreign Office for having taken the initiative in securing this concession; but it must be remembered that the powers of the international representatives will be strictly limited, and that they will not be able to guarantee the security of the witnesses». — F. S. Stevenson, M. P., «Armenia», in *The Contemporary Review*, February, 1895.

3. See APPENDIX B on the establishment of new U. S. Consulates in Eastern Turkey. Also APPENDIX A on American Diplomacy.

to which an individual or a race can fall indicate the height which might have been attained. The only wonder is that a people of so great ability, energy, and spirit have so long submitted. But when one sees, as I have been compelled to, during years of residence both in Constantinople and the interior, how the fetters have been forged on every limb, and how the movement of a finger even brings down immediate and terrible vengeance, the wonder arises why these wretches are so foolhardy as to undertake revolution. The fact is they are not engaged in any such enterprise. Individual agitators there are, but even their object is only to force the civilized world to give attention to the despairing cry of their race, which even God does not seem, to them, to hear.

«The case of the Armenians demands immediate and thorough attention. But the Armenian question should not be allowed to fill the whole horizon in the Levant. Just now the blaze comes from their house, but no one can tell when it may result in a general conflagration. All the other Christian races and the Mohammedan races, too, are equally concerned. Europe itself is endangered, as her statesmen well know, and safety depends only on their prompt and united action.

«I have seen the crushing and—what is worse—demoralizing conditions from which the Armenian and all other races in Turkey suffer under Moslem misrule. I know how rapidly these fine races would advance along every line, were these conditions changed. It is my firm belief that such changes may now be secured, if the interest already aroused throughout the civilized world be expressed in intelligent and determined action. In the hope of such action I send forth this little book. If action is *not* taken, the effect of this book, as of all agitation in behalf of the victims of Turkey, will be to draw the fetters deeper. What result may follow to my many friends and former associates on the ground, with whom it is very difficult to communicate, I do not know. But I know them, and do not believe that there is one among their number who, to shield himself from danger, would stay my pen.

«Reader, your voice and help are needed».

Բովանդակութիւն. Chapter I. *A Chapter of horrors.* Certified Evidence of the Armenian Massacre, Preceded by an Endorsement of the Evidence, with Signatures in Fac-simile, and an Explanatory Note. — II. *General information about Eastern Turkey.* The Physical Aspects, Inhabitants, and Administration of the Country. — III. *The chronic condition of Armenia and Kurdistan.* Specific and Detailed Instances of Kurdish Plunder and Oppression. The Turkish System of Taxation and its Abuses. Why these Facts are so little Known. What can be Done to Improve the Situation. — IV. *Ottoman promises and their fulfilment.* The Treaty of Adrianople, 1829. The Hatti Sherif, 1839. Hedge of 1841. Protestant Charter, 1850. Hatti Humayoun, 1856. Anglo-Turkish Convention, 1878. Treaty of Berlin, 1878. — V. *The outcome of the Treaty of Berlin.* British Naval Demonstration, 1879. The Identical Note of the Powers, 1880, and the Turkish Reply. The Collective Note of the Powers, and the Aggressive Response of the Sublime Porte. The Circular of Great Britain, 1881, its Cool Reception by the Powers, and the Indefinite Postponement of Turkish Reforms. The Effect of the Berlin Treaty in Arousing Armenian Aspirations and Increasing Turkish Oppression. Armenian Revolution a Nightmare of the Turks. The Real Armenian Position. The Only Treatment for the «Sick Man» a Surgical One. — VI. *The Sultan and the Sublime Porte.* The Demands of his Office as Sultan-Calif. Justice to Christian and Moslem both Impossible. Status of non-Mohammedans. The Palace and the Porte. A House Divided against Itself. — VII. *Previous acts of the Turkish tragedy.* The Massacres of Greeks, 1822; Nestorians, 1850; Syrians, 1860; Cretans, 1867; Bulgarians, 1876; Yezidis, 1892; Armenians, 1894. — VIII. *Islam as a factor of the problem.* A Politico-Religious System. Indissoluble and Incapable of Modification. The Military, Civil, and Legal Rights of non-Mohammedans. Freeman's Conclusion. — IX. *Gladstone on the Armenian massacre and on Turkish misrule.* — X. *Who are the Armenians?* Their Origin, History, Church, Language, Literature, and General Characteristics. — XI. *Americans in Turkey, their work and influence.* Their Attitude and Recognized Position. Statistics of the Direct Results of their Efforts. Their Indirect Influence on All Classes. The Present Threatening Attitude of the Turkish Government. — Appendix A. A bit of American diplomacy. — B. Establishment of u. s. consulates in Eastern Turkey. — C. Dr. Cyrus Hamlin's explanation. — D. The censorship of the press. — E. Bibliography of the subject. — General Index.

Արտաքին մէջ (1894–95, էջ 140–151) «Հայկական հարցի մասին մի կիրք» խորագրին տակ հետեւեալը կը գրուի այդ կրքի ասիթ. «Վերկայ 1895 տարուան ակիզբը լոյս տեսաւ անգլիերէն լեզուով մի գիրք, որի անունն է. The Armenian Crisis in Turkey, The massacre of 1894, its antecedents and significance. By Frederic Davis Greene. «Հայկական հզաւածներ ի Թիւրքիա. 1894–ի կոտորածը, նորա նախորդիմացիները և նշանակութիւնը»։ Հեղինակն է պ. Ֆրէդերիկ Տէյվիս Կրին ամերիկացի մի միսիոնար, որ 4 տարիէ ի վեր գտնուած է ամերիկեան Պորտ ընկերութեան կողմէ և անձամբ ներկայ եղած Հայոց ջարդերուն եւ որն, այժմ Ամերիկա գտնուելէ ետք, իբր մի անկախ անձ, ներկայ հրատարակութիւն կանէ Աստուծոյ Ջարդերի ասիթ, իբրու մի բողոք՝ անպատասխան, չարչարուած մարդկութեան կողմէ ընդդէմ տալլմանական բարբարոսութիւններու։ Կիրքը նուիրուած է Աստուծոյ նահատակներուն յիշատակին։

«Այս հրատարակութիւն եղած է Միացեալ Նահանգներ մէջ հայ խնդրի համար աշխատող Հայ–Ամերիկեան մարմնի նպաստով. իր 20,000 օրինակներէ մեծագոյն մասը արխայէս տարածուեր է անկախոս երկիրներուն մէջ։ Կիրքը ունի 180 էջ

ութեամբ, 18 գեղեցիկ պատկերներով զարդարուած. մին Վ. Հ. Հայրիկի լուսանկարած մի պատկերն է. գրքի սկիզբն այդ դրուած է հայերէն լեզուով և գրով Դ. Վ. Ինափատութեան մի խօսքը. «Ուսանասիրութ չինք», զոր Վ. Հ. Հայրիկ գրքի հեղինակին առաջ է անձամբ ևրբ սա առաջ եկաւ Ա. Էջմիածին նանդիպելով, Դ. Վ. Ինափատութեան ներ-կայացիչ է. Գրքի սկսուելին մասին այդքան գրելէ նետ, մի քանի բացատրութիւններով և տեղեկութիւններով ալ գրքի բովանդակութիւնը աշխատինք ծանօթացնել հայ ընթերցողին։

«Գրքի ընթերցումը ընդհանրապէս լաւ տպաւորութիւն կը թողու և ընթերցողը բաւարարին անձնատուր կը լինի այն յուզումներին որոնք յուզուած են հեղինակի մարդասէր և գեղարուեստական հոգին, այս բողոքի ձէն հասցնելու լուսաւորեալ աշխարհի ազ-իմ միայն ուղղելուն, այլ և պատերին։ Իր խոհա-սէր անպաշխատ ժողովուրդներին հայկական խղճ-դերը ծանօթացնելու համար ամենի և մեծագոյն ժամանակ ճգնելու և հնդնեցուցը անձերի վիպասա-իներնով մեր մի գերեզ է գա. հեղինակը նամենք է տալեր իր բոլոր անհրաժեշտութիւնները և փաստեր բացատրելու անպայման և ամերիկացի համաքրդնե-րի և մեծանձնաբերի գրածներէն առնել, որով և մեծագոյն համոզիչ լինել անպաշխատ հասարակու-թեանց համար, որով և հանրային գործոց կարծիք մը առնգծել որ կարենայ ձնշում դնել դատաստա-ութեան վրայ, իր քայլերը փութացնելու։

«Գրքին Ա գլուխը կը պատմանակ. 18 դարուն, որունք գրուած են Հրեաստան Թուրքիոյ այլ և այլ քաղաքներէ. Լեզուական ընդհանրութիւններ, ինչպէս և բա-դարձների առանձնութիւն չեն յիշուած, որպէս զի գրող-ները կարենան անոնք Թուրք բարբառասութեան մասնաւոր եղած չլինին, Եհէ ապրանք ամենքն ալ հարուստներ կամ առևտրականներ են։ Առևտրի որքան ալ անասուն են նամակաները, սակայն մեկ տող դոցա քնազրութիւնը 20 տարուայ ամերիկացիներ, քաղաքագէտ, օրէնսգէտ, նկարագրական, գրագէտ անձերի ներկայացուած են և սասնք լրութիւն տուրս-գրութեամբ հասատատ են Եհ տպագրուած օրի-նականները նամակաների հարաբար օրինականների են. բացի այդ, այդ նոյն անձից այդ նամակաների ուշի ուշով ընթերցումը ցնորական յանձնարարութիւն են, իրք կատարելագոյն վաստակի։ Փնդրելու այդ յանձնարարութիւնը, ինչպէս և իրենց ստացագրու-թիւնները (Fac-simile փոտոգրութեամբ) տրուած են նոյն գլխի սկիզբը։

«Այդ նամականեր որոնք իրարմէ հարիւրաւոր վերստ հեռաւորութիւն ունէին 4–5 տարիէ գրուած, իրարմէ անկախ տեղեկութիւններ են ա-մենքն ալ կը հաստատեն Հասուն դէպքի ստուգի մանրամասնութիւնները. ազգէ բոլորն ալ կը մեղանչեն այս կարծիքի մէջ Եհ Թուրքիայի այս վեր-ջին 5 տարիներու մէջ քանած ընթացքը ոչդկակի ընդհանուր էր հայութեան և քրիստոնէութեան։ «Հի-չել պէտք է, կասէ Դ. 14 նամակագիրը, Եհէ Հա-ստնի դէպքեր կատարուեցան ընդհանուր դրու-թեան հետևանքն է. այս վերջին 10 տարիներէ ի վեր հարիւր Հայոցներ տեղի ունեցան երկրին մէջ։ Ուրուպայի լուսոյութիւնը պատիճ տալով ընդհանուր Թուրքին այս անգութ գործ իր բոլոր տատկու-թեամբ առաջ տանել. այդ դրութիւնն առաջ եկած է ցեղի և կրօնի տատնութենէ և նա կը տպատնայ քրիստոնեաներն ի քրիստոնեութեան չկրնար»։ Մի տեղէ տեղ ալ. «Թուրքը այժմ դատաստանին հանուած է, բայց չպէտք է միայն Հատուն իրը փատ տաք բերել. միեւնոյն ոգին երկրին ամեն կողմերէն ի վեր կը բարձրանայ»։ Դ. 11–ը իր գրածը կը վերջացնէ հետեւեալ ստուգաբոյ տողե-րով. «Հատուածոյ սերուն, չլինի Եհ Թուրքը որ հանրային խիղճը նոքէն անատարբեր քունի մէջ խա-նայ այս տարատիճ տերութեան նկատմամբ. երկրէր տատկութեամբ և տարատիճ անդամա-ծուած է»։

«Հատուն դէպքերը, ինչպէս և երկրէն ամեն կողմ տերող ընդհանուր Թշուառութեան մասին նամակ-նեբը չատ տզգոտ ոճով գրուած են և Եհ երեւս այդ ապրիլեանին այս անգամ սկիզբ առնի Հայկեան կրօնական և աշխարհական չրջանակների մէջ հայ-կան յուզման և Թիւրքիոյ դէմ ընդհանուր վշա-բոյթին Դ. 7 նամակը Հատուն հոյակերների ա-ղետութիւնը և քրիստոնական անձնատութիւնը կը վկայէ. «Հինէն ատկի գեղեցիկ կանանց մի խումբ, կոյս, տատկարկուհիս տարանալ կրնը և կեան-քինին ատատակ. տակայն նոքա պատատանեցին Եհ մինք չենք տրանալ Ցրիստոսը և կոյս տատով իրենց ամուսիններուն և հղացյրների դիակները, պա-տկին. մենք անտնգամ տատի չենք. մեզ ալ սպան-նեցէք։ Ես այդպիսով մնացա»։

«Դամակներէ Ե–Թրորդը ընդարձակ և խնամով պատրաստուած տեղեկագիր մ՚է Հատուն դէպ-քին, այլ տեղեկագիրը մեծ նպատակաւ և գործ-ղութեամբ պատրաստուն են մի քանի անձեր մաս-նին, «որոնցմէ մինչեւ իսկ մէկին տատրաստ-ութիւնը կրաւ հեղինակը, քատական էր ինքնին այդ պրատանին տատու մեծ կշիռ. տատրաստողներէն մին բատրէ կատարեցան տէր է և ընդհատակ պտեցու-թիւն ունէր»։ Հայ տեղեկագրին մանրամասնութիւն-ներն ատատեղ Եհարգանալ տատրտ կը համարինք, դոքա կը համաձայնին հայ Եհրեմների մէջ մատնա-տար Եհղեսակիցներէն և այլ. Եհրեմների Եհարգման-օրէն տարատած Նամականերին։ Ներքատատութիւն-ներէն նկատակները չատ կենդանի կերպով գրուած է և ընթերցողը չկրնար տատնչ տարատատու և մա-դերը անկատար կարծալ Ջ.ի-ը փատ կոչուած Տրէշը մէջտեղով կատարուած այդ անպր–պատնա-կան արարքներէ պատմութիւնը։ Ղամակագիրները կը հատատատեն Եհ Թուրքիան Հատուն գործին մէջ իր դէմ ապատատքներ ունեցած չէ։ Դ. 4–ը իր տամերիկեան ոճով հետևեալը կը գրէ այդ մասին. «Հարկաւոր անմիջապէս տրամադիր, որ տնծնալ և հետևակ գունդերը յարձակուին հայ ապատատքու-թիւնը ճնշելու և նոքա ալ յարձակեցան, միայն Եհ իրենց դէմ ո և է մի ապրատատքութիւն չգտա-նելով, երկերը այնպէս մը մաքրեցին որ ապագային մէջ այլ տեղակ մի քան չպատատի»։ Դ. 17–ը մի հայ հինոյ ատկեան է, որ տատնագատիով մի Եհրեք գայատագամի տղայէ, իր նախկին ուսուցիչ միտեա-նարին կը հարցուէ իր վիճակ. «Եհ ես նամակս մե-լանով է, կր գրէ հայուհին, սակայն հատատագիք որ արտնով և արտատատքով է գրուած»։

«Ինչպէս նամակաները, այնպէս ալ հեղինակի տուած ուրիշ տեղեկութիւնները կը հոգնեն որ Թիւրքիա իր հարատատ և հայաչինչ քաղաքականութեան մէջ իատատութիւն չէ գրած յատատարչական և քողար-կական մէջնե. մեսիոնարական հատատատութիւններ կատարեցման ալ արգելք գրած է. Հայց այդ քանի պատճառը մատատ մը պէտք է տալ Ամերիկայի անատարքեր քատգաքականութիւնը կ՚ալի Թիւրքիոյ գործերը. Իրատ է Եհ ամերիկան միսիոնարները երկնք ամեն կերպ չանատքեր են պատկատական մի դերք ատնել և միեւնոյն իսկ Թիւրքատէր ալ եքեւնայ, սակայն այդ չէ արգելիր որ Թիւրքիան չատ ան-դիր արգելք քողարկական համայնքին հատատատել մի տեղ և երկնք ազգերք կատարել և կամ մի եկեղեցի չինել։ Ամն օրին երբ Պօլսոյ ամերիկեան դպատնոց չկրկատ միսիոնար Ամերտոր Ամէնատան և ընկերին Ամատա քէզէն բնպատնած վէրքերը համար ամենա-փատր հատատատեն ստանալ և միեւնոյն իսկ մեծ–վե-դերի պատէն 4 անկատ նո դատնալն մատրեք (նոյն գրքի 161–րդ երեսը) և քատի այդ, երբ Ամերի-կան կատատարութիւնը, նախագահ Փիլիպենատ քե-

բանով յայտարարեմ որ ինքն մինչեւ իսկ պատրաստ չէ պաշտպանել ամերիկեան քաղաքացիի դատ ձեռ ի՛ւրքիայիները. այդ անտարբերութիւնը մեծ վնաս կրնայ ի՛ւր քաղաքական նկատմամբ եւ իւր նոյն իսկ բուն ամերիկեան հաստատութիւններ և բնիկ ամերիկացիները Թիւրքիոյ մէջ։ Ըստ այմ, ինչպէս կերեւի, ամերիկացի միսիոնարների ներկութիւնն ալ հատած է։

«Կրկի՛ն գործիք ազատասիրական և կեղծաւոր կան տիկնոջին մ՚է Հայաստանի երկրին և ժողովրդին վրայ։

«Ի գործիք միջամտական տնկումներով քրիստոնեայ դիմորդի վրայ ի պրեմ դատած ներկայացուցչական հարաստատութիւններն, ինչպէս և երկրին ամէն կողմը սերտ ընդհատ կեղեքման, տանջանաց և բնաջնջման պատճառը կը դիտէ, յիշելով ի միջի այլոց և կոտորածն Հայ դէպքի մանրամասնութիւնները հրատարակած են արտաստանման նոյ լրագրիներուն մէջ։ դա ինքնին մի փոքր Աստուած է և նշանաւոր նոքանով որ միայն ժողովուրդը մեծ յուզում ցոյց տուած այդ ատեններ. իսկ վայրկեան ներ փաշան, թէև ժողովրդի չարաժամու հանդարտեցնելու համար խստագոյն ոգեորութիւն տուին, բայց յետոյ ոչ միայն մոռցած սպանները չսպասուին որոնք յայտնի էին, այլ մինչեւ իսկ չտա մը նոյնիւ ի քաղաքական դատաստրակ տուած մահուան, իրը թէ ազատ եղած լինին դէպքի հեղինակներ, և իրենք դիմամոր հեղինապարտութիւններ ուրած են և անմեղ թիւրքերի ու պատնուկ քրիստոնեի կը վերապրեն ազատ որ Ըստոյտ յայտի ընդդէմ թիւրք կառավարութեան։ Հեղինակը այդ պրոսի մէջ կը յայտնի նաեւ թէ անիրաւացի է նոյ ազգերուն առնուած տեղեկութիւնները առնուազարակ նկատմամբ իրը չափազանցեալ կամ յիշատիրականների չինուած պատմութիւններ. և թէ ազգասէր ոմանք քաղաքներ և անուններ մանրամասնութիւնների վրայ անուրոյ կերպով կանգնին, դործ պատճառ, կասկ Մխոտրը կրնայ, կամ այն է որ թղթակիցները և պետերը թրքական բարերարութիւններն ասկի հետ չծանրացուցին թրքին վրայ։

«Հեղինակը այդ պրոսի մէջ պրկով թէ Հիւսնիդ Մորդոտ (Թիւրքիոյ) ամուսերը անթժկելի են, հայկական խնդրի երեք լուծումներ ուշադրել կը դնէ։ Առաջին մին է. «Խոստական պրատումը՝ որ ուրացութեամբ պիտի ապրնուին, կասկ, թէթէ թիւրքիոյ և Աստուած տերութեան միջեւ լինելու և ընդհատութիւն և թէ ինք Թիւրքահայաստանն ուսուցական սահմաններ անցած առեներ, դժուարին արքայութիւններ անոյժի պիտ է գրգռացած։ Ի՝ հայկական ինքնավարութիւնը որ ուշիադրութեան և քաղաքական պատճառներով երազ մը կը թուի տեղինակին, Ի՝ ազգասական և գործիք վարչական բանակութեամբ՝ հարկաւոր երաշխաւորութեամբ»։ Ասէ հեղինակի համար ամենեն գործնականը. այսուհանդերձ հեղինակը ուզղ ունչ առաջ կերեւայ և Հայաստանին Թիւրքիոյն անջատում, Հիւսնիդ Մարդոյ վրայ միրահասական գործադրութեան մը կը թէ թէթէրով իւր ամենեն ուժգոյ միջոց թէ քրիստոնեայ և թէ մահմետական կնոջերի փրկելու համար։

«Ի գլխի մէջ ազ. կառավարութեան խոստումներն որքան անաքմէ քան լինելն կը հաստատուի և ոչնչ կը տրուի թէ ամեն մի խոստումներ անելէ առք, Թիւրքիան միշտ պատի ետ գնացած է, կամ հեղինակին ըուն իոսքերով. «իսկը լուսնակ առք, կը վերադառնայ կնոջի մէջ թռփիկուկ լոյս, և թէ Հիւսնիդ Մարդոն (Թիւրքիոյին) համար ալ նպատակ մը պատ է այն քան, ինչ որ Աստուածի մէջ յիշատած դիտողութիւն համար, որպէս նոր դիտ հանուկան, բայց այդ մարդոն վերջինն չար ազատ գտած պատճին»։ Ասկէ ալ նկատակ 1829–ի Ադրիանուպոլսի դաշնագրին, 1839–ի Հաթթի շէրիֆին, 1841–ի Լոնդոնի համին, 1856–ի Փարիզի դաշնագրին, 1878–ի Պերլինի և նոր Լոնդոնի Պերլինի դաշնագրերին մէջ Ի. դրան յանձն առնուած պատասխանութիւններուն և ուրած հանդիսաւոր խոստումներուն, հպատակ ազգաց մինչեւ իսկ կրօնական ազատութիւններն ոչ միայն չդիպաքակտեցան, այլ նախկինէն աւելի նաւ պակասեցան։ Հեղինակը գրքի Դ հատորի մէջ մի քանի նմոյշներ կը բերէ իսկ կրօնական կրքերի պրաքննութեան մասին Թիւրքիայի ոչ ոչ ատած ծայրայեղ և ծիծաղելի խոստումներ, որ ոչ կոտոյ Լէ իսկի տարբերական ազատութիւն իսկ ոչքան քանաքատած է ներկայ տուկնոն օրով։ Պոլսի Պատրիարքարանի ս. գրոց յանկի մի հրատարակութիւնն արտօնելու համար, Լրքական պրաքննիչը պահանջեր է որ Լրեմիսի 33–րդ գլխէն հետեւեալ խօսքը «արամութիւնը պիտի փոխուի ուրախութեան» չնչուի։ Ինչպէս նշանակած և Ազգամոյ 33–րդ գլխի «Մեռելոց խորհուրդները ի չեք գրածան», Իսմիկի 1–րդ գլխի «Տրամութիւն պատարի մէջ», Ազգամոյ 38–րդ գլխի «Տրամութեան մասնակից ոչ», Հոսվմայեցոյ 8–րդ գլխի «Երթեսնանալ հարածանքի մէջ» վերնագիրները և ուրիշ այսպէս 30–ի չափ խոսքերը։ Թրքական պրաքննիչը, հեղինակի բնդած մի ուրիշ վկայութեան նայելով, կը ձգալ այնպիսի փոփոխութիւններ անել քրիստոնեական գրքերուն որ ասոնք իսկապէս գրքերի հետ ձայնին։

«Ի գլխի մէջ նաեւ կը յիշատակուի Լէ ընդհանուր 1880 յունիս 1–ին Հայկական խնդրի մասին, տէրութիւններուն ծանուցագրին համաձայնած Ի. դռան խոսքերուն և փոխուած պատասխանի մը ատեն, բայց չատով իր գրքեր փոխեց և սկսաւ. 11–ի դեսպաններուն հետաքրքական ծանուցագրին, պահանջութիւններին առանց կարեւորութիւն տալու, բանակցութեան իսկ պատասխան մը գրկելով Լէ ինչ մնացեր է այս ու այն բարենորոգում անել։ Վերջին հետ, Լէ ընդհանուր ազ ուերութիւններ չդնդեցին իրենց պահանջման վրայ, իշխան Գլիմարկ յայտարարեց Լէ «Ձանձ անպատեհութիւններ կրնան ծագել, Լէթէ հայկական խնդիր մը կարուցուի». Այնպիսի ազ յուսկ մէկ կողմ քաշուեցաւ և մինչեւ իսկ այդ խնդրի մասին կապուցա տեսարակութիւնն ազ դադրեցուց։ Հեղինակը պատճառ յիշելէ հետ, Թիւրքահայաստանի ներկայ ազնաւալի վիճակին հետեւանք կը համարի Լէ տրուելոյ այդ անդորոշութեան ձեւացած դաշնագրին։ «Ամենք կասեն Լէթէ հայերը իրենց բրածով իրենց գլխուն բերին այս փոքրանկութիւնները Լէ իրենց գրքերը գրգռելով. սակայն ես ալ կը հարցնեմ Լէ հայերուն ով գրգռեց. – Գլխաւ Գիրքին 61–րդ յօդուածին էր որ վերնից գաղթերի Լէ տրուելու արձնդուց. բացի այդ, Գիրքին գաշնագրոր ուրիշ մի հետեւանք ալ անկցաւ որ Թիւրքիոյ Լէ ընդհանուր Լէ ընդհանուր աւելի ասատկացաւ քրիստոնեայ հպատակներուն դէմ տէրութիւնների երթեւեկի Լէ ոչ ալ ներատուն ընդունելիութիւն պատճառով։ Այդ տեսակ ընդհանուր չինէր, աւելի ազէկ էր. Տարկաւորը նկատի առած, վճռական և վերջնական գործադրութիւնն էր։ Կարծիքը ինձ այն վիճակին հետեւ են որ մինչեւ այդ տեսակ մի գործադրութիւնով կարելի է առաջ տանել մի տարածական ազէտ որ կրնայ Հայաստանն ալ ներհամայնել։ Հայաստանի քրիստոնեաները կրնան ընդունել, քանզի այլ հետ ժամանակ անցած է որ անոնք տարկութիւնն և կամ խոստումներ յանձն առնեն. նոքա ուշադրութեան նման իրենց տալ յանձն պիտի առնեն, բայց ոչ չտեսնելու նման տատակել»։

«Այդ գլխի մէջ հեղինակը պատասխ մի քանի տողեր ալ կուղղէ այն հայ յեղափոխականներուն որոնք, կասկ, Ներքինատական գաղափարներով տո-

պրուած, անհաչլու կերպով պործեցին և որմէ յետոյ կառավարութիւնը չկրցաւ ազատուիլ քանդելու. Վասլով յեղափոխական ոգին հայն նման մի հանդարտ ժողովրդի մէջ երեւալուն, « դա ուղղակի հետեւանքն է Պէրլինի դաշնագրին և մեր Հայաստանի մէջ տիրող սոսկալի վիճակին և այդ հետանգաւոր ուսեալ և ուժեղ տարրախումբին պիտի լինին, եթէ Եւրոպացի քրիստոնեան Հայոց Պարգեւ վրայ միթեանական գործողութիւնն ու՝ նել, մի բան, որ լաւ հետեւանքներ տուաւ Յունաստանի, Իթալիոյ, Պուլկարիոյ, Պօսնիա-Հերսէկի և Եգիպտոսի ինդիրներուն ժամանակ »։

« Ջ գլուխը կը վերաբերի ուսլմանի քաղաքականութեան նկարագրին. այդ գլխի մէջ մեզմէյ նեալ միտք մը կը տեսնուի ուսլմանի անձնական պատասխանատուութիւնը. իթր թէ Նա հնազանդելի խալիֆային և պարկեշտ մահմետականին մը պէս վարուած է. սակայն այդ միտք հերքելու համար առանց դրան փաստ բերելու պէտք լինելու, նայն այդ գլխի մէջ մեկնուին միտքը հերքող տուեր չատ կան. և ինչպէս որ ինքն հեղինակն այ գրած է, ուսլման Հասարակութեան մէջ պետի ներկայանայ ոչ իթր մի ուսլման որ պիտուսլման փրկեց, այլ իթր մի ուսլման, որ կրնար փրկել բայց չըրաւ։

« Ի գլուխի մէջ մի ցուցակ գրուած է այն բարբարոսական կառոյցներէն որոնք Հայերիոյ միայն այս վերջին 75 տարիներու մէջ ի գործ դրած են իրենց նպատակ հանդիսացած քանակներուն, անպատճառ կանանց և տղայոց վրայ. այդ ցանկին մէջ չեն առնուած 10,000–էն պակաս գոն ունեցող չարդերը։ Ահա այդ ցանկ.

1822–ին	Չարդուած են Յոյներ, մասնաւորապէս Պրուսա կղզւոյ մէջ	50,000 հոգի.
1850–ին	Ասորիներ, Հայեր (Բրնստոնահանների մէջ)	10,000 »
1860–ին	Մարոնիք, Հերետիկ (Իրանանի և Դամասկոսի մէջ)	11,000 »
1876–ին	Պուլկարներ	10,000 »
1894–ին	Հայեր Սասունի մէջ	12,000 »
	Գումար	93,000 հոգի.

« Ասոր իսկերը բոլոր բերուած են նկղինակատար և պատասխանական վիպագրութիւններէն։ Աղոնցմէ դէտ գործ կը գան 1866–ի Կրէտէի Չարդը, 1877–ին Շէյխ Ջէլալէտտինի և Իսպէրտլուլայի Հայատառակի մէջ արած կոտորածները, նոյնպէս և 1892–ին Մօսուլի հերձուածներ վրայ հոսած Ջարդը որմէ միայն այն հերձուածներ ազատ մնացին որոնք պէտի ստիպուին իսլամութիւն ընդունելու։

« Ի գլուխը՝ ինդրոյն մէջ իսլամութեան կատարած գործ մասին իսօսելով, այդ ուսլմա Ֆրիտէն Նշանաւոր պատմաբանը իսօսքերն ալ առաջ կը բերէ որմէ կը քաղենք հետեւեալ տողերը. « Իթր մենք իմացք տիրապետութեան չարիքներէն կը նշմանանք, ամենք մեղ կատարելն իմ քրիստոնեայ իշխողներն ալ հին ժամանակներու նոյնքան գէշ բաներ արած են. դա մատաղ հմարելու է, բայց ոչ ամբողջապէս. ոչ մի քրիստոնեայ իշխանութիւն այսքան երկար ատեն չպատնակեր ի գէշ կատարելու ինչպէս իմերքն արած է. հիմա է, որ քրիստոնեաները ալ հին առեներուն մասնաւոր գործեր արած են, իմերքերի արածին չափ վատ, բայց այս կայ որ քրիստոնեայները վատութ ի վեր իմոց առած են այդ տեսակ գործեր, մինչդեռ իմերքերը կը չարքնակեն նոյնը և մեռնելնէն առաջ Աժենակալ քրիստոնեայ կառավարութիւնն իսկ այսօր ատելի բարեփոխած է 100 կամ 500 տարի ետեւցած վրայ. բայց իմերք կառավարութիւնը այսօր ատելի հաս գէշերէ է քան ինչ էր չէր 100 կամ 500 տարի առաջ. ատիկ է որ ամենավատ քրիստոնեայ իշխանութիւններ կրնայ բարեփոխուիլ, բայց իմերքեան չկրնար »։ Մի քիչ վար ալ կը յարէ. « իմերքեան իրր իշխանի և բարբարոս կառավարութիւնն հնաս բանակիւսա Եւրոպայի Տէրին վրայ. անկէ ի վեր 500 տարի կանցնի և նա դեռ կը մնայ նոյնքան իշխանի և բարբարոս մի բանակ նայն Տէրի վրայ, ինչպէս որ էր երբ առաջին անգամ տեղ դրաւ Կիւսլոպոլի վրայ »։

« Ի գլխի մէջ պ. Կլադսթոնի հասն է գրուած, որ սա ուղղեց Անգլօ–Հայ պատգամաւորութեանը, երբ սա այս Տէրան Մեծ Ժողովին ծննդեան 85–ի տարեդարձին իրեն նեղակոչեաց յետհասութեան ակնկ մը նուիրելու։ Դէպի հասին կ՚երթայ և պատկառական սարսափներէն ժամանակ պիր. Կլադսթոնի հրատարակած բրոշիւրին մէ հատուած։

« Ի գլուխ ամփոփ և համակրական ծանօթութիւնն մ՚է հայ ազգի, եկեղեցւոյ և գրականութեան սյատմութեան համար։

« Ի գլուխը բոլորովին նուիրուած է ամերիկեան Միսիոն ընկերութեան իմերքեան մէջ կատարած քրիստոնէական և կրթական գործին. մենք իմենք այդ գլխի մէջ յայտարարուած ինչ ինչ կարծիքներ և ներկայութիւններն քննադատելի և մխակոտինել կը գտնենք, սակայն վիճակագրական մի քանի տեղեկութիւններ այստեղ դնել անօգուտ չենք համարիր։

« Այդ գլուխ մասնաւորապէս բնիկ ամերիկեան միսիոնարներն և հաստատութիւնները ի իմերքեան պատասխանութեան ենթարկ մ՚այ կը դնէ ամերիկեան ժողովրդի և կառավարութեան առջեւ։

« Հնուհետ հետազոտողներ կը պատկանին ամերիկեան վիճակով հիմնարկ Միսիոն և Քրիստոնէական Միսիոն ընկերութիւններին, $^3/_4$–ը առաջինին և $^1/_4$–ը վերջինիս։

« Դերկայիս մէջ այդ միսիոնարների կողմէն իմերքեան մէջ կը գործեն 223 բնիկ ամերիկացի միսիոնարներ և 1,004 տեղացի քարոզիչներ, հովիւներ և ուսուցիչներ։ 1821–էն ի վեր 550 բնիկ ամերիկեան միսիոնարներ եկած են ի իմերքեան։ Այդ հետազոտողն մինչեւ այսօր 10 միլիոն դոլլար ծախք արած են այդ միսիոնարութիւններ. այժմ տարեկան ծախքն է 285,000 դոլլար, որմէ 60,000 տեղացի քարոզ. եկեղեցիներ կը հաստատել հոգեւոր կան եկեղեցիների իմերն է 155. իսկ քարոզատեղիներ 281։ Հաղորդուողների իմերը 13,328 և քարոզական հասարակութեան անդամներէն իմերը 60,000։ Միսիոնարութիւնն ունին նաեւ ի իմերքեան 5 քոլէճ, 6 աստուածաբանական սեմինարիա, 80 բարձր նախակրթարաններ և պլեթերի վաքժարաններ, 530 հասարակ եկեղեցւոյ վարժարաններ։ Հասանողներն իմերը 27,400–ի կը հասնին, որմէ 4,085–քոլէճի և սեմինարիայի կը վերաբերին։ Կան և բժշկական միսիոնարութիւններ, իմերներ հոգիներն, իմարքերէն, յոնարէն, պուլկարերէն և արաբերէն լեզուներով։ Իրենց տպարաններ մինչեւ այժմ 7 միլիոն հատոր գիրքեր հրատարակած են։

« Ահա քանդակութիւնն մը։ Կրնայ գրքին որ ժամանակակից մի կողմեր պիտի կը լեցնուի և հայկական իմնդրի մասին սխալմտեան գրականութեան մէջ մի գեղեցիկ հատոր կ՚ուելցնուի։ Մենք ունենալ մի քանի քննադատելի տեսութիւններ ալ, սակայն գիրքն ընդհանրապէս առնելով, չնորհակալութեան և գնահատման արժանի է և ինչպէս կը տեսնուցանենք, արդէն իր ազդեցութիւնն սրած է ամերիկեան և անգլիական հասարակութեանց մտքին վրայ »։

Միեւնոյն գիրքը ուրիշ հակատով մին ալ տպուած է, որ է. « The Armenian crisis and the Rule of the Turk». Նախադասութիւնն բոլոր ամենայնի նման վերնայն։

= ֆ տիպ. *The Rule of the Turk*. A revised and enlarged edition of *The Armenian Crisis*, by Frederick David Greene, M. A. recently a resident of Armenia. Fully illustrated. Eighteenth thousand. Նոյն տպ. 1896, p. XIX + 192.

ԿՐԻՆԼ (պատ. Տր.) — *կրօնական արբևուրիւն. գրեալ ի պատ. Տր. Կրինէ. արտասանեալ առաջի Բիւզանտական Միութեան տարեկան ժողովոյն որ գումարեցաւ մայիս ամսոյն մէջ 1890, ի կ. Պոլիս։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Ցակոբ Պօյաճեան, 1891. 8°, 28 էջ։

ԿՐԻՍՏ (Մ.) — *Լիւ Տոլտոյի կրկնդհանուր Օձատի վերյր. թարգմ. Յ. Աարիկեան։* Վաղարշապատ, 1898?

Քննագ. Մշակ 1898, թ. 109։

ԿՐԻՏԱՆՅ (Աբսենիկ Վ.) — *Աղաւնիակ, երաժշտական վիպաստեղծութիւն։* Խօտով Դոնի վերայ, ի տպ. Յովհ. Տէր-Աբրահամեան, 1875?

ԿՐԻՒԳԵՐ. — *Տարբական Ֆիզիկա քառ կրիւգերի. 84 առանձին տպուած նկարներով։* Պետերբուրգի Հայ ուսանողների տպագրութիւնից, 1877?

«Կրծանխառ Ս. Ազատագործին տիեզատիկի» Տփխիս), Ազատար 1871, էջ 53. – «Նշխարատուք ի նպաստ չինուհիան Ս. Ազատագործին տիեզատիկի եկեղեցւոյ կրծանխառ Տփխեաց», անդ, 1873, էջ 33։

կրկնամրատութիւն. — Տես ՆԻՒՐՆՆԵԱՆ Յ. Ա.։

կրկնատուփար վաճառականութեան. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Հ. Իգն.)։

կրկնատուփար ուր տատով. — Տես ՏԻՒԶԻՆՃԵԱՆ (Ն.)։

ԿՐՃԻԿԵԱՆ Տքր. Ա.) — *Առողջապահութիւն կամ Աշխոյ ապրելու ժամանակ և ընդհանուր կանոններ։* Աշխատասիրութեամբ Տքր. Ա. Կրճիկեան, Հատոր Ա. Ա/Լ և այլ տեղերէ։ Կ. Պօլիս, տպ. Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1861։

ԿՐՃԻՒԵԱՆ (Յովհաննէս Փ.) – *Անթարևիսատութիւն. թարգմանեաց յանգղիականէ Յ. Փ. Կ., աշակերտ Ս. Ազահեան վարժարանին Ամմաթիոյ։* Ձառ Ա։ Տպեալ ի Կ. Պոլիս, յԱրմիրլէր խանին, 1854. փոքր 8°, 55 էջ։

Տես և ՆՐԽԱՒՈՒՆ եւ ընչագործութիւն ազգեցութիւն ևերն ու վնասներն։

Տես և ԿԻՒՃԻԿԵԱՆ։

ԿՐՈՍՍԻ (Թոմազօ — Tomaso Grossi իտալացի). — *Մարդը վիպերգութ։ Թարգմանութիւն Յովհաննու Ալիքունեան։* (Կ. Պոլիս), տպագր. Մէճմուայը Հաւատոս լրագրոյ, 1881. փոքր 4°, 544 էջ։

— «Մահ Իլդեգոնտայ», *ի թրգմ. Հ. Գ. Նազարեթեան.* Բազմավէպ 1868, էջ 206։ – «Երկ բանտարկեալ» (Վրիժառնակ), անդ, 1847, էջ 226. – (Նոյնը աչխատ.) *ի թրգմ. Հ. Ա. Բազանճեան,* անդ, 1899, էջ 557։

ԿՐՈՒԿՈՎԱԿԻՑ. – «*Երջանկութիւն*», *ի թրգմ. Վ. Ալարբէկեան։* Բազմավէպ 1905, էջ 92։

ԿՐՊԼ. – *Պատկերներ կեանքից Ա. (արտատպած Մեղու Հայաստանի և Նոր-Դար լրագրներից 1879–1891 թ.)։* Ազէքսանդրապօլ. տպ. Գէորգ Ս. Յանոյեանցի, 1893. 8°, 85 էջ։

Քննագ. Տարազ 1893, թ. 28։

— *կարճ քարոզք. պատմութիւն։* Մոսկուա, տպ. Ռ. Բարխուդարեան, 1894. 8°, 134 էջ?

— «Մէր վանքը», Վէպիկ Պատկ 1883, թ. 5, 6։ – «Թէրեան Իսահ» (պատկեր) անդ, թ. 8։ – «Խծկոնք», Ազգապրական Հանգէս 1895, Ա գիրք. էջ 11–19։ – «Ին քարի պօլմատուր» (Հայկական առանդութիւն), Լուսաւ 1902, թ. 2, էջ 81–87։ – «Չոպէ-Խաչան», անդ, թ. 3, էջ 88–93։

ԿՐՈՊ (Հ. = Hugo Grothe). — «Ins türkische Sibirien. Vom Bosphorus ins armenische Hochland». Westermanns Monatshefte, **90**, p. 357–88 (ill.).

կրպակը և նոցա առաղդութեան վերայ ազգեցութիւնը. — Տես ԲԱԲԱՅԵԱՆ (Ա.)։

ԿՐՕ (ժիւլ). — «Հրաբուխը մը առաւօտեան ժէջ», Թերժման Ծրագիր, 1897։

կրօնապետութիւն. – Տես ԱՂԱՆԵԱՆ Գ. Ֆ.) — ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ (Ս. Ֆ.) — ԱՂԱԽՆՈՒԽԻ Մ. Վ.) — ԱՒԱԼԵԱՆ (Վ.) — ԵԱՓՈՒՃԵԱՆ (Հ. Վ.) — ԵՐՋՆԿԵԱՆՑ (Ե. Ֆ.) — ԿԱՀՀՕԿԵՑԻ Պ. Վ.) — ՀԱԲԵԼԵԱՆ (Ա.) — ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Յ. Վ.) — ՇԱՀՎԱՄԵԱՆ Վ. Վ.) — ՍԱՀԱԿԵԱՆ-ԹԵԼԵԱՆՑ Մ. Յ.) – ՍԱՀԱԿԵԱՆ (Ս. Ֆ.) – ՍԱՂՄԱՐԿԵՑԻ Ց.) — ՏԷՐ-ՍԱՐԳԻՍԵԱՆՑ Ս.) – ՓԻԶԻՐԵԱՆ Տ. Խ.) – ՕՐԲԵԼԻ Յ.) – Տես և վարդապետական։

կրօնական անհատականութիւն. — Տես ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ – (Յաւելուած)։

կրօնական արբևուրիւն. – Տ. ԿՐԻՆԼ (Պ. Տ.)։

կրօնական – բարոյական խորհրդածութիւն. ևերբ. — Տես ՁՈՒԿԻՆ։

«Կրօնական մխոթիան». Սիոճ 1868, էջ 97։

Քննագ. Մասիս 1868, թ. 209–13։ – Աւար դեմ Սիոճ 1868, էջ 193։

կրօնաւորական կեանք. – Տես ՍԿԶԲՈՒՆՔ, եւն։

կրօնաւորական հոգի. — Տես Հոգի — ։

կրօնափոխութիւնը բարեկարգութիւն չի. — Տես ԵՅՆԱԿԵԱՆ (Վ. Ֆ.)։

Տես և Յոյս 1870, էջ 133։

կրօնի պատմութիւնը. — Տես ՄԼՆՁԻՍ Ա.)։

կրօնի փիլիսոփայութեան ուսումն. — Տես ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (Հ. Գ.)։

կրօնք, հոգեբանական ևնութագրութիւն. — Տես ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Ս.)։

«Կրօնքը վիրգնենք տեղը ինչ գնենք», Երեւակ 1861, 1862, (տես քահանաները)։

ԿՐՕՍՍԻ. — Տես ԿՐՈՍՍԻ։

ԿՕԶԻԿԵԱՆ (Պարիզեան). — «Նր. Ըստու 17 օգոստ. 1878 թ.։ Նիհ. կրճատիներ առապած՝ Զարանճակի Ընդրի վերադարձին Մխոցեալ Ընկ.եան ու խարբերդի գօրէր՝ զոր կիսատար իմացած է Զարգերան պատճառաւ, 1896 թ. Ութոխա

անցնելով. քանի մը տարի աշխատած է գործակատարներու մէջ, ներդպրոցի քանի դասակարգեր տանջանքներ։ Ապա յարելով «Ազատ մտքի» պաշտպաններն, մտած է նոյն կուսակցութեան մէջ։ 1901 թ. ձերբակալուած ու երկամսեայ բանտարկութեան վերջ. անցած է Լոնդոն ու փրնտված տառապուած՝ ուր կը մնայ. Պարնանի հետ սկսած է հրատարակել Բաճառը բնիկերվարական հանդէսը։ 1905ի սկիզբը, երբ Լիտս Ցիկ. չարժումը Ռէվիզիոնիզմի գործակատարական դասին կողմէ մեծ ծուռալ առապար, այլ անուամբ կրկին կ'անցնի հոն ու կը հատատատել իրեն։ Իմքագրներէն հգած է 1906–1908 յաջորդաբար հրատարակուող կեանք, Ձայն ի Փորձ ասց. ուէմօկրաթ Միութեան՝ որոնք խստանուած են կառավարութենէն։ Լիտատակած է արտատատման հրատարակուող Ազգութիւն Միութեան ու Տ. Ջաւէնի Լրկրի Ձայնին. «Լուսիս», «Լիմինար» և «Թատրոն» պրանուններով։ Թուրքիոյ ազատութենէն յետոյ Ֆակդերը իսկի քննադատական ուսումնասիրութենան մը. ունի նաեւ բանմանի իմարգմանութիւններ»։ Թէոդիկ, «Ազն. Տարեցոյց» 1910, էջ 265։

ԿՕԹԻԼ (Փիւտիդ. — *Սրտի խոցիկ. Աոջի ուսումնասիր. Չինական վէպ. Իմարգմ. Թ. Թէոզեան։* — *Ջի-Միւրդ, ժ.* — *Հ. Թօնի. Իմարգմ. Տօմինոյ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Աարըեան և Ընկ., 1902. 8°, 32 էջ։

ԿՕԹԻՈ (Ի.) — *Տես* ԹՕԹԻՈ։

ԿՕԼԱՉԿ (Ադոլֆ). — «Կանանց դրութիւնը Ամերիկայում». (Թրքմ.) Վ. Իդիլապարան և Ա. Մուհաճեան. Հայկական աշխարհ 1867. թ. 3, էջ 104–113։

ԿՕԼԻԼ (Տիկին). — En Arménie 1895.

Մարտ կը գրէ. «Կարելիս ինչպէս հաղորդեցին լրագրերը, Ֆրանսական կառավարութիւնը պատրաստ էհզօնել չգանչանը մնորհել մի Ֆրանսուհու՝ տիկին Կոլիլին։ Ան այն կինն է, որ 1895 Իւլի հայկական սարսափներէն մահանակ Ամերիկայում իր ամուսնոյ՝ Ֆրանսական հիւպատոսի հետ իր կեանքը բազմաթիւ վտանգներէ հնմարկելով, աշխատել է անել ինչ որ հնարաւոր է Իմերիական պատասխանութիւնների անմեղ զոհերին փրկելու համար։ Արիւնահեղ ու բարի կնոջ այդ անձնուրութիւնն էր, որ Ֆրանսական կառավարութիւնը վարձատրելու չգանչանով։

«Revue des deux mondes»–ի այս տարեայ յունուարի 15 N.ում տիկին Կոլիլն հրատարակել է այն տարաթափ յիշողութիւնները En Arménie (Հայաստանում) վերնագրով։ Մարդասէր տիկնոջ այս յիշողութիւններն են, որ մենք պիտի հնտատրեցնենք իրենց դարձեալ տալ «Մուրճի» բնթերցողներին»։ (1903, թ. 1, էջ 220–227. – թ. 2, էջ 259–264)։

ԿՕԼՏԱՄԻԹ. — *Տես* ԴՈՒԶՄԻԹ։

ԿՕՉԻԼ (Իւրպէն = Urbain Gohier ֆրանսացի) *Իմարգմ.* — *Տես* ՔԼԻՄԱՆՕՕ, «Les massacres d'Arménie - Réponse du Sultan».

— «Հայաստանը» (Լ'Օրօրի 8 հոկտեմբեր, իսմբագրականին ազատ Իմարգմանութիւնը). Փիւնիկ 1901, էջ 241։

ԿՈՆՏԱՆՈՍ (Լուդովիկ տր). — *Chrétiens et Musulmans.*

«Պ. Մ. Թոմաճեանն (Կաղզուպէ վ.Հոգնիք, օգոստոս) մանրամասն ծանօթացնում է նոր հրատարակուած մի ֆրանսերէն գրքի հետ, որի վերնագիրն է «Chrétiens et Musulmans», «Քրիստոնեաներ և Մուսուլմաններ»։ Կնկատի առնելով այդ աշխատութեան մեծ հետաքրքրութիւնը մանաւանդ հայերիս համար, մենք ազատով կրճատում ենք պ. Թոմաճեանի յօդուածը։

«Հնդինակը Լուդովիկ դը Կօնտանսօն, հանապարհորդել է Թուրքիայ Հայաստանում և շատ ուսումնասիրութիւններ է կատարել հայոց կրած տառապանքների մասին։ Ֆրանսիական Ակադեմիայի անդամ փոխ Լրմէտր մի առաջարան է գրել, որի մէջ ասում է թէ իսլամի բարոյական, օրինական և քաղաքական դրութիւնը ամէն տեղ չափազանց տիրապետ է։ «Ինձ մանաւանդ չատ ծանր կիրթով յուզեց—ասում է Լրմէտր—այն երեսը, որ հեղինակը նուիրել է դժբախտ Հայաստանին։ Թուքը չէ կարողանում հասնել թէ Հնչպէս 300,000 դժբախտներ կոտորուեցան մի վհհատկան տրամադրով կամ թէ այդ տեսարանը, չէ կարողանում հասկանալ քաղաքակիրթ Լրոպացի լսութիւնը և արդարացնել կայսրերին գերմանական կայսրին, որ ամբողջ ժամանակ իսկ ուսում է ուխտարանի մասին և իրան յայտարարում է, արհնահեղ կոտորածին համարեա մեղ օրը, բանաղող տուրքանի բանկիսմ։ Կեղեքուելով թիւրքերի ձեռքով, կողոպտուելով քրդերի ձեռքով, ժանանակ ան ժամանակ կոտորուելով երկուսի ձեռքով էլ, հայերը էլի սպասում են իրանց ազատութեան. իսկ տուրքանը կատարեալ չարաբնդունութեամբ պիտացում է Լրոպացի վրայ»։ «Ամերոյ Ֆրանսիան», տեղեկանում է Լրմէտր, պիտի կանրկութեան ցոյց տալ այս այնքան համակրելի ազգին, որ հատատացով մեծ պետութիւնների աստրագրութիւններին, կատում է չանուն ազատութեան՝ թիւրքական կամայականութեան դէմ։ Ի մի ժամանակ այնքան չէ իսատել բարոյականութեան, արդարութեան, մարդասիրութեան մասին, և ապա կոչն արդարութիւնը պիտի չետ քաչուի մի նոր թշնամու առջեւից. – դա միջազգային դրամական ոյժն է. և հիմէ հայերի ձայնը խնդրանից 1894–1896. թ. գազանութիւնների ժամանակ, հիմէ նա խնդրում է ու այժմ, դրա պատասխանը, պիտակրատչէս, այն է, որ ֆինանսական խոշոր ոյժերը (haute Banque), կ. Պոլսի այդ տէրերը չեն ցանկանում իրանց կապութիւնները, որոնք վտանգի են պատճառում նրանց։ Մի թէ մենք այնքան թոյլ ենք և չենք կարող բարձրացնել մեր ձայնը ու ցոյց տալ քրիստոնեայ քաղաքակիրթ Լրոպային նրա պարտաւորութիւնները։ Երբան դատի է տանում Ֆրանսուհուն, որ առաջին անգամն է լինչ դատանում է իր մարդասիրական կոչման»։

Շարունակութիւնը տես Մարտ 1901, թ. 8, էջ 255–258. – թ. 9, էջ 252–255. – թ. 10, էջ 256–258, որ ի վերջոյ կ'ասէ. «Հայերի բնդհանուր թիւրքիա բնդունում է 3,093,779 հոգի։ Այդ թուից՝ Ասիական Թիւրքիայում 1,393,779, Լրոպական Թիւրքիայում 250,000, Իսմիա Հայաստանում, Կիլիկիայում և Սիւսուսատանում 1,500,000, Պարսից Հայաստանում 150,000, մնաց հերկիրներում Հնդ կաստանում Ամերիկա և այլն) 60,000։ Ընդհանուր թուից պէտք է հանել 1895–1896 թուականների գազանութիւնների զոհերին – 300,000 բռնագաղթած, հիւանդութիւններից և տգիտութիւնից մեռած և քանի մահմեդական գարձած։ Ասիական Թիւրքիայում ապրող հայերի թիւը պէտք է բնդունել 1,930,586 հոգի։ Պ. Կոնտանսօն երկար խոսում է և մահմեդական ազգաբնակութեան, գանազան կէտերի մասին»։

ԿՈՆՏՈՒ «Ժամկոչությունն կամ Կիևեան Ընկերութիւնը պատմութիւն», Թարգմանեալ ի Վոդովիսովէ***, Հոյրհոսակ Ջմիւռնիոյ 1845, եր. 92։

ԿՈՆՕ. — Տես ՄԻՒ ։

Կոնիուգիտս և իւր փիլիսոփայական գործունեութիւնը. Տես ԲՈՒԼՒ Գ.։

«Կոչակաւ և ասէր ոսկի», Վիկ Էրեակ, 1860։

Կոչակարի հրաժիչ. — Տես ՏԻՏՉԵՆԿ։

ԿՕՊՊԻ. — Տես ԳՈՐԻ։

Կոչորի Հայոց սուրբ կարապետ եկեղեցւոյ երէցփոխանական հաշիւ, սկսեալ յուլիսի 25-ից 1899 ամի գ1 2 յունուարի 1901 ամի։ Թիֆլիս, 1901?

ԿՕՏ. — Տես ՄՈՒՒԻԼԻԿԱ։

ԿՕՐՆԱՆՕՎ Գ.) — Տես ԳՈՐՊԱՆԵՆԱՆՑ (Գ.)։

Կորսկի Յիսամեամատեր. — Տես ԼԻՄՈՆՃԵԱՆ Գ.)։

ԿՕՐՆԵԼ (Օր. Միւզան. — *Երախաճիերը և երբանց բարեկամները.* Թարգմ. Գ. Կոփեաեանի։ Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանի, 1887?

Քննագ. Մշակ 1887, եր. 71։

ԿՕՐՇ. — *Վէրքերի կեանքն ու պրուժճները.* Թարգմ. Փ. Վարդանեան?

Տ. Ագայեան *Վարդանանի Թարգմանութեանց մէջ կը Թուէ տոյն գործը.* Աղբիւր 1888, եր. 10, էջ 83, ծանօթ **։

ԿՕՐՕԼԵՆԿՕ Վլադիմիր). — *Վանուափոխի երեխաները.* Թարգմ. ռուսերէնից Թիֆլիս, տպ. Ցոմս. Մարտիրոսեանցի, 1896. 8°, 78 էջ։ Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկ. եր. 104)։

Քննագ. Արտաշ 1896, եր. 4։ — Մշակ, եր. 24, 30։ — Մուրճ, եր. 10 Տ, Ագրաւեան)։

Ակամայ մեղաւորը. Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վ. Ռոտինեանցի, 1896. 8°, 64 էջ։

Քննագ. Արտաշ 1896, եր. 1 — Մշակ, եր. 24։ — Մուրճ եր. 10–11։

— «Մանաքէմ Պամպագայու պատմութիւնը». Թարգմ. Ց. Յովհաննիսեան. Աղբիւր 1888, էջ 37, 85, եւն։

— «Աստիճկրնայ մանուկներ». Թարգմ. Կ. Մաքսիրոսեանց. Աղբիւր 1889, էջ 253, եւն։

— «Նոր ժամկոչը». Գարնանային Իրիկուն. Հանդ. Գրակ. եւ Պատ. 1890, Գ. էջ 258–266։

— «Կարմիր գաւակի վիշերը». ազատ Թարգմանութիւն Երիզոր Վանցեանի. Մուրճ 1894, էջ 527–534։ — «Թաքստոնան գիշերը.» Թարգմ. Գ. Աստ. անդ, 1896, էջ 794–801։ — «Անհրաժեշտութիւն» (Արեւելեան գրոյց), Թարգմ. Ա. Ագելեանց. 1899, էջ 965–984։ — «Մակարի հրացը». Թարգմ. Ալմայեանի. 1903, եր. 8, էջ 140–170։

— «Տարօրինակ ազջիկը». Թարգմ. Մ. Զաուաֆեանց. Թիֆլիս Հայրենիքի, 1904։

Հ. (Յ. Վ.) — Տես ՀՈՒԱՍ Յովհ. Վ.)։

Հ. (Ս. Թարգմ. — Տես ՄԱՒՍ Ն. — Շնորհի ապաւինութիւնիւրբ։

Հ. (Ս. Վ.) — Տես ՀԼՓԻՄԵԱՆ Ս. Վ.)։

ՀԱԲԵԼԵԱՆ (Աստուածատուր = Անանիա քահ. = (Ա)ժմ) Անանիա Վ.) – Հաւատոյ կրօնապիտուրիւն. պատրաստեց Ա. Հ., աղգային վարժարանները միջին դասընթացքին համար։ 20րդ հրատ. Փաւթեան Գործկ.)։ կ. Պոլիս, տպագր. Նշան կ. Պէրպէրեան, 1897. 8°, 64 էջ։

= Բ տիպ, անդ, նոյն տպագր. 1902։

Բիւրակի մէջ հետեւեալ յօդուածներն ունի. «Նպատակի աղօթք» (Ախէ) Պարտիզակի գաւառաքարքառէն. 1898, թ. 20, էջ 396։ — «Վախու աղօթք», «Փորու ցաւի աղօթք». (Նոյն գաւառաքարքառով), էջ 471։ – «Վերնմանատուններ», էջ 586–588։

ՀԱԲԵՐՏ (Լուդովիկոս). — Հաւատաւոտութիւն վարդապետութեան ուսուցողի ի Բոլսոյական Աստուածաբանութիւնն։ Արարեալ տեառն Լուդովիկոսի Հաբերտի Սորբոնեան աստուածաբան վարդապետի փարեզեան համալսարանի։ Թարգմանեալ ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ ի Հայր Բարսեղ Վարդապետէ Լասօֆիան կերլացւոյ Հայկազեան ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ Բաբունապետի և Աբբայի։ ի փառս աստուծոյ, և յօգուտ ազգին հայոց։ Յամի փրկութեան մերոյ 1791. ի Ժուին հայոց ԻՄԽ։ ի Թրիեստ։ ի Տպարանի Հարց Մխիթարեանց։ Աւտօնութեամբ կայսր–Արքայական Հրովարտակին։

Տիրոջ միջակ 4°, միջակագիր. 546 էջ, ցանկով միասին. Թարգմանչն յառաջաբան կամ վերջաբան չկայ. Հասարակ տպագրութիւն։

«Հաբէնեաց՝ իբրև մի հին Արեւելեան եկեղեցոյ՝ բնորոշ կծերը և ազգային առանձնայատկութիւնք»։ Արարատ 1896, էջ 299։ – «Հաբէնեաց եկեղեցին. Նորա ներկայ վիճակը», էջ 348։

Հոգուի, վիպ. Արժաքաղ 1885, էջ 22։

(Հազար երկու հարիւր ութսունեւերկն = հազար ութհարիւր եօթանասուն և երկու). 1289 = 1872. «Հռոմայ քաղաքականութիւնը». 8°, 29 էջ։

Հազար և մի առակաւոր բանք. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Գ. Նպիս.)։

Հազար և մի գրասուցիչ մանրամասնք. – Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Տ. Գ.)։

Հազար ու մէկ գիշերներ. Արաբական վէպեր. Թարգմանեց Մ. Մամուրեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. Եղբարց Տէտէեան, 1870–71. վեց հատոր?

«1853ին Ափրի Ալթաուեան հանգիսին մէջ «Հազար ու մէկ գիշերներբ» բարեյիշատակ Տէտէեան Յարութիւն կոտր կոտր հրատարակելու սկսած և գործը մեծաս մասամբ անաւարտ ձգած բլլալով՝ այս անգամ Մեծ. Լուսիփան Տէտէեան նոյնն ի կատար հանելու առաջարկեց մեզ» (Մասեաց մէջ)։ չարունակութիւնը տես Մասիս 1870, թ. 1016։ Մենք անոնք Այիֆին մէջ տպուածը 1–836 էջ՝ նոյն դիրքով և կնճռատ։

— Այլ հրատ. Հազար ու մէկ գիշերք, պատկերազարդ, երկհատոր, մեծադիր, քառածալ?

«Գործոյս հատորներբ եօթնական տեսրակ պիտի բաղկանան, ամէն մէկ տետրը տասնական թերթի պարունակելով՝ որ ամէն ամիս տնար առ տետր պիտի հրատարակուին չպատնակ... Գործոյս տպագրութիւնը լրանալէն յետոյ, բուն տպագրութեան մէջ գտնուած պատկերներէն զատ 24 հատ ալ գեղեցիկ պատկերներ պիտի աւելցուին ամէն տետրագրութեան համար Յ. Մարգարեանս տետրագրութիւն կը բանայ։ Իրմէն տես գործս երկու տարիէ աւելցուելու կը կարօտի, եթէ չվաճառուի՝ պիտի դադրի»։ Մասիս 1865, թ. 686։

Հազար ու մի խաչ. – Տես ԱԲԵԿԵԱՆ (Մ.)։

Հազարան – Բլրուլ. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ (Ցոր.)։

ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (Վահան Ս.) — Տիեզերական և գործնական երկրաչափութիւն. Նոր դրութիւն երկրորդական (secondaire) վարժարանաց համար։ Ա տարի, հետեւողութեամբ Ֆ. Տալէսմի։ կ. Պոլիս, տպ. Նշան կ. Պէրպէրեան, 1887. 8°, 166 էջ։

Բ և Գ տարիներբ պատրաստ է, կ'բաւ կսպքր, Նաեւ «Սկզբունք Գիտպիտութեան». ընդ մամլով «Սկզբունք փորձառական երկրաչափութեան» քսոր Ֆրոյ Պէռն։

Հազարից մէկը. — Տես ՄԱՄՈՒԿԱՆԵԱՆ Ն.։

Հաղոյ. «Ազօթք բուն Հաղոյի բարբառով» (Ֆ. Մարտիեան), Բիւրակ 1899, էջ 75։

Հաղոյ. «Առածներ Հաղոյի գաւառաբարբառով», (Յ. Պապաբեան), Բիւրակ 1899, էջ 805, և 1900, էջ 268։

Հարիւան, Հատեան կամ Հիրհատեան ապր., ին. տրանսսպրտբիւնիր։

Ն. S. S. կը գրէ (Հանդ. Ամս. 1891, էջ 317)։ «Վերջին ժամանակներս մեծաքանչ յաջողութիւնն ունեցայ տեսնել—Ասկոյ Հասկատուներէն, ի մէջ այլոց այն արձանագրութեանց քննութիւնը, զոր Հաճեցաւ կամ Հիմնականը կ'ընծայէին, ապրի մ'որ բաւական մեծ դեր խաղացած է երբեմն ե քաւական յաջողի կը վերագրի հզկատականն, աստուածանուն ե նաեւ նախնոյ վանական արձանագրութեանց մէջ։ Հաճելի կամ նախաձեռնութեան արձանագրութեանց բառական քանակութիւն մը գտանելու, ե կանուխ առիթով գոնէ փոխհրին այլեւայլ վնասականք։

«Այսօր տակաւին կարելի չէ որոշել թէ այս կարգի արձանագրութեանց ուրոյն քանակութիւն գոյութիւն ունի եւ հազար տարբերութեան վրայ ե ինչպէս նկատելի կ'ըլլայ, ամենայն հաւանականութեամբ կ'ընդարձակէ չրջանն այն երկիրներուն, որ առանց կրկնութեան Մատեան էր ու նշանագրական վիճակ մ'առնելու կ'սպարիսյ սրտ. Աղամեանդրն Տրդատ վրդ. Պալեան ե ուրուն գրութիւնը հաղորդութիւնը մեր ընթերցողաց. (տես վերը էջ 315) հանդերձ գնահատելով պատկերով արձանագրութեան Կարելը կը յայտնէ, որ կնաարեալն գրութիւն ամէն ժամ հետ Ակրակ հայ վերի երկու տող գիրգիմանատանց մէջ գտած է այն «տապանագիրն», ե կը յայտնէ որ տասնեակներ կան հոն այս կարգի տապանագրերուց, ե թէ նաեւ Ակրակին կրա ժամ հետ Զէք ե Արվղը վերջերս մէջ այս տեսակ գիրգիմանատանց ու տապանաքարեր կան։ Յարգոյ յօդուածագիրը կը խոստանայ գալիք ալ ընդօրինակել ե հաղորդել մեր ընթերցողաց։ Այս գործը գնահատելի համար մեծ արդիւնք կ'ըլլայ ե քաղաքալի է որ դիտաւորութիւնն լաւ կարելոյն չուտ կատարուի։

«Ակրակի արձանագրութեանց յաքար չատ մեծ է։ Ակնարկ մ'այն արձանագրութեան վրայ՝ զոր յիչեցինք՝ արձակել բառական է ճանչնալու որ հաւիրէն կամ նախակիլիկեան արձանագրութեանց հարգէն է։ Բայց նոյ ե գիտենք արժէքը։ Հաճեցաւ կամ Հիմնականը (բառ քննչաց ոմանց) փոքրասկական Հաճոյանայ արձանագրութիւնը ցայժմ իբր 22 հատ գտնուած ե տրատարակուած են մեծ մասամբ ի Համպէ, Մարաչ, քանի մը հատ՝ Մարաթիա, Իզգին, Կիւրին, Շամրան, Փաթնոս, Ակնատաւ Եւն։ Նոր գիտուին կնաարեալ չրջանակայ բառ տեսակետեան յօդուածագրին՝ այն չափ բազմաթիւ արձանագրութիւնք նոր գարիգրութիւն կրնան կազմել այս արձանագրութեանց հետազօտութեան այլեւայլ տեսակէտով, թէ գանուի կանգնող ապրին ազդեցութեան կամ քնակութեան չրջանին ընդլայնելով ե թէ ահիպրնելով քննութեան նիւթը՝ որոնց համեմատութեամբ թերեւս չատ աւելի պարզուի այս արձանագրութեանց լուծման ասպետն մէջին խնդիրը։ Մեզի համար այնչափ առիթ նչանակութիւն ունի այս կէտս, որչափ գիտնոց մէջ տակաւ կը տարածուի այն կարծիքը թէ Հաճեցին ուրիշ քան չէին քայց հին նահանգական Հայերն, որոնք բան նոր քննութեանց արդէն այս կողմերէն անցած են Ակրակ ե քոնած Ասորեստ ու Բաբելոնի հովիտներն ե չրջակայքն։

«Պատճով մեր քաղձանաց կատարման՝ առիթ չէ նոյ համաւօտ տեսութիւն մ'ընել հաճեան արձանագրութեանց հետազօտութեան այժմեան վիճակին վրայ։ Հետազօտութիւնք արդարեւ քառասան քաղցմաթիւ են՝ թէեւ նոյն արձանագրութեանց ընթերցման խնդիրը տակաւին իր խանձարրուտ մէջ է։ Միայն 1893 տարուց ընթացքին մէջ չորք մը գրութիւններ լոյս տեսան Հաճերու ե իրենց խոստացած արձանագիր լիչատակարանաց վրայ։ Այս օրերս ալ պերմանացի գիտնական մը՝ Պ Ինեան ընդարձակ տետազօտութիւն մը հրատարակել սկսաւ, որ տիմն կ'ուզի դնել գանագ առնգիրտ ե ընթերցման բանալին գտնելու։ Կարծիք՝ որ նախ լոյս տեսաւ Հոլլէի Վերջնանական արեւելագիտական ընկերութեան թերթին մէջ[1], տակաւին ամրոզոչացած չէ։ Լոյս առածին է առաջին մասն, որ նախ երկար կը հատուի այն խնդրին վրայ թէ ինչ անուանելու է այս արձանագրութիւնք. ապա մանրամասն ուսումնասիրութեան կը սկսի մինչեւ այս օրս գտնուած արձանագրութեանց ու անոնց գտուածագործական վրայ, ե ի վերջոյ չատ ընդարձակ կերպով կը փորձէ ընթերցանել գտնուած բառերուն ե մասնաւոր բերդերու նչանակութիւն կրկնակութեան, իրարու հետ կապ ունենալոյն կամ ոչ, եւն եւն։

«Ինեան կը կարծէ, որ Հիրհատեան կոչել այս գրութիւններն անչարմար է. վասն զի վանական արձանագրութեանց Հոգի անուանակոչութիւնն, որ կը գտնուի նաեւ հզկատական ե ասորեստանեան քաղաքական արձանագրութեանց մէջ, չէ ապագրական անուն մը յատկապէս, այլ աչխարհագրական, որ անուամբ երկիրն ասելի անձուկ սահման ունի քան այն չրջանակն՝ որ գտնուած են հաճեան արձանագրութիւններ։ Հատեղ ալ կը կրկնէ իր կարծիքը թէ Հոգ անունն ուրիշ քան չէ քայց հին Հայ՝ բառ ծանօթ օրինաց հայ լիզուի, ուր բ բառավիրքին ու բառամիրքին կ'ըլլայ յ- (տեսնս. հայր = pater Եւն։ Ի որմէհետե կ'երեւայ թէ արձանագրութիւններ քանդակող ապրին գլխաւոր կայանն Կիլիկիա էր ե չրջակայքն՝ կիլիկեան կ'առաջարկէ անուանել գտնէ առ այժմ Հայք կը յատկորե այս ամէն անուանեալ ասկատակեալ կ'երեւան. վասն զի իր ընթերցանութեան նամանաձեւ կ'երեւայ թէ պէտք գլխաւ բառալ գրալ նկատի որ արձանագրութիւնները քանդակող ապրին անձնական ոճին եւ թէ քերականական կազմութեան վրայ ալ կը նչանակէ։ Հայ եւ Հայկազեան հայերէնին նեա ուսումն պէտք գլխաւ գտնէք չին—հայերէն անուանել։» — Վերոյիչեալ գիտապատմական այ մտածութիւն չին այսօրինակ Ակրակի գլխաւոր հեղ.

«Այս և այսպիսի կէտերու վրայ հոս ծանրանալ չենք ուզեր։ Այս օրս տակաւին փորձել սկսած են լուծման ու ընթերցման այս պատկերագիր արձանագրութեանց. չատ քան լոկ հնարագրութիւն են և քիչ չատ հաւանականութեան վրայ հիցած գրութիւններ։ Հայց արդէն չատ հետս չ'ենթադրեալ այն ժամանակին՝ որ հաստատուն կռուան պիտի ծառնայ արձանագրութեանց քննութիւնին, ամենատեղ հրբ քննութեան առարկան՝ արձանագրութեանց խնդիր ամէն ու խնամով հրատարակուին։ Ամսագիրի հրբ մէջ քիչ մի չատ հոս տառգծ անհրաժեշտ է, որպէս զի համեմատութիւնք լոյն չրջան ծանօթանալով ասելի չրջանցեաց ու հատատառուն բլան և ապահովագոյն հետեւութեանց հասնիլ կարենան։ Այս առակէտով Ակրակի և չրջակայ տապանագրոց հրատարակութիւնն անհրաժեշտ է։

«Հոս կը գնենք ցայս օր գտնուած հաճեան արձանագրութեանց ցիւն՝ իրենց տեղագրութիւն ու հրատարակութեանց վիճակագրութիւն[2]. փիլ չատ լիա կատար գաղափար կ'ունենայ ասով ընթերցողն հաճեան արձանագրութեանց արդի վիճակին վրայ։ Հարատեն դէպ ի հիսոս Տատրոսի արեւելեան կողմն

1. P. Jensen, Grundlage für eine Entzifferung der (hatischen oder) cilikischen (?) Inschriften. Leipzig 1894. 8°, pp. 116. նախ լոյս տեսած է ZDMG 1894, p. 235–352.

2. Տես Jensen, p. 21 եւն։

ու հիերոգլիֆ փոքրան Լիկիոյ մէջ եղածներէն նախ կը յիշենք, յետոյ Տարսոսի արձանագրութիւն ու կիլիկիա եղածներ, ամէնէն վերջը դրէ՛ հոս հոն գտնուածներէն։

«1. Հատիկ գտնուեցան 4 կամ 5 արձանագրութիւնք, որոնք հրատարակած է Rylands (Transactions of the Society of Bibl. Archeology. VII. p. 432) և յետոյ Wright (Empire of the Hittites. ի Տպագ. 1886, տախտակ Ա)։

«2. Արձանագրութիւն մ՚ի Ներիա (Հալէպ), զոր հրատարակած է այլեւայլ օրինակութիւնով Համա մատ Wright (տախտակ Ը)։

«3. Նագմուխիան մ՚արձանագրութիւնով Հրոպիա մէջ, որուն պիտառներուն վրայ տեսած են յիշեալ (Transactions հոն) գործոցն մէջ, և քանի մը հատակտոր ուրիշած՝ Հայկի քով (տախտակ Ը և վերջ հոն)։ Հատ մ՚ալ (բարձրաքանդակ պատկերի մը վրան ու քովը) հրատարակած է Perrot (Histoire de l'art. IV. p. 808)։

«4. Շատ մ՚արձանագրութիւններ ի Մարաշ, որոնց մեծագոյն մասին նմանապատկերը դրուած են Համան–Փուխստէյնի ուղեգրութեան մէջ (Humann und Puchstein, Taf. XLVIIIff.)։ Մարաշի «առեղծագրութիւն» կոչուած արձանագրութիւնը հրատարակած էր առաջի յատոջ Rylands (Proceedings of the Soc. of Bibl. Arch. 1887. p. 374)։ Անոնց վերայ ուսումնասիրու է Մարաշ գտնուած արձանագրութիւնն մ՚ալ, զոր Մունրոյ (Munro) օրինակած է, և Համիլթ ու Հոլկարթ հրատարակած են Ramsay և Hogarth ի Recueil des travaux relatifs à la phil. et l'arch. égypt. et assyr. XV, տախտակ Բ)։

«5. Հատ մը ի Շաւշատ (հրտ. Հոսման, տախտակ Խ)։

«6. Հատ մը Իգիլի, որ այժմ Հայկիտան կը գտնուի (հիմէ արդէն կ՚ի Պոլսոյ Համպարներ չէ տարուած), և հրատարակած է Համիլթ. (անդ, տախտակ Կ–Ի)։

«7. Հատ մը կայ Մալաթիա, բայց չէ հրատարակուած։ Այս արձանագրութիւնը կը յիշեն Համիլթէյ (անդ, էջ 27) և Սայս (Sayce. the decipherment հոն։ Recueils XV, p. 2)։

«8. Արձանագրութիւն մը ի Փռանկա. (հրտ. Համիլթ, անդ՝ տախտակ Գ)։

«9. Նշրկու հատ ի Կիւրիւճ, զոր հրատարակած է Նոյնպէս Համիլթ (Recueils XIV, տախտակ Գ)։

«10. Ըստ Համիլթի ի Mittheil. des deutschen arch. Instituts. athen. Abt. 1889. p. 187 տես նաեւ Wright. տախտակ ԻԲ) տակաւին «մեհենագիր նշանագրութիւնք» կան Իւլուկի մէջ։ Անոնք տակաւին հրատարակած չեն, թէեւ Սայս (Transactions VII, p. 258) Իւլուկի կ՚ընծայէ նշանաձեւերու կարգ մը զոր կը գտնենք Perrotի գրքին մէջ (անդ, տախտակ ԻԲ), բայց բան նոյն փետուրի այն ձեռանէներուն վերագրելու մէջ կը գտնուին։

«11. Մեծ արձանագրութիւն մը և բազմաթիւ փոքրիկներ Պօղազքէօյի մէջ։ Փոքրիկներէն՝ գլխ ու ներքոյ գայլի արքայի նկարներ՝ հրատարակած է Perrot (տախտակ Լ՚ի հոն), մաս մ՚ալ Հոսման (տախտակ Ը հոն) և քանի մը հատ ալ Համիլթ (մին 10 յիշուած գործքին մէջ[1])։ Իսկ մեծ արձանագրութիւնը հրատարակած է յատուկապէս նոյն Perrot (Exploration archéol. de la Galatie. II. pl. 35)։

«12. Տարսոսեան արձանագրութիւն մը Տօրանդա–ակիսի տակ, զոր հրատարակած են Համիլթ Journal of Hellenic studies III, տախտակ 21 B, և գրուեցաւ Mittheilungen etc. 1889. p. 182 և Perrot (Histoire de l'art., IV. 722)։

«13. Արձանագրութիւն մ՚ի Պէյ–քէօյ (հրտ. Համիլթ Mittheil. p. 181)։

«14. Քանի մ՚արձանագրութիւն չատ հետեւ Մանիսայի Մոգնեսիա քով, որոնց մին հրատարակած է Denis Proceedings III. 40) և յետոյ Հայս (Transactions VII. տախտակ Ի.) Նոյնպէս նոյն տ՚ի հրատարակած է յատ Gollobի Wright անդ, տախտակ ԻԲ)։

«15. Արձանագրութիւն մ՚ի Կիլիկիա, զոր հրատարակած է Նախ Փիքլըր (Arch. Zeitung 1883 տախտակ Ի յետոյ Հայս անդ, 267. հմմտ. Wright. տախտակ ԻԲ և Hirschfeld, Felsenreliefs in Kleinasien, p. 10)։

«16. Արձանագրութիւն ի Կէօփտօղու ի վերոյ հրտ. Համիլթ Mittheil. 1889. p. 180 և Recueil, XIV, տախտակ Ի)։

«17. Տարսոսեան արձանագրութիւն մը գրած մը բարատարին վրայ Լանգոն և Պանիզ Հիլլի ուղեւոր, զոր Լանգիոս (Langlois. Voyage dans la Cilicie) իբր պեղատեղ գործածած է երկու անգամ (էջ III և 171) և զոր կրկին յատոջ կը քերէ Perrot (IV. 516)։

«18. Նրիքմանհայ արձանագրութիւն մը Իվրիզի, զոր հրատարակած են Davis (Transactions IV. Պատ Ի. Wright (տախտակ ՀԲ հոն, նոր ընդօրինակութեան մը վրայէն՝ Համիլթ (տախտակ Գ և Ե)։

«19. Կոյն պիտանականն (տիրտ. Ի) հրատարակած է արձանագրութիւն մ՚ալ Պուդրում–Պատճինն։

«20. Հատ մը ի Պոր, հրտ. նոյնտեղ (տախտակ Կ)։

«21. Հատ մ՚Ալըպավ, հրտ. նոյն տեղը (տախտակ Կ)։

«22. Հատ մ՚ալ վերջապէս ի Ֆիրտգրիճ (հրտ. նոյն պիտանականն՝ տիրտ. Ջ)։ Այս ամէն արձանագրութիւնք քանդակուած են մեծաւ մասամբ ժայռերու վրայ կամ պժուտաս փոխադրելի քարէ կտորներու վրայ. ուստի կրնանք ապահովապէս ըսել, որ ուր որ գտնուած են՝ հոն ալ մնայ յատոջ կամ գոնէ չատ հեռու տարուած չեն։

«Ասկայն ատոնցմէ զատ կան չատ մ՚ալ չարժական ատարկաներ վրայ, որոնցմէ ոմանք չատ հետաքրքիր տարուած են։ Նշատկելի են՝ 1. Կնիկ մը արձանագրութեամբ՝ Հաքերլեն գտնուած, բայց որ Կիլիկիոյ կը վերաբերի։ (հրտ. Rylandsի Proceedings 1885 Մայիս, յետոյ Wright, տախտ. Իւ)։ – 2. Շատ մը վիճակներ պրոմեթեոսի, զորոնք Լայարտ Նինուէ գտած է։ (հրտ. Rylands ի Transactions VII. տախտ. Ի և Wright. տախտ. ԻԳ)։ – 3. Կլորաքար վրայ կնքոյ արձանագրութիւն մը, զոր Նոյնպէս Նինուէ գտած է Լայարտ. (հրտ. Rylands: Proceed. VI և Wright. տախտ. Ի.) այս կնքատքարն կարկինչէն է։ – 4. Արձանագրութիւն մը Կնքատանդրիկի (Թութինտեղուն) մէջ տեսնուր գտնուած և հրատարակուած Պրնանէն (Menant ի Contes rendus de l'Acad. des inscr. 1890, p. 241, 243)։ Շատ նման բլլալով նշանաձեւերն Մարաշի մէկ արձանագրութեան հետ՝ նրանէն կը կարծէ թէ անկէ եկած բլլայ (կարկուչին)։ – 5. Նրկնիպոս արձանագրութիւնն մը չըմանակի մը բարտարքին ու մէջը մարդու նկարի մը չորս կողմին. չըմանակի մէջնէն ատարնատանեան տնտպատութեամբ է։ Այս արձանագրութիւնն (Տարեքսոյիմի–ի Տատրոսի արեւմտեան կողմէն եկած բլլալու է բայ

1. Տես նաեւ Wright, տախտակ ԻԲ։ Հէյս ալ (Transactions VII. 255 հոն) կը յանձնարարէ ատոր ընթերցումները, բայց վստահելի չեն ատոնք, վասն զի առնուած են ֆոթքաֆիի գործէն (Texier, Description de l'Asie Mineure).

ինձ, վասն զի մարդ առաջ վրայ հիդ այնպէս հաղուած է՝ ինչպէս կը տեսնենք այժմ յիւրմի կնքանկարի մը վրայ, որ գտնուած է Տարսոն արեւմտակողմն ի Պոր։ (Հրատարակուած բառանկարի մը վրայն ի Transactions VII տախտ. 9 ն ի Recueil, որ տես յաջորդիս մէջ)։ — 6. Արձանագրութիւն մը այժմ յիւրմէն կնքոյն, որ գտնուած է ի Պոր (տես Հոմել.՝ Recueil XIV. 88)։ — 7. Տարակուսական արձանագրութիւն մը քանդակի մը վրայ, որ գտնուած է ի Համան՝ Յոսեփեայ հարուածոյին. (տես Perrot. IV, 767)։ — 8. Արձանագրութիւն քանդակի մը վրայ՝ որ այժմ Փարիզի Հդկային Մատենադարանին մէջն է. տես յիշեալ դիտողական ու նաեւ Rylands, զոր կը գրուննէր Wrightի քով, տախտ. 9։ Անուտա կարկեւիչն է առ այր — 9. Ինքագրեր՝ ուսումնական Շլումպէրկէր (Schlumberger) դիտնդն, որ Հայոց դրամոց ալ մանուածք է, և մասամբ կիլիկիայն են (տես Rylands. Trans. VII, 422 և Wright, տախտ. 9)։ — 10. Նիւթ մը Չիմնտնալ գտնուած, զոր հետազօտած ու քննադատած է Հէյս (Arch. Journ. 1890. p. 251ff.)։ Տեսն անհնտնօթ, բայց պիտի գտնուի՝ երբ ծանօթանայ Շլումպէրկէրի ի՞ն 17 կնքոյն տեսքը։ Հէյս մխա չէ գրած որ այս երկու կնիքներէ միեանցն գրութիւնն ուներ։ — 11. Տարակուսական կնիք մը, զոր կը յիշէ Հէյս (Recueil. XVI, p. 1 իր յօդուածին մէջ։ — 12. Բարձրաքանդակի մը ոչ կոպին փորագրուած գրութիւն, որ Փոքրն Հայոց խորքերը գտնուած է և զոր հրատարակած է Menant (Journ. As. 1892, p. 330)։ Շատ անշուշտ գործուած մին է և նոյնպէս տիպար մ՚ունի՝ իր բովանդակութիւնը նման է Պոր գտնուածին հետ. ուստի կ՚երեւայ թէ Հիւիկիայէն է կամ գոնէ Հիւիկիոյ հպատակ իշխանէ մը։ — 13. Արձանագրութիւն մ՚որ յատուկ տառագտական երեւոյթ մ՚ունի, հրատարակուած Perrotի գրութեան մէջ (IV, 801)։

« Պէտք է յիշել որ Խոփտաց-գալի գտնուած է պղնձի տասը մը՝ 3 կնքագործութիւնով վրան, որ այժմ Պէրլինի Հնութեանն է և զոր Հէյս իրբեւ համերէն արձանագրութիւն հրատարակած է Journal of the Roy. As. Soc. 1893, p. 31։ բայց յատուկ տառագտական է. վասն զի կիլիկեան նշանաձեւութեան մէջ այնպիսի պատկերներ չկան։ Դեռ կիլիկեան արձանագրութեանց կարգէն չիմիտալ է Իճդիլիմա կամ Իսդիչիմա անձին վերաբերող կնքոյն վրայի մարդու պատկերի ձեւն կոպին նման գրութիւնը. այժմ Ոսփորիի Հէմոնեան թագաւորին մէջ։ Բայց Հնձէնի կնիքն չէ համեմատեան, այլ կիպրոսեանն՝ ինչպէս յատ մ՚ուրիշներուն, որ այսօր հնիմտնան անուտեր կը յորջորջուին։

« Հէյս և ցայժմ գտնուած արձանագրութեանց ըստ ծանուցակ ցանկը։ Առանց մեծագոյն մասն նորէն հրատարակած է Փայզէր (Peiser, die hititischen Inschriften). որոն մէջ արձանագրութիւնքը գծագրած է իր քրոջ հարատար ձեռքը. իրրեւ արտնտ յատ յայտ են ասոնք. բայց դրդմնան կրկնանէ ալ յատ պակասաւոր։ Հնձէնացոց արձանագրութեանց վրայ մանրամասն տեսնելու կու տան Perrot (իր Histoire de l'art, IV. գործոյն մէջ), Menant (Recueils, XIII. 27 եւն) և Lantsheere, (de la race et de la langue des Hittites, p. 198.)։ Երբ զրութիւնք նոն յիշել ուտերդ կը նտնարինք. արդէն մեր ցայտ վայր յիշածներէն հնիմտնան արձանագրութեամբ գրագոյ նոյ մատենագրութեան սեծագոյն և կատարեալ մասն կը կազմեն։

« Պզտիկ և չրջականոյ արձանագրութիւնք, որոնք առանձնակարծով են յատ Քրզ. տեղեկատուին, այս մեծերէն մեծագոյն պիտի հնիմացնին և անչատ ատենց առնգուծին յատ ոլոռի կարգագրելին։ Մտադիր էլլալու է մանաւանդ որ այն ատենանագրերու վրայ գրութիւններ ալ կան թէ ոչ, և յոր նշանագրեր յատ պէտք է ուսումնասիրել ու նկատգրել։ Երբ գտնուին երկիգուեանէներ՝ հնմարիտ կտնի կ՚երեւան հնիմտնութիւնն»։

Տես և Լանտշէր, գործոյ մէջ). — դարձեալ Lantsherre (L.). « De la race et de la langue des Hittites ». Bruxelles 1892. p. VIII + 132. (Հիմնատանդ կէտն ու լեզուն). — Peiser (F. E.) Die hiritischen Inschriften. Ein Versuch ihrer Entzifferung und Ausgabe. Berlin 1892 p. XV + 128. Հիմնատան արձանագրութիւնք, ընդհարձակ և հրատարակութիւն։ — Stearns (Ch.). « The monuments and inscriptions called Hittid: Hartford Seminary Record 1892. Apr. 125–45. June 165–186. (Հիմնատան կտտած յիշատակարանք և արձանագրութիւնք)։ — Conder C. R. Recent Hittite literature հնիմտնան նոր մատենագրութիւն ի խնդիր Quarterly Statement of the Palestine Expl. 1893, p. 247–52. յաջորդ էջին վրայ ալ հնիմտնան նշանագրութեան վրայ կը խոսի), Notes on the Hittite writing (Դանազանութիւնք Հնիմտնան գրութեան վրայ, ի խնդիր Journal of the Royal Asiatic Society 1893, p. 823–853, ամէ տախտակով). — Halévy J. Introduction au déchiffrement des inscriptions pseudohittites ou anatoliennes. ի խնդիր Revue sémitique, I. 55–62. 126–137, նոյն խնդիր մէջ գրած է նաեւ Les deux inscriptions hétéennes de Zindjirli; Rev. sém. I 138–167, 218–258, 319–346. P. Jensen, the solution of the Hittite question (Լուծումն Հնիմտնան խնդրոյն, Դեր-Զոր 1893. 16 էջ)։ — Menant J. Eléments du syllabaire hétéen (Հնիմտնան այբբենի տառերը. Փարիզ 1892, 4° 116 էջ). դարձեալ՝ Les Hétéens, histoire d'un empire oublié par H. Sayce, traduit de l'anglais avec préface et appendices par J. Menant (Հնիմտնք. մոռցուած պետութեան մը պատմութիւնն, գրած Հէյսի՝ ի թարգմանուած եւն. Փարիզ 1891). — Sayce H. The decipherment of the Hittite inscriptions (Լուծումն Հնիմտնան արձանագրութեանց՝ ի Rec. de Trav. XV, 1/2 p. 21–32). — Tylor T., the nature of the Hittite writing: Trav. Congr. Orient. Lond. 1892, II, 250–272. և The Hittite seal of Bor ի խնդիր Academy XLIII. 37ff. նոյն խնդիր այս հատորին մէջ (էջ 329 եւն) գրած է նաեւ յօդուած մը, որ Հնիմտնեան սեմական բլլալը կը փորձէ ցուցնել։ Յիշենք վերջապէս նաեւ Baillet A., Etudes sur les inscriptions hétéennes: Rec. de trav. XIV, 161–164. — « Տպաւորիչ մը » (Տ. Վ. Պ.) Հանդ. Ամս. 1891, էջ 315։ — « Դասակիլիկեան—Հնիմտնան արձանագրութիւնք », (Հ. Յ. Տ.) էջ 317, որ տեսնք վերն ամբողջութեամբ։ Այն « Դերպատեան Հայմտնան արձանագրութեան ատենք » փոքրիկ Գ. Հնձէնէն՝ մտանագէտ Հնիմտնան արձանագրութեանց (Հ.Ի. իսմգապրութեան խոտով մ՚ուղղած է, որէ գտուած հատուածք՝ տես անդ, էջ 335։ — Հայ ատենք՝ անդ կ. Յ. Բասմաճեանէ, « Հայմտնան արձանագրութեանց մասին դիտողութիւնք » էջ 383։ — « Դասակիլիկեան—Հնիմտնան արձանագրութեամբ երկու կնիք » (Տ. Ն. Պ.) անդ, 1898, էջ 139։ — Քճճադ. տես ԲԱՍՄԱՃԵԱՆ (Կ. Յ.), « A propos de deux sceaux hétéens », զոր այսպէս կը գնահատէ Հ. Վ. Մ՚ելք. (Հա. 1898, էջ 381, « Հայ 5 էջէ բառգացեալ տեսուր Հանդիսոյ (Մայիս. էջ 139) մէջ գրատապակուած 2 Դասակիլիկեան—Հայմտնան կնիքներէն

երկրորդին (փոքրին) ընծէրգման և մեկնութեան նուիրուած են։ Պր. Հալեպեան յայդոգած է ընծէրնուէ այս կնիքն։ Բան այս ընծէրգման կնիքս բլլալու է «Մեծ Լուսաւոր Մուսալիտու, որդի Տարհուլարայի» անուն կուսմուրի (կնոջագնէ) Լուսաւորին։ Կը չնորհաւորենք Պր. Հասմիկեանին հոս հրապարակած, և կը խնդասանք Լեհլիմ յայորդ Լուսաւորչէն մեկուն մէջ անոր նոր աւիշի մ'ալ բնծայելուս, մտցնելով ի սրտանց մի և նոյն յայտնութիւնը»։ — Տես դարձեալ անդ, «Նախակիլիկեան—Հաճեան նշանագրով կնիքներ» (Տ. Ե. Պ.) 1899, էջ 15. — Աւոր դէմ Բասմաջեան, անդ, էջ 51, «Երկու խօսք «Նախակիլիկեան—Հաճեան նշանագրով կնիքներ»ու մասին», և *Proceedings of the Society of Biblical Archeology*. 1898 Յունիս, էջ 230–34. — «Նախակիլիկեան—Հաճեան նշանագրով նոր կնիք մըն ալ», անդ, էջ 119 (Տ. Ե. Պ. և Հ. Վ. Մուրք.) — ԵՒս աւելի բասմաջեան, անդ, էջ 186, «Ակնճ կնիք մը», դարձեալ և ի Բաճաճեր 1899, էջ 215։ — Տես նաեւ Հ. Յովհ. Վինեցի Պետրոսեան «Հիւսիսիկ և Հայք» կրքին վրայ, անդ, էջ 216–219։ — «Նախակիլիկեան—Հաճեան նոր արձանագրութիւն մը ի Կեսարիա» (Տ. Ե. Պ.), Արարատ 1900, էջ 298։ — «Հաճեանները ու Հայերը», Բիւրակն 1898, էջ 538։ — «Հաճեանները ու Մարաշի հնադարեան արձանագրութիւնները», անդ 1898, էջ 760։ — Տես և ԻՒՍՏԻՆԵԱՆ (Մ. Թ.), «Իճտեսի երեւան գալը», նոյն, գործիս 1147 էջը։

ՀԱԼԲԻ (Մ. — Միսիմ, և Վիլիկ Օ.) — *Երկանիկ իյիտանը։* Գերմ. Թարգմանեց Լ. Բաբայեան։ Թիֆլիս, տպ. Հերմէս, 1904. 8°, 52 էջ?

Փիւնար. Մայիս 1904, թ. 180. — Մուրճ թ. 10 (Զաւէն)։

ՀԱԼԷՊԼԵԱՆ (Աֆթինիկ). — *Nouvelle Méthode Alphabet* Français, par M.lle S. Haléblian, à l'usage des écoles Arméniennes. Constantinople, imprimerie K. Bagdadlian, 1894. 8°, p. 59.

= Բ տիպ. *Nouvelle... français*, par M.me Satinik Der-Partogh (née Haléblian). Const. imprim. de l'Akhter. 1898. 8°, p. 48.

Բիւրակնի մէջ (1898) քանի մը մանկական ուսումնասիրութիւններ ունի։

Հայկ. — «Հալէպի առաջնորդութիւն», Երեւան 1866, էջ 192. — «Հալէպի հայերը», Արեւ. Մամուլ 1897, էջ 215։

ՀԱԼԷՎԻ (Լ. = Ludovic Halévy ֆրանսացի. — Արուայ ֆանտասիկն (l'Abbé Constantin). *վիպասանութիւն*. Թարգմանեց Եւփիմէ Պ. Օտեան և Պոլիս, տպագր. Գ. Պազտռտլեան Աղաւնան, 1885. 8°, ի + 187 էջ։

«... Ակնթ Թարգմանչուհւոյն նպաստ Գ. Օտեանի ասիկպիկի գրչէն ելած բնագրաձակ յատակագրեան մը վայելչապէս կ'արտայայտէ գրքին իսկական արժէքը, և անհամեմատ փայլ մը կուտայ այս հրատարակութեան, որ ձօնուած է իրենց աստիքինի հոր բարեխիղճասակ Օտեան Պօղոս Աղայի անուան»։ Մասիս 1885, թ. 3760։

Փիւնար. Երկոգունա 1885, էջ 90

ՀԱԼԼՆՏ (Վ. Տր.) — Երեւակայութիւնն մեղքին Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1904. փոքր. 24 էջ։

ՀԱԼԼՈՒՆԵԱՆ (Պ. Թ.) — Տես Երզնկացի Նոր ազգային։

Հաճուժեան (Հաճբարձում ազգ) հիմնող Շուչուկ առաջին օրիորդական դպրոցի. նոյն. Մուրճ 1898, էջ 391։

ՀԱՄԱՄԵԱՆ (Սիմէոն). — Մանիկ. Ժամանակակից վէպ։ Շուշի, տպ. Հայոց հոգեւոր Տեսչութեան, 1889. 4°, 76 էջ։

«... կը պատկերացնէ ապիկիկ և ազգասէր ազանելի ոմանց իրենց կոկորդն անցուցած ուռուցուարանների և եկեղեցիների փոքրեն և բարերարութեան դիմակի ասկ գործելի չարագործութիւններ անելէ». Արմենիա 1890, թ. 7։

Փիւնար. Մուրճ 1889, թ. 11 (Ա. Փ.). — Նորդար, թ. 176։

ՀԱՄԱՐՄ. — Տես ԲՐԻՕ Մ.) Յաւել. — ԻՆՍԵՆ (Հ. — ԼԻՖՐԻՆ Տ. Լ.) — ՇՄԻՒԻՒ Օ. Ի. — ՍԻՒԹ Ա.։

Ունի հետաքրքրական յօդուածներ. «Բնականական պատկերներ», Ազդեր 1887, էջ 46–50. — «Կրթական փոքրիկ», Թատրոն 1895, թ. 3, էջ 131–4. — Մուրճ, «Ո՞ր ևս փափուկ», «Երբ կուսակցասէր են» (բանաստ.) 1889, էջ 1976–7։

ՀԱՄԱՄԱՂ. — Տես Գործ. — Ժամանակ։

Մանուած աւելի. Զայն Հայրենեաց 1905, թ. 333. — Իսկ Մուրճ (1905, թ. 2–3, էջ 209), կը գրէ. «Պարիզում ծանր հոգեկան հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուել է Սիմէոն Հաճունեան, որ բանական յայտնի դեր է կատարել մեր մամուլի մէջ։ Նա աշխատակցել է «Մշակին», «Արձագանքին», «Տարագին» և «Նոր-Կեանքին». գրել է և տեսական տուն ներքնագրեր. փորձել է հիմնել սեփական օրագրեր. «Կոտրած» մանագիրը Շուշի քաղաքում և «Ժամանակ» հանդէսը Պարիզում; սակայն այդ հրատարակութիւնների համարները երկուսից դէն չեն անցել։ Սիմէոն Հաճունեան ապագային ոչ մորկ իր հրապարակախօսական գրիչը համարեա միշտ ծառայեցրել է անձնական հայհոյների, քէն և ոխի մատնով. նա՝ բարտար, կծու խօսքերի և բանական ապատրուքների գործելու համար, պատրաստ էր գոհել ճշմարտութիւնը, սկզբունքը։ Հանգուցեալ չուչեցի էր, իր սկզբնական կրթութիւնը ստացել էր տեղական հայոց սեմինարիայում, իսկ միջնակարգը՝ Լիմոժեանի հիմնարանում»։

ՀԱՄՊԱՏԵԼԵԱՆՑ Դ., — Բառգրքոյկ առեալ լեզուից ի հայ լեզու։ Թիֆլիս, 1880. 700 էջ?

ՀԱՄՎԵՐԵԱՆ, Աւետիք. — *Վերաւարք սրբոց քանասաղծութիւնք*։ Թիֆլիս, 1902. 8°, 64 էջ?

Փիւնար. Մուրճ 1903, թ. 1 (Տ. Ց.)։

ՀԱՄՎԵՐՏԵԱՆ, Փ.) — Տես ԱՄՎԵՐԵԱՆ, Փ.)։

Հակակղոլական քննութիւն Պատկասուածի, հաստատուած 1 Մայիս 1899։

— *կանոնագրութիւն։* Դամբէժ, տպ. Թաւրիզոյ Հայոց Աղաման Պպրանոցի, 1900. 5 էջ։

Փիւնար. Արեւ. Մամուլ 1900, էջ 371.

— *Տիպիկագիր... եամանայ գործառնութեան։* Դամբէժ, թեմական տպարան Հայոց Աղուպատականի-Թաւրիզում, 1903. 19 էջ։

ՀԱՆԱՏՀԱՒԻՉՆ (Բարօն Օգոստոս Ֆօն). — *Հանապարհորդութիւն Հայկական Կովկասեան մասն ի Հայս և ի վերս։* Պիտոյից ի վիճակ աւետին և բնական կենաց, բարուց և սովո-

*րուխեանց ազգաց, բնակելոց ընդ մէջ Պաւ ծո-
վու և կասպից։ Թարգմանութիւն Պատմագիս
վարդապետի Եղուկեան խոյֆալուեցւոյ, միա-
բանի Ս. Էջմիածնի։ Ի վաղարշապատ ի տպա-
խանի սրբոյ կաթուղիկէ Էջմիածնի, 1872–ՊՃԻԲ.
8°, էր + 410 էջ։*

Խորզոմանցին Ագոր կ՚ըսէ. « Ջօրէ՛ յորում հետ դնեաւ նմին Լեւոնպա մանթախուչի հետապատութեամբ ի քննին Տաճեանց ազանց Պախտեցոյ, յաճախին-ցին և ի մերս Հայաստան հանապարհորդք ակա-նատես ամենայն ազգաց Լեւոնտիոյ, որպիսիք են՝ Ի՛ Ալէվի, Խորդիքեր, Քեավէրնիէ, Հիւսնեան-ցեր-տա, Շարտէն, Ի՛խրտա ար Պանակրեա. Շվսլիէ Փամ-բա, Պրանտրեմ, Լեւոսէ, Շամ, Շուլց, Լիիգոէր, Ին-քրիէ, Վ՚ալնէր, Լեգնիա Լեօր, Շոպեն, Հ. Մարիէ Ռիվիէր, Անդրէ Մուրավիև, Հակահա-ուզին, և այլք։

« Ջօաւարպդ այսի ի յիշատակելոյդ, կամ ի բաց ի ճշդելոյն նզեն ունայք, որք գնահատելեան անհայելով պահնալ գնաւս պիտոյին ստուգապա-տում անկնկատելեամբք պատկիչ զանձանցն քրիս-նամեռ և ստրճանելի հպատնս, և պատկել այիսար-հին, զատաքին իրեանց՝ գնահատքրքրութեին. իսկ ոմանք, անկարողակալք խոյամանի լինել ի հնա-լեին, յիսկական ատեին և սկզբնատութեին պատ-պատմելոյ իւսոյ, ի բուն քնատութեին, ծէս Ակ-գին, և Ալբօին անդատ պատպրելին, և նախա-տինս մատքրելին, բանս գրպատութեան և սիսոյ կատճեանց գնահատնակայս առին ի բերան և իսա-սեցան կամ լատազոյն գայլ ատեր, ոչ ճանաչեալ գնահատքրօն փաստս, և մեծատրք մեծութեին պատ-կանելի նախնականութեին, կորովագին տերագոյ-ծութեան և պանծալի յատնչագիտութեան նորա յատացին անդ ի դարս, լծատնեին գնա իրքեւ տիր յանդնչանեք և վատ սիրտ ատանդ գրագիտոց. Նմանա-բար և հնատորագ անծանօթեին հատն տանի ի նոյն բերելոյ լծիր կարծիս։*

« Մեզ ատեղոյ է ցուցանել ատատնօր իրքեւ քաղաքացի ինչ ամենեցուն ի միաս ունողաց, լծ որչափ օգուտ մեծ բերել ազգի հայագրականին գո-ատաբանիս գրատածո դպրին ատ ի տալ գիտել հա-մանձնելին մերոց, լծ որ վարկ է ուսանելն օտա-րաց գՀայատատանեացս. մանատանդ զի դպրիք միայն ննատ է գարեմատնել գաղտնի ի մերաց-նոյն բանատիրագ գնահ կրկնելոյ ի ատնմագրատելին կամ որ նպատ է ի նկարագիր բարուց, ծիսից, ատ-վորութեանց, ատանդատելանց, և հնատելանց արհ-նակցագ իւրեանց լատ գատատաց գատատաց, գորս պարտ էր մեզ լիուլի ի հայրենին մեր բնեռնատել քարքառ, և ոչ որպէս այժմ ի ինչիր ելանել նոր-ցին յօտատ ի գիրս և ի գրագրս։

« Ատատչի արարեալս արդեւ լնեռնրդատագդ ատս մեր աչխատութեին դատնաքանայ, և լծարգմանու-թեին հանատագործդութեանն Լեռան Ագոստատ — Ֆօն Հակատնատակնայ Վնտեանագոյ ի Լատս լե-զուէ. որ արդեն չորիքարքատ ատատրութեամբք ամեք քատքեք յատատ ի գիս յիշատակ գարձանատոն յարգանս. իսկ մերս Հայ ատատրութեին, լծէս յարդ անատան, ատակս ատնատնիք լծ ոչինչ նոտատ քան գնդացն գատ գդդդ, մեծարդ հայրենատի-րեդ սիրայիր և խնդատիա հանատելեանն. միայն լծ ազդանգին քեզ որ ի ատա չդրատատոս, անկոյնատա-ւէր, և հանգատանատագատատ նկարագրութեիք հայ-բենի ատխատրհիվ և հայրենակցագդ բնդատրդա քա-բատդ, ատատքնատելեան ատեամ, ատատատածախրատելեան, նահագեատական տոհնեի կնդնդատավատրութեան, և մե-ատատար կատրտատելեանցն. իսկ ատկատատդ ոմանք լծո-զութեին և դու արատգնա վրիպատոս գ՚ետդատե-լեանց, որք անքատան ուդկնիգք ևն ատեն, մատա գործագի ի խօտել գանծանօթ հրկրէ, զորդ ոչ դան-դատդնագ և մեք յատատնէին ծանօթութեին պատ-գել լոտ կարելոյն գպիտրդն, և գվատն էրն խրատ-քանչիր բանիդ լծերութեանդ։

*« Մեր նպատակ՝ ի լծարգմանել գծանապարհոր-դութեին, էր՝ զոր ի վեր այդր ուչխատգդն բն-լծերգատերիդ մեկնագաք. ուստի ոչ ատակ զայ-գլ կատեաք ընդ ատին ի մի խորքագրել գամենայն հնատատած բանիդ պրատածդ այլոց արեւմտեան ա-նոտանի ատտնագրագ, նատատաչն մեկնանդ կամ ատա-րագարծ խրչնագդ գիմնդ, բայց բատ որում անե-նրեա ազգատատերինն և վիչագ հոգեպատաք, յա-նագպորդն երեսագ հնատաչքն մեզ, լծոյլ չնատն գոզի յանձն ատղտվատալ, Տանագ ի ձեռս բերել գնար-կատեղեալ մատանատա. վատն որդ այժմ բատակա-նանաք գՀայատնատագնին հանել գերեւան երկա-սերտելին, երկրագեալ ի լծոյլդ գլլ նս ի վերո-լծեան. գոզել և ոգատնագդող դիմդակ հրատնդու-լծեանս մահ վատնատս ի վերագ ածեալ անհետ ա-բատակ գագա մեր ատատՀնագատող վատատակ, որ գի-բատե չնչին և անհնչան ինչ, ագլ գի գոզատցատ ի ուղղ գբիրատ և մատանատկ, կամիմք, գի և գդդդ խրնագ պատրագդ մատս, լծերեւս չնորհնակ գագիս իակ մերոցս չանից »։

Ջատաչքատն ոտս լծարգմանչին. « Երկիր՝ որ գայնկոյս կոզկատատ, համարի մի ի գլխատոր մա-տանդ Տէրտելեան Իսատիդ. ատակատ՝ չէք ատ մեզ (ատ Իատատ), մինչ ցարդ օրինատդ և անհերի ան-դեկտելին ինչ գնտանել, գոյր ատակ փոդլ գանձին կագագ գիտդ ի մեր բարքատ գրնծագեատն ի լոյս ի մտտդ ժամանակս գդդմանի և գատատաշնագեան բա-ատրագրտելին համբատատար հետիհակին ի ժամա-նակակից գլխատնատելեան, Լատրն Ագոստատ Ֆօն Հակատնատակնայ, որդ լծարգմանտելին դեռ նատ ի Ձեռագիր բնագրէն ի լծդտ Ագգդիագոդդ, ագքատ գլնդատնատելեին մեծ. իսկ որ գատերատածով հո-խագրատեակ ատագգրտելեանն էր ի լծդտ Վենետիկ, տատրածնգատ յանգեցատ ամի ի Վենետիկ բատմաձելին օրինակագ։*

« Ագեկտդ իմն վարկագ խօսել ատատնօր ի գո-վատ ագխատատատերեանս և դիտողտելանց հե-գինակին, չատ նատարեալ ի մէջ բերել գնհանատոր Ագոնդակն, գոր Էջմիանկագիչատատ ծերատնին Դեր-ատէս, Կաթողիկոսն Հայոց ի լինելն իւր ի Պ. Լնոտդ գրհագ ատ Տիգինակն, և վերջինին յետօրինա-կնագ ի բատս իւր որոշ ագս էր պատհէն։

« Դներկս ծատագ Քհատատի Գրիատատի և Ա-տատատածային ագրտնատելատագ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց և (Ագայրատգդն) Պատրիարք Երքագ Էջ-միածնի, Բարեգճհագ և Լուսաւնակիրէ ատն՝ Նա-րեօն Պգոստոս Ֆօն Հակատնատակնայ։

« Ջհնա երբեմն Տիրական նրատատանին, ի հանգե-պել ուժեք տալ գողջոյն ի նչան սիրոյ, պարտ տես-նին վարկանիմ նախ գատատչինն մատատգանել գինդ գնայն մատկնելով դՀայդատելին, և ապա գայա-նել գլիաբանան չնորհակալիս սրտիս բնդ այդպիսի և այդչափ նրբատնին և ատտյդ տեղեկութեանն նագորդեալս ի Ձէն գատճանանդ, որ Հայկեկյս Կաթո-կատատ, և գնորեն քանչացագ բնդ որս և գհատատան-որիդն իմոց, ոՀայկեան ատմնէն Իւր հայրենեաք ի դայն երկրէ եմ, Է՝ գի բատմաց ակատատեալ, և է գի ի բատմաց դբատդատ ակատնեաք լուեալ, բայց ամե-նեան՝ ի գատմանս կամ կրճնալ բնդ մանրատեան նկարագրտելին ասէն մի իրաց, որ յոտնգրտելին Լուրատպչաց ոտանց, Հէ գհատդ չտնկոյզ բնատելին գնահածանօթատելին ինչ, գիտացին գամենայն և բնդ գրով ատրկին[1]։

1. Արտէս պարզագէս երեւի, կամ Լուս Հարգամ-նին, կամ նոյն ինքն որ իակդբանն գՀայերէն Կոնդակն

«Ականջ՝ հարկ է և զայն առնել, եթէ զաւանութիւնք որք մոնոթելիտին առաջադրեալքն ի հինգ խորհրդոյ ժողովոյն կայսերին ընծայեցան, կամ ոչ։ Եւ ասացին՝ Ոչ։ Եւ ապա ասէ՝ Ոչ ոք ընդդէմ կայ

« Դ.ոտանաւոր եկաւ դարձեալ այս երկիր ի պատմութիւն անգին Հայոց. մի առաւ միայն զարդ հատուածից առաքինեաց յորժամ զլուխ առնեալ անցաւ ի վիրապաց, ազգ ազգի ունել ընդդէմ ասէր. Իւրաքանչիւր առանձնաբնեան՝ Ներքոյվ, կամ սրիկայ համօրէն աշխարհի, առաւ ազատաւ ի լուսաւորեան ազգաց՝ բնակիչս առ ծովուն Պանտոսի և ի առաքեալս յիրին Աստուածոյ։

« Ընդ կողմամբ գազի կալան և Ակիսիացիք, յորժամ խռովարին ի Ներքս Ահից. որոմ սրիկայն զաւրս 28։ Աստ էր նորատակ Հանապազորդութեան Աղաղանաւորաց։ Աստ գլխաւոր ամրոցն Մծրդատաց։ Աստի Լտանց Պասիլիոս մեծն ընդ Իւրաստս։

« Տիրէ կողմանցս Կիլիկեան աշխարհ Պարսից, յորում և գիտեն առնու գանձուղ Կուր։

« Իշխեն յատանաւորեցիսն քնակչաց Կողմիացոց և մեծն Ալէքսանդր Մակեդոնացի։

« Ջկնի՝ սիրուն կոչմանցս գքաղաք մի գաղթ և Հռոմայեցիք։

« Աստ՝ նախ քան գաժենացն տարածելոյս Քրիստոնէութիւնն ի Հնդս Ս. Խրիսոստոմ։

« Աստի չտեսին ազգք՝ ի հետեւեալին տարուցս կողմիացոց. և միաբեակ քնակիչք, երեսի իմ Փոխք, հաստատանարեալ ընդհանուր ի Հռոմայ ի Քրիստոս։

« Քնա անցանելոյ ժամանակացդ ոչ ոսկաւ, ի յայտ եկին բազմացամ ուրեքեանք Հայոց և վիրաց, որք ըստ ինչ ինչ հանգամանացդ, ընդ իշխանութեամբ գնան Ներսիսեան։ Տակաւին նշմարին ի լրտեղս բազմութիւն ազատաբակ և ստեղակք չհետեւեանց վիպեալք պիտացիական արհեստութեանց սիրին դարուց։

« Ասյլ այն ինչ բազմութեան Մոնոգրաց և Քաղմարաց ընդ առաջնորդութեամբ Ջինգիս իշխանաց և ինամբարձեալ գնացան ի ասհմանաց, այնուհետեւ իշխանագործեան կացին կրճատեցեան և յաստիճանութեան աշխարհին սիրոյգ։

« Յայնմիսյս դարուստ ժամանակաց սիրելս ցծնունդ Յիսուսի Քրիստոսի՝ գտեալ են ծովս կայեալ ոտնակի քաղաքակրթեալ գալիլեականութեանք Յոհաննաց, որք առնի մեծ իմն տոհմատուս վաճառուց ընդ Ահից։ կայան գտնի նոցա ի միմին գաղտ Վահանացիք, յիսալ գրատոմ անգիս ինչ ժողովրդեան և նուաճեալ գերկիր՝ ածին զվաճառ իշխանաց ի Ներքս Ահից, և յամենայն տեղիս ուր հանգին, տարածեցին գքրիստոնէութիւնն։ Ներքինք միանգամ ոչ ցոյսոր ասկաստին ի քնական առնուն գանուեղ « ի Վինոս » Վինոսացի։ գազին գպիտոտրական քնակիչ գնան և գաղթ, ոչ սասանացին ի փորձ, ի հնոտս ազգէդ յայտնանէ, յորոց անասունին ի նոսա սահկան մեռցորդք. ամենայն Ջնքինք, անցեալ ատ Վինոսացիք ինքնակնոտ կամ մատաղաւոր, իշխանք ի ձիոյն և ասնէ այլօրէս։

« Այլ իրրեւ իշխանութիւն Տաճկաց գօրացաւ ի վերայ Վինոսացոց, քնակիչք երկրին, իշխանք և ժողովուրդք քեզ իշխանութեամբ անկան Մահմետականացդ. Տաճկք կամ չկրնին գքրիստոնեացս կամ յանհնարինս նեղեին գնոսա. սասի և գինն ինկն, ոչխարին՝ որ քան գոր կորոստանել գիտացաք գութիւն իւր և գյատաչագիսութիւն, ի վայրկենին փոխել վիճակ, և լինել յայնմ հետ վայր ազգ և արիւնհեղութեան ի ձեռն Տաճկաց և Պարսից, որք յերեսից քաղաքէ ժամանակացդ ոչ գադարեցան ի յարձակելոյ գիմիմբք ի կորուել գիշխանութեան երկրին. մինչեւ հետզ հետէ ամրութիւն Լուսաւորչ ազատաբար հանդիսացաս և գլխ կացս յարձակմանց և անիրաւութեանց։

« Ի կողմանս յայտնիկ քնակին ցիր և գան նշանակ բազմաձիսի որիչ որիչ ցեղք, որք ի ազգէ իսկ իսկ ինքն ի լինելս առանձ քան գհօդմանատուն (ի մեծամեծ առանձ միով միայն ի լեզուացդ)։ — Ասյն առանձնայն ազգացդ, որ հազագաստար ամբ յատաչ մրսուին գերկիրս ազգ կամ առժամանակ մի գքնակութիւն կալան առաստաբար, կան ինան հնաբ յիշատակացդ. և գի նոցանն միայն յիշատակս առաւ, այլ առանձնայն ժամանակացդ տիեզերատիպ պատմութեանն։ Ի որ միմիս յատացոր ժամանակի ինազորդք կիսատրան նշատակաց քաղաքաց և ազգաց ինանեցան, գօ. Ջրանգիոյ, առաւագ Ներ. գնազատարեցիսն յատացանին ինձամեծ ինքնակալութեանց Ներսիսեան, Աստղոյ, Պարսից, Յունաց, և Հռոմայեցոց. այլ յատագոյն քան գամենայն առաւանին ինազորդեան հրաշագործացդ ակնածից քրիստոնէից և կիսատր գպիտակ ի գրամիս քաղաքս, գոյթ միմին գարուց։

« Որ ինչ ի առաձնաս յատացոյն գնան քնակաւորեցիսն Լուսաւոր՝ քան և առաջի հետազոտեալ այցելուաց. այլ յատինք գի հետազոտութիւնք կատարեալ ունեալ գոյժ. և եթէ առանք նոս ի ինդիր ելին, առժամանակ ինազորդ քաղաքիս առաջնորդեցիսն հետազոտութիւնք։

« Ընախոյզքս կոխ, վազգէր, Պիտքատոյ, որ ևին առաւել քնազնութեան. այլ քնագատարական գնացութիւնք և գիտացութիւնք ըստ ինչ ևին այնչափ ի կարճ ատացն առակ. վասն գի ժամանակին փոփոխութիւն քան գալոյս առձնայն առակս ազգէ ի նոգատյաս և ի հանքաս, որք հազագաստար ամբ կան ինազ նոյն. իսկ մատոյկացն ձեռագործք փոխեալ քաղքացին կորնչին. և առաջոտութիւնք քարք և հետանակ կենացք յանգ քեզ փոփոխութեանք անկանին, որպէս և լեզուք, փոփոխականք ատկաս ատ առկաս անհետանան ի վերջոյ։

« Ինաչ ի վերջինատկոյդ՝ գատն և այլ այցելուք կողմանցս Շաղատն, Ընդանինչուաս, Գրատիրոսի, Հատ, Ներսատ, և բանատեղքս Շնազգէն և Լուգէն. նոցին նոս վաստակք և բանք առաւել իրրեւ գնահատութեան և բանատերութեան, հաստատեք են և գովելիք. այլ գատ, գի և նոցա գատն ուրիք գաբձատցին ոչ իրրեւ առ ի վիրապ առաձնին և քնակեցական կենաց, քարտէզ, և առաջոտութեանց քանակչաց, ազգային առաջատածոց, առաձնից, Երգոց, և առանդութեանց, որք առձնականաբար են, վասն գի որպէս առաջաք, ամբաստ կացեն մատակարարել մեզ նիւթս գիտութեան. որոց հետազոտութիւն յոյս մեծ կալ ասկուց և ի վերջոյ կոչմանց ինչ ներոյիոյ։

« Տոհմագրութեանն ոչինչ նուազ քան գքնական պատմութեանն առաջի առձնի հետազբրտական իրս չահատաբս և պիտանիս, և գործ է արդարև հոգատարութիւն լինել յայգագային ոգիս ժողովրդոց գիտել պատմութեան և գբնակչական կենակցութեան նոցա ևս նաև և նկարագրել գրոյս բարուց և քաղաքութեան։

« Ինչ ի ոտին գործ անձնատարեր ևզէ, իմաքինալ գաձնական մեզ անձին յատանել և հաստատեալ ի գիր առնուլ գվիճակ և գրատարութեան ազգացդ, քնակչոց ի կողմանցդ որոց յայգ ևին. ի քաղ ևղևալ գվճռատութեան, զոր ոչնանչէ սգրի քաղաքականութեան մեր, որ յաժանչէ գվիճակ գրատութեան և գբարքատարութեան ոտոյ ևշխարհ յազգաց գրկելոյս ի յուսատութեանէն և քաղաքաց կրթութեանէն Լրտոպիոյ, յուսամ՝ իմ զոր ինչ միանգամ խոսեցաք, հաստատեք են և մեզ նկարագրութիւնք։ Ցերկասխրատեանս մերում՝ գլխատրեալ բազում երկու իրք են սգրժանիք ուշադրութեան. առաջինն՝ ժերձատութեան կամ եթէ հնար ինչ է առել ազգակցութեան երկուց ցեղից, Լատինաց և հին Վերմանացոց, ըստ հատանձնչութեան բարուց, ծիսից և կենցաղավարութեանց նոցա. երկրորդ՝ քնակիսզ Հայկեան ատոհ նշանաւորն Հայաստանեայ։

« Ջայս վաստակ կամ էր ինձ ի տիպ սգրձանագրութեան անգէն յամի 1849, այլ ըստ ինչ ինչ խափանութեանց հանգամանաց, այժմ տեսանէ գրոյս,

լեն և թեպետև ամեն յաւուր ի բերանս յԱնգղիտ, ոչ անազան լինէր երկիւղն Տեառն ի լուս Գապպիական. իսկ Կիրանեացի հերձուածին պէտ այլևս ոչ ոտն յանկանիցի զայն և ընդարձակեալ կարեաց զիանձ, յորմէ գորով է Անգղիականացն հանել յերեսաց »։

Եռվանդակոսեցւոյն. Ակդ. — Յաստուածեան Հոգւոյ մարգարեսն. — Յաստուածեան. — Կիրեի Ա. Մակաբեին ի կերակ. Առաքեալ. Երկերակին. Փիլիպոսեան. Երկեղեցի Հայոց. Վ հիւ գերի ապրկանէք Երկերակոց (Հերքեցող). Արեւելեան ազգաց գազափար գվահատուց կանանց. 17 ամեցոց Հոտաց յաջորդեալ Աեռ Գրոմս. Նշանակոսեցին նոցա. Զհաղեցուցանելիսն մեր. Գաստեան իշխան Մինգրելացւոյ, արքունիք Հորս և կնոջ. Վ աստուած. Շինականք. Գոսեմացիս. Գօրի. Աստղն Սիսեմ. Տփխոյ — Ն. Գաղղեսականք Վերմանացւոց. Պատճառ գաղեհերոյն. Յաստուածադիսեցւոյն Հոգւոյ. Մասն ոտն գնէ ի մահ գնալ յԵրուսաղէմ. Եթէ ազդեսցուիցե ի քնակիչս չրջակայից Տփխոյ. Աբոլիան. Չնահանց Տփխոյ. Ընտրոսեցւոյն և տարագ գվնաս քնակացց. Ընդունելոսեցւոյն կոստակալին Կովկասու. Գնասկան Պարսից. Ազատագլ Կովկասու խորհուրդ. Ընդ Անգղիացի. Արաքն ատեանակ. Ազնուականք վ յոց. Բազրատունեաք և Արծրունեաք. Աստղոսեցւոյն գԱ. Խրիմբրել. Ներսեսեան Մարկոփի. Դնահանգային յոսեցւոյն. Լանաքի Տփխոյ — Գ. Ձանապարհորդոսեցւոյն ի Կախէթ. Աստղոսեցւոյն Ոձաբերին. Արդ հպանակաս պատրաստանն գպինի ի կոպտանս. Չկերին ապրիր. Աստղոսեցւոյն. Աստուց Տրատայ. Գնանագ Երեսաց գով. Գիմոտոսեցւոյն ի վերայ Ասանգիի. Երեք ի վանս Ս. Նշանագ. Աստղոսեցւոյն. Երկերակին. Արդինք քահանայից. Գարձ ի Տփխոյ. Երեք ի Շայատան. Գարվանատրայ գԱեզ Հայոց. Գիմոտոսեցւոյն գթնակչաց կոպտանց Վանձակայ. Հայոց Մինչ և Թուրքաց բէկ. Ուր Գնագատայ. Աստղոսեցւոյն գանկիմատրայ. Աստատան. Երեսան. Եթէ տատի էատ զայս անտառ. Վ ամատատանցն Երեսանագ. Չբանցք և տատր. — Ի. Աբոլիան. Երեք ի Գատնաքեր. Տոն ծնոդաց Աբոլիանի. Պատմոսեցւոյն տունի Նորա և Գանաքիտագ. Երկերակին. Մինչ Հայոց. Ատրգար Պարսից. Ուներ Հարկ. Հատատան Հարսնեցւոյն ժողովրդոց. Դնահանգատանական կինդատան վտոսեցւոյն Հայոց. Ցիշատակք մանկոսեցւոյն Աբոլիանի. Հոտ Նորա. Երեք Նոցա յոսեցւոյն Երկերակին. Կամոպկոան. Դուէրք վանիցն, և հոգեւորականացն. Աբոլիանն ի վանս. Մինչեւ Նորա անտի. Ընդերկեր մեր ի տան ծնոդաց Աբոլիանի. Հայք զոր ուեզի տեղին ի տրիպերատոս պատմոսեցւոյն. Գաղթականոսեցւոյն Հայոց ի կովկաս — Ն. Երեք ատ Երգոսեցւոյ. Կատորչն չինեալ ի կնոջէ ատմանէ. Մատուռն խատակրօն միանձնոհաց Հայոց. Երգոսեցւոյ. Հերատոսեցւոյն Նոցա. Ինչ և գրոսեցւոյն վկեկեցիցս Հոգւոյ. Մայր Աթոռն Հայատանեայց. Աթոռն Կաթողիկոսական ի Հոռվմայ. Կաթողիկատատան. Երթոսեցւոյն հատ կատարեր. Խոտակցոսեցւոյն իմ ընդ Կաթողիկոսին Դներսէսի ի Պետերբուրգ. Ինչ Նորա ատ իս. Տիգնկոսեցւոյն գկինատ և գրնատոսեցւոյն Դներսէսի, Հատ և Կաթողիկոսեցւոյն գԱրեւելից. Գաղթականոսեցւոյն հնգեցուցանէ Հայոց. Գաղթականոսեցւոյն Հայոց և Լատինաց. Տարբերոսեցւոյն վարդապետոսեցւոյն Նոցա. Գարագրերոսեցւոյն ընդ Պարսից. Հոգեւոր Տնտեսէ. Երկատատան Կաթողիկոսի. Կարգադրոսեցւոյն հերձուածից. Արեւելականատատան. Ի հակէ և պարատատոսեցւոյն ծնոդին քահանայից. Հոգեւոր դատատանաւ. — Ի. Հատատան ատ ատատ Աթոռեի կամ Աթոռնիս. Իրոսեցւոյն ապրին ընդ հնատոս պատոսեցւոյն մարգկացին տնտի. Ջրոսեցին Նոցա. Կերպոս իմն համահատոսին ատեա Երկրպագական տատին. Ձագատագրոսեցւոյն ատցա ընդ Լատինս. Հատատան Ձնհատան արեւելեան Երկրատց ի Վատկատաց. Ընատրոսեցւոյն Հայոց. Երեք Նոցա. Տատր Հայկականք գատատ ի Մեսրոպեան յատի 406. Մատատ Գրիգոսատնէատն ի Նոտա. Վ իհակ. Կատատարոսեցւոյն վատնոց. Գրականոսեցւոյն ի Ջ. դարոս ցի. դար ի ձեռս վ անականաց. Ընդ Նահապետական յարդին ատցա (Հայք) գրատատրոսեցւոյն. Նոր յատոսիատարացոսեցւոյն ի վերջ գարոս. Վոտզվրդական բանատատեցոսեցւոյն. Երդրք հեղինեցականք. Երոսեցւոյն ոճ Նորա. Քհատատան կոչր երդիչք. Վանքր Նոցա և երգք ի լեռս քհատատաց, դուն տերք ի Հայոց — Ի. Հատատրիարք. Վոտզվրդական Նահապետացոսեցւոյն ի վերջ ժամատատին. Կիրակատատեցոսեցւոյն. Ուրնոյդ Աբծին Հայկազատերք. Հայր գանձոյ ատ Երեսատաս. Չինական ատատոսեցւոյն բազատատոսեցւոյն. Հերատոսեցւոյն. — Ի. Ի երա գարձ ի Տփխոյ. Երեք ատ Ոատնին. Գարձոսեցւոյն և պատոսեցւոյն Նոցա. Գրերատատեցոսեցւոյն ի Նոտա. Դատերական անատատ. Հայր ս. մատգապերին Երդիչք. Ջոհք. Ատվորոսեցւոյն Ոատնեցաց. Ատ ատեսպատատոսեցւոյն. Հոտմք. Ուրք հատատանիկանք. Պատկ անփափատաս տրտոց և ծնոդոյ Նորին անձատ բոլորականոսեցւոյն. Ատհատատրոսեցւոյն կանանց. Վատատզական արատատոսեցւոյն. Հատատատին ժողովրդեան. Հատատոսեցւոյն. Ի բրեմ արեան. Հերատատրոսեցւոյն. Տատրատատածոսեցւոյն. Վ հատզրոսեցւոյն (Գիպիոնոմի դիմաց. Ի բոսեցւոյն մատրինոց. Դնահանգոսեցւոյն Նոցա ընդ Հերատատրիա. Վ հերատոսեցւոյ. Հ ատեդ երբք. Ջարգին ատքա գծնոդա և վ յոսեցւոյն. Գարգոսեցւոյն Հատատոսեցւոյն և վ յոսեցւոյ. Գարգատած ի քահնից Ի բրեմա գր Մատագերքիս, գնտրատել. Քահնի։

Կատենկի ժԼ (1862, էջ 20–33, 96–111) Ն. Նատատատեանց «Նատրան Ո. Հակատատզանի հանատզարծրդոսեցւոյն մի գլուխ» Հատզրգհանելով հրատատրակած է, և ծանոթոսեցւոյն ժԼ կ'ատէ Հէ «... ոտքիչին Հոգւով ամբողջ գրոսեցւոյն Հատզրգհանոսեցւոյնը, բատականացայ այստեղ նոցա միչին միայն մի գլուխ, այս գլխից հետ մի քանի քան սկզբնաբոսի, որ գրեթէ ատհարդ էին, քան եմ Հոգալ... »։

Տես և Արարատ 1870, էջ 323–29, 360–67, 8. Աբ-ի « Մեր ժողովրդական կեանքի տարբերը » յոդոատածը, ուր մանրատատան կը խօսի ատչ գրքի նոհատատատաց — Տես և Շրոտմպֆ, « Հայկ. Լուսատն. » էջ 272, ուր կ'ատէ ի միչի ապրող. « Հեպհնական հայհրէն լեզուի ատհկոսեցւոյն չունէր. քայց Աբոհատն իր քոյն հղած քոյր ձեռագիր տեհկոսեցւոյնն Նորդոհեց, և գրոս Նատատիր էր իր հայրեն. նահկացար տատրոսեցւոյնց վրայ գրոտատ մը հրատատրակելու դիատատրոսեցւոյնս. Հատկատատէնի Հերկատրոսեցւոյնն ատճատալս հետազրնատական է ատով մատնատնող՝ որ մէջ կը քնրէ ապն մանրատատանոսեցւոյնն Նորա գրոս Հատրգհեր էր իրեն կատեոզիկոսն Դնհատաս, Տփխոյ հատատնատն գպրոցին հիմնադիրն, և ոտր ոտատցիչ կատգեր էր փարիզէն կոչհեցով գհայատպին Ջրպհատեան. Ի՝ատատեղ Հէ Դնհրատաս՝ հայ գրատոր և հատատած լեզուներն կր համեմատատէր ոտման և յատսին լեզուատց հետ, ատեդյորնհելով Հէ աչհարհին լեզուի վերյոտծական կատգոսեցւոյնները կր յատատրհայէր Հատատար Հատզրգհանելու ատգնցոսեցւոյնեն։ Իսկ Արտվետն՝ որ վեց լեզու գիտէր, կը տնտէր Հէ

գրաբար լեզուն այնչափ դժուարին է՝ որ կարող չէր դիւրամատչելի լինել, եւ տարված էր գիւղականութիւնին, ու քանի մը մանանդապարագ ամբողջ գրքերն ի բնական ոճրուած։ Հակիրճաւէն չմոռցաւ նաեւ գիւղական folk-lore, ի վերջ ա-ռանձնոյ հատուածի դնելով (318–335) այլ եւ այլ ժո-ղովրդական զրոյցներ (légendes) Աբովեանի լեզուի-մանուքիւքը »։

Հաղորդիչ վաճառ, Լմբր. Ակոաց 1892, Բ. էջ 43։ – « Հայարծնի վանքը – Պօղոս վ. Տէր-Մար-գարեան », անդ, 1895, Բ. էջ 63։

Հաղթատոյ վանից անդադրութիւն. — Տես ԵՐՋՆԿԵԱՆՑ (Ի. Բ.)։

Տես և ՉԱՔԱՐԵԱՆՑ (Թ.) (Յաւել.) – ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ (Ե.)։

Տես դարձեալ Լուսոյ 1898 Ա, էջ 261–72, « Մնծաւոճ կայսերոյ լծորդի որ կան հանդուցեալ ի Հայրաս լուսահոգիքն այնք », « Բնդոյ մեծ եկե-դեցի », « Նիւթեր գրոցական պատմութեան » Լամուրկիոս ամենայն Հայոց Նկարագ. « Ս. Նա-զարեանի նամակներ », « Մի գոյն », – « Մի պր-տոյտ Հայրաստ չորք» (Գ. Բ. Ալպենեան, 1900 Ա, էջ 217։ – « Հրամարտակ երիք լծազատութ, Հայոց, վրաց և Ակաւանից, Հայրաստ վանքի մա-սին », Մեղու Հայատանի 1860, թ. 10։

Հաղորդական ձոգի. – Տես ԲԱԿԱՆԻ Յ. Մ.)։

Հաղորդութեան խորհուրդին վրայ Աստուա-ձին վարդապետութիւն. Ա տիպ?

= Բ տիպ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Արեւելեան ընկերութեան, 1857. 6°, 90 էջ։

Հաղորդութեան ձառ, (տես ութիւն ճառօրէն. – Տես ՄԱՏԻՐՈՍԵԱՆՑ Յ. – Տես և ՏԷՐՈՑԵՆՑ Յ. Տ. Կ.) — ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿԵԱՆ (Յ. Վ.) — Եր-ուսաղէմ 1857 Բ, էջ 220. – 1859 Զ. էջ 241։

Հաղորդութեան ձառիւ ոտաչին տնտրակին պատասխանի. — Տես Խ. Հ. Ա.) — Տես և ՓԱՓՄԱՃԵԱՆ (Հ. Ի. Վ.)։

ՀԱՃԵՆԱՆ Հ. Մատթէոս). — *վարք Տիտան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յատ չորից աւետա-րանչաց,* աշխարհաբար ոտանաւոր։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1898. 8°, 143 էջ։

Ինքնագ. Հանդ. Ամս. 1898, թ. 10–11։

ՀԱՃԵՆԱՆ (Յ. Մ.) — *Հնդիւն կամ Գաղանիք մը ի կոստանդնուպօլիս.* տէր և հրատարակիչ Մ. Յ. Զօլագեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1869. 8°, 201 էջ։

— Հատոր Բ. անդ, 1870. 228 էջ։

— *Կենաց իսպիր.* Ա հատ. 8°, 316 էջ։

Մեր օրինակին հակառակ կը պակսի։

— *Բնութեան գիտնիւն։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1885. 600 էջ?

« Ոչն հետաքրքրասիրեմ վաղ որ անգլական կեանքէ քաղուած է, խիստ բնորոշ հրկասերութիւն մ'է իր գեղեցիկ գարձուածներովն ու դէպքերու նորոք կապակցութիւններովն ». Մասիս 1885, թ. 3761։

Ինքնագ. Բիւզանդիոն 1896, թ. 6։ – Երկրագունա 1885, էջ 333։

— *Մօգաիգ 999 հատիկներով։* Հրատարակիչ Կ. Պիպէրեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Պէրպէ-բեան, 1897–98. Ա հատոր, մեծ. 8°, 544 էջ։

Բ հատոր 544–960։

« Կորուսեալ կտակը », Թերթօն Ժամակի 1896, թ. 9, եւն։

Խմրագ. Տես Ժամակի։

Մանուան ատենի՝ Մանգուկ 1903, թ. 602, 616։

ՀԱՃԵՆԱՆ, Ս. Վ. — « Քանապարհորդութիւն ի Ջահան գաւառ », Պատկեր 1890, էջ 103, 131, 145, 210. « Երբոյն Ամենապիտոյ հայրա-պետի վրայ կատարուր պիտոյութիւնք ազգային ան-ասկատով », անդ, 1891, էջ 560։

Հաճի Դաւիթ և Սահիան կարգաչաւ. Ս. Պե-տերբուրգ, տպ. Ակորոխոդովի, 1890. 32 էջ?

ՀԱՃԻ ՊԼՅՑ ՉԱՆԻ ՄԱՒԼԹԱՐ. *Տաճկերէն պիտոյիի 4 օրուան մէջ ձայնիւն կարդալու ձեւերքը* (տաճկ.) Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պէր-պէրեան, 1893. 12°, 14 էջ?

Հաճի Յոհիւ. վիպասանութիւն. զաղղիարէն լեզուէ թարգմանուած և Յոյնէն հանուած։ Ար-մաշ, ի տպ. Զարխափան Ս. Աստուածածնի, 1876. 1°, 291 էջ։

«... գիտնական վիպասանական գրուած մ'է՝ յո-րում ամուսնական կենաց անհատատարմութեան ինչ սահման չար ձեռնհասքներ ունենալն ստոր-գրուած է ». Մասիս 1876, թ. 1827։

ՀԱՃԻ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ Կ. Մ.) — *Նոր քնագի-տութիւն, ի պէտս ազգ. վարժարանաց։* Ինս-ճուզ, տպ. Մ. Ս. Խիմիճեանէֆֆի, 1891?

Հաճին. Պատմութ. Հաճնոյ ազատութեան. — Տես ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ (Պ. Արք.)։

« Հաճին քաղաքը », Մասեաց Աղաւնի 1856, էջ 187։ – « Հաճնի անէծքներ », Բիւրակն 1900, էջ 331։ — « Երբոյ և գալ քայլերուն խոնարհումը Հաճնոյ գաւառաքարքառով », անդ, 1898, էջ 779։

Հաւաքարարան Հին և Նոր կտակարանաց. Երկասիրութիւն Թադէոս Վ. Աստուածատու-րեան։ Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակ. 4°, 552 էջ?

Հաւաքարարան Հին և Նոր կտակարանաց. Աչխատասիրութիւն Թադէոս Վարդապետի Աս-տուածատուրեան Արտակերցւոյ ի Միաբանու-թենէ սրբոց Յակովբեանց։ Ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Տ. Մկրտչի Ա. կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. Հրամանաւ Պատրիարքի սրբոյ Երուսաղէմի Ամենապատիւ Տ. Ցարութիւն սրբ-բազան Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպօլսոյ Տ. Մատթէոսի սրբազան Արք եպիսկոպոսի։ ի տպարանի Առաքելական Աթո-ռոյ սրբոց Յակովբեանց Յերուսաղէմ, 1895. 4°, մեծ. երեքսիւնեան, ԹՒ + 1573 էջ։

Սկիզբ « Տեսութիւն ի վերայ Համաբարբառի Ս. Գրոց » խորագրով գրութիւն մը կայ, ստորա-գրուած Թորոս Տ. Իսահակեան Ջուղայեցիէ, ուր կ'ըսէ. «... այժմ հանարար Հրատ սուզ բանիւք պատմել Հէ ոչ՛ք եկեն առաջին ներարիչք Համա-բարբառի, ո՛րպիսի ինչ էր կազմութիւն նախկին հրկոց նորին, և ցուցանել զպարագաներն նորին մին-չեւ ի մեր ժամանակս և ի ներկայ գործս, – ի մէջ հրիքաստանեալորդ գարս Հոգւոյ անուամբ Պոստիկի-կեան կրօնաւոր զառաջինն յօրինեաց Համաբար-բառ ի վերայ լատին Աստուածաչնչի. Զայս կէտ նպատակի առաջի ունելով՝ բազում ամս ծախեաց ի յամախ բնեռերգմանեան և ի տքնասէր ուսումն Ս. Գրոց։ Պատմի Թէ առ ի յաջողեալ Համբ ի կատար

հաստատանել պայմանի հակառակ երկ. Հատ օժանդակ իր իրեն հինգշարթի վանականաց ի միաբանելենէ իրեն, և յետ երկարատեւ աշխատութեան հազիւ հազ մարդկայնաբար յօրինել բազմադարձ կանոն ամենայն փոփոխական մասանց բանի, նշանակեալ առնելով իւր յորում գիրս և յորում անգամ գտանի իրաքանչիւր բան։ Վիճելի է ի յօրինուելն առաջին Համաքարոզքանի քազում դժուարութեամբ չըշնաւորեալ էր և կարի յոյժ տքնութեան և չանիպ ազատ ունէր քան զոր յատկապէս ժամանակի պահանջէր. վասն զի ներկայ դիմակարգութեան և քաջատեսութեան ի տունս բոլորովին պակասէր Աստուածաշունչ Գրոյ օրինակաց այնր ժամանակի, և հարկ լինէր այլ և այլ ինքնահնար նշանօք որոշել զտեղիան և քաղցում անգամ ծայրէ ի ծայր վերծանելով՝ ուղղել զվրիպական և զպակասն յայսպիսեացիկ։ Լատին Համաքարոզքասացն այս յետ այնորիկ վերջասին սպագրեալսա այլ և այլ փոփոխմամբ և քարտրմամբ մինչեւ յամի 1555 ներկայ կատարելութեանդ հասանել իւրով ի յոյս ընծայելսա ձեռամբ Տաճարաւոր Գրասարակչի Ռոբերտայ Ստեփաննոսի, որ նգեր իակ հնգիսակ քաջանման Ա. Գիրոց ի գլուխ և ի տուն, և արդեն այնու քաջանութեամբ հնոցք ամեք յատուկ զկատին Աստուածաշունչն ամբողջ տպագրեալ էր։ Յամանուանեալ այս յետագունի ևգեր ամենեցուն գիտոց ժամանակին և բնդհանրապէս առ ամենայն հերոգական ազգս, մինչեւ յետ այնորիկ առանց Ստեփանեան գլխակարգելենդեղ և անաստելեան չապագրել ոչ գի. Ինքս Լատ այսմ օրինակի նգեր տպագրելենէն առաջին հայկական Աստուածաշնչի ձեռամբ Ռական վարդապետի որ յգհայ գնահեր և կարտարապէն գլխակարգելենէն գնի գրչագրագ մերոց՝ գլատինականն փոխ Հատ, որ բազում ոչ նկատակ մնացք և չարաքանելենդեան բաժանել և միայն գրելենդեան և գծատատար քազմանման բաժանման նպատակ առանձ ունի։

« Լատին Համաքարոզքասիս յայնդերին Համաքարոզքան Հին Կտակարանի Հևբրէ ի վերայ հերայական սկզբնագրի և ի վերայ յունական Հօթանդ Նաստնից Հնարգմանելենդեան ի գլուխ դպրոց Հերուսղեմ այդոցիկ, և առանձինն ի վերայ Նոր Կտակարանի ի դիբոցելենդեան ուսումնասիրաց յոյն քնագրի Նոր կտակին։ Աստրիկ Հատ քազում փոփոխելենդեամբ և քարեւգմամբ ոչ սակաս անագ տպագրելենդեամբ ի լոյս ընծայելենդեան։ Նչնպէս և յետնեալ ժամանակի յայլ և այլ Նորագոյն Հերոգ Հերոգական փոխաքերելով առաջել կամ Նոտալ Հոխոտելենդեամբ և կատարելելենդեամբ հրատարակչական գազդիրէն, անգղիերէն, գերմաներէն, հոլանդերէն, և այլն. յորոց գիտուհական Համարեալի քերեւս լիակատար Համաքարոզքասս Աստ քառանգր Գրոց Նոյ յանգղիական լեզուս, յորում հանդէպ իրաքանչիւր քառի յատկելով է Նաև Համառօտ Նշանակութենէն Նորին հանգիպած կարեւոր ծանօթութենդեամբ ի սկզբան անգրիս։

« Չուտակ յետոյ գայ մերս հայկական Համաքարոզքասս։ Նախ յամի 1668 ին տպագրանէ Կոստանդնուպոլսոյ Արիստիդեի Ջմիւռնեցոյ « Համաքարոզքասս կամ ցանկ նամանաձայն քառից Նորոյ Կտակարանի, այլ քննական կարգաւ չարադասեալ » առանձ յատուկ Հարանի իրեք կամ անուան հնգինակի։ Նչնպէս յայսմ անանուն պրոտեան Հերի գատաստինն Համաքարոզքասս քառ ի կիր արկեալ յայս միտս, որ հիշդ Հատգմանութենդեին է Հերոգական concordantiæ քառի։ Կամ Նախնիս քառգ այդ գտանի Նշանակութենդեամբ հատնանաչելենդեան չորից Աստաբանացն, որպէս հանդուրանօթի Համաքարոզքասն Արքոյն Նփքնեի։ Ապակս հնգինակութենդեան ի ծանօթելոյ հատատան և կարի իակ հատնանական Հերի Հերէ և Նոր Կտակարանի առաջին հայկական Համաքարոզքասս այս յօրինեալս Ձեռամբ մերոյ ի միաբանից Ա. Հերոցս Հրատարակէմ, որպէս անագի ի յհատագրոյ։ — Գրենդեացս տպագրութենդեան մատենիս յանօթես չնորհեալս մեզ յԱգգային Համանագրատանէ Ա. Փետրոս առաջս հերկատարս ձեռամբ գիտագրիչ Ա. Գրոյ։ Վերջ գրչագրիս է Հատ կոչնականն, յոյժ մանր այլ յատակ և գիտագիրկ, գրեալ ի վերայ հատս և կարծր քամրանկալ Հերոյ։ Զիր ինչ տարիք ի նմին յատագրատն կամ միջոցատն կամ միջատակատն։ և ոչ իակ անուն պրոտեան կամ հնգինակին գտանի ի հատատի կամ այլ տեր ի գիրս, այլ միայն ի յետ կոյս կողմի իրաքանչիւր հատորոյ ոսկագրով գրոշմեալ է « Համաքարոզքասն Հերոց »։ Ի մասին ոչնչ ի գատաստելենդեան տարբերի ոչ սակաս ի ներկայ պրոտեացս։ Ձայնի անուանի ի նմա աշխատելենդեին հօմն կամ ալի անձանց. գի Հերէ և յոտ կարգի իմն այրատենդեից գատատորեալ է քովանդակն, այլ որպէս առաջագոյ, տարբերի ոչ սակաս յատգրելենդեէ և ի գատաստելենդեէ ներկայ հերկոյս։ Աշխատելենդեամբ ծանօթի Հերոց Ամերիկացոյ Ա. Աստրոյս և այլոյ նոս արտաքնոյ Հերէ ի Հնտեմն ոմն ի վարդապետաց միջոց միրիհատ էր այգպիսի ցանկ մի, այլ յանձնարելենդեամբ կամ ի վատատելենդեէ պատճառնին կարտատել կամ գողագրել էր գործն ի վանագ ատեի։ Ի տատանել մեր « Ջգատատական իմկոցս » կատարած յարեան ի մեզ Հերէ մի գործ պայմանեալ իակ լինելոյ վերատատելենդեէ, և ի խոյդ և իմդիր լինել ի Հատգրեալ պատրիարքական պահպանի գատաստանի գատ տեղեկագիր գատատատելենդեան իմդրոյ իրեք ատաց Սրբոյ Տնգնաց՝ ընտիր հայկատանելենդեամբ Հերատարգեալ, որպէս և այլ ձեռագիր միջատակարանք նոմին մատր նատրատագրով որպէս վերոյիշեալ « Ի գատատանել իմնկոց », յոր որում այնպիսի նմանատելենդեն քնէ որպէս քնական և անատանել ներկատա գրոտելենդեան ատն միայ յորոց չարագրոտելենդեն առաջնոյն չորիւք կամ Հնգօք տարօք կանխեալ իրէ քան գիտրկրոդինն։ Ի վախճան ատնկագրին հգալ է ատատագրոտելենդեն Ի-Հոնէսիոս վարդապետի Աստ-Թարգմանի Ա. Աստրոյս այգր ժամանակի. Ձայնի Հ ի տարեգրոտելենդեց Ա. Աստրոյս դի Ի-Հոնէսիոս վարդապետս, տարս Հոգիակոչոտագեալ, և յոկնեք իւր Ձակոք վարդապետ, երկոցին այգ բանիրոտնք և ատատնասէրք, յատագոս անհամամաձայնելենդեան իրեք Հոգեկալ գնացին տատնեալով ընդ իրենատս գգրնատս և գհոգոտեմ իրենատց. Այգի Հատատական Հոտի Հէ վերոյիշեալ ցանկդ, զոր Համարեցք լինել նոյն ընդ « Ներատատանիս խնկոյդ », չունաց ատի ընդ Հօրն Ի-Հոնէսիոսէ, կամ գնտոյ գողատնալ անցատ ի ձեռս այլոց և ի վերջոյ ևգեր որպէս և է այժմ ևհգակատնելենդեն Ագգային Մատենադարանի։ Նչնպէս Հատատական Հոտի, և ի ներքին վկայոտելենդեանդ իակ փոքր ի Հատ ատոգի, Հէ ի ցանկ ատի յայտատնէ քատկալ է Համաքարոզքասն գրատատ Նոր Կտակարանի, որ քատ գագատփարի ևերոպական Համաքարոզքատատոյ դատատորեալ և ատատնանեալ՝ որպէս հրատարակեցատ, ատկայն իրօք աշխատելենդեան վարկանելի է Ի-Հոնէսիոսի վարդապետի. Հանկալի է մեզ գատատգագոյնս տեղեկալ գայատնել ի հատատատելենդեն կամ յոգոտելենդեն կարծեաց մերոց։

« Յետ ատաց ինչ այլ ոմն ի Միաբանելենէս՝ Աստ. Տ. Ի-Հոգէտս Վ. Աստուածատուրեան Կարսկնցի, յգայատ գգատագիտ հակայ մատենիս ատատրիկ, և Հետն արկեալ, ազնատն աշխատելենդեամբ, ատչնչ Հոտագ քան գՀօրն Համաքարոզքատատն գտնեցին Հատգոյի դատիկիկեան կրօնատորի, գեղեցիկ ատս ոգջոյն ատս Հոտիրեալ ի կատատր հատատոյդ։ Պատճառն ատկատատատս Ա Ի-Հատատնալ Հէ ատրատիսի տգծոտելենդեամբ գօրն ի քոյն գվկայոտելենդեան հատատիրէ և իրատքատնչիւր քատ ի վերջ ատատնեին Հոտիի տգծանագրէք

և գուրգիրեան և գլխաւորութիւնն առնելիքը նչանակէր և ի վիլնի յամառն ընդհարմամբ գլխակատ յաղթութիւնէ. ապա վճռեալին տրոյն կարգապետել ի բազմութիւն քահանայ՝ պատրեր առանձինն ի լրանալ հաւաքման բառից և վկայութեանց՝ կարդալ բացիալ գլխակատ վերնոյին ընդ օրինակէր լատ կարգի հայ տիպագնացաց. և հետոյ յետոյ գրովանգային, որպէս առաւել ի տպագրութիւնս ի տեսութիւն տեսութեան ընդօրինակէր. Ասի ի՛ն յետ այնքան տատապանաց երկու անգամ հետ գրամանգային վերնոյին քննեաց և անձանձիր ընդհարմամբ Ս. Վկոց բազում ինչ փոփոխեաց և յաւելց որ ինչ յաւելումն նուազի վրիպեալ էր յաշխարհութիւնէ իւրմէ... »։

Իսկ « կանխարան տպագրութեան »ը կ՚ըսէ. « Ջօգտաչատ կարեւորութիւնէ Կրոցս և գիտութեանց վաստակց Աբիսոտիտիրային քան հանճարեալ որչափ ինչ ի Տեսութիւնն և ի Յաստուածարան անդ աւագեալ են, տատապատ ի տատ տակաւին ջրհանգամանաց և գործիքութիւնէն տպագրութեան նոյնչափ աւժանատար, որչափ երկիք և վաստակ, յոր ձեռն արկ անխոնջ և անյոգնահատ, և առն հօմին լիալիր պարագրմամբ ի գլուխ հնան գործն, որ ի 1867 ամէ անտի պատրաստ մնացեր ի Մատենադարանի տրոյ Աքիտոյս. Ինչպէս և բազում ի գրատիպոց ազգիս ինդրեալ էին գիրատատակութիւնն հակայ Մատենիս, և Միքթարեանքիս մտագիր առ այս յղձալեր տալ լուսոյն փափագանց ինդրոտիցն՝ ոչ հնդիւով ի պէտպէս գժուարութիւնս՝ յարակից նմին՝ այլ հանգամանաց, մանաւանդ անձկութիւն ժամանակի ընդ երկար չձգատուն լինել, մինչեւ յարդել Աստուած ի հնատար ափանց Վանդէի գոնն սիրատարփ Աստուածատուչ մատնիչ, գրատիավատատակ վճռանագրն Աստուծոյ, գերաշակերտ Տ. Յովհաննէս խաչիկեան, գալեւորեանն ի գործ պաշտամանն Ազգի և սուրբ Եկեղեցւոյ։

« Ա՛ս ցանկանալով ցանկալեալ ունել յիշատակ ի Միսն, յղձելոցս կնճռոտ երեսք երեսք տատար հանդիսանալ է բարեյաղող պայծառութիւնն Սրբոյ Տանս՝ նուիրատուութիւնամբ գրչակ Մատենիդ և տպագրական կարեւոր պիտոյից, որք վասն բան ժամանակիս՝ երանաշնորհ Պատրիարգութիւնք օրհնութիւնն և գոհութիւնն կանգնեցուք ի պատուի կալեալ են։ Ի՛ չատագնալ այդպանօք՝ ի նչիսարեալ աւետս կնճռոտ կամելով տպատ մեծ հարկանել Ազգ. Մատենադրութեան՝ Նախաձեռն Մեկնեցաս հանդիսացաս տպագրութեան գործոյս՝ ջօգնգակութեամբ երեք հազար ուսփեաց Նուիրելոց յորդոր վաստակոց իւրոց։

« Ջայս իդէ գրատէր և արքատէր սրտին գատաՏիճն յայտնեալ Աժեն. Ս. Պատրիարքի սրոյ Աքիտոյս, Տէատն Յարութիւնն Աբք-Եղիկեանցի վՆհատակատն ի ձեռն մատերիմ անուանակցի և պաշտօնակցի իւրոյ, վաստակասէր Տ. Յովհաննէս քահանայի Մկրտեան, որ ի սկզբանէ անտի լիապէս փութանդրդ կարգեալ ի նմանէ՝ քաղուածս աչխատ եղեւ ի յամերգ գործոյն։ Ընդ այս հետ և հատատ գտեալ Ս. Պատրիարքին՝ երանելոյ գատագրութեան գործոյն։

« Ինչքան և յատաջ քան զսկիզբն տպագրութեան՝ կոչումն բանանդրագրութեան եղեւ բանատիրաց Ազգիս և պաշտօնէից աստուածային մատնից, որոց առաւել քան ամենեցուն պիտոյացալ ի հոգեւոր պաշտամունս և ի քարոզել գրանն կենաց, և ի բազում տեղիս Կարծիքն կարգնցան, և յոյս մեծ էր, գի բազում յօժարական փութեամբն յօգնականութեան ընկերագրութեամբ, այլ տատ կաւք ի բացմոց, գորոց անուանս ցանկագրելոցաք ընդ գործոյս, մանաւանդ գոնս։

« Ինչ քանի՛ փոյթ և ինամք եղեն վասն պաշտօնատ և անվրէպ տպագրութեան և քանի՛ երքատինն դպրութեան ի կրկին բազդատութեան ալբոյն Կարծոյն ընդ Ս. Կիքս, ինդուցք այլոց վկայից։

« Ցետ այսպէս կանխարան ծանօթութեանց կոկզնատատութեան և գործատատակ գործոյս, ի նուիրեան պարտական համարիմք որատգին չնորհակալս ի գիր տատանատանել առ ամենեսին, որք Ա՛ գի բանիւք խրախուսանաց, և Ա՛ գի գործով և արդեամբք օժանդակ գտան։

« Շնորհ մեծ, որպիսոյ խոնարհ յատգանօք, Աղգրատիր Հայրատապետն մեզ տատ Աստ. Աստրք Եկեղեցւոյ, որ ոչ միայն բատ բազմանաց Տ. Յովհաննէս Աստ-Գրիգորեան Խաչիկեան ինքնագիր տատգիրն պատանաց գնատեցաս, այլ և յատեղատ ցոյց գանուն և գլխատակ Նշոյն յայտ և ի տոհմ իւր, ոչ միայն ինքն բաժանատգապիտաց, և բազմոց Եպիս օրինակ. այլ և քարող և յորդոր հանդիպատաց առ Վենետատանեան Ղազարեանս՝ արագատիպ մատիով գՀատատատարան արքատաց Մատենից արձան յիշատատի կանգնել ընդ աւետնդն տեսիլ։

« Շնորհակատութիւն երկոցունց անուանակցաց, արքակրօն Աստ Գրիգորեանց, Տ. Յովհաննու խաչիկեան և Տ. Յովհաննու Մկրտեան։

« Շնորհակատութիւն հնատքակ վերագնեցից Բազմատից, Բազատաց, Կարծակատց Ս. Ամենոցս և ի մատնատորի իւրն Աստ-Գրիգորեան Մերգագեկեան Բազատաց և ամենեցուն, որք քան կարի ո՛չ անխնայիցին գայկատութիւն իւրեանց, և

« Փառք միոյն Աստուծոյ ճշմարտի, որ օրհնութիւնս և օգնութիւնամբ սկիզբն և վախճան հպեւ ունի Կարծոյս »։

(Քննող. Արարատ 1896, թ. 3։ – Ամենիա 1896, թ. 70։ – Տես և Բազմավէպ 1891, էջ 282։ – Տես և ՎԱՐԴԱՊԵՏԵԱՆ Ն. Աբք.)։

Համառօտաբառ կամ ցանկ... Ղուրյ կտակատանի. — Տես Աշտարակ, Կարծիս 281 էջը։

ՀԱՄԱՁԱՍՊԵԱՆ, Գաբր.) *թարգմ.* — Տես ՄԱՐԿՈՒՍ ԱՒՐԵԼԻՈՍ։

ՀԱՄԱՁԱՍՊԵԱՆ Յ. *թարգմ.* — Տես Թարգմանութիւնք պատկ և ուսանուտուր։

Արարատի էջ (1851, էջ 195) « Վարդ »ի վրայ քերթուած մ՚ուն։

Համագգային Աշխատասիրաց և լեզուագիտական վարժարանի գիշերօթիկ և ցերեկեայ հաստատեալ։ կ. Պոլիս, 1898, Յունվար 1. Հիմնադիր–Տնօրէն Յակոբ Բազդատունի։ կ. Պոլիս, տպագր. Ասրեան, նախկին Պատտատեան տըպարան, 1898. 16 էջ։

Համագգիտց բնիկ տուրիւն.

— *Յայտատար նուիրատտագրութիւն բնիկ տուրիւնս Համագգիտց։* կ. Պոլիս, ի տպ. ի սրբոյն Ռէնեսիկոսի, 1846. 12 էջ (հայ–տաճ.)։

— *Յայտատարութիւն և հատիք Համագգիտց բնիկ տուրիւնսն։* կ. Պոլիս, 1847 ?

— *Ջատատագովութիւն Համագգիտց բնիկ տուրիւնսն, ճշմարտատիս անձէ մը գրուած։* ի կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1851 = 18. 8°, 43 էջ։

« Համագգիտց Բարեգործական բնիկ տուրիւն և գիշերօթիկ վարժարան ». Մշակ 1871, թ. 1123, նոյնը՝ Արարատ 1871, էջ 311։ – « Ազգային կրթութեան և Համագգիտց վարժարան ». Բիւգանդիոն 1886, էջ 168–173. Ն., ի. Կարապաշ. և Գիր. տուած մը Մ. Պէշիկթաշլեանէ)՝ « Ա՛ն նորակերտ հինուած բնիկ տուրիւնն Համագգիտց »։

Համակերպութեան պատգամներ. – Տես ԱՏԵՓԱՆ Խ. Վ.։

Համակերպչութեան ձառ. – Տ. ԻՍՏՐԻԿՈՒՆԻ։

Համանայնութեան առնոյն Ազարիայ ընդ Յուսոյ. — Տես Գիրք վայելուչ։

— *բուռը լեզուի.* — Տես ԹԱԼԼՊՃԵԱՆ Պ.։

— *մեզհանական առնոց.* — Տես ՆՈՒՐԻՋԱՆՆԵԱՆ Վ.։

Համառ Աստուծոյ. – Տես ԿՈՒՏԱՆԵԱՆՑ Կ.։

Համարմունք փիլ. տես Արարատ 1869, էջ 16։ – «Հոգեւոր դպրոց Համամլի գնաց», անդ, 1870, էջ 306։ – «Հոգեւոր դպրոցք Համամլոյ և Վարա-Գիւղոյ», անդ, էջ 396։

Համամմեան Արդիս տեսուան առիթ նոր կեանք 1900, էջ 357։

Համապատասխանութիւն երիտասարդական առաքելոց. — Տես ՄԽԻԹԱՐ ՍԿԵՒՌԱՑԻ։

Համառօտ Աշխարհագրութիւն, Ատոյգաբանութիւն, Երկրագործութիւն, Իրապիտութիւն, Կենդանաբանութիւն, Պատմութիւն, Քրիստոնեական, եւն, եւն. — Տես *իւրաքանչիւրն իր անուան տակ։*

— *գծագրութիւն Լուսոյ պատմութեան.* — Տես ԿԱՅԴԻԱՆԵԱՆ Պր. Յ.։

— *քննականական խոստովանութիւնք.* – Տես ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ Վ. Յ.)։

— *և քննականական պատասխանիք.* — Տես ՍԷԿԵԼԻ։

— *հինաւուրց երկուց բարեբարոյ Քաղաքաց.* — Տես ՏԷՐ-ԹԱԱՊԱՐԵԱՆ (Թ. Տ. Թ.)։

— *կնոջ խոստովանութեան հաւատարիմ հոգեւոյ, որ է խորհրդաւոր հարսն Քրիստոսի ընդ հոգեւոր փեսային իւրոյ Քրիստոսի։ Վենետիկ, 1810?*

կրթութիւն, հանուագազօրեալ ի սիրոյ հոգւոց քաւարանին։ Վենետիկ, 23 էջ տարի չէ նշանակուած։

Տես և *Կրթութիւն։*

— *ուսի, եւն.* — Տես *Իւրաքանչիւր բնակեալ կամ քաղաքի անուան տակ։*

— *հաւաքումն իրաց մանաւանդ պատմական.* — Տես *Քրիստոնէական, տպագրութ. 1717, ի կ. Պոլիս։*

— *հետազօտութիւն գոհարաց աստի.* — Տես ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Կ. Ա.)։

— *մեկնութիւն նիւթապրաց հմմարիա կրօնի.* — Տես ՃԵՐՏԻԼ ԿԱՐՏ։

— *մեկնութիւն պատկերի սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին.* – Տ. ՊԱՊՅԱՆԵԱՆ Գ. Վ.)։

— *յայտ յանկիւնաւորութիւն, եւն.* – Տես ԲԱԲԻԿԵԱՆՑ (Ա. Արք.)։

— *նկարագիր հանճարական հիւսիսցւոյ.* - Տես ՀԷՔԻՄԵԱՆ Ս. Վ.)։

— *նկարագիր Մխիթարեանց Միաբանութեանն.* — Տես *Մխիթարեանց Հարք* Վենետկոյ։

— *նկարագիր պատկանի դրութեան.* – Տես ԱՒԼԱՆԵԱՆ (Թ.)։

Համառօտ նկարագիր վարուց երեւելի մարդոց. — Տես ԲԱՇԵՆԵԱՆ (Հ. Մ.)։

— *պատասխանի.* – Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ Ս. Պ.։

— *տիեզերք յայտնեցեալ.* – Տես ՓԻԼԻՊՅԵԱՆՑ Ս.։

վարպետութիւն ուղղախառնութեան. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Գ. Ք.։ — *վարպետութիւն ուղղախառնութեան։*

— *վիճակագրութիւն.* — Տես *Ամերիկայ։*

վիպասանութիւն. — Տես *վիպասանութիւն համառօտ։*

— *տեսութիւն երկրի և յոյսի մասին.* – Տես *Երկրի և յոյսի մասին։*

— *ցուցմունքներ պատմութեան.* — Տես ԱԱՒԻԿԵԱՆՑ Յ.։

քննութիւն Քրիստոնէական Հաւատոյ և Մահմետական կրօնի, յԱշխարհաբար լեզուի Հայոց Տեառն Լազարեանց, 4°, 271 էջ?

Համառօտագիր Պիոհի Թ. – Տես ՊԻՈՒՍ Թ.։

Համառօտական իմաստասիրութիւն. — Տես ԱՒԻՒՔԵԼԵԱՆ Խ. Վ.)։

Համառօտութիւն անցից, եւն. — Տես ՆԵՐՍԻՍ Ի ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ։

— *յաչխատական քնարականութեան.* – Տես ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ (Պ. Վ.)։

— *նեղութեանց չնորհեցելոց ի զանազան վեհապետաց ընկերակցութեան և եղբարց առնասուրբ վարդապետի, վերջապէս հաստատեցելոց ի սրբոյ Էջմիածնի տեառն մերոյ Յովհաննիսի մեծասուներորդ Պապի. 8°, 33 էջ։ Ուրիշ ամէն ինչ կը պակսի։*

— *Նոր կատակարանի. մասն Ա. ի Մարգեզուխենէն Քրիստոսի կ'պատուստ Հոգւոյն սրբոյ, ի պէտս աշակերտաց։ Տփխիս, ի տպ. Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի Հայոց ընծայելոյ յազնուական Էջմիածնի, 1854. 8°, 80 էջ?*

— *Տարեկան ուսուցոյ Ամենափրկչեան Ս. վանաց և Տպարանի և ազգային կեդրոնական և կատարիճեան ուսումնարանաց, և այլն, Նոր Ջուղայի վասն 1892 ամի. Նոր Ջուղա?*

— *տարեկան ուսուցոյ 1901 ամի Ազգային, կրօնական, բարեգործական և կրթական Հաստատութեանց Նոր-Ջուղայի և Ներից Դպրոցաց Գիւղօրէից։ Ի տպ. Ամենափրկչեան Ս. վանուց, ի Նոր-Ջուղա, 1901. Ինն երորդ տեսրինն երորդ տարի. 4°, 43 էջ։*

— *փոքր քնարականութեան, եւն.* – Տես ԱԱԼԱԹՈՒՆ Մ. Վ.)։

— *քրիստոնէական Աստուածաբանութեան.* – Տես *Աստուածաբանութիւն։*

— *քրիստոնէական ուսմանց.* — Տես ՇԱՆՇԱՆԵԱՆ (Պ.)։

ՀԱՄԱՖԻՒՆ (Ձարեհ). — «Կին մարդու թարգման կոչմն», *Հիւսիսափայլ* 1858, Ա. էջ 493–96։ «Խաւարակոխին», անդ Բ. էջ 10 13, 110–18, 205–15։ «Նոր Աստիճան» (*թարգմ. ռուսերէնից*), 251–297։

Համասփիւռ, հէքեաթ. — Տես ՄԱՏԻՆԵԱՆ (Գ. Ք.)։

Համաստարած ուխտաւորաց. — Տես Ախտաճանաչ Տախտակներ. — ԹՈՎՄԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ։

Համաստակալութիւն. — Տես ՏԻՆՋԼՆՃԵԱՆ (Ն.)։

Համաստատուն տեսիլակապիր չորեքտասանամեայ պաշտօնավարութեան Ազգային դատական գործոց խորհրդական Սերովբէ Ագնուսեցի ի 28 հոկտեմբերէ 1880, ցՅուլ դեկտեմբեր 1881), մատուցեալ առ Տ. Տ. Կիրակոս սրբազան Ալբիկ. Արժանապատիւ պատրիարք հայր և բարձրաշնորհ նախագահ Ազգ. կեդրոն. վարչութեան Հայոց Թուրքիոյ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Առաջնան, 1882. 21 էջ։

Համաստատութիւն Ազգային կեդրոն. վարչութեան Ուսումնական խորհրդոյ 1872–1874 ամին առ Ազգային Գաղաքական ժողովն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ս. Մխքայէլեան, 1875. 23 էջ։

— *Ազգային կեդրոնական վարչութեան 1872–1873 ամի առ Ազգ. Ընդհ. ժողովն։* Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Միւհէնտեսեան, 1874. մեծ. 4°, 95 + 38 + 74 էջ։

— *Ազգ. կեդր. վարչութեան 1873–1874 ամի առ Ազգ. ժողով.* — *Համաստատութիւն կրօնական Գաղաքական խառն ժողովոյ։* Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Մխքայէլեան, 1876. 24 էջ։

— *Ազգ. կեդր. վարչութեան 1874–1875 և 1875–76 ամաց առ Ազգ. Ընդհ. ժողովն։* Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Մխքայէլեան. 50 էջ։

— *Կրօնական ժողովոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան 1876–78 ամի առ Ազգ. Երեսփոխանական ժողով.* 9 էջ։

— *Կրօնական ժողովոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան 1884 ամին առ Ազգ. Երեսփոխանական պատգառելի ժողովն Հայոց Թուրքիոյ։* Կ. Պոլիս, տպ. Սարըեան, 1885. 12 էջ։

— *Տնտեսական խորհրդոյ 1883 դեկտեմբեր 1էն մինչեւ ցվերջ Յունիսի 1885. մատուցեալ առ Ամեն. Ս. Պատրիարք հայր Նախագահ Ազգ. վարչութեան Գաղաքական ժողովոյ։* Կ. Պոլիս, տպ. Սարըեան, 1885. 90 էջ։

— *և տեսիլակապիր երեքտասանամեայ պաշտօնավարութեան Թաղական խորհրդոյ Ս. Խաչ Թաղի իսկիւտարու։ 15 Յուլիս 1870–15 Օգոստոս 1871։* Կ. Պոլիս, տպագր. Օ. Խոշասաբեան, 1871. մեծ. 15 էջ։

— *հոգաբարձութեան Հիմարան երկսեռ վարժարանի Նոր-Թաղի յիւսկիւտար 9 Յունիս 1884–9 Յունիս 1885 առ պատուական Թաղական խորհուրդ Նոր-Թաղի,* 1885. 16 էջ?

— *(ամսական) Սուրբ Փրկչեան վանուց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1867?

Համատակ Բոլբիճ. — Տես ՍՈՒԱՏՈ։

Համատոհական ատուեստիճ սկզբունք. — Տես Դիրք վայելուչ։

Համարոյութիւն. — Տես Թուաբանութիւն։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ (Ա.) *Թարգմ.* — Տես ՇԼԷՔԻԵՐ։

ՀԱՄԲԱՐԵԱՆ (Հ. Եզեկիէլ). — *Գործնական վաճառագիտութիւն, ի պէտս վաճառականաց, արուեստաւորաց, պարոցաց և տեարց։* Աշխատասիրեց Հ. Ե. վ. Հ. Մխիթ. ուխտէն։ Վիէննա, Մխիթարեանց տպարան, 1867. 6°, 497 էջ։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ (Հ. — *Արիւն հլիկ, բանաստեղծութիւններ։* Թիֆլիզ, Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1903. 8°, 46 էջ։

— *Աւետեաց հլիկ։* Պետերբուրգ, 1904?

Բննադ. Մշակ 1904, թ. 82. — Մուրճ, թ. 5 (Ա. Մ.)։

— *Հպարտ ձոգու հրգիրիկ. բանաստեղծութիւններ. հրատարակութիւն ցՈվհ. Արամեանցի։* Ս. Պետերբուրգ, 1905. 79 էջ?

Բաճրերի մէջ նա (Ն.) երկու քերթուած ունի.

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ, Պետիան Գ.) — *Գնիիւռոս, բանաստեղծութիւնք. մասն առաջին* 1894–95։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1896. 8°, 71 էջ։

Բննադ. Արեւելք 1896, թ. 3754.

Համբաւք ի գնդէ որոշեցելոյ վասն կովկասեան սահմանաց։ Արտահանեալ ի Համբաւագրոց կոչեցեալոց Մոսկովկիա վէդէմոստի, N. 76, յամի 1826 ի սեպտ. ի 22 յերես 3056, 3057, 3058 և 3059։ Թարգմանեալ յաշակերտաց Ուսումնարանի Հայոց որ ի Տփխիս 1827–ՌՄՀԶ. ի Տփխիս, ի տպարանի Ուսումնարանի Հայոց ընծայեցելոյ յԱգնուական Գէորգայ Երամեան Արծրունւոյ։ Մեծ. 12 էջ։

Համրոյր սրբուրեան. — Տես ՆԱԻՐԻՋԱՆԵԱՆ (Պ. Վ.)։

ՀԱՄՐՕ. «*Հիսգիւղոյ հնադիտական ժողովը Թիֆլիսում*». Փորձ 1881, թ. 1, էջ 74–92.

ՀԱՄՏԵՑԻ (Մ. Վ.) — Տես ՄԻՆԱՍ Վ. —։

ՀԱՄԼԱՃԵԱՆ (Ա. Ս.) — *Երկրագրութիւններ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1894. 8°, 64 էջ։

Բննադ. Հայրենիք 1894, թ. 731.

Համպարձման գիրք. Աւետաց 1870, էջ 377.

Համրիկ. — Տես ՇԼԷՔԻԵՐ։

Համրիկեցի Հայկ. — Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Ց.)։

Համով–հոտով. — Տես ԱՐՈՒԻԱՆՁԵԱՆՑ (Գ. Վ.)։

ՀԱՄՏԻ ՊԼՃ ԵՒ ՈՒԻՒԱՆ ԼՖԼՆՏԻ. — *Le Tumulus de Nemroud Dagh.* Voyage, description, inscriptions avec plans et photogr. Musée Imp. Ottoman-Constantinople, Lorensz et Keil. Imp. Loeffler: 1883. Նէմրուտ–Տաղի Թամբարանն. Ուղեւորութիւն, Նկարագրութիւն և Արձանագրութիւնք Յատակագիծներով և Լուսանկարներով։ Հեղինակութիւն Օսմանեան կայսերական Թանգարանի Տնօրէն Օ. Համտի Պէյի և Գեղարուեստից Վարժարանի ուսուցիչ Ոսկան Լֆֆնտիի. Կոստանդնուպոլիս, Լէօֆլէրեան տպագրութիւն, 1883?

Քննագ. Pierrot: Revue Archéol. 1884, Apr. p. 270–2. – Wochenschr. für Klass. philol. 21 Mai Sp. 658–61.

Դրքին նկարագրութիւնը տես երկրագունտ 1883, էջ 373–379, կատարած Ղ. Ալիշանի։

Հայ ազգագրութեան ծրագիր. – Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Գ.)։

— *ազգը, իր անցեալը, եւն.* — Տես ՀՕՊԱՆԵԱՆ (Ա.) — ՓԱՓԱԶԱՆ (Գ.)։

— *ազգութիւն.* — Տես ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. Ե.)։

— *ապչկանց կարգուձիւռ դիւթիւ ձաւիրան.* — Տես ԲՐԱՒԻՒՆ (Տիկին)։

— *ապուղնիք.* — Տես ԱԽՎԵՐՏԵԱՆ Գ., — ԼԻՒՒՆԵԱՆՑ Ղ. Զ. — ԵՐԿԱՐԱՏԵՑԵԱՆ Ե. Ա.) — ՊԱՒԼԵԱՆ Տ. Ե. – Տես և Ալբ բաժ տակ։ Նաև՝ Բիւրակն 1900, էջ 685, եւն. տես Յաւելուածին մէջ։

— *Ապրակուիք.* — Տես ԹԱՒԱՒՔԵԱՆՑ Գ.։

— *բդեաչխք.* — Տես ՄԱՐԿԱՐՏ (Ց.)։

— *բուեստանոյ տրամանագրութիւնք.* — Տես ՄՈՐԹՄԱՆ։

— *բողոքականի քնուտիքը.* — Տես ՄՈՒՐԱՑԱՆ։

— *բողոքականութեան անցեալն ու ապագայն.* — Տես ԳԱԼՓՐԻԼԼԵԱՆ (Մ. Ս.)։

— *գաղթականիներ բազուց, եւն.* – Տես ՏԷՐ-ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Ա. ա. ք.)։

— *գաղթականութեան Բարիզու վարչական կանոնագիրը։* Վենետ. Ս. Ղազար, 1893. 13 էջ։

— *գեղչուկի պրոմը.* — Տես ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ (Ց.)։

— *գիւղական տուներ.* — Տես ՏԷՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ (Գ.)։

— *գիւղացի.* — Տես Լ.Ը։

— *գիւղացու սէր օրը.* – Տես ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Ս.)։

— *գրականութեան զարգացման համար կարեւոր դիտողութիւն մը.* — Տես ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Անդր.)։ Տես և Գրականութիւն Հայոց։

— *գրչագրեր Ս. Թովմայի վանուց.* — Տես ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ (Ցարս.)։

Հայ դիւցազուհի մը. արտատպուած «Ազեւմուտք» լրագրէն որ կը հրատարակուէր Փարիզ 1859 թուականին։ Մարսէյլ, Հայ. տպ. Մ. Փորթուգալեանի, 1885. 30 էջ։

— *դպրոցի ցաւերից.* — Տես ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Բժ. Ս.)։

— *երիտասարդութիւն.* — Տես ՕՐՄԱՆԵԱՆ (Մ. Ե.։

— *բներդցատուն Զմիւռնիոյ.* — Տես Տիգրան. — Արեւմտեան 1870, թ. 118, 129։

— *ժողովրդական առասպելներ.* — Տես ԱԲԵՂԵԱՆ Մ.)։

Հայ ժողովրդական աւանդութիւններ, ձեռքնարներ. — Տես ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՑ (Տ.)։

— *ժողովրդական դիւցազնական վիպեր.* — Տես ԹԱՒԱՒՔԵԱՆՑ (Բ.)։

— *ժողովրդական երգերու նոր ձայնաբաժնութիւն.* — Տես ԲՕՑԱԶԵԱՆ Գ.)։

— *լեզուի ուսման արտեւտ.* — Տես ՔԱՋՆՑ (Կ.)։

— *կայսերք.* – Տես ՏԷՐ-ՄԱՀԱԿԵԱՆ Հ. Կ.։

— *կիներ և երիտասարդութիւն.* – Տ. ԲԱՅՖԻ։

— *յիպոխոնդրական դաշնակցութեան ծրագիր.* — Տես Նրագիր։

— *նախապարտութեանց ժամանակի մասին մի կարծիք.* — Տես ԹԱՒԱՒՔԵԱՆՑ (Բ.)։

— *որքերու Բարիզի առեւտրականութիւն, եւն.* — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Կ.։

— *ոտանաւոր Բարիզու.* — Տես կանոնագիր Բարիզու, եւն։

— *պատարագ մը ի պատիւ.* — Տես ԹՕԲԵՂԵԱՆ Մ.։

— *Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութ.* (ծրագիր։ ժընեւ, տպ. «Հանդէս»ի, 1901. 8°, 32 էջ։

— *Սոցիալ-Դեմոկրատ միութիւնը.* – Տես ՊԱՒԼԵԱՆ (Ե.) – Տես և Հնչակեան կուսակցութիւն։

— *վանօրայք.* - Տես ՊԱՒԼԵԱՆ (Տ. Ե.)։

— *վկայեա.* — Տես ԱԼԻՇԱՆ (Ղ. Գ.)։

— *վիպասանները.* – Տես ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻ (Ի.)։

— *վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում.* — Տես ՄԱՒՒ Ն.։

Հայագիտութիւնը Եւրոպայի մէջ. — Տես ՑատիԱրատ։

Հայաստան աշխարհ. — Տես Աշխարհացոյց տախտակներ։

— *և Իտալիա.* — Տես ՉԵՐԱԶ Մ.)։

— *Նոր.* — Տես ԱՐՇԱԻԻՐ (Ց.։

— *Քրիստոնեայ, եւն.* – Տես ՇՏՐԼՔ (Մ.)։

Հայաստանեայց եկեղեցին պատմականութեան լոյսի ներքեւ խօսք. — Տես ԱԼԻՔԻԱՆԵԱՆ Գ. Վ.)։

— *եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոց պատգայք.* — Տես ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ (Ա.)։

— *եկեղեցու պատկերապաշտութիւնը.* — Տես ԱՆԹԱՍԵԱՆ (Ա. Եպ.)։

— *եկեղեցւոյ կարգ աստուածպաշտութեան).* – Տես ԱՂԱՆԵԱՆ (Գ. Ք.)։

— *սուրբ եկեղեցու Քրիստոնեականը.* – Տես ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ (Ա.)։

— *վարդապետի մը խօսք. տպեալ ի Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Նոյեան Ազատեաց, 1853. 8°, 48 էջ։*

Հայաստանի ազատութեան (վարդապետական)։ Մարսէյլ, հայերէն տպարան Մ. Փորթուգալեանի, 1889. 30 էջ։

= Ը տիպ, անդ, 1891, 32 էջ։

— *առաջին յուշատետրիկները.* — Տես ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ազգային գրադարան։

— *բշուառները.* — Տես ԹԻԹԹԻՒՆՃԵԱՆ (Մ. Ս.)։

---

1. Հայկական բաժինը հոս համառօտ անցած է. ՑԱՒԵԼՈՒԱԾԻ մէջ մանրամասն պիտի նշանակուի ամէն ինչ՝ մասնաւոր դասակարգումներուն։

Հայաստանի Լուսաւորիչ Ս. Խրիմեան. – Տես Ժողովրդական գրադարան։

— *սովիտոյ խնամով կեդրոնական Ցանձնաժողովոյ երրորդ Ցայտարարութիւն։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբոյ Պօյաճեան, 1880. 14 էջ։

— *սովը և նշմարժիները.* Տես Սիսինի Ա.։

Հայրուսակ. Տես Ալիշեան Ղ. Պ.։

Հայպոյժ. — Տես Խրիմեան Մ.։

Հայկի. քնքշուած. Տես Մատինեան Դ.։

— *առաւտածպչին չնորհաց.* — Տես Մատթէոս Կաթողիկոս։

— *առաւտածպչութիւն Հին կտակարանին.* — Տես Նիւրիւնճեանեան Պ.։

— *գործոց, եան.* – Տես Տիրիմեանեան Մ. Վ.։

— *դատաիրականութեան տղոյց.* – Տես Մանդինեան Ս. Ֆ.։

— *ծանօթութիւն.* տետրակ հակառակութեան ներհակութիւն կամ ողիկոսնեութեան Պաւլի և Պանիէլի. կրկնօրինակած. առաջինն է՝ «Վճիռ Միւնհոդոսին»։ Իսկ երկրորդ. Պրակ, որ կոչի Հայելի Վանօրմութեան։ Որ պարունակէ զմասնաւոր կիրս՝ Տեառն Դանիէլի Հոգեբնորհ կայսերակոչ և Ազգահրաւէր կամ ողիկոսի. և հարատարից նորին Խրիմեր Պատրիարգի կոստանդնուպօլսոյ և այլ ճշմարտասէր և բարեկարգ Աղբ Եպիսկոպոսաց. ի դատաճանութենէ դաւթի լօռեցւոյ որդւոյ պօղչալուոյ՝ Թիֆլիսեցի անուանելոյ։ Հրամանաւ իսկ վերոյիշեալ Հոգեէր և սրբազան Պատրիարգի։ Տպեցեալ յԱմի Տեառն՝ 1802։ և Հայոց՝ ՌՄԾԱ։ Հոկտեմբերի գ. ի Տըպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի։

Այդ տետրակը Պոլիս տպուած է Պանիէլի կուսակիցներէն, և ի վերջոյ կան «Աճուռնք՝ Միհոդոսի Էջմիածնոյ և Վարդապետաց» 32 նոպի, «Ես այլք Վարդապետք և Քահանայք յօրվք գործք վանց արարաք, վասն չտալոյ գձանձրոյթ՝ լսմիևրդոյց և լուցաց։ Որոց համակամութեամբն գրեցաք և կնքեցաք։ ի ՌՄԾԱ թուականն Մայիսի՝ ԻՊ. ի երեք խոյան կուշեցնալ տուրք վանք. որ ի քաղքեան գաւառ։

Աղ՝ ով իգնուկ՝ ուսաւ գաս	գու.
վինագարգեալ՝ փքու զօ	քու։
ի կատարած լծազաւո	քայ.
ուսեալ գամ նա՝ այսօր ի	քայ։
Զնմ ես կքրտակր՝ սակաւս	տր.
այլ նմ կղզօր՝ հազարա	տր։

Դիւրքր 8°, զարդափակ 43 էջերով։ Հասարակ տպագրութեան։

— *չրմարտաւորեան.* — Տես Հովսէփ Ց.։

— *վարուց.* Գիրք Հայելի վարուց։ Որ ասի Հարանց վարք։ Տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Տեառն Ղահապետի հայոց կամ ողիկոսի։ ի թվին քրիստոսի 1702։ իսկ ըստ հայոց ՌՃՄԱ։ մայիսի ամսոյ ԻԱին։ ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ։ (Մարսիլիոյ կամ Ս. Պօլսոյ տպագրութիւն կը թուի)։

Սկիզբը ցանկը կայ սա խորագրով. «Հայելի վարուց յորում կան պատմութիւնք հեշտալուրք և բանք օգտակարք սո ի փրկութիւն մարդկան. Ցանկ բոլ այբուբնիցդ». և ապա 7 էջէն կը սկսին պատմութիւնները, և կը հասնին յէջն 331, ուր թվ. և վերջ կը դնէ, բայց երիք պատմութիւն եւս կայ, և կը հասնի յէջն 335, ուր Ամէն—ով կը վերջանայ։

Դիւրքր 8°, մէջակ, լայն երեսներով և մէջակ պրովանարեմ տպագրութեան։

Հայկի վարուց և յաւելուածոյ. Տես Զօլաբեանց Տ. ի. Խ.։

վիրաց. – Տես Պօղոսեան Գաբ. Էօտէմիշեցի։

— *փոքրիկ.* — Տես Խաչատուրեան Յ. Գահ.։

Հայիր, թարգմանեաց ի գերմանականէն Պ. Ջունդ։ Փարիզ, Ազամեան տպարան, 1857–ՈՁԼ. 12°, 51 էջ։

Ազդարարութիւնը կ'ըսէ. «Լրկնցունկս պիէքթր դրքին մէջ Ազգերնուս վրայ գրուած յօդուածին պէտանելիքն թարգմանութիւնս, որոնք երկու տարի յառաջ չտրուած և արեւելքին իւրմանութեան պատճառներովը լոյս ընծայուած չէր. այս անգամ քանի մը ապզաւորաց աւարկութեամբը տպուելու հաւանութիւնս տուի՝ յուսալով որ իրաւամբ նոյնը օգտակար հրատարակութիւնն մը ըլլայ սիրելի հայազգացս։ Աւար նման գրուած մը, Մ. Տիւրքրիէրքվի դէ դեօ Մօնդին ժէ հրատարակած է, որն որ փոքր ի չատէ Ազգերնուս ծանօթ է, և իրեն աքսանաւոր և հրապարակաւ չնորհակալութեան ալ արժանի եղաւ. ուստի ներկայ յօդուածս իրեն ա նուշ համաոտութիւնէն, սիրայ, պատմագրական և քանի մը չատ նոր ու արդարացի իւրհրդածութիւններն դատ եմէ ուրիշ առաւելութիւն մը չունենալ ալ, անհրաժեշտ և աշխարհաքաղաքական տպուելու վրայ, կը յուսամ որ աւելի ան կարեւորութիւնը կունենալ, զորն որ Մ. Տիւրքրիէրքը իրեն հասցած ընդարձակութիւններով, երկայնամանակեայ ընդհատութիւններով և պրաքտաւ հրատարակութեամբ հարկաւ կատարեալ է։ Արդեօք երախտագիտութեան պարտք մ'ալ չէ՞ մեր, որ այսպիսի փիլիսոփայ և մեծ ազգի մը մէջ ազգերնուս վրայ լոյսով գաղափարներ տարածող անձին գրուածը կարդալով մեր մէջը չնորհակալութեան զգացմամբ։ Իմքրախտաքար հեղինակին սիրտ ով ըլլալը մեզի անծանօթ է, բայց ուժին նայելով որն որ հարատարին Գերմանիոյ լեզուին գունաւորութիւնը և գարձուածները ունի, կարծեմ չենք սխալիր թէ որ նոյնը Միւնիհնի արքունի մատենադարանին այժմեան տեսուչ հայազէտ և հայասէր Պ. Նէյմանին ընծայենք, որն որ Հայոց գրականութեան վրայ գրած ուրիշ աքանչելի և մեծահատոր աշխատութիւնովը արդէն գերմանական գրագիտութիւնը հարատացուցած է, և մեր նախնեաց մատուր պարծանքներն իրեն ազգին հանչցուցած։ Աւելորդ կարծիք է և իբրեւ հաւանականութիւն միայն կրնամ. քանի մատղիր պիտոյութեան մը վրայ չենդով, կրնամ իրրեւ առտյզ երաչիւտորեն, թէ Լյորպայի քաղաքականացնալ քոլոր ազգաց մէջ երբէք մեր ազգին վրայ գաղափարները այնպէս սխալ և ծանօթութիւնը այնպէս ընդհանրական չեմ գտած ինչպէս Գերմանիկ ազգին մէջ, և այս տեղեկութիւններն ալ ոչ այնչափ մեր ազգային աշխատասիրութեան և զործունէութեան արդիւնքն է որչափ պարզապէս իրենց ուսումնասիրութիւններն, գէպ ի Հայաստան ըրած քրքրտնջան համբորդութիւններնէն, և մեր ազգին վրայ յատուկ սէր և մեծարանք մը ունենալէն միայն յառաջ եկած է։ Այո՛ կը պարծի Գերմանիա և մեր իսկ ազգովին երախտագիտութեամբ արժանի են Շրէօաեր, Շիլլեր, Վօլֆ, Բիգգեր, Ինգլիսման, Վանկէր, Կայսման... և այլն այլն քաղմաթիւ հեղինակներ և քանազէտներ, որոնց իւրաքանչիւրին գիտութիւններուն և ազգերնուս վրայ սիրայորդոր գրուածներէն ծանօթ և սիրելի լրած են մեզ իրենց

և աղջին միանգամայն։ Բայց սառնդ վրայ թեկուս յայնագոյնս որիչ անգամ գրկու պատեհ և աւելի կունենամ»։

Հայկոյ. — Տես ՏԷՐ-ԱԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. Վ.։

Հայկեան բարբառախօսութիւն. — Տես ՄԱՆԵՐԵԱՆՑ Լ.։

— *լիզու. վարժութիւն գրաբարի։* Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Ճ. Արամեան, 1896. 8°, 132 էջ?

— *կարդալ և գրել ուսուցանելու մեթոդ։ Պետերբուրգի հայ ուսանողների աշխատասիրութիւններից Բ։* Ա. Պետերբուրգ, Լազարեան տպարանում (Մ. Մ. Միանսարեանցի տառերով) ՈՃԺԹ = 1869. 8°, 42 էջ։

Հայերը և թուրքիոյ բարեկարգութիւնները. — Տես ՎԱՆՏԱԼ Ա.։

— *և նոցա մասին ազգերը.* — Տես ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ (Ց.։

— *մարդաբանական և աշխարհագրական տեսակէտից.* — Տես ՇՈՎՐԵԱՆ Մ.։

Հայերն Ամերիկայում Ակն-եանցի. արտատպված «Նոյեմբերից», և ինչ է աշխատանքի վարձ, քարգմանութիւն կարլ Մարքսից։ Ազգ, Հայկական Ազատ տպարան, 1893. 31 էջ։

ՀԱՑՋԼ Պաուլ. — *Նոսնգայի բերդը, վէպիկ-գերմաներէնից թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան։* Թիֆլիզ, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1891. 8°, 109 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1891, թ. 5 (Բ.)։

Տես ԿՈՒՐԼԱՑՅԻ։

— *Բէաթրիչէ, վէպիկ, գերմաներէնից թարգմանեց Փ. Վարդանեան։* Թիֆլիզ, նոյն տպագր. 1891. 8°, 103 էջ։

Քննագ. Ազգագրաց 1891, թ. 6, 8։

— «*Լա Բոքքիատա*», *վէպ. թարգմ. Գ. Բարխուդարեան, փորձ* 1876, թ. 1, էջ 310–330։

— «*Լաուրելլա*», *թերթօն* Մասիս 1902։

Հայը և Հայաստանը օտարների աչքում. — Տես ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Ա.։

Հայթա-Ցիխաւա. — Տես ՍԼՑԱԼԱՆ։

Հայի ինքնուսանելութիւնը (տես էջ. — Տես ԱՒԱԳԵԼԵԱՆ Հ. Ա.։

Հայկ դիւցազն. — Տես ԲԱՐԹԱՏԱՒՈՆԻ Հ. Ա.։

Տես և Բազմավէպ 1844, էջ 76։ — Արտատ 1868, էջ 21, 29, 81։ — Ցոյս 1864, էջ 13։

Հայկաբանութեան խանգարմունք. — Տես ԱՑՎԱԶԵԱՆ Գ. եպ.։

Հայկազանց տոհմական ցուցակ. — Տես Ի-ՄԻՆ (Մ.։

Հայկական, վասն լինելոյ ի սմա ազերսա. խառն բոզոք, եւն. — Տես ԱՆՏՕՆԵԱՆ Ա.։

— *լիզուի ևսխակրութեան դիրք.* — Տես ԽՈՒԴԱԲԱՇԵԱՆՑ Ա.։

Հայկազնեան ընկերութեան մատենադարան. — Տես Մատենադարան։

— *ընկերութիւն Կամառկոխ. տես* Այտ 1875, էջ 115։

Հայկազնեան ընկերութիւն Պէյքոզի. տես Կռունկ 1861, էջ 160։ — Ժամանակ 1863, թ. 7։

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ Հ. — *Բաֆֆիի ոգոյն մասին և կհնագրութիւնը։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1888. 28 էջ?

Հայկական աշխատասիրութիւնք. Տես ՑԼՏՏԼԻ։

— *աշխարհագրութիւն.* — Տես ԱԼԻՇԱՆ Հ. Կ.։

— *առածք, առակք.* — Տես Առածք ազգային։

— *դիպագրութեան օրինակներ.* Կ. տպ.։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Սկորոխոդովի, 1890?

Քննագ. Արձագանգ 1890, թ. 38։

— *դրամագիտութիւն.* — Տես Ցաւելուած։

— *եկեղեցի.* — Տես ԱԱԼԱԽՕՐԵԱՆՑ Թ. Գահ.։ — ՅԱՐՊԻՒԼԻԵԱՆ։

— *երգեր. դաշնակի համար երգեցողութեամբ բազկացած է հետեւեալ չորս երգերից. «Անի քաղաք». — «Ինձ համար չէ». — «Աղքատ կին», և «Ուրիշեռնակ»?*

— *ընդհանուր ընկերութեան առաջարկ Հիւսիսափայլի տես* Կռունկ 1862, էջ 841։

— *թատրոն, հրատարակութիւն Իչխան Մ. Եէհբութեանցի.*

Թ. 1. *Վո՞ւյ քի իմ վիչիր. ֆարս երեք պատկերով. հեղինակութիւն Մ. Տէր-Գրիգորեանցի։* Թիֆլիս, Չամբ. Լազարեանցի և Ընկ. տպարան, 1879. 8°, VII + 34 էջ։

Թ. 2. *Բևքեր բիձու մանուքը, օպերետտա մէկ գործողութեամբ. հեգ. Նակրոսօնի, թարգմ. Ն. Լալայեանցի։* Թիֆլիս, նոյն տպ. 1879. 8°, 28 էջ։

Թ. 3. *Աչուանայիի հրևկոյ դիւղում. վոդեվիլ մէկ արարուածով. փոխադրեց ռուսերէնից Գ. Պ. Շահրուդազեանց։* Թիֆլիս, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1879. 8°, 22 էջ։

Թ. 4. *Բանի ամուսնութիւն. գործ Մոլիէրի. կոմեդիա մէկ արարուածով. թարգմ. Գ. Ջմշկեանի,* նոյն տպագր., 1879. 8°, 46 էջ։

Թ. 5. *Ֆանս և Ֆանիթ. օպերա-վոդեվիլ մէկ գործողութեամբ։* Թարգմ. Գ. Շահրուդազեանց։ Թիֆլիս, նոյն տպ. 1879. 8°, 45 էջ։

Թ. 6. *Պատուհիկուն խրատ. վոդեվիլ մէկ արարուածով. հեղինակ. Մ. Տէր-Գրիգորեանցի։* Թիֆլիս, նոյն տպ. 1879?

Թ. 7. *Տիկինը հրաւէ տպատուում է. թրգմ. Ց. Մէլ.։* Թիֆլիս, 1879?

Թ. 8. *Ալեւոնուն կատակ. կատակերգութիւն մէկ արարուածով. փոխադրեց ռուսերէնից Գ. Ջմշկեան։* Թիֆլիս, 1879?

Թ. 9. *Փակուած դրան մօտ. պատկեր. մենախօսութիւն. հեղ. Պեօտր Գօլուբինի. թրգմ. Վ. Տէր-Գրիգորեանցի.* — II. *Թատրոնական ժամանակագրութիւն բառարանաձեւ։* Թիֆ. Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1879. 8°, 20 էջ։

Թ. 10. *Ո՞վ է մեղաւոր, կատակերգութիւն երկու գործողութեամբ հեղին. Մ. Տէր-Գրիգորեանցի։* Թիֆլիս, նոյն տպագր. 1880. 8°, 39 էջ.

— Լա՛ւ էլ քի մոլիքրուբիւն. հայկական թատրոն տեսր Բ. հեղին. Մ. Տէր-Կիրկորեանցի։ Թիֆլիս, տպ. Լազիաճեանց, 1866. 31 էջ?

Հայկական եկեղեցի, նայն. — Տես ՍԱԼԱԽՕՐԵՆՑ Թ. Փ.։

— Խնկիր. Լիտրպական վեց մեծ տէրութեանց դեսպանաց կողմէ առ Բարձրագոյն Դուռն մատուցեալ հաւաքական վերջին ծանուցագիրն։ Կ. Պոլիս, 1881?

Տես և ԹՈՒՈՒԼ (Բ.։

— Ծիսաբան. — Տես ԻՍԱԿԵՐՏԵՆՑ Հ. Յ.։

Հայկական կազմակերպութիւն. — Տես ԱՒԳԼԿՈՒՄԻՍԻԱՆՑ Յ.։

— կոստաբածներու մասին գրուածներ. — Տես Յաւելուածին մէջ։

— կրթարան. երկրորդական վարժարան. Ecole secondaire։ Կ. Պոլիս, տպագրեաց Յ. Պալաֆեան, 1879. 14 էջ։

«... Հայկական կրթարանը Օրթագիւղի մէջ հիմնելու և Հասարակաց կրթութեան նախարարին հաստատելու Պարզկեանը բարեհամբաւ վարժարանն է, որ նպաստակին, պայմաններուն, ուսմանց և կանոնաց վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ կը պարունակէ վերոյիշեալ տետրակը». Մասիս 1879, Թ. 2351։

— ինչիւնների մասին. — Տ. ԱՂԱՅԵՆՑ Պ.։

— մոգնիսանութիւն. — Տես ԻՒԲՐԻԼԵՑԵՆ Մ. Ս.։

— մատենադարան հաստատելու յղկքսանդրիա ի $^{\text{R}}_{\text{ao}}$ մարտի 1898։ — կանոնագրութիւն։

— մատենագիտութիւն. — Տես ՉԱՐՊԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ.) — ՊԱՉԻԿԵԱՆ Հ. Ա.։

— մանագրամներ. — ԲՐԻԼԻՆՉԻԿԵԱՆ Ա.։

— յիսնակ առակ. — Տես ՏԷՐ-ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ Վ. Վ.։

— նամականի. — Տես ՄԱՄՄԻԲԵԱՆ Մ.։

— նչանագրեր. — Տես ԼԻՍԻՑԵԱՆ Վ. — ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆՑ Ս. Տ. Ս.։

Տես Յաւելուածը։

— նչանագրեր մաթրակարի մասնաւ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Օր. Եզ.։

— վիպ. — Տես ՏԷՐ-ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ Վ. Վ.։

— ոլիմպոսների ծրագիրը. Ան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16րդ յօդուածը. Բերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածը. Մայիսեան ծրագիրը։ Հրատ. Երզրպ. հայ. ուսանող. Միութեան։ Ժնեվ, 1904. 8°, 32 էջ։

Հայկականը. — Տես ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆՑ Գ.։

Հայկեան մեմնաւոր ի Լոնտոն). — Տես Յովսէփ Յաղագս մասնաւորի յայոց։

— մարդասիրական մեմնաւոր. — Տես Մարդասիրական մեմնաւոր։

Հայկ (Le Haygh). — Տես ԱԼԻՇԱՆ Հ. Պ.։

ՀԱՅԿՈՒՆԻ. — Բանիթի «կայծիկը». մատնախօսութիւն։ Միոյն Հայաստանի Թերթէն հանուած 1883, Թ. 31, նայն)։ Բազմ, 1884?

Քննագ. Մշակ 1883, Թ. 118, 9. նաև՝ Թ. 141–146, 148–150։

ՀԱՅԿՈՒՆԻ. կազմիչ քարիւ կոպտ. Պատմական պատկերներ չորս պատուածով և վեց պատկերով։ Բազմ, տպ. «Արօր», 1899. 8°, 235 էջ։

Քննագ. Մշակ 1900, Թ. 120. — Կեդրոն Բ տարի, 1903. էջ 75 (Լ.ո).

ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ամենուակ — Զիմ-կամ Ախմէնեան, — Բնական իմաստասիրութիւն կամ ուսուցիչ՝ մարդ ամենահարկաւոր մէկ պատասխանութեամբ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Փափազեան, 1859?

— Թուրքիոնս ուիկին և իւր գաղափարը Ամերիկացի երիցկան քարոզչաց վրայօք։ Աշխատ. Ա. Հ. Զիմզճեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նուրհանի Ց. Փիլքճեան, 1860. 21 էջ։

«1°. Հայասանեայց Լուսաւորչական Եկեղեցին Քրիստոսի հիմարիա եկեղեցի է, և անոր մէջ հոգւոյ փրկութիւն կրնայ գտնալ։

2°. Ամերիկացի Երիցական քարոզչաց՝ Հայաստանեայց Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ դէմ բանած բնութիւնը՝ հակառակ է Սուրբ Գրոց, Աստուծոյ կամացը և հիմարիա իմաստասիրութեան»։

— Պատասխանի ի վրայորդ ընդէմ դիմակաւոր «Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ» անուն գրքին։ Աշխատասիրեաց Ամենուակ Հ. Զիմզճեան։ Կ. Պոլիս, տպ. նոյն, 1860. 8°, 47 էջ։

— Լիւիգա կամ վերջին Ռուսլեան պատերազմի ժամանակ տեսի ունեցած իրական դէպք մը։ Աշխատասիրեաց Ա. Հ.։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Տէտէեան, 1861. 12°, 232 էջ։

— Բ հատոր, 1862?

Քննագ. Մասիս 1863, Թ. 572. — Աստր դէմ Հայկունի՝ Պեգտասեան թղթիկ 1863, Թ. 4։

— Գաղնիս ծաղիկներ, կամ երիտասարդաց և օրիորդաց սրտի վիճակը։ Կ. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1863. 8°, 56 էջ։

= Բ տիպ, անդ, Ց. Գ. Գալաֆեան, 1871?

— Գաղտնիք բնութեան, կամ Ակզբունք մարդկային գիտնականութեան, Եւրոպացի իմաստասիրաց արդի դրութեան համեմատ։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Գալաֆեան, 1863. 70 էջ?

«Աստր հնդիկակր ազգ ծառայութիւն մ'ըրած կ'ըլլար, եթէ ուրիշ ազգօգուտ գրքի մը տպատարակմանը գոնէ իր աշխատութիւնը». Կիլիկիա 1863, էջ 331։

Քննագ. Հառմանակ 1863, Թ. 16. — Աստր դէմ Ցեֆիւռ 1863, Թ. 26, 27։

= Բ տիպ, 1871?

= Գ տիպ, անդ, Հիմէլէկեան, 1895. 8°, 92 էջ։

— Հիմնակ կամ Պարոն Ս. Փափազեան և իւր ժամանակը։ Կ. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1863. 8°, 24 էջ։

Քննագ. Մշակ 1863, Թ. 18–20. «Պ. Ա. Հայկունին և իւր Հերմակը»։

— Ուսումնական գրատետաց տուրք, 1864?

«Պ. Ամենուակ Հայկունին իմաստասիրական երեսակներու հարցումներով ու պատասխաններով և երեսնամեայ գործ իմուզիներու բաժնուած համառօտ Հայոց պատմութիւն մ'է, որ մանր տղոցը համար տետակ մը խղճմտաբաղ ձեւացնելով՝ գործնք կ'գրօսպրնէ և միանգամայն կը կրթէ». Մասիս 1864, Թ. 622։

— *Համառօտ պատմութիւն ի Նիխաւոգրութիւն Հայոց*։ Կ. Պոլիս, 1864 ?

«27 երեսէ բաղկացեալ համառօտ տետրակ մ՚է, որով Պ. Ա. Հայկունի սպ. պատմութեան և Հայասանի աշխարհագրութեան վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը կու տայ»։ Մասիս 1864, թ. 640։ «Ա. Հ. այս մանկագրով 61 երեսէ բաղկացեալ գրքոյկ մը տպել տուած է օրագոյնի դիրքով, որուն 38 երեսը հայոց պատմութիւնն է, Հայկէն սկսելով մինչև 1860 թուականը. 41 երեսէն մինչև 51 երեսը՝ աշխարհագրական տեղեկութիւններ կու տայ. 54 երեսէն ալ մինչև 61 երեսը՝ Տքնութիւնք ազգասիրի. յոտս միխոճ եղբարք խոպոպով ոտանաւոր մը կայ»։ Լրեւակ 1864, էջ 160։

— *Մաւ Ոսիրիդատայի բագրատունի Հայոց*։ Կ. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1864 ?

— *Աչեան անիւնեան կամ Կապանիք երիտասարդաց և պատանեաց*։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Վասվաֆեան ?

— *Վնասակար երիտասարդաց կամ Տգիտութեան միութիւնը. Երրորդ իմաստասիրաց արդի դէպքերեանը համեմատ*։ Կ. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1863. փոքր 4°, 38 էջ։

= Բ տիպ, անդ, Աւետեան, 1869 ?

= Դ տիպ, անդ, Յ. Վասվաֆեան, 1871 ?

«Զաֆարեան երիտասարդներէն այս գրքուկին մէջ պիտի տեսնեն իրենց գերեզմանը, իմ ինչ հանդուցեալն ծաղիկներով զարդարուած է, և իմ իրենք դէմ կեանքը չվայելած, ինչպէս իրենց գերեզմանին մէջ կը գտնուին»։ Վասպուրական 1863, թ. 12։

Տես և Մուրացք Մասեաց 1864, թ. 17, էջ 131։

— *Գալատիք կրկնակաւորեանց կամ Արիւնապիղծ վիճակու եկեղեցւոյ վիճակագրութիւնը*։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Ֆիւրքեան, 1864։

Ունինք երկու խմբի միայն՝ 32 էջ։

Ունի Հերիկեա տղերգութիւն, Սիրամարգ թռչնակաւ, Տաճուկն մանկական 2 հատոր երկերը, զոր չեմ տեսած. Սկսած է Լիմնանի «Ցիտուած վարք»ը թարգմանել, տես Մասիս 1901, էջ 204–5։

Թարգմ. — Տես Նինկ. — Սիլվին (Լ.)։

Խմբագ. — Արարիկ. — Զայն բնիկ բաւիղասիրաց. — Մուսայք Մասեաց։

Պրուսացիներ իր մասին. Լոյս 1903, թ. 41 (բացատրիկ էջ 654, «Արմենակ Հայկունի (նեղքին մարդը)» (Ա. Աղգայեանեան)։ — Աւոր դէմ Մանգուածէ 1903, թ. 363, «Ա. Հայկունիի չորքը» (Մկրտ. քահ. Նալպանեան)։ Աւոր դէմ Ա. Ալպ. անդ, թ. 586։ — Մասնաւոր տարեգրքին առիթ Ուռհաճոյ 1902, թ. 1126։

ՀԱՑԿՈՒՆԻ (Մ.) *Անիրդուանեան ժողովրդական վիպերգեր կամ մարդկային կենաց վարագոյրը. բացաւ Մ. Հայկունի (Հայկական, Թուրքական, Արաբական, Յունական, Պարսկական և Քրքական կեանքից)։* Փարիզ, տպագր. Ս. Խարբինեան, 1899. 8°, 128 էջ։

ՀԱՑԿՈՒՆԻ (Մ. Պ.) — *Տարերք բնութեան, պատկերազարդ ի տպ. ի Առաքելական Ազգոյ Սրբոց Յակովբեանց յԵրուսաղէմ*, 1888. 8°, 216 էջ։

ՀԱՑԿՈՒՆԻ (Յովհաննէս Մկրտիչեան). — *Մկրտութիւն*. — *Թէ ինչ դիրք ունի Մկրտութիւնը քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ։ Հայրապետական Յ. Մ. Չ., մասնաւոր միսիոնար Ամերիկայի։ Մկրտչեան տպագրական ընկերութիւն*։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Փափազեան, 1884. 8°, 56 էջ։

— *Թէ ինչո՞ւ համար Մկրտականք կը մեր-ժեն գիմնիկամիրատութիւն*։ Դրեց Յ. Մ. Չ., Միսիոնար Ամերիկայի Մկրտական Հրատարակիչ ընկերութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Պազտալեան (Աւետեան), 1885. 8°, 67 էջ։

ԳՆԱԳ. ՏԵՍ ՎԱՒԻՏ (Ա. Վ.)։

— *Մկրտութիւն քան առաքելական քանիի. հրատարակեաց անգղիերէն լեզուաւ սրբագրութեամբ և յաւելուածով Պատ. կ. Հ. Սբբլճեան, և հրատարակեաց հայերէն լեզուաւ Յ. Մ. Չ... կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Պալտալեան (Աւետեան)*, 1885. 8°, 71 էջ։

ՀԱՑԿՈՒՆԻ (Ս.) — *Բազրիւանիք յիւրաքանչիւր գաւառս, մասն Ա. Գրեց Ս. Հ.։ Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Լչմիածնի*, 1894. 8°, ԺԴ + 354 էջ։

Ակիզն ապրիլ մը կայ առ վիճակաւ Հայրիկն Հայոց, որմէ վերջ «Առ յարգելի ընթերցողս» խորագրով հետեւեալը կայ.

«Բազրիւանիք Հայ կը ներկայանայ իր ազգասիրական գրքերով, սակայն կը խոստովանիմ որ մտաւորապէս մերկ և անպաճոյճ պիտի գանէք։

«Ինչ նոյն ունիք իր քանատոր պատճառներուն, զոր տարուան մեծ խնամով պատրաստած այս գործ՝ չկրնայի ի նպատ ընտանեաց, ուրիշներու մի կարիւոր մտան, կեանց մի աւելորդի, ոչ նոյն մի մտան մեկ առաքելութեան զոհ գնաց, անոնք նոյն ինձ հետ խափանական վիճակի ենթարկուեցաւ, կարգ մի քարեկամներ չկամեցան ինձ ձեռն կարկատել՝ որ գոնէ այս այն կոգի խափեփած գրքերիններս ի մի հաւաքէի, ուշէի կարգաւորել մի գիրք գոնա քերէի։

«Այս տարակրեալ վիճակի մէջ ինձ ձեռնտու կանգնեցաւ Հայոց ՀԱՅՐԻԿՆ. Նա հրամայեց երկա ի լոյս ածել։

«Իրրև կրթուած մի զանազ վանականի, կարդ ունեցած յատանաւորութիւնս փարատեցաւ. չապիցի տպել, գրուածիս փչրանքներն իրար յերերելով։

«Այս չատպուան մէջ նոյ մանաւորը թերութիւններ ունեցած կը խոստովանիմ Նաեւ որ տեղ տեղ ոճեր մի օրինակութեան չեն ենթարկուած. տորս նոյն Նաեւ կը պարծիմ որ քանի Աչակերտի պատկերն մանրամասն ընթերցողի առաջ գրած եմ. որմէ գուցե նոյն գաւառակներս, այն և Պարաքիւհի, Ինչքիւհի, Տիտոսին, Վարդուհի, Աղջիք գաւառակներու վերաբ մանաւորը խոսած եմ, որք ներգրեանդայ կը պատկանին, և յորմէ գուցե գալով ակնարկ մի նոյ ձգած եմ Մանազկերտի վերաբ, կապակցեալ պատմական վայրի և ներգրեանդէն այլ և այլ գաւառներու անցնող ճանապարհներու վերաբ։

«Ընթերցողը երբ ուշով կարդայ երկա, չոր ցամաք նկարագրութեան հետ Նաեւ պիտի գանէ հետաքրքրական դիպուածներ, որ վերջի երկու գաւրուն մէջ ի ներգրեանդ պատահած են։

«Տղեակս հետաւորութիւնը ստիպուած եմ ժամերով ցոյց տալ մի ժամէ 6 վերստի հաշուով։

«Երկրորդ Ի. Մասն նոյ պատրաստ է. որ նոյ առաջոր հատոր մի պիտի կազմէ, որ պիտի պարունակէ Ներգրեանդայ հայ ժողովրդեան առասպելութիւնները, մանկական սրախաւսութիւնները, հրգեր, ժողովրդական առածներ, առածներ, առակներ, անեկդոտներ, հանելուկներ, հնգիլաներ, Մանկական պատանեկան իսոմբ իսոմբ կազմուած խաղեր 20ի չափ, Նոյնպէս ազգկանց խաղեր, և այլն։

« Ուշադրության գրաված է ժողովրդեան օրհնեալ եւ սուրբ գործունեութիւն. նա մանաւանդ ժողովրդեան հիմնասեանական հաստատութեան եւ առաջադիմեանց վերայ, և ընդարձակ գրուած է Շատ ու Խլվաղի, Մշոյ ու Տարոնոյ վերայ։

« Հաղթականապէս Հայոց դուխանը գործիքներ պահպանուելիներ, գործի կերը, ցանքը, չրատերը, խաղողները, հունձքը, ապրիլ, կալը, ադամն ու քնաղ դուները, ջրագործը, որ նոյն իսկ Հնգբեւանգոյ ժողովրդեան բարբառով գրի առնուած է, իւրաքանչիւր երգերով և ծանօթութիւններով։

« Իմէ երկոյս առաջին մասն ընդունելութեան գտաւ, վայ ընդ միւյմ կսկծալի երկրորդ մասի հրատարակութեան։

Նուիրագործութեան. Ա. Հաղորդութեան գաւառ. Հնազանդութեան երդիք. Կիրք կնոջ. Ընկերք. Ջուրաւոր երկիր. Վանք. Վիճակներ. Իմ և քոնիներ. Հանապարհներ. Շուն–Լոլի. Խոտի. Հայրիկոս. Ձեռագիր Աւետարան. Կարմիր Աւետարան. Խաչագ. Ձեռական. Վարիլ Աւետարան. Կարմիր վանք կամ Մաստոց Ա. Հրատարակչական. Մօլլա–Միւրհան. Խոչեան. Մատրիքը. Շուտեան. Սուրբ Սարգիսեանք. Սուկասէոսի չորրորդ պատուած վիշապագլխ. Խաչէր. Խաչեցոյ Քաւչոյի մէջ քրոջ. դիշեր. Ակրոյէլ. Վարահենեան. Արտոնա. Աշան. Հայասէր օդի. Փորքմենը. Ամառ. Կալոյի կամ Կոստու ձոր. Ջահրոյ և Չայրան. Յովասաֆ. Մանուկ Աւետարան. Հրմուկի. Մուրհակ

ապրի ()վանէս կաւելին, չատերն եւս հայի այսօր կանուանէին հայկունի հոգուոյն համար. այս ()վանէսար նոյն ժամանակ՝ բան Մխիթար առելուն՝ 115 տարեկան էր, նաեւ իսկոյն մի անձ, որ անէ ի տուն կրմնէր, երկ կաւէր, ապր կածէր, մի նուէր տանելով կերկնար, այս «ապրի ()վանէսի անդր պէրիսուկ է. մէկ որ դերվիշեր վեց տպարեալ կարգերնիր էր. ()վանէսին կլսէ՝ բերդին մէջ խոպիտալ կայ. հանինք. կր տանէ ()վանէսը հոն, կը կարդայ, դուռ մր կրպտուի. ()վանէս դուրս կր բերէ փաբան, դերվիշն կլսէ – հերիք բերես, դուռը կր փակուի, ()վանէս նեղուր կը մնայ, կերվիշը փալան կառնէ կ'երթայ։

« Մխնաս իւրքերդ նպած մէջտեղն ապրած է այս այսօր ()վանէսի հետ, որմէ չատ հետքսիներ՝ նաեւ այս Մօքսուր լսած է, մեծ մասամբ մտանան արած լինելով՝ կարգով չէ կարդացած պատմէ, չատ անգամ երկու երէք տող կպատմէր, մտանան անեղով չարտնակսիներ կընդհատէր, քանի օրէն կր մտաքերէր. չատ անգամ կզգայի որ այլ նեքսիներ անդրբերն անդիտակցարար Մօքսուին կիսատներ։ Շատ անգամ Մխնաուին պտած եմ հոգ և կիր չպադիլու ժամանակ, քրչով հոգ տրուելու և լծիալով մի կողմ ձգելու ժամանակ, կամ իր բնակոբաներ մտէմ գամի մի անկիներ և կամ այլուզ մի մի իսկ անկիներ. հատուածներ կսկին հինդ կամ տասն անգամ կրկնել ստած եմ, ամեն անդ լծած եմ լծերսլծել, դերձ պահելու, ոսկայն բոլորովին չեմ յաջոդած։

« Հոգի արանիկ, Մխնաս կրզործածէր մի իսկոնակ քարքառ որ և աչխատած եմ լսած կուրկլոգին կարգի դնել. լծոդով մէջը կարձակալ իսրէլ ուներ և քառեր, որպէս դի բնականին հետացած չլինինք։

« Ձոյժ ցանկալի էր իսկապէս խարքերդի քարքառը Մօքսուի մէջ ներկայացնել, բնականի չատ հետ էր, այդ քարքառին անծանօթ լինելուս համար, մանաւանդ որ անդս խարքերդցի չղացաւանկաս ու ուզղէր։

« Շատ անգամ Մխնաս վարձած, մօտս նստած ատեն եմ, որպէս դի աւելի չատ գրի առնեմ, դարանով եւս չեմ յաջոդած. դի նա աւելի լաւ կր յիչեր այրասաւոր ժամանակ, քան հանդարտ նրստած. ինքն եւս դիտէր իր բնաբերնիր, աւելի լաւ կր համարէր 20 կոպէկ օրավարձով այրատել, քան մօտս հանգիստ նստիլ. նորանկի աւելի օգտուած եմ վանքի բաղանիքի առաջ երբ տիրամ կշաղակրէր, ազիս կրմոփէր. չատ անգամ որպ դէմքր կրդիտէի, յանկարծ մտպատկի դէմքով կիրդէր, կամ կրպատմեր մի զիպուկի հատուած. գրէս որպ ատածներուն չկանգնելով՝ կրկին ատիպիսայ պատմել կուտայի նախագատրերն առ նախագատրերն, այս մանանակ յիչած հատուածր գիպուկսրերնիչ կր մերկանար, կր դառնար չոր կմախք։

« Մխնաս Մօքսի դէպքին, Ղինագործարի գործած գազանութիւններն կր նմանցնէր ներկայ ատենական բարբարոսութիւններու, պատմելու մէջտեղն ի խորոց հառաչանքներ կարձակէր. կր թողար Մօքսի չարտնակսիներ, – «ափս, էսաս ծերսլծանն մէջ բնկած էք դոնէ դուս, մի օր բուսնած չկոպը, գուրքլծի մէջ փտած կերաք, աստանց ապի ու բանբնկամի էրես անանելու տի մեռնիք, էրեխք, ախով վախով գնգեցման տի էջնաք, չէգած մարդիկ իմ տունր կուտանն, եա հոսի իսպրի ձեռագ կր հայիմ. քան տանելու կրսկ է »։

« Էյս մէջտեղն քան չէր կարող պատմել, երբ խօսքն վերջացոյց, մի քան լ հարցնէի, նա իր յուզումր գաղրեցնելու համար նախ գալիներ կր լինէին, կրակր վերան կրդնէր, քանի չսնչ կրքաչէր, ապա կր պատասխանէր. Երբեմն չարտնատկոսվեցնէ կր չեզուէր, մէջտանկակ պատմուծքին, կամ անդք ձեռք կառնէր, որպէս « հայոսվիներր ա-

ւելի հատատատ է մեր մէջ. գոհա չորեքչարեքի տրքսած գինի չեն խմեր, ամենքս գիրք ասի է խոսքերդու էրկիբեր, բնու համար գիր գրող չի կայր. ամեն ունայդ անուններ կայ պատմուծքան մէջ, մեր իսարբերդցան չկայ, գոնս ատար գիրք մի ատբասէր կայ և ոչյն »։

« Մխնաս Մօքսուր տեղ ատեղ ձայնով երդած է, մի օրինակ և ատեղ նդատկուս, նա յուզուած մէջտեղին կուլար։

« Էս Մօքսուի անդքերր պատահած վայրկեանն յաս ծանօթ է. առաջին անգամ է որ կր տեսնեմ մի անտուտած ծերսնի. որ այդչափ որոշ կարողանայ երկրի դիրքն և իսպաքանչիր գիպք որտեղ պատահած յիչելը յիչել։

« Մօքսուր բան իսրէլ տեղագրութիւնն եւս իր արժէքր ունի. այս մտքին յանձնդրուածոյ չատ յուզմեն մի մտաբերնելու համար Մօքսուի մէջ գետնդիկը այնքան բարձր մի, որպէս զի յանձնդրդը վերեն տես

« Ա՛յս անփոխարինելիան վնասներն արդէն կրուած ենք, այսօր աւելի է մեր նոր զրկանքներէն, հետեւող լինելու այլ չունենալով և մայրենի աղբիւրի չոր աւանդ կարող չը լինելով, ցամաքել է մեր կեա՛ն գրականութիւնը։

« Միայն այսքան չէ մեր վնասը, այլ աւելի մեծ է. չը ճանաչելով մեր ժողովրդական գրականութիւնը, չենք ճանաչում և մեր ժողովուրդը ու չենք կարողանում օտարներին ճիշդ ճանաչցնել։ Մինչ նոյն այսօր կեա՛ն երիտասարդ ժողովուրդ է, ամէնքը գուշում են, որ նա վախճանած է, ով գիտէ հոգի պահանջել երկրիը, ով գիտէ. հոգ հովուել կանքը։

« Հոգ հովուական կեանքի մի դէպքին նկատառիւ է « Նահատակին ու Սամվէլ հովիւին », որ տպագրում ենք ա՛յս « Ազատաւո »ի այս համարումս։ Ինչ պարզ և դիպուկի հովուերգութիւն։ Ինչպէս դիպուկի և ժողովրդական է հովուի, հոգ լեռնական հովուի կեանքը։

« Ինքնիշխան հրապարակը, լեռնային սնապարանի, քաւականաչ աւերակներն և երգի ու պարզի ձայնների հրապուրիչ ինչքան նմանական պարզութիւնով է նկարագրուած։ Հապա ինչ ասենք սիրոյ ուշադրութեան նկատմամբ, աւելն, այդ երկնային կրակին կայծը, որ վառուում է մարդուս սրտում, ինչքան վեհ, ինչքան քաւուն և ինչպէս յարմարիչ է։ Հոգ հովուերգի սիրոյ տագնապը, երբ յաղթած արդիլքների սիմպաթիները հանդուցում է մէկ, իսկ ինչքան դնահատում է հոգ այդ երկնային պարգեւը։ Ինչ կարող ան այս պարզ վէպիկն այն մարդին, որ հոգի մէջ միայն նիւթականի սերն ևն գտնում։

« Ա՛յս գեղեցիկ ժողովրդական վէպիկը պատմել է խաբերդի կողմից Լուսիկ Ղ. Ղազարեան և թէ Մինաս քաբարի համար։ Նրբ այդ առաջաձեռն հոգի նուէրը տալու համար ուրախանամեայ Մինաս քաբարին կանչեցի, պէտք էր առանել նրա գարմանքը։ Խե՛ղճ հոգ, նա վարժուել էր արվէն, որ ուրիշների ընտանեկան կեանքի գործերը իրեն՝ պատմելէ չէին բաւ, չատ քան մտացիր եմ այժմ... Հաստաձաձայն ընդհատումներ պանդատում էր Մինաս քաբարը։ Ոչնչ քայլերով առջից պատմել տուի հրկին « Հոգ հովիկ »ը և մի քանի նորութիւններ լսելուց յետոյ, խնդրեցի ու. Հայկունուն հրկին գրի առնել, որ և կատարելով այդ խնդիրը, ահա ապագրում է այն ձեւով, ինչ ձեւով լսել է Մինաս քաբարից։ Կարդացողները կը նկատեն անչուշտ թերի մասերը, բայց դարձեալ ընդհանուր առմամբ սա մի ամբողջութիւն է, որ յանձնարարում ենք հոգ գրագէտներին, թերևս կարելի լինի մի աւելի լաւ վարիանտ գտնել։

« Վ. Հաճի յետոյ նոր ազատագ է, որովհետև պատմողն երկար տարիներ անցկացրել է Ռուսիոյ մէջ և իր յետոյ։

« Հայկի վէպիկների լեզուն թէպէտ և տարբերական է լինում ուրիշներից, ինչպէս օրինակ բոլոր քրդական վէպերի լեզուն է, բայց միևնոյն պատմողն նպատակ միայն աւելի ահագին հիշողութիւն և չափ պահած լինի, ու. Հայկունին կարճ տուրիրով է դրի տալ, հնարաւորին պատմողի ընդհատումներին »։

— *Թագաւոր Լուսիկ և Վահան Հովիկ. Դէպ սիմի լեռներու մէջ հովուական կեանքէ։ Գրեց Ս. Հ. Վ. Հ.։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, 1900. 8°, 72 էջ։*

Յատուկ բաներ կ՚ըսէ. « Այդ ժողովրդական վէպը պատմած է մէկ ծանօթ Զար—անհազդի Մինասը բաբարը, որ բան իսկ նորա բարբառով դրի առի. քանի նկատելով այդ բարբառով գրուածներէ ժողովրդական խօսակցութեան մէջ չեն լծափանիլ, առիթ պահել վերածելի գրական բարբառի առանց իր ազատութեան պարզութեան դպչելու. այլ միայն անգամ նկատելու իւններէն փոքր ինչ կրճատ եմ նայն իսկ պատմողին ծանօթութիւններ առանալով։

« Վէպիկ ընթերցողներու առջեւ կը պարզէ Ինքնիշխի լեռներու դիրքի հակայ անառնութիւնը ու անառնաբարձակներու ծանօթութեան հետ նոյն վարքերուն ժողովրդեան հովուական կեանքն և հակառակորդի վերայ տնեցած համարումներին, ամուսնական դժուարութիւններն և այդ իսկ պատճառաւ առաջ եկած արիւնահեղ պատերազմներն, որ այսօր իսկ կը չարունակուին քրդական կեանքու մէջ, նաև նոյն իսկ պատահին հայ ժողովրդեան մէջ աւելի մեւմ և այլ ձեւի տակ, զոր յետագայ կերպով նկարագրած եմ Խոզրեանցոց տարածութեան մէջ։

« Մինաս այս վէպիկը պատմած է աւանդ կանգ առնելու, որպ համար վատահ եղայ թէ չերեւցած չէ, այլ բան իսկ ժողովրդական կը լինի։

« Որոնով կարծեմ մի կարեւոր ծառայութիւն մատուցած կը լինիմ մեր վիպասաններուն և Ինքնիշխի դիրքով և կամ նոյն ժողովրդեան կեանքով հետաքրքրուող անձանց »։

Փիւնար. Մուրճ 1901, թ. 1 (Ս.)։

— *Ժողովրդական վէպ և հիկար. հատաքեց Ս. Հ. Լոմին. Ազգագր. ժողով. հատոր. Լազ. Հեմ. Ախտ. Լեզուաց Հատոր Ի։ Մոսկուա։ Վաղարշապատ Տպագր. վաւրաւէ Պատրոյկ 1830 – 1901. 8°, X + 447 էջ։*

Գ. Խ. « Խմբագրութեան կողմից » կը գրէ. « Նրանով բանասէրք է բանասէր Ս. Հայկունին, որ ունի ժողոված Տաճկահայաստանի գաւառներում քսակմաթիւ ազգագրական նիւթեր, դեռ անցեալ տարի նեղկայացրել էր « Ինինեան Ազգագրական ժողովածուի » խմբագրութեան իւր հաւաքածուները։

« Խմբագրութիւնը աչքի անցընելով այդ նիւթերը՝ գտնեց մաս—մաս նոցա հրատարակել, պատուրելով նոցա որոշ կարգով և գիտութեան համար յանձնելով քան ազգագրութեան գործը իրեն՝ ու. Հայկունուն։ Տանաձայն Ինքնագործի Տաճառատուած Ինինեան Ինքնագրի կանոնադրութեան 7—որդ յօդուածին։

« Նկատելի պիտի, որ « Ինինեան Ազգագրական ժողովածուի » երկրորդ հատորն է կազմում, իսկ իրեն՝ ու. Հայկունու հաւաքածուներից առաջինն է մասն, — պատրաստում է իւր մէջ ժողովրդական քանաստ գրականութեան առանձների երկու բաժինը, այն է՝ ժողովրդական վէպը եւ հեքեաթ։ Հեքեաթների բաժինը շատ հոգ լինելով՝ մի պիտի եւս կը յատկացուի նոցա. իսկ երրորդ դիրքը կը նուիրուի հայ ժողովրդի բերանում ապրող փոքրիկ վէպին, որ առանձին կազմութիւն ունի, ինչպէս կը տեսնենք իւր տեղում։ Հայկունու միացնել նիւթերը կը կազմին յաջորդ մասերը։

« Այս լսածած վէպ վէպերից մանաւանդ արժանի է ուշադրութեան « Խոսիք և Սիրեր » Մուշից հիւղ կամ վարիանտ (19—50), որ ամփոփում է մի քանի նոր մանրամասնութիւններ և

մինչեւ այժմ լոյս տեսածներէն[1] հետ կազմուած է մի գեղեցիկ ամբողջութիւն, — «Լպուզիմ» և «Շիրին չահ և Խոսր», չը նայելով իրենց քրդական կեանքի մի քանի պարագաներին՝ նայկական ստացուածքեան բաւական կէսեր են չօշափում, ուստի անգամ ուրիցիցիներ նոցա հայ ժողովրդական վէպերի թւումն: Թէեւ կան յիշեալ վէպերի այլ տիպեր քան քրդական բնաւորութիւնը, որ գրի է առել պ. Հայկունին և որ կը տպագրուին Քրդական վէպերի մէջ:

«Հէքեաթներն էլ վերին աստիճանի հետաքրքրական են թէ բովանդակութեան՝ չօշափելով քաղաքացի նոյն և նման եղանակները ընդհանուր հէքեաթային գրականութիւնից, և արժանի աւանդին մտազրութեան լինելու տեսակէտից (թէեւ գրի են առնուած նոքա ոչ յատկապէս լիազօրականի նպատակով), ներկայացնելով 15 հատ այնպիսի հայ բարբառների օրինակներ:

«Թէ հէքեաթների և թէ վէպերի մէջ գտնուած բառերը աւանկիրէն կամ պարսկերէն՝ հայերէնից որոչելու համար, չարուած են բնագրում նոքա տառերով. իսկ պ. Հայկունու հետազօտութիւնների մէջ գործածած բոլոր գաւառականութիւնների քննութեան համար՝ կը կցուի վերջին գրքին մի բնագրական բառարան»:

Բովանդակութիւն. Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի իմքագրութեան կոչմիդ: — Ս. Աստուածատուր Լմինեան. ժողովրդական քնաւորութեան տեսակներ. Ա. ժողովրդական վէպ. 1. Անհաւատ և Բաղդասար Մոկաց մէջ: — Եւս՝ 2. Պատմիչ և Մշնր. — 3. Ցուսէփ Ռէկ և Ղազիկ Խանում (Ալէքէի բարբառով): — 4. Լպուզիմ (Նուրիջալի բարբառով): — 5. Խալիանաթար (գրական լեզուով): — 6. Շիրին Շահ և Խոսր (Կուլափի բարբառով): — Բ. ժողովրդական Հէքեաթ. Լալագար Կուլափի բարբառով: — Եւս՝ 2. Մինիկ Խաչ: — 3. Փոկան (Պալաբերդից): — 4. Նաբրու: — 5. Հուսէ և Հնէյրան (Զարասանգի բարբառով): — Եւս՝ 6. Բլբլ ագռնիկ: — 7. Աղվ (Տուման): — 8. Գորա: — 9. Կրաս կոս ոսկ (Ալժալի Մէրճիմէք): — 10. Չիլ ու քեօսէ: — 11. Արտուտ և խաղող թագաւոր: — 12. Հնամին քաղաքը և չղճայանաս: — 13. Արտոր Հայրապետս: — 14. Ինձիկ Լոխման: — 15. Փղշխոյն Հնկինէ և Կիքոն (Զարասանգի բարբառով): — 16. Աւազակապետ Խակնաւեր և Օձ թագաւոր (Ալարանայ բարբառով): — 17. Աղբէր—տղա և քառասուն ծամ փորի (Կատայիից բարբառով): — 18. Արտոր Մուրատ (Խոյիցոց բարբառով): — 19. Ցէլուզակ թագուհին (Ալինան գիւղի բարբառով): — 20. Անհաւատարիմ և հաւատարիմ կիներ (Վրամբայ գիւղի բարբառով): — 21. Անձր պողպատ (Ջանֆօլատ) (Ալէքէի բարբառով): — 22. Ջուռայ աստղ և Նռան տատ ու ոսկեծամ (Նաղդուս բարբառով): — 23. Կարչին և իրիք չարիք: — 24. Իրիք քօսայ ու տուն ատիրոզ Յարօն (Ալաչկերտի բարբառով): — Եւս՝ 25. Ջախանգան Գիւան: — 26. Տէրաէր ու Ահամ Ազբէր: — 27. Փղշխ—Նրմնօ: — 28. Ախար ախիտարի գեղեցկուհին (Կուռնաչ Գիւղայի խլաթայ բարբառով — Եւս՝ 29. Լուսաս Մուրատ: — 30. Հատի Ալայիմ: — 31. Աինամ թագաւոր և Գիւլ: — 32. Կարդուս ոչս Մուրատ: — 33. Խեչ ու գայմ աղբէր: — 34. Օխէչ: — 35. Օխէչ (Խալանխայ բարբառով): — Եւս՝ 36. Հաց, ոսկ քարս: — 37. Հատնիկ և Տիգէն: — 38. Անհաս աղջիկ: — 39. Խիկալի խրանն: — 40. Կնիկը չարի փոխուած (Ալէքէի բարբառով): — 41. Մարգրուսչար (Վանայ բարբառով): — 42. Խոնս Յիւսնիի Վասոնիկ ազգն (Մոկաց բարբառով):

Թէ խմբագրութեան կոչմիդը և թէ Ղևոնդեան գանկը ստանալն լիազօրով եւս կայ գրքին ակիզբը, ինչպէս և յաջորդներուն մէջ:

---

1. Ազգանուէրական Գրատանձեռանգը առաջինն էր, որ ծանօթացրեց հայ ընթերցող հասարակութիւնը այդ պատուական վէպի հետ իր «Գլուխ ու քրտց» գրուածքում (Կ. Պոլիս, 1874). հետդրը տպագրակից են — Մ. Աբեղեան՝ Շուշի, 1889, Գարեգին Սարկաւագ՝ Թիֆլիս, 1892, և Բ. Խալանեան՝ Վաղարշապատ, 1899. Վէպի Խոսրովի թագաւորութիւնը՝ բան տպագրակցութեան Գրատանձեռանգի, լոյս ընծայեց Գր. Խալանեան «Ազգասիրութեան Դպրոցասիրութեան օրագրում» 1881 թ. (Հոկտեմբեր), որ և յետոյ առանձին հանգամանալ Գր. Ջանչանեան «Նոյեմբերական օգնութեան» երկու տպագրակութիւնների մէջ. Փիլոմանեան թագաւորութիւնը լոյս տեսաւ «Armenische Bibliothek»ի Գորդ հատորում՝ Լայպցիգ, 1887 թ.

— ժողովրդական հէքիաթ. հաւաքեց Ս. Հ. Լմինեան Ազգագր. ժողովածու, հրատ. Լազ. Ալեմի Արեւ. Լեզուաց. Հատոր Գ.): Մոսկուա — Վազարշապատ, տպագր. Վ. Աւդովեռէ Գատցուկ Մոսկուա) 1891 թ. — 1902. 8°, VIII + 462 էջ:

Գ. Ս. Հմբագրութեան կոչմիդը կը գրէ զրքին ակիզբը. «Ինչպէս յուսացել էինք «Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի Ս. հատորի Յատակցաբանում, — ներկայ Գ. հատորում աւարտում ենք մեր անխոնջ ազգագրագէտ Ս. Հայկունու ժողոված հայ ժողովրդական հէքեաթների քաժինը, որոց մեծագոյն մասը դարձեալ Տաճկահայաստանի այլ և այլ գաւառական բարբառներով են գրի առնուած՝ նախընտրելիներից ոչ պակաս գրուիչ բովանդակութեամբ.

«Հէքեաթների վերջում դրած է և մի ցուցակ՝ իբրեւ լրացուցիչ մասն հայ ժողովրդական վէպերի, և յատկապէս՝ ծանօթ «Գլուխ ու Մէր» վէպի Շատախում և Աղուտատեան տիպերը (վարիանտ) ուշագրաւ նոր տեղեկութիւններով: Լայտնի ուրիմն Ս. հատորում հրատարակուած Մոկաց տիպի հետ՝ նոյն վէպի երեք նոր տիպեր կունենանք «Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի» մէջ:

«Գ. Ս. Հայկունու ազգագրական նիւթերի երրորդ գիրքը՝ ինչպէս ասել ենք, կը նուիրուի հայ ժողովրդի բնաւորութեան չրջող փրդական վկայի, որի մէջ գաւառական մեծ տեղ ունին գրուած և բերանական կամ պարսկական վիպասանութեան դիւրաւոր դիւցազներ: Մի քանի վէպերին կը կցուին քրգերէն բնագրեր, նաեւ՝ եթէ յաջողուի, ձայնագրած ճանաչելու»:

Բովանդակութիւն. «Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի» իմքագրութեան կոչմիդ: — ժողովրդական Հէքեաթ. (Վան Լուկրորդ). 1. Հովիւ ախպէր (Աղտաճեան բարբառով): — Եւս՝ 2. Ախպէր զառներ: — 3. Օձ—մանուկ և Արիւն—Լմանգիլին: — 4. Խալաք—աչսոտ (Մոկաց բարբառով): — 5. Պատլիանի Միրզայր և Շատրանայ թագաւոր (Աղտաճեան բարբառով): — 6. Լուսաւոր մորթ (Մոկաց բարբառով): — Եւս՝ 7. Լալէ Գիւլսաման: — 8. Ֆայիզ: — 9. Ի՞րն է պատմկորդին: — 10. Մարդ և օձ. — 11. Գատաւորիկ փարէն (Խուլանխայ բարբառով): — 12. Օ՞ֆ—օ՞ֆ (Խնուսայ բարբառով): — 13. Մանուկ (Նորդուզի բարբառով): — Եւս՝ 14. Լալ կին ընտրէլ: — 15. Տատ ու պէտասան: — 16. Երկու տատասան: — 17. Աւածու իրեւ գոր իւ: — 18. Անհաւատարիմ կնոջ ամօթանքը (Ալայկերտու բարբառով): — Եւս՝ 19. Լինամահաս քո: — 20. Ալ իշտալ և վախան ու քաղքան: — 21. Գետատու խոտաբլա տղէն: — 22. Չօքորդին տրն է: — 23. Տուն չինող տուն ատերոզ կնիկն ա: — 24. Լուէս չը կրնայ ծոու մալ ուտալ: — 25. Լրտօ պատաս: — 26. Մեռուկ մանուկ (Աղտ-

կի բարքառով։ – Նոյն՝ 27. Ջան տրօսատ – 28. Շնորհալի աղջիկը – 29. Աբրիլյոց և արեւմտից խազաւոր – 30. Սազարած աղջիկը – 31. Հրաշագեղ գառնուկը – 32. Խելքով խարտ ու դովլախ – 33. Անգին բիլլուլ ու տիկին Մանուչակ (Նոյնպես և Մակոց) – Նոյն՝ 34. Շէխ Սաֆի – 35. Աբրահամ աստուածային (Մուսուռական բարքառով) – Նոյն՝ 36. Չոր իրիք խրատը – 37. Կապնիկ աղջիկ – 38. Սրտաուն խազաւոր ու Պիւլ – 39. Օձի հաւատարմութիւնը կնկանից չպահ էլաւ – 40. Դօխտաթ քաչալ – 41. Վահրաման և Արեան խոզաւորներ – 42. Աւֆրէն – 43. Օձ–մարդիկ – 44. Տան գողմաթը – 45. Կնդրկի աղջիկ – 46. Յուդայ խանաւոր – 47. Աֆիկ Մարիամ (Խոյեցոց բարքառով) – 48. Չոպարան բիլլուլ (Արտաուանի բարքառով)։ – Յուշեցուած Հայ ժողովրդական վիպեր. 1. Պաւլիմ և Պետր Շատախի հիւղ), – 2. Պաւլիմ և Պետր Արտաուանի հիւղ)։

— Հայ–Քրիստոնեայ վիպ. հաւաքեց Ս. Հ. Նազարեան. Ազգագր. ժողով. Հատոր Ե.։ Մոսկուա–Ալաթրշտպատ (Տպ. կը. Ֆ. Բաբխուզարեան, Մոսկուա) ՌՅՆԴ – 1904. 8°, VIII + 304 էջ, և ապա՝ Քրդական հերոսական վիպերգ. Ձայնագրեց Կոմիտաս վարդապետ. Mélodies Kurdes, recueillies par Archimandrite Comitas. Imprimerie de Musique de P. Jurgenson à Moscou, 12 էջ։

Խմբ. կողմից. «Նկերիայ դիւրքր, որ «Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի» հինգերորդ հատորն է կազմում, իսկ պ. Ս. Հայկունու հաւաքածոների երրորդ մասը, – պարունակում է իր մէջ Քրդական վիպեր, որ չըլնում են ասպետական հայ ժողովրդի բնաւորում ուրիշին այլ և այլ բարքառներով. այս է պատճառը որ Ներկայ հատորը մենք Հայ–Քրդական վէպ անուանինք։ Բացի քոռն քրդականից՝ նորա մէջ կան և ընդհանուր իրանական վիպական հատուածներ, որ հետաքրքրական տրձագոյնը են Ֆիրդուսու «Շահ–Նամէի» և կամ դոյզ վարիանտներ Պարսից վէպի՝ իր ունի նմագոյն ձեւերով։ Կրկին են օրինակ, վիպական պատմուածքները Խաւտամի մասին, նորա հօր Ջալի, Բէհմի և Ասմ նէրոնների մասին. սոցա մէջ յիշվում են կայքոպուզ թագաւորը, Կիվ (Կիվ), Մահ–Մարիամը Մէնիժէն), Ախափոչը, Նոյնպէս և Խաւտամի նժոյգ Խախլը (վար. «Աչխար» և «Աչխալ»), «ոսկեհատ», «կարմիր» և «սու» դեւերը և այլն։ Հետաքրքրական է նկատել, որ առաջարկուած վիպերի մէջ Խաւտամի որդին ոչ թէ Ջոհրաք է կոչվում՝ բայ «Շահ–Նամէի» և կամ Ջոհրաք բայ կոկկասեան վիպական զրոյցների, – այլ Մհեր, – մի անուն, որ հաւատարակէս զործածական է վաչպարականի Քուրդ և Հայ ժողովրդի մէջ և արի հետ ուեզային Հայերը կապում են և այլ վիպեր. սոցա մէջ մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում «Պաւլիմ Սասունցի և Պետր», որի չորս վարիանտներ լոյս տեսան «Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի» երկրորդ և չորրորդ հատորներում. Պետրոյ չէ նոյնպէս կիսել, որ պարոկական վիպի յիշեալ պատմուածքները մեր ժողովածուի մէջ ևս երքեմն հնքիմիական քնաւորութիւն են կրում, ինչպէս որ այդ նկատում է և Լրանական վիպերի կոմկատեան հիւղերի մէջ[1]։

«Ինչ վերաքերում է քոռն Քրդական վիպերին՝ պէտք է ասել, որ դոյս բովանդակութիւնը առած է իրանեան կնանքից. չատերը նոյնպէս հրապուռնքով կատարուած իրագործութիւններ են, ուսոի և արժանի են առանձին ուշադրութեան՝ ինչպէս հզորիա պատկերներ քրդերի նիստ ու կացի, սովորոյթների և հատատկութիւնների. Այս վիպերից մի քանիսը, ինչպէս երեսում է համեմատութիւնից, վարիանտներ են՝ տարիներ առաջ յայտնի իրա. Նագէտ Ա. Օսքնի իմրագրութիւնոր Վիտոմիանց Հեմարանում հրատարակուած քրդական պատմուածքների[2]. այսպէս են՝ Մամ ու Ջին, Խոտամ (Ա. և Բ.), Յուսէֆ եւ Զուլէյխա, Ջանբելի Նայց մեր ժողովածուն՝ համեմատութեան առնելով վէպ այս ընդհանուր նիւթերը և մանաւանդ Խոտամի մասին երկու պատմուածքները, թէ՛ հարստատ է Օ. յինի հրատարակածներից և թէ բազմատեսակ, թէ՛ պէս և քրդական վիպական նիւթերը անցել են հայ ժողովրդական միշտավայրից։

«Կատաղ իսկ նկատելու է, որ քոռի իրանական վիպերի համեմատական ուսումնասիրութիւնից, ներկայ հատորը կարեւորութիւն ունի և հայ քարքառագիտութեան տեսակէտից, որովհետեւ ասոսկրկուած պատմուածքները գրի են առնուած, ինչպէս յիշեցինք, վանի բարբառի այլ և այլ գաւառաբարբառներով։

«Ինդ ամենը այս վիպերը պարունակում է իր մէջ 28 վիպ կամ պատմուածք. դոյսանից 13–ը ունեն և քրդական հիւղեր՝ հերքեմն քառականին ընդարձակ (դոյս մէջում 5 պատմուածք առաջ են քերուած ամքողջապէս քրդերէն). դոյս կրնած է և քնագրին չատ մօտ հայերէն թարգմանութիւնն, որ կատարուած է նոյն անհունչ բանասաւք Ս. Հայկունու ազիսատանքով՝ ազգակցութեամբ քրդերէնին համառ անձինքների։ – «Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի» իսրագրութիւնր՝ քրդական երգերի հղանակների մասին որոշ մի զգաստիք տալու պիտանքը, յանձնեց ժողովրդական երգի մասնագէտ Կոմ. Ղ. Կոմիտաս վարդապետին Հայնագրելու այդ հնչանակները հերոսական երաժշտական իսազերով. դոյս գնահատած են Ներկայ հատորիս վիպերի երդերի քնագրի հայ և հերոսական առատագործութեամբ»։

Բովանդակութիւն. «Լմինեան Ազգագրական ժողովածուի» իսրագրութեան կողմից. – Հայ–Քրիստոնեայ վէպեր. 1. Խոտամ ու Ջալ (Մոկաց Նորատուզայ բարքառով)։ – Նոյն՝ 2. Խոտամ և Աստղիկ ու Դիւրս։ – 3. Խոտամի Ջալ Արծկէի լեզուով)։ – Նոյն՝ 4. Բէհմն։ – 5. Իմամ Շ(Մոկաց բարքառով)։ – Նոյն՝ 6. Վանաիլի Աիափոչ և Չէոզքէկ*)։ – 7. Լէյլի Մէջնուն*) (քրդերէն՝ ազիսարհատոր վերածած)։ – 8. Ջամբազի* (Մոկաց բարքառով)։ – Նոյն՝ 9. Վաղու Չամպա։ – 10. Աբրահամ (Արմենոց լեզուով)։ – 11. Չատամ աղա*) (Մոկաց բարքառով)։ – 12. Հայդարդի Ալի պաշի և Լեզի Փեք պաշի պատերազմը (Թաթղմանութիւն զրական լեզուով)։ – 13. Զոհար Բէկ (Մոկաց Նորատուզայ բարքառով)։ – Նոյն՝ 14. Միրզա ազէն, Խելի Ալան*)։ – 15. Փուլ-

1. Համեմ. Вс. Миллеръ, Экскурсы въ область русскаго народнаго эпоса. Приложеніе: отголоски арійскихъ сказаній на Кавказѣ, стр. 37–69. Москва, 1892.

2. Kurdische Sammlungen, II Abt. Erzählungen und Lieder im Dialekte von Bohtan, gesammelt, herausgegeben und übersetzt von *A. Socin*, S. Petersburg, 1890. Համեմ. վերանիշեալ թարգմանութեան 99, 126, 147, 153, 266 երեսներում գետեղուած պատմուածքներր։

* Աստղանիշ վէպերը ունին քրդական երգեր, որոնք ձայնագրուած են հերոսական ձագերով Կոմ. Ղ. Կոմիտասի աշխատութեամբ և տեղաւորուած գրքիս վերջում։

լրք ու կնաւոթ*) (թարգմ. գրական լեզուով)։ – 16. Գուլրք ու կնաւրո*) (Արեւելք լեզուով)։ – 17. Սկյտանան (Մոկաց Նշուսուգայ բարբառով)։ – 18. Սկյտաքնոտ և իսաէ Ջհանի Խլթայ լեզուով)։ – 19. Ութ, Ապրկէթի ժր Ապրկէթան (Ջժմկաց լեզուով)։ – 20. Մամ ու Ջիւ*) (Վանայ Շամչադին գիւղի լեզուով)։ – 21. Մամանգին (առած. թարգմ. գրական լեզուով)։ – 22. Եղդի Խրվիչի Ավդի*) (Վանայ խառն բարբառով)։ – 23. Ասստանջէ*) (քրդ. քնապիր և բառացի թարգմ. գրական լեզուով)։ – 24. Շամուտէ Շանկէ*) (քրդ. քնապիր և բառացի թարգմ. գրական լեզուով)։ – 25. Շամէ Մուտէ*) (քրդ. քնապիր և բառացի թարգմ. գրական լեզուով)։ – 26. Նշաբ Օղլի (Վանայ խառն բարբառով)։ — Յաւելուած. 27. Յուսնի ու Ջալեխ (Մոկաց բարբառով)։ – 28. Մօլա Մուսի Այրան*) (քրդ. քնապիր և բառացի թարգմ. գրական լեզուով)։

Աւարտած ժէջ հետեւեալ յօդուածներն ունի. «Ազգակերտի Շաւոյց առածներ», 1894, էջ 263։ – «Առածներ Վանայ բարբառով», 1895, էջ 16։ – «Առածներ Տրապիզոնի հայ գիւղացւոց բարբառով», 1895, էջ 51։ – «Շուտ և Դուլվամ» ժողովրդական հատուածք, էջ 210։ – «Կորած և մոռացուած հայիր» Տրապիզոնի հայ–մահմետական գիւղերն և նրանց աւանդութիւնները» (Իւր գիտողութ. անդ, էջ 239, 293։ – «Հայ Խաղագրք» (ժողովրդական պատմուածք), անդ, էջ 397։ – «Հէրսիմ», 1896, էջ 84, 133, 183, 238, 280։ – «Պարականդ» (թղթակցութիւն), էջ 587։ – «Իան Ծնունի». պատմել է Խլթայ Փրխուս գիւղից Գրսիցի Աւրիքէկ. գրի է առել Ս. Ջ. 1898, էջ 410։ – Ցանուն կանանչ Մայ. – Մոլլէն ու Հրէց. Խլթայ բարբառով։ գրի առաւ Ս. Ջ. էջ 466։ – «Յաստնայ Խաւիթ» (Խլթայ բարբառով, էջ 520։ – «Բարակ չահ, Անուշ չահ և Տիւլին չահ». Մոկաց բարբառով ժողովրդական վէպ). առած է Մոկաց Գինեկանից Գիւղացի Ջաւոն, 1901, էջ 375։ – «Տրապիզոնի հայ գիւղացւոց կեանքը», 1905, էջ 934, 1031։ – «Բացթողանդ», Հյուսիսափայլ 1885, էջ 210։ – «Ագռավ–Խայ գիւղն ու բիրդ», անդ, էջ 371։

Հայկ ու բուլքը և Աւետիսեան խնդիրը։ Վիմատպական Մխիթեան Հերայր։ Կահիրէ. 8°, 40 էջ։ (Թուական կը պակսի)։

Հայկնակ և մանչունակ այրուձիի բուղը. — Տես Այրեվնատան։

— *և նետնգնակ այրուձիի բուղը.* — Տես Այրեվնատան։

ՀԱՑՆԼ. — Տես Հլցնլ։

ՀԱՑՈՒԹԻՒՆ. — Յաւելուած Հայրենեաց։ Գահիրէ, տպագր. Ե. Թորոսեանի, 1902. 8°, 171, էջ, եւն։

Քննագ. Բազմավէպ 1903, թ. 3։

ՀԱՑՈՒԹԻՒՆ. — *Սրբազան պատմութիւն Հին Կտակարանի։* Թիֆլիս, տպագր. Մովսէս Վարդանեան և Ընկ., 1882. 4°, 112 էջ։

Քննագ. Վէմ 1882, թ. 1–2։

= Ր տիպ, անդ, նոյն տպ. 1889. 8°, 228 էջ։

— *Սրբազան պատմութիւն Նոր Կտակարանի.* պատկերազարդ։ Թիֆլիս, նոյն տպ. 1882. 8°, 208 էջ։

Հայոյութիւնը. — Տես Եսայեան (Ա.)։

Հայոց ազգի ուսումնասիրութիւնը, ուսուցիչներ և ուսումնասիրութիւն։ Պետերբուրգի հայ ուսանողների աշխատասիրութիւնից։ Ս. Պետերբուրգ, Բակստի տպարանում (Մ. Մ. Միանսարեանցի տառերով, 1865 ?

Հայոց ատաւածպաշտութեան ատայնութեան ապացոյց. — Տես Պալասանեան (Ա. Ս. Ց.)։

— *գիրք.* — Տես Ցարութիւնեան (Ի.)։

— *գիւղատնտեսական բնիկ բուսեր եան ծառգիր.* — Տես Քալանթարեանց (Դ.)։

— *եկեղեցական իրաւունքներ.* — Տես Մելիք–Թանդեան Հ. Վ.։

— *եկեղեցին և աւետարանի քարոզիչը.* Ինն սուն միլիոնի մեծ սուտին», և «Մեծ և կարեւոր յայտարարութեան վրայ»։ Ի Հայրապետութեան Նորին բարձու սրբազնութեան Տեառն Մատթէոսի աստուածարեալ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց։ Հրամանաւ և հաճութեամբ Ամենապատիւ Պատրիարքի կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Պէտրոսի սրբազան Արքեպիսկոպոսի և Ազգային Հոգեւորական ժողովոյ։ Կ. Պոլիս, ի Պալսեթիա, ի տպ. ի Ց. Միւհէնտիսեան, 1860. 8°, 89 էջ։

— *եկեղեցին և ամիրայական.* — Տես Նար–Պէյ (Խ.)։

— *երգը ռամկական.* – Տես Խամիկեան երգը Հայոց։

— *ժամական դպրոցների նախապիտոյք, եւն.* – Տես Շահնազարեանց (Բժ. Ս.)։

— *լեզու.* — Տես Ձարդարեանց (Յ.)։

— *լեզուի ուղղագրութիւն.* — Տես Աբեղեան (Մ.)։

— *լեզուի ուսուցիչ.* – Տես Նազարեան Յ.։

— *ներքնատան կրօնք.* — Տես Ալիշան (Հ. Ղ.) — Գելեպեր Ն. — Լմբին (Մ.) – Կաբուիլ. — Կոմիտասեանց Կ. — Շահ–Մուրատեանց (Ա. Ա.) — Տաղլեարեան Ն., եւն. տես Յաւելուած։

— *հին գրականութեան վրայ հարեւանցի հայեացք.* — Տես Դէմորգեանց (Լ.)։

— *մանուկ Թուստատանում.* — Տես Ցարոյ։

— *մեծ վարպետը Ս. Մեսրոպը.* — Տես Մելիան (Մ. Գահ.)։

— *միացեալ Հատատութիւն Աէմթ Հօսքրն, Ն. Ջ. ընդ հովանաւորութեամբ նիւ Եօրքի Պրիզ Երիցական եկեղեցւոյ և Աէմթ Հօսքրն Աւագի Երիցական եկեղեցւոյ.* 347 Clinton Ave, West Hoboken, N. J. Ջ. Ա. Էվրինս, Հովիւ և Պատուական տեսուչ Պետրոս Ֆ. Թորոսեան, Տնօրէն–Տեսուչ և Քարոզիչ — Եռամեայ ուղեկիցիր, մինչեւ Յուլիս, 1901. 8°, էջ 32 + Ի։

« Այն տեղեկութիւնները ասկ ազած մէջտեղին՝ նոր կարգադրութեան մը համեմատ Հատատութեան անուն փոխուած է Հանեւեալ նոր անուան. « Հայկական Աւետարերեան Ուխտ Հօսքրն Աւագին Երիցական Եկեղեցւոյ... և այն Աւետարերութեան աջդ Տեսուչ ու Քարոզիչն է Սրբ. Տիար Մարտիրոս Պազդասարեան »։

— *միութեան խնդիր.* — Տես Խնկիր Մ. Հ.։

Հայոց նոր վիպասիրք (ժողովրդական հրատարակութիւն). Հատոր Ա. (1155–1485). Հրամանաւ

Տ. Տ. Մկրտչի Ա. վ. Հոփափան և Սրբազնագոյն կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց։ Կազմեցին Գ. Մանանդեան և Հ. Աճառեան։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1902. 8°, 211 էջ։

«Փրկութենէն և Ս. Էջմիածնի Հաստատութենէն 16րդ և Երրորդ Դարուն 15րդ Վարդապետի առեղծ»։ † Հայոց Նոր Դասատուներուն †

Սկզբը դրուած է առանձին և խորագրի. «Նկարագրական մասն է միւս «Հայոց Նոր վանքերը» անուն աշխատութեան Ժողովրդական հրատարակութեան, ուր ամփոփուած են սրբերի վկայաբանութեանց քննադրութիւնք միայն։ Նկարագրի ձեւագրական տարբերութիւններու, այդ ձեւագրերի մասին տեղեկութիւններու, սրբերի վկայութեան թուականի և նոյնն նկրնականերին վերաբերեալ քննութիւններ հոն։ Ընթերցողը կը գտնէ միւս աշխատութեան պիտանի հրատարակութեան մէջ, որ չուտով լոյս կը տեսնէ Մայր Աթոռի տպարանին»։

Բովանդակութիւն. 1. Թէոդորոս աքսեայ Սենեսեանցի – 2. Գոհարիկ Աբգարեանցի – 3. Խոտրով Կանձակեցի – 4. Յովսէփ Գունդի – 5. Աբգարեան Խաչենցիներ – 6. Յոհաննան վկայ Խորէն – 7. Թէոդորոս Կնեարհի – 8. Տէր Աստուածատուր քահանայ Կէչրեցի – 9. Երիցոր Կիչրեցի – 10. Երիցոր Հաղբակեան Խաչենցի – 11. Սահմանում Վանանդայր – 12. Ջալալ Խրիան և տէր Խաչենց։ – 13. Երիցոր Բալուեցի, Սիմէոն և Կիրակոս։ – 14. Սիրական Միսկեանց։ – 15. Ջուանս մանուկ։ – 16. Երիցոր Նախկոտցոց Կարնեցի։ – 17. Աւետաւոր Գնունեցի։ – 18. Սիրական Վարդապետ։ – 19. Սարգիս Նահատակ։ – 20. Վանական Նախկոտցոց Քնեաց։ – 21. Սահմանում արքեպիսկոպոս Սիրաստիոյ։ – 22. Մարտիրոս Կոտայեցի։ – 23. Աւագ Սարմատեցի։ – 24. Նորաբնիկ ի Խաւատաստան։ – 25. Չաքարիա կաթողիկոս Աղթամարցի։ – 26. Սահմանում քահանայ և Մոտահիթ տանուտէր։ – 27. Թամար Մոկացի։ – 28. Մկրտիչ և կարապետ վանեցի։ – 29. Յովհաննէս քահանայ Չմշկածաղցի։ – 30. Խասակ պարթիկ Խոսրովիցի։ – 31. Յիսուս վանեցի։ – 32. Չաքարիա տանուտէր։ – 33. Մուրատ Աղթկեցի։ – 34. Մկրտիչ, Յովհաննէս, Աբրահամիկ և այլ ոմանք վկայք։ – 35. Վարդան Նախիջեցի։ – 36. Հաղարջ քահանայք։ – 37. Սահմանում վարդապետ, Պետրոս եպ. Խիզանցիք և Սահմանում ուրացող ի Սորք գնացէ։ – 38. Խոսմա ի Պուտիկ վանայ։ – 39. Երիցոր Խրեմեցի։ – 40. Յակոբ Իվանեանցի։ – 41. Վաղար վարդապետ Նախիջեւանցի։ – 42. Յովհաննէս մանուկ Խրեմեցի։ – 43. Յովհաննէս Նախկոտցոց Տոքօնցի։ – 44. Սահմանում մանուկ Կոտանդինուպոլսեցի։ – 45. Խաչիկ Խարբերդցի։ – 46. Աբրահամ Սահմանում արքեպիսկոպոս Տաճատեան։ – Մուրատ Վանեցի։

— Հայոց Ն. անդ, նոյն տարին, 328 էջ։

Բովանդակութիւն. 1 Մխիթար Խոսրեցիկեան։ – 2. Աստուածատուր Կաֆացի։ – 3. Խոտրոս Հասկլաչեցի։ – 4. Շնորհատուր Կնեարհցի։ – 5. Յովհաննէս Աբեղայ։ – 6. Յովհաննէս հոգեկոտցոց, Աբգարիս հոգեկոտցոց և Խաչիկ աբեղայ։ – 7. Աւետիք Կրօնաւոր։ – 8. Խաչատուր Կոտցեցի։ – 9. Աստուածատուր Խիզանցի։ – 10. Կարապետ Փանասկոյ Մայրաքաղցի։ – 11. Պետրոս Աղթցի։ – 12. Խոտրոս Կղտեացի։ – 13. Հայրապետ աբեղայ։ – 14. Խաչէոս Արեգ Աբգասեաց։ – 15. Իրեց Շրնքոտցոց գնայ։ – 16. Ղազարական Կոտցոյ Աբգասեաց։ – 17. Մանուկն Խորորդայ։ – 18. Սարգիս Ալիւրենցի։ – 19. Հոփոփիկ Ալիւրցիք։ – 20. Պետրոս Լոյս Կոտցի։ – 21. Մարտիր ասկետաց և Շահրման Խոսրովտանցի։ – 22. Յովհաննէս Նախկոտցոց Խոսրանոտցի։ – 23. Աբրահամ քահանայ և Պետրոս Աւետեան։ – 24. Աղբրեան քահանայ։ – 25. Երիցոր Աբրիւնցի։ – 26. Աստուածատուր Խիզանցի։ – 27. Իրիկոր մանկունք ի Կոտցի։ – 28. Վարդան Նախիջեւանցի։ – 29. Յովհաննէս Նախկոտցոց Տոքօնցի։ – 30. Գաբրիէլ Նոր Նահատակ։ – 31. Յիսուս Նոր Նահատակ։ – 32. Մարտիրոս Նոր Նահատակ։ – 33. Ստեփանոս Նոր Նահատակ։ – 34. Յովհաննէս Նոր Նահատակ։ – 35. Վարդան Վարդապետ Խոսրեցի։ – 36. Պետրոս Կամ Ալիք կին Աբրահիմ։ – 37. Նազարեան Խոսրովցի։ – 38. Յակոբ սրճի Վասիլի։ – 39. Իրեց անանուն վկայք։ – 40. Երիցոր Տաճատեցի մանուկ։ – 41. Կոստիի Աբգասեան։ – 42. Կաղզուր Կոտան։ – 43. Երիցոր Կանչի։ – 44. Խոտամ կամ Կատարեալ կոչ Շահդիցեան։ – 45. Պօղոս Սարկաւագ Աղբրցի։ – 46. Սարգիս Սարկաւագ Կարնեցի։ – Նիկողայոս Աբրահամ Պրուսացի։ – 48. Լոյս Երիցոր։ – 49. Սահակ Երասանցի։ – 50. Սամուէլ Մանիասցի։ – 51. Խոտամ վկայութիւն։ – 52. Փանիկոյ որդի Աբգիկ պահիկ։ – 53. Յովհաննէս Պապախեան։ – 54. Սահակ Մարտ Կարնեցի։ – 55. Թոխման մանուկ Տիգրանակերտցի։ – 56. Պապի Կարնեցի։ – 57. Կանիկ բէկ Խաչենցի։ – 58. Աստուածատուր Խիզիլսեցի։ – 59. Աստղ Յարութիւն Տփղիսեցի (Սայեաթ-Նովա)։ – 60. Յարութիւն Կարնեցի։ – 61. Գասպար, Մարիամ և Վասիլէ Կարնեցիք։ 62. Սահակ վարդապետ Երեւանցի։ – 63. Պետրոս Դիմնցի։ – 64. Յովակիմ Սահակեցի։ – 65. Յակոբ վարդապետ և ընկերք նորին։ – 66. Յարութիւն Մարգարեցի։

Փիւնիկ. Մարտ 1904, եր. 5։

Հայոց նոր վկաները (1155 1843)։ Գիտական հրատարակութիւն. Բազմաթիւ ձեռագրերի համեմատութեամբ, ընդարձակ տեղեկութիւններով և ծանօթութիւններով, և ձեռագրերի, նահատակների, յատուկ անուններու ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով և քանկերով։ Աշխատութեամբ Գ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի։ Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903. 8°, 800 էջ։

Յառաջաբանը «Գիտողութիւններ վկայաբանութիւնների հետազօտման և հրատարակման մասին» խորագրին տակ կը գրէ. «Զեռնարկելով այդ Հայոց Աճառեանի տեսուչ և սիրայօժար աշխատակցութեամբ Հայոց Նոր Նահատակների վկայաբանութիւնների հրատարակման՝ իմ գլխաւոր նպատակն է եղել ծանօթանալ այնպիսի պատմական աղբիւրների, որոնց միջոցով հնարաւոր լինէր վերականգնել վաղուց անհետացած Հայոց նեղքին կեանքի մասին մանրամասնութիւնների սերտողութեան չրջանը։ Պէտք է խոստովանիլ, որ մեր յոյսերն այդ տեսակէտից ուղիղ մեծ էին, և արդիւնքներն այնքան էլ գոհացուցիչ չեղան։ Մեր կարծիքով հայագէտ բանասէրներն ու պատմաբաններն պէտք է հաստատեն այն իրողութիւնն հետ, որ Հայոց մատենագրութեան պատմական, ժամանակագրական և տարբ. Կրկնութեամբ գտնուում են գլխաւորապէս այն պահի պատմագրական նիւթեր, որոնց մէջ նկարագրուած են Հայաստանի արտաքին և ներքին կրօնական և քաղաքական անցքերը, իսկ Հայաստանի ներքին կացութեան, կազմակերպութեան և տպագիր քաղաքակրթական հրնոյթների մասին տեղ տեղ պատահում են միմիայն համեմատ վկայութիւններ և ակնարկներ։ Եթէ այդ վկայաբանութիւնների բնագրում հոս Հայոց ներքին կեանքի մասնաւոր իրողութիւնների վերաբերմամբ փաստեր և

տեղեկությունները մեր ապստամբից քիչ էին, սակայն այս տրտասարակությունը խիստ կարևոր է հայտնի դիտելիության միտ տեսակետ համար։ Դրան ի տարի վկայաբանական այս հատատածները խիստ խանգամանքին նրանք են Հայոց եկեղեցական պատմության համար և միանգամայն վստահելի աղբյուր են, որովհետև ժամանակակիցների ձեռքով են գրված, իսկ միտ կողմից կարևոր են նաև քաղաքական–պատմական անցքերի և ուշխարհագրական որոշ խնդիրների լուսաբանության և միշնադարյան հայերենի ուսումնասիրության համար։

«Միջնադարյան դրաքարը և գաղտնագրությունները ուսումնասիրող լիպուագետներին հարուստ և վստահելի նյութ մատակարարելու նպատակով՝ համարձակ ենք ներկայացնել մեր ձեռագրական բոլոր տարբերակությունները։ Լիպուագետները կարող են միանգամայն ապահով լինել, որ մեր տրված ձեռագրական տարբերակությունները ուղիղ տրտասարակությունների ամենայական լիակատարությունով և անբարեխղճությունից ազատ են, որովհետև միայն քանակությունների պատճառով բնավորությունները՝ ևս քան տպագրությունը չանձնելը՝ ներքից մի անգամ ևս միտասեղել և համեմատել ենք բոլոր ձեռագրերի հետ։ Այդ միտասեղությունն անհրաժեշտ էր, որպեսզի բոլորովին վստահ և ապահով լինեինք, որ ձեռագրական բոլոր ընդերքագծերն ըստ ամենայնի ստույգ և անթերի են։ Գրաբարյան հատվածությունների միտքերությամբ խղդում ենք ի նկատի ունենալ միմիայն հետևյալը. երբ երկու կամ ավելի ձեռագրեր ունենք են նման ընդերքագծեր՝ մեծ մասամբ անտես ենք արել ա–ի և ե–ի տարբերությունները և նմանապես չենք նշանակել պատահել գրած ընդերքագծերը. օրինակ՝ 1) երկ A ձեռագիրն ունենք է անառ.ել, իսկ B ձեռագիրը՝ – անօրեն՝ նշանակել ենք AB աճորեն, 2) երկ A ձեռագիրն ունենք է քի, իսկ B–ն քրիստոսի՝ նշանակել ենք AB քրիստոսի։

«Այս աշխատությունն սկսել էինք պր. Ընր. Ահաեանի հետ դեռ 1900 թվի սկզբներին։ Պր. Ղազմիածնի միաբան Գալուստ ՏԷր–Մկրտչեան, որի առաջարկությամբ ձեռնարկել էինք այս տրտասարակությանը, սկզբի ամենասույտ նպատակ մեզ այն նյութն էր տալին իր ունեցած տեղեկություններով։ Այդ տեսակետով յարգելի քանասերը որոշ չափով գործակից է եղել մեզ, ուստի և պարտք ենք համարում յայտնելու նրան մեր խորին շնորհակալությունը։

«Ակնհայտ սկսն աշխատությունը՝ մտադիր էինք կազմել նոր վկայների մի ժողովածու, օգտագործելով միմիայն Պր. Ղազմիածնի մատենադարանի ձեռագրերը։ Եայց յետոյ տրտիդիմք ամփոփել մեր աշխատության մեջ նաև այն վկայաբանությունները, վկայաբանական տոմարը, տոմարանագրերը և նոր վկայների նոյն իսկ համառոտ յիշատակությունները, որոնք գրված են գանազան տպագիր հրկրքում։

«Նոր նահատակների արձակ վկայաբանությունները և վկայաբանական տոմարը գլխատարակել գտնում են Հայսմաւուրքներում, Քարոզգրքերում, Խանձարանների, Տաղարաններում, Պատմագրքերում և ձեռագիր ժողովածուներում։ Մեր այս աշխատության մեջ ամփոփած վկայաբանական նյութերի մեծ մասը հատագիր ենք Պր. Ղազմիածնի մատենադարանի յիշիալ բովանդակությամբ ձեռագրերից։ Բացի այդ գանազան աշխատությունների համար ևս պր. Ահաեանը և ես հետքրքրել և նայել ենք Պալր Վիեննի մատենադարանում մոտ 2000 ձեռագիր, և գոյանիկ միայն հրկտեռում (պր. Ահաեանի նայած ձեռագրերում) գտնուհին վկայաբանական նոր նյութ։ Ի՛արքրել Գալստիայի նոր վկայի մի պատմություն (տե՛ս էջ 484–487) յ ձեռագրում (տե՛ս Հուցակ, էջ ի՛Ջ և Դաւիթ Աիրատացի և Գաղտար կյուան նոր նահատակների ընդարձակ վկայաբանական ասոյ տե՛ս էջ 504–519) է ձեռագրում (տե՛ս Հուցակ, էջ ի՛Ժ)։ Գաբրիել Գալստիացու վկայաբանությունը գրել է իր չարտագրության յ ձեռագրի յիսին ատացույց՝ ուն Վկնկի Հատիկ։ Իսկ Գաւիթ Աերատացու և Գաղտար կյուանի վկայաբանական ասոյ յօրինել է ե ձեռագրի գրիչ Միքայէլը՝ Բարգամ գրչի որդին (տե՛ս Հուցակ)։ Աբերան երկու գէպքում էլ ձեռագրի ատացույց կամ գրիչը վկայաբանության նկարիչն են։ Ինքնատիպության հանգամանքի է, որ այդ պիսի դէպքեր չատ հազատագիտ են, ուստի և միանգամայն կարող ենք յուսալ, որ Պր. Ղազմիածնի ձեռագրերից գրեթե բոլոր նոր վկայների վերաբերեալ վկայաբանական նյութերը հատագրած են մեր աշխատության մեջ։

«Ինչ որ պակաս է հիմ Պր. Ղազմիածնի ձեռագրերում՝ աշխատել ենք լրացնել ուրիշ գրանական տեսակի ձեռագրերից, որքան որ այդ մեզ համար հնարավոր է եղել։ Ընդ. Տաշեանի Հատյակի օրինակը կարելի եղավ համալ, մեծ ինչ վկայաբանական նյութեր գտնում են Պ[illegible]ի Մրխիթարեանց ձեռագրերում։ Հանձնաժողովի նիստում, որ Պ[illegible]ի Մրխիթարեանց մատենադարանի Պր. Ահաեանի ներկայությամբ տեղի ունեցավ Հ. Ք. Պիէկիկեան բանասեղծ էր իր արտագրությունը ուղարկել այդ նյութերը՝ Մատենադարան Հիներեան արձակ վկայաբանությունը (տե՛ս էջ 711–719) և վեց վկայաբանական տոմար – 1) Գանձ Տիառն Ջաքարիայ կամ Պրկիսի Հրեղեսարաչ (էջ 177–181), 2 Պարսն Լուս Կաճառի էջ 386–395), 3) Խանուտ վկայության (էջ 562–565), 4) Յովհաննէս Մաղաքիայի (էջ 569–571), 5) Թուխման մանուկ Տիրդատ հիւրապի (էջ 605–606) և 6) Տաղ սուրբ Յարութեան մանկանն (էջ 629–630)։

«Դիմանագիր պր. Ահաեանի խնդրանքը՝ կարևոր Ամանարանի վարժարանի հայերէն լեզուի ուսուցիչ պր. Ասատատատուր Խաչատրեան քահանայ էր ուղարկել Ամանարանի վարժարանի ձեռագիր Յայտնատրքներից արտագրած և մեզ անծանօթ երեք արձակ վկայաբանություններ՝ 1) Սիրուն Հիպնայի (տե՛ս էջ 309–312), 2) Մարգարէ սարկաւագ և Հարգման Թուրքիատանցի (էջ 413–420) և 3) Աւետիսան Հիպնայի (էջ 437–441)։

«Պր. Ս. Հայկունու մի անտիպ աշխատությունից վերցրել ենք Դահապետ Պայացու վկայաբանական տեղեկությունները (տե՛ս էջ 710–713), փոխանակ նոր վկայի տապանագիրը (էջ 568) քաղած ենք գիր. Միմիայն վրդ. ՏԷր–Մկրտչեանի ճանապարհորդական անտիպ յուշատետրից, իսկ Յովհաննէս Ամասիացու տապանագիրը (էջ 735–736) պր. Ս. Հայկունու միջոցով ստացել ենք Պօլսից՝ արժ. վ[illegible]ան քահանայ Խոյեանից։

«1900 թուին՝ ամառնային ճանապարհորդությանց ժամանակ ամբ ունեցայ ծանօթանալու Ախլիսայի Ամենափրկիչ եկեղեցու թիւ 256 (մեր Հուցակում y) և 376 (Հուցակում z) ձեռագիր Գայտնատրքներին, և թիւ 376 ձեռագրում գտա նահատ Գայոց Ղազարի որդու վկայաբանությունը (տե՛ս էջ 500–501), որ մեր նայած բոլոր ձեռագրերում չկար։ Հետաքրքրական է ան, որ Ամենափրկիչ եկեղեցու յիշեալ ձեռագրեր տարբեր խմբագրությամբ ունին Յովհաննէս Խլաթեցու և Ղազարատար Քոփեսեցու վկայաբանությունները (այդ մասին համ. մեր տրտասարակության ներածության էջ 291 և 494)։ Ի՛ 494 Ղազարատար Քոփեսեցու վկայաբանության խմբագրությանց մասին մեր տրտասարակության մեջ պատահմամբ քաց է մնացել, որ երկրորդ խմբագրությունն առնուած է Ջա–

քարիսեց սաբկատոլի պատմագրութիւնից էջ 120–125 (Զմիւռնիա, 1870, Հատոր երկրորդ)։

«1902 թուի ամառը՝ մի քանի օրով Պետեր գնալով՝ հնարաւորութիւն ունեցայ քննելու նաեւ Պետեանց վանքի խոր 77–84 ձեռագիրը Յովսեփ Տէր-Մովսիսեանցի, ուսկից այդ ձեռագիրը պարունակում էին միմիայն ազգաբանական տեղեկութիւններ, որ մեզ արդէն յայտնի էին մեր ձեռագրերից, ուստի և ես բաւական հասարակի կապմել մի համառօտ ցանկ նոր նախառակներին վերաբերեալ այն վկայաբանութիւնների, որ գտնւում էին յիշեալ ձեռագրերում...

«Ձանազան պատճառներով չարկ համարեցինք մեր հրատարակութեան մէջ միացնելու նաեւ նոր նախառակներին վերաբերեալ արդէն տպագրուած վկայաբանական նիւթերը։ Այդ վկայաբանութիւնների չատերը մեծ մասամբ հրատարակուած են հզել անհնաւոր կերպով և առանց ձեռագրերի քաղդատութեան, իսկ մենք տալիս ենք դոյց քննական — ուսում և ստիպ առյդ — բնագիրը՝ ձեռագրական տարբեր ընթերցուածներով նանդերձ։ Իսկ այն վկայաբանական նիւթերը, որ արտատպած ենք պատմական և այլ տպագիր երկերից՝ կարեւոր համարեցինք մեր մասին ժողովել հզել մասնաձանրերին դիւրութիւն ընծայելու և հզել հնարաւորութիւն տալու համեմատելու մեր աշխատութիւնը այդ մասը դժբախտաբար պիտի չէ որոշ հետութիւնների և պակասների։ Հետագային կամ գրեթէ անյայտ նոր նախառակներին վերաբերեալ բոլոր վկայաբանական նիւթերը կամ յիշատակութիւնները նին և նոր տպագիր երկերից լրիւ հաւաքելը՝ ոչ միայն դժուարին, այլ և համարեա անհնարին մի գործ է։ Մենք ժողովել ենք միայն այն, ինչ որ կարողացել ենք կարճ ժամանակում գտնել ձեռքի տակ ունեցած պանազան տպագիր երկերից։ Անպայման անհրաժեշտ կլինի լրացնել այդ պակասը, իսկ այժմ կարող ենք մեզ միխիթարել յիշեալով ֆրանսիական յայտնի առածը, որ «le mieux est souvent l'ennemi du bien»։ Մեր այս աշխատութեան հրատարակութիւնն անվերջ կձգձգուէր, եթէ կամենայինք հրկար տարիներ ընդունակ նուաքել տպագիր երկերից բոլոր վկայաբանական նիւթերը։

«Նոր վկաների քնագիրն արդէն տպուելուց յետոյ՝ գտնուեցին հնութեան նախառակների յիշատակութիւնները, որոնց վկայաբանութիւնները աչքաառում ենք գոնել. 1) Ցակոբ վարդապետ Բնատականցի († 1772), 2) Յովսէփ Ինճըճեանցի († 1788), 3) Թադեաոս Լարնեցի ի Չմիւռնիա († 1814)։ Ինտ քահանայ Աղանհանցի հրատարակած 1902 թուի Ազատութեան Օրագրութեան, դիտ. 2՝ նչատակուած է Աստուածատուր Բագրեւրհանեան նոր նահատակը († 1710, դիտ. 2) հետեւեալ ծանոթութեան մէջ. «Ի Պօլիս իտալերատառ նախատիպեալ Աստուածատուր Բագրեւրհանեանի և Թադեոսի Ցակոբեան»։ «Նոր վկայ Հայաստանի» ի Հռոմ (Մատենադարան 1858, էջ 110–112) տպուած է մի վկայաբանական ստանաւոր և մի ծանօթութիւն Մելիք Ռշկլարհանց Մելիք Աբովի որդու՝ Աստուած Ռշ նոր վկայի նահատակման մասին († 1804)։ Աստանաւորն արտատպուած է Բազմավէպից, 1847, փետրուար, էջ 40։ Յիշեալ վկայաբանական հատուածներից, որ մեր հրատարակած քնագրից զատ են մնացել՝ վերաբերում են XVIII–րդ դարի կամ նորագոյն ժամանակների նահատակներին, և կարծում ենք, որ ուրիշ դէպքերում նաս մեր քնագրի պակասները մեծ մասամբ այդ չրջանից կարող են լրնել։

«Վկայաբանութիւնների հաւաքումը, արտատպութիւները, համեմատութիւնների ներդրութիւնը կատարել ենք ըստ. Ղ. Ալհաեանի հետ միասին, որի աչխատակից եռանդն ու աչխոյժը ամենամեծ օժանդակն էին վկայաբանական նիւթերի ոչն քննական մանրակրկիտ հրատարակութեան համար։ Ձնապարհի ցաւակից և օտար բառերի բանկը կազմել է ըստ. Ղ. Ալհաեանը, իսկ յատուկ անուանց բանկը իմ կատարածն է։ Իւրաքանչիւր վկայաբանութեանց ցետոյ կիամենկել ենք մանրամասն տեղեկութիւններ, թէ ու ձեռագրերից կամ տպագիր երկից հանուած է այդ վկայաբանութիւնը։ Նոյն այդ տեղեկութիւններում գտնուում են նաեւ մեր բանասիրական կամ այլ դիտողութիւնները առանձին վկայաբանութիւնների մասին։ Ցետեւեալ Ի–ում ամփոփած են լուսցուցիչ յատկութեան տեղեկութիւններ տպուած վկաների մասին։ Ձնազանական ընթերցուածներին վերաբերեալ ծանօթութեանց մէջ մեզ նպատակ ունենք միմիայն այն պատճառով, որ Ք. Ղ. Ալհաեանցի տպագրութեամբ հարկաւոր քանակութեամբ լատինական գլխատառ նոր չկային։

«Վերջացնելով մեր աչխատութիւնների հրատարակման մասին՝ յայտնում ենք մեր խորին շնորհակալութիւնն այն բոլոր անձանց, որոնք սիրով և յօժարութեամբ վկայաբանական նոր նիւթեր տրամադրելու տպագրութեան համար»։

Բովանդակութիւն. Ցառաջաբան. Վկայաբանութիւնների հաւաքման և հրատարակութեան մասին։ – Ցուցակ եւ ակնարկագրութիւն ձեռագրաց. Համառօտ ցանկ ձեռագրաց։ – Նկարագրութիւն ձեռագրաց։ – Հայոց նոր վկաներ. Ինապիր վկայաբանութիւններ։ – Ցաւելուած Ա։ – Ցաւելուած Բ։ – Ցանկ յատուկ անուանների։ – Ցանկ տեղեկութիւնների մէջ յիշուած տպագիր երկերի։ – Ցանկ Հայոց նոր վկաների Ա եւ Բ։ Ա., տեղ և թիւ նահատակութեան վկաների։ – Բ., ինչ աղբիւրներից ենք քաղել վկայաբանութիւնները։ – Բառարան օտարազգի բառերի։ – Ինդեքս։ – Վրիպակներ։

Փեներտ. Լոռմայ 1904, թ. 3։ – Մարտ 1903, թ. 5։

Հայոց եկեղեցին բանաստեղծները. — Տես ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄ.։

Հայոց չքաւոր գաղթականաց բնակութեան իպրահիմայ վիճենա, տպ. Մխիթարեան 1894?

Հայոց պատրիարքական մատենը. – Տես ԼԵՒՈՆԵԱՆՑ (Գ. Զ.)։

Հայոց գրոյ տուկ. օրագիր ծանկու վրայ. – Տես ԹԻՒՐՔԻՒԶԵԱՆ Օ.։

Հայոց մը ուրիշ պատուհասները։ Զմիւռնիա, տպ. Տէրէեան?

ՀԱՑՈՒՀԻ Armena, – *Considérations* (Etudes sociales, par Armena. Florence, Imprimerie de G. Barbera. Paris, Librairie Fischbacher, Rue de Seine. 1900. 8°, p. 386.

Ա. Զոպանեան կը գրէ այս գրքի մասին. «Տարօրինակ, խառնաչփոթ, փոխորկայոյզ, ու խռովիչ գիրք մըն է սա։ Հեղինակը, Հայուհի մը որ «Արմենա» կեղծանունին տակ կը պահուի և որ ֆրանսահրէշն ալ ընտրած է իբրեւ պատկառութեան զոհ, կոյր կու տայ նախ չսա ընդգծակ ու մանրակրկիտ հետազօտին մը, և խորին տիրապետութ ֆրանսական լեզուին տրուն բոլոր նրբութիւններն ու բռտութիւնները, դասական փափուկ կազմածքն ինչպէս և խառնիճ «անկոչ ի բերդապետիկ էն Ջկրատ, հետաքրքիր, մտասուրժ միտք մըն է յայտնապէս, որ եւրոպական նոր քաղաքակրթութեան բոլոր

*Երեւելիներուն վրայ պատմություններ է իր քիչ մը կրքոտ ու մեկնաղմանի, բայց ինքնատիպ անաղոտությեամբ մը խոզարկող նայուածքը, և որ նախադասական մէջ կազմուած, Լերոպայով սնած բլլալուն մինչեւ ամերիկեան ծածր ևրեւելքի միացեալ է։ Պիքին նիւթը, կամ աւելի ճիշդ՝ պիքին յայտնուելու պատճառները, պիքին քիչ մը կնկատուի ու հետեւեալ էջերն իրարու կապող ընդհանուր պատմութիւնը, Հայաստանի ներկայ դրութեան ու հայասական վատութեան քաղաքական ու գաղափարական է։ Լերոպայի մէկ անկիւնէն, Ամերիկա անձկութեամբ ու վարմունքով հետեւելէ հետոյ հայրենիքին մէջ մարտիրոսացող իր ազգին տառապանքներուն, ու մեկնողն առեն մտածէ՝ իր աչքերուն իսկ դիմաց ու հաստատուելէ իր ընկերներուն չհամոզել հայրենիքուն, իր վայելչատես հասկացողութեան մէջ քաղաքակիրթ կառավարական ու դրամատիրական Լերոպային լերր անասարբերութեան այդ անասնական ոճիրին հանդէպ։ և այս դիրքը, ուրբ, ինքնաբերաբար, գրեթէ անգիտակից յայտնութեամբ մը եւսած ուժգին յուզմունքներով զգալիօրեն չափ բնականաբար սրտմէ մը, անուրջ, համարձակ, անզգուշաբար, գրեթէ բիրտ արտայայտութիւնն է իրենիքուն հրէշային դրժբաղտութիւնէն իր գլացած յոյսին և այն մոլիգին, դայրայկոտ, խելայեղ զգուանքին զոր քաղաքակիրթ Լերոպային անարատութիւնը իրեն նեղնելուր է։ Այդ երկրորդ տեսակէտն է մանաւանդ որ կը տիրէ դիքին մէջ։ Նեղինակը չէ տեսած Չարդերը, նեւռուէն, ու մասլին ծանօթութեամբ մը միայն կը ճանչնայ իր ազգն ու իր հայրենիքը։ Մինչդեռ Լերոպան իր բոլոր գլացարանքներովը գիներ, հետաքրքիր, խափանչիր է, անոր բոլոր կեղծաւորութիւնները, խոզութիւններն, ցածութիւնները հրկաբոքէն դիտեր ու ճանչցեր է, և անոնց իրեն ապդած նախայ գանելանքն է գլխաւորապէս որ այդ դիրքը տուն տուեր է իրեն։ « Լատեռածանչական մեծ անէծք մրն է այդ դիրքը՝ կը գրէ Փլեմանսօ, « Տէքէչ որ թռուցիկ »ի մէջ հրատարակուած բնդարձակ յօդուածի մը մէջ, զոր կ'արձակէ Լրեւելքը օրուն արիներ կը հոսի բիւրաւոր վէրքերէ, կէզ ի Ամերիկա որ աչքերուն կապոյտ մը կը գնէ և ինան մը չտեսայ կ'ըսէ »։ Ամսիա 1900, էջ 182, տես և յարուսնակ ընթերցումիր Տես և Ամրնիա, թ. 71։ – Հանգես Ամսօրեայ, էջ 315 (39)։

Հայուն անցեալը, ներկայն և ապագայն. — Տես ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. Ե.)։

Հայոց իրենիրին. Հնիրրկա՝ ՉԱԽՉԻ ՄԱՂՕԻԻ, *թարգմանեց Գ. Ա.* — *Հակատամարտ, նոյն հեղինակի. թարգմանեցին Գոյրեր Ա.* — *Շնմբրին,* ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻ, *թարգմանեց օրիորդ Ջ.։ Հրատ. Լերոպ. Հայ ուսան. Միութեան։ Ժընեվ, 1903. 8°, 32 էջ։*

Քննագ. Մշակ 1903, թ. 101։

Հայր Զաքարպ Կարկատանժեանի. – Տես ԱՐՇՏՈՒՆԻ (Գ. Հ.)։

Հայր Միսիր. — Տես ՄՈՎՍԱՆԱՆ (Կ.։

Հայր Պիտրոսի քարանձաւը. թարգմանեաց ի գաղղիականէ կարապետ Գ. Տ. Յակոբեան Բինկեանցի, 1858. 224 էջ?

Հայր Սիմոն և ծկնորսութիւն Նուէրք կատանդի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ալպմեան, 1874?

Հայրապետութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. — Տես ԻՉՄԻՐԼԵԱՆ Մ. Եպ.) — ՅՈՒՍԻԿ ԵՊԻՍԿ.։

Հայրենապահպանութիւն. — Տես ՏԼՐ-ՑԱԿՈՎԲԵԱՆՑ Ա.։

Հայրենագործ. — Տես ՍՊԻՐԻՍ Ե.։

Հայրենասէր խոհագրին. — Տես ՆԱՒՊԵԱՆԻ Մ.։

տիկին. — Տես ԳԱՆԻԼԻ (Տիկ.)։

— *օրիորդ.* — Տես ՄԻՒՐԻԼ Գ.։

Հայրենասիրական միութիւն Հայոց. կանոնագրութիւն։ Մարսէյլ. Հայ. տպ. Մ. Փորիմեան, 1889. 27 էջ։

Հայրենասիրի տոկոսը. — Տես ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ (Մ.։

*Հայրենասիրութիւն. խօսք վասն հայրենասիրութեան. գրեց*** ի Մխիթ. ուխտէ։ Վիէննա, Պաշտպան Ս. Աստուածածնի վանքը, 1849. 6°, 36 էջ։*

— Ե տիպ, 1862։

Տես և ՏԼՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ (Վ. Վ. — ՏԼՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ Ե. Եպ.։

Հայրենիսց հերկը. Աշխատասիրութիւն նախնի երգչաց։ Ի տպ. ի Վասպուրական Աղծոյն ի Վարագ, 1865–ՌՃՂԴ. 32 էջ?

Հայրենի հողը. — Տես ԲՕՐԹՕ Հ.)։

Հայրենիքի գաղափարը. — Տես ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ Մ.)։

— *զանիք.* — Տես ՆԱՒԱՊԵՏԵԱՆ (Գ. Պ.)։

— *կայտառ.* — Տես Ա–Ռ։

— *պատանիներ.* — Տես ԹՈՒՄԱԽԵԱՆ (Ա.)։

Հայրենիքիդ գոհա. — Տես ԱՊՐԻԼԵԱՆ (Կ.)։

Հայրիկ և զաւակներ. – Տ. ՏՈՒՐԳԵՆԵԱՆ (Ե.)։

Հայրը և որդին. – Տես ժողովրդական գրագրութիւն։

ՀԱՑՐԻԿ. — Տես ԽՐԻՄԵԱՆ։

ՀԱՑՐԻԿԵԱՆ (Աբրահամ Ց.) — *Աշխատութիւն դրութիւն պատիկիզագործ Ա. Փրիք. տարրական Ա. և Բ. տարիներու։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէզրպէքեան, 1902. 8°, 142 էջ։*

Քննագ. Բիւզանդիոն 1903, թ. 1911։ – Հանգես Ամսօրեայ 1903, թ. 2։ – Մասիս 1902, թ. 42–44։

Հայք և իրենց բնակարիները։ Կ. Պոլիս, 1854. 22 էջ։

— *ի Չմիւռնիա.* — Տես ՓՕՍԵԱՆ (Հ. Յ.։

— *ի Հնդիկս Արգպիացւոց և Հռոմեացւոց.* Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Պ. Խ. Ա.)։

— *յնսիսաբերութեան Գրանիսրուանիայ.* — Տես ԳՈՎՊԻՒԵԱՆ (Հ. Կր. Վ.։

Հանուք ու դանակ. — Տես ԹՈՒՄԱՑԵԱՆ Ցարս.)։

Հանգամանք Աւետիսոյ Զգուռս եկեղեցիս Հռոմոյ վասն ընդունելոյ զամենասուրբ յոբելեանն սուրբ տարւոյն։ Հանդերձ աղօթիւքն որք պարտին ասել առաջի սուրբ դրանն, և ի մէջ չորս եկեղեցեացն։ Ընդ որս առակի նաեւ կերպն աղօթելոյ առաջի եօթն խորանացն։ Թարգմանեալ յիտալական լեզուէ, ըստ խնդրոյ սպասա-

զարեան մահտեսի եգեկիէլի կոստանդնուպօլսեցւոյ եւ ընծայեալ ի նոյնոյ ջերմեռանդ ուխտաւորացն հայոց ի հոսմ եղելոց՝ ի մեծն Հռոմ 1775. Հրամանաւ մեծաւորաց։

Տիւրք 16°, 36 էջ. թանձրաթուղթ, երկսյներեակ և խոշորագիր. ուխտաւորեալ քանի մի փայտաքանդակ պատկերներով։ Հատարակ տպագրութիւն։

Հանգանակ Հաւատոյ. — Տես ԲԱՅԹՈՒՐԴԵԱՆՑ Ս.) – ԳԱՒԹՐՃԵԱՆ (Ղ. Յ. Վ.) – ԿՐԻՒԼԻ Ա.՝ — ՓԱՓԱԶԵԱՆ Ղ. Իգն. – Երիւակ 1859. էջ 80. – 1865, էջ 53։ – Հայրիվիք 1874, թ. 196։ – *Hattenbusch* F. – Das apostolische Symbol. Seine Entstehung, sein geschichtlicher Sinn, seine ursprüngliche Stellung im Kultus und in der Theologie der Kirche. I. Bd.: Die Grundgestalt des Taufsymbols. Leipzig, 1894. p. XIV + 410. Ուսումնասիրութիւն Հաւատոյ Հանգանակին. էջ 216–392 Արեւելեան ձեւեր։

Հանգանակութիւն ազգային. — Տես ԻՒՍԻՆԵԱՆ։

Հանդիսա երանելոյն Յովհաննու, ստուգեալ իրրեւ վաւերական, հանդերձ ծանօթութեամբ. հայ և լատին, ի Հ. Յովսեփայ վարդապետէ Պաթմրճեան, ի Մխիթ. ուխտին։ վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1877. 8°, 53 էջ։ Ecclesiae Ephesinae de obitu Joannis Apostoli narratio. Ex versione armeniaca sæculi V. nunc primum latine cum notis prodita. Curavit P. Josephus Catergian, Sod. Mechith. Vienn. – Viennae, MDCCCLXXVII, mense Martii.

Տես և ԴԵՐՈՒՆԻ ԼԱՄԲՐՈՆԵՑՒ, «Լր ընդ Եպբարն» – Լուս լիզուիր տես ԼԻՒՒՆ (Մ.), Գործ. 681 էջ. Վենետ. Փարա 1876, էջ 44.

Հանդիսա Տ. Գ. Քահ. — Տես ԼԻՒՒՆՁԵԱՆ Գ. Ե.։

Հանգստութեան սրբ։ կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1893. 8°, 40 էջ։

Հանդերձեալ կեանք. — Տես ՊԻՆԵԼԼԱՆ Հ. Վ.։

Հանդես արտրւպործութեան. — Տես Թորնիոլլ Անդրէաս, եան։

— *յուսաւորչական և բողոքական Հայոց.* — Տես ԻԳՆԱՏԻՈՒՍԵԱՆ Ա. Մ.։

— *մխիթարից. վեհափառ կայսեր վերադարձին և Ազգային Ահմանադրութեան Գ. Տարեդարձի հայերէն և տաճկերէն երգերու։ Ս. Պօղոս, տպ. Յ. Տէրոյենց, 1863. փոքր 8°, 32 էջ։*

Հանդես նոր Հայախոսութեան. — Տես ՆԱՋԱՐԵԱՆՑ Ս.։

Հանդես չորրորդ տարեգրքի Վենետկեան ձեմարանի։ Վաղարշապատ, ի տպ. կաթ. Էջմիածնի?

Հանդիսարան. — Տես ԻԱԽՃԵԱՆ (Ա.)։

Հանդիսարան հոգեւոր երգք և մաղթանք։ Տպագրեալ յամի տեառն 1777, ի Թրեսեւէ, ի տպ. ի Միաբանութեան հարց Մխիթարեանց. 8°, 56 էջ։

Հանդիսարան ուղղափառութեան Հայոց ևհիդկզոյ. — Տես ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹ.։

Հանելուկք. — Տես ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ։

ՀԱՆՆԱ Յովհաննէս. Գիրք Պատմութեան. Սրբոյ և մեծի Քաղաքիս աստուծոյ Երուսաղէմ, և սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Հաւաքեալ վասն խրախճանութեան Տէրունական Ուխտաւոր Մահտեսեացւոյ։ Որք Հաւատով Յուսով և Սիրով դիմեն առ սուրբ Քաղաքս Երուսաղէմ ծովով և ցամաքով յարտաս հոգեւոր վաճառականութեան անգին Մարգարտին, այս է Տնորհացն կանձելոց ի սմա. և ընդունելոյ զքաւութիւն մեղաց ի ձեռն Խոստովանութեան և Ապրումութեան։ Նորապէս չարադրեցաւ ի փառս Աստուծոյ և ամենայն սրբոցն, և ի պատիւ ազգիս Հայոց, յումեքէ Յովհաննէս Հաննայ վնասաձայնեալ գործակալ ծառայէ սրբոյն Յակոբեայ Պաղիմացւոյ։ Ի Հայրապետութեան սրբոյն Լչմիածնի Տեառն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Յեպիսկոպոսապետութեան Աստուածայնոյս Երուսազէմի Աստուածոյ Տեառն Կիրիղոսի Մեծի Բաբունապետի և Երից Երանեալ Պատրիարգի Քրիստոսանիստ սրբոյ Աթոռոյս Եղբօր տեառն Պետրոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան Կոստանդնուպօլսոյ Մեծի մայրաքաղաքին Տեառն Յովհաննու Երջանկագոյն և Աստուածաբան վարդապետի, և սրբոյ Երուսաղէմիս բազմաշխատ այցելուի։ Յամի տեառն 1727, և ի թուոյս մերում 1176։ Յունվարի ա ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ։

Ձեռայ «Բան առ Ընծեղբօղ Լղբարս Ժեր» հետեւեալ գրութիւնը կայ. «Աստուածդ և Քոյ հովին Երիսատոի ընտրեալ Հօտիդ, և սրբոյն Քրիզոզոի մերոյ Լուսաւորչին Պղտպատա հրամիդ, և սրբոյս Երուսաղէմի մեծաձառատ և լուս Տնօրինայ հոգեւոր վաւակայդ՝ սիքոմն առաուծոյ զպատճառ հաւաքման Գրքոյս այսմիկ յայտ առնեմ։

«Ձհայտ իսկ է աստուածասէր քաքիպաշտութեան ձերում կի մարդկային բնութիւնս քնական ունի յինքեան նախանձախնդիր զոլ բաքինոյականել և զովել զանն և զազգն իր. և բղձալ ստէպ զի ազգն և ձեղն իր չգիտց և պայծառս եբհեսպի ի մէջ քոյոր ազանց։ Ըս յայնժամ յուրախութենէ զովութեան ազգին իրոյ պարարի սիրտն, և Տնորհակալ լինի գաստուածոյ։ Ըս որ ինդակից ինչ լինի ի վերայ պայծառութեան անուան ազգին իրոյ և քամահ անհաւան լինելով նախանձոյն իրոց, ըստ առաքելոյն որ բնտանեայ իրոյ խնամն ոչ առնի, ի հաւատոյն ուրացեալ է։ Ըս լմէ՝ որ քակէ զյանկ հայրենի՝ հարկ գնա օձն անապատի։ Քանզի և յանքան անառանձս հաս տեառնի նախանձակրութիւն ի վերայ մխիանց. և գայս՝ քաղաքականութեան կիրոյն խնդրէ հարկիս։ Իսկ հոգեւոր նախանձն որ վկայեալ է յառաքելոյն սրբոյն պօղոսէ, Տնախանձաւոր լերուք Տնորհացն որ լուսն ինս Աա գիրագոյն է հաճաբեալ առաւել քան վկիրապրեալն, որպէս հոգին առաւել է քան գմարմինն։ Ալյսոյս հոգեւոր բաքիպրութիւնն և լաւ Տնորհալ նախանձն առաւել է քան գնիւթականն։ Ալեսի ի խնամոցն աստուածոյ յաւուրս ազէտալի ժամանակին, յորում տեղիս պաքանեաց ազգիս Հայոց սուրբ Աթոռս սրբոյն Յակոբեայ անկեալ կայր ի մէջի մեծի տագնապի և գտանագոյն պարտուց ի ձեռն գիրապահից վարձկանաւորաց արանց, որ ի ևճկի ի թոխս, որ վանօքս և գպղծասս, վկան և

կվարաձև ոյր և չան ծախիալ և հալիալ, և ամե-
նայնիս մերկ ի մորէ ստաբիալ էին։ Իւ մանատանդ
ի՛ վիճաքանս որք սրատցաս էին և ծառայէին
սրբոյ Տանս՝ զրկապարտիալ բանադատ առնէին։ Յո-
րոց ոմանք վտարանդի հղին. և կէսք հիւանդ փա-
խստականք գնացին։ Իրակ և բազմաչխատ սրբոյ
Հոգոյս Յօհաննէս Աստուածաքան վարդապետն
և Աչխարհն սրբոյ Տիհոնոս, նիրկալ պլմուս Ալք
Նպիսկոպոսն Ինբզանդիոյ, որ չատ պազոյն առա-
քեալ էին ազգին մեր իբր կլքանան չիտ ի սուրբ
քաղաքս, առ ի հաստատապէս իմանալ զաճենայն
սրպիսութիւնն սրբոյ տանս. և տիպկնական սորքա-
նութիւնն պաքատոյն պիպաքարդիոյ։ Գահս հանա-
չել զինապարտս նորին, և հաստատմամբ ծա-
նուցանել զվիրագրեալսն առհատարակ ամենայն
ազգիս մերոյ։ Իւ մինչ էր վիրապնկեալ բազմա-
խատ պատրիարքն ի սուրբ քաղաքս՝ իմ։ սրբոյն
դառնութիւն և նեղութիւն կրեալ ի մերայնոց և ի
պարսաւարհոյ՝ ի տիպոյն իւրում ասլոյի։ Ալր և
արհատատութիւնս այնք ի հատակակիծ ազէատիս, յոս-
սալով ի կարողութիւնն առատածոյ դիմեալ ի մեծ
քաղաքն բիւզանդ. զի խնրնատ գատութիւնի ձար ան-
նեալին կատոյ սրբոյ տանս, և խոտիկի ի լափլի-
գողաց անխղճից Ալր և անհնարիկ նեարատոր Հոգին
սուրբ առատած, չարժեկոյդ զաբերս քրիստոնէից.
սրբ միաբանութիւք առատածոյ, գլխատակարան ար-
տատահանեալ հերքիկին ի սրբոյ Աչխատոյս. և գնոր
Հոգի և Աստղնող սրբոյ քաղաքիս Իյրուսաղէ-
մայ Հայոց սրբով հրատիրեցին, գմիծն ի վարդա-
պետս, և գընտիրն ի մէջ խաչակրօնից, զորքա-
թեամբ հոչակեցան, և աստուածաքանութեամբ ծա-
նուցին, գատաչրինի և զուղղափառութեամբ գար-
դարեցին, գՏէր Իրիկոր Աստուածաքան Վարդա-
պետն, բերեալ բազմութեան ի սուրբ Գանս աս-
տուածային և Աչխատս սաճենայն Հայոց. Փոխա-
նորդ սրբոյն Յակոբայ Տէտոն եղեր։ Ջատապո-
վութեամբ վերադրեալ Հովհաննէս Վարդապետին,
Հատատութեամբ ամենայն հայոյ, Հատատա-
թեամբ Սրբազան Կաթողիկոսի Տէտոն Աստա-
ծատրոյ Իյրանեալ Հայրապետի. և խոզաստրական
հրամանաս։

«Սրոյ գալստեամն աստուծով, հղիս չինու-
թեան սկիզբն, և պարտապատութեան հիմն. և ի
խաղաղութեան նկաց եկեղեցին սուրբ Գիանլի հր-
կրին սրբս վանականք, Իրիգոր և Հովհաննէս
Վարդապետքս գիտագնիք իրբու գլուծս պա-
տուական հայոց աչխատին բարեգործել գատու-
թեամբ ի յանդաստանս առատածային սրբոյս Ա-
դիմաց. որոց Տէր Գրիստոս վարձատուն բարերիս
վարձահատոյց լինի ինքեանց, և պատճառ լինողաց
և ի միաբանութեան պահոցաց գալգս մեր վասն
չինութեան սրբոյ տանս. Նահ բաթեպէս և միա-
մէտ ծառայողաց և գբարին կատարեցող սրբոյս
Յակոբայ։ Ալգ՝ ի ժամ այնմ ազէատի որ միտ-
գրեալ եղիս, ստրուկս ի մէջ միաբանից սրբոյ տանս
և միրձինս ի ծառայից սրբոյ Աչխատոյս, ոչ կա-
րացի տեսի՝ գիտանգարութիւն տիտանելով սրբոյ մօտս
իմոյ հարանն գրիստոսի կաչխոդիկէ Եկեղեցոյ
Սրբոյն Յակոբայ. ծնեալս և սնեալս և յարգանդէ
մօր իմոյ առ ի սա անկիսաբ. մտի ի սուրբ Յա-
րութեանն գրիստոսի տղրալ պատարագատիրոյ և գվա-
ռատչտար սկեանս իմ ի գուռն Սրբագնատուրբ Ա-
բեգմանի աստուծոյ մերոյ։ Իւ ստրաքեալ իմ անդ
մեծ հինգ ամիս անարժանագէս, ընդ եղբարսն
ազատատրագ սրբոյ Աչխատոյս տիպնոյս։ Տնսի գալլս-
տեան որք ունէին ի ձեռս իւրեանց գգիրս պատա-
մութեանց սրբոյս Իյրուսաղէմ ընդարձակագէս
գրեալ սրբոյն սրբոյն։ Աստի յոյժ գովութեան
վարկաչ գնոցայն քան գմեզն։ Ալգ՝ նիմէ ժպրիմ
առել, նախանձոյչ չնորհաց յատագոյնից, և գոր-
ծոց հոգեստրաց. Երկնչիմ մի գուցէ պարտական
գտանիցիմ սուրբ չնորհացն. գի թերագոյ գոյով իմ
ի բարեգործութեանդ, և ունայն ի գիտութեանդ՝
իբր գնող և գիտչի առաչի ամենայն առաքինեաց
և գիտնոց Հանապետ գիս արդարեւ։ Վայն որոյ ո՛չ
կատա գիս բարերվիր ի վկատութեան տկար գի-
տութեան անձինս՝ այլ բարերգեալ վատիկատ նո-
խանձն բարի ի սիրս հղկելոյս, յորդորմամբ
ամենց հղբարց անդ բնակողաց. Մանատանդ ոմն-
լոյ գՀատատութեան ապգիս՝ առաչնեկոյ ի Հո-
գին սուրբ առատած և ի չնորհս սրբոյ Գևրիկ-
մանի փրկչին մերոյ։ Յայրեկութեան սրբոյ կոսնին
Մարիամայ առատածածնին, և յոգնադիմի արդեամբ
սրբոց Տնօրինական սիրոցդ, ի յոգնութեան սրբ-
բոյն Յակոբայ առատն հղբօրն առաչին Իչխոպո-
պատապետի սրբոյ քաղաքիս, և սրբոյն Յակոբայ
սրբոյն գլբեհեալ մեծի առաքելոյն։

«Սրովք հատատեալ ժողովիկի յամենայն ազգաց,
հարցմամբ և որոնմամբ գՀատատութեան հաւաս-
տութեան սրբոյ տեղեաց, և ծրիկի գհատատատ տե-
սողաց առ անձամբ սրտիս. Թէպէտ և յանդգնու-
թեան հաս է ինձ ձեռնամուխ լինել այսպիսեաց
իրաց. ապաչխ յօժարութեան կատարեալ պատրաստու-
կնոյդ գտկար միտս իմ ձեռնարկել ի գործս պատ-
դաքեալս Նազոց, հատատել ընդ երկրյդոյդ. Ալր և
ապրումնեալ մարդասիրին յանգ տարեալ ազգատ-
կատյդատ. Թէպէտ ո՛չ բոլոր բարերվիր, այլ
մանատրատպէս ատարտեալ սնքատիր։

«Իւ արդ՝ պարտականք ստ գրեպատութեան քա-
դպեալս. և դոր ինչ գտանի ի սա ի սրբատեղեացն տե-
կեալ, վ իսկ գգովութեան սրբոյ երկրիս վկայու-
թեամբ աստուածաչունչ գրոց։ Հարկատրէ գատես-
նայն քրիստոնեայս նատիրել գՊողոտութեան, գԿան-
ձանակ և գՆշատիրակութեան վատն պաչծատութեան
սրբոյ տեղեացս, և վատն սպրատացն՝ քրիստոսի
սպատատրալ այս օրինակ վկայեալ. ատանդութեամբ
մարգարէիցդ և առաքելոյն սրբոց։ Հրատիրէ գքրիս-
տոսնեայս գալ յիրկրպատութեան և ողատատրու-
թեան Աստուածատատ տնօրինականաց Վարդապե-
դոյն վատն մեր տհատն մերոյ յիստատ քրիստո-
սի, քատրպատութեամբ աստուածաքան վարդապետին
սուրբ հեղեդեցոյ։ Ջգատչատցատնէ գքրիստոնեայս
յատեալ գատոր Իյրուսաղէմ. ի իստեալ և վերա
հատատալոյ Իյրուսաղ, Վանձանականաց, Նտրիա-
կոսէնից, և արդելիչոյ գոք յոստատատութենէ
սուրբ Իյրուսաղէմայ. զի մի ոք անիծաքատութեանց
նատապետատ և մարգարէիկ տեղիք տնիցի։ Ալրհին
ընկալաքո՛ք գարշինս աչխատանաց իմոց. գոր ի
պատեր սրբոյ Տիհոնոս, և այլոք Հայոց ընծայեմ
ի գբօսանս ընթերցողաց. և գոգատս ինչ ի տանէ
չատնոցաց. և իմդրեմ յոյժ աղերսս անմիպագիր
գոյ անչարմատ չարագտութենէս, և նիպեի իմոյս
ոխերամտաց։ Շատկ չիտոյ հմէ արժան համարիք
գմի բիրան ոգորմիս ատալ բազմամեղ Նոգոյս ոգոր-
միլոյ։ Զի աստուածոյ, և սրբոյ տանս ձերոյ իմ
ծառայ, Յովհաննէս Նանանայ կոչեցեալ անարգին
պաչտօնեայ ծնունդ և սնունդ Իյրուսաղէմայ քա-
դաքին Յիսուսի Խիտակայ»։

Յիչատակարան Տպիկման Խրզոյս. «Պղոգմու-
թեամբն առատածոյ յանգ հինալ ատարտիկաս սր-
պատին պատմութեան գլուխս Աստուածային սուրբ
քաղաքին Իյրուսաղէմ, և ամենայն սուրբ Տնօրի-
նական տեղեաց տեառն մերոյ Յիսուսի քրիստոսի։
Ի Հայրապետութեան սրբոյն Յ[illegible]մածնի տեառն
Աբրահամու ամենայն Հայոց Սրբազան կաթող-
կոսի։ Իւ ի Հայրապետութեան սուրբ քաղաքին
Իյրուսաղէմ տեառն Գրիգորի Սրբազակնկոյ մեծի
և Աստուածածան Վարդապետի և Սրմանատոր
Պատրիարգի։ Իւ ի Պատրիարգութեան Պատանդ-
նութեան տեառն Յօհաննէսի ամենիմաստ և Աս-
տուածաքան Վ[illegible]ի Վարդապետի, և սուրբ տեղեաց
ալյեցւոյ։ Իմ[illegible]ական մերում ԹՌՁՑ-ին (=1734)

և ի յոյնսին իսկ։ Իւր տպիկաս ասա՝ ընչիք և յոյնաց տհասն Կիրիոսրի վիլլիկնկիոյ։ Իր վասն ա-սանել սրբոյն Իրուսալէմի, սխալանաց յա-տիպմամբ յորդորեալ սկսանիցն որպէս իւր գիտնոյ Յօհաննէս Աստուածարան վարդապետն որ Էր իւր Լիմոսակայ և յոյժ սիրելի, չարագրել զգիրքս գոյս հաստատս ասիս։ Իւ Նորս յանձն առնոյ՝ մինչ պրատուին եղեւ չարարդրելոնն, եա տուրը Հայոց մեր գան ի տպագին։ Իւ մինչ ի կատարեցնոյ գիրս ի սկսիլն լաց տպագրնոյն, Էնոս մխանան տպեր խոհեմագոյն ամէնսեցի ի տուրս Իրուսալէմ։ ի քնիկ քաղաքի իւրում սար Ծնեսարն Էր և անհայ Յարեմ տաղ մեծ հոգի տուրը հոգս մեր տեսոյ ասհան Կիրիոսրի։ զի յոյժ խոհեմութեամբ վարեր զտուրը Լիմոսն սրբոյն Յակորայ։ Որոյ հոգոյն տպրեցնոյ քրիստոս աստուած մեր։ և վիշատակ օրհնութեամբ հպիրի։ Ամէն։

« Ես որ՝ սէր ընկնանաք գան և մայելի ք քաղ-ցրութեանէ սորին, վիշտիկիք ի մտքոյ ազօխս ձեր զվերոյիչեալ Սրբոյն Հայրս մեր, և պիր հան-գոյնով սիրելի հոգեհին սրդին գպրոյս չորա-գրող։ Քիչիսիք հաս գանգիան ծառայս ձեր գտագարդող սորին մանկանի աստուածատուս։ և գինօգան իմ գկարասկան և գմարիամն։ Իւ գոբ-գիանի իմ գտիրայս յաղխանէան, գանձանձիր պա-տրաստական ծառայն ձեր աւետնցան։ Նմանե գոյ-նատաւորն գոբծարանիս, գնդակիցի տիրայս գագարելն, և գվանենի սուրեանն։ Իւ վիշտն քաղցեմեցնել պարդհատաստն աստուած տալ ձեզ և մեզ զվարձս բարեաց ի միւսանգամ գալստեանն իւրում։ Ամէն »։

Գիրքս 8^0, յայնհրա, մեկակ գլով և գարդափակ էչիրով. 339 էջ։ Գետ սլոյ քանի մը տառանատո-ներ, երդեր, օրհնեմեններ նոյն Յովհաննէս վար-դապետէն, մինչև գէջն 376. և ապա վիշատակա-րան, գէջն 378 որ է վերջին։ Հատորակ տպագրու-թիւն։

= Ռ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1767։

Դպրեցեմեցին հակատով. իսկ « Հատոքեալ... Իրուսալէմ » խոսքերը ապա տպագրեմեան մէջ գրուած են ի վերջն գէջ 396։

Գիշատակարան Տպագրեան Կերոյս. « Պատմու-թեամբն Աստուծոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-տոսի, և բարեխաւսեմեամբ սրբոյ Իրջանկագ Յա-կոբեանցն առաքելոյ, և մանկամանաք արազանաս վկայիցն սրբոյն Մինասայ՝ հատատեցաւ տպագրու-թիւնս սրբոյ քաղաքին Իրուսալէմ։ ի խուտականս Ի՝Ժ։ Ազրիէլ, Ես ի Հայրապետ-տեմեան սրբոյ Իջմիածնի՝ Տեառն Սիմէոնի Իրր-բայան կամոյիկոսի ամենայն Հայոց։ Իւ ի դիտա-պետեմեան սրբոյ Քաղաքին Իրուսալէմի Տեառն Պօղոսի Իրջանիկ և Հարապատ Պատրիարքի, հա-բատատ Նոյնոյ սրբոյ Լեմոսոյն որ ի մանկտեմե-նէ. յայնորդի Տեառն կարապետի հանգուցեալոյ առ Քրիստոս։ Որոյ հրինատատէր վախճանն հգեհ մերձ ի յաւարտեան տպիրոյ գլբդոյս. գորդ գնոյեն ասէր յուսատարեալ գատկով ընդ սրբոյդ Հայրապետացն ի յարքայութեեան իւրում, ամէն։

« Իսկ և ի Պատրիարքութեեան մեծին մայրաքա-ղաքիս կոստանդնուպոլսոյ՝ Տեառն Քրիգորի հե-զաձոգոյ՝ խոհեմագոյն վարդապետի։ ի Տյա-բանի Հանգուցեալ Աստուածատուրի։ Ուրդ ի վա-յելչին գան, և ի հրճութեն ձեր նոգեսրական պատ-մութեամբ սրբոյդ տնօրինականաց տեղեաց Քրիս-տոսի, մանաւանդ և մանաւանդս անձինքդ, քի-չեսիք ի տէր ի մաքրափայլ ազօխս ձեր զվերո-գրեալ աստուածատուր հայրն իմ. ընդ նմին և գիս գյօհաննէս յետնեալ դպիրս՝ գտագող սորին։ Նան-գորդի իմ գտիրայս կարապետն, գյարգն և բա-ղքրեցոյն սքրիհալ գրոց, գանձանձիր պատրաստա-կան ծառայն ձեր ամենեցունն։ Ալլ և գպրեսատուր մշակն գործարանիս, պտղոսի որդի գիշեցի գրի-գոսն։ Իւ գած լիցեալ լիքիք ի տեառնէ մեծամ լիստակ քրիստոսէ, Ամէն »։

Գիշատակարանին վերջ նետեալ ծանօթութի-նք կայ.

« Ակզբնատիպին ինչ առ Մատենի և առ Մահ-ուանայս անձինս նոպեսէրս. Սակն գիրքս պատ-մեմեան սրբոյ քաղաքին Իրուսալէմի՝ անօրինա-կատար անհնոյ փրկչին մերոյ Քրիստոսի Աստո-ծոյ, Էր տպեկալ ի մանանակս Պատրիարգացն մեծաց՝ Տեառն Գրիգորի և Տեառն Յօհաննէսի հա-մարեան վարդապետացն. չարագրելոյալ գտյով ի յօհաննեսէ յոյնելոսոս վարդապետ Իրուսալէ-մացոյ՝ Հնձել կոչեցելոյ յատ սրատ և առաջնաս-նեմեին գրբոյն ասացանէ, Իսկ այժմ ի վերջանալն՝ վերատին կամեցոմն նեղկոյ հոգեսս սրբազան Պա-տրիարգի նորին՝ այսինքն Իրուսալէմի Տեառն Կարապետի Հրշանկագարդ վարդապետի, գրա-մեան առաքեալ անատատ իւրում հարազատի՝ Տեառն Յովակիմոյ վէրէլ կոչեցեալ բաբշեան վարդա-պետ՝ առ ի տալ տպել գան։ Իւ այս գրիքէ յաղագս հնդկաց պատճառաց։ Մի՛ ոք մի անհ-ատասի յիշատակ վիրագրելոյ հանգուցելոյն ի Քրիս-տոս։ Իւ միւս հաս՝ զի տեղեացական մանտահի տեղ-տատրեցն՝ իբրու ընծայիկ ինչ չնորհակալ տասի ի պարձին ի գանազան գատատս իւրեանց։ Ջի սրպէս տրք չքշագաքինն ի բաղատատանի՝ ոչ քաւականա-ցեալք գթողութեամբ ի Նմին՝ մինչ հասնին անտի, հա-տանել գծագիրք ինչ ունին ի ձեռս՝ առ ի հատատալ և ատատրոյ, Ալլպէս և նոքին ընկեռնցին ի յա-պատնին՝ հատատանացին դնատ քաղցրութեեան կենաս-քոյր սուրբ տեղեացն ի հոգեսոր բոլնգատնս իւ-րեանց։ և սիրատ ատնիցին ի յիշատութեեան հրեւս-կերպելով գատրբ տեղեացն ատատին աչաց իւրեանց իբրու հայելի. և մի մոռատցին ալյեկութեեան առ-նել յարաժամ սրբոյ սեմոտցն։ Իւ որք ոչն ին մատնանեսք, ի լսելն նոքին հաս յորդորեացին սի-քով լինել ուխատատր ի տուրբ քաղաքն Իրուսա-ղէմ։ Ալդ հգեհ հրկրորդ ապագրութիւնս ատս ի վենատատ Հայրապետութեեան սրբոյ Իջմիածնի՝ յուսանկատր իւրանկրատ գահին գիրգրգոյ՝ Տեառն Սիմէոնի սրբազնակատաբ կամիկոսի ամենայն Հայոց. Քաջորդի հրիկս հրանելոյ Հօրն մերոյ՝ Գրիգորի Լուսաւորչին սրբոյ։

« Իւ ի Պատրիարգութեեան ցանկալի հրկրին աես-տեսայ սրբոյ Իրուսալէմի Տեառն կարապետի՝ յիշատակարհոյ վարդապետի գիրգրգոյ, իսկ և ի Պատրիարգութեեան մեծի պօղոսի կոստանգ-նու՝ և կամեցողութեամբ նորին հրամանի՝ Տեառն Գրիգորի հնգատոգոյ՝ խոհեմագարդ վարդապետի։ Ձամի մարդեցութեեան փրկչին, 1767։ Իւ ի քոմին նոյոյ Ի՝Ա-Ջ։ Ձամհատան Հօկտեմբերի՝ յաւուր մեհատան հրորդի։ ի տպարանի տնեցութեամբ Ա-տատածատուրի »։

Ալս տպագրութիւնս՝ նման ըստ ամենայնի ա-ռաջնոյն՝ ընտիր է քան զայն, թէեւ սեահեռգով. ընդ ամէնը 396 էջ։

= Գ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1782։

Ալս տպագրութիւնս հրկրորդին կարգով է, նոյն հակատով. դիրքը մէկակ քաղաքակ տատջինների պէս, գարգափակ էչիրով, կատարեմեսլի, ընդ ա-մէնը 355 էջ։ Դատրագիր չունի, այլ բոլոր խո-բագիրները մանր քարգրգիր են. ընտրեգագին է առատինները։ Ջէջն 352 ունի հետեհալը.

« Ակզբատրութեեան առ ամենայն Ջհմտութեամբ ընթերցողս. Մատեանի և Մատեատացու Հոգեսէր ան-ձինան. Շնորհեն աստուծոյ Սակն ատ գիրքս պատ-մեմեան սրբոյ քաղաքին Իրուսալէմի՝ անօրինա-կատար տեղեացն Տեառն մերոյ Ջիսուսի Քրիստոս-

սի, որ էր հատաքինեալ ի հին պատմութիւնս, և նորագոյնս չարաչրպակեալ ի Յովհաննէս յոյնէ բռնաւոր վարպետիւ հրաստուղմարդոյ Հանոյ վիրահռչակեալ՝ հարթապատ պատկէ և գործակալ երկնաւոր գիտ Արդոյ Աստուծոյ՝ Արդոյ Յակոբեանց. (որպէս յաւուրս թագաւորութեան դրչոյս յոյնի)։ Ի պի՛ որոյ նախկին ազգապետին էր հանել ի Հայրապետութեան Արդոյ Լուսաւորչին Տհաոն կաթողիկոսին՝ ամենայն հայոց և Պատրիարգութեան Արդոյ Իգուսալէմ՝ Տհաոն Իրիցոր Քաջինն Մենծ Բարեբանողին։ Ի կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարգի Տհաոն Յովհաննէսի Աստուածաբանութեան վարդապետի. Որոյ յիշատակ անանցն օրհնութեամբ եղիցի։ Յամի Տհաոն 1727, և մերս թուականի ՌՀՀԶ։ Իսկ ի գալ հասանիլ թուականի Տհաոն. 1767, և հայոց ՌՄՀԶ թին. մինչ վիշտ հայ էր պատմագրոյս ասացին ազգիկացն, երկրորդ անգամ տպիլոյ տրաման եղեալ էր, ի ժամանակս Հայրապետութեան Արդոյ Աստուածայնոյ Տհաոն Սիմէոնի Արքազան կաթողիկոսին։ Ի թ Պատրիարգութեան Արդոյ Իգուսալէմի Տհաոն կաթողիկոսի տպել տուողի գրոցս, Ձեռամբ ի կոստանդնուպոլիս հղեալ վիքիին Իդոյ Տհաոն Յովակիմայ Արեւոյ Լուսակապուճին։ Ի Մենծ պօղոյ Պատրիարգի Տհաոն Իրիցոր վարդապետի։

«Ապա՝ և այժմ վիրատին ի վիրչանացն երկրորդի անգամի տպագրիցիոյն պատմագրոյս այսորիկ, Ներկայ Աստուածատուռ եղեալ գիւրիչնեին և յիշատակարանողք Յովակիմ Արքազան Պատրիարգն Արդոյ Աստուածայնոյ Աստուածն Իգուսաղէմի (որոյ վիքիութեան ժամանակին՝ եղեալ էր երկրորդ տպագիրն գրոցս)։ զի տրաման առաքեաց ի կոստանդնուպոլիս՝ իւրն և արդոյ Աստուծոյն տպատար տիրացու տայգեին. զի ապագի վերստին տպել տայ պպատմագիրքս՝ վասն երից պատճառաց, նախ՝ զի մի անհետացի յիշատակն վերոգրեցելոց տէրոյ՝ հանգուցելոյ ի Քրիստոս։ Իւ երկրորդ՝ զի տեղեակ մատենից տեղատարոցն, որպէս գնոգհատրական արժանաւոր լինիցի՝ առնել պպատմագիրքս՝ արդոյ տեղեայ տարգին ի գանազան գաւառս իշխանաց։ վասն զի աղքատիկ անձինք, որք մինչ ի գրօսնալ գնան ի վաչխատ ծագկատէաց բուրաստանս՝ ի դարձի իշխանաց, ոչ չանապհազք միայն յայնկան միջոցս գրօսնալով փոխին ի ծագկանց տիպոյն յօրինեալ տանին գնոյ ի վաչխատին ինքեանց և իշխանացն բաղնկատաց։ Ակտպէս՝ և օրինեալ տէրտունական տեղատարքն՝ ի վաչքանալն իշխանաց ի գանկալի կենսագործ բուբաստանս հոգեւորական ծագկամբք փիլոլիճան տեղեաց Տհաոն Մերոց Յիսուսի Քրիստոսի. ատ ի յիշողութեան պահելոյ անանատիս հղեալ վաչխատիչն, և ատ ի մաի պահելոյ գբաղձանս այսոսիկ հանդիսատրութեանցն, ի դատաստ ի տուրք քաղաքին՝ ընդ ինքեանս ատրգին պիրգս ատս։ Իւ հրրորդ պատճառ՝ զի և այնոքիկ որք դեռ հաս չօք քաղք չեն տեսեալք. և կենսագործ հատոցն քաղպրտութեանց արդոյ հրկրին՝ ներկայացէս հատոց չեն հղեալք, ի գրնիհատուն պպատմագիրքս՝ նպատ հաս քորքաքսին ի սէր և յորդորտսին հրանել ատց, և զալ հրկրպագութեան Աստուածակոս վայրենացն. զի վաչխատին չնորհս անչափս, և ժառանգութին զգեղեցկատոչակ անուն մատնանութեան։ Արդ յաղագաս՝ ահա հղեալ հրրորդ տպագրութեանս ատս գեղեցկատրատրս։ Ի վերափոխ Հայրապետութեան արդոյ Իշխանի Լուսաւորչի Աստուածայնոյ Աստուածատուռ ամենայն հայոց Տհաոն Կոստանդնուպոլսեցոյ Արքազան Պատրիարգութեան Աստուածայնոյ քաղաքին Իգուսաղէմի Տհաոն Յովակիմայ յիշատակարանողք հրշանիկ Պահի (որոյ ի վիքիութեանն ի կոստանդնուպոլիս՝ հղեալ էր հրկրորդ տպագիրն)։ Իակ և ի Պատրիարգութեան Մեծ Իգուսաղէմ կոստանդնուպոլսոյ՝ Տհաոն Գաբրիէլ Ազգաւոր կոչեցեալ Իարտեսպոլսեցի՝ Յամի տերունական թուականն 1782, և ի հայոց թուին ՌՄՀԱ, ի Տպարանի Յովհաննէսի և Պօղոսի։

«Արդ՝ ի վայելն գան, և ի հրնտրէն ձեր նպատակաց պատմութեամբ արդոյ տնօրինականացս տեղեաց Քրիստոսի, մանաւանդ և մանանայիս անձինդ, յիշնիք և տէր ի տարբութիւն տղօթս ձեր գվերոգրեցեալ յօհաննէս. հանդերձ յոգնայիս արդարոյ խոսք տիրոջս պօղոսի՝ որ յօրինոյ և չինգն էր տատկիս տյոյգիկ. և գնիս արդեան իմ գոհրայս յարատնին, գչաքօղն և բոյգրտօղն արձրեալ գրոց, գանձանիք պատրաստացկան ծառայն ձեր ատենայնոյն։ Ալ և յիշնիք գաչխատաւոր մտկան գործատանիս, բանտոյի տիրոջս պետրոսի և գվարդանի՝ և գամենայն աչխատողաց։ Իւ գուք յիշեալ լիցիք ի տատանի տերոյ Յիսուսէ Քրիստոսէ, Ամէն»։

ՀԱՆՈՒՆ. — Պատմագրութիւն վարուցն և գործոց Նապրր Շահ։ բագատրի Պարսից. Հաղեալ ի գրոցն պատմութեան ազգին պարսից Արտաշեայ յոտմնոյ անպիտացոյ մտաւ Հանուէ կոչեցելոյ։ Իւ ի թարգմանել յանպիտացոց բարբառոյ ի Հայ բարբառ ի Միքայէլեան Պողոսէ Ամիթեցոյ մի ի յանպիտան աշակերտացն ի Քրիստոս Հանգուցեալ Եզդիա Աստուածմատոս և Հեղահոգի վարդապետին որ էր մի ի յընտիր միաբանից վանացն Ամենա Փրկչի ի Ջուղայ, գբօսանս ազգիս Հայոց, և ի յօգուտ հետաքննդ եղբարց որք ի խնդիր են նորանոր պատմութեանց, և նորագոյս ի Հայրապետութեան Տհաոն Սիմէոնի աւննայն Հայոց կաթողիկոսի։ Յամի մարդ եղելութեան բանին. 1780։ Իւ ի թուին Հայոց. 1220։ ի Հնդիկս ի Քաղաքն Մադրասս։ ի Տպարանի Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ։

Եէջն 179, որ է վիրջին պատմութեան, այսպէս գրած է. «Ալ՝ յաւուրն, միայն պարտնակէ բռնման ինչ համարատոյ Նատիրին, ոչ Հնոնահաս լինելով ինձ գրոյորն թարգմանել, բայց գայս գոր ի պատրաստ ունի Շարիկն ինդ Հայաստ և Եթէ կարող հղէ գրոյորն թարգմանել բարեր լինի իսկ Եթէ ոչ այսորիկ միայն ազատիմ ընկերոյդ բանականանալ դի, ազգ մեր, քանի գիտեն, գնոյնիսկն գրարս և գայլ պարծորիւք, և գանոյորմ գործս բռնատրին այնտակ չէ փոյթ նոցս ծանիցին գայնտիկ գրով, ի միատ Աղնութեան ձերոյդ միշտ Հնազանդ և խոնարհ Ծառայ Պօղոս Միքայելեան»։

Իւ ապա «Վերնագրութիւն Իրքայս առ Պատմական Ընդհանրացոցս»։ «Ծանոյցեալ լինիցի ամենայնի, զի քանականալս տեղատրեցին է ընդ երեսս աւննայն չերկրի ի մէջ աւննայն բանական և անբան կենդանեացդ, նահս գբնտրեցին բուսոց, տնկոյ և այլոց նմանեացն զի աւննայն պատճառք յանկանալով Ջանացեալ աչխատողն ատ ի լրումն գործոյ կատար հատուցանել գինի ատատման գործոյն տալ տեղի յանկանալոյ ատ ի ատանել գնոբազոյն իմն, այսու չաղագաչ գինի ատատման գրբոյն (որպէս պատմեցին քաղ տիեզերական Շահ Նադիր անուամբ Պատրիք Խուզատորին) հատ աչխատողացս գտնի յանկանալոյ ատ ի ատանել պատմել բարեպաչատ ընկերոյդացդ գրոց գործոյս, Եթէ որպէս և որոյ պատճառի և գիպատճառս հին գեղագրմանեցեցին տեղատ ի հայոց բառարան, այնոքիկն նախընթաց պատմիչն գրբոյս որ է կոչեալ պատճառ Ջանաւէ ի յայգէն բրիստոնեացոյդ պատմին իւր, անգլիացոյդ տատիս և բառիս ատ ի ազգատին

տուր անուամբ ոմն հօթնականց կոչեցեալ զի մի ինասցէ պրանս կիսակատաք, նաեւ ի յուզմանէ, առթա հզիտ զպատանի մի ՃԱկոբոս Պետրոսեան անուամբ ՙյաղզէն հայոց ծնեալ ի յերկիրէն փէկոյսանկոսէ և ունայ հպոյց զոր ինչ ինքն գիտէր պարուսան չարիլոյ, և տրտինոյ պատառ, և պատանիս պայս օգնական յոյժ հզիւ ի գործս յայս մինչ ի յաւարտն, Ալլ և կարեմք ասել զի Ճակոբոս Ալթըբանն պոր հզիւ մի ի ծայրագոյն առիթն առ ի լոյս ածելոյ գրքուկս գայս, որոյ սէր լիցի վոյնաճահատուց նմա ալաս և ի հանդիպելոյնն։

«Ի արձեալ նաեւ յիչելիլ զօգնական և պատիճ լինողն սակս ծանոյն գրքոյս տպման լոյս ածելոյ, եպիս զի տուաւ գիտանել թովանդակ ի պարոն Ճեամալ ոդոյ Մահդեսի Լուսիփանի դիպանչոյ կոչեցեալ, առ ի յիչատակ իւր, և ալնասաց նդբօր իւրոյ, և ծախն ապելոյ վարձկանաց տուաւ պարոն Ալնանէս որդի Մարգարի լուսուրէնց կոչեցեալ, առ ի յիչատակ իւր և Ակնտ եղբօր իւրոյ, և գործիքն տպագանի եպիս ձրի ի տպարանէն Ճակոբա Շահմիրեանց, արժանի ասինացն պատոյ ի մէջ, և կատարիցեալ գործս գայս այսու կերպիւ։

«Ալլ ի վերայ ոգեղոյեցման տպոյս, պղպատուց, բանից, և պանապանեցման պագրատուցման մի լիցի ընթերցողացդ, մեղանչիր լինիլ մեզ, զի մի տացուք գտցի քանալ զբերանս մեր, և լինիլ մեղանչիր ձեզ արուեստիւ տպողացդ՝ որպէք ի մէջ ապրին մեզոյ, վասն զի նոքալ որ առնել և ուսուցանել կարեն ոչ պրարին, և մեք որ ոչ կարացաք առնել ուսուցեալք սիրով զոչխատողացն և արարչէ Ալր եմէ գնգ և եմէ տգեղ տրինն պարաբէ նորին մեղ վասն գողալանալ գրքոյս, քանզի ոչ ոք ծանոյ կամ պղպատին կարէ ունել զգնատ զարդ պանեցոյ հասանական տեսան կամ գտիկնոջ իւրոյ քանդ գամենայն ուսմէ, կարէ մերիմբար լինիլ ի վերայ գրկուսեան իւրոյ որ գրանի ի մէջ։

«Ալդ նախազգաս իմդրելով գնեղոյեցման ի յնդերցողացէտ յաղագս հասարձակութեան ասացիցոյս և ապա դասնամք ի չար խօսից և յանցանաց գործոցս յայսմիկ, և պէն ունելով ի ձէնջ զի երկնաւոր լինիլիք քանդ մերոց, այլոիցն, որովհետեւ, ի յայսպիսի, կարքիք ժամանակի ի մէջ պատեհրագմի և ոչտապալս զոգամանց, և արձակմանց, լծչնամեաց չորք գմեօք, և բնակիչք քաղաքիս ոմանք ի փախստական, և ոմանք խուռաւթեալ յամուրս դղեկեաց, և մեք գոլով ցայգ և գիքնկ ընդ մէջ վտարանդի և կատկածանաց, և կորով ի հատաքակօրէն կերակրութեաց, և մանաւանդ յոգալոյ վասն ընտանեացն և մանկանցն և ի անհնոտ ի յայսպիսի գործոց, պատրաստեցաք գվեր չիչեցեալ պատմագիրքս գայս, ուրեմն որքան գիրերն հնչատեղին և պատշտաճագոյն կարք լինել եղբարցս ի պատրաստին որկալք ի յանգորոլմեան ի մէջի վանօրէից և կրօնաւորացդ որք քնակիք ի ծերպ և ի սիրտ լերանց և ի կղզոյն ծովակի, և ի յոստս ծագկաւէտ լերանց, և վաչխոյս գաշտից, որոց յշտեմաբանքն լինն ամենայն կերակրոք և քորոլեմամբ ճոխութեամբ և ազատարէն կաբեն աչխատիլ գի ոչ ոմանին գնոգոնեակալելին, ատ ի լսելոյանել գորովային քաղցելոյ, մանկանց իւրեանց, և կամ զգնցուցանել նոցա, նահե ոչ ի խորհրդոյ ատ ի ամենանանաչ, կամ վաստակիլ ի ճշմանէ կնոջ և կարգապուցանելոյ գամանուն, նահե ոչ տիրել սակս պակասութեան ոչնչ իքաց և այլոց ապա, ուրեմն ուր է գյանկալին և պատկանաւոր, քնդ մէջ մեր լինելոյ, այսինքն զպատուական, և զանգին սկսունքն, որք են զպատումելիքն պատուականագոյն քաջ ախոռեայն Հայկայ նախնոյ մերոյ, ճոխանաւոր խորագոյմացդն, որ ի այլազգայ պատումելիանցն բնիկնոսմբ պղպատուականելիքն անհամեմելի վարուց նորա, (մեք որք ի նմանէ սերեցեալք, և գոլով

ուրեական աղգին իւրոյ անկլիաքուց և ի նմանէ ինարպմանելիալ ումինն բարեհայտ յառնէ աչխատասիրէ յամենի պատիկալտ յառնէ պետրոս Միրզայեան կոչեցեալ յաղգն հայոց, յորմէ ծանեալք նմա այք հրկնասաՄիա սէր ընտանեացդ, և հայր մանկանդ, պանդխտ ահագնալ ի քանկալալ ի քաղաքն կալելոլմալ, ի վերալ պալտօնէի ինարպմանելիման ի գրուհո գասատատնին անկլիալցոց ատ ծախելով գժամանակ իւր ձրի և ատանդ ոչինչ վարձու, և ոչ ուսիքէ ակնկալելիան, ինարպմանեալ գրքուկս տակս միՄիալն միխիարեանին և ոգնելիման յաղգին իւրոյ, և ապա նկն նէնա ի ձեռս մեր գձեռագիր գրքոյսդն գայն իրրև նուշ և ընկալալ որ անկանի ի ձեռս մանկտալ միոյ որ ոչ քնկանել կարացալ ատ ի հանել գնդինն ի միջէ նորա, և գայն առեալ ի ձեռն և ինարպանձանք տարեալ ատ սիրելի քարեկամ և ընկերակիցքն իւր և աղաչելոյ, գի թեկա նեցին գի հլալ գձալակելին ի միջէ, այսու օրինակ կամ կինի առանալոյ գձեռագիր պատմագիրքն գայն ի ձեռս մեր, չըՄնալ որանեցուք առ սիրելի և բարեկամս մեր Ամ Ամ ՙդքիալ գի կարօղ լինիցի օգնական լինիլ առ ի տպագրել ի լոյս ածելոյ գայն (գի արժանալ ոչ միայն կատանիցէ գքայմագիրքն և աչխատիրն բարեհաճ քաջ շահ Ղլատիրին ալլ և յաստնի առնել յաղգին մերոյ հայոց, գի ի ժամանակի մեմուտ ծնեալ ի յաչխարհն յարեւելեան գայնպիսի ալր քաջ հոգո յաղգանգատ և ջատագով ոչ միայն վասն անքական աչխատրին իւրոյ և ժողովրդեան, ալլ և տիպգրատպագրելիքատր վրէժխնդիր ընդդեմ մեղանչելոց նախնեաց իւրոյ, որպեսզի մի լինիցի դժուարին նեմ ի միջի իւրաքանչիր ազգի հասնել գայնպիսի ալր քաջ, ջատագով, առ ի վրէժխնդիր լինելոյ ընդդեմ յափշտակողաց անքական ժառանգութեան իւրոյ) և ի միջի յաղգին մերոյ ալնք գտալք գի ունիցեմք գնտեղ չարագործելոյ և ապիկոյ գղջմոլեալ գալք մինչ մեք քանալ կարէք ի յաչագիտ տապագրելիան ասիլան, նկն ի նէնա ի վերալ ալխարէին կանգնեցեալ (որոյ քաղաքալ մինն մեք քնակեալեմք գքաջչատարտ գօրագլուխն անուանեալն Հէդարալի խան խրխանն Ամանուրալ քագուոմ գօրօք, և հնձելոք Թէ սկիզբ Թէ մէջ և Թէ գալն նալն ալսպէս նորա հատնանեցան քաղին Շահ Գլատրին և ալսպէս նորա հատնանեցան քաղին Շահ Գլատրին ի վերալ երկրին կոնգեմալու (հանդոյն քաղին Շահ Գլատրին ի հնդիկս) գիր և գան առնելով գամենայն քնակիչք յաչխատրին, և վտակիալ գամենայն գրտնու քաղաքալ ընդդէմ ապատուելիանն քնակչալ մերձ հրու ամ ժամանակաս մինչեւ կալալ, և գի Թէ գէտ գալս Հէդարալի խան գոաս գմանն իր քնակն ի հօթն երորդ կաստրն ամուլ դհկաեմրքրի Ճամ տեսան 1782. ի գատան չէմօր, քալ ապակոչն կալծոդէ գկրէդ ոդոյն նորա խիխու Ապելման քաղ տպարապետն ի վերալ քանակի ի տնդի հար իւրոյ և ի ամանէ գոր ինչ արաքս ելանէիցէ ատ կալացան տնատն կատատեծոյ միալնէ գիտելի։ Ալլ ի կալտլիսի ապմկեալ ժամանակի գտաք ի մէջ ոմն երիտատրոլ (կոչեցեալ Ճակոբ Ամիմնեան կազգէն հայոց և ի գնդէն Ալթըբանց տէր ընտանեացդ, և նալր մանկանց, ատ ի յորդորմանէ պարոն Ապնէս որդոլ Ապրզարի ի յատս հնձալ իրրեւ նախրնեալ ատ կալացան տն

հայք, և ի քաշտասիմ նորա անտանելիցք Աբասիանոցն ուրումն որ և պատասխանական պատմութիւնն քաջ արտրանոցն Շակիայ, Աբասիայ, և Տիգրանայ, որք իբրև Լերիս Տարօն աշ մայրաքաղաքին պահին գագ և յաշխարհն մեր, նահ ուր և պատմութիւնն յոտիանոսիանոցն ի մեծ տագանոցն Աբդուլմանաց. որք ինազատութիւնն ի վերայ տանն հայոց, իբրև ասեն, հինգ յարիւր, ուր և պատմութիւնն Լեւոնեանցն Ղազարոսի Ղազրատանացւոյ, և Յովսէփայ պատմագրին Աղուանից. որք ի միջի մերում գային պիտի պատմութիւնք քո, լիցի այլ կարգ, և գտանի ի բազում տեղիս, թայց և հնարեալ և մեզ ի փիլոյ, և անծանօթ ի ցանկալոցդ, և արհամարհալ անդի նորայ ի դիտողից, իբրև Լերկուս քանքուտայի իմոգնեալ ի սիրտ մեկիրն, ի սեաւակ ժամանգաց Շակիայ, և սուտ ասէլ զորր արդեօք հայոց, իմափոր ի ծանօթանալնէ, և ի ճանաչմանէ հատատի վիրքանաք ազգ. աէր, և գժատ տեղ ունալ հանան աշխարհին իբրանց Շաւատասանէայ, և որ դէզիր քաջազանդոյր և հատատարապետ նախանօթն մերոյ Շակիայ, և փոխանակ քաղցր և արժանատր պատուոյն առ ի լսելոյ գանուն մեր, անհանգիստ իմոգոմանէք, անդրադարձն լսեր ի սիրատեսանդայլ մերմէ դիմատոյ գատաստ) որ գոյա անատամ արմանի հատարկեայն գնեզ կոչել այսօր, ուրումն հարկատուէ մերիմարիչքն մեր ի վերայ գոյա տատմերի մեհեանաց ատացին, հայր գմոտնանել և ատատուած ատենային մերիմարատնանդ որ մերիմարատ գտեզ և այլն, քան նոյ ի վերայ բնական մանտատի ննչելոյ, որ գամենայն ծնեանն ի նմանէ կանհնատ կայ, գատն որոյ հարկատուր հատատարեցաք չարել ի յայսմ քնական գատ ատրի հատատարակայ Շակիապետանդ, գի տոմար գտնէ իատայ ատղատրատերիմեն մեր ընդ երեսս ատենային Լերկրի, գտեատերիմն ատոյ, և գյատերիմեն անանչոյ ընդ հանուր ատգին Շատոյ, գի հատատատեալն ի միտս իրնանդ, գինարն փրծանելոյ գինքանդ, յայնոցիսի անատփոփելի հատատանայ, և գտանել, գանգին մարգարեան իրնանդ ատատերիմեան, որ ի վաղնչոյգ ի պատմատատ անծանօթիմերիմեալ իրնանդ կորստեանցն, այլ հնարն ծայրագոյն բանիս միայն գայս բատական լինի բոլոր ազգին հայոց, գի ատատրատնիցն ատատերս և գրատատրս իրնանդ ի իատին, ընդ Լատինսն, և գրեին արտհատին հայոց քատիս, և ատատիս, և նորայ որք էն տեսեալք ընդ ի յանդգնատերիմեան կինոջ և ատհատրատ վատն կերպարոյ և հարկատատերիմեան իրնանդ, նա նատ գիտոյ գտնդի գրնայդ և պատմատերիմեանդ, իմ ի նորատ հայոց, տատերն, և իմ ի հնոյ յատնայ և Ասորոց տատերն, իմարգմանեալ գէն ի հայոց բատերատն, և տոպագրեցեն (գոր օրինակ ի վեր գիշխանդ բարեգատայ Գագաթն, որ գայս գիրքս ի յանկցատայոյ լեզուէ իմարգմանդայ ի հայոց բատն, և երիտատարդքն հայոց սիրով տարատգրեցին գայս, և կազմեցին, և ատենդին ի մէջ յատգզին մերոյ, և ինքնանք գոյով վաճատականք, և ատրին գինքեանս արտհատատրս տոպարանի, և հատնին ի կատար) գի ի կողմանէ միոյ օրատորէ ի լոյս ածցի գգրնանք պատմերիմեանդ քաջ նախնեացն մերոյդ, և ի միատ կողմանէ օր ատեր լոյսի ընդ մէջ մեր գատրտհատն ընդերկրման տատերն և բատիսն հայոց, գի ամենեքեան կարօղ լինիցին ընդհանուր և ի միատ առնուլ և հանգանալ, գայս երիտս միատնակ պատճատս արատգէ գմեզ ծատաց գիտուն, և ճանաչող ոկամս տհատն մերոյ, և յոյնմամբ ատինեքեան իմարց գանկատանագ յոտնիքէ, ազատատգէս նյցին ի գործս իրնանդ, ոմանք ատ նրջանկերիմեն, և ոմանք ատի գան բազատոյ, իրատքանչ իրատոյ գոր ինչ կամք իցէ, և ատհատ միատգէ ընդ մէջ մեր եմէ տհատրք, եմէ հոմիք, եմէ Հայրք, և եմէ ուրումք անանկ ի խոյճատանագ իրնանդ.

« Իւ ուրումն ի պատատէ անճատերիմեմէ միտմէ յանձին ատաք հատհատանկատէս յանդայ գրնդումի ատատրատագայ, և ատատրյանատրագ մերոյ, հարգանելով իմ ատր է գատհատերիմեն նախանհագ մերոյդ, նատնդէս պատհատ մեզ և ատենայն հայոց իատատատհատնել մերոյ մեր գատենայն գոր ինչ ատպարտ. գի մեք ատրդ հայոց իրնանդ միատքան պատերկնայք ի բնակատերիմեմէ Տանդ, ի գնդատէ իատհատդոյ անգատհատերիմեմէ, ի ատատէ մերոյ բնեմերդմամբ, և հնազանդատերիմեմէ գատրտհատդոյ, ատատրյերիմեմէ, և ատենայն վատրագոյ գերագանդ ատրեն հայոց, գատն ատրատէ մեզ միատքան հատատատան կայ ի վերոյ պատճատեն որ իշխող գմեզ ի գատհատերիմեմէ ատ ի նախատեմեն, ատյոմեքն, գործս հնազոյ մերոյ և միտքան իատատատհատնիք ատատէս ատատծոյ և մարդկան, գի գատենայն գորմեն ի վերոյ մեր է՝ գատճ անհատերիմեան ատրատմանդ մերոյդ՝ և արդ ատատատենատ լայ. և ճատճատ պատհոդ ատյոմեքի գատրոյ մերոյ, գատենագոյն քան գայս լինել արժատնէ, պատճատն ատոյ ատ ի մէջ ունի ի սիրտի իրատատ գնախանհ բնական գի, քատ մտատածիլ ատհատնքս իւր, որ գազգնալ իրր գարդ, և փոխատնակ ատհատհատածելեան փատատոյ գինքն հատարէ, բանատով դէրատնս իւր, ի բատբատս տատհակ գատատեսս Աբատյատոց, և այլն, ատատ և յոյժ ատատ ժամանակն կենդանդ մերոյ յատհակատէս քաղցրատերիմեանդ և գատկերատերիմեանդ մերոյ, գի ուրումն ի բնական ատհատրատերիմեան բնատերիմեան մարդոյ, և ամենայն կենդանեայ հատատքատով մէք ի տունս, և ի բոնս, գատդարտերով ի յատհատրնանդ, և գատատգէլով ատրատ կատատերիմեն ատրեալ մերոյ՝ իատհատլով գնդ ատեն, և կամ գնդ կին և կամ ատ հայր և ուրդ և ատատ գնդ սերեալի և բատերկատեն մեր, ձայն բատբատոյ իատհատ մերոյ գնդ միտնանդ, լսելատք իրրև բատբատեն բանատգատոյ մերոյ, ատատկի գատատոյ, և Աբատյատոյ, ու ի ատատրատերիմեմէ հայոց քատրատգեն ատրեմ, և գատենայն գոր ինչ ատատանք ի յայսմ ատատծոյ լերիմեան, որ ատա ատեղի ատհատերիմեանդ, ոչէ արժան գրնատ ատրկանել, եմէ ոչ իրատքանդ ատ ի վերոյ անձին իրոյ ատատծիլ, եմէ ունի տեղի գանատանելոյ ի սիրէի գատկերատերիմեան իրոյ գնդ բնականիս, և կատ գնդ յոյլ յատդս, և որպէս բազմիցս մեք ատատաք ատր գնչեմ և ճատհատատական յատզէն հայոց, եմէ ի կատատեղնատրօլսել, եմէ իգմիրս, եմէ արտքատատմայ, և եմէ Տիատրէ-քրատ, ոչ չարժամարք, և ոչ բատբատտիս, ոչ նամանատգաս ատրոց հայոց եմէ ոչ բոլորովին (ատատաքեմ մերոյ ի տունկայ) և ողջունէն (այսինքն գամանատկ իատհատատն) գատն այսպիսի ատրանդ ատրեմն ձգելով և դղումի մի առատել ատմ, քան գամենայն Գատատեզիրք տատիս և քատիս հայոց նաեւս եմէ ունանք ի նոցանէ անհնալով Շնորհս ընդհանրոյ հայոց տատիս և քատիս, այլ ոչ հատկատնայ քատ մի ի ընդհրատրանդ իրրմէ, և մեք տեսեալ գի նա գրէ հայերէն տունկայ քատիս և ընդհոնոտ ատակերձն, ուրեմն ոչ միայն հարկատրէ ունել մեզ Գատատերիմեանք նամանատոյ մերոյ, նաեւս տատատիլատ հարկատրէ, հատատրակ ատղին հայոց ունել սէր, տատանելոյ, հայոց քատ և հայոց տատիս ընդհանուր, և հատատատան կալ ի միտս իրրնանդ գի, գիտելով գինքն քատ և քան և տատն իւր տեքական, ատյ նման տեղի իմատնալոյ, և ճանանչելոյ ատրեատ նատրատերիմեն յոյսդին իրրոյ, և տեքական մատատն գատերիմեն յերկրին, իրրոյ. և ամենայն տատրատ նատհատնայ իրրոյ, որ ատենայն իմշտատատերիմեն և երչանկերիմեն յայսմեն մերոյ, ի վեր ատատնալ հրկատա ատրատրոդերիմեանդ կանհանալ կոյ, այսինքն հատատրակատէս տատանել իատրի և ընդհանուր հայոց քատրատ և տատիլ լոյս ածել ամենայն անդք յատն-

ցանաց յաղագին հայոց, առ ի ընդհատել հատուցանել, առ միանգամ ի վերուստ ազատմանն բոլոր անդր մեր առնանելոյ, ունկն միր լանջոյ, հատուցս մեր հատուտուիցոյ, վասն կայոյ և միայոյ ի յոյս չափազանցելման ընդդէմ նախատեսեալ միրոյ։

« Ես ի վերայ այս փոքրիկ ի միր կիսկեալ իրաց աչխատս ունելոյ, թէպէտ ոչ միր կարեմ ձեզ տրամագրել և ոչ զոք ունիր ի վերայ ձեր պարտս ինչ, միդ հնազանդիլ, այլ թող ազատասիրեան հանկարծանոտ պատասխանոյ, որ երբեմն բոլոցածի նորատեաց, նորագիտ ինչ, և առաջ առնի խորհելոյ հնազանդասիրեան, այսպէս հոգի աչաօք ընդ մեզ ոչ խիղճ, և ոչ նախանձաս, և նախատուանօք, եթէ ոչ ի պատճառն ազօտմանէ զոր միրոցք ի ունկն ընդհրկօղացդ, պակասասիրեն չանացոգասիրեան միրոյ և ձերոյ, և նախատուիրեն, բոլոր ազգին հայոց, և զրկաս ի յաղագասիրեան հիմ միրոյ, և ամեն ի Աստր Աչխարհատես, մեք ձերիմբ զրկեալ զոք մեր, որպիսի ունիցք չնորհս ի ձենջ, ազատիլ ձեզ և պատասիլ զրպարտոյ և ատելացոյ միրոյ, և զրպ յաճախագոյ ազատիր, ձեր ով վաթսիսոր դպիրք, այսակերտագք, և հատարակ յաղդ հայոց, առեք փոքրիկ ուշկայն մեր, իրրև ոսմիկ յոյսորդոյդ ի ափն ծովակալ ազգին հայոց, և զրանիցէք ի միջէ ազոյ, եթէ զոյոք բարի ընկալարոք ի յոսանս ձեր, և ընկայգէք ի վաչէրսին, և հեռ խոտան ի բաց ընկիցէք։

« Ես զրպէս ի սկիզբն վերջացանելման բնաբան մեր այս զի աճեցոյն ազատութիւնք ունի վերջ, և ամենայն իրաց վերջաբանելին տայ անդի սկսանելոյ նորոյ, այսպէս զատարիցոք մեք յանելորդաբար զգվիցոյանելոյ տունս ընկերցողացդ, և ազդաբարոցելին միր վերջաբարք, և նոյն մանչն սկսելոյք զգալոյ ձերոյ սկսանելոյ, ուսումն խոսելոյ, և կարդալոյ, հայոց բառարան և հայոց սարս, զի վերջաբանելին նոյն զործի, բոլոցալ մանուկ անոչնոտ ի Գաբրիէլս Շայաստանեաց, և ի միջի փարօզք, մայիսցին, իրաքանչիւր սահմանի, և տէր ձեզ և մեզ Սիսական ամէն։

« Ես զրպես այս նորոյ լոյս, ածիալ ապիկար երկու հարիւր հատ, ի Գատր հատարակ Լվովն հայոց, և Հնորհօք Գատուծոյ, այսոր կատարեցաւ քանիս հազ, ի քան և հիզ երորդ Գարտի Աստ ՁՄած ահատն փրկին միրոյ Գրիստոսի 1783. Ես Ծատաքանաելման Շայոց, 1232. Գարտատան »։

Գիրքը 4°, սեւագիծագրմ, միօրինակ, անչարմ և անպիտան մանրագիր, առանց նկարի կամ ուրիշ ձեւ զրի. գարգաթիակ 184 էջերով. ազատագ և անչարմարագիր այլանդակ և սխալչատ տպագրելման։

ՀԱՆՈՒՇ (Յ. = J. Hanusz). — *Sur la langue des Arméniens Polonais* par J. H. – J. Mots recueillis à Kuty au bord du Czeremosz (avec les significations polonaises et françaises. Extrait du Tome XI des travaux philologiques de l'Académie des sciences. Cracovie. Imprimerie de l'Université des Jagellons, 1886. 4°, p. 132.

Հ. Տաչեան կր գրէ (Հ. 1887. ֆԾ. 2. էջ 22) առի գրքին առմիս. « Հրդէն իսկ մեր ազգայնոյ ծանօթացած է վարդապետ փիլիսոփայասիրեան Յովհաննես Հանուշի անուն՝ յամի 1886 վիճնա զուսմանեալ Արևելագիտաց Ժողովին մէջ Լեհահայոց գաւառակցութեան տատապետութեան վրայ բրած հանդեսասիրեանցն, որուն վրայ առմոմ ինչ յաւալ ազգային լրագրիք գրեցին։ Մինք եւս առնորդ չենք համարիր մէջ այս լինազգի պիտակաւորին վրայ և մէջ իր « Լեզու Լեհահայոց » անուն գրքին և ուրիշ փոքրիկ հրատարակութեանց վրայ ի մասին հայերէնի՝ տեղեկութիւն տալ մեր յարգոյ ընթերցողաց։

« Յ. Հանուշ՝ Բրեսլաւի համալսարանի լեզուագիտական ուսմունքն աւարտելէն ետքը՝ Գերմանիոյ լեզուագիտասիրեան անուանի ուսուցչաց քով կր դեգերի, ի մէջ այլոց Լայբցկի Գրետկեան ուսուցչասիրեանց նեղկոյ կր գտնուի, նշանակելա Գերլին. և Գերմանիոյ անուանի ուսուցչաց հետ չարտահակոյ խղճմտկոյսիրեամբ իր հիզր կր կատարելագործէ։ Գետի մր տարուան մէջ մեր երիտասարդ գիտնականը լեզուաց անդին մր կր մեկնէ. տեղեակ է տանկարիկ և հին նշանաւոր լեզուաց, յատկապէս, յատկութիւնի, գրամատիկայի, գերմաներէնի, անգղերէնէն, լեհերէնէն, լիթուաներէնի, և բոլոր արտասան լեզուաց, իտալերէնի, գաղղերէնէն և ալ սլաւներէնի։ Այս լեզուաց գանազան և անհատնի աչխատասիրեամբ համեմատական լեզուագիտասիրեան մէջ ի ստակ ժամանակի այնպիսի հմտութեան կր բատանայ, մինչեւ երիտասարդ հետազոտին մէջ վճռելու համալսարանին ատենագրան ուսուցչաց կարգը կր դասուի, և իր համեմատական լեզուագիտասիրեան և տանկերէն և լեհատեան լեզուաց դասախոսասիրեանցը յաղագին ազակերտել կ'այցկասիրեին։

« Նոյն այսոր չի չատանալ լեզուագիտասիրեան անհատնի հետաքրքրութիւն։ Հրդէն յերիտասարդոյն մեր լեհացի ազգակցաց հետ կենդանագործութեամբ՝ ատենց քարտուղարն հեղինակեր սիրոյը կր աղդուսասիրեն. կարդալով նաեւ փրեդերիկոս Գրեյերի, Շիեյլմանի, Լակաբրի, Գ. Պատկանեանի և այլոց Շայկոն[1] գրուածներ՝ հայերէնի փափաքն կր զօսի ատոնց մէջ, և նոյն ատենն հանգամանն ազիա նկատի մէջ կ'երթայ Կոտի Լհետատանի հայ գաղթականասիրեան ամենատպատմեր ատանն, որ տակա մր դազարիով կր տալվի անոնց բարբառոյ, ժողովրդեան բնութեան և գրատոյ մատենագիրներն ու ազգանգրասիրեանցն նոյն բարբառոյն գրեմէ բռվանդակ բառից ժողովոյը կր ժողվէ, ատենցմէ կր հանէ լեզուին քատակազմասիրեան, հոլովմանց և խոնարհմանց պատկերը. և մի բան տանէ՝ բարբառոյն կենդանագիտասիրեան հանդերձ ատենագիտասիրեամբ, և յատուկ ատենասիրեանցը գրագրի և այլ գատանագրաց հետ բաղդատելով։ Այնա այս բարբառոյն մեծագոյն և մեր ատաջիկայ գրքին բովանդակասիրեանը՝ ատեն վրայ այժմ ակնարկ մը կ'ատեսնենք։

« Հանուշ ատենագիտ վերոյիշեալ գիրքը կր պատի՝ հայերէն լեզուն հնդեւրոպական նախալեզուի գլխատոր քարբառներէն մին դնելով։ Հնդեւրոպական նախալեզուն քատ այժմեան նոր գիտնականաց, որոնց գլխատոր գործիներն են Շլեյշերն, Պրուկման և այլն,[2] ատենագիտներ, կր քաշնան ատլ գլխատոր բարբառոյ՝ որոնցմէ յիսոյ քատմեմբ գատատանկաներ յատաջ եկած են։ Ատոնք են՝ 1. Հնդիկերանեան կամ արիական. 2. հայկական[3]. 3. լիթուա-

1. Հայկական լսելով կ'իմանանք Լերոպացի հայագիտոյ հայերէնի վրայ գրած աչխատասիրութիւններն, որոնք լատիներէն Armeniaca անուամբ հրատարակեալ են։

2. Շլեյշերան, Պրուկման և ատենց հետեւողներր հին լեզուաքննիչներէն զանազանելու համար՝ իրենք գիրենք Նոր քերականք (junge Grammatiker) կ'անուանեն։

3. Յատակ քան Շլեյշերան ուսուցիչը՝ կր մեմէ բոլոր լեզուաքնին հայագէտ հայերէն լեզուն Լերանեան լեզուի մէկ տեսակր կամ գատատականեր կր համարին. տակայն ինքր հայերէնի մէջ զործածեալ Լերանեան կամ պատկական բառերն ի բաց գատելով՝ քննեց տատաւ, մէմ հայերէնի մէջ տատեղ փոփոխմունքն և այլն՝ հիղ այն-

ւեան–սլաւեան. 4. գերմանական. 5. կելտական. 6. իտալական–ռոմանական. 7. յունական. 8. լիթուկիան (պրուսականական) լեզուք.

« Ասոր վրայ իսկ կարծեցաց նորագոյն լեզուաքննչաց իսանելն Եռեւ՝ յաւուր կր բնել զնոսա նայի անուանի հնդիկաբնին՝ որոնք ուղղակի կամ անուղղակի՝ այս է ճամեմատական լեզուաիսոսելման մէջ, նայելնէի վրայ բան բաւականի հիմնական հատած են. ասոնցմէ Բրուիյինեն են Հնդկերման, Վինտիշման, փ. Պոքք, փ. Միւլլեր, Շ. Հիւպշման, Պ. տը Լագարտ, Վիր. Պարթոլոմէ.

« Ինչուհետեւ կր իսօսի Նայերէնի տառագիտութեան վրայ. ոսկաւ ձայնաւոր տառերէ սինչեւ բաղաձայններ՝ կր բաղդատի միւս Հնդեւրոպական լեզուաց տառից փոփոխման կանոնաց նետ, և բառական հիմնական կանոնաց կր վերածէ.

« Եղ ինդհանուր՝ նա մանաւանդ գաւառական հին Նայերէն լեզուի վրայ այս նախաշաւիղը գրելէն ետքը՝ կր մերձենայ իր գլխաւոր նիւթին Նայերէնի պատառաբերութեան՝ որոնց մէջ իրեն առանձնապէս առնելով Լատինեան Հօր Լեզի Նայերէն լեզուի վերնական քերականութիւնն և գ. Պատկանեանի պրոսոձնները, յաւուր կր բնել արդի Նայերէն լեզուաց զատորոշել ծագումն. Հնդիկեան արդի Նայերէն լեզուն կր բաժնէ Երկու կլխաւոր մասի. Արեւելեան կամ Լատանեայց, և Արեւմտեան կամ Տաճկահայոց Լատանեղինակութիւն), որոնց Հատկան տարբերութիւնը կր դնէ ինչ ինչ տառից[1] արտասանութեան դանագանութեան, ներքոյական հոլովոյ և քայից ներկայից ու անկատարին և այլն, այսպիսով կազմակերպութեան վրայ.

« Ձեռոյ ի մասնաւոր Լհնդհայոց գաւառականին կ'իջնայ, և առանց գաղղիականութեան վրայ համառօտիւ ակնարկ մր կ'րնէ՝ Լագովկ Պատրոյ Նայագգեցն գրուածներէն հանելով. և տեղեկութիւն կու տայ այն գրաւոր աղբերաց վրայ՝ որոնցմէ Լհնդհայոց գաւառաբերին գիտական ծանօթութիւններ քաղած է. ի վերջոյ իր յատուկ չնորհակալութիւնը կր յայտնէ Հարդ Մխիթարեանց Վենետկոյ, որոնց միջնորդութեամբ կրցաւ դիւրաւ ի գլուխ հանել գաւառաբերին հին գրաբարի՝ այժմեան գրաւոր լեզուի և Ս. Գիրքի գաւառաբերին հետ բաղդատութիւնը.

« Հետ կը սկսի Հնդհայոց գաւառաբերին վրայ կ'իմանայ, և առանց գաղղիականութեան վրայ համառօտիւ ակնարկ մր կ'րնէ՝ Լագովկ Պատրոյ Նայագգեցն գրուածներէն հանելով. և տեղեկութիւն կու տայ այն գրաւոր աղբերաց վրայ՝ որոնցմէ Լհնդհայոց գաւառաբերին գիտական ծանօթութիւններ քաղած է. ի վերջոյ իր յատուկ չնորհակալութիւնը կր յայտնէ Հարդ Մխիթարեանց Վենետկոյ, որոնց միջնորդութեամբ կրցաւ դիւրաւ ի գլուխ հանել գաւառաբերին հին գրաբարի՝ այժմեան գրաւոր լեզուի և Ս. Գիրքի գաւառաբերին հետ բաղդատութիւնը.

« Հետ կը սկսի Հնդհայոց գաւառաբերին

զուսմ մը խօսելով ՀՀԼԵՐԷՆին, որ այլոց անիմանալի և իսկ ոչիչ ասելիները ՀՀ ընդհանրապէս լեզուն և ասելեներն կը խօսին։ Հատաքով ուզածիտը են, և ՀԿՂԷՑԿԱՆ լեզուին հայերէնն պատ-քար, որ խօսուածէն չատ կը տարբերի, և ՀՀԼԵՐԷՆ ոչ ոք կը հասկնայ։ Յատուկ ՀԿՂԷՑԿԱՆ տանիպիսի ՀՀ հայերէն երգեր կ'երգանակեն, բայց քահրոյը, խոտովանութիւնը լեզուն կը կատարեն խօսուած լեզուին ՀՀ չատ խոտորող կայ լեզ և ասելեն բառերու, չատ անգամ ալ իմաստ և ատեն ոչ յատուկութիւնը։ Այդի քերականութիւնին չատ կը տարբերի բուն հայկական լեզուի քերականութենէն. անոնք որ իմաստնացած և պարապած հայոց լեզուն չեն հասկնար կը համեմատեն զայն ի Պետերպուրգ և ի Վենետիկ, և կենդանի պնդով, կը դիտցընեն ոտ ի ՀՀԼԻՆԱ և ի Նրուսիա կը տանին ի վաճառ. յորմէ բարոյ կը չահին, և այլք ալ կը կոպանցնեն։ Կանոյք առարկեն անհետաքրքրութիւնք կը գրուին. կը դատարկաբանին և կը հրամանեն իրենց գոհանալնիր, իսկ մեք պահպանելով նաև իրենց հին սովորութիւնները։ Նոյն իսկ իրենց արտաքին կերպարանաքն ալ զանազանելով ուրիշ ազգերէն որոց հետ խառն կը բնակին. պատուական անձինք են, բարեպաշտօն, աշխատասէր և արդարք իրենց վաճառականական գործոց մէջ»։

— *Beiträge zur Armenischen Dialectologie*: Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes I, 3, էջ. 181–197. 4, էջ 281–313. – II, 1, 63–70. 124–132. 4, 291–308. – III. 1, էջ 38–50. *Ուսումնասիրութիւնք հայկական բարբառագիտութեան*, — *Գոլթի բարբառը*։

Արտոյր նաև առանձին՝ յաջորդ ամիսոցում.

— *Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart von Kuty in Galizien*. Mit einem Vorwort von Prof. Friedrich Müller. Wien, 1889. Alfred Hölder. – Separat-Abdruck aus der Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Band I – III.

Ն. Տ. կր զրկ (ՀՀԼ. 1890, էջ 11). «Լեհաց երիտասարդ հայագէտ Յովհ. Ղանուչ[1], որ Լեհահայոց՝ ի մասնաւորի Կոլթի գաւառակցութեան համար յօրինած էր հայ. – լեհ. – գաղղիերէն բառգիրք մը[2], 1887ին ի վեր սկսած էր նաեւ վէպ նոյն գաւառաբարբառին ձայնագրութեան վրայ ընդարձակ հատուած մը հրատարակել, որ նաեւ հեղինակին տարաժամ մահուանէն ետքն ալ չարունակուեցաւ՝ անցեալ տարի վերջացաւ։ Հեղինակին մահուանէն ետքը վէպին գործը հայ գրագէտ փրոֆ. Միլլէր առանձին տետրակաւ ալ հրատարակած է այս հատուածներն այլու վերնագրով՝ Զաչնագիտութիւն լեհահայ բարբառոյն Կոլթի ի Կալիցիա. Յաւարտ բառարանագրութեամբ ի փրոֆ. Ֆրիդրիկոս Միլլերի. Վիեննա, 1889. 8°, 94 էջ։

«Հրատարակիչն իր յառաջաբանութեան մէջ ի մէջ այլոց այսպէս կը խօսի. «Վաղիկայ գրութեան հեղինակն էր ատենին–ետ պզտիկ երիտասարդ գիտնական մը, որ մեր (Վիեննայի) Հրատարակչատան մէջ համեմատական լեզուագիտութեան ուսանելիքի ատենականեան–ուսումիչ կարգուել էր, և յետոյ իր հայրենեաց Հրատարակչատան մէջ այս ճիւղիս ուսումիչ պիտի գրուէր։ Այս գիտնականն ունէր տգրատարիւ պիտութիւն մը և իսր կորովամտութիւն, որ և ի մէջ այլոց հայերէն լեզուի մտասուելիներն ընտրած էր իբրեւ նպատակ իր լեզուագիտական հետազոտութեանց։ Իր դիտաւորութեան էր գլխաւորաբար այս հետաքրքրական լեզուին նոր բարբառներ հետազոտել, ուստի սկսաւ այն բարբառէն որ իրեն աւելի մերձաւոր էր, այսինքն Կոլթի (Galizien կալիցիա) գաղթած Հայոց լեզուն։ Իր հետազոտութեան համար ընտրած ուսումնասիրութեանն արդիւնքն է գրութեանս յառաջաբանին մէջ յիշուած գործը, որ Գրազաբի Հիմնարանի գրութեանց մէջ տպագրուելու է։ Քաղելով այս Կոլթի լեզուին, և այն այս գրութենին՝ որ նոյն քառապրոյ վրայ հիմնուելով ձայնագիտութիւն մըն է։ Պիտի յայտնենք ընդարձակ քննութիւն մը այս լեզուին Հետազոտութեան վրայ, բայց այս ծրագրին ի գիտութեան 1887 տարւոյ ամսոցն՝ ուսումնական ուղեւորութիւնն առնելն ի փարիզ 30ամեայ երիտասարդ հետազոտին մէջ մեռնելուն Հիմնարկն այն որ գծքանոտ երիտասարդ գիտնականին այս երկու գրութիւնքը կը գործածէ, պիտի խոստովանի որ գիտութիւնը չատ բան կորնչացեալ յանձին Տր. Հանուչի. կրնանք հաստատել ըսել իր հայրենեաց անձնուէր չրջանին և իր ազգին համար այս կորուստն անփոխարինելի է.»

«Յ. Հանուչ իր նոր գրութիւնը կը սկսի նեղաբանութեամբ մը, որուն մէջ կը խօսի նին և նոր հայերէնի բարբառներուն վրայ ընդհանրապէս, և ի մասնաւորի Կոլթիի լեզուին վրայ։ Այս նեղաբանութիւնն՝ որ 7 էջ կը գրաւէ, կը յաջորդէ քանի մասերու (էջ 8–94), որ գրեթէ երկու մասանց բաժնուած է։ Առաջինը՝ «Ձայնաւորք» (էջ 8–38) և երկրորդը՝ «Բաղաձայնք» (էջ 38–94)։ Գրութեանս քանի մասերուն վրայ խօսելու քան մը չկայ, վասն զի լոկ ցանկ մըն է բառից կամ մասնաւոր եղ տեսակ մը քառաքաղութիւն։ Կոլթի լեզուին իւրաքանչիւր ձայնաւոր և բաղաձայն գիրը կը ցուցնի՝ եղ հատաւոր է գրաքարի այս կամ այն գրին նման, և ապա էշիւով կը տողէ օրինակներու Կոլթի լեզուէն քաղեալ, որուն դիմացը կը դրուի նաեւ գրաքարի համեմատական բառը։ Ձայնաւոր քառերու ընդհանրական եւրոպական նշանագրով ինչպէս նաեւ նշանակութիւնը գրուած է գնմանեալին։ Աւստ և մասնաւոր մատենագրութեան արժանի է միայն հեղինակին նկատմութիւնը, զոր պատրաստ կը գտանք յարգանքով դնել հոս։

«Ձին հայերէն գրաւոր լեզուին նման անչուշտ նոյն իսկ հինգերորդ գարուն մէջ կենդանի էին չատ մը ժողովրդական բարբառներ, որոնք «գրաբարի հայերէն լեզուին» քառական կը խոտորէին։ Մանաւանդ եղ կը կարծեմ՝ որ հայ մատենագրութեան սկիզբներու հայ ազգն ուրիշ լեզու մը կը խօսէր, որուն հետքերը մնացած են առաջին և նշանաւոր հայ մատենագրաց գործոց մէջ։ Թէ ուր և երբ ժողովուրդը գրաբարի հայերէն կոչուած լեզուաւ կը խօսէր՝ չի գիտցուիր. բայց եղեւ իրօք խոտուած է այս լեզուն քովանդակ Հայաստանի մէջ՝ — գէթ Հետազոտութենէն չափիլով, — մեր լեռնականին չատակ բլլալու է այն։ Այս լեզուն չիտոյ արդուենաց և վարչութեան լեզուն եղաւ, և իբրեւ այսպիսի՝ ընդհանուր գրական լեզուի բարձրացաւ, զոր գրաբար կ'անուանենք։ Աշխարհաբարի, այսինքն՝ ժողովրդական լեզուի հետքեր չատախ կը գտնուին Ի–ին գարուց արձանագրութեանց մէջ, իսկ ի մատենագրութեան մի գարէն ի վեր աւելի քակտելիս կ'ըլլան և Միխիթիսկ մէջ Հոտբնեանց ժամանակ նոր գիտական լեզու մը կ

1. Իր կենսագրութիւնը տես վերեւ։
2. Տես վերեւ։
3. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien, I–III (1887–1889).

ակաբ, որով գրած է Աիմաոս մի գործ մէջ իր ժամանակագրութիւնը։ Աիւնեցւոյ ժամանակ Յովհաննէս կը յիշէ իր Քրակաւոյ քարտէզին մեկնութեան մէջ ալ նոյն տեղն Հայաստանի այլեւայլ կողմերը կը հաստատէին։

«Արդ զիտենք՝ այսչ հայ գաւառաբանութիւնք երկուքի կը բաժնուին, ինչպէս բաժնած է Պատկանեան[1]. Ագեւիւնք՝ որ Մուսէոյ և Պարակատաւանի Հայոց գաւառաբանութիւնը կը բովանդակէ, և Ագեւմտեան՝ որոն կը վերաբերին Տարկաւատանի, Հանդարեցւոյ և Հնտատանի Հայոց բարբառները։ Այս երկու խումբերուն ալ գլխաւոր լեզուի բարբառած են, այսինքն մին Տարկաւոյց լեզուն, որ այս գաւառս սկիզբներն կ՝ գործ մէջ կարմրած է, միւսն Հռաւանդոյց՝ որ պլիսաւորապէս Աժանլեանի բարբառոյ վրայ կիսկայ է, և այս գաւառս քաւատան իւտանդեանին Մուկուս Լազարեան Հնամեան պրատ լեզուի բարբառոյս։ Այս երկու բարբառախմբութիւն իրրեւ հինեական նկարագիր կրնանք համարիլ հետեւեալ կէտերը։

«1. Գաւական լեզուին նրբերը՝ ա, ա, կ, ծ, ձ, արեւելեան բարբառը ճշդի պահած է, իսկ արեւմտեանն միշտ գիտու փոխած է՝ բ, դ, գ, ձ, ջ. այնպէս որ պատկեր, տիկին, կապել, ծով, ճաղատ, Գրեհիւանք կը հնչեն patker. tikin, kapel, cov, cakat, իսկ Արեւմտեանք badger, digin, gabel, dzov, dzagad.

«2. Հին հայերէնի հնչական բաղաձայններէրը՝ բ, դ, գ, կ, ծ, ձ, Արեւմտեանք կը հնչեն առատափոխութեամբ՝ պ, տ, կ, ձ, ջ. մինչ Արեւելեանք անփոփոխ կը պահեն, այնպէս որ բակչայ, դաստատան, գիտեմ, ձի, չորս, Արեւելեանք կ՝արտասանեն baklaj, datastan, gitem, dzi, dzur, իսկ Արեւմտեանք paglaj, tadasdan, kidem, ci, cur.

«3. Ներգոյական արեւելեան բարբառոյն մէջ ում (քա, ամ) կը վերջանայ, մինչ արեւմտեանի մէկ նախադրութեամբ կը բայատրէ, այնպէս որ արեւ. քաղաքում է, իսկ արեւմ. քաղաքին մէկ կամ քաղաքը։

«4. Արեւմտեանը նեկական ու անկատարը կը կազմէ հին հայերէնին վրայ կի (կոչ, կր, կ) մասնիկը գնելով, մինչ արեւելեանն ընդհանրապէս ձայնական ձայնի նեկական կամ անկատարին հետ կը կցէ — ում, լիս են դերբայներ, այնպէս որ արեւմ. կի — սիրեմ, կի — սիրիմ, կի — սիրեի, իսկ արեւելեանը՝ սիրում — եմ, սիրե — եմ, սիրում — էի, սիրել — էի. արեւմ. կոչուած սիրեցի. տալու — եմ, տալիս — եմ, արեւմ. կի — բերիմ, կի — բերեի. արեւ. բերելս — ըմ (beres — em), բերելս — ի (beres — i) եւն։ Արեւելեանին մէջ կի, կոչ, կր և կ մասնիկով բաղադրեալ ձայն ապառնոյ նշանակութիւն ունի։

«Յոյներեան[2] այլեայդ կը բաժնէ հայ բարբառները։ Լեռնային կողմերը՝ չորս խմբի կը բաժնէ. 1. Մեծ—Հայք (Ալաշկերտ). 2. Ի. Պոլիս և փոքր Ասիա՝ իրրեւ միմին բարբառ. 3. Արեւմտեան բարբառք Հնտատանոյ և Հունգարեցւոյ. 4. Արեւելեան բարբառք Աժանլեանի և Պարակատաւանի։ Հայց և ինքը կ՝ընդունի՝ մէկ լեզուին կողմանէ, առաջին երկուքը մի խումբ կը կազմեն նկատմամբ չորրորդին, այնպէս որ ի վերջոյ նաեւ այսոցիս երկու՝ արեւելեան և արեւմտեան՝ բարբառ միայն կը մնայ։

Թէ Հայաստան և մէկ Պատկանեան գաւառախօսի ասիս մինչեւ ունեցած են, որով միայն կարելի էր հայ բարբառները ճշդապէս բաժնել։ Նայեցէք իրենց պրոֆեսիոնալներ մասամբ իրարու պատկառ կը լսուիրեն, վասն զի Պատկանեան իր պրոֆեսիոնալ[3] մէջ արեւելեան բարբառն բաւական նեղ կը մատակարարէ մեզ, մինչ Հայկեան իր Վենետկան քերականութեան մէջ արեւմտեան բարբառոյն ալ պատկառ է։ Հայց այս երկու հայ պրոֆեսոր և ոչ մի իրեն բարբառագիտական նեղին անձամբ մօտ զգացուած բերնէն քաղած է[4]։ Ջուլհաեանի քերականութեան[5] մէջն ալ հայ բարբառոյ վրայ ընդհանրապէս խօսող տեղեկութիւն մը կայ։

«Հնտատանի հայերէնին արեւմտեան բարբառոյն կը վերաբերի։ Հնտատանի առաջին անգամ մի դպրոց պահեցին, երբ Ազգասիրական Մեծ Հայատուսանի Մոր մատենադարան 1662ին աւերեցին, և բազմաթիւ Հայք աքսորուած փախչելով՝ ի Փին և ի Կամենից Ռնտատան նոր հայրենիք դտան։ Ցետոյ երկար անգամ ալ Հայոց մեծ գաղթականութիւնք Լեհաստանի մէջ եղան։ Ասոնց

«Լեհատպիտալեհան յարդ անձանօթ է Պոլիի հայերնուր. Մինաս Քէշիշեան իր Լեհաստան գրած համբարտօնեան մէջ (Վենետիկ, 1830) ինչ ինչ դատաստանական պատմութիւններ տպատարակած է, որոնք վէր դարուն Լեհաստանի հայերնուն օրինակ ալնալ են համարուել, որոնց վրայ միտնալ են Լեհաստանի տուած քանի մը տեղեկութիւններ Լեհաստանի հայերնուն վրայ գիտնական գիրքին. Լ. 162, 180. Ր. 230) և Պատկանեան պատառիկ մ'անոնք օրինակած է (Izslédov. 105, որուն մէջ ատելի լեհերէն և տատկերէն, քան հայերէն բառեր կան. Լատ 1885ին տեսան Գոմէի գալը, որպէս զի այս լեզուն ժողովրդեան բերնէն իսկ ուսումնասիրէ քանի որ դեռ չէ ապատած. Նոյ յիտատիկ մը որուն ատաքն ալ քիչ մը հայերէն կը խօսէին, սիրով հիւրընկալեց զինք, այնպէս որ քանի մը չաբաթուան մէջ բաւական նիւթ հատաքեցին. Այս առաջնա բառագրական կարգա գետնելուն և Վրաքան գիտութեանց համալսարանի լեզուագիտական գրատարանը մէջ տպատարակելի իրատաքանչիր բառերը լեզուին և գաղիերէն նշանակութիւնը գնելով[1]. Ցաւ նոյնպէս եմ նշմարելու որ իրատաքանչիր բառին ծագումն ալ նշանակեմ, որպէս ամէն բառի առջեւ կամ հետ հայերէն ձեւը և կամ նոր փոխառեալ բառերուն առջեւ բնիկ լեզուագրութեամբ դրած եմ. Միտս հայ բարբառներն ալ անտես չթողուցի. Միայն կը տեսնուի որ հայերէն բառերուն մեծ մասը պատկերէն, արաբիերէն, յունարէն և այլ լեզուներէ փոխ առեալ է[2].

«Ահա իմ հատաքեալ և տպատարակեալ ժողովածոս վրայ լեզեալ է առաջիկայ աշխատութիւնս, որուն մէջ լեհահայ լեզուին ձայնագիտութիւնը ընդարձակօրէն կը հետազօտեմ. Իր գիտատրն նպատակն է ցուցնել՝ թէ ինչ տարբերութիւն կայ լեհահայ ձայնէրուն և դատական հայերէնի մէջ, և նոյն իսկ լեհատանի հայերնուն մէջ տեսնուած ձայնափոխութիւններուն նշանակել. Ահա անդ նահ միտ հայ բարբառներն ալ անտես չեմ ըրած և նոր փոխառութեանց վրայ ալ տատնձին տատածով խոտած եմ»:

«Ահա տեղ կը յիշեմ նկատածութեան էական մասը. Միայնակ մէկ էջն է կարգակ այս պրոբլեման մէջ գործածուած հատատատութեանց, և հայերէն տատիրս ետրագական տատկրս տամեմատութեան աղիւսակ. Հատատկի քանի մ'օրինակ այս տատկն. aγvenikh = աղջիկ, χaλaran = խոզարան, oχte = օխթը (ևօթը). enkojz = ընկոյզ, encγûk = ընձուկ. seχt'er = սրխտոր (սխտոր). peχg = պրիղ (բզկի), zroje = զրոյք հին. Վ. Լիւտաձև (էջ 92–94) գրուած է այս հրատարակութեան հետևութիւնը, որ ուրիշ բան չէ քայց Լեհ կանկ մը լեհահայ տեղաբնիկ, որուն դիտայիր հնչականած ևն պրոպրտի տամեմատական ձայնիկը, որոնք կը տեսնեմ՝ թէ հրատարակութիւն գիր ինչ ձայնատատութիւն կրած է լեհահայ բարբառին մէջ»:

Վատան ատենը կը գրէ Հ. Տ. Հ[ա]. 1887, էջ 135). «Լատինաց ուսումնական աշխարհի Յուլիս ամսուն մէջ ծանր կրատատ մ'ունեցաւ. փիլիսոփայական կաճառին լեզուագիտութեան հիմին յօսատից և մեծ ապագայ ունեցող անդամներէն մին Տր. Յովհաննէս Հանուց Յուլիսի 28ին յանկարծական կաթուածէ յատնեալ՝ փայտից իր մանկանատյոն ծաղիկ հատակի մէջ կը կիքէ. Այս լուրը յիրատի ատատնկացուց Լատինաց ուսումնական ատխարհն, իր ամէն ծանօթներուն և գիտցող հետևորդ և իրատատատող գիտնական յարգողներուն. Ատանք որ վեր ատիս յատատ իրեն արժանի կերպով բարեատ մը ատգիած և գիտցը քաջատիրած էին իր ուսումնական հետատատութիւններն յատկող և արդիւնաբեր ի գլուխ հանել, այժմ այս անակնկալ և անհատատայի գարշ լուրով ցատգնեն ատրիս. Ցհանգիստ յատհանական տ'իրեն կ'լատնեն:

«Տր. Հանուց այս տարի փետրուարի սկիզբը վիճնատյն ողջ ատտղ հատքատ եկաւ ուսումնական հետատատութեանց տ'րնկերս, որուն ծանրքը գիտի ատատ ատմատատատ լեհատկան գիտնականաց ձեռնհատ տղատյին րնկերութիւնն ի գիրատատ. Այս նպատատին ի տեսնատրի ատժատատյատ Տր. Հանուց իր բազմատիւռ լեզուատրանական հետատատութիւնին և «Լեզու Լեհահայոց» հրատատարակութեանը:

«Հիդինակին միտքն էր նաեւ հատատային իտալիա անցնելով ատլատնական և նոր–յունական գատատութեատց վրայ նիւթ ժողովել, յետոյ Հոմ երթալ և վատիկանեան տատնագրատանին մէջ հնդկերէն ձեռագրութիւնին աչքէ անցնել. Իտալիայէն Փարզիա անցնելով՝ հոն գիտի գատատկել հատատային Գագգիոյ գատատութեատց, և ապա Իրատատա գիտի երթալ, ուր ամիս մ'իրատանտիւնի պատրաստէր:

«Ահա ծրագրին հատեմատ մեատ մեր գիտատկան իր հանատգրծութիւններն, և ինչպէս Աստիւ 16ին ատ Հնգիկեան յօդուածոյս գլուխէն կ'իմատցուի, հատատային իտալիա իտատ բատականին տատագ հատգիւնն էտեւ՝ Հոմ գացած էր և անկէ նոյն ատտղ վերադարձ Գագգիա գիտի անցնէր, ուր Յուլիս 28ին ատատնեցուցիչ ատկածը կը հանդիպի, և ատիտղ գիտնական իր ատտղ հատակին մէջ քանատքատ յատիտատկան կը տատի:

«Մենք ապագային, քայց ի մատնատրի գիտատկատք յանձին Տր. Հանուցի կորուստին հանհատրնդ օտարազգիաց պիտի ծա-

---

1. Տես. H. Hanusz, O jesyku Ormian polskich, I (Rosprawy i sprawozdania wydzialu filolog. Ak. Um. Bd. XI. S. 350–481). Այս գրուց մէջ բառերն դիտցին գաղղիերէն ալ բլլալով, որպէս հրատատարակիչն ատ հգած է գպղիերէն տիագոտիւս՝ Sur la langue des Arméniens polonais. I. Cracovie, 1886. Տես վերև.

2. Hübschmann H., Armenische Studien. I. Leipzig. 1889.

3. Տես. Fr. Müller, Armeniaca, II (Sitzungsbericht der Wiener Academie, Bd. XLI, S. 10 ff.); H. Hübschmann, KZ., XXIII. 8 ff., 402 ff. ZDMG., XXXV. XXVI.: K. P. Patkanov, Materialy dlia armianskaro slovarя. I. 7 ff. 45.

նօթագրելի, այլ և իւր անխոնջ գործունէութեամբն և ժրաջան կամքով հայերէնի քանասիրական (philologique մասն բաւ այժմեան սկզբանց և քննութեանց հետազօտութիւով՝ պիտի իլլար դիրաւոր նպաստիչներէն մին հայերէնի կատարեալ լեզուաքանուելիին յիւրեան հանելու, ինչպէս որ ցարդ չատ լեզուաց լրած է։ Աղդային այս պիտի իլլար մեր ազգին համար բաւական ուժ ծառայութիւն մը՝ նկատելով այն զարագային, որ մեր ազգին ի մասնաւորի Տաճկահայոց մէջ լեզուաբանական գիտութիւնն ոչ միայն դեռ մուտ չէ գտած, այլ մանաւանդ՝ ինչպէս անուանի մատենագրի մը ամիս մը յառաջ ի լոյս ընծայած յօդուածէն կը տեսնուի, զրեթէ անպէտ ևնք յայտնի մասին։

« Մեր նպատակն է յորդորել դպրոցական հայասէր և հայագէտ պիտանականին վայել չիլլատակ մը պահել ազգային տարեգրութեանց մէջ »։

Այս գրութիւնը արտատպուած է նաեւ Լրկրագունի մէջ 1887, էջ 384։

Տես եւս Շրուանձտ « Հայ լիպոս. » էջ 299–304։

Հանրակաւքին ոձիրը.— Տ. ՊԻՒԱՒՈՊԼ Ֆ.։

Հանրահաշիւ.— Տես Ալգեբրա։

Հանրիկոս.— Տես ԴՈՒՔԼ Ֆ.։

Հանք և իրենց ստուգաբանութիւնք.— Տես ԵՐԵՄԵԱՆ Հ. Ս.։

Հանքաբանութիւն.— Տես Բնական պատմութիւն։

Հայիւ Բաթումի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ երեցփոխ Ս. Յովսէփեանցի 1898 թուից 1901 թ.։ Բաթում, 1901?

Հայիւ Գանձակի Ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցւոյ վասն 1891 և 1892 տարեաց։ Գանձակ, 1893?

Քննագ. Արարատ 1893, թ. 6։

— 1893–94 *թուականներին վերաբերեալ. կազմող Մկրտիչ Նաբաթեան։ Գանձակ, տպ. Ա. Թառումեանի, 1895?*

— *համառօտ մատեան Ս. Յովհ. առաջ եկեղեցւոյ վասն 1899, 1900 և 1901 ամաց?*

Հայիւ երեւանայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ երեցփոխ Դիմիտր Միքայէլ Պապովի 1900–1901։ Երեւան, տպ. Լմին Տ. Գրիգորեանցի, 1901?

— ... *Պապովի 1902 տարւայ համար։ Երեւան, 1903. 24 էջ?*

Քննագ. Արարատ 1903, թ. 4։

Հայիւ թեմական դպրանոցի վիճ. Հայոց Ն.— Նախիջեւանի և Բեսարաբիոյ վասն 1900–1901 ուս. տ.։ Նոր-Նախիջեւան, 1901?

Հայիւ Թիֆլիսի Տափի թաղի Փամպենց՝ ս. Գէորգ եկեղեցւոյ, երեցփոխ Կ. Ա. Ջալալեանի օրերով. սկսեալ 1895 թ. յունիս 1–1899 թ. դեկտեմբերի 16ին։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1900. մեծ. 8 էջ?

— ... 1900 *թ.?*

— ... 1901 *թ. երեցփոխ Առաքել Վարդապետեանի օրօք, 1902?*

Հայիւ Խնամարկութեան հոգեւորականաց Հայոց Նոր-Նախիջեւանի։ Նոր-Նախիջեւան, 1898?

— ... *վասն 1898 ամի։ 1899, 16 էջ?*

... *Նոր-Նախիջեւանի և չրջակայ վեց գիւղօրէից նորին 1901 ամի։ Ռոստով, 1902?*

Հայիւ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկ. Ախալցխայի ճիւղին, 1898։ Ախալցխա, 1898?

Հայիւ Հայոց Կրամատիկական Ընկ. 1903 տարեշրջանի գործունէութեան։ Թիֆլիս, 1904?

Հայիւ Հայաստեաց Բարեգործական ընկերութեան Թիֆլիսոյ վասն 1891 ամի. տասներորդ տարի։ Թիֆլիս, տպ. Շարամձէի, 1892?

— ... *վասն 1893 ամի։ Թիֆլիս?*

Տես և Տասամեակ։

Հայիւ Հայաստեաց Խնամատար ընկերութեան Նոր-Նախիջեւանի վասն 1891 ամի։ Նոր-Նախիջեւան, տպ. Ս. Յարութիւնեանի, 1892?

Քննագ. Արձագանք 1892, թ. 106։

Հայիւ Մարդասիրական ընկերութեան Հայոց Նոր-Նախիջեւանի վասն 1883 ամի ի Ռոստով, տպ. Յովհան. Տէր-Աբրահամեան, 1894. 16 էջ?

Հայիւ մերձ և ծախուց Թիֆլիսի Թանդոյեան խնամակալութեան եկեղեցական-ծխական օրիորդական ուսումնարանի 1894–1897 թուականներ, 1899?

Հայիւ Նոր-Նախիջեւանի հայազգի աղքատաց եկեղեցական հոգաբարձութեան 1896–1901 տ. գործունէութեան։ Նոր-Նախիջեւան, 1902?

Հայիւ Նուիրատուութեանց Պարսկա-Ընդկասեանի Հայոց թեմի կրթական հաստատութեանց օգտին յընթացս 1902 թուի։ Նոր-Ջուղա Սպասհան, տպ. Ս. Ամենափրկիչ վանաց, 1903. մեծ. 11 էջ?

Հայիւ Պանկուպետերբուրգի հայոց եկեղեցական ստացուածքների կառավարութեան 1890 թըւականին?

— ... *կառավարութեան ընդ. ազնիւնութեամբ խորհրդի 1891 տարում ռուսերէն եւս։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ի. Ն. Սկորոխոդովի, 1892?*

Այդ հայիւն իբր ձգտեալ. « Պանսպիտական հանգարտութեան չիմութեան, վերանորոգութեան և մակաչիռութեան Ս. Պետերբ. հայ. եկեղեցիների տան մէկ մասի » (հետ՝ ռուսերէն)։

— ... *գոյքերի կառավարութեան խորհրդի 1901 տարուան։ Ս. Պետերբուրգ, 1902?*

Հայուհւպատուհրանաց ձեռնարկ.— Տես ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ Ն.։

Հայուհիմատաւաք — Հայուհատումար.— Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Հ. Իգն.)։

Հայուհցոյց և ելմտացոյց Ազգ. կեդր. Արհատկի և Տեղեկագիր Համարակալութեան Դիւանի մատուցեալ առ Ազգ. ժողովն կ. Պոլիս, 1883. 23 էջ։

Հայուհցուցակ.— Տես Յակոբ (սուրբ)։

Հայուհկչիռ 1898 թ. օգ. 20 – նոյ. 20 Լկաւտերինոդար քաղաքում ժողովուած և աղքատներին բաժանուած գումարների.— Տես ԲԱՂԽՈՒՂԱՐԵԱՆ (Գ. Ֆ.)։

«Հայոց հին լեզուի և քերականի». տես Կաուկէ 1861, էջ 151։ – Ճառագ. 1859, էջ 148։

ՀԱՒՈՊՏԻԱՆ (Գեղարտ.)։ – Մենակ մարդիկ. դրամ. էժտրզ. կ։ – Ա. Մուրճ 1901, թիւ 3, էջ 51–64։ – Թիւ 4, էջ 33–46։ – Թիւ 5, էջ 71–93։ – Թիւ 6, էջ 88–106։ – Թիւ 7, էջ 32–50։ – Թիւ 8, էջ 88–101։

Արեւիս ծագելն առաջ. էժտրզ. Մ. Շամանեան. Վրդիկ 1895, էջ 22։

Կենսագրութիւնը տես ԽՈՐԵՆԱՑԻ Մ։

ՀԱՒՈՒՐԱՆՑ. — *Meine Reise im Kaukasus und in Armenien*, von R. Haurand, 23. März 1888. V. – VI. Jahresbericht 1886–1888) des würtembergischen Vereins für Handelsgeographie, Stuttgart, 1888. S. 51–79. իմ ուղեւորութիւնս ի կաւկաս և ի Հայս։

Հանդ. Ազգ. էջ 1890, էջ 10, կր կարդանք. «Լեզեդրեանն մր, զոր Ք. Շաւարեան գիտեմ, նոյնիսկ 1888ին այն վերնագրով հրատարակած է, ուրկէ հետեւցընենք թէ ճամբորդութիւնը տեւած է»։

«Յօդուածագրին կասկած մէջ ձգուած տեսութեան համաձայն անգործութիւնն ընելէն առաջ՝ այսչէս կը չարունակէ. «Աչխարհս մէջ չկայ տեղ մ՝այնչափ խիտ ու խիտ խռնիլ ժողովուրդ, որ լաքայիթը, ասվարտիսը և ղեստա իրարմէ հիմնական տարբերութիւն մնանան, ինչպէս ի կասկած վկայիք մարդկային ազգին գիտնիկ մէկ դնդն են՝ պատաստատր, իսչմամոնքատր և հիրատէր. իսկ Մինդրելներն՝ այս վերջին գիտնիկ չատ կռվութիւններէն չատ քիչերն ունին։ Ինչ իր Վաճառվիք կատարիալ բնութիւնն – գաղափ և պարզամիտ են, ունին մանկական զատարկութիւնն, ամէնէն ոչ տակաւ ուշ են իրենց կատարեալ անկախութիւնն վրայ։ Աչխի ծանօթ է հայկական տիպին։ Չայն իրրև խոշտանգած վաճառական՝ անուն հանած է, և Աբեւելքի բոլոր վաճառականութիւնն իր ձեռքն է։ Ամէնէն աւելի կը վախնան անգործիք իճարներէն, մանաւանդ Տփղիսի գործակատրը։ Իճարներու քով՝ խոսքը չպակչէ ամէնօրեայ բան է, իսկ զգուչութիւնն՝ արդար վաստակ»։

«Աչխոհհան կասկասեան լեզուաց գաղափար մր տալու համար՝ հնդկական անուններէն մէկին մին չես տար, 14 լեզուաց դրած է, որոնց մէջ հայ հնդկական անուններէն կը չարէ. «... hing, wetz, *ute*, *ochte*, inne, tasse»։

«Կասկաս ճանապարհորդելու չարմանազան տեղն կը համարի Չաուլանտ՝ Չակաիքեր ամիսն, որ ան այնչափ տաք է և ան չորա։ Կասկաս հնդնապարհորդին գիտնալու հերթի մասին կ՝ըսէ, հէ «Կրնայ ան կը գիտնալ քաղաքայ մէջ, այն է՝ Տփղիս, Պաքուոյ և Պաթում, գնդմանելէն, գազգիլերէն և անդիլերէն լեզուաց գործք իմիցնել, ասկայն ուսանելէն նաև միջոց մը ծանօթանալու մեծագոյն օգտակար է։ Իսկ գաւառներ չորհնալ համար՝ տարի է Տփղիսէն հեռագրան մ՝առնուլ, (որոնցմէ չաներ 1–5 լեզու կը իմանին, ուսանելէն, վարձելէն և հայելէն ազատ ազատ)։ ասկիսկ չատ քիչ մին է, որ այնչափ աւելի անհանգչ՝ որչափ այս հեռագրանք ամրոցաքար ուչ ամենամեծ նենգաստներէն են, որոնք ասիճ չեն փախցնելու գնաս՝ ասարէն չան մ՝ընելու։ Այս երկրիս մէջ մարդ աւելն քաչաքափոխին անազին պահանջումներու կը հանդիպի։ Ներկայ միայն կրնայ մեծագոյնք վատորդիկ՝ որ գիտ աւելն բան կարէ կատել։ Ուրեմն հանդարտ մր՝ որ չրչանի մը համար է լուրքի պիտի պահանջէ, (կայսրանէ մր մեծագոյ կայսրանն երեքտաս դրամ կանխիկ պիտի վճարուի), եթէ չատ տաչտրնէ վերստին (տուտական չափ, = 1,0668 քիլոգրամ) գինն չես պատրաստեր, ամենայն հանգստութեամբ քեզի հեռագրերը կ՝առնուս։ Ասանձնական կառապան մր, որուն հետ աւելն քան չատ ուչադրութիւն դարձած և վճարած էիր, համարեա կէսին՝ կէսպատան կերակրոյ ժամանակ չանկարծ կորչիներ պատնչէկ. և այս քանի մ՝անգամ պատահելուս։ Այս դէպքին՝ չատ օգտակար է, եթէ ձին քաչած և արձակած է, մեկայն հանգիստներին և հանգստութեան՝ պէտք է ձեռագրնել՝ որ կ՝ուզես քանի մ՝օր նոյն անգր մնալ։ Ներկայ ժեծագէտս կ՝օգտէ։ Լեզէ մէկն անհանգստեցնելու կանխիկ վճարել, երկրորդ առտու ձին ու կառքն անհետացած կը գտնէ։ Հանգիստներու կատարի համար անհնարաբար պահանջնալի է.... Մարդ ինք պիտի մէկու մը չի կրնար վստահիլ։ Այս պատճառու վերջին ուղեւորութեան ժամանակ միչտ կանոն չուտ 4ին կ՝ելլէի, ձիս քաչտն ու անձամբ կը պարեի. և միայն առտ կարելի կ՝ըլլար արեւս ծագելուն համրայ ելլել։ Երբ գին ան մը չկայ. կասը մը նայ գիտնալ համար, տեղ մը պիչնելու կամ ձի վարձելու համար սակարկութիւն մրն է կը տկսի, որ միշտին մեծ տեսլ գործած կ՝ըլլայ մարդ, եթէ աւելնափոքր աճապարանք ցուցներ.... Աբեւելքին անոգութեան աւելն վատանքն ու տարնապ օգտս քաղել կը նայի»։

«Չատ կը տատապել Տփղիսէ դէպ ի Լբեւան ըրած ուչտատանքն։ «Չին հայկական Ձեր քաղաքին աւերակներուն այցելութիւն ընելը, կը չարունակէ, որուն համար Վրհքանդուղաքին համրան ընտրած էինք, ամէն 20 տարի չատոչ հանդարտացած անապատներէ ատտաւատ չանդուգն գորձերէն մին կը համարուէր. իսկ այս օրս բոլորովին ապահով է. եթէ իրատապի է ատապակ քալել կրնայիր գրեթէ.... Չինգ մատ կատոք չատ ուչադրութիւն ետու՝ բլլալ մը վրայէն մեր առնէ բացատած գաղափարն խորհրդանչալ մեծագործութեանն համեմատ՝ իր դէմքեր կը գիտուէ։ Միր առջեւ ատտածուած էր մեզն մը երկրին քարտէսը կատ գաչտ մը, որուն վրչէր կայ քարտը մր՝ պարբերագրով, աչտատեկներով, երկրագիրներով և պատճառներով. սակայն մեզն աւելնէն կիտնք չկայ. միայն քարը Ասոր ետեւը գիչ ու երկնագիրէ կը քարտեղագրեն տեսակի լեռներ, որոնք Երատեայ ձորն ատրեւելեան Երատեայ ձորէն կը քաշտնեն Չախատկոյնի Ասրատեայ (Մասիսի) ապիտակ ձիւնազատ գագաթն գնդ կը գիտէր. տատ առչեւ ամենեքին բարձրանք մը չկար. և իրենց 15 տարի չնոր էր, ատկատ ատատ երեւոյթ մ՝առնէր։ Այս պատկերին տարբերատ վրայ ատրդ մէկ տատ՝ խորին լատիճին և անկդ անապատն էր, այն տեղ՝ որ երբեմն հզոր պետութեան մը մայրաքաղաքն փառաց և վայելչութեամբ կանգնած էր»։

«Ներ քաղաքն 9–10 դարուն մէջ չինատած է իրրև մայրաքաղաք այն ժամանակի հզոր հայ իշխանութեան. և պատմական վկայութեանց համեմատ՝ ու Լչխիածնի վանքը կը պատնի, այն ժամանակներ 100,000է աւելի բնակիչ ունէր։ Ի դարուն երկրաչարժ մը քաղաքին աւերման լրումը տուաւ, և անկէ ի վեր անապատացած է. միայն քանի մը գարդ տեղեր տուներ քարայրերու մէջ կը բնակին։ Մինչտերէի վրայէն, ուր կանգնած երկու նկեղեցաց մնայորդք կան, մարդուն ատչեւ աւերակ քաղաքին գեղեցիկ չրջապատակերը կը բացուի։ Տեսնելու արժէք ամէնն աւերակ են. իսկ նկեղեցիք, մկրտիք և պարտուկ ատտաւտին չատ պահուած են։ Ատտանական պետութիւնն այս աւերակ քաղաքն կը պահպանէ ատտաւ և ատ աւելնէն, և չան կատարներու (գազգ) պահանջով մը դրած է»։

«Չատուկտան ետ գատնալով Ախգեանդրապոլիս, Աչտատյան գիտի համբով կ՝երթայ Լչխիածին,

«ուր, կ'ըսէ, հիւրասէր վանքը մեզի ընդհանուր ճաշարանք, և սկսաք հղած հանդիսական կրօնքը վայելել՝ մեզ ևս չատ նախնական (primitif) սովորոյց վրայ։ Երկարող օրն Մակար Ա. վանահօր[1] ներկայացանք, որ և իր մեծարգմանին ձեռաք վանքին առնելու պատճառ իրերը ցուցընել տուաւ։ Վանքին չրջակայքն ամէնէն աւելի բերրի են։ Երկրի արդիւնաբերութեան գլխոն հոս անհատաւատալի հասնած կուտ պտուղ է»։

«Ակռէ կ'ուզեսրի Երեւան, ուսոի Հրաբաս աւելէն աւելի գիտցիկ կ'երեւայ։ Հրաբաստայ մարին կ'ըսէ. «Հրաբաստայ կղզիացիսայ դիրքն և իր վեհ հիւսուածքն մարդկութեան սկիզբներն ի վեր գիրք առասպելից և գրուցաց խորհրդական չղայրերը պատած է։ Թէ անոր վրայ նշոյլ տապանն իջած բլլալու էր՝ կրնայ մարդ յորմնել, հրը տեսնէ որ Հրաբաստայ չրջակայքն չկայ լեռնագագաթ մը՝ որ անոր չեռ մրցիլ յանդգնի, անոր համար նայել է ոչ սակայ առաջինն հղած բլլայ այն քարձունքը նեքնելու, զոր ջուրք Նուագելու ժամանակ դուրս լծուցին։ Հրաբաստայ մօտերն չատ տեղեր իրենց առնուած վրայ նշոյլան առանգաւորութեան հետքեր տեսկաբեր կը կրնան. այսպէս՝ մի միակ գիւղն, որ անոր գառիվայրին վրայ է կը կոչուի Ակոռի, այն է՝ «արկ ուսի»։ Նախիջեւան կը նշանակէ «նախ էջ»։ Հրաբաստայ գագաթն զնգաձեւ չէ, այլ մեզմով բարձրացող կնձաձեւ մըն է, որ և անոր տեսքն այնպէս վեհ կը ցուցընէ[2]»։

«Մեր Երեւան ձեռքն առաջին գիշերն սաստիկ փոթորիկ մ'եղաւ, և ամրողջ կէսօրէն չատաջ կ'անձրեւէր։ Ինչ չանկարծ, իրիկուան դէմ, երկնից հարաւային կողմը լուսաւորուեցաւ, և ամբողջ փոփոխական խաղեր մը խաղալէն հետե՝ Հրաբաստ մեր առջեւ քաղցրութիւնն պարզեցաւ։ Մինչեւ գագաթն 10,000 ոտք՝ նոր ձեռքը ծածկուած էր. աքանչելի տեսարան, որ առանձին հրապոյր մ'ուտաւ՝ երբ ծիրանի գոտի մ'ալ հրեցաւ, որուն աւելի գեղեցիկ տեսած չէր կրնար բլլալ։ Նոյ տապանն ելլելու ժամանակ։ Ընկերներուս երկար, որոնք Տարեբէլինկն Հիսալայայի ամենաքարձր գագաթներուն տեսած էին, կ'ուզակցվցնէին գիս որ Հիմալայայի վեհութիւնն այս տեսարանին չի հասաւատիր. որուն համոզուելու համար՝ քաւական է մտածել, թէ Հրաբատ աչխարհի ամենաքարձր կռնաձեւն է, ինչպէս կը կարծուի, որոյ ուղղ չի ծածկեր ո'չ չատաջաւո մը և ո'չ քլոր մը։ Վան գի. Երեւանէն որ է տասնի հարիւրագնդին (ասոր բարձրութիւնն է 2600 ոտք), մինչեւ գագաթն (16,900 ոտք) մակնիւոտիւթի տարբերութիւնն ամբողջ 14,300 ոտք է։ Վարժ չեն Եւրոպիոյս համար Հրաբաստայ վրայ հղնելը դժուար չէ. բայց փոթորիկը միչտ արգելք կ'բլլայ գագաթն հասնելու։ Մեր Երեւան հղած ժամանակին՝ Երբ օդն աքանչելի էր և ամենեւին հով չկար հարիւրագնդին վրայ, գագաթն ունէ տեղ մաւաղով պատած էր, և մեր հետազնոտներուն սրոյ կը տեսնէինք որ փոթորկին տակաւին քանտիւնաւորն ձիւնն խառնիխուռն չրչանկներ կ'ընէր»։

«Հոս կը տեսարգէ Գուիմպիս երիտասարդ և անկէ Պաթիոտ, ուսոի վերչապէս կը գտնայ Կերմանիա»։

---

1. Յօդուածագրին՝ տյուալս. «Archimandrit»։

2. Թէ Արարատ՝ Մասիսաց լերին անունն է, իրէ տապանին էջքն Հրաբաստայ գագաթն է, իրէ մեզմաւոր տեղացք անունները տասագրանաւորութիւնն լինդունելի է, և այլն. տրգէն չատ տարիներէ ի վեր խնդրոյ և հաստակութեան նիւթ եղած են գիտուածնան ասդիս։ Մեր ուղեւոր յօդուածագրին այստեղ գոհ եղած է իրեն հասած ու հաստատակ եղած տեղեկութիւններով։

ՀԱՒԻՖ (Վիլհելմ). — Ուխտաւորք. գործ Վիլհելմ Հաւիֆ։ Աչխատասիրեց Մատթէոս Պատկանեան։ Թիֆլիզ, տպ. Մովս. Վարդանեանց և Ընկ., 1882. 8°, 259 էջ։

Նոյնը նաեւ Հիւսիսափայլի մէջ Միքայէլ Պատկանեան տասագրութեամբ. 1860, թ. էջ 1–19. 179–210. 259–278 (կիսատ մնացած)։

— Երիտասարդ անգլիացին. Թարգմ. Օր. Շ. Տ.-Ն.։ Թիֆլիս, տպ. Ն. Մարտիրոսեանցի, 1899. (Թիֆ. Հայ Հրատ. Ընկ. թ. 154. 8°, 42 էջ։

Գիտող. Հանդես Ամսօրեայ (Հ. Վ. Մկրտ.) 1900. էջ 91 (27)։

— Հինայ Աբեկյը, որ ոչինչ չէր տեսել։ Թարգմ. նոյն. Հրատ. նոյն. թ. 155. տպ. նոյն, 1899. 17 էջ։

Գիտող. Հանդ. Ամս. 1899, թ. 7։

— Գայթ-սիրտ. Թարգմ. նոյն. Հրատ. նոյն, թ. 158. տպ. նոյն. 1899. 8°, 102 էջ։

Գիտող. Հանդ. Ամս. 1899, թ. 8։

— Գիր-Թզուկ. Թարգմ. Միք. Ջաւախեանց. Պրիտիս 1903, էջ 351–364. 385–407։

Հայի Աչրիք. — Տես ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ։

Հայի-Գամհատ. — Տես Հայի-Գամհատ։

Հաւիճեան Հոգեպարժշկութիւն. — Տես փորձ (Աւետիք Մանուկի Մկրտիչ Խաչատեան) 1879, թ. 1, էջ 214–226։

Հաւիճոյ վանք. — Հոգեւոր գոյութ Հաւիճոյ վանաց ի Շիրակ. Արտրատ 1870, Յուն. էջ 225։

ՀԱՅՆ (Ջ. Ռ. և Հ. Պ. = J. Rendel and Helen B. Harris). — *Letters from the scenes of the recent massacres in Armenia.* London, James Nisbet & Co., limited, 1897. 8°, p. XII + 254.

Ցառաջաբանք կ'ըսէ. «The following letters consist of a correspondence carried on by my wife and myself with a small circle of interested friends in England who followed our expedition to Armenia in the spring of the present year with every form of sympathy, spiritual, moral, and material. As often happens in such cases, the information which we were able to send concerning the condition of affairs in the interior of Asiatic Turkey was soon in demand by others than those for whom it was initially designed; and when the channels which we had marked for our little stream of testimony had once been overflowed, it was not easy to refuse the request of a leading London firm of publishers who wished to make our brook into a river (with appropriate banks of copyright). And so, though we had no intention in the first instance of allowing general publicity to these letters, we have in the end agreed that they may be reproduced.

«One reason, which encourages us to believe that they may be further helpful in the cause of the redemption of the Eastern Christians from Turkish tyranny, lies in the fact that they have already been the means of convincing some thoughtful per-

sons of the gravity of the issues involved. And this has been accomplished, as I suppose, not by any extravagant tale of horrors, nor by the recapitulation of stories of unnatural cruelty and crime, but by the rude sketch which the letters furnish of the Armenian national life and character as seen by those who have taken time for the study, and who are both sympathetic and critical in their attitude towards these unfortunate people, so as not to underrate their virtues, nor, on the other hand, to be blind to their faults. We were soon compelled to recognise that civilisation in Armenia was making very rapid strides indeed, even in face of a tyranny which had assiduously encompassed the destruction of «the whole forest of civility», as Wordsworth calls it, and which in recent repressive measures had «doomed it to perish, to the last fair tree». But of a genuine civilisation it may be said, as of a truly progressive religion (and the Armenians have both), that the forces which are with us are more than those that are against us.

«The moderate tone of the letters was necessary, too, in a country where correspondence was continually in danger of being intercepted by the authorities; but it must not be assumed that we have told more than a fraction of the misery which we have seen, or reported more than a very small fraction of the horrors of which we have heard.

«Some trifling expansions have been made by means of footnotes for the sake of persons who may not have followed the story of Armenian undoing so closely as to be familiar with all the historical matters alluded to.

«I take this opportunity of thanking those friends who have helped us hitherto in the prosecution of our journey and in the circulation of the letters, especially Mr. F. W. Crossley of Manchester, whose advice and assistance have been invaluable to us, Dr. R. Hingston Fox, who took upon himself the burden of the transcription and distribution of our bulletins, and our friend Edmund Wright Brooks, who acted and still acts as treasurer of the fund which the Society of Friends opened on our account, and whose sympathetic co-operation has been given to us so freely through the whole of this difficult expedition».

Բովանդակութիւն. I. Arrival at Constantinople. Visit to the British Embassy. — II. Visit to Judge Tarring. A friends' meeting in Stamboul. Robert College. Visit to the Patriarch Izmirlian. Friends of the suffering Armenians at Chalcedon, ect. — III. Arrival of the «Teskereh». The newly discovered Sixthcentury Gospels. - IV. Projected departure from Smyrna to Alexandretta. An American lady missionary from the interior. Possibility of Armenian emigration. — V. Arrival at Alexandretta. Start for the interior. — VI. Journy to Aintab. Troubles at Killis. An early start Baulked. A hard night. Arrival at Aintab. — VII. American bravery. Official hypocrisy and fatalism. Details of the great massacre. Insults to England. Occupations of Armenian women. Some compassionate Turks, etc. — VIII. American civilisation in the midst of Turkish desolation. Revival of religion in Aintab. Remarkable services in the old Gregorian and Protestant Churches. - IX. Crossing the Euphrates. Drying up of the great river. Diffusion of the Kurds. Miss Shattuck, the heroine of Ourfa, etc. — X. A morning with miss Shattuck at Ourfa. — XI. House hired in Ourfa. Ancient legends of Edessa. Relief work in the city. An archæological puzzle, etc. — XII. Visit to the burned church. A call upon the Pasha's wife. Her warm sympathy with the suffering people, etc. — XIII. A communication from some leading Edessans. — XIV. Schemes of relief and social reconstruction. Orphans, widows, and schools. — XV. Our fourth sunday in Ourfa. Women's meeting in the Protestant church. An Armenian betrothal. Letters from missionaries. — XVI. We leave Ourfa and visit Garmoush and Severek. A night in a hovel. Massacre in Severek. Our servant clapped in prison. A night in a Kurdish tent. Arrival at Diarbekir. — XVII. Difficulties at Diarbekir. A rough ride to Mardin. Excursion in search of Mss. Alexander in trouble again. - VVIII. Closing of the high school. Imposing ceremonies. Visit to the Jacobite schools etc. — XIX. First rumours of the Van massacre. — XX. A modern Simeon Stylites. Brief account of a visit to the Tûr Abdîn. Visit to a Turkish prison, etc. — XXI. Journey from Mardin to Diarbekir. Fording the Tigris river. Incident at a desolated village. Nature and effects of the massacre at Diarbekir. The French consul. Plans for future movements. — XXII. Attempts at relief in Diarbekir and neighbourhood. A review of Hamidiyeh Cavalry, etc. A sad letter from Aintab. — XXIII. Journey from Diarbekir to Harpoot. Taurus mountains. Source of the Tigris. Heroic band of missionaries at Harpoot: story of their preservation during the massacre and in the presence of death. — XXIV. How to help the desolated villages? Condition around Harpoot. Despair of the villagers. Petition from Hoo-I-Loo for rebuilding of Protestant church. Visit to the village in ruins. Meal in an orchard. Assessing the taxes of the dead upon the survivors. Plans for future work. Van, Malatia, etc. - XXV. Vigorous protests against western scepticism. Difficulties of relief work. Rebuilding of villages, etc. — XXVI. Detention at Harpoot owing to difficulties of transit. Story of a young Armenian, just recovered from his wounds, now put in prison. Question of the release of the many imprisoned Armenians; is bribery lawful? A hard case. Example of the early church. The missionaries' decision. Letter from Ourfa. Teaching the women and girls. Work for the orphans. «Harris Home» in full operation. Only those entirely orphaned can be helped. — XXVII. Arrival at Malatia. Extensive distress there. A paradiso city. Account of the massacre. The ruins to-day.

How to help the people. The reform commissioner. Large meeting in a Garden. Departure of J. R. H. Passports for the two servants. Interview with Shakir Pasha, and with the Pasha's wife in the Harem. A friendly Bey who helped the Armenians. Embroidery work. Boarding out the orphans: five pounds for one year. The press of tearful women. Confiscating the fruit in the gardens. Persecution of Kurds who refused to massacre. Miss Bush and Dr. Gates. — XXVIII. Our last day in Malatia: a busy crowd. Selecting fifty orphans out of fifteen hundred. Departure. Goodness of some Moslems. The Zaptiehs. Journey back to Harpoot beguiled by hymns. Welcome at Harpoot. Plans for Van. — Memorandum: Notes of information from J. R. H. — XXIX. Private letter of thanks for unexpected contribution. Building of schools, etc., at Malatia. The people set church before houses. One thousand children to be accommodated. A joint school board. Union of the churches. — XXX. Journey to Van put aside for the present. Hemmed in at Harpoot. Signs of trouble around. Presence of H. B. H. «A safeguard to the town». College flourishing. H. B. H. ill with malarial fever. The great need of help for the orphans. — XXXI. Summary by R. H. F. of private letter from H. B. H. Symptoms of further massacres. The blow fell at Eghin. Harpoot threatened. State of terror. The Protestants to be suppressed. Refort of the Eghin massacre. — XXXII. Intended visit to Eghin. Further report of the massacre there. Two letters from Protestant Armenians in neighbouring towns. — XXXIII. Letter from J. R. H., narrating his journey out of Armenia in August, visiting Khangal, Sivas: martyrdom of Pastor. Tokat: tomb of Henry Martyn. Marsovan. Amasia: Climate of Pontus: Tertullian on Marcion. Samsoun. Report on rebuilding villages. Further report on Eghin massacre. — XXXIV. On the eve of setting out from Harpoot for Arabkir and Eghin. The late panic: massacre averted. That at Eghiu carried out by the citizens: alleged revolutionary cause false. At Arabkir, the people starving. The repaired schoolhouse at Harpoot well filled. College doing excellent work. – XXXV. Departure from Harpoot. Delays, farewells. Toilsome journey. Arabkir. A fine city, in ruins. The better classes in poverty. Visits from the women till stopped by the governor. A heroic Turkish Zaptieh: visit to his sick-bed. — XXXVI. Letter from H. B. H. Visiting the women at Arabkir: a meeting with them. Disorder harshly quelled by the sexton. Journey to Eghin: a romantic little city, ruins of beautiful houses: sad tales of the massacre there, and at five near villages. The bereaved women in their homes. Provision of wheat, bedding, etc., for winter needs. Letter from Miss Bush, Eghin. Letter from Miss Shattuck, Ourfa. – XXXVII. Journey from Sivas to Marsovan via Tokat. Hard travel. Welcome at Marsovan. An ideal mission there. Toilsome journey to Samsoun. Letter from Harpoot, stating present difficulties and the apparent intention of the government to close the mission schools, etc. Relief work in Eghin.

Հասան Ջալալեանց (Բագրատեար վարժապետի համառօտ կենսագրութիւն. — Տես ՏԻՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ (Երիցեր), *կամ փարէ* 1880, *թ.* 5, *էջ* 131–164.

ՀԱՍԱՆ ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ (*ե. կաթ.*) — *Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելոց յաչխարհին Կղուանից, համառօտագրեալ ի սրբոյ բազնակատար կաթողիկոսէն Կղուանից ի Տէր Ներսէս Հասան Ջալալեանց, ի թուականին Հայոց ՌՀԿ. իսկ ի թուականի տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի, 1711: Տպագրեալ... ի տպարանի բարձր սրբազան Աթոռոյս Մեծոյ Պօլսոյ ի Բազդասարայ, ի* 1839, *ի Շուշի, ի* ԹՄԶԸ?

= *Բ տիպ. Պատմութիւն հանգուցեալ Կղուանից երջ երկրին: Յօրինեալ ի Տ. Ներսէս Կղուանից կաթողիկոսէ Հասան Ջալալեանց. ի Գահանայապետութեան Տ. Տ. Գէորգայ Ստուածընտիր վեհափառ կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. Հրատարակեալ Տ. Տ. Ներսէս սրբազան Արքեպիսկոպոսի և Պատրիարքի Ս. Երուսաղէմայ և ի Պատրիարքութեան կոստանդնուպօլսոյ Տ. Տ. Պօղոսի սրբազան Արքեպիսկոպոսիս ի տպ. ի Վահրաքեալական Վիմոյ Ս. Յակովբեանց յերուսաղէմ,* 1868 = ՌՃԺԷ. 8°, *իե* + 58 *էջ: Վերատպուելի հետ միասին տպուած:*

. Նկատելիքներ կ'լսէ. «Ներսէս կաթողիկոս, որոյ անուն յիշեցաւ գրանիցի ի գրագրութիւնս կաթողիկոսացս տանն Կղուանից, այլ մեք ի ձեռն առաքելոյ երկաթբերանութեան հանի ծանօթանալոյ անուան նորին, էր՝ որպէս յայտ է, ի հնագոյն ժամանակի և յիշխանազուն տոհմէն Հասան Ջալալեանց, որոց կենցաղ և գործք նշանաւորք՝ ունին պիտաւոր տեղի յազգային պատմութեան: Նմանապէս ոմն յԱթոռոյն Մեծարապօլսոյ Գանձապարապետ, (որոյ գահակալք կոչէին կաթողիկոս Կղուանից), յաճախեալ քաւորդի ուղեւորաբերութ գրոց. ոմանց չունիմք ի ձեռին կարեւոր և առանձ ծանօթութիւնս վարուց իւրոց և գնացից. այլ այս հրատարակ է՝ զի ընդ այլոց նախորդացն իւրոց համատասխանել գան, պատճառք բազ քաւականին տեղեկանալ զազգային դպրութեան և նախանձաւոր գործոց քահանայից, մանաւանդ հիմ վաստակ ի սէր ազգին իւրոյ, կրկնաւոր և փոյթ ի զարթուցանել ի համազգային կոչի արթութեան և կենդանական քաղաքացութեանց նախնեաց և պլհնութեան՝ որ ընդդէմ լծանաձաց եկեղեցոյն իւրեանց և ազգայնոյ: Աստղիկ հմափառանցի իմն նշմարին ի հակիրճ տեսութեան անդ գրոց տալ մեզ պատճառս յառաջիկայ երկաթբերութեան իւրում. որ հնգեալ վերջացեալ զանի գանական և ի կանոնաւոր ոճոյ նախին դպրութեան մերոյ, և ուրիք առորին յոյժ յաւազուածս իւր և ի քաղաքացութիւնս իմաստից, մինչեւ գանական քաղս և օտարազգիս հետ առնել ի կիր. ազգային կարեւորութիւնն զոր տալիք աշխատութեան առնս՝ են գանական տեսութիւնք անցից վերին գրոցս, որ գործեցան ի վէմ Պարսից և աշխարհին վրայ և Կղուանից, և յարաբերութիւնք որ ընդ ազգային պատմութեանս են, որք և ձեզ մինչեւ ցամեն Տնաորն 1723:

«Հոգին անդամ տպեալ է մտանանս ի Շուշի քաղաքի, յամի 1839, հրամանաւ և ծախիւք Ներ-

դատարան Հասան Ջալալեանց՝ Աբգարեանց և Ասլանի Մեսրոպեանց և վիճակաւոր Աստուածդի Վարագայոց և այլոց»։

Յաւուրսդարանդր կ՚ըսէ. «Ոմանք յառաջին՝ մանաւանդ յԻ յոյնէ ի նախկին կրօնամիտ խնամոցն և քաջ նա և ի տուրբ արանց յաստ քերեալ իրաբանելիր դարուց և ժամանակաց գիտակ եղեալ իրաց պատմութիւնս հաղուարդ և մարդեմարդոց, չարագրեալ յոգին ինքնակց ապագայիս հնձելոց ի կիսատակ և ի պղծութիւնն։ Որոց դանդաղ նոցին ոմանց արանց լուսեալ Միր չարագրելոցդ ասս սակս պատճառացդ երկուց՝ Նախ՝ զի պիտանդրութիւն բանիս առ պատմութիւնս ներկայիս է՝ յորում հնձս. արդ նեղի բանիդ և չարագրութիւն քաւիլ ի նոցին ասելով զայդ վրդ, մի կիցոյ աղերսիս նոցին Աբգարեանց՝ արագրդ իմդով զանդանս արանցն հրամանագրդ։ Եւ երկրորդ՝ ի նոյնանէ իմէգս ոմանք ի յաղդէ Հրէից էին և ի հեթանոսդ, և ոմանք յայլազդ քրիստոնէից՝ աշխինքն Յոնոյ, Աստրդ և Լատինդ, և այլք ի մեր Հայոց ազգէ. ոմանցն բանք և միգագասնութիւնք նոցա ոչ է իմդր չնորհագ ոմանագոր Հոգոյն սրբոյ Աստուծոյ. արդ այսոր ասնախորհրդութիւնս է և ի պղտի յոբելեանի պնտահիպոտխոս։ Ընդ որդ և ես յոյսամ ընդունել կամիմ մի յաստ պարզեագդ այնմ պարզևատուի՝ որ ոչ ըղՀրեայս և ոչհեթանոս խարէ, և ոչ պղՀմտվոյիս որոյէ, և ոչ ի դատաստանագդ իրոյ արժանատրաց և յանարժանից խորհ. որպէս դի չնորհն նորին յաստատ հաստիս անյօր մտօք սկսեալ տրտկիս։

«Արդ՝ որպէս վերագոյնդ իստատացդ պատմեցաք առաքեալն, ևն այսուհետ՝ Նախ՝ Ակրիկոնաս, Գնաւոյ, Հէգեսիպոս, և Յովսեպոս հրեայք. և Նոյնոս կրօնասէր, Նչանեբիոս, և Զովսիմոս, փաստս Ընթացդ, և Զենոբ յոնացդ. Սակրատ, և Հերոդոտոս, Յովհաննէս Ասիացի. և Կոլոզոնս, Յովհաննէս Աղեքսանդրացի. և Կոլոզոնս, Յակովբոս Նարսեցի. Փիլոնիոս սարկաւագ, և Իգնատիոս Անտիոքացի, Պլիսէ Եղբ, և Յովհաննէս Անտիոքացի, Ալեքսանդրոս Աղեքսանդրացի, և Յովհաննէս ի Փիանոյ. Փիլոնիոս Սալիպայ որդի, և Մերիոյէլ պատրիարք Աստուց։

«Իսկ ի մէնջ և յառաջս Հայոց կարդվին Աղաթանգեղոս, և այլն Աստուծոյ Մովսէս Խորնացի, Եղիշէ սուրբ վարդապետ, և Պատար փարպեցի, Խոմսոս վարդապետ Աբծրունի, և Շապուհ Բազրատունի, Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց, և Մովսէս Աղտանից պատմագիր Կաղանկատուացի, Ստեփանոս Լսլիակոսս Սիւնեաց, Սահփանոս վարդապետ Ասողնիկ, Առիստակէս վարդապետ Տաճատիվերացի, Մատթէոս վանաց երէց Ուռհայեց, Սամուէլ քահանայ կաթողիկէին Անւոյ, Վանական վարդապետ Տաւուշոյ, և Կիրակոս վարդապետ և Պարդան նորին աշակերտք. Ապա հետոյ վերջին և հետ ի յետինքս Կաստրէ վարդապետ Գաւրիէլեցի, որ ունի պատմութիւնս ամաց իբրև վաթսուն և ևղեալ, սկսեալ ի Ին՝ ի թուականէն մինչև ի ԼՀՎ։ Ի նոսա հասեալ դադարէ։ Արդ՝ եմէ զոն այլ ինչ պատմութիւնք ի մէջ մեր և կամ այլ ազգաց, ի մերոցդ գայն ի գիտունս նոցին, և զայս միայն յիշեցեալ կոր ի գիր մեր դասք։

«Ի՝ արդ՝ ոտին ասա յիշեցելոց արանց ոմանք, սկսան որ առաջի հնամագոյնքն էին, ի Աստուածգէն գաղաբածս, և ի նախկին մարդոյն Ադամայ, և ոճով իմն անցանելով ընդ դարս և ընդ ժամանակս, և առարեալ մինչև ի յինքնանդ իսկ կնոնս։ Իսկ ոմանք ի նչանաւոր դարուց և ի քաջագոր իմացաւորդ և ի սքանչելի արանց սկիզբն հղեալ են գրոնս իրեանց, և այսպէս իբրև ինչ նկարոյ մեծամեծաց և փառուն, և այլ կոս ի բոնակալաց արանց և ի դատաց սրբոցաց, և ընդ հաստատուս վիճաստան և ևկեղեցւոյ նորին մրցուցաց, և հնձ-ձուսածոցդ ամբարտաց, և նկատմեանդ ժամանակաց։ Նաև խաղաղասէրս և բարեպաշտս իմացաւորդ և իշխանաց, ուշադրեի չիմանդեանդ և նկե-դեցւոյ բարեկարգութեանդ, և իմչամեալ յայմմեանդ. հաս չարաչարեալ են յոչ պատմութիւնս պանապանս և հիանալեացանօգս արժանիս լսելեաց, և հաստակեալ են մինչ ասս իրաբանելիր ժամանակ՝ աս ի իրաս և յոգաստ և ի պղատատմութիւն յհատա-գութիւնս։ Իսկ ի բարեալ սրանդ նախանձատուքն յոչ բարեան գովմանին, և չարքն և սրնամարմնալքն յոչ նոսիկին չարեացն սրնամարմնալք սրատաք անգին։

«ԵՒս արդ՝ ևգբարք իմ սիրելիք ի տէր, քոնդի նոքա ի ժամանակս տէրութեան քրիստոնէից իմ իմացութեդ և իշխանդ բարեպաշտից գտան, և կամ իմ յոչ յոչ իշխանութեամբ այլազգաց բռնաւորաց անկեալ, որք իմչամիք օրինդ են, այլ կամին չիմանդին և խաղապատմին աշխարհի և յոչովրդին տանկաց վասն ազգի իրանդ, այնքան տգէտս և կսկիծ և տատապանս, և տգդտակ, և տրտատատութիւնս տրտնջանաք հանդերձ պրեալ են ի պատմութիւնս իրեանդ, որ և քաջկատ իսկ և ձերատ խնամատութեան։ Ապա որչափ և քանի ցս և քանի պատիկ պարապիք մեք տգդալ և հատանել և ատգել դոդորմելի կեանս մեր. և երկարատքդ ձեռք հարկանել կդլուիս, և վայ կարդալ գկրատատամբդ մերոյդ, որ ոչ միայն ի յիմացութեդ մերոյ և յիշատանագ գրկնդատ, այլ և յոչդոյի գոտգոյ և ի քանակատգ, որ ակա-տակ կոմօք հատնել և հնազանդեալ էաք ընդ տէրութեամբ նոցին (ինակ բազատ ժամանակս։ Որք իմչատ նոցին (ինակ բազատ ժամանակս։ Որք իմչատ հանգատակ էին հնդեցոյ և օրինաց սրբոցդ, այլ ոչ խոտոտ դիտատարտհին։ Եւ իմչատ հնդեցէին, և կոդոպտհին գհնձս մեր, այլ ատատհել և խոտոդ հետ պատհին գմեզ յատատքին և յօտարս իմչամեալ ե յատարչաց։ Գնոսին հետ ևբարձ տէր Աստուած մեր յերեսաց իրոյ և ի մէնջ։ Եմէ վասն անկտելի և անչափելի և անհատամբ մեղաց մերոց էր սրատ յատչատ արժանի եմք՝ զոր կրեմք, և եմէ յատոդոտ չափոյ իրեանդ յրհանդ՝ որ անդհատ էին քան զչափ բնտէհանս մարդկան ի օրէնդ նոցդին իրեանդ չափատատութեամբ, գրկոդոտթեամբ, կաչառատութեամբ, պղծագործութեամբ, և ամենայն իրօք չարեօք, իմերոտս արժանն տարատ ի տհի հատատցման, որ չհդհլոյ զպրծան քննէ, և գչգոյն իբրև գպղ կոչէ. նմա միայնոյ և գիտելի, և կարող և հատատդանել գհատատդութեան նոցա նոցին։

«ԵՒս գտա՛ դրել հպանատաս և համբ բնտրեցեք. քաց ի մեզ նոտս կատարեցատ հրաման Տհատն մերոյ և փրկչին՝ յմէ և տարագէզ է ինքհան, եմէ՝ «Հարբիլ գնդվինն և ցրտեալքի հոտն»։ Ահա գնհ և մեզ. դի յրհատանի հատատակեց հոգատաց վաղ տրհնհ էաք կրկեալք, այժմ յօտարատհատտս և յոչխարն տերանց նոտ մեկնատացաք. և նոյնք իբրև նատաբեկ ոք որ ի մէջ կոհակաբգեալ ալեաց ծովոտն տարբերի տերք և ձեռք, և ոչ ատատեալ լինի փրկտմբհան. Գհանդի և ես այսպէս գիտեմ՝ եմէ ի գնատհն ե եմէ ի նորոտտս տերբ հարքդն որբատ ոդբ և ատգ դոր ատատգնալ և գրեալ են, գայն նախադրատմբամբ գնոտ այդր ժամանակիս է, և գնատ մեր՝ և ոչ իրեանց։ Վ՚ատն որդ ոչ կարեմ տալ յոտեմեան. եմէ՝ գնհ նոյնի և չափմ գկատատոտեմբհան անձին իտոյ, և տեռատեմ յոյժ տատար և անեմատատ և յոտի քան գատմնդայն մանկտնս և գպատօտնեալս նկեղեցւոյ, և քան գրատտատնակիչս իմ և ընկերս յոտս ժամանակիս, մանատանդ եմէ մեզոք գատատնալ և եմչատատական կենաք գբազնատս. ատկայն հոգնի ի քաջնն և ի գիտատնան քան գիս. դի յտեալ յոյսամ ատմնատնալ անփոյթ ատնեմն, և հատկատնելոյ ատտնս ոչ տոհալ ատամ ատատնելի ատչատեաս, այլ յատատցնալ յատմնատգոր ատ-

Տեառն և յառաւաւթիւ պարզեաս Հոգւոյն՝ որ իսկ յանկ տայ, տաւելոց խօսել, և արժանաւոր ապօթիւք Տիրասէր կոսին, և կարապետին սրբոյ, և ի լոյս աճողին վանդ բազմերախա Տօրն մեծի Խրիմբի, և ամենայն սրբոց և Եղբարց սրբանալ-բին, արկի զանձն իմ ի Տուս զոթոյս այսորիկ մատանէի, վասնայեալ ոչ ինչ ի կարողութիւն իմ՝ այլ ի ուր սրբոսաց և Տնազարոյ Եղբայրութեան ձերոյ։ Վասն որոյ Տայցեմ և ժամս խնդարձաթոյ պիտանել բան աչակերտացն Տեառն, մանաւանդ ինձ ապօթիւք օգնել, և մի քամահելով և պատեհով վանդ առնել, զոյով և ձեր կարելիոյ և բնութենական մեզ բան բնութեան. զի և ի դերս առատաձայնին ի յոյով անկս մարդասիրութեամբն իւրով իրք նուաստ առաւել յայտի և գովի քան գառատն և գմեծատիս։ Ել վասն խոստանին վերկայութեան ապատս այծեայս Տս նուիրելոյն բնծայարերքն, և Տէրն իսկ զանձայ դրամայս այրուսոյն. և գոնական նմին և Տս ապերամ ընդունել ձեզ զանակ զայս իրրև զնոյն. որ իրրև ի ինչ գիտիր ինձանդրամած խոստանալ վերջայեալ ժամանակիս Տայոց ինձ այսքան բնձեալ կարացաւք ապագային բնութեամբ եղբարցդ, ի փառս Հօր և Որդոյ և սրբոյ Հոգւոյն, և ի յօգուտս լոյսոյդ։ Ն. Ի. Աստուծոյ կամեցողիկս Աղաւանիք՝ Տէր Նշան Ջաանն Ջալալեանց »։

ՀԱՅԱՆ ՋԱԼԱԼԵԱՆ Վ. *Թարգմ.* — Տես ԴԱՒԻԹՈՎ։

Հասարակ վիճակագրութիւն. վէպք, առակք, վիպակք և պատմութիւնք, Թարգմանեալ ի գաղիերէնէ։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պազտատլեան, 1895. 8°, 83 էջ։

Հասարակութեան աշխարհագրութեան. — Տես ԱՇՈՒՂ։

Հասարակական բժշկարան. — Տես ՌԱՍՏԱՄԱՑ։

Հասարակական պատմութիւն. — Տես ԲԱԼԱԳԵԱՆ Ա.։

Հասարակաց պատարագի. — Տես ԱՒԱՓԵԼԵԱՆ (Հ. Ա.) — ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ Ա.։

Հասարակաց ընթերցարան Հայոց. Հատոր (9. Մաթ.)։ կր գրէ. « Տարեգրիս վերջում ժեծ ուրախութիւն է իմ համար՝ հաղորդել գարձեալ իմ ընթերցողաց Թէ մեր ապրի մէջ ընթերցասիրութիւն ուրն օր քան օրէ յառելասում է և աճում։ Բանիս յայտնի ապացոյց է և այն՝ որ ի նոյեմբ. Շուշի քաղաքում բացուեր է մի մատենագարան ընդ անունաքս « Հասարակաց ընթերցարան Հայոց » յանձն ի գ. գ. Համբարձումայ Պարոնեանցի Կանայի, Ցարութիւնի Յ. Շիրինեանց, և Աւետիսի Ե. Բաղրեանց, որք պարտութեամբ պատգամիրական հոգւով՝ ձեռնարկու եղեն այս քարի և յոյժ օգտաւէտ գործոյս։ Նոցա այսպիսի ձեռնարկութիւնն՝ արժէ լաւ ուշ, մեծ պատասխանութիւն ընդուներ է ժողովրդականաց կողմանէ, վասն զի յայսմ մարին այսուհետ են գրեթէ մեզ նման ընթերցասիրութիւն մեծարգոյ կատարելագործ. « Ընկերութիւնիս իր քարի և ազգօգուտ նպատակին համար՝ հետզհետէ խրախոյս և ձեռնտուութիւն գտնելովը հասարակութենէն, յաւելջակէմ եղեւ, և հիմա յիսուն քաժանորդաց անուններով կազմած»։ Աւաւած տայ՝ որ ժամանակաւ ոչ թէ յիսուն, այլ հարիւր յիսուն, երկու հարիւր յիսուն լինի, ընդ որ և մեք հոգւով չափ ուրախ եմք, և ցանկամք նմին գաձնայն բոլոր յաջողութիւն յԱստուծոյ։ Արդեօք և ըք պիտի գայ այն ժամանակն, որ ես կարողանամ ծանուցանել ամենքդուն՝ թէ նաև մեր գաղթական ձեռնարկութիւնքն անսահմանով գայթ բարի ձեռնարկութիւնք՝ Թեքանք նոյն ձեռնարկութեան աղօթից։ Այս բնկերութեան վերայ յուսով եմ՝ թէ գեր ժամանակի՝ առիթ անհնամ առաւել նոյն բնդարձակ խօսելու »։

Հասարակաց բանկարան. — Տես ԿԱՈՏԱՆԴԻԱՆ (Գ.)։

Հասարակութեան հիգուկինիր. — Տես ԻՆՍԻՆ Հ.։

Հասկաբար ագիկը. տոց համար թուաբանական խաղ մր։ Թարգմանեաց ի գաղղիականէ Հայկ Ցակոբ Տէրէեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Եղբարց Տէրէեան, ՌՁԻ, 1855. 8°, 61 էջ։

= Բ տիպ, անդ, 1863. 8°, 48 էջ։

ՀԱՄԱՀՆԵԱՆ (Անտոն). — Տեառն Անտոնի վարդապետի Հասունն, Գերազագ եպիսկոպոսապետի Հայոց ուղղափառաց, Գիր Հովուական առ եկեղեցականս և առ աշխարհականս. « Ըստ անքնին տեսչութեան Ամենակալին կոչեցեալ »։ Ի վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու. ԹՄՂԵ— 1846. մեծ 4°, երկսիւն՝ հայ. և տաճկ. 21 էջ։

— Թուղթ հովուական նախագահ եպիսկոպոսապետի Հայոց Ուղղափառաց Կոստանդնուպօլսոյ առ ց. Քահանայս և Համօրէն սիրելեաւ ժողովուրդս. « Լուսոյ աստեղներս ». Իտալ—հայ։ ի Հռոմ, ի տպ. ի սրբոյ ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ, 1853. 14 էջ։

— Թուղթ հովուական... առ յարգոյապատիւ քահանայս և բարեպաշտ ժողովուրդս որ ի Կոստանդնուպօլիս. « Ժամանակ մը ի վեր »։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ս. Բենեդիկտոսի, 1854. մեծ 8 էջ։

— Թուղթ հովուական... « Պաշտպանութիւն ազգային իրաւանց անունով »։ Կ. Պոլիս, 1854?

— Թուղթ հովուական Տեառն Անտոնի Թ. Պատրիարքի Կիլիկիոյ կաթողիկոսի Հայոց Ուղղափառաց առ Աստուածարեալ Արքեպիսկոպոսունս և Եպիսկոպոսունս և առ ամենայն դասս ց. վարդապետաց, Երիցանց և վանականաց և համօրէն Հաւատացելոց կաթողիկոսական վիճակին։ Հռոմ, տպագր. Ս. Փ. Տարածման Հաւատոյ, 1867. մեծ. 15 էջ։

Գիտակ. Մասիս 1867, թ. 808, 810, 812, 814, 817։

Երէց Թուղթ մր ևս՝ հրատարակած ի Հռոմ, 1869ին, զոր չեմ տեսած։

— Ցիսուսի Քրիստոսի ժառանգ Անտոն Պետրոս Թ. Պատրիարք տանն Կիլիկիոյ, կաթողիկոս Հայոց ուղղափառաց հաստատեալ ի սուրբ Գահէն Հռոմայ. « Մեր հոգացողութիւնը... », 1870. մեծ. 4 էջ։

— Շրջաբերական թուղթ ամենապատիւ Գերերջանիկ Հոգեւոր Տեառն Անտոնի Պետրոսի Թ. « Ուխտերդ առիթ անցնելու վրայ է... աքսորուած Ջեզմէ հնոու կը գտնուինք »։ Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Աէտայը Հագըզէմ լրագրոյ, 1873. 12 էջ։

— Հոմուսական բառք... «Անպատմելի է մարխիմաստիւնք»։ Կ. Պոլիս, 1871. մեծ. 25 էջ։

— ... «Ընդհանուր ուղղափառ Եկեղեցին և վիճննա, Մխիթ. տպագրութիւն, 1875. 16 էջ։

— Հատ հոմուսական... առ հասօրէն արհիապատիւ արքեպիսկոպոսունս... Պատրիարքութեան Կիլիկիոյ. «Բառական առնել ի վեր»։ Կ. Պոլիս, 1876. մեծ. 24 էջ։

— Հատ հոմուսական... ասացեալ ի պատրիարքական եկեղեցւոջ Ս. Աստուածածնի յաւուր հրաշափառ տոնի վերացման Ս. Խաչի, ի հանդիսի ձեռնադրութեան հնգից իւրոց վիճակիկց եպիսկոպոսաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Լաւմեան, 1877. մեծ. 15 էջ։

— Գործք քաղաքական ազգային պատմի իսրայէլեան ժողովրդոյ յԱբ. աւուր Յունիս ամսեան 1867 յոբում Ամենասուրբ Էջմ Մեր Պիոս Փահանայապետ թ հաստատուեաց զընտրութիւն Հայոց Պատրիարքի կիլիկեայ Անտոնի Հասունեան, որ էր ստաջակայ ի պատուան և չնորհեաց նմա զսուրբ Պալիուն։ Հայերէն թարգմանութիւն հանդերձ լատին բնագրաւ։ Ի Հռոմ, տպագր. Ս. Ժ. Տաքածման Հաւատոյ, Տնօրէնեամբ Ընկ. Պետրոսի Ասպետի Մարիեթիի, 1867. 4°, 49 էջ։

Մահան աւետ Աբեւելք 1884, թ. 42։ — Արձագանգ 1884, թ. 8։ — Փրատածներ. Արշալոյս Արարատեան, թ. 138։ — Արարատ 1870, էջ 253։ — Նկարագիր Հայոց, Պարսկաստ. Համանուելեան. Մեհեմտեան Ալոթար 1904, թ. 4139։ — Տրտաժամ 1870, թ. 114։ — Մասն 1868, էջ 54։ — 1870, էջ 63։ — Նոր ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՆ (Ն. Տ. Ա.) — ԱՍԿԼԻՊԻԱՆ (Յ.) — ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ. — ՊՈՅՆԱՒԻՒՐԻՆ (Հ. Պ.) — Տ. (Ն. Ր. Լ.), Նոյն Տես Յաւելուածին մէջ։ — Տես և նկատեալներ։

— Առ Գերապատիւ և Գերապայծառ Տ. Անտոն Վ. Հասունեան Արհի Եպիսկոպոս՝ Պետպոլսոյ Հովուականին Տեառն Անտոն Վ. Հասունեան Արհի Եպիսկոպոսի։ Կ. Պոլիս, ի տպար. Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1854. մեծ. 8 էջ։

— Նուէր ի ոսկեմատուրիին անուան Վսեմ. Անտոնի Գեր. Հասուն Եպիսկոպոսապետի Նախագահի կոստանդնուպոլսոյ Հայոնեան Միանձանց ի Հռոմ, ի գործարանի Անտոնեան Միանձանց, 1850. 7 էջ։

— Հասուն Լիլիմտի վէրիէն պէրաթեր նէչր ու իլանը մինասթըէթիլլէ ուսում Լրմինի-գաթոլիք եմմաաթընա խիմասլէն իսիմարնամէ տիր, 1879. 4°, 120 էջ։

— Հասունեան Տիպարտատը. 1. Միլլէթլիք Բուհու. 2. Տայիմա ալի յի քիլիուէ արզուքէչ օլմանդն նէթիճէսի. 3. Գաթոլիք էհալիսի (Կ. Պ.)։ Ասիթանէ, 1870. 14 էջ։

Տես և Յայտարարութիւն։

ՀԱՅՈ «Տանտիկին» Ազդեր 1887, էջ 159, — «Գալաթիանոս (Հ. Քամար), անդ, էջ 269–286։

Հասո, պատկեր. — Տես ԶՈՒԿԱՐ Բ.։

Հատկութիւն և պատկերապաշտ աւանդ եկեղեցւոյն. — Տես ԵՂՈՎՄԱՆ։

Հատկութիւն բնութեացուածք ազգ. և տուր մանուածքներուն. — Տես ՄՇԱԿ։

Հատկութիւն բնութեացուածք ի Պատմութիւնս Դանիէլի Դանիելեան ծանօթութեամբք ի Հ. Գաղէսմ Վ. Թոռնեան ի Մխիթ. Միաբանէ Հատոր Ա. ի վիճննա, ի տանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1866. Ութդիս. 8°, 32 + 550 էջ։

Յառաջաբանէն. «... Գրութեացուածս անգ չափաբեր և ոչ դիպի ինչ փոխանութեան բան հանդիպ, այլ գնդեցականաբար ընդ այլ ձեռագիրս համեմատեալ, եթէ գտցի ինչ ստմանի փոփոխեալ փոփոխութեամբ։ Ջնասա և գտցի գրա ուրեք ուրեք բան յանկն կամ բան պահանջեալ մտացի քաղիք հարկ էր այլագրի ինչ կարդել, գտնելոյն հղգրաբ ի ծանօթութիւնս անգ նշանակեցաք. և գրա ի մէջն յաւելաք, թէպէտ և դիպի ինչ էին, որպէս էգաք ի փակագիծս։

«Լսի գլխաւոր ապականութիւնս ձեռագրացն և գկարի մեծին կամ գվայրապար գտանէրդս՝ ոչ ինչ խոչընդոտ ուրեք ուրեք առնելոյ ի քոյ յաւելել, որպէս ինչ հատարակաց ուղղութեան է և այնօրինակ Ընդհրգուածս քաղուածոյս՝ որ առ ի պէտս գոլոցայց կարգալ իցեն։

«Վրան հանդերձիք ծանուցանել յայտ գկայրն, գի իմ և յամենայն մտանանս էին բազում ուրեք ապատպեալ անդիք, սակայն ի գիրս Յ. Ներսիսեան և մեհրութեան Լուսակաց, և ի կիրսի Ազգաբանագրոյց մեհրութեան և ի Վամանակաց կանոնաց Լուսերակ գտանելին կարի յանձնութեամբ խոտնակութեամբ բանիկ և մեծապատիւ մտայ, յորոց պատճառս առանց երկար երկմտութեան ձեռագրացն համեմատել պարտ է, գոլոցն նոցին իսկ իմպատմնչացն՝ գտան յանկան օրինակացն այլագերգութեան գոր առանձին անելին, կամ գտան այլ ինչ ապ գոլոցն բանան բնիկ անոյ, և կամ ոչ ամենայն ուրեք գործութեան բանիկ յանգարէն լեզուին քաջ խմանալոյ։

«Պատանեք նախնեացն յորոց գԸնդհրգուածս քաղեալ առաք՝ մեծաց մտացիք գրոչմեալք են, գոլոցս հատմանալոյ մեծանգամ բնդ այլ ձեռագիրս՝ մարթացաք բազում ուրեք գտգիդ բնդհրգուածն հղգրանել։ Այլ գտան երկոցդ գրոցն Մխիթարեանց Աստեբանեան գյոյցի և Վերջի Ազգաբանագրոյց՝ գնոցն յայտ անելիք մեծապատիւ Հարցն Մխիթարեանց Սրբոյն Ղազարու, որք բազում յօժարութեամբ փութացան մատուցանել մեզ գնատատ օրինակս նոցին յորժամ խնդրեցաքն»...

«Ջմտանանագրութիւնն կամ գվարգմանութիւնս ականգէն դատուն մարթի է ի չգոլ իսն գնատ գրոչէ, գտան իրիք իրիք աստանինն պատճառիցն բազանեբիր, այլ ոչ մի քան գմի խոնարհագոյն նամարեալ աստիճանաս պատառոյ կամ ապատութեան։ Ջատացին գտան ի գէպ է մեզ յիշգեալ անուն կոչել, գնկրկրդն՝ ի Կիրդի, գկրորդն Ագաթանգեղոս յորմոյնել և գտորրորդն՝ Լիխանի։

«Ջատատա աստանինն նկարագիր մերոյ մերոյ ի չորիցդ գատացն այս ինչ է։

«Ագատին գատ՝ կանոնատր քան գայլսն ամենեսին և պարտագոյն քան գնկրկրդն և քան գերրորդ, այլ պարզատն և հարատար յոյժ ի չրշատածս։

«Երկրորդն քան գատագինն յատկագոյն է. ի գարդ և յատկագոյնութիւնս, այլ յանկ մեծագական իմն վայելչութեան և ամենագեղան քաղցրութեան նկարագիր է նորա։

«Երրորդն նշանատր է կրկնատրագն և ատեանդրութեամբ և գերձ իմն գտրագոյ յատկագոյնամբ, այլ ոչ ինչ կարի կանոնատր. գինչու քան գամ ուրեք յիտել այնպէս՝ յիմ ընդհրգուածոյն յիտագոյս յանգնէ իսկ գմխան բանիկն խմանալ։

«Չորրորդն պարզագոյն քան գայլսն ամենեսին, քազամ անգամ և անպատչէ իսկ, և այլ երբեք գարդատր յոյժ. սա և ի բնական ատագատածս անդ

զտանի յայլոյն յատնելոյանց բոպտա խիք ինդհատ և ալլակերոյ։

« Աստուած իսկ անտանի յայտնապես ելիւ ի չորիլոյնդ դատաց առաք պատճառագրէն և դիպուածոց զարդ գայլոն՝ առաջին գտան բնագիրոյանել ոճ և օրէնս մատնագրուիլեան, որ և գտան նայն իսկ ասդո մարդկեղէն խոտիք և խորհրդոց կարող է լուսաւոր և չգոր և վայելուչ օրինակաւ յանդիման կոյսեցանել, զրպէս և ոտի մատնագրուիլեան այժմու ժամանակիս գնոյն պատճառել յայնցանել. որ կամիցին մատնագրել։ Ի՞ր այս իսկ են պատճառք՝ այր վասն յոտաչին դատաւ առաք առնելք սկիզբն Ընձեռցուածոյս, գայլոն չնաշ քան գաս յորոյն չատոյ բոլանդակեալ։

« Ջատաչին գայս տան գնդագոտանալ և գբաժանմանց հայիրէն լեզուի և առանձինն գլոկի դատրոն գայս վայր առ ոճգնկագոյնս ուղիղս, չնա ազատրիկ յատաչ մատուցեալ գմանր մանր ինչ անգհանանուիլիւնս իւրաքանչիւր դատաց յանձինիւր գրուտիս պատչաճեալ առանգնայոց ազատերակոյն չքնաւանի բարբառս նոցին »։

« Ա. դատ. Գրուբար հայիրէն լեզուի բոն ինաիր և գնդիկի գրուածոնդր կամ Աւանի դարս մատնանագրուիլիւնք՝ իսօքի կոպտուիլեան նգանոգին կոպմանէ Ջարա դատ կր բաժնինք։ Չատ իսօսելիքնիս՝ միայն առաչին դատին վրայ է։

« Ա. Աստչին դատին առակ կ'երգուի Ա Կրոյ հրատրմանուիլեան մեծ մասր, Լյունիկ, Աոկերբրանի Աասվիճ առնաւարանին և Պօպոսի հրգիձելիս չատեան և Լյատկաչ մեհիտուիլեանց, Աերբիրնատ հատոր, Աիրգի Աղբատանգ բացուց մեհիտուիլեանցդր, Լյտեփրիսի ժամանակագրուիլիւնր և ուրիչ գրուածներ։ Աատնգ ամենուն չարագրուիլեանն իրարու տնտ նոյն բլլալով և ուրիչներէն գանագան նկատմամբ առարբեր, մի և նոյն դատին մէջ կր բանգանգիենք։ Ընչգ առ նոցնուիլեանց չի կրնար առ առաքանի հատիկ, որ իրարմէ առելի կամ պակաս առարբերուիլեանգեր ալ չտանգնան, ինչպէս իրօք ալ ունին, մանաւանդ առոյ՝ որ ոմանք առելի պարզ ու քնական են, և ոմանք՝ առելի պարդարուն ու արուեստաւոր։ Իրենց նոյնուիլեանն անկէ կ'առնուի, որ իրարու տնտ կր միաբանին գլխաւոր նկարագրերնուրու մէջ, որ են՝ Լյանանաւորուիլեան, Պարզուիլեան, Գկապուիլեան, գնգկրկի Գասաւորուիլեան և այլն։ Աս նկարագրերնուրուն վրայ նոս համառօտ կր խօսինք, որպէ մինանգամայն գրքին ծանօթուիլեանցդր մէջ դրուած մեկնուիլեանգերն ու բացատրուիլեանգեր դիրաւ կր տատկցուին։

« Ա. Լյանանաւորութիւն բանով կ'իմանանք խօսքին առնչ գնդրոյով քերականական կանոնաւոր տատ Ձայն բլլալը, կամ՝ ընդհանուր քերականուիլեան որ պրեկիչ կր նայնանալ տրամաբանուիլեան տնտ, և կամ՝ մասնական քերականուիլեան՝ որն որ կարելի նգածին չափ մերձնակուիլեան կր պահանջէ։ Աչդ նայն կանոնաւորուիլիւնր ուղղորաբար ան առոհանի պահուած է աս գատի մատնագրերուրուն մէջ, որ իրենց գրուածքնելէն հայիրէն լեզուին վրայ գատատան բնել ուզողը՝ պէտք է որ չէ կամ միայն հին կանոնաւոր (գայն և լսաչին) լեզուներուն, հապա բաս իսիք նոյն իսկ ընդ քերականական կանոններու վրայ ձեռած նոր լեզուներուն կարգը գատ, և ոչ կամ աչխարհի անհատն ու հապատ լեզուներու։ Ի՞ր կամ ա բաժնիկ պիտուրաբար ամենն պարզ գրուածոց կր պատչաճի ամենայն ճշդուրիւնամբ. քանգ քիչ մր չափաւորուիլեամբ կրբնանք նոյնր հատատալ պարգարուն և վայելուչ կերպով կամ ապատորէն գրուածներուն համար ալ։ Իսկ նրք որ մէկալ գատերուն և առանձինն ևրրորդին (Աղամանգիսա, Խուզանդ, Ագաթանգեղիք և այլն) հնտ համեմատուին, իրօք բոլորովին կանոնաւոր պէտք են համարուիլ՝ առ վերջինները վրրայ յանախ անհատած անկանոնուիլեանց քամի։

« Աստչ է՝ առաչինները մէջ ալ տողին անդհանանուիլիւնք, որով և խրմնուիլիւնք դիմացինիս կ'ելլեն. բայց իրենց մէկ մասր՝ ձեռագիրներուս տպատպատիլեան, մէկ մասն ալ իրարգանատած պրքերուն յայն սկդրնագիրներուն տարբերուիլեան տպատ բլլալնք, խնամ քիչ բան կր մնայ մէջտեղր։ Իսկ առ միայնած անհանանուիլիւնները մէկ պատճառր իրենց կրնայ համարուիլ բառերու նշանակուիլեանց այնչափ ծիլ չբլլալը, և որիչ պատճառ մ'ալ կրնանք դնել ժամանակին պատարենեան՝ ուր պատարենները տարբեր բլլալը։

« Ե. Պարզաբիւն կամ իսօսելու բնական կերպ, ինչ որ կանոնաւորուիլեան վրայ բոլոր, նոյնր կրբնանք պարզուիլեան վրայ ալ պրոցիլ, որն որ կանոնաւորուիլեան հետ կր գատպնիլուիլեան և բաս իսիք կր նայնանալ։ Աչդ առ հանգամանքն առաչին գատան տակ ինկած պրատածնելուն պէտքատր նկարագրնելուն մէկն է, որ ելիւ ամենայն ճշդուրիւնամբ և բառերն բոլանդակ բնագրելուիլեամբն առնուելու բլլալ, վերջն ։։ Գրոյ ելարգմանուիլեան մէկ մասին կրնայ պատչաճիլ. վասն գի մատնագրուիլեանց ատրէ մեծագոյն մասր՝ վայելուչ պարգուելուն ու քնականուիլեան հետ՝ ունի նաև բնական առաւելուիլեն և գեղեցիկ գիպուկիլ կարգ։ ատաի և առ նկարնելուրուն պարզուիլիւնք՝ միայն համեմատական կր մնայ, ալյս իրքն՝ մէկալ պատերուն հետ բաղդատուելով՝ իրենք պարզ կր համարուին։

« Իրօք ալ՝ առաւաւուիլեան կամ ճոխուիլեան վրայ խօսելով, (որն որ Ա. նկարագրուիլեան առակ կ'երգուիլ և գրուն չատ անդ մատչեր գրած ենք ծանօթուիլիւնիներով), մեծ տարբերուիլեն կայ առ և մէկալ երեք գատերուն մէջ։ Ինչ անկէ՝ որ առաչին գատինները չեն գործածեր մէկկաներուն տողոբական նպատ չատ մը կերպերր, կամ անոնց չատ առէլ գործածածը՝ իրենք հավել երբեք կր քանգյնին. բայց անկէ, կ'ըսենք, ոչ երբեք անոնց պէտ վրայէ վրայ կր դիպին ու կր խնդրին, ցանկատ այնպիսի առնչարուիլիւններ կր քանդյրնին որ առնհնին խոտատ մր չառնլյրնէ, գկրմ իսօքր առատկ և ապրատ բնելու չծատայէ, միանգամայն ալ գործածածոնին կերպով մր կր մեղմին կր բարեխատնին։ Աստղ ճապատ բնդատրնակուիլեանէ, խրմնուիլեանէ, խառնակուիլեանէ տատատ կր ծնան։

« Գ. Ընչգ կրնայ լսատրկ ելիւ առոնչգմէ առելի գատին նկարագրեր մրն է, ան որ ծանօթուիլեանց մէջ խոտատ առէլ նչանակած ենք Գկապուիլեան կամ գանագանուիլեան և երբեմն նաև ևչմանչան առատր, որն որ առ գատատ մատնագրեր չատ գատնո կր գործածէն։ Գկդն ձեն առոր վրայ կր կատչայ՝ որ իսօքին մէջ մի և նոյն քառն երկու երեք անգամ քառնգրնելու տեղ, այլևատյ նոյնանչման կամ նմանանչան բառերով կր փոխանակենք Աչդկայ կ'բնեն չէ ելիւ միայն ան տեղերր՝ ուր նարկ կայ մի և նոյն բատր երկու երեք անգամ ալ դնելու. հապա նաև այնպիսի առելիներու մէջ՝ երբ բատր միայն մէկ անգամ դնելով ալ քանր կրնար լրմնալ, երկրորդ ու երրորդ անգամներն բատն բատ ինչպէս բնական կերպով գործելուն կրնայով իմացուիլ։ Աչդ առաչինին մատգրուիլեան նպատ է իրենց՝ առ պէտպիսուիլիւնները, որ անդկայ քանդյրնել կարենալու համար՝ չատ անգամ այնպիսի քառներ կր գործածեն, որոնց գործածուիլեան ատրէ դէպքերու մէջ իրենց այնչափ տողոբական չէ. միևնչեև կան քանի մր քառեր, գորոնք առ դէպքէն ուրիչ համ երբեք չենք գտներ իրենց մէջ, կամ հապ մէկ երկու անգ. Աս ձեն ատոյդ է՝ այնպէս առաչին պատին անպէտական չէ, որ մէկկաներուն մէջ ալ չգտնուի. բայց անոնց մէջ այնչափ յատատ չէ։

«Ոչ, պէտք չէ մեզ մեր ներկան ուրանալ, եւ մեր ներկան ուրանալ չի նշանակում նաեւ մեր անցեալը ուրանալ, որովհետեւ մեր ներկան մեր անցեալի շարունակութիւնն է, եւ մեր ներկան մեր անցեալի ժառանգորդն է, եւ մեր ներկան մեր անցեալի ապագան է, եւ մեր ներկան մեր անցեալի ապագայի ներկան է, եւ մեր ներկան մեր անցեալի ապագայի անցեալն

լծիանվրան խել մը գաղտնիքներն ասով առնվնիս կը քաղուին, քանիսը նշանակալիները կը ճշդուի, և լեզ առ նկատմամբ լեզ ուրիշ կողմանէ քաղմադարեան միջոցի մէջ նեռս մասած սխալները գէմ լաս մասին կրնան ուղղուիլ։

« Աիբերհամեան կշեռացոյց ճառերը ալ լաս ասինային նոյն կերպով լծարգմանուած են և նոյն վայելչալեզուին ունին, ինչ որ Աիկիքարեանի մեկնուլծանց վրայ բսինք, մանաւանդ լեզ երքեմն անոյշ ալ աւելի պարզ ոսան են, գլխաւորաքար նոյնանչանակներս գործածուլծան կողմանէ, և եզեզ կրնայ այսչափ բսուիլ՝ աւելի իսնամով հարսարուլծին ցոյց ուսած է։ Ամէն լեզ սրուհետև յուսարէն սկզբնագիրներէ մեծաս մասամբ կորսուած են, դժուար է երքեմն իսնալ և ուղղել այն լծեզեւ սպասագուլծիններուն ու սխալներէ՝ որոնք առղին անոնց սպրդած կրնան համարուիլ։

« Աիբրդի Ակեքսանդրացոյ մեկնութիւն Մովսէսի գրոց, Ջնոսաց, Կատառութեան, Քհսպատութեան և այլն։ Ասոր և նոյնոյ գրոց մէջ՝ եզեզ խմասսիս և եզեզ մանաւանդ քաղուած ի դարձուածներս նկատմամբ այնչափ մեծ է նմանուլծիւն, որ կարծես լեզ երկուքը մի և նոյն գրէ եղած են։ Նոյն ոճ որ ալ բլլայ լծարգմանիչը, այսչափ յայտնի կը տեսնուի որ առաջին անգամ յուսարէն քնագիր մը առղին ունեցող հայկազեան մը երսայրէն է. վասն զի անպակաս են սկզբնագրին միտքը չլծափսիլ, յուսարէն լեզուի անվարժուլծէն, խօսքի եզեզը կերպարանքին, և այլն։ Մեր գտած կատներէ մեծաս մասամբ ասս լծերուլծինները ասպատ են. քանի այնպէսով ալ տեղ տեղ չփոխ խօսուածներ ու մեծուլծէն կը մնայ։

« Նշանաբեայ կենսագրոյ վրամաբանական կանոնք։ Ասս ալ չորքի, առաջաւորներու և քաղերու բնորոշուլծեան կողմանէ. բնդհանրապէս չատ գեղեցիկ ու վայելչաչէ է, և արժանի՝ ծինչեւ հիմայ չատ քաղուած գրքերուն քովը դասուիլու, ասս առանձինն առասիլուլծին ալ ունենալով որ Ս. Գրքէն դուրս միակ պատմական մատենան է՝ առաջին դասու լեզուաւոր եզեզարուած։ Ասկայն ասոր մէջն ալ յուսարէնի եզեզարուելեան նկատմամբ քիչ մը անմտապրուելեան հետքեր կը տեսնուին, որմէ չատ աջ կու գայ նաեւ նեզեզական եզեզարուելեան։ Ջոր օրինակ մի և նոյն խօսքին մէջ՝ յուսարեան համաձայնուելեան եզեզափոխելէն ու առաջին մասը քաջ հայկազեանուելեամբ դարձնելէն ետքը, չատ մասին մէջ՝ յուսարէնն անեզափոխ պահելով՝ այնպէսի հետ կամ ժամանակ մը կը գտնէ, որ նախընեզեզ հայացուցած մասին չի պատշաճիր։ Ասչէս ալ նախընեզեզին վրայ չկրնած եզերուլծիններն անպակաս են, այս իսկ՝ այն արտաքին եզերուլծինն որ խորհուրդ մեռ գնոյն ու քաջ կշռուլր կ՝իմանայ եզ ոչ երբեք հայերէնի պակասուլծին կամ անվարժուլծին է։

« Ասատածաշնչի մէջէն՝ ժիայն մէկ քանի կտոր առիլք. Իմաստութեան ու Ջգեկնելի գրքերէն, որոնք նոյն Ս. Գրոց եզերարեան՝ ասս դասին վրայ բաքերեալ մասերուն ամենէն գործարունեան են։ Ս. Գրոց մէջէն ասելի հատուած չգործածեզնուած պատճառն ան է՝ որ ընդհանրապէս պարզ են, և արդէն եզէ իրենց ամքոլծուլծեան մէջ և եզէ ծագկաքաղ եզած՝ ամենուն ծանօթ են։

« Ֆիռգրք կորընթացոց առ Պօղոս առաքեալ և անոր պատասխաններ՝ քնարերգուլծին է, եզէեւ Ս. Գրոց մաս չի համարուիր։

« Ի կոյսերգիւռ Շմաւոնի և ի կոյսից Աբեւելից՝ հատանական է որ Ասորի գրչի մը հեղինակուլծինն բլլայ, որն որ խօսքի ձեւերէն ալ կը տեսնուի. քայց հայերէն եզարգմանուելեամբ խիստ բնորոշ և գարգարուն է, բան ամենայնի առ դասուն վերաքերեալ գրուածոց ամէն հանգամանքն ունենալով. և բոլորովին սպատ բլլալով ասորերէն լեզուի քանի մը յատկուլծիններէն, որ չորրորդ դասուն եզարգմանուելեանց մէջ քաւական չատախ են։

« Յովհաննու Աակեքսանդրի Ճառերը չատ իսնամքով եզեզ, ինչպէս Ձատրնարաց մէջ գտնուող սոյնոսիի գրուածներն ասվորապար կ՝ըլլան, որովհետև իրենց հատարակաց ինչք համարուած են, և ամէն մարդ ուզածին պէս կը գործածէ՝ փոխելով, աւելցնելով, պակսեցնելով, պարզելով։ Նոյնպէս ալ ասած հատածներուն մէջ՝ այնպէսով հատնարերուելու օրինակներն իրարու և յոյն սկզբնագրին հետ համեմատելով, իրարաքանչիւր օրինակին աւելի քաւ հրեպացած և յուսարէնին աւելի համաձայնն ընտրեցինք։

« Ասանք են ասս Հատորիս մէջ գործածուած գրքերու։ Կան նաեւ ուրիշ մանր մունր գրուածներ ալ ասս դասին վերաբերող, որոնք այնպէսով պատճառներու համար չկրցանք գործածել։ Կը գտնուին նաեւ այնպիսիներ ալ՝ որոնք միայն յոյն մասին ասս դասուն ասակ կ՝իմանան և ոչ քաղերովին. գանոնք իրրեւ ժիչին ոճ մը ասս ու երկրորդ դասուն մէջ, նոյն երկրորդ դասու գրուածներուն սկիզբը կը դնենք »։

= Ի տիպ, իւիք իւիք փոփոխմամբք երկու առանձին հատորներով, 1893. 8°, 461 էջ։

Գիննադ. Հայկունի 1893, թ. 457։

Հատրնտիր բաղդասիրութիւնք յօտարազգի քերթողաց. (բնագիրներով միասին՝ թրգմ.) կապատեալ Գարագաշ։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան (Աբամեան), 1886. 27 էջ։

Բովանդակութիւն. Գիւրկման մար (Վ. Համարթին). Հոմի ի մարէ իմմէ (Պուլէյ-Կաթիթ). Գաստիարաց կոթիթն (նոյն). Ակդոմին հատատոց (Գիրքինակաք) նոյն, ի վերայ կամ ևս լերին (նոյն). Կոսկոմն փարատակ (նոյն). Ըլգէատ (նոյն). Շրաժեյտ (Ա. Վրանեան). Աէր մայրենի (Վ. Հիւգո). Աէր մայրենի (Պուլէյ-Կաթիթ)։

Հատրնտիր բաղդասիրութիւնք ի Գազդիացի քերթողաց. Թրգմ. նոյն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան (Աբամեան), 7 էջ։

Բովանդակութիւն. Որ ձեայն (Ալիւլի Բրիւոմ). Ագաէն (նոյն). Վ. Հիւգո, բեղ ազգն (Վ. Հիւգո)։

Հատրնտիր ծաղկաքաղ հրեղինակութեան. – Տես ՏԱՂԼԱՄԱՆԵԱՆ (Ս. Վ.)։

Հատրնտիր հատուածոց. — Տես ԳԱԲԱՄԱՃԵԱՆ (Մ.)։

Հատրնտիր քաղուածք. — Տես ԳԱՐԱԳԱՇ Ա. Մ.)։

Հատրնտիր քաղուածք Օսմ. Պարս. Արաբ. լեզուաց. — Տես ԱԲԻԿԵԱՆ (Մ.)։

Հատրնտիր քերքուածք. – Տես ԿԱՐՄԱՅՆ (Ս.)։

Հատուածք. — Տես Գազդուածոյք։

Հատուածք ի ուղղր կրոց. — Տես ԳԱԲԱՄԱՃԵԱՆ (Ս.)։

Հատուածք պատմագրեան Հայաստանեայ. — Տես ՄՈՐԹՄԱՆ (Ա. Գ.)։

Հարազատ գծիւ. — Տես ՈՈՂՈՎԵԱՆ (Յ.)։

Հարանց վարք և տիպ ի Ջուղա, 1641. ի տպ. ի Ամենափրկչի վանացս։

Մեր օրենսգիրքն (կամ գույք ամէն օրինակք) ճահկատք կը պահի. Առաջին էջէն՝ որ է Ա, կը սկսի «Յանկ», յառաջաբանութիւնն, եւն.

Յիշատակարան. «Փառք ամենատուրը Երրորդութեան. Հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ: Որ եռ կարողութիւն. առատապէս անձանոյս, տառանել յաւարտ գրոյս որ կոչի Հարանց վարք. Ինձ: Ի՛ր ի քաղաքն չոչ, որ է ապահան: Յանապատն նոր Յորդանոյ: ի թագաւորութեանն պարսից. Շահ ոմն Ֆոյն: ի հայրապետութեան Որ. Նիմիածնայ. ոեհան Տէր Փիլիպպոսի: Յիշխանութեան պիւրագարդից Ջուզայոյ: Խոհանապետ Պարոնն Խոջայ Արքունական խնամանոյ և քարեպաշտի. Զհամար Դուստա հաշտասէր վարդապետի՝ կնասրայոյ: Որ բազում աշխատութեամբ հանգերձ միաբան ուխտիս: Հպիս կարացաք այս չափս ի յայս քերդ: Զի ոչ ուստք յուսիքէ: Եւ ոչ ահասիկ ի վարպետէ, Ալլ ի անաչառութենէ. հոգոյն: Եւ ազօթիւք հոգեւոր հօրն մերոյ, Տէր Մովսէս կաթողիկոսի Փոխեցեալ առ տէր: Որ կրկին յառաջաբեր Նահ Հպիսգան տնտես Ղորդպէլով Յովսէփ Էչմիածին, Եւ դիպեցաւ կարգս մեր, որ ի յիսուսեանէ յաստիճան: Զայր տէր առատած մեր ընդ երկառատան վարդապետացն, պատուիկ և պատկառելի արամբ ամէն: Յիշեցէք Եւ գնացուսը որդեակքն իմ զՏէր Ութէն վարդապետն: Եւ գաէր դաւթի վարդապետն, Որ յայսմ ամի, Շնորհեն Աստուծոյ առատ Կատարած երկոցունգն, և զպատուական ծերունի տէր Մկրտիչն: Կամ պայտկերատակիչ նոյին գաէր քաղդեացն, գաէր ոսկեն, գտէր յովհաննէս, բուտէր Նիկողայոսն, գաէր մկքսլէն, գաէր աւետիսն, գյովսէփն, գմեծ յովհաննէսն, և այլ հոս բազումք ունժամեծք և փոքունք, որ ձանձրացեալ ի յիշելն, և ամենեքեան օժանդակ են այսմ գործոյ, ոմն ի ևսկնի չկնացեալեան. զի ևսկնեան եւս ի տանէ ենք չկնացեալ քայց Նիւթի լուացգնեն դժուարագիտ լինելոյ տակս, այսպէս ձեռն հաս այժմուս, անմեղապէր լերութ, ևսկնեան կատարեալով լաւ եւս լինի: ոմն ի կասկածելեն գրոցս, ոմն ի սրբագրութենէն, և այլք կայլ ինի գործս: Զայր հատուցցէ նոյն քարեսէր բոս իրաքանչիւր չանի և վաստակոց հատուկ քայմապատիկ առատ և հանդերձ լուսոյ և տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս. ձեզ յիշատագ և մեզ յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմելոյն ի միասանգամ գալստեան իւրոյ որ արժանեսցէ յաջեսնեալս, ամէն: գարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ և լուսաճաճանչ յայօթիս ձեր, որք օգուիք ի սմանէ կարգալով կամ օրինակելով, զփոքրագոյն աչակերտն իմ զտէր Յակոբն, զՄարգարէն, զՅայրապետն, զԱնտոնն, և զՄարգիսն, որ քազում չանիք և աշխատութեամբ եղեն ձեռնտու յայսմ տպագրութեանս: Եւ պատկառելեան ուրեն անմեղադիր լերութ.

Գիրքդ մեծ 4º, երկիքեան Զկ (= 705) էջ: Տպագրութիւն, պիր, ևսկնի՝ ամենախոշ.

Հանդիպած եմ տեղ մը, դժքախտաբար չեմ նչանակած ևսկ ուր, 1006ի (որ է յամի 1557 ի տպագր. մը, ի Շօջ: Ալայիոի տպագրութիւն չկայ. այլ Ի՛Ղ (1090) կարդացուած է Ի՛Զ (1006):

= Բ տիպ. Կ. Պոլիս, 1721.

Գիրք որ կոչի Հարանց վարք. Նդեւ տպեցեալ և ի լոյս ածեալ: ի հայրապետութենն մեծի լուսաւորչազան ամենայն էջմիածնի՝ տեառն աստուածատրոյ սրբազան և աստուածաբան հովւապետի և հանուրց հայոց դիտողի: Զանիւ և հոգունակ աշխատութեամբ երկոց սրբազանից՝ տեառն գրիգորի աստուածաբան վարդապետի և պատրիարգի լուսաճաճանչ սրբոյ քաղաքին Հռուսազէմի: և նորին հայրազատի և սրբոց տեղեացն տնօրինականաց տեառն մեսրոպ մշտայօժար սպասաւորի՝ տեառն յօհաննիսի աստուածատրոյ վարդապետի և վերադիտողի մեծի մայրաքաղաքին կոստանդնուպօլսի: Աղդեամբք և ծախիք ամենաբարեպաշտ իշխանացընն. ի ձեռն յորդորման վերոյ յիշեցեալ երկուց հայրապետից սրբոց տեղեացն Յիսուսի՝ և սրբոց յաքորեանց առաքելական ամիոռոյն, և չիրմի սրբոյն յօհաննու մկրտչին համակամ ծառայից. ընդ հովանեաւ բազումամարդ և նորակերտ եկեղեցւոյ սրբուհւոյ Աստուածածնին: ի տպարանի կարապետի որդի աստուածատրոյ անարժան դպրի, և հանուրց եղբարցդ ծառայի: Թիւ սկսման Մատենիս: ՌՀՂԻ. Յունիսի, 1:

Հակառակն չպակաք հետեւեալ ծանուցումը կայ Կիրիզոր և Յովհաննէս Պարոերեցիներուն. «Կիրիզոր և Յովհաննէս քանի ապաստուրք, և տեառն մշակաց յիւրեանք, պարտ ինչ առ դրամք սիրելիացդ մերոց: Յայսմանէ իսկ է տատգապէս՝ ի ձեռն աստուածային ժողովրդեանն աստուածոյ՝ առանգեցաւ ի տեառնէ՝ արժանի աստուածային չնորհին՝ արքանալ յաղիս տեղանաւորաց ի քրիստոս հաստատելն. այսմիկն ի ձեռն յարաքարուզ քանիկ արքագնագործել վմիոռ աստուածային հոգւոյ: Ալլ զի յայսպիսոյ բարերչանիկ վարուց հետգայիցէ՝ գտագ գմիզ պարտականաս տեառն քանքարոյ, հրկնչելիք հանապազագ գուցէ ծառայք վատիմարք կոչիցիք:

«Լուտի չան եգեալ մեծաս յօժարութեամբ փութայաք ածել ի լոյս գպիսկոպոս գայս մտտեան, որ ասի տարանց վարք. զի գոր ինչ ոչ կարացաք ապդ առնել աստղնեալ հօտիդ՝ սա իբր ի մերս բերանոյ իսօսեսցի անոգոյ քարտուսով յականչս լսելութեան ևպարոյիչ: և աստուած որոց քաղձանն պատատածասիաք վարս արասցի և տարանց արքագալնիդ և բարձցի լերութեան գպատասիճ հնգգութեան մերոյ ի սեռկերական ժողովոյն: Ալիսէ ոք լերեսաց գերարդ կարելիք ևս գնալ գձիդ լերութեան, որպէ հետեւ ոչ են մեր քանքար: Ալսեսք, մի լեզ գոր մեզ խոսիք մեր իսկ աչն. գինչ ունիք գոր չգիտիք ասելաց: Ալլ գօրենակ ապրեր իմ իսքիսի ի հոգոյ՝ և պեզիսկ ոք գնա՝ լեզուա ոչ էք իր իսկ ապրերն, քայց զի ի յայս ևքեր գնա, և առ քազումս տատրածաց ըսչսոր նորին, վարձս առցէ: Ալապէս և մեր չան եղեալ օգնելութեամբ տեառն և եկեղցի քարերաց որոյ կան անուանքն ի վերջ մատենիս և ի կենացն գրէ, գզովելիս գայս որ գտան սուրք և դյժվարատ գտանիր՝ ի յայտ բերիալ դիտարկիս սատարաք, ի չան և յօգուտ բարեհրաշդ անձանց: Ուրախ գի հասարակ ամենեցեան չատիկք ի որմանէ՝ ընկալցիք գողորմելիդն և գհերումն յանցանսնոյ ի տեառնէ ասատուծոյ մերմէ: Որ է օրհնեալ անպրատ յաւիտեանս. Ամէն»:

Յ էջէն կը սկսի Դատաստանքն. և յէջն 11 կը սկսի քան գիրքդ Կրոնք Ն, Քաղաքա կատարեալ աստիճանելութեան: Դիմայդ կայ Լուսգրի փայտատիր պատկերը գարգերու մէջ խոշորատած, չորքն ոտնանալով. «Դնկ է գուտն և անձուկ հանապազորեն, որ տանի ի կեանս. և սակաւք են որք գտանեն գնա»: Պատկերին նկագրեալ վրայ տող տասնաւորք մը կայ, որ տպագրողին կը թուի:

Գիրքդ 2º, երկիքեան, գծագիր էջէր, միչտ կիր: Լուսկ սեւ, րնդ ամէնը 508 էջ: Ալէն էջի նիքին կրկին լուսատարը. մին արաքայիկ, միւսը հայագիր: Քանկէն վերջը հետեւեալ յիշատակարանը կայ.

«Որ նուիրելիդն Չոր Ալակզրնականի, և ածագատարի. գովելիդն որդւոյն միածնի՝ անժամանակ և անակզբնաքար ծնելոյն ի հօրէ՝ քարերաստելիդն հոգւոյն Աչմարտի էլոյնի ի հօրէ և գատակցի որ-

դուրն. փառք պատիւ երկրպագութիւն պոտ-
ղութիւն յուսոյ ապրելոյ ի նրանքանան փառա-
սորութիւն ինքնագոյն, մշտակայն, և յաւիտ. հր-
բանկի դիմաց և հազարի բնութեան և էութեան,
յամենայն արարածոց անդնդով ամանակաս, և
ներկայիս կենդանի և ապառնիս յաւիտեանից ա-
մէն։ Որ նա կարապետիցին չնորհ և օգնութիւն՝
կրկնամեռ և յիմարմասար ուրնչիցս. և հնազգակ
մեզոք, զօտակալ և չորայիակ, և ի մերձ հասուցն
հասեալ, փառաքի արպիցս՝ Կրիսոր՝ և Յովհաննէս՝
անասէր և ևի պատանեկիցս. և Որոյ Աստուած-
նին Քրիստոսի, զպկերգ ծառայիցս. և սուրբ սու-
դեան յիստուն, և Աստուածական և Քրիստոսանիստ
զօրին մեծի, ամենապատիւ և ամենապատուական
անուան՝ արիքիասրաս պիտորին, և նրկնքասուկ
դամբարանին՝ որոյ Յակոբանց, այսինքն զերա-
հնչակ՝ և սիհպերածատ Աքիսին մեծի. և մեր-
հաքեչս չիրմին՝ Որոյ Կարապետին, այսինքն
բնդ հանրակարօտ զօրին սուրբոնց՝ և նա որոյ
հիկեղեցոյն յուսաարչածնի, ժողովրդոցն որ ի Կոս-
ատնդնուպոլիս, միոյանութիւ և չարաչահոտ չարքեք
լցեալ ապատարացս. հասանիլ ատարա ապիցման՝
այսմ աղիսատրաս, և բապտարեցման, և երկինս-
դարձ, բնդ հանրաքարոյ՝ զերիս. որ կոչի հարանց
վարք. որ քարբմանիալ՝ և հատաքեալ է սա ի մեր,
սուրբ հայրն մեր՝ և հայրապետն Գրիգորիս, որ և
վկայասերն կոչեցաս, և նդհալ ի գանձարան՝ որ-
քառէի և կոչս մերս մերոյ, հիհդհցոյս հայատատա-
նեաց. որոյ յիչատակն օրհնութեամբ հպիցի՝ Լչեհ՝
առարտուծն ապեքման առրին, ի յիտուծ փրկչին,
Ի Ի Ա Ի Ի Ի Ի. և արարչութեան՝ համարհարութեան,
Լ Ի Ա Ի ե Ջ Ի. և ի Ջ Ի. և ի յիտոջ մերոյ յուսաուրին,
Ի Ի Ջ Ա Ի Ի Ի. իսկ բան յիտոյն որում վարքիդ, Ի Ա Ջ Ի Ն.
որոյ էր ատանուաէրն իսոյն. և գիրն ձէն. և ի յատն-
վարք ատոյ ի Ի Ի Ի. որ էր օրն չարքաթ. յարուած
ատն՝ արքոյ Մկրտչին Քրիստոսի՝ և նա ի Հայ-
բարապետութեան և ի ծայրագոյն Գետնանապատու-
թեան, տեսան Աստուածատոյ՝ արքապետութեամբ
Կամենոցիկոսին, և Պատրիարքին, արքոյ և մեծի
զերազան, և քրիստոսաէջ Տիրանկար՝ և յուսահե-
զոյս կամուղիկէի, արքոյ Աքտոյն էջ մեծնի.
բնդ հանուբ հայատատնեայցս՝ բացարձակ իչխուքի.
և արքոց առաքելոցն, խոսքերոսի՝ և Բարդուղի-
մէոսի՝ ամենակալի. և յուսաուրչին մերոյ փոխա-
նորդն Որոյ հրամանաւ, և նա տեսան Պետրոսի՝
Աստուածաքանութեան վարդապետի, և արքոյ զա-
հին մերոյ՝ ծայրագոյն Եպիրակի՝ յորդորմամբ
Արդ՝ գնդհոյ հրնաս մեր՝ առամուր գարչապա-
քաց՝ Հերոց, ով մանկունք Աստուր հկեղեցոյ, ապա-
չեմք և արտատուհի դիմք գերատարչական հօտ՝
և զաքեամբ միաձնին Քրիստոսի, գպրկեալ գա-
ղնձագ, որք հաշակէք իմացական մոռք չայսմ երկ-
նային՝ և Աստուածապարգեւ սեղանոյն. և որ օգ-
ուքգ՝ ինչ ի սմանէ, տոյմիւք ի տեսանէ հայցես-
ցէք, գի համայն արքոյ մտցիմանք, որոց անուանքն
և վարքն գրեալ իսկ գսանին ասա. գնոգիս, բա-
գիտս, և գմարմինս մեր, չամենայն մեզոց մա-
քրեաքէ, ցողով արեան՝ արքոյ կոչին իւրոյ. և յոր
մահուան մերոյ, հրիչտակի քարոյ չանձնեալ. և
իամատուն կուսանաց՝ և ազնիս ծառայիցն իւրոյ
սուրբ տեսուհեան, և համայն արքոյս պարուն՝ որք
ատա չիչատակին, որոց պատակցութեան՝ և երկինիկ
արքայութեան՝ արժանիս տարապէ, Նանդերձ հո-
գեւոր՝ և մարմնաւոր ծնողիւք մերոյք, ամէն։ Այլ
արդ՝ գԱռնակ վանմագարդ վարդապետն, չիչխոյն
Տէր, որ կարի սիրով ընկալաւ գմեզ, ի գալն մեր
չատատածակեցոյց քաղաքս քիւզանդիոյ։ Ի գնա-
մաչունչ՝ և գոլորով սիրելիսն մեր, և գմիմիսին
հղքարան՝ այսինքն գերկուսին գաքրանամ, գիտնա-
կան և գնանձաքատչատ՝ վարդապետն. որ Ի մինն,
աքտոտակալ արքոյ Աթաթակոսին. և գիտաանատուշ
տարօնոյ, իսկ միսն Ի հնգիտակ իջրակիսչ. որք հն
բնդ մեզ՝ չամենայն գործս, գոսն տեսան տանն
բնդ սրտ՝ և գաքր մարտիրոսն, դպատակիցն մեր
Ի՛ և ատ՝ ապաչեմ կրկին և երկկին, գԱստուածա-
սէր անձինսդ, գի չիչխեքիք ի Տէր, գքարեպատ՝
և գքրիստոսատէր՝ գոպայազատ՝ և գիմատուր ի՛-
չատն մեր, որք գատն Աստուծոյ, քաղցած ներսա-
տիս՝ ունին ի վերայ մեր. Լեւ ի չինչեմնեա՝ Որոյ
Քարուղիան Տաճարին. և Լեւ Որոյ Աստուա-
ծածնի եկեղեցոյս. որ և նուռն գտզուրմուղիան՝
լիսիրս՝ և առատս. և տակատին՝ չարչարին գատն
արքոյն Յակոբոյ. և նգնն կրկրդ՝ արիւք հանդերձ՝
ապատրիկ տպիցման, այսինքն նոքատատնէ՝ և երկ-
նային քաղքատատնիս. որք են յանատատնէ ապտքիկ.
մանուհի մուրատի արդի՝ մանուհի Քարուղիան.
և մանուհի Լեւէքքիան որդի՝ միսն մանուհի Քա-
րուղիան, հանդերձ որդովք, և ապտպանովք, ի-
բրանդ նա և մանուհի Աստուածատուր. մանուհի
Մատղէոս. մանուհի Մարտիրոս. մանուհի Ան-
բոն. հանդերձ զարմքք, և զատկոք, իրանդ Այ
և՝ երկու մանուհի Վազարք և հպարբ ատքա, իա-
հայ Փիլիպպոս. և իսոյայ Տիրատատր. և Յակոբ.
և Իսաղէոս. հանդերձ ծնողիք, և համայն գարմնք
իրանդ՝ Լեւ և նոյնպէս Աղքատատրն. և
մանուհի Աստքին. Մարտիրոսիս, և Քարուղիանն,
հանդերձ գատկոք և գարմնք իրանդ՝ այլ նոյ՝
միսն մանուհի Քարուղիան. և ատուփանոս, և հայր
ատքին, մանուհի Մարտիրոս. հանդերձ կենդանեօք
և նիչխդհլով իրանդ՝ Այլ և՝ իսոյայ Յակոբ,
որ հանպատս. և իսոյայ Աքրատատն. որք են ի տա-
քանէ՝ ոմանք յանկոյ. և ոմանք յատատչիսոս. և
ոմանք ի կարուչլայս՝ Լեւ Լեւ տեքատատքի իսո-
յայ Քարուղիանն. և իսոյայ Յակոբ. որք լան
մեզ՝ ատքա ամենեքեան, և հատն ատրմուղիան՝
սակս ապտպման սուրբ գրքիս. որոց տէր իրեք-
Աբ՝ ով ընդհարքոյ հպարբ, կիչխդ ա Տէրն
ամենայնի, գի գիչխատակ տոքին ընկալքի. բնդ
որս՝ և գծնողսդ՝ և գկոպակցս տոքին. գարմեց և
գատակաց տոքին, ամէն։ Կարձեալ ազաչեմք գձեզ
կիչխ ի տէր, գչորեքին՝ գնգիատր որդեական մեր,
գՅովհանէս վարդապետն՝ տապիսմքի, որ է փոխա-
նորդ այժմ ի տոպիսմ, և կոչի հէնէ. և գՊետրոս
վարդապետն՝ ատրդանակերտցի. և գտէր Թովմասն.
և գտէր Լրիմիան, որք աստուծով հանդերձեալին
առնսոլ գատատիան վարդապետութեան, արքոցս
տղօքիւք. գտրս տէր գատհոցէ հատատատոն, ի ծոց
սուրբ Եկեղեցոյ. և գօրացուսցէ ի գործս քարու-
թեան՝ Լեւ գամենայն միաքան աչխատաւորս, և
գրարեկիս տպատատրս, սուրբ անդհայն այսինքն
Պարգիս վարդապետն քհոանգեցի. գՊետրոս վար-
դապետն՝ հոգեկիացի. գԱտակ վարդապետն՝ հր-
գրկացի. գՍտեփաննոս վարդապետն՝ գրիմեցի.
գՊիթաքսել վարդապետն՝ Հրեսանցի. և գՊխիքար
վարդապետն՝ կիլիկեցի. որք չրչին ի գրոնս ոտոր-
մածոց՝ ատ ի հատաքել գատրս, գատկ սուրբ տե-
գիացն, և սուրբ Յակոբոյ գարին. բնդ որս՝ և
գՊօղոս վարդապետն. գՅակոբ վարդապետն. գՊի-
քհոյ վարդապետն. գՅոհրոս տպարօնացին. գԳրիգոր,
և գՍտեփաննոս վարդապետն. գտէր Գաբրիէլն.
գտէր Կիրակոսն. գտէր Աքրահամն. և գհամայն
քրցապզհաց միաքանն, և գաչխատաւորսն, սրքոյ
տանն մերոյ գատատատանեաց. որք վասն քոյոր ազնիս
մերոյ, և վասն աչխարհի ազօքեն ի սուրբ տա-
գիան. գորս տէր զօրացուսցէ. Լեւ զծերոսնի Ղեր-
ատս վարդապետն. և գայլ կարգատորս՝ սրքոյ Կա-
րապետի դրան, և Ջարիատակէս յուսատարն. և
գամենեսեան Քարսեղն. ի գտիրացոս Գևորգն. և գա-
մենայն աչխատատաւոր միաքանն. ազաչեմք կիչխ
ի Տէր իսկ և գազատատոսն մեզ՝ ազաչեցն գտի-

բացու Գաղատարն, պչրանգիչն մանկանայ մերոց. և գհաւատոց Քակորն. և գքաղամասչասս նոտարն ժեր, գմահտեսի Պետրոսն. և եւս գլեզնաչխատս ծառայն սրբոյն Քակորայ՝ Մուքիտան՝ որ լեհ պիտ կոչ քաչէ յոտին վրայ. պի Տէր տացէ կարողութիւն՝ Ընդարձ՝ և գնորաթոգիչ պատանեական մեր՝ զատաւոծատուրն, գլարութիւնն, գերկուին գլեզուքեանն, և գփութրիկ աւետիսն և զգէպքն. որք կան ի վարժուհի՝ արտաքին գրոց. գի քացցէ Տէր գդուռն խնամուհիան, և հնոյիլ գնորս՝ ի վերայ ոտին, և պահելի ի խաղաղութիւնն. ժամանակս առաչխարհութիւնն. որոց չիչոտացդ՝ և մեզ չիչեցցես. Տէր ողորմեալի, ամէն։

«Ի հս առաւել, չիչեցէք աս ոէր՝ զչնորհալի և գհանճարաւիս Տիրացու Պետրոսն, որ է որքազրիչ տոմարագրութեանն այնորիկ չորոմ պիտ ըսի տոմիցս, և գոյն պիտ հս՝ նա որքագրեալ քաղուած աչխատութիւնամբ. պի տայլ նմա ոէր՝ կարողութիւն և զօրութիւն. և գնորաստնել որդեանն՝ գորս պահեալ՝ պահոյլ նոր նախնեանսմանութիւնն իւրում ամէն։ Ընդարձ՝ չիչել արժանի գործոցն Մնացականին, որ ունի աչխատութիւն՝ ոչ տալաս ի տոմսին գրքոյս. Ի՝ գոպագրով տուրք գրքիս աչտարիկ գործոցս Աստուածատուրն, և գիրկոս որդեան նորին գմինան և գհանձեան. և գիտքաչրակիցն գոպարթն ալիքսանն. և գհանգուցեալ ծնօղն իւր գԿարապետն և Ջմարիամն. և գաչխատասէր տոպարանին, գվանեցի վարդանն. և գտերութիւս հոտմանն որ և օրհնեցէ գոտաւ Տէր, և գօրացուցէ. որ լեզուէս առն գվարձս արուէս լեհ չասին, այլ միայն որ առ աստուած չուտգն աչխատութեան. գոր Տէր մեր՝ տայէ գվարձս քարեաց՝ առ և ի հանդերձութիւն, ամէն։ Գարձեալ, ի խորոց արամէ արտատուս արտահոլով աչաց միոոց, ազաչեմք գանձեհան՝ գպարիսիս վիրծանոզ՝ զի մազեմբէք առ խաչիկեան քրիստոս, զի տուրք Աստուածածնին և համոյն սրբոցն ազօթիւք, դիցէ նչան ի ճակատ սրանց ամենից, լեհ կարպատոր հոգեորք՝ և լեհ ժողովրդոց. որք ճչմարտապէս հնծեն և քաղին ի վերայ քեզումն՝ սրբոյն հրեաստիսի, և մեծի Աստուծոյն՝ սրբոյն Քակորայ. և լեհ ոչ հոգան, գայն սպիտին գատաչէ. ոն, իսկ որք կարպատոր՝ և հաւատացեալք ասին, որք ոչ միայն ոչ ցատին, նա՝ սակ ախտի նախանձու՝ և փառաց, և արծամբի ազահութեան, գինքհանաս պատուեն, և ոչ գատորք տեղին. որոց գարձ տայլ Տէր, և լեհ ոչ, քարձել գանապարհսան գաչնպիսին ի կինաց. և մի տեսցեն հրեք գփառս Տհաոն. քայլ՝ ճչմարիտ աչխատասէր ծառայքն. սրբոյն Քակորայ մեծի Աստուծոյն, և կամեցօղքն գրարութիւնս նմա, ընկալցին ի Տհաոնէ գվարձս. Ամէն»։

Անհարազատ է տպագրութիւնս և սխալազիր, անճոռնի գրկրնեղու ձեռքն ինկած. ուրով և անհարմ տպագրութիւն։

= Գ տիպ. վ՝սրք արդոյ Հարութիւն և Գեղուքաղաքութիւնք Նոցին, ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց։ ի վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու. յամի 1850 ի-8°։

Ա հատոր. 8°, 12 + 722 էջ։

Ցառաջաբանի կ՝բակ. «... Այլ էին արդեօք և մատենագրացն իմք որ փոյթ կալան անկորուստ պահել զաստուածունչ արուցն նկարագիր։ Մովսէս և Հերոնիմոս, Սոփրոնիոս և Վախճատի և Թէոփիլոս, և որք բոլ նոցանէ քաղուեք գործս և յարմարեալք գործոցն արժանաւորք չիչատակեցէք զդարուց, որք զանձ ամքագրեցին նկատիչով գրատոր վաստակոցն, է որ ի լոյս և ի տեսանելիս գվարս աստուածանուէր հաքանցն ի գիր առեալ, և է որ յաստչնացն գրուածոց իմաքգմանեալք յայլ լեզուս փոխեալ. յորոց վերջին համարիս Իսպատական գերմանացի հաւաքողս աստչնոցն լատին իմաքգմանեալ և լիակատար ծանօթութեամբք։

«Ի նմին հրկասխրութիւն չօժարեալ և մերոց նախնեանց՝ հաւաքիցին չայլ և այլ գարս ի ցունաց և չկատրոց որ ինչ հնաս ի ձեռս նոցա ի ժամուն. որ և իրաքանչիւր չայնչանէ ամաց ուրոյն բուռ օրինակի հաւաքմանց մատենագրացն առ այլս չազգայլ, մինչև չնաչ ուրուն առ վերջին կիլիկիացւով ընդարձակեալ չօրինեցաս մատեան մի խառնուրդ ի նոց և ի նորոյ, ոչ գնացի գամենայն պարուսկալ և ոչ ամենայն պարուսկալութիւնք հասեալ ի չափ և ի քանակ հատաքմանցն որ առ ոտար ազգս գտանի արդ։ Ի՝ ի սակս այլ և այլ դարուց իմաքգմանեալեանս կրկին օրինակագրիք ի վիր երևեցան. մի հին, և միւսն նոր՝ զոր և հրկրորդ կոչեմք. Ջերկաւսկակ իմաքգմանեալեանցս որչափ ինչ բաոտպիլ մարթացաք, սասպացաք սակաւուք. Ջնոյն ոչ գամենայն առ իմաքգմանչօք հոիալ իչխանք ասել, գի և ի նմա և միչատաներին գրէիչ ի վարան Անտիրեոսի. Ի՝ ոչ իակ գամենայն չնոյն աչխատասէիլ. գի ոմանք չհրկար պատմեալեանց առնուի չհրկամպիր օրինակս հատորանց գտեալ, որոյ կարգադրեալ ճանաչի Սոզոմեն Մաքինոցաց առաչնորդ, չայս առնին առատիս և չոտեմերորդ դարուն գտեալ ալեքսանդր. և գարձեալ չոմոյ չարաչպածին այլոց քազմաց չատս իակ հրեսի հնոյեմեն նորին, իմչալ և ուրիք հրքեք տեսցին ի նմա ատաչպգի և ուսումիկ ձայնք, զոր մարթ է կարծել չնոյն գրչաց ձեռնհրկացութեամբ։ Ալպա չայտ է լեհ ի նոյ անտի մինչև գվկայատերն կան ի նմա իմաքգմանութիւնք զոր ատ հատարակ հին կոչեմք, իմչալ անոյլ լեհ և ի մէջին դարուց կացցեն ի նմա և այլք, և լեհ հրբ և կամ ոչք ոմանք, չուենալ յարդ ի ձեռին հատատես ուտեի։ Այլ հատարութիւն այդ հինատանդ լեհ հրբ և չուենէ ի մի ամփոփեալ ի չայլ և այլ ուրոյն հատաքմանց զոր ի վեր անդր չիչեցաք չայտ առնէ մեզ հատատես չիչատակարան օրինակի իրիք նոյ իմաքգմանութեանն զտեալ իքր քատատես և հինգ ամաք չատոյ ի Ինդանդիա. «փառք ամենատուրք հրտրդութեանն որ լրութեամբ կատարեցան իւրոյ ժամանեցեալ զգրիչս չատատուեն մատենիս, որ գրեցաս ի պատին աստուածածնեանն իւրոյ չատեանեան չատեներից. ամէն։ Ցամի թատատանութեան Հ՝ոյց ՌԽԱ, և ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի Տպալի, և ի թագատորութեան Ցունաց Լատանակայ ի Լատատնդնուպոլիս, գրեցաս վարք սրբոց հարցն և իւաւք աւգտակարք և քանք վարդապետութեան լրատչէս, որ զտատ ատ այժմ ի գանազան օրինակս ի մի հատաքեալ ի վանքս Կիեւոյ, ընդ հովանեաւ տեառն աստուածոյ և փրկչին մերոյ Քհատտոս Գրիստոսի տանարի և մեր իւրոյ աստուածածնի և կենսատկիր պատուական տուրք փայտիս, չրատանեաս հզնալոցիաց եկեղեցի մերոյ խաչատրոյ։ Գանգի այս աստուածային սպրս ատիպաց գիմ տկարութիւնս գտանկարան եկեղեցիս իւր Գևորգեայ լնոյ գփատ տնչանկրան իւրոց սրատ մատենիս. և ես բատ չատարութիւնս տորս և ձեռնատութեան ազօթից չոնձն ատ առնի քան գկար իմ. և չնորհեսն աստուածոյ կատարեցի, ընդ ձեռամբ հոգեոր վերատկոյսիս տեառն չոհաննու իմոյ Ներսիսի արքեպիսկոպոսի սրբոյ, որ այժմ կայ ի գլուխ տուրք և հրուչատար այս ուխտի միաքանութեան ժողովոյ և հովուէ գմատրաքաղաքն Տարսոն հանդերձ գաւառաք կիլիկիոյ։ Ի՝ քանզի այս աստուածային սպրս ընդերցող գրոց աստուծոյ և մեկնող, այլ և փատփաքանաք ի միասին հատաքուց, որոյ հոգեպրս այս խաչատատուր կամակատար ատչատատնէ, և մեզ ատ ձեռն սրբութեամբ պատատանէ, աչակերտել քատնից և նմանութեամբ ընդատցից վարուց և քազմա-

նաց ի նմին ներկուսել. որոյ և ասս յոտ չափել իւրոյ սասեալս մատեանս պրոց հատասար տեսանն իւրոյ և վայելասիսեի. և զոյն ի նորին յորդորմանէ և իրատասս յատեարսելմեասրՔեան գրել, քանզի ժիչս լսէր ի վարդապետսեիասս քանիոյ նորին...»։ Ցորժէ յայտնասցէ՞ տեսանի տս լսարբունալսով ի ժի հատաքիալ գատ ի ներգին յրէր երկասիքիասրն, և յոչս վայր ոչ օրինակ էր ի ձեռս աստնիցուն զոր հին իմարգմանսելմեան կոչեին, անհնասն ի չհոին զլուչսոյ, և ոճով չարագրածոյն և կարգասն և ասնանայն հանգոյսնանաքն հատաճայն ոչնոյրիկ որ ասս մեզ զատանին։ Ցի չնա կարգելոյ պիրկար պատմսելմեանն ի սկիզբն մատնին, պիրատասկան ատապատածս հարցին և գնանր պատմսելմեան պիտաքանչիար սահսոիչ և ատաքնասելմեանդ յնդ տանկատելմեր գլխով ամփոփիալ էր, ոչ իատն ի իատն և ոչ հչդիս ոյսնչեալ և հատճաճայն յնդ վերնագրոյն, իմէսէտ չիցէ և ասդ փոքր նչան տնտելմեան, իսկ ատ վերջին կիլիկեցսվք, իբր ի վի զարս, իրրեւ ուէր ատանդին գլխոյն, կամ պի չնչաս ի ձեռս նորս, գլնդաւթանակն գայն իմարգմանիցին ի նորոյ. կամ հչգլուսագոյն հատ ասել, որպէս ժոզ իմոհրատ, պոմանս ի հին հատաքմանդն գտեալ՝ իսանհիցն կիլիկիոյիքէ վերջինք յնդ նորոյ իմարգմանսելմեան իրեանդ, բսվանդակեալ գտանիցն քան մատանիդն յնդ քանն և վեց գլխովք հանդերձ իրատատոք ոսմանք Ղևզոնդ. և այդ օրինակ է զոր հրկրորդ իմարգմանսելմեին կոչեցք, որ և տոպազրիցաս ի Ենիզանդիա ի իմատակարիս ԻՆԿԻԲ։

«Ընդ կարծեացդ այդոցիկ կաց մեզ ասել հիւթ ինչ անհրկեալ վասն հրկաքանչիւր ատացեալ իմարգմանելմեանցդ. ատաչին՝ զի իմարգմանսելմեանն հրկրորդ գրատսելն ի հատատածոյ որպէս էրն ի հինն՝ նոսին քանիւ և կարգաւ օրինակէ, ատրեք ատանդ իւրեք ացլացլսելմեան և ատրեք գոյդն և ատակաս փոփոխելմեանք. հրկրորդ՝ են գոսս ի հնէն ատնաւ ծացր ի ծացր ացլացլէ և ի նորոյ չատրագրէ, գտժհնացն ոճով ատացեալսն հնոյն կամ մի՛նչսիսոս ինչ ատրեք տեսեալ պարզ, և բաղատոմ սահատ փոխանակ պարզագրանսելմեանն նոսատատացլացեալ ի ատատ գհնոյն վախճանելմեին. և երրորդ՝ չչատատացեալ ացնոյ՝ կատեալ ատրեք ատրեք և գայլ հնոյզատանս ատ չհրեսի և ոչ ի չոյն քնագլին և կամ ի լատին իմարգմանելմեանն. գատյէ ացլ և ացլ չոյն քնագիրք կացին ի ժամանակին ոճով չարագրածոյն և մատանագրսելմեանն անհետքանք՝ հատաքեալք բատ կամս օրինակողացն, և ոանտի լեալ իրեն ացլգանացնոսելիանքն և ոչ ամենացնն ի հայ իմարգմանչէն։ Իւ ացդ ատ հնով իմարգմանսելմեամբն իսկ հրեսի հպեալ. գի են և ի նմա ոչ սահատ պատմսելմիւիք և իրատք կրկին հպեալ լնդարձակ և հատատատ. հրկրորդս իմէ չիցէ յատչնոյն ամփոփեալ, փոխանդհալ է անչոյտա ի չոյն քնագրէ ոչ հետեւակ գլխի։ Իյն դարձեալ ի հինն պատմսելմիւիք որոց հատատարն լնդարձակ է չոյժ չիրկրորդ իմարգմանելմեանն, որոց նորնագէս էին անչոյտա իւրատքանչիւր չոյն քնագիր, իմէ՛էտ և չիւհետցատ նոցին հատատատ հին ընդոլձակն։

«Ցանատնէ չիշատատիւեալքն ի մատնիդ իմարգմանիչք հրիք միսոյն են. ի հին իմարգմանսելմեան ՈՒմէոն ոճն միսոյնակատ յանդոյտ դարոցդ, գորժէ տատ ի վիհնագրի որիք նամեատանին չափ հատատատծոյ. Թրատոր պհատիք ես ցատգատվարտրիւիք տատրքհարցք որք բարգմանեցան ի ՈՒմէոնէ միատցեկցի ի չոյն յեզուէ ի հայ։ Իսկ չհրկրորդ իմարգմանելմեան չիշատատկին Վրիգոր կամ ոսկիպիկոս իմարգմանիչ վարդոց ՈՒնոփրեոնի, և հայր Վազգէն իմարգմանիչ վարդոց հրկոց արքայորդոյ չԱատրոց լեզուէ։

«Իսկ մեզ չատաչիկայ տոպազրելմեանս գիրկատատական իմարգմանելմեանդ ոչսի գիւղ էր գինին և նմ հյատատրակել՝ գոնց գհրկրորդսն տրարկատ. գի նա պատատկանելմեամբն և տս ընդարձակսելմեամբ կարեւոր գատնչան ի միասին տեսանել պլոյս, քանզի և չկատիցք իմէ և հատատած մի մանր կարիցէ չատատագրելմենէ բանիցդ՝ մերոցս նախնեացդ վ ասան որոյ գինն նգհալ ի մէջ, գհատատատ նորին հրկրորդ իմարգմանելմեանն՝ հիմէ չատագրածով ացլացեմն ինչ էր՝ մանրագիր չարեցաք ի ատարեսն և էր տս էջ հատեսատ յնդ ննչն. նչնպէս տրատրագ և գհատատատհատ ատհատատելմիւ հատատածս ննչն՝ ացլ հրկրիչհանս ատեսիով գնտսին յորդորմն չայրցին։ Ցրպէս գի և իցէք նետսիատցն լիսկատատր ցցին, ատհատալ ատցնեմնր միմեանդ որոյիսի և ոլքատն ացլացլելիքն կրկալ իրէ մատատնատ ի նետց ատատ մինչ չեն գպիրկիլեան գատան. և գի գոլեի իմն կատեսոր տտեհան պատատատհրկիսէք վատատկատատրոյն ի քատրատատան քատրատատցյ՝ իսկ որ ինչ ՈՒտագործք հրկրորդ իմարգմանելմեանէ և ի հինն չկացէր հատատատ Նոցին, և չոյցատ է մեզ չհատ լսնեն իմարգմանելմեամբ են, գայնոսիկ ի կատատոյ ատնեն իմարգմանելմեանդ ատ իրաքանչիւր մատանդ կատ գլխոյն ատմոփոխեալք՝ ՈՒտագործս կոչելով գնտատ չհրկրորդ իմարգմանելմենէ, իմէ՛էտ և հատբեր և չհոհրս չափ հատատատծովք ատատհցատ և հինն քան գհրկրորդսն։ Ցկատքատ բանիցդ մատանիդն ընտրեալք գհին իմարգմանելմեանն, որ սկիզբն ի վատատոյն ՊետրոսԻ ատատրհալ՝ միտհէատ ատէ ի մէջ գատնչանդն հրկրորդ ատրեալ, իսմ գայնոսիկ ատոյ վերնագիրք կան։ Ցհատ ացնոյ յրիկ գմանր հատատատծոյն և գկատրհատատ ատատմոյ իմարգմանելմեանն, քանզի իատն ի իատն և մի վայր իտրքնել էր, որպէս վերագոյն ատատցաք, յոտ հրկրորդ իմարգմանելմեանն ատոնդցաք յոտ գլոխս գլուխ՝ յոսվանդակեալ գատնեանդն չիննհատատան։ Իյ չհատ ատ ժնանչնի գտրձհալ յոտ կարգի գնտն գկատատական հատան հդհալ, սկիզբն ի քանիդ իմհատացոյն ՈՒհրնպիսի ատատհալ, կատհատոյ գնտհցիք ծանօթս տատհալ նմք։

«Ցայգ ատենացն հատաքեալ տամփոփեցաք ի տատն օրինակաց, որոց վեղ էին գնտ իմարգմանելմեանդն, իմէ՛էտ ոչ ամենացն իհկատատար, և չայտնի իմատանքն ի հոտս ՁՒՂ. ՁՁԻ. ՊՒԼ. ՊՒԸ. իսկ հրկրորդ իմարգմանելմեանդն չորք, և չայտնիքն ԻՒՎՒ. ԻՀ. Իմէ չայգպատիրացն փատեալ տհացեալք և գայլ գրչագիրս գնտ իմարգմանելմեան մատանիդ հոխոգոյն քան գտս, լրատեն լիցի և պատկ ըգծիչ և ծանր ացհատատելմեան ժնրոյ գոյ ատենատ ծատ իսկացեալք ի տատպարելմեանս»։

— Ի հատատր. նոյն տարին, 725 էջ, և ատա ցանկ անուանց, 727–738։

Բռվանդակելմիւն հրկրոյ հատատրնհրատն. Հատատր ԱԱատրին. վ ատրք ՊետրոսԻ ատնատատատալեան։ — ԱՆատնհատ կինդրատկան. — ՈՒհրնպիսէի իմատրմ ատ ատկհրատ ՈՒնատնի. — վ ատրք ՊետրոսԻ վիատնատկոյի. — ՊետատոսԻ ՈՒտկատրատ հոխոգոյն. — վ ատրք ՅոհաննատԻ իմատպատրոյ. — ՅոհաննատԻ զբատգատոյ. — Յոհաննատ կատատատր ատքատատոյհատոյ. — ԱԼհքսիատնատի. — ՈՒհրնպիսէի ծնատոյ. — ՈՒտոփրիատի. — տգբատոյ ՈՒտրկատի. — Իր յհրկրին հգիատատատգ հատրատնդ պատատմսելմեան։ — վ ատան ԱԼգատոյատոյ. — ԱԼմատնատոյ. — ԱԼպատգատոյ. — ՊհգԼհատի ծնատոյ. — ՊԱքրատսհատոյ. — ՊատատոսԻ ՎԻդիհատի ատչքատանդրատգատոյ. — վ ատան ատտոյ գՈՒքտրրիհքատ քատգատրին հատոյ. — ԻհԼոմատոյ. — Իդիատյի միատյնատկիդի. — ԱԼպատգատոյ. — Իտատրհատոյ. — ՊետատոսԻ և Իատատհատոյ. —

Պոպիոսի. – Ապիկեայ. – Փիտավրեի. – ոչնչի որ ի նիւթապատ քաղաք անգղ էին. – Ամենահոմ. – Լուցիոսի. – Կլոսնիոյ. – Լուսպրիոսի խնամանոյ. – Մակարայ ոչսկիրտին Աննոսի. – Խոիդոլեայ վանայ նկարագիր. – Աբգարեանի հօրն. – Պատմութիւն Պետրոսի մեքսատորին. – Վասն էփրեմեանոյ. – Մարիամու եկեղեցոյն. – Լուսդրեայ պանտապետ. – Պատմութիւն Պատգոսի յուսարացոյ. – Վասն Սիժէոնի սիւնակեցւոյ. – Ութրիանի. – Մարտիրոսաց – Վասն բարձրատիպ անապատականին. – Վասն Մակարայ հռոմայեցւոյ. – Վասն որք դրժեցին իւրեանց գոհն. – Վասն Մարկոսի ապստի. – Սիմէոնի պատարչի. – Պատմութիւն Դանիէլի. – Վասն կանոնաց ոչքատարութեան որդւոց իշխապատուին Հռոմոս. – Ցնծալ և զարձ Մովսիսոյ առագաստին. – Վասն թխադործ. – Մարիամու Մարինոսի. – Ցնծալ և ապաշխարութիւն Տպագրոյ. – Բանք եւ պատմութիւնք Սուրբ Հռիփսիմեայ. – Վասն կատարելոյ ասպետութեան Ք. – հանգստութեան Կ. – մտաքոյթութեան կամ զղջմութեան և արտասուաց Պ. – պահոց և ժուժկալութեան Լ. – զղջմութեան պատկառութեան Չ. – անքնութեան:

Հատոր Երկրորդ. Լ. Վասն սրբութեան և համբերութեան Ա. – ոչ առնել ինչ ի կորոյս մտքին Բ. – գաւակաց Գ. – առատաձեռնին և ողորմի պատառատանէ ԻԱ. – արժանն և զպատա յիշելոյ ԻԲ. – ապօրէից ԻԳ. օտարատոհ և սպրմած լինելոյ ԻԴ. – հնազանդութեան ԻԵ. – խոնարհութեան ԻԶ. – անչիշատակութեան ԻԷ. – սիրելոյ զատուած և գթելոցն ԻԸ. – հոգևառ հարցն ԻԹ. – քաղաքավարութեան հարցն Լ. – խրատք Սուրբ Հարացն. Աբրահամեի յիմարասիրոյ քանք. – Յաղագս առաքինութեան. – Վասն երկիւղին Աստուծոյ. – Մովսէսի միջնակեցի առ Աւռնոն. – Աբբայ Մովսէսի վասն սիրակալութեան. – Աբբայ Էփրեմի քանք. – Փիլիքսենոսի քանք. – Մեծին Մակարայ յոտղմէ. – Մակարայ կիտնատրի քանք. – Ասի հայրն Մակարայ հարցուածք. – Իսկիրքեայ խոտոր. – Պափնոսի յոտնումն հարցուածոյ. – Ամենի յոտղմէ երեք. – Վասն կարգի սրբութեան պաշտօնէից. – Թէ ոյսքան պարտ է սրտիւ գանձնել. – Յաղագս չիչելոյ զգործեցեալ մեզն. – Պատուէրք սուրբ հարցն. – Յաղագս ձգնաւորաց. – Խրատք ծերոյ մեծի. – Յաւուրս հարեցդի. – Հօրն Յովհաննու վասն հրեշտակարգաց. – Խրատք սուրբ հարցն. – Ընդհատ խրատք:

Տես և վարք սրբոյն Ներսեհի. — Հայէի վարուց, հտն:

«Օրինակ ցիչատակարանի վարագայ վանից յնաիր գրչագիր Հարանց վարուց», Արծուի Վասպուրականի. 1859, թ. 5:

ՀԱՐՆՆՑ Սաթ. Գ., թարգմ. — Տես ԳԱՒԱՌՈՒ Մ. Ջ.:

Հարիւրամեայք. — Տես ՆԱՄԱԼԵԱՆ Ա.:

Հարիւրամեայ հայկազք Հայոց ի հին պրակաւորեան վրայ. — Տես ԳԻՒՊԵԻՒՆՑ (Լ.:

Հարիւրգոլիք վիէննա, ի տպ. Մխիթ. Հարց, 1850?

Հարիւր ամենապատ պրկիր. — Տես ԼԵՐՈՒՆԻ (Ջ.):

Հարիւր բանիւղական առակինի պղտի ոտոց համար. Հատոր Ա. Իտալերէնէ թարգմանեց Ջարմայր Ց. Յովհաննեան, 1844?

Հարիւրամեայ կենսագրա Ս. Խաչի վիրապեան. — Տես ՍԱՒԻՆԵԱՆ Ց. Ջ.:

Հարիւրամեայ բարոյական խրատուց, յորս բովանդակին բարոյական առածք և զուարճալի պատմութիւնք: Ի լոյս ընծայեցաւ ծախուք Թանգարանին վերծանութեան որ ի Միջագետս կոստանդնուպօլսոյ: Ի կ. Պոլիս, ի տպ. ի Պօղոսի Աղապեանց, 1853. 8°, 173 էջ:

ՀԱՐՈՒԱՆՑ (Ղ. — Մի խիզախ փորձ (Ջրույց ամերիկացի Հնդկի Հ-ի մերմ. Ա. Գ. Հանգ. Գրակ. եւ Պատմ. 1896, էջ 224–245.

ՀԱՐՊԻ (de Harlez). — Yesdergerd II et les Arméniens, *Revue Cath.* t. 42. pt. 1.

Հարսիկոր Տաճկահայատառութեամբ. — Տես ԽԱՒԻԱՒ:

ՀԱՐՈՒԻՆ–ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ — Շաւիղ գիտական. Մարտ 1902, թթ. 8–12. – 1903, թթ. 1–12. – 1904, թթ. 1, 2, 6, 11:

Հարուստ և աղքատ. — Տես ՄԻՔԻԵԱՆ Լ.:

Հարս և սիկուր. — Տես ԳԻՒԼԿԻՆԵԱՆ Ջ.:

Հարսանիք. — Տես Լևոնեական կոնդակ:

Հարսանիք մը. — Տես ԲՕԼԱՆ Գ.:

«Հարսանեաց մէջ փեսին ոսկիէն ինչ» իմայ կր տանին». Արարատ (Տփխիս) 1850, էջ 45:

Հարսնախոստութեան օտարոտի. — Տես Օտարոտի — :

Հարսնացու. Աբբահայի կեանքից, թարգմանութիւն: Հայտ. «Ակզ»ի: Ալեքսանդրապոլ, տպ. Պ. Սանոյեանց, 1893. 8°, 83 էջ:

Հարսնաւարական վանիցիոյ առ սուրճեայն ոսկեմիտ Հայր. վիմագիր Յայտարարութիւն, 1863:

Փեղեզ. Կիլիկիա 1863, էջ 375. և 394 «Պատմական ծանուցում», Մասիսն արտատպած, և 120.

Հարսնտրեան աւետարան. — Տես ՃԱԳԱՐԲԻԳԵԱՆ (Ց.:

Հարսնտրեան ձամբան. — Տես ՖՐԱՆԳԻԼԻՆ:

«Հարսանեաց և թնական ինչք», թարգմանեաց ի Պադգիարէնէ Պապկի Նիվոյոց. Երկրագունա 1883, էջ 120, 252, 267.

ՀԱՐՏ (Բրեւ). — Ինքնասպան և ուրիշ տարի առած պատմուածք. թարգմ. Սո. Լիսիցեան Արտատպ. «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկերութեան, 1902. 8°, 56 էջ:

ՀԱՐՏԻ (Լ. Ա.) — Հոյակապ մարդոց սիրային արկածները. Թերթօն Կոպիկի 1903:

ՀԱՐՏՄԱՆ Մ. = Martin Hartmann գերմանացի. — *Eine topographisch – historische Studie.* Բոհտան. Տեղագրական–պատմական ուսումնասիրութիւն:

Արարատի մէջ (1897, էջ 315) Ս. Կ. տորագրութեամբ հետևեալը կր կարդանք. «Գերմանիոյ մէջ 1896–ին կազմուել է մի ընկերութիւն «Die Vorderasiatische Gesellschaft» – «Առջևասիոյ – Ասիոյ ընկերութիւն» անունով, որի նպատակն է Առաջաւոր Ասիան լուսաբանելու հիմամբ ուսումնասիրելու: Ընկերութիւնը իւր անդամների միջոցով երկրի տպագրութիւններով ինչպես և կարգ

նկատողությիւններով, պիտի լուսաբանեն չատ իրե-
րիներ. Ալ և ընկերությիւնը կաժենում է յատուկ
բնիլ և նոր նիւթեր հարկաւ ձեռնարկուներ և
պատրաստել նոյնս։

« Մեր տպագրած հրկրին հետ Հայաստան Ա-
սիոյ մասն է կազմում, որ իր անկախով և չա-
րաչարանքի ներկայով պրատել է վազուց ի վեր գի-
տական աշխատրի ուշադրութիւնն իր վրայ, ուստի
քնական է, որ այս ընկերությիւնն առանձին կեր-
պով հետաքրքրուի նորան ուսումնասիրելու։

« Վեռ անգնահատ արժէք ընկերությեան հրատարա-
կութիւնների մէջ է յատկապես Հայոց պատմու-
թեան գրքի մի հատորակը, իսկ այս տարի միայն,
որոնք մի ամբողջութիւն, մի գիրք են կազմում
163 էջիւ. (Ա. Տեղեկագիր 1–60 էջ. Բ 71–163),
որի հեղինակը Մարաին Չարեանն, Բնութիւնի ա-
րեւելեան լեզուների դպրանոցի արտաքին ուսուց-
չապետ, ընկերությեանս նախագահն է։

« Բնհատանը մի վարչական միութիւն չէ, այլ ժո-
ղովրդական անուն մի գաւառի, որ քնակուում էն
Բնհատ կոչուած քիւրդերը։ Թուրքերն ամենայն
ժամանակ միտումն են ունեցել ժողովրդի մէջ գոր-
ծածական դարձած գաւառների անուններ փոփո-
խիլ, քանի Բնհատանն այն անուններից մինն է, որ
դարձ պահպանուել է։ Թէպէտ և Ալիսպիրին ա-
ռաւօտ է, որ Բնհատանը Ադիլդի իվայրութեան գա-
ղաններից (անչուչտ գազանների պիտի լիներ) մինն
է, սակայն այդ միտք չէ, գաւառների ժողովրդա-
կան և վարչական անուններում միշտ ճշդութեամբ մի
և նոյն հիմքը չեն նշանակում, կամ, ինչպէս ա-
ռաւօտ է, միմիանց չեն ծածկում։ (տեղեկ I. էջ
1. II էջ 51)։ Բնհատի յարգելի հեղինակն այսպէս
է սքօշում Բնհատանի սահմանները, հիւսիսից Բնհ-
տան—սու (Շիրուան), արեւմուտքից Տիգրիս Տար—
սքոնի), հարաւից խաբուր կամ սարա հովիտը Ջա-
իլոյ), արեւելքից Բնհատան սուի և խաբուրի ա-
կունքների հովիտը. (տեղեկ Չէկքիսարի)։

« Բնհատանը մի անկանոն եռանկիւնի է կազմում,
որի հիմքն է Բնհատան—չայը։ Բնհատանը իր ծագ-
կնալ ժամանակ պէտք է 300 գիւղից աւելի ունե-
ցած լինի, այժմ պակաս է։ Ա. տեղեկագրում յար-
գելի հեղինակը մէջ է քերում այդ բոլոր գիւղերի
անուններն, քաղելով Ալիսպիրիից, աբաքսցի ար-
իւաքնագրներից, Շերէֆէդդինի Շերէֆնամէից, Լեր-
քան պատմական տարեգրներից և արեւմտեան
հեղինակներից. Գիւղերի անունները յիշատակելով
աշխատում է ցոյց տալ նոյն լեզուագիտական ծա-
գումը, նպատակ քերելու, աշխրէմներ, քան-
կիչներ, ասյա լեռ, ամեն տեղ, անմիջապէս ցոյց
տալով իր տպրութիւնը։ Ր. տեղեկագրում (II մաս)
իւսում է այս գաւառի լեռների և գետերի, գե-
տակների, իսկ վերջին (III մաս) գրում անուան
և ծագման մասին։ Քարգիլի դիտնականը Գրդ-
քուսը ծագած է համարում տարհատանցից = քաջ
քաղից և հիմնուելով յունաց և հայոց հնգիտակների
աւտնագծի վերայ հակատակ ցարդ ընդունուած հա-
մատման կարդալով (կարդու, Կորդու, կորդու
և Ալեքսանդր Փօթրեյ միեւնոյն գանագանում է
Կարդուխների կամ հայերէն կորդուք տպրում
էին Տիգրիսի և խաբուրի առ-
մանների, տարածելով չուռով մինչեւ Բնհատան
սու, ուրեմն ասինք հայոց կորդուաց աշխարհը,
այն ինչ կոտրիի (հայերէն կորդիք վերին, մինչեւ
և ներքին, որից բան Անգէտաց կորճայք անուա-
նը), ժողովուրդը չատ աւելի արեւելք էր տպրում,
որ քրդերի քուն հայրենիքն է, որտեղից նոքա ան-
ցան Պարսկաստան և Մարաստան։ Այդ էլ ուրեմն
մեր կորճայք աշխարհն է։ Վասկան և ասյնպէս
ժողովուրդները վազուց ի վեր
խառնուած են իրար։ Քուրդ անունն ինչպէս այսօր
այնպէս և հնում նախատական էր։ Արդատան ար-
քայիլ ալքան վերջին Արշակունի Արտաշիր Ա-
ասանականին հայհոյում է քուրդ անունով Նորան
(տես Տոքսարի)։

« Դրքի. էջ 105–117 քննադատում է իր նիւթի
վերաքերեալ մի քանի ազբիւրների արժէքը։ Իսկ
էջ 118–146 ուղղելիքներ և յատկիլիքներ. –

« Էջ 147–149 յիշուած 34 գլխատր գլուխների ա-
նունդ կրճատութիւն, որ եւրոպական և հայական
կանոնական լեզուներով ևն, ցոյց են տալիս, որ յար-
գելի հեղինակը պատմական վայել քարեիզմա-
լիսեալը ուսումնասիրել է իր նիւթին Ա. մի մինչեւ վ։

« Վերջ յիշելիքը այդ էն, որ նա գլխի մէջ չա-
րունակ մատնանիշ է անում ոչ միայն ընկճնուա-
ղէս, այլ և նոյն իսկ ամեն մի քան անգամ լինէ
ինչ ազբիւրից է առնուած։ Ալս ասելով մենք հր-
քէք չենք ուզում ասել, որ այս գիրքը լոկ մի հնա-
առուածք (compilation) կամ քաղուածք է պատա-
կան հրկրից, այլ այն՝ լինէ ինչպէս նա իր ա-
ասուհատրութեան վերաքերեալ բոլոր նիւթերը
սկսում դասական անհնարի միջնէ մեր օրերը հասած
բոլոր անվիճական և օժանդակ տպրիւներն ոչքի
առաջ է ունեցել և օգտուել։ Գտուել է նա յի-
բրաի, այդպէսէլ անկարելի էր, քանզի մի տղ-
բիւրներից, ժրաջան մեկուսի նման հիւթը ծծելով և
իւսանր ի քայլ ձգելով։ Ալս քանր կարելի է նկա-
տել յարգելի գիտնականի գլուխների համարեա ա-
մեն մի էջում, գրա համար վկայութիւններ քերել
աւելորդ է։ Դրքի այնքան մանրամասնութեան ծանօթա-
լիութիւնները, հետաքրքրութիւնները յիրաւի գործա-
ղնում են մարդուս և ապացուցանում լեզ Վերմա-
նական լուրջ ուսումնասիրութիւնը գիտութեան ին-
լեզուական գանձեր լրացնելու։

« Ընդունում ենք ասյն հանգամանքը, որ
յարգելի գիտնականը այդ քանի բազմազան տպրիւ-
նների մէջ պատահած հակասութիւնները կարողա-
նում է ոգիով, սխալները սրբագրել, իսչ ու իսա-
լեզուները տարբեզ, մոտի ինդիրներն լուսաբանել, չնոր-
հիւ իր լեզուագիտական, աշխարհագրական ծանօ-
լեզութեանդ և որ գլխաւորն է սրատես քնական
հայեացքով, իսկ ուր որ այդ անզօր է, ինքը պար-
զօրէն խոստովանում է, մի խոստովանութիւն որ
աւելի բարձրացնում է գնմարիտ գիտնականի ար-
ժանիքը։ Մեզ անհամեմատելի մնաց միայն լեզ յար-
գելի գիտնականը ինչ հիմամբ Փանոֆանի յիշա-
տակած այնպսի ինդրակաս կնոջորդէս գնաղ
Բնհատան սուի (վազի Ալզոպամ, արաքսցոյց Ջարմ,
Հովմոյ Ջիլմա) հետ նոյնացնում է։ Լեզ նե-
րելի է հակիրճին, ներելի չէ գլխ ընկերությեան-
նք, որ այսպիսի մի գրուածք առանց քարտեզի և
ցուցարարկուսի։

« Հայերիս համար առանձին ուրախալի է չատ,
որ մեր հայրենիքն այժմ աւելի և աւելի ուսումնա-
սիրութեան առարկայ է դառնում, առաւել նուս,
որ այդ լինում է և մեր անձնական լեզուի ու-
սումնասիրութեան նկատմամբ ազատ։ Պ. Հարա-
մանին, ինչպէս մեզ անձամբ յայտնի է, և ինչպէս
իր գրքից էլ երեւում է, լուրջ կերպով պատ-
պում է հայերէնով, և. Կոստանդնապոլսի գրած մի
մանուսար նամակից իմանում ենք, որ Հարամանը
մտադիր է այժմ ալ ազատութեան աշխարհն ու-
սումնասիրել։ Ի տրէ ցանկանում ենք յարգելի
գիտնականին կատարեալ յաջողութիւն »։

ՀԱՐՏՄԱՆ (Մօրից. – Շիլիոնի կարաճատրը. ռուսերէնից թարգմանեց Ա. Գիւլնազարեանց (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 82)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1894. 8°, 237 էջ։

« Երկու նոյ » (քերթ.) թարգմ. Մ. Սիմանգուլեանց. Ալգիր 1901, էջ 256։ – « Սիրատան ծաղիկ » (քերթ.) թարգմ. Արծիւեան. Մոսկ 1889, էջ 1703։

Հարց–պատասխանների. Վ.սարան–ընթերցատուն – Բ. Հրատարակութիւն գրական մասնաճիւղին, գահերէց, տպագր. Եղիէ Թորոսեանի, 1903. 8°, 96 էջ։

Բննադ. Բազմավէպ 1903, թ. 4։

Հարցմանց դիրք. – Տես ԴՐԻՒՐ ՏԱՓԵՒԱՆԻ։

Հարցմունք և պատասխանի հայ ի գործիս բանի. – Տես ՏԷՐ–ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Յ.)՝ Պատմ. նոր Ջուղայու » Ա. 197։

Հարցուումն ի պատասխանի, եան. – Տես ՄԼԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ։

Հարցք ի վիրայ քննութեան անձին. – Տես ԱԼԼԻՆ Յ.։

Հայ ճեղկոց. – Տես ՅԱՆՈՒՐ Վ. ՇԱՄԱԽԵՑԻ։

Հացի յգիկը. — Տես ԻՆՃԻՃԵԱՆ Փ.։

Հացի խնդիր. — Տես ՊԱՒՇԵԱՆՑ Պ. Ս.։

Հացի հաւանութ. — Տես ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ։

«Հայի պատասխ մի պատմութիւն». տես Բազմավէպ 1869–1872։

ՀԱՑՈՒՆԻ Ղ. Վարդան = Յոհաննեան — Իսրայէլեան == Հնախօս. — Խորհրդածութիւնք Եղիշէի պատմութեան վիրայ։ Ի Վենետս ի Ս. Ղազար, ՌՅԽԹ – 1896. 8°, 230 էջ։

Նախաբանին մէջ կը կարդանք. «... Մեր դիտողութիւնքը ուանդողական ոգով արդասիք չեն բրնաս, ինչպէս թերևս կարծեն ոմանք. այլ քաղ յայլոց՝ իբրև ամէնէն դիպ կատարել կամենք տէր Գրիգ. Տէրպօղոսեանի յօդուածը՝ «Նկատողութիւններ Եղիշէի պատմութեան վիրաքերեալ» վերնագրով, որ տպուեցաւ Ամօրեայ հանդիսի տարւոյն 5, 6, 7 և 10 թիուոց մէջ[1]. և զոր գրեալ տպիլ է տուեր իրեն Եղիշէի և Ղ. փարպեցւոյ անձնաքննութեանն ի դարս անցիլ քանի մի կէտերու նկատմամբ։

«Աչքս էր իր չարժատիպին, և պէտքն՝ տուեալ անոնց միջէն ուղիղ. Ոմանք՝ որ յառաջ իսուած էին նոյն չջնայի վերայ, յամենայնի արժանահաւատ ընդունած էին պ. Եղիշէ՝ իբրեւ ականատես նոյն գարու անձին, և ոմանք նա և պիտի իսուած Վ.սարայ։ Իսկ Տէրպօղոսեան չատաբերէզ եկաւ՝ նորա հակառակ կարծիք յայտնելու, – թէ պէտ ոչ ինքնաբերաբար, այլ չարժած չայլէ՝ զոր ինքն իսկ կը չիշէ ի Հանդ. թ. 7, էջ 200, ծն. – իր կողմանէ բազմապատկելով եկող պատմչաց տարաձայնութիւնքը, և գործածելով Եղիշէի գէմ կարիերեան լեզու մի. Նայց ունէր ար դիւք իրատունք այդպէս վարուելու, թէ ընդ հակառակն ճըշմարտութեան և արդարութեան սահմանէն դուրս ելող ընդդէմ այն անձին, որ այնչափ մերձաւոր է ամէն հայ որու, գայլ պիտի չտանէք առաջի...»։

Բովանդակութիւն. Ագգ. Ուղիներ. Ցառաջաբան։ — Ա. Համեմատութիւն Եղիշէի ընդ Վազրայ. – Չայոց կրօնափոխութեան նպատակը պարսից կողմանէ. Ցարգերուն չար խորհրդատուք. Մոզաց և հոգիակապուտց գործունէութիւնն ի սկզբան. Պարթից և հայոց թզկիներ. – Բ. Վասակ Ձերբակալութիւնը. Դեսպանութիւն և թուղթ հայոց առ յոյնս. Ջուգակիտ Վասակայ և Վաթդնայ ուժոյ և գործունէութեան մէջ. Վարդանայ ընդ Աթբուխան հանդիպումն, և սրինգեան գործերն յետ մեծ պատերազմին. – Գ. Կրօնական ոգին երկու պատմչաց քով. Նպիսկոպոսք ապստամբութեան չարժիչք չէին. Վասակ գործեալ նոյն իրն պրոյ մէջ. Վարդան միտաւին նոյն իրողոյն մէջ. Նկնկեղեցականաց ազդեցութիւնն ապստամբապետին վերայ. – Ցառնչութիւնք. Գ. Նղիկ ուրէք օտար աղբիւր. Եղիշէ և Ղազարայ ի գրուածի նախապատրաստական գանկեան. Ակնարկ մի նոս ան ֆէնոմենոն վիրայ. Ես ան պատանւոյ օգնութեան վիրայ. Նղիշէի կալծկռնալ տպքերք. Իսուիկ և իր տուած տեղեկութիւնք – Ե. Ակ բանասէրք նոյն հիւթի մասին. Նղիշէի պատմութեան մի պատանի՝ հայատարակուած ի Կ. Պոլիս երէք. Ակ պատում մի ծանոթացած Բազմավէպի մէջ. և վ.անան ստիպուեցաւ. Սոյն պատմի մէջ չիչուած նոր անձինք. Նղիշէի տպքերք բուս տէր Գր. Խալաթեանի. Եղիշէի պատմագրութեան չափն և ժամանակ. — Զ. Թուփնա արծրունեաց վասն վարդանանց. Թուփմայի տպքերը. Կարս չիչատակած նոր անձինք և տեղեկութիւնք. Տարաձայնութիւնք ընդ մէջ Թուփմայի և Ցհ. կամիդակոսի. Կման անձինք և անոնք ան Ակբլատի. – Վերջուած մեր վերջին հատուածէն։

— Այվազեան Ցովհաննէս Խրիմեան Հայրիկ, իր չատակաւ յիսնամեայ գործունէութեան Հանուած Բազմավէպի և պրակէն։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, Մխիթ. տպարան, 1898. մեծ. 7 էջ։

— Ս. Պատարագի օրերն, ուսումն և ժամու Հայ եկեղեցւոյ մէջ։ Ի Ս. Ղազար Վենետկոյ, 1898։

— Բ տիպ, 1899. 8°, 93 էջ։

Նախաբանը կ'ըսէ. «Բազմավէպի Սուրհանդակն 1897 տարւոյ ապրիլատին պատ մի հարցում, որով պատասխանիլ լինի առաջիկայ գրութեան. որ յետ հրատարակութեան նոյն հանդիսականի մէջ, և անյիսալ տարի առանձինն այլ ի դիւրութեան ընթերցողաց, ահա երկրորդ անգամ տպագրի՝ ինչ ինչ մեկնութեամբք, փոփոխութեամբք և յաւելուածովք։

«Այսպիսի արքազան հնախօսական խնդիրք մեր մէջ դեռ անհնարամ լինելով, առ հասարակ ընդհանուրք ոչ ինչ գիտեն, և քարկ եղած տեսութիւնք չարունն և ատելութենէ չատ հեռի են, քնիկր կամ օտարը չափազանց լինելով տրգի սովորութեանց վիրայ, գրա հարկ էր նախ քննել, գատել, և չետոյ յոյց տալ հպատագարս կամ եկամուտս։ Այս կարեւոր աչխատութենս է՝ զոր ունիմ կատարել հոս իմ առաջարկութեան վիրայ, դգուչանալով միչտ հատատասութենէ։

«Իմ գործածած ազբերաց ազգայիններէն չատերը վաւերական են արդէն, և ոմանք գեռ չեն քննուած. սրոց իրաքանչիւրին վիրայ երկայնախոսել չներելով գրութեանս չափը, թերեւսակի պիտի անգնիմ, նկատելով որ այնոց սովորութիւնն ընդհանրապէս ամրոյինն չարակից վաւերականք, որոց մէջ թէ բազմութեամբ և թէ հատատասութեամբ նչանաւոր են արձանագրութիւնք հին եկեղեցեաց։

«Իսկ քննելով սովորութեանցս ոմանք՝ զոր գծեմ, չեմ կարող պնդել թէ բոլորքնին բարչարձակ են. Այլ ինձ հարկ էր քննադատօրէն հետեւիլ ի ձեռին ունեցած փաստիցս՝ իւսելով ի կանխակալութենէ։ Կը եղէ կան ինձ տակաւին անծանօթ լատագրչ ազբերք, կարեն թերեւս փոփոխել ինչ ինչ մեր տեսութենէ»։

Բովանդակութիւն. Ցառաջաբան. – Գլուխ. Ա. Պատարագի մատուցման օրեր. Ա. Հին ընդհանուր

---

1. Անցեալ տարի նոյն հանդիսի մէջ ուրիշ մ'այլ հրատարակեց՝ «Եղիշէի պատմութեան ազբերը» վերնագրով, որոյ մասին պիտի խօսինք յետոյ։

ևկիպիյոյ ժէ. սո ձգնաւորս. — Ի. ԵՒս մեզ Ի դարան. քաժակի չորն սո Մանդակունոյն. ժմիկ. պատ. Շուխս. ի խորհնայոյն. — Կ. Պատարա-գելի օրին և դարան. Մանդակունոյն իւ ճառն. — Կ. Պատարագի սրբոց և ավետման ատենի ժէ Ի—և դարան. Նախկին ատեն սրբոց. — և. Պատա-րագի օրերն ի հովտական այգիսլիխնս. — Ջ. Փոփոխութեան սուրբ ի Ջ դարս. չաքսմի փո-խանակ սրբոյ. — և. Ինչս չաքսմ. սուրբ ի չաքսմիս միայն. Նոյնք յատ սուրբ ասէոյ. — Ի. Պատարագն չինանոյ ժէ. — Թ. Շանապազօրեայ մատուցումն չիս Ի դարս. « քառատունք ». Դա-րեկացոյն Նան իրատու. վարդավան յատաջ մի օր. քաղմացումն ատենի սրբոյ. — Ի. Պատարագի քառատարոյ և առաչատարոյ ժէ. յուծումն չա-քսմիս և կիւրակէի ի քառատարոյս. — Ի և. Շա-նապազօրեայ մատուցման նատագան Ի և դարձն. արգի առվոտսլխնս. — Ի և. Մի նոր պաշտօն փոխանակ ս. խորհրդոյն.

Կիւրեղ Ի. Պատարագի մատուցման տեսակք. և. Մի պատարագ խորհրդական սուրբ ժէ. մի սե-զան չևկևդոյսէ. հին նկարագիր քահի և խորանի. — Ի. Ախթարկի քահնայից այդ պատարագի միշտ հանդիսաւոր. — Կ. Ուրբանի գաս մատուցումն խո-րագանչիրէն, և նիրկայն. — Կ. Պատարագի մի մատուցոցէ. — և. Բազմութեամբ մատուցոցոյ. ինչպէս ի ձեռնադրսլխ. եպիսկոպոսի. քահնայից. սքանչացրի. — Ջ. Ուրկին ձեռք քաղմամատոյց պա-տարագի, և այնոյ ծագումն. լուսցին Աբրահամ-գացոյն սո Տիմոթ. խորհրդատեղոյ Լամբրոնացո-ւոյն. և ծնեմ. — և. Ուրկիցս դպրատոմն քաղմա-մատոյց Նոյեմսան. պիտգանացոյսլխն իւր քան գոլաս. — Ի. Դարին Ուրբոյ ձև մի. — Թ. Դարձա-սբերքոյ պատարագ. Նորին նոյ լուսցմանսլխնք.

Կիւրեղ Կ. Պատարագի մատուցման ի բիւ. և. Ընդհանուր ևկիպիյոյ առվոտսլխնք մինչև Կ դար. — Ի. Մերն գաոյջ և գնո Լուսաւորչին ևս դար. Նախկին պարզսլխն Նրգոյ պատարագի. — Կ. Թիւ մատուցումն գնո Ի դարս. Նպատակը. ան-դամոց քաղմանալն և վախճանիր. Ընթերցուածն կարգ և կոն. առջեմ. Նկարագիր լուի պատարա-գին. սա ոչ քնաս « ի միակիրական անանձս ». փոքր ոճգանոյ դիւրք. — Կ. Լամբրոնացին քանի և գոր-ծով հակառակ լուի մատուցման. վկայմանիք. Նոյն հօր առասլխնքն պատարագի սորց վիրաց. լուի պատարագը միշտակ. Նոյնն առանց յատպատանց. Շնորհալին լուի նկարել լուրս. — և. Ընդհանուր չարտանաւսլխնի լուի մատուցման ցկին դար. Ծա-գումն մեծ վարագարին. Նախ քան կոչն պրունք. փակումն իրարանի ի քառատունքոյս. ամբոն. լուի մատուցումն պատարագի. առաջ հինդրք. և չաքսմի մի ի չատ պատարագք. « ասր ». — Ջ. Թիւ պա-տարագն և սո Լրիցոնաս. — և. Ուրկիս պատարագ մի քահնայէ. Մանդակունոյն ընծայնալ կանունք. — Ի. Թիւ մատուցման դադարումն ապգիս թագ-մսլխնէն, և նրկայն.

Կիւրեղ Ի. Պատարագի մատուցման ժամերք. և. Հին ընդհանուր ևկիպիյոյ ժէ. անձամ հնգորդու-լխնի չևցիպատու. — Ի. Ի միգ ցամ. դար. խոր-հրդամատուցյոյ ժամագրին ժէ. պատարագ Երա-խայից. ժիաքումն հաչոյ հրկք ժամոյ և րբ. Ի և դարան ամանք վկրատին կատն. քոյոյ ազգմագ նախ քան գպատարագ. — Կ. Մատուցման յատուկ ժամեք քահի մի ասրից ժէ. առիլք յոյս ժամոյ ուշագրսլխնի չլինէր. — Կ. Ընդհանուր ժամք մեր օրերք. ծնդհան դիւրերր.

Անի հետևեալ յօդուածներք. Պրակներ. « կնն-ագիր և նկարագիր Ուրկոյ վարդապետի կոտ-րացոյ ». Բազմավէպ 1893, էջ 8, 161, 273, 329, 353. — « Բան ի Ի. Խորդմանիս », 1894, էջ 18, 53. — Լևզուաբանական. « Մեր ք տատն գ, չ և ս տատից տնո », 1893, էջ 529. — « 8 գրոյն հնչումն », 1894, էջ 466. — « Գիրքերն և աշխարհաբար, և ոչ ...քառ », 1894, էջ 227. — « Ի՛րք ոչ, յ, յի, յր, յ՛ », 1897, էջ 281. — « Ջ, վերայ և 8 սո նախին », 1897, էջ 385. — « Անգլագրսլխնի ատ-տոյ անանունեյոս », 1897, էջ 139. — « Հայ օրա-գրոյ յիգոն », 1895, էջ 284, 419. — « Տատա-դարձսլխնք », 1897, էջ 82. — « Ախտարհաբարի և Գրաբարի խնդիր », 1897, էջ 82, 185. — 1898, էջ 93. — Կրօնականք. « Թօսք մի սո Ն. Գար. (Միաքնակոչսլխնն մասին). 1896, էջ 122. — « Անդրադարձ արձագանգներ » (դատանաքանական). 1896, էջ 316, 353. — « Գեղացագիրսլխնն վարդ-պետսլխնք », Մեմ. Ազգար 1905, թ. 4315—7. — « Ազգահարդար », Բազմավէպ 1895, էջ 365, 475. — « Բարեկարգութեան ևկիպիյական հրաժարա-ւսլխնն », 1897, էջ 432. — « Վերածումն չարա-կանաց ». 1897, էջ 272. — « Ուրբական նորոգու-սլխնք », Մեմ. Ազգ. 1902, գիվ. 4, 7. 1903, ապրիլ 2, 9. — « Նոր լուծ հին տոմարի », 1903, մայիս 21, 24. — Հնախուսականք. « Շարականք », Բազմավէպ 1894, էջ 9. — « Ուրնդհան ատեն », 1897, էջ 134. — 1899, էջ 370. Մեմ. Ազգ. 1903, յու-նուար 8, 11. փետր. 8, 12. — « Ցայտնութեան ցի-սուսի և Ննկուսին Տայի. Նախարարիցոյ պատարագ », Եւն. Բազմ. 1899, էջ 36, 207, 264, 365. — « Ուրբարտութեան լուծ Եկեղեցագոյսլխն », Մեմ. Ազգ. 1902, հոկ. 25, 28. Բազմ. 1899, էջ 368. — « Ցայտնութեան ժամանակ ». Մեմ. Ազգ. 1903, փետր. 1. — « Քառատունդոյս ժէ », մարտ 12. — « Խաչ և Ուխտականութեան », Մանգուամ 1904, գեկտ. 21, 22. — Ներգրական. « Գոյանէն վենե-տիկ », Մանգուամ 1904, օգոստ. 7, 14, 21, 28. հունս. 4, 9, 16, 23.

Յատ. — Տես ԱՒԱՄԵԱՆ (Պ. Ղ.)՝ « Քեր-ւսուածք ».

Հաւատամք մխանեական հաւատոյ. — Տես ԼԱԶԱՐԵԱՆ (Ն. Վ.)։

Հաւատապատում. — Տես ՄԱՆԻԵԱՆ (Մ. Գ.)։

Հաւատարիմ Սամիտրի. — Տես ՎԱԼԴ-ՆԷՐ (Գ.)։

Հաւատով խոստովանիմ. — Տես ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՒՀԱԼԻ։

Հաւատոց հիմունքներու ու քանոնների. Fondements et règles de la religion. Seconde partie. գպղ. հայ. Constantinople, Imprimerie – Librairie de S. Benoît-Galata, 1849. 8°, 94 էջ։

Հաւատք, ցոյս, սէր, բարոյական քառերա-գութիւն ի վեց արարս։ Հեղինակք Անիսէ – Պուրժուա և Իօժէն Նիւ. թարգմանիչ Գրիգոր Մարգարեան. Տէր և հրատարակիչ Տիրան Փա-փազեան և. Պօլիս, տպագրութիւն ձէրիտէի Շարկիճ լրագրոյ, 1889. 4°, 78 էջ։

« Հաւատ և Բարեկեցիկ » (Յակոբ Սիմոնեան), Ներկոգոնեա 1888, էջ 312։

Հաւատքածոյ բնութիւ գյուռածոց. — Տես ԳԱ-ԲԱՄԱՃԵԱՆ (Մ. – Ս.)։

Հաւատքածոյ հայկական ասացուածոց. – Տես ԱԼԱՄՃԵԱՆ (Հ. Ս.)։

Հաւատքածոյք յրնութիւ մատենագրաց. – Տես ՆԱՋԱՐԵԱՆ Թ.)։

Հաւատքումն առտուածային վկայութեանց յա-

զգաս ամենայն ուսմանց քրիստոնէական հաւատոյ, ժողովեալ ի տուրք Գրոց, և յօրինեալ ըստ կարգի Հրահանգի քրիստոնէական վարդապետութեան, որ տպեցաւ ի Տփխիս յամի 1825։ Ի Շուշի, 1829. 184 էջ?

Հաւաքումն Բրոթէսթանդ բսուած քրիստոնէից գործածած հաւատոյ դաւանութեանց և քրիստոնէականաց. որ կը պարունակէ – ա. Համառօտ Քրիստոնէական Մարտիրոս Լուտերի։ բ. Դաւանութիւն հաւատոյ՝ Գաղղիայի և Հելվետիայի բարեկարգեալ եկեղեցիներուն։ – գ. Երեսուն և ինը յօդուածները Անգղիացւոց և Իւլանտացւոց (եպիսկոպոսական) եկեղեցիներուն։ – դ. Համառօտ Քրիստոնէական Վէսթմինսդրի (երիցական աստուածաբաններու ժողովին։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի Կուլիէլմոս Կրիֆֆիթի, 1846. 12°։

Զորս մասերն ալ առանձին հակատ և յատկատմար ունին. Բ. միայն տպուած 1845ին. միւսներր 1846ին. էջերն՝ ա. 53. բ. 52. գ. 44. դ. 98։

Հաւաքումն հայ պատմչաց. — Տես ԼԱՆԿԼՈՒԱ (վ.)։

Հաւաքումն յիշատակարանաց, եւն, Լուսիհաւանց. — Տես ԼԱՆԿԼՈՒԱ (վ.)։

Հաւաքումն պատմիկրաց։ կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբայ Պօյաճեան, 1878. 4°, 100 էջ։

Հաւաքումն վարդապետական, բարոյական և ծիսական դիպուածոց կամ խնդրոց, որոց լուծումն լինէր ի հրապարակական բանախօսութիւնսն աստուածաբանականաս յիպիսկոպոսանիստ ի Մայր եկեղեցւոջ Մոնտովի քաղաքի. ընդ գահերիցութեամբ Յովհ. Թովմայի եպիսկոպոսի Ալիլարտի և ընդ վերակացութեամբ Ստանիսլաւոսի Լյա աստուածաբան կանոնիկոսի։ Թարգմանեաց ի լատին բնագրէ Արհիապ. Խերապ. Տէր Վ. Եւոնդ Վ. Խորխոռունի, ի բազարատունեաց Սեբաստիոյ, Արքեպիսկոպոս Մելիտինոյ փոքուն Հայոց։ Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1886. 8°, 360 էջ։

Թարգմանչին «Բան հակիրճ»ը կ'ըսէ. «Իբր 40 ամեաք յառաջ ի գազութ լերին սրբոյ Լիքանոսու՝ աստուածաբաշ Արքազան կաթուղիկոսի ասեմ, Արքեպիսկոպոսաց, Լուսիկոսոսաց, քառն հարեալ Լի Լծարգմանութեան Հայկական Աստուածաբանութեան Արբոյն Ագիոսոսի Լիկուրեան և Չոր Շարժէզի Ընդհանրական Մեծատրի Վաճառչեանց. այլ 28 ամեաք յառաջ՝ փափաքեալ գործ ընդ բրիչ՝ զամս չորս յԱլեգսիոս ի չինուելին վանաց Աստուած Ցուցմանն, և ապա զամս 24 ի նուագին Աստուածաբանութեանս նոքաքոգոջ վիճակիս Մելիտինոյ դնեան եղէ չինուածոց նկեղեցեաց, Աստիճանաւորարանաց, Վաքարատանց, Կուսաստանի, և ի զարս հանգզի քաճանելոյ՝ ի կամ ողիկ հաւատս Այլ զայրիս անցեալ զաւուրքս՝ ի գրնալիքն անպիտան լեալ յանձնայն ոչ ասս իրաց՝ զէմ ասս ի ոչ ի զաւ վատնել զպատուական ժամանակն՝ յանկամ մխասանգամ գրգռել ի Լծարգմանութեան փոքրիկ մտանելիս՝ որ կոչի՝ «Հաւաքումն ասատուածաբանական, բառեյատկաս, ծիսական դիպուածոց կամ խնդրոց» որ զայլ օգտակար լիցի իմոցս առաքելասնորհ Քահանայից՝ որոց ընդ ատաջ ելանել յոլովիցս վիճել ընդ անհաւատս և ընդ բազմականս, որք առաւել քան զանհաւատս են չարագոյն և ծիսապակար նկատմամբ իմոցս նորագործից՝ որոց ասս ի փոկոսիկոս յանձնական նուիրեալ եմ պկնասս իմ, և նուիրեցից ակն մահուանս»։

Նուամնդակութիւն. Աղօթք տ. երինասարդ. – Ամբողջութիւն իսաստուածութեան. – Անմահութիւն. – Ապրելութիւն տ. Հիտոդ. – Անկասնութիւն. – Անհնութիւն. – Անհանգստութիւն. – Անհաստատ. – Անհասկանալիութիւն. – Անաստրքերակատնութիւն. – Անօրէնք տարբք. – Աչխատասիրութիւն. – Ազատխարարանք. – Ազատխաղութիւնան խոստովանութիւն, Ցղջմանց, խորհրդական խոստովանութիւն, Հաստատութիւն. – Աստքհայք. – Անութիւն. – Աղաչանք. – Աղքատք. – Աղքատութիւն խորհրդական. – Աստղ. – Աստղագուշութիւն. – Նուաղ պատարագի տ. Ակիր. – Նուաստնութիւն տաւգապատի. – Բարոյականութիւն մարդկային գործոց. – Ընականութիւն ժողովրդապետութ. – Գազանք տ. Կնիք. – Խոստութիւն. – Խիրք սրգնիալք. – Խիրք տարբք տ. Ա. Խիրք. – Խիրաստութիւն Վանականութեան Հնամանատարութ. – Գնաւոն. – Գործութիւն. – Գործակցութիւն. – Գաւանել վկայութիւնք. – Գատակնիք. – Գիւ. – Գիպուած վիճաբանական. – Գիտատարութիւն. – Լկկգիցի. – Լպրատքիվ Լծարգոյն. – Լնվեմակ. – Լսկիսկոպոսք. – Լյոյսոն. – Լյոյնատոյց տաղթք. – Երկիւղ. – Լերդրդութիւն տարբ. – Զգջմանն. – Զոհ տ. Պատարագ. – Զրպարտիչ. – Լնվեմնալ գործիքեալ գիրս. տ. Գիրք սրգնիալք. – Լնկեր. – Լնատնութիւն տ. Աէր. – Թափառ. – Թուական տ. Հատրգութիւն. – Թուղթք. – Լոգութիւնպատնատ տ. Լրատնութիւն, Լրձակատն. խորհրդական, Գիտութիւն, Մատնութիւնք, Գնդութիւն. – Լչխատն. – Լչխատնութիւն. – Լչխատնութիւն Լկկեղեցւոյ. – Լչխատնութիւն օրէնդրական. – Լրատնաքանութիւն. – Լուզ տ. Վերջին օծումն, Լանվեց. – Լատատնութիւն ի մկրատութիւնան. – Խազ. – Խոչ. – Խոստատութիւն. – Խիրք մտոք. – Խնկարկութիւն. – Խոստովանութ. – Խոստովանութիւն տ. Խորհրդական. – Խորազիրք. – Խորհրդական խոստովանութիւն. – Կրատոյ. – Կրկա. – Կնդրագրութիւն. – Կրոմ. – Կամքազրկէ տ. Լկեպկոպոսի. – Կատիակատութիւն. – Կատնատ. – Կանոնիզ. – Կանոն. – Կարմրագիրք տ. Խոքագիրք. – Կիրակ խորհրդոց տ. Ջոհ. – Կնիք. – Կոչումն առաքնան Լրքոց. – Կրօն (քրիստոնէական). – Շատգրգութիւն. – Շաժհատութիւն. – Շահկրատութիւն. – Շանգստութիւնք տ. Անհանգստութիւնք. – Շատատութիւն. – Շատնութիւն. – Շատատ. – Շատատքննութիւն. – Շատատ. – Շիրնութիւն. – Շիւանդ. – Շմարգութիւն. – Շպգեմութիւն. – Շոգեւորականն կեանք. – Շոտմայ Քահանայապետ տ. Քնանատնայատնատ. – Չնն խորհրդոց. – Մատն հատատոց. – Մատնեանք. – Մատակարարութիւն խորհրդոց. – Մարմնական. – Մկզբ. – Մենամարտութիւն. – Մխաք. – Մկրատութիւն. – Մատագրութիւն. – Մրատութիւն. – Յանդնութ. – Յանդատութ. – Յատնչմարութիւն. – Յաստանականութիւն պատժոցն գործոց. – Յիմար. – Նախագրութիւն. – Նիրատգութիւն. – Նիլի խորհրդոց. – Նչան խաչի, տ. խաչ. – Շրջոյ սեղան տ. Սեղան. – Ուրդի տպօրինատ. – Ուխտ. – Ուրապնալ. – Չարամատղծութիւն. – Պաշտօն Աստուծոյ. – Պաշտօնեայ խորհրդոց. – Պատարագիչ. – Պատարագ. – Պատարագիչ. – Պատիժ տ. Յաւիտնական. – Պատկերատութիւն. – Պատկերատութիւնք ժողովրդապետի. – Պատնականութիւն տ. Աէր. – Չարք օրինակ. – Սպանն տ. վիժած. – Սեղան չրջոդ. – Սէր բնկերին. – Սէր պատատնական. – Սկիզբ տ. Ակիր. – Սուրբ Գիրք. – Սրբազնութիւն տ.

Հաւատաքննութիւն. — Արթոյ կոչումն ս. կոչումն. — Վախճան. — Վաճառք. — Վերանիկալ ս. Արձակումն. — Վերապահութիւն ս. Արձակումն. — Վերջին ածումն. — Վէմք ամուսնական. — Վիժած. — Վիժել. — Վկայ. — Վճիռք Ս. Փոդովոյ. — Տնօրինումն. — Քանի սրգիչեալ գրոց. — Քան ս. Ջկումն. — Փիլիսոփայութիւն. — Փրկութիւն. — Քահանայապետ Հռոմայ. — Քաղցութիւն. — Քրիստոնէական ս. Կրօն. — Օժիտ. — Օծումն ս. Վերջին. — Օրէնք. — Օրհնութիւն։

Հաւաքումն վկայութեանց սուրբ Գրոց, քարոզիչներուն և դասատուներուն և առհասարակ բոլոր քրիստոնէից գործածութեանը համար։ Ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս Կրիֆֆիթի, 1849. 6°, 618 էջ։

= Ի տիպ. նորոգ սրբագրեալ և վերստին տպեալ։ Անդ, 1852. 8°, 488 էջ։

= Գ տիպ. նորոգ սրբագրութեամբ։ Նիւ Եօրք, ի տպ. ի Ամերիկայի տետրակի ընկերութեան, 1859–60. 12°, 292 էջ։

Հաւաքումն քրիստոնէական պատուոյ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Տ. Ս. Գ.)։

Հաւքնդրութիւն. — Տես ԲԻՐԳԻՀ Լ.։

Հաւրան գիւղ. Մուրճ 1895, էջ 1042։

Հաւրաթար. «Արաքսեանի ժողովրդական թատրոնը Հաւրաթարում». Մուրճ 1903, թ. 11, էջ 215. թ. 12, էջ 193.

ՀԱՓՓԻՆՈ Մ.) — Հասը ի վերայ Ապագոյզի Քրիստոնէութեան, որ յօրինած է Աստուածաբանութեան վարժապետ Մարկոս Հափքինոս։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յարութիւն Մինասեան, 1863. 6°, 462 էջ։

ՀԱՖԻՋ. — Հռչակ պարսիկ բանաստեղծողբեան. Բանաստեղծութիւնք Հաֆիզի. Թարգմ. Պետրոս Մատոսեանցի՝ Ազգիւտ մականուանեալ։ Կը տուին ի տարի 1861, մեծ թ. ի։

— Հաֆիզի քառեակներից. Թրգմ. պարսկերէնից Մկրտչ Վ. Մաքսուտեան. Վաճիա 1904, էջ 72, 82, 112, 182. — 1905, էջ 54.

ՀԵՔՀԱՐՏ (Լ.) — Ցուցակի վիպական գիրքերը թարգմանեց Խաչատուր Քահ. Փանեանց։ Թիֆլիս, Արագ. տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1901. 8°, 26 էջ։

— Փաթիլս. Թարգմ. նոյն. Թիֆլիս, 1901. 91 էջ?

ՀԵՔՈՒՐԹ (ձ. = Rev. George H. Hepworth). - *Through Armenia on horseback.* By R. G. H. H. With map and illustrations. London, Isbister and Company Limited, 1898. 8°, p. vii + 355.

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «It was after a hard day's travel–we had been in the saddle twelve long hours and had stopped for the night at a little village on the banks of the Tigris. It was cold beyond the reach of language to express. Mr. Sidney Whitman, Dr. Wallish and I had just finished our evening meal, prepared by Migurditch, our Armenian cook and had sought the welcome solace of cigars. The room which had been allotted to us had two defects. First, it could not be heated though the pile of cow-dung was blazing in the fireplace. Second, there were holes in the wall, but no windows; glass is too expensive a luxury for that part of the world. The frozen air chilled us to the bones and we begged our host, a kind old urk, who looked as I imagine Abraham must have looked when he had reached his three-score and tenth anniversary, to fill all these holes in the wall with hay.

«None of us was sleepy, however. Our camp beds were in readiness, but there was no disposition to occupy them. Perhaps we were too tired to sleep. It is possible to be so. So we sat with our fur overcoats on, talking about the experiences of the day, the precipice just behind us, the long caravans of camels we had met, and a group of rough-looking fellows who had passed us in the middle of the afternoon, brigands to a certainty, but sullenly quiet as we had twenty cavalrymen with us, who would not have been sorry if they had seen a good chance for a brush.

«Dr. Wallish is a scholar, thoroughly abreast of the times; Mr. Whitman knew Moltke, is honored with the friendship of Bismarck, and has a thousand anecdotes on his tongue's tip, while as for myself – I am an American, have seen something of the Civil War, and so had a good deal to say about our national institutions, our industries, and the spirit of the people.

«The fire burned dimly. The oil in the lamp was nearly spent. It was just such a lamp as Roman boys used to light themselves to bed with, a vessel filled with oil and a wick floating about in it supported by a cork.

«How many books have been written on Armenia and the Armenians?» asked the doctor.

«More than you can count», replied Mr. Whitman. «They are mostly one-sided, however, and untrustworthy. One mas is in love with the Turks and his book is a eulogy. Another one pities the Armenians and his book is a libel on the Turkish government».

«True», added the doctor. «It is worse than folly to visit this country with preconceived notions. Turkey is like the Bible–you can find anything in it you may happen to want. If yon come here with a theory you will find plenty of facts to back the theory no matter what the theory may be. There are not many books on Turkey in which you cannot find a bias. Hence the strangely contradictory statements that are met with».

«Whitman turned to me and remarked: «And you, do you propose to write a book also?».

«That is my purpose», I answered, «and I have notes enough already to fill a large volume».

«Well», said Dr. Wallish, «if you can be impartial –».

«I had been getting under the blankets and said in sleepy tones, «I shall try to be. Goodnight, gentlemen».

«And here is the book. I know that I have looked at both sides of the Armenian question, but whether I have seen both sides or not, I must leave you to determine».

Բովանդակութիւն. Chapter I. Purpose of the Expedition. – II. The Golden Horn. – III. To Trebizond. – IV. Zigana Pass. – V. Over Kop Dagh. – VI. Erzeroom. – VII. The Massacres. – VIII. Another View of the Massacres. – IX. Queer People. – X. Ararat. – XI. Hamidiehs and Massacres. – XII. The Weakness of Turkey. – XIII. Westward Bound. – XIV. The Missionaries. – XV. Turkish Schoolhouses. – XVI. An Armenian's View. – XVII. A Summary.

Է. Տ. կր գրէ Հ. 1899, էջ 84. «Նոր ուղղութիւն մը, կենդանի գոյներով նկարագրուած, չքեղ պատկերներով զարդարուած, բայց ընդհանրապէս տխուր պատմականութիւն։ Ահա ընդհանուր նկարագրին այս գրքին, որուն հեղինակն այս անգամ ամերիկացի մըն է, ատելի քան վաճառական մը, որուն նախ մտքէն անգամ չէր անցներ Ջիդանայի և Կոփ–ատաղ բարձունքը մագլցիլ։ Իր ասկայն, ինչպէս մանրամասն կը պատմէ գրքին առաջին գլուխն մէջ, անակնկալ հրաւէր մը կ'ընդունի (հրաւիրողն էր James Cordon Bennett որ արդէն իրեն կարգի գրած էր), և երբ Պոլիս կը հասնի, կը յայտնուի միայն քանի մը բան վերջնականապէս կարգադրելու։ Իրեն պայման կը դնէ որ իրեն ընկերանայ Sidney Whitman, մէս կողմանէ իրեն ընկերակից կը տրուին չորս սուսիհանաւորք (Իէրի պէյ, Քէվֆիք պէյ, Ինչէյտ պէյ և Խալէտ պէյ)։ Նոյնը ուղեկիցք կ'ունենան յայոդ լուսանկարի մը վրայ ու գրքին բովանդակութիւնը գրուած է, հիւղ ակիզքն ալ իրեն ուղեւորութեան լուսանկարը։ Նամակցութիւններէ չատ կ'երկարին, բայց վերջապէս կը լմնան, ուղեգիծը կ'որոշուի, ուրիշ մանր պատրաստութիւններ կը տեսնուին, և կը սկսի վերջապէս ուղին։ Հետեւեալ անգամ մը մեծ արգիլք կ'ելլէ՝ որ կրնար ամբողջ ուղեւորութիւնը նպատակին ի դերեւ հանել. բայց ուղեւորին տակուն հաստատութեամբն ու բարերագոյն իշխանութեան գիմելովն կը հարթուի ամէն արգիլք, որով անվթարեան գլուխ կ'ելլէ գործը։

«Ինչպէս ուղեւորն ալ կը յայտարարէ, պատմականի քան մըն էր իր ուղեւորութիւնը՝ գլխաւոր նպատակ ունենալով բարերագոյն իշխանութեան անկախութեամբ նկարագրել Փոքրասիոյ արդի վիճակն ու հանգամանքները և մօտաւոր անցեալի մասին տեղեկութիւններ հաւաքել։ Դիրքն ասով ո՛չ այնչափ քաղաքական է, որչափ հարցաթերթ ու քննասրտութեան, իսկական դատողութիւններ այլեւայլ անձանց հետ՝ այլեւայլ տեսակէտով ներկայացրնելով իրերու վիճակը։ Կրնայ պատահիլ չունենք չհաւատալու երբ հեղինակին, որ ատիճ ունեցած է ձիւ պաշտօնական անձանց հետ տեսնուելու և անոնց տեսակցութիւնը աչքէ անցընելու և ձէ՛ ամէն կարգի անձանց հետ տեսակցելու և իրերը կշռելու, կը հաւատամ ձէ իր չունչն եղած է ամէնքին ալ նոյն ու տարբերութիւնը չգրտնելը քաջմանը։ Իրեն յանգունքը չէ ու չատ ատելի տասնիկ է տարբերը քան լուսոյ նշոյլն, ինչպէս կը տեսնուի գրքին ամէն մէկ էջէն։ Ուղեգիծն ընդարձակ է. Պոլսէն Տրապիզոնի վրայէն Կարին, անկէ Մալազկերտի վրայէն Խնուէյ, տնկէ Տիգրանակերտ, Ուռհա և Ալէppo. վերջապէս Աղեքսանդրիտկ ու Մերսին–Չոդոս ճամբով հաս պարձած։ Այս երկար գծի վրայ տեսածն, իմացած ու հետազօտածն տեղիսփած է հեղինակը գրքիս մէջ, որ ընդհանրապէս վատ համակրութեամբ արեւելից և կարեկցութեամբ տնոր թշուառութեանց ու տկարութեանց գրուած է, ամբողջ գործը տասնեւհոմէն գլուխ բաժնելով։ Աւելի մանրամասնութեանը մէջ մանել չի նեւրր թերթիս ուսումնական նկարագիրն և ոչ անձուկ միջոցը։

«Արդիպութիւնս պարպարուած է 25 յայոդ պատկերներով, ամէնն ալ լուսանկարէ առնուած, որոնք կը ներկայացնեն Տրապիզոն, Կարին, Տիգրանակերտ և Ալէppo քաղաքները. քաղաքներ իրենք այլեւայլ ցեղերու, ի միջի այլոց Լազեր և Քրդեր, իւրաքանչիւրներ ի կարին, մուրացկաններու տիպարներ, տէրվիշներ հան, ինչպէս նաեւ Ջէլքի փաչա և իր հեծելազօրուն սազ սպաներր։ Ակիզբն ալ գրուած է ընդարձակ տախտակ մը փոքրն Ասիոյ, ուր նաեւ գունաւորով նչանակուած են նոյն երկրին արդի վիլայէթներուն բաժանումնքն»։

Հնգարան կամ Հնգիւռն մանկանց. Աղմոսի առաջին կանոնը, շատ տեղեր շատ անգամ տրպագրուած։

Աստուա Գաւրի. Որոշեալ յաւուրկ՝ կանոնն առաջին և չարադասեալ հեգելով, ի յօգուտ և ի դիւրութիւն դեռավարժից մանկանց։ Ի Հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ Տեառն Ղուկասու Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Տպագրեալ հրամանաւ և ծախիւք՝ Տեառն Ցովսեփայ Սրբազան Արք Եպիսկոպոսի Սանահնեցւոյ Արդուքեանց և Առաքելաշաւիղ Առաջնորդի ամենայն Ազգիս Հայոց, որք են ընդ Տէրութեամբ Ցաղթողացն Ռուսաց։ Ցամի Տեառն 1790. ի յուլիսի 30։ ի տպարանի նորին Բարձր Սրբազնութեանն։ Ընդ Հովանեաւ Երկնահանգէտ Սուրբ խաչ վանիցն, որ ի Նորն Նախիջեւան։

Աղմոսէն վերջ կան «Որհնութիւն Մովսէսի, եւ որպէսզի խրատէի» և քանի մը ոգեվքներ. 65 էջէն յետոյ կապոյտի կը փոխուի և քանի մը ժամագրքի ոգեվքներէ վերջ, Հրաբանի կարգաց, իւրաքանչիւր տող ութ տուղով, ուսանողը մը, «ի հրահանգ Համբակէ Զահնասանեան լրիւն, հրգ ինչ՝ տասար ընձեռեալ քանիք հայկական», և ի վերջն իրատ մը նմանապէս տասնատող, որուն տանգլուխ գիրերը կարապետէ կը կազմեն Ապա՝ «Խրատ մանկապատնից, Առաքել վարդապետի Ասպետեայ», նոյն Հրաբանի կարգաւ, և ապա «Խաւսունութիւն Ուղղափառ Հաւատոյս մերոյ՝ արարեալ ի Սրբազնասուրբ Հայրապետէ Ներսէսէ Շնորհալւոյ», և հուսկ «Երգ մանկանց ապերասխան՝ երբ արձակին ի Դպրատանէ, յերեկոյեան ժամուն»։

Դիրքր փոքր 8°, լմնաբուխզուխ և խեղ տպագրութիւն. թուղ ամէնր 96 էջ։

— Աստուա ա կանոն. Հնգերէն բաժանեալ ի պէտս մանկանց, 1804. ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 8°. 52 էջ։

= Հայ տպագր. անդ, 1809, 1866. յէջն 55՝ «Կարապետի վարդապետի խրատք պիտանիք մանկանց նկեղեցւոյ»։

— ի վեննա, ի տպ. ի Հարց Մխիթարեանց, 1815, 1839, 1849։

— Հնգերեւն նոր կարդալ սկսողներուն համար։ Իզմիր, ի տպ. ի Մարդասիրական Ընկերութենան Ամերիկացւոց, 1836. 8°, 48 էջ։

— ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի Մեսրոպեան վարժարանի, 1842։

— Դարձեալ անդ, տպ. Տէտէեան, 1864, 1867։

— Ի Փարիզ, ի գործատան Կ. Վ. Շահնա-զարեանց, 1858?

— Ի Կ. Պօլիս, տպ. Թ. Տիվիճճեան, 1864։

— Ի Վալաքիա Կ. Պօլսոյ, ի տպ. ի Յով-հաննու Միւհէնտիսեան, 1855, 1869։

— Ի Կ. Պօլիս, տպ. Բիւլքճեան, 1870։

— Անդ, տպ. Վ. Մարգարեան, 1880։

— Անդ, տպ. Ց. Գավաֆեան, 1884, 1891։

— Անդ, տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1888, 1889։

— Անդ, տպ. Պ. Յակոբեան, 1892։

— Անդ, տպ. Ճիվէլէկեան?

— Անդ, տպ. Մ. Ց. Փափազեան?

— Անդ, տպագրատուն Պալենց, 1899?

Արմատ ալ եղած է տպագր. բայց չեմ տեսած։

Տես և Այրիվանեան։

Հիւսիսոյ Հայաստանի ուր մնձնավանիքը. — Տես ԿԱՐԻԵՐ Ա.)։

ՀԵԹՈՒՄ Ա. որդի Կոստանդին իշխանի՝ թա-գաւոր Հայոց տես Զամչեան «Պատմ. Հայոց», Գ. 194–195. – պատերազմունք և գործք նորա, 203, 217, 219–222. – գրէ թուղթ ի Հռոմ, 226, 266. – գնայ առ Մանգոյ խան, 247–250. – վանէ դիշխանիս, 251. – գնայ առ հուլաւ, 256, 257, 261. – օգնէ Թաթարաց, 258, 259. – վտանգի ի փնտռիտորաց, 265–268. – կրօնաւորի, և կոչի Մակար. վախճանի, 269. Ուրաբ. 371. – Ալիշան, «Սիսական», էջ 77, 153–4, 178, 205–9, 222, 248–9, 285, 293, 331, 380, 381, 400–2, 427, 486–88, 519, 528, 553–5. – «Հեթում Ա. թագաւորի հաւատքին նշխարների տուփը». Ակտագրա-կան հանգէս Ա գիրք, 1895, էջ 153։

ՀԵԹՈՒՄ Բ. կուսակրօն՝ որդի Լեւոնի Գ. տես Զամչեան «Պատմ. Հայոց» Գ. 270, 282. – թա-գաւորէ և յղէ դեսպան ի Հռոմ, 285. – փոխէ զկաթողիկոսն, առնէ ժողով վասն ծնազատութի, 286. – նեղի յեգիպտացւոց, հաշտի ընդ նոսա, բառնայ դնգովս Ալժմատայից, 287–9. – կրօնաւորի և կոչի Յովհաննէս, 292. – առիթի գայթնալ վասիւ դիտ-գաւորութիւնն 293. – գնայ առ կազան խան, 294 և 299. և ի կոստանդնուպոլիս, 296. – զրկի յա-ջոց և վերստին առնուլ, 299. – հարկանէ զիշնա-միս, 300. – թագ կապէ Լեւոնի Դ. 301. – գոանի ի ժողովս Սսոյ, 309–10. – խորհրդի ի Պիլար-դուէ, 311. Ուրաբ. 311, 372–381։

Իր ծնազատիկի վրայ գրած ոտանաւորը տես Ա-տուեածաշնչի հին հրատարակութեանց վերջերը, Ո-կսնի, Պեռոս Լատինացւոյն, Մխիթար Աբբայի, եւն. գաթնել Հրատ. ամսագրի մէջ (1869, էջ 41), ուր հրատարակչաց ծանօթութեան մէջ կը կար-գանք. «Ի յիշատակարանս այս Հեթում քանիցս յի-ծայեալ է ի լոյս ի վերջ Աստուածաշնչոց, այլ հա-ւատարմ բնագիր մանուանել և ինքնահաւաքիր օրինակն, զոր ունիմք ի մատենադրանի Ս. Աթո-ռոյս ստացեալսն, իբր մեծ ազգեաց մեզ հրատա-րակել միշտ Հրատարակ ի վայելս և ի յագուրդ հետաքրքրութեան բանասիրաց։

«Զոյն գայս գիշատակարան յատկապէս յօրի-նեալ և գրեալ է բարեպաշտ և ուսումնասէր Հե-թում Հայոց Հեթում Բ. ի վերջ Աստուածաշնչի մերոյ յիսիր օրինակի, զոր գիւր ի վայելս գազա-փոխել է յիմաստիւզոյն օրինակէ Ամենափառաւ անուն ծերոնի ոմն, ի վերայ մագաղաթի, բոլո-րագիր, գեղանի գրչութեամբ, ի թուին Հայոց Ձիե. և ի փրկչական 1295։

«Յակիզբն սորին (յիշատակարանի) գոյ այս-պիսի խորագիր, Աբրհնութիւն որ կարդայ, գովա-բիւն որ լսէ, փառք տուողին, եւ յիշատակ գրչիս Ակնեն Թուղակ. Ձիե. գրեցաւ։ Զոր երեւի գրեալ յիշատակիսդ Ասիփանեան։ Իսկ ոտանաւորս յիշա-տակարանիս ասկիզած գլխատուրքն մերայն ոչ են ինքնահեղակիր Հեղաւորին. այլ Ասիփան. գրչին։

«Յաւարտ սորին է և տեղի քաղաքիկնակեան Հեղաւորական կնքոյ, զոր ասէղ, անհետագոյս իմն օտար ձեռք հատեալ բաքձեալ է ի քոց»։

Այդ ոտանաւորը հրատարակած է նաեւ Տիւս-րիւ (Croisades, Documents Arméniens, Հատ. Ա.)։ – Տես եւս «կտակն Ս. Բարսղի» չարաքանչ յօրինեալ «Հեղմոյ արքայի», Բագմավէպ, 1894, էջ 540–42. գոյաձեալ չարակ. Տարագոսի, հեն, անդ, 1894, էջ 353–54։

Տես եւս՝ Ալիշան, «Սիսուան», էջ 303, 389, 516, 548–9, 556–7։

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ. – *Պատմութիւն Թաթա-րաց չարագրեալ ի Հեթմոյ Արամեան ի կարգէ Պռէմոնսդրատեանց։ Ցեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Հ. Մկրտիչ Աբեռակալ վարդապետի Ակգերեան։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, յամին 1842 ՌՄՂԱ. 4°, 76 էջ. և ապա. «Ժամանակագրութիւնք երեք հա-զար և մէկ ամաց կարճ ի կարճոյ հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց Հայ Ֆռանկ և Ասորի. չարագրեալ Պարոն Հեթմոյ Տեառն կոռիկոսոյ. և արար զայս բանք ի թուին Հայոց Շխե. և յամի մարդեղութեան Տեառն ՌՄՂԶ». 77–86. 86–90 ցանկ յատուկ անուանց։*

Բովանդակութիւն. Գլուխ Ա. Յազագս Թաթա-տոռութեան կամ Խոլխայի (կամ Խուլխայի)։ — Բ. — — Տայտայ։ — Գ. — — Խուլքատանի։ — Դ. — — Խուլավեայց (կամ Խուլասանու)։ — Ե. — — Կո-մանիայ։ — Զ. — — Հնդկաց։ — Է. — — Պար-սից։ — Ը. — — Մաբաց։ — Թ. — — Հայոց։ — Ժ. — — Վրաց։ — ԺԱ. — — Քաղդէացւոց։ — ԺԲ. — — Միջագետաց։ — ԺԳ. — — երկրին Թուր-քաց։ — ԺԴ. — — երկրին Աղուանից։ — ԺԵ. — — տէրութեան Սարակինոսաց։ — ԺԶ. — աշխար-հին ուր յատաջագոյն բնակին Թաթարք։ — ԺԷ. — Ձինկիզ խանի նախնին ինքնակալի Թաթա-րաց։ — ԺԸ. — Ձինկիզ խանի երկրորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԺԹ. — Ձինկիզ խանի երրորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Ի. — Ձինկիզ խանի չորրորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԱ. — Ձինկիզ խանի հինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԲ. — Ձինկիզ խանի վեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԳ. — Ձինկիզ խանի եօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԴ. — Ձինկիզ խանի ութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԵ. — Ձինկիզ խանի իններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԶ. — Ձինկիզ խանի տասներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԷ. — Ձինկիզ խանի տասնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԸ. — Ձինկիզ խանի տասներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԹ. — Ձինկիզ խանի տասներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Լ. — Ձինկիզ խանի տասնչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԱ. — Ձինկիզ խանի տասնհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԲ. — Ձինկիզ խանի տասնվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԳ. — Ձինկիզ խանի տասնեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԴ. — Ձինկիզ խանի տասնութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԵ. — Ձինկիզ խանի տասնիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԶ. — Ձինկիզ խանի քսաներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԷ. — Ձինկիզ խանի քսանմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԸ. — Ձինկիզ խանի քսաներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԹ. — Ձինկիզ խանի քսաներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Ի. — Ձինկիզ խանի քսանչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԱ. — Ձինկիզ խանի քսանհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԲ. — Ձինկիզ խանի քսանվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԳ. — Ձինկիզ խանի քսանեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԴ. — Ձինկիզ խանի քսանութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԵ. — Ձինկիզ խանի քսանիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԶ. — Ձինկիզ խանի երեսներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԷ. — Ձինկիզ խանի երեսնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԸ. — Ձինկիզ խանի երեսներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԻԹ. — Ձինկիզ խանի երեսներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Լ. — Ձինկիզ խանի երեսնչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԱ. — Ձինկիզ խանի երեսնհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԲ. — Ձինկիզ խանի երեսնվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԳ. — Ձինկիզ խանի երեսնեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԴ. — Ձինկիզ խանի երեսնութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԵ. — Ձինկիզ խանի երեսնիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԶ. — Ձինկիզ խանի քառասներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԷ. — Ձինկիզ խանի քառասնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԸ. — Ձինկիզ խանի քառասներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԼԹ. — Ձինկիզ խանի քառասներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Խ. — Ձինկիզ խանի քառասնչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԱ. — Ձինկիզ խանի քառասնհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԲ. — Ձինկիզ խանի քառասնվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԳ. — Ձինկիզ խանի քառասնեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԴ. — Ձինկիզ խանի քառասնութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԵ. — Ձինկիզ խանի քառասնիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԶ. — Ձինկիզ խանի հիսներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԷ. — Ձինկիզ խանի հիսնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԸ. — Ձինկիզ խանի հիսներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԽԹ. — Ձինկիզ խանի հիսներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Ծ. — Ձինկիզ խանի հիսնչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԱ. — Ձինկիզ խանի հիսնհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԲ. — Ձինկիզ խանի հիսնվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԳ. — Ձինկիզ խանի հիսնեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԴ. — Ձինկիզ խանի հիսնութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԵ. — Ձինկիզ խանի հիսնիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԶ. — Ձինկիզ խանի վաթսներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԷ. — Ձինկիզ խանի վաթսնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԸ. — Ձինկիզ խանի վաթսներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ԾԹ. — Ձինկիզ խանի վաթսներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Ղ. — Ձինկիզ խանի վաթսնչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԱ. — Ձինկիզ խանի վաթսնհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԲ. — Ձինկիզ խանի վաթսնվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԳ. — Ձինկիզ խանի վաթսնեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԴ. — Ձինկիզ խանի վաթսնութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԵ. — Ձինկիզ խանի վաթսնիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԶ. — Ձինկիզ խանի յիսներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԷ. — Ձինկիզ խանի յիսնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԸ. — Ձինկիզ խանի յիսներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՂԹ. — Ձինկիզ խանի յիսներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Ճ. — Ձինկիզ խանի յիսնչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԱ. — Ձինկիզ խանի յիսնհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԲ. — Ձինկիզ խանի յիսնվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԳ. — Ձինկիզ խանի յիսնեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԴ. — Ձինկիզ խանի յիսնութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԵ. — Ձինկիզ խանի յիսնիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԶ. — Ձինկիզ խանի վաթսներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԷ. — Ձինկիզ խանի վաթսնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԸ. — Ձինկիզ խանի վաթսներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԹ. — Ձինկիզ խանի վաթսներեքերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Ճ. — Ձինկիզ խանի վաթսնչորսերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԱ. — Ձինկիզ խանի վաթսնհինգերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԲ. — Ձինկիզ խանի վաթսնվեցերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԳ. — Ձինկիզ խանի վաթսնեօթներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԴ. — Ձինկիզ խանի վաթսնութերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԵ. — Ձինկիզ խանի վաթսնիններորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԶ. — Ձինկիզ խանի յիսներորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԷ. — Ձինկիզ խանի յիսնմէկերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — ՃԸ. — Ձինկիզ խանի յիսներկուերորդ ինքնա-կալի Թաթարաց։ — Ճ

թեաց Հայոց սկզբան. ամ յորդւոց Նոյա կալաւ և վիճակ տպան. — Լ.Կ. — Ասպատայի թեէ ծրդէս Համատ յԵգիպտոս և տարածաց գիւղիքն ի-ծուրքայ. — Լ.Ե. — սուլդանին Եգիպտոսի գեղակուռ եգեր. — Լ.Զ. — Մանգոդանայ գօրավարի ի-ծաւմատեաց, թեէ ծրդէս իւրոց հաս ատ երկիրն. — Լ.Ը. — Տանգատասպաց եպիսկոպոս սրբոյ Հռիփսիմեի, որ յաջորդեաց Ասպատայի ի թեոգատորթեան. — Լ.Ի. — Արդունի սրբոյ Ասպատայի, թեէ ծրդէս տէր եղեւ ի-ծաւմատեաց յետ մեռանելոյ Տանգատասպայ. — Լ.Ժ. — Ի-ծ.գայիտպայ յաջորդին Արդունայ. — Խ. — Պայատոնի տեառն ի-ծաւմատեաց, և թեէ ծրդէս մեռաւ. — ԽԱ. — Վաղանայ սրբոյ Արդունի թեէ ծրդէս գործեաց սուրբ բարեգործութիւնս. և յաղագս գործոց նոցա. — ԽԲ. — յաղթեցաւ նա, և թուրանական ազգաց. — ԽԳ. — Խոսրով սրբոյ մատնչի, որ գաւեցաւ գիւղիքն ի սուլդանն. — ԽԴ. — մեծի ինաստան' գոր կոչեցին ի-ծաւմատք ի գաշտին Կամամակոսի առ յորդոթեան Ջուրց. — ԽԵ. Վաղան կեդրայր իւր գԱրտաշատան կայսրացնէ թեագատոր և յաղթող. — ԽԶ. Յաղագս արտոգրութեանց մատենից անդաստին ի սկզբանէն. — ԽԷ. — ի-ծամայ իսանի վեցերորդ ինքնակալի ի-ծաւմատեաց, և իշխանութեան նորա և ամբոխութեան ի վերայ հպատակացն. — ԽԸ. — կրօնից, վարուց և բանից ի-ծաւմատեաց. — ԽԹ. — պայմանի' զոր պարտ է ունել ի սկսանելն գպատուհասդամ. — Ի. — հանգամանաց թեագատորութեանն Եգիպտոսի, և կարգաւորութեան սուլդանին. — ԻԱ. — իշխանութեան սուլդանին յերկիրն Ասորւոց. — ԻԲ. — թեագատորութեան եգիպտացւոց, և թեէ ծրդէս ազգէ յազգ փոխադրեցաւ. — ԻԳ. — Աքոն քաղաքի թեէ ծրդէս առաւ ի ձեռաց քրիստոնէից. — Ի՛Ի. — գրից և հանգամանաց Եգիպտոսի.

Ի-ծաւմատնիչն « Ընդ առ ա երծանդոս վասն հայկական թարգմանութեանս » խորագրով կը գրէ. « Վեհագիրկ են այս դէպք քաղհայագրս և արքայական տեսիլքութեամբք գաւրեցեալ թեագատորութեանց ժամանակին։ Ա՝ան հայերէն բնագրի չէք յիշատակ. այլ որպէս և գիարդ վիճակն իւօսիլ ի լեզու գաղդիացի, այնպէս թեէ ծրդագրեաց ինքզրկին և հարկաւոր գպատմութեան. և թեոի յաւելեալ ինչ ինչ յիւրմէ, ուստի թարգմանեցաւ և ի լատինական։ Եւ ահա ի լատին օրինակէ անտի անկելոյ ի մեր ձեռս' խիք խիք վրիպակօք և անհարթ ոճով, թեարգմանեցաք նթեէ ապէս և մեք յետոյ ուրիմն հայկական լեզուաւ, գի մի անյիշատակ ձեռացել յապգիս։ Ամային գաւազ գհայերէնագիր ժամանակագրութեան ինչ նորին Հեթմոյ պատմչի, գոր և յաւարտ պատմութեանն ասացգիրք ասաս նոր։ Այս ինքն Հեթմոս ասյ գոյն գիրատեթեան կանձնէ ի կարգի պատմագրութեանս ի գլուխ ԽԶ. իսան բնդ բանս գաղդիացի գրչի. Եւ մեզ լատին օրինակագրի Հ և պատաստաս առաջիկայ յաւարանիս։

« Այն ինչ գԻպատ Հեթմոյ, որ ինչ Մարկոսի Պօղոսի վճռակցեալ. վասն գի երկաքանչիւրն նախ գկիրս իւր չարագրեաց ի բնիկ լեզու, նա խաչերէն, աս գաղդիերէն։ Ջնոյդ որպէս այն գաւ ոչ ինչ այլ վարէր, բայց գբարբարոսական ոճ, երկաքանչիւրն իսկ գանուն և գանհարթ թեարգմանիչ գրտեալ, անյուզ ոճով ասան լատին ընթերցողաց, քան զոր մարթի էր փափուկ լսելեաց համոյ լինել պարզութեանն այն. այլ հշմարտութեանն Հ պարտիս, և անահեմեմ գրոցաց իսկ իւրոց պահէ գիր պատիւ ի չարժել գայլս ի ինդիր հշմարտութեան։

« Հեթմոս այս էր հայազգի' յարքունի գործմէ ծնեալ. այլ գազանատեսմութեան իւր յոչինչ հաստատեալ ի գիւրաւս, և արհամարհեալ գաշխարհ և զոր ինչ յաշխարհի են, վիճակեալեաց յաւուրեաց գևանս, որպէս գի մեկուսացեալ ի գործոյն կենցաղոյս' ապատ և համարձակ պատասխանել ի գիրատուս. գայսոսիկ գրէ. Նա գանձնէ իւրմէ։ Իսկ թեարգմանիչ նորա Հեթ Հեթոյեան Լպիկոնի, որ ի հրատմանէ ծագրագոյն քահանայապետին Կղեմայ հինգերորդի ի քաղաքն Պիկկաւիոյ նախ գայս գիրս գաղդիերէն գրեաց, որպէս և գիարդ թեկագրեալ նմա ի Հեթմոյ, և ապա ի լատինն վերածեաց յամ կարի յամի տեառն 1307 »։

Հետեւեալը կ'արտատպեմ Brunet-ի «Manuel de Libraire» գրքէն Հատ. Գ, էջ 66։

« Haython ou Aithon, Haithon, et ici Haycon. LHystoire merueilleuse Plaisante et recreatiue du grad Empereur de Tartarie seigneur des Tartres nome le grad Can Cotenat six liures ou parties: Dont le Premier traicte des singularitez & conditions des. xiiii. Royaulmes de Asye subiectz audict grand Chan. Le second parle des empereurs qui depuis Lincarnation nostre seignr ont regne et encore a psent regnent en Asie. Et aussi dont premier proceda le nom de grad Chan Et la seigneurie des Tartres, Et coment. Le tiers descript qlle chose ou doibt faire auat que commencer la guerre. Le quart parle du voyaige q fist vng Religieux des freres pscheurs allant p le commadement du pape oultre mer prescher les mescreas. Et sont en ceste ptie cotenuz les royaulmes. Les gens. Les prouinces, Les loix, Les sectes, Les heresies, Et les nonvelles que le dit frere trouua es parties doriet. Le cinqesme cotiet commet vng aultre religieux des freres mineurs alla oultre mer pour prescher les infidelles, Et fust iusques en la terre prebstre Jan ou il vit plusieurs aultres choses fort admirables, Et dignes de grand memoire, come il racopte cy dedans. Le sixiesme ple du pays de surye, et des villes sur mer, degipte, du desert du mot de Synay. darabe, Et des sainctz lieux q sont entre le fleuue Iourdain & Hierusale, Et signament des choses mostrueuses ql a veues selon la diuersite des pays, cotrees, et regios. Et plusieurs aultres choses come on pourra veoir par la table cy apres. Auec Preuilege. On les ved a paris en la rue neufue nre dame a leseigne S. Nicolas et au pallays... pour Jeha. s. denys. (au verso du dernier f.): *Cy finist lhistoire merueilleuse... Imprimee nouuellement a Paris En Lan mil cinq cens vigt & ix. le quinziesme iour du moys Dapuril pour Jehan sainct denys libraire...* pet. in-fol. goth. de 4 ff. prélim. et lxxxij ff. de texte, à longues ligues. avec plusieurs gravures sur bois.

« Le titre ci-dessus porte la marque que nous avons donnée tome II. col. 1373. Il fait suffisamment connaître le contenu de ce livre rare, mais ne donne ni le nom de l'auteur, ni celui du traducteur, et c'est ce qui nous engage à rapporter le passage suivant, qui se lit au premier f. du texte:... *Et fut ce traicte premierement faict en latin*

par tres noble & tres hault homme mosieur Aycone seignr de Courcy cheualier & nepueu du roy darmenie la grande lequel aycone apres ce quil eut longtemps suiuy les armes auec son oncle et veu presentement toutes les choses que il racopte en cest liure se rendit en lordre de Presmostre moyne blanc au royaulme de Chipre en labaye de lepiphanie en laquelle il fist cest liure come dit est, puis lan de grace Mil trois cens et dix Et fut ce liure translate de latin en francoys par frere Jehan de longdit ne de Ippre moyne de labbaye de sainct Bertin en saint Omer de lordre de sainct Benoist de leuesche de Therouenne en lan de lincarnation nastre seignr Mil trois cens cinquante et vng. – Ce volume précieux n'a été vend. que 10 fr. *mar. citr.* La Valliere, et 5 fr. Duquesnoy; mais le même exemplaire (mal annoncé sous la date de 1524) a été revendu 70 fr. Thierry; autres, 67 fr. vente Chaillou, en 1817; 9 liv. 5 sh. Hibbert; 99 fr. 50 c. (*riche rel. de Mackensie*), St-Mauris, en 1840.

« – Sensuyent les fleurs de histoires de la terre Dorient: copillees par frere Haycon seigneur du Cort: & cousin germain du roy Darmenie par le comademet du pape: et sont diuisees en v. pties. La premiere ptye cotiet la situation des royaulmes Dorient. La .ii. ple des seigneurs q en Oriet ont regne depuis lincarnation de nostre seigneur. La. iii. ptie ple des tartaris. La iiii. ple des Sarrazis & des Turcz depuis le premier iusqs aux presens q ont coqueste Rhodes hongrye et dernieremet assailli Autriche. La .v. parle de Sophy roy de Perse Et du prince Tanburlan. xvii (cah.). On les vend a Paris par Philippe le noir. (au recto du dernier f.): *Cy finyst lhystoire de Tanburlan, nouuellement imprimee a Paris.* (sans date), pet. in-4. goth. de 4 ff. prélim. et lxx ff. chiffr., à 2 col., avec fig. en bois, sign. A-R, avec la marque de Ph. Le Noir au verso du dernier [28256].

« Même ouvrage que le précédent, mais d'une autre traduction, ou au moins avec un changement de rédaction et des augmentations. On y lit un prologue qui n'est pas dans l'édition de 1529.

« L'édition in-4. des *Fleurs des histoires de la terre dorient*, qui a été vendue seulement 6 fr. 50 c. chez La Valliere (Catal. en 3 vol., n° 5888), porte le même titre que celle de Phil. Noir, avec d'autres abréviations, et elle se compose du même nombre de ff., également à 2 col.; on y a substitué au nom de Phil. Le Noir celui de *Denys Janot demourat a Marche palut a la Corne de Cerf deuat la rue neufue n. d.*

— « Autre édition. *Paris. en la rue neufue nostre Dame.* (à la fin): *Cy finist lhystoire de Tamburlan. Nouuelement imprime a Paris.* xvij (cahiers), in-4. goth. à 2 col., signat. A-R par 4, excepté D, qui est par 8, et R. par 6; grav. sur bois.

« FLEURS (les) des histoires de la terre d'Orient, divisées en cinq parties: la première traite de la situation des royaumes d'Orient; la seconde, des seigneurs qui ont régné en Orient depuis l'incarnation de N. S.; la troisième, des Tartarins; la quatrième, des Sarrasins et des Turcs; la cinquième, de Sophy, roy de Perse. *Lyon, Benoist Rigaud*, 1595, pet. in-8. de 240 pp. y compris la table. 12 à 15 fr. – 40 fr. *mar. olive*, librairie Potier.

« Cet ouvrage est le même que le précédent, mais retouché dans le style. La page 235 y est cotée 217. M. Ternaux (*Biblioth. Asiat.*, n° 554), qui lui a bien donné la date de 1595, l'a placé inexactement sous l'année 1585.

« Le livre intitulé: *L'histoire du grand empereur de Tartarie*, et celui qui a pour titre: *Les fleurs des histoires...* proviennent l'un et l'autre d'une même source, savoir: de l'*Histoire d'Orient* écrite en français par Nicolas de Salcon, Salcoin ou Salconi (mais point Falcon), d'après les mémoires de frère Haython de Courcy, cousin du roi d'Arménie, lequel ouvrage a été traduit en latin par le même Salcon, en 1307, au mois d'août. Cette traduction latine fut imprimée pour la première fois sous le titre de: *Liber historiarum partium orientis, Haythono autore (edente Menrado Molthero)*; Haganoæ, per Joh. Secerium), 1529, in-4. Vend. 11 fr. en 1829, et 32 fr. Salmon; elle a été réimprimée dans le recueil intitulé: *Novus orbis* (voy. NOVUS); et ensuite à Helmestadt, en 1585, in-4., avec *Marci Pauli Veneti itinerarium, et fragmentum e speculo Vincenti Beluacensis ejusdem argumenti*, par les soins de Reineccius; enfin, en dernier lieu, sous cet autre titre: *Historia orientalis quæ de Tartaris inscribitur*, par les soins d'André Muller, avec la traduction latine de Marc-Paul, édition de Cologne, 1671, in-4.; et c'est d'après cette dernière édition qu'a été faite la traduction française qu'on a insérée dans le second volume du *Recueil de voyages en Asie*, publié à la Haye, en 1735, in-4.: voy. notre article BERGERON (P.).

« Il existe une traduction anglaise de l'ouvrage d'Haython, sous le titre de *Lytell Cronycle*, et qu'on attribue à Alex. Barclay; elle a été impr. à Londres par Rich. Pynson, sans date (vers 1520 ou 1530), de format in-fol., *Biblioth. heber.*, 1, 3641, et *Biblioth. grenvil.*, p. 306, et surtout, Ames, édit. de Dibdin, II, p. 563-65), où l'on trouve des détails curieux sur cette chronique traduite du français en anglais, et par exemple ce passage de la souscription placée au f. G.-3.: *Here endeth ye boke of thistoris of thoriet parites copyled by... frere Hayton... which boke J. Nicholas Falcon, writ first in french as ye frere Hayton said with his mouth, without any note or exaple & out of freche jhaua translated in latyn, for our holy father ye pope. In the yere of our lorde god.* M.CCC.vii, *in the moneth of August. Deo gras* ».

Michaud Biographie Universelle «Haiton (ou Hayton) servit pendant longtemps dans les guerres contre les Sarrasins et les Tartares. En 1305 il embrasse dans l'île de Chypre la vie religieuse dans le monastère appelé Episcopia. Ce religieux se rendit célèbre par sa doctrine. En 1307 il se rendit à Poitiers, où il se trouva à une conférence relative aux Croisades,

il y donna des instructions à ce sujet; et y récita *une histoire des peuples de l'Orient*, ou plutôt une description des royaumes de ce pays. Nicolas Salcon, interprète du pape, la traduisit en latin. On a de lui des Commentaires sur l'Apocalypse; et le pape Clément V le chargea d'écrire un livre qu'il a intitulé les *Fleurs de l'histoire de l'Orient*. Cet ouvrage fut imprimé à Hagenau sous le titre de *Liber Historiarum partium Orientis*, sive *Passagium Terræ sanctæ, Haytono ordinis Præmonstratensis autore scriptus anno Redemptoris nostri* 1300. M. Lecuy, religieux et dernier général du même ordre, remarque dans son Dictionnaire que cette histoire selon toute apparence avait été écrit originairement en français, sous le titre de *Passage de la Terre Sainte*, et que Nicolas Salconius ou Sancon la traduisit en latin à Poitiers en 1307, par ordre de Clément V».

Bergeron *ի դիրն* Les voyageurs en Orient. «Ce voiage [*ուղեվիպս ին ի Պապդիայ ի Պաղհաստն*], donna sujet presque au même tems à celui de Haïton Roi d'Arménie, vers le même Grand Chan Mangou: et sur les mémoires qu'il en laissa, son neveu Haïton, religieux de l'Ordre de Premonstré, en composa son *Histoire Tartaresque* l'an 1307; car étant venu en France, il la fit traduire de langue Arménienne en François, et depuis elle fut mise en latin, par le commandement du Pape Clément V».

Reinerus Reinecius *իր* «Chronicon Hierosolymitanvm» *զրքին մէջ կը խօսի Հեթմոյ կամ Հեթումեանց վրայ՝ հետեւեալ պիսակարգութեամբ.* Haythonus rex Armeniae. – profiscitur ad Tartaros. – publica fide domum redit. – adducit Haolono auxilia. – agit prouidum consultorem. – frustra implorat opem Abagae. – transigit cum Soldano. – permittit regnum Tiuono F. – ingressus monasterium moritur. – Haythonus Rex studet historiae. – Haythoni et Haoloni RR. expeditio. – Haythonus historicus assumit habitum monasticum. – fidem facit historiae suae. – conatur demonstrare ἐυκαιριαν belli sacri gerendi.

Տես և L'Extrême Orient au moyen âge, d'après les manuscrits d'un flamand de Belgique de St. Bertin à St. Omer; et d'un prince d'Arménie, moine des Prémontrés, à Poitiers. Paris, Ernest Le Roux, éditeur, 1877.

Լոնտոնի British Museum–*ի մէջ Հեռագիր մը կայ այն խորագրով.* Jean de Muni Le livre de grant-caan, qui parle de grant Ermenie et Perses et des Tartares.

Վաթիկան Escurial–*ի մէջ դրեթէ Հեռագիր.* Haiton, hermano del rey de Armenia mouje: Relationes de los terras orientales y modo de conquistar la terra santa.

Փարիզ Historia delle parti dell'Oriente, e del passaggio alla Terra Santa, descritta fedelmente da Haitone monaco armeno, parente del Re d'Armenia, Premonstratense. (Historia degli Imperatori Greci... Con l'Historia delle parti dell'Oriente, scritta da Haithone, parente del Re d'Armenia. Tradotti in lingua italiana da M. Joseppe Horologgi. In Venetia, appresso Vincenzo Valgrisi. M.D.LXII).

Queste sono le historie delle parti di Oriente, scritte in brevità da F. Haitone, signor de Curchi, et parente del Re di Armenia: le quali, io Nicolao Salconi di ordine del Sommo Pontefice, et Signor nostro Clemente V, scrissi primamente in lingua Francese a Poitto, dettandole l'istesso F. Haitone di sua propria bocca, senza alcuna nota, ouero essemplare, et di lingua Francese le ho poi trasportate nella lingua Latina del MCCCVII, del mese de Agosto.

Hayton, tradotto in Italiano. Nella Collezione di Ramusio). Tomo II, 1853.

ՙ Քաղաքագրութեան Ֆրանսիոյն Յայտնութիւններ. Table chronologique de Héthoum, comte de Gorigos. Dans le *Recueil des Croisades – Dulaurier*. Tome I, pag. 471–490. *Ընագիր, Յայտնութիւն և ծանօթութիւն.*

— Chronographie d'Héthoum, seigneur de Gorigos, ouvrage inédit du moine Aiton, auteur de l'Histoire des Tatars; traduit pour la première fois sur le texte arménien de l'édition de Venise, par V. Langlois. *Revue de l'Orient*, Tome V, pag. 103–114.

Կ'ախաքանը կ'ըսէ. «Tout le monde a lu l'*Histoire Orientale* du moine Aithon, qui, sous des titres différents, fut publiée d'abord en français, puis en latin, et dans ces derniers temps enfin en anglais et en arménien[1]; mais ce que peu de personnes connaissent, c'est la *Chronographie* du même auteur, dont le texte écrit dans l'idiome arménien, n'a jusqu'à présent été traduit dans aucune langue européenne.

«Il serait superflu d'entrer ici dans de longs détails sur l'*Histoire orientale* d'Aithon d'autant plus que M. Paulin Paris, qui prépare en ce moment, pour le recueil de

1. Voici la liste des éditions de l'ouvrage d'Aithon: 1. «l'Histoire merveilleuse, plaisante et récréative du grand empereur de Tartarie, seigneur des Tartres, nommé le grand Can, contenant six livres ou parties», etc., traduite en français en 1310, par Jean de Longdit, moine de Saint-Bertin. Paris, 1529, petit in–f°, goth. de 86 f°. – 2. «S'ensuyent les fleurs des histoires de la terre d'Orient, compilées par frère Haycon (sic), Sr de Cort et cousin germain du roy d'Arménie, par le commendement du pape, et sont divisées en V parties», etc. Paris, S. D., chez Philippe Lenoir, petit 4°, goth. de 74 f° à 2 col. (2 édit). – 3. «Les fleurs des histoires de la terre d'Orient, divisées en 5 parties», etc. Lyon, Benoist Rigaud, 1595, petit 8° de 240 pag. – 4. «Liber historiarum partium Orientis, Haythone autore». Haganoæ, 1529, in–4° (trad. de Nicolas Salcon). – 5. Réimpression du même ouvrage dans le «Novus orbis», puis à Helmestadt, en 1585, in 4°, ensuite à Cologne en 1671, sous le titre: «Historia orientalis quæ de Tartaris inscribitur». – 6. Traduction de cette dernière édition de Cologne, dans le «Recueil des voyages en Asie», de Bergeron. La Haye, 1735, 4°. – 7. «Lytell cronycle», traduction en anglais du livre d'Aithon, attribuée à Alex. Barclay. Londres, S. D. in–f°.

l'*Histoire littéraire de la France*, un mémoire sur cet ouvrage, a fait d'importantes découvertes qu'il livrera bientôt au public. Tout ce que nous pouvons dire pour le moment, c'est que le savant académicien a trouvé parmi les manuscrits de la Bibliothèque impériale, une copie de l'ouvrage original composée par Aithon, et qui diffère, quant à la rédaction et au style, des autres manuscrits français du même auteur, qui ne sont que des traductions de la version latine de Nicolas Salcon. Il est vraisemblable que le mémoire de M. Paulin Paris engagera quelque savant à entreprendre une nouvelle édition des œuvres de Aithon, analogue à celle que M. G. Pauthier prépare en ce moment pour le livre de Marc Pol, dont les lecteurs ont lu déjà d'importants extraits dans la *Revue d'Orient*.

« La vie d'Aithon est bien connue, et nous nous dispenserons par cela même d'en parler longuement. Nous dirons seulement que notre auteur, dont le véritable nom est Héthoum, était fils du connétable Sempad, l'un des frères du roi d'Arménie Héthoum Ier, gendre de Léon II. Comme son père, Héthoum se consacra à la carrière des armes en sa qualité de baron et de vassal des rois de la dynastie roupénienne, et il occupa aussi ses loisirs à écrire des livres historiques. Son père Sempad est, comme l'on sait, l'auteur d'une Chronique dont nous avons publié la traduction, et qui jette un grand jour sur l'histoire des rois d'Arménie, à l'époque des croisades [1].

« Héthoum, qui parle des Tatares, avec une entière connaissance de cause, paraît avoir accompagné son père dans le voyage qu'il fit en Tartarie, car plusieurs passages de son livre semblent indiquer qu'il a été témoin des faits qu'il raconte. Au retour de cette longue et périlleuse expédition, Héthoum prit part aux affaires de l'Arménie, et nous savons qu'en 1295, il conspira avec Ochin, son oncle, contre Héthoum II, successeur de Léon III, qui venait de monter sur le trône de Sis. Cependant, grâce à l'intervention du pape Grégoire VII, la paix ayant été rétablie entre le roi et Héthoum, ce dernier prit part, sous la bannière royale, à l'expédition dirigée par Ghazan-khan contre les Egyptiens. Héthoum assista à la bataille d'Emesse, où les Mamelouks furent battus, et il aida aussi le roi d'Arménie à chasser, en 1304, les Egyptiens de la Cilicie qu'ils étaient venus ravager.

« C'est à la suite de cette guerre qu'Héthoum se démit de son fief de Gôrigos, et qu'il quitta la Cilicie pour se rendre en Chypre, afin d'accomplir le vœu qu'il avait fait d'embrasser la vie monastique. Devenu moine dans l'ordre des Prémontrés, en conservant le nom d'Héthoum, que les Franks altérèrent en celui d'Aithon, notre historien séjourna pendant plusieurs années dans le royaume des Lusignan de Chypre, et passa ensuite en Occident. Ce fut en qualité d'ambassadeur qu'il vint d'abord à Rome, comme l'attestent plusieurs documents et notamment une bulle du pape Clément V, adressée au roi de France Philippe le Bel, bulle qui est conservée aux Archives impériales de France [2].

« Ayant quitté Rome, Héthoum se rendit à Avignon et le pape le nomma supérieur d'un couvent de son ordre, à Poitiers. C'est dans cette ville que notre auteur entreprit d'écrire en français son *Histoire des Tatares*.

« On doit supposer qu'Héthoum avait composé sa *Chronographie* bien avant son *Histoires des Tatares*, puisqu'il a employé dans ce travail l'idiome arménien. En effet, quand il passa en Chypre, Héthoum ignorait le français, et ce fut seulement dans cette île qu'il en apprit les premiers éléments. Sa *Chronographie*, qui commence en 1076, se termine en 1307; et cependant le titre porte que ce résumé historique embrasse un espace de 301 ans. Il est donc probable que ce qui nous est parvenu n'est que la dernière partie de sa *Cronographie*, et que le commencement, qui avait son point de départ vers l'année 1006, n'a pas été transcrit par les copistes.

« Il paraît qu'à l'époque d'Héthoum, le goût des lettres était très-répandu en Arménie, surtout chez les grands de la nation; car, outre les écrits historiques de Sempad le connétable et du moine Héthoum ou Aithon, nous connaissons encore un poëme rimé sur la succession des monarques de l'Arménie, dont l'auteur est le roi Héthoum II, fils de Léon III [3] et parent des deux personnages que je viens de citer ».

« Հեթում Պատմչի վրայ հետեւեալ բանասիրական քննագատական կը գտնենք, կ'ըսէ Յագովպեկ (1884, էջ 202)։ Իսալիրմակի Հասարակաց գրատան մէջ գտնուած ձեռագրի մը վրայօք Վ[illegible]

1. « Extrait de la Cronique de Sempad, seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivie de celle de son continuateur, etc.; dans les Mémoires de l'Académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg », VIIe série, t. IV, n° 6; 1862.

2. Voici le texte de cette bulle, qui fait partie du Trésor des Chartes, J. 703-161. (21 août 1307).

« Clemens episcopus, servus servorum Dei, carissimo in Christo filio Philippo, regi Francorum illustri, salutem et apostolicam benedictionem. Considerantes, quod nova et præsertim de partibus ultra marinis et facto Templariorium te audire dilectat, tibi quasdam litteras quas a dilectis filiis nobili viro Amaurico, domino Tyri, gubernatore regni Cypri et fratre Hantone, consanguineo regis Ermenie, domino de Curco, recepimus noviter; mittimus presentibus interclusas, in quibus nova nobis intimata per eos poteris intueri. Retulit enim oretenus quidem frater, qui litteras nobis presentavit easdem, exponens apparatum maris soldani, quod idem soldanus facit inter alia octuaginta galeas numero preparari ».

« Datum Lusignaci, xiij° Kal. septembri, pontificatus nostri anno iij° ».

3. Ce poëme d'Héthoum il se trouve à la fin des Bibles arméniennes de Constantinople, d'Amsterdam et de Venise.

տոր Պիէյիոյ Իտալոյի Նոպիոին գրած մասէն, զոր տուրս ոսկիվքը հրատարակեց. յորում կան յիշատակներ իմ ձեռք ղարկիր է հնագիտել նոյն պրատան մէջ գտնուած աշխարհագրութեան վերաբերեալ հատորոյ քննութեան, կը սկսի խօսիլ նախ Հեմմոյ ձեռագրին վրայ, որ կը կոչուի Նաղկադաղ պատմութեանց արեւելեան աշխարհի, հետեւեալ կերպով.

« Հեմմոյ պատմութիւնն չորս սիրք կը բաժնուի, և երիք կանոնաւ մասեր ունի։ Առաջին մասն՝ որ առաջին գրքին մէջ բովանդակուած է, Ասիոյ աշխարհագրութիւն մ'է. իսկ երկրորդն՝ որ երկրորդ և երրորդ գիրքեր կը բովանդակէ՝ Ասիոյ պատմութիւն է, Փրիամոսի ծննդենէն մինչեւ 1305. երրորդն՝ այսինքն չորրորդ գրքին մէջ՝ կը խօսի Յաղագս Ազնիկ ի սուրբ երկիր. իմ ձեռքս և այս երկու վերջին մասերն առակ աշխարհագրական չեն, ապաչն աշխարհագրական ծանօթութիւնք ետ կը դանուին մէջերնին, զոր հատուածք եմ. ապաչն առաջին մասին կարեւորութիւնն անտարակոյս իմաց մեծ է.

« Հեմմոյ իչխան իմաստասիրական վարուէ, որ հին աւանուէ ի վեր Կիլիկիա կոչուած երկրին կը տիրէին, գրեց այս պատմութիւնս՝ Լիւթոր օտարազգիէ Ալեայ և վանայ իմաստասիրութիւններ ջրեն ջնչին, քանի որ հայ դիտէր, որոց կ'առաչնորդէր Լիւթէն ոմն, ազատինեան Տատրոսի հարաւային կողմն վրայ, և հոն փոքր ուսումնութիւն ոմն հատուածաւորով՝ Հայաստան կոչէին, զոր մեր նախնիք կոչէին Փոքր Հայաստան կամ Լրմինեա. որոյ Լեւոն Ա. իմաստասէր անչեցուցաւ Փրեդերիկոս Պարպարոսայէ. ի երրորդ իմաստասէրն Լեւոն Գ. մեռաւ ի Յունիս 1393ին, մինչդեռ կը շրջէր յԱղթամար օգնականութիւնն դանելու՝ իր հայրենական գահը նորէն ձեռք բերելու համար։ Թէպէտ և 1367ին ի Մէմմոքանդ կործանուած էր իմաստասիրութիւնն, բայց Հայք լուանային տեղուանք ապաստանելով՝ պահեցին ի միս կէս անկախութիւն մը, ուր որ կ'առաչին գեռ ատ Օտմանեան Թուրք նուաճողութեան։ Հեմմոյ իչխանն գաղթեցաւ գրեթէ ի Փռուգիա, ուր կրօնաւորեալ էր, և 1307ին (Ինչէյ կ'թաւ 1308ին) յաջորդեցաւ իմաստասիրութեան։ Ինչպէս իսկ Հեմմոյ գրքին վերջերը կը նչանակէ իւր ազգակիցներ։ Յարքունիս յաճախ էր Ասիոյ մէջ եղած պատմական գործերուն, մասնաւորապէս ծերացեալ Հեմմոյ իմաստասիրէն, որ չատ կը սիրէր չորս կողմն ժողովել իւր որդիքը և իմաստուններ, և անոնց պատմել այն մեծամեծ դէպքերը՝ որոց ականատես և գործակից եղած էր, և որոնց քանիներուն հետ կը պատմէր 1254ին երած հանապարհորդութիւնը առ մեծ խանն։ Որոյ ազգիւր մ'ալ Սմբատ իչխանին քանի մը տարի առաչ ի վերին Ասիա երած հանապարհորդութիւնն է, և մասամբ եւս հեղինակին առանձին յատուկ դիտողութիւնքն. վասն զի ինքն ալ երկարատեւութեան դարուն վերջերը և չորեքտասաներորդին սկիզբները կատարեցաւ մեռն ունեցաւ իւրին Ասիոյ քաղաքական և դիւանագրական դիպաց մէջ.

« Կրանօթի է աւելնուն այս գիրքն և չատ անգամ հրատարակեալ։ Ես զձեռագիրն՝ ազգային գրատան մէջ գտնուած՝ Խոլոնիոյ 1671ին տպագրութեան հետ բաղդատեցի. տպագրութեան մէջ կը պակսի մեծ ու ընդարձակ ցուցակն. իսկ չատ ալ փոփոխութիւնք կան. դոր օրինակ, Ա. գրքին առաչին գլխուն մէջ, յորում կաղմուի տեղութիւնք կը բաժանուին, և որ ձեռագրին մէկ և քառորդ երեսը քանած է, 46 հատ պտայ. որոնք քնագրին իմաստը չեն փոփոխեր և քանաքիական կարեւոր չարգ մ'ալ չունին. սակայն ուրիչ ձեռագրաց հետ բաղդատած մասնաւոր մանաւորապէս նչանակութիւն ունի, մանաւանդ որ ապագրածին հետ բաղդատուած՝ ձեռագրին հրդութիւնն աւելի կը ցուցնէ։ Ահա հոս կը նչանակեմ աչխարհագրութեան հետ վերաբերութիւն ունեցողներէն գլխաւորները։ Ձեռագրին մէջ Թուրքաստանի մայրաքաղաքը Ոկդէար կոչուած է, որ աւելի ուղիղ է՝ քան Լէ տպածին Ոկերտա. Ագահաս ծովն՝ տպագրածին մէջ Ռուբր (tenue) ծով գրուած է, որ նչանակութիւն մը չունի, մինչդեռ ձեռագրին մէջ յատ մեր միջին դարու մատենագրաց սովորական գործածածին՝ Գանայ ծով կոչուած է։ Տպածին Կատա անունն ամենեին ձեռագրին Կոտա անունը չի նչանակեր. ձեռագրին Պալաչական անունն՝ Պատաչիան անուան աւելի մերձ է՝ քան Լէ տպածին Պալաչիոն. իսկական քաղաքն ձեռագրին մէջ Պաճան գրուած է, որ իմանալի է, բայց տպածին Սաչէնն բոլորովին տարբեր անուն է։ Տպածն կ'ըսէ՝ Հայոց Հեթում[1] քաղաքէ, զոր հասարակօրէն Երկաթ Դուռն կոչեն Մէջոյ չէր հասկցուցեր՝ Լեմ ձեռագրին Մէրսոյիի (զարմանալի) ոգղած չըլլար, որով կը հակադրէ Ձեռագրին Յատկապէս անուն տպածին մէջ Ակոտի վերածուեր է. ձեռագրին Միրզկ Ֆեոդոսիանի Շէյխղ քաղաքին կը համապատասխանէ, մինչդեռ տպածին Սոդակատն չի համապատասխաներ։ Հոյլորդ լեան ձեռագրին մէջ Ակոդոգ յատած է, բայց տպածն Մ'օս Ակոդորհս կը դնէ։ Պաղեստինու Վաղա քաղաքն Սամարա յատած է տպագրութեան մէջ, որ գրեթէ հերոյղ դիրքս կը չփոխգրնէ՝ Սամարիա մեկնելու. ձեռագիրը Վազարա կ'ըսէ, որ գայն յայտնապէս կը ցուցնէ. վերջը նոյն հղդութիւնն իւր դիրքէն կը յայտնուի, գետ Հիգիստական անապատին մոտ։ Ասորիք յատ տպածին կը տարածուի մինչեւ ի Կրակոս արգուհի լեռան, չէի հասկնար ինչ էր Հիակոս, բայց ապէկ հասկցայ ձեռագրէն, որ կ'ըսէ չարք (comitatum) արգուհի լեռին. այսպէս Հաքլ քաղաքը իմացնելու համար՝ ձեռագիրն Ալաֆ կ'ըսէ, իսկ տպածն Հալայ»... տես անդ և չարունակ լեմ երջումիր էջն 211.

Տես Ալիշան, « Շիրակ » էջ 96. — « Շնորհ. և պարագ. իր », էջ 183. — « Սիսուան », 84, 337–340, 371, 184, 518, 520. — Զարպհանալեան, « Պատմ. Հայ դպր. Նոր մնդր. » էջ 107. — Զամչեան, « Պատմ. Հայոց » Գ. էջ 279, 293, 300, նն.

ՀԵԹՈՒՄ. — Հայերն ի Հռոմկլայում. Ական 1903, էջ 20. Ասոր գեմ Գ. Արաքելեանց, անդ՝ էջ 103.

Հեղեղ ի կոստանդնուպոլիս յամի 1789. Բազմավէպ 1883, էջ 23.

Հեղինէ կամ գայտնութիւն մը ի կուսականութեան պոլիս. — Տես ՀԱՆԱՆ (Ց. Մ.).

Հեղինէ կամ ժողկանց կողովը։ Թարգմանեց ի ֆրանսերէն լեզուէ տիկին Շողակաթ Ց. Տէր-Սարգսեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Պէրպէրեան, 1889. 8°, 127 էջ։

Տես և ՄԱՐԻՍԵՆԵԱՆ (Տիկ. Մ.)։

Հեղինէ, որը օրիորդ մը տառապանաց դպրոցին մէջ։ Վիէննա, Մխիթարեան տպ., 1863. 8°, 274 էջ։

« Հեղինէի գերեզմանը ». Ջուռգաչ 1858, էջ 30.

ՀԵՑՑԵԼԻԵՐ (Օսկար). — Բոթուրմ Հաճաղբ. Փորձ 1879, թ. 7–8, էջ 185–199.

---

1. Մէրսոյի գրուած է ի տպագրութեան Ա. Վազարեան։

ՀԵՆԶԼ. — *Թուաբանութիւն (կեանքի հանգամանքների համեմատ), ծխական դպրոցների Գ. տարուայ դասընթացք և միանգամայն Ա. Բ և Գ. տարիների համար հրահանգ.* փոխադրեց Ս. Մանդինեան։ Թիֆլիս, տպ. Մովս. վարդանեանց և ընկ., 1881. 8°, 176 էջ։

Գիտնագ. վարժարան 1883, թ. 6։

= Ա. և Բ. *տարի դ. տպագր.*։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդ., 1889 ?

— *Հինգերի բանաւոր ու գրաւոր յանձնարար խնդիրների համար*։ Փոխադրեց Ս. Մանդինեան, 3–դ տարի, *ուսուցիչների համար*։ Թիֆլիզ, տպ. Մովսիսի վարդանեան, 1885. 8°, 63 էջ։

Հենրիկա. — Տես Հայուհիներին։

Հենրիկոս և անոր բարեկամները, կամ Լյակնից ճամբան։ Համառօտ թարգմանութիւն Անգղիերէնէն։ Ամերիկայի Պօրտ ընկերութեան կողմէն ի լոյս ընծայեալ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Վասմեան, 1873. 6°, 204 էջ։

Հենրիկոս և Մարիամ. — Տ. Բէնեմար (տիկ.)։

Հենրիկոս կամ անուռակ տղայ. Թարգմ. ի գազղիականէ Գաբրիէլ Ալամեան Գրասէրեանց։ Տպեալ ի Կ. Պոլիս, յԱմիրէէր Խանն, 1854. 8°, 144 էջ։

Հենրիկոս Լյանճիկ. բարոյական պատմութիւն։ Թարգմանեաց ի գազղիականէ Մսրաքիա Տրդատ Ա. Մինասեան։ Տպեալ ի Կոստանդնուպոլիս, Ուզուն չարչըն, 1855. 8°, 94 էջ։

Նոյնը *Թարգմանեաց Նաև Արշալոյս Արարատեանի մէջ*, 1855–6։

Հենրիկոս Փաւանճիի. — Տես Փեթիչ (Ա.)։

ՀԵՆՔԷԼ (Վ. = Wilhelm Henkel). — *Russlands wirthschaftliche* Lage im Jahre 1891 (Տնտեսական դրութիւնը Ռուսիայում 1891 թուականին. Deutsche Zeit-und Streitfragen! Heft 98. Գրիգոր Վարդանեանցի. Մոսկ 1892, էջ 1139–44։

ՀԵՋՈՒԲԵՆՑ (Գ.) *Թարգմ.* — Տես Որբ Մատիլդա. — Երկու վկայ երեխանց համար։

Հետազօտութիւն ձմեռատուրեան արեւելցիէ մը՝ որ կը բովանդակէ խնդիր փիլիսոփայական առաջարկեալ առ Գիտնականս ամենայն երկրի հաստատութեանց հետ, նոր տրամաբանութիւն մը ու փիլիսոփայութեան գլխաւոր մասանց բացատրութիւնը, ամէնը Գասպար Թիւյսիւզեանին ձեռօքը հրատարակեալ։ Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Հենրիկոսի Գայօլ, 1850. Ցայտարարութիւն 7 էջ։ Տրամաբանութիւն. մասն ա. 8 էջ. – բ. գ. 7 էջ. – դ. ե. 7 էջ. – զ. Եզրակացութիւն, 28 էջ։

— *Խնդիր փիլիսոփայական, առաջարկեալ առ գիտնականս ամենայն երկրի ի միոջէ արեւելականէ ստատութեամբ Գասպարի Թիւյսիւզեան։ Հրատարակեալ 1848 սեպտեմբերի 4, միջոցաւ Հայաստան լուսազրոյն, 6 էջ։*

— *Երկու փիլիսոփայական խնդիրներուն շարունակութիւնը, 6 էջ։*

Հետազօտութիւն յարգոյ խնդրոյն պիտորիկ ի... գնագիակ իցէ Ս. Պետրոս ի Հռոմ. — Տես Միքայէլեանց Թ. Մ. Տ. – Ա.)։

Հետազօտութիւն տոմարական վիճակաց. – Տես Երեմեա Քահ.)։

Հետազօտութիւնք Ասիոյ Փոքր պատմութեան վերայ. – Ջրպետ (Յ. Շ.), « Recherches », եւն։

Հետազօտութիւնք աստուածտրան կանոնագիտ ներածական մը. – Տես Գաբրիէլեանի Յ.)։

Հետազօտութիւնք ի վերայ Հայկ. ճեմարանութեան. — Տես Լեմէս Մ.)։

Հետաքրքիր աշխարհականաց կամ տնօրէնութիւն փրկութեան։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1892. 19 էջ։

Հետաքրքիր պատմիկ. Թարգմ. Ս. Ամիրեանց։ Տփղիս, 1891 ?

Հետեւիլը նիւան. — Տես Սենեկեան (Հ.)։

Հետվիճի երդումը. — Տես Աշար Ա.)։

Հերակլ Բ *Թագաւորին մէկ տրվարտակը.* Բանասէր 1889, էջ 244։

ՀԵՐԱՆ ՏՐ. – Բժշկութիւնը Տաճկաստանի մէջ. Ազատամարտ 1901, էջ 114։

ՀԵՐԲԱՐՏ. — Ակդուանք մանկավարժական. Թարգմ. Ս. Մանդինեան. Փորձ 1876, թ. 1, էջ 248–278։

Հերիկիկ Չամ. — Տես Գրիգորեան (Ե.)։

Հերեկ (տեղագրակ.) Ղուանդի. Բիւրակն 1899, էջ 652։

ՀԵՐԿՆԵՐ (Հայերիս = Heinrich Herkner). – *Die Arbeiterfrage.* Eine Einführung. Zweite, völlig neugearbeitete und stark vermehrte Auflage. Berlin. I. Guttentag, 1897. S. 608. (Գնութիւն ներկայիս տնտեսական կարգի տնտեսական և սոցիալական տեսակէտից, Ա. Արասխանեանցի՝ հետեւողութեամբ Հ. Հերկներին). Մուրճ 1897, թ. 10, 11–12։

Հերձուածող պատուիրեն. — Տես Կլէթիչ (Վ. Փ.)։

Հերձուածոց դիրք. — Տես Եպիփան։

Հերման և Թարպիա. — Տես Կլօթիլ։

ՀԵՐՄԱՆ (Իւխարզ = Richard Hermann). – *Anatolische Landwirtschaft* (Անատոլիայի գիւղատնտեսութիւնը). Leipzig, 1900. 144 էջ։

Մուրճի մէջ (1903, թ. 2, էջ 220) կը գրէ Ե. Թոփչեան. « Հերմանը վեց տարի չափազանց վարձատրեալ պաշտօն է վարել Իթիւրքական « գիւղատնտեսութեան, հանքերի և անտառների նախարարութեան» մէջ, մի չարք հանգամանքներ ներ է կատարել երկրի խորքում և ապա կազմել է իր աշխատութիւնը, որի նպատակն է պատկերացնել Անատոլիայի գիւղատնտեսութեան ներկայ վիճակը։

« Անատոլիան հին ժամանակներում յայտնի էր իբրեւ քարւեքեր մի երկիր, իբրեւ « գիւղատնտեսական մի մեծ չտեմարան »։ Իսկ այժմ այնտեղ հողագործական պայմաններն այնքան անատանելի են, հարկերն այնքան ծանր, վարչական ճնշումն այնքան սանձարձակ և կուլտուրան այնքան յետա-

ձեռք, որ գիր պատանեասլիներ երբէք զարդանալ չէ կարող, իւէ նա տեսական ազգաբանական ուսման պիտոյ պատրաստութեան է կարօտ։

«Աշխարհով հետզհետէ ազգասանութիւ է ժողովուրդը և աւելի ու աւելի վատ վիճակի մէջ ընկնում։

«Համաճասխանի նկարագրում է Անատոլիայի տեղագրութիւնը, կլիման, բուսականութիւնը, կենդանիները, արդյաբնակութիւնը իմիրքը, հայեր, յոյներ, չինքզներ, քիւրդեր, լազեր և այլն), — երկրագործութեան ոլոր—ոլոր ձևերը, բանջարանոցային բոյսերը, պտղատու ծառերը, հայրասատիկները, բնական կենդանիները և այլն։ Միայն իմաստնի կերպով մի քանի խօսք է ասում երկրագործութեան հետ կապված հարկերի մասին և վերջը տրաւէր է կարգում դեկտեմբերին պաղեստինա, օգտակէ յորերբատեի պայմանները և չահագործել այդ յայնարձակ երկիրը։

«Իսկ տեղական ազգաբնակութիւնը...»։

— *Das russische Armenien.*

Կր յիւէ Փորձ 1880, թ. 2, ցաւ. էջ 10. Ծան.։

Հերոսը. (*Մի երես յունական ապստամբութիւնից Լեմնիցի. Ֆրանսերէնից թարգմանեց Կարնեցի*։ *Հրատ. Լեռրոպ. Հայ ընս. Միութեան*։ *Ժընեվ*, 1903. 8°, 31 էջ։

Քննագ. Մշակ 1903, թ. 166։

Հերոսութիւն. — Տես ՖՈՒՆԿԻՒ (Լ.)։

Հերոսուհի «Մասունեաց արև ելեան» պերճքին մէջ կր գրէ. «Կր պատմին արեւելեան իմ Հայոց Հերոսուհի իմաստուր օր մր Ինդիայ աստղաձեին երկրէն իր պատուիրակին հետ ծանօթանալու առեն, աստղաձեին պատուհանները մէկը կր ճանչնայ պիկքր։ Ան առեն պատուիրակը Հերոսուհին առյտակ մր կր գտնէ, կարծեցընելու համար իմ Հերոսուհի իր ծոցէն է, և ոչ իմ Հայոց իմաստուրը»։ Ու Բագմավէպ կ'աւելցնէ. «Ա՛ս բարեյաջողութիւն ապտակը կ'ապատէ Ինդիանդոյ ամենէն սիրելի և հրճատատուր իմաստուրը»։ Բագմավէպ 1849, էջ 64։

Հերվիցիւ (պ.) — ձիրանիներ, կօմ. 3 դասի. իմաստուր. Ա. Մարգարեան. Թեատրոն 1899, թ. 2։

Հերտներ. — Իսրայէլի Տեսանողներուն. իմաստուր. Պէրպէրեան, Լոյս 1905. էջ 167։

Հերքուելի պաշտօնեայ իրերուն. — Տես Թուղթ Դատաստանի։

Հերքուելի գրահիկութիւ վաշխառուներուն, *եւն.* — Տես ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱՖԱՊԻՒԱՆ։

Հերքուելի իտալ. և հայ. պատասխաններուն. — Տես ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ Ա.։

Հերքուելի կարծեաց գնեալոյ սրբոյն Պետրոսի ի Հռոմ. — Տես ՄԻՐԶԱԵՏԵԱՆ (Ց. Ք.) — ՄԻՀԸՐԴԱՏԵԱՆ (Թ. Մ.։

Հերքուելի Մասիս լրագրոյն մէջ եղած պատմութիւն և Մխիթարեանք յօդուածոյն, և ուղղափառ վարդապետութիւն գլխաւորութեան հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյ։ Պալաթիա, ի տպ. ի Խէչէկոաֆօսի, 1854. 8°, 30 էջ։

Տես ՄԻՍԱՔԵԱՆ (Խ. Պ.), «Եպիսկոպոսէս ի վրապար»։

Հերքուելի մոգաբ պրուբիանեի Ալթաձիսան, խոստովանութեան և Ապաշխարութեան Ջմիւռնիա, ի տպ. ի Նուիէլէմոս Կոխֆֆիի, 1852. 8°, 99 էջ։

Հերքուելի յայտագր մնատուցման պատասխանի. — Տես ՄԻՆԻՔՈՄԵԱՆ Թ.։

Հերքուելի անիրաւ դրպարտութեանց և ապերաս ընդհանուր բարեխորհուրդ ազգային ժողովոյն։ Հրամանաւ սուրբ ժողովոյն։ Ցիւրուսաղէմ, ի տպ. ի սրբոց Յակովբեանց, 1861. 10 էջ։

— *Բոլոր հրիւրոյ աս ազգային ընդհանուր ժողովոյն, զոր խոնարհաբար մատուցանէ ամբողջ Միաբանութիւնն Ս. Երուսաղեմի։ Տպագրեալ հրամանաւ սուրբ ժողովոյն։ Անդ*, 1861. 8°, 39 էջ?

Հերքուելի (կ.) — «Հայկական Սիմոնը». Մուրճ 1904, թ. 5, էջ 51–71։ — «Վրէժ... պատմուածք», անդ, թ. 7, էջ 49–63։

Հերքիլ. — «Ակզբնական տարեակը». իմաստուր. Ա. Տաճատեան. Շեհան. Ալեքսիր 1886, էջ 88–9։

Հերքնի (Հայնէ Հ. = Heinrich Heine). — Դադիսքայ Հ. Հայնէի բանաստեղծութիւններից։ Թարգմ. Ալանուեի։ Թիֆլիս, տպագր. Ց. Մարտիրոսեանի, 1882?

«Այս գրքոյկր պատրաստուած է իր մէջ Հայնէի բանաստեղծութիւնների հայերէն իմաստասիրութիւններ, որոնցից մի քանիսը բոլորովին անյայտ իմաստասիրին». Մշակ 1882, թ. 113։

— *Բանաստեղծութիւններ և փիլիսոփայութիւն։ Թարգմանեց Ֆրանսերէնից Արամ-Շահէնի։ Արտատպ. «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Թօմինեանցի*, 1898. 8°, 131 էջ։

Այս իմաստասիրութեան տեսիլ Ա. Չօպանեանի ուսումնասիրութիւն Հայնէի վրայ Մուրճ 1898, թ. 6, 7–8։ — *Այլ ուսումն. տես Բիւրազնիոն* 1900, թ. 1004–8։

Անդրադարձ մէջ տեղի. «Լուսնկայ» իմաստասիրութիւն Մ. Աբեղեանի, 1886, էջ 284։ — «Ինչ ես կանխատես, այցդ մինաւոր», իմաստասիրութիւն Ջաւահա-քեզ Բագրատեան, 1899, էջ 479։ — «Ես գայթ և անհատ կանանչ են հաղուստ», իմաստասիրութիւն Սիմ. Բաբիկեան, 1903, էջ 290։ — «Աբեսի չոգիր», իմաստասիրութիւն Պ. Բաբուբեանց, էջ 307։ — Աբեւ. Մատուռ, «Խրատ. վեպատարած». իմաստասիրութիւն Ցովհ. Պալեան, 1904, էջ 993։ — Բագմավէպ, «Անմիխիթարքն. — Բարեաւ տիեզերք», 1857, էջ 183։ — «Լուրեր», իմաստասիրութիւն Ցովհ. Պալեան, 1904, էջ 378։ — «Լրդեին», 381։ — Բիւրակն, «Հայնէի պատահիկներ», 1898, էջ 667։ — «Լուսկայ (Lorelay), իմաստասիրութիւն գերմ. Ց. Մ. Մատուռեան, 1900, էջ 138։ — Լուցս, «Ոչ ոք գիտէ», իմաստասիրութիւն Թորգոմ Վ. Պետրոսեան, 1905, էջ 655։ — Լուսնայ, «Հայնէի մտքերից», 1902, թ. 3։ — «Լուսնայ և գրականութիւն» (Հայնէի մտքերից), թ. 1. — 1904, թ. 1, իմաստասիրութիւն Ա. Ենգիպար։ — Նաղիկ 1905, էջ 568, «Ինովին վերայ դիմեր»։ — Հանգէս գրակ. եր պատմ. «Սիրոյ վշտեր. Չարատանչ պոե. Ա՛ս աչխարհին», իմաստասիրութիւն Ա. Նուռունեան, 1889, էջ 168։ — Հոսիգոճ. «Թափառիր», իմաստասիրութիւն Ցովհ. Թումանեանցից, 1894, էջ 113։ — Մուրճ. «Երգեր», իմաստասիրութիւն Աղթիեան, 1889, թ. 9։ — «Կարած բադդ», իմաստասիրութիւն Լ. Մանուէլեանցից, թ. 11։ — «Անկումն», իմաստասիրութիւն Աղթիեան, թ. 12։ — «Երգեր». 1890, էջ 237։ — «Մի սառ չեղեց», էջ 1125։ — Երեք քերթուածներ. իմաստասիրութիւն Աղթիեան, էջ 1288. — 1891, էջ 46, իմաստասիրութիւն Կոչեր։ — «Կու մի ծաղիկ եւ», իմաստասիրութիւն Ջ. Բաբուղեան, 1892, էջ 251։ — «Երգ», իմաստասիրութիւն Ա. Նուռունեան, 1894, թ. 5։ — «Երգեր», իմաստասիրութիւն Ա. Նուռ., 1895, թ. 6. — 1896, թ. 2 և 5։ — «Մանր

կիկ», Թիֆլիս. Վ. Խաչարբէկեան, 1899, ֆր. 11–12։ – «Ջրերի չուչանն», Թիֆլիս. Ջ. Բախչինեան, 1901, ֆր. 1։ – «Ի բանդ պահ՝ գոնեմ», Թիֆլիս. Սիմ. Պապիկեան, ֆր. 5։ – «Կամարում անչափ». Թիֆլիս. Մ. Տ. – Ի. 1902, ֆր. 2։ – «Դատաբեկասածք», Թիֆլիս. Կ. Լրտասիրեկեան, ֆր. 6։ — Փորձ. «Երկու քանասաեղծուհիներ Հայնէից», Թիֆլիս. Գ. Բարխուդարեանց, 1878, ֆր. 4։

Տես և ԹԱՒԻԼԱՆԵԱՆ, «Արտ խօսքեր». — ՆԱԼԱՏԻՐԵԱՆ (Ա.), որպէս իրենց ինքնագիր քերթուածներուն հետ միասին ինչ ինչ Թղարդանութիւններ ունին Հ.Լ.Ն.Լ.Ն.

ՀԻՆ (Վ. = Victor Hehn). — Բազդատական քերթիւն եւ հին աշխարհներ. Թիֆլիս. Տիրատար. Լուսոյ 1897 Ա. էջ 206–224։

Հնդիկդպա կամ Անուանակ կնկան մը պատմութիւնը. — Տես ՍԻՆԻՆ Լ.։

Հնդիւարեկը. — Տես ՓԱՄԱԼԵԱՆ Ս.։

ՀՆԴԻՄԵԱՆ (Սոփեան). — Տեղեկութիւն ի վերայ Աժեմափրկիչ Ս. վաճառ. ի Տրապիզոն. Բազմավէպ 1901, էջ 273։

ՀՆԴԻՄԵԱՆ (Ս. Վ.) — Տես Հ. Ս. Վ.։

ՀՆԴԻՄԵԱՆ (Սրապիոն). – Տաղք, Փերմուածք և Թատրերգութիւնք Ա. Պօլիս, ի տպ. ի Յովհ. Միւհէնտիսեան, 1857. 8°, 527 էջ։

«Վենետիկի Ութփ. վարժ. ազգակերանէրէն տպագրուած Պ. Ս. Հնդիմեանի պիտական և տաղագէր հրատարակութիւն դրչէն ելած է այս պատուական գործը, որուն թնտիր հայերէն լեզուն և քանաստեղծական աչխոյժ և արուեստաւոր ոգին մանաւանդ Թատերգութիւններուն մէջ՝ ապագային քանաստեղծութեան ու գրականութեան արժանի ըլլալն տարակոյս չունինք. Թատերգութիւններէն վաղուց կամ Ադամեան Լերկացեցագուկ անուանեալ ողբերգութիւնը Թատ. ի Թարգմանվերով Պէշ Օղլուի Թատ. Թատրոնին մէջ անցնալներս հանդիսացաւ մեծ յաջողութեամբ և մայրաքաղաքիս գագուլրացուներէն մեծ գովեստներ հուչակվեցաւ։ Արդոյ հեղինակը կը Թատանայ... Եթէ քաջալերութիւն գտնէ, Տրատարակելու Արգամ, Սմբատ, Մահ Փեթեայ, Ի գոմպիտա եւ Փառանձեմ, Արշակ, Մեծն Ներսես և Աւետիք Աճոյ ողբերգութիւններ, որոնց մէկ քանիին նիւթը և մէկ քանիին տեսարանները պատրաստ են իր գովը». Մասխ 1857, ֆր. 288։

— Ցուրիական. ողբերգութիւն քնարերգական յերիս արարուածս – Փոմպէոս, քերթուած Թատերական Օսմանի, Թարգմանութիւն յանգլիս կանէն. (Նուէր սիրոյ և մեծարանաց առ Յովհաննէս Երամեան, ճարտար երգահան)։ – Պօղոս և Վիրգինիա. Թատերերգութիւն ի Ե. արարուածս. քաղեալ Պ. Տը Ս. Բիէրի վէպէն. Թարգմ. յիտալականէն։ Ընդքն ի միասին կազմուած. Ա և Բ 4°, 64. Գ. 59 էջ։ Ա. Պօլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1864։

Բազմավէպի մէջ ունի. «Ա. Ջաւեչակաց. Բ. Ալեւակը Թէքաչիրայ. Գ. Ալեւակը Հայաստանի», 1847, էջ 125։ – Նիկոգոսեանի մէջ. «Պատմութիւն», 1870, էջ 88։ – «Աբգատիա, քաղաք ի Փոքր Ասիա», էջ 209։ – Նոտիկի մէջ «Նրգք պարոց» (քերթ.) 1903, էջ 40։ – «Ասոյին իմ նոր սիրոյ», անդ 1904, էջ 227։ – «Հարմակ և Ալիքն», տղերգութիւն, Մասխ 1865, ֆր. 719։ – «Վախճան սիրահարին», Մուսայի Մասեաց 1863, ֆր. 6։

Թարգմ. — Տես ՀԻՒԿԱՒՃ (Վ.), «Բրիտաս ի վատիկան»։

Գրուածներ իր մասին. «Նշ մը հայ Գիւա-Թատերական կեանքէն». Ազդեր. Մամուլ 1901, էջ 643, 685։ – Մանուան առիթ Ազդեր 1892, ֆր. 2437, 38։

ՀՆԴԻՏԻ — Արձիչ գետ, քաղաք եւ եկեղեցի ի Իտալիոյ. Բազմավէպ 1888, էջ 211–17։

Խմբագրական ծանօթութիւններ կ'րսէ. «Առաջիկայ յօդուածս հանուսաութիւն է B. P. Hasdeu ասոնէն բանասէրին յօդուածի մը, զոր ուղարկած է մեզ՝ ծանօթի ազնիւ բարեկամին Պ. Գրիգոր Մ. Պէյրքեան՝ փաստաբանն Պուքրէշի, որպ կը վերաբերին նաեւ ուսկատատող ծանօթութիւնքն՝ զորս տեղ տեղ կը գտնեն ընթերցողք։ – Մեք՝ ոչ միայն մեր բարեկամին հանճարոյն՝ բանագրօսնալ կը հանրութիւնք հեղինակին մէջ բերած հատատիքն, մանաւանդ ի հայերենէ. տատագրանութիւնքն (որք ոչ ոչ ծագրական եւս Թութին), այլ և քարոզվին անոնին՝ այնքան նշանաւոր չենքի մը՝ հայկական պատմութիւն ունենալ, որպ ոչ այլ ինչ հատատիք ի մէջ կը բերուի՝ քայլ եւիէ պատահական նմանաձայնութիւնն մը, որ չունի բնաւ պատմական – լեզուագիտական արժէք։ – Ազգային քանասէրքս կրնայ հետաքրքրական լինել յօդուածիս մէջ յիշեալ քանի մի տեղեկութիւնք հայկական պատմանութիւնն վրայ ի Իտալիա»։

Հիրիրք. — Տես Հարիւանց, եան։

«Հիմիմներ և իրենց պատմիչը Հայր Ղեւոնդ տէ Պարս». Հաշտենիք 1895, ֆր. 1227։

Հիւկօ (Մարկօ դը Աշնա –). — Հինգ րոպէ չատ անցագան. Napoléon I. et son temps գործէն. Թիֆլիս. Ս. Նազարեանց. Հրատարակչ 1859, էջ 405–416։

Հիւմի Նէրալեան (Գրագարեմ). — Ակօրհնութեան յուշերը յիսնեակ տարուէ ի վեր կը հետաքրքրէ ընթերցողները։ Ցօդուածագրը Արեւ. Մամուլ, 1905։

ՀԻՒՍՊՐԱՆՏ. — Տես ՊՐՈՏԻՒՍ։

ՀԻՒՍԻՒ Տ. — Երկու գոհեր (վիպակ). Արեւ. Մամուլ 1900, էջ 424, 471։

Հիմն առաւտեան. Թիլք որ կոչի Հիմն Առաւտուն. Հաւաքեցեալ յումեմնէ բանասիրէ ի փառս աստուծոյ և ի յօգուտ մերազնէից։ Եւ բաժանեալ յերիս մասունս։ Մասն Առաջին։ Տը-պազրեցեալ ի վեհապետութեան Աստուածակատոյց Աթոռոյ Սրբոյ Լուսաւորչի Տեառն Կարապետ Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան Սրբոյ Էրուսաղէմի Տեառն Յովակիմայ Աստուածիմաստ վարդապետի։ Հրամանաւ Տեառն Ցաքարիայ արգասէր և բարեկարգ Պատրիարգի Կոստանդնուպօլսոյ։ Յամի Տեառն 1783։ ի Կոստանդնուպօլիս։

Ձեռագիրն յայտնի Հոմէզարեան փայտափոր պատկերը կայ, և 3րդ էջին կը սկսի «Յարգագ Սրբոյ և Ընդհանրական Եկեղեցւոյ», և մինչեւ յէջն 136, ուր կը գրուի, «Վերջ առաջնոյ մասին երից մասանց պրպտից»։

Տիրոր 8°, միջակագիր, ոսկեհատկանշագիծ, առատաձիկ եբեանելով, անհարթ և անհիանան տպագրութիւնն ամէն մեռատեր։ Նոյնպէս և տուիլ անպիտան է երկրորդ մաթ, որ նոյն հակառակ ունի, միայն «Մասն առաջին»ի տեղ՝ «Մասն երկրորդ» ունենալով։ Ցէջն 2 խոչերագիծան պատկերը կայ նոյնպէս փայտափոր, և 3 էջէն կը սկսի՝ «Յարգագ Յիշ՝ պարտ է երբեմ զառիք առաւտուածն խա-

չեզաբխ եւս», և կը հասնի գլխ. 16. և ապա «Յաղագս լիւ գծնողացն և գկիրատութիւնն քրիստոսի պատմ է ի վերնի յունվարի կատարել». 46–51. և ապա՝ «Յաղագս լիւ՝ չՀ պրժան խոսնել չարբ ի սորբ խորհուրդն», 51–62. – «Յաղագս լիւ՝ վերջին օծութեն ոչ է հարկաւոր», 63–72, և ի վերջոյ՝ «վերջ Լրկրորդ մասին գրվկանս»։ Յետոյ նոյն առաջին ճակատը՝ միայն «Մատն Լրորդ» փոփոխութիւնն առնելով։ Հետեւի Պօղոս առաքելոյն ոգիպ փաշտոփոր մեկ պատկերը կայ, և 3 էջն կը սկսի. «Յաղագս սուրբ ժողովոյ», 3–11. «Ի գործել՝ ոսկոյ ինչ սկսեսցուք պատմել վազահան քաղկեդոնի չարաժողովն և նոքին Հինգերորդ տասը գործն»։ – «Հինգերորդ գործ քաղկեդոնի ժողովոյն, այսինքն՝ հինգերորդ օրն՝ այս գործերս գործեցին. որ քաղկեդոնի ժողովոյ գլխին մէջ 311 եպիսկոպոսք այսպէս գրուած է». 11–10. – «Յաղագս լիւ վերսահուսոյ գլխին քրիստոս է. և ոչ այլ սք». 11–91. – «Յաղագս ոչ գոյոյ աստուածնական գատաստան, ի կամ քաւարան». 95–131. վերջ՝ «Մնայորդ՝ յաղագս սրբոյ եկեղեցւոյ». 131–113, որ ի վերջոյ՝ «վերջ Լրորդի մասին Լրիս մասանդ գլխոյս»։ Ի՛ր ապա Յիշատակարան. լիւն հղինակ նշանակուած չէ, բայց Մանուկ կարծիքին է և իր գործակիցներուն. հակառակ լիւեան ոգով գրուած։

Յիշատակարան. «Փառք պատիւ և երկրպագութիւն Աստուածոյս Լրորդութեանն և միոյ աստուածութեանն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ. որ նա կարողութիւն տկոս նուաստութեան՝ տալիցուք գրել և յաւարտ հասուցանել զայն տիեղ աստուածութեան անուանելոյ գրոցիկս։ Այլ՝ որք հանդիպիք այն հոգւոյ և ապազէն գրքոյս. և օգտիք ի սմանէ գթանս հարկաւորս։

«Ցիչելիք ի մտքեր յաղօթս ձեր գերիստասան անձինս՝ հանգիստ հոգւոյ և մարմնոյ ծնողաց և ամենայն արեանատոյ մերձաւորաց մերոց. որք համակամութեամբ ապիկոյցաք զաս. և որք յիչելոյ մեզ ի Քրիստոս Յիսուս փրկչն մերոյ Ամէն»։

Հիմնագիր ազգային դատարանական Հիմնադրամ։ Մասխ 1861, թ. 471–73։

Հիմնադիրք քրիստոնէական հաւատոյ Հայաստանի, եւն. – Տես ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ Յ. Նպ.) «Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի»։

Հիմնական դիտակտիկական կանոնները. — Տես ԴԻՍՏԻՐՎԻՆԳ։

Հիմնական կանոնագրութիւն դպրաց գասու կաթոլիկէ հայ հասարակութեան։ Կ. Պոլիս, 1897?

Հիմնական կանոնք և ծրագիր ուսմանց ժառանգաւորաց վարժարանի Ս. կարապետի վանուց ի կեսարիա։ Հաստատեալ 1888 Մայիս 1։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պալատալեան, 1894. 8°, 42 էջ։

= Բ տիպ?

= Գ տիպ, Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1897. 8°, 44 էջ։

Պէնագ. Հանդ. Ամսօրեայ 1898, թ. 4.

Հիմնական կանոնք Ս. Լրատարեմայ Մխիթարեան Միաբանութեան, որոյհայ համաձայնութիւնամբ կրօնական և քաղաքական իշան ժողովոց և հաստատեալ պետական ընդհանուր ժողովով ի կ. Պոլիս, 17 փետրուար 1861։ Մասխ 1861, թ. 472։

Հիմնական կանոնք Ծարեմեան Պետրոսեան. թարգմանեաց ի յունարէն բնագրէն Ն. Ա. Ա. լաճանեան։ կ. Պոլիս, 1876. 12°, 31 էջ?

Հիմնական նոր հղանակ ֆրանս. չարադրութեան. — Տես ՀԻՆԻԼԵԱՆ (Յ. Թ.)։

Հիմնական տարբերութիւն կարգերիկ և Լրմիածնական գաւանութեանց. — Տես ԹԱՔՈՒՐՃԵԱՆ, Ն. Յ. Վ.)։

Հիմնարկութեան գաւառական ուսումնարանի. — Տես ԱՐԱՐԱՏԵԱՆՑ Ալբ.)։

Հիմնունք բարոյականութեան. — Տես ՍՈՒՐԵԱՆ Պ.)։

ՀԻՄՊԵԼ — Himpel. — *Armenische Sprache*, Schrift und Literatur. (Wetzer u. Wette's Kirchenlex. I. S. 1341–54).

Հին կալենդարի պատմութիւն. — Տես ԳԻՒԿԼԵՆ (Յաւել.)։

Հին կտակարանի պատմութիւնք Հին կտակարանի գրքերէն։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1895. 8°, մի + 312 էջ։

Տես և Պատմութիւն սրբազան։

Հին հայոց տոպչափական արտահոտք. — Տես ԲԱՀԱԼՓԵԱՆ Ա.)։

Հին մատեան կամ Հերանուական կրօնք Հայոց. — Տես ԱԼԻՇԱՆ (Ղ. Պ.)։

Հին Նախիջեւանի գաւառաւմ (կինք). — Տես ԳՆՈՒՆԻ Յ.)։

Ելս՝ Արարատ 1869, էջ 21։

Հին–նոր կրօ ու վերքերից. — Տես ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ Ա.)։

Հին չափերը նորերու, նորերն ալ հիներու վերածող ցուցակ. — Տես ՆՇԻՇԱՊՈՒՀԻ (Գ.)։

Հին պատմութիւն. – Տես Պատմութիւն Ընկեր. ազգաց։

Հին ցաւեր. — Տես ԱԱՐՊԻՍԵԱՆՑ Լ.)։

Հինգ չարաթ օդատարիկով. — Տես ՎԼՅՈՆԸ (Ա.)։

«Հինգերորդ դարու հայերը». Մ. Ելց. Մուրատեան. Կաւկէ Հայոց աչխարհին 1860, թ. 2 էջ 131–147։ – «Հինգերորդ գարու հայ կանայք», անդ. 4, էջ 274–279։

«Հինգշաբթի». Բազմավէպ 1897, էջ 191։

ՀԻՆԴԼԵԱՆ, Յ. Թ.) — *Հիմնական նոր նոդեական ֆրանսերէնի չարադրութեան, ի պէտս ազգային վարժարանաց և առանձին ուսանողաց. և տարի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Մ.) Հայ–Գրաչարեաց Ընկերութեան, 1886. 8°, 160 էջ։*

«Այն երկասիրութիւն, յորինեալ ի պէտս ազգային վարժարանաց, և առանձին ուսանողաց, նպատակ ունի հիմնական և դիւրին կերպիւ ուսուցանել հայերէնէ ի ֆրանսերէն լեզուն։ Առ այս անհրաժեշտ եղած քերականական կանոններն ու դիտողութիւնները ամփոփուած են իւր մէջ, հանգերձ բազմաթիւ հրահանգներով...»։ Մասխ 1886, թ. 3841։

= Բ տիպ, բարեփոխեալ և յոյժ ճոխացեալ։ Կ. Պ. տպ. Ց. Պատմֆեան, 1890. 8°, 192 + 100 էջ։

= Գ տիպ, Կ. Պոլիս, Ն. Հ. Ալամեան, 1892?

= Գ տիպ, նոյն տպագր., 1896. 8°, 206 էջ։

— Ա տարի, Բ մաս. Ա տիպ?

= Բ տիպ, Կ. Պոլիս, Ց. Պատմֆեան, 1890. 8°, 100 էջ։

Գիտնագ. Հանդ. Ամս. Պատասխան Արեւելք 1890, թ. 1987.

— Բ տարի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Մ. Հայ-Կրթասիրաց Ընկերութ., 1888. 8°, 160 էջ։

= Բ տիպ, Ց. Մատթէոսեան, 1899. 8°, 207 էջ?

— Ինանալի անգլիարէն ընթերցանութեան. A key to English reading, *բոլորովին նոր և դիւրուսոյց եղանակի վրայ պատրաստուած։ Ջօրինեաց Յ. Թ. Հինդլեան, նախկին աշակերտ Պէրպէրեան վարժարանի։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Պատմֆեան, 1886. 8°, 103 էջ։

— Ձայք, յատկութիւնք, առակք և ուսուցուածոյ դիտողիք ֆրանսերէն լեզուի։ Աշխատասիրեց Ց. Թ. Հինդլեան, 1886–1888. Տետր Ա։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 8°, 48 էջ։ – Տետր Բ. տպ. Ց. Պատմֆեան ինչպէս և բոլոր յաջորդները. 48–96։ – Գ. 97–144։ – Դ. 145–192։ – Ե. 193–240։ – Զ. 241–288։ – Է. 289–336։ – Ը. 337–384։ – Թ. 385–432։ – Ժ. 433–480։ – ԺԱ. 481–528։ – ԺԲ. 529–563։

— Նոր դասագիրք ֆրանսերէնի ի նոյ բարեզուսուցութեան Ա. տարի։ Զորս դասագիրք միացեալ. – Թարգմանութեան, Ընթերցանութեան, Քերականութեան, Ուղղագրութեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Ասատուրեան (Տիր. Ընկ.), 1889. 8°, 196 էջ։

— Բ գիրք, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1901. 8°, 248 էջ?

— Գ գիրք, բարձրագոյն դասընթացքի Բ տարւոյ համար. տպ. նոյն, 1902. 8°, 239 էջ?

Թիւրգէմ դրատ. Մանզուն 1902, թ. 299. – Ապագ 1902, թ. 298, 9. – 312, 3, 4. – 322, 3. – 328, 332։

— Նոր դասագիրք ֆրանսերէնի ի նոյ բարեզուսուցութեան. հանդերձ ընթերցանութեան, քերականական, զուգադրական վարժութեամբք և բառագիտական lexicologique) բանալիկիւ. Ա տարի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Հ. Ալամեան, 1891. 8°, 148 էջ։

= Բ տիպ, անդ, 1894. 160 էջ?

— Դիւրին եղանակ ֆրանսերէնի ընթերցանութեան և դրուցատրութեան, Ֆրանսերէն նոր սկսող աշակերտաց համար։ Կ. Պոլիս. տպ. Ն. Հ. Ալամեան, 1896. 8°, 56 էջ։

= Բ տիպ, Ց. Մատթէոսեան, 1902. 8°, 120 էջ։

= Գ տիպ, նոյն տպ. 1904. 8°, 120 էջ։

— Նոր դասագիրք ֆրանսերէնի լեզուի. Méthode directe. Երկրորդ գիրք, նոր տպագրութիւն... Այս մեթոտին առաջին գիրքն է՝ դիւրին եղանակ ֆրանսերէն լեզուի ընթերցանութեան և դրուցատրութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1901. 8°, ԺԲ + 248 էջ։

ՀԻՆԿԼ = Hincks. — Վանայ ականաւոր արձանագրութիւնք վերծանեալ. Լոնդոն 1849, թ. 44. էջ 183։

Հինն Աստուած. — Տես ՊՈԼԱՆՏԻՆ (Գ.)։

ՀԻՆՏՕՂԼՈՒ Յարութիւն. — Փերաիանուշ Վերտանեցի բարբառող, երկասիրեալ Հինտօղլու Յարութիւն կուսինացի, վարժապետ տաճկական լեզուի ի մայրաքաղաքն Աւստրիոյ ի Վիեննա։ Տպագրեաց արդեամբք և ծախիք պատրն Ստեփանի Բոմպիկեան Բուսճուխեցւոյ վաճառականի ի Ֆոքշան քաղաքի Մոլտաւիոյ։ Ի Վենետիկ, ի տպար. սրբոյն Ղազարու, 1830։ Deutsch-Armenische Sprachlehre von Artin Hindeglu. Venedig, in der Armenischen Buchdrückerey, 1830. 8°, 292 էջ.

Հիպսոմիտր. — Տես ԱՐԾՐՈՒՆԻ (Վ. Բժ.)։

Հիպոպիաևայ մանանափաղրուիեան Հայ բարգմանութեան վրայ. — Տես ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ (Գ.)։

«Ա. Հիպոլիտոս և իր պրուժած հայ մասնագրութիւնեան մէջ», Բազմավէպ 1900, էջ 10, 250։

Տես և ՀԻՒՊՈՒԼԻՏՈՍ։

ՀԻՒԱՐԵԱՆ, Մ. Ց.) — Կարճառօտ պատմիկ Նպոլիոնի Պոնապարտիի վարուցը։ Շարադրեց Մ. Ցովհ. Հ.։ Ի Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Միհրհէնտիսեան, 1847. 8°, 109 էջ։

— Նոնոն կամ կատարած աշխարհի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ալամեան, (կողքին վրայ 1869, իսկ նեբսր 1867). 8°, 319 էջ։

— Դիւան, որ է տաղարան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Միհրհէնտիսեան, 1871. 8°, 127 էջ։

«Ալեւսայ տաղերս հատաքաղոյ մ'է, որոյ մէջ հայ բանաստեղծ ուշադրութեան արժանի բնաիր երգեր պակաս չեն». Մասիս 1871, թ. 1176։

Գիտնագ. Ազգ 1872, էջ 106։

Խմբագ. — Տես Բանասէր։

Իւր՝ ի մէջն այլոց՝ ունի «Խոսրով ու Մաքրուհի», վիպասանութիւն, 1851, էջ 22, եւն։ Նոյնը արտատպած Նոր Կիպրոս 1903, էջ 329, եւն. – «Կարապետ Մանուկ օղլու» (վարք), Բանասէր 1851, էջ 74. – Մուրատեան Տ'Օհսոն, 1851, էջ 14։

ՀԻՎԵՐՆԱ և ՍԻՄՈՆԻՍ (Մ. = H. Hyvernat և Müller-Simonis). — *Du Caucase au golfe Persique* à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie par P. Müller Simonis, suivie de notices sur la géographie et l'histoire ancienne de l'Arménie et les Inscriptions cunéiformes du Bassin de Van, p. H. Hyvernat. Paris, Delhomme et Briguet, éditeurs. 4°, p. 628, 32 phot., 100 grav., 2 cartes. (Կովկասից մինչեւ Պարսից ծոցը Հայաստանի, Քուրդստանի և Միջագետքի վերայով. Միւլլեր-Սիմոնի. Հայաստանի հին աշխարհագրութեան և պատմութեան մասին ակնարկներով, նոյնպէս վանի արտաքին սեպագիր արձանագրութիւնների յաւելուածով ի միասին. Հիվերնայի)։

Հ. Յ. Տ. կր գրէ Հաւի մէջ (1892, էջ 142). «... Այս պրոֆեսոր Տիգրանեանցն է. Մխիթար–Աբբահայր, և իւր ուղեկիցն Լափտըն ալ Անկեղեայեան։ Մեծապէս կը լսուիր նաև պրոֆեսոր Տիգրանն և հռետոր Ա. քաղաքին մէջ, որոնց խիստ 100Ն աւելի է, ի վերջոյ նաև Երկու ուշադրութեան առարկայ՝ անհատական ծառայով, քայլ Երկուքն ալ 1 : 1,500.000 մեծութեամբ։ Պրոֆեսորն տալագրութեան կոչմանէ կրկնակ բառերը ալ արուեստի կատարելութեան տրդիւնք մին է. չատ քայլով են նայելու բազմաթիւ յատուկ մեծ պատկերներն ալ՝ հնոտով 32՝ որ փռուած են պրոյտ մէջ։ Այս նկարներէն՝ ինչպէս կը քայտնուին Տիգինակը, յօրինուած են կամ ուղղակի յրեմայս իրենց ուղեւորութեան յօրինած յատուկ նկարներէն և կամ՝ անդամագրած ծրագրուած ատենը բոլորներէն։ Ի մէջ այլոց կը տեսնենք Երեկոյան յատած կազմը լեռն, Երեխեներուն կամուրջին վրատակը. Տիգիս՝ Հրաչագէտ տեսակիսով, որ կ՝երևայ կարը իր մայրաքաղաքով և Հայաստան մեծը. Վանատր Երեկոյան մէկ հնչը. երբ նին անգամ Տիգիս անկոքնական պարագային կողմին՝ Դարբիրայքի աւերակներով. տեղագրայցը սահատակ Վասակայ լեռնակոզմանդ՝ հրաչագէտ տեսակիսով. (1/100.000). Ալիւ պատրաստի ի Գրիգոր Լուսաւորչէ, Վաղարշապատ Էջմիածնի Հայկական վարժարանները, Պաշտպ, Վանայ յատակագիծը. տեղամարք հանուած հին պղնձեայ տասպատներ, վանայ մէջ հայկական տալ մը՝ տեղագրաց տարեդարձներով մեկուսեղ, վարագ վանք, Լուսինկիանց բնակարանն ի վան, վանայ քնակ Հայոց խումբ մ՝իրենց տարազներով, տասպանի բեւեռագրական ժայռե Շամիրամայ-Տրդատ, Ա. Գրիգոր տեղապատներ, վանայ լիճն և նկատն Աիսիանայ նկարագրած զարգամեռք, հրամբ, Հագէր, Եւն Եւն։ Այս Տամուսա ցուցական արդէն պատճառ մը կու տայ գրոյ նկրճոյ վրայ ալ, որ կրնայ բառերի լինի՝ լինելու լինքի մասունք, սիայ տեսակիսով դիտակով լինի կարծիքներ կան գրոյս մէջ, բայց թեղհանրապետ խնամով գրուած է, որ ամենուսան են ոչ միայն ուղեւորայ անձնական փորձառութեան և հետաքրքրութեան արդիւնք, այլ նաև խնամով յիշուած են բազմաթիւ ուղ ուրիշ ուղեւորայ նոյն տեղերայ նկատմամբ գրածներն՝ չատ տեղ համեմատելով իրենց տեսածն ու լսածը նախորդ ուղեւորայ տասնածներուն հետ։

«Ուղեւորն իրենց համբարգրութիւնը կատարած էն 1888 տարուց օգոստոս 12ն մինչեւ 1889 փետրուար ամսու կոտրելով անցնելով կովկասն մինչեւ Պաթում Ապոց Ուղեւորայ մին՝ Ջ. Լովնտա նախ ուսուցիչ էր ի Շամախի, և այժմ Վլաթինկիրնի կամուրջիկայ Շամպուրատանին մէջ ուսուցիչ է. ասրեւտանայ Տնտեսութեան և բնեւտագիտութեան. և իրրև Տնտեսութեան ըրած է իր ուղեւորութիւնը, մինչ բան ուղկերն է Միլլեր–Ուիլկինս։ Այս իսկ պատճառու երկու մաս է յամանակ գրութիւնը՝ պիտուր մասը Տնտեսով մինչ ուղեգրականն ալ 489 էջ կը գրաւէ։ Այս առաջին պիտուր մասն է Միլլեր–Ուիլկինսի գրչէն։ Այս նկատելու կու գան այլեւայլ պատմական, աշխարհագրական և տնտեսական յատկութեան Լեռնային գրչէն։ Նախ կը գրուի Շայոց հին պատմութեան համառօտագիծ ատենագրիր մը՝ քաղելով ատրեւտանեայ բեւեռագիր տարեգրութեանց տուած տեղեկութիւններէն. (էջ 490–513), որ ամենայն խրճանամով գրուած է։ Լրագրողիչ մեռ մ՝այս գլխոյն է յայծոյ յատկացած, որ է պատմութիւն հայ ազգին յատ հայկական հայ առաքեան արձանագրութեանց, (էջ 517–539), որ մանրամասն գրուած են վանեան կամ տոպեան ժամանակի նշանաւոր դէպքերը թ–ի դարերուն ն. Ք.։ Այս երկու յատկացած մասնագիտի մը հմտութեամբ գրուած կրնան բաւել, ինչպէս նաև յայծոյ մասն ալ որ լեռի կողմի է. յայծոյ գանուած տասպան բեւեռագրութեանց, որոնց տրատարակութեան առիթ տանդամնք և մասնագիտական տեղեկութիւնք գրուած են. (էջ 541–566)։ Չրատարակուած (հնոտով 68՝ բեւեռագրութեանց կը յայծոյ կողմի մ՝այլ 30 նոր տասպան արձանագրութեանց, որոնք ուղեւորք տասած են կամ այլասկա տեղեկացած իրենց ուղեւորութեան ժամանակ, և որ դեռ չեն տրատարակուած ծանրհայտ պիտանական պատճառներ։ Այնպէս սակայ մասն այլեւայլ կարգի յատկացածներ են. այսպէս՝ համառօտ քաղաքագրութիւնն յատ գրոյ Մ. Խորենացոյ, վիճակագրական և այլ տեղեկութիւնք նկատմամբ առաքելութեան և պատահասան. գործնական այլ և այլ դիտողութիւնք Աստեղք ուղեւորութեան յանկոյնութեան գանասան դիտողից, նոյն կարեւոր է վերջերը յատկացածն որ գրուածութիւն է. Քիրիլոյ աշխարհագրագէտ տարեսակայ այլեւայլ կէտերուն վրայ, զոր իրենց ուղեւորութեան ժամանակ տարիք ունեցած են չատ տեղ ուղղել. ամենէն վերջը գրուած է այգաբերնական յատկան մը՝ բերան կողմանակ՝ այն ամէն գրոյ, որ այս կողմերս վրայ գրած են անձամբ ճանաչողներով, նոյն Այս այլեւայլ յատկացածներու մէջ հայ նոյն փոքրիկ քիմիական վերլուծման տասպակ մը կարծոյ մեր ձեռքս Լրացա դիտին ծանօթ նանքաչրուց. (էջ 587։ Այս Տետրակը՝ ինչպէս նաև վանայ լճին չրէն՝ առաքած էր Տեղինակին Duplan քարտէզն ալ երբեք կնկած էր յԼրջան Ամերտաղորդի համաձայնութեան տասպիչն Տր. Վրտա Serda) քննելով այս չուրն՝ գտած է որ 10.000 չրոյ մասնական մեռ իտասնած կուն 61.9533 տրիչ հանքային մասեր։ Աւելնէն չուան է նատրիումի քլորտոյ 36.1911, և կալցիումի ածխատնաս (20.1881), իսկ ամենէն քիչն է արկնատոյ (0.0085)։

«Պրոֆեսոր տասպին և մեծ մասն քան ուղեւորութիւնն է կարգաս այն կողմանց, որոնք անցած են ուղեւորք Ուղեւորութիւնն սկսելով Պաթումէն մինչ Տիգիս՝ որ փոխուի ճամբան դէպ ի Վլաթինկասա կողմով Կասկասեան լեռնաշղթան և այդ Լլիլոյով Մչխեթի, Ատենտրի Լեռ. ապա կրկին կը դառնան Տիգիս, որան և չրջկապիչը Նոյեմբեր է ամրոզ գլուխ մը. (գլ. Ի) Երեք չայոդ գրուխ Նոյեմբեր կը նկատագրեն Տիգիսէն մինչեւ Էրիւան, Էրիւան քաղաքն ու Վասակայ լեռն և Էրատեայ հովիտն, և ապա Էրիւանէն մինչեւ Կախեթեան և անկէ մինչեւ Գաղրից տասմանն։ Ատանէն գլուխ մը (գլ. Լ) կը փակէ ուղեւորութեան այս մասն՝ խոտրդածելով Հատասպ սկսպէս այդհանդ վրայ ի Լոռվատ։ Գաղրկասչայոյ նկատմամբ գրուածն երեք գլխոյ մէջ ամփոփած է, (գլ. Լ–Ժ, որ կը նկատրուի Ջուղային մինչեւ Ուլսիա, Ուլսիայ չորրկայքն, խոտրդածութիւնք Գաղրից վրայ Եւն։ Վերջը բառն Վանայ վրայ կը խօսի՝ կրնանք ըսել՝ Վան և իր չրջկայքն ուղեգրութեան ամենաանճ մասը բառած էն. (գլ. ԺԱ–Լ էջ 167–322). վասն զի ամենէն չատ կնկած են ուղեւորքն ի Վան, որով ասկի լաւ կարող եղած էն տասնհատիրել նոյն քաղաքն ու Գրիգիրը, բնակիչքն ու անոնց սովորութիւնքն, Տնտեսիներք, Եւն։ Նաև տասի Վանայ լճին ամրոզ նկարքներն պատկերով չրջած էն և տեղագրած, այդ Էլլեայով Գաղրայ տասկատ Եւն։ Յաջորդ երկու գլուխներն որ Նայիչ ու Ագիրդ կը նկատագրէն և գտնելայ Ագիրդն մինչեւ Հնկրեր, կը փակեն այս մասն ալ. Տնտեսիալ արրոզ մասն նկատագրութիւնն է. իրենց ուղեւորն գոր գրած էն իշխալով ուղղակի Ատասպ և Պաթատան և անկէ Պարսից Գրոյ, որով կը փակի ուղեւորութեան Տնտ Նաև ուղեգրութիւնը։ Լեռներեան աշխարհագրագ այս

այդկատիճին ալն ապատրաստիճներ գործած է ապետության վրայ, որ այնչափ դժուարատիճներ ալ յիշելով դեռ կը գրան որ պատիւ է երկրագործ անգամ մ՚ալ կրնալ նայն ազգատիճին, և կը տարապարին կերթալ այլն պրօֆեսսոր վերջերը» «կանոնադիճն» բանալով Ակնէլից։

«Մեր այս անցորդակի յիշատակագիճներն ի հարկէ կարելի չէ պրօֆեսսոր վրայ կատարեալ գաղափար կազմել։ Սակայն կը յուսանք իրմէ կանոնաւոր ուրիշ առիճ ինարաւորանալ քաղաքագիտական գրոյց գրաճանքն ալ ծանօթացնել մեզի։ Պատճառ վրայ համաձայն տեղեկագիճին մ՚ալ առաւ ապագային իճերէն մին[1] քաղելով յիշեալ երկու հրատարակիչ – գրավաճառաց չրջաբերական ծանուցագրէն»։

Տես նաև Լրաքր 1892, գիրք Ը. էջ 88, և աւելի ընդարձակ նայն Լրաքի ՀԼ 1893, Ա. էջ 167–197։ – L. M: Rev. quest. hist. LI. 102. p. 683 ff. Mervie M. Schnoll. The Andover Review. 1892 May.

Տես նաև Բազմավէպ 1896, էջ 38, 61, «Յարցակ վանայ կամ Հայկական բնեւառանձն արձանագրութեանց», իճարտմանուած ալծառ մատառ Հիվանդացի գնագրէն։ Տես նաև յէն 325։ Կ. Յ. Ե-ի «Յաւելուած և քննութիճն Յարցակի Տոպրական կամ Հայկական բնեւառանձն արձանագրութեանց» (Հիվանդացի

Հիտտիտներ. — Տես Հարևան, եւն։
Նաև Մուրճ 1898, էջ 741։

Հիրշֆելդ Կուստաւ — Gustav Hirschfeld. — *Aus dem Orient.* Ակնէլքից. 388 էջ?

Ի. Ե. Մուրճի մէջ (1901, Ե. 8, էջ 194) կը գրէ. «Այս գրքի հեղինակը գերմանական գրականութեան մէջ յայտնի է իբրև պատմական աշխատագրութեան ականատես ներկայացուցիչներից մէկը։ Նա այս կամ այն երկրի ներկայ դիրքի ու վիճակի մասին խօսելիս մեծ նշանակութիճն է տալիս և անցեալում տեղի ունեցած փոփոխութիճներին ու պատմական փաստերին։

«Այդ միճնոյն ուղղութիճնը նկատում է և յիշեալ աշխատութեան մէջ։ Այստեղ հեղինակը խօսում է Ակնէլքի կամ ասելի ճիշտ ասած փոքր–Ասիայի մասին և իր հանգամանորէն տարած տուեալ–տուիճներից հանելով մի չարք պատմական տեղեկութիճններ։ Խօսելով փոքր–Ասիայում ապրող ազգերի մասին, նա յայտնում է այն կարծիքը, որ «երբէք չի կարելի ասել թէ այս ազգն անպայման լաւ ու արդար է, իսկ միւսը – անպայման վատ ու անարդար և սկզբից մինչև վերջը հետևում է այդ սկզբունքին, այդ միշտ հանապարհին։

«Սակայն նայն իսկ նրա հաղորդած հետ ու կողո տեղեկութիճններից երևում է, որ Թիւրքիայում հայերը նիճակալ են հալածանքների, թէև իրանց թշուառութիճնից ու կուսակրայով ասելի քարձր են հարեանների...

«Հանիմատարար հետաքրքիր են գրքի այն տեղերը, որտեղ պատկերացրած են հեղինակի յարաբերութիճնները ու իրօսակցութիճնները թիւրք պաշտօնեաների հետ, բայց այստեղ էլ ասելորդ մանրամասնութիճներն է այդ առատ նիւթերը փչացնում։

«Ինդհանուր առմամբ գիրքը իր մէջ ոչ մի նորութիճն չի պարունակում և ձանձրալի է իր երկար աւելորդութիճներով»։

Հիրշֆելդ Հ. — Մայիսի տասնուվիճը, պատմական վէպ. ազատ իճարգմանեց Հ. Ռատ-

---

1. «Հայրենիք». 1892. թիճ 128.

նապատ վ. Պիլէգիկեանի, ի Մխիթ. Ուխտէ Բատ. և կրթ. տեսր. Հատ. Բ. ։ Վիէննա, Մխիթ. տպարան, 1892. 8°, 148 էջ։

Հիւանց սէր. — Տես ՄԱՆՏԻՒԱՅՈՒ։

Հիւանդանոց ազգային ի Ս. Փրկիչ։

— Տարեկ տուրք Փրկչի Հիւանդանոցի տնտեսութեան 1859, 60, 61 տարիների։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Միհէնտիսեան?

— Ցիսարագիր Առաջ Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցի. տեսրակ Ա. Հիւանդանոցիս և Յիմարանոցիս։ Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Միհէնտիսեան, 1860. 32 էջ?

— Համառօտ յայտագիր հոգաբարձուց և ոստիկայ տնօրէնութեանց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի։ Կ. Պոլիս, Ազգային տպարան, 1861. 14 էջ։

— Տեղեկագիր համարատուութեան հոգաբարձուց Ս. Փրկչեան Ազգային Հիւանդանոցի։ Կ. Պոլիս, Ազգային տպարան – 5 Յունիս, 1861. 8°, 58 էջ։

— Տեղեկագիր համարատուութեան Ազգ. Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան առ Բաղաքական ժողով։ Կ. Պոլիս, տպագր. Լուսինի Յ. Փիրքճեան, 1865. 8°, 24 էջ։

— Անճատական համարատուութեան տուրք Փրկչեան Հիւանդանոցի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ալամեան, 1867?

— Տեղեկագիր քառամեայ գործառնութեանց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1868–1872?

Կր ծանուցանէ. Մասիս 1872, թիճ 1243.

— Տեղեկագիր Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան 1878 Նոյեմբեր 16էն մինչեւ 1882 դեկտեմբեր 31, մատուցեալ առ ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հայրն, նախագահ ազգ. կեդր. վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Փափաճեան, 1883. 8°, 72 էջ և 4 հաշուեցուցակ։

— Տեղեկագիր 47–ամսեայ, մատուցեալ առ Բաղաքական ժողովն. 40 էջ?

— Ս. Փրկչի հաստատութեան վերաբերեալ տեղեկագիր խառն ժողովոյ առ Ազգային Լրես-փոխանական ժողովն. 21 էջ։ – Աւուր Փրկչի հոգաբարձութիճն, 10 էջ։ – Կերքին կանոնագրութիճն Ս. Փրկչի հաստատութեան. 23 էջ։

Ամէնը միասին մէկ տետրի մէջ։ Տպագրութիճն, տարի չ. նշանակուած։

— Տեղեկագիր Ազգ. Հիւանդանոցի։ Կ. Պոլիս, տպ. Ակրվիչէն, 1895. 164 էջ?

— Տեղեկագիր հոգաբարձութեան Լչեակ Պուլէի Ազգ. Հաստատութեան (Ս. Փրկիչ) 1899 Յունուար 1էն 1899 դեկտ. 31։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատիկեսեան, 1900. 8°, 102 էջ։

— Տեղեկագիր 1903 Յունվար 1էն 1904 Յունվար 1։ Կ. Պոլիս, 1905?

— Հիւանդանոց, փանոսեան և խառն ժողով։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ալամեան, 1868?

«Փոքրիկ տետրակ մ՚է, որ կծու քննադատութիճններ կ՚ընէ փանոսեան Լ֊ի տնտեսութեան և խառն ժողովին վրայ». Մասիս 1868, թիճ. 810.

Տես նաև ԵԱՂՈՒԲԵԱՆ (Տ. կ.) ՆԱՐԻՆԿԵԱՆ (Յ.) — ՈՍԿԱՆ (Յ.) — ՓԻԶԵԱՆ (Բ.)։

«71րդ տարեդարձ Ս. փրկչեան հիւանդանոցին», Մանզուէմ 1903, թ. 624։ — «Լուսաւորչին պատմականութիւնը տպ. հիւանդանոցին համար (Ս. Ն. Ալդ.)», 1904, թ. 950։ — «Համբարձման տօնը և Աղդ. Հիւանդանոցի տարեդարձը», Ալիշան, 1904, թ. 5559։ — Արեւ. Մամուլ, թ. 21։ — Սուրհանդակ, թ. 1595։ — Մանզուէմ, թ. 879։ — Խարձակ՝ էյնրագուեան 1885, էջ 236։ — Ժամանակ 1863, էջ 38։ — Լուսաւոր 1902, թ. 4։ — Արտուկ 1861, էջ 159, եւն, տես Յաւելուած։

Հիւանդիի բարեկամը. — Տես ՅԱԿՈԲԵԱՆ (Տքր. Ս. Յ.)։

Հիւանդութեանց առիւծը տանելու կերպ։ Վենետիկ, ի Սուրբն Ղազար, 1865. 12°, 81 էջ։

Հիւլէ. — Ախական բառակուտիչք Վրական, դիտական և իմաստասիրական Ազգին ան ընթերցողս. — Ախտ և Ախերիկ. — Էդիպոսական քաղաքակրթութիւն. — Էդիպոսական և Յոյնք. — Յունաստան և Հնդկաստան. — Լուսաղ և Ախտ. — Ջրագաղտի կրօնքն. Ջերմութիւն և լոյս։ Երկրագունդ 1887, էջ 20–29։

Հիւծախտի ազգի ամենայատկ դեղամիջոց. — Տես ԿՆԱՆԵԱՆ (Տգր. Ս. Ա.)։

Հիւկոյ (Վիկտոր = Victor Hugo). — *Լուքրետիա Պոմբիա վիպերգ Հիւկոյի։* Թարգմանեաց ի գաղղիարէն Բնագրէ Տիգրան Յարութիւն Տէտէեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Տէտէեան, 1862. մեծ 4°, 48 էջ։

— *Դատաստանական մը վիպերգ օրը.* Թարգմանեաց գաղղիերէնէ Բարիզոյ Տ. Մատաքեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. Ա. Պոլիս, Ա. Համազգային տպարան, 1863. 8°, 128 էջ։

«... Հեղինակը ուզէր է ցուցնել իւր աչխարհիս ամենէն տարտափելի նկանագործներէն անգամ պատճառ մ'ունենալ ան, և այս պատճառը խոտո չատ անգամ տուիալի ապրատութիւնին նման է, որոն հետեւանքը խոտո չատ անգամ կոխատուն է...». Ժամանակ 1863, թ. 12։ «Ձկարդալու վերք չէ». Կիլիկիա 1863, էջ 311։

= *Ալ Թարգմ. Դատաստանական մը վիպերգ օրը։* Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան, 1873?

= *Ալ Թարգմ. Մահապատիժ վիպերգ օրը.* Թարգմանեց Ալէքսանդր Աբէլեանց։ Խիֆլիս, Ց. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1887. 8°, 152 էջ։

«Թարգմանութիւնը վատ չէ, հետեւութեամբ է կարդալուհ». Մշակ 1887, թ. 116։

Քննագ. Արձագանգ 1887, թ. 35։ — Նոր-Դար, թ. 171։

— *Ալեզիս, Թատերգութիւն. Թարգմանեաց**։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1863. 4°, 55 էջ։

— *Թշուառը էջ Միզերապլը՝.* տասն հատորի բաժնուած։ Վաղգիարէն բնագրէն Թարգմանեց Դրիգոր Զիլինկիրեան։ Տէր և Հրատարակիչ Յարութիւն Տէտէեան։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան եղբարց, 1868?

= *Ե տիպ, պատկերազարդ* 1885–1889?

— *Նօթր – Տամ Տր փարի փարիզի մայր եկեղեցին*։ Թարգմանիչ և հրատարակիչ Տիրան Թէրզեան. Հատոր Ա.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Ց. Քիւրքճեան, 1869. 8°, 116 էջ։

«Նօթր – Տամ Տր փարի Թարգմանութիւնը չատ բան ունի ուսումով պիտի հրատարակուի». Մասիս 1869, թ. 906։ — «Առաջին հատորն արդէն ստացած և երկրորդ հատորն ալ հրատարակելիս ունի Ե Թերթ ատ Թերթ», անդ, թ. 909։ Կը կարդանք դարձեալ անդ 1871, թ. 1058. «Պատմիսպի վեհանուն բանաստեղծին այս հռչակաւոր գործը, զոր քանի մը տարի առաջ մայրաքաղաքիս մէջ յանդուգն ոտիրան մը Թարգմանելու ձեռք գրեհելով այնպիսի հրէշ մը ծնանիլ ունած և քաղաքակրթուած չուտով դադրեցուած է, այս անգամ Թերթի մէջ... Մնարող Կոտպարեանի ձեռամբ Թարգմանուելով՝ Տէվհանից բազմարդիւն մտնէն ի լոյս գալ ունած է»։

— *Նօթր-Տամ Բարիզի ի վիքթոր Հիւկոյէ.* Թարգմանեաց Մեսրոպ Նուպարեան։ Տէր և հրատարակիչ Տիգրան Յարութիւն Տէտէեան։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1871–1872։

Հատ. Ա. 8°, 213 էջ։ – Բ. 224։ – Գ. 206։

Քննագ. Տես ՆԱՐԱՑԻ (Ն. Բ.)։

— *Փրխատոս ի վ.ատիկան.* քերթուած վիկտոր Հիւկոյի. Թարգմանութիւն Ս. Հէքիմեանի։ Նախիջ. Տ. Ս. Ա.։ Տպծասէր ընկերութեան գործ երրորդ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Փափազեան, 1871. 15 էջ։

— *Պատ–Կոս. գործ վ. Հ.-Ի. (Մատենագ. Միջոցի). Թարգմանեց Խաչիկ Ծառեան, վերջաբան յատկուածով հանդերձ։* Կ. Պոլիս, տպ. Ալա-Ազեան, 1872. 8°, 60 էջ։

— *Ալ Թարգմ. Կլօտ–Վէս. Թարգմանութիւն* Ալէքսանդր Աբէլեանցի։ Թիֆլիս, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1886. 8°, 48 էջ։

Քննագ. Մշակ 1886, թ. 71։

— *Ին Պրաս. Եղերգ վիքթոր Հիւկոյի. Թարգմանեց Լուսինեան՝ հանութեամբ Հեղինակին։* Կ. Պոլիս, Քալաֆեան տպարան, 1873. 8°, ԻԱ + 214 էջ։

Քննագ. Մասիս 1873, թ. 1421։

— *Իսկեա կալլուտ. Թարգմանեց Ալիքսան Աբիհարեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Մ. Տնտեսեան, 1876. 8°, 41 էջ։

«Թատրոն վեհանձնաբար բանաստեղծին անպուզպան պրչէն Լուծ Թատրոնական և պատրաստել վէպ մը, որ մեր ազգի երիտասարդ հանճարեղութեան զրահել նկարագրին Ե՝ պիեսիկ հայերէն աչխարհաբար լեզուի վերածուած՝ այնպիսի կանոնաւոր և կոկիկ պրչով մը՝ որ պատիւ կը բերէ երիտասարդ Թարգմանչին». Մասիս 1877, թ. 1926։

— *Պատ. քերթուած. գալղիարենէ Թարգմանեց Ց. Կ. Աըվաճեան։* Կ. Պոլիս, 1879?

— *Պոդուսիի, բարոյավէտ. Թարգմանեաց Օ. Երկանեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ամատայ Աճեան, 1844. 16 էջ։

— *Աև սքոչիսի. Թարգմանեաց Կ. Պարսամաչ. բնագրով միասին։* Կ. Պոլիս, տպագր. Պ. Պալատցեան, 1885. 11 էջ։

— *Ալբայն գրսնու. Թատերգութիւն ի հինգ արարս։* Թարգմանիչ Ա. Խ. Մ.։ Հրատարակիչ Տ. Ֆ. Փափազեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կրաչարաց ընկերութեան, 1888. 8°, 80 էջ։

— *Եղեայրը Լոբոյ սիմ. Թարգմանեց Յ. Ս.։*

Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 18 էջ։

«Այդ պիտի վիճաբար Հիւսիսի յայտնի «93 [illegible]» պէտք համաստուածներն է խորհրդանշելու [illegible]» ։ Մշակ 1891, թ. 53։

Փեշտալ. Մուրճ Թ. Ա., 1891, թ. 9։

Բ տիպ, 1897?

Այլ [illegible] Թիֆլիս, 1895. 8°, 18 էջ?

— *Աղբար ժեղուճի. առաս. պոեմ. [illegible] Մխիթարեան։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Թաւրինեանցի, 1900. 8°, 81 էջ։*

Փեշտալ. Նաղարեան 1900, էջ 186։ Մշակ, թ. 188։ — Տարազ, թ. 35։

— *Այլ [illegible]. Աղբար ժեղուճին. (Հրատ. Տիկին Զաբելի Ա. Պետրոսեան)։ Պուկինեան Առագաստիկ» տպարան, 1904. 8°, 48 էջ։*

Տես և հետևեալ [illegible]. Ազդիւր, «Անձնուէր չուեալ, [illegible]. Որ Ղ. Տէր-Յովհաննէսեան, 1886, էջ 41. — «Թռչնիկներ», [illegible] Հ. Վրացեան, 1889, էջ 84. — «Ազգ[illegible]», [illegible]. Փ. Ա. 1889, էջ 308. — «Աղօթք առնոյ համար», [illegible]. Ջ. Նազարեանց, էջ 381. — «Իւր դէպին», [illegible]. Վարդանի Վանապատեան, 1901, էջ 27, հուն. — «Վեհանազատ», [illegible]. Աչքն Տէր–Ասքելեանց, 1903, էջ 112. — Ախտաբոյ, «Մովսէս ի Նեղոսէ», [illegible]. Ստ. Մալխասեանց, 1878, էջ 105. — Յաջողակ[illegible] մտաց», [illegible]. նոյն, էջ 152. — Արեւ. Մատուց, «Աղ[illegible]», [illegible]. Գառնիկ Վարդանեան, 1900, էջ 506. — «Հին երգ հոգեւոր հասակի», [illegible]. Մ. Գ[illegible], 1901, էջ 327. — Նազարեան, «Աղօթք հոգեւոր կաց», [illegible]. Խ. Գ. էջ 181. — «Մանուկ յորդանի», [illegible]. նոյն, 1854, էջ 52. — «Վերջ հասան», [illegible]. նոյն, էջ 43. — «Պատմիչն», 1857, էջ 200. — «Ի Լուգդուկ վի», 1858, էջ 233. — «Վախճան ամենայնի», 1893, էջ 576. — «Պիտկրաւիներ», [illegible]. Կոստիա Պէշ Մինասեան Յաւետարանէ [illegible]. Յակ. Մինասեանի, 1904, էջ 485, հուն. — «Կամուրջ, Մանուկ, Աղբիւր», [illegible]. Ց. Պալեան, 1905, էջ 86. — Երկրագունս, «Մանկիկն յ'օրդանի» ՛դրբ.) [illegible]. Խ. Պատմաճեան, 1870, էջ 72. — «Ի կին անկեալ», [illegible]. Ց. Պօմճեան, էջ 196. — «Աղբիւրն և ծով», [illegible]. Ա. Փանոսեան, 1883, էջ 224. — «Կին, (չարաճակատ[illegible]), կնոջ մասն», [illegible]. նոյն, 1885, էջ 510. — «Խիզ մտաց», [illegible]. Խ. Յ. Պէրպ., 1887, էջ 83. — Ընտանիք, «Վարդ և զբեզման», [illegible]. Ա. Փանոսեան, 1883, էջ 56. — Նաթուխեան Բ. [illegible]. Ա. Մ. Կար. Քոռիկ մանկանց, էջ 190. — Հայկական աչխարհ 1867, թ. 3. — Մասիս, «Ով իմ զեղեցիկ», [illegible]. Ոսկանեան (1865), 1904, թ. 20, էջ 307. — Մեղու 1861, թ. 141, 5. — Միութիւն Հանդէս Հայոց 1860, թ. 1–4. — Մուրճ, «Խնջոյ», [illegible]. Տ. Տէր–Կիրակոսեան, 1897, թ. 7–8, էջ 933. — «Փեսի աչքին», [illegible]. Ա. Գոսաբեան, 1898, թ. 1, էջ 51. — «Մանուկ», [illegible]. նոյն, թ. 4, էջ 407. — Յոյս, «Մովսէս ի միայ Նեղոսէ», [illegible]. Եղիշէ Վ. Աչվազեան, 1874, էջ 58. — Լյուսիա», [illegible]. նոյն, էջ 697. — «Վասն ապքասաց», [illegible]. Ա. Ալիքեան Ա. Շահազիզեանեան, 1875, էջ 200. — Պատուիրակ, «Հանճարը», 1903, էջ 81. Միսն, «Մովսէս ի միայ Նեղոսէ», [illegible]. Ա. Հ. Տիգրան Կարապետեան, 1877, էջ 129։

Տես և «Երգակաքաղ հասարակաց յօտար. մասանց.»։ Կ[illegible]ազար ը տես Լ[illegible]։ — Մ[illegible]ԱԼԵԱՆ (Մ.)։ Մանուան ասէին Երկրագունս 1885, էջ 195 (և 3. Պէրպ.)։ — Հայրենասիրական ասէին Անահտ 1902, թ. 2։ — Բազմավէպ, էջ 115 (Արծրուի Մկնատի, [illegible]. Հ. Ա. Պապիկեան)։ — Լուսաց, թ. 2։ — Հանդիսարան, էջ 98, 132։ — Մասիս, թ. 6, 9։ — Մուրճ, թ. 2։ — Նոր–Դար, թ. 31. — «Վ. Հիւսիսի ազգեցութիւնը Հայոց պրակատութեան վրայ», թ. 37։

Հիւմ Ֆերկըս. Ամենուղղ պատմիր. [illegible]. Մ. Մ. Յաւելուած Ամենիան Տարւոյ, 1897։

Հիւնգբեաղպիւլեանեան Տ. Յ. Փ. — Սառապարանական բառարան Հայ լեզուի Աշխատասիրութեամբ Տ. Յովհաննու Փահանեան Հիւնքեարպէչեան. պսակեալ Սահակ Մեսրովպեան մրցանակաւ։ Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Պ. Պապատալեան, 1894. 4°, [illegible] + 109 էջ։

Ակիդբ կայ Ա. Մ. Խաթազեան առ Յ. Փ. Մրկեանն պրած նամակին պատճառը, որ է.

«Տէր, Ընկալայ Ձեր նամակն, որով կը խնդրէք յինէն գիր կազմել ձեր պատասխան ծանուցի վասն տանուչին և բարկացիլն Տ. Յովհաննու Հիւնքեարպէչեանեան համբրանալ աչխատութեան վրայ, այն է Հայկազն Պատմագրական Բառարանին։

«Գիտեմ է, ինչպէս դիտէք, Բանասիրական, կամ մանաւանդ Լեզուագիտական (linguistique), արդիւնք բազմամեայ աչխատութեան, ոչ աւանդ հմտութեան Հայերէնի, և ժողովն հետ չատրաբերելու ինչ, որպիսիք են հին Յունարէն և Պարսկերէն։

«Գործն բան կարեւորութեան է չիաւ բան իս քան զդործն Նանպատակալ Հայ լեզուագիտին Հ. Ալէքսիի Տէրվիչեան, ծանօթ Հնդհայրական մայր լեզու անուամբ։ Հիւնքեարպէչեանեան Տէր Հոր առաջարկութեանդ չատկեր են չատկանուած ծանուց գործակ և Ձեզի բանելու, զոր կրկով մեծաց խորատուս հնդիւնակին դիտած և զարմանալի ճշդութեամբ։ Կան այդպիսիք առաջարկութեանք որ կը չատկեն քանի, ինչպէս առաջարկութեանք պատարագ բառին, ասկայն և այնք չեն աւանդ հասանակութեան, կատան ասիճ նոր քննութեանց, և կրնան ընդունիլ իրրև մեծ ի ճշմարտութեան, միևնոյն ատ նոր դիտողութեանք ցոյնին ճշդագոյնը։

«Գիտեմ [illegible] Տէր Հոր առաջարկութեանդ ոչ ասկայք գործ կրնն հակառակութեան լուսաբանելու, և [illegible]. Այս չնաչխարհ դործին կարեւորութեանդ։ Կրս փութամ կը տեսնեմ [illegible] Հ. չատ լայն ատած եմ Հիւնքեարպէչեանեան Բառարանին։ Այն Բառարանին դիտեմ [illegible] Հայերէն բառն պահար, և չատրաբանի, Պատրաչ, ատն և չար, չորս բառերն, և [illegible] նոյն քառն է ուրիչ ձեռով մեր պահիկ, այսինքն՝ արչան կամ ուշաար, զոր նամնիք մեր կը զործածեն փոխանակ դիտմոյ հուս (Հակ. Մատիճ.) և պատճառ ալն է որ ի Տետին դիտէք, այսինքն բնկոյք արծամոյ կամ պղնձոյ, ունկին դիտէք արչառոյ կամ ուշաարի (Գործս Կրնդ. Ի. Գ. 19)։ Կը [illegible] ուրիչ բազում դիտողութիւններ ի նպատակ, բառական լիցի միայն ասել [illegible] Առաջարկութեան Բառարանին Հիւնքեարպէչեանեան Գանանչին մեր լեզուն չատ բառեր կը չատասխի, չատ ծագման և կազմութեան հանմատաբերեմբ քոչ լեզուաց Պարսկին և Յունին։ Ակաղիսի դժուարին գործի ձեռնարկութիւնը [illegible] [illegible], [illegible] գանուին [illegible] գործին չատկեր։ Ուստի հս կը հաստատ [illegible] Պատրաստական Մատենադրութիւն [illegible] կատարի, այս բազմամատակ գործին ի լոյս բնծայման նպատակուլոյ կարեւոր ծառայութիւնն կը մատուցանէ մեր

չքնաղ լեզուին ուսման և հայ լեզուագիտաց կ'լինծայէ. առիթ նոր նոր պիտոյտներ և դիտողութիւն պնտելոյ, եւն »։

Ի սպա հետևեալ Յաստաջարանը նոյն Փարաջանեանէ. « Աստղագիտական բառարանս որ կ'լինծայեմ ի լոյս տպղինք է բազմաթիւ հրկրալ և մանր քննութեան։ Աստղագիտութիւն, Յոտնագրն բանիւ հիմնադրեա, նոյնասին է. ցուցնել բառերու ծագումը։ Ձիշդ այս նպատակաւ պատրաստած է այս գործը։ Լինչպէս յայտնի է մտածնէն, հեղինակին կը չնանայ այս աշխատութեան վրէ դադրիլ Հայերէն բառերէն չատերուն և կարեւորներուն բառնալը գրած կը գտնէ յնդհանրապէս Ֆարսկերէնի և Յունարէնի վրէ։ և այսպէս լինելէ հարկ է որ նա յէլով այս երկու լեզուաց սահմանը հնտեղեան և կատարեալ կատմութեան, և այն դարաւոր յարաբերութեան դոր ունեցած է Հայաստանեան ազգն ի վաղուց այս երկու դրացի ազգաց հետ։ Փոխառութեանցն գրեա կը դադրի հեղինակն այս երկու լեզուներէն, ոչ միայն այն բառերու մասին է որ իրենց արտաքսական անհնարնէ առնուած են ի հարկի, և են չատ սակաւ քանակով և չարչնին. ինչպէս՝ Լիճէ, Ակռնկի, պէտ, դրամ, դրիմ, աղամանդ, անդրի, Յունարէն. գնե, հրնչտակ, դժոխք, գնե, Պարսկերէն, այլ և այնպիսի բառերու որոց նշանակութիւնն հայոց մէջ կը նշմարուի տատնդ մասնաւոր ուշադրութեան, և տատնք բացատրած են քանակով։

« Հեղինակին կարդը կամ դրութիւնն այս և այս գործին մէջ։ Յառաջաբանիչը տրտատ կամ բառն կը բաժնէ չարդարէն հրիք առաջով *, և ի նիրքոյ իւրաքանչիւրին կը դնէ բառեր գրոս կը համարի նոյն բառին վերաբերեալ հիմերու։ Հղդութեան այս բառը չատ անգամ նկնման կամ դիմբերու տարբերութեամբ, երբեմն հոս չատնդմամբ կամ նուազմամբ և սեղադրութեամբ կը հետանան բառին հետ նմանութեան, ուստի և կրնան քանի բառ և բազմութեան անչաբիր, սակայն պահել պատ է դի, յատ մտաց հեղինակին, և է արդարև գործնական և հիշդ, հայերէնի հետաքրքրութեան և ուսանողաց գլխատոր ազդիւրն է դիմբերս գտնատութեան, այնպէս որ մեկնութեան բառեր կամ արտայայտութեան բազմանալ դրի չատնդմամբ կամ փոխհրհամբ, արտահայտ նշանակութեան աւելի կամ նուազ մօտ, և կամ հակառակ իսկ նշանակութեան ունեցող պատիրաց չատնդութեամբ։ Այս կերպ ոչ չարչնէն ծնութեան կատարեալ կամ բնութեան պատճառան է, դիտ է մեր հեղինակին։ Աւարչէցոյ իրրեւ օրինակ կը յիշենք գազաթ բառն իւր ամրողջ։ Ըստ կը տեսանեն անուշատ դիտողութ լեզ չիշեալ արտահայտ ինչ գաբանութեան գոյներ կ'տանող դիրքերս այս իսկզով, և ինչ մեծ լոյս կը սփռէ այս գիտան մեր լեզուին քատնդութեան գօրութեանն դրաւոր։

« Կրնայինք չատ բան բանել այս գործնական աշխատութեան վրայ, սակայն բատական կը համարինք այսչատ։ Հեղինակն անուշատ կարող էր չատ բան բանել, եթէ չէր արգելուլ իւր մտադրութեան սահմանութեան պատճառաւ։

« Ինչպէս տեսանք հեղինակին մտքի ընդհանրութիւնքէն զատնդեան գտնելն քանի, կը իսկզբանք տակաւին զգոն և հանգարտ բնեի ընթացութիւնքէն լատ ոչ դնել և իսկնել չատաղ քերուած մտքերուն նեղքին կապակցութեան։

« Մենք չենք վատանիլ լսելու եթէ Հիմնարկեալ Աստղագիտական Կայարանն կարելութ բազդին գրատնդեան և մեր լեզուին համար, և նոր առաջնորդ այս կարդի աշխատութեանց »։

Ծնունդ. Լրագիր 1894, թ. 2896։ — Լրմատգանք 1894, թ. 57։ — Չայնիկ 1894, թ. 726։ — Չայք 1893, էջ 182։ — Հանդես Լմսօրեայ 1896, էջ 93 (11)։ — Հանրագիտակ 1898, թ. 4, 5, 6, 7, 9, 11։ — Մասիս (ասյն գործին տեղեկ, զոր՝ ընդ մատյան է՝ կ'լսէ), 1881, թ. 2875՝ Տ. Աւետիս Հրաչեանի նամակը. և Ծնունդ. թ. 2876, 77, 79, 80, 83, 84, 86, 88, 89։ — Պատկեր 1894–95, էջ 170։

« Լրկու Ժամ Հինգշաբթի Հետ Հետ » Ա. Չօլոյանեան, Մասիս 1892, թ. 3969. – 1893, թ. 3974 (Գ. Ջնր.)։ — Կենսագր. Լրեւելք 1895, թ. 3273–75։

Իսկ Աղաթանգ մէջ (1902, էջ 313–323) Ն. Ա. Հասեանի յօդուած մ'ունի « Հինգհարիւրամեայ հիւսուածանական դրութիւնը » խորագրով, զոր կը դնեմ լիուլի ուշադրութեան մը առնելս համար լեզուագիտաց այս տեսութեան դիրքի մասին։ « 1881 Ժամանակն ազգին մեծ ուրախութեան մէջ քանի քանի անդամներ ալիւսեալ յօդուածներով իսօսած է Հինգհարիւրամեայ Աստղագիտական բառարանի մասին՝ երբեմն ձեռնհաս, բայց մանաւանդ անձեռնհաս անձերու կողմէ։ Այդ յօդուածներու հեղինակներէն քանիսով Հինգհարիւրամեայ այս կամ այն առաջադրութիւնը չանդամած են ուրիշ տակ միայն անունդ հետաքրքրութիւնը կամ հիրատրութիւնը։ Այժմ չենք ուզեր վիճաբանի Միհիթարեան լեզուաբան Ն. Ա. Տէրվիշեանի քննադատութեան առարկին մասին մէջ արտայայտած ակնարկներէն (տես Մասիս օրաթերթ, 1881, ապրիլ 27), կրնանք պարզապէս յիշել մեզ միտքս այժմ ոչ մէկը հետաքրքրութիւնը Հինգհարիւրամեայ Բառարանի յօրինուածքին վերաբերեալ, որուն հետքով պարզելու մեզ ինչ դրութեամբ է կազմուած այդ աշխատութիւնը և մեզ ինչ հետաքրքրութեան կը յանդէ այդ դրութիւնը։ Ստեղծագործ հեղինակը լեզուի ծագումն ու զարգացման պատմութեան համար։

« Հինգհարիւրամեայ Բառարանի դէմ եղած քննադատութեանց մէջ, ընդհանուր խորհ, այս բանը պարզուած չէ։ Ինչը հեղինակին իւրաքանչիւր ծիրագրած հատուածին մէջ կարեւորելով վերջնականապէս ստուգել իւր աշխատութեան տարազրութիւնը, չէ կրցած յատնաջարտնել մեզ մէջ իւր դրութիւնը պարզել ընթերցողներուն և դիտողութեան տալ։ Այսպատճառէ որ Հինգհարիւրամեայ մտահղացման ու հնարած հայկական Աստղագիտական Բառարանի Ստեղծագործական Աշխատութեան մասին մեր կարծիքը կրնանք յայտնել միայն ընդհանուր գծերով, առանց մանրամասնութեանց մտնելու։

« Հինգհարիւրամեայ Բառարանի հեղինակը ինքն իսկ իւր առաջաբանին մէջ կ'ըսէ թէ իւր աշխատութեան նիւթը առած է Հինգհարիւրամեայ Աստղագիտական Բառարանի մասին գրուած տարբեր գրութիւններէ, որոնց մէջ կան նաև հրատարակեալ և անտիպ գրութիւններ։ Ինչպէս կը տեսնուի, հեղինակը ամենայն ուշադրութեամբ ուսումնասիրած է այդ գրութիւնները, և ինչ որ ինքն իսկ կը գտնէ հարկաւոր, ընդունած է իւր գործին մէջ

զուարճանալեան գարշելիութեան պատմելեան մէջ առանձին չբլոյն մը կը կազմէ և պէտք է որ առանձին գլուխ մըն ալ գրուի։

« Վ. Երէցին կ'ըսէ և որ յաճախակի կը հետաքրքրի մեզի և ատիճ կուտայ ամէնքիս այցելել և այլ ժամանակ լեզուին մէջ տրատարակուած տեղեկութիւններ՝ ի մասին նոյն քաղաքին տրատարակելեան պատմելեան, ինչպէս և մեր անձնական հետազոտութիւններ՝ Հինգհարիւրեակներուն գրելեան առնակէսով։

« Հինգհարիւրեակներուն Ընտարանը գրական հրատարակին վրայ հրեւցաւ առաջին անգամ 1881 լեռի յունուարին։ Այս լեռին կարեւոր պատճառներ տրատարակելեան յառաջանին առաջին երկու լեռերը առանց յառաջդիմելու։ Հինգհարիւրեակներուն գանձը նամակով մը կ'ուղարկէ Նշխար Տէրտէրեանցին, իղդիւլով որ անոնց մասին քննադատական մը տայ։ Տէրտէրեանցին նոյն նամակը կը հրատարակէ Մասեաց մէջ, 25 ապրիլ 1881, ծանր հրճիւ իր մի պրակեակը՝ ուր կ'յաւելի լեռ իր կարծիքը բանաստեղծին ամբողջական հրատարակելեանին վերջ միայն կրնայ յայտնել։ Ապակայն Ընտարանին առաջին երկու լեռերը արդէն հրապարակ եկած բլլալով՝ երկու օր յետոյ Հ. Ա. Տէրվիշեան կ'սկսի խիստ ու մանրակրկիտ քննադատելեան մը, որուն մէջ մի ամ մի քիւրելեան կ'ամուլ Հինգհարիւրեակներուն բուռտրարեան բոլոր բառերը (1894 լեռին հրատարակուած բառարանին մէջ էջ 1 պատրաստ բառ, մինչեւ էջ 40 միայն բառը)։ և ոչինչ կուտայ այդ առատրարեանելեանց կամայականելեանը։ Այդ երկար և խիստ, բայց միանգամայն լուրջ քննադատելեանը, որ տեւեց ապրիլ 27էն մինչեւ մայիս 12, այնքան գօրեղ տպաւորելեան լեռցած կ'երեւի հեղինակին և յաջորդող հատարտելեան վրայ, որ աշխատելեան տպագրելեանը կը դադրի։

« Քանի մը տարի ետք Հինգհարիւրեակներուն երկրորդ անգամ տպագրելեան կը ձեռնարկէ, բայց մեզ անչափ պատճառներով այս անգամ ալ կը խափանուի, ինչպէս կը տեղեկանանք նոյն Հ. Ա. Տէրվիշեանի Լեզու առաւելութիւն, 1887, էջ 135, ծանոթ. 2։

« Երրորդ անգամ հրատարակելեան կը պատրաստուի 1887 լեռականին։ Այս լեռին էր որ Հ. Ա. Տէրվիշեան իր « Ընդհանրական նախալեզու » աշխատելեանը (տպ. Պօլիս, 1885) նեղկայացուցած էր իւղիրեան մրցանակաբաշխելեան։ Տէրվիշեան այս գլխին մէջ կ'ամփոփէր ինչ որ այն ժամանակի ընդհանուր լեզուաբանելեան դիտելեանը կուտար աւելագական լեզուներու ծագման վրայ։ Ընդհանրական նախալեզուի, անուն նախնական լեզուին, այն է Ընդհանրական նախալեզուին, այդ լեզուի կազմելեանը, քերականելեանը, արմատներու, ածանցումն ու յօրինուածելեանը, ինչպէս և նախադասելեան քաղաքականելեանն ու պատմելեան ուրուագիծն ու հայերենիքը, բոլոր պարագաներ էին այդ գլխի մէջ հիմնուած լուրջ գիտական հիմունքներու վրայ։ Այս ամէն մեկնուած էին նաեւ բազմաթիւ հայերէն բառեր։ Տէրվիշեանի աշխատելեանը De Lagarde–ի և H. Hübschmann–ի գործերն էին՝ հայ լեզուի մասին կը ներկայացներ իրը հրատարակ և հայերէն լեզուով առաջին գիտական ամփոփ աշխատելեանը։

« Իւղիրեան մրցանակաբաշխելեան քննիչ յանձնաժողովը նոյն գլխի քննելեանը կը յանձնէ Ա. Մ. Գաբրագեանին։ Գաբրագեանն որ իր քննական պատմելեան առաջին հատորին վերջը (տես Խրիմեան տպ. Ա. էջ 277–8) յիշատակած էր Ընդհանրական նախալեզուի գրութիւնը և ասով կը սկսէր նէր խոսքը մը նայելէն բառեր, այս անգամ հանգամանք կը կանգնի գիտելեան և այդ գրութիւնը համաձայնելով «Հայկը հայկով ապացուցանել» և «անծանօթին ծանօթին անցնիլ», կը տեղայ Տէրվիշեանի աշխատելեանը։ Միանգամայն կը յայտնէ իր համոզմունքը թէ յայտնի Հինգհարիւրեակներուն գիտական գրութիւնը, իրը առաջ դասագրելեան վրայ հիմնուած վարդապետելեանին։ Տէրվիշեան կը պատրաստուեակ Կարապետ Տէրտէրեանին իր կազմած բառարանի մէջ (1887), ուր էջ 135 կը յայտնել թէ Հինգհարիւրեակներուն Ընտարանի այս երկրորդ հրատարակելեան ժամանակ պիտի կրկնապատկել իր քննադատական կարգը՝ ջանալով համոզել պոյն իսկ ինքն։ — Վիքին տպագրելեանը տյս անգամ ալ ձեղհատուած եղաւ։

« Այս երկար և տպաւորիչ ջանքերէն յետոյ՝ Տէրվիշեան վճռած էր իր ձեռագիրը տպագրել Փարիզի Ազգային Մատենադարանին. բայց հանգամանքները չտուին փոխուելան. հետեւեալ չորեքում մը տկար դէպի Հինգհարիւրեակներուն. լեռերու մէջ գոնէ տկան տիպը. Մասեաց 3974 լեռով (յունուար 16, 1893) Վրիպար Ջուշարեան հրատարակեց Հինգհարիւրեակներուն պատկերը (էջ 17), անոր համառօտ կենսագրելեանը (էջ 19–20) և տատրարանական բառարանէն հատուած մը (էջ 21–22)։ քանի մը հարուստ ազգայիններ միանալով Զօլոյ մէջ՝ յանձնեցին տպագրելեան հատկացուր գումարը տես Մասեաց, 1893, էջ 14)։ Հինգհարիւրեակներուն իր աշխատելեանը նեղկայացուցած Լեւմիրեան մրցանակաբաշխելեան. քննիչ յանձնակատարներ Գաբրագեանն, որ իր գիտնականելեանը յայտնելով յանձնաժողովին՝ 1893 յունիսին աշխատելեանը պահանջեցաւ մրցանակով և առաջաւ մրցանակի ամբողջ գումարը։ Այս մրցանակով քաջալերուած նիկոլեակ տպագրելեան ամբողջ պատրաստելեան և 1894–ին վերջապէս լոյս տեսաւ աշխատելեանը՝ Պատրաստելեան տպագրելեան։ Այս ժամանակ վախճանած էր Հ. Ա. Տէրվիշեան. Հինգհարիւրեակներուն գիրքը լեռելեն քննադատելեան միայն ունեցաւ այս անգամ. տես. Լրագրեակ, լե. 51, Հայրենիք, լե. 726, Գաւակեր լե. 16։ Այժմեան չհամոզելով խօսել անոր վրայ՝ բոլորովին լուռ անցաւ Վիննայի Հանդէս ամսօրեան, որ հայ լեզուաբանելեան մէջ առանձին տեղ մը կը գրաւէ (1895 վախճանելեան Տէր Յովհաննէս քահանայ ալ պատմական հատուած մէջ (տե. 1818 նոյեմբեր 25, ի Զօլոյ)։ Իր մտածած տպագրի գիրքին տպագրելեան և տարի իր կենսագրելեանը։ Աճելեք օրագիրը այնքան բարձրացուց գայն, որ նեղկայացուց « Համառօտ տանկրիտ, գաղիկ եւն » լեզուներուն, մինչդեռ իրականելեան այն էր լեռ և ոչ իսկ նշանակելը մը գիրքը նա այդ լեզուներէն։ Կա այնքան անտեղեակ էր նեղհանուր լեզուաբանելեան գիտելեան, որ մինչեւ անգամ անհանգիստ և հնդեւրոպական լեզուաբանութիւն լեզուներին և կը կարծէ լեռ այդ դրութիւնը տեսած է Հ. Ա. Տէրվիշեան. ուստի և կը կոչ գայն « Հնդեւրոպական նախալեզուի հայրը » (տես իր քաջագրեր էջ 186. ծան.)։ — Հինգհարիւրեակներուն հայերէն գրած գիրքը միայն յառաջրեակ, յառիճելելէն, պատրաստելեն և իրը պօլոնկի՝ լեռ գրելեան լեզուներ, բայց յաճախակ յուսալէն վերջինիս գիտելեան պատճառաւ մեծ մաս ունեցած է Անգլեսաստիրիկեան Առաջաւորեան գիտութեան հրատարակած Հ. Գրքի մէջ, Զօլոյ, տպ. Պատրաստելեան, 1895. իրեն յանձնուած էր հայ լեզուբանելեան հանձնաժողովի յոյն գիտելեան հետ համաձայնելով « նոյնը նոյնով ապացուցանել » և « անծանօթին ծանօթին անցնիլ », կը տեղայ Տէրվիշեանի աշխատելեանը. միանգամայն կը յայտնէ իր համոզմունքը թէ յայտնի Հինգհարիւրեակներուն գիտական գրութիւնը, իրը առաջ դասագրելեան վրայ հիմնուած վարդապետելեանին։ Տէրվիշեան կը պատրաստուեակ Կարապետ Տէրտէրեանին իր կազմած բառարանի մէջ (1887), ուր էջ 135 կը յայտնել թէ Հինգհարիւրեակներուն Ընտարանի այս երկրորդ հրատարակելեան ժամանակ պիտի կրկնապատկել իր քննադատական կարգը՝ ջանալով համոզել պոյն իսկ ինքն։ — Վիքին տպագրելեանը տյս անգամ ալ ձեղհատուած եղաւ։

« Այս երկար և տպաւորիչ ջանքերէն յետոյ՝ Տէրվիշեան վճռած էր իր ձեռագիրը տպագրել Փարիզի Ազգային Մատենադարանին. բայց հանգամանքները չտուին փոխուելան. հետեւեալ չորեքում մը տկար դէպի Հինգհարիւրեակներուն գիտական գրութիւնը, իրը առաջ դասագրելեան վրայ հիմնուած վարդապետելեանին։ Տէրվիշեան կը պատրաստուեակ Կարապետ Տէրտէրեանին իր կազմած բառարանի մէջ (1887), ուր էջ 135 կը յայտնել թէ Հինգհարիւրեակներուն Ընտարանի այս երկրորդ հրատարակելեան ժամանակ պիտի կրկնապատկել իր քննադատական կարգը՝ ջանալով համոզել պոյն իսկ ինքն։ — Վիքին տպագրելեանը տյս անգամ ալ ձեղհատուած եղաւ։

ախոյ պրչոլճեանց և կամ հայ իմպրոմանիչնեռու անուշտղեռնեան պատճառաւ։ Այսոքանչելի է իմ բնագրական այս պատկառելի իրաւնեռը վիակ տրժանելոր կը կոչուին Հիւրհատպոլիւնեան Ընտանեռնին։ Ի նմին այդ դիլքը դատապարտած է անհետ կորսուելու, պէտք է ոչ այս պատկառելի իրաւնեռը հաւաքուին և առանձին ուշ մը տպաւորեռին։

« Հիւրհատպոլիւնեան ընտանեռնը 1831 էջ. թագկոպիլաց միջոցի հաստատ մին է, մաքուր տպագրուելոյն։ քան ալ հաստատուելնեռը կը կազմեն 1362 էջերը, բաժնուած յարմարելի իրաւունք անկոնեռ հատուածներու, որոնք իրարու անջատուած են հատուցով մը. իւրաքանչիւր հատուածի սկիզբը դրուած քառը նոյն հատուածին մէջ նկած քարոզներն տրմանն է, որոնք քով դրուած է նաև անոր մեկնուելիները. տրմանին ուշ կարգաւ մէջ կը գնուին այն քառերը՝ որոնք քան նեղինակին ածանցուած են նոյն տրմանուն ալքեռայ նկանոնով։ Վերնեն նոքա էջ 363–409 դրուած է քառանքին մէջ մեկնուած քարոզ հայ քառերու այբենական ցանկը։ Ուրեմ քառերը հեշ հայերէն կը գտնի գրեռլ քարոզ քառերու այբենական ցանկը։ Հիւրհատպոլիւնեան և խնամ քիչ քան միայն կայ՝ որ անոր մեռքին ազատած է. ասոնք ալ եռեռ պատճառք առաջարկուելնեռ են ամեն, կարելի է ըսել հեշ պարզապէս ուշադրեռեռ միայն տպագած էնեռ։

« Առաջարկուելնեռ մէջ Հիւրհատպոլիւնեան հետեւեալ միջոցները դիմած է։

« 1. Աբանականքեռն զրեռեռ քարոզը փոխառնել է պարզկերեռն կամ յատկանշեռեռ և կամ լատինականեռեռ. իսկ մը ոմն ալ համեմատած է իմպրքերեռն, քիչ անգամ ալ արաբերեռն։ Նոյն փոխառնելնեռեռը արուեստ համար քնաւ առանձին կանոն մը, հայ-Նազանեական օրէնք մը չկայ. մեկնողն ատոր կամ ուզ է այս ինչ քառին մէջ այսպէս, այն ինչ քառին մէջ այնպէս և մի ուրիչ քառի մէջ ալ քարոզնելի տարբեր Եղանակով վարուի։ ուրիչ դէպքի մը մէջ ալ կարող է պարզապէս ընդունել։ Եղանակը հարկաւոր չէ որ փոխառնել ու փոխառած ձեւերը նոյն կամ գոնէ նման նշանակեռեռն մը ունենան։ Շատ անգամ հայ քառ մը ձայնական դիպի նմանուելնեռ մը պատճառաւ իրեռ քարոզնելի տարբեր նշանակեռեռ քառէ մը փոխառնուած համարուած է։ Հետեւեալ օրինակ հայ. վրան փոխառնել է յն. σῦραγξ « երկինք » քառէն, գան քառը յն. κάννα « եղէգ » քառէն, երկար ըմբռնելով իրեռ ծեծի գործիք. հայ. վառեակ կոչուց արաբ. fâra « մուկ » քառէն, իրեռ երկար քի ալ փոքրիկ կենդանիներ ըսելու համար։

« 2. Նախամեռեռ հայերէն քառեր ձեւացած են ծառայ նշանառոր յատուկ անուններէ, այսպէս յատնական դիպարանուելնեռն նշանառոր դէմքերէ, պատմական անուանի անձնաւորեռեռներէ, ինչպէս և տեղերու աշխարհագրական անուններէ. օրինակի համար Չեզնէ անունէն կոչուց հեղինակ, Չեզնեռն կ'ըլլան չեզնեռուկ, չեզոչ ադաւեի, եղեռնի, Չեզնեռն։ Քոռեանցն յայնկ. Տանուտղուն կ'ըլլան դանդաղ, ծանծաղ. վկառոյ հրաբուխին անունէն կը ծագին վիլայ և վիլայ, քանի որ վկառոյ բանիան առանն վիլայ մին է կարծես և մարած առանդր վիլայ մը. պարտիկ Շմերդ մտքին անունէն է ժմերա. Ինչպէս—ն քարոզ են հեռ։

« 3. Նոյնպէս իսկ մը քառեր ծագած են այլ և այլ հատատակերէնեռէ և առատակական կարծիքներէ, յոյն և լատին առատկերէ, առատներէ հեռ. այսպէս արտակերը քառ Քառնայ և Նկիպատոսյ հատատած էր օրինակ և պատկեր առաքինեռեռեռան, ուստի առաքինի քառէն կոչուց հայ. արտագիր։ Այնպէս նաև արեռ այսօրուր կը նկարուէր « ի սեռ պատատատ ոչ ատեն մէկ ձեռքը կողով մը մրգեռնէն կախ, և քարին ալ չեռն մը՝ զոր մեռ ատեռ ձեռքով կը փայփայէր » (Հիւրք. էջ 251, ուստի պատճ ծագած է չեռնէն։ « Անձատատեռալ պատճառն է նորատատ պատատի մը, ձեռքը փռռնէ մը ծագեռն, և պերեռը պատճառ մը քառած » (էջ 255, ուստի գարուն կոչուց գարեռն եռեռ.

« 4. Քառէ մը կրնայ ծագեռլ ընեռն յատկատատմամբ մը կամ պատկ ատատի փոխառնելոյ համար և կամ նոյն իսկ քառը չբռնելով՝ նոյն քառեռն բարբառեռեռն հակառնելոր. պատկ պրտիզ « հիմար » քառէն կոչուց առտիզ. գտնելն յայտ Լեհերէնի իբր « ի յատի մեռ ». յուժանելն յեռ. քաջն ատկ. նախատարեռն նախնիք. պատկեռն անուշ. ցորեռն ոչ, մաշ, յոր. տպրուկն սիւզերք՝ իբր փոքրատրեռն հակառնելոյ ակծատ պոյնեռ։

« 5. Շատ քառեր կը ձեւատատն հատատատուելոյ համար, կամ ատելի մեռ քառով ատելոյ քառատն և անկատատն յատատատմամբ. այսպէս ատատ-ուած—ն ծագ, նորատատեռն տրեռ, մտքէ մտ, ատատատքն ատատ, ատատեռն սեռ, չատատեռ—ն չեռ, զատարձատ—ն տրձոյեռ եռեռ եռեռ։

« 6. Իբր հայերէն քառեր մը պարտիկ կամ յատնատքն հատատնեռլ ատեռ իրատատ ատարեռ նշանակատուելնեռեռ, նոյն հայերէն քառեռն ալ կ'ատատեռեռ ատեռ մը՝ որ ատեռնայ պարտիկ կամ յոյն քառեռն մեռ նշանակատուելնեռ. այսպէս հայ. քովք քառեռն համարելոյ պրտ. kûra ան՛ յեռ մեռ մեռայն կը նշանակեռ « քովք, հատոյ », այլ և « ցոյն մատն ի ձեռին ատատնոյ ատեռատրեռն պարտիկ ». ատա վերջին նշանատուելնեռեռը պատճառ կ'ըլլայ որ ատատքն քովք ձեռքն ածանցուելն և չեռնուելն հայ. բովանդակ քառերը՝ իբր հատատատատեռն պարտիկ քառեռն երկրորդ նշանակատուելնեռ. նոյնպէս պրտ. kûk « հատոյ քարոյ » և « հայ », ուստի և հայերէն ալ հազար քառեռն կը ծագեռ հազ։

« 7. Նոյր հայերէն քառեռ մը յոյն կամ պարտիկ հոմանիչոյ ունի նոմանատաձոյն, քայց տարբեր նշանատուելնեռեռ քառ մը, հայերէնի ալ կ'ատատեռեռ նոյն հայ ձեռին նման քառ մը՝ որ ունենայ երկրորդ յոյն կամ պարտիկ քառեռն նշանակատուելնեռ։ Հայպէս հայ. բառական քառեռն հոմանիչ է յն. ἀρχετός « քառական ». ատա վերջինիս նման կը ծնէ յն. ἄρχεσθος « քեռեռն », որոն պատճառատ ալ ձեռատած է հայ. քեռեռկ՝ կազմուած քառական քառէն, յն. ἀρχεσθος քառեռն նշանակատուելնեռեռ Ղազարեռ պրտ. ligal « ատատ » և ligâm « ատատ », ուստի հայ. ատատ քառէն ալ կոչուց տատատ. պրտ. sipâris « յանձնել », sipârî « ձնձել » և sipâr « ձնատն », ուստի հայերէն ալ յանձնձելն ձոռեռ, ձնձել, ձնձատ. յն. χειμών « ձմեռն » և ὑμών « ձեր », ուստի հայ. ձմեռն և ատկ. ձեր եռեռ։

« 8. Նոյն քառեր կը պատատի նաեռ օտար լեզուի մը մէջ նոյն արմատէն ծագած, քայց քարոզնելի տարբեր նշանակատուելնեռեռ քառերու հանդէպ. այսպէս ատկ. kes « կտրել » արմատէն կոչուց kesmek « կտրել », keser « տրոց », և kesgin « քարկ, կծու ». ուստի այս կարգադարձն վերջինն ալ ձեռնեռով հայերէնէն առոյգ կոչուց ոտրոց, երոց, արոց։

« 9. Հայերէն քառեր մը ուրիչ ուշ հայերէն հոմանիչոյ կրնայ ունենալ ուրիչ լեզուի մը ծիշնման հնչող քառ մը՝ քարոզնելի տարբեր նշանակատուելնեռեռ. այս ալ պատճառ կ'ըլլայ որ հայերէն ատոյին քառեռն կազմուի նոր քառ մը՝ նոյն օտար քառին նշանակատուելնեռեռ. այսպէս արտագ քառին նոմանիչ է յոյն. չայտ քառին նման է պրտ. sîd « արեգակ ». ուստի հայ. արտագ քառեռն կազմուած է արեգ, արեգակ, պարտիկ քառին նշանակատուելնեռեռ։

« 10 Իբրեռ տարբեր լեզուներու ուշ կը պատատնեն նոյնատեռ այլանիչ քառեր. ատոնց նոմանատուելնեռ ատեռ կ'ըլլայ նոր կազմատուելնեռեռ հայերէնի

մէջ. այսպէս ըն. yövŋ «կին» և իր. yeni «նոր», իր. gelin «հարս» և gelen «եկող, այցելու նորեկ», իր. yenge «օրիորդ կին» և yenije «նորապսակ». ասիկ կը նմանի իր. «նոր» գաղափարը ծնունդ կուտայ «կին» կամ յարաբերութիւնը ամուսնութեան վերաբերեալ ձեւերու. նմանապէս հայ. քեռի կուգայ ըն. χαιvŋ՝ «նոր» բառէն, հայ. հեր կուգայ նոր ձեւէն. նոյն կերպով պրս. nau «նոր» բառէն։

«11. Երկու տարբեր բառեր ուրիշ լեզուներու փոխառնելու ժամանակ կրնան իրենց նշանակութիւնները պահպանել ձեւերը փոխանակելով, եթէ փոխառութիւնը քօղարկելու համար։ Հինգերորդ դէպքն այն հանգամանքն է (էջ 63) որ կոչէ խառնրնակ ձեւ. այսպէս նշանակուած կրնայ ունենալ ուղիղ = պրս. sâpûr բառն է և հայ. սափոր — պրս. sabû բառն է. բայց իրարու հետ նմանակուած սպուր առնելէ պրս. sabû-ին ձեւը և սափոր առնէ պրս. sapûr-ին ձեւը։ Նմանապէս հայ. Յունուար — լտ. Juvenalis և հայ. յունուար — լտ. januarius, բայց ձեւերը փոխանակուած իրար ։ Յունուար — լտ. januarius և յունուար — լտ. Juvenalis։ Փոխ-ձեւ կալ = իր. qalmaq «ձեռք» և գալ = իր. gelmek «գալ», սակայն ձեւով կալ – gelmek և գալ – qalmak.

«12. Այսոր նախնական երկու տարբեր բառեր երբեմն տարբեր լեզուներէ փոխ առնուած ժամանակ կրնան իրենց ձեւը պահելով նշանակութիւնները փոխանակել. այսպէս՝ ՅՈՅԼ «նախանձ» բառէն է հայ. նախանձ կուգայ պրս. nâxast «անդամալոյծ իրը ծոյլ» բառէն. բայց ծոյլ առած է պրս. բառին նշանակութիւնը, և ևս խաճ առած է ըն. բառին նշանակութիւնը՝ փոխանակութեամբ։ Այս երեւոյթը Հինգերորդ (էջ 251) կը կոչէ «պարսիկ ձայնիւ յատկական առածմամբ և յոյն բառը պարսկական իմաստով ընդունուած»։

«Այս բոլորէն գաս առնի թարգ հնճխաներ ալ կան. օրինակ՝

«13. Հայերը նկատած են իրենց գանգիկ բառը կը ծագի պրս. zandagî «կենդանութիւն» բառէն, որուն հոմանիշ է լտ. sanitas «առողջութիւն». առաջ հակադիր mortalis «մահկանացու» նշանաձայն է լտ. mortarium բառին՝ որ կը նշանակէ «սանդ». նմանապէս իր. հավան «սանդ» նշանաձայն է արաբ. hayvân «կենդանի» բառին հետ. այս նկատառումներէն հետեւցուցած են Հայերը իրենց «կենդանութիւն» գաղափարին հետ, ուստի գանգիկ բառն ձեւացուցած են սանդ։

«14. Ջն. ձλαία կը նշանակէ «ձիթենի». առաջ նմանաձայն է յն. ἐλεείνος «ողորմ, ափսոսալի, կարեկցելի» հայ. ձիթենի բառն կուգայ ձիթենաց տանջ. ուստի Հայք Ենթադրած են իրենց Ձիթենաց տօնին և ուրբաթ գաղափարութիւնը մէջ կապակցութիւն մը կայ. և այս ենթադրութեամբ կապուած են գարգարոտար «Ձիթենեաց տան», պրս. zârî zârî «ողորմելի» բառէն։

«Այնա այս հանգանիւթով է որ կ'ընծանայ Հինգերորդ իր բառարանին մէջ. այս ոճով մեկնելու արմատ համարուած ձեւին յաջորդաբար յառաջ կուգան բազմաթիւ և բազմազան բառեր, որոնք բան գիտութեան ոչ մէկ կապ, ոչ մէկ առնչութիւն ունին իրարու հետ. այսպէս օրինակ՝ նոյն ուղի արմատին տակ կը դասուին – ուղիղ, ուղէղ, ղեկ, ջեղի, ագեղ, բաղեղ, փակեղ, պսակաղիկ, ոռղեղ, օղ, օղակ, ոռղուկ, ուղկեան, ոդորկ, յղկել, ոլոր, բոլոր, ոլորտ, մոլոր, յլմորիկ, յոլոր, յոլիկ, լորձ, յիղ, ոլոռ, ոլեռ, մլատ, լար (էջ 12–44)։

«Փակար արմատն կուգան – ջակ, ջակել, ջաղել, խախաճ, խախուտ, յաղողդղ, յաղր, գաղր, ապչոտ, կախուղ, խաղող, խակ, խամ, խոյ, խոյակ, հոյակապ, խոյանալ, խոյախոյտ (էջ 33–34)։

«Ձիթենի արմատէն են – կոտիճ, կոտիճ, կոտիճանել, կոտիճել, կոտիճ, կոտիճ, կրճիճ, կրճիճել, կրճանել, ծրտար, ծարիճ, ծիր, ծուռ, արճակ, արճան, արճճել, արիճ, արյուռ, ապրճուղի, յղիկ (էջ 31–32)։

«Փուռ բառի առկ դասուած են – քիւ, քուվ, ցիւ, քաւել, գովել, խուռել, գգուռել, քչտիկ, վիգ, ի վիգ գալ, վէճ, վիճակ, վեց, ձեռ, վերտառուն, վարառուն, վկայ, վէմ, վիմել, վիմակ, վիտ, վտակ (էջ 300–302)։

«Ահա ասով միտս արմատները ալ։

«Իւր յառաջնորդութեան համար չատ անգամ Հինգերորդ կ'ենթադրէ մէջ կը բերէ հին մատենագրութիւնէն այնպիսի հատուածներ՝ որոնց մէջ իր ստուգաբանած բառերը պատահաբար իրարու քով եկած լլլան. այսպէս անգամ բառէն համած է առնի՝ որուն ապագայից ունի Յակ. Ի. 3 «Ձիոց առնեա ի լերան դնեմք առ անասուոյ նոցա մեզ» էջ 10). աճեմք բառէն կուգայ ած, առաջ ապագայի Ի՛նի. Ի. 14 «Իւր աճեմ առը Աստուած զանձ... սահմանել լիմիր դու» (էջ 71). կին բառէն կը ծագի կնանք, և իրը ապագայից Ի՛նիդ. Ի. «Ի՛նչ կոչեսց զանուն կնոջ իւրոյ կեանս» (էջ 29)։ լեռան բառը կապ ունի լուռ բառին հետ. Համմ. Գան. Ի. 31. «Ի՛նչ վիճ որ նման պատուիրեն, եկեա լուռն մեծ և էից գոմեշոյն երկիր» (էջ 8–9)։ Հինգերորդ կը կարծէ թէ բոլոր այս հատուածներուն մէջ տեր իմարգմանիչները դիտմամբ քով քով դրած են նոյն բառերը, որպէս զի անոնց հետաքննելէ չխուսեն։

«Հիմա կ'անդրադնանք քննելու թէ ինչ կարծիք ունէր Հինգ. առհասարակ հայերէնին լեզուի ծագման և զարգացման մասին։ Վերեւ զարգացած գրութիւնը բաւական է ցուցնելու հայերէնի զարգացման հետեւակը բան դատողութեան Հինգ.-ի համար։ Նայելով թէ այս զարգացումին առաջ ինչ վիճակ ունէր հայերէնը, Հինգերորդ հետեւանքի գրելին կարելի չէ ելլակայնել։ Այս կէտն ալ պարզելու համար ուղիղ հարկաւոր անձնական տեղեկութիւններ՝ որ յայտնած է մեզի մեր ուսուցիչը և Հինգերորդ հետեւանքի տեսութեամբ Ա. Մ. Փոստագեան, Գեղարդ Ազգային Կեդրոնական վարժարանին մէջ իր դասախօսութեան ժամանակ։

«Հինգ. կը կարծէ թէ հայերէնը նախնադարեան լեզուներէնի կեդծակից լեզուն մին էր. այս բանին ալ առկայութիւն են խոսքը մը հայ բառերը՝ որոնք թէպէտ լեզուով կը տեղիտին. այսպէս հոգի = իր. az, յաւ = իր. sal, կոյս = իր. qaz, ուղի = իր. yol, բոժիճ «արջու ձագ» = իր. tosun «հորթ», արտոգ = arəq «նիհար, չոր» են։ Երբ հայերը հետ իրենց նախնական հայրենիքը դադարի դադարելով գաղթել, պարսիկ, յոյն, Հռոմայեցի են ապրելուն, առանձին ազգութիւ ունեան և նոյնի լեզուքերէն բառերը ունան առի տալ նորաստեղծ ձեւերու։ Խաչակրութեանց ժամանակ՝ այն է Ի. դարու առաջին կէսին, մեր նրանաշնորհ նախնիքը ժողովք մը կազմելով՝ որոշեցին լեզուին վերջնական կանոնները կերպարանք մը տալ. այս նպատակով քանի մը հոգի ուղարկեցին Գալատաստան, քանի մը հոգի Ալեքսանդրիան, և ուրիշներ ալ Հռոմ։ Ոմն այս աշակերտներէ յաւ յանձնարարուած տեղեկութիւնը, գործառնական հետեւանքով մը կազմեցին Հայոց լեզուն վերջնական կերպարանքը մը տալ. այս նպատակով քանի մը հոգի ուղարկեցին Գալատաստան, քանի մը հոգի Ալեքսանդրիան, և ուրիշներ ալ Հռոմ։ Ոմն այս աշակերտներէ յաւ յանձնարարուած տեղեկութիւնը, գործառնական հետեւանքով մը կազմեցին Հայոց լեզուն վերջնական կանոնները կերպարանք

Հիւգիւն (Հ. = H. Hubert). — Աբգարեան նորագիւտ արձանագրութեան առթիւ համակ առ խրմբագրութիւն. Յաճառէր 1900, էջ 52։

Հիւպնէր (Օթթոյ). — Տարիքը քարտաքահան անահասութեան. Հեղինակութիւն Օ. Հ. գերմանացւոյն ։ Թարգմանեաց յաւելուածովք ի Փռանսերէնէ Համբարձում Փառնակեան. Հրատարակեաց ի նպաստ Անձնուէր Ընկերութեան Գ. Ա. Չոպան.։ կ. Պոլիս, տպագր. Աբամեան, 1870. 8°, 199 էջ։

Հիւպշմանն, Հենր. = Heinrich Hübschmann գերմանացի. — *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber, aus dem Armenischen des Sebeos.* Leipzig, 1875. 8°, p. II + 44.

— *Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen.* Kuhn's *Ztschr. für vergl. Sprachforschung* N. F. III. 1. 1875. p. 5–49.

«Աբ պրուած՝ կը գրէ Շրոտէրֆ, «Հայ. լեզուի ուսումն. » պրքին մէջ, էջ 307) գաղապարտ կը կազմէ ի պատմութեան հայ լեզուի ուսումնասիրութեան յիշատակ, յորում հնդիւակը կ'ենթադնայ նայ ատազգակա պիտոյն անձ մը, որ չի գիտնար իրաց վկայութիւնն ընդունել, խնդրանաց քանազատուն անտեղեակ իր նախապատմաց կարծիքն փոխելու Վիրաբերեալ մէջ՝ նախնական կարծեաց վրայ հաստատուն մնալը յանձն խոչընդոտ ու արգելք կուած է անունց յատկացեալ իմաստութեան և մարդկային մտաց զարգացման։ Լեզուաբանութիւնը՝ հարկ կէս գործ պատմութիւն ունենալով արդի պիտոյթիւն մ'է, գասմանք չէ որ օր լաս օրէ նոր գիտութ ալատապրիւով, կը քանազատուինք ասորեաց արդիւնք յատաջ անհերքելիութիւնը Հիւպշմանի ներքնատազգասութ է, որովհետև այս ճշմարտութեանց անհնազանդ անձ չէ, և ոչ իր կարծեաց հակառակորդներուց արհամարհոդ։ Իր Հնդովմանց վարդապետականին մէջ Միւլլերի համակարծիք կը մնայ՝ մեզ հայկական լեզուն հրանիան գերդատանին կը վերաբերի, և կը տեսնէ այն տարակոյսներէն ու քանի մը բառից ս վերջատութիւնէն։ Մեզ այս ս տառ, կ'ըսէ, կը հատկատատանէ նախնական ատանձնային ս գոյն, այս պատճառին համար միայն, հարկ է գասել հայկականն յիրանականէն, վասն զի վերջնոյս մէջ ս կը փոխուի ի հ. օրինակ իմն ի բառն ասիա = գինտ մանանա, մեզ համեմատելք այս բառ յոնին կամ յատինին հետ, կը հասնինք անոր մնաց (ա) նախնական ձևոյն, որ ս տառին պահպանութիւնն կը բացատրուի անով՝ որ կը հետևի (անհետացած) անգային հնչման մը։ Միւլլեր համաձայն երկասիրութեան մը մէջ հակառակեալ Հիւպշմանի կարծեաց, յորում մեզ հետ հնդիւակը հայ լեզուի ուսումնասիրութեան պարագիրները Աւեստայի լեզուին. որով հայերէնը դուստր չէ ոչ պարսկականին և ոչ Աւեստային, այլ համաժամանակ քոյր մը երկուս հրանիան գաւառաբարբառներու »։

— *Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen: Zeitschr. der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft* XXX, p. 53–80, 1876։

Շրոտէրֆ կը գրէ. «1876ին Վերանա–արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ (Հատ. Լ. 53–73) հրատարակեալ ուրանագրութեան մասին կը յայտնէ թէ ինքն ալ հետևելով Հիւպշման հին հայերէնի ուսումնասիրութեան և ստուգաբանութեան վրայ. յորում կը խօսի նախ արդի հայերէնի արտասանութեան կամ հնչման վրայ, և Լեպսիուսի գործածած տառադասաւորութիւնն կը քննադատէ, զոր նոյն ուսումնականն գործածէր իր Standard Alphabet գրոց երկրորդ տպագրութեան մէջ։ Հիւպշման կարեւոր ակնկատիութիւններ կ'ընծայէ յիշատակոյ Սիհ–վէռս, ի հնչականան հայկագիտէն (phonitist) ևնայելոյ, որ նոյն խնդրոյ նկատմամբ խորհրդակից էր յորս հայագէտ ուսումնագէտ հետ, որ ի ժամանակին՝ քաղաքին համաստանին մէջ կը տարվեին, Աարգսի Աղեկեան խորհրդոյ, Լիֆիդեցի Աւետեան Վեսրագ և Յովհաննէս Աատաստեան, երեքն ալ այս օր ողջիչ Աամասարեան դպրոցի ի կարին, և Պօղոսի Վեղիկան վանականոյ։ Յիշատակագրին երկրորդ մասին մէջ, հնդիւակը կը ջանայ ապացոյց հին հայերէնին հնչումը բառ աեղկատութեանց մատակարարելոց ի հայկական լեզուաբանութեան քերականութեան Խոնեսիսոսի Թրակացոյ, և նոյն իսկ այբուբենի հիմանց, և բառ փոխադրութեան յատուկ անուանց և տեքս բառերու և յատկ. ի պարսկականն։ Ըստ իրեն բառնակատութեան այս աչխատասիրութեան (74–80) հարատար նկատիրն վ Լիսոսր Վարդհատեան, որ մեծ արժանիք և յարգ ունեցող յատկական հնագրականի մը հեղինակ է, կը հրատարակէ գիտնական իր հանգամանութեանց հայ ապրուրենի ներ տասերց յատ. նաց Ueber den griechischen Ursprung des armenischen Schrift. Ըստ կը հետևցնէ Լեզ հայ տառից մեծագոյն մասը կը յատկոյատագին յատնական չգտարէ մ' որ Միսրոպայ ժամանակ ի գործածութեան էր, և մեզ վրայ այբուբենն ալ ոգդակի յատնականէն յատաջ եկած է »։

— *Iranisch – Armenische Namen auf karta, kert, gird.* ZDMG. XXX, p. 138–141. 1876.

— *Armeniaca* I. Das altarmenische գ. von P. Seraphin Dr. Dervischjan. ZDMG XXX, p. 774–79, 1876. գրախօսական։

Այս երկու գործերու մասին կը գրէ Շրոտէրֆ. «Հանդիսին նայն հատորին մէջ քանի մի տեղեկութիւններ կուտայ Բրանեան–հայ անուանց վրայ, որ կարտա, կերտ և գիրդ վերջաւորութիւնն ունին. (օր. Տիգրանակերտ, յիներ ի Տիգրանայ և ոչ քաղաք Տիգրանայ), և յէջս 774–779 քննադատութիւն մը կ'ընէ վիէնական Հ. Ակաթէրէ վարդապետ Տէվրիչանի գ տառի ուսումնասիրութեան, և ցուցակի մը գնում ստուգաբանութեանց (վիէննա, 1877)։ Հնդիւակին վրայ մեծ հանգամ կը նկատէ, և կը համարի թէ արդի բանասիրութեան ոճրն և ընթացքն հետևցութեամբ կրնայ ընթիր բառարան մը յօրինել հայ լեզուի ստուգաբանութեանց »։

— *Armeniaca. Zeitschr. für vergl. Sprachf.* N. F. III, p. 400–407. 1877.

— *Armenian Philology.* London, 1877, p. 8°, 7.

— *Armeniaca* I. ZDMG. XXXV, p. 168–180, 1881.

Շրոտէրֆ. «Իր հատորին մէջ (1881) կը սկսի իր Հայկականք կոչուած ուսումնասիրութեանց առաջին մասը, յորում այլեւայլ հայ բառերու բուստաբանութիւնին հաքը, կը խօսի Պարսկերէն–Հայերէն բառարանին վրայ, յօրինելոյ ի Վենետիկ դպրէ պալատեցւոյ և սպագրեալ հանուստ

քերականութիւնն նոյն ի Յակոբայ Տրուհան Պոլիս, 710 էջ), յորում կայ և ցուցակ մի 130 պատմիկ–նայ հանդուգնական բառից»։

— *Armeniaca* II. ZDMG. XXXV, p. 654–666, 1881.

«Կը խօսի գանագան սկզբնադրոյլ և օտար բառից վրայ»։ Շրոմպֆ։

— *Armeniaca* III. ZDMG. XXXVI, p. 115–134, 1882.

Շրոմպֆ. «... կը խօսի իրենց ծագկութեանականին ա նոյն է արեւելեան հայ դատաստանաբառից ոչ և ոտ վերջաւորութեանց հետ, որոնք արեւմտեանին մէջ կ'տեսդրուին։ Նեգեսաանիտրող հատուածին մէջ կ'տագրոյնուն՝ իրենց քերականական և ոճոյ խորհրդոծութիւնը կը բանադատան զմեզ նկատել գոյ իրարանութեան Յայտնութեան պատճառ, ժամանակաւ կրուներ քան դայլ գիրս նորոց կտակարանաց»։

— *Armeniaca* IV. ZDMG. XLVI. p. 324 29, 1892.

Հատաքաժոյ մըն է առուգաբանութեանց յորոյ հօմին հայելին բառերու. 1. Ցառագ. 2. Աղբ. 3. Հրովարտակ. 4. Պատուհասական և Աճուրդ. 5. Պաշկոփքան. 6. Պաշի. 7. Ցոյս։ Թարգմ. առ Հ. Ի. Տ. Տ.Է. 1892, էջ 353–6.

Փիտագ. Հրատարակչ 1892, թ. 108։

— *Die Umschreibung der Iranischen Sprachen und des Armenischen.* Leipzig, 8°, p. IV + 44. 1882.

Շրոմպֆ կը գրէ. «Ցուցնելով Հիւպշմանի տառութեանց և գիտութեանց ընդարձակութիւնն ու խորութիւնը, որով մարթի է նմա յաւուրցական ամենայն վէմ տալ նոյ լեզուի յատկութեանց, ոմանաւանդ ուրիշ իրանեան լեզուաց հետ ունեցած յարաբերութեանց, խօսիմք այդ իր ՀԷԿ ուրիշ գրուածին վերայ փոխադրութեան հայկականաց յեղ հոռմէական տառս, որոն մէջ կը առուգաբանի. ասելի քան զերիք նպատիր արմատական բառս։ Այս տեսակէտով նպատ հրատարակութեանց առաջինն է Յաղագս փոխագրութեան իրանեան լեզուաց ես հայկականի։ Զոր Տրուհերտ ասուածագոյ նորոցանց այս գրուածք ի Göttingische Gelehrte Anzeigen 1883, էջք 257–294, այս առմէ յիչելով իմաստասէր Հիւրգրոյի մէկ խօսքը, որ ՀԷԿ այս խորհրդ վրայ նիւթ միայն պիտանք գտնուէին յատնական լեզուով պատրաստ, անանց նիւթոյ պիտի հատատանէին ՀԷ բանէ մը տեղեկութիւն չունի։ Արդեօք այս ասոր պիտոյութիւնը չի կրնար պատճառել հայկականին վրայ եղած ուսումնասիրութեանց յատուկ վերաբերեալ մէկ Տրուհիան, որ նոյն ժամանակին ի Պետերպուրկ կը գտնուէր, այս առմէ գրուած մը հրատարակեց (Die Umschreibung der eranischen Sprachen, Լայպցիկ 1883), որով կը դատապարտէ Հիւպշմանի կարծեաց հակառակ Պիչէլի առաջարկած փոխագրութիւնը (Bezzen bergers Beitrage, 272), վերջինս հմուտ իրանագէտ նկատելով զոհ նպատ ցուցնելով (ի Literarischen Centralblatt), որ փոխագրութեան գաղափարականին կը կայանայ ատանց ամենեւին փոխագրութեան վրայ։ Նոյն է նաեւ մեր կարծիքն, կ'ըսէ Շրոմպֆ. վասն զի գնաց գոյն մէկոց մ'Ի խոսանալ ամէն դժուարութիւններուն, ՀԷԿ և համարած ենք՝ ՀԷ փոխագրութեանն միայն հայկատար պիտի բլլայ ցոյգաւ տպագրողք իրենց գործածութեանն համար չունենան հայկական տառեր։ Նաց առաջի, իսկոտ պահանջ մ'Ի փոխագրութեան համեմատական բառարանութեան հատատարութեան կամ առարկանելոր հոգեւոր և առուգաբան փափաքելի է, որ նոյն իսկ հայ տպագրիչք գոն չբլլան միայն լեզուին ուսումնոր. այլ չանան առելի լոս հասկցնել օտարոյ, և օգտաւ կարողին կերպով մտցնել գայն յատնական դիտութեան լեզուաց։ Ասկայն հայկական ուսումնոյ յաղագս հատատարութեան հատուր էական է, որ փոխանակ գրութեան հատատատան կանան մը ունենայ. հոգ չէ ՀԷ քիչ չատ անկատար հոս բլլայ այն Հիւպշմանի գրութիւնը, հնարոյ ամենեն առելի ընդունելին է. բարգաւթիւ (արտոյութիւն) բառարերոյ, և փոփոխելի է որ ընդհանրանոյ. վասն զի տեսով միայն կարելի է վերհանել տալ այն իրանեալութեանց որ սերտացած է այս օրս։ Յատոյ քան զամենայն՝ պէտք է այրբեն մը, որ ծնան ատ նոյնն ներկայացնել գիտական, և ոչ այնչափ ընդհատոյ, այնպէս որ տոկոսական տպարարական տառք կատարոյ բլլան բացատրել։ Իսկ նիշման իսկոյթիւր այլ է. բառական է, այնպիսի նշանակներ տատնանել՝ որ ամենուն իսկոյնի բլլան, և այս փոխագրութեանց համար գործածուին և նիշման համապատասխանող, լեզուաս և թիֆլիսի կամ Պարոյ յատուկ ու առարական բլլան, կամ քիչ չատ կարգաւորուած նիշմանք մը, բայց բան մեծի մասին տեսական (théorique մին հայկերէնին կամ պրաքտիկ հատատար։ Լեզէ կարելի բլլայ որ և իսկ պատատարբառ նկարագրոյնին. մատնատար ձայնիր կամ հնչում, քեսկանարար հարկ է այն ատեն մատնատար ձայնական նշանակը գործածել։ Հիւպշման՝ յատ դատատութեան կամ կարգի մեծարգան այրբենի՝ հետեւեալ տառերը կ'տատաջարկէ և կը գործածէ. ա. պ. կ. տ. է. զ. ը. թ. ժ. ի. լ. խ. ծ. հ. ձ. ղ. մ. յ. ն. շ. ո. չ. պ. ջ. ռ. ս. վ. տ. ր. ց. ու. փ. ք. օ. ֆ. և այլն։

«Նայլ արժան է դիտել միայն, որ ամէն տատ բացատրականութեան անփոխան համապատ արժէք ունենայ հայ այրբենին մէջ։ Հիւպշմանի առաջարկածին մէջ՝ լեզուաս յատնական տատ մը և քանի մի չէտատոյք գտնուին, պարզ տատերը ամփոփելու օգտան ունի. ատան և չատ քաղաքացոյց համար հանգոյ երեւելով, գործածել սկսան. ինչպէս Պրուկմանն ի պրան Տարերք համեմատական քերականութեան հնդկագերմանի լեզուաց (Grundriss der vergleichenden Grammatik des indogermanischen Sprachen. Սթրասպուրկ, 1886)։ Հատատատական բառատարութեան այս բնոյթը, բայց դէտ նոյ տատարը չնատած պրատածին հետեւանք տատոյին հատատոյ յառաջարանին մէջ կը յայտարարէ՝ ՀԷ ինքն տատատին ոչ այնչափ հմտացնալ իրանական և հայ լեզուաց տատանոյ մէջ, հետեւալ նպատ է Խորհրդատու և Հիւպշմանի կարծեաց. Իրեն արդիւնքն է կարգատարեալ դատատարութեանն նպատոյ, զոր այս նիւթոյ պրատածներն կը հատաքէ։ Պրուկմանի այս հրատարակութեանն ուսումնասիրելով, հարկատար ծանօթութեանն կ'տանձնանք այն քանոյ նկատատոյ, որ չատատոյք են հայ լեզուի բատատական ուսման յատ պէտատութեանն մը տատ»։

— *Armenische Studien* I. Grundzüge der armenischen Etymologie I. Leipzig, 1883. 8°, p. VI + 102.

— *Zur iranischen Lautlehre: Kuhn's Zeitschr. für vergl. Sprachf.* XXXVI, p. 153–178.

— *Iranica.* ZDMG. XXXVIII. p. 423–432. 1884.

— *Iranica.* ZDMG. XLVII, p. 622–625, 1893.

— *Ossetische Nominalbildung.* ZDMG. XLI, p. 319–346, 1887.

Ueber die persische Verwandtenheirat. ZDMG. XLIII, p. 308–312, 1889. *Ակնարկութիւն հետ ամուսնութեան պարսկական սովորութիւնի՝ բուն հայ պատմութեան։*

— *Die semitischen Lehnwörter im Altarmenischen:* ZDMG. XLVI 1892, S. 226–268. (*Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ։*

Թարգմանուած է Հ. Տաշեանէ նախ Հնի մէջ (1893, էջ 11, եւն), և ապա առանձին տպագրութեամբ։ « Ուսումնասիրութիւնք հայերէնի փոխառեալ բառից » եւն. Վիեննա, Մխիթ. տպ. 1894, էջ 1–70։

Հ. Տ-ի վերջ կ'ըսէ. « Յոյսով պարծիմ թէ ասպարեզս բացի Հ. Ժան. Տպագրեալ Հիւրմանի կարեւոր մէկ քննութեան։

Թարգմանութիւնս ամբողջական է։ Հայերէն բառերուն ետիմոլոգական ստուգութեան մեծ կարեւորութիւնը ի նկատի ունենալով, ինքզինքս նուիրեցի այդ գործին, որ ինձ համար ուրախութիւն մը եղաւ։ Ես ինքս ալ կրնամ ըսել, որ ինչ որ ես գրեցի, ինչ որ ես ուսայ, ինչ որ ես սորվեցայ, ամէնը հայերէն բառերու ստուգաբանութեան համար

պարսկերէն, և քրիստոնէութեան ժամանակ յատկական և ստորական բառեր մտած են հայերէնին մէջ, այսպէս ալ այն մէկոյին չատ մ'օտար անուանք եկած են ի Հայս և ապրածուած հոն՝ հին բնիկ հայերէն անուններու վտարելով։ Ընդհանրապէս պարսկերէն (մեծաւ մասամբ՝ արշակունի) անուններ կը կրկին ազնուականք։ Նկատելականք՝ Ա. Փրոց, յատկական և տարբ անուններ, մինչդեռ մեզմէ ոչ պահչ ի մեր ժամանակ իր բնիկ հին անուններու, բայց ամենք դժբախտաբար ցանցառ կը յիշուին. վասն զի ամենին պատմագրաց քով անծանօթ էր և իր անուան դժուարաց կրնար յիշատակութեան արժանի համարուիլ։

« Լեզ արդ մեկդի ի մեզանէ այս պարսկերէն և քրիստոնէական անուանքն՝ ցուցանի որ իրրեւ այնպիսի կրնանք դասունք ճանչնալ, կը մնայ անուանց միայն երրորդ մ'որ բան ի Հրկրէ կը բաժնուի. ասոնց՝ որոնց աստուածանութիւնն մեզի ի բնէ հասար, և այնպիսիայ՝ որոնք առանձ կամ նուազ ապահովութեամբ կը մեկնուին հայերէնով։ Ասոնց ինչուերը չեմ կրնար զրուծանել հետազոտութեան համար, լեզուս հայտնի բլլան (– իրենց հայկական կազմութիւնը յատուկ հայերէն կերպարանք մ'ունենալ –) կամ ոչ »։

— *Arisches und Armenisches:* Indogerm. Forschungen IV. 1895. p. 112–120. Արիականք և հայկականք»։

— *Armenische Grammatik.* I. Theil. Armenische Etymologie. I. Abtheilung: Die persischen und arabischen Lehnwörter im Alt-Armenischen. Leipzig, 1895. 8°, S. 280. (Հայերէն քերականութիւն. Մասն Ա. Հայերէն բառաբանութիւն. Հատուած Ա. Հին Հայերէնի մէջ պարսկերէն և արաբերէն փոխառեալ բառեր)։

Ն. Փ. Մէն. կը դրէ Հանդ. մէջ. (1896, էջ 182–4. «... Այս 280 էջէ կազմուած առաջին հատորը բաժնուած է երեք մասերու. իբր հայ աստուածաբանութեան առաջին հատուած՝ « Հին հայերէնի մէջ պարսկերէն և արաբերէն փոխառեալ բառեր »։ Էջ 9–17 նամանաւ պատմական տեսութիւն մը կայ, որուն մէջ 625–585էն (Փ. Բ սկսեալ Հայոց՝ Մարաց և Պարսից իշխանութեան տակ նուաճուելուն պատմութիւնը կ'ուսանողէ, մասնաւ քիչ չատ փոխառութեան ժամանակն որոշելու համար. սակայն, ինչպէս Պ. Հիւբշման ինքնին կը խոստովանի (էջ 13), անկարելի է իրաքանչիւր փոխառեալ բառին ժամանակը հդին նշանակել, — գոնէ առ այժմ։

« Առաջին մասին մէջ (էջ 17–91) կը մեկնուին 217 յատուկ անուններ, որոնց համար կ'բալ ինքնին հեղինակը էջ 15)։ « Պարսկերէնի՝ հայերէնին վրայ բրած ազդեցութիւնը լիովին մեկնելու համար, հարկաւոր կեսայ Հայոց՝ — ի մասնաւորի՝ ասնուականաց — Պարսիկներէն փոխ առած անուններն ալ յատուկ բլլալ։ Ասոնք ալ բան մեծի մասին Պարթեւաց ժամանակէն են, և առանց ասանկան պարզ սիկ նորագոյն ձեւէն ազդեցութիւն կրելու՝ հնաոտութեամբ պահած են իրենց հին ձեւերը... Ասոնց վրայ կ'ուսիլնեմ այն փոքր պարսիկ անուններն ալ, որ ի Պարսկաստան կը գործածուին և հայ աղբիւրներու մէջ (մասնաւորաց քով) կը գտնուին, որոնք բան մեզ քեզ ոչ ոչ չեն վերաբերիր։ Կ'արժէ որ ժողվենք այս բառերն ալ, վասն զի հայերէն ձեռ ասկէն աւելի կը տարածուի պարսկերէն հնչուածը, և պարսկերէն հնչուածները հնութեան համար մեծագոյն կարեւոր են »։

« Այս յատուկ անուններն բան մեզի յատկութեամբ փոխառութեան կը կրկին մեզ նշանակեն « Երանեան յատուկ անուանց դիրքը[1] » ի ժամանակին հասնելը հեղինակին մեծ քրն, ինչպէս կը ծանուցանէ Հիւբշման հոս՝ գրքին վերջը ծանօթութեան մէջ. — Պահուած բաւ դրուած է 3 էջ, վրանդն 2–2½ էջ և այլն։

« Երկրորդ մասին մէջ էջ 91–259 կը քննէ հեղինակը պարսկերէն բառերը։ Կործոյն վրայ զանգատ մը տալու համար ծանօթ օրինակ մը յատուկ քերնէք.

« Գաւթ (գոյ) (արմատ u, և i–ա) բանակ, նաեւ յորդ, գաւրդ, Երեմիկ 243, Երեմէ Ը. 3. ԹԹ. 20. ՀԱԲ. 22, ասղ, 2 (վարձն սկսեալ), 25, 1, 9, 12, 13, 19, 24 և այլն. հին և չատ չատաթե բառ. ասկէ գաւրական, գիմաւոր, Մ. Խոր. 276. Գ.ադ. Փ. 193, ՀԱԲ. 24, 69 և այլն. գաւրագլուխ, գաւրապետ, գաւրավար, գաւրաւոր հոմմիտ, բառեր. Ա. Թագ. ԻԼ. 4 δυνατός Մատթ. ԻԹ. 26. գաւրագոյն, գաւրանալ ՀԱԲ. 24, 25 գաւրեմ « կարենալ » գաւրեղ, գաւրաբերեալ (Երեմ 243). այժ. բառակ. հզաւր « զօրաւոր »։

« = Նոր պարսկ. zor « այժ զօրութիւն » zorvar « զօրաւոր » այլ. zor այժ, զօրութիւն, (West. և բառագանգր 225). Shikard-gumanik-vicar, Bombay 1887) և այլն. զանգկ. zavarr (zavarr-ca ձեւով ալ), այժ, զօրութիւն. Հայ. գաւր՝ զանգկ. zavar = հայ. բաւր՝ զանգկ. baevar. Նպրս. zor = Հպրս. zavar — ? Պրակ. տառնակ 273.

« Երբին աժենակարեւոր մասն է այս, 686 բառ կը պարունակէ. սակայն պէտք չէ կարծել Լեզ բազմագոյ փոխառեալ հին պարսկերէն բառերն այսչափ են. չատ մը ծանօթ բառեր կը պակսին այս ցանկին մէջ. օր. ադիւս պրակ. آخیز, ժամուխ آزخ կամ آزغ (Պրս. Բոր. Վերզդ Պոփ. 1826 և Պատակ. Իրական. Իր. Խիրաքեան էջ 191). ակիչ պրակ. آکیش (զոր սխալ մեկնուած կը գտնէ իրաւամբ Լագարդ, Arm. Studien, Göttingen, էջ 6, բառ 12 իբր պրակ. âkag և այլն) Լեզուական տարակուսական է այս հաժեմատութիւնը նշանակութեանը համար (որուն դասգ մը չի տար Իր. Խիրաքեան), լատագոյն էր համեմատել պրակ. اکیچ և اکوچ « կեսուրկամ » և այլն։

« Շատ մը բառերուն պակսիլը չի նուազեցներ այս քերականութեան յարգը. վասն զի չարկ է մեր դնել հեղինակին ծրագրին Երբին ամբողջութեան համար յատկացուն դէպս լատագոյն էր Լեզ բնաւ պարսկերէն ծագում ունեցող ամէն բառերը նչանակելը, բայց այնպիսի դժուարութեանց հետ կապուած է այս գործը, որ իրեն անկամ մը չարկ է Լեզ օտարազգաց պրոֆեսորը այսպիսի անցաթղթի գժուարութենէն ազատ կացուցանէ։ Սակայն Հիւբշման իր գրքին մէջ այս նկատմամբ բրած ակնարկութեանն ուշ Լեզ միայն նպատ պահպատր կը գտցընէ, այլ համբան իսկ մտանգոյցը կ'ընէ Լեզ ինչպէս պէտք է հայերէնի մէջ պարսկերէն ծագում ունեցող բառերը դանագանել...

« Թէ իրոք այս բառերը փոխառեալ են՝ կը վկայեն հնչուածները։ Այս գոյցանի իրաքանչիւր բառին համար չեմ կրնար յատաջ բերել. չատ դէպքերու մէջ որչափ դիրքին էր Լեզ երեսս զայս ապացուցանելը, նոյնչափ աւելորդ է։ Այս ցուցման տա-

1. Այս չատ կարեւոր գործը հրատարակութեան անցնելէ առաջ վերջին՝ քերականութեան տպագրութենէն առքը։ Մինչ կարեւոր է մտադրութեան այս կէտը. վասն զի դիրքու կրնան հասկնալ հեղինակին և Հիւբշման անկախ կարծիքները։

ասՂնորդոց համբան յընդհանուրն ցույց առյը բա-
ւական է. ամէն իւղրական գ.ոլքի մէջ հարկ է
հնդհատուցական պլհատար ձևոք միաբը բնթել, ի
քննել մէջ մը բան հայկրէնի ձայնական օրինաց՝
զոր յառաջ բերած եմ «Հայկրէն ուսումնասիրու-
թիւնք» երկրորդ հրատարակութեան մէջ (էջ 57 և յաջորդք),
և գործել մի և նոյն քաոյր (քննելու է) պարա-
կերէնի ձայնական օրինաց համեմատ, զոր յառաջ
բերած եմ «Պարսկերէն ուսումնասիրութիւնք»
երկրորդ մէջ (էջ 113 և յաջորդք). և կը հանգուցի
մարդ իմ վիճանոյն քաոին պարսկերէն ձևոք հա-
րիւրին իննսունհինգ գ.ոլքի մէջ հայկրէնի ձևոն
քոլորովին ապարքեր է, որովհետև պարսկերէնի
ձայնական օրէնքներն՝ հայկրէնի ձայնական օրէնք-
ներէն քոլորովին ապարքեր են։ Գրականապէս բա-
ցատրութ. եթէ համանիկ հայկրէն քառ մը պարսկե-
րէն քառին հետ քոլորովին նոյն ըլլայ, ֆոխառեալ
քառ է»։

«Այս մասին մէջ յառաջ բերուած 686 քառերն
ալ ամբողջովին նոր ուսումնասիրութիւններ չեն.
այլ այլեւայլ տպագիրներ իր և տրիւներու ուսում-
նասիրած քառերն ի մի հաւաքած է Հիւբշման և
գերատին իր քննութիւններն անոնցմէ։ Այս քովն
սիրտ տնդրին յառջորդ հատորներուն մէջ ապրիլ ը-
գուներով (յատնարկել, ապարկերել) փոխառեալ քա-
ռերն ալ։

«Իսկ երրորդ մասին մէջ՝ էջ 259–280, հաւա-
քուած են նոր պարսկերէն և արաբերէն փոխա-
ռեալ քառերը, որոնց վրայ գործադրած մը ուշադ-
համար կը դնենք հոս քանի մը հատը, ալքիմիայ,
դուդպա, գոզրափ, ֆիճի, խալիֆա, մայտան (մէյ-
տան), նավթա, նաբատ, պասիճան, սարդար և այլն.
որոնք Հիւբշման մը համար աննենին նշանակութիւն
չունին, եթէ ան չգիտնար անոնց ետին գոյ-
ցած հայ մատենագրութեան տեսիլքն անկասկած թէ-
նը. և աննենին չհանգրդուածութիւն չունին, վասն
զի՝ ինչպէս կ'ըսէ հեղինակը՝ էջ 280,... «այս ա-
ուումնասիրութիւնն առաջնակն ալ մէջ մէկին և նոր
գործ մատենագրութեան քննութիւնն է, այլ ին
հայկրէնը»։

«Կը փակենք գիրքն այն համոզումով մէջ ա-
նուանի Պրոֆէսորին ըսորջ մէկ երկասիրութիւնն
ունինք մեր առջեւը, որ ոչ մէջ հայկրէնի քննու-
թիւնն նոր յուսատրութիւն կու տայ միայն, այլ
մեր ընդհակառակն գործնական իրատունքն իրն
դրաւելով, քաղնենք մը կը գործադրանք. որ չու-
տով ի լոյս բնծայէ Պրոֆէսորն այս հայ քերա-
կանութեան մասին մատենն ալ, որուն պիտի ծա-
նօթացընենք մեր բնթերցողներն, և երբ «Հանդի-
պես» էջերն ազատ ունան, խոհդն պիտի ներկայա-
ցընենք այս և յաջորդ մատենագրութիւնը»։

Գրականագ. B(ar'th(olomae), LC 18, էջ 664. – P. Vetter, Lit. Rdsch. f. d. Kath. D. 3, էջ 78. – A. Meillet, Rev. Cr. 22, էջ 421–3. – O. Mann, DL 16, էջ 625–7.

— *Arm. Gram.*... Etymologie. II. Abtheilung: Die Syrischen und griechischen Lehnwörter im Altarmenischen und die Echtarmenischen Wörter. Leipzig, 1897. 8°, S. 475.

Հ. Գ. Մէն. Հանդ մէջ (1897, էջ 243–249) կը գրէ. «Ուրախութեամբ կը ներկայացընենք[1] հայ լե-
զուագիտութեան այս նոր գործը, որ մեծ ուշադրութեան
արժանի է։ Հեղինակը, որ ինքն ալ հայ է, ծանօթ է
ոչ միայն հայ հին գրականութեան, այլ և նոր գրակա-
նութեան, ինչպէս և ժամանակակից լեզուներուն։ Ան
ուսած է Վենետիկ, Փարիզ և Լայպցիկ, ուր ունեցած է
ուսուցիչներ զանազան ազգութեանց։ Ասոնց մէջ կը յի-
շենք Պ. Ալիշանը, Պ. Ալպոյաճեանը, Պ. Գարագաշեանը,
Պ. Գելզերը, Պ. Գոթշմիտը, Պ. Ռէօտիգերը, Պ. Վէթէրը,
Պ. Վիլհելմը և ուրիշներ։ Ասոնց ամենուն ալ ուսմանց
պտուղը կը տեսնուի այս գործին մէջ, որ ամենայն
կողմանէ կատարեալ է։ Հեղինակը ոչ միայն ծանօթ է
հայ և եւրոպական լեզուներու, այլ և արեւելեան լե-
զուներու, որոնց ուսումնասիրութիւնը մեծ նշանակու-
թիւն ունի հայ լեզուի համեմատական քննութեան հա-
մար։ Ասոնց մէջ կը յիշենք այն կարծիքը՝ որ Մեսրո-
բեան յառաջ գոյներուն, պարսկերէնն, ասորերէնն ի՛րև-
յային գրութիւններուն (քանի մը տեսակ ասորերէն
ասոր. հոն գրով՝ հայերէնն) և իճ Մեսրոբեան յա-
ռաջ հայ լեզուաս մատենագրութիւն չկայ (էջ 9,
կէս մը, որ բաս քաւականի գրաւած է գիտ մեր
հայագրի բանասէրներու մէջ մասին մի՛տքը, և ա-
կայն այս մասին ասրակոյսն անգամ ասեղծող է։

«Կրնանք այս յառաջաբանն անուանել կատե-
ղոտ քանակութ մը, վասն զի – քիչ չատ – պատ-

1. Ամբողջական գործը պիտի ունենայ քանի մի հայե-
րէն Աստուածաբանութիւնն)։ Մաս մը. Հայկական լեզուի
արմատներ, վերջածիր ոչ հնդկերէ մասնիկներ։ Գ. Մաս
մը. Պարսկաստանեան (Հնդկաստանեան) և Ձեւաբանու-
թիւն և համեմատ Հոմանաբանութիւն։

նական յարձակում կը կրէն Ի՛լ ատարդ, Ֆր. Միւլլէր, Աոֆման Նեսզլէ, նոյն իսկ ան մը Բեռնման և ալլն, և այս տողերս գրողը...

« Անդրանիկ բան գրքին մասին ըսեմ, որ կը սկսի Բ. մասով, և կը խօսի (էջ 281–321) տարբերին փոխառեալ բառերու վրայ նախ ծագումի մը մէջ, որ ցոյց կու տայ հնդկական իւր ինչ յարաբերութիւն ունէին Հայերն Աստուած հետ։ Այս նախածանութիւնն կը յայտնէ՝ տարբերէն ազգերու տուած անունները իմաստ ունին. կը բսէ օր. ագ. Աբգար Աբջամար, Արդուսպազ անն, անունները վերջապէս և յատուկ կը բերէ հնդկական վերջաւորութիւնները՝ բուն արմատ Աբգար Աբգամար նկատած և Աբգար Աբջամար։ Աստրկան անուններու թիւով 52 հատ են, որոնց ձեւն իսկ տարբերէն ծագումնի խոկոյն կը տեսնուի, և կը պատահին գլխաւորապար տարբերէնէ թարգմանուած գրքերու մէջ։ Ուրիշներ ևս կան։ Ասոնց ամենքն ալ մէկ մէկ ազգային նշանագրով մը, այսինքն Ան կը չրջին Շի, այսպէս Եղիսէ — Եղիշէ, Աստղ — Շատղ։ Դնահօմ է այս իրաւորութիւնը։ « Արտիճառ, կ՛ըսէ հնդիսակը, այս տառներուն տակ չեն հանդիպիր, ասկէ յայտնի է թէ հայերէն անուններու վերջ տարբերէնի ազդեցութիւնը չատ նուազ է, նոյն իսկ յունական ազդեցութենէն ալ աւելի նուազ, ինչպէս Վ. մտքին մէջ պիտի ապացուցուի»։...

« Նոյն տարբերէնէ փոխառեալ բառերը կը սկսին էջ 299, և 133 հատ են, որոնց մէջ կան հին և նոր առատաբանութիւններ...

« Գ. մասը կը սկսի էջ 322–380. սկիզբը կոյ նայելով համառօտ անտեղութիւն մը հայերէնի և յունարէնի յարաբերութենէն վրայ և յունարէնի ազդեցութենէն վրայ. ըսելց մեծ չէր, կ՛ըսէ հեղինակը, այս ազդեցութիւնը և գործածական 500 բառէն հազիւ 50ը աւելորական էին։ Այս մասը կը բովանդակէ 512 բառ, որոնց մէջ հազիւ 101–110 հատ նոր են, Հիւբշմանի ալակերտ՝ Ֆր. Բրոկհէլմանն, հրատարակած է այս բառերը, ուսած և այս մասը մանաւանդ իբրև կրկնութիւն՝ չունի մեծ հետաքրքրական կողմ։ քանի մը բառ աւելի կամ պակաս՝ խնդիրը չեն փոխեր. տեղիս անգիս աւելի համառօտուած են Բրոկհէլմանի վկայութիւններն՝ իրը ծանօթ իրողութիւններ։ Նոր է Հիւբշմանի երկին մէջ ոչ բուն քննական չարագատութիւնը, որ աւելի նպատակի չափաւոր է, քան Բրոկհէլմանի՝ նիւթերու կարգա բաժանումը։ Քաղաքակրթութեանց մէջ գտնուած քանի մը անհնութական բառերն ալ ասած է իր բառացանկին մէջ հոգիսակը, վասն զի կ՛ըսէ « օգտա ունին և մեռա չունին». (էջ 324) ասկայն մէջ այս՝ հազիւ մէկ անգամ գործածած բառերը հարկ է հայերէնի բառագանձին մէջ դասել, պատ իսկզբ է. վասն զի այն բառերը չատ անգամ պատահական նկատելենէն կ՛ուզատանի իմացութիւնը՝ նոյնութեամբ փոխադրութեամբ իմացութեան չին լեզուին մէջ, և կարեւորութիւն ունին չատ անգամ միայն իմացութեան համար. այսպէս մեր օրերը կը տատապարձուին գործ. անդ. զիւր. են բառերու լեզուն մը, գործք իմացութ օր մը գնահատի հեղինակ մը» « Հայերէնի մէջ մտած ուրարական բառեր » անունով իր երկասիրութեանը նիւթ ընէ։ Ցաւոք են կարեւորութենէն մանաւանդ՝ երբ տատանց դարձեալ խորհրդեան խոսն ի խոսն չատ կը գերծին...

« Դ. Մասն Այս մասին մէջ կը խօսուի այն պիտի փոխառեալ բառերու վրայ, որոնց ծագումն անատոյգ է։ Շատ մեծագոյ բառ հարկական նչան մը կը իւլ մեզմէ, վասն զի չունալին կը համարինք՝ հայերէն մեծագոյն ծագումը։ Լ. 396 խոնդիր կը չատացանէ հեղինակը իմ արդեօք հայերէն կատարեան լեզուներէն փոխառեալ բառեր ունի։ Շատ հաւանական կը գտնէ։ Ի արդէն ուրիշ տեղ (ZDMG. I. 72) ցոյց տուած է իմ հայերէն հնդեւրոպերէնին ու բառամիջոցը նոյն, կատարեան ազգակցութեան կրած են։ Նոյն մինչեւ հիմայ ցոյց տուած բառերն անբառական կը համարի և « ուսեալ բառեր իմացականութեամբ (Intelligenz) և կրճատելուն օտարազ Հայերը, կ՛ըսէ, վրայ և Աղուանից նկատմամբ ուսեալ փոխառու էին քան փոխառու...» ինչպէս վրացերէնն արդէն չատ մը հայերէն բառեր ունի։ Իրենք կէտ կը նշանակէ հնդկերէնն այս փոխառեալ բառերուն մէջ. ա. կամ նմանութեանն բառ պատասխան է (բառ մեզ՝ տակառախիտ բառերու համար կարելի է, բայց ոչ բազմութեան բառամիջոցի համար). բ. կամ կատարեան բառերու ծագումը հնդկական է, և գ. կամ իրապէս հայերէնը կատարեան լեզուէ մը փոխ առած է։ Առաջին կէտը կը մերձենայ գաղ, գիրն, հառն անն բառերու վրայ, « զորոնք ոմն հնդեւրոպական կը համարիմ » կ՛ըսէ հեղինակը. (էջ 397, 13ղ տող վերէն վեր)։ Երկրորդ կէտին իրը ապացոյց կը յիշէ քան բառ, որ ասկայն « Հայերէնի մէջ ալ ցանցառ կը գործածուի » կ՛ըսէ իրաւամբ։ Իսկ երրորդին համար յատուկ կը բերէ գործ բառեր։

« Ե. Մասն Գրքին մեծագոյն մասը կը գրաւէ բնիկ հայերէն բառերու վրայ խօսած գլուխը (399–501), որուն սկիզբը կայ բնաւրական պատմական տեղեկութիւն մը՝ բառ նորագոյն ապրելոց, որ իրը խօսի հայերէնին հնդեւրոպական նկատելութեան վրայ. բառ Իրէ՛ւէրի՛ կը համարի Հայերը Փերգոս ἄπουοι, Հնդեւ. լ. 73։ Հայերը Խնամախիայի հիւսիսային կողմերը՝ փոխադրելէն նման լեզու մը կը խօսէին, Խիլիհիային անցնելով տասն ի Հայաստան, որ Հնդեւրոպեան Ալաբէնտ բառ ժողովուրդ կոչ Ալքաբառ, և իրենն Մարդ և Պարթեւ իշխանութեան տակ (էջ 402)։ Կը իրաւ Խոսնեցոյ աշխարհագրական բաժանումնեց վրայ և ապա։ « Ընդունինք՝ կ՛ըսէ հեղինակը, իմ այս ենթադրութիւնները տուեց ըլլան, այն ատեն պիտի ստիպուինք ըսել իմ հայերէնը՝ Խրեական–Փերսպիներէն չատ քան աւած է, բայց այս լեզուներն այնպէս անծանօթ են, որ հայերէնի յատարանութեան չատ նիւթ չեն մատուցներ »։

« Այս մասին մէջ կը խօսի՝ մինչեւ հիմայ քննուած բնիկ հայերէն բառերու վրայ. կ՛ստեղծուին ձայնագրական հատուած տախտակ մը (էջ 407), որուն վրայ պիտի խօսի բնաւրական բուն փիլոսոփայութեան մէջ։ Այս խոստացած քերականութիւնը՝ այսինքն ստորոգեալ երկասիրութեան Բ. մասը, պիտի կոյսէ ամենէն հետաքրքրական մասը՝ այս հայերէնի ուսումնասիրութեանց չորքին մէջ։

« Դնահօմ է իմ Հիւբշման իր Armenische Studien-ին մէջ (Լայպցիգ, 1883, էջ 56) քննութեանց համառօտուած քնիկ հայերէն բառեր 232 կը համարէր, որոնց վրայ աւելցուցած էր 58 հատ անատոյգ բառ, և 9 բառ՝ որոնք փոխառեալ բլլալու կարելիութենէն ունին, ուրեմն համապատասխան 299 բառ. իսկ այս նոր երկասիրութեան մէջ 138ի կը բարձրանայ այս թիւը։ Հեղինակին մինչեւ հիմայ տրատարակած բառերուն հետ համեմատելով այս բառերը, կ՛ելլէ հետեւեալ հետաքրքրական տարբերակը։

Նոր բառ (բառ մեծի մասին Նոյեմբ, Ֆր. Միւլլերի, Միւլլի, և Հարմարամի քննութիւններէն առնուած) 128 բառ, որոնցմէ	
քիչ չատ ատոյգ	51
Տարբերատական	77
Դնահօմ քննութեամբ ատոյգ	250
Առանց վրայ աւելցնելով նախկին քննուածներն, զորոնք հիմայ Հիւբշման տարբերատական կը գտնէ.	60
Կ՛ելլէ՝ գումար .	438

Այս համեմատական տախտակը դուս ձեռք կազմած ենք, և պատն ընդհանուր 2–3 թուի նկատմամբ կրնայ ինդիր վերցնել, այլ ասկե առնելով, կրնանք ըսել իմ տպիրնագիա Պրոֆեսորը իրեն ասպէս տրատարակած է 301 թուս

« Բնական է՝ բնիկ տպիրեն բառերն այսպիսի չեն, ասկայն հնդիսակն իւր տատատած կանոնները տատատրիմ՝ նոյն իսկ նման դրկեսս փոխառեալներ չ'ընդունիր։ Այս մասին ձեր ատատեանան սկիզբը յայտնած ենք ձեր կարծիքը։ Բնիկ համարատած քանի մը բառերս նկատմամբ տտրերը է ձեր կարծիքը...

« Որոշ կանոններ՝ որոնցմով հայ բնագատկեպեն ազատած է հնդիսակը անատատրեանան սահմանելիք, պատճառ կը բերեն ձեզ ընդունելի, բայց կան բնագատական երեսյթներ, որոնք դարերու ընթացքին ձէ կ'արմատատան և կ'ընդհանրանան և յայնոչ դարերու քննիչներու անմեկնելի կ'երեւան, բայց այս «երեսյթը» պատճառ չի կրնար բլլալ այն բառերը պարզապես իրը անատոյդ ի ձեր կոլին նետելու, այլ պրպտելէ ետք են բլլալ կանոններ տուրի ընդհանրացնելու և — « ամեն ուղղութեամբ » քննելու։ Ես հայերէնը երատնան բնու չէ՝ սրդէն 1854ին de Lagarde (= Böttticher) կը հատատատէ, միայն համոզիչ պատճառներով ցոյցնելը պահանած է Հիւրմանի, որ այս քերականութեամբը չատ բան յատատուեց, բայց չատ բան ալ կը մնայ յատատուելիան կոչուտ։ Հնդիսակն գմեզ մոտիկ բնել կու տայ, որ իւր գրքին ձէ չատնատած բառերը՝ ոչ ես չատ անգամ մոտատութեամբ կամ անհատութեամբ եզած է, այլ դիտմամբ. ատկայն այս կրնայ փոխուիլ համոզուց ալ հնդաղարել, քանի որ հնդանակատ բառերուն գլխատոր պատճառը՝ (ես սրդեսք դիտմամբ գատ ես) զատատած են, ես անհատութեամբ) զատչակներ մարդաբանական հայի չունենք։ Հատնատ դէպը յատատն կ'բլլար « վատն ամրողջութեան » բառ կարելուն ամէն բան նշանակելու, ինչպես որ նշանատատած են չատ մը տատատկատական և նոյն իսկ տիալ բառեր, որոնց քով չատ անգամ ինքնին պրոֆեսորը falsch! բառը կ'ատելցնէ։ « Յատելիք » անատատ մատած մը (էջ 505–520) և բնագատակ կանոնով մը (521–573) կը փատկեն այս երկու հատորները, որոնք այսուհետեւ պիտի փոխանակեն de Lagarde հնդիսական ատատեանատրութիւնները։ Կը կանոնք տնանել չատ հատորները և բատ կարի չատով »։

Վիեննական կամ վիճաբանական մատր գանց բրած եմ, տես անդ. դարձեալ Հիւրման 1897, թ. 8. – Բազմավէպ 1898, թ. 3. – IF Anz. VIII, էջ 42–9. – L. von Patrubány, Ethnol. Mith. aus Ungarn V, H. 5–10. – B(ar)tholomae, LC 39, էջ 1261. – A. Meillet, Rev. cr. 48. էջ 385–9 (մրցումը տես Բզմ. 1898, էջ 117. – P. Vetter, Lit. Rdsch. f. d. Kath. D. XXIV, 142–4.

— *Zur Chronologie des armen. Vokalgesetze: Sprache.* Abh. Patrubany's) I. Heft 8, p. 129–172.

— *Armeniaca:* Strassburger Festschrift zur 46. Vers. deutscher Philol. u. Schulmänner. p. 69–79. Strassburg. 1901.

Կը քննէ հայերէն Յատտ. Շէհ, Ակուտա, Գիմիտիկոս, Դահճատան. մրցմ. ՀԱ. կ. 1901, էջ 359–63. Բազմ. 1901, էջ 379–80. – 1902, էջ 212–3.

— *Karst J., Historische Grammatik des Kilikisch–Armen.* Indogerm. Forschungen «Anzeiger» XII, 1, p. 46–63 (գրախոսական);

— *Armeniaca:* Indogermanische Forschungen. XIX Heft V. p. 157–180.

– *Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte:* Sonderabdruck aus dem 16. Bande der Indogermanischen Forschungen von K. Brugmann und W. Streitberg. 8°. p. 193–490. Strassburg. 1904.

Հին Հայոց տեղոյ անուններու, Հայոց աշխարհին պատմական տեղագրութեան մասին ուսումնասիրութիւններով, թարգմանեց Հ. Բ. Պոյճեկեան, Մխիթ. Միաբան. Ակդ. Մանրն, Ս. Ղազար, 1907. 8°, եջ + 443 էջ։

Յատատքատր կ'ատէ. « Մեծատատ Հ. Հիւրման հայագիտին այս ընդարձակ ատատուհատրութիւնը Հանդէս Ամսօրեայ » ատատուհատրեմ Հանդիսի հայ տատատրութեան ներկայատրած աստե՛ղատ կը համարձակի ծանուցանել իմ գործոյն ամրողջութեան համար դրկիլ միանգամայն « Մեր աշխարհացոյցը » ախտագոհ տակ հեղինակին գրատծ, որ իատ ինքնատ այն աստեղ նշանակութիւն կ'ատնէատ, եմէ յայտնի եմ ալ՝ կոչել այս յատգատատնութեան Հայոց աշխարհին քատաքն իրը 600ին յատաջ քան զԲրիստատ։ Մեր ալ բատձանքն էր՝ այս քատաքը հայացնել և ընդարձակել, բայց պատատպատիս անձնատատ բնութեամբը ատիպատնեցաք ատ այժմ կենատնել մեր այս բատձանքին իրագործումը։ Ղ՝ամնատկս հեղինակին նախագրը յատգատնութեան կը կրկնինք։

« Տեղոյ անատանց ցանկին մէջ ատնատած են ատ նատնները այն բատմատան ձեւերով, որոնք հայ մատնագրութեան մէջ կը նկատցատան։ Ատատ ինքնին կ'ընծայատ եմէ անատ մը քանի մ'անգամ ալ կրնայ ցատգատագրատած բլլալ։ Ինչ ինչ նախատնյական անատնները ալ տատատած են ցանկին մէջ։

« Ակզբոյ է ըսել եմէ հեղինակին այս ատատուհատրութեամբ հայերէն ատկն յատատկ անատնները քննութենէ անցուցած կ'բլլայ, քանի որ անձի ատնատնները չատ տատրինք յատատչ ատատուհատրած է։

Նախադատութիւն. Նախագր Ա. Հատած Ա. Հայատատան տիրոջ 650 թուականը չետ քրիստատ. — Հատած Բ. Հայատատանի հին քնակատիճներ. — Հատած Գ. Հայկական նահանգներուն ատնատներ – Ա. Բարձր Հայք – Բ. Զորրորդ Հայք – Գ. Աղձնիք – Դ. Տարատնիտան – Ե. Մոկք – Զ. Կորճայք – Է. Պարսկահայք – Ը. Վասպուրական – Թ. Միջնեք – Ժ. Արցախ կամ Աղուանք – ԺԱ. Փայտակարան – ԺԲ. Ուտիք – ԺԳ. Գուգարք – ԺԴ. Տայք – ԺԵ. Աշատատան — Հատած Դ. Վատատնեաց անատններ – Ա. Բարձր Հայոց գատատներ – Բ. Զորրորդ Հայոց գատատներ – Գ. Աղձնեաց գատատներ – Դ. Տարատնեաց գատատներ – Ե. Մոկաց գատատներ – Զ. Կորճայից գատատներ – Է. Պարսկահայոց գատատներ – Ը. Վասպուրականի գատատներ – Թ. Միջնեաց գատատներ – Ժ. Արցախ գատատներ – ԺԱ. Փայտակարանի գատատներ – ԺԲ. Ուտից գատատներ – ԺԳ. Գուգարաց գատատներ – ԺԴ. Տայոց գատատներ – ԺԵ. Աշատատանի գատատներ – Խորհրդածութիւն – Յատատատած Ա. Վահեք ու յեղեռն – Յատատատած Բ. Մ. Խորենացի և Հայկ. աշխարհագրատներ. — Հատած Ե. Տեղոյ անատնեատն կազմութիւնը — Հատած Զ. Աշատրնական ցանկ տեղոյ անատնց, որ ամբողջական կամ կիսով չափ ճնշելի են – Մեր Աշխարհացոյցը – Յատգիւք և Ուղղիք – Ցանկ տեղոյ անատնց Ա – Ֆ. Հատածներու.

Տե՛ս Բազմավէպ 1901, էջ 396, 509, 516, ուր գրքին կարեւորագոյն կտորները թարգմանուած են ձեռամբ Հ. Ղ. Ալիշանի։

Քննագ. A. Meillet, Rev. cr. 1901. II. p. 345. (le livre est de ceux qui ne sauraient désormais quitter la table de travail d'aucun arménisant). — Հանդ. Ամս. 1904, էջ 285։

Մահուան առիթի կը գրէ իր յաջորդը հայագէտ կարապետ Հաճի իմր. ինդրանքով։ Հաճ. 1909, թ. 1). «Յունուար 28ին 1908 մեռաւ Շտրասպուրգի Փակուլտէ Վ իշխելով հանգուցեալին կարգաւոր Պրոֆեսորը Վիկտ. Հէնրիխ Հիւպշման (Johann Heinrich Hübschmann) Ցիւրցպուրգի մէջ, ուր կը կենար իր մեծիմի ազգականաց քով ծանր հիւանդութենէ մը քանի մը տարի առաջուան։

«Ինա Լրջեցրա 1848 Յունիս 13ին, յաճախելոյ նոյն տարուան Ա. ատեհանի մէկնակարգ վարժարանը ե նոյնը իրր քսի ամսակից աշակերտ եղաք, պատրաստուելու համար ճարտասանական դիմեսպիներ, որպէս զի բանախրատիւմներ կարենայ դրպրել իրաք ալ 1868 Յուլ. 20ին տարածեց մեծ լոյս գոյութիւմբ նոյն դիմեսպիներ։ Ասոր վրայ մտաս ընայի համալսարան, ուր տարի մը ետքով Պրոֆ. Մէրքէն առայս հայերէնի առաջին ծանօթութիւններ, իսկ արքեան իտրիզական Վր. Շոյէնէրն ուրվկաս հնդիկ–գերմանական լեզուաց համեմատական քերականութիւնն։ 1869 Հոկտեմբերին գնաց Տիբինգեն, յետոյ Լայպցիգ, ապա Մինխէն, ուր 1872 փետր. 10ին մեծ գոհացումբ ընդունեցաւ Դոկտորական ատենեան։ 1873ին հաստատուեցաւ Լայպցիգ արեւական լեզուաց համար և հոգի տարի մ'ետքը 1876ին արտաքոյ կարգի Պրոֆեսոր անուանուեցաւ։ 1877ին մեռնողն ժամանակ իմ Պրապի և իմ Շտրասպուրգի համալսարանները կոչեցին դիմեր, քանզի Հիւպշման վերջինս նախընտրեց։ 1883ին այնան Հայնի համալսարան մեծ պատրոն մ'առաջարկեց իրեն, բայց դժբախտաբար Հաստատակաց Լրկիմէնան նախարարը Althoff չհաստատեց գայն։ Կրնանգալ 1900ին ալ վերնագրեն չատ պատուաւոր պայմանի մը կոչուեցաւ. սակայն ինքը յանձն չառաւ, որովհետեւ արդէն անափսոսմունք հետ էր և կը ծաղրէր այն գիտութիւնները, որոնց անափսոսմունքներ մեծագոյն էր քան իրենց գիտութիւնը։

«Լեզուագիտութիւնը յանձնեն Հիւպշմանի կը կոտրոցնէ իր աստիճանական պայմանները՝ պարտականի տիճղրականութիւնեամբ օժտուած, որուն նմանը հազիւ երբեք կը գտնուի։ Իր լեզուաքանական դասախոսութիւններէն հաստատուելու կը տարածուէին Նեղիկ, Վերատպ, Յանսկրիտ, Լրանական, Զինդ, Հին–պարսիկ, Պահլաւ, Նոր–պարսիկ, ապա Հայ, Քուրդ, Լատին և գլխաւորաբար Կերմանի լեզուաց վրայ։ Հայց ամէնէն աւելի ինքզինքը Արեւելագէտ կը զգար և իրրեւ այսպիսի հրեւելի Հանդիսացաւ պահպանելեն և պարակիրենի վրայ իրած աւտութիւնութիւններովը։ Յիչելու է հոս իր հիմնական իտեպարկութիւններ Լատուաց լեզուին վրայ, որ իրմով ուղիղ լուսաւորութիւն ընդունեցաւ։ Սակայն Հիւպշմանի բուն գլխաւոր և սիրական ուսումնասիրութիւնները Հայագիտութիւնը, որուն վերջայ գործից հնչմարիտ դարապետն մը կազմելով։ Ինչ չէին պակսեր իրմէ յառաջ ալ յանգուցեալ մեզի, որոնք դիտութիւնն այս ճիւղին նուիրած էին իրենք գիրենք, ինչպէս Շրէօդերի «Փանձ»ին (1711) լոյս առնելեն ետքը Հայագէտներու գրեթէ անընդհատ չարք մը – որոնց մէջ այս տեսակէտէ իրենց մեծագործութիւնեամբ նշանաւոր Հանդիսացան Միխիթարեանք — դժուարած էին հայերէն լեզուի ուսումնասիրութիւնեամբ, բայց այս ամէնը անկանոն հետազոտութիւն մըն էր, զորմէ հաստատուն հիմէ Հայերէներ, զոր Հայկայ որդիք վաստահ ինքնագիտակցութիւնեամբ և մտաւոր յիւսուքի իրրեւ մարդկային սեռին նկատուն լեզուն կը համարէին, արեւմտեան պիտունեալէն մերթ սեմական, մերթ ասորեական, մերթ կուշիտական և կամ իտանական լեզուներ և ի վերջոյ Ֆերդրիհ Միւլլերի հետ երանեան համաքուեցաւ։

«Հայց տակա հրատարակ եղաւ Հիւբշման և կարծեմ հմպիչ դարձնելու մը յուսատրեց այս մեծին և պատանեօք լի սանտանդր։ Հիւբշման հետ ուր քննական հայկական օրինաց վրայ լեցած՝ ապացոյցներ լեմ հայերէներ ուշ լեմ, ինչպէս ասվորական կարծիքն էր, Լրանական իմրին մէկ անդամը, Լրանեան գաւառաբարբառ մըն էր, այլ ինքնակաց անդամ մը նոդիկ գերմանական ընտանեաց վերարերելով թարգմանին անկախ Լրանական իմրէն և այն ալ ոչ լեմ արեւելեան–սեմական, հայոց նոյն ընտանեաց Լրոպական իմրին վերարերեալ, որ առնէն աւելի արեւելեան–իրանատեսէն մոտ է։ Հիւբշման եղաւ, որ իրր առաջին՝ բեկ հայկական և փոխանակ բառերու մէջ պանպատեմներն գրաւ։ Հիւբշման եղաւ որ հայհնագիտութեան և ձեւագիտութեան մէջ՝ լեզուական չէրքին գլխաւոր և հիմնական օրէնքներ գտաւ և յօրինուածոյ եղեամբ մը հաստատեց։ Քանիին Հիւբշմանի կը նշանարենք մենք Հայագիտութեան Լեզուին, որ Հայաստանի պատճառաւ կ'ըլլային։ Հայց աւագ, իր առաջ գործունեութեան մէջ, անբեկանելի զօրութեան և ուրախութեամբ առեղծելու զազմեմնակէտին հասած՝ դաժան մեռք յարձակեց պիտքր և իր գլխաւ գործոցը չզգացուցեցաւ. իր կեսկատար իմպուցած նչակաւոր Հայերէն Քերականութիւնը դասական Torso մըն է, որ իրեւ արտաքոյ չէ ամբողջացած, սակայն գլխմնական ամբողջութեան մէ կը բովանդակէ իր յատակագծին մէջ, որուն վերջնական աստիճանին իր աշակերտները իրենց հագատացիս վ աթոռկեին ծրագրին համաձայն պիտի չատ բանեակին և ի գլուխ հանեն։

«Հիւբշման լաւ հասկցած էր նաեւ իր մչակած միւս մասնաճիւղերը՝ ի մասնաւորի Լրանական թօսեսեմներ հայերէնի համար գործածել և օգտակար բնել։ Լեմ մերթն հայերէնի վրայ կենգրոնացնելու իր բոլոր գործունեութիւնն ու ապացոյցը՝ այն առեն ապահովաբար աննման վարպետ մը կ'ըլլար։

«Հիւբշման հայերենագիտութեան համար առաջին խիստ քննագատ հետազօտողն է, յայտնի հանճարեղ յօրինուածական մտքովն է և միանգամայն իրատես, որ կը չանայ լեզուն ժամպրկման հետքերէն մեկնել, ինչն է քան հայրն ու հիմնադիրն գիտնական հայհրենագիտութեան, և այս տիպարար նոյն իսկ Հայոցմէ ճանչցուած և տրուած է անոր՝ կենդանութեան առեն։ Ըստ Լեմ նաեւ իր այս պատուոյ տիպարար բան արժանորն չգնահատուի մեր քով — վասն զի դժբախտաբար տակաւին ամէն արեւելեան բան քիչ հետաքրքրական է մեզի համար — սակայն պիտի գայ ժամանակը՝ երբ իր աշակերտները իր հազուագիւտ համեմատ իրենց վարպետին գործը պիտի կատարելագործեն և ի գլուխ հանեն, որով փառաց պսակն ալ արժանաւորապէս և ամբողջապէս իրեն պիտի տրուի։ Իր աշակերտներուն ու իր գիտութեան հետքերուն միշտ պիտի յարգեն և պահպանուն անոր վրայ և երբեք պիտի չդադրին գիրքեր Jakob Grimmի, Diezի և ուրիշ հիմնադիր նորոգիչներու հետ ասոր մը նկատելէ։ Թէ ինչ եղած է Հիւբշման իրրեւ գիտուն և իրրեւ մարդ, Լեմ ինչ կը նշանակէ իր կորուստը, կրնան մ'իմն անձինք բռնկնել, որոնց հետ կենակցած է Հիւբշման»։

Հիւպպոլիտ. – *Հատուածք Հիպպոլիտեանց քան մնկնուրեան երգոց երգոյն որ ի վարդա-նոյ։ Հետազօտութիւն և հրատ. Ն. Մառի ի ռուս.։* Ս. Պետերբուրգ, 1901. 8°, 220 էջ։

Գնահատ. Բազմավէպ 1902, էջ 496։

Տես և Հիպպոլիտեայ եպս. – Գարձնել «Խարզ-մանութիւնք Նախնեաց» էջ 554–57։ – Ձայամ. վ. 17–19, «Ի յարութիւն Վազարու, Ջուր օրհ-նական մեռելոց որդեաւք», եւն. – Վկայուածք ի մեկ-նութիւն Վարդանայ, տես Մեկն. Ն. Լաստրո-նացւոյ ի Ե. Մարգ., կ. պ. 1825–26, էջ 242–80։

Հիւսեական բարեբանութեան. – Տես ՄԱՏԹԻՈՍ Վ. ԵՒԻՈՑ։

Հիւսենեան (Մ. պ.) — Առաջնորդ խոսակցու-թեան անկլիւերէն լեզուի։ Աշխատասիրեաց Մ. Պաղտասարեան Հ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ալա-մեան, 1879. 8°, 238 էջ։

Բ տիպ, 1892?

Հիւսնիճենեան, Ա., խմբագ. Տես թուրքակ Հայաստան աչխարհի։

Հիւսնիցեան-Զասէ. — Ով է բուրքը եւ ո՛վ-ջերից է բաղկացած, լծրգմ. Տ. Ջաւէն. Մուրճ 1905, թ. 8, էջ 113–126. – թ. 10, էջ 40–54։

Հիւսիսային Ամերիկա, եւն. — Տես ԿԱՐ-ՏԻԼՏ (Ջ.)։

Հիւսիսի արծիւը. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Բ.)։

Հիւսուած բանից նահանի պատմագրաց Հա-յոց. — Տես ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ (Կ.)։

Հիւրանոց վարդապետաց ի Փոքր Գաբռա. Ե-րեւակ 1866, էջ 87։

Հիւրմիւզ (Գէորգ արքեպիսկոպոս լծրգմ. Տես Առակք (ծաղկաքաղ). — ԹՈՈՒՆԷՑԻ, «Պո-լիկտոս», որուն երկրորդ տպագրութեան մէջ կան ինքնաստեղծ քերթուածներ։ — ԻԱՄՈՆ, «Գոթոզիա». — «Կեսարու Ցիշատակարանք» (կարդալ Ցառաջաբանը). — ՄԵԹԱՍԹԱՒՈՒՄ, «Թեմիստոկլէս». — ՊԼՈՒՏԱՐՈՍ. — ԻՈՒՆՆ՝ «Ընտիրութիւն». – *Հնախոյզ կատակերգու-թիւն, լծրգմանեալ,* Բազմավէպ 1857, էջ 17, և *Լիւտպրանդ,* 1856, էջ 18։

Գրուածներ Աբբահայր բնաբուխեան առիթ. «Ի սրբանուէր ծոցին նորագործ առաջնորդի Մր-խիթարեան Միաբան Տէրան Գէորգայ վ. Հիւր-միզեան, ի գնալուն այնորիկ Միհնից և յոդ-ջամբ գալ նորին աստուածապատիւ հոգեւոր տեառն ի մենաստանս մեր Տպ. ի վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու 1846. 7 էջ։

Գահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանին առ-թիւ՝ Բազմավէպ 1869, էջ 33. – Մասեան առթիւ, անդ. 1876, էջ 97–112։ – Մխիթար Լիերի։

Հիւրմիւզ (եգուարդ արքեպիսկոպոս = վր-բոյր). – Ի նորագործ Արձի Փիտաթիան Միւ-նեանց Սուրբիս Սոմայ աստուածապատիւ հոգե-ւոր տէր ընծայի նուիրի ձօնի երգ։ ի վենետիկ, ի Ս. Ղազար. 1826, *մայիս* 28։

— Ցաւարտ տպագրութեան մեծի *Հայ բա-ռագրոց* առ երկասիրող նորին վ. Հ. Մկրտիչ Ագճոռակալ վ. Ալգերեան Տաղ երգեալ վ*րուրայ ի Հռոմի ի վենետիկ,* 1838. *ի Յունվարի,* 15. 6 էջ։

Չմտն. Թադիադեանցի «Եղերերգութիւն յՕր-հան Թանկայ», էջ 71։

— *Ի տուրք վիպասի Սուրբիասանի՝ առ անուա-նակիր նոցին Սուրբիաս աստուածապատիւ Արք-եպիսկոպոս Միւնեաց և Աբբայ Մխիթարեան Ուխտին՝* երգ։ ի վենետիկ, 1833. 7 էջ։ *Ի հին-գերորդի աւուր ամսեան փետրուարի, ի տօնի սրբոց վկայիցն Սուրբիասանց Քօչից, նախատիպ ի նորակերտ մատրի*։

— Առ Աիպասին Տիւք Յոհնիկ Պէյ, յառնել իւր այց Մխիթարեան վանաց՝ Ուղերձ։ վենե-տիկ, 1867. 3 էջ։

Այս և ուրիշ քերթուածներ տես գործել իր Տպագրուն մէջ՝ «Տպագ Մխիթարեան վարդապե-տաց» հատ. Ի։

— *Գուռն քերականութեան Հայկազեանց լե-զուի։* ի վենետիկ, *յամի* 1833 ՌՄՉՔ. 8°, 132 էջ։

= Բ տիպ, 1838. էջք նոյն։

— *Քերականութիւն գործնական՝ քիչ առեն մէջ չարադրութեան վարժելու համար։* ի վե-նետիկ, *յամի* 1836 ՌՄՁԵ. 8°, 150 էջ։

— *Համառօտ քերականութիւն յատիկ դպե-րոցաց գրաբար)։* վենետիկ, 1839. 8°, 148 էջ։

— *Քերականութիւն հայերէնի։* վենետիկ, 1849?

— *Առձեռն ձարտասանութիւն, համառօտեալ ի Հ. եղուարդայ վ.է Հիւրմիւզեան Մխիթա-րեանց։* ի վենետիկ, 1839. 12°, 164 էջ։

= Բ տիպ, 1856. էջք նոյն։

— *Առձեռն բանաստեղծութիւն համառօտեալ։* վենետիկ, 1839. 12°, 43 էջ։

= Բ տիպ, 1867. 12°, 221 էջ։

— *Առձեռն դիցաբանութիւն կամ Առասպելա-խոսն վէպք զդից և զդիւցազանց, համառօ-տեալ...* ի վենետիկ, 1840. 8°, 146 էջ։

= Բ տիպ, 1867. 12°, 138 էջ։

= Գ տիպ, 1885. էջք՝ նոյն։

— *Մաղթանք չափաւ։* ի վենետիկ, 1843. 173 էջ։

— *Վկայութիւն Արեգդանայ Բուրաստանիս։ Քեր-դուած Տեառն եղուարդայ վ. Հիւրմիւզեան Ար-քեպիսկոպոսի Շիրակայ, ի Մխիթարեան Ուխ-տէն։* ի վենետիկ, ՌՁ 1851. 4°, 83 էջ։

— *Փիրք ցուցից տաղաչափական և լուսաբա-նական։* վենետիկ, 1862–ՌՃԺԱ. 8°, 70 էջ։

«... Աստուածնկէն գիրքս այս, որպէս քեր-թուած իմն սրբազան, յանդիմման առնելով զպղա-տուր կենցաղ մահկանացուացս, և զաստուածպաշտու-թիւն ոչ քանիք՝ այլ արդեամբք ցուցանելով, զուարճախառն տրտմալիօք խրատուն և սփոփին զու-գիս պարհելապէս։ Այսր ազգաւ խորհեցայ ածել զայն ի չափ տագի բաց ի պատմական մասանցն, որպէս և քնարերն եբրայական է գործել, և ի տա-գաչափիկ անդ՝ լուսաւորիլ եւս զայն ի մեծ[illegible]նէ՝ քաղցրատուքեամբ այլոց թարգմանութեանցդ՝ որք զանազանին յոյժ ի միմեանց։ Ըստ պատճառաց այսպանեայ զանազան բնութիւնս ածոց՝ որով հարկ է ինձ բազում ուրեք ի տաղաչափութեանս հետա-

նալ ի մէրմէն՝ այն է վի քնագիր գրոցս ասորիքէն չափաբերեալ՝ ինքնին իակ մէմին քան զարձակ քան, հուս քան գնուս մէմաղնեալ է յիքրայական լեզուագմանութենանն վասն չափոյ ոտիցն և քաղցմանչական քառիցն և յոգնագիծի խմաուածից՝ վասն որոյ և լեզուգմանութենին մեր և այլոց ազգաց տարաձայնին յիմացուած նոցին, և հարկ լինի գլխարմատրացուցս յայնպանէ ընտրել, խոստանալով ոչ գոն ուրեք ի մերմէ լեզուգմանութենէն »։

— Աստուածաբանութեան տեսական համառօտեալ... վենետիկ, 1862–1863։ Հատ. Ա. 8°, 613 էջ։ — Բ. 496 էջ։

« Ի չափոյ իակ գրոցս յայտ է, կ'բուէ Գէորգ. Հիմնակար, զի ոչ սրպէս Աստուածաքանութենին հոմ և լեզուի գոա ի լոյս ընծայիմ, աս որ քաղմահատոր աստուածակարկատ մատենից պէտք էին, այլ սրպէս համառօտութենին իմն ի վարժս և ի նախաձրմութենին ոմանի մանկանց։ վասն որոյ մի ոք լինդրեսցէ ի սմա աստղեալ երկարապատում գիարծիս և գնակատութենին այլոցայլ կամաւոր աստուածաբանից, մանաւանդ զերաց որ չեն ի հատուտց... Եւ ոչ պատարկութենիս ազանդոց և հերձուածոց ի սմա համառաւքիմ. այլ պատճառն եւնի հատատոյ, գնատատութենիս նոցին ի սուրբ Գրոց, յատանգութենէ, ի վարդովոյ և ի Հարց. և գպիտոյս եւնի յատարկութենից. սրպէս զի դիրին իմ համրակաց առնուլ ի մեր գամենայն, ատանց ընտրելոյ և յապատելոյ »։

— Օրինութենիւն հին կտակարանաց և ծաղկաքաղ ի սաղմոսաց, տաղաչափեալ և լուսաբանեալ... վենետիկ, ի տպ. Մխիթարեանց, 1864–1869. 8°, 91 էջ։

— Աստուածաբանութեան քարոյական, համառօտեալ ի Ս. Ալփոնսոսէ Լիկուորեայ։ վենետիկ, 1865։ Հատ. Ա. 8°, 486 էջ։ – Բ. 563։

— Վարդի Որմզդեանց Առակացն գիրք երկրորդ։ ի վենետիկ, 1865. փոքր 8°, 152 էջ։

Դարձերգաբանն ասէ կ'բուէ.

« Մի գոս գքաղուած իմ պարապար քարհամբոյր ընծերոց,
Չի ոչ ասէմ ինչ համարիմ վարել այլոյ հանճարով,
Ըզհայկապետն[1] ի չափ տոգի յերիւրեալ գիւտս Իւռոպայ։
Թէպէտ և ոչ նոր ինչ ի սմա քան ըզնայն ասիցեմ,
Թէպէտ և ոչ այսու առնգիծ և հայր քանի կոչնայցեմ։
Շատ իակ է ինձ ոչ դալ քնագրի ազարտիչ »։

Երկրորդ գրքին նախերգանքին ասէ ալ կ'բուէ.

« Լատ նրանի օրինակի առնուտ բգրիքս երկրորդել,
Ջհազարագուցն[2] ատտ Լեզուիայ ալորևով գիւտս ի տազ։

Մի խոչ բդատագրս պատուիկ, ո յնդիւրցող, համարիր.
Չի չահկան ծածկի պրատող բնդ փանագի փեճիկաւ։
Խմաստից սր ի ատտա լեզ գոս խորոց խնդատուս,
Եւ գոս ի խաղալ կորուսեալ վարկցիս գանգին ժամանակ։
Խագ են այս, այլ պրապատէր մտագ հնարեալ ատ ի գբօս,
Երբէս խանձիս պատեալ ձրկանց կարէմ, և լսելոյ հատուց վարտ։
Չի է քնատից ախորժելի պիտանին խատն ընդ ատնչ »։

— Խոսիքիք յաչխատութեան ի գրաբար. յաւելուածովք ոճոյ և դարձուածովք նախնեաց ի պէտս դպրոցաց, Բ տիպ։ վենետիկ, 1869. 4°, 572 էջ։

Ա տպ. տես Գործ 310 էջր.

— Ջքօսարան տանից, այսինքն տօներու վրայ մտածականներ։ վենետիկ, 1874. 12°, 606 էջ։

— Բնմասագութենիւն ի Տիրատարին. Երեցոնց հարց արդի ճարտարախօսութեան, Պոսիսէի Մելգոց եպիսկոպոսի, Մասիլիոնի Փէրմոնի եպիսկոպոսի և հօրն Պուրտալուի, Բնմասացութենիք ի Տիրատարին. Թարգմանեալք ի ձեռն Ն. Ղազարեան Հիւրմիզ Շիրակայ արքեպիսկոպոսի ի Մխիթարեան ուխտէն։ վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1879. 12°, 610 էջ։

Խովանդակութիւն. Պոսիսի, ի վշտակցութիւն սրբոյ Կուսին. – Դարձեալ ի վշտակցութիւն սրբոյ Կուսին. – Ճանարատ յոյսիւն սրբոյ Կուսին. – Դարձեալ յանարատ յոյսիւն սրբոյ Կուսին. – Ի տանի անարատ յոյսիւն և ի պաշտօն սրբոյ Կուսին. – Ի ծնունդ Տիրատրին. – Դարձեալ ի ծնունդ Տիրատրին. – Դարձեալ ի ծնունդ Տիրատրին։

Մասիլոնի, Ճանարատ յոյսիւն ամենասուրբ Կուսին. – Յայտնութիւն Կուսին. – Ի Տնատն բնդ առաջ. – Դարձեալ ի Տնատն բնդ առաջ. – Ի վերափոխումն Տիրատրին։

Պուրտալուի, Ճանարատ յոյսիւն Տիրատրին. – Ճաւետումն սրբոյ Կուսին. – Դարձեալ յատհատումն սրբոյ Կուսին. – Ի Տնատն բնդ առաջ. – Դարձեալ ի Տնատն բնդ առաջ. – Դարձեալ ի Տնատն բնդ առաջ. – Ի վերափոխումն Կուսին. – Դարձեալ ի վերափոխումն և ի պաշտօն Կուսին։

— Քերդուածք. — Տես Տոմք Մխիթարեան վարդապետաց։

— *Dissertazione sul primato del Romano Pontefice provato dalla storia armena*, 1859. 8°, p. 34.

Նպատակի մէջ ունի. « Ճարտար բնիկ հնչման հայկական տառից », 1845, էջ 361–67. – « Հին և նոր անուանց տառադարձութեանը վրայ տեսկութիւն », 1846, էջ 51. – « Տիրացու Համբարձում », 1873, էջ 52. – « Հայկական տառաշարփութիւն », էջ 97–106. – « Թարգմանութեան վերայ », էջ 321–333. – « Անտիպ էջեր », 1904, թ. 4, 7։

Թարգմ. — Տես Ալփոնսի (վ.), « Մերոսլէ ». — Քոնին (տիկ.) — Ժանլի (տիկ.) — Մանդոնի. — Մարկոս Աւրելիոս. — Մենթանաթանիոս. — Մոնթի. – Պարթելմի. – Պլինիոս Տէր Սէկոնտի. — Ռասին (վ.– 8.) — Սաւեջեան. — Վիրգիլ. — Տակի-

---

1. Միխիմար Գօչ առակախօս Հայոց։

2. Այս ինքն է Վարդանի առակախօս Տաճիկ, որոյ ին գիւտք առակաց երկրորդի այսր գրոցս։ Նայց պայտառիկ մեք ի լոյս հանէմ և ի յուշոյ յիշատակէ բնակչաք բնորանաւ. զի ոչ տպագիր ինչ ուտեք, և ոչ գրաչագիր ի ձեռս մեր հնաս մատնան, յորում քովանգակեալ կայցեն ամենայն առակք նորա։ Վասն որոյ փափագելի է մեզ միշտ ունել և պայծառ յատակաց նորա. այլ ոչ գգծոցիս արքատէր լսելեաց, որպիսիք են առաւելագոյնք ի ծանօթիցն՝ գորս և ոչ արժանի գրոցս յիշատակի համարեցաք։

ՏՈՍ· — ՓՆԴՐՈՍ· — ՓԻԱՆՈՅ· — ՓԻՆԱՐ· — ՓՈՍՍԿՈՍՅԱՆ· — ՖԼՈՐԵՆՍ· — ՖԼՈՐԻԱՆ·

Յոթբլիանին սոխիւ. « Ի յիսնհրեակ Յոթբլիթի տանաց առաուտածանիր Քառնանայութիան Տհատն Լղդատարչ վ. Հիւրմիչեան, Արխիպատիր Աբգ-հոխոպոսին Շիրակայ՝ Տաղ (Հ. Ա· Պարոնեան), Թագմավէպ 1869, էջ 35·

Մահատան առիթ Բազմ. 1876, էջ 343. 353· – « Աւ տասան Տհատն Լ. Հիւրմիչ՝ Հատաչք », 1877, էջ 55· – Մշակ 1877, թ. 2·

Գրուածներ. Կեդրոնի Բ տարի 1903, թ. 1–10· – Մխիթար Հերի 1901, էջ 146· – « Վրոյրի քահանայութիւնք », Թագմավէպ 1904, թ. 1·

ՀԻՓՓՕ (Տ. Ե·) — Առաքելի անուանսւրիւն, արար Տիկին Լւգինէ Հիւրմօ, և հան ի հայ Օրիորդ Մարի Ա· կիւլպէնկեան և Պ. Պօլիս, ի տպ. ի Կ· Պ Էրպէրեան, 1890. 8°, 303 էջ։

ՀԱՄԱՁՆԿԵԱՆՑ Գր· Կ·) — Տրամաբանուրիւն ուսուցական, Թարգմանեալ ի գաղղիականէ ի հայս ի Գրիգորէ կոստանդեան Հ·, և ծախիւք վսեմափայլ Պօղոս Պէյի Լուսոֆեան դպրվեալ։ Զմիւռնիա, ի վարժարանի սրբոյն Մեսրովպայ, 1842–ԹՄՂԱ· 4°, 100 էջ։

Տես և ՖԼՈՐԵՆՍ·

Համառրիւն տանկանց . — Տես Բժ·ՇԿԵԱՆ, (Հ· Մ·)։

Հնախօսական տեղագրուրիւն Հայաստան... վանից. — Տես ԼՐՋԿԿԵԱՆՑ (Ս· ԲԷԿ·։

Հնախօսուրիւն արուեստից ազգաց. — Տես ՈՈՒԼՆ· — ՏԼՐՈՑԵՆՑ (Յ· Տ· Կ·)։

Հնախօսուրիւն Հայաստանի. — Տես ԻՆՃԻՃԵԱՆ (Հ· Գ·) — ՓԱՋՈՒՆԻ (Հ· Մ·)։

Հնախօսուրիւնք ի միրայ ձայնական տիրա-նուսուրեան. — Տես Լ·ՄԻՆ (Մ·)։

Հնգամնասեան. – Տես Աստուածաշունչ դիրք։

Հնդեւրոպական նախալեզու. — Տես ՏԷՐ-Վ·ԻՇԵԱՆ (Հ· Ս·)։

Հնդկաբնակ ազգայինք. – Տես ԴԱՍՊԱՐԵԱՆ (Գ· Տ· Գ·)։

Հնդկանոյ բժիշկներ (արդի). — Տես ԹՈՐ-ԳՈՄԵԱՆ (Տ· Վ· Ց·)։

Հնդկաճայք. — « Հնդկաստան և Ջուզա », Ազգասէր 1845, թ. 18. — « Ժողով ազգային, ի Կարկաթա 13 Յունէր 1846». անդ, 1846, էջ 27. – « Երկրական հայ քրիստոնեայք », էջ 42. – « Լայ Հայկազունեայ », 64. – « Հայ գործարան Քնդա-գայուր յօրինիցէ », 97. – « Անուանք Հայ Պա-րոնաց քնակելոց ի կալկաթա տասանիենից ի վեր, 18 Ապրիլ 1816 », էջ 126. – « Օրինակ գաչին ի մէջ կատակալի և Ընկերութեան Վաճառականաց Լոնդունայ Առեւտուր առագաց քնդ Արեւելեան Հնդկաստանի՝ և Ազգին Հայոց, Ժողով ի 22 Յու-նիսի 1688 », էջ 132, 139, 147. – « Իշխանոց Հայոց », հատ Պ. էջ 110. – « Դ,ապարեվոյ հինգ-գեղի Հայոց, չինեալ ի 1724 ամի ». – « Զիշխայ տուրք Յովհաննէս հինգեղի Հայոց չինեալ ի 1695 ամի ». – « Մարդասիրական հետաքրնն, հատա-տեալ հասարակութենէ Հայոց յԱպրիլի 2. 1821». – « Երկրորդ Յարութիւն Գալուստեան դպրոց ». – « Աւուր Սանդուխտ դպրոց ». – « Վարդատան Ընկերութիւն հատատեալ ի 16 Յուլ. 1845 ». – « Ապահովարանք Հայոց. Օրինէնտրլ ինչուրէնս կատիպան կամ Արեւելեան Ապահովչաց Ընկերու-թիւն ». – « Ծովային Ապահովութեան գործա-րան ». – « Ներհկատական Ապահովութեան գործ ». – « Միաբանայ Շուքնատաւիպ ընկերութիւն », նոյն. – « Ազգային նաւթ. ազգային չուքնաւք », էջ 134–6, 141, 149. – 1847, էջ 49. – 1848 Հատ. Ա, էջ 57, 67. – « Լուսոյն և Ակզ մեր ի Հնդիկս ». 1849, էջ 185, 233, նոյն. – « Հնդկաստանի այլ և այլ քաղաքաց Հոյկազան բնակչաց վրայ տե-ղեկութիւնք », Մասեաց Աղաւնի 1860, էջ 36. – « Հնդկաստանի Հայերք », Հանդէս Ամսօրեայ 1898, էջ 221·

Տես նոյն Արտրատ 1868, էջ 68. – « Ազգային կենդրնս Հնդկաստանայ », Մուրճ 1890, էջ 136. – « Ազգանատանի Լայերի հրատէրը Հնդկաստանի Հայերին », 1896, էջ 881, այս առիթ Հանդէս Ամսօրեայ 1896, էջ 285. — « Լայատանի արքա-եպ-ի այդը Հնդկահայերին », Մուրճ 1904, թ. 2, էջ 214. – Հնդկաստանի Հայերք », Լիռն 1875, էջ 83. – « Տեղեկութիւնք յայգագս անուանց քաղա-քաց և գաւառաց յորս քնակին Հայք... ի Հնդիկս». Հռոմքով 1861, էջ 56, 71, 99. – « Կրիգորիս եպիսկ. առաջնորդ Հայոց Հնդկաստանու », Փարոս 1876, էջ 59, նոյն, տես Յաւելուածին մէջ. – Կար-ձնալ Լ,Ը·Ո, « Հայկական տպագրութիւն » Հատ. Բ· Ա տար, էջ 416–610, « Հնդկաստանի Հայերք »։

« Հնդկական հաւկիթը և կարմիր հաւկիթը », Լ,ոյս 1906, էջ 299։

Հնդկական խրատիր. — Տես ՊԼՈՒՆԱՐՏԷՆ ՏՐ ՍԷՆ-ԲԻԿՐ։

Հնդկացոյց անցքը. — Տես ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ (Գ· Ք·)։

Հնդու արքայք. — Տես ԱՑԴ։

Հնից-Նորից. — Տես ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆՑ (Ս·)։

Հնոց և Նորոց. — Տես ՍՐՈՒԿԱՆՁՏԵԱՆՑ (Գ· Եպ·։

Հնութիւնք Ակնայ. – Տ· ՁԱՆԻԿԵԱՆ (Ց· Կ·)։

Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնչա-կու. — Տես ԱՆԴՐԱԿԵԱՆ (Ա· Եպ·)։

Հնութիւնք հայրենեաց, - վանօրէից. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ (Մ·)։

Հնչեցի Հայոց եկեղեցիք, Արտրատ 1870, էջ 137. – Փարոս 1878, էջ 31.

**Հնչակեան կուսակցուրիւն և. Հայ Սոցիալ – դեմոկրատիայ (Առաջարկ Հնչակեան կուսակ-ցութեան 1903 Սեպտեմբերի Լօնդոնի պատգա-մաւորական ժողովին։ փնուեւ, տպագր. « Հան-դէս »ի, 1903. մեծ. 4 էջ։

— Հիմնական կանոնագիր Հնչակեան Յեղա-փոխական կուսակցուրեան. 8°, 19 էջ։ Վե-նետիկ, տպ. Մխիթարեան։

Հոբոս. — Տես ԼԱԼԱՑԵԱՆ (Ե·)։

Հոգաբարձուրիւն Երեւելեաց Հոգւոյ ուսու-ցմեալոցին։ Ցիսներեակ Երեւանու Հայոց Հո-գեւոր Ուսումնարանին (1838–1888 թ.)։ Տփխիս, տպ. Մ· Վարդանեան։

Հոգատար — Որբահաւաք գնկերուրիւն.

« Երկրորդ տարեդարձ ». Ալեքսէյեաք Մատուռ 1895, թ. 8·

— Տիղկագիր Հոգ. – Որբ. Ընկ. 1895 Ապրիլ 1 – 1896 Մարտ 31 ?

Գննագ. Ազեւ. Մամուլ 1896, էջ 382։

— Տիղկագիր... 1897–1898 ?

Գննագ. Ազեւ. Մամուլ 1898, էջ 510։

— Տիղկագիր 1898–1899։ Իզմիր. տպագր. Մամուրեան, 1899. 8°, 27։

Գննագ. Ազեւ. Մամուլ 1900, էջ 47։

Հոգեբանութեան հիմնական գաղափարների մասին. — Տես ՍՏՐԱԽՈՎ Ն.։

Հոգեբանութիւն (համառ. գործն.) — Տես ԲԱՀԱԹԵԱՆՑ (Ա.)։

Հոգեգաւակը, վէպ պատանւոյ կեանքէ. Խեղրօճ Մանգուճէի 1902, թ. 397, հուն.

Հոգելից պտուղ. – Տես ՏԱՎՐԻՇԵԱՆ (Հ. Պ.)։

Հոգեմաց. Լրեւակ 1858, էջ 186։

Հոգեյուզ. — Տես ՑԱՒՈՒՐ ՆԱԼԵԱՆ, «Կըրքուկս կոչեցեալ հոգեյուզ»։

Հոգեյուզ քանիք մանուածոյք առ ի նիւթ մտածմունեան... բարեպաշտից ընդ առն ողջոյն?

Հոգեյուզ մտածութիւնք աստուածային բանից, թարգմանեալ ի լեզու աշխարհաբար ի դիւրութիւն և յօգուտ բարեսէր հաւատացելոց, ի Հ. Ռափայէլ վ.Է Ալզունեան։ վիէննա, ի տպ. Մխիթ., 1825. 12°, 4 + 297 էջ։

Հոգեյուզ մտածութիւնք աշխարհականաց ու եկեղեցականաց համար։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կոֆֆիթի, 1844. 8°, 180 էջ։

Տես և ՀՈՎՀԷՆԵԱՆ Ա.)։

Հոգեսիրի ուղղումն բանիք մխիթարականիք առ վշտացեալսն և ենդիպս։ վիէննա, ի տպ. Մխիթ., 1828 առ մեծի հալածանացն. 12°, 34 էջ։

Հոգեր. — Տես ԹԷՔԻԼԵԱՆ (Վ.)։

Հոգեւոր դպրաց Եպեւանոյ.

— *Ցիսնամեակ Հայոց հոգեւոր բեմական դպրանոցի Եպեւանոյ 1837–1887։ Տփխիս, տպ. Մովսիսի Վարդանեան, 1888. 4°, ԻԶ + 320 էջ և VIII ընդհանուր պատկերներ։*

Հոգեւոր երգեր։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Գուլիէլմոս կրիֆֆիթի, 1850?

Հոգեւոր ընթերք. — Տես ԲԱՒՐԱՏԱՒԻՆԵԱՆ (Ա. Փ.)։

Հոգեւոր պատրաստութիւն առ ամենաստուեր ծնունդսն Քրիստոսի. ի Թրեստ, 1787?

Հոգեւորական պատերազմ. — Տես ՍԿՈՒՊԱՒԼԻ (Լ.)։

Հոգեփոխութիւն կամ կոխարդուած Պրինց. կատակերգութիւն, թրգմն. կամսար Տէր-Պաւթեանց։ Թիֆլիս, տպագր. Ցովհ. Մարտիրոսեանի, 1882?

Հոգի և մարմին. — Տես ԱՂԻՒՔԱՆԵԱՆ (Բ.)։

Հոգի կրօնաւորական. Եղ. Ան. Ցղ. Ժէ.)։ վիէննա, Մխիթ. տպ., 1894. 8°, 286 էջ։

Հոգի Մխիթարեան վիճակաւորեանց։ ի վեհետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1857. 1°, 26 էջ։

Հոգիի և ուղիկք. — Տես ԱԼԲԻՐՏ (Լտ.)։

Հոգւոյն արժէքք. իւր անձին համար ինչ ազատչէք պիտի տայ մարդ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յ. Պօյաճեան, 1886. 16 էջ։

ՀՈԼԱՍ (Ց. Վ.) — *Հին և նոր Տէմոտաց վիճակ պիտոդուրիւնք։ Հրատարակեց Ց. Վ. Հ.։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի «Թէրճիմանի Լէֆքեար» լրագրի, ի յունվար 21, 1882. 2°, 21 էջ։*

ՀՈԼԱՍԱԼՔ (Աթաս). — *Նախապաշարումներ իւնկի մէջ. Բէյրութ 1900, էջ 475։*

ՀՈԼԼ (կարլ). — *Յունական վանականութիւնք. Աղտաւտ 1899, էջ 106, 175։*

ՀՈԼՈՎ Ց.) — Տես ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ —։

ՀՈՀԷՆԼՈՀԷ (Ա.) — *Ազիքսանդր Հ. իշխան Սուգդուն քաւանութիւն ամենեն վիճակի յատմամբ հոգեյուզ խրատուիրք. թարգմանութիւն Հ. Մկրտիչ Ամոռակալ վ. Ազգերանց։ վենետիկ, 1838. 12°, 329 էջ։*

— *Բ տիպ, 1877. էջք նոյն։*

Հողագին և անմեռնա նշխարք. — Տես ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ (Ս.)։

Հողագին և անմեռնական իրաւունքը հին–Հայաստանում – հին վրաստանում. — Տես ԲԱՀԱԹԵԱՆՑ (Ս.)։

Հողի սպիտակութիւնը. — Տես ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ (Դր. Ա.)։

Հողի տեսիլ գրոյցիկք. — Տես ԲԱԼԱՃԼԵԱՆ Ս.)։

ՀՈՂՈՑՄԵՑԻ (Ց. Կ.) – Տես ՑՈՎՍԷՓ (Կ. Հ.)։

ՀՈՄԵՐՈՍ *Հելլէն քերթող.* — *Հոմերոսի եպիսկոպոսի, թարգմանեաց ի հելլենականէ Հ. Եղիա Վ. Թոմաճեան ի Մխիթ. ուխտէն։ ի վենետիկ. 1843 – ԻՄԻԱ. Հատ. Ա. 8°, 38 + 634 էջ։ – Բ. 634 էջ։*

— *Հոմերի իլիական (նոր թրգմն. ի հայկականս). հան ի հայ Հ. Արսէն Կ. Բագրատունի ի Մխիթարեանց։ ի վենետիկ, 1864. 8°, 455 էջ։*

= Բ տիպ, 1893.

Գննագ. Բազմավէպ 1864, էջ 128։ – Մասխ 1881, թ. 2855, «Գարնան ծաղիկներ» (Լրեխ)։ Տես և Ղազիկեան (Հ. Ա. Գ.)։

— *Հոմերի իլիական, Ֆէրտինանդ Շմիտթի, արձակ պատմուած, պատկերազարդ. գերմաներէնից թարգմանեց Փ. Վարդանեան։ Թիֆլիս, տպ. Ցովհ. Մարտիրոսեանցի, 1888. 8°, 288 էջ։*

Գննագ. Աւրէեխա 1887, թ. 51։ – Արարատ (Մխաքան) 1887, էջ 450, 493, 537։

— *Հոմերի իլիական. բնագրէն (աշխարհաբար) թարգմանեց Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան, Մխիթարեանց։ վենետիկ, 1911. 8°, ԺԳ + 835 էջ։*

Գննագ. *La Patrie*, 1911, N. 143.

«Հանիրան» իւրականի Ա երկր լիարժանաւած աչխարհարար լեզուով» ի Խ. Նար-Պէյ. Մասիս 1881, թ. 3052, 54, 57, 60, 69, 71. – 1882, թ. 3077։

Գիւնաց թեր[illegible]եմար հ[illegible]քեաբ Նարայր) 1881։

Ցմիսնիա հրատարակուց «Արչաւյա» լիներին մէջ նա խարժանաւած է վերջերս պատարիկ մը, զոր չկրցայ առնել. այս լիերին ոչ մէկ լիր չկրցանք առանալ հանդակ ծիգնեցուս. Մրենդրն կասը աչքերն Աբիլեան և Հնկատի պատահումն և վերջնայս մասը լիարժանաւեցաւ Արտրատի մէջ եւս և առանձին ալ քաչուեցաւ, զոր տեսած չեմ, զայլ յայտնիսի Յաւետածին մէջ գնէլ։

— Հոմիլեսի Պիհատական. լիարժանեցաց ի հելլենականէ Հ. Եղիա վ. Խոտանեան ի Մխիթ. ուխտէն։ Վենետիկ, 1848 – ՈՄՂԵ։ Հատ. Ա. 8°, 380 էջ. – Բ. 447 էջ։

Հոմիլի Պիհատականը, Ֆէլդինանդ Շմիտլիի, արձակ պատմուած. պատկերազարդ, գերմաներէնից լիարժանեց Փ. Վրդ. Անանեան։ Խրիմ, 1886?

Գիւնաց. Ալմանախ 1887, թ. 56։

– Պատերազմ գորտերու եւ մկանց. (աչխարհաբար արձակ լիարժ.) Բազմավէպ 1852, էջ 51։

Հոմիրոսի վրայ գրուածներ. «Հոմիրոս և Հայք» (Մ. Զեր.) L'Arménie 1896, թ. 94. և Բազմավէպ 1896, էջ 401. – Ալա տեղի. Ազմ. 1896, էջ 281. – Արմենիա 1896, թ. 7. – Իսո' Բազմավէպ «Հայ ոիզր և գաւառական դիպուածներ» վիպերի և Հոմերի աչխարհաբար լիարժանութեանց առթիւ), Հ. կ. Տ. – Ս., 1911, էջ 328. – «Հոմերոսի իլիականին և Ոդիսականին վրայի խնդիրներ», Բազմավէպ 1856, էջ 53, 74. – 1882, էջ 115. – «Հոմեր և վիրելիւ», 1887, էջ 237. – «Բանաւոլիին և վիրելիին հումերական ուսմանց», 1891, էջ 168. – «Հոմերական քաղիրք և Հոմերական տոզք». – Տես Ներքեւ (Հ. Ա.). – Տես նաև Մեր 1863, թ. 14–15, 22։

Հոմիւլի պաչտպանիր. — Տես ՏԷՐ-ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ, Ս. Բ.)։

Հոռոմոսի վանք. – Տես ԱԼԻՇԱՆ, «Շիրակ» էջ 15, 16, եւն. – ՀՈՎՍԵՓԵԱՆՑ Ղ.)։ – ՄԻՒԹԱՐԵԱՆՑ (Ա. Վ.). – «Հռոմոսի վանատան», Արաքս 1892, Ա, էջ 59։

ՀՈՇԻՈՍ Սիթրոնիոս = Hosschius Sitronius լատ.) — Սիթրոնիոսի Հոլիոսի ի չարչարանսն Քրիստոսի հիսիքզուլիներ։ Թարգմանեալ Հ. Մանուէլ Վարդապետի Ջախջախեան, ի Մխիթ. միաբանից։ Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1830, ի 11 Յունիսի. 4°, 104 էջ։

— Ընթացք մարդկային կենաց (ողբերգութիւն). Լիրգմ. նոյն. Բազմավէպ 1885, էջ 65, 268։

ՀՈՍՀՈՍ. — «Գիւղատնտեսական» (ղեկավարուելիք կ. Պոլսէն). Փոթի 1880, թ. 6–7, 8–9, 11–12. – 1881, թ. 1։

Հոռոմոս Ս. Գեղեցկուհի. — Տես ԱԱՒԻՊ Ցաւել.)։

Հոսհոսի ձեռագիրը. — Տես ՊԱՐՈՆԵԱՆ (Յ. Յ.)։

Հովասուն, քերթուածներ. — Տես ՋԳՈՆԵԱՆ (Մ.)։

Հովիւ հոգիւոր. — Տես ՓԻԱՆՑ Տ. Մ.։

Հովուական ատաղձագործութիւն. Տես Ատաղձագործութիւն։

Հովուական գուղր. – Տ. ՀՆՏԻՑԵԱՆ Ղ. Ե.։

Հովուականք. — Տես ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ։

ՀՈՎՍԵՓԵԱՆ Գրիգ.) Մշակնհնական օրագրոյց ?

Գիւնաց Ալբատրոս (Գ. Վ.) 1898, էջ 308։

ՀՈՎՍԵՓԵԱՆ Յ. Խմբագ. Տես Մհմուռյան հաւատոյ։

Ախոի մէջ (1875, էջ 238 յօդուած մը կայ՝ ուր խոսգրով. «Յ. Հովսեան և իւր վիճակիր հրատարակութիւնն», որ կամովդիկոսին դէմ կը լիտի. Ախոի կ'ըսէ. «Ալս այլանդակ հրատարակութիւնն, որ գործ է մարդկային համեստութեան աւելն պայմանների, անչուտ Ս. Լուսաւորչին եւս հատած է, և ի հարկէ Աբարատ ամառգիրն կը փոխադ հերքել այն անլուր ամբաստանպիրն, որով չարաչար կ'ամբաստանուի վենափատ կամովդիկոսն», եւն, տես անդ։

Տես և Արչաւյա Աբարատեան 1875, թ. 1028։

ՀՈՎՍԵՓԵԱՆ, Ս.) Թարգմ. — Տես ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ (Մ. «Հաչի Աբրէք». — ՈԱՄՈՅԼՈՎԱ։

ՀՈՎՍԻՓԵԱՆՑ Յ. Տ. Վ.) Թարգմ. — Տես ՏԻՒՄԱ (Ա.)։

ՀՈՎՍԻՓԵԱՆՑ (Նիկ.) — Բացատրութիւն նոր կուռ ժամկոպիր յիշատակարանաց Ալիր քաղաքին և Հռոմոսի վանուց։ Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Մ. Տիւեսեան, 1880 ?

Բազմավէպի մէջ (1850, էջ 21–28), «Ալիր քաղքին մէջ եղած հինգերորդ մը յուսահատին վրայի դրեալն մինգաւիներ» խորագրով յօդուած մ'ունի, որուն նախաբանը կ'ըսէ. «Կարս քաղաքին առաչնորդ արժանապատիւ Եպրապետ վարդապետ 1817ին Ալիր քաղաքին աւերակներուն մէջը հինգերորդ մը պատին վրայ՝ քանդերուս տատիրէ քարկապած՝ ծածկաքանդիման պատկեր մը գտած, որ չատ աքանչելի հանճարով չինուած է. և ինչպէս՝ ուր ապագին հանապարհորդներէն քանի մարդ տանիր՝ ու քան մը չհասկրնալով անոգուհմանք յուղեր գացեր են։ Բայց այս արժանապատիւ անձին չնորհակալ բլլալու հիք. վասն զի մեր նախնեաց հանճարոյն յորոյ լաւ հանշնալով՝ 849 տարիէ ի վեր՝ մոռացութեան խաւարին մէջը թաղուած՝ այս հնութեան միացորդը օրինակեք՝ ու 146 յիմ Հայաստան լրագրոյն միջոցաւ հրատարակեց. որոյ խմբագրին բացատրութեանը համար այ կը խնդրէր՝ որ եթէ քանաւեր մը իր աչխատութեանը արժանի համարի ու քացատրէ՝ հրատարակել տայ։ Ալս նոյն պատկերին ձեւը հոս գնելով կը քացատրենք»։ – Տես և Հայաստան 1851, թ. 50, «Բացատրութիւն ծածկագիր յիշատակարանի Հռոմոսի վանից»։

ՀՈՎՍԻՓԵԱՆՑ Պ.) Թարգմ. — Տես ՕԺԼՇԿՈՑ Ե.։

Հովիւ հոգեւոր. — Տես ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ Ղ.։

Հոլաքիոս. Թարգմանութիւն Պետերբուրգի հայ ուսանողաց։ Մոսկվա, տպ. Մկրտիչ Բաբախուղարեան, 1890?

Գիւնաց. Մուրճ 1890, թ. 6։

ՀՈՐՈՑ. — Տես Ահվլանեան (Ն.)։

ՀՈՒԴ (թ. = Thomas Hovd). — «Շապկի երգը», (քերթ.) թրգմ. Աբբասամ Մ. — Ջուանեան. Մուրճ 1903, թ. 6, էջ 83–86։

Հուզոնի Գրովսիոսի հիմնարկութիւն քրիստոնէական ուսուցոյ. — Տես ԴՐՈՎՏԻՈՍ Հ.)։

Հուզոնի փոսկունայ վիճակաձեաց տապ. — Տես ՓՈՍԿՈՒՆԱՑ (Հ.)։

Հուբուրիկ և Սամիլ Հովիկ. — Տես ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Ս.)։

ՀՈՒՄՈՒՐՏ. — *Ակքատ մանուկ, թարգմանութիւն Գ. խաչատրեանց և Գ. Տէր-Վէտոնեանց*, 1881?

Քննագ. Ակռագանգ 1882, թ. 9։

Հունգարահայք. — Տես Յաւելուած, Հայք ի Հունգարիա։

ՀՈՒՊԼՒՐ (Լ.) — *Գնդ ի միտոսային գլուխ. թարգմանեց Հ. Մեսրոպ վ. Ծապիկեան, Մխիթ. Ուխտէն։ վ. Ինննա, Մխիթ. տպարան*, 1891. 8°, 48 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1891, թ. 2։

ՀՈՒՊՊՈՖ (Prince Hubboff). — *Genealogica Catalogue of the kings of Armenia.* Translated from the Armenian into the Russian language, by Lazar Kooznets. - Translated from the Russian into English, and compared with the original Armenian manuscript, by James Glen of Astrachan. (Miscellaneous translations from Oriental languages). Vol. II. pp. 8°, 94.

ՀՈՒՍՍԷ (Արսէն = Arsène Houssaye *ֆրանսացի*). — *Եւայի տղկիրքը. թարգմանեց գաղղիերէնից Մատաթիա Աւետեանց։* Տփխիս, Յովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1884. 8°, 338 էջ։

— Մեղաւորութիւն. *Թերթօն Ինչպէս Ինդիոնի* 1899, թ. 737, եւն. — «Հանապարհ կենաց» (քերթ.), Բագտատվէպ 1864, էջ 174։

Հուր աստուածային սիրոյ. — Տես ՓԻՆԱՐ։

ՀՈՒՔՍԼԻՑ (թ. = Thomas-Henri Huxley *անգլ.*) — *Տարերք բնական գիտութեանց, Հայոց ծխական դպրոցների և ժողովրդեան ընթերցանութեան համար։* Գերմաներէնից *թարգմանեց Խահակ Յարութիւնեանց։* Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1894. 8°, 168 էջ։

Քննագ. Մուրճ (Յ. Տ. Միրաքեան) 1896, թ. 7–8։

ՀՈՖՄԱՆ (Ֆր. = Franz – *գերման.*) — *Յաւկոր էրիխ. վէպ մանուկների և պատանիների համար։* Թարգմանեց Ազեքս. Հ. Քալանթարեանց։ Բագու, տպ. Ն. Մալաքիէեանցի, 1874. 16°, 107 էջ։

Քննագ. Փորձ 1876, թ. 1։

— *Բարեկամութիւնն զոհեր. թարգմ. գերմաներէնից Նիկողայոսի Լալայեանց, չորս պատկերով։* Ս. Պետերբուրգ, Հ. Հենֆելդենի և ընկ. տպարանում Պ. Մ. Միանսարեանցի տառերով տպած, 1876. 8°, 157 էջ։

Քննագ. Փորձ (Կրիչ) 1877–78, թ. 1։

— *Հաւատարմութիւնը աւելի արգելքներին յաղթում է. թարգմանութիւն Յարութիւնի Ազաքելեանց (Գ. Ք. Ազանեանց)։* Տփխիս, ի տպ. ի Յովհ. Մարտիրոսեանց, 1887. 8°, 141 էջ։

Քննագ. Փորձ (Կրիչ) 1877–78, թ. 1։

— *Խաւարից դէպ ի լոյս. թրգմ. նոյն։* Տփխիս, նոյն տպ., 1877. 8°, 144 էջ։

— *Ինձնից վէպ երեխաների համար. թարգմանեց վ. Ինչապագուն։* Տփխիս, Յովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1878. 8°, 129 + ԻԹ էջ։

— *Աբրահամ Լինկոլն. թարգմանութիւն Միրզա Տէր-Յարգսեանի։* Շուշի, 1888. 144 էջ?

— *Կայ. թարգմանեց Տիկին Տիրուհի կոստանեան։* Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1894?

Քննագ. Ազբիւր 1895, թ. 3։

— *Մրգուհի. թարգմ. նոյն։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1894. 16 էջ։

Քննագ. Ազբիւր 1895, թ. 3։

— *Ջիմուոր Յակոբ. Գերմաներէնից թարգմանեց նոյն։* Անդ, նոյն տպ., 1897. 8°, 24 էջ։

Քննագ. Մուրճ (Ն. Ազբալեանց) 1898, թ. 12։

— *Կնաճրի դպրոց. թրգմ. նոյն։* Անդ, նոյն տպ., 1897. 8°, 32 էջ։

Քննագ. Մուրճ (Ն. Ազբ.) 1898, թ. 12։

— *Փառանակը ոսկի և. փոխադրութիւն Ս. Գամալեանցի։* Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 1904?

Քննագ. Մուրճ (Կ. Հ.) 1904, թ. 10։

— *Աչխատասիրի որդիքը. թարգմ. Օր. Մ. Շահքօրեանց.* Վաղարշապատ, 1904?

Հպարտ ձագու երգիկից. — Տես ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄեան (Հ.)։

ՀՌԱԿԻՆՈՍ. — Տես ՌԱԱԻՆ։

Հռասկիա. — Տես ՋԱՆՍՊՂԵԱՆ (Ս.)։

Հռոմկլ. — Տես ԱՌՈՈՑ (Ս.) Յաւել.։

Հռեգուղոս (Մ. Աստիպիոս) *ողբերգութիւն.* Բագտավէպ 1871, էջ 29, 59, 94, 126, 214։

Հռետորական արուեստ. — Տես Ճարտասանութիւն։

Հռիփսիմեի կոյսք. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Գ. եպիս.), «Լսարանք». — ԵՍԱՅԵԱՆ (Լ.մմ.) — ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Տ. Գ.)։ — *Ելս՝ Ակտռանգեղոս, Անիտան, Աւգենիան, Ստրգիսեան, եւն։*

«Սրբոյն Հռիփսիմէի մարտիրոսութիւն». Ադրանիկ հայ ողբերգութեանց. անտիպ լմնարերգութիւն հանեալ ի հասարակաց գրատունէն վ. հնեաս-

կայ. Բազմավէպ 1884, էջ 329. – 1885, էջ 33, 118, 221. – 1886, էջ 35։

ՀՌՈԴԵՐԻԿՈՍ. — Տես ՈՍՏԻԿԻՎԼԻՅ։

Հռոմիոս և Հիւլիղդա. — Տես ՇԼԷՔԱՊԻՐ։

Հռոմայի մէկ փրիտասի ծնեցիական տանուտիրութիւնը, եւն. — Տես Ս. Տ. Հ. Թ.)։

Հռոմայ հկեղեցին ոչ հւս և կար. հկ. — Տես ՄԻՇԻՆ։

— *Քահանայապետին կարծեցեալ ևախազահութիւնը։* Տետր Ա. կ. Պօլիս, ի տպ. Յ. Դավաֆեան, 1871. 14 էջ։

— *Սրբոյն Պետրոսի հկիժ սրուար։* Տետր Բ. կ. Պօլիս, ի տպ. Յ. Դավաֆեան, 1871. 12 էջ։

« *Հռոմի Լա Փաբիթալ անուն լրագրին* 261 *և* 284 *թիւերուն մէջ հրատարակեալ երկու կարեւոր և հետաքրքրական յօդուածոց թարգմանութիւնն է, որք Մեծմուսյի Հավատիսի մէջ հրատարակութիւն ևս պատրաստելով ալ տպուած է*». Մասխ 1871, թ. 1134.

Հռոմայ քահանայապետք, կամ ինչ պէտք է քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւն։ Օրուան խնդրոյն վրայ տասնուհմ հարցումն-պատասխան։ Աշխատասիրեաց հռոմմէական ուղղափառ հայ գաթօլիկ քահանայ մը։ կ. Պօլիս, տպագր. Յովսէփ Դավաֆեան, 1871. 4°, 49 էջ։

Հռոմայ քաղաքականութիւնը. — Տես Հագար երկու ձարիւր, եւն։

Հռոմայի պապը Հայոց ազգին ունի իրենց ուղիղ։ կ. Պօլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Ջըրչիլի, 1853. 8°, 36 էջ։

Selecta exemplа testimoniorum ecclesiae Armeniae de Sancta Sede Romana. (Հաւաքեալ օրինակք վկայութեանց եկեղեցւոյն Հայոց զսուրբ Աթոռոյն Հռոմայ). Հայ-լատ։ վենետիկ, ի տպ. ի Սրբոյն Ղազարու, 1800. 8°, 25 էջ։

Հռոմէական նկեղեցւոյ պիտաւորութեան մասին (քանի մը խօսք։ Թարգմանութիւն Մովսիսի Արապիոնեան Ջոհրապեանց, Խիճիկ. տպ. Գաբր. Մելքումեանց և Համբարձումայ Լնճիանեանց, 1861. 51 էջ?

Հռոմէական հայ ձարիւրոյի մը յայտաբարութիւն. — Տես Յայտարարութիւն։

Հռոմէական ուղղափառ և կարողիկ սուրբ եկեղեցւոյ (համառօտ նկարագիր)։ Շարադրեց Ա[իմոն] Վ. Հ[էքիմեան]։ կ. Պօլիս, ի տպ. ի Յովհ. Միհէնտիսեան, 1864. 8°, 35 էջ։

Տես Յոյս 1869, էջ 210։

Հռոմէական պարզիւ. չարադրեց չարափառ հայ մը։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Եղբարց Տէտէեան, 1 յունվար 1854. 4°, 36 էջ։

Հռչակ ողորմութեան Աստուածածոյ Մեծափառութեան Ինքնակալի և կայսեր ամենայն Ռուսաց Նիկողայոսի Առաջնոյ առ ազգս Հայոց որ ի Վրաստան։ Ի Տփխիս, ի տպ. ի Ուսումնարանի Հայոց ընծայելոյ յԱղնուսական Վէտրագ Երեմեան Արծրունւոյ, 1827–ՌՄՀԶ. մեծ. 15 էջ։

Հռչակաւոր ոճիրք. — Տես Տիմա Ա.)։

Հռչակաւորն Հնդիկոս Փրանճիսկ. — Տես Քնթել (Ա.)։

Հսա կիւր. — Տես Աճարենեան (Ա.)։

Հռոմայոյ երիցի և Հայրապետի վրայ տեղացած բաներուն պատմութիւնը։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 8°, 32 էջ։

Հոկայ մրջիւն, Հուճ, եւն. – Տես Ախենա-Րիոն։

Հոկտեմբեան ձեռքիր, անգղիական վէպ. Թարգմանութիւն Զարմայրայ Մսեռեանց, պատկերազարդ. *իմ առաջին ընծայն իմ որդւոց։* Մոսկուա, տպագր. Զ. Մսեռեանց, 1879. 11 էջ։

Հրաբուխ Ալարատայ. — Տես Միհրիւանտեանց (Թ.)։

Հրատարակ. տես Ազդիւր 1902, էջ 195. – Ախտվեան, Ալիշան, «Նուագք», Հայրունի, եւն.

Հրամանագիր աստիղպիտականի. — Տես Յովհաննեան (Հ. Պ.)։

Հրամանագիր բարեկարգութեան ազգային վարժարանաց, վաւերացեալ ի կրօնական և քաղաքական խառն ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Յ. Միհէնտիսեան, 1873. 24 էջ։

— *Ներկայացեալ ի քննութիւն խառն ժողովոյ,* 24 էջ։

Հրամանագիր բար. խրատուց. — Տես Թագուհեան (Յ. Պ.)։

— *գազիկեան լիգուի.* — Տես Յովհաննեան (Հ. Գ.)։

— *ասրնկի.* — Տես Զամզեան (Հ. Մ.)։

Հրամանագ խոնարհութեան. – Տես Ոսկեգիրք։

Հրամանագ ի պետս վերատեսչաց, եւն. – Տես Սեբաստացեան (Ա. Ե.)։

— *ի վերայ երկրագնաց.* – Տես Պալճեան (Հ. Ազ.)։

— *յաւոյն քերականութեան.* — Տես Թէրզեանեան (Գ. Վ.)։

— *կազմակերպութեան գաւառական ազգային արհեստանոցներու,* 1901։ կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան. մեծ. 3 էջ։

Կայ և Օրմանեանի չրջաբերական նոյն առթիւ, 1902, Յունուար 1։

— *կազմութեան գաւառական ընդհանուր ժողովոյ,* 1865?

— *կամ Ուսումն բարւոյ.* – Տես Սոսեան (Փ.)։

— *կատարման.* — Տես Ոսկեգիրք։

Հրամանագիր կրթութեան յաւերժական. — Տես Լոյսոլան Ս. Ի.)։

— *կրօնական ժողովոյ Ազգային հոգեւոր վարչութեան տուեալ առ համայն եկեղեցական և ազգային պաշտօնէութիւնս, որ ի մայրաքաղաքիս և ի գաւառս,* 20 *օգոստոս* 1886։ կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մ. Սարըեան, 12°, 19 էջ?

— *Համալսարանական պատմութիւնն, թրգմ. ռուսերէնից Աբէլ ալբէպիսկ. Մխիթարեան։ Վաղարշապատ*, 1844 ?

Հրահանգք յայտնի կերպի ի վնեւեկ, ի սուրբն Վլազար, 1834. 12°, 188 էջ, ապա «Աւետարանք բժշկութեան» 67 էջ։

= Բ տիպ, 1861. 12°, էջք նոյն՝ 255։

Հրահանգ յատկութիւնեան առաջնորդաց և գաւառական վարչութեանց ընդ տեղական կառավարութեան։ Աւետացեալ ի կրօնական և քաղաքական խառն ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան։ Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Ց. Միւհէնտիսեան, 1873. 9 էջ։

— *չիրաղտարանութեան*. — Տես Չիրաղտարանութիւն։

Հրահանգք չուրջ վճաղորդութեամբ ուղղափառաց ընդ հերետիկոսաց և ընդ հերձուածողաց յաստուածայինս, ի լոյս ածեալ վասն միսիոնարաց աբեւելեանց։ Հռոմ, ի տպ. ի տարածման ուղղափառ հաւատոյ, 1719. 10 էջ։

Հրահանգ սակս պաշտօնէից եկեղեցւոյ. — Տես ԹՒՆԵՒ (Հ. Ա.)։

— (*սահմանադրական*) *ազգային վաւերից համառօտ։ Աւետացեալ ի կրօնական և քաղաքական խառն ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան։ Կոստանդնուպօլիս, տպագր. Յովսեփայ Պալաճեան*, 1872. 15 էջ։

— (*սահմանադրական*) *գաւառաց համառօտ։ Կ. Պոլիս*, 1872?

— (*սահմանադրական*) *բազմական խորհրդոց համառօտ, վաւերացեալ ի կրօնական և քաղաքական խառն ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ո. Խօճասարեան*, 1873. 14 էջ։

Տես Աւետ. Մամուլ 1873, էջ 447։ – Աւար գէմ Մասիս 1873, թ. 1661։

— *սիրոյ*. — Տես ՄԱՒԼՃԵԱՆ (Ց. Ս.)։

— *վասն ընտրութեան ազգային հաւատարմացաց ի կազմութիւն կեդրոնական ընդհանուր ժողովին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Միւհէնտիսեան*, 1860. 17 էջ։

— *վարդապետութեան կրօնի*. — Տես ԵԱԳՈՒԹՃԵԱՆ (Հ. Վ.)։

— *քրիստոնէութեան ընտրելոց ուսուցչութեան յազգային վարժարանս ?*

— *քրիստոնէական հաւատոյ*. — Տես ՄԱՍԼԵԱՆ (Մ. Գ.)։

Պատկ Լիւթեր 1883, թ. 10 Միացեալ Ընկերութեանց ձեռքով հրատարակուած «Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ» անունով գիրք մը կը ծանուցանէ։

— *քրիստոնէական վարդապետութեան ի պէտս մանկանց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ, թարգմանութիւն. Ա տիպ ?*

= Բ տիպ, Տփխիս, ի տպ. ի Ալեքսանդրեան Հայոց բնծայելոյ յԱկնուական Կէորգայ Եպսկոպոսեան Աղծրունւոյ. 8°, 96 էջ ?

Հրահանգիչ քննութիւն. Ամօ 1869, էջ 105։

ՀՐԱՀԱՍ. — «Կործք և կարծողք», Երկրագործ 1885, էջ 512. – 1886, էջ 90, 133։

ՀՐԱՀԱՍ ԲԱՐՋՈՒՄԵԱՆ. — Ի Տարք հակաց Հայոց քերթ.), Բազմավէպ 1855, էջ 180։

ՀՐԱՆՈՒՇՏ (Տիկին), «Հայ կնոջ ձայներ», Մուրճ 1903, թ. 1, էջ 76–87. – թ. 2, էջ 174–196։

Գրնադ. Աբգարեան (կ. վ.) 1903, թ. 5. – Նոր դէմ (Տիկ. Շրան.) Մուրճ 1903, թ. 5, էջ 221։

Հրանտան. — Տես ՆԻԿՈՇԵՎԻՒ Լ.։

Հրապարակի դար. — Տես ՊՕԼԼՈ Պր. Ա.)։

Հրապարակի բնութիւն. Թարգմանեալ ի գալղիականէ Թովմաս Թէրզեանէ. Ազգ. ժողովրդականն մատենադարան, արդեամբ և գործակցութեամբ Արդիկ Եփէնտի Քէմհանճեանի։ Մասն երկրորդ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Փերիշճեան և ընկ., 1870. 8°, 128 էջ։

Հրապոյր գիրք. — Տես ՉԱՔԱՐԻԱ Վ. Ա-ՆԵՑԻ։

ՀՐԱՉԵԱՑ. — Զէյթունի հերկայից, Մուրճ 1901, թ. 2, էջ 11. թ. 3, էջ 75. թ. 4, էջ 47, «Զէյթունի անցեալից». թ. 5, էջ 116. թ. 7, էջ 65. – «Զէյթունը XIXրդ գարուն», թ. 11, էջ 80. – «Զէյթունը XIX դարի երկրորդ կէսուն». 1902, թ. 2, էջ 101։

Կրուածներ իր մասին. «Հրաչեայ Գիւր թիւրեզացի նեկրոլոգիան մէջ». Ազմագունդ 1882, էջ 123–5։

ՀՐԱՉԵԱՑ — ՉԱՐԻԱՐԵԱՆ (Ինքեան), տես Յաւելուած։

Հրապարակախոս ծայր. — Տես ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆ Ս.։

Հրատարակչական ընկերութիւն Թիֆլիզի Հայոց.

— *Թիֆլիսի Հայոց Հրատ. ընկերութեան 1895 թուի գործունէութեան տեղեկագիրը. XVI–երորդ տարեշրջան։ Թիֆլիս, տպ. Ցովհ. Մարտիրոսեանցի*, 1896. 36։

— *Թիֆլիսի... 1896 թուի գործ. տեղեկագիրը. XVII–երորդ տարեշրջան։ Թիֆլիս, տպաբան Մ. Դ. Ի-օտինեանցի*, 1897. 8°, 52 էջ։

— *Թիֆլիսի... 1897 թուի գործ. տեղեկագիրը. XVIII–երորդ տարեշրջան։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ի-օտինեանցի*, 1898. 4°, 40 էջ։

Գրնադ. Հանդ. Ամսօրեայ 1898, թ. 7։

— *Տեղեկագիր... 1898 թուի գործ. XIX–երորդ տարեշրջան։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Ի-օտինեանցի և Մ. Շարաձէի և ընկ.*, 1899. 9°, մեծ 44 էջ։

— *Տեղեկագիր... 1899 թուի գործ. XX–է. երորդ տարեշրջան. տպ. Տ. Մ. Ի-օտ.*, 1900. մեծ. 36 էջ։

— *Կանոնագրութիւն Թիֆլիզի ընկերութեան հայերէն գրքերի հրատարակութեան (հայ–ռուս)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ի-օտինեանց*, 1892. 8 էջ։

Տես Մուրճ 1889, թ. 4, 5, 6, էջ 949, թ. 12. – 1892, էջ 848, եւն.

Հրատարակութիւն. — Տես ԱԼՏԻՆԻ։

Հրաւէր. Աւստրիական Պուգովինա գաւառին

Չեռնովից մայրաքաղաքը բնակող Հայ ազգը, եկեղեցի մը չինելու համար իր մէջէն մասնաժողով մը պրաւ, որն որ իր հայածէս կրօնակիցներուն ան հրաւէրը կ'ընէ. հայ-գաղ.։ Vienne, Imprimerie des Méchitharistes. Propriété du Comité.

Հրաւէր ի խորհրդարանէ Ի-ուսաց Աստուածաշնչոյ ժողովոյն։ Հրամայեալ է տպագրել Յովհաննէս Ալք եպիսկոպոս Հայոցն Ի-ուսաստանեայց։ Ց Աստրախան, ի տպ. ի սուրբ Էջմիածնի, 1821. 10 էջ։

Հրաւէր միաբանի. — Տես ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Ե. Վ.։

Հրաւէր սիրոյ. – Տ. ԳԱՊԱՐԱՃԵԱՆ Գր. Վ.։

Հրաւիրագիր ժողովրդոց Շամախւոյ. — Տես ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ (Մ. Ալք.)։

Հրաւիրակ. — Տես ՍՄԲԱՏԵԱՆ (Վ.)։

Հրաւիրակ Ազարաւանաց. — Տես ԽՐԻՄԵԱՆ (Մ. Կաթ.)։

— *Երկրին Աւետեաց.* — Տես Նոյն։

Հրաւիրակ մանկանց առ Քրիստոս։ Ջմիւռնիա, ի տպ. ի Կ. Կրիֆֆիթի, 1852. 4°, 95 էջ։

Հրաւիրակ սիրոյ։ կալկաթա, ի տպ. ի Մարդասիրական Հեմարանի?

Հրդեհ Մխիթարեան վանաց. — Տես ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ (Հ. Ց. Վ.)։

Հրկիզեալ խոպոպուհիս. — Տես ԵՐՆՓԵՂԻԵԱՆՑ Բ. Փ.։

Հրկիզեալք. — Տես ԳՈՆԻՄԱԿԱ Ս. Ա.։

Հրկայ Աբեղբր. — Տես ՀԱԼՈՒՖ (Վ.)։

ՀՐԻԱՐՏ Շարք. – Մեծ Արքեպէքի մէջ Ֆրանսմասոնեական մեկ վկրտութիւնը. Ընկերութիւն հասատան բարեկամութեան, Թրգմ. Ցարութիւն Յ. Պէրպէրեան. Յոյս 1864, էջ 166։

Հրիտակ ոսր ուրուամն. – Տես ԱՂԱՆՈՒՐԵԱՆ Մ. Յ.)։

ՀՐՈՒՆԵՐԻԿ. — Տես ԻՍՏՐԻԿՎՆՑ։

Հրովարտակ Աւիւ. Սիսի 1875, էջ 37.

Հրովարտակք բարձրագոյն և արձանագրութիւնք, եւն. — Տես ԼԱԶԱՐԵԱՆ, ՀՆՄԱՐԱՆ։

Հրովարտակք (բարձրագոյն) և կանոնագրութիւնք, եւն. — Տես Լազարեան Հեմարանէ։

Հօտոմ գիւղ. – Տես Արարատ 1864, էջ 139, 195։

ՀՕՏԲՈՒԻԼ (կոմսուհի). – «Մանչյակ» (քերթ.), Թարգմ. գրբ. Մ. Կիւրճեան. Իզմիրագուշտ 1885, էջ 370։

Հօրնի անուագաւառումն. – Տես ՏԼՐ-ԱԱՏՈՒԱՒԾԱՏՐԻԱՆՑ (Վ.)։

Հօրտա-Մօրտա. – Տես ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ Յովհ.։

ՀՕՖՄԱՆ. — Տես ՀՈՖՄԱՆ։

Ջ

Ջայլ. Թէ որ մէկը ասոնց վրայ աւելցընէ, Աստուած անոր վրայ սիւրի աւելցընէ ան հատուածները որ աս գրքիս մէջ գրուած են, և թէ որ մէկը աս մարգարէութեան գրքին խօսքերէն պակսեցընէ, Աստուած անոր բաժինը սիւրի սակսեցընէ կենաց ծառէն և սուրբ քաղաքէն որ աս գրքիս մէջը գրուած են »։ Յայտ. ԻԱ. 18, 19։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մ. Լուսուկեան, 1880. 8 էջ։

Ջայլ առ բայն ալիլ ?

Ջայլ բազմագ, ձայլ Աստուծոյ։ Ի վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Էջմիածնի, 1871. 4°, 155 էջ։

« Վերջ վէհափառ կաթուղիկոսի ընտրութիւնից յետոյ մինչեւ Ս. Պետրոպոլիս Ս. Էջմիածին վերադարձը զանազան անձինքների կարդացած ճառեր ի պատիւ նորին սուրբ օծութեան »։

Քննագ. Արեւ. Մատուռ 1873, էջ 131։ — Փոստա 1873, էջ 42, 67։

Ջայլ բարբառոյ Հայաստանի. — Տես ԱՒԱՒԻՆԵԱՆՑ Ն. ։

Ջայլ ձշմարտութիւնն։ կղեր և իրաւասութիւն։ Կ. Պոլիս, 1868. 32 էջ?

« Լուսաւորչեան բնկերութիւն ատորագրութեամբ տեսրակ մ'է որ Հայաստանեայց Լիկեղեցին որպէս թէ բարեկարգելու՝ այն է քոզոբականացրնելու մէջ ոտքերը ցոյց կու տայ »։ Մասիս 1868, թ. 851

Ջայլ մի Աստուած լինելի. — Տես ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ Մ.։

Ջայլ Աւետաւաջեայ, կամ քանի մը նամակներ ուղղեալ առ « Մանկտէ » և առ « Մասիս », Սեբաստացւոց առաջնորդական խնդրոյ մասին։ Կ. Պոլիս, 1869. 37 էջ?

Ջայլ Քրիստոսի. — Տես ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՑ։

Ջայլնաբանութիւն. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ Ի.։

Ջայնապրիալ հրգեցողութիւնք. — Տես ԹՈՒՇՃԵԱՆՑ Ն. Ս.։

Ջայնապրիալ ուսմունք ի պէտս սպասաւորաց Հայաստանեայց սրբոյ Եկեղեցւոյ. Երկնաց Յակովբ Քահանայ Նախաչեանց. Ճայնագրեաց Մինաս Քահ. Խումաշեանց։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1900. 8°, 65 էջ։

Ջայնագրութիւն, Ջայնիրգութիւն, եւն։ — Տես ԵՐՋՆԿԵԱՆՑ Ե. ԹՈՒՇՃԵԱՆՑ Ն. Ս.։ — ԹԱՂԱՏԵԻՐԵԱՆ Պ.։ — ՄԻՆԱՍԵԱՆ Մ. Ի.։ ՆՈՒՐԻԽԱՆ Հ. Մ. — ՊԻՒՃՔԻՒՆԻ. — ՏՆՏԵԱՆՑ Ե. Մ.) — ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ Կ.)։

Տես եւս Մուրճ 1895, թ. 12, « Ջայնագրութեան դասատուութիւնք » (Վերջ Ստեփանեան)։ — Արարատ 1874, էջ 25։

Ջայնքագ չարական. — Տես Շարական։

Ջոպաբանութիւն. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ Ի.։

Ջոպոլութիւն. Ա. Պետիկին գիրքը։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի « Նոյեան Աղաւնոյ », 1853?

Ջևսպիրք Հայկական. — Տես Յաւելուած՝ Հայկական բաժնին մէջ։

Ջևսպուծութիւն. Տես ՊՈՆԱ։

Ջևսնպրութիւնի գիրք. ի Կ. Պոլիս, յամի 1752։

— Գիրք Աստուածնի տպոյ Կպլոյ և Սարկաւագաց և Քահանայից։ Ի գաւազան տպոյ վարդապետացն։ Տպեցեալ ի Հայրապետութեան սրբոյն Էջմիածնի Տեառն Մինասայ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի։ Արդեամբք և ծախիւք՝ մէֆայու բալեպաշտոն մահտեսի Գրիգորին։ Ի Կոստանդնուպոլիս Քաղաքի։ Ի թուին Հայոց ԻԲՃԱ = 1752)։ Ի Տպարանի Հանգուցեալ մահտեսի աստուածատուրի։

Ահակաթն յայտորդոց երեսէն կր սկսին չորս փոքր աստիճանները, եջէն 16, որ կր սկսի կիսատարկագաւութիւն՝ եջէն 25. 26–50 սարկաւագութիւն, 50–146 քահանայութիւն, որմէ յետոյ գահ ձեր, սագիր ձեռնադրութեան, և իրատ առ քահանայս Աստուածկ վարդապետի Ադամ գրքէ, եջէն 159։ Ցետոյ նոր ճակատով

— Գիրք գաւազան տպոյ Ահակերտացն Հրշմարիտ Ներին Քարոզութեան։ Նախ զմասնաւորն իշխանութիւն որ է չորս աստիճան գաւազանին։ Ի՛ւ ապա զծայրագոյնն որ է տասն աստիճանն։ Որ լինի բոլորն չորեքտասան աստիճան վարդապետական Ղայլազոյն իշխանութիւն։ Արարեալ և յօրինեալ սրբոյն Գրիգորի Տաթեւացւոյ կերազանց գիտնականի, ձշմարտութեան վարդապետի, Գերահանճար հռետորի և անյաղթ ախոյանի սուրբ հաւատոյ։ Ահակերտի մեծին Քօհաննու Արտնեցւոյ անհամեմատ գիտնակա-

նիւ ի լուսազարդ բանից աստուածաբան մաքսարէին եսայեայ՝ լուսաւոր մրտօք մնկնօղօրէն իմն տեսութեամբ կարգաւորեալ։ Եւ Տպեցեալ ի կոստանդնուպօլսի։ Հրամանաւ և արդեամբ նոցին գրաստէր Պատրիարգի Դէտրզ Աստուածաբան վարդապետի Վաղխանցւոյ։

Թիւրք կր սկսի 3 էջէն և կր հասնի յէջն 222, 223 էջին մէջ դրուած է. «Որինակ վկայականի Ինչպէս Ինքնաւորեան Կաթողանի։ Զոր տայ մեծազոյն վարդապետն այսոքիկն է Չօհան)՝ աչակերտին իւրոյ (Դէտրզ պատրիարքին)։ Որ ի դիպօղ ժամու ցուցիչ խնդրօղացն։ Շարադրեալ Չօհան արքեպիսկոպոսէ համեցուոյ, և Ինայրացոյն Ղուբրակէ Սրբոյ Փահին Լուսիածնի ի վերայ Եւդոկիայ»։ Կ՝աւարտի յէջն 236, 237 էջին մէջ կայ. «Ասմանագրութիւն դաստիարակութեան Ներածնեալ մանկանց. որք հրաւիրեցոյ են յաստիճան քահանայութեան։ Խրատք հարկաւորք և պիտանիք։ Արարեալ ի տէր առաքելոյ՝ սինոնայ եպիսկոպոսէ։ Եւ ի գրիգորէ քաջ հռետորէ»։ Կ՝աւարտի յէջն 262, և ապա՝ «Վարդան վարդապետի ասացեալ յաղագս քահանայութեան», յէջն 268, և ապա «Ի կանոնաց Սորբ Առաքելոյն Ինդաէոսի» քանի մր խօսք, 270–272 որ է վերջին։

«Ձիշտաբարան Տրզողի. Փառք և զոհութիւն և երկրպագութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան և մերոյ աստուածութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ։ Որ իւր անճոն ողորմութեամբն և մշտաոտ գթութեամբն ետ կարողութիւն մեզ տկարացեալ ի յաւարտածել զաստիճանաց գրոցիկս Ձեռնադրութեան աստիճանաց եկեղեցւոյ՝ և գաւազան տալոյ վարդապետացն ի փառս նոյն ամենազօր Երրորդութեան Նորին, և ի պայծառութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյն իւրոյ սրբոյ ի հայաստան աշխարհիս։ Ի Հայրապետութեան Սրբոյն Լուսիածնի գերապայծառ գահին, Տեառն Մինասայ երիցս նրանեալ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան սրբոյն Երուսաղէմ Աստուածաշունչ քաղաքի՝ Տեառն Ցակոբայ սրբազան և աստուածազան վարդապետի։ Ի կոստանդնուպօլիս քաղաքի՝ Հրամանաւ Նորին սրբազան Պատրիարգի Տեառն Կէորգայ աստուածազան վարդապետի։

«Որ սա՝ բան կանոնի սրբոյ աստուածազոյնն և հայրապետացդ՝ նեղվիք փակեաց գարձեալ՝ որ զոգիսան և զանարժանն չձեռնադրեն սահմանել քահանայ. և զպրանաւորսն ձեռնադրեն աստնց առնոյ և ոչ փոյթ մի. զոր հաստատուն պահեալք տէր աստուածմեր ամէն։ Արդ՝ եղեւ ապաւէն գրքոյս՝ կամելովք վերոգրեալ սրբազան Պատրիարգին կոստան՚պօլ՚։ Որ կամէր եւս լիւ իւր արդեամբք լինիցի որ և ի մէջն այնպէս եգաս, բայց չհասոյ իրազեկ լեալ մեֆայս քարեպաշտօն մահտեսի գրիգորն, բան քահրնէր ըզձին իւրոյ, խնդրեաց ի սրբազանէն որ ինքն տացէ գխարճն ատ ի լինել չիչատակ հոգւոյ իւրոյ։ Ընդ որ հաճեալ սրբազանն, եւս հաստատելին բան սերելոյն գնա լինել այնպէս։

«Արդ չիչեսջիք ուրեմն միով հայր մերիւ գվերոգրեալ սրբազան Պատրիարգն կոստանդնուպօլսոյ. և զծնօղն նորին զեսային և զնազլուն։ Եւ ըզդ նմին գմահտեսի գրիգորն վերոգրեալ քարեպաշտօն. և զծնօղն նորին գմահտեսի մերիմանն և գմահտեսի դչխոյն. և գկողակիցն գմահտեսի գարմանն. և զորդեակն խոհեմ գտերտեաց յակոբն. և գանուանեալն գմահտեսի ալիքսանն։ Ձիչեսջիք բան վերոգրելոցդ և դաչխատակիր տյզոյս գրքոյս այսորիկ։ Եւ որք չիչէքդ՝ չիչեալ լիչիք ի քրիստոսէ աստուածոյ մերմէ ամէն»։

Թիւրք տպագրութեան մէջակ 8°, լմանձրաթուղթ, մէջակապիր, աստղափակ երեսներով. խոշոր տպագրութիւն։

— Այլ տպագր. ի Խրեստ, յամի 1787։

Գիրք Չհանապրութեան քան Ինչիսկ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Ցորում դնին կարգաւ կանոնք և արարողութիւնք տուչութեան եօթն աստիճանաց։ Տպագրեալ Ցամի տեառն 1787։ Ի Տպարանի Հարց Մխիթարեանց. 4°, 82 էջ։

Մէջակապիր, լմանձր սպիտակաթուղթ, խորանարիներ ու գլխագիրներ կարմրաներկ, էջերը ծայրափակ։ Դնախընթացն բնորիր է տպագրութիւնը։

— Այլ տպագր. ի Վենետիկ.

Գիրք կարգաց և Չհանապրութեանց քան ամենայնի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Ի Վենետիկ, ետն, 1878. մեծ. 8°, 70 էջ։

Չհանապրութեան կարգը տես նաեւ Մաշտոցի կամ Պատարագ տպագրութեան մէջ (1714), յէջն 627–637։ – Տես և Denzinger, «Rituale Armenorum».

Չհանարի բառսահանութեան. — Տես ՎԱՐՉԵԼԵԱՆ Գ.։

Չհանգիստութեան. – Տես ՄԱԼԱԽԻԱՆ (Գ. Ա.)։

«Չէմի գործածութիւնը եկեղեցւոյ մէջ», Լեռեակ 1865, էջ 16։

«Չիաբաժութեան վրայ ի նախնեաց գրուածներ» (Հ. ց. Ի = Նորայր), Բազմավէպ 1867, էջ 353–59. Միմնոյնը տեառնեցւոյ վերջերս նոյնպէս Բազմավէպի մէջ...

«Չիմէնեաց լեռան վրայ հայկական նեմութիւններ», Ամօ 1872, էջ 237. – 1876, էջ 47։

Չկնորսին սպիկր. — Տես ՎԱԹԻԼ Տ. Վ.։

Չկնորսին հիւղը. – Տես Չքաւորաւն մանկանց։

«Չկնորսն ու Ձէյան», (Հապոնական լեգենտա). Թարգմ. Ալպիաճան, Մուրճ 1905, Թ. 1։

Չմեռաչիի հիքիաթ. — Տես ՇԱՓՈՍՊԻՐ։

Չմեռաւն հատոր. — Տես ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ։

Չմեռուան իրիկունները. – Տես Մատենադարան մանկանց։

Չորագիւղ. Արժագանգ 1885, էջ 19։

ՉՈՐԵՑԻ. — Չուր ժամավաճառ, ոտանաւորներ։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Լիբերմանի, 1894. 38 էջ?

Չորովաճք. Արծուի վաստ. 1859, էջ 207։

Ղ

Ղ. Ե.) — *քննական հայեացք, («Աստղն Դիմաքսեան» վէպ, հեղ. Շիրվանզադէի։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանի, 1894. 8°, 45 էջ։*

Քննադ. Տարազ 1894, թ. 3. Տես և էջ 137. «Մեծ մարդկանց մասին» (Ն. Ղ. «Քննական հայեացքի» առիթով. Ղ. Աղայեան).

Ղ. Տ. Յ. Յ. — *Արկածք Հայաստանի, պատմագրեց Տ. Յ. Յ. Ղ.?*

Ղազախեցի. — *Տես Դաւիթ – Դաւթեան։*

Ղազախի զաւառ. — *Տես ՊԱՏՐՈՒԱՆԱՆ Մ.)։*

Ղազախաւոր մի հայաբնակ դիւղ. – *Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ (Ռ.) Յաւելւածք։*

«Ղազախի մայր նկեղեցւոյ կողոպտուիլը», Մուրճ 1904, թ. 7, էջ 135.

ՂԱԶԱՆՃԵԱՆ (*Կիրակոս Ա.*) — *խառն նուագներ, գրեաց Կ. Ա. Ղ.։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Մ. Կ. Սալըեան, 1886. 8°, 196 էջ։*

«Ես ընծէրցողս» համառօտ նախաբանը կ'ըսէ. «... որչափ իմ հաճարտութիւնս դիտնալով որ լի է սխալներով և թերութեամբ, անկանոն է ուշ և դասակարգութիւն, և ուրիշ տրամարկութեանց քով միւրի անարժան է տպագրութեան։ Այսու հանդերձ, կարդ մը գրուածքներ ալ կան որք մինչեւ իսկ միտս կը բերին բարուց։ Իսկ մեր տետրակ գէմ միտասակար կողմը չտեսնելուն, և վատահ ընծէրցողաց ներողամտութեան, յանձնեցի տպագրութեան։

«Ես ամենեւ չեմ համարիր խաւտուանել իմ անկարողութեան. մեր դպրոցի չրջանը չիւր ներկայ ուսմունք և դիրութիւնք, ինչպէս պիտի տեսնէ ընծէրցողը Էրզնկայի տեսակցարութեան մէջ. հետեւաբար մեք զրկեցինք մեր գուսանական ոճով և մեր գիտցածին չափ։

«Դրքուկին անուներ կուտեցի խառն ղամակներ, քանի որ դասակարգութիւններս ալ խառն են, և տեսակութիւնս քաշած եմ իմ հանքարդութեան յուչատետրերէս և նամակներէս, և առաջնորդ ունեցած եմ ինձ Տիեզերական Ախտրնագրութիւն Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի պատուական գիրքը»։

Նովանդակութիւն. Յառաջաբան. — Ա. Ղամակ Էրզնկայ. — Բ. Թերջան. — Գ. Էփրատ գետ. — Դ. Կարին (Էրզրում). — Ե. Էրեւան. — Զ. Իջեւանցին Վարդապատ. — Է. Կիւմրի (Ակէքսանդրապօլ). — Ը. Ախալ. — Թ. Կարս. — Ժ. Փոսաւն, ի վանս Ս. Աստուածածնի. — ԺԱ. Կ. Պոլիս. — ԺԲ. Չալդ. – ԺԳ. Մէրսինէ, Խակէնդրուն, Պէյրութ, Անտիոք. – Վերջաբան։

«Այս գործով... կը պատմէ իր ուղեւորութիւնն Նախ ի Հայաստան, ի Մուրխա և ի Իտալական Հայաստան։ Կը պարունակէ յոյժ չահեկան տեղեկութիւններ և դիտողութիւններ...» Մասիս 1887, թ. 3858։

«... այդ ուղեւորութեան մէջ կան մի քանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ, բայց ընդհանրապէս նկարագրութիւնը լոկ, մակերեսութեան, պատահական և սխալներով հարուստ է». Մշակ 1887, թ. 18։

ՂԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՒԱՏՑԻ կամ ՋԱՀԿԵՑԻ. — *Գիրք Առաւելաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի։ Շարադրեալ ի Ղազարու Աստուածաբան վարդապետէ Ջահկեցւոյ։ Ի փառս Սրբոյն Հռիփսիմեայ։*

Ձակատին չարակր նախաբանը կայ՝ սա խորագրով. «Ես Ղազարոս և Մխիթարիկ Ղեկեցւոյ, ի Ղազարու պիտակ եւ ինձ Հոգեւորիկ Հրքոյս», ցէջն 7. յետոյ փայտի վրայ փորուած տպող պատկեր մը, ուր կան երկու վարդապետներ՝ մին նստած, միւսը կանգուն, և աչակերտներ ծնրադիր. պատկերին ներքեւ կայ.

Մինչն Քօհան որոտնեցին վարժա	պետ.
Սուրբըն Դրիգոր տալեւացին աչա	կերտ.
Յորոց չատաւիղեալ Ղազար վարդա	պետ.
Ար գայս գիրքըս մանկանց Եկեղեցւոյ	եւս։

9 էջէն կը սկսի գիրքը և կ'աւարտի յէջն 683, քսան գլուխներու բաժնուած։ Ապա ուսանաւոր մը «ի Ղազարու Աստուածաբան Վարդապետէ», 684–5. Յետոյ «Քանկ Ընչանաւոր Ինձից Սրբոյ Մատենիս...» 686–701. և 702 էջին մէջ կայ սա դիտելիքը. «Ի գիտելի է, զի Տէր Քակոբ ամէնխնամած Վարդապետն Աստուածաբան, այսակերպ Քօհանոս մեծի Պատրիարգին կոստանդնուպօլսոյ, արար զդիրս աստուածաբանականս որ կոչի Վէմ հաւատոյ. զանազան աւարկութիւնամբ և բազմանոյշ վկայիւք ընդդէմ երկաքնակաց։ Ի ընդ չարս աստուածազանից կարդեցաք. Լեւէպտ յաստ հգաւ Որոյ պատճառ զի ի չարմարել գրքոյս՝ գետ չէր աւարտեալ զչքնաղ մատեանս իւր. չազագս որոյ գրեցաս աստ զի հաչտեսցի ի կարգս գրեցելոցն առաչնոց»։ Ի ապա էջ 703–4

«Ձիշատակարան Սրբոյ Աստուածային Գրքոյս. փառք անհաս վեհին. աննիւթ փրկչին. ապէնիազ արարչին. որ անքաւազոր կարողութեամբ նորին հանգ եւ լեալ աւարտեցաք փոգիպատուամբ Մատենիս այս աստուածային։ Յորում գոհութիւն և անքաւ

փառատրուէիւն. և անզրաւ յաւիտենից երկրպագուէիւն յաւիտեանս, Ամէն։

« Արդ՝ տրպեցաւ զայս ի վեհափառուէեան Տիեզերական Ամուսնոյն Յիսմիածնի տեառն Աբրահամու Արբազան Կաթողիկոսի և ինքնագլուխ Հայրապետի և Պատրիարգի ամենայն հայոց Հօրն հաստարակաց։ Ւս ի Պատրիարգուէենան սրբոյն Լուսաւորչէի Գրիգորեան Տեղեացն և մեծի Ամուսնոյ սրբոյ Գևորգեանց աւագերոց ինտրեցկոց, տեառն Իրիգորի Աստուածազան վարդապետի և Արբազան արհի Եպիսկոպոսի։ Հրամանաւ կոստանգնուպոլսոյ երիցս երանելոյ Արբազան Պատրիարգի տեառն Գօհաննու. ամէնիմաստ վարգապետի և արդիւնական քաղաքարող ուղղաչափ և արհի Եպիսկոպոսի։ Արգեամբ և ծախիւք Արբոյն Յիսմիածնի։ ի ԻՀՀԹ Թուին մերում։ ի կոստանգնուպոլիս։ ի Տպարանի մանուկի աստուածատոյ։

« Արդ՝ յիշեալիք զուէր Մէքսիկէ հոգևոյն վարգապետն միաբան սրբոյն Խօհսէի աւագիոյն. որ կարի յորդորմամբ արարեցաք և տպագման գրքոյս եղեւ պատճառ. որպ տէր տապէ նմա զվարձս բարիս։ Նաեւ յիշելիք զբարեպաշտ միաբանակ այրն գանկալի զպաքանչի մանուկի Շահնազարն. որ անձանձիր է ի յաչխատանս վասն տպագման ամենայն գրոց Վարգապետացն մերոց։ Լեալ աուտիճ իսկագոյն առիթ և օժանգակ եղեւ ի լոյս ածելոյ այսմ տառիս. որպ ի տեառնէ ելիցի նմա վարձատրուէիւնս բազումս։ Ամէն և յիշելիք գայրն ամենագով և ուղղափառ զմանուկն Ստեփաննէս վարդապետն։ Ւս զնորաստեղծ մեծատատառ զմանուկն Ւսրաւեզ հշմարտուէեան արդին։ Ւս զմանուկս մերոյ տիրացոց Խաչէրն որդի մանուկի Վարդիս Ագային վիրադրեցելոյ. որք սերտ հաւատով իւրեանց պատճառ եղեն տպագման սորին։ Ուրեմն տէր ողորմեացի նոցա բոտ մեծի ողորմուէեան իւրոյ։

« Նաեւ յիշելիք գվիլհներոր աչակերտքն յարմարողի գրքոյս զտէր Յօհաննէս վարդապետն ամենացի. որ յաուսկնոյ յօրինակէ տորին գպատփարեալ ետ ոեզ գայս առ ի տպեր։ Ւս գկատանգնուպոլսեցի տիրացու Գէորքն. որ բազում է անդուզ աչխատուէեամբ գհամարս վկայուէեանց մոդովեալ եգ ի լուսանցսն։ Ւս եղիցի ողորմուէիւն տեառն աստուծոյ աուհասարակ ի վերայ աչխատողաց տորին ամենեցուն աստ և ի հանդերձեալսն, Ամէն »։

Գիրք տպագրուէեան մէկակ քառածալ. մէկակագիր, պարգափակ էջերով. խեղճ տպագրուէիւն։

— *Գիրք Նորատոյս՝ Որ կոչի Եւրգսւրան։ Շարադրեալ ի Ղազարու Վարդապետէ ի փառս մօր մերոյ Սրբոյն Էջմիածնի։*

Գիրքր մէկակ 8°, մէկակագիր, զարգափակ երեսներով և այլեւայլ փայտափոր պատկերներով, 255 էջ. ճանկով և Գիշատակարանով։

« Գիշատակարան. Շնորհօք և ողորմուէիւնս ամենազօրին տեառն աստուծոյ Տգեցաւ զիրքս այս ի Հայրապետուէեան Տեառն Աբրահամու Արբազան Կաթողիկոսին ամենայն հայոց որ յերկնահանգոյն Վէմոն Արբոյն Էջմիածնի։ Ւս ի Պատրիարգուէեան սրբոյն Լուսաւորչէայ և կոստանգնուպոլսոյ՝ Տեառն Իրիգորի և Տեառն Գօհաննու Աստուածազան վարդապետացն։ ի Տպարանի մանուկի տրուզ աստուածատոյ։ ի Թուին հայոց ՈՒՀՁԶ (= 1737)։ Օգոստոսի Ա։

« Արդեամբք և ծախիւք քանաքեցի պարօն Յովանկուլի որդի Պարօն Մալխասին. դեռազոյս և նորաբոզբոջ զօրացիոյն ի Փրիսատու։ Ւս և յիշման արժանի վարկիւք զտօնօվեցի վարպետ Յովնաթանի որդի չնորհաչատ տիրացու պատկերահան Յարութիւնն. որ կարի աչխատուէեամբ գրեաց զօրինակն տորին և ետ ոեզ տպել։ Ւս և ամենայն աչխատողաց և ձեռնտու լինողաց՝ տան և բաժին եղիցի ի տեառնէ աստուծոյ։ Ա՛զ լերուք. Ամէն »։

Պոլսոյ տպագրուէիւն է, խեղճ յիշատակուէիւն չկայ։

— *Բ տիպ.*

Գիրք Նորատոյս որ կոչի Եւրգսւրան չարադրեալ ի Ղազարու Աստուածազան Վարդապետէ, որ գկնի հայրապետ եղեւ ամենայն Հայոց. հրաւիրմամբ Հոգւոյն սրբոյ ի յԱթոռն մեծի սրբոյն Էջմիածնի ?

Գաւարտ մատենին յէջն 238.

« Ւս զայս ինչ յայտ լիցի սիրելի եղբարգդ մեզոց. վի ի յաուչհում ամանակի յորժամ տապզրեցաք գիրգարանս զայս հրաչագիզ և ամենագով և զզարդն եկեղեցւոյ՝ յետգեալ օրինակէ գրեցեալ անկաս ի ձեռս մեր։ Իսկ այժմ Հեգինակէ գրքոյս պպայծառն և գլուսոյգ զօրինակն տեսեալ մեր, Հաղագ որոյ և պատշաճ վարկաք կրկին և տպագրեցցք։ Զի Հէպէտ և գտանի ի մէջ նորա տարաձայնուէիւնք տատիճ բառից, բայց և ոչ բանիցվասն զի պիտունք և դիտատրուէիւնք երկուց մի և նոյնք ևն. ընդ որում և երկոքինն ևն հաճելիք։ Ա՛զ լերուք »։

Ի Թուին Հայոց ՈՒՀԼԹ (1744)։ Յուլիսի Ի։

— *Գիրք Պատմից որ կոչի՝ Աստուածպտկութիւն։ Շարադրեալ ի Ղազարու Ամենիմաստ Հայրապետէ ի 1191 Թուին։ Շաստուածակառոյց և ի տիեզերական աթոռն Սուրբ Էջմիածին։*

Գիրքր ուէիածալ, մէկակ գրով և ծագկափակ էջերով, ընդ ամենր՝ գանկով և յիշատակարանով միասին 270 էջ, որ կան Հագմանեբէն, Նարեկացւոյ ազօթքներէն, չարականներէն, եւն, մէկ տան ալ հեղինակէն գրուած՝ Ի (յիսուն) գլուխ։

« Գիշատակարան. Շնորհօք Ամենարբոյ Երրորդուէեանն միասնականի և միով Տէրուէեանն աստուածոյ. Տպագրեցաւ գիրքս այս, աստուածահաչոյտ և արդարացուցիչ. որ գհետեւոգս իւր երկնաշնորհս առեալ, ընդ անմարմինան գասեցցէ։ ի Հայրապետուէեան Աստուածակառոյց և անչարժելի տիեզերական աշխուժ սրբոյն միածնաչիր և առաքելական հկեղեցւոյ՝ Տեառն Ղազարու Երիցս Երրանեալ յոգնիմաստ և զգօնանհանգար պատրիարգի. և Արբազան վ ևհապետի ամենայն Հայոց հեղինակի և յօրինողի գրքոյս։ Ւս յերկուց պատրիարգացն՝ սրբոյն Սապիսայ, Տեառն Իրիգորի սրօբէավարի։ Ւս ի կոստանգնու պօլսոյ, տեառն Յակոբայ Աստուածաբանի։ Ւս Հոգաբարձուէեամբ սրօբէագործական և գերահոչակ Աշխուժն Սրբոյ Էջմիածնի և Նշայարագին Հուիրակի ի կոստանգնու պօլսոյ, տեառն Իսահակ աստուածաբանուէեան վարգապետի։ Յիչելիք և գաչխատատուրս գործարանիս գհետարարի Իրիգորի որդի զՏիրացու Անտոնն։ Ւս զմիւս պաչխատակիցս գնոցունց հետանալ կարապետ որդի Յովնաթանն։ և Զէլմիածինցի Վարգիսն։ ի Թուին Հայոց. 1193 »։

Խեղճ տպագրուէիւն։

— *Բ տիպ. Գիրք պատմից որ կոչի Աստուածածպտկութիւն։ Արարեալ տեառն Ղազարու Հոգեբոյս կաթողիկոսի սրբոյ Էջմիածնի։ Ւս վերստին տպագրեալ ի վեցերորդում ամի Հայրապետուէեան լուսանկար մօրն մերոյ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ Տեառն Ղուկասու սրբազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Շրամանաւ իչխան-*

ազնեայ տեառն Յովսեփայ առաքելասփիւռ ալք Նպիսկոպոսի և առաջնորդի ազգին Հայոց որք են ընդ Տէլլէհամր Լուստաց։ Ցամի Տեառն. 1786։ Իսկ ի լծուին հայոց. ՌՄԼԱ։ Նախիւք տեառն Յօհաննէսի ճգնակիր և սրբակրօն վարդապետի նոր Ջուղայեցւոյ։ Ի Վանկուպետրբուրգ։ Ի տպարանի Խալդարեանց պարոն Գրիգորի։ Հրամանաւ կառավարչացն բարեկարգութեանց։

> *«Ցիշատակարան. Փառք պատիւ և երկրպագութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան և միոյ Աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ։ Որ բան իւրում անհաւնմատ բարերարութեանն, եառ կարողութիւն անարժան ծառայիս՝ վիրատիս տպագրութեանդ խիզ արդհամբ և ծախիւք զգնդիկ և օգտաւէտ գիրքս այս, որ կոչի Աստուածաչունչ գիրս։ Արդ՝ որք ընթեռնուք զսա և վայելէք ի քաղցրութենէ սորին գնդակոյր պատուղ, աղաչեմ զի միով հայր մերիս աս ամէն յիշման արժանի հատուածոյիդ զիս վկայութեանդ անկամակարդ և ծածուր ամենեցի բարութեանդ ապիկար Յօհաննէս և ելի անուամբ վարդապետս և ապաստատս սրբոյ Ամենափրկչի վանիցն նոր Ջուղայեցւոյ։ Գարձեալ՝ ազերանով հայցեմ յիշողիք ի մաքրափայլ յատենս ձեր զմարմնաւոր ծնօղ հայրն իմ զՂուկասն, և զմայրն իմ զՈվաննայն, և հպարքն իմ զՄելքիսեդեկն, զԱբգար, զՀայրապետն, և զաւուրսնոյն զմարգարէսն, զՆոյեսանբիմն, և զԱվետարանչսն, և զքոյրն իմ զՍանդուխտն, և զեղբօրորդիքն իմ զՂուկասն, և զՀայրապետն, որք արդիւն հանգուցեալք են ի տէր։ և զկինդանի եղբայրն իմ զմահտեսի Կարապետն, զեղբօրորդին իմ զմահտեսի Գրիգոր Աբգեանն, և զկոյակիկ նոցին գիսակսն, և զաւուրս նոցին զՅօհաննէսն, զՄկրտիչն, և զկարապետն, և զկենակիցն Յօհաննիսի զՄարիամն, և զամենայն արեանատու մերձաւորս իմ և զբարեկամս։ Նաեւ զհոգեւոր ծնօղն իմ զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՅակոբ եպիսկոպոսն վերոյ յիշեցեալ Ջուղայեցւոյ. և որք յիշէք՝ յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ յաւուրն մեծի դատաստանի նորին։ Ամէն»։*

Գիրքը ուշադրավ, ծայրագիտակ էջեր. բնորոշ քան զառաջինն. 279 էջ։

ՂԱԶԱՐ. — Տաղ վաւեր սիրոյ, «Նոր աչք առ քանի նայես», կառուցիկ 1863, էջ 68։

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ. և տիպ, ի վիճակիկ, 1793։

— *Վազգրայ փայլակնչող Աստուածոյ պատմութիւնք ի բաժանմանէ Թագաւորութեան արձակունեաց մինչեւ զօր մարգպանութեան վաղհանայ մամիկոնոյ։* Տպագրեալ յամի տեառն 1793. *ի մարտի 22։ ի լծուականիս հայոց ՌՄԽԲ։ Աղեւամբք, և ծախիւք երկուց հարազատաց բարեպաշտաց պարոն Ջաքարին և պարոն Յովսէփին չահրիմանենց։ ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու հայոց կաթուղիկոսի։ ի վէնէտիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու, յանուն անմոռնի Պօղոսի։ Հրամանաւ մեծաւորաց։* 8°, 317 էջ. *յետոյ «Ցուցակ երեսից իրաց և գործոց»,* 318–320։

> *Ակիւրը «Բան առ վիրծանօղս» խորագրով հետեւեալը կայ. «Զանկալի ամենայն բանասիրաց ազգիս հանապազ զգործս մերոց նախնեաց, և ի նոսա առաւել զգործս պատմագրականս, որք զանցեալն զրաւորականօք իրր կենդանի բարբառով մեզ արձանագրեցին՝ գյաջորդութիւնն մերոց լսաղատորաց և իշխանաց, զպանազան անցս յաջողութեանն և ձախողութեանն մերում սեփհական աչխարհի, և զպատմութիւնն առաքելասանդ կրօնի։ Ինձ այսպիսի հարազատ ազգային պատմագրաց՝ չնորհք և զգրծանք իւրաքանչիւր ազգաց. իսկ զերկուսին յաչխարհսեաց կամ կորուստ՝ պակասութիւն անփոխանակելի զոր չիք չնար այլոստ լնուլ. զի հարատարութիւն չնտագրեցի որ զամենայն գիտ պիտ. հնարել անծանօթ նախնեաց՝ և զամենայն մտանելս յօրինել, յամենայն հնարից վերչացեալ զտանի կանգնային ներկայ հանդիսացութեանել, կամ զանգիտոց գնել, ուրանօր չզոյգէ զպատմագրութիւն լծոցիալ մեզ ի նախնեաց։*

> *«Զպատմագիր ժամանակիցք և ականատես անձից յիրէն պատմելոց գերազոյն և փափագելի ճանաչեմք առաւել քան զպատմագիրս յետագայս նոյն անձից. և ի նոսա զպատմագիր ժամանակիցն հնոց ժամանակաց՝ պատեհականագոյն համարիմք առաւել քան զվերջին ժամանակաց, վասն զի առաւել տան իւրեանց վիրծանոցաց ծնրութիւնն և երկարութիւն ամաց ըստ պատահականն ոճոյ այլոց քանելով, որ ծեր կոչէր զմանուկ հմուտ հնոց պատմութեանց, և մանուկ՝ զծեր անհմուտ քան զինքն նախնագունից։ Արդ՝ այսպէս ունելով զնորոգեցեան նախնեաց պատմագրութիւնս, յորոնց պատմագրաց ազգիս դերազոյն արդարեւ և գանկալի ամենեցուն հատարիմք զատաբիկաց պատմագիրս գազար փարպեցի. գազարիկ ձայնեալ ի տատմէլ. ժամանակագիր անցից յիրէն պատմելոց, ի հնագոյն յայնմ հինգերորդ դարու՝ զոր ոսկի դար ուսումնասիրողեան ազգիս արժան է կոչել. այսակերտ ազանաչ արծրունոյ և ոսկնգիր այնորիկ արանց՝ զորս հիմունս և ազբիւրս պատճառութեան հայկազեան լինգոնս պարտ է անտանել. ի կարգս առաջին պատմագրաց գինի եղիչէի գասեալ ի տարոնեցւոյն, ի տատմէլէ և ի կիրակոսէ։ Ի վերայ այսոցիկ և գասոյ և հանաչօղ, ընտրող և յատաջատես ամենայն նչանաց պակասութեան և կատարելութեան պատմագրի՝ զորս և ինքն իսկ արձանն ի գործս տիրատիրոջէ յիշատակէ ի սկիզբն գրոց իւրոց մանատես ի լծլէ. 15 և 16 այս է՝ գյարմարագրեալն քանից վճիռ և վայելուչ ատացուածոյ, գորոշ և զանչփոթ կարգադրութիւն իւրաքանչիւր անցից, զանաչատ առոգագրութիւն յամենայն մասին, չառնել մարդանաճութեան քանից յատելուածս, չյատելոյ դուչ եկեալն, չատեցուցանել ընդունայն քանիւք զնուագունս, և ոչ նուազեցուցանել կարճակուռը քանիւք զմեծամեծս, առ ի անպարտաս հանդիսանալ յիսատատակէր լսուցց ժամանակին.*

> *«Եւս ամենայն ին կատարելութիւնք պատմագրի, յորս կարի ինն յատաջատես գտանիցէ զմեր ղազար, անչուլտ հատատարար քաղցէ երկիղացին պատատատութեամբ և ոչխատ զգուշութեամբ աքգարապատում հչգրատաքանել զիւր պատմագրութիւն. մանաւանդ զի բնատնի գոյզ պաչատանն և ատազանչն որզէս և ինքն ցուցանէ, ի նոցունց տեղեկութենէ և ի գիւանացն կարէր ատուգել զանձնայն։ Ուրուչս պատմութեան կարգ վճիռ, յորինուած չարագրութեանն քաղցր, և որպէս լծոյ ի տեղիս տեղիս աչխարհիկ և բնատնի ատացուած այնր ժամանակի՝ այլ յատակագրոյն քերատող և ազատ ատանց, ընթացք ոճոյն միօրինակ՝ գեղեցիկ հանդիսացուցիչ փոքունց պաքազային, յորս սակս լծերնս ճարտատան անուամբ յիշատակի ի տարոնեցւոյն և ի կիրակոսէ, ոչ լծոցու տատատատութենն կամ տարակոյս ի քանս իւր, ոչ զանց առնէ գնատ բնութագունից իւրաքանչիւր անցից, ոչ զանց առնէ նաեւ քաղցմ ուրեք նչանակել զժամանակագրութիւնս, զքաղցմայ տեղեացս զգատատս, զիւրաքանչիւր անձանց զկիսելի ատացուածս. կրկնէ գրելէ ամենայն ուրեք զատենեցուն մակագրական անուանս ի բացատրութիւն ընթերցողին, նմանակցելով յայսմ*

յունաց պատմագրաց այնր դարու և յաւետնայնի ի սուտ (քան ի ճշմարտութ) միտս չափաւոր իմն հատատուելոյն պատուական, գրելոյ անհնայնին յանձն քիրէ զձեր կանոնական պատմագրի, և յինքն հչդրուէ միտոյ ինքնան քան զաղաքմանկուսէ. «Աստուածան ի կարդադրութիւն հատից. և յարմարագիր ի պատմութիւնս աստուածի իւրոյ»։

«Սուրբ պատմութիւն համօրէն գրելոյ 97 ամաց՝ ի 388էն սկսեալ մինչ ի 485՝ առաջի առնէ մեզ գիտութիւնն և զտրամսելի դար ազգիս, զդարուոյն ծագելոյ հնագոյութեան արչակունեաց, և զգազարանն խոպանութեան կրօնի ի համաչխարհական հալածանաց պարոյիդ. առաջի առնէ նոյնպէս և զուրախալին, զակիզքն դպրութեան ազգիս, զերկրորդ սկիզբն կրօնի քաղաքի պահանջն հնգմամբ չեռ սրբոյն գրիգորի, և զսկիզբն մարդպանութեան։ Նյեալ երկպառակութեամբ և անժիտքանութեամբ ոմանց տիրելոցանեալ գլուխս, անյոր քաջութեան գործովք, աքանչելի օրինակօք համբերութեան ազգին և կանանց, ուրոց միաքանութեամբ առնասարակ համօրէն ազգին յոյսդափան հատատ, ուրոյ առնէ և քաջալերէ յաւանդնոյն գոչչանալ և առ երկրորդն յիտակութիւ։

«Ցայս առնէնայն օգտութիւն հայեցեալ մեր՝ կարեւոր համարեցաք ի լոյս ընծայեցուցանել գայս սպիսի չայտառագատուր պատմագիր այնպիսի խոռվայոյց քաղաքականակ դիպմանց մատնանակի. քանզի չատնէնայնի զգուշացեալ զհետ գնալ հատատարմութեամբ օրինակին. իճպէսեւս ուրեք ուրեք ոչ պահպանին վրիպակք բառից և իմերութիւնք և այլայլութիւնք ասացուածոց. այլ սի չտնէր ինչ քաջատնութիւն ի դիպուածս, և դէպ համարեցաք ի բացատրութիւն ընթերցողին ուրոյն ի լուսանցսն անդ դնել խորագիր հրատելի դիպուածոց. և գայն առ այժմ առանց ինչ իմատնչանաց։ Ընձանձիր ընթերցանութիւն մեզ չատնացանէ զանձել լոտ մատնանակին զարդիւնս իրանց ընթերցանութեան զծանօթութեան անցից անցելոց. գնատութիւն ընտանի հայկազանութեան, և որ առատին է՝ գնատատութիւն հատատոյ ի հողիս ոչ միայն մտոք այլ գործովք, զարերութիւն ի վիչտս, և գնամբերութիւն առ ուրն քրիստոսի, որք են վախճան մեծոյ առաջարկութեան գործոյս»։

Այդն տպագրութեան համար այսպէս կր խոսին Ի. Տ. Մ. և Յո. Մալխ. Փարպեցւոյ իրենց նոր հրատարակութեան Յատնաշնորհին մէջ. «Պատմութեան առաջին տպագրութիւնը կատարուած է մի օրինակից՝ որի ոչ մի մատնակար ի ոչ սրեւէ հանգամանք չեն տուել հրատարակիչներու։ Ինչպ քանի որ, ինչպէս քիչ յետոյ կտեսնենք, այժմ յայտնի է, մեծ ինչ պղբիւրից է քաղել այդ օրինակը՝ կարող ենք ասել, որ բաւական հատատարիմ է եղել այդ տպագրութեան։ Ինքնաիտատար ոչ մի հաչիս չեն տուել հրատարակիչները, մեծ իրանց սրեւէ փոփոխութեան քնագրի մէջ մտցրել են մեծ ոչ. ուստի և մենք չենք կարող ասել, մեծ այդիւր ձեռագրի և առաջին տպագրի մէջ նկատուած փոփոխութիւնները արդեօք հրատարակիչներին են պատկանում, մեծ նրանց ձեռքում եղած օրինակին. նոյնպէս չզիտենք, մեծ այդիւր ձեռագրի ակնյայտնի տատատախալներն և ուղղագրական իատատութիւնները արդեն նրանց օրինակումն են եղել դրատուած, մեծ մենք հրատարակիչների ձեռքով» (էջ Ի)։

= Բ տիպ, անդ 1873.

ՎՂազարայ փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան։ Ի վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1873-1878թ. փոքր 8°, ԺԱ (Ազդ, Յառաջաբան) + 1–559 (պատմութիւն), և ապա Թուղթ Ղազարայ փարպեցւոյ. Մեղադրութիւն ստահօս Աղուանից 561–613. Յանկ անուանց 614–639։

Ազդ կ'ըսէ. «Մի ի յաւելս փափագանաց և ընծերգական ատանգիր քաղաքական դատ և գործ իմարգմանչաց մերոց է իրերդն անուանեալ Պատմութիւն Հայոց, զոր հրամանաւ քաջին Վահանայ Մամիկոնենց՝ եպերդրդոյ Մեծին Վարդանայ, գրեալ կելս ի դարս կամ ի սկիզբն Զ-ին՝ աչակերտն ասկերտաց Սահակայ և Մեսրովպայ՝ Ղազար Վանական, ի գնդէ փարպեցի Յատագծոհան գաւառէ, ի սահմանակցութենէ բնիկ Պատանին Հայոց։ Ես այս միակ գործ կամ գրուած նորին ծանուցեալ՝ ուրուան ամեք յատաչ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեցաս ի մատուռ Մխիթարեան վանացս. և զոր յայնժամ ծանուցին հրատարակօքն ինձ առ վերծանօղս՝ անփոփոխ գնոյն և միք գնի մեզ գայս ազդարարութեան՝ կարգեցք, ի յիշատակ իրաձանաչ և երախտագէտ ծերունեացդ մերոց. մանաւանդ զի և ոչ միոյ ինձ այնորիկ հանդիպեալ մեր նորոյ օրինակի պատմութեան, հարկաւորութիւք բուռ առաչնոյն կրկնել զտպագիրս գայս, ի ձեռ և ի չափ հատորոյդ ընտիր մատենագրաց մերոց. ապաս ուրեք ի յայտնի վրիպակն՝ արարեալ ուղղութիւն. և յերթս տրտնեալ գիրսդ տրամադրեալ զովանդակ գիրսն, գի և այսպէս իսկ կոչէ հնգինակն գատատնս գրոց պատմութեանն, և երիք իսկ գլխաւոր մատենք երեսին յիտրութիւն պատմագրութեան. զոր դարձեալ առանձին ի հարիւր գլուխս տրամատեցաք, առանց խորագրաց. գի որ յառաչնում ապագրութեան հղեալքն ինձ՝ չեն հեղինակին կամ հին կազմատրութիւն։ Միայն ի Տեռէն Ս. Յակակ և ի Մեսրովպեան նորին՝ արարեալ այլայլութիւնս բանից լոտ հնագոյն օրինակաց որ ի հատատնտիրս զտանին։ Եւդ որ ինչ գվատատութենէս կայցէ գիտելի՝ ի ներան անդ առաչնոյ տպագրութեանն գտցեն խնդրողք. և միք սակաւ ինչ գնդրագիտ ընդունդն Ղազարայ առատցուք, զոր յաւելով կցեցաք ի կոսն պատմութենէն. գի այնպէս գրեալ առանդն և առ նախնեաք։

«Օրինակ ընդունդ Ղազարայ առ ձեռնատ իր Վահան՝ յայտնեցաս ի գաւառսն մատենից ամենուն Նշխարածնի, ի ձեռն փափաչան խուզարկուի Յովհաննու եպիսկոպոսի Շահխաղենեան, որ և հատատուածս ինչ անտի ելեալ յիտրութիւն Պատրագրութեան Նշխարածնի և Ընգերուն գաւառաց Աղբատատայ. ապա յամի 1853 հնտատ վարժապետն տեսուչ Նազարեան Ակնարանի՝ Պ. Մկրտիչ Նշին զբովանդակն ի տիպ արձանագրեալ ի Մոսկուա քաղաքի, երկար յատաչքատութեամբ և ծանօթութեամբք. Ցետ նորա և այլ ոմն հատատուն քանասէր, Մկրտիչ Ղազարեանանդ, յետեալ զնոյն յաչխարհիկ բարբառ իրոյ գաւառին՝ երկարագոյն եւս խորհրդածութեամբք բանից՝ եղեալ ատ մատենրիմն. որոց յետ տատրամամ մատու նորին հոգացեալ հրատատարակելոյն ի մայրաքաղաքին Պետատպ, յամի 1868. ի վերայ երկոցուն ատցա երկատնրութենդ անգէպ վարկաք յաձկելոյ և միտրասանն ծանօթութեանս, քանզ ոտ ուրեք անհրաժեչտն լինելցաս. այն զի և Խորենի ինքնին և Պատմատն Նախնակարգեալ ի մերձատամանակ մատենագրէ՝ տան ոչ սակաս կարեւոր և պիտանի ծանօթս գկենաց Ղազարու։ Այլ զի հանգոյն Պատմութենան և Խորենոյ այսորիկ մի մեսյն օրինակ գտեալ է ցարդ, և իերութիւնք ոչ սակաս նչմարին ի գաղափարին՝ ատիպեցաք և մեք իմոյել նայապէս, լոտ առաչին տպագրողացն, լոկ զվրիպակսն ի նոցին տեսութենէ՝ ուղղագրելով, որոյ բաղատատողացն դիրքին է կալ ի վերայ։ Ցայց գլխաւոր ուղղութիւն մի չարկ համարիմք յիչեցուցանել. այն է գատատրութիւն հատատոց բանի

խղճմտյն, որ ի մէջն ունիս խոտնակեալ և անյա-
րիր ճնշայր, ի սակս սխալակ կեա և յաւասչ կաղ-
մուխման լեզուիդ մատնին՝ յորմէ զգայափա-
րհալս է. և քան այնմ վրէպ դասատուխման
տպագրել էր նախայիչեալ բանասիրացն. զոր ու-
սադիր քննել դասատուրեցաք որպէս արժան և
սաղդ էր. միայն ի մեսամ տեղոյ ոչ կարացաք
ի հոն ելանել, և պակաս կարծեմք ի բանին, որ-
պէս է նչանակեցաւ անդէն (չէջ 593). զոյժ այ-
լոյ տրուք ճարատարուխման, և մանաւանդ յղձալին
բաղդ, լեցի և զայն խնդրուխման. հանդերձ նորուք
եւս գործովք քաջի վիպագրին և ճարտասանի
մերոյ Ղազարայ. որ երկրորդաբար այսոքիք տեսա-
կօք դպրուխման, պատմագրուխման ասեմ և ճար-
տասանուխման՝ ոչ ոսմեք ի մերոյս վայելչաբանից
տուրակայի, խել ոչ և քնաւիցն վնհասդին հանդի-
ստանալ կարգաբանուխմամբ և քաղաքագիտաս-
խմամբ. և մխամամուն ցանկալի հանգամանօք զոր
փափագեմք յեսոքնաւս ի նախնեաց մերոց և յուսկե-
ղինիկ գրչաց. բնդ Մովսիսէ խորենացւոյ և ընդ
քաջգրաբանին Իղիչեայ կապվ վերրեակն պանծա-
լի. յորս սխրացեալ և խմաստնոյ ուրուճն և քաջ
հայագէտ փառնկ մատենագրի, ոչ անարժան աւեր
և յետ ճարատարաց վիպասանից Հելենացոյ ընխեռ-
նոյ և գրածոս Հայիրդոյս այսցեկ»։

Իսկ Խուդխին Յատաղաքանը՝ «գրեալ յԱմիւռ
քաղաքէ» ժամանակաւ Ղազարոս մերձաւոր անձէ
մի գրուած՝ կ'ըսէ. «... Իրանելին Ղազար...
անդատեին ի մանկական տիոցն սկիզբն արարեալ
բանական գիտուխման՝ Յունաց լսչխարհն հանա-
պարհորդէր. և անդ քաջաց և առաքինի մարդոց
պարապեալ լիով գմարգարիտն՝ զբանն աստուա-
ծային՝ ընկալեալ լինքեան, եկեալ հասանէր յիւր
աչխարհն...

« Կամեցեալ մեծի խմաստուխման վաճանայ
մարզպանին՝ դօրավարին Հայոց՝ Տեառն Մամի-
կոնէից, գնաց իւր առաւել մերձաւոր և սիրելի առ-
նել, չնորհէր նմա գնչակապ և պահանատար աեղին
ի նոր քաղաքի, որում անուն էր Նորբ կամուս-
ղիկ եկեղեցի, վանօքն. և նորա ընկալեալ զբան
մարզպանին՝ խնամածէր զտեղին։

« Պատահեաց նմա կրել տրտմութխիւն ի վայրա-
պար մարդկանց, զի ի հրոյ վնասեալ փայտակերտն
եկեղեցւոյն... Յայտնեալ կամ հղեալ նմա գնալ ի
կողմանս Յունաց. հասանէր յԱմիւռ քաղաք, և անդ
առ ժամանակ մի գտեղի առնոյր։ Տեսանելով զայն
չարանախանձ մարդկան՝ չասելոյն քանս աստս
զտեղոյն և գուսմանէն եւս գնորա, զի զբարձր ա-
նունն խոտարհեցուցանել կալասցեն։ Լուեալ զայս
ամենայն Ղազարոս՝ իբրեւ զքաջ պատերազմող դի-
նեալ դնկեր, զի բանիւ զօրութխեան դիր ոգւոյն և
զքաջալերուխման և զպատկեր կերպարանաց՝ ի
ձեռն գրոյ խղճմտյս այսորիկ ծանուսցէ նոցա... կի
կարճեսցին քերանք չարախոսացն վնասակ... Ի
մանաւանդ վի վատահ եղեալ չամենիմաստ մարզ-
պանն, խնձէ գխոէ ճարատարուխման քանի լինել
չլսող և գխոէլ գերաստնա, զի անմեղագրելի կինքն
արասցէ ի ձեռն գբոյս։ Ի առեալ ի ձեռն ղգիչն
գիտուխման, զի չայրմոց հրեհացի. և առաքէ
ղգբեալս ի ձեռն բարեաւր մեծի և պատուական
նախարարին՝ Մամիկոնէին Համազասպայ, որ և
պատճառ իսկ եղեն նմա այսրէն դարձին...

« Զերորդ պատմուխիւնս Հայոց» ետնելի իմ
Ղազար պատմագրիացս։ Ընդ նմին գրեցաք և րդ-
խմուղխմ, զի ընխերցասէրքն դոյսատմուխիւնս կար-
գալով՝ ընդ նմին և գխմուղխմ ընխեքցեսկ, գիտցէ
առեցին նորա լսուելխեան բանին»։

« Պատմագիրք Հայոց» ի հրատարակիչներ վե-
րեւ կիյուած էջին մէջ այս տպագրուխեան առիթն
կը գրեն. « Երկրորդ տպագրուխիւնը անպայման
մեծ առաւելուխիւններ ունի՝ առաջինի համեմատու-
խեամբ. քաղմաթիւ ազատագրուխիւններ են ուղղուած
այստեղ. կէտադրուխիւնը քաւական հչտուած, որի
չնորհիւ հասկնալի են դարձել մի քանի հատուած-
ներ՝ որոնք առաջին տպագրուխեան մէջ, սխալ կէ-
տադրուխեան պատճառով, չէին հասկացուած կամ
սխալ էին հասկացուած։ Տեսիլքի և նրա մեկնու-
խեան քնաբերը վերականգնուած է ուրիչ ձեռա-
գիրների համեմատուխեամբ։ Ինազերը քաժանուած
է հրեք մասի և հարիր գլխի։ Պէտք է միայն ափ-
սուսել, որ հրատարակիչը աեիւրդ է համարել իր
ուղղագրուխիւնների ամենամեծ մասի համար հա-
չիս սալ կարգացողին. քիչ անգ միայն նչանակել
է, խէ Ա. տպագիրն այսինչ բնխերցուածքն է ու-
նեցել, որ ինքը ուղղագրել է այսպէս։ Ալս տպա-
գրուխեան ուղղագրուխիւնների քանակուխինը և
ինչուխինը պարզ երեւում է ներկայ տպագրու-
խեան ծանօթագրուխիւններից »։

Այն է տպագրուխեան հրատարակիչն է Հ. Ալիչան։

√— Գ տիպ, առ 1891.

Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութխիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան։ Երրորդ տպագրուխիւն։ Ի Վենետիկ, 1891–1896։

Փոքր 8⁰, մի յաջաքանակ Ա և Բ տպագրու-
խեանց) 1–630 (պատմ.), 631–691 (Թուղթ), 692–
719 (Յանկ անուանց)։

Այն տպագրուխիւնը Ագգ մ'ունի, որ կ'ըսէ.
« Քանկի յետ նախընդիմաց տպագրուխեան մատե-
նիս՝ ոչ յայտնեցաւ մեզ նոր ձեռագիր, ոչ ինչ և
նոր ունիմք ատենդել. բայց միայն զի արարաք
տեղափոխուխիւն գլխոց կամ հատուածից ինչ ի
սկզբան պատմուխեանն որ (չէջս 7–14 երկրորդ
տպագրին), որպէս ի դէպ էր. այլ տակաւին ան-
չարիրք և կրկնուխիւնք քանիք երեւին Ա և Բ գլ-
խուխիք, որպէս խէ մին քան Յատաղաքան լիցէ,
միւսն։ Այնպէս պատմագրուխեան։ Նոյնպէսի ինչ
տեղափոխուխիւն կարգի քանիք արարաք և ի Թուղ-
թին Ղազարոս առ Վահան Մամիկոնեան »։

« Պատմագիրք »ի հրատարակիչներ կ'ըսեն. « Եր-
րորդ տպագրուխիւնը, քաղաքուխեամբ Պատմու-
խեան Ալեքսանդրի մէջ ազատագրուած հատուածների
քաւական չափով դասաւորուխեան՝ միացածուամբ վե-
րին աստիճանի անհնարին արտատպուխեան է եր-
կրորդից։ Ոչ միայն չէ լրացրել Ը. տպագրիչ դուռս
ընկած մի քանի մասր պարբերուխիւններ, այլ իր
կողմից էլ դարձեալ նոր պարբերուխիւններ է քաղ-
ծոդել. տատասխանների այնքան չատ են, որ կար-
ծես առանց արքագրուխեան է կատարուել տպա-
գրուխիւնը. չատուկ անուանների ցանկը խնդրի, ցու-
ցումների մէջ անխիս անճչտուխիւններ։ Ալս տպա-
գրուխիւնը ուրիշ ղգալի չհատկուխիւն է՝ Ի. տպագրի համեմատուխեամբ։

« Թղթի առաջին տպագրուխիւնը հաւատարիմ
արտատպուխիւն է երկու օրինակների, չատ անսո-
չան չնչդումիերով, որոնց մասին հաչիւ է տալիս
հրատարակիչը։ Բայց վերը չիչուած՝ խղճմտրի տր-
խալ գատատուրեխեան պատճառով աղբիւր—ձեռա-
գրի մէջ՝ այս տպագրուխիւնը չատ պակասաւոր է;
Երկրորդ տպագրուխիւնը չատ կատարելագործ-
ուած է աղատագրուխիւններ, իսկական տեղե-
րում գնահատելով միայն դասաւորուած հատուած-
ները։ Քանիկ դուռս՝ խղճմտրի երկրորդ և երրորդ
տպագրուխիւնների մասին նոյնը պէտք է ասել՝
ինչ որ ասացինք Պատմուխեան Բ. և Գ. տպագ-
րուխիւնների մասին »։

√— Դ տիպ, ի Տփղիս, 1904.

Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութխիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան։ (Պատմա-

գիրք Հայոց, ի լոյս ածեալ բազդատութեամբ ձեռագրոյց ի ձեռն Բանասիրաց Հայոց։ Հատոր առաջին. գիրք չորրորդ. Ղազար փարպեցի։ Աշխատութեամբ Պ. Տէր-Մկրտչեան և Յ. Մալխասեան։ Տփղիս, Հայագիտիկ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1904. մեծ. 8°, ի֊Ջ + 1–182 (պատմ., 183–204 թուղթ, 205–211 ցանկ յատուկ անուանց։ կայ ցանկ մր եւս «Վկայութեանց ի սուրբ գրոց», երկու էջ։

Յառաջաբանի կ'ըսէ. «Ղազար փարպեցին ծնած է Աբրահամեան դարուն վերջի մասին, որ ինքնին է Վաղարշապատի դպրի հետևո–սութեամբ և չէ ի մինչև այսօր։ Նրա ծննդեան և մահուան տարեթիւները չեն հասել մեզ։ Հատնական հաշիւներով՝ ծնած պիտի է լինի 410–413 թուականներին[1], իսկ վախճանած՝ վեցերորդ դարում։ Հայոց երկրորդական աստղագէտները իրրև Ղազարի թուականի տեղ ցոյց է տալիս Լազարեան պէտք, փարպեցիի դպրի սրանելը կէս ժամ հետաքրքրութեամբ, որի մասն եղած չին եկեղեցին իրրև թէ չինուած է նոյն կանոն Ղազարի և պերճմանն էլ ամիսփոխած նոյն եկեղեցու տարաբաղային ատանդատան մէջ[2]։*

«Մանկութեան հասակում Ղազարը մնում է ուսատիրապետի է վրաստանում, Վահան Մամիկոնեանի մօր՝ Զուրիի խնամքով, ինչպէս անդամ կից ու խնամակից Վահան Մամիկոնեանին ու նրա եղբայրներին։ Վրաստանում Զուրիկը, Շմայեակ Մամիկոնեանի այրին, իր չորս որդ պատկներով պատսպարան էր գտել իր Հռոմ–վառած քրոջ մօտ, որ Վրաց Կուրոյ քեռնիի կինն էր, և հէնց այս Կուրոյի մեծ չանքերով ու ազդեցութեամբ էր, որ Յոգկիտ Բ. Իմաստուր համաձայնեց Մամիկոնեան փոքրիկ հետերին, Վահանին ու եղբայրներին, նկատք չնորհել, որոնք Վրաց հարկի ձեռքով բռնուած տարուած էին Պարսկաստան և Պարսից օրէնքով, իրրև ազատարձի որդիք՝ պէտք է ապրեին։ Այս փոքրիկ իշխանազուններին դեռ ամա անում ու դաստիարակում էր Վաղարը։ Հետևեալ նա աչակերտում է Երեսնի Կոմն Արծրունու, որից և կրօնասիրութեան ձեռնադրութիւն և առանում։ Հայաստանում տուած ուսումը տեսել, նա ուսուցիչների հրամանով ուղարկում է Ինդանդիոն. այստեղ մի քանի տարի մնալուց յետոյ վերադառնում է հայրենիք և Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութեան տարիներում ապրում է Շիրակում, Կամսարական իշխանների մօտ։ Հետևեալ նա, մօտ քառասուն տարեկան հասակում, գնում է Ինիք, ուր երկու տարի ճգնողական կեանք է վարում, մինչև որ Վահան Մամիկոնեանը, որդէն Հայոց ապստամբած ու մարզպան դարձած՝ փնտռում է իր մանկութեան ընկեր Ղազարին և Ինիքից բերում է իր մօտ։

«Այս ժամանակ, մօտաւորապէս 485–6 թուականներին, Ղազարի համար սկսում է նոր գործունէութիւն։ Վահան Մամիկոնեանը Վաղարշապատում նորոգելով Լամբռնի եկեղեցին և միաբանութիւն հաստատելով՝ նրա վանահայր է նշանակում Ղազարին։ Այս օգտուելով մարզպանի հովանաւորութեամբ, նրա եղբայրների ու Կամսարական իշխանների աջակցութեամբ, չնորհիւ և իր քահանայական իրաւունքներին՝ շատ չատով պայծառացնում է վանքը և իր ազգու քարոզներով ժողովրդի հրճուանքին ու համակրութեանն ալ տանում։ Բայց այստեղ նա հանդիպում է և զօրեղ հակառակորդների։ Դէմ վանահայր չնշանակուած՝ բարձրաստիճան հոգևորականներ, նոյն–իսկ կաթողիկոսով վճռանին, ձգտում էին ձեռք բերել Լամբռնիկի վանահայրութեան արդիւնաւոր պաշտօնը։ բայց երբ Նշանդ կանոնիներ չէ կատարում, և այս պաշտօնին արժանանում է Վաղարը՝ նրանք սկսում են իրենց բոլոր չնքն ու ամէն կարելի ու անկարելի միջոցներ գործ են դնում՝ Վաղարին մարզպանի աչքին ձգելու և վանքի հալածելու համար։ Երկու նպատակին էլ հասնում են վերջապէս նախանձորդները. մի անգամ չարձակում են գործում վանքի վրայ, և Վաղարը հազիւ կարողանում է գլուխը ազգ պրծացնել և, երեսի վանան Մամիկոնեանին ապաւինելու հնարաւորութիւն էլ չունենալով՝ փախչում է Աղիձ քաղաքը (այժմեան Իլիրքիր)։ Աստեղից նա գրում է Վահան Մամիկոնեանին իր թուղթը, որի մէջ պաշտպանում է իրան լիշնաժի աքեղաների մեղադրութիւնների դէմ և բաց է անում սրանց դիմակը։ Թուղթը գնալուց ու Վահանին է յանձնում Հոմոզաւոյ Մամիկոնեան «մեծ նախարարը», որ և պատճառ է լինում Վաղարի վերադարձին։ Հետաքրքրական է, որ այս վերադարձից յետոյ Վահան Մամիկոնեանը, վանահայրութեան փոխարէն, առաջարկում է Վաղարին մի ուրիշ՝ աւելն տեսակէտից աւելի օգտակար գործ—գրել Հայոց Պատմութիւնը։

«Վաղարը իր Պատմութիւնը կազմում է երրորդ պատմութիւն, առաջին համարելով Ագաթանգեղոսիոր և երկրորդ Փաւստոսինը։ Իրրև Փաւստոսին յայտարարում՝ նա սկսում է պատմել Հայոց գործերը այն տեղից՝ որտեղ կանգ էր առել Փաւստոսը, այսինքն Արշակունեաց իշխանութեան հիմնադրութեան երկու մասի բաժանութեան, որ տեղի ունեցաւ 384 թուին, և չորրորդում է մինչև 486 թուականը, որ Վահանի մարզպան նշանակութեան տարին է։ Պատմութիւնը երեք մեծ բաժանումի ունի. առաջինում դեռևս պատմական նիւթը Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումից մինչև Ա. Վահակի ու Մեսրոպ–Մաշտոցի մահը (439). երկրորդում վերաբերած է առաջին կրօնական պատերազմը իր նախորդներով և հետևորդ պատճառներով (440–461). երրորդում վերաբերած է երկրորդ կրօնական պատերազմ, ուրի հիմն առած՝ Վահան Մամիկոնեանի կենսագրութիւնը, որ այդ պատերազմի հիմնադիր, բայց հոգին, պարագլուխն ու կազմութեամբ վերջացնողն է։ Պատմութիւնը վերջանում է Ջոհան կաթողիկոսի առնութեանութեամբ, որը նա խօսում է Վաղարշապատի եկեղեցում, Վահան Մամիկոնեանի մարզպան նշանակութեան առիթով կատարուած մեղրանքի ժամանակ։

«Վաղարի այս գործը մեծ կանգնային ազդիւր է մեր հինգերորդ դարի պատմութեան համար։ Աւաջին մեզ համեմատաբար քիչ բան ունի նոր, որ մեզ ծանօթ չլինէր արդէն այլ աղբիւրներից, բայց Հայրապետական դպրոցի գեղեցիկ ու հետաքրքրական նկարագրութիւնից և Ա. Վահակի Տեսիլքից։

«Երկրորդ մեծ նետաքրքրական է ոչ միայն բազմաթիւ մանր ու խոշոր պարագաներով Վարդանի և նրա առաջնորդութեամբ մղուած պատերազմի մասին, որոնցով փոփոխակի լրանում են Եղիշէի և Վաղարի հաղորդած տեղեկութիւնները այս պատերազմի մասին, այլ և աւելի անկեղծութեամբ կալ վերաբերմունքով, որի չնորհիւ գործող պատմական անձնաւորութիւնները աւելի հիւսն կերպով են ըստ ամենայնի քան կարելի էր միայն Եղիշէի աղբիւրով։

1. Վր. Թալաթեանց, «Վաղար փարպեցի և գործք նորին», եր. 5–7։

2. Գաբր. եպս. Շահխաթունեան, «Առորագրութիւն Լամբռնիկ Լչմիածնի և հինգ դաւառաց», հատ. Ի, եր. 74։

«Երբորդ մասը, որ մինակ պարիսը է մեր մատ 25—ամեայ պատմութեան՝ փակելովս է Վաղարի տղին ու հայկազեաները ամբողջ ազգիս համար։ Մի կողմ խոզնենք զամանական հանգամ. Վանան Վարդիկեանի և կաթուղիկական եղբայրների վիճաբանութեանը, որ բնական և հանգամանալի է դառնում՝ երբ այդի առաջ ունենանք հեղինակի բարեկամական մտերիմ կապը այս ներսոնների հետ, որ բանդ բարձր դիրքեր և մանաւանդ այն հանգամանքը, որ Վ. այսորը գրում է ինձ Վանան Վարդիկեանի առաջարկութեամբ, այսինքն. ին դարերի հասկացողութեամբ՝ ի պաշտօնէ այդ բերդողը լինի. — Այս մատում առանձնապես երեսում է փարպեցին իրրեւ առողջամիտ, լայն աշխարհայեացքի տէր, լուսաւորուած ու քաղաքագէտ մարդ։ Այն էջերը, որտեղ նա բացատրում է ուղղափառութեան սխտեմի կործանիչ, անքաղաքականացնող հետեւանքները. այն պայմանները, որ Վանանը առաջարկում է Վրէժխնդիր, որպէս նախ վերջացնի հայ-վրացական հաշիւները՝ ազգերի ճարտար ու համոզիչ կերպով բացատրել, մեզ սրբազան վերաբերութիւն էր այն ուղղութիւնը՝ որ պաշտօն ու պատիւ առանում էին հաւատարիմները, իսկ իրանց կրօնին հաստատ մնացողները հալածուած ու արհամարհուած էին, և մեզ ինչպէս այս չանդիսական հաւատափոխութիւնը հովանաւորելով՝ հեռացնում էին ամեն տիրապետական քայլ առնելուց, իսկ առաքինութիւնն ու քաջութիւնը վերացան Հայոց աշխարհից։

«Վ. Փարպեցու երկրորդ աշխատութիւնը նրա խոստմունքն է առ Վանան Վարդիկեանան, որի մէջ, ինչպէս առաջինը, իրան պաշտպանում է առանձին աբեղաների մեղադրութիւնից։ Խոստմունքը կարեւոր է՝ իբրեւ ազգիս, որից բացատրվում է հնագ առանում Վաղարի կեանքի ու գործունեութեան, մասամբ և Վանանի մասին. կարեւոր է և այն, մեզ ուրիշ տեղեկութիւններով, որ հաղորդում է մի քանի նշանաւոր հեղինակների մասին։ Բայց խոշոր դիւրաւոր նշանակութիւնը նրա նուսմն է, որ նա մեզ զգալափար է տալիս հինգերորդ դարի երկրորդ կէսում Հայաստանում տեղի ունեցած ու դրական չրշանի մէջ գոյութիւն ունեցող կռուակցութիւնների, նրանց փոխադարձ մեղադրանքների և միմեանց դէմ գործածած վէնքերի մասին։ Տանում ենք, որ այսոսկ կորէ է մեզում երկու ուղղութեան, մեկերում Վասրական և Ցունական դպրոցների մէջ, որոնցից առաջինը մարմնացնում է հին, առանդ պատր, իսկ երկրորդը՝ նորը, առաջադիմականը։ Ցունական դպրոցի նեղ կացարագրիչները աւելի մեծ պիտութեամբ, լայն աշխարհայեացքով, նորամտութիւններով լեցուած էջ, ազատ մտածողութեամբ, (զուրկ և աւելի ազատ նիստ ու կացով), իրանց դէմ դրդռչին միացած հոգեւորականութեան ոճ բացմութիւնը, որ այդ նորերներից վտանգ էր ազատում ոչ միայն իր միանգամայն բնդ միշտ հաստատուած անշարժ հասկացողութիւններին ու քաղքերին, այլ և հասնող բոլոր իր չանհրին։ Երբեմն Վաղարի խոստմունքի մի փոքրիկ պատկեր է այդ մեծ, յատիւնական կռուսի, որ բոլոր դարերում և բոլոր աշխարհներում մղուել է նոր և հին մէջ։ Վաղարը ինքը՝ մղուած կռուի մէջ գտնուղների մէկն է, և այս պատճառով այնքան դաժան են հնչում նրա խօսքերը, որ ուղղուած են հակառակորդների դէմ, ինչպէս դաժան են և նրան միւս գիրքերի ու գրչակի՝ Ի. Խորենացու նոյնպիսի հակառակորդների հասցէին ուղղած ծանր խօսքերը (Բ, ղբ, և ղգբ)»....

Յետոյ, ապացուցելուց և ձեռագիրներում մանրամասն խոսելուց վերջ, կը յաւելուն. «Բուլոր վերը յիշուած ծանրերը ամփոփելով՝ տեսնում ենք, որ Զ—ն (— B) ներկայացնում միակ մեզը ձեռագիրն է, որ իրրեւ ազգիր է ծառայել մինչեւ այժմ հրատարակած իմ պատմութեան և իմ Խրիմի յուլոր ապացուցութիւններին և եղած միւս բնդօրինակութիւններին (Էջմիածնի N. 1688 ձեռագրին, Վենետկի օրինակին և վիեննայի օրինակին)։ Այս ծանրագրելուց ապացուցութիւնների համար ազգիր ոչ անմիջապէս, այլ միջնորդութեամբ անհնարամ բնդօրինակութիւնների։

«Վ. Փարպեցու պատմութեան և Խրիմի ներկայ հրատարակութեան մէջ առաջին անգամ գործ է դրուած այս մեզը Զեռագրիր՝ համեմատութեան համար։ Շնորհիւ Վ. Տէր-Միքայէլեանի ստացութեան՝ այլ եւս աւելորդ դառնում էր Երկրորդ Զեռագրին էլ և նրա տարբեր բնթերցուածները բերել. դա կլինէր զուր ժամավաճառութիւն, առանց որեւէ օգտակի՝ քնաղրի ուղղագրութեան համար. յուսանում ենք այն մասին, որ ծանօթութիւնների աւելորդ խճողութիւն միայն դժուարացնում է պարապողների աշխատանքը՝ այս ծանօթութիւններով քնաղրին ուսումնասիրելու դէպքում։ Պէտք էր, հետեւաբար վարուելով, զուրս ձգել և Վ.-ի բնթերցուածները. բայց եւ քաշուելի այդ անելուց, ի նկատի ունենալով որ այդ օրինակի ծագման մասին դեռ ոչ մի քննութիւն չէր կատարուած, և միայն իմ հանձնարարութեամբ՝ համեմատութիւնից նանել մի օրինակ, որ գոնէ նիութի դասաւորութեան նկատմամբ ինքնուրոյնութեան արտաքին ապացոյցները էր տալիս՝ պատահականութեան դործ համարելի։ Այս օրինակի համեմատութեան վրայ գործ դրուած աշխատանքը բաւականաչափ վարձատրուած կլինի նրանով, որ քանաւորները հնարաւորութիւն կունենան ներկայ հրատարակութեան ծանօթութիւնների միջոցով անմիջապէս ճիշտ նախապատրաստութիւն կատարելու այդ հետաքրքրական օրինակի մասին։

«Պատմութեան և Խրիմի Վ. տպագիրը Զ.-ի հետ բաղդատել ենք Վ. Տէր-Միքայէլեանն և ես։ Իսկ երկրորդ և երրորդ տպագրութիւնների հետ բաղդատութիւնը կատարել եմ իմ երեք աշակերտի — Վարդ. Յակոբեանի, Ալար. Աբրիամեանի և Վրտ. Յովհաննիսեանի օգնութեամբ. — Վ.-ի բաղդատութիւնը, ինչպէս միւսների՝ կատարել է Վ. տպագրի վրայ Տ. Պիլիգիկեան վարժապետը։

«Այս բաղդատութիւնների մատակարարած բնթերցուածների օգնութեամբ կազմել եմ ներկայ հրատարակութեան քնաղրը, որի ժամանակ ղեկավարուել եմ հետեւեալ սկզբունքներով. —

«Պահպանել եմ Բ-ի տպագրի (իսկապէս Բ-ի, որովհետեւ Վ. տպագիրը ոչ մի ինքնուրոյնութիւն չունի, այլ վատ արտատպութիւն է Բ-ից) քաժանումը երեք դրուագի և հարիւր գլուխի։ Դրուագների քաժանումը, ինչպէս նկատել է և Բ. տպագրի հրատարակիչը՝ արդարանում է մեզ պատմութեան նիւթով և մեզ նոյն-ինքն հեղինակի վկայութեամբ (եր. 38, 107)։ Իսկ գլուխների քաժանումն արդարանում է Զեռագիրներով, որոնք ունին այսպիսի քաժանումն, նոր գլխի նշաններ դնելով և երբեմն գլուխների վերնագրերներ։ Բայց որովհետեւ ձեռագրութիւնները այս գլխակարգութիւնը սկզբից մինչեւ վերջը չէր յարատեւական, և միշտ կոգմիլ Բ.-գլխակարգութեան նորին բազմաթիւ յատկութիւներ են հասած գրականութեան մէջ՝ ուստի յարմար համարեցի այս արդէն մի անգամ հաստատուած գլխակարգութեան (բացի մի տեղից Պատմութեան Յատկաբանում, որտեղ հատուածների դասաւորութիւնը փոփոխելու պատճառով պէտք էր և գլխակարգութիւնը փոխել). Իմ կարծիքով՝ ուրիշ բանկալի էր այլ կերպ անել այդ գլխակարգութիւնը։

« Պարապմունքների դիրքը ֆիզիկան համար՝ յարմար համարելի բնագրիւ առաջ դնել պատմիների համաձայն թուականական կարգ – Քանկ դիւրաց, երբեմն հետևելով ԱՀ. տպագրին, երբեմն նրանից անկախ։

« Ընդհանրապետական մէջ բնագրութիւն անելիս, երբ իմ կարծիքով Ջ.–ի և ՏՏ.–ի տարբեր ընդհանրապետական հատուածներ արժանիք են ունենալ առանձին առանձին եմ Ջ.–ի ընդհանրապետին. իսկ երբ ՏՏ. (յաճախ Ն. տպագիրը և նրա հետևողները համար Վ.–ը), ունենալ են յատկապէս ընդհանրապետական՝ որոնց եմ ուզ առանձին բնագրի մէջ, ֆիզիկ յաճախ պիտակելով, որ այդ յատկապէս ընդհանրապետական ոչ ֆիզ յատկապէս բնագրիւ են ծագում, այլ ընդհանուր տպագրութիւն են Ն.–ի հրատարակչի կողմից։ Վ. տպագրին առանձնապէս հետևել եմ Ա. Ձեռագրի մէջ, քանի որ, ինչպէս յայտնում է Ն.–ի Առաջ պրա համար համեմատութեան են առնուած և ձեռնարկներ, որոնց մի քանի ձեռագրի բազդատութեամբ է կազմուած այդ մասի բնագիրը Ն. (և Վ.) տպագրի մէջ։ Ձեռագրի եմ մեր բնագրի մէջ մտցնելու իսկ գործերը, չափազանցութիւններ, որոնք յետագայ ձեռագրիների բազդատութիւն են նախնական աւելի պարզ բնագրի վրայ, ինչպէս յաճախ է արքայական բովանդակութեամբ պրատաքներին։

« Երբորդ ընդհանրապետական անորոշ դէպքերի վերջաբանութիւններ միշտ գրել եմ նէ, փոխանակ իմ՝ ինչպէս յաճախ պատահում էր ֆիզ Ջ.–ում և ֆիզ ՏՏ.–ում. այն պատճառով, որ Ջ.–ի մէջ իմ գրութիւնը սկզբնական չէ եղել, այլ ինչ գրբատած է քերուածքի վրայ, ինչպէս նշանակուած է ձանձրութիւնների մէջ. նոյն–իսկ երբեմն նշմարում է քերուած սկզբնական ե՛րբ Ձեռ հանգամանքը ինձ իրատունք տուեց վերականգնել նախնական և բնաիր տպագրութիւնը։ Դիտցնում եմ վրայ ել ընդհանրապետական բացերի անդ. անկատար եղ. Վ. դէմքի իր վերջաբանութեան նկատմամբ, փոխելով բնագիրդ էր ձեռին։

« Երբան ձեռնհաս եմ եղել օգտուել եմ այն տպագրութիւններից, որոնք կային նախորդ տպագրութիւնների մէջ կամ աւազարկուած էին բանաձևերնիրց դանազան դրուածքներում (մանաւանդ գրվ. Ղազարյր Ինդրանպատրաց)։ Ձեռ տպագրութիւններից որոնք որ անհրաժեշտ են ֆիզ ինձ մոցրել եմ բնագրի մէջ, իսկ երկրագրելիները ծանոթութիւնների մէջ։ Ելոյր դէպքերում յիշել եմ տպագրութիւնների հնդիմակներին, իսկ այն տպագրութիւններ, ֆիզ բնագրի մէջ մոցրած և ֆիզ ծանոթութիւնների մէջ աւազարկուած, որոնց հնդիմակները չեն նշանակուած՝ պատկանում են ինձ։

« Լ.ջեմեանում, « Պատճառքի » աշխատակիցների ժողովում կազմած որոշման համաձայն՝ ծանոթութիւնների մէջ (լրիս) չեմ նշանակել այն տարբեր ընդհանրապետական, որոնք վերաբերում են օ կամ աւ, օ կամ ո, ո՛ով կամ առանց ո՛ի, յ՛ով կամ առանց յ՛ի (բառի վերջում) տպագրութիւններին. (օր. Պօղոս–Պաւղոս, փրկող–փրկօղ, երանելյ–երանելով, նոքա–նոքայ), նոյնպէս և դիմորոշ յօդերը։ Ձեռին չորս տպագրական ձեռերից ընդունել եմ այժմ սովորական դարձած տպագրութիւններ, որոնց մեծ մասամբ համապատասխան է և Ջ.–ի տպագրութիւնը. իսկ դիմորոշ յօդերի վերաբերմամբ առաջնորդել եմ Ջ.–ին, իսկ երբեմն ՏՏ.–ին։

« Ծանոթութիւնների մէջ չեմ նշանակել նաև Տպագիրների անհայտների տպագրական վրիպակները, որոնք մեծ քանակութեամբ պատահում են Վ. տպագրի մէջ և փոքր քանակութեամբ Ա.–ի և Ն.–ի մէջ։

« Մարը դէպքից բերուած հատուածների տեղերը նշանակելիս՝ ընդհանրապետ գանդ եմ արել նշանակել այն հատուածների անունը, որոնք բնագրում չեն բերուած իրենց վերջաբանութեան, այլ ինչպէս խոսքի սեփական խոսքերը. օրինակ՝ եր. 67, տ. 21–23, եր. 99, տ. 31, եր. 118, տ. 15, 16 եւն »։

Վենատ. Բազմավէպ, « Երկու խոսք Վ. Փարպեցոյ նոր տպագրութեան առթիւ » (Հ. Բ. Ս.) 1905, էջ 52, 129. – Հանդ. Հառա. 1904, թ. 8–9։

Ակխարհաբար թարգմանութիւն.

— *Վարդան փիլիսոփայ: Հայոց պատմութիւնը և վասն Մամիկոնենական գործ բուղքը: Թարգմանեց Մինաս Բահանայ Տէր-Պետրոսեանց: Տէր ոչ Ակնարհ առաջին Ամենայն Հայոց սրբազնագոյն կաթողիկոսի Հայրապետութեան ժամանակ: Ազգասիրական տպարան, տպ. Արշակեան Մ. Մալխասեանցի, 1895. 8°, էջ + 435. 437–509 ծանօթութիւններ, 511–522 Անունների ցանկը։*

Վենատ. Մշակ 1896, թ. 18. – Նոր-Դար 1896, թ. 105։

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն.

— *Lazare de Pharbe. Histoire d'Arménie.* Traduite pour la première fois en français et accompagnée de notes historiques et critiques, par le P. Samuël Dr. Ghésarian Cantarian, Membre de l'Académie nationale Arménienne de Saint-Lazare de Venise. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français... par V. Langlois, Tome Deuxième. p. 253–368). Paris, Lib. de F. Didot Frères, M DCCC LXIX (= 1869).

Ֆրանսերէն թարգմանութեան մասին տես « ... L'Histoire de Lazare de Pharbe offre un grand intérêt en ce qu'elle relate tous les événements accomplis en Arménie jusqu'à l'an 485 de notre ère. Le style de Lazare est très-élevé, et se ressent de l'influence des études helléniques que l'auteur avait faites avec ses compagnons dans les écoles de la Grèce, fréquentées par les Arméniens, pendant le cinquième siècle. Les manuscrits de l'Histoire de Lazare de Pharbe sont fort rares; pendant assez longtemps on n'a connu que celui dont s'est servi le P. Tchamitch, pour son Histoire d'Arménie, et qui lui avait été envoyé de Constantinople[1]. Mais, depuis lors, on a découvert à Edchmiadzin de nouveaux manuscrits qui n'ont point encore été collationnés[2].

« Il n'existe qu'une seule édition de l'Histoire de Lazare de Pharbe, qui a été publiée par les soins des Mékhitaristes de Venise. Un second tirage de cet ouvrage a été

1. Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. I. p. 14, 540.

2. Le Catalogue de la bibliothèque d'Edchmiadzin (Tiflis, 1863, in-4°, en arm.), mentionne des mss. de l'Histoire de Lazare de Pharbe, et nous savons aussi de bonne source qu'il en existe en effet plusieurs, puisque M. Brosset *Rapports sur un voyage en Géorgie,... Rapp.* III, p. 45) signale un recueil d'historiens (le n° 5 des mss. historiques dressé par le P. Chakhatounoff) où figure l'Histoire de Lazare de Pharbe.

fait quelques années plus tard, mais il ne contient pas des changements. Nous ferons observer que l'Histoire de Lazare n'a jusqu'à présent été traduite dans aucun idiome européen, et que le seul auteur qui ait tiré des renseignements du livre de Lazare est l'arméniste français J. Saint-Martin, qui lui a fait de larges emprunts, pour annoter l'édition de l'*Histoire du Bas-Empire* de Lebeau, publiée par la maison de MM Firmin Didot. Les renseignements précieux que renferme l'histoire de Lazare faisaient désirer depuis longtemps qu'une traduction de ce livre fût mise à la disposition du public lettré. Aussi les RR. PP. Mékhitaristes avaient entrepris une version italienne de cet ouvrage qui, par suite de circonstances particulières, n'a point été publiée[1]. Le P. Samuël Ghésarian, en se chargeant de traduire l'Histoire de Lazare, s'est imposé la tâche glorieuse de faire passer dans notre langue un document qui présente des difficultés d'autant plus sérieuses, que le seul texte qu'il avait à sa disposition est malheureusement incorrect. Cependant la connaissance approfondie de l'arménien littéral, que possède au plus haut degré le P. Samuël, l'a puissamment aidé à rompre les difficultés qu'il a rencontrées et qu'il a surmontées avec un rare bonheur; aussi la traduction que nous offrons aux lecteurs présente-t-elle les plus grandes garanties d'exactitude et de fidélité» (V. Langlois).

Մանակի թարգմանութիւն.

— *Abrégé de la vie politique et guerrière du prince Vahan le Mamigonien...* par Lazare de Pharbe. Paris 1843, 8°, p. 48.

Լանկլուա կը գրէ այս թարգմանութեան մասին. «L'histoire de Vahan le Mamigonien, qui occupe toute la fin du récit de Lazare de Pharbe, a été traduite librement en français par le P. Garabed Kaharadji, à la suite de celle d'Elisée. (Continuation de l'Histoire d'Elisée, par Lazare de Pharbe, p. 251-296). C'est un résumé d'une partie du livre de Lazare qui complète le récit de la guerre des *Vartaniens* et des *Vahaniens*. Il existe un tirage à part...

— *Պատմագրի Փարպեցւոյ Թուղթ առ Վահան տէրն Մամիկոնէից. ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Լեմին, Տեսուչ Ազգասիրաց Հնամարտի Արեւելեան Լեզուաց: Մոսկվա, ի տպ. ի Վլադիմիրայ Գոտիէ, 1853. 8°, 5-31 (Յառաջաբան, յետոյ նոր ճակատ. «Թուղթ Պատմագրի Փարպեցւոյ. մեղադրութիւն ստախօս աթեղայից» 34-68:*

Յառաջաբանին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ. «...Նախ՝ յամին 1848 ի հանդարտութեան մեր ընդ Հայաստան՝ եկեալ յերկրպագութիւն կենդանութեան Պօղոս արքեպիսկոպոսին մերոյ, ծանօթացայ ի վանս Սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, հանգուցեալ խմաստուն և աշխատասէր արքեպիսկոպոսին Յովհաննու Շահխաթունեան, որոյ հոգածութեան յանձնեալ էր բազմահատոր մատենադպրանն վանիցն: Ապա աշխատասիրեալ և մեծաւ ատակարկիւ Մաքսիմ վարժապետի Զմիւռնացւոյ՝ ուստի քաշմանօթի մերոյ մատենադպրէն, յամին 1829 գտաւ ինքն զերազգեալս իսկ պատմչին կարգագրեալս ըստ պատմական յիշեալ դպրապատին, յորում մինչ ցայն կէս մատենական իսան ի խառն և ընդ փոշով անկեալ գնեին դիւրաւիրք ամենայն: Ի մեծ ամի ի քրքրին ոտից գամենայն գնուածս առ ի յօրինել գմատենադարան ցուցակ գրոնոյ՝ ի վերջոյ Պատմագրեան Պատրոյ դէպ եկեալ վարժապետին Մկրտիչ առանձին գիւրգին ոտից առ Պօղոսն առքն Պատմիկովիչ. զոր ի մեծաւ դպրութեամբ ընդօրինակեալ՝ առաքեալ ցնոյն ի Թիֆլիս: Նմանապէս և գնոյն ի Պետերբուրգ: Իսկ օրինակ ինքնագիր առեալ ի արքեպիսկոպոսէն Յովհաննէս, որ և գատագինն ծանօթեալ ոտից ինձ գայն՝ ընդ առեալ յանկն իմ գքանի մի հատուածս ի նմանէ, ի խնդան իւրում: Եւ ոտն իսկ ի ժամանակին այլ ոտնանապատիս գիշեալ ի ձեռն իմ՝ խոստացաւ օրինակ ինքնագին առաքել ոտս իս ի Պետերբուրգ. զոր և կատարեաց իսկ անյապաղ: Թարգ ոտարեալ ի Պետերբուրգ զոր գրագրամատեան այնր Պետրոս, ոտ ոտոյմ տեսի նախնական օրինակ մի ինքնագին գնազարոյ: Եւ յայլոց ոտս ձեռս երկու էին օրինակք, որոց բազմատեղութեամբ ոտս մեր տագնապիս ոտարաս. ոտկայն երկուքն այն՝ ընդօրինակեալ գրով ի միոյ գաղտիարէ, մի համաբերի ենք: Եւ մեր իսկ և մեծամեծիք, որոց հանդիպեցոյ է բազմագոյն ի յոյժ տեղիս ինքնագին այսորիկ՝ անլուծանելի ճնան մինչև ի յայս ևկեալ. այլ ճշգրտագոյն և մարթոր օրինակ նորին: Եւ ժամն գոն գործեցի ծանօթագրեմբք պարագրանել գագատամանան եւեմ յիշատակութիւնս ի նմին եղեալս՝ ոտ ի դիւրաստ առնելոյ գոյն ինդիր վասն յայտնեալ, գայլ ճշգրտութիւնս նորին ժամանակին ցուցանել և քան զնեզ հմատագոյնս:

«Երկրորդ անգամ, գնաւ երանելոյն ինդիրս ինձ ի ձեռն եղեալ, ոչ ոք ցերկուսագոյն քանզի դիւրին է քաջածանօթեցին հայ դպրութեան և մասնագիր քննողաց պատմութեանն Պատրոյ՝ նմա միայնոյ անպակասն ոճ և դարձուածք բանից և ի ինդրութիւս առնանել ճոյ գի այսմ վկայէ և յաւուրքան ճշդեցին՝ գլխոյ յանանուն յանաւորէ:

«Զայլ կարեւոր տեղեկութիւնս տացուք բնիկ երկոցունց ի ծանօթագրութիւնս ինդիցն»:

Յառաջաբանը արտատպած է Արշալոյս Արարատեան 1859, թ. 592-95:

V— Պատմագրի Փարպեցւոյ գրած Թուղթը. Մերազդութիւն ստախօս աբեղայներին: Խորհրդատուութիւն աչխարհաբար և բացատրութիւնք Վ. Դալբանդեանց. — Վ. Դալբանդեանցի համառօտ կենսագրութիւնը: Ի Հայրապետութեան Գէորգայ Դ. Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ծայրագոյն պատրիարգի համազգական նախամեծար աթոռոյ Ս. Էջմիածնի Տպագրութիւն (Հրատարակութիւն) Վ. Տէր-Խրիմեանց: Ս. Պետերբուրգ, Ընկստի տպարանատուն, 1868 = ՌՃԾԻԸ. 8°, XXIII երեսագր.) + 1-3 (Խրմին յառաջաբանը), 4-22 (բուն Թուղթը), 23-74 (Խորհրդատուութիւնք), 75-84 (Յաւելուած, քանի մը նամակներ Դալբանդեանցի):

= Այլ տպագրութիւնք, Վենետիկ 1873, 1891 տես վերեւ պատմութեան մէջ:

Տես ԽՐԻՄԵԱՆ (Վր.), «Պատրաստ Փարպեցի և Պարթև նորին»: — Ֆաբրեգի Ալիշան, «Հայապատում», Ա հատ. էջ 138-149. — «Արարատ», էջ 158, 171, 208. — Զարպհ. «Պատմ. հին

1. Cette traduction existe dans la bibliothèque de St. Lazare de Venise; elle forme un fort volume in-4°.

դպր.» էջ 301–106։ – Զաքարեան, «Պատ. Հայոց» Ա, 14, 540. Բ, 217։ – Հանդ. Ամս. 1887, թթ. 5, էջ 72, «Ինքնակրիտն ու» (Ն. Պատահմ.), և Հ. Փ. Պ-ի նկատողութիւնք, և թթ. 11, էջ 166, «Պ. փարպեցու պատմ. Յատկացքանք» (Ն. Մ.) 1891, էջ 178, «Պատար փարպեցի և Կորիւն», փր. Մխիթ.)։ – «Պատար Փարպեցու ճեռագիրը», տես Տէր-Մկրտչեան (Գ.), կամ Ազգ. 1901, էջ 512–519։ — «Պատարայ Փարպեցոյ Պատմութեան Հայոց Յատկաբանն ուղղագրեալ հանդերձ տեսութեամբ մի կրկին Յատկաբանիցն վրայ» (Ստեփան Վ. Պարանեան), Բանասէր 1899, էջ 267–279։ – «Պատարայ Փարպեցոյ Պատմութեան Հայոց Յատկաբան. Փորձ կարգագրման հինգերորդ հատուածոյն, և քննութիւն տեղեաց յորս խմբագիր անկեալ է ի տպագրեալիս օրինակէն (Նազարյան), Լուսաւ. 1896, Վիեր. Բ, էջ 309–328. – «Ուղղագրութիւնք Պ. Փարպեցոյ Պատմութեան և թղթից» (Ստ. Մալխասյան), Հանդ. Հայագիտութեան 1903, drittes Heft, էջ 226։ — Լուսաւ. 1903, թթ. 6, էջ 224, «Պատար և Բարգէն»։ – «Պ. Փարպեցու և Մ. Խոր. մէկ ազերբ», Բիւրակն 1898, էջ 559. – «Մատենագրութիւնք» Բազմավէպ 1904, թթ. 10. – 1905, թթ. 12, եւն. – «Հայկական բառաքննութիւն» (Նորայր) 1880, էջ 80–81, և Քննաճառ 1887, էջ 27, Նոտ. 1. եւն, եւն. – Տես և նիւթի վրայ կատարուած աւտուճառութիւններ։

ՊԱՊԱՐԻԱՆ (Ահրակ.) — *Գրական բառարանը մեր մէջ.* Մուրճ 1900, էջ 712։

ՊԱՊԱՐԻԱՆ (Գ.) – *Մեղուաբուծութիւն, կազմեց Գ. Պ. նկարներով։* Վաղարշապատ, տպ. *Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի*, 1903. 8°, 234 էջ։

Տես նաեւ. Մուրճ 1903, թթ. 110։ – Մուրճ 1903, թթ. 5։

— *Կենդանիների վարակիչ հիւանդութիւնների մասին քիչ մանուշ ծանօթացողութիւն։* Բ. Ներչիւթուր անասունների ժանտախտ։ Վաղարշապատ, 1904. 53 էջ?

Տես նաեւ. Մուրճ (նոր Ար.) 1904, թթ. 3։

— *Սիրիրախտ. Առաջին ձրի յաւելուած «Առողջապահիկ թերթի» 1904–5։* Թիֆլիզ, տպ. «Էրմէս», 1904. 8°, 32 էջ?

— *Անասնապահութիւն և կարնասնոհանութիւն. արտատպած «Արարատ» ամսագրից։* Վաղարշապատ, 1905. 8°, 151 էջ?

Թարգմ. — *Տես Ներկրագրծական անհրաժեշտ գիտելիքներ։*

ՊԱՊԱՐԻԱՆ (Մ. Մ.) *Թարգմ.* – *Տես* **ՏԻՒՏՈՒՆ** (Լ.), «Կրէկկերեան սօնատ»։

ՊԱՊԱՐԻԱՆ (Մէսրոպ = Աղաւարունի). — *Միոյ Հայուհի. Տիլան և Արփենիկ. կազդուանի անցեալից առնուած մի պատկեր։* Ալէքսանդրապօլ, տպարան Գ. Ս. Աւանեանցի, 1891. 8°, 168 էջ։

«... Դիմին առնված է կազդուանի անցեալից։ Դրջոյկն իր մէջ պարունակում է պիսաւորապէս կայսրանի չրջակայ տեղերակների աւանդական պատմութիւններ, ժողովրդի կենցաղավարութեան նկարագիրը և քրդերի ու Իջուրքերի կռիւից հայերի կրած այլեւայլ հարստահարութիւնների պատմութիւնը։ Այդ գրուածքը իր հնգինակի մօտ 10 տարի վայ գրական չանքերի պտուղն է և պարունակում է իր մէջ այնպիսի նիւթեր, որոնց յիշատակը կորչելու կամ չնչվելու վրա է», Մշակ 1892, թթ. 38։

— *Ալիտակ հղ, այսուհի հյ։* Պետերբուրգ, 1903?

«Այս գրքոյկի մէջ երկու պատկերներ են ամփոփուած «Իրքահայ զօրվիականների կեանքից»։ Ալիտեղ՝ Իւրքիան է, Ալատեղ՝ Կովկասը։ Բայց, Տէր Ալատուած, այս գրքան չահագործուելուց զրկուած իրքահայ զօրվիականը՝ գրչակներու կողմէ, Ալետեղ էլ Ալատեղ էլ անողոք պիրձանօսուիլեամբ մի ցոյց կու տայ, իսկ հեղինակը քաջարձակապէս անկարող է արտադրելու, գիտարուեստի ամենահասարակ, ամենաիմնական էջն անգամ» (Զաւէն), Մուրճ 1904, թթ. 2, էջ 200։

ՊԱՊԱՐԻԱՆ (Գր. Մկրտիչ). — *Armenien unter der Arabischen Herschaft, bis zur Entstehung des Bagratidenreiches.* Nach arabischen und armenischen Quellen, von Dr. Mkrtitsch Ghazarian. Հանդես Հայագիտութեան թերթեր։ Marburg N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, 1903. 8°, p. 88.

«Արաբացի մատենագիրներ Հայաստանի մասին». Լուսաւ. 1904, թթ. 6, էջ 207–217. (տես նաեւ Թաթոսեանց (Բ.), «Արաբացի մատենագիր», եւն, Քննագ. մէջ)։

ՊԱՊԱՐԻԱՆ (Յակ. = Հայազէտցի). — *Թաւսիր (տանկահայ պատանիների կեանքից). գրեց Հայազէտցի։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1889. փոքր 4°, 88 էջ։

«... հայրենիքի կարօտով տոչորուղ սրտէ քիսած մի գրուած է ար մանաւանդ տեղեկութիւններ կու տայ նաեւ Հին-Նայազիտ (Պայազիտ) քաղաքի դիրքին, վաճառականական կեանքին, տխրատեղերին և անդրական հաղատներէ, զբօսանքներէ, խաղերէ և սովորութիւններէ մի քանիներին վրայ»։ Արեւելեան 1890, թթ. 45։

Տես նաեւ. Արձագանգ 1889, թթ. 23։ – Մուրճ (Ա.), թթ. 8։ – Նոր-Դար, թթ. 23։

— *Գիւղ, մի արկած քրդերի կեանքից. Հրատ. «Աղբիւր» և «Տարազ» հանդէսների։* Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1890. 60 էջ?

Տես նաեւ. Մուրճ (Բ.) 1890, թթ. 12։

— *Ֆելօ. քրդական լեգենդա։* Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1892. 8°, 44 էջ։

«... մաքուր և ներքին լեզուն, աչերդ ուր, քրդական կեանքի իսկատիպ և կենդանի նկարագիրները և խոլացի տենդենցիան հաճելի են դարձնում այս գրքոյկի ընթերցանութիւնը»։ Տարազ 1892, էջ 540։

— *Խուճիսու, տանկահայերի կեանքից։* Թիֆ. Հայ Հրատ. Ընկ. թթ. 67։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1893. 8°, 235 էջ։

Տես նաեւ. Արձագանգ 1893, թթ. 102։

— *Մանկական բիւր, պարսկահայերի կեանքից. I. Հա վայրայ. վօդ. մէկ արարուածով. II. Կրթութիւնը իսարայ չի. կատակերգ. մէկ արարուածով։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1901. 8°, 40 էջ?

Տես նաեւ. Մշակ 1901, թթ. 153։

— *Էսպա՛ռատ, վօդրվիլ. մէկ արար. հրատ. Փ. Գալստեանի։* Թիֆլիզ, 1904?

Թարգմ. — *Տես Դպրոցականների։*

«Արբիթ» 1887–ի 11 և 12 թիւերուն մէջ առանձատպեր ունի։

ՊԱՋԱՐԵԱՆ (Յ.) — Ատաճկէ Հայերէի զատառաքարտով. Բիւրակն 1889, էջ 805։

ՊԱՋԱՐԵԱՆ (Վահան Յ.) — Համբորդութիւն ի Լիբանան. Տեղագրութիւն. — Ինակիչք. — Շահագործութիւնք. — Լկնկկիք, Պարոյք և այլ Հատատութիւնք. Բիւզանդիոն 1905, թ. 2536, 39, 45, 47, 51։

ՊԱՋԱՐԵԱՆՑ երուանդ թարգմ. — Տես Ո՛վ է ովնաւեալ հիմարութիւն։

Մուրճի մէջ ունի. «Մանկական ընթերցանութիւն» (Պ. Ազգ.) 1890, էջ 413–22։ – «Վասպարակական մատենութիւններ» (Պ. Ազ.), էջ 1291–1302։ – «Հոգի խրատութիւններ» յատ Պէրք Մովսէսեան։ 1891, էջ 375–86։ – «Կախէք և Շիրակ», էջ 870–76։ – «Մոռացած խոսքեր» (Կոմս Լ. Տոլստոյի մտքերը), էջ 1568։ (Գիտնդ. Մշակ, թ. 13, Տ. Յովհաննիսեան. – Ասոր դէմ Պ. Ազգարեանց Մուրճ 1892, էջ 171. «Միթք և գգայմունք»). – «Կայլի գիրի աճեսարան» 1893, էջ 1916. – «Անկեալի յիշատակ», 1894, էջ 1471, 1654. – 1895, թ. 9–10. – 1899, թ. 2–3։ Տարւոյս առաջին թիւին մէջ կը կարժէ Մուրճ (էջ 144) իր մասր. «Հանգուցեալը ուսուցիչ էր և մտուելի գործիչ։ Իր կարեւորագոյն յօդուածները տպագրուած են Մուրճում»։

ՊԱՋԱՐՈՒՆԵԱՆ, Կ. Կ. — Տիկնիկական տաբլոյդ վասն 1873 թուականին Փրկոսոսի և Հայոց Ութիփ և տարի, և տպագրութիւն հաստատուն կոստանդնուպոլիս, առ հեղինակին։ Տըպագր. Աստեան. 8°, 84 էջ։

= Ի տպագր. ընդարձակ։ Անդ, 1873. 8°, 264 էջ։

Գիտնդ. Մասիս 1872, թ. 1332։

Թարգմ. – Տես ՇԻԼԼԻՐ, «Յովհաննա տ'Արք»։

ՊԱՋԱՐՈՒՆԵԱՆ (Տիգրան). – Յոդրաճակ Աւստրիայի Ք. (քերթ.), Բազմավէպ 1877, էջ 382։ – Խրախոյս ազգային, անդ, 1880, էջ 17։

ՊԱՋԵՆԻՒ (Ալէքսանդրէ) — Զորի նահապետ Գիոյա. Լուրգմ. Մ. Նալատարեանի. Մուրճ 1894, թ. 1, 2, 3, 5։

ՊԱՋԻՉ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ. — Տես ՊԻՉՃԱՆԱՆ (Յ. Ա.)։

ՊԱՋԻԿԵԱՆ (Հ. Ասէն Պազարոս). — Քէպ – ո՞վ կայծ աւուր – հատելումդ – յերկնացնցուղ նչուղից – ի սիրտ – մեծին Մխիթարայ – առ ի կառոյց և ի հաստատութիւն – մեծաստանի և միանձանց – յերկերիւրեակ Յոթելինիդ – յանկեղծ սրտից և հոգւոց – նուէր ալագադիր. Տաղ։ Ս. Ղազար, 10 Մայիսի, 1896. մեծ. 3 էջ։

— Ի տուրք ծնունդի նախընծայ նուիրելոց ի սպաս տէլունեան սեպհական Փոհանայութեան հոգեկոչող սիրելեաց Լը դասուն՝ ի բերկրալիր սրտէ երգեալ։ Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1899. մեծ. 3 էջ։

— Ցոթելեանը երկը Արհիապատիւ և Գերապայծառ Տեառն և Հօր Իգնատիոսի Ա.ի Կիւրեղ Ալքեպիսկոպոսի և Ընդհ. Աւրդայի Մխիթարեանց երգեալք։ Վենետ. ի Սուրբ Ղազար 1904. 14 էջ։

Ի սիրալի հանդէս Յոթելինի քառնեհիսգամեայ Հայ Աբբայութեան. 4 Օգոստ. 1901։ – Ցերջանիկ քառնեհիսգամեակ Պատմութեան Հայկական Տպագրութեան. 18 Մայիսի 1902։ – Ի տպաւորութեան հանդէս յիսնամեայ Յոթելինի Վանանայութեան, 17 Յունուար 1904։

— Դուէր մանկանց. առաջին փունջ, աչխատասիրաբար ուսանողաց մանկական մատաղ տարիքի, պատկերապարդ։ Վենետիկ, 1897. 8°, 47 էջ։

Գիտնդ. Մասիս 1897, թ. 212։ – Պատասխան Բազմավէպ 1897, էջ 499։

— Ձայնակ դպրութեան արդի բանաստեղծութեան. Ֆր. Կորէի Հակումն և Գործիքներուն գործածութիւն, թարգմանեց Հ. Ա. Պ. (Գևորգեան Մատենադարան Ա.)։ Վենետիկ, 1899. 8°, 42 էջ։

— Ձայնակ դպր. արդի բանաստ. Գևորգ. Մատ. Ը., 1899. 8°, 100 էջ։

Նշանակեալ մը Ֆ. Կորէի, Հ. Տրյարտրի, Ա. Ընթուսի, Ն. Դուսարդ Կրոնիէի, Ալիս տը Շամպրի, Լ. Ռադիգոնի և Տրմուալի ստանաւորներէն։

Թէրապէմ գրուածներ այս երկու հատորիկներուն մասին. Ալմէհա 1899, թ. 75։ – Հանդգտաւ 1899, թ. 63։ – Բիւրակն 1889, էջ 307։ – Պատասխան Բազմավէպ 1899, էջ 318։ – Ազբանդակ 1889, թ. 240–43։ – Ասոր դէմ Նշդիկ 1900, թ. 142, 3, 154, և Արեւելք 1900, թ. 4324, 68։ – Դէմ Ազբանդակ 1900, թ. 381, 87, 390, 91, 92, 94։ – Ասոր դէմ Բազմավէպ 1900, էջ 321–331։ – Ասոր դէմ Ազբ. 1900, թ. 101, 410։ – Ասոր դէմ Արեւելք 1900, թ. 4368։ – Այս առթիւ Ազբ., թ. 419։ – Մուրճ 1900, թ. 5–6, էջ 749։ «Մի քանակուի առիթով»։

— Մխիթար. համառօտ վարք Մխիթարայ Աբբահօր՝ ուսանողաց (աչխարհ.)։ Վենետիկ, 1900. 8°, 108 էջ։

Գիտնդ. Բիւրակն 1900, էջ 238։ – Ազբանդակ 1900, թ. 435։

Բնորհ. Վենգա առաջին գլուխը իսալերէն թարգմանեց և հրատարակեց իր «Cose Armene» գրքոյկին մէջ (Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Art. Anno Accademico 1899–1900. Tomo LIX – Parte seconda), յէջսն 587–589։

— Հայկական հնոր Մատենագիտութեան և Հանրագիտարան Հայ կեանքի. Nouvelle Bibliographie – Encyclopédique de la vie arménienne 1512–1905.

Դժբախտ գործս է, տես անիկա և կարգա «Յաւաքածոի տիպ»ր և ազատ վախճանին։

Մխիթար Հերիճին մէջ ունի.

«Համառօտ գրական պատմութիւն նչանաւոր Մխիթարեան Հարց» 71–155։ (Հ. Վրմանէս Ակեբեան. – Հ. Միքայէլ Չամչեան. – Հ. Գաբրիէլ Ակեռիքեան. – Հ. Պետրոս Խնճիկեան. – Հ. Մկրտիչ Ակզբեան. – Հ. Յարութիւն Ակղիկեան. – Հ. Մանուէլ Չամիչեան. – Հ. Ներսէս Թովմասեան. – Հ. Ակոբ Ի. Բագրատունի. – Վեր. Ներսէս Հիւրմուզ)։

Վէդեանի մէջ (Բ տարի 1903) «Պատկեր վիճնեկեան Մխիթարեան Հայկաբանութեան» 37–45։ – «Ուրբանի»ի մէջ «Ազդարարութիւն», «Փարիզի մուրպակներ», «Ուրբանին» (թարգմ.), էջ 22։

Բազմավէպի մէջ ունի հետեւեալ քերթուածները գրաքար թարգմանութիւններ. «Ջնարի Վոլտոմպոի» (Տիբերէայի), 1894, էջ 381 (իր առա-

Չին թարգմ.)։ – Ի Ա. Խաչ» (Կանքում) 1895, էջ 183։ «Աստծոյ է Հոգին» (Տիւրք.) 311։ – «Կախիմ և Չիկյատակ», հոգեբերքմիին, (Տիւրք.) էջ 456։ – «Կ. Պրատեակ Փյուկկոսի Հուսիմ Պատ Յաւիտ Փյուրաս» 1896, էջ 93։ – «Հանգար» (Բիկ), էջ 18։ – «Լևոն Կ. մեր վերջին թագաւորը» (Թրգմ. յատկացած փետր. և Մարտ ամսոց, 1897։ – «Ակնարկ մը Լազարեանի կենաց և գործոց վրայ» 1898, էջ 427։ – «Պատկեր մը» էջ 144։ – «Վերականգնական ակնարկներ կու, կը, չի, չ'», եւն. 1898, էջ 596։ – «Պիտի, պիտ'որ, չպիտի», եւն, 1899, էջ 84։ – «Նուագար փաշայի չերմին չուրջը» (քերթ.) 1899, էջ 162։ – «Մերխիմար Աքքահօր տարեդարձ յիշատակին» (քերթ.) 1899, էջ 198։ – «Մկրտիչ Նալպաչ և իր ապագործը», էջ 286։ – «Ակնարկ մը Բագրատունոց կեանց և գործոց վրայ», 1900, էջ 24։ – «Հ. Ա. Կ. Բագրատունի և Հայերի իրականին Հարցմանութիւնը», 1900, էջ 65, 161։ – «Երիցեան և Բագրատունի» 1903, էջ 120։ – «Տպարանագործ Մխիթարեան ապարանին վերնագիր», էջ 150։ – «Աչխարհաբարին յայտնանակը» (քերթ.), էջ 166։ – «Խոսքեալ վանահոգւոյին ասկեդարեան տիպարներ» էջ 264, տասանին ալ հանուած։ – «Երբին գանգատ. – Քրոջս յիշատակին», 1903, էջ 41։ – «Աճպարարի յիշատակին», էջ 53։ – «Խրախոյս», 71։ – «Չեմ կրնար գոհ լինել», 120։ – «Մխոյտը», էջ 127։ – «Պէտք է որ...», 148։ – «Մանուչակին», էջ 170։ – «Հեկտորի վերջին հրաժեշտը» (Շեքս.), էջ 199։ – «Չհանդչիր» (Շ.) 237, եւն։ «Զայն մը վիճակէն», իր մէկ նամակը), Հանրագիտակ 1900, թիւ. 89։

Թարգմ. — Տես Ալանեան (վ.) — Բլեկլի. — Թիֆենբոմն Ա.՝ — Լեյեքարտի. — Կարմէն Ս. — Կոմիտաս (թ.) — Համերեան. — Պոյեթիոց Ա.) — Վերիւր. — Վիրթիւլիոս. – Տանդէլ. – Քամոէնս. – Օսեան։ – ·Տես և վիպակներ։

Թրուածներ իր վրայօք. «Տանդէլ և Օսեանի թարգմանիչը», եւն. (Ց. Ալան), Բիւզանդիոն 1902, թիւ. 1896։ – 1900, թիւ. 1157։ – Մանզուէմ (Խնդիկ) 1905, թիւ. 1178, եւն.

Ղալաղ գիւղ. (Ա. Ա.), Մուրճ 1893, թիւ. 10։

Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ վարժարան. Ժամանակ 1868, էջ 122, 134։

Ղալի Ակարեհիւսի. — Տես Տիգօ։

ՂԱԼԻՄԵԱՆ (Օր. Ն.) *թարգմ.* – Տես Տիւս Չիվ։

Ղահրամանի Մելիք-Ադամեանի. մահուան առթիւ Մուրճ 1893, էջ 1953։

ՂԱՀԱՐԱՄԱՆԵԱՆՑ (Մարտիրոս) *թարգմ.* — Տես ՍՕՆԱՏՈ։

Ազգիրի մէջ անի. «Նահին ու վիշապ» (հմ. քեռի 1899, էջ 310, 357։

ՂԱՀԱՐԱՄԵԱՆՑ (Ց. Նիրհանի. — Տես Նոր քնար Հայաստանեայ։

Ղալ Օ (Քահկոյի Վարագ). — Քահկոյի Դպրոց Ղազոի մասնաճիւղ. կաուկ Հայ. աչխարհին 1862, էջ 454–498։

ՂԱՄԱՂՃԵԱՆՑ Ղեւոնդ Քահանայ. — Հանրաւոտ քարոզներ։ Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1899, 1900. 8°, 308 էջ։

— Քրիստոնէական վարդապետութիւն ձեռք ընկնողաց (պետական միջնակարգ դպրոցների հայ աշակերտների համար, կազմեց Ն. Ք. Ղ., կրօնաստոյգ թիֆլիսի երկրաչափական ուսումնարանի թիֆլիզ, Լրագրատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1901. 8°, 72 էջ։

Թարգմ. – Տես Խոսակցութիւն օրիորդաց մէջ։

Ղամբարեան մրցանակ. Մուրճ 1894, էջ 401։

Ղամշոյան պիտ. Լրաժագանգ 1885, թիւ. 20։

Ղայթմազեանց Միքէլ. – Տես Միրտիմեան Գ. Փ.)։

Ղաչաղան պիտ. Լրաժագանգ 1885, թիւ. 19։

Ղաւրմայ պիտ. Լրաժագանգ 1885, թիւ. 41։

ՂԱԼԱՊԵԱՆ Վեհրգ. — Փարուսոի և Շուշանիկի պատկերիր. Հարսանեկան պատկեր ի լեռնադրօսոյ կեանքից։ Ալէքսանդրօսոյ, տպ. Ալփինեան, 1904. 8°, 64 էջ?

Ղատոյ պիտ. Լրաժագանգ 1885, թիւ. 43։

Ղարաբաղի ասատագհսւթ. — Տես ՉԱԻՐՕՎ Պ., — ԼԼՕ, էջ 1037–38։

Ղարաբաղի բարբառին (քննութիւն). — Տես ԱՀԱՒՈՒՆԻ Հ. Յ.)։

Ղարաբաղի Հայոց բնիկական դպրոցոց. — Տես ԼԼՕ. — ԲԱԲԽՈՒԴԱՐԵԱՆ Ա.)։

Ղարաբաղի Տիրամայր Մարիամեանց ապրանից դպրոցի բացուրթ. – Տես ՊԱՕՇԵԱՆՑ Պ.)։

«Ղարաքագի մեր հերթ», Ակնարկ 1887, էջ 145։ – «Ղարաքագի ժողովրդական չորնեանց հերգերից», Ալարատ 1895, էջ 469։ – Թղթակցութիւնք, Ալարատ 1869, էջ 107։ «Ազգային հոգեւոր դպրոց Հայոց Ղարաքագոյ», անդ, 1871, էջ 53։ – «Համատոտ տարեկ. հոգեւոր-ազգ. դպրոց. Հայոց Ղարաքագոյ», էջ 300. – 1873, էջ 311։ – «Ղարաքագոյ Մելիքները», Լուսաւոր 1900, Ա. էջ 291։ – Կաուկ 1861, էջ 464։ – «Վանահայական հարցը Ղարաքագի թեմում», Մուրճ 1894, էջ 642։ – «Ղարաքագի թեմական Դպրանոց, Շուչի», էջ 143, 1318, 1722։

ՂԱՐԱՊԷՕՂԼԱՆՑ (Յար.) — Կնոջ կոչումն ու պարտիւնը ձառասրակութեան մէջ։ Թիֆլիս, տպ. «Ալօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 31 էջ։

Քննագ. Մշակ 1891, թիւ. 103։ – Նոր-Դար 1891, թիւ. 115։

Տես և Գարագեօզեան (Հ.) և Ջնջէ.

— Սիւ Լեանցիր. (մի տոհմագրական պատկեր), արտատպուած Մուրճ ամսագրից (1890), թիւ. 12։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Ռոդինեանց, 1890. 8°, 31 էջ։

«Սիւ–Լեռնցիք»ը չափազանց գրաւեց «Մուրճ»ի բնեմերգուների ուշադրութիւնը, որոնցից չատերը հետաքրքրուեցին իմանալ թէ ինչ է այդ՝ թարգմանութիւն թէ սեռական հնդկական ցեղ։ Յօդուածի տէր Պ. Գ. Ղազարոպետեանից հարցուփորձով իմացանք, որ «Սիւ–Լեռնցիք» տոհմագրական պատկերը կազմած է մի քանի գրքերից, գլխաւորապէս Պոպովի, Շոտցերի գրքերից և Լիվէ Բեկլիւի հնչակաւոր աչխարհագրութիւնից»։ Մուրճ 1891, թիւ. 1։

Քննագ. Մշակ 1890, թիւ. 148։ – Տարազ, թիւ. 1։

— Ջէյրունցիների, տոհմագրական պատկեր։ Արտատպուած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Գ. Ռոդինեանց, 1891?

Թարգմ. — Տես ՋՈՒԿԵՐՄԱՆ Գ. – ԼՈՆԳ-ՖԵԼԼՕ. — ԲՈՆԱՆ (Լ.)։

Պարագայ գիպ. Ակարատ 1871, էջ 315։

Պատմեան Ակնքանդր Ահաֆյէլ։

Վերատծնեալ իր մասին. «Անգիտէ կառավարութիւնը և խորհրդարանը. – Պարան Ակնքանդր Ահաֆյէլ Պարամեանի թնարանիւնը», Նազարվէպ 1848, էջ 8։

— *Քանի և աստուածասէր ասպետի Պարոն Ակնքսանդրի Ահափյէլի Պարամեան Նուէր սիրոյ ի նշանակ ուրախութեան ողջմիր գալստեանն ի վանս Մխիթարեանց ի Վենետիկ, ի 21 Դեկեմբերի ՅԳԻ. Տրէ ամենեան 1840 ԻՄԼ. 15 էջ։*

— *Ի Բարեբաստ ծնեալ քաջափայլ ասպետի Պարոն Ակնքսանդրի Ահաֆյէլի Պարամեան՝ Տագ ի Վենետիկ, ի տպ. ի Ս. Ղազարու, 1840. 8 էջ։*

— *Նուէր սիրոյ առ Պ. Ա. Պարամեան ի Վենետիկ, 1843?*

Պարամեան Եղուարդ Ահափյէլ). – Կենսագրութիւնք տես Բազմավէպ 1891, էջ 38, 61, 88, 126, եւն։

ՊԱՐԱՔԵՆԵԱՆ Գէորգ). — *Բանբերութիւն տպագրութեան Աստուածամայր Ս. Էջմիածնի և նորաստեղծ Արտատպած «Մուրճ» ամսագրիցս։ Հայատ. Արշակ Օհանեանցի։ Թիֆլիս, տպ. Լոտիենեանցի, 1894?*

«Կա մի տեսութիւն է այդ մի՛ոյնների մասին, որ ձեռք են առնված եւրոպական գանազան երկիրներում՝ բանուոր դասակարգի վիճակը ուսումնասիրելու համար», Մշակ 1894, թիւ. 59։ – Ջուտ արդիւնքը յատկացրած է տասնհազար տվիւոլ գործիականների և Պարսից և Էլեւանի նահանգների կարօտեալների օգտին։

Փիւնագ. Տարագ 1894, էջ 312։

Մուրճի մէջ ունի. «Գաղաքակրթութեան պարագաների մասին», 1893, էջ 1349, 1532։

Պատմչեան գիպ. Ակարատ 1870, էջ 373։

ՊԱՐԱՏԱՐԱԳ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ Ե.)։

ՊԱՐԱՏԱՐԱԳԻՑ Գօդոս Վ.) *Համառօտութիւն մաթեմատիկական քիւրականութեան*։ Շուշի, 1829?

Պարագիչեա Մեծ. Ակարատ 1870 (1), էջ 396. – 1874, էջ 148. – Մուրճ 1893, թիւ. 10. – Մեծ – փոքր, Արձագանգ 1885, թիւ. 39։

ՊԱՐԻԲ. = Ահարոնեան Ալեքսանդր. — *Պատմութեան ճանապարհին I գրքոյկ?*

— *II գրքոյկ պատկերներ հայ յեղափոխական կեանքից. Արտատպած «Դրօշակ»ից։* Ժնեւ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան տպարան, 1901. 8°, 71 էջ։

ՊԱՐԻԿ Մշեցին. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Ա.)։

Պարս քաղաք. — Տես Փարոս Հայաստանի 1879, Ա, 28. — Լմխ. — Մուրճ 1903, թիւ. 11, էջ 231. – «Պարսից ժայռ», Ազդիբր 1888, էջ 539. – Տես և Կարս։

ՊԱՓԱՆՑԻ ՊԵՏՐՈՍ Վ. — Տես ՊԵՏՐՈՍ Վ. Պ.։

Պեկտաբեկ. — Տես ԱԽՏԻՓԻԱՆՑ Ստ. – Բ.)։

Պեհիոս կամ վասն բարեկամութեան. – Տես ՆԻԿԵՐԱՑ։

ՊԵՐԱՍԽԱՆ. — Տես ԼԱԶԱՐԵՎԱՆ։

Պէտոն Երէց (Աւագեր. — Տես Ալիշան Ղ. Պ.), «Այրարատ», էջեր 90–101. – Շիրմաւեան Ղ. Պ.։ – Զամչեան, «Պատմ.» Ա, 504, 508–9, 521, 27, 28, 536. – Բ, 28, 42, 47, 68, 71, 78, 83–85, 106–110. – Ջարպ., «Հին տպր.» էջ 290։

ՊԵՏՈՆԴ ԵՐԻՑ, *պատմագիր.* — *Աչխատանք Ակարագ ի Հայս, արարեալ Պետրոսի վարդապետի Հայոց. ի լոյս ընծայեալ հանդերձ ծանոթութեամբք կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, միաբան սրբոյ Էջմիածնի, և անդամ արեւելեան ընկերութեան գիտնականացն Փարիզոյ։ Ի Փարիզ, ի տպարանի կիսամեա ընկերական Շահնազարեանց. 1857–1863. 8°, 5–18 ազգ, յառաջաբան, 19–204 բնագիր, 205–240 ծանօթութիւնք, եւն։*

Ազգր կ'ըսէ. «Յետասունի՝ կար արարի ցէլս 1856 ամին, գամ ի կատարել ձեռն մեկնով արդ ի տպագրութիւն «յարի Հայ պատմագրաց»։ Փոխ[ով սրդի Հայաստանի և վարդապետ առաքելական ևկեղեցւոյ այնորիկ, փառս գրէի անձինս Հեմ։ Հնդրէի զկնդրանագործութիւն կիսամեա ցիչատակարանաց իմոց նախնեաց, գրոս ազիւսութիւն և անփոխութիւն իմոյն ցարդ ի խաւարի անտես ի մոլորվրդնել։

«Զէր նոր ինչ ցիս խորհուրդս և ոչ ծնունդ Հանդնէան. քանզի սկսեղեն յամի 1834 ի վարդապետարանին սրոյ Էջմիածնի ի մարզս դիպեր[ի հնձառարական և աստուածաբանական ուսմանց՝ ձեռնարկիալ ևի յօրինակութիւն բնաիր պատմագրաց մերոց ի հնչակաւոր գրանցի անդրանն. յորս յաճելի ապա և զհեշտագրութիւն պատմութիւնամբ և այնարհաշրութիւնամբ հանդերձ ևիինակ աչխարհին ի մանուկին յորում կայի անուսէ ցիչեալ վիճակին։ ԵՒայլ զայս ամենայն արդիւնս ասուածամեայ երկանց իմոց արքայիցի ձեռն մի անանուն յաճիրչատակաց ի միասէ վայրկենի, և Հեմով վս ի խոր սխրութիւնն։

«Զկնի ամայ ինչ միսանգամ ձեռն արկի ի գործն իմ առաջին. և յայս նուագ գնչակատար մատենագրանին Երրագան կարապետ Ագբ Եպիսկոպոսի վ[րատանի ունելով ինձ յայրիբր՝ օրինակնի և համեմատակ ուղղագրնի գինչ ինչ հատուածիս պատմիչս յորս յաճելի և ծանօթութիւնս ի բացատրութիւն մեմին յանդին։ Ի կատարելագործս ասր արեւմտեան յիսատակարանիցն այնպիսի ինչ ասթական քանատրութիւնն՝ չեսաւն ինձ հանգիստ գառն երթ, չարունակ ի նոյն գործ դեղերեցայ, և գանձելի գործ պակասին ինձ յայն վայր ազգային պատմագիրք, գորոց գրականագրն լուցյց կայսերական գրատունն Փարիզի, յորում գան գրնեիր գրչեալ պատմիչս...

«Ի վերջոյ ձեայ ինձ գրագարական յայս առնել առաջն գնորհակալիս իմ գրաբերարաց ասպագրութեանս, որք ազգասիրաբար ունին մատուցանել ձայնի խնամ՝ հանձեան ձեռն կարկատել մեծի գործոյս այսմիկ։ Թէ և այլ հոմ գլխատրք ապիս, մանաւանդ որք ցորդ ապագաբր պանծալիքն էին՝ սիրելին գոնացնութիւն առաւել քան գանձան փառս ազգի իւրեանց. ասկայն Դ[որին Վարդապետութիւն Տէր Կոմս խաչատուր Լ[ապարեանց Էչմիածնի, Մանուկ–Բէյք, վանահայր Աբրահամ Ալպոյեան, Յովսէփ Զեքիի Խոճաֆեան, և քեռայր իմ Մահտեսի Գրիգոր Կոստանդեան առնաստասակ առաքինացան, և Հզեն գործոյս առատաբեր գործակից։ Գոյս առատաբերութեամբ հզեւ գի բացի առա հայկական

ապարան և ձեռն արկի յայս գործ, որոյ նմանն ոչ է եղեալ ցարդ յազգի մերում. Ակն ունիմ լիւ և այլք ի քաջ եղեալ յանձանդ պատերազմին և զպատկառանդան վէմն՝ մոգին ի նոցա չտեսիլ և զօրա- վիդն լինելին ոտ կատարումն յաւարտ բազմեցաւնու,

« Եւ ի կենդանի պահել զքրիստոսակ Աբրահամ Ամիրայի Ապրայեան, որ հանգեաւ ի Վիրխատու նախ քան զերիտասարդ Ալէքսանդրայ Եզի ի ճակատու նորին զինուորանոցիր նորա. որում և նուիրեցի յղ- մատեանս. —

« Աղղային մատենագիրք կենդանի զինի ուսերող դարուն Վրիխատոսի՝ ճանաչին և յիչեն զԱլէքսանդր, որում և բնծայեն պատառելութիւն ծաղկանն Աստ- ուծոյ, զարչաւանայ Աբրահամոյ ի Շամա և զան- զվելուելեանցն զոր զործելովն ի նմա գեղ տիրա- նալոյն այնպիսի միրձ ոտ վախճան ճօմնեցորդ դա- րուն.

« Յոհաննես Ասողիկ Տարօնացի՝ հնդինակ հրա- չակաւոր սինկրոնական պատմութեան ինչ, գիւ- զԱլէքսանդր ասելով « Ի պատմութիւն Ալէքսանդրի- ոտ, որ ինչ վասն Տաճկաց ելիցն և անցից Հայոց ի նոցան քանութեան » յորմէ և քաղէ զրպատմ ինչ ոտ ի միասին դիւր պատմագրութիւն. Ասողիկ զնէ զԱլէքսանդր յնդ ամէն Աերմոս եպիսկոպոսի և Շամոյ Իշաղրատասուցոյ.

« Մխիթար Այրիվանեցի՝ ժամանակագիր, որ հնգայ և գրեալ յերիտասարդութեան դարուն՝ նոյն- պէս գիւ զԱլէքսանդր յնդ պատմիչս Հայոց. զոր և կարգէ յնդ ամէ Զաքարեայ Կայսրասատուցոյ պատմագրի Աղվանից, և Ներսեսեան եպիսկոպոսի որ գրեալ գՀերմոսածոյն զԱրան.

« Ինքեան զԱլէքսանդր մեր կրկը յիրում հանգատու խոստագիր այսպիսի « պատմութիւն զԱլէքսանդրեայ ամէի վարդապետի Հայոց, որ յաղագս երեսելոյ Լուսաւորի, և գկնի նորին ի մի գրով սրով օրինակաս տիրեցին Տիեզերայր. Եւս առաւել ազգիս Հայոց »: Խոստագիրս այս ի մոտ յայլմէ գիտեալ՝ զո- յով ամենեքին անհամաձայն ճառեցեալն ի նմանէ. իբր զի փոխանակ գոանելոյ ի նմա զպատմութիւն ծննդեան, վարուց և վարդապետութեան Քրիստո- սի, ի քանսոն կայն ոչ այլ ինչ տեսանելի ի սկզբ- քան անդ բայց ելիէ զհամ նորա և գերիցի յայնոր- գաց խրոց.

« Զնա էր Լուսաւորի փչեալ զոգին պի սեպա- պահք նորա կամ Խալիֆայք (ի միոցն Աժիրա- պետ կոչեցեալ) հրատարակիչին զպատերազմին սուրբ ընդէմ որոց ոչ էին Լուսաւ. և Հայաստան գեռ յամի 632 սկսաւ գիտել արշաւանաց սեպա- մուրէմ որդուցն անասլատին Աբրահիմ։ Ի ժամանակ սուսի մինչ գամին 662 փոփոխ քահանի զդէմ կա- լաւ Հայաստան հնձին նորոյ, զոր իբրն եւ Լուսա- ւիրա յամենս Աժիրապետութեան արկ վերջագէս յնդ լծով պետութեան Աբրահամ ի ձեռն չսնա- ւոր ինչ գազին կռեցելոյ ընդ ազգի մերում.

« ԶԱլէքսանդր, որ սուիք անդանիկ քանիսք կայս վայր զքաղաքական իրաք մերոյ աշխարհի, ակամբ հետ հոխապուչնս պատմել զիշատութեանց նորին զորոց զնձին երկայնակ հատուցանէ մինչեւ գամին 788. յորում մի՛ոյի Աստիճանոնս առաջին եւ գա- լիսն կամենցիկութեան։ Աստուածր կնքէ Ալէքսանդ պատմութեան իւր. և վախճան առնուն գատպին նկարագիրք սուիսոյ նախնեաց մերոց տեսեալ ամն 156։...

« Թէպէտ ոչ ոք ի մատենագրացն առաջնոց հա- զացաւ գայտնել մեզ զժամանակ ծննդեան և մահու, եւս և գկարեւոր հանգամանս կենաց Ալէքսանդրայ. սակայն ոչ եղեալ ինչ ինչ քանիցս նուրս հատա- րիքք գնա կեցեալ անչուչտ յոլիերորդ դարուն. և հետեւութեամբ ականատես գրիչ ամենայնի. ի պատ- մութեան գնակատուց գրոս հատուն Հայոց յամին 770– 771 ատ Աբրէչիս վասն լծորմափելոյ յանձանց գա- նարգ և գատելի լուծ ծառայութեան Աբրահամոյ, այսորինակ խօսի Ալէքսանդր « որպէս ուսուք ի նոյն ինքն ի Լծնամատեան »։ Աչսպիսի ոտ քանիցս յոտացանէ գիրքն ժամանակակից աւետմանց և սպանուելմանց դարուն այնմիկ. որոց հանգիսարան գատ Հայաստան....

« Տգիտութիւն մատենից արարաւ յոտ միոյ եւեթ օրինակի ատ ի չգոյէ երկրորդին. վասն որոյ և ոչ ի ոտատ հատուածոյ գերծ կարկամոյ վրիպակաց, գոտս գրիչք ներմուծանել կարող էին ի նա յոր- լծայս գրեալ լծ. Հայոցատուր ատաղ։ Ապակին գոտն զարծնոյսք յոտ մերկանանն քաղաքարել ծանօթու- լծեամբ գմիջին և գանխնդանոյի յոտնս և քառս գոտս արժանի գաւելեալք մերկանելեան։ Չանգալով չասե- նոյնի կատարեալ ասնել գոյն և օրինակար ընդեր- յոտգոյ. որոց նուիրեալ սերով գայրեալ ինձ իմ հայցելով փոխարէն գպղծիցդ տնան ատ ի կարել յատատ հանել գձեռնարկ իմ։

« Ջմեռոյիզ Ալէքսանդ կայսեր գրեալ ատ Ոնար եր- կրորդ Խալիֆայն ի պատատիանի հարցմանց ոտոտ Պարսն Աոյ Վաղդիայն համարի անվաեար. և հե- դինակ վերջնիկայ յօդուածոյն կակազէ նմա քանս ինչ կնամարդօրէն իրրեւ ի պատատիանի. Չակա- ռակ Պարսն Աոյի պնդանքի լծ լծուղմն այն է յոյժ վատերական, և յոտ ամենայնի արժանի ընդունե- լութեան. և ի հատատատութեան քանիս ի մէջ ածէ գնեկրորդի ատուածն գվկայութիւն, այսինքն Խոս- տնայի Աբրահամոյ, որ եւեթ 116 այսոչս խօսի կայտ գրեալ յիրում պատատութեան. « Եւ իմ Ոնար երկրորդ ատնատուցն նգնալ քան զամենն- սին՝ գրէ լծուղմ հատատ ատ Ալէքսն կայսր Յու- նաց. եւ ընկալեալ ի համեմ պատատիանի՝ բազում ինչ ի կատանէ անտի իրեանց արատատ ընկէց »։

« Այս ինչ անտատկատելի է միայն լծ՝ ոճ լծղեցն այնորիկ ամենեին տատրեր է և յոյժ ատորեն քան զոր ունի ծայրէ ի ծայր պատմութիւն Ալէքսանդրայ, զոր համարիմ լծեալս լծարգմանեալ յայրէ և նգնալ ի կարգի պատատութեան վարուց Ոնարայ երկրորդի »։

Բ տիպ. Պատմութիւն Ալէքսանդրայ սնծի վարդապետի Հայոց. ի Հայրապատութեան Տ. Տ. Մակարայ Վեհափառ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց (Հրատ. Խիֆ. Ընկ. հայ. գրք. հրատ.)։ Ս. Պետերբուրգ. ի տպ. ի Ն. Ն. Ակսիոնոդովի, 1887. (ի յատերժական յիշատակ ազգասիրի առնն Յովսեփայ Իզմիրեանց Գլգլաւեցւոյ). 8°, ԶԻ (ցատաջ.) + 1–170 (բնագիր, 171–201 ծանօթութիւնք և ցանկ)։

Հրատարակիչն է նգոեանց, որ և կ'րսէ ցատաջաբանին ձէջ. « Պատմագիրքն Հայոց ի մեծի պա- տուի են կայս գիտնոյն Լրտպիոյ, գի ոչ միայն ատանդին զպատմութիւն հայրենի աչխարհին Ի- րենց, այլ և բազմադիմի տեղեկութիւնք գքա- ղաքական գործոց ատմոնակից աչխարհացն, րն- ձեռն նիւթս ոչ սակաս ի լրութիւն պատմու- թեանն նոցա անգատին ի գ դարէն մինչեւ ցժա- մանակս կիտին։ Ամին իրր պատատականք են ատ քանատէրս պատմագրացն մեր, որք ճատն գծագ- մանէ իշխանութեանն Աբրահամոյ և գնափկին աչ- խարհակալութեանց նոցա, որպէս Ալէքսանդ, զորոյ զպատմութեան գիրս ընծայեալք գործոյ ի լոյս նո- րոք տպագրութեամբ, Աեբէոս, Յովհաննէս կաթո- ղիկոս, Ասողիկ, Թովմայ Աբծրունի և այլք։

« Ամլ որպէս գի քարոք եւս ի միս ատցեն վեր- ծանութիւն մեր գՊատմութիւնն Ալէքսանդի ճատակ և գայլոց պատմագրաց մերոց, որք գԱբրահամոյ ճա- ռեն՝ օգտակար վարկանիմք կարգել ատ կարճա- ոտրիւ գպատմութիւն ծագման իշխանութեանն Ա- բրահամոյ, գպատճառս ատմին նորա և գանկման,

հանգերձ տեղեկութեամբք գներքին վարչութենէ, գնարկաց և գրամոց, զկնունորական կարգէ և զդպրութենանց Աղթաքացւոց, այլ և զպատմութիւն աշխարհածաւալ պետութեան ամիրապետացն և զվիճակ նուաճեալ ազգաց և մանաւանդ Հայոց ընդ իշխանութեամբ նոցա ի զարս զարս »։

Ընդ արձակօրէն Աղթաքացւոց պատմութիւնը կ՚ելնէ, և յԼՂ ՀՐ կը յաւելու. « Վասնզի և հանգամանք կենաց Վ. Եւոնդեայ, զորոյ զպատմութիւն ընծայելոք ի լոյս նորով տպագրութեամբ՝ չեն յայտնի հզդրօրէն, զի ոչ ինքն և ոչ որք ինքն նորա պատմագրք չասեն ինչ որոշակի վասնզի։ Զայս ինչ և ելի պիտի, ել նկատ նա յիշելոց զորդ գարու և էր նկատգական, զոր ունակք վարդապետ կոչին և այլք երէց։ Զպատմութեան վերս իւր գրեաց նա ի խնդրոյ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ, հանգոյն Մովսէսի Խորենացւոյ, Ղազարայ Փարպեցւոյ և այլոց պատմագրաց մերոց, որք ի խնդրոյ իշխանաց ի գրի նարին կանգնս և գրիպատած աշխարհիս մերոյ։ Ի ձեռագիր օրինակ նոցա պատմութենէն Վ. Եւոնդեայ է խորագիր այսպիսի. « Պատմութիւն Վ. Եւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց որ յայտնի հրեշտէր Աստուծոյ և կենի նորին, ել ո՛րպէս և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, եւս առաւել ազգիս Հայոց »։ այլ պատմութենէն նորա ակտանի մահուամբ Մահմետի (յամին 632) և ձգի մինչեւ յամին 788, այնպէս պի քովանդակէ վեմանակս 156 ամաց։ Զանցս մերձաւորս նմա ժամանակաւ պատմէ իբրեւ ակատեսի։

« Մատենն Վ. Եւոնդեայ կարեւոր է յայս քանի նախերաց ոչ միայն վասն սատկացան պատմութենէն անցից և դիպուածոց հայրենի աշխարհիս մերոյ, այլ և այնու, պի տեղեկութենէն ոչ սակաւս առանձ և յայտնի Աղթաքացւոց, Խազրայ և Ութզանգացւոց իւրոյ ժամանակին, զորս չէ գտանել առ այլ պատմագիրս մեր և օտարացւոյ։ Պատուական են մանաւանդ լեզուակցութենէն ընդ Մովսէս Խորենացի և Եւսեբ. Կեսարացի, յորս երեւին, թէ որպիսի ինչ էին կարծիք քրիստոնէից և մանկանաց զմիութեանց անգամին յատուկին դարուն ծագման նորոյ կրօնիցն, այլ և են տեղեկութենէն ի նոցա կարի հետաքննականք յաղագս կրօնիցն մահմետականաց, ազանդոց նոցա, քարոզ և սովորութենանց Աղթաքացւոց ի կանոնս ժամանակին։ Ութ քանզի արաքացի պատմիչք անցից այնր ժամանակի յարեան անագան, ի ֆ և ի ժ. դարս, իսկ մատենագրացն Յունաց տեղեկութենէն հատուկտիւք են մեծաւ մասամբն և ոչ բան ամենայնի արժանահաւատք՝ վասն այսորիկ և եւս առաւելուն արժանիք սատկացան պատմութենէն Վ. Եւոնդեայ։

« Ի վերնոցն Ութրոպիոյ զատկինն ի կիր Հռոմ գպատմութենէն Վ. Եւոնդեայ Ներսէս անգամ ձեռնադրեալն Փետրութենանց ի Ս. Պետերբուրգ, որ յամին 1849–րդի քաղաքացիացաբար եղ տեղեկութենս ինչ անտի ի մատենէն իւր կոչեցեալ Histoire de la Géorgie (յէջս 252, 247, Additions, էջ 136 և անդր)։ Ձամ Տհան 1856–րդի Ա. Վ. Շահնազարեանց ընծայեաց ի լոյս ի փարիզ քաղաքի գիւարդմանութենին պատմութենէն Վ. Եւոնդեայ ի ձեռս Գաղղիացւոց հանգերձ բազմաթիւ ծանօթութենէք, ընդ խորագրաւս « Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie, par l'éminent Ghevond vartabet arménien, écrivain du huitième siècle »։ Իսկ յամին 1857 զատկինն ընծայեաց նա ի լոյս ի նմին քաղաքի և գիւարդն քնաղիր պատմութենին հանգերձ ծանօթութենէքամբք, զորս մեծաւ մասամբն առեալ էր ի հայ ի գպգիական գիւարդմանութենէն իւրմէ։ Զատկագրին իւր արար Ա. Վ. Շահնազարեան ըստ մեծի մասին օրինակի, զոր գաղափարեալ էր նորա ի ձեռագիր պատմութենէն Վ. Եւոնդեայ մատենագրանացն Ս. Լիմմածնի։ Ձամին 1862 բան առաջարկութենան Հնմարանին Փետրութենանց որ ի Ս. Պետերբուրգ՝ ազատ Գ. Պատկանեան գիւարգմանութենին պատմութենէնն ի լեզու Հուսաց և յանել ի նմա ծանօթութենիս բազում կարի հետաքննականս ի բազատրութենէն և ի բարւոք վերահատութենն պատմութենէնն։

« Նորա այս մեր տպագիր արարս համեմատութեամբ առաջնոյ տպագրին ընդ ձեռագիր օրինակի պատմութենէն Վ. Եւոնդեայ որ առ մեզ, զորմէ ասացեալ են լինակատուր տեղեկութենէք ի Քառաջաքանի պատմութենէնն Աղթակաց կէջս 129–132։ Ի քանզի, որպէս անդն յիշատակի, ել երբ էր ի ձեռագրի յայսմիկ պատմութենէն Վ. Եւոնդեայ ի լուկիզդն մինչեւ յգլուխն ԼԳ (յէջն 43 տպագրիս մերոյ՝) վասն այսորիկ խնդրելոք յարժանապատիւ Գէորգեան վարդապետէ Մովսէսեանց տայ գագաթարիկ ի Ձեռագիր օրինակին Մատենագրանին Ս. Լիմմածնի գնանն ել երբ Ձեռագրիս մերոյ. զոր ընկալեալ՝ չնորհակալիս բազում ունիմք առ հայդն արժանապատիւ։

« Բազդատութեամբ ձեռագիր օրինակացս այսցիկ ընդ առաջնոյ տպագրին բան խնդրոյ մերում կազմեաց գքնագիր մերոյս Տգագրի Ա. Մայիսեան, հանգերձ ցուցմամբք տարբեր ընծերցուածոց ի ստորոտս էրեսաքանչիր էջից։

« Կախակարգութենէնք յայսմ Տգագրի նչանակեցան լուս բաժանմանց գլխոց Ձեռագիր օրինակին որ առ մեզ, քանզի գլխակարգութենէնք փարիզեան Տգագրին՝ ոչ են Վ. Եւոնդի, այլ հրատարակչի նորին Ա. Վ. Շահնազարեանց։ Գտուկար վարկաք յաւելուլ ի վերջ մատենիս էրարդմանութենամբ գայլ նոսիկ ի ծանօթութենանցն Ք. Պատկանեան և Ա. Շահնազարեան, որք բան կարծեաց մերոց կարեւորքն են ընծերցողացն Հայոց։

« Զայս հրատարակութենէն Վ. Եւոնդեայ յոգուս ընկերութենան Տփղեաց հրատարակութենան հայերէն գրոց արարաք՝ գոյով կատակատար հանգուցեալոյն Յովսէփայ Իպէրեանց, արծաթմոյն գոր նուիրեաց ի յիշատակ նորա հզքայր հանգուցելոյն վասն այսր նպատակի։ Տեղեկութենէք քանի մի գանմոռանալի բարեկամէն մերոյ և գպգաւէր առնէն Յովսեփայ Իպէրեանց եղեալ են ի հրատարակութենան Աղթակաց (Յատաջաքան, յէջս խգ-խի) որպէս և յօգուածք Աղթակին նորա յԱ. յատկութենէն »։

Քննագ. Աբարատ 1887, թ. 7։ – Արժագանգ 1888, թ. 23։ – Հանգ. Ամսօրեայ 1888, էջ 128։ – Մշակ 1887, թ. 139։

Ֆրանսերէն էրարդմանութենէն.

— *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, par l'éminent Ghevond Vartabed arménien, écrivain du huitième siècle, traduite par Garabed V. Chahnazarian, et enrichie de notes nombreuses. Paris, 1856.

— Իստորիկն բարգմանութիւն ձեռամբ Գ. Պատկանեան ի Ս. Պետերբուրգ, 1862։

Ազիտօ, « Հայասաստան »ի Ա հատ. ին ժէջ էջին 180 այսպէս կը գրէ. « Ձեռ Աթբոսի, Լազանց կատուածագոյն և ասունցմէ վերջը յիշուածներէն՝ նչանաւոր պատմիչ է Վ. դարուս Վ. Եւոնդ, որ տակ քահանայական աստիճանին համար Էրեց մականուանի, էրէպատ և ձեռագրաց հանկի մի ժէջ կոչուած է հետ Էպիսկոպոս. քայց ոչ միայն այս կոչմանց գանազանութենամբք, այլ և յանուն Վ. Եւոնդի յիշուած պատմական քանիք՝ որք չեն գտնուիր հե-

մայ մնգի ծանօթ պատմուխիւնէ մէջ, կարծուի որ հերկու համանուն Ղեւոնդ պատմիչք նգած ըլլան։ Ի հակառակն, ոյժնհնաւ այդ պատմագրուխեան սկիզբն պակաս է, ոչ յառաջաբան կայ և ոչ վերջաբանութիւն կամ խոլիֆայից և անոնց օրինադրին ծագման և գործոց յիշատակն կայ, որ հարկ էր ըլլալ, վասն զի ինչպէս կ'երեւցուխէ անոր գրածն էր « Պատմուխիւն որ զինչ գործեցին... և աժամանակաց նոցա », և այդ Պատմուխեան վերնագիրն է՝ « Ղեւոնդի վասն վամանակագրաց տանս Թոռգոմայ », այս ամէն քան հրեւցընէն, խէ հինգ գանուած (քիչ) օրինակք Պատմուխեանն պակասաւորք են, և խերեւս կամաւ գգուշուխեամբ և վախով՝ գորս ձգուած է պատմուխեան սկիզբն, գուցէ և տեղ տեղ։ Ալիշանեան Հայոց Նախարարաց դասակարգուխիւնը յիշելով (Լ.), կ'ըսէ. « Ջայս այսպէս ի Պատմագրի իշխանացն Հայոց, զոր Ղեւոնդ գրեաց, և ասկա մի ցուցանել Ագաթանգեղին և Ղերսեհին[1] ». հերկու կարծեաց այլ փաստ կրնայ տալ խէ ծանօթ Պատմուխենէն գորս Յիսայեան, և խէ այդ յիշատակը (որ կասկածելի բան մի չէր) ուրիշ Ղեւոնդի գրած ըլլալուն։

« Այդ, որպէս և ըլլայ, մեր այժմու ունեցած Ղեւոնդի պատմագրուխիւնն ամբողջ չէ, որով չենք կրնար մենք այլ ամբողջական դատել իր արժէքը. սակայն հատանիմք որ արամանաւոր գործ մի եգած է, և յետ Ագաթանգի, ինչպէս նախ ըսինք, և ասելի եւս քան զնա, կարեւոր նիւթ մի ընտրած է պատմագրելու. և բան այսմ կրնար մեր ամենէն նշանաւոր Պատմիչքց կարգն անցնիլ, մանաւանդ եթէ ոչ միայն ակնարկեալ մտահոգ եւս գտնուէին, այլ և պատմագրուխեան վախճանին վերոյիշեալ գրուածք, « կատարեցաւ Պատմուխիւն Ղեւոնդի վասն վամանակագրաց տանս Թոռգոմայ, ի հրամանէ Շապհոյ Հայոց արարատունւոյ », ընդարձակ իմանալինք. իբր խէ բուռ օրինակի կազմակատարուխեն և այլոց՝ Հայոց առաջին դարերու պատմուխիւնն այլ ժամանակագրօրէն համառօտ գրած ըլլայ, և անոնց յարած՝ իր և իր մօտ ժամանակին դիպուածներուն, որոց գլխաւորն է Ագաթանգեղոս տիրելն և յաջողագործել ի Հայս. անկէ գորս այլ Ընկեան դարձեալ հետ ունեցած վիճաբանուխիւնն, և նաեւ կրօնական երկար խօսուխի մի կայսեր՝ գրած առ ամիրապետն Մաւր, որ գլուխ հրոյորդ մասր գրաւէ. և խէ՛ առաջ և խէ՛ ոչ՝ Ղեւոնդի բաւական հրկարօրէն գրելը յայտնէ։

« Իսկ ինչ որ իբր հերկու դարու միջոց Ագաթանգեղ հրքնին խիստ հրքնին կակուղ տիրապետուխեան ատեն՝ Հայոց վրայ գրէ, չատ մանրապատում չէ, բայց միշտ յարգի. ճիշ և չունենալ տիրաբար և վանականն ոճ մի, և ոչ ամէն անպատ դիպուածներուն որոշ խոսականաւ յիշէ, բայց դարձեալ խոհական կերպ մի ցուցընէ, և բաւական յուսակ չարագրուխեամբ, ընդ մէջ ի֊Ջ. դարուց նուրբ ճաշակով գրուած և ընդ մէջ վ. դարու չափազանց հոմարքանէից, ինչպէս Յովհաննէս Ջ կաթողիկոսն։

« Վերոյիշեալ վերջաբանն յայտնէ որ Ղեւոնդ իր ժամանակի Ընդարատուխենից մեծ իշխանի մի (Շապհոյ) հրամանաւ կամ խնդրով գրեր է իր պատմուխիւն։ Ցայտ է որ այդ Շապհոյ՝ գրեխէ դար մի առաջ է քան գհամանուն Պատմիչն։ Ղեւոնդի գրածն հասնի մինչեւ յ֊788 խուական փրկչին, ի կաթողիկոսուխեան Սահակայ Ա, որ և այս խուականով վերջանայ։

« Ագաթանգեղ գործոց նկատմամբ անտարակոյս հետաքննելի պիտի լլլար Լերոպագեաց Ղեւոնդի պատմագրուխիւնն. զոր լաւ պիտնալով Շանհազարեան կարապետ վ.֊ր. որ անոնց մէջ քնակեր ի Խարիզ, յառաջ քան գհայերէն քնագիրը հրատարակուիլն (ի 1859), փոանկիրէն խմարգմանեալ ապագրեց հան, (ի 1856). յետոյ (ի 1862) Պատկանեանն առանձին ի Ընդարատուրկ։

« Վերագտանելով ի խնդիր՝ մի կամ աւելի Ղեւոնդ պատմիչ լինելուն, չատ անակնկալ քննաչարժ յիշատակ մի գտնելէ (իսկ խէ առյգ լլլար), փոանկիրէն Ընդհանրական Մատենագրութեան Biographie Universelle) գրքին մէջ։ Ըսած ատոր, ի սկիզբն կոյս Ջ. դարու՝ Ղեւոնդ կաթողիկոս, ուրիշ գործերէ գատ՝ գրած լլլալ և գՊատմուխիւն քարոզուխեան Ագաթէղոյ ի Հայս։ Ասկա Ղեւոնդ կամ գիկոս, խէ հյած է, այն Ջ. դարուն առաջին քառորդին չհոի ժամանակին՝ իբրեւ 525 խուականներն միայն կեցած՝ հազիւ յիշուի, և չատ գաւազանացած անծանօթ է։ Ըսայց խէ ոչ անուանն և ժամանակին՝ այլ գործոյն հաւատոյք գտնուքը Նոր Ջուղայի Ջհոպարաց հնկկ քանկի մի մէջ, յորում նչանակի Ագաթէղոյ Պատմուխիւնն որ ի Հայս կատարեցան։ – Ամէն ընծհրցող այս կարճ յիշատակս՝ վկայէ ինքնին խէ որքան խնդիկ և քանկալի գործ պիտի լլլար դա. և խերիւս Հայերնտրաց մէջ հիմայ գտնուած քանի մի Ագաթէղոյ պատմուխիւնք, ինչպէս Ներսոգոսխեայ, Խաչէնոտի և այլն, լլլան այդ Պատմուխիւնը Խրոյին կամ հաւաքողին, և դա լլլայ այն Ղեւոնդն, կամ ոչ՝ կաթողիկոսական ամէնն վրայ յանկարծ երեւալ և յանկարծ անհետանալն։ Խէ՛ արժան է քննուխեան այս գործիչ ծանօթուխեան, յիշուի մեր վերոյիշեալն՝ խէ քանկի մի մէջ գրած՝ Ղեւոնդ Եպիսկոպոս Պատմիչ »։

Իսկ անուանի արխեպագէտն Մոմէ՝ Շանհազարեանի ֆրանսերէն հրատարակուխիւնը Ագաթանգեղոսի Ընկերուխեան կաճառին հայորդուխեամբ՝ հետեւեալ քննագատուխիւնը կ'երէ հետեւեալ անձին և ոչ վրայ. « Ղեւոնդ, կ'ըսէ, իր գործի վերջի մասին անցքերուն ժամանակակից և ականատես եգած է. սակայ մեծ յարգ ունի. բայց ուրիշ կողմանէ մեծ խմաստուն և հանճարեղ մարդ մի չէ, երբ կրնի վիճակր խնգ կելլալով կր բացատրէ, լաւ ալ չի հասկրցուիր խէ ինչ էին այն քաղաքական հրկպատակուխեանց պատճառները որ ատիկ կու տային Ագաթանգեղոս ի Հայաստան արշաւելու. և գրքին հրորդ մասր քանած է Լ.հւոն Իսաւրացիին առ Մաւր ի գրած աստուածաբանական մէկ նամակր, որ խերեւս վատիրական չէ. վատիրական ալ սեպուի, Հայաստանի պատմուխեան հետ ամենեին վիրաբերուխիւն չունի։ Կայսր ամենապնիր, Ղեւոնդ պատմիչր այնպիսի մատենագիր մրն է, որ իր յայտնի հմմարտասխոսուխեանն համար չատ կարգի է, և իր աստուիկ հայրենասիրուխիւնր իրեն բաւական պիրհատուխիւն մր կու տայ հայրենեաց խնդիրր գրելու առնն որոնց ակնատես եգած է »։

Տես եւս Ջարպհ. « Պատ. հին. դպր. » էջ 497։ – Լեւ՝ Փ. Մխլէրի « Պատմուխիւն Ղեւոնդեայ ժողովրդ. Հայոց և Մատենագրաց Տարօնեցւոյ Հայոցական Պատմուխիւն », Հնոց. Ամսօրեայ 1888, էջ 128։ – Տես և ՊԵՏԵՐՄԱՆՆ. — ՖԻԼԼԻՊ (Լ.)։

ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ Եսայի վ.) — Արկածք Սրոթայ հայկազունւոյն։ Ցօրինեաց Ե. վ. Ղ.։ Զմիռնիա, տպ. Տէտէեան, 1872. 16 էջ ?

— Երեսի հայկազն. արարք քաջացն Հարթայ։ Գրեաց Ե. վ. Ղ. Ազատունեաց, միաբան Ս. Կարապետի ուխտին Տարօնոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Ա. Աարըեան, 1879. 8°, 56 էջ։

1. Մեծին Ներսեհի վարուց մէջ յիշուածքն իմանալու է, ինչպէս Մխիթարիչ Ներջոյ, որ հարիր յիշուածքն աւելի Դահակալ ցիգոր յիշէ։

Ղեւոնդեանց Վարժարան. – Տես ԱՐՄԱՒԻՐ Յաւելուած.

Ղեւոնդեան Ք. — «Տարի ի Ս Ղեւոնդեան», Հնուաքար 1859, էջ 13. – Յոյս 1865, էջ 196. – Չամչեան, «Պատմ. Հայոց» Բ. 78, 83, 89, 95–99, 102–114, 172։

Ղազարի թաւրան (վ. Ե.), Հայկական տիեզերք 1869, թ. 2. – Ակտուռ 1870, էջ 250. – 1871, էջ 168, 185. – Ղազարի հոգ. դպրոց 1872, էջ 128, 205, 407. – «Հայոց ողբերգաց յաւելուածոյ յիշատակարանին Ղազարի մէջ», Հնուաքար 1860, էջ 34. — «Թաւրունական խոպանկումին Ղազարի մէջ, և քանի մի խօսք Հայոց պատմութեան վերայ» (Յովս. Քուչուբէկեանց), 202. – Մուրճ 1902, թ. 4, էջ 208։

Ղազիխան գիւղ. Արձագանգ 1885, 40, 13։

Ղարդիկ կիւանոզ սրբոց փիլակը. — Տես ՄԻՒԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ, Կ. Կ.։

Ղաֆեան (Աբսէն Վ.) — *Մեռելութիւն, սմռուլութիւն և քաղաքացիական պարտ. երէք յաւելուածով պետական օրէնքներ. – Հ. Նկեղեցու կանոնները. – Մեռելութական դատավարութիւն։* Ակէքսանդրիոպոլ, 1904. 230 էջ?

Փեննագ. Մայկ 1904, թ. 154–5. – Մուրճ Յ. Ա.՝ 1904, թ. 9. – Պատասխան (Վլտ.) 1905, թ. 4, էջ 243, «Դատակներ խմբագրութեան»։

— *Միջազգային իրաւունքը*, 1904?

Լուսոյ (1904, թ. 4, էջ 226 այսպէս կը գրէ առյն երկու հրկասխրութեանց մասին. «Այս օրերս լոյս տեսան Հ. Աստուն վարդապետի վերսյիչեալ երկու գրքոյկները...

«Առաջին գրքոյկը պարունակում է մի քանի ընդհանուր տեղեկութիւններ ամուսնութեան, չնամուսնութեան, ամուսնալուծութեան մասին, որպէս և առաքելական կանոններ Հայոց հին կանոններից և Լուսաց օրէնսդրութիւնից քաղուածներ։ Շատ մանրամասն կերպով Հ. Աստուն գծագրում է ներկայ դրութեան օրինականները, որոնց հիման վրայ պարզ կարելի է որոշել արմնակցական և իսնամական քաղաքացիական յարաբերութիւնները։ Այս գրքոյկը «Մեռելական խնդիրներ» և նոյն խնդիրին վերաբերեալ «Մեռելական տարակուսանքներ» վերնագրով գրքերի հետ միասին լրացնում է յայտնի չափով այս խնդրի վերաբերեալ տեղեկութիւնների պակասը։

«Իրքեր չատ հետաքրքրական է հայ ընթերցողի համար և այն ընդհանուր տեղեկութիւնների շնորհիւ, որ Հ. Աստուն քերում է հասարակական պետութիւնների քաղաքական ամուսնութեան, ամուսնալուծութեան և մինչեւ անգամ քաղաքացիական պետի մասին։ Գրքի մէջ չէր կարող մոռնել այս տարուայ Մայիս ամսին հրատարակուած ռուսաց նոր օրէնքը, որով ամուսնական անհատաստատութեան համար պետիկից ազատուած ամուսինը իրաւունք է ստանում ժամանակի ընթացքում պատկուելու, որ առաջ չէր կարող։ Այս գրքում կարող էին տեղ գտնել և հայ ժողովրդական ստուգութիւնները որդեկրութեան վերաբերեալ, որպէս և պետական օրէնքները օրինացման և որդեգրութեան մասին։ Ցաւալի է ասկայն, որ այս անպայման օգտակար գրքի լեզուի վերայ քիչ է խնամք տարել հեղինակը և մի է երկար և ծանրաստարա պերիոդներով...

«Երկրորդ գրքոյկը, որ կրում է «Միջազգային իրաւունք» վերնագիրը, մի համառոտութիւն է այս խնդրին վերաբերեալ ձեռնարկների և հայ մէկ ընթերցողի համար ընթերցանութեան պիտոյքի կարող է լինել, թայց նոյնպէս լեզուի կողմից կոտրած է։ Ասհատարակ պիտութիւն լեզուհարացնող և ժողովրդականացնող ոչ միայն պիտի հասկանալի, հեշտ և պարզ լեզուով գրէ, այլ և դեղեցիկ ոճով պիտի լինի այս տեսակ գրքերը։ Ասանց այս յատկութեան վերսյիչեալ երկերը դժուար մատչելի են լինում ընթերցողին, ուստի և հարկաւոր ենք համարում դարձրել մեր թարգմանիչների և հեղինակների ուշադրութիւնը։

«Յամենայն դէպս յանձնարարում ենք մեր ընթերցողներին յիշեալ երկու հետաքրքրական գրքոյկները»։

Վարպետի մէջ ունի. «Դիմիեր Թարիխ Եէկի պատմութեան վերաբերեալ», 1905, էջ 382. – «Դերթախ կաթողիկոսի և Դերբատցոյ Մատիկոնեից եպիսկոպոսի կանոնք», էջ 943. – «Կանոն Աիոյեի Հայոց կաթողիկոսի». Յաւելուած Դպիրեաց — Մուրճի մէջ «Ցուցակ ձեռագրաց Հայոց 1–X դարերու», 1904, թ. 2, էջ 170–185. – թ. 3, էջ 152–161. – թ. 4, էջ 155–162. Առանց դէմ Մուրճի նոյն 162 էջէն կը սկսի Հ. Ալիշանի պատասխանը մինչեւ 170, և թ. 5, էջ 170, Ղ. Ալիշանի պատասխանը). – «Ընտրական սկզբունք հայ եկեղեցւոյ պատմական կեանքում», 1905, թ. 8, 9։

Ղըլիճ հայ դպրոց. Ակռ. Մասուլ 1885, էջ 195։

Ղնճար կիպ. Յոյս 1865, էջ 309. – 1866, էջ 183։

Ղոլդանեան (Գաբրիէլ.) մանուան առձին. Մուրճ 1900, էջ 410։

ՂԱՐԱՆԵԱՆՑ Գեղարիոս. — *Խոհերգանք հայկական.* (Rhapsodie Arménienne)։ Երաժշտական խազեր դաշնակի համար։ Թիֆլիզ, 1885?

ՂԱՒՏԱՃԵԱՆ Հ. Անանիա. — *Տարկրք սրբազան պատմութեան պատկերազարդ, պարզ և դիւրին՝ փոքր մանկանց համար։* Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1889. 8°, 84 էջ։

= Ե տիպ, 1892։

Թարգմ. — Տես ԱՊՈՒՒ (Լ.)։

Ղոլոզլի. — Տես ՊԵՏՐՈՒԱՆՑ (Յ.)։

Ղուրա. — Տես ԿԱՐԱՄՊԻՐՋԱ (Յ.), հաւ՝ Մուրճ 1891, էջ 1896, էջ 671, 674։

Ղուշ-Ակրոնի. Յուպայեցի աշուղ. Անոյի մէջ ունի Գիրկ խոտագրով երգ մը. «Խրիչէն գովիմ՝ մին գամէշ այ», հան. 1874, էջ 226. – Մեղոյ Աստուծոյ, «Ղարիբ տեղ նստազ եմ», հան. 1875, էջ 18։

Ղուշ-Լիկազ. Նոյնպէս Յուպ. աշուղ. ունի անգ. էջ 225, Սիրտ մարդոյ, «Զունիմ տարտ խաղցող՝ սաղ ու լրտող», հան։

Ղուշ-Սարգիս. — Տես ՇԻՒՇԿԱՆԵԱՆ —։

Ղուշլիս գիւղ. Արձագանգ 1885, 11։

ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՑԻ Եր. Ղ.՝ *Ժամգրամ.* — Տես ԿԱՒԱՉԵՆՑՈՎԱՒ — ԱԼԻՇԱՆԻ Ա. Մ.)։

Ղուկաս կաթողիկոս Կարնեցի. — «Պատմութիւն ինչ ղլիսաւոր բանից հարկաւորաց ի ժամանակս Տեառն Ղուկասու Արքեպան կաթողիկոսին ազեցոց, չինարարութեանց և մեծագործութեանց նորին ի գաւազանագիրքս և ի չարս կաթողիկոսացն գրելի և նախապիծ օրինակ» (Մայր Աթոռի դիւանից). Արարատ 1901, էջ 188–190. – «Յա-

զգաս անցիկ սմանդ, որ դիպի օձման մեծի Հայրապետիս հզի։» — «Յոգոյս հիացման արժանի չհնութիւնդ և նորոգութիւնդ սրբոյ Աթոռոյս, զորս արար և առնէ օր ըստ օրէ յոգմոյիսատ և սրբազան Հայրապետս մեր ի ժամանակս իւր, զայնս կարդալ պրնոյութ ի նիւթոյ — «կարդաս» — . — «Յոգոյս ծագկեցութեանդ և տիրապետ չքնոպարհութեանդ և նկարակերտութեանդ և գանազան զատկերազարդութեանդ վրիհատուածին մեծի առաքելոյն սրբոյ Լուսաւորչին մեծի առաքելոյն սրբոյ Լուսաւորչին ի նոյնոյ վնասուածն», էջ 327։

Տես և Աւիշան, «Աւրարատ», էջ 231, 243։

ՂԱԻԿԱՍ Վ. ԽԱՐԲԵՐԴՑԻ *թարգմ.* — Տես ԱԻԻՈՍՏՆՈՍ Ս.) — ԹՈՒՄԱՍ ԱՂՈՒՆԱՑԻ. — ՍԱԼԻՆՋԱՑԻ Ս. Ֆ. ՍԱՆԱՀԻՄՆԵՑԻ (8.։

ՂԱԻԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ ՆՈՒԻՐԻՉԱՆԱՑՆ. — ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ ՅՈՒՀԱՆՆԻՍԱՑՆ. — *Խանայի Համատարածի Աչխատասիրացն մեր սոյ նորածեի։ Զոր ի Լոյս էած Հայկական Տաճարի վեհանձն, և Սրբափայլ Հայրն մեր, Տէր Թոմաս՝ Աստուածազգեստ Բարեպնին վանանդեցի, և առաքելագործ Եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչին։ Շարադրեցեալ ի Գուկասէ Ալաչնորհ Ջահրնկալէ վանանդեցւոյ։ Տպիւք, և Նախիւք Թոմասու վարդապետի

ւոյ Տանն Գոպիննեաց։ Յամի Տեառն 1699։ Յունվարի 16։ ՅԱմստէրդամ։

Ակիզբ «Ու Հայազուն վահառաւէր էդբարս» վերնագրով հետեւեալը կայ. «Ի Փիլիսոր վահառաւեղիս որք էն յաչխարհի վերայ՝ քառքս այսոքիկ. Ինչ, կչիռ, եւ Չափ՝ այսպէս ասի Հայի. Ինչ. կչիռ. Չափ. Իսալիանի. Կոնէվրս Պէզոմիզրաս Հօլանդիկի. Խրիստ Վչխիտ՝ մամի Խուրքի. Սայի. Ինէրազի. Օնէի Ֆարսի. Շմար. Մէգան. Փէչմանաս։ Իւ կամենայն վահառաւեղիսաց կչիսն՝ չափն, և գրաճն մի լուս միոյէ գրեղն՝ է զորձ իմն ծանր՝ գժուարին՝ և անհնարին։

«Հայց՝ բան կարի մերում, և լուս որում ի հարազատ գրիանս եգիալ գտինք, գչիս նոցա հրէժալով գնոյնն մեք եւս ի յօգուտ մերազնեայ վահառաւէր հգրարդ արձանացուցաք. Սիպիակալ մանեաւանդ ի խնգրոյ Չուզայիկի քարհպատ Պարոն Պետրոսին։ Լուսի աղաչեմք ի վահառաւէր եղբարդ՝ յիչել յ՝աղօթս ձեր գՀայաստանեայ Պարոն Պետրոսին՝ գԱսկան և գՔրիստափաչայն. զծնօգան իւր գիսաւորն՝ և գԱրվարտչայն. եւս՝ գՄուքիանն՝ Իվանէսն՝ Ասկանն՝ և Աիհնափաչայն՝ եւս գՊարոն Պետրոսն՝ գՀաւատէիսին, և գՔրիկին։ Նահ՝ զգատակ Պետրոսին՝ գԻսաչատուրն՝ գՄագդալինէն, և գկատարինէն. և զայլ արեանառաւ մերձաւորսն, գհանգուցեալսն, և գկինդանիսն. որով և գուք յիչեալ լիմիք ի Քրիստոս՝ Յեսուն մերոյ յաւուրն անհրկի. Ամէն»։

«Յիչատակարան. Օրհնութիւն, Փառաւորութիւն և Փառաքանութիւն Աստեղաւորը Երրորդութեան, Հօր՝ և Որդոյ՝ և Հոգւոյն Սրբոյ. որ հաւ կարողութիւն ակար քնութեանս՝ ի կատար հասուցանել գայս փոքրիկ գրքուկս յ՝Աւմի Տեառն 1699, Ապրիլի 30. և ի Հայոց լիւին 1148, Արիպի 5. իսկ ի Փոքր լիւին 84, Ագամ 11։ Որդ՝ ոմանք վայելեն և ի զործածէ գայս գրքուկ ի յ՝օգուտ իւր, յիչեսցէ ի ննդեանդ յ՝աղօթս գՊարոն Պետրոսն Չուզայեցի, գՊապն իւր Ասկան՝ և գՊաշի Խլամփայչան. գՀայրն իւր Իսաչատուրն՝ գՀօրիդքարան՝ և գՀօրաքոյրսն գՄարքիզ Իվանէս՝ Ասկան՝ գարվարտչայ՝ և Իհնափաչայն. գնդրայրն իւր Յարութիւնն՝ գթոյրն Թալիկ. Նահ եղգատակ իւր Իսաչատուրն Մագդալինէն՝ և գկատարինէն.

«Զի ի խնդրոյ՝ և ծախիւք իւրով տպեցաւ այս ժողովածու փոքրիկ գրքուկս Ձեռամբ տրտուչ Ղուկասու Դպրի գԱնանդեցւոյ ի յ՝օգուտ մերազնեայ Բանասէր վահառական Էդբարդ. որք սիրէն և կամին խմանալ զանազան քաչս՝ դրամս՝ և զայլինչ՝ որ վահառականութիւնն հետի՝ Լիւ ի Ֆրանկստան՝ Լիւ ի Հնդուստան՝ Լիւ յ՝Ալմաստան և Լիւ Հոմաստան։ Ողջ լեր.

Բէյթ

Ա՛մր բարեխաւմ՝ վա աֆիւաբլիամուզ.
անդաքի մանդ՝ վախօյա զօտահ հանուզ»։

Թիւրը փոքր 8°, մէջկակերր, սեւաւմուղիւ. 80 էջ։

— Բնութաբանութիւն իմաստասիրական։ կամ՝ Տարրաբանութիւն։ Որ է բան։ Յայտագս Տաբերաց՝ և Տարերական որակութեանց, խառնուածոց՝ և վերամբարձ զբօսանացն. ուստի գոյացնայ ամպն՝ մոայլն՝ ցօղն՝ եղեամն՝ անձրեւն՝ ձիւնն, կարկուտն՝ փայլատակն՝ կայծակն, գետնաշարժն՝ հողմն՝ աղեղն, և այլ սոյնպիսի վերամբարձ զբօսանք։ Ցօրինեալ ի Մատթէոսէ և ի Վկուասէ յ՝ապիրատ վանդեան Կպրաց։ Ի պէտս մերազնեայ Բանասէր Էդբարց։ Տպիւք՝ և ծախիւք Թօմայ Եռամեծ Բաբունեց, և Սբրբափայլ Եպիսկոպոսի վանանդեցւոյ։ Ի Հայրապետութեան Լուսահեղոյս Աձոռոյն՝ Սրբոյ Էջմիածնի, Տեառն Ղահապետի։ Յ՝ամի Տեառն. 1702։ Յ՝Ամստէրդամ։

Գէջն 3 «Ու Բանասէր Խորհրդանիսյ Իմէդբզօգս» Իւրագրով հետեւեալը կայ. «Ընկալաբուք՝ և ամբարիցէք զլսմայասարսաս պատուղ վաստակաց մերոց. որք էն նչանակութիւնք՝ և գնկուցմանք իրդութեանց առօրեայց, քաղել՝ և բնտրեալ ի հիսից, և ի քրտանց Աստց վհհագտնից, և ոչ ի մերոց հաւանութեանց՝ և ինքնահաճութեանց։

«Արդ՝ որոց երեսիցին այսոքիկ պիտանիք՝ և հաճոյք. այսոցին յիչման արժանի գՈաքիչայաւղ Հայրն մեր՝ գկիսամեծ Բաբունին, զՅարմարօղ՝ և գկազմող Կործարանիս. հանգիրձ երկուքումբք արհանատու գործակալօքն՝ Մատթէոսիս, և Վկուասիս։ Իսկ՝ որոց աւելորդ, և անօգուտ թուիցի, անպարտաւ թողուլ գմեզ մաղթեմ. վի և Բարերարն Հոգեսկալ թողուլ գամենայն յանցանս, գծանուցս՝ և գպիտգուս մաղթանօք սրբոյ Էկեղեցւոյ իւրոյ. ամէն»։

Թիւրը փոքր 8°. 120 էջ։ Թիւրը՝ խառն, մէջակ ու փոքր. Լուղթիր սիս։

— Պաչտօն Աստուածչնի, Անպատում, Փրկական, Էւ ահաւոր խորհրդոյ Սուրբ Պատարագին, կամ Արիւնեայ Գլխոստոսի Փրկագործ չարչարանացն, որք յ՝անարիւն խորհուրդ Պատարագին պատկերանան։ Այս Սրբազան խորհրդոյ արարողութեանն կարճ ի կարճոյ մեկնութիւնն, և հատուած խնդրուածք։ Եօթնօրեայ ժամակարգ պաչտօն վասն ամենայն առանձին ի Քրիստոս հաւատացեալ անձանց։ Երկասիրութեամբ ուսեցին վ՝անանդեան Ղուկասու՝ Նուաստ, և յետնեալ Դպրի ի Լացիական լեզուէ թարգմանեցեալ. Տպիւք ի Թօմայ Էռամնէ վարդապետին։ Յ՝Ամստէլօգամ. 1704։

Ակիզբ «Ու բարեպաչտ ընձէրդոյս» գրութիւն մր կայ, և ապա մեկնութիւնք խորհրդոյ գՊատարագ պատարագին հինգ լուղթ, առանց լուսահամարիս։ Որմէ յետոյ կր սկսի 1 լուսով պօղթք առաջի սրբոյ պատարագին գէջն 37, որ կան 37 պատկերներ՝ լատինագիր ստորագրութեամբ, գիմացն ունենալով պօղթքր։ Ապա էջէն 39 հօմնօրհաչ պաղթքներ՝ չարքիուն օրհրուն համհատար՝ քարհպաչատրց չնրմհանգուստեան համար, մինչեւ էջէն 99։ Յետոյ, էջէն 101, գրաւած է առանձին պաչտօն Տիրամօրն՝ իբր ժամիրգութիւն, և ապա ինչ ինչ պօղթքներ, որ կան հրկու հատ ալ Չարհիկագիրէն և Շնորհալոյ «Ընատով խոստովանիմ»ր։ Գէջն 149 հօմն ատամոք ապաչխարութեան, եւն, գէջն 184, որ է վերջ գրոցն։

«Գիչատակարան. Աստուածային անսահմանելի Լուսեղեան, և անփոփոխելի գոյութեանն. անապատգրելի միապետութեան, և անքովմնդակելի խորհրդակցութեանն. անհատուկի, և անքննելի բարութեան. անքաւելի, և անչափելի խնամատարութեանն. անչգտելի, և անգրաւելի զօրութեանն փառք՝ պատիւ, և երկրպագութիւն ի քնութենէ արարածոց յ՝անվախան յաւիտեանս. ամէն։

«Որ ունի գամենայնն, յ՝որմէ եւս է ամենայնն, որ եւս և անարգ ծառայիցս նպաստութիւն յ՝ապրուստիս զայս նորածին, և գիտելակատիս հետաւուածս յ՝անշնչելի լիչատակ Չուզայիցի վարսան մանկանց իսօյայ կարապետին, և որդուց նորին Մղուռի իսօյայ Աւետին, իսօյայ Յօհաննէսին, և Պարոն Յարութեանն. որոց ծախիւք, և աղքատմբք ի լոյսածաւ այս հոգեչահ, և Աստուածահաճոյ Պաչտաւնարանս։ Արդ՝ որոց լնդունելի թուիցի այս նուրատիպ գործակ՝ յիչեացին ի Ջերմեռանդ յ՝ա-

*զօրքն զվերադարձեալ խօջայ կարապետն հանդիպ ասին զարմացաք՝ և ժամանեցաք. նայիր՝ պատրոն Ղազարէվի ուղի գյանանալ՝ չէին, և զապկար արքանեակն Յովաննէս, որոյ հոգաբարձու վանականքն Յովաննէս, որոյ հոգաբարձու վանականքն Յովաննէս, որոյ հոգաբարձու վանականք

հաս Տրամանաս՝ անիմանալի ինքնիշխանութեանն. անաչառաւես ակամբ՝ անբռնադատելի իսնամակալութեանն՝ արդարակիրս ձեւուամբ՝ անճառելի բարութեանն. նախախնամեալ մասամբ՝ անչափելի քաղցրութեանն, և աներեւոյթ չարաս՝ անապատելի չնորհարաչխութեանն. յ՝երբս և յ՝անվախճան մխանչինաւորութիւնս՝ յ՝աւիտեանս յ՝աւիտենից Ամէն ||Ամէն »։

« Դու Տէր Հոգւոյդ իմ, և մխակ Բանիդ բար. որ խոնարհ առնես զամբարտաւանան մինչեւ յ՝երկիր, և բարձր առնես զտառապեալան յ՝այգեւաց. լուսաւորիչ վամենապատկաս յ՝արդանտի ազաիսնոյ քոյ և նկարեցեր զծուծս յ՝որովայնին. ի լոյս կեաս նոց ամանեցուցեր զպարտաւորս և ի լիս մարդկան կարգեցեր զապիրատաս. ի պատկեր վերեցկութեան զարդարեցեր զանարգս, Հանդանաւորեան քանիսն ճոխացուցեր զուխտապանս, և կոչեալ զդմենալս՝ ի զարմանալոյ երախանս ձերի լնութեցեր զաւանդակորոյսս։ Հիմ քաւական՝ ով ինքնակեն Բարի, այսքան անպատում քարկաւորեալ Հանդոյդ զոր արարեր լնդ ստադանդակորոյս, և վհնէրսու երախտատուացիս։ Ոչինչ տաց քեզ տրիտուր լնդ քակմաքանքար պարգեւացդ, որով պշնեցեր զտիրադրուժ արքանհակս։ Արդ՝ լնկալ ով Պտրովագութ Հայր, կդուզնաքեայս ի ակալէս, որ հատուր ինձ զվնծամիծագ ի Հզօրէդ. վի ոչ կարեմ ինչ մատուցանել քեզ՝ հիմէ ոչ զքոյդ. և ոչ յ՝ինէն լնդունիս գու ինչ՝ հիմէ չիդէ իմ լնկալել ի քէն։ Աստանօր սիրով քով՝ որ է մշտայաւժ չրջան ի բարւոյն լսկանալ՝ և ի բարին վերջացնալ. լսակիզբն այարնալ յ՝ամենաբարի Պոյչիսուսէն Մատենէն՝ լճկնահատութեամբ Հոգւոյդ Սրբոյ՝ աւարտանդի գՀին կտակի Հայելին ի Հոգիսնութիւնն ամենայն հաւատացելոց. զօտեւորեալ յ՝առաջիկայ Հայեցեան Դարոյ կտակին. զորմէ՝ հիմէ իդէ հաստոյ Հօրդ մերոյ, իսկ և իսկ ձեռնամուխ եղեալ արաւակրել՝ բան Հոգւոյդ քամ Սրբոյ որչութեանն։

« Մաղթեմ աստանօր ի բարեպաշտ վայելուչդդ այդ վայելուչ՝ և հոգիզարդ Հայելուդս յիչել ի Հերմուռնդագոյն ազօթս ձեր զՀոգւոյդ ի խօջազագնեց խօջայ Պետրոսն, և գկնկակիցն իւր գՄարաքն. հետ և զորդի Նորա գխօջազագայ Պետրոն Պօղոսն, և գկոզակիցն իւր Աննայի հանդերձ Յակոբ անդրանիկ որդուվն. որք հանգուցեալ են ի Տէր։ Նահ չիչնեք ի մաքրաիսյլ ազօթս գծախիք իւրովք գործոյս ի լոյս ածօղն խօջազագայ Պետոսի որդի գՊարոն Պետրոսն, և գնգքայրն իւր գՊարոն Յհաննէսն, գքոյրն Մարաքան, գկոզակիցն Ագաքիոյ՝ և գղուսորն Դաւիթնաքահ։ Քարձեալ չիչնեք ի Տէր զաղնուաժիծար Ագէն գխալողարէնց խօջայ Բրիսկոն, և գանդրանիկ որդին Յօհաննէս ի Տէր հանգուցեալան՝ և գկնդանի որդիքն գՄիծաճանաճաք, և գՔանդիմաց Պարոն Յակոբոգն, գկարովաբար՝ և գՔաջաքան Պարոն Լսատիսանն. նաև գՆորաքողոջ լծոոն գՊարսիսէս՝ և գՀեզաոգի Պետրոս Ագէն։ Որով և գուք չիչնալ լինիք ի Մշտնջենաւոր արգարութիւնն Յեննաց. Ամէն։

« Ի վախճանի չիչնեք յ՝ազօթս ձեր գՀարաքան, և գմանուիմ Տպագանիս Մատակարար, և գՀնկինակ Նորածին Գործոյս գանձնադատ Դպիրս Ղուկաս Նաւրիչեանն, աերունգս Գողմենեան՝ և ծնունգս վանանդեան. Նյս և գարիանատուն իմ, գՅօհաննէս պատանեակն Նաւրիչեանն որք բան կարի, և պաչտօնի մերում աչխատեցաք ոչ սակաւ, այլ և աչխատիմք Նարապատօրէն օր քան օրէ յ՝օգուտ, և ի պայծառութիւն Լուսաւորչագաւան Սուրբ Եկեղեցւոյն »։

Ցետոյ ազօթքներ, « Խօսք լնդ Աստուծոյ, լնդ Որդւոյն Աստուծոյ, լնդ Հոգւոյն Սրբոյ », և ի վերջ « Դասվնոս Աստուածատրոն Մարխոմոս », գէջն 736, որ է վերին։

Դիւրք փոքր ⁸⁰, մանրատիպ, գարդափակ էջնրով, բնտիր տպագրութիւն։

— Պատկերապատ պատկերատուաց. Ամէ՛ հաստատնութիւն պատկերաց Նւսիրեալ՝ և Տեառնագրեալ Ջուղայեցի Դիլանէնց ի Տէր հանգուցեալ Պարգսի որդւոյ Պետրոսին՝ ի Հայրապետութիւնան Լուսահոգոյս Պահոյին Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Աստուածատրոյ ամենայն Հայոց Ինքնագլուխ Կաթուղիկոսի։ Յօրինեալ երկասէր՝ և տպագիր աշխատանօք Ղուկասու Դպրի Վանանդեցւոյ։ Ի Ամի Տեառն 1716։ և ի թուին Հայոց 1165։ Ց՝Ամստերդամ։

Ընակատին չորակր Պօղոս առաքելոյն փայտափոր տոկոչ պատկերը կայ. 3 էջէն Նախերգանք, մինչեւ 5, 6էն կը սկսի, և կր հասնի յէջն 160։ Ցաջորդ էջին մէջ կր սկսի. « Փառք և Պատուական փառաւնդութիւնն Ցիւսուսի Քրիստոսի Աերեաքար բացայայտեալ՝ և Յատաղոմիակ ի Մովսէս, և ի մարգարէից »։ Աչս նոր վերջր փոխանակ 161էն սկսելոյ, 177 էջէն կր սկսի, որ է լսել լծերի մր պակաս է, զոր պակաս չըլլալ, այլ սխալմամբ հղած լլլալ, որովհետև 160 էջին առաջուան գլուխ քառ կր համապատասխանէ յաջորդ էջին։ Կր հասնի յէջն 448, 28 լծերի, բայց աւարտած չէ իր օրինակին մէջ, ինչպես կր ցուցնէ վերջին էջին առորոտր գանուած յաջորդ էջին առաջին քառը։ Երկու գրքերն ալ մխնոյն գրիչով և առաջադարձ էջերով. մաքուր տպագրութիւն։

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ (Աետիք). — Բագուի Ս. Գէորգոյ Լուսաւորիչ եկեղեցու դրամական հաշիւր 1890 տարւոյ։ Բագու, տպ. Հոգեւոր կառավարութեան, 1891 ?

Մանուան առիթ։ Բիւրագիտոն 1903, թ. 1941. — Լուսոյ 1902, թ. 6, էջ 304։

Ղուկասեան մրցանակաբաշխութիւն։ Լուսոյ 1901, Բ, էջ 479. — « Ղուկասեան մրցանակի կանոնադրութիւն » 1902, թ. 2, էջ 237. — « Ղուկասեան լծանգարանի նոր անդամներ » թ. 5, էջ 266, 269. — « Նանդուցեալ Ա. Ղուկասեանցի կտակր », թ. 6, էջ 299. — Մուրճ 1901, թ. 5, էջ 248։

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ (Ս.) թարգմ. — Տես ԳԱՖՐԸՖԱԻ. — ԱԻԻ (Ե.)։

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆՑ (Հ.) — Ընիկոլոգարան։ Թիֆլիս, 1880 ?

— Համառօտ ձայնագրք Մայրենի լեզուի վերայ։ Թիֆլիս, 1880 ?

— Քերականութիւն գրաբար լեզուի Հայոց ի պէտս նորավարժից, [բոլոր մասունք ի միասին]։ Թիֆլիս, 1884 ?

= Բ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շալաձէ, 1891. 8°, 152 էջ։

— Ընիկոլոգարան պատմութիւն Հայոց դպրոցների համար։ Հատոր Ա, Հին պատմութիւն։ Թիֆլիս, 1880 ?

= Բ տիպ, անդ, տպ. Մ. Վարդանեանի և Ընկ., 1884. 8°, 320 էջ։

— Բոլոքականութիւն կոմիտասու Հայոց մեկ պատմական նիւթեր։ Թիֆլիս, Մ. Լօտինեանցի տպարան, 1886. 8°, 176 էջ։

Բովանդակութիւն. Նախաբանութիւն. — Ա. Բա-

գելիան Ընկերության ձեռնարկությիւնը. Ֆելիքիան Ջարիմքա և իր խումբը ֆարոպչաց մուսաքր՝ կովկասեան երկիր. Ղոցա հրանդնելոյը. Տնդերի ընտրությիւն և ծրագիր. Շնդոյնի ծրագրից. Նկատողությիւն այս մասին. Ֆարոպչաց պատճառաբանությիւնը. — Ի. Ֆարոպչների գործունեությեան սկիզբը Շուշիում. Մանրմասն յարաքրությիւնները. Բարկացող հանգամանքներ քարոպչների համար. Մրրկա—Ֆարուխն իբրեւ գործակից քարոպչներին. Ի վ է աս. Ինչպէս են նիկոյացիները քարոպչներին իրանց գործունեությիւն — Գ. Փակվելու պատճառը. Կասկածներ քարոպչաց ընթացքի վերաբերմամբ. Ձուզումի ժողովրդեան. Հոգեւոր իշխանության միջամտությիւնը քարոպչաց կրօնափոխական գործունեությիւնը գադարեցնելու համար. Երկու կրօնափոխ արկածագներ և նոցա պաշտպան Ջարիմքան. Իշխան Ննջանեանի կարծիքը քարոպչաց նկատմամբ. Քննիչ Ջաբարեան վարդապետ Շուշիում. Մի հատուած քարոպչաց գիտոցագրից. Նոցա յարատեւությիւնը գործունեությեան մէջ. — Վ. Կովկասու կառավարիչ Բարօն Իոչէն և իր հայեացքը քարոպչական գործի վերաբ. Քարոպչների անձնապաշտպանությիւնն և կարճ նկարագիր իրանց գործոդության. Միսիոներների միասին փնտռելը հանգստանում և արգելում. Ապագայներ, թէ քարոպչների գլխաւոր ուշադրությիւնը Հայոց վերաբ է եղել դարձած. Բակվեանք հնազանդում են Շուշի քաղաքին — Ե. Միսիոներները Շամախում. Ընկերի իրների խումբը. Ջրուցադրությեանց Նիլի և եղանակը. Մահմէդական ունկնդիրները. Հրամանացանության արգիլքը. Կասկածներ. Ջաբարիա եպիսկոպոսը Շամախում. Սարգիս Շամքարձուժեանց՝ իբրեւ արժանաւոր ազգասեր և ուսանող Նուիրի քաղաքում. Նա գործակցում է քարոպչներին. Փարոպչաց հոգատարությիւնքը Սարգսի համար. Վերջինս Լատինաց հայում. Նորա վերադարձը — Ջ. Սարգիս Շամքարձուժեանը Շամախում. Նորա քաղ արած ուսումնասիրանն. Ալա ուսումնասիրանի կարճատոհ ուրուագիծը. Գործի յաջողության ակիզքն — Ի. Քարոպչաց գործի չարունակությիւնը. Շամքարձուժեանցը կասկածի ենթակայ. Թանկագնեյ Նորա դէմ. Ջարիմքայի նամակը Ղերսէս Ե–ին. Ջալալեանց եպիսկոպոսը Շամախում. Շամքարձուժեանցը թիֆլիզում Ղերսէս Ե–ի մօտ. Նորա վերադարձը — Ի. Շամքարձուժեանի վերադարձը Շամախ և նոր գործունէությիւնը. Տեղական քահանաների քողոքը. Հոգեւոր իշխանության կարգադրությիւնը գայլմակրության առաջն առնելու համար. Փէտրոպ եպիսկոպոս Վահապետեանը Շամախում. Շամքարձուժեանին քննության ենթարկելու պատրաստությիւնները. Ընդդիմադիր չանքեր. Անհանգստանք քրնամության — Ի. Տէր—Աստիւան Մանդինեանը Շամախում և իր յայտարարությիւնը. Նոր քննությիւնն. Սարգիս վարպետ հարցափորձի ժամանակ. Հոգոք Ծկրտ—Իոաննուի դէմ. Ալա վերջինս ենթարկվում է քննության. Ջեւական գրագրությիւնք — Ի. «Փոքրիկ հօտ» ժողովները. Մ. Թոռնա հանգիստ մատուցած խնդրագիրը. Ընդերքանության և գրուցադրության ժողովներ եկեղեցու պահում — Ի. Նորակազմ միաբանության միջանկալը. Մովսէս վաքդապետի հոգածության ներ՝ խմբի արգելման համար. Խմբի խնդրագիրը յանուն Վ. Կաթոդիկոսի. Ապարդիւն կարգադրությիւններ. Դէորգ եպիսկոպոս Մկրտչեանը Շամախում. — Ի. Դէորգ եպիսկոպոսի առաջնորդությիւնը. Շամքարձուժեանցի գործունեությիւնը. Մրցություն. Առաջնորդի չանքերն քաղաքականության արմատախիլ անելու. Մատնէտս կաթոդիկոսի քանագրական կոնդակը. Իրաւասու. ժողովրդի յուզումն ու քաղաքական արկածները. Մրցման չարունակությիւնը. Երկրի կառավարիչների հայեացքը. — Վ. Ողոքական միաբանության օր առաջ ահաւոյն. Ապարդիւն չանքեր. Ողոքական ննջեցեալ լուսման առիթ ծագած դէպքեր. Ողոքականների յայտնի ու նոր գործունէությիւնը. — Վ. Ողոքականների գրեխատրնէրին աքսորելու հրամանք. Երեք կին աքսորներ Խիֆլիում. Մասնէտս կամուրջկոսի տարաձայնութիւնն այդ անձանց. Ջոյլ աշխատանք. Նոյն անձանց դադանի վերադարձն ի Շամախ — Վ. Կանոնէ եպիսկոպոսու Շամախում և իր գործունեությիւնը. Ողոքականների հանդուրժողականը. Մեծ խռովութիւններ Շամախում. Նորա որոշումը ողոքականաց մասին. Մասնէտս կամուրջկոսի մերժումն իրան եղած առաջարկությեանց. Ողոքական կանոնների օգտին յայտ արտայայտություն — Ի. Մասնէտս կամուրջկոսի ներգործության կատարյալ. Շամախու առաջնորդն ու պատգամաւորները Խիֆլիում. Դիմումներ առաջին–ինտենդանտի գալստեան յաւաձգումն և Արգսի աքսորում. Կանոնէ եպիսկոպոսի մերձին ճգնելը. Կամուրջկոսի մահը. Գաննելու առաջին–ինտենդանտ կարլ–Բլոմը Շամախում. Ողոքականները հանդստում են առանձին Աւետարանական — Լուտերական հաստատությիւն — Վ. Խոպի վերջը. Սարգսի վերադարձը. Նորա գործունեությիւնը. Վոզովարանում եղած քարոզները ու այլ պարապմունք. Ընկերության զանձապահը. Բարդությիւն — Վ. Աստաւանման ուղղափառ քաղաքական պատանիք. Բակվեան ընկերության ծառայությիւնը. Երգիքի ասմէն առնելու հանդապարհները. Աքր. Ամերիկանեանցի պատրաստությիւնը — Ի. Կրօնական պլատերի մասին հոգաբաժությիւնը. Աք. Ամերիկանեանցը Շամախում. Իւրմ. Իս. Խօլոխանեանցի պատրաստությիւնը. Գործակցությիւն այլ և այլ անձանց. Խօլոխանեանցը Շամախում. Ցառայող իշխանի քայլը հաստատությեանց Ի. Երկրաչարժն և իր հետեւանքները. Օգնությիւն քաղաքական Հայոց. Ջոյ պատճառ Խոլոխանեանցի. Նոր ժողովարանը. Հայ–ապկի պատճառի կարեւորությիւնը. Դերմանացի պատճառները. Ազգի ազդի քարոզիչներ. Մի քանի ծանօթությիւններ — Իմ. Շամախու քաղաքական նորի ներկայ կացությիւնը. Պատճառ. Իւանեանցներ. Բարեաց փոփոխությիւն. Հաստատական յարաքերությիւնք — Իմ. Ողոքականության սկիզբն վաղարշապատում. Մի ձեռագիր տետրակի մասին. Հեղինակի նախապատրաստությիւնը. Մարտիրոս «հղթօր» մչակութիւնը. Ցուզումն և հարցափորձ 1864 թուականին. Կեղծ զգլուխն և մեզապական. «Աստրք հրդեհի բորբոքումն». Նոր յուզմունք. Ողոքականաց չանքերն ազատ լինելու. Մկրտության և թաղման ասիթ դէպքեր — Իգ. Ողոքականության Ալէքսանդրապոլում. Աղրզ Մալիի վկայությիւնները. Ցուզմունք 1860 թ. Ցայտնի մեզապական և ծածուկ գործունեությիւն. Անկարգ յարձակումն քաղաքականաց վերայ. Իմանց քաղաքականաց չուիլը. Վարպապա գիտի անտեսուն հատը. Աքր. Ամերիկանեանցի գործունեությիւնը.

Արարատի մէջ ունի. «Վասակի ապաչաւանքը» (քերթ.), 1871, էջ 104։ – «Ժողովրդական ուսուցչի ինքնակրթությիւնը», 1873, էջ 260–67. – 293–304 (թերթին. առանձին).

Թարգմ. – Տես ՂԱԶԱՐ, աշխարհաբար թրգմ. — ԴԻՈՍԵՐՎՂԻ Ա.։

ՂՈՒԿԻԱՆՈՒ *երգիչ կաթնեցի. – Քնարուածք Ղուկիանոս երգչի կաթնեցւոյ. Հայերէն։ Հրտ. Հ. Ա. Տ.։ ի վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1893. մեծ. 8°, մի + 94 էջ։*

Նախաբանէն. «... Ղուկիանոսի ծննդեան որուշ

Լժուականն չի գիտցուիր, քայց կ՚ենթի որ բաւական երկար ապրած պիտի լինի, որ երդնէրն մէջ կուն մէջ իր նկատմիններուր չիչիով՝ կը գրէ այսպէս.

Կերթ կերթ խաչեր, վիչա, նեզուլխունք,
Կարիք չի Տաճիր կրնկնա.
Չէմ ծերացայ, լժափէ լնկայ.
Ի՛նչ յոյս մընաց ալ ապրելու։

Ասոի միջաւորը հաչուով 55–60 տարուան հասակին մէջ վախճանած լինելով ի 1841 տարի, ծնունդեան տարին կը լժուի ընդ մէջ 1781–1786 տարիք։ Հայերը կը կոչուէր Աճէմ Ցարուլխին Աղա, և մայրը Աղամ–Խաչուն, քայց անչուշտ իր քաղքենիսկիզ լնգտին և քարոզ պատճառաւ՝ այլապէս կ՚անուանէին վինքը Շէլքէ–Խաչուն։ Պունդիանոս Կարնոյ մէջ ծնոդացը քով իր մանկական դաստիարակութիւնն ընդունելու, և դեռ փոքրիկ հասակին մէջ հօրը հետ գնաց ի Պարակաւան, ուր յաջողեցաւ քիչ առնէնէն յատկացեալ գործանաւոր նոյն ժամանակի դպրոցաց մէջ աւանդուած ուսմանց նախնական տարրերց մէջ, և մանաւանդ յատուկն Ֆարսի լեզուին։ Տեսնելով ծնողաց՝ զգոն յաջողակութիւնն ուսանելու մասին և մանաւանդ աստուածային կենաց քերուժին, ուղղակիցին Իրիանոս Վանանեցոց վանքը՝ կրթուելու և քահանայանալու։...

«Պունդիանոս աւելի հմնասրական առանձնացեալ կենաց յարմարագոյն էր, քան լժ ժողովրդեան մէջ աշխատող քահանայի վարուց, զոր ցոյց տուաւ Իրիանոս վանաց մէջ, զբաղելով միշտ հոգեւոր մտածմանց և աղօթից. որով կարծես իրեն նպաստակ դրած էր ասիկի Ա։ Վանական ճգնակեանց վարուցն հետեւիլ յատնձնուելնէն, քան զգօնաց նեայ և ուսումնական ընկերական պաշտօնի մը կենաց պատրաստուիլ. լժերեան նահ միա կոդմանէ՝ քնաւոր խոնարհութեամբ ինքզինքն անարժան համարելով այնպիսի պնրագոյն վիճակի մի, և անոր հետեւանք պատուախնամութենէն վախնալով՝ հրաժարեցաւ վանքէն։ Իր երք վանականք դինքն ի կարին կ՚ուզէին դարձնել, ուր վերադարձեր էր նոյն առեն Պարակաւանէն իր հայրն, իրեն լժախնձանաց պիշնեցնելով՝ ուղարկին գինք յղեփատոս, ուր կր գտնուէր այն ժամանակ իր քեռայրն Պապա Ոզլան (Խաչատիան) Պետրոս Աղա։ Չուն քիչ առնի մէջ իր փեսին քով ուսու ամենայն յաջողութեամբ արարիրէն կարգալ, գրել և իսօխել. և Պետրոս Աղայի միջնորդութեամբ, որ բարեկամ էր Էչմիածնի իպրահիմ փաշային, վնջնեցաւ քով ժամանակ մը գրագրութեան պոստատի պարագեցաւ։ Այս պոստատով բան քաւականին բարեկամիկ կեանք մ՚անցընելով հանդերձ, կպահեց դրամագլուխ մը, և վաճառականի մ՚ընկերանալով՝ բաւական միջոց յաջող ելք ունեցաւ գործերնին։ Ինչպէս Մէհմէտ Ալիի Ցունաց հետ մղած պատերազմին ժամանակ, Էչմիածնիք կր կոտրանցնէն իրենց նաւերուն և գօրաց մի մասն, գորս Ցոյնք կր յաչջակին և ծով ընկղմել. այս պատճառաւ կր գրկուին իրենց չահէն և ապագուածէն նաեւ քաւ մը վաճառականներ, որոց առեւտուրն կապակցեալ էր լուկ եգիպտական քանակին հետ։ Այս վաճառականներէն մին էր նաեւ Պունդիանոս, որ կորսնցնելով իր գրամագլուխը, կու ստիպուի անցնիլ ի Չալկեդ. և քիչ մ՚ատեն կ՚օրհնանի հոն տեղի Իրիանցոց միաբան՝ Եպիսկոպոսի մը քով, որոյ նաեւ ասաջ Ջուրեէ ծանօթ էր։ Իսկեա ահա Պունդիանոսի հանճարոյ երկանց մէջոցով ստացած բարեկեցիկ կեանքն՝ դիպուածական ձախողող ելք մ՚ունենալու, ձգելով գինքը վերստին տատապալից Ննդուլխանց մէջ։ Կարծես այս յանկարծակի փոփոխուլխան արդասիք է իր երդոց մէջ գտնուած Չանճարոյ և Բախտի վրայ տրամաբանական դէմ առ դէմ գրուածքներուն մի, որ իրեն անչուշտ պատրուլխամբն հանդերձ՝ կր քաշտատէ բան բաւականին երդոցին առաչնորմն ճոխաբանալ և երկրորդէն գրկուած պրոնարին։

«Վերչ մը ժամանակ Չալկ կենալեն յետոյ՝ 1828ին Պունդիանոս կ՚անցնի անտի ի Իրիմ, ուր երկու տարիի չափ կր կենայ վաճառականի մը քով, որոյ նահ մեծ քաղքեց մը կր պատճառէ, անոր խոստանգեցոյ հաչուառնատոյ կարգի գնելով, որով հետեւ լժուաքանական և վաճառականական գործոց դուլխանց մէջ՝ մեծ վարժուլխին տնէր։ Իչկար առեն Պունդիանոս լժափառական, անօգնական, տատապանաց մէջ անցոյց իր օրերն... Շատ տրուին գլխացով իր այնգիսի լժատատ վիճակին վրայ խրիմ դանատող ազգայինք՝ իրեն համար ագնուատ գիր մը կր գրեն առ վեհափառ կայսեր վարչուլխին, խնդրելով նորին գլխաւորին ի չնորհս այսպիսի ազնիւ բնատնանաց վերարերեալ անձի մը, որ իր ատացուածքը կորսուեր, և յետին աղքատուլխան մէջ կր գանուէր։ Պարտուէրն ի Պետրոպուրգ կոչուելով, և հոն առատատոյց օդնուլխինն գտնելով, անկ դարձաւ ի Տիգիս։ Ինչպ երք լսեց որ կարնեցիք մեծաս մասամբ՝ Ցատաց քանակին քաղաքն հիմնելու ժամանակ, անտեղ հետ գալ էին ի շիրակ գատատ, ուղի բնկաւ նահ ինքն ալ երթալու գտնելու իր հայրենակիցը. և գտաս գալուլխեղ մէջ քոլոր իր բնատնեացմէ ազգ մնալու անձինքն, այսինքն իր քոյրերն և կրտսեր Յակովբ հայրերն, և վերջնոյս ամուսինն Խաչատիր Տատատ, որ էր քոյր Տանօթ ազնիւ կարնեցոյ մը՝ Յակովբ Աղայի Պոնատիանեան, որոնք Պետրոս Աղայի՝ իր քեռատն հետ կարնէն՝ շիրակաց Լոռի գատատն անցնելով, տատ ժամանակ մի իրենց քնակուլխինն հատատատեր Լին Ալաչատկետ գիւղին մէջ...

«Իր երդոց մեծ մասն հիմս կորսուեալ կր հատարատի, և ձեռքերնիս հատածներն են պլխատորատլխատ ատ Ալոյր կորած գրած գնդիցիկ նուագներն, որոնք երկու հատորիկ կր ձեւացընէնն, հայերէն և տատկերէն լեզուաս. ունէր նահ պատմական տետրատնիներ, որոց գործեալ օրինակ չունիմք ձեռքերնիս։

«Դժրնակա երդերու յօրինմանց կր պարագէր Պունդիանոս նահ երբ ընատանեաց Լոռիէն գաղթեցան Ալեագէչէլի վարուտն գնդր, ուր անցոյց նա իր կենաց մեծագոյն մասը. տակից գանագան անգամ ճանապարհորդելով ի գօրս, ծանօթացաս հոն գտնուղ ապպային կարնեցի ազնուատոմ Ալլանվերտեան ընատնեաց, որոնք և չատ անգամ հրատիրեցին զՊունդիանոս օթեւս իրենց տանը մէջ. քայց նա չէր ուզեր յանձն առնուլ, նախատեձար համարելով իր ատանձնական կենաց խաղապատլխինը. և կր թնակէր այրած տան մը ատորկրկեալ մաղազայի մը մէջ, ուր կր գրագէր գրելով քագմատլխ նատուածներ և չատ մ՚իրեն դիմողաց աղերատապիրներ տատկերէն լեզուաս։

«Կ՚երեւի որ Պօլսոյ մէջ ալ ոչ ատկաս նեզուլխին կրած լինի Պունդիանոս, և մանատնդ երբ ապատատլխան և ատատլատլխան վիճակին իր վրայ կր ծանրանար օրէ օր. որով կր ատիպուէր դիմել երբեմն երբեմն ապպային կաբնէցիք սրտներու օգնատլխանն։ Այս նպատատկաս ահա պրուած են կրկին ազնատապրնէն ատ ազնուատարմ Տիկինն Տիգրան Յակոբ Չէլէպզատ։

«Չատանական կ՚երեւի որ Պունդիանոս քաչուած և առանձնացեալ կենաց մէջ անգամ՝ չէ կրցեր ատատ մնալ չար նախանձու հարուատներէն, մինչեւ երբեմն ատիպուիր է լժատալ իր քնական վայրն, և այնպիսանց աչքէն հետանալով՝ ատիճ չտալ իր վրան խօսելու։ Իր այս կպագմունքը յայտնած է իր երդերէն ուկուն մէջ, երբ անկատման ժամանակ՝ կու տար իր սիրելեաց հրաժարականն...

«Ղաւնկիանոս վերջին անգամ մ'ալ գառնալով Պօլսէն յԱխլցխա, հոն մտմտանակ մը պարագրեցաւ դարձեալ տպագրել պատիարակութեան. յետոյ անդնելով ի Վարուան՝ ինքզինք մահուամբ իւր կեանքը. Մուկ Մահասի (Մկրտիչ Մահասէի) տանը մէջ, արքեպիսկոպոս համրաւ ձգելով ի չրչակայ պիղծրէա։ Մահասեան անկողնային մէջ մնալով զատարմէ հանդարտութեամբ կը մեռնէր մեծիկ իւր երկնքին մէջ ան ։ Կոյսն գրած աղերսանքներն, ատ որ իւր քավանդակ կենդանն հատնցուն պաշտօնատար հղած էր...

«Ղաւնկիանոսի մատենագրական և հոգևկան ձրիդ համեմատ էր նաև արուեստին կերպն. լորջ և վայելուչ էր դէմքով, սիտաչուի, երկայնամասակ և քարակկակ, նայուածքն հանդարտ ու ազատ, ձայնը չափաւորագէս քաղցր։ Վարմանը մէջ յետին առաքեանի պղտչատուր էր և համեստ. կրօնական պարտուց մէջ փոյթ հատնդն և երկիւղած։ Ի քէհ՝ քիչ խօսել կ'սիրէր. իւր սիրելի գրագանքն էին բանաստեղծել և ապօթել. բայց այսու հանդերձ ընտանի էր քահանայութեամբ, և ամենուն սիրելի իւր վարմամբը, մանաւանդ ռամիկ ժողովրդեան, որոց անդադար քնաձիր աչխատէր՝ հոգևոր պատմութիւններ կը պատմէր։ Սիրելի և յարգելի էր նաև Տաճկաց առջև, որոնք իրեն Ղալէմմէա–Շահիր, այսինքն Հանիքուռն քահանայապետ կոչուին կու տային. և յիրաւի, չատ աւելի աջողակ էր տաճկերէն գրելու՝ քան իմէ հայ լեզուաս։ Իր տաճկերէն երգերուն մի մասն նախ արարիկ և պարսիկ լեզուի խառն և բարձր ոճով գրած էր, բայց յետոյ այլևս այսպիսանոր գործերէ զանգիք ի հասարակ լեզու Տաճկաց, աւելորդ դիտնականալի լինելու համար. և այս իր տագերն, ինչպէս այն ատեն, այսպէս նաև մինչև հիմա կը յուսին չատ արձանագրելու և հասարակաց ուրախութեանց մէջ։ Փափաքելի էր մեզի քավանդակ իր երգերուն հատցուն տպագրուելուն համար լնծայել. բայց ինչպէս վերն յիչեցինք, բայ ի իւր հպճատր երգերէն, չունինք ուրիչ երգերս օրինակ. ուստի կը խնդրենք զայնս յազգայնոց, և մանաւանդ ի կարնեցւոց...»։

— Բ սիպ, 1893։

Ղազխիթիկ գիւղ. Ալթաթատ 1874, էջ 383։

Ղսիմի սուրբ խաչի վանք. – Տես ՍՏԵՓԱՆԷ Խ. Ե.։ — Եւս՝ ՍՈՒՐԿԱԹԵԱՆ. — ՔՈՒՇՆԵՐԵԱՆ (Հ. Ֆ., «Ղսիմու մէջ Հուտաղի հովիտը»։ —

Տես և Խիմ։

Ղսնտպուսիս մնաց. — Տես ՍՕՂՕՎԵԱՆ (Ց.)։

Ն

ՆԱԼԻՆՈՍ (Գաղինոս). — *Բժշկարան եւ Հաքիմարան, Աստուծ և գարմանալի, Մեծին Հալինոս հաքիմին արարեալ և ընտրեալ բժշկական ձեռագրէ մի քաղուած փորացարի դեղ.* — *Ակսայցաւի.* — *Դեղ որ ծաց չնդք ունի.* — *Խռռուկի.* — *Խուլի.* — *Դեղ ձայնի.* — *Փակոցի դեղ.* (Հատաքից Մ. Վ.), և ապա Հալինոսի հանճառօտ վարքը, (իմք.), Ին[տ]բուկ 1900, էջ 329։

Հոխճախուտքին մէջ. Լերկու առանցքի վրայ. (վէպ Պարսկական կեանքէ). *Լիերլօն Սուրհանդակի*, 1899, թ. 167, եւն։

Հակառ առնուածից. — Տես ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ Ա. Վ.։

Հակառակարար. — Տես Հայոց լիզու, եւն։

Հակառակարար Գպղիոյ և Բրուսիոյ. — Տես ԻՍԱՎԼՈՐՏՆՑ (Հ. Ց.), «Գաղղիա և Բրուսիա»։

Հակառի գրուածքը չև չնչմիչ. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Ա.։

ՀԱՀՈՒԿՑԻ (Պատրի Պետրոս և Պատրի Գրիգորէ Հ.). — *Հատառօտ և շահաւէտ քրիստոնէական վարդապետութիւն Պարզաբանեալ, չարադրեցեալ և ի լոյս ածեալ ի յանպիտան քահանայից Պատրի Պետրոսէ և Պատրի Գրիգորէ Հաճուկեցւոց, յազգէն Հայոց, ի կարգէն Քարոզողաց, ի հոգեւոր օգուտ մերազնեաց ճշմարտասէր և պարզամիտ մանկանց Լկեղեցւոյ, և ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ. Ցամի փրկչին ՌՉԻԵ. (= 1715) մարտի ԺԸ. ի վենետիկ, ի տպ. ի Անդոնիոսի Պօղիօլի*, 8°, 32 էջ։

— *Կարգ պահիկոյ հասարակաբար ի պատարագս.* Ordo servandorum communiter in missis.

Այս խորագրով կը սկսի, առանց հակատի, և վերջին էջին մէջ կայ. «Մաքրեալ և ի լոյս ածեալ ի Պատրի Գրիգորէ Հ[ահուկեցւոյ], ի սրբազան կարգէն Քարոզողաց, և ընդհանրական Քարոզողէ. Purgatum & in lucem editum est. per Patrem Fratrem Guliar Armenum. Sacri Ordinis Praedicatorum, & Praedicatorem Generalem Provinciae Armeniae Majoris. ի վենետիկ. 1721. ի տպարանի Անդոնիոսի Պօղիօլի. ՌՉԻԱ. Հրամանաւ Ի[հ]ծաւորաց. և փոխ-վիկէհիով Գերագանցազանեցի Յրիարկուտի. Իւ վեր-բառհաչոխմեամբ վ[ե]րապատուելոյ հօր Թաչատուր Աոաքելեան Լ[ր]գրուժիցւոյ, և Աստուածաբան վարդապետի. Venetiis MDCCXXI. Mense Majo. Typis Antonii Bortoli. Superiorum Permissu, ac Privilegio»։

Տիրք մեծ. երկսեան, 12 էջ։

ՆԱԿԱՐԱԳԵԱՆՑ (Յակոբ.). — *Վերափոխ Տէրոջ* (Արտատպած Նոր-Դարից)։ *Թիֆլիս, տպ. Ա. Ց. Մելիք-Շահնազարեանցի*, 1893. 8°, 20 էջ։

— *Վարուք Մամիկոնեան ըստ Ղազար Փարպեցւոյ։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի*, 1894. 8°, 138 էջ։

Կնեաց. Արարատ 1895, թ. 5, *կողքին վրայ։*

— *Բանասիրութեան տնտեսութիւն*, 1894?

— *Հայոց լիզու, առաջին տարի. դասագիրք հայ ծխական դպրոցների համար*, 1894?

— — — *Երկրորդ տարի։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի*, 1895. 8°, 112 էջ։

— *Հայոց պատմութիւն* (պատկերազարդ ձեռնարկ)։ *Հայկազուն և արշակունի թագաւորներ ու մարզպանների ժամանակները.* (Հրատ. Ա. Մահտեսի-Ցակոբեանց)։ *Շուշի, տպ. Ա. Մ. Մահտեսի-Ցակոբեանցի*, 1895. 8°, 78 էջ։

Կնեաց. Մշակ 1895, թ. 56։

— *Աստուցի Դուխ դիւզգզի։ Հիւսեց Ց. Ճ.։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի և Ընկ.*, 1895. 8°, 76 էջ։

Կնեաց. Արարատ 1895, թ. 6, *կողքին վրայ։* — Տարազ 1895, էջ 361։

— *Մայրենի լեզու Ա և Բ տարի?*

— *Հարստութեան ուսնտարան։ Շուշի, տպ. Ա. Մահտեսի-Ցակոբեանցի*, 1899?

Թարգմ. — Տես Ալֆասրի թագուհւոյ դստեր։

Մահուան առիթ Լուսոյ 1900, *գիրք Բ, էջ* 374-79։ (Ալան Շահնազարեանց), *ուրկէ կ'արտատպեմ հետեւեալ պատառիկը.* «... Աւագին անգամ մենք տեսնում ենք նորա [մարգմանութիւնները] ու տառասուրները 1885 թ. «Ալբիւրի» մէջ տպագրուած։ Ինչպէս ամէն մի նոր ոտք դնող գրականութեան ասպարիզում, այնպէս էլ Հ[ակոբ]եանս նախ տառասուրներ և [մարգմանութիւններ սկսեց գրել, բայց ինչպէս երեւում է, նա ընդունակ չէր բանաստեղծ լինելու, որը և զգում է ինքը ու [թողնում։ Հետեւաբար նա [զ]ղջում է «Նոր Դար»ին, սկզբում իբրեւ գաւառական [թղ]թակից,

խակ ապա արդէն դարձաւ «Նոր-Փար մի լաւագոյն աշխատակիցներից մէկը։ Նորա յոդուածներըն ընթերցողը կարող է անանձն ինքնուրոյն մտքերի արտայայտութիւն, աւագ դատողութիւն, խոհուն մտածողութիւն, յատկութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են իւրաքանչիւր բարեխիղճ աշխատակցին։ Նա ունէր հիւր և պարզ գրաւիչ ձևացուածքներ, որոնք ամենայն հեղինակ քաջալերելու համար, ուստի և հանդէս է գալիս մի չարք յօդուածներով ցոյց տալու իրէ ինչպիսի անհատներ կարող են պաշտօն կատարել այդպիսի մի աւագ վայրում կամ ինչպէս պիտի նայել քահանայական իդեալին, որ ժամանակի հրատապ հարցերին էր և որին հանգուցեալը մի չարք յօդուածներ նուիրեց։ Բայց ամենայն գերակշռող տեղ են գրաւում «Տպաւորութիւններ» – վերնագրի տակ աշխատութիւնները՝ նուիրած դանագան հոգեհանգերի և նոցա գրուածներին իրէ մեռածների և իրէ օտարազգի. այսպէս յատկանշելու համար են կարդացւում Շահապիզի «Լուսոյ վտի», Փրդուատ, Խամտո-Վամիզայի քահանայագործութիւնների. Իզմիրլեանի «Աստուածներ», Մօնտկոմպոյի, Պօստալեցոյի և այլ նմանատիպ երկերի մասին մատենախօսական յօդուածներ։

«Ի գէմս Ահարոնեանի «Նոր-Փար» ունեցաւ մի քաղաքական, հոգևոր և գրչի ուժ աշխատակից 1895 թուից Ահարոնեանը մինչև իր մահը աշխատակցեց «Արձագանք» լրագրին, 1896–ից «Լուսոյ» հանդիսին։ Յ. Ահարոնեանի պրուածներից առանձին գրքերով լոյս են տեսել... բայց ոտանից հանդուցեալը իզոդել է ձեռագիր՝ տպագրութեան համար պատրաստ մի բաւական զորձ և «Յաւուն ու Մէղմա» վէպի թարգմանութիւնը կիսատ»...

ՀԱՄԲՈՒՐԳ. — Ասորիների կաթողիկոսի մօտ. Մուրճ 1903, թ. 4, էջ 164–172։ – Մոկաց կեանքից, թ. 12, էջ 71–97, Հասարակական կարծիքը թիւրքիայում. – Հասիկ քրդական կենդանիներ. – Մոկաց մէլիքները. – Մէլօն, Տղրէն. – Մոկաց քէհիեր. – Ոգի գիւղ. – Ակնի Տէր Մարտիրոսը. – Օլքիր. – Ըէստայ ուխտատեղին. – Բարիկինդան. – Փհաֆիրկոր. – Հարանաւէրան, և ի վերջոյ Գնդունների հրգ մը։

Համբարձումեան ապաւորութիւններ ի Զուիցերիայ. — Տես ԿՈՐԿՈՍԵԱՆ Ն.։

Համբարձումեան Գրիգոր Հանոսի. – Տես ՊՂՆԻՐԻՆ, 8.)։

Համբարձումեանք Կիւլիվերի. – Տես ՍՈՒՖՖԻ (8.)։

ՀԱՄՁԵԱՆ (Ն. Փիլիպպոս). — Գիրք իսօսակցութեան Պաղդիերէն, Անգղիերէն, Հայերէն (աշխ.), Տանկերէն, Գերմաներէն, Իտալերէն. որուն մէջը կան գործածական բառից հաւաքում, խօսքի ձեւով յօդորդութիւնք, սկզբնական խօսքեր, ամէն կերպ նիւթերու վրայ խօսակցութիւններ և ստակներու համեմատութիւն։ Ձեռնտոյ ուսումնասիրութեամբ Ն. Փ. Հ., ի Մխիթ. ուխտէ։ Վիէննա, Պաշտպան Ա. Աստուածածնի վանքը, ՌՄԴԼԸ 1848. 8°, XIX + 749 էջ։ – Nouveau Guide de Conversation; français-anglais-arménien-turc-allemand-italien, à l'usage de tous les hommes d'affaires, etc.

— *Զարսիկուհւոյ իսօսակցութիւն, համառօտեալ ի վեցլեզուեան խօսակցութենէ Ն. Փ. Վ.ի Համճեան։* Վիէննա, Մխիթ. տպ., 1864. 12°, 143 էջ։

— *Նոր բառարան իտալերէն, գալղիարէն, հայերէն և տանկերէն լեզուաց, աշխատասիրութեամբ հարց Մխիթարեան ուխտին* (Ն. Փ. Հ.)։ Վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ա. Աստուածածնի, 1846. 8°, 12 + 1120 էջ։

Nuovo dizionario italiano-francese-armeno turco, compilato sui migliori vocabolarii di queste quattro lingue, dai Padri della Congregazione Mechitaristica. Vienna, dalla Tipografia dei PP. Mechitaristi, 1846.

Թարգմ. Տես ՎԱՐԴԱՆ Մ. – ՖԼՈՐԻԱՆ։

ՀԱՄՄԱՆ ՕՂԼՈՒ ՅԱԿՈԲ. Տես ՅԱԿՈԲ ՀԱՄՄԱՆՕՂԼԱՆ։

ՀԱՄՊԱՋԵԱՆ, Յովհաննէս Վ. – Բարեկիրթ պատանի. Բարեկիրթի դաստիարակութիւնը պարապեր ընելու զգուշութիւններ։ Աշխատասիրութեամբ Յովհաննու Վ. Համպաձեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1856?

— *Քրիստոնէական խորհրդածութիւններ չորս գլխի վրայ։* Վենետիկ, եւն, 1855. 8°, Ա հատ. 218 էջ. Բ. 119. Գ. 108. Դ. 126։

— *Արձանակաճք յաւետից, քանասերական քերթուածք ի չափս հայկականս. նուէր ուսուցհասերաց կաճառոյն։* Երկասիրութիւնք Տէառն Յովհ. Վ.ի Հ., յազգային կղերց կոստանդնուպօլսոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1875–ՌՁԻԴ. 4°, 208 էջ։

Հանուպարի հրկիզից. – Տես ԿԱՊՈՒՃԵԱՆ (Մ.)։

Հանուպարի հրկիզութիւնն, որ է մարդս երջանկացընելու արուեստը ամէն մարդու յարմարցուցած. Թարգմանեաց ի գաղղիականէն Յովհաննէս Պրուսացի Տէր-Կարապետեան Զմմուռճեանց։ Ի Կ. Պոլիս, ի տպ.ի Ց. Միւհէնտիսեան, 1845. 6°, 376 էջ։

«Հասարակութիւնս հասկրնալու կերպով գրուած պատուական մէկ քարոյական փիլիսոփայութիւն մը ըլլալուն համար՝ չատ ափէկ կ'ըլլայ որ ամէն մարդ այս գիրքս գլխէ գլուխ անգամ մը մտադրութեամբ կարդայ. ասկէց ըլլալու օգուտը մասնաւոր մէկ ասպհետի մը մարդոց չատուկ չէ, ան հասարակ ամէն մարդու հարկաւոր է», Հայրենաւեր 1845, թ. 83։

Հանուպարի խաչի Տիառն մերոյ Ցիսուսի Քրիստոսի։ Վենետիկ, ի տպ.ի Ս. Ղազարու, 1876. 6°, 77 էջ։ Via Crucis del nostro Signore Gesù Christo.

Հանուպարհորդ գոյտը. — Տես ԳԱՐՇԻՆ (Վ. Մ.)։

Հանուպարհորդութիւնք առաչնորդ. — Տես ՎԱՍԱԼԵԱՆ (Ն. Փ.)։

Հանուպարհորդութիւն յԱրեւելս և ի Զուիցերիս. — Տես ԴՈՒՐՊԻՆ (8.)։

— *յԱսորիս.* – Տես ՏԷՐ-ՑՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆՑ (Ա. Վ.)։

— *դպրոցական.* — Տես ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ (Ի.)։

— *ի կալկաթա և ի Հնդիկս.* — Տես ԻՍԱՒՎԻՐՏԵԱՆՑ (Ն. 8.) — ԼԱԶԱՐՈՎԻՉ։

Անհատական իրաւունք ի շիամ. — Տես ԹԱՇԻՒ։

— *վիճակական իրաւունք սարի վիրայ.* — ԽՕՋԱՑԵԱՆ Վ. Ց.։

Անհատականութիւնք ի Հայս. — Տես ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Մ. Ա. — ԱՆՏՐԻԱՍԻԿ. — ԱՒԱՒՔԵԼԵԱՆ Հ. Ա.) — ԲԱՇԿԵԱՆ Հ. Մ. — ԲՈՒՆՇՆՏԵՏ. — ԻՒՃԷՕՆ Լ.) — ԿԻՊԱՄԵԱՆՑ (Ց. — ՒԼՑԻՈՒ Ք. — ԹԱՂԻԱՏԵԱՆՑ (Մ. Պ.) — ԺՕՊԼԻՒ (Ա.) — ԼՊԵԼԻՒ Ժ. — ԼԻՆՉ — ԿԱՒՀՕԿԵՑԻ (Պ. Վ.) — ԿԱՐՆԵԵԱՆ Ց.) — ՀԱԿՕՏՀԱՈՒՋԵՆ. — ՀԱՀԵԱՆ Ս. Վ.) — ՂԱՋԱՀԵԱՆ Կ. Ս.) ՄԱՐՏՈՍՑԵՎ Ի. Լ.) — ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՑ. — ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ Ա.Հ. — ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ Ա. Վ. — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆՑ Կ. — ՆԱՓԱՆԵԱՆ Պ. Վ.) — ՇԻՐՄԱԶԱՆԵԱՆ Ի.) — ՇՈՒՆ. — ՊՐԱՑԻ (Հ. — ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ Ս. Վ.) — ՍԱՐԻԽԵՑԵԱՆ Հ. Ն. — ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ Տ. Պ. Վ.) — ՊԵՏՕ. — ՍԻՒԼԻԿ. — ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ Ի. Վ.) — ՎԱԿՆԵՐ (Մ.) — ՎԱՂԱՐՇԱԿԵՐՏԻ Ց. — ՏՐՎՐԼԵ Հ.) — ՏԻՐԵԱՆ Կ.) — ՐԱՖՖԻ. — ՓԻՐՂԱԼԷՄԵԱՆՑ Կ. Վ. — ՔԱՋՔԵՐՈՒՆԻ. — ՔՈՒՐՇԻ Ք.) — ՕՀԱՆԵԱՆ Ռ.) — ՖԼՐՈՒՀ ԽԱՆ (Ռ. Պէյ, եւն։

Տես մանաւանդ Յաւելուած՝ Հայկական բաժնին մէջ հերոսական հանապարհորդներն, եւն, եւն, ինչպէս և լրագրաց կամ հանդէսներու մէջ գտնուած հանապարհորդութիւններ, եւն։

ԱՆՆԸՄԵԱՆ (Մկրտիչ Թարգմ. — Տես ՖԼՈՐԻԱՆ։

« Ակնկանց գաստիարակութիւնը վրայ քանի մը խօսք », Մեղու 1859, Թ. 31. եւն։

Անհիկ Աստուածոց դիտողութիւնք. — Տես ԱՂԱՒԵՂԵԱՆ (Մ.)։

ԱՆՆԻԿԵԱՆ (Յովսէփ Կ.) — *Հնութիւնք Ակնայ.* (Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկ. Թ. 89)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Ալեքսինեանցի, 1895. 8°, 505 էջ + Շար Ակնայ ժողովրդական երգերու Զայնագրեց Կոմիտաս վարդապետ։ Տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1895–ՌՅՓԴ. 16 էջ։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. « Ներկայն հատորիկս ի վեր սիրող զոյզ ազգային պատմութեան և ամէն իրաց որ ազգային են, ի մատանէս իբր 25 տարի յառաջ 150 տարուան ժամանակագրութիւն մ'օրինակած (տես գլ. գ.) և քաւական անտունիներ, քանդր և այլն գրած էր։ 84 թ. փետր. ալիքներն յԱկն տեսութիւնն գնացի վեր Առաջնորդին՝ գեր. Սրուանձտեանի. երբ այսպիսի գրութիւնց վրայ խօսք բացուելով յիշեցի գրածներս, հոգեյոյս արքեպասկն յորդորեց և քաջալերեց վիս չարտնակել։ Ուրուհետև Ապրիլի ի կ. Պոլիս պիտի մեկնէր և կոգէի որ գրքուկս միասին գրկեմ ի տպագրութիւն, սկսայ տիս և գիշեր աշխատիլ։ Ինքնին կը խորհէի, նիւթեր կ'ընտրէի և առ այս ի քաղաքիս և ի մերձակայ գիւղորայս պէտք եղած անգերն ու անձանց կը դիմէի. փոդուածքիք նիւթերն կը քաղմնայնն ու կը քազմապատկին։ Ապրիլն եկաւ, քայց գործս անպատրաստ էր։ Սրուանձտեանի մեկնելէն յետոյ չարունակեցի, գանազան նիւթեր յաւելցան և հազիւ ԶՀ 87–ին վերջացաւ։ Իսկ այնհետեւ չատս, առած, ասացուած, քառ և այլն, զատ տեղագրի մէջ նչանակեցի։

« Ժողովածոյիս աղբիւրքն են՝ պատմականին համար[1], ինչպէս որ գոնանս իրենց տեղերը յիշած եմ, ծերունիք. յիշատակարանաց համար՝ եկեղեցական պահարանները գտնուած մատեանք և գրչագիր ու քարչերի համար՝ տեղագրութիւն ունեցողք, իսկ ժողովրդական (առած, ասացուած, քառ, խաղ, տաղ, երգ և այլն բաժանմունք անձինք. նոյն այս ազբիւրք տեսել կը նետային ու կը յամարին։ Ուսած ամէն կողմ գտնուող այն ամէն ազգայինք որք դիտելիքն ունին, պէտք է փութան ժողովելն ին յիշատակարանները, տաղերը, առած, նները, երգերը և այն ամէն իրերը որք կրնան նոր լոյս մը սփռել Հայր ազգային պատմութեան և բնաւնկան կենաց վրայ։

« Շարունակեցի մեր գրքի պատմութիւնն, ինչպէս բան, 86–ին Յովհաննէս պատրաստ էր, քանի ապագրելու համար պարագայք անհնազատ էին։ Պատահի, տարեվերջ անցան և 92–ի գարնան Ակնէն ի ս. Լուսիածին և անտի ի կ. Պոլիս, և 93–ի աշնան կ. Պոլսէն դարձեալ ի ս. Լուսիածին ուղեորեցայ։ Վերջապէս, 94–ի գարնան Ակի այրը և գիրքս Հրատարակչական պատասխանութեան ընկերութեան յանձնեցի ի քննութիւն, պատ. ընկերութիւնն իւր նպատակին յարմար գտաւ և անոր ի լոյս կ'ընծայէ։

« Վերջացնելէ առաջ ասյն պրուած, չեմ մոռնար չնորհակալութիւնն մատուցանել յԱկն գտնուող այն ամէն անձանց որք իրպէս, երբեմն խօսակով և պատասխան նիւթոց վրայ տեղեկութիւններ տալով օժանդակեցին ինձ »։

Իրքին վերջը՝ յէջն 501՝ կը ծանուցանէ թէ Հրատ. Ընկ-ը ինչ ինչ յապաւումներ բրած է։

Խնամեցակալութիւն. Ան ծնողս իմ. — Յաւակնաքան։ — Մաան Աստուծ. Կիւրեղ. Ա. Վասպուրականի Հայոց գաղթականութիւնն և հիմնարկութիւնն Ակնայ. — Բ. Գաղթականութիւնն. յետոյ մինչ Ասմանահանց տիրապետութիւնն. Հին փոփոխութիւնք. Կրօնափոխութիւնք. Գաղթականութիւնք. Տէրէ–Պէյի, Ակոն, Տէլի, Նախկին կառավարութիւնն. (Միւսէլիմ, Վ. օշմօսոյ, Աւետար, Նազիպ և Ախի). — Գ. Ամիրայք, Հայկական քաժանումներն, արքունի տուրքեր, ազնութիւն կամ ուսութեաց և այլ գներն. 160 տարուան ժամանակագրութիւն մը. — Դ. Տեղագրութիւն և վիճակագրութիւն (բնակիչք, արհեստք եւն). — Ե. Վիճակագրական, վանօրայք, եկեղեցիք, վարժարանք, կրթ. ընկերութիւնք. Առաջնորդ և վարչութիւնք. Ընդդ. ազգայինք. Ջանազ. — Զ. Հայք պիսկոպոսից. — Է. Հայ–հռոմէ. — Ը. Հայ քահայք. — Թ. Քոյրք. — Ժ. Ցիւտաստկարանք Ակնայ. — Մաան Երկրորդ. Ի. Ա. Ազգային սովորութիւնք. (կաղանդ, տաւարք, բարեկենդան, եւն). — Բ. Ընտանեկան սովորութիւնք. (ծնունդ, ամուսնութիւն, եւն). — Գ. Աստնին կեանք. — Դ. Հանրային բարեկեցութիւն. — Ե. Անապատական (1. Վանք հայաբնակ և գեղ. 2. Հանապատ. 3. Ակնկնաք. 4. Ակք. 5. Վաստակութիւնք. 6. Դպրոց. 7. Նուէրք. 8. Կապք). — Զ. Մարմնամարզական խաղք և զուարճալիք. — Է. Աստղ. — Ը. Ամպամուխք. — Թ. Կատաստ. բարքաս. (1. Աստանաւորութիւն, ապատպահ և զարտուղի քառեր. 2. Աղիտական բարքաս. 3. Մահերգն. 4. Մանկական բարքաս. 5. Խօսակցութիւնն օրինակ մի 20 տարի առաջ). — Ժ. Գեղ. ական քառեր. — Մաան Երրորդ. Ցառաջաքան. — Դ. Ա. Երգ օրօրոցի. — Բ. Հարսանեկան երգեր. — Գ. Երգ և պար բարեկենդանի ու զատկի. — Դ.

1. Ինչի Զամչ. Հայոց պատմութիւնն, Ինճիճեան աշխարհագրութիւնն, Աստղիկ պատմիչէն, և այլն, յորոց ինչ ինչ հատուածներ ի մէջ բերած եմ.

Ալնոյենի. – Ե. Չանդպան Երգիր. – Չ. Ոպր. – Ցաւելուած. 1. Չայնագրեալ Երգանակներ. – 2. Ուրաւոմիներ։

Չայնագրեալ Երգերը 24 հատ են, որոնցմէ 12, 13, 14 համարները ձայնագրել է Պիխկոր Լչֆ. Մէհտէրեան կ. Պօլսեցի, իսկ միւսները՝ Ե. Կոմիտաս վ. Սոպհոնեանց կոտրինայի։

Բնագ. Մշակ 1896, թ. 31։

— *Դիմիք։ Թիֆլիս, տպար. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1897. 8°, 133 էջ։*

«Ջանի մը խօսք»ը կ'սէ. «Ներկայ վէպին մէջ պատած գանազան նիւթերուն վրայ հարկ կը համարիմ ծանօթութիւն մը տալ, ինչպէս յայտնի է, Միխոյենի «Գրախտ կորուսեալ»–էն խիստ տարբեր, քանի մը խօսքեր միայն, օգտուած եմ. Վ. Ե. «Խոփատական հայր» տարրներ առած հայէ մը յատ եմ, իսկ պլ. Ա–ն յիշատած «Ինէ»–ին պատմութիւնը իմ տեսած ու լսածներս են։ Մնացեալ պատմութիւնը կամ էթնոգրաֆիան արդիւնք՝ և կամ ազգային ժամանակակից դէպքերու պատկերներ և տպաւորութիւններ են, որոնց երգի մէջ կրկնուած»։

Բնագ. Արձագանգ 1896, թ. 13։

— *Դիմիք բարոյական). Բ–րդ հատոր, մասն Բ–րդ. հետեւողութեամբ Միլտոնի։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1900. 8°, 90 էջ։*

Յառաջաբանը կ'սէ. «Ներկայ պրպտիկս մէջ «Ուրուագ»–ի և «Չարանուկի պատմութիւններ»ս այլոցմէ լսած եմ. դժոխքի պատմութեան բաղդատելը լսած մասին Միլտոնի «Գրախտ կորուսեալ»–էն և ս. գրքերէ քաղուած, իսկ միացնալները էթնոգրաֆիան արդիւնք են։

«Թէ ինչ էին երկրորդ հատորի Ա. և Գ. մասերուն պարունակութիւնը. – Լեմէ հանպատահարեալ նկարն, գրքուկիս վերջը իբրեւ ծանօթութիւն պիտի գրեմ։

«Ցանկալի էր ինձ որ ներկայս արհեստեան հատոյց, այսուհետի քարքաւով, գրէի. բայց իսրհելով լեզ աս այդ կատարելապէս չը պիտի կարողանայի յայտնել, իմ վարժուած արհեստեան հատոյց քարքաւով գրեցի։

«Ջայս հետ բանս, լեզ Ա. «Դժոխք»–էն յետոյ չատերը կ'բսէին ինձ լեզ «Ինչու «Գրախտս»–ը չես գրեր և դժոխքը կը գրես». բայց ինչպէս գրեմ դրախտը, քանի որ, դժբաղդաբար, անոր դատնկութիւն միայն կարողացած էի զայն դիտել և հիանալ։

«Ասոնք անունք որոնք որ տեսած են դրախտը, չեն կարող գրել, վասն զի չեն կարող վերադառնալ յաշխարհ, իսկ անունք որ դեռ ի մարմնի են և չեն տեսած, անունք հետ չեն կրնար գրել, հետեւաբար, ոչ ոք կարող է նկարագրել երկնային դրախտը։ Իսկ երկրային դրախտը կամ դրախտներըս անունք լեզ դրեր, որունք տեսած են և կը վայելեն»։

Մատեան ասիթի կը գրէ Ազգարատ 1902, թ. 2, էջ 174. «Փետր. ի 14–ին վախճանուեց ս. Լչմիածնի վանական հիւրանոցում Յովսէփ Չնանկեան, որ պատկանում էր վիրջին կամուղիկոսական ընտրութեան ժամանակ. Դա խորքիայի քրտնութեանց անվի զսեերից ժէկն էր և Տնտրութեան չունէր վերադառնալ իր ծննդավայրը Տաճկահայաստան–Ակն։ Նրկարատեւ հիանդութենից յետոյ վախճանուեց վանքարաքատում և թաղուեց վանքարքատի գերեզմանոցում։ Չանգուցեալն ունէր մի քանի գրուածք աչխատութիւններ՝ «Չնութենք Ակնայ», «Դժոխք» եան։ Նա տանկագէտ էր և մի քանի տարի եղել է տանկիրէնի ուսուցիչ։ Մայր Ամոսի Չոգեւոր Ճեմարանում»։

Անանիկ գաւառի իւրեի գիւղ. (տեղագր.) Լ. Գ. Թ. Բիւրակ 1900, էջ 44։

ԱՆԱՆԻԻԼԵԱՆ (Յարութիւն Կ.) — *Դիմակատրութիւններ։ Ցնգիպտոս 1898. 8°, 64 էջ։*

Անանձի վիշտը (հանճի յիշատակարանից), թրգմ. վ. Փափազեանց, Ալեքսիր 1899, էջ 230–44։

Անապակ, բանաստեղծութիւններ. – Տես ՆՉԼԿԵԱՆ (Ա. Մ. Պ.)։

— պապ. արդի բանաստեղծութեան. — Տես ՂԱՉԻԿԵԱՆ (Ե. Ա.)։

— հայ մատենագրութեան. — Տես ՊԻՊՆԻՒԱՆ (Ա.)։

— հին և յատիկ հարստաբիւսութեան. — Տես ԲԱՔՐԱՏՈՒՆԻ (Ե. Ա.)։

— նոր պրականութեան. – Տ. ԴԱՒԹԵԱՆ Ս.)։

— Օսմ. գրագիտութեան. — Տես ԱԲԻԿԵԱՆ Մ.)։

Անապակիզք. — Տես ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ՄԸՐՊՈՒՉ, «Ինչք որ կոչի Սրբազնագործութիւն»։

Անապակք հին և նոր տրեխգրութեանց. — Տես ԲԱՔՐԱՏՈՒՆԻ (Ե. Ա.)։

Անապոց գիրք. Ա տիպ, ի վենետիկ, 1686.

ԱՒՇՈՑ ԳԻՐՔ Գեղեցկատիպ եւ վայելուչ Գապզափարեցեալ ի մատենից Հնոց Թագաւորացն Հայոց Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան Սրբոյ Ամենայն Լչմիածնի Տեառն Լղիազարու Սրբազան կաթուղիկոսին Ներ տպարանութ Հուղայեցի խոճայ Սահրատի Որդի Պարոն Գասպարին եւ Թաղէոսի Երիցու Երեւանցւոյ Համազասպեան։ ի Ամենայնի Լաւմանեան Ուխտիս Ցամսեանն Յունվարի. ԺԵ։ Իսկ ի Թուի Փրկչին 1686։ ի վենետիկ։

Իսկ 437 էջին մէջ կայ հետեւալ նոր հակատր.

ԱՒՇՈՑ Գիրք Գեղեցկատիպ եւ վայելուչ ըստ կարելեաւ ի Ջատկէ Ցարութեանն Քրիստոսի Մինչեւ ի ծնունդն Գաղափարեցեալ ի յընտիր Օրինակէ։ եւ տպագրեցեալ ի հայրապետութեան Սրբոյ Ամենայն Լչմիածնի Տեառն Լղիազարու Սրբազան կաթուղիկոսին ի Ներակերտ տպարանի Հուղայեցի խոճայ Սահրատի Որդի Պարոն Գասպարին։ եւ Տէր Թաղէոսի Երիցու Երեւանցւոյ Համազասպեան։ ի Ամենայնի Լաւմանեան Ուխտն Ցամսեանն Սեպտեմբերի. Ժ։ Իսկ ի Թուի Փրկչին։ 1686. ի վանատիկ Քաղաքի։

Ամենայն հակատր արձանագրդ է, կան առաքելոց և մարգարէից պատկերներ։ Նոյնին չափակր մեկնուին արձանագրդ պատկերր, մէջտեղն ունենալով ծաղկազարդ խաչելութիւն մր, որուն դիմացր հետեւեալ ընծայականը կայ. «Ընդ առ Երկնաւոր Հայրն Ընծայեսցուք Տէր Լղիազար Կաթուղիկոսն և Ամենայն Սրբոյն Լուսաւորչին ի լուսակատոյց Գահին Սրբոյ Լչմիածնի։ Մեծի վեհափառութեանդ գերկնաչուռս զարչապարան համբուրելով առաչնակայի իրակութեանս զոտազարութեան գիտութեն խոնարհութեամբ մեծաց գեկուցանեմ. Նկատիդով իմ ըզպայծառութեան ազգին մերոյ որ ի առչութենէն Հոգւոյն սրբոյ գոյր նորոգեցեալ ի Հեռն տպագրութեան, խանդաղատիր միշտ հոգի իմ. իսկ գնի

սակաւուց ժամանակաց անդիւրց ակնարկիլով ի խանպարտեաւն նորին. և ի պակասութիւնս հիւանդականացն գրանց, և մանաւանդ ճարտրի և այլոց սոցին նմանեաց, վարանէի ի տարակուսանս և ի զանազանս խոհմունս թատ կարի, և քաղքէի առ պարգեւիչն ամենից բարութիւնից։ Ուստի միխիթարիչն ամենայնի աստուած որ քննող է սրտից և երիկամանց, ոչ անտես առնելով զպղաչանս իմ՝ սիսիփեաց վտառապեալ անձն իմ՝ տալով ինձ գիմացումն մտաց՝ դիմել առ աղաւնատունմ և քրիստոսատուր հուպայիդի իսճայ սահրատի որդի պարոն գասպարն, և յայտնել նմա գիշեն իմ որ առ տպպարութիւնս գրանցն նուիրագունեաց։ Իր և հաճեալ ի բանս և ի գիտաւորութիւնս իմ իստատացաւ օգնել ծախսիդն, և ընալ գմեհրութիւնն զոյիցն հարկաւորաց։ Ուստուստ առագրելով և իմ ընդ նմին զդուշաքեաչ արդիւնս իմ գորս ունէի. յանձնեցի գիս այցելութեան տեառն. և ազօթիւք արքապատնիդ հնձալ ի յոպատանայ՝ չուեցի գնալ ի մարչիա. ուր էր տպարան տեառն ոսկանայ վարդապետին. և գտանելով զտպագրատունն տպպարիալ՝ և իսպառ քաչքաչիալ՝ և աւերեալ. դարձայ ի մայրաքաղաքն վենետիկ։ Ընդունելով ընդիս գկատարեալ իմն տօնացոյց ի գիտնոց արանց արքապրեցեալ՝ և գգուչապէս զաղաւթարեցեալ. և գերկուս և գերիս ճաշոցս հարատատս և ճոխս՝ մեծաս ևնարիս աստի և անտի հազիս ի ձեռս արկնալս. քայց անհամեմատս և անքաղցատաս միտանեց. լեռ ընդերցուածովքն և լեռ այօդիւք տէրունականացն տօնից. որոց վերայ տարակուսիալ կացի յն մեծի վարանման նկատելով ի տարաձայնութիւնս նոցին։ Յր այժոգութիւնամբ տեառն առգիպեցաւ մեզ ատ ճաչոց իմն վաղիմեան ամբողջ և անվնաս՝ ի զանձուց մեոց հայոց. զոր և ատնդեր հղեալ աատուածաչնորդն մատենից, զտի գնա ատենեցին համեմատ և համաձայն ընդերցուածովք գլխալեւովք և համարագրովք. Ուստուստ վստահացեալ և ի քնաւից երկայնութենց և տարակուսութենց լեռնեհաւացեալ, զարքայականն ընտրեցի ինձ գալաւքար. և գբազումս դրամս վատնեալ՝ և զանազանութիւք երկամբք աչխատեալ. Ետու քանդակել գերկուս տնաւակս տատից Նորակերտից. զմիոն խոչորաձև, և գմիսն մանրագոյն ի պէտս խորագրեցն. Յր հոգացեալ գքնաւս կանս և գկարասիս տպագրատան, սկսայ ի լոյս ածել գիսորդատատիր իմն պատարագի՝ ըստ գնոց օրինակացն հայաստանեաց եկեղեցւոյ. և գճայոցս այս վայելուչ և գնդիցկատիով զարդարեալ՝ զանազանիւք լեռվով, ազգի ազգի ծագկագրովք, և յարմարագունիւք պատկերովք։ Յր զայս խորհրդածութեամբ և հատանութեամբ տեառն յովսէփայ վարդապետի և արիւն Նպիսկոպոսի մի վիրոնոյ քաղաքի, որ բարեքաստասպէս ատատիպեցաւ ի լրումն տնեչանաց իմոց ի փառս ամենաարքոյ երրորդութեան՝ և ի գքօսանս հանուրց մանկանց եկեղեցւոյ։ Յրդ մաղթեմ աղերսանօք ի քրիստէ սքբութենէ՝ գի հաճեցեալ հատանիցիս հայաստանեայ քոյով գթութեամբդ ի ծանրաբեռն յանաւջաղրութենս իմ՝ և մի կշտամբիցես զվատատեղութեան անձին իմոյ։ Փառք ես ինձէն խոստովանիմ զանցդոնութենէ իմ՝ առ այսպիսի վհատգոյն գործատնութենս, լեռ և ապաչնիալով ի չնորհս տեառն, և ի յօժանդակութենս սրբազանից քոյոց ազօթից տնո ի հանդէս։ Ջտիս և գեղիչիր տատատպիով ի ազնութենս՝ և ի յիրկութս սրբազրութեան, ի համաձայնութենս լեռոց տանց և գրչից տատատածաչնչից գրոց, և ի կարգադրութենս հաջոցից՝ և սաղմոսաց՝ ըստ ատոգն պատչաճատութեան և յայլս քազումս իրս մանրամասնեալս քատ որում տեսանի։ Իրպէս զի վայելցքն զամենայն ինչ դիւրութեամբ և լեռոց աչխատութեան գտանելով, փառաբանեցին զէրն բոլորից, և իրենց գործին և ի հրճուանս քարեւարեաց, և ի յոգուստ մեղատածի անձին իմոյ։ Իսկ եթէ արեւիցի իր ինչ անպատեհ ի սմին, խնդրեմ նեւրել ինձ ի փատատատութենց գի չարաքարդօղքն այլալեզուք և անկիրթք գոլով մեզատ լեռոյ, պայքանս հազիս հնարել կարացին։ Իկ լեր ի պարծանս և ի խրատ գործին հանուրց հատատարեաց քոյոց սիրելացդ Մնծի Իհատիատութենդ։ ԵՒպիրատ Յատաց Թարգմանչաց Լրէզ Համալատեան Լրեւանեցի »։

ԵՒկս ընծայականէն վերջ՝ ստանատոր մը կայ, որուն սկզբնատառերը կը կազմեն « Թատեղոս երից հրեւանցի »։ ԵՒկս ատանատորին չատկը կայ պարձեալ նոյն արձանագրութիւնը, մէջտեղը Պօղոս ագաքեաչին պատկերը, չորս կողմն ունենալով մի և նոյն նկարնէրը։ ԵՒկս պատկերագարդ էջին ճիշդ դիմացը կայ տտանատոր մը, որ յայտարարութիւն մըն է գպատիարին՝ որմէ ընդօրինակուած է տպագիր ճաշոցը։ ԵՒկս տտանատորին չատկը նոյն արձանագրութիւնը, մէջտեղն ունենալով Կատին ԵՒհատան պատկերը. և ճիշդ դիմացէն կը սկսի ԵՒատուածածնայ ԵՒհատման կտրիճ։ Մինչեւ հոս էջերուն վրայ լմին չկայ, ատկէ վերջ կը սկսի 10 լմիւով, և միատրդ կը հասնի թէրն 995, խաչվերացի մինչեւ չաթաթի օրը, որ յէրն 997՝ կայ հնատեսակ յիչատատկարանը.

« Ձիչատատարան Մատենից. փառք և իմնութիւն և իշխանութիւն և չնորհակալութիւն և փառատութիւն հանուրց Լից ատեղծողին և պահպանողին. ամենակարողի և յաւիտենական աստուծոյն կենդանւոյ և ճչմարտի. հրից անձանցն համագոյից, և միոյ աստուածութենն, տէրութենն և իշխանութենն։ Իր իւրով անքննելի, անհատանելի, և անճառելի իմատատութեամբն և քատութեամբն զատնայն էակս կատարեալ. ամենեցուն ի լմինոնս հատանի, ամենեցուն գպնութիս կատարեաց պարգեւէ, և ամենեցուն գիշեռս և գգիտատութիւնն ի քարին կատարէ ի յօգուտ և ի փրկութիւն անձանց նոցին։ Իր և ակնարկեալ իւրով հայրական զմոլեռնամբն և քնածին քարեբարութենէն ի ազնութիւնս և ի հատուչս հոկիչոյս, և տեսեալ գնորոգմանկութիւնս և գմահատատ կատակարդաց իմոց, որք արդեամբք և քանիք արձանացեալովք գրպարտէին և վատաբանէին գիս իբրեւ գվատատչաէր ոճի ի մէջ մերոցն։ Չաճեցատ հնգալ ի վերայ իմ գինամս մարգարիտութեան իւրոյ ի չամօթ և ի կատականս նոցին. և կալեալ գձեռանէ իմէ անցոյց ընդ առաւարս գյժատարութենդ մատնիս, և հատոյց ի նատեանս գիտուն իմ ցանկալի ի յընդհանուր գուարճութիւն ազգին հայկազնոյ։ ԵՒնոր ժամանակին իմով կարօտութենդ, և կամ յատտով նպատատութեան քնականի իմոյ հանճարոյս անձնաւրին Լր։

« Գանգի երկարաձիգ տարածութեամբ մեծի մատենիս գիս ատաքեկեր, և քաչախոյզ ծախ տպագրատանն գիս տատնապէր, անհանգիստութիւն գործավարացն գիս մաչէր, և անգգուշութիւն նոցին գիս տատատպեցուցանէր. յատճախութիւն փորձին գիս լքեալ լուծանէր, և անսպատ պահանջատնի իրաց հարկատուրաց գիս նուազեցուցանէր. յորս նկատելով գիս մէն միայն մնացեալ իբրեւ գհնձկուզ միայն ի տատնիս, քողքէի զտիս և գղիչեր առ յոյսն քնատից, և առ ատեղծօղն ամենայն արտից։ Իրքեւն ընկկտելով ի պէսպէս մտաածմունս յուսատատէի, երբեմն պաչտրելով և տիրութենիս ցնդէի, երբեմն զօրն ողջոյն անտուաղ մնայի, և երբեմն գպիչերն քոլոր հնձէի և վարանէի իբրեւ գծիծեռն հարեալ ի տատպող։ Իւ այսպէս քատօք և վտատչիր իտնդմամբ և անպատճելի նեղութենամբ կոչտճեալ պարապէի անհանձիր ի հոգս արքապրութենան, ոչ միով փորձիս կամ երկիւղ քատալանացեալ, այլ երիւք և չորիւք. ատկս անհմատութենան չաքաքարդոզացն, և

անտիդիկուլեան նոցին լեզուին մերոյ հայկազնոյ. ատ ի գոնէ և մաքրել գնոսա բան կարի ի սխալանաց. և ատ ի յարմարել գնոյնս ուղղագրութեամբ և առողջամտելեաւք բան արժանոյն։ Մինչեւ այդ արար ինձ սրիգական ի քարձանց, և ետ գնպաստուելին ի ձեռն չնորհաց որդւոյն իւրոյ միածնի ի լոյս ածել զդիկնգկասիլ ի գլխակատար մատենս զայս ևկեղեցւոյ, զպաղատիարեցիաւք ի յընտիր օրինակէ վաղվադի լիազատացն հոյոց, և գնամանաձայնեցիաւք ամենայնին հետաքննութեամբ ընդ գլխահամարաց լեզուց և չարագրութեանց առաւտեածաչնչին գրոց, որ է աղբիւր և գանձարան համայնից բնիկ եկեղեցւոյ և նորոց կատեկրանաց։ ի պէտս տօնաախրոյն մերազնեայց, և ի սիրելեան քնարից հշմարտասիրաց։ Ա՛րդ՝ ի սմին ոչ միայն համայնք բնիկ եկեղեցւոյ և աւետարանք հարկաւորք բան առաջ կան կարդիգնալք, այլ և քնաւք աղօթք տէրունականացն տօնից, հարցք՝ ապատուք՝ և ալլ ևոյք բան պատչաճի. և արարողութիւնք բան կանոնապրութեանցն հայրապետանեայց ի քաւականութեան կարօտելոց հարկաւորացն գրեանց, և ի լրումն ամբողջի ժամակարգութեան։

« Ա՛յան արդ ադերսեմ միանպոյն գքնաւս ուխտս ևկեղեցւոյ, գեպիսկոպոսունս և գվարդապետս, գքահանայս և գկրօնաւորս. զարկաւագունս և գժողովրդականս. ԵՒրք առանայք գաս ի վայելուճն անձանց ձերոց, Ներիչ խնամ տկարութեան, և մի իբրև գվճիռն ինչ իրակութեան արհամարհով անգամիչ գհատուածոյ ԵՒրկնոյն քաւականութեան իմոյ ի գնոսանէն քրտանց իմոց, զոր ո՛չ ոք քաւականացուէս իմանալ կարէ, հիմ ո՛չ ինքնին փորձ առեալ Ներհմտանայցէ։ Զի հս բան կարի իսրամ չանացի ի փառս և ի պատիւ սահնատուրք Երրորդութեան և ի պարծանս ընդհանուր ազգին մերոյ. յորմէնէ գաս համայնիք իրաք պետանաւորաք, և պարդարիչ գհոգեկայարմար փնջիք և պատճիրաք, և որքան մարթի էր տկարի իմացողութեան իմոյ գզուշացայ ի սխալանաց։ ԵՒետի ևմիմ գանձիցի ինչ ի սմին ի յանկրկնութենէ չարաբարդուցաց, հնգութեամբ գանխափին լեզուիս ձերում ոչխամտութեան։ ԵՒյ մաղթեմ պատրանաք յիշել յաղթմ ձեր արքանուէրս. Զգիրանոյկ և գքարեհամբաւ հռոմայիցի իսճայ սահրան չարիրմանեան ԵՒյ գկոպալիից Նորին սալվարն գնանգուցեալն ի քրիստոս. ԵՒյ գհարապատ որդիս Նոցին գծակիկնգնալս բարեկրօնութեամբ ի կենցաղուսս։ ԵՒրք ազդեցութեամբ առնան առիթք և պատճառք ևլեն գործարանիս վան հոգեկան օգտի և պայծառութեան ընդհանուր ազգին հայկազնոյ. Զաքնուսամեծար ԵՒյ գհնպատիչ Ջաքարիային. Զմեծապատիւ ԵՒյ գիմատատիուն իսճայ Մարգարէն, Զհանճարիկ ԵՒյ գարիքացեալ Պարոն Մկրտչէն. Զքարեսէր ԵՒյ գքաչատիրտ Պարոն Գաբրիէլն. Զճարտարարիւրեալ ԵՒյ գկորովաքան Պարոն Մուրատն, ԵՒյ գբարքերարդ և գերկիրագած հղբայր Նոցին գպարոն աւետն գփոխիդիացն ի կենցաղոյս։

« Ա՛յլ և գզօրացեալս չնորհն առատ, և գնաիսանիմաստիցեալս պահպանութեամբ հոգւոյն սրբոյ. գնոքաբոլորն և գդիտաքոյս որդիս Նոցին. և գքնաւս հաւատարիմս և դժրայան ընկերս, առհասարակ սիրելիքք և բարեկամք ի քրիստոս։ ԵՒյ հաս գՀոգւոյն չահխատանեց Պարոն Պետրոսն։ ԵՒյ գմարվիվիզեցի մտաքէտի որդի Պարոն Ակոպն։ ԵՒրք ամենայն չանիւք և հոգաբարձութեամբ մտեալ ի հանդէս. ձեռնտու և օգնական ևլեն ինձ. և լրեալ ուսցին գծանրութիւն քանին իսոյ անառանձնելոյ ի մեծի և լայնատարածի այսմիկ գործատուութեանս. և հաստցին գքս ի կատար ի փառս քրիստոսի. Չուսկ յետոյ և գքս գչանեալ ծառայ ձեր, և ըզծնօղս իմ գառէր ասպգիսն, և գմայրն իմ եղիսաբեթի գհանգուցեալն ի քրիստոս, Ի սկ և գքնաւս րնտանիս և գազգականս իմ, ազերսեմ յիչել յաղթմ ձեր հոգեհանգստեան, ընդ որս և գուք յիչելիք լիմիք ի տեառնէ ևերմէ. յիսուսէ քրիստոսէ։ Ա՛յժմ և ի միասանգամ գալստեան Նորին ԵՒմէն.

Ղուսաստատիչն Ներատիից Զեր Ներատ,
Խոմէոս Ղրէց Համազատական Ներեանցի։

« ԵՒատրուհիս Մատենս ի լեռին Հայոց. Ռամէլ՝ ԵՒսկ ի լեռի փրկչին. ՌՉամՉ՝ Օգոստոսի. ի՛. ի վինէտիկ փազաքի՝ Շատրաքարդ)գօզ Մատենիս Ֆրանչիսքօ Քուիլեի Ծառայ Զհր։

« In Venetia. con Licentia de' Svperiori, e Privilegio, 1688 ».

Ձնտոյ նոր լուսանամարով՝ ուր գրուած է նախ նոյն արձանագրդ հակատ՝ մէչմեկն ունենալով խաչելութեան փայտափոր պատկերը, գիմացէն կը սկսի խաչվերայի կանոնը, և կ՝աւարտի յէջ 204, ուր գրուած է « վ հրէ մատենիս »։ ԵՒմէն էչերուն մէջ կան կրկին լուսանչաններ, հայագիր և արաբական։ ԵՒոյնր ձաչոցը տօնացուցով իսոան է, նախ գրուած է տօնացուցին կարգը, և ցետոյ ընթերցուածք և աւետարանք.

Գիրք տպագրութեան թէպէտեւ վհցածալ, բայց միանատուած լիգիով է, մեծագիր, հրկիզէն, իսոչորպիր, լուանձր և սեւաթմուխ, գարդաթակ էյնրով։ Գլխատառերը իսոյոր ձագագիր են, և լուսանցքներուն մէջ գարդաձեւ մեծ կամ փոքր բան աւուր պատչաճի։ Տէրունական տօներուն գիմացը փայտափոր պատկերներ կան օրուան իսորհրդին համեմատ. չատ տեղեր տօնացուցի իսոչքերէն վերջ կայ՝ քանի մը տող յիչատակարան թադէոսի երիցու։

Ընտիր տպագրութիւն։

= Ե տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1722?

ԵՒոյն տպագրը կը պակսի մեզի, կ՝ընդօրինակեմ հոս Տ. Ի. Պ-ի Ագեռ. Մամուլի մէջ (1897, էջ 11) գրած յօդուածէն.

Հակատ. — ՀԱՇՈՑ ԳԻՐՔ գեղեցկատիպ և վայելուչ գաղտփարեցեալ ի մատենից հընոց... Տպագրեցեալ բարեխօսութեամբ սրբոյն Մինասայ զօրավարին ի թուականութեանս մերում, ՌՀՆ Չ՝Ա։ Ցունիսի Ը. իսկ ի թուի փրկչին. 1722։ ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիսի։ ի տպարանի Պ. կարապետի որդի տրրուպ Ատուածատուրի։

« Ձիչատակարան սրբոյ Մատենիս, և տնօրինօղի հհիդեցական ընթերցուածոց. Փառք պատիւ և հրկրպագութիւն ԵՒմինասուրբ Երրորդութեան և միոյ ԵՒատուածութեան Ընդ և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. Որոնհայ է բոլորից Հիմ՝ Ընդն ինքնագոյ մշտնչենական անկեղծութեամբ. ԵՒատեղծն և ամենատեսչն... ԵՒյ արդ՝... հայս տպագրանն ամենաբարեբարութիւն և վայելուզիչ ձաչոցիս, ի թվականիս միոյ ՌՀՆՉԲին, գարձնաքեր Ցունիս ամսոյն ի՛. ի Ընդրապետութեան ԵՒատուածանկար և Տիրակատոյց, Քրիստոսաչէ և հրկնահանգոյն աթոռոյն Երուսաղէմի. ԵՒրի և պանծալի վեհապետի, և արքեպս Քահանայապետին ԵՒատուծոյ. Տնաան ԵՒատուածատրոյ ընդհանուր կաթողիկոսի։ ԵՒյ ի պատրիարգութեան... ԵՒլեռոյ սրբոյ. ԵՒտաքէոյն Ցակոբեայ՝ հղբօր տհատն... Տ. Քրիզոտի ԵՒրքեպիսկոպոսի։ Իսկ և յԱտաղնորդութեան Մայրաքաղաքիս Կ. Պոլսոյ... Տհատն Ցովհաննիսի ԵՒատուածատրոյ վարդապետի։ Որոց կհանս հրկարս տաքէ Տէր ԵՒատուած մեր ամէն։ ԵՒյլ և արդհամբ և ձեռնտուելեամբ գոյից գործարանիս, յանկաչ հոլէն ԵՒպոչհիկոսի մահտեսի Միրհանի որդի իսոհայ Մկրտչին։ Որ Հղեւ պատճառ տպագրման Ձաչոցիս, օգնելեան առնելով գործոց գործարանիս՝

ընչիք և հոգաբարձուհեամբ. Նիր տպարանի կապրանաի արդի քայմանիզ և աճեցուծ տարուց Աստուածասացութի, ի կոստանդնուպոլիս քաղաքի Հրամանաւ Նորին վեհապետական վեհապետի Տիդինակին Աբգ՝ արք հանդիպակ այսմ Աստուածային մատենիս, եւ ի մտածել... ազաւնի և ապիրատի, զի միով հայր մերիս կամ միով եւեթ ապրութեամբ յիչեցիք ի Տէր զվերոգրեալսդ պատճառ ասպիցման արքայ արքին... վիճակ Մկրտիչն Աբգ և յիչեցիք պրարեբարգոյ արդիան Նորա զՀանուտ ազգին, և զԱբգելսի Վարդիկն, և զմեան Նարիսատան զԱբգելսի Մկրտչէն, և զմեան Նարիսատան զԱբգելսի Մկրտչէն. Աբգ և զվերակից և զկենակից Նորին զՄարտիկ Նուիրեալն. Նաև զպատուական քարեպաշտաժին Ծնողին, զԱնուա խաչիսան, զՄատա խաչիսան, այլ և զհամահաւի Նմանցիսն, և զհամահաւի Արքունիքն. Նաև զնոր հանդուցեալ Ծնողսն զհամահաւի Մխիթհանն և զհամահաւի Իհանն. Աբգ և զվերսրան զհամահաւի խաչուհին, և զսրարն Հանուհին, և զգլուսերն զՏիրուհին Աբգ և զբրվերգն Նուրվանին, Տիրատուհն, զԱննային, և զանհատսն մահաւանի Իւվանին, և զկենակիցն Նորին մահաւանի Վարդին, և զայլ ամենայն համաբեն հաւատաւոր արեանատուս ննչիցելոցն Նորին. Աբգ և զսրարեպաշտուհն օրիորդսն, զիսօհա Նիկողոսան և զիսօհա Մարկոսան, զաշխատաւորսն մչակն Նորին զՊետրոսիհին... Ճասոկ յիչեալ յիչեցիք Նոս զաշխատաւորսդ տպագրատանս վերոյ յիչեցեալ գանգիսան և գանտրման քաղմավաստակ Աստուածատուրս. Որ յոյժ եղև աչխատ ի լնել զպակասութիհն տպագրատանիս ասկս տպիցման Հաշտոյի Վերջին ի ծարել և ի կատարումն ածել զամենայն. Աչխինքն իրէ զկանոնական և լուծականական տիպսն, և իրէ զվավերչագիր մարգադիսիկ գիրսն. Ցորս բազում երկամբք և ոչխիկ զրամբք քերեալ ի լրումն բոլորին... Յիչեցիք և զհանգուցեալ ծնօգսն իմ զկարապետն և զՄարիամն, և զորդեհան իմ զՄինաս աչխատաւէր պատանին. Նաև զմիս որդեհան իմ զծատոյն Հոր զԱնաքարոզքոջ Յովհաննէսն... որ բազում և չատ աչխատանս ունի, ի վերայ գործարանիս ի չարել և ի գրել զկապարեալ տառսն... Յիչեցիք և զհանգուցեալ անձրն իմ զհամահաւի Շէրին և զկենակիցն Նորին. Աբգ և զնոցանէ աղբայրն իմ զԱկիսան Հանդերձ ծնօգիսբ. Աբգ և զաչխատաւորս... մչակ գործարանիս զՄկրտչի Նստիսի սրդի գործոյս Յարութհին. Աբգ և զմիս վաստակաւորն մչակն զՎանեցի Նազրէի Աւետ սրդի տիրոջս Մխիթհարն. Նաև որք յիչէիդ յիչեցեալ լիմք ի Քրիստոս Յիսուս յոտսդն մերում...»։

Մատենս է՝ միածալ, ունի 976 էջք. լաս տպագրութհիւն. Պահած է կնաբերիս Նիրվկ գիսդ Ա. եկեղեցւոյն մէջ։

= Գ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1732, փոքրագիր.

ՃԱՇՈՑ ԳԻՐՔ ՓՈՔՐԱԳՈՒՆԵՂ. *Աւետահանեալ ի մեծ Հաշոցէ զեղեկացիպ և վայելուչ գաղափարեցելոյ ի մատենից հնոց... յորոց եկեղեցական դպրաց մեծաց և փոքունց՝ Ցի յաուելագոյն ստացեալ՝ վերահասու լինիցին զգուչացեալ ուղիղ ընթերցման ի յատեան եկեղեցւոյ առաջի մեծամեծաց, այսինքն, եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, Քահանայից և առ հասարակ ամենայն ժողովրդոց։ Ուստի պարունակէ սա յինքեան ի բոլոր տարւոջ զընթերցուածս համայնս դպրաց որ ի ժամ պատարագի, այսինքն զերգ երգոցին, զՀառակացն, զՄարգարէիցն, զԱռաքելոցն գործոց, զՊօղոսի թուղթսն, և զկաթուղիկեացցն, և զՎերհասից գերեկոյեան գըրիանն բոլոր։ Տպեցեալ արդեամբք և գոյիւք տպագրողի ի փառս Քրիստոսի և ամենօրհնեալ մեր Նորին։ ի հայրապետութեան Տեառն Ղազարու սրբազան և Աստուածաբան Կաթուղիկոսին։ Եւ ի Պատրիարգութեան երկուց Աթոռոցն Երուսաղէմոյ և Կոստանդնու պօլսոյ տեառն Դիմգորի. և Տեառն Հովհաննիսի։ ի թուին հայոց. ՌՃՁԱ (1732. ի մարտի ԻԵ. ի բուսանդիայ։*

Ձախատն Տեառն Աստուած պատկերք կայ, փայատիսք, և դիմագէն՝ էջ 3 կը սկսի Աստուած կարգը, և միակերպ թղթոմատոյով կը հասնի էջն 632. ուր կայ տպագին յիչատակարանք.

« Ցիչատակարան Մատենիս. Շնորհի և ողորմութհամբ տեառն մերոյ և փրկին Ցիսուսի Քրիստոսի, և բարեխօսութհամբ սրբուհւոյ Աստուածածնին, յանկ հրկայ աւարտեցաւ ճաչու մատենս աստուածային տին և նոր կտակարանացս։ ի հայրապետութհան աստուածակ պահոյին տեառն Աբրահամու սրբազան Հովսեպեանին ամենայն հայոց։ Եւ ի պատրիարգութհան երկուց ամոռոց սրբոյ Էջմիածնոյ մայր տաճարիս Աստուածածնայ և Աստուածածնական վայելուչ տեառն Դիմգորի և տեառն Հովհաննիսի Վաղգարեցւոյ Աբդիշոյ։ և աստուածածնական քարոզչաց սրբոյ Լուսաւորչի հայաստանեայց։ ի թուին տերոյ. ՌՃՁԱԻն։ ի նոյեմբերի. Ե։

« Աբգ որք բառնայք զաս յիչեհանուն ձեր յիչեցէք պահպանեալ Ծնօգն իմ պահանուի Աբգիսն. և դեղջայն իմ պՀԱրքն հանդերձ մարքս իմով և համայն ննչեցեալքս։ Աբգ և յիչեցէք և գայնոսիկ՝ որք նպաստաւորք եղեն մեզ ի գործ աստր արծաթով ոսկեզարմանութհան։ Եւ նա տաւել յիչեցէք և անձանձիր աչխատասէրն պՀիրհլին իմ զՏիրացու խաչերն. որ ի տպագին առաս յոյժ աչխատեցաւ հատանելով զբան աչաց։ Յիչեցէք և զպարաքարոզ և զդպրօդ պրոյս պՀարագատ զաչ յոյս զտիրացու Աստուան։ Յիչեցէք և զծնօգս նոքին պՀերիզորն. և զՄարիամն. և զքոյր նորա պՀաւրն. և զեղբայրս գաղանի։ պՀրջալէս բզնուտատ Մատիրոսս. և զքոյրն իմ գեղիսաքաչէն. և զորդեհան իմ զՊՀերօքէն և զՊարսիան։ Յիչեցէք յիչեալք լիջիք »։

Դիրք տպագրութհան փոքր քառածալ, հրկիչեան, իւղատպիր, աստղափակ հրհանգրով։ Ղտոր գիր չունի. այլ միօրինակ բոլորիր. խոպաղիրներն աւելի մանրագիր են։ Անարիժ և անպիտան տպագրութհին, մեծ հպատագիտ է։

= Գ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1742?

Կը պակսի մեր պատան մէջ, կ'ընդօրինակիմ Տ. Ե. Պ. ի վերոյիչեալ յօդուածէն.

ՃԱՇՈՑ. Ձաշոց գիրք փոքրագունեղ։

ՃԱՇՈՑ ԳԻՐՔ ՓՈՔՐԱԳՈՒՆԵՂ. *Աւետահանեալ ի մեծ Հաշոցէ զեղեկացիպ և վայելուչ գաղափարեցելոյ ի մատենից հնոց... յորոց եկեղեցական դպրաց մեծաց և փոքունց՝ Ցի յաուելագոյն ստացեալ՝ վերահասու լինիցին զգուչացեալ ուղիղ ընթերցման ի յատեան եկեղեցւոյ առաջի մեծամեծաց, այսինքն, եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, Քահանայից և առ հասարակ ամենայն ժողովրդոց։ Ուստի պարունակէ սա յինքեան ի բոլոր տարւոջ զընթերցուածս համայնս դպրաց որ ի ժամ պատարագի, այսինքն զերգ երգոցին, զՀառակացն, զՄարգարէիցն, զԱռաքելոցն գործոց, զՊօղոսի թուղթսն, և զկաթուղիկեացցն, և զՎերհասից գերեկոյեան գըրիանն բոլոր։ Տպեցեալ արդեամբք և գոյիւք տպագրողի ի փառս Քրիստոսի և ամենօրհնեալ մեր Նորին։ ի հայրապետութհան Տեառն Ղազարու սրբազան և Աստուածաբան Կաթուղիկոսին։ Եւ ի Պատրիարգութհան երկուց Աթոռոցն*

սրբոյն Կրուսպէէմայ և Կոստանդնուպօլսոյ, տեառն Խրիզոլի և Տեառն Գաղկոբայ աստուածարան վարդապետացն։ Ի ժուին հայոց ՌՀՂՂ. Մայիսի ԻԶ։

« Ձիշտակարան. Շնորհիւ տեառն... յանկ Հիսայ աւարտեցաւ Հաչու մատեան Հաստատագրին հին և նոր կտակարանացն.... Ի ժուին ժերոյ ՌՀՂՂ. Յապրիլի ԻԶ։ ԵՒրդ որք ուսանելք գան յիմիճանէն ձեր, յիշելք գհանդուցեալ ծնօղն իմ գմահատեսի Սարգիսն, և գկարացեալ իմ գԿԵՎորգն հանդերձ մարթս իմով՝ և հասեալ ննջեցելոցս։ ԵՒլ և յիշելք և գդաստակեցի Սարգսի որդի գտիրացու Յարութիւնն, և գմայր Նորին գԼուսէն, որ ի գործ ապման սուրբ հիւծ մեղ ձեռնտու։ ԵՒր ետ աստուած յիշելք և գանձանիթր աշխատասէրն իմ գՏիրացու ԵՒսեփն գսիրելին իմ, որ՝ ի ապուճն սուրբ, և ՓԼ՝ ի չարուճն գրոց, և ի կրաուճն, գաշխատանս ոչ սակաւս կրեաց միաշունչ կրայիչ և գեղբկի, Ձիշելք և գծնօղս Նորին գՏիրիգոլն և գՄաքսէնն, և գքոյր Նորա գԼուսէն, և գեղբարս Նորա գԽոյնն, և գԱրմն։ Ի երջապէս յիշելք և լուսաւատ ծառայս ձեր գՄարտիրոս գպիրս, և գորդիսն իմ գԱիրքն գՀոխիհոխէն և գՅովհաննէս։ Ղևս յիշելք գսիրելի աշակերտն իմ Թորգմաիր գտիրացու Ձաքարիայն »։

Մատեանս է քառածալ չեծ, ունի 724 էջք. միջին տպագրութիւն։

= Ի տիպ, ի Հռոմի, 1777.

Մեր օրինակին հակասու կը պակսի. հետ միասին տպուած է նաև Թորգոմատեանը, որուն հատուր կայ... Տպագրուեցաւ ի յոյս աճելոյ ի մայրաքաղաքն Հռոմի. Յամի տեառն 1777. և ի ժուականութեան հայոց. ՌՀՂԶ. – Իրքր կը սկսի Աստուածայայնութեան Ձրագալոցէն, գրուած է ժամամուղ ամբոցէ, յետոյ հաչու գիրք և սեհեռարան, ապրմանկով և ալէլուիանիով. այսպէս ամէն օր. ծանօթագրր կը պակսի քարոզութիւն։ Կ'սեարտի յէջն 730. ապա « Ցանկ այբենարանական ամենայն սրբոց. Որոց գվիշտատիկ կատարէ ևկեղեցին հայոց, և վասն որոց գնաշտարար պատարագս մատուցանել », մինչեւ յէջն 738, որ է վերջին. – Տպագրութեան հանգամանքը տես խորհրդատետր, 1777, միութեան դիրքն ու տառերն ունի։

= Ջ տիպ, ի կ. Պոլիս, 1793.

ՀԱՒՇՈՑ ՓՈՔՐ. ԵՒրտահանեալ ի մեծէ՝ Դաւթափարեցեոյ ի լրնտիր մատենից՝ թագաւորացն հայոց, ցաղագս եկեղեցական Խորհրդոց։ Որոց նախսէս ստացեալ՝ զգուշասցին առ ուղիղ ընթեռնոյց ի յատեան եկեղեցւոյ առաջի մեծաց և փոքերց, այսինքն եպիսկոպոսաց վարդապետաց քահանայից և ժողովրդոց։ Գործ բովանդակին ընթերցուածք բոլոր տարւոյն երգելոցդն, Առակացն, Մարգարէիցն, Գործոցն, Պօղոսի թուղթքն, և կաթուղիկեացքն՝ որք ի ժամ սուտարագին։ ԵՒլ և յոշնանուն ի յառաջաւորի, նաեւ ԵՒրեւհացին ի Ցերեկորեայս, միանգամայն և երկուց երգացուցիցն։

Շարունակութիւնը յաջորդ թղթին ուշ՝ նախորդ թողին պէս սիոնագարդ հակատով։

Ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Գրիգորի սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ եւ Սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Զովակիմայ գերիրջանիկ Պատրիարգի։ եւ կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Ղազարիայ Ազգասէր և բարեկարգ Պատրիարգի։ Սրոյ հրամանաւն իսկ տպեցեալ ի տիպ յերրորդ։ ի Կոստանդնուպօլիս։ Ցամի տեառն 1793։ ի մայր Դպրատան։ ի մատենէս գպրէ. իւրով իսկ տպագրաւ։

ԵՒյս հիմնորդ հակասին հետեւ ԵՒհտման փայտատիպ պատկերը կայ, ներքեւն ունենալով տեառնէն քանի մը տող. « ԵՒր յատենէն վեհապրդի... և տնան կատին Պարիսաւ »։ 5 էջէն կը սկսի ԵՒհտման կարգը, և միակարգ ժամատետրով կը հասնի էջն 523։ Ապակն համարէն սրբոց տօներն և ընծեբրատուներ՝ որ միտս Հաչոցներուն մէջ չկան, հոս գրուած են վերջը, էջէն 523–529։ ԵՒրժէ յետոյ տպագրութին վերջացուցր կայ, ուր ժողովով եկեղեցական գրքերու կատարելման վրայ՝ կ'ըսէ.

«... Զորոյ գկարկատարելման գշատ առհասնախնայն մերոց, յատոյ քան գբազատուն սէ տպագրութեամբ ծագկեցուցեալ՝ գինեկոնս իրեանց յետ տպելոցին ի տոյն կրճեալ գմայլեցուցանէին։ Իսկ գարգիս լատ տրուժ պակասելով օր ի օրէ ժամատետրակ՝ ժամկոցին հգեւ, յորում որոյ յոյս յատատուած և ի յօգնութիւն բարեհրարդ մինչ դնէի, բարեպաշտ և մեծատուատ Մուրատ ամիրայն մերոց Նորդութեամբ սէր Պօղոս Համատատիպայ քահանայի՝ նորոք որպոյ տեառն իմոյ ապագաթրի յայտ յանգիման Նկատելով՝ զոր ի գիրատիպատ պատրաստական լինելոյ տորին՝ օգուտն, և զոր ի հապատ գիտ ծանրագին գոյոյ՝ ինատն, նախանձաւոր չնորհաց հգեալ և բարեաց՝ յատ տատաքելոյ, հգեւ ձեռնտու և օրնական տպկզման տորին իւրով իսկ աստուածապաքելս արդհամբրն, ի յաւելուած յիշատակ իւր՝ և ի պայծատութիւն Հայաստեր հօտիս փրքոս »։... « ԵՒրդ ուրեմն մեծ քաջութիւն ընծերցանութեամբ օգտիք ինչ ի ստանել, կամ անվնաս յոտոյնեալ, յիշելք յյնգատնական և յանկանէր մտոլիան ձեր գբարեպատատուն տորման տորին լրվիրապրեալ Մուրատ ամիրային ալոլնց տպագրեցին, և կենդանեան. այսինքն գկենդանի գիրն իր գՆորին տիսի խոստանեն. և գնորատատ գատական իր՝ ԵՒնդրեաս, Մկրտիչ, Ստաքել գիշխանիներն, և Տիրատի և Սրբատի մանկատատիան։ ԵՒյլ և գննչնկալատ՝ այսինքն, գպատոյ պատն իր մատեանի Սրատն. գպատոյ Հայրն իր մատեանի Մուրատն. գպատն իր մատեանի Մկրտիչն. գմեծ մայրն իր մատեանի Մարիամ խոստանն գհայրն իր ԵՒնդրեաս ապատն. և գմայրն իր Սուլթան խոստանն. և գեղբարն իր Խաչատուր ապատն. գքոյրն իր Կատարինէն. գաներ հայրն իր մուչեկցի Նարինան Ստաքել ապատն. և գօքանչ մայրն իր Կայխանէ խոստանն »։ Ե յէջն վերջին՝ որ 532։

« Ձիշտատիկարան փատր և գոհութիւն ամենատուրք երրորդութեանն Հոր և Որդոյ՝ և Հոգւոյն սրբոյ. որ բարեխօսութեամբ սրագահաս վիպին սրբոյն Մինասայ նո կարողութիւն տատանել ի վերջն տպման սրբոյ Մատենիս, ի Հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Գրիգորի սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Ե սրբոյ Երուսաղէմ Տեառն Պետրոսի Շնորհափայլ Պատրիարգի։ Ե կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Ղազարիայ ազգասէր և բարեկարգ Պատրիարգի։ Ցամի տեառն 1794. մայիսի 21։

« ԵՒրդ միչ ընթեռնուք և չտիք ինչ ի ստանել, յիշելք ի մաքոյ յատոյմս ձեր գնախապրհիակ Մուրատ Ամիրայն՝ հանդերձ ապգք և տատանգակցօք իւրով՝ որ բարի արդհամբ իւրով հգեւ պատճառ տպիգրան սրբոյ մատենիս։ Ձիշելք գպապն իմ հանգուցեալ յանկաչ պապպատիկանց հագագործ մահտեսի Յարութիւնն որ նո գիս յատատնի գրոց։ Ձիշելք գմայրն Նորին գմագրատգործ ուստա Յակոբն, հանդերձ գարմօքն իւրեանց։ Ձիշելք գմար-

ժապետան իմ գկուսակրօն սարկաւագ տիրացու Ցօ-
հաննէսն, գկնաբարի տիրացու Վէրդ, և գմիսկէի
տիրացու Մանուէլ գսիրուն, հանգիր գարմէքն ի-
րեանց։ Յիչեցէք գնայրն իմ Յովհաննն. գքաղմա-
իատ մայրն իմ Կայիանէն. գեղբայրն իմ գիսա-
չիրհան։ Չոսկ չիտայ յիչեցէք ի մաքուր յաղօթս
ձեր գնուաստս Մատթէոս նուաստս և գքոյսն իմ
գքրաքիոն նուաստն. և գեէռնասուն ազգականն մեր
գՄանուէլ գսիրն մարդգէչիան որ գկապարհայ
գերս սրբոյ մատենիս չարաքարդհաց ի ցրուեաց։
Ալ և գմնահարուն սորին գծեփարար աւետիսի որդի
տիրացու պօղոսն. և գքալուացի դերձակիանց հան-
գուցեալ աւետիսի որդի տիրացու Մինասն։ և որք
յիչեգք յիչեալ յիշիք ի յիսուսէ քրիստոսէ տեառնէ
մերմէ ի բարին. Ամէն »։

Սոյն հրատարակութեան վերջաբանին « յառաջ
քան գքառասուն ամ » խօսքերէն կը հետեւցնին
Զարպ., և թատ նմանէ Պալեան յէ 1793–էն առաջ
ուրիչ տպագրութիւն ալ եղած լլլայ։ 1742–ի տպ-
պագրութիւնը ծանօթ չլլլալով Հ. Զարպ.ի 61
տարի կը դնէ. Պալեան՝ որուն ծանօթ է 1742–ի
տպ.ը, 51 տարի, որով 1753–ին ուրիչ տպագրու-
թիւն մը եղած կը համարի։ Ապացոյն ինչպէս նախկր-
նայու է սոյն տպագրութեան Բ. հակատին սա
խօսքերը. « տպեցաւ ի տիպ յիերրորդ »։ Ա. Աննտիկ
կատարուած Ա տպ.ը ակնդի թողլով, նոյնպէս
Հոմիներ, ունինք 1722, 1732, 1742 տպագրու-
թիւնները, 1793–ը չորրորդն է՝ իբր Պօղոս Դրա-
տարակութիւն։ Արդեօք Մատթէոս գսիրը ինքը
ամէ առաջ ուրիչ երկու տպագրութիւնները ալ ըրած
է, և այս տպագր.ը երրորդ կը դնէ, յէ ծանօթ
չեն իրեն Պօլիս կատարուած այդ տպագրութիւն-
ները, և վոհնական չորրորդի՝ երրորդ կը դնէ։
Գննելի կէտ մին է։

*Իբր տպագրութեան մէկակ քառածալ, մեջա-
կազիր, երկիլեան, լաւնձր սպիտակակոշիկ, կար-
գաթափակ էջեր. գլխատառերը խոշոր ձագարիր։ Հա-
սարակ տպագրութիւն։*

= Ե տիպ, ի կ. Պոլիս, 1799?

*Այս տպագրութիւնն ալ կը պակսի մեր գրա-
տան մէջ, Պալեանի վերոյիչեալ էջէն և Ա. Ա.
Պարոնեանի ընդօրինակութենէն կ'արտատպեմ.*

Ա ձակատ. ՃԱՌՑՑ Իբրք չքնաղատիպ, գա-
ղափարեցեալ ի մատենից ամբարելոց ի գանձա-
րանի՝ բարեպաշտ թագաւորաց մերոց աւաջ-
նոց որ ի Նիլիկիա։

Բ ձակատ. ՃԱՌՑՑ կոչեցեալս այս ամենա-
հարուստ մատեան։ Որ ըստ խորհրդոյ և ըստ
պատչաճի իւրաքանչիւրոց աւուրց տարեկանաց՝
զհին և զնոր կտակարանաց բանս՝ ի Սուրբ Եկե-
ղեցիս մեր ընթեռնուիս, ընդ այլ հարկաւոր ա-
ղօթս և ճառս չարակարգեալս ի հոգեկիր նախ-
նեաց մերոց, բովանդակ Օրացուցին հանդերձ՝
հաւաքեալ պարունակէ յինքեան, Տպեալ յԱլյոց
Նախապէս։ Արդէն իսկ՝ նորոգ երկասիրութեամբ
և նրբագնին սրբագրութեամբ, վերստին ի փառս
Աստուծոյ՝ և ամենայն սրբոց նորա. ի լոյս ա-
ծեալ տպագրեցաւ, որպէս տեսանի, վերջինս՝
գերայարմար քան զառաջինսն, ըստ աւանդու-
թեան Հայ Սուրբ Եկեղեցւոյ։ Ի Հայրապետու-
թեան որ ի Լուսաւորչեան սուրբ Գահն սուրբ
Էջմիածին, Տեառն Ղուկասու Լրբազան կաթող-
ղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգու-
թեան՝ որ ի Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, Տեառն
Պետրոսի չնորհապերճ վարգապետի։ Հոգեպար-
գեւ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքա-
ղաքին Կոստանդնուպօլսոյ՝ Տեառն Գանիէլի Ար-
քեպիսկոպոսի և Աստուածարան Պատրիարգի։
Ակսեալ յամի մարդեղութեան փրկչին մերոյ.
1799. և ի հրատարակին մերում ԻՒԹ. ի Սեպ-
տեմբերի ԻԲ. ի Կոստանդնուպօլիս. ի Գիւրգճի
խանին։ ի Տպարանի՝ մահտեսի Աստուածատու-
րեան տիրացու Յոհաննիսի որդւոյ՝ Ալապեան
տիրացու Պօղոսի։

Ա հակատն վերջ Նախերգանք մը կայ « առ
վերծանողս մատենին » որուն յառաջաբանական
երկար խօսքերէն վերջ տպագրութիւնը վրայ հա-
տուկաչ տեղեկագրութիւններ կը կարդանք «... Ար-
պէս յառաջ քան զսա՝ գՕրացոյցն մեր չնորհաց
հոգելոյս տեառն Միքէլեան սրբազան կաթողիկո-
սի, որ ի ձեռն Նորին աքանչելի իմն նորոգեցաւ յօ-
րինեցաւ և աւելնայարդար չարագրեցաւ, որ որպէս
արեւ փայլի արդ ի մեզ ի մէջ Հայաստանեայցս
սուրբ Էկեղեցեաց (մէջ և Էքքեան տեղիս յոմանս տեղիս
ամպապատեցաւ)։ Որ մինչեւ գայն վայր, յերկնա-
նուէր Էկեղեցիս մեր՝ առաջնոյքն ոչ էր կարելի հա-
մաձայնիլ ի Տօնակատարութիւնս ի չարժական մի-
ջոցաց աւուրն։ Վասն որոյ ունէք գայս ինչ տօն՝
յայս ինչ օր տօնէին, և ունէք յայլ օր. ունէք
գայս ինչ տօն միայն տօնէին. և կամ բնդ այլում.
իսկ ունէք գնոյնս ընդ այլում, և կամ միայն. և
տօնեցեալքն հեռ՝ աննմանէք իւրաց՝ անուամբ և
ընթերցուածովք. որպէս գրէ ինքն։ Յակ մինչ այն
անհամաձայնութիւնն՝ առաջնորդութեամբ սուրբ
Հոգւոյն յաջպեցաւ ուղղեցաւ և կարգաւորեցաւ,
ապա հարկաւոր էր յոյժ և այսր մատենի բան նմա
կարգաւորիլ նոր ի նորոյ տպիչսմբ. զի քաղքի
գժուարութիւն գտանելոյ գընթերցուածոն։ Որում
ըղձայր հրանչին յատին անդ ի վերջաբանութեան
ի վերջն, թէ Այս գժուարութիւն այնքան տեւէ,
մինչեւ օգնականութեամբ տօնասիրաց և բարեպաշ-
տից անձանց հաչու գիրքն մեր վերստին տպիցի,
համեմատ առաջնոյ հատորոյ նորոգ Օրացուցին։
Արդ աւասիկ Այս, փափաքանաց նորին լրումն, և
համայն եկեղեցականացն գժուարակատարութեանց քա-
նութիւն, զոր չնորհաց յանքարի ամանակիս՝ ամե-
նաքարին ի ամենակարող Աստուած։ Որ ոչ միայն
գկաքպատորութիւն Օրացուցիս, և գթուականու-
թիւն նորին, այլ և գկատուածս սրբոց աւետարա-
նաց քան պատչաճին, և յառաջոյ և ի վերջոյ գընթ-
ընթերցուածոցն զատմուռն ամբողջապէս, հանդերձ
հին և նոր կտակարանաց՝ քաղցրալուր աղօթից և
հառից, և այնց ամենից՝ տառիս և բանից, և կե-
ետից, սրբագրութիւնքն։ Ընկալցիք որպէս իբրու
չիրկուց մատանց րմբռնեալ և ի սա արկեալ ազ
ինչ համեմիչ՝ զդոյլն աչխատանաս։ Եւ ոչ լիուք
սուրբ սիրով, հաստատուն հաւատով և բարի գոր-
ծով և անտարակոյս յուսով. ամէն. Ընդ ինն ծառ-
ծառային Աստուծոյ Գալուստ դպիր կոստանդ-
նուպօլսեցի »։

« Ցիշատակարան փառք և գոնաքանութիւն, պա-
տիւ և երկրպագութիւն, պաշտօն և չնորհակա-
լութիւն, յանվախման և յանդգնական յաւիտեանս՝
համագոյ և համափառ Աստուածութեանն Հօր երկնաւորի՝
մարդասիրի և ամենաքարիւրարի, և իւրոյ Միածնի
Որդւոյ Ցիսուսի Քրիստոսի՝ անմահի անճառի և
ամենիմաստի, և Հոգւոյն Սրբոյ հյմարտի՝ անճրի
և ամենապարգեւի։ Ընակիչդին ի բարձունս՝ Տեառն
տերանց և Աստուծոյն աստուծոց. Աչարէին աթա-
րածոց և բարեզարդողին վերնոց և ստորայնոց.
Միոյն միայնոյ ամենօրհնելոյ՝ զովելոյ և քարե-
բանելոյ յերկրաւորաց և յերկրաւորաց, յիմանա-
լեաց և ի զգալեաց։ Որ իւրով անքան և անհուն
ողորմութեամբն՝ միչտ կամելոյ է բարեաց, և
առանէ զկամս իւրոց երկիւղածաց. բանալ բարիու-

պին, և անչափ յանախուժեամբ առատաձեռնէ ինդրողին. ի իմիկունս հասեալ օգնէ տկարին, և յաղոչէ քաղեցողծոլին։ Ագռ իմէ ոչ՝ պիարդ պիւրաւմանգ և վաղանցուկ կենաց վիճակիալ՝ տկարս մեր բնութիւն՝ զատարս և գվախճան քաղցնաւասուակ և գտարեվաճառ գործառնութեանն կարէր տեսանել։ Գանդի նկատելի է իմէ՝ ի սկսմանէ անսի սուրն, քանի քանի անձինք յԱգկէս մեռեմէ համահասակք և այլահասակք ի Տէր ննջեցեալ, ոչ ժամանակին բազմաց յոսկալուցս։ Իբ իմէ՝ ոչքան բարեաւարուել յարուցմունք և սուրբարեան պատահմունք վերերեւեան յանխնայս տուս, վասն գի ի սահս Նչիսպոպական ասկերչանիկ պատերազմին դժխոհալուն ծախուցն, Իրքուն Հակոբայ՝ մեծագոյն զարդուցն յառիչտակոտինք, և քաղմացեալ պաբոխք ի ստուգանայ. ծանր հարկապահանչուհիւնք, յԱրքունուստ. հերկեալ և ազանդիաց խանդուխինք, Շահաբեր Նահապետին հանապարհագ իսոխանոցին, և առեւտրոյ նուագուխինք, խղճոց և այլոց գործառանիս նիւխոյն գնոց՝ երկոյատիկ և հատագատիկ բարդուխինք, Իրքազան կամուղխիւնսագ Մերոյ վախճանք, և նորոգուխինք. Պիրճաբան Պատրիարքային փոփոխուխինք, և այլ զանազան դիպուածք իսոխանարարք և գժուարակիրք։ Իյ յաղագս այսորիկ (քանգ ի յանհամեմատ ի յաւիհատատ տղորուխենէն Աստուծոյ) գրիմէ ոչ ոք գտաւ օգնական քաղցածաիս Մատենիս տպիգանն, այլ բարորովին բարդեալ բարձաւ քեռն պարտիաց սուրն՝ ի վերայ տկարուխենանս տղին, որ միայն յայտնին է Աստնագիտին, և փորձառու կրողին և տանողին։ Իսկ բաբիք՝ իբրեւ վարդք բնդ փուչս քուտեալք, նախ՝ հոյակապով և չքնաղակերտ նորոգումն եղեւ՝ յանուն Իրքոյ Հոր մերոյ Կրիգորի Լուսաւորչին կառուցեալ Սուրբ Էջմիածնոյն, (որ ի Վաղարշ)։ Իյ հրիքորդ համայն Հայաստանեայցս Իրքոց եկեղեցեաց՝ իբր գլուխ ի մարգս՝ և առեւնայն հարկաւոր զպայտխինս որ ի նմա, լեհալս այս հոգեչունչ ընծէրքուածովք հնոփք և նորովք Աւադիկանոցք և Մարգարեականոցք՝ բատ ամենայն հանգամանաւոյն պտնալս անդին գանձ՝ Իրքազրեալս նարատիպ

ԱՒՇԻՑ։

Իր բատ կարգադրուխեան Աստուածազգեացն Նախնեանց Հարանց՝ (որոց յիշատակն օրնուխեամբ հոգեի) իտորդական պատրաստուրուխեամբ, ի փրկագործուխեանս Հիմն՝ ի յԱմենամաքուր ծնողնենէ և համանգամայն ի սուրբ Մկրտուխենէ Տէրան մերոյ Քրիստոսի ակահալ, պարտնակէ յինքեան գամենայն հրաշագիտ Տօնս Տէրունական՝ այսինքն՝ զորքաթիլ Լուսօրէիցն, զրտՏէրան ընդ առաջ գնդեցիալ՝ գքառասնօրեայ գալրստեանն ի Տաճարն, և ի կատարած սուրբ Զարչարանն. գաշխարհակեցոյց Մատնուխեանն և խաչելուխեանն. զանապական խաւարմանն, զգուարթնամբաստ Յարուխեանն՝ և զինքնիչխան Համբարձմանն. գընորհաբաշխ Հոգուն Իրքոյ ի վերնատունն գալաստանն. զքանին մարդեացիոյ՝ Աստուածահրաշ Պայծառակերպուխենն ի Քաքօր. և զանաբատ ծնողին իրոյ Իրքուհոյ Աստուածածնին՝ յորկինս վերափոխմանն, և պատ առ նոյն սուրբ Կոյսն վերաքնիակ յՅիգուխեանն, զսուրբ ծնունդեանն, զԼերից ամայն, և զԱհեռմանն. զԱստուածընկալ Իրքոյ խաչին գերեզմանն յԻրուսաղէմ և ի վարագ, գամենապատուական վերադրոցմանն և գխոհեմապարոյգ զտմանն, բնդ բնդհանուր սուրբ Եկեղեցեաց Տօնահամբուխենանն։ Իյ յայտգիկ միջոցն սփոխալ՝ և ի ուէր սոցա վառեալ՝ զատեւ գափալ անձիւ Իրբոցս, գինքեանս ի միչտ՝ ի չարչարանս՝ ի քանատս և ի մահ մատնոցեալ՝ Իրբքազան Առաքելոց, Հոգեկիր Մարգարէից, երջանիկ Հայրապետաց, մաքրագործ Քահանայից, Երկնաւոր Հրեշտակաց, արիւնաներկ Մարտիրոսաց, պարկեչտակրօն կուսանաց, երանեալ Դատաւորց, և այլոց հնոց և նորոց՝ յայտից և անյայտից, բնդ սուրբ Հրեչտակս և բնդ Հրեչտակապետս՝ վասն ուէր հանապազ առ Աստուած մաղխելոյ և բարեխոսելոյ, հանդերձ յոբելեան Ազաբչաբաժխիւք և Ներքաժխիւք՝ և այլովք ապաչխարական աւուրբք։ Որ և՝ ի միայն ամենահնամ Տհաւն օգնելոյ համար. և Իրքոյհոյ Աստուածածնին. և Իրքոյն Մխայլայ և ամենայն Իրքոց բարեխոսելոյ համար և անպիտան ծառայիցս իրոց՝ գմեզ և գպիչեր անդուլ աչխատանաբ՝ անչոյլ տքնելոյ համար՝ և յորով դրամոց վաստելոյ համար, և որքան կարելին էր ի ձեռն ունելով գձեռագիր Հնդիանակ վարդապետս. և ի նուստ գնգեհրելով, Երկարեալ ժամանակաւ՝ հագիւ հազ կատարեալ՝ յանգ հղ, և հնաս յաւարտ։

« Իյ Նորագիրճ Հայրապետելոյն Աստանկար և Քրիստոսակերտ Սուրբ Էջմոծնի Իյմիածնի՝ Տհաւն Գաբրիէլի երիցս հրաշնակ սրբական Համոզիկոսի ածենայն Հայոց։

« Իյ ի Պատրիարգելոյն Սուրբ քաղաքին Իյրուսաղէմի՝ Տհաւն ԹԷոդորոսի վշտակիր և արժանապատիւ Արհի Իյպիսկոպոսի։

« Իյ ի վհհափառ Պատրիարգելոյն Մհծի Մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝ Տհաւն Գովհաննու հռիփսիմեան քարոզչի և Աստուածաքան Արհի Իյպիսկոպոսի։ Որոց չնորհակալ Տէր կարողելիհան առատս և կհանս ընդ երկարս, ամէն։

« Իսկ ի մէրս՝ ԻՄՈՐ ամի Հրոպականելհան Օգոստոսի լրմանն։ Որոմ յայդողին կատարոցին և պարգեւողին Աստուծոյ, վերատին և վերուսին ծնորհարական և ի գնանատած երես երկրպագելհամբ մատուցի մխանչելնաւոր գոնելհին և հանապազորդական չնորհակալելհին։

« Իյ արդ լատ որոմ չաւրհցաս չհրմնանգ քաղգիլոցդ՝ ոչ կորուստականն, այլ իբրեւ այն կենակոր, որ յատհան ունի մնալ։ Չի ի սմա ամբարել քանիցն՝ ոչ ցեց կարէ մերձենալ, և ոչ ուտիճ, և ոչ ականն հատանելով կարեն գոչ գտանալ։ Չայապիսիս ինդրէր Աստքհան՝ ի Տիրոհէէ յատին հէ՝ յորոմ գայկս, քիրչիր և գձիրսն, մանատանդ գՄատհանան։ Վասն գի՝ իսատուելհին, Հանճար և Աստուածապաչտելհին, գրովք լինի. լատ կրկնելոյ նորին հէ. Զգիրս սուրբս գիտես, սրք կարողք են՝ գձեզ իմատուտն առնել։ Իյ որ իմատնանաց, գձէր աչհարհիս՝ (որ հէչնամոհելհին է առ աստուած՝ հոզու, և գԱստուած՝ և գԱստուածայինան միայն սիրէ և յիշատակէ ընհհոնելով յիտանդագին իոգ գհատս նոցա, և քարեխոսելհամբ նոցա՝ և մխնորդելհամբ, ե Տէրունական Տօնիցն չնորհս, քառելհան և հոգոյհան մհոց ժամանեալ, հատրդի՝ անհնատամ Պատկաց և յատհտնականն փառաց։ Ագռ՝ ապաչհմ յոյժ գդասս լուսերամիցդ՝ որք ևհէ հոգենկան փափագանօք ստացեալ գատ և լնհհորդեալ օգտիք ինչ ի սմանէ, լատ գրիգելոյն հէ, Մի կասկած գգտուկ հգին կալցուսդ, գի արժանի է մշտկն վարձու իրոյ։ Մի ինայիք արկանել ի բուրվառս կամաց ձերոց գհաճոյականն Տհաւն՝ խունկս անուչահատս սուրբ Աղօթիցդ, և ի վեր առ Աստուած առաքել։ Ձիչհսիք յայնս նահատակս՝ գնահապիչատակեալ գնահիին պատհատ առատ գՏէր Դանիէլ Աստուածաքան նահապետ Պատրիարգն, որ քաջալերս հատ մեզ ձեռն արկանել, և ի քաղցմ աչհատանաց և գրամոց պէտս ոնօգ յայս գործ քերել։

« Ձիչհսիք գկնի գամենամէդ և գանպիտան զգպաշտօնական սրքագրելհան սորին՝ գկտահերն և գյհատիճն ի վարժապհտս՝ գՊալատս Դպիր, և զգկնդանի և գանգոցեալ գերդայինն. և գլուսաւոհզի Տիրացու Պաղտասար պատուհճի վարժապետի

լիոն՝ գՏիրայու ՄԽորովք կյարկի վարժապետ Եղբայրն իր՝ հաւորէն կենդանի և հանգուցեալ արենակիցօքն հանգերձ։

«Յիշեա՛ք այլ եւս՝ զգայդ և զյերկնի աչիսատոյ և զծախեան սուրս՝ բազում հայհոյանօք ընարօղ՝ զպատրաստական ծառայ ձեր գՏպպռիս չնչին Տիրայու Պօղոսս Լուկաեան, և զծնունդն նորին իմ զերիայու Յօհաննէս, և զկողայրն իմ գՏիրայու Մխայէլն, և զփեսայ մեր տիւլկնոճի պարոն Խաչատուր, և զքորան իմ գՀանրմայն և գԱրբուհին, և գկենակիցն իմ գիակոբին, և զբոլոնեան աչիսատուր զորդւոկան իմ գծառայս ձեր՝ գդհոտփիմի գԱտուածատուր, և գԻվաղն, որք ի վեր քան զկարողութիւնս իւրեանց աջնկայն և աչիսատկեան ի չարիկ և ի ցրուիկ վկապարեալն։ Տայէ տէր նոցա կեանս երկար և միտս գպնաւկանս և խոհեմականս՝ բարեպաշտիդդ այօթիք, ընդ միս որդւոց իմոց Միքէոնին և Գաբրատին։ Ես Յովհոնիայի Հիւթիւրս ոչլս կոչեցեալ՝ գնանգեցեալ Տէր Կրիգորն՝ և վերիկակից իւր գԷղիսաբէթն՝ և որդի նորա գնորապակ փեսայն իմ գՏիրայու Յօհաննէս, և գՁարուհի և գՄարիամ զդստերն իմ։ Ես գլուսաւորչի գՊապ Հայրապետն Ակնայ և ըստ ծննդականին Հաւսէփեցի գմհտեսի Աստուածատուրն՝ Հաւզոյլս մականուանեալ, և գկոպակիցն գՇարուհին, և գծնօղսն՝ գՄելքոնն և գմհտեսի Խոտրվանատն։ Ես գեղբարան՝ գԱնանիայն և գԻաիլիմն։ Ես գքորան՝ իւրաւորմայն՝ գԱրբուհին գմհտեսի գՄրայն՝ և իւրեանն։ Ես գորդիան գՅօհաննէսն և Պօղոսն։ Ես գդստերսն՝ գՓուրվանատն և գՄիսէն։ Ես իւրպնազան՝ գԻաիլիմն։ Ես գմիծ մարսն՝ գԻչխուհին և գՄանաչն։ Դեռ գանուցիչն իւր գԻոհար։ Ես գՄարիամ մայրն իմ՝ և գՄարգար հօրեղբայրն իմ՝ և գերիայու Յարութիւնն իմ՝ ընդ այլ ամենայն կենդանի և ննջեցեալ աբենասիրեալն իմ։

«Յիշեա՛ք և գհարազատ և գաչիսատուր մրչական Տպարանիս՝ գի ի նայուածս գհոյնէն վիճատզատէ հանպուցեալ Յօհաննիսի որդի՝ գերիայու Մաթիքոսն, և գմայրն նորա գՀատրմանն։

«Յիշեա՛ք նոյն գձեռնասուն իմ՝ գհանպուցեալ տիրատուրի որդի գերիայու Ջաքարն, և գորդի նորա՝ գերիայու Աւետիսն։

«Եւ ի զատաբանիս գաչիսատուր մշակ՝ գՄելքոնի որդի գերիայու Յօհաննէսն։

«Ես գձեզ գամենեսեանդ՝ բարեգութ և արգար գատաւորդ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ յիշեսցէ ի տուկալի և անատոր միանգամ գալստեանն, և ընդ ատերսդ իւր դառնալ՝ երանաւէտ ձայնին, և իւր անճառելի արքայութիւնն և Հաւտածոյին Տեառութեանն արժանայատցէ։ Որ է օրհնեալ և փառաւորեալ յաւիտեան և յաւիտենից յաւիտենից. Ամէն»։

Հայր մեր որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի։

Տիրք տպագր. միածալ. 828 էջ. լաւ տպագրութիւն։

= Ը տիպ, յԱյջմիածին, 1872.

Ճաշոց կիրք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. Նոր կրօրդ տպագրութիւն։ Հրամանաւ Տ. Տ. Գէորգեայ Ե. վԷճմիատնա և Երզանեցւոյն Կաթուղիկոսի ամենայն հայոց։ Ի վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, ՌՑԻԱ–1872։

Հրատարակիչը վարդ. Մանկունի) կ՚ըսէ Յառաջաբանին մէջ. «Ընդէ անմահականաց աբժանի յիշատակաց խոստովանիցի իրաւամբ ամենայն ոք զՀայրարքին լծարգմանութիւնն Աստուածընչուն սուրբ գրոց ի հայկականս մեր բարբառս, ապաքէն ոչ ինչ տաբագեալ իցէ նմանօրինակ դրուատեաւք գովաբանել և գնդհգնչական ժամակարգութիւնս մերոց գլխաւոր յօրինուածոցն, զարգացեալ ի Հրեական Հայրապետական մերոց առաջնոց և յեբանչիւրոց ինարգմանչաց։ Ես անս մի ի կարեւորագոյն մասանց այնր ժամակարգութիւնն է և ՃԱՇՈՑ անուանեալ մասնիկս կազմութիւն, յորում բովանդակին ընդհանրապաճ գին և Նոր կրօնակարանաց, ըստ պատշաճի առոցդ սաղմոս, հանդիպ հոգևոյ հաւիւք և ազօթիք, զոր ընդ ժամանակս ժամանակս նոքին իսկ Հարքն հրաշալիք Աստուածայնով ի մեզ վաստակք հաւանեալք, առաջեալ են ըստ առոցդ պատշաճի ի իրատ և ի կրկնութիւն հաւատացեալ ժողովրդեան Հաստատութեան։

«Պանդի և ոչ չատ հաճարելով նոյս գհանապատպարհայ մեհնաբանութիւնս Աստուածպիծ տարին, որովք բարբոքեին գհանդն հոգւոց հաւատացելոցն Հաստատութիւն, և հաստատհին առնէին գհաւատս նոյս հինգանի գործովք ի Քրիստոս, այլ և զբան իսկ գբանս գրոցն սրբոց տպատորել ի միտս նոցին չանալով, Հաստատաչուն մասնան, որ չոհմարանն է անապատ գանձուց Աստուածային անգնելի խորհրդոց, և օրինք յայտնեալ առ մարդկան փրկութիւն, ի հաստատած հաստատս բաժանեալ, դասատրեցին այնպիսի խնամով և իմաստութեամբ, որ ընծերցուածոյ նոցին Հեղինակացուն Աստուծոյ դիտրմանելի գործնայնն մնաց երիտգածոյն գպատգամն Աստուծոյ, և գիտորդքս միոյ միոյ յատորդ անուի և ի տանիկ տէրունականաց, որպէս և գկիսատակս սրբոցն Աստուծոյ։

«Զայսպիսի ունելով մասնիկս այս Հաչոյի գկեդեցիկ կարպատութիւնն, քաջայայտ է ամենեցուն, իմէ արգարեւ գործ է սա հմարիտ վարդապետայ Եկեղեցւոյ Քրիստոսի. քանզի բոտ իւրաքանչիւր տօնական հանդիսից սրբոցն, զոր կատարէ Եկեղեցի, այնպիսիս տնանունքն յարմարեալ ընծերցուածս, որք գատարկաչ լինին մեզ ի գործ և ի զատող կենդանի Հաստատոյ, արդիաւորեալ սիրելի Աստուծոյ։ Եւմէ Տէրունական իրեն տօնքն, զոր ի յԱստուծոյ առ մարդիկ յայտնին զղրխութիւնն և գպրկութիւնն. եւմէ առաջք ապաշխարութեան, քանք ընծերցուածոյն ուղիսալ են ի կոչումն մեղսգկոյց ի գԱստուծ, ահա ապատանալոյն Աստուծոյ, և յաւտով ներողութեան աճատուրանելոյ, կամ ի յորդորանս առ ի գարձ մեղսգեալոց։

«Եւ այլ ասա՛ղ չքնայակերտս այս գործ Հարանցն մերոց նրանելեալ, որպէս և հարազատ իմարգմանութիւնն Աստուածաչունչ մատենին, մինչ չեն եկեալք ի լոյս արհեստիս տպագրութեան, անցանելով ընդ գանազան գրիչս, և բազում անգ է զի անհմուտ գրչագ հանդիպելով, ոչ սակաս սխալանաց ի նմանէ ուսի ապրդեալ, եւմէ ի բառս և եւմէ ի կէտադրութիւնս, մինչեւ ի բազում տեղիս անիմանալի ընծայիլ ընծերցանելեացդ գիմաստս բանիցն, որպէս յայտնի ցուցանեն մեզ գանազան գրօրինակս մատենից տպագրելոցն հին և նոր կատարանաց։

«Զայս գիտելով չնորհազարդ սուրբ Հայրապետս մեր և արժանյիտիր Աստուածակալ Լուսաւորին հոգւոյ մերոց Տէր Գրիգոր Դ վՀահափտ կաթուղիկոս, և տնանձելով գկարեւորութիւն կրկին տպագրութեան Հոյց անուանեալ մատենիս, հրամայեաց ի լոյս ընծայիլ զսա ի տպարանի Մայր Աթոռոյս և նորաձոյլ բնտիր տառիք և վայելուչ տպագրութեամբ։ Ես քանզի Հաչոյքն տպագրեալք մինչեւ յայժմ համաձայն էին առնասարակ Աստուածաչնչին խանգարելոյ ի տնեցիս տնեցիս վրիպական սրբագրութեամբք Լուսաւորչական վարդապետի Երեանցւոյ, պատրեաց

Հայրապետս մեր, ուշի ուշով առնուլ ի համեմատուելիսն զինուիր ընտիր ձեռագիր օրինակս Աստուածաչունչ գրոց և գՀաչոցայց կանխիլոյ ի Մատենադարանի Ա. Աթոռոյս, յորս առանին և պատուականագոյն համաբերն Հայոցն և Աստուածաշունչն ինագաւորաց անուանելոյք, զրկելոք ի մատագրէի յամս Փ. 1286, և 1295, հրամանաւ Քրիստոսասիրի Հայոց Հեթմոյ Բ. Լեւոնեան, առաջի աչաց ունելով և զսոսագիր Աստուածաչունչս և զՀաչոցս։ Իսկ այսքիկ և մեծ գործք ի կարգին ի Հաչոցի մերում, լաս մեծի մասին ուղղեցան, համեմատելով ընդ գանազան օրինակաց ձեռագիր Հնադարեայն մերոյ։

« Յուզադրելեան անդ Մատենիս ոչ գանց առնել և զլեզուական ծանօթութեամբքն, յորս յաւելան ի տեղիս տեղիս կարեւոր հրահանգք, ի դիւրութիւն պատճառելի նկեղեցւոյ Հայաստանեայցս։ Զոր մեք յուսամք պատուէր լինելոցիք ի սրբոյ Հայրապետէն մերմէ ի Տ. ՒԳՆԱՏԻՈՍԻ Ե՛, ի դէպ վարիս նեմք յանելով աստուածօր առ յիշատակէ սրոյ վկնի մեր գալոց են յաստածին որդիք Հայաստանեայցս նկեղեցւոյ և գոմանս ի հեղակաղ գործոցն և ի բանիկարգութեանց, զորս արար Ան և կատարեալ մինչեւ ցքարշելն չորեքտասնի չրհանի Հայրապետութեան իւրոյ, նախանձաւոր լինելով գնացից և գործոց արժանայիչատակ Հաներդացն իւրոյ հրանելոյ, — այլոյս բարեպատեհ առնեմ Հոդելով ընդարձակագրել գայսոսիկ, որպէս և գայլս ամենայն սիրաբգործութեան ի կենսագրութեան Երջանկագոյն Հայրապետիս։

« Քանզի յորէ անտի ամբառնալոյ իւրոյ յաստքեալական Փառ ուղղափառ սուրբ Նկեղեցւոյս, ընդ Հայրապետական ծանր պարաւորութեանցն կցորդելով և զնոգ բարեկարգութեան նկեղեցեացդ, զամենայն փոյթ և գՀան ի մեծ հզեալ գան գործնոյ բարեկարգել ոչ միայն զնոգնուրարան տեսչութիւնն մերոյ Նկեղեցւոյն առնատարակ, այլ և գՄայր Աթոռոս մեր զաւորք Նշմարեցին, որ Հ գրութեաւորապէնն և նուիրական ի չիաւս պարծանագ Աղգիս Նշխարեալ մեզ ի նախնեանց անտի հոգատրելեանցն յանկաւեալոց։

« Նա նախ, տեսանել զկարեւորութիւն բարեկարգ պահպանեալոց ի տաճարի սրբոյ Նշմարեցի, ձեռն Հարկ կատարելոյն յարեւելեան կողմն Տաճարին ի Հիմեանց կուսէ Աւագ խորանին և պահպանեացն, կից ընդ նոսին, հրեթ ընդարձակ պահարանս գիրքն Հատորս, գմին ի պէտս զգեստաւորելոյ ժամարարացն և գպրաց, յորում գեղեցին և չապիկք և չուրջառք նգեալք ի կիրաւորեցին, գերկրորդն ի պէտս Մաղոց Սրբոց, ուր պահպանեացին և այլ եկեղեցական զարդք և արքական անօթք, և գերորդն իրրեւ Հանգարան նստելեանն, ուր բան կարգի և կանոնաւոր ձեւով գնտեցեացն ամենայն նստելեանք, նմէ ի ձեռս բերեալն այլոցան, և նմէ գտեալքն առձեռն պատրաստ ի Մայր Աթոռոս։

« Երկրորդ, տեսանելով զոգորան Սրբոյ Աթոռոյս յանկարգ գրութեան բան ամենայն մատանցն, մանաւանդ բան հնագէս տատիցն անչքնեալեան, որ գրեթէ նոյն էր որ ինչ վայրենեցն հաստատեալն էր ի Նմէնգէ բազմարգեան կաթողիկոսէ Երեսանցոյ, զարգարեաց ընտիր ընտիր մատղով և զանազան նորագէս տատիք, և Հարատարատեաս ձեռագարանս, և զարգեցոս բարեաց այլոց ամենայնի ակն յայտնի նշմարեն ամենեքեան որ հատեմատեցեն զմատեանս արգէն տպագրեալս ընդ այնոսիկ, որոց տպագրութեան սկիզբ եգեալ ի 1869 ամէ և այլոց։

« Երբորդ, Մայր Աթոռս մեր Ս. Նշմարեցին ոչ ունէք արժանի իրաւունս նպատակի և հեղինակութեան կանոնաւոր և վայելուչ Հնարաց, և գայն հիմնարկեալ կատարել վՆհափառ և Աղգասէր Հայրապետս մեր զնկեղեցիկ հարցաբութեանց։

« Ի վերայ այսր ամենայնի յոչ արատաչք և գայս, որ վՆհափառ Հոգեւոր Տէրս մեր ոչ անտես արար Նբրէք և գնոգ բարեչական գաստիարակութեան ազգային մանկտեացն, որոց վասն ի բազում տեղիս և ի վանորայս Նբոյ Կպարոյս ապահովեալ արդեամբք սրբոյ Նկեղեցեացդ և այլոց հաստատուն եկամտիք, առանդելով միանգամայն գկարեւոր կանոնս Հմ Աստուածաբանաց և Հմ Վանական և Քաղաքական Կպարոցաց »։

« Ընդպէս ընտիր ընտիր ձեռագիր Աստուածաշունչներն և Հաչոցներն կարի զգուշութեամբ ուղղագրեաց՝ Մայր Աթոռոյս ապահանձն լոյս տեսանս այս Հաչոց գիրքդ, որպէս նաեւ նոր տատիցդ և յատակ տպագրութեան զեկեղեցութեան՝ անչքնեալ Հմ ամենայն ոք կր հատանի և կր վկայէ։

« Մեր Նկեղեցւոյ Պաշտօնէից գերութեան համար՝ Հայոցիս մէջ իրաքանչիւր աստղ տօնիցի և հանդիսից հրահանգագ չատերուն մէջ քաւական պարզ քայլատեսած իրատներ և հրահանգներ յայնպատած են. ինչպէս հատերն հետ ձեռագիր ճատգնատրագ համաձայն սրբագրեսած »։ Աղաթատ, ամսագիր։

Աւետ. Հրիսածալ, Հրիկիլեան 782 էջ։ Ընտիր տպագրութիւն։

= Թ տիպ, յերուսաղէմ, 1873 ?

Հաչոց գիրք Հայաստանեայց սուրբ Նկեղեցւոյ, բաժանեալ յերկուս հատորս։

Հատոր Ա. Յաստուածայայտնութենէ ցՀամբարձումն, էջ 418։

Հատոր Բ. ի Համբարձմանէ ցվերջ. էջ 398։ Տպագրեալ յերուսաղէմ յաստքեալական տպատրանի սրբոց Յակովբեանց, 1873 ?

Վերջաբանական Յիչատակարան Լամկկերտ գիւղի Հին գրչագիր Հաչոցին, Հրծոյի վ տպագրական 1859, թ. 8։ — Յիչատակարան վանայ Հաբ յարոյց Հուրբ Աստուածածնի Նկեղեցւոյ Հին գրչագիր Հաչոցի, անդ, թ. 10։

Տես Ղարպ., « Պատ. հայ տպագր. » էջեան 136–139, և Աղբ. Մամոյ վերս յիչատած էջերու։

Հաչոց աւետարան. — Տես Աւետարան։

Հաւատքիմ կամ Նշտոնիս. — Տես ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ (Խ.) — ՇՐԼՑԳԼՐ։

Հան առաչին ժամանակի մարդոց. — Տես ՏԼՐՈՅՆԵՆՑ։

— *առագնալ ի Լպպարիան Հմ.ի.* — Տես ՄՍԵՐԵԱՆՑ (Մ. Ի.)։

Հան քաւորական. — Տես ՏԻՎԼԻԹՃԵԱՆ։

— *քոխանան.* — Տես ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ (Հ. Գ.)։

— *գամբանական.* — Տես ՊԻՒԼՊԻՒԼԵԱՆ (Ա. Ք.)։

— *գաստիարակութեան օրհորպաց.* — Տես ԹԱԳԼԻԱԹԵԱՆ (Մ. Ի.)։

— *պպատնոցին ևնրկաչանապիս.* — Տես ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Ի՛. Ս.)։

— *քնդհմ երևւորականաց.* — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՒՋԵՆԵԱՆ։

— *ի խաչն Քրիստոսի.* — Տես ՄԻՐՋԱՅԵԱՆ (Յ. Ք.)։

Ճառ ի տառնուրբիւնն Յուդայի. — Տես ՅԻՆՈՎ ԵՊ.։

— *ի վերայ ապգային յառաջադիմութիւնի.* — Տես Ազգային յառաջադիմութիւն։

— *ի տօնի Պետրոսի և Պօղոսի.* — Տես ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Մ.)։

— *խօսեցեալ ի հանդիսի պարգեւատրութեան վարժարանին սրբոյն Յակոբայ.* 16 էջ։ (Կը պակսի թուական, քաղաք, տպարան)։

— *կամ Ճառընտիր ՛ոգեշահ.* — Տես Գիրք և. Ճառ ՛ոգեշահ։

— *՛ձադրպութիւնի.* — Տես Չաղրպութիւնի, եւն։

— *Չոգւոյն սրբոյ գործիւն վրայով։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Կուլիէմոս Կրիֆֆիթի,* 1850. 8°, 171 էջ։

= Բ տիպ, Կ. Պօլիս, ի տպ. ի Յ. Փափազեան, 1858. 6°, 172 էջ։

— *Մխիթարութիւնի.* Թարգմանութիւն Ա. Վարդանեանց, 1871. Բազում?

— *Մեծին Նաբոլէոնի.* — Տես ՆԱՓՈԼԷՈՆ (Մեծն)։

— *Մկրտութիւնի։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Կուլիէմոս Կրիֆֆիթի,* 1845?

= Բ տիպ?

— *յաղագս բնիկ և ՛ձամարիւնի գործակալութեանի։* Կ. Պօլիս, տպագր. Արամեան, 1873. 8°, 31 էջ։

— *յաղագս Համակերպութեանի.* — Տես ՌԱՏԻԿՎԷՅ։

— *յաղագս ՛ձնոյն Երուսաղէմի.* — Տես ՏԱՆՎԻՑԼ։

— *յաղագս փորձառական Հոգիբանութեանի.* — Տես ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Ս.։

— *յաղագս քրիստոնէական միութեանի։ Անկլիքան եպիսկոպոսի մը գրածէն հայերէն աշխարհաբառ թարգմանված։ Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Յովհաննու Միւհէնտիսեան,* 1846. 27 էջ։

— *Յովհաննու Ավետարանից.* — Տես ԱՎԴԱԼԵԱՆՑ (Յ.)։

— *յուղարկաւորութեանի Յակ. Զհ. Տիւզ.* — Տես ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Հ. Թ.)։

— *ներբողական... Հնփոխմնանից.* — Տես ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ։

— *ոձոյ.* — Տես ՏԼՓԱՒՐԻ։

— *սրտին պահպանութեանը վրայ.* — Տես ՖԼԱՎԻԼ Յ.։

— *վասն Աւազ Ոչրթաթու, ի վերայ մահուան և յարչաւանաց Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Տպագրեալ ի գործատան Մարդասիրասէրն Ձեմարանի ի Կալկաթա.* 2000 Օրինակք։ ի Սեպտեմբերի, 1828։ An Homily for Good-Friday, concerning the Death and Passion of our Saviour Jesus Christ. Printed by the Order and at the Expense of the Calcutta Corresponding Committee of the Prayer-Book and Homily Society. Calcutta: at the Press of the Armenian Philanthropic Academy, 2000 Copies. September, 1828. 16 էջ։

Այն տետրակին դիւրով կան նաեւ հետեւեալ նիւթք (զոր չեմ տեսած, սակայն լսելմահաւոր)։

— *Ճառ ի վերայ ապաշխարութեանի և ՛ձդչմարիտ դաշտութեանի ընկ Աստուծոյ.* 31 էջ։

— *Ճառ ի վերայ Ծնունդեան և Յայտնութեանն Փրկչին.* 16 էջ։

— *Ճառ ի վերայ Յարութեան Փրկչին.* 15 էջ։

— *բան յորդորական ի վերայ աւետիքիւդրեան տեառն.* 20 էջ։

(Յաւարտն. Այս Ճառս լմարգմանեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս)։

— *Ճառ վասն վիճակի ամուսնութեանի.* 20 էջ։

Ճառ վասն ծնունդեան և յարչաւանաց Տեառն. — Տես ԿԻՒՐՂ ՄԻԼԱՑԻՄ։

Լոյն, եւն, տես Ճառէն վերջը ևկալ անուն։

Ճառագայթք արեւելեան. Գիրք իմաստալից և օգտակար ամեն դասակարգի մարդոց համար։ Թարգմանեաց յԱրեւելեան լեզուաց Պատ. Յ. Աւետարանեան։ Մասն առաջին։ Շուէյց, Պուլկարիա, տպ. Ց. Աւետարանեան, 1904. 4°, 154 + 6 էջ։

Թարգմանիչը կ'ըսէ ի Յառաջաբանին. «Այս գրքի բուն բնագիրը, որ կոչվում էր «Ընձեղանդրա», հնդիանալուած է Սանգրիտ լեզուով (200 Ն. Ք.) Հնդկաստանում Պիսիխյ իմաստունից... «Ես էլ ուզեցի Հայերէնի լմարգմանել քանի Պարսկերէնից որ իմ մօտ գտնուած ուրիշ լեզուների լմարգմանուլմիններին բնագիրն է։ Ես որովհետև ինչպէս որ արեւելքից իր հատագրչերը տակաւ առ տակաւ ուղարկում է մինչեւ արեւմտեան երկիրները, այնպէս էլ այս Ախտան հեղինակուլմինը հազարաւոր տարիներից լմայքում մի լեզուից մի այլ լեզուի լմարգմանութեամբ արեւմտեան երկիրների վերջին ծայրերում գտնուող ազգերին հասել է. ուստի ինձ յարմար լմուեց այս Հայերէն լմարգմանուլմինը «Ճառագրչիք Արեւելեան» անուանել։ Իմ փափաքը սա է որ կարդացողները սրանից օգուտին։ Եթէ լեզուի և ոճի սխալներ գտնելու լինին, լմոզ լմարգմանիչը խիստ չի քննադատուի. քանզի լմարգմանիչը պարտական է բնագրի իմաստը հաւատարմաբար արտայայտելու, ոչ լմէ կոկիկ և բնիւթեցուցանելին հաճելի անելու համար բնագրից չեզոքուելով իմ յարգելի ընթերցողներից որ իրանց դիտողութիւնը հասին բարեմտութեամբ ինձ հաղորդել, որպէս զի երկրորդ տպագրութեան ժամանակ նկատողութեան առնուի։

«Աւելորդ չի համարուի յիչել լմէ այս գիրքը բնագրին մէջ տասն և վեց գլուխ է ունեցել, բայց լմարգմանիչները երկու գլուխը զանց առնելով միայն տասն և չորս գլուխ են լմարգմանել»։

Ճառընտիր ՛ոգեշահ. — Տես Գիրք և. Ճառ ՛ոգեշահ։

Ճիչտ տակաբան Ճառընտրի. Տես Հայաստան 1851, թ. 41–93. – 1852, թ. 46–98։

Հաւաք ընթերցանք յաւուր տարեդարձի տօնախմբութեան Երանաշնորհ սրբոց Լմարգմանչաց հարցն մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ յաշակերտաց վարդապետաց ուսումնարանի սրբոյ ամենուս, 1863 Յունիս 20, ՈՁԺԲ։ Ձեռնասակէմ, ի տպ. ի Սրբոց Յակովբեանց. 8°, 35 էջ։

Նուիրագործութիւն. Ա. Ի վերայ նախանձաւորութեան (խօսքն վարդ. վանեցի). — Բ. Ի վերայ հայրենասիրութեան (Արիասէր Վերնոր Ալաբկերտի). — Գ. Յաղագս կրօնասիրութեան (Արկասէր Երիցոյ Իշխանի — Յաղագս հրչմնկութեան հոգւոյ Պապիր Ներսէսի Չիլինգիրեանի). — Յաղագս ընկերական սիրոյ (Սարգսի Պօղոսեանի Ալաշկերտցի)։

— ընթերցանք յաւուր տօնի սրբոց վարդապետաց, ի հանդիսի պարգեւաբաշխութեան յուսումնարանի սրբոց Յակովբեանց, 1867, փետրուար 23, *տպագրեալ ի վանս սրբոց Յակովբեանց յերուսաղէմ*. 8°, 31 էջ։

— ի գովութիւն մօր կուսի. — Տես ԲԵՒԵՆՆԱՐԴՈՒՍ Ա.։

Հառ կամ Հառաչ տիրապետով ինչ գիրք որ յիշուած չգտանիս հոս՝ տես յաչքդ անունը. օրինակ. Հառաչ Ա. Աբանուսի. տես ԱԲԵԱՆԱՍ. այսպէս և ուրիշներ։

ՀԱՒՀԱՒՀԱՉԻ (Աւետ) — Նուագիացի պատմագիր, Լմրգմ. Լ. Պանիկեան. Արձագանգ 1896, թ. 1, 2։

ՀԱՒՀԱՒՀԱՉԻ Իլիա,. — *Միքէ մարդ է ազգանունով* (կացիա ազգանունի՞), *վէպ. Լմարգմանեց վրացերէնից Տիգրան Փիրումեան*։ Թիֆլիս, 1898? (կայ Մուրճի մէջ 1891, թ. 4–6)։

Գեղեցիկ. Լիշակ 1898, թ. 82։

«Գաւառի ոսկին» (քերմ. Լմրգմ. Հայ-Լրմէն). Արարչ 1893 Ա, էջ 166։

ՀԱՐԵԱՆ (Հ. Աբրահամ). — *Համառօտ կրկնատիպութիւն դպրատան տղոց համար*։ Շարադրեց Հ. Ա. Հ. Մխիթարեանց։ Վենետիկ, Ս. Ղազարու վանքը, 1843. 6°, 248 էջ 13 տախտակներով։

— *Ակզբունք պատմութիւնի ազգաց, ջրիհատոսի Լմուականէն ինչուան մեր օրերը*։ Վենետիկ, եան, 1846. 12°, 1131 էջ։

— *Պատմութիւն Գաղղիացւոց* (գրբ.)։ Վենետիկ, եան. 1849–ՈՄՂԸ.

Հատ. Ա. 12°, 595 էջ. – Բ. 520 էջ։

Թարգմ. — Տես ԵՒԱՆԵԼԻՈՒ, «Պատմ. եկեղեցւոյ». — ԹՈՒՔԻԴԻՏԷՍ. — ՆԱՐՈՒԷՆՈՆ Գ. – ՊՂԱՏՈՆ. – ՍԱԼՈՒՍՏԻՈՍ. – ՏԱԿԻՏՈՍ։

Բազմավէպ մէջ անդ. Սուրբ Ներսէս Լամբրոնացի, 1846, էջ 21. – Երկիւղարեանն Աբրահամ. Նեաց 1851, էջ 3. – Բ. Աբրահամեանք, 51. – Գ. Վարդապետք, 167. – Դ. Աբրահամ Ա. 1859, էջ 8։ – Ատենաբանութիւն. (ի հանդիսի տարեկան հարցաքննութեան Լիափայլեան վարժարանի). Կոստանդնուպոլսոյ ի գիտութիւնս մարդոց՝ մարդն (գրբ.) 1851, էջ 292. – Ատենաբանութիւն (նոյն տեղի), 1852, էջ 327, 357։

Մխոտան տեղի Բազմավէպ 1892, էջ 506–7, որ Ալիշան (իր դաւրնկերը) ի մէջի այլոց կ'ըսէ «Ալիւլի քան զկնի զար Հ. Աբրահամ արդիւնաւոր պաշտօնեայ եղաւ Ատտոծոյ, իր միաքանութեան և ազգին. ասոր համար պէտք է չատ երախտաւոր հանուցուի, վասն զի մանկանդ դաստիարակ եղած է, ասկի քան զ'30 տարի, ի վանս, ի Լափայլեան վարժարանի վ.Հնտոդոյ, ի Ներս և ի Գալկիոն կ. Պոլսի. առանդ աչառութեան կրնանք լսել յուագոյն քան զկատ. Ագգայնոց՝ ի Ներկայիս մեծ խնդիր մ'է և պէտք կրնի գրութեան առիթ դաստիարակութեան և մանկավարժութեան. յորում մեր Հ. սրբոյ չատ յայտնած լոյսերն՝ վկայած են չատ լանիրութիւնք, և կենդանի վկայ կրնան լլալ աշակերտքն»։... — Ից՝ Հայրենիք 1892, թ. 304։

Հերետաբանութիւն. — Տես ԱԻՈՆՑ (Դեր. Ս. — ԱՒԱՋԵԼԵԱՆ Թ. — ԳԱՆԹԱՐԵԱՆ Հ. Ս.) — ԳԱԲՐԱԳԱՇ Մ. — ՀԻՒԹՄԻՒՋ Գ. Ե.) — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀՈԼՈՎ. — ՄԻՒԹԱՒԵԱՆ (Ե.) — ՍԱՀԱԿԵԱՆԹԱՆՑ Մ. Յ.) — ՍԵԹԵԱՆ Հ. Ե.։

Հաւատի դաստիարակութիւն, պատմական վէպ։ Ազատ Լմարգմանութիւն ի Հ. Եփրեմ Վ. Զագրճեան, ի Մխիթ. ուխտէն։ Վիէննա, Պաշտպան Ս. Աստուածածնի վանքը, 1858. 6°, 129 էջ։

Հաւատի Հայոց քրիստոնէական (կանոն)։ Վաղարշապատ, ի տպ. Սրբ. Էջմիածնի?

«Ամանադրութիւն և կարգադրութիւն ժողովրդեան Հայոց ի Հաւա», Արարատ 1882, էջ 171. – «Հաւատի հայ գաղթականութիւնք», Բազմավէպ 1899, էջ 463. – «Տեղեկութիւնք Յագագս անուանց քաղաքաց և գաւառաց յորս բնակին Հայք ի Պարսկաստան, ի Հնդիկս և ի Ջաւա», Յառաջդ 1861, էջ 56, 71, 99. – «Ջաւայի և Աբեխնիայի հայ գաղութներ» (Լ. Ա.), Մուրճ 1904, թ. 4, էջ 184։

Տես և ՋԱՔԱՐԵԱՆՑ (Պ. Գ. Ա. Ջ., «Ջաւա», եան։

Հիգիաւտ. — Տես ՊԱՐԹԵԼԵԱՆ (Թ. Փ.)։

Հիգիաւտ եղբ. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Վ.։

«Ջատիկը Հիգիաւտում». Արդիւն 1902, էջ 163. – «Հիգիաւտը մի փոքրիկ մատուռ է, Հազարակ կիսից մօտ $^1/_4$ վերստ հեռու մի ձորում. Ջատիկ օրը չրջակայ կիսագիւղերը մեծ բազմութեամբ ուխտի են գալիս այդ տեղ». անդ։

Հիմարաւոր պիտակաց. — Տես ԲԱՇԿԵԱՆ (Հ. Մ.)։

Հիմարաւոր Հաւատոյ փոդոցի տան. Ագգասէր 1848, հատ. Ա, էջ 34։

Հիմնակ կամ Պ. Ս. Փափազեան, եան. — Տես ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Ա.)։

Հիմնակ վարդ. — Տես ՕՆԴԱՐՕ Ֆ. Դ.)։

ՀԻՄՄԱԿԵԱՆ Թ.) *Թարգմ*. – Տ. ՏԻՒՄԱ Ա.)։

«Ջմիւռնիա և ազգայինք». Հանգէս Ամսօրեայ 1890, էջ 80, 106, 134։

ՀԻՄՄԱԿԵԱՆ (Հ. Անդրէաս). — *Գործնական թուաբանութիւն*։ Յօրինեց Հ. Ա. Հ. ի Մխիթ. ուխտէ և տետր, ի Վիէննա, Մխիթ. տպարան 1883. 8°, 96 էջ։

— Բ *տետր*. 92 էջ։

— Գ *տետր, ի Հ. Ալթանաս Վ. Ակֆէրչեան. անդ*, 1884. 164 էջ։

ՀԻՄՄԱԿԵԱՆ Օր. Մ. Յ.) *Թարգմ*. — Տես ՏԻՒՄԱ ՈՐԲԻ։

ՀԵՐՏԻԼ. — *Համառօտ վկայութիւն նիկոտա-*

գրաց ձշմարիտ կրօնի. գրեալ ի ձերտիլ կարդինալէ. թարգմանեալ ի Հ. Յամուէլ Վ. Փահլրեան, ի Մխիթ. ուխտէն. Ան. յղ. եղբ. հոգ. աշխ. 13, ի Վիէննա, ետն, 1885. 18°, 96 էջ։

Ձէզայիրլեան (Մկրտիչ Ալմրայ). վարքը տես Բաճաճեր 1851, էջ 310 (Յովհ. Հիսարեան)։ Մահտեսի տոլմա, Կիլիկիա 1861, 98։ — Լրկրագումն 1886, էջ 511։

Ձէյլեան (Հ. Ալեքսիոս). — Մահտեսի տոլմա Բազմավէպ 1867, էջ 31, ուրկէ կ'արտատպեմ հետեւեալը. «... Նոր ժամանակիս կ. Պոլսի մէջ կրթասիրեան և մանկավարժութեան տեսարանին առաջին հանդիսապետը մէկն, գոյէ և ամենէն առաջինն էր. ասկէ 10 տարի առաջ քանալով ի Բերա վեհանոյ Միխիթարեանց դպրոցը՝ մանկանց նախնական կրթութեան համար, զոր դեռ չատոնք հիմայ ալ իր անուամբ կը կոչեն, և զոր 20 տարի կառավարեց և զարգացուց, և հայտարարութեամբ մեծական աւան մը հիմնեց ի դպրատուն։ Այս դպրոցն եւս՝ զատ յօտարաց և յհկաց՝ կ. Պոլսի իրեն համակրօն ազգային երիտասարդաց մեծագոյն մասն. որոց չատք հիմայ բնտանեաց տէր ըլլալով՝ իրենց զաւակին ալ նոյն դպրատան, և անկէց անցընելով աւելի բարձրագոյն վարժարանաց կ'րնծայեն. և անշուշտ այս նկատ տղիկ գրօղին՝ նոյն դպրոցին մէջ իրենց հին ուսակիցներուն հետ՝ հաւանօրէն Հ. Ալիշան՝ կ'ուզեն առ հասարակաց վարժապետն վերընծայել երախտագիտութեան քաղցր և տխուր յիշատակ մը»։

Ձէլալեան (Հ. Գրիգոր). — Լուսովիկոս ԺԴ. Աղէտք թագաւորական ընտանեաց։ Ներկասիրեաց Հ. Գ. Վ. Ձ., ի Մխիթ. Ուխտէն։ Վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, 1861. 8°, 306 էջ։

«Այժէն հասակի անձանց համար աներկբայելի և օգտակար գիրք մը կրնայ ըլլալ Լուդովիկոս ԺԴի և իր բնտանեաց քաշած տառապանքներուն պատմութիւնը, որուն մէջ աշխարհաբար լեզուով նկարագրուած են արդար իշխանութեան մը երջանկութեան ժամանակը, իշխանութենէ իյնալը, բանտարկութիւը և իրրեւ մեծհոգւոյն յանցաւոր սպանութիւը. իմաստունն ու իմազատորին քրիստոնեական մաքրութեան կ'անդրը. և վերջապէս՝ իմազատութեան ծագկասաակ յաչերդին ոչ սրով կամ իմութեամբ, այլ իւսուվարարներուն նեարած դանդաղ մահուամբ գիւրեգման մնալը։ Ներկս մասն քաջնուած է այս սրտաչարժ պատմութիւնը և մէկ հատորի մէջ ամփոփուած. ունի նաեւ նկատ պատկեր, որ կը ներկայացնէն գԼուդովիկոս ԺԴ և գիշատչին Մարեամ Անգուանեթէ»։ Բազմավէպ 1861, էջ 388։

— Առնեան յառաջաւոր Հայկազնեան լեզուի, երկրորդ տպագրութիւն։ Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1865. 6°, 849 էջ։

Փիռէյիքը կ'րսէ. «Ի գլուխ երկրորդի տպագրութեան Առձեռն Բառագրոյ Հայկազնեան լեզուիս զայս հեղի ի հարկէն առնէք, զի որ ինչ նչմարեալ էին ցարդ ի մատենիդ ուղղելիք՝ փոյթ յանձին կալաք կարեւոր քննութեամբ ուղղել. և որ ինչ անկան ի ձեռս երկասիրութիւնք նախնեաց նոր բագիսաք, կամ որ իսուսափեալն էր յաչացդ ի հինեն, յաւելաք բաոս աւելի քան տիսիզ հազար, և տես բանիդ քազուստ. Ջաւելին իմութեամբ ժամանակիդ և նորանոր հնաագտութեանց. իսկ այժմու որ և է մերոյ աշխատութեանս ոչ այլ ինչ իմդրին փոխարէնք, քայց միայն հայրենի բարբառոյս արծաթիթի տուաւ»։

Ա տպագր. տես Ալիշեան (Հ. Մ.)։

Թարգմ. — Տես Կոմիտաս Պ.), «Նիկոմիդես». — Մխիթարեան Բ.) Քրիստիան իշխանութեան Հռոմայեցւոց մանկանց». — Սանտոց (Թ.), «Մագդաղինէ». — Ֆլլորի (Լ.)։

Ընգծուածքի մէջ ունի. «Վիէննայ Աֆիէրի», 1855, էջ 57, 84, 104, 148, 164, 243, 294։ — «Յուսիսին» (քերթ.) 1859, էջ 163։ — «Ի վրտակն», 291։ — «Անկումն աւերակաց», 321։ — «Առաւօտ գարնային» 1860, էջ 70։ — «Լու Մահ» 1861, էջ 18։

Ձլլալեան (Հ. Յակոբոս) *թարգմ.* — Տես Ֆենելոն։

Մահտեսի տոլմա Բազմավէպ 1867, էջ 31։

Ձլլալեան, (Տաքգոր). — Թէլգեար հայոցին. Հնգհատոր ընտանիքի մը արկածներն Լերուսալէմի մէջ. պարզ պատմութիւն. Լեռիզոն Ինւզանդիոնի 1899. 8°. 805, եւն։

Ձէրխէի Շարգիլի մէջ քնախօսական յօդուածներ ունի, որոնցմէ հատ մը արտատպուած է Լրկրագրեցի մէջ (1888, էջ 330), ուր կը խօսի Հայ ազգին ծագման, եւն, մասին։

Ձլլալի (Յ. Յ.) — *Contes et chants arméniens.* 1er Fascicule. Paris, 1899. փոքր. 20 էջ։

«Հայրիկի, Արուանձտեանցի և այլոց երկերէն հատաքուած փնչիկ մըն է տետրակս, որ կը վաճառուի յօգուտ Հայ Լրբերու, և որուն ընտիր յատկութեան մը գրած է Պր. Paul Passy. Տետրակիս բուն նպատակն է տարածել Հայնական ընթերցման նոր դրութիւնը, որով աւելն լեզու կրնայ գրուիլ, ինչպէս գրուած են տետրակիս մէջ գրատեսած հայերէն երկերն, իրենց ֆրանսերէն լծորդմանութիւններով»։ Բանասէր 1899, էջ 175։

Թարգմ. — Տես Հիւս. — Սլէյտ։

Ձլձիւչեան Բր. Յակոբոս Հ.) — *Շարժմունք երկրային միջոցով։* Գրեց Բրօֆ. Յ. Հ. Ճ. Ո. Ա.։ Կարծ Ա. Հայ ուսանողաց ընկերութեան Լուսէրդեան վարժարանին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1880. 8°, 71 էջ։

Վիննագ. Նշդիկ 1905, թ. 18։

Խմբագ. — Տես Բիւրակն։

Թարգմ. — Տես Ձլցիֆըզ Լիպպինթ։

Գրուածներ իր մասին. Մանզոնի 1901, թ. 95։

Ձլցիրձեան, (Փ.) — *Թորթում գաւառին չորրդ. ուղղագրական նկատք և նչմարներ. — Թորթումի կլիման և բուսաբերութիւնը. Շիրակ 1905, էջ 373–79. — Թորթումի գիւղերն և ազգաբնակութիւնը. — Թորթումի հինաւուրց վանքերն ու քերդերը. — Թախտայ վանքը. — Թորթումի քերդերը. — Աղգագրական—քանասիրական էջ մը Թորթումի մասին. — Ջոբեր, ժայռեր, լեռներ, եւն. էջ 416–427.*

Ձլցիրձի Օղլուի Ջաուար Քհանեան. — *Ճանապարհորդութիւն Ջ. Ձ. Օ. Քհանայի եւ ուխտ յԵրուսաղէմ, յամի 1711–12. Բազմավէպ 1867, էջ 129, 180, 202, 301, 328, 370. — 1868, էջ 114, 145, 246, 320. — 1869, էջ 177.*

«Այս հանապազորդութիւնը կամ ուխտագնացութիւնը ի կ. Պոլսէ Լերուսաղէմ հեղինակին ինքնագիր գրածէն օրինակելով կը հրատարակենք, պահելով իր ոճականսա լեզուն, գրաքարով աշխարհաբարով և տառկիրէնով խառնած, միայն սխալագրութիւնը ուղղելով. յուսալով որ այս խառ-

նակ բայց անաչխատ լիցուն ալ իր սէրն պիտ կրէ նայ գուարճութիւնն մը տալ ընթերցողաց, ինչպէս որ բանասիրաց համար կրնան օգտակար ըլլալ ամէն գար ու կէս առաջ Լյուտովիկի ապրելին վանքերուն և ասվորութիւնանց տեղեկութիւնքն, մանաւանդ ուխտաւորաց՝ որ կրնան ալ բապտակ դանուք հիմակուան տեղերս փնտռելին և իրենց անասնեբուն հետ, և իմանալ փոփոխուած կամ անփոփոխ մնացած », Ներսիսեան 1867, էջ 129։

ՃԼՑՄՄ Ջօն Լ֊նճել = James John Angell. — *Քրկուբիւն փիւուռոյ կամ փրկութեան հոգ ունեցող մեղաւոր։ Շարադրեց Պատ. Ջօն Լ֊նճել Ճէյմս վ. Ա.։ Թարգմանեց անգղիական բնագրէն Ճ. Կերկասեան։ Կ. Պոլիս, ի տպարանի Յարութիւն Փափազեան*, 1859. 8°, 310 էջ։

ՃԼՑՄՄ ՊՐԱՑՑ (J. Bryce *անգղիացի*). — *Transcaucasia and Ararat:* being notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876. By James Bryce, author of « The Holy Roman Empire ». With coloured map. Third edition. London: Macmillan and Co. 1878. 8°, p. 420.

Յառաջաբանէ ի՛րմէ. « The following pages contain a record of impressions received during a journey in the autumn of 1876 through Russia, the Caucasian countries, and the Turkish empire. They are first impressions only, for which no value can be claimed except that which belongs to impressions formed on the spot, and (as the author trusts) without a prejudice in favour of either of the states which are now contending in the regions here described. Yet even first impressions, if honestly formed, may sometimes atone for their crudity by their freshness. What most readers desire to know about a country is how it strikes a new-comer. A book that tries to give this, to present the general effect, so to speak, of the landscape, may have its function, even though it cannot satisfy the scientific student of geography or politics.

« The author, however, did not travel with the intention of writing a book, nor would he, sensible as he is of his imperfect knowledge, have now thought of sending these notes to the press but for two reasons. One is the unexpected importance which the outbreak of war in the countries he visited has given to them. The other is the urgency of his friends, whose curiosity regarding Mount Ararat has made him think it worth while to print a narrative of what he saw, and who assure him that some account of a mountain which every one has heard of, but about which comparatively little has been written, would be more interesting to English and American readers than he had at first supposed.

« He is indebted to his friends Captain J. Buchan Telfer, R.N., Mr. Douglas W. Freshfield, and Professor Judd, of the Royal School of Mines, for information on several points, and returns his thanks to the Editor and proprietors of the « Cornhill Magazine » for the permission they have given him to reprint the substance of an article which he contributed to that magazine in last May.

« The publication of the book has been delayed by a domestic sorrow which has destroyed such pleasure as the composition of it might have given, the loss of one whose companion he had been in mountain expeditions from childhood, and to whom he owes whatever taste he possesses for geographical observation and for the beauties of nature ».

Խովանդակութիւն. Chapter. I. *The Volga and the Steppe of Southern Russia.* Nijni Novgorod and its Fair. The Volga steamers and the life on board. Scenery of the Volga. Navigation of the river: trade on it. Kazan. The Jigoulef Hills. Saratof. Resemblances between Russia and the United States. Railway journey through the steppe to the Sea of Azof. Character of the steppe: impressions of its scenery. The Sea of Azof. From Rostof to the foot of the Caucasus. — II. *The Caucasus.* Structure of the Caucasian chain. Character of its scenery. Its historical importance. Peoples inhabiting the Caucasus. Russian conquest of Daghestan and Circassia. Present political condition of the mountain country. The watering-places: Pjätigorsk. Railway to Vladikavkaz. Road over the main chain to Tiflis. The Dariel Pass: the Caucasian Gates. Mount Kazbek. Descent into Georgia: arrival at Tiflis. — III. *Transcaucasia.* General physical character of Transcaucasia: its mountains and plains. Climate and vegetation: scenery. Natural productions. Inhabitants: Mingrelians; Imeritians. Georgians or Grusinians: Armenians. Tatars: their brigandage. Persians; Russians; Germans: the mountain tribes. Russian government and administration. Impressions of the country, social and historical. Political future of Transcaucasia. — IV. *Tiflis.* Situation and aspect of the city. Divisions of the city: the Russian quarter. The Eastern town. The German colony. The inhabitants: mixture of races; aspect of the streets. History of Tiflis. Walks and excursions: the Sololaki Hill: Kajori. - V. *Through Armenia to Ararat.* The steppe of the Kur valley. Alarms of robbers: the Red Bridge. Valley of the Akstafa: Delijan. The Goktcha Lake: Daratchitchak. Scenery of Armenia: Mount Ala Göz. Erivan: aspects of Eastern life. The Sardar's palace: the mosque. Drive through the Araxes plain. The Ford of the Araxes. Aralykh at the foot of Ararat. View of Ararat: ruins of Artaxata. — VI. *Ararat.* Various names of the mountain. Its identification with the Mountain of the Ark in Genesis. Notices of it in mediæval books of travel. Legends relating to it. General structure of the two Ararats. Geology: Abich's views stated. Volcanic phenomena: absence of central craters. Meteorology: great height of the snow-line. Vegetation. Animals. General aspect: view of the mountain from the plains. Political importance of Ararat. Belief in its inaccessibility: recorded ascents. Great earthquake of 1840. - VII. *The Ascent of Ararat.* The start from Aralykh. Ascent of the outer slopes. The Cossack station and

well of Sardarbulakh. Kurdish shepherds at the well with their flocks. Climb by night from Sardarbulakh to the foot of the cone. Ascent of the great cone. Cossack and Kurd refuse to ascend further. The great snow basin: upper slope of rotten rock. The Summit. View from the summit. Descent to Sardarbulakh. Reach Aralykh: our Cossack escort. Impossibility of ascending Ararat. — VIII. *Etchmiadzin and the Armenian people.* Road from Erivan to Etchmiadzin. Foundation of the Armenian church. Monastery of Etchmiadzin: the Cathedral. Relics: the hand of St. Gregory. The Seminary; general impressions of the monastery. Sketch of Armenian history. The great Armenian emigration. Present condition of the Armenians. Physical aspect of the Armenians: their language and literature. Their sufferings under Turkish rule. — IX. *From Erivan to the Black sea.* The Kurds: their character and history. The journey back from Erivan to Tiflis: alarms of robbers. Railways in the Caucasus. By rail from Tiflis to Gori. The rock city of Uphlis Tzikhé. Across the watershed into Mingrelia. Arrival at Poti: difficulties of embarkation. Poti and its inhabitants. Crossing the bar of the Phasis. View from the sea off Batum. — X. *From poti to Constantinople by the Black Sea.* Batum and its port. Trebizond. Character of the Pontic coast. Samsun and Sinope. The steamer and its passengers: Persians and Turkmans. Turks, Greeks, and Armenians. Franks: mixture of languages. Condition of Asia Minor: melancholy impression it makes. Sail down the Bosphorus. Constantinople: first view of the city. Picturesqueness of its interior. — XI. *Some political reflections.* Remarks on the state of Transcaucasia. Religion as a separating influence in the East. Difficulties of Russia in working her Asiatic territories. Annexation injurious to Russia. Impressions of Turkey: the Turks an army of occupation. The Turkish government is dying. Anarchy in the provinces. Is it possible to erect an Armenian state. Can the Turkish administration be reformed? Colonization. British interests: export trade to the Euxine. India and the Suez Canal. Influence of England in the East. Feelings trowards England: her true policy.

= *Ի միջ...* Fourth edition, revised with a supplementary chapter on the recent history of the Armenian question. London, 8°, p. XIX + 526?

«The Ascent of Ararat» գլուխը, (գնագրին մէջ 242–293) *Լարգմանուած է նախ Խոգմավէպի մէջ* (1878, էջ 116–138), *հատանաբար Վիշտանի ձեռքով, հետեւեալ նախաբանով.* «Ներքեւ ի մասին Յակոբ Պրայս Անգղիացւոյ յ'12 սեպտեմբերի 1876. Մտածութ ազգային լրագրիս մեր այլ եւ այլ պատահառու յիշեցին Յակոբ Պրայս, James Bryce, Անգղիացին, որ *Լրագիտութեամբ եւ Լեռ-նագնեաց հետաքրքրութեամբ* (այսինքն բարձր լեռներ երթալու եւ քննելու) ծանօթ էր, եւ ուրախ ծանօթ կ'ըլլայ վերջին լեռնագնացութեամբն ի Կովկաս եւ Մասիս՝ իքր երկու տարի առաջ, եւ հիմա քաղաքական դիտական խնդրոց այլ իր հանրապարզութեանն անուանած է Անգրակովկաս եւ Արարատ, Transcaucasia and Ararat, *եւ հատորի իրր Լրանկարութիւնք Շրջագայութեամբ յաշնայնի* 1876, Notes of a Vacation Tour in the autumn 1876. *որ տարի մը չանցած երեք անգամ տպագրեցաւ եւ յոտար լեզուս այ Լարգմանութ. Լրբագիտական Ընտատանէն իյած է ի Կովկասեան գաւառս, եւ Կանայա* (Տարիալ) *դունէն անցնելով մտեր է ի Տրիդիա, եւ Վրաստանէն անցեր ի Հայս. դիմաւոր Նպատակն բլլալով Էնել քննել դԱրտիս, զոր ինքն միշտ Արարատ կոչէ. եւ երկար եւ տուչտ տեղեկութիւններ առած կ'աւանդէ Լեզ այս անուան վրայ եւ Լեզ լերին անցեալ յիշատակաց եւ իրեզ առաջ գնացն քննողաց. որք ազգայնոց արդէն քաւական ծանօթ բլլալով՝ միայն իր անձամբ ի Լարտիս Էնելուն պատմութիւնը կը Լարգմանենք, հագիւ քանի մը քան տուրս Լոդլով, որպէսի են և այն խոսքերը՝ որ կ'անկարելին գրոց հակառակ դրած Վահան պատկերը, զոր ինքն առած է ամենեն առաջ Վահանայ գազաթին նկատ Կերմանացւոյն պլպէն, և քիչ մը փոփոխեր է. ձեռք գայն պատկերը չտեսնելով՝ ուրիչ պատկերք կը նկարագրենք, որ է երկու Վահանայ տեսքն յղրեւանայ և ի Պայէզիտայ. իր գրուածքին գրեթէ քառորդն Արարատայ վրայ կը խօսի, և անոր կիսեն տեղեն է իր ելից պատմութիւնն զոր հրատարակեմք. և է իւ գլուխ գլոյն. որոյ յայերդ լլն ալ խօսի Էջմիածնի վրայ և Հայոց այժմեան և ապագայ վիճակին վրայ. և յետոյ նորէն յղրեւան գառնալն և Տփղեայ երկաթուղոյ համբալ Երեւան ի Ռուսի, և անկից ի Պալմում, ուսկից Աև ծովու ճգնքով կը նաւէ ի կ. Պոլիս, հոն ատարտելով իր ճանապարհորդութիւնը. յետոյ գլուխ մը քան ալ կ'ատելութիւնք քաղաքական տեսութեամբ, գործնական քննութեամբ Հայոց ներկայն և ապագայն»։

Նոյն գլուխը ուրիչ Լարգմանութիւն մըն ալ ունի, որ է.

— *Վերելք Յ'Արարատ. գրեց Ահէմմ Պրայս, անգամ Անգլիոյ հասարակաց խորհրդարանի։ Թարգմանեց Պ. Ց. Փափազեան։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. և վիմագր. Պ. Պապատալեան,* 1890. 8°, 109 էջ։

Լրնծայուած է հեղինակին, որուն տո Լարգմանութիւնը կրած երկուքն ևս հրատարակուած է ակիզբը։

«Լերիս խօսք»ը կ'բսէ. «Ինչպէս որ կը սիրեն լեռնին ու դաշտերն, և քնութեան պկիզկութեան են սիրահար, յօժարութեամբ պիտի լսեմ նաեւ հասատի եմք, Պր. Պրայսի հետեւեալ տողերը, զոր Լարգմանեցինք, խորհելով Լեզ զիտական և այլ տեսակէտով հետաքրքրական կրնան լինել մեր լսողներուցդ։ Մեզ համար մանաւանդ հրապոյր մ'ունենին տեղա, քանզի նրբ Պր. Պրայս 1876 Անգտ. ամսոյ մէջ Վրաստանէ կը քաղաքանար, մեք եւս նոյն տարւոյ Սգոստ. ամսոյ մէջ Հնկինք տիպ Թիֆլիս լեր կ'երեւնինք, որով նկարագրութիւնն գրեցինք այն ժամանակ ի Ցերանաբերն քարքար, ուղղելով առ մեր քարեկամ Վ... Ա..., և զոր Հայերէն Լարգմանութեամբն կը հրատարակեմք տեսքիս վերջը, Լեզ ես մեր քարեկամներուն մի քանիք արդէն լսեցրած են զայն։

«Վրաստայ գազաթն երեւել անկարելի կը Լտաէր հրքեմն, և Լեզ ես սակաւք՝ այլ յայոդեցան վերջապէս այս նուիրական լեռան մինչեւ գազաթն քաղաքանալ։ Ինչպէս լրագիրք ծանուցին, վերջերս, 1888ին հրկու Լոտս գիտնականք, Պարոնայք Մաքքօֆ և Ռօբօք, և 1889ին մի Լոտս օրիորդ նոյն բաղդն ունեցած են»։

Վերելքը կը հասնի եջէն 79։ — Յետոյ «Վերելք ի Թիֆլիս, 81–95, 97–109, նոյնին ֆրանսերէնը՝ «L'Ascension du Titlis».

Ֆննադ. Ալբեռիք 1890, թ. 2047։

Պրուածներ իր մասին, փարոս Հայաստանի 1880 Ի, էջ 71, «Հայասէր Ա[illegible]լմս Պրայս», անգամ անպղիական նոր խորհրդարանին Մասիս լրագրէն), ուրկէ հետեւեալ պատառիկը կ'արտագրենք.

«... Ըսայս միջ համար աւելի կարեւոր են թեսեր Համկլեի երեսփոխանին իբրեւ հայասէր ունեցած արժանիքն։ Ի արդարեւ, ինչպէս ամէն Հայ կը յիշէ, Պ. Ա[illegible]լմս Պրայս քանի մը տարի առաջ Հայաստան ուղեւորութիւն մ'ըրած, Մասիս լեռն ելած, յետոյ Արարատ անուն պիրք մը հրատարակած, և այլ և այլ միջոցներով Հայաստանի ժողովրդեան վրայ տեղեկութիւններ տուած է այն մեծ ազգին՝ ուր կը վերաբերի ինք. Պ. Ա[illegible]լմս Պրայս Էր, որ Լոնտրայի Աբիւարհագրական ընկերութեան ժէջ Հայոց վրայ նշանաւոր քանախօսութիւն մը ընելով՝ մին եղաւ այն առաջնորդներէն եւրոպայի ուսումնականներէն, որք մեր ազգին վրայ քաղաքական իրաւունքներ պիտանական մարմնոյն ուշադրութեան հրաւիրած են։ Պ. Ա[illegible]լմս Պրայս, Հայոց պատմութեան, Աբիւարհագրութեան և արդի վիճակին Անգլիոյ ժողովրդին ծանօթացնելու համար բազմաթիւ նամակներ հրատարակեց Անգլիական լրագրաց և առանձնագրքոյկ ժէջ։ Պարթի մարքիզն, որ անցեալ տարի կ։ Պոլիս եկաւ, և Պ. Ֆրօթեսթր Հայազատասիան, որ այժմ Անգլիական հիւպատոս է Հայաստանի և Վրդաստանի համար, ներկայ գտնուած էին այն Մխիթարեանները՝ գրոս Պ. Ա[illegible]լմս Պրայս իր տան ժէջ գուժարել կուտար, և որոց վրայ ազգային լրագիրք հրկք տարի առաջ իսո քաւականի տեղեկութիւն տուած էին։ Վերջապէս, Պ. Ա[illegible]լմս Պրայս, զովելի մարդասիրութեամբ, և կատարեալ անշահախնդրութեամբ Հայոց բարիքին համար այլ և այլ հանգանակներով աշխատելէ չէր դադրած։ Մինչեւ յարդ իսորհրդարանին անդամ չընտրելով, իր գործոզութեան պլիսւոր միջոցն իր գրիչն եղած էր. նամակ կր գրէր լրագրաց, նամակ կը գրէր պատուաւոր Հայոց, և այժմ հայոց երախտագիտութեան արժանի փափաք մը կր յայտնէր միյա տեղեկութիւններ ունենալու ժեր ազգային և մեր երկրին վիճակին վրայ, և այս տեղեկութիւններն Անգլիական մամլոյն և Անգլիոյ պետական անձանց յուզարկելով՝ առաջքր կառնուր չատ մ'անպատեհութեանց, որք կրնային ծագիլ իրաց վիճակին վրայ սխալ կամ անկատար գաղափարներ ունենալէ »։...

ԱԼԻՑԳԼՊ ԼՊՊՈՒԹ. — Պատմութիւն մեծին Ալեքսանդրի. Թարգմանեց Յ. Հ. Ա[illegible]ճեան. Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան Ա[illegible]մեան, 1886. 8°, 308 էջ։

ԱԼՈՒԱՆԵԱՆ (Տ. Կ.) *խմբագ.* — Տես Գանձ պրահատի։

Ա[illegible]ւիզայի առաւելի ազօքքր։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ցար. փափազեան, 1883. 8°, 36 էջ։

Տես և Ջևսսիկա։

ԱԼՎԱՀԻՐՃԵԱՆ (Ա.) *խմբագ.* — Տես Սէր հայրենեաց տասնօրեայ։

ԱԼՎԱՀԻՐԱՆԱՆ (Ե. Ա.) — Յաչտաբանութիւն բժիւկ վերապատուելոյ Սերովբէի վարդապետի Ա[illegible]ւահիրեան. - Dichiarazione del molto reverendo Dr. Serafino Gioja. իտալ–հայ։ վէնետիկ, Ս. Ղազար, 1852. 13 էջ։

ԱԼՐԵԱՆ ՕՂՍՒՍ. աչտղ. Ա[illegible]ռ. Մատեոյ ժէջ երգ մ'ունի, «Վան աղթատաց կ[illegible]ակրոյ – կեղքրք, ձեզի բան մի պատմեմ», հեն, 1885. էջ 205։ Վ[illegible]ջին տան ժէջ կ'ըսէ.

«– Ա[illegible]ւրեան օղու, աս ե՞րք բրիր,
Ա[illegible]յքան քաներ ժէյտան թեքիր.
– Ֆոխին հազար երիտ հարիր
Վնասներէն Էր թժուական »։

Հրատարակիչն է Պ. Վ. Վրուանձտեանց։ Այս մեկնութիւն երկու տպուած է նաեւ Լուսաչի ժէջ 1899 Ա, էջ 252։

ԱԼՐԱՀԱՆԱՆ Տքդ. Գ.[1] — *Ընդարձակ առողջապահութիւն ի պէտս համայն հայազգի անձանց, արանց, կանանց, ծերոց, տղայոց, օրիորդաց և նորածին երախտից։* Ցօրինեաց Տ. Գ. Ա., նախկին աշակերտ ալքունի բժշկական ճեմարանին Թուրքիոյ. *բժիշկ կարգեալ ի վանս Զարխափան Ս. Աստուածածնի յԱրմաչ, յամին 1876, Յունուար 1։* – Հատոր Ա. Տպագրութիւն Զարխափան Ս. Աստուածածնի յԱրմաչ, 1878. 8°, 607 էջ։

Ֆննադ. Մասիս 1878, թ. 2205։

Գրքին վերջը ազդ մը կայ, որ Ի մասին տղապրոմխիներ կիսով չափ ուաբատած է՝ կ'ըսէ,

ԱԼՐԱԼՐԱՆ (Յարութիւն). — Փողոցդաշնահաւաստագիրներ (Մալաթիայի). Ա[illegible]ւ ու օճախ, Ի[illegible]ւրակը 1898, էջ 524. – Ա[illegible]ւ յարձակման դէմ պաշտպանողական միջոցներ. – Ա[illegible]ւ օճախի կնկան ձեւակերպութիւններ հնձմակային անկողնոյն վրայ. – Շուտաս. – Խպլիկ. – Կաառակուրա (մդձաւանջ), էջ 616. – Փառատունք. – Փառատունք կոխ. – Օճախ. – Ուրիշ միջոցներ փառատունք կոխի դէմ, էջ 840. – Ընդդէ հիմնադրին հնքհամիր, 1899, էջ 390, 408։

ԱԼՋԱՄԻՐԱՆԱՆ (Ե. Ա.) — Բեյրութ, (քերթ. – Նկարագրական քնար), Բազմավէպ 1862, էջ 11։

Ա[illegible]իվճճեան կաթողիկէ եկեղեցի. մանուան առիթ երկրագունտ 1888, էջ 55։

ԱԼՋԱՄԻՐԱՆԱՆ (Վ. Վ.) – Արձանագրած ի բարեխիչատակ արհիապատիւ և գերապայծառ Տէր Մինաչէլ վարդապետ Ալեքսանդրեան Ալքեպիսկոպոս երուսաղէմի և կաթուղիկոսական խորհրդական, վախճանեալ ի հասակի 46 ամաց ի Գաղկեդոն ի 28 յուլիսի 1865։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1865. մեծ. 8 էջ։

Ա[illegible]իվմիրի. — Տես*** ԱԲԲԱՑ։

ԱԼՒԱՆԵԱՆ (ենովք խմբագ. — Տես Ալի ա[illegible]ևելիան։

ԱԻԿՐ ՊԱՐՈՆԻ. — Իմ[illegible]ք իմ։ (Ամերիկա) Տըպագրութիւն Չօվէր–Օսպրով և Ընկ։ Ճօրճ–Ա[illegible]ռիմ, 1879. 8°, 38 էջ։

Ցառաջաբանին ժէջ կ'ըսէ հեղինակը. « Իրաւ է որ վիշտը մարդս քանատեղծ կ'ընէ. Մանկութեան օթերս եթեւակայութեամբ անցուցի. իսկ հասակիս բարձրանալովին վիշտերս հասայ։ Ա[illegible]մարիտ հայրենասէրը դիւցազնի սրձաններ կանղնեցին. իսկ ես՝ զգայի միայն թղթի առաջ պարտք մը՝ գիս մանոս սիրահարիդ Տ[illegible]նեցայ հանիլ յայն փափաքելի չար՝ ուր ամէն սիրելիք մեռան խմբէի, չ'հասայ, ուստի երգեցի »։

ԱԻՆԱԿԻՐԵԱՆՑ (Թորոս). – Սուրբ Էչմիածնի գանգակն։ Թիֆլիս, տպ. Ց. Մարտիրոսեանցի, 1881. 8 էջ?

ԱԻՑԼՐՃԵԱՆ. — Տես ԱԼՑԻՐՃԵԱՆ։

ՁԻՆՁԻՀԱՆԵԼԻՔ (Պողոս Ց.) — *Մանուկ դպիր կամ կրօնական ուղղանդ-ներ*։ Կ. Պոլիս, տպ. Զարդարեան, 1880. 8°, 16 էջ?

Մատեան տպիս Մաշտոցի 1903, թ. 589։

Ձիոգնուտա. — Տես ԿՈՒՐՈՒՈՑ (Թ.)։

ՁԻՈՑԱ (Մելքիորէ Melchiore Gioja *իտալացի*). — *Քաղաքագիտութիւն կամ Ուսումն քաղաքական կրթութեան. գործ մեծանուն Ձօյա Փիլիսոփային իտալացւոյ*։ Թարգմանեաց պատուելի Ցովհաննէս Տէր Կարապետեան Ջամուճեանց Պրուսացի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Վրաստան, 1842–3. 8°. Ա հատ. 221 էջ. – Բ. 275. – Գ. 275. – Դ. 172։

— *Տարերք իմաստասիրութեան Մելքիորայ ի պէտս համբակաց։* Ցիտալականէն փոխեաց ի հայ Գաբրիէլ Գէորգեան Փոլիչանցի, գպիր Սաղիմայ։ Ցերուսաղէմ, ի տպ. սրբոց Ցակովբեանց, 1852. 6°, 179 էջ։

Տես և Մատենաց Աղաւնի 1855 և տարի, էջ 9, 243, ուր երկու գլուխ լմարգմանուած է այն գրքէն՝ յառաջաբան տեզեկութեամբ։

ՁԻՎԱՆԵԱՆ Նշան = Հորոյ. — *Առնեան բառարան պատմական, աշխարհագրական և դիցաբանական յատուկ անուանց, յատելեալ հայկական յատուկ անուանք*։ Աշխատասիրեաց Ն. Ձ., տէր և հրատարակիչ վ. Տիրատ Ց. Մարգարեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի վ. Ց. Մարգարեան, 1879. Մասն Ա. Օտարազգի յատուկ անուանք, 8°, 645 էջ. – Բ. Հայկական յատուկ անուանք, 211 էջ։

Քննագ. Մատենագ. Մատենի 1880, թ. 2565–6. – 1881, թ. 2850, 52, 70, 2938. – Արեւ. Մատենի 1880, էջ 128։

— *Նարեկը և իւր աշխարհաբար թարգմանութիւնը։* Գրեց Հորոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1905։

Քննագ. Ազգ. Մատենի 1905, թ. 9. – Ալեք դէմ Ընդհանուր 1905, թ. 2591։

Դրուածներ իր մասին. Մանզումէ 1901, թ. 168։ Իր յօդուածներ, եւն, տես Ցուցուած։

ՁԻՎՐՆԱ (Ադանէ). — *Իրամագլուխ, լմարգմանութիւն Պատմիկ Նէվքոզ. Երկրագուտ* 1884, էջ 468. – *Բաշխումն հարստութեան*, 1885, էջ 161. – *Թուչակք*, 360. – *Փորձառութիւնք*, 426, 494, 531. – *Փորձակցական բնկերութիւնք*, 1886, էջ 369։

ՁԻՒՆԴԻ (*Ձիւնդի*). — Տես Լուսինեան ազգանուն։

ՁԻՒՍԹԻՆԵԱՆ (Բօսի տր). — *Ուղղաւոր ոգիի. Թարգմանեաց Ց. Ավաճեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Արշալուսոյ Արարատեան*, 1877. 8°, 44 էջ։

ՁՆՏՈՑԵԱՆ (Հ. Անտոն). — *Հոմեր եւ ի-րեն*։ Բազմավէպ 1887, էջ 237–249։

ՁՆՏՈՑԵԱՆ (Եղիսէ Եպիսկ.) — *Պատասխան ի վերայ խորհնդացւոյ և պատասխ նորա գրքոյ.*) (Հանեալ ի Բազմ. Հանդ. հտ. Լէ և Լջ. 1877 1878)։ Վենետիկ, եւն, 1878. մեծ. 16 էջ։

Դատաստիպ դէմ է, տես վերջինս։

— *Համառօտ մի պատմութիւն արեւելեան ազգաց և ցուներց։* Երկասիրեց Հ. Ն. Ձ., ի Մխիթ. ուխտէ։ Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեան, 1879. 12°, 327 էջ։

«Մինչեւ հիմա հրատարակուած Հին ազգաց համառօտ պատմութիւնները ամենէն թափրն է։ Վիր. Հեգինակն Արեւելեան պատմութեան մասին առաջնորդ քաշած է Ֆ. Շլոմի Ալգեմայր երեւելի պատմագէտն և կոլիէլմոս Ինչ Պէրմանպոյին. իսկ Ցունաց պատմութիւնը Թ. Հանէքի իտալացւոյն յօրինած պատմութենէն համառօտուած է։ Պատատուայ և աշակերտաց դիւրութեան համար իւրաքանչիւր ազգի պատմութեան վերջը ժամանակագրութիւնն ալ աւելցուցած է»։ Մատեան 1880, թ. 2617։

— *Ամենահին քրիստոնեայ ժամանակագրութիւն հին և նոր տէրութեանց*։ Վենետիկ, եւն, 1880. 12°, 196։

«Հանդերձ յաւելմամբ աշխարհական և եկեղեցական ժամանակագրութեան Հայոց»։ Մատենի նոյն թիւ։

— *Հովուական թուղթ Տ. Տ. Ղեւոնդեան Եպիսկոպոսին Տարօնոյ և վասպուրականի առ վարդապետս և առ ժողովուրդ իւրոյ թեմին*։ Վենետիկ, եւն, 1894. 15 էջ։

— *Դատաստանական ի սգալի մահ Ամենապատիւ Տեառն Տեառն Ստեփանոսի Պետրոսի ի կաթողիկոսի և Պատրիարքի Տանն Կիլիկիոյ*։ Վենետիկ, ի տպ. ի Ս. Ղազարու, 1899. 7 էջ։

Ընդվզեալ մէջ ունի. «Արդի Շերակաւիք Աստուածային Հայաստանի», 1875, էջ 307. – 1876, 140. – «Ցուշարձան Ցոբելեան Յոբելէոսի Մխիթարայ Աբբայի՝ Հաւ (գրբ.), 1876, էջ 11–24։

Տես և ԱՒԱԲԹԱԴԻՊԼՈՍ կամ ԳԻՈՏՇՄԻՒ։

Իր Լիպարկոպոսական առիթ քերդուածներ, Պատկեր 1892, էջ 168, 180։

Ձկրթիս անկր. — Տես ԲՈՑԱՐԻՍ (Թ.)։

Ձնմարիտ քաղիկամ տոպազոյ, գաղղիերենէ լմարգմանուած։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ի. Ց. Փիլաքճեան, 1856?

Ձնմարիտ դարձ. — Տես ՊՈՏՐԱՆՏ։

Ձնմարիտ խնամութիւն կամ խոկմունք ոմանք հզօրագոյնք առ ի ածել զսիրտս մարդկան. ի Բարի երկիւղն Աստուծոյ դասակարգեցեալք. վասն իւրաքանչիւրոյ աւուրն չափաթու. հանդերձ ուսումնագրութեամբ. Ազագս Բարեկէս խոստովանելոյ. Շարադրեցաւ Իտալերէն յումնէ վարպետէ և հոգելից քարոզողէ ի կարգէ Ցիսուսեանց և թարգմանեցաւ ի հայ բառբառն յայլմէ ումնէմէ Աստուծոյ ծառայէ ի նոյն կարգէն ի Հայրապետութեան Տեառն Աստուածատրի Հայոց կաթողիկոսի. ի թվին Քրիստոսի. ՌՀԺԲ (= 1718). ին հայոց. ԻԱԿԾ. Յունվարի. ԼԵ։ ի մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսի։ Հրատարակեցաւ մեծաւորաց։

Ցէջն 3 յառաջաբան և յորմոր մր կայ առ ընթերցողս։

Լեռրյոդն քէչն 9, ուր կը սկսի քոն գիրքը և կ'ա-ւարտի յէջն 142. 143–4 Սրբագրութիւն սպալանաց։

Գիրք սպագրուխեան ուխածալ. Լուսկեր սեւ, գիրը միջակ, սպագրուխիւնը անճարխ։

Ճշմարիտ կիները. – Տես ԱԼԻՔԼՄԵԱՆ (Ա. Կ.)։

Ճշմարիտ կրօնի... սկիզբները. – Տես ԱՆՏԻԼ։

Ճշմարիտ մնծութիւնը (Արեւելեան աւանդութիւն). Էջմ. Տիկին Զաբելի։ Ս. Պետերբուրգ, «Պուչկինեան տպարան», 1904. 8°, 34 էջ։

Քննագ. Հանդ. Ամսօրեայ 1904, թ. 8–9։

Ճշմարիտ նշանակութիւն կարուղիկութեան. — Տես ԿԻՍՈՐԳ ՄԽԻԹԱՐԻՍ։

Ճշմարիտ պատկեր անիրաւ դատաստանին ընդդէմ Քրիստոսի, որ ի վիննայ ի նորքոյ երկրի ի վէմ քանդակեալ կտաւ, և բատ այնմ գաղափարի դպատճէն օրինակագրեցաք առանց այլայլուխեան. որ է այսպէս... Տպեալ յամի փրկուխեան մերոյ 1784. Յունիսի 8, ի Անգկտգերբուրգ։

Պատկեր (1894–95) էջ 8, «Հայատիպ նչխար մը» վերնագրով հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ այն պատկերին նկատմամբ. «... Նամպակեայ 108 տարեկան պատած Լեռրի մը՝ մատնանիչ կ'ընէ՝ Հրէից փառնայապետին և ծերակոյտ ժողովոյն՝ վերջին անգամ Քրիստոսի Տեառն մերոյ դէմ գումարած ժողովին անդամներն յականէ յանուանէ և իրենց խօսածն բատ առ բատ կը պատմէ։

«Ճշմարիտ պատկեր է՝ կ'ըսէ՝ և օրինակ անխրաւ դատաստանին ընդդէմ Քրիստոսի»։ Որչափ իրաւացի է այս խօսքն չղիտեմ. սակայն վստահելի չեմ կարծեր։ — Փառնայապետին հետ միասին՝ քանի հոգւոց ժողով է, քանի քառակուսի ապիսատեղերու մէջ ամփոփուած իրաքանչիւր ժողովական անդամի անունն և խօսքն։

Զարհուրելի դէպ կը յայտնէն անուանք և խօսքը. ընդհանրապէս ի գրոց քաղուածոյ են և լմաքմանուխեան հետ ունի հայկաբանն։ Ակներա հրէական դատաստանին իբր ճշմարիտ պատկեր կրնայ հատատալ այս. բատական է անգամ մը կարդալ և հրէական իատնիճապանճ իմատաներու յանդգնաքար կրկնուխիւնն կը համոզվի չուտով։

Հետաքրքրական է հետեւեալն. – «Որ ի վիննայ ի նորքոյ երկրի զատ ի վէմ քանդակեալ. և յատ այնմ գաղափարի դպատճէն օրինակագրեցաք առանց այլայլուխեան, ոք է այսպէս»։

Ըստ այմ բատական չահկան կ'եթեւի, ձիչեալ քան ապիատաձեւերուն տակ կրկին մնծկակ ապիատաձեւ իատրեր կը բանայ, և առաջնոյն մէջ Պիգատոսի վերեւ ի վերոյ քաղուէլ չհաոյ՝ երկրորդին մէջ սիրուն նորոգեալ մը Քրիստոսի Տ. Մ. դատատարտուխիւնն յամի փրկչին 34 յապրիլի 3 կը գնէ. Հետաքրքրելի է այս։

Սակայն որպէս զի հրէական ժողովին խաւն ի իուսն ազգին նմանի այս այ, ի ատորեւ լատանքին մատ կը չատնէ՝ «Տպեալ յամի փրկուխեան մերոյ 1784 յունիսի 8 ի Անգկտգերբուրգ»։

Ինչ որ ալ լինի, Լեռ միով Լեռ միասի՝ Լեռ տպագրուխեան Լուսկանաւն, որ ապահով եմ Լեռ չատերէ անծանօթ է, միչտ հետաքրքրական է այն հատատկատուրն։ Ըստ կարի նմանաձեւն կը ներկայանք հոս Պատ. բնմերոյ տպագ»։

Ճշմարտութիւն Կ. Պոլսոյ Հասմի. Հայոց Նահատակաց Հասուն Գերատպոժուխեան Տեղ ունեցած դատին վրայօք. — Տես ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԵԱՆ (Ն. Տէր Անդրէաս)։

— *Նուաստոյ.* — Տես ՓԻՐՈՄԱԼ (Պ.)։

Ճշմարտութիւն միշտ սրբութեան. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ (Պ. Ա.)։

— *յաւիտենական.* — Տես ԹՈՄՈԼԻ (Կ.)։

— *բրիստոնէական ուսուատոյ.* – Տես ԴՐՈՒՎՏԻՈՒ (Հ.)։

Ճշմարտութիւնը միշտ յաղթում է. հէքեաթ պատկերազարդ. մանկական գրադարան (թիֆ. Հայ. Էրատ. Ընկ. թ. 123)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Լոտինեանցի, 1897. 16 էջ։

Քննագ. Հանդ. Ամս. 1898, թ. 3. – Մշակ 1898, թ. 12։

Ճշմարտութիւնները, մնծ-տղայոց համար։ Ա տիպ?

= Բ տիպ, կ. Պոլիս, 1875?

Ծոճկաճ գիւղ. Աչմագաճք 1884, 614։

ՃՈՒԼՈՒՐԵԱՆ, ԲԱՐՍԵՂ. — Տես ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՒԼՈՒՐԵԱՆ։

ՃՈՒՆՍԸՆ ՍԱՄՈՒԷԼ. – Տես ՋԱՆՍԸՂԵԱՆ (Ս.)։

ՃՈՒԼԱՓՏԵԱՆ (Հ. Սիմոն). — Ասաջք ազգպատիւք. Հ. Ս. Վ. Ճ. ի Մխիթ. ուխտէն Վենետիկ, եւն, 1880. 12°, 183 էջ։

— Տաւկական առաջք։ Վենետիկ, եւն, 1882. 12°, 190 էջ. «Արդեամբք վաղամեռիկ հրաժարելոց յաչխարհէ Պօղոսի և որդւոյ նորա Պօղոսի Ճուլարտեանց»։

Հուղարկաւորութիւն պատմական Լազարովիչեանց և Մուրատեանց տոհմին. ի Պօղոս Լազարովիչէ օրինակեալ ի Հին-Վաւերականաց Նախնեաց իւրեանց, և ի զանազան թղթոց հանգուցեալ հօր իւրոյ Պետրոսի Որդւոյ Ցարութիւն Լազարովիչի։ Ի Վենետիկ, յամի Տեառն 1843. 25 էջ վիմատիպ։

ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ (Ցարութիւն քահանայ). — Մուտգուած աչխարհ. Ա գիրք։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաճէի, 1895. 8°, 175։

— Բ գիրք. տպ. տարի նոյն. 244 էջ։

Քննագ. Արարատ 1895, թ. 2. կոգքին վրայ. – Մշակ 1895, թ. 29. – Մուրճ (Լ. Մ.) 1895, թ. 2.

— Գ գիրք։ Թիֆլիս, Արագ. տպ. Մն. Մարտիրոսեանի, 1896. 174 էջ։

«... Ալա հատորի մէջ են մանկ հոգիական եթեք գրուածքը, որոնք գիւղացիներին. գրանց հատարակական կեանքը և սէրն են գծագրուած...»։ Տարագ 1896, էջ 591.

Քննագ. Արձագանք 1896, թ. 119. – Մուրճ (Ն. Աղբալեանց) 1896, թ. 12։

— Ալա սուրբ Սարգիսը և Մարաք Տատի Չուտատը (գիւղական կեանքից)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաճէ, 1899. 8°, 63 էջ։

Քննագ. Մուրճ (Ն. Աղբալ.) 1899, թ. 2–3։

— Աղքատի մայր։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1902. 8°, 86 էջ։

— Գիւղի այրին։ Թիֆլիզ, Արագ. տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1902. 8°, 43 էջ։

Քննագ. Մշակ 1902, թ. 95.

Լուսնյի մէջ (բաց ի ալս վերջին երկուքէն, որոնք կան 1897 թ. 1898 Բաժիններուն մէջ) ունի «Մեռել կրակոցներ», 1899 Ա. էջ 160–168.

ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆՑ. – Տես ԳԼՈՒՐԳԵԱՆ Բ. Վ.)։

Ճրագ հոգւոյ։ Ջմիւռնիա, ի տպ. Գուլիէլմ կրիֆֆիթի, 1839. 44 էջ?

= Բ տիպ?

= Գ տիպ։ Կոստանդնուպոլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Ջըրչիլի, 1856. 8°, 36 էջ։

Ճրագ ճշմարտութեան. — Տես ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ։

Ճրագալոյց. Ջաւակի հրագալուքին պահք լուծիլը. Երեւակ 1858, էջ 72։

ՃՐԿԱՑԵԱՆ (Յովհաննէս Ա. = Յ. Ակզաքեան). — *Ընճաւէրի մէջ հետեւեալ յօդուածներն ունի.* «Լուսանուագիթիւն» 1902, էջ 33. – «Կիլիկիոյ կաթոդիկոսական ընտրութեան առիթ», 65. – «Բրիսատոպ ս. Պատարագը Թուրինոյի մայր եկեղեցիին մէջ», 145. – «Մկկի տեղ երկու ապտակ», 225. – «Հօտերէն ընարիդ», 353. – «Ազգնորդական խնդիրը Թրքահայոց մէջ», 1903, էջ 161. – «Ազաքարկութիւնս», 345. – «Վրտանգը», 1904, էջ 65. – «Օրհորդ Ալիս Սմիթ Պլաքուէլ», 181.

ՃՕՃՆՈՒՐՆ (Ճ. Ֆ. Վ.) — *Մաքի ուսումնական կրկրագործական ուսրյուրեանուրեան և կրկրաբանուրեան։* Թարգմանեց Անգղիերէնէ Կ. Վահան։ Կ. Պոլիս, տպ. Փ. Պապատալեան, 1892. 8°, 152 էջ։

Փնտ. Աբեւելք 1893, թ. 2800։

ՃՕՃԱ. — Տես ՃԻՈՅԱ։

ՃՕՎԷԴ (Մ. Ի.) — *Քրիստոնեայ ազգիս կամ Բացատրութիւն սուրբ Պրոց երեւելի մասերուն, անոնց վերաբերեալ աղօթքներովը։* Աշխատասիրեալ ի վերապատուելի Մ. Ուիլլըմ Ճ. Փահանայէ Անգլիոյ եպիսկոպոսական եկեղեցւոյն։ Ի Ջմիւռնիա, ի տպ. ի Խ. Ց. Մելիքսէթլումեանց, 1847. 8°, 117 էջ։

Մ

Մ. — Վ. Հուգոյ վարդ. փիրուզէմեան. (կինասդրական անխարկ). Մուրճ 1903, թ. 11։

Մ. (Ա. Բ֊ի՛կ). — Ինչո՞ւ մեր երիտասարդները գաղտ չեն գնում. Մուրճ 1900, թ. 11, էջ 24–33։

Հմմտ. այն հարցի մասին Մուրճի 1901–ի 5 և 9 թիւերուն Փ. Ալարգեան և Վ. Տէր–Գրիգորեան բժիշկներուն յօդուածները։

Մ. (Ա. Գ.) — Տես ԳԱՄԱՌԱՆՑ (Ա. Մ.)։

Մ. (Փ.) – Վրաց մատուռը. Մուրճ 1901, թ. 4։

Մ. (Փ.) – Որոց, (աւանդավէպ), Բիւրակը 1899, էջ 572։

Մ. (Ե.) — Տես ՄԱԴԱԹԵԱՆ (Ե.)։

Մ. (Յ. Վ.) — Պատմական հետազօտութիւնք Նոյեան տապանին գագաթած լերան վրայ. Բանասէր 1902, էջ 155, 179, 198, 235. – Երկու հանդարտհոգի և աման մը լման. էջ 371. – Նայիրեան «հիրճի» և «սոպի» ծաւալ անուններուն առուգաբանութիւնը. էջ 378։

Մ. (Վ.) – Սիլուան. հեղինակ Վ. Մ. Բազդի մէկ խաչը։ Տէր և հայտ. Տիգրան Ճիվէլէկեան։ Կ. Պօլիս, տպագր. Ճիվէլէկեան, 1890. 8°, 92 էջ։

Մ (Վ. Յ.) — Կիսթար կամ Մշեցի Հայու մը խոստովանանքը։ (1882 թ. ի սուրբ Լչմիածին և ի Երբահայոց գաւառներէն ի Տարսն և ի վան հանդարտհոգած). Հանդէս գրական. եւ պատմական, 1888, Ա. գիրք, էջ 225–34։

Մ. (Ո.) — Ընտանեկան բառարան տղայոց վարժութեան համար։ Տպագր. Ա. Ն. Շահնազարեան, ի խասգիւղ Կ. Պօլսոյ, 1870. 8°, 48 էջ։

Մ. (Ս.) Թարգմ. — Տես Լևրան ազամիկը։

Մ. (Ս. = Մուշեղ Սարկաւագ Տէր–Գաբրիէլեան). մահուան առիթ Աւետար. 1901, էջ 221. – Նոյն խնդրի մէջ (1898 էջ 210) յօդուած մը կայ Մ. (Ս.) առարգրութեամբ, և է «Խնդրաւոր հարցեր»։

Մագդալիևի. — Տես Զքօսարան մանկանց։

Մագթաղիևի. (Պաղտափարական վէպ). Թարգմ. Ալօ. Խնդրիճի Աւետիսի, 1902։

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ. – Տես ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ։

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՄՍԵՐ. — Տես ՄՍՆՐԵՆՑՆ (Մ. Գ.)։

ՄԱԳԼԱՒՈՒՏ (Պ. Տր. Ն.) — Աստուծոյ ողորմութիւնին և մեր միջնորդ։ Նոր տարուան համար։ Պատ. Տր. Ներսէն Մագլաւուտ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1902. 8°, 22 էջ։

Մագնէտիսմ կենդանական կամ բուժական. Թարգմանեց Փարամազ։ Շուշի, տպ. Բ. Տէր–Ահակեանցի, 1901. 8°, 55 էջ։

Մագնիս. — Տես ՎՕՐՄՆՕՎԱ (Ի.)։

Մագնիսաբանութիւն. — Տես ԿԱՍՏԱՆԴԵԱՆ (Գ.)։

Մագնիսական քուն. – Տես ՍԱՐԵԱՆ, Հ. Ս.)։

Մագնիսականութիւն. – Տես ՉԻԼԻՆԳԱՐԵԱՆ (Ա.)։

ՄԱԿԱՈՒՏ (Յ.) – Վաճառուած կոյսը (քերթ. նահանգապետ). Բիւրակը 1899, էջ 749։

Մագուսեական դէպեսան. — Տես Լուսոյ 1904, թ. 6, էջ 249։

ՄԱԴԱԹԵԱՆ (Եղիշէ). — Փաւստոս Բուզանդ։ Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1890. 8°, VIII + 52 էջ։

Գիտնագ. Ակդիւր 1890, թ. 1. – Ախթա 1889, թ. 2։ – Արեւելք 1890, թ. 1931։ – Արժագանգ 1890, թ. 4, 6։ – Հանդ. Ամս. 1890, թ. 3։ – Մուրճ 1890, թ. 1։ – Նոր–Դար 1890, թ. 38։ – Ասոնց դէմ ն. Մ. Մուրճ 1890, թ. 4 (Գիտնագանեաին)։ – Ասր դէմ (Ն. Գ.) Արժագանգ 1890, թ. 14։ – Դէմ (Ն. Մ.) Մուրճ 1890, թ. 6, «Գրականական աչքակապութիւն – իմ վերջի խօսքը Պ. Ն. Գ.–ին»։ – Դէմ՝ Արժագանգ թ. 21։ – Դէմ՝ (Ն. Մ.) Մուրճ 1890, թ. 8, «Թէ ինչպէս է պարզուած Արժագանգը հշմարտութիւնը (իմ վերջին հաչիւր գատկերագարդ չաբաթաթերթի հետ)»։ – Տես եւս Մուրճի 1896 տարւոյ 1238 էջը, «Արժագանգի խմբագրութիւնն» հատուածը։

Մուրճի մէջ ունի. «Մարգար Շահազիզեան՝ բանաստեղծ – հրապարակախօս», 1891, թ. 3, 5, 7–8, 12. – 1892, թ. 1։ Ասոնց դէմ Մշակ (Տ. Յովհաննիսեան) 1892, թ. 12, 13։ Այս առիթ Մուրճ (Ա. Ա.) 1892, թ. 1, էջ 132, «Երկու խօսք»։ – Ապրի երգիչը (Լիսաբ. Պատկանեան), Մուրճ 1892, թ. 10, 11։ – Հանդ. Ամս. 1887, էջ 72, 166, Վազար փարպեցւոյ մասին, տես վերջինս։

ՄԱԴԱԹԵԱՆ (Գեւորս Տէր–Յովսէփեան = Եղյեազ. — Նոր քնար Հայաստանեաց։ Մոսկուա, 1857?

«Ասոր հարուստարհիւս հեղինակն է Շամախեցի Պետրոս Պէշ Մադալեանց, Նշանակիր գործակալ մեծի Տէրութեան Ռուսաց։ Այս հոյակապ անձին ինչպէս որ կը լսուի ասկէց ի զատ գրասէր այրուսուելիութենէ էւս կան, որոնցմով իւր ցանկալի անունը արդէն անմահացած է։ Ձհոգերինիս հասած գրքուկին մանաւանդ հայրենասիրական հրգին չատ ազնիւ և ջանգուն հղանակաւ հրգուած ևն... որով առաւել կը փայլի հայրենանուագ հեղինակին սուրբ զարմանալի աշխատուն»։ Արծուի վաստրական 1858, էջ 220։

Ձռաքաղ (1859, էջ 187) կը գրէ. «Պ. Ռոկան Տ. Գաբրիէլեան Յովհաննիսեանց Նրիւանեցի ի լոյս ընծայից Պ. Պետրոս Տ. Յովսէփեան Մադալեանցի Շամախեցւոյ՝ Ռէյեսդ մականուանեալոյ՝ հրգիրը։ Այս տետրակիս մէջ կարող եմ ասել՝ լաւ ժողովուած են ամենրնտիր երգերն յիշեալ հրգչի, որ արդէն յայտնի է մեր ազգին իր քանասանգծականց չքնազ քանքարուելն։ Ընտրա հրգերի մէջից՝ մեզ առաւել հաւանական են Ազգային հրգերն, ըստ որում անոնց մէջ այժմարիկ լեզուն աւելի կանոնաւոր է և գրաբարի մօտ, քան լաւ միւս ուրաքանչիւր հրգերն կամ մուխամբազքն։ Կղմնագէս այս տետրակիս սկզբումբ յատնջաբանի տեղ տպուած է համառօտ տեղեկութիւն ի վերայ կենաց նախնեաց յիշեալ հեղինակին, վասն որոյ և պարտական եմք չնորհնակալ լինել ի լոյս ընծայողին։ Այս տետրակս, որ քաղկացած է ի 12 ծալ լաւերից, և պարունակէ մօտ է իւր մէջ 156 հրեսս, տպուած է Պօլսի ի տպարանութեան»։

Նոյ դարձեալ էջ 221՝ հետեւեալը. «Այս օրերումս տպագրական մամուլի ասկէն հլսւ «Նոր քնար Հայաստանի» անուամբ հինգհրորդ տետրակն, որոյ մէջ պարունակուած են մեր Ազգային հրգեաց հրկասիրութիւնքն, որպէս՝ Ռէյեսդի, Ալագ Շերիբնի, Փիւրջի–Գլաւէի, Մխոյի–Խորջրի, Խոբրունցի, Ազգար Ազամի, Շամշի–Միւքօյի, Փչիկ–Օղլանի, Իռւսատամի, և այլոց։ Ինարիս այս տետրակի մէջ յառաջ քան զամենայն յիրեւան ելսւ մեր աչաց «Ու Հայաստան» վերնագրով հրգն, որ յօրինուած է յամուսնոյն քաղմարդին քերվոյին մեր Պետրոսի Տէր Յովսէփեան Մատալեանց՝ Ռէյեսդ մականուանեալոյ սրոյ հրգերն (որպէս անցեալ տարեգրիս մէջ հւս յիշած եմ) յոյժ գնահատիկ են։ Ընդարձ քաղցր նլսւ մեզ սիրտբմանօք իմն կարդալ զայն երգս, ըստ որում յօրինուած է այն Հայ հրգչի տիկնոջն։ Ւս ով ուրեմն կարող է ասել՝ լաւ մեր ազգի մէջ յառաջադիմութիւն չկայ։ Օրինակի համար՝ պատչամ եմ համարումբ ընդօրինակել այս տեղ վառաջին և գվերջին տուներ նոյն հրգոյն.

«Ա՛խ Հայաստան, Հայաստան
Ընդէ՞ր կորուսեր տէրդ.
Եղեր այլոց ապատանի,
Խառամեց վարդ պատկերդ։
. . . . . .
«Ւս եմ Ռէյադի կինն,
Մատաղեան տուժի լսկին.
Հայրենիսց կալմոզինն,
Հաւատացէ՛ք իմ խօսքին»։

Նրգարանս այս՝ որ տպած է 12 ծալ լաւերով և պարունակուած է իւր մէջ 84 հրես, նուիրուած է Մոսքուայի Հաւատարանի Հայ Ազանդոցց ի նչան չնորհակալութեան ի լոյս ընծայողին (այն է ի Պ. Ռոկանայ Գաբրիէլեան Յովհաննիսեանց), վասն ի՛նտրնական հանդիսին, զոր ներկայացուցին նոքա Մոսքուայի մէջ Հայերէն լեզուով, որպէս պատմած եմ Հռաքաղի չորրորդ տետրակի տարեգրի մէջ»։

— Նրկասիրութիւն Ռէյեսդի կապիտան Պետրոս–Բէկի Մադալեանց. 1859 թ. Օգոստոսի 1–ից մինչեւ 1860 թ. 25 Յունվարի. տետրակ երրորդ, Ա. մասն։ Հրատարակութիւն Ղէորգ Սանդրի Վասաբեանց։ Բագու, տպ. Ադէքսանդրի Վասաբեանց, 1884. 4°, VII + 123 էջ։

— Բ. մասն սկսեալ ի 15 Յունվարի մինչ 29 Մայիսի 1861 ամի. 91 էջ։

— Գ. մասն, 103 էջ։

Ընվանդակութիւն. Ա. Մասին. Երգ ի պատիւ Մագիստրոս Մահտեսի Մոհրանց և որդւոյ նորին Զարմայրայ. Ընդունակ ժամանակի. Նրհւակայութիւն. Ականատես գաստատան. Գիտաֆ. Լեռն Ճշմարտութեան. Երգ. Տաղ վասն արարչագործութեան և մարդեղութեան Աստուծոյ. Հերքումն մեծ. Նրգիչ–Ռինեխի–Ռիւ հեղինակին «որ ասէ Աբրահամ և մարդասէր Ժողովուրդ մարմնական աիսոն ներելի է». Ա*** պատն. Վ.խ.ան վավաշ սիրոյ ի այլն. Նրգափակութիւն. Տհաութիւն ընդ քազգրի. Երգ ի պատիւ*** իշխանուհւոյն. Անկեղծ և հեղծաւոր. Հաբիրերրորդ սայիոս Վաւերի. Երգ ըստ հղանակի Ովանեան «Շաքի հանգի» ասած երգոյն. Երգ. Երգ ի դիմաց Հայաստանի առ ազգային յորդորիչ. Ու Հայաստան. Ջանկարծածին խօսք. Ի դիմաց Շամախեցի պ. Վհւորգայ Փեզչայեանց ի վերայ յծուանց իւրոց՝ Մինքայէլի և Ջումչուտի ի միւսմ հօյմնակի մահացուցյ. Ու լեսան կովկաս. Ոչք ի դիմաց սուրբ կուսին առ Մեսածին որդին իւր. Հատուցումն. Ջանկարծաիսո քան. Ղսրագնւ հրգ. Ղոր ուսուցմանականք. Միոք մարդոյ. Գիտաֆ չահնազի. Անհերքելի հշմարտութիւնք. Ի Մասիս լեռնի. առ Հայաստան. Խորհրդաւոր լաւ. Ուսնալ լծուլծակ. Ջանկարծաիսօս քան. Երգ. Վիճակ խելօք Հայոց իւր ազգի միջոցէր. Տհաութիւն. Մտածմունք. Ղմանուելիւն. Գիտաֆ. Դանգատանք. Նամբասանք. Քիչաւակարան հոգեւոր և մարմնաւոր հրգոյց ազգի Հայոց. Պատասխանի պարսկի միոյ. Հայոց իշխան. Գիտաֆ նորա. Գիտաֆ չահնազի. Հանիլուկ. Երգ առ Նորահկ «կուսկ Հայաստան աչխարհի». Երգ առ Նոյն «կուսկն». Տրտունջ. Ու ամենակալն Աստուած. Տրտունջ լսւս հղանակի «սազի բիւլբիլ» Տահկիրէն խազին. Խոստրոն Հայոց ի Տիխիս. Երգ ի դիմաց Ալի քազգին Հայոց. Երգ սպառնալիք Տրդատայ արքայի առ ազգն Պարսից. Երգ ըստ հղանակի «Լիկարս դաղ ես արել». Երգ ըստ հղանակի «Միրզաջանի գնարգլի» հրգոյն. Ոչք ի դիմաց այրուսն Հայկայ. Անհամաձայնութիւն հոգեւոյ ընդ մարմնոյ. Ջանկարծաիսօս քան. Տաղ յաւուր հրազարեցի ծննդեան. Երգ յաւուր ծնդի ծննդեան. Մէկ քանի խօսք վասն օժնասւոր ազգկանց. Գիտաֆ. Երգ. Կարմիր գինին է լաւ, լաւ ապիտակն. Օձն. Երգ ազիտալի ձայնիւ հրգելի. Երգ սիրոյ. Ու հրաշագիտ օրիորդ ազնուականի. Տաղ ի դիմաց իւրաքանչիւր հայկազնոյ առ Հայաստան ըստ հղանակի «առ զամբիւղ» հրգոյն. Երգ քսան հղանակի «առ զամբիւղ» հրգոյն. — Բ. Մասին. Նդհերքութիւն ի դիմաց Նրասխայ առ Զանգի ըստ հղանակի «Հարամ ասանայ քսխար Զանգի». Նկարագրութիւն քնութեան հեղինակին. Զայն Ադրագած լերին առ Սէվհագ. Զգաստութիւն դաստուածհան. Փառատնհան ստանաւոր. Յորդորակ վերնոյն. Հոգատաութիւն չանց ընդ կատուաց վասն իրաւանց. Ցրոյց. Հարկաւոր գիտելիք. Ու կուսկն Հայոց աչխարհի. Նգրակայութիւն. Ուսակ սեւ կատու և մուկն. Խրատ. Սուր խօսք. Ջանկարծածին քան. Գագիկ արքայ Հայոց ի Պոլիս առ ազգն Հայոց. Զայն Ադհագի. Ննոտասանհերրորդ գար.

Լեզուական ուսումնասիրություններ. Ա. Աստուածատրեան. Մարիամ. Պատմական գեղոյց. Հարիւրաւոր խոսք. Նաղել. Լեզու ի գոյն Մատուռկա պարու. Ոդը վառն ապրի. Յորդորակ. Մուխտարիոպ. Յանկարծածին խոսք. Նաղդն առաւել սիրէ գազանն քան առաւաձէնն. Յանկարծածին վրայ. Լեզու լատ հպանակի «Մատուռկա խոսդ». Ղէռանակութիւնք առաջ չարչարանաց չաքաժեան մեծի պահոց. Աչեատրան. Խնչիմ Հաչիրէն. Յանկարծածիոս քան. Ի դիմաց Տրդատայ արքայի առ Աստուած. Տեսիլ. Ղէրզարծուհիին փոգոյ. Լեզ յայտագս Հայաստանի. Ջոյն ամասնոյ Աչեաղէ առ նա. Պատասխան Աչեաղի առ առաջին իր. Հաւատոյ և առման սէրր Շամախոյ Հայերի. Յանկարծածին խոսք. Լեզ յայտագս գրուխեան մարդոյ. Վան արուխեան մոագ. Փիտանի խոսք. Աննպատակ գուարճաքանուխեին. Փազգրաքիսուխեին. Պատմուռք կարտեան ամենազօր անուխեան Յունաց ազգի. Լեզ հոգևորական. Լեզ ի դիմաց Ղորավանից անապատին Վայոց Ձորոյ. Պիտանի խոսք. Անկարդ մարդ. Չարաքիսս. Ապացոյց քնական առանուխեան Հայոյ. — Փ. Մաշհ. Լեզ. Լեզ առ քու խոչուն. Լեզ առ տա-ռարակ խոչունն. Խաչնիս Հայերէն վան արպիսուխեան քաղդին. Ներքոզ ի պատիր Լիկզորիին Վրաստանու. Յանկարծածին խոսք. Ղմանուխեին դիզական և աւանակ իր. Սուրբ յուսաւորչական գաստուխեին. Ի դիմաց խոչնոց առ արծին. Առ քնելքիչ խոչունն. Մարդ. Խօսակցուխեին Աչեաղի ընդ միոյ վարդապետի. Բարիպաշտ սրկին Աննա Սահակեան. Բան բուռ պատչառին. Խոյնարդ. Խօսակցուխեին Աչեաղի ընդ միոյ հոգևորականի վան կերակրոց. Յուսահատուխեին և յոյս. Լեզ բուռ հգանակի «Տէր ողորմեա» հրգոյն. Առ մարդն առաչին. Լեզգիծաքանուխեին Պարսից քանասուեցած Ֆիրդուսիի առ Սուլթան Մահմուդ չառն իբհանց. Յանկարծածին քան. Փուչակուխեինք հրեսակաչուխեան. Պատճառափայլ խրճանուսի Մարիամ Մոդոմնեան. Ի դիմաց Աչեաղի առ մեռեալ Հայազգիքն Շամախի քաղաքի. Յանկարծածին քան. Վէպ արքայի Հայոց Լուսին առաչնոյ և որդւոց նորա։

Ճառաքաղ խնդրվին մէջ ունի. «Բանք և վարք Օրիորդաց Հայոց Աբարատեան աշխարհի – Գլխի մազերը՝ երկու ծամ արած», հուն, 1859, էջ 415. – «Յանկարծածին խոսք – Ուռայնուխեին ունայնուխեանց», հուն, 1860–61, էջ 34. – «Աէր ազգի – Աէրն է ամենայն», հուն, էջ 263. – «Նկարագիր աիւասւոր քարուց – Փառասիրչ իչխանին է», հուն, 275. – «Նկարագիր քարուց և վարուց Աչեաղի Շամախեցոյ – Լուր՝ աչխարհ դու», հուն, 292. – «Ուռ լեռան Հայոց Մասիս ի դիմաց Աչեաղի – Ֆռ աչիզարդ», հուն, 308. – «Մեղք – Մեղք, ուռ քիզնից», հուն, 326. – «Լեզ ի դիմաց խոյագանչիւր Հայկազնոյ առ այրեցիսն Հայաստան – Մայր իմ, թեդէր», հուն, 341. – «Նդիերգուխեին ի դիմաց Լեռասխոյ առ Ջանգի որ է Ղրազդան գետն յԱբարատեան աչխարհի – Պատմուխեին իմ ուռ քիզ մեկնեմ», հուն, 356, 365, 383, առաքաղած է «Պետրոս Տէր Ցովսէփեան Մատաղեանց կապիտան ի կարգի հեծելազօրաց Տէրութեան Ռուսաց»։ – կռունկի մէջ ունի (1860, էջ 225), «Ի դիմաց Աչեաղի առ հիր կռունկ Հայաստան աչխարհի – Կռունկ քո սեռ սեռ աչքիդ մատաղ», հուն. – Սիսեռի մէջ (1869, էջ 224), «Տրտունջ Աչեաղի – Շատ Հայաստան ձայնելով», հուն, տես և դիմացի «Ռ տրտնջոդն» առանաւորու – Լոյսի մէջ (1905, էջ 945), «Վան գինւոյ և արքեցուխեան – Ինչ մարդ խմիցուց հազ արաւ», հուն։

Միանաբեանցի «Գնաբ Հայկական»ին մէջ ունի. «Մուխամմազ ի պատիւ սիրական որդւոյ խոյ – Լո կուրացած աչքերով», հուն, էջ 114. – «Վան Հայաստանի – Ռչն աչխարհն պատուական է», հուն. – «Հարիւրաւոր Հայաստանի – Ռվ իմ գնդիկիկ բուբատան», հուն. – «Ի դիմաց Հայաստանի – Գանկու փղոսկրեայ էր», հուն. – «Ի դիմաց խոյագանչիւր Հայկազնոյ – Մեր ամկն ազգաքան լմարեր է», հուն, 257–261. – «Ռ սիրուք, սպիտակ սիրուք», հուն, 366. – «Մատուռակ, գինի սուր», հուն, 395. – «Վան գինւոյ և արքեցուխեան – Փչ խմիր, կու հարքնչնէ», հուն, 405. – «Անգնալ գիչերն հրագուխ», հուն, 406. – «Պատուիրէ Աչոգ Շերին», հուն, 407. – «Մի քանի դարդիմանդ», հուն, 410. – «Պարտական ճնագ», հուն, 412. – «Ինամամ ազիարքատն չկայ մին», հուն, 465. – «Աչխարհումն ամենայն քան», հուն, 483. – «Վան մանու կալմուդիկուին... Ղևրսիսի Ը. – Ջարկիր ի քնոյ», հուն, 495. – «Անգնալ օրն դու ման էիր գալիս», 513. – «Ռ տապան նատնալ», հուն. – «Ի Բհրանոյ Հայաստանի – Ինչպէս ես մեծ տան նչան եմ». – «Ռ գալար ծառ մի տնկնալ ի Հայկոյ». – «Ի դիմաց Ռնի քաղաքին – Ռվ դու անգաստր». – «Ռվ արքատրագաստ», հուն, 530–34. – «Փիփ սուտ սագ», 538. – «Ռնինայն արարածք անին աստիճան», 568. – «Վաղրնջուց ժամանակաց». – «Վան գովասանք սիրոյ մարդկանց – Ռչոց առած լաւ քառիցն». – Վան այնոցիկ, որք ակնոց գնելով, և ֆրանճարէն իսօնիով գինքեան գիտուն համարին – Քիմդ լմարիլ ես չէմակով». – «Կամիմ փոքր ինչ». – «Վան չանիրաւի ուտոզաց – Ըսկիզբն խմաստուխեան», 572–76։

Միանաբեանց յիչատած գրքին 590 էջին մէջ կը գրէ. «Պետրոս Տէր Ցովսէփեան Մագամեանց, մականուանեալ Աչեաղ (պարոկերէն որարդ, որսական), աւազ քահանայի որդի, Վարաքաղեղի Արչամիոյ, բռամիոր կատիուէն, կապիտան ռուսաց հեծելազօրաց, ծնաւ 1810 թ., 1822–1827 թ. աչակերտեաց Տիֆլիզու Նիրսիսեան աղգային և հոգևոր դպրոցի մէջ, Յարութեին վ. Ալամդարեանի մօտ։ Ետ ի հայրենեաց դիտուր վրացերէն, պարսկերէն և ատրպատական բարբառ։ Վերջին տարիքը աննախանձելի դրուխեան մէջ էր»։

Ռչ Աչեաղը պէտք չէ չփոթել Մոչեաք–Ղովսի հետ, տարբեր անձեր են։

Մատենադարան Տիկին Աչխի՝ ամուսին վերնոյն՝. — Ռ Հայաստան – Ռչ Հայաստան, Հայաստան։ Գնար Հայկական (Միանաբեանցի), էջ 261։

ՄԱՏԱԹԵՈՍ վ. Հ. = Նէազմի. — *Մատոյի կատկը. կատակերգուխեին մէկ արարուածով. պատկեր՝ մի ժլատ մարդու կեանքից. Երեւանի ժողովրդական բարբառով։ Թիֆլիս, 1888?*

— *կրոր, կրոր. վ.ոդրվիլ մէկ արարուածով. հայերէն, ռուսերէն և ֆրանկերէն լեզուներով։ Երեւան, տպ. «Պսակ» լրագրի, 1880?*

Գնահ. Լ.ո, «Ինամանչոյց գրականուխեինը», Գ. Ջ. 1–16։

— *Փնչիկ, երկասիրուխեինք ազգային երգչի վ.ասակաչ Համբարձումեան Մագամեանց Երեւանցւոյ։ Ի Ս. Պ. Ը. 1871։ Տպագրուխեին կայսերական Ակադեմիայի. 4°, 65 էջ։*

Մադրասի Հայք. — Ամեդք կամ Գործք քաոսուն երեք, և քառասուն և չորս երորդ ժողովոց Մադրասիս Հայոց։ Չաւաքեալ և տպագրեալ վերահասուխեամբ երեցփոխանաց և կառավարչաց որոց իւրեանց։ Ի Մադրաս, 1806։ Ի տպ. ի Տէր Յարութիւնի Շմաւոնեան Շիրազեցւոյն. 29 էջ։

«Մագրասաց Հայոց Դպրատուն». Ալզոաւար 1846 Գ. էջ 36. – 1848, էջ 60. – 1848 Հատ. Ա. էջ 37։

Մագարչուղ գիւղ. Արարատ 1870, էջ 123։

ՄԱՋԵՐՈՎ Ա., *թարգմ.* — Տես Պատմութիւն ընդհանուր ազգաց։

ՄԱՋԻՐԵԱՆՑ Լ.) — Արաքսի 1892 Ա.) *գիշերաթերթական քաջիկը իրենն է։*

ՄԱՋՈՒԽ (Զախեր). — *կայենի կատակը. Վալիցիական զրոյցներ*, թարգմ. Բաֆֆիի։ Թիֆլիս, Կովկասի կառավարչի Պկիս. կառավ. տպարանում, 1884. 8°, XII + 336 էջ։

— Խելագար. *թարգմ.* Մ. Տէր-Զաքարեանց. Հանգէս Պատմ. եւ Պատմ. 1896, էջ 201–221։

ՄԱՆԼ (Բիւր). — *Աշխրը եւ սէրը. Ժէրիմեան Աուրհանգակի* 1903–1904։

— *Միրոյ ամուսինը, Ժէրիմեան Արեւելքի*, 1904։

— *Նօտարին դղեակը, Ժէրիմեան Արեւելքի* 1904, թ. 5620, *եւն.*

— *Դէդիճեանց երկիրը։ Աշխատասիրական ուղեւորութիւն մը. Ժէրիմեան Սուրհանգակի* 1905, թ. 1922, *եւն.*

— *Ֆրանսացիք հիւսիսային բեւեռին վրայ. Ժէրիմեան Բիւզանդիոնի* 1905, թ. 2566։

ՄԱՆԹԼ Ա.) — *Փեսաի կնիկը, Ժէրիմեան Հայրենիքի* 1893։

— *Իրոյ նախանձ, Ժէրիմեան Աղաւնի* 1902։

ՄԱՆԹԼՑ (Ծ.) — *Ընտանեկան գաղտնիքներ. թարգմանեց կարապետ Ս. Ալիքեանեան, Աստուածատէր Մասիսի։ Հրատ. Տիգրան Ալիվէլէկեան, տէր և տնօրէն Սուրբ Աստղիկի և Ալիքսանի շաբաթաթերթի լրագրաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Տ. Ալիվէլէկեան*, 1900։ Հատ. Ա. 8°, 405 էջ։ – Բ. 411։ – Գ. 388։

Մարիամ Սանասարի. — Տես Վլնին (Ա.)։

Մարիոյ և Մելիք-Ասիի. — Տես Քոթոչն (Տիկ.)։

Մաթիւտ. թարգմանեաց Աւետ Ց. Տէրոյենց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Տէրոյենց, 1861. փոքր 8°, 50 էջ։

Մաթիւտ. — Տես Պալեան (Ա.)։

Մաթիւտ կամ նորատի կնոջ մը յիշատակելիր. — Տես Սիի (Լ.)։

ՄԱՀԿԵԱՆ (Ց. Ս.) — *Մուշեղ և կապիճիկ, կամ պսակ մը յանչրդի. գրեալ ի Ցովհաննէս Ս. Մահկեանէ Մաշկերտցւոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ս. Ղ. Պարտիզպանեան և Ընկերք*, 1875. 8°, 263 էջ։

«Այս գեղգիական վիպասանութիւնը, իր պարզ ոճովն ու հետաքրքրական տեղեկութիւններով ընթերցասէր ազգայնոց ուշադրութիւնը գրաւելու, և նորա ինքնագրեայ հեղինակը՝ որ մի միայն իր ջանքովն ու աշխատութեամբ յառաջացած է, քաջալերելու արժանի բնաւոր աշխատասիրութիւն մ'է». Մասիս 1875, թ. 1701։

Փնտագ. Մասիս 1875, թ. 1702։ – Տես և թ. 1719։ – Հայրենիք 1875, թ. 259։

ՄԱՀՈՒՍԱԿԱՆ ԱԻԵՏԱՒԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. — Տես Գիրք ժողովածոյ։

ՄԱԹԻՆԵԱՆ (Հ.) *թարգմ.* — Տես Կլօթիլ։

ՄԱԼԱԽԵԱՆ Գ. Ա., *պատկերազարդ կեանք դաւանական բնախօսութեան Մարդակազմութիւն։ Հրատարակիչ Ստեփան Պ. Ֆէրուճէճեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան*, 1893. 8°, Ը + 80 էջ։

«... *որիչ չատ մը նմանօրինակ երկասիրութիւններ մէջերնիս բնարերգիկը Ինչ Պէրքի գիտական ոչ աուգուտ անուն գործը զոր ինչ ինչ փոփոխութիւններ ընելով ներկայացնել մեր պիտոյից*»։ Ձառասյոսան։

— *Պատկերազարդ աստղաբանութիւն։ Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան*, 1893. 8°, Ը + 110 էջ ?

— *Քիւղիւթիւնի (դնեական մեթոտով). կարճ և դրօշակաւոր իրանագգեստ (ձեւել և յօրինել)։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Արամեան*, 1897. 8°, 80 էջ։

Թարգմ. — Տես Քարենեան Բ. Տ.։

Մալաթիա. — Տես Արբերեան (Մ. Ա.)։

«Մալաթիա», Հայե. Մատուռ 1900, էջ 725։ – «Հատածներ Մալաթիայէն», Բիւրակն 1899, էջ 772։ – «Մալաթիոյ մէջ նախապաշարումներ», հաւաքեց Գ. Յ. Թեսլճեան, 1900, էջ 331։ – «Մեծ պակքի առիթ կարգ մը սովորութիւններ Մալաթիոյ». տես Պէճենեան (Ց. Ա.)։

ՄԱԼԱՆ. «Մանուկն ու Ժողովուրդը», *թարգմ. Հայ–Ամէն. Հրատ. Մատուռ* 1889, էջ 69։

ՄԱԼԼԱՆ Ս. S. C. Malan *անգղիացի.* – *The divine liturgy of S. Gregory the Illuminator.* London, 1872?

Տես և Ֆիլոթիւնեփիւ, «The Armenian Church», *եւն, որուն* Appendix-*ը իրենն է։*

Շրջումիցի կը գրէ. «Պայրրէնէն հաքը Անգղիացւոց մէջ հայկական լեզուի ուսմամբ դրաւորդն եղած է Մոզոմեն կնոսար Մալան հրէից, վարդապետ (նաբաղանդ) աստուածաբանութեան և որդի կնոսար Հենրիկ Ալբրահամ հրիցու, որ անուանի աստուածաբանի և քարոզչի անուն ունէր ի Գինուա իր կրօնակիցց մէջ։ Մալան որդի որոյ վերայ է մեր խոսքը, ծնած է ի 22 ապրիլ, 1812, ասրված է յ'Օքսֆըրտ, ի վարժուցն Edmund stall, որ և միջնանակի կամ դպրոցական օգնութեան արժանաւոր անուանած անանքրիտ ու հնքրայական լեզուաց մէջ յառաջադիմութեան համար։ 1838ին գնաց ի Կալկաթա՝ վարդապետ դասական լեզուաց յԱլիպուրտպատական դպրոցի (Bishop's College) տեղւոյն, ուր և ամուսնացաւ 1840։ Տարի մը յառաջագոյն Պինկալայի ասիական ընկերութեան քարտուղար անուանուած էր և եկեղեցական գանգան աւագութեան քարտիրացած։

Ձմիւռնիոյ մէջ գանուած ատենին եռանդ եղած հայ լեզուի ուսման, և ուսկիւով քանի իակ իր խոսքերն երկրորդել «որովհետեւ չատ սիրեց և աքանչացաւ լեզուին վրայ՝ ալ չուզեց ետ կենալ անոր ուսմանէն»։ Ալլ և այլ աղօթքներ և հոգեւոր գրքեր Ժարգմանեց ի հայէ յանգղիականն. ինչպէս Նէզոլիացի Հ. Մատթէոս վարդապետի Մտածութիւնք ի յարութեան Քրիստոսի (Meditations on our Lord's Passion, 1863) և Գիրք հանապազօրեայ աղօթից (Thoughts for every day in Lent, 1867)։ Իր գրուածոցը մէջ կարեւորագոյնն է՝ կեանք եւ ժամանակ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, որ ինչպէս յայտնի է՝ հիմնագիր պաշտպան է հայասատան հեղեղեցւոյ (Vie et époque de S. Grè-

goire l'Illuminateur), *իարդմանեալ ի հայ լեզուէ և տպագրեալ ի* 1868։ *Իր որմէնեան այս տպագրութիւնն վաճառքի դրուած չէ, որինակաց մեծագոյն մասը ի կալակիա ղրկուած լլալուն, անառարկելոյս մանրամասն տեղեկութիւնն մը տալ՝ հաճոյ պիտի լլայ մեր ընթերցողաց։ Ներածական մէջ համառօտ տեղեկութիւն մը կուտայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և հայ ժողովրդեան վրայ, ուսա լեզուով գրուած քանի մի պաշտօնական գրութիւններէ իարդմանելով. ինչպէս* 1843 *տարւոյն ներքին ժառանգաւորութեան նախագիծ օրինակը, յորմէ օրինակ մը ընդունեցաք Պաւլո ի Պլաքմոր* (Blackmor R. W.) *երիցուէ, որ ինքն ալ ընդունած էր ի Ներսիսէ այն ժամանակին Հայոց կաթողիկոսէ, որուն այցել

գիտարուն, և տպագրեալ ի հայ լեզու ի Մոսկուա՝ յամի 1850 հովանաւորութեամբ Ն. Բարսա և կոմս Պուդբերգի. Հետաքննելի գրուած մը ի ծանօթութիւն հաւատոյ Հայ ժողովրդեան։ Պարտի իմաստասիրութեան հրատարակուած է ի Occasional Papers of the Eastern Church Association, (London, Rivington, 1869).

Ի Լեհերդն և վերջին գլուխ խօսի հայ և յոյն եկեղեցեաց իրարմէ ունեցած տարբերութեանց վրայ։ Տպագրեցաւ նաեւ Լեհերէնեան եկեղեցոյ ընկերութենէն, ինչպէս կը ծանուցանէ Պարսկ յ՚էջ 241 Ֆորթիսքիւի երկաբերութեան, քայց մեզ անկարելի եղաւ գտնել գայն։ Հետաքննական և ուշով գրուած մ՚է Պուբարիւէի, ոչ միայն վարդապետականաց տարբերութեանց վրայ որով իրարմէ կը զանազանուին հայ և յոյն եկեղեցիք, այլ նաեւ այն ամենայն խնդից որ եղած են ի միաբանել այս երկու եկեղեցիքդր, և մանաւանդ ի Ղերսեան կայսեցոյ կաթուղիկոսէ. և ի համանուն աղբիւրէն ուսած է ի Համբարձմ։ Լիս տեղեկութիւն վարդապետած է ի հանապարհորդական գրոց Պուբարիւէի ի տուս (Հատ. Բ. 206–251)։

Աւելորդ է մեզ անդրադարձնել մեր Մալան մեծ ծառայութիւն մը մատուցէ Հայոց՝ իրենց վարդապետականքր և ազգային եկեղեցոյ սկզբունքր այսպիսի պայծառ կերպով մը անգլիական հասարակութեան ներկայացնելով։ Իմքագրեալքր այս հարցմանութիւններէն չատերը՝ հիմա ձեռք ձգելը դժուարին է անդիտ բլլալուն. և յուսալի է որ զանոնք միացրնելով նոր տպագրութիւն մը բլլալ չուտով»... Պատմաբանագրութիւնք Հայ լեզուի յԱրեւմուտս, 347։

ՄԱԼԱՒԻՄԼ (Մելքիսեդեկ)։ — Ծագիկները (քերթ.), Ազահիտ 1898, էջ 74։

ՄԱԼԱԳԻԱՆ Մ. Կ.) — Խիրսկի մէջ ուսուցիչ. «Լրագրատի հիւանդութիւնները» 1898, էջ 346, 397. — «Մեր կեանքը (փիլիսոփ. կնճռաքանութիւն)», էջ 428, 490, 615, 679, 806։

ՄԱԼԷԶԵԱՆ (Յ. Ս.) — Հրատարակիչ տիրոջ, ապանդեալ ի ձեռ հոգացման և պատասխանատու, ի պէտս դպրոցական մանկանց։ Աշխատասիրեաց Յովսէփ Ս. Մ. դասատու հայկաբանութեան ի տպ. ի Առաքել. Վաճառոյ Ս. Յակ. յերուսաղէմ, 1870. 8°, 134 էջ։

— Առակ տուսն կուտանաց. տղայաչափօրէն գրեաց Յ. Ս. Մ. ի լոյս ընծայեալ աշխատասիրութեամբ Յարութիւն Թ. կարապետեանի։ Կ. Պոլիս, տպ. Պ. Ձէզվէճեան, 1874?

Թարգմ. — Տես Մելտոն։

ՄԱԼԷՋԵԱՆ, (վահան Ֆ. = Ջեփհիր). — Մրմունջք (պատանեկան խոհեր)։ Կ. Պոլիս, Պաղտատլեան տպագրութիւն, 1890. 8°, 158 էջ։

Տես Մասիս 1890, թ. 3936, «Ու Ջեփհիր՝ Մրմունջքի հրատարակութեան առիթս» (Ալփասլան)։

Փիննագ. Հանդ. Ալմօրեայ 1890, թ. 5. — Նորդար 1890, թ. 46։

— Ամիծնալը. քերթուած արտասանելի։ Կ. Պոլիս, տպագր. և վ. իմագր. Դ. Պաղտատլեան, 1892. 8°, 16 էջ։

Փիննագ. Ալեքս 1892, թ. 2424 (Նամակ Լուսիկայի)։

Ազահիտ մէջ ունի. «Հակող կանխեղը» 1901, էջ 130. — «Ջուներ», 140. — «Փասխիկ», 163. — «Մարապիտները», 186. — «Անուն մը» (Նորավէպ), Մասիս 1900, էջ 187, եւն, տես Յաւելուած։

Իրատածներ իր մասին. Ալեքս. Մասիս 1903, «Մալէզեան վանան իրր բանաստեղծ»։ — Մանգուկ 1903, թ. 631. — Մասիս 1904, թ. 24։

Կենսագրական գիտիր. «Նոր. 1873 էջ. Վուլիա (Լուսմանիա). գասակ ազգասէր բժիշկ Յ. Մալէզեանի և իժո՝ նոր. հայկազան պատուելի Յովսէփ Մալէզեանի, պատանութիւնն անցուցած է Օրէմպուրգ։ Հայկական կրթութեան չրջանաւարտ. ապա նեռուած Իսկի և Իրատարանական վարժարանի դասընթացքներուն. իրատագործ պիտոյական ատաչած 1895 թ.։ Իրատաքանական ատաստ. չարտնաչած է Նահ Լրտրպատ փոխոկ քանատուեցծ. Պրաքանութեան մէջ իր ինքնաչատուկ տեղն ունի. Ֆիրնս. Լեզերմ մը իրեն համար բատած է. «Կր տարբատրծէ հատատարպատ հոգիին տարրերն, ու տարբերու հոգին»։ Շատ գնահատուած է իքր հարատատան, քանախոսելով հայ., ֆրնս. և Լեզուրբ լեզուներով, առանց գրատր նախապատրատուելու հան. անձնուէր գործիչ, կէտ նպատակի ունենալով իսկապէս օգտակար բլլալ Ազգին։ 1897 թ. քատուած ի Լերսին և 9 ամիս հալածանքներու ենթարկուած. դնդատի կեանքր քանդած է իր ատղջուքիւնը։ Լգիպատոս քարձրագոյն խատն Փատարանէն Ա. ատտէճանի փոստաքան թեղուած (avocat à la Cour), փայլուն դէմքերէն՝ փատաքանական կատարին, իրատարք վարչութեամբ չարգ ու պատիւ լեզ հայ և լեզ օտար չրջանակներու մէջ ի Վահրէ, ուրկէ կր վրէ ինձ 14 յլս. 09 լուսատկանաս. «Իմ 2 հատորիկներուս [Մրմունջք և Ակնծեալը] իսկքն անգամ չրնէք. տգու լեզուվուիներ են անոնք. «Իմ Ա. հրատարակութիւնս» վերնագրով գրուածքան մր մէջ — Մասիս (5 փետր. 1900) — առաջին մեղքս քաչելու փորձ մր բրած եմ արդէն։ Առաջին առիթ տպագրուելուն պիտի չանձնեմ 2 հատոր, կէրոնները՝ ուսանաւորներու հատաքածոյ մր, և նորավէպներս, ու արձակ քերթուածներս՝ գատ հատորով. Բայց ինչ հարկ այսքան մանրատանութեանց, քանի որ կր տեսնեմ լեզ պատուանդանի համար կենսագրական մրն է ձեր ուզածքս Լրելք ներկայացուցած հայ անձս»։ Իր քերթուածներուն մեծ մասր հրատարած է Մասիսի (1904, 1905), Արեւելեան Մամուլի (1903–4), Ծաղիկի (1903–4), Ազահիտի (1904–5), Բանբերի (Ա. Բ. տետր), Մրմունջ՝ ուսանողէն Հայկական Մուսայի, Շիրակի (14 մարտ 09), Լուսաբերի 1905, 1908, 1909), Ազատ Բեմի (1903, 1907), Արեւելքի յաջորդ և վազուց), Մանգուածի (1908) մէջ եւն.։ Վերջերս քաղաքական բազմաթիւ քանախոսութիւններ և հրապարակագրութիւններ ունեցած է. ատոնց վերջնագոյնները կը խրեն, կը դատապարտեն, Ինչ ընելու ենք — արտատպուած օտար Մասիսի մէջ», Ծաղիկի «Ամէն. Տարեց.» 1910, էջ 117։

ՄԱԼԽԱՍ Դրիգոր) Թարգմ. — Տես ԲՕՔ (Ա.) — ՄԻԼ (Ջ. Ս.)։

Հանդ. Ալմ.ի մէջ ունի. «Կեղծաւոր գրականութիւնը» 1902, էջ 151. — «Վերաքննութիւններ», 77. — Օրուան խնդիրը. Ներփակող տարրը. Նոր Աստեղագ. Romantique Հետորականութիւնը. Ջգուչական Ժիլոցը. Կուչա կերպերը, 225. — «Վարդապետութիւնս», 259. — «Բանաստեղծութիւն և հրաժչութիւն», 365։ Տես և Յաւելուած։

Իրատածներ իր մասին. Մասիս 1903, թ. 18. — 1905, թ. 16։

ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Յովհաննէս). — Լյսպուր, վէպ։ Թիֆլիս, տպ. Ա. Ց. Մելիք-Շահնազարեանի, 1895–6. 8°, 170 էջ։

Փիննագ. Աւետաց 1896, թ. 4. — Արագս 1897 (1894–95) Դիրք Բ. էջ 83։

— Պատանեկական յուշիր։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1896. 8°, 46 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1896, թ. 12 («Պատան. գրուած ժողովածու». Ն. Ակր.) – Նոր-Կեր 1896, թ. 195։

— Հօրաս–Մօրաս. պատկերներ իրական կեանքից, առաջին գիրք։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Լօ-տինեանցի, 1898. 8°, 165 էջ։

«Դիրքը պարունակում է հետեւեալ փոքրիկ վէպիկները. «Ակքսա Շէբռալի հերնէր», «Ակքսա-տուլեան հիրանեբուն», «Վնդի ապէն», «Շաատաի յոտրէր», «Թէ ինչպէս մարդը կրթուում է հնոյր», «Շաշի Ջմրուխեի կորցրած փիփիրլի փիլիկը». Այդ պատկերները վերցրած են Ջաւախուէթի կեանքից և գրած են նրա բարբառով։ «Հօրաս – մօրաս» մի լեռնային ծագիկ է, որ քանում է ազբիւրների հպերքներում». Տարազ 1898, էջ 908։

Քննագ. Շանդ. Ամաօրեայ 1899, թ. 1։

— Երկրորդ գիրք։ Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, 1903. 8°, 153 էջ։

Քննագ. Լուռմայ 1903, թ. 2. (Մ. Ներք.)։ – «Մի անկարկ Հօրաս–Մօրասի վրայ», Նոր-Կեր 1903, թ. 177։

— Հայ գեղչուհի ալրումը Ա. մաս. Դաշտային գործիքներ, արտադրած Կովկասեան Հանկիսից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Լօտինեանցի, 1898. 8°, 36 էջ և 10 առանձին նկարներ։

Քննագ. Բազմավէպ 1899, էջ 236։ – Շանդ. Ամաօրեայ (Տաշեան) 1899, թ. 3։

— Երկրորդ մասն. նկարներով։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1901. 8°, 37 էջ։

Մուրճի մէջ (1889, թ. 11) հրկու քերթ. ունի. «Տինչ հայրենիքի», և «Ընկերոջ»։

Բաճաճէի մէջ Հայկ Տէր–Ասատուրեանց կը գրէ. «Աշխատասիրանց կը գրէ. «Աշխատասիրանց կը գրէ. «Աշխատասիր

յաս, որ ուրիշն պատմուվիներ գրուած է Ֆ. գարի վերջերում, յատնարէն լեզուով։

Գիտենի որ Ֆ. պատմուվիւնն այսօր մեծ կարեւորուվիւն է ստացել մատենագրական և պատմական տեսակէտիից՝ մենք տարի ենք համարում մի առաջամ նոր քննուվիւնն ենթարկել յիշեալ խնդիրները, որոնց այս կամ այն կերպ լուծումից ազդեցուվիւն ունի և պատմուվիւնն ընդ դնահատուվիւնն, որ նոքա մատենագրական և պատմական արժէքի վերաբ։ Մենք այս յօդուածում ամենամանրամասն ենք յիշեալ խնդիրների քննուվիւնը, դանց անելով սրբի, ոչ նուազ կարեւոր խնդիրներ Ֆ պատմուվիւնն վերաբերուվիւնամբ, ինչպէս են քնագրքնուվիւնն, մատենագրական և պատմական աստուածաբանուվիւնն։

Այն քանասէրներից, որոնք Ֆ. պատմուվիւնն հնդինակին յոյն են համարում և պատմուվիւնը գրուած յատնարէն, Ֆ. գարի վերջերում՝ են Հ. Վ. Ջարբհանեանի [1], Ե. Մ[2]. և Ա. Կարապետեան[3]»։

Հնդինակուվիւն. Ա. Փաւստոսի պատմուվիւնն հնդինակի, նորա ակդնագրի, յիսոի և գրուվիւնն ժամանակի մասին նորագոյն կարծիքներն ու նոցա քննուվիւնը. — Ե. Փաւստոսի քանաքաղաքներն։ — Ե. գարի հայերէն գրուածքներից. — Ակնարկուվիւններ Ե. գարի անգլիքի վրայ. — Անտիոկ-կոլիքի ժամանակագրուվիւնն. — Շրջաքներ, ասանգուվիւններ, վիպական տարր. — Հղինակի ազգային ոգին. — Ընդարձակուվիւն։

Իննագ. Հանգ. Ամսօրեայ (Ա. Մ. Ֆարազաչ) 1896, թ. 7, էջ 200։ — Մշակ 1896, թ. 54։

— Բուզանդ, կենսագրուվիւններ. (Փիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 137)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Ի. Լիոտինեանցի, 1897. 8°, 96 էջ։

Իննագ. Հանգ. Ամսօրեայ 1898, թ. 3։ — Մշակ 1897, թ. 147–8.

— Սեբէոսի պատմուվիւնը և Մ. Խորենացի. մատենագրական ուսումնասիրուվիւն։ (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 156)։ Թիֆլիս, նոյն տը-պագր., 1899. 8°, 118 էջ։

Ցառաջաբանը կ'սել. «Մովսէս Խորենացու և նրա պատմուվիւնն ուսումնասիրուվիւնը վերջին 5–6 տարիներում մի նոր կերպարանք ստացաւ, որի գլխաւոր յատկանիշներն են—տարագրուվիւնն և յատհատուվիւնն։ Մենք մի տարի բերում է իր հետ նորանոր գիւտեր, մէկը միւսից աւելի աննըպատակ։ Խորենացու նկատմամբ Գ.ին 1892 թուին էր, որ Հ. Ց. Տաշեան իր «Նատուածաբանուվիւնք Մաշտոց Կաղլիսեցեաց» հատագօտուվիւնն մէջ աշխատում էր մանրամասն մատենագրական քննուվիւններով որոշել, թէ ի դարի ովիմական թուականների ո՞ր տարում է գրուած խորենացու պատմուվիւնը։ Քայց արդէն 1893–ին պրոֆ. Ա. Կարիէր հանդէս եկաւ «Հանդէս ամսօրեայում» մի չարք միտքաւոչիչ յօդուածներով, և ահա խորենացու պատմուվիւնը, ինչպէս մի գնդակ սանդուխի վերիից, սկսեց արագ–արագ գլորուել, նախ մինչեւ հօթներորդ դարը, ապա ովիներորդը, ապա իննըերդը։ Ովիի էլ աւելի չդլորուեց պատճառն այն էր, որ ոչխնս տեղ չկար գլորուելու։ Մատենագրական քննուվիւնների մէջ յայտնուած կարծիքները, իրեն սրտկէն վճռուած իրողուվիւն՝ մուտք գտան և հանրագիտական բառարանների մէջ։ Այս տեսաւ Սոկրատի պատմուվիւնն իմաստասիրուվիւնը, Հայրենասրուի վարքի մի մեծ հատուածով, որ քառասի պարունակում է և խորենացու պատմուվիւնն մէջ։ Ա Մովսէսի վարքում (Գ, կէ). այս գիւտը նուաճեց նոյն—իսկ չատ յատկան մտքերը և կարծես վերջնականապէս հաստատեց, իրէ «678 ովիից առաջ խորենացու պատմուվիւնը չկար», Ենթադրելով ի տարիէ, որ այս ովիականից դեռ չատ յետոյ էլ կարող էր նա յօրինուած վինել, ուվիերդ, նոյն—իսկ իննըերդ դարում։

Վերնագատուվիւնն այս սկսկատիկ տղդուվիւնը վարակիչ քնատուվիւն տուաց։ Մի քանիսը սկսեց աշխատել մերոն դերագանցել՝ աւելի նոր գիւտով, աւելի ներքին մտելով խորենացու պատմուվիւնն գրուվիւնն ժամանակը, աւելի նուազելով նրա պատմական արժէքը, աւելի նուաստացնելով հնդինակի բարոյական ու մտաւոր կարողուվիւններն։ Ի այսոր, քանաերուվիւնն մէջ ամրապնդուել կարծիքով, խորենացին այն չէ, ինչ որ հղել է տասնեակ դարերով, այն չէ, ինչ որ Եր դնա 7–8 տարի առաջ, այլ մի անվանական պրոտուածք՝ ուշ ժամանակի զանազան խառն ապրերներից մուտացուած կտորներով, միանգամայն անվստահելի կնոջիք։

Նայց արդեօք քանաերուվիւնն այս նկրտակցուվիւններն անելիս քատականաչափ չջմնայնացաց է հղել։ արդեօք նա, խորենացու պատմուվիւնը դարձ դար ներքին գլորելիս, կանգ առել է այս հարցի վրայ, իրէ չկան արդեօք ուրիշ երեւոյթներ էլ, որոնք այս «ներքին քայլուվիւն» տենդենցիային հակառակ են, և քննել են նրանց նոյնպիսի ուշադրուվիւնամբ ու մանրամասնուվիւնամբ՝ որպիսին գործ են դրել ներքին քայլուվիւնն պաշտպանելիս։ Ելէկ իսկոյն կոտակցական լինէր փորը ի չատէ հասկանալի կղտնար՝ հակառակ տեսակէտներն անտես անելը և իր տեսակէտով չափից դուրս չափազանցելը. քայց այսուհի խնդիրը քանատիրական է—երկար գարերով մեզանից քաժանուած մի մատենագրի աշխատուվիւնն և պատուի մասին—և ոչ ոք զգաստամ է այս խնդրով՝ մի և միակ նպատակ ունի—երեսն հանել հչմարտուվիւնը, ինչպիսի և լինի նա։ Այս հանգամանքում՝ հակառակ տեսակէտ պաշտպանողը փաստերն անտես անելը կամ արհամարհելը՝ անհասկանալի է։

Մենք կարծում ենք, որ դիտուվիւնն չունէր, նոյնպէս և նրա պատիրը, պահանջում են չատ դատուվիւնն և չրջհանգուվիւնն՝ այսպիսի խնդիրներ լուծելիս. աւելի լաւ է մի քիչ ուշ կայացնել վճիռ, քայց անդունալի կերպով, քան մեզ չատապով մեծ–մեծ վճիռներ արձակել՝ մի քանի տարի յետոյ նրանց սխալ լինելը խոստովանելու վտանգով։

Այն տեսակէտից, երբ մեն և իրապես լուրջ փաստերի հետ, որոնց հիման վրայ խորենացու պատմուվիւնն գրուվիւնն ժամանակը մինչեւ Ը–ի դարերն իջեցրուել՝ կան և չատ ուրիշ երեւոյթներ, որոնք, ընդհակառակը, ցոյց են տալիս, մեզ խորենացու պատմուվիւնը զոյուվիւն է ունեցել այս դարերից դեռ չատ առաջ էլ։ Ասանդ այս կարգի երեւոյթները տանդատանորէն քննելու և լուծելու՝ անկարելի է վերջնական որոշում կայացնել խորենացու պատմուվիւնն յօրինուելու ժամանակի մասին։

Ղևրկաչ ուսումնասիրուվիւնը նպատակ ունի չօչափել միայն մի այսպիսի երեւոյթ՝ ի նպատակ խորենացու վերաբերուվիւնն։ Մենք աշխատել ենք սրա մէջ ցոյց տալ, մեզ հօմներորդ դարի

---

1. Պատմ. Հայ. գրոլուվիւնից, Բ. տպ., եր. 222–232։
2. «Փաւստոս Բուզանդ», Վիեննա, 1890։
3. Քննական պատմուվիւնն Հայոց, Թիֆլիս, 1895. հատ. Ի., Գլ. Գ. և այլուր։ — Ասանձնակի կարծիք տուին Հ. Բ. Սարգիսեան («Ազամանգեղոս և իր քազմագրեան գաղտնիքն», եր. 298–299) և Ղևոնդ Ալիշան («Քնասէր», 1887, Պրակ Ա–ասլին, եր. 17–60)։

կէսերուն արդէն խօսինացու պատմութիւնը յայտնի էր և հրատարակած և նրանից, իբրև հմտարիա և հատատի մատենագրից, օգուտ է քաղել Աթէնա հայկաբանը իր պատմութեան մէջ, Աստրատի և Աղթնտորսի վարքի հայերէն խմբագրութիւնից դեռ բաւական ժամանակ առաջ։

Այս տեսակէտն ապացուցանելու համար՝ մենք ուսումնասիրել ենք Աբէլոսի պատմութեան սկզբնաղբիւրը, իբրև անծանօթ հեղինակների գրուածքներ ճանաչուած հերու Պատմութիւնները, և ցոյց ենք տուել, որ դրանք անտարակոյս Աբէլոսին են պատկանում, իբրև նրա պատմութեան անբաժան, համեմատական և անհրաժեշտ մասերը։

Մեր քննութեան մէջ այս Պատմութիւնները ի նկատ են առնուած սահմանափակ ծաւալով — այն չափով միայն՝ որքան հարիւրաւոր էր նրանց ներքին և արտաքին կապը հաստատելու Աբէլոսի Պատմութեան հետ և որոշելու Մ. Խորենացու, Ասողիկի դիրքը Ե. դարութեան մէջ։ իբրև ազբիւրների կամ քանաքաղների։ Բուն ցոյց դուրս կան նրանց մէջ չատ ուրիշ հետաքրքրական խնդիրներ, մասնագրական, պատմական բովանդակութեամբ, որոնք չեն չօչափուած մեր այս քննութեան մէջ։ Ընդհակառակը, մեր պատրաստած տեսակէտը իր կողմից այս գրութեան նիւթի առիթով դեռ նոր խնդիրներ կ'յարուցանէ, որոնք հետզհետէ կ'քննուին և կ'լուծուին։

Նովատգարութիւն. Աբէլոսի Ա և Բ գրութիւնները. — Կարծիքները այս գրութիւնների մասին. — Քննութիւն Բ գրութեան. — Աստիճանաւոր Տարօնացին. — Աբէլոսի պատմութիւնը և երկու գրութիւնները. Ա. Ակռաքին կապ. — Բ. Դերքին կապ. — Գ. Դերքին համեմատութիւն. — Դ. Լեզուի և ոճի համեմատութիւն. — Ընդարձակացութիւնները. — Ը րբ է գրուած Աբէլոսի պատմութիւնը. — Ցաւելուած Ա. Մի քանի ուղղագրութիւններ Աբէլոսի պատմութեան. — Յաւել. Բ. Մի պատառիկ Աստիճանաւոր Տարօնացու գրուածքից։

Քննագ. Արարատ (Ս. կ.) 1899, թ. 7։ — Բազմավէպ 1899, էջ 282։ — Բանասէր 1899, էջ 168։ — Լուսոյ 1900 Գիրք Ա։ — Մշակ 1899, թ. 53։ — *Vizantijskij Vremenlik* 8, p. 64–105.

— Համառօտ պատմութիւն Ղևոնդեան հնգետասնից դպրոցի հօրաւնատուն հ. Սիմեոնեան գրչասիրաց (1824–1899)։ Թիֆլիս, կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1900. 8°, 214 էջ։

Նախաբանէ կ'բաղ. «Ղևոնդեան Վարժարի Մեծ. Հոգաբարձութիւնը, որոշելով տօնել Վարժարի հօրմանասունհինգամեայ գոյութեան (1824–1899) յոբելեանը՝ ի մէջի այլոց միտք էր յղացել՝ այս առիթով տպագրել Վարժարի ընդարձակ պատմութիւնը, որը յանձնարարել էր կազմել պ. Սիմեոնեանդ Երիցեանին։ Այս ընդարձակ պատմութեան առաջին հատորը լոյս տեսաւ անցեալ տարի. երկրորդ հատորը պատրաստուում է հանդէսի օրը հրատարակելու, իսկ հրրորդը կտպագրուի տպագչայում։

Այս ընդարձակ պատմութեան հետ՝ Մեծ. Հոգաբարձութիւնը կամեցաւ տպագրել և մի համառօտ պատմութիւն, որ իր ծաւալով ու բովանդակութեամբ մատչելի լիներ բնակիչների աւելի ընդարձակ շրջանին։ Այս համառօտ պատմութիւնը կազմելու գործը Մեծ. Հոգաբարձութիւնը քարտհանձեց յանձնարարութեան։

Իրա պատմական նիւթը քաղելիս՝ օգտուել ենք — մինչև 1850 թիւը՝ պ. Երիցեանի աշխատասիրած վերոյիշեալ ընդարձակ պատմութեան առաջին հատորից. 1851–թց մինչև 1857 թիւը՝ նոյն ընդարձակ պատմութեան երկրորդ հատորի համար պատրաստուած և պատրաստուող նիւթերից, իսկ 1857 թուից մինչև վերջը՝ Վարժարի դիւանատան գործերից, գլխաւորապէս Հոգաբարձական օրագրներից. 1851–1861 թուականների համար օգտուել ենք նաև Երբեմն Հոգաբարձութեան հրատարակած «Տասնամեայ գործոց թեան և հաշուոց Տեսութիւնից», (Թիֆլիս, 1861)։

Վերի մտածել ենք ներկայ ժամանակին՝ այնքան պակասել ենք գնահատելուց որեւէ գործ կամ գործիչ գրչուհական առաքելութեամբ, այլ բաւականացել ենք միայն իրողութիւնները հաղորդելով»։

Քննագ. Հնգամեայ 1900, էջ 427։ — Մշակ 1900, թ. 139։

— Հայագիտութիւնը XXրդ դարի սկզբում. արտատպ. Մուրճ ամսագրից 1901, թ. 1–3, 1902 ?

Վ. Ագայեան յօդուած մ'ունի Մուրճի մէջ (1891, թ. 4), «Երկերբաբանները մեր լեզուի Պ. Ատ. Մալխասեանի վերաբ. ձեռնարկի առիթով»։ Նանդես Հայագիտութեան խնդիրին մէջ ունի (1903, Erster Band. էջ 64), «Մի նկատողութիւն փաստաթղթի պատմութեան մասին»։ — Աբրահամի մէջ (1898, էջ 128). «Մի քանի խօսք մեր հին գրական լեզուների մերձեցման մասին»։ — «Վարդանեանց կրօնի», անդ, 1881, թ. 11, և 1892, էջ 218, 295, (Հարցմ.)։ — Լուսոյ մէջ (1902, թ. 1, 2) «Թարգմանութեան դժուարութիւնը»։ — Մուրճի մէջ ունի (1892, թ. 12, էջ 1852–63), «Մ. Խորենացու նոր ազբիւրը», կարիքի յայտնութեանց առիթ։

Հին. — Տես Պատմագիրք Հայոց։

Թարգմ. — Տես Լիբերիոս Գ., — Լուսինկինէ (վ.) — Շնորհալի։

ՄԱՒԽԱՆԵԱՆՑ (Գ.) — «Ներբեան Գօտիա Գենուացւոյ» (վարքագրութիւն), Հիւսիսափայլ 1864, էջ 400–413։

ՄԱՒՆԻՊ. — «Դամակ աս բարեկամին անուր գաւառ մահուան առիթով», Հարցմ. Ղ. Յ. Տ. Հանդես Ամսօրեայ 1892, էջ 56։

ՄԱՒՈՒՑ (Լքթոր = Hector Malot ֆրանսացի). — Ընտանեկան կրկ, պատկեալ ի գեմարանէ Ֆրանսայի։ Թարգմանեաց Կ. Ա. Իւթիճեան, (Մասիսէն)։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Ս. Իւթիճեան, 1884։ Հատ. Ա. 4°, 307 էջ։ — Բ. 374 էջ։

— Ընտանեօք, Հերիքեան Ալբիւրէ 1895, թ. 3262, հետ.

— Ամուսնական որդին, Հերիքեան Բիւզանդիոնի 1903, թ. 2140, հետ.

ՄԱՒՈՒՄԵԱՆ, Խաչատուր — կեղծանունն է Լ. Ալկունի). — Չիմուտրապրական կանոնագրութիւն կովկասի հոգևոր հոգևոր։ Թիֆլիս, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1887. 8°, 64 էջ։

Քննագ. Մշակ 1887, թ. 77։

— Մարքի մխակը, Քրիզոր Աստրուանու գրական գործունէութեան 25–ամեակի առիթով։ Թիֆլիզ, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1890. 4°, 96 էջ։

Քննագ. Արեւելք 1890, թ. 1910, 12։ — Արձագանգ, թ. 11։ — Մուրճ (Ա. Ա.), թ. 5։ — Նոր-Դար, թ. 55։

— Խրիմեան. կենսագրական. տեսութիւն պատկերով։ Թիֆլիս, կովկասեան գլխաւոր կառավարչապետի տպարան, 1892. 8°, 96 էջ։

«Ա՛յն անձինք, որունք կանխումն են ծանոթա-նալ 19-դ դարու մեծ հոգեւորականի կեանքի հետ, իմոյ ձեռք քերեն այդ օգտակար գիրքը, որի մէջ կը պատմուի են իրիմեան Հայրիկի ձգտումները, նրա ժողովրդական ոգին և գործունէութիւնը։ Ընթերցողը կը տեսնի իմ ինչպէս է կարծել Հայրիկը և իմ որքան փոյթ է եղել նրա գործերու ասպարէզը, և իմ որքան արդիւնաբեր են եղել նրա ջանքերը։ Իր այդ բոլորը գիրքը աշխատասիրողը արտայայտել է բաւական սահուն և դիւրահասկանալի ոճով»։ Տարազ 1892, էջ 234։

Տես և ԱՆԴՈՒԿԻ Ա.։

Թարգմ. — ՏԵՍ ԳԻՆԵՒՐ Տ. Լ.[1] — ԳԱՄՇԻՆ (վ. Մ.) — ԼՈՒՆԿԵՒԻՉ (վ.) — ՇԱՀԻԲԻՆ։

Տես Մուրճ (1896, էջ 690–717) Լուսինի «Ձիւատակի համար» (Գիտութիւնաւոր և հումանուսբրանիր) յօդուածը։

ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ Օր. Մ.) *Թարգմ.* — Տես ՄԱՊԱՍԱՆ Կ.։

Մահասղ փշրանաց. — Տես ԴԱՇՏԵՑԻ Ա. Բ.։

ՄԱԽՄՈՒՐԵԱՆ (Գ.) *Թարգմ.* — Տես ՄՈՒՇԵՂՏՈՎ Տ.։

Մակաբայեցւոց վանք. — Տես Ախօ 1876, էջ 262։

ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — *Թուղթ բնագրական Տ. Տ. Մակարայ սրբազնագոյն կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց առ համօրէն դասս եկեղեցականաց և ժողովրդականաց Հայոց։* Վաղարշապատ, ի տպ. սրբոյ կաթուղիկէ Էջմիածնի, 1888–ԻԸԼԲ. 4°, 20 էջ։

Կայ նոյնը Արարատի մէջ հւա՝ 1889, էջ 65–85։

— *Ein Hirtenbrief* des armenischen Katholicos und Patriarchen Makar I. Sonder-Abdruck aus den Jahrbüchern für protestantische Theologie Verlag von C. A. Schevetschke und Sohn in Braunschweig?

Հաւանական է Ընդհ. Թուղթին *Թարգմանութիւնն* ըլլալ, չեմ աւասած։ Ասի Մուրճէն 1890, էջ 889։

Ախօի մէջ 1867, էջ 68 իր առնելաքանութիւնը կայ. «Ինձ՝ ի յիշատակ գալուստ ծայրագոյն Պատրիարք կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց Տիտոն Վեհրապետ և Ապոստոլ՝ ի քաղաքն Տփղիս»։

Մանուան առիթ կը գրէ Արարատ (1891, յանուագած Մայիսի). «Ապրիլ ամսոյ 16ին ներկայ տարւոյ առաւօտեան հօղին և կէս ժամին առ Տէր փոխելեաւ վ. հնգամեայ Երջանկասրբոյ Հայոց Տ. Մակար հօղմանասուն և ուժեր տարիական հասակում։

Նորին Օծութիւնը աշխարհական ծագումից էր, ծնաւ 1813 *Թուականին* ապրիլի 13ին Նուշաներում Թեղուտ գիւղում։ Մանուկ հասակում իր հօր հետ տնպատրոնելով վաղարշապատ, մնում է Ս. Էջմիածնի վանականոցում գրոցին։

1834 *Թուին* իր ուսման յուձակքը Մայր Աթոռոյս հոգեւոր դպրանոցում աւարտելուց յետոյ հաղուելեամբ ի Տէր հանգուցեալ Յովհաննէս Ք. կաթուղիկոսի առաջ է հոգեւոր կոչման չորրորդ աստիճան. 1838 *Թուին* Ապրիլի 12ին ձեռնադրուել է վարդապետ. 1842 *Թուին* Մարտի 25ին ձեռնադրութեամբ վարդապետ՝ նշանակուել է Մայր Աթոռոյս հոգեւոր դպրանոցում Ատենապետ, և 1843 *Թուին* Օգոստոսի 21ին Սինոդի օրագրութեամբ կարգուել է Տնօրէն նոյն դպրանոցին։ Ի Տէր հանգուցեալ Ներսէս Ք. կաթուղիկոսի հաճութեամբ և առաջարկութեամբ, Բարձրագոյն հաստատութեամբ 1847 *Թուի* ապրիլի 30ին կարգուել է անդամ Սինոդի. 1848 *Թուին*, մարտի 15ին գնացել է Պետերբուրգ՝ հին ձեռագիր գրքեր որոնելու. 1849 *Թուին* տուանձնել է Մայր Աթոռոյս մատենադարանի վերաքննչ պաշտօնը. 1852 *Թուին* ապրիլի 12ին ձեռնադրութեամբ ի Տէր հանգուցեալ Ղեւոնդ Ք. կաթուղիկոսի քարտուղար է յոտնձան Ներսիսեան վարժարանի. նոյն *Թուի* Օգոստոսի 15ին ձեռնադրուել է Եպիսկոպոս, նոյն *Թուի* Նոյեմբերի 10ին նշանակուել է Մայր Աթոռոյս վանական կառավարութեան անդամ և ծոխ-արար. 1858 *Թուին* դեկտեմբերի 15ին Սինոդից նշանակուել է պատգամաւոր և գնացել է Կ. Պոլիս ի Տէր հանգուցեալ Մատթէոս կաթուղիկոսին տրաբերելու Ս. Էջմիածին։

1859 *Թուի* մարտի 10ին ստացել է Աթթեստատ-կոպատութեան կոչման և նոյն *Թուի* յունիսի 13ին Սինոդի օրագրութեամբ նշանակուել է Վանք Առաջնորդ։ 1861 *Թուի* Ապրիլի 2ին ի Տէր հանգուցեալ Մատթէոս կաթուղիկոսից տպարկուել է Թիֆլիս՝ տեղւոյն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցը կարգաւորելու համար։ 1862 *Թուի* Օգոստոսի 9ին ի Տէր հանգուցեալ Մատթէոս կաթուղիկոսի կոնդակով նշանակուել է Թիֆլիսի Թեմի կառավարիչ և 1864 *Թուի* մարտի 15-ի առաջարկութեան Տաճիմատ Բարձրագոյնս հաստատուել է վարուժանի և Իմերեթի Հայոց *Թեմի* վիճակաւոր Առաջնորդ։ 1876 *Թուի* փետրուարի 20ին ի Տէր հանգուցեալ Վռւրգէն Ա. կաթուղիկոսի առաջարկութեան համաձայն արձակուելով Թիֆլիզու առաջնորդութենից՝ Բարձրագոյնս հաստատուել է վիճակաւոր Առաջնորդ Նոր-Նախիջեւանի և Բեսարաբիոյ, և յետ առաջարկութեան ի Տէր հանգուցեալ Վռւրգէն Ա. կաթուղիկոսի 1883 *Թուի* յունվարի 7ին Բարձրագոյնս հաստատուել է Սինոդի անդամ, իր վերոյ յիշեալ պաշտօնը։ Նոյն 1883 *Թուին* գալով Մայր Աթոռս և տուանձնելով Սինոդի անդամութեան և յետ աւագութեան Սինոդի Առենապետի՝ Տիտղոսի պաշտօնը՝ նոյն *Թուին* ի կողմանէ Մայր Աթոռոյս գնացել է Մոսկվա Ամենողորմած Թագաւոր կայսեր Ալեքսանդր III-ի *Թագադրութեանը* պատգամաւորելու։ Վերադարձաւ նոյն *Թուի* աշնանը գալով Մայր Աթոռս, վարել է Տիտղոսի պաշտօնը, իսկ 1884 *Թուի* մայիսեան կաթուղիկոսական ընտրութեան ժողովականին, որից յետոյ գնացել է իր *Թեմը*. իսկ 1885 *Թ.* ապրիլեան ընտրութեան ժամանակ ի հաստատուելուն առաջարկելուց երկրորդ լինելով յունիսի 18ին քարտեհաւ կոնդակ Թեսարոր կայսեր՝ արձակուելով Նոր-Նախիջեւանի և Բեսարաբիոյ առաջնորդութենից՝ Տ. Տ. Մակար հաստատուեցաւ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց։

Նորին Վեհափառութիւնը իբրեւ հաստատեալ կաթուղիկոս Ֆիլիպեանվից Թիֆլիզ հասնելով, հանդիսաւոր կառավարութեան կանոնութեան, չանձն առաւ քանալու փակուած հայ դպրոցները, իմդրելով առյա համար մի քանի արաօնութիւնք, որունք Ձգտեցան կայսրը, վասն Նորին Արքութեան վերջապէս ի ապահով լինելով, որ նա Նորաբաց դպրոցները բարեկարգ և արդիւնաւոր վիճակի մէջ կպահպանէ յօգուտ մատուր և քարոյական չինութեան հայ մանկութեան, Աճենոցրամաբաբար Նորին Նորին Օծութիւնը քաց արաւ հայ դպրոցների դռները և Նորին Աճութեան չնորհած արտօնութեանց հիման վերայ կազմել տուից Նորաբաց դպրոցների համար կանոնադրութիւնք ու հրահանգներ, որոնցմով նոքա կառավարուում են ցայսօր ժամանակի բարեկարգ վիճակի մէջ։ Դպրոցները Լուսաւորչի Չանգուցեալ գլխաւոր հոգեւորից մէկն էր ամբողջ

Հայրապետութեան ժամանակ։ Նորին Ծութեան հոգատարութեան առարկայ էր և ։։ Աւետոյս Տպաքանն, որոյ համար կանգնիլ տուեց փառաւոր յիշատակ Մայր Եկեղեցւոյ և Հնամարանի բակերի մէջ գտնուող տարածութեան վրայ և բիւրեղ տուից բներ արագատիպ մեքենայ, հոգալով տալ առ տակաւ նրան կարեւոր և այլ պարագաների համար։

Ի Տէր Հանգուցեալ արտագին ցանկութեանց մէկն էր և Մայր Տաճարիս նորոգութեան, որոյ սկիզբն արաւ 1888 թ. նախ քակի հողմ մի աբչնաչափ վերցնել և Տաճարը չրջապատող աստիճանները կիսաւրէի փոխել տալով։ Բայց որպէս դի այդ նորոգութիւնը աւելի հիմնաւոր լինի, Նորին Ծութեան հրամանով ինֆիլտրիդ հրաւիրուեցաւ Շահին հարստաբապետն, որ անուղղով ։։ Տաճարի թիրութիւնքը գնաց ինֆիլտրի, որ խորհրդակցութեամբ այլ հարստաբապետներու հետ կազմէ նորոգութեան ծրագիրն, քայլ չանկախակ անգութ մահր ժողլ չտուեց Հանգուցեալին իր քարի դիտաւորութիւնն իրագործած տեսնելու։

Մեծ էր և Տէր Հանգուցեալ սէրն ու հոգածութիւնը և Մ. Աւետոյս Հնամարանի վերաբ։ Որոյ համար ապագայ կուսակրօն ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակաւ հրկու ուսուցիչներ արտասահման կատարելագործուելու համար աստուածաբանական և այլ գիտութիւններց մէջ, ու մտադիր էր այլոց նոյ ուղարկելու, որպէս կի ժամանակին Մայր Աւետոյս մեծ մասեր իր միաբաններով կարող լինի կառավարել իր Հնամարանն ու ունենալ ուսումնական և գիտական կուսակրօն եկեղեցականներ, որոց մեծ պէտք ունի մէջ Մ. Աւետոյս և մէջ Հայ ազգիս։

Նորին Ծութեան անակնկալ մահը մեծ կսւ էր ։։ Աւետոյս և նորա միաբանութեան համար, որոնք կրկնեցան զգալագոյն չօրինց։ Հանգուցիալը մինչեւ հոգին աւանդելու վերջին րոպէն հոգևպէս և մտաւորապէս կատարեալ առողջութիւն էր վայելուած։

Ինչպէս լսեցողներդ տեսանուած են Նորին Վեհափառութիւն Տ. Տ. Մակար ի սկզբանէ անտի Մայր Աւետոյս մէջ կատարել է քաջքեր պաշտօններ, որով աբժանացած ժամանակի վեհափառ կաթողիկոսների բարեհաճութեան՝ տասկել է եկեղեցական քաջր աստիճաններ և վարձատրուել է ի Տէր հանգ. Նիրաէս Ե. կաթողիկոսից 1851 թուի փետրվարի 14ին, Յերուսաղէմ չանքի և աննենգ հատատարմութեան համար՝ վարդապետական պատուհասով, և 1854 թուի Մայիսի 22ին տասցել է Նչպիակոպոսական պատիւ. ի Տէր հանգ. Մատթէոս կաթողիկոսի հրաւիրակ գնալով ի կոստանդնուպոլիս աստեան Մկրտիչից վարձատրուել է խուրքաց Մկրտիչեան պատուհասչաներ տասնալով և եկեղեցւոյ քաղաքականական հատատարիմ ծառայութեան համար 1863 թուի Յունուար 30ին ։։ Վկայագիրքի Գ. աստիճանի պատուհասչաներ տասցել։ ի Տէր հանգուցեալ Գէորգ Գ. կաթողիկոսի առաջարկութեան համար Ակնքանդր Խուսաց կայսերից վարձատրուել է 1869 թուի Մայիսի 9ին Սրբոյն Յոհաննիսեան տասչին աստիճանի և 1881 թուի Յունվարի 1ին Սրբոյն Ննասչի Ա. աստիճանի պատուհասչաններ տասնալով։

Իսկ կաթողիկոսութեան ժամանակ տասցել է վիպարի ազամանդեայ խաչ, Ակնքանդր Նիկոլայ չքանչաներ և Պարսից արիզակնափայլ Շահի կողմանէ վարձատրուել է Նորին Ծութեան ազատանդագործ պատկերով»։

Տես և յարուանակ բնդհրցուածք, Ա–Լ էջ է քոլորը, ուր կան դամբանականներ, հետագիրներ, եւն։ Տես դարձեալ Արեւելք 1891, թ. 2179, 80, 81, 91, 96, 98, 2209, 2240։ – Վերջին գիր Մակար կաթ. Ե, թ. 2273։ – Մուրճ 1891, թ. 5, էջ 654։ – Նչեալ քնորոշ գիծ Մակար կաթ. Ե հետքից, Եղիշէ քահ. Գնդամանց, Լուսաւոր 1901, Բ. էջ 382–95։ – Մակար կաթ. Ե երկաթեայ պահպանութեան նկատմամբ պատմական հարուածի ակնարկ մը, Արեւ. Մամուլ 1887, էջ 209։

Մակար Զուրյան. — Տես ԳՈՐԿԻՅ (Մ.)։

ՄԱԿԱՐ ԱՆԱՆՄԱՍՆԻՐԻՒ. — «Աւ ուխտաւորում ամուսնացուն» ի պատահանի «Աբեղայ» վերնագրով երդոյն (Ի.Տ–Գ. Պատկանեան)։ (Տես քնար Հայկական, Միանաբեանցի, էջ 338)։

Մակարայ (Ա.) վանք. — Տես Աւրաքս 1892 Ա, էջ 36։ – «Մակարայ վանաց հրհատարդը», առ ԱՀԼՄԱՆ (Մկր.), կամ Ներսիսվեկ 1856, էջ 142։

Մակարեան Մարիամի կտակը. Լուսաւոր 1902, թ. 5, էջ 266։

Մակրիք. — Տես ՇԼՔԱՊԻՐ։

ՄԱԿԻՈՆԱԼԻ (= G. Macdonald անգղիացի). — *The coinage of Tigranes* I: *Num. Chr.* 2 (1902), p. 193-201.

Հմմտ. DL 1902, p. 3103 f.

Մակեդոնիա. — Տես Ա–Դ։

ՄԱԿԼԻՐ. — Տես ՄԱՔԼԻՐ։

ՄԱԿԿՈԼ (Մ. = Rev. Malcolm Maccoll, M. A. անգղիացի). — *England's responsibility towards Armenia.* By the R. M. M., M. A. canon of Ripon. With a letter from the duke of Westminster... Third edition, revised and enlarged. London, Longmans, Green, and Co., 1895. 8°, p. 72.

Յատկապաներ կ'ըսէ. «Now that the excitement of the General Election is over, it is to be hoped that the British nation will find time to realise the critical condition of the Armenian people. The impunity which the Porte has enjoyed for the horrors of Sassun has encouraged the Sultan and his advisers to organise a crescentade in Asia Minor; and I have good evidence for saying that if Europe do not intervene speedily, the Armenian question will soon be settled by the extermination of the Armenians. Massacre, even in Armenia, has been found by the Sultan to be a dangerous method of «diminishing» the Christian population. This time, therefore, they are to be exterminated by famine; and not only the Armenians, but the Nestorians of Kurdistan. The Christians are to be swept out of the whole region in the following way: The Kurds are encouraged to feed their cattle in the cornfields of the Christians, and to destroy such crops as their cattle leave, and the Christians are obliged to look on in helpless despair. In addition, the Turkish Government has, within the last few weeks, issued orders to the local authorities to collect the taxes from the Christians a year in advance. The Christians plead that they have no money, but the plea is not allowed. They then beg for some delay in order that they may sell cattle or goods sufficient to

satisfy the tax-collector. The answer is «No; you must pay at once». The Turkish authorities then seize the cattle and household goods and set them up to auction, the Christians being forbidden to bid. The Kurds, meanwhile, receive notice of the sale, and buy the cattle and goods of the Christians, and then divide the spoils with the Turks. In this way crowds of villages have been ruined this year in addition to those destroyed in the massacres of Sassun; hundreds of Christians have died of starvation, and the rest are keeping soul and body together by feeding on roots and grass. They, too, will perish. Moreover, the Turks and Kurds are indulging in wholesale outrage on the women.

In their agony of despair the young men in several districts of Armenia have resolved, if the Great Powers do not act speedily, to organise an insurrection, which will result in a frightful massacre of probably twenty thousand Christians, in order to rouse the apathetic conscience of Christendom to a recognition of their wrongs. They reason-and who can blame them? – that it is better that twenty thousand Christians should perish at once if the rest of the Christian population can thereby be saved, and their wives and daughters be delivered from further outrage. I know what I am saying when I express my deliberate conviction that hardly a Christian woman of adult age can be found in Armenia who has not been outraged by Turks or Kurds. And this goes on daily. Hussein Agha, whose record of atrocities, as related by a British Consul, is given on pp. 16 and 29-31 of this pamphlet, has been promoted to the rank of Pasha by the Sultan, and has been sent to Van to resume his career of infamy. He openly proclaims that he has received orders to work his will on the Christian population, who are absolutely at his mercy.

And what are the Christian Powers doing to put a stop to these horrors? Three of them presented a very inadequate scheme of reforms to the Sultan, who has treated it with such contempt that he would not deign to answer the Ambassadors of Great Britain, France and Russia when they humbly begged to know the parts of the scheme to which he objected. And now he has impudently announced to the Ambassadors that he is going to reform Armenia in his own way, and has appointed Shakir Pasha to superintend the reforms.

How long are the Christian Powers to endure this insolence on the part of an infamous and decrepid Power which owes its existence to their sufferance? How long especially is England going to endure it England under whose protection these infamies are being perpetrated? For it is the security which the guarantee of the Anglo-Turkish Convention offers for the protection of his Asiatic possessions that encourages the Sultan to flout the indignation of the civilised world. Great Britain is thus responsible before God and man for one of the greatest crimes-a crime going on now-in the annals of Christendom. Is the British public going to wait for another massacre before whose lurid glare that of Sassun will pale into insignificance? Let it be distinctly understood that what is needed is not a scheme of reforms, but European control in the disturbed provinces to secure the execution of the reforms promised and proclaimed by the Sultan in the Hatt-i-Humayoun of 1856. Anything short of European control will be a sham and a mockery. The experience of fifty years proves this to demonstration.

The true policy would be to call a European Congress for the purpose of compelling the Sultan to carry out, not only in Armenia, but throughout his Empire, his engagements in the Treaty of Paris and the Treaty of Berlin to make life tolerable for his Christian subjects. What right have the Powers to bring pressure to bear upon Bulgaria to abstain from intervention in Macedonia when they stand calmly by themselves and allow the Sultan to make a hell upon earth before their eyes of a province which, after being liberated by Russia in 1877, they restored to the cruel bondage of the Turk in 1878?

Lord Salisbury understands the Eastern Question better than most men, and I trust that he will deal with this matter more energetically than the late Government-now that he has not only an overwhelming parliamentary majority, but a united nation at his back-in a policy of justice towards the Christians of Turkey. I have never doubted that if he had had a free hand at the Conference of Constantinople in 1877, he would have made a satisfactory settlement without the need of Russia's sword to extort an incomplete remedy».

— *The Sultan and the Powers*... Longmans, Green, and Co. London, 1896. 8°, p. XVI + 308.

Յառաջաբան կ'ըսէ. «The first half of this volume consists of signed articles, revised and enlarged, which I contributed to the *Daily Chronicle* in the end of September and the first half of October. I received numerous letters from all parts of the country, as did also the Editor of the *Daily Chronicle*, urging that they should be republished. On re-reading them for that purpose, I saw that a good deal more was needed to elucidate the subject, and the result is the present volume.

I have tried to be fair all round, and have striven to obey the precept: «Nothing extenuate, nor set down aught in malice». It would have been more agreeable to me to praise instead of blaming men whom I admire, and from whom I have received undeserved kindnesses; and I can only plead-*si parva licet componere magnis*-Aristotle's excuse for criticising his great master's doctrine of Ideas. «Were the interests of truth are actually at stake it is a duty to sacrifice in its defence the most valuable private possession, including precious friendships.

Both are alike dear to us; but it is a religious duty to prefer truth ».

In political matters I have generally found myself hitherto in sympathy with the Liberal party. A careful study of the Armenian question has convinced me that the late Government mismanaged it from the beginning, and I have said so, and given my reasons. One of the evils of party Government is the too common tendency to condone in one's political friends what one would condemn, perhaps denounce, in one's political opponents. It seems to me, on the contrary, that one ought to be more severe on the delinquencies of one's own party than on those of the opposite party. First, because one has a right to expect more from it; next, because the exposure of its faults should serve it as a warning in the future. What I have condemned in a Liberal Government I should have condemned in a Conservative Government, and I am not going to belie my convictions in the interest of any party. It is the helpless Armenians, after all, whom I am anxious to help-next to my zeal for the honour of my own country-and I care little for the convenience of any party in comparison, if so be that I succeed ever so little in my endeavour. Politicians and parties will find it easy to survive my criticism; but myriads of innocent Armenians will not survive this winter unless Europe can be roused immediately to the imperative duty of staying the hand of the assassin. He is still busy at his work. The crowds of Armenians whom he has driven from the sight of Europe into the recesses of Anatolia, and the other crowds in Armenia whom he has robbed of their all, are already, according to the latest accounts, « dying like flies » from cold and starvation; while the children are carried off by the Turks to be brought up as Muslims, in order to recruit the decaying race of their oppressors. The boys will be brought up for service in the Turkish Army, while the girls, on reaching the age of puberty, will be sold as slaves into those unspeakable hotbeds of vice-the harems of dissolute Turks.

And Christian Europe looks on with less concern than on an outbreak of rinderpest among some of its cattle! « Shall I not visit for these things, saith the Lord? And shall not My soul be avenged on such a nation as this? » And the Sovereigns of Christendom hold familiar intercourse with, and treat as an equal, this man whom their own Ambassadors have twice branded as a wholesale murderer. It may be that the God, whom Christian Europe appears to have practically disowned in this matter, will yet punish the Great Powers by that very scourge, the dread of which has benumbed their consciences and paralysed their strength-a great European war. A little disinterestedness now, and a little common sense and courage, would prevent that dire calamity, the bare possibility of which makes them tremble like chickens at the shadow of a passing bird in the air? This very dread of war is indeed the most damning proof of the selfishness of the Great Powers; for what can cause a great war but the selfishness of the Powers themselves-their greed to grasp what does not belong to any of them; like a band of brigands watching some booty which they dare not seize for fear of quarrelling among themselves over its distribution? It is the most ignoble spectacle that the history of Europe affords. God can afford to be patient, for He has an eternity to work in; but we, creatures of a day, must work in our own way, however humble, until « this tyranny be overpast ».

There is one Power wich, even at this late hour, could save the Armenians without trouble. It is Russia. I have endeavoured to do her justice in this volume, and I received the thanks of the late Tsar for defending Russia in the troubles of 1876-78. Is Russia going to allow the Armenians to be exterminated when one stern word from her would stay the hand of the murderer? England prevented her from saving them eighteen years ago. Is she going to prevent England from saving them now? Would that be a revenge worthy of her great traditions as Protector of the Christians of the East? I will not believe it. England has abjured the past, and will give Russia a free hand now ».

Բովանդակութիւն. Chapter I. *Can nothing be done?* Impossibility of stopping agitation on the Armenian Question. Parallel of the Bulgarian agitation. Political officials and wirepullers then out of touch with the feeling of the country. Probably the same now. What caused the agitation of 1876-78 to become a party organisation. Mischief caused by Mr. Forster's speech in October 1876 paralleled by Lord Rosebery's speech in Edinburgh on October 9, 1896. Mistakes made by Lord Rosebery's Government in its management of the Armenian Question. State of affairs as to Armenia when Lord Salisbury's Government was formed. — II. *What England can do.* Coercion the only effective weapon. Argument from alleged combination against Britain. Our treaty rights not likely to be contested by other Powers. Improbability of war against England. Russia and Constantinople. Proposed settlement in 1867. German and Austrian Press playing a game of chess. — III. *Musulmans desire European control.* Both Liberals and Tories are to blame: therefore let bygones be bygones, and let there be a fresh start on non-party lines. Ottoman Empire moribund. Deposition of the Sultan. Chronic condition of the Christians of Turkey. The Sultan not Khalif. European control desired by Musulman population, provided religion is respected. Threats of massacre unreal, and not to be regarded. Put Turkey in commission. Public opinion abroad. Withdrawal of British Ambassador. — IV. *Timid Counsels.* Russia under obligations to Lord Salisbury. Policy for public meetings. Advice of Sir Charles Dilke and Lord Rosebery. Prince Lobanoff's declara-

tion misunderstood. A material guarantee. No danger of European war. «Toujours de l'Audace». Duty of Liberals. Conservatives should welcome the agitation. Mr. Gladstone's intervention. Continued inaction impossible. — V. *Policy of Austria.* War not the object of the agitation, but assurance to the Government that they may rely on the support of the whole nation in any effective steps which they may take for protecting the Armenians. Press of Vienna. Count Goluchowski on the massacres. The Sultan branded as a murderer by the Powers. Apathy of the Powers encouraged by Austria, backed by Germany. Lord Salisbury on Austria's policy. — VI. *Lord Salisbury's record.* Mr. Gladstone's resolution and speech (1858) in favour of the union of the Danubian Principalities supported by Lord Salisbury, and opposed by Mr. Disraeli and Lord Palmerston. Concert of Europe baffled by Roumania. Lord Salisbury on the Eastern Question in 1877-78. Lord Salisbury and coercion. Lord Salisbury's policy: How his policy was defeated. Lord Beaconsfield's policy in 1877: How it was defeated. Lord Salisbury and Russia. — VII. *Lord Salisbury and Prince Bismarck.* Instances of separate action by Lord Salisbury and Mr. Gladstone. Different kinds of separate action. The division of Bulgaria. Reunion of divided Bulgaria. A secret of diplomacy. Proposed naval demonstration in 1895: Why it did not take place. England's greatest enemy. Motives of his enmity. — VIII. *Precedents for separate action.* Lord Beaconsfield's plot against Russia in 1877: Its rashness and immorality. A Russian precedent for separate action. European approval of separate action in 1877. Separate action defined. Involves no danger of war. Austrian and German designs. — IX. *Britain's traditional policy.* Admission of Turkey into the comity of European nations in 1856 a blunder and a crime. Appeal to history. Representative British statesmen on Turkey. Lord Palmerston on coercion. Reforms in Turkey impossible without coercion. Turkish Ministers in 1877 on coercion. — X. *The new policy and its causes.* Pitt's policy towards Russia. The triumvirate who plotted the Crimean War. Story of Sir Stratford Canning. «Massacre of Sinope». Anglo-French affront to Russia. Unpopularity of the Aberdeen Cabinet. The Queen and Prince Consort on Turkey. Palmerston's intrigue. The Prince Consort slandered. Prince Consort the first proposer of the «bag and baggage» policy. His policy defeated by Palmerston. A new departure initiaten by Lord Derby. Its real author was Lord Beaconsfield. Lord Derby's political defects. Lord Beaconsfield's ideals. — XI. *Policy of Tsar Nicholas.* Russia's desire for a good understanding with England. Visit of Nicholas to England. Nesselrode's Memorandum. Nicholas on the «Sick Man». Russia and Constantinople England's blunder. Napoleon the prime author of the Crimean War. His reasons. France and England should acknowledge their mistake. — XII. *Islâm as a ruling system.* The Turkish Government is a strict theocracy. Consequent disabilities of Christians. Mohammedan belief as to the Koran. Koran *plus* the traditions constitutes the immutable sacred law of Turkey. Disabilities of Christians. Taxation of Christians. A sophism refuted. Limit of religious toleration. Christians cannot be citizens. Sultan and India. The Sultan not Khalif. Qualifications of Khalif. Ibn Khaldun on the Khalifat. Origin of qualification for the Khalifat. The Khalifat elective. Indian Musulmans and Turkey. Extinction of the Khalifat. Rise of the Ulema to power. Why coercion of the Sultan is necessary. Lord Stratford de Redcliffe's error. Apostasy a capital offence in Turkey. British ignorance of Turkish law. Crusade against Islâm repudiated. Musulman rule inhuman. — XIII. *Mr. Gladstone's Liverpool speech.* Feeling in Ireland on Armenia. Origin of the agitation. Consultation with Mr. Gladstone. Misrepresentation of Mr. Gladstone's speech. Chief points of his speech. — XIV. *Lord Rosebery's Edinburgh speech.* The speech a surprise. Author's feeling towards Lord Rosebery. Effect of Lord Rosebery's speech. Lord Rosebery on Mr. Gladstone. Lord Rosebery himself in favour of separate action. His indictment against the Concert of Europe. Gospel of material interests *versus* the Gospel of Humanity. Sir H. Elliot's despatch in 1877. What are British interests? Lord Rosebery's change of mind requires explanation. — XV. *Policy of separate action considered.* Lord Rosebery's idea of separate action. Prerogative of the Sheikh-ul-Islâm. The Sultan not a free man. Separate action various. Interdiction of separate action a dangerous precedent. Examples of separate action. Withdrawal of British Ambassador. Continued diplomatic intercourse may be mischievous. Sultan's triumph and character. Suppression of Consular reports. Lord Rosebery's unfairness to Mr. Gladstone. Why did Lord Rosebery resign? — XVI. *Alleged combination against England.* Lord Rosebery's reasons examined. Language of diplomacy. Prince Lobanoff interprets himself. The «Twenty Floddens» appeal. — XVII. *A bad beginning in British policy.* Sultan begins to organise massacres. A Turkish «monster» rewarded by the Sultan. How to deal with the Sultan. The Turkish Commission. Sultan's insult to the British Government: How it was resented. Mr. Shipley's report. The Scheme of Reforms indirect cause of massacres. Lord Rosebery on the Scheme of Reforms. Initial mistake. Why Russia objected. Separate action suggested by British Government. Two offers of cöoperation by Russia repelled. Explanation of Prince Lobanoff's policy. Lord Salisbury's plan. Paper reforms useless. «Turkey never changes». The clergy and the Eastern Question. Evils of redtape diplomacy. — XVIII. *The argument of massacre.* The argument of massacre a stale one, and always refuted by events. Key of the Eastern Question. A Sultan's «royal word» tested by facts. Religious toleration as un-

derstood in Turkey. Various illustrations. Crescentade by the Sultan. His triumph over the Concert of Europe. Selfishness of the Concert. Austria and the Duke of Wellington. — XIX. *Cyprus and Egypt.* A good understanding between England and Russia and France desirable. Vitality of political delusions. Examples. Russian invasion of India a superstition. No motive for such invasion. Alarming increase of Indian population. No cause of antagonism with Russia. The future of Cyprus. The Porte an organised brigandage. Anglo-French lien on Cyprus. British occupation of Egypt paralleled by French occupation of Tunis. Certain relapse of Egypt under Islamic rule. What solution will France offer? Dongola Expedition defended. — XX. *Concluding observations.* Duke of Argyll's explanation of the cause of the Crimean War questioned. *Status quo ante* Crimean War. Russia's statement of her case. No new claims made by Russia. Protectorate exercised by France and England as well as by Russia. Protectorate by the Concert of Europe tested by results. Concert of Europe at Dulcigno. Lord Salisbury on the Concert of Europe. Inaccurate charge against Mr. Gladstone regarding the Concert of Europe. An *amende* due to Russia. Mischief of guaranteeing the *status quo*, Sultan's power of mischief augmented by the Crimean War. A forgotten factor in the case. Nations ruined from within. A warning by Burke. Ominous symptoms of decadence. Conscription not needed to enable England to do her duty. Military occupation unnecessary. European control the one need. Providence needs cöoperation of human wills. True source of national strength. Critical moments in a nation's life.

Մակու. — Տես ՓԱՇԱՅԵԱՆ (Դաք. Կ.)։

Մակսիմ Մակսիմիչ. — Տես ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ։

ՄԱԿՓԼՅՅ (Հ. = George Eric Mackay *անգղիացի*). — *Lord Byron* at the Armenian convent. Venice, Office of the «Poliglotta», and at Münster's Library, 1876. 8°, p. 102.

Յառաջաբան կ'բսէ. «I have included in this volume small portions of my former writings, published in stray articles both at home and abroad. But the great bulk of the work is original, and the chapter entitled the «Blind Friar's Confessions» will be found to be quite new: – a new chapter in the romance of Byron's life.

I believe that Abgar's correspondence with Our Saviour is now for the first time published in the English language. I have translated it myself, because I could not find Byron's translation, which I was told existed somewhere in Venice».

Բովանդակութիւն. Chapter I. Byron at Twenty Nine. – II. Byron's Studies at St. Lazarus. – III. The Island of the Blest. – IV. Byron at the Lido. – V. The Doctors of Penitence. – VI. The Blind Friar's Confessions. – VII. Lord Byron's Will. – VIII. The Church and Convent Garden. – IX. Abgar's Correspondence.

Տե՛ս ոզբերգ. Բազմավէպ 1870, էջ 31, եւն.

Տե՛ս Ողիմպիադայի թագուհւոյն Հայոց. — Տես ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ա.)։

— Սոկրատայ. — Տես ԼԱՄԱՐԴԻՆ։

— Պարեսի. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Գ. Ք.)։

Մահապարտի վերյիի օրդ. — Տես ՀԻՒԿՈՑ (Վ.)։

Մահարձան ի յիշատակ վաճառի Մ. Մահուրեանց։ Կ.ուրբեալ իր վշտաբեկ հօրը, մօրն ու եղբօր կողմէ։ Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1898. 8°, ժԶ + 104 էջ։

Քննագ. Բիւզանդիոն 1898, թ. 554. – Հանդ. Ամսօրեայ, թ. 10–11։

Մահարձանք և յիշատակարան Յակորայ Յ. Մկրեանի. — Տես ՄԿՐԵԱՆ (Տ. Յ. Ք.)։

Մահմետ. — Տես ԹՈՓՉԵԱՆ (Ե.)։

Մահմետի կեանքը. — Տես ԻՐՎԻՆԳ (Ո.)։

ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ (Ազատ Տ.) *խմբագ.* — Տես Ազդիւ։

Մահտեսի Ամիրսեիի Բագինեցի. — Տես Սիօն 1867, էջ 106։

Մահմեդի. — Տես ԱՍՍԻՆԳ (Լ.) յաւել.։

ՄԱՂԱՔԻԱՆ (Գ.) — *Մայր և հրեխայ։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեանի*, 1903. 137 էջ?

— *Բժշկականութիւն և հասարակութիւն*, 12 պատկերներով։ Թիֆլիս, 1904?

Քննագ. Մուրճ (Na.) 1904, թ. 9։

ՄԱՂԱՔԵԱՆ (Գ. *այլ անձն*) *թարգմ.* — ՏԻՄԱԼ (Ա.), «Մօնթէ Քրիսթոյի կոմսը»։

ՄԱՂԱՔԵԱՆ (Մ.) — Մանօճ (պատկեր իրական կեանքից). Մուրճ 1902, թ. 6, էջ 104–109։

ՄԱՂԱՔԵԱՆ (Հ. Մ.) — Տես ԹԻՒՓԻԼՏԱՆՑ։

ՄԱՂԱՔԵԱՆ (Տ. Բ.) *թարգմ.* — Տես ՀԻՒԿՈՑ (Վ.)։

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱՅ. – *Մաղաքիա Աւետեայ պատուհասին վասն Ազգին Նահապետ։ Ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ. Ս. Պետերբուրգ. ի տպ. ի կայսերական ճեմարանին գիտութեանց*, 1870. 4°, 64 էջ։

1–54 Պատմ. Մ. Աբեղայի. 55–64 Յաւելուած, Յիշատակարան Պատմութեան Մխայէլի Ասորւոյ։

Հրատարակիչը կ'բսէ. «Միակ հատիկ առ մեզ հրեսաբերութիւն Աբեղայիս է մատեանս պատմութեան Ազգին Նահապետ, յորում հանէ զարշաւանս իմաստին ի Հայս մինչ ցԺԳ դարս։ Միակ ունէաք առաջի օրինակ հինգհարիւր, զոգափարեալ յամին 1847 ի վանս սրբոյն Ղազարու և այն՝ քաւմամբայ և խիթարան։ Անփոփոխ պահելով կուզդարութիւն և դիւտագրութիւն սկզբնագրին, զօտարազգի և զանհնաց բանս նոտարագրով գրոյցս ցաք, զուսանութիւն հնդինակս այլուր ժամանակի մոռեալ։ Յաւելլով ի վերջոյ դիւրատարան անձայտ չարտնակողին պատմութեան Մխայէլի Ասորւոյ և վճռնութեան դժուարիմաց այլազգի քառից, ի լոյս ընծայեցք զգրոյս ի գիտութիւն ուրազգի և օտար բանասիրաց»։

Քննագ. Մլակ 1872, թ. 10։

— Բ տիպ. Նչխալք հայ մատենադրութեան. Պատմութիւնք Հեղինակութիւնք և խմբագմանութիւնք նախնի մատենագրաց։ Յերուսաղէմ, ի տպ. ի սրբոց Յակոբեանց, 1870.

Բ ճակատ. Պատմութիւն Թորգոմայ Վրդապետ հայ պատմչի հանեալ ի ձեռագիր օրինակաց Լմանգարանի սրբոց Յակովբեանց։ Յերուսաղէմ, 1870. փոքր 8°, 9–71 պատմ. 73–76 ցանկ։

Ազդր կ'ըսէ. « Սար և զօրութիւն Լծչասէրն ի հինս՝ ոչ միայն դիւրանալութիւն քակչին պտանաւ Հայկայ, այլ ի գմանեանգրութիւն իսկ նորին և զգաստամտութիւն ի սիկբանէ, իսպառ ջնիկին յեր-կրէ ի նոր դաւանալ. զորոյ պահին իսկ տենչալ այսօր Հայ գրութիւն, վերականգնել գնահա լու-պերճութիւն նախնեացն իւր փառաց ի յիշատակա-բանս արձանական՝ որ երկայնակեացն է կեանս մարդկան։ Որպէս մինչեւ ցարդ այսպէս և յա-պագս ոչինչ եպիտ և գոյէ լռութիւն առնչանաց գր-պրութիւնս Հայկական. այլ միայն բաւականաբար փոքու միխիթարիլ ի ափոփանս՝ ի գիւտ ինչ ինչ նչխալաց Հայկականի Մաշտենագրութեան. զոր անխոնջ ջան և անքաւիր ազան առնեալ զնոսա զնա-տիրաց Նախահարց՝ ի քաց կորստենէն ի տղոյն դատ-մանէ ի հալածանան անդ անխուսափելի յանժու-ժութենէ, խանգարալի րոպէից մեզաւ։ Որք և այսօր նոքին Նչխալք ունացորդք մասնիկք նոցին են որ լուսաւորէն գմանեալոյս և պերճացեալ ի սիրտս նո-ցուն զարութեանցն Նչխահարց և պերճութեանց։

Ահ ի արձանագրել ի տիպ գայագիսս Նչխարս Մաշտենագրութեան Հայկական, ի խորհուրդ մտանալ ոտիսի միաբանութեանս Սրբոց Յակովբեանց, ձնան ի գործ արկ տպագրել զՆՇԽԱՐՔՍ ՀԱՅ ՄԱ-ՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ յանկարծաւ վայելս բանա-սիրաց Ազգիս և ապագայ մանկանց. որ և հատոր հասոյ ի յոյս լմնծալեցի յորշափ ներհուպ, ժամա-նակն, և ի ձեռս բերցուք հնոզհնոյ յայագիսակաց արժանաւորս մասանց և յօդուածոց Մաշտենագրու-թեան »։

Յաւագաբանք. « Առաջին հասոր Նչխարսյս Հայ մատենագրութեան, փութով ի լոյս ընծա-յել, որ պատուէ գծագմանէն և դքարոյիկ և պատ-տեբաղմայ ի խմբարաց։ Ըստ գրեալ է Վարդանայ պատմչի յաչակերտացն Վանականայ Վարդապետի ի ԹԳ դարս. ի 1247 և ընդ օրինակեալ ի 1272. և օրինակն գոր ունիք ի ձեռս ձնազգիր է նորին Գրիգորի հրից։ Ականց անապատի ի Կիլիկիա։ Օրինակս չունի գաւանին յիշատակարան զգրոյնէն. սակայն ի լուսանցս օրինակին ոտիք ոտիք տնաստն գրեալ նովին ձեռագրով « Ընդ ոտիսի աէր, Վար-պանայ ծառայի քո »։ Նա եւս՝ կից է օրինակս Մխիտարի Աարոց կամուրջեցի վանականա-գրութեանն, որ յայտնի է մարգմանութենէն Վարդանայ ի յիշատակարանին ծանուցեալ։ Ի-նդու և բնիկաց պատմութեանն իսկ վկային զա-նորին լինել հեղինակութենէն։ Յորում ի պատմո-թեանս խմբարաց պատմի և զՀայոց իմազատ-րութենէն, որով ի մասն հասարի պատմութեան Հա-յոց։ Զոր ի գլուխս գլուխս քաղանչալ բատ պանա-պանութեան պարագային ի սա պատմէլոց, տալք ի տպագրութեան »։

Հրատարակիչք կը սիալին իրենց այս նպա-տակն ժէ, Մաղաքիա Աբեղայի ծանօթ գր-ուածքը վարդանայ լմնծալեալ Տ. Հ. Թ. Հա-ւասնանաց հատ յօդուած մ'ունի Նչխդիկի մէջ (1901, թ. 10), ուր կը ձգնի ապացուցանել թէ Մաղա-քիա Արիեպ. չէ հեղինակ « Պատմութեան Խմբա-րաց » գրքին։

Ձնազգրին յիշատակարանը կ'ըսէ.

« Յամի ևեթն հարիւրերորդի քսաներորդի թմուա-կանութեան Հայոց (1271). գրեցաւ աչխարհապա-տում տատս այս հրամանաւ սուրբ և փառաւորեալ Տեր Աստփանոսի Ականց անապատիս. այլ և կա-մակցութեամբ փակակցի սուրբ անապատիս Վար-դանայ ի ամենայն Նդրայրութենէն քահանայիցն և կրօնաւորաց, ձնազգիր աւտապետ գրչի Գրիգո-րոյ սպասաւորի քահնի։

Արդ ազաչեմք գպատահեալդ ի սմա. որ զք ըն-ծնանեալք գաչխարհապատում տատս գայս, գիչ-ցէք ի Քրիստոս գնայրն Աստփանոս, և գծնողսն իւր. յիշ նմին և գամենայն Նդրայրութիւնս սրբոյ Աստուածածնի, գքահանայքս և գկրօնաւորքս, և գձն-գուածիս գրիչս. զի գոյք ոք յիշք գմեղ, գիչեսցէ՛ և գձեզ Քրիստոս Աստուած յողորմութենէն իւր. ամէն »։

Խոհանգստութեան. Կիսէ Ա. վ. տան Ակղին Նե-տոյգ լմէ տատի կամ յորմէ. ցնդէ առնչին և տիկնին քազում աչխարհայ և գաստատայ. — Բ վ. տան կեցուցէան, կրօնից, օրինաց և պիտաստրի նոցա։ — Գ. Առաջին պատրաստ խմբարայ յնդ Պարսիկս. տալս բնդ Աչտատան և յնդ վիրս. և դիմագրութեան ի Նրկայնակեացութեան նոցա։ Հպա-տակութեան Հայոց և վրաց։ — Դ. Առագ գիտա-տուր, վիրատին յարձակումն խմբարաց, և յետս կալն յատնելոյ գպատաստան Նստատեան. և բաժա-նումն աչխարհացն ի գիտաստան։ — Ե. Հարկատուու-թեան իչխանացն վրաց ի Ակտատից. և վանա-կան վարպետիս Հայոց։ — Զ. Պատերազմունք և առերագք Նաչտ Նոցին ի կարնոյ քաղաք և ի Հռոմայ. — Է. Խոսնդրդ և հարկատուութեան բա-նակաչատ արքային Հայոց Հեմմայ՝ խմբարայ. — Ը. Գաթե և իմագատրութեան արքայորդւոյն վր-թոց Գաբրի ի կապանաց Հանիբ վ. արշամայ հրա-մանաս մեծի Պանին։ — Թ. Մահ Գատրմաղանին։ Տ. Կոստանդին կամուրջեցի Հայոց։ Պարսն կոս-տանդին իմագատրաչար։ Գաբրի արքայ վրաց մահուն չիչխանացն իւրոց։ Մնոանի վանական վարդապետս։ — Ժ. Մարաթս։ Կիլիկացոյս չարու-թիւն։ Հեմոսի արքայ Հայոց գնայ առ Մանկու Պանն, և մեծարի պատուով։ Նչխն որդիք հեմն Պանայ, իսոյ ամբաստանան։ Տ. Աստփանոս վա-նահայր Կիրիմնի վանաց մարտիրոսանայ։ Հի-ւանդանայ խոյ. հաղնագործութենիք ի պատճառս նորա։ Գայորդէ գնայ Միպան որդի նորա։ — ԺԱ. Աստնի պատրաստայ և գիտութեան խաչիփային։ Անձնատուր լինի և քաղաքն Մարտիրոսաց։ Ա-սուր ատաքելոյն Նարդոսիմէոսի։ — ԺԲ. Նոսի Պան Հռոմոսն հրամանաս Մանկու Պանին. ան-հնազանդութեան և պատիժ նորին՝ յնդծանց որդ-ոց հեմն Պանայն. կրկին րմրիչք և բմբշամարտ։ — ԺԳ. Պատերազմունք Հոտատս Պանին ի վիրապ Հայքայ, Համամատի և Նյրոտատագնի, և մահ Նո-րա։ — ԺԴ. Մահ կոստանդին Նչխանի Հօր Հեմ-գատորին Հայոց Հեմմայ։ Գայորդէ գՀոտատն Նքագա որդի նորա։ Մնոանի Տ. կոստանդին կա-լմոտիկոս Հայոց։ Գայծատուն Փնտոս խատարայ ատետանին Նշխատատ ի վերայ Հեմմայ. գերու-թիւն Նաոնի արքայորդւոյն Հայոց. ցաւ և հնծու-թիւն Հեմմայ յնդ կրօնատս որդւոյն։ — ԺԵ. Նա-նազնացութեան Հեմմայ յնդ Փնտոս խատարս Տ. Յա-կովբ կամուրջեցի Հայոց։ Վարժ Նաոնի ի գիրու-թիւնն, որ տատութեան Հեմմայ, հրամայութեամբ ի իմ-գատորէ, Մանակցութեան և մահ Մնոանի և Վա-րժի աքբայ վրաց։ — ԺԶ. Ամբաստանութեան թղ-թատորագայ և առերագք, կայսանատրի հրամանաս Նքագայ Պանին։ — ԺԷ. Գայորդէ Նտոն գնայր իւր տանութեամբ Նքագայ Պանին։ Ընդծանք Նտ-ոնի ատ Նննգատրս յիչատանացն։ Գայատանութեան նչխարաց մեծին Նդրատնի ի Հրէ։ — Գիչատակա-րան մատենիս։

Ֆրանսերէն լեզուէն թարգմանութիւն.

MALAKIA-ABÉGA, ou Malakia-le-Moine. — *Histoire de l'invasion des Mongols* jusqu'en 1272. Traduit par M. Brosset. (Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Georgie, p. 438-477). Par M. Brosset. Saint-Pétersbourg, 1851.

— Իւսերէն լեզուէն թարգմանութիւն, *ելեկտիրու-թեամբ Քերովբէի պատկանեան*։ Պետերբուրգ, *ի տպ. ի կայսերական Գիտարանին*, 1871։

Փիւնագ. Մշակ 1872, թ. 10։

Ակիլեան կը գրէ «Հայազգասէր»ին մէջ. «Կրնամք գմոգաքիա Աբեղայ հետեւեալ բանով վարդապետ և կիրակոսի, զոր ինքն՝ «գովելի աշակերտքն» անականի կոչէ, ի անունց հետ հրկոք այլ, որ մեզ ծանօթ չեն, և չորան մէկական «խոչանման բամանեալ գայիսարեն արեւելից՝ լուսատրիցին կենարար վարդապետութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ»։ Հետեւեանքն՝ Խաչատուր պատմութեան նկատմամբ է, որ է յատուկ և միակ ծանօթ գործ այս անծանօթ աքեղային, որ գրեթէ ժամանակակից է իր գովելոցն, և գրածն է գուցէ Պատմութիւն վասն ազգին Նեստորեց. կարճ գրուած մի երկու հրեք էջերի, որ թէ և Հղամայ անուամբ սկսի, բայց քանի մի տողով անկնի ի նոյ, անկէ յԱբբրահամ, որպէս զի առոր Քեռուրա կնոջմէ ծնած զաւակներու նախահայր ցուցընէ Պարթեւաց, Աղուանից, նաեւ Սիւնեաց, յորոց և Նիւոցն կամ Խաչատրաց. Ասանց ծագման, կրօնից, սովորութեանց և քաղաքական օրինաց կամ վարչութեան վրայ իսկապէս հասառօտ, և այն մասանց վերաբերեալ Խաչատր քառեր ի մէջ քերելով՝ զոմանս մեկնելով և զոմանս ոչ, կ'անցնի անունց առաջին անգամ ի կողմանս վրաց և Հայոց յաքսորման, և նամանաւ Աղթաբէդի անունց դէմ նկնի, բայց վատութեամբ կամ մատնութեամբ մէկ մարտակցին՝ յայլմոխ և կնո քաղաքին Ասոյ տանի պատմութիւն՝ Խաչատրաց այլեւայլ կողմեր աբչատանաց և տիրելուն և կողմնակալներ հատատութիւն դէպքերն բռնելով։ Ընդանդակ պատմութեանն քառատանութեան տարբերան կ'լսել ինքնին, որ հաղիւ լսել կ'անցնի իրմէ առջի գրող հեղինակաց մատնանիշ։ — Շատ առորին է լեզուն կամ չարաքանութեանն. յատգոյն տան է, որ և գործաշարժ, Հնչմայ որդւոց պատերազմի ընդ Յզիպտացւոց, ձախորդ դէպքն, և մանաւանդ Հեթմոյ առգն, և գործերէն գլխոն ի գերութենէ և հատատուն զնա յաճոտ լեզուս երգուելնան։

Ինչպէս իր յատուկ նպատակն էր Խաչատրաց վրայ ծանօթութիւն տալ, հարկ էր որ աբեւմտեայ բանասէրք և գրողք խաչակրաց վրայ, չմոռնան և գՄաղաքիա, որոյ քնագիրը տպագրած է Քեռովբէ Պատկանեան ի Ինդրպուրկ, ի 1870. իսկ Պրոսէ հանգնած փոխանակերէն լեզուագրութեանց, և Տիւորիէ՝ ի Բարիզ, քագիլով։

Հայերէնը ապագրողն՝ հեղինակին կիսած քառատր քառերէն քանի մի տասնեակ՝ գրոցն ետուր գրած է աբաքացի գրով և հայերէն նշանակութեամբ »։

Տես և Զարպ., «Պոմ. հայ. դպր. Ի.» էջ 112. — Զամչեան, «Պատ. Հայոց» Ա, 16, գ. 187։

Մաղթանք ձեռնտուութեան առ կոչման հրատարակութեան. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՖԻՇԵՑԻ.

Մաղթանք յաջիւռ. — Տես ՀԻՒՄԻՒՆ (ն. ազգ.)։

Մաղթանք վասն Հայրապետի ապստիս ալ դարձակատ, տպ. Ի*ջմիածնի*, 1894 ?

Մաճառիս գիւղ. Արձագանգ 1885, թ. 43։

ՄԱՄԲՐԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ *թարգմ.* — Տես ՆԵՊՈԼԻՏԵՒ Ն.) — ՊԵՏՐՈՍ (Քահ.)։

ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐԾԱՆՈՂ. — *Մ-ի վ-ի Հատոր ի վենետիկ, ի տպ-ի սրբոյն Ղազարու, յամի* 1833 ՌՄՁԲ։

Տպուած է կորիւն վ-ի և Խոսէի անկապելի մատենագրութեանց մէջ, էջեր 31–93։

= Ը տիպ առանձին, անդ, 1894. 8°, 79 էջ։

Սկիզբը գրուած է և տպագրութեան յառաջաբանը, և ապա նոր յաւելուած մը. «Ձառաջաբան առաջնոյ տպագրութեան. Մամբրէի վերծանող կոչեցեալ կրաւոր եպեքոս Մովսէսի խորենացւոյ և աշակերտակցին, երեք հեծի ժամանակին միչեւ առ մեզ հասք, մին ի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱԶԱՐՈՒՆ, և երկու այլ ի ԹԱՂԱԹՈՍ ՏԵԱՌՆ ՅԵՐՈՒՍԱղԷՄ։

Այլ սոքա հրկու յեսկիզբ յոյժ սարեւ են քան պատմին, ցորոց և չկրի ինչ հայատակութեան. և երրեակ են նոտրապիր օրինակք սոցա առ մեզ, մին գրեալ ի ՌՁՁ *թուականին*, և մին հրկոքն անթուականք։ Մեզ մեզ պատմչին հասն՝ կՅարութեան Ղազարու՝ փոքր ինչ ի քեն առնուլ։

Վեպք իրացն յարութեան Ղազարու զբազում և գմնծամեծ հանճարեաց զարհոյժ հոգւոյին բորբոքեալ են ի բան և ի գիր՝ ի նմանն ատ Հարս եկեղեցւոյ. նոքին իրի վեպ այլ և այլ օրինակագրաց անուամբք հատ գոանեալք ի Յարութիւն Ղազարու առաքեալ. յորոց առաջինն՝ Մահերեանոյ եպիսկոպոսի, երկրորդն Հիպոլիտեայ քառատրացւոյ, երրորդն Քիւսոփիլի, չորրորդն Եսկեբիոսի Կեսարիոյ, հինգերորդն Մամբրէի վերծանողի ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱԱՒԱՑԵԱԼ, և վեցերորդ առանց ուրուք անուան։ Այս իսուն յաճախութիւն վարպապետութեանց ի մի և ի նոյն քան՝ չիսլոս արկանել է և յանուանս չարագրոցագն գնասին. մանաւանդ զի չեւ է հասեալ տակաւին ի ձեռս մեր և առաքեալ Մեկնութիւն Մամբրէի Յովհաննու։ Այլ այս որպէս և է, մեր հիմն օրինակք էին առաջի՝ յորոց գտպագրութիւնս զայս արարաք։ Նկրկոք ի վերնագրին ուր նախ գանուն Մեկնբերանի, այլ ի յոյն մատեանս Վարդապետիս չգտաք գայն, որ և նոտրագիր հն և անմեսական. այլ հրկուք գանուն Մամբրէի, մին նոտրագիր գրեալ ի ՌՁՁ *թուականին*, և մեսն բոլորգիր անմեսական. և երեք այլ առանց ուրուք անուան, յորոց երկուքն բոլորգիր, մին գրեալ ի ՈԿԱ *թուականին*, և մեսն անմեսական, և հրբորդն նոտրագիր անմեսական։ Ի առանձ որ զանուն Մեկնբերանի և Մամբրէի ունէին՝ միաբան էին ընդ իրեարս, նախ իրի և մեք յանուն եւեթ Մամբրէի տուաք ի յոյս. այլ հաւատարմութիւնս մեր ոչ նեբէր գնատատիս իրացն անչիսատակ *թողուլ* առաջին, իսկ անանունն, զոր և գտաք ի մատենի ուրումն Ծօնանամակ կոչեցեալ, զի ուրեք կարի անմիաբան էր ընդ այլոցն, վասն որոյ ուրոյն և գնա տպագոք գինի առաջնոյն։

Եյս են քանք առաջին հրատարակութեան, *յամի* 1832։

Հնագոյն քան գայդ ասինասի չիսկայ օրինակ՝ է հրաչափառ և հանդիսաւոր Ծօնանեան Մատենից Տարօնոյ, գրեալ ի սկիզբն ՃԻ դարու (ՈՒՒԴ = 1205). յորոյ հոյլս խմատատիպալ տառերացն չիտնալ է և այս հատ, մանագրելոյ յատնոն Ի՛Ղ՛ԼՇԻՆ՝ աշխարհածանօթ մերոյ հեղինակի, որոմ և վայել իսկ է. այլ կուտ և անգամ հարատանական ունէին՝ նպատակաւ գրելոյ և զանգ հարատանական ունէին՝ նպատակաւ գրելոյ և ոչ անճոյ լինել վկայելոյն

յուկիպինիկ լիարժանիչս մեր՝ Ալարտասան և վէր-ծանող Մամբրէի, թող ընծայութեան առաջնոյն առանց օրինակաց։ Ընդ որում եթէ հմուտ ոք դը-պրութեանց մերոց բազդատիկ զայժմու հրատա-րակեալ՝ քան տարեգան պատմագրին՝ ընդ օրի-նակելոյ վաղ ուրեմն հաւատարմութեամբ ի մերոյս Հ. Ղևոնդեան Ալիշանայ, ոչ միայն զոկ ընծիր ընծիր ասացուածս, այլ համօրէն նորածոյլ պատ-չելի հատ քաջասուն հատուածի, վճռապէս զոզ-չիր քնաթից ցարդ ծանուցելոյ ի դպրութեան մե-րում, և անվհատ ի մրցել ընդ գասագիր Հարց Հելլենաց և Հռոմայ։ Փայ իսկ գասաւելութեան սորին ցուցին և այլոցան ընծէրցուածք հին օրի-նակացն, ներքոյ գլխոյ ի ծանօթութիւնս, յորս յատկաք միս ևս պատճառական ի մերձաւոր հե-տեւող նորոյս ընծիրոյ, այն է համախմբեալ հատն ի նայն խորհրդ Ցարութեան Վազգէն՝ ի քա-նից Հարց, ձեռամբ հարտարի Յովհաննու Երզն-կայեցւոյ, յիւրումն Տօնապատճառն, զրելոյ յիւրմէ իսկ կամ առ իւրն. յորում գիտելոյ է մեծ մասն հատիս, առանց նշանակելոյ զանուն հեղինակին ի լուսանցս, որպէս զայլսոյն ոմանց Հարց սրբոց։ Որ ինչ քան այլայլեալ կամ ոչ հարազատ կարծի մեզ առ սմա, կարգի ի տարակոյս երկիւղ. նշանակեալ, իսկ որ ի քնազրին՝ այն է Տաբօնացին՝ Տ տառիւ։ Այլ նշանակեն զօրինակս յիշեալս ի յատացաբա-նին Տնեայ »։

Տես Բազմավէպ (Հ. Ն. Ազրիկեան) 1904, թ. 7, 8։ – Երեմ Ալիշան, « Հայապատում » էջ 93։ – Զարպհ. « Պատ. հին դպր. » էջ 295, 388։ – Զամ-յեան, « Պատ. Հայոց »։ Հ. 539, 780։

ՄԱՄԲՐԷԵԱՆ, (Ա. Փ.) — *Քնիւ յանուրիւն հայիգազնեան լեզուի*։ Աշխատասիրեաց Տ. Արիս-տակէս քահանայ Մ., դպրատուն հայկաբանու-թեան Ս. Սահակեան դպրոցին Ամամիոյ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Ռուբենի Փիւրքճեան, 1856. 8°, 117 էջ։

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ (Ազէքսանդր). – *Հովէի մարգա-նուցուն հայի անցեալիչ*։ Մոսկուա, տպ. Մ. Խարխուդարեանցի, 1891. 8°, 35 էջ։

Քննագ. Մուրճ (Մ.) 1891, թ. 5։

— Գ. Կ., հրատ. – Տես ԱՇՐԼ-ՖԻՋԱՀՈՒԼ։

— *ընկերութիւն. կանոնագրութիւն Մամի-կոնեան բնիկ ընկերութեան վարդ-պատրիկեան վար-ժարանին Թալասու*։ Կ. Պոլիս, ի տպ. Յ. Մի-հէնտիսեան, 1849?

Տես Ալփ Արտատեան 1855 Գ. 18։

— (Մ. Լ.Փ.) — Տես Բազմավէպ 1905, էջ 286։

— (Մուշեղ) – Մահուան առիթ՝ ի մէջ այլոց՝ կը զրէ Ազդարար (1896, էջ 191–192). «... Նա 7 տարի բարեխղճութեամբ ծառայել է կրթական վեհ գործին։ Նա փայփայում էր ուսուցչական առաք-րվը, նա սիրում էր իր այդ նուիրական գործը և ինքն էլ փոխադարձաբար սիրած ու յարգած էր քոյր աշակերտներից։ 1885 թ. փակուեցին հայոց ծխական դպրոցները և Մամիկոնեանը զրկուելով իր սիրած պաշտօնից, ընտանիքի զէմ օրական պա-րէնն հայթհայթելու համար ստիպուած էր գնալ Նա-զու (1886 թ.), ուր և ծառայութեան մտաւ Ագա-մալ–Ռոտոպանեան նաւթի գործարանը և իբրև կա-ռավարիչ մնաց մինչև 1892 թ.։ Այդ ժամանակ նա յաջող իր պաշտօնը և նորից տեղափոխուեց Ալէքսանդրապոլ։

Հնարտէտ քաչքաչուղ ատողութիւնը խոչընդոտ էր հանդիսանում նրա մի որ և է պաշտօն ստանձ-նելուն։ Այդ պատճառով վերջին 2–3 տարին նա քսորովին անգործ էր և տանջւում էր օրէցօր աստ-կացող հիւանդութիւնից (спинная сухотка), մինչեւ որ սոյն յունուարի 4–ին, 36 տա-րեկան հասակում կնքեց իր մտկնապատն, որքա-նած յոգնութով մի ամբողջ բնտանիք։ Ուշադրու-թեան արժանի է նա իր գրականական գործունէու-թեամբ։ Գրականութեամբ պարապելը նա սկսել է 1883 թ., Պօլսում երբեմն և ուրիշ յայտնի հեղինակ-ներից յոգնութիւններ[1] անելով, իսկ 1887 թուականից աշխատակցում էր « Ազբիւրին », տա-լով մի չարք զեղեցիկ ոտանաւորներ։ Ով որ կար-գացել է նրա « Զորս եղանակներ » (տես « Ազ-բիւր » 1887 թ. N. 7) և « Կեանքը սիրայ մէջ է » (« Ազբիւր » 1889 թ. N. 6–7) ոտանաւորները, կամ

« Ջուր, ջուր, ջուր, ջուր, իմ վտիտներ
Աքաղաղներ, հա–մարիկներ[2])...»–ի նման մա-նուկներին մատչելի և օգտակար գրուածքներ[3]), նա անչուշտ կրխաստովանի, որ Մամիկոնեանն ունէր գրելու ընդունակութիւն։ Բացի այդ թուլորից Մա-միկոնեանն երբեմն երբեմն յոգնակուում էր և « Մր-չակին »։ Այժմ նա յոգնել է քաւականաչափ այ-նտառութիւններ, որոնք մաս–մաս լոյս են տեսնել « Ազբիւր » – « Տարազում », ուսում և յար-գելի ընկերոջներին յոգնութով անձամբ ծանօթա-նալու և լաւ այնմ գնահատելու նրանց արժանի-քը, մեզ մնում է միայն անկիծ սրտով ցաւել վա-ղաժամ կորուստի համար և հպարտակել մեր խօսքն ասելով. « Հանգիստ տակերացդ, ազնիւ մարդ և արդիւնաւոր մշակ մատաղ սերնդի »։

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ (Ն.) — *Հոգեպիտ մկրտ, վէ-պիկ*։ (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 96)։ Թիֆլիս, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1895. 8°, 252 էջ։

Քննագ. Արժագանգ 1895, թ. 110։ – Մշակ, թ. 107։ – Մուրճ, թ. 9–10 (Վ. Վազգենեանց)։

— *Հատուածիկ. վէպ գիւղական կեանքից, երկու մասնիցս*։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրո-սեանցի, 1899. 8°, 174 էջ։

Քննագ. Հանգ. Ամս. 1899, թ. 3։

— (Պետրոս Քահանայ). — *Նուագանուագք ևնդկաչի և ազգագրչի կալաց*, տպ. Պետրոս քահանայ Փափազեանց, 1895. 8°, 204 էջ?

Արժեհիա կը գրէ. « Ակիզբ կայ վ.նեափատ կա-լմոդիկոսի օբհնութեան կոնդակը որով կը քաջա-լերէ Արժ. հեղինակին իր գրական աշխատասիրու-թեան համար։ Ցետոյ մի պատմական տեսութիւն կայ եւրոպացնակ հայ զաղթականութեան անցեալ վիճակին վրայ և տեղեկութիւններ Ռումանիայի և Պուլկարիայի հայաբնակ քաղաքներին և հոն գտ-նուող Հայերի նեղկայ վիճակին վրայ։ Վերջին ալ գրած է Ռումանահայերը կորստի վիճակէն ազա-տելու մտքով մի քանի առաջարկներ որոնք գոր-ծագրական լինելու համար քաւական քննագատու-թեան կը կարօտին։ Կ'երևի Արժ. հեղինակը մասնաւոր յանք մը ունեցած է իր գրուածքի մէջ որ իրեն դէմ թշնամիներ չունի և իր գիրք խիւթ-քիա մտնելէ չարգիլուի. գուցէ այդ պատճառով գովեստներ ուղղուած են մինչեւ անգամ « Ոզոս-տափատ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ խանի, Ռուբ-

1. Այդ յոգնութիւններ տակաւին անտիպ են։
2. Տես « Ազբիւր » 1887 թ. N. 5–6։
3. Դրանցից մի քանիսը իբրև ընտիրներ վերատպած են և գասագրքերում։

քիոյ այժմեան վ. հնապետի կրմնասիրական գործունեութեանց », 35րդ երեսի ծանօթութեան մէջ։

Իւրքր բանական հետաքրքրական է Խոսմանեանի և Պուլկարեանի հայաբնակ քաղաքներին վրայ տուած տեղեկութիւններով։ Տպագրութիւնը չատ լաւ է »։

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ Վահան. — Վերին երկիր։ Բագու, 1903. 28 էջ?

Քննագ. Մուրճ (Ջաւէն) 1903, թ. 9։

— Վ. Գահ.) — Երկը հոգեւորը, համահաւաքական ընկերական գործոց ի ձեռնարկութիւն փոքրահասակ երեցեղոցաց։ Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1891?

= Բ տիպ, անդ, 1893?

Մամիկոնեանների (Բուզանդի). — Տես ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ Հ. Ն.։

Իսո՝ Բանասէր 1904, թ. 7–8, « Ս. Իւրքր և Մամիկոնեաններր »։

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ. — Տես ԱՄԻՐԱՅԵԱՆ (Յ. Ց.)։

ՄԱՄԻՆ-ՍԻԲԻՐԻԱԿ (Դ.) — Պատառ ծիսոր, թարգմ. ռուսերէնից Եղիսաբէթ Սարգիսեան։ Թիֆլիս, Աւրագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1900. 8°, 18 էջ։

« Իրտւածքն իբրու մանկական յոյժ հրյանութեան նիւթ անարժէք է... Թարգմանութիւնը չատ լաւ բռնութիւններ ունի. սա մի իսկական քաղաքի լարգմանութիւն է, որ պէտք է վիրածել Հայերէնի ». Լուսաւ 1901, գիրք Ա. էջ 339։

Մարդոյ ազատութիւն. Նիւծաճ 1870, թ. 141–2։

Մամանեայի խնկարկուներ. — Տես ՏԼՐ-ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ (Մ.)։

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ (Մատթէոս = Վրոյր, Շահնուր, Ապրատ). — Հայկական նամականի, գրեց Վրոյր. Տէր և հրատարակիչ Տիգրան Ջաւուքեան Տէտէեան։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան եղբարց, 1872. 4°, 275 էջ։

Ջաւուքեանէն. « Ազգային դրացմանց և առանձին հողիոյ մէջ՝ առեն առեն՝ դէպքի կամ զգացումի մը ապատրութեան նիւթքեր՝ Հայկական նամականի անհատիք մրոտած յիշելիս՝ որ վաճառան լրագիրներու՝ նոյնիկ, Մեղուի, Կիլիկիայի և այլ յիշելիս մէջ ցիր ու ցան կ'զտնուին՝ մէկ հատուրի մէջ ամփոփիլ և հրատարակել կ'յորդորուին վիս քանի մր քաղեկացիներ։ Արդ՝ այս քաղեկացաց խնդիրը կատարելու կ'պիջանիմ՝ քանի մ'անտիպ նամականիներ ալ աւելցնելով, ոչ այնչափ հետևնական ինքնատիրութիւն մր զոհ լինելու, որչափ անոնց նպատակին պատասխանելու համար։

Ըս արդարև՝ որչափ որ այս նամականիներն՝ որ 1861էն սկսեալ գրուած են, ինքնին գրական կամ պատմական արժէք մր չունին, կցկտուր և իրենց ծնունդ առած ժամանակին յարմար քանիք են, հետևապէս յարմարութիւն ատելու պէտք չունին, սակայն գործնական հմտութեան մի քանի տեղեկութիւններ, որ կրնան ի նպաստ հետազօտողին, այս է՝ Թէ յիշեալ թուականէն վեր՝ ինչ ցաւեր և զանգատանքներ, ինչ դատ խորհրդածութիւններ որ յայտներ հնչ ատեն նամականիով ազգին վիճակին վրայ, մի՞ն նոյն ցաւերն ու մտածութիւնները այսօր եւս կրնանք կրկնել գրեթէ առանց զգալի տարբերութեան։

Ասոնի այս նամականին ալ ատոն նկատմամբ՝ չէ Թէ իրր հին այլ նոր կամ, յաւ եւս բաւ, մշտատեւ վշտաց Թեթեւ ուէկ արձագանգը կրնան համարուիլ։

Հայր հին անգնակ մ'ունի, որուն վրայ բաւական աւելն լիաձեռն ծախիններ Թափելին պարբերական հանգամանքներ՝ ազգն ոգուտներ յուսով՝ մինչդեռ այն ազգր փաստերու և տատանումներու վրայ կ'ննջէլ և կը տատապէր։ Այժմ հանգամանական ծախիններր հին անգնակին հետ Թեւոփակեան իրաւ, առանց պատատու ծիլ մր Թեղլու ներկային մէջ, վասն զի հինին և նորին մէջ վիճ մր կայ, քայց նոր անգնակ մր կազմելու միջոցներն եւս ապարդիւն մնացին և մեր ազգային պրեմէ վիճակու ապահովին հատուցին։ Ո՞նչ է ատոր պատճառն. հարկու ծայրայեղ դրութիւն. աւաջինն՝ այսինքն հնապատնիրր նոր հայր՝ ինչպէս որ է՝ հին Հայաստանի մէջ ամրապահիկ կատկան, երկրորդն՝ այսինքն նոյնապատնիներն՝ ազգն իր հին անգնակէն զրկուելուն կարել և նոր ապրարի մր մէջ քնակեցնելու եղան, ուստի ծագում առաւ մեր ազգային արդի տարտատ, հրէրան և անշէն վիճակին և մեղ տարաւ կիսկիվերի Լակաւոս քաղաքն՝ որ աւելն հին բան նորոգ չինելու համար կ'քանդուին, պատմութիւն, աւանդութիւն, գրականութիւն, տուն, նկեղեցի, և քնիկներն ասանդական կ'ծախափանին՝ մինչեւ որ տեղատորուին, եւեէ Երքէք կաբնանան...։

Լեռէ կեան մր կայ մեզի համար՝ բան իսկ ան է, նորր հինին վրայ պատատատել, նախ նորերայ մր հիմնել և ապա ապագայ մր յարդարել։ Վոտվոտրդ մ'իր անգնակէն գատիր՝ լիովին մանչնալ է, մի մեայն անգնակին մէջ պահելր՝ հալածել »...

Ինվանդակութիւն. Յառաջաբան։ — Ա. Ինքնութեան պատատութիւն կայ. հմմարիտր աքօղել, սուտր հրապարակել. քանի մր լրագիրներու դրութիւն. Վիբրարակն. ապագային տպագրական օրէնք. Սուեփան պէկ. ամէն տպագրական օրինք չպիտալ մ'է. չնայած ոտիու չսափ զրկու խստատամ — Բ. Ներատագիր, փաստիկ խնդիր, Տիրապետութ կիդրան. Երատի պատարիրք. Գ. Յակոբեանց վանքի վիճակ։ — Դ. Ներատագիր կանոնագիրն առաջ Պատրիարքի բնատութիւնն հարքր. կիսատ բնդհանուր ժողովին օդտակար Նիստր. անկարծիք հրատիսխանութիւններ. կանոնագիրր չբինուած ինչ պէտք է. միացան դարձոյ քննիչներ. վանքն որուն է. Ազահակ նպիտակ պատին փոքրիկ հաշիւր։ — Ե. Հրատագրած վարդապետր. փոքրանիք մ'է. իր նկարագիրր. հայլի։ — Զ. Նամակ մ'ամէն խնդիր չկրնար ամփոփել. Պօլիս և Զմիւռնիս, տարբերութիւններ. ցանկ անվճար խնդրոց։ — Է. Վերատնման ժամանակ՝ որուն չափն է իմացականութիւնր. դիակ—մարդիկ և կենդանի—մարդիկ։ — Ը. 1865 տարին. ոչ բարոյական, ոչ նիւթական փոփոխք. Հայաստանի անանձնիներր. հայն ունայնամիտն է քաղաքակրթութեան աստարիճին մէջ. միայ ապրելն ինչ կ'ընէն և հայերն ինչ. ուրք են բուն հայք. պօղոսկիք Վատմանագրութիւն մր ծնան. Փայտաբական ժողով. անհատիր կանոններ չզործադրելու համար. կրօնական դատ. կրթութիւն վիճակր. գատատրնոց վիճակր. անատարքութիւն. վայ այն ազգին որ ապրիկար տպայ մ'է. պատատական մարդիկ։ — Ի. Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետ, հրատագրած հրէ. տանն տող է և ոչ տող մր, գատատր քան գատատպարտ. իր պատատանները. ժողովներ կ'փրէ իր չնչովր։ — Ի. Ազգային տուրքեր միչտ նպատատ. Ներատեւ քաղաքատ. հին դրութիւն. մէկ ձեռքով տալ միատով առնուել. տատմանագրական ժողովարդ մր չմտրարար. անհատ ծանեալի խնդիր. իրատունք առանց պատասխ. Ատմանագրութիւնն անարժանի քննչիկ։ — Ժ. Ինչո՞ւ նամակը տպատանին միտքեր. Նէ՛ւմեն է պատատհանատու Թէ մարդ. գրաքնիչ տպագրիչ. Տրէմարտատութեան գող և գողակից. Նոյն իսկ Ազատատ գրաքնիչ չկրնար լինիլ. Ատմանական պատասխանութիւնը կարծեաց ապատատութեան պատասխան։ — Ժէ. Տէրատոր Գարեգինեան. անդիմակ դիմակատորներ. սի-

բանիչ քոմիտ մը. Լիոյնն ծերունի. Վրոյը կ'մատնէ. ապիտակ դիմակ մը. — Լ. Ա. Ներսէսեան. դէմի կանոնագրին քննութիւնը. Նորընտիր պատրիարքը մտովին առնել քալել կ'ուզէ. Անուանական հրահրոմներ. — Լ. Պօլսի հայն ի Պողոսլաճա, Զմիւռնի հայր Մալաքօֆի յուշերը. Լ. Ա. Ժամերու պարահանդէսը. Ինպրեսարիօ. ամբաստանեալ յօդուածին վրայ ձեռնհաս անձերու կարծիքը. — Լ. Ազգային տուրք. Լուսինեան Էֆէնտի, ուղղախօս քրիստոնեայ, օրէնսդիր, տնտեսագէտ. իր հանգանակութիւնը, ողորմութիւն լեզ պարտք. իսի դէր դատաւոր բարեխոսին, լեզ արտաքին իշխանութիւնն մը. գանձանակ միայ գանձանակ. — Լ. Լուր մտոգիներէ տնտի վիճաբանութեան կիզրոն հն. վիճաբանութեան պէտք. Հրատարակութիւն պատճառ. համամտութիւն. — Լ. Ազգ. Մասխի հակառակութիւնները. Քաղաքական մոդովին հրաժարման պատճառն ինչ է. Քաղ. մոդովրդ զործադիր իշխանութեան է. համամտութեան համար ընտրելիացոյցին ինչ է. — Լ. Նպատակը ծանրիկ մ'է. ով արգելից գարուներ մտնելու. գրիչը պէնք մ'է. գրելու մամ է. աղջին կենսական չափերն ի վտանգ. — Լ. 1866 տարին. ինչ է մտմանակը. բանական և անբան աշխարհ. հայոց բարոյական աշխարհը պատմիչ չտնի. Լինքօլն, Նալմագրն, Գաֆսլէօն, Պիտմարգ, Մէձիճնիկ, Ալեքսիոլլէ, Վ. Ապտ իւլ Ազիզ, Լիմիաճին և Սիսաղաւութիւն, անտան ձայն հայոց համար, իր տապանագիրը, չարագուշակ քուն. յոյսեր. Հայաստանի հին և նոր Լիտնամին. լալու ազատութիւն. — Լ. Ռարիկինգան. սմահոգի օրիորդ. գիդանի կին, ծերուկ այր. կրակ ու բոց սիրահար. ամուսին. որբեւարը. հանճարն անմահութիւն. նոյ օրիորդներ. քնական է որ մարդ զբօսնու, բայց — Ի. Տիդական Լեզիսատարութիւն. արհեստի մէջ ինչպէս կ'զործածուն. ծայրայիդութիւն. Լզարի դիրը. դժբաղդ կին, անպատիւ ամուսին. — Լ. Կրօնական ժողովն ինչ էր և է նիմակ. իրատատութեան խնդիր. կարնոյ տէր ձայնը. վեզար մ'որ ատեն մը զրկարակ էր. կրօնական ժողովր գործ կ'փնտռէ. պահպանիչ պատմական օրէնք. Ի... վարդապետին առաքեալ. — Ի. Փիտոլիութիւններու մէջ սատանայի մտար. Վ. Աւգո–իւլ–Ազիզ իսանի գասր Վ. Գլափոլէօնի. Խոսրեթ ազատատէր քան Լյերոպա. Պապական գրոլիութիւն. իսատր ու լոյս, չուն և կատու. — Ի. Պարոյր, իր նկարագիրը. Վրոյր. Պարոյրին գլխին հկած ձիւները Պօլսի մէջ. Լեզրյած հատ. վրացի կին. ամէն մարդ քար կ'կրէ. Պարոյր ի չոգինաբ, որուն անհնարը կ'դատնոյ այլ նատր չքալիր. զատնուկնիրու հօտր. Պարոյր ի Խատր գիդ. — Ի. Պարոյր հայլիին առջև. Կատր գիպի նկարագիր. Մարմարա. Պիւզանդիոն աշխարհիս կ'ուզէ հրամայիլ. Ձիւնէրի հրատնդանր. տարագիր Լեզգատորի մը սատներր. — Լ. Կարաքեայ. փոխորիկ մը Պոլրնապատի ծովախորչին մէջ. կամիլ մը ջոր կ'սպասնէ զմարդ. հմմարիտ ուէր. կ'սիրե՞ս մեծ ես. Լխիէն. ատալին ուէր պատկէլ. վանդակի մէջ կինիր. — Լ. Զմիւռնի չարժման մէջ. Ոսկան. արքչրին գովնատր. գրիչ ու միտան. գրպարտչի գատիր բաֆլ գրուած. — Լ. Մարտի 20ի վարչական պատահարը, հմմարտութիւնը հոն է, օրէնսդիրն հս չունի. պիտութիւն, հս հմ. Փրոն, վէլ. Ղափոլէօն. Պիւմարգ. Լիխոդիտ. Ա. Մարզիս պատրիարք. յոտի չրլան. Լեզրի Սամանագրութիւն. պատճառ մ'է զայն չյարգիլու. պարագայներր նոյն, անձինք գեր փոխած են. վճռատութիւն. — Լ. Հին օրէնսդիրներն Լատատածատհս. տարբեր ժամանակ, տարբեր տովորութիւններ. բատ Լհատօսի, ինչ պիտի լինի օրէնսդիր մը. — Լ. Պարոյրին գատնանք. Նչանէ տղագ. հերոպագեալ հայը. Պարոյր հայ է և չէ. — Լ. Դիտողութեանց տուտր. ինչ կարծիք կան Սահմանագրութեան մասին. — Լ. Ա. Վրոյր Դիմակ տատրագրութեամբ նամակ մը. սատանայ է լեզ հրեչտակ. հմմարիտ առաքինութեան փոքագաբն ինչ է. ճիրմակ ու սեւ դիմակ. — Լ. Միրապօ. Լատաչեսի անէծքը. տատ լեզ ոտքդալ հայոց ժողովուրդը. հակառատակերներ, Շարայ, Լրայ, Շամիրամ, Լեզգար, Ննատնուն, Սանատրուկ, Լրատաչես Սամիրնկան մէկքր ցատցրնելու յաղողակ. Սահակ, Մուրմակ, և այլն. անդ կաղդիտ և գլոյտ մի տհատնիս. — Լ. Պարոյր. հանելուկ. Զմիրի կինիրը. կենսագ հրագը. լեզատն հանճարներ. Նրին Լատարչրի. հակառատութիւն. նհրև հմմարատութիւն. ոտ մտանիկր. ոճ. — Լ. Լեզու. հայերն ուրչափ բարբատ ունին. ոճրն ընտրելացլ և այլ կատրէքներ աչխատրիկ լեզուի վրայ. ինչպէս կր գարգանայ գրական լեզուն. ընդհանուր լեզու. կանանց ազդեցութիւնը լեզուի վրայ. հայր լեզու չունի. — Լ. Լեզու, ամէն գրող նատ քրական. բանն է առաջնորդող գրիչը. ոճր գրողին դրոչմր կ'կրէ. գրատատ, աչխարհիկ լեզուին ապրիլը. ոճի տարբերութիւններ. ինչո՞ւ գրիչներ չեն մաքրեր. — Լ. Ազ. Սահմանագրութեան տարիգարձ. սկզբունք, գործ բնատ. տեղրի տամներ. մեռե՛ մարդս ազատ է. — Լ. Պարոյր. տոսկալի ձայն մը. Պարոյր կ'երագէ. ինչ է հրագր. հին հրագ, նոր հրագ. հրագի ազդեցութիւնը. — Լ. Պարոյրին հրագր. Ներհնել սեռնիլ է. Պարոյր օգին մէջ կր լեռի. Լ.խէն գիմացր կ'հինէ. անդունդ կ'գլորի. սատանիներու բնակարանր. չորս գետիրու նկարագիրը. Պարոյր իբրեւ դատաստան ոգնակէզ լինելու կ'դատապարտուի. — Լ. Պարոյր հնոցէն կ'ազատատ. տատրիրկրնայ քատիր. ազատութեան արձանը. Ներհող կոչս մը. իր հրգր. Պարոյր ազատութեան սիրահար. ոչ ք ևն ազատութեան քուն չսհատանիներր. հիմակ լոյսն ուր է. Լու կայսրր. Պօնգիր. — Խ. Սահմանագրութեանն ինչ հղաւ. այլ և այլ կարծիքներ անոր ծնդհան վրայ. ինչպէս թատարդն ընկաւ. լեզնատիներ. անտարքերութիւն. Ս. Մրնի իսօքր. — Խ. Սահմանագրութիւնն ինչ էր, և անոր ոտտնիրն ինչ բսին ժողովրդան. արհատրք. տհատ տհատ կառավարութիւններ. հին և նոր սահմանագրական գրութիւնները. — Խ. Սահմանագրական սկզբունքն ազգի մը սեպհական արտօնութիւներ չէ. Հայկազանց իշխանութիւններ. սահմանագրական գրութիւն ի Հատյատան. փոփոխութիւն վարչային և կրօնական. բռնութեան օրհր. ամիրայ, պէյ, էֆէնտ. — Խ. Ազգ. Սահմ. ինչ պիտի լինի. Տէրութիւնր յետս չկրնար կոչել իր հրովարտակր. կառավարչային փոփոխութիւններու մէջ կայ բան մ'որ հրթիռ չփոխոր. յատատագիրութեան օրէնքը — Խ. Պարոյրին հրագին չարունակութիւնր. գահիճներու ատհան մը. Նահատակ մը. կապիկ մարդ. ազատութեան լեզնամիներր. իրատունքը խմոր մ'է. քոժմատոր ատատանան. հրեատի մտրդական հրէչր. խարոյկը. յիդափոխութիւն. հրագի մէջ նահատակութիւն. — Խ. Ֆատն մպհտ. ոճն է ատճռնէն ատաժանելի վիճակր. պատրանք. յատատատական հատատչանք մր. — Խ. Պարոյր. յորձանուտ գալտ. Պարոյրի պատյտր. քանի մր սեռ աչեր որոնց համար կ'փայլին. վիպական աէր. Նատակային ուղեւորութիւն. հիանալի տեսարան. Պօլսի նկարագիր. գիւղական վայր. Փնահաչեմհանէ. — Խ. Լրեւելեան և արեւմտեան քաղաքակրթութեան վիճաժր. տարատեր բնիկներ. Լուքատնպատրկի սրճարան. տօմիս. Նօ. Լ.խէնն ի Կ. Պօլիս. Տիրայրի գիրը. — Խ. Պարոյր պարահանգէս կ'երթայ. Նկարագիր. գիմանկներու խադրր. Տահկի հանդամ մը. քադդ կ'նայի. վրոյրի գադտնիքը. մատնին մէջ կ'խազայ. կանաչ գիմակը. Շամիլի նման գիմակ մր. — Խ. Պարոյրի արշատանքը պարահանդխին մէջ. կանաչ գի-

մակը վ֊րայրի օձիքէն կ՚քաշէ. կարմիր դիմակ կ՚դառնայ. իր խաւտովանութիւնը. նոյն ինքն իզգուն է. վ֊րայրին խնդիրը. — Ն. Շամիլ կ՚ուզի նկատդրել պարահանդիսին մէջ գտնուող հրեաների ազգայիններու. ոտքատակ մարդը. Մէյմէկին կ է լալ լեզուով. իր դէմքը, սիրտը, խելքը. իր տեսնելը — Ն՚ին. Պրուդոն մը. սկզբունքի խնդիր. կենդանի Աստուածդութիւնին. անձանձիր ազատասիրաս. — Ն՚ի. Ցեղափոխական ժամանակներ ինչ զէշ են. հիմակ դատաստանն ալ է. հայ տիտաններ. տիրելուտատ մը. Աստղնօրէն է. Պրուդոնի հետ վէճը. ինչ մարդ է. ամէն իշխանութիւնի տրուպ տորուկը. իր սկզբունքը. — Ն՚ին. Աստմանադրութիւնի լծակման հանդէսը. գէվզեկը. ով է. Աստղնօրէնն որդին. հայր ու որդի չուն ու կաստ. Հատուածին նկարագիրը. — Ն՚ին. կարեւոր մարդիկ Մուսայիկ, հայ բանաստեղծ. ոտանաւորով քան հայով լի բերան. հանճարեղ լեզուկը. ինքնակոչ բանահիւս. — Ն՚ի. Հնչմարիտ բանահիւս. ծերունի հրեաստարդ. ով է. տաղ կ՚չինէ պարահանդիսին մէջ. խնայման է. իր նկատդրները. — Ն՚ի. Թաչեանի տաղերը. մահիրիճերը. արտաքին և ներքին պատկեր. ոսկիկն ալ կ՚տեսնէ. մեծ մարդ մը. դժուարութիւն անոր նկատդրը տալու. — Ն՚ի. Հայ մը. Նուրհան. ով է. իր նկարագիրը. — Ն՚ի. Նուրհան. Հրազատ զօրական մը. օրհոդի մը հետ խնայութիւն. Նուրհանի լծակիցները. Հրազատի արտաքին տեսքը. Նուրհանի և Հրազատի խօսակցութիւնը. ուրիշ անձ մը. Ալաբ. Ֆէլլահ մը. — Ն՚ին. Հրազատ ով. Ալաբ ով է. զուգակիցը. — Կ. Ֆէլլահը. խոժոռիկին է. հայ լրտես մը. իր նկարագիրը. պաչտօնը. Շամիլի և Ֆէլլահի վէճը. տեղատարաութիւն. — Կ՚ին. Շամիլ. ով է. իր նկարագիրը. — Կ՚ի. Լանթիւոր. անուանի վիրաբոյժ. իր պատկերը. սկզբնամուղ. — Կ՚ի. Նուրէն Լանթիւոր. հրկու ծայրեր. Նիւթ և սիրտ. զուգակիցի Նուրհանի տեսը. — Կ՚ի. Նոր անձ մը. ով է. վարդապետ մը. — Կ՚ի. Նուրչեան. եզական մարդ. դաս մը. սիրոյ յայտարարութիւն. իզար. Շամիլ սուր ի ձեռին. Նուրչեանի յայտնութիւնը. — Կ՚ի. Զհանածոյ է լալ առհնարան. Լուտանհան. իր նկարագիրը. հրէշ մը. — Կ՚ի. Լյոտմ. ով է. Դիմակրիդ մը. փիլիսոփ. — Կ՚ի. Հաբուստ հպիակոպոս. Աահէլ վարդապետ. Նշանան վարդապետ. — Կ՚ի. Հրատարհան դէմ պարահանդէսը. Ապչէն. անհրաժեշտ զրագէտ. փառնակ. նորիկ պրաշէտ. Լյուսիկ. մեծ մարդ. Լիտորոն, Հրէմ–Տաղր. Վփոփում. Հ. Մոտերը կ՚մարին. Շամիլ և վ֊րայր բաժնուելու կ՚պատրաստուին. Հմէն նկարագիր պատգամ չէ. Պարոյր, վհուկ, Աբեղն և իզար. խաղը. Հմէնքն իրարու ծանօթ են. հրատիչ.

Քննադ. Մատիա 1872, թ. 1272.

Արծիւը Բանքերի մէջ (1903, Փետր Հ, էջ 188), այսպէս կը գրէ. « Մատթէոս Մամուրեան բազմադիմի յատկութիւններով հանրածանօթ է. բայց գլխաւորաբար իբր հրատարակիչ և խմբագիր հանդիսացած է։ Ս. Լազարեան Միաբանութեան Պոլսոյ մամուլին մէջ վ֊րայր ծագկանունին ներքեւ սկսաւ չարք մը քրոնիկներ հրատարակել, որոնք չհոսդ ի մի հատաքուհով « Հայկական նամակներ »ին կազմեցին։ Կ. Պոլսոյ աղգային օրուան խնդիրներն և գործիչները այդ քրոնիկներուն նիւթերը հայթայթած են, ինդիրներ վարդապետօրէն չեն ուսումնասիրուած, այլ՝ խեղճուկ լրագրութեամբ. քիչ մը սկեպտիկ, քիչ մը փիլիսոփայ, քիչ մը քաղաքացի գրչով։ Ու մարդիկը կը պատկերանան արագագան բայց հաստատուն գծերու ներքեւ։ Այդ հատորը իբր իր ժամանակին յաւաղնի գործերէն մէկը մնացած է և պիտի չարունակէ մնալ։ Անոնց մանաւանդ հաճելի պիտի բլլայ՝ որ առհնին խնդիրներուն պատմութիւնները կրնան գիտնալ և ծանօթանալու տակ քաղարկուած գէմքերը հանչնալ»։

— Հաւատոտ ընկերութիւն պատմութիւն դպրոցաց համար. Հին պատմութիւն Աստիկեան ժողովրդոց։ Հատոր Ա.։ Զմիւռնի, տպ. Տէտէեան, 1875. 208 էջ։

Տես Մատիա 1876, թ. 1826։ – Արօր 1876, էջ 113։

= Բ տիպ, կ. Պոլիս, տպագր. Նշան կ. Պէրպէրեան, 1884. 8°, 200 էջ։

— Մտան հիկրոդ։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան, 1877. 400 էջ?

— Մտան հիտորդ. անդ, 1878. 508 էջ?

— Հատոր Բ. Հին պատմութիւն կարքիդոնացւոց, Գուելոց և Հռոմհայեցւոց։ Ա տիպ?

= Բ տիպ. Իզմիր, տպագր. Մամուրեան, 1900. 4°, 210 էջ։

— Հատոր Գ. Հաւատոտ ընկերութիւն պատմութիւն դպրոցաց համար. Միջին դարու պատմութիւն։ Զմիւռնի, տպ. Եղբարց Տէտէեան, 1878. 4°, 308 էջ։

— Մանր վիպակ ու պատմ քաղուած մանր տղոց համար. պատկերազարդ։ Շարագրեց Մ. Մ.։ Զմիւռնիա, ի տպ. Տէտէեան Եղբարց, 1876?

Տես Արշալոյս Արարատեան 1876, թ. 1046։

— Բանալի հայկական չարապրութեան։ Գրեց հետեւողութեամբ Մ. Մ.։ Զմիւռնիա, տպագր. Եղբարց Տէտէեան, 1878. 4°, 64 էջ։

« Ահաւասիկ գեղեցիկ ժեմատ մը, որ Մ.ի աչխատասիրութեամբ մուտ գտնելով մայրենի լեզուին մէջ, կ՚առաջնորդէ աշակերտները չարագիր լինելու, չապահովով որ անոնք քերականութեան տագտկալի չբլլանէն անցնին ». Մատիա 1878, թ. 2200։

Գիտնադ. Արշ. Արարատեան 1878, թ. 1105։ – Մեղու Հայաստանի 1880, թ. 41։

= Բ տիպ, անդ, տպ. Մ. Մամուրեան, 1884. 8°, 68 էջ։

= Գ տիպ, անդ, 1887. 4°, 79 էջ։

— Գիտելիք ու պատրիք տղայոց։ Ցօրինեց Մ. Մ.։ Զմիւռնիա, տպագր. եղբարց Տէտէեան, 1879. 8°, 248 էջ։

Գիտնադ. Մեղու Հայաստանի 1880, թ. 41։

= Բ տիպ, կ. Պոլիս, տպագր. Զարդարեան, 1882. 8°, 271 էջ։

= Գ տիպ, Զմիւռնիա, տպագր. Մ. Մամուրեան, 1885. 8°, 240 էջ։

= Դ տիպ, անդ, 1887. 8°, 240 էջ։

= Ե տիպ, անդ, նոյն տարին. էջք նոյն։

= Զ տիպ, կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1895. 8°, 224 էջ։

— Նոր ընթերցարան տղայոց համար։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան, 1878. 8°, 140 էջ?

Գիտնադ. Մեղու Հայաստանի 1880, թ. 41։

= Բ տիպ?

= Գ տիպ, կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1885?

— Առաջին ընթերցարան պատկերազարդ։ կ. Պոլիս, տպագր. Նշան կ. Պէրպէրեան, 1889. 8°, 80 էջ։

= Բ տիպ, անդ, 1892. էջք նոյն։

= Դ տիպ, Իզմիր, տպագր. Մամուրեան, 1900. 4°, 88 էջ։

= Դ տիպ, անդ, 1902. 8°, 96 էջ?

— Երկրորդ ընթերցարան. Ա, Բ, Գ, Դ տիպ?

= Ե տիպ, Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1893. 8°, 160 էջ։

= Զ տիպ, անդ, 1897։

= Է տիպ, Զմիւռնիա, տպագր. Մամուրեան, 1900. 8°, 120 էջ։

— Երրորդ ընթերցարան, Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ տիպ?

= Է տիպ, Իզմիր, տպագր. Մամուրեան, 1900. 4°, 123 էջ։

— Չորրորդ ընթերցարան կամ Գիտելիք ու պարտիք տղայոց. Ա-Զ, տպագրութիւնները՝ տես վերը Գիտելիք, եւն։

= Է տիպ, Իզմիր, տպագր. Մամուրեան, 1899. 8°, 196 էջ։

— Համառօտ պատմութիւն Հայոց մինչեւ մեր օրերն։ Զմիւռնիա, տպագր. Մամուրեան, 1887. 4°, 261 էջ։

Գիտ. Ակնարկ 1888, թ. 1244, 1261. – Հանդ. Ամս. 1888, էջ 83։

— Ակնիկական հաւատքի կամ Հայոց մը ձակատագիրը։ Զմիւռնիա, տպ. եզբարց Տէտէեան, 1880. 8°, 463 էջ։

Ակնիկը հետեւեալը կայ. « Ա՛ն Ակնիս Ուխտիցդ. Շատ տարիներ առաջ՝ Լուսոյն գտնուելովդ՝ գիրս սկսած էի այս Նահապետին, որու ուրուագիրն՝ ի գարձիս Կ. Պոլիս, Հոգի ցոյց տուի, իբրեւ իմ վաղեմի դաստիարակիս, որ՝ առաջին անգամ՝ ազգս մասամբ հաչակն ինձ նկարչած էիք, և իբրեւ արտակից քարիկամիս, որ իմ վիճակիս միշտ համակիր գտնուած էք։ Յորդոր տուիք ինձ, այն ժամանակ, աւարտել ու հրատարակելու այս Նահապետին, որմէ հազիւ մաս մը (16 նահապետ չափ) Ակնիկական անուամբ, լոյս տեսաւ Զմիւռնիոյ Մխոթեան հանդիսին, և ապա Խրիմիզի Հայոց Աչխարհի կաթոլիկ մէջ, իսկ միւս մեծագոյն մասը (90 նահապետ չափ՝ ձեռագիր կ'մնայ գրասեղանիս մէջ։

Ինչպէս կ'տեսնէք, Ակնիս քարիկամ, հին գործ մ'է այս, որ Ձեր հրեշտակ, հին գործ մ'է այս, որ Ձեր հրեշտակ, հին գործ մ'է այս, որ Ձեր հրեշտակ

Հ.ուպար, Արեւ. Մամուլ 1904, թ. 1. (առյն իմին իրեն նուիրուած). — Տալեդարձր (Ի. Պէր.) անդ, թ. 2. — Մամուրեանի կեանքէն, անդ, 1902. էջ 254. — Գրական դիմաստուերներ Մ. Մ. (Ա. Ցարուխեանեան), 1904, թ. 5. — 1905, թ. 1 (իր յիշատակին). — Մամուրեանի ներկայ կեանքը (Ա. Մամուլի 27ամեակին առիթ., Ի. Իրքուհան). Մասիս 1897, թ. 10. — Մամուրեանի դերը իբր հրապարակագիր և գրագէտ, անդ 1900, թ. 2. — Մամուրեանի կեանքէն (իր մահուան չորրորդ տարելիցին առիթ) Մասիս 1904, թ. 6. — Վէդուէնի Ա տարի 1902, թ. 4–5–6. — Մշակ 1903, թ. 134. — Ցիշատակներ ողբացեալ Մ. Մ.էն Մանզումանց առ Մ. Մ. Ռուբատաճ մանկանց 1886, էջ 130. — Խանգեր 1903, գիրք Ա, էջ 188. — Երկրագունտ 1886, էջ 375. — Տես և ԹԻՄԱՆՏԻ.

Հանդ. Ամսի Մաղկփոխոնը Մ. Մ.ի յոբելեանին առիթ կը գրէ. «Ալերայիւսեալն (Գ. Զանչ.) առիթ փայլուն յոբելեան մը պիտի տօնուի մեծ օրիս (Հոկտ. 29ին, Հ. տում. 17ին) ի Զմիւռնիա. ուրախութեան հանդէս մը, որով պիտի պսակուի մեր գրական ասպարէզին ամենահին գործիչներէն մին՝ Պր. Մատթէոս Մամուրեան։ Աոաջին անգամն է, որչափ գիտենք, որ արեւմտահայ Հայք յոբելեան նեխու ընծողեմամբ կը պատրաստուին իրենց գործունեայ և արդիւնաւոր հրապարակախօսի մը 50ամեակը կատարելու, որուն կը մասնակցին մինչեւ իսկ Ամերիկայի հեռաւոր գաղթականք։ Ահա թէ ինչ կը գրէ մեզ Զմիւռնիայէն մեր թղթակիցներէն մէկը։

Ամիսներէ ի վեր լրագրաց էջերուն մէջ հրատարակութեամբ Մ. Մամուրեանի՝ ի պատիւ իր գրական կենաց կատարուելի յոբելեանը։ Յամենք, մինչեւ իսկ յոբելեհանին ինչ արդիւնք ունենալը չտեսած՝ սկսան յոբելեարին նուէր որոնելիք ընծանելուն վրայ տրամադրութիւններ յնել. էջեր որոնք ատոգին կը ցոյցերեն թէ տակաւին քանիներ խանգիմեն կայ գրեթէ չարժուդներու մէջ՝ այս և նման հանդէսներու նկատմամբ։ Թողունք նուէրներուն հանդիսաւորին կատաց ներքեւ, դիտենք համառօտիւ իր կենաց ընթացքը։ Մատթէոս Մամուրեան ծնունդ համբ Զմիւռնացի է, զաւակ Յովհաննէս Մամուրեանի և Թագուհի Մուրատ Մուրատեանի, հայրն ու մայրը նոյնպէս Զմիւռնացի էն, սակայն իր նախնիքը՝ մեծ հաւն Մամուրի Մամուրեան գաղթած է Պարսկաստանէն։ Մատթ. Մամուրեան լոյս տեսած է 1830 թուականին. իր ուսման սկիզբը ըրած է Ամիրայի յոյնական դպրոցին մէջ ուսկից անցած է իր ծնողավայրը՝ Մխոթեան վարժարանն և ուր երկու երեք տարի սկսածը չարունակելէն ետքը մեկնած է Մուրատեան վարժարանը. հոն աւարտած է ուսման ընթացքն ի այնուհետեւ վարժարանի սնամքը թողլով՝ գործելու ասպարէզն անցած է։ Մ. Մամուրեան իր գործունէութիւնը ցուցուցած է նախ կ. Պոլիս, ուր ժամանակ մ՝Արամեան վարժարանին տեսչութիւնը վարած, պատրիարքարանի դիւանապետ եղած և ամիրաներու կաւակաց կըրթութեամբ զբաղած է. սակայն մայրաքաղաքին մէջ կատարած այս պաշտօններուն երկարատեւ չեղան. ծննդավայրն եղած է իր գործելու ընդարձակ ասպարէզը, հոս կը գտնենք զինքն իբր տեսուչ, հեղինակ, թարգման, և իբր խմբագրապետ՝ տպարանապետ։ Մխոթեան վարժարանին տեսուչներու չարքին մէջ կը հանդիպինք Մ. Մամուրեանին։ Վարժարանիս նախկին չէնքին մէջ, Ստեփան էֆ. Յակոբեանի տեսչութեան պաշտօնէն հրաժարելէն ետքն (1868), այս պաշտօնը կը յանձնուի Մ. Մամուրեանի, զոր մինչեւ 1878 վարելէն ետքը կը թողու, սակայն երկու տարիէն վերստին կը կարգուի տեսուչ. վարժարանին հին չէնքին տեղ 1886ին նորագոյներ կառուցանելէն վերջն, այս նոր չէնքին մէջ իբր առաջին տեսուչ կը գտնենք նոյնպէս զՄամուրեան, որ քանի մը տարի ետք չարունակիլով 1889ին կը յանդու այս ծանր պաշտօնն և կը քաշուի քաղաքին այս ասպարէզէն։ Մխոթեան վարժարանին տեսչութիւնը կատարած ժամանակ, վարած է նաեւ Հիւիսիսեան ազգկանց վարժարանին տեսչութեան պաշտօնը։ Աւստկա Մամուրեան 20 տարուց չափ տեսչութեան պաշտօնը վարած է Զմիւռնիոյ վարժարանաց մէջ։

Իբր հեղինակ, թարգման, Մ. Մամուրեան ունի քաւական գործեր, որոնք կը ցոյցերեն թէ Մամուրեան գրիչը ձեռքն անցուցած է իր օրերը։ Ժամանակ մ՝երբ Զմիւռնիան գրական կեդրոնի համբաւն ունէր ի հրատարակութիւնս նոր գիրք, նոր թերթի կարգալու եռանդեամբ լեցուած էր, նոյն ժամանակներ՝ Զմիւռնիոյ մէջ հրատարակուած վեպերու քազմութիւն մը կը գտնենք, որոնց թուն են նաեւ Մամուրեանի թարգմանած վէպերն, առանց վրայ յիշելուցս ժամանակաց աւելցուցած է նորագոյն հրկասիրութիւններ և վէպեր։ Աոանցմէ գոտ ունի դպրոցական գրքեր և այս վերջիններն աւելի օգտակար եղած են մանկտւոյն քան առջինները, իր գործերուն մեծագոյն մասը հրատարակուած է Տէտէեան եղբարց տպարաներ, իսկ իր թարգմանութիւններն եղած են անգղիերէնէ և գաղղիերէնէ։ Մամուրեանի հրկասիրութիւններն ու թարգմանութիւններն են հետեւեալները։

(Զանց կ՝ընեմ դնել, տես վերը)։

Վ.հրոյիչեալ հրատարակութիւններէն զատ Մամուրեան ունի «Արեւելեան Մամուլ» թերթին, որ 1871էն սկսեալ կը հրատարակուի իր խմբագրութեան նեղքեւ։ Արեւելեան Մամուլ ի սկզբան անդ Տէտէեան եղբարց տպարան, յիշեալ ժամանակաց տարի մ՝ալ Մխիթեանի տպարանը յոյս տեսած է։ 1883ին Մամուրեան իր անուամբ սեպհական տպարան մը քանալով, թնականապէս իր գործերն այլ եւս հրատարակուած կը գտնենք իր տպարանին մէջ։ Արեւելեան Մամուլ բաց ի քաղաքական և ուսումնական նիւթերէ, կը պարունակէ Զմիւռնիոյ ազգային գործերուն, անցեալ և ներկայ տարեներու մէջ պատահած դէպքերուն, ազգային այլ և այլ հանդէսներուն քովանդակութիւնն, որոնք կրնան ժամանակին օգտակար ըլլալ քանասիրաց։ Մամուրեանի վերջին կարեւոր գործքն եղած է իր տպարանին հաստատութիւնն, ուր կը տպուին գիրքեր, տետրակագիրներ, տոմսիկ եւն։ Տպարանին մէջ ունի կազմատուն մը և միացուցած է գրատուն մը, ուր կը ծախուին հայերէն ամէն գիրք, վիքթոր, վինեաիկ, կ. Պոլիս և այլուր տպուած դպրոցական, գիտական և վիպական գրքեր։

Մամուրեան քաւ ի իր գրական գործերէն մասնակցած է նաեւ Զմիւռնիոյ կրթական հաստատութեանց, որոնցմէ ոմանց նախագահութեան պաշտօնը վարած և քաշալերած է հաստատութեան անդամներու։

Աւստկա Մամուրեան թերթի և գրչի հետ քազմութիւն տարիներու դարձր տեսած և այժմ 70 տարեան չրջանը կոխած է. տարիներու հետ միանգամայն ոյժը սպառած, ալեզարդ ծերուն մը՝ այլ եւս գործի ասպարէզէն քաշուած է, թերթով վերջին հաստատութիւնն իր անդրանիկ որդւոյն։ Ամսոյս 29/17ին Զմիւռնացիք պիտի կատարին Մամուրեանի գրական կենաց յիսնամեայ յոբելեանը. առաջինն է այս Զմիւռնիոյ համար. գրական մարդու մը յոբելեանին ամէն ոք պէտք է մասնակցի։ Ականջ հոս կրնայ մէկը հարցընել թէ Մամուրեան արժանի՞ է այս յոբելեանին, կամ թէ ըսինք Մամուրեան իբր տեսուչ, հեղինակ, թարգման, խմբագրապետ օգուտ բրած է ազգին կամ կրնաք ա-

ւելի օգուտ բնել։ Այս հարցումն իմէ առաջուց զարթնելնէք պատասխանն այնչափ նպատակաւոր չենք ընծայեր, իմէր ու դէմ դատափաստներ կան Ջմիւռնիոյ ժողովրդեան մէջ Մամուրեանի գործունէութեան վրայ, ոմանց կարծիքն է իմէ Մամուրեան աւելի կողմնակցութեան ծառայած է քան ընդհանուրին, քնական է Մամուրեան ունի բազմաթիւ պաշտպանողներ, որպէս մարդ այնպէս ալ. իմէ դուք այս ձայներէն մէկուն է կը յանձնէք իմէ Մամուրեան կրնայ աւելի օգտակար բլլալ հայ գրական կեանքի մէջ ուրիշ ընթացք մը քանէր. հասատատուն, որոշ և քիչ մ'ալ կրօնական նկարագիր ցուցընէր։

Իր իմաստասիրական վէպերուն մէջ կան այնպիսի ներ, որոնք փոխանակ ժողովրդեան սիրտը կրթելու, անոնց բարքը կ'ապականեն, միմէ կը պակսէին բնորհիւազդին վէպերը։ Իր իմքագրապետ նշանակելս կրնար աւելի օգտակար բլլալ հասատատուելման համար իմէ իր իմերիմին քանէր անկոշտակալ դիրք մը. իմքագրապետեան բլլար Մամուրեան, սակայն ապագային՝ ընդհանուրին գործերուն մէջ՝ տոկերն բլլային ձայն հասատատուելման. քաց բլլային իր իմերիմին դեմնէն իմէ քարեկամաց և իմէ իմնամեաց կարծիքներուն, իմէ կողմն և իմէ ընդդէմ գրուած էյիւններ։ Ահա այս և նման պատճառներու համար ոմանք կը զանան իրենց համակրանքն Մամուրեանի և իսո աչօք կը դիտեն ամէնս մէջ կատարուելիք հանդէսն։ Այս Մամուրեան կրնար չատ աւելի օգտակար բլլալ կրկնած ժամանակիս կը հատատանինք նահ իր ամբողջ կեանց մէջ գործելու ունեցած հանգն։ Նագնալի էր անշուշտ որ մեր հրապարակախոսները չհետեւէին անոր հանդան ու տոկունութեան։ Ի վերջոյ կը մակիմնք բոլոր սրտանց ալիգարդ յոբելեարին, երջանկութեան և կեանքին». 1899, թ. 11։

Իսկ Ալփիար՝ վերջէ յիշուած իմերիմին մէջ կը գրէ. «Մամուրեան 1870 յունուարին՝ իզմիր՝ «Արեւելեան մամուլ»ը հիմնեց։ Լայպէս կ'ունենալիքը քաջ հայագէտ, եւրոպական լեզուներու ի գրականութեան հմուտ, գրիչու ձիրքերով օժտուած հայ իմքագիր մը։ Իմերիմը՝ իրը ամսահանդէս՝ հանրային մտքին պիտի առաչնորդէր, ազգիով անոնց վրայ որ քիչ չատ գործակցում ատացած էին։ Այդքան ծանր հանգէս մը ժողովրդական իաւերուն համար չէր որ հրատարակ կ'ելլէր։ Ինանոյն գրողներ «Արեւելեան մամուլ»ին աչիատակցիլ սկսան։ Իմքագիրը հոն կը հրատարակէր «Նոր լիրան մարդը», ազգային կեանքէ վէպ մը, որ իր նորութեամբը չատ հաճելի եղաւ։ Մամուրեան չարունակեց նաեւ իր Հայկական նամականին, Պոլսէն լրագրակցութեանը ձեւով ու շահեցուր ծանօթանալով։ Ատենք ալ կայծակնացայտ քրոնիկներ էին որ մեծ հաճոյքով կը լափուէին, քաց տեղ, ձեւի, պատաւարութիւններու միօրինակութեամբը ալ հետզհետէ ձանձրալի գարձան։ Մամուրեան իմէ իմքագրական յօդուածներուն և իմէ իր քրոնիկներուն մէջ կը քննէր, կը նկարագրէր, կը դատէր գլխաւորապէս Պոլսոյ գործերն ու մարդերը, ատանիկ ինքը Պոլիս գտնուելուս, այլ՝ կողմնակի տեղեկութիւններով։ Ինչ Պոլսէն մեկնելէն յետոյ հոն հրնան հետ էին, ու միշտ հրեան կուգային, նորանոր դէպքեր զրոս կը նկարէր չտհանելով։ Այս անպատճառ իմերիմներ չատ կը ակարացնէր քրոնիկներուն արժէքը։

Եւ ամսաթերթը արդէն երկար չկրցաւ պահել իր գրաւած դիրքը։ Երեւոյթն քանի մը տարի առաջ սկսաւ իյնալ ու դադրիլ, մինչեւ որ 1878–80 թուականին Պոլսէն նրիատատարդներ ձեռք կարկատելով՝ զայն փորձ ինչ վերականգնեցին։ Սակայն այ կազդնիկաղր բնթացաւ, չտնինալով տեւ որոշ ուղղութիւն մը, գրկուած մնալով աչխատակիցներէ։ Չանրային մտքին վրայ ազդեցութիւն մը չունէր։ «Արեւելեան մամուլ»ը գրեթէ օրաթերթի մը նպատակ, որ ամէնօր անգամ մը կը հրատարակուէր»։

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ԱՐԻՒ ՀԱՆԱՏ. *խմբագ.* — *Տես Արեւելեան Մամուլ։*

Իր կեանք տատնեան աւելի Արեւ. Մամուլ 1896, թ. 12։

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ Տիկին Մատթէոս *թարգմ.* *Տես* ԿԻՒՐՈ Օր. Յ.)։

Մամո եւ Ջիճէ. քրդական ժողովրդական վէպ (Ալաչկերթի վարիքատ). գրի առաւ և թարգմանեց Գ. Ք. Նժդեհեան. Ազգագրական Հանդես 1904. Դիրք ժԱ. էջ 197–240։

Տես և Լուսոյ 1897, թ. էջ 274 307, «Մամո–Ջին» (Փրկարէնից). Ապամիել։

ՄԱՅ ՆԻՐԱՆԱՒՈՐ. — *Տես* ԵՒՍԵԲԻՈՍ։

ՄԱՅԵՐ Է.[1] — *Geschichte des Alterthums von Edward Meyer.* Erster Band - Geschichte des Orients bis zür Begrundung des Perserreichs. Stuttgart, 1884. 65 *մծագիր էջեր*?

Լորդ Ալժագանչի մէջ (1884 էջ 550) կը գրէ. «Հայոց պատմութիւնը ընդհանուր պատմութեան մէջ. Հին արեւելքի պատմութիւնը մինչեւ այս դարի սկզբները բոլորովին մոռնի, հաղիւ այսօրէ կամ այնոնդ լծայ լուսոյ հատագայթի նման փայլիպոյ դրութեան մէջ էր։ Միայն նոր ժամանակի նչանաւոր գիւտերով, Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Բաբիլոնի և Պարսից գրականութեան ի արձանագրերի հետազոտութեամբ կարելի եղաւ մի ճշմարիտ և հիմնաւոր եղրակացութեան գալ։ Ահա միայն այս գիւտերի և նոր նիւթերի հետազոտութեանց վիրայ է հիմնուած Լդուարդ Մայերի հետազոտական պատմութիւնը, որի մի մասն պարունակում է իր մէջ ի հայոց հնադարեան պատմութիւնն, որ ի հարկէ Մով. Խորենացու պատմածէն չէ, այլ աւտրոց հին մատենագիրներից և վանայ քեւեազրերից քաղաքուած հատուկոտոր տեղեկութիւններ են։

Նոյն իսկ այս տեղեկութիւնները հանելով Մայերի պատմութիւնից և իմարգմանեալ տպագրութեան յանձնելով, կարծում եմ որ պէտք է հետաքրքրէ իրաքանչիւր, հայոց պատմութիւնից տեղեկութիւն ունենալով, ի աւելի եւս այդ աւտարկայով զբաղուող անձին. մանաւանդ, որ մեր մեծ պատմագրաբանի հայկազանց իշխանութեան պատմութիւնն վաղուց արդէն կասկածանաց է ենթարկուել և Մար–Աբաս կատինայի գոյութիւնն իսպառ մերժուել։ Վանայ քեւեազրերն բոլորովին նոր լոյս պէտք է ձգեն մեր հին նախնեաց ցրծունեութեան վերայ ի հիմ Մով. Խորենացին ոչ իմէ միայն քրքրած և հնուազօտած լինէր օտար ազգերի դիւանները, այլ և տեղեկութիւն ունենար նոյն իսկ Հայաստանեայ գտնուած այս գրութիւններից, չէր զանգատուի իր մեկնութեան։ Այսօր Նոյեան տապանն... կարգալով ներկայ յօդուածս նրա եզոց տեղեկութիւններն ընթերցողն կ'տեսնէ, որ Խորենացու զանգատն ամբողջովին իրաւացի չէ. այլ մենք եւս ունենք ենք արքաներ, որոնք իրանց քաջագործութիւններն ահագին ժայռերի վերայ են փորագրել տուել։

Բնական համարելով այս երկտոգն, յատաջ եմ քերում Մայեր'ի տուած տեղեկութիւններն»։

Բովանդակութիւն. Փոքր Ասիոյ հայկական բարձրաւանդակի սեղերն. — Ուրարտանք բնդգէմ Քուխի (Qui). — Վանայ Հայոց իմպատորութիւն. — Պաւերազմներ ընդգէմ Հայոց.

ՄԱՅԻԼԵԱՆ Ա.) — *Աւետիս. պատկերազարդ*

[1] Լորդ Ալժագանչի մէջ (1884 էջ 550) կը գրէ. «Հայոց պատմութիւնը ընդհանուր պատմութեան մէջ. Հին արեւելքի պատմութիւնը մինչեւ այս դարի սկզբները բոլորովին մոռնի, հաղիւ այսօրէ կամ այնոնդ լծայ լուսոյ հատագայթի նման փայլիպոյ դրութեան մէջ էր։ Միայն նոր ժամանակի նչանաւոր գիւտերով, Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Բաբիլոնի և Պարսից գրականութեան ի արձանագրերի հետազոտութեամբ կարելի եղաւ մի ճշմարիտ և հիմնաւոր եղրակացութեան գալ։ Ահա միայն այս գիւտերի և նոր նիւթերի հետազոտութեանց վիրայ է հիմնուած Լդուարդ Մայերի հետազոտական պատմութիւնը, որի մի մասն պարունակում է իր մէջ ի հայոց հնադարեան պատմութիւնն, որ ի հարկէ Մով. Խորենացու պատմածէն չէ, այլ աւտրոց հին մատենագիրներից և վանայ քեւեազրերից քաղաքուած հատուկոտոր տեղեկութիւններ են։

Նոյն իսկ այս տեղեկութիւնները հանելով Մայերի պատմութիւնից և իմարգմանեալ տպագրութեան յանձնելով, կարծում եմ որ պէտք է հետաքրքրէ իրաքանչիւր, հայոց պատմութիւնից տեղեկութիւն ունենալով, ի աւելի եւս այդ աւտարկայով զբաղուող անձին. մանաւանդ, որ մեր մեծ պատմագրաբանի հայկազանց իշխանութեան պատմութիւնն վաղուց արդէն կասկածանաց է ենթարկուել և Մար–Աբաս կատինայի գոյութիւնն իսպառ մերժուել։ Վանայ քեւեազրերն բոլորովին նոր լոյս պէտք է ձգեն մեր հին նախնեաց ցրծունեութեան վերայ ի հիմ Մով. Խորենացին ոչ իմէ միայն քրքրած և հնուազօտած լինէր օտար ազգերի դիւանները, այլ և տեղեկութիւն ունենար նոյն իսկ Հայաստանեայ գտնուած այս գրութիւններից, չէր զանգատուի իր մեկնութեան։ Այսօր Նոյեան տապանն... կարգալով ներկայ յօդուածս նրա եզոց տեղեկութիւններն ընթերցողն կ'տեսնէ, որ Խորենացու զանգատն ամբողջովին իրաւացի չէ. այլ մենք եւս ունենք ենք արքաներ, որոնք իրանց քաջագործութիւններն ահագին ժայռերի վերայ են փորագրել տուել։

Բնական համարելով այս երկտոգն, յատաջ եմ քերում Մայեր'ի տուած տեղեկութիւններն»։

Բովանդակութիւն. Փոքր Ասիոյ հայկական բարձրաւանդակի սեղերն. — Ուրարտանք բնդգէմ Քուխի (Qui). — Վանայ Հայոց իմպատորութիւն. — Պաւերազմներ ընդգէմ Հայոց.

վէպիկ։ Թիֆլիզ, Ալագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի, 1903. 8°, 96 էջ ?

— Տիուր վայրկեաններ։ Թիֆլիս, 1904 ?

Մայիսի ութը. — Տես ՊԱԼԵՄԱՆՈՎ (Պ.)։

Մայիսի տասնուվեցը. — Տես ՀԻՐՇՅԵԼԻ (Հ.)։

ՄԱՑԻՖ (Յարութիւն Յովհաննիսեան Ալիքանդրեանց) ժողովրդական երգիչը վախճանեց Լենքորանում փետրուար ամսին, 75 տարեկան հասակում։ Ինչից Պարսկաստանի Համազանի գաւառի Կարապախանի իշանութեան մէջ, և 1835–ին մին հայիրի հետ ինքը և իւրայինք գալթիսին Շամախի, ուր ապրատ քանորի ծանր գործերից կուրացաւ 10 տարեկան հասակում, որից յետոյ նա դառաւ կոյր երգիչ։ Ամենացաւ, տեզափոխուց Լենքորան, առ և տրով պարապից, հարստացաւ, բայց ունեցածը կորցրեց գործակատարների պատճառով ու դնկաւ չքաւորութեան մէջ։

Մայիֆ (որ պարակերէն կոյր է նշանակում իր ստանաւորները խելադրում էր հայերէն և խառըքերէն։ Նրանց մի մասը լոյս է տեսել հայերէն առանձին գրքոյկներով։ Մայիֆը երգում էր հալածեալների, անտուն–անտէրների վիշտը։ Կռվում են Մայիֆի տաղանդը, բայց գրականական քննութեանը նորա գրածները դեռ չեն ենթարկուած». Մուրճ 1895, էջ 571։

Ինձի անձանօթ կը մնան լոյս տեսած հայերէն գրքոյկները։

ՄԱՑԿՈՎ. — Երիցեռնակը (քերթ.). Թարգմ. Պաիանի. Բագմավէպ 1905, էջ 356. – «Լեռնավառակ» (քերթ.), էջ 357։

Մայրկրչութիւն սիրելիս. — Տես ՊՕՋԼԻՆԹԱԼ։

ՄԱՑՍՈՒՐԵԱՆ (Բժ. Աամսոն). – Խրատներ՝ Ականջի, բկի, կոկորդի և քթի հիւանդութիւն ունեցողներին։ Թիֆլիս, տպ. Ներսիսեանց 1904. միաժամ մէկ մեծ էջ, 4 սիւնով։

Մայտա. — Տես ՏԻՒՍԱՔ (Տիկին)։

Մայր. — Տես ՉԱՐՊՀԱՆԱԼԵԱՆ (Հ. Գ.) կամ ՓԱՆԱՆ (Բօլ)։

Մայր եկեղեցւոյ ուսումնարան ի կ. Պոլիս։ Հանգէս հարցաքննութեան. Ակռաձոր 1845, էջ 150։ – փոխանակ 1863, էջ 52։

Մայր–Աստղիկ. — Տես ԼԷՈՆԻԴԷ։

Մայր և երեխայ. — Տես ՄԱՂԱՔԵԱՆ (Պ.)։

Մայր որպէսհանար. Անգղիարէն բնագրէն թարգմանուած ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի Գուլիէլմոս կոլիֆիթի, 1840. փոքր 4°, 288 էջ։

Մայր ցուցակ հայ. ձեռագրաց. — Տես ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅ. — ։

Մայրախոտան պատմութիւն. – Տես ՊՈՒՏՅԼԻ։

Մայրական դաստիարակութիւն. – Տես ԲԱՄԲՈՍՈՆ։

Մայրական սէր. — Տես ԿԱՐՄԻՆ Ս.) — ՕՍՏՐՕԳՈՐՍԿԻ. — Բարոյական վիպակ։

Մայրենի բարբառ. — Տես ՈՒՇԻՆՍԿԻ (Կ.)։

Մայրենի լեզու. — Տես ԱՒԱՑԵԱՆՑ (Ղ.) — ԱՐԱՔԱՋԵԱՆՑ (Ց.) — ԼԻՍԻՑԵԱՆ Բ. Ե. — ՏԷՐ–ԴԱՒԹԵԱՆՑ (Կ.) — ՏԷՐ–ՂԱԼՈՒՆԵԱՆ (Կ.) — ՏԷՐ–ՅԱԿՈԲԵԱՆ Դ. Կ.) — Տարիք Մայրենի լեզուի։

Մայրենի լեզուի վրայ Համառօտ հայեացք. – Տես ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ (Հ.)։

Նոյնի Արեւելք 1903, թ. 5305.

Մայրենի լեզուի ուսումը. – Տես ՊԵՐՃԻ (Բ.)։

Մայրենի խօսք. ընթերցանութեան ձեռնարկ կրտսեր դասարանների համար, համառօտ բառգիրքով։ կազմեցին Կ. Կոստիկեանց և Լ. Յարգսեանց։ Թիֆլիս, տպ. վ. յաց Հրատ. Ընկերութեան, 1900)?

Փիւնագ. Լուսոյ 1901, Գիրք Ա. Բ.։ – Մշակ 1900, թ. 203։ – Նոր–Դար 1901, թ. 28։

— երկրորդ տարի ?

— Երրորդ և չորրորդ տարիների, համառօտ հայերէն–ռուսերէն բառգրքով ?

= Ի տիպ, Թիֆլիս, Ալագատիպ տպարան Ա. Գուլիամբեկեանցի, 1903. 8°, 246 էջ։

Մայրը ֆիզիքական տեսակէտով. — Տես ԴԻՆՈՒՔ (Հ.)։

Մայրիհին տասչնորդը. — Տես ՍԻՒԼ Տ. Ա. Լ.)։

ՄԱՑՓՈՓ. — Լեռան աղբերակը արձակ բանաստեղծ.), Պարտէզ 1903, 52։

ՄԱՑՕՐ (Բօղ Լ.) — Պատր. Պարտէզ 1904, էջ 413, 419։

ՄԱՆ (Ասր.) — Նոր Իտալիան, (Թրգմ.) Լուսոյ 1903, թ. 2, 3, 4։

Մանգկերտի Տուպական արժանագրութիւն. Կ. Յ. Բ.։ Բագմավէպ 1897, էջ 91։

Մանուկոյ. – Տես ՍԱՈՒՆՑՏԵԱՆՑ (Պ. Վ.)։

ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ Յակոբ. — *Beiträge zur albanischen Geschichte.* Inaugural–Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde bei der Hohen philosophischen Facultät der Universität Yena eingereicht von Agop Manandian (aus Achalzich). Leipzig Druck von Breitkopf und Härtel, 1897. 8°, p. 49.

Արարատ մէջ (1898, էջ 117–120) Կ. Ս. կը գրէ. «Beiträge zur Albanischen Geschichte վերնագրով մի ուսումնասիրութիւն է լոյս ընծայել Ագուանից պատմութեան մասին պ. Յակովք Մանանդեանը անցեալ տարի, որ ներկայացուցած է Լեյպցի համալսարանի իմաստասիրական ճիւղին դոկտորութեան աստիճան ստանալու համար։

Այս գրքոյկը կազմուած է հետեւեալ մասերից. «Հետախուզութիւն Պատմագի Մովսէս» պատմագրի մասին, որ մեզանում աւելի յայտնի է Մ. Կաղանկատուացի անունով (էջ 3–22)։ որին կցուած է մի գլուխ Ագուանից նկնկեցու պատմութեան (էջ 23–31)։ Ապա մի յաւելուած (էջ 31–48), որ կազանկատուացու պատմութեան հետեւեալ գլուխների Պիտմանեարէն թարգմանութիւն է. Ա. 1. Բ. 2. 10 և 11։

Այստեղ առանձնապէս հետաքրքրական է կազանկատուացու որ գարու պատմագիր լինելու խնդիրը, որ իսկապէս կազմում է այս ուսումնասիրութեան հիմքը, և որ նորա պատմութեան լոյս տեսնելու օրից Մ. Լամինի հրատարակութիւնը Մով-

կուսակում և կ. վ. Շահնազարեանների պարբերում 1860 գիտնականների քննութեան առարկայ է դարձել։

Պ. Ման. այս իմգրով գրագուզների մասին ան. գեկութիւններ հաղորդելով յիշում է, որ կ. վ. Շահնազարեան և Խարկին Զարբհանալեան[1] կա. պակատարուցին Լ. դարու պատմագիր են համա. րում՝ հիմնուելով Ր. 14 և 28 գլուխներում իրրև ականատեսի նկարագրած պատմութեան վերայ։

Յիշատակի Լծվէն Ընթէն, որին և նեանում է գերմանացի Ղուկասը, համարում էն Լ. դարու, իսկ Բրոսէն և Պատկանեանը վ. դարու։ Ասա. լիներ Վ. գրքում յիշուած Իսրգիների անունով Պարսից առումն և Ագաթանգի կաթուղիկոսների ցանկը (որ բան Ընթէի ընդմիջարկութիւն է) հիմունք առնելով, իսկ Պատկանեանը, Լծէն քերում է փաստեր, որոնցով համաձայն է Շահնազարեանին և Զարբհանալեանին, բայց սրամագիր է վ. դարու համարելու։ «Մենք Լ. դարու մատենագիր կհամարինք, Լծէն Հայոց մատենագրութեան սրէնիցէ մեկը Ագաթանգի պատմութեան միայն երկու գերք վերագրէր, որովհետեւ երրորդ դերքն անտարակոյս վ. դարու գործ է»։

Պ. Ման. վերջիններիս կարծիքին համաձայնում է իր հետազոտութեամբ, որ և աչքատել է նոր փաստերով վաւերացնել Լ. դարու պատմագիր հա. մարողների փաստերը ջրում է այն հիմամբ, որ 1. Մ. կ. ոչ Լծէ ինքն է ականատես, այլ իր ազ. բիւրներից, որ նա չէ մշակում և իր այդ ազբիւր կազմող մատենագրների անձնական դատողութիւն. ներին արտագրում է (տ. էջ 12). յիշուած են կու. րօրէն ուրիշներից քաղելու 2 օրինակ։

2. Ականհատես Մ. կ. ք. գրքի 17ղ գլուխն հե. տազօտելով ինդոյի ի վլատամի մասին պատմա. ծից՝ «և սատյդ և ի բուն պատմագրաց այսպէս ծանեալք» իօսքերից հետեւցնում է, որ վերջս պատ. մածներ այդ անցքերին ժամանակակից ազբիւր. ներից է քաղել ինքը Մ. կ. և տարօրինակ է, ա. սում է պ. Ման., ժամանակակից պատմագրի քեր. նում վերագրելալ իօսքը. և

3. Ելոիի տարօրինակ է և պատմականօրէն ան. հնարին է, յանդիմանում է պ. Ման., որ Մխիթա. րից, Խորէնով փարատվի ապպականից, ակնեալ մին. չեւ Զուանչիր իշխանը մի քանի տասնեակ տարի. ներում 6 անգունդ իշխում էն։

4. Ալս էն ապացուցանում, բուն պ. Ման.–ի, և Ր. գրքի 29 և 33 գլուխների հակասութիւններն՝ ասելնք Լծէ տարբերութիւններ։

5. Մ. կ. յիշում է հայոց կաթուղիկոսին, որ Ր. գարում էր, որմին Լ. դարու հեղինակ չէ կարող լինել։

6. Պ. Ման. Կ. 23 էջ 271 իօսքերից հետեւ. ցնում է այս երկք գրքերի միմեանց հետ ունեցած կապը։

7. Վ հրշազէս 944–ին Լուզների Պարսաւին տիրելու պատմութիւնը Մովսէսինը համարելով, հետեւցնում է որ Մ. կ. քաղել է Խորենացուց, Պետրոս Սիւնեցուց, Վ հրոյից և ուրիշներից»։

Այս իրաքանչիր կհետեւն վրայ իօսելով կ. Ս. կը հետեւցնէ ի վերջոյ. «Մեր մատենագրութիւնը չէր քնաւ նուազեցնել պ. Մանանդեանի աշխատասիրութեան արժանիքը. մենք ուզեցինք յոյց տալ որ այս իներին իսկապէս դեռ չէ վերջացած և ...

1. Կ. Ջ. Կիսաւորագէս ոճից չէ հետեւցնում, այլ և վան դի «իբրեւ ականատես կպատմէ... իսկ իր պատմութիւնն դադրեցուցած է 683–685, ինչպէս կը. յայտնուի պատմածէն և ոճէն» (Մատենագ. էջ 423. համմ. էջ 431)։

ինչպէս սատ էն դեռ չատ յոյր կվերցնել. իսկ աղբիւրների ու ձեռագրների մի պարզ ամփոփչա. կան ուսումնասիրութիւն, որ մենք կարող ենք ստա. նել պ. Մանանդեանից, գոյն կարող էր այս իրն. դիրը դրական կերպով որոշել»։

Ակյ գննադ. Պրոֆ. Կոռտոնեցուի Theol. Litteraturzeitung, N. 2. 1898։

— Կաւիր Ակյազրի իսկզիրը նոր լուսաբա. նութեամբ։ Մատենագրական հետազոտութիւն։ «Աստուածասիրութիւն Կաւիթ Հալբացի փիլի. սոփայի վերագրուած իմաստասիրական երկե. րի»։ Վրատատ. «Արարատ» ամսագրից, 1904. փետր., յունիս, յուլիս։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1904. 8°, 39 էջ։

Բովանդակութիւն. 1. Կաւիթի մասին նախկին հետազոտութիւնները. – 2. Ֆ. Կոնիբերի կարծի. քը. – 3. Բանասիրական ուսումնասիրութեան որ եղանակով կարելի է հաստատուն եզրակացութիւն. ներ ստանալ. – 4. Ամմոնիոս Իմաստասիրութեան, Պորփիրի Ներածութեան մեկնութիւնը և Արիս. տոտելի Վերլուծականքի մեկնութեան հատուածը մեկնուին հնպինակի Կաւիթի փիլիսոփայի գործ են, իսկ Արիստոտելի «Յաղագս մեկնութեան» և «Լս. տորդութեանց» հայերէն մեկնութիւնները Կաւ. թիթը չեն. – 5. Կաւիթի իմաստասիրական երկե. րը. – 6. Ջանազան կարծիքներ Կաւիթի անձի մա. սին և գոյա քննութիւնը. – 7. Ամմոնիոս Իմաս. տասիրութեան հերկը և Նիւթածութեան ու վերլու. ծականքի մեկնութիւնները իմարգմանուած են յու. նարէնից. – 8. Նորպլատոնական Կաւիթի մեկնիչը Աղեքսանդրիայում ուսած Ջ րդ դարի մատենա. դիր է. – 9. Նորպլատոնական Կաւիթի մեկնիչը քրիստոնեայ է. – 10. Նննոսին վերագրուած ա. ստղաբաշխական մեկնութիւնների հեղինակը Կա. թիթի մեկնիչը չէ։

Գննադ. Մուրճ 1904, թ. 9։

— Քաղուածքներ լուսնկիոս կեսարացու Քրո. նիկոնից մի մեծ ձեռագրում։ (Հանդիսէն)։ Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1905. 8°, 15 էջ։

Տես եւս Հայոց Նոր վիճակը. – Նոմնոս։

Համգես Հայագիտութեան Լեզուին մէջ (1904, zweiter Band) տնի. «Die neue Numerierung der in Kareneans Katalog verzeichneten Handschriften. Zusammengestellt von Agop Manandian», էջ 29–40։ – Վրատատի մէջ. «Մի դիտողութիւն Հայոց նորքին կհանքի ուսումնասիրութեան վրայ». 1902, էջ 167։

Մանանեան (Սրապ Մ.) — Բառնիկա, կամ Բարեկենդանի գիշերները։ Թատերգութիւն երգախառն ի հինգ արարուածս և յինն պատկերս։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Միւհենտիսեան, 1863. մեծ. 4°, 52 էջ։

Մանավեան Տ.) — Դայլ վաճառի կամ 7րդ դարու համբաւաւոր խորագէտը. ի Ե. արարս, Ջ. պատկեր և ի մի վերջաբան։ Կ. Պոլիս, տպարան Հայաստանեայց, 1876. 8°, 96 էջ։

— Պատուհասների մուրհակը. Թատերգութիւն եօթը արարուած։ Հրատ. Արամ Մանավեան։ Վառնա, տպ. Արեւելեան Օննիկ Բարսեղեանի, 1899. փոքր 4°, 120 էջ։

Մահուան առիթ Արեւ. Մամուլ 1888, էջ 604։ – Գար 1889, թ. 1, էջ 47 (Արեւելքէն)։

Մանուսագիան տոմ. Հռոմայ 1861, էջ 131։

Մանուսանդակաւոր. — Տես Ֆէզոլիոլի։

Մանգլիս ուսան. Ուսումնարան Մանգլիսում. Մուրճ 1890, էջ 1327։

ՄԱՆՈՒԱԿԻՈՒՆԻ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ — ։

ՄԱՆՈՒԱԿԻՈՒՆԻ Դրիգոր քահ.) — *Սուրբ Գրոց Հին–Նոր Ուխտի պատմութիւնից բնագրածակ աչխատասիրութեամբ, լուսաբանութեամբ և աչխարհի անցքերով։* Աչխատասիրութեամբ Գ. Բ.ի Մանգակունւոյ։ Թիֆլիս, Արագ. տպարան Մին. Մարտիրոսեանի և Ընկ. 1896. 8°, իվ + 915 էջ։

Գիտնագ. Արձագանք 1896, թ. 75։ – Մշակ 1896, թ. 110։

Տես Լիֆմանտ։

Թարգմ. — Տես Նելլիան։

Գ. Մանգակունի անձ մը կը յիչուի Յոյսի մէջ 1869, էջ 245, Տէրոյենցի Իրատախոհին դէմ Մասուլի մէջ գրած յօդուածին առիթու։

ՄԱՆՈՒԱԿԻՈՒՆԻ (Յ.) — *Տնտեսական և գործնական քիմիականութիւն անզղիերէն լեզուէ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Հայ Գրատչաբաց Ընկերութեան, 1892 ?

ՄԱՆՈՒԻՆԵԱՆ Ամիրան). – Տես Մուրճ 1895, էջ 348։

ՄԱՆՈՒԻՆԵԱՆՑ (Սեդրակ). — *Դպրոցական առաւելութիւն. յօրինեց Ս. Մ., տեսուչ Տփխոյ Ղեւոնեան Ազգային Հոգեւոր Դպրոցի։* Տփխիս, ի տպ. Համբարձում Լինֆիանեանց և Ընկ., 1875. 8°, 46 էջ։

Գիտնագ. Մշակ 1875, թ. 24. – Սիօն 1875, էջ 157։

— *Մանկավարժական տարակուսանքներ մի մեծ մեծ։* Տփխիս, տպագր. նոյն, 1875. 6°, 73 էջ։

— *Ուսման նախապիծ ազգային ուսումնարանների համար?*

— *Համառօտ մանկավարժութիւն. 1877/78 ուսումն. թ.* Տփխոյ Ղեւոնեան Ազգ. Հոգ. Դպրոցի աչակերտներին դասախօսեց Ս. Մ.։ Ի Տփխիս, նոյն տպագր., 1878. 8°, 221 էջ։

— *Կրօնք. Հոգեբանական հետազօտութիւն 1878/79 ուսումն. թ.* Տփխոյ Ղեւոնեան Ազգային Հոգ. Դպրոցի աչակերտներին դասախօսեց Ս. Մ.. Տփխիս, Համբ. Լինֆիանեանցի և Ընկ. տպ., 1879. 8°, 107 էջ։

Գիտնագաւոթիւն մին է Գ. Կաստանդեանի Մեքսոյին։ Տես Մասիս 1879, թ. 2490։

— *Ազգային բնաւաւիճական աչխարհ ժողովրդական բանաստեղծութեան հատորներով և Աչբենարան։* Առաջին տարուայ ուսմունք և ընթերցմունք։ Ուսուցիչների համար բացատրութիւններով հանդերձ։ Թիֆլիս, Յովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1880. 8°, 60 էջ։

= Բ տիպ, Թիֆլիզ, Մովսէս Վարդանեանի տպ., 1886. 8°, 56 էջ։

= Գ տիպ, նոյն տպ., 1887. էջք նոյն։

— *Դիւցազնական աչխարհ, (Աստղիկ Պատիճ կամ Մհերի դուռը). երկրորդ տարուայ ուսմունք և ընթերցմունք։*

= Ա, Բ տիպ ?

= Գ տիպ, Թիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանի, 1887. 8°, 64 էջ։

— *Նշանագրական ի. նչանների աչխարհ։ Ընթերցմունք և ընթերցմունք։* Թիֆլիզ, տպ. Հ. Լինֆիանեանց, 1878 ?

Գիտնագ. Մեղու Հայաստանի 1880, թ. 61, 62։

— Բ, Գ, Դ տիպ ?

— Ե տիպ, Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1888 ?

— Զ տիպ ?

= Է տիպ, Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1893. 8°, 218 էջ։

— *Ինչպէս լեզուի դասաւանութեան համար առաջնորդութիւն։* Թիֆլիզ, տպ. Մովսիսի Վարդանեան, 1886. 8°, 78 էջ։

Գիտնագ. Արարատ 1892, էջ 883–899. – 1893, էջ 162 (Գէորգ սարկաւագ Մուրադեանց)։

— *Կրօնի դասաւանութիւն?*

— *Հայկեան լեզուի դասաւանութիւն?*

— *Իրագիտական դասեր?*

— *Գեղագիտական յուչումներ?*

— *Մայրենի լեզու?*

Ազբիւրի մէջ ունի. «Կրակազութեան բժչկութիւն» 1887, բ. քաժին թ. 1, 2։ – «Մի հրկու խօսք հրդեհազութեան մասին», 1889, բ. քաժին թ. 8–9։ – Փորձի մէջ. «Ակզբունք մանկավարժական լսա Հերբարտի», 1876, թ. 1, էջ 248–278։ – «Բանաստեղծութիւններ մանկանց համար (Գասմա–Գալիխպեչի աչխատասիրած «Մանկական երգեր» գրքոյկի առիթով). 1880, թ. 2, էջ 41–78։ – Արարատի մէջ ունի. «Ազգայնութեան տարբր ուսուցիչներում» (առենախօսութիւն), 1883, էջ 22։ – «Տօնարական հաչիւ», 1888, էջ 90։ – «Ուչեր դպրոցում», 1889, էջ 154, 212։ – «Հայերէն լեզուի դասաւանութիւն», 1899, էջ 490, 552։ – «Իրագիտական դասեր», էջ 577, 626։ – «Շարադրական վարժութիւններ», 1890, էջ 453, 499։ – «Մայրենի լեզու», 1890, էջ 88, 144, 189։ – «Բնական գիտութիւն». էջ 243, 310։ – «Հայոց գրականութիւնը պարտական է շատ մայրերին և զաւակներին», 1897, էջ 164։

Թարգմ. — Տես Անժամանակ թատրոն. — Դասատիրական գործերի. — Հենգլէյ։

Իր քահանայական յոբելեանին առիթ կը գրէ Արարատ (1900, էջ 130)։ «Արժանի է մշակի վարձու իւրոյ»։ Այս մի հմտարատութիւն է, որ ամեն քարոզական անձնաւորութիւն պարտաւոր է խոստովանիլ։ Քհանչէտ մշակներ գանազանաբար են իրանց կատարած գործերով մեկը քիչ է աչխատում, մեկը չատ, կամ մեկի աչխատանքը աւելի չարդի է քան մեկինը, քանի որ նախնեաց հմտարատութիւն է, որ ամեն մշակ անխորհ, յինի նա հողի մշակ, թէ մտքի և զգացմունքի, արժանի է իր վարձին։

Այսուհետ մենք պիտի խօսինք մի ժրաչան մշակի մասին, որ իր գործերով զարմանալի է մեկին յիչած երկրորդ կարգի մշակներին, այսինքն այն աչխատաւորներէն կարդին, որոնք չանձն են առել ծանր և պատասխանատու գործ և չանք չեն խնայել կարելոյն չափ մեծ արդիւնք ցոյց տալու։ Այդ անխոնջ մշակը՝ ամենքիս յայտնի մանկավարժ, պ. Ս. Մանդինեանն է։

Չնայածոյն սակայն թէ այսուհետ նորա մանրամասն կենսագրութիւնը կամ գործերի քննութիւնն ինչ անում, այլ մեր նպատակն է չատ համառօտ

կերպով գծել նորա կնճռքի մի քանի հանգամանքները, և ցույց տալ, որ նա իրաք մեր ազգի ջանասեր և արդիւնաբար մշակներից մէկն է։

Ալեքսանդր Մանդինեանը ծնուել է 1844 թ. Ալնախ քաղաքում։ Ալկնատական ընտանիքի զաւակ լինելով, ընտանեկան լուս կրթութիւն ստանալուց յետոյ՝ 1857–1863 թթ. ուել է Լազարեան ճեմարանում. յետոյ մի և նոյն ժամանակ ծառայել թատրոնական գործին և նպաստել նորա յառաջդիմութեանը այն ժամանակ, երբ մեր մէջ նոր էր հրեան հիմ դրուել թատրոն գաղափարը։ 1868–1869 թթ. ուսանում է Պետերբուրգի համալսարանում. ապա անցնում է արտասահման և գերմանական այլ և այլ ուսումնավայրերում. (Հայդելբերգ, Լայպցիգ, Վիեննա) և Վիեննայում հիմնաւորապէս ուսումնասիրում է մանկավարժութիւնը։

Հայրենիք վերադառնալուց յետոյ սկսում է իր մանկավարժական բեղմնաւոր գործունէութիւնը 1874 թ. Ժիրնչեան այսօր։

Վերմանթայից նկած տարին նա ստանձնում է Գևորգեան ուսումնարանի տնօրէնութեան պաշտօնը. նոյն տարին մասնակցում է Խիֆլիսում գումարուած հայ ուսուցիչների ընդհանուր ժողովին. որ նա մի դասախօսութիւն է կարդացել, «Ուսման նախիգծի ազգային ուսումնարանների համար» վերնագրով։ Այդ դասախօսութիւնը յետոյ հրատարակուեցաւ առանձին տետրակով։ Տնօրէնութեան և ուսուցչութեան պաշտօն է վարել նաեւ Շուշուայ և Ղրիմեան թեմական պարանոցներում։ Իսկ Գ. Ղեմարեանում երկար ժամանակ ուսուցչութիւն է արել և բազմաթիւ ուսուցիչներ կրթել հայրապետական մանկավարժութեան պահանջների համեմատ՝ տեսական հետ աւանդելով նրանց և ճեմարանին կից հաստատուած վարժոցի փորձնական դասերով։ Պ. Մանդինեանցի հմտութեան, հոգածու և ջանասիրութեան համար վկայել կարող են նորա բոլոր աշակերտները, որոնցից մէկը լինելու պատիւն ունեմ և ես։ Մանդինեանց այն սակաւաթիւ ուսուցիչներից մէկն է ոդիլ, որ իր աշակերտների մէջ կարողացել է ճշմարիտ յարգանք զարթեցնել դէպի իր անձը, մի յատկութիւն, որ մանկավարժական գործունէութեան յաջողութեան էական պայմաններից մէկն է և որը վայելել է նա լիուլի իր ճշմարիտ արժանաւորութեան համաձայն։ Կասարեանի մէջ նորա վարմունքը աշակերտների հետ պարզ էր և անկեղծ, դաս պահանջելու ժամանակ, թէև ճիշդ, բայց վիրին ատելիքի քաղաքավարի և միշտ, որով և աշակերտները հարկադրուած էին նոյն տեսակ լինել, ամէն ջանք գործ դնելով՝ բանականութեան տալ յարգելի ուսուցչի յանկութեան։ Կալով վարժոցի դիւկավարութեան, գործ ձեռք այն պիտի ասեմ, որ ամէն անգամ մարդ դգում էր, երբ նա դասերի վերայ քննութեան էր անում, թէ ինքը մի քան հասկացաւ, մի քան սովորեց, որովհետեւ իր տեսակները չատ պարզ և անկեղծական կերպով իր առաջ դրին ու ցոյց տուին, թէ նոցանից ինչպէս պէտք է գործ ունայ։

Ընդհանրապէս պ. Մանդինեանի գործունէութիւնը չի սահմանափակուում միայն հմուտ և հանգուն ուսուցչութեամբ. նա դաստիարակչական գործին նուիրուում է և գործով ի յայտ է գալիս նաեւ իբրեւ մանկավարժական սկզբունքների գործադրիչ և ուսուցանելով միայն իր աշակերտներին չի բաւականանում (որովհետեւ այդպէս նոյնպէս նոյն սկզբունքների տարածողներն են լինում), այլ կամենալով դաստիարակութեան գործը աւելի հեռու տարածելու համար, ուսուցչութեան մի ճիղին էլ իրար յանձնել է հրատարակում է քաղաքական պրոեկտներ, դասագրքեր, մանկավարժական — հոգեբանական բովանդակութեամբ յօդուածներ մեր պարբերական հրատարակութիւններից «Արեւ», «Փորձ», «Մուրճ», «Լրաբեր» և «Լուսաւոր» մէջ։ Այս վերջինս մինչեւ այսօր էլ չարունակում է աշխատակցել՝ տալով ամեն համարում իմաստական կամ ինքնուրոյն յօդուածներ մանկավարժական կամ հոգեբանական բովանդակութեամբ։ Պ. Մանդինեանի առանձին գրքոյկն է 1875 թ. տպագրուած «Կրթութեան սահմնադրութիւն»-ը, որի մէջ նա տալիս է (մանկավարժական նոր միտքերի վերայ հիմնուած) ուսումնարանական վարչութեան իրաքանչիւր անդամին վերաբերեալ կանոնները։ Այս փոքրիկ գրքոյկը ժամանակին մեծ աղմուկ է հանել։ Պ. Մանդինեան իր հակառակորդներին պատասխանելու և չատ ինդիրներ աւելի պարզաբանելու համար, հրատարակում է իր հերկրորդ գործը՝ «Մանկավարժական տարակուսանքներ» 1875 թ.։

Հետեւեալ տարին էլ լոյս է տեսնում «Ոսման նախիգծի ազգային ուսումնարանների համար» գրքոյկը։ Այս մի ծրագիր է մեր ուսումնարաններում աւանդելիք առարկաների, որի իրաքանչիւր կէտը մանրամասն բացատրութիւններով լուսաբանած է։ Այսօրուայ հեղինակը խօսում է նաեւ այն սկզբունքների մասին, որոնց հիման վերայ ազգային ուսումնարաններում աւանդութիւնք առարկաների բնոյթը պէտք է անել։ 1879 թ. էլ հրատարակեց «Կրօնք» վերնագրով մի հոգեբանական հետազոտութիւն, որի առիթը եղաւ մի ինչ որ կուսանեանի «Մխիթար վրայ» գրքոյկը, որ քարոզում էր կրօնի մասին խիր և մեր ընթերցող հասարակութեան համար ինաւակար գաղափարներ էր տարածում։ Պ. Մանդինեան իբրեւ աշխատող մանկավարժ, հոգով արտով կանոնաւոր, բարոյական դաստիարակութեան գործին նուիրուած անձն, անվիպակս նկատում է իր կրթութեան դաշտում ջանած բարոյական սկզբունքների մէջ ինկած ապշար սրտմտ և իսկոյն արմատախիլ անելու ձգտումը։ Իր հետազոտութեան մէջ նա ինդիրի վերայ նայում է հոգեբանական հայեցակէտներով։ Ա. գլխում քննում է կրօնի գիտութիւնական (էտիտիքական) պատմութիւնը, Բ. գլ. կրօնի գործնական պատճառները։ Գ. գլ. կրօնի տեսական պատճառները, Դ. գլ. կրօնի զարգացման արդիւնքը։ Ե. գլխ. Ցայսմութեան կրօն։ Զ. գլխ. կրօնի ձեռնտուլը, հրապարակաւ։ Այսպէս քաղաքագիտական հետազոտութեամբ և հոգեբանական հիմունքներով հասատատում է կրօնի անհրաժեշտութիւնը և միանգամայն քննադրին անում «Մխիթար վրայ» գրքի մէջ քարոզուած այն վտանգաւոր սկզբունքները մեզ կրօնը մարդկային յառաջդիմութեան համար ինաւակար է, թէ հարկաւոր է բոլորովին ջնջել կրօնականութեան զգացումը մարդկանց սրտից, կամ եթէ հարկաւոր է մի հաւիտենական անել կրօնների մէջ իւատովանելու, որ մահմետականութիւնը քրիստոնէութիւնից բարձր է։ Ապացոյց պ. Մանդինեանը իբրեւ ճշմարիտ մշակ մի կողմից զգուշանալու համար և պահպանում է իր անդատաստան չար որոշումներից. մի կողմից էլ չարունակում է քարի տեր մեր ցանել։ Նայի վերոյիշեալ գրուածքներից պ. Մանդինեան հրատարակում է նաեւ չատ գեղագրքեր մեր ազգային ուսումնարանների համար և զանազան առարկաների դասատուութեան ձեռնարկներ ուսուցիչների համար։ Ազգային ուսումնարանների համար նորա հրատարակած դասագրքերը հետեւեալներն են. Ա) Հայկական ա. տարուայ դասընթացք Ազգային ընտանեկան աշխարհ. բ. տարուայ դասընթաց Դիւցազգական աշխարհ. գ. տ. Ղաճախ պետական աշխարհ. Բ) Հնդկաց քանաւոր և գրաւոր ինդիրներ ծխական դպրոցների համար, Գ) Կնոջ հանգամանքների համեմատ յուսաբանութիւն ծխական դպրոցների համար, Դ) Համառօտ մանկավար-

ժոլֆին։ Այս բոլոր դասագրքերն էլ մի ժամանակ մեր ուսումնարաններում գործադրուում էին և համարուած էին ամենայարմար ձեռնարկները երեխաների համար։ Ուսուցիչներին դասաւանդելու ժամանակ առաջնորդելու համար նա հրատարակել է իւրաքանչիւր առարկայի ասանդման մեթոդը։ Ա. Ուսուցչի դասաւանդութեան եղանակ, Բ. Կրօնի դասաւանդութիւն, Գ. Իրաւունական դասեր, Դ. Հայերէն լեզուի դասաւանդութիւն, Ե. Քերականութեան ըստ ծոմի, Զ. Մայրենի լեզու։ Այդ բոլորն էլ այնպիսի գործեր են, որ աւելն հայ ուսուցչի անհրաժեշտ է ուսուցման դժուարութիւնները յուժելու համար։ Պ. Մանդինեան բացի այս ինքնուրոյն գործերից, արել է նաեւ չատ թարգմանութիւններ, որոնցից լոյս են տեսել միայն հետեւեալները. 1) Անժամանակ խնամոն 1896 թ. և 2) Նոյն խորհրդաբանութեան գործերը։ Այս երկու գործերն էլ սերտ կապուած են մանկավարժութեան հետ, որովհետեւ կրթութեան գործին են վերաբերում։

Այսպիսով տեսնում ենք, որ պ. Ս. Մանդինեան ծառայում է միայն իր մանկավարժական կոչմանն ու հասատատուն և անյոդնոդ քայլերով, գործադրելով բոլոր հնարաւոր միջոցները, ուսուցչութեամբ խրիմների մէջ յօդուածներ տպելով և դասագրքեր պատրաստելով և մանկավարժական գիտութիւնը մատչելի դարձնելով հայ ուսուցչին։ Այս համառօտ կենսագրականն էլ կարծում ենք բաւական էր նորա բեղմնաւոր գործունէութեան մասին խօսել պատշաճ տալու համար։ Նորա գործը աւելի արժէք է ստանում մեր աչքում այն պատճառով, որ նա մենակ է մեր դպրոցների մէջ մանկավարժական դասաւանդութեան մեթոդ մտցրել և յարատեւել մինչեւ այժմ։ Նորա պատճառով Նահանգիրներ տարաքաղդաքար վախճանեցաւ հազիւ իր գործն սկսած։

Այսպէս 25 ձիզ տարիներ իր կեանքը, գրիչը, կրթութեան գործին նուիրելուց յետոյ՝ դառն հիւանդութեան պատճառով ակամայ ստիպուած է թողնել այս ասպարէզը։ Հիւանդութիւնը վանդաղաւոր է դարձել մանաւանդ աչքերի համար։ Պ. Մանդինեանցը հեռանում է մանկավարժական գործունէութիւնից՝ ծանրաբեռնուած բազմանդամ ընտանիքով, նիւթապէս անապահով և հիւանդ վիճակի մէջ։ Ցանկալի էր, որ գոնէ ծերութեան հասակում միջոց ունենար թթչելու իր տանջող հիւանդութիւնից և փոքր ինչ խաղաղ կեանք վայելէր։ Նորա բազմաթիւ բարեկամների և աշակերտների համար անուշտ թանկ է հրկարաժամ անհոգ մշակի ապրուստը։ Պ. Մանդինեանցը թէև հեռանում է ուսուցչական ասպարիզից, սակայն դեռ չատ ապաւէքներ ունենք մեր աղքատիկ գրականութեան համար։ Ինչից հիմ ոչինչ էլ չպահանջ, «արժանի է մշակն վարձու իւրոյ»։

Ից ապա «Պ. Ս. Մանդինեանի 25 ամեայ յոբելեանի առթիւ փառ. 26-ին Հիմարանում կատարուած հանդէսը» (Բ. Մ.)։ – Նոյն առթիւ՝ Ախթարագ 1900, թ. 4302, 3։ – Ախթ. Մասեաց 1895, էջ 308։ – Արձագանգ 1895, թ. 19, «Ս. Մանդինեանի 25-ամեայ գործունէութեան տօնախմբութիւնը»։ – «Ս. Մանդինեանցի մանկավարժական գործունէութեան տարիք», անդ, թ. 51։ – Լուսոյ 1900, Բ, էջ 373. – 1902, թ. 1, 2, 3։ – Տարազ 1900, թ. 4, 5, 8, 9։ – Լուս Մասեաց 1895, էջ 561. – 1898, էջ 1166. «Ս. Մանդինեան և Պ. Ալպայեան». – 1900, «Յոբելեան Ս. Մանդինեանի», էջ 260, եւն.

ՄԱՆԴԻՆԵԱՆՑ Սուքիաս քահանայ. – Չորս հաղորդակից տարուոյ, յայտնօղ աստուածային գործոց և նախախնամութեան բանաստեղծութիւն։ Ի Տփխիս, ի տպ. ի Ներսիսեան Հայոց Հոգ. Դպրոցի ընծայեցեալ յազգուական Գէորգայ Ալթրունւոյ, 1858. 8°, 55 էջ։

— Հայկի պատմութեան տպագոյ. շարադրեաց Ստեփանոս քահանայ Մանդինեանց Տփխիսեցի։ Ի Տփխիս, 1859 ամի, ի տպագրատան Հոգեւոր դպրոցի Հայոց Տփխիսայ ընծայեցեալ յԱզգուական Գէորգայ Ալթրունւոյ. 8°, 136 էջ։

— Նախաշաւիղ քրիստոնէական հայ պատմութեան։ Վաղարշապատ, ի տպ. ի կաթող. Ս. Էջմիածնի ?

— Արեւագան պատմութիւն հին և նոր ուխտի նկատմամբ, ծխական երկսեռ ուսումնարանների համար։ Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1871 ?

— Համառօտ նկատմամբ պատմութիւն Նոր Ուխտի, միջնակարգեան ուսումնարանների համար, աշխատասիրութիւն աւագ քահանայի Մանդինեանց։ Ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի Արեւոյ Էջմիածնի. հրամանաւ վեհափառ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Գէորգայ Դ. 1870 ?

Քննագ. Փարոս 1875, տետր Դ. տես և տետր Ա. էջ 36, զոր տեսած չեմ, զի չունինք Դ-ին մէջ կր յիշուի։

— Ասուածպաշտութիւն Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյ։ Մասն Ա. Վաղարշապատ, ի տպ. ի Ս. Էջմիածնի, 1872 ?

Խմբագ. — Տես Գաւառի ամսագիր. — Մեղու Հայաստանի լրագիր։

Տես Հիւսիսափայլ 1858, էջ 335, Մ. Նալբանդեանցի նամակը։

ՄԱՆԴՐՈ (Բ.) — Կիլիկիա. Փորձ 1879, թ. 1, էջ 77–99։

Մանթաշեան (Ա.) – Ա. Մանթաշեանի նպաստ դրամատիքական բնկերութեան. Մոսկ 1904, թ. 11, էջ 183։

Մանիկ. — Տես Հաճունեան (Ս.)։

ՄԱՆԻԿԵԱՆ (Միքայէլ) կեղծանուն Մ. Նալբանդեանցի. տես այս վերջինը։

Մանիչակը քաղցրալեր առ աստրոտով Հոդիկոսին. — Տես ԵղիազԱրեանց Ս. Գ.)։

ՄԱՆԻՍԱՃԵԱՆ (Յ. Ե.) — Ընդարձակ պատկերազարդ աշխարհագրութիւն 59 պատկերներով և 12 քարտէսներով։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Մատթէոսեան, 1902. մեծ. 4°, 174 էջ։

Քննագ. Բազմավէպ 1903, թ. 2։ – Հաճեդ. Ամսօրեայ, թ. 2։

Մանիսացի անցեալն (Մ. Ն.) – Բիւրակն 1899, էջ 580։ – «Մանիսա». Տէղեկագիր արժ. Տ. Գ. Շահապազեանի. Ախթ. Մասեաց 1888, էջ 230։ – «Մանիսա», (Ն. Գ. Քեսեան), Հանդ. Ամս. 1899, էջ 97։ – «Մանիսայի վերին Լեռը» Պօղ. Շահինեան), Նոռնիկ 1899, թ. 85։ – «Մանիսացիներէն իբրեւ գազմական խարբերդի», Բիւրակն 1899, էջ 402։

Մանիչեան–Պուղիկեան թանգարակցիներուն ազգանուն ու Գ. Նարեկացւոյ քուղքը. – Տես ԱՄԳԻՄԵԱՆ (Հ. Բ.)։

ՄԱՆՆԻԿԵԱՆ (Յ.) — երգնկայի Գր. Լուսաւորչի վանքը, Բիւրակն Նոր չրջան, էջ 648։

ՄԱՆՈՆԻՆ (Ալէքսանդր = Alessandro Manzoni *իտալացի*. — Խօսիկոլաք (I Promessi sposi), թարգմանեալ ի ձեռն Հ. Եղուարդայ Հիւրմիզ, ալքեպիսկոպոսի Շիրակայ, ի Մխիթարեան ուխտէն։ Վենետիկ, ի տպ. ի Սրբ. Ղազարու, 1875։ Հատ. Ա. 12°, 461 էջ. — Բ. 477 էջ։

«Գործոյս նշանաւոր բանաստեղծներէն Ա. Մ. Իտալացւոյն անունն անմահացնող բնտիր վիպասանութիւնն մ'է, ուրանչիւր հայկաբանութեամբ թարգմանեալ...». Արտիս 1875, թ. 1759։

Քննագ. Փորձ 1878, Բ տարի, թ. 4 (Խրիմ)։

— Իւռեկոնստա, թմբուկ բովանդակութեան երեք արարուածով. թարգմ. Ջեֆֆրէս 1863, թ. 14–23, 24, 25։

Բազմավէպի մէջ կան ի քերթուածներուն հետեւեալ գրաբար թարգմանութիւնները. «Անուն Արիամու», 1858, էջ 265։ – «Ի Ձարչարանս Քրիստոսի», 1862, էջ 113։ – «Ի Յարութիւն Տեառն», 1865, էջ 125։ – «Ի հինգ Մայիսի», 1866, էջ 132։ – «Պենտեկոստէ» (թրգմ. Հ. Գ. Ղազարեան), 1868, էջ 161։ – «Յոգեբերգութենէն Աստէյքեայ», Հանգ. Ա. տեսիլ Գ. (թրգմ. Հ. Ալբիան. Քաւքանտիլ.) 1877, էջ 237։ – «Ի հինգն Մայիսի» (տես և վերը) (թրգմ. Հ. Ա. Տէրոյ.), 1882, էջ 46։ – «Աղաւ ի Գաղգոթա», 1889, էջ 71։ – «Աւպհանեներու անցքը», 1892, էջ 164։

Մանկական աշխարհ. – Տես ՈՒՇԻՆՍԿԻ Կ.։

— *բարբառ*. — Տես ԱՃԱՌԵԱՆ (Հ. Յ.)։

— *բեմ*. — Տես ՂԱԶԱՐԵԱՆ (Յ.)։

— *գրադարան*. Ա. գրքոյկ. I. Իսկ թիթեռնիկ. II. Ինձ չը մոռանաս. III. Հաւատարիմ ձկնիկ. IV. Չօր պատկերը. V. Ես չեմ կարող սուտ ասել. VI. Գերին և առիւծը. 8–12 տարեկաններու համար. (աւելի փոքրերին՝ պատմելու նիւթ. Գերմաներէնից փոխադրեց Ա. Չիլինկարեան։ Ագէքսանդրապօլ, տպ. Գէորգ Ա. Աստոյեանց, 1904. 8°, 16 էջ։

— *երկրորդ գրքոյկ*. Բարի ցոլակը. Ագռիկը և կաւոտն. Փոքրիկ մկնիկը. Թռչնիկ. անդ, նոյն տպագրութիւն, 1904. 17 էջ։

— *երրորդ գրքոյկ վեց պատմուածք*? Տես Մշակ 1904, թ. 255։

— *երգիր*. – Տես ԳԱՄԱՒՈՐԱԹՊԱ. – ԷՏԻԼԵԱՆ (Յ. Փ.)։

— *բատրոն*. – Տես ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ (Տ. Մ.) – ՖԵՕԴՈՐՈՎ (Բ.)։

— *լեզու*. — Տես ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ (Գ. Ֆ.)։

— *յօդո*. — *չորս լեզուով*։ Թիֆլիզ, 1895?
Քննագ. Մշակ 1895, թ. 149։

= Բ տիպ, անդ, 1900?

— *խաղիր*. — Տես ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ (Ճ.)։

— որքանոց. Փորձ 1881, թ. 4, էջ 150։

— *ձայնագրական երգարան*. — Տես ԲԱԳԴԻԿԱՄԱՐԵԱՆՑ (Ե.)։

— *պարտէզ* (նոր)։ Իզմիր, տպ. Կ. Թոպճեան, 1901, 58 էջ?

Տես *դարձեալ* ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՑ (Ա. Ս.) — ՇԼՐԻՏՃԵԱՆ (Լ. Ս.) — ՊԱԼԱՊԱՆ Կ. Վ.) — ՊԱԼԱՄԱՆ Հ. Ա.) — ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ, Թժ. Լ.)։

Մանկական վէպ. *Թարգմանութիւն ոսերէնից Օր. Գարիթ Գասպարեան Սահակեանց*։ Տըփխիս, տպ. Յովհաննու Մարտիրոսեանց, 1877. 8°, 26 էջ։

Մանկան մատ. — Տես ՍԵՐԱՈ (Մ.)։

Մանկանց առաւելի վարժարանները։ Կ. Պոլիս, տպ. Պօյաճեան, 1893. 21 էջ?

— *բժիշկը*. — Տես ՄԻՆԼՃԵԱՆ (Տոք. Բ.)։

ՄԱՆԿԱՍԱՐԵԱՆ, Մ. Մ.՝ — *Աւրի ժամանակակից սուրբը. Բանախօսութիւն Պատ. Մանկասար Մանկասարեանէ*։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Պօյաճեան, 1886?

Իր անգղիերէն լեզուով գործերը.

— *The Ethics of Marriage and Divorce*. An adress by M. M. Mangasarian, Lecturer of the Chicago Society for ethical culture. Delivered at the Grand Opera House, Oct. 22, 1893. Chicago, 1893. 16°, p. 27.

— *The Martyrs of the Liberal Faith*. Chicago, Society for ethical culture, 1893. p. 24.

— *Thomas Paine in a new light*. անդ, 1894. p. 27.

— *The religion of ethital culture*. Filadelphia, 1894.

— *Our Besetting Sins*. 1895.

— *What is Religion?*

— *Woman's Place in Free Thought?*

— *The fool hath said in his Heart there is no God?*

— *A New Catechism* by M. M. Mang. Lecturer of Independent Religions Society of Chicago. Second edition, published for the Independent Religions Society of Chicago by the open court publishing Co. 1902. 8°, p. 188.

Բովանդակութիւն. Chap I. Reason and Revelation. – II. The Christian Revelation. – III. The Canon of the Bible. – IV. God. – V. The Earth. – VI. Man. – VII. Jesus. – VIII. The Teachings of Jesus. – IX. The Church. – X. The Liberal Church. – XI. The Creeds. – XII. The Clergy. – XIII. Prayer and Salvation. – XIV. Death. – XV. Immortality. – XVI. The Chief End of Man.

Տես Աւետիս 1905, էջ 178, «Նոր կրօնագիտութիւն»։

Մանկավարժ, որ պզտիկ տղոցը վարժութեան համար ազէկ զրոյցներ կ'ընէ։ Զմիւռնիա, ի տպ. Գուլիելմոսի Կրիֆֆիթի, 1838. 75 էջ?

Մանկավարժի վիճաբանութիւն. — Տես ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ (Մ.)։

Մանկավարժական գրադարան. – Տես ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ (Յ.)։

Մանկավարժական գրադարանի մասին. Մուրճ 1891, էջ 952. – 1892, էջ 1019.

Մանկավարժական խորհրդաժողովներ. — Տես ԹԱՏԻՍԵԱՆ (Պ.)։

— *մաթ. գրույցներ.* — Տես ԲՈՒԴՈՒՊԼԵԱՆ (Բժ. Ա.)։

— *տնտեսարի.* — Տես ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՑ Ա. Ս.)։

— *ճառախոսներ.* — Տես ԲԼՕՄ)։

— *տպարակուսանքներ.* — Տես ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Ս.)։

քիմիականութիւն. — Տես ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Վ. Յ.)։

Մանկատաժութիւն. — Տես ՎԻՉՅՆԵԱՆ (Ս.) — ՏԻՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ Գ. Գ. Պ.) — ՓԼՇՏԻՄԱԼ-ԱՆԵԱՆ (Բժ. Տ. Ս.) — Ազատամ 1871, էջ 23, եւն։

Մանկուրեան հրապարակներ (ազգային կեանք). Հաղեալ Հայրենիք լրագրէ։ Կ. Պոլիս, 1888?

Մանկութիւն. — Տես ԴՐԻԳՈՐԵԱՆՑ Զ.)։

Մանկութիւն և պատանեկութիւն. — Տես ՏՕԼԱՏՈՑ (Լ.)։

Մանկութիւն երեւելի արանց և նշանաւոր մանկունք. պատմական ծանօթութիւնք հռչակաւոր մարդոց կենսագրութեան վրայ. (Մատեն. դպրոց. և ընտանեկան Ա.)։ Կ. Պոլիս, տպագր. և փորագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1887. 8°, 192 էջ։

Մանկուհի (քերթ.) — Տես ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Պ.) «Նուագք»։

ՄԱՆԿՈՒՆԻ (վահրամ եպ.) — *Ալբիվանք կամ Գիղարդաց վանք։* Գրեաց Մանկունի։ ՌՖԻ— 1871, ի տպ. ի Ս. Կաթողիկէ Էջմիածնի, ի վաղարշապատ. 8°, 55 էջ։

Ցառաջաբանի կ'ըսէ. «Ցամին Փրկչական 1868 և Հայոց ՌՃՒԻ, յորում գտանէր վ.Հ. կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ. յօգտափոխութեան ի միաւորեալն Գիւղարգաց, յամսեանն Յուլիսի, անձամբ անձին տեսեալ և վկնեալ գրիցի վտեղագրութիւնն նորին հանդերձ արձանագրութիւնքն, զոր ահաւասիկ բան ինդրոյ ոմանց քահանայիցդ Հոզոմ ընծայել ի լոյս։

Գոյգնաքայլս այս աշխատութիւնն իմ Հայրենակիցս քարքառ կրէ վատաւելութիւնս ինչ քան զգրեալն ի Վտորագրութեան Երից գաւառացն Ալարատայ, արարեալ Հիպիսկոպոսէն Շահխաթունեանցդ։

Նմէ լինի սա հահիլի յաչս քաջհպաշտ միրապնէից ի հոգեւոր միխիթարութիւն և ի զբօսանս՝ յաղագս սիրագործութեանց երանելիաց միրոց նախնեացդ, չնա է ինձ համարել զայն փոխարէն չնչին վատուկոցս. որով միանգամայն հարատատ որդիք սիրելի Հայրենեացդ մերոց Հայաստանի՝ նկրտութեան նմանիլ նոցա քանիւք և արդեամբք։

Ո՛չ աւելորդ վարկանիմ յաւելուլ ի սմին գատագրութիւնս Ա. Աոեփանոսին Ակռոց, Ամենափրկչին Հայոց ինատաչ և վկնատարգելոյ վանօրէից, եւս զկնկոհեցոյն Ներսիսեան Ակռանայ, որոց առաջին երկոցունցն չրջագայիցի յայցելութիւն ողբալի և ազեխարչ աւերակաց՝ ընկերակցութեամբ Յովակիմ Արկաւազին Պատարիանց Հչականեցոյ»։

Արարատի մէջ, որուն կը թուի լեռ խմբագիր հատած է, հետեւեալներն ունի. «Արարատն առ ազգ Հայոց» (քերթ.) 1868, Ա տարի, սկիզբը. — «Հոմէն խորհուրդք եկեղեցւոյ», 1872, էջ 421 խորհուրդք.— 461, Ցաղագս լեռ՝ պէտք են արտաքին պայտամունք կրօնի. — 1873, 3, 11, 81, Մկրտութիւն, Դրոշմ. — 161, 204, 241, Աւետարիք Հայոց եկեղեցականաց պարտաւորութիւնք. — 281, Լուսաւորչեան կամ Լուսաւորչական, և Գրիգորեան. — 321, Եկեղեցականք և ժողովուրդ. — 361, Եկեղեցականք ի հայածանս. — 452, Երբոն պատրաստ կեալ. — Դաւիթ եկեղեցւոյ, 1874, էջ 14։ — Հաւատամնագիր եկեղեցւոյ անցեալն, էջ 47, 77, 125, 169, 203, 241, 277, 317, 357, 438։ — Եկեղեցական մի նոտրիական յիշատակութեան նկրտութեան, էջ 398։ — «Անցեալ ժամանակ և Հայոց եկեղեցւոյ ԺԸ», 1878, էջ 1։ — «Ընդհանրութիւն», 1878, էջ 41։

Մանիակ. — Տես ՇԱՆՖԼԻՕՐԻ։

Մաննիացւոց տեղեկութիւնք. — Տես Ազգագրական Հանդէս 1895, Ա գիրք, էջ 27–36, կամ ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆ (Լ.)։

ՄԱՆՈՈՒԵԱՆ (Մ.) — Կոփ (կարին) գիւղի ժէկ վանքը. Նպաստ 1900, թ. 144։

ՄԱՆՈՍ (Աստղ.) — *Լուսիլլա կամ Սուրբ գրոց ընթերցման վրայ. հարադրեալ յԱստղիկ Մանուէլ. գազիարենէ թարգմանուած։* Կ. Պոլիս, *ի տպ. ի Ա. Պ. Զըրչըլի*, 1854?

ՄԱՆՈՒԷԼ (Յօժէն) — Երգչուհի (քերթ.) Թարգմ. Ընդ. Աստուր. Նպաստ 1905, էջ 518։

ՄԱՆՈՒԷԼ ՍԻՄԱՒՈՆԵԱՆ ԿԱՊՃԻԿ. — *Երգ պատարագի։* Ար ի սմա պարունակին՝ երգեցմունք զանազանք և հոգեւորականք։ Ի Հայրապետութեան տեառն Միքայէլ վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, եւ սրբոյն Յակոբայ տեառն Թորոսի արքեպիսկոպոսին, եւ ի պատրիարգութեանն Բիւզանդիոյ՝ Տեառն Յակոբայ Սրբազան և Աստուածաբան Բարունեաց պետին։ Թուին 1201 (= 1752, Յեպտ. 10։

Դիրք տպագրութեան փոքր ուղիածալ, փոքրագիր, վիշկապիր, վարդափակ էջերով. անհարթ և ազատազ տպագրութիւն։

Յէջն 151 Յիշատակարան. «Շնորհիւ և աստուածութեամբ անհին աստուծոյ հօր, ծծոխք և ծծանդակութիւնք անմահի որդւոյն հօր, պարգեւօք և ձերբակալութիւնք անհասի հոգւոյն, որդւոյ և հօր. և քարեխոսութեամբ մօրն աստուծոյ պատուական, վաղճան աւանալ աւարտեցաւ գրքուկս այս որ կոչի Երգարան. ի տպարանի Մարտիրոս գերապրի, արգէն ի տէր հանգուցեալ։ Արդեամբք և գործիք, մանաւանդ ամենայն որդի մինդանէի տիրացու կիրակոսին։ Արդ որք հանդիպիք սմայ յիշեալք գվերոյ գրեալ մինդանի կիրակոսն համայնիք ննջեցեալք իւրովք ամէն։

Նահատ գլարօղն և գրուօղն սորին կապաքեալց, գտիրացու Աղօքքն. հատ մի մուանայք գտմրսահար խրգճուկ գուատայ Աարգիսն, որ մակ անուամբ կոչի Նաւրատին խօճայ. Աչիւ հուակ յիտոյ ի միտ ածեալ յիշեցէք միով հայր մերիս, անարժան և աւարնաղոչն ծաւալեցեալ ծառայ աստուծ Մանուէլս (որ չարագրելի գաս բան աստուածոյ տուչութեան և բան խոյս կարողութեան) հանգերձ ննջեցեալ ծնողօք իմովք խորան և կիւրիլ, այլ որք յիշեցէք յիշեալ լեռիք ի քրիստոս, ի միանգամայ գալուստեան նորին ամէն։

Նիմ կամիք երգարանիս այսմիկ քարի.
իմանալ լեռ զարերն տրպոսն հրք աքարի,
րնդ միակի հինգ հրկնրիւր լեռ համարի
երկ յարքւիանն, տասանեակ տասնիւ յայժ յաքսմարի»։

— ԴԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ Լուծիչ Տարակուսանաց՝ ի Թուին հայոց 1204՝ Յունվարի 30։

Բ ճակատ. ԴԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ Լուծիչ Տարակուսանաց՝ Շարադրեցեալ ի սրմաքէշ մանուէլէ կոստանդնու պօլսեցւոյ, կեսարեան՝ ի Հայրապետութեան Սրբոյ Միածնիս՝ Տեառն Ազէքսանդրի՝ վեհափառ և գերբնտիր կաթուղիկոսի, և ինքնագլուխ քահանայապետի ամենայն հայոց՝ և Սրբոյ Երուսաղէմի՝ Տեառն Թէոդորոսի ալք եպիսկոպոսի, և բարձրապատիւ պատրիարգի՝ և ի Պատրիարգութեան կոստանդնու պօլսոյ՝ Տեառն Յակոբայ սրբազան և աստուածաբան բանեցաց պետի, և ազնիւ չաւուխդի վարդանայ մեծի՝ և Տպագրեցեալ՝ հրամանաւ նոյնոյ Պատրիարգի՝ ի Տպարանի բարսղի՝ ի Թուին Հայոց՝ 1204 (= 1755)։

Յառաջաբանէ գրոցն է Յովհաննէս Ալափրիչ՝ որ կը պատմէ իր անկարգ վարքը։ Դիրք տպագրութեան փոքր 8°, միջակազիր, 160 էջ, գանկով ի յիշատակարանով, որ է. «Շնորհիւ և ձեռնտուութեամբ գերապատիւ և ամենապատիւ երջանկութեան և միով Աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, և բարեխօսութեամբ սրբոյն Նիկողայոսի պանծալի գործ հայրապետին, յանկ հնարս աւարտեցաւ տպագրութիւն գրքիս այսորիկ, որ կոչի լուծիչ տարակուսանաց, ի կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի բարսեղ դպրի, արդէն ի Տէր հանգուցեալ։ Արդեամբք և գոյիւք ազուլեցի սափրիչ Տիրացու Յօհաննէսին, որ ի չքաւորութենէ իւրմէ՝ ընծայեաց վաճառոյն գոր ինչ ունէր ի փառս միոյն աստուծոյ, և ի պարծանս կաթուղիկէ և առաքելական սուրբ եկեղեցւոյս հայաստանեայց։ Արդ՝ որք վայելէք գոս, յիշեսջիք ի յաղօթս ձեր, զի վերոյ յիշեալ սափրիչ Տիրացու Յօհաննէսն հանգերձ ծնողօքն Պաղտասարիւ և Խազատուհաւ։ Այլեւ՝ յիշել աղաչեմ զփոքրիկ Մանուէլս, զյարագրօղս գրքոյս, զյարօղս և զգրուօղս կապրեալ գրոց, որ զքազում աշխատութիւնս կրեցին։ ուստի՝ խնդրեմ յընթերցողացդ, զի յիշեսջիք նաեւ զծնօղսն մանուէլիս, զՓէթլմրոսն և զկիրն, որք հանգուցեալք են ի Տէր։ Նաեւ՝ յիշեսջէք զմահարն սորին վաճառի Տիրացու Խաչատուրն։ Արդ՝ որք յիշէքդ, յիշեալ լինիջիք ի Քրիստոսէ աւաւծոյ մերմէ, որ է օրհնեալ ի յաւիտեանս, ամէն»։

Աղաւաղ և անհարթ տպագրութիւն։

— Գաւազան կրկնազօր. Տեղրակ որ կոչի գաւազան կրկնազօր։ Որ է ուղղափառաց հաստիչ և յենարան։ Եւ հերձուածողաց ձակիչ և կրճարան։ Շարադրեցեալ հաւաքմամբ ի լիուա կանի մերոյ ԻՆՉԼՔ (1750), և տպագրեցեալ ի վեհապետութեան տեառն սիմէոնի սրբազնակատար կաթուղիկոսի. և ինքնակալ քահանայապետի ամենայն հայոց. Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյն սաղիմայ տեառն յովակիմայ արհի եպիսկոպոսի։ Եւ ի պատրիարգութեան տեառն զաքարիայ մեծի՝ մեծի պօլսոյս աստուածաբան եպիսկոպոսի և ուղղափառութեան վարդապետի որ և տպագրութեանս հրամանատուի։ Ի տպարանի պետրոսեան ստեփաննոսի, ի կոստանդնուպօլիս։

Յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Յիշել մաղթեմ զարմաքէշ մանուէլս՝ զնաւագօրս և զյաբագրօղս տետրակիս, որ մակ անուամբ կոչիմ փոքրիկ. ծննդեամբ և անդգեամբ կոստանդնուպօլսեցի, և աբընդեամբ կեսարեան»...

Դիրքը փոքր 8°, միջակազիր, ասագափակ էջեբով. 136 էջ։

— Ակնոց ալաց սրտի (Տետրակ որ կոչի)։

Տես Ակնոց, նոյն, էջ 78։ Հեղինակի անուն չկայ. բայց իրենն է։

— Ակն յուսատու. Դիրք որ կոչի Ակն Լուսատու Շարադրեցեալ վասն սրբոյ Եկեղեցւոյն Ընդհանրականի և Առաքելականի։ Ցամի Տեառն 1782։ Եւ ի Թուականիս Սիրոյ. ՌՄԼԱ։ Ի կոստանդնուպօլիս Մայրաքաղաքի։

Այս աւուրին ճակատին չատկը կայ «Ստանաւոր ինն՝ չափեցեալ ի չարագրողէն. ի վերայ տասից անուան իւրոյ», Մանուէլի է)։

Յետոյ Բ ճակատ.

— ԴԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ ԱԿՆ ԼՈՒՍԱՏՈՒ։ Ի վեհապետութեան Տեառն Պօղոսի Սրբազնակատարի կաթուղիկոսի, և ինքնակալ Քահանայապետի ամենայն Հայոց։ Եւ ի Պատրիարգութեան Սրբոյն Սաղիմայ Տեառն Յովակիմայ Արհի Եպիսկոպոսի։ Եւ ի պատրիարգութեան Տեառն Զաքարիայ Մեծի՝ Մեծի պօլսոյս Աստուածաբան Եպիսկոպոսի և Ուղղափառութեան վարդապետի. Որ և Տպագրութեանս հրամանատուի։ Շարադրեցեալ ի փոքրիկ Մանուէլէ՝ Միայն և եթ Կարէ՝ կոստանդնուպօլսեցւոյ, կեսարեան։ Եւ Տպագրութեամբ ի Լոյս Ածեալ, ի Տպարանի Պետրոսեան Ստեփաննոսի։

Ցէջն 263 Գիշատակարան. «Յանուն Ամենասուրբ Երրորդութեան և միով Աստուածութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. և Յանուն մարգացեալ Բանին Աստուծոյ. և բարեխօսութեամբ Սրբահոյ Աստուածածնին. և ամենայն Սրբոց Երկեղեցւոյն անգրանկաց. և Աստուածահաճոյ աղօթիւք՝ Սուրբ և ընդհանրական Երկեղեցւոյն վիճաբանչիկ, ծայրացեալ վիրաւորեալս Իրքուկս այս, որ կոչի Ակն Լուսատու, տաճկիվար չարագրութեամբ, որ է Առաջինն հրոյ մասանց՝ հայկական չարագրութենէն։

Արդեամբ և գոյիւք՝ չորից պատուական արանց բարեպաշտից։ Որոնի՝ յիշեսջիք զայնոսիկ անձինս գլարգելիս, ի մաքուր և յԱստուածառաք աղօթս ձեր, որք հղեն առիթք տպագման սորին. զի որպէս ձեռն հասեն միմեանց օգնելով, ասպ Գրքուկիս. նոյնպէս՝ և առաւաձեռն Աստուած՝ ձեռն տացէ նոցա փոխանակ այս բարեպաշտութեան, և վարձիցեն գործոց իւրեանց առաւաձապատեաւք, և գկիանս երկարս և խաղաղականս այնց մեծյարգելից պարգեւեսցէ, ամէն։

Այլ և յիշել աղաչեմ՝ վիս գծառայս՝ ուղղափառ և միաքանակ Լուսաւորչական ավգիդ հայոց, զփոքրիկ Մանուէլ դպիրս կոստանդնուպօլսեցի զշարագրող գրքուկիս հանդերձ ծնողօք իմովք՝ կհասցայի Թէոմուրաս հարտարապետիս, և խոնեմագարդ տիկին և որդեաէր կիւլիւ կոստանդնուպօլսեցւոյ, և համայն ընտանեօքս, որք հանգուցեալք են ի Տէր։ Երկեսցուք առ երկրորդ մասն՝ գրոցս այսորիկ յմէ Սուրբ և Առաքելական Երկեղեցւոյս հիմն՝ ավ իցէ իսկապէս և անպակասաբար»։

Այս գրքին կը յաջորդէ անշուշտ Հիմն ատուգեանց՝ զոր գրած համ իր կարգին, հեղինակի անուն չտեսնենալով. բայց անտարակոյս է որ այս կարգին է։

Ունն գիրքը՝ որ է տաճկերէն՝ կը սկսի 7 էջէն և կ'աւարտի յէջն 252. ապա տաճկերէն ոտանաւոր մը, յետոյ «Յոգւոյ գլխաւոր իրաց» հայերէն, և ուրիշ գրութիւն մը առ ընծիրցողս, ոտանաւոր մը, նոյն, և ապա Յիշատակարան։

Դիրք տպագրութեան 8°, միջակազիր, սեւաթղթով, անհարթ տպագրութիւն. ընդ ամէնը 261 էջ։

ՄԱՆՈՒԿԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — *Պատմութիւն մանկանց ի Մ. Յայրագոյն վ.է և յայրոդէ նահանգին Պ.իմոն... Յառաջնորդութեան տեառն Յօհաննու առաքելասիրու Արբազան Ակթաթիսկոպոսի Արամեանց Նոր-Ջուղայեցւոյ։ Ի Մոսկով, ի տպ. ի Օգոստեայ Աւետեանց ՌՄՀ, 1821. 8°, 82 էջ։*

ՄԱՆՈՒԿԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԻՒՄՒՐՃԵԱՆԱՅ. — *Պատմութիւն անցից անցիցոյ անվանի վանուց արարեալ Մանուէլ Վարդապետի կիւմիւրճեանացւոյ ի 1830 ամի ի Հէվան Նոր-Ջուղա 1871։ Ի տպ. ի սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ, ՌՅԻ–1871. 8°, 115 էջ։*

Քննած. Փորձ 1878, թ. 4 (Դրէզ.)։

Կառնկի մէջ (1863, թ. 10, 11, 12) ունի.

— Պատմութիւն եղելութեանց ընդ մէջ կարգադրութեանց Դաճիկի եւ Խաչբի ի Մանուէլ վարդապետէ Ակմունանց կիւմիւրճանիացւոյ. Նախաբանը կ'ըսէ. «... Ուստի իմս նուաստութիւն, որ առաջ հդիալս այս նիւթ՝ առաւել քան զամենայն ժողովրդային ազգի պատմաբանն, ծանօթ և իրակալիութեանցն անձամբ անձին կրօղ և տաժանօղ վասն, պարտ և պատշաճ վարկանիմ ի մէջ ազգին մերոյ Հայոց ի 1799 թուի փրկչականին, ի ԱՄԻՒ թուի մեր Իսուսականին ի դեկտեմբերի 27 էն վախճանին Արբոյ Էջմիածնի կաթողիկոսութեան և կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարգութեան, Համառօտ պարզ և անաչառ պատմիլ, վի յաւիտեան ժամանակս գիրապատիս վերծանօղք որպէս նիւթիալ հդիալք, ծանիցին անմոռի առանց տարակուսանաց։

Ի զգուշացին ամենայն մերայինս կարգաւորք, իշխանք և ժողովուրդք, առանց քարիզէս պարապալիցն վիրահատութեան, յայտնիսիս ձեռնամուխ լինելոյ, զի մի միաւանգամ վիրազարգութեան և զգաքննիկարգութեան Արբոյ հիւղիցոյ և Ազգի, տկնաւարաս յայիս խռովութեան տատանիցուցին։

Զնոյնի վկային պատմագիրս ի ներկայ ունելով տեսանելիք, իմ քոլոր մեծամեծ խռովութիւնք, և աւերք գաւառաց, ապզաց, և տէրութեանց, յան-զգուշութենէ և ի փոքր իրաց առիալ ունին կայիզբնաւորութեան իրեանց։

Արդէս զայն առաջիկայս ինքեան ահաւ ի պատմեմ. որ եմ ձեռնաւոն զաւակ, բան հոգւոյ Սիքառաջոյն Չերքեզիան Եղանաշարն տեառն Յովհաննէս արքեպան արք եպիսկոպոսի ձեռնադրելոյ ի սրբազան արք եպիսկոպոսէ ձեռնադրելոյ ի սրբազան Սիմէօն կաթողիկոսէ ի վերայ վիճակին Ամասիոյ և Մարզուանոյ։ Որոյ վկնի Աստուածահաճոյ վարիճանին ի յԱմասիայ քաղաքի ի մէջ տուրք Աստուածածնի եկեղեցւոյն գնացիալ եմ ի կոստանդնուպօլիս 1798 և յառ Հայոց ՌՄԻ։ Թուականի ամսիանն Նոյեմբերի ի կնդանուիմեան Չաքարիայ պատրիարգի, կացիալ ի ծառայութեան նորին արքապետիման աստուա սահկաւ, հասեալ և օր վարիճանի նորա, յայրդիալ ամոռ պատրիարգութեան Լուսարարիդի Պաւլեան արքապան Պանիէլ արք եպիսկոպոս և քնիկ միաբանն աստուր Էջմիածնի, և իմ կալով ի ծառայութիւն նորին բարձր արքապետիման, եղէ բան ամենայնի իսնայատուս յաստուն այնուհի եղեալ իրաւիսկութեանցս այսոցիկ, խոնարհ ծառայ կիւմիւրճեանեցի Ակմունեան Մանուէլ Նուաստ վարդապետս»։

Ներանգակութիւն. Պատմութիւն եղելութեանց վկնի վախճանի հրանիալ հայրապետին մերոյ, Տեառն Պետրոսի արքապան կաթողիկոսի, իմ նոքոց բնորելի կաթողիկոսացուի, և իմ պատրիարգութեան կոստանդնուպօլսոյ։ (Թուականին Փրկուտոսի 1799 Հայոցն ԱՄԻՒ.)։ — Յազագս գնի. *կամիզեալ զէս Բարգպետիս արքեպիսկոպոսն ի կաթողիկոսութիւն ընտրելոյն, և անկատար եղծմանն ի խռովարարութիւնէ Պալատա Նուիրակին։ (1800–ԱՄԻՒԹ. Մարտի 30։ — Առաջին խարգախութեան մնանապարհ Պալատի եպիսկոպոսի ի Պոլիս։ Իր Նուիրակ Պալատա եպիսկոպոսի վիճակարար հետեւութիւն նմա։ — Առաջին քնարութիւն արքապան Պանիէլ պատրիարգի ի կաթողիկոսութիւն և անուանակոչութիւն Պաւլեի եպիսկոպոսի ի պատրիարգութիւն Պոլսոյ։ Խռովարարութիւն քաղքենագործութեան վերոյ պրկոյ պատճառալ յայսոցի յամառութիւնէ յիշեալ Պալատա Նուիրակի, և ի պատճի դարանակալ նենգութիւնէ։ Յամառնէս Իպիսկոպոսի և իրարանցն։ — Յաղագս պատրիարգութեան Յամառնէս եպիսկոպոսի ի կոստանդնուպօլիս։ — Յաղագս Նորին կաթողիկոս անուանելոյ Յամուէի Երզնկեցւոյ եպիսկոպոսի 1800. ԱՄԻՒԹ. — Յաղագս Արբոյ Էջմիածնի երջանկագարգ Պետրոս պատրիարգի վախճանին վկնի և ընտրութեան Նորին ի Պոլիս։ Եկեղեցոյս արքեպիսկոպոսի պատրիարգութեան 1800. ԱՄԻՒԹ. — Իրպիսաքար ի Պոլսոյ էլանելն Պաւլի եպիսկոպոսի և գնալն ի Սուրբ Էջմիածին և իմքան լինելն արքապանին. — Յաղագս ի Լուսաստանս էլանելոյ Յամուէի արք եպիսկոպոսի, և ի փիթիլով վախճանելոյն, և անպատեհ արարմանց ձեռնաւոն ապատատելն իր Ազգերմանցի Կրիմոր վարդապետի։ Ընդանով կատարարութեան Յամուէի կաթողիկոսին ինձ Իմ. եպիսկոպոսս որ խռովանաձայր եղէ նմա ի փիթիլով քաղաքիս։*

Նոյնը համաձայնում է նաև Յոյսի մէջ 1865, էջ 254, նաև, որ ենթադրում է ծանօթութիւնը կայ. «Տփխոս կոտնի պատասխան օրագրոյ՝ 1863 թուականին, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, և դեկտեմբեր ԽԲ էջերուն մէջ՝ «Ազգին Ազգային պատմութեան» խորագրով քովանդակեալ յօդուածոյ հաւատացութեանն է. որ իրրեւ ապագային պատմութեան տուչ և հետաքրքրական տեղեկութեան կիսափամք Պոլսոյ աչխարհին լուսաւոր ամսագրոյս միջոցաւ մասն առ մասն հրատարակել, որուն ստուգութեան ականատես և ականջալուր հեղինակին հետ քան իսկ վրութեան պարզ և անպաճոյճ կերպն կրնայ վկայել»։

Փարոսի մէջ (1875, էջ 6–20) կայ հետեւեալը. «Կաթողիկն վկնցուցին. ի վարդապետութեան ազգին տարաբաղտ ծերոնի Մանուէլ Վարդապետս կիւմիւրճեանցւոյ առ Լուսաւորչական Վերապատուելի Ազգին իմոյ Հոգեւորականաց և Աիրարհականաց»։

Վերջին էջին մէջ հրատարակիչը կը ծանօթագրէ. «Տպագրելով գայս կաթողիկէն համաձայն կենսագրութեանը արդիւնական ասն՝ քարիւչատակ Մանուէլ Վարդապետի Շահինեան կիւմիւրճանեցւոյ, նորա իրամանագիր օրինակն, որ հաղորդուհցաւ մեզ մեր քանաւրինակրիչ մէկէն, աւելորդ կրնի մեզ արդեօք ասել, թէ մեր կարող չենք երաշխաւորել՝ թէ բազմավիշտ ծերունւոյ կատարի վերջին քանքն սրբան կամ սրբափ պատչամում էին նախագամանաց Սրբոյ Էջմիածնի ատ նորա մամանակաց. այս միայն մեզ քանկալի է՝ զի այսպիսի մարդոց գրուածքն անկորուստ մնան տալագրութիւնաբ, որ ոչ սակաւ առաջարութիւն կարող են բերել մեր ազգային նկեղեցական պատմութեան»։

Ի յաջորդ (21) էջին մէջ՝ «Ջուտան և գորպէան Մուրբ գպրի. Շատուած ի պատմութիւնէ Մանուէլ վարդապետի»։ Որ սկսին հրատարակիչը. «Բարեչիչատակ Մանուէլ վարդապետի Շահինեան կիւմիւրճեանցւոյ Նախնիմեայ պատմական յօդուածոյն մէջ յիշուցաք նաև նորա «Վիպատածոյ Պատմութիւնն», որոյ մէջ գտանում է առանձին մի գլուխ՝ բնդ վերնագրով «Ջուտան և գորպէան

Մուր դպրի»։ Ասյն այս համատոտ կենսագրությունն վերջին մասնը եւ ուսերդ չեմ համարում ի մէջ բերել այս տեղ ցույանելու համար գայն ակրը, որով կարուած էին վիմադիր տետր էրչանակչեան Մանուկ վարդապետն և իմ հանդուցեալ ծնողս, որոց պատուկաս, բարդի առանձին բերմամբն, բնակիլ ստեղծանակ մի Տփխիս Ա-զգապատաս Սուրբ Աստիս եկեղեցոյ գավիթն, և միխիթարել վիմանալ...»։

Նոյն են այս երկու Մանուկեաներ Աղուանից և Շահինեան։

Կայ ուրիշ վիմ մի եւս.

— *Լուծ սրմատոյն մեռոյ. յօրինեալ ի Մանուկ վարպապետէ Շահինեան կիսմիչեանցոյ։ Տփխիս, 1832?*

= *Բ տիպ, կ. գոլիս, 1844?*

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Ներսես — Տես Աճառեան 1900, թ. 6, 7, 8, էջ 115, Զօրպանեանի «Մանուկ և Շահին» յօդուածը, և էջ 169, «Մանուկեան–Շահին» երկոյքին։

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Հուն. — *Զարմերիների տրչուանքը պատերնիր ուս տաճկական պատերազմի ժամանակից։ Վերատպուած Մուրճ ամսագրից 1891 թ. 6, 7–8։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Ի. Աւտինեանցի, 1891. 8°, 52 էջ?*

Քննագ. Մուրճ 1891, թ. 9 (Ր. Պապ.)։

— *Տիգրանուհի, պատմական դրամա հինգ արարուածով. Մուրճէն 1892, թ. 1–3։ Թիֆլիս, տպ. նոյն, 1892. 8°, 132 էջ։*

Քննագ. Փեղունի (Լ. Հ.) Բ տարի, 1903, թ. 1–10, կամ տես իր «Վերատպագրական վերանայութիւն» – Նոր-Դար 1900, թ. 112։

— *Խորտակուած կամք. վէպ. Վերատպուած Մուրճ ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Աւտինեանցի, 1897–9. մեծ. 8°, 396 էջ։*

«Ընդհանուր, որ բաց ի ոտանաւոր գրուածներից, վիպական ձեւի մէջ էլ իր այժմեան է. փորձում, ապա վիպում չօչափում է գրական և հասարակական հարցեր»։ Տարազ 1899, թ. 15։

— *Բանասանծոյութիւնները և պահմանները։ Առաջին գիրք։ Բագու, տպ. Վրօր, 1899. 8°, 132 էջ?*

Քննագ. Մուրճ (Ա. Ա.) 1899, թ. 7–8։

— *Վկայոր երբեմն Բայրնան, կամեղիա չորս զորձողութեամբ։ Բագու, 1900. 8°, 84 էջ?*

Քննագ. Փեղունի (Լ. Հ.) 1903, թ. 1–10։ – Տարազ 1901, թ. 18։

— *Վէպ ի վիր, դրամատիկական օբէմա։ Պետերբուրգ, «Պուշկինեան արագատիպ» տպարան, 1902. 8°, 44 էջ։*

Քննագ. Լուսոյ 1902, թ. 5. – Մուրճ (Տ. Ց.) թ. 9։

— *Օտարութեան մէջ։ Թիֆլիզ, տպ. Ընկ. «Վերելիչեւ և կամենամարեր», 1903. 8°, 32 էջ։*

Քննագ. Մուրճ (Տ. Ց.) 1903, թ. 4։

— *Նկարիչ Թաչեանի. դրամա 4 գործողութեամբ. (Վերատպ. Մուրճ ամսագրից)։ Թիֆլիզ, Վրացատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, 1903, 8°, 60 էջ։*

Քննագ. Մուրճ (Տիգրան) 1904, թ. 5. – Աւոր գեմ (Լ. Ման.) անդ, թ. 6։

– *Աստուցի Պատիր եւ Մարտիկիք (գրամատիկական պօէմա. Մուրճ 1905, թ. 4, էջ 5–31։*

Մուրճի 1889, 1891, 1894, 1895, 1896, 1898, 1899, 1900 տարիներուն մէջ քերթուածներ ունի։

Իր ընկճանար գործերու մասին տես Լ. Հ. «Ուսանողական պրակատիպներ» գործ։

Մանուկեան Կարապետ Վզոյի կենսագրութիւն. կիլիկիա 1863, էջ 87։

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Մ. — Լուսիկեան. 1. երեք կտակ. 2. Խրատիրակը. 3. Գաղէջրատունը. 4. Սեւ քաղաքում։ Բագու, տպ. «Վրօր», 1903. 8°, 30 էջ։

Քննագ. Լուսոյ 1903, թ. 6։ – Մրակ 1904, թ. 7։ – Մուրճ Տ. Ց. 1903, թ. 12։

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, Յ. Պ.) — *Խրատկի մէջ ուղ. «Յարգպոի Մխիթար». – «Վէպէն և յանկր», 1898, էջ 555. – «Կրթական վէպ–Վառակ», 1899, էջ 57. – «Պատատական քանի մը կարեւոր բառեր», էջ 83. – «Մյտակն ու Ցրխնանակը», էջ 683. – «Սուրբ Սարգիս», 1900, էջ 33. – «Հայոյանի գաղջանները», էջ 247. – «Բազդին փախստար» (Պատատական տէքսով), 406. – «Փայատատասխութիւն Աբովեանի մէջ», էջ 453։*

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Ս. Մ. — *Քանարկ ատեստատական ուսուցատարութիւնների. նուէր հայ երիտասարդ վաճառականներին։ Թիֆլիզ, 1884?*

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Վահան կ. Տ.) — *կատիզիկա։ Վառնա, տպարան Աբելեան, 1898. 16 էջ։*

Քննագ. Հանդէս Ամսօրեայ 1898, թ. 2։

Վերլայոյկն (Նոթամէպ). Շաւիղ 1900, 185։

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆՑ Տիգրան). — *Ազատ երգեր?*

Մանուկ գործեր. – Տ. ՀԻՆՃԻՉԵԱՆԵԱՆ (Պ. Յ.)։

ՄԱՆՈՒԿ (Յար. Զ.) — *Ակնարկ կամ Ատուածաշունչեան ազգատ բանից, կամ Հոս ու Հոն։ Գրուածք Յարութիւն Զ. Մանուկի Ամասիացւոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ս. Գ. Պարտիզպանեան և Ընկ., 1874. 8°, 113 էջ։*

Մանուկ-Պէյ. — Տես Արտատ 1872, էջ 409։

Մանուկ Պանուատի. — Տես ՆԻՒՄԵՆԱՆ (Հ. Ս.), «Հայ Բժշկարանք»։

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Ա.) – *Դատիկատատ Քրիստոնեական վարդապետութեան և եկեղեցական պատերիլիներու։ Տարրական նախակրթարանի Բարձր. Բ տարուան համար։ Ուսումն. խոր. կրթ. Վրաց գրի համաձայն։ Աշխատասիրեց Ա. Մ., նախկին ուսանող Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանին և Բեռլինսպուրգի Համալսարանին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1901. 8°, 128 էջ։*

Քննագ. Եկեղեցի Հայաստանեայց 1901, թ. 21։

Մանուկեան Մանուէլ Արեանց (Գ.) – Տես ՋՈՒԲՔԱՔԵԱՆ Յ. Մ.) Յաւելուած։

— (Ց. Մ.) – *Պատկերազարդ քրիստական պարզ և դիւրին ոճով, 1874?*

Մանուկի Վարուժագր. — Տես ՄԻՒՐԱՏԵԱՆ Մ.)։

Մանուկի, իմաստասէր, եւն. – Տես ՓԼՈՒՏՈՍ։

Մանուկեանի հոգատարութիւնը. — ՊՕԿՐՕ-ՎԼՕԿԻՅ։

Մանուկների առաքասարութիւն, եւն. — Տես ՀԻԼԿՆԱՐԵԱՆ Ա.։

Մանուչակ. — Տես ՏԻՐ ՈՒԱՐԵԱՆ Մ.։

Մանուչակի երազները. Տես Ազբիւր 1894, էջ 318։

Մանուչակներ. — Տես ԵՈՒՍՈՒԻՃԵԱՆ Պ.։

Մանուչար խան. Տես Ազգասէր 1847, էջ 156, 227։

ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆ Մ.) — *Ջուխտեբրիական պատերազմը.* Մուրճ 1891, թ. 9, 10, 11։

Մանչ ոտայոյց և երիտասարդաց զգաստութեան վրայ Դիջուխին. խօսք առ ծնողս և առ դաստիարակս. Թարգմ. գերմաներէնէ Մ. Կ. Նազիկեան, Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1899. 8°, 45 էջ։

Վէմագ. Մարիս 1899, թ. 18։

Մանկական բլուրմին. — Տես ՏԻՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ Ց.։

Ա. Ներմին վրայ տես եւս՝ ԱԼՊԻՆԻՏ Բ. Ֆ.) — ԴԻՆԷՔԻ (Հ.) — *Դիւրական աթոռ, եւն.*

Մանկագրի Հայց. — Տես Յոյս 1875, էջ 713։ — Արարատ 1877, էջ 464։

Մանկուհի ու կատիկը. — Տես ԴՄԻՏՐԻԵՎԱ։

Մանկութիւն տափաստանեցիներուն մէջ. Յետքմօտ Սուրհանդակ 1905, թ. 1821, հեղ.

ՄԱՆՈՒԻԻ — Աղբիւր Բիւրակն 1898, էջ 669։

ՄԱՆՏԱԼԱՐԻ (Մ. = M. Mandalari *խոսլացի*). — *L'Italia e le scuole* armeno cattoliche di Oriente: *La Cultura* N. S. II, 4. էջ 70–6. — 7, էջ 167 f.

— *Il Seminario armeno-cattolico di Kadikioj.* Ebd. 14. էջ 329–32.

ՄԱՆՏԱՆԳԻԱՅԵԱՆ Պ. = P. Mantegazza *իտալացի.* — *Հիւանդ ևս, առողջապահական վէպ. Թարգմ.* Ա. Գ. Ի. Լ.։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Գ. Առաքելեանցի, 1894. 8°, 261 էջ?

= Բ տիպ, անդ, 260 էջ?

Վէմագ. Արձագանգ 1894, թ. 81։

— *Կիծուռտոր գար. Թարգմ.* Մ. Վ. Մ.։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Գ. Առաքելեանցի, 1901. 8°, 128 էջ։

Փեղագ. Մշակ 1901, թ. 279։ — Մուրճ (Վ. Ն.) 1902, թ. 2։

— *Սիրոյ մկրտչին և նոյա ծագումը. հոգեբանական հետազօտութիւն. Թարգմ. Լրատւող քահ. Նալբանդեան։* Ալէքսանդրապօլ, Արագածտիպ–տպարան Յովս. Ալիխեանի, 1903. 8°, 53 էջ։

Փեղագ. Մուրճ (Ա. Մ.) 1904, թ. 3։

ՄԱՆՏԻՐ (Ա.) — Ալբոմ եւ առաքինութիւն (քերթ.) Բազմավէպ 1856, էջ 217։

Մանր ուսումն ծնողապրեհասական. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Մհերան)։

Մանր ուսմունք երկրագործ. տարրաբանութիւն. — Տես ՀՕՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Հ. Ֆ. Վ.)։

Մանր ուսմունք քրիստոնեական ուսուցողական. — Տես ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ (Գ.) — ՄՍԵՐԵԱՆՑ (Մ.) — *Քրիստոնէական վարդապետութիւն։*

Մանրահիպար. — Տես ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Հ. Խ.)։

Մանրահիպարչութեան արուեստ Հայոց մէջ. — Տես ՅԱՒՍԻՓԵԱՆ Գ. Վ.։

Մանրավաճառութիւն. — Տես ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ Ն.։

Մանուկ Լիսբո. Տես ԲՐԵՎՕ Ալֆ։

ՄԱՇՏՈՑԵԱՆ Հ. Մ. *Թարգման.* — Տես ՓԱՒՍԻՃԻՒ Տ. Ա.։

ՄԱՇՏՈՑ. Ա *տիպ* 1569, *ի կ. Պոլիս, ի տպ. ի Աբգարու։*

1568–ի մարտերքին տառերուն Լ. Մէր ունեցած օրինակը խիստ Լ. կը սկսի Բ *Թէրէքէն*, որուն սկիզբն Լ. «Պատճառ տառիցն ի գաղտատպոյ Քէլեան ընթերցողաց» Լեզայ օրէնքն», եւն, մինչեւ Չ *Քէրէմ* Լ էն կը պակսին Հ. Չարըճ Մատենադիտութեան էջ 402–403) Պատրոյգ ասոր տպագրութեան մասին տարաձայնութեանէն կը տեսնուի Հ. Գ. Գ ալիքեան, Հանդ. 1897, էջ 270, ծան.**) որ 1513ին Պատրոյգի տպագրութիւն մ'ենթադրելով ի վնասուիկ Ասոր տպագրութենէն է կատարուած 1569ին, ինչպէս կը վկայեն տառերը։

= Բ *տիպ* 1667, *Ամստերդամ.*

ԳԻՐՔ ՍԵՐՈՑՑ ՄԱՇՏՈՑԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. Աղարողութիւնք հանապազորդեան եկեղեցեաց հայաստանեայց։ Պարունակող հօմեանց գլխաւորաց խորհրդոնակ սրբազնագործութեանց, և այլոց մասնաւորաց պաշտամանց հաստատեցեալ ի հնագունից հարցն սրբոց առ ի լրումն հոգեկանին հարկաւորութեան. և մարմնականին պիտանացութեան. սահմանադրեցեալ օժանդակութեամբ հոգւոյն սրբոյ։ Տպագրեցեալ ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի. և սրբոյն Սարգսի զօրավարին. ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ կաթուղիկոսի Սրբոյ Էջմիածնին։ Ջխիք և սրբագրութեամբ Ոսկանայ վարդապետի և Ավտի Եպիսկոպոսի Երեւանեցւոյ։ Ի ՅԱՄՍԼՏԵՐԴԱՄ։ Ի թուին փրկչին։ 1667. Դեկտեմբերի. 11։ իսկ ըստ հայոց. 1116. Դեկտեմբեր. 1։

Ձակատին չորակը Քրիստոսի մկրտութեան փայտափոր պատկերը կայ, ներքեւը չորս աղղ ոտանաւորով, և դիմացը յէջն 1՝ կը սկսի Յրօրնհնաց կանոնը, այս առաջին էջին մէջ միայն երկու կողմը լայնափոր զարդ մ'ունենալով, կը հասնի այս կանոնը յէջն 16. յետոյ կարգ մկրտութեան մինչեւ էջն 27, ուր անմիջապէս կը կցուի գրեալ տալու կարգը՝ մինչեւ էջն 30. 31–45՝ կանոն պատկ. 46–50՝ կարգ հաղորդութեան տալոյ. 51–102՝ կարգ խնդրան աչխարհականաց և տղայոց, հանդերձ հօմնօրհնեայ պաշտամամբ. 103–120՝ կարգ արձակելոյ պապաչխարող յաւուր հինգշաբթի. 121–141՝ կանոն ռանդուկի. 142–267՝ կանոն քահանայական առնելոյ, հունգերձ հօմնօրհնեայ պաշտօնիւ. 268–285՝ կարգ կոչման յապաչխարութիւն, հանդերձ քարոզիւ պաշտօնեան. 286–315 որ է վերջ՝ կանոն օրհնութեան վանգակի, խաչալուայ առնելոյ, այօմիւղոյ ի վերայ հիւանդաց, օրհնութեան ագի, նկեղեցական գործատաց, նաւակատաց, խորանի, խնկոց. ազօթք վասն նրաչտի, արմտեաց. խաղողոյ։

Դիրք տպագրութեան մէջք 8°, խոշորագիր,

ահեւ ամսոյն, առանց նոտրի, ունի միշտ բոլորգիր 297ն 304՝ էջերուն խորադիրները կը պակսին։

Ձառարակ տպագրութիւն. Ձիչտ ատակարան չունի։

= Գ տիպ 1676, ի Ջմիւռնիա.

ԴԻՐՔ ՍՐԲՈՑՆ ՄԱՇՏՈՑԱՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. *Աղաւթաւոլիւիւնք հանապազորդեան եկեղեցեաց հայաստանեայց։ Պաւունակող եօթնեանց գլխաւորաց խորհրդունակ սրբազնագործութիւեանց, և այլոց մասնաւորաց պաշտաւնից հաստատեցեալ ի հնագունից հարցն սրբոց առ ի լրումն հոգեկանին հարկաւորութիւեան. և մարմնականին պիտանացութիւեան. սահմանադրեցեալ օժանդակութիւեամբ հոգւոյն սրբոյ։ Տպագրեցեալ ի տպալանի սրբոյ Էջմիածնի. և սրբոյն Սարգսի զօրաւարին։ ի հայրապետութիւեան Տեառն Յակոբայ ամենայն հայոց կաթուղիկոսի։ Աղեանմիք և ծախիւք Աւետիսի և Սողոմոնի պաշտօնատարից։ ի Ջմիւռնեայ։ ի թուի փրկչին. 1676. իսկ ըստ հայոց. 1125։*

Տ. Ա. Գալեան (Մաշտոցի տպագրութեանց վրայ խօսելով՝ «Հ», 1897, էջ 269–270) այս խիտին ի Ջմիւռնիա տպագրութիւն չի յիչեր, այլ ի Մարսիլիա. իսկ Հ. Ֆ. Վ. Յովհաննէսեանց մէջ կը գնէ՝ ասելով Հ. Ջարբ.ի Մատենագիտութենէն։ Հ. Ջարբ. ասած է փափաքանի ձեռագրէն։ Այս բոլոր ծնորհ քորն ալ առջեւս են։ Բայց ի նչպէս մէջն էլլել։ Ինչ նկարագրութիւն որ կ'ընէ փափաքեան՝ ի բան նման։ Ջարբ. Մարսիլիոյ տպագրութեան, նայնր՝ բան ամենայնի կը յարմարի Ջմիւռնեայ տպագրութեան ալ, բայց ի հակառակն ան յայտնապէս։ «և ի խնայողութենէն կապիեցոյց Քրիստոսասպասի և բարնապատի Լուսավիկոսի չորեքտասանեակրդի»։ Այս կտորը Ջմիւռնիոյ տպագրութեան մէջ չկայ, պարձեալ Մարսիլիոյ տպագրութեան ունի «արդեամբք և գոյիւք»։ Ջմիւռնեայնը՝ «... եւ ծախիւք»։ տպագրութենէն վերջ կանին մէջ ալ Մարսիլիացին ունի դեկտեմբերի 1 յանելուածը, Ջմիւռնեացին չունի։ Ձեմ պիտեր մէ փափաքանի կիրճած Մարսիլիոյ տպագրութիւնը ուր է գայիր. արդեօք Մարսիլիացին՝ հրաչքով Ջմիւռնացիի փոխուելա։ Այս կարծեմ մէկ տպագրութեան են այս երկուքը. միայն ճակատը էրկին տպուած է, և հաւանական է որ տպագրութիւնը Ջմիւռնիա ելած բլլայ, և ինչ ինչ օրինակներու մէջ աւելցուցած բլլան «և ի Մարսիլիա»։ Եւն, և «ի Մարսիլիայ» յանելուածներըմանաւանդ եթէ միու դնենք ֆրանկաս երկրին ձաչոց գրքի յանախարանին, որուն մէջ աւելնալ կը ցուցնէ Ալանի տպարանը՝ որ է Մարսիլիա, մէկս ալ Մաշտոցի միջատակարանն ալ ուրիշ բան կը դրդիչ։ Կը մոգամ հետազոտողներու ճչգել այդ կէտը։ Իզմանիանի մէջ ունի (1904, թ. 2326) «Իգմիրի Նոյ գաղութը» խորագրով յօդուածի մը մէջ կը խօսուի այս կէտի մասին, և գրողը՝ ինքն ալ չի կրնար եզրակացութիւեան մը գալ։ Կը խօսուի Նոյնպէս Ալէյոյա Ալաթաուեանի մէջ (1881, թ. 1177) այս կէտի մասին, տես այդ խիտը և կարգ իսմքագրին դիտողութիւնը։

Ձակատին չալակը Յաւակեան մը կայ, ուր կ'ըսուի. «... Ըստ որում և յայսմ աստուածականի մատենիս առաւելութեան և յայտնութեան. վասն սրբոց նկնդկնչաց միշտ հարկաւորութեանդ յաչս նայօժար բաղձանօք փափագիցեալ առիւն երջանկի ծնոր հայաստանեայց ահաւոն Յակոբայ ամենայն հայոց դիտաւելուի. չորիւք առաք կանխաւ գրեալ էր առ բազմաչիւատ և սիրելի աչակերտն իւր տէր Ոսկան աստուածաբան վարդապետն։ Տակն զսա անչափապղ բան բաւիղոյ կարողութենն իւրոյ, օժանդակութեամբն աստուծոյ. և ձեռնտուութեամբ քրիստոսասէր վաճառականաց. յորոյ չատութեան չայնոսիկ նախ քան զնասանիլ հրամանի պետական ատաւնամիտ վարդապետն միաբանեալ էր ընդ կաչենածին և օձաբարոյ արիստագատան չիրիցոյն լիազհոսի երևանիկոյ առ ի տպուիլն ատենի տաղմանին. յորմէ պատճառէ կրեալ զգանազան փորձութիւնս և զնորատես հարուածս ի ձեռանէ աստուածամարտին և տիրապետան երկրորդ յուգական դասն մահուամբ բարձաւ ի կենաց աստի. զորոյ ղլիալիր պատմութիւն անցից նորին ամենայնի ընթերցողաց էք ի չատուկ գիրս նորին. և այսու ամենայնիւ զկնի մահուան տեառն իմոյ մասնեկոյս եւս տրուեցաւ փոխանակ նորին ի ձեռն անօրէն զգզդոսին ամս չորս կալով ի չարչարանս պղծասէր լրբադիմին. զործելով միչտ ընդդէմ հայոց ազգին և սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի և գործարանի նորին ոչինչ համարելով զամենայն հայս և զյոլով բանադրութիւն կաթուղիկոսին և ամենայն վարդապետաց. զոր Տէր ձերոյս իաչտատակիալ բարձցէ զաս ի միջոց ազօթիւք հարցն սրբոց հայաստանեայցդ։ Որովք այսոքիսի ամենիւք պատճառօք. ոչ կարացեալ չարդ կատարել վկրաման վհկին հանուելոյ։ Այլ այժմ սակաւ ինչ զգալ աստիճ ի քաջ հգաք դծանբարեհնութիւեան պատրաստին և վչարուցմանն ամենայնոյ չերիցոյն. յուսալով յողորմութիւեան աստուծոյ և չաթօթիւ սրբոյ հօրն մերոյ տեառն ձաղօթից, և ի խնամարկութիւնս բարեաչէք և աստուածապաչտ հաւատարիմ և բարեբարոյ ազգին հայոց։ Ձեռնարկեաք առ ի տպել վայելչապէս անհնութիւով քարեպչէս կատարմանն. Նախ զփոքր մաշտոցն և ապա վկատարեալ բոլոն ըստ հրամանի հոգեւոր տիրին. առ ի գատարկութիւն եկեղեցեաց հայաստանեայց և ի կատարեալ գործութիւն քնաւեից կարգաստութ. և ի պչտս աստուածատէր վաճառականաց յուսով սիրով լղճացուցաց ի փառս մեծաց գոյնս Աստուծոյ»։

Ձառաչաբանէն վերջ՝ Մկրտութեան պատկեր, չորս տող ոտանաւորով, և դիմացէն էջ 1՝ կը սկսի կանոն չուր օրինելոյ, և միայար կը հասնի յէջն 304, որ է վերջ։ Այս տպագրութեան մէջ կը պակսին պսակօրհնէքի երկրորդ ամուսնութեան կարգը, վկնատուց և նաւակատեաց օրհնութիւնը։

Ձիչատակարանն. «Ջօրհնութիւնս անլռելիս և զգոհութիւնս անդադարս՝ և վբարեբանութիւնս անսպառս, մշտապագատ փառաբանութեամբ հանդիսի, մատուցանեմք ամենասուրբ հրեղրդութեան հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. այժմ, և անգրաս յաւիտեանիս, ամէն։ Որ եղեւ ձեռնտու և նպաստ մեզ տատապիտոյս ի հոգեկիր գործատութեանս միրուամ հաստատանիլով յիգր և ատատ կենչտոյա. ուր ոտնի պարտականեալ յինքեան զեօթին խորհուրդս եկեղեցւոյ և գալ արարողութիւնս՝ քարեվայելուչ և գիղեկայարմար տպիւք. ի պչտս հոգեկանս և մարմնականս, բարեպաչտոն ազգին հայկազունեաց եկեղեցականաց և աչխարհականաց, և քնաւեից լուսաւորչատուն անձանց։ Արդ զիրենս ի գետին եգեալ ազաչեմ զամենեսեան որք հանդիպիք վկայեանն աստուածաչնչոյ մատենագրոյս։ Ձիչտնիք վճռեալք հայքն ե գրազմաչիւատ մչակն գոսկան արձի եպիսկոպոսն հանգուցեալ ի քրիստոս։ և վկնդանի եղբայր նորին պատիտան, և զքեռ որդի տոքին գաղղոմոնն, որ կալ մատնիցեալ քազմաց չարչարանաց ի մատչիկաչ տակս գործարանի սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի ի պարծանս ազգի։ Ընդ տոքին չիշեցիք վչատատարիմ բարեկամն սրբոյ աթոռոյն և սիրն հաստատութեան գործարանի նորին, զմանկտացի գազգի որդի մահտեսի պողոսն՝ և զանդրանիկ զդուստրսքոյս որդին իւր զտիրացու յովաննէս չէլեպին. միչհնչիք և զանձանձիք աչխատատերն գրաւ վաճառութեան գետակացի զիրատակ տիրացուն։

հուսկ յետին և վիս գնաւատաս յամենեսեան վկայրս տիր անուամբ Լևիի բանի սպասաւորս սպգնոյ իմոյ. հանդերձ հոգևոր եղբարբ իմով յուպայնի սակէկնաքենց տէր դասիին. որ սէ իհնայէ օգնել մեզ ի նեղութեանս մերում ի գործատուիին այս և որք յիչէք յիչելիք լինիք ի դիրս դպրութիան կենացն անմահի. Որում փառք և զօրութիւն յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն »։

Դիրք տպագրութեան 8°, մեծ յայներես, խոշոր տպագիր, բայց ի յատաչաքանչէն և խորագիրներէն՝ որոնք մի՛չակ գրով են. իմաղիր՝ իմանալ ու սիւ. հատարակ տպագրութիւն։

= Դ տիպ 1687, յԱմստերտամ, վ.անանդեցի?

Է. Կ. Կ. կր յիչէ Հ.ի վերև յիչուած էջին մէջ։

= Ե տիպ 1704, ի կ. Պոլիս, ի տպ.ի Աստուածատուրի?

= Զ տիպ 1711, ի կ. Պոլիս, տպարանն անծանօթ?

= Է տիպ 1714, ի կ. Պոլիս։

ԴԻՐՔ ՍՐԲՈՅՆ ՄԱՇՏՈՑԱՒ Վ.ԱՐԴԱՊԵՏԻ։ Աստրոգութիւնք հանապազորդեան եկեղեցեաց հայաստանեաց Պարունակող եօթեաց գլխաւորաց խորհրդունակ սրբազնագործութեանց, և այլոց մասնաւորաց պաշտամանց հաստատեցելոց ի հնագունից հարց սրբոց առ ի լրումն հոգեկանին հարկաւորութեան. և մարմնականին պիտանացուածեան. սահմանադրեցեալ օժանդակութեամբ՝ հոգւոյն սրբոյ։ Տպագրեցեալ Ողորմութեամբն աստուծոյ. ի բարեխոսութեամբ Սրբոյն Մինասա զօրավարին։ ի Հայրապետութեան տեառն Ակէքսանդրի կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց ի տպարանի Պալօն կարապետի որդի որուպ Աստուածատուրի։ ի թվին. ՌՃԿԴ։ Յուլիսի. ԻԲ։

Հակատին չալակր միգուսթեան պատկեր, չորս տող ստանաւորով՝ նման նախընթացիներուն, և գիմացն՝ էջ 3՝ կր սկսի կանոն սկզբուսթեան, ի միայար կր հասնի էջն 712՝ որ է վերջ գրոցն։ Այս տպագրութեան մէջ կան չատ այլայլութիւններ, ինչպէս և չատ յաւելուածներ տիւանդաց աղօթքներուն մէջ էջն 253, քժշկութեան աւետարանիր մինչեւ էջն 262, որ կան և ննջեցելոց չարականներ, գանձեր և տաղեր ննջեցելոց, էջն 340։ Յետոյ էջն 341 կր սկսի քահանայութեան կանոնր, և առաջինէն աւելի բնագրական ընկերցուածով կր հասնի էջն 517։ Յաջորդ էջին մէջ կանոն մեծի հինգշաբաթին՝ պապաչիսարօգան արձակելոյ ե ոտնլուայի. էջն 569. յաջորդ էջին մէջ կանոն Յովհաննու Մանդակունւոյ՝ յաղագս հիմնարկութեան եկեղեցւոյ և մատուռն օրհնելոյ, էջն 627, ուր գրուած է իբրեւ ի պէտս ձեռնադրելոյ « Արքեպիսկ մեծ վարդապետին Ներսիսի հռետորի » էջն 637։ Այս իսրատր տպագրուած է ձեռնագրութեան գրոց մէջ՝ տիպ Պոլսոյ 1752։ Այս իսրատն վերջ էջն 638՝ փայտափոր պատկեր մր 8 հատուածներ բաժնուած, որոնց մէջ կր նկարագրուին հոմին աստիճանները. կարգերը և ամանները հայրապետ մր, և դիմացին՝ էջ 639՝ կր սկսի Քահանայական ձեռնագրութեան կարգր՝ էջն 708՝ որ է վերջ։ Ապա ցանկ և յիչատակարան.

Յիչատակարան. « Փառք պատիւ և երկրպագութիւն մխանձինակաք. Աստ գերագոյն արքային. որոյ գթութիւնն է անպատիւ. խոնատութիւնն անբաւելի. և սէրն անքննելի Նմա Յրինութիւն և միչտ գովութիւն անդադար փառաբանութիւն անլռելի։ Ի չնորհակալութիւն հանդիպեալ հրկրպագութեամբ սիչտ և անգրաս յաւիտեանս Ամէն։ Որ քարեխոսութեամբ և աղօթիւք միչտ կուսին մարիամու այլեւայնոյն մերոյ. և մասնաւորաբ և մեկնորդութեամբ սրբոյն Մինասայ զօրավարին և այլոց սրբոց՝ նա կարողութիւն նաստատացելոյ պատուհասիցս ի բարմավիր և ի չոգեվարանի ժամանակիս յաւուրս հաստատանել զաստուածապետն և գնոգեհանուածգ սրբոյն Պատրաստ վարդապետին որ ունի ինքն ամպարտաւ գանազան կարգս և գանճանաւ Ամէն և նպաք ի սորս մեղի ձեռնագրութիւնն ի լաւ և առողջ օրինակ. որ արարեալ է սրբոյ չօրն մերոյ Կիրիկորի Չոնորի օրինակին յետ գրութեամբ սրբոյ հոգւոյն և նղեալին ի չկնկղայս լուսաւորչագաւան աղգիս մերոյ Չայոց սրոյ յիչատակն օրհնութեամբ նկիպի և մաքուր աղօթիւք սոյին տէր մեղ ողորմիացիս։

Այլ ի հայրապետութեան տեառն հանդուցեալ Ակէքսանդրի Սրբազան կաթուղիկոսի որոյ յիչատակն օրհնութեամբ եղիցի։ Ես առաչնորդութեան սրբոյ Երուսաղէմ. և մայրաքաղաքիս կոստանդնուպոլսի Տէր Յովաննէս վարդապետի. զոր տէր աստուած բնդերկայնաւորս արասցէ Ամէն։

Այլ՝ հրես անկեալ ազաչեմ զտնրարազ իմ որք հանդիպիք սրբոյ տաճիս իչխէք միով հայր մերիս բառամպօղի հանգուցեալ կարապետի որդի որուպ Աստուածատուրս, եւս հանգուցեալ մայր իմ մարիամի, զի կարի չայր աչխատեցայ ի չարէն սրբոյ մատենիս աչխիով ի տուէ և ի գիչերի։ Ազաչեմ եւս յիչել որդեկն իմ Մինասն որ է ծաուչ ձեր սա ի հասակս տղաուխտան գալով քաղաւմ աչխատանս ունի ի ցրտութիւն և ի ժողովելն գրոց ազգասիմք զտէր բարեխօսութեամբ սրբոց իւրոց համատուխին չնորհեսցէ իւրհան։ Այլ և ազաչեմ զձեզ եղբայրք յիչեցէք միով հայր մերիս. հոգեւոր հղբայր իմ դերձաք վ.արպետ Ակէքսանն որ և տայ բաչում հրախտս ունի ի վերայ գործարանիս պի ամենայն իրօք պատճառ է առաչարկութեան տերին վարչահատոյցն քրիստոս պիր վարչն հատուցանէ յիչեցէք գնանգուցեալ ծնօղս սերին միով աստուած ողորմեացիս շներին և գարգրիան։ Այլ և յիչեսչիք քրատչեան գաչխատասիրան գործարանիս վանենի Մինասն ի գնհերսան և գնմիրվէն միով աստուած ողորմեացիս »։

= Ը տիպ 1726, ի կ. Պոլիս, ի տպ.ի Մահտեսի Աստուածատուրի. 383 էջ?

= Թ տիպ 1744, ի կ. Պոլիս?

= Ժ տիպ 1752, անդ?

= ԺԱ տիպ 1769?

Երուսաղեմ գրացուցակի մր մէջ հանդիպած եմ 1774–ին կատարուած Մաչտոցի տպագրութեան մր. St. Sahag de Parthe (auteur du V.e S.) Rituel de l'église arménienne. Constantinople, in 8°. Impression très rare. ornée, de curieuses figures; texte encadré avec ornements.

= ԺԲ տիպ 1775, ի կ. Պոլիս, տպարանն անծանօթ?

= ԺԳ տիպ 1784, ի կ. Պոլիս, ի տպարանի Յովհ. և Պօղոսի?

= ԺԴ տիպ 1784, անդ, այլ օրինակ?

= ԺԵ տիպ 1785, ի կ. Պոլիս։

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔՈՒ ՈՐ ԿՈՉԻ ՄԱՇՏՈՑ. Պարունակէ յինքեան զոմանս սրբազան արարողութիւնս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Տըպեցեալ ի կոստանդնուպօլիս քաղաքի. Հրամանաւ նորին

վերադիտողի Տէառն Ցուքարիայ Աղգաստէր և Աստուածաբան վարդապետի և Ալք Եպիսկոպոսի՝ ի տպարանի յօհաննիսի և պօղոսի՝ Օգնեա Ամէն նակարօղ Տէր։

Ձակատին չափակր մկրտութիան պատկեր՝ երկոտղ ատաձաւոտով, և 3 էջէն կր սկսի մկրտութիան կարգր, և անկէ վերջ այլեւայլ կանոնք՝ ցէջն 128։ Յաջորդ էջր՝ նոր ճակատով կր սկսի կարգ խոստման ննջեցելոց։ Առաջին մասին խորագիրներր էջիրուն գլուխը գրուած էին, իսկ խոստման կարգէն սկսեալ ցէջն 376՝ որ է վերջ էջերուն աստրատր։ Յէջն 377 Յիշատակարան Սրբազրողի։

« Սրբազնագոյն քահանայիդ՝ և հարգոյ խոպ հոգեւորաց չայտ լիցի։ Զի ի վազուց հետէ տեսանելով բազմազում սխալանս բառից և բանից ի մէջ մատենացն, մեծագոյն ատց լինէր սրտիս. խէ դիաշդ ոչ ումեք փոյթ լինի ուղղել զնոսա։ Եւ լսդճայի հանապազ սրտադրել գմտացոց ոմ, և նոր տալ տրպել ի փառս անուան Աստծոյ, և ի քաւութիւն բազում յանցանաց իմոց։ Եւսան տեսեալ գրութեանս անպիտան ծառայիս իւրոյ՝ դիտացն զայսոհիկս, էլից այսոր պիտիպանս սրտի իմոյ։ Եր ահա գնացին աստուծոյ և հարիսղ հրամանաս սրբազան պատրիարգին մեծի պօղոսոյ՝ ձեռնտուիս հոգ ի գործս այս։ Շարելով առաջի իմ և գ հնազոյն գնոր օրինակս, և համեմատելով լսնոսա ընդ իրեարս բազում աչխատութեամբ և անհանգիստ տրքնութեամբ։ Եր խէ մնաց նայիս՝ և համեմատես գնա զրազում սխալանս բառից և բանից։ Որոց ոմանք այնպիսիք են, որք հատատոյ գիտաս քեզին. և զաստղն ի ներքոյ դատապարտութիան ընկենուն։ Եւ խէ ասես՝ որպէս Չտորին խմ երեսն ընկերոյր չայլ օրինակն, և տճոն խէ որպէս հնգետաս քեզ բանն այն որ ասէ, քրիստոսի քոյ՝ ի տեղի ասելոյ, քոյ։ Եւ քրիստոս խօսի, և նոսա ասէ՝ քրիստոսի քոյ։ Եւ խէ ասես, ոտանի է չայտ՝ խէ ատ քրիստոս խօսի։ Ահա ի սկզբան անդ ասէ, որ ևկեր ի փրկութիան ապղի մարդկան. որ չայտնապէս ատ քրիստոս վերաբերի. իսկ ասելն, քրիստոսի քոյ, ատ հայր վերաբերի։ Եւ ահա գչատկութիան անձանձ հօր և որդոյ՝ չփոխման կերևար, և ոչ գանազանեաց։ Եսկ հինն հաւատայս մերոյ՝ է հաստել գպանազանութիանս դիմացն աստուածութեան։ Եւ այնպիսիք բազում գոն չփոխման հղևալք հօր և որդոյ առանձնութիանցն։ Մանաւանդ ի վերջնում ազօթից ի փառք տալն, որ խէ մաք նկատես, կարես հանաչել։ Զինչ է և այն՝ զոր ասէ անդ վասն մկրտական տրզային խէ՝ աբժանացոյ զատ առնուել գլուսաւորեն արքութիանն։ Ո ը լուսաւորեն է այն, զոր դեռ հաս առնուց իցէ քաւանարհայ մկրտնցիանն։ Եւ այսպիսիքս ամենեքեան չանհետութիանէ՝ և կամ ի մատաչման դժազրոցացն ձեռացեալք են։ Եւ դու մի սաո խէ՝ դմիոքն ծոցն խոզ քաչէ, ինձ փոս չկայ։ Զէ սիրելի իմ, չէ. ոչ կարես ասել կայդ։ դի որպէս նա տգիտացքս զրկելոյն մեղանչէ, նոյնպէս և դու տգիտացքս կարդալովդ մեղանչես։ Չի պարտ է բնիէրցողին գիտել խէ՝ ազօխքն այն առ որ անձն վերաբերի. առ հայր, խէ առ որդին, խէ առ հոգին սուրբ, խէ միասին առ սուրբ հրրորդութիանն։ Ակչէմ ուրեմն գվերապատուելութիան սիրելութեդ իմոյ, և գոսս ձեր առէպ համբուրեմ։ Մի խոզյք ի ձեռաց գգնդիցիկ և գչահաբեր պետութիան սուրբ գրոց և գանգաանելի անգին կեանս ձեր՝ մի ընդ վայր անցուցանէք և ի զուր կորուսանէք։ Չի պետութիանն լոյս է, և տգիտութիանն խաւար։ Մի եղիր մեզ՝ խոզուլ կլոյան, և գճետ հրկայ խաւարբ։ գի որ գնաչ ի խաւարի, քոլոր ընկերաք նորին խորխրատ են։ Եւ ինքն աստուած, որ ոչ չայ է և կլոյսն կամի, ծագուցէ՝ ի մեզ գլոյս չնորհաց իւրոց. ամէն։

Եւ արդ՝ եկեմ հաճոյացի չայտս բարեխրատիդ՝ չնչամեանդ աչխատութիանս մեր, փառս վեր ատաքսէիք աչեմ, որ ատտոն է ամենայն չնորհաց։ Եւ խմ պատիկին տկատնաք ինչ և ի մեռս սրբագրութիան, ներևոյիք տգիտութիանս. գի անտիսել միայն աստուած է։ Եւ չիչեմիք գնեղբագրեալ և մեռօք լցեալ եղեկլիս։ (Պատատար չնչին դպիր՝)։

Եկս սրբագրութիան՝ իբրև ընարեցգոյն քանի մր՝ նատած է և Յովհաննէս պատրիարք՝ այն է կոյտս, որ տատած է վկայագիր և հրաման տպագրութիան, որ գրուած է չ.ջէն 381. « Վկայութիան Սրբազան Պատրիարգին կոստանդնուպօլսոյ. Եւ Յովհաննէս Վարդապետս՝ անարժան այգեկոյս տեղեացան քրիստոսի և սրբ եկեղեցոյս կոստանդնուպօլսոյ, ընդ երեսս գործագրեալ օրինակն մատեանիս, և տեսի որ բաս ամենայնի լի էր ուղղութիամբ. վասն որոյ հարկ եղեալ հրամայելոյի տրպել գայն և ի լոյս աճել՝ չգուտս մանկանց եկեղեցոյ և ի փառս անուան չխատոսի քրիստոսի, և մեր նորա երանաշնոյ կոստնի մարիամու։ Եւ առ ի հաստատութիան բանիս՝ գիրս սրբազանչութեան ատչս՝ կնքեցի անձ ի նուիրեին չգղձին խնդրով։ Որ և գնորագիտ ազնիւ չտրականն սրբոց առաքելոյն չարդէսի և քարէզատիչ, և սրբոյն գէորգ գձայ գօրավարին՝ զոր գտեալ էի ի ամէ չտրականոյի միոչ ի սրտաչ ատանն դրնցիալ, եղի ի ամաղի մի կորիկեին և կամեցօղքն չատոր տօնի սրբոցն երգեցգին։ Եւ չիչեմիք գիս ի մտքատր մաղթանս ձեր »։

Յիշատակարանէրը գրուած են չ.ջէն 352։ Նայեց այս տպագրութիանը կոյտսի օրով տպագրուածը չէ, այլ արատատպուած է այն օրինակէն, զոր չունինք մենք։ Կոյտսի վկայագրէն վերջ կպ « Յանկ », երկու էջ, և ապա ատիպուած է կատան օրհնութիան տղաչաբերացդ, և ապա Մխիթարիան խորհրդոյ պատարագի, և՝

Յիշատակարան Տպագի. « Ողորմութիամբն ատուծոյ՝ տպկսա սուրբ գիրքս, ի խուսափնիս հայոց ԹՒՊ։ Ի հայրապետութիան սուրբ Լչմիածնի՝ Տէառն Ցուկատս Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարգութիան սրբոյն Երուսաղէմ՝ տատառ Յովակիմայ Սրբազնակազարդ Երպիսկոպոսի։

Սրդ՝ սրբ ընծեռնոյք զատ, չիչխէյք ի տէր գՏպագրող սուրբ գրքոյս գտիրացու չօհաննէսս ատուածատուրեան՝ հանդերձ չոգնչիատ որդուովն խոով գտիրացու պօղոսն՝ (որ է հեղինակ տպագրատանս)։ Յիչեցէք և գայլ որդիական իմ գտիրացու չարութիանն՝ գդիրս կատարելոյս չարոգին։ Այլ և գաչխատաւոր մշակն գործարանիս գբալուեցի վարդանն՝ և գչօհաննէսն։ Եւ գուք չիչեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Յիսուէ, Ամէն »։

Երիրքր 8° մեչակ, մեծակազմիր, սեւամուղիղ, կարդաքաչի 404 էջերով։ Չատարակ և խոշոր տպագրութիան։ — « Յովհ. և Պօղոսի տպագրանէն, 1781ին և 1785ին հրատարակուած սոյն հրեք Մաչտոցներն իրարմէ տարբեր են։ Մեչոյ էջերու քաւանատարներն գրով, մեծութիամբ թուանչանեերով է, խէ՛ս մի և նոյն երեսս, մեծնցոյն քաւոցքով և մեծնցոյն չիչատակարաններն ունին, բայց մեչոյն մէջ Մաչտոցին պին նչանակուած է չորս տող ատանատորով մր։ Իսկ մէկն ալ քաղորովին տարբեր չափով և ատաւելի քաղքատով է »։ (Տ. վ. պ. Հ. 1897, էջ 269)։

— ԻՋ տիպ 1790, ի Թիֆլիս.

ՄԱՇՏՈՑ ԳԻՐՔ կամ Մխիթարեան Ըստ արատողութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ։ Համաոտեալ ըստ հին, և ընտիր ձեռագրաց։ Ցորում աւանդին կանոնք զգուչութեամբ և ըստ կարգի

մատակարարելոյ զսուրբ խորհուրդս Մկրտութեան, Դրոշմի, Պսակի, և Էրջին Օծման, և Թողման ննջեցելոց։ Տպագրեալ յԱմի Տեառն 1790։ Եւ ի Չուկտեան Լուսակոնութեանս ԻՄԼԹ։ ի Խրեստ, ի Տպարանի Հայոց Մխիթարեանց։ Չլատմանաւ, և արտօնութեամբ կայսերաբջայական Հրովարտակին. 4°, 232 էջ։

Դիրք տպագրութեան 4°, գարշափակ էջերով, խորագիրներն ու դիմապիրներ կարմրագրով արտսուած. բնդ ամէնս 230 էջ, էջ մրն ալ բանիւ։

= Ե՞ր տիպ 1792, ի կ. Պոլիս, տպարանն անծանօթ ?

= Ե՛ր տիպ 1807, ի կ. Պոլիս.

ԴԻՐՔ ՄԵՆ ՄԱՇՏՈՑ ԿՈՉԵՑԵԱԼ. Յորում հաւաքեալ առանձին բան մեծի մասին կարգք և կանոնք արարողութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ։ Լարեալ ի Նախնեաց, և կարգաւորեալ ի մերոց Սրբոց Թարգմանչաց և ի շնորհափայլ մեծաց վարդապետաց։ Իսկ և այժմ սրբագրութեամբ Տպագրեցեալ ի Տիրահրաւէր Հայրապետութեան՝ որ ի Լուսանկար Ամուան Սուրբ Էջմիածին, Տեառն Գանիէլի Լուսաւորչապսակ Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ յաջողաժառանգ Պատրիարգութեան ամենայն Տնօրինական Տեղեաց՝ որ ի Քրիստոսակիր Քաղաքն Սուրբ Երուսաղէմ, Տեառն Թէոդորոսի Լաբեսիկոպոսի։ Հոգեշունչ հրամանաւ Տեառն Յօհաննու Արհիապետի Եպիսկոպոսի և Աստուածաբան Պատրիարգի Ալքայանիստ մեծի Մայրաքաղաքիս Կոստանդնու պօլսոյ։ Ձամի փրկութեան մերում 1807. և ի մերս ՈՒՄԲՉ, Թուին. և ի Սեպտեմբեր Ամսեան աւարտեալ։ ի քիւրքճի խանին։ ի Տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի։

Ձառաջաբանք կ՚բաժանի.

«... Եւ ոչք ինչն արդիօք ասքա, Եթէ ոչ՝ սուրբն Մեսրոպ և սուրբն Սահակ ամուչքն հաւատով և առիգականքն Եկեղեցւոյ. որք հրամանիցին զԱստուածընկերոս իւրեանց, և առաքչին զնասս բերել ի յոտնաց և յաստուած գկանոնս օրինութեանց՝ արաբիոլս ի Նախնեաց ի վերայ պլատչս իրաց փառիզի գտեալ հպեւ սուրբ գրուած ինչ, որպ Մաչագիր էր այսպէս։ Կարգաւորութիւնք օրինութեանցքեր ցուցական, որ ուղի չինչեան գծամանակ իւրաքանչիւր կարգեալ կանոնացդ գտեդիան. քե ո՛վ ոք՝ կամ յորմ՞ գտաւան, գՀայրապետաց ժամանակն նրանակեցից. քե ո՛վ էրեր ի Հայոց ուխտին, եւ որոց հրամանաւ կարգեալ ճառեցին։ Զկանոն սուրբնօրինքդին, զկայի և գՆծանի՝ արարիալ Դրիգորի աստուածաբանի, էրեր ի նավինանպայ ի տայս՝ յիրրորդ ամի խարգմանութեան սրբոյն մեսրոպայ, և ի իվ, ամի կանխդողիկոսութեան սրբոյն սահակայ՝ Մովսէս խարգմանին, որ Էր գրիչ նորին սրբոյն սահակայ։ Զկանոն Ղուր օրինոյն՝ զոր ասացեալ է Խորդդի ի ի էրորգ ամի հայրապետութեանն ի կնաբերիա կաթողիկացոց քաղաքի, յԵրուսաղէմայ էրեր խոսրով խարգմանիչ։ Զկանոն ապաչխարող կարգելոյ, և արձակելոյ յԱւագ հինգ չաբաթս աւուր, հրանելոյն կիւրդի նրուսաղէմացոյ՝ գրեալ ի իվ ամի հայրապետութեան իւրոյ՝ ի գաւն սրբոյն Սիոնի, կորին և Ղնձակ խարգմանիչք բերին ի հայս։ Զմայրօրհնէքն՝ այսինքն՝ զկանոն օրինոյ կնաբանաս. զոր սրբոյն կիպրիանոսի կարկեդոնացոց է արարիալ. (զորոյ չունէաք զհպդինական, որպէս և գի՛ աւորիս յիյաստակիսյ գԱքսմարարէքին) զկանոնն Ագապիոյ հոգևհանգստի, և գՓրանանպայմանպին, զոր ի Նիկոմիդիս քաղաքի՝ տեառն Լուբրիսի աստրոլոն էր արարեալ, յետ Ը ամի հայրապետութեան իւրոյ՝ Վասպրիկ խարգմանիչ։ Եւ իբր յիրքաստատն ամի խարգմանութեան սրբոյն ասացեալ։ Լսակ գոլ բանականացն և գայ օրինին Յաստատ նպատակ է արարեալ, որ չորրորդ էր գԱագաքիոցն։ Եւ գոքմարարէքն՝ ԽՀզդարոս հպիկոպոս պամփիլեայ քաղաքի հրամանաւ սրբոյն Նոնոսի արարեալ յԵրկրորդ խարգիչութեան սուրբ Հօրն Աստնի՝ երրորդ սկիզբ տեառ սուրբ յերինն։ Իսկ վասն գրաւորացոց և կիրառարկատաց և նկարեալ հակդիպելոյ, և յետոյ գատն հկնգելոյ գնել, և գնոյ իսրս արքայ ի հանդիսս փոխել։ այս յիշատակ սրբոյն Դրիգորի է առ մեզ։ Իսկ գՔանանպայորհնէնն՝ սրբոյն սահակայ է գործեալ։ յետ Իվ ամի Աւրբ հպիսկոպոսութեան իւրոյ։ և ի քահանայապետն այլ յաւել հնդին աւետարան. նոյնպէս և կաթողիկոսն սրար ի քաղաքս գաշտի՝ ի վերկայարանս սրբոյ Հոիփսիմեանցդ. զի յետ սրբոյն Դրիգորի, ձԻԼ, ամ. մինչեւ ցայն վայր՝ նոսդն վարէին։ Ձեռ այսորիկ գրի անդ խՀ՝ գՀիմարկէք և գկնկդելոյ օրինէքն, զորեք տաճարի և մատարի, սկիզ ի մազմայի և հանդիպի սպաուս, ասպան և մկրտութիւն ասնել, խաչ օրհնելոյ և պսակ դնել, և քարոզանին և աղօթանին. գայդ Մանգակատնին է արարեալ. որ չորրքաստան խիր Էր ի սրբոյն Դրիգորէ մինչեւ ցայս։

Ձայսցանէ իմանալ, խՀ ի ժամանակս սրբոյն սահակայ և Երանելոյն մաչտոցի՝ որ նա ինքն է՝ մեսրոպ. և այսկերտաց նոցա՝ մեզ խարգմանչացդ՝ կարգաւորելոյ սոյն Դրիքդ նկնգելոյական օրինութեանցդ. և կոչեցեալ յանուն սրբոյն մաչտոցի, այսինքն՝ Մեսրոպայ, Մաչտոց։

Ձայդ այս անհամեմատ աշխատութիւնն և բազմաչահ ջանք նոցա՝ ի ձեռն մանկունս գրագրաց և անհրանանգ տպագրչաց օր բոտ օրէ անհետացեալ ի գերեւ ելանէին, եղեէ բնդունական ազօխիք Աբրոյն երանելեաց, և նախահայրապետական տնօրինմամբն Աստուծոյ՝ չիդէին յարատևել յԱգդի մեզոյ բանիբուն Աձնինքդ, որք յիշատակիլ յիշեցան ի Ձիշատակարանին ի վերնոյ։ Յորոց խՀԱ՝ հոգեկոյս Հայրապետին՝ ոի միայն փառանալեմագին արժանացեալ տնաւեմնան. սակայն լսեմք եմէ, վախճան՝ կամ նոս ասելի ձեռագիր հնդինակս հաւաքեալ՝ ծագէ ի ծագ արքագրեալ է գմաչտոցին։ Իսկ մեք ասե՝ բոտ որոյ խորհրդագոյց գկացոցդ հոս պատահեալ՝ բայ ի լուսահոգի Պատուելւոյն համաստասպանութեանն, նպատ տալ երկուս ի վարդնեցոց գրեալս և բանի ինչ տեառոս առաջի ունել կարողացաք։ Լատի գինեալ ձերդ բարձրութեան ի մերս տկարութեան՝ և ներեալ համարձակմանցս, իբրև զմի ժամ յայտի Տեառն գործոցդ՝ և որպէս գճաւոգաղտ գինի կխմոցաց նմանալոյս՝ և ի վատոտկս Ղաթնեանց տնեսոս համարեալ, ընկալցիք ի վայելուչն համօրէն Սիրելիդդ գոհն աշխատութեան մեր ի փառս Աստուծոյ, և ի պատիս ամենայն Սրբոց Նորա. ամէն։

անպիտան ծառայս՝ Ձիտուսի Փրկ չին,
անուանեալ գրգիր՝ Գալուստա չին »։

Դիրք տպագրութեան մեծ. 4°, հրկիրեան, գարշափակ էջերով, բնդ ամէնս 422 էջ, և ապա « Ասկաս ինչ ի վերջարանութեան արարեալ Տեառն Սիմէօնի Սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն հայոց ». արտատպուած մրն է « Կարգ խաղման կարգաւորացդ » գրքին վերջաբանին. տես գործիս 1250 էջը, ուր գրած եմ։

Եւ գնոյ՝ « Ձանկ և ցուցակ », եւն, և ոտանաւոր մն, որուն սկզբնատառերը « ի Գալուստ գպրէ » կը կազմեն, և ապա.

Ձիշատակարան Տպագրչ. « Զկնդանի և զանկնդան էակս յանգոյիչ ի գոյ ածոյ՝ վերկին և վեր-

կիր ի կայի իրևանդ պահող և տուծող՝ անժամանակ ժամանակապարգևի՝ անասնական էսմիեանն ամենասուրբ Էրբորդութեան Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Աստուծոյ՝ երկնաչափ չնորհակալութեին, և հաւատով և ճշմարտութեամբ յաւէտ Էրկրպագութեին՝ Իր ամենանքաւ չնորհին և ողորմութեամբն իւրով, և յատկապէս բարեխօսութեամբ Սրբուհոյ Աստուածածնին և ամենայն սրբոցն միաբանութեամբ՝ չնորհակալ մեզ անպիտան ծառայիցս հասանել յաւարտ և տեսանել զտպագրութիւն՝ քաղցրալեր անուն Փրիստոնէութեանս մերում ամենահարկաւոր, և Տանն իւրոյ Սրբոյ Էկեղեցոյ իսորհուրդ անուանակոչ և յիմաստութենէ կանգնեալ եօթն Էկեղեցի ի տիեզերս հաստատիչ, և այլոց հոգեկան և մարմնական մերոց պարագայից կատարիչ Մատենից մեծի։

Որոյ՝ որոյ բազկապատեհանն անձնեբաբար պատճառ՝ նախապէս զերանելի Թարգմանիչ վարդապետան մեր, և վերջապէս բոլո սրբազգութեան մասին՝ գնացելոյս ՏԷր Իսհաւն Սրբազան կաթողիկոսին, գնորին Նուիրակ՝ գՏԷր Մինաս Արք եպիսկոպոսն, և գտիրացու Պաղտասար պատուելի վարժապետն, և հուսկ յետին յաչակերտաց նորին մանկավարժութեամբ զքաղեալ գիտալուս դպիրն՝ բոլո կարելոյ սրբագրիչ սուրին՝ հինդանի և ննջեցեալ ազգայնովքն հանդերձ՝ համայն վայելօղ Էկեղեցական Սրբոյն Հարցդ և հզորդ իմ, ի հաճոյական ազօթս ձեր՝ ի Տէր յիշեսջիք։

Ձիշել պաշտեմ ևս՝ անձամբ և արդեամբ զրպամաչխատ պատրաստական ծառայ՝ զտպագրիչ տիրացու Պօղոս Ալէպան. և զկենակիցն իմ գկուսկոնին և պաշխատաւոր որդեակն իմ գծատայս ձեր զԱստուածատուրն և զԳէորգեն՝ զհմօնն և զզաւակսուն. որք բոլ կարողութեան իւրեանց՝ ի չարութեն և ի կրաւեն կապարհայց տպհնալ աշխատեցան զցայգ և զկիրկի. Որոց տացէ Տէր չնորհս և միտս պայծառս և կեանս երկարս՝ շարունկ և Արբիամ գաւորք իմովք հանդերձ։ Այլ և՝ բոլո քանկանին ակնցի և բոլո ծննդականին ապուչիւքի լուսաւորհոգի մանուկ Աստուածատուր զպպան իմ արապօղու մականուանեալ և գՇարունի կողակիցն. և գծնօղսն գԱիլքոնն և գմանուկն իմոյ ընկերական և գդպրապետ և գգրիչն և գգրոսիմն և գգրատարան զանձնիկան և գդուխիմն և գգրոսն զատրսյն՝ զարբուկն՝ գմանուկն վարայն և գզաւակսն և գզորդին՝ գյովհաննէսն և գպօղոսն և գզգատարան՝ գմուրթանտյն և գաթօնն և գզպպան գգաւիմն և գաստուածատուրն և գմնձ մարան գգէհուսկին և գմանայն և գնորին ազգականսն իւր՝ գգնահարն և գտիրացու Ջօհաննէս գնայդն իմ և գմարիամ մայրն իմ և գմարգար հօր եղբայրն իմ և գտիրացու յարութեին եղբայրն իմ, ընդ այլ համօրէն կինդանի և հանգուցեալ արենակիցան իմ։

Ձիշել նաեւ գպաշխատաւորսն Տպագրատանս՝ բազաւորեցի տիրատարէր որդի գտիրացու Ջաքարն, և գչիրխլանցի տէր հարապետի որդի գՊօղոսն, և գվանեցի էբամի որդի մանուկի վարդանն, զի և դուք յիշեալ լինիջիք միշտ ի մարդասիրէ Տեառնէ Աստուծոյ. որում փառք և պատիւ յաւիտեան, ամէն»։

Մինչակ տպագրութիւն։

= Ի՞ն տիպ 1814, ի կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Հաննիսեան Պօղոսի, երկու հատոր։

= Ի տիպ 1824, ի կ. Պոլիս, յՈրթագիւղ, ի տպ. ի Արապեան Պօղոսի։

= Ի՝Ա տիպ 1831, ի վենետիկ.

ՄԱՇՏՈՑ Աւարտողութիւնք պաշտամանց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց ըստ կարգադրութեան սրբոց Հարցն մերոց բաղդատութեամբ բազմաթիւ և հնագիր օրինակաց իւր յիսնից նաեւ հնագոյն երկաթագիր ձեռագրի ըստ խնդրոյ և ըստ հաճութեան Գէր. Տեառն Գրիգորի Անտոն վարդապետի Մեծի Նախագահ Աւագնորդի և Կաթողիկոսապետի՝ վենետիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու ՌՈՂՋ-1831։

Ցառաջաբանի կ'ըսէ. «Քան զամենայն վատակ սրբոց աստուածակրօնիկ հարցն մերոց՝ կարգադրութեին արարողութեանց և պաշտամանց հաստատանայցս եկեղեցւոյ աստուել չնորհագարտ նոցին կազմողանալ վեպ։ Չի որ այլովք մատեարք անկեալք ի նախնի պիրմանաց՝ հպին ճանաչիմք առ օտար ազգս, ոտքօք ոչ ինչ ստորս քան զայլ ազինս գտեալ, նախանձելի եւս եմք քազմաց։ Քանզի որ ինչ չկրմեռանդն և մեծամավանութիւ կարգս պաշտամանց առ այլս գոին երանելի հարքն մեր, որպէս մեզոց ի նոսա յաւելեալ գաստուածածամեռն մասց իմացուածս, հրաչագան գմեր յօրինեցին կարգաւորութիւն։ Ի՝ լրեալ ամենեցուն իակ հարցն մերոց գան ոսգին իրաց հրախտապարագս գտանիմք, քանզի կէաք հզնեստագ երգով չարտկանաց, այլ ազօթանուէր գմայլական պաշտամարք, և կէաք արարողական կեդնցիկ կարգօք պայծառագոյցին կեկեդնցիս, քայց յամենեսին ի նոսա՝ որպէս արեւ և լուսին յատեակ՝ պայծառագոյն փայլեն չհարն հրկոքին, պանծալի հարքն մեր տուրբն Ներսէհ և տուրբն Մեսրոպ՝ Մաշտոց վերակոչեալ, որպէս կարի ի հահ երգէ գնացանէ հնդիցի։ «Ի՝ հրկոքուտքդ տուրբ լուսաւորչօք տանն Թորգոմայ՝ հաստատեցեր գեկեդեցիս հայոց տանս»։ Գանզի ոտքս ոչ միայն տատուածածչոնչ տատիոյն լմարգմանութեամբ գլոյս իմատուիք ի մեզ ծագեցին, գպատգամս տատուածայինս յեկեդեցիս մեր հնչեցուցանելով, այլ և կարգատորութեին արատրողութեանց ամենայն խորհրդոց եկեդեցւոյ՝ երատնելոյն Ս՝ատրովպագ վարդապետի է անչուշտ յօրինուած, ազգակցութեամբ սրբոյն Ներսհակաց՝ որք միշտ անմեկին ամոլքն էին ի ձգել գակօս բաթեգարդութեան կրօնից։ Ա՝յոր ապագաս և գիրք արատրողական կարգատորութեանց գյօրինցին գաւելի անուն կալեալ, Մաշտոց կոչեցաւ։ Իակ յետ նոցա Յովհան հայրապետ Մանդակունի բազում ինչ ի վատակս վարդապետացն յատել. և այլք ևս յաչակերտաց նոցա, Մովսէս և խորէն և Ընձակ և Կորիւն և Կազարիկ, այլովքն հանդերձ, հրամանաւ վարդապետացն, ատտ և անտի լմարգմանութեամբ տտեալ բերին ի Հայս կանոնս և օրինութեան, հաստատացանելով գկարգատորութեին մեր։

Այդ ոտքին գերապատիւ վատակցն չնորհապարտ մաք խելամուտ լեալ Արիսպատտիս Նախագահ Աստնորդն Հայոց Աւգտաբատաց Վեհապատիւ Տէր Անտոն Գուրիեան վարդապետ, և տեսանելով քազում իրաք ապատադեալ և տանկիւրեալ գվատակս նոցա, կամ յանհմտութենէ գրչաց, կամ ի տպագրողացն անփոյթ տանելոյ, ինդիր արաք՝ բազդատութեամբ վաղեմի և ատտյգ գրչագրաց ածել ի լոյս գեղարգատ վատակս սրբոց հարցն մերոց, ատ ի կանոն ուղղութեան պայծառնէիցեն եկեդեցւոյ։ Ի՝ մեր նորին տատուածաձիր օրինութեանցն ձեռն ի գործ արարեալ, գամենայն գրչագիր մատեանս մատենադարանիս մերոյ՝ իրր չիստն՝ անդրէն վերատին ածաք ի բազդատութեին. որ վագ ուրեմն և ի քազմավատակ ծերութենն մերոյ ի Հ. Վրհանայ վարդապետէ Ակէրեան քազդատեալ Էին։ Ինչպ չայնժամ չեւ հաս հասանել Էր ի ձեռս մեր հրկաթագիր վաղեմի բնտիր մատենացն մագազաթեայ, զոր արդ ատ մեզ ունիմք գանձ պատուական։ Գանզի այս մատեանք, Հ՝ Հ՝ և ատ Հ՝ ին Հ՝ երէ ինչ չատկոյ և չետոյ՝ անհատական է, այլ որպէս չամենայն նշանացն գտ-

չակի՝ անչուշտ պրեայ է կատոյ քան զամս հազար, լեւերեան և կատոյտյուն իսկ իրր ի սկիզբն ուխտ-բարդ զարու, նոյն քան զկաթողիկոսութիւն Լուսաւորչին Գրիգորեան. զի և սարդոյ պրօսիճեան է երկաթագիր տառաբ, և կրօնական իրիւք պաշտամանցն կարի համատոհ. և չեն իսկ ի նմա չարականք, բայց միայն երկու կամ երիք յօրինեալք նոյն քան զսահակեան զարս։ Վասն որոյ բան իսկոյն հրամանի Աստուածասիրեալ Կոստանդեայ ասացողի սպարապետին Հայոց՝ մեծարեալ կոչեալ զայն, իբր մեծարարացն սկզբնաւորի յօրինուածոյ մաշտոցին լերկնաւոր լուսաշողայն ուրոյ, բան նոցին օրինակի յարմարեցուբ պրանս ածողեաց սրոյ մասունիս, և զկարգաւորութիւնս նոս զպաշտամունց սրոյն մարմնոյն, Նայց էին առ ձեզ բազ երկաթագիր մաշտոցք առաջ և այլ բազմորիք ընտիր մաշտոցք անհետականք, և լուսանաւորք նոս՝ յորոց դիւրաւրագոյնք են ասքս։

Աստ՚ինն գրեալ է լուսաւորչութեան տերէնն 1216, և ի հայկազնեան լուսաբերութեան ՈԿԵ, 45 ամս լեալ քան զամս Կիրեանի Շնորհալոյ Հայրապետին, յաւուրս կաթողիկոսութեան Ցովհաննու Լ. Մինաքարոյի, և յաւուրս մեծին Լեւոնի առաջնոյ լուսաւորին Հայոց ի Կիլիկիա։ Լ՚ և սա նոյնս նազոյն յայժ երկաթագիր մաշտոցին բան կարգաւորութեան. զի և սա ի հինաւրկեաց ընկզեցոյց սկսեալ՝ աւարտի ի քահանայապետն. բայց ևն ի սմա յաւելուածք սակաւագոյ, լինելոցուածոց, աւետարանաց և ազօթից, և սկզբնաւորութիւնք չարագանց՝ մանաւանդ հանգստեան, լուսչաց և սակաւք։

Երկրորդն գարձեալ բոլորգիր, ամբք ինչ լեալ քան զառաջինն գրեալ՝ ի լուսաւորութեան Հայոց ՈՀ, յամի փրկչին 1221, որ ունի զքահանայապետն ազգն միայն լոտ հին կարգաւորութեան։

Երրորդն գարձեալ բոլորգիր, գրեալ ի Սիս մայրաքաղաքն Կիլիկեայ՝ ի լուսաւորութեան Հայոց ՉՀՆ, յամի տեառն 1345, յաւուրս Մխիթարայ կաթողիկոսի և Կոստանդեայ արքային Հայոց ի Կիլիկիա. որ բովանդակ գամենայն նախնի կարգաւորութիւնս մաշտոցացս. նոս և որ ինչ ասմանս նեցին կաթողիկոսունքն նոտելոք ի Կիլիկիա մինչ չեւ ցՄխիթարս, հոխայուցեալ չարականօք և ազօթիւք և ընծերգուածովք։

Չորրորդն գարձեալ բոլորգիր, գրեալ ի լուսաւորութեան Հայոց ՊԼՒ, յամի տեառն 1383, որ ունի ի սկիզբն գկանոն խաչ օրհնելոյ։

Միւս հինս գարձեալ բոլորգիր, գրեալ ի լուսաւորչութեան Հայոց ՉԻ, յամի տեառն 1455, ի Տիրիկէ քաղաք փոքուն Հայոց, որ ունի ի սկիզբն գկանոն մկրտութեան։

Եւրդ որ ինչ երկաթագիր մաշտոցն պակասէին երեք չարականաց և կարգաւորութիւնք յետոյ յաւելեալք, գայն ամենայն յղտարիւզոյն Ձեռագրացն աստի լրացուցաք՝ ուր ուրեք ամենեքին միասնեն. իսկ յորս տարաձայն գտանէին գլարմանալոտորն արդի սովորութեան ապդիս բնտրեցաք։ Գիտաձեալ հետեւելով կարգի մաշտոցացն գրելոյ ի Սիս, մանաւանդ վերջիչատակելոյս գրելոյ ի լուսչին Հայոց ՉՀՆ, յաւելոք և գկարգաւորութիւնս ինչ՝ զոր ի յետին դարս օրինաւոր իչխանութեամբ յաւելին կաթողիկոսունք ազգիս, և մանաւանդ որ ինչ կարգաւորութիւնք հղեն ի ծիլ և ի ծին դարս՝ յաւուրս Գրիգորի Վկայասիրի, և յաջորդացն Նորին՝ Գրիգորեան Պահլաւունւոյ, և որդւոյն Նիւրսէսի Շնորհալոյ, և որք գնոտա յաջորդեալ նոտան ի Սիս յաւուրն ամս իչխանութեան Թագաւորութեանցն. որոց կարգաւորութիւնք ընդունելի եղեն յազգի մեծ բոլոր, քանզի հրամանս նոցա յարիւնս և յարեւմուտս տարածանէր, ի մեծն Հայս և ի Կիլիկիա, մինչեւ գրաժանութեան աթոռոյ կաթողիկոսութեանն, որ հղեւ յամին 1441։

Որպէս անա ի նոցանէ կոստանդին Ա. Հարձրբնեցոյն, կայեալ կաթողիկոս Հայոց՝ քան ամս լեալ քան զամն Շնորհալոյն, հրամայեաց գկարգ խորհրդոյ վերջին օծմանն՝ որ իսոսիանայն էր յազգի մերում, վերսին ի կիր առեալ՝ պարտել ի վերայ հիւանդացն Վանգի հայկեայ նորա ի կարեւորութիւն խորհրդոյս՝ որ բազմայայտ հրամանաբ պատուիրեալ ի Յակովբոյ առաքելոյ, և յարիւնեան և յարեւմտեան եկեղեցիս ասս հաստարակ ի կիր արկանէր, իւրաքանչ եղեւ՝ զի յանփոյթ առնիցոյ նեւթ պաշտանէից իսոսիանեալ էր այն յազգի մեծ բազում. քանզի բազում ուրեք ի գիրս առանձ ասվորութիւնս այս լեալ անդամին ի սկզբանէ և յազգի մերում. զի որպէս է տեսանել ի կանոնագիրս, ասուրն Մակար հայրապետաբ Երուսաղէմի գրեաց վասն այնորիկ ասս ասուրն Գրիգոր Ժ. որդի Ժորոյ Լուսաւորչին, զի « Ջհիւ օծման ևեռելոցն և հիւանդացն մկրտելոց առանձնակ օրհնեցին քահանայիցն և եպիսկոպոսացն »։ Լ՚ գարձեալ Իսահաստաբեր հայրապետն Ցովհան օրինադրէ այսպէս. « Աւրժան է գհիւանդացն ձեռն քահանային օրհնել բան իւրում ազօթիցն, և բան բանականութեան պահանջելոյ մասուն պիտոյից »։ Լ՚ կորեան, ժի դեբաբ նայնորհ լուսաբանչացն, ի պատասել գվախման սրբոյն Իսահակայ Պարթեի՝ ասէ. « Ի կատարել ամենեան նաւասարդի, ի պաշտաման անուչսոտ իւղոյն՝ հանդերձ աստուածաշահոյ ազօթիւք, ծեբունոյն ի քրիստոս ասանգեալ »։ Զայն իսդ հիւանդաց և Աարգիս չնորհալի յիչէ, գորոյ գվկայուելոյն է տեսանել ատորեւ։ Զայս ամենայն հաչգեալ հայրապետին կոստանդնի, իբրեւ գրեաց ատ նա յաղագս այսորիկ և յննովկենտիոս Պ. սրբազան քահանայապետն Հռոմայ յամին 1243, իսկ և իսկ գումարեալ ժողով ազգապետաբ յարիւնեան և յարեւմտեան ասաչնորդաց ազգիս. և անդ լնդ այլ կանոնս քարեկարգուելոցն՝ յաւել և բազկանոն օծութեան հիւանդաց, ասաչի արարեալ նախ ժողովոյն գյորդոր քահանայապետին եկեղեցւոյ, և ապա գվերոյիչեալ կանոն իսմաստասիրին, որպէս պատուէ ևիրակաս. և սոյնմանեաց կատարել գայն այնուհետեւ ձիմով օրհնելով ի քահանայէ՝ ըստ նախնի սովորութեան հայաստանեայց եկեղեցւոյ. գորմէ տեսցին ինդրոյզք ի պատմութեան Հայոց. Հատ. Ի. 394. 589. և Գ. 227. Սոյնի իրի և մեք գկանոնս գայս եդաք ի կարգին բան մաշտոցացս Սասյ։

Հանգոյն այսմ և գիւղն Երախայից, բան սովորութեան ամենայն ազգաց քրիստոնէից, ի կիր առնոյր և ազգ մեր ի նախնի դարս. որպէս նոյն ինքն իսմաստասէր Հայրապետն Ցովհան վկայէ այսպէս. « Երախայութեանն օծութեամբ գերազանական ունի դերոյմ. և աւազանին օծութեամբ գլուսո հոգւոյն մեզ յարմարէ վայելուչ ծնունդ. իսկ որ գկնի մկրտութեանն օծութեամբ զորդեգրութեանն աստուծոյ ի մեզ կոչէ ինորն... Սոյնս ապաչէն և ազօթիքն և քարոզութիւնն և օծմունքն բամանաբար լոտ իւրաքանչիւրոցն վայել է լինել խորհրդոյ »։ Լ՚ յաղագս անկարգութեանցն ի նոսա մուծելոց, յաւելու. « Լ՚ պատճառ ոչ ունիմ ասել, զանփոյթն առնելոյ զոտ ասչինոյն այսպիսի խաւարաբերոտք և եպծազործ ուղութեանցս, եթէ ժամանակի կարճութիւն, եթէ հիւանդութեանց ի վերայ անկումն եթէ անպարապութիւն յաչխարհականացն հարատաւորութենէ. զայս ի նոսա և յաստուած լծողի է։ Իսկ մեզ իբրեւ հայրասիրաց ոմանց արգոց՝ զոտ ի նոցանէ անտես մնացեալն, ձեռն ասուցին ասուածոյ՝ տեսանել արժան է, և ի քարեկարգութիւն և ի բարեզարգուելութիւն ածել»։ Լ՚ ապա օրինադրէ այսպէս. « Պարտ և արժան է գկիրառութեանն ձեզի՝ քահանային օրհնել մի բոտ միայէ բնդ մկրտելն բոտ բաւականին ժամուն պիտոյից, և նոյնժամայն առ

մկրտեաւն մերձեցութեամբ՝ զորինեսն ապատել, և մի իչխել դմանդամ օրինեալն՝ բռնութեամբ անգամ օրինել, և միայն օծանել նմա զերախտիսն... և յայլ խորհուրդ օծման մի իչխեցիլ մատուցանել զնա»։ Յաւելու և այլ կանոն վասն կատարելոյ սակ երախտիցն։ «Պարտ և արժան է դերախտիցին ձեռնադրելին և զօծումն և գխոստովանեցին առ դրունս մկրտարանին կատարել, և ապա առնել ի ներքս՝ ուր առագաստն է, և մկրտել»։ Վերադի ասէ յառաջադոյն. «Տեսանեմք և գայս ևս, զի ոմանք առ ի մկրտելին զալ տանդիսիկոսին՝ գխրաժարելոյն ի սատանայէ՝ նայս տարրմամբ ոչ ի վերոյ քերեն գերդմունս, և ոչ զարքոյ երդնուլեանն խոստովանելին, և ոչ յերախտելեանն նախկին մատուցանեն ձևոնադրելոցն յօծումն»։

Արդ այս հինաւանդ սովորելին ի նորումս պատճառաւ՝ զորս իմաստասէրն կարգէ, կամ ի քաղաքի պղերգելինէ պաշտօնէիցն, և կամ ի տգիտելինէ կարգաւորելեանդ մոլորելին, մանաւանդ զի բազում ինչ յազգի մերում ձայնատուր առանդնելոցն աչքանեն ի յօդորդս, խափանեցաւ բոլ խորհրդոյ վերջին օծման ի կեանին դարս. զի մինչեւ յերկոտասաներորդ դար և այսր ևս գոյր այն, որպէս յայտնի վկայէ Ալարկիս չնորհալի ի մեկնելեանն կամոդիկեացն։ «Ասացին իսդ և մեծ ասեմք դիգն առագանին... զոր մեռան սուրբ անուանանեմք... և այլ իսդ օծելեան երախտելոյ՝ բոլ օրինելեան քահանայիցդ, և այլ հինանգամ»։ Այն զի ունիմք առ մեզ և ձեռագիր գրեալ յաւուրս նորա, յորում ուրոյն որոշակի գնին նախ ազօթքդ իւրոյ երախտելոյն, և յետ այնորիկ միւոնին քառասն և ազօթքդ։ Այլ և Լաւոդիկացոցին ի մեկնելեանն պատարագին ասէ. «Ջերմեռ ապա վկայտելինն ոչ խորեա. լմերևս այն ոչ է այսպիսի մեռնելեանն... Յայտ առնէ գայս և խորհրդածելինն մկրտելեանն, օծանելն, և ի հանդէս մտանելն, և ապա ի չուրն բնկղմել և մեռանել»։ Եւայց զի գայս սովորելին օծելեան երախտելոցդ յիւտ տարապարտ խափանածոյն՝ չգտանելոք յումեքէ ի յաջորդ կաթոդիկոսաց վերատին սահմանեալ, և զի գարձեալ ոչ տեսանելոք ի ոմս բնաւ գկարեւորելին խորհրդոյ վերջին օծմանն, վասն որոյ և մեր զազօթսն եւելի օրինելեան իւրոյ երախտելոցդ եղեալ ի կարգին չէ՛ 18, դմարդապետելին օծմանն՝ զոր յաւարտ ազօթիցդ ոսկանք ի ձեռագրացդ դնեն, ի բաց լծոդաք. զի օրինագրիլ զնորոգեալն սովորելեանն, առաչնորդաց եւելի ազգիս է անկ։

Այսր աղագաւ և ի կանոնս օրինելեանց չեգաք զօրինելին ոտնակարաց և դանդաղ պատարագի, լծէպէտ և ի կանոնս իմաստասերին գտանելոք գայնս և ի քահանայիցդ պաշտնեցելոյ ի վաղիւ ժամանակս. քանզի ասէ. «Պարտ և արժան է զսուրբ միւոնն, այսինքն գիւղն անուշահոտելեան, հայրապետին օրհնել՝ և իւրաքանչիւրոց եպիսկոպոսացն միանգամ ի զատկին հինգչաբաթին օր, որպէս և հրամայեցան է. և քահանայիցդն ի նոցանէ ընդունել և օծանել նոսա զհոդս և զեկեղեցիս և զրկեսա»։ Եւայց լծէ և յառաջին գարս՝ քահանայիցդ եւս օրէն էր օրհնել զեկեղեցիս և զհոդս, այլ զի այժմ եպիսկոպոսաց եւելի պահանց գայն սովորելինն, և յամենայն մաչտոցս մեր և այլոց ազգաց նոյնպէս գտանելոք եպիսկոպոսին ընծայեալ գայն, որպէս և ի կանոնիցդ ուրեք նչմարի, նմին իրի մեք գքահանայիցն եւելի պաշտամունս ամփոփելով ի մաչտոցիս, գայնոսիկ ի կարգս պաչտամանց եպիսկոպոսին պահել անկ համարեցաք, գորս ի միւս այլ հատոր ամփոփել ի մտի ունիմք, եթէ աէր յաջողեսցէ։

Սովին զգուչութեամբ և ոչ ուրիք երբէք յաւելուած ինչ կամ փոփոխումն ի վէնչ արարոք, բայց միայն պարզաբանելոյ։ Վնասկի ի նոսին իսկ դրոցիդիս անհանելոք պայս անկրաժեչտ կարկ լեալ. զի առաչինք և վարելիք համաձայնագոյն ունին պարզաբանելոյն։ Իսկ լուռ ազօտանալ գրաղիսելեան յայգիս մերում, և լուռ յահանել տղէս պաչտօնիցդ տուրը խորհրդոյն, յաւելուն յերկար պարզաբանել լուռ կարկի իրացն, և յահանել նոս զայնս։ Այդ կարկ և գմեղ տեսիցեալ յաւելոյ ի տպագրեալսն գվարդապետելեանն կրկնակ ազօթիցդ, գկատարելահաւակ տղայոցդ, և գչէ նոս հասկոցդ ի չափ։ Վնասկի որ չէ՛ն ընդունակք մեզոյ անմեղ մանկտանցդն նորակնոսք վախճանելոք, որզէս մարմ իչխ մտցիկել նոցա մեղացդն լծելն. ապա ուրեմն յորինօք կրկնակ ազօթիցդ՝ ի պաչտօնական ապատան առնեն, լուռ հաւակի վախճանելոյ մանկանն գպստչած ազօթսն մատուցանել։ Իսկ քանզի տեսանեմք այժմ անխուրաքար մատուցեալ գայնս ի տգիտոց ոմանց քահանայիցդ, նմին իրի չարկ համարեցաք առնել գնոտրագիր յաւելուածոն։

Ջայս ամենայն փոյթ գզուչելեան յանձին կալեալ ի լրումն առ մեզ հասեալ խնդրոցդ, գազգաչուս երկանց խայրիս բնծայնեք ի վայելումն ուխտի մանկանդ եկեղեցոյս, հայցելով՝ ի տուրք յաստուածային պաչտամունան լինել յիշման արժանի։

Տիրոր 8^{0}, յաստչարանր լծաւահամար չունի. բոն պիրքր 1–722 էչ. 723–726 Յանկ. և ապա Յաւելուած ի Մաչտոցն. «Լուռ բոդնիկ մանկանց եկեղեցոյդ, յաւելումք, կ'լաւ, և կարգաւորելեանս ինչ ի Պաչտոցիդն յաահանացոյ ի վերջ մատենիս...», եւն. Ներնուելեան ջրոյ, կարգ նեռոյելեան, օրհնուելեան վարդապան, եւն. 20 էչ։

Ի՛ տիպ 1834, յՕրլիագիւղ.

ՍԻՍԱՒԱՆ ՈՐ ԿՈՉԻ ՄԱՇՏՈՑ Յորում աւանդին սրբազան արարողելիւնք ազգիս ըստ սահմանադրելեան սուրբ եկեղեցւոյս Հայոց։ Ի Պատրիարգութեան Կոստանդնուպօլսոյ Տիառն Յակոբեանոսի ամենապատիւ և վեհափառ Ազքեպիսկոպոսի։ Կողոգ սրբագրելեամբ ըստ հնագոյն և ընտիր օրինակաց ի տիպ արձանացեալ վերստին։ 1834 Յօրլիագիւղ ԻՄՉԳ ի Տպարանի Պօղոսի արապեան ապուչեխցւոյ։ Փոքր 8^{0}, 210 էչ։

= Իե տիպ 1836, ի Վաղարչապատ ?

= Իե տիպ 1840, ի Վենետիկ.

ՄԱՇՏՈՑ. Արարողելիւնք պաչտամանց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. տպագրեալ ըստ կարգաւորելեան նախնեացն մերոց Հարց. Հրամայնաւ վսեմափառ կարդինալին Ց. Փ. Ֆրանսոնեայ՝ Կաթոլիկոսի Ազգաց Ազգաց Ազգաց։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի Սրբոյն Ղազարու, յամին 1840 ԻՄՉԹ. 8^{0}, 726 + 20 էչ Յաւելուած ի Մաչտոցն։

= Իե տիպ 1848, ի Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յակոբեան Պօղոսի ?

= Իջ տիպ 1849, (համառօտ) ի պէտս գործածութեան պաչտօնէից Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Կաթոլիկոս Կ. Պոլսոյ ի տպ. ի Միւհէնտիսեան ?

= Իէ տիպ 1852, անդ, նոյն տպագրութիւն ?

= Իէ տիպ 1857, անդ.

ՄԱՇՏՈՑ յորում աւանդին սրբազան արարողելիւնք ազգիս ըստ սահմանադրելեան սուրբ եկեղեցւոյս Հայոց։ Տպագրեալ ի Հայրա-

պետութեան Տ. Տ. Դ.ԷրսԷսի սղգասէր և աստուածընտիր կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց, և ի պատրիարքութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Ցովհաննու առաքելաշաւիղ Աղթամրկոպոսի, և ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Յակորայ սղգասէր և վեհափառ Աղթամրկոպոսի։ Ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի Մայր Աթոռոյ։

= Թիֆ տիպ 1858, ի Շուշի.

ՍԻՒԱՐԱՆ, որ կոչի ՄԱՇՏՈՑ, Ցորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք Ազաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։ Ի ժամանակս թեմական կառավարութեան Առաջնորդական գործոց վիճակին Վարաբաղու Բարձր Սրբազան Տեառն Գէորգ Էպիսկոպոսի վեհապետեան և Աստիճանաւոր Տպարանին Շուշոյ, ընծայեցեալ Մայր Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի ի հանգուցեալ Բարձր Սրբազան Արեւելագոյիտ Բաղտասար Ալթ Եպիսկոպոսէն Հասան-Ջալալեանց։ Էրկրորդ տպագրութիւն։ 1858 ի Շուշի – ՌՅԼ. Հրամանաւ Հայոց Սիւնհոդոսին Սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի. 8°, 502 էջ։

= Լ տիպ 1876, ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի Մայր Աթոռոյ?

= ԼԱ տիպ 1879, յերուսաղէմ?

= ԼԲ տիպ 1880, ի Վիեննա.

ՄԱՇՏՈՑ Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1880. 8°, 8 + 736 էջ։ Ցաւելուած – Դասանութիւն կաթուղիկէ Հայաւոյ. 12 + 6 էջ ցանկ։

> Ցայտարարութիւնք կ'ըսէ. «Կիտեն ամենքին ելիէ յԱս Պատարագամատոյց գրոցն՝ կարևորագոյն քան զամենայն գիրս պաշտամանց Մաշտոցին է, յորում աւանդին ծէսք և արարողութիւնք մատակարարութեան խորհրդոց սրբոց անմահելոյ և Քրիստոսէ Տեառնէ մեզ է փրկութիւն ազգի մարդկան, որպէս և խորհրդականացն իրաց՝ սրք մեծապէս օժանդակ լինին ի նոյն։ Եւ զի ամենայն ոք ամենայն ուրիք անապրժանք և մխակերպ ի նոսին վարեացի, որպէս յայլ ամենայն գիրս Պաշտամանց՝ նոյնպէս և աւանդ եւս ի Մաշտոցի աստ՝ կարեւոր յոյժ են խրատագիրք, որք որպէս յայտ իսկ է՝ քազում մասամբք իերի գտանին. և չ ինչ գործ դուզնագնաց աչխատութեան և ոչ դիպին ինչ՝ քան հարկի պիտոյին ածել քովանդակել զայն ի լրումն։

> Ամէն իրի՝ որպէս և ի սկզբան անդ Պատարագամատոյց գրոցն յայտ արարեալ է Մեր, անդստին ի 1847 ամէ մասնաւոր ժողովք յամենայն գաւառս կղերի Ազգիս, գիտութեամբ իսկ և հաճութեամբ Սրբոյ Աթոռոյն, կարգեալք աստէն ի Կ–Պոլիս, բան օրինակի այլոց գրոց Պաշտամանց, և այսմ եւս կարեւոր մատենի քննութեան և կարգաւորութեան հոգ տարեալ էին։

> Ի ժամանակի Պատրիարքական Սիւնհոդոսին, որ յետս միութեան Ղախազահական Աթոռոյն Կ–Պոլսի ընդ Պատրիարքականին Կիլիկիոյ՝ գումարեցաւ ի մայրաքաղաքի աստ, յաւանդին ժողովս պատրաստիչս վերատին ձեռն արկաք քննութեան մատենիցս, ընդ որս և Մաշտոցին. այլ սակայն ընդ միջ հատեալ Սիւնհոդոսին, և այն գործ եւս ձեռայր անկատար։

> Եւ զի արդ եւս տակաւին չէ յայտ՝ եթէ երբ արդեօք միաւանգամ գումարումն լինիցի Նորոյ Սիւնհոդոսի. և յապաղել այլ եւս ինչ երկար ըզգործ քննութեան այսպիսւոյ կարեւոր մատենի չէ ինչ ի դէպ. Նա կի և ի քազմաց յայնկանէ՝ առ որս ի Պատարագամատոյց գրոց անտի տպագրեցոյ առ ի քննութիւն առաքեալ էաք, յաճախեն գրութիւնք որովք յորդորիք և պմաստեն եւս քան նախ օրինակի առ ի դիւրութիւն քննութեան ի լոյս ընծայել, աւանդութիւն իմն մատենիս այսմիկ ի վերայ այլոցն տուեալ։ Վասն որոյ և ձեռն ի նոյն արկանել կամեցեալ, յանձն արարաք Մեծաւ Պատրիարքական խորհրդոյ վճռութեան՝ միաւանգամ յայն արկանել զայն և կարեւորագոյնի այսմ գործոյ մատուցեր հոգ առնել։ Որ և առաջի աչաց ունելով պայմանս տպագրութեանս, որպէս և պատրաստութեան յաւաչեաց անտի մանաւանդ ժողովոյ, և դէտ երթեալ աւետութեանն՝ որ ի Պատրիարքութեան ընդհանրապէս ի գործ արկան, փոյթ կալաք բան մարթելոյն լաւ եւս կազդուրել զայնոսիկ, առաւելապէս իմն ուշ եդեալ հրշտութեան, պարզութեան և լրութեան խրատուցն։ զի որպէս յայտ է՝ ոչ թէ միայն անմարթ է ունել և պահել զպաճան հաւատարութիւն ի կարդս պաշտամանց Եկեղեցւոյ։

> Եւ արդ բան հատարակաց ամենեցուն կանխելեան՝ ի դէպ վարկաք օրինակս ինչ և ի Մաշտոցիս ընդարձակ լուսանցիք առ ի քննութիւն տալ տպագրել։ Զի յորժամ յայնժամ Տեառն վիրատին զումարեսցի Սիւնհոդոս Պատրիարքական, և կամ այլով իւիք օրինակաւ մխաբանութիւն կարծեսց լինիցի ի նոսա՝ որոց անկ է քննութիւն իրացս, Սիւնհոդոսական ատենաւք և ոչն այս Մաշտոց վերք մատուսցի Սրբոյ Աւազքելական Աթոռոյ, առ ընդունել ի նմանէ զկարեւորն հաստատութիւն. որով և լիցի կանոն գործելոյ՝ Հայաստանեայցս Եկեղեցւոյ։

> Ի կաթուղիկոսարանի Հայոց Ուղղափառաց, ի Բնեբա կաստանդնուպոլսի. ի 25 Մարտի, 1880. Անուն Պետրոս Ք. Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ»։

= ԼԿ տիպ 1886, յերուսաղէմ.

ՄԱՇՏՈՑ, Ցորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս ըստ սահմանադրութեան սուրբ Եկեղեցւոյս Հայոց. Ռ. տպագրութիւն։ Ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Տ. Մակարայ վեհափառ կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. Ի Պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի հանգուցեալ Տ. Ներսէի սրբազան Աղթ եպիսկոպոսի, և ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Ցարութիւն սրբազան Աղթ եպիսկոպոսի։ Ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյս սրբոց Ցակովբեանց յերուսաղէմ, 1886. 8°, 512 էջ։

= ԼԹ տիպ 1892, էջմիածին?

= ՄԵ տիպ 1894, էջմիածին?

= ՄԶ տիպ 1896, յերուսաղէմ.

ՄԱՇՏՈՑ... Հայոց. Գ. տպագրութիւն ի տպ. ի առաք. Ս. Աթոռոյս սրբ. Ցակովբ. յերուսաղէմ, 1896. ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մկրտչի Ա. սրբազնագոյն կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. Հրամանաւ Պատրիարքի Ս. Աթոռոյս Երուսաղէմի Տ. Ցարութիւն սրբազան Աղթ եպիսկոպոսի, և ի Պատրիարքութեան կոստանդնուպոլսոյ Տ. Մատթէոս սրբազան Աղթ եպիսկոպոսի. 8°, 512 էջ։

= ՄԹ տիպ 1905, ի Վիեննա.

ՄԱՇՏՈՑ... ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ։ Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1905. 8°, 20 + 736։

> Հրատարակութիւն 1880ի տպագրութեան՝ առանց Ցաւելուածին։

= **ՄԱՇՏՈՑ**. կարգ իմաստան կարգաւորաց, այսինքն Հայրապետաց, եպիսկոպոսաց և քահանայից, րստ ամենայնի հաւանաձայն մայր Մաշտոցի։ Ի տպ. ի առաքելական Ս. Աթոռոյս սրբոց Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1896. 8°, 360 էջ։

« Ի յիշատակ Ներսոյ Մերոպայ և Ներկիղի նո տպագրել Տ. Անդրէաս Վարդապետ Մերզայեան Բաղիշեցի, Միաբան Ս. Աթոռոյս »։

Տես և կարգ իսպիտան, եւն։

Տես և Ձեռնադրութեան գիրք։ – **ԿԱՆՈՆԻԻ**, « Rituale Armenorum »։

Ապա՛ւէր Արտաւեան (1848, Հատ. Ա. եր. 11, էջ 82) Մաշտոցի մր՝ ի կալկաթա տպագրուելիան վրայ կը խօսի. «... Նախ քան զայս սուրբ նիկոդեմի մեր առատ ձեռամբ օգնեաց տպագրուելիան Մաշտոցին՝ ի ձեռն տէր Մարգարէ տէր կարապետեան », եւն։

Տես և հետեւեալ լրագիրներ. Արտաւ 1898, էջ 186, « Նիւթական խնդիրներ վերաքերեալ մի քանի հարցեր ». Ալա՛ տաղիս Բէրդակ 1898, էջ 415, « Նիւթական խնդիրներ »։ – Բանասէր 1904, էջ 276, « Կանոնք ձեռնադրութեան » (կանիքիր)։ – Լուսաւոր (1902, եր. 2, էջ 255)։ « Մայր Մաշտոցի տպագրութեան անհրաժեշտութիւնք » խորագրով՝ հետեւեալը կը գրէ.

« Վերջին ժամանակ մեր մամուլի մէջ չարաչարանք բողոքներ է լսելու, թէ չատ տնկերում ապաւադուել է Հայաստանեայց ս. եկեղեցու ծէսերի ու արարողութեանց կատարման ձեւերը, խանգարուած է հնաւանդ եղանակը և նորմուծութիւնները սկսել են մուտ գործել մեր եկեղեցիներուն Այս մասին մի ընդարձակ տեսութիւն մենք տպել ենք « Լուսաւոր »ի առաջին տարիների համարներուն։

Այդ ազատագրութեանց առաջին առնելու գիւրաւոր միջոցը մայր Մաշտոցի տարածելն է բոլոր եկեղեցիներուն և քահանաների մէջ, որովհետեւ այդ մատենագրութեան են ամփոփուած Հայ եկեղեցու խորհուրդների և ծէսերի կատարման բոլոր կարգերը։ Զարմանալի է սակայն, որ այդ խիստ անհրաժեշտ և չատ կողմերից ուսումնասիրելի մատենաւոր տպագրութիւ է միայն մի անգամ և այն՝ կ. Պոլսում և այդ տպագրութիւնն այնքան հազուագիւտ է այժմ, որ գրչագրի արժէք ունի մեր կողմերը։

Մենք յիշում ենք, որ 1888-89 թուականին ի Տէր հանգուցեալ Տ. Մակար կաթողիկոսի հրամանով ս. Էջմիածնում մի մասնաժողով կազմուեց ձեռնհաս անձերից, Տ. Աբրահամեան արքեպիսկոպոս Խաչատեանի նախագահութեամբ, որ պիտի կազմէր Մայր Մաշտոցի տպելու օրինակը՝ Մայր Աթոռի հաստատ մատենադարանում գտնուած քազմաթիւ գրչագրերների համեմատութեամբ։ Մասնաժողովը կատարեց իր գործը և իր աշխատութեան արդիւնքը ներկայացրեց հանգուցեալ կաթողիկոսին։

Տ. Մակար կաթողիկոսը այդ կազմած օրինակը ուղարկելով կ. Պոլիս այն ժամանակուայ պատրիարք Ցարութիւն Արքեպիսկոպոսին՝ պատուիրելով, որ պէտք եղած ուղղութիւնները տալուց յետոյ տպագրեն Մայր Մաշտոցի այդ օրինակը։ Ցարութիւն Պոլիս և մինչեւ այժմ յիշատակ չարձակեց ս. Էջմիածին, գուցէ հէնց Ցարութիւնն պատրիարքի իշխանութեամբ փոխադրուելու և Մակար կաթողիկոսի մահուան պատճառով։

Ժամանակ է կարծում ենք ամէն մի քահանայի ձեռքը տալ Մայր Մաշտոցը և պահանջել նորա հիման գործադրութիւնը, որով կվերանան անչուշտ մեր եկեղեցական արարողութիւնների մէջ մտած բոլոր զեղծումներն ու անկարգութիւնները։

Ցանկալի է, որ կ. Պոլսի պատրիարք ամենապատիւ Մաղաքիա արքեպիսկոպոսը, հանելով փոչիների տակից լրացնէ այդ ձեռագիր օրինակը իր քազմահմուտ ծանօթութիւններով և ներկայացնէ որ տարին է »։

Տես և Բիւզանդեան 1868, եր. 386–388, « Մաշտոցը » ։ Վարդան Լեպտ. Մանկունի ։ – Չամչ. « Պատ. Հայոց » Ա. էջ 511, 768, 769։

« Ձեռագրական Մաշտոցի Աբրիչոս և Մարգարոնի վանքերուն », Հայաստան 1848, եր. 27–80։ – Ունք Շահպազի դիտի գրչագիր Մաշտոցի վերջաբանութիւնն. վասն օգտութեան ի կենաս ի սրբոյ պատարագին և ի տիրոյ, (հանեալ ի ձեռագրաց Տ. Ներսէսի Լաքքանացւոյ եպիսկոպոսի Հայրապետի, Արծուի վաղարշապ. 1859, եր. 8։

ՄԱՇՏՈՑ ՑՈՒՆԱՑ – ՄԱՇՏՈՑ Հատուածիր հաւաքմամբ հանելով ի մեծ Մաշտոցէն յունաց որ կոչի Նֆիսօլօյիօն։ Նորոգ ի մարգմանեալ և սրբագրեալ աշխատասիրութեամբ Անաստասեայ մենծիմաստ վարժապետին յունաց, և պատուելի Գրիգոր Պալի փեչտրմաճեան։ Ջանիւ և արդեամբ բարեպաշտոն և աստուածասէր սառաֆ Անաստաս ազային, որ ի սուրբ Դէորգայ վանից գիւղէն Ակնայ քաղաքին։ Հրամանաւ Տեառն Ներսիսի Ազգապետի և տեսչական պատրիարգի յունաց։ Ի ի պատրիարգութեան հայոց Տեառն կարապետի ամենապատուի և վեհափառ Արքեպիսկոպոսի։ 1831 Տպագրեալ ի Վ Ձ։ Ցօրիգագիր ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուչիխցւոյ. 8°, 430 էջ, վերջաբանութեամբ ու ցանկով։

Ցառաջաբանութիւնն կ՝սկսի. « Ի՞նչ արիթ հարկաւորութիւն. ոչ երկրաւորս այս դիւրիգծական զանձ և մեծութիւն է համարելի, որ յապականացու արկեղս վիճեղի, այլ որ յերկինս ամբարեալ պահի աստուածահաճոյ բարեպաշտութիւն. զորմէ և աւրն իսկ պատուիրեաց ասելով. գանձեցէք ձեզ գանձս յերկինս, ուր ոչ ցիկ և ուտիճ ապականէ։

Ա՛յսմ հոգւոյս և անապական գանձու փափագող եղեալ ազնուամիտ և քրիստոսասէր Անաստաս ազան՝ որ ի վանք դիտէն ակնայ քաղաքի, գանգատ գոհանձս իւր գերկրաւորս մեծաձա հատատով փոխադրել յերկինս՝ ժառանգել զնոսա ի մշտնջենաւորս։

Որպէս և ի վերոյ բազմապատիկ գործոց քարոզութեան՝ գոր աբար և առնէ անպակաս, չարժեալ այժմ յաստուածային իմն ազդեցութենէ՝ յանել և գայս քարեպաշտութիւն. զի զառաջիկայ Մաշտոցս գայս, որ ի ժամանակաց ինչ հետէ լծերի սխալ և ապուռազ լծարգմանութեամբ չածէր ի ձեռս, նո՛ր նորոգեալս լծարգմանել հանգիպէ այլ եւս կարգադարութեամբ և ազօլիւք և այլովք կարեւորք, և ոգմնութեամբ և խնամով սրբագրել, և բնորի և վայելուչ ազազարութեամբ ի լոյս բնծայել՝ ի փառս աստուածոյ, և չանահ չիշատակ իւր և ամենայն ազգասիրելեաց։

Մենծաս հաւատով քաղչեալս նգնել չատս ողորմութիւնն աստուածոյ, զի չանենայն ազօլիւք և մադթանաց՝ որք առ ի մատուցանին տալու աս աստուած ի պաչտօնեից սուրբ եկեղեցոյ՝ մինչեւ ի կրկնակի գալուստ փրկչին մերոյ ի կատարածի աչխարհիս, ընորհեսցի մեզ քարի ընկերս, և քարեւ չիշատակ նախնեաց իւրոց չատչագոյն ննջեցելոց։

Շնորհօք և մարդասիրութեամբ տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի և աստուածոյ որում լոկ հօր և ընդ հոգւոյն սրբոյ՝ վայել փառք պատիւ և երկրպագութիւն, այժմ և միչտ և չատիսենից չատ։ ամէն։

Ցայտարարութիւն Տեառն Աղամալեանց Սրբ-

քազան Հրքւսլիսկոպոսի և տիկներական Պատրիարքի Կոստանդնուպօլսոյ։

Հգօրաշնորհ Պողոսոբեանքն Հատուծոյ Արհիեպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսոյ ևոր Հաստատ եւ տիկներական Պատրիարք։

Որ ինչ կայ ի գիրս յայս՝ առաւ ի մեծ Մաշտոցէ. մեկնէ որ կուշի Լիֆիօլօյիօն, և լծարգմանեցաւ ի յունաց լեզուէ ի հայ քարքառս։

Եւ պարտնակեալ ունի կնարգատրութիւնս արքարար խորհրդոց, և գաղօթս սրբոց, և գարարողութիւնս տոնին. որք և նչանակին ի ցանկն։

Գիրքս այս գտանելոյ քննել յիմաստուն և աստուածասիրատ և ուղղափառ քրիստոնէից՝ քաջ Հանմուտ եղելոց հայկական լեզուի, քերաւ յիկեզեցին զի կնքեալ տպագրեցան։

Եւ որովհետև վկայեալ ցուցաք ի նոցանէ, լիէ կարգաւորութիւնք և ազօթք բովանդակեալք ի սմա, ուղիղ և ազնիւտ և անվերի լծարգմանեալ են ի Մաշտոցէ մերմէ, յապաւ որոյ կնքեցաւ Պատրիարքական կնքով, և վաւերական ատորագրութեամբ մերով։

Որպէս դի աստուածազգեցիկ փութով և պատուական չանիք գնրատնեցաւ առաջ քարեպաշտոն Հնատուս աղացին ի տիրոջ աբաննասցի՝ ի գործածութիւնն և յօգուտ պաշտօնէից եկեղեցւոյ։ Ձամի փրկութեան 1830 յԱպրիլի»։

Վերջաբանութիւնն ոտանաւոր է, ուր կ'բսուի...

Իսկ արդ պատճառ՝ քարեացս	համային,
Է Հնատուս՝ ազնիւ ս	գային.
որ Հատ տպել՝ պայս ծխա	բան,
և պարգեւեաց՝ Հրի ձեզ	գային...

ՄԱՇՏՈՑ. — Տես ՄԵՍՐՈՊ Ս.։

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱՒԹՈՂԻԿՈՒ ԵԳԻԼԱՐԻՑԻ.

Ալիշան կը գրէ «Հայապատում»ի մէջ (էջ 183). «Ինններորդ դարուն վերջերը մեծ համբաւ ստացաւ սա, հայրենեաց Հեղինէական Արագածոտն գաւառի, լիէ վարուց սրբազնեցաւ և լիէ գիտուելիսմբ. և գովելիսմբ յիչուի, որոյ համար և արժանացաւ կաթողիկոսական ազոռոյ, լիէ և քանի մի ամաև մնոն վրայ հասաւ։ Ստեփաննոս Օրպէլեանի մեկ խօսքն Լ՚Ի) Հանանոի վանաց միաբանից համար, լիէ «Ջայս ծանոյց մեծ Պատմուբիւն եբանելոյն Մաշտոցի որ ի Հեւան», երեւցնել լիէ պատմական մի գրած էր որ հիմայ չի գտնուիր։ Նոյնպէս և գրած է Հնուղիներ առ Վէրորդ կաթողիկոս, և առ այլոս իր առեն Հանդիպած Հրեւելեայ մայրերադպաքի մեծ չարքի և կործանման համար գրած ողբն և մխիթարութիւնը՝ իր աշակերտին Ցովհաննէս կաթողիկոս իր պատմագրութեան մէջ պահած է։

Կարծած են ոմանք լիէ մեր ծանօթ Մաշտոց գրոց կարգաւորութիւնն ըրած է սա, իր անուամբ կոչուած է այդ կարեւոր գիրքն. սակայն չփոխուի մեծին Մեսրովբայ Մաշտոցի հետ. լիէ և անհաւանական չէ որ այս Հեւանեցին այլ ձեռք մի տուած բլլայ այն կարգաց. որովհետև ընդարձակ կամ Մայր մաշտոց գրոց ոմանց վերջը գրուած կայ իր վարքն այլ, իր մեկ աշակերտէն Ստեփաննոս ասնուամբ. քանի մի լծուղի քան, յամին 896–7. երբ Մաշտոց վաճառուելվեց տարուան էր, և քանի մի ամիս վերջն ընտրեցաւ կաթողիկոս, և յետ հօմն ամաց այլ վախճանեցաւ։ Իր մեկ մեծ արդիւնական գործն է Հեւաճ կղզւոյ Կիպրացւոնց ծովակին մէջ՝ քարակոտորի մի վրայ չինած եկեղեցիան, և յետոյ հաստատած վանքն, ի խնդրոյ Հիւսնոց նախարարին տիկնոջ, որ յետոյ եղեւ մի ի նչանաւոր վանորէից հզնաւոն միաձնանց և գիտնականաց, և գինչեւ ցայժմ յետ հազար քառասնեակ տարիներու, իբրեւ ուխտի և ապաչխարութեան տեղւոյ չէն է, և չատ նչանաւոր ծատրագրի գիտնոց և ազնուականաց այցելութեամբ և քննութեամբ պատուած»։

Տես նաև նոյնին «Վարդան» էջ 197, 362։ – Զարբ., «Պատմ. Հայ. դպր.», էջ 506–511։ – Զամչ. «Պատմ. Հայոց», բ. 710, 714, 724, 725։

ՄԱՇՏՆԻՑ (Գ.) – Անցեալից. (պատկեր). Մուրճ 1892, էջ 1260–72։

ՄԱՂԱԼՈՒՄԵԱՆՑ Գ. Թ. — Աչուղ Ազգաւտ ձեռքնարք։ Աչխատասիրեց Գէորգ Թորոսեան Մ։ Ազէքսանդրապոլ, տպ. Ա. Մալխասեանցի, 1901. 8°, 104 էջ։

ՄԱՒ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ). — Ալմաստնաչիրն ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս Նկատողութիւններ և Գաղուածներ հայկական ձեռագրերից. գրեց Նիկ. Մաւ., Ուսուցչապետ հայերէնի ի Համալսարանին պետերբուրգի։ Թարգմանեց Ռնուիրիոս Անոփեան. Վազ. Մատենադարան Ե.։ Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1892. 8°, 90 էջ։

Ապոր կ'բսէ. «Ալաչիկայ հրատարակութիւնս ամբողջական լծարգմանութիւն է նչանաւոր հայերէնագէտ ուսուցչապետին ոտանէն հրատարակութեան, որ նախ երկու անգամով լոյս տեսաւ Ռուսական Հնախօսական լծերէին մէջ։ Դ.ոյն լծերէին Ե. Տարիշրջանին մէջ գրուած էին նեթկայ գրքոյկիս Վ–թ հատուածները. իսկ Ձեռագիրքն ի–ի՚ նոյն լծերէին Զ. քաժնին մէջ։

Հայերէն լծարգմանութիւնս մասն մասն լոյս տեսաւ «Հանդէս Ամսօրեայ» լծերէին մէջ։ Թարգմանութիւնն ամբողջական է. միայն դուրս Ձեռացած է ի–Զ հատուածին վերջը գրուած համեմատութիւնն խորհուրդոյ քնագրին Լ՚ծմաածնի նչանաւոր ձեռագրին հետ։

Իրքւսկիս թ. հատուածին վերջը գրուած մանրագիր հատուածն[1] յատկուածոյ խմրագրական դիտողութիւն մրն է Հ. Գրիգ. Վ. Գալէմքեարեանի, որ նոչնութեամբ աուտուած է «Հանդիսի» 1891, թ. 9 լծուէն[2]։

Ընովանգակ. Ա. Ընդհանուր վարուց Թարգմանչաց Աստ. – Բ. Մովսէս Խորենացու Պատմութեան ձեռագիրը – Գ. Թուականց Հրգերի մասին. – Դ. Գալերի և Աբրատազդի մասին. – Ե. Հայոց Ազբուքենը. – Զ. «Ասկեփորիկի» նչանակութիւնը. – Է. Վարք տարիգրութիւններէն հայկական քնագրի մասին. – Ը. Ադամ և Եւա. – Թ. Ցովսէփ և Ասանէթ. – Ժ. Յիսուսի Մանկութիւնը. – ԺԱ. Աստուածածնի Տեսիլը. – ԺԲ. Պօղոս տուգեալի Տեսիլը. – ԺԳ. Պետրոս տուգեալի Հրարտ. – ԺԴ. Ս. Իրիգորի Տեսիլը և Հոգւոց տարաճի վէճը. – ԺԵ. Մի Հանատագծութիւն. – ԺԶ. Վ՚երջաբան։

Գննադ. Հայրատ 1892, թ. 11։ – Արձագանգ 1891, թ. 10 (Յ. Մ.) – 1892, թ. 20 (Ն. Գ.)։ – Մուրճ 1892, թ. 11։

— Գիտաւեի ընծերցուածք նախնի հայերէն ընդ որում բառարան հայ–առուսերէն, ի պէտս նորավարժից։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ց. Ի. Լիբերմանի, 1893–1893. 8°, 172 էջ։

---

1. Տես. «Հանդէս Ամսօրեայ» Ե. 1891, թ. 9 (Ապատ.) էջ 260–272 և Զ. 1892. թ. 8. էջ 231–235. թ. 9. էջ 268–271. թ. 10, էջ 303–307 և թ. 11.
2. Տես էջ 38–41։
3. Տես. «Հանդէս Ամս.» 1891, թ. 9, էջ 271–272։

Հանդ. Ամս. ի մէջ (1893, էջ 341) կը գրէ Հ. Տ. «Այս նոր գործքն է հատընտիր ընծերգուած՝ ներ՝ հայերէն–ուսուերէն բառարանով հայերէնի նորադարմուտ ուսանողներու գործածութեան համար։ Իրքւկին կ՚ուզէ ասիկա գրաւած է բառարանն (էջ 1–62՝ ընծերգուածք. էջ 63–171՝ բառարան), որուն ճոխութեան ի հարկէ նորադարմուտ ուսանողի համար չատ կարեւոր է։ Գիրքյկս անչուշտ իր նպատակին՝ որուն նուիրուած է, հասնելու մեծագոչ պիտի նպաստէ, և կրնանք բսել լեզ մեզի ծանօթ ևւրոպական ուրիչ հայ ընծերգուածոց գրքերէն ամէն առելի ընդարձակն է...

Ուսուցչական Մարին գործն ընդհակառակն քան հատընտիր է, այսինքն ընտրանօք առնուած այլ և այլ հեղինակներէ. Հատուածներու լեզուն է քան և չորս։ Իրչափ կը տեսնուի՝ հեղինակին դիտաւորութիւնն եղած է հայերէն ամէն կարգի ընթերցողին, վասն զի այս հատուածները չատ տարբեր ևկսէի նկարագիր ունեցող գործքերէ առնուած են։ Վասն զի առաջին չորս կտորն Ս. Գրքէն են, յհաւոյ կու զան կտորներ Հարանց վարքէն, և ուրիչներէն, այսինքն՝ Մ. Խորենացւոյ, Ղուզանց (– որուն Յովհաննէս Եպիսկոպոսի վրայ իրաւամբ գիտցիկ կտորն ի մասնաւորի ուրիչ հատընտիրք ալ ի մէջ կը բերին, ինչպէս Գաւարիւր –), Ղազիւէ, Փարպեցի, Ղազնկ, Ագաթս, Ա. Լաստիվերտացի, Պիտղից Դիրքն, Ղևոնդ. Լամբրոնացի, Ն. Շնորհալի և Վարդան։ Ահկ կը տեսնուի որ հատընտիրս հայերէն լեզուի ամէն տեսակներր կ՚ուզէ ծանօթացնել աչակերտին, Վարժնական տեսակէտիս ընդունելի կրնայ լլլալ այս ծրագիրը, քանի որ մանաւանդ օտար ուսանողք հայ լեզուն կ՚ուսանին կամ լեզուաքննութեան կամ մասնաւորական քննութեանց համար, ուստի պէտք են ամէն տեսակ լեզուի վարժիլ։ Ջուտ լեզուական քանաստեղծութեան տեսակէտով ի հարկէ առելի լաւ էր լեզուի այս անբաղադրդ օրինակներն իրարու անջատել և ոչ ամէնն իրրեւ օրինակ հայերէնի գնել ուսանողին առջեւ...»։

Տես նաև Արարատ 1893, էջ 565։

— Հայերէն երեք արձանագրութեանց վրայ. Sbornik, vyp. I. էջ 191–97.

— Քաղաքագիտական Տեսութիւն Հայոց, վրաց և Ասորւոց զրական առաւազներուն։

Մեսրով վ. կը գրէ Արարատի մէջ (1898, էջ 223). «Պրոֆ. Մաոի այս փոքրիկ ուսումնասիրութիւնը գեղեցիկ լուսաբանութիւններով պարունակում է ամենափոքր տեղեկութիւններ Տիրոջ անկար պատմուճանի այն աւանդութիւնների մասին, որ ևնուց ի վեր պահում էին արեւելեան երեք ազգեր՝ Հայոց, վրաց և Ասորոց եկեղեցիներում։ Գրքաստոի անկար պատմուճանը, որ Աստուածանի խօսքերով անքաժանելի լինելով, վիճակի ընկաւ Տիրոջ խաչով դինուորների մէջ, ամենաւոր ժամանակներից լեզ սրեւելեան և լեզ մանաւանդ արեւմտեան եկեղեցիների ամենայայտնի սրբութիւններից է համարուել։ Արեւելքում միայն վրացիները ունէին գրա օրինակը, որ այժմ անցել է Ռուսաց ձեռքը. իսկ կաթոլիկ եկեղեցին դեռ այսօր էլ «ունի քազմաթիւ օրինակներ»։ Ինական է, որ այդպիսի մի մեծ սրբութեան համար ստեղծուել են քրիստոնեաների պարզ միամիտ չրջաններում ասուպելաքաւոտ պատմութիւններ և աւանդութիւններ, որոնք մի կամ մես տեղ գրի առնուելով, լեզարգանուել և սերունդ սերունդ մեզ են հասել։ Այդոեսակ պատմութիւնների չրջանառութիւնը զանազան ազգերի մէջ մի մի փոքրիկ օրակ են այն փոխադարձ քաղաքակրթական ազդեցութեան, որ տեղի է ունեցել նոցա մէջ և պատմաքանի համար ուսումնասիրելու ամենահետաքրքիր և կարեւոր երեւոյթներ են։ Այսպես է բերուում յարգելի պիտնական իւր չօշափած ինդիրը, ինչպէս տեսնում ենք նրա համաոտ նախաբանից», եւն, տես և չարունակ ընծերգուած։ Ինդրին քաղուածոյ յարաբերութիւնը Ինքրակի մէջ, 1898, էջ 430։

— Վրացի Պատմ Ակակիի Հայկի մասին. «Դեմոյէ Օբօզր». լրագրից. թարգմ. Ս. Հ.։ Թիֆլիս, արագատիպ Մշացական Մարտիրոսեանի, 1898. 8°, 27 էջ։

Հանդ. Ամս. ի մէջ (1898, 181, 79) կը կարդանք. «Վերջին քանի մը տարիներս՝ ինչպէս յայտնի է, ծառ լրագրիք Հայոց դէմ թշնամական արշաւանքներ կատարելին, գորոնք կարկինցնելու համար, Աստուածայցմէ տանուք իրենց գրչէր արևլին՝ այս տզլտ բարբանչութիւնները դէմ, սակայն մեծ արդիւնք մը չատոյ չերին, վասն զի արշաւողներն à tout prix արշաւել ուզած էին, նախանձելով անտարակոյս իրենց պարագլխոյն՝ Պր. Վ. Կիլիչկոյի – տարակուսական զանգիներուն։ Աստեհտու ալ չատ ուրիչ պիտի ունենանք այսպիսի չարաքաղութիւններ կրելու, դիտենք, քայց հոգ չէ. «Հալածելր տարածել» է, ըստած է ժողովրդական առած, Նոր պայմաններ ու չատագովներ պիտի չպակսին։ ինչպէս ունեցանք այս անգամ վճայազէտն Պր. Ղ. Մատ, որ ինչպէս բնական է, անկողմնակալութեամբ իրաւունք ունեցողին կողմը քունց և իր պատասխանը տուզ ոուս լրագրի մը մէջ ընդդէմ վրացի Ժողովրդական բանաստեղծի մը՝ առեղծուածեան ոգւով գրած իր ընդհանրական և պատմական ուսումնասիրութեան, որ չատ լաւ կը մկրտէ Պրոֆեսորը, իբր «մի խայտառակէտ ժողովածու» կամ «փափուկ իսօսելով, տարօրինակ գրաիսօսութիւն»։ Ին այս է ուսումնասիրութեան ըստացած բուն անունը։ Հետաքրքրութեան համար քանի մը կէտերն չատոյ բերինք. Ակակին կը պարտաւէ լեզ Հայերն երբեք ազգային անուն (համբաւ) ուենցած չեն և հայ պատմագանները հաղորդածները միայն հեքեաքեներ են։ Դ. Մ. կը պատասխանէ. լեզ որ հին ապդին պոմ.ը առասպելախառն չէ, բ. հայկական պոմ. ազբիւրներուն անաչառ քննադատութիւնը մեծ քայլ առած է չորկիւ հետապոյի և հայ գիտնականներու. գ. հայկական քաղաքակրթութեան ուրացումը, եթէ ոչ ասկլի՝ գէմի կիսով չափ ուրացումն է վրաց քաղաքակրթութեան. վասն զի մինչեւ այի դար վրաց գրականութիւնը գրառնուած է հայ գրականութեան գալլի ազդեցութեան տակ։ վրաց լեզուով Աստուածաչնչի առաջին լարգմանութիւնը հայերէնի վրայէն եղած է, (կը վկայեն հմատ գիտնականք)։ վերք իրենց գիրը Հայոցմէ առած են եեն. «Լեզէ Հայերը ազգային քաղաքակրթութիւն չունէին մինչեւ վերդիչեակ ժամանակը (!), ուրեմն վրաց, որ այդ ժամանակամիջոցում Հայերից էին ստանում լուսաւորութիւն, քաղաքակրթութիւն»։ Լ. 7–9 տեսլը կը հերքէ և ստոյգ կ՚ապացուցանէ Ակակիին հետեւեալ կէտերուն մէջ պրոֆ. Ղ. Մ. մի առ միս. Լեզէ Հայոց պատմութեան նայելնք, վրաց ինքնուրոյնութիւնը ոչ մի ժամանակամիջոցում արժանի չէ լիչատակի. թ. Հայոց պատմութեան նայելով՝ լեզուն ալ մեզ Հայերն պարգեւած են. ժ. Պատմականին հայ «հեքիաթին» վրայ հիմնած՝ կ՚ըսէ լեզ վրացիք պատմութիւն չունէին մինչեւ ժԱ դար. ժ. Հայոց դրութեամբ՝ գիրն հրապարակս յայտնեցաք լեզ թեամբ լուացուին Հայերի և Ասեր հնարքներով գան ելաւ. ե. իբր լեզ Հայերը վրաց վանքերու տաճարներու արձանագրութիւններ խաչգաչած են ևեն. ինչու հանդուցած է Պրոֆեսորը լեզ անհնարին է փչրել ի սպառ այսպիսիներու գրիչները, ինչպէս արդեամբ տեսանք՝ Ակակիին տուած – վրացի՝ այսինքն հարեւանցի – պատասխա-

նէն, քայց գոնէ Ակակիի կողոպտարէն չէ փափուած վրացիներէն չատերուն օգնած է, յայտնապէս տեսնելու համար թէ վրացի բանաստեղծը՝ քանաստեղծութիւնն գրելէ ուզած է, և ասկայն չատ «տափակ» տեսակէն... Այս չատ հետաքրքրական ու կարեւոր յօդուածը Ս. Չ. թարգմանելով և իր տեսրակ առանձին հրատարակելով՝ մեծ ծառայութիւն մատուցած է տուսւրէնի անմոռաց Չայուն, քանի որ այսպիսի դէպքերը՝ մայրենի լեզուով ապրին ծանուցանելով՝ չատերը յորդորած է այս գէպերը գործածելու»։ Տես անդ և թ. 4, էջ 124։

— Պրոֆ. Մարրի կարծիքը վրացոց, ընդդէմ հայոց ուղղած վէմի մասին. (Լիտերատ. Ս. Մ.) Արարատ 1898, էջ 75։

Փիլոլոգ. Մուրճ (Ա. Ա.) 1898, էջ 740։

— *Չայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում։* Պրոֆ. Մարրի բանակոիւը իշխ. Ակակի Վրիեվելու հետ). *Թարգմանութիւն ծանօթութիւններով* Ա. Աբասխանեանցի։ (Արտատպած Մուրճ ամսագրից)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Պ. Ոստինեանցի, 1898. 8°, 48 էջ։

Այդ տեսիլ՝ Բազմավէպ 1898, էջ 297, «Վիրք և Իւսուջապետան Մար»։ — Մուրճ թ. 5։ — Տարազ, թ. 26։

Իսկ Չանդ. Ամս. մէջ (1898, էջ 280) կը կարդանք. «Պրոֆ. Մառի՝ «Վրացի Պօէտ Ակակին՝ Չայերի մասին» անուն մեկ կարեւոր երկը — որ ասկէ յառաջ Լեզուամտութեան մէջ ի լոյս ընծայուած էր — «Չանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (Յունիս, էջ 181, Չատ. 79 յղուած) արդէն ծանօթացուցած ենք։

Աւարտիկայ տեսրակ — որ առաջնոյն չարունակութիւնն է — «առնչի մեծ լրակատարութեան համար» Յ. Քարգմանիչը պատշաճ համարած է, Ա. մասին մէջ, պրոֆ. Մառի «առաջին ընդդիմախօսութեան քոյոր կարեւոր տողերն ամենայն հաւատարմութեամբ յառաջ քերել»։

Ղեկավարչական Լեզուաց Ընկերութեան «քանաստեղծ», կազմեցաւ աշխատութիւնը կամակոր յայտնի ու անհիրեւ հշմարտութեանց դէմ խիած և «կեղծ — ազգասիրական» քնոյ մէջ նիրհած, այնպիսի՝ քանիր կ'ուրագէ, որոնք ընդ լուսնով գոյութիւնն անգամ ունեցած չեն ... Այսպէս ի մէջ այլոց կը պնդէ Լեզ. առ. «Ընկերութիւն քանիցս պատերազմել են (վիրք) Չայոց կրօնի և ազգութեան համար», իբր այն Լեզ, «նուազ հայերը արիւն չեն Լեզուի վրացիներէ համար» բ. «Վրացիք միշտ վրացիներէն էին խօսում» և Լեզ Չայք վրացիներէն վրայ ամենեւին ազդեցութիւն ըրած չեն։

Սակայն յայտնի է որ այսպիսի վայրապատիկ ու ստայօդ փաստերն — որոնք գիտնական նչանակութիւն չունին — ո՛չ Լեզ միայն «մայրենի լեզուի պատմութեան անտեսիկակ» բլլալն ու «կեղծ ազգասիրութիւն» ցոյց կու տան, այլ նաեւ — մեզմ բանալու համար — բնդհ. պատմութեան երկաթեայ դէմերն իր դիմաց եօթն կնքով կնքուած անյուծանելի առնդծուած մ'բլլալը մատնանիչ կ'բնեն...

Գ. Ալբասխանեանցի Չայոց Լեզուամտութեան մէջ, օտարատնչին քառերը չատ առատ են»։

— *Աս քննադատութիւն Պատմութեան Մովսեսի խորենացւոյ.* Ս. Պետերբուրգ, 1898. 8°, 43 էջ։

Չ. Գ. Մէն. կր գրէ Չաւ. մէջ (1898, էջ 180–181). «Պրոֆեսոր Մառ 43 էջով բնդարձակ յօդուած մը հրատարակած է ռուսերէն «Բիւզանդեան Պարբերագրին» մէջ. և ինչպէս Չատորին Ա. Լեզուէն կը գուչակուի, չատ մը Նատորներ պիտի ունենայ այս չարքը։ Մինչ նոյն առարկան ոճով՝ կը պատրաստէ Պրոֆեսորն ինք զինքը՝ իր յօդուածներուն տրուած սխալ մեկնութեանց դէմ, Լեզ «հակառակ չէ ինքը խորենացւոյ պատմագրութեան նկատմամբ յառաջ եկած ժխտական հետեւութեանց, և Լեզ իր «Ներածութեան» յօդուածին նկատմամբ արուած են իրեն այնպիսի տեսութիւններ, որ պարզապէս սխալ հասկացողութեան արդիւնք են։ Այս յօդուածին մէջ կը յիչեցնէ Պրոֆեսորը, որ Մ. խորենացւոյ compilatif նկարագիրը պէտք չէ մոռնալ այս քննութեան ժամանակ, և Լեզ այս վերջին պէտք է ամենախիստ քննադատութեան ենթարկել, սակայն հեղինակ քննադատեսւ ատեն պէտք չէ վնասել պատմական հետեւակերին, և իր ժամանակին գիտնական կարծիքներն ու տեսութիւնները խորհրդարկութեան պէտք է առնել։ Պրոֆեսորն հրեք չրջանի կը բաժնէ հին հայերէն մատենագրութիւնը. ա. քրիստոնեար նոգեպար — ակղատական չրջան՝ ատրական մատենագրական ազդեցութեան տակ. բ. փիլիսոփայական — ակղատական՝ յունական ազդեցութեան տիրապետութեան տակ, և գ. վերջապէս ազգային, որ հիմնել է տեսական դպրոցի ոգւոյն և ատաղձութեան վրայ։ Իր անմիջապէս համեմատելով Մ. խորենացւոյ երկասիրութիւնն այս հրեք չրջաններէ յատկանչական երեսներ կ'ետերուն հետ, կը գտնէ որ այս պատմագիրն ատրական — միսիոնարական չրջանին մէջ չի կրնար դասուիլ, և ոչ ալ յունական չրջանին մէջ, իսկ եթէ միայնակ չրջանը կը համապատասխանէ՝ կ'ըսէ, Չ–ի դարուն, այն ատեն Մ. խորենացւոյ պատմութիւնն իր վերջին որոչ ձեւին տակ՝ Ե դարէն կանուխ չէ, սակայն կարելի է եւ աւելի ուշ։ Այս տեսութեամբ կը համակրի ուսուցչապետն այն խոզագրութեանց, որոնք հաստատուն ապացոյցներով կը դասեն խորենացւոյ խմբագրութիւնն աւելի ուշ, և այս պատճառաւ Պր. խալաթեանի գործոյն ալ կարելի է՝ կ'ըսէ, համակարծիք բլլալ։ Սակայն հաստատուն ապացոյցներ լիովին չի գտներ Պր. խալաթեանի հրկասիրութեան մէջ, այլ իրական կռւսմնից կհան կը գտնէ չատ մը ենթադրութիւններ ալ... Այս են ընդհանրապէս լծակներն, որոնց վրայ կը դանայ այս քննութիւնը։ Յուսանք Լեզ այս յօդուածին ամբողջական Լեզուամտութեան համար աւելի որոչ գաղափար կազմել հետաքրքրուողը այս աքանչելի երկասիրութեան վրայ։ Բայց կանխենք մեր կռւսմնէ աւելորդելու, որ Պր. խալաթեան ենթադրութիւններն չատերն այնպէս հաւանական են, որ նորանոր քննութիւններով պիտի փոխուին ստոյգ ապացոյցներու։ Մեր ձեռքն եղած աղբիւրներով կարելի է աւելի քան յուսալ, քանի որ ամէն գիտութիւն ենթադրութիւններով կը սկսի, և չանկարծ օր մը՝ յայտնուած նոր բեկորով մը, նոր յիչատակարանով մը եւն, կը գծենու հշմարտութեան համապիշ երեւոյթը։

Աւարտիկ գիտնական գրուածներ՝ որպիսի են Պրոֆ. Մառին քննութիւնը, չատ քան կը լուսաւորեն, և նոյն իսկ Պրոֆ. խալաթեանի նոր աւիւ կու տան՝ իր քանի մը կողմերը զօրացնելու, հաստատուն՝ ամրապնդելու. քայց Լեզ Լ–ը դարու խորենացին պիտի կարենայ վիրատին Լ դարն ելլել, չատ չատ տարակուսական է և պիտի մնայ»։

— *Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից. Ճիշատակ դատաւորաց Գորիա և Շմոնի վկայից, որ վըկայեցին յԱւտհա։*

Փիլոլոգ. Գ. Տ. — Մկրտչեանի համանուն գործին առիթ, տե՛ս այդ գործ։ Տես եւս Չանդ. Ամս. 1898, էջ 121, 50։ — Բիւրակն 1898, էջ 430։

Իսկ Արտատպ մէջ (1898, էջ 222) կը գրէ Մեսրոպ Վ. «Տէր–Մկրտչեանի փոքրիկ և ընտիր աշխատութիւնը արդէն ծանօթ է Ագաթանգեղոսին բնկերոջողներին. անկասկած նոքա չիշում են, որ հրա-

տարակիւր իր ընդարձակ յառաջաբանի մէջ նկատ է այն հզրակացութեան, իթէ իր հրատարակած վկայութիւնը «գրաչափ լուծում է» (էջ 5) Ագաթանգեղոսի պատմութեան գրութեան ժամանակի և լեզուի խնդիրը։ Աստուածաշնչական վկայաբանութիւնը չորրորդ դարու մի հմտարուեստ գործ է, Ագաթանգեղոսը մի անվաւերագիր է. նրա մէջ կան «տասացի նմանութիւններ», փոխ է առել երկրորդ վարքի հայերէն թարգմանութիւնից, որը կատարուել է «մօտաւորապէս ի դարի երկրորդ կամ առաւելն երրորդ քառորդում» (էջ 30), իսկ Ագաթանգեղոսի խմբագիրն է կորիւնը. սա և Ագաթանգեղոս «միեւնոյն անձնաւորութիւնն են» (էջ 17–18)։

Պր. Մառը իւր քննութեան մէջ համաձայն չէ վերոյիշեալ կարծիքների հետ և հարցնում է. ինչի՞ մէջ է Ագաթանգեղոսի պատմութեան և վկայաբանութեան նմանութիւնը, արդեօ՞ք պատմութեան նիւթի, թէ առանձին հատուածական պատմութիւնների և կամ ամբողջ գրուածքի ծրագրի մէջ։ Ուշ, այլ համաձայնութիւնը նկատում է Կորիւնի և Շմոնի ու Լուսաւորչի չարչարանքների մէջ, հետևաբար այնպիսի կէտերում երբ չարչարողը սրբերը ընդհանրապէս նոյն աղօթքներն են ասում, չատ անգամ նման տանջանքներով տանջում, նման մահով նահատակում։ Կրնայ ընդունուի էլ, որ Ագաթանգեղոսը իսկապէս օգտուել է վարքից, — մանաւանդ Տէր Մկրտչեանի քաղցատած հատուածների մի մասը քառական փոխառութեան տպաւորութիւն են թողնում —, այնու ամենայնիւ յատ Պր. Մառի այդ վարքին չէ կարելի իբրեւ Ագաթանգեղոսի աղբիւր՝ այնքան մեծ նշանակութիւն տալ, ինչպէս այդ կատեցել է ցոյց տալ Հ. Գալուստեան։ «Ագաթանգեղոսը նկարագրելով ս. Գրիգորի չարչարանքները, մի դէպքում, կարելի է (быть можетъ) օգտուել է Կորիւնի և Շմոնի նմանատեսակ տանջանքների նկարագրութեան մի քանի գարձուածներից» (էջ 4). այդ յատկանիշ այդ վարքը ոչ միայ պատմութեան աղբիւր է, այլ կարելի է ասել միայ ոգին և պատմագրի տիպ վերջը, և այն էլ ոչ «գործի պատմութեան», այլ այն խմբագրութեանը, որ այսօր պահուած է։ Նամանաւանդ ենք՝ որ վարքը պատմութեան նիւթի և ծրագրի վրայ աւանդին ազդեցութիւն չէ ունեցել, այլ գոյքէ «պայմանական»... աղբիւր է այն իմաստ բառերի, ինչ որ առաջինում ունենք» (էջ 4), բայց միթէ՞ հ. Գալուստեան էլ խմբագրի աղբիւրն չէ որոնում. այլ է՝ «միթէ ընդունենք, որ Հ. Գալուստեան ցոյց տուած նման գարձուածները նոյն գրիչ չրջանի վարքագրական յիշատակարանների աստիճանական գործածական ձեւեր են». հակառակ դէպքում վարքը հատատուն կոտուն է տալիս «իմաստքարի» ժամանակի և լեզուի մասին որոշ կարծիք յայտնելու, ինչ որ արել է Հ. Գալուստեան։

Գրած. Մառը վարքի մասին հրատարակչի հետ համակարծիք է, որ «հայկական քրիստոնեական գրականութեան այդ հազուագիւտ յիշատակարանը» ծագում է չորրորդ գարուց, հայերէն թարգմանուել է տարերէնից, և ուշադրաւ է, թէ վարքը իւր ներկայ վիճակով պահուած յունարէն և հայերէն ուրիշ խմբագրութիւններից ամենամերձն է։ Ագաթանգեղոսի գրագրի ապագրութիւնն են. հայերէնի տարբերութիւնները, և մինչեւ անգամ ս. Գրքի մէջ քանի վկայութիւնները յիշեցնում են տարերական «Պէշիթթա», կամ չատ կարելի է թարգմանը համեմատել է ս. Գրքի հայերէն առաջին՝ տարերական թարգմանութեան։ Այդ երկու աղբիւր փոքրիկ չորրորդ գարում ածուած էին Ագաթանգեղոսի։ Նրանց յիշատակին հետևողները Լիմ Կաստատանում»։

— Ագուի Ճանապարհորդութիւնից։

Վիեննա. Ազատ. 1899, էջ 208 (Վ. Վ. Յակոբեան)

— Հայերէն եւ վրացերէն արեւմտագրութիւնների ժողովածու։

Ազատի էջ (1903, էջ 463) կը գրէ Ինչպէս վարդ. «Պրոֆեսոր Մառը մեզ գրում է պէտերբուրգից, որ առաջիկայ Յունիսի մինչեւ 15-ը գալու է Կովկաս և ամբողջ ամառը միայ էնդ կիր։ Տարիներից ի վեր ամեն ամառ յայտնի ուսումնականներ գիտական նպատակով հանապարհորդութիւններ է կատարում և քրքրելով Էրզրումի, Ջայդ և վրաց վանքերի մատենադարանները, Ալժոս, Ախլցխ, Երուսաղէմ՝ ամեն անդից հնար քերում է իր բազմաթիւ արդէն հրատարակուած և ծրագրուած ուսումնասիրութիւնների համար հարստատ պաչար։ Նա այն ուսումնականների թիւից է, որ չափազանց սիրելով կարծիների աչխատանք, միեւնոյն ժամանակ չարունակ ձգտում են այդ աչխատանքի համար որոնել նարամար չուսումնասիրուած և մինչեւ այժմ անձեռնմխելի մնացած յիչատակարաններ։ Ցիչենք նրա ամենավերջին ուսումնասիրութիւնները, որոնք մեր գրական մի քանի հարցերին, եթէ չասենք վերջնական, բաւական յաջող լուծում են տուած, և այդ գլխաւորապէս հնապարհորդութիւններից ձեռք բերած նորանոր նիւթերի չնորհիւ։ Նա պարզեց Մարիրաան և Իսրեանցոց կապը, գտել է և հրատարակել է Ագաթանգեղոսի պատմութեան արաբերէն քնագիր, որը հատատուն կոտուններ է տալիս Ագաթանգեղոսի գրուածքի սկզբնագրի և նրա նախնական ծաւալի մասին. վերջապէս մի չարք ուսումնասիրութիւններով չեչատիով հայ և վրացական հին գրականութեան սերտ կապի, իբրեւ նչանաւոր երեւոյթի վրայ, հատատատում է, որ վրացերէնն ս. Գիրքը լարգմանուած է հայերէնից. և որովհետեւ հայերէնը ատրական այժմ կորած, քայց կարեւոր քնագրից է ծագում, լեզուն ևս ենթարկուել է յունարէնի ազդեցութեան, հետևաբար է, որ վրացերէն և հայերէն քնագրերը չատ կնպատակն վերականգնել կորած հին ատրականը։ Գման հարցեր գրական լուծում չէին ատանալ, եթէ յարգելի պրոֆեսորը իր անխոնջ աչխատութիւններ ատմանափակէր միայն հին, քազմիցս քրքրուած նիւթերով, և իբր հանապարհորդութիւններով չհետաքրքրէր ձեռագրերի քազմաթիւ ժողովածուներ։ Դրա այս ամառուայ հանապարհորդութիւնն էլ ունի այդպիսի գուտ ուսումնական նպատակ, որի ժամանակ մտագիր է ակռել իրագործել իր և ուրիչների քազմիցս արտայայտուած ցանկութիւնը — կազմել հայերէն և վրացերէն արձանագրութիւնների Corpus ժողովածու։

Հին չինութիւնների, քարերի, աղիւսների, անօթների և այլն. վրայ պահպանուած արձանագրութիւնները պատմական մեծ կարեւորութիւն և արժէք ունին։ Պատմութեան չատ նոր էջեր են գրուել գոյա շնորհիւ, իճարութիւնները լրացրուել, պատմական անճչտութիւններ ստուգուել։ Դրա միեւնոյն ժամանակ հարատատ նիւթ են գեղարուեստի և քաղաքակրթութեան պատմութեան համար։ Սակայն նրբ արձանագրութիւնները ցուր ու ցրիւ տպաւորուած են կամ ժողովուած պատմական գրուածքներում, նոյանից օգտուելը կախուած է մեծ մեծ գժուարութիւնների հետ՝ չատ քչերին է այդ յաջողուում։ Ամեն քանի ձեռնարկող հնարպային վաղուց ձեռնարկել և յաջողութեամբ միացրել են յայտնի տեսակի, այս կամ այն ազգի արձանագրութիւնները և պատմութիւն ուսումնասիրողի համար հատատատուն գիրք ատեղծել։ Աւելորդ չենք համարում յիչատակել հետևեալ յայտնի ժողովա-

ծանրը – Corpus Inscriptionum graecarum, C. I. Latinarum, C. I. Atticarum և այլն, որոնք քաղմամիլիոն խոշոր միաժամ հատորներ են, հմուտ մասնագէտների ձեռքով ժողովուած և ծանօթագրութիւններով պարպաքանուած։

Հայերս էլ դրացիլ ենք մեր քաղմամիլիոն արձանագրութիւնների կարեւորութիւնը. յիշենք Յ. և պիսկոպոս Շահխաթունեանի, Արզիպ եպիսկոպոս Տաճան–Գալալեանի, Ղեւոնդ Ալիշանի աշխատութիւնները. իսկ մասնաւոր, պատահական հրատարակութիւնները քազմամիլիոն են։ Այդպիսի հրատարակութիւններ չեն կարող ներկայանալ քաւարար համարձակ. անհրաժեշտ է, որ մենք ունենանք մեր արձանագրութիւնների ժողովածուն – Corpus. Պրոֆիսոր Մատի այս անգամուայ կլովկան գալը կապ ունի այդ նպատակի հետ։ Ես այդ մասին ինձ զրամ է հետեւեալը։

«Հ. Ա. Մաթուվ. Երկարտոր զրամ եմ նախապատրաստելով մի քանի մասին. հարցը ծանրակշիռ է և Ձեզ էութեան կողմից յայտնի. Մենք ստիպված ենք ունենալ խօսակցութիւն։ Ժամանակը չի ներում. պէտք է հատկացնեն և հրատարակութեան արձանագրութիւններ Հայոց և Վրաց։ Ընագիտական մասնաձեւովից առանձին պատասխանական լիազոր եմ առնում և Թիֆլիզում չահապրդուող կամ հետաքրքրուող մասնագէտների հետ եմ ուզում կայցնել։ Նիստը պէտք է կայանայ Յունիսի մօտաւորապէս 8–12ին։ Յուսով եմ, չնորհ կգիտէք. հրատարակել լիազոր մասին յիւսոյ կանգիակցնեմ։ Հիմա Ձեր ընդհանուր համաձայնութեանն եմ սպասում։ Հաւատարդ ենք ում կարող է Ձեր կարծիքով հրատիրել (երիտասարդներից)։ Հրատիրատուներ վրացիներից և հայերից միասին կլինին մօտ 10–12 հոգի»։

Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական մասնաճիւղը հետաքրքրուած է Հայերէն և վրացերէն արձանագրութիւնների ժողովածուով, մանաւանդ որ այդպիսի ձեռնարկութեան առաջուց էլ նպաստել է հրատարակչով Բրոսէի, Բազրաձէի և ուրիշների աշխատութիւններ։ Ղեկավարը գործի պէտք է պր. Մաւոր, որի գիտնական բարեմասնութիւնները ամենալաւ գրաւական են գործի յաջողութեան. իսկ գործին արտաքին օգնող վրացիներ և հայեր կգտնուին ոչ լիւ տաս, այլ աւելի անձիկք։ Հաստատ կարող ենք ասել, որ հայ վրացական և պատմութեան ուսումնասիրութիւնը աճեցնալ հողի վրայ կդրսի, հոխ և նոր նիւթերով»։

— *Ահի, ահի Հայաստանի մայրաքաղաքը։*

— *Հայկական ահի պատմութեան «Սիպուհ և Նախուսար» բառերուն քննութիւն. Ա. Պետերս. տպագր. կայսեր. Ակադեմիայի, 1898։*

— *Ձիմարիտ, ճշդիրու, ահիտ բառերուն և թուելիքաց երկրի վրայ ուսումնասիրութիւն. անդ։*

Հ. Տաշեան Հանգ. Ամսի. մէջ (1899, էջ 56 կր գրէ այս երկրին առթիւ. «Յ տեսարակ ունինք առ[illegible]նիս ծանօթ հայագիտիս գրչէն, երկրն ալ հասմատ՝ բայց հմտութեամբ գրուած։ Հեղինակը ամէնէն աւելի ընդարձակը՝ կր նկարագրէ Նաղրատունեաց մայրաքաղաքն «Ահի», հոչակաւոր նաեւ այժմ իր աւերակներովը։ Հայագիտիս մասնատրապէս սիրելի էր այս նիւթը, իրեն՝ որ քանի մ՝անգամ այցելած է աւերակաց և պեղումներ րրած՝ հնագոյն Ահին յիրեւան բերելու համար։ Պատմա-կան-հնախօսական տեսութիւնն մըն է գրուածքնոյ՝ ուր մասի քաժնուած, և լոյս տեսած մեծ գործքի մը մէջ՝ որմէ նաեւ առանձինն հանուած է։ Այս մեծ գործքն է Ջանչիանի արդէն հանրածանօթ « Նդհայրական օգնութիւն », որուն առաջին տպագրութեան մասին ՝տպ. Մոսկ. 1897, 8° էջք $\text{Ի}_1 + 754 + 128$) ընդարձակ ի[illegible]ութիւն կր[illegible]ի մէջ (համմ. Ի. Տիրեանի յօդուածը՝ « Հանդէս » 1898, էջ 51–57, 114, 147–151, 211–213)։ Առաջին տպագրութեան մէջ չկայ հայագիտիս « Ահի » գրութիւնն, որ նոյն գործքին երկրորդ բաւ[illegible]փոխած տպագրութեան (Մոսկ. 1898, 8° էջք $\text{A–V} + \text{LXXX} + 624 + 173$) դիտաւոր զարդերէն մին կր կազմէ՝ դրաւորով անոր 197–222 էջերը։ Փրոֆիսիքը պարդարուած է հօմին գիտնկիկ պատկերներով, որոնք Հնոյ քանի մր պիտաւոր յիշատակարաններ կր ներկայացնեն, ի միջի այլոց Պարպապ մի մասը, կամէոդիկէն, Հաւքիւոց եկեղեցին, Ս. Յակոբայ մենաստանը, Նաղրատունեաց պալատը և ուրիշներ, ամէնն ալ յայտոց։

Երկրորդ տետրակին նիւթն է Հայկական նախարարական՝ աւելի հին ընտիլ աստանական՝ դրութեան երկու յատուկ քաղաքական տուեալներու։ Այս յօդուածն ալ նախ լոյս տեսած է Հուսական Հնախօսական ընկերութեան տիւեկագրոց մէջ (Հատ. ԻԱ, 165–174) և ապա առանձին հանուած։ Ուսումնասիրած է յօդուածոց 1898 տարուց Մարտին։ Հայագէտը կր քննէ յատկապէս սեպուհ և նախարար բառերը՝ հրգրտելով անոնց ստուգաբանական ծագումը։ Հայագէտն արդէն նոյն յիշատակագրոց մէջ (Հատ. Ի, 286–89) հրատարակած էր յօդուած մր՝ « Հայոց Սեպուհ և վրացոց Սեփէ բառերի ստուգաբանութիւնը » որ լոյս տեսաւ նաեւ Հերքիս մէջ (« Հանդէս » 1892, էջ 164–5)։ Այն տեղ գրուած մեկնութիւնը հնասանական չերեւոյթ ուրիչ հայագիտի մր՝ Հիւսնանի (համմ. « Հանդէս », 1894, էջ 354–5)։ Այժմ ներկայ յօդուածովս կրկին կր գառնայ Ն։ Մաս յիշեալ խնդրոյն քննութեան, այս անգամ քննութեան առնելով նաեւ « Նախարարն » և յարակից կէտերը։

Երրորդ տետրակր Հուսական Ընկերութեան յիշեալ տեղեկագրոց մէջ (Հատ. ԻԱ. 298–304) հրատարակուած չորք մր փոքրիկ յօդուածներ կր պարունակէ։ Առաջինը (էջ 298–300) քննութեան է ճշգրիտ և ճշդիր բառերուն։ Երկրորդը (էջ 300–302) մեր նախնեաց չահսաթ յիշուած « Հրութեաց Երգոց » մասին է՝ քննելով այս « Հրութեաց » առութեան իմաստը. իսկ երրորդը ուսուցչապետ Շահխաթունեանի առ փ. Մութէր գրած մէկ նամակին հետ WZKM, 1897, p. 294–6) մէջ յօդուած ինդրոյն մասին։

Հաղաքի էր մեզ այս երկու տետրակներն ալ հրատարակած տեսնել հայերէն հրատարակութեամբ»։

Տես նաեւ Բազմավէպ 1899, էջ 73։

— *Նոր ևիւթիր հայ արձանագրութեանց, Անի, Լաոին, Մրին, Բազարան, Երուանդակերտ, Թալին. 1893։*

Քննագ. Տես Մ Ի Ա Բ Ա Ն, « Նշտոց », « Ի[illegible]տութիւն ուսուցչապետ Նիկ. Մառ'ի մի նոր հրատարակութեան առթիւ », կամ Արարատ 1893, թ. 8, էջ 765, ուր կր գրէ. « Հինդ նոր արձանագրութիւնք. Յանդգնեմ ես երիտասարդ ուսուցչապետը տարի չէ անցնում, որ մեզ մի նոր աշխատութիւն չտայ, իւր անխոնջ գործունէութեամբ լիներով միշտ հակապատկեր այն քաղմամիլիոն « Ֆիլոլոգ » հայ մասնագէտներին, որոնք կարծես երգուել են ոչինչ չանել։ Պ. Մառը իւր այս նոր փոքրիկ հրատարակութեամբ մեզ տալիս է 24 կտոր մեծ ու փոքր արձանագրութիւն, թ.ից մինչեւ ժԹ–գդարի, հաւաքած Անիում և նրա չրջակայքում։ Արձանագրութեանց մի քանիսը չատ հետաքրքրական են և լուսաբանում են մի քանի մութ կէտեր, քայց աւելի հետաքրքրական են պ. Մառի տուած մի քանի նոր քայլարութիւններ այնպիսի անհաս-

կանալի ձեռագիր քառերի, որոնք հանդիպում են արձանագրութեանց մէջ, և որոնց լուսաբանութեամբ մենք աւելի մօտ ենք ծանօթանում և աւելի ուղիղ ըմբռնում մեր հայրենիքի անցեալ դարերում ունեցած քաղաքակրթութեան չափն ու աստիճանը և տնտեսական վիճակը», եւն։

— *Խուզ կամ յուշ անուան վրայ, ի գարու հայ արձանագրութեան մ՚առիթս։*

Քննագ. Ախթամարի 1893, թ. 43։ — Հանդ. Ամս. մէջ (1893, էջ 341) կը գրէ Ղ. Տայ. «... փոքրիկ հատուած մըն է Խաւսական Ընկերութեան Լիմրլիի մէջ լոյս տեսած, և ուր կը խօսի Խուռ քառին վրայ, որ Ախ հիւղիւղայ մէջ գարձր պաշտօն մըն էր։ Ասոր խնդրոյս վրայ աւելի ունենանք խօսելու և յիշելու հայագիտիս այս հատուածին մէջ հրատարակած հետաքրքրական արձանագրութիւնը մը ի գարէն[1]։

— *Փիտոդութիւն. հայ լեզուի վրայ։*

— *Պետրոս Փիտոդեան կաթուղիկոսի և Յովհաննու կոզեան վ՚ի գուշակութիւնիդ։*

Մշակի մէջ (1895, թ. 142) կը գրէ Ստ. Մ. «Մի գրոյց է՝ վիրաքերիալ Պետրոս Փիտոդարձ կաթողիկոսի աքանչելագործութեան և Յօհան կոզեան վարդապետի հրկու գուշակութիւնների՝ առնչակի խաւարուսիների առիթով, որ տեղի են ունեցել 1023 և 1037 թուերին։

Այս գրոյցը հրատարակիչը հանել է Պետերբուրգի գիտութիւնների հնմարանի մի հայերէն ձեռագրից և տպել է ուսերէն թարգմանութեամբ հանդերձ, և համապիտ առաջաբանով։ Յառաջաբանում, Մաթը ցոյց է տալիս, որ նոյն գրոյցը անչոյն տարբերութիւններով գտնուած է և Մատենադարանի Ներսիսեան պատմութեան մէջ երեք առանձին տեղերում, և քննութիւններով ապացուցանում է, որ ոչ մէկ այս գրոյցը արտագրուած և մեզրած է Ներսիսեան պատմութեան երեք կողմերից, այլ ընդհակառակը նա ծառայել է իբրեւ պղբիւր Ներսիսեան, գոնէ ծանօթ է եղել նրան։ Ի որովհետեւ Յովհան կոզեանի գուշակութիւնների մէջ կան ցուցումներ մինչեւ 1147 թուականի վրա, ուրեմն և գրոյցը չէր կարող այս թուականից առաջ գրուած լինել։ Մաթը բնականաբար հետեւցնում է, որ Ներսիսեան պատմութեան գրութիւնն էլ պէտք է 1147–ից յետոյ դնել, այն ինչ մինչեւ այժմ համարուում է, թէ այդ պատմութիւնը գրուած է 1136 թուին, հիմնուելով հետեւեալ անորոշ խօսքերի ծուռ մեկնութեան վրա։

Այս աշխատութիւնը որչափ որ իւնամքով ու համուածութեամբ է կազմուած՝ նոյնչափ էլ իւնամքով ու զգեցիկ է տպագրուած, Ս. Պետերբուրգի համալսարանի ժողովածուի մէջ, և գարդարուած է վերոյիշեալ հայերէն ձեռագրի մի երեսի լուսով ֆոտոտիպով»։

Տես նաև Արարատ 1896, թ. 2։

— *Անանունի Հայոց նախնական պատմութեան մասին. Մովսէս Խորենացու պատմութեան աղբիւրներուն հարցի վերաբերմամբ. Պրոֆեսոր Ա. Կարապետի քննական յօդուածներուն առիթ. Թարգմ. Ե. Լալայեանց. Հանդ. Ամս. 1895, էջ 18, 54, 108, 195, 277, եւն։*

Ստ. Մ. Մշակի մէջ (1894, թ. 132) կը գրէ. «Երեսատարդ գիտնական Մարտը «Византійскій Временникъ» հանդէսի այս տարուայ հրկրորդ համարում գիտութիւն է մի ընդարձակ յօդուած, աւելի քան 40 մեծադիր երեսներ, «Անանունի Հայոց նախնական պատմութեան մասին», որի մէջ քննութեան է առնում Մովսէս Խորենացու պատմութեան աղբիւրները, մանաւանդ հոչակաւոր Մարաբասեան աղբիւրը։

Յօդուածի սկզբում պրոֆէսօր Մարրը համառօտ մի մէջ է բերում Ֆրանսիայի հայագէտ կարդիւերի վերջին ուսումնասիրութեան էական կէտերը, որոնց վրա հիմնուած՝ կարդիւեր խորենացու պատմութիւնը համարում է գրուած 8–րդ դարից ոչ առաջ, հակառակ մինչեւ այժմ ընդհանուր ուած համոզման, թէ այդ պատմութիւնը գրուած է 5–րդ դարի վերջերում՝ ս. Մեսրովբի աշակերտ Մ. Խորենացու ձեռքով։

Պրոֆեսօր Մարրը առանց մանրամասն քննութեան մէջ մտնելու, նոյն իսկ ընդունելով, որ կարդիւերի բերած փաստերը չատ ծանրակչիռ են, իր կողմից քաւականանում է մի քանի համառօտ, քայց չատ էական առարկութիւններ անելով նրա դէմ։ Ես կարիք էլ չէ զանում մի առ մի պատասխանելու կարդիւերի փաստերին, որովհետեւ իրաւացի կերպով նկատում է, որ Խորենացու պատմութիւնը մի քանի դար յետ չպրտելու համար՝ հարկաւոր է նախապէս ընդունել, թագաւորութեան ուսումնասիրութիւն նրա պատմութեան և աղբիւրների մասին, որ մինչեւ այժմ կատարուած չէ գոհացուցիչ կերպով։ Խորենացու և 8–րդ դարի մի յոյն պատմագրի մէջ մի և նոյն հատուածը տեսնելով և ապացուցանելով, որ յոյնը փոխ չէ առել այդ հատուածը Խորենացուց՝ դեռ զգուար է եզրակացնել, թէ ուրեմն Խորենացին է առել նրանն յոյնից, ուրեմն և Խորենացին 8–րդ դարի պատմագիր է։ Որովհետեւ ուրիշ և աւելի հաւանական լուծում կայ այդ առեղծուածին – այսինքն՝ որ Խորենացին և այդ յոյնը օգտուել են մի ընդհանուր նիւթ, դեռ չը հետազօտուած աղբիւրից։

Թէ Խորենացին իրբեւ աղբիւր ունեցել է և ասորերէն, կամ ասորերէնից հայերէն թարգմանուած աղբիւրներ՝ նա ապացուցանում է համոզիչ կերպով. այն ինչ մինչեւ այժմ ոչչ չէր դարձուած ասորական հին մատենագրութեան վրա՝ իբրեւ Խորենացու աղբիւրի. իսկ մինչեւ Խորենացու քոլոր աղբիւրները չը քննուին՝ վերջնական եզրակացութիւն անել չէ կարելի։ Ահա այսպիսի մի աղբիւր, այսինքն Մարաբասեան աղբիւրի քննութեան է նուիրուած յօդուածի չորրդ մասը։

Յայտնի է, որ Խորենացին իր պատմութեան Ա. գրքի և Բ.–ի սկզբի[2] աղբիւր է ներկայացնում Մար–Աբաս Կատինա ասորուն, որ իբր թէ վաղարշակի հրամանով (150 տարի Քրիստոսից առաջ) գնացել է Նինուէ և այնտեղի գրատան մի չատուրէն գրքից քաղել հանել է հայոց նախնական (հայկազեան) պատմութիւնը։ Վաղարշակ այս պատմութիւնը իբրեւ թանգագին գանձ գրել է իր դիւանում, իսկ մի մասն էլ փորագրել է տուել արձանի վրա (Մծբինում, որից չէ – արձանից թէ գրած գիւանի պատմութիւնից) Խորենացին առել է իր պատմութեան նիւթերը։ Լանասէրները քննելով Խորենացու այս առանձնաձեւ Մարաբասի մասին և տեսնելով նրա մէջ անհեթեթութիւններ՝ եկան այն եզրակացութեան, թէ Խորենացու այս

1. Տես «Հանդէս Ամս.» 1893, թ. 6, էջ 162։

2. Մարքարտ իր «Խորենացու ուսումնասիրութիւնների» մէջ (Արարատ, 1891) ցոյց տուեց նոյն իսկ Խորենացու քնագրի վկայութեամբ, թէ Ա. գիրքը և Բ.–ի սկիզբը ամբողջապէս Մար–Աբասից չէ առել պատմագիրը, այլ ուրիշ աղբիւրներից էլ և թէ Մար–Աբաս հազիւ մի երրորդ մասն է կազմում մեզ աղբիւրների մէջ։

պատմածը չինծու է, խորենացին ստում է, յետոյ ուրիշ ուսումնասիրութիւններից հետևցրին, թէ խորենացին և Մարաբաս նոյնն են, թէ խորենացին ինքն է հնարել այդ անունը և առասպելը՝ որպէս զի իր պատմութեան արմէքն ապահովել և այլն։

Խորենացու անողոք և բազմահնուտ ուսումնասիրողների մէկը, Կուստինեան ասային անգամ ուշադրութիւն դարձրեց մի պատմական հատուածի վրա, որ տպված է Հիւնոսի (7–րդ դար) պատմութեան ակզբում, բայց ակնյայտնի է, որ նրանը չէ։ Այս հատուածում պատմված է Հայկի և Բէլի պատմութիւնը, Հայկի սերունդը, Արայի և Շամիրամի վէպը և այլն, և վերջը դրված է երկու ցուցակ, մէկը Պարթեւաց թագաւորների, սկզբից մինչեւ վերջը, միւսն էլ հայոց Արշակունիների, սկզբից մինչեւ Պապ թագաւորը։ Այս հատուածի մէջ թէպէտ նկատվում են բաւական տարբերութիւններ խորենացու պատմութեան համեմատութեամբ՝ բայց չատ և չատ կէտերում նա համաձայն է բնիկ խորենացուն, և առհասարակ նկատվում է կապ՝ այդ հատուածի և խորենացու մէջ։

Այն էլ յիշենք, որ այդ հատուածի սկզբում յիշվում է, թէ Տրդատ թագաւորի հրամանով Ագաթանգեղոս Մծբինում արձանի վրա դրոշմել է հայոց թագաւորների տարիները։ այդ արձանագրութիւնը յետոյ անցել է Մար Աբաս Մծուրնացի (Մծրնացի) փիլիսոփայի ձեռքը, իսկ սրա աշակերտներից հասել է այն անծանօթ հեղինակին, որ գրել է այդ պատմական հատուածը։

Կուստինեան այս հատուածին անցողակի քննելով՝ կարծիք էր յայտնել, թէ դա նոյն ինքն խորենացու գրածն է, իբր թէ խորենացին այդ հատուածը գրել է ինչպէս ծրագիր իր պատմութեան համար. իսկ պատմութիւնը գրելիս՝ մասամբ հետեւել է այդ իր ծրագրին և մասամբ բարեփոխել ու փոփոխել է նրան։ Նոյն միտքն աւելի վճռական կերպով արտայայտեց Նաւէ կարծէր, առանց սակայն նոր փաստեր բերելու։

Ամէն պրօֆեսօր Մարը այդ հատուածի մանրամասն և բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնից գալիս է միանգամայն նոր եզրակացութեան։ Նա ապացուցանում է, որ այդ հատուածի հեղինակը խորենացին չէ, և չէ էլ կարող լինել, այլ դա գրված է խորենացուց առաջ։ Իրիսատարդ հայագէտը ապացուցանում է, որ այդ հատուածի մի մասը (Աղամանգեղեան արձանագրութիւնը) անցնում է մի անծանօթ հեղինակի ձեռքը (որան Նա կոչում է Անանուն – Ανωνυμ), որ իր կողմից նրան լրացնում է, աւելացնելով հայկազեան նահապետների վէպերը, որով հատուածը ստանում է մօտաւորապէս այն ծաւալը, որ այժմ գտնում ենք Սեբէոսի ակզբում (թէպէտ տեղ տեղ նկատվում են դուրս ընկած կտորներ)։ Այս հատուածը յետոյ մի ուրիշի ձեռքն է անցնում, որին Մարը կոչում է Կիոզ Մար Աբաս և նոր խմբագրվելով՝ ներառնում խորենացին իր ձեռքի տակ է ունեցել այս հատուածի երկու խմբագրութիւնն էլ, թէ Անանունը և թէ Կիոզ Մար Աբասինը, քանի վերջինս, որ մեզ չէ հասել, առատութեան տալով՝ ամբողջապէս մտցրել է իր պատմութեան մէջ, իր կողմից էլ յատկութիւններ անելով։

Նէթէ այս տեսակէտն ընդունվի – և դժուար թէ չընդունվի, գոնէ էական կէտերում – դուրս կը գայ, որ խորենացու Մար Աբասը առասպել չէ, նրա մտքի ծնունդը, յատուկ դիտաւորութեամբ կեղծված հնարված, այլ յիրաւի քերթողական ունեցել է Մար Աբաս անունով մի պատմական ալքիր, որից առել է այն, ինչ որ մենք գտնում ենք նրա պատմութեան սկզբում։ Այս դէպքում խորենացին մեզ կր հանդիսանայ ոչ իբրու խմբագիրող, այլ գոնէ խմբագրութեան, այսինքն որ նա միանգամայն հաստատել է «Մարաբասին» ինչ որ ատ գրել է թէ իր պատմութեան գլուխ մասին (վաղարշակ, Տիգրանէ և այլն) և թէ հայոց նախնական պատմութեան վրա։

Անտեսանելի պ. Մարը փորձ է անում քննել, թէ ով կարող է լինել յիշեալ Անանուն հեղինակը և մի քանի հատուկական ցուցմունքներ մէջ բերելով՝ հնարաւորում է, թէ գուցէ դա լինի Փաւստոս Բիւզանդը կամ աւելի մեծ խօսելով՝ Փաւստոսի պատմութեան հեղինակը։ Յօդուածի վերջում պրօֆեսօր Մարը, ցոյց տալով, որ խորենացու ալբիւրների մեծ և էական մասերը Մար Աբաս, Փաւստոս, Ագաթանգեղոս) աստղական մասնագրութեան հետ մեծ կապ ունեն՝ քանասիրների ուշադրութիւնը հրաւիրում է՝ ուսումնասիրելու աստղական մատենագրութիւնն էլ, որ թերևս չատ բան պարզէ նոյն իսկ խորենացու պատմութեան վերաբերմամբ, և չը բաւականանալ միայն յունարէն ալբիւրներով, որոնցից ծագած եզրակացութիւնները յամենայն դէպս միակողմանի և վտանգաւոր կը լինեն։

Ցոյց տալով երիտասարդ հայագէտի այս նոր աշխատութեան հիմնական կէտերը, որը նա աշխատութեամբ ապացուցել է՝ ասելիքը չենք համարում ասել, որ մեզ համար հետաքրքիր չեն Անանունի ուսումնասիրութեան մէջ երկու կարեւոր կէտեր, այսինքն, թէ «Նախնական պատմութեան» ո՛ր տան է պատկանում Անանունին և ո՛րը «Աղամանգեղեան արձանագրութեան», նոյնպէս և այդ պատմութեան երկու ժամանակագրական թանկերի ակզբնական ձեւը վերականգնելու փորձը։

Կուզէ ուրիշ տեղ մենք ասելիք ունենանք մեր կարծիքը մանրամասն յայտնելու այդ խնդիրների մասին»։

— *Հայկական – ասորական արձանագրութիւն 1323 թուականի*, պետր. 6 էջ։ Թղմ. Հանդ. ամս. 1895, թ. 2։

Արաքսի մէջ (1895, թ. 1, էջ 22) կր կարդանք. «Ալէքսիէչիայում գտնուած գերեզմանաքարը 1328 թուականի հայերէն և ասորերէն արձանագրութիւնով։

Այս յօդուածով [որը տպուած է Ի. Ե. Աբեղեանի Նամանուշքի Երանուցգարերի մէջ] հայագէտ պ. Ն. Մառը ծանօթացնում է մեզ մի նոր գիւտի հետ, որ պատկանում է պ. Պանտուսովին։ Նրա 1892 թ. Սիմֆերօփէլում, Պիչպէկեան Փանթեզմանտասն մէջ արած պեղումների ժամանակ Ալէքսիէչիան գտնում է Մինին Ալեխսում, հայքաքեան լճից դէպի արեւելք, իւր գիտի չորչը։ Գերեզմանաքարի արտերէն տրամագրութիւնը կարդացուում է այսպէս՝ Սա Յովհան Հայոց եպիսկոպոսի Գերեզմանն է։ Քարի վերայ փորագրուած է մի խաչ, որի չորս անկիւններում հայերէն տառերով գրուած՝ Քր. Յ. Տր. Ած. խաչի տակ Տէր Յովհաննէս Հայոց եպիսկոպոս. իսկ խաչի միւս երեք կողմերը ի ներ Հայոց Իչմէնի գրեցաւ յիշատակս։ Գերեզմանագրութեան տեսակէտից այս արձանագրութիւնը չատ հետաքրքրական է, որովհետև այս տեսակ մենք գտնում ենք Ա. տառի այն ձեւը, որը ուրվագիր [և] և քոլորգիր [ա] այբերի մէջտեղն է բռնում և ցոյց է տալիս այն աստիճանը, երբ այդ տառը երկգծանի ձեւից սկսել էր երկգծանի դառնալ։ Այսպիսով մենք առաջին անգամ տեսնում ենք չեզագիր այբի գործածութիւնը արձանագրութեան մէջ։ Արձանագրութեան քովանդակութիւնը չատ նշանաւոր է, որովհետև իրաւունք է տալիս կարծելու, որ այդ կողմերում Ալէքսիէչիայում հիմ է հայկական մի ամբողջ գաղթականութիւն։ Կուզէ սա այն քրիստոնեաներն են, որոնց մասին յիշում է ԺԴ. դարում Վարդանը

իւր Աչխարհագրութեան մէջ, և պր. Ի. Խվօլսոնը, որ իւր Syrish-Nestor գրուածքի մէջ կարծիք է յայտնում թէ Աէմիրէչիայում յիչատակուած Ս. Մաամէէոսի վանքը պիտի նեստորականների վանք եղած լինէր։ Յամենայն դէպս, «աւելի պարզաբանել այս հարցը և լոյս սփռել նրա վերայ, կարող են միայն յետագայ գիւտերը» — ասում է պ. Մաուէ»։

— *կաթոլիկոսական այիւսլնապրական Ըստդասատակ* » բառը՝ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ։

Մշակի մէջ (1896, թ. 27) կր գրէ Ա. Մ. «Շնորհակալութեամբ ստացանք պրոֆէսոր Ղ. Մաոիից մի համառօտ, հետաքրքրական տետրակ, նուիրուած հայկական մատենագրութեան ուսումնասիրութեան։ Տետրակն ամփոփում է երիք յօդուած, որոնք նախապէս գնուած են եղել Լուսաց հնագիտական ընկերութեան արեւելեան բաժնի յիչատակարանների մէջ։

Առաջին յօդուածում հեղինակը քննադատում է Ագաթանգեղոսի պատմութեան մի մասի տեղը, որտեղ ասված է, թէ ս. Գրիգոր հանուում է իր դաստակերտը Ըստդանատակ, Աչրարատեան գաւառում, Վաղարչապատ քաղաքում (Էջմիածնի տպագրութեան, եր. 484)։ Այս Ըստդանատակը կամ Ըստդաստակը առաջ համարում էին մի անծանօթ տեղի յատուկ անուն։ Ն.Հ. Ակինեան և Ի. Աարգիսեան աւելի մօտիկից էին հետազոտել բայց դէռ չէին պարզել այս բառի առուգաբանութիւնն ու նչանակութիւնը։ Ղ. Մաու քաղաքացիական պատկերով, վրայ, պարբերի և փէչիվի լեզուներից բերած համեմատութիւններով ցոյց է տալիս, թէ այս բառը քարտված է երկու պարսկերէն բառից (առտ և ստակ) և նչանակում է առուտով ստացուած ապրանք։ Այս բարդ բառը կրճատված ձեռքով է գործածուել լեզուի մէջ ուղղակի և ուղղակի ձեւերով։

Երկրորդ յօդուածը քննութիւն է Փաւստոս Տէր-Մկրտչեանի (Միաբանի) «Հայկականք» աչխատութեան (12 քաննաբերական յօդուած, տրատարակուած «Արարատի» 1884 թուից)։ Հետեւելով այս գրուածքի մասին և ցոյց տալով նրա հետաքրքրական կողմերը՝ Ղ. Մաու աւելի մանրամասն կանգ է առնում Միաբանի՝ իրբեւ նոյն «Տհանչագ Սամիխիկ տիկին» յայտնի հատուածի մասին տուած բացատրութեան վրա, և անընդունելի է համարում նրան։ Ղ.նչպէս իաստում է խոր-ենացու (բ. 2) հանրակացին տառերի մասին (գայբատ քէ և այլն), և Միաբանի բացատրութիւնը լրջութեամբ է երկու պիտուքնեամբ։

Երրորդ յօդուածով հեղինակը ուսս ընթերցողներին ծանօթացնում է Ա. Ղ. Ա.-ի «Ցարութիւն Արարատեան կիզծիքը» քննութեան հետ, որ երկու տարի առաջ հրատարակվեց Լեպզուում։ Ղ.ա համաձայն մէջ է բերում այս քննադատութեան եղրակացութիւնները, որոնք գտնում է իիստ համոզիչ։

Աւելորդ է ասել, որ Ղ. Մաոի այս փաքրիկ աչխատութիւնն էլ, լատ սովորականին, փայլում է հմտութեամբ ու իիստ տրամաբան-գիտնական ոճով։ Ղ.կատնենք միայն, որ առաջին յօդուածում հեղինակի ուչադրութիւնից վրիպել է առուբառը, որ հայտնած ձեւն է քննված պարսկերէն առուտ բառին։ Ղ.նչպէս երկրորդ յօդուածում, երկու լրիւ-րիմացութիւն ունք նկատում գտնին, առին բացատրութեան մէջ, (Լոնինի լրագրանութեան մէջ գտնին = ԿՇՈՒ, իսկ ՇՀՈՒ) իրարմանչի չատնլուածն է։ Խորենացու բ. 5 «ձգել գտնին, = առին քչել (և ոչ նետել)։ բայց հեղինակի ընդհանուր նպատակը հիւղ է»։

— Աբեղեանցի Ժողովածու եւ Մհեր հրատարակութեան վրայ՝ ի լրիւին Sapiski Vostocnago otdelenija Imp. Russkago archeologiceskago Obscestva, IV, էջ 411–416 և 417։

— *Բարլամի և Ցովասափ վարդանայ տրուած աչխարհագրութեան մէջէն*, 1891։

— *Քննութիւն համեմատական լեզուագիտութեան մագիստրոս Ա. Թումանոնի լեզուագիտական ծանօթ հետազոտութեան վրայ, որ կրում է այս վերնագիրը. « Պատմական քերականութիւն նոր հայերէն լեզուին »*։

Քննադ. Ա.ժ.ագանց (Ս. Մ.) 1891, թ. 9, էջ 134, տես անդ, կամ ԹՈՒՄԱՆԻՆ՝ գործ. յատկութեան մէջ։

— Նոյնց « Ա.նապատ » և վերջ « Ա.ափ » քառերու ծագման մասին. Խարգ. Ղանչա Ամատեայ 1892, էջ 161։

Քննադ. Հիւպշման, ZDMG, 1892, էջ 327–8։ — Ա.ժ.ագանց (Ս. Մ.) 1891, թ. 9, էջ 135։

— *Ցուցակ Ա.ետանայ վանքի ձեռագիրների. ամառնային ուղեւորութիւնից ի Հայս։ Մոսկուա, 1892. Ի + 59 էջ, 1 ճչգրտապատկեր*։

Ա.ժ.ագանգի մէջ (1892, թ. 73) Ղ. Գ(արամեան) կր գրէ. «... Ցարգելի գիտնականի այս գործը բաղկացած է յատկաբանիից, ցուցակից և ժամանակագրական ու անուանական ցանկից։

Ցատկաբանից տեղեկանում ենք, որ պարոն Ղ. Մաոի ի հայս արած ամարային (1890 թ.) ուղեւորութեան իրրեւ արդիւնք իստատացած Ա.ետանի ձեռագիրների ընդհանուր ցուցակը նա առանձին է հրատարակել, իսկ Ս. Էջմիածնի տասն ձեռագրների նկարագիրը, լծորել է և պիտի հրատարակէ իր գլխաւոր գործի, հայկական առանների գրականութեան հետազոտութեան հետ միասին։

Ինչքան մարդուս անկկալութիւնը մեծ է, այնքան ծանր է այդ անկկալութեան ի գերեւ ելնելը։ Ա.ետանի ձեռագրիների քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ դոքա բոլորովին նորագոյն ժամանակում պատոնեալ ժողովածո են, իսկ նրա հին հարստութեան հետքն անգամ չէ մնացել։ Էջմիածնի ձեռագրիների ժողովածուի մեծ մասն նուիրել են վանքին Ագաթատրի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն և նրա աչակերտ Մանուէլ վարդապետ Ալիմէչխանցն երեսնական թուականներում, իսկ վանքում գրուած ձեռագրերիր ևս եթէ կան նորագոյն ժամանակի (վ-Թ դարու) գործեր են։

Այս երեւոյթը բացատրում է մի առանձնութեամբ, որ յիչատակում է Ա.ետանի պատմութեան հեղինակ Մանուէլ վարդապետն և այլք։ Ագ առանձնութեան Ալիմէն կաթոլիկոսի ժամանակ վանքի ժողովածուն վանահայրը ծախս է եղել տուել, որպէս զի վանքը մաքրուի չուտով և կաթոլիկոսի այցելած ժամանակ նրա աչքով չ'բնկնի փչուած ձեռագրերի կոյտը։ Այս առանձնութիւնը պ. Մաուն անհասանական է համարում։ Եթէ ևս իր իսկ քերած պատճառաբանութիւններ հաստատում են, որ վանքի այդ հարստութեան կորուստը հասանելի անցեալ դարում է պատահել։

Այդ առանձնութիւնն չէ կարող հերքել և այն պատճառաբանութիւնով, որ Ալիմէն կաթոլիկոսն ինքը մատենասէր էր և գրագէտ, Հէնց նոյն իսկ այդ պատճառով կարող էր տգէտ վանահայրն այդ ոճիրը գործել, որպէս զի յանկիմանութեան չ'արժանանայ։ Իսկ կարծիքով մեզնից մի դար առաջ այդ չատ բնական երեւոյթ կարելի է համարել, քանի որ այժմ իսկ աւելի լուս չէն վարուում հայկական ձեռագրերի հետ։ Մի Եմէ յայտնի չեն վանքեր, որ դեռ անպէտք իրերի հետ ածած փուսուր

են ձեռագիրներ և չկան նկարագրականներ, որոնք նայն իսկ Ս. Էջմիածնի ձեռագրերի հետ լծկած լինեն վարուած։ Այս առանցնալծիներ կարով է և այն պատճառով ուսոյց համարուել, որ Հայոց միաբանութեան անկումին կատարեալ և այս վիրջին դարերում, այլ միաբանութեան չարչարուած գրածոյ անձինք չատ քիչ են եղել և կան... Մարդ ահամոյիկ մտաւոր է, երբ նին լծորդակցութիւններ կարդալով այդ միաբանութեան տրած չատաչափութեան վրայ։

Անկրկնայ է, որ բոլոր ձեռագիրներն այդ վիրջին դէպքի ժամանակ չէին կայող անհրեւութեան, մի քանի հին ձեռագիրներ ազատուել են և կան այժմ, ինչպէս և դրուածից ասում չատ այլ ձեռագիրներ չատիչուածած և կրուած են։

Պարոն Մաթի ասելով վանքում կայ մի ձեռագիր գրչական ձեռագիրների, որ կազմել է Տ. Եղիշէ Չալալեանցը։ Այդ գրչական նայելով պարոն սկրբում ձեռագիրների թիւն ասելի էր քան 161 այժմ կայ։ Պարոն Մաթ նկարագրել է միայն 110 ձեռագիր, որոնցից մի քանիսն ինքը չէ տեսել, այլ նրանց մասին գրածները հանած են ձեռագիր ցուցակից։ Այս ձեռագիր ցուցակի մասին չարգելի պիտոյական դուռանաւոք է խօսում և նրանից քաղում է մի քանի տեղեկութիւններ, որ երեսի առանդնալծումը չայտնի են միաբանութեան, իսկ այժմ գիտուր է առելի։

Ասա գիտնականի ցուցակը կազմուած է հետեւալծիաբը Հեռլինի ձեռագրիների ցուցակի, ոսկայն ժամանակի ազդեցութեան պատճառով ձեռագրիների նկարագրութիւնները քանի չատաչ է գնում, այնքան համառօտում է, չատ նպատակայարմար են և գործադրութիւն գիւրացնում են նաեւ վերջին կցուած ժամանակագրական և անուանական ցանկերն։

Այս 110 ձեռագրիների մէջ չը կայ և մի հատիկ գրական նուրութիւն, ամենքն էլ գրիւել նկնդեցական գրքեր են բացի երկու բառարանից, մի քերչարարութեան, Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան գլխից և մի քանի հին և նոր փիլիսոփայական չայտնի գրքերից։

Ձեռագրիների մեծագոյն մասն լծուական ունի (73 հատ), միանների լծուականն էլ դիւրին է որոչելը, աւելնաչին ձեռագրիներն 2 հատ են, մէկի լծուականն է 965, միւսն եւս բաւ հրատարակչի ի. դարն է, լծէնէ լծին չունի։

Ցուցակի վերջը կայ նկազոյն աւետարանի մի երեսի նմանահանութիւնը, որ ընդօրինակել է ս. վարդեզ Սարգսեանցը։

Ասա ցուցակը իրաքանչիւր քանաւորի համար մի գնդեցիկ նուէր է, ափսոս միայն որ ժամանակի սղութիւնը ձեռագրիների նկարագրութեան անհամաչափութեան պատճառ է եղել»։

Տես եւս Հանդ. Ամս. 1893, թ. 9։

— *Ախտհոն և գոյլն որպէսզի ելիկ հայերէն առակն.* 1892։

— *Գիւրք մանկտեանն Յիսուսի գրքին վրայ ուսումնասիրութիւն.* Բազմ. 1892, էջ 247, 290։

— Քննութիւն երեք ազբեթաց հայ եկեղեցւոյ պատմութեան և պ. Մ. Ղ. Մաթի մի կարծիքը։

Ա. վարք Գրիգոր և Թոռանց Ս. Գրիգորի. — Բ. վարք Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ. — Գ. վարք Սրբոյն Ղազարեան. — Դ. Ագեր այս երեք գրուածոց. — Ե. Գրութեան ժամանակն և հեղինակը. — Զ. Հերքումն պ. Մ. Ղ. Մաթի կարծեաց (Տ. Ղ. Տ. Գանակեանց. Բագմավէպ 1901, էջ 105–110։

— Арабское извлечение изъ сирийской хроники Маріабаса. С. Петербургъ 1902.

Իրիշ՝ Լուսաչի մէջ (1903 էջ 238) կը գրէ. «Անհատ պիտանական և համակրելի հայազգած Ղ. Մաթը չարունակ հետազօտելով և գիտնական ուղիներով՝ համարեա իրաքանչիւր տարի մի նոր յոյս է պատրաստ հայ մատենագրութեան այս կամ այն մասը մեզ ծանօթ և չպարզուած կամ ուրիչներից սխալ բացատրուած խնդրի վրայ։

Ասա անգամ յարդելի գիտնականը մի այնպիսի խնդիր է չօշափել, որ միայն զուտ լեզուագիտական—մատենագիտական նչանակութիւն չունի, այլ մեր անցեալի ամբողջ պատմութեան հետ ուրտ կապ ունի և հետաքրքրական է իրաքանչիւր փոքր ի չատէ մտաւոր հատուածութիւն ունեցող հայ անհատի համար։

Յայտնի է, որ մեր պատմագիրը Մովսէս Խորենացին հայոց պատմութեան սկզբնական չրջանների մասին խօսելով՝ տեղեկական ազբիւրն է անուանում Մարիբասի կամ Մարաբասի պատմութիւնը և անգին քանակութեամբ հատուածներ է տալիս բերում՝ իբրեւ Մարիբասի գլխից հանուած կամ քաղուած։ Այս հատուածներն այնքան չատ են, որ հայագէտ Ֆրանսիացի Վիկտոր Լանգլուան հատաքրքրով՝ մի ամբողջութիւն կազմել և իրրեւ առանձին գիրք հրատարակել Ֆրանսերէն լծաբգմանութեան հետ՝ իր չայտնի «Հայատանի հին և նոր պատմիչների հատաքոծու»–ի (Collections des Historiens anciens et modernes de l'Arménie) հրատարակութեան մէջ[1]։

Սակայն գիտնականներից ոմանք Լանգլուայի նման լատատեսութեամբ չվերաբերուեցան Մ. Խորենացու բոլոր ասածներին և ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մարիբասի անուանով ոչ մի աչիատատութիւն չկայ ընդհանուր պատմական գրականութեան մէջ, ենթադրեցին, որ Մարիբասի պատմութիւնը միմիայն խորենացու նետածոն է. Մարիբաս չի եղել և չկայ. խորենացու հրեւակայութեան ծնունդ է այն բոլորը, ինչ որ պատմում է նա Մարիբասի անունով, որպէս զի իր ասածներն աւելի կշիռ ունենան ընթերցողների համար։

Մարիբասի գոյութեան խնդիրը կապակել էր Մ. Խորենացու պատմածների վաւերականութեան և տանեկան դարեր ամբողջ ազգի վատահութիւնը վայելող ծերունազարդ հնդինակի հշմարտախօսութեան խնդրի հետ։

Երբոք էլ դժուար էր քացատրել՝ թէ ինչպէս կարող էր խորենացին իրենից պատմագիր և ամբողջ պատմութիւն նետել, քանի որ իր ժամանակից մարդիկ կարող էին այդպիսի խաբգախութիւնը բանալ, այնուամենայնիւ գիտնականներից ոմանք (մերայիններից՝ ի մէջ այլոց պրոֆ. Ֆ. Պատկանեանը) ապացոյց գերելով խորենացու Մատրաքսի վերագրած ժամանակն ու հանգամանքների անճիշտ լինելը՝ բոլորովին մերժում էին ընդունել, ինչպէս ասացինք, Մարաքասի գոյութիւնը։

Խնդիրն այս անորոչ դրութեան մէջ էր, երբ 1896 թ. հրատարակ եկաւ այն հետաքրքրական նորութիւնը, թէ փարիզում գտնուել է Մարիբաս գազգէացու ժամանակագրութիւնը։ Այս լուրը հրճուանք և մեծ ուրախութիւն պատճառեց խորենացու վաւերականութեան ընդդիմադիրներին։ Սակայն փարիզի հայագիտութեան ուսուցչապետ Carrière-ը համառօտ տեղեկութիւն տալով վիճենայի «հան-

1. «Mar Apas Catina, Histoire ancienne de l'Arménie, extraite de l'histoire des premiers ancêtres, traduite de chaldéen en grec par ordre d'Alexandre – le grand, et conservée en partie par Moïse de Khorène etc». Paris, MDCCCL-XVII.

դէպ ամէօրիայում» նոր դիւտի մասին, զարձնալ հնձիագրում էր՝ ձէ այս գիւտն նոյն որ այժ է տալիս խորհնացու վաւերականութիւնը կասկածողների կարծիքներին։ կարիէրը իւուսացաւ չուտով հրատարակել իր ուսումնասիրութիւնը Մարիքաս փաղդէացու նորագիւտ ժամանակագրութեան մասին, բայց դժբաղդաբար չուտով ինքը վախճանուեց և մենք զարձեալ պարզ գաղափար չկարողացանք կազմել նորագիւտ ձեռագրի էութեան և արժէքի մասին։

Այն, ինչ որ խուսացաւ կարիէրը, այսօր տալիս է մեզ հայագէտ ուսուցչագետ Մաոր։

Նորագիւտ ձեռագիրը ոչ ձէ Մարիքաս ժամանակագրութեան ասորերէն բնագիրն է, այլ այդ բնագրի քաղուածքը՝ արաբերէն լեզուով։ Պրօֆ. Մաոր Պետերբուրգի համալսարանի միջոցով բերել տալով ձեռագիրը Պետերբուրգ՝ ուսումնասիրում է այդ վաւերագիրը և այդ մասին զեկուցումն կարդում ուսաց կայսերական գիտական ընկերութեան տրուելիան բաժնի 1902 թ. փետրուարի 21–ի նիստին. ահա այս զեկուցումն է մեր ձեռքի տակագրուած բրօշիւրը։

Պրօֆ. Մաոի զեկուցումից երեւում է, որ Մարիքաս փաղդէացու ժամանակագրութեան արաբերէն քաղուածքի նորագիւտ ձեռագիրն արտագրուած է 1889 թուին, բայց ինչպէս մի քանի հանգամանքներից երեւում է, այն օրինակից, որից արտագրուած է, բաւականին հին ձեռագիր պէտք է լինի և չատ տեղեր խանգարուած։ Փաղուածքի փարիզի ձեռագիրն ընդամենը տասն երեսից մի փոքր աւելի է in-f°, սկսում է Ղեբրովվից մասին խօսելով և վերջանում՝ կոստանդնի մայր Հռիփսէ ձեռքով փրկչի խաչը զանելու պատմութիւնամբ։ Այս քաղուածքից արդէն երեւում է, որ քնագիրն ընդարձակ ծրագրով գրուած լինչնաւոր պատմութիւն է եղել, որի մէջ բացի քաղաքական դէպքերից տեղ են գտել նաեւ Պղատոնի փիլիսոփայութիւնն, Արիստոտէլեան չրջանի, Հրէաստանի եօթն ազատների – Փրիսոսի մասնակ – և այլ քաղաքակրթական հանգամանքների մասին։

Արաբական քնագիրը լիարժանուած է ասորերէնից ու գրուած է նոյն իսկ ասորերէն տառերով։ Այս կէտն, ասում է պրօֆ. Մաոր, զգալի հարուած տուեց այն ծայրայնի ուղղութեանը՝ խորհնացու հայոց պատմութեան քննադատութեան վերաբերութեամբ, որ այն բոլորը, ինչ որ յայտնի եղած պատմագրերի մէջ չկար, համարում էր խորհնացու նորած կամ իարդախած անվաւեր նիւթ։

Մ. խորհնացու վերաբերեալ այս անվստահութիւնը վերջերս սկսել էին և մանաւոր դիպուածներով արտայայտել. այսպէս օրինակ Մ. խորհնացին Հերովդէսին անուանում է կրկնակի անուանով՝ «Հերովդէս Ագրիպաս»։ պրօֆ. կարիէրը այս դէպքը մեր պատմագրի նորածն էր համարում, որովհետեւ ուրիշ պատմագիրներ Հերովդէսին Ագրիպա չեն անուանել։ Մարիքաս ժամանակագրութեան քաղուածքն այժմ ապացուցանում է խորհնացու հաւատարմութիւնը, որովհետեւ ձեռագրում Հերովդէսի անունը կրկնակի է գրուած, այսինքն ինչպէս խորհնացին է գրել. «Հերովդէս Ագրիպա»։

Խորհնացին խօսելով Աբգարի ամուսնի Հռիփսէի մասին, քրիստոնեայ է անուանում նրան ու լռում։ Մինչդեռ այս կարիէրն ուզում էր ապացուցանել, որ խորհնացու աստուածները հինգ ոչ հինգ ուսում են Լուսաւորիչի հեղինակի պատմութեան մի տեսակ վրայ։ կարիէրի տեսակէտն ոչ լռէ Մինչդեռ, այլ «Ակխաբէնի լռացուհի» էր և ոչ լռէ քրիստոնեայ, այլ հրէայ։

Այժմ պարզուում է, որ խորհնացին չէ միայն այդպէս ասողը, այլ ինչպէս երեւում է արաբերէն քաղուածքից. Մարիքասի ժամանակագրութիւնն էլ նոյնն է յայտնում։

Մարիքասի ժամանակագրութեան քաղուածքն աւելի մեծ նչանակութիւն է ստանում հայոց պատմութեան սկզբնական չրջանի վերաբերմամբ։

Հայոց հնագոյն պատմութեան համար հայոց լեզուով երկու աղբիւր ունինք. Ականաւներ և Մ. խորհնացին. երկուսի մէջ էլ իբրեւ հիմնական և հնչիւնակաւոր աղբիւր է յիչւում Մարիքասը։ Պրօֆ. Մաոր կարծիք էր յայտնել, որ Ականաւի աչխատութիւնն հայոց սկզբնական պատմութեան աւելի հին մչակութեան է. այժմ Մարիքասի քաղուածքը հաստատում է պրօֆ. Մաոի ենթադրութիւնը։ Մարիքասի պատմական կարգաւորութեանն աւելի մօտ է Ականաւը, քան խորհնացին։ Մարիքասը, ինչպէս և Ականաւը, ասում է, որ հայոց առաջին լուսաւորիչներ երեւացին Աբչակունիների պատկառանում հաստատութեան անմիչապէս յետոյ. իսկ խորհնացին սրանց համարում է հայոց լուսաւորների երկրորդ հարատարիւնը, որովհետեւ առաջին լուսաւորները հայկազանց ցեղից էին։ Ականաւը լռէ նոյնպէս յիչում է հայկազանց, բայց ոչ իբրեւ լուսաւորներ։

Ականաւի առնչով հայոց առաջին լուսաւորիչներ Աբչակունիներն են և ծագում են պարթից Աբչակունիներից. առաջին լուսաւորը կոչւում էր Աբչակ (բառ խորհնացու վաղարչակ), այն ինչ Մարիքասն այս հաստատութեան առաջին լուսաւորին «Կիսքա» կամ «Կասբ», այսինքն խոսրով ասնունն է տալիս և գլխաւորն այն է, որ Մարիքասի քաղուածքը հայոց այս բագաւորներին Աբչակունի չէ համարում, այլ վրաթակ բուրդեր։ Պ. Մաոր հետեւեալ խօսքերով է աւարտ բերում Մարիքասի քաղուածքի այդ հատուածը. «... Հայերը հրը տեսան, որ Պարթեւներն իրենց համար լուսաւոր ունեցան, իրենք էլ լուսաւոր նչանակեցին Մեծ Հայաստանում իրենց համար « կասբ », այսինքն խոսրովին։ Իրանք լուսով իննր լուսաւորներ էին մի ցեղից. սրանք այն լուսերքերն են, որ վերատանուեցին են ապրեստ...»։

Խորհնացու քննադատները մեծ պատմագրի մեծ խարդախութիւններից մէկն էին համարում և այն հանգամանքը, որ նա նչդեսիոյ լուսաւորիներին հայացրել է. այժմ նոյնը հաստատում է և Մարիքասի քաղուածքը, որ Աբգարին ուղղակի անուանում է հայոց բագաւոր։ Նկատուեր էր համարում նաեւ խորհնացու յիչած Աբգարի նամակագրութիւնը Յիսուս Փրիսոսի հետ. այժմ տեսնում ենք, որ Մարիքասի արաբերէն քաղուածքը նոյնպէս ասում է. « Աբգարը լուսաւորեց հայոց վրայ Նդեսիայում, նամակ գրեց Փրիսոսին »։

Մարիքասի քաղուածքը յիչում է և հայոց լուսաւոր Արտաշին, որ կոստանդիանոսի ժամանակակից էր. ակնյայտնի է, որ այս Արտաշը խորհնացու և Ականաւի Տրդատ պէտք է լինի։

Վերոյիչեալ փաստերն արդէն պարզ տպաւորութիւն են, որ խորհնացու վրայ բարդած մեղադրանքներից չատերը վերանում են. գոնէ այսքանն ակնյայտնի է այժմ, որ խորհնացին ինքը չէ ստեղծել Մարիքասի պատմութիւնը, այլ եղել է այդ հեղինակի անունով մի ժամանակագրութիւն, որից օգտուել են լմէ Ականաւը և լմէ խորհնացին։

Այժմ հարց է ծագում. ով էր Մարիքասը և ե՞րբ է գրել իր ժամանակագրութիւնը։ Ինչպէս գիտենք, խորհնացու ասելով Մարիքասն ապրում էր վաղարչակ լուսաւորի օրով, այն ինչ, Մարիքասի քաղուածքից վերջ տեսանք, որ նրա պատմութիւնը հասնում է մինչեւ կոստանդիանոս և մեր Տրդատ լուսաւորների օրերը։

Ահա մի նոր առեղծուած։

Պրօֆ. Մաոր ենթադրում է, որ Մարիքասը, Մա-

րաթաս, Մարաքա կոչուած հեպինակը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Դ. Տատուրականցիի Մար–Աբա կամուզիկոսը, որ վախճանուեց Փրիսկոսի 552 թուին։

Այս Մար–Աբան ծագումով պարսիկ է, քրիստոնէութիւն ընդունելով գնում է Մծբին՝ ուսանելու. այդտեղից գնում է Նդեսիա, ուր սովորում է յունարէն լեզուի յատկութիւնները, ապա նշանակւում է Սելեւկիա–Տիգրիսի պատրիարքութիւնը և գալով Մծբին՝ ուսուցանում է։ Պատմ. կաթողիկոսի մահից յետոյ (536 թ.) յաջորդում է Մար–Աբան և հիմնելով կամ վերանորոգելով Սելեւկիայի դպրոցը, ուսուցանում է այդտեղ. քսան զօրօտարի ուսման դէմ յանդգնելու կամ քարոզելու պատճառով՝ խստութեամբ Ա. (531–579) աքսորում է նրան Ադրբէյճան և Սելեւկեան եկեղեցին աւերում։ Կաթողիկոսը հանդարտեցնելու և նրան վերադարձնելու է ուղարկում Սելեւկիա վերադառնալու, բայց արքայի հրամանով քանտարկում է և քանտումին էլ վախճանում 552 թուին։

Պրոֆ. Մառի այս ենթադրութիւնը (եթէ չենք սխալւում Մարիքասին ասորի գիտուն համարող ենթադրութիւնը նոր չէ, այլ սկիզբն է առնում Փաստրմէր հայագէտից) ինչպիսի նորից ինչուան կերպարանք է ստանում. արդիւնք նեստորական կաթողիկոս Մար–Աբայի գրուածքն է «ժամանակագրութիւնը». եթէ միայն երան են վերագրել։

Եթէ Մար–Աբան վերջերում դարու հեպինակ է, ուրեմն Ասանուն ու խորհնացին միևնոյն կամ ուիչ ուշ ժամանակի պատմագիրներն են։

Ինչո՞ւ և ի՞նչպէս է խորհնացին իր ժամանակակից մի հեպինակի գրուածքը ասնում հասցնում վ. պարսկերի օրերը։ Կորցած հանգոյցը չգտնուեց»։

Ամբողջական լեզուը (Մ. Շովրանեի) Բազմ. 1903, էջ 440–447։

— Аркаунъ, Монгольское названіе христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ–халкедонцахъ. СПБ., 1905.

Լուսաւորի մէջ (1904, թ. 6, էջ 247) կը կարդանք. «Անցեալ Նոյեմբերի 25–ին, Պ. Բուրգի Արեւելեան բաժնում Լարօն վ. Բօզենի նախագահութեամբ կայացած նիստում պրօֆ. Ն. Մառը կարդացել է մի զեկուցում Մոնղոլների՝ քրիստոնեաների անուանող «արկաուն» բառի մասին, որի ծագումը վաղուց գրաւել է արեւելագէտների։ Յարգելի պրօֆէսսորը յայտնեց, որ ինքը հնենադրում է, թէ այդ բառը հայկական ծագում ունի Լ–ի Փ դարերի միջեւ։ Այս մասնակամիջոցում կատարի կոթե էր մեում երկու կրօնական կազմակերպութիւնների մէջ. քաղկիդոնականների և նեստորականների։ Վերջինները յաղթող հանդիսացան։ Քաղկիդոնականները ստիպուած էին հեռանալ և գնալ գանազան կողմեր. նոցա մեծ մասը քնակուեցան Վրաստան և Ձուլուեցան վրացիների հետ. մեւս մասը դիմեց Բուդդարիա և Յունաստան. երրորդ մասը, որոնց առեւտուրով էին պարապած, ուզղուեց դէպի Միջին Ասիա և գաղթականութեան հաստատուեց այնտեղ։ Նոյ քաղկիդոնականների ուիչի ետևից մասը հասան մինչեւ իսկ Չինաստան։ Մոնղոլները ընդհարուելով քրիստոնեայ հայերի հետ՝ նոցա անուանեցին «արկաուն», իսկ այնուհետեւ այս կոչումը տարածուեց և ընդհանուր քրիստոնեաների վերայ։ Չինաստանից մինչեւ Պարսկաստան, Մոնղոլական տիրապետութեան ամբողջ ընդարձակ տարածութեան, ինչպէս երեւում է հին պաշտօնական վաւերագրերից, միակ տեղն է, ուր քրիստոնեաները կոչուում են «արկաուն»։ Իր «արկաուն» բառը հայկական ծագումն ունի, զեկուցողի կարծիքով, այդ մասին վկայում են ինչպէս հայոց հին մատենագիրների վկայութիւնները, նոյնպէս և իր ուսումնասիրած ժի զարի՝ քարի վերայ գտած մի արձանագրութիւն»։

Մանրամասն գիտնագ. Մուրճ 1905, թ. 11–12, էջ 220–243 (Լ. Ո)։

Շուրեան Նանասէրի մէջ (1901, էջ 41–47, յօդուած մ'ունի «Պրոֆ. Ն. Մառի նոր գործերը» խորագրով, ուր կ'ասէ. «Ա. Պետերբուրգի Կայսերական Համալսարանի հայագիտութեան պրոֆ. պ. Ն. Մառ վերջին ժամանակներս լոյս ընծայեց մի չորք ուսումնական հետազօտութիւններ, վերաբերեալ հին Հայոց ու վրաց գրչագիր յիշատակարաններին, Իոթա համար հարկաւոր նիւթերը անխնջ երիտասարդ գիտնականը քաղել է Ա. Լենինգրադի հարուստ մատենադարանում, մասամբ էլ Ցունաց հնչակաւոր Ամոնի վանքերում, ուր մի քանի անգամ նա անձամբ հանապարհորդել է այդ նպատակով։ Յիշեալ հետազօտութիւնները լոյս տնեց հինգ տետ. ա. Ընագիրներ ու Հետազօտութիւններ. գիրք առաջին. բ. — Նոյնը — գիրք երկրորդ. գ. Հայ–ասորական բառարանին վերաբերեալ նկատողութիւններ. դ. Նկարներ Սրբոց վարքագրութիւնից. մասն առաջին և երկրորդ։

Առաջին գրքում հեպինակը խօսում է Եփրեմ Խորի Ասորու, ծննդեան տօնելու օրերի և Երուսաղէմում առաջին եկեղեցիների հիմնարկութեան մասին։ Փորձի է ենթիրեր հետեւեալն է. 1899 թ. պ. Մառը գալով Ա. Լենինգրադ, ի միջի այլոց, աչքի է անցուցանում մի գրչագիր (ըստ կարգնահանգի N° 899) ուր նշանակուած էին Եփրեմի հատուածները՝ հայերէն թարգմանութեամբ, կատարուած ոմն Գէորգի Ձեռնդով Փետուն քաղաքում, եւս և ասորի բնագիրը։ Ուշադրութեամբ քննելով այդ ձեռագիրը, նա յուսով համոզուում է, որ այնտեղ Եփրեմին վերագրուած հատուածները՝ դորան չեն պատկանում։ Ապա նկարագրելով գրչագրի հանգամանքները. պ. Մառը մէջ է բերում ասրա այս յիշատակարանը.

«Յամի վեցհարիւրորդի վեցհարիւրորդի չորրորդի (664 + 551 = 1215), ի թագաւորութեան Հայոց գրեցաւ գիրքս յամենախապատում լուսաւոր վարդապետութեն և խրատք ոգեշունչ ազգի ազգի քժշկարանք ախտացելոց հոգով ասացեալ սուրբ և երջանիկ լուսաւորչին Հայոց Գրիգորի. ընդ նմին և ուղղափառ վարդապետութեն ընդդէմ հերձուածողաց ազգի ազգի աղանդոց վկայութեամբ սուրբ հարցն սրբոյն Աթերիանոսի ուղղափառ վարդապետի առաջեալ յաւգուստ և ի չահ ուղղագաւան եկեղեցւոյ և ի կործանումն և յամաւելի չարափառ հերձուածողաց ի գերեզմանական անապատս որ կոչի Աղներ ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածածնին և սուրբ առաքելոյս հրամանաւ երիցս երանելի հարն Թեոդորոսի և այլ միաբանք և միախորհուրդ հոգեբարեաց ձեռամբ Պետրոսի փղոն և անպիտան գրչի։ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի յազգէն Ռուբինեան և քարեպաշտի և ի հայրապետութեանն տեառն Ցոհաննէսի Հայոց կաթողիկոսի»։

Այս ձեռագրում, նկատում է իր կողմից պ. Մառը, չկայ Փ. Լուսաւորչին վերագրած Ցաճախապատումը. քայց դորա փոխարէն Աթերիանոսի և յիշատակարանի մէջ կան երկու հատուածներ, որոնց մասին չէ յիշուում յիշատակարանում։ Իոթա գրուած են այլ գրով, որ տարբերուում է մեծ քնագրի և մեծ յիշատակարանի գրերից. երկու հատուածներ եւս վերագրուում են Եփրեմ Ասորուն և իբրեւ թարգմանութեան ասոքերէնից։ Երկրորդ և ուիչի կարճ հատուածի վերջը մենք կարդում ենք հետեւեալը. «Ջկէդորզ մեղապարտ յիշեալիք մեզոց թարգմանեցաք ի Փա., որ զայս հանդիսաւոր հատս թարգմանեցին ի քաղաքս Քեսուն վասն սիրոյ և խազագութեան... Իւ վ. ամրամ (վ. անթաբամ)

ողորմեացի տր. աթ. ի ծնողաց նորա. յիչեալ Վա. աթ. դՁակոբ որ փափազանաց ասացեալ զոմ ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց։

« Ջատրք և պաշտաւնական և գաւառաւածանահաց հայրն գԻոհրոս գԱկանց անապատին առաջնորդն յիչեալ ի Վա. ուրք կարդացք կամ լնդաւրինաց կիք և գծնաւդս նորա. և ուր յիչիլ կիչեալ ևղիցի »։

Ի այս երկու հատուածներուդ, չարունակուած է պ. Մաուր, գրուած ու նիւմուծուած են Աղիներ աթ. Նազաւտուի Տ. Թուրոսի օրինակով, ուր ապագարել է քան գրչագիրը XIII դարու առաջին քառորդում։ Նոյն ժամանակի վրայ են ակնարկում նաև գրչագրի ուղղագրական առանձնայատկութիւնները, որ յատուկ են առնաւարակ Կիլիկիոյ տրքանի այսինքն Մլքին դարուց հայ մատենագրութեան. օրինակի համաք՝ անգելայ, մանգանց, լնդիցին, լնդիր փոխ. անկեալ, մանկանց, լնկիցին, լնտիր. ապրիլ. լի, զազալի, քարաձք փոխ. ապրիլի, զգզալի, քարամբք. ւ տուի յապաւինի իւրոն ո հոլովման. օր. ասաղոյ, հոգովս, սրդոյ, եկեղեցոյ և այլն։ Երկրորդ հատուածը անվաւերական պատմութիւն է առաջին եկեղեցիների հիմնարկութեան մասին. իսկ առաջին հատուածը ծննդեան տօնելու օրերի մասին է խօսում. դա իմ հետաքրքրութիւնը չարժեց, նկատում է գիտնականը, այն պատճառով, որ դրա մէջ բերուած են հատուկտորներ աստուածկան քնագրից հոյոց տաեերով։ Տատաղարձութեան քանի մի լծորութիւնները ցոյց են տալիս, որ ձեռագրիս մէջ այս քնագիրը ներմուծուել ինչն լծարգմանիչն չէ. զուցէ, ծննդեան վիւրաբերեալ հատուածը այդ հետաքրքիր լծարգմանութեամբ չաճախ էր ընդօրինակուում։ Յամենայն դէպս մեր լծարգմանութիւնը կատարուած է ոչ անագան քան XIII դարու առաջին քառորդն, որին վերաբերում է գրչագիրը, և ոչ աւելի հին քան XII դարն, երբ մենք կարող ենք ենթադրել, լծէ հայր, ներկայ հանգամանքներում ոմն Վէտրզը, լծարգմանում էր ասորերենից վկանութիւն։ Աչխատելու իւրաքանչիւր հատուածի քովանդակութեան մասին պ. Մաուր խօսում է առանձին։

Ա. Ննջեգեան տօնելու օրերը։

Հայոց գրականութեան մէջ ծննդեան տօնը քնագաղար մշտական վիճաբանութեանց առարկայ էր. Հայերը ծնունդը տօնում են ոչ միեւնոյն օրը այլ քրիստոնէից հետ։ Հայ գրչագիրների Ժողովածուների մէջ, պէտք է նկատուի, կր զանուին դեռ չատ հատուածներ, նուիրեալ այս առարկային և նման մեր յիչատակարանին։ Վերջին դէպքում նչանաւոր է կարապետ վ. Մկրտչեանի հրատարակած հատուածը « Վկայաբանք վասն ծննդեան Փրկիչոյ և մկրտութեան » (Վրարատ, էջ 49–52. Ս. Էջմիածնի մատենադարանի գրչագիր XV դարու)։ Կարապետ վարգապետի այս Ժողովածուի հեղինակաւոր անձանց թւում, որոնք վկայում են, լծէ Փրկիչոյ ծնունդը ու մկրտութիւնը կատարուում էր մի օրում՝ Յունվարի վեցին, վերջինն է նաեւ մեր Ղեւոնդ Շնորհալին (ի հատուած լծոյն Ընտրեալի վերջնոյ Հայոց կաթուղիկոսի, որ ատ Մանիլ լծագատորն Յունաց)։ Շնորհալու կարծիքը, արտայայտուած 1165 լծ. Նորա հատուած լծոյում, մեծ հնչակ էր վայելում Հայերի մէջ, ուստի պ. Մաուր ենթադրում է, լծէ Փրիստոսի Ննջեցեան և Մկրտութեան նուիրեալ վկայութիւնների Ժողովածուն կազմուած պիտի լինի անմիջապէս Ղևրաթի հատուած լծոյն հրատարակութենից (1165) յետոյ. եթէ միայն վերջինս յետոյ չէ աւելացրած. այդ դէպքում ժողովածուի յօրինումն էլ պիտի յետ մղուէր 1165 լծուականից, այն ինչ Վրարատում արդէն չատկատուած է մեր յիչատակարանը հետեւեալ խոսագրի տակ. « ի հարցաքննութիւն Աստուած վարդապետին »։ Այդ հարցաքննութիւնները կատարուել էին մեր այն յիչատակարանի այն տնոլը, որ խօսում է Ներսիսեան փոխադրութեան մասին Յունվարի 6–ից Դեկտեմբերի 25–ն իբր դիտողութիւն նիմանական տօնին։ Ասկայն քաղուածքում կայ նաեւ մի էական յատկութիւն, որ նկատելի է. « Կի սրպէս երկու քնութիւնն Աստուծոյն և մարդոյն միասյան անշփոթ (յանձին Քրիստոսի), նոյնպէս և երկու տաեերքն ի մի հատատատեցան ի լինել հատատ նկատելոյ սրբոյ »։ Այն իրողութիւնը, լծէ մեր յիչատակարանը չահագործում էր XII դարու կիսում, կրկին հատատում է մեզ, լծէ գոյութ հայերէն լծարգմանութիւնը այն ժամանակ գործ էր ածում և առնասյական մատենում է լծարգմանութեան լծատականին, որ արտում են ձեռագրի տեղեկութիւնները։

Բոլոր յիչատակարանը, հարկաւ, չէր կարող գոյութիւն ունենալ արդէն Ներսիսի ժամանակ այն միայն պատճառով, որ յիչեալ հայրը պատկանում էր « այն նկեղեցական մատենագրիներին, որոնց չէք դիպել հոմվմայական տօնն Յունհան (Վկար. 25) դրան ծագելու պատմութեամբ հանդերձ, լծէ պէտ և նոքա լծատ նա վերջիններից մեկն է (Bratke, Der Tag der Geburt Christi in der Ostertafel des Hippolytus, Jahrb. für Protest. Theol., XVIII (1892) էջ 132)։ Երկու այս մտքով անվաւերական հանաչիով, մենք, սակայն, հիմք չունինք կասկածելու դորա աստրական ծագումը։ Աելին կասենք, լծէ« աթ. Ներսիսը չէր կարող իսկել Յունհան հոմվմայական տօնի մասին, քանի որ աստ է մեր ատյն քնագրում Տհան երկրային ծննդեան մասին Յունվարի վեցին, հատատատում է աստրոյ հոր քան գրուածքներից, որտեղից պ. Մաուր բերում է մի քանի օրինակներ։ Այսպէս լծէ այնպէս, չարունակում է նոյն գիտնականը, հատատածը պատկանում է այնպիսի անձին, որ տեղեակ էր Ներսիսի վարքագրութեանին և հատանական է կարծել, որ լծարգմանութիւն է աստրոյ լեզուից։

Յունհան տօնի խնդիրը հատատարապէս ազելից ծում էր լծէ Ատրոյ և Հայոց և աստրական գրականութեան մէջ դա տարբեր կերպով է լուսաբանուում։ Այսպ. Մաուր նկարագրում է յիչեալ հրկու ագգերի մէջ տեղի ունեցած վէճերը այս առթիւ և չարում է՝ « ինչքան էլ ծանրակչիռ լինի այս եկեղեցական խնդիրը, պէտք է ասել, որ եա հետագրգրուածքայ աստրական–հայկական յիչատակարանով յատկապէս այն պատճառով, որ դորա մէջ մենք առաջին անգամն ենք հանդիպում աստրական քնագրի Հայոց տատագարձութեանը։ Ներկայ այդ դէպքում եա ցանկալի է իմանալ « Ներսէհեան » պատահիանների աստրական քնագրի լծատականը։ Ինչ լուսաբանութեան համար մենք ունինք կոչնակի տպագրուածներ, որոնք իրենց նչանակութեամբ համապատասխանում են ատյդ վկայութիւններին։ Արդարև, եթէ յիչատակարանը ի սկզբանէ գրուած է եղել ուղ և իցէ ձեռագրի աստրէն, պէտք է կարծել, լծէ դա չատ հին այն ժամանակի գործ է, երբ Աստրները տակատին չարուած չէին Վեկ. 25–ի հոմվմայական տօնին։ Կարելի էր ենթադրել, լծէ Նա վերաբերում է Ներսիսի ժամանակին (+ 373)։ Եթէ Վեկտեմբերի 25–ը աստրական Վրութեամբ (Աստիպատ) ատաջ անգամ տօնուեցաւ 376 լծ. (ըստ ատտագագոյն հայտի Usener–ի, 378 լծ.), այն ժամանակ հոմվմայական տօնի մասին լուրերը կարող էին մեզ գործել Աստրից աւելի ատաջ և չփոխել Նաեւ Ներսիսի աչակերտներին։ Աչատկից ծագում են պիտումներ ատաջին աստրկուատանքը փարատելու և նորա բացատրութիւնները, որ մեր յիչատակարանի քովանդակութիւնն են կազմում։ Մենք յիչատակարանը բատ ոճին

Ներքևում գտածք չէ, այլ նորա քաղաքագրությունների անանուն արձանագրությունն է։ Ականչի կայ մի հանգամանք, որ չէ վկայում յօգուտ միայնատ կարծիքս հնչելնան։ մի կողմ թողնելով նշմարնաթ նաեն, որ օգտուելով նշմարնից չը գիտէ Դեկ. 25-ի տօնը, կարեւոր է մեր միայնակարանի քնագրի հնպինակի վկայությունը, ըստ որում նկատողիներ տօնում են Ննոնդը Դեկ. 25-ին և ըստ ինքն առաբի-հնդկական, ինչպես երեւում է, հակառակ է Յունվարի 6-ի տօնին՝ — փաքր ինչ վերը պ. Մաոր ասել էր (էջ 19), ըստ այժմ կասկած չկայ, որ միայն Հայերն են հաւատարիմ մնացել քրիստոնէական նկատգիծ նագոյն սովորութիւնին, տօնելով Ննոնդը Յունվարի 6-ին, ըստ մինչեւ IV դարու կէսն առ հասարակ ոչ մի տեղ և մինչեւ 37/8 թ. Արեւելքում Դեկ. 25-ը չէր տօնւում նկատգիծում և ըստ վերջապես, Ննոնդան տօնն Դեկտեմբերի 25-ին ծագելու Հռոմում հեթանոսական Dies Natalis տօնի հետ կապուելով, հեթանոսական հանդիսին դիմագրելու համար քրիստոնէականով. յատկնական քաղաքից այս կարգագրությունը տակաւ տակաւ տարածուեցաւ քոլոր քրիստոնեայ երկիրներում։ Այն ինչ հռոմէական տօնը նշերմի օրերում բնդունված չէր ոչ դրացի երկիրներում, ոչ էլ առհասարակ չատ եկեղեցիներում. ն. Պօլսում դա երեւեցաւ 379 թ., կապադովկիայում 382 թ., Նզիպտոսը ընդունեց V դարու սկզբում, իսկ Պաղեստինէ չարունակում էր հետեւել հին սովորութիւնին։ Այս պատմական ստուգութիւնից պարզ է, որ մեր միայնակարանը օտար է թէ նշերմի ժամանակից և թէ նորա զրականական գործունեութեան վայրից։ Գոնէ ոչ Մծբնին, ոչ Նզեսիան չեն մոնւում այն երկրի չարքը, որ միակ պաշտպանում էր հին սովորութիւնը, երբ չորս կողմում ներմուծած էր հռոմէական տօնը։ Այդպիսի երկիրը Պաղեստինէն էր, որ դեռ V դարու երկրորդ տասնեակում պահպանել էր Ննոնդան և Մկրտութեան տօնին Յունվարի 6-ին, որով իր վրայ գարձրեց հռոմէական տօնի կատակիչների չարաձակութիները (Usener. էջ 322)։ Ի վերջոյ հռոմէական կարգը այնտեղ էլ հաստատուելուց նախ՝ սահմանափակ կերպով, ապա լիովին Երուսաղէմի առաջին հայրապետ Յակոբոսի (425–458) օրերում։ Վերջին իրողութեան արձագանգը մենք տեսնում ենք «ի Հռոմն Գրիգորի Աթթուենաց եպիսկոպոսի, զոր գրեաց յերուսաղէմայ ի Հայս» (տես Արարատ, էջ 50-51. 1896 թ.)։ Յունով ասելի բաց տողգ տեղեկութիւնների վրայ, ասում է պ. Մաոր, քնական է եզրակացնել, որ մեր միայնակարանի ասորական քնագիրը ծագելու պաղեստինէական մօտաւորապէս V դարու կիսում Արդ, Նզիմեածնի ձեռագիրը (XIII դարի սկզբան) պահպանել է մեզ հայերէն թարգմանութեամբ, մասամբ միայն հայ տառադարձութեամբ XII դարի կիսի՝ ասորական միայնակարանը V դարի կիսից։

Ինչպէս յետոյ երեւեցաւ, դա քաղաքիկ դէպք չէ, երբ Հայոց գրչագիրներում հանդիպ է գալիս ասորական քնագիր[1] հայերէն տառադարձութեամբ։ Նոյն երեւոյթը կրկնւում է մի այլ երկասիրութեան վրայ, այս անգամ, կարծես, Նզիմեածի քան քնագրի վրայ «Փրկչի չարականի, որ իմ ձեռս ընկաւ Նզիմեածնի մի գրչագիր «Տաճապատում»-ում (1704)»։ Այստեղ պիտակները նկարագրելով այդ ձեռագիրը ու դրա հանգամանքները, ի միջի այլոց, քացատրում է «չարական» քառի ծագումն, Հղերգելով քառիս երբայական «չիր» և արաբական شعر քառերից ծագելն, նա կարծում է, թէ «չարական» քառը, հատկական է, որ յատկացել է ասորական «չահրա» քառից, որ նշանագ կոչերգական կամ հաղագային է ասվորաքար կոչւում է հայերէնում։

Բ. Առաքեալ եկեղեցիների հիմնարկութիւնը Նյուսաղէմում։

Նկերգրած հատուածը, որ առասկարկում է իբր թարգմանութեան առարկային, ասորական քնագիր չէ քավանդակում և, պ. Մաոր կարծիքով, ինքնուրոյն հայկական անվանարական գրութիւն է և զուրկ չէ պատմական–գրական նշանակութիւնից։ Հեղինակը իսկ Տրդատի դարձի մասին, հատատում է, թէ Հայոց թագաւորն էլ Մեծին կոստանդիանոսի նման իր անքոժելի հիւանդութիւնից քժշկուել է ս. առագնով։ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան հետազօտութ միջոցին գիտական գրականութեան մէջ ինդիր էր արծարծուում, թէ Տրդատի խոյի կերպարանք ստանալն արդեօք յետին ժամանակի խմբագրութեան առանձնայատկութիւնը չէ և թէ այդ առագնական մանրամասնութիւնը արդեօք չէ փոխարինում նմանատիպ իրողութեան Տրդատի ծանր հիւանդութեան Տաճեան. Ագաթանգեղոս, ս թիւնս 1891 թ)։ Մեր անվանարական գրութեան յօրինուն, ինչպէս երեւում է, ծանօթ էր այդ խմբագրութեան, որ, պէտք է կարծել, երկար ժամանակ պահպանուել էր։ Մեր միայնակարանի մի առանձին քաղուածքը յայտնի էր նաեւ Վարդանին, Հայոց XII–XIII դարի հեղինակներից մեկին, որ գրել է Նկերգող երեց երանելւ Կրիգորի Պարթեւի, Լուսաւորչի Հայաստան աշխարհի (Հ. V. էջ 39–82), «գործեալ պատմութիւն են», կարգում ինք այստեղ (էջ 78), թէ ինքնակալ Կոստանդիանոսը և Տրդատը երկու պապերի (sic) Կրիգորի և Ագաթանգեղոսի հետ Հռոմից եկան Կրուսաղէմ և միասին թաղեցին տէրունական սուրբ տեղերը. Հայերին բաժին հասաւ Գողգոթան, սբ. Մկրտիչը և սբ. Յակոբը»։

Առաքեալ անվանելական գրութիւնների ծագման նպատակը պէտք է քրիստոնեայ համայնքների վերաքանական հոգի վրայ Կրուսաղէմում չատ պարզ է։ Այս պակաս անհրեւ է, որ յետին ժամանակների անվաեր գրութիւններ, նմանգ չահագրծուած չեն յայտնի Կաչանց թղթի մշակութեան միջոցին, գոնէ սերտ կապուած են դրան հետ։ Ըստ պ. Մաոր կարծում է, թէ այս գրուածքը թարգմանութիւն չէ, այլ ինքնուրոյն գործ է, վերաբերեալ հայ գրականութեան նիւթերին։

Պ. Մաոր վերլուծեալ երկի երկրորդ գիրքը, նաեւ «Նիւթեր Արքոց վարքագրութիւնից մ. I և II» նուիրուած են վարք գրականութեան։ Միայն «Նիւթեր»-ի առաջին մասում մենք տեսնում ենք վրացերէն լեզուաւ հետեւեալ վկայաբանութիւնները. 1. Աբ. վարդանայ. 2. Աբ. Աւովմայ. 3. Աբ. Ստեփանոսից. 4. Մահ Մահակայ Պարթեւի. 5. Նահատակութիւն Շուշանկան. 6. Նահատակութիւն Հայոց հայրապետաց Արիստակէսի, Վրթանէսի, Յուսկան, Կրիգորի և Յովհաննէսի, որոնք, անկասկած, հայերէնից թարգմանուած պիտի լինեն։

Վերջապէս Հայ–ասորական քառարանին վերաքերեալ նկատողութիւնների մէջ յատկելի պիտանի կան «վիշապ» քառի ստուգաբանութիւնը անհետց յետոյ, իբր կերպում Hoffmann–ի կարծեաց, իսօսում է հայերէնից–ասորերէն թարգմանութիւնների մասին, որոնց ազագոյցներից մինն է Ադուեազրքի արաբական թարգմանութիւնը كتاب امثال الثعالب (տես Մաոր քնագրական քննութիւ-

1. Ինչ պատահել է տեսնել Լազարեան Ակադեմիայի մատենադարանի մի հայ ձեռագրում նաեւ յոյն քնագիր, քացէ յոյն գրերով։ Վան. Մ. Շ.։

նր, առաջինն, փոլովածոյ առակաց Վարդանայ. էջ 1–54). Երկրորդ թուղթ Պօղոսի առ Կորնթա-ցիս և Կորնթացւոց առ Պօղոս։ իսկ այժմ պ. Մաւր դրած վերջ աւելացնում է մի նրբութիւն, որ գտել է Ալմոնի վանքում։ Դա նոյն Աստաքալի արաբական բնագիրն է, որ ինչպէս երևում է ձեռագրի հայերէն յիշատակարանից, ազատարել է մի ումն պարտաւոր քրիստոս քաղքարաց, Թուտմոս ուսուցչական, «որ էր յԱլարպատական նահանգէ, ի մանուկ վաղմնեայց, ի գեղջէ Վանանդայ։ Պատահանաք իմն հնաւուրեայ ի վիճակն Կիւրիկոյ (իմա – Կիլիկիոյ), յամենավայելուչ քաղաքն ի Հալապ, և ետ գրել զայս կամակ տոմկիր առաքելոցն արքոյ, ի տրուանս անձին իւրոյ քազմավիրի» և այլն։

Ամբողջ յիշատակարանը պ. Մաւր, իւրն յատուկ ճշտութեամբ, իմաստասիրել է ուսումնարէն, այնքան հիշտ որ «սրբազան» բառը իմաստասիրել է «svyatorodnogo», այն ինչ միևնոյն ձայնէ ընդունված էր իմաստասիրել svyatoy և այլն»։

— Ֆիլոլոգիական հին հայկական գրատուն լեզուի։ Պետերբուրգ, 1903 թ.։

Ն. Ադոնցեան Մշակի մէջ (1903, թ. 245) կը գրէ. «Պետերբուրգի համալսարանի անխոնջ պրոֆէսոր Ն. Մառը չէ դադարում հարատացնել հայոց լեզուի ուսումնասիրութիւնն գիտութիւնը իր լուրջ աշխատութիւններով, որոնց մէին պատկանում է և հայ գրաբար լեզուի քերականութիւնը, որ նա կազմել է մեծ իրավ ուսումնասիրող և մեծ մասամբ լրացնելու այն պահանջը, որ զգում են համալսարանական ունկնդիրները, չունենալով մի ձեռնարկ հայ գրաբար լեզուի ուսման համար։ Դրական աշխատութիւնը, որ վերաբերում է միայն գրաբարի ստուգաբանութիւնն (էտիմոլոգիային), տրված է Պետերբուրգի համալսարանի արևելեան լեզուների ֆակուլտետի որոշմամբ։

Դրական մանագիտական աշխատութիւնն մէջ լրացրուկան ընծերցողների հետաքրքրութիւնը տանից չատ գրաւոր պիտ է լինի հայոց լեզուի ծագման և կազմութիւնն ընդհանուր հարցը, որ չափում է յարգելի հեղինակը, մեծ իր ամբողջ գրուածով և մեծ մանաւանդ առաջաբանով։

Ինչպէս յայտնի է, ընդհանրապէս ընդունված է, որ հայոց լեզուն պատկանում է լեզուների այն ընտանիքին, որ ընդ անուանից հնդկաեվրոպական, ընդ գեր 50 տարի առաջ այն միտքն յայտնեց, որ զնդ և սանսկրիտ լեզուները, ինչպէս յունական և հայկական լեզուները պիտ է մտցնվին հնդկա–գերմանական լեզուների ընտանիքի մէջ։ Այդ ընտանիքը, ինչպէս ցոյց է տուլիս Տայլորը իր «Արիացիների ծագումն» աշխատութեան մէջ, քան մանվում է երկու մեծ հիւղերի–եւրոպական և ասիական. Եւրոպական հիւղը քաղկացած է եւրոպական լեզուների 7 խմբից՝ հելլենական, իտալական, կելտական, տեւտոնական, սլավեան, լիտովո–լատիական և ալբանական. իսկ ասիական հիւղը բաժանվում է երիք խմբի. հնդկական, իրանական և հայկական, որ միմիի տեղ է գրաւում յունականի և իրանականի մէջ։ Սակայն յայորդ գիտնականները առարկեցին Բոպպի դասաւորութեան դէմ և հնդկա–գերմանական անունը դարձրին հնդկա–եւրոպական, իսկ պրոֆէսոր Մաքս Միւլլէր այդ անունը եւս անյարմար համարելով, կոչեց նրան արիական։

Հայոց լեզուի հնդկա–եւրոպականի կամ արիականի ցեղակցութեան կարծիքը վերջնականապէս ընդունված չէ դեռ գիտնականներից, քայլ, ինչպէս ասացինք, ընդհանուր ենթադրութեան է։ Այդ, պրոֆէսոր Մարր, այն կարծիքի է, որ հայոց գրաբար լեզուի, (այն լեզուի, որ գործածել է պատմական Հայաստանի հողի վրա), կորիզը երկրից է, այսինքն նա բացատրած չէ միայն հնդկա–եւրոպական կամ արիական տարրից, այլ այդ տարրի կամ չնորի հետ խառնված է մի որ և է անյայտ լեզուական ընտանիքի տարրը։ Այդ տարրերի վրա գիտնականները ուշադրութիւն չեն դարձրել այն պատճառով, որ նրանք ուսումնասիրել են հայոց լեզուն միայն հնդկա–եւրոպական լեզուաբանական ընտանիքի տեսակէտից։ Պրոֆէսոր Մարրը նկել է վերոյիշեալ կարծիքին, այս. ինքն իրմ հայոց լեզուն արիական չնորի հետ խառն պարունակում է և մի այլ, դեռ անյայտ չնոր, իր այն դիտողութիւնների ժամանակ, որ նա կատարում էր, կամենալով ծնունդ առնական կապ հաստատել վրաց լեզուի և սեմիտական լեզուների մէջ։ Նա ընդունում է իրրև փաստ, որ վրաց լեզուն աղգական է սեմիտական լեզուների հետ, իմ նա այնքան մօտ չէ նրանց, ինչպէս սեմիտական լեզուները միմեանց հետ։ Միւս կողմից նրա համար պարզվել է, իր հետազօտութիւնների ժամանակ, այն հանգամանքը, որ հայոց լեզուն իր զոյացութեան մի քանի էական կողմերով ազգականութիւն ունի վրացերէնի հետ։ Այդ հարցի մասին պրոֆէսորը, ինչպէս յայտնում է, ունի մի առանձին, դեռ չը տպագրված հետազօտութիւն, որ նուիրված է վրաց լեզուի քերականութեան և բառագրութեան՝ բազդատմամբ սեմիտական լեզուների հետ և որի մէջ նա բերել է փաստեր ի նպաստ իր կարծիքի։ Ի հարկէ, վերին աստիճանի ցանկալի է այդ աշխատութեան տպագրութիւնը, մեծ, մեծ նոյն իսկ տպագրված լինէր նա, հեզինակը մտադիր չէր ամենևին նրա հիման վրա իր կարծիքը վերջնական յայտարարել, որովհետև նա չէ կամենում կրկնել այն խոչոր սխալը, որի մէջ ընկել են լեզուագէտները, ուսումնասիրելով հայոց լեզուն բացառապէս հնդկա–եւրոպական լեզուագիտական տեսակէտից։ Ի միտի, այդ սխալը չատ մեծ է, որովհետև չնորհիւ այդ սխալի, գիտնականները դեռ չեսուսումնասիրած հայոց լեզուն իր ամբողջ խորութեան մէջ, կարողացել են արդէն վարդապետութիւն դարձնել իրանց աեսութիւնը հայոց լեզուի մասին։ Անպատճառելի են, ասում է Մարր, չատ դէպքերում բոլորովին կոյր են մնացել նրանք, միմիի և նոյն իսկ նոր գարերի հայոց լեզուի բառմաթիւ գրաւոր յիշատակարանները։ Հայ բառմաթիւ բարբառներն և դիալեկտները դեռ բոլորովին չեն չօշափված։ Հայոց լեզուի իսկական քերականութիւնը կարող է ստեղծվել միայն այն ժամանակ, երբ իսր կերպով ուսումնասիրված կը լինեն քան հայկական նեղերը իրանց ամբողջ ծաւալով։

Յարգելի պրոֆէսորի այդ զգուչաւորութիւնը, տարակոյս չը կայ, իսկատ գնահատելի է դարձեալ նրա աշխատութիւնը։ Ի այդ է պատճառը, որ մենք սովորել ենք հանգստով վերաբերվել այդ ուսումնասիրութիւններին, համոզված ասելուց, որ նրանք արդիւնք են քարեխիղճ և զգուչաւոր վերաքերմունքի ղեկի գործը և նեղը։

Անհեղեղ օգուտ ենք քաղում մեր մի համառօտ կարծիքը յայտնել այստեղ։

Նոյն առաջաբանի մէջ պրոֆէսոր Մարրը, ասելով, որ ժամանակակից հայ գրականութիւնը զարգանում է երկու նոր–հայկական լեզուներով, արեւելեան և արեւմտեան, ուշադրութիւն է, թէ արեւելեան աշխարհաբար գրական լեզուն մշակել են XIX դարում ուսուցչապետները, իսկ արեւմտեան նոր հայկական լեզուն ասելի հնագոյն երեւոյթ է. նրա չօշափելի սայմերը նկատվում են արդէն միջնադարեան գլուխներ քերականութեան մէջ։ Այդ լեզուով գարգանում է ժամանակակից լրիւ գրականութիւնը։

Չը գիտենք արդեօք յարգելի պրոֆէսորը ծանօթ է այն լեզուի հետ, որով գրում էին XVII–

XVIII դարերում Պարսկաստան գաղթած հայերը, դիմաւորուած չուղայիների. այդ լեռով մի երկու գլուխ կան տալած Նոր–Ջուղայում և Ամստէրդամում, XVII դարի վերջին։ Կարդալով այդ դրքերը, անկարելի է չը զալ այն եզրակացութեան, որ մեր ուսուցչների նկարագրութեան, որ մեր ուսուցչների նկարագրութեան գրական լեզուն կամ արուեստական աշխարհաբար դարզացել է Նոր–Ջուղայիների գործածած լեզուից և սա է նրա պատճառը »։

Ազդարարի մէջ (1891, թիւ. 47, 48) Հրիզոր Յ. Ալանդուխեանց կը գրէ. « Պրօֆեսօր Մարի Հասրատեան Հայոց գրականութեան մասին Ս. Պետերբուրգի համալսարանում. Նոյեմբերի 23–ին պրօֆ. Մարը համալսարանի դասլիններից մեկում կարդաց իր առաջին դասախօսութիւնը։ Դարս քան հպարտանք այդ դասախօսութեան բովանդակութիւնը, որի քնաբանը, հայոց գրականութեան ուսումնասիրութեան կարեւոր խնդիրն է. հարկ ենք համարում համառօտակի տեղեկութիւն տալ ընթերցողին հայոց լեզուի ամբողջ այդ գիտնականի մասին։ Պրօֆեսօր Մարրը տակաւին մի չատ երիտասարդ մարդ է։ 1884 թուին աւարտելով իր ուսման ընթացքը Փետերբուրգի պետական համալսարանում, նա առանց մի խօսք հայերէն իմանալու, մտաւ Ս. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի արեւելեան մասի – հայ–վրաց–պարսկական բաժինը։ Պ. Մարրը ուսումնասիրում էր հայոց լեզուն դիակավարութեամբ հանգուցեալ Պետրոսեան Պատկանեանի մինչեւ վերջինիս մահը և համարվում է անմոռաց հայագէտի ամենաընտիր ուսանող։ Վերջացնելով համալսարանի ուսանող չորսներ 1888–ին պ. Մարրը մնալով նոյն հաստատութեան մէջ պատրաստվում էր ուսուցչապետութեան պաշտօնի համար։ 1890–ի ամառուան ամիսներին պ. Մարրը Ս. Էջմիածին ուղեւորուեց և ի Տէր հանգուցեալ կաթողիկոս Մակար Ա–ի հոգեւորական երկու տարուց աւելի աշխատեցաւ Մայր–Աթոռի գրադարանում։ Վերադառնալով Պետերբուրգ նա նոյն չորսին տուեց հայկական գրականութեան մասին դասախօսութիւններ։

1892 թուի գարնան պ. Մարրը մտադիր է պաշտպանել իր մագիստրոսական աշխատութիւնը։ Այս հետազօտութեան նիւթը կազմում են հայկական առակները – մի խնդիր, որով Նա զբաղուել է Էջմիածնայ գրադարանում։ Ի դէպ նկատենք, որ այս գործի մէջ պ. Մարրին կարող էին օգնել այն անձինք, որոնք ունին ազգային տուկնիր նոյն իսկ XVII և XVIII դարերի խմբագրութեամբ։

« Ահա չորրորդ տարին է, այսպէս ասաց պ. Մարրը իր դասախօսութիւնը, որ մեր համալսարանում ընկատուած է հայերէն լեզուի դասաւանդութիւնը. այս ընկատումը տեղի ունեցաւ իմ Նախորդ և իմ ուսուցիչ Պետրոսեան Պատկանեանի հիւանդութիւնից և մահուանից յետոյ, այն ուսուցչապետի, որ արեւելագիտութեան այս ճիւղի իսկական ներկայացուցիչ է հանդիսանում։ պատմութեան և լեզուագիտութեան վերաբերեալ իր հրատարակութիւնների, Լարգմանութիւնների և հետազօտութիւնների շնորհիւ »։ Իր նախորդի նչանակութեան մասին այս կերպիւ ակնարկելուց յետոյ պ. Մարրը անցաւ իր առաջին դասախօսութեան քուն խնդրին։

« Երկար մասնակ, հայոց գրականութեան ուսումնասիրութիւնը լոկ մի նպատակասլաց դեր էր խաղում։ Լերասպիրք, սկսելով հետազբքիր լինել Արեւելքի հակառակորդին, լուրջ ուշադրութեամբ վերաբերուեցան դէպի հայկական գրականութեան յիշատակարանները։ Աստուածաբանները հայոց գրականութեան մէջ որոնում էին իրենց կարծիքները, պատմի հաստատութիւնը, այսպէս կամ ոլիկները գլխաւորում էին իրենց դաստանութեան հաստատութիւն նրանք, քրիստոնէական գրականութեան հետազօտողները սրանում էին – կորզրած բնագիրների հին լարգմանութիւններ, դասականները – յունական մատենագիրների լարգմանութիւններ, պատմաբանները, մանաւանդ հիստ, որոնում էին Իրանի, Լիակատի, Ինդիանի, արարների, սելջուկների, խաչակիրների, և մոնգոլների պատմութեան վերաբերեալ նիւթեր և այլն։ Իրենց կողմից հայկական լեզուին և գրականութեան հմուտ անձինքն չատուում էին լեզ հրատարակութիւններով բաւականութեան տալ այս կամ այն գիտական պահանջին։ Հայ մատենագրութեան գանձերի մչակութիւն՝ նոցա օգնութեամբ դրացի ազգերին վերաբերեալ զանազան պատմական և գրականական մոլի ինդիրները պարզաբանելու նպատակով, արդէն իսկ առատ պտղեր է տուել – և աւելացնենք – այս սեռական հայկական գրականութեան հարստութիւնը սպառուած չէ։ Հայ հայկական գրականութեան նչանակութիւնը տորանով միայն չ'պիլսք է սահմանափակուի։ Այս գրականութիւնը մենք պիտք է ուսումնասիրենք նախ և առաջ Հայաստանի պատմական անցեալն լուսաբանելու համար։ Լեզ այս ուղղութեան հայագիտների մէջ մինչեւ այժմ պարզապէս հերւան չէ նկել – այդ կարելի է բացատրել այն հանգամանքով որ այդ գիտութիւնը համեմատաբար նոր է։ Հայց կայ և մի ուրիշ աւելի էական պատճառ։ Դժուար է առաջին նուազ խնդրութեան լինել այն սիրտ կապին, որ կայ հարուստ հայկական գրականութեան և հայկական կեանքի մէջ, այն ինչ միայն այդ կապը կարող է առանձին խորհուրդ և արդիք տալ հայոց գրականութեան և նրան ինքնուրոյն մշակութիւն առաջ քերել »։

Ահա յարգելի դասախօսը զծագրեց այն չրջանակը, որի մէջ իր կարծիքով կարելի էր գեռնդել Հայաստանի բովանդակ կեանքի պատկերը կարելի ամբողջութեամբ։ Խօսելով եկեղեցու մասին նա մի ուրոյն կարծիք յայտնեց այն առանձինի նկատմամբ, որի հիման վրայ նկեղեցուն վերագրում են մի ահագին, բացառապէս դրական ազդեցութիւն մեր ազգային կեանքի վրայ։ Ընդունելով, որ մի միայն քրիստոնէութեան շնորհիւ ազգը, որ քաղկացած էր զանազան ցեղերից, որ խօսում էր զանազան քարբառներով, իր միութեան ինքնաճանաչողութիւնը առաջու լսա կրօնի և եկեղեցուց սրբազործուած լեզուի, նաեւ բոլոր հաւատացեալների հաւասարութեան զգացմունքը դէպի մայր եկեղեցին – դասախօսն աչխատեց ցոյց տալ թէ ինչ չնաշխատեր ազդեցութիւն ունեցաւ ազգային գործի վրայ այն հանգամանքը որ ազգային եկեղեցին բռնկանակից իր մէջ մոդովրդի բոլոր չահերը։

« Իր գոյութիւնը բացատրելիս եկեղեցու հետ կապելով, ազգը, ոչ միայն գտգարեց հանաչել նախարարութիւն իշխանութիւնը, որոնք մայրենի երկրի տէրերը էին այլ և նրա մէջ զգալի կերպիւ իշխեցին ժողովրդի վրայ։ իր ազգութիւնը նա սկսեց բմբռնել իբրեւ մի հոգեւոր համայնք, որի հաւատարիմ անդամներին հանգերձեալ էր բուն հայրենիքին, աւետեաց երկրին, ապագայ կեանքում արժանանալու։ Ազգ խօսքը, հայ գրականութեան չեմտազայ մատենագիրները գործ են ածում դաւանութեան մտքով. իսկ բարդ պլլպգիչ խօսքը գործ են դնում տովորաբար այլազգիների վերաբերմամբ։ Միմիայն նորագոյն ժամանակներում, իրողական ազդեցութեան ներքոյ ազգ խօսքի հետ կապուած գաղափարը լիովին փոխանակուեցաւ։ Պրակտիկութիւնից մենք տեղեկանում ենք թէ որքան հետեւ էր տարածում հայ հոգեւորականութիւնը իր ինամակալութիւնը մտոդովրդի վրայ, հոգեւորականութիւնը, որ մի նուիրապետական ամբողջութիւն էր

կազմուած ընդ իշխանութեամբ ամենայն հայոց ծայրագոյն պիտի, որ լոսո կարելւոյն ընդունելսւոյ էր միւնոյն անունի անդամներից, իբրեւ մի պիտանական հարստութեան. իրականապէս նոցին պատճառական անքակ անդամ աշխարհականների վրայ հաւած իշխանութիւնը և նոցա առաջորդութիւնը նահ աշխարհական գործիքուսմ։ Այսպէս օրինակ պիտանական վարդապետ Մխիթար Կոչի դատաստանագրքերը քնաւ լոկ գրականական աշխատութիւն չէ. Մխիթարի երկասիրութիւնը գործնական նպատակութիւն ունէր. ահա այս պատճառով գտնուսմ ենք կիլիկիայսում այդ դատաստանագրքերը մոլորվրդի համար մատչելի լեզուով մշակուած. Վրաստանում ուր հայ գաղթականութիւնները միշտ քաղաքներ են եղած, Մխիթարի դատաստանագրքերը վրացերէն թարգմանութեամբ կազմից օրէնգրքի մի մասը. Լեհաստանում, լեհական թագաւորների ընորհած ինքնավարութեան հետ միասին, հայ գաղթականութիւնները իրաւունք էր տրուած դատուել այդ դատաստանագրքով արած քաղուածքներով։

Հայկական կեանքի և մտքի միակողմանի ուղղութեան պէտք է բացատրել վերագրել այն զարմանալի հրեւոյթը, որ բոլոր այս շրջանում չենք նկատում ազատ, գեղարուեստական գրականութեան սկզբնաւորութեան անգամ. մի ազգ, որին քնութիւնն այնքան մեծ թիրքիր է տնորհել, չէ արտադրել ոչ մի քանատիպ. այս կողմից հայերը նոյն իսկ նմանօդական գրականութեան չեն ստեղծել։ Անշուշտ գեղարուեստական գրականութեան թագակայութիւնը չէ կարելի իբրեւ աղգային օրուտ նկատել. քաւական է ուշադրութեան համար կարդալ հայկական հոգեւոր քանատիպութեան յիշատակարանները նոյն իսկ այդ տեսակի քանատիպութեան պայմանականութիւնը և նրա ձեւերի անշարմարութիւնն աչքի առաջ ունենալով, որպէսզի մարդս համոզուի, որ և հին ժամանակներում հայերն ընդունակ էին ուժով զգացմունքով օգնուելու, իսոր մտքերի անձնատուր լինել, դմայլել աշխարհիս գեղեցկութիւններով և այլաքանօրէն արտայայտել զգացմունքները հայկական պատմական արձակ գրուածքների քագմաթիւ էջեր վկայում են նոյնը. Երկիւղ պիտի, որ պատմում է մեզ հայերի կրօնական պատիրապի հինգհարիւրդ դարում, նոյնչափ մի քանատիպական արշաւք և մի պատմական գործ է»։

Մատնանիշ անելով ապա այն ազդեցութեան վրայ, որ ունեցել են Հայաստանի քաղաքակրթութեան վրայ նորա դրացիք՝ յոյները և մանաւանդ պարսիկք, պ. Մարրն ասաց. «Եթէ հին Պաբակատանը լուսաորութեան ազբիւր հանդիսացաւ Հայաստանի վերաքնութեան համար, ապա վրաստանի և Աղուանիքի նկատմամբ ինքը Հայաստանը քաղաքակրթիչ հերդի պիրք է քանում։ Հայոց պատմութիւնը մեզ ասում է որ հայերն, ընդունելով քրիստոնէութիւնը և այդտեղից գիտուն անելով, քրիստոնէական լոյսը սկսեցին տարածել վրացասանում և Աղուանիքում. հայ այբուբենի գտնուոր յնորհեց տասեր նահ վրացոց և ազուանիներին ի այն մասնական Աստրբ Խիրքր հնարգմա. Նուեցաս վրացերէնի և ազուանիերէն Աղուանից գրականութիւնը ինչպէս և լեզուն ներկայումս մեզ անյայտ են։ Ինչ կ՝վերաբերի վրաց գրականութեան, մենք ասրա մէջ և ոչ մի քան չենք գտնում որ հակասէր հայ աղբիւրների հաղորդածին. ընդհակառակը երբ համեմատում ենք վրաց յիշատակարանների տուիկութիւնները, յիշեալ հայկական աւանդութեան հետ, տեսն

զանգուածին կարելի լինի համարել, եթէ այս հայ–պարսկական պատերազմի մէջ մենք պարսիկների պատմական դերը չենթադրենք։ Պարսիկները միմիայն օգնական էին Հայաստանի նեղբին իւրացուցմանը, և օգնում էին դանդաղ կերպով, առանց վճռականանալու. քան մաքառումը տեղի ունէր այն հայերի մէջ, որոնք դաւանում էին նոր հայկական կրօնը և հին ազգային կրօնի կուռակիրների մէջ։ Իրերս էին պակաս, որով հայոց նկուղային պարզարում է Վարդանի հակատը, այս մաքառման դիւցազնին և յաղթողի հռչակը, որ նա վայելում է, եթէ ինքը ընկաւ պատերազմի դաշտում և յաղթութիւնը չգնահատուեն էր պատկառում, միանգամայն հասկանալի կ՚լինին, եթէ ընդունենք այս պատերազմի քաղաքական կրօնական խորհուրդի նշանակութիւնը. Վարդանն ընկնելով մարտի դաշտում քրիստոնեանների աչքում վաստակեց յաղթողի հռչակը, իսկ պարսկութիւնը միշտ տօնում էր իբրեւ յաղթութիւն, որովհետեւ այդ օրը նրբ արիւնը հեղողի սիրտ էր հոսում, անվերջ հանդիսացաւ քրիստոնէական դաւանութեան վերջնական յաղթութիւնը Հայաստանում։

Անդնդով այնուհանդ այն չրջանին, որ հայագէտները միջնադարեան են կոչում, պ. Մարրը ասաց, որ մինչդեռ հայկական գրականութեան մատենագրութիւնները IV դարուց սկսած մինչեւ XIII դարը համարեա թէ բոլորը հրատարակած են, հետեւապէս չրջանի լիաչատակարանները XIII–ից մինչեւ XVII դարը, բացի պատմականներից, ոչ միայն չատ քիչ են ուսումնասիրուած, այլ և գրեթէ անչայտ են։ Սակայն այս լիչատակարաններն ևս, որ տակաւին ձեռագիր են կամ հազուագիւտ, ձեռագրերի տեղ բռնող, հին տազագրութիւններ, արժանի են ուչադրութեան։ Լիչատիկ են – քաղաքանիներ, քերականութիւններ, աչխարհագրութիւններ, հոգեւոր մասնագրերի և յայն փիլիսոփայական մեկնութիւնների, ընդարձակ դօգմատիքական և վիճաբանական հոգեւոր գրութիւնք, կանոնական ժողովածուներ, աղջային որքոց և մարտիրոսների վարուց ժողովածուներ, տազօրհնիներ (անվանհրականներ), տոնիչոն պատմութիւններ, բնդարձակ իրատական գրուածքներ, քարոզներ, բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ և քերթուածներ, հիքմիներ, առակներ, ընդհանրապէս բազմաթիւ ինքնուրոյն և լուրջմանկական լիչատակարաններ։ Այս բոլոր լիչատակարանները բնաւ չ՚են նկրկայացնում միջնադարեան չրջանը այնքան մասլ և ոգէտ, որպէս նա համապատասխ է։ Այսպէս թէ այն ոչէր «անկման չրջան» մականունը զգուչութեամբ պէտք է գործ դնել այս գարերի նկատմամբ։

Անդարձ հայկական դաւանական լուսոն, որ այդ միջոցին բոլորովին միտնալ, արհեստական էր դարձած, հետզհետէ դուրս էր գալիս գործածութենից, այնպէս ինչպէս ասպարէզից բոլորովին իջած հին հայկական իշխանական ցեղերը, բայց գրականական գործունեութիւնը չէր լուսանում, հետզհետէ ազդեցութիւնը մի նոր հոսանք առաջ բերեց այդ գրականութեան մէջ և նորա ազդեցութեան չրջանը բաւականին ընդլայնացաւ, դորան սկսեցին հնտաքրքիր լինել քաղաքացիները և ընդհանրապէս հասարակ ժողովուրդը։ Հետագիրներ արտագրելու պատուիրողների մէջ աչխարհականների չարքում չայլանի ցեղերի ներկայացուչիչների անուններ չենք հանդիպում այլ ևս. ձեռագրերը պատուիրում են հասարակ մահկանացուներ։ Պէտք է նկատենք նաեւ որ հին լիչատակարանների ահագին մեծամասնութիւնը հասել է մեզ այդ իսկ չրջանի բազմաթիւ արտագրութիւններով։ Այս բոլորը վկայում է անչուչտ, որ այն ժամանակ եւս նախնյոց ուշադրութեան սիրելի էր ազգին։ Զարմանալի չէ, որ մի այնպիսի ժամանակ, երբ հայկական դասական կրթութեան ատացած մի քանի հին գնդերի ներկայացուչիչներին, որոնք գրականութեան հավանաւորներ էին եղած, փորաբերեին հասարակ ժողովրդից դուրս եկած գրագէտներ, մատենագիրներ կամայ ակամայ սկսին լարմարուել ընթերցողների պահանջներին, նոքա նախ իրենց լեզուի մէջ սկսեցին գործ ածել ժողովրդական լարմարագրութիւնը (syntaxe), չբռնակցելով գրեթ միտալ քերականական ձեւերով և ապա հետզհետէ անչան կենդանի լեզուի բառերին և ստուգաբանութեան, նչանք ստիպուեցան անել քարոզիչները ժողովրդին հասկանալի լինելու համար։ Այն անձինքների ջնորհիւ, որոնք աչխատում էին ժողովրդական տարրը մտցնել գրականական լեզուի մէջ, հանդիպում ենք և բազմաթիւ բանաձիւնների. ոտանաւորներով գրվում էին ամեն տեսակ գրականական երկեր, բոլոր այն ժամանակ չայտնի գիտութիւնները։

Այս չրջանի գրականական լիչատակարաններից պ. Մարրը առանձին ուշադրութեան գործեց պետական վարդապետ Վարդանի վերագրեալ առակների ժողովածուի վրայ, նաեւ այն հաւաքածուի վրայ, որ չայտնի է Այգեհապիրք անունով։

Ընտրեալ խօսքերով վերջացրեց պ. Մարրը իր դասախոսութիւնը. «Այս այն առակաւ ասելիքը, որ ես կարող համարեցի հազորդել հայկական գրականութեան ուսումնասիրութեան մասին։ Հասկանալի է, որ մեր ծրագիրը պէտք է կազմին նոյն պէս բնրանացի ժողովրդական գրականութեան այժմ արձանագրուող լիչատակարանները, որոնք այնքան սերտ կապ ունին քան գրականութեան հետ, մի կողմից վերջինիս արտափայլութիւնը լինելով, մեւս կողմից ազդելով սորա վրայ։ Բացի այս անպակրերի ուսումնասիրութիւնը գոյն առելի հետ ընդարձակ հայրիշն լեզուով գրուած լիչատակարանների ամենաները...

Մեր կարդացած տեսութիւնից և առանձին նկատողութիւններից, եթէ չեմ սխալվում, կարելի է հպարտացնել, որ հայոց գրականութեան ուսումնասիրութիւնը մի ուրոյն հետաքրքրութիւն է ներկայացնում։ Անկայն ինչ կարծիքներ և ունենային հայագէտները հայկական գրականութեան ուսումնասիրութեան մասին, Աբեմտեան Լուսոյան միչտ ներկայացրել է այդ գրականութեան քաղ տեսիական անձինք. բայց ոչ մի տեղ այնքան չարժատիպներ չկան հայոց լեզուի և գրականութեան ուսումնասիրելու համար, որքան Իտուսատասանում, այս չարժատիպերը թէ գիտնական և թէ գործնական քնաւորութիւն ունին։ Հացի այս ոչ մի տեղ արեւելագիտութեան այս ճիւղի բարգաւաճման համար այնքան բարենպատեհ պայմաններ չկան, որքան Իտուսատասանում. առանց Իտուսատասի սահմանների դուրս գալու, դուք առատ և բազմակողմանի նիւթ ունէք հայերին, ինչ տեսակետից կամենաք, ուսումնասիրելու. այս երկրին վերջապէս սահմանակից են և Հայաստանի այն կողմերը, որոնք չեն կազմում նորա մասը։

Մենք մի առաւելութիւն եւս ունինք. մեր հասմայասրանը հարուստ է այն բոլոր լեզուների և գրականութիւնների պիտանի ներկայացուչիչներով, որոնք էական նչանակութիւն ունին հայագիտի համար։

Մնում է միայն ցանկալ որ մենք ընդունակ լինինք օգտուել այս բոլոր պայմաններից»։

Պ. Մարրի առաջին դասախոսութեան ներկայ էին արհեստական բաժնի համարեա թէ բոլոր ուսուցչապետները, դեկան վ. Աբելիովի հետ միասին, և բազմաթիւ ուսանողներ։ Երիտասարդ պրոֆեսորին վարձատրեցին հրկրաբուռն և բարձրաձայն ծափահարութիւններով»։

Մուրճի մէջ (1899, էջ 726–7) Մաոի Մագխաոոտական ասաիճան ընդունելուն առիթ կը կարդանք. «Նիկողայոս Մարր, մայիսի 23–ին պաշտպանեց Պետերբուրգի համալսարանում, հայոց գրականութեան մագիստրոսի աստիճան ստանալու համար, իր դիսերտացիոնը՝ Собраніе притчъ Вардана: = «Վարդանի առակաց վաւերացում, նիւթեր միջնադարեան հայոց գրականութեան համար»։ Վարդանի (12–13–րդ դար) առակների ժողովածուն նորկայացնում է հայկական միջնադարեան ինքնուրոյն գրականութեան տիպիր։ Վարդանի առակները փոխարինեցին հայոց դպրոցներում նյոպոսի առակներին։ Վարդանի անունով յայտնի առակները յօրինուած են մէկ Վարդանից և մէկ նորան հետեւողներից։ Առակներ, մէկեկ պզտրում բիւզանդական (յունական) ծագում ունեցող ալբիւրներից են վերցրած, բայց ընդունեցին արեւելեան և գլխաւորապէս հայ ազգային մուտքներ, որոնց շնորհիւ նորա կենդանութիւն առացան։ Վոզովածուի տխուսաւոր լեզուի մէջ մեզ հայոց կենդանի լեզուի տարրեր։

Վարդանի առակները կան արաբերէն, վրացերէն և այլ լեզուներով։ Մարրը ապացուցանում է որ դրա թարգմանութիւն չեն աբաբերէնից, այլ հնդկերէնից։ Իւ Վարդանի։ Մարրի աշխատութիւնը երեք մասից է և պարունակում է 1.207 մեծաղիր երեսներ։ Մարրը զբաղուել է ինքնուրոյն մեթոդ, համեմատութեան է դրել իր նիւթերը բազմաթիւ դոկումենտների հետ՝ բազմական լեզուներով. ունի տասնեակաւոր հազար ցիտատներ և եզրակացութիւններ, հարիւրաւոր հազարներ գծի տակ վկայութիւններ։ «Վրէժառիթքը», ասում է Մարր, միակը չէ որ հայերէնից թարգմանուել է արաբերէնի։ Իւ Վրէժառիթքը անցաւ հարեան ժողովուրդների մէջ։ Արաբական քրիստոնեայ ազգերի մօտ «որպէս մի ցանուի այլազգիների մէջ բոլոր չափոս կարողութեան բարին ու խելացին, յիշեցնելու նոցա քրիստոնեայ ազգերին վարուց յայտնի բայց միշտ մոռացող խօսքերը սիրոյ մասին, բացատրելու հոգեւոր և քաղաքական պարտականութիւնները, տուեցնելու առաքինութիւնները. որոնք վարդապետի են աւօրեայ կեանքի, տալու կեանքի խրատներ դժուարութիւնների գէպքերում, որոնք սովորական են խաղաղ կեցութեան մէջ, հայտնելու մակաբազրի հարաւածների հետ և, առհասարակ, ուսուցանել կամ զգուշացնել բոլոր ոչ չատ պատանիկաւոր ընթերցուղներին, նոցա մտածելի ձեւով, որը միշտ լուրջ է, մեզի խրատական, միշտ միամիտ և զուարճալի, մի ձեւ, որը, ինչպէս մենք այժմ գիտենք, մշակել էր համեստ բայց անկախ մտաւոր կեանքով միջնադարեան Հայաստանի։

Մարրի պաշտօնական քննադատներն էին պրոֆ. Ս. Ֆ. Օլդենբուրգ և պրիւսաս–դոցենտ Ն. Ի. Ջաւէտեան, որոնք յայտնեցին մեզ Ն. Մարրի աշխատութիւնը իրանկացին է նաեւ բնդհանուր նշանակութեան գրականութեան համար։ Մարրը քաւոն ծանօթացութիւնների ուղեկցութեամբ աբժանացաւ մագիստրոսի աստիճանին։

Ն. Մարրը չատ աշխատող և արդիւնաւէտ պիտնական է, ծնուեց 1864 թ. Փոթիում, ուր ստացաւ միջնակարգ կրթութիւն, ապա նա յաջ պետերբուրգ. արեւելեան լեզուների բաժնի դասընթացքը, աշակերտելով Ռ. Պատկանեանին։ 1891–ին հրաւիրեց Ճառ համալսարանում, որպէս հայկական գրականութեան պրիւսաս–դոցենտ։ Կատարեց չատ հետաքրքրութիւններ Իւսաց Հայաստանում, ուսուցանելով Հայերէն. Անին, Նոր–Նախճուան և այլն, ժողովելով հարուստ նիւթեր, որ մշակելով հրատարակեց ապա։

Այս հանրածանօթ ուսումնասիրութիւններին կարող ենք մեր կողմից աւելցնել, որ Մարրը անգլիացի ծագում ունի։ Պէտք է կարծել որ Ն. Մարրը հետն է այն անգլիացի Մարրին, որի մասին մենք գիտենք, որ դեռ 1822 թուին ապրում էր Փետրբուրգում և յետերբուրգում (այժմեան Պետրոպոլիսի նահ.), և այդ երկրին բազմաթիւ ծառայութիւններ է մատուցել։ Ի միջի այլոց նա հիմ է Ակդերկուկասում առաջին անգամ թէյի թուփեր ստեղծելու և ապրեցնելու այն տնկարաններում, որ նա չինից էր բերել։ Մամիա Կուրիեվու այդում, որը տերոյ մանուկ ժամանակ էր պետ. պանծարանին ու որի կառավարիչ նշանակուեց Մարրը՝ իր վերոնշեալ կարգադրութեամբ»։

Լուսաւոր մէջ (1903, թ. 5, էջ 76–85) կը գրէ Բրիչ. «Պրոֆ. Ն. Մառի վերջին գիւտական ուղեւորութեան արդիւնքը. Նորերս լոյս տեսաւ անխոնջ պետական Մառի դէպի Անիայ և Երուսաղէմ կատարած ուսումնական ուղեւորութեան համառօտ նկարագիրն ու հաշիւը[1], որ բաւականին հետաքրքրական ձեռագրական նորութիւններ է պարունակում նաեւ հայոց հին գրականութեան վերաբերմամբ։

Պրոֆ. Մառի այս գիտական ուղեւորութեան – որ հօրի և կէս ամիս է տեւել – նպատակն է հետազօտել Անիայի և Երուսաղէմի ձեռագրերի հոխ ժողովածուները։ Երուսաղէմի սուրբ Գևորգի վանքի հայոց պատրիարքական մատենադարանի գոնեն հետ լայն բացում են յարգելի հայազգէտի առաջ և սրբազան թաղպետական հսկիչ կոմսոսի (այժմ վեհափառ կաթողիկոս Տաճն Կիլիկիոյ) կազմած ձեռագրերի մանրամասն ցուցակի պատրաստի տան հետ նրա տրամադրութեան ներքոյ է գտնում Անիայի սր. կատարեալի մատենադարանում հայերէն ձեռագրներ չի գտել Մառ, բացի Խաչիկ Աղբայրեի հիմնականութիւնից. վերջինս էլ վրացերէն ձեռագրերի մէջ է հանդիպել Մառ հնդադրում է՝ մէկ գտել նկարագրում կամ խորանում պահած են Ներսես հայերէն ձեռագրերը։

Այս ուղեւորութեան գիտական արդիւնքով պրոֆ. Մառ աչքառում է նոր լոյս ափոիլ հայ–վրացական նախնական գրականութեան վերաբերեալ գրականական գրականութեան հնագոյն յղումներ Հայաստանում և Վրաստանում քնորոյժ է հայոց և վրաց եկեղեցական–գրականական ստանդարտների ընդհանրութեամբ։ Այս ընդհանուր ստանդարտների հիմնական գիծն այն է, որ երկուսն էլ սկիզբն են առնում ասորական սկզբնական աղբիւրից «Via armeniaca», այնինչ վրացիք առանում են հայերի միջնորդութեամբ։ Պրոֆ. Մառի կարծիքով հայերի և վրացիների սերտ հարաբերակցութիւնը՝ իրենց գրականական գործունէութեան հնում սկզբում չատ մեծ կարեւորութիւն ունի յոգուտ տեղական քրիստոնէութեան, բայց դրա նշանակութիւնը դեռ լիովին չէ գնահատուած և ցանկալի չկայ պարզ պատկերացնելու։ Մէջ ինչ անփոխարինելի պէտք կարող է լինել այդ ուսումնասիրութիւնը Հայաստանի և Վրաստանի քրիստոնէական քաղաքակրթութեան հնագոյն պատմութեան համար, այն պատմութեան, որ մեզ է հետագայ ժամանակների ազգային առասպելների մէջ։

---

1. Предварительный отчетъ о работахъ на Анѣ, веденныхъ въ сотрудничествѣ съ Н. Я. Марромъ, и въ Іерусалимѣ, въ поѣздку 1902 г. (апрѣль — ноябрь).

Վրաց հեկեղեցին ունի ուշ ժամանակներում հետ պահպանել է մի քանի հին կարգեր և սովորություններ հայ–վրացական միության ժամանակաշրջանից. դրանցից յուրաքանչյուրը հին վրաց ժողովրդի մեջ միության ժամանակներում. այսպես օրինակ հին–վրացական եկեղեցին ընդունել էր զոհաբերության սովորությունը. զոհում էին գառը, հորթը և ուրիշ կենդանիներ. Ինչպես պահպանած մի քանի վրացերէն ծխատոմարներում (մաշտոցներ) պրօֆ. Մաոր գտել է զոհաբերության ծիսին վերաբերեալ հետաքրքրական ազօթքներ և հին կտակարանի ընթերցուածների բնորոշություններ. Հայ ժողովուրդը և հայոց եկեղեցին ցայսօր պահպանել են «մատաղ» սովորությունը, սակայն տարաբաղդաբար այժմեան մեր ծխատարանները այնքան հին ժամանակների ձեռագրներ չեն, որչափ վրաց ծխատարաններ. Մատուցի սովորության համար չունաց և նոյն իսկ վրաց եկեղեցին – հայ եկեղեցուց բաժանուելուց յետոյ – իսկոյն յանդիմանությունների են ենթարկել հայոց եկեղեցին պրօֆ. Մաոր Նշուցագրումով օրինակում է Աահակ վարդապետի (?) քացատրությունը մատուցի իմաստի վերաբերեալ. այդ քացատրության մէջ հնդիսակը զուգաբերության սովորությունը կապում է այն եկեղեցական ընդհանուր ժողովների որոշումների հետ, որ վերաբերում են «ապաղ»–ներին:

Ցաղները, ապա դրանց հետևելով և վրացից, խիստ պարտաւոր էին հայերին առաջաւորաց պահքի համար, անուանելով այդ սովորությունը «զատչելի». այժմ Մաոր գտել է, որ հին–վրաց եկեղեցին հաս ունեցել է առաջաւորաց պահքը: «Աստաոր» անվանիր գտնում է նաեւ Սիսիայում հազած վրաց ձեռագիր ցայսմաւուրքի մէջ: Նշրատագրումով Մաոր գտել է հրեք հայերէն քիշատակարան այս պահքի բացատրության վերաբերմամբ, որոնցից մէկը՝ որ բուա վկայության ձեռագրի, վանական վարդապետին է, և ամբողջովին օրինակիլ է:

Նշրասի անվանհարական գրքի հայերէն թարգմանության համաձայն էր ուշ ժամանակների արդիւնք, որովհետեւ մինչեւ այժմ պատահում էր միայն XVI–XVII դարերում օրինակուած աստուածաշունչների մէջ. այժմ գտնուել է այդ գրքի XI–րդ դարում արուագրուած վրացերէն թարգմանութիւնը, որի մէջ պահպանուել է հին հայկական վիրահան: Մաոի ենթադրութեամբ վրացերէն թարգմանութիւնը VII դարից ուշ չէր կարող լինել, թայց կարող է պատահիլ, որ աւելի հին լինի:

Մաոր գտնել է նաեւ Նշրասի երկու կանոնական գրքերը վրացերէն և դրանցից մէկը համեմատելով հայերէն, ասորական, յունական և հրեայական բնագիրների հետ՝ գտել է, որ վրացերէնը ստացել կերպով նոյնն է, ինչ որ հայերէն սովորական տարագրուածը: Աոնասարակ ընդունուած է այն հանգամանքը, որ ասորը գրքի հայերէն թարգմանութիւնը տեղի է ունեցել յունարէն հօթանասնից գրքից. պրօֆ. Մաոր չէ ընդունում այս կարծիքը, ասելով որ XI–րդ դարում օրինակուած վրացերէնը հայերէնի հետ միասին մի վերապրի են պատկանում և իսկոյն տարբերում են յունարէն հօթանասնից թարգմանութիւնից:

Նշրատագրքի մատենադարանում Մաոր գտնում է նկարագրել մեծի կեսգրի այն ձեռագիրը, որի հին–վրացերէն թարգմանութիւնն առաջուց գտել էր Ալեքսի մատենադարանում. այս բնագիրը հետաքրքրական է նրանով, առում է յարգելի գիտնականը, որ Մովսէս Խորենացին օգտուել է գրանից՝ հայոց պատմութիւնը գրելիս: Մաոր դարձեալ մի քանի համեմատութիւններ առաջ բերելով հայերէն և վրացերէն ձեռագրներից, յաւելում է, որ հայոց և վրաց միության ժամանակաշրջանի այս թոյլ յիշատակարանները, մանաւանդ վրաց մատուր, քայց են աւելիս Հայաստանի և Վրաստանի գրականական հարաբերութեան մասին յարաբերութիւններ: Այս հնագոյն վրացերէն բնագիրները կամ թարգմանութիւններ են հայերէնից կամ յունական դէպս գրուած են հայոց լեզուի ազդեցութեան ներքոյ: Իինայում և Նշրատագրքում գրանուած յիշատակարանների հետաքրքրութիւնով հատաքուած լեզուական նիւթերը հոգացնում են հայերէնից առնուած վրացերէն բառերի ժողովածուն և հետաքրքրական ու յատ կարեւոր դիտողութիւններ են առաջացնում հայոց գրականութեան պատմութեան համար: Վրացական փոխառութիւնները, որ տեղի են ունեցել հայերէնից անվիճելի կերպով գրականութեան միջոցով, իրենց ֆնետիկական և բառական կազմութեամբ լրջօրէն հիրմական են դարձնում այն ենդիրը՝ թէ արդեօք ինչով էր տարբերում հայոց գրականութեան հնագոյն շրջանի լեզուն, որից մինչեւ այժմ չէ գտնուել հայերէն որ և է ձեռագիր, քայց որին պատկանում են հետզհետէ աւելի յատագող վրացերէն թարգմանութիւններ հայերէնից: Արդեօք այն շրջանի հայերէնը միայն իր հնութեամբ էր տարբերում մեզ յայտնի հնագոյն ձեռագրների հայերէնից, թէ նաեւ բարբառի առանձնայատկութիւններով, ինչպէս որ կարելի է ենթադրել վրացերէն ձեռագրների մէջ գտնուած փաստերից: Արդեօք հին հայկական ակրքնական գրականական լեզուն առանձին բարբառ չէ՞ և արդեօք հրկրորդ թարգմանիչները չփոխեցի՞ն նաեւ հայերէն բնագիրների բարբառը:

Հայոց մատենագիրները հրկրորդ թարգմանիչներ ասելով հասկանում են ասրը գիրքը յունարէն բնագրով արքագրողներին, այժմ պրօֆ. Մաոր, հիմնուելով հայոց մատենագրութեան ուսումնասիրութեան հետևութիւնների վրայ, կարծիք է յայտնում, որ հրկրորդ թարգմանչական գործունէութիւները ոչնչով է ընդարձակ մտքով հասկանալ և պատմական գրուածքների վերաբերմամբ էլ նոյնն ասել: Շատ հետաքրքրական ենդիր է այս և ցանկալի, որ յարգելի գիտնականն աւելի մանրամասն ցրագրի և փաստեր ժողովէ իր ենթադրութիւնը հիմնական դարձնելու նաեւ մեզ համար:

Միութեան ժամանակաշրջանից, որ առաջացել էր ասորիների առաքելական գործունէութեան չնորհիւ, յետոյ յեղ Հայաստանում և յեղ վրաստանում գրականութիւնը նոր ուղիով է առաջ ընթացում, այն է, դրանցից իւրաքանչիւրն առանձին չատոով է զարգանում, յեղեւ երկուսն էլ յունական ազդեցութեան ներքոյ: Յունաց եկեղեցին ձգտում էր իր իշխանութիւնն ընդարձակել դէպի արեւելք և յետ մղել ասորց եկեղեցու ազդեցութիւնն, որ տարածուել էր Հայաստանում և Վրաստանում: Յոյն եկեղեցու չահերի տեսակետից է գրուած այն յիշատակարանը, որի արաքերէն թարգմանութիւնը պահել է Սինայի մատենադարանում: Հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելու պատմութիւնն է այդ և արաքերէն է թարգմանուած յունարէնից. վատագոյ արդէն ասպագրուած է, որ ցայժմ պահուած յունարէն բնագիրը Աղաթանգեղոսի պատմութեան թարգմանութիւնն է. իսկ Աղաթանգեղոսի պատմութիւնն աւելի ուշ ժամանակի մշակումն է հայոց ազգային ոգւով: Այս պատմութեան սկզբնական ձեւը (վերլուծուած) պահպանել է պրօֆ. Մաոի այժմ երեւան բերած արաքերէն թարգմանութիւնը: Մաոը ամբողջովին լուսաբանել է այդ հետաքրքրական ու կարեւոր ձեռագիրը, որի սկիզբը տարաբաղդաբար պակաս է:

Նշրմանասեան էջից քացկացած այս ձեռագիրն էլ քաւական է, ըստ Մաոի, որ նոր լոյս սփռուի ո՛չ թէ միայն Աղաթանգեղոսի հայերէն վերծանչի գրական քննադատութեան, այլ և հայ–վրացական

քրիստոնէութեան պատմա–քաղաքակրթական հարցի վրայ։ Արաբական քնագիրը պահել է հայկական վիպասացի բոլոր մանրամասնութիւնները։ Արաբական վիպասան լեզուն հայկականին բաւական չափ է, բայց այդ կարելի է բացատրել հայկական հոգատարական ոճով։

Արաբական վիպասացի ոճի քնաւորութիւնը ցոյց տալու համար պրօֆ. Մառն առաջ է քերում մի քանի հատուածներ, որոնք բովանդակութեամբ հնոտաբրբրական են, որովհետև չկան մեր Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ։ Ահա այդ հատուածները։

«Կեսարիայից վիրագոնալիս Գրիգոր Լուսաւորիչը մնում է Աիքաատիա, որտեղ և ծնում է վեց օր։ Այդ ուղեւորութեամբ գնալի իր հրկիրը Սուրբ Գրիգորը վերցրից Աիքաատիայից քահանաներ և աքեղաներ, որպէս զի նրանց Հայաստանի եկեղեցիներում քահանաներ նշանակէ։ Գրիգորն իր մօտն ունէր Վահրդատ պատրիարքի գրած նամակը Աիքաատիայի Պետրոս եպիսկոպոսին ուղղուած, որպէս զի վերջինս էլ նրա հետ գնայով՝ գայի վրայ նահատակ Գրիգորին՝ հեղինակական կանոնների համաձայն»։

Երբ Տրդատ արքան դիմաւորում է սուրբ Գրիգորին, իր հետ վերցնում է ոչ միայն Լիմէն լճագնուհուն և իսորովադուխտ քրոջը, ինչպէս ասած է Ագաթանգեղոսի հայերէն պատմութեան մէջ, այլ և «վրաստանի լճագաւորին և Իչտունիաց լճագաւորին (որ արաբական լճարգմանութեան մէջ դարձել է բուռնների լճագաւոր» և ալանաց լճագաւորին, իբր «իչխաններին, մեծամեծներին և ցեղերի առաջնորդներին։ Եւ դրանք դիմաւորիցին սուրբ Գրիգորին, ողջունիցին նրան, նայուածք և պետրոս եպիսկոպոսին» (Աիքաատիայի)։

Սուրբ Գրիգորն «սկսեց օծել եկեղեցիները և քահանաներ նշանակել նրանց, որոնք գիտէին սուրբ գիրքը, մի քանին ուղարկեց Վրաստան, ումանց Աբխազիա, ումանց էլ ալանների մօտ»։

Սբ. Գրիգորը նախ վերցնում է նրանց, որոնք ծառայում էին մեհեաններում և ուսուցանում է նրանց սր. գիրքը։ Սբ. Գրիգորն ինքը ամբողջ Հայաստանի կաթողիկոսը դառնալով՝ պատրաստում է եպիսկոպոսներ և ուղարկում Հայոց աշխարհի ամեն կողմերը, նաև Վրաստան, բազիկների (կամ գուցէ Խերջան) աշխարհը և ալանների մօտ։ Նա Աիքաատիայի եկեղեցուց վերցնում է և մի վրացի Աբերդ–դ–խ–վա անունով, ձեռնադրում է նրան մետրապոլիտ և ուղարկում Վրաստան, որ նա ամբողջ Վրաստանում եպիսկոպոսներ կարգէ։ Դա առաքինի վարքի տէր էր, խաղաղ, գիտակ եկեղեցական գրքերի։ Դա սարկաւագ և ականատես էր, երբ բաց արին քաոսաւոն մարտիրոսների մասունքները։ Դա ալեփառք էր և այդ պատճառով սբ. Գրիգորը նրան բարձրացրեց այդ աստիճանին։ Աքիսպիա ուղարկեց նա (սբ. Գրիգորը) Սօֆրոնիային, որ քահանայ էր Կապադովկիայից։ Վերջինս սբ. Գրիգորի հնան էր, և եպիսկոպոս ձեռնադրելով ուղարկեց։ Աւանց երկուքն ուղարկեց Իովհաննէսին, գերազանց մարդուն, որ Սասունքան քաղաքից էր»։

Սբ. Գրիգորի Հայաստանի գանազան գաւառներն ուղարկած հովիւների անուններ կան նաև հայկական վիպասացի մէջ, բայց այդ ցանկից հեռացրած կամ փոփոխած են մի քանի Հայոց մանրամասնութիւններ. այսպէս օրինակ՝ ըստ հայկական վիպասացի՝ բոլոր հովիւներն, բացի երեքից, հայ քրմերի որդիքն էին. սբ. Գրիգորը դաստիարակեց քրմերի որդոցը և նրանցից արժանաւորներին եպիսկոպոս ձեռնադրեց։ Ցետոյ անուններ լճգտնելիս հայկական բնագիրը կաթոնիկոսին անուանում է երկու տեղ. նախ՝ Ննգ սկզբում «առաջինի (եպիսկոպոսի) անունն էր Աբերան, որ յետոյ Տփրատ գետի յուրին Հայոց պատանների եպիսկոպոսան եղաւ»։ Երիզորդ՝ անունների վերջը. «Աբրահամին, հնգերորդ և առաւելագոյն մարդուն, (Երիզորդը) արքայական պալատի քահանի եպիսկոպոս լճոգնի, իսկ ինքը ժամանակ ոտ ժամանակ գնում էր լճոնները»։

Արաբական լճարգմանութեան մէջ հետ երկու անգամ է լիչուած Աբերան, բայց պարզ կերպով երկու տարբեր Աբրահամների մասին է խօսքը։ Աբրահամ առաջ է. սուրբ Երիզորդն «ուղարկեց Աբերանին Բագրեւանդ քաղաքը և Տփրատի ափին բոլոր ապրող բոլոր քնակիչների մօտ, որոնք առաջ հրկրպագում էին կուռքերին և նա բոլորին դարձրեց դէպի Աստուած, որովհետև նա (Աբերանը) արժանի էր, որ նաև աշակերտների (Երիզորդի) գահի վրայ»։ Ցետոյ, ոչ լճ անունների ցանկի վերջին, ինչպէս որ է հայկական վիպասացում, այլ ուղիղ տեղը, և այն էլ փոփոխած կերպով, որ գուցէ և պատահական լինի. «Եւ ուղարկեց (սուրբ Երիզորդը) Աբերի եպիսկոպոսին ապարատիտի աշխարհը, Մամիկոնեանի աշխարհը, որ (այսինքն ապարատիտը) լճագաւորի պալատականներից էր և գօրքի գլխաւորը։ Եւ նա գնաց նրանց դէպի Տարօն (Մամիկոնեանի) հետ, որի անունն էր Պատրիկ։ Եւ նրանցի Երիզորդը ճշմարտապէս նրա մայրի եպիսկոպոս Աբերին և ասաց Նրան. «Չքաժանուես Պատրիկից և լցրու նրա աչխարհը քարոզով»։ Եւ այդ նրա համար, որ եպիսկոպոսը (Աբերին) զանազան իմաստութիւնների տէր էր՝ լճէ հեռվէլական և լճէ կուռապաշտական. նա գօրեղ էր սուրբ Գրքի բացատրութեան գործում և նրա իմանութեան ներքոյ էին Տարօնը և Բ–ա–ե–ր»։

Արաբական լճարգմանութեան մէկ հատուածը արդարացնում է Ա. Խորհնացու II գրքի 83–րդ գլխ. մէջ յիչուած և Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ և պահական քննադատները Մ. Խորենացուն մեղադրելով մատացածին վկայութիւններ բերելու համար, այդ հատուածն էլ ապացոյցներից մէկն էին համարում։

Ըստ պրօֆ. Մառի, Ագաթանգեղոսի արաբական լճարգմանութեան հիմնական նշանակութիւնն այն է, որ նրա մէջ սուրբ Երիզորդն առանց լճերբանութիւնների նկարագրուած է իբրև յունական և մանաւորապէս կապադովկիական եկեղեցու առաքեալ–գործիչ։ Կապադովկիայում նա ոչ լճէ միայն ձեռնադրում է եպիսկոպոս, այլ և այդտեղից է վերցնում իր գործակիցներին։ Դա ներկայանում է իբր լուսաւորիչ և յունական եկեղեցու կազմակերպիչ ոչ միայն Հայաստանում, այլ և դրացի երկրներում–Աքիսպիայում, Վրաստանում, ալանների մէջ և այլն. մեկ խօսքով այն բոլոր աչխարհներում, որ տեղ յունական եկեղեցին կարողացաւ արմատ ձգել կամ լճէ ուր որ կամեցում էր տարածել իր ազդեցութիւնը։

Երբ Հայաստանում տեղի է ունենում յունական և ասորական եկեղեցիների հռանգքների միաքառնութիւնը, յունական առասպելը (լեգենդան) լճարգմանում է հայերէնի և յետոյ մշակում հայոց ազգայնական հոգեով. – այս է ահա Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը լուտ Մաուի[1]։

---

1. Նորերս լոյս է տակել սուրբ Գրիգորի վարուց պատմութեան լճմոլոգական վերլուծութիւնը, որի լճարգմանութիւնը հրատարակիչը վերագրում է XIV–րդ դարին։ Լճմոլոգականը լճարգմանուած է արաբերէնից. իսկ արաբականը յունարէնից. եճմոլոգականը լճարգմանուած

Մի ժամանակ վրաց գրականութիւնն ալ նոյն արծաթափայլ աստղը Իրիգորի անունն իրեն վերապահած էր. քնորչ է այդ անանկէսից Հինայի վրայ գտնուած հին ձեռագրի մը երգասացութիւնն ի պատիւ Հայաստանի լուսաւորչի, որտեղ վրացոյն անուանուած է Կիրիգորի հօտ։ Այս երգասացութիւնն, որ հետաքրքրական է և ուրիշ կողմերով, հայկական ծագումն ունի. այսահիդից պրօֆ. Մառն հետևեալն է. «Կարելի է կարծել, որ յունական ազդեցութիւնն սկզբում հայերից և վրացիներից ընդունուում էր միասին, երբ դրանց հնչակութեական–գրականական միութիւնը դեռ նոր լիովին գոյութիւն ունէր։ Ցօգուտ այս հանգամանքի կարելի է բացատրել պարձակ մի ուրիշ փաստ, որ նոյնպէս բացատրուեց մեր ուղեւորութեան միջոցին ձեռք բերուած նիւթերով։ Պարզուեց, որ ուրբ գրքի հայերէն ու վրացերէն յարգամանութիւնները մի քանի ընդհանուր ինքնուրոյն գծեր ունին, որոնք յունական ծագումն ունին և առաջացել են յոյժ անանկանից յարգամանութեան հետ հաւասարապէս ժամանակ յունարէնն հասուցած ձեռքերի սիրալ հասկացողութիւնից»։

Պ. Մառ հիմնուելով միայն մատենագրական նիւթերի վրայ, հետևեալ եզրակացութեան է գալիս հայկական և վրացական սկզբնական նկեղեցիների վերաբերմամբ. «Հայոց եկեղեցում գերակշռեց ասորական հոսանքը, իսկ վրաց եկեղեցում յունականը. բայց այդ չէ նշանակում՝ թէ առաջին դէպքում յունական ասորին էր, երկրորդ դէպքում յունականին։ Քաղդեանական երկու տարական եկեղեցիներին էր և գրանցից իւրաքանչիւրի ինքնուրոյն զարգացման գրաւականը։ Այդ ժամանակից սկսած թէ հայկական և թէ վրաց եկեղեցիները նշանաւոր հեռուից են արապայտել իրենց անկախ, իւր գարգացման համար։ Միջոցներից մէկն էր անմիջապէս քնագիրներից թարգմանելը, առաւելապէս յունարէնից»։

Աղգային տառի երեան գալն աւելի առատացնում է յունարէնից կատարուած թարգմանութիւնների թիւը, բայց այնուամենայնիւ այդ թարգմանութիւնները և դրանց ընտրութիւնները տակի են ունենում ազգային հոգով. գանանաբանական ու եկեղեցական ինդիրների հետ ի միասին առաջ եկան նաև ազգային ինդիրներ, որոնք ուղղութիւն տուին տեղական ազգային գրականութեան և առնչեցին հայկական և վրացական գրականութեան ազգային ժամանակաշրջաններ։ Այս շրջանում երկու գրացի ազգերի գրականութիւնն էլ իրանից բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ են առաջ գնում, երբեմն միմեանց լրնամաբար վերաբերուող ազգային չափերով։

Մեր գրականութեան այս շրջանից հետ մի քանի հատուկառոր նորութիւններ է գտնել պրօֆ. Մառ։ Դա յոյս է ունեցել գտնել Շապուհ Բագրատունու, իններորդ դարի պատմագրի կորած աշխատութիւնը, որի գոյութիւնը հնչագրում էր Ստեփանոս Տարօնեցի մի ձեռագրի մէջ. և իսկապէս գտնում է այդ ձեռագրի մէջ մի քաղուածք Շապուհի աշխատութիւնից, բայց ոչ պատմական քովանդակութեամբ և, ինչպէս որ սպասում էր, իրենց հատուածի վերնագրի մէջ առուած է, որ քաղուածքն արուած է Շապուհի պատմութիւնից։

Այնուամենայնիւ այդ հատուածը պրօֆ. Մառը գտնում է հետաքրքրական Հայաստանի եկեղեցական կարգերի պատմութեան, մանաւանդ պատքի վերաբերմամբ։

Ինչպէսզսկութեամբ հետաքրքրական են հանգիստանում նաև Յրուսադէմի Ղազոյ մատենագրաց նում գտնուած ասորի Դաւթեի վարքագրութիւնը և ասորի Ղուկիի խաչի պատմութիւնը. վերջինս կազմել է Ակարան վանականցին՝ հայոց և վրաց ազգերներով, ինչպէս որ վկայում է ինքը վանականցին։ Վանականցին հայկական ազբիւրների յարգում յիշում է և Կալամանգիպոսի պատմութիւնը, որից առաջ է բերում մի բնագրական հատուած. այս հատուածը չատ հետաքրքրական է այն առակէսից, որ վանականցին պէտք է իր ձեռքին ունենար Ակամանգիպոսի այն վերնան, որից օգտուել է և Մ. Խորենացին։ Վերջինս նոյնպէս ասորի Դաւթեի մասին խօսելիս Ակամանգիպոսի վկայութեանն է դիմում. բայց որովհետև մեր ձեռքը հասած հայկական Ակամանգիպոսի մէջ ասորի Դաւթեի մասին մի խօսք անգամ չկայ, այստեղից էս Խորենացու քննագատները եզրակացրին, որ ծերունի պատմագրը հիշա չէ իսասում։ Այս կոշմակի փաստն էս դարձեալ վերականգնում է մեր պատմահօր ասածների հմարտութիւնը։

Պրօֆ. Մառ հետաքրքրական է համարում նաև Թարգ, Դիւտ, Թովմա և Վարդա հաճատակների պատմութեան ձեռագիրը. Լեզեա այս պատմութիւնը տպագրուած է, սակայն ոչ այնպէս լրիւ և նոր փաստերով լի, ինչպիսին որ Յրուսադէմի մատենադարանում գտնուած ձեռագիրը. վերջինս հեղինակը Լեզեա չատ հին ժամանակներում չէր կարող ապրել, բայց անկասկած օգտուել է հնագոյն նիւթերով, որ մեր ձեռքը չին հասել։ Յրիստասարդ հայկազան Ղ. Ալտնց իր մի քանախօսութեան մէջ այժմատել է ապացուցանել, որ Վաղար Փարպեցու և Յովհէլի պատմութիւնից առաջ մեր գրականութեան մէջ գոյութիւն է ունեցել Վարդանանց պատերազմի նկարագրութիւնը. Նրա ենթադրութեամբ հօմերորդ դարի պատմագան Սեբէոսը օգտուել է Վարդանանց պատմութեան այդ հին վերսկայից և ոչ Փարպեցու և Յովհէլի պատմութիւնից։ Այդ հանգամանքով է բացատրում սա, որ Սեբէոսը Վարդանի կարծիր է անուանում, իսկ Փարպեցին ու Յովհէլն կարծիր անուն չեն գործածում։ Այժմ պրօֆ. Մառն ասելացնում է, որ վերոյիշեալ նահատակների պատմութեան մէջ էս Վարդանանց պատերազմի հերոսը կոչուում է կարմիր Վարդան։

Այս հատուածը քաղուածքից արդէն լինելերոյը անանում է, Լեզ ուրբան վալ է դեռ մեր հնագոյն գրականական հարցերի մասին վերջնական վճիռներ կայացնելը և այս կամ այն հիպնականալը մատենագրին գանազան անվայել ածականներով մկրտելը։ Միմիայն տրամաբանական դատողութիւնները չի կարելի վճռել այդպիսի ինդիրներ, այլ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ, համեմատութեամբ և տակոն աշխատասիրութեամբ։ Ահա այս չափով է ընթանում յարգելի պրօֆ. Մառը և այդ պատճառով էլ ապագայում նրա եզրակացութիւնները աւելի մօտ կլինին ճշմարտութեան»։

Հրատ. — ՏԵՍ ՀԻՒՊՈՒԱՆ. — ՎԱՐԴԱՆ։

ՄԱՒՈՒ (Փիլ = Jules Marie ֆրանսացի). — թեւոզ. թարգմանեց Լ. Բաշալեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ալեքսիլլ և Մասիս լրագրաց, 1887։ Ա հատ. 8°, 334 էջ. — Բ. 397 էջ։

— Շոգեհաւորի ռմիրդ (կեանքի պատուհածները), հեղինակութիւն Փիլ Մարիի (Ֆրանսերէնէ թարգմանուած)։ Հրատ. Մինիկ Բարսեղեան։ Վառնա, տպ. Աբելեան և Բարսեղեանի, 1903. 8°, 407 էջ։

է կրճատուած արաքելէնից։ Տես Vide de S. Gregorio, patriarcha da Armenia conversao dos Armenios aos christianismo versao ethiopica publicada bor Francisco Maria Esteves Pereira.

կայ նոյնը և Մադիկի մէջ իբր Լիւրիժոն 1902, թ. 395, հուն.

— Մխոտօճի մասվաձառը, Լիւրիժոն Շայրենիքի 1883.

— Կարուսելայ դրախտ, Լիւրիժոն Արեւելքի 1889, թ. 1746, հուն.

— Նշդկոտ աւմենքներ, Լիւրիժոն Արեւելքի 1891, թ. 2247, հուն.

— Ամօթապարտը, Լիւրիժոն Շայրենիքի, 1893.

— Չորրորդ գարուն, Լիւրիժոն Շայրենիքի, 1893.

— Դագաղին մէջ, Լիւրիժոն Նոյնին 1893.

— Ձառակը, Լիւրիժոն Նոյնին 1894.

— Տժգոյն աղիկը, Լիւրիժ. Արեւելքի 1894, թ. 3081, հուն.

— Խորհրդաւոր ոճիրը, Լմարգմ. Պօղոս Չիլէքճեան. Լիւրիժոն Սուրհանդակի, 1900-1.

— Արգիլուած պտուղը, Լիւրիժոն Արեւելքի 1901, թ. 4761, հուն.

— Ինզ-Մահօճի վրէժը, Լիւրիժոն Նոյնին 1902, թ. 4872, հուն.

ՄԱՌԻՈՑ (Մ.) և **ԼՕՆԼՑ** (Լ.) — Տառմներ եւ գաղտնիք հատատագրնութեան. Վիպաբերբ 1904. էջ 1, հուն.

ՄԱՒԻՒ. — *Համառօտ տրամաբանութիւն Մատենի Գաղղիացւոյ, Թարգմանեալ ի հայ բարբառ ի Մեսրոպայ Վ. Ազաչբաղեանց։ Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու*, 1845. 8°, 95 էջ։

ՄԱՒՔ Ս. = Sykes Mark *անգղիացի*). — *Through fire turkish* Provinces?

Չ. Ց. Տ. Շահդ. Ամ.ի մէջ (1901, էջ 61) կը գրէ. «Լրիտասարդ անգղիացի մը՝ որուն մտատիպարը կ'երեւայ լեռնցի աւազակի մը քաջքաջկրտուխեան աստիճանը, գաղափար կ'ունենայ 1898ին այցելել ասբական անապատն, և համբան գոց գտնելով՝ փոքրիկ կարաւանով ու ոստիկանութեամբ կ'ուղեւորի Հալէպ, անկէ Լիփասի հեռաւորութեամբ Բաղդադ, ու Մոսուլ, կրկին հիւսիս գտնալով Ալեքոյի և Բալէքի վրայէն՝ վան, և վերջապէս իպրիր համբով Լրնւան ու Տիգրիս, և Բաղտիզէն կը գտնայ՝ նպատակ ունենալով մը կը գրէ, ուր մի առ մի նկարագրուած են ամէն օրեան կերածն ու խմածը, տեսած լիճներն և այս կամ այն տէրութեան հետ խօսածը, ամբողջը զարդարելով քանի մը լուսանկարներով և վերջը փոքր տախտակով մը, որուն քարեքանդաթար գրքին պարունակութենէն լաւագոյն են։ Գրքին մեծ խրթնագրէն («Տահկական հինգ նահանգները») աւելի քան մը կրնար ապատիլ, և անգղիացի ապագէ մը քիչ մ'աւելի առողջ դատաստան ու համառօտութեան ընթեռնողներ ազգայ նկարագրին ու բարուց և այլ հանգամանաց։ Բայց մեր ուղեւորին համար իրերը բոլորովին տարբեր են։ «Իզա կուրքուալի» մը (Թարգմանը), «Վալա» մը (խոհակերը) և նման ներ մեծ հետաքրքրութիւններ են ազգայ նկարագրին որոշելու։ Գիւղացի մը՝ որ «բաչախ» կ'ուղէ և նման պարագաներ բաւական են ամենատգեղ և անարդար վճիռ արձակելու ամբողջ ազգի վրայ։ Բայց Լոգունք այս գիրքն ալ մեկնի որ անշուշտ ուրիշ արդիւնք չունենար քայց գրողին խակութիւնը միայն ցուցնել»։

ՄԱՆԷ ՀԱՄԱՊԵԱՆՑ. — Օրինակ կտակի ներքայնի, կամ հասարակ կոչմամբ Մարտիրոսի որդի Մահէի Չամագանցւոյ. Ագգաբեր 1846, էջ 61–69։

ՄԱՆԷՀԵԱՆ (Ա. Գ.) — *Ընտանեկան բանգա-*

րան պիտանի գիտելեաց փութեալ և հաստատեալ։ Թարգմանաբար հաւաքեց Ա. Գ. Մ.։ Տէր և հրատարակիչ Գ. փիւէճեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Հիվէլէկեան, 1891. 8°, 80 էջ։

ՄԱՆԷՀԵԱՆ Ա. Խ., *Թարգմ.* — Տես ՄԱԼԻՆՑ. — ՇԼՔԱՊԻՏ։

ՄԱՍԱԼ (Յովհաննէս). — Չացի պատասխան մը պատմութիւնը. Բազմավէպ 1869, էջ 210, հուն. 1870, էջ 13, հուն.

Մասի բաշխումն հայ եկեղեցւոյ մէջ. (Չ. Ց. Ալիքեր.) Բազմավէպ 1898, էջ 495։

ՄԱՍԻԼԻՈՆ, Massillon *ֆրանսացի*). — *Մասիլիոնի եպիսկոպոսին կլերմոնի փոքրիկ Քառասնորդք* (Petit Carême). Թարգմանեաց Չ. Արսէն Կ. Բազրատունի ի Մխիթարեանց։ Ի Վենետիկ, ի վանս սրբ. Ղազարու, 1865. 12°, 187 էջ։

ՏԵՍ և ՀԻՒՄԻՒՋ (ն.)՝ Բնմբասացութիւն։

Մասիս լրագիր. — Տես Հիւրքուն... — Քանի մը խօսք, եւն։

Մասիս լճանիւթ ամպաւ. ստորոտանիք. – Տես ԹՈՒՄԱԽԵԱՆ (Ա.)։

ՏԵՍ ՀԱՅՑՄՍ ՊՐԱՑՑ, «ելք ի Մասիս». ՔՈՎԱԼԻՎՍԿԻ Պ.)։

Իւս Բազմավէպ 1890, էջ 313, 345, 385, 425. – 1891, էջ 45. – «Մասիս լերան վրայ որդան կարմիր», անդ 1890, էջ 273. – «Կարծիք ինչ ի Մասիս». Ագգաբեր 1846, էջ 104, 143. – Միսհ 1875, էջ 106. – Տես և Արարատ։

Մասնագիտակ համալսարանութիւն չինուածեան, վերանորոգութեան և մակաչինութեան Ս. Պետերբուրգի Չայոց եկեղեցիների տան մէկ մասի (Չայ-Ինուսերէն)։ Պետերբուրգ, 1892?

ՄԱՍՊԵՐՈՑ (G. Maspero *ֆրանսացի*). — *Histoire ancienne des peuples de l'Orient.* Paris, 1905.

Կը խօսի Չայոց մասին հետեւեալ էջերուն մէջ. *Ourartou, Ouraṛti, Araṛti, Ararat, Alaradiens*, sa description, 494; entamé par Salmanasar II, 447; le grand ennemi de l'Assyrie au nord, 487; ses guerres avec Sargon, 494; sa religion, 450, ravagé par les Scytes, 581; à l'époque persane, 764. — *Khaldis*, dieu de l'Ourartou, éponyme de la race, 450. – *Van*, ville d'Arménie, 449; lac de Van, 345, 448, 494. – *L'Arménie* n'est peuplée qu'au VIIe siècle par les Arméniens, de race phrygienne: ils formèrent une satrapie, 765.

Տես և Բազմավէպ (1898, էջ 250) Կ. Ց. Բասմաջեանի «Չայք անցեալն մէջ» գրութիւնը, Մասպերոյի «Չայոց նախնիք Չայաստանի մէջ» յօդուածին դէմ։

ՄԱՍՍՕՆ (Փ.) — *Նապաստակ խէչաձի վրէժխնդրութիւնը, կամ ինքզ քեզ օգնիր.* գրոյց պատկերազարդ. Ֆրանսերէն Թարգմանեց Լեւոն Մելիք-Ադամեանց։ Թիֆլիզ, Ալագատիպ տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 8°, 58 էջ։

Մասատաբայ գիւղ. Արարատ 1870, էջ 121։

ՄԱՎԼԱՆ (Յովհաննէս). – *Բայոյական դասատիպարակութիւն. երկասիրութիւն Յովհաննու*

պատուելոյ Մաւեան, բաղմարդիւն դաստուի Ներսիսեանի վանաց Երմաշու Արմաշ, ի վանս Զարեհաւանի Ս. Աստուածածնի, 1864. 12°, 225 էջ?

«Եկա ընտիր հրկատիրութիւնք՝ որ... Երմաշու... վանաց նորահաստատ մատչեն հրկիրդ հրատարակեն է ցոյս ամենայնիւ հատ, կենար գնանդու ժամանակակից անուանի հիմնական ի պէտս պատանեաց յօրինած ընտիր գրքոյկին հնտհատութեամբ յարադրուած և հարց պատասխանութեամբ դասական ոճոյ մը յարմարցուցած ըլլալով. թէ նեղութեան պատուականութեամբ և թէ դիւրութեաց և հիւսն ոճոյն ազգային վարժարանաց մէջ նախակրթական յարմար դասագիրք մը կրնայ ըլլալ»։ Մասիս 1864, թ. 671։ – Տես և Լրեռակ 1864. թ. 45։ – Ցոյս 1865, էջ 144։

= Բ տիպ. Սկզբունք քերականական դասատրութեան. սրբագրութեամբ և յաւելուածնեբով. Տպ, Երմաշ, եւն. 1875. 8°, 224 էջ։

= Գ տիպ, անդ, 1889?

Ցոյսի մէջ (1874, էջ 641–655) ունի. «Ցիչատակարանաց օգուտը» յօդուածը։

Մաւեան (Ցովհաննէս), այլ անձն. Մահուան առթիւ Արեւ. Մատռ. 1890, էջ 96 (Ա. կ. Տէրեանեան)։

Մաւեան (Տ. Ցովհաննէս քահանայ). Մահուան առթիւ Ցուսիս 1899, թ. 254։

ՄԱՒԻՆԱՆ (Ներսէս Գ.) — Դիւցազնի Հայոց (քերթ. գր.) Ցոյս 1864, էջ 60. – «Մրմունջք պանդխտին ի մուտս ձմերան եղերեդ». 116. — «Խոզ և կաղնի ծառը» առակ. 1865, 135. – «Նշ և իւր աշակերտը», 164. – «Ա՛ո յիշատակի առաքելոյն Հարցն մերոց սրբոց Պետրոսեանց ընդհակառակ սրտիդ հայկազուն որդւոցս ընծայ առնական. (արձակ գրք. բանախօս.) 196–202։ – «Գառուն», (քերթ. աչխարհգր.) 212. – «Ցպղմանակ Տրդատայ ընդդէմ Պասանեանց», 253. – «Բանժակ մտնու մեծին Ներսիսի», 280. – «Ի ծնանդն Քրիստոսի» 446. – «Արցունք պանդխտին ի գիւղամնա Աւարայրի» 1869, էջ 106. – «Առաւաղդ Ա. ի քանտին» 1870, էջ 162։

ՄԱՒՈՒ (Հայկանոյշ). — Արեւելեան ցոյներ. Բաճաճեր 1904, էջ 126։

ՄԱՏԱԹԵԱՆ. — Կնքահայր մարտիդ?

ՄԱՏԱԹԵԱՆ, (պ. Տ. Ց.) — Տես ՄԱԴԱԹԵԱՆ։

Մատաթով իչխան. Փարոս 1873, թ. էջ 58։

Մատակեաճ (Տիկին) եւ մեր պզտիկները. (Զապէլ Նալեան). Ցուսիս 1903, էջ 270։

Մատաղաձասնի՞ր գիւղացման, թրֆիլիզ?

Մատանի-թուղթի, եւն. – Տես ԱՒՆԴՏ (պ.)։

Մատենագիտութիւն. — Տես ՉԱՐՊՀԱՆԱԼԵԱՆ, (Հ. Գ.)։

Ա՛ս առթիւ տես եւս Բիւզանդիոն 1901, թ. 1372, 1378։

Մատենագիտութիւն (Հայկական նոր). — Տես ՊԱՋԻԿԵԱՆ (Հ. Ա. Պ.)։

Մատենագիրք (ընտիր) հրատարակուած վենետկոյ Մխիթ. Հայրերէն։

Ա. ԵՋՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ. Ելք ձեռագոց Հայոց, պարսից, իսլամաւոց ցուցից և մարկաբեր. վերջը կայ տուած թուղթ Եզեքիայ. — Բ. ՄԻՒՍԷՒ ԽՈՐԵՆԱՑԻ. Պատմութիւն Հայոց, Հայկէն սկսած՝ մինչեւ Խոսրովացւոյն ժամանակը (441 Յ. Ք.) պատմութիւնը կը քովանդակէ. — Գ. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐԲԵՑԻ. Պատմ. վրդապետութեան պատերազմին ի Հայս յամենայն ժամանակս. — Դ. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. Տաղս յաչխարհբէնէ կամ Բանք յաչխարհ, որ են Ցիսուս Որդի, Բանն հոգեւոյ, Ներբող Ս. Խաչին, Մաղթանք սուրբ Ս. Հրեշտակաց, Ցաղագս երկնից. Դարձեալ ի ժուղկեր՝ Ա՛ո Վարդան իչխան, Ա՛ո սմբ իչխան պատերազմաւ, Դարձեալ այլ և այլ խրատներ, Տաղք՝ Արբոց և տէրունական աւուրց վրայ. Գանձեր, վիպասանութիւնք Հայկազանց, Առակներ ի Հաճախլուկներ. — Ե. Ս. ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻ. Աղերսագրութիւնք կամ Աղօթք, որ սովորաբար ընթերկ կը կոչուի, և կը բովանդակէ 95 ընտիր և խորհրդաւոր ազօթքներ. — Զ. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ. Պատմութիւն Տրդատայ Լուսաւորչի և Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին և Հայաստանի գարձին ի քրիստոնէութիւն. — Է. Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. Նամակաւն. կը պարունակէ Առեւաթղթառութիւն, ինչպէս ընդհանրական, ինչպէս ած գանագանս, ինչպէս ած մասնաւորութեամբ ընդ Յոյնս, ինչպէս ած պատրիարքաց Կաստանդնուպոլսի և Անտիոքայ, ած Ալէքս իչխան յոյն և ած կայսրն Յունաց Մանուէլ. — Ը. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱՂԱՑ և Ս. ՆԵՐՍ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ. Նամակաւն Գրիգորի Կաթողիկոսի ած Տղատերդին, ած Ալիքսանդրապետ Հայոց Հիւսիսային կողմանց. և Ն. Լամբրոնացւոյ Ա՛ուեթաթառութիւնն, ինչպէս ած Լէոնի բազաւոր, Ներբող ի Հաւատովն Քրիստոսի և ի Փոխառատ Հոգւոյն Սրբոյ. – Թ. ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇ. Ա՛ակնկ և Ոիմպիաճառ առակներք. — Ժ. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ. Քերթուածք կամ Տաղապատիրութիւնք. ոսանաւոր հայաբարոյական, որուն մէջ Հիմնական Հին և Նոր կտակարանաց պատմութիւնը կ'ըրնէ, Մանուչէ արաքաջին իմդրջով. — ԻԱ. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐԲԵՑԻ. Պատմութիւն Հայոց և ինչպէս ած վ՚ահան Մամիկոնեան. պատմութիւնը կը սկսի Աբրահամէն և կը հասնի մինչեւ վ՚ահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան ժամանակը։

Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք. — Տես ՏԱՇԵԱՆ (Հ. Ց.)։

Մատենագրութիւնք նախնեաց հրատ. վենետկոյ Մխիթ. Հայրերէն։

Ա. Ս. ՑՈՎՀԱՆ ԱՍԿԵՐԻՉԱՆ. «Ց՚Աւետարանագիրն Մատթէոս». – Գիրք Ա. և Բ. 2 հատոր. Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին. — ՆՈՑՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. «Ց՚Աւետարանագիրն Մատթէոս». Դիրք Ե. և «Ճառ ի ինդրոյն պատգամն». — Բ. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, որուն մէջ ամփոփուած են՝ «Նարեկ կամ Աղերսագութիւնք» ազօթագիրքը, «Մեկնութիւն Երգ-Երգոցն, պատմութիւն Խաչին Աւազանին, Ներբողք ի վիրայ Ս. Խաչին, Ս. Աստուածածնի, Ս. Ստեփանոսի, Ս. Ցակովբայ Մծբնայ Հայրապետին», «Պանծք և Տաղք» հակիրճականք, և «Խրատ՝ կան բանք վասն ուղիղ հաւատոց և մաքուր վարուց առաքինութեան». — Գ. ՍԻՒՐԻՐԻԱՆՈՍ. Եպիսկ. Ֆաթարացւոց. առասպելներ հատոր այլ և այլ նիւթերու վրայ. — ՆՈՒՅՆՆ, հայ.-լատին. – Ի՛րքն. լատինէրէն ե հրատարակեց Հ. Մկրտիչ Ալտերեան. — Դ. Ս ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ. «Ճառք վիցօրէից». կը խօսի խնամատարութիւն այս թուոյն վեցօրեայ արարչութեան վրայ. — Ե. ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԶԱՆԴԱՑԻ. «Պատմութիւն Հայոց». կը սկսի խոսրով Բ. Քաղաւորին ժամանակէն և կը հասնի մինչեւ Արշակունեաց հզաւատրութեան երկու հիւղ քաժնուիլը։ — Զ. ՂԱԶԱՐ ԴԻՒԱԿ և ՑՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. «Պատ-

մուլթին Տարօնոյ»։ – Ջ. Փալակ կը պատմէ Ս Լուսաւորչին կնճարիա երկայր և Պետռոս հայրապետէն ձեռնադրուիլը, Ս. Յովհ. կարապետին նչխարաց Հայաստան փոխադրուիլը և քարուքանդ եղեալ մղուած կռիւներու – Պատմութիւն կը չարունակէ Յովհ. Մաժիկոնեան՝ սկզբ բերելով Մաժիկոնեանց մոռչիկի և Գայլ Վահանայ պարտից դէմ ըրած պատերազմները, և Տարսայի երկրին մէջ հանդիպած ուրիշ դէպքեր։ — Ի. Մինասեան Հերացի. « Ջերմանց միջնադարեան». կը խօսի պատմագան տեսակ չնչին հիւանդութեանց վրայ։ – Ղ. ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐ ՕԶՆԵՑԻ և ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՓԻՒՐԱՆԱՑԻՒ. որոն մէջ ամփոփուած են իմաստասիրին գործերը, որ են « Աստուածաբանութիւն ժողովական, Հաւատ ընդդէմ Պատկերականաց, Հաւատ ընդդէմ Երեւութականաց, Յարգագոյ կարգաց և պաշտամանց Եկեղեցւոյ »։ – Կը չարունակուի հատորը Փիլոնեաններին հրեք ճառերով, որ են « Հաւատ ընդդէմ Մայրագոհեցւոյն. Հաւատ ի Ս. Խաչն. Հաւատ ի Ս. Կոյսն Մարիամ Աստուածածին »։ – Ի. յիւսուց « Աստկայ կաթողիկոսի (Հաւատ) ասացիալ յԱրմաւենեաց օր՝ որ է Պագրեւանդ »։ — « Մատենագրութիւնք Յովհ. Իմաստասիրի » տպագրուած հայ–լատին։ – Թարգմանիչ լատիներէն և հրատ. ծանօթութեամբ Ե. Մկրտիչ Ագիւրեան։ — Նոյն, Ընդէմ Եղիւնակին, « Հաւատ ընդդէմ երեւութականաց » առանձին տպուած, ծանօթութիւններով։ – Հրատ. Ե. Մկրտիչ Ագիւրեան։ — « Նոյն Հաւատ», տպուած ծանօթութեամբ և լատին թարգմանութեամբ՝ նոյն թարգմանչէն և հրատարակ. 1816ին։ — Նոյն Ընդ Եղինակին, « Առանաքանութիւն, կանոնք և Հաւատ ընդդէմ Պատկերանց », տպուած ծանօթութեամբ և լատին թարգմանութեամբ՝ նոյն թարգմանչէն և հրատարակչէն, 1833ին, էջ 107։ – Թ. ԿԻՐԻՒՆ, ՄԱՄԲՐԷ և ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ. երեք հեղինակաց գործերն մէկ հատորի մէջ տարփոփած։ կորեանն է՝ « Պատմութիւն Ս. Մեսրոպայ ». Մամբրէ ոչ երծանոյին էն՝ երկու Հաւատներ, մին « ի յաթոռիցն Գաղատրէ », միսն « ի գալոտան Փրիստոսի յիշուսապէս ». իսկ Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի գրուածներն են՝ « Ընդեր ծնեցիր պորփիրի, վասն որոյ ծնար պորփիրի, Մատենագրութիւնք Արիստոտէլի, Եւն, և Հաւատ ի Ս. Խաչն Վերնատան »։ — ՄԱՄԲՐԷ « Վասն ծանոյն Հաւատ », այլեւայլ ձեռագրաց մեջ քաղուածած առանձին տպուած է 1895ին։ – ԿԻՐԻՒՆ « Թարգմանչի՝ Պատմութիւն վարուց և մահուան Ս. Մեսրոպայ Վարդապետի ». կրկին քաղդատուած, յաւելմամբ համառօտ օրինակին՝ որ տպուած է « Մոփերք Հայկականք »ի 1841. չարքին մէջ։ — Ա. ՍԱՒԻՐ ԵՓԷԵՄ Խուրին Ասորի. 4 հատոր. կը բովանդակին Մհիթարեանք Ս. Գրոց, (Ննդոց, Ելից, Լեւտացոց, Թուոց, Օրինաց, Դատաստանաց, Թագաւորաց, Մնացորդաց). և Մեհիթարեան Աւետարանին՝ որ կը կոչուի « Համաքարոզ », և Մեհիթարեան չորեքտասան Լծկոց Ս. Պօղոսի. և վանականին տպուած 1871ին, էջ 121։ — Ա. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԱՒԱԿՈՒՒՀԻ. Խրատական Հաւատ վասն նախնեաց վրայ, քաղուիլ հատ. — Ա. Ե. ՅԻՇԻՆ ՎԱՐՈՒԱԳԵՑ. կը բովանդակուի հատորիս մէջ « Պատմութիւն վարդանանց պատերազմին » և գանազան խրատական և անդրիանական « Հաւատ և կանոններ »։ — Ա. Գ. ՓԻՒՐԻՒՐ ԼԻՒՍԱՒՈՐԻՉԷ. « Յաճախապատում հաւատ և Աղօթք ». վարդապետական քանի հրեք հատոր, այլ և այլ բարոյական և կրօնական նիւթերու վրայ։ – Ա. Մ. ՊԱՏՄԱԳՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆՈՒՆ ԱՂԻՔՍԱՆԴՐԻԱ. լուծուած « Կնգի » կայսերեան, յոյն մատենագրի չորրորդ դարուն. Հատորիս վերջը դրուած է « Խաչատուր Կեչառեցոյ Բնաբանութիւնք ի տան Ալեքսանդրի »։ — Ա. Ջ. Ս. ՄԱՎԱՆԱՅ ԽՈՐԵՆԱՑԻՒ. հատորս կը բովանդակէ « Պատմութիւն Հայոց » Հայկէն սկսած մինչեւ Խորհրդարանի ժամանակը, « Թուղթ առ Վահակ Արծրունի, Հատ Հրեիսթիանց, Հատ վարդավառի, Պիտոյից գիրք, Աստուածաբանութ » Հայատառ։ — ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ « Պատմութիւն Հայոց », Թարգմանուած գաղղիերէն Լր–Վայեան Ֆլորիվալ գաղղիացիէն, հանդիպ հայ քնազրով տպագրուած, 2 հատոր, 1841ին, էջ 728։ — ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ « Աստուածաբանութիւն կամ Աստուածաբանութ » ։ – Թարգմանիչ գաղղիերէն և հայ քնազրին չնտ հրատարակիչ Հ. Արսէն Ալաքրեան, Նպատակութեամբ և ծանօթութեամբք։ — ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ « Ուրբ Պիտոյից »։ – Հրատ. ծանօթութեամբք Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան։ — Ի. ԱԲԻՍԱԿԻՆ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ. Հինկական ժամանակակից ազգային պատմութիւն (989–1071), և կը խօսի Բագրատունի թագաւորաց և Անի քաղաքին աւերմանց վրայ՝ ոտքական ոճով։ — Ի. Ս. ՆՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ. « Մեկնութիւն Ս. Պատարագին »։ Հատորս կը պարունակէ « Խորհրդածութիւն ուղղափառ հաւատոյ, Քննութիւն կարգաց Եկեղեցւոյ, Խորհուրդ Նորահաւատութեանդ, Վճռութիւն և հաստատութիւն Հարցն առանձնութեանդ, Որոչումն գաւազ աստիճանաց Եկեղեցւոյ, Նշանակաւորութիւն Խորհրդոյ Պատարագին, Զօրութիւն Աղօթից, Յաղագս Եկեղեցւոյ, Օրէնք արկանելոյ սպաս Եկեղեցւոյ, Մեկնութիւն Պատարագի, Հարցաքննութիւն առ օրէնս Փրիստոսի և հաստատութիւն հին ոչ է պարտ պվճակ եկեղեցական աստիճանի ձգել ընդ մարմնական առմնութեանց »։ — Տես նահ « Առնաքանութիւն և Խուղիք և Ճառք »։ — Ի. Վ. ԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑ. 2 հատոր. պատմութիւն վարուց Ս. Հարց Եղիպատացւոց. գործ Ղևոնեանց՝ ըստ կրկին թարգմանութեան, մին հին և միսն Ի. Թարեր – Հատորներուս մէջ գետեղուած են նահ « Խրատք կամ Ճառք Նևոսի, և Վարք Ս. Անտոնի Մեծի », յօրինուած ի Ս. Աթանաս Հայրապետէն Աղեքսանդրիոյ։ – Հրատ. Հ. Ներսէս Սարգիսեան։ — Ի. Ս. ՅՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ. « Մեկնութիւն Խղճմտի Պատգոսի և Ճառք ». 3 հատոր։ — Հատ. Ա. Մահկ. Խղճմտի աո Տիմոթէոս, Տիտոս, Կտպատաիս, Փիլիպպեցիս, Եբհսացիս ։ — Հատ. Բ. Մահկ. Խղճմտի աո Հռոմիացիս, Հատածք և Ճառք երկբայականք։ — Հատ. Գ. « Ճառք » պանագիրք, Հարապատք։ — ԻԱ. Վ. ԱՐՔԱՆ Վ. ԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱՏՄԻՉ. « Հաւաքումն Պատմութեան Հայոց ». պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի գամն Քրիստոսի 1267. լուսաբանեալ ծանօթութեամբք։ — Հրատ. Հ. Գևոնդ Մ. Ալիշան։ — Իբ. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. ՊԱՏՄԻՉ, Գանձակեցի. « Պատմութիւն Հայոց », Տրուտաց ժամանակին մինչեւ ՃՀ–ամեայ Նահ Սկսիմացոց կամ Թամբարաց գործերը՝ իբրեւ ականատես։ – Լուսաբանեալ ծանօթութեամբք՝ հրատարակեց Հ. Գևոնդ Մ. Ալիշան։ — Իբ. ԹՈՄԱՐԻ Վ. ԱՆԶԵՒԱՑԻ. « Մեկնութիւն Պատարագի »։ – Հրատ. նեղածութեամբ և ծանօթութեամբք Հ. Գևոնդ Մ. Ալիշան։ — Իբ. ՎԱՐԴ ԵՒ ՎԱՒԱՁԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՑ. 2 հատոր. Հատրնիր քարտուած « Հաւատոյ »ներէն։ – Հրատ. տարբերութեամբք դրչագրաց Հ. Գևոնդ Մ. Ալիշան։ — Իե. ԵԼԻՍԵՒՈՒ ԿԻՒՐԱՒԱՑԻ. « Պատմութիւն Եկեղեցւոյ » առաջին երեք դարերուն։ – Հրատ. Հ. Աբրահամ Ղաբեան, որ Ղևոնեանց ազատալ և դժուարահասկանալի Հարգմանութեան հանդէպ իրմէն հատ

նոր լոյսը տպագրութիւնն ալ դրաւ։ — ԻՋ. ՓԻՒՐԻՋ ՎԱՍՏԱԿՈՑ. գրաք. ասմունքին. լոյսը տպագրութիւն արաբական լեզուէ փ. Պարսս մէջ. որպ հիմնական է Պենիոս Ալտաֆլիսս «Յաղագս տնկոց և վաստակոց մարդկան»։ — Չրատ. Հ. Պ հուսոց Մ. Ալիշան, նորածուխիսոր և ծանօթութիւնն. բուվ. — Գրքիս վերջը գտնուած է «Խոսիդրք անծանօթ բառից» նոյն գրքին, յորմէ ուած Փիլոյզ Պալատնիկին։ — Իկ. ՊՂԱՏՈՆ ԻՄԱՍՏԱՍՒՆՑ. «Ի՛ւթիփոն. Պայապանութիւն Սոկրատայ և Տիմէոս». որոն մէջ Հնդիկոյ տրամախօսական ձեւով՝ կը փնտռէ Սոկրատայ ազանութիւնն պատճառը և զանազան բարոյական և իմաստասիրական հարցուածութիւններ կ'լնէ. կը յատագովէ Սոկրատը և իրն վարդապետութիւնը. կը խօսի հոգւոյ անմահութիւնն վրայ՝ ծագրելով առասպելնեբր. — Չրատ. Նորածութիւնսոր, ծանօթութիւնսրբ և յոյն բնագրին բազդատութիւնսոր Հ. Աբէն Սուքրնան։ — ԻՐ. Ս. ՑՈՎՀԱՆ ԱՍԿՆԵՐԱՆ. «Ի՛նկնութիւն Լեսայեայ մարգարէի». որուն յոյն բնագիրը մեծաս մասամբ անյայտացած է. հայերէն բնտիր լոյսը տպագրութիւնն պրիմէ ամբողջ է։ — Չրատ. Նորածութիւնսոր և ծանօթութիւնսրբ Հ. Աբէն Սուքրնան։ — ՆՈՒՒՆՆ. լատինէրէն լոյսը տպագրութիւնսոր հրատարակիչ Հ. Ամեանս Տիրոյեան։ — ԻՒ. ՋՈՒԱՆՇԻՐ. « Պատմութիւն վրաց». կը սկսի վրաց ազգին ծագմանէն, որ է Հայկայ ջարեփոս հպրօրէն և կը հասնի մինչեւ Դաւիթ Հագաւոր վրաց, ժամանակակից Սարկաւագ վարդապետին։ — Չրատ. ծանօթութիւնսրբ և պրչագրաց տալբերութիւնսոր Հ. Ամեանս Տիրոյեան։ — Լ. ՆԵՄԵՍԻՈՍ ՓԻԼԻՍՈՓԱՑ ԵՒԱՑՑԻ. « Յաղագս բնութեան մարդոյ». կը խօսի մարդկային հոգւոյ կարողութեանց և զգացմանց վրայ, ինչպէս նաև զգայարանաց յատկութեանց վրայ, բժշկական և քնական պիտութեանց Նոր և հմտական ծանօթութիւններով։ — Չրատ. Նորածութիւնսոր, ծանօթութիւնսրբ և տալբերութիւնսոր գրչագրաց Հ. Ամեանս Տիրոյեան։ — ԼԱ. ՊՂԱՏՈՆ ԻՄԱՍՏԱՍՒՆՑ. «Տրամախօսութիւնք. Յաղագս Օրինաց և Մինովս». բարոյական և իմաստասիրական խրատներ ու խորհրդածութիւններ օրինաց վրայ՝ տրամախօսական ձեւով. կը խօսի նաեւ քաղաքական օրէնքներու և պատիրաձներու վրայ։ — Չրատ. բազդատութիւնսոր յոյն բնագրին Հ. Գաբրիէլին Զարբհանէլեան։ — ԼԲ. ՓԻԼՈՆ ՀԵՐԱԼԱՑՑԻ. « Ա՛ստղ, որոց հիւղէն քնագիրը հասին առ մեզ». կը պարունակէ հետեւեալ հատերը. «Յաղագս Հաճանց, Յաղագս կենաց և վարուց իմաստնոց, Յաղագս աստուածային օրինացն այլաբանութեան, Յաղագս երկուական ականց, Յաղագս քանանչից, Յաղագս բաղնին իրաց, Յաղագս ի՛ե ոչ չնայիս»։ — Չրատ. Հ. Գաբրիէլին Զարբհանէլեան, տալբերութիւնսոր գրչագրաց և բազդատմամբ յոյն բնագրին։ — ԼԳ. Ս. ԱԲՒԼՆԱՆ, հայրապետ Աղթամարցոց. « Ա՛ստղ». պատնական հատեր, մեկնութիւններ, իմպիներ և արուամախօսութիւններ, և այլն. առնդմէ ոմանք՝ իե պէտ Ս. Աժանսան անուան վերագրուած են գրչագիրներէ, բայց անհաբապատ կամ անվաւերագ են և նոյնանուն անձանց գործեր կ'երեւին։ — Չրատ. բազդատութիւնսոր բազմաթիւ գրչագրաց Հ. Լեսայի Տայեցի։ — ԼԴ. ԻՒՍԻՐԻՒ ՊԻՍԻԹԻՒՍ ԻՄԱՍՏԱՍՒՆՑ. « Վիճարհայք կամ Ախարհակազմութիւն». աչխարհս արարչագործութեան և արուամծոց վրայ իմաստասիրական և նկարագրական քանասուեղծութիւն խորհրդածութիւններ։ — Չրատ. նորածութիւնսոր, ծանօթութիւնսրբ և բազդատմամբ յոյն բնագրին և ուրիշ հերետկական ապագրութիւնաց հետ, և յոյն բնագրով միասին ապագրուած, և հայերենի պակասները նորոգ լոյսրգմանութիւնով՝ Հ. Ամեանս Տիրոյեան։ — ԼԵ. Ս. ԵՒԱԴՐ ՊՈՆՏԱՑԻ. հատորս կը պարունակէ նախ այսպարսաբար ընդարձակ «Ղեկտածութիւն» մը Չրատարակչին (էջ Ա՝Ի՚Բ–192) և յետոյ « Վարք Ներսիսեայ Կրանաւոյ» (էջ 8) գրաբար համառոտութիւն մը Ղեկտանաց լոյսրգմանութեանց Պալլատիոսի յօրինած ընդարձակ վարքէն, և ապա Հետագրի կրօնական, բարոյական և իմաստասիրական խրատները կամ խորհրդածութիւնները։ — Չրատ. Հ. Բարսեղ Վարդիսեան։

Մատենադարան ազգային, հրատարակուած վիեննայի Մխիթ. Հայրերէն։

Ա. Ուսումնասիրութիւնք Հ. հայոց գատաստանագրոց։ — Բ. Ազգաբանութիւն ազնուական գարմին Տիւրհանց։ — Գ. Ազաթանգեղոս առ Դէորգ սարի հոգեկոպոսն և ուսումնասիրութիւնն Ագաթանգեղոսեայ գրոց։ — Դ. Ակռեհիան Հայք ի պատմվինս։ — Ե. Ուսումնասիրութիւնք Ստեփ–Կաչուհեան վարուց Ագնքսանդրի։ — Զ. Ուսումնասիրութիւն ի փոքր Ասիս։ — Է. Ամատնային ուղեւորութիւնք դէպ ի Հայս։ — Ը. Նորագոյն ազգերք Մոլոսիս խորհնացոյց։ — Թ. Պատմութիւն հայ լրագրութեան Ա. Հաբ.։ — Ժ. Փինոյթիւք Կրոց Դաւթի կամ Հարգմանութեանց Աբրահատեանց։ — ԺԱ. Հայք յՀդիպտոս աքսորեալք։ — ԺԲ. Ներսիսեան Հրատարակիչ, Հտ. Ա.։ — ԺԳ. Ջհնոց Կրակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն։ — ԺԴ. Հայ գիւղական տուներ։ — ԺԵ. Նորագոյն ազգերք Մ. Խորհնացոյց. Յաւելուած։ — ԺԶ. Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից։ — ԺԷ. Մատենագրական մեր ուսումնասիրութիւնք, Հտ. Ա.։ — ԺԸ. Հայկական աչխատասիրութիւնք Պ. Ֆէլիքէրի։ — ԺԹ. Սնե ծովու ուսական եզերք։ — Ի՚Ա. Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մհարապետք։ — Ի՚Բ. Վարդապետութիւն Ագաքելոց անվաւերական կանոնաց մասանը։ — ԻԳ. Սասուն և Տիգրիսի ազգերաց սահմաններ։ — ԻԴ. Ագգարու գրոյցը Մ. Խորհնացոյց պատմութեան մէջ։ — ԻԵ. Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի Ա. Տնտր.։ — ԻԶ. Նոյն, Բ. Տնտր.։ — ԻԷ. Պատմութիւն Հայոց ըստ Պրոճ. Գէլդէրի։ — ԻԸ. Գիրք կամ յօդուած գրելու արուեստը։ — ԻԹ. Մ. Խորհնացոյց Նորագոյն ազգերուն մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք։ — ԻԺ. Ակնարկ մը հայ Հնագրութեան վրայ։ — ԻԻ. Փաստս Բիւզանդացի և իր պատմութեան խարդախողը։ — Լ. Հայերէն բարբառասիրութիւն։ — ԼԱ. Հայք ի Զմիւռնիա և ի չրջակայս Ա. Հոբ.։ — ԼԲ. Նոյն, Բ. Տնտր.։ — ԼԳ. Հայք յԵղիսաբեթգոցւոյս Իրանիլուանիոյ. Հտ. Բ.։ — ԼԴ. Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը։ — ԼԵ. Հնութիւնք Հայաստանի ուէ ժհհանները Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորհնացոյց համեմատ։ — ԼԶ. Փողովածոյք առակաց վարդանայ։ — ԼԷ. Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. Հտ. Բ.։ — ԼԸ. Նկատողութիւնք փաստոյ Պատմութեան վերաբերեալ։ — ԼԹ. Աբարատը Ս. Գրոց մէջ։ — Խ. Ատրեատանեայ և Պարսիկ սնոգիր արձանագրութիւնք։ — ԽԱ. Հայ ժողովրդական դիցազնական վէպը։ — ԽԲ. Արդի լեզուագիտութիւնը. Հտ. Ա.։ — ԽԳ. Հայ Ինկնչութ։ — ԽԴ. Ակգնաւորութիւնք Ինքնագիան քանակաբեմեր դրութեան։ — ԽԵ. Ծոմք, Ծոմք–Տյուք և Հոմկլայ։ — ԽԶ. Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք։ — ԽԷ. Նչպատ մը հայ լեզուի։ — ԽԸ. Փինոյթիւն և համեմատութիւն Լղնկայ Նորագիտ ձեռագրին։ — ԽԹ. Հայք յՀդիպտոսի աքսորեալք. Հտ. Գ.։ — ԾԻ. Հայաստան, Փրղաստան և արեւմտեան Պարսկաստան։ — ԾԱ. Հայ Աբչակունիք բուս Մաւսէս Խորհնացոյ։ — ԾԲ. Հայերէն և գրացի լեզու-

ներբ. — Ս՛Ի. Հին Հայոց տեղւոյ անուններբ. — Ս՛Ի. Հին հայերէնի ցուցական դերանուններբ.

Մատենադարանի Արամեան ընկերութեան.

Ա. Նկարագիր ուսմանց. — Բ. Դիտութիւն տիեզերաց. — Գ. Պատմութիւն Հայոց. — Դ. Պատմութիւն քաղաքականութեան եւրոպական տէրութեանց. Հտ. Ա. — Զ. — Դ. — Դ. Հտ. Բ. — Ե. Աստուածաբանութիւն Կրօնական. — Զ. Աստղ կամ Աչխարհացոյց տախտակք 21. — Է. Պատմութիւն քաղաքականութեան եւրոպական տէրութեանց. Հտ. Գ. — Ը. — Դ. Հտ. Գ. — ԺԱ. Վաճառագիտութիւն Կրօնական. — ԺԲ. Խրատ, Ակզբնական դասագիրք պարզ ուսուցանելոյ. — ԺԳ. Ընդհանուր պատմութիւն համառօտ. — ԺԴ. Աւագք Լաֆոնդենի. — ԺԵ. Երբ քան Պատարագամատոյցք Հայոց. — ԺԶ. Ուսումն դասական հայերէն լեզուի (Ընդ մամլով).

Մատենադարանի բարոյական և կրթական տետրակաց.

Ա. Ամայի կղզի, կամ Աստուածութիւն և սէր. — Բ. Բարոյական յանձերգուածներ. — Գ. Լամիլ Ուվէգրի հատորներ վէպք. — Դ. Լիւդիա, վէպ պատմական. — Ե. Հեգինէ, կամ Երք օրիորդ մը տառապանաց դպրոցին մէջ. վէպ. — Զ. Հին Աստուած Գողտրաւոր Պոլանուենի. Ժամանակակից վէպ. — Է. Մարիամ Մագտաւրէի. — Ը. Մարկեդինոս կամ Լկեզեցի առ կատանդիանոսիս. — Թ. Շրջպերկի նաւակոծեալք, վէպ. — Ժ. Պետրոս Մեծ. — ԺԱ. Վակերի (Մ.) Հանապարհորդութիւն ի Հայաստան. — ԺԲ. Վարդուհի Լղեհնաքերդեան, կամ Ինքնազոհական հայրասիրութիւն. — — Ա. Վահանիկեան. Նաբուքէոն Մեծի ժամանակէն պատմական նորավէպ. — Բ. Իսէ ու ծիփիչ. — Գ. Դէպ ի Հնդհայքին գլուխ. — Դ. Մայիսի Տասնուվեցը. — Ե. Յովհաննա տ'Արք.

Մատենադարանի ժողովրդական. — Տես ԻՒԹԻՃԵԱՆ (Խ. Բ.).

Մատենադարանի կրթական և գբօսալի տետրակաց.

Ա. Խօսք վասն հայրենասիրութեան. — Բ. Քր. Կոլոմբոս, Աներիկայի գտնողը. Ա. Համբարձումեան. — Գ. Հատ Պիտի Ք. և Հովսեական Լուսոյ Աստղ. եպիսկոպոսաց. — Դ. Քր. Կոլոմբոս Բ. Ճամբորդութիւն. — Ե. Օդերեւոյթութեան հատուած. ի Հ. Վուկաս Վ. Տէրտէրեան. — Զ. Քր. Կոլոմբոս Գ. և Դ. Ճամբորդութիւն. — Է. Բարոյական վէպեր. Հատ. Ա. — Ը. Յովհաննա տ'Արք, ի Հ. Վուկաս Վ. Տէրտէրեան. — Թ. Աստղաբեմիներ պարզականելու կանոնք. — Ժ. Բնական Լուսարձակ. Հատ. Ա. — ԺԱ. Տղոց տալ առանձնանալը, վերջին օրերն ու մեռնիլը. ի Հ. Կոչեմայ Վ. Ախպիւեան. — ԺԲ. Աբեղեան յիշատակագիրներ. — ԺԳ. Բարոյական վէպեր. Հատ. Բ. — ԺԴ. Փ. Փորձէզ. Միքսիկոյի առնութիւր, Լրգմ. Հ Կոչեմայ Վ. Ախպիւեան. Հատ. Ա. — ԺԵ. Պատմական մանկանց. ի Հ. Վ. Հեռնգեայ Վ. Յովհաննեան. — ԺԶ. Փ. Փորձէզ. Հատ. Բ. — ԺԷ. Բարոյական վէպեր. Հատ. Գ. — ԺԸ. Փ. Փորձէզ. Հատ. Դ. — ԺԹ. Մեծն Ղեբալա. ի Հ. Վ. Հեռնգ. Վ. Յովհաննեան. — Ի. Պատմութիւն մատենագր. Հայոց ի Հ. Յովսեփայ Վ. Գամրճեան. — ԻԱ. Տարւոյն չորս հրանակներբ, կամ Նկարագիր սքանչելեաց քնութեան. ի Հ. Սամուէլ Վ. Գամրճեան. — Կարուսս. — ԻԲ. Բաթոյական Լատատագրայ քաղքն ու վախճանը, ի Հ. Ահակայ Վ. Թոռն. — ԻԴ. Տարւոյն չորս հրանակներբ. — ԻՀտատ. — ԻԶ. Բարոյական վէպեր. Հատ. Գ. — ԻԶ. Տարւոյն չորս հրանակներբ. — ԻՌուսն. — ԻԸ. Մերգայեան Մանուկ Պէզ. ի Հ. Վուկաս Վ. Յովհաննեան. — ԻԹ. Տարւոյն չորս հրանակներբ. — Զմեռ. — ԻԺ. Աշխարհ վարդայ Մանիկանեոյ. ի Հ. Ահակայ Վ. Թոռն. Հատ. Ա. — Լ. Զուարճալիք քնաբանութեան. ի Հ. Աստուածատրոյ Վ. Աւագեան. — ԼԱ. Աշխարհ վարդայ Մանիկանեոյ. Հատ. Բ. — ԼԲ. Դիտութիւն պատմութիւն. — ԼԳ. Աստղնկիրն, Հիւսիս. Ամերիկայի միացեալ տէրութեանց գահերէց. ի Հ. Յարութ. Վ. Նազարեթեան. — ԼԴ. Բնաբոյական վէպեր. Հատ. Դ. — ԼԵ. Աշխարհ կրտուն Իմին պատահարբր. — ԼԶ. Փուշ նահապետին վարքն ու հանգուցումներն. ի Հ. Գրիգորիսի Վ. Տանիկեան. — ԼԷ. Փրանկ. Ազատին քաղաքական պատմութիւններեն քաղուածք. — ԼԸ. Հատուկ դատապարտեալք, պատմական վէպ Լրգմ. Հ. Նիւրեմ. Վ. Զագրեան. — ԼԹ. Բնաբոյական վէպեր. Հատ. Զ. — Ի. Նղիսաբէմ, Խաչակրաց ժամանակէն վէպ. Լրգմ. Հ. Նկիւէ Վ. Գաֆֆատնեան. — ԽԱ. Գոնցատ կայսր ու զարմանալի տղան. Լրգմ. Հ. Նաբսէա Վ. Շիւթքրեան. — ԽԲ. Ցաւոց խոլիկ կամ Գիպսրիկ. Լրգմ. Հ. Նաբսէա Վ. Շիւթքրեան.

Մատենադարանի Հայկազնեան ընկերութեան. հաստատեալ ի 1 յունուար 1859, ի պէչիքթաչ կոստանդնուպ.: Այս ընկերութեան արդեամբ տպուած գրքեր.

Ա. Աթանաթոդ հայ ընթերցաւորեաց կամ Նոր քերական և հեգեսոյն. Ցօրինեաց Նախագունի Մխիթարեան. Ինննորդ տպագրութիւն. Տպագրութիւն Ի. Յ. Փիւրքհան, 1865. – Բ. Պարտք տղայոց. Խարգմանեաց ի գազղիական Նշան Ջօրասլեան. – Գ. Նախագիտելիք մանկանց. Խարգմանեաց ի գազղիական Առնիան Մոսկան. – Դ. Խուռգիտութիւն համառօտ. Ցօրինեաց Առնիան Պ. Պ. Փափազեանց. – Ե. Կիպրոսիւն կամ Նոր քերականութիւն հայկերէն. Ցօրինեաց Ա. Մ. Վ. Գաբագաչեան. – Զ. Կրթութիւն հայերէն քերականութեան. Ցօրինեաց Ա. Մ. Վ. Գաբագաչեան. – Է. Քերականական վերլուծութիւն. Ցօրինեաց Ա. Մ. Վ. Գաբագաչեան. – Ը. Կկզբունք տրամաբանութեան. Ցօրինեաց Ա. Մ. Վ. Գաբագաչեան. – Թ. Համառօտ նոր քերականութիւն. Ցօրինեաց Ա. Մ. Վ. Գաբագաչեան. – Ժ. Գեղագրութիւն հայկեան.

Մատենադարանի հայկ. բարբառ. նախնեաց. – Տես ՋԱՐՊՀԱՆԱԼԵԱՆ (Հ. Գ.).

Մատենադարանի մանկանց, կամ Հատուածներ օգտակար և զուարճալի պատմութեանց տղոց կրթութեան համար, (թարգմանութեամբ կամ հետեւողութեամբ Շմիտ գերմանացւոյ). Վենետիկ, Ս. Ղազար:

1. Աիմն կամ Կորուսած տղայ, 1839 (Ա.ր 83, Բ.ր 73 էջ), 1853 8°, 83 + 73 էջ. – 2–3. Ջմեռուան իրիկուններ, 1839, 86 + 87 էջ. 1858. – 4. Ցուլիոս կամ Հոգեզաւակի մը պատմութիւն, 1840, 83 էջ, 1859. – 5. Երանելոյ անունով Թանկոյի Լրագուհին պատմութիւնք, 1840, 77 էջ, 1859. – 6–7. Յուլիսեայի տնակը, 1846, 96 + 107 էջ. 1867. – 8. Փարայր ապաշխարութեան, 1853, 95 էջ. – 9. Թվռուիլլ կամ Պզտիկ հգնաւոր, 1853, 81 էջ. – 10. Լուդովիկոս կամ Կորուսած տղայ, 1853, 97 էջ. – 11. Լոզալիա, Փալերմոյ քաղաքին մէկ գեղչն, 1853, 123 էջ. – 12. Փրխտինէ կամ Կատուկ, 1853, 95 էջ. – 13. Ֆիէնէլլա կամ Ապաքինութեան վարժարուհի, 1853, 119 էջ. – 14.

Ֆիլիբէ կամ Որբ տղայ, 1853, 111 էջ. – 15. Բաբիմոպիէտս կամ Հովիւ քարոզիչ, 1866, 106 էջ։

Մատենագրական նախնեաց. — Տես ԳԱՐԱԴԱՇ (Ա. Մ.)։

Մատենագրական (քերթողական)· – Տես Ղազինեան (Հ. Ալսէն Ղ.)։

ՄԱՏԻՆՃԵԱՆ (Մատթէոս). — Հերմաս եւ Գորդոքա. քննագատական փորձ. Վաճառ 1904, էջ 141, 147։

Մատրիկ մենկուբիւն. – Տես Մենկուբիւն –։

ՄԱՏԹԻՈՍ ԹՈՒՐ ՊԱԼԱՏԵՑԻ. – Տես Այբուբենարան, « Տետրակ այբբենական ». – Օրացոյց, « Տետրակ ուսնացոյցի ». — Քրիստոնէական կրօնութիւն։

Հրատ. — Ձայնով գիրք, 1793. – Մենկուբիւն ժամագիրքոյ հանի, 1795. — Ցովհաննու Արճիշեցւոյն « Մենկուբիւն... պատարագի », 1799. — Վիճաբանութիւն սրբոյ Կուսին Մարիամ ընդ Յուդա 1803. — Սաղմոսարանին... Դաւթի... յաւուրս պասեաց. — Իգնատիոս Աստուածազգիոց, « Թուղթք »։ կարգա յառաջաբանը։

կենսագրութիւնը, նոյն, տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Ա. Յ.) « Շար Հայ կենսագրութեանց » Ա, էջ 74–112։

Մատթեոս գիտնւորը՝ բարգմանիչ. Ախեան կը գրէ. « կարծեաք կարգիմ զսա ի չարս Պատմչաց ժամանակիս։ Իբրեւ պատմիչ չիչէ Վազար Ջահկեցին չետ Ուռհայեցւոյն՝ երկրորդ Մատթեոս մի, քանզ կարգոնն այլ ցուցեալ իբրեւ ճիշ. գաբու հեպինակ։ Այս գաբուս մէջ գասէ գնա և օտարազգի քանասէր մի (Շոթէն), չգիտեմ որմէ՞ առած, և լատաւորչի վարքը գրոյ համարի. եմէ չի սխալիր մեր ճիշ. գաբու նոյն վարքը գրոյ Միխիթարայ աշակերտ՝ մեր Հ. Մատթէոս Երզնկիացւոյ հետ։

Ուռհայեցին կը գրէ իր Հայ–Լատին քաոսագրոց մէջ վկայութիւններ քերէ ի Մատթէոս պատմչէ, որոց մէջ չիչտին անուանք Բակուր, Գագիկ զօրավար, Սարգիս առաքապետ, և քաոսքը Ներսիսական զօրք. Զարկոցաւ գրարդուստս քաղիել. Մոյրաձիքով պատել զատպանն, և այլն. որք ինձ երեւին ճիշ. գարէ չատ վեր պատմչի պատչամ. և կարծեաք համարիմ իմէ ըլլայ ե. գարուս վերջերը կամ ի սկիզբն յաջորդին, Գիսնաւոր մականուանեալն, աշակերտ Ցովհաննէս կաթուղիկոսի Մանդակունւոյ, որ գրկից գնա առ վաչագան իմագաւոր Աղուանից. և կարծեմ իմէ առանց կաթուղիկոս Ս. Գրիգորիսի նչխարաց Գիւտին պատմագրոյն ընկայ ». Հայապատում, 151։

ՄԱՏԹԻՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — Խորհրդածութիւն չնորհաց և նշանաց և խորհրդոյ քրիստոսական սուրբ եկեղեցւոյ, ի պէտս ուղղափառ մանկանց նորին։ Ցօրինեալ Տ. Մատթէոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի Զմիւռնիոյ։ Զմիւռնիա, ի վարժարանի Ս. Մեսրոպայ, 1842 = ԻՄՂԱ. փոքր 4°, 130 էջ։

= Բ տիպ, Կ. Պոլիս, ի տպ. Ց. Միւհէնտիսեան, 1847 = ԻՄՂԶ. 177 էջ։

« Նոյնն, կ'բաե Մասիս (1861, թ. 511), աշխարհաքար չարադրեալ ի պատրիարքութեան իւրում ի կոստանդնուպոլիս, և տպագրեալ ի նոյն մայրաքաղաքի »։

— Հանդիսարան ուղղափառութեան Հայոց հնդկաց։ Ցօրինեաց Տէր Մատթէոս արքեպիսկոպոս՝ պատրիարք կոստանդնուպոլսոյ։ Ա տպ. յՕրթագիւղ Պօլսոյ, ի տպ. Ազապեան Երից եղբարց, 1854. 4°, 495 էջ։

Տես Արտլ. Ազարաւեան 1855, թ. 495։

= Բ տիպ, Տփխիս, ի տպ. Ներսիսեան Հոգեւոր Լուսաւեալեանին, 1856. 8°, 492 էջ։

— Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ. յօրինեաց Տէր Մատթէոս արքեպիսկոպոս, նախկին պատրիարք կոստանդնուպոլսոյ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Միւհէնտիսեան, 1856. 4°, 319 էջ։

= Բ տիպ, Տփխիս, 1860 ?

ՔննագՄատենագ Ազաւնի Գ տարի, թ. 184։

Տես ՏԼՊՈՑԵՑՒՆ. « Բանագատ ». — ՏԼՊՍԱՐԻՍԵԱՆ (Ս. Քահ.) – Բարի մարդ եւ բարի քրիստոնեայ. — Լրեւակ 1860, էջ 350։

— Ուղղոյղ քրիստոնէական ուղղափառ վարդապետութեան. յօրինեալ ի Մատթէոսէ Առաջնոյ կաթուղիկոսէ ամենայն Հայոց։ Մոսկուա, 1861 ?

— Դիտողութիւն անմարտութեան Ս. Աւետարանին Ցիսուսի Քրիստոսի։ Տփխիս, ի տպ. ի Գաբրիէլի Մելքումեանց և Համբարձումայ Էնֆիաճեանց, 1863. 4°, 44 էջ։

— Ծանօթութիւն ի վիրայ մատանց սրբոց, աշխարհաբար. տպագրեալ ծախիւք բարեւտոհմ Ստեփաննոսի Սամուէլեանց յԷջմիածին ի 1861 ամի. 8°, 68 էջ ?

ՔննագՄատենագ կաուկ 1862, թ. 8։

— Առաքինութ յուսաչաւիղ անանապարհի յաւիտենական կենաց։ Վազարշապատ, ի տպ. Ս. Էջմիածնի ?

— Հաստատութիւն ատուղղութեան պաշտաց Քրիստոսի ? Մոսկուա ?

— Հայելի ատաուածային չնորհաց. տպագրեալ ի Տփխիս, ի տպ. ի Գ. Մելքումեանց և Հ. Էնֆիաճեանց. 8°, 170 էջ ?

ՔննագՄատենագ կաուկ 1862, թ. 8։ – Փարիզ (Շահ. Նազար կ. Վ.)։ Ասոր գէմ Երեւակ 1862, էջ 141։

— Հիմնարկն գրանկնդիր վայրաբանութեանց ոմանց մերազնեայ տկարամտաց անձանց. ի տիպ արձանացեալ արդեամբ և ծախիւք ազնուազարմ Աղայ Գրիգորի Մալէնցեանց վաղարշապատեցւոյ։ Մոսկուա, ի տպ. ի Լազարեանց Ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1861. 8°, 78 էջ ?

ՔննագՄատենագ կաուկ 1862, թ. 8։ Տես եւս Ճառագաղ 1860–61, էջ 317, 333, 349։

— Կնիրժութիւն աստուածաբանական գիտութեանց. յօրինուած ի զրոց բարբառ ամենապատիւ տեառն Մատթէոսի, վեհափառ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց. և տպագրեալ ի տպարանի գպրոցին Հայոց, ընծայելոյ ի գերազնիւ Ցովհաննիսէ Ստեփանեան Ցոզնանեանց ի Շուշի ?

— Հանդիսարան ուղղութեան վեհափառ հայրապետին ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի ի Հոգեւոր Պլտոցն Հայոց Տփխիսոյ, ի 16 յունիսի 1859 ամի։ Տփխիս ?

— Մխայլմունք Դասատուութեան մեկնութեան խորհրդոյ և արարողութեան սրբոյ Պատարագին։ Վազարշապատ, ի տպ. ի կաթուղիկէ Ս. Էջմիածնի, 1863 ?

Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Գ. Ե.), « Գասատուութ մեկնութեան », եւն։

Այլեւայլ առիթս գրուածներ իր մասին. Ազգասէր 1846, էջ 72, եւն. – 1847, էջ 52։ – Արշալոյս Արարատեան 1859, թ. 597, 599։ – Ընտրեալ կալկաթայի 1863, թ. 59։ – Ընծայարեր կալկաթայի 1863, թ. 59։ – Լուսաւոր 1862, էջ 51։ – Լուսոյ 1896 Ա, 326, 329։ – Նիւթ Ա-րարատեան 1866, էջ 37, 95, 152, 193. եւն. – Կրառեակ 1862, էջ 101։ – Հայրենասէր Ջմիւռնիոյ 1844, թ. 43։ – Հոտաքաղ 1859, էջ 225, 284, 318, 348։ – Ուր 1860, թ. 6, «Ի խօսիմ ես եւ ի մեծի գիտապետին Մատէոսէ ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի՝ տալ»։

Մահուան առիթ՝ Ընտրեալ 1865, էջ 277, 309, 327, 335. – 1866, էջ 60։ – Մասիս 1865, թ. 706։

Տես ե Մովսիսեան (Յ. Եպ.)։

ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՒՈՒՀԱՑԵՑԻ կամ ԵՒԵՍԱՑԻ. — Պատմութիւն. ի հայրապետութեան Տ. Տ. Փետրոս սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն հայոց հրամանաւ սրբոյ Էրուսաղէմի պատրիարք Տ. Տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի։ ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց Ցերուսաղէմ, 1869. 8°, 464 էջ։ Յետոյ «Շարադրութիւն ի Գրիգոր Էրիցուէ», 465–547. 548–597 «Ցանօթութիւնք» եւ «Յանկ անուանց»։

«Ի յիշատակ չնորհապարտ ուղոյ նուիրէ Եսայի Արքեպիսկոպոս եւ Պատրիարք սրբոյ քաղաքիս զայս մատեան արձան յաւիտենական փոխարէն երախտեացն զոր ցուցին յուղեւորութեան նորին Յերուսաղէմ յամի փրկչին 1863 Յմիւռնայի մեծահամբաւ եւ հարազատ եղբարք Ապրգալեան եւ այլ բարեպաշտ եւ մեծահոգի վաճառականք քնակեալք ի Մանչեսթէռ»։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «Զմասիսէ Ուռհայեցոյ վարուցն եւ գիւնից չունիմք ինչ առուպագոյնս գրեալ քաղանել աստէն, քանզի ե ոչ մի յիշատակութիւնս զէմ իմաստասիրին մեզ նորին ժամանակակիցք եւ որ գիւնի նորա երեւեցան ի պատմական ասպարիսի ազգային գպրութեանս, և ոչ ի ձեռագրս տարեգրութեանց գէպ եղեւ հանել ածել մեզ ի լոյս գնուրս կենաց ինչ հանդամանս, գծնդեան, գանգեան և գվախճանին, այլովք հանգերձ։ Զոր ինքն Մատէոս անձամբ գանձնէն իսօսի յիւրական պատմութեան անուանեալով գինքն Ուռհայեցի և վանական (յերես 134), յորմէ համարիմք գնա աներկեայ ի սմին քաղաքի ծնեալ, և անդ գվարժս ուսմանց իւրոց աւարտեալ, և զսոյն զայս պատմական երկասիրութիւնն ի գրի հարեալ. քանզի ասէ յիւրում 342. «Զամս քազումս քաղաքեան քնութեամբ կացի, և արիաբար մտօք ի քաղաքս Միչոգեանց յԱւռհայ մոգովեալ գրեցաք»։

Սկիզբն առնէ պատմութեան իւրոյ յամէ 952, և հասուցանէ մինչեւ ցամն 1136։ Զկնի մահուան իւրոյ Գրիգոր Էրէց, որ համարի լինել աշակերտ նորին, յարուցանէ զպատմութիւնն գրելիէ նմին տճով լեզուին և նոյնի ոգւով, և հասուցանէ մինչեւ ցամ Տեառն 1162։ Ի թողեալ զանգրագանան քնութիւնն գրոցս և չուրջ գկնից հնդինակիս ընդհատնուել ի յաւարտ քանի հմարգանութիւնն[1] նոյն գրոց, զոր հանճարեաւէր քննութեամբ արար Էդուարդ Ինճիճեան գիւրում գլեզուի, յորմէ առնալ փոխառեալ է Հ. Գաբրիէլ ի պատմութեան հայերէն գպրութեանց[2], մեք առցուք համաոտ ինչ տեղեկութիւն գգրչագիր օրինակաց մերոց, որոց հետեւեցաք յառաջիկայ տպագրութեանս։

Կրկին օրինակք էին առ Հնոն պատրաստեալ ի սկսանելն գհրատարակութեան գրոցս. առաջինն 1107 համարեալ, քանզի հին հատարակ հմգիեալ և առանց հմտականի, երկրորդն 1051 համարեալ, նոտրագիր, անհմտական և նոյնատեսակ հմգիով, որպ գրչութեան ոչ անցանել գմիմ գարն։ Երկոքին եւս տուին ի ակիզբն գպատմութեան Երզն Կիւրակեան պարծեալ արարեալ ի Մատենադարանի Էրիցուէ. և գմիմ գլխակարգութեանցն իրատնելս կամ գերկրորդին ընդ առաջնոյն կցեալ։ Համքանական հնոն Յարութիւն վարդապետի ի միտին եւեթ նօտրագիծ օրինակին գտանէր, որ չէր ապատ ի քազմապատիկ վրիպակաց իմատից և քառից, որպէս Էին և ամքողջ օրինակքն երկոքին, վասն որոյ ի տեղիս տեղիս գմիմագոյն և գդժուարիմաց քառս և գիմատաս ուղղեցաք ի վերայ գայգիական հմարգանութեան, ոչ գանց առնելով և առանձին ի կարգի ծանօթութեանցն նշանակել գնոսին, և որիք ի փակագծի ամփոփեցաք գրառն որ ինքեան պահանչէին ի լուսաւորութիւն մտացն, Երբորդ օրինակ մի եւս նօտրագիծ և հատարակ հմգիեալ և անգգատ գրչութեամբ գտպափարեալ, եհաս ի ձեռս մեր ի յամէսյ ի սկիզբն տպագրութեան երրորդ մասին գրոցս, յորում յուսացեալ գտանել գհասն Յարութիւն վարդապետի առ ի հատնմանել ընդ մեծ բուսն, և ոչ միայն պակասէր այն հատ, այլ և գկէս մասն գրոցս գանց արարեալ Էին ընդօրինակողք ի ձմի գլխոյ և այլոր։ Նոյնպէս յերեսին օրինական եւս կամ իպատ և կամ մեծագոյն մասամբ պակասին վերնագիրք գլխոցն, վասն որոյ և մեք իպատ գանց արարաք գնոսիս, չատ համարեալ լինել գմեզ երեսից նոցին անուանցն ցանկիս։

Աշխատի ինչ համառօտ տեսութիւն արարեալ գանձնէն և գգրոց հնդինակիս, քանզի համքիմք առ այժմ տալ ուսումնասիրէ և պատմասէր ազգասիրաց գատուին հրատարակութեան պատմագրութեանս, իմոլով գնագոյն գրչագրաց լինել առ ցպպայս գմերութեան այսր և գայլոց գրոց տոհմային պատմչաց»։

= Ե տիպ. Մատենիս Ուռհայեցւոյ. ժամանակագրութիւն. Հրամանաւ Տ. Տ. Մկրտչի Ա. վեհափառ և սրբազնագոյն կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց. ի տպագրութիւն ի վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, 1898. 8°, Լ + 429 էջ, 431–448 (Յանկ անուանց)։

Յառաջաբանը կ'ըսէ. «Զմասիսէ Ուռհայեցւոյ ժամանակագրութեան այս երկրորդ հրատարակութիւնը կատարուած է Մայր Աթոռի Մատենադարանի 6 ձեռագիրների և նախկին Երուսաղէմեան տպագրի համեմատութեամբ։ Յորում գործիր ընդունուած է ձեռագիրներից ամենանշանաւոր օրինակը թ. 1693, իսկ մեւս ձեռագիրների և տպագրի տարբերութիւնները նշանակուած են լուսանցքումն թ. 1693 ձեռագիրը գրուած է «ի Յակովբ երիցուէ յամի ՈՃԼՀ» նօտրագրով հմգիի վերայ. Հնարաւորութեան չափ ջանք է գործ գրուած անփոփոխ պահել ամբ քնագիրը։ Մեւս ձեռագիրներն են Ա = թ. 244, Բ = 1694, Գ = 246, Դ = 638 և Ե = 639։ թ. 244 ձեռագիրը մի ժողովածու է պատմութիւնների և հատերի. սկզբում գրուած է Կիրակոս Գանձակեցու պատմութիւնը. իսկ «Վասն արքայութեան» վերնագրով մի հատից յետոյ Մատթէոս Ուռհայեցու պատմութիւնն է. ձեռագիրը հմտիմ է ոմիմանալ և նօտրագիր, գրուած հայկական ԻՃ–ԺՈՒ դարուն ՁովՀաննայ վանքումն. գբիչն է Ջաքարէ գպիրը։ թ. 1694 օրինակը հմտիմ է քառանալ, նօտրագիր, գրուած Հայկական ԻՃԲ հմտին. գբչի անունն է Աւետիք։ թ. 246 ձեռագիրը բոլոքովին նոր գրչութիւն է, երկանալ, չգագիր, ընդօրինակուած փրկչական 1853 թ. Սամաթիայումն Ս.

1. Տպեալ ի Բարիզ. 1858։
2. Տպեալ ի Վենետիկ. 1865։

Հրեչտակապետ եկեղեցւոյ մի հին օրինակից. ընդօրինակեցաւ է Ս. Աստուածեան վարժարանի աշակերտ Իոթքէն Պապդատարիանը. Թ. 638 ձեռագիրը մի մոլորուածոյ է, որի սկզբում գրուած է «Պատմութիւն Հայոց Նահապետաց Իսրայէլ, քահանայի. գրիչն է կաֆայեցի Իսրայիլը. գրուած է Հայկական ԻՀԲ. ժամին Մահատաց երկրի Լիվանչարելի քաղաքում. Մասին է Ներսէսեան ժամանակագրութիւնը գտնուում է մոլորուածոյի վերջում, Խորհրդ Աստուածեան պատմութիւնից առաջ. Թ. 639–ը մոլորուածու է կրկին, սկիզբը «Պատմութիւն վարուց Ս. Ներսիսի Հայրապետի». Իսրայէլ, նահապետ, քահանայ, գրիչն ու ժամանակը անյայտ.

Այս բոլոր ձեռագիրները, բացի իրենց բնագիր ծառայող և Թ. 639 օրինակներից – իրերի են. Մայր Աթոռի Մատենադարանում կան նաեւ մի քանի ուրիշ ձեռագիրներ՝ Թ. 1706, 1717, 1749, 1756, 134, որոնք Ներսէսեան ժամանակագրութեան ասելի կամ պակաս բնագրական հատուածներ ունին իրենց մէջ, բայց երկրորդական արժէք ունենալով՝ ի նկատի չեն առնուած համեմատութեան համար.

Ներկայ տպագրութեան բնագիր օրինակը էրուսաղէմի տպագրից տարբերուում է ոչ միայն քազմաթիւ փոքր յաւելումներով և ուղիղ բնթերցուածներով, այլ պարունակում է նաեւ 2 մեծ հատուածներ, որոնք պակաս են իրէ Ա. տպագրութեան և իրէ մեւս ձեռագրների մէջ. Ա–է 48 էջ «Յայնժամ խուրհեցաւ...» մինչեւ 54 էջ «Թուան գնոգս չինութեան տանց և գյայրոգուածս գործոց» և Յովհան կաղնեցի տեսիլը. իսկ Ի. 192 էջ «Յայսմ ամի ելեալ տղայ ամիրայ» 194 էջ «քանց ինքն Տէր քաղցրութեամբ հայեաց ի գործս ձեռաց իւրոց ամէն». Ա. հատուածի համար Ի. ձեռագիրը քաց երեսներ է իրոպէ, առանց որ և է յիշատակութեան, Վ–ը առում է «այս տեղս պակաս է չատ քան և աւրինակն չկայ գրած», իսկ մեւսներդ ոչինչ չեն յիշատակում. Իրկրորդ հատուածի համար Ի ձեռագիրը առում է. «Այս տեղս մի. իրոպէ չրջելով պակաս է, ով հեղքայր» և իրոպէ 12 իրերի.

Ասյն հրատարակութեան վերաբերեալ աչխատութիւնը կատարել են Մաքրէ վարդապետ Մէլիք–Ադամեան և Ներսէս սարկաւագ Տէր Միքայէլեան, համեմատութեան համար յաճախ Հնդիանրանի ուսանողների օգնութեան դիմելով».

Փիւնագ. Հանդ. Ամսօրեայ 1899, Թ. 6.

Ֆրանսերէն ամբողջական իրազեկութիւն,

— *Chronique de Matthieu d'Edesse* (962-1136), avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162, d'après trois manuscrits de la Bibliothèque impériale de Paris. (Bibliothèque historique arménienne ou Choix des principaux Historiens arméniens traduits en français et accompagnés de notes historiques et géographiques. Collection destinée à servir de complément aux Chroniqueurs byzantins et slavon par M. Edouard Dulaurier, Professeur à l'Ecole impériale des Langues orientales vivantes). Paris, M DCCC LVIII 1858). 8°, XXVII (Préface) + 1-322 (Matthieu) 323-365 (Grégoire). 367-488 (Notes). 489-509 (Table des Chapitres). 511-546 (Index).

Ասնէն վերջ հիւղագրութիւն մը կայ. «Famille de Prince Grégoire Magistros, Duc de la Mésopotamie, issu de la branche des Arsacides de Perse, dite *Sourèn–Bahlav*».

«A Sa Majesté l'Empereur Alexandre II, Autocrate de toutes les Russies. Hommage offert d'après la très-gracieuse permission de Sa Majesté Impériale, en témoignage de la reconnaissance et du très-profond respect de l'auteur et traducteur Edouard Dulaurier».

Ցառաջաբանը ի մէջի այլոց կ'ըսէ. «... Son style achève de prouver ce que je disais tout-à-l'heure, qu'il était dépourvu de toute culture littéraire; non-seulement rien ne rappelle en lui les grands modèles qu'avait produits l'âge d'or de la littérature de son pays, Moyse de Khoren, Elisée et Eznig, mais encore il est à une distance pour ainsi dire infinie des auteurs des VIIIe, IXe et Xe siècles. Il n'a point la narration pompeuse, mais souvent emphatique et obscure de Thomas Ardzrouni, ni l'élégance affectée et verbeuse et le tour oratoire de Jean Catholicos, ni la sobriété ingénieuse et savante d'Etienne Açogh'ig. Il écrit sans art, dans le langage vulgaire qui avait cours de son temps: il est aux écrivains que je viens de mentionner, ce que nos chroniqueurs latins du moyen-âge sont aux historiens de l'antiquité classique. Appartenant à une époque de décadence des lettres et de la nationalité arméniennes, il reflète les idées, les instincts et les préjugés de la société au milieu de laquelle il vécut. Il est simple, il est crédule comme un pauvre moine arménien du XIIe siècle; exclusif et borné dans ses vues. Quoiqu'il ait passé son existence dans une ville ouverte à toutes les influences politiques et littéraires, il est Arménien, non-seulement de langage, mais encore par la pensée, par le génie et jusque dans les profondeurs les plus intimes de la conscience. Comme tous ses compatriotes, adversaire passionné du concile de Chalcédoine, tout en professant avec eux le dogme des deux natures en J.-C., il exhale ses antipathies religieuses contre les Grecs, par toutes les injnres qu'une ardente indignation peut lui suggérer. Sa haine n'est ni moins vive au fond, ni moins véhémente dans son expression, contre les Turks, fléaux des populations et ennemis de la Croix. Elle n'épargne pas non plus les Francs, qui dominaient sur une partie des pays habités par les Arméniens. Si quelque chose peut excuser ces excès, c'est le patriotisme qui anime Matthieu, et dont les inspirations exagérées, mais désintéressées, l'ont entraîné. La cour de Byzance, loin de chercher à ramener les Arméniens à l'unité de la foi par la persuasion et la douceur, avait pris à tâche de les persécuter. Constantin Monomaque, en attirant auprès de lui, par la ruse et le parjure, le roi Kakig II, et en le dépouillant de ses Etats, avait mis fin à la royauté nationale de l'Arménie; sa politique ombrageuse et celle de ses successeurs avait éloigné de ce pays tous ceux de ses enfants dont les talents militaires pouvaient le protéger contre les infidèles. Depuis un siècle et demi, les Turks ne cessaient d'y promener la mort, la ruine et l'esclavage. Les Francs, s'abandonnant à ces instincts de pillage et de rapine, à cet esprit d'ambition qu'ils alliaient aux pratiques d'une naïve dévotion, les

Franks s'étaient emparés sur plusieurs chefs arméniens, de provinces qu'ils accablaient d'exactions et traitaient en conquérants et en étrangers. C'est le souvenir ou le spectacle de ces violences et des malheurs de la patrie qui arrache à notre chroniqueur ces imprécations et ces paroles amères que l'on regrette de rencontrer si souvent chez lui.

Mais ces défauts portent en eux-mêmes en quelque sorte leur compensation. Cette narration, où rien n'est apprêté, où rien n'arrête l'essor de la pensée et n'en voile l'expression, et qui n'admet point les délicatesses d'un art raffiné, nous représente l'état intellectuel et moral de la nation arménienne, avec des couleurs plus vraies et mieux tranchées que ne le ferait un style savamment travaillé. Il semble qu'il y ait je ne sais quelle harmonie entre cette manière inculte d'écrire l'histoire et l'époque barbare et agitée où elle était en usage. De ces récits, esquissés d'une main rude et inexpérimentée, ressort en plein, si je ne me fais illusion, tout ce qu'il y a de beautés dans le fond même du sujet. Quel dramatique tableau que celui de ces populations inoffensives expirant avec une résignation chrétienne sous le tranchant du glaive impitoyable qui les immole par milliers! Quel dévouement dans ces Arméniens du Taurus qui, à l'approche des Croisés, saluent l'arrivée des vengeurs de la Croix humiliée, volent à leur secours dans les rigueurs de la famine, au siége d'Antioche, et partagent avec eux tous les hasards de la guerre! Comme notre moine arménien est grand dans son patriotisme, lorsqu'il n'avilit point ce noble sentiment par les égarements de la haine et de la passion! Comme il aime son pays, et se plaît à exalter les actions des enfants de l'Arménie qui l'ont défendue et illustrée! Avec quelle éloquente simplicité il raconte (chap. LXIII) la mort de ce héros de quinze ans qui s'échappe de la maison paternelle pour aller se jeter au milieu des Turks, et qui tombe sous leurs coups; et celle de son vieux père, qui, à ce spectacle de douleur, laisse échapper son épée de sa main affaiblie et découragée! Et le trépas sublime de cet humble pasteur de village, le prêtre Christophe (chap. LXXXXVI); surpris par les Turks, il rassemble à la hâte dans son église ses ouailles, et pendant que cet édifice est cerné de tous côtés, il célèbre les saints Mystères et distribue le pain et le vin sacrés à chacun des assistants, qui vont successivement s'offrir au fer des barbares; jusqu'à ce que Christophe et ses deux fils Thoros et Etienne, restés seuls, se donnent le baiser d'adieu, et après cette suprême et solennelle étreinte, courent tous trois recevoir, sur le seuil du temple, la couronne du martyre! Quelle fidélité au culte de la royauté déchue, aux souvenirs glorieux du siége de saint Grégoire l'Illuminateur, jadis si riche des pieuses largesses des souverains arméniens, et alors dégradé par la pauvreté et l'oppression! Comme il sait appeler la pitié et faire couler les larmes sur le dernier de cette noble race des Bagratides, Kakig II, ce prince qui alliait au courage un vaste savoir, et qui, trahi par les siens, dépouillé de l'héritage de ses pères, traîna dans l'exil et le malheur une existence terminée par la plus déplorable catastrophe!

C'est à ce manque d'éducation littéraire que je signalais tout à l'heure dans notre auteur, qu'il faut attribuer d'autres défauts qu'une culture exercée lui aurait fait éviter facilement, l'amour de l'exagération, la répétition fatigante des mêmes images et des mêmes tournures, la tendance à la déclamation, la concision extrême dans le récit d'événements très-importants, et la prolixité dans des circonstances d'un faible intérêt, mais où sa partialité nationale et religieuse se trouvait en jeu.

Son continuateur, Grégoire, doit avoir été son disciple, si l'on en juge par l'animosité extrême qu'il témoigne comme Matthieu contre les Grecs, et par la manière identique dont il juge les évènements et les hommes. Il se qualifie d'*éréts* ou prêtre séculier, c'est-à-dire non engagé dans l'état monastique et marié. Il occupait, à ce qu'il paraît, un rang considérable parmi ses compatriotes, puisque le début de son livre nous le montre s'adressant aux grands et au gouverneur de K'éçoun, lorsque, en 1137, cette ville fut abandonnée par ses habitants, menacés par les Turks, pour les exhorter à la défendre, et s'y renfermant avec eux. Les deux expéditions de l'empereur Jean Comnène en Cilicie et en Syrie, la prise d'Edesse sur les Franks par Zangui, les relations tantôt bienveillantes, des sulthans d'Iconium avec les princes Roupéniens, les démêlés et les guerres de ces sulthans avec les émirs de Cappadoce de la famille de Danischmend, la fin de la dynastie des comtes d'Edesse de la maison de Courtenay, les entreprises des Croisés contre Nour-eddin, celles des rois de Géorgie sur le territoire arménien contre les villes d'Ani et de Tevïn, tels sont les faits principaux que son livre embrasse. Son style n'est pas moins vulgaire et trivial que celui de Matthieu.

Je me suis efforcé dans ma traduction, de faire ressortir dans tout leur relief les traits de la physionomie de nos deux auteurs; j'ai rendu le texte avec le plus de fidélité possible et dans toute son intégrité, reprodnisant l'ordre des idées et la construction des phrases, autant que le comporte le génie de notre langue, et conservant même certaines pensées ou images répétées à satiété. Malgré tous mes soins, je ne doute pas que des erreurs ne me soient échappées; on les excusera, j'ose l'espérer, comme inévitables à celui qni, entreprend le premier de rendre dans un idiôme moderne un texte ancien, encore inédit, et que des transcriptions multipliées d'âge en âge ont plus ou moins altéré.

Ma version a été faite sur trois manuscrits in-4° de la Bibliothèque impériale de Paris, cotés sous les n.os 95 et 99 de l'ancien fonds arménien, et le troisième classé dans le supplément à ce fonds. — Le premier est tracé avec assez d'élégance sur cette sorte de papier de coton appelée improprement *papier turk*, dans la forme d'écriture

cursive que l'on nomme *nôdrakir* (écriture de notaire ou de chancellerie), et dont on fait remonter l'usage au commencement du XVIIe siècle. Le texte de ce manuscrit, qui est ordinairement assez correct, comprend les 120 premiers chapitres de la Chronique de Matthieu, jusqu'à l'année 530 de l'ère arménienne (1er mars 1081–28 février 1082). – Le manuscrit n° 99 a été transcrit sur papier d'Europe, en caractère *nôdrakir*, à double colonne, par un scribe à la main inhabile et ignorant, qui a fait dans sa copie tant de fautes et d'omissions, qu'il l'a rendue souvent inintelligible. Mais il est plus complet que le précédent, puisqu'il va jusqu'au chap. CCVII inclusivement, 560 de l'ère arménienne (22 février 1111–21 février 1112). – Le troisième manuscrit est une copie des 132 derniers chapitres de la Chronique de Matthieu et de la Continuation de Grégoire le Prêtre, se terminant à l'année 611 (9 février 1162–8 février 1163). Cette copie a été faite en 1849 par un jeune et savant religieux, le R. P. Khoren Calfa, sur cinq exemplaires que possèdent les RR. PP. Mékhitharistes dans leur bibliothèque du couvent de Saint-Lazare à Venise, et dont il a eu soin de noter en marge les variantes.

J'avais déjà publié en 1850, sous le titre de: *Récit de la première croisade*, un fragment de l'ouvrage de Matthieu, à partir du chap. CL, jusques et y compris le chap. CCLIII. J'ai refait ma version en l'améliorant par de nouvelles recherches, et en étudiant d'une manière plus approfondie et dans son ensemble ce curieux monument de la littérature arménienne du moyen-âge.

J'ai cru devoir me dispenser de marquer la page ou le folio des ouvrages de plusieurs historiens arméniens inédits, tels que Guiragos, Vartan, Açogh'ig, etc., que j'ai cités fréquemment dans mes notes. Ces indications eussent été inutiles pour des manuscrits qui sont aujourd'hui fort rares, et dont la pagination varie dans les exemplaires que renferment les collections privées ou les établissements littéraires particuliers auxquels j'ai eu accès. – Quant aux chroniqueurs arabes qui existent en manuscrits à la Bibliothèque impériale de Paris, comme Kemâl-eddin, Ibn-Âlathir, Noveïri, Ibn-Djouzi, etc., et auxquels j'ai eu recours, j'ai noté autant que possible, l'année où sont rapportés les passages que je leur ai empruntés, parce que ce renseignement m'a paru suffisant pour permettre de retrouver et de vérifier ces passages, et parce qu'il est applicable à toutes les copies de ces auteurs qui appartiennent aux autres bibliothèques de l'Europe.

Les déterminations sur lesquelles est fondée la concordance que j'ai donnée de l'ère arménienne et de l'ère chrétienne, sont exposées tout au long dans mes *Recherches sur la Chronologie arménienne*, ouvrage depuis longtemps en cours d'impressions, mais dont l'apparition a été retardée par les exigences d'une exécution typographique longue et difficile. Dans ce livre, les différentes ères que j'ai eu le plus fréquemment occasion d'employer sont indiquées par des abréviations dont plusieurs se rencontrent dans les notes du présent volume. Après une date énoncée en chiffres, E. A. signifie *Ere Arménienne*; E. Nat., *Ere de la Nativité*, qui est celle dont fait usage le chronographe Samuel d'Ani, et qui part de la deuxième année avant l'ouverture de notre ère chrétienne vulgaire, que je représente par l'abréviation E. Ch.: l'*Indiction* est exprimée par Ind.: l'*Hégyre* par Hég. On trouvera dans le même ouvrage les raisons qui expliquent et justifient le système de transcription en lettres françaises que j'ai suivi pour les noms arméniens de personnes et de lieux ».

Լրեակի մէջ (1858, էջ 133) այսպէս կը գրէ Տէրոյենց այս հրատարակութեան առթիւ. « Բազական ժամանակէ ի վեր ծանօթ էր մեզի, որ Փարիզ արեւելեան գործածական լեզուաց կայսերական դպրատան դաստատուն և ազգական բնակութեան իմաստուն անդամներէն մէկը, պ. Լաուռատ Տիլորիէ, որ հայերէն գրաբար և աշխարհաբար լեզուներուն հմտութեանը հետ՝ ժամանակ ժամանակ հայերէն լեզուին վրայ ազդեցութիւն ընող և անոր հետ իրաններուած լեզուներուն հմուտ է, հայ պատմագրաց մատենագրական մր պիտի հրատարակէր. որուն յայտարարութիւնը երկու տարի առաջ է որ հանած էր։ Այս անգամ այդ գործոյն իրբեւ սկզբնատրութիւն և առաջին հատոր՝ Մատթէոս Եդեսացի կամ Ուռհայեցի պատմիչին ժամանակագրական պատմութիւնը հրատարակած է անոր յարուածութեանը հետ՝ որ Վերիզոր քահանայն չինած է, գաղղիերէնի թարգմանելով և ծանօթութիւններով հարստացնելով։ Իւ առաջին անգամ այս գրքին թարգմանութեանը ձեռք գարնելուն պատճառն այն է՝ որ արեւմտեան ազգաց և մանաւանդ գաղղիացւոց պատմութեանն ալ չատ լոյս կուտայ ասիկայ. որովհետեւ հետաքրքրութեան պատմութիւնն ալ կը պարունակէ, որ առթը Լրտասիրեաց արաքացիներուն ձեռքէն ազատելու համար իւրեանց բազմութեամբ արեւելք անցան մեզքերնին յայտնելու. քանի մի լատին թարգմանը ալ նետեցաւ հոն. բայց մինչեւ ցվերջը չկրցան պահել։ Պ. Ինջիճեան, իրաչակրաց պատմութեան վերաբերեալ հատուածները տրքան որ արաքացի պատմիչներուն գրքերէն գտեր էր նէ՝ ժողված և աւանդին գիրք մր հրատարակած էր ալ այս կողմէն Պատմութիւն ուսումնասիրութեան ասկէց առաջ ծանօթացեր էր արեւմտեան ազգերուն, իրաչակրներուն պատմութեանը վերաբերեալ կտորը գտնելով և թարգմանելով և ծանօթութիւններով տալով փարիզ, 1850 թուին։

Այս անգամ նոյն գիրքը ամբողջ թարգմանած է. որ գաղղիարէն գիտցող մեծագիներուն համար պատուական աշխատութիւն մըն է. վասն զի հայկերէն քնագիրը մինչեւ հիմայ ձեռագիր Ջուղայի բլլալով չատերուն անծանօթ է, և մեզք ալ տեսած չենք. միայն Ղազիեան Հ. Միքայէլին հայոց պատմութիւնը կարգալով էր որ ատոր չարդը տվրած Լինք իրբեւ պատմիչ, և հրատարակութեան ալ կը փափաքէինք։ Վասն որ հայերէն քնագիրը չէ հրատարակուած, գաղղիագիտներուն համար Պ. Տիլորիէին թարգմանութիւնը քնագրէն տեղը կը լեցնէ։ Ինապիրը տզոտի ալ նէ՝ այս թարգմանութիւնը իր չարդը չկորսնցներ քազմապատիկ ծանօթութիւններուն համար. որոնցմով փոյթ տարած է քազմանոնաւ թարգմանիչը քնագրին պատմածները բացատրելու, և Լրբրնին ժամանակագրութեան կողմէն սխալներ կան ալ նէ նշանակելու։

Իւ սրբազաբեա ասիկայ հայիբէն և հայոց ազգի վրայ չինուած պատմուխիւնները առաչինն է, որ յոյն և լատին հեղինակներու, միանգամայն և արաբացի և ասորի պատմիչներուն գրածներուն հետ բաղդատելով ստուգուած և հրատարակուած է. և ասոնք բաղդատուին ալ նախազգայարուխէ ազատ մարդ, տարբերուխիւն գտած տեղերը ստուգիլ ուր որ գտեր է նէ անաչառուխիւնէ յայտներ է. և տեղ տեղ Փաւստէոսա սխրացի լատին պատմիչին գրածներուն հետ բաղդատելով տարբերուխիւն գըտած տեղը՝ իրաւունքը հայ պատմիչին կուտայ. և ասով վիպասանեան եղբայրներէն ալ կը տարբերի. ուր երանելի Մովսէս խորենացիին պատմուխիւնը լատիներէնի խմարգմանելով և ծանօթուխիւններով տալէով՝ կուգեն նոյն իսկ հայոց ազգային պատմուխեան աստղաբաչխիւնը կասկածելի ընել։

Պ. Տիւլորէնն նախապաչարմունքէ ազատ ըլլալը տեսնելով կը վստահիմք, որքան որ բնագիրը տեսած չենք ալ նէ, խմարգմանուխիւնը հիմդ ըլլալուն երաչիսուրելու. մանաւանդ ուր՝ հայոց ազգին կրօնական բաներուն վրայ ուրիչ ևւրոպացիներէն աւելի տեղեակ է. և այն բաներն որ ուրիչներ մեր ազգին վրայ իբրեւ ազատ տեսնելով կը բամբասանք, ասիկայ քան զատմաւնիներուն տեղեակ ըլլալով կարդարացնէ։ Որինակի համար քանի մը կողը քաներ կոս յիչենք։

Ներոպացի հիմնական մասնագիրներուն մէջ յատերը կան, որ տեսնելով ուր Փաւկեդոնի ժողովքը չէ ընդունած մեր ազգը հին ժամանակներ, չէ խէ լուկ կը կարծեն, այլ հատատուխեամբ մրտքերնին գրած ալ են որ հայերը եւտիքական են. և այս տարապայման և անճոռնի կարծիքը՝ հայերէն լեզուին հմուտ և հայ հեղինակներու գրքեր կարդացող մարդոց քով ալ կը տեսնեմք նէ ուրիչ քան չենք բսեր. քայց միայն՝ ուր ատեն մը ատանց քրննելու հետեւեր են. նախապաչարեալ են պ. Տիւլորիէ՝ Վատխէոս ուսհայեցիին պատմուխեան մէ գլխոյն 1 ծանօթուխեան մէջ հայերուն Փաւկեդոնի ժողովքը չընդունելուն վրայ ատանկ կը խօսի. «Փաւկեդոնի ժողովքը գումարուած ժամանակը, 451 խուին, հայերը պարսից Յազկերտ Ի. խազաւորին դէմ պատերազմի զբաղած բլլալով չկրեցան այս ժողովքին ներկայ զտնուիլ. և յետոյ հետ հաղորդակցուխիւն չունէին Յունքէսի՝ և Նեսիքատնեաղիոյ Ներսէսկոպոս պատրիարքին կոստակիցներուն, որոց վարդապետուխիւնը այս ժողովքէս դատապարտուած էր, հայաստանի մէջ ցրուեցան. և քաղկեդոնի հայրապետները Կ՚հաստրի մտցրուխիւնը նորոգած պէս ցուցուցին։ Հայերը ատանց ուտտ պատմուխեանը հատատալով ժողովքը մերժեցին, քնդունելով միանգամայն Յիսուսի Քրիստոսի երկու բնուխիւն ունենալը, ինչպէս որ վճռած էր սուրբ Սիրեիոյ ազիքատնդրապին։ Կ՚ոյն իսկ Յոսիքէսն ալ հերետիկոսներուն կարգը կը դնեն և կը նզովեն»։

Ասարազդիներ և մեկնէ օտարացեալներ մինչեւ հիմայ չեն կրցած հակընդալ ուր մենք սուրբ Աստուած երգը առ մարմնացեալ քանի Աստուած կերգեմք. կը կարծեն խէ առ սուրբ Յերրորդուխիւնն է երգածնիա. ուստի երբ կը լսեն որ խաչեցար վասն մեր լսէնիս՝ կը զայխակղին։ Պ. Տիւլորիէ զազրիացին այս զայխակղուխիւնին ալ կերրնայ վերցնել, կամէ այլն պատմուխեանս ծանօթուխեանցը մէջ. (զլ. դգ. ծան. 5). «Արեգերբեան երգը հայոց ևկեղեցւոյն մէջ մէկ յաւելուածով մը կը զրպտի, որ ատոր տօնին հատիսատ կը փոխուի, լատին և յոյն ևկեղեցիներուն մէջ սովորութեան հղածէն տարբեր. որ այս երկերը աստուածային երից անձանց վերարերով կերգեն։ Ասոնք երկքերքեանին վերջը երբեմն որ խաչեցար վասն մեր ողորմեա մեզ բառերով կը լմնայ, յոյները ասկէց պատճառ կառնեն հայերը ամբաստանելու որ, չէ խէ միայն Աստուածուխեան երկրորդ անձը, այլ երիք անձինքը մեկէն չարչարեցան կրան»։

Ներոպան և Աստուածայայտնուխեան կամ մկրտուխեան տօներուն մէկտեղ տօնուելուն համար նոյն գլխոյն 7 ծանօթուխեան մէջ հատատօտ մը կրսէ. «հայոց ևկեղեցւոյն մէջ այս երկու տօնս մէկ հղած է և յունվ. 6ին կը տօնուի, արեւելեան նախկին ևկեղեցւոյ սովորութեան հատհատան»։ և ատոր վրայ աւելի տեղեկուխեան առնելու համար իր յօրինած հետազօտութիւնք ի վերայ ժամանակագրութեան գրքին կը իրկէ, որ տպուելու վրայ է. և տակաւին հրատարակուած չէ։

Արեւմտեանները մեզ քամբասելու ասիճ բռնած ևն մէկ մըն ալ սուրբ գաղկի հրազալոյին իրիկուան ժամերգութեան առներ սուրբ Ներսես ղէմ Քրիստոսի սուրբ գերեզմանէն լոյս կը բղխի լոելյ։ Հայց չատերը կան ուր չեն գիտեր խէ միչին գարու լատինները ալ այս քանը հայոց և յունաց պէս կրսէին. որով հայերը առանկ լսելնուն կարդարանան։ Ի՛ւ այս է Պ. Տիւլորիէին այս նիւխիա վրայ խօսքը. (լգ. ծան. 2)։ «Ներսեսագէմ ուխտի գացող հատատացելոց քազմուխիւնը կը կարծէին ուր առաջ չաքաթի օրը սուրբ գերեզմանի կանխներուն վրայ երկինքէն լոյս կիջնայ։ Տէ՛ս ի Մխ. (պատմ. խոյակաց. և տպագրուխեան. հատ. Ա. խղխ. 49. և հատ. բ. խղխ. 24)։ Ինչպէս մատենադարանին մէջ ալ, (հատ. ա. խղխ. 93. և 526). Ֆուլչէ չարագրնցին, և հենուելոյն Ֆոֆֆարօ ժամանակագրին խօսքերը կան, որ այս հրաչքին ականատես վկայ Լին։ Ընչնպէս կարդալ պէտք է Մօրէյմի մէկ հատու. որուն վերնագրէն է, յաղագս լուսոյ սրբոյ գերեզմանին բացատրութիւն, և իր հատիրուն կարգր գրուած է Լուսաւ. 1727ին, երկրորդ հատորին մէջ։ Աստր վրայ Ալեքսիոսաճ Աստրի պատմիչը) հետագրքրական քան մը կը պատմէ. Չաքէմ պի էմր իլլահ՝ Էգիպտոսի խալիֆէն, հիճրէխի 400 խուին (որ 1009 խուին օգոստ. 25ին սկսած և 1010ին օգուստ. 14ին լրմնցած է), հրաման լրաւ որ Ներսեսագէմի սուրբ յարուխեան տաճարը կործանեն։ Ալս գաղափարս անոր մտքին մէջ դրաս մէկը որ քրիստոնեաներէ կատէր. և պատուեց ուր՝ զատկին տօնը կատարելու համար երբ քրիստոնեաներ հոն կը ժողվուէին՝ քահանաները խաբեուխիւն կը քանեցընէին. սուրբ գերեզմանի վրայի կանխեղը կախուած չղխան պատատանով կօծէին. և երբ առաչին քաղաքապետ եկեղեցին դուռը կը կնքէր, քահանաները առաստապին վրայէն չղխային ծայրը կը քլուրկցընէին. ուր քորքրելով մինչեւ կանխեղին պատրոյգը կը հասնէր, և այն ալ կը վառէր։ Ի՛ւ այս խաբեուխիւնովս քրիստոնեաները իրենց հատատքին վրայ կը հատատաէին»։ Ահա այս է եղեր այն քրիստոնէից առեցուին երած ամբաստանուխիւնը, որով Ներիպատուի ամիրապետր գրգռուեր է սուրբ յարուխեան տաճարը կործանելու հրաման տալու։ Քրազալոյյի իրիկուան կանխեղավառուխիւնը հիմայ ալ կայ հատ յոյց և յունաց մէջ։ Յոյներուր այս լոյսս հրաչքով կիկլէ կրոնն կամ չեն բսեր, անիկայ մեր հոգ բնելու քանր չէ. քայց հայոց վարդապետներր յայտնի կլսեն խէ Քրիստոսի սուրբ գերեզմանր միայն զատկի հրազալոյին չէ. ամէն տեն լուսաքուխ է. և ուխտաւորներր կը յորդորեն որ այդպէս լոյս տեսնելու փափաքով իսուն քաղմուխեամբ զատկի օրերր սուրբ Ներսեսագէմ չը լնցուին. և հիմայ չատ մարդիկ ալ ժամանակ չխարնլով տարուն ամէն տեներ սուրբ Ներսեսագէմ ուխտի կերխան։

Ալսչափ քաներու վրայ Պ. Տիւլորիէ անաչառուխեամբ և պատուական հմատուխիւններով խօսելով, ուր տեղը նման հմատուխիւններ լգտագտէ և չատ գրքեր կարդացող մարդու մը անգամ գտնելը

դժուար է, հոյ հայկաբանից մատենադարանին ամբողջ լիարդիւնաբերութիւնը և հրատարակութիւն մեզի փափաքելի կրնէ, որով մեր գրագէտները օտարազգի բաց աղնուական և անձնական խոստումնէ մը օգնութեամբ մեր ապրին լեզուին հետ նկատակական և լեզուին կերպ առաջադիմութիւններուն հետևելու և չատերուն առանձնաց որոշ ապրուստ մեզ գտնուած բլլան ալ կը սպրին. որով լեզուն և լեզուն ընդհանուր պատմութիւնը չատ լոյս կառնէ. ասկի լոյս կառնէն այսպիսի աշխատութիւններ չենթարկով մեր ազգը քաջալերուր. միայն լեզուն կամք ունենան»։

Մատենի լիարդիւնաբերութիւններ.

— *Mathieu d'Edesse. Détails historiques* de la première expédition des chrétiens dans la Palestine, sous l'empereur Zimisces, tirés d'un manuscrit arménien inédit de la Bibliothèque Impériale, traduits en français par J. Saint Martin, collationnés sur le texte original, et accompagnés de notes par M. Chahan de Cirbied, pour servir à l'histoire du Bas-Empire. Paris, 1811. 8°, p. 71.

— *Mathieu Eretz. Notice* de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Mathieu Eretz et Extrait de cette histoire, relatif à la première croisade, en arménien et en français. Par Chahan de Cirbied. Paris, 1812. *Ելք լատինացւոց յարեւելս՝ ըստ նախագուշակման մեծին Դ. Իսրսիսի. Հանեալ ի պատմական գրուածոց Մատթէոս Երիցու Ուռհայեցւոյ՝ որ պահի ի կայսերական գրատան Փարիզոյ ի լոյս ընծայեալ սրբագրութեամբ և ծանօթութեամբ ի վերայ բնագրին, և թարգմանութեամբ ի գաղղիական լեզու ի Ցակոբոյ Շահանայ Ջրպետեան Ընդեսացւոյ, ի դասատուս վարժապետէ հայկազեան բարբառոյ ի դպրոցի ազգիս Մխիթարեան լեզուաց ի նոյն գրատունն։*

— *L'Histoire des Croisades*, d'après les Chroniques Arméniens. Ed. Dulaurier). Revue de l'Orient, VIII, 1858.

Նոյն թարգմանութեան մասին տես Հայաստան 1851, եր. 6–58։

— *Les chefs belges de la première Croisade*, d'après les historiens Arméniens (Félix Nève). Bruxelles, 1859.

— *Beitrage* zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen; Abhandl. der Kön. Akad. des Wissensch. zu Berlin, 1860.

Ակիլան կը գրէ «Հայապատում»ին մէջ. «Երկոտասաներորդ դարու հնագոյն պատմչաց մէկն է Մատթէոս Ուռհայեցի, միանգամայն և նորագոյն՝ իր պատմագրութեան ձեւովն կամ ոճականով, որ ոչ սոսկ ժամանակագրութիւն է, այլ և Տարեգրութիւն, այսինքն տարիներու կարգաւ դիպուածներու պատմէ։ Եւ և ի սկզբան՝ հին ժամանակի դիպուածներ այլ յիշած է, քանզի գրեթէ ի 11. դարու կիսէն սկսեալ մինչեւ ի 1136 հասնի իր տարեգիրքը։ Ինքն իր ծննդեան քաղաքին անուամբ կոչուի, որ է Ուռհա կամ Ուռհա, ուր վանքի մի առաջնորդ էր, անոր համար վանաց երեց կամ լուկ Երէց և երբեմն վարդապետ այլ կոչուի։ Ըստ չաթարանութեան լեզուին՝ իր իսկ ըստ ծին նման սկսաւ է, չրսեմ տխմար ինչպէս ինքն խոնարհութեամբ կ'ըսէ. տեսութեան կամ վեստութեան այլ չատ ընդարձակ չէ, քանզի իր մօտակայ տահմանները չատ լաւ ճանաչէ, և ըստ այնմ ոստայգ գրէ. և այս է իր գովելի և վստահելի չնորհքն։ Ի մի գլխաւոր աղբերայ պատմութեանն՝ իր հայրենեաց (Միջագետաց և Փոքր Հայոց) կղզերուն վրայ է, ուր տեղ տեղ իշխելին և արեւմտեայ իշխանիք կռիւք կամ իշխանք, ոչ միայն միմ՝ այլ և անոնց այլ հետաքննական և պատմական է իր պատմագրածն. և կան պարագաներ՝ որոց համար նախապատրաստ են և պէտք է բլլան իրեն՝ ճշդապայման մանրազնին պատմիչք խոչակրաց. անոր համար ոչ միայն քննած և քաղած են իրմէ, այլ և ամբողջ փոխադրելն թարգմանած և ծանօթագրած է գայն Տիլորիէ և գրած ի մեծահատոր չարս խոչակրաց Ընդհանրի Պատմչաց (ի 1858), հանդերձ հայերէն քնագրածն. առանձին հատորով այլ միայն փոխադրէլն. իրմէ առաջ Ղեւ արեւելագէտն՝ գերմաներէն ընդհատ թարգմաններ էր այլ և այլ մասեր, իսկ Պէլճիայի խոչակրաց առաջնորդաց վրայ Մատթէոսի և ուրիշ Հայոց գրածներն թարգմաններ էր փոխադրելն։ Ասոնցմէ առաջ և վերջը ուրիշ արեւելագիտնականք այլ օգտուած են հետինակէս։

Ուռհայեցւոյն գլխաւոր յարգն է, ինչպէս ակնարկեցինք, իր աստուգագրութիւնը տեսեալ և անձանց, զոր նագոտ հոգեբարձուրեամբ կ'ըսէ քններ և գտեր է, մինչեւ ուր որ հասեր է կարդալ թթիւն։ Աւոր հետ ունի և ազգային նախանձ և տաք հոգի մի, թերեւս ոչ այնքան ի պաշտպանել իրաւունքերը, որքան ի պարտաւել զօտարս. որոյ համար իր պատմական տարեգրութեան համքին խոտորելով, կրօնական դիպուածներ և երկար գրուածներ ի մէջ թերէ. սակայն հանդերձ իր պարզ՝ մատաղ և ոսկական ոճովն՝ ունի ոչ սակաւ զգայուն և հչգրիտ նկարագրութիւններ, ինչպէս Նագրատունեաց վերջին թագաւոր Գագկայ հպերական վախճանն՝ հետեւեալ իր չափազանց վրէժխնդրութեամբ, և այլ ցաւալի դիպուածք երբեմն և պանծալիք քաջագործութեամբ։

Նագդատոր գտնուած է Մատթէոս, կամ մեկը՝ իր տարեգրութեանց չարունակող ունենալով գԻրիթոր Լրեց ոմն, որ հասցնէ զպատմութիւնն մինչեւ 1162, գրեթէ նոյն ոճով, և տեղի յատակ լեզուաւ. և հաւանօրէն ուրիշ չարունակութք այլ եղած են, յորոց կարգի ունիք և լուսիր պատմագրութիւն մի իբր ի Փ. գարու, որ մասամբ Մատթէոսի գրածն է, տեղի կուտ լեզուաւ, և թթուի Ամբաս Կոնդատապղի, և հասուցած մօտ ի վերջ ԺԲ. Փ. գարու։

Ջահկեցին՝ ի չարս պատմագրաց՝ յետ վարդանայ և յառաջ քան զՀեթում և զՄխիթարիչին գնէ Երկրորդ Մատթէոս պատմիչ մի. որոյ անծանօթ թթիւ և մեզ և անձն և գործն. սակայն այս անուամբ կան ուրիշի և է գրուած ԺԵ. գարու, յորոց մէկն պիտի բլլայ այդ հետաքննելի պատմիչգ. որպէս Մատթէոս Ջուղայեցի, աշակերտ Գրիգորի Տաթեւացւոյն, որ իր վարդապետին վարքը կամ գովեստը գրած է, և Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց, և այլն։

Մեծոփեցին ԺԻՀ. և աշակերտ մի Տաթեւացւոյ ի Վանձասարայ՝ Մատթէոս Ուխտեցի կամ Տփխուեցի. — Երբիւ Մատթէոս մի եւս քանի մի ուսուցուր բան գրած է աս ԺԻՀ. Մեծոփեցին. — Ասոնցմէ վերջն է, նոյն ԺԵ. գարու վերջերը, «Մատթէոս վարդապետն ի Ուռհայոյ վանացն», ի սուլթան Պայազիտի ժամանակ (1481–1512) բան Ուռքելի։

Ալիշան Մատթէոսիկ մէջ որն է պատմիչն, և ինչ պատմութիւն.... Թուի ձեռ առաջինն բլլայ, Ջուպայեցին, որպ այլեւայլ գործոց երկար յիշատակութիւններն յայտնի ծիան»։

Տես եւս Երուպա 1851, եր. 6, «Մատթէոս

Ուսհայեցի և Պ. Եզ. Տիւրեմ ». – « Մատթէոս Ուսհայեցի մի յիշատակարանը ». Վրէժէդ 1885, թ. 557։ – Չամչեան, Ա. 1851, թ. 21–73։ – « Մատթէոս Ուսհայեցւոյ պատմութեան մէջ նշոյլ Ազնիկի կայսեր առ Աբբատ Գ. Յաղագսորն Հայոց գրած նոյնին ուսերէն թարգմանութեան առիթ », Ա-րարատ 1904, թ. 1։ – Չամչեան, « Պատմ. Հայոց », Ա. 15. Գ. 67։ – Զարպ. « Պատմ. հին դպր. » էջ 663–671։ – Շրումգի, « Հայկ. ուսումն. » էջ 255. – Փորձ 1880, թ. 1.

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Մ.) — *Ախլ հոգևկան։*

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՐԱՊԵՏ (*մենկնիչ եւագրի*). — Տես ԵՒԱՒԻ։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ. — *Վարք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին։ Հրամայեաւ մեծաւորաց հանդերձ փրիվիլէգիով։*

Ի ճակատ. Պատմութիւն վարուց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին հաւատոնեանցդ հայրապետին։ Յորում վարք, և նահատակութիւն նորա. և գործքն լուսաւորութեան, որով գհայաստանեայս լուսաւորեաց. և կատարումն կենաց. և գիւտ նշխարաց նորին՝ համառօտ գրութեամբ բովանդակին։ Հաւաքեալ ի գրոց Ա-գաթանգեղոսի իմաստասիրի. և մեծամեծ պատմաբանից ընդհանուր տուրք եկեղեցւոյ։ Ակնա-ոութեամբ Հայր Մատթէոս կրօնաւոր վարդապետի. Հաւանութեամբ Աբբայ հօր իւրոյ Մխի-թարայ վարդապետի, ի փառս Քրիստոսի. և ի պատիւ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի լուսաւո-չին։ և տպագրեցեալ Ձամի տեառն 1749. ի մարտի. 18։ ի հայրապետութեան տեառն պա-զարու հայոց կաթուղիկոսի։ և ի Վէնետիկ. ի Տը-պարանի Անտոնի Պօռթօլի։

ԵՒս կրկին հակառակերէն վերջ Կնախերգանք առ րնթերցող, նուագարէր, 5 լուսոյ առանց լուսա-համարի, որմէ վերջ Տրդատ լուսաւորին սկզբուա-լեան պղնձափոր պատկերը. դիմացէն կը սկսի պատմութիւնը և կը հասնի չէջն 328, Ցանկով և յիշատակարանով վերջին, որ է.

« Ի վախճան պատմագրութեանս՝ քան առ վեր-ծանող գրոյս. Իրանկոյն մեծի, որ ի փրկչին ոտըր-մութեանց՝ յանկիզքն՝ յանկէտ՝ յանժամանակն յաւիտենից նախարարէր կոչմամբ շնորհեցաւ մեզ՝ բազմաչարչար նահատակութեամբ հոգելոյս անձնա-տուր արեամբ, առաքեալ՝ և քարոզ կենաց՝ առ անմա-հութեան յոյսն յիւսուս քրիստոս վերածին, խոս-տովանողին քրիստոսի սրբոյ հօրն մերոյ գրիգորի լուսաւորչին առաքելասնորէ վարուց, նահատակու-թեանց, և լուսաւորութեան գործոց հաւ, և ներ-քոյնեան ի սահմանականակ յայսմ մատենի, բան մերում կարի, ի մեր նախնեաց անտի յանուանի վիպասանից, և յրնդհանուր տուրք եկեղեցւոյ պատ-մաբանից գրութեանց հաւաքեալ բովանդակեցաւ։ Իբր զի առ ի նմանէ մշանջենաւոր յիշատակաց արժանի ի մեզ գործեալ լուսաւորութեանդն երախ-տիք ի բազմօրինակ տպագիր մատենից յիշեցար-ձակութիւնս յեզեալ, իբր յանխոնջ՝ յանվաստակ՝ յանգուլ՝ յարամիչտ քարեաւոյ գործիս քանի՝ ան-գադար ձայնիւ, անլռին ևնչմամբ, աննուազ գոչ-մամբ՝ փողոյ իմն օրինակաւ յաւէտ քարոզեալ հրատարակեցի հոչակ գործոց նորա հրայարի։ Զի ով ոք ի սրբոց յետ փրկչին մերոյ՝ և առաքելոց՝ այնու օրինակաւ եղեւ մեզ առաջնորդ կենաց առ ի փրկութիւն ոկզբնաչափիդ, որպէս այս քաղմաչար-չար վկայս քրիստոսի պարզեհաւաս առ ի նմանել մեզ լուսաւորիչ։ Վասն այսորիկ ամենայն իրօք գերագոյն պատուոյ և մեծարանաց իդեւս սմա արժան է ընծայել, և սրբոյ մարմ է, արդեամբք իսկ ցուցանել պարտաւորն եմք ամենեքին։ Իւ այնու օրինակաւ այս լինի, եթէ ոչ եգեալ պատմութիւնս սուրբ վարուց նորա, փոյթ արուեցուք բան կարի նմանօդ լինիլ նմա։ Զի նա բան առաքելոյն, ասէ ցմեզ. Ի քրիստոս յիսուս առեուտրանաւեալ եմ ծնեալ զմեզ. արդ՝ աղաչեմ զմեզ, նմանողք ինձ եղիջիք, որպես եւ ես քրիստոսի։ Ջանալի և այսոքիկ հարապատ սրտիք սուրբ լուսաւորչին լինիմք հրաժարութիւ բան գրելոյն, հարազատ սրտի գնահատութեան հօրն քնի։ Իւ արդ՝ եթէ ոչ հասանեմք են նչխարք սուրբ ոսկերաց նորա՝ աղաչ հեռուորք՝ այնչափ պատուեն՝ մինչեւ հաստատեալ և առ նոսա կանոն՝ ուխտաւորեալ տօնախմբութեամբ ամի ամի գյիշատակն սորա յերեսանեորդում աւուր ամսեանն սեպտեմբերի կատարել, քանիօն առաւել մեզ պարտ և պատշաճ է առաւել եւս քան զայն իրօք՝ ստէպ յարդու լինիլ սմա՝ և սիրել։ Զոյն գայս գնեաւ ածեալ եւ մատթէոս կրօնաւոր անարժան քահանայ յետինն առաչնոց՝ յերկրորդում գասի մարգեյոց աչակերտաց տեառն Մխիթարայ գերապահարտ վարդապետի և աբբայի, գառաջիկայ պատմութիւնս հաւաքել ըգձանայի. և գերամանն հայցեալ ի նախակարգեալ վեհէ իմմէ ի գէղ ժամանակի, գիափաքաւմն սրտի իմոյ լնուլ ձնոն ի գործարկին և ի ինամոց տեառն յայոցդելոյ՝ բովանդակեալ կատարեցի ի վենետիկ քաղաքի՝ ի վանս քարեկամին քրիստոսի սրբոյն զազարու, ի պատիւ սրբոյ հօր մերոյ Գրիգորի լուսաւորչի՝ յամին փրկութեան մերոյ հազարերորդի հօծհերերորդի քառասներորդի ութերորդի։ Իւ ի հայկազան լեզուս կանոնեալեան հազարերորդի հարիւրերորդի ինսնասնորդի հօծհերորդի ամի, ի փառս քրիստոսի աստուծոյ մերոյ. որ է օրհնեալ յաւիտեանս. Ամէն »։

Դիւրք 8°, գիրք միջակ, էջերք կրկին գծափակ, տպագրութիւնք՝ հատարակ։

— Մատաղութիւնք ի վերայ չարչարանաց տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի։ Ասացեալ ի հայր մատթէոս վարդապետէ աչակերտէ միխիթարայ վարդապետի մեծի սբբայի։ Իւ տպագրեալ հրամանաւ ստեփաննոսի վարդապետի և աբբայի նորին յաջորդի. Ձամի տեառն. 1759. սեպտեմբերի. 6։ ի հայրապետութեան տեառն սահակայ հայոց կաթուղիկոսի։ ի վէնէտիկ։ ի տպարանի Անտոնի Պօռթօլի։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

5 էջէն 14 յաւելուած, յետոյ իւսնելութեան պղնձափոր պատկեր. 15էն կը սկսի գիրքը, և կը հասնի ցէջն 420 (իսկ 320. 304 էջէն վերջ 105 դրուած է սխալմամբ)։ Ունի և վերջաբանութիւն մը։

Դիւրք փոքր 8°, կամ 16°, հատարակ տպագրութիւն։

— Հիւանդակ բարեխաւսութեանդ սրբոյ Աստուածածնին. Ջայրաքազ հաւաքմամբ ի բանից վարդապետաց, յօրինեալ ի Հայր Մատթէոսէ դասատաց վարդապետէ եւդոկիացւոյ, միոյ յաւուրցին աչակերտացն Մխիթարայ վարդապետի սեբաստացւոյ և առաջնոյ աբբայի։ Տըպեալ արդեամբք և գոյիւք բարեպաշտոն չահրիմանեանց երկոցունց եղբարց, բարաղամեան պարոն յովսէփին, և պարոն զաքարին, յօգուտ առաքինասէր մանկանց եկեղեցւոյ։ ի փառս մեծին աստուծոյ. և ի պատիւ ամէնօրհնեալ կուսին։ ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ Ձամի տեառն. 1775. Ապրի-

լի. 20։ Ի վէնէտիկ. Ի տպարանի դեմներեայ թէոդոսեանց. Չրամանաւ մեծաւորաց։

3–7 էջ կանխաբանութիւն. յետոյ պղնձափոր պատկեր Աստուածածնի՝ Ցիսուս գիրկը. և 9 էջն կը սկսի և կը հասնի յէջն 106։ Ցետոյ յաւելուած. «Նորին վարդապետի ասացեալ. Տասն քանք զովեսթից, և հարցուածոց առ աստուածաշունչ սուրբն յովհէփ, յիշատակաւ մեծամեծ չնորհացն՝ որք պարգեւեալ եղեն նմա յԱստուծոյ», 107–134, որ է վերջին էջ։

Գիրքը 8°, զարդափակ էջեր. ընտիր տպագրութիւն կ'երևայ՝ եթէ ընտիր թուղթի վիճակուէր։ Չնիմնակին մահուընէն 3 տարի վերջ տպուած է։

— խորհուրդ աստուածպաշտութեան. հին և նոր կտակարանաց բանիւք յանդիման արարեալ. Ցուշ առնել անձին սակաւուք զմնծամեծսն՝ զոր արար մեզ աստուած, և զոր հանդերձեալ է առնել։ Ի սերտ հաւատոյ, և սիրոյ, և գործոց աստուածապաշտութեան մտադիր կրթութիւն, և ի գաղջութեանց թմրութենէ յարուցմամ զգաստութիւն, ի չնորհաց սուրբ հոգւոյն ստէպ ազօթիւք ընդունել յուսացեալ։ Ախատասիրեալ ի հայր մատթէոսէ դասատաց վարդապետէ եւդոկիացւոյ՝ յաշակերտէ գերայարգոյ մխիթարայ մնծի աբբայի, ի փառս քրիստոսի աստուծոյ մերոյ։ Եւ տպագրեալ հրամանաւ ստեփաննոսի աբբայի կոստանդնուպօլսեցւոյ. ծախիւք և արդեամբք բարեպաշտօն և քաջատոհմիկ չհրիմանեանց երկոցունց եղբարց հարազատաց բարապետեան պարոն յովսէփին, և պարոն զաքարին։ Ի հայրապետութեան տեառն սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի փրկչին. 1775. ի մայիսի. 22։ իսկ ի հայոց թուականին. ՌՄԻԴ. Ի վէնէտիկ. Ի տպարանի դեմներեայ թէոդոսեանց։ Չրամանաւ մեծաւորաց։

Չնիմնակին մահուընէն երիք տարի վերջ լոյս տեսած է։ Գիրքը 4°, միշկագիր, երկչեան, երրորդ մասին մէջ եութչեան. ընդ ամենը 172 էջ։ Տպագրութիւնը լաւ է, բայց թուղթը՝ ոչ։

Մաքան՝ իր գործերէն մէկ քանին անգլիերէնի թարգմանած է, տես գործիս մէջ այդ անունը։

Չ. Մատթէոս վարդապետ եւդոկիացի աշակերտ է Մխիթար Աբբահօր. Աստնադպիր, և առաջին պատմիչ անոր վարքին. և դամբանական խօսած է անոր մահուան առթիւ. տես Ագոնցի, «Պատմութենաց և վարուց Տեառն Մխիթարայ», եան, որուն յառաջաբանին մէջ՝ չէչն ծ՛ի, այսպէս կը խօսի.

«... Ցառաչեցնէմ մեզ ի պատմագրութենան վարուց զերչարգոյ հօրս մերոյ Մխիթարայ՝ եղեւ հայր Մատթէոս վարդապետն եւդոկիացի. այր աստուածաբեալ, հրեչտակ ի մարմնի, և լի ամենայն հրահանգիւ աստուածայնոյ և մարդկային իմաստից. մի յառաջնոց նախապատիւ աշակերտաց նորա. միանգամայն և իսորհրդական նմին, և առեղակիր. և զկնի նորա վարժապետ փիլիսոփայութեան և աստուածաբանութեան ընդ ամս ոչ սակաւս։ Որում և մեզ եհաս ընդ վերջինս իւրոց աշակերտաց՝ լինել ունկնդիր յաստուածային աստուածաբանութեան։ Սա՝ զոր ինչ լուաւ ի քերանոյ նորուն իսկ Մխիթարայ, և ի հասակակից ընկերաց նորա, որք ի սկզբանէ անտի ցանգ ընդ նմա եղեն յամենայն տիւիս. և զոր ինչ ինքն անձամբ ետես և գիտաց ընդ այնչափ ամս, զոր վարեաց ընդ նմա. այլ և զոր ծանեաւ ի վկայեալ հաւատարիմ աբբանց ոմանց, զամենայնն քաջզուարճ երկիւղածութեամբ և հաւատով աստուածեամբ ի գիր արձանացոյց։ Որ և քաջ յառաջին պատմագրութենէ վարուց նորա, գրեաց և գյիշատակեան ժամանակագրութիւն մեաքանութեանս հոս և առատ քանիք՝ մինչեւ ցվնարութիւն յոյնորդ արքային»։

ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ (Աբրահամ). — կանոնք ընթերցութեան և ուղղագրութեան Օսմանեան լեզուի, ի պէտս ազգ. վարժարանաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պազտատլեան (Վրամեան), 1886. 8°, 39 էջ։

— Միւսալմանի իմիս կամ վարժութիւն ուղղագրութեան, ի պէտս ընթերցողաց։ Գործ Աբբ. Մատթէոսեանի Նիկոմիդացւոյ։ Ի Նիկոմիդիա, ի տպ. Արմաշու Ջ. Ս. Աստուածածնի վանաց, 1883. 8°, 64 էջ։

— Կրթութիւն Օսմանեան լեզուի։ Կ. Պոլիս, (Միհրան մաթպասը, 1884. 8°, 40 էջ։

— Օրինակ օսմանեան տառից ի պէտս ազգային վարժարանաց. Մեթոտ Աբբ. Մ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մահմուտ Պէյ. 32 էջ։

Մահուան տարին Ինգլանդիոս 1900, եր. 1256։

ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ (Գրիգոր). — Աւրարտի մէջ գիրքեր ունի. «Ի տօնի արքայ վարգաննաց» 1869–70, էջ 267. – «Վարուն», 317. – «Կայլն», 1870, 99. – «Օրօրք մօրն արդեաքրի», էջ 207. – «Վարդան քաջն», 1872, էջ 121։

ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ (Յակոբ). — Խորհուրդք ամաւտուացիոց. գրեաց Յ. Մ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պազտատլեան (Վրամեան), 1886. 8°, 233 էջ։

«Հայ-Բողոքական հասարակութեան աղգապետ Մ. Յ. Լֆենտին հնդիանած է այս իմաստասիրական գործ... յորում կը խօսի քրիստոնէական հաւատոց վրայ, քննելով և հերքելով նեղլականութեան առարկութիւնները։ Այդն հնդինակութեան տիպ տուած է իր 21ամեայ գտած մահր։ Գիրքն ակիզբ կան օրիորդին կենդանագիրը, մահուան պատմութիւնն, և աղչկան յուսած մէկ անգլիերէն երգին ի հայ հարգմանութիւնը ձեռամբ հորէն Նար-Պէյ արքազանի, հանդերձ երաժշտութեամբ»։ Արեւելք 1886, եր. 751։

= Բ տիպ, անդ, տպագր. և վիմագր. Յակոբ Մատթէոսեան, 1892. 8°, իդ + 344 էջ։

Գնագ. Արեւելք 1893, եր. 2739, 43։ – Ինչրակ, եր. 211, 213։

Մահուան տարին Լոյս 1906, էջ 527։

Մատթիաս–Սանասարի. — Տես Վ. Ինճը (Ծ.)։

ՄԱՏԻՆԵԱՆ (Գրիգորիս Քահ.) — Հաւատարիւս, (հէքեաթ), Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1893?

= Բ տիպ, անդ, 1899. 8°, 20 էջ։

ՄԱՏԻՆԵԱՆ, (Մ.) Թարգմ. — Տես ՈՑԴ։

ՄԱՏԻՆԵԱՆ (Ստեփ.) — Տես ՉԱՄՇԿԵԱՆ (Գ.)։

ՄԱՏԻՆԵԱՆՑ կարապետ). — Հայկի, (ուտաճաւորներ)։ Թիֆլիզ, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1883. 8°, 32 էջ։

Աւրարտի մէջ (1871, էջ 226–232) ունի. «Տաքեւ, Նաւէր անկեզծ սրտից իմ ազնիւ քարեկամ Պետրոսի Հայկազեան»։

ՄԱՏԻՆԻ. — Մարդկային կեանքը (քերթ.), Բագտատիկ 1905, էջ 523։

Մատենագրութիւն։ Կ. Պոլիս, տպ. Ց. Միւհէնտիսեան. 16 էջ?

Մատուցի աւետարանիւրում. — Տես ՇՐԱՅՆԼԻ (Ա.)։

Մատուռն գորահան. — Տես ՏԻՄԱՆ (Ա.)։

Մատոյի կոտիր. — Տես ՄԱՐԻԱՓԵԱՆ (Վ.)։

ՄԱՐ-ԱԲԲԱՍ *կամ* **ՄԱՐԱԲԱ** *կամ* **ՄԱՐԻԲԱՍ**։

Տես ԽԱՒԱՓԵԱՆՑ (Գ.), «Մարաքա Մծոյր-նացի»։ – ՖԼՓՓԼԻ, (*կամ* Շանդ. Ալա. 1894, էջ 1–5), «Մար-Աբբաս Մծորնացւոյ կերքը»։ – ԼԱՆԳԻՆԻԱՆ (Վ.) – «Մար. կատինայի առօրեայ քնագրին բնկերնեան գիւտը», Շանդ. Ալա. 1897, էջ 1, 2, 93, 294։ – «Ներացատրութիւն մի Մար-Աբբասայ գիտի մասին» (Հ. Ց. Թ.), Բազմավէպ 1897, էջ 42, 93։ – Տարազ 1897, էջ 9։ – «Մարիբասի ասորական ժամանակագրութիւնից արաբերէն քաղուածներ». Արարատ 1903, թ. 2–3։ – Խարձայ Մարիբասի գիտի մասին, թ. 6, և Մարիբասի ժամանակագրութիւնը, և թ. 7։ – ՄԱԻՒ. Մարիբասայ փարիզագիտ ժամանակագրութիւնն մասին, տես գործ. 1811 և 1818, էջերը, հուն։ – ԹՈՓՉԵԱՆ (Յ.)։ – ՊԱՐՈՆԵԱՆ (Ս. Վ.)։ – Տես և ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, և իր պատմութեան մասին կատարուած քոյր ուսումնասիրութիւններ։

ՄԱՐԻ. «Մայրը», Մարտ 1903, թ. 10. – «Հաւատք», պատկեր. թ. 12։

Մարմին քի մարուխ. — Տես ԼԻՈՆԼՐՃԵԱՆ Բ. Ե.)։

Արարատի ընթերցարան. Արարատ 1872, էջ 294։ – Մարտ 1898, էջ 1623։

ՄԱՐԱԼԵԱՆ (Յ. Ց.) — *Քանդած ոչխար. անցեալից մի յիշողութիւն։* Հայտարարեց Յովհաննէս Ս. Գրիգորեան։ Ախալցխա, Մկրտիչ Ղալաքարեանի տպարան, 1889. 8°, 64 էջ։

Փեննագ. Մարտ 1889, թ. 11. (Ա. Փ.)։ – Նոր-Դար, թ. 183։

Թարգմն. — Տես Պատկիլնեի։

ՄԱՐԱՂԵԱՆ (Տաճատ Գահ.) – *Ցիտուսի Քրիստոսի երկրաւոր կեանքը և վարդապետութիւնը, հիւսուած չորս Աւետարանիչներից ժամանակագրական կարգով։* Բազու, տպ. Ս. Տէր-Յովհաննիսեանի, 1898. 4°, ժե + 244 էջ։

Փեննագ. Արարատ 1898, թ. 10։

— *Կանանց իմնդրի ասքիւ։* Թիֆլիս, 1901. 64 էջ?

Փեննագ. Արտէմիս 1902, թ. 5–6։ – Մշակ 1901, թ. 130։ – Տարազ 1901, թ. 21։

Թարգմ. — Տես ՎԻԼԻԳՆԵՐՈՒԻԽ Լ. Ֆ.)։

Մարայ. «Ընդարձակ տեղեկութիւնք Մարայի մէջ հազած անցքերի վրայ», Համբարձեր Հուսիոյ 1862, էջ 31։ – «Մարաչու վանքին Պատասխանագիրքը», Բազմավէպ 1848, էջ 40։ – «Քհրական համաճայնութիւն Մարայի գաւառաբարբառին» (Ց. Վարժապետեան), Ռիւրակ 1899, էջ 101, 314։ – «Մարայի բարեւներ» (Ց. Վ.), անդ, 1900, էջ 363։ – «Մարայի լիզուով ազօթքներ», հուն. հաւաքել (Ց. Վ.), անդ, 1900, էջ 185։ – «Մարայի գաւառաբարբառ», տես ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ (Ս.) — «Մարայի չրչակայք» (գիւղեր, հուն), Արեւ. Մատուռ 1882, էջ 407։ – «Մարայի վիճակը», անդ, 1888, էջ 411։ – «Ջայնական ուսումնասիրութիւն Մարայի բարբառին». – Տես ՄԵԼԻՔ (Ս. Պատիճ-Բէկ)։

ՄԱՐԳԱՐ. — *Հալածանքի ենթարկուղ. քերթուածք.* (Բարիի երգերից)։ Ալէքսանդրապոլ, 1905?

ՄԱՐԳԱՐ Ա.) — *Երախտիք, պատմուածք։* Բազու, 1904. 30 էջ?

Փեննագ. Լուսոյ 1905, թ. 1։ – Մուրճ 1905, թ. 4 Տ. Ջ[աւէն])։

Մարդար Ակրօ. — Տես Արեւ. Մատուռ 1896, էջ 182։

Մարդարեանի գրատունն։ Համառօտ գրացուցակ։ Կ. Պոլիս, 1887։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ *Գրիգոր.* — *Համառօտ Օսմանեան պատմութիւն ի պէտս Ազգ. նախակրթական վարժարանաց. վաւերացեալ Յուսումն. խորհրդոյ Ազգ. կեդր. վարչութենան։* Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Պաղտատլեան, 1889. 8°, 95 էջ։

— *Կենսագրութիւն Սրբուհի մայրապետի Նշան-Գալֆեան՝ հիմնադիր–Մայր Համանուն Երբանոցի Աղջկանց, հաստատեալ ի Թասգիւղ 1 Յունվար 1866։* Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, 108 էջ, *մէկ լուսանկար պատկերով։*

Փեննագ. Մշակ 1892, թ. 37։

— *Պատկերագարդ համառօտ աշխարհագրութիւն, ի պէտս Ազգ. Նախակրթական վարժարանաց. վաւերացեալ Յուսումն. խորհրդոյ։* Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Ճ. Ալամեան, 1891?

Փեննագ. Արեւ. Մատուռ 1895, էջ 456։ – Հայրենիք 1892, թ. 156։ Ասոր դէմ՝ անդ, թ. 167։

= Բ տիպ, Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1894. 8°, 152 էջ։

= Գ տիպ, անդ, 1897. էջք՝ նոյն։

Փեննագ. Արեւ. Մատուռ 1896, էջ 620։

= Գ տիպ, անդ, 1899, էջք՝ նոյն։

Փեննագ. Արեւելք 1903, թ. 5385։

— *Նոր աշխարհագրութիւն բնական, քաղաքական և տնտեսական ի պէտս Ազգ. բարձրագոյն վարժարանաց։* Աշխատասիրեաց Գրիգոր Մարգարեան, ուսուցիչ պատմութեան և աշխարհագրութեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. և վիմագր. Գ. Պաղտատլեան, 1890–91. 8°, 414 էջ։

Փեննագ. Արեւելք 1890, թ. 2089։ – Մշակ 1891, թ. 16, 18, 21։ – Պատասխան՝ Արեւելք 1891, թ. 2102, 2122։

= Բ, Գ տիպ?

= Գ տիպ, Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1900. 8°, 212 էջ?

— *Աշխարհագրութիւն տեղագրական, բնական և քաղաքական համաձայն կրթական ծրագրի Ուսումնական խորհրդոյ Կեդրոնական վարչութեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1902. 8°, 79 էջ։

Թարգմ. — Տես Հաւատոյ, Յոյն, Սկր. — ՊՈՒՐԹՈՒՆԱ։

Ուսումնասիրութիւն իր մասին՝ Մանզումէ 1901, թ. 120։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, (կարապետ Տ. Յարգսեան). – *Հայրենեաց հնութիւններից. Պարապէտի գիւղ, Ախալքալաքի մօտ, հուն,* Արարատ 1873, էջ 389։ – «Ախալքալաքայ չրչակայ գիւղօրայք», 1874, էջ 223։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, Մ.) — *Խնդուք։* Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Պարբեան և բիկ. 1901. 8°, 24 էջ։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, Յովհաննէս (Արայ). — *Աւազ՝ ձեռք մարդ, կամ մայրերը ինչ պարտք ունին իրենց զաւակաց վրայ։* Թարգմանեաց ի յունա՝ կանէ Յ. Ա. Մ. Աստանցի, վաղեմի աշակերտ Սուրբ Փրկչեան վարժարանին Եէտիգուլէի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1866. 8°, 152 էջ։

«Նախակի ձեռով գեղեցիկ խրատներ և հրահանգներ պարունակող գիրք մ՚է, որմէ մեծ օգուտ կրնան քաղել զաւակի տէր կանայք...». Մասիս 1866. թ. 758։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Պ.) *Թարգմ.* — Տես Միցկեվիչ։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Սամուէլ). — Տես Տէտրակ որ կոչի բնկեր Հայոց։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Վարդան քահ.) *Թարգմ.* — Տես Պատմութիւն Աղիքսանդրի։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, (Վ. Յ. հեղինակ-հրատարակիչ). — *Խաւոզիրք սրբազան պատմութեան ի պէտս դպրոցաց. Ա տիպ?*

= *Բ տիպ*, Կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1879. 8°, 140 էջ։

= *Գ, Դ տիպ?*

= *Ե տիպ*, 1890?

— *Գիրական կամ Մանկանց գիրքը կամ Բազմապատկեր քերական, բոլորովին նոր ոճով. Ա–ԺԲ տիպ?*

= *ԺԳ տիպ.* Կ. Պոլիս, տպ. Սահակ Նիկողոսեան, 1890. 8° 32 էջ։

= *Հարուածիկ կամ Նոր քերական պատկերազարդ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Սերվիչէն. 8°, 32 էջ?

— *Նոր ընթերցարան կամ Սիրուն դրօսանքան. մանկանց երկրորդ գիրքը։* Պարունակութիւն. Մանկական երգեր, կարճ հատուածներ, առակներ, առածներ և փոքր պատմութիւններ։ Տէր և հրատարակիչ գրավաճառ Վ. Յ. Մարգարեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1885. 8°, 104 էջ։

= *Բ, Գ, Դ, Ե, Զ տիպեր?*

= *Է տիպ.* Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Արամեան, 1894. 8°, 96 էջ։

= *Ը տիպ*, անդ, 1896։

= *Թ տիպ*, տպ. Ա. Նիկողոսեան, 1899. 8°, 96 էջ։

= *Ժ տիպ.* Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1901. էջք՝ նոյն։

— *Պատկերազարդ ռուկնմատնիկ հայ տղոցդ։* Երրորդ գիրք ընթերցանութեան։ Պարունակութիւն. Բարոյական գեղեցիկ պատմութիւններ, ոտանաւորներ, երգեր, առակներ, ամենակարեւոր գիտելիքներ, եւն։ Ա տիպ, 1889. 8°, 180 էջ?

= *Բ տիպ?*

= *Գ տիպ*, Հոխացեալ և 110 պատկերօք զարդարեալ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, 192 էջ։

= *Դ տիպ?*

= *Ե տիպ*, Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1899. էջք՝ նոյն։

— *Մարմնամարզութիւն ուսողաստուածական և բժշկական, արանց, կանանց և փոքր տղայոց... 45 պատկերներով։* Կ. Պոլիս 1890, 1893?

— *Մանկավարժական քերականութիւն, պատկերազարդ.* Մասն Ա.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1895. 8°, 32 էջ։

= *Բ տիպ*, Վ. Մինասեան, 1899?

— *Մասն Բ.* Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1895. 8°, 58 էջ։

= *Բ տիպ*, անդ, 1895. 60 էջ?

Քննադ. Լրաբեր 1896, թ. 3567, 68։

— *Մասն Գ. Աստղաբաժանութիւն ուղիք մատենից բանիւ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1900. 8°, 160 էջ։

— *Մարդկութիւն, մանկապարտէզի–ծաղկոցի տղայոց կ՚ուսուցանէ կարդալ, գրել, գծել, երգեր, խաղեր, առակներ, հանելուկներ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1896. 8°, 48 էջ։

— *Գիտելիք դրօսանաւի տաճկախօս տղայոց կամ վարժութիւն հայ. խօսակցութեան և ընթերցման. Ա տարի, Ա տպ.?*

= *Բ տիպ*, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Ասատուրեան, 1900. 8°, 96 էջ։

— *Բ տարի. Գիտելիք... տղայոց կամ վարժութիւն հայ. խօսակցութեան և շարադրութեան։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Արամեան, 1896. 8°, 112 էջ։

— *Հայկական գիրք. վարժութիւն գրաբարի, ի պէտս նախակրթանաց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ճ. Արամեան, 1896. 8°, 132 էջ։

Յառաջաբանին մէջ կ՚ըսէ Վ. Արամ. «... անօգուտ չէ հրատարակել այս գիրքն զոր պատրաստած է բազմայիշատակ Պ. Ե. Աշվազովսքի, հետեւողութեամբ նշանաւոր անգլիացի Խոսքրմարն հնգինակին... Մենք ալ հարկ դատեցինք, ինչ ինչ փոփոխութիւններէ զատ, աւելցնել մեր լիզուիս յատուկ ուներն՝ զորս մեր ուսանողութեան ժամանակ, կ՚աւանդէր բազմերախտ Մաղեզեան Յովսէփ պատուելին»։

— *Համառօտ քրիստոնէական հաւատկցութիւնք Յունարէն և Թուրքերէն լեզուաց։* Նախիւք Վ. Յ. Մարգարեանի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Մարգարեան, 1887. 8°, 56 էջ։

— *Քրիստոնէի հաւատկցութիւնք (հայատառ) Յունարէն, Գազղիարէն, Անգղիարէն, Թուրքերէն լեզուներու.* 8°, 123 էջ?

— *Պատկերազարդ տնտեսավարժական բուսաբանութիւն տնտեսապատուհի – ծաղկոցի տղոց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1900. 8°, 72 էջ։

— *Աշխարհատնիկ հայ տղոց, Ա. տարի, համաձայն լուսոյն. Խորհր. Կրթարան Ուրբաթին։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1899. 8°, 71 էջ?

— *Փոխարհատնիկ հայ տղոց։* Կը պարունակէ հրահանգիչ, բարոյական, նկարագրական,

բանաստեղծական, վիպական, պատմական, տեղագրական, իրագիտական հատուածներու։ Հատ ծաձայն 1897 Մայիսի 23ի վարժարաններու կըրթական ծրագրին)։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1903. 8°, 190 էջ։

— *Մանուկներու հրտրոյ դիրքը։ Ջրուցատրական ընթերցարան...։* Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Սարըեան և Ընկ., 1902. 8°, 119 էջ։

— *Պատկերազարդ իրագիտութիւնք դասու։* Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1901. 8°, 80 էջ։

Փիլնադ. Հանդէս Ամսօրեայ 1901, էջ 187 (23)։

— *Նիվ ուսուց հրմնեի հիմիպասը. Էսէրի վ. Յ. Մարգարեան, էրմէնիեէ օգումագ եավմագ էօյրէնէնէր իչիւն։ Տէրսատէթ, մաթպաաի Սարըեան վէ չէրիք*, 1901. 8°, 32 էջ։

ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (*Տէրսար վ.* = Տիմոտեոս). — «Ֆաղքրպին ու գեղացին». Բիւրակն 1900, էջ 177. – «Բաց նամակ Պ. Կր. Զալիուչեանին». Բանասէր 1902, էջ 96. – «Հատատ» (*քերթ.*) Լոյս 1905, էջ 103. – «Լիկիդիյոյ հայրեր, Ս. Բարսեղ», անդ, 1905, էջ 702, 730, 768, 831, 864, 910, 1104. – «Եկեքանիկն ու գող մանուկը» (*քերթ.*) Հանգէս Ամսօրեայ 1894, էջ 161. – «Ուրթ» (*քերթ.*), անդ, 1895, էջ 159. – «Հրդեհ» (*քերթ.*) անդ, 1895, 375։

Մարգարէական խօսքը և անոր լուսաւորիչը (The prophetic light)։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան, 1892. 8°, 16 էջ։

Մարգարէական յարաբերութիւն. Տես ՋԱՔԱՐԵԱՆՑ Պ. Գ. և Ջ.։

Մարգարիտ արքայութեան երկնից. — Տես ԽՐԻՄԵԱՆ (Մ. Կաթ.)։

Մարգարտէ մանեակ. — Տես ՏՈՒՐ (Եւգ.)։

Մարդ. — Տես ՇԱՋԼԸ Ֆ.։

Մարդ-Աֆիժ. — Տես ՄՍՐԼԵԹԼԻ (Գ.)։

Մարդ-Գայլ. — Տես ԱԻԵՏԵԱՆՑ (Գ.)։

Մարդ եմ. — Տես ԼՊԵՐԻ։

Մարդ ըլլալու միջոցը. — Տես ՍԼՔԱԼԷՄԵԱՆ (Ա. Կ.)։

Մարդաբանութիւն. — Տես ԳԱԹՐՖԱԺ. — ԿԱՆԷՍՏՐԻՆԻ (Գ.) — ՊԵՏԻԻ. — ՊՈՋՈՒԱ (Ա.), եւն։

Նաև՝ Ազգագր. Հանգէս 1897 Ե Դիրք Ե Յատուկած էջ 119, գրախօսութիւնք. – Հանգ. Ամս. 1894, էջ 315, «Մարդաբոսաց համաժողով»։

Մարդասիրութիւն. — Տես ԱԻԵՏԻՔԵԱՆՑ (Ա.) Յատնդատաժ. — ԲՕԿ. — ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ (Զ.) — ՄԱԼԱԹԵԱՆ (Գ. Ա.) — ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԻՕԶԵԱՆՑ. — ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ (Յ.) — ՅԱԿՈԲԵԱՆ (Ց. և Ա.) — ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ (Բժ. Լ.)։

Մարդաւուրարի վերջին կանոնագիրը, անհրաժեշտ ամէն անհատի։ Կ. Պոլիս, տպագր. «Մանզումէ»ի, 1902. 8°, 56 էջ։

ՄԱՐԳԱՆԵԱՆ (*Ֆրէդոն*). — Նշանաբանական գործի հերկայ վիճակը. Մուրճ 1893, թ. 10, 11, 12. – 1894, թ. 2, 3. – 1897, թ. 5, «Ազգային դիւանիններուն անհրաժեշտութիւնը»։

Մարդասէր Ջորջ Միւլլէր. Լուսոյ 1902, թ. 4, 5, 6։

Մարդասիրական բնկերութիւն. — Տես Բազմ։

Մարդասիրական Հայկեան Ճեմարան ի Կալկաթա։

— *Նոր կարգք և կանոնք Հայկեան Մարդասիրական Ճեմարանին. Կալկաթա*, 1843. 8°, հայ–անգղ.?

Նոյնը յԱրշալոյս Աւետաւետեաց 1844, թ. 208–210։

Տես հաև ԱՎԴԱԼԵԱՆՑ (Յ.) – ՄԿՐՏՉԵԱՆ (Գ.) – Ազգասէր 1846, էջ 7, 17, 229. – 1847, էջ 17, 25, 28, 259, 307, 323, 363. – 1848, էջ 17, 121, 4, 97, 163, հաւ.

Մարդասիրութեան և աշխատութեան ազգիւ գիւղորայ. – Տես ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Բժ. Սիմ.)։

Մարդավարութիւն. – Տես ԹՐԵԱՆՑ (Հ. Ի.) – Քաղաքավարութիւն։

Մարդեղութեան... վրայ խոսակցութիւն. — Տես ՓԵՐՊՆԻ։

ՄԱՐԻՆ (Լմէ = Aimé-Martin *ֆրանսացի*). — *Դաստիարակութիւն մարդ կամ քաղաքակրթութիւն ազգի մարդկան ի ձեռն կանանց ի Լ. Լմէ-Մարթէնէ։* Գործ պատկեալ ի Հեմարանէն Գաղղիոյ։ Հատոր Ա. Թարգմանեալ ի գաղղիական բնագրէ Ա. Մ. Գարագաշեանէ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Փերիչեհան և Ընկ., 1870. 8°, Լ + 146 էջ. (Ազգ. ժողովրդ. մատենադարան, չրջան Ա. հատոր Ա.)։

— *Ակն բարւոյ. Ընկերական փիլիսոփայութիւն. Դաստիարակութիւն մարդ կամ քաղաքակրթութիւն մարդկան ի ձեռն կանանց.* (գործ պատկեալ ի գաղղ. Հեմարանէն). Հատ. Ա. Թարգմանեաց Սիմոն Գաբամաճեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Աշճեան, 1885. 8°, 416 էջ։

Կարծեմ ուրիշ թարգմանութիւն մըն ալ հատած է և տպուած 1854ին։

— *Հրաչալիք բնութեան Լմէ Մարդէն գաղափարացոյց. Թարգմանուած ի հայ երկասիրութեամբ Գաբրիէլի Դրասէրեան։* Ա և Բ հատոր։ Կ. Պոլիս, 1870?

Տես և Հրաչալիք բնութեան։

ՄԱՐԻՆ (Ծ. Սէն = J. Saint-Martin *ֆրանսացի*). — *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Suivis du texte Arménien de l'Histoire des Princes Orpélians, par Etienne Orpélian, archevêque de Siounie, et de celui des Géographies attribuées à Moyse de Khoren et au docteur Vartan, avec plusieurs autres pièces relatives à l'histoire d'Arménie; le tout accompagné d'une traduction Françoise et de notes explicatives, Par M. J. Saint-Martin. Tome Premier. Paris, de l'Imprimerie Royale, 1818. 8°, p. xii + 450.

Avertissement-ը կ'սկսէ. «Cet ouvrage est le premier qui ait été publié en Europe sur l'Arménie; nous osons croire qu'il en donnera une connoissance exacte sous les rapports géographiques et historiques. Les di-

vers mémoires et les traductions qui le composent, sont terminés depuis l'an 1812. Nous avons obtenu, par une lettre ministérielle du 15 juin 1813, la faculté d'en faire imprimer une partie à l'Imprimerie royale, car nous ne nous proposions alors que de publier le texte et la traduction de l'*Histoire des Princes Orpélians*, écrite, à la fin du XIII.e siècle, par Étienne Orpélian, archevêque de Siounie. Nous réservions pour d'autres temps nos Mémoires sur la géographie et l'histoire de l'Arménie, qui seroient devenus des ouvrages fort étendus. Nous nous bornions à faire connoître une portion des objets qu'ils contiennent, dans des notes destinées à éclaircir les points les plus obscurs de l'histoire des Orpélians. Mais comme tout ce qui regarde l'histoire, la géographie et la littérature Arméniennes, est resté entièrement inconnu jusqu'à ce jour. chacun des passages de ce fragment historique auroit exigé une dissertation pour mettre les lecteurs François en état de comprendre la narration de l'auteur. Nous avons donc pensé que, pour nous borner à ne faire des notes que sur les points qui intéressent plus particulièrement les événemens qui sont rapportés dans ce livre, il falloit le faire précéder d'une description géographique de l'Arménie et d'un précis de son histoire. Il est résulté de tout cela un ouvrage fort différent de celui que nous nous étions d'abord proposé de publier; mais nous y trouvons l'avantage fort grand pour nous, de répandre plus promptement des connoissances qui contribueront à rendre plus facile l'intelligence des autres ouvrages que nous publierons sur le même pays et sur les contrées limitrophes.

Les notes que nous avons ajoutées à notre traduction de l'Histoire des Orpélians, nous ont fait faire beaucoup de recherches longues et pénibles. Nous ne nous sommes pas bornés à consulter les seuls écrivains Arméniens; pour ne rien laisser à désirer, nous avons parcouru les meilleurs ouvrages des Arabes et des Persans, et nous les avons comparés tous avec ce qui se trouve dans les écrits des Byzantins et des Syriens, aussi bien qu'avec les relations modernes, pour les éclaircir les uns par les autres.

Pour ajouter à l'utilité de notre ouvrage, nous avons joint à nos Mémoires et à l'Histoire des Orpélians, divers monumens littéraires qui intéressent la géographie ancienne ou celle de l'Arménie, ou bien qui sont relatifs à divers points de l'histoire civile et religieuse du même pays.

Nous avons encore eu, dans le cours de nos travaux, l'occasion d'expliquer plusieurs passages assez embarrassans de divers écrivains anciens. Par les rapprochemens que nous avons faits, nous avons aussi déterminé la position véritable d'un grand nombre de villes et de régions mentionnées dans Strabon, dans Pline, dans Ptolémée, et dans d'autres auteurs Grecs et Latins, que les savans illustres qui se sont occupés de la géopraphie ancienne, n'avoient pu, jusqu'à présent, placer sur aucune de leurs cartes, parce qu'ils ne pouvoient faire usage de tous les renseignemens dont nous nous sommes servis, ni des ouvrages que nous avons consultés ».

Ցեսայ կայ Avant-propos, 1–16 *էջ, ուր կը խօսի հայ լեզուի ու գրականութեան ուսման կարեւորութեան վրայ, և կը վերջացնէ տեսեւեալ խօսքերով.* «... Malgré les nombreux avantages que je viens d'énumérer, la littérature Arménienne est restée entièrement inconnue en Europe jusqu'à nos jours. Il est bien difficile de déterminer précisément les raisons de l'indifférence que l'on a montrée pour elle: le défaut de dictionnaires, de livres élémentaires, et le très-petit nombre des manuscrits que nous possédons dans nos bibliothèques, en sont sans doute les principales causes; mais elles ne me semblent pas suffisantes pour l'expliquer d'une manière satisfaisante, parce que ces mêmes causes auroient dû également nous détourner de l'étude des autres littératures de l'Orient. Ce qui me paroît avoir contribué le plus puissamment à perpétuer jusqu'à nous cette indifférence, c'est l'état complet d'asservissement où se trouvoit l'Arménie, lorsqu'au milieu du dix-septième siècle. la littérature biblique cessa d'être l'objet presque exclusif des travaux des orientalistes, et que l'on commença, à se livrer à l'étude des langues de l'Asie, dans des vues purement littéraires. Depuis long-temps les Arméniens avoient perdu, avec leur indépendance, le rang politique que l'étendue et l'importance de leur pays leur donnoient droit de tenir parmi les autres nations de l'Asie. Il étoit difficile de penser, au premier abord, qu'un peuple dont la plus grande partie étoit soumise au joug des musulmans, et l'autre errante et dispersée dans toutes les parties de l'ancien monde, s'occupât de belles-lettres, et qu'il possédât une langue savante, fixée depuis fort long-temps et polie par un grand nombre d'ouvrages de tous les genres. Par-tout le goût des Arméniens pour le commerce les faisoit confondre avec les Juifs, et leur langage vulgaire, rempli de mots et de façons de parler Arabes, Persans ou Turcs, empêchoit de les distinguer de leurs dominateurs. Ainsi une première injustice, qu'on avoit faite aux Arméniens eux-mêmes, est devenue la source d'une injustice plus grave, que l'on continuera peut-être long-temps encore de faire à leur littérature ».

Բովանդակութիւն. Avant-propos. Mémoire sur la géographie de l'Arménie. – *Description de la grande Arménie.* I.er. Montagnes et rivières. II. Lacs de l'Arménie. III. Provinces de l'Arménie. 1. Haute-Arménie. 2. Daik'h. 3. Koukark'h. 4. Oudi. 5. Quatrième Arménie. 6. Douroupéran. 7. Ararad. 8. Vasbouragan. 9. Siounik'h. 10. Artsakh. 11. P'haïdagaran. 12. Aghdsnik'h. 13. Mogk'h. 14. Gordjaik'h. 15. — *Description de la petite Arménie.* I.er. Première Arménie. II. Deuxième Arménie. III. Troisième Arménie. IV. Euphratèse. V. Cilicie. Mémoire sur l'origine des différens noms de l'Arménie et de quelques-unes de ses provinces. Précis de l'histoire d'Arménie. Tables chronologiques de l'histoire d'Arménie. — *Rois d'Arménie.* I.re Dynastie, Race des Haïganiens.

Gouverneurs Grecs ou Arméniens établis par Alexandre et ensuite par les rois Séleucides. – 11.e Dynastie. Race des Arsacides. 1.re Branche. 2.e Branche. Marzbans ou gouverneurs envoyés par les rois de Perse. Gouverneurs Grecs et Arabes. III.e Dynastie. Race des Pagratides. Rois Pagratides de Kars. Rois Pagratides de l'Albanie Arménienne, appelés Gorigéans. Rois du Vasbouragan. Race des Ardzrouniens. — *Princes Musulmans de l'Arménie*. Race des Mérouanides. Princes Turkomans de la race des Ortokides. Ortokides de Hisn-Keïfa et d'Amid. Ortokides de Merdin et de Miafarékin. Rois de Miafarékin de la race des Ayoubites. Rois Musulmans de Khelath. Emirs Musulmans et Princes Géorgiens d'Ani. – IV.e Dynastie. Race des Rhoupéniens. Patriarches d'Arménie. Patriarches de Sis.

— *Երկրորդ հատոր*. Tome second. Paris, de l'imprimerie royale, 1819. 8°, 519 էջ։

Թվականություն. De la vie et des écrits d'Etienne Orpélian, archevêque de Siounie. Dissertation sur l'origine de la famille des Orpélians et de plusieurs autres colonies Chinoises établies en Arménie et en Géorgie. Histoire des Orpélians. Chap. I–IX. 57 163. – Ժամանակագրություն. 163 296. – Mémoire sur l'époque de la composition de la Géographie attribuée à Moyse de Khoren. Géographie attribuée à Moyse de Khoren. Notes. Itinéraire de Tovin, capitale de l'Arménie, jusqu'à plusieurs autres villes du même pays, et de quelques autres régions. Notice sur les quatre fleuves du Paradis et sur quarante-deux autres fleuves grands et célèbres. Géographie du docteur Vartan. Notes. Ordonnance de Mihr-Nersèh, gouverneur de l'Arménie pour le roi de Perse, adressée aux princes de la grande Arménie. Notes. Lettre des princes de l'Arménie Orientale au pape. Notes. Table alphabétique des noms géographiques contenus dans les deux volumes.

Այս գործին տես կր գրէ Ֆ. Պ. Փորժ 1881, թ. 5–6, էջ 12–13)։ « Առաջին մասի մէջ մանրամասն քննութեան են ենթարկուած այն երկրի աշխարհագրութիւնը և պատմութիւնը որ այնպէս սակաւ ծանօթ էր այն ժամանակ եւրոպական գիտնականներին։ Հեղինակը գլխաւորապէս ուշադրութիւն է դարձուցած հայ մատենագրների մէջ պահուած աշխարհագրական տեղեկութիւնների վրայ. համեմատութիւն է նոցա արաբացի և պարսիկ աշխարհագիրների համանման տեղեկութիւնների հետ, մի և նոյն ժամանակ զանգլատութիւնն չտալով Խորենացոյց և Ասորոյ աստուածները Հայաստանի վրայ։ Այսպէսով այդեհայր մատենագրների տեղեկութիւնները միմեանց համեմատութեամբ ստուգելով՝ ոչ միայն հայկական քիչատակարանների չատ մուխ տեղերը պարզաբանում է, այլ և մեծ հմտութեամբ որոշում է քաղաքների ու տեղերի իսկական դրութիւնը, որոնք պատահում են Աստրաբոնի, Պլինիոսի, Պտոլոմէոսի և ուրիշ մատենագրների գրուածներում, և որոնք մինչև այն ժամանակ որոշուած ու քարտէզի վրայ նշանակուած չէին։

Երկրորդ մասի մէջ պարունակվում են Որբէլեանց Պատմութիւնն և Մ. Խորենացոյն ու վարդանի լծած այսուած Աշխարհագրութիւնների քննադիրները ու իմաստասիրութիւնները քաղաքի պարզաբանող ծանօթութիւններով ու մեկնութիւններով։ Այս բոլոր գրուածները նորանից առաջ արդէն հրատարակուած էին. Որբէլեանց Պատմութիւնը Մադրասում 1775–ին, Խորենացոյ Աշխարհագրութիւնը Մարսէլլում 1683–ին, իսկ վարդանի Աշխարհագրութիւնը Կոստանդնուպոլսում 1728–ին։ Այսուհետ առաջին անգամ հրատարակում են նոցա իմաստասիրութիւնները եւրոպական լեզուով, և իմաստասիրութիւնը պէտք է մեծամեծ դժուարութիւնների յաղթէր. Խորենացոյ Աշխարհագրութեան պակասաւոր և չեռագրաց գարերի չարհիւանդներով լի բնագիրը տեղից հեղինակին իր մեկնութիւնների մէջ ծուռ հղկակացութիւն գալ Աշխարհագրութեան յօրինիչու մասնակին նկատմամբ։ Այն Մարաէնը այդ աշխարհագրութիւնը Խորենացոյն չէ տալիս, այլ մի ուրիշ մատենագրի, որ վ. դարու կէսին էր ապրում։ Սակայն այս գրուածի աւելնարներ օրինակների բազդատութիւնը ցոյց տուեց որ հիմ Մ. Խորենացու գրածը չէ, այլուամենայնիւ Ջ կամ Լ դարու մատենագրի արդիւնք է։ Այս իմաստասիրութիւնների գլխաւոր արմատորութիւնը պարունակվում է քազմաթիւ ծանօթութիւնների մէջ, որոնց մէջ առատաբար փայլեցաւ Այն Մարաէնի մեծ համառութիւնը և նորա քննադատական իմքը։ Նորա գազափարներից, մեկնութիւններից, քացատրութիւններից, եզրակացութիւններից չատերը ապշեցրին ժամանակակիցներին իրանց համոզմունքի համար և մի անգամ ընդմիշտ վճռական կերպարանք տուին չատ խնդիրների որոնք վիրաբերում են Հայոց պատմութեանն ու աշխարհագրութեանը։ Ընդհակառակն, վերջին կէս դարու ընթացքում արհեստագիտութեան արած յաջողագիտութեան համար, նորա ասածներից չատը հնացել է, մի մասն էլ քոլորովին հին է։ Նոր լիչատակարանները մասամբ քացատրեցին այն դէպքերը որ Այն Մարաէնին անմատչելի էին, մասամբ էլ խորատակեցին նորա հզրակացութիւնները։ Նայց այն ժամանակ, այսինքն 60 տարի առաջ, համարեա նորա քոլոր ասածները ուշադրութեան արժանի էին ոչ միայն մտքերի ինքնուրոյնութեամբ, այլ և քացատրութեան նորութեամբ և անհերքելի եզրակացութիւնների համարձակութեամբ։ Նոյն իսկ մեր օրերում, չնայելով որ 60 երկայն տարիներ քամանում են մեզ նորա ժամանակից, Այն Մարաէնի երկասիրութիւնը միակ գիրքն է որ Հայաստանին վերաբերիալ տեղեկութիւնները մատակարարում է գիտնականներին։ Հանկալի կր լինէր գիտութեան օգտի համար և Այն Մարաէնի լիչատակը յաւերժացնելու նպատակով նորա գրքի երկրորդ տպագրութիւնը հրատարակել, մի քանի կարեւոր փոփոխութիւններ անելով նորա մէջ որ գիտութեան արդի վիճակը պահանջում է։

« Այս երկասիրութիւնը որի մէջ Այն Մարաէնը հանգէս է գալիս միանգամայն իբրեւ հնագէտ և լեզուագան, պատմագան և քննադատ, և որի մէջ նա առաջին անգամ պայծառ լոյս է սփռում այն ազգի ու երկրի վրայ որ մինչև այն ժամանակ չատ սակաւ ծանօթ էր ֆրանսիացոց, անպատմելի տպաւորութիւն գործեց գիտնական աշխարհի վրայ։ Journal des Savants չերմ համակրութեամբ ողջունեց այս գիրքը, որ գիտութեան մի որոշ չրջանը ընդարձակում էր։ Ի պակաս զովութեան իսկ նորա մասին և ուրիշ ամենագիրների ու հանգէտների, և Բ. Միքայէլի գուշակութիւնը կատարուեցաւ։ Այն Մարաէնը արհեստագէտների պարագլուխներից մէկը դարձաւ։ Հարիւրաւ պարիսպագիտներ էլ գտնուեցան, որոնք առում էին իմ նորա տանկացական, աստուածական և պարսկական մատենագրներից քերած վկայութիւնները մի տեսակ խաբեբայութիւն են, որովհետեւ նորա այդ լեզուների մէջ տեղեկութիւնը, ինչպէս յայտնի է, քաւական

հարուածի է։ Այս դատողութիւնները մասամբ հիմնարար էին. բայց ոչ ոք չէր ուզում հասկանալ այն պարզ հանգամանքը, որ այս լեզուներից ամէն մէկի հիմնատար ուսումնասիրութիւնը՝ նոյնիսկ ոչ մի մարդու աշխատիկ կեանքը, գոնէ մի քանի տասնեակ տարիներ կը պահանջէր, իսկ Այն Մարտէնը այն ժամանակ դեռ 28 տարեկան էր և նա լեզուների վրայ նայում էր իբրեւ միջոցի՝ և ոչ իբրեւ ուսումնասիրութեան նպատակի վրայ։ Երբեմն մենք անդամ նորա հիմնատար հայագիտութեան մասին կասկածներ էին յայտնում։ Այս վերջինների թւումից էր և Ջրպետը, որ իր հայ գիրականութեան (1823) յառաջաբանութեան մէջ իբրեւ օրինակ բերում է մի քանի հայերէն լեզուի քառեր ու ձեներ որ Այն Մարտէնը սխալ էր հասկացել։ Սակայն այս մանրակրկիտ քանակութիւն, որի մէջ Ջրպետը կոչ տալով Այն Մարտէնի մի քանի մանր սխալներին՝ բոլորովին լռութեամբ էր անցնում հայագէտ ֆրանսիացու հայկական գրականութեան ասման գործին մատուցած մեծ ծառայութեան վրայ, աժան չնաշխ նորան։ Այն Մարտէնի բարեկամները գործի մէջ խառնուեցան, և Ջրպետը մի լաւ դաս ստացաւ որ չատ դիպուս նորա անձնասիրութեանը։ Բայց այդ մասին քիչ յետոյ կը տեսնենք »։ Տես փոյթի 7–10 էջերը, ուր դրուած են Ջրպետի և կլաքրոթի նամակները։

Սոյն գործին Յառաջաբանը խմբագրուած է Ս. Մ. Աբրատի մէջ, 1872, էջ 322, 354, 401. — Ա. Բաղրատունի նոյն Աբրատի նոյն պրակին մէջ, էջ 275–6, «Տեղք գարձկինք, կ'բաէ, Ս. Մարթէն, նշանաւոր Հայագէտներից մէկի Մեմուար սիր յ'Ակադեմի « Ֆիլոսոֆական Հայաստանի » գրուածոց խմբագրութեանը, զոր յուսալ վաղ ուրեմն ի լոյս ընծայել Ս. Նշմարտնաչ մեր Մայր Ակադեմի չնորհի »... Ինձի ծանօթ չէ մեզ արդեօք խմբագրուած ու տպուած է...

— *Fragments d'une histoire des Arsacides*, ouvrage posthume de M. J. Saint-Martin, publié sous les auspices du Ministère de l'instruction publique. Tome premier. Paris, imprimerie nationale, M DCCC L (= 1850). 8°, p. XIII + 448. - Tome IIme, p. 446.

Հրատարակիչն է Felix Lajard, որ և հեռաձայ Avertissement-ն ունի գրքին սկիզբը. « La commission [1] chargée du soin de publier, sous les auspices du ministère de l'instruction publique, les œuvres posthumes de MM. Abel Rémusat et J. Saint-Martin, termine cette honorable mission en livrant au jugement des savants les fragments laissés par M. Saint-Martin d'une histoire des Arsacides, qui fut son œuvre de prédilection dès les premières années de sa vie littéraire et scientifique. Le titre que nous donnons à cette dernière publication indique suffisamment l'état d'imperfection où se trouvait l'ouvrage, lorsque le fléau qui, en 1832, désola la France et tant d'autres contrées, ravit M. Saint-Martin à l'amitié de ses confrères et aux justes espérances qu'ils fondaient sur la vaste érudition d'un auteur qui venait à peine d'atteindre sa quarante et unième année. Non-seulement le monde savant regrettera avec eux que M. Saint-Martin ait laissé inachevé un travail où devait être traité, d'une manière complète, un des plus beaux sujets que présente l'histoire ancienne de l'Asie occidentale, mais on déplorera la fatalité qui a voulu qu'une mort prématurée l'ait même empêché de revoir et de coordonner les parties de ce travail qu'il avait rédigées. Publiés par lui, les fragments de son histoire des Arsacides n'auraient présenté ni les lacunes, ni les imperfections, ni les incohérences qu'on y remarquera. Les unes et les autres doivent être imputées au manque de temps. Les incohérences sont, en particulier, le résultat des modifications que subissent inévitablement les opinions de tout écrivain consciencieux qui, ayant entrepris un ouvrage de longue haleine, rencontre sous sa plume, à mesure qu'il avance dans l'accomplissement de sa tâche, des faits, des rapprochements, des conséquences que d'abord il n'avait qu'entrevus, ou qui avaient entièrement échappé à son attention. On approuvera, sans doute, que la commission se soit abstenue de chercher à remplir aucune des lacunes qui existent dans le manuscrit de M. Saint-Martin. On approuvera certainement aussi qu'elle y ait laissé subsister les passages qui offrent quelques contradictions. Elle a voulu que le lecteur pût constater lui-même quelles modifications avait successivement éprouvées le sentiment de l'auteur sur l'authenticité de tel ou tel récit des historiens de l'antiquité et sur les conséquences qu'il convient de tirer des faits avérés. A l'exception de la rectification d'un petit nombre d'erreurs que l'auteur avait reconnues lui-même dans des notes volantes, les seuls changements, les seules améliorations que la commission ait permis à l'éditeur d'apporter au texte de M. Saint-Martin, se sont bornés à faire disparaître quelques négligences de style, à supprimer plusieurs répétitions inutiles, et à remplir les citations, presque partout restées en blanc. Ce dernier soin, l'éditeur se plaît à reconnaître ici qu'il n'aurait pu l'accomplir convenablement, s'il n'avait eu le secours de la riche érudition de ses deux collègues, MM. Hase et Eugène Burnouf.

Les recherches de M. Saint-Martin, commencées dès l'année 1816 ou 1817 [2], s'étaient étendues aux quatre branches royales des Arsacides: les Arsacides de Perse, ceux d'Arménie, les Arsacides de l'Inde ou de la Bactriane, appelés rois de Kouschan dans les auteurs arméniens, comme dans les auteurs chinois; et les Arsacides septentrionaux, fréquemment désignés sous la dénomination de rois des Massagètes ou des Alains. L'auteur s'était proposé de remonter à l'origine et de tracer l'histoire de chacune de ces quatre branches royales, en y rattachant l'his-

1. Cette commission se compose de MM. Hase, Félix Lajard et Eugène Burnouf, membres de l'Institut (Académie des inscriptions et belles-lettres).

2. Voy. *Nouv. Rech. sur l'époque de la mort d'Alexandre et sur la chronologie des Ptolémées*, etc.; Avertissement, p. 1. Paris, Imprimerie royale, 1820.

toire de toutes les branches collatérales qui régnèrent sur quelques petits royaumes ou sur des principautés héréditaires. Les fragments qu'il nous a laissés comprennent seulement le résultat de ses recherches sur l'origine des Arsacides de Perse et des Arsacides d'Arménie, et l'histoire des premiers depuis leur avénement au trône des Achéménides jusqu'au moment où Corbulon s'efforce d'amener Vologèse, roi des Parthes, à conclure un traité de paix avec les Romains, et Tiridate à recevoir des mains de Néron la couronne d'Arménie, plutôt que de tenter, par la voie des armes, la conquête de ce royaume. Mais si le manuscrit de M. Saint-Martin s'arrête là, on aurait tort d'en conclure que là aussi s'arrêtaient les investigations de l'historien. Ecrire était pour lui le plus pénible des labeurs. Il ne s'y livrait qu'avec répugnance, confiant, trop souvent peut-être, à sa prodigieuse mémoire le soin de retenir et de classer les faits, et préférant toujours le plaisir de courir après la découverte de nouveaux faits à l'obligation, fastidieuse pour lui, de coordonner par écrit ceux dont il avait déjà acquis la connaissance. Toutes les personnes qui, comme nous, ont été à portée de l'entendre parler de ses travaux historiques, attesteront, d'un commun accord, que longtemps avant le jour où il a succombé à une violente attaque de choléra asiatique, il avait déjà lu tous les historiens orientaux ou occidentaux qui pouvaient lui fournir des renseignements pour achever la tâche qu'il s'était imposée. On en trouvera d'ailleurs une preuve irrécusable dans son Mémoire sur l'époque de la fondation de la dynastie des Arsacides, que nous avons placé, comme appendice, à la fin du second volume des Fragments de son histoire des Arsacides; dans ses Mémoires sur la géographie et l'histoire de l'Arménie, imprimés en 1829[1]; dans les nombreux articles qu'il a fournis à la Biographie universelle de Michaud; dans les notes savantes dont il a enrichi son édition de l'Histoire du Bas-Empire par Lebeau; et enfin dans ses Recherches sur la Mésène et la Characène, que nous avons publiées en 1838[2]. L'auteur avait, dès 1818, présenté ces Recherches à l'Académie des belles-lettres comme un fragment détaché de son Histoire des Arsacides. Deux ans plus tard, il annonçait[3] cette histoire comme n'étant elle-même qu'une partie d'un travail beaucoup plus considérable, qui devait embrasser l'histoire ancienne de toute l'Asie occidentale, méridionale et septentrionale. En 1821, il lisait, dans une séance publique de la même académie, un discours très-remarquable sur l'origine et l'histoire des Arsacides, qui a été imprimé dans le Journal asiatique[4]. Nous le reproduisons ici[5], parce qu'il contient, sur certaines institutions des peuples de l'Orient et des Parthes en particulier, des vues neuves et des observations qui ne se trouvent point dans les autres écrits de l'auteur.

M. Saint-Martin avait étudié, avec une attention particulière, l'origine et l'histoire des deux branches royales des Arsacides que l'Europe savante connaît le moins: les Arsacides indiens et les Arsacides septentrionaux. Mais il ne nous a laissé sur ces deux branches qu'un résumé très-succinct de ses recherches. Il l'a fait entrer dans son Mémoire sur l'époque de la fondation de la dynastie des Arsacides[6], mémoire dont, pour cette raison surtout, la commission n'a pas hésité à proposer au ministre l'impression intégrale, bien que la plupart des autres renseignements qu'il renferme se trouvent déjà, et avec plus de détails, dans les Fragments qui le précèdent. Combien les amis des sciences historiques n'auraient-ils pas à s'affliger si, en leur annonçant que la mort a surpris M. Saint-Martin avant la rédaction de son travail particulier sur les deux branches royales dont il s'agit, nous n'avions à ajouter que, de l'aveu de l'auteur, ce travail aurait été fort incomplet[7]. Les historiens orientaux, pas plus que les historiens grecs ou latins, n'avaient pu lui fournir les renseignements nécessaires pour le rendre satisfaisant. Il ne faut donc pas s'étonner si, malgré le grand nombre de médailles nouvelles, découvertes, depuis une trentaine d'années, sur le sol de la Bactriane et de quelques autres provinces de la haute Asie, le monde savant n'est point encore doté d'un ouvrage qui puisse suppléer aux deux parties de l'histoire des Arsacides que M. Saint-Martin n'avait pas eu le temps de rédiger.

Il s'était vraisemblablement proposé de diviser par chapitres chacune des parties dont son ouvrage devait être composé. La commission, tout en regrettant qu'il n'ait introduit aucune division de ce genre dans le manuscrit de son travail, a pensé que néanmoins elle ne pouvait pas se substituer à l'auteur pour l'accomplissement d'un tel soin. J'ai dû me conformer à une résolution dont chacun comprendra les motifs. Toutefois, pour remédier à quelques-uns des inconvénients qui résultent de ce manque de subdivisions dans un travail aussi étendu que celui de M. Saint-Martin, je me suis imposé l'obligation de placer, à la fin du second volume, une ample table des matières qui, tout à la fois alphabétique et analytique, suppléera, en quelque sorte, aux titres et aux sommaires des chapitres que l'on aurait certainement trouvés dans l'ouvrage, si l'auteur avait pu y mettre la dernière main. J'ai jugé aussi qu'il ne serait pas inutile de faire précéder cette table des matiè-

1. Paris, Imprimerie royale, 2 vol. in-8°.
2. Paris, Imprimerie royale, 1 vol. in-8°.
3. Voy. ses *Nouvelles Recherches sur l'époque de la mort d'Alexandre le Grand*: Avertissement, p. 1.
4. Tom. I (août 1822), p. 65–77.
5. Tom. II. p. 293–306.
6. *Fragm. d'une hist. des Arsacides*, t. II, p. 272–277, 283, 285–289.
7. *Ibid.* t. I, p. 38.

res de quelques remarques et additions que le texte de M. Saint Martin me semblait rendre nécessaires en plusieurs endroits. Les additions comprennent trois tableaux chronologiques, qui présentent, l'un, la série des rois arsacides de Perse, les deux autres, la série des rois arsacides d'Arménie de la première et de la deuxième branche. J'ai placé en regard de la date qu'assigne à chaque règne le savant académicien, les dates qui résultent des recherches de feu M. Tychsen et des travaux récents de MM. Ch. Lenormant, Adrien de Longpérier, Cappelletti et H. T. Prinsep.

L'intention de M. de Saint-Martin, formellement exprimée à la fin de ses observations sur l'origine des Arsacides, avait été de discuter, dans deux appendices ou mémoires très-étendus, tout ce qui concerne la chronologie et la succession des rois parthes de Perse et d'Arménie. C'est là qu'il aurait réuni les témoignages et les arguments les plus propres à justifier les modifications apportées par lui à cette chronologie et à cet ordre de succession, tels que les ont établis plusieurs savants, dont les ouvrages sont antérieurs à ses recherches sur l'origine et l'histoire des quatre branches royales des Arsacides. Les deux dissertations dont je parle ne se sont point trouvées parmi les papiers de l'auteur; elles doivent être comptées au nombre de celles que M. Saint-Martin, se reposant sur sa mémoire, avait, de jour en jour, différé d'écrire ou d'achever, lorsqu'une mort prématurée est venue le surprendre dans la force de l'âge».

Բովանդակութիւն երկու հատորներուն. Avertissement de l'éditeur, t. I, p. V–XII. – Première partie. Origine des Arsacides, t. I, p. 1–38. – Section Ire. Arsacides de Perse, t. I, p. 38–54. – Section IIe. Arsacides d'Arménie, t. I, p. 54–169. – Deuxième partie. Histoire des Arsacides. Section Ire. Histoire des Arsacides de Perse, t. I, p. 171–448; t. II, p. 1–218. – Appendice. Mémoire sur l'époque de la fondation de la dynastie des Arsacides, t. II, p. 219–292. – Discours sur l'origine et l'histoire des Arsacides, t. II, p. 293–306. – Notes de l'éditeur, t. II, p. 307–369. – Tableau chronologique des rois arsacides de Perse, t. II, p. 371, tableau nº 1. – Tableau chronologique des rois arsacides d'Arménie, de la première branche, t. II, p. 371, tableau nº 2. – Tableau chronologique des rois arsacides d'Arménie, de la deuxième branche, t. II, p. 371, tableau nº 3. – Table alphabétique des matières, t. II. p. 371–443.

Շրջմամբ կը գրէ «Հայ լիզ. ուսումն» գրքին մէջ. «Յովհ. Ալ. Ակէն–Մարգէն ծնաւ ի փարիզ ի 1791։ Իր հայրը որ վաճառական մ'էր, որդին ալ նոյն արուեստին ասհմանած էր. բայց հարուստ ախդանաւոր մը տղուն հանճարին հաւնելով, հօրմէն հաճախ իրեն առաւ որ իմոյլ տայ որդւոյն յանախել ի դպրոցն Կենդրոնական յատուկին՝ որ Չորս ազգաց (Quatre nations) կոչուած վարժարանին մէջ հաստատուած էր (1802–1809)։ Մեծ յաջողութեամբ գրուեց հոն՝ հանճար, հմտութիւն, հրեւակայութիւն և քանիկ հոխութիւն չէր պականեր իրեն. որով և համարձակեցաւ Տոճ Փարլոս իսրագրով ողբերգութիւն մ'ալ յօրինել, և խոտորով վիպասանական քերթուածի մը առաջին երգերն Տրիլի քերթողին տուաւ յրնկերգութեան։ Տրիլի հանչնալով ալ իմ. ոչափ գովելի և արդիւնաւոր կրնայ ըլլալ այդպիսի յանդուգն հիգն և ջանք մը, լաւագոյն և օգտակար հոս համարելով իսրհուրդ տալ իրեն բանաստեղծութեան չպարապիլու։ Մտադիր անոնց նա այս իմիլագրութեան, և արեւելեան կենդանի լեզուաց ուսման հանիւ հոյա ամենայն ջանքով, և քիչ առենէն պարագրութեան արեւելագիտաց, – ինչպէս կ'ըսէր իր բարեկամն և ուսուցնակից Աբէլ Ռէմիւզա։ —

Արեւելեան լեզուաց մէջ արաբականին ուսումը աւելի դիւրամատչելի էր այն առեն, չնորհիւ Լրբենեանց, Կալիսսի և ուրիշ գանազան տպագրեալ և իմարգմանեալ քերգրաց, գորս փարիզու մատենադարանք ուսումնասիրողաց կրնային բնծայել։ Նպտց հայկականին համար՝ իմէպտեան նոյն առենները մատնաւոր սիմա մը հաստատուած էր արեւելեան լեզուաց դպրոցին մէջ և Տիրոան քահանայի և Աբէլ Ռէմիւզայի իմանգարանք բաց էին իրեն համար, սակայն ուսումնասիրաց և հետամտաց քիչ օգտակարութիւն մատուցանելով։ Ակէն–Մարգէն յաղիմանակեց ամէն արգիլից և իսչընդակաց. և քանդրէկ տարուան հասակին՝ բաւական ծանօթութիւն և հմտութիւն ունէր արաբացի հարուստ լեզուին, որ նշանաւոր կրնայ համարուիլ բազմաթիւ փոփոխութեանց, հատաձայնութեանց և քառատկզմութեան հոխութեամբ։ Շարունակելով և յառաջ վարելով ապա իր հայկական գիտութիւնն, որ հին սկսած ըլլալ իր համարման և մանապատութեան, կը պարապէր նահ պարսիկ, տաճիկ և պարակական լեզուաց. փորձեց նահ հարիւնպի կիրքով մը վրաց լեզուին հանիւ ըլլալ։ Ամենք կ'ըսեն իմ. գենդ ուսումէ ալ գրաւած ըլլայ, զոր այլք հատանական չէն համարիր։ Նդյնպէս հաւանելի չերեւնար այլոց ընդագրութիւնը իմ. քանդրէկ տարուան հասակին արդէն չարագրած ըլլայ իր համբաւատար և անուանի մեծ պատիւ բերող երկասիրութիւնը «Պատմական և աշխարհագրական յիշատակագիրք ի վերայ Հայաստանեայց» (Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie)։ Այս գրուածք հրատարակուեցաւ ի 1819. և անոր մէջ երեւցած հատուած դատողութիւն և ոճը նկատողը յայտնի կը տեսնէ, որ գէմ մեծագոյն մասամբ՝ մեզ ատենդուած ժամանակէն հեղր գրուած պիտի ըլլայ։ Ինչուան նոյն առեն կարեւոր հրատարակութիւն մը երած չէր, բաց ի օրագրաց մէջ գրուած քանի մը անհնչան հատուածներէ, հմէ ուզենանք ի բաց առնուլ ուրիշ տեսակէտով կարեւորութիւն ունեցող՝ Պատճառք ժխտական քուէի (Motifs du vote négatif) իսրագիրը կրող գրուածք մը, զոր իչխեց հրատարակութեան տալ, երբ 1815ին Նափոլէոն Փայղիոյ հատանութիւնն ուզեց առնուլ իր յատկութեական մէկ կարգադրութեան (acte additionel)։ Լաւագոյն էր որ այսպիսի իսդրոյ մը մէջ, – գէմ այսպէս կը դատեն իր կենսագիրք, — Ակէն–Մարգէն չխտանուէր՝ գրագելով միայն Պահպանութեանց և Երբէնեանց պատմութեամբ։ Չամարձակ լեզուով ու խիստ ոճով գրուած մ'էր այն։ Երգնեաք Նափոլէոնի ձեռքն անցած, կամ յետ բնիկ նուիրելոյն ուզած տեսնել գինեանկ. այսչափ միայն յայտնի է որ իր ապագայ ստպարիզին յաջողութեան մեծ խոչընդոտ եղած, ինչպէս պիտի տեսնենք։

1818ին արքունի տպարանէն հրատարակուեցաւ՝ իր քիչ յառաջ յիշատակուած Յիշատակարանաց գրքին առաջին հատորը, երկրորդն ալ հետեւեալ տարուն։ Այս երկասիրութեան մէջ Ակէն–Մարգէն կ'երեւնայ լեզուագէտ, քննագատ, և որով առաջին լուսաւոր սկսա մը բացող կրնայ համարուիլ ի խաւարի այրեարին մը՝ որով վրայ ինչուան նոյն առեն ի Պաղդիա տպուած ծանօթութիւնք խիստ

անկասարք էին և հանուսօք, և չէր կարծուր իմ աւելի խորունկ կերպով ուսումնասիրելու արժանաւոր ազգ կամ երկիր մը լլլայ, ուսոի և իմասունոց մէջ մեծ յարգով պատճառեց Աէն–Մարդէն իր այս գրուածքով։ Վիտնոց կոչուած օրագիրն մեծ համակրութեամբ ողջունեց այս հրատարակութիւն, որ կ'ընդարձակէր գիտութեանց սահմանները և ապրութիւն։ Ոչդն լեզուն գործածելին նահ ուրիչ լրագիրք և հանդէսք. և այն ատեն իրականութիւն դարձաւ Աւմիրզայի գուշակութիւնն իմ Աէն–Մարդէն՝ պարագլուխ պիտի լլլայ արեւելագիտաց։

Առաջին հատորը կը բովանդակէ գրնդհանուր պատմութիւն և պաշխարհագրութիւն Երկրին. և այս պատմութեան և աշխարհագրութեան գրեթէ ինչուան այն ատեն բոլորովին անծանօթք էին իմասունք Լերոպայ. մանաւանդ իմ բոլորովին սիալ գաղափարք և տեղեկութիւններ ունէին. Յովհաննու Աեղբեանան եռահատոր հմուտ երկասիրութիւնն իսալական լեզուով չէր կրցած գտնել պէտք հայած և արժանաւոր յարգը։

Պրուած է հոն նկարագրութիւն Մեծ Հայոց (45–173), նկարագիր փոքուն Հայոց (180–204), քրնութիւն վիճաբանական Հայաստանի այլեւայլ անուանց ծագման վրայ (205–278). համառօտութիւն մը պատմութեան Հայոց (279–404), և մանրամասն կազմական տախտակներ (404–446)։ — Երկրորդ հատորին մէջ հեռեւեալ գլուխներն ամփոփուած են. Ցկենաց և գործուածոց Աեսփանոսի Ուսուխեան՝ արքեպիսկոպոսի Միւնեաց (1–15). վիճաբանական տեսութիւն ի վերայ Ուսուխեան տումին և ուրիչ այլեւայլ հին գաղթականութեանց ի Հայաստան և ի վիրս հաստատութեց (15–57). Պատմութիւն Ուսուխեանց (57–176). ծանօթութիւնք (176–301). Տեղեկագիր ի վերայ մանանակի չարագործութեան աշխարհագրութեան ընծայեալ Մովսէսի Խորենացւոյ (301–309). Աչխարհագրութիւն ընծայեալ Մովսէսի. (309–178). ծանօթութիւնք (388–395). Քանագործացւոյց ի Դուին մայրաքաղաքէ Հայաստանի յայլ և այլ քաղաքս հրկրին և այլոց տեղեաց աշխարհաց (395–398). Տեղեկութիւն ի վերայ չորից գետոց դրախտին, և այլոց քառասան և երկու գլուխոց և անուանի գետոց (397–408). Աչխարհագրութիւն Վարդանայ վարդապետի (407–454). Հրովարտակ Մհեր Նիերսեհի քաղաքապետին Հայոց ի կողմանէ Մհաղաւորին Պարսից՝ առ նախարարս աշխարհին Հայոց մեծաց (472–476). ծանօթութիւնք (476–479). Թուղթ Իչխանաց արեւելից Հայոց առ պապն (479–486). ծանօթութիւնք (486–489). այբուբենական ցուցակ աշխարհագրական անուանց որ Երկրորդին հատորս գրոց (489–519). ցուցակ նիւթոց։ Խոովանդակ գրոց մէջ՝ ուր որ հայ քնագիրը կայ՝ գրուած է ի մի էջ, և ի միասն՝ Երաբգմանութեանն ի լեզու գաղղիական։

Պրսաբ՝ որ Աէն–Մարդէնի գլխաւոր կենսագիրն Երէն մէկն է, « Երբ, կ'ըսէ, իր Երկասիրութեանց առաջին փորձը կը նկատեմ, որ մինչդամայն գրութիւ գործոցն է, իր բովանդակ փառքը ի բովանդակ գրականական զօրութիւնը, չեմ զարմանար այն հիացման վրայ՝ զոր հմուտք իրեն ընծայեցին։ Մեր ուսմանց մէջ, քանաեբրը՝ փորոգ մ'է որ իսան հանք մը կը հանէ, կամ առ առաւին օտար նիւթերէ կը մագրէ. մինչ գիտունը՝ գայն հարտարութեամբ կը գործածէ, ու բանի կը բերէ աքանչելութեան։ Այս է Աէն–Մարդէնի Նպատակը։ Անդրանտին իր ուսմանց ընթացից սկզբնաւորութենէն, առանց դեղեւիլու, յառաջ քալեց դէպ իր նպատակն, որ արդէն իրեն ծանօթ էր, լեզուաց գիտութեամբ օժանդակելու ի պատմութեան Երէից և այլ Երաբգմանութեան, իր Երկասաւորութեանց առնէն կազմած նախագաղափարով, ուստի հրբէք չսասարացաւ։ Ուստի ասէն բան պրպտեց, քննեց ինչ որ կարեւոր էր իրեն այս նպատակաւ գրելու, ի հաչ, յաւրաք և ի խմբեք բարերաց։

« Ընդարձակ էին իր տեսակցութիւնք նկատմամբ այն աչխարհաց որոց վրայ կհգրտնացած էին տեսութիւնքը։ Իրեն համար՝ հայ լեզուն պէտք էր որ մեծ յարաբերութիւններու անհնայ ընդ արդի՝ և մանաւանդ ընդ հին պարսիկ լեզուի։ Ուստի հետազոտութեանցը նպատակ գրեր էր այդ հին լեզուին ամէն բարբառներն. քննութիւն ուզած էր գենտ լեզուի և իր հիւսիսոյն այն պատճառաց զոր չէր կրցած գտնել հայերէնին մէջ։ զոր համեմատաբար նորագոյն լեզու մը կը համարէր։ Աչն վարեանաւ ակտա ուսումնասիրել կովկասեան գատաւորբառներն, և հետազօտել ինչ որ ի մասնաւորին ծանօթ էր վրաց լեզուին վրայ։ Մասնի բանասիրին հետ քանի մը տարիներ բառերել ձեւացած բառարանի մը յօրինման պարագայիս, և հարկ չէ ըսել՝ որ չատ անհատաւոր հրկ մ'էր։ Ու Հայաստաներ իրեն կհգրտն մը առնլով, առաջ կ'երթար ի Վարիեհս, Մարս, լիրիա կորդուաց, յԱսորեստան և ի Փաղեհատան. ու կ'ուսանչորդէր մինչ ի Լազիստան, Վրդքիս, Իբերիա և յԱղուանս։ Ասկա կը սկսէր քաչատրել մէկը միւսով, լեզուներն ու պատմութիւնը, մասնակագրութիւնը և գիտութիւնք, և իր իչխանութեան տակ գտնուող ամէն ժողովրդոց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնքը։ Իր իչխանութիւնը կուչցի, վասն զի տէր էր գրականական Աախոյ այս մեծ մասին։

« Երեք լսկ երարգմանութիւնն ըլլար, դիւրին գործ մ'էր. դժուարագոյն էր համեմատելը, և անոր հետեւանքն բնծայել. և չայամ է գլխաւոր արդիւնք առաջին հատորոյ իր Գիչատակարանաց։

« Ընեերցողը նախ կը գտնէ հոն հայկական լեզուի դիրքին վրայ գրութիւն մը, ու խորունկ և պատմական բանասիրութեան համար բոլորովին նոր Երկասիրութիւններ. չետոյ ուրիչ և նոյնպէս նոր Երկասիրութիւն մը աչխարհագրութեան վրայ՝ պատմութեան վրայ հիմնուած, և արգասիք ընդարձակ ընեերցասիրութեան։ Ցետոյ կը չայնորդին Հայաստանի քաղաքային և կրօնական պատմութեան տախտակք. յորս չահար չհամաձայնիր ուրիչ ծանօթ աչխատասիրութեանց, և հետինակը չի ծանուցանիր մեզ այն մատենագիրներն որունց հետեւեր է։

Իսկ Երկրորդ հատորին՝ բաց ի հետաքննական քննախուզութենէն Մամիկոնեանց և Որբելեանց ի Հայաստան հաստատութեան, քնագրին ի մատրան աբնակ հայոց իմաստքով չգկուած տպագրին Երարգմանութեան մեծ աչխատանք մը չէր։ Բայց հիմ ակնարկ մը ձգենք այն քաղաքներ ծանօթութեանց վրայ որք գրուած են համառօտ քնագրին տմքագչացրելու նպատակաւ, և ամէն լեզուներէ քաղուած հարատութեան, արժանապէս գովելու բաւական իսաք կը պակսի մեզ[1]։

1. Աս Պայէր գրած նամակներուն այլեւայլ հատուածներէն յայտնապէս կ'երեւնայ որ Լաբրոզ մեծ կարեւորութեան կուտար Որբելեանց պատմութեան տրատարակութեան, և Երբ Երէ ամբողջ Երարգմանութեանն ալ պատրաստած էր։ Ւր Երէպէտ հետինակը, կ'ըսէ Աէն–Մարտէն, այնչափ կարգաքան չէ իր պատմութեանը մէջ, վանդան պարագրնեցով (lacune) չահար կ'ընդհատի, սակայն կը կարծենք Երէ արժանաւոր է Լաբրոզի յարգանաց, և չատ հետզհետէ կրնայ օգտակար ըլլալ Աախոյ բնդհանուր պատմութեան, ոչ միայն Որբելեանց տոհմին վրայ գրածներովը, որ ուրիչ տեղ չեն գտնուիր, այլ նաեւ Մոզսէսի աչխարհագրութեանց պատմութեան նիերով, ու վրատանի մէջ հանդիպած յեղափոխու-

1814ին՝ Հնասիրաց ընկերութիւնն, որ կը յաջողէր հետզհետէ ազգային, քաղաքական ամենամեծ գործերու ալ ձեռնարկել, Մարդէն, իբրև յանձնախումբ, կը հրատարակէ տուաջ. « Հետազոտութիւնք ի վերայ պատմութեան և աշխարհագրութեան Ասիոյ և Լուսաւորչին » (Recherches sur l'histoire et la géographie de la Mésène et de la Characène). և իր մահուընէն առաջ, ի 1838 հրատարակուելու համար Փիլիքոս Յաժառի և Հետազոտական կրթութեան պաշտօնատարներին յանձնած։

Շահագրգիռ և հետաքննական ուրի մ'էր այն, գէթ այն ժամանակուց համար, և ազգայնոյ հետաքրքրութեան մեծ հետաքրքրութեան։ Մեսրոպեան թղթագրութիւնը, որուն հարուածոյն կիւրեղեան մը կ'ըսեն հինգ, Մարդէն անոնցմէ ոմանց գոյութիւնը կը հաստատէ հետևեալ ազգագրութեամբ. ու վերնագրի թղթագրութեան 129 տարի առաջ նրկու փորձիկ էրեսներու հատատուածները. և վերջնոյն չարտոնակութիւնը կը դնէ մինչ ի 12ն կամ վերջնոյն։

Ասիական օրագրին մէջ հրատարակութեան նաև հետևեալները. Հայկական ողբերգութեան մը վերայ (Sur une tragédie arménienne). — ի վերայ հայկական առակաց Վարդանայ (Sur les fables arméniennes de Vartan). — Ձեռագրեաց գրաց ընծայելոց ի լորդ Կինկզպորոյէ (Sur des manuscrits orientaux offerts par lord Kingsborugh). — ի վերայ յեղափոխութեանց Հայաստան առ Արշակ Բ. ի չորրորդ դարու (Sur les révolutions de l'Arménie sous Arsace II, au IVe siècle). — Հայկական արձանագրութեանց ի Պոլկարի (Sur les insciptions arméniennes de Bolgharie)։ — Առանցին զատ յիշատակել կինասգիր քառատարանին Մխիթարի հետևեալքն, — Մխիթարա մեծն և տատնչորս պատմեաներ, երեք Մխիթարոց իմաստասէր Պարսիեաց, Իսրմիզդ չորս, երեք Յազկերտաց, երկու Խոսրովաց, ոմն Վաւրմուզդաց, չորս Փրաատաց (կամ Հրահատ) իմաստասէր Պարսիեաց, երկու փառաւոր Պոնտոսի իմաստասէրք, եօթն փոխամանք իբերացւոց արքայք, վեց Սելեւկեան իմաստասէրք Ասորեաստանեայց, կրկին Իհւսքեան պատրազմող պարսիկք, երկու Հերուզդ, վեց Լեւոնք իմաստասէրք Հայաստանի, հինգ Դիմիտրեաններ կամ Դիմիտրեանք։ տուրբ Եփրեմ, Գիւտիք Ալեքսանդր, հայ պատմիչք՝ Մովսես Խորենացի Մարիբասա Կատինա և Մխիթարեանց և այլն։

Ինչ ի այս գրուածներէն՝ կ'ըսեն իմ մեծ կարեւորութիւն ունեցող ձեռագիր երկասիրութիւններ իմ իննիւրով, որոց տարեգիրք սակաւածանօթք են մեզ։ Լուսո արեւելագէտ քանասիրաց մեծ ծառայութիւն մը ընել կը համարինք նոյն պատմութեան քովանդակ բնագիրն ու իմարգմանութիւնը հրատարակելով։ Հայկական առաջին սկզբնագիրը պիտի ըլլայ այն Գագիկ մէջ ամբողջական հրատարակուած, հանդերձ գաղղիական իմարգմանութեամբ։

Այսչափ Ալէն–Մարուէն։ Մենք ուրիշներնիք որ իմ ինքն և իմ ի աքրոյ սիրելիցան Մեսրոպեան Հիմնադրութիւն ինձմադրելով գալն, համանուն, և քոլոթովին տարբեր գրութիւն՝ դեռ այն ժամանակ քանասիրաց անծանօթ, իսկ հիմայ ծանօթ ամենուն։ Լաքրոզի և Ալէն–Մարուէնի իմարգմանութիւնը՝ քոլոթովին տարբեր հեղինակի մը գործ է, և վրիպակ ի Լաքրոզի, որոյ կարծեաց հետեւող եղած է և Ալէն–Մարուէն՝ Մեսրոպեան Հիմնադրութեան ընծայուած, Պատմութիւն Մեսրոպեան

ալ իմպուցած բլլալ Ալէն–Մարդէն, չատերը իմարգմանութիւնք. և Պրոսէ՝ առանց հաստատելու հրատարակուածները՝ կը յիշատակէ հինգ իմուշ. և են համառօտութիւնն մը Տիեզերական պատմութեան. Ղազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի, այլեւայլ հետազօտք Հայոց պատմութեան մի որոշ իրողութեան. Ուղիղ՝ Պատմութիւն Վարդանանց, Պատմութիւն Տարօնոյ և մեծին Ղևոնդեան, Մեծոփեցւոյ Պատմութիւն Լեհնիմոտրի. այլեւայլ գրուածներ Սանդուխտանոյ, Մանեկոնի, Արշակունեաց և Սասանեանց հարստութեան վրայ, որոց համար կ'ըսեն իմ ընդարձակ ծաւալ ունեցող հրատարակութիւնք լլլան, և այլն։ – 1818ին կատարեալ գործակցին այլեւայլ հետ ամուսնացաւ. 1820ին Ֆրանսայ Ազգագրական Ընկերութեան անդամ ընտրուեցաւ։ ու Երկու տարիէն հետը՝ Հիմնադրի ու Շիլիի հետ Ասիական ընկերութիւնը հաստատուեցաւ։ Նոյն տարուան փոխանորդ պահապան անուանեցաւ Նալատանի մատենադարանին, ու իրեն յանձնեցին շարել իմպոյի արեւելեան ինչութեաց պատմութեան գրոց երկրորդ տպագրութիւնն մը ընել. և որոյ տասն առաջին հատորներն հրատարակեց 1824էն մինչեւ ի 1830, յուսական աղքերաց վրայ ուսերնեալ նաև արաբ, պարսիկ և հայ հեղինակաց գրուածներէն քաղուածներ։ — Շարունակութիւնն բրաս իր աչակերտն ու բարեկամ Պրոսէ, և ատարտեց ի 1836 ի քսան և մի հատորս. մանաւանդ երրորդ հատորէն անդին մեծապէս հոխորտացած է նա իմպոյի գրուածքը։

Ասիական օրագրին հաստատութենէն ետքը՝ Ալէն–Մարդէն այլ և այլ հատուածներ հրատարակեց, յորոց մեզի կարեւորագոյն աեղուածներն յիշատակելով զոհ բլլանք. « Տեղեկութիւնք ի վերայ կենաց և գրուածոց Մովսէսի Խորենացւոյ » (Sur la vie et les écrits de Moïse de Khorène (1823). – « Տեղեկութիւն ուղեւորութեան զոր արար Յիւրոպա և Յիտալոյեան ովկիանոսի ի վերջ Տնգլատաանիորդի դարու և աս իմազատութեամբ կարծեաց ուսկերորդի՝ Մարտիրոս Հռիսկոպոս Իղնկայ ի մեծ Հայս, գրեալ ի նմանէ ի հայ բառքառս, և իմարգմանեալ ի գաղղիականն » (Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan atlantique à la fin du XVe siècle sous le règne de Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzendjan dans la Grande Arménie: écrite par lui–même en arménien, traduite en français, 1828)[1] հանդերձ հայ սկզբնագրովը ի հանդիպոյ։

Ալէն Մարդէն աչխատասիրէ եղաւ նաև ի իմարգմանութիւն իմատասնոց օրագրին՝ հետևեալ յօդուածներով. « ի վերայ տպագրութեան ժամանակագրութեան Նեստորեայ Ալեքսանդրացւոյ » (Sur l'édition

---

1. Այս գրչագիր որ կը պահուի յազգային մատենադարանին, հետեւեալ յիշատակին ունի· « Ես Մարտիրոս միայն անուամբ հռիսկոպոս Իղնկայի, ի տուրբ Կիրակոս յանապատէն ի Նորգեղա գնդէն։ — ի վաղուց հետ փափաքէի ի տուրբ գիրատուր առաքելոյն գերհռոմանին տեսանելոյ. և յորմամ հասեալ ինձ անարժանս արժանաւորել տեսեան նոցա. և հանապազ սիրոս փափաքէր, քանց տեսիք ոչ կարէի յայտնել գիրատուրդ սրտի իմոյ – ի վերին Իհ[illegible] (1138) հակոմիքերի իմ ի հայոց ես ի իմ վանացն և ևկի նեղացաւ, հասի ի Յիտալ. պոլ և Աստուծոյ յաջողութեամբ գտեալ նաև մի »...

---

de la Chronique d'Ensèbe. par Aucher, 1820). «Ի վերայ ստորագրութեան Հայաստանի ի Ղ. Պատկաչ Ինճիճեան» (Sur la description de l'Arménie ancienne par Luc Indjijian)[1]. «Ձեռագրական նախին մատենագրութեան Հայոց հրատարակելոյ ի տուրք Պապար» (Sur une collection des auteurs classiques arméniens publiés à S. Lazare, 1828). «Ճանապարհորդութեանն Շուլցի յարեւելս» (Sur le voyage de M. Schulz en Orient, 1828). Յէն–Մարդէնի միջնորդութեամբն էր որ Կիլէնի գիտնականը գրեկուեցաւ ի Հայաստան՝ պանալ արձանագրութիւնները գազափարելու համար։ Իրեն յանձնուած գործը արդէն ի պլուխ հաներ էր երբ պատահեցաւ ի Փրադց ի 1827։ Այդն հայագիտին տուած տեղեկութեանց և գրեթէ ճանապարհագնացի ուղեւորութեանց և օրինակաց տաւիտատ նմանանալութիւնքն հրատարակուեցան յԱխպհան օրագրի։

Յրանսագրութեանդ ակադեմիային այլ և այլ տեղեկագիրք նիւթասցուց Յէն Մարդէն. քանի յայտ «Հետազօտութիւնք ի վերայ կենաց և արկածից Լեւոնի՝ վերջին թագաւորի Հայոց, ըստ նկարագրի ի 1825» (Recherches sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des Arméniens 1825). Թագաւորական կամ ազգային դրոշմն ոսկի պատուած դրչագրաց քաղաքացոց և տեղեկութեանց մետաքսանեալ հատորին ոսկի ծանօթութիւն մը դրաւ Լեւոն Ե Հայոց թագաւորին ոսկի հրամանագրոյն կամ արտօնութեանց թագաւորի որ տուեր էր ի նպաստ Գենուայացւոց ի 1288 (Notice sur le décret ou privilège de Léon II.. roi d'Arménie, en faveur des Génois, en 1288).

Յուլիսի յեղափոխութիւնն (1830) պատճառ եղաւ որ Յէն–Մարդէն դադարեցուցած պաշտօնը կրնայցնէ։ Վասն զի քաղաքական իրողութեանց մասին[2] Ընդհանրական (Universel յրարդին

---

1. Ղ. Պ. Ինճիճեան՝ աստիճ այդ քննագատութեան կը գրէ. «Ձօտարագրիս աշակերտացս Հայկական բարբառոյս ի վերջին ժամանակս յաւուրս մեր՝ ոս առաւելագոյն գտանելոյն. որ և ի յիշատակարանի իւրում տպագրեալ ի փարիզ 1818. քաց յաչիարհագրութենէ իւրմէ և վարդանայ, զորս յիշեցաք ի վերոյ, ինքն յօրինեալ ունի դազդիարէն աչիարհագրութիւն հայատառանեալց ի Վ. հատոր. ի էջս. 17։ Ուր եթէ ի գրոց մերոց ժողովեալ առաչի դնէր պարզմունեմամբ դգաւառս, և ընդ նոքօք դքաղաքս և գաւառս և այլն՝ լինէր գործ սքանչի վասն հարուցանց. այլ դի ըստ մտաց իւրոց առաչնորդեալ բազում ինչ կամեցաւ յիրէն որոչել կամ ուղղել, ի բազում սխալանս անկաւ։ Վասչին պակասութեան այսր գործոյ նորա է, զի գատորագրութեան հին և նոր հայատառանեալց իսառնէ ի միասին. յորմէ և բազում չփոխմունեան գտանի ի նմա, զորս երկար լինի յիչել առանձինս։ Երկրորդ, բազում ուրիք իշխէ համաքաղակ վճռել և որոչել զորս են անորոշ և եղկքայական. զոր օրինակ ի էջս ահամարն 106. գինուեա քաղաք որ ի նոր հայատառն՝ համարձակ նայնացուցանէ ընդ խնուն անուն տեղոյ հին հայատառանեալց, որոչէ նաեւ զհին գաւառ նորա լինալ Տուրաբճառոփ գաւառ Տուրուբերան նահանգին, որ չէ այնպէս։ Ի երրորդ՝ զի զոր ինչ գտանէ գրեալ առ մատենագիրս արաքացոց վասն տեղեաց վերոյ աչիարհին՝ իբր ուղղագոյն և առուգագոյն նախագտաէ քան զմեր մատենագրացն. և զգրեալս վերոցն նկրտի բառ նոցա յարմարել։ Մեք այնպէս գիտեմք, էէ ամենայն ուղղախորհուրդ քննաքանից սկիզբն է և օրէնք՝ զիրաքանչիւր ազգաց պատմութիւն և գաչխարհագրութիւն և դանուանս մարդոց և տեղեաց՝ հանել առնուլ ի հատառարիմ պատմագրաց և յաչխարհագրաց նոյն ազգին. իսկ զպատմեալս յօտարագգի պատմագրաց՝ չանալ յաւէտ համաձայնել ըստ կարի ընդ պատմագիրս սեփականս տգգին։ Այլ սկիզբն Յէն Մարդէնի ընդ հայատանն տեսանի ի պատմականս և յաչխարհագրականս վերոյ ազգին. զի զոր ինչ պատմեն օտարագգի մատենագիրք՝ մանաւանդ արաքացոցն վասն վերոյ աչխարհին՝ ընտրելագոյն և առաչին դասէ քան զմեր մատենագրաց. զոն զոքեէ քանիք նոցին զվիրան ուղղել, և գնոցայն հատատարմագոյն ցուցանել. ոչինչ սեծեալ գմտաւ էէ արաքացոց մատենագիրք օտար են, և ժամանակաւ իսկ յետոյ քան զվիրն. զի նոցայն սկսանի յուխերդ դարձ, իսկ մերն ի կիճերորդ դարս։ Ի հատատութենէն այսորիկ՝ յոզեալ զգրեալսն նորա յիշատակ աչխարհագրութեան, քերցուք զոր ինչ գրէ վասն վերոյ ստորագրութեան մերոյն Հայոց ի բանաբերական օրագրութեան փարիզու յամին 1828. յամսեանն սեպտեմբերի. գազդիարէն անուանեալ փոստաձայ տէ ասվաճ։

Գրէ անդ վասն մեր՝ էէ մեք ի ստորագրէն գտնեմ Հայս՝ սիայն ի մատենս Գունաց և հռոմայեցոց հայելով ասենալ ունք զտեղեկութիւնսն, և ոչինչ ի մատենս արաքացոց և պարսից։ Որ չէ այնպէս. զի սրպէս ասացաք ի վերոյ՝ բաց ի յօտարագիտեալ գրոց արաքացոց յետագոյն յոյնս՝ որ ինչ այլ տեղեկութիւնք գտանէին ասմատենագիրս նոցա վասն հայաստանեայց՝ ունէաք ասմեզ ի կատարեալ ոչոլիս ի ձեռն տեղեկագրողի ստրատ յօտարագիտեալ ի հայերէն. այլ ասդատաստեալ նմանութեանցն ի նոսա լինելոյ, և այն վասն յետագայ ժամանակի, և մեք դոչոլն ինչ քան քաղեցաք ի նոցասնէ. նաեւ իրի վայրապար է ասել յօտարս քաղալ լինէր մեզ, եթէ առ յնմէնէր կային մեզ տեղեկութիւնքն այնոքիկ. որպէս ասէ ինքն»։

Էս կր չրէ Յէն–Մարդէնի բոլոր աստրկութիւնները, և կր յաւելու.

«Ի վերայ այսոցիկ յեղեղութեանցս յաւելու և զայլ ինչ. այն է անձին սեփականել և իբր յիրմէ գտեալ զայն ինչ՝ զոր այլոք բազմեք յաւուց քան դինքն գտեալ են։ Երիսնակի այսպէս ի նախատրիալ օրագրութեանն ցուցանէ յմէ ինքն գտեալ իցէ զԱմիդ քաղաքն ընդ Տիգրանակերտի նայն լինել. զոր բազմեք յատոյ արձանագրեալ են սիրքն ի քառարանի յատուկ անուանց. և յայնհարացոյցն հայատատանեայց փորագրեալ յամին 1751. նոյնպէս և ի պատմագրութեան ազգիս Հայոց։ իսկ ի տետրակս զոր հնան վասն Փրոնիկոնին Նշանքեալ՝ իբր յիրմէ գտեալ ցուցանէ յմէ Նիփրատ գետ կոչէր և Ակրածանի. զոր նոյնպէս բազմեք յատոյ եղեալ էին սիրքն ի նոյն աչխարհացոյցն, և ի պատմագրութեան ի ցուցակին։

Այս ոչ ոք գտաւ հմուտ մերոց պատմութեանց աւելի քան զաս. քայց առաւել պանծալի հանդիսացուցեալ զանուն իւր եթէ փոքր ի այլ ազգ գատատատան առնէր զժերոց պատմագրաց, և ոչ այլ ընդ այլոյ՝ հշմարտասէս զարաքացիս և զՆիայս համարել՝ յորոց վերայ առաւել պարտ էր կասկածել, և առաչնոս զմերան. զի ոչ ինչ փոյթ է Հայոց պարծիլ ի հնութիւնս»։ Հնախ. Գ. հատ. էջ 326–334։ – Նոյն գրքին մէջ ուրիշ այլ և այլ տեղեր եւս կր խօսի Յէն–Մարդէնի մասին. «Յէն–Մարդէն աչխարհագիր գաղդիացի. մատենագրութիւն նորա յազգս հայաստան աչխարհի Գ. 326։ Վայելեալ վիճակաւ նորա ի քննաքանել գպատրագրութիւն հին հայաստանի 328–330. գպատմութիւնն խորենացւոյն 331–333. գԱչխարհագրութիւն նորա 304. էէ ըստ նորա ի վրիպատիպ քառից ասնից նոյն աչխարհագրութեան 307–8։ Ի եերութեան հնախոսութեան նորա յոյնք 309–314։ Մեծ համարել նորա զարաքացի աչխարհագիրս 324–327։ Կարծիք նորա յապաղս Նչախիւանն անուանս 18 ծաճ. և Լրիւմենա անուանս 51։ Վայելեալ քանք նորա յազգս գօրութեան էէ ազգաւորացն Հայոց Վ. 37 ծաճ. էէ ըստ քննաքանութեան վասն Ագենից բդեչիրին և անուանս Գելիտուր 381։

քանի մը յօդուածոց հրատարակութեանց լծուած դրութիւն ու մտածակցութիւն ունեցեր էր Պաղդիոյ Խորհրդին ուղղ ալ պատմութեան ուսուցչի աթոռ մը ունենալու խնդիրքը մեծապատիւ, լուսալի և Ազնուագրութեանց և Վեպագիրի դպրութեանց ակադեմիոյ ուսուցիչը մատնաւոր կերպով յանձնարարած էին կինքը։ Ասոնք ի մտածութիւն ի 1832ի վերջաւորն յունիսի։

Մատենին հատը հրատարակուած գրուածներն են հետեւեալքը. 1°. «Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց, նորագրեալ ի պապական» (Histoire d'Arménie par le patriarche Jean VI, dit Jean Catholicos» traduite de l'arm. en français), տպագրեալ ի Փարիզ ի 1841. Այս նորագրութեան սկիզբը գրուած է կենսագրական տեղեկութիւն մը Յովհաննու կաթողիկոսի վրայ, ի Տիէզիքս լաժառէ, նորէն չէր նա տեղեակ հայ լեզուին։ Նէվ պիւճիոյ լուսվէն քաղաքի համալսարանին ուսուցիչ և հայագէտ՝ քննադատական մը հրատարակած է այս նորագրութեան վրայ (Ուղղութիւն տիեզերք ամոլութիւն մը 1843։ 2°. «Հատուածք յԱրշակունեաց պատմութենէ», տպագրեալ ի Փարիզ ի 1840. (Fragments d'une histoire des Arsacides). – Ասոնք և. Սկզբնաւորութիւն Արշակունեաց ի Պարսս և ի Հայաստան (Origines des Arsacides de Perse et d'Arménie)։ Մատն երկրորդ՝ «Պատմութիւն Արշակունեաց Պարսից» Histoire des Arsacides de Perse)։ Ասոնք յառաջին հատորի. իսկ յերկրորդն կը գտնենք քաղաքութիւն տեղեկագիրք, հատոր, ծանօթութիւններ, և այլն։ Վերջ յիշեցինք կատարեալ վրայ գրածը, և վարդանայ առակաց ծաղկաքաղ մը հրատարակեալ ի 1825 աշակերտութեամբ Զօհրապի, Ազիական ընկերութեան համար, և որոյ վրայ քննադատութիւն մը հրատարակեց Միվէզար Տրասսի Իմաստնոց օրագրին մէջ ի 1826։

Ակադեմիոյ մէջ Ազն–Մարդինի յաջորդեց անուանի սինեզագէտն վիլիէն Մոնթիսլաս. և ժողովոյն գումարման մէջ ի 5 օգոստոսի 1836, պատրն Տրասսի իր գովեստն րրաս. «Հատական գործեց, լսաւ հարատարաթեան, որպէս դի անունը պատուով անցնի յետագային, և մեր յաջորդք մասնակից լլան այն ցաւոց զոր իր կորուստը կ'ազդէ մեզ այս օր»։ Այս հատէն հետք Լուդվիկոս Պիւոնոֆ յանուն և ի դիմաց Ազիական ընկերութեան հետեւեալ խօսքերն արտասանեց. «Բազմազգի տեղեկութեանց որոց զարմանալի յիշողութեամբն չտեմարան մ'էր, կը սիացքնէր անկոդիատիրութիւն, քարեհոգութիւն մը ի յարգել գերկասիրութիւնս ալլոց։ Ինտնական մը եղած չէ որ իրեն հատատար քարեացակամ սիրով լնդունէր այն երիտասարդներն որ իրեն սիրելի ուսմամբ կը փափաքէին սլարապիլ. վասն զի ոչ ոք իրեն նման դատարկասէրը կը մոռնար որ գիտութեանց չահը պայն կը պահանջէր»։

Այս տողերը գրելու առնեին ձեռնարկս հասաւ Ազն–Մարդինի դեռ հաս անտիպ գրուածը զոր կ'ուզէր առ անուանի աչխարհագիրն Ջումպոլտ, և որոյ Լմարգմանութեանն կուտայ Թիֆլիզի Լրժողանք օրագրին 1893 Լուսնկան 140 Լեր.ջին մէջ։ Պաղդիացի հայագէտն խոսքեր էր ի Ջումպոլտ Լեզ կայսրն Ալեսիոյ Լսորհուրդ և կամք ունենայ երկրագրական ուսումնասիրութեան մը հրամայել իր նոր ձեռք ձգած հայկական գաւառաց ուէջ. Ազն–Մարդէն իր ազգային տէրութեան մէջ պաչտօն և պատմութիւն մը ձեռք ձգելէ յետոյ՝ ինդիկիր կ'ասացլարկէ կայսեր Լսորհուրդ յարդիւնս ածելու համար.

« Ես, կ'լսէ, գոնէ իմ կարծիքով, միակ ու բանական կերպով նախապատրաստուած անձնաւորութիւնն եմ, որ զբաղուել է Հայաստանով լսկնածաւալ և յարատեւ կերպով. որովհետեւ այս երկրի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններն՝ առանձինն սիրոյ առարկայ մը եղած են ինձ։

« Երբէն տասնչորս տարի է քանի որ ես հրատարակել եմ Հայաստանի վերաբերեալ պատմական եւ աչխարհագրական յիշատակարաններու։ Այս առաչինն և սկսակ աչխատասիրութիւնն է որ քովանդակում է հատատի, քազմաթիւ և ընդարձակ տեղեկութիւններ այդ երկրի մասին։ Այս ժամանակամիջոցում ես չեմ դադարել նոյն առարկանեւով զբաղուելուց։ Իմ նոր աչխատութիւններին հասցրնելու ելքն է, որոնց ես լնդունակ եմ համարում, նորանց նոյնպէս լրութիւն ու կատարելութիւն տալն է, որ ինձ գսպել են մինչեւ այսօր այդ աչխատութիւններն ի լոյս լնծայելուց։

« Այս ժողովիլ, մանրակրկիտ կերպով քննել և դատատրել եմ այն ամէնը, ինչ որ կարելի է ժողովել այս տեղ այն ազգերի և տէրութեանց պատմութիւնից և աչխարհագրութիւնից, որոնք յաջորդաբար տիրել են Ազիային հետատր ժամանակներից սկսած, լնդունելով Հայաստանը իբրեւ կեդրոն և հիմն իմ խուզարկութեանց։

« Այս իմ աչխատութեան գլխակարգութիւնն և ատորաքաժանութիւնը կատարեալ են, նիւթերը կազմ և պատրաստ, գլխաւոր յատակագիծը իմքագրուած է և ես կարող եմ տպագրութեան յանձնել։ Այսկան հակատակ իմ ջանից, ես զգում եմ, որ դեռ ես իմ աչխատութիւնն ընդհատ է, որովհետեւ փարիզում գտնուած հայ գրականութեան յիշատակներ մեծ մաս չեն կազմուած։ Այդ աւէնք լրացնելու համար անհրաժեչտ կը լինի ոմ գիտնական հանապարհորդութեան ձեռնարկել Մեծ–Հայաստան։ Եւ իսատատնեան քազմութիւ գաւառներում, որ քնակում են Հայերը։ կան աւելի քան քան պատմագրեր, որոնց հետ ծանօթ եմ միայն հատուկոտր քազուածներով։ Այս այդ գրքերը իսատատնեում կը գտնեմ, ինչպէս և քազմաթիւ ուրիշ հետատրքիր երկասիրութիւններ։ Հայկական գրադարանի կազմակերպութիւնը, որը կատճնում է կատարի հիմունք, կարող է տչնօրինակ ճանապարհորդութեան հետեւանք լինել։

« Այս աւէնը չէ. Հայերը աւենայն ժամանակ, քարերի վրայ արձանագրած ունին հատարակական գործերը և մեծ դիպուածների յիշատակները։ Ընդանց պատմութիւնը, այսպէս ասած, քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վրայ դրուած արձանագրութիւն է։ Թագաւորների հին պալատները, ամրոցները, կամուրջները, կրօնական և հատարակական չինութիւնների պատերը – ծածկուած են, – ես այդ գիտեմ, – արձանագրութիւններով, որոնց պատճէնները դատ մեծ նչանակութիւն կ'ունենան։ Իմ ընդանքից մի քանի հատ ունեմ, նորանք ինձ հատել են Մեծ Հայաստանից, և քաւական են ինձ մի քարտէզ գաղափար տալու համար այն տեսակ ժողովածուի օգտակարութեան մասին։ Իրականական յիշատակարաններ, որոնք գտնուում են պետարքուրգում, Մոսկուայում և այլն, թէ գրադարանները, թէ կառավարութեան դիւանները և թէ Հայերի մօտ իմացքով խուզարկութեց յետոյ, կարեւոր կը լինէր ալանալ դէպ ի Կովկաս, չարունակելու նոյն խուզարկութիւնները վրաստանում և Մեծ Հայաստանում։ Պէտք կը լինէր նոյնպէս երկար ժամանակ այդ տեղերում կանգ առնել երկրի վերաբերութեամբ՝ ինչ կատարեալ աչխարհագիտական քննութեան անելու և այցելու հնադարան չինուածքների աւերակները, հին քաղաքները և իրենց քազմաթիւ վանքերը, չատ տեղերում խուզարկութիւններ անելով։ Պէտք է կարծել որ այս պեղումները արդիւնաբեր կը լինին, մանաւանդ Ալատաչատում, Ալմաւիրում ու Իբատաթի ափի ուղղութեամբ գնուղուած հին մայրաքաղաքնե-

րում, Լ՚Ջմիածնի ու Վաղարշապատ լեռան չրջակայքներում։

«Այդ խուզարկութիւնները լրացնելու համար պէտք կը լինէր նոյնպէս մի քանի չրջագայութիւններ անել Տաճկա – հայաստանում՝ Վանում, Կարսում և Էրզրումում, մի քանի ամսով կանգ առնել կաստանդնուպոլիս, մի մի այցելութիւն տալ Տրանսիլվանիայի, Չունգարիայի, Տրիեստի և Վենետիկի Մխիթարեան, և այդ ամէնը մի հանապարհորդութեամբ դէպ ի Հռոմ, ուր գտնուում են քահանայապետական գիրանոցները և մատենադարանները, որտեղ պարունակում են Հայաստանի վերաբերեալ չատ արժանագրութիւններ...

«Մի ձեռնարկութիւն, ինչպիսին սա է, որի նպատակը հէնց նոր հայտնել կերպով ուրուագրելի, տնա տասնեակ տարի է, որ իմ կանկածութեանց առարկան էր։ Էլ մինչեւ այսօր դրան չատ մեծ կարեւորութիւն եմ տալիս, և ասանց տատանելու ես կը նուիրուեի այդ գործին, եթէ վստահ լինէի, որ ձեռնհաս կը լինիմ կատարել այնպէս, ինչպէս ես ըմբռնում եմ, անչեզ կերպով, այնքան արդիւնաւոր որքան և փառաւոր այն կայսեր համար որ կը պատուէր ինձ իր ընտրութեամբ։ Էլ եթէ նամոզուած լինէի, որ ոչ մի խոչընդոտ և դրամական ծախքեր ինձ արգելք չեն լինիլ։

«Էս համոզուած եմ, որ ես եմ, ինչպէս ասացի, ամենայնէ պատրաստուած անձնաւորութիւնը, գոնէ միակը, տյնպիսակ հանապարհորդութեան համար։ Բացի ի հայերէն լեզուի և գրականութեան գիտութիւնից, դուք գիտէք որ ես պարապել եմ և Ասիայի ուրիչ լեզուների ուսումնասիրութեամբ, և որ անտեղեակ չեմ պատմութեան, աչխարհագրութեան և գրականութեան վերաբերեալ և ոչ մի հարցի, և այլն...

«Էս յուսով եմ որ կայսրը յօժարութեամբ կ՚ընդունի և կը հաւանի այդ առաջարկութիւնը, որի կարեւորութիւնը քաջ հասկանում է. որ դուք նորին ասէք այն, ինչ որ իմ մասին մատուցում էք, և իմ ընդունակութեան մասին այդ գիտնական ձեռնարկութեան կատարման համար։...

«(Կայսրը) բարեհաճէք ապահովել իմ տարեկան ապրուստս, որպէս զի կարողանայի իմ կեանքիս մնացորդը ապահով կերպով պարապել կարգաւորելու և հրատարակելու փարիզում, կամ այնպիսի մի տեղ որ ես կ՚ընտրեմ, նորա հովանաւորութեան ներքոյ և նորա ծախսերով իմ ձեռագրերը, և այն աչխատութիւններ, որոնք առանց հեռանալու կը լինեն, ինչպէս օր. Հայաստանի եւ հարեւան երկիրների ընդհանուր պատմագիրքը, և մի չատ մանրամասն Կլկարագիր առասպել եւ բրքական Հայաստանի, Կովկասեան երկիրների, ինչպէս և Պարսկաստանի, Ասորական և փոքր Ասիոյ հայաբնակ գաւառների»[1].

1831, գեկտ. 22 խուսափման ունի Ալէն–Մարդինի այս առաջարկութեան պիրը. քիչ եաքը հանդիպեցաւ իր ցաւալի մահը։ Ինչպէ յաւալ իմացեր էր Գեսելրոտ կոմսի, արտաքին գործոց նախարարի մէկ լրդիմովը՝ լրի կայսերական կառավարութիւնը չէր կարծեր որ ժամանակն եկած բլլայ այդ օգտակար գործոյն իրագործութեան։

Թէ Ալէն–Մարդինն այդպիսի մեծ գործի մը ուսումնական պատրաստած էր, այդ ամենեւին տարակոյս չի վերցներ։ Մատուրնէն հաքր քովը գտնուած հատւածոնք՝ անժիւռելի ապացոյց են։ Բացի ի այն հայ պատմագրաց ամբողջ կամ մասնական լրագրութիւններէն զորս յիչեց, պիտուկ կը վկայէ ականատես՝ լրի ուրիչ գանազան հատւածոնք ալ գտնուեցան, ընտիր դասատրութեամբ կարգաւորուած»։

Տես և Գ. Պատկանեանի մանրամասն յօդուած, փորձ 1881, թ. 5–6, էջ 1–18, ուր կը խօսուի նաեւ Ջրպետի մասին, և կայ կլապրօթի հետ լրկմնակցութիւնը։

Թալգամ. — Տես ՄԱՏԹԻՈՍ ՈՒՌՀԱՑՒՑԻ, «Détails historiques», եւն. – ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ, «Հատուածք սրբոց բանից և ճառից», եւն։

ՄԱՐԴԻՆ (Ց. Փ. = J. P. P. Martin ֆրանսացի քահանայ. — *Analecta* sacra Patrum Antenicenorum, «Հատուածք նախանիկէական հարց սրբոց բանից և ճառից», ex codicibus orientalibus colligit S. P. Paulinus Martinus, Scripturae Sacrae Lector in Superiori Schola theologica instituti catholici Parisiensis. Parisiis, ex publico Galliarum typographeo, M. DCCCLXXXIII (= 1883).

Նովանդակութիւն. «Կայսրանութիւն աթոռոյն Յուստինոսի Անտիոքու քաղաքի. – Ինքնակալի Ադրիանոսի կայսեր «Արիստիդեայ փիլիսոփայի ամէնասքուղ։ – Արիստեայ փիլիսոփայի ամէնասքուղ ի գոչումն աւազակին և ի խաչելոյն ապաքանութիւն։ – Ի լրգիէն Արիստիդեայ փիլիսոփայի որ առ ամէնայն փիլիսոփայս։ – Ի լրգիէն Միքիտոնոս եպիսկոպոսի. – Արբոյն Յրանոսի հնութեան առաքելոցն առաջեալ յազգս որդոցն Ջնքեզեայ. – Երիներոսի է ասացեալ. «Քորժամ աբրաածս ազատեալ և նորոգեալ»։ – Երիներոսի հնութեան ասացեալ. «Ուրք հերձուած և պատառն գիներն»։ – Նորին ասացեալ. «Ուր նկն և մի քնութիւն Աստուծոյ և մարդոյ նորգործեաց»։ – Նորին ասացեալ. «Ինդունայն և մնատիք են»։ – Երիներոսի Լիկտոնաց եպիսկոպոսի վկայութիւն հաւատոյ. «Ինջոտեի են քարք նոցա»։ – Նորին ասացեալ. «Ի հերձուածս որ զմեծ և զփառաւորեալ»։ – Նորին ասացեալ. «Նայի ասէ. մեր ձեզայ առ կին իմ մարգարէ»։ – Երանելոյն Ջիսպոդիոսի հատուած ի հաւէն որ ի յարութիւնն Վաղարու. «Ջի աժենեքին իակ ցոցքն ճնութեան»։ – Ջիսպոդիոսեայ ասացեալ. «Վասն եմէ անմոռ և մահկանացու արար»։ – Ջիսպոդիոսեայ եպիսկոպոսին հատուածք. «Իակ որ երկու քնութիւն ասեն». «Ջմարդն առանց Աստուծոյ քաւեն խոստովանել». «Շունչ արարած է և ոչ չարչարի». «Իննամեայ ասէն ծնաւ»։ – Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի. «Փորուք ի սիծամեծք պատահելիցին, սիրելիք»։ – Կիպրիանոս եպիսկոպոս ասէ յոգոբութեան հաւէն. «Գանգի քաղաքէ հացիս»։ – Աղոտինէ եպիսկոպոսի ասացեալ. «Ուր ի մանն փրխատոսի ոչ սկրտին»։ – Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ասացեալ. «Խորհուրդ մեծ է ոքանչելի տնաւանիք»։ – Աղբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի. «Ընանն մարմնացեալ յերկրի երեւեցաւ»։ – Երանելոյն Գրիգորի Նիւսկիսարոյ յաւետիս Աստուածածնին. «Ալատար հրեչտակական դասու»։ — Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Նիւսկիսարոյ եպիսկոպոսի գովեստ ի սուրբ կոյսն Մարիամ Աստուածածին. «Ջամենայնէ տուեալ և պարհնիրգութեանս»։ – Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ի քանէն որ յոյիոյն Մարիամայ առ Յղիսաբեթ և յարութեան սուրբ Լուսին հոգեւոր սուրբ մարգարէութեամբ. «Աղբ պատուեալ տնաւանեամ զամենայն քան առ Մարիամ»։ – Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ի քանէն որ վկայեալ ի սուրբ Աստուածածինն և ի

1. Այլ յիչատակարանք կայ նաեւ Լուսաւորչի մէջ 1899, Դիրք Ա, էջ 150։

միշտ կոչեն Մարիամ. « Հոգւարուխման այսպէս ծագեաց աբգարն »։ — Իշխանելոյն Երիզորի բանիւ ելագոծի Ասիական եպիսկոպոսի Նուբգոհան ի սուրբ Աստուածածինն և ի միշտ կոչեն Մարիամ. « Անբնին ի մարդկանէ »։ — Սրբոյն Երիզորի Քանչելագործի Կիւրիկոսական եպիսկոպոսի Պնակայոյ, Ներսիսեան ասացեալ ի Նահապետի Երիստոսի և յաստուածազգաց սուրբն Աճախիանոս. « Շրաչափաս և ծայրագոչն, Աստուածայնոյն փառաց արժանացեալ »։ — Իշխանելոյն Միխիխիսոսի եպիսկոպոսի Ագեկանդրոս ի հակառհասէն Պատրոսի Աստուածագոյ. « Կրնալ է լմէ այնոցէս սիրեաց Աստուած գայրհարս »։ — Սրբոյն Միխնոսիոսի Ագեքսանդրոս հայրապետի. « Կեսան գիրիստոս հրէայքն »։ — Իշխանելոյն Միխնոսիոսի եպիսկոպոսի Ագեքսանդրոս. « Ձարեաւ այսօր ի մեռելոց »։ — Իշխանելոյն Միխնոսիոսի եպիսկոպոսի Ագեքսանդրոս. « Նշան գայրակերտան Միհնոս ի Նեմանոս »։ — Նոսրին հատուած. « Չէ մարդ որ իսպնդաս »։ — Պետրոսի Ագեքսանդրի եպիսկոպոսի (հատուածք.) « Վասն որոյ և հղեաղն սուրբ »։ — Պետրոսի Հռոմայ հայրապետին ասացեալ. « Փանգի Մարիամ ծնաւ զմարմնացեալ բանն Աստուած »։ — Նոսրին ասացեալ. « Որ հաւարձակին առել զմարմինն սպասկանացու »։ — Նոսրին ասացեալ. « Ից դի է Աստուած, և մարմինն մի քաւիւն »։ — Նոսրին ասացեալ. « Որ առէ զինի միաւորելեան անքաժանելոյ »։ — Սրբոյն Մնիմոսի եպիսկոպոսի և մարտիրոսի ասացեալ ի վերացումն տեառն մեր Յիսուսի Քրիստոսի. « Ի գալ ժամանակի է մեզ այսպէս գոչել բոլոր մարգարէականն »։ — Մնիմոսի եպիսկոպոսի և մարտիրոսի ի Հանքարձման Հաւատ. « Ջամենեսեան ձգեաց առ ինքն փրկիչն մեր »։ — Նիկիոյ առաջ ժողովոյն սուրբ մարտիրոսաց անուանք այս են. « Նպիսկոպոսանք ՅՈՐ. որոց անուանք բան իրաքանչիւր իմանալ պրնալ է »։ — Միխնոսիոսի յաղագս մահուան Պետրոսի և Պաւղոսի, առ Տիմոթէոս աշակերտն Պաւղոսի. « Աշակերտ աստուածային և որդի հոգևոր »։

— *Les origines de l'église d'Edesse.* Եդեսիոյ եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնն և (Աբգարու Զրույցը). Paris, 1889. 8°, p. 153.

Տես Բազմավէպ 1895, էջ 57–61, « Մարտին հայագիտին կարծիքն մարկոսեան առեւտրանին վերջին տողերուն նկատմամբ » յօդուածը։

Շրուտոֆֆ կը գրէ « Հայ լիզուի ուսումն » գրքին մէջ, էջ 238–243. « Գայդիայ վերջին պատերազմ բնդ Իրուսիոյ և Ձախոյ ելք և հետեւանք, մեծ ազդեցութիւն ունեցան՝ իւաշակրաց առեղէն մինչ այն ժամանակ իր կատարելութեան քանած ուղղութեան վրայ յարեւելս։ Կարծելս այդ մեծ աստղաբեգն ուբիչներու իջած առեղին, կարծեաց կերպով մը մտնալ ուղեց այդ հետեւոց Երկիրին, որուն գարատոր պաշտպանն էր, և սուրբ կրօնիքն նեցուկ և ամրութիւն. մոռցաւ նոյն նպատակաց ծառուած գանձը՝ և գանձանեմատ պատուականացոյնն՝ իր որդոցը հոն իջափոած արիւնը. և այն Երկրին հետ, որ իր պատմութեան գիգնկապոյն էջերը կը կազմէին, հոն իսուսած և իրմէ մեծարուած լեզուներ փոխին և սէր։ Աստնց մէջ գժքաղդաբար՝ ամենէն յառաջ մեր լեզուն պիտի բլլար։ Արդէն Տիւրիեի առենէն սկսած էր նուազիլ իմ յաճախութեանց ի լոր դատախազութեանց նորա ի գպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց, անանկ որ մտնոցնէն Հաքը մտածուկսա բոլորովին վերցնել այդ ուսուցիչ։

Հարկ է անկեղծաբար խոստովանիլ իմ այդ անտարբերութեան կար մեծագոյն պատճառս մ'ալ և էր դպրոցին մէկ կանոնադրութիւնը՝ որ ուսուցչաց ընտրութեան մէջ նախապատճառութիւնը իրենց ազգային ֆրանսիացոց կուտար, որ կրնային՝ ինչպէս անկասկած ալ բազումք մեծ հմտութիւն, խոհունակ տեսութիւն և գիտնական անդրադարձութիւններ, ու լեզուաց համեմատական ուսումնց գիտութիւն, բայց գժբաղդաբար չէր իրենց՝ քան ազգայնոյ մը հնչուտ, արտասանութիւն և վարժութիւն ի քան և ի գիր, որուն ուսուցչի մը վրայ մեծ ու փնտռուած կարեւոր յատկութիւններ են, և կ'ազդեն հասկնալ և սէր ուսումնասէր հետաքրքրութեց վրայ։ Հանդիպած է ազգայնոցս, հետերնին խոսելու աւելի անկասկած ատենները, նաեւ հմտագոյնէ հետ, որ երբ ուզեր են հայերէն լեզուով միտք մը քաղաքակիրթ, ազաչելու քանագատուներ ունք որ գայդիարէնով հասկնալի ընեն մեզ խոսածնին։

Աւար բնական հետեւանքեր կ'երեւար ուսումն գործ ուսուցացնելն, ու նահանգն ու փոխ մարել հետաքրքրութեց սրտէն։

Մխս պատճառ մ'ալ, այն հոգնեցր վատ պահեցոյ համար ուսումնասիրելոց նիւթական պակասութիւնն էր։

Նպատակ ունինք որ այդ անտարբերութեան հետեւանքներն դղալով, կր ջանայինն սկսափիցնել գիրնք այդ լեզուներն, յուսալով լմէ օրշափ վնասակար էր այն նաեւ քաղաքական տեսակէտով։

Այս հոգնեցն և աչիոյժ լեզուն զործածողաց մէջ էր նաեւ հմուտ արեւելագէտ փէլն Մարդէն քահանայ, որ ի մայրաքաղաքին Վաղդիոյ հնաոտաուած աստուածաբանական կամարին (faculté catholique) եկեղեցական պատմութեան և հայրաբանութեան ուսուցիչն էր։ Ինք լաւ բարեներ էր լմէ հայկական մատենագրութեան մէջ ուսումնասիրելի նիւթ, լոկ պատմականներ չէր. այլ մեծ քուած կապին ի նմա՝ ընտիր և գասական հին լեզուով, քաղցմելու լմարգմանութիւնք ի յունէ և յաստրուն, և մանաւանդ աստուածաբանական գրոց անհամեմատ լմարգմանութիւն մը, որով սրտագի ապրատուէր՝ աշխատի հիանալի կը գտնէր գայն։

Փիդրա ծերանաւորն հատաքուած մը կը հրատարակէր, ի վատիկանեան մատենադարանի՝ որոյ գրագական էր, գտնուած այլեւայլ երկաբերութեանց եկեղեցւոյ հարց, որք դեռ եւս տպագրութեամբ լոյս տնած չէին, կամ որոց հրատարակութիւն՝ արդէն եղածներուն վերայ կրնար նոր լոյս մը ծագել՝ լմէրքուածոյ կամ լմարգմանութեանց տարբերութեամբ, և այսպէս կը չարտնակէր իր նախորդին՝ ծիրանաւոր Մայի մեծ և քաղմամեայ ձեռնարկը։ Նոյնպիսի աչիոյժ լմէրքին յանձնեց Մարդէն քահանայի՝ փարիզեան ազգային մատենադարանի ասրնիւնեան գրչագրաց մասին համար, որոց լեզուին հմուտ էր նա և սահնակ։

Մարդէն 1882ին հրատարակեց մեծ հատոր մը, նախնիկական հարց պրուածոց, յորում քաղ ի յոյն, յասորի և յայլոց արեւելեան լեզուաց, կ'ամփոփուին ի փարիզեան ազգային մատենադարանի պահուած՝ յոյն եկեղեցւոյ հայրապետաց գրուածոց հին լմարգմանութիւնք ի հայ, իրենց սկզբնագրաին, հայ լմարգմանութեանք և քաղմամեայ ծանոթութեանք։ — Այս հատ, ինչպէս կը կարծենք, իր առաջին հրատարակութիւն իրրու հայերէնագէտ

Բայց ամէն յառաջ՝ ազգային մատենադարանն փաթիզու՝ այլ կաթուղ աշխատասիրութիւնն մ'ալ յանձներ էր Մարդինի։

Վիլֆուայի յօրինած հայկական գրչագրաց ցուցակը յիշատակեցինք. անոր վրայ գրւեցաւ երկու դար անցեր էր. և այդ միջոցին քազմաթիւ և բնտիր յուշարուածք եղեր էին հայ գրչագրաց։ Չարկ էր նոր ցուցակ մը յօրինել. մանաւանդ զի գրատան վարչութիւնն գովելի փութով ձեռնամուխ եղած էր ի տպագրութիւն ուրիշ արուեստիան ազգաց գրչագրաց ցանկերուն, և կարգր հայկականաց կու գար. և թէպէտ ուրիշ ձեռնհաս և հմուտ անձի մը ձեռքով արդէն ցուցակագրուած էին անոնք, քայց դժքաղդաբար հրդեհի (1870) ճարակ րլլալով, առաջարկուած համառօտութիւնն ալ՝ ոչ թէ ուրեք բան սահմանեալ ծրագրի մատենադարանին, և ուրիշ արուեստիան ազգաց ձեռագրաց արդէն իսկ հրատարակուած ցուցակաց. ուստի հարկ էր նորէն իմքագրել զայն, և այս գործ Մարդինի յանձնեցաւ. որ թէպէտ գլխաւորեց զայն և յանձնեց մատենադարանի տնօրէնութեան, քայց դեռ տպագրութեամբ հրատարակուած չէ։

Ցուղդափառ կաճառի փարիզու՝ սուրբ Դրից քննադատական ուսմանց դասախօսութեամբն զբաղելով, իրեն մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ և նիւթ ուզեց ընել հայ իմարգմանութիւն աստուածաշունչ գրոց. և նախ նոր կտակարանաց գրքովը պարապեցաւ։

Յայտնի է քանասիրաց որ մեր նոր կտակարանի իմարգմանութեան մէջ ալ մեծ գործ են այլ և այլ կէտք՝ որ ուրիշ հին իմարգմանութեանց և գրչագրաց մէջ այլապէս աւանդուած րլլալով, իրենց գրականաց կեդրոնքնիք կ'ուռնուն, ուստի և լուսաքանութեան կամ մեկնութեան կարօտք։ Աւանկ օրինակ իմն, մարկոսեան աւետարանի վերջաւոր 9–20 տունք։ Պ. Ակաւոս աւետարանին մէջ պատմուած վիրաւորի տեսան անաքրտնին ի Գողգոթա. Յովհաննու հինգերորդ գլխոյն չորքրդ տունը, և ութերորդին սկիզբն մինչեւ մեծաւանութերորդ տունը։ Յովհաննու առաջին կաթուղիկ իգղեցն հինգերորդ գլխոյն եօթնեերորդ տուներր, և աստնց նման ուրիշ նուազ կարեւորութիւն ունեցող մասունք։ Աստնցմով մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնելով հայկական իմարգմանութեան վրայ՝ գրաղեցաւ Մարդէն, և հետզհետէ վիմնաւոր հրատարակութիւնամբ ի լոյս կ'ընծայէր իր քաղամնհատ դասախօսութիւններն, հինգ վեց հատոր, որ գժքաղդաբար վաղատա մահուամբր իմերի մնաց։ Գրուածքիս իւրաքրին է Introduction à la critique textuelle du Nouveau Testament.

Աստնցմէ զատ հրատարակած է ուրիշ գրուածներ ալ, զորս յիշատակելը մեր նպատակէն դուրս է, չուզենալով այնչափ վերաքերութիւն մեր ազգին պատմութեան և մատենագրութեան նկատմամբ։ Ցիչենք միայն մեզի համար աւելի հետաքրքնականն, « Ակզբնաւորութիւնք հիւսեական եկեղեցւոյ » (Les origines de l'église d'Edesse) կոչուածը, որ պատասխան մ'է մի և նոյն իւրաքանչիւր կրող քանասիրական (thèse) երկասիրութեան Դիքաէքան քահանայի՝ իր նախկին աշակերտին, որ Էդեսիոյ եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան ժամանակը՝ մինչեւ երկրորդ դար, և աւելի անդին ալ կ'ուզէ իջեցնել, ու հերքնական պատասխանն այս գրուածով կ'ընդունի ի Մարդինէ։

Իրեն աշակերտելով՝ քաւական յառաջադիմած իմին ցուցին հայերէն լեզուի ուսման մէջ՝ Լբրպուր և Պալմիքոլ գաղղիացի քահանայք, յորոց վերջինն այլեւայլ մասր երկասիրութիւնք ալ հրատարակած է, վատիկանեան մատենադարանի արուեստիան գրչագիրներէն ուսումնասիրուած։

Մարդէնի մահը հանդիպեցաւ ի 1892»։

Մարդ և իր ցեղը. – Տես ԱԼՊԻՆԻՏ (Պր. Ֆ.)։

Մարդը ճէ ինչպէս է. – Տես ԹՈՎՄԱՍ (Լ.)։

Մարդը մարդուն գայլ. — Տես ՎԱՐԴԱՆ։

Մարդը պատահանի մէջ. – Տես ՉԵԽՈՎ (Ա.)։

Մարդիկ ապաշխարութեան և դարձի բերելու համար քրիստոնէից ընելու ջանքերուն նկատմամբ համառօտ խրատներ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Ց. Մինասեան, 1870. 6°, 63 էջ։

Մարդիկ և իրք. – Տես ՊԼՐՊԼՐԵԱՆ (Ռ. Ց.)։

ՄԱՐԴԻՆԻ (Օրիորդ). — Ընտիր սղղիկ մը. վիպասանութիւն տղոց համար. թարգմանեց Օր. Մարի Ալապեան։ Զմիւռնիա, տպ. Մամուրեան, 1895?

Մարկայիի լեզուին սկզբան... վրայ քննական տեսութիւն մը. — Տես ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։

Մարկայիի կեանքի վահանական ևպատակր. թարգմ. ռուսերէնից Խաչատուր քահանայ փանեան. (Արտատպած « Ալարատ »ից, 1901?

Մարկուրեան աննմանելի բլնամին. — Տես ՓԱՇԱՅԵԱՆ (Գ. Կ. Ց.)։

Մարկուրեան։ Կ. Պոլիս, Միւհէնտիսեան տպարան, 1848?

Մարդի. — Տես ԱՄՊԼՐՊՈՑԵԱՆ (Գ. Մ.)։

ՄԱՐԴՈՎՅԵՎ, կամ ՄՕՐԴՈՎՑԵՎ, Դ. Լ.) — Աստուածի պրուիր. ճանապարհորդական տպաւորութիւններէ նկարագիր Դ. Լ. Մ–ի։ Փոխադրեց Աղաքել Բաբախանեանցը։ Շուշի, Միրզաջան Մահտեսի–Յակոբեանցի տպարանուտ, 1883. 4°, IV + 169 էջ. 170–177 բաժանորդների ցանկը։

Յառաջաբան կ'րսէ. «... Յարգելի հեղինակի այս աշխատասիրութիւնը մեծ արժանաւորութիւնը ունի, որոնց գնահատել է մեր ուշ « Մշակ » լրագիրը։ Այս պատճառով մենք աւելորդ ենք համարում մեր կողմից մի քան աւելացնել։ Մենք միայն ուզում էինք ցոյց տալ, թէ որքան մեծ է մեր յիշած հատատատ կտրքի և աչխատանքի տէր մարդկանց ցանկութիւնն ու աչքը տեսնել քնութիւնը, ուսումնասիրել նրան այ ու ձախ։ Դրանում է կայանում և հչմարիտ հայրենասէրի և մարդասէրի բաղձանքը։ Այդ բաղձանքից զուրկ հայր գուցէ մի ժամանակ կը համոզուի, որ պիտանական մարդը, որ քանն ու գործր թղթած ուտնակոխ է անում սար ու ձոր, բոյսեր, քարեր է հաւաքում, բոլորովին գիտութիւնից իսնդիացած չէ, ինչպէս սովորել և կարծել ժողովրդի մեծամասնութիւնը։ Չայ հեղինակի համար էլ ժամանակ կրացուի, երբ նա կը ծախսէ իր գիտութիւնն ու հանճարը այնպիսի գրուածքների վրայ, որոնք վերաքերվում են մեր բէալական կեանքին, քայց դա այժմ ներկայացնում է մօտիկ ապագայի գործ։

Մի քուռն ցանկութիւն տալ ժողովրդին ընդիարձակութեան համար մի չարագուժիւն, որ վերաքերվում է մեր երկրին, մեր կեանքին – հարկադրեց մեզ ձեռն տալ մի այնպիսի գործի, որ միւս ժամանակներում մենք գուցէ մեր կարողութիւնից վեր կը համարէինք. և թարգմանելով, կամ լաւ եւս ասած, փոխադրելով ռուս յայտնի հեղինակի այս աշխատասիրութիւնը, մեր նպատակն էր միայն

մեր աղքատ այբարենագիտական գրականութեան մէջ մի դիրք ապահովել. կամ, ինչպէս ընդունուած է ասել, մի լուսա գցել փաստի ու պատմի հեռուից վազելը չէ մեր ցանկութիւնը, քայլ մենք ուրախ կլինենք, երբ տեսնենք որ ժողովուրդը կարդում է, հետաքրքրվում է նրանով հնդինակի նրանոր գրուածքով, հասկանում է նրան և մի զգալի չափ է կազմում նրա մասին։ Այդ էլ մեզ բաւական է։

Անկեղծօրէն պիտի խոստովանինք, որ մեր այս առաջին գործը կունենայ գոյն չատ պակասութիւններ, բայց դրանք մեզ ներելի են մի քանի պատճառներով, որոնց մասին ապագայում է խօսել։ Մենք միայն այնատեղինք հասկանալի չինել այս գրուածքը որքան կարելի էր, և այս պատճառով դուրս եկինք կարգ ու կանոնից, տեղ տեղ կրճատելով և տեղ տեղ աննչան աւելորդութիւններով։

Ներողամիտ ընթերցողը լիով մեզ չի յանդիմանենն այս մասին։ Մենք մեր կարողացածի չափ ինք ծառայում ժողովրդին և պահ ենք դրանով»։

Բովանդակ. I. Յառաջաբանի տող։ – II. Թիֆլիսից մինչեւ Կարապետի անապատը։ – III. «Մահուան հովիտով»։ – IV. Մինչեւ Լօռի Քալա։ – V. Դիլիջանի կիրճը, աչխարհի աւենագեղանկար տեղերից մինը։ – VI. Լքատրված Մօլոկանների մօտ։ Փոկոչ լիճը։ – VII. Կարաչիչագ։ – VIII. Արարատի դիմաց։ – IX. «Կաւեզկէն կաթիան» հնագի մէջ։ – X. Արարատի ստորոտի մօտ։ – XI. Մօսկալի գիւղը։ – XII. Մարի վրա քարձրանալու երկրորդ օրը։ – XIII. Երրորդ օրը։ Փրգերի վրանումը։ – XIV. Արարատի գլխին – միայն ոչ լիճ եա։ – XV. Վերջի տուն յիշատարձը։

= Այլ թարգմ. Ուղեւորութիւն Ալաւուատ կամ Յիշատակարան տպաւորութեանց ճանապարհին Ալաւարատ. թարգմ. Հ. Գեբովբէ Վ. Գուչներեան։ Վենետիկ Ս. Ղազար, 1895. 8°, 191 էջ։

Մարդու բարոյական զարգացում. — Տես ՄՕՒԼՍՏՈՎ (Վ.)։

Մարդու կազմուածքը. — Տես ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵՆԵՆ (Գ.)։

Մարդու մը պատմութիւնը. — Տես ՇԱՀՐԻՄԱՆ Վ.)։

Մարդուս չատ ձող է մարկուսը. — Տես ՏՈԼՍՏՈՅ (Լ.)։

Մարդուս սիրտը. — Տես ԲԻՒԽՆԵՐ (Յաւել.)։

Մարիամայ պատիրք. – Տես ՓԱՍԱՆԵՐԻ (Տ. Ա.)։

Մարզպարան. — Տես ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ (Գր.) — ՄԿՐՏՈՒՄ (կար.)։

Մարզուան. տեղագր. (Միասք Լրվեկեան), Բիւրակն 1899, էջ 492։ – «Ղախտապաշարումներ ու սովորութիւններ Մարզուանի մէջ» (Ալիքսանեան Յովսէփ Ց.), անդ, էջ 794։ – «Մարզուանու մէջ նախատապաշարումներ, սովորութիւններ, եւն. (Մ. Լիւլեկ.) անդ, 1900, էջ 294։ – «Մարզուանի լեզուով հանելուկներ, առածներ. (Հաւաքեց Ց. Կ. Ալինանեան). անդ, էջ 1, 27, տես Ալճանեան (Ց. Կ.)։ – Իսա՝ Մուրճ 1902, թ. 8, էջ 204։ – «Մարզուանու Ս. Աստուածածնի վանքը», Լրեւակ 1858, էջ 7. – 1860, էջ 39։

ՄԱՐԻ-ԺԻԻԼ. — Տես ՄԱԻԻ (Ժ.)։

ՄԱՐԻ ՊԻՆՏԱՅԻ. – Սրբազան պատմութիւն հին կտակարանի, դպրոցներու և ընտանիքներու համար։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան, 1900. 8°, 192 էջ։

— Սրբ. Պատ. Նոր Կտակարանի։ Անդ, նոյն տպագր., 1900. 8°, 162 էջ։

Մարիամ վրդ. Հայկազուկ. — Տես ՓԱՇԱՑԵԱՆ (Պ. Կ. Ց.)։

Մարիամ (Անանա). — Աքսորեալն հոգի. վէպ. Բազմավէպ 1857։

Մարիամ անուն պզտիկ աղջկան մը պատմութիւնը ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի կուլիէլմոս կոթֆրիթի, 1841?

Մարիամ Թէրեզիա. – Տես ՊԱՊԱԻԻՆ, «Ճառք դամբանականք», եւն։

Մարիամ Թերեզիայի Թրիեստի Հայոց տուած արտօնագիրը, Հանգ. Ամս. 1889, էջ 92։

Մարիամ կամ ծաղիկի կոդովը. – Տես ՇՄԻՏ (Գրիս.)։

Մարիամ Լոզա աղչկան պատմութիւնը։ Թարգմանեաց յիտալական բնագրէ Գրիգոր Թոմասեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ց. Քիւրքճեան, 1860. 8°, 84 էջ։

Մարիամ Սուրբ կոյս. — Տես Վարք Մարիամայ. — Պատկ կուսին. — Ջկրմնաւանդապետնէ, եւն, առ Տիրամայրն. — ՕՐՍԻՆԻ։

Տես եւս՝ Հանգոյց 1859, էջ 78. – 1860, էջ 6, 37, 53, 133. – 1861, էջ 1, եւն, տես ցանկը. – Սիօն 1867, էջ 45. – 1876, էջ 262. – Ցոյս 1876, էջ 211, եւն, տես ցանկը. – 1877, էջ 225, 278. – Լրեւակ 1857, էջ 211, 321. – 1864, էջ 125։

Մարիամ Սրուարդի պատմութիւնը. — Տես ԱՒԱԳԵԱՆ (Հ. Ա.) — ՇԻԼԼԷՐ, «Մարիամ Ընտիար»։

Իւա՝ Լրնտանի խմաստասէր 1854, թ. 3։

Մարիամեան օրհներգաց դպրոց. — Տես Ա. ՒԼՓԻԼԻԱՆՑ Բ.)։

Մարիամեան – Յովհաննեան դպրոց. — Տես Տիխիա։

Մարիամիի պատմութիւն։ Զմիւռնիա, տպ. Գուլիէլմ կոթֆրիթի?

Մարիամեան. — Տես ԼԶԼԳԱՐԱ (Խ.)։

Մարիամեի կուսի պատմութիւն. Ա տիպ, ի Կ. Պոլիս, 1766?

= Բ տիպ, ի Մատրաս 1789. (Ա տպագրութիւն Տ. Յարութիւն քահանայի ի Մատրաս).

Պատմութիւն սրբոյ կուսին Մարիամեի։ Յանեալ ի գաղափաւ յորում տպագրեցեալ ի կոստանդնուպոլիս ի թվին թվականութեան Հայոց 1215։ Եւ այժմ Տպագրեցեալ ի Հնդիկս ի Մայրաքաղաքս Մադրաս Տառիւ յօրինեցեալ ի ձեռագործէ Յարութիւն քահանաի որդոյ Շմաւոն Շիրազեցոյ առ ի օգուտ մանկանցն Հայոց։ Ի Հայրապետութեան սրբազան Տեառն Ղուկասու աւննայն Հայոց կաթուղիկոսի։ Յամի տեառն փրկչին մերոյ 1789. Թիվն թուականութեան Հայոց. 1238։

Հակատին չորակը յէջն 2՝ Յառաջաբան, գլուխս Մարիամեի վարքին. 3 էջն կը սկսի վկա-

*յաքանչելիներ գէչն 29. 30–10 ո Նիւթեմի « Յառաջ խնամարհալեան ». յէչն 11 ն Շնորհալոյ « Հաւատով խոստովանիմ ». և երկու տպօվք Կարնկին՝ գէչն 51։ Յիւսոյ Ձիւսաւակարան տպագրի, ար Տ. Յարութիւն Շմաւոն Շիրազկի քահանայն՝ որ և տպագրողն կ'ըսէ. «... Տպագրեցաւ գրքուկս այս երկու հարիւր հատս առ ի պատիւ սիրտ սրբոյն մեր Ներսիսի Հայոց Մարաւելի Յովսէփ Փոնաչեանց կոչեցեալ... ով ոք վայելէք լսելոյ զայս (այսինքն գիտէ) գրոցս. որ յորինեցաւ՝ ձեռամբ իմով՝ ամենայն զգուշացայս լեզ տառապչութեան, և լեզ չարութեան կապարից. Ներեցէք և վաստակաց իմոյ՝ Յարութիւն Շմաւոն. Շնորհաքն Աստուծոյ, վահանայ Շիրազկի... Մագրատեան. Յունվարի 30 Յամի Տեառն 1790. Ձերոց ապօվոզ և խոնարհ վահանայ Յ· Շ· Շ·»։

Դիրք տպագրութեան փոքր 8°, անհարթ միջակագիր. կապակցութեամբ զարդափակ երեսներով. անպիտան և աւրացեալ տպագրութիւն. էջերուն վերջերը ներքեւն են՝ ձախակողմը։

= Ի տիպ ի Կ. Պոլիս, 1803.

Վկայաբանութիւն սրբոյ կուսին Մարիանեայ։ Վերստին տպագրեալ Հրամանաւ Տեառն Յովհաննու Արհի Եպիսկոպոսի Աստուածաբան Վարդապետի և Քաջաքարոզ Պատրիարգի կոստանդնուպօլսոյ։ Ի կոստանդնուպօլիս։ ի Տպագրանի Մատթէոս Դպրի։ յԱմի Տեառն 1803 ապրիլի ժ·։

Գէչն 2–3 յառաջաբան. յէչն 4 փայտափոր պատկեր Ս. Մարիանէի. 5 էջէն կը սկսի, կ'տարբի յէչն 52։ Յիւսոյ՝ Սրբոյն Նիփիմի Յաղագս խոնարհութեաճ ճառը, գէչն 71։ 72 էջը կայ Ս. Անտոնի փայտափոր պատկերը. դիմացէն « Ճրաժարիկը ի սասանեալէ », ետն, մինչեւ արձակումն, ըստ ժամագրոց, և յէչն 86՝ « Հաւատով խոստովանիմ », երկու տպօվք Կարնկին, և քժշկութեան չորս աւետարանք, գէչն 112։ Ապա հետեւեալ Տրպագրողի յիշատակարան.

« Փափագելով անձանց քարեպաշտից՝ ինդրաւածոցն սրբուհւոյն Մարիանէի և խոստմանցն տեառն, (տես յերեսն 50) ի լոյս ածին վերստին տպեցուցանելով. պօճաճի գէորգն, Լուսլամի պօղոսն, տիրացու յովհաննն, իսազալ տիրացու մինիմարն, սահակճի տիրացու համբարձումն, և Լուսլուսմամի յարութիւնն հալալ արդեամբք՝ ի յիշատակ իւրեանց և իւրայնոց և ամենայն արեանաւոր ժերձաւորաց կենդանեաց և համայն ննջեցելոց. Արդ՝ մինչ հանդիպիք ընծեռնով և կամ օրինակիւով. յիշեցէք ի միաքոր յաղօթս ձեր գվիրողբեալս. որպէսզի քարեխաւսութեամբ սրբուհւոյն Մարիանեայ տացէ տէր աստուած. կենդանեացն արեշատութիւն և ննջեցելոցն հանգիստ և արքայութիւն. և որք յիշէքդ՝ քարեխաւսութեամբ սրբոյն Մարիանեայ՝ յիշեալ լինիք ի քրիստոսէ յիսուէ փրկչէն ներում ունէն»։

Դիրք տպագրութեան ամենափոքր 8°, միջակագիր, զարդափակ էջերով, լուսանկարներ չունքեւր. բնդ ամենը 114 էջ։ Անպիտան տպագրութիւն։

= Ի տիպ ի Կ. Պոլիս, 1827.

Պատմութիւն Մարիամեանց կուսին։ Յորում են այլ եւս ընթերցուածք հոգեւոր։ Հանն խոնարհութեան սրբոյն Նիփիմի, Ձղջուծն, Պատանութիւն, Եկեսցէն, Հաւատով խոստովանիմ, Աղօթք նարեկացւոյն, և Աւետարանք բժշկութեան։ Տպագրեալ ի Պատրիարգութեան մայրաքաղաքիս կոստանդնուպօլսոյ Տեառն կարապետի ամենապատիւ և վեհափառ Ազգ Նիսիկոպոսի։ Տպեալ յՕրթագիւղ, 1827 ՌՄԻԶ. 8°, 70 էջ։

Մարիամեանց. — Տես ԱՆԱՏՈՑ ժ·։

ՄԱՐԻՐԱՍ. — Տես ՄԱՐԱՒԱՍ։

ՄԱՐԻՒԿԵԱՆ Մկրտիչ). — *Մարթի տրամար. բանաստեղծութիւններ. հրատ.* Աւետիս Մկրտումեան Տէր-Յարութեանցի։ Տփխիս, Նիքարտատիպ վ. յոյց Հրատ. Ընկ., 1903. 40 էջ։

Գիտագ. Մուրճ (Տ. Ց·) 1903, թ. 3։

— *Աւետաւան.* երգ. Թիֆլիս, 1804 ?

ՄԱՐԻՄ-ԴՆՈՒՆԻ *խմբագ.* — Տես Շրիղ, ալբոմ։

ՄԱՐԻՆՈՍ. — Տես ԱՐՏԱՐՈՒՆԵԱՆ Մ. Վ·, « Ստորագրութիւն », եւն։

ՄԱՐԻՈՍԵԱՆ Տիկին Մ·) — *Հոգիւն, վէպ. Առաջին մասն. Աղտատպած Մուրճ ամսագրից։* Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ութինեանցի, 1891. 8°, 190 էջ։

— *Երկրորդ մաս. անդ*, 1892. 260 էջ։

Գիտագ. Մշակ 1891, թ. 16։ – Մուրճ (Ս. Թաւս.) 1893, թ. 7–8։

ՄԱՐԻՈ (Մարք). — *Միսյ մոլորանքը. խնդիր ծանր Մանգուէմի* 1902, թ. 399։

Մարիամ սրբ Լուսոյ խոստովանանքը. — Տես ՄԻՔԱՒԻՐ Ի· սրբ)։

ՄԱՐԼԵՑ (Տը). — *Աւետիս կամ Աւետ ծնողաց. վիպասանութիւն* Տը Մարլէյ գաղղիացւոյ. թրգմ. Հ. Ա. Պուրգենեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1882. 12°, 203 էջ։

« Ներոյական վէպ մի ամէն հասակի յարմար, մանաւանդ ազգայոց՝ որոց ազգը դաս մ'է ծնողաց սիրուհեան, ընդիր աչխարհաբար լեզուով... » Արեւելք 1884, թ. 137։

ՄԱՐԼԻՆԱԿԻ (Բ.) – Տես ԵՂԵԿԵԱՆ, « Նպաստուն »։

Մարկ Բօզարիս Նիմնիցի. Ֆրանսերէնից թարգմանեց Գ. Ա. Հրատ. Եւրոպայի Հայ Ընտանեզական միութեան։ Ժընեվ, 1904. 8°, 32 էջ։

ՄԱՐԿԱՐՏ (Դր. Ց· = Dr. J. Marquart գերմանացի). – *Eranšahr nach der* Geographie des Ps. Moses Chorenaci. Mit historisch-kritischem Commentar und historischen und topographiscen Excursen von Dr. J. M., Privatdozenten der alten Geschichte in Tübingen. Berlin, Weidmann, 1901. 4°, p. 328. [Abhdlgn, d. K. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil. - hist. Kl. N. F. Band III. 2.] *Պարսից աչխարհ, ըստ Մովսէս Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան, հանդերձ պատմական-քննական մեկնութեամբ և պատմական ու տեղագրական յաւելուածներով։*

Գիտագ. Ed. Chavannes, JA Sér. IX, T. 18, p. 550–8 (« nn modelle de large et forte érudition »). G. Schlegel, T. CP Sér. II, Vol. 2, p. 389–94. M. J. de Gouje, WZKM 16, p. 189–97. W. Bang, Keleti Szemle 3, p. 230–

H. F. Justi, B. philol. Ws. **22**, p. 1487-92. H(übschman) LC '02, p. 317 f. Th. Nöldeke, ZDMG **56**, p. 427–36 («glänzender Scharfsinn»), Vetter, Th. Qschr. **84**, p. 442 f. Sylv. Lévi, Rev. cr. '02, 13, p. 321 f. J. – B. Chabot, անդ, 45, p. 363 f.

Հ. Կէսարիական Հանդէսի մէջ (1902, էջ 405–408) գրախօսութիւն մ'ունի, որմէ կ'արտատպիմ քանի մը տողերը. «Հայկական հդ դարու մատենագրութեան մէջ Մարկարտի «Պարսից աշխարհ», եւ, ըսենք նաեւ երկր՝ հիասքանչ բացառութիւնն է, որ վերջին տասնամեակներուն մէջ կրնայ ցոյց տալ գործ գիտնականի մը, որ ամբողջ կեանքը նուիրած է հայկական ուսումնասիրութեան։ Մարկարտ կը հետեւի Ֆրէտերիք Մուլլերի, Ֆրիտիոֆ Նանսենի, Սուեն Հետինի, Ռալֆ Քոթի եւ ուրիշներու հետքերով, որոնք ճամբորդած են Հայաստանի մէջ, ուսումնասիրած են հայկական աղբիւրները, եւ ապա գրած են հայկական պատմութեան մասին։ Մարկարտ ունի ուրիշներէ աւելի մեծ առաւելութիւն մը, որ է հայերէնի գիտութիւնը։ Ան կրնայ հայերէն աղբիւրները ուղղակի օգտագործել, առանց միջնորդի մը, որ կրնայ սխալ թարգմանել կամ սխալ ներկայացնել։ Ան ունի նաեւ

այս՝ իբր լեզուի համառոտ, քայց չանկան ուսումնասիրելեմք հայկական պատմելեան պրեմէ ընդ քողով ծածկուած մէկ անյայտ խորշը կը պնդէ, ի յայտ բերելով Հայ դեռնիմնելեան ծագումն, անունց դիրքն ու վիճակը եւն։ Մենք պատրաստ ենք այս կարգը լիակատար ծարպանելեմք նախ «Հանդէս Ամսօրեայի» մէջ մեր ընծերցողներուն ծանօթացընել եւ ապա ուսանէին ալ ի յայս հանելի Հարկ չկայ բանալ թէ լեզուագիտական եւ անխոփոփ. ի քաց առնալ պատշաճ տեղեակութիւն քանի մ՚անհրաժեշտ տուեալներ կամ յատկութիւն»։

Philologus թերթին մէջ Band LV. Heft 2. Göttingen 1896, էջ 213–241, հրատարակած է քանի մը մեր յօդուածները «Untersuchungen zur Geschichte Eran. 5. Zur Kritik des Faustus v. Byzanz. 6. Hazarabed, Հետազոտութիւնք իրանեայ պատմելեան մասին», եւն, որոնց մէջ հայ պատմելեան եւ մասնաւորելեան մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կան։ Տես Հանդ. Ամս. 1896, էջ 346–347. – Տես նաև 1897, էջ 5–9, 183–86, և 1898, էջ 316–320, ուր և. և Գ. փաւստոսի և Ղազարապետի մասին հատուածներն ամբողջութեամբ թարգմանուած են։

Մարիմիխինոս կամ Եփեզոսի առ կոստանդիոս նուիր. — Տես ԿՈՆՈՅ Կ.։

Մարիկոս փալիմիրացի. — Տես Խոսրովանեան։

Մարկիոն ոմն մատենագրութենան մէջ. Marcion dans la littérature Arménienne, V. Ermoni: Rev. de l'Or. Chrétien, Suppl. trim. I. էջ 461–80։

Այս տպիչը կը գրէ Հ. Գ. Գ. Հ ի մէջ (1897, էջ 123). «Այս վերնագրով յօդուած մը հրատարակած է Ermoni, որով Մարկիոնի աղանդն էտիճներ ընդհանրապէս կը քննէ եւ ի մասնաւորի Էզնկայ աւանդութիւնը Մարկիոնի վրայ։ Էզնկայ հայերէն քնագիրը եւ դաղդիերէն (ոչ – այնչափ լաւ) թարգմանութիւնը կը գնէ, եւ կ՚ըսէ՝ որ Էզնկայ աւանդածէն չի կրնար Մարկիոնի վարդապետութեան վրայ կատարեալ գաղափար մը կազմուիլ։ Ապակին Ermoni Էզնկայ կարծիք եւ իսրիմասո քացատրութիւններէն չէ կրցած շատ տեղ ըմբռնել, որ և անչուշտ դիւրաւոր պատճառներէն է կատարեալ գաղափար մը կազմել չկարենալուն»։

Տես նաեւ Բանասէր 1899, էջ 141։ – Ելս կոհիրթի «Marcion and the Paulicians» գրութիւնը Ac. L., էջ 162։ – Դայման Լուս Էզնկայ Լոգ աղանդոցի չորրորդ գիրքը «ընդդէմ Մարկիոնի» թարգմանած և հրատարակած է տեղեկութեամբ այն յարաբերութեանց որ ի վարդապետութեան Մարկիոնի և փարպեցիին. հմմտ. Շրոէտէր, «Հայ լեզուի ուսումն.» էջ 268։

ՄԱՐԿՈՒԻՍԻԱՆ (Տ. Ս. = D. S. Margoliouth անգղիացի. – *The Syro-Armenian Dialect.* (Ասորահայկական գաւառաբարբառ։ *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1898. October Art. XXX, p. 839, 861.

Հ. Տայեան կը գրէ (Հե. 1899, էջ 22). «Լոնտոնի Ազիական Ընկերութեան թերթին մէջ հանդիսան Մարդոլիութ կը սկսի յօդուածներու շարք մը հրատարակել, որոնք այլեւայլ տեսակէտով արժանի են քանասիրաց ուշադրութեան։ Յօդուածին վերնագիրը՝ «Ասորահայկական գաւառաբարբառ» կը քացատրէ նաեւ նիւթն ընդհանրապէս. քայց գրուածն ուրիշ կողմանէ ալ հետաքրքրական է, գլխաւորաբար ի նկատի ունենալով այն աղբիւրն՝ որմէ քաղուած է յիշեալ գաւառաբարբառին ուսումնասիրութեան առարկան։ Ագբիւրն է Ձեռագիր մը՝ աստրանկելական քան ամենայն մասանց. այսինքն Նաղիրք մը աստրերէն–հայերէն, և այն հայերէնն ալ ասորի տառերով գրուած, «Ալֆ Ձեռագիրը, կ՚ըսէ Հիդնեան, որուն վրայ հիմնուած է այս յօդուածը, անակնկալութեան է Պրոֆ. Բենդել Հարրիսի (Rendel Harris), որուն պարտական ենք այլեւայլ ուրիշ միակ քնագիրներ ալ գիտենք։ Ձեռագիրը Նար–Նահլոյի ասորական–արաքելեան քաւագրոց լիարգմանութեան մ՚ըլլալու է բան թնգեան. քայց այժմ իրականապէս քաւագրութեան մըն է քաւագրոց Նար–Ալիի, Նար–Նահլոյի և ուրիշներու. միայն լիւ քացատրութիւնք սովորաբար հայերէն գրուած են արաբերէնի տակ։ Պրոֆ. Բենդել Հարրիս մեծանձնութեամբ փոխ տուաւ Ձեռագիրը Thesaurus Syriacus գործոյն հրատարակիչներուն գործածելու, և նաեւ հրաման տուաւ Ձեռագրին մասին տեղեկութիւններ հրատարակելու։ Փիլ Ձեռագիր կայ որ ասոր պէս լիուական և ուրիշ տեղեկութիւններ ունենայ առատօրէն։ Ամէն տարի տիկիրը գրէր գրչութեան տարին, ամիսն ու օրը կը նշանակէր, և Ձեռագրին վերջը շարք մը յիշատակարաններ կը գրէ աստրերէն, արաքերէն և հայերէն։ Գիտենք ակած է Իւլ ամսուն 1969 տարին (= 1657 Յ. Ք.) և աւարտած է Աբ ամսուն 1972 տարին (= 1660 Յ. Ք.)։ Գրչին անունն է Եփրեմ, որդի Յովհաննու՝ օրհնեալ Իսկիէն Վանայ կոչեցեալ Գայր Աբի Դալիք (տես Աճեմեան, Հայր. Բ, 365), որ կոչի նաեւ գաւառ Գարգար՝ Կլաւգիա կոչուած տեղը։ Գրուած է Ձեռագիրս Մար–Աբիայ (տես Աճեմ. անդ, Լ.) վանքը, որ կը կոչուի Daira d'seblatha, և գրուած Եղեսացի կրօնաւորի մը համար՝ Rabban Habib անուն։... Թէպէտ և այլ և այլ յիշատակարաններ Ձեռագրին երկու մեծաքայ էջերը կը լեցընեն, քայց քան եբեւումին գրիչը չէ նաեւ լիարգմանիչը և Նար–Նահլոյի Նաւագրոց այս հայ լիարգմանութիւնը կանուխ ըլլալու է ժամանակաւ քան յիշեալ 1658 տարին, սակայն կարելի չէ որոշել լիէ ուրչափ կանուխ։ Ամիկայ յայտնի է այն իրողութենէն ալ որ մեր օրինակը կը յիշատակէ ընթերցուածոյ տարբերութիւններ. այսպէս երբ կը յիշէ լուկ հայերէն քառից ուղղագրութեան տարբերութիւնները, և հայերէն իմքագրութեան այլեւայլ Ձեռագիրներուն գոյութիւնը կ՚ենթադրէ» հն։

Ահա այս կարեւոր Ձեռագրիս մատակարարած առաջին Ձեռնարկած է հայագէտն ուսումնասիրել, քննելով այն ամենօրէն քարբառն՝ որով գրուած են Նառագրոցս հայերէն մասերը։ Ընդարձակութենէն Հաքր յատակ կը բերէ հայագէտն այլեւայլ Ընագիրներ (Մասն Ա). Նախ՝ Յիշատակարան մը գրչչէն՝ աստրատառ՝ գրելով նոյնն նաեւ հայատառ, անգղիերէն լիարգմանութենամբ ու մեկնաբանութենամբ նոխագրնելով. երկրորդ՝ «Լիխնա խոտրին ալիլիկիոս» պատմութիւնը (Թղ. 104գ) և երրորդ՝ Երկսին էջ մը Նառագրոց (Թղ. 21ա) որուն մեկ գեղեցիկ նմանատիպ օրինակ մ՚ալ կցած է, այս վերջինն ընդարձակ լուսաբանելով։ Երկրորդ մասը կը սկսի քննել Ձեռագրիս «Տատագարեալիեան» ոճը, որ քաւական իսանոնակ քան մեզ է. դիւրին քան ալ չէր հայերէն 38 տառերը ներկայացնել աստրական 22 տառերով, գրեթէ կիսով չափ պակաս ըլլալով աստրի գրերը»։

Հ. Տայեան հոս ինչ ինչ օրինակներ կը բերէ, և ապա կը յաւելու.

«Նառական համարիլք առ այժմ այսչափս այս չատ կոչմանէ ուշագրաւ գործոյն մասին։ Արդէն հայագիտին ուսումնասիրութենէն ալ տակաւին աւարտած չէ և տակաւին չարունակելի։ Ուրիշ առ-

*լիս մանրամասն կ՚անդրադառնանք այս նոր գրոց և իւր լեզուին մասին խօսելու, մանաւանդ երբ աւարտի յիշեալ քննութիւնն ուզագրութիւնը։ Ա՛ւ այժմ չատանանք հատատելով գործոյս կարեւորութիւնն երկու տեսակէտով. նախ որ Բառ–Բանդրէի նոր ազգերքը կը գտնուի ուրիշներ նման հայերէն լեզուի փոխագրուած, երկասիրութիւն մ՚որ մեզի անծանօթ էր։ Ի հարկէ հին քան մը չէ աստ. բայց Բառագիրքս, ԺԱ–ԺԲ. դարէն չատ յառաջ չ՚ելլար։ Իսկ Բար–Բանդրէ՝ աստի քառագիրք յօրինող մատենագրաց նշանաւորագոյնը, ապրած է Ա. դարուն՝ 963 տարուն մահմետականով Աղթամարայ Ա. կաթողիկոսի ընտրութեան. արաբացիք զինքը կ՚անուանեն Աբու–Ի–Ֆարաճ իսկ իրեն ազ–Բանդրէ։ Իր քառագիրքը մեզ հրատարակութիւ ինամով M. R. Duval գիտնականին. Պարիս 1888–1898)։ — Աղբ որչափ ալ սխալչատ ու ֆերուֆեամբ լի ըլլայ՝ միակ և ընդարձակ Բառգիրք մնի է այս որ հասած է մեզի աստրեւէնէ հայերէն։ Մեր նախնիք ունէին անշուշտ ուրիշ և լաւագոյն հայերէնով քառգիրքեր, որոնց տակաւին և ո՛չ հետքը կը գտնենք. — Երկրորդ կէտն է այն՝ որ միակ ծանօթ ձեռագիրս է, ուր կը գտնենք փարձուած հայերէնը գրել ատրաստառ։ Այս պարագան միայն քաւական էր ձեռագրիս մեծ յարդ տալու, և անդրագրութեան ուսումնասիրութեանց խիան ըլլալու։ Ինչուչտ միայն իւր անձին համար չէր գրեր Ներսէս. ուստի իւր գրածը կարդալու (կրնանք բան ինքնան բանել՝ առեղծուած քան թէ կարդալու) կարող անձինք չէին պակասեր Մէջսկիսաց մէջ, որով թէեւս նոյն կարգի ուրիշ գրութեանց ալ ի յոյս գալուն կրնանք յոյս ունենալ։ Չարմանալի կը մնայ միշտ այն պարագան որ Ա. դարուն հայ մը աստրերէն տառերով հայերէն կը գրէ՝ այնչափ գժուարութեանց ալ բախելով և հայերէն նչխինները այնպէս խեղի և անճիշդ փոխադրելով, փոխանակ քնիկ հայերէն տառերը գործածելու։ Իրեն համար՝ կ՚ներսէ՝ գոր աչխատած է Մեսրոպ հայ գրերը գտնելու»։

Մարկոլիուէ ունի հետեւեալ յօդուածը եւս. Հայերէնն իբր Ժեղիյ եբրայեցերէնի. Լրագր. Յակոբ Ս. Ինձճեան, Բիւրակ 1900, էջ 333–335։

ՄԱՐԿՈՍ, Ասրելիոս. — *Գիրք ոսկիական, ի բուդդայ, քաղցրայուզութիւն Յորս ընդեղեանցին վայրք արարմունք և բարքն իմաստնագունեղ փիլիսոփայի. և ճարտասանագոյնեղ բանաստեղծի. Մարկոսի Աւրելիոսի կայսերի Հռոմայեցւոց ընտրապէս սրբագրեցեալ, և ուղղեցեալ։ Յավելուն այսմիկ Նոր բարեաց ասացուածոց ոսկ ի սմա պարունակին։ Թարգմանեցեալ ի Յապանիականէ ի հայկական բառբառ ի նախանձայուզ, և Քանասէր պարոն Գաբրիէլէ Համազասպեան Եղեւանցւոյ, ի յօգուտ, և ի զուարճութիւն ազգին Հայոց։ Աչխատութեամբ և գոյիւք նոյն Պարոն Գաբրիէլի որդոյ Պարոն Արիստակէսին ի փառս Մեծագոյնս Աստուծոյ։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու ամենից Հայոց կաթողիկոսի։ Տպեցեալ եղեւ Ցամի Տեառն. 1738. փետրուարի, 15 իսկ ի թուին Հայոց 1187։ Ի վէնետիկ։ Ի տպարանի Անտոնիոսի Պօզօլիի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։*

Ակիզբ Թարգմանչին Ցառաջաբան մի կայ՝ վից Թուղթ՝ առանց Թուատամարի. ապա կայսեր պզնաձափոր պատկերը. ատրին՝ « Մարկոս Աւրելիոս Յօմնեւատանէորդի կայսր Հռոմայ », և պատկերին տակ փորագրողին անունը. « Յովսէփ Ֆիլօսիոս Փանդակագործ »։ գիմացէն՝ էջ 1՝ կր ակսի կայսեր կեանքն ու վարքը, և կ՚աւարտի յէջն 260, 48 գլուխներով. 261 էն կր ակսին Թուղթերը, ցէջն 415։ Ցետոյ քան ատ րնթերցողս ի զովեստ գրքին, և յէջն 453 հետեւեալ յիչատակարանը.

« Իրաւի կարի մեծ է աչխատանն, և յոյժ գովելի մեծահռչակ Մարկոս Աւրէլեան կայսերին, վասն աչխուժուց ներատիւտ քանին գրոս իւսանցաս, յագագս քաղցրագոյն ոճին, որով չարաչարիաց, և սակս օգտակար քանին գոս գրնաց։ Ակայն ոչ է արժանի սակաս գովեստեան պարոն Գաբրիէլն Չամազասպեան Արնանցին, որ զայս ոսկեղէն գիրս ի սպանիական լեզուէ Թարգմանեաց ի հայկական բառբառ։

Աղդարեւ յոյժ գարմանալիք են հասանիք գործոն աստուծոյ. քայց աստեղ գարմանալիք են ստեղծագործութիւնքն նորա, որով գայիարի ի յոյնոյէ աստեղծեաց, և ի խաւարէ ի լոյս Հանէ Աւստի, Նիւէ աստուած կատիպէր աչխատիլ, կամ վաստակիլ ի գործառութեան իւրում, և ունիպէր գԹուրութիւն ինչ ի գործս իւրս, Թէր նմա աստեղ աչխատելի, և դժուարագիր ի լոյս ածել գաչխարհս բոլոր ի յոչնոչէ, քան գայլ ամենայն գործս նորա։ Աղդ ի յարկատս ապատականս, լատ կարծեաց իմոց ոչ գայ այնքան աչխատագիր, և դժուարին, որքան է Թարգմանել գգիրս ի լեզուէ միոյ ի յայլ լեզու մի, գի է կիրպի իմք որպէս գիր մի ի իսաւար ածել ի լոյս։ Իրաւի վասն խոպանիացւոց էք ոսկ գիրս այս Հազագ լուսատու յայտնագոյն, գի ունէին այս Թարգմանութեամ ի լեզուն իւրեանց, իսկ վասն հայոց ազգիս ժերոյ էր ոՀին և խաւար, վասն գոլոյն սուրբ անծանօթ, և ի ձեռն պատրն Գաբրիէլին վերոյ ասացելոյն Թարգմանչին սորայ, Հղեւ ծանօթ եւս ոՀ և յայտնապէս ի լոյս ածիցեալ։ Աղդ ոչ պակասին մարդիկք սրոց ակնի պարմանալ ընդ այս, և սակաս Պրպէս կարէ լինիլ այս, Թէ աչխարհական մարդ մի գոլով զբաղեալ ի բազում գործառութիւնս աչխարհի, որպիսի է պարոն Գաբրիէլն, կարդիլ ասանել զԹարգմանութիւնս այս։ Նայեց եւս ոչ գարմանամ ընդ այս քննութիւն։ Գանգի ողորմածն ասատւած, լատ ոՀի ողորմութեան իւրում, ոչ կամելով, Թէ ազգն հայոց գուրկ մնայցէր յայսպիսոյ մեծագոյն գտնձէ, որպէս գԹած, և ողորմած նկրչնչեաց ի նա գիտութիւդ քարի դի կատիպէր Թարգմանել գայս, և մինչ եռեա զբարի կամն նորա, յայնժամ լատ սակաս կարողութեան իւրում եռ կարողութիւն նմա, գի Թարգմանիցէր, և այսպէս կատարեցաւ կամն աստուծոյ և ցանկութիւնն որսի պարոն Գաբրիէլին, Թարց կարծեաց իմիք, գի կարի յոյժ քարի է լինելոց իրն այն, որում առնչեցան ցանկան։ Աղդ ոսկիէն գիրքս այս գոլով նախ Թարգմանեցեալ լատինականաս, և սպանիականաս լեզուաս ի յոյնականէ քառէ, յիսս այնորիկ ոկսան Թարգմանել ի սպանիական, և ի լատինական լեզուէ համայնք էուրօպացիք ի լեզուս իւրեանց։ Այսպ սուրճին ոչ կարէ լինիլ, Թէ ոչ յոյժ քարի, և կարի օգտակար ապգին ոՀումայեցւոց։

Ի վախճանի ոչ գայլ ինչ եմ ասելոց ձեզ սիրեցեալ ընթերցողագդ գրքոյս, Թէ ոչ գայս, այսինքն, Ձիչդ եք ի յիրկնայոյս, և ի մաքրափայլ յաջօվիս ձեր գպարսն Գաբրիէլն և հարազատ որդին իւր Պարոն Արիստակէսն որ գկնի Թարգմանելոյ գայս գիրքս խնամատալի մեծաւ աչխատութեամբ եռ տպել եռ քաղաքի ծախիւք ի փառս աստուծոյ, և ի մեծագոյն օգուտ լուսաւորչասէր ազգին հայոց։ Արժանի է մչակն վարձու, և ի ձէնչ ոչ իսդրի գուակի, կամ արծաթի այլ միայն ազօխ. որմէն մի խնայէք տուք գայն հայոցաքն ի ձէնչ վարձան »։

Ցետոյ կան ցանկ նիւխոց, գլխոց, վրիպակաց,

ար հապարէն մէկն է գրուած. բնգ. ամէնը 8°, 180 էջ. Լեզուն, տպագրութիւնն, ամէն ինչ այլանդակ. մարգարիտ մը ագռի մէջ նետուած։

— Մարկոս Աւրելիոսի կայսեր իմաստասիրական և խրատական բոլոր գործերը. (Թարգմ. Գեր. Եղուարդայ Հիւրմիզ ։ վ. հնեւտիկ, ի վանս սբր. Ղազարու, 1868. 12°, ժի վարքը) + 338 էջ։

« Խօսքի Մարկոսի Աւրելիոսի առ կամ[illegible] բարեկամն իւր » (աւիւրբր.) Հայկեանական Գիւտեաս հոդ 1844, թ. 52։

ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ Գերիզոր. — Մանրուտուներ քրիստոնէական ուսուցոյ և արդարոյ պատմութեան աւետարանի. տպեալ ի Կոստանդնուպոլիս, աստուածամատոյր դպրատունը, 1855. 8°, 151 էջ։

= Բ տիպ, 1856 ?

Գ տիպ, 1865, Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան. 8°, 140 էջ։

= Դ–ԻԳ տիպ ?

= ԻԳ տիպ, Վալաքիա, տպ. Փիւրքճեան, 1869. 8°, 152 էջ։

= ԻԵ տիպ, Յ. Միւհէնտիսեան, 1870. 8°, 158 էջ։

= ԻԶ, ԻԷ տիպ ?

= ԻԸ տիպ, Յ. Գավաֆեան, 1876. 8°, 172 էջ։

= ԻԹ տիպ, անդ, 1879. 8°, 167 էջ։

— Ի–ԻԸ տիպ ?

= Լ տիպ, Փորագրիչ Աբրվիչէն, 1891։

= Լ տիպ ?

= ԼԱ տիպ, Վ. Մինասեան, 1897։

Խմբագ. — Տես Նոյնաև Ագաւնի։

Մահուան աւուր Աբրեզ 1888, թ. 1226։

ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ Լ.) — *Հաւատոյ ուխտբեան գրութիւն հաւկին Հայաստանի. Ազբիւր 1903, էջ 129, հուն։*

ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ, Մամբրէ Վ. – Եպիս., — *Լուս իսաք հինգշաբթի պատմութենէ ուղղուած ի Մ. Վ.–է Մ.։ ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Տ. Գէորգայ Վեհափառ կաթողիկոսի, Հրամանաւ Պատրիարքի սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Եսայեայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Մկրտչի Սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ ի տպ. ի Առաքելական Աթոռոյ սրբոց Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1872. 8°, 179 էջ։*

Նուիրագրութիւն Ա. Տիրութիւն. Բ. Աղօթութիւն. Գ. Աղաչութիւն. Դ. Խոստովանութիւն. Ե. Հաւատարմութիւն. Զ. Պաճուճութիւն. Է. Օրինաց արհամարհութիւն։

— *Աւերք Երուսաղէմի Հայոց ազգային վանցն ուսումն տեղեկութիւնն. գրեց միաբան Ս. Երուսաղէմի Մ. Վ. Մ. Աւերք Երուսաղէմի պատրուց բարձման համար նուիրակութեան միջոցին Կոստով Թօնի վերայ, տպ. Յովհաննու Տէր–Աբրահամեան, 1883. 8°, 166 էջ, 3 յատուկ կապիճ տախտակով։*

Ազդ կ'ըսէ. « Աւերք Երուսաղէմի պատրուց բարձման համար՝ Միաբանութիւն, Ազգային վարչութիւն, Յանձնաժողովով և վկայական Հայրապետի առաջնորդութեամբ և Կուսակալ Էջմիածնի կայսեր Հարձրագոյն հրամանաւ և թոյլատուութեամբ մեզ յանձնուած Դատաստանութիւն պաշտօնն սկսած օրէս ի վեր՝ տեսնելով որ հասարակութեան ուշ Ս. Երուսաղէմի և այս պարտուց մասին տարածուած են շատ տեսակ տեսակ և սխալ կարծիքներ ու կասկածներ, տեսնելով որ Ս. Երուսաղէմի անունն ու նշանակութիւնը չատերը մոռցեր և մոռնալու վիրայ են. տեսնելով որ մեր կենդանի իսկքերն անզօր են տեսնուն հասնելու, քանի որ անկարելի է տեսնուն հետ տեսնուիլ, քանի որ ևկն. գոյիք գաւառիկ կը գտնուին, և մի այլ տեղ ժողովրդեան բարեմտութեան հետ տեսնուիլ անկարելի կը լինի, որովհ մի գործոյն տեսիպտական կարեւորութիւնը ծանօթացնելիք և հարկ եղած բացատրութիւնները տալիք. ուստի յանձն առինք նորկայ այդ խնդրոյ տեսնութիւնն հրատարակել ի գիտութիւն հասարակութեան։*

Հրատարակելով զայս, մեծ յոյս ունինք, որ կը վերնան ամէն կասկած և կարծիք (եթէ գոյութեան պատրուակներ չեն անոնք), և Ազգը հաստ վճռով հաստատութեան՝ որով կը բարեհաճի բան արժանոյն օգնութեամբ կատարել իր նպատակ և ազգասիրական պարտաւորութիւնը, որով և յուսով կանգնած Ս. Երուսաղէմը այս օրուան վտանգ տեսնոյղ վիճակէն։

Հայրական սիրով կազդուհամ, որ մտազրութեամբ և ոգևորութեամբ կարդայնին մեր խոսքերը՝ նեղութիւով այն ներութեանց, որք գործակ գրութեանէ և վստահիր սրտիս յուզիակ վիճակէն կրնան պատահիլ խոսքերուս մէջ »։

Բովանդակութիւն. 1. Ս. Երուսաղէմի Սրբոց Յակովբեանց Ազգային վանքը և նորա ներկայ վիճակը. – 2. Ս. Երուսաղէմի կրօնական և Ազգային նշանակութիւնը. – 3. Ս. Երուսաղէմի մէջ մեր Ազգային իրաւանց վերայ ուվ կը հակ. – 4. Ս. Երուսաղէմի Հայոց վանքը ինչու պարտք ունի. – 5. Ս. Երուսաղէմի Միաբանութիւնն ինչու չէ կրցացած հաստատ եկամուտ ունենալ. – 6. Ս. Երուսաղէմն ինչ օգուտ արած է Ազգին. – 7. Ս. Երուսաղէմի Միաբանութիւնը ինչու հաչիս չէ տար. – 8. Յուցակ Ս. Երուսաղէմի պարտուց տարուէ տարի յաջորդական ամման, սկսեալ 1860 թ. մայիս 1 մինչեւ 1882 թ. ապրիլ 30։ — Յաւելուած. Ա. Պօլսոյ Ներսէս Ս. Պատրիարքի կոնդակը. – Բ. Յայտարարութիւն Եսայի Ս. Պատրիարքին Երուսաղէմի. – Գ. Պատրիարքին Երուսաղէմի. – Դ. Հաստատութիւն ի Ներսէս Ս. Պատր. և Պօլսոյ. – Ե. վաւերագրաւն Ս. Երուսաղէմի պարտուց բարձման Յանձնաժողովոյն. – Զ. Կոնդակ Փէտրոպայ Գ–ի վ. Կ. Կալմոպիկոսի ամենայն Հայոց. – Է. Կոնդակ Ներսէս Ս. Պատրիարքի և. Պօլսոյ. – Ը. Կոնդակ Եսայի Ս. Պատրիարքին Երուսաղէմի. – Ը. Յայտագիր ի Պատրիարքարանէն և. Պօլսոյ. – Թ. Պաշտօնական Յայտարարութիւն Երուսաղէմայ պարտուց բարձման. – Ժ. Հայտնագոյն և Երեմտագոյն 1882–83 ամաց Ս. Երուսաղէմայ վաճառ. – ԺԱ. Տարեկան ընդհանուր հաշուիցոյց Ս. Աթոռոյն Երուսաղէմի 1881–82 տարուց. – ԺԲ. Պարտք և պահանջք. – ԺԳ. Ընդհանրական Երեմտագոյն Ս. Աթոռոյն Երուսաղէմի վասն 1882–83 տարուց. – ԺԴ. Յուցակ նոր գնեալ կալուածոց. – ԺԵ. Ծանօթութիւն յատակագծերի մասին։

— *Ամեն մարդու բակնկատր. խոսք առողջական։ Ջերուսաղէմ, 1888 ?*

Կայ նոյնը Սիոնի մէջ, 1873–1874.

— *Կնանքի առնուած պատուհասներու. գրեց*

Մ. Եպիսկ. Մ.։ Յիւրուսապէմ, եւն, 1891. 8°, 242 էջ։

Իմանի ժէ ունի քերթուածներ. «Ինաք արտասանակաչ ի Հանդիսի ի Խորհրդանշաց (քերթ. դրբր.) 1872, էջ 163. – «Աղաւնակ. Մուկն դաշտի և մչակ» (աչխ.), էջ 213. – «Անկնիճ խոստովանութիւնն իրրեւ մէջոյ քաւութեան և արտի խաղաղութեան, և այս առիթիս մեր կարծիքը Մոսկուայի և Փռանգի հնչակեայ իմպրոյն վրայ». 1873, էջ 130. – «Ի տարաժամ մահ Մուրատայ դեհոհանակ արդեայ մեծ. Հառաքելայ Յ. Մուրատեանց Հղերգ», 1875, էջ 203, հատ. «Ազատարգան կամ Աստուածածնութիւն», Ներկեցի Հայաստանեայց 1901, էջ 311, 340։

Մահուան առիթ Մանգուէմ 1903, թ. 667։

ՄԱՐԿՈՒԱՆԱՆ Տիգրան Պէյ։ – *Կայսրութիւն մը ինչպէս կը փրկուի կամ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան կացի Աստղեան Ազատութեան խան Բ. հեղինակը Պատուոյ Իտուար Լը Փէօն Նախկին Հիպատոս Պէյճիպայի և Տիւրան Պէյ Մարկոսեան Անդամ Հիպատոսութեանց գիւանի Արտաքին գործոց Նախարարութեան. Թարգմանեցաւ և տպեցաւ Ջանիւք և Յոյսիւք ի Ձեռն հաստատիմ հպատակի ուրումն Օսմանեան Տէրութեան։* Կոստանդնուպոլիս տպագր. և վ. Թ. Պաղտատլեան, 1894. 8°, 135 էջ։

Նուանգակութիւն. Գլուխ Ա. Ն. Կ. Վ. Կապ Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ խան Բ. Յառաջդիմութիւնդ դարը. Մարդկութեան բարերարները. Ն. Կ. Վ. Կապ Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ խան Բ. Նարեմասնութիւնք և առաքինութիւնք Ն. Կ. Վ Հնափառութեան. Խարիֆայութիւն. Իր գործութիւնքն — Բ. Թուրքիա՝ Ն. Կ. Վ. Կապ Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ Բ. ի Գահակալութեան ատեն. Օսմանեան Կայսրութեան գնդկութիւնն ու հարատեւութիւնը. Թուրքիա՝ Ն. Կ. Վ. Կապ Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտի Գահակալութեան ատեն. Նոր կազմակերպութեան մը պէտքը. Ն. Կ. Վ. Կապ Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ Բ. ի գործը — Գ. Հանրօգուտ Շինութիւնք. Վաճառականութիւն. Հարստահարութիւն. Երկրագործութիւն. Փիւռութիւն և մարգկութիւն. Մեծ գիտուն Թուրքիոյ երկաթուղիները. Ն. Կ. Վ. Կապ Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ Բ.ի Հորիզոնական ճանապարհները. Ծովային երկաթուղիներ. Եվրոպայի և Ասիոյ դէպքերուն միացումը. Իզմիր Գասապա–Ազատէհիր, Իզմիր–Ասկիոն, Տինեմիր, Պանդրըմա–Գանեայի, Պրուսա–Մուտանեայի, Մերսին–Հատանայի երկաթուղիները. Ուրիայի և Պագնատինի դիծը. Ներգրուած երկաթուղիներ. Երկաթուղիներու առաւելութիւնը Օսմանեան հարստութեան համար. Հետաքրքիր չահագործութիւնք. Հանրային հարստութեան մեծնալը. Տասանորդներու աւելնալը. Ներքածութիւն և Ազատահանութիւն. Պատուոյ դիպլոմագրութիւնը. Հոմուտական աննախակ. Օսմանեան առեւտրական յուչարան. Փոխարժանք և Վերծանագիրք. Չարտեղծութիւնը. Թերահաւատք. Իսկիստաբի դիպլոմագրութիւնը. Հանրային օգտակարութիւն ունեցող աչխատութիւնք ի Հնչակեան. Հայոյեան կատակալութիւնը. Գէշ բրութիւն Հետաքրքրասէր. Իզմիրա. Երկիւղի հանգիպը. Վարժանութեանց խնդրանքներ. Էֆրատ բնութիւնն ցանկութեան պատրաստութիւն. Պատուոյ տպագրչի. Շերամապատրաստութեանն, անոր անկումը. Վերականգնութեանն ու արդի պայծառութիւնը. Նկարչին մեքենան Ջնջուելը. Մաքսային նոր սակագրչիներ. Հողագործութիւնը. Գիւղացին վաչխատութիւնն. Հողատէր. Երկրագործական Դիրամատուն. Տիպար աղաչականներ. Երկրագործական վարժարանք. Ձիու ցուցահանդէս. Անասնաբուժութիւն. Կարտոֆիլին վարկ. Օսմանեան ազգային վիճակահանութիւն. Տիտղոսք փաչայ Ն. Կ. Վ. Կապի Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ Բ.ի — Գ. Օսմանեան բանակն ու ծովային զօրութիւնն Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ Բ. իանի իչխանութեան օրով. Հնանկ. Թուրք գինուորը. Գինուորական և բարչական աւանդութիւնք. Գինուորական կազմակերպութիւն. Աւերպողական ծառայութիւն. Հնանկ. Հետեւանք ու Հնձկազօրք. Համիտիէ զօրագունդերը. Թնդանօթաձիգք. Կապմածք և վէնք. Գինուորական վարժարանք. Թուրքիոյ գինուորական զօրութիւնը. Նաւատորմիղ. Զրահաւոր նաւատորմիղ. Փայտաչէն նաւատորմիղ. Նրովային կազմակերպութիւն. Նրովային վարժարան — Բ. Հաերային կրթութիւնը Ն. Կ. Վ. Կապի Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ Բ. իանի Գահակալութեան ատեն. Հաերային կրթութիւնն վերակազմութիւնը. Աւիպհան, Իպթահայի, և Իչտիհի վարժարանք. Իատաիէ և Ուղղանիէ վարժարանք. Կազմութիւն Աերայի Լիւնէն. Մկրտչի և Հոգեզի վարժարան. Աչխարհ վարժարան. Աղջկանց Օսմանեան վարժարան. Կայսերական Համալսարան. Բարձրագոյն կրթութեան և մասնաւոր վարժարանք. Վարժապետական դպրոցներ. Հաւատչի վարժարան. Լեզուաց գիտական վարժարան. Գեղարուեստից վարժարան. Գեղարուեստական վերակենդանութիւն. Գեղագիտական բարձրագոյն ուսանող վարժարան. Մետրէսեներ. Կ. Պոլսոյ Աստեղագարանները. Յատնական վարժարանք. Հաչկական վարժարանք. Հրէական վարժարանք. Օտար վարժարանք ի Թուրքիա. Ն. Կ. Վ. Աղջիկան առաւաձեռնութիւնը. — Ջ. Ն. Կ. Վ. Կապի Աստղեան Ազատ–իւ–Համիտ խան Բ.ի ընդհանուր վարչութիւնը և կայսերական քաղաքականութիւնը. Վարչական դժուարութ. Հանրային պայծառութ. Հանգստեան ժուչկի անուանկ. Անանց պայծառի պայծառութ. Կայսերական դրութիւն. Հանգիք Երկրորդի. Աղջամեան վարձատրութիւն. Հայկեալութիւնք գահակալութ ի Կ. Պոլիս. Յարգանք առ Ն. Կ. Վ. Կապի Սուլթան Ազատ–իւ–Համիտ Բ.։

ՄԱՐԿՈՎ (Ա.) — *Collections* scientifiques de l'Institut des langues orientales. Tome V. Monnaies arsacides, subarsacides, sassanides, etc. (Արշակունի, Փոքր–Արշակունի, Սասանեան, եւն, դրամք). S. Pétersb. 1889. p. 136, 2 pl.

Գնահ. Drouin, *Revue Critique*, N. 8, p, 141–3.

— *Voyage au Caucase* (Ուղեւորութիւն ի Կովկաս). Soc. belge de geogr. 1893, Bul XVI, 1 p. 57–83.

ՄԱՐԿՈՎ (Ուզենի). — Առաջադէպ լերանց վրայ. Eine Besteigung des grossen Ararat: Ausl. 1889, 13. էջ 244–9.

Հազմավէպի մէջ (1889, էջ 392–5), կայ «Նկատողիր Առջին քաղաքին», *թարգմանուած այդ դրքէն՝ ինչպէս կը ծանուցանէ թարգմանիչը։*

— Իտուարդ Հայաստանեան.

Ուրիշ կը գրէ. «Իր ճանապարհորդական նկատողութիւններով բաւական յայտնի անուն վաստակած Լեդնի Մարկով սկսել է տպագրել «Իտ-

ասց Հայաստան» վերնագրով աշխատութիւնը, որ այս երկու գրքի մէջ դեռ չէ վերջացած։ Նկարագիր հանապարհորդութիւնն է կատարել Թիֆլիսից Իւիլջանի վրայով դէպի Լչմիածին, Անի և նկարագրում է իր տպաւորութիւնները։ Մինչ մի առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ծառը, չը նախապատրաստած մարդու այցելութիւնը մեր հին քրիստոնեայ ազգի մասին։ Ինչ կարծիք ունենք մենք ինքներս մեր մասին, լաւ ինչ ենք մենք իրենց աղբ, իրրև կուլտուրական առաջադիմութեան հետեւող մի հասարակութիւն, լաւ որքան ենք ազատ և առհասարակ առաջնորդում ենք արդեօք, — սրանք հետաքրքրական հարցեր են և այս հարցերի անաչառ լուսաբանութիւնը մենք կարող ենք գտնել այն մարդկանց վկայութիւնների մէջ, որոնք պատահաբար եկած հեռուից, տեսնում են մեզ, մեր ազգը, մեր նիստ ու կացը և գաղափարում են իրանց տպաւորութիւնները։ Պ. Մարկով բաւական ուշադիր և բարեխիղճ ուղեւոր է. հայերի վերաբերմամբ առանձին, աչքի ընկնող նախապատրաստութիւն մենք չենք նկատում նրա գրուածքի մէջ, իսկ սա, վերջին տարիներս ազգայ մամուլի մի յայտնի մասի բռնած լիշնամական դիրքի տեսակէտից, մի յատ դնահատելի յատկութիւն է։ Հետաքրքրութեամբ է կարդացուում ոչ. Մարկովի հանապարհորդութիւնը. նա դրուած է կենդանի յիշողութիւն, չէ ծանրաբեռնուած տեղագրական նկարագրութիւններով. ամենից ուշադրաւ նկարագրութիւնների մէջ գրուած է այն ուժեղ, իրրեւ կուլտուրական առաջադիմութեան հետեւող մի հասարակութիւն, լաւ որքան ենք ազատ և առհասարակ առաջնորդում ենք արդեօք, — սրանք հետաքրքրական հարցեր են և այս հարցերի անաչառ լուսաբանութիւնը մենք կարող ենք գտնել այն մարդկանց վկայութիւնների մէջ, որոնք պատահաբար եկած հեռուից, տեսնում են մեզ, մեր ազգը, մեր նիստ ու կացը և գաղափարում են իրանց տպաւորութիւնները։ Պ. Մարկով բաւական ուշադիր և բարեխիղճ ուղեւոր է. հայերի վերաբերմամբ առանձին, աչքի ընկնող նախապատրաստութիւն մենք չենք նկատում նրա գրուածքի մէջ, իսկ սա, վերջին տարիներս ազգայ մամուլի մի յայտնի մասի բռնած լիշնամական դիրքի տեսակէտից, մի յատ դնահատելի յատկութիւն է։ Հետաքրքրութեամբ է կարդացուում ոչ. Մարկովի հանապարհորդութիւնը. նա դրուած է կենդանի յիշողութիւն, չէ ծանրաբեռնուած տեղագրական նկարագրութիւններով. ամենից ուշադրաւ նկարագրութիւնների մէջ գրուած է այն ուժեղ, ինչ հանապարհորդի համար հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Տէղ—տեղ պ. Մարկովի նկարագրութիւնները յուսահատական տպաւորութիւն է լիզուցնում։ Կախուած է, օրինակ, Անանի լէի ափին դանուող Ջիքսելու հայ դիւղի նկարագրութիւնը։ «Տներ չեն, այլ ինչ—որ այրեր վայրենի քարերից, առանց պատուհանների, մի հատիկ դռնով. հող և կտաւեր տափակ տանտուղի կամ լիճք բլրակի նման. անասուններն պահում են նոյնպիսի մուխ դուխերում, ինչպէս և մարդիկ. աշխատել այնտեղ չէ կարելի, տեսնել մի քան չէ կարելի, — կատարեալ դազանային որջ անձրեւից և ցրտից պաշտպանուելու համար։ Կդեղուղ էլ, կտաւներ վրայ, կալերն են. անկարգ կտտրուով լիափուած են գարին, ցորեններ, չոր խոտի խուրձերի նման, խրճիթ մօտ ամբարի տարօրինակ բուրգեր, որոնք դրսից ծեփուած են չորացած լիրքով և յիսով, որպէս դի այն դարձեալ վատնելքը չը փչանայ անձրեւից և ցրիւ չը դայ տաքից։ Այս տեղ քարուղերը չատ ինքնատիպ և միեւնոյն ժամանակ չատ վկայութեան տեղ են տալիս այսօրուայ հայ դիւղերին։ Խրճիթի մէջ—նոյն ցնոր, ամէն մի յարմարութեան, մարդկային պահանջների նոյն կատարեալ քայքայումները։ Վառարան տեղ—մի անկոյն կամ տափար հողի մէջ, (հրեան լիռներ), որը լաւ տաքացնում են, լիեղոյ տանտիրուհին հարսիկութեամբ կր ձեւիւ նրա տաքացրած պատերը յորինի խոտով և մի վայրկեանից լիեղոյ այդ պատերից պոկուում է ահագին, փափուկ, լիղելի լիներիի պէս քաղաղ լաւագոր, որ կովկասի քնակիչների համար ոչ միայն հաց է, այլ և ուիսկ, և՛ անձնուռնիկ, և՛ փաժամելու լիոտիքի։ Ինակարանի չորջը — ոչ մի հատ լիուփ, ո՛չ մի հատ ծառ. չր կան քակիր, բանջարանոցներ։ Մարդկային անկարողութեան և տառապանքի տիսուր, ողբալի տպաւորութիւն։ Այստեղ հայերը և հայուհիները լիոտքերի նման են հագնուում. կանայք դէմքի և գլխի ներքեւի մասը փաժամելում են աղտոտ լիներով, իսկ ոտնաքը ծածկում են նոյն իսկ ամբողջ դէմքը. հագնում են նոյն խայտաղէտ ապխալոտներ, գոգնոցներ, չալվարներ, ունին քաղամաժիս հիւսած ծամեր և նոյնպէս պատատուն ու կնդտատ են, ինչպէս լիրքուհիները կամ քոչա կանայք»։ Այս ինչ ասուկ իրականութիւն է տիրում մեր նոյն իսկ այնպիսի անկիւններում, որոնց չէ կարելի խօլ ու մոռացուած անուանել, որոնք գտնուում են քանակի, մեծ հանապարհների վրայ։ Այս նկարագրութիւնը ցոյց է տալիս որ մեր դիւղային դեռ չէ գուրս եկել կեցութեան այն չրջանից, որ անուն ու նկարագրվել է Վիանոֆներ մեկնիչը 2 տարի առաջ։ Ուրեմն ե՞րբ, վերջապես ե՞րբ պիտի գուրս գայ...

Պ. Մարկով ուշադրութեամբ է վերաբերում դէպի իր տեսած տեղերի պատմական անցեալը։ Նա պատմում է Էրեւանի, Լչմիածնի, այլեւայլ վանքերի անուններին վեռ կապուած աւանդութիւններ և պատմական եղելութիւններ։ Չենք կարող չը խոստովանել, որ նա բաւական բեղեղացուցիչ աշխատութիւն է տուել մեզ այդ բոլորը։ Պատմական անցեղութիւնների մասին մենք կր խօսենք ուրիշ անգամ, երբ վերջնական հանապարհորդութեան տպաւորութիւնը։ Ուրեմն այստեղ չենք կարող մանրամասնել այդ բոլորը։ Համարեա բոլոր ուսումնասիրողները, Անան վանքի անունը բայատրելու համար, փոխանակ «Անան», դրում են «Անի վանք»։ Պ. Մարկովն էլ այդպէս է անում. բայց դա սխալ է. Անանը երբէք Անի վանք չէ կոչուել և այդ անունը այդպէս բայատրելը յիշեցնում է մեր հին լիզուագէտներին, որոնք հետամտում էին լիեղ «կատու» բառը կազմուած է «կա ի տուն» բառերից...», 1891, թ. 7, էջ 251։

Իսկ թ. 9, 255, չարունակութիւնը. «Այս գրքում վերջանում է պ. Մարկովի հանապարհորդական նկարագրութիւնը («Ուղեւոր Հայաստան»), որի մասին մենք արդէն խօսել ենք («Մուրճ» թ. 7)։ Լչմիածնից պ. Մարկովը գնացել է Վաղարշապատ, Անի և Կարս. այդտեղից է վերջանում նրա հանապարհորդութիւնը։ Ուսումնասիրելով այժմ պ. Մարկովի գրուածքի ամբողջութեան մասին, մենք պարտաւոր ենք վկայել որ նա ուշադրաւ չատ հետաքրքրական դործ է, լիեղերդանալի մի դեպիլիկ նեղի։ Եվրոպէ ժամանակ հեղինակը աչքի առաջ ունի գլխաւորապէս հայերին. նկարագրում է նրանց նիստուկացը, մտնում է գիւղական հայ բնակիչների մէջ։ Մենք մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացինք Շիրակի Ալեքսանդրապոլ հայ գիւղի մէջ, Ջաբութեան Տէր—Մատթէոսեանի տանը հանապարհորդի անցկացրած մի գիշերուայ նկարագրութիւնը։ Ղանապետական նիստուկացը, հայկական սիրալիր հիւրասիրութիւնը չատ գեղեցիկ տպաւորութիւն են լիտդել հեղինակի վրայ և նա վկայում է որ հայ գիւղացին ուսա գիւղացուց աւելի մաքրասէր է և կուլտուրական։ Այս վկայութիւնը, ի հարկէ, քուլոր հայ գիւղացիների վերաբերմամբ չիյտ չէ. Նահանգն է յիշել Ջիքսելու գիւղը, որի նկարագրութիւնը տուել է նոյն պ. Մարկովը։

Շատ գնահատելի է պ. Մարկովի վերաբերմունքը դէպի հայկական հնութիւնները։ Իսրաքանչիր վանք, եկեղեցի հանապարհորդի մէջ վառում է հետաքրքրութիւն և երկար կանգ է առնում, նկարագրում է ներկայ դրութիւնը, իսկ լիեղ հնաք է, պատմում է նաեւ նրա անցեալը։ Մենք արդէն ասել ենք որ պ Մարկովը առանց ուշադրութեան չէ լիզուցում իր տեսած տեղերի պատմական անցեալը։ Այդ պիտով նա իր աշխատութեան մէջ դրել է համարեա հայոց ամբողջ պատմութիւնը, քայց, ի հարկէ, համառօտ կերպով։ Իւ որ աւելից նշանաւորն է, այդ պատմական տեսութեան մէջ մենք չը նկատեցինք կոպիտ ու խոշոր սխալներ. մի հանդամանք, որ ցայց է տալիս լիեղ հանապարհորդը բաւականաչափ ուսումնասիրել է մեր անցեալը, որքան այդ հնարաւոր է հայերէն չնչին մի օտաբնական համար։ Հետաքրքրութեամբ կարդացուում է մանաւանդ Անիի աւերակների նկարա-

բազրումեանին, կա պ. Մարկովի կարծի ամենաշահեկան կողմն է։ Ներգրաւուելով հնչակեան մարքսիստական միացած քարակոյտերն ու ուրանկնելու պատրաստակամ և հիացում են ազդում հանապարհորդին և նա աչքերդ, համարեա բանաստեղծական ոճով նկարագրում է աւերակների անյիշատակ ու նեղրկան, թուր մի ամրոցի, ամրոցաշրջած հասարակութեան հետ կապուում Անիի մասին. և պէտք է նկատենք, որ այդպիսի հատկանշական ոճով հանդէս գալու համար մենք, հայերս, պիտի դիմենք օտար ազգերի հերին. մեր գրականում դեռ մի լուրջ նկարագրութիւն չը կայ։ Թէ չէ էլ կարող լինել, քանի որ մենք անտարբերութեամբ և ոտնակոխ անհոգութեամբ ենք վերաբերուում այդ գեղեցիկ աւերակներին։ Պ. Մարկովը գոնէ գանգատներ է անում. անհնար է անտէր մնացած աւերակները հալածում են արագ, որովհետև չը հակայ ազգաբնակութիւնը այսօր էլ գոյանում տանում է աւերակների քարերը իր չինութիւնների համար. ժամն կարող երկաթուղու համար ուրեմն քարեր են հանում Անիից.., Հնդիկակ ամենայն իրաւունքով ասում է որ աւերակների պահպանութիւնը չը միածնի պարտականութիւնն է և սակայն ոչինչ ինամք, ոչինչ ուշադրութիւն դէպի նագրաստանայ մշակութագրի չքնաղ մնացորդները։ Արժէր երկրագիտել Անիի ամբողջ նկարագրութիւնը, որպէս պի քնած ու անքաքեխիզ հայր տեսնէր թէ ինչպէս է հետոից եկած մի օտար մարդ վերաբերուում մեր պատմական յիշատակարաններին և ինչպէս է վերաբերուում ինքը, հայր, իր հողքին փռուած, իր ոտների տակ տրորուող այդ մնացորդներին։

Ակնքանդրօպօլում պ. Մարկովը այցելել է հայոց եկեղեցին։ Այստեղ նա գտնում է որ հայոց և յունաց եկեղեցական արարողութիւնների մեծ տարբերութիւններ չը կան։ Դա պատմում է թէ ինչպէս հայոց եկեղեցին բամանուից և առանձին դիրք գտնեց, յիշում է Դիոդէս Շնորհալու արած ջանքերը եկեղեցիները միացնելու մասին և ատարոտում է իր դիտողութիւնները այսպիսի խօսքերով։ «Ես ահա, այն կարծիքիս խմաստութիւնները, որոնք այնպիսի ինքնավստահութեամբ յանձն էին առել համարձակութիւն՝ ամենամանր նրբութիւնների վերլուծելու անտեսանելի և անխմանալի Աստուծոյ էութիւնը և Աստուծոյ մարդացման խորհուրդը, որ անհասկնալի է մարդու հասկացողութեան, այն խմաստութիւնները, որոնք անչուռալի կերպով մոլորուում էին իրանց կապուածական սուխաստութիւնների լաբիրինթոսում, ծիծղ էին տալիս իրանց, հմարաստութիւնը և սիրոյ ու խաղաղութեան աւետարանական վարդապետութիւնը պահպանելու համար անհնձել հրապարակով, հետացնել իրանց հասարակութենից, աքսորել հայրենիքից, բանտերի մէջ փակել իրանց այն եղբայրակիցներին, որոնք այնպիսի անկնճռութեամբ և ինքնավստահութեամբ ձգտում էին հասկանալ անհասկանալին, որոշել անորոշելին, քայց զոնապանում էին նրանցից մտքի մի ոտ է անհրաժեշտ մանրամասնութեամբ»։ Ա՛ս չատ հիշտ նկատուած մի պատմական իրողութիւն է։ Բայց հեղինակը չէ կարող ասել թէ միայն հայ եկեղեցականութեան էր յատուկ այդպիսի վարմունքը։ Ո՛չ։ Այդ բանի մէջ հայերի ուսուցիչ են հանդիսացել կաթոլիկ, յոյն եկեղեցիները իրանց անհեքներով, հալածանքներով, տանջանքներով։ Այդ հեղինակի յայտնած միտքը մի քնդհանուր հրշմարտութեան դարձած լինէր IV դարից, այն ժամանակ տակի չէին ունենայ եկեղեցական ժողովները, որոնք չատ անգամ ծիծով ու բանութիւններով էին ուզում քննել և հասկանալ երկնքի գործերը, այլ ամեն մէկին թոյլ կը տրուէր պահել իր Աստուծուն այնպէս, ինչպէս ինքն է հասկանում։

Կատրի բերդի նկարագրութեամբ պ. Մարկովը վերջացնում է իր հետաքրքրական և ուշադրութեան արժանի հանապարհորդութիւնը »։

ՄԱՐԿՈՐԻՒ (Բօլ. Վլքիմոր). — Նախի թարեկենդան. Լեռիմոն Աբեղեանի 1902, թ. 5031, նուն։

Մասմանվեի վանք. — Տես ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ (Ա. Վ.)։

Մարմաշինոյ եկեղեցւոյ կործանումն. Ներմավէպ 1883, էջ 151։

ՄԱՐՄԻՆ (Ֆռ.) — Շիլլերի կեանքն ու իր կոչնկիչ Տէյր. Լեռիմոն Մ. Ալամբեղեան. Ներից Ասարայի 1866, էջ 22, 84, 471, 527։

Մարմնակազմական կամ անատոմիական բառարան. — Տես ՏԻՓՐՄՆԵՄՆՑ (Բժ. Լ.)։

Մարմնամարզութիւն (համառօտ). ի պէտս վարժարանաց և առանց դասատուի առանձինն ուսանողաց. Լեռիմոնեց Կ. Յ. Փ.։ Հրատարակիչ Նշան Կ. Պէրպէրեան։ Կ. Պոլիս, տըպագր. Պէրպէրեան, 1879. 8°, 232 էջ։

Հմմտ. Մասխ 1879, թ. 2360։

Տէր և ԲՈՒԿՈՒԿԼԵԱՆ (Բժ. Ա.) — ՄԱՐԴԱՐԵԱՆ (Կ. Յ.) — ՇՐԼԲԵԼ։

ՄԱՐՄՆԱԿԱՆ. — Բնիխատիս, յատացոյց անդիչաչարութեան։ Յօրինեալ նախ ի գաղղիական բարբառ ի ներհուն մարմնասելայ գաղղիացւոյ և անտի թարգմանեալ ի լեզու լուսիտանիացւոց, յորմէ և անդրածեալ եղեւ յարաբերանս բարբառ ի վերապատուելի Տեառն Պետրոս վարդապետէ պուռնազեան կարնեցւոյ յաշակերտէն բրօքականտի։ Տպագրեալ արդեամբք և ջանիւք քաջառողմիկ պայազատի Տեառն Սամուէլ Մկրտչի Մուրատեան եւզոկիացւոյ ի յիշատակ ծնողաց իւրոց ի Քրիստոս հանգուցելոցն ի Հայրապետութեան Տեառն Գանիէլի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի։ Յամի Տեառն 1809։ Եւ ի թուին Հայոց 1258. Մայիսի 22։ ի Մադրաս։ ի Տպարանի Տէր Յարութիւն Աւագ քահանայի Շմաւոնեան Շիրայեցւոյ։

Յէջն ը–գ կայ հետեւեալ յիշատակարանը՝ գրբուած Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատեանէ՝ հանրածանօթ բարերարէ Մուրատեան վարժարանին.

« Ինք միանգամ ի սկզբանէ գիտա հդին պատմութեանն՝ և պնդութեան տիպական ազգին իբրանց, ի վեր քան զամենայն փոյթ ջանչին կալան լուսաւորել զմիսս նոցա ազգի խմաստութիւք և հանճարովք՝ ուստի իրրեւ յայրերէ քարոխին այլ ամենայն բարիք, որք գեր ի վերոյ հանգիսացեալեն գազգս մարդկան։ Ամին իրի՝ բազումք յազգաց ի սկզբանէ հետէ և այսր՝ ի սոյն դիմիցին փափագանօք, ի սոյն գիտգերիցան անձանձիր՝ և զանձն ինդրելին յարաժամ, ոմանց տիւսպէս լինելով հղիկակ իրիք հանճարոյ, ոմանց փառասրդհալ հոխացութեանէլով զարդի հղիալան. իակ այլոց առ զանազան ազգս դտեալ վայելչագիղ և բնաիր յօրինուածս խմաստից և դիտութեանց՝ թարգմանութեամբ ի անփսկանն բարբառ անդր ածելով։ Ըստ գիմն օրինակի՝ ունելով և իմ զեմանդ իմն բնածին առ պայծառափայլութեան և լուսաւորութեան ազգին իմոյ, ժիր և յաչէտ՝ եմէ չանիւք և եմէ արդեամբք՝ դուն զործոցի յատուկ չաղխմութեան նորին յայսմ մասին սատարել։ Ոչն այս անձամբ և քարեմտութեան իմ ատիպանց վիս ծանօթանալ բարերարին անգլիացւոց, որոյ խոսն ինչ բնաւելացեալ՝ աչ ևդի հետաքոտել զգանազան

կատրի բերդի նկարագրութեամբ պ. Մարկովը վերջացնում է իր հետաքրքրական և ուշադրութեան արժանի հանապարհորդութիւնը »։

ՄԱՐԿՈՐԻՒ (Բօլ. Վլքիմոր). — Նախի թարեկենդան. Լեռիմոն Աբեղեանի 1902, թ. 5031, նուն։

Մարմանվեի վանք. — Տես ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ (Ա. Վ.)։

Մարմաշինոյ եկեղեցւոյ կործանումն. Ներմավէպ 1883, էջ 151։

ՄԱՐՄԻՆ (Ֆռ.) — Շիլլերի կեանքն ու իր կոչնկիչ Տէյր. Լեռիմոն Մ. Ալամբեղեան. Ներից Ասարայի 1866, էջ 22, 84, 471, 527։

Մարմնակազմական կամ անատոմիական բառարան. — Տես ՏԻՓՐՄՆԵՄՆՑ (Բժ. Լ.)։

Մարմնամարզութիւն (համառօտ). ի պէտս վարժարանաց և առանց դասատուի առանձինն ուսանողաց. Լեռիմոնեց Կ. Յ. Փ.։ Հրատարակիչ Նշան Կ. Պէրպէրեան։ Կ. Պոլիս, տըպագր. Պէրպէրեան, 1879. 8°, 232 էջ։

Հմմտ. Մասխ 1879, թ. 2360։

Տէր և ԲՈՒԿՈՒԿԼԵԱՆ (Բժ. Ա.) — ՄԱՐԴԱՐԵԱՆ (Կ. Յ.) — ՇՐԼԲԵԼ։

ՄԱՐՄՆԱԿԱՆ. — Բնիխատիս, յատացոյց անդիչաչարութեան։ Յօրինեալ նախ ի գաղղիական բարբառ ի ներհուն մարմնասելայ գաղղիացւոյ և անտի թարգմանեալ ի լեզու լուսիտանիացւոց, յորմէ և անդրածեալ եղեւ յարաբերանս բարբառ ի վերապատուելի Տեառն Պետրոս վարդապետէ պուռնազեան կարնեցւոյ յաշակերտէն բրօքականտի։ Տպագրեալ արդեամբք և ջանիւք քաջառողմիկ պայազատի Տեառն Սամուէլ Մկրտչի Մուրատեան եւզոկիացւոյ ի յիշատակ ծնողաց իւրոց ի Քրիստոս հանգուցելոցն ի Հայրապետութեան Տեառն Գանիէլի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի։ Յամի Տեառն 1809։ Եւ ի թուին Հայոց 1258. Մայիսի 22։ ի Մադրաս։ ի Տպարանի Տէր Յարութիւն Աւագ քահանայի Շմաւոնեան Շիրայեցւոյ։

Յէջն ը–գ կայ հետեւեալ յիշատակարանը՝ գրբուած Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատեանէ՝ հանրածանօթ բարերարէ Մուրատեան վարժարանին.

« Ինք միանգամ ի սկզբանէ գիտա հդին պատմութեան՝ և պնդութեան տիպական ազգին իբրանց, ի վեր քան զամենայն փոյթ ջանչին կալան լուսաւորել զմիսս նոցա ազգի խմաստութիւք և հանճարովք՝ ուստի իրրեւ յայրերէ քարոխին այլ ամենայն բարիք, որք գեր ի վերոյ հանգիսացեալեն գազգս մարդկան։ Ամին իրի՝ բազումք յազգաց ի սկզբանէ հետէ և այսր՝ ի սոյն դիմիցին փափագանօք, ի սոյն գիտգերիցան անձանձիր՝ և զանձն ինդրելին յարաժամ, ոմանց տիւսպէս լինելով հղիկակ իրիք հանճարոյ, ոմանց փառասրդհալ հոխացութեանէլով զարդի հղիալան. իակ այլոց առ զանազան ազգս դտեալ վայելչագիղ և բնաիր յօրինուածս խմաստից և դիտութեանց՝ թարգմանութեամբ ի անփսկանն բարբառ անդր ածելով։ Ըստ գիմն օրինակի՝ ունելով և իմ զեմանդ իմն բնածին առ պայծառափայլութեան և լուսաւորութեան ազգին իմոյ, ժիր և յաչէտ՝ եմէ չանիւք և եմէ արդեամբք՝ դուն զործոցի յատուկ չաղխմութեան նորին յայսմ մասին սատարել։ Ոչն այս անձամբ և քարեմտութեան իմ ատիպանց վիս ծանօթանալ բարերարին անգլիացւոց, որոյ խոսն ինչ բնաւելացեալ՝ աչ ևդի հետաքոտել զգանազան

*խմաստասիր գիրս նոյին, և դէպ եկեալ ի մէջ քաղմոյ վիճաբանիչ դքաջխմաստ և դյոդնահանճար բանախոսելիսն քառչական՝ ի դիմաց բէլիսարբոսի գիւանաշուկ և ամենագէտ գօրագլխոյն՝ ի ներկուն և ի քանիցուն Մարմնակոյս վազդիայոյց խմաստասիրեալ, կորոյ ճաչակիալ գքազդրուելիսն՝ հարաչ իսկոյն ի սէր դեղապանիճ, և չքնաչ յօրինուածոյն, և այնուհետեւ մեծաս անձկալելիսամբ խորհէի միշտ առ մերալիսս գայն ածանցիլ բարքառ. քայց առ ի չգոյէ առատն ուրուք՝ յոր առատան առնէի գիմարդմանելիսան նորին գնոյ, ընդ երկար ժամանակ կայի անսիրելիսար. Այսու առնելոյն ոչ լքաս սիրտ իմ ի բաղձանոյ իւրոյ՝ և ոչ ի խորհրդոյ առատ նահանջելոյս, այլ ի գնալն իմ առաջ իսկ յաչխարհն սինէպտոյ՝ ի 1788 ամին՝ լէ եւս յայնժամ ոսկաւաձիոն էի, ոսկայն ինչ ոչ նոգայնալ գծախուց, յանձն արարի Ագայ Հնգվարդ Եաֆայէլի Վարամեան (որ և գկնի աներ իմ եղեւ) գրագնան իմ, խնդրելով ի նմանէ՝ դի էիցէ ի հանապարհորդելիսան իմում գէպ լինելր ինձ տրաժեչտ առնուլ ի կնոյազոյր, նոգ տարեալ լիարգմանելիսան անհոյի գրոյն այնորիկ՝ ծախուս իմով տպագրիալ ի լոյս լնծայէր ի չիչատակ ծնողաց իմոց։ Ապա յաջոգելիսամբ տհասն գարձ առաքարիալ իմ չխչխարհէն սինէպտոյ, քազմամեալ մամանակաս եւս ձեպչի ի նմին լիհրելիսան լրման փափազանաց իմոց։ Հասակ ուրումն՝ պատահեցաս առս կարենալի վերապետուհի Տէր Պետրոս Վարդապետն պոռնազհան աչակերտն քրօքսկանաքարուս հառս լիարգմանել ի մերս արամեան քարքառ զայս գործ ցանկալի, և տպագրելիսամբ ի լոյս լնծայելի ի միսիթարելիսին իմ և ի չաւերմական չխչատակ ի Վրիատոս հանդուցեալ քարեպաշտն ծնողաց իմոց՝ չօռօվհիի բարկիչատակ հօր իմոյ Աստուծի Սրդի Ագայ Մկրտչի Մուրատեանց, և մօր իմոյ եւդոկիայի լսպանց Մքոտչելի գուստր Պէկզատայ տիկնոջ։ Ի չոյս մեծ ունելիս, եղէ զգք միանգամ հաչահինն գգաղցրուելիսին դեղապանճ քանհիատելիսամբ ի սմա պատրանակեալ խմաստից և հանճարոց, մոդովևացին գարժանաւոր պատուոյ ի չօգուտ անձանց իւրեանց՝ և ի փառս պարգևողին խմաստասելիսան, և միանգամայն զծնողացն իմոց գչիչատակն օրհնութեամբ, որոց առնելոցն վերաձիամ. հան։ Սա մտէ Մկրտիչ Մուրատեան»։

Ցհետ իմարդմանչէն «Աս բարեմիտ վերծանօզա» գրոսիին մը՝ է–ր էջ, Յաւելուած մը, Յաւաչաքան Հեղինակին, ցէջն իա. 1 էջէն կը սկսի բուն դիրքը, կ'առաջարի չէջն 282. և ապա հետեւեալը Շմաւոնեան քահանայէն.

«Իմաստասիրական Աստուծոյ Սոզոմեն՝ չանայ միչտ քարի օրինակ տալ ամենայն գործոց, և ի չատակախոսելիսան իւրում առէ իմաստասիրին ևս հանապարհաց դովի, Այդպարէ՝ դովելի է առնայն քարեաց վաղհան, որ ինն՝ հարկ է ինձ, սկիզբն և կատարումն Տհառն իմոյ, տալ համառօտ ապացոյն՝ և պատմիլ մի քան միջէ, նախկին անօրինման՝ աւերման՝ և վերանորոգման՝ իմոյ։ Տէրն իմ, հրամանաս նոր չուղարկ Աստիճոզ, Մկրտիչ Ազգ Նչխակոպոսին՝ առաջադրիալ էր գալ ի մայդրաս, վասն քահանայագործելիսան հայոց, չատուր միասն՝ Ակնուսվիոտ Ագայ Շամիր Սուլթան այրն հանքարեալ, առաքեալ է, Տէր հայր, լսիմ չնորհալի միասս ունիս, նօսր դիր մի նոտ՝ պակասէ ի տպագրանէ մերմէ, արդ կարօղ ես յօրինել, քանգի՝ ցանկալի է ինձ այդ տպարան, վասն անուան սրոգ իմոյ։ Տէրն իմ երբէք չէր տեսեալ այն գործ, և ոչ լուեալ բնաւ, ապաչինելով՝ ի տուիչն բարեաց՝ Աստը հոգին, իսատացեալ էր չինել, սրպէս կալ նոյն գիր մինչեւ կայսօր, յետ այնորիկ՝ առաքել վատահացեալ և սիրահարեալ, ձեռնամուխ եղեւ, բոլոր գիրն գլխովին ամենայն պարագայիւքն յօրմարել, ոչ չատապաս նուաճ ժամուն՝ այլ և բազմոց չագզէն հայոց կերտիրելով, և ուսուցանելով, յոգնականալելամբ՝ Ակնուսվիոտն Ագայ Գրիգոր Չահրիանց բարեպաշտասիրաս յօրնէ, և անունք ուսիցուն յաչխարհ և ի բազում տեղիս վերջ գրոյ սրք տպագրք են ինէ։ Գարգնելիս կամ եղեւ Տհառն իմոյ անձն և անհաչարս գրնանքն՝ նուրագաս փսխել գկնիկատելի գրով, զոր անա տեսանելք այս բէլիսարբոսն, ծախիւք և արդհամբք քահանասիրիկ, Ագայ Աստուէ Մկրտիչ Մուրատեանին, և գործակցելելամբ չնորհալի և բարեկամ հաւատարիմ, անխոնջելի սիրով՝ անկնճիռ յիչատակելելան արժանի՝ անոնկալ վաստակօք, Պարոն Աւետիք Յարութեան Շիրինօսեանին օգնական առնելոյն Տհառն իմոյ։ Ընդ նմին գործարանս վերակոչս, Պարոն Միքէլ Մկրտումն Շիրագեցի Երմիկեանց, որ չատենոյն գործոյ լէ ի չարելն՝ լէ կապարչելիսան՝ և լէ ուսկ.գօծ կազմին, բոլոր գլուխս՝ միչտակ լէարց օգնականի, ատարս հաւոյց։ Ես ընդ նովանեալ՝ Տէր իմոյ, նորոգ ուսեալքն՝ են գնաբր և լաւ, սրք են Չինիպուէ գնակիչ փսխէչերս, և Վիվրք Ադամեան՝ առենայնի տեղիակ։ Ահա այսուհետեւ Տէրն իմ ձերացեալ է՝ եղեալ ինձ կատաղ այնպիսիկ, որք կարօղ են իւրեանց ձախսին անխարդախ գիրք, և նուրագ անհոգածին բան տպագրել տալ ապատապէս»։

ՄԱՐՇԱԼ, Թովմաս Վիլլիամ. — Քսանևերկու պատճառք, կաթուլիկէ եկեղեցին ընդունելու համար, ի յարգոյ Թ. Վ. Մ., որ երբեմն ժողովրդապետ Սկալլով կղզիի և Անսթէի քաղաքաց. հեղինակեալ եւս ծանօթութեանց յաղագս ուղղափառ եպիսկոպոսութեան։ Vingt-deux raisons pour entrer dans l'Eglise catholique: par le Révérend Thomas William Marshal, ex-curé de Scallow-Cliffe et Anstey, auteur de notes sur l'épiscopat catholique. Galata, imprimerie de St. Benoît, 1847, 8°, 69–91 էջ։

Միասին տպուած Ֆինելոնի՝ Ընդդէմ նորադարձից դրոց հետ. տես Ֆենելոն։

— Քսանևերկու պատճառք տէրունական սուրբ օրը աստուածային պաշտամանց ներկայ գտնուելու պարտաւորութեան վրայ։ Կ. Պոլիս, 1854, 1873?

Մարուգի Վասիացի. – Տես ՊՕՂՈՍԵԱՆ (Մ.)։

ՄԱՐՈՒԹԻՆԱՆ (Ս.) — Արարատի մէջ տպ. «Մկն քանի խօսք Ագէքսանդրապօլի վիրայ», 1869, էջ 140. – «Մեր ազգին իմատրանիերուն համառօտ տեսութիւնը», 279. – Քնարիս տաճիներ, էջ 71, «Զանդակ». – «Զգայմունք պանդխտին» (գրբր.), 92. – «Լանք եղէ ինգանք», 178. – «Հայ գիւղացիք», 264։

ՄԱՐՈՒԽԻԱՆ, (Յ.) — Աիրերգ (հատոր ց. Մ.) Բիւրակն 1899, էջ 364. – «Սուրբ Արդիար և Տհառնիզգառաչը Պայազիտի մէջ», անդ 1900, էջ 106։

Մարուղ Ազրագներ. – Տես ԱՐԼԼԵԱՆՑ (Ա.)։

ՄԱՐՍ (Mars). — Գոյքը, պատկեր. հրատ. Յ. Յովսէփեանի։ Թագու, տպ. նգբ. Վազաբանեանցի, 1902. 8°, 109 էջ։

Փեներ. Մուրճ 1903, թ. 1 (Տ. Յ.) – Նոր-Դար 1903, թ. 11։

— Ինչպէս առուեւնացայ (կաղանդի զրոյց).

հրատ. Նոյն։ Բագու, տպ. «Արօր», 1903. 8°, 37 էջ։

Բննադ. Մուրճ 1903, թ. 9 (յունուար)։

— Եփիմէ. Մոռացուածի յիշատակարանից. հրատ. Նոյն։ Բագու, 1903?

Լրագրի մէջ (1901, թ. 6, էջ 217–234) ունի. «Բաճքերի հրկու առուղը և Աբուսահակ Հայոց գրականութիւնը»։

Մարսէլ կամ Պատմիչք Նոր Բարիզի. [Երիզեան Սուրճաճղակի, 1904։

Մարսէյեզի [մարդմանութիւնը տես Ալփի Արտուտեան 1854, էջ 153։

Մտրսիթիոյ հայկական մամուլը. Արեւ. Մտմուլ 1881, էջ 302. – 1882, էջ 362։

ՄԱՐՎԱԼԻԼ (իբ.) — *Ամուրիի մը երազները* (Reveries of a Bachelor), *կամ սրտի գիրք մը. [մարգմանեց յանգլիականէն Մ. Մամուլեան։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան, 1875. 4°, 146 էջ։*

Կնգծանուն է [իբ. Մարվէլ. բուն անունն է Տօնալտ կ. Միչէլ. տես գրքին յառաջարանը։

Արշալոյս Արարատեան (1875, թ. 1006) կը գրէ. «Այս աշխատասիրութեան հեղինակն, որ գիտնական, փորձառու և բազմամիտ անձ մի է, ամուսնութեան առնն կողմը նկատելով՝ մերթ նուրբ և ուշիմ, մերթ տխուր և հնդնալի և մերթ ըզ-գայուն ու իմաստասիրական ոճով ընտանեկան կեանքի վիրայ այլեւայլ պատկերներ կը ներկայացնէ, և վերջապէս ամուսնութեան ուրախութիւններն և աղէտքն քննութեամբ և դատողութեամբ յառաջ բերելէ ետեւ, աշխարհիս հմայիքը հիմնական՝ ամուսնական ուրբ միութեան մէջ կը դնէ։

Մեր Հայ երիտասարդաց համար, որք գանազան հիմնաւոր կամ անհիմն պատճառներով կը վախնան և կը վարանին ամուսնական լծոյն նեղքին մտանել, այս պատմական աշխատասիրութեան ուշադիր ընթերցումը կրնայ խիստ օգտակար լինել. վասն որոյ կը յորդորենք գնոսա հատ մի գնել և ընթերնալ, որ սուղ բան չէ, (8 դուռուշ)»։

ՄԱՐՏԻՆՈՍ ԳԵՄԲԻՈՍ. – *Եկեղեցի Հռիփսիմեան. տես գործիս 565 էջը, ուր կայ ճակատը։*

Շրոէտէր-Ջուրպ. կը գրէ. «Հայ. ուսմունքն առաջին Էջմիածինքի և ճաշակն ընծայուցյ մէջ, ժամանակագրական կարգով կը դնենք գԳիբմանապի տառյգէտն Մ. Փեմբեռս հեղինակ Եկեղեցի հռիփսեհ հայասատ կամ Dissertatio de Statu Armeniæ Ecclesiastico et Politico, tam pristino quam hodierno կոչուած վիճաբանական գրքի մը, և գկղեմէս Գալանոս իտալացի լեզուգիտան կրօնաւորն, զոր քիչ յառաջ արդէն յիշեցինք, Միաբանութիւն եկեղեցւոյն Հայոց (Conciliatio Ecclesiæ Armenæ) եռահատոր գլուխ հեղինակն ի հայ և ի լատին, մինչդեռ առաջնոյն երկասիրութիւն տուել լատին լեզուով է։ Ունք գիտեր լեզ ուրչափ էր առաջնոյն մեր լեզուին նկատմամբ ունեցած գիտութիւնը, մինչ երկրորդս քառասուն հատոր կ'երեւնայ լեզ լեզուին և լեզ պատմութեան։ Երկուքին ալ ի նակատ իրենց գրոցը գրած խորագրէն կը յայտնուի լեզ գլխաւոր նպատակին կրօնական է, լեզ պէտ և իրարմէ տարբեր տեսութեամբ և դիտմամբ. որովհետեւ մէկը կաթոլիկական վարդապետութեան հետեւող, իսկ Գալանոս պրոտեստանտ – լատին հեղինակ, բնականաբար իրենց համոզման համեմատ է նաեւ բռնած ուղղութիւնին։ Ամէնն ինչ որ մեզ համար հետաքրքրական է, բայց ի կրօնականէն՝ պատմական այլեւայլ տեղեկութիւններ ալ կ'ընծայեն մեզ իրենց գրքերով։ Մեր ազգին հին անցեալն և իրենց տեւելի մերձաւոր ժամանակաց վրայ, որոնք իրաւամբք հարկ է որ մեծապէս չահալրկիս բլլային և մտանուտոր մտադրութեան արժանաւորք, որովհետեւ մեր պատմութեան աէրը և փոյթն ամէնքնիւով իրենց դրած տեղրնաւորութեամբ նախկին պատմագ եղած են հետեւարար և մտանական տեւելի արդասաւոր բլլալուն։ Միմբիոս՝ չբլլալով անչուշտ ամենեւին ծանօթ մեր պատմութեան բուն և ազգային աղբերաց, բնագատուելը է յօտաւոյց՝ ի յոյն և ի լատինական գրականան մատենագրաց և չայրոց արեւմտեցոյց քաղել ընդհանրապէս իր երկասիրած մատենական նիւթը, որ չատ անգ օտարականալով ի միտոյն՝ կը պակսին և ի տատպահատաս բլլալէ։ Ի նոյնպէս և կամ հետեւար չափով նահ Գալանոս, իր բազմավաստ աղբիւրէ հեղինակուած տարի բնականութեամբն ի Հայաստան և չարեւելս, և ծանօթացած ուչ լոկ աչխարհիկ, այլ նաեւ գրական լիչուին, որով և մատենագրելու բուռական վարժութիւն ստացած, իր վարուց արկածք, ձեռնարկք և երկասիրութիւնք գրուածքիս նպատակին գոլոս բլլալով, մեր այս ստուգութեանբ չեն վիճաբերիր։ Ուստի գոն բլլանք ոյսպէս սինարկ մի միայն ձգելով, կամ միչատակութիւն մը միայն լինելը այնպիսի երկասիրութիւնն մը, – նկատելով գայն առանց կանխակալ կարծիքց, և ոչ իր բուն արժանիքէ մը աւելի հնայեմամբ, – որ ունենալով ալ իր քաղաքական և կրթիք ազգերնուս լեզ քաղաքական և լեզ կրօնական վիճակին վրայ, ապագային կրնայ համաթոխ հայ ազգն և իր պատմութիւն արեւմտեայց ծանօթացնելոտ մէջ, որով իր երկասիրութիւնն ունի կարեւորութիւնն և արդիւնք։

Երին գլխաւոր նպատակ դրած է, բսինք, կրօնականը. բայց չանացած է եկեղեցականին հետ աւանդել նաեւ ազգին քաղաքական պատմութիւնն, իր ձեռք դնուած հայ ազգրնոյ օժանդակութեամբ, որոյ չատ հասած են մինչեւ առ մեզ. բայց հատանականապար ուրիչնան ժամանակի անցիչ համար ունեցած է նաեւ այնպիսի երկասիրութիւնք՝ որոյ բաւրդագրար նանդիպած կ'երեւնայ լեզուական հայ գաղթականութեան քով, ուր բաւական ժամանակ կեցած է, և մտանաւոր պաշտօն ալ վարած յօդուտ և յուսուցիչական քարոզառաքնոյ դաղթականութեանն համար հատատուած դպրանոցին մէջ ի Լիսաբոնիս։ Այդ գրուածք, որ կը լծուին ունենալ պատմական կարեւորութիւն, մինչեւ հիմայ մեր ձեռք հասած չեն, բայց հիմ Պալանոսի երկասիրութեանը մէջնոյով, որ տպաս գրնալ է ի Հռոմ ի 1650–1666։

Հետիսակ՝ որ արդէն 1615ին հայ լեզուի Քեռյսկաճուրիսն մ'ալ հրատարակած էր, որ նոյն նիւթին վրայ եւրոպացւոյ մը ձեռքով յօրինուածնեն բուն մէջ առաչինն է, գրուածքին յառաջարանին մէջ կ'ըսէ լեզ ինքն գոհ պիտի բլլալ աւանդելով հայկական պատմութիւնն և աւանդութիւններն՝ հռոմէական եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հետ՝ առանց ուզելու վիճաբանութեան մէջ մտնել։

«Հայք կ'ինձիադրեն, կ'ըսէ, լեզ արեւմտացք խիստ ճարտարք են ի գործածութեան նետերու, և լեզ չատ դժուարին է պատճառաբանութեամբք գինք համոզել։ Ուստի նարկ է գոհ բլլալ, պարզապէս դիմացնին դնելով դրէպս, որպէս զի իրենք իրենցմէ կարող բլլան դատել»։

Փեմբեռսի գրուածք նուիրեալ է ի հեղինակէն առ Ինքիսիոս Ա. Ինրքէն, և տպագրեալ չամի 1665 ի Հռոգիսոմոնս Բլուտոխոյ։ Քառասնեամն բնաձայականին մէջ՝ այս երկասիրութեան չօրինման ձեռք դարնելու պատճառ կը դնէ Հայոց ազգին, կամ մանաւանդ եկեղեցւոյն վրայ, հրատարակուած ու չատուրան ընդունելի կարծուած, ինչպէս ինք

կ՚լսէ, անիմն՝ և քամահ անդնդութիւններն, առնել ի յոյնոյ և ի յոտիայոյ։ Իր գլխաւոր վախճանն է պանդուխտ մնալով՝ Հայոց եկեղեցւոյ ի հռովմէականէն ունեցած տարբերութիւններն աչքի առնել դնել, և վիճաբանիլով դարու նոթադանդ վարդապետութեանց չատ քանի մը ունեցած համաձայնութիւնը յոյսանել իր եղբայրութեամբ։

Հարիւր երկրաւոր մինչև դրիւք իմիջ մը համփոփած երկարիրութիւն մ՚է, յորում ի քոյ առնել հնդիկին անձնական անառութիւններն և կրօնական համոզմունք, տեղ տեղ ալ նաև պատմական և աչխարհագրական տեղեկութիւնք, ընդհանրապէս հետաքրքրական տեղեկութիւնք կան ասդին նաև նախնական և երբեմն նաև իրեն ժամանակակից քաղաքական և կրօնական վիճակին վրայ, գիրք ապօտ լոյս մը ուզելով ափսի՝ մինչ դեռ նոյ ոչ այնչափ ծանօթ ազգ և ժողովուրդ մը կրնար համարութիւ արեւմտահայց իր նախնի պատմութեամբ, հին լիզուով և կրօնական վարդապետութեամբ։

Մտադրութեան արժանաւոր է նաև անով որ գրուածքին մէջ մերթ ընդ մերթ նաև հայկական բառեր ալ գործածած է, ի նոյն լիզուի խոյոր և աձեւ տառեր, որ մասնաւորապէս փայտի վրայ փորագրուած են անկերպարան և անարուեստ ձեւերով։ — Վ.ից գլխի բաժնուած է քանդակ գիրքեր, յորոց առաջին երկոքը աչխարհագրութեան և քաղաքական պատմութեան կրնան պատկանիլ, վերջիններն եկեղեցականին։

Զարթարդին մէջ առաւոտածայնուն գրոց հայկական իմարդմանութեան վրայ խօսելով կ՚լսէ. «Առաւոտածայնուն տառից հայ իմարդմանութիւնք՝ քաղցրիկ և հնութիւ և ի տիպիկաց Եկեղեցեաց հայրապետի կ՚ընծայեն, իմկ ահա վկայաւոր անունից՝ միայն նոր կաղապարանի և տպագրութեամբ իմանալ զնա հիգինակ կը համարի։ Կ՚ուսանդնի իմ երբ Եկեղեցեան կապանաք աքսորական տարութեամբ ի Հայաստան, այդ դժուարին կոթծին ձեռք գարկած բլլալ և յայտգած։ Նոյն կարծեաց հետևուղ է և թեղադրեաս, որ յետ Եկեղեցեան ծագիկեցաս (440), վկայելով իմ իր ժամանակին յատագ եղած է սուրբ Գրոց ի հայ իմարդմանութիւն։ Առնուցեմ տարակարծիք է Անղեղաս Եկեղեցաս, որ միայն հայ ազգութենիդ հնդինակ և գոր կը համարի գՍեկեղեցեան։ Մենք բառական կը սեպենք, կ՚ըսէ, յիչեցնել իմ Հայոց գպատաւոկանագոյն դանձ առաւոտածային տառից ոչ միայն ունին, այլ և կը պահեն. և Եկեղեցեան, Գրիգորի Նազիանզացոյ և այլոց բարեբար իմարդմանութեամբ փրկագործեր հատատոց մէջ հատատուած են։

«Այս իմարդմանութիւն մեծագոչ կը դրուատի ի զանազանից, և կը գտնուի յայլեւայլ տեղիս և ի մատենագարանս Եյրոպիոյ։ Որ յիշատակէ գայն՝ նուիրական հնութեանց անխոնջ խոյզարկուն Աճմանեան Գիրիմէ, և կ՚ուսանդէ իմ բնաւոր գրչագիր մը սուրբ Գրոց հայ իմարդմանութեան պահուած է ի Վատիկանեան գրատան. և անուանին Հոտաքինէ կը կրուցէ իմ այլ և այլ օրինակք ուսուցանց և ազգմատաց կը գտնուին յԵկատնեան գրատան։ Պատարիսյ մատենագարանին մէջ ալ յոյն գրչագիր մը կայ, կ՚ըսէ, յորում այսպիսի ինչ կ՚ուսանդի, իմ Թէոդոսի իմարդատութեան առնն, որ Պարսից վրայ կ՚իչխէր Վաղամչապուհ, և քանկիչ Հայաստանի գիտակ էին յոյն լեզուի, գրատնեայն ունանք որ արբոյն Գրիգորի կարգագրածին հակառակ՝ զազգմատարան և զեկեղեցական երգս իմարդմանեցին ի հայ։ Ջոր երբ լսեց կայսրն Թէոդոս, յանդիմանեց զՀայս որ ի սրբոյն Գրիգորի ուսուցած պատուիրին հակառակներ էին»։

Վերջերդ և վերջին դլխոյն մէջ երկու նախադատութեամբ կը գրպի. Առաջին իմ հայ եկեղեցին իր այսօրուան դիրքովր և վարդապետութեամբ՝ արդեօք հետևակ կը համարուի Երկրորդ՝ իմ ու որ եկեղեցի կը միտի։

Առաջին նախադատութիւնը կը միտի, տալով հայկական եկեղեցւոյ ուղղափառ դատատութեան վկայութիւն, գանազան հատատութիւնք ընծայութիւնք ուշ բերելով, և չանալով օտարացուցանել գՀայս և գվարդապետական նոցա ի Հռովմայ, և ուրեք դնելով ու կրօնական վերանորոգութիւն, որում կը պատկանէր, ըսինք, հնդինակն։ Նոյնը ուսի բացայայտ կը քարոզէ Երկրորդ նախադատութեան յուծմանցդ ուշ», էջ 35–39։

Մարտինոս Լուտերի պատմ. — Տես ՅՈՎՆԱՆՆԷՍ Հ. Վ.։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱԼԱՆԵՐԿԻ — Հիւսկաֆայի մէջ (1860, էջ 237–213), նամակ մ՚ունի առ «Հատագիննց Պարսն Նազդատար»։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԻԲԻ *Որգի Աարգսի տպագրողի, Բիւզանդացի*)։

Տես Գիրք և ձառ ոոգևչոոմ. — Կատակիրք։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐՋՆԿԱՑԻ. — *Relation d'un voyage*, եւն. տես գործիս 1890 էջր։

Ֆ. Պատկանեան կը գրէ իմ Երկնկացոյն «ատենագրութիւնը նչանաւոր է նոթանալով, որ նա 70 օր անցկացնելի Աղուանից Վկկիանոսի վրայ՝ մատակից լինելով Բիւկայցիների մի ծովային արչաւանքին, որի նպատակը, Կէն–Մարդէնի կարծիքով, նոր երկրներ գտնելն էր, որովհետև տեղի ունեցաւ Կօլոմբոսի առաջին արչաւանքից անմիջապէս յետոյ։ Ինագիրը պէտք է որ փարիզի ազգային Մատենադարանում լինի՝ 65 իմիս Նոր–քս... Աւստ են որ այս (Մարտինի ճիրան. իմարգմանութիւնը ընագրի հետ միատեղ առանձին հրատարակել է փարիզում»։ փորձ 1880, թ. 1, յաւելուած, էջ 33։ — Տես գործս վերջ յիչուած էջր Մարդիկի անուան տակ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԽԱՐԱՀԻՍԱՐՑԻ. — Ձաղկոյի մէջ (1869, էջ 45) տալ մ՚ունի։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԻՐԻՄԱՑԻ (1672) *տառատարի ձեռով գրեց ժամանակագրութիւն Հայոց իմարդատութեան սկզբից մինչեւ նորա վերջնական անկումը* (1375)։ Այս ժամանակագրութեան վերջին մասը, որ կիլիկեան իմարդատութեան է վերաբերում, պ. Դիւլօրիէն ֆրանսերէն իմարդմանութեամբ հանդերձ վատիպել է իր Recueil des Croisades–ի մէջ, էր. 684–687։ Մարտիրոսի և նորա ժամանակագրութեան վերաչ էլ տես տեղեկութիւններ չունիմ։ Ֆ. Պատկ. փորձ 1880, թ. 1, էջ 36։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Նէրքին Ազուլեցի. — Իւրց Աֆուրեցոց. կառուն Հայոց աչխարհի 1862, էջ 163–166։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱՑ — Իւրց յերուսաղէմ. Սիոն 1873, էջ 60։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ (Գ. = Անիտրէ Գէդ). — *Վարդ և Սոխակ.* (ուսանաւորներ)։ Տփխիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1895. 8°, 71 էջ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ (Պ.՝ *իմարգմ.* — Տես ՇԱՄԻՒ Ֆ.)։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ (*Միսարիզ*) *իմարգմ.* — Տես ՏՈՒԼՈՏՈՑ (Լ.)։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ (*Յով. Աւագ քահ.*) — Տես ՈՍԿԵՐՉԵԱՆՑ (Յ. Մ.)։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ (*Յովսէփ*). — Տիւտրիւճ ձաս-

արևմ. փրկական խորհրդոյ սրբազան պատարագին։ Հատ. Հաղորդութեան։ Աչխատասիրեալ ի հոգելոյս Յ. վարժապետէ Մ., Աստրկիրի Ազգմայ գեղջէ։ ի Հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի Տ. Տ. Մատթէոս վեհափայլ սրբազան կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց. և ի պատրիարքութեան սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղէմի Տ. Յովհաննու սրբազան Արքեպիսկոպոսի. և ի պատրիարքութեան կոստանդնուպօլսոյ Տ. Մարկոս սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Ձերուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց, 1860. 4°, 76 էջ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑ (խաչ.) *Թարգմ.* — Տես ՑՇՈՒԿԵՑ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑ (ս.) — Տես *Խաչատիր Մահուկեանց.* — **ՓԻՎԱՆՕՂԼՈՒ** (Ի.)։

Մարտիրոսութիւն Մեծին Երիտաւիոյ մեր 1400–1558։ *Յարեկարգութեան վրայով քանի մը ծանօթութիւններ։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. Կուլիէմոս Կրիֆֆիթի*, 1851. 214 էջ?

Մարտուկ. — Տես ԼԵՒՈՆՑ։

ՄԱՐՓ. — Տես ՄԱՒՒ։

Մարց գիր. — Տես *Արժագանգ* 1885, 20։

Մարքիզ կոպրիկ. — Տես ՄԱՒՒ (Ժ.)։

Մարքիզուհի. — Տես ՏԼՂԵՒ (Ա.)։

ՄԱՐՔՈՎ. — Տես ՄԱՐԿՈՎ։

ՄԱՐՔՈՒ *կարլ.* — Տես *Հայկի Ամերիկացուն*։

Մարք ս. խոքաւիր. — Տես ԿՐՕՍՍԻՒ (Թ.)։

Մարս. — Տես ՇԻՐԱԿԱՑԻ։

Մարսի ալբումը. — Տես ՄԱՐԻԿԵԱՆ (Մ.).

ՄԱԿԼԷՐ (Ֆ. = Frédéric Macler *ֆրանսացի*. — *L'apocalypse apocryphe arménienne de Daniel*, dans *Les apocalypses apocryphes de Daniel*. Paris, Noblet. 8°, 1895.

— *Moïse de Khoren et les travaux d'Auguste Carrière*. Paris, Leroux, 1902 (Revue archéologique).

— *Choix de fables arméniennes attribuées à Mkhithar Gosch*. Paris, Leroux, 1902 (Journal asiatique).

« *Մաքլէր և Մխիթար Գոշի առակները* ». Անահիտ 1902, էջ 206։

— *Un paré*, par Marie Sevadjian; traduit par F. Macler dans *Nouvelle Revue*, 1 juin 1902.

— *Extraits* de la Chronique de Maribas Kaldoyo (Mar abas Katina [?]). Essai de critique historico littéraire. Paris, Leroux. (Journal asiatique) 1903.

— *Nouvelles*, par Marie Sevadjian. Traduites de l'arménien moderne, par F. Macler. Paris, Société d'édition nouvelle in-16, 1903.

— *Histoire des Trois femmes...* (Revue des traditions populaires, novembre 1903).

— *Notes* de Chahan de Cirbied sur les Arméniens d'Amsterdam et de Livourne, publiées par F. Macler. (Anahit, 1904).

— *Histoire d'Héraclius* par l'évêque Sebêos, traduite de l'arménien et annotée par F. Macler. Paris, Leroux, 1904.

Բննագ. կարծիք, Rev. de l'hist. des rel. 50, p. 102-4. – F. Tournebize, Rev. de l'Or. Chrét. 9. p. 451. – Ath. 1904, II. p. 853.

— *Histoire de Pharmani Asman*. Texte arménien publié et traduit par F. M... (Anahit, mars 1904 et suiv.).

— *Note* sur quelques manuscrits arméniens avec reliure à inscription (Banasêr. janv. 1905).

— *La littérature arménienne moderne* (Raffi, Baronian, Marie Sevadjian) dans la Revue *Foi et Vie*, 16 juillet 1905.

— *Contes arméniens*, traduits de l'arménien moderne... Paris, Leroux, 1905.

— *Pseudo-Sebêos*, texte arménien traduit et annoté... Paris, Leroux, 1905 (Journal asiatique).

« *Հայկական Կիլիկիան* » գործ Պ. Խատտ Լուսմանի ». Անահիտ 1903, էջ 54։ – « Manuel de la langue néo-arménienne ». Բանասեր 1902, էջ 375։

ՄԱՔՍ ԹԻԼՄԱՆ. — Տես ԹԻԼՄԱՆ (Մ. Յաւելուած)։

ՄԱՔՍ *իշխան Սաքսոնիոյ* Max, Prinz von Sachsen. — *Der heilige Märtyrer Apollonius von Rom*. Eine historisch-kritische Studie von Max. Prinz von Sachsen, Herzog zu Sachsen, Dr. Theol. et utr. jur., ao. Prof. an der Universität Freiburg Schweiz). Mainz, Kirchheim, 1903. *մեծ.* 8°, VII + 88 էջ։

Բննագ. P. A. Kirsch, Th. Revue 104, p. 202–7: H. D(elehaye), Analecta Bolland. 23, p, 345f.

Իակ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 287. Ի Ակոռոնի հայ. վկայաբանութիւնը խորագրով կը գրէ. « Ի. Ակոռոն երկայն ատենէ ի վեր դիտնականներ զբաղեցուցած է։ Որչափ ալ այս Աւետրին վկայաբանութիւնն՝ հայ և յոյն լեզուաւ՝ երեսուն էլլուզի չատ մը դժուարութիւններ հարթուած են, սակայն ամէն դժուարութիւնք լուծուած չեն։ Այս վկայաբանութիւններով զբաղող դիտնականներուն կարծիքները դեռ իրարմէ չատ կը խտտուրին։ Աքսանիոյ արքայորդի Մաքս վարդապետն ևս Ակոռոնի խնդրոյն ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է, սրուն մէջ յիչեալ Աւետրին հայերէն վկայաբանութիւնը մեծ տեղ կը բռնէ, ուսոր պատչառ համարձանք մեր ընթերցողաց ծանօթացնել զայն։

Առաջին մասը՝ « Ակոռոնի վկայաբանութիւն » բնագիրը տպագրեր կը կրէ (էջ 1–69)։ Ի. մասին Ի. Գիւտեր կը խօսի « Հայերէն և յունարէն վկայաբանութեանց » վրայ։

« Ակոռոնի հայ. վկայաբանութիւնը գտնուիլով՝ 1874ին Վենետկոյ Մխիթարեաններէն հրատարակուեցաւ[1] ուրիչ սրբոց վկայաբանութեանցը հետ։

---

1. *Տարբ և Վկայաբանութիւնք Սրբոց*, 2 Հատ. Հատ. Ա. էջ 138–143 « Վկայաբանութիւն Սրբոյն Ակոռոնի հղեաւորի »։

Ահա մեզ այս վկայաբանութիւնը, մինչեւ որ գիտուն կոնիբեր The Guardian (21. 1893) թերթին մէջ նոյնը անպ. թարգմանութեամբ հրատարակեց։ Ինչ մ'եաքը կոնիբեր նոյն վկայաբանութիւնը մէկ մ'ալ հրատարակեց ծանօթութեան ներով իր The Armenian Apology and acts of Apollonius եւն գրքին մէջ։

Անպ. թերթին մէջ հրատարակութիւնը քիչ մ'եաքը Նորթարդի վկայաբանութիւնը գերմ. թարգմանիչ և Հարնաք 1893 Յուլիս 27ին Պիտութեանց Պրուսիական Ակադեմիոյ հրատարակութեանց մէջ ի լոյս ընծայիչ՝ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ մը [1]։

Հետեւեալ դասուածքն քիչ մ'եաքը՝ Ռայլանդեանք Պարթիո Ագգ. Մատենադարանին մէջ վկայաբանութիւնս յուշարձնը ալ գտան՝ միայն տարբեր վերնագրի մը տակ։ Հրկրորդ քննութիւնը կուգայ որ յուշարձնը նոյն է Մխիթարեանց հրատարակածին հետ։ Ռայլանդեանք իրենց գտած բնագիրը հրատարակեցին 1895ին։

Klette 1897ին և Hilgenfeld 1898ին նոյնն հրատարակեցին յուշարձն բնագիրը։

Ես ալ յոյն ձեռագիրը ձեռքս ունենալով՝ նոր կը հրատարակեմ հայ և յոյն բնագիրները՝ աւելցնելով նաեւ վերջնոյն գերմ. թարգմանութիւնը էջ 4–37)։

Հայ լիզուի հմուտ չգիտցողը [2] կը դնեմ հայերէն վկայաբանութեան յատկն թարգմանութիւնը, զոր յօժարութեամբ կատարեց Հ. Բարսեղ Աարգիսեան՝ Ղեռնոմութեանց մէջ մտադիր կ'ընեմ կոնիբերի (կ) և Նորթարդի (ն) ընծայած տարբերութիւնները»։ Աշխատիր քաղուիք 1–3 էջէ։

Բ. Գլուխ էջ 37–39 նուիրուած է վկայաբանութեանցս հարազատութեան ու սկզբնականութեան։

Գ. Գլուխ (էջ 39–42) կը դրագի հայերէնին ու յունարէնին համեմատութեամբ։ Թէ հայերէնն և թէ յունարէնն ունին իրենց պակասութիւնները։ Որչափ ալ գիտնականներն ոմանք յունարէնը լաւագոյն օրինակ համարին, և այլք այն բնագիրը՝ որմէ հայերէնը թարգմանուած է բան կոնիբերի է։ դարուն, սակայն երկու բնագիրք միասին փոխադարձաբար կը լրացնեն։

Դ. Գլուխ էջ 42–53 մեր քաղիւր կը դնէ «վկայաբանութեան վարդապետական, բարոյական և ազգաբանական բովանդակութիւնը»։

Հետեւեալ վարդապետութիւնք բացայայտ կը գտնուին Ապոլոնի վկայաբանութեան մէջ։ 1. Աստուծոյ յատկութիւնք, ամենակարողութիւնք, ամենագէտ գիտութիւնք, անշփոթութիւնք, էմմանուէլութիւնք։ 2. Մարդասիրութիւնը իրրեւ դրդիչ՝ փրկագործութեան համար։ 3. Աստուծոյ իրրեւ կոչուած՝ Նան Աստուծոյ։ 4. Աստուածութիւն Յիսուսի։ 5. Նախախնամութիւն։ 6. Գոյութիւն հրեշտակաց և դիւաց։ 7. Աստուած մարգը ստեղծած է մարմնով և հոգւով։ 8. Մարդկութիւն։ 9. Չարք՝ ու հարկաւորութիւնը։ 10. Քրիստոսի մահուան և յարութեան՝ յիս մեռուան։ 11. Յաւիտենական վարձք ու պատիժ։ 12. Յարութիւն մեռելոց։ 13. Յայտնութիւն։ 14. Ս. Գրոց հեղինակը Աստուած է։ Այս տեսքերով վկայաբանութեան մէջ կան դէտ ուրիշ շատ մը վարդապետութիւններ՝ որ տակաւին նախնիներուն պէս բացայայտ դուսած չեն։

Ներքեւէն քովանդակութենէն կը քաղենք 1. Պարտք գիշատուած պատուելու։ 2. Հրամանի առ հասարակ արգիլիալ է, ինչ ինչ պարագաներու մէջ նեղիալ է։ 3. Իշխանութիւնք Աստուծմէ գրուած է։ 4. պարտք բնիկերը լսելու։ 5. անարդութիւնք արգիլիալ է։ 6. Նամանաւանդ աստր։ 7. անարդ խորհուրդները մերժելու է։ 8. Հաստատութեան միջոցը յատկութեան մահ կը պատճառէ։ 9. քրիստոնեան ոչ միայն միջոցէ պիտի խորէ, այլ Քրիստոսի օրինակին հետեւելով՝ առաքինութիւնները պիտի մչակէ։

Ներքեւականը քովանդակութենէն յիշատակութեան արժանի են հետեւեալ կէտերը։ 1. Ուրշափ բանաւոր է հաստատը Աստուծոյ։ 2. քրիստ. կրօնին աստուածայնութիւնը։ 3. քրիստոնէից քարոզական կենաքը։

Վերջապէս է. գլուխը կը համեմատէ վկայաբանութիւնս Ս. Հարց գրութեանց հետ (էջ 53–69)։

Ե. մասը (էջ 70–88) կը գրագի Ս. Ապոլոնի վկայութեանցը։ Նախ կը յիշուին «պատմական տեղեկութիւնք Ս. Ապոլոնի վրայ» (Հետք., Հուփինոս, Ս. Հերոնիմոս)։ և ստուգաբանութեան կը փակուի «Ս. Ապոլոնի վկայութեամբ»։

ՄԱՐՄԻՄԻԼՅԱՆ (Սարգիս քահ.) — փուն, *իմաստասիրից բանից ազգային մատենագրաց*։ Վոստով, տպ. Յովհաննու Տէր-Աբրահամեան, 1886?

Թարգմ. — Տես ՉԻԺՈՎՍԿԻ Յ.)։

ՄԱՐՄԻՄԻԼՅԱՆ (Տր. Շարէք. — *Հայաստան, Քրիստոնեան և Արեւմտեան Պարսկաստան Բաբելական-Ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն։ Թիւեց Դր. Մ. Շ. թարգմանեց Հ. Բառնաբաս Պիլէզիկճեան Մխիթ. ուխտէն. Ազգ. Մատենադ. Ը.) Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1904. 8°, Ի + 222 էջ։*

Ձառաջաբանը կ'բսէ. «Դր. Մարքհիլիան ըշտրէքի այս գործն, որ Zeitschrift für Assyriologie *թերթին ԻԲ (էջ 57–110), ԻԴ (էջ 103–172) և ԻԵ (էջ 257–382) հատորներուն մէջ լոյս տեսած է* Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistân nnd Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften (von Maximilian Streck) *անուամբ տակ, թարգմանուած հրատարակուած է «Հանդէս Ամսօրեայ» մէջ։ Ինչպէս առանձին հատորով ի մի ամփոփուած երբ լոյս կը տեսնէ տալն աշխատութիւնը, կարեւոր կը համարինք յայտարարել թէ թարգմանութեանս ամրողջական է այն մասանց մէջ, որ ժեզի համար կարեւորութիւն ունին. միայն Դ. Գլխոյն վերջի մասերը համառօտուած են։ Ի սկզբան մեր քաղաքին էր աւանդին հրատարակութեան մէջ յայտնել՝ Հանդիսի մէջ գանց առնուած այն կտորները, ուր մի առ մի կը յիշուին անուան մը սեպագիր արձանագրութեանց մէջ ուր և քանի անգամ հանդիպած ըլլալը. թայց նկատելով որ ուշ-մանագիտաց համար կարեւորութենէ զուրկ է այս ծանօթութիւնը, իսկ մասնագիտաց համար՝ աւելորդ, քան որում աստղ մատչելի է բնագիրը, յոս համարեցանք տպագրութիւնը չծանրաբեռնել։ Շատ տեղ Հեղինակը քննադատութեանց ենէ բնագիրը և ենէ թարգմանութիւնը դրած է. մենք թարգմանութեամբ չատացանք։*

Կարեւոր կը համարինք գործոյն որպիսութեան

---

1. A. Harnack, Der Prozeß des Christen Apolonius vor dem praefectus praetoris Perennis u. dem römischen Senat. Sitzb. der Berl. Ak. d. Wiss. 1893, 2. Halbband, S. 721 46.

2. Վերջերս թերթիս գրչին ենէ թագաւորագի պահանգին հեղինակը՝ իր Լրատուական համբարդութենեն դառնալէն ետքը՝ սկսած է հայ լիզուի ուսմամբ գրագիլ։

վրայ Հ. Տաշեանի Հանդիսի ժէ (1889, էջ 57 գրած համառօտ Մաքումխօսականին քանի մը կարեւոր յաւելում տալով կ'ելլէ գործին կարեւորութիւնը։

«Երկիր մ'ար գարեւոյ ընժայքին մէջ այնչափ բազմաճաւալ արկածներու ենթարկած է, անկարելի է որ իր արտաքինն անփոփոխ պահէ։ Հին անդրոյց և ազգայ հետ կ'իյնան նաեւ քաղաքներ ու բնակիչը. նորերուն կը յաջորդեն նորագոյնները, յաճախ քոլորովին հակաճոգ ու անհետ ընելով հնագոյնները։ Այնուհանդ գիտութեան գործն է ասոնք պարզել, հոգայարկութիւնը պնդել ու յաստնել հնագոյն չինուածոյ գարեւոյ ծածկուած մնացորդները, որոնք յանկարծ կու գան նոր լոյս մը սփռել իսր մեծագործութեան մէջ ենթագրած անցիալի մը վրայ։ Մեր ասեղակատար աչխարհին վրայ բաւական ծանօթութիւն կու տան բազմաթիւ յիշատակարանաց հետ նաեւ մեր պատմագիրք։ Սակայն այս ամէնը կը հասնի հոգի է. գար յ. Ք.ի. Անկ վեր յանգոյս են տպքիւրներ, քանի որ կանուանուր պիղատներ չեն եղած։ Բայց ի հատուկտիր տեղեկութիւններէ կը ծնայ մեզի գանգ ուրիչ բաւական յստգ պատկեր մը, այսինքն՝ արձանագրութիւնքն բնիկ աչխարհին (Ուրարտացւոց), բայց ոչ նուազ նաեւ Ասորեստանեայց, վերջնոյս տեղեգրակալ իչխանութիւնը գարեւոյով մեկ համագոր հակաւակորդ մ'ունենալ ալանի ուրարտեան իչխաններ. և գարեւոյ ունեցած փոփոխ բանակոխ երկու կողմանն աչխարհագրական մըրցումին։

Ինական է. ուրեմն որ Ասորեստանեայց բազմաթիւ յիչատակարանաց մէջ առատ նիւթ գտնուի մեր աչխարհին Ուրարտեան չրջանի պատմութեան և աչխարհագրութեան համար։ Ահա այս նկատմամբ օգտակար ձեռնարկ մըն է Շարլզ գիտնականին վերյիչեալ երկն... լոյս տեսած Ինդոլդի առաջապահական իրերին մէջ սա խոստովով..., նպատակ ունենալով քակել և ի մի ամփոփել նոյն յիչատակարանաց այն ամէն տեղեկութիւնքն որ յիչեալ աչխարհացի մասին են։ Գրութեան դիտաւորը նպատակն աչխարհագրական է, սակայն նոյն իսկ այս առաջնոյ մտգվելու համար պէտք էր անդիչատակ չթողուլ այն գէպքերն՝ որոնց առանցող քանդակք կը յիչեն այն աչխարհներն, քաղաքներն ու առաններն։ Ասով աչխարհագրական ու պատմական տեղեկութիւնք ներսուած են անդրադառնալ՝ ինչպէս նոյն յիչատակարանաց նոյնպէս առանձին երկասիրութեան մէջ, որ ատենօրդ է բանել, մանաւանդ հմտութեամբ գրուած է »։

Ի վերջոյ պարտք կը համարինք 126 էջին ծանոթութեանը վերջին մասին մտագիր ընթերցողները, որ հեղինակը կը խոստանայ ցանկ յատուկ անուններ, որ իր մեկնութեանն այլ և այլ կէտերը հաստատուին և իր գործոյն ցանկը կամ բովանդակութիւնը հրատարակել։ Նկատելով որ այս խոստացած ցանկը չորս երկար տարիներէ ի վեր տակաւին հրատարակուած չէ, և հեղինակին բազմագրաղ պարապմունքները կ'երեւայ թէ դեռ երկար ատեն դիմքը պիտի արգիլուն այս խոստումը կատարելէ, այլ եւս ապահով ատենօրդ հրեցաւ մեզ »։

Հովհաննէսեան. Յաւասեարան. — Ա. Նայիրի բառեաց հրկիրներ. — Բ. վանայ ծովուն արեւմտեան ու հարաւ—արեւմտեան կողմերը գտնուող հրկիրներ. 1. Բիթ-Չամանի, Շատրէ (Սատրէ ?), Նէրքուն, Աւրտուէ. 2. Կաչիարի և Նիւրքոս. 3. Կիրկոս և Կաւրի (Կաւրաի ?). — Վ. վանայ և Աւրմիա լճերու միջեւնէն և այս լճերուն հիւսիսային կողմն գտնուող հրկիրներ. 1. Աւրարտու. Մոգասեր և քանի մը չքնաղ գաւառներ. 2. Մանեան հրկիրներ՝ Ման, Աւիդիչ (Աւիդիչ), Չիկիրտու, Մխիանդի և Բիթ-Խախուկկի. 3. Կիրկան (Գիլգան). 4. Մխկհարա, Աուդրա (Աուդրի, Պագդիր (Պախիրդի). 5. Հաւուչկիա. 6. Կիսուրի. 7. Հաբիա, Ագաւչ, Աարաւչ, Աչմաւչ, Խուտա, Գարիա, Կաբալլու և Մարխու. — Գ. վերին Զաբի և Աերմիա լճին հարաւային և արեւելեան կողմերը գտնուող հրկիրներ (Գաւականաց «Մարական Աբգարեանն» ու «Մեծ Մարք»). 1. Հարախա, Հաուանա Հաուանա, Նուբիա (?), Կուլար, Մուբատաչ, Աարատաչ. 2. Մադ(ա)ամուա, Բարհարիա (Բարհարդա), 3. Ամատա, Լուլլու Լուլլումէ, Լուլլուբի 3. Տումմէ. 4. Մնաս, Փիդիլգունդա. 5. Հարդա. Հարմաաա, Աիմերա, Այրիչ, Ումանիա, Աիմեսի. 6. Նամրի կամ Նամար. 7. Պարտուա (Բարտուա), Շուրդա (Շուրդիրա), Շաղատա, Տուրդա (Տալիկա), Անդիա Անդիա). 8. Մադաի (Մատաի, Աիմադաի). 9. Եաիսի Եաիսի)։

Մաքսիմոս. — Տես ՍՏԱՆԻՒԼՈՎԻՉ Կ. Մ.)։

ՄԱՔՈՒՈՒՏ կամ ՄԱՔՈՒՈՒՏԵԱՆ. — Տես ՄԱՔՈՒՍԻՍ, ՄԱՔՈՒՈՒՏԵԱՆ։

Մաթթուսեանի երկանեա վարժարան. — Վեցամսեայ ընժացք Մ. Ե. Վարժարանին ի Պէչիկթաչ։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ալամեան, 1878. 12 էջ։

Մաթրուսեանի Հասարակական բնկերութիւն Պէչիկթաչ. Հաստատեալ ի 15 Յունիս 1886 և վաւերացեալ ի Պատ. թաղական խորհրդէ. — Ե տարեչրջան. — Միամեայ տեղեկագիր Գործադիր ժողովոյ, մատուցեալ առ վարչական խորհուրդն և վաւերացեալ ի նիստ 1 Մայիսի 1888։ Տպարան Կ. Պոլսոյ Աւետարական սինեկի լրագրոյ։ Կալաթա, 1888. 16 էջ։

— Գ տարեչրջան. Միամեայ տեղեկագիր Տնօրէն խորհրդոյ 1888 մարտ 1 է մինչ 28 փետրուար 1889, վաւերացեալ հիմնագիր ժողովէ ի նիստ թ. 21 մայիս 1889. Նոյն տպագր. 1889։

ՄԵՆԵՆԻՒՆ, Յովհ.) թարգմ. — Տես ԵԱԿՇԻՆ (իր.) — ՇՏԵՒՆ. — ՕՒՎԻՇԻՈ (Լ.)։

Մեզ փոքր առիւծիկ մի տուին, հապա չարէն զմեզ ազատէ։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1892. 6°, 20 էջ։

ՄԵԹԱՍԹԱՍԻՈՍ Պետրոս — Pietro Metastasio *իտալացի*). — Արուեստի գործոց ուրիչ ևս ևս. Հատորներ թարգմանեալ յիտալական լեզուէ ի Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Արապեան, 1841 = ԻՒԼ. 8°, 119 էջ։

— Եղերերգութիւնք ի մահն Աբելի, ի գեղեցիկ իսահակայ, ի գերութիւն Յովսեփայ, և յազատութիւն Ռեհուելացւոյ։ Աչխատասիրեաց Յակոբ Կարինեանց, գաղիական ի կարնոյ։ Ի 1841 ամի ի Տփիսիս. ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Յովհաննու Սրբազնագոյն Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետիւ։ Յաւաչնորդութեան վրաստանու Տայոց և Իմերլթի հայոց Տեառն կարապետի Արժանաւորի արք եպիսկոպոսի և ասպետի կայսերութեան ռուսաց։ Ի Մոսկուա։ Ի Տպագրատան Ազնաւրանի Տարց Լազարեանց, 1841. 8°, 160 էջ։

> Յաւասեարանը կ'ըսէ. «... զայս օգուտ և հաւայիլ մանկանց կամելով ընծեռել արժանայիչատակ հարցն մխիթարեանց, գրանի մի հրեչելի գիպուածս աւանդեալս յԱռաւուաձաչունչ գիրս, գյօրինեալս ի ձեւ թատերական խաղոց՝ յանուանի

քանասաեիծէն Մէլմասթոպեան իարգմանելին ի տուեկական բարբառ, և Հայկական տառեր ի յոյս ընծայելին ի 1831 ամի: Այս աշխատասիրութիւն նոցա արգելու օգտարեր եղեւ մանկանցն կոստանդնուպոլսոյ, որք քաջալարած են ի կիրառութիւն տուեկական բարբառոյ, այլ ի մանկանց Հայաստանի ինչ գոչ անվերծանելի, ուստի բան ընծայիչ նոցա և ես աշխատասիրեալ կայս համառօտ տետրակ հագիւ իսպուց մատուցի ի գբօսանս նորատուիս աչակերտաց ազգիս, իբրու տոկոսոյ կամն ջամբելով, և ոչ կատարելոց հաստատուն կերակուր »:

— *Ազգատուսիարան Միսոյ. բանաստեղծութիւն ի դիս, թարգմանեալ ուռանատոր չափիմամբ իտալական լեզուէ ի հայ բարբառ, երկասիրութեամբ Յովհաննու Եզեկեան: Զմիւռնիա, ի տպարանի Եզբարց Տէտէեան, ՌՅԻ. 1853. մեծ. 16 էջ:*

— *Թատերգութիւնք արքազանի, թարգմանեալ ի ձեռն Հ. Եղուարդայ Հիւրմիզ արքեպիսկոպոսին Հիւակայ ի Մխիթ. ուխտէն: Յիսահակ, օրինակ փրկչին. – ի Յովսէփ Գեղեցիկ. – ի Մահ Աբելի. – ի Նոյնոյ փրկչին. – ի Զարչարանս փրկչին. – ի դշխոյն Հեղինէ. – ի Յովաս արքայ Յուդայ. – Յազգութիւն Բեթղեհեմայ. – ի Ջննբիա Հայկազն: Վենետիկ, ի տպրին Վազար, 1876. 8°, 569 էջ:*

— *Խառնիճ եւ Յովսէփ Վեղեցիկ առաջուց առանձին ալ տպագրուած են. 1871. փոքր 8°, 120 էջ:*

Թեմիստոկլէս, իմաստերգութիւն յերիւրեալ ի Հ. Կ. վ. Հիւրմիզ, արքեպիսկոպոս Սիւնեաց: Բազմավէպ 1886, էջ 121:

Մնրոսի վրայ. – Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ (Գր.):

Միսանիա. — Տես ՇԻՐՎԱՆԶԱՏԵԱՆ:

Մելգումեանց (Աբր.) — « Պարթեւ Շահին Աբբասեանոյ Մելգումեանց տուած նոր Պատուանունը »: Բազմավէպ 1852, էջ 362:

ՄԵԼԻՔ (Արամ = Մեսրոպ քահանայ. ծածկանուններ՝ Մուրճ, Խոպունի, Մխոյոպ Եղեց). – *Հայոց մեծ վարպետաց սուրբ Մեսրոպը պատկերով: Աչխատասիրեց Արամ Մելիքեան: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի և Ընկ., 1883. 8°, 47 էջ:*

— *Քաւնուցյական իմպրի յուշերը: Դրեց Մեսրոպ քահ. Մելիքեան: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1901. 8°, 120 էջ:*

Ալոյծ Ագրակեանի « Քահանայական իմպիր » գործին:

Գիտնագ. Բազմավէպ 1902, էջ 448. – Հանգ. Աչմ. 1901, թ. 12. – Մշակ 1901, թ. 116–8. – Մուրճ (N.) 1901, թ. 6. – Տարազ 1901, թ. 21:

— *Ընթերցողների ուշադրութեանը մատուցանուած է Մ. քահ. Մելիքեան: Բաթում, տպարան Ն. Պ. Փուրսկայեա, 1901. 4°, ի բ + 36 էջ:*

(Պատառիկն իր « Քահանայական իմպրի յուշերը » գրքի մասին Լէօի գրած քննադատականին):

Գիտնագ. Մշակ 1901, թ. 276, 277:

— *Ալմաստական իանոր. ժողովրդական հէքեաթ ?*

— *Յիսնամեակ Հայոց Հոգեւոր Դպրանոցի երեւանայ Ընկերութեամբ կորիւն քահ. Պանճուլազեանցի ?*

Տես և ԱՒՄԼՕՆԵԱՆՑ (Ա.):

ՄԵԼԻՆԱՆ Ն.) Տես ՅԱԿՈԲԻԹԻՆԵԱՆ Ն.:

ՄԵԼԻՆԱՑ (Ց ա. ք.) — Համառօտ հայիւ հայ հաւատարմութեանը. Աբբատ 1882, էջ 112:

Մեխիտարեան Հարսարանին կառուցած 20 նկարագրութիւնը. Լրջա 1907, էջ 83:

Մելիք. — Տես ՓԱՆԵԱՆ Թ.):

ՄԵԼԻՔ. – Պարծենկոտ յուսիքը. Աղբիւր 1888, էջ 362–372:

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆ (Լեւոն). — *Իսկնատիպ կոչոյս. նրա կեանքը և հասարակական գործունէութիւնը պատկերով. կազմեց Լ. Մ. Ա.: Թիֆլիս, տպագր. Տ. Մ. Աւետիսեանցի, 1899. 8°, 121 էջ:*

Գիտնագ. Լուսոյ 1900, Բ տես անդ և 1901, Ա. էջ 351. – Համաստաւած 1900–1901, թ. 1:

Թարգմ. — Տես Ակնարկ Հանդէսք. — Աւետարանութիւն. ԲՈՂՈՍՈՎ (Պ. Մ.) — ԳՈՐԻՆ Ֆ.) — ԴԱՐՎԻՆ (Չ.) — երկը վկայիկ. — Եօթն պատուէր. — ԹԵՆԻԵ (Լ.) — ԼՈՒՆԿԵՎԻՉ (Վ.) — կարևեն ու Մանկեր. — Հարիֆիա. — ՄՈՊԱՍԱՆ Կ.) — Պատիկ ու Հատիկ. — ՏՔՄՈՐԼ (Թ.) — փայտաչեն խրթիից:

ՄԵԼԻՔ-ԱԶԱՐԵԱՆ (Թ. Շ. *Թարգմ.* — Տես ԼՔԿՈՒՎԼ (Ե.):

Մահուան տոմբ Աւետ. Մամուլ 1885, էջ 97:

ՄԵԼԻՔ-ԱԼԱՎԵՐԴԵԱՆ (Ա.) *Թարգմ.* — Տես ՄՈՒՆՅԿԻՆ (Կ.) — ՊՕՍԿՕ:

ՄԵԼԻՔ-ԲԱԼՈՏԱՄԵԱՆՑ (Յակովբ). — *Տանտիկին և խուանոց. մասն առաջին. 400–ի չափ տեղական և եւրոպական՝ ուժան, համեղ և անշուան կերակուրներ պատրաստելու եղանակ: Թիֆլիս, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1889. 8°, 206 էջ:*

— *Մասն երկրորդ, 200–ից աւել տնտեսական գիտելիք, քաղցրաւենիք, թթուեղէն, պտուղնեբի, բանջարեղէնի և կանաչեղէնի պահպանելը և չորացնելը: Կաթնատնտեսութիւն և զանազան գիտելիք. 206–308 էջ:*

Մելիք-Բերբար. – Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ Յար.):

ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԴԻԱՆ Ն. Վ.) — *Աչխատութեարի քիմականութիւնը (ամբողջութեամբ): Շուշի, տպ. Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի, 1893. 8°, 116 էջ:*

Գիտնագ. Աբբատ 1893, թ. 6. – Նոր-Դար 1894, թ. 153:

— *Մշակ և Նոր-Դար կուսակցութիւններ և մի քանի խնդիրներ: Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բարխուդարեանի, 1894. 8°, 104 էջ:*

Գիտնագ. Մուրճ (Ահ. Խաուչանց) 1895. թ. 9–10:

— *Հայոց հնհնգհգական իրաւունքը. Ա. գիրք. Ներածութիւն և սկբիւրներ: Աչխատութիւն Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի: Շուշի, տպարան եզիսաբեթի Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի, 1903. 8°, 807 էջ:*

Ինամդակալութիւն. Հնհգեցի և իրաւունք. Հնհգեցական և քարոզական օրհնքների տարբերութիւնը. Հնհգեցիների գաւառապետական քաժանումն·

Ի՛նկ՛ղեցական իրաւունք դասական անուանների տակ. Ի՛նկ՛ղեցական իրաւունքի յարաբերութիւնը տա՛տանաբանութեան և ուրիշ իրաւաբանական գի՛տութիւնների հետ. Ի՛նկ՛ղեցական իրաւունքի պատմութեան նիւթը. Աղբիւրներ. Ի՛նկ՛ղեցական իրաւունքի պատմական և այժմեայ համակարգութիւնը. Մեր եկեղ. իրաւունքի մշակման ծրագիրը. Հայոց եկեղց. իրաւունքի աղբիւրները։

Ա. Ընդհանուր Աղբիւրներ. Ս. Վիրք. Առաքելական և եկեղեցական աւանդութիւն. Առաքելական կանոններ. Առաքելական կարգադրութիւններ. Ա. — առաքելական 34 կանոնք. Բ. — առաքելական կանոնների գրաբար քնարիր. Նրանք տիեզերական ժողովների. Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի կանոնները. Կոստանդինուպոլսի Բ. տիեզ., Եփեսոսի Գ. տիեզ., Ա՛ճ աստաքին տիպական, Անկիւրիայի և Կեսարիայի. Նէոկեսարիայի, Գանգրի, Լաւոդիկիայի, Սարդիկիայի ժողովների. Սուրբ ս. Հարց կանոնները. Խորհուրդ տիեզ. ծին, Ա՛լեքսանդր, Պետրոս Ա՛լեքսանդրացու, Պետրոս Կոստանդնուպոլսի, Իսիդոր Տրաչագործի, Գրիգոր Նիւսացու կանոնները. Գրիգոր Աստուածաբանի և Ամփիլոքի ի՛մաստիքը. Ի՛ոաննէս Ա՛լեքսանդրացու կանոնները. Կիւրեղ Ա՛լեքսանդրացու կանոնները. Տիեզերական ժողովների կանոնների գրաբառ. Ա՛յլ տեղական արտաքին ժողովների կանոնների գրաբառ։

Բ. Ազգային Աղբիւրներ. Ազգային եկեղեցական, Ա՛ստիշատու, Շահապիվանի ժողովները. Կաւինի Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. ժողովները. Պարասխ, Ընծայեցի, Ա՛նո, Շարբի, Ա՛նո ժողովները. Ա՛ռաքելոյն, Սահ (մանաւոր), Ա՛ի ժողովները. Լատինասէր կամ ա՛դիկանները և ժողովները. Ընտրագրի ժողով. Հայոց Ա. հարց կանոնները. Թագէոս առաքելոյ, Փիլիպպոս առաքելոյ, Հարց հետեւողաց, Ընտրագրի Մակար հայրապետի, Յովհան Մանդակունու կանոնները. Թագէոս առաքեալի կանոնների գրաբառ. Մակար Հայրապետի կանոնների գրաբառ. Գրիգոր Լուսաւորչի կանոնները. Ղազար գրաբառ. Ա՛ճախի կանոնները. Ղազար գրաբառ. Ղեւոնդ Շնորհալու կանոնները. Ղազար գրաբառ. Լամա՛ա՛դիկական կարգադրութիւնները. Ղեւոնդ Ի՛-ի կանոնները. Ղազար գրաբառ. Վիտրգ Գ.-ի կանոնները. Ղազար գրաբառ. Մկրտիչ Ա.-ի կանոնները. Ի՛նոգնական կարգադրութիւններ։

Գ. Պետական Աղբիւրներ. Պօլօժէնիա 1836 թուի. Հայոց եկեղեցու իրաւունքները. Ի՛ւմիածնի ծայրագոյն պատրիարքի մասին. Ի՛ւմիածնի Վիճակի մասին. Թեմական առաջնորդների մասին. Կոնսիստորիաների մասին. Հոգևոր կառավարութիւնների մասին. Հոգևոր դպրոցների մասին. Վանքական և եկեղեցական գոյքերի մասին. Պետերբուրգի և Մոսկուայի եկեղեցիների մասին. Հոգևորականների նկատմամբ. Կուսակրօն հոգևորականութեան մասին. Ի՛ուրաքանչիւր հոգևորականութեան իրաւունքների և պարտաւորութիւնների մասին. Հոգևորականների հարկ չտալու մասին. Պսակադրների տարիքի մասին. Ի՛նկ՛ուիզի չենալու իրաւունքի մասին. Ուսուցադաստանի օրինակաւորութիւններ առող հայ քահանայի պատիժը. Հայոց եկեղեցու արքայական անօթների մասին կովկասի փոխարքայի կանոնները կովկասիկական աշխարհների պատգամաւորներ ընտրելու վերաբերմամբ. Օրհոյ ազգային Սահմանադրութիւն. Հիմնական սկզբունք. Պատրիարքի ընտրութիւն. Պատրիարքի պաշտոն և պարտաւորութիւն. Պատրիարքի դիւանատուն. Ս. Էրուսաղէմի պատրիարք. Օրհոյ կրօնական ժողով. Օրհոյ քաղաքական ժողով. Օրհոյ Ի՛ւառնիական խորհուրդ. Տնտեսական խորհուրդ. Հա՛ա՛տատանական խորհուրդ. Վանօրէից խորհուրդ. Ի՛ւմիտից հոգաբարձութիւն. Կառավարչ հոգաբարձութիւն. Ի՛ւանդատից հոգաբարձութիւն. Թեմական խորհուրդ. Ազգային ընդհանուր ժողովի կազմութիւն և պարտաւորութիւն. Ընտրութիւն եկեղեցական երեսփոխանաց. Ընտրութիւն աշխարհական երեսփոխանաց. Ի՛պանակ ընտրութիւն. Քուէարկութիւն. Ընդհանուր կանոնք ժողովոց և խարհրդոց. Ազգային ատեան. Ազգային գաւառական վարչութիւն. Ա՛բաքունեաց թեմական Սահմանադրութիւն։

Ջ. Ազատական ժողովածոներ. Ջ. Ազատական ապրիլեան. Ա՛յլոց Ա՛խեմանց Սահմանադրութեան օրէնքները. Մխիթարեան Միաբ։

Գիտ. Ազգագրական հանդէս 1905, Դիւրք (Բ. — Բազմավէպ 1904, թթ. 6. — Հանդ. Ամս. 1904, թ 7. — Մուրճ 1904, թթ. 2. — 1905, թթ. 5 (Աբր. Ա. Ա՛լպհանեան); H. Goussen, *Th. Revue* 1904, էջ 261։

— Բ գիրք. Կազմակերպութեան և կառավարութեան Շուչի, Ա՛ղագաւոիակ և Տէր-Սահակեանցի, 1905. 8°, 279 էջ։

Ի՛սկ խօսքը կ՛ըսէ. «Հայոց եկեղեցական իրաւունքի» Ա. Հատորի մասին մի երկու ամփոփումի մի քանի նկատողութիւններ եղան, որոնք արդէն հինց իսկ կոպիտ ի նկատի առնուած և յիշուած էին գրքիս մի քանի տեղերում։

Ի՛նչ գիտութիւնների մէջ պահպանողական գիտութիւն կայ, մէկն էլ իրաւաբանութիւնն է, ի՛նչ որ հիւսերի մէջ պահպանողական հիւղ կայ, մէկն էլ եկեղեցական իրաւունքն է, և այդ չատ հասկանալի պատճառով, որովհետև եկեղեցական իրաւունքի գիտական աղբիւրները կազմում են Ա՛ստուածաշունչը և նախկին եկեղեցու աւանդութիւնը, որոնք ունին հաւասարապես 1900 տարուայ վաղեմութիւնն և այնպիսի վճռական և անվիճելի դրութեան չատ կանոնիչ՝ որպիսին է Ա՛ստուածայինը, որը իր էութեամբ անվերապրելի է համարում եկեղեցու ներքինական ինդիրների քննութիւնը, փոփոխութիւնը և տարբեր կարծիքների արտայայտութիւնը, ի քաց առեալ վարչական և կանոնագրական կողմերը, վերջիչեալ նիւմամբ ընդհանուր եկեղեցու գանազան «եկեղեցական իրաւունք»ներ համարեա ի՛ր կրկնութիւններ են մէկը միսա այլ և այլ դաստառութեամբ, որպիսիներից մէկն էր և իմ Ա. գիրքը ո՛չ հայկական մասը և նոյնպէս Բ. գրքիս ներան համապատասխանող կտորը. իսկ երկուսի մէջ հայկականը եմէ ոչ նոր, գոնէ համախմբուած և դասաւորուած մի գործ է, որը մեր եկեղեցու կեանքի հետ ծանօթացողի համար կարծում եմ չի լինել կարեւորութիւնից դուրկ մի աշխատութիւն։

«Ա՛նդէս Ա՛մսօրեայի» մատենախօսի առաջ մի փաստ չկար դատական միակողմանութիւնից նկատելու գրքիս մէջ, քանի որ ընդհանուր ազգային եկեղեցու կանոնադրութիւնն լրումը պահանջում է, որ ազգերինները ունենան հաւասարական հիմք և ոչ մասնական, ինչպիսին է օր. կարծով ժողովը քաղկեդոնականութիւնը ընդունելու համար եղած, որը և մատնացոյց է անում յիշեալ ամսագրի մատենախօսը»։

Բովանդակութիւն. Ա. Ի՛նկ՛ղեցու կազմակերպութիւնը. Ա. Ի՛նկ՛ղեցու անդամների մասին. Բ. Ի՛նկ՛ղեցու անդամի պարտք և իրաւունք. Գ. Ի՛նկ՛ղեցու անդամութիւնից դադարելը. Դ. Ի՛նկ՛ղեցու անդամների քաջութիւնը. Ե. Ի՛նկ՛ղեցու դասակարգերը. Զ. Հոգևորական դասակարգ պայմանները. Է. Ջհոնագրող անձի լիազօրական պայմանները. Ը. Ջհոնագրութեան վաւերական պայմանները. Թ. Հոգևոր դասակարգի ընդհանուր յատկանիշները. Ժ. Ի՛նքնագրութեան անդամների. ա. Ի՛պիսկոպոսներ. բ. Քահանաներ. գ. Սարկաւագներ. դ. Ա՛նական դասակարգ։

Բ. Ի՛նկ՛ղեցու ընդհանուր կառավարութիւնը. Ա.

Ի՛նկենկյու վարչական կառավարութիւնը. Ընդհանուր Ե՛նկենկյու կառավարութիւնը. Ա՛ղգային Ե՛նկենկյու կառավարութիւնը. ա. Ղ՛նախալուսաւորչեան Ե՛նկենկին. բ. Ղ՛նախաւանդական Ե՛նկենկին. գ. Ա՛ղգային չրջան. Դիւանատ. Եպիսկոպոս. Միտրոպոլիտների մասին. Ա՛րքեպիսկոպոս և Ե՛պարխ. Պատրիարքութիւններ. ը. Ձայոց Տ՛այոց պատրիարքութիւնները. ե. Կաթողիկոսական պատրիարք և իրաւունք. զ. Ձ՛այոց պատրիարքութիւնները և կաթողիկոսները. է. Պօլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը. ը Ա՛ան և Ա՛ղթամարի կաթողիկոսութիւնները. ի. Ի՛նեներ Ե՛նկենկեան կառավարութիւնը. ժ. Ի՛նդական Ե՛նկենկիների կառավարութիւնը. ւ Պատարագի կարգաման ընթացքը). Վանական կառավարութիւն.— ԺԱ. Ի՛նկենկյու անտիական կառավարութիւնը. ա. Ի՛նկենկցիների և վանքերի տնտեսավարութիւնը. բ. Ի՛արեպտութեան հիմնարկութիւնների կառավարութիւնը.

Ի՛. Ի՛նկենկյու օրէնսդրութիւնը. Ի՛. Ի՛նկենկյու դատավարութիւնը. Ի՛նկենկեան դատի տիմունքները. Ի՛նկենկեական դատի առարկան. Պատիժներ. Ղ՛ահիճի գործերի Ե՛նկենկեան դատաստանը. Ղ՛ահիճին գործերի դատավարութիւնը. Ի՛նկենկեական դասը հայոց մէջ.

Ի՛. Պապի մասին. ա. Ի՛րկակների պապ. բ. Ի՛րբորդ պապ. գ. Ջորրորդ պապ. դ. Ղ՛նանպատրաստիին. ե. Պապակատութիւն. Ա՛զգակցական, ինամական, Ի՛նքնասպրական, Ի՛րդնդական, Ի՛սրմական չհաւատիին. զ. Պապակութիւն.

Մ՛իք-Իւսուի. — Տես ԹՒՒՄԱՆԵԱՆ Ցար.):

ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆ, Ե՛ղոզ). — *Կիրմա-Ճիայի ուսանողութիւնը*. (Արտատպուած Տարազ չաբաթաթերթից): Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1901. 8°, 94 էջ:

Ցառաջաբան կ՛ըսէ. Ղ՛ամաձայն «Տ՛ղեկագրի Ի՛սրոպայի հայ ուսանողութեան» (1897–1899), որ հրատարակել է այդ ուսանողութիւնը 1899 թուին, Ի՛սրոպա ուսանող հայերի թիւը հասնում էր 230-ի [1]: Ա՛յդ «Տ՛ղեկագիրը» հայ ուսանողութեան առաջին փորձն է, և անշուշտ ունի թերութիւններ նաև թուերի մէջ. դա հասասատուեց Ի՛սրոպոյի Տ՛ղեկագրի կազմութեան ժամանակ, երբ գանգնեցան ուսանողներ այնպիսի քաղաքներում, որտեղ դժուար էր գուշակել որ և է հայ ուսանողի գոյութիւնը: Ի՛այց քանի ի հարկէ մի քանի տասնեակների մէջ չէ, 230 հայ ուսանող Ի՛սրոպայում — դա արդէն քաւականին պատկառելի թիւ է մեզ համար և արժանի է ուշադրութեան, մանաւանդ որ այդ թիւը օրըստ աճում է:

Հայ հասարակութիւնը չէ կարող չհետաքրքրուել թէ ինչ է ներկայացնում հայ ուսանողութիւնը Ի՛սրոպայում: Ի՛վքեր են կազմում այդ ուսանողութիւնը, որոնք են նրա ձգտումները, ինչ և որպէս է նա ուսանում, թէ նա արտաքսանքից ինչ է քերում հայրենիք, և այլն և այլն: Հասկանալի է մասնաւորապէս անձ, թէ որքան հետաքրքիր է նոյն իսկ միայն վերջին հարցը – ինչ մտաւոր և քաղաքական պաշար է քերում հայ ուսանողը Ի՛սրոպայից, ինչ ազդեցութիւն է գործ դնում նա մեր ազգային հոգեկան կարգացման վրայ, կամ գուցէ այդպիսի ոչ մի ազդեցութիւն գոյութիւն չունի: Նոյն հարցը կարելի է տալ և Ի՛սրոպայում ուսանող հայ ուսանողութեան վերաբերմունքը: Ի՛նչպէ ոչ թէ այս մասնաւոր հարցը, այլ նոյն իսկ մինչև այժմ ուսումնասիրած և պարզած չէ, թէ առհասարակ ինչ ազդեցութիւններ է ենթարկած մեր հասարակական կարգացուածքը: Ի՛նչ մի հարց է, որը պահանջում է լուրջ, երկարատեւ և քաւմակողմանի ուսումնասիրութիւն, որովհետեւ հայ ապրի նիւթին և արտաքին կեանքը, այժմ, ինչպէս և միշտ, ենթարկած է այնքան տարբեր, այնքան նորը ազդեցութիւնների, որ չատ դիւրին է նրանցից չաւերը աչքից բաց թողնել ու չատ դժուար է լուսաբանել նրանց, տիեզերաց հետ համաձայնեցնել, տալ ամէն մի ազդեցութեան իր պատշաճ նչանակութիւնը, իսկ և չամեհաս հասարական չարժումների մէջ գտնել ընդհանուր ճանապարհները, մասնաւորից անել դիւաւոր դեկավարող գաղափարները և քնորոշել ամրագիծ կարգադրութիւն մի որոշ ուղղութեամբ ու որոշ ապով. Ա՛յդ ծանր, քայլ չատ չնորհապարտ իմդրի լուծումը կարելի չէ նրան, ով որ իրան պատրաստուած է նկրհանալու է համարում այս գործում: Մեր խնդիրը, մեր կանկատութիւնը, չատ և չատ համեստ է, մենք կանկատում ենք տալ մի նիւթ, որը վերաբերում է մեր ազգային կեանքի մի մասնաւոր երեւոյթի, այն է Ի՛երմանիայի հայ ուսանողութեան: Մեր ազգային–հասարակական կեանքը պայմանաւորուած է զանազան տեսակէտով. Ե՛նկենկին, հայկական և ուսական դպրոցը, հայ և ուս գրականութիւնը, մտաւոր, Ի՛ուսաց և Ի՛սրոպայի զանազան հասարակական ու փիլիսոփայական չարժումները, արտաքին քաղաքական հանգամանքները, Ի՛սրոպայի մեր ուսանող երիտասարդութիւնը, և այլն և այլն. Ա՛յս տարրերից ամէն մէկը ունի իր գրական նիւթերը աւելի կամ նուազ հետեւութեամբ. քայլ աչքի բնկնող քաղաքութիւն է կազմում մեր ուսանողութեան հարցը, և մանաւանդ նրա Ի՛սրոպական մասը. Ինձ անձամբ յայտնի չէ ոչ մի աշխատութիւն օրինակ Ի՛սրոպայի հայ ուսանողութեան մասին. Ա՛նկայն մեր կրթական չարժումը գնդի Ի՛սրոպան անցել է արդէն անհատական չրջանից դուրս. այժմ հայ երիտասարդները ամէնայն տարի արդէն տասնեակներով են անկնում Վենսիա, Ցրանսիա, Ջուիցարիա և որիշ տեղեր. Ձիմա Ի՛սրոպայի հայ ուսանողութիւնը – մի երեւոյթ է, որը պէտք է նչել և որը կարող է գարձնել մեր գիտակցութեան մէջ կանգուն հարցեր ոչ միայն տեսական, այլ և գործնական, օրինակ, կրնք ինչպէս պէտք է վերաբերունք դէպի այդ ահռելի չարժումը – այսինքն բարեբարգման ուսումը տասանելու Ի՛սրոպայում.

Ինքնանանչանալ այդ պահանջը ամէնից առաջ դգաց ինքը Ի՛սրոպական հայ ուսանողութիւնը: Ի՛նտականին մեծ գժտարութիւններով նա տեղեկութիւններ հաւաքեց Ի՛սրոպայում ուսանող հայերի մասին և հրատարակեց 1899 մի Տ՛ղեկագիր, որը չնորհիւ կրկնել նոյնը ամէնայն տարի [2].

Կա մեր միակ նիւթը է, եթէ կարելի է նիւթ անանել նիկար և քաւականին թերի տեղեկութիւններից քաղկացած մի հաւաքածու. «Տ՛ղեկագրի» թերութիւ մենք կ՛օգտուենք այն ժամանակ, երբ նորկատար կրկնի հաստատել որ և է նկատողութիւն: Չհաւելնալ տողերի գիւաւոր այրերը պիտի կազմեն մեր տնտեսական դիտողութիւնները, և մեր նպատակն է ոչ միայն տեղեկութիւններ տալ և նրանցից եզրակացութիւններ հանել, այլ և բան նետարուութեան պարզ պատկեր տալ, թէ ինչ է անում, ինչպէս է տարուում, ինչ է գործ ու մտածում Ի՛երմանիայի հայ ուսանողութիւնը: Ա՛մբողջ Ի՛սրոպայի հայ ուսանողութիւնից մենք կանգ առնենք գերմանականի վրայ, որ մեզ աւելի լաւ է ծանօթ, քան մնացածները»:

---

1. Տես այդ «Տ՛ղեկագիրը». հրես 20:
2. Ցաւում ենք, որ այդպիսի տեղեկագիր լոյս չտեսաւ 1900 թ., չընայած որ նրա աւելի քաղմակողմանի նիւթերը արդէն հաւաքած էին:

Փիլոպ. Լ ուժայ 1902, թ. 1 (Բիբլ.)։ – Մշակ 1901, թ. 276։ – Մուրճ 1902, թ. 1 (Վ. Ն.)։

— *Գիտնականական օգնության ընկերության Տաճկա-Հայաստանի համար.* «Deutsche Hilfsbünde für Armenien». (Հետազոտություն). Արտատպած է Մուրճ ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Տ. Մ. Յօհաննեանցի, 1901. 8°, 77 էջ։

Փիլոպ. Արարատ 1902, թ. 1։ – Մշակ 1901, թ. 136։ – Մուրճ 1901, թ. 6 (Լ. Ս.)։ – Տարազ 1901, թ. 18։

— *Մարդու կպակնուածքի՝ կազմելու ծուռ և այլ պատկերներով։* Թիֆլիս Արագատիպ տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1905. 8°, 71 էջ։

«Ամբոխային տրամաբանություն». Ակահիտ 1898, էջ 349. – «Ֆիրման քաղաքականություն Տաճկաստանում և նորա նշանակությունը Հայերի համար», էջ 372. – 1899, էջ 7. – «Գրիգոր Չանչեան», 1899, էջ 14։

Լուժայ (1902, թ. 5, էջ 253) կը գրէ. «Кавказскій Вѣстникъ համակրելի ամսագիրը, որի նպատակն է գլխաւորապէս լինել Իմպերատոր Ալեքսանդրի գլխաւորապէս հայերի և վրացիների կեանքի և գրականութեան, հետզհետէ և անխոնջ պ. Ե. Վորզանեանից անցել է գերմանական նախկին ուսանող պ. Գ. Մելիք-Վարագեանի ձեռքը, որ արդէն հաստատուած է ժամանակաւոր խմբագրի պաշտօնում. ամսագիրը առայժմեայ յուներորդ կեանքի հրատարակութիւն նոր խմբագրութեամբ. Պէտք է յուսալ, որ նա ձեռնով իր նախկին համակրելի ուղղութեան հաստատութիւն, աւելի կրնդարձակէ իր բաժիններըր։ Հայ կեանքի և հայ գրականութեան վերաբերմամբ պէտք է ապահով լինել, որ նրանց ուշադրութեան արժանի երեւոյթները միշտ կարձանագրուին ուռւս ամսագրում, որովհետեւ պ. Մելիք-Վարագեանին մեր կեանքին և գրականութեան մօտիկ ծանօթ և անկաշառ ուղղութեան տէր մարդ ենք ճանաչել մինչեւ այժմ»։

Մելիք-Կարագեօզեան (Հայաբեկ, նոյն և Պօղոս). մահուան առիթ Մուրճ 1895, էջ 738։

Մելիք-Հայկազեան (Ալիքսանդր՝ գեղապետ). մահուան առիթ կը գրէ Մուրճ (1890, էջ 776). «Այս մայիսին Պօտիում վախճանեց գեղապետ Ալիքսանդր Մելիք-Հայկազեանցը։ Հանգուցեալը յայտնի էր մանաւանդ իր օժանդակութիւններով մի քանի հնդիկների գրաֆեները տպագրելու համար։ Հանգուցեալի հայրով տպագրել են՝ Բաֆֆիի «Կայծերը», երկու հատոր, Ա. Աբասխանեանցի «Ակգաբեակութիւնը և նորա չարժումները» և «Հոդը և հասարակութիւն»-ը. (Վերջինիս «Ախտանշանքը և նորա բժշկմունքի սկզբունքը» կնշով չափ պատրաստ գրածքի տպագրութեան համար հանգուցեալից առացած է 100 րուբլի. գրածքը, տպագրուած՝ կը ներկի հանգուցեալի անունն)։ Տրպագրած է հանգուցեալի հաշով նաեւ մի հայերէն գիրք. «Անդրկովկասի հայ գիւղերի համար»։

Հանգուցեալը տուել է նաեւ կանոնաւոր օժանդակութիւններ և իմոյականեր աշակերտների և հասարասրանական ուսանողների»։

Դարձեալ նոյն իմերիին 921 էջը կ'իմացնէ թէ պէտք է յիշուածներուն վրայ աւելցնել «Գինուորի առողջութեան խնամատարութիւնը», եւն, գիրքը։

Մելիք-Հայկազեան (Ստեփան՝ գեղապետ). մահուան առիթ Մուրճ 1899, էջ 144։

ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶԱՆ (Հեղինէ). – *Մի պատոյ ձապոնուհի.* Իմ յուշերից և տպաւորութիւններից։ Հրատարակութիւն «Ստ. Լիսիցեան և Ընկ.» ընկերութեան։ Թիֆլիս, Իշխարաշարժ տպարան «Հերմէս» բնկեր., 1905. 8°, 192 էջ։

ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆ. — Տես ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆ։

ՄԵԼԻՔ-ՄՈՒՇԵԱՆՑ (Ս.) — Թարգմ. տես ԲԱՐԵՆՇԱՅՆ. — ԺԻՎՕՏՕՎՍԿԻ։

ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲԵԹԿՆ. — *Յուչիկու ծրար.* 1 Յունուար 1900։ Կ. Պոլիս, տպագր. Վ. Մինասեան, 1900. 8°, 88 էջ։

Փիլոպ. Հանդէս Ազգաբան. 1901, էջ 186 (22)։

Մելիք Շահի հիւրասրը. — Տես ԱՇՐՓ-ՋԻՎԱՆԻ։

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Գ.) *Թարգմ.* — Տես ՉԵՐՈՄ ՉԵՐՈՄ։

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ (Կոստանդին Կ.) – *Պլյեղի կնաեաց պրիը փիչուղը.* Վարաբազի բարբառով և նոյն կ'ունքից։ Հրատարակութիւն Տիգրան Նազարեանի։ Թիֆլիս, Մովս. Վարդանեանցի և Ընկ. տպարանում, 1882?

— *Ռուսական ալիսուրից. անմշակ և մշակուած ծառի կեանքը* (սկզբունք այգեգործութեան)։ Թիֆլիզ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1885. 8°, 49 էջ։

— *Ուղեցոյց գործնական դիտեգործութեան,* պատկերազարդ։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1885?

— *Փչրանք.* I. Շուչի, տպ. Հայոց Հոգեւոր Տեսչութեան, 1888. 8°, 70 էջ։

Փիլոպ. Մուրճ 1889, թ. 12 (Լ. Ս.)։

—. *Ծիսախոտը և իւր վնասակարները.* Շուչի, տպ. Հայոց Հոգ. Տեսչութեան, 1888. 8°, 49 էջ։

— *Ոգելից ըմպելիների վնասակարութիւնը.* Շուչի, տպ. Հայոց Հոգեւոր Տեսչութեան, 1889. 8°, 30 էջ։

Փիլոպ. Նոր-Դար 1889, թ. 100։

— *Ուղեցոյց գործնական չիրամատուհութեան.* Թիֆ. Հայ. Հրատ. ընկ. 27։ Թիֆլիզ, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1890. 8°, 98 էջ։

Փիլոպ. Մուրճ 1890, թ. 12 (Գ.)։

— *Վազի մշակութիւնը.* պատկերազարդ. գիւղատնտեսական գրադարան թ. 1)։ Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի։ Թիֆ., 1900. 2°, 206 էջ։

Փիլոպ. Լուժայ 1902, թ. 6։

— *Շուչա Վալին խելն ու չուսը* (Տմբլաչի խաչանի ֆէլիետոններից). Առաջին գիրք։ Թիֆլիս, տպ. Մովսիսի Վարդանեանց, 1887?

— *Տիգրուհ և Զուանա–Տմբլու* 1888–1893. (Արտատպուած «Նոր-Դար»ից). երկրորդ հատոր։ Բագու, տպարան Ց. Գ. Գիւլբասարեանի, 1900. 8°, 119 էջ։

«Երկու խօսք»ը կ'ըսէ. «Հրատարակութեան տալով «Տմբլաչի խաչանի» ֆէլիետոնների քաղուածքից երկրորդ գրքոյկը, մեր նպատակն է մի կողմից ժողովրդի մէջ պարբերաբար տարած հետաքրքրութիւնները մտրակել, միւս կողմից նմուշներ տալ Վարաբազի լեզուով հետազրքրուող քանասէրներին։ Ներկայ ֆէլիետոնների լեզուի մասին այս կանենք, որ այդ ոչ թէ Վարաբազի այս ու այն գա-

ւսոի օրինակ վ ալանդու, խաչենի, Տիգակի կամ Ախանու լեզուն է, ինչպես կարծել են ամենք, այլ այդ գաւառների լեզուի յղկուածն ու կուլտուրը, որ 60-ական թուականներից պատրաստում է շուշի քաղաքում և նոյն քաղաքական դիրքն ունի ստացած, ինչոր ստացել է կովկասեան բոլոր գաւառաբարբառների մէջ մեր արդի աշխարհիկ գրական լեզուն։

Վ ալանգի այդ լեզուն, որ իրեն մէջ ամբարած ունի բառականին բնաւոր բնաւոր բառեր, որ լեզուի հարստութիւնն են կազմում և ոչ թէ գործածներ, կարող էր ուսումնասիրութիւնն առաջ նիւթ տալ հետաքրքրող քանակերին, սակայն այդ լեզուն նա օրէ ցոր տեղի է տալիս աշխարհիկ լեզուին և գոյքմտիկ ապագայում նա եւս պէտք գալ գործածութիւնից, ինչպես մեր միւս գաւառաբարբառները։

Գրքոյկիս վերջում կցում ենք դժուարիմաց բառերի բացատրութիւնը։

Երանի այսու կարողանայինք մի փոքրիկ ծառայութիւն անել մեր հայրենակիցներին, որոնց յառաջադիմութեան յետ փափագողներից մին է տողերիս գրողը »։

— Ջուանա-Տէրեան (1893-1900 թ.) Հատոր III. (Աստուածած Նոր-Կեսարիոյ)։ Բագու, տպարան «Աղօր», 1901. 8°, 13 էջ։

«Դժուարիմաց բառերի բացատրութիւնը ընդհատ կը գտնէ երկրորդ հատորի վերջում կցած համառօտ բառարանում»։ Յառաջ։

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Ս.) — Հայ գիւղացու սէր օրը. «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Թօտիկեանցի, 1890. 8°, 157 էջ։

Քննագ. Մուրճ 1890, թ. 7։

Մուրճի մէջ ունի. «Վիլիարի ընկուզենին». 1891, թ. 11. – «Ինկածը. պատմուածք». 1902, թ. 4. – «Երգահանների աշխարհում». 1903, թ. 5։

ՄԵԼԻՔ Ս. ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ. — Լուսինեանը։ վիէննա, տպ. Մխիթարեան, 1900. 8°, 8 + 144 էջ։

Հ. Տ. կը գրէ Հանի մէջ (1900. էջ 316, 40). «Լուսինեան գեղուսանուհին՝ որ երբեմն այնչափ նշանաւոր դեր կատարած է արեւելից մէջ, պատմութիւնը չատ անգամ գրուած է. Պարսից մէջ և յատկապէս վերջին ժամանակներս քիչ չատ ամէն եւրոպական լեզուներով լոյս տեսած են գրուածքներ, որ նոյն ցեղին հնագոյն պատմութեան հետ նաեւ նոր հիւղ՝ որ անկէ սեփական կը համարի ինք վինք, կէտ մը՝ որուն մասին «Ներկայ դարուս երկրորդ մասին մէջ նպատակը կամ անկարելի վիճաբանութիւնները հղած, գրքերը և գրքոյկներ հրատարակուած են, մանաւանդ օտար լեզուներով». (տես էջ ի)։ Հայերէն լեզուաւ՝ որչափ մեզի ծանօթ է՝ այս առաջին անգամն է որ ամփոփ կերպով կը ներկայացուի նոյն գերդաստանին պատմութիւնը հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը, հեղինակին նպատակն ըլլալով «համառօտակի պատմել» այն «հին տոհմին անցեալն ու ներկան, մանաւանդ ներկայն՝ որուն վրայ տեղի և անտեսի գիտցողութիւններ չատ հղած են»։ Հեղինակը կը յայտարարէ որ «գործոյս մէջ քիչտուած բոլոր պաշտօնական լզղձերն և վկայագրերն մենք մեր աչքով տեսանել և քննելէ յետոյ այս գործին ձեռք զարկեր ենք.» (տես էջ 9)։ Պատմական մասին իր գլխաւոր առաջնորդներն եղած են՝ Եղ. Խորենացի, կոմսն Լվա-Լամբրի, Խոտալցի պատմագրեն Պաղտլա և կանոնիկոն Պասկալ. իսկ Խորէն Երզնկացի կենսագրութեան համար՝ « Աղաքս » 1893, գիրք Գ։

Գրուածքը բաժնուած է երկու մասի, առաջինը՝ Լուսինեանք մինչեւ ի 16 դար, երկրորդը՝ ընտանեկան Լուսինեանք։ Աղբիւրներ՝ հոլմն գրքով՝ (էջ 1-45) կը ներկայացուի նոյն գիրքը, որուն պատմուելիքներ սկզբնաւորութեան մինչեւ 1780 թուականը, ուսկից նաեւ նոյն տոհմին դերն յիշատակուի, ակտրես և ի Հայս Լեհոն 9 արքայէն եւրոպ մինչեւ երկու գլուխ կը գրաւէ (գլ. 9 և Լ)։ Երկրորդ մասին մէջ, որ նոյնպէս եօթն գլուխ բաժնուած է, մեծ տեղ կը բռնէ Խորէն արքեպ. (գլ. 9, էջ 82-93), ներկայացնելով համառօտ կենսագրութեան հետ նաեւ անոր գրական գործունէութեան՝ չափականներու նմոյշներով ալ։ Ընդարձակ է նոյնպէս վերջին գլուխը (գլ. Լ, էջ 126-40) որ Խորհուրդ-Աղքատութեան կենսագրութիւնն է՝ նոյնպէս գրական գործունէութեան պատմութեամբ։ Աւելի մանրամասնութեանց մէջ մրտնել կարելի չէ մեզի թերթիս մէջ»։

Ուրիշ քննագ. Աղբիւր 1900, թ. 116. – Բահաեր 1900, էջ 155. – Լուսաւոր 1901, գիրք Ա. – Նոր-Կեսար 1900, թ. 136։

— Բնագրատական քերականութեան ծագումը և զարգացումը. հանուած «Բանասէր» հանդիսից։ Պարիս, 1900. 32 էջ?

Ա. Հախումեան կը գրէ Նոր-Կեսարի մէջ (1900, թ. 136). «... Համեմատական լեզուաքանութիւնը, որ մի ժամանակ արհամարհուած էր, այժմ գիտութիւն է և իրական գիտութիւն, և չկայ մի համալսարան, որ գիտութեան այդ հիւղի համար ամբիոն չունենայ։ Լեզուների ծագման, զարգացման տեսակէտից համեմատական լեզուաքանական գիտութիւնն ունի մեծ ծառայութիւններ է արել, քան պեղումներ և պատմական այլ հետազոտութիւններ։ Պ. Մելիք Ա. Գեւորգեանի փոքրիկ գրքոյկն ի մի է ժողովել այն լեզուաքանական հետազոտութիւնները, որ կատարել են պրոֆեսոր Մէյիէ (Meillet) և ուրիշները հայոց լեզուի վերաբերմամբ, համեմատելով նրան սանսկրիտերէնի, յունարէնի, լատիներէնի և ուրիշ լեզուների հետ։ Այդ գիտական, յուրջ համեմատութիւնները ստանց կասկածի որ և է հետք իրողութեան մի անգամ բեղ մխրճ ցրել են այն անհիմնելի կարծիքը՝ իբր իբր հայ լեզուն սեմական լեզուի ծագումից է, ուրիշն և հայերը սեմական ծագումից են, այսինքն նոյն ցեղից, ինչ որ և հրէաները։ անհերքելի փաստերով համեմատական լեզուագիտութիւնն ապացուցել է, որ հայկական լեզուն հնդկա-եւրոպական ծագումից է, այսինքն նոյն տեղից է ծագել, ինչ տիպից սանսկրիտը, յունարէնը, լատիներէնը և գրանց այժմեան չատախօսները եւրոպական լեզուները։

Հրատարակութիւնը գիտնական քննասրութիւն ունի և մեծ նշանակութիւն չէ հատարակ ժողովրդի, բայց նա չատ օգտակար է մեր դպրոցական աշակերտներին, որոնք եւրոպական որեւէ լեզուի հետ ծանօթ են, և մանաւանդ կլսափքներին»։

— Ջաւախական ուսումնասիրութիւն (Մարտքի բարբառին). Հանդ. Ամսօրեայ 1896. էջ 43, 113, 229, 354։

— *Le dialecte de Marache*. Extrait des Mélanges Charles de Harlez. Leide, 1896. 4°, 204-211.

— Աղաթկիրի գաւառաբարբառը. Հանդէս Ամսօրեայ 1900, 248, 295, 328, 362. – 1901, էջ 36, 173, 213, 235, 338. – 1902, էջ 19, 48, 177, 219, 268, 326, 359, 393. – 1903. էջ 125, 218, 335։

ՄԵԼԻՔԵԱՆ, Գաւիթ Խ.) — Խիրդ ուսանողաց և ներքին քարոզութեանց։ Կ. Պոլիս, տպ. Սարքեան, 1902. 8°, 52 էջ?

ՄԵԼԻՔԵԱՆ, կոմս Լօռու). — Տես ՄԵԼԻՔՈՎ, եւն։

Մելիքեան (կոստ.) մանուկ տարիք Ազգ. 1887, Բ. քաժ. էջ 69։

ՄԵԼԻՔԵԱՆ, (Մկրտիչ Յ.) *թարգմ.* — Տես ՏԻՒՄԱ (Ա.)։

Խմբագ. — Տես Հայրենիք։

Փորձ ժէջ ունի (1877–8) «Աբուլֆեդա պատմագիր» յօդուած մը։

Մելիքիանց (Մովս.) — Տես ԿԼՕՋԼՆԱՆՑ (Յ. Ֆ.)։

Տես նաև «Տապանագիր Վենետիկ Մայեօր Պօղոսի Մովսէսեան Մելիքեանց, յօրինեալ ի Մեքսիկէ Աղքսիսկոպոսէ Իսպանիանց»։ Արար. 1873, էջ 355։

ՄԵԼԻՔՋԱՆ. «Պարսկաստան». Փորձ 1876, թ. 1։

Մելիքի աղչիկը. — Տես ԼԼՕ։

ՄԵԼԻՔՈՎ (Լօռիս կոմս). — Տես ՍԷՐՎԱԿՆԵԱՆ (Աբիսա. Լեւ.), «Ինամքանական», եւն. Նոյնը կայ և յԱրծիւր 1889, թ. 2, Բ. քաժին. — Տես եւս Արժագանգ 1889, թ. 1, 2, 3, 4 վասիլի Պօտտոյի հետաքրքրական գրութիւնը. — թ. 5. «Կոմս Լօռու – Մելիքեանի իմպատան հանգէսը». Նոյն իմիք «Մամուլի տեսութիւնը», եւն., եւն. տես և Ցուսիչտաճ։ – Աբեր. Մամուլ 1879–80. էջ 507։ – Արմենիա 1889, թ. 32, 33, 41։ – Լօռիս Մելիքովի մի նամակը, անդ 1893, թ. 90–91։ – Ընգ. մամվէպ 1880, էջ 68, «Զօրավարն Լօրիս Մելիքով, նախագահ գերագոյն ժողովոյն ի Ս.Պետրոպուրգ»։ – Ծիրանի Աւետարեր 1866, էջ 215։ – Ճայգ 1891, թ. 19։ – Մասեաց Աղաւնի 1860, էջ 120։ – Մուրճ 1889, թ. 2. – 1896, էջ 860. – 1901, թ. 5, էջ 312։ – Փարոս Հայաստանի 1879 Ա, էջ 14. – 1881, Ա, 2, եւն. – Փորձ 1881, թ. 1, էջ 103։

ՄԵԼԻՔԻՆԵԼՈՒՄԵԱՆՑ (Ս. Յ.) *խմբագ.* – Տես Հայրենասիրաց Ջմիւռնիոյ։

ՄԵԼՔԻՍԵԹԵԿԵԱՆ *թարգմ.* — Տես ՍԱՄՈՒԷԼ ՌԱՔԻԲԻ։

ՄԵԼՔԻՍԵԹԵԿԵԱՆ (Հ. Վ.) — Հանդէս Ամսօրեայ ժէջ ունի ինչ ինչ յօդուածներ. 1899, էջ 149. – 1901, էջ 28, 123։

ՄԵԼՔԻՍԵԹԵԿԵԱՆ (Յ. Վ.) — Նորագիրք աշխատասիրք Ս. Պատարագի, Պոհոխեան խորհրդոյ և Հաղորդութեան վրայ ճառեր։ Ամէն վիճակի անձինքներու համար պիտանի աշխատասիրութիւն։ Տ. Դէնիարոսի Մ. Արնէլեանի գործերէն քաղուածոյք ձեռամբ Յովսեփայ Մ. Վ. Մ.։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1903. փոքր 8°, Ջ + 353 էջ։

Տես նաև Լուսաբեռեան Լիտանիայի վրայ մատենագիտութիւն։

ՄԵԼՔԻՍԵԹԵԿԵԱՆ (Ստ. եպիսկ.) — Ուսումնասիրութիւն ի պէտս կուսանաց և բարեպաշտ անձանց։ Աշխատասիրեց Ստ. Վ. Մ. եպիսկոպոս Կարնոյ։ Վիէննա, Մխիթ. տպարան, 1875. 8°, 448 էջ։

— Սուրբ քառասնից, կամ քահանայական սրբութիւնը ստանալու և կատարելագործելու հարկաւորութիւնը և միջոցները։ Թարգմանեց Ստեփան Վ. Մելքիսեդեկեան, եպիսկոպոս Կարնոյ։ Վիէննա, Մխիթարեանց տպարան, 1876. 8°, 513 էջ։

— Ազգ ասւ հոգեպարծու քահանայի, իւր պաշտօնին երեք պարտքերուն վրայ։ Գրեց Ստեփան Վ. Մելքիսեդեկեան, եպիսկոպոս Կարնոյ։ Կ. Պոլիս, 1877?

Մելքոն Ալոյեան վիրաբուժութիւնը. — Տես ՄՈՒՐԱԽԱՆԵԱՆ Յ. Մ.)։

Մելքոն խաճ. — Տես Ալբարաս 1872, էջ 451։ – Հանդ. Ամս. 1897, էջ 156։

ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆ (Մ.) — «Մղրէ գիւղի դրութիւնը». Մուրճ 1894, էջ 938։

ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆ (Պ.) — Մուրճի ժէջ (1893) գրախօսականներ ունի։

Մեծ առաւօտը. — Տես Զ. (Ա.)։

Մեծ ձրնաբաժութիւնները, տղայոց համար. Ա. Բ. Գ. Դ. ի տիպ?

— Ջ տիպ, Կ. Պոլիս, Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1892. 6°, 108 էջ։

Մեծ մարդկանց մայրերը. – Տես ԲԼՕՓ Մ.)։

Մեծ Պարիզ. Յեղափոխութիւն Յօս Սարգսեան Ծպնեցականէ. Ալբարաս 1871, էջ 184։

Մեծ տօն. — Տես ՊԼՆԿՕ (Բ.)։

Մեծ փակումը. — Տես ՓԱՓԱԶՅԱՆ Վ.)։

Մեծ քոյրը. — Տես ԱՆՆԵՍԿԱՅԵՆ։

Մեծատոհմի ներքինութիւնք. — Տես ԵՄԱՅԵԱՆ (Լամմանուէլ)։

Մեծատոհմ մուրացկաններ. – Տես ՊԱՐՈՆԵԱՆ (Յ. Յ.)։

ՄԵՆԱՏՈՒՆԵԱՆՑ (Ղեւոնդ). — Դաւանագիր աւետարանական սիրոյ և միաբանութեանց։ Գրեցաւ Ե. դպիր և վարժ. Մ.։ ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1874. 8°, 32 էջ։

— Երկսթաւոր աղչկանց և աշակերտուհեաց Հայկական ուսումնարանաց։ Յօրինեաց Ե. վարժապետ Մ. Հատոր Ա. Տփխիս, ի տպ. ի Յովհաննու Մարտիրոսեանց, 1879. 8°, ԺԲ + 115 էջ։

— Կոյր աւաչկնորդ. բարոյական–վարդապետական քանաստեղծութիւն. չորեան Ա.։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բարխուդարեանի, 1897. մեծ. 15 էջ։

Ջեկուզումբ կ'բսէ. «Կոյր աւաչկնորդը կը քաղկանայ 12 չորեանիցւ։ Սոյն Ա. չորեանի տպագրութիւնեց յետոյ մինչ չորեաններն եւս պիտի տպագրուին»։

Ալբարատի ժէջ ունի. «Որդի չեզաք, որդունք եղաք» 1868, էջ 108. – «Չի անցանէ և այս ատ» (քերթ.) անդ, էջ 163. – «Զանգակ Մասեաց» (քերթ.), 1870, էջ 54։

ՄԵՆԱՏՈՒՐԵԱՆ (Գարեգին). — Ընտրութիւն կարճատունկի կամ կաթնոտ կովերը ճանաչելու միջոցները 26 պատկերով։ Ս. Պետերբուրգ, «Պուչկինեան Ազգագրիպ» տպարան, 1904. 8°, 39 էջ։

Փիւնագ. Մուրճ (Եր. Սար.) 1904, թ. 5.

Մեծոբ. արեւելեան աւանդութիւն. փոխադրեց

Ա. Ա.։ Շուչի, տպ. Հայոց Հոգեւոր Վարչութեան, 1893 ?

Մեծի Դիւրանս, եւն. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (Հ. Գ.) — ՄԻՐՋԱ (Ս. Վ.)։

ՄԵՆՈՓԵՅԻ. — Տես ԹՈՎՄԱ —։

«Մեծծոֆանդի ծիրանաւորը». Բազմավէպ 1850, էջ 100։

Մեկնութիւն ապօրէն ժամագրոց. — Տես ԽՈՍՐՈՎ, ԱՆԶԵՒԱՑԻ։

— *Աւետարանի.* — Տես ԻՒՔԱՐՏ. — ՎԻԼԼՈՏ (Ց.)։

— *Գործոց Առաքելոց.* — Տես *Գործոց Առաքելոց մեկնիւ. իմբաղիր։*

Նոյ՝ Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց և Թղթոց Պօղոսի առաքելոյն առ Հռովմայեցիս։ Կ. Պոլիս, *ի տպ.ի* Ա. Յակոբայ Պօյաճեան, 1877. 4°, 184 + 128 էջ։

— *Դաւանութեան հաւատոյ.* — Տես ՎԻԼԼՈՏ (Ց.)։

— *Լսարանիոյ.* — Տես ՅՈՎՀԱՆ ՈԱԿԵՐԵՐԱՑԻ։

— *Երգոց Երգոցն.* — Տես ԱՒԱՔԵԼԵԱՆ (Խ.), — ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ։

— *Երկոտասան մարգարէից.* — Տես ՆՈՒՍԷՆ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ։

— *Ընթերցուածոց.* — Տես ԿԻՒՐԵՂ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ։

— *Ժամակարգութեան.* Ճակատն է.

Գիրք մեկնութեան, ընդ որում պարունակի, Պաշտօնն Աստուածային անպատում պարզեացն։ Ցամի Ներսիսեան Տեառն 1759։ Եւ ըն Թուաբերութեան Հրամայնէի 1208։ ուժն եղեւ տպեցեալ։

Ակն հակատին չալակր՝ Բ հակատ. «կացիք յաղօթս Հոգւով, կացիք յաղօթս և Մտօք, Աղաղմոս ասացիք Հոգւով Աղաղմս ասացիք և Մտօք, և այլն։ 1. Կորնթացւոց՝ Ժ։ գլուխ. 15. համար»։

Ի-իմացը Ի հակատ.

«Ժամակարգութեան մատենիկս մեկնեալ հաւմատոտաբար. հարցմամբ, և պատասխանատրութեամբ, յումեմէ բանասիրէ հայոց։ Եւ տպագրութեամբ նալպենիս ի լոյս ածեցեալ արդեամբք և ջանիւք արանց ոմանց բարեպաշտից, ի փառս Աստուծոյ։ ի Հայրապետութեանն Լուսաւորչեան Տաճկին Սրբոյ Էջմիածնի՝ Տեառն Ի Սահակայ. Հօրն մերոյ Սրբոյն գրիգորի Լուսաւորչի փոխանորդին, և ամենայն հայոց կաթուղիկոսին։ Եւ Սրբոյն սալիմայ՝ Տեառն Թէոդորոսի պատրիարքի։ Եւ բիւզանդոյ՝ Տեառն Յակոբայ մեծի և աստուածաբան պատրիարքի։ և քաղաքիս Հռաչնորդութեան. Ներքահամու Արհի եպիսկոպոսի, որոյ յորդորմամբն իսկ տպեցաւ. ի յիսմիր, ի ծովահայեաց նահանգիս»։

Ակն հակատիս վերջ յատաչքան մը կայ առ րնծերցողս՝ հաւանօրէն տպագրողէն, վի կ'րսէ. «... կամեցաւ ոմն քանաւէր բացայայտել, և ես հեզս տպագրել, և ի լոյս ածել...»։ Յատաչքանքն վերջ վարդապետի մը փայտափոր պատկերը. հակատներն, յատաչքանք առանց էջատւածարի են՝ 5 թուղթ. պատկերին գիմացէն կը սկսի գիրքը էջ 1, և կը հասնի յէջն 62. 63–64՝ Յանկ գլխաւոր ազօթից, և յէջն 65 հետեւեալ յիշատակարանը.

«Փառք պատիւ և գոհութիւն ամենասուրբ երրորդութեանն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ։ Որ իւրով առատ ողորմութեամբն եւս կարգուցանէ անարժանութեանս մերում, տպել և ի լոյս հանել գոգիչակ գրքոյկս վայս ի փառս իւրոյ մեծի բարերարութեանն. և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ։ Որոյ գոհութիւն և երկրպագութիւն անպրաս յաւիտեանս Ամէն։

Ես այս ինչ յայտ լեցի սիրելացդ մերոց, վի կայս համառօտ ժամակարգութեան մեկնութիւնս. գտաք ի հին գրեանս մեր, որ ժողովեցեալ էր յոմանէ քահանայէ գիտնականէ, բայց անուն մեկնողին և ժողովողին՝ ոչ գոյր գրեալ ի մակագրին, ուստի սրոյ ոչ կարացաք իմանալ զայն հաւատառեալ, սակայն քանն և մեկնութիւնն յոյժ ապա(բ)է և գեղեցիկ էր, յաղագս այսորիկ հարկ եղեւ մեզ առաքել զսա առ Ուրբասան հայրն մեր. և պատրիարքն կոստանդնուպօլսոյ Տէառն Յակոբայ աստուածաբան վարդապետին, զի տեսցէ և սրբագրեսցէ վայս հոգեչահ մատեանս։ և նա տեսեալ և սրբագրեալ՝ կրկին դարձոյց զսա առ մեզ, և հրաման եւս մեզ դասապետիս, տպագրել զսա և ի լոյս ածել՝ ի վայելումն աստուածասէր անձանց։ Եւ եղէ գոյի սխալանս ինչ ի սմա. ազաչեմ Ներել զայն վասն աստուծոյ, զի ոչ է ի կամաց մերոց՝ այլ ի մոռացմանէ և անտեսութենէ։ Եւ գարձեալ միայնակ էի և առանց օգնականի։ վասն որոյ երես անկեալ ազաչեմ կամաքարեալ անձինդ որք ընդերցուիմք սմին պատասխք. յիշել զմեզազապատս հանդիպ նոցն չեզեալվք և համայն ընտանեօք և գուք յիշեալ լիջիք ի քրիստոսէ փրկչէն միտմէ. որ է օրհնեալ յամ հօր և Սուրբ հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտենից Ամէն։ Եւ եղեւ աւարտն համառօտ մեկնութեանս, ի յոմէն հայոց ԻՄԻՆ. և հոգաստքերի. Ի. ի ծովակայաց քաղաքս իզմիր. ի տպարանի Մահտեսի Մարկոսի որ է ապուչէղցի ազատանց Մահտեսի Մարգոսի յոմն. որ մակ անուամբ քեզէչ կոչի։ Նաեւ՝ յիշեցէք զգործաւորիս մերս հոգեւոր խոյեցի կապրակեան որդի Իգնատիոսն. Իսկ՝ գուք որք միչքդ, յիշեալք լիջիք ի քրիստոսէ աստուծոյ միտմէ Ամէն»։

Չոս Թէեւս «վերջ» է գրուած, էջէն 67, բայց յետոյ յոմուղի մը եւս կայ 1, 2 յոմուածամարով, «վասն կոչնակին», ուր եւս ի վերջոյ գրուած է «Աւարտ»։

Իւրք միջակ 8°, անհարթ միջակագիր, սեւաթուղթ, գծափակ երեանագրով. Անհարթ տպագրութիւն։

— Բ տիպ. *Մեկնութիւն ժամակարգութեան.* Տպագրեալ ի վերայ գաղափարին՝ տպելոյ ի յիզմիր, յամի տեառն 1759. Հրամանաւ տեառն Ջաքարիայ ազգասէր և բարեկարգ Պատրիարգի. յամի տեառն 1795. Արդեամբք սուրբ Դէորգ եկեղեցւոյ Խպրաց գպրապետ տիրացու Առաքելին՝ տիրացու Յակոբին. ի կոստանդնուպօլիս. ի Մայր Դպրատան. ի Մատթէոս Դպրէ։

Ակն տպագր.ի մէկ հակատ միայն ունի՝ որ է այս. յետոյ նոյն յատաչքանքն. միայն սա փոփոխութեամբ. «կամեցաք... տպագրել, և ի լոյս ածել»։

«Վասն կոչնակին» երկու էջը եւս կը պակսի հասս Բոեն գիրքը 11 էջէն կը սկսի, կ'աւարտի յէջն 98, ուր կը սկսի ցանկը մինչեւ 100. 101–102 Յիշատակարան մատենիս.

«Փառք պատիւ և գոհութիւն ամենասուրբ երրորդութեանն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ։ Որ իւրով առատ ողորմութեամբն եւս կարգուցանէ

անարժանութիւնս մերում, տպել և ի լոյս հանել գովելոյ գրքուկս դայս։ Ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի Տեառն Գրիգորի սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն հայոց. Ի սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Պետրոսի յնոր[illegible]ափայլ Պատրիարգի. Ի կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Ջաքարիայ ապստալ և բարեկարգ Պատրիարգի։ Աղ՝ որք հանդիպիք սոյն բանսփոփուտ գրքանս, յիշեցէք ի մաքուր յաղօթս ձեր զիպրատետ տիրացու առաքին տէր մատթէոս աան, և գյակոբ դպիրն գևորգեան, հանդերձ ընտանեօքն ի տէր. զոր հաճն տպագրել ի յօգուտ մանկանց եկեղեցոյ և դպրատան սրբոյն գէորգայ դպրաց, որ ի սամաթիա վերջապէս և գտապագրիչն սորին գՄատթէոս նուաստ դպիրս ընդ ձեռնատուն ազակերտի իմոյ գրաչար մանուկ դպրի և յիշ ելանաքար յօնանս ի մաքուր յաղօթս ձեր հանդերձ հոգեւոր և մարմնաւոր ծնողօք մերովք ի քրիստոս կիսուս կեցել ապաւեմ »։

Դիտեր 8⁰, խեղ տողագրութիւն։

— Մենկուբիւն ժողովուրդ. — Տես Մխիթար Աբեղայ։

— Ժենդոց, եան. – Տես Փիլոն Երուաձեցի։

— Կարդիկեսցց. — Տես Սարգիս Շնորհալի։

— Կար. Թուր. Յակոբոյ. – Տես Գոնդլվի։

— Հաւատոտ... ձյմարիտ կրօնի. — Տես Հերետիկ։

— Հին և նոր կտակարանաց. – Տես Աստուածաշունչ (Գ. Ս. Գ.)։

— Պղեսաոս աւետարանիչ. — Տես Իգնատիոս վ.։

— Մատթէի. — Տես Մխիթար Աբեղայ. — Յովհաննու Ոսկեբերան. – Շահնազարեան (վ. Ֆ.)։

— Մարկոսի. — Տես Բարսեղ Ձոն։

— Յայտնութիւնն. Գիրք Մեկնութեան Յայտնութեանն Սրբոյ Յովհաննու Աւետարանչի։ Ի լաթինացոց թարգմանեցեալ ի հայ բարբառ. ի Պետրոսէ վարդապետէ Լիֆլիզեցւոյ։ Տպագրեցեալ ներ տպարանիս սրբոյ Էջմիածնի, և սրբոյ Աթոռի գօրաւարի։ Ի Հայրապետութեանն Տեառն Նահապետի կաթուղիկոսի ամենից. հայոց։ Ի կոստանդնուպօլիս։ Քաղաքի։ և թուականութեան հայոց։ ՌՃՆԲ։ և ըին յունվարի ամսոյն։ և ի թվին փրկչին. 1700. յունվարի ը։

Հակառին չտակեր Աղօթք մը, կ՚ըն Յ՝ գրուածին մը յագագս օգտութեան գրոցն Յայտնութեան։ Ձ՚ըն 6 խորհրդատր պատկեր մը՝ փայտափոր. և 7 էջն սկսելով դիրքը՝ կր հանի մինչեւ էջն 205. սր պօլիք մը առ Քրիստոս, և էջն 206՝ ներուածով հրամանագիրը։

« Յս Մեկնութիւն վարդապետս կարողութեամբն և շնորհօքն աստուծոյ Պատրիարգս մայրաքաղաքին կոստանդնուպօլսի տեսի վեկնութիւնս գայս և հաւանեցայ. վի գտի գաս բան մեկնութեան սրբոց մեծաց վարդապետաց եկեղեցւոյ վասն որոյ նոտ դերամանն վի տպագրիցի »։

Ձս Մեկնութիւն վարդապետս տուած է հրամանագիր տպագրութեան նաեւ Աստուածեան խոյ. վ.ի Երգեցողի մեկնութեան։

Ի՚ն էջն 207՝ առանց վերնագրի հետեւեալ յիշատակարանը.

« Աննեղոր շնորհօքն աստուծոյ յանկ եղեալ աւարտեցաւ գիրքս մեկնութեան տեսչեանն յոհաննու. բան մեկնութեան սրբոց վարդապետաց աստուածաբանից եկեղեցւոյ. զոր և լիարգանեցեալ եղեւ ս ի լաթին լեզուէ ի հայ բարբառ. ի Պետրոսէ վարդապետէ լիֆլիզեցւոյ ի իմդրոյ ուսմանն ասպիկար քանասիրի. աս ի յուծումն տարակուսութեան սրտի իւրոյ և մանկանց սրբոյ եկեղեցւոյ եղբարց իւրոց սիրելեաց։ Ի՚ն քան կի լինչէտ գրտանիր սա ի մէջ սպկիս մերոյ. սակայն էր յոյժ սակաւ և դժուարագիտ. և այն եւս դժուար իմաց և յամաւոտաան. զոր ամենայն ոք ոչ կարէր պարզապէս իմանալ. վասն որոյ և սա դիւրինաց ոճով և կարճառօտ կերպիւ չարադրեցեալ եղեւ զի մի ոք փափաքող սորին անարդիւն լիցի ի մեկնութենէ սորին։

Գիտեմ զի դուն քաղցրիք եւս որք հմուտք են և կամ տեսանել են վեկնութիւն գրոցս այսմիկ այլ յաճախագոյն քան զայս, սակայն ինդրեմք դի մի անգոսնեսցին դկարճագոյնս. նկատելով միայն ի յաճախութիւնն տեսեցելոյն և հմտացելոյն. վասն զի քաղմութիւն քաոիցն ոչ տարաքաշնակ գտարաս կուսութիւն սրտի. այլ քանն. և գօրութիւն մտացն. որոյ բնիւրեցօղն մտագրութիւնամբ և լիարց նախանձու, վերպանեի քաղմաս քանիս և գովանալ մտօք, և ապաճով լինի սիրան ի յամենից տարակուսութիւնն որ ի վիրայ գրգոյս այսմի ունի։ Մանաւանդ այնքիկ որք փոքր քանիս կարող են և յօժար իմանալ գայսումս որոյ յաղագաս չարադրելոյս և տպագրեցեալ եղեւ սա. լիով քանիս և գօրութեամբ և կարճագոյն քաոիս։ Կամակցութեամբ և հաւանութեամբ մեծաւորաց ի մայրաքաղաքն կոստանդնուպօլիս. ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Աստղկի գօրավարին։ Որ և աւարտն սորին եղեւ ի թուին փրկչին. 1701. իսկ բան հայոց. ՌՃՆ ի մայիսի ԻՇԸ։ վասն որոյ աղաչեմ զամենեսեան զի որք հանդիպիք այսմ աստուածայնոյ մատենիս յիշեսջիք առ տէր մեռ հայր մեղայիս և ողնութիւն գայնոսիկ որք աշխատեցան և կամ օգնութիւն հասին արդեամբք և կամ արիվք եղեն ցանութիւք. ի յարգմանին և ի տպին սորին և որք յիշեք յիշեալ լիջիք ի մեռս անգամ գաստեան տեսան մերոյ »։

Յետոյ Շայր մեր և ողջոյն, որով կ՚աւարտի գիրքն։

Դիտեր 8⁰, սեւագուղխ, սիջակագիր, անարիւ տպագրութիւն։ 208 էջ։

Տես եւս Բերդումեանց (Պ.) — Ներսիսեան Լամբրոնացի։

— Նարեկի. — Տես Անեցիքեան (Հ. Գ.) — Յակոբոյ Նաղեան։

— Նոր կտակարանի. Հտր. Ա? — Հտր. Բ. Հտր. Գ.։ Կ. Պոլիս, 1892?

— Հորից աւետարանաց հանդերձ տախտակաւ համաձայնութեան։ Կ. Պոլիս, ի տպ.ի Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1888. 8⁰, ԺԶ + 924 էջ։

— Պատարագի. — Տես Ազգազքեան (Գ. Եպ.՝ — Բագրատունիներ Աբսէն քահ.) — Թոմարիոյ Անձեւացի. — Մարտիրոսեան Յ.) — Յովհաննէս Արձիշեցի. — Ներսիսեան Լամբրոնացի. — Մերաւանեան (Ա. Վ.)։

— Պօտոսի բղրոց. — Տես Անեցիքեան (Հ. Գ.) — Նալբանդեան (Կ. Ֆ. Թ.)։

— Պօտոսի բղրոց եփեսացւոց. — Տես Բերդումեան (Պ. Ա.) – Նուիրիջանեան (Ղ. Վ.)։

— Սարգսեաց. Յաղմոսարանին սրբոյ Դաւթի երջանիկ մարգարէի հոգենուագ երգոցն իմաստից նախ յառաջաբանութիւն մեկնութեան, և

Մօսուճի և Ջօսի արչաւանքը. – Տես Ոնիկի։

ՄՕՏԼՈՏՈՎ, Վ. — *Մարդու բարոյական զարգացում. թարգմանութիւն Լ. Ռազբաչեանց և Գ. Մախմուրեանց։ Թիֆլիս, Մ. Լոտինեանցի և Ընկ. տպարան*, 1881 ?

Մօսկաճ. Լուսաւոյ 1900, Ա. 214։

Մօր մի քանի վիշտերը. — Տես Ջրօստարան մանկանց։

ՄՕՐԼԻ (Լօժէն). — Տատապած աղիկը. Լեհերէն թարգմ. Ալեքսեյի 1895, թ. 3342, հուն։

ՄՕՐԹՕՎՑԻՎ. — Տես ՄԱՐԹՈՎՑԻՎ։

Մօրեի իշխան. պատմական վէպ. թարգմ. Վահան Մ. Վ. Բաստամեան։ Ցաւելուած Լուսոյ գրական հանդէսի 1898 *և* 1899։

Մօրիկ Հայկազ. — Մխոբիւճ՝ Հանգիս Հայոց 1860, թ. 14։

Մօրթս կամ աշխատութիւն. — Տես ԴԱՆԻԵԼ (Մ. Զ.)։

Մօրխ Ուիլհա, Լեզուաբանութիւն Շափէնի (քերթ) Լեզուաբ. կ. կոմիտ, Բազմավէպ 1900, 333։

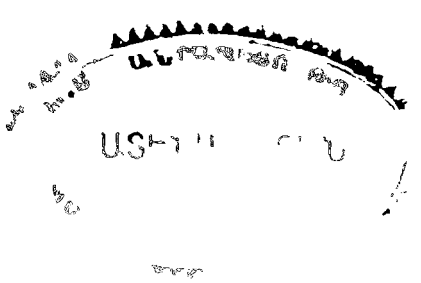
ՄՕՐՄՆ Տր. Ա.) — *Ցուցցատրական գիտակաւորութիւն Անկլիերէն լեզուի (ղեռնակ կաս. բէյ – Օգդոյ – Աաուրի)* (Elementary English Grammar for the use of Armenians by K. H. Gulian) *Ուսուցանութեամբ Անկլիերէն բառերու, ի պէտս վարժարանաց և ինքնրնդել ուսանողաց. գործ Տր. Ա. Մօրմնի։ Ֆրանսերէնէ ի հայ վերածեց Գէորգ Գ. Կիւլեան։ Տէր և հրատարակիչ* (Heidelberg՝ Գուլիոս կրօս (Julius Groos), 1901. 8°, 232 էջ։

Քնաբ. Մասիս 1901, թ. 21։

Մօքսս. — Տես ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Մ.)։

Վ Ի Ր Ջ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Հ Ա Տ Ո Ր Ո Ց

զանազանութիւն իւրաքանչիւրոցն դիտաւորութեանն։ Ուրարեալ ի սրբոյն Աթանասէ Եպիսկոպոսապետէ Աղեքսանդրացւոյ։ Ապա վերնագրացն մտաց մտահանգոյց մեկնութիւն, յեպիփանէ սրբոյ հպիսկոպոսէ կիպրացւոյ։ Ի զկնի համառօտ բեմն մեկնութիւն եւս ի Պաւթղայ Անյաղթ փիլիսոփայէն մերմէ սրբոյ։ Ի եւս ներբողեան ինչ ի սաղմոսն։ Ջորս արուեստանելոյ ի սաղմոսարանէ վաղեմականէ յօրինակելոյ ի պնդ։ թուականի մերում։ ի կոստանդնուպոլիս, յամի փրկութեան մերոյ 1801։ Իսկ ի մեր թուականութեան ՌՄԺ. ի տպագրատան Մատթէոս ԴԸպրի ?

Տես եւս՝ ՉԱՄՉԵԱՆ (Հ. Մ.) — ՎԱՐԻՒԱՆ ԱՐՆԵՒԱՃԻ։

ՄԵՂՐԱՒԵԱՆ, Աբշակ–Սրինգ. — *Երեսփոխ։ բիւր*, 1882–1887. պատկերազարդ հատուածներ մանուկների համար։ Առաջին գիրք – Պարոյն. Հրատ. կամսար Ա. Մ. Սարգսեանի։ Թիֆլիս, Մ. Ռօտինեանցի տպարան, 1887. 8°, 56 էջ։

— Երկրորդ գիրք – Աիւռ. նոյն տպ. 48 էջ։

— Երրորդ գիրք – Աչուն. նոյն տպ. 1888. 8°, 46 էջ։

Քննադ. Նոր–Դար 1888, թ. 175։

— Չորրորդ գիրք – Ձմեռ. անդ 41 էջ։

«... Պարոնի պրօզան վատ չէ, բայց բանաստեղծութիւները խոյլ են և ոչինչ կրիտիկային չեն դիմանում...». Մշակ 1887, թ. 100, 2։

Քննադ. Մուրճ (Լ. Սարգսեանց). 1889, թ. 2։

— *Բնութեան երգեր և բանաստեղծութիւններ* (1880–1889). Հրատ. Աբշակ Յ. Մեղրաւեանցի։ Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. փոքր 4°, 103 + գ էջ։

Քննադ. Արժագանգ 1891, թ. 46։

— *Բանաստեղծութիւններ*, 1884–1890։ Մոսկուա, տպ. Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1891. 187 էջ?

Քննադ. Արժագանգ 1891, թ. 46։

— *Փոքրիկի յիշատակարանիկ ?*

— *Չիշտ միչոց ինսելէն լեզուով կարդալ, գրել և խօսել սովորելու*. Հրատ. Ա. Մեհրաբեանցի։ Թիֆլիս, տպ. Կ. Տավարտկիլազզէ, 1903. 8°, 48 էջ։

ՄԵՂՐԱՊԵԱՆ (Հ. Յուսիկ). — *Գործնական քերականութիւն հայերէն լեզուի, Անի ոճով։ վէնետիկ, ի Մխիթարայ վանս ի Ս. Ղազար*, 1886. 8°, 126 էջ։

= Բ տիպ, 1905։

Միջագարտ հրկիներ, փարիսեցիներ. – Տես ՔՈՒՉԱՐԵԱՆ (Գ.)։

ՄԵՂԱՒՈՐԵԱՆ, (Յակոբ). — *Étude éthnographique et juridique* sur la famille et le mariage arméniens, dissertation présentée à la faculté de droit de Lausanne par Acop Mégavorian, candidat au doctorat, 1894. 8°, p. 126.

Քննադ. A. Chachanov, Etn. Obozr. XXIII, p. 180 f.

Ս. Մ. կը գրէ (Մշակ 1895, թ. 10). «Հեղինակը նպատակ է դրել՝ հայոց նախնական և այժմեան ընտանիքի և ամուսնական օրէնքների ուսումնասիրութիւնը դնել գիտական հողի վրա։ Նոյն նիւթին զբաղուց առաջ հեղինակը դրել է մի ընդարձակ յառաջաբան՝ հայոց իրաւաբանական մտաւնագրութեան մասին հին և նոր ժամանակ, որ այդքի ընկնելու չափ աղքատ է։

Ակզբագրութեան գլուխում հեղինակը համառօտ յիշում է ներկայացուած ընդունված դրութիւնը նախնական ընտանիքի կազմակերպութեան և զարգացման մասին։ Ապացուցանելով յետոյ, որ հայոց մէջ եւս գոյութիւն է ունեցել տոհմը (gens)՝ նկարագրում է տոհմապետի (նահապետի) իրաւունքը, ներն ու նշանակութիւնը, տոհմի անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնները և նրա մէջ տիրող կարգերը։ Այնուհետև նկարագրում է հայրինական (patriarcale) ընտանիքը հայոց մէջ, որ, մօր և միւս անդամների իրաւունքները և տիրող կարգերը։ Ցետոյ առանձին հատուածի մէջ գեղեցիկ նկարագրելով հայոց ամուսնական սովորութիւնները ու ծէսերը, ապացուցանելով, որ հայերն էլ սովորութիւն են ունեցել կիներ առևանգելու և գնելու՝ փակում է ազգագրական մասը։ Այս մասը կազմելիս՝ հեղինակն օգտվել է հին մատենագիրներից և նորագոյն գրուածքներից, գլխաւորապէս Ի. Լալայեանցի «Ջաւախքի բարբառից»։

Ամուսնութեան գլուխը, որի համար հեղինակին իրրեւ աղբիւր է ծառայել գլխաւորապէս Միխիթար Գոշը, քննում է հայոց եկեղեցում ընդունված ամուսնական սկզբունքները, այն պայմանները և յատկութիւնները, որոնք պէտք է ի նկատ առնվեն ամուսնութիւն կնքելիս, ինչպէս ամուսնացողների տարիքը, փոխադարձ համաձայնութիւնը, ծնողների համաձայնութիւնը, արձանագրութիւնը, իմամութիւնը, արգելքները, կամքնեգրայրութիւնը, խորհրդութիւնը, կրօնների տարբերութիւնը, կուսակրօնութիւնը և այլն։ Նկարագրելով յետոյ, թէ ինչպէս է կատարվում հայոց մէջ նշանադրութիւնն ու պսակի օրհնութիւնը՝ անցնում է պսակի քակտման իմդրին։ Ապացուցանում է, որ հայոց մէջ չէ եղել բաժանումն (séparation de corps), բայց պսակի լուծումն ընդունված է եղել, և մէջ է բերում մի շարք պատճառներ ամուսնալուծութեան, – պոռնկութիւն, գերիվարութիւն, երկար բացակայութիւն, քնութեան դէմ վարմունք, գաւադրութիւն ամուսնու կեանքի դէմ, վատ յարաբերութիւն, դիւանաւորութիւն, վարակիչ հիւանդութիւն, ամուլութիւն, ամուսնական տկարութիւն, կուսութեան խախտում, անամանելի զբաղանք, կրօնափոխութիւն, կախարդութիւն։ Իր գրուածքը հեղինակը վերջացնում է՝ բացատրելով ամուսնալուծութեան հետևանքները լուծվածների, նրանց ստացուածքի և զաւակների վերաբերմամբ։

Գրքի լեզուի կողմերի մասին կարելի էր քանի՛ կան նկատողութիւններ անել. օրինակ աղբիւրների անկատարութիւնը, մանաւանդ ազգագրական մասի մէջ, մի քանի ենթադրութիւնների տարակուսական, ոչ–համոզողական լինելը, տեղ–տեղ աչքի ընկնող անճշտութիւններ և այլն։ Բայց այս և այսպիսի պակասութիւնների հետ ունի և այն գերազանց առաւելութիւնը, որ հիմնված է մեզ գիտնական ուժի վրա և մի ամբողջական պատկեր է ներկայացնում հայոց ընտանիքի կազմակերպութեան և ամուսնական օրէնքների։ Այս գրուածքը մանաւանդ ուսումնասիրողի ձեռքում կարեւոր ուղեցոյց կը լինի՝ նորանոր հետազոտութիւնների ժամանակ, որոնք հարկաւ չատ բան կը լրացնեն այս գրքում և կը փոփոխեն. բայց առանց այսպիսի գրքի, որ իր տեսակում առաջինն է մեր մէջ՝ ուսումնասիրողը, հարիւրաւոր երեսներ առաջ պէտք է չուտած և անօգնական մնար։

Արժէ, որ պ. Մեղաւորեանի գիրքը հայերէն լաւ թարգմանվի»։

Մուրճ (1898, էջ 1799) կը գրէ. «Պ. Յ. Մելազուրեան (Համազասպ, որը ապագաղափար է և յայտնի իւր մի ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւնով հայ բնանկարի մասին, գրած է ներկայացուցչական աշխատութիւններով, որոնցից մինը նա նշանակել է 1900 թուականին Պարիզում կայանալիք ապագաղափարական համաժողովի համար, միտք՝ մի էսքիզ է Նաւասարդեայ ինքնիշխանութեան մասին և կրում է «Գրական չտեսներ» խորագիրը։ Աւասիկ մասին կարող ենք հաղորդել հետեւեալը. Նա վերցրել է երեք մանկաւարժական հասնդիպներ Ալէ ծովի հարաւային—արեւելեան ափերից՝ հայ, յոյն և վրացի ծագում ունեցող, և դիտել է իւէ մանկավարժութիւն ընդունելով հանգերձ՝ այդ հասնդիպներից իւրաքանչիւրը ինչ յատկութիւններ է պահպանել հայութիւնից, յոյնութիւնից ու վրացութիւնից. և այն յատկութիւնները, որոնցով այդ խառնացած ժողովուրդները տարբերւում են բուն իրքական ժողովրդից, պ. Մեղաւորեանը ընդունում է իբրեւ հայի, յոյնի ու վրացու տրամադրած ազգային յատկութիւններ։ Այդ հանգամանքով պ. Մեղաւորեանը գտրա է քննել իբրեւ հայի ազգային յատկութիւններ՝ անփոփոխ աշխատանքով իւր ապրուստան հայիհայիելը հերկրագործութեամբ, արհեստով և վաճառականութիւնով, և գտրա հետեւանք՝ պանդխտութեան դիմելը (չուրջ 1000 հոգի այդ մանկիդգանացած հայերից, հաղորդում է մեզ պ. Մեղաւորեանը, ներկայումս հայդպրոց են և այլ արհեստներով (խոշոր)։ յոյնի ազգային յատկութիւնն է՝ կրօնական մոլեռանդութիւնը (մանկիդգանացած յոյների կենտրոն Օֆի ուսանում մեծամասնութիւնը սասիկ մոլեռանդ մոլլաներ են և վիճաբանութիւնից ազատ), իսկ իբրեւ վրացու յատկութիւն՝ մանկիդգանացած վրացիք պահպանել են իրենց նախնիների ծայրայեղ ծուլութիւնը։*

Հասկանալի է թէ ինչ չահկանութիւն պիտի ներկայացնի պ. Մեղաւորեանի աշխատասիրութիւնը, որի մէջ անչուշտ առաջ բերած կ՚լինին յաղթահատ և ուսուցած ֆաքտեր իւր ուսումնասիրած համայնքների կեանքից»։

Մեղաւոր. — Տես ԲԱԲՈՒԿԵԱՆՑ Գ.։

Մեղու, նկիկր, Գաւիթ և Գողիաթ Նուէր կազանդի. տպ. Աւետեան, 1874?

Մեղուաբանութիւն. — Տես ՊԱՋԱՐԵԱՆ Գ.) ՍԱՀԱԿԵԱՆի (Ի. Ա. Գ.) — ՓԱՂՈՒՆԻ Հ. Մ.։

Մեղուաց (համառօտ պատմութիւն). արտատանեալ ի բնագննական պատմութենէ Մօնսիւ Պիւֆոնի և Մօնսիւ Պօմարի քաղ բնագնաց Գազպիացւոց։ Եւ չրջնալ ի մեր հայկական բարբառ ի նոյն գաղղիացի լեզուէ, յումնմէ ի սիրելեաց Ազնիւ Հահապ Պարոն Թօճամալ Աֆթանրին. որ կարի փափաքանօք ցանկացաւ ունել զայս տեղեկութիւն ի վայելումն եւնէ անձին իւրումն ի բազմավաճառ նաւահանգստական փոքրիկ քաղաքին Լիգուռնայ անուանեալոյ, յամի Տեառն 1792։ Ընդ հովանեաւ Աւուրք Աստուածածնայ եկեղեցւոյն որ ի Մաղրաս. ի տպարանի Տէր Ցարութիւնի Շմաւոնեան Շիրազեցւոյ, 1796?

Մեղուներ. — Տես ԼԱՆԳՍՏՐՈՏ. — ՉԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ (Ա.)։

ՄԵԼՄՈՒՆի (Մկրտիչ Վ.) — «Աղօթք վերջին օծման տուբք խոստուրդ ուղ աստգնց Ս. Գիր. Լուսաւորիչ ՔՀ ոչ». Պատկեր ժ. տարի, էջ 10։

Մեղրի գիւղ. — Տես Մուրճ 1894, էջ 938։

Մեղքը իսաղալիք չէ ի Զմիւռնիա, ի տպ. կուլիէլմոս կոլֆիլմի, 1844. 12 էջ։

Մեղքի գղյուռմը. — Տես ՏՕԳԻՊ Դ.)։

Մեղքի մեծաւանալոյն և զօրաւանալոյն հառնար. թարգմանութիւն։ Մոսկուա, 1840?

«Մենաղրի կաթակիրզութեանց Տեացդրգնեբր». Բազմավէպ 1858, էջ 250, 284, 346։

Մենաստանի տղօրին. — Տես ԲՐԼՊՈՒՆԱ Բ.)։

Մենաքնի Գամատգոցւոյ ազատութիւնը. հրատ. Մոսկուայի ուսանողաց, 1888?

ՄԵՆԵԿ. — Տես ՇՆՈՐՀՔ (երուանդ։

ՄԵՆԵԿ (օրիորգ. — Գարնան մի առուշ, նորավէպ։ Զմիւռնիա, տպ. Մ. Մամուրեան, 1884?

Քննագ. Արեւելք 1884, թ. 61։

Մենուոր անկրիտրնի լկուի. — Տես ՊԵՏԻԿԵԱՆ Տ. Մ.։

Մենուոր մանկակց. — Տես ԱԱՒԱԼԱՆԵԱՆ Տ. Թ. Յ.)։

Մենչագի նկիսաբեր. — Տես ԳԱՐԱԳԱՇ Ս.)։

Մենչուհիկա. — Տես ՍՐՎԱՆԵԱՆ Յ. Գ.)։

Մենաւոր ծովուռմ. — Տես ՍՕԼՕՎԵԱՆ Յ.)։

Մենակաց կիներ. — Տես ՅԼՕՅԵԱՆ Օ.։

Մենակրաց. — Տես Նկարազարդ 1865, էջ 49, 57, 65, 73, 81, 89, 97, 105, 113, 121, 129, 137, 145, 153։

Մենկրա Հարցուկ. — Տես ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ Մ.)։

«Մեռելները լաւ». Նրեւակ 1861, էջ 95, եւն։

«Մեռելներուն երեսը քաց ձգել». Նրեւակ 1866, էջ 201։

ՄԵՌԵՒԵԱՆ Ռէլ. — Միրզա Խակեանատ (պարսկական զրոյց։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1891. 24 էջ։

«Մեռնի օրնուխիւն». Ազդիւր 1886, թ. 5–6. — Արարատ 1868, էջ 58. — 1872, էջ 207. — Արեւ. Մամուլ 1903, թ. 18, 19. — Բիւզանդիոն 1903, թ. 2016. — Մանգուած 1903, թ. 616։

ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՐԻՑ. — Պատմութիւն երջանիկ վարուց՝ և մահուան երանելի առն Աստուծոյ՝ Սրբոյն Մեծին Ղեւոսէսի Եւ որ ինչ Մարգարէական Չոգուով ասաց նախ քան զլինիլն։ Եւ վասն Աւրիական Գործոցն Քաջին Մուշեղայ Մամիկոնոյ։ Եւ անպարտ Մահուան նորին զրպարտանօք նենգողաց։ և այլ ինչ։ Տպեցեալ ի թվին ՌՃՀԶ (= 1737)։

Հակատին չորակը հայրապետի փայտափոր պատկեր մը, և դիմացէն էջ 3՝ կը սկսի պատմութիւնը և կը հասնի էջն 206։ Յէջն 207՝ յիշատակութիւնը քաջ Մուշեղի մահուան նոյն հնգհնակէն՝ վերջնոյս յիշատակարանին ոչ քանի խաչքերովը, էջն 223։ Նոյն էջին ոչ կայ. «Նկարագրեան Տապաչափական ի վերայ վարուց Մեծին Նկարչին Առաքել վարդապետի Աստեղաբ», էջն 243։ Որմէ վերջ գանկ քանիք կամ գլխոց էջն 247. ապա վերջին էջին չէջ՝ որ է 248՝ հետեւեալ յիշատակարանը.

« Ողորմութիւնամբն աստուծոյ՝ տպիցաւ պատմութիւնն սրբոյն Նիւսէսի, ի լիվին ՌՀՀԹ. ի հայրապետութիւնն սրբոյն Լ՚ևիհածնի՝ տեառն Աբրահամու։ Սրբազան կաթողիկոսին Եւ ի պատրիարգութիւնն սրբոյն Ներսէսի և կատարեցաւ պատուական արդեամբ Տ՚ևրդ Գրիգորի և տեառն յովհաննիսի Սրբազան վարպետացն։ Ի նորակարգ տպարանի տիրապետ արքահասին։ Աղաչեմք և գրիւք պարտն դանիէլի որդի տիրապետ մոսվսէին. յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնողացն. և հանգուցեալ որդւոցն իւրոց մասնէսէին և մնսիրիսին։ ընդ որս յիշեսջիք և զպատուաղ օղլու տիրապետ յակոբի սրդի կտրիպապետ գրիգորն, և զգրքածախ տիրապետ յակոբիէնն, որ զօրինական Եւտուն։ Յիշեսջիք և զաչխատող գործաւորնիս վհտիցի իզնաուհան, զսիրացու յովհաննէան, և զպարքին յովհան »։

Այս տպագրութեան օրինակիր չատ պակասաւոր կը լծուի. նախ՝ մնացորդներէն վ.յաց պատմութիւնը կը պակսի. հրկրորդ՝ չատ տարբերութիւնն ունի ուրիշ ձեռագիր օրինակներէ՝ ինչպէս և Մադրասի յաջորդ տպագրութենէն։

Ի՚իրքը փոքր 8°, մէչակագիր, առանց նոտրի, էջերը՝ զարդաֆակ, լծուածը սեւ. անհարթ տպագրութիւն։ Գաղաքի անուն չկայ, բայց Պոլսոյ տպագրութիւն կ՚երեւայ, ի տպարանի Աստուածատրոյ, ինչպէս յայտնի է ատենէն և ուրիշ հանգամանքներէն։

= Երկրորդ տիպ ի Մադրաս 1775. վ.յաց պատմութեան յաւելուածով.

Պատմութիւն Մնացորդաց Հայոց վ.յաց. Առաբեալ յ՚ումենէ ի Մեսրոպայ Թահանայէ ի Հոդոց գեղջէ՝ ի վ.այոց ձորոյ յ՚Աչխարհէն Սիւնեաց՝ յ՚Ամի Տեառն. 962։ Նախ պատմելով զգալստենէն Օրբէլեանց։ Եւ ապա զվարուց Սրբոյ մնծին Ներսիսի։ Նաեւ զՓաջէն Մուշեղայ զԱպարապետէն Հայոց։ Ի լոյս ածեալ Տպիւք և Նախիւք Եղիազարու Շամիրեան կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ Մովսէսի Բաղրամեան Հրատարակչին իւրոյ. Նաեւ քրոնաճոր վաստակօք Կարապետի Մկրտումեան սորին Տպագրողի։ Ի զբօսանս և ի զուարճութիւն սիրարփի սերնդոց և թարմահասակ Մանկանցն Հայոց։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Սիմէօնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի։ յ՚Ամի մարդեղութեան Բանին. 1775։ Եւ ի թուին Հայոց. 1224։ ի հնդիկս ի քաղաքն Մադրաս. Ի Տպարանի Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ։

ՁԷՀն 3՝ Ցառաջաբան մը՝ « Եւ պատուական Լուիտասարդս և նորաթիթիմ Մանկունս Հայոց », անոնց « Ակնուելիան Ազգատոհմ, Նախանձայոյզ Պատանի, և Ապիկար Նուագ Լեկիազար Շամիրեան »է. որ և կ՚բսէ ի մէջի այլոց. « ... Նայց արդ՝ ընդ հետազօտել մեր առաջն զանազ էաք գրչագիր պատմագիրք մի ի հնոց պատմութեանց առ ուսիմն քահանայի՝ Տէր Աւետ թորոսեանց կոչեցելոյ։ Զոր յ՚ոքոմէ ընակալաք. և ի բնթերցուն մեր զոմանս զտաք պատմութիւնս Հայոց, վ.յաց, և Ազուանից ինչ։ Եւ էր հնոց յայտ. զբեմէ էր արաքեալ ի թուին փրկչի. 962. մնդմ ընդ բազում թղագրութեանն Աչխարհացնաց ի Հայս ի քահանայէ ուսիմնէ Մեսրոպ կոչեցելոյ. որ ի վ.այոց ձորոյ ի հոդոց գեղջէն՝ յաչխարհէն սիւնեաց Հայոց մնծաց՝ ազգակից սրբոյն Յովսէփայ եպիսկոպոսի, որ նահատակութեամբ կատարեցաւ ընդ Վահանայ յ՚ատենս սրբոց վ.արդանանց։ Ումգիսքաղ առնելով վիպէ ի Հայոց մնացորդաց՝ յ՚աբեւելից զբոց գ.յազմութենէ և զվատթարութենէ Հազգատոհմին Հայոց և վ.յաց. չարահրութեամբ և պատաքինութեամբ և փոքանչելիս Հայրապետաց տոհմիկ սրբոյն Խրիմեր Լուսաւորչի մերոյ։ նաեւ կամեալ և գկամակ Սրբոյ մնծին Ներսիսի և գքաջութեան արեական ազգին Մամիկոնենանց. կամ և զոյն իսկ պատմագիրքս արժանի տպագրութեան վարկաք ի լիչատակ նորին պատմի. իբր զի ի պատճառս Հայաստազիաց գան, գի մի ընկ վայր աչխատ նրկոյն կորնչիցի »։

5 ՀէՀն կը սկսի « Պատմ. վ.յաց կամ Պատմ. Տանն Որսպհանց », և կը հասնի ԳէՀն 53. ՁէՀն 54՝ գարգաձեւ իսաչանչան մը՝ Ի. Ն. Վ. Ա. տառերով, որ Մխիթարեանց յատուկ կնիքն է։ Ապա ՀէՀն 58՝ Մնծին Ներսիսի վարքը, և կը հասնի ԳէՀն 136, որ է վերջ պատմութեան, ուր կը գրէ տպագրողը.

Ներս ի Հինտփաստամ, որ է Մադրաս. Ցամի Տեառն, 1776.
Եւ ի թուին Հայոց, 1225.

ԳէՀն 137 ցանկ գրոց ԳէՀն 140, 141–144 Յիչատակարան. 145–148 վրիպակք տպագրութեան։ Յիչատակարան.

« Շնորհօք և նախախնամութեամբ Հօրն երկնաւորի, և մարդասիրութեամբ Որդւոյն միածնի. և ձեռնտուութեամբ առնչակցի Սուրբ Հոգւոյն յանկ ելեալ՝ կատարեցաւ տպագրութիւն խրատուածիս մատենիս ի հողի և ի մարմին խաչատուչ միւսանց ընթերցասիրաց. Արդ՝ աստանօր այս ինչ այսուհիկ յոյժ լիցի խոհեմամիտ և քաջալերագիտաց կանացդ Կարամագնէից, զոր պարտ և պատչաճ վարկաք ներանչանել։ Նա դի որք հանգիպին սմա, մի յատաչագրէմ և ձեռնհարկ լիցին, որպէս էնն իսկ յահաս ի մեզ. և մանաւանդ նաբդնանս, յաւէտ ձգտին առ ի վարդապետել՝ քան լծ ուսանիլ. քանի կանխատացութեան քրիմոպօրն սերոյ. քան այնմ. լծ (աչակերտք հնդգք առ ի ուսուցն, և փոյթք առ ի վարդապետել, որ նախ քան գանուս լծին, Աստուածաբանք)։ Այլ նաեւ ի նախնիքն, և ապա ի լիչատակարանս մատալ ուչիս բանիցն դիտմամբ զտանիցին զամենայն զանազանութիւնս տարբերութեանց և պակասութեանց զրջոյ յայլոց պատմագրաց։ Լծ պէտ յուսալ նմք պապատրութեան կղզի պատմութեան Սրբոյն Ներսիսի. քայց քնաւ ի ձեռս ոչ է եկեալ, քանց ի պրչագիր պատմութենէ ասաի, յորմէ հղեւ տպագրութիւնս նոյնպէս և վ.յացն։ Աւետ ազաչեմք, նեւրելով բնութեանց՝ իբր ի գրօսանս՝ ամենայն պակասութեանցն՝ որք գայսմ գտանիցին. և մի՝ ի հետաքրքրութիւն ինչ, Աւրէ ի չարագրութիւնն, Աւրէ ի լծաւակարդութիւնն, և այլն ամենայն. քան որում բանիցն և նեղչուն վերծանագաց գայտ է գլխովին. այլ չամենայնուամենայնիւ անհնագանդիս լիցիք մեզ. քանզի մեք ոչ չանձնէ ինչ արարաք, կամ գչաւելորդ բան իմն նիւրածաք. այլ բատ աւետնայնի մխենդն գրչագիր օրինակին զտպագրութիւնս հնաւանեցուցաք։ Նայց միայն զոմանս բատ խրխինիայս և գծուարահասկանալի անուանս տեղեաց ուրեք ուրեք բացատրեցաք ի գիւրիմացութիւնն համարակաց՝ զատուցանելով փաթնիմաչխիկ այնինչն՝ նչանագիտութ այսուհիկ ()։ Եւ նոյ գատ ի մէջ բերեալ վկայութիւնն՝ որ ի Սուրբ գրոց հաս արեալք ի փաթնիմաչխիկ նչանակելով ի մէջ անկեալ բանին, գի մի՝ անհմտաց ոմանց տարակուսութիւն ինչ լիցի, որոց միայն՝ որ ձեռնհաս եղեւ մեզ հասու լինել։ Նաեւ լծիք զոմանս ի բայց լծոզանգեալս զտանիցէք, մի՝ համարիցիք, Աւրէ անվերահասութեամբ ինչ է նպեալ ի մէնջ. այլ գիտատ ոչ ասաաս աչխատասիրեալ տարաժանեցաք ի սրբազրելն. ուստի նրքնին յանձկութենէ յոյժ աչխատ լինելոյ զոմամբք զանց առնէաք. վասն գի քազում և կարի՝ յոյժ սխալանք նեբւպետաւ էին

ի գրչաց, այնքան՝ մինչ մի մարմ քաւք ոչ գային ի միաւորիւնս մեր. այլ քանիսն չանայաք միասիւ. որպէս գոհանաս նշանագրիցաք ի առաջս։

(Նոտ ոյուսմ է քաւս՝ խքվէ.) և այսպէս գոչ իմն նշանակութիւն ունի ի մեր լեզու. և մէ իցէր այսպէս, (ի քովէ, կամ ի քովեայ), կարէր միմն նշանակել. քայց այս եւս ոչ լինիցէ քանիսն պատկան նշանակող ինչ. այլ գոր մեք եղաք քաւս այս՝ (ի քաւեանց), յիւրում հանգոյզ՝ այնր փոխան, կարէ խմանել ինչ այնու ի քանն. որպէս յայտ է ի առաջին տեսս յէզ 8. նաեւ քանս այս՝ որ գանձէն Նոյեանէ ասի. փոխանակ դնելոյն՝ մէ (ի հնանանն իմամբ ի Յունաց, որ է Յունաստան. գրեցեալ էր այսպէս, (ի հնանանին իմամբ ի յունաց. ոյսով քանն իանդարձեալ էր յիմացականէն. 80. կամ այս. փոխանակ գրելոյն, (իքրեւ գմեռ այլ ամաց). գրեալ էր, իքրեւ գմեռս այլամանց). որ գնչանակութեան իւրնանց կորուսեալ են անուանքն. 82. Ի կամ այս եւս, (մարգէականք). որ ի ունգի դնելոյն, (մարգաքէական անամբ). 81. Ի այլ քաղուած և անհամար աղհատանաք այսպիսիք, զորս ընդ գրով ա(ր)կանելն՝ ոչ սակաւ ժամանակս պարտ էաք ծախել. որպէս յայտ է ոյոյ տեսաւքն. Ի զի այնքան խրթնացեալ և ազաւաղեալ էին քանքն, կամ քաղքն, մինչ զի յոգունց ի հասարակաց յօղ քանք՝ և քաղք ոչ գային ի ծանօթութիւն. Վասն զի քազում քանք և քաղք չփոխեալ էին ուղիղ ընդ միասին. և աւելնելին կտրուածովք ոչ տալին քանքն կամ գտեղութեամբ. կամ քան կանոնի զգլխակարգութիւն ինչ. և կամ մէ գլարմաքազութիւն. այլ գրամբք, և բարձամբք տառք չփոխիչք և յաւելորդ անքաւք. և որ ոչ էր պիտոյ՝ գոյր, և որ պիտոյ էր՝ ոչ գոյր և գնամաձայնութիւն նաս էր կորուսեալ. ոչ նմանգոր-ծականաց և ոչ կատարականաց բայիցն լինիւր հանդիսումն. և վերջապէս գլխիէ ոչինչ էր ընդհանուն՝ քան գայթասրնաքաղն։

Այլ այս եւս՝ գոր մեք տարբերս գտաք ի գանազան պատմագիրս. Զի ի գրչագիր օրինակի մերս տպագրութիւնն, որ ի սկզբան պատմութիւնն մեծին Նոյեանէ, գտաք ի յոմն ի ի տաւն ամի իմաստասիրութիւնն Տրդատայ գնտիպ Արեայ Վիրգոյի Լուսաւորչին մերոյ յանգուն Աստրք ծնադեսի. քան որում տեսանի յիւրում տեղոյնէ, ի յէջն. 55. իսկ որ յայլ օրինակս, (յհօմն և տասնեւերեքի ասին). որպէս է ի պատմութիւնն Մովսիսի խորենացւոյ. յերկրորդ հատորն. պրակ. 88։ և ի մի. Հարցի ի գրասիրս քանկալուածն՝ ի գանազանագրութիւնն կանգուն գերոց Աստուածաշունչ գրոց յինքնագրացն, Հայնպէս և գայլ Հայրապետացն ոմանց գտաք. Նաեւ այս՝ որ գԱրքոյն Վարդանայ, յայլ օրինակս գրինիլ նորին յ'Ինչխանութիւնն գտաք ասն, 17. որպէս և մեք ի մերս յորդորակ կոչեցեալ տեսաքս կողն նշանագրիցաք ի կարգս մաքգպանացն Հայոց։ կարգ. 1. էջ. 100։ քայց որ ի մեր գրչագիր օրինակին, ասն՝ 20. էր։ կամ հանդիպիլն նոքուն պատճառամբ ընդգէմ Պարսից, 42. անգամ, զոր ի քուն պատմութիւնն Վարդանանց գտաք, 22. Հէպէտ գանազանութիւնս այս մեծ իմն է ի մէջ մերոյն և նորայն. քանզի ոչ գոյն ինչ տարբերութիւնն ունի միմն ի միասին. սակայն մեք զոր ի գրչագիրն գտաք, գնոյն և ի տպագրեցեալն եղաք մերումս մատենի յայտիկ քան որում ի տեսուցն տեսանի. 135. Արդ՝ որն ոմն նահոյ Հրատարակի, գայն կալցի. և գայսպիսի ոչ սակաւ գտանի ի մերում մատենիս յայտնի. Զի ոչ ոք համարիցի՝ Հէ ի պատմագրաց իցեն եղիալք. այլ յօրինակագրացն. Վասն զի պատճէչք սակաւք են, այնք եւս ոչ անհմտաւք. և զոր ինչ յիւրաքանչիւր դարս լուեալ և տեսեալ են՝ գոյն ինչ տարբեր գտեալ ի միմեանց պատմագրեալ իցեն. այլ որ օրինակագրն են, ոչ միայն քազմաք են. այլ և յոյովք են որք ոչ են գրիչք. վասն որոյ օրինակին գայսպիսի սխալանաց նկատմանն անվերատեսելի համր իւրեանց ի մատենիս. Ի այս ոչ այ(ն)քան ինաս ինչ գնէ քանիցն. և մէ ի Հայոց առաս սեասնին քազում աղաչանք ի գրչաց նկատգրիցաք. որպէս յայտ է Հատուածաչունչ գրոց յինքնագրացն. այնքան առ այս բաւեցաք։

Արդ՝ մի և գայսս գանց առնիցէք, մի անգամ Հմախանձանք յաւէտ մտելիեան նախնական ըղձից գնոյ սահմանին կարի՝ յոյժ առ ի իանդիր վերին անընդհատ այնց պատմելեանց, որք իսաւարարոյր գոյով ի վաղնջուց՝ ոչնցուանալ փոխ և սպառին, կամ գանցագաւորելեամբ ոմանց. և կամ առ ի ձեռնհաս չլինիցէ ի լոյս ածողաց. բան որում և լուեալ իսկ Հէք. Վասն որոյ վերատես ազաչեմք, մի յաւել եւս այսպէս. այլ առ մեզ և գասանիցի յոյոց և իսկ պատմելեանց գիրք՝ կամ գլքոյկ իմն գրչագիր, կամ առաքիցէք առ մեզ ի ձեր յիշատակ մերոյք ծախիք և Հանիք իսաստանեամբ տալ, կամ Հէք ոչ գնեատեալ այս ինչ կամ այն ինչ արժէ՝ ազգ արաւոխիք մեզ. և մեզ եղէ ձեռնհաս լեցի գնել ի ձէնջ ի լոյս ածեալք, կամ Հէք ոչ առ ի լուսաւնդ և յարփեաձատալ գանն ձեծի՝ Արեւոյ Հիսուսի Մօրն մերոյ Հայաստանեայց, այն ինչն իսկ է՝ Աղթնաւարեաս և Հատուածակերպ խոտանն՝ Սուրբ Լուսաւորչին. որ ընդ նոգեխնամ տեսչութեամբ Հրեշտ Հրեանեալ՝ Արքային և Արեւելական Հօրն մերոյ՝ տեսան Հիսուսեանի Դավրիմանս և Հատուածաքան Հոգեսպահ և հանուրք Հայոց Կաթոլիկոսին, Հէնրիկոս ի լոյս ածեալք ի նոյոց տպատրանի Աստրք Հայոցն, որ վերին խոնամոց օժանդակութեամբն ի ձեռն նոյնոյ վերին Արքային օր քան զօր յատնոյանալ սկսանալ է հասակ գործոց և կարիք իւրեք։ Արդարեւ քան գմեռն լուսաղոյն քերականի կարէ գործն ի գլուխ Հասանել չակնածութեանէ քաղքենաց Արքայն վերին մերոյ, միայն Հէք Հաւատոյ։ Վասն զի մեք ինչ միոյն գլուսանալ և Հեռանալ՝ տատիկ դնաս կիրճ աչակերտքս չմեք բաւական զոյոյ աչակերտելոյն լուծանել գկօչակն Հրաւոյս։ Ի կիրեան աղեհատալիր տեսչութեան գոյով գիմանան հոգաբարձեանն Հրոյ՝ զոր անընդհատ ի վերոյ ազգիս Հայոց ունի, գյոգուածք յատաչեցին գնաս-ցիանց ի գաբս Հայս. քանզի հնդկական անանական գործոց՝ բարեաց քազմաց եզիւ. բան որում Հայս է ողջոյն ազգիս Հայոց. զի մի Հայսմ հետէ Հնացեալքն ընդ իսաւարաս Հնալով խոպան կորնչեին, ափսոս են. քանզի քազուք Հայրապետաց՝ որք ոչ են Հմուտք պատմելեանց Հայոց Համարին՝ եղիւ ազգն Հայոց այնքան իսաւատուտ՝ խակասիտ՝ և անուսումն է, որ և ոչ գիտանց ազգի պատմելեանն ունի գրով։ Վասն զի ինքեանք՝ ենն ի նոյոնոյ յոգոյնք, որք ոչ միայն գիտանցն ունին, այլ և գբերոր աչերայրին. որպէս յայտ է քազմաց. քայց ոչ գիտեն՝ և Հայք ոչ սակաւս ունէին, որ վասն անտեսուչ և անտէրունչ գոյոյն անքաւք կորեան և ապատեցան։ Մանաւ ի իմ Հնդամանաց, որպէս ոչ սակաւ գտեանս տալեալ ամրացոյց յանկեալ-մտոյն յայտաւորակի մերում. և ոչ գոյն ինչ էր՝ զոր պիտի ուրացող մերոյ ազգիս ազատիչ Հոգեսպահ Հայոց այրեաց, զորմէ գրէ գերեզմանաց Հաւատացեալն մեր Մովսէս խորենացին Հայոց. 3. և պրակ. 36։ և կամ ի յայլոց ամանց։ և կամ Հէք որքան են, որք ի խորհս և յանկրկնեան վանականէ Հայաստանեայց անկեալ՝ նիցեալ են յանհաւատս-Հեանէ մեսաստանեաց՝ Աստուած գիտէ. որպէս է և մեզ իսդիրն, որ ի վերն ժամ։ այսքան և առ այս։ Ի Փրկչատուն յոյսդն մերոյ փառք յաւիտեանս. ամէն »։

Կիսրգր 4°, միչակ, անհարմ միչակագիր, գաղափակ էչերով, Հոգոյմբ Հերմակ, քայց տպագրու-

լիւնն անպիտան։ Զէրն 89 պատկիր մի կայ Մուշեղի Պարսից հետ Պատերազմին. վէնեսիկ է փոքագրուած և մեծագիր է տպագրուելիսն գիրքն։ Այն գլխին տառերը շմատն քահանայի տառերէն աւելի հին են, քայց ոչ յատագին։

= Գ տիպ. *Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց Հայրապետի։* (Ի կարգի Հայկական Սոփիստաց, *Հատ. Ը.*)։ Ի Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1853. *փոքր* 8°, *էջք* 124. 125-147 *ծանօթութիւնք։*

Հրատարակիչն է Հ. Ալիշան, որ և կ՚ըսէ Առիթն մէջ։ «... Մի հանապազ ի գեղեցիկ չափով և համով տպիչքաց դպրութեան հայ լիզուիս, մանաւանդ քան վիպասանութեան առանձինն կենդանականացն։ Որոյ և հնգինակ գրոցն Լծոյ մանկականիկ կամ ոչ չատ կլուր ի նմանէն, որպէս յիշեցի և ի ծանօթութիւնան գլխի ի լծոյ 129. գործ՝ սա ոսկեայ դարու թարգմանչաց, և ոչ Մխոլոքեայ ներքոյ ի վ..սին կացելոյ՝ հետեւողի և կրկին յիրքոյի պատմութեանս քաղուած յաւելուածովք, ի միացարդաց Հայոց պատմութեանց քաղելով, որպէս և ասէն»։

Յիշուած ծանօթութիւնն է հետեւեալը. «Առանձնաբ յիշատակութիւն Մխոլովայ, որպէս և գլխի (էջ 100) մատնանիշ իմն ցուցանէ, զի կամ սա ինքնին գրեաց նախ զվարս մեծի քահանայապետին, և կամ պատմեաց մանրամասն, և ապ ոմն յաշակերտաց նորա նկուղ ի գիր. քայց հաւանագոյն է թէ ինքնին գլխովին քանս Արքայն նշանակել էր գրով, զգաստանալ տեսանելով. որք ապա փոխեցան ի հայ գիր. Իսկ գոյր արդեօք յաշակերտաց Մխոլովայ դիպուածագրն էր զվարս գրել, քան լծ նորին ինքնեան քեռորդոյն՝ քաջին Մովսէսի, և հաւատամն ասեն կարծեցաս որք քննել դիտեանս նյուսագրմացուց ի Ս. Յակոբ՝ ասացին լծ այս պատմութեին վարուց Ներսէսի մակագրեալ էր յառնն խորհնդոյն։ Սակայն նման Մովսէսի գրեալ իցէ և նման Արքայնամաս, զի սա կոչի հնգինակ Արիւնկայ գրոց պատմութեանց, յորմէ ժամանգակեցաս Մխոլովը նբէց վկայեին յիրերոց պատմութեանն, և նման Նոցայն վարդապետի, նրնեի ուրեք և ձեռին օտարի մխեալ ի նոյն. — իսկ քանք յիշատակի Մխոլովայ հրիցոյս այս են. «ի Նմ.Ջ (967) թուականիս Հայոց և ի վերադիտողութեանն տնաւոն Վահանայ Հայոց կամ ոզիկոսի, և յամս Աբուոյ Ներսիսեան Հայոց լծոյ տանէն Շիրակայ, ես Մխոլովս Նուաստս քահանայ ի Վայոց ձորոյ ի գիւղէ Հոզոցանց, ուստի Ցամսէփ էր հրամանի նահատակն յաւուրս սրբոյն Վարդանայ... մեծ ցանկութեամբ ծագկաքաղ արարի զգիրքս զայս ի Հայոց միացարդաց Արիւնկայ գրոց. գյաղագս որոյ և զվասելութեան լծոյ պատերազմն Հայոց և Պարսից, և զառաքինութեան և զգաստութեան հայրապետացն տնմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զանմեղ և գկատակ սրբոյն Ներսիսի, և զգաստութեան և բրգայղմութեան արիական ազգին Մամիկոնէից... եւ արդ զայս հանեալ Արիւնկայ գրոց ի Հայոց միացարդաց պատմութեանց. և նոյն որդիացնելոյ իմոյ սուրբ ազգանին ծնունդեամբն, Վահանայ Մամիկոնենոյ, ի գիւղն որ կոչի Վարդ»։

Յորանաբերէն թարգմանութիւն.

— *Généalogie de la famille de St. Grégoire Illuminateur de l'Arménie, et Vie de St. Nersès*, patriarche des Arméniens, par un auteur anonyme du Vme siècle. Ouvrage traduit pour la première fois en français, par Jean-Raphaël Emine. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, par Victor Langlois. Paris, librairie de Firmin-Didot fr., fils et C.ie, MDCCCLXIX.

Դիտողներ. Չարպ. «Պատմ. հին դար» էջ 561-568։ — Չամչեան «Պատմ. Հայոց» Հ. 14. Բ. 839։ — Իսկ Ալիշան «Հայապատում»ին մէջ կը գրէ. «Ինքնին ծանուցանէ իր ժամանակը (գրելով յամի 967), և հայրենիքը՝ Արեւնաց Վայոց-Ձոր գաւառի Հոզոցմանց գիւղն, ուստի էր Հ. Ցամսէփ նահատակեալ Տրդատայ և նահատակեալ ընդ Վռամշապուհ. որոյ և ազգակից կ՚անուանէ գինքն. իր պատմական գործն է Մեծին Ներսիսի Պարթեւի վարքն, համառօտելով անոր նախորդ հայրապետաց Լուսաւորչի տրգոց և լծոյանց յիշատակն այլ. իսկ Ներսիսին և անոր ժամանակի պէսպէս դիպուածներն, Արշակայ և տրգոյն Պապայ՝ ընդարձակօրէն գրէ, չատ կարեւոր՝ ժամանգամային և յօժարութենէ նուի դիպուածներով, թէ և չատն ողբալիք են, և մատեան միայն յիշուած ի Խորենացւոյ իսկ ինքն Մխոլովայ անունցուէ աւելի՝ քանի է իր գրածներն ի պատմութենէ «Հայոց Մեծատրգաց Արիւնկայ գրոց». զոր յիշելիքը իրրեւ գործ Ագաթանգեղոսի խոտանելոցի, Եղիշէի նման է ընդ պատմութեան Արիւնկան վրկայիցն։

Որչափ այլ Մխոլովայ իր կոչմանէ կամ իր ժամանակի նորութենն չի պատմիր, դաբձեալ մեծ հրախտաւոր է՝ մեր Ն. դարու կորուսեալ թարգմանչաց անուշակ հնչմանցն պահպանելով մեզ, յորս համարի իրենց մեծ վարդապետն և հայր գրութեան մերոյ Ս. Մխոլովը Մաշտոց, որ եղած էր աշակերտ և պաշտօնեայ և ընկերակից մանուան Մեծին Ներսիսի, հասանօրէն և գրով վարուցն, յորմէ առիր է այս իր անուանակից հրէից, և այլք։ Վ հրեայականութիւնք Ի. դարու դիպուածներն չատ գրչի և պատշաճով պատմէ Մխոլովայ՝ նոյն իր հանդարտ և պարզ ոճով և յատակ լեզուով. Յիշատակաց մէջ նշանաւոր է Հայոց ազնուական տոհմից և իշխանական տանէն կամ հանդիսից մէջ սահմանելով դասակարգութենն, որ Գահէ կամ Թագէ կ՚ըսուին, մոգոլոց կամ կոչաց տանն այլ և այլ ձևով սիմոտոց և քաղքեց վրայ քաղաքներուն համար, և չորս հարիւրեայն աւելի էին, յորոց հարիւր վեմաստն մի կաթղած գրուած գանուի ի պատմութենէն, Տնացածներուց ձանձրանալով լուծ, և «Ոչ համարիցեայ արկանել բնդ գրով», ըսելով՝ ինքսինքն անհեզացրէ։

Այս օրինօք սահմանեալ դասակարգութենն ներքին փոփոխուէն կամ հաստատուէն իշխանութիւն մեր, և յետ քաքմանն մերոյն՝ Թագաւորքն Պարթից. ինչպէս բնել տուաւ Ս. Ներսէս Հայրակայ. իր որդին Ս. Մահակ այլ՝ Պարթից Վռամ Իշխանութիւն, որոյ հին գրուած մագաղաթի մասն մի (հօթանասուն գաղ) գանուած և հրատարակուած է նմանատիպ ի Տէրոզդրութեան Հրատարակ այնարդի (հեքս 430)։

Ցիշեցինք պատմագրութեան Իշխանութիւնը (967), զոր անտարակոյս կ՚ընէ և վկայէն՝ Իէ ի վերադիտողութեանն Տնաւոն Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի». որ արդարեւ միայն 966-7 Թուականց միջոց եղած է կաթողիկոս։ Սակայն վրայ բնելն «Ես յամս Աբուոյ Ներսիսեան Հայոց Իշխանութենի», հիշդ չէ. զի իշխագործութենն Իշխանութեանն՝ քանս տարի վերջ եղած է։ Բայց արդէն աւելի այլ իրր Իշխանաց Իշխան կերպով մի Իշխանական չուք ունէր. և Իէնեւնս գրոց օրինակողքն՝ Իշխանի տեղ թագաւոր գրած են։ Անհաւանական չէ որ ինքն Մխոլովայ այլ յետոյ տեսած լրկայ Աբուոյ Իշխանութենի։

Չնշինակ կ՚ենայցընէ նաս ինամով Իէ իր գործը

«Նոյնս սրդիսպիսկոպոսն իմով սուրբ աւազանին ծնունդ եղեալքն՝ վաճառեալ Մամիկոնենոյ, ի գիւղն որ կոչի Վարժ»։ Ասի գիւղս չի յիշուիր այլ գաւառի և այլ նահանգի մէջ էր, ի Տարօն, թէ ի Սիւնիս՝ այլ կարելի է ենթադ եղեն ծնողք վաճառեալ և սա հան ծնած, և տիրատուած ի Մեսրովպայ Եւթիցուէ։ Ապենաց Սոմք պատանին մէջ յիշուի վարժակ ազգիւր անուամբ ոմեք մի, և գաւառն չէ հնար ի վայոց–Ձորոյ և Չողամանից գիւղ իր հայրենական։ Թերեւս աւելորդ էր մեզ գայս յիշել, բայց ոչգիի սասլ և սասլ նման Մեսրովպայ անդրադարձներն ի յիշելն գՅամամի թէ սա թէ՛ գամ պիտոյս էր, բայց գես ոչ ձեռնադրեալ հալիկոսաս, և ցոյցընել թէ ինչպէս հերիսեակ մանրամասնաբար քննած և պատած է, որով և վստահանալու ընդունելի է, և փափագելի որ աւելի յաս այլ գրած լիլար, կամ հնագոյն ձեռագիրք գտնուէին իր գրոց»։

ՄԵՍՐՈՎՊ ՄԱՇՏՈՑ· — Տես ԿԻՐԻԿ, — Աստիճ, ժԱ. — ԹՈՓՉԵԱՆ (Ե·) — Լ.Ը. — ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿ. ԱԱՄՆԱՅԻ· — ՄԵԼԼԵԱՆ (Ա. Մ. Փահ.) — ՓԱՒՈՒԱԿ (Գ·) ՖԼՅՏՇԻՐ· — Ջայոյ. «Պատմ. Հին դպր.» էջ 274–280. — Ջամչեան «Պատմ. Հայոց» Ա. էջ 483–484. 488. 489–492. 493. 494. 195. 502–506. 507–511. 522. 524. 525. 533. 534։

Տես նաև հետևեալ թղթերին. Ամահիտ 1905, թ. 4, 5, 6. – Աստղիկ Արեւելեան 1855, էջ 101. – Արփի արարատեան 1853, էջ 23. – Բազմավէպ 1875, էջ 7. «Մեսրոպեան գար հայկական լեզուի». – 1901, թ. 9–10. – Լուսաւոր 1904, թ. 1, էջ 151. – Հանգէս Պրականական 1895, էջ 242. – Մշակ 1902, թ. 11, 222. – 1904, թ. 124. – Ցոյս 1876, էջ 51. – Պատկեր 1892–93, թ. 12. – Սիօն 1868, 137. – 1871, 148, 276. – 1873, 128. – Mesrob e l'alfabeto Armeno: *Bessarione* 1897, 1. էջ 807–10. – 912–7.

«Սիրոյն Մեսրոպայ Ընկերութիւն», Ազգաբեր 1846, էջ 19.

«Մեսրոպեան վարժարանի հոգաբարձութեան հաշիւը, հուն, տես Լրագրաւէտ կամ վաճառագործոց վարժարան անուանեալոյն տան, Յաւելուած։

«Մեսրովպ Թարգմանչի հիմնադիրն». Արարատ 1893, բ. «Հայկ. հնատաբաստիութիւն» բաժնին մէջ։

Մեսրովպեան ազգային վարժարան ի Զմիւռնիա.

— Ցայտնութիւն կանոնաց Ս. Մեսրոպեան ազգային վարժարանին որ ի Զմիւռնիա ընդ տնօրէնութեամբ Մարկոսի Աղաբեկեան, ի 1857 Յունիս 18 մինչեւ 1858 Յունիս 1։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի եկեղց Տէտէեան, 1858. 8°, 56 էջ։

«Առաջին Յոբելեան Ս. Մեսրոպեան վարժարանի Զմիւռնիոյ». Արեւ. Մամուլ 1875, էջ 413. – Տես նաև Ազգաբեր 1848, էջ 55. – Արփի արարատեան 1853, էջ 21. – 1855, Գ. 2. և էջ 48. – Կաւուկ 1861, էջ 154. – Չայդենաբեր Զմիւռնիոյ 1845, թ. 95. – 1846, թ. 100.

— Կանոնագիր Ս. Մեսրոպեան վարժարանի որ ի Զմիւռնիա։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1868։

— Մուռացք սուրբ Մեսրովպեան վարժարանին Զմիւռնիոյ։ Տետրակ առաջին։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1865. 8°, 32 էջ։

— Տետրակ երկրորդ. անդ, 1866. 8°, 72 էջ։

«... հատընտիր հատւածոցն Ս. Մեսրոպեան վարժարանի աշակերտաց ոսանաւոր և արձակ աշխատասիրութեանց...». Մասխ 1866, թ. 734։

Մեսրովպեան առաւելութ. մանկանց. — Տես ԹԱՊԼԻԱՒԵԱՆՑ (Մ. Գ·)։

Մեսրովպեան բնկերութիւն ի կ. Պոլիս։

Թերթերին է Աստղիկ Արեւելեան. Ցայսաբաթիներ առ անդ 1855, թ. 1, և 1–8։

Մեսրովպեան չարաչարիչ հոգ և անգղ. վճռոց. — Տես ԹԱՊԼԻԱՒԵԱՆՑ Մ. Գ·)։

Մեսրոպեան տառք, ձեւակերպելք ի հոծ տպագրութիւն։ Ի վենետիկ, ի տպ. սրբոյն Ղազարու, 1845. (Ա՛ն աստուածապատիւ պիտակս Սիւնեաց և Մխիթարեան Ուխտին առաջնորդ, նորակերտեալ տառիցս մեսրոպեան նախոզջոյնք)։ Նոյնը կայ Ալիշանի Հայրունիին մէջ ես)։

Տես ՉՈՂՐԱՊԵԱՆ (Չ. Յ·)։

Մետաքսաբանութիւն. – Տես ԿՐՃԻԿԵԱՆ (Յ·)։

ՄԵՏՐՈՒՈՐՈՍ· «Պայման կենաց». Բազմավէպ 1850, էջ 128։

Մեր երկրաւոր քնակարանը և իւր յօրինիչը. Թարգմանեաց Ամենայն Տ. Յակոբեան և Պ. Պոլիս, տպագր. Նշան Պ. Պէրպէրեան, 1884. 8°, 153 էջ։

«Այն գրքոյկն որ Անգղիերէնէ Թարգմանուած է, իրեն նպատակ ունի մարմնոյն գանազան մասանց կազմութիւնն և փոխադարձ յարմարութիւնն վրայ չինով հաստատել Արարչի մը գոյութիւնը և նորա խնամատարութիւնն ու քարութիւնը...». Մասխ 1885, թ. 3767։

Մեր անպատմելիքը. — Տես ՏԵՐ–ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Ե·)։

Մեր ինչը կը պակսի. – Տես ՆԱՄԱԼԵԱՆ (Ա·)։

Մեր խնդիր. — Տես ՊՈՅՃԵԱՆՑ (Պ·)։

Մեր մանկտիմնիքը. — Տես ՍԱՐՏԱՒ (Վ·)։

Մեր ուսուցիչներին բնկերական նուէր. — Տես ԱՂԱՅԵԱՆՑ (Կ·)։

Մեր պարտի դաւազանը։ Թարգմանեց Տիրուհի կոստանեանց։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1894. 8°, 20 էջ։

Փեղնագ. Ալբիւր 1895, թ. 3։

Մեր սուրբ հայոց դաւանութիւնը. – Տես ԱՇՃԵԱՆ (Մ. Վ.·)։

ՄԵՐԱՒԱՆԱՆ, կամ Տայի Սիմոնեան Ա՛ծանաս Վ.·) — Նրա կենաց յորում նախ պարունակին աքանչելաբար պարզաբանութիւնք սուրբ խորհրդոյ Պատարագին։ Ապա վեղեցիկ պատկերք հին և նոր կտակարանաց. հանդերձ խորհրդատուր ազօթիւք։ Եւ ապա պէսպէս հոգեզուարճ մաղթանք ի գանազան տեղեաց ի մի վայր բերեալք։ Շաւաքեալ ի բազում գրեանց Լատինացւոց՝ և Հայոց, ի Ա՛ծանաս վարդապետէ կոստանդնուպօլսեցւոյ տայի սիմոնեան. ի փառս Տեառն։ ի Հայրապետութեանն տեառն տեառն Ղազարու Հայոց Կաթուղիկոսի։ Ցամի տեառն. 1750. ի յունվարի. 20։ ի վենետիկ ի տպարանի Անտոնի Պօղոսօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Դիւք տպագրութիւնն 8° փոքր, մանրագիր ան-հարիճ, զարդապատկ երեսներով. 190 էջ. անհարիճ տպագրութիւն։

— Բ տիպ. Կրճատ կենաց. Յորում բովանդա-կին նախ՝ եօթն խորհրդածութիւնք ի վերայ խորհրդոյ պատարագին. ըստ եօթանց աւուրց շաբաթու։ Երկրորդ, խորհրդաւոր աղօթք առ իւրաքանչիւր աւարտուածին պատարագի, հան-դերձ խորհրդաւոր պատկերօք հին և նոր կտա-կարանաց։ Ցորս յարին վկնի և այլ հոգեւոր մաղթանք ի հոգենորոգ զուարճութիւն աղօթա-սիրաց։ Հաւաքեալ յիւտալական գրոց՝ յաթանաս վարդապետէ կոստանդնուպոլսեցւոյ, և յկիպ-րոսոսէ հօսմկլայ, ի փուս աստուծոյ։ Տպեալ ծախիւք նորին վարդապետի։ Ի հայրապետու-թեան տեառն Ղուկասու հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի տեառն։ 1781. ի փետրվարի. 10։ Ի վէ-նետիկ. Ի տպարանի դեմետրեայ թէոդոսեանց։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

Այս տպագրութիւնս նախորհածդէն այլայլու-թիւններ ունի. դիւրը 12° փոքր, միջակագիր թղթ ամենը 213 էջ. հաւաքակ տպագրութիւն, քայլ առաջինէն լաւագոյն։

— Հաւատոյ ընդհանրական Արարեալ իտա-լական, հայկական, և տաճկական լեզուաւ։ Հա-ւաքեալ ի վանադան գրեանց, և եդեալ ի մի կարգ՝ ի յաթանասայ վարդապետէ կոստանդնու-պօլսեցւոյ՝ և յեպիսկոպոսէ հօսմկլայու. ի վա-յելումն ուսումնասիրաց։ Ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի Հայոց կաթուղիկոսի։ Ի թուին քրիստոսի 1774։ Ի։ ըստ հայոց ԻԻԻԻ։ ի մարտի 10. Ի վէնետիկ. Ի տպարանի Պեմետրեայ Թէո-դոսեանց։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

Քառաջաքանչ երկ լեզուով է՝ ցկէն 11։ Դիւրը 8°, նորաձոյլ միջակ գրով, հաւասարակ թուղթ և անկարգ տպագրութիւն. 303 էջ.

Թարգմ. — Տես ԲԵՆԼԱՐՄԻՆՈՍ. — ԴՈՒ-ՆԼԼԻ (Հ. Ֆ.) — ՅՈՎՍԻՓ (Հ.)։

Մերեեմ-Կուլի. — Տես Մուրճ 1899, էջ 369.

Մերճեփա գիւղ. – Տես Հրաժագիր 1885, էջ 43։

ՄԵՐՃԱՆԵԱՆ (Հ. Գ.) Թարգմ. — Տես ՊԻ-ՁԸՐ-ՍՏՈՒՃ։

Մերոտի. — Տես ԱԼՓԻՆԻՐԻ. — ՎՈՒՆԻՆ։

ՄԵՔԱԻԼԻ Թովմաս անգղիացի. – Պատմու-թիւն կենաց կատարած. գրեաց Մեքաւլի Սեպուհ. Թարգմանեաց Պ. Խաչիկ Աբրահամ Թովմաս։ Վենետիկ, ի տպարան Ղազար, 1887. 12°, 206 էջ։

Մերձենականութիւն. – Տես ՓԱՓԱՆԻՆ (Հ. Մ.)։

ՄԼԴՐԼ (Գուտու). — Ամենայն գործոց պատ-կեր ժողովրդի կեանքից. վրացերէնից Թարգմա-նեց Ղ. Կ.։ Թիֆլիս, տպ. Հերմէս, 1904?

Քննագ. Մուրճ 1904, թ. 7 (Կ. Հաթ.)։

ՄԼՋՈՒՐԻԱՆ (Գերսէս Սահակ). — Ակա-նիա, հարուած գարնան գիշերոյ. ողբերգութիւն։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1861. 8°, 118 էջ։

— Ջոյս օրհրդ կամ Ուսումնասիրք և Ու-սումնատիրք։ Թատերական խաղ մը. «Ա՛ր պարկեշտասուն և ուսումնասիրճ երկուասան ա-չակերտուհիս առաջին դասու Ի. վաւավառեա վարժարանի»։ Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Քիւրք-ճեան, 1862. 8°, 96 էջ։

— Առաչնորդ հայ ընթերցանութեան կամ Նոր քերական և հեգուան։ Ի Ը տիպ?

= Թ տիպ. Կ. Պոլիս, Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1865. 8°, 48 էջ։

— Ժ-ԺԲ տիպ?

ԺԴ տիպ. անդ, Յ. Մարգարեան, 1874։

= ԺԻ տիպ, 1890?

— ԺՀ տիպ, ի պէտս մանկան և մանկուհ-ւոյն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ս. Վ. Պաստիզպա-նեան, 1898. 8°, 64 էջ։

— Աստուածաբանութիւն և առաչին պատրիարք սահմանադրական. քերթուած։ Կ. Պոլիս, Ա. Ազգային տպարան, 1863. 19 էջ։

«... աչխարհաբար լեզուով և գոգոր ոճով չա-րադրուած. հնդհանկին աչխոյժ և ազգասիրու-թիւնը կը փայլի անոր մէջ». Ժամանակ 1863, էջ 200։

— Նուէր մանկանց. ողջոյնք չնորհաւորու-թեան նոր տարւոյ և տօնախմբութեան։ Կ. Պո-լիս, տպագր. Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1863. 8°, 64 էջ։

= Բ տիպ, 1865?

— Պատկ տպագոյ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Քիւրքճեան, 1864. 8°, 100 էջ։

«... չհաւէտ պատմութիւններ պարունակող դրքոյկ մ'է տղայոց համար գրուած, և աւէն մէկ պատմութեան սկիզբն ալ աչխարհաքար համաոտ ատանաւոր մ'ունի». Մասիս 1864, թ. 654։

— Բարեկամ մանկանց։ Կ. Պոլիս?

Մահուան առիթ. Մասիս 1880, թ. 2763 (Ն. Տէմիրճ.) – 2771 (Ա. Արմ. Լրատ.)։

Միգպոդրեան վարժարանի մասին տես Լրկրա-գուհի 1885, էջ 315. – 1888, 332։ – Ցոյց 1870, էջ 156։

Մխիթարիք. — Տես ՅՈՎԱՒԻՄԵԱՆ (Պ.)։

Մխոտ չայասպրութիւնեան. — Տես ՍԱՐԲԱ-ՖԵԱՆ (Գ.)։

Մխոտի վրայ. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ (Գ.)։

Մխիկ, Մխիքեան. – Տես Մխիկ, Մխիքեան։

ՄԼՀԻՈՒՐԼ. — Տես ՀԻՈՅԱ։

ՄԼՀՈՒՄԵԱՆ (Թովմաս). – Հիմնումն «Ցա-պաց մատուցման պսակի» տեսրակին անանուն հեղինակի հրատարակելոյ ի 1877։ Գրեաց և հրատարակեաց Թ. Մ.։ Ի կալկաթա, ի տպ. ի Օլինպեան Պրէս, 1878. 6°, 60 էջ։

Մհանուշակ և իր ոգւոյն (Նկարագիր)։ Կ. Պո-լիս, ի տպ. ի Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1867?

ՄԼՅԵԱՔ (Լ. = Lucien Meillac). — *Une visite à Etchmiadzin* (Arménie russe). Le Katholicos. Paris, impr. Larousse, 1897. 8°, p. 16, (illust.).

ՄԼՅԵԼ (Ա. = A. Meillet *ֆրանսացի*). — *Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique.* Vienne, impr. des Mékhitharistes, 1903. 8°, p. XX + 116.

Գիտնագ. F. Macler, JA. Sér. IX, T. 20 էջ 353 5. – V. Henry), *Rev. Cr.* 1902, 45, p. 380. – Hübschmann), LC 1902, p. 1732 f. – F. N. Fink. DL, 1905. p. 85 f. տես այս առթիվ Հանդ. Ամս. 1905, թ. 2, էջ 63 (4)։ – R. Gauthiot, *Rev. Cr.* 1903, I, p. 17 f.

Ակնառնան կը գրէ Հ.Ի.ի մէջ (1903, էջ 105–110), որպէս կը քաղենք հետեւեալ կտորը. «Հայերէնի ձայնական օրէնքներուն և քերականական կազմութեան մասին լեզուագիտական բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակուած կային մինչեւ այժմ. չատ կ'անելու մեկնութիւնն ալ ծանօթ էր լեզուաքաններուն, իրարու ընդհանուր լեզուաբանութեան մէջ յայտնի և աւելորդական պարագաներ, առանց անոր մը հրատարակուած ըլլալու. քանի այս քերոյն անպէս և յանուանիր և խառնակ էին, հրբնին ալ այնպէս իրարու հակասական, որ հայերէնի լեզուաբանութեան դեռատի ուզողներուն մեծ դժուարութիւն կը կրէին գանագ ձեռք բերելու, մանաւանդ գիտութեան մէջ ընդունուած և քազաքագիտութեան առաջած օրէնքներն որոշելու իրր թեր և անուն-դունելի դատաստաններէն։ Ձկար մինչեւ այժմ այնպիսի աշխատութիւն մը, ուր այս քերոյը հաւաքուած, դատուած և արդիւնքը կարգաւորուած ու դասաւորուած ներկայանար. չկար վերջապէս լեզուաքանական համեմատական քերականութեան մը՝ գիտականութեան ուզուած։

Այս խնդիրն լուծելու կոչուած է Պատրիարքական Գր. Արվեստ նկարագ աշխատութիւնը, որ ինչպէս էջ VI, յառաջաքանին մէջ կ'ըսուի, պատրաստուած է վերնագրի Մխիթարեան Գիտ. Ընկ. Տպչութեան առաջարկութեամբ և յոյս տեսած՝ նոյն Պատ. Միաքանութեան տպարանէն, մաքուր, գեղեցիկ և կանոնաւոր տպագրութեամբ։

Ի նկատի ունենալով աշխատութեան արժանաւորութիւնը և այն դասականութիւնը՝ որ քիչ առնէն պիտի առանձ այն՝ մեզ հայ և մեզ ուրուպայի ուսումնականներուս չրշանին մէջ, կարեւոր համարեցինք ամփոփ կերպով ծանօթացնել զայն մեր բնթերցողներուն, կցելով նաեւ մեր ինչ ինչ դիտողութիւնները։

Լայն յառաջաքանէ մը և գանկերէն չնտոյ կը սկսի գրքին Դ.երածութիւնը (էջ XI–XX), որ համաձայն կը պարզուի մեզ ուր պիտի գրուի հայերէնի լեզուն ընդհանրական լեզուախումբին մէջ, ինչ է անոր նախագրատմական անցիւսը, այնուհետեւ անոր ապրած կեանքը, կրած փոփոխութիւնները, դրացի լեզուներու ազդեցութիւնը, վերջապէս այթութիւնն ու մեր լեզուի մասին հրատարակուած հայ և ուրուպական աշխատութիւններուն — Ըստ Ներածութեան «Հայերէնը լեզուն է այն ազգին, զոր Ղ. գարեն սկսեալ (Ն. Փ.) կը գտնենք հաստատուած այն լեռնոտ երկրին մէջ, զոր մինչեւ այժմ ալ կը պրսէ»։ Հայերէնը Ընդհանրապէս բնաանիքին մէջ թոյլտվին անկախ և ինքնուրոյն հիմ մը կը կազմէ, ինչպէս են յոյնը կամ գերմանը. նա առանձնացած լեզու մըն է. չկայ ուրիշ լեզու մը՝ որուն հետ չատ նման կիպպարանք մ'ընծայէ, չունի նոյնպէս բարբառներ. ներկայ գտատաքարքառները չեն ներմադրել տար այնպիսի հին բարբառներ, որոնք են՝ գարուն իրարմէ յուրջ կերպով տարբեր լրլլային։ Հայերէն գրական-նոյնութիւնը քրիստոնէութեան ապրիւնէ է. իսկապէս, գրմադարէնի և ագաթերէնի նման նա սկսաւ միայն այն օրէն, երբ քրիստոնէութիւնը մտաւ Երկրին մէջ. աստուածային քարոզութեան հարին էր որ տարածից լեզուն դրի անցրնել։ Լեզուաքանութիւնը կը հետեսի միայն են։ գարու գրուածքներուն վրայ, որոնցմէ ամենք են միայն առաջին վաստկական ապրիւրները։ Ի մէկ ուզղակի տեսակետի ունենք հայերէնի այն չրշանին վրայ՝ որ կը գտնուի Ընդհանրական նախաժամանակին և ի. դարի առաջին գրուածքներուն մէջտեղ։ Վերի քննութիւնները գրուած են հայերէնէն քացատրական տարրեր լեզուով մը։ Պր. Լինէն իրր հայերէն կը համարի հատուկ արձանագրութիւններ, քայց իր ստացուկած լեզուական մեկնութիւնները կամ անհատականան են և կամ գուրկ լեզուաքանական օգտութէ. Փանի մը յոյն պատմագիրներու վկայութիւնք՝ Հայերը փոխագական պաղատանութիւն մեն են. իսկ փոխագիրներն ալ Թրակիական ծագում ունին, ինչ որ կ'ուզեն հատատել քանի մը հնագիտական գիտութ. Ինչ որ մեզ փոխագրուց և մեզ Թրակացուց լեզուներու մասին այնքան քիչ տեղեկութիւն ունինք, որ անկարելի է բան լեզուաքանութեան հատատել հայերէնի, փոխագիրներն և Թրակիերէնի ազգակցութիւնը։ Հայերէնը ուրիշ երկրէ մը բերուած է Հայաստան, Ղ. Գ. տատաներտիէն մինչեւ վերջերը գարուն մէջտեղ. տեղացի բնիկներուն լեզուն մեծապէս ազդած է հայերէնի վրայ։ Կիլիքեսարի օրով Հայերը հպատակ գտնուելով Պարսից և յետոյ Պարթից, իրանական ազդեցութիւնը սկսած է հնուզմեսէ զօրանալ։ 66–287 Յ. Գ. Հայերն ունեցան արշակունի հարատատութիւն մը և այն չրշանին հայ ազնուականութիւնը գրեթէ պարթեւ էր, որուն աքդիւնքն է քազմաթիւ իրանական բառերու փոխատութիւններ, ինչպէս և այլեւայլ սովերու և դէպերու փոխանակութիւններ։ Հատերի և յոյն փոխատութիւններ նկնգեպական և պիտական են միայն և հակառակ իրենց քանի, խիստ քիչ լեզուագիտական արժէք ունին։ Հայերէնի վրայ ազած աշխատութեանց մէջ պէտք է ուշադրութեան առնուին միմիայն անոնք՝ որոնք կը հետեւին Հնդեւրոպական KZ էջ 5–12 հրատարակած վարդապետութեան, որ հաստատած է թէ հայերէնը ո՛չ թէ իրանական, այլ անկախ և ինքնուրոյն լեզու մըն է. քոլոր այն աշխատութիւնները՝ որոնք կը հետեւին Հնդեւրոպական վարդապետութեան, որ հաստատած է թէ հայերէնը ո՛չ թէ իրանական, այլ անկախ և ինքնուրոյն լեզու մըն է. քոլոր այն աշխատութիւնները՝ որոնք հրատարակուած են անկէ առաջ, պատմական արժէք միայն ունին. իսկ անոնք որ այս մեթոդով չեն պատրաստուած, ո՛չ մէկ արժէք ունին։

Ներածութիւնէն վերջ՝ Առաջին գլուխը «Ձայնաքանութիւն» (էջ 1–35) կը խօսի չեչտադրութեան, Ընդհանրական նախալեզուական ձայներու հայ համապատասխանութեանց վրանկատութեան ու վրանկերու փոխադարձ ազդեցութեան, և վերջապէս Ընդհանրական քառավանքի հայերէնի մէջ անկման մասին։ Այս գլխին նպատակները են. 1. Ընդհանրական նախալեզուն ունէր երաժշտական չեչտ մը, որ հայերէնի մէջ գալաձ տեսի չեչտ և հատատուցաձ վերջերնեին վանկին վրայ. իր արդիւնքն է քազմաթիւ ձայնատրութիւնները և վերջավանկի ձայնատրին անկումը։ 2. Ընդհանրապետական ունէր վանկերու քանակական չափ մը. հայերէնի մէջ ձայնատրութիւնները քանակական տարբերութիւնն չկայ։ 3. Խոլ և հնչական պայմաններուն հայերէնի մէջ ենթարկալ ուղան կոկորդի ընդհատութիւնները յապազման, որով յատուկ եկաւ քազաձայնութիւնները կատարեալ փոփոխութիւն մը, նման գերմաներէնին։ 4. Ընդհանրական նախալեզուն ունէր քազաձայնութիւն քազմաթիւ և այլազան իտութիւն. հայերէնը զանազանք կրճատուց և կազմեց միայն քանի վանկեր։ 5. Ընդհանրական նախալեզուն ունէր չորք մը այնպիսի ձայներ, որոնք յետ անոյշ ձայնատրը, քազաձայն կամ երկրքատանութեան երկրորդ մասն էին. հայերէնը այս երքերը ջնջեց։

Երկրորդ գլուխը «Alternances» (էջ 36–39) կը խօսի ձայնատրութեան ներքին փոխանակութեան (Ablaut) օրէնքներուն մասին. Ընդհանրապետական նախալեզուին մէջ մեծ ընդարձակութիւն ունէր այս օրէնքը, որուն հետքերը միայն կը մնան քոլոր լեզուներու մէջ. այսպէս Արիական գերմ. binde,

band, gebunden, ռուս. so-berú «պիտի հաւաքեմ», so-brát' «հաւաքել», so-bór «հաւաքում», յն. ϕέρω, ϕαρέτρα, ϕόρος. Հայերէնի մէջ ձայնաւորներու ամբողջ դրութիւնն յեղափոխութիւններ անկարելի է ըլլած այս օրէնքին պահպանումը, և անկէ մեզի չատ նկատելի հետքեր մնացած են. ինչպ. ջերեմ և ջրեմ, բարձր և (երկնաչափ) ֆիճ և կանեայք, տամ և եաս եւն. քանի յաստկապէս յիշելու արժանի է–ճ հոլովումը՝ հարս, հարսին, հարսանք, հարսունք, որ ամբողջական համապատկան խումբ մը կը կազմէ։

Երրորդ գլուխը «Անուանական ձևեր» (էջ 40–74) կը խօսի անուններու և դերանուններու հոլովման, ասանց ծագման և Հնդեւրոպական համապատասխանութեանց, խոսի, սեռի, քանդութեանց, թուականի անուններու և մակբայներու վրայ։ Ամբողջ գլուխը զուտ գիտական ոճով է, չկան հոս մեր հոլովական աւանդական բաժանումներուն, որ ոչ մի տրամաբանական կարգ կայ և քան հեղինակը կ'ուսուցնայ, կը պակսի և կը տեղափոխուի. հոս մեր հոլովումները քամուած են բունեներու վրայ, այսպէս ի հոլովում, ա հոլովում, այսինքն ի բունեներու հոլովում եւն։

Չորրորդ գլուխը «բայական ձևեր» (էջ 75–102) կը խօսի բայերու կազմութեան, լծորդութեան և խոնարհման, բայական նախամասնիկներու, վերջապէս անկանոն բայերու վրայ։ Աստեղ ալ, ինչպէս նախորդ գլուխն մէջ, մէկ կողմ ձգուած է աւանդական քաղաքականութիւն ու դասաւորութիւնները. ամէն բան զուտ գիտական ոճով է և մերին աստիճանի հշդութեամբ և համոզութեամբ գրուած։

Հինգերորդ գլուխը «Նախադասութիւն» (էջ 103–107) կը պարզէ համաձայնութեան օրէնքները, բառերու չարադասութիւնը և իմաստային նախադասութիւնները։

Վեցերորդ գլուխը «քառասիւնք» (էջ 108–110) համառօտ կերպով կը խօսի հայերէն քառասնի տարբերութեան վրայ, ինչ որ քան ունինք քիչ հայերէն, այսինքն նախալեզուէն մնացած, ինչ բնդհանուր հնդեւրոպական քառեր կը գտնուին հայերէնի մէջ՝ որ կը պակսին իրանականին մէջ, վերջապէս իրանական, ասորի և յոյն տարբերու մասին։

Գիրքը կը փակէն համառօտ «Ցղբակացութիւն» մը (էջ 111) և աշխատութեան մէջ «Ուսումնասիրուած հայերէն քառերու ցուցակը» (էջ 112–116)։ Արժան կը համարինք յիշատակել այստեղ ամբողջ եզրակացութիւնը։

«Հայերէնը թէեւ համեմատաբար յետին ժամանակի մը մէջ աւանդուած է, քանի կը պահէ հնդեւրոպական նշանակական առանձնայատկութեանց մեծ թիւ մը. օրինակ՝ հոլովներու գործածութիւնը, *–ե– բունով գոյականներու հոլովումը եզական հնաւրեայն մ'ունին։ – Քանի յիշեցինք, հայերէնի ձայնական և ձևաբանական դրութիւնը հնդեւրոպականէն խորապէս տարբեր է. տրամասանութիւնը բոլորովին նոր կնքպարանք մ'ունի. քիրականական ձևերը քիտրէ եղանակով մը յարդարուած են. և այն ժամանակ՝ երբ հայերէնը գրութեամբ հասատատուեցաւ, վիրահոգուզման աշխատանքը արդէն այնքան յառաջացած էր որ անկանոնութիւնները մեծագոյն մասը կրհատուած և քերականութիւնը հասած էր կանոնատրութեան հաղուագիտ աստիճանի մը»։

Ամբողջ աշխատութիւնը գատարատուած է, ինչպէս ըսինք, վերին աստիճանի լրջութեամբ և համառութեամբ, և կը կրէ գերմանացուց մը գիտական կանոնատրութիւնն ու ֆրանսացիի մը պարզութիւնը, ամէն մէկ եզրակ վրայ կ'երկնայ քանիցուն գիտնականի մը գրոչմը. քոլորովին պարզ է իրէ դիրքը տարիներով լուրջ աշխատութեանց և համառատած հաղուատ պայծառի խոտացումն է։

Ան կէտերը՝ որոնք գետ պարզուած չըլլալու պատճառաւ յիրի և կամ առանց մեկնութեան են մնացած աշխատութեան մէջ, այսուհանդ պիտի գրան անչուշտ ընդհանրական առանձին աշխատութիւններ և անոնց փորձերով կարելի պիտի ըլլայ վերջ ի վերջոյ եզուան հանել նաեւ այս մութ կէտերուն մեկնութիւնը։

Ոչն ընդհանուր հայեացքն յետոյ կ'ուզենք քննել մէկ քանի եզրերտական դիտողութիւններ, որոնք նկատողութիւններ ըլլալ հետու, գլխին մէջ պարունակուած նոր տեսութիւններու մասնակից քննելու քնութիւնն ունին», տես և չարտնակէ քննութիւնը։

Ուրիշ գրնագ. Ազահան 1903, էջ 101, 129 (Գ. Փասնակ)։ – Մշակ 1902, թ. 215։

— *De quelques archaïsmes remarquables de la déclinaison arménienne.* Zeitschrift f. armenische Philologie, I, 139-148.

— *Notes de phonétique.* MSLP VII, p. 161–165.

— *Notes arméniennes.* (Extrait des Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, tome VIII,. Paris, Imprim. nationale, 1892. 8°, p. 15.

Գրնագ. Հանգ. Ամս. (Ս. Յ. Տ.) 1893, էջ 338։

— *Position dialecte de l'Arménien*, etc. MSLP., IX, 149–159.

— *Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien.* Paris, Imprimerie nationale, 1898.

Գրնագ. Հանգ. Ամսօրեայ 1898, էջ 377։ – Բիւրակն 1898, էջ 539, 662, 724։ – Հառմաձեպ 1901, էջ 172։

Նոյն գործին լրգմ.ը տես Բիւրակն 1898, թ. 37, 38։ Այս առթիւ տես Հանգ. Ամս. 1898, էջ 382 (2)։

— *Recherches sur la syntaxe comparée de l'Arménien.* (Extrait des Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, tome XII, III. - Emploi des cas. Paris, Imp. nationale. Avril, 1904. p. 24.

Բանասէր (1904. էջ 192) կը գրէ. «Հայերէնասէր և հայասէր պ. Ա. Մէյէի այս վերջագրով հրատարակած աշխատասիրութեան երրորդ մասն է այս, որ կը խօսի հայերէն հոլովութեան գործածութեան վրայ։ Հնդեւրոպական ութ հոլովութիւնն հօդը միայն պահած է մեր գրաբարը։ Այս գրաբարան կը չնչասէ հոչակաւոր հայերէնագէտը և կը հետեւցնէ. Լեզ հայերէնն այնպիսի լեզու մըն է որուն մէջ ամենէն դիւրութեամբ կրնայ ուսումնասիրուիլ հնդեւրոպական հոլովութեան գործածութիւնը։ Այս հօդը հոլովութիւն են. ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, նախդրեր տրական և գործիական. քացր կը մնայ հնդեւրոպականի կոչական հոլովը, որ հայերէնի մէջ կը չերեւնայ ուղղական–հայցականի հետ, և յատուկ ձեւ մը չունի. քայց Աճառեանի հայերէն լծորդութեան մէջ մի քանի յատուկ անուններու առջեւ հայ թարգմանիչն՝ ասկզբնէն՝ յատնաբերի կոչական ձեւն ընդունած է, ինչպէս՝ «Գլատրաբէ» փխ. ով Գլատրաս, «Գնէտրէ» փխ. ով Գնետրոս, եւն»։

— *Etymologies arméniennes.* MSLP, 174–282. – XI, 390–401. - XII, 429–431.

— *Sur quelques faits de morphologie*, MSLP. XI, 16-19.

— *Notes sur quelques faits de morphologie*. Paris, 1899. 8°, p. 16.

Այս յօդուածէն իմպրեսիոնած են Բանասէրի մէջ հետեւեալ հատուածները. «Հայերէնի մէջ քանի մը միավանկ կատարեալներու մասին. – Հայերէնի մէջ դիրանունական արմատներու եզակի սեռականը – Աբիսարեաքարի մէջ ազգական անուանց սեռականն» «ԲՀ»ով. 1899, էջ 147-152, և յետոյ 320, «Une question», քիւրականական խնդրոյ մը մասին։

Հ. Տայեան կը գրէ Հիւ-ի մէջ (1900, էջ 351). «Համաձայն գրուածքի մեն է. հայագէտ Մէյէի, որ ինչպէս խորագիրն ալ կը ցուցնէ, «ձեւախօսութեան քանի մը դէպքերը» կ'ուսումնասիրէ, ուսած լեզուագիտական համաձայն դիտողութիւններ են հնդեւրոպական լեզուաց այլեւայլ երեւոյթներու մասին, ինչ որ հայագիտին մասնագիտութիւնն է։ Գրուածքը նախ լոյս ալ տեսած է Պարիսի Լեզուագիտական Ընկերութեան Յիշատակարանց մէջ. (Mémoires de la Société de la Linguistique de Paris, tome XI, 6-21). և անկ. առանձինն հանուած։ Համեմատած ինն հատուածի՝ կը խօսի զանազան լեզուագիտական հնդիրներու մասին, զորս չենք կրնար մի առ մի յառաջ բերել։ Հայերէնին մասին են երկու հատուածներ (VI-VIII). Առաջինը կ'ուսումնասիրէ հայերէնին «միավանկ կատարեալները», անոնք որ ազատած են հնագոյն աճմամբ կատարեալի ձեւերը. (բերի, եքեր, բացի, եքաց եւն), ահաւասիկ զոր ընդունած են նաեւ Հայնաբոով ակադեմիայր (աբբեր, էաբբ եւն) իրենց հնագոյն քնագիրեք առանց աճման ձեւեր կը ներկայացնեն (աբբի, տրբ եւն)։ այս կարգէն են «եկի (գալ), եգի (դնել), եռու (տալ), որոնք առանց աճման՝ միավանկ պիտի դառնային։ Նկատուխեան առնուած են նաեւ յարակից միւս երեւոյթները։ Յիշատրդը կը քննէ հայերէնին գերանուանց եզակի սեռականներու ձեւերը, որոնք քազմազան են. (իմ, իմոյ, նա նորա, նորին, որ ոյր, այնր, այնորիկ եւն եւն)։ Հայերէնը ձգտում մը կը ցուցնէ ցուցականները գոյականներէն տարբեր հոլովելու, երեւոյթ մ'որ ուրիշ լեզուաց մէջ ալ կը տեսնուի, այսպէս պատահականին։ Յիշատրդ հատուածը կը քննէ աչիսարհաքարի –ոյ վերջաւորութեամբ սեռականները ազգականութեան բառերուն, զոր գրաքարի մէջ կը ցուցնէ միայն «կին» բառը (կնոջ, անկէ՝ տիկնոջ), ձեւ մ'որ միակ բացառութեամբ (մի միոջ) նեոգոյականի յատուկ է (տեղի, ի տեզոյ եւն)։ Արդէն «կին» բովանդակ հոլովման ձեւերը քոլոքոլին գաղտուղի ունի, ինչպէս է նոյն բառը յատնաբէնին մէջն ալ։ Աչխարհաքարի մէջ սեռականի այս ձեւն ընդարձակուած է գրեթէ քոլոր ազգականութեան բառերուն անցնելով, քուն կանանց՝ այսպէս «քոյր» (հին՝ քեա, նոր՝ քրոջ), նոյնպէս՝ մալ (տալոջ), սկեսուր (սկեսրոջ), նէր (նեբոջ), և ուրիշներ. քայց ասկի ալ ընդարձակուած է՝ ոչ միայն ազգականութեան արանց բառերուն՝ ինչպէս «տագր» (տագրոջ), անէր (աներոջ), այլ նաեւ ասկի յատուկ ալ գացած է, ասոնց հաւասար կազմելով՝ տէր, տիրոջ և բնկեր, բնկերոջ։ Նոյն ազգականութեան այն բառերն՝ ուր բ և լ չեն վերջաւորիր, այլ ուրիշ կնդրով, չեն առած այս ձեւը, այսպէս՝ քեռի, զոքանչ. – Վերջին հատուածին մէջ, որ զենդական լեզուի մէկ կէտին մասին է, համեմատելով կը կարգանք որ Պր. Հ. Աճառեան ալ հնդիպդի հոլովմանց մասին «լիակատար ուսումնասիրութեան» մը պատրաստած է, որ «պիտի չուշանայ աւարտիլ» և զոր արգէն կը գործածէ հայագէտն այս տուր։ Աւելորդ է յիչել որ նաեւ այս մանուկքր համաձայնաբար գրուած են իրր մանաւանդ »։

— *L'Accusatif singulier de l'ancien arménien*, MSLP, XII, 234-238.

— *Arm. Cicalim*, MSLP, XIII, 385.

— *Notes sur la conjugaison arménienne*, Բանասէր 1900, էջ 97-109. — Note sur la flexion des noms en -ի. 110-112. – Note sur le mot *տէրութիւն*. 113։

Notice sur un passage de l'historien arménien Elisée. *Journal asiatique*, 1902, I, 548-599.

— *Note bibliographique sur les Études de dialectologie arménienne de M. Adjarian*, *Journ. asiatique*, 1902, I, 562-571.

— *Etudes de dialectologie Arménienne*. III. Examen du dialecte du Karabagh. — Notes bibliographiques. *Journ. Asiat.* 1902. (Extrait 8°, p. 15).

Տես Աճառեան, «Les explosives», եւն։

Observation sur la graphie de quelques anciens manuscrits de l'évangile arménien. (*Journ. Asiat.*, extrait du numero de Novembre-Décemb.. Paris Imp. nationale, 1904. 8°, p. 23.

Հայ. իրգալ տես Հանդ. Ամսօրեայ 1904, էջ 193, 253։

— *Notice* sur Auguste Carrière, *Annuaire de l'Ecole des hautes etudes*, 1902.

Աւանդին հանուած.

— *Auguste Carrière* (1898-1902). Paris, 1902. 8°, p. 8.

Իրգալ. տես Ազատիս 1902, թ. 11-12։

— *Notes historiques* sur les changements de quelques explosives en arménien (à la suite d'un article de M. Adjarian). *Parole*, 1899.

— *Հայերէնի մէջ «ցաւնահան» հնիգոյականներ*. Բանասէր, 1899, էջ 144-146։

— *Notes* sur divers points de la grammaire arménienne, *Banasêr*, II (Octobre), 16 p.

— *Lettre* à M. Basmadjian sur la transcription de l'arménien, *Banasêr*, IV, 253-256.

Տես այդ էջերը և կարդա Բասմաջեանի նախադասութիւնը։

— *De quelques évangéliaires arméniens accentués, dans les Mémoires orientaux publiés par l'Ecole des langues orientales* (1905), 133-168.

— *Միմլեկեանի Համակն առ Հայս*. Բանասէր 1902, էջ 141-2։

Իրգալ կ'ըսէ թէ «Դոկտ. Ա. Մէյէի ներկայ յօդուածէր համաձայնութիւնն է այն քննախոսութեան, զոր կարդաց Պարիսի Ասիական Ընկերութեան 9 մայիսի նստին մէջ»։

— *Za* (հայ. զայ գիրր). MSLP. IX, p. 52.

Յիշեալ Մեծն Պետրոսի յարաբերութիւններէ,

եան, գրքին գրախօսականն ունի Ա.Տեր-Մկրտչեան մէջ, 1898, էջ 306։ – *Դիտողութիւն* Remarques sur la Grammaire historique de l'arménien de Cilicie de M. J. Karst. *Հանդէս Հայագիտութեան* 2, էջ 18–28։ — *A. Thumb.* Die Griechischen lehnwörter in armenischen (extrait de la Byzantinische Zeitschrift, IX. 382–452). *Բազմավէպ* 1901, 71։ – *Նշումներ «Նոր ապանդոց»ի գծեմ. Յարութիւնեան վրայ. Հանդ. Ամս.* 1901, էջ 210։ – *Հիւպշմանի «*Armenische Grammatik*»ի վրայ. Բազմավէպ* 1898, էջ 117–120։

Տես Ա.Տեր-Մկրտչեան 1902, էջ 220, *և Արարատ* 1902, էջ 904–915, «*Մլէհ*. – *Ոսկեայ կարիճ*»։ – «*Պ. Մլէհ և Չայիրէնի քեմր ֆրանսայի մէջ*». *Ազատամարտ* 1902, թ. 12. *և* 1903, թ. 1։ – «*Ուսուցչապետ Մլէհ*», *Բանասէր* 1902, էջ 374–5։

ՄԼՃՐՐ (Ն. Պ.) — *Մկրտիչ յարդիկ. անգղիերէնէն կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յ. Պօյաճեան,* 1898. 8°, 16 էջ։

— *Ինչպէս սահմանու նինք մեր բնութիւն։ կ. Պոլիս, տպագր. Նշան կ. Պէրպէրեան,* 1900. 8°, 16 էջ։

ՄԼՃՐԱՆ (նախկ). — *Տարբ. թօռքերի արկածները. թրգմ. Ն. Մաւեան. Իմաստասիրական Բիւրակնի* 1904, թ. 8, *եան։* – *Կատարած հնդիկները. Իմաստասէր Աբուհէյդի* 1900։

ՄԼՃՆԱՒ (Barbier de Meynard). — «*Կարիւրի հոգակոչին վրայ*» (*դատաքանական*). *Բանասէր* 1902, էջ 57։

ՄԼՆՉԻՍ Ա.) – *Կռռնի պատմութիւնը, նախնական հաւատալիքների նկարագիրը և կրօնական մեծ սիստէմների բնոյթը։ Շօտլանդիայի Սէնտ-Անդրեա համալսարանի պրօֆէսսոր Ա. Մէնզիսի անգլիերէնից թրգմ. ռուսերէն Մ. Չէպինսկայա։ Խմբգմ. Է. Ք. Նազարեանց։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Յ. Ափինեանի,* 1904. 8°, VI + 533 + V էջ։

Գինագ. Տարազ 1904, թ. 24։

ՄԼՆԼՎԻՇԵԱՆ (Հ. Գաբրիէլ — *Թաղման վանականացիւ։* — *Ազգաբանութիւն ազնուական գաղմիլի Տիւրեանց։ (Ազգ. Մատ. Բ.)։ Վիեննա, Մխիթ. տպ.* 1890. 8°, 50 էջ, *և տոհմացոյց տախտակ մը։*

Գինագ. Արեւելք 1890, թ. 2023, 24։ – *Աւետ գԷմ Հանգ. Ամս.* 1890, թ. 12։ – *Մուրճ* 1890, թ. 1 (Լ. Ս.)։

— *Յիսնամեայ Յոսկիլիի ազգի կենսագրական ակնարկ Գէր. Արսէն Արքեպիսկոպոսի Աղտընեան ընդհանրական Լբբայի Մխիթարեանց Վիեննայ կենաց և գործունէութեան։ Անդ*, 1895. 8°, 46 էջ (*պատկերազ.*)։

Գինագ. Արեւելք 1895, թ. 3508։

— *Պատկերազարդ քնական պատմութիւն. Ա. Կենդանաբանութիւն, վարժարաններու և գիմնազիոններու համար. 480 պատկերներով զարդարուած. հաստատեալ յուսումնական խորհրդոյ ազգային կեդրոնական վարչութենան։ Անդ* 1897. 8°, ԻԶ + 364 էջ.

— *Բ. Բուսաբանութիւն...* 373 *պատկերներով.* ԻԱ + 344 էջ։

— *Գ. Հանքաբանութիւն...* 82 *պատկերներով.* Ը + 139 էջ։

Գինագ. Արարատ 1897, թ. 7, 11–12։ – *Արեւելեան Մամուլ* 1897, էջ 581։ – *Արեւելք* 1901, թ. 4600–4602, 4, 5. – 1903, թ. 5221–2։ – *Մասխ* 1897, թ. 193, 4, 7, 8։ – *Նոր դԷմ Հանգ. Ամս.* 1897, էջ 305։ – *Մշակ* 1897, թ. 106։

— *Գիրք գրկոյս ազատութեան. Նորուս հեղինակներուն համար ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ.* – *Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը. Ազգ. Մատ. Ի.* Անդ, 1898. 8°, 118 էջ։

Գինագ. Արարատ 1898, թ. 1։ – *Արեւելեան Մամուլ* 1898, էջ 223։ – *Արեւելք (Խմբագիր)* 1901, թ. 4525, 4529, 4549, 50. (*Ահյերգ.*) – *այլ քնն. անդ* 4555–59, 4560։ – *Լումէհա* 1897, թ. 33։ – *Բիւզանդիոն* 1897, թ. 256։ – *Բիւրակն* 1898, էջ 79։ – *Չայդ* 1898, թ. 2։ – *Մասխ* 1897, թ. 322. – 1898, թ. 344։

— *Աստղի լիզուագիտութիւնը. Հատոր Ա. Անդ*, 1903. 8°, Ը + 199 էջ։

Գինագ. Բիւզանդիոն (Խաչատր.) 1903, թ. 2203–6, 2208 (2207), 2210–13։ – *Մանզումէ* 1903 (*Խուբեան*), թ. 758, 4։ – *Նոր դԷմ (Մկն.)* թ. 763։

— *Ոսկեպարման Չայիրէնի խնդիրը (Ա.էն). 1903.* 8°, 31 էջ։

Տես Ոսկեդարու խնդիրներ։

Խմբգմ. — *Տես* ԼԱՁԻՏՈՍ Փ.) — ԿԱՐԻՆԸ (Ա.) — ՄՈՒՐԵՐԵԱՆ (Լ.) — ՊՈՒԼԱՅԻՏ։

Իր յօդուածներր. «Ein chinesischer Gebrauch bei den Armeniern»: Ethnol. Mitt. aus Ungarn II, p. 55 f. 1893. – «*Տատեան Յարութիւն փաշա*». *Հանդէս Ամսօրեայ* 1888, էջ 73, 97, 117, 149, 165, 208. – 1889, էջ 37. – Faustus von Byzanz und *Dr. Lmer's* Deutsche Uebersetzung», WZKM, III. 1. էջ 51–68։ – «*Տատեան Յարութիւն փաշա*». *Հանդ. Ամս.* 1890, էջ 137. – «*Տարեկան քննութիւնք և մրցանակաբաշխութիւն վարժարանի Մխիթ. Վիեննացւոց ի Կ. Պոլիս*», 184. – «*Տիգրան և Պէկտեան*», 276. – «*Հերիսայ, կաթ և Զէյթ բառերն*», 1889, էջ 158. – «*Ա.խաբեպաբար յիշուին արդի վիճակը*», 1895, էջ 262, 291, 357. – «*Վիեննայի Համբարանին մէկ նեռար և Հայոց պատմութիւնը*», 1898, էջ 199. – «*Յուշերէ ի Կ. Պոլիս, Պանգալտիի աշակերտաց*», 1901, էջ 240. – «*Կ. Պոլսոյ հայ մամուլը*», 1902, էջ 33. – «*Գրական չոգիք*», 73. – «*Գրական կնճռիք*», 120. – «*Գրական զրամանակիք*», 154։

Հանդ. Ամս. իր մէջ ունի գրախօսականներ, որոնք նշանակուած են իւրաքանչիւր գրքի նկատմամբ տեղերը։

Գիտողութիւնք իր մասին. Նորկ 1905, թ. 22։ – *Մանզումէ* 1904, թ. 892 (*Խաչատր.*)։ – *Մասխ* 1903, թ. 26։

ՄԼՆՈՒՆԻ, — «*Սարգսնի*». (*քերթ.*) *Բազմավէպ* 1858, էջ 355։

ՄԼՍՖԼՐՏ (Զարլս ի.) — «*Աւազակի մ'ապաշխին ի Պէկկրավիա*». *Արեւ. Մամուլ* 1893, 393։

ՄԼՍԻՆԿՎԼՆ (Շաուլ). — *Ոսկիի տենգը, Իմաստասէր Նորկ* 1901, թ. 185, *եան։*

ՄԼՍՓԸՐԸ. — *Տես* ՔՍԱՎԻՆ ՏԸ — ։

ՄԼՍԻՆԳԻՐ (= G. Moesinger). — *Vita et Martyrium S. Bartholomaei Apostoli,* ex sinceris fontibus armeniacis in linguam lati-

nam conversa. Salisburgi, in libr. Soc. cathol. 1877 (Wagner).

Մխամիթարեանութիւն. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ, Գ.)։

ՄԼԷՐՄԼ (Բոսբէր). — *Պատմ. յիշգ.* Ֆ. Պ. Ֆէլալեանի)։ Վ.ենետիկ, Ի. Պազար, 1863. 12°, 253 էջ։

«Մէրմեն». — Տես Բիւրակն 1898, էջ 790։

ՄԼՐԻՒ Ա. — Adalbert Merx գերմանացի. — *De artis Dionysianae interpretatione armeniaca*, p. LVII–LXXIII, in: Dionysii Thracis ars grammatica... ed. Gust. Uhlig. Praemissae sunt praeter prolegamena: Adalberti Merxii de versione armeniaca disputatio atque syrii interpretis lectiones. Lipsiae, Tübner 1883 (Umschlag 1884). 8°.

Մխիթարիզմ. — Տես ԿԷՕՒԼ։

Մխիթարիզմ. — *Չեմ ուզեր ունենալ համակրութիւն հինի հիմիմիզ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ի. Յ. Փիւրքճեան, 1870. 8°, 61 էջ։

«Ի. Պատրիարք Հօր դէմ քանի մը չաքալի առաջ Մշեցի կարապետ և Հայոյի անարժան վարդապետաց կողմէն հրատարակուած Ներքնատրի առնուն գարչիլի տետրակի մը գրաքանութեանց արժանատր կատակարտան հնչութեամբ մ'է, Մամլոյ խմբագրութեան կողմանէ հրատարակուած». Մանրա. 1870, թ. 1006։

Մրառան. — Տես ՇՄԻՏՏ (Օ. Ի.)։

ՄՐՄՐՐԼԵԱՆ (Զ.) *Թարգմ.* — Տես ՇԴՐՈՋՄԱՅԻՐ։

ՄՐՄՐՄՐԲԵԱՆ, (Յարութիւն Գ. — Ակումիա - Ուխտաւոր). — *Ակումիա, Ինքնակ իմաստասիրական, Անհունը, Ռոմանդակը, Հաստատութիւնը, Մահը, Աստուած, Հանճար, Գեղեցիկը, Սէրն և աստղերուն խօսքը։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1900. 8°, 58 էջ։

«Իմաստասիրական օրհնիդութիւն՝ հիմնուած ժամանակակից քանաստեղծական ոճով մը՝ ի չեմութիւն ժամանակակից յանդգնոց և մերթ ուրացական գաղափարներու». Արեւելք 1900, թ. 4212։

Տես նաև Մասա 1901, թ. 12՝ նկատմամբ։ — Սուրհանդակ 1899, թ. 182՝ Պուրեանի նամակը։

Քննագ. Բազմավէպ 1900, էջ 32։ — Բիւզանդիոն 1899, թ. 905–6։ — Ծագիկ 1899, թ. 39։

— *Հին օրեր ու այդ օրերուն Հայ մեծատուններ.* 1550–1870։ Վենետիկ, ի տպ. ի սըրբոյն Ղազարու, 1901. 8°, 61 էջ։

Առաջը կ'ըսէ. «Հայ Մեծատուններու վրայ այս պատմական քննութեամբ՝ խնամով քննել ու յայտնել վերջին ձեռն է այն հարեւանցի նմոյշին, որ անցեալ տարին վերջերը տպագրուեցաւ Բիւզանդիոնի Ռնանախրականին մէջ. անոր գրվիծ կրկնապատկր՝ լիե քանակով լիե լիափուած մանրակրկիտ աշխատութեամբ, որուն արժէքն այս տեսակ նախանձնարկ գործերու մէջ թարմափոխներ պիտնալու են»։

Բիւզանդիոնի այդ յիշեալն են 1899, թ. 939–946։

Վերնագ. տես «Տեղեկագիր Իզմիրնանց կատակի». Արեւելք 1901, թ. 4673։ — Ասոր դէմ անդ, թ. 4710՝ «Ախալր Բաբելոնէն», և 4711, 4731, 4735։ — Մասխ 1901, թ. 35, «Բացատրութիւն մը»։

— *Ակիւրիա յիւրուստիմ. գրեց Ռուխտաւոր։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 8°, 158 էջ։

Քննագ. Արեւ. Մամուլ 1903, թ. 42։ — Արեւելք, թ. 5365, 6։ — Ծագիկ, թ. 37։ — Մասխ, թ. 40։

Մանգուածի մէջ առն «Հրատարակութ մը» 1904, թ. 793, եւն։ — «Արմատ 1600–1898», Մասխ 1898, թ. 107, եւն։

Խարգմ. — Տես ԱԲԷՆԱՒԷՐ Հ.) — ՓՈՍԿՈՒԼՈՑ (Հ.)։

Կրտսածներ իր մասին. Արեւ. Մամուլ 1901, էջ 839՝ «Եղիան ու Մրմրը»։ — Մանգուած 1901, թ. 186։ — Մասխ 1898, թ. 76։ — 1900, թ. 36։ — Բիւրակն 1900, էջ 34, եւն։

Մրմրպրատարանութիւն. — Տես ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ (Գ.)։

Մի ամիս Կ. Պոլսում. — Տես ՕՇԻՊՕՎ (Ա.)։

Մի անմիտ մարդու սոսկալի մահը. — Տես ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ (Վ.)։

Մի նոր մեր նորագոյն պատմութիւնից. — Տես ԱՂԱՅԵԱՆՑ Պ.)։

Մի ինոցի Եափանոլ. — Տես ՍԿԱՐԴԱ (Պ.)։

Մի խմիր. — Տես ԱՐՆԵՐՈՒՆԻ (Վ. Բժ.)։

Մի խոստովանութիւն. — Տես ՊՈՒՐԱԶ (Բ.)։

Մի ծխիր. — Տես ԱՐՆԵՐՈՒՆԻ (Վ. Բժ.)։

Մի կարիլ սրիւն. վէպիկ. Թարգմ. Ս. Ամիրեանցի։ Բագու, տպ. Ս. Տէր-Յովհաննիսեանցի, 1885?

Մի կարիլ պատմ. — Տես ՍԻՒԱԿ։

Մի կոպով հնակ. մի արարողութեամբ. Թարգմանեց Խ. Ն. Վ. Ս.։ Ցաւելուած *Մանկավարժանոցի։* Ախալցխա, Մկրտիչ Պալամքարեանի տպարանում, 1885. 8°, 32 էջ։

Մի կատու ունէր. — Տես ՊՕՏԱՊԻՆԿՈ։

Մի հատիկ ասուլարիկ. — Տես ԱՊՐԻԼԵԱՆ Կ.)։

Մի մահ և անասնակ. — Տես ՇԻՆԱՆՑ (Ս.)։

Մի մանկան հոգու պատմութիւն. — Տես ՊՈՐԻԼԼԻ (Մ.)։

Մի պուիկար հայրենասէր. — Տես ՓՈՐԹՈՒԻ-ԴԱԼԵԱՆ (Մ.)։

Մի պտոյտ Ճապոնում. — Տես ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ (Հ.)։

Մի տօն օր կովկասում. Թարգմ. Յ. Լալայեանց, 1895?

Մի քանի խօսք. — Տես ԼՖԵՆԴԵԱՆՑ (Յ.)։

Մի քանի խօսք հայ կրօնաւորացուների. — Տես ԱԱՀԱԿԵԱՆ Ս. Ե.)։

Մի քանի պատկ. խորհրդածութիւններ. — Տես ՓԻՐԲՈՒԻՒԱԼԵԱՆ, (Լ.մ.)։

Մի քանի օր Ալզատիում. — Տես ՍԱՐԳՍԵԱՆ (Լ.)։

ՄԻԱՔԱՆ. — Տես ՏԻՐ ՄԿՐՏՉԵԱՆ (Գ.)։

Միաբանուբիւն Հայոց ընդ Հռովմէական աւետր հիմնիցւոյ. — Տես ԵՒՊԻՆԻՈՒՈՒ Գ.։

Միահամուայ ծագման պատմուբիւնք. — Տես ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ (Գ.)։

Միահնուբիւն և բազմահնուբիւն. — Տես ԲԵՈՒՆՈՍՈՒ (Բ.)։

Միայն ժամանակ ժամանակի։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Յ. Պօյաճեան, 1889. 7 էջ։

Բ տիպ անդ, 1893. 19 էջ?

Միանձնուհի. — Տես ***Աբրոյ։

ՄԻՆԱՍԱՐԵԱՆՑ Միքայէլ Մեսրոպեան. — *քնար հայկական.* Խմբագրեց Մ. Մ. Մ.։ «Ազգային տարրերից ամենահզօրը և կենդանապահը լեզուն է։ — Զար մարդիկ երգ չ'ունին. Շիլլեր։ — Միտդ բանց նոցա, ով երգ է երգում. Նրգը չար մարդկանց Չի զուարճացնում. Ովս. տէն»։ Պետերբուրգ, տպագր. Մ. Մ. Միանսարեանց, 1868. 8°, իև + XX + 590 + 54 Ազգային կամ Հայախօս առածք) + 4 էջ։

Բովանդակութիւն. Յառաջաբանութիւն տպագրողի. — Երգի ցանկը։ Երգերի ու դրուցների ժէջ եղած զանազանութիւններ. (Ա. Պալասանեան). — Գողթան երգեր (Հ. Գ. Վ. Չարպինտեանց)։

Գլուխ Ա. Հազուագիւտ երգեր, Շարականներ. Մեղեդիներ և Տաղեր։ — Բ. Որորոցի (Օրօրոցի) երգեր։ — Գ. Հաւաբակաց (Խաղական) երգեր։ — Դ. Ազգային (Հայրենեաց), Աղգաժողովրական և զինուորական երգեր։ — Ե. Ուսանողաց երգեր։ — Զ. Խնճոյքի, Ուրախութեան, Հարսանեաց և Երգիկական երգեր։ — Է. Միրոյ երգեր։ — Ը. Տխուր երգեր։ — Թ. Խոհն քանաստեղծութիւնք։ — Ց. Վ. Ալտպարեանի, Պապաճ-Հովա, Ազքար Աղամի, Շերինի, Ներսէսի և Պ. Մադաթեանցի համառօտ կենսագրութիւնք։ — Ազգային կամ հայախօս առածք։ — Ցանազան տեսակ հայոց նշանագիրներ (այբ և բենք)։ — Վերջաբանութիւն։ — Մտածութիւնք ազգային լուսաւորութեան մասին։ — Կորպատեան սերմնարան մանկավարժութեան։ — Յաւելուած։ — Հետաքրքրական լուր։ — Վրիպակների ցուցակ։

Քննագ. Արձագանգ Արարատեան 1869. թ. 852։ — Հայկական աչխարհ. 1869, թ. 3, էջ 85։ — Յոյս 1869, թ. 33։

— *Հայկական քնարի այբբենական ցանկը առանձին տպուած,* 1870. 8°, 32 էջ։

— *Քնար Հայկական Առանձին յայտարարութիւն*)։ Ս. Պետերբ. տպ. Մ. Մ. Միանսարեանց, 1868. 8°, 44 էջ.

— *կաճուճուտր և վայելուչ գրութիւնք պատմութիւնը և տեսութիւնը.* (L'histoire et la théorie de la calligraphie). Նրագրական փորձառութիւն հանդերձ զանազան ծանօթութիւններով, յաւելուածներով և գրասեղանների և անատոմիկական ստուերագրերով։ Ս. Պետերբուրգ, Գոլովինի տպարանում, հեղինակի տաճարով տպած, 1872. 4°, 274 էջ։

Քննագ. Մեսիա 1873, թ. 1372։ — Մշակ 1873, թ. 1.

— *Հայկական կաճուճուտր և վայելուչ գրութիւն* (Calligraphie arménienne). Լէյպցիգ, 1873. մեծ. 24 էջ։

— *Հայկական վայելուչ և կաճուճուտր գրութիւնք վարժութիւնք* (Exercise de la Calligraphie arménienne). N. N. 1, 2, 3, 4 և 5. գունատ մելանով տպուած, որ գրել սովորել սկսողները կամ վատ գրողները, տպածի վրայ սեւ թանաքով գրելով, դիւրութեամբ վարժուին կանոնաւոր և վայելուչ գրելուն?

— *Վարժութիւն* (exercise) N. 1, սկզբնական խաղեր, մեծ 4 ծալ, կէս թերթ. չորս երես?

— N. 2, *այբբենր և բառեր, մեծաձեւ 4 ծալ երեք թերթ կամ 24 երես?*

— N. 3, *գլխագրերը մեծ և միջին ձեւ 4 ծալ կէս թերթ, չորս երես։*

— N. 4, *այբբենր և բառեր միջին ձեւի մեծութեան տառերով, մի թերթ կամ 8 երես?*

— N. 5, *առանձին պարբերութիւններ և փոքրիկ հատուածներ մանր տառերով տպած և թուանշաններ, կէս թերթ կամ չորս երես?*

— *Հայկական կանոնաւոր և վայելուչ գրութեան տողացանցեր* transparent). N. N. 1, 2, 3 և 4. գունատ կարմրագոյն հաստ մեծ թերթի վրայ, սեւ մելանով տպած. 4 էջ?

— *Bibliographia caucasica et transcaucasica.* Опытъ справочнаго и систематическаго каталога печатнымъ сочиненіямъ о Кавказѣ, Закавказьи и племенахъ, эти края населяющихъ. Составилъ М. Міансаровъ, состоящій по арменскои кавалеріи маіоръ, дѣйствительный членъ II. Русскаго Географическаго Общества, кандидатъ правъ II. Московскаго Университета. Томъ I, Отдѣлы I и II. С.-Петербургъ. 1874–1876. (Գիրք կովկասի, Անդրկովկասի և դորա մէջ բնակող ցեղերի մասին տպագրուած հեղինակութեանց ու ձեռն սիստեմատիքական ցուցակի։ Գործիւնք Մ. Միանսարեան, հեծելազօր զօրքի մէջ հայ. վուող մայոր, ներգործական անդամ Կ. Ռուսաց Աչխարհագրական Ընկերութեան, կանդիդատ իրաւաբանութեան Կ. Չամալեարանին Մոսկուայի։ Հատոր I, մասն I և II. 804 երես մատենախօսութիւն, 42 երես յառաջաբանութիւն ու ցուցիչ, 6 երես վերնագրեր ու նուիրուած։ Ս. Պետերբուրգ. 1874–1876)։

Քննագ. Փորձ 1876, թ. 1, էջ 470–481.

Մանուան առիթ տես Արձագանգ 1891, թ. 4. — Փարոս Հայաստանի (Սա. Մալխ.) 1880, տետր Բ, էջ 79.

ՄԻԱՍԻՐՆԱՆ (Հ. Ռափայէլ). — *Քանի մը խօսք* «Ակնարկութեան» տետրակին անանուն հեղինակին դէմ։ Գրեց Հ. Ռ. Վ. Մ. յԱնտոնեան միաբանութենէն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յովսեփյ Գավաֆեան, 1873. 16 էջ։

Ընդդիմախօսութիւն մըն է «Գեր. Գազանճեանին հանած տետրակին վրայ ակնարկութիւն մը» գրուածին, որուն հեղինակն է Անդրէաս Վ.։ Տես Գազանճեանց (Ասք.)։

— Վեր. Միասէրեանի «*Քանի մը խօսք*» անունով տետրակին Քննութիւնը և հերքումը. (Գրուած նոյն Անդրէաս Վ.էն)։ Կ. Պոլիս, 1873. 4°, 120 էջ։

Միաբարք. — Տես Աւետիսեան։

Միացեալ բնակութիւնք Հայոց (Ալբարատեան, Դպրոցասիրաց – Ալուեցեան և Կիլիկեան) – *Հասարատեալ ի* 1 *ցուներս*, 1880։

— *Հիմնական կանոնագիրք Միացեալ բնակութեանց Հայոց Ալբարատեան... Կիլիկեան, ի* 1 *ցուներս* 1880։ *Կ. պատուակ հայաբնակ գաւառաց մէջ կրթութիւն ծաւալել։ Կոստանդնուպոլիս, տպագր. և վիմագր. Գ. Պաղտատլեան*, 1890. 16 *էջ*։

Տես Ալբերեանց Մատռ. 1881, էջ 186. – Փորձ 1880, թ. 8-9. – 1881, թ. 1, էջ 154, եւն.

— *Ա տետրակագիրք?*

— *Բ տետրակագիրք* 1882-1883։ *Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մէճմուայի հավատիս լրագրոյ*, 1883. 49 *էջ*։

Միբէ տանդր և Ակաւնորդիւ. — Տես ՀԱԿՀԱԿԱՁԻ (Ի.)։

Միլ, կամ Միլլ (*Հոն-Հատըրտ*). — *Ազատութեան մասին. ռուսերէնից թարգմանեց Ա. Կ.* (*Զ. Ի. Միլլի համառօտ կենսագրութիւնով*)։ *Մոսկուա, տպ. Օ. Օ. Հերբէկի*, 1898. 8°, XX + 275 *էջ*։

Փիլտգ. Արարատ 1898, թ. 7. – Մշակ 1898, թ. 162.

« *Ընկերային բարոյական* ». *Թարգմ. Գ. Մալխասեանց. Ամաօրեայ* 1902, *էջ* 309.

Մեր մասին՝ Ալբեր. Մատռ. 1897, *էջ* 782.

Միլլինձէն. — *Հանգստեան օրը։ Կ. Պոլիս, տպ. Պօյաճեան*, 1894. 12°, 44 *էջ*?

Միլլինձէն (Ֆ.) — *Wild life among the Coords.* By Major Frederick Millingen, F. R. G. S. Author of « La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz ». London: Hurst and Blackett, Publishers, 1870. 8°, p. XIII + 380.

Յառաջաբանը կ'բակ. «... The high plateau of Armenia, Northern Koordistan, is a country which, had it no other claim on the world's attention, has unquestionably that of historical priority, being believed to have been twice the cradle of the human race, and subsequently the seat of the Assyrian, Median, and Armenian monarchies.

That Northern Koordistan is the country represented as having been, in the first instance, the cradle of the human race, the Eden of the Bible, is proved by a comparison of the Scriptural text with the topographic features and climate of that region. It is stated, in the second chapter of Genesis, that there was in the Garden of Eden a « river » from which diverged four streams, the Pison, the Gihon, the Hiddekel, and the Euphrates. Of these four streams or rivers three have their source in the mountainous region of Northern Koordistan, the province of Van, and are known in our days by similar names. The Gihon is still called by the Persians the Djihoon-ra-asar, the Araxes of western nations; the Hiddekel is known as the Dedjel, while the Euphrates is denominated the Fratt. As for the Pison, no traces of its existence, or of the course which it pursues, have yet been ascertained.

The existence of these three rivers is a powerful evidence in proof of the identity of this region with the land where the Garden of Eden is stated to have been. Notwithstanding any objection which may be brought to bear against this fact, I am convinced that the high plateau of Armenia possesses such points of similarity with the description of the Garden of Eden that little or no doubt can be entertained that it must have been the scene of the early events connected with the history of our race recorded in the Book of Genesis. This belief is based on the following considerations. While the plateau formed by Lake Van and its tributaries is endowed with great fertility, and possesses in a high degree the charms of natural beauty, this garden-like territory is surrounded by wastes of relatively sterile soil and sun-burnt plains. The splendid scenery and the exuberant fertility of this region are still as proverbial as they must always have been throughout the East. The belief amongst Turks, Koords, and Christians of all races is that no place on earth can equal this favoured spot, the common saying being « *Duniada Van, khareteh iman* » – In this world Van, in the other Faith.

The second instance in which the high plateau of Armenia is believed to have been the cradle of the human race was after the Deluge. It is related in Genesis that Noah's ark rested on Mount Ararat, from which centre his children spread in all directions over the earth. This scriptural statement is supported by the traditions which exist among the different races of Northern Koordistan. According to these traditions, the ark touched ground at first on the Subhan mountain, which rises above the north-western shore of Lake Van, but, as Noah could not succeed in effecting a landing there, he remained seven days more within the ark, till it rested at last on Ararat, where he and his family made their exit from it. The Scriptures are thus in harmony with tradition to prove that this part of Asia was the cradle of the human race after the diluvian catastrophe.

This summary reference to the geography and history of this region is intended to convey to the reader a general view of the subject which the contents of the work will develop in its details. In my work, « La Turquie sous le Règne d'Abdul-Aziz », published in 1868, I was compelled to sacrifice, in a great measure, geographical and ethnological questions to paramount political interests. The highly flattering testimonial[1], however, which Sir Roderick Murchison, President of the Royal Geographical Society, granted to this work on account of the geographical and ethnological details

1. See address at the meeting of the Royal Geographical Society, 25th. May, 1868. Millingen's « Observations on Armenia and Koordistan ».

which might be gleaned from its contents, has encouraged me to undertake the present publication, trusting that, through my exertions, a gleam of light may be thrown on the present condition of that portion of the globe which was at one time the seat of mighty empires, but is now sunk under the weight of ignorance and barbarism».

Բովանդակութիւն. Chapter I. Travelling Preparations. Beheram-Agha. Departure from Erzerum. The Kiunbet. Deveh boinu. The Valley of Passin. Travelling Method for Ladies. Supposed Genoese Ruins. Ertef. Eiubler. Our Halting-place. — II. Route to Kullee. Panorama of the Valley of the Araxes. Koordish Mourning. The Chief of the Village. Interior of a Koordish House. Passage of the Araxes. A Koordish Caravan. Country on the other side of the Araxes. — III. The Mountain Pass. The Valley of the Ennis. A small Caravan encamped. View of the Subhan-dagh. Squabble with Beheram Agha. His Adventures. Arrival at Koslu. There we pass the Night. Kara-knpru. The Ennis. — IV. Karaghil. The Euphrates. Arrival on the Banks of the River. The Ferry-boat. The Proprietor. The Soldiers. Crossing the River. Tegur. Pirun. — V. Lake Nazik. View of the Lake of Van. The Village of Kazmuk. Armenian Girls. The Road to Tedvan. Caravan of Pedestrians. Tedvan. Description of the Road to Ortab. Ortab. Sorp. The Harbour. Vessels on the Lake. — VI. Road to Nusheh. Koordish Shepherds. Our Halting-place. Koordish Horsemen. Nusheh. Interior of a House. Discovery of Ancient Relics. Vastan. The Isle of Akhtamar. Skiffs. Enghir. Edremit. Arrival at Van. View of Van. — VII. Koordistan and Armenia. Their Ancient and Present Limits. Province of Van. Its Climate. Its Produce. Its Population. Its Administration and Revenue. Province of Hakkiari. Its Climate. Its Produce. Its population and Administration. The Animal Kingdom in this Region. Source of the Tigris. — VIII. The City of Van. The Fortress. The Suburbs. The Gardens. Its Population. Ressul Pasha. The Fishery. Dervish Bey. Sheran Bey. Yedi-kilissieh. The School. The Newspaper. — IX. Origin of the Koords. Their Nationality. Their Language. Their Religion and Superstitions. The Rock of the Sheyts. Discovery of an Assyrian Monument. — X. Character of the Koords. Shekh Ali of the Milans. Ahmed Agha of the Mugurus. Koordish Depredations. The Bilbash Female Bandits. Manners, Customs, and Resources of the Koords. Koordish Women. General Remarks. — XI. The Armenians. Their Character and Condition. The Jews. Polygamy. Their Trade. The Nestorians. Their Creed. Their Condition. The Yezids. Their Worship. Their Condition. The Kisilbashes. The Tribe. — XII. Departure for Kotur. Khosh-guiedighi. Hansal-kaleh. Lake Ertjek. Extraordinary Art of Robbery. Ertjek. Mehemetik. Mollah. Hassan. Camp of Ahmi. His Reception. — XIII. Asturdji. Serai. Temo the Nestorian. Sherefhaneh. Koordish Camp. The Valley of the Kotur River. Arrival at Kotur. The Fortress. Its District. The Mudir Ahmed-Agha. The Albanian Bashibozooks. Adventures of Ismail-Agha. — XIV. The Shikiak and the Milan Tribes. Their Feuds. Omer-Agha. Koordish Tactics. Emigration to Persia. Death of Omer. Return of the Milans. They are Attacked. Negotiations at Serai. Punishment inflicted on the Chiefs. — XV. Fresh Disturbances. Encounter at Tchöl-tchemen. Bivouac. Tournament of the Milan Chiefs. Dance. Burial of a Warrior.

Միխիթարիզմը և բանէորական դասակարգ. Թարգմ. Հ[ովհաննէ]ս Ոսկեչուք, տպ. «Վէրա-ծնութիւն»ի, 1904. 8°, 59 էջ?

Միլլէր (Ջօն). — Դպրութեան օրհոյնների բոլկհամական խոյնոյդ. Թարգմ. Ն. քահ. Նիկողոսեանի, 1905?

Միլվոյ. «Անկումն տիրեաց». Թրգմ. Մ. Նազարեան. Բազմավէպ 1856, էջ 186. – «Տարեդարձ», 1861, 246. – «Ի Պապիկն», 301. – «Աւետեաց փլոբենտիոյ», 1885, 268. – «Գօթհացէք ինձ համար», Թրգմ. Գասպարիկ վրդ. Եփրեմեան. Ակնեայ. Մասուր 1900, էջ 474. – «Աստղակիզս», Ծաղիկ 1905, էջ 55. – «Կեղծն» (քանասաստղծականն), Թարգմ. Վահան Հէրունի. Հաճէն. Ամսօրեայ 1892, էջ 26. – «Դրուագ մի ի կեանց Միլվուայ», Թրգմ. Արիստակէս Ֆեհէեան. Նոր կեդրոնական 1887, 370.

Միլտին (Milton անգղիացի. – Գրեաթ կոյուէսաց Paradise Lost). Թարգմանեալ (արձակ) յանգղիական բնագրէ Հ. Յարութիւն Վ. Ագեւեան: Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, 1824. 8°, 503 էջ:

— Կորուսեալ Դրախտին: Թարգմանեաց (ի չափս հայկականս) Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի ի Մխիթարեանց: Ի Վենետիկ, ետն. 1861. 8°, 273 էջ:

— Արդեամ ընդ. Միլտօնի Դրախտ կորուսեալ անուն քերթուածէն հատուածեալ վէպ: Թարգմանեաց ի գրաբարէ Ց. Ս. Մալէզեան, ի պէտս դպրոցաց: Կ. Պոլիս, տպագր. Պօղոսի Փիրիչճեան, 1877. 4°, 39 էջ:

«Երգ ծննդեան Միլտոնի». Թրգմ. Բիւրակճ 1885, Ի տարի էջ 210, 227. – «Հատուածեան պատճէ ի դրախտին» (տրիւ. Թրգմ.) Բազմավէպ 1857, էջ 151. – «Լուսոյ ողբը». Ժամ գիրք, անգ 1848, էջ 295. – Տես և Յարդարքաղ քերթ. անգղ. Գանութիւն Դրախտին բնագրին Բազմավէպ 1886, էջ 111 (գլուխ). – 1860, էջ 134, 198, 274.

Միլտօն, նորա կեանքը, ետն. — Տես ԱՒԱԼԵԱՆ (Հ.):

Միլո. — «Խոյակրաց առաջին աբբաւանքը». Մխ. 1873, էջ 152.

Միխաէլ Աղորիս. – Տես Միքաէլ Աղորիս:

Միխաէլով. – «Պատկառ զգեստ» (քերթ.) Թրգմ. Կ. Կրասիքեկեան. Մուրճ 1902, թ. 3, էջ 129–31.

Միկրոբներ. — Տես ԲԱԼԱԳԵԱՆ (Ս.):

Միհր. — Տես ԼԱՆՊԼՒՐ (Ֆ.):

Միհրդատ, ողբերգ. — Տես ՈՒԱՒԻՆ ԵՐԼՑ. — ՎԱՆԱՆԴԵՑԵԱՆ (Մ.):

Միհրդատ Աղներիկացւոց. — Տես ՁՄՇԿԵԱՆ, Գ.։

ՄԻՀՐԴԱՏԵԱՆՑ Թադէոս Միհրդատ Տ. Աստուածատուրեան. – Նկարագիր ապահով երթուղւոյ կամ ուրուագիծ ոգւոյ և բնաւորութեան Յովհաննէս Պատրիարքին երթուղաղէմի Յմիւռնացւոյ ընդ նմին քանի մի խօսք ի վերայ վարչութեան ազգայնոցս կոստանդնուպօլսոյ և Շամաոու դիտողութիւնք ի վերայ բարեկարգութեան միաբանից սրբոյ Աթոռոյն երուսաղէմի և այլ աթոռոց և վանօրէից ազգիս։ Բազմաթիւ և ականատես անձանց խնդրանօք ի դիմաց ազգիս գրեաց Թ. Մ. Տ. Մ.։ Ընդ ի 1820 ամ. մինչեւ յվերջ Դեկտեմբերի 1860 ամի փրկչին։ ի Պահանայապետութեան սրբոյ Պահին Էջմիածնի Տ. Մատթէոսի Ալաջնոյ. ի կաթուղիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Տ. Կիւրակոսի Բ. ի Հայրապետութեան սուրբ Աթոռոյն երուսաղէմի Տ. Յովհաննու ԺԲ. ի Պատրիարքութեան կ. Պոլսոյ Տ. Յարգսի Ը.։ Քրիստոնէականէ գործք Հեղինակին։ Կոստանդնուպօլիս, տպագր. Յ. Միւհէնտիսեան, 1860. 8°, Ը + 247 էջ։

Քննագր. Լրեւակ 1864, էջ 167։ – Մասիս 1862, թ. 518։

— Յուզակ գլուխ Աշխատութեանց Թադէոսի Միհրդատայ Տ. Աստուածատուրեան Միհրդատեանց յօգուտ հաւատացելոց և ի փառս Հայաստանեայց կաթուղիկէ սուրբ Եկեղեցւոյ?

«Ահա յուզակը 30 կոտոր ձեռագիր կը պարունակէ, որոց մէկը արդէն տպուած է և երկրորդն ալ մամլոյ տակ։ Մնացածներն ալ իր աշխատասիրութիւններն են որոց ամէնն մէկուն ինչ նիւթի վրայ գրուած բլլալը և քանի դուռէ տպագրութեան ծախուց կարօտիլը մի առ մի նշանակելով, բարեւաւ ազգայնոց օժանդակութիւնը խնդրուած է հրատարակման համար...». Մասիս 1861, թ. 505։

— Դատաւճիռ պատուիրեալ և խօսք առ Անկեալն ի Հմարատութենէ Յովհաննէս Չամուրճեան և առ ազգային կեդրոնական վարչութիւն կոստանդնուպօլսոյ. Աշխատասիրեաց Թադէոս Միհրդատ Տ. Աստուածատուրեան Միհրդատեանց. Սկսեալ 1863 Յունիս 1. ցվերջ Դեկտեմբերի։ Լիւդ Գործ հեղինակին. Տպագրութիւն Ե. Յ. Փիլոճեան։ Կ. Պոլիս, Ֆինճանճըլար, 1864. 8°, 156 էջ։

Յովանդակութիւն. «Մեր հրատարակած «Նկատողիր ազեւից երուսաղէմի եւ այլն» մակագրով գրքին վերայօք մինչեւ ցարդ եղած դատաքննութեանց կամ լաւ եւս անտեսի բարեքաղմանց, և յատկապէս Լրեւակ հանդիսի միջոցաւ հրատարակուած քննագատական յօգուտածին դէմ մեր բնդհանուր պատասխանը», 7–100։ – «Խօսք առ անկեալն ի հմարատութենէ Յովհաննէս Չամուրճեան», 102–131. – «Խօսք առ Ազգային կեդրոնական վարչութիւն կոստանդնուպօլսոյ», 132–155։

Տես Լրեւակ 1864, էջ 167։

— Յաւակութիւն Աթարատայ և Նորին սուրբ Եկեղեցւոյ։ Մասն Ա. Բանասիրական քննութիւն ի վերայ Աթարատ անուան եւ զինչ նշանակէ։ ի Թադէոս Միհրդատէս աշխատասիրեալ առ ի զբօսանս բանասիրաց։ Գրեալ ի 1855. գործ ԺԲ.րդ Հեղինակին։ Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Պետրոսի Ա. Հէզվէճեանի, 1870. 8°, 31 էջ։

— Մասն Բ. Յաւակութիւն Հայկական սուրբ Եկեղեցւոյ. Բանասիրական տեղեկութիւն ի վերայ Աթարատեան սուրբ Եկեղեցւոյ թէ զինչ կոչել պարտ է արդեօք Լուսաւորչական, Առաքելական և թէ Քրիստոսական. ի Թադէոս Միհրդատէս աշխատասիրեալ ի զբօսանս բանասիրաց և ի զգուշութիւն մանկանց նոյն Եկեղեցւոյ։ Գրեալ ի 1856. Գործ ԺԲ.րդ Հեղինակին. 36–57 էջ։ Մէկ հատորի մէջ։

— Հրաւէրք Աթարատայ նորին ամենամաքուր Եկեղեցւոյն դէմ մաքառող թշնամեաց և լուծումն խնդրոց հռոմէական գրութեանց ի վերայ գլխաւորութեան և միութեան Կաթուղիկէ Ս. Եկեղեցւոյ. Հատոր Բ.։ Մասն Ա. Ազգաբանութիւն համաոտօտ նկարագիր այժմեան ազգիս Հայոց և Պատասխանատուութիւն ընդդէմ մաքառողաց մերոց անարատ Ս. Եկեղեցւոյ։ Աշխատասիրեաց Թ. Մ. Տ. Ա. Մ. յօգուտ հաւատացելոց և ի պարծանս Հայաստանեայց ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ. 1856 փետրվար ի Կ. Պոլիս Սամաթիա. գործ Ժ.րդ Հեղինակին։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մասեաց, 1870. 8°, 55 էջ։

— Մասն Բ. գործ վեցերորդ. Բացատրութիւն ի վերայ աւետարանական բանիցն Քրիստոսի, զոր ասաց առ սուրբ Պետրոս առաքեալն. 57–101։

— Մասն Գ. գործ եօթներորդ. Ցաղագս գլխաւորութեան և միութեան քրիստոսական Ս. Եկեղեցւոյ և բացատրութիւն յաղագս պատուոյ և գովեստի և յարգական գրութեանց նախնի սրբազան հարց առ ս. Առաքեալն Պետրոս. 103–233։

— Բանասիրական ակնարկութիւն յաղագս խնդրոյն այնորիկ, թէ արդեօք գնացեալ իցէ սուրբն Պետրոս յառաքելութիւն ի Հռոմ, ի պաշտպանութիւն գրոյն Տ. Յովհան վանանդեցի վարժապետ քահանայի Զմիւռնիոյ Միրզայեան... յօգուտ և ի զբօսանս բանասիրաց Ս. Եկեղեցւոյ. գործք Իվ.րդ, ի 1858 ամին ի Կոստանդնուպօլիս ի Սամաթիա։ Կ. Պոլիս, գործարան Զարդարեանի, 1871. 8°, 78 էջ։

— Յուզակ Հայկական լրագրաց և Հանդիսից, որոնք 80 թուով են?

Տես փարիզ անուն լրագրոյ թ. 96, 97, 98, որ պ. Լանկլուա ուսումնասէր Հայասէր հեղինակին խնդրանօքը հրատարակուած է 1863ին։

— Ակտագրոյց աւտոբիոգրաֆիր աւտուդրաւեան յաղագս Սուրբ Աստուած խաչեցարիւ երգելոյ. գործ ԺԲ.րդ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Փաֆֆեան, 1871. 18 էջ։

— Փիտոլոգրաֆիւն ի վերայ աւետահաստիկ կիւրակեաց աւրիւեան. Գործ ԼԴ.րդ հեղինակին։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Դավաֆեան, 1871. 18 էջ?

— Ճառ նպատակաւորեան և Ս. Պատարագի? Հրատ. — Տես ԱՆԻՒՍ Ա տիպ, ի Կ. Պոլիս.

Միմոս կամ բանիք զուարճալուրք?

Մին արար Ժառայի պատմութիւն։ Մոսկով, 1830?

ՄԻՆԱՍ ԴՊԻՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՒԱՑԻ. — «Խոսք ի վերայ Հերխայի». Ամօթ 1874, էջ 132։ Հեռևևան է։

ՄԻՆԱՍ ԹՈՒՔԱԹՑԻ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Գ.), «Նշխարք»։

Տես նաև Հանդ. Ամս. 1888, էջ 37, 62, (Նոր ձեռագիր)։ — Լուս Մասիս 1886, թթ. 3833–37 հրտ. Կ. Պատմաճեան։ — Տես նաև կոստանեանց «Ժողովածու», Ա. 50–56։

— *Cant de Jalire asupra Armenilor* din tara Vlahilor de diaconul Minas Tokati. Traducere din limba armeana, cu o introducere de Gr. M. B., Membre la Innalta Curte de Casatie. Bucuresci 1895. Tipogr. «Gutenberg», Joseph Göbl, 8°, p. 44. (*Մինաս թոխաթեցւոյ Վարկաւագի Ողբերգութիւն վալաքիոյ թագաւորութեան Հայոց վրայ՝ թարգմանուած յառաջաբանով Գրիգոր Մ. Պէյլէրեանէ, Անգամ բարձրագոյն վճռաբեկ Ատենի*)։

Ինքնագր տես Հանդ. Ամս. 1895, թթ. 4 և 5, էջ 97–103, և 131–137։

ՄԻՆԱՍ-ԲԷՅԼԻԿ – ԻՒՆԱՏԻՈՒՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — «Մինասայ գործակցէտ վարդապետիս մեծի մաղթանք առ աստուած էանն». — «Ի վերայ առաքասիրական. այս է՝ ի վերայ «իակ մեք փառասիրեացուք»ին. (հրատ. Ա. Տ. Մ[իքէլեան]), որ ի վերջոյ տեղիկութիւն կու տայ գրչագրի մասին և կը դնէ յիշատակարանը). Արարատ 1893, էջ 353–58. — «Ով որ ներհակ...», եան. — «Վանձ արբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին», անդ 419–424.

Արուանձանեանց տակ մը հրատարակած է Արեւ. Մատոյց մէջ 1885, էջ 123. — «Վասասանք ի Գրիգոր վարդապետ — Պայծառ արեգական ես», եան, որուն վերջին տողը կ'ըսէ. «Ընդան մ'ողորմիա առէք Մինասիս միոջ պարտական»։ Ո՞ր Մինասն է այս...

ՄԻՆԱՍ Վ. ՀԱՄՊԵՑԻ. — *Աղգաբանութիւն թագաւորացն Հայոց. յորդոյ յորդիս։ Համառօտեալ ի մովսիսէ խորենացւոյն։*

Իակ յէջն 61. «Ելարք և Պատմութիւն կայսերացն Հռոմայեցւոց. Սկսեալ յՕգոստոս կայսերէ». Յէջն 164. «Ի. Ի՛ՆԻ. (1147 = 1698) *Յվին չարագործեացս կարգ թագաւորացս և անդք աշխարհիս հայոց ի միասս վարդապետէ համփեցւոյ*». իակ յէջն 178 որ է վերջին, «*տպեցաւ սա ի Յվին հայոց ԻՄՉԻ (1284 = 1735) ի նոր և անկատար տպարանեամ ի կոստանդնու պօլիս 8°*»։ Խեղճ տպագրութիւն.

= Բ տիպ. *Մինաս վ.ի Համդեցւոյ Աղգաբանութիւն Հայոց։ ի վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբ. կաթ. Էջմ.* 1870. 8°, 144 էջ։

Քննագ. Փորձ 1878, թթ. 4։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Արշակ քահ.) — Լուսաւորի մէջ (1900 և Բ.) յօդուածներ ունի։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ (*Մինաս Գ.*) — *կրթութիւն ծայրագոյն հասարակական հիմնարկութեան ըստ եւրոպական գրութեան, ի պէտս վարժարանաց և ամէն կարգի անձանց*, 1880 ?

— *Քնար կամ նոր երգարան հանդերձ նեղանակօք. մասն Ա.* 1888 ?

— *Մասն Բ* ?

Բառարան հին քրիստոնեաց, Անգղիերէնէ հայերէն և թուրքերէն։ Հրատ. Գալուստ Պապկենեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Ա. Աւետեան, 1893. 8°, Ը + 1064 էջ։

— *Բնագրական մը ներքնդուժմներ. մասն Ա.* (հրատ. Լոյսի) Ամերիկա, *փիլիպպոսեան և Տիրանեան տպարան*, 1904. 8°, 112 էջ։

— *Մասն Բ.* 113–206 էջ։

Քննագ. Ազատ Բեմ 1904, թթ. 5։ — Արմենիա, թթ. 41։ — Հայրենիք, թթ. 106։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ (*Կոմիտաս Պէյ.*) *թարգմ.* — Տես ՀԻՒԿՕ (Վ.)։

Կենսագր.ը տես Նոտիկ (Պարիզ) 1903, թթ. 6։ — Բազմավէպ 1904, թթ. 7 (ստորագր.)։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Մ. Տ. Ա.) *թարգմ.* — Տես ՀԱՆԻՒԿՈՒ ԼՇԱՆՑԻԼ։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ, *Միքայէլ Խ.*) — *Նոպիկեան ազգային գրականութիւնն։ Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պաղտասլեան*, 1893. 8°, 100 էջ։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ (*Մկրտիչ*). — *Քան ի տօնի գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի պաշտպանից նախագահական վարժարանին։ Կ. Պոլիս*, 1851, *դեկտ.* 27. 11 էջ։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ (*Ն. Պետրոս*). — *Աստուածաստգրութիւն գրեալ ի Ն. Պ. Վ. Մ. Մխիթարեան ի վանս սբոյն Ղազարու, և վիմագրեալ ի Փոռաւաօ Ֆլաֆէքէնէրէ, ի Վենետիկ*, 1834։

— *Խոստովանութիւն մեաւորս*։ Անդ, 1844։

— *Խոստովանութիւն. հատոր Ա. Ողբերգութիւնք խոսրով Մեծին ի վենետիկ, եան*, 1845. 8°, 40 (Ողբ) + 1–156 էջ։

— *Պիտիրզ. Բ. Սիբատ Ա.։ Անդ։*

Թարգմ. — Տես ԼՈՅՈՒԱ։

Տես «Ցաւատարութիւն հայ հասարակաց համբարդի մը», եան։

Գրուածներ իր մասին՝ տես Վեղուկի Ի տարի 1903, թթ. 1–10։

Բազմավէպի 1852–1854 տարիներուն մէջ յօդուածներ ունի, տես բովանդակութիւններ։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Սեպ. Լազ.) — Տես ԱԱՐԳԻՍԵԱՆ (Հ. Բ.), «Անծանօթ մեռացած աղգ. տազանդ. Պուէտ մը»։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ, *Եր. Վահէ.* — *Սիմիլիա և իւր դարմանիք. գրուած ժողովրդին համար։ Նոր-Նախիջեւան, տպ. Ա. Ջամինեան և Վ. Քիրլիեան*, 1896. 8°, 28 էջ ?

Լուսկրօպուհի 1885–1887 տարիներուն մէջ կայ Վահէ Ս. Մինասեան կամ Վահեանի տեսութեամբ յօդուածներ Վերմանիոյ կամ գերմանական կեանքի մասին, տես 1885 էջ 46, 80, 170, 276, 328, 455. – 1886, էջ 12, 472. – 1887, էջ 76, եան.

ՄԻՆԱՍԻԵԱՆ (Մ.) *թարգմ.* — Տես Թովմաս Բոզաբիա։

ՄԻՆԵԱԹԻՍ (*Իլիաս*). — *Գիրք որ կոչի վէմ Գայթպղութեան։ Շարադրեցեալ ճիլիայ Մինեադիսէ եպիսկոպոսէ Ֆալավրիգացն վիճակի, ի խնդրոյ որումն իչխանի։ Եւ թարգմանեցեալ ի Յունաց լեզուէ ի Հայս, ի կոստանդնուպօլիս,*

յումինճէ բանասիրէ. յամի տեառն 1767։ իսկ այժմ Տպագրեցեալ ի յեօթներորդում ամի Հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ Տեառն Կարապետ սրբազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց։ Հրամանաւ Հրաշալի Տեառն Յովսեփայ սրբազան արք եպիսկոպոսի և առաջնորդի տպկին Հայոց որք են ընդ Տէրութեամբ Ռուսաց։ Արդեամբք և ծախիւք բարեպաշտոն և ազնուատոհմ Մանիչարեանց Աստուածատրեան ազգին պարոն Մարգարին։ Յամի Տեառն 1786։ իսկ ի թուին Հայոց ՌՄԼԵ։ ի Մանկպեսբուրգ։ ի տպատրանի խաղարեանց պարոն Գրիգորի։ կրկին հրամանաւ կառավարչացն բարեկարգութեանց։

Ցէջն 169, Յիշատակարան տպեցուցանողի առ րին։ «Փառք պարհ և երկրպագութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան և միոյ Աստուածութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. ամէն։ Որ և բարեխօսութեամբ և մեղմանոք բազմաչարչար Տեառն մերոյ սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին՝ յանգ ելեալ աւարտեցաւ տպագիս պատմութեան Գրքոյկս այսորիկ. որ կոչի Վէմ դայթակղութեան։

Մաղթեմ ամենեսեան ի բարեպաշտոն վայելողացդ մերով հայրենիքիս յիչել ի ջերմեռանդ յաղօթս ձեր զարժանին յիչեցման և զերիւրոյն օգտից և զպայծառութեանց ազգիս մերոյ, զնոր Կուսակալի զաղնուատոհմ Մանիչարեանց բարեպաշտոն և յոգնահանճար ազնիւ պարոն Մարգարէն, և զծնօղսն նորին զԱստուածատուրն և զՄարիամն, որք արդէն հանգուցեալք են ի Տէր. և զկարաս նորին զմեծարգոյ ազնիւ պարոն Մկրտիչն, զկրտովսորիտ ազնիւ պարոն Փիլիպպոսն, և զբարեմիտ ազնիւ պարոն Յովհաննէսն, և զկապկիչն իւր զբարեպաշտուհի և դնտրհաղարդ կատարեալ տիկինն, նաեւ զնորաբողբոջ և աստուածով զօրացեալ զաւակսն նորին զանդրանիկ որդին զբարեհռչակ զարդ պարոն Յովհաննէսն՝ որ և է հարիւրապետ ի մէջ զօրացն Աստուածոյ, զՊարսեղ փիլիպպոսն, զՊարսեղ Պետրոսն, զՊարսեղ Պօղոսն, զՊարսեղ Ալեքսանդրն, և զնուազածին Պարսեղ Կատանդինն, և զաւագ դուստր նորին զբարեչնորհ և զքաղցրաբարոյ կատարեալն, զկրտոսթիմն, զԱննայն, զՄարիամն, և զՊապղաղնայն, և զ'ի Տէր հանգուցեալ զաւակն նորին զԱստուածատուրն, զՄարիամն, և զԱննայն, և զայլ ամենայն արեանատուր մերձաւորս նորին, որք են ի կեանս, և որք փոխեցեալք են առ աստուած. վասն զի բարեհամբաւ և խոհեմագործ ազնուականս բոլոր մեծի սիրոյն զոր ունի առ ազգս իւր, և բոլոր գործ բարուց իւրոց՝ որ մինչ բազմաչ լինիլ չաղգի իւրում այնք քարիք, որք գաւանին ի դանազան ազգս, որոց բարեացն մի է և այս փոքրիկ գործոյիկ՝ արդիամբք և ծախիւք իւրովք հանձնաբ ի լոյս ածել զսա ի վայելուչն հայկազեան բանաձեր ընթերցողաց։ Որ և սիրավառ բազձանօք հետեւի զայլ եւս քան զայս մեծագործ՝ աղաչողաւտ և հոգեշահ գրանաս տպեցուցանել Տնաւուսարգեւ գործիք իւրովք, ի յիշատակ ինքեան և իւրայնոցն։ Որոյ գիտութեանն Տէր կատարեալ, և գիտութիւն բազմօք բարերարութիւնեանցն հայագործատիկ հաստատէ աստ և ի հանդերձեալսն։ Վարձանայ յիչեցիք գնարտաւոր գաւանն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ և գծագրագոյն նորոգանն մեծին Պօղոսի գառաքելայարեի և յոգնահատատ Տէր Յակոբ սրբազան արք Եպիսկոպոսն և Աստուածատրոն վարդապետն գնդասցի, որ բոլոր իմդրոյ մերոյ զգազափարն գրգռիկս այսորիկ ուղղակ ի սխալանաց գրչաց յոգաց առ մեզ ի կատանդնութեան։ Բայց եթէ ուր որիք գտանիցի ի սմա սխալանս ինչ, առ այնս նեղիլ ազաչեմ. քանզի այն ոչ է լեալ ի կամաց այլ ի վրիպմանէ աչաց. որովհետեւ չիք անսխալ՝ բայց միայն Աստուած։ որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն»։

Ի յէջն 173 «Աւ ի ընոյ գպարապ տեղիս՝ եղաք գտն ինչ յաղագս Գնահատութեան. Լծարգմանեցաք ի յԱնկլիացւոց լեզուէ ի Հայ. ի խաղաղանալ Հօրմայեան Գրիգորէ» ցէջն 176, որ է վերջին։

Գիրքս փաքր 8°, հասարակ տպագրութիւն։

ՄԻՆՃՆԱՆ (տզդ. Ե.) — Մանկանց քժիչկք կամ Առաջնորդ ծնողաց և ստնտուաց։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան Ալամեան, 1886. 8°, 16 էջ։

ՄԻՆԹԱՆՃԵԱՆ (Գրիգ. եպիսկ. Անգրիանուպօլսոյ). — Պատուէր Քրիստոսի։ Կ. Պոլիս, տպագր. Անդրանիկ Վարդանեանի, 1871. 8°, 56 էջ։

Միեւն այսպէս միւսոր այնպէս. – Տես ԲԱՖՖԻ։

ՄԻՇԼԻ (Յ.) — Աւր. գաղղիերէն բնագրէն թարգմանեց Ա. Մուրատեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. Պետրոս Հէզվէճեան, 1871. 8°, 496 էջ։

«Ամենանուիրեան վիրաբերեալ իրդիրներ, այսինքն թէ. ամուսնութիւնք դժուարացած է, թէ հաստատ պէտիկ առնել կարկ է, թէ կանանց գործառնութիւն ստակ չդիանան, թէ անոնց վատահութիւն չըլլար, և այլն, և այլն, բոլոր առնք մեր ազգին մէջ ալ... սաստկապէս յուզելուն... խիստ պատճէ թութեամբ մեղ այն իրդրոյ վրայ կատարեալ գրութեամբ գրուած այս գիրքը նորիկայացնել հայ հրեատասարգութեան. որ յիչեալ իրդիրներէն լուծուած գտնելին ի գաս, պիտի ունենայ նաեւ գայն իրեն խնայտուն առաչնորդ մը իր ամուսնական կենաց։ Պիտի տեսնի թէ ինչ է ուրբ, թէ ուրբան սխալ հանդցուած է կիներ, թէ ամուսնութիւնք ուրբան օգտակար է իր անձին՝ ազգին և հայրենեաց միանգամայն, եւն, եւն...». Յառաջ.։

ՄԻՇԻՆ. — «Կատարած գեղազարդ առաջ գարնանայոյ». Բազմավէպ 1862, էջ 155։

ՄԻՇԻՆ քահանայ (փարիզեցի). — Թէ ինչպէս Հռովմայ Հինգերորդին ոչ ևս է կարողիկէ եկեղեցի։ Խորհրդանշել ի գաղղիական բնագրէն ի Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսէ Աղաճանեան։ Վաղարշապատ. ի տպ. սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1878?

Միութիւն եկեղեցւոյ. – Տես ԿԻՊՐԻԱՆՈՒ (Ա.)։

«Միութիւն եկեղեցւոյ և Ա. Հայրապետք Հայոց». Ն. Վ. Փափազեան. Պատկեր Ի տարի, էջ 217, 265, 313։

Միութիւն Հայութեան. — Տես ՍԻՄԵՈՆԵԱՆ (Մ. Ե.)։

Տես եւս խնդիր միութեան Հայոց։

Միութիւն վանականութեան։ Կ. Պոլիս, 1866?

«Միջազգի և իր երկու վարժարանները». Ժամանակ 1863, էջ 114։

«Միջազգային արեւելագէտների համաժողով». Հանդ. Ամս. 1902, էջ 363։

Միջազգային բանաստեղծները. – Տես ԱՒԻՄԱ (Մ.)։

Միշակ վարդապետական... Հայրատ. ևկեղեցւոյ. — Տես ԱՅՎԱԶԵԱՆ, (Գ. եպ.)։

Միշի տարով կամ Մօղիքոյ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ, Մ.։

Միջնապարսկահայ Հայոց տառիւր. — Տես ԿՈՒՏԱՆԵԱՆՑ Կ.։

Միջնավէպք Հայոց ապրի պատմութենից. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ, Տ. Գ. քահ.։

Միսայ. — Տես Խորէնացի։

ՄԻՒԱՔԵԱՆ, (Խաչատուր Պ. — *երգք ի ամենափաւենս Հոխաւիկայ, առ անուանակիր Ամենափաննոս արքեպիսկոպոս Հիկոմիդացւոց և կրկին պատուեալ պատրիարք։* Կ. Պոլիս, 1840?

— *Նպիսիևիկիա ի վնասէրս։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Յ. Միւհէնտիսեան, 1855. 8°, 64 էջ։

1854 տարւոյ Մասխի թ. 114. «Պապոլիէն և Միխիթարեան» յօդուածէն դէմ գրուած «Հերքումն Մասխ լրագրոյն ԱԷՀ», եւն, տեսրակին դէմ։

— *Ժամիոյ Գեմոկրիտեայ. վիճաբանական յօդուածներ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Միւհէնտիսեան, 1855?

— *Աւետմունք, արձագանգ Եւրոպայի լուսաւորութեան?*

— *Գերիկմանի, ի ծնէ կուրաց դաստիարակութիւն, եօթանասունչորս մասանց բաժանուած?*

Ասոնք ալ վիճաբանական յօդուածներ են։

— *Տքնութիւնք ի սիրոյ հայրենասիրի. և. Տքնութիւնք Հայրենասիրի. ի. Մէնմուա, կրօնք, փարիսեակ, Միւնատ, Փարիզ, Մեղու և Հայոց ազգ։ Բ. Սիրոյ հայրենասիրի։ և. Փոխադարձութիւն։ Փարիզ, տպագր. Լրամեան, 1860. 8°, 52 էջ։*

Տես Մեղու 1860, թ. 98։

— Սիրոյ վէպ։ Ալեհոտ 1904, էջ 17, 28, 53, 105, 124։

Գրուածներ. Մասխ 1872, թ. 1238, «Հանճար — Ուղղոյն մ'առ Միսաքեան». — թ. 1280, «Գերականութիւնք և իւր անմահութիւնք», եւն. — 1893, թ. 3993, «Միսաքեան իմ ձեռագիրներուն մէջ», և 3994. — 1898, թ. 1–14 (Սրբոյ Տրեան)։ — Մասեաց աղբիւր Ալեքսիոյ 1891, թ. 2151. — «Միսաքեան՝ վերջին օրեր», անդ, թ. 2157, 2169, 70. — «Մտերմական յիշատակներ», թ. 2175. — «Միսաքեան ի Փարիզ», թ. 2180, 90, 96, 2213, 19, 71, 77. — Ալրեւ. Մամուլ 1891, էջ 142. — «Միսաքեանի կուռ քննադատները». Մամուլ 1873, թ. 296. — «Յիշ մր Միսաքեանէն» (և. Զ.) — Քաղաք. Ալեհոտ 1903, էջ 158, եւն, եւն, տես Յաւելուած։

ՄԻՍԱՔԵԱՆ, (Մ. Գ.) — *Դիտողութիւն ժամանակի և. Հանճարոյ Նիչանկուրեան. աշխատասիրեալ ի Մհր. Գէորգ Մ.է ի կոստանդնուպոլիս*, 1869. 8 էջ։

Առանձնատ մր հայ. և տաճկ.։

— *Յաւելուածք Դաղիոյ ու Բրուսիոյ։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Գ. Թոզլեանց, 1871?

ՄԻՍԱՔԵԱՆ (Պ. Ս.) — *Յայտարարութիւն ընդդէմ յայտարարութեան։* Կ. Պոլիս, 1888?

Միսիոնար Հայր Դամիան վէյտաւի կեանքը. — Տես ՄԿՐՏՈՒՄԵԱՆ, Գ. քահ.։

Միսիոնարք ի Տաճկաստան. — Նկարագիր միսիոնարական եբեւնատեաց ընկերութեան ի Տաճկաստան և տարաբաղդութիւն Հայ ժողովրդեան։ Մասն Ա. Մատք Աւետիսեան Վարդապետ ի Տաճկաստան և արդիւնք նոցա. Մեղու 1862, թ. 176, եւն։

ՄԻՒՓՃԵԱՆ (Յովհաննէս վ.) — *Տարիքը ևկեղեցական տոմարագիտութեան։ Աշխատասիրեաց Տ. Յ. վ. Մ. յաշակերտաց կղերանոցին Ս. Ուղպիկեայ։ վ.Ենետիկ, ի տպ. ի Միսիթարեանց*, 1879. 8°, 57 էջ։

— *Ամենահին բառագիրք Հայկազեան–յատինկերեն ի պէտս դպրոցաց, աշխատասիրեաց Տ. Յ. վ. Մ. ուսուցիչ հայերէն լեզուի յԱրբանեան Դպրոցի և ի Հռոմէական կղերանոցի ի Հռոմ, ի Բազմալեզուեան տպարանի Ս. Ղեռոմոյ Տարածման Հաւատոյ* 1887–1891։ – Manuale lexicon Armeno–Latinum ad usum scholarum, scripsit D. J. M. professor linguae Armenae in Pontificio Collegio Urbano, ac in Pontificio Seminario Romano. Romae, ex typographia polyglotta, S. C. De Propaganda Fide, M D CCCLXXXVII. 4°, XXVII + 483 էջ։

— *Manuale lexicon Latino–Armenum*, ad usum scholarum... *Ամենեն բառագիրք լատիներէն–հայերէն ի պէտս գպրոցաց. նոյն տպագր.* 1893–1895. 8°, XVI + 1114 էջ։

Քննագ. Պատկեր 1893–94, էջ 491. – Տես և Նիվ. Ֆ.)։

Սրբոյն Սահակայ կարուղիկոսի և Մեսրովպայ վարդապետի ձեռնասուն ու երիցագոյն աշակերտաց և առաջին թարգմանչաց Ն. դարուն։ վ.Իննիա, Մխիթ. տպ., 1902. 8°, 32 էջ։

Պատկերի մէջ ունի (Գ տարի, էջ 110). – «Հնագոյն հայերէն քերականութիւնն յայն դարու». – «Արդի հայերէն լեզուի մէջ տպրած քանի մի գեղծմունք». Գ տարի, թ. 7. – Բանասէրի մէջ. «Ջահրապայ և իւր ցեղին պատմութիւնը», 1904, էջ 14. – «Գանձարան հայերէն լեզուի», էջ 147, 222.

Թարգմ. — Տես Լեւոն ԳԱՂ. ԺԲ. «I nuovi versi...».

«Մխիթարի հայ գաղթականք». Ալրեւ. Մամուլ 1883, էջ 131։

ՄԻՒ–ԵՐՕ (= Միհրան Երամ). – «Շէյխուրդին». Ալեհոտ 1898, էջ 37. – «Եգիպտական տպաւորութիւններ», էջ 163. — «Եգիպտահայ գաղթականութիւնը», 221։

ՄԻՒ–ԿՄՆՕ. — Տես ՄԻՐԱՔԵԱՆ (Վ.)։

ՄԻՒ–ՀԱՅՕՐ. – *Յիսպիտիսական վիպակ հար. «Մրրիկ» խմբի մէկ օրուայ պատմութիւնը, կաստիկր արիւնտ ճամբան. տպ. Հայրենիքի* 27 Beach St. Boston, Mass., (U. S. A) 1905, 8°, 70 էջ։

Միր Հանուելիքը. — Տես ԿՈՒՍԻԿԵԱՆՑ (Յ. Ս.)։

ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ, (Մանուէլ Կ.) — *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի։ Տեղագրութիւնք սարէն և ձորէն, հնէն և նորէն պիտանի գիտնոց։* Մասն

Ա.։ Կ. Պօլիս, տպագրութիւն Մ. Կ. Այվրեան (ի տպ. Ինմաքսեան), 1884. 8°, 202 էջ։

Բովանդակութիւն. Ա. Տրապիզոն քաղաք. Բ. Յօշ-Օղանայ լեռնանվաիս. Գ. Վարդևան կամ (իւր քրիստ. Գ. Բաքերդ Բերդաքաղաք). Ե. Ըլբրա և կարինէն մինչեւ. Զ. Խաւեան գաւառ. Է. Հասան Պալէ. Ը. Էրզրում՝ անհամբերք գնաց. Թ. Յիշեալ Ակօս. Ժ. Տորոբերան Նահանգ. ԺԱ. Մուշ (Բերդաքաղաք). ԺԲ. Աղոթքերդ կամ Մոկաց բերդ. ԺԳ. Մշոյ խաս Կիւղ. ԺԴ. Մշոյ գաւառ. ԺԵ. Նաիրէ կամ Աղձոյ Ձոր. ԺԶ. Նաղիչէն մինչեւ ի Կղերդ. ԺԷ. Կղերդ գաւառ. ԺԸ. Կղերդէն ի Իրնատաւան. ԺԹ. Հոս կամ խոռ. Ի. Սորբ Կոնտոսի վանք. ԻԱ. Կղերդէն ի Բաղէշ վերագարձած՝ և անկէ մինչեւ ի Տվնտ. ԻԲ. Պատառան՝ Նշանաւոր պիւղ. ԻԳ. Խոլոմի գաւառակի Արեւելեցոյ Պատառանէն յ՚Ալպաղնիա. ԻԴ. Ալոլոմի գաւառակ. ԻԵ. Ախլաթ գաւառ և Դադիկ լիճ. ԻԶ. Պատառանէն ի վաղարշապատ. ԻԷ. Կարնկանէն ի Պատաչ. ԻԸ. Մանկունի գէղ ի յ՚Իստանայ Նովիան. վանօրայք և հնութիւնք. ԻԹ. Իւս կամ Ի Խորան Աստուածածին. Լ. Հայոց Ձոր կամ Ըրուանդունիք. ԼԱ. Հայոց Ձորոյ Հիւսիսակողմն. ԼԲ. Աղցոյ վանք և հնութիւնք. ԼԳ. Աղցէն մինչեւ. ԼԴ. Ախրանից հնութիւնք. ԼԵ. Հայկայ բերդ կամ Պօլատաղ. ԼԶ. Աստուածածինն ի Ղանիկ կամ Հաբատունց պիւղ. ԼԷ. Հարատանցէն մինչեւ. ԼԸ. Հայոց Ձորոյ Հարատանցիկ. ԼԹ. Սորբ Աբրահամն ի վանս ծիծաղարբս Ս. Աստուածածնայ. Մ. Հերմերդ և իւր Պաղատաւոյ. ՄԱ. Կղզիկն ի Խառնորդ. ՄԲ. Շամիրամէն մինչեւ. ՄԳ. Իրդոլ ինաչէն մինչեւ. ՄԴ. Գլձենից մինչեւ. ՄԵ. Յ՚Ամանայ.

— Մասն Բ.։ Կ. Պօլիս, տպագր. Ա. Ղ. Պալտիզականեան, 1885. 8°, 285 էջ։

Ակիդեր չնորհատուելմանց նամակներ կան.

Բովանդակութիւն. Ա. Ըրուանդունիքէն իւր վերջի հրաժեշտ. Բ. Փախակատուկ ՚ի Բերէն խօշապայ. Գ. Դեղայ տապան ի փակակատուկ. Դ. Գիւղ՚ պատմական պիւղ. Ե. Գիւզ ի Ա Աստուածածին Բուլթայ. Զ. Բուլթայ Աստուածածին կոչուած հրաշագործ վանքն և իւր տարուան լուրերք. Է. Կասր և իւր կիւղէ պապան. Ը. Աւազախանայ՝ նշանաւոր պիւղ. Թ. Աստուած գոյան կամ բերդ և իւր հնութիւնքն. Ժ. Աստուած բերդէն մինչեւ. ԺԱ. Աղթակ գաւառ. ԺԲ. Ընութիւնք Սօրատուրայ, Հիւսկայ իշխանի բերդ և հնաւոքերքիր աւանդութիւնք. ԺԳ. Բնակչութիւն հրաշալիք. ԺԴ. Հոչակաւոր վանք Ա. Նարեկատիւնս Սրբոյ Աստուածածնայն. ԺԵ. Վանուց նկարագիրն (չար.). ԺԶ. Սովիոց խնամոյ յանձնաժողովոյ չանքեր. ԺԷ. Ձիչեալ վանուց նկատմամբ եղած աւանդութիւնք իւր հիմնարկութենէն առաջ. ԺԸ. Նախորդով կիւտած քարայրին վերայ աուասպել. ԺԹ. Ա. Նարեկատիւնս Աստուածնայն պարագային և իւր վանուց վերայ աւանդութիւնք. Ի. Ա. Նարեկատիւնս Աստուածնայն վանքն մինչեւ ի Պաչկալ. ԻԱ. Մալազաս և իւր հնաւոր չրջապատ. ԻԲ. Պաչկալ (հին բերդաքաղաք). ԻԳ. Ա. Նարեկատիւնս իւր վերջի հրաժեշտ. ԻԴ. Պաղկայէն Հայ պիւղ և իւր արբիկ. ԻԵ. Աղձնեացոց գաւառի մի այլ մասն կամ դարձեալ ՚ի Բերէն խօշապ. ԻԶ. Ղերքին խօշապ (գաւառակ). ԻԷ. Խառակնիս և իւր Աղցհնութիւնք. ԻԸ. Վան-Տոսպ գաւառ. ԻԹ. Վան բերդաքաղաք. Լ. Վանայ բնակիչք և բնակութեանց վիճակն. ԼԱ. Վանայ Բ. մասն՝ Լայհատան. ԼԲ. Վանայ մեր գրացի Մահմետականաց կրօնական, կրթական, արհեստական կողմերն և կացութիւնն ԼԳ. Վանայ Աղթամարայ քնական վիճակն. ԼԴ. Վանայ Աբեղեանցին. ԼԵ. Վարագայ հոչակաւոր վանք. ԼԶ. Գաւիլիան. ԼԷ. Շուշանց պատմական պիւղ. ԼԸ. Վանայ կամ Բզնունեաց ծովն. ԼԹ. Աղանց (հնութիւնս աւան). Մ. Կենդանանց (կնճռանաց). ՄԱ. Նրուտան և իւր նշանաւորութիւնք. ՄԲ. Կատուկ վանայ Ս. Աստուածածինն. ՄԳ. Վարագայ մեր հին քաղաք. ՄԴ. Կատուպաց և իւր հնութիւնքն. ՄԵ. Վանայ Աղթամարայ Խաչ-փորցէն մինչեւ. ՄԶ. Աղթամարայ. ՄԷ. Թիմարայ երիք գրիւսաւոր գիւղ. ՄԸ. Աղթկիւղէ և իւր հոչակաւոր Աստուածածինն. ՄԹ. Թիմարայ Բ. գիծ կամ միջնագիծ. ՆԱ. Խամրան Տիրամայր կամ ընծայեց Աստուածածինն և իւր անուամբ պիւղն. ՆԲ. Տիրամայր վանուց հնութիւնք. ՆԳ. Թիմարայ Գ. Կիծ (Աբեմտակոյին).

— Մասն Գ. տպ. տարի նոյն, 224 էջ։

Հոս լիւրի մը կանխաբան, տեսութիւն, դիտողութիւն, նամականեր, եւն.

Բովանդակութիւն. Ա. Աբրեանի (Ներկրի). Բ. Աբեբանոյ կարեւոր պիղերն. Գ. Փաշքուեանք. Դ. Բաշքուեանոյ պիտանի պիղերն. Ե. Արձէ՚ հին բերդաքաղաք. Զ. Խոտխոտանք. Է. Մեկնութիւն ի Հայք դասու. Ը. Մանազկերտի Մայր եկեղեցին. Թ. Կարմիր վանք և կոստաբտեան քար. Ժ. Մանազկերտ գաւառակի պիղեսար պիղերն. ԺԱ. Ապահունեաց գաւառ (Պուանբրե). ԺԲ. Ա. Աբրին Պուանբրե. ԺԳ. Մեհիտոյի պիղկոհան. ԺԴ. Ի. Նիւրքին Պուանբրե. ԺԵ. Հասանկուրան և իւր բնակիչքն. ԺԶ. Հնաբերքիր յայտնութիւն և հին խաչաքար մը. ԺԷ. Խնուս գաւառն. ԺԸ. Խնուսի պիղերն Փարաչօպանէն սկսեալ. ԺԹ. Խնուս բերդաքաղաք. Ի. Ա. Կարապետի գմբեթաւոր վանք. ԻԱ. Շար. Խնուսի պիղօրհիք. ԻԲ. Մեկնութիւն (Խնուս). ԻԳ. Մուսն ի կարնոյ գաւառն կամ ի Բարձր Հայս. ԻԴ. Կարին քաղաք կամ Խնդուստրիա. ԻԵ. Բարերարաց կիւտատուն անհատ է. ԻԶ. Փապաքական վիճակն կարնոյ. ԻԷ. Կարնոյ գաւառի պիղերու անուանքն. ԻԸ–ԻԹ. Շար. կարնոյ պիղօրհիք. Լ. Կարնոյ գաւառի վաճառականք. ԼԱ. Հայ պիղացոց տարեկան կենաց չորս եղանակի համառօտ նկարագիրն. Գարունն (Մարտ, Ապրիլ, Մայիս). ԼԲ. Ցամաքամիւ. ԼԳ. Հովիւ և հօտ. ԼԴ. Հովուական ճաշ. ԼԵ. Պերատուի (բերատիպ). ԼԶ. Ամառ (Յունիս, Յուլիս, Օգոստոս). ԼԷ. Կալ և կոփ. ԼԸ. Աշունն (Հոկտ. Նոյեմբ.) և Ձմեռն (Դեկտ. Յուն. Փետրվ.). ԼԹ. Կիւղի ձմեռնան լուսաւորիչ. Մ. Տանուտէրական իշխանութիւն. ՄԱ. Վանական տուրք (պաղի. ՄԲ. Փրդաց վրայ համառօտակի.

Տես Արեւելք 1887, թ. 1060, «Հանգէս մրցանակաց քաշխման Ղազիրհանց կաւային».

Գիւնադ. Կիրակիա 1885, թ. 5–6. – 1886, թ. 66, 67.

Երկրագուհեաի մէջ ինչ ինչ արտատպութիւններ կան. տես 1885, էջ 5. – «Տուն ի գպրոց կամ մանկական ապագայ կենաց յատուկագիծն» 1887, էջ 67, 132. – յէջն 350 կայ Կիրայէլ Փորթուգալի նամակը իր ուղեւորութեան մասին. տես և 353 էջը. – «Վանիցի պատմ. Սաւայի իշատ ատ կատարեալ խաղտն». Հանգես Վրականական եւ պատմական 1888, էջ 319.

Մինաւ Ելեան, (Գ.) — «Վրաց մատուր». Մուրճ 1901, թ. 5, 172–184.

Նոյն յօդուածի Ա. մասը դրուած է Մ. (Գ.) ի տակ. տես. — «Պետրոս Ալամեան», Լուսոյ 1902, թ. 6, էջ 206–211.

ՄԻՐԱՔԵԱՆ (Իսրայէլ). Ալ իմ պարոկը. բանաստեղծութիւններ Ալաչկերտի բարբառով, 1905, 32 էջ?

ՄԻՐԱՔԵԱՆ (Վահան — Միր-Կօնօ). – Առանց յարկերու թիֆլիս, տպ. Վ. Քրաց Հրատ. Ընկ., 1897. 8°, 64 էջ։

«Հոգինակը տաղանդաւորեամբ առանց յարկերի և համարում իր երգերը, բայց պակաս և ասել դրանց մէջ գանուում են բաւականին յաջողուածներ էլ։ Առայժմ չի կարելի որոշ գաղափար կազմել հոգեկանի չնորհքի մասին. մանաւանդ որ նրա երգերը աւելի անհատական կնիք են կրում. կը տպաւորենք նրա Լալվարի որոշ անունով պօէմային, որից յիշեալ գրքոյկի մէջ հատուածներ են հանուած»։ Տես 1897, թ. 33։

— Լալուարի սիրտ. Պօէմա. (Արուեստպուած Մուրճ ամսագրից)։ Թիֆլիզ, տպար. Վ. Քրաց Հրատ. Ընկ., 1901. 8°, 78 էջ։

Կենաց. Տարազ 1902, թ. 46։ – Բազմավէպ 1903, թ. 3։ – Բանասէր 1903, էջ 295։

ՄԻՐԲՕ (Ակտաւ). — Գործ գործ և պատասխանում. Թարգմ. կ. Հ. Ջալալեանի։ Թիֆլիս, 1903?

— Փոդի ունիտաս. (Les affaires sont les affaires). Կոմեդիա 3 գործողութեամբ. Թրգմ. ֆրանսերէնից Ս. Շխեանի. Մուրճ 1903, թ. 7–10։

Տես Մուրճ 1901, թ. 9, Տիգրան Չ-ի յօդուածը. Ո. Մ-ի մասին։

ՄԻՐԻՒՒԻ (Ծօժէն տը). — Մարիօն Տրլօրմի խռովարարութիւնը կամ պատմական տապալանք. վէպ. Թարգմանեց Գրիգոր Չիլինկիրեան։ Զմիւռնիա, տէր և հրատ. Տ. Յ. Տէտէեան։ Տպագր. Տէտէեան, 1876–78. Ա հատոր. 4°, 206 էջ. – Բ. 210. – Գ. 212. – Դ. 210. – Ե. 192 էջ։

Մխրա Գօրգիճ Խան. — Տես Ազգասէր 1847, էջ 156, 339։

Մխրա Գասէր Մխիթեանց. — Տես Ազգասէր 1846, Գ. 129. – 1847, 156, 339։

Մխրա Խակեանցեար. — Տես ՄԵՒԻՒՍԵԱՆ (Բ.)։

ՄԻՐԶԱ-ԱԻԱԳԵԱՆՑ (Ի.) — Առևտիր, նրա կեանքը, գիւտերը։ Բագու, 1897. 64 էջ?

ՄԻՐԶԱ Սարգիս վ. Անանդեցի, որդի Տէր Յովհաննու Միրզայեան). – Մեծն Ներսէս կամ Հայաստանի բարերարը, ողբերգութիւն ի չորս արարուածս. հեղինակ Պ. Սարգիս Միրզա վ. Նանդեցի, անդամ Հաշտենից, վաստպրական և Աղքատասիրաց ընկերութեանց. ներկայացեալ յառաջին Նուագ ի 16 յունիսի 1861, ի վաստպրական անդրանիկ թատրոնի Զմիւռնիոյ։

= Ա տիպ. Փարիզ, յԱրամեան տպարանի, 1858?

= Բ տիպ. ի Սուրբ Երուսաղէմ, ի տպար. սրբոց Յակովբեանց, 1863. փոքր 4°, 68 էջ։

— Վիկտորիա Անգղիոյ բազուհւոյն Արտաքսուելի հայ բազաւորեալ սերիլը։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1866. Անգղ. և հայ. 8°, 95 էջ։

Հմմտ. Ազդ. Արարատեան 1866, թ. 784։

Խմբագ. — Տես Իրաւունք չարաթաթերթ։

Թարգմ. — Տես ՊՕՇԼՆ Մ. Ա. դր։

Մատեան տոմարի Ազեք. Մատուլ 1871, էջ 169։ – Ազդարար Արարատեան 1871, թ. 909. – Մասիս 1871, թ. 1087, «Արտօրմի» յօդուածը։

ՄԻՐԶԱՔԱՆԴԵԱՆՑ Խորէն քահանայ). — Գոլ Մխիթարի, Ոդմունիանու և Եզոփոսի բնութիւնք առակներք, թարգմանութիւն Խ. Ք-ի Մ։ Բազու, Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան տպարան, 1878?

Կենաց. Փորձ (Բրիչ) 1879, թ. 4։

— Պատմիգիկ, բանաստեղծութիւնների հատոր I. մասն Ա, Բ և Գ. 1876?

— Միրիր բլնուտիններիդ. պատմութիւն գաղթականների կեանքից Հիւսիսային Ամերիկայում։ Թիֆլիզ?

— Պատուիրը մայրենի լեզուի Այբբենարան և ընթերցարան կարդալ գրել?

— Այբբենարան կարդալ և գրել?

— Հայկական գեղագրութիւն փորձիկ?

— Այբբենական խոշոր տառեր քարտեզների վրայ?

— Այբբենարանից առաջ մի գոյզր?

Թարգմ. — Տես ՆԵՐՍԻՆՅԱՆ Լ. ԱՄԲՐՈՆԱՅԻ։

ՄԻՐԶԱՔԱՆԴԵԱՆՑ (Յովհաննէս). — Արարատի մէջ (1868, էջ 84, 1871, 109) տասանաւորներ տնի։

«Միրզայ աւ Մասիս, Մասիս աւ Միրզայ» տասանաւորներ, Սիօն 1875, էջ 106–109։

Միրզայ և Աննա. — Տես ԲԱԲԽՈՒԴԱՐԵԱՆ (Գ.)։

ՄԻՐՋԱՅԵԱՆ (Գրիգոր). — Արցունքներ «Ախալ վարդի». Բանաստեղծութիւն Ա. Իսահակեանի. Երաժշտութիւն Գր. Միրզայեանի. նուէր Տիգրան Ղալբանդեանցին։ Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան տպարան», 1904։

— Հայ ժողովրդական երգեր. ժողովեց, ձայնագրեց, ներդաշնակեց Գր. Միրզայեան. «Հայ ժողովրդին երգի անսպառ աղբիւրին».

Ա պրակ՝ ա. «Արևելք հովին մեռնիմ». – բ. «Հարբրան». – գ. «Արևն կուգայ ձիասար», խառն խմբի և դաշնամուրի համար. – դ. «Ա նազանքմ» դաշնամուրի համար։

— *Chants populaires arméniens*, recueillis, transcrits et harmonisés par Grigor Mirzajan. Edition du Dr. A. Boudoughian. Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան Արագատիպ» տպարան, 1904։

ՄԻՐԶԱՅԵԱՆՑ (Գրիգոր Տ. վարժապետեան). – «Բանաստեղծութիւն, Աս քաջ հարտասանն իսաչաքչխ», ետն, Արփի Արարատեաց 1855, էջ 78. – Այլ բանաստեղծութիւն առանց տեղի, էջ 83, և ապա նամակ մը նոյնէն. – Այլ, յէջն 95՝ ամէն բան ի գրավ. – Յէջն 102՝ այլ բանաստեղծութիւն, պատասխանի Մարուքէ Պօղոսեանի. – Այլ յէջն 113՝ «Պատասխանի գրոյն Պ. Քարոխեան Գրքագաճոյ»։

Միրզայեան Մանուկ Պէյին վարդը. — Տես ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (Հ. Պ.)։

Տես նաև փարոս 1873, տետր Բ, էջ 31. – Մուրճ 1903, թ. 7, էջ 125 ծանոթ.։

ՄԻՐՋԱՅԵԱՆ (Յովհաննէս քահանայ վանանդեցի). — Ակռիխական Հայաստանի տապաչաւիեալ Յովհաննու Միրզայեան վանանդեցի վարժապետ քահանայի Ջմիւռնոյ, 1836, տպեալ յՕրմպռիւլ, ՈՄՁԼ. ի տպ.ի երից որդւոց Պօղոսի Ալապեան Ապուչեհցւոյ. 8°, 640 էջ։

Նիւթէն է Ս. Լուսաւորիչ և գարձ Հայաստանեայց ի լուսաւորութիւն։

— Ոսկի դար Հայաստանի. Երգեալ Յովհաննու Միրզայեան վանանդեցի վարժապետ քահանայի։ Ի Ջմիւռնիա, յԱստուածատրի Սըբոյն Մեսրովպայ, 1841–ՈՄԽ. 8°, ժԶ + 482 էջ։

Յառաջաբանին մէջ՝ Հեղինակին ուրիշ երկասիրութիւններ կը ցուցնէ. «... ի խնդրոյ ուրուք ուսումնական բարեսիրի և քաջ լեզուագիտի Պարսկականին և Արաբերէնին, գՓէնտի Աղդար անուանեալ գբարեյաջողն՝ ի պարսիկ լեզուէ ի հայս տապաչաւիեալ բան թնազարին՝ պարզաբանութիւնեամբ նոյն լեզուական խնդրոյի. գերկաքանչիւրն՝ այսինքն գպարսկերէնն և գմարտիմանութիւնն հայոյն գրովք ի մի գիրս բովանդակեալ, և իւրաքանչիւր տանցն գնշանակութիւն հանդէպ քնարին հագեալ, յորում գամենայն հատուկ խորհուրդսն ի մտութիւնդ յաւաքիցի վարս հաւաքել. Զկնի քանաւործութիւն իմն ի չափսնոս ոտից Տեառնս Հայկայ, Արամայ եւ Արայի անուանեալ. ի սմա նախնեաց մերոց գործութիւն և գաւաքնութիւն գեղեցիկս նկարագրեալ, երդիծանէ գՇամիրամ... հպերդէզ գԱրայ վան տարապարտ մահուանն՝ զոր պատուդ դեղեցկութիւն իւրոյ և ողջախոհութիւն բնկալաւ ի նմն Շամիրամէ... Յետ որոյ գկերտութեածն ի հազնիցդ՝ Ակռիխական Հայաստանի անուանեալ, գտպագրեալ ի կոստանդնուպոլիս ի 1836 թուին... ի վերջ գտայն գՈսկի դարն Հայաստանի գլխորին յերիս իւր. յորում գանձկութիւն նախանձելի գործոն գեղեցկիկս նկարագրեալ հաստատէ ապացուցանելոյ նմա նախկին իրանձարուրք երկնակուսութեանն այնմիկ Հայաստան եղեւ, ուր անկեալ գրախտն ի բնակութիւն նախածայրին մարդկութեան։ Ինչ աւելի դիպուածոյս. զի տիրահաւէր կուսութիւն նորին յերկրի հաստատուկ, չարժանապոյծ գովանի առնս գտագարութիւն նորին տեսանել»։

— Հատ ներբողական ի սուրբ Խաչն Փրիստոսի և պատմագրական առաստացութիւն ի սուրբ Նշանն վարագայ, և Սեբերիանոսի Կաբադացւոց եպիսկոպոսի Հատ ի վերայ բանին Ի՛ք «Հուր եկի արկանել յերկիր, եւն.»։ Ի Մոսկուա, ի տպ.ի Ալեւելեան լեզուաց ճեմարանի Տեառց Լազարեանց, 1853. 12°, 119 էջ։

Հրատարակիչն է Մ. Մուրեանց, որ և Սեբերիանոսի հատին սկիզբը գրած է հետեւեալ Ազդարարութիւնը. «Ի վայելս միթայոցն Ինանսիրաց՝ կամ եպս ինձ ի վերջ տատնկանս յաւելուլ գատ ի Հարցն մերոց թարգմանեալ գգեղեցիկ հատն Սեբերիանոսի (զոր որ նոյն է՝ Սերբերիանոսի) Կաբադացւոց Եպիսկոպոսի, ասացեալ ի քանն «Հուր եկի արկանել յերկիր»։

Մի յայնցանէ է հատս այս, որոց անծանօթ կան գարդ Հնախօսքն Լուսոյ՝ ոչ միայն ատ ի չգոյէ Յունական բնագրացն, այլ և ատ պակասեալ ի հաւաքելմս անդ Նախնական թարգմանութեանցն ի Հայ՝ տպագրութեամբ ի յոյս բնծայելոց յարդիւնաչատ Հարցն Մխիթարեանց ի վանս Ս. Ղազար ի Վենետիկ յամին 1830։

Օրինակ հատիս կայր ատ իս ի վաղուց հետէ ինձ ի ձայնարարեալ գերհմութեամբ յամին 1827, ի Ս. Փրկչի վանս Ակնայ ի միջէ եւեթ յանձինս ատենի քնդունէ եղելոյ ատ բարեգործեալ Պետրոսի Նորին բահանայի՝ Յովհաննու Արքեպիսկոպոսի Ջմիւռնացւոյ»։

— Հերքումն կարծեաց գնացելոյ արդոյն Պետրոսի ի Հռոմ, զոր գրեալ է Տ. Յովհան գիտնական քահանայ Միրզայեան վանանդեցի, բազմարդիւն վարժապետ Մեսրովպեան վարժարանին Ջմիւռնիա, ի տպ.ի նորընոր Տէտէեան, 1853. փոքր 4°, 44 էջ։

Տես և ՄԻՔԱԻԱՆԵԱՆՑ (Թ. Մ.)։

— Տնտարան հանիպիսիցն Հայկայ, Արամայ և Արայի. զոր յօրինեալ մնծանուն Տ. Յ. Վ.., նուիրէ ատ Պարոն Գրիգոր Կոստանդեան Ջմիւռնիա, ի տպ.ի նորընոր Տէտէեան, 1856. 2°, 151 էջ։

Գիւնադ. Արեւմուտք 1859, թ. 21։

Թարգմ. — Տես Գիմնաս։

ՄԻՐՋԱՅԱՆ (Յ. Զ.) Թարգմ. — Տես ԼԵՐՄՈՆԹՈՎ Մ., — ՎՕԼԻՐ ԱՔՕԲ։

ՄԻՐՋԱՅԱՆ (Պ. Նշան). — Տօրա, սիրային վէպ մը։ Զմիւռնիա, ի տպ.ի Տէտէեան նորընոր, 1871. 8°, 225 էջ?

Տմոռ. Փող 1872, թ. 65։

— Օրիորդ Մարի, իրական վէպ մը, 1879?

Առաջին յերիցին հրատարակման առթիւ գիւնադ. Արեւելեան Արեւստեաց 1879, թ. 1123, 1126, 27։ «Գամբանական արուեստանեալ ի սգալի մահ... վանմ. Յովհաննէս Լ.ֆ. Պապերեանի». Հանդ. Ամսօրեայ 1888, էջ 31։

ՄԻՐՋԱՅԵԱՆ (Պօղոս) Թարգմ. — Տես ՀԱՆՈՒՆԻՔ։

ՄԻՐՋԱՅԵԱՆ (Ս. վանանդեցի). — Տես ՄԻՐՋԱ, եւն։

Մրգոյեան (Գ. = Գաբօ). Մանուան առթիւ Ադբիւր 1902, թ. 11. – Մուրճ 1902, թ. 12 (Ա. Լիսիկեան)։

ՄԻՐՋՈՅԵԱՆ Յ.) Թարգմ. — Տես ԼԻՏՏՈՒՆ (Լ.)։

«Միթիաս», վէպիկ (հին Բաբելոնական կեանքից). Թարգմ. Մեր. Ազբիւր 1892, էջ 119–133։

Մխիթարեան վարժարան. — Տես Երկրագունտ 1888, էջ 333։

ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ (Տ. Մ.) — Ջրհոսանք, կամ Հաւաքածոյ գաղղիերէն հատրնտիր առակաց։ Հանդերձ բառական թարգմանութեամբ և ճոխ բացատրութեամբ. Ա. տետր։ Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1887?

— Բ տետր, 1888?

ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ (Բագրատ). — Թուաբանական հիմնիրներ տարրական ուսումնարաններէն համար I մասն. կազմած Զախարովի և Պաուլսոնի եղանակով, 1878?

— Ժողովրդական գրադարան, հրատ. Բ. Միրիմանեան։ Տփխիս, տպ. Մ. Վարդանեան, 1886.

— Ա. Հայաստանի Լուսաւորիչ Ս. Գրիգոր?

Գիւնադ. Մշակ 1888, թ. 43։

— Բ. Հայաստանի առասիլ յուսուորիչներ թագիոս և Բարթուղիմէոս, 1887?

— Գ. Սուրբ Լուսիաժին։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Ռօտինեանց?

— Դ. Սուրբ Աստվածնից, Պետրոսեանց և Վարդանեանց գօրավարների մասին. արտատպած Արարատ ամսագրից։ Էջմիածին, 1887?

— Ե. Ակիլես Պոկի «Հայր և որդի» և Հայ գիրուհու։ Թիֆլիս, 1887?

Քննագ. Արարատ 1887, թ. 5։ – Մշակ, թ. 50։ – Նոր-Դար, թ. 77։

— Զ. Վիլիամ Տէլլ։ Ս. Պետերբուրգ, տպ. Սկօրօխօդօվի, 1888?

— Է. Դևերսա տիկ?

— Ը. Արքեպոպի մասին?

— Թ. Իշխանս պանդուխտ իսկության։ Թիֆլիզ, տպ. Մ. Վարդանեան, 1890?

Քննագ. Մշակ 1890, թ. 90, 91։

— Հայրիկին. Հրատ. Բ. Մ., 1893?

Քննագ. Տարազ 1893, էջ 528։

ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՑ (Յարութիւն) թարգմ. – Տես ԲԱՍՄԱՋԱՆԵԱՆ (Շ.)։

— «Ինտալէն գիրը» (միջնադարեան ուսուցչի յիշատակարանից). Մուրճ 1894, էջ 1154–62. 1322–26. – «Շօլմա Խոմիտասի և նրա պոէման», 1896, 425–440։

ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ (Յովսէփ). — Մարդու կազմուածք պատկերազարդ։ Տփրխս, ի տպ. ի Բուղդանայ Մունիմոյեանց, 1871. 8°, 43 էջ։

ՄԻՇԿԻՎԻՉ (Աւտամ). — Կոնրատ Վալհելրոդ. թարգմ. Պ. Մարգարեանի։ Բաքու, տպ. «Աղօր», 1893. 8°, 56 էջ։

«Խարձ հօր ի տուն» (թրգմ. Հ. Փ. Փուչե.) Բազմավէպ 1887, էջ 29. – «Վիլլին», Նպաստ 1895, էջ 247. – «Տագ երիտասարդութեան», Ալեհաւր 1898, էջ 255. – «Նախահայրեր». – Բ Մաս, տեսարան Բ. 302. – «Ցարբոք», 334. – «Խրիմի հեղևղներ. Բազչեսարայը», (թրգմ. Ռ. Նոեմբրիոս Աղոնեան) Մուրճ 1901, թ. 7, էջ 109։

ՄՔՐԼԻՐ (Մաքս). — Տես Բիւզանդիոն 1900, թ. 1234–36 (և. Խաչկոնց)։

ՄԻԽԱՅԼՅԱՆ-ԱՒՄՈՒՆԻ. — *Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen.* Durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien. Autoris. Uebersetzung aus dem Franz. Mainz, 4°, p. VIII + 350.

Քննագ. Oesterreich. Litteraturblatt, p. 721. Տես Հիւլեմնիւ։

ՄԻԽԱՅԼՅԱՆ (Վասվոյագ). — «Լեռների վերայ բնեհատած հայկական մասին կովկասեան առասպելները». Հանդ. Ամս. 1892, էջ 75, 102։ «Յօդուածագիրը մեծ չափոյթեամբ կը բաղդատէ կովկասեան այլեայլ ցրուցաց հետ նաև Հայոց ցրուցները Արտաւազդի, Շիդարի և Մհերի վրայ։ Ույն հետաքրքրական հատուածը (յոյս տեսած Լուսոյ կրթութեան պաշտօնաթերթի ամսագիրներին մէջ 1883, Յունուար, 100–117) թարգմանութեամբ մեզ յղած է Պր. Տ. – Մ.», անդ։

ՄԻԽԱՅԼՅԱՆ (Տ. Հ.) — Աչլուռ–Տարկայի սիպագիր արձանագրութիւնն

«Այս տեղագրով գերմանիոէն գրքոյկ մը հրատարակուեցաւ այս տարի վիէննայի մէջ, իբր մաս վիէննայի Հնմարանի պաշտօնական հրատարակութեանց։ Հրատարակիչն է հնչակատար դասախօս Պ. Տ. Հ. Միւլլէր, մինչ արձանագրութիւնը գտնող և նկարագրողն է աստրիացի գասախօս Պ. Լեռէֆ վիէնց», հուն. տես Լրկրագոցեան 1886, էջ 308, յղագրածագիրը՝ 2(հրագ)։

Տես նաև Արարատ 1870, էջ 110, 174։

ՄԻԽԱՅԼՅԱՆ (Փ. = Friedrich Müller). – *Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen.* Lex – 8, 24 էջ. Wien, Gerold. (S. B. O. f. 1876. N°. 781).

— «Փրիդրիխ Միւլլէր և Հայկական նոր Մատենագիտութիւն». Հանդ. Ամս. կր գրէ 1887, էջ 167. «Ազգիս բանասիրացը ծանօթ է անուանի լեզուագէտն և լեզուաքնին Փրեդերիկ Միւլլէր գիրմանացին, որ նահ հայերէնի մասին մեծ արդիւնք ունի՝ մանրախոյզ քննութիւններովն ու համալից տեսութիւններով։ Այս գիտնականը մեր մատենագրութեան վերաբերեալ քանի մը նորատիպ գրոց հրատարակութեան առիթ՝ այսպէս կը խորհրդածէ վիէննայի «Աստուրեան ամսաթերթի վան Ակնեցւոյ» պարբերականին մէջ.

«Հայ ժողովուրդը կանուխ գրքասունութիւն ընդունած լլալով՝ միշտ աւելի արեւմտեան քան արեւելեան կողմ միտած է՝ նահ, ինչպէս իր քաղաքական դէպքերը կը վկայէ, ի հնոս իր քաղաքականութեան, որ վերջացաւ Հրէից քաղաքականութեան նման՝ հայազգի ժողովրդոյ ալ վայրագութեան ցրուելովը։ Ետը այսպէս արտաքին յարաբերութիւններն ի սպառ վատթարացան, ազգն իր մտաւորութիւնն առաւելապէս իր նեղքին կենաց վրայ դարձուց, և նոր մտաւնականներ իր հոգ մտաւնագրութեան վրայ։ Ու մինչդեռ ուրիշ ազգեր ի կորուստ կը դիմէին՝ ինք հոս ուրիշ կուսան մը գտաւ, որով կարող կ'ըլլայ իր ազգային վրայ գուարթ աչօք նայիլ և արդի քաղաքականութեան բարեմասնութեանց մասնակից ըլլալ։

«Քանի որ այժմեան լեզուագիտութիւնն ապացուցած է՝ թէ հայերէնն հնդեւրոպական լեզուաց չարքին կը վերաբերի, որ ըսել է թէ Լերոպիոյ կրթեալ ժողովրդոց լեզուացն ազգակից է, Հայք իրենց լեզուովն և հին ու հնաւանդ մատենագրութեամբը մտաղոյնս միրձեցած են մեզի. որով չենք կրնար այս ազգին ալ չնտիրել այն մտաղրութիւնն որ ուրիշ գերմանացիք ժողովրդոց կը նուիրենք, կոր օրինակ լեզուաբանութ և պատմութեան։

«Առաջիկայ երկաբերութիւններս լաւ մասին կր ցուցնեն՝ թէ հայազգի գիտուններն Լերոպիոյ գիտնական չարժմանց հաղորդ են, և արեւմտից կրթութեան ու գիտութիւնն իրենց տեսակական կարեւոր միջոցներբը մատակարարել կ'ուզեն իրենց հայրենակցաց. և լաւ մասին ապացոյց են՝ թէ կան հայ ազգին մէջ ալ մարդիկ որ իրենց ազգային գրականութիւնը մեծաւ փութով կ'ուսումնասիրեն ու կր իմանան. և թէ՝ ասոնց ալ աշխատասիրութիւնքր կրնան այլ ազգութեան մէջ ի համեմատութիւն գալ արեւմտեայ գիտնոց երկասիրութիւններն հետ»։

Այս յիշեալներ նախերգանքէն եւեւ՝ Փր. Միւլլէր կ'անցնի մանրամասն տեղեկութիւններ տալու նոյն երկասիրութեանց իւրաքանչիւրին վրայ. որ են՝ 1. Հ. Հեր. Տէրվիշեան՝ Հնդեւրոպական եռախոչեղու. 2. Հ. Ա. Կոշլաեան՝ Բառագիրք գերմաներէն–հայերէն. 3. Փափաքաւորելու գիրքերու յոյն հայագիտին յուանալեզու գիրքը՝ Յաղագս ծագման եւ զարգացման հայերէն Մատենագրութեան մեջ.

չեւ ցկատարած ի դարուն. և 4. նոյն հիպինակին հայկական չափուց և կշռոց վրայ պիտանի գրուած. քր՝ Ձառնելուածք ի հատակոտոր մնացեալս ի հայ Չափաբանից, այժմ զաւալինն քարտմանեցոց ի յոյն բարբառ եւ ծանօթութեամբք հոխտեցոյց։

Առաձինն կերպով ուշադիր է բարմանմուտ գիրմանացի գրիչը Ընդհանրական նախաբեգուին առաւելութեանցն, որ իւր յատուկ մասնագիտական հիւն է, և զոր առանձինն յանձնելով այսպէս առնել կը հանէ Ներոպիոյ գիտնականաց։

« Առաջին գրոց հնդիսակը՝ Տէրվիչեան, վ ինն նայի Մխիթարեան Միաբանութեան անդամներէն, որ չատ տարիներէ ի վեր կը վարէ իր գործունէութիւնն ի Կ. Պոլիս, աշխատեցաբար լեզուաց արդի համեմատական լեզուաքննութեան համաոտ բանասիրական մը կու տայ։ Ձին և նոր լեզուաքննութեան մէջ եղած տարբերութիւնը բացատրելէն ետեւ, ի նկատութիւն կ՝առնու լեզուի մասերը (Sprachschatz) որ մէջարկութիւններէ, քնաձայնութենէ, չոդոմաբառերէ և գոյատրարական արմատներէ կը կազմուի։ Այս վերջիններս (արմատները) կը բաժնուին բայական և անուանական արմատներու։ Ուշադրութեան՝ հնդեւրոպական նախալեզուին և հայերէնի մէջ գտնուած տուական ձեւերն ընդարձակապէս կը սպրսկէ, և ապա (էջ 59) հնդեւրոպական նախալեզուին բայական արմատները ցանկ մը կը յաւելու, որուն մէջ հայերէնն գտնուած կազմութեանց վրայ կը խօսի։ Այս ցանկը կը հասնի մէջ 116։ Ձետոյ (117–122) դիտանութեան արմատոց ցանկ մը կը յաջորդէ։ Այս երկու ցանկերուն արժէքն այն է՝ որ բուռ մասին ինքնագիր են, ինչ ինչ նկատութեան արժանի կէտեր կը բովանդակեն, և լեզուագիտական հանդիսի մը մէջ մանրամասն քննադատութեան արժանի են։

« Ձետոյ կու գան քնակիրութեան, սեռականաց ատեմանութեան և իմաստականաց կազմութեան վերադասութիւնները, որոնց վրայ կը յաւելու հնդիսակն՝ նոյնութիւն ու իսնարհութիւն։ Դրքին վերջին մասը կը կազմեն երկու գլուխներ, որոնցմէ մին՝ բառ Ա. Ֆիքին մեկնութեան եղանակին, կը խօսի Ընդհանրացոց լեզուի մեծերքին վրայ, իսկ միւսն՝ արդի լեզուագիտութեան պատմութիւնը կ՝տնձայէ։ Էջ 198–206 արմատներու քով մեկնուած հայերէն բառերու այբուբենական ցանկը կը բերէ »։

Այսչէս կը խորհրդածէ գերմանացի մտաւորականն այս հայերէն երկասիրութեան վրայ։ Ներէ յայսմ մասին ստորագրիչը մեր առջեն անցան և հանապարհ հոդեցին, դեռ կայ մեր բանաւիրաց ալ քաւական նիւթ քնիկ լեզուին անապատ քովուց մէջ անդուլ կարծելու այն ուղղութեամբ։ Միայն՝ աշխատանքն օգտակար և հետեւանքն իրական լեզուաց համար՝ հարկ է նախ մեզ լեզուի տարերք չեն քննութիւր լոկ կանխակալական, երեւակայական, ընդօրական մեկնութիւններով կամ մրացածին օրէնքներով, ինչպէս յաճախ տեսանած է մեր ազգի հայագիտաց կողմէն. և երկրորդ մանաւանդ՝ հանդնալ և համոզուած պէտք է ըլլալ՝ թէ այս օրս կայ իրօք գրական պիտութիւն մը Լեզուաքննութեան անուամբ, որ ընդհանուր և մասնաւոր լեզուագիտութեան իսրատմուխ մանրակրկիտ դիտողութեամբքն անհրկրկելի օրէնքներ ունի հաստատած, և հիմայ բաւմամբ հաստատեր յատուկ մատենագրական մը կը կազմեն այս հզօրագիտ գիտութեան, որ մեծ լոյս սփռած է գլխաւորապէս հին աշխարհի պատմութեան վրայ »։

— Փր. Մխիթար հայ նշանագրոց մասին յօդուած մը գրած է, « Zur Geschichte der Armen. Schrift » Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes հատորեայ թերթին մէջ (Ի տարի 1888, տետր 3, էջ 245–248) զոր հոս ամբողջապէս կը թարգմանենք » կ՝ըսէ Հանդ. Ամս. տես 1889, էջ 86–87։

— Bibliographie պատմութեան Վէնետկայ, տպ. Ս. Պետր. 1887. և Մատենադան Տաթեւացոյ, տպ. Ս. Պետր. 1885. – Հայ. Թրգմ.ը Հմ. 1888, թ. 7, և Ամենուն 1888, թ. 23։

— Նոյն թերթին մէջ, էջ 259–262 Մատենադարանական մ՝ուխի Ալոաքել Դավրիժեցոյ (Վաղարշապատ, 1884) մասին, ամբողջական թարգմանուած ի Հանդ. Ամս. 1889, էջ 139–141։

— Armeniaca VI: Sitzungsbericht der K. K. Akademie der Wissenschaften. Philosoph. – histor. Classe Band CXXII, 1890. Հայկականք 9. Թրգմ. Հանդ. Ամս. 1890 էջ 283. « Վրանոյ հայերէնագէտն Տր. Փրիդ. Մուլլեր Հայկականք 9. անուամբ հատուած մը հրատարակած է վիեննայի Վիտութեանց Հնմարանի Նստից տեղեկագրոց փիլիսոփայական – պատմական բաժնին մէջ։ Այս հատուածին մէջ կը Հանայ գիտնականը 69 հայերէն բառից առաւելագանութիւնը գտնել։ Հեղինակը նախնապար այն կարծեաց պատասան էր՝ թէ հայ լեզուն իրանեան հիւսին կը վերաբերի, ընդդէմ կարծեաց հայերէնագէտ Հիւպշմանի գիտնականին, որ ուրոյն հիւսի մը ներկայացուցիչ կը դնէր զնայն։ Իսկ այս գրութեան մէջ կը Հանայ այդ վերջին գիտնականին գործքը չաւրտնակել՝ անոր իբր բնիկ հայերէն սեռնած բառերուն թերի ատուգաբանութեանց Հետ։ Նա կը դնենք բովանդակ հատուածին թարգմանութիւնը, առանց ամէն կարծեացն համամիտ ըլլալու »։

— Հայերէն նշանագրաց վրայ. Հ. Տաչեան կը գրէ (Հմ. 1891, էջ 68). « Փր Մխիթար հայերէնագէտը նոր հատուած մ՝ալ լոյս հանեց վիեննայի Ակեւելագիտական Ուսումնասիրութեանց մէջ հայերէն նշանագրաց վրայ։ Այս նիւթիս վրայ չատ անգամ վիճած է գիտնական հիպինակն ընդդէմ այլոց. նաեւ այս հատուածին մէջ կը Հանայ պաշտպանել իր կարծիքը՝ հայ տառերու ատրական ծագման նկատմամբ։ Այս հատուածին ամբողջ թարգմանութիւնը կը գնենք հոս՝ առանց երաչխաւոր ըլլալու հեղինակին կարծեաց։ Հեղինակն իւր հատուածին քնացան գրած է « Հայ նշանագրաց պատմութեան վրայ ». և իւր հատուածին տիտ առած է վարդանայ Պատմութեան մէջ հայ տառերու գիւտին նկատմամբ գրուածը, զոր կը Հանայ յետոյ մեկնել »։

— Փր. Մխիթարի քանի մը նոր յօդուածներ. Հ. Տ. կը գրէ (Հմ. 1891, 178). « Փր. Մխիթար հրկու նոր հատած հրատարակած է վիեննայի Ակեւելագիտական Թերթին մէջ, և ատոնց կցած է այլեւայլ մանր դիտողութիւններ։ Ատոնց առաջինն է « Վաղար Փարպեցի և Կորիւն » վերնագրով հատուած մը, Երկրորդը՝ Մխիթարայ Գոշի դատաստանագրոց Հատատմանցի հրատարակութեան, և այս առիթս նոյն գրոց հայ քնագրին վրայ տեսութիւնն մըն է համառօտ։ Երրորդ մասը կը կազմեն այլեւայլ մանր դիտողութիւններ, քառերու մեկնութիւնք, այլեւայլ մատենագրաց քնագրաց ուղղութիւնք եւն։ Այս ամէն մասերուն թարգմանութիւնը կը գնենք հոս՝ իր կարծեաց առուգութեան առանց երաչխաւոր ըլլալ ուզելու »։

— Առեփանոս Լեհացի. WZKM, VI 191 ff.

— *Notiz.* WZKM III, 3, էջ 201. Խմողութիւն մը Բուզանդայ գերմաներէն թարգմանութեան քնութեան առթիւ։

— *Ueber die armenische Bearbeitung der Sieben weisen* Meister: WZKM. IV

Band, Heft III, p, 213-216. Heft IV, p. 357. (*Հայ թարգմանութիւն գրոց Իօթն իմաստասիրաց*, թրգմ.ը տես ՀԱ. 1891, թ. 2։

— *Kleine Mittheilungen*, Persisch und Armenisch. WZKM, V, p. 68-75, und 184-190. (*Մանր տեղեկութիւնք պարսկերէն և հայերէն բառերու վրայ*), եւն։ թրգմ. ՀԱ. 1891, թ. 6։

— *Bemerkung über Grigor Narekatshi:* WZKM, VIII, 208-10. (*Դիտողութիւն Գրիգոր Նարեկացւոյ վրայ*)։

— *Neupersische und armenische Etymologien.* WZKM, VIII, 353-67. (*Նոր-պարսկերէն և հայերէն ստուգաբանութիւնք*)։

— *Pahlavi und neupersische Etymologien:* WZKM, VIII, p. 90-100, 180-92. (*Պահլաւի և նոր-պարսկերէն ստուգաբանութիւնք*)։

— *Pahlavi, neupersische und armenische Etymologien*, etc: WZKM, VIII, 3, p. 272-87 und IX, p. 286-300. (*Պահլաւերէն, նոր-պարսկերէն և հայերէն ստուգաբանութիւնք*)։

— *Ueber den Ursprung der Vocalzeichen der armenischen Schrift.* (*Հայերէն այբուբենի ձայնաւորաց ծագումը*). թրգմ. ՀԱ. 1894. էջ 244։

«Յաղորդ հատուածս, կ'րսէ Տ., լոյս տեսած է հայագէտ փր. Միւլլերի գրչէն վիէննայի Արեւելագիտական թերթին մէջ։ Չարկ կը համարինք ընթերցողաց ծանօթացընել այս գրուխին, ինչպէս մասնաւորին ծանօթացուցած ենք հայագիտս հայերէն տառերուն վրայ գրած ուրիշ հատուածներու։ Այս անգամ բոլորովին նոր գաղափար մը կը յայտնէ հայագէտս՝ ջանալով հաստատել որ հայ ձայնաւոր տառք ոչ թէ յունարէնէն ծագած բլլան, այլ ուեհատական տառերէն»։

Այլ թարգմ. Մուրճ 1894, էջ 1089-92.

— *Armeniaca:* WZKM, X. p. 91-101.

— *Die arm. Handschriften des Klosters* von Argni (Arghana). Wien, 1896.

Քննագ. Ազատամ 1896. թ. 10, էջ 458։

— *Die armenischen Handschriften von Sewast* (Siwas u. Senqus. Wien, 1896. 8°, p. 1-13.

— *Neupersische und armenische Etymologien:* WZKM, p. 174-184. 270-280.

— *Nicht-mesropische Schriftzeichen bei den Armeniern:* անդ 129-132.

— *Zwei armenische Inschriften* aus Galizien und die Gründungsurkunde der armenischen Kirche in Kamenec Padolsk. Mit 2 Tafeln. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Classe, Band, CXXXV. Separatabdruck, Wien, 1896. 8°, p. 8, (*մասամբ թրգ. Հանդ. Ամս.* 1897, էջ 19)։

Մանուան առիթ մանրամասն կենսագր.ը տես Բազմավէպ 1898, էջ 481. «Պակ մը փրիդրիխ Միւլլերի գերեզմանին վրայ» (կ. Ց. Բասմաջեան), և յէջ 533, «Նամականի»։ — Նոր-Դար 1898, թ. 178, Բազմավէպէն առնելով գրած է Միւլլերի հակ. աշխատասէրութեանց ցանկը։ — Տես *Շրուսֆֆ-Զարպ.* «*Հայ լիզուի ուսումն*», էջեան 295-305։ — Տես նաև Խառատեան 1899, էջ 96, «Զայն Միւլլերեան առանձն» (Տիկին փր. Միւլլէր)։

Միխլպախ գերմանացի. — *Պտուղք միխիթարեան, թէուտո գործատորք և ընչատեաց սիրահարք. թարգմանեալ ի գերմանական բնագրէն հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբ։* Վալտիա, տպ. Ի. Ց. Փիւրքեան, 1869-70. Հատ. Ա. 8°, 135 էջ. — Բ. 137. — Գ. 160։

Միհէնտիանեան Ց.[1] — *Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տաճարիս*։ կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ց. Միհէնտիսեան, 1847. 16 էջ։

Տես և Հայաստան 1847, թ. 37։

Մասնաւ առիթ Արեւելք 1891, թ. 2348, 49, 2380։ — Հայրենիք 1891, թ. 89։

Միւնիւատզրի Պատրոն. — Տես Ակիաժ։

«*Միտոնի օրհնութեան հանգէս*». — Տես Ալբատ 1882, էջ 208։

Միսսէ (Ա. *տր* — Alfred de Musset *ֆրանսացի*). — *Դարուս մէկ գուշակին խոստովանութիւնք*։ թարգմանեց Գրիգոր Չիլինկիրեան։ Զմիւռնիա, տպ. Տէտէեան։ Հատոր Ա? — Հատոր Բ. 1873. 8°, 135 էջ։

= Հատոր Ա, Բ տիպ? — Գ տիպ, անդ, 1875. 8°, 165 էջ։

Հմմտ. Մասիս 1873, թ. 1372։

— *Նոր քերթուածներ.* թարգմանեց Պետրոս Խաչատուր Խէրգեան։ Իզմիր, տպագր. Մսեբեան, 1878?

— Տետր Բ. 1880?

«Ազգ երիկեան», Բազմավէպ 1894, էջ 383. — «Մայիսեան գիշեր» (թրգմ. Յակ. Տէր-Գրիգորեանցի), Մուրճ 1897, էջ 451-461. — «Դիմակահարքի մի գիշեր» (*թրգմ. նոյն*) անդ, 1900, էջ 40-47։

Միհիլ (Պօլ դը). — Խօճ Ֆա-Տուտտօ, *թրգմ.* Մ. Աճեռիկեան. Յաւելուած Փորձի 1878, էջ 1-87։

Միհիրլիգ (Գրիգոր). — *Հայրենասէր օրիորդ. Ֆրանս-գերմանական պատերազմի ժամանակուայ մի պատմութիւն. թրգմ.* Ա. Ա. Փորձ 1879, թ. 12, էջ 52-87։

Միքայէլ կամ Միխայէլ Ասորի. — *Ժամանակագրութիւն.* Ա *տիպ ի Մանչէսդըր* 1864. *ի ձեռն կարապետ վ.ի Շահնազարեան*։

Այդ տպագրութեան մէջէն 148 *էջը տպագրուած տեսեր ենք, բայց անկատար է միացած բազդատուած է օրինակի մը հետ, և տարբերութիւնները նշանակուած էն իրմէ տորեր։*

= Բ *տիպ. Տիեզն Միխայէլի Պատրիարքի Ասորւոց ժամանակագրութիւն. ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Տ. Դէորգայ Վեհափառ Կաթողիկոսի, հրամանաւ Պատրիարքի սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Եսայեայ սրբազան Արքեպիսկոպոսի և ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Մկրտչի սրբազան Արքեպիսկոպոսի։ Յերուսաղէմ, ի տպարանի սրբոյ Յակովբեանց, 1870. 8°, 622 էջ. յետոյ ցանկ 3 էջ։*

Նախաբանը կ'րսէ. «ԶՄիխայէլի պատրիարքի Ասորւոց պատմութեան ղերծն, վեմքաւեալ յայ-

պիս, ի լոյս ընծայիցաք ի խնդրոյ ուսումնասէր ազգայնոյ, քնարիր կուսակ մեզ գործիական քարոզագիր ընդօրինակակ ի լիութն Չայոց Ցլիի (1480), ի խնդրոյ Աւիր Տալլամ քժչի և ի վայելումն որդւոյ նորին Աւիր–Լուիին, ի կատարելութեան քարտքի, ձեռամբ Դ.բրաչ քահանայի Ամասիոյ։ Լին առ մեզ և այլ ինն օրինակք պատկառանք, ընդ որոյ համեմատակ՝ զտարբերութիւնն նկատ ի ներքոյ իւրաքանչիւր էջից։ Լակ զոր կայիցաքն Հին օրինակ, տարբերի յոյժ ի միւս ընդից օրինակաց եւեմ՝ լիարտմանութիւնն և եւեմ կարգաւ և ընդհայիւք պատմութիւնն, զոր լիովք ապրանով բարեպատիւ առնի ի լոյս ընծայել։

Ցչհետ պատմութեան յարեցոյք անհիմնական և դէտն քահանայութեան նորին Տհետն Միխայէլի առաքեալ և պիտառվանութիւնն հատատոյ, և ըստքանն որ վասն առաքհանաց նկնգեցոյ. որոյ համեմատ Վատապատիրք ամենակալչին Աստուածոյ, Հաւատոյ, Ակնքահանդիսից. Լիխնաւի՝ որոյ ամեն փոխութեան յետոյ ի կատարեալ ոգին, և Լրատապետի, ակիզբն առնել յատկին հիմնադրոյ նոցին յԱւաքելոց։ Ապա առանձինն դնել և պարզ կամ պիկատապ Հայոց, գիրիատաս հգեալ հինն նկնգելոյն և զոտոր Ապաքենան խոչտատ և Նարդոսիմոս, և իմանել մինչեւ ի Ա. Դ.բրաչ Շնորհալի ժամանակակիցն իւր։ Լակ Վարդան վարդապետ, որպէս առ ի վերնագրին, որ և համարի լիարտմանիչ գրոցս, չարտնակ պանատան յայորդոց Շնորհալւոյն մինչեւ ի ուր կատատնին Նարեքբերդի, և առաջ գրան իւր խօսելով զուլիարտմանութենէ գրոցս լինել ի լիուին Հայոց ի Վլ.լ, գործակցութեամբ Լյօհս քահանայի առաջոյ. Խօսի և գՀեմոյ Ն. արքայէ Հայոց, և ապա համաոտ քանիս հառ գյարձակմանէ Խաչերաց ի Հայս »։

Վերջին խոստագիրն է. « Տհետն Միխայէլի Պատրիարքի Աստուծ Համատոտ վամանակաց գրոցդ քաղուածոտ արարեալ յոլովից պատմագրաց ի վարժս քանատիրաց պատմական տեղեկութեան յԱդամայ հետ մինչեւ յհետն առաքհալ »։

= Ի տիպ. վամանեակապրութեան... հեռեկալ ի Վենետիկ գրչագրեր Յէյրուսաղէմ ի տպարանի Սրբ. Յակ. 1871. 8°, իւ + 526. 1–104՝ Յաղագս քահանայութեան, և ցանկ անուանց։

Յառաջաբանի կ՝ըսէ. « Յետ տպագրութեան մեր զամանակագրութեան Մամիկոնի Լերեցւոյ Ուռհայեցւոյ, պատշաճագոյն համարիցաք զՄխիթարի Աստուծ պատրիարքի պատմութեան գիրս ածել ի հրատարակ, որ իբրև վատպհինն չեւ է տեսանել տակաւին գլուխ, և ոչ արտաքս քան զհամս ազգային գրադարանաց անգնալ, լիակատ և օտարագիր կանխեցին քան զմեզ տալ գնորին ընթերցումն ի բարեաս Կայզրեացւոյ եւեմ ամբողջական և եւեմ բատմանեալ [1], որք հարկագրեցին զմեզ զմամանաւոր գիրութեան մեր ի քաց լիուկալ գուեմալ ի տպագրութեան առին՝ ամաք ինչ յատկագոյն մտադիր նգեալ մեր ի սոյն։ Լ: որովհետեւ կրկին օրինակք են առ մեզ վանացն և տարբեր լիարտմանութեանց, մին սովորական [2] որ առ քաղուածս գաանի, յորմէ գիտեալ է և Կապպիէլէնն. միւսն փոքր մի համառոտեալ, այլ գլխովին տարբեր լիարտմանութենէն, զոր ի գէպ համարեցաք տպագրել, իբրեւ միակ օրինակ որպէս համարիմք, որ և քաղաւ ուրք օգնէ ի լուսաբանել գխնայ։ Ցատկանէ նարկ է մեզ տալ լիովին տեղեկութենէն. այլ նախ ի գէպ համարիմք խօսել կարճառօտիւք գհնդիրակէ գրոցս որոյ հին գտանիմք յատկագոյն քան զմեզ խօսեցեալ հետատոյզ քննութեամբ...

Որպէս կանխեցաք ասացաք, կրկին են առ մեզ լիարտմանութիւնք մի քան զմի պանապատեալք եղէ՝ չարտերագրութեամբ պատմելոյն իրաց և եղէ յատատոտնէն և յատկերմէ ինչ ինչ պարագայից։ Մեք ի քաղաւ պատճառաց և ի մատանց համարիմք գերկուսն եւս ուրոյն յինչալ ի մեզ յատորի քնագրէն, լիւզկտ և ի նմին լիարտմանչէն և ի նմին յարմարուկ յատ լեզուիս մերոյ. քանզի որչափ տարբեր իցեն լիարտմանութիւնքն այնչափ մեծագոյնք են միմեանց ի յոլով տեղիս ոճով ապատատծոյն և քաղից ընտրութեամբ և պատգրութեամբ։ Լ: որ անկասկած առնէ գմեզ ի կարծիս մեր պանապան լինել լիարտմանութեանցս, այն է զի ի համառոտութեանս յայտնիկ գտանին պարագայք և մատնատոր յիշատակութիւնք բազոտիվին այլազգ քան գմեզն։ Օրինակ իմն, գծագմանէ Ագրիանոսեան խօսելով, օրինակն մեր ասէ (431) Երկուս որդիս ունել Ագրիպէի, այն է Ագրիպինի և Ագռէ, որք յանցեալ ընդդէմ պատուոյ հօր իւրեանց՝ փախչին ի կողմն Ափրիկոյ։ Իսկ միւս լիարտմանութենէն ասէ. Ագիայ խալիփային Էդիպատոսի էին որդիք երիք, յհետ մահուան հօրն երիցն իշխանացեալ՝ խորհէր ապանանել գերկուս եղբարս իւր, որոց իմացեալ գխնայ նորա, փախչին ի Ապանա. և անուն նոցա Ագրիպպա և Մամունի։

Ագր քանզի չէք ի միջի ասորական քնագիրն՝ որ կորուսեալ համարի խպատ, գծագրին է յոյժ գիտել գճարապատ լիարտմանութենէն. այլ այս իմն անտարակուսելի է, զի երկոքին եւս են ապատ լիարտմանութիւնք, որպէս գրի ի վերջաբան յատեղուածի օրինակիս եղէ (41) « Ջյոլովիք գանց արարաք զոր առ մեզ գիւտ էր, և ոչ գրեցաք զի մի աւելորդս լիտխիրճ աշխատիմ։ և էր որ կրկնեցաք գայլոց գրոց ասացեալն կարճառօտիւք՝ վասն գտեղին ընդ և գտեն պահելոյ »։ Ալ որ ինչ առաւել հետազօտութենէն և քննայատելոյ են կարեւորութենէք առ ի յայտ ածել գերկուց օրինակացս գարձէս, լիոգեալ կորովմամբ հնախոտզից, մեզ գմիտոյ գրչագրեաց տացուք տեղեկութենէն, որ առաւել քան գմիտոյ լիարտմանութենէն գյոլովագոյն օրինական գրաւեալ ունի գվարկ մեր։ Միակ օրինակ է մատենիս, միածալ, բամբակաթղթի, բոլորագիր, երկիրճեան, գրեալ ի լիուին Հայոց Ցլիի, ձեռամբ Տիրիգոր վարդապետի միաբանի Ա. կանց Առնապատի, որ երեւելի էր ի գաւառն յայնմիկ յաչխարհին Աիլիկիոյ և հատատատ ձեռագրաց հեղնակատոր լեալ։ Առաջին քնագիրն յորմէ ընդօրինակեալ է երկրորդս այս, գրեալ է քան և եղէն ամաք յատատչագոյն. այն է ի լիուին Ռլ, որպէս ցուցանէ մակդիրս այժմ (507)։ Առաջնոյ ընդօրինակողին է յարատարութենէն սկսեալ յամէ 1216 մինչեւ 1229, այն է լիուն Հայոց ԱՀՐ. յորում կրկնէ որ ինչ գՑապահէ և գնորին ամատնութենէնէ են բանք։ Իսկ Միխայէլ, որ վախճանեալ համարի յամի 1199, որպէս եղաք և մեք, հատուցեալ ըզպատմութիւն իւր մինչեւ ց1196 կամ ցհայ լիատանութենէն ՌԽԵ (603), աւարտէ երիւք ամօք յառաջ քան զվերագրութենէն Լ.ւոնի Ի. և որ ինչ յետ այնորիկ հատատոտ քանք գՑապահէ, հատարի և այն յայլմէ յաւելեալ յատորի քնագրին, մինչեւ ցամն ԱՀՐ, յորում ժամանակի էին Ցապահէ ատատերք և գտատերք ի Հեմոյ։ Ապա լեզ ոչ՝ հարկ լինի մեզ ընդոտնել, եղէ կհանք Միխայէլի անցեալ

1. Մատենական լիարտմանութենէնս արար Ն. Տիւզրիճ, հրատարակեալ յԱթենական օրագրին, յամի 1849.
2. Ռովորական օրինակն ամաք ինչ յատատչագոյն տրպագրեցաս ի Ս. Ալիոտս, այլ հրատարակութենէն նորա յետս լիուտս ցարգ, ապատեալ գնրկուսին օրինական միանգամայն հանել ի հրատարակ։

իցն գնարիւրամնիւք, որպէս և Կրիզոր ի կրկին յիչատակարանս իւր (525, 41) նմա բնծայէ որ ինչ մինչեւ ցայՀ պատմին քանք։

Իակ ես՝ ո՛ք ի մարգմանիչք նգովն կրկին երկասիրութիւնցս, ոչ ո՛ք ցարդ հշդրտագոյն ինչ լուսաբանեաց։ ԵՒրաչին թարգմանութիւնն հպեւ որպէս համարի, ձեռամբ իշօխ քահանայի և վարդանայ աչակերտի վանականին՝ նմին սատարչի, որպէս և յօրինակս ինչ նոյն թարգմանութիւնն յանուանէ յիչատակի այսպէս. «ԵՒս և մեք իակ տատապեալ ոպի վարդան վարդապետ»։ ԵՒրբ-րեալ է ըստ իմդրոյ կոստանդին Ա կաթողիկոսին յամի 1248, ի թուին ՀԽԷ։ Ցոր ստոյգ գազդն հաչուով պատահանէ 1248 ամին Քրիստոսի (42)։ Ցօխս էր ազգաւ Ասորի, որոյ անուն ի մեզ Ցնաւ լսի և ոչ Իսահակ, որպէս սմանք իմանան։ Ի հնագոյն ճառընտրի միում գտանեմք գՀան Ցակոբայ Սրճեցւոյ ի տուրն Թադէոս և Ցևգեար, «Խարգմանեալ ի թուին ՈՀԱ, ցԱստուած, ի ձեռն Շմոնի քահանայի ասորւոյ, հրամանաւ վարդան վարդապետի»։ առանդ տարակուսանաց և աստ Շմոնն է Ցնաւն. քանզի ի նմին ձեռագրի յիչատակի դարձեալ ի սկիզբն գրոցն յուրում խօսի ի վերայ բնութեան աչխարհի և բնական աչխարհագրութեան, անուն հեդինականին Ցօխս քահանայ, որ է ասէ՝ ըստ հայոյն Ցնաւս։ Ոչն սա հաւանիմ ասել՝ եթէ իցէ հղբօրորդի Միխայելի պատրիարքի Ցնաւ անուն, զոր վերագոյն յիչեցաք, այլ գիտնական և հմուտ քժչկական արուեստի։ Արդ յասացելոցս ասի դիմին է մեզ մակաբերել՝ եթէ թարգմանիչ հրկոցուկս իակ օրինակաց իցէ Ցօխի քահանայ։ Իակ վարդան վարգապետ յաքդարիչ և եթէ ճկոտին՝ պարզ և բնատնի խօսիւք ժամանակին իւրոյ յարմարեալ։ Ֆնակի հրկոքին իակ բնագիրք ասէն թարգմանեալ հրամանաւ նորին կաթողիկոսի և ի մի և ի նոյն թուականի (41)։ Նախ գնամաոան մեր զայս, և ապա գմիսն, որ և տարածեալ կայ յայգիս։

Ի տպագրութեանս յայսմիկ կարեւոր գտանեցաք դնել ի ստորեւ իւրաքանչիւր էջի գբացայայտութեան մեծի իմացութեան բառից և իմաստից որք թուին սպրդեալ յաւէտ յասորի թարգմանչէն քան զյունաբնականչէս, քանզի միօրինակ մեծութիւնք գրտանին և ի միւսում թարգմանութեան՝ մանաւանդ ի յատուկ անուանս մարդոց և քաղաքաց, զոր ուղղեցաք յայլոցս կամ ի մեզ փակագծի եդեալ և կամ ի ստորեւ։ Ցւ ուրեք եւս հարկ եկեն մեզ լուսաբանել գպարագայս ինչ դիպուց, յոր հեղինակն կարի ուշտութեամբ խնայեալ էր, մինչեւ անյայտ մնալ պատմութեան՝ որոց չիցն տնպեակք։

Երկրորդ գիրք երկասիրութեան Միխայելի է հասն յազգս Քահանայութեան, զոր ի վախճան պատմութեան իւրոյ ի միւս թարգմանութեան հայերէնին (532) խոստանայ գրել ասելով. «Կարձեալ նովին յաւով... երկրորդ անգամ ծովամոխ լինուք յանհնականն խորս քահանայական կարգաց և վարդուց, եթէ ուստի սկսաւ և ուր լցաւ և յո կատարի...»։ Ի սմին հատի փայլէ առաւելապէս հմտութիւն հեղինակիս յաստուածաբանական գիտութեան և խորին հանճար նորին։ Ցւ սկիզբն եգեալ քահանայութեան գԱդամ, առեալ իշուցանէ մինչեւ ի հմարիա քահանայապետն Ցհաւս, և անտի յԱհարաքեալ։ Ցսօի ուրուխ և գհնգից Ամմոնացն, ի մէջ բերեալ և կարգ ամուսնալացն. և կնքէ գհատն ի կամողիկոսութիւնն Հայոց, հինգ եղեալ նորա գՑհաւս կամ գՍարդոպիմոս և գԲաղեամ առաքեալն, և գհնգեկնին Հայաստանեայց կոչէ «պատկերեալ ի փրկչէն անդրանիկ հաւատով ի ձեռն Աբգարու» (27). և գգաւազան հայրապետացն հատուցանէ մինչեւ ի Ներսէս Շնորհալի։ Ի սմին հատի առաւել գգայի ցուցանին տարբերութիւնք թարգմանութեանցն, և է քան զպատմութիւնն առաւել համառօտեալ, մինչեւ առաջիկայ տպագիրն հազիւ թէ կիրարդ մասն միոյ թարգմանութեան կազմէ։ ԵՒս ոչ ասացուածոյ երկոցունցն համեմատ է բարձրութեան իմաստից հատին, յորմէ յայանագոյն երեւի լինել վարդանայ քան այլոյ ումեք հետեւորդ մատենագրի, որ և լրացուցանէ գկարգ կաթողիկոսացն մինչեւ ցաւուրս իւր կոստանդին Ա. զոր ներքոյական բանիւ գրուատաէ։

ԵՒյն Միխայելի և այլ գրատոր աչխատութիւնք և եկեղեցական մատենագրութիւնք որք չեն թարգմանեալ ի Հայոց՝ Ցորս է դարձեալ և խոստովանութիւնն հաւատոյ որ գտանի ի միասին թարգմանութեան (574) կից հատին քահանայութեան։

Իակ որ ինչ յադագս Կրիզոր վարդապետի են գիտելիք, որ է գրիչ հայերէն բնագրիս, որ խոստանայ յիր. 528, գրել կանգն 44իկ ամաց, սկսեալ յամէ 1248 մինչեւ 1272, այն է կ յարձակումն Թաթարաց ի Հայս, որոյ գործ բնծայի յայգիս մեծաւ Մաչտոցեայ ուրումն աթոռակից, խօսեցեալ է մեր արդէն ի յառաջաբանի նոյն պատմութեան Թաթարաց սպեալ ի տուրք Աղոոս յամի 1870»։

Ֆրանսերէն ամբողջական թարգմանութիւն.

— *Chronique de Michel le Grand*, patriarche des Siriens Jacobites, traduite pour la première fois sur la version arménienne du prêtre Ischôk, par Victor Langlois... Venise, typographie de l'Académie de Saint-Lazare, 1868. 4°, p. 378.

Մասնակի թարգմանութիւն.

— *Extrait de la Chronique de Michel-le-Syrien*, par Ed. Dulaurier. Journal Asiatique, tome XII, 1848 և 1849.

Տես Հայատառ 1851, թ. 13–65, «Միխայէլ ասորի պատրիարք և Պ. Տիւլօրիէ»։

— *Croisades*. Dulaurier. – Documents Arméniens, tome I, 311–409. բնագիր և թարգմանութիւն։

Տ. Ամիչան կը գրէ «Հայապատում»ի մէջ. «Ի. Ներսիսի Շնորհալոյ հետ ունեցած վիճաբանութեան համար պատրաստ է՝ միտք ի նոյն յաբել գՄիխայէլ Ասորի, և պատրաստգոյն եւս վասն հոչակաւոր պատմութեան կամ ժամանակագրութեան, որ այնքան երկար ատեն անուամբ եւեթ ծանօթ էր յԱստուրոց դպրութեան և միայն հայերէն թարգմանութեամբն գտնուէր, և քիչ ժամանակ է որ գտնուեցաւ ասորերէն բնագիրն[1]։ ԵՒւ-

1. Միխայէլ Ասորի պատրիարքին ժամանակագրութեան կորուսեալ բնագրին ամբողջութեան կը գտնուեցաւ վերջերս ի Միջագետս, և Յ. – Մ. Շապոյ ասորագէտ փոանկ գիտնին (որ ասորական բազմաթիւ նշանաւոր հրատարակութեամբք ծանօթ է գիտական աչխարհի) հրատարակից գայն անցեալ տարի (1900) գեղեցիկ նմանանմանութեամբ, և հանդերձ փոանկերէն թարգմանութեամբ (լմնեալ լրոտի քով), ուր կը գնչուին նաեւ մեր հայկերէն բնագրին տարբերութիւնքն, և ուր Ա. Վարդապետ վանացս տպագրութեան փոանկերէն յառաջաբանութեան համառօտութիւնն գրուած է։ Ստուար երկասիրութիւնս՝ չատ մի հմայական ծանօթութեամբք հոխացած է։ Ն.

բնին այդ գործը առաջին յիշողք և կարգացողք՝ մեր հայ լմարգմանութիւնն օգուտած են, ինչպէս Տիւլորէ. իսկ անոր հետեւողն լանկլուա՝ ամբողջ գործը լմարգմանելով փառաւորէն՝ հանդիսի ծանօթ լմութեամբ՝ տպագրել տուաւ ի Վանս մեր, յամն 1862, վասնզի չունենալով Շապօյի հրատարակած աստրէնն քնագիրն ուսումնասիրելու, չեմ կրնար դատել՝ լմն ո՛րքան տարբերի ի հայ լմարգմանութենէն: Համաքիմ լմն չատ տիպ տեղի երկար պիտի րլլայ քնագիրն, զոր լմոլոր է մեր լմարգմանիչն. լմերնուս լաւ կ՝ընդունի լմոլոր չատ մի առատագիտանան պատմութիւններն այլ վկայկեղծական իմդրոց վրայ, որոյ չնշմ հակատակորդ է Մխիթարէ՝ հարիւրերորդ պատրիարքն իր ազգին, որ և աշխոյժ փոխադրեց ի Ս. Ղազարիայ վանս մեծ ի Մխրանն:

Այն ժամանակի գործօնեայ կայսրն Մանուէլ՝ չատ ծանօթ մեր պատմութեան մէջ, երբ ուզեց հատատոյց դատանութեան մխաքանութիւն բնել, ինչպէս մեր կամուղիկոսին՝ Շնորհալւոյ, նոյնպէս գրեց և Մխքայէլի. և սա երեսփոխան գրեց ի Հռոմկլայ գՅովհաննէս եպիսկոպոս: Կրանօթ է ու գործն անհատոտոր մնաց. սակայն այն ատեն նչատ քաղեկամութեան և լմղմեակցութեան երկու հայրապետացն՝ Շնորհալի մէջտ չնորհալի եղած է իր գործոց և գրոց մէջ. Մխիթարէ ատեն հռիթաքար և տերեքար գրէ, խրատելով և մեզպդելով իմն մեր սուրբ հայրապետը: Շատ տարի վերջը քան զսա մեռած է Մխքայէլ, լմ. դարուն այլ վերջը, գրեթէ նոյնքան ապրած որչափ մեր Ս. Ղևբեաւս Մխիթարէ ծնած է ի 1126, և մեռած ի 1199: Մահատնէն վերջն այլ իր քաղեկամութենէն տեսեց ի Հայս. վասն զի իր յաջորդն Իգնատիոս՝ մեր լմազգասէր և հայրապետի քով կնցած է երկար ժամանակ և հան վախճանած. սատ քովն էր Մխիթարէի պատմագիրքն այլ, և մնաց ի ձեռս մեզբայոց: Կոստանդին Ա կամուղիկոս մեր՝ լմարգմանել տուաւ 'Խուիր վարդապետի մի[1], քայց անկատար մնացած կ՝երեսի. չետոյ յանձներ է վարդան վարդապետի, որ անչուշտ մեր Ալեքսէյի[2] հռչակաւոր պատմիչն է, ձեռամբ Իւրմ (Իւսակ) անուն ատորի կրօնաւորի մի, յամին 1246. և լմտի լմէ այս հատքինս հեղինակին քսամեակչատակ դիպաց մէջ՝ իատներ է և գնայկական չիշատակարանով մի:

Արդ, այս չիշատակաց համար Մխիթարէ՝ մեր ազգային պատմչաց կարգին անցած էր, ինչպէս գտատակարգէ և Ալբրիվանցին, իսկ հեղինակն մեր չատ պատմչաց նման չկգտամչ սկզբի պատմութիւնն, և չատ նոր աւանդութիւններ ունի՝ իր ազգային ոչ սակաս նախորդ պատմիչներէ և գրուածներէ հաւաքած, որով կրնայ բաւել քաղմամատու, այլ մեծ հանգար և հատատար ոճ մի չի ցուցներ. սակայն պատմական տեղեկութեամբքն մանատանդ խաչակրաց ժամանակի՝ հետաքրնական է և լրատպացուց, որպիսի է և չիշատակ առումն լրատատգեմի ի Ալաշկատինէ:

Շրէօսէր 'Կերմանացին վ.Ք. դարու մէջ չիշած է կՄխքայէլ, չգիտեմ ի՛նչ ապրիսէ առած, և կ՝ըսէ լմէ գրած է կՄնացեալ կամ Մնացորդ Պատմութեան թխմարաց. քայց կամ չտեսեմ Մագաքիա Աբեղայի գրածին հետ, որ գտնուի գրուած Մխայէլի պատմագրոց հետ, և կամ Աւետարկոցն Տարեգրոց յարուսակոցաց հետ:

Մխիայէլի ժամանակագրութեան մեծ գործոյն կից գտնուին Ձնաւագրաց մէջ անոր քանի մի տուրի գրուածքն, ինչպէս Քահանայութեան կամ Ձեռնադրութեան վրայ, և այլն»:

Տես նաև Բազմավէպ 1889, էջ 319: – Բանասէր 1899, էջ 245: – Մխոբիան՝ Հանգիստ Հաշտենից 1860, թ. 7, 9: – «Մխքայէլ Ասորւոց վանական կաթողիկոսին նորագիտ ասորի քնագրին առիթ», Ինքնակ 1898, էջ 399: – Շրուտյի-Զարպ. «Հայ լեզուի ուսումն», էջ 138: – Զամչեան, «Պատմ. Հայոց» Բ, 177. Գ. 107, 109:

Տես նաև «Ինքք ժողովածոյ ընդհանուր երկաբանական»:

Միքայէլ Վարպետեան Հայրապետական. — Տես ՇԱՒԱՂԻՉ ԵՐ.[1] — ՆԱԻԲԱՆԴԵԱՆՑ (Մ.):

Միքայէլ Փորթուգալ Փաչա. — Տես ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ Մ.:

ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ (Ազգական թարգմ. – Տես Միմոն):

ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ, Ց.) — Ընտրմնական առանձնահատուկ սուրբ. արտասանեց Ց. Մ.: Զմիռնի, տպագր. Գ. Մսերեան, 1878. 16 էջ:

ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ, Սիմէոն. – Ընդարձակ բուսաբանութիւն: Հատոր Ա. Փարիզ, տպագր. Ադամեան, 1861. 12°, 372 էջ:

— Հատոր Բ. Մարսիլիա, տպ. Նոյն, 1864. 12°. 416 և 4 տախտակ:

— Հանուատո բուսաբանութիւն, վաւերացեալ Ազատնական յազգային խորհրդոյ կեդրոնական վարչութեան: Կ. Պոլիս, տպագր. Հ. Ադամեան, 1866. 8°, 144 էջ:

= Բ տիպ. Կ. Պոլիս, տպագր. Ա. Ն. Շահնազարեան, 1870. 8°, 150 էջ:

— Պճակք իրիրավարժական բուսաբանութեան: Կ. Պոլիս, 1866?

«Ընդ ամէնը 36 պնակ... լմուաքանական ակզբունքներր փոքր տպագոյ իրիրավարժական կերպով տարրեցնելու նպատակաս չիտուած է...». Մատենագիտ 1866, թ. 743: – Տես նաև Լրեւակ 1866, 118:

— Հանուատո ուչխատութագրութիւն քաղաքական, նախապատրաստութիւն: Դասագիրք ի պէտս նախակրթական վարժարանաց (վասն Ա. տարւոյ), որոշեալ և վաւերացեալ յազգային ուսումնական խորհրդոյ կեդրոնական վարչութենէն: Կ. Պոլիս, ի տպ. Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1864. 8°, 84 էջ:

= Բ տիպ, անդ, տպագր. Ադամեան, 1866. 8°, փ + 238 էջ:

= Գ տիպ, անդ, տպագր. Ա. Ն. Շահնազարեան, 1869. 8°, 175 էջ:

---

1. Ի կարգի պատմութեան չետ մնուատ Անատատաս կայսեր, ձեռագրի մի մէջ գրուած է. «Ձքաքեաց գաղարտն ամենայն քարեաց և վմարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց, մանատանդ այսմ լուսագարգ մատենիս, վմիծագատիս Թագուհիկ և գքարտպիչն տիեզերանոչակ և վամենագով սուրբ վարդապետն 'Խուիր՝ չիչեցէք»: Խուիր իրէ սա տիչեր չկնատատաս կայսեր պատմութիւնը իրարգմաներ է:

2. Ինչպէս համարի և Վարդան Պատմագիր յորում. վարդան Պատմագիր և առաջին... իրարգմանեաց զպատմութիւն Միխայէլի կամիզոկոսին Ասորւոց»:

= Ի տիպ, անդ, տպագր. Յովսէփայ Դավաֆեան, 1873. 8°, 175 էջ։

— Նոր և բնագրական ուսումական և գործնական բուսաբանութիւն. երկհատոր. Ա հատ. 1883?

Հմմտ. Մասխ 1883, թ. 3138. – Ւյս՝ Հանգ. Ամս. 1890, էջ 161 (77), և 1891, էջ 185 (111) երկու անգամ ալ նոյն վիրքը կը դնէ. եվէ բան Մասխի 1883ին տպուած է, ինչպէս կրնայ ըլլալ և նոյն քանը 1890 և 1891ին ալ տպուած ըլլայ։

Մատուռն աւետիս Մասխ 1878, թ. 2164։

ՄԻՔԱՅԵԼՈՎԱՆ (Տ. Ս. Թարգմ. — Տես Սապատոյի Յակոբ։

Մէքայէլեան (Ֆրխատափոր). մանուան աւետիս Հաղրեմիք 1905, թ. 20 Շաբարիկ։ – Հորիզոն 1905, թ. 21։ – Մշակ 1905, թ. 50–76 մխերը։ – Մուրճ 1905, թ. 4, էջ 219, եւն։

ՄԻՔԱՅԵԼՈՎ (Վ.), — ԲԱՍԱՔ Ի. ԽՈՍԱԿԳՈՒԹԻՒՆ ԻՒՐՈՒՔԱՆՉԻՒՐԻ ԲԱՐԿԱՑԵԱԼ, ՍԱՀՑԿԵՐԷՆ, ՀԱՅԵՐԷՆ, ՅՈՒՆԱԲԷՆ, ՌՈՒՍԵՐԷՆ, ՈՒԼԱՀԵՐԷՆ, ԳԱՂԴԻԵՐԷՆ, ԻՏԱԼԵՐԷՆ, ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ, ԱՆԳԼԻԵՐԷՆ, ԳՐԵԱՑ Վ. ՄԻՔԱՅԵԼՈՎ. ՏԵՏՐԱԿ Ա.։ Ի Կ. ՊՕԼԻՍ, 1876. ԳՈՐԾԱՐԱՆ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ, 23 ԷՋ?

— Մի քանի խօսք վրայիկավկասի հայ ուսումնարանաց։ Թիֆլիս, տպագր. Յ. Մարտիրոսեան, 1879?

«Վա՛ մի պօլեմիկական բրօշիւր է». Մշակ 1879, թ. 130։

Միքիւ Ակինց Աղիւլր. – Տես ՊԱՕՇԵԱՆՑ (Պ.)։

Միլրօ–Միհոտ, եւն. — Տես ՎԱՒԴԻՆԻ։

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՑ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ. — *Խոկումն վարուց։*

Տես Գործիս 1144 էջր Խոկումն վարուց. իրենն է, տպուած առանց հեղինակի անուան, երբ Մեխթոն էր հաստատուած։

= Ի տիպ. *Խոկումն վարուց չարաչարեցեալ ի Միխիթարայ Աբբայէ մեծէ և տպեալ յամի Տեառն 1753, ի յունիսի 2։ ի վէնետիկ, ի տպ. ի Արլանտեան Ստեփաննոսի.* 8°, 43 էջ։

= Ի տիպ, յամի Տեառն 1810, և ի թուին Հայոց ՌՄՐԹ։ Անդ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու. 8°, 37 էջ։

Ասոր վերջին հրկու տպագրութիւններն հրատարակուած են «Ջայն Փրխատոսի» գրքին հետ։

— *Կրթութիւն ազգիկ։ Ընդ որում և շարակցի Ստանաւոր այբբենական առ Ամենօրհնեցեալ Կոյսն։ Շարադրեցեալ ի Միխիթարայ վարդապետէ սեբաստացւոյ։ ի քնդոյ Պարոն Մէլիքի որդւոյ Խալտարենց Պարոն Մարգարի ձուզայեցւոյ։ Տպագրեցեալ արդեամբք և գոյիւք նոյնոյ Պարոն Մէլիքի, առ ի լուսաւորութիւն ազգասիրաց մանկանց ևկեղեցւոյ. ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ։ ի Հայրապետութեան Տեառն Աստուածատրոյ հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի Տեառն 1718. Ապրիլի 26. Իսկ ի թուին հայոց ՌՀԿԷ։ ի վէնետիկ։ ի Տպարանի Անդոնի Պօղոսեան։ Հրամանաւ Միխիթարայ Աբբայի։*

Դիրքր 12°, անհարթ մանրագիր, գծափակ էջերով, ընդ ամէնը 268։ Նշարգիր չունի։ Ցիշատակարան է. «Շնորհի ամենազօրի սրբոյ հոգւոյն յանկ եղեալ աւարտեցաւ գրգուկս այս, որ կոչի կըթութիւն ազգիկ։ Յորում պարունակին բազմաշահակաց քանք օգտակարք։ Վնդրի նախ ընձեռի ի սմին իրատ ինչ՝ առ եւանական բարեպաշտ մտածելոյ զի և իսկ վնիւմ մտածական ազօթից։ Լնդ որում և չարագրին ազօթք բազմագանք։ վասն պարզամտաց, որք մինչ անձամբ իրենանց առնելոյ չեն քաւականք. այնոքիք ազօթիցեն։

Նիւրոյդ ընձեռին ի սմին վնտածութիւնանց իրաքանչիւրոյ աւուր առանձին. վասն օրինակի, որպէս զի որք ի ձեռն նախաւրձեռեկելոյ իրատուն ոչ կարիցեն առնել վնտածութիւն զրահ և իսկ նիւթոյ. գտնիայ նոքօք առնելով մի վրկիցին ի պատգոյ մտածական ազօթից։ Ջկնի որոց և եգեալք եղեն չապաղ պատգ քարոյ մտածութեան։ Լրբլորդ ընձեռին ի սմին ոմանք կանոնք, և իրատք չապաղ բարոք կիւոյ ի յիւրաքանչիւրում ժամանակի, որովք կրնիւեցնալն կարիցէ գիտել։ Լեւ վիարդ պարտիցէ քարևալ անպուսկանել զաւուրս, չշանթեր գամիաս. և զատարիս իւր։ Ընդ որոց և յինձնորին վկրնութիւնել առաւօտեան, յորում պահն կրնիւեցնալն զարթնու ի քնոյ. նաեւ զկերակ առանձոյ գքնութիւնն սրտի չամենում երեկոյի, յորժամ կրնիւեցնալն գնայ ի ննջել։

Զարդարդ եղեալ հոգւոյ ի սէրն, նաեւ ապբիանական երկպատութիւն, որ առ ամենօրհնեցեալ կոյսն Մարիամ, և գի մինչ ապա երկպատութիւն ի վարգնջուց ժամանակաց ի սիս մանկութեան չարաչարեցեալ էր ի նոյնոյ միխիթարայ վարպապետէ, որ ի ներկայիս գայս կրնութիւն ազօթից չարաչարեաց, յորժ պատկան համարեցեալ եղեւ, գի ապմ ընդ սմին ի մի տոմի եղեալ տպագրիցի. որպէս գի որք ի ձեռն չերմեռանդութեան մատածական ազօթից մարդրիցին հոգւով, նոքին առ ի հոգեւոր դատարնութիւն ինքանց չարժիցին ի սորք սրտէ գովաբանել արժանաւորապէս զարժանաւորապէս. նենդ ամենից գովութեանց գմայրն աստուծոյ զածնօրհնեցեալն Մարիամ։ Լյ թուականն հայոց յորում ժամանակի չարաչրեցեալ եղեւ երբգաբանութիւն կուսին, ցուցանի ի հետեւեալ տողս։

Ջայն թիւ ինքնամբ բազմապատկեա՛
որ ի մասանց իւր բազկանայ.
գեղեան անդուստ քայցորչեա.
իւրով ինքնամբ յողնապատկեա՛.
Ջեռնակ յիանեակս ի բաց ձգեա՛.
որ ինչ մնայ գայնս հաչուեա.
Ցայնմիկ թուոյ որ արամեայ,
գերգն կուսին եգեալ գիտեա՛.

Հինգերորդ և վերջապէս եգեալք եղեն ի վախճանի գրգկանս ոմանք ասդմունք, և երգք եկեզեցականք, որք թէպէտև նաեւ ի յայլս գիրս գտանէին, քայց վասն դիւրապէս ունելոյ առձեռն պատրաստ, գրեցելոք եղեն առանձն որոյակի. գի աժնայն ոք բան գիտիցքանաց իւրոց որքան և գիտոյ լինիցի ասիցէ։

Արդ՝ որք վայելէք գայս մեկրատարան, և հոգեզուարճ մատնիկս, և գմայլիք ի մտածութեան, և կամ ի երգաբանութեան ամենօրհնեցեալ կուսին Մարիամու, յիչեսջիք առ Տէր սրտի մաքք գհեղինակն այսորիկ գրգկան գմխիթար վարդապետն սեբաստացւն։ Ղառ գտպագրող սորին գկոստանդնուպոլսցի պարոն սարգիսն, և գծնօղս նորին՝ հանգչիցի ամենայն արեանատու ապգականաքք։ Լյ նա յիչեսջիք առ Տէր և գայնոսիկ. որք մանակիցք եղեն առ տպագրութեան մատնեսիս. և որք տչխատեցան ի արքագրութեան տպագրեցման. և դուք յիչեալք լինիջք ի Քրիստոս, որ է օրհնեցեալ ի հատեցս յաւիտեանս. ամէն։ Ջայր մեր, որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն քո»։

Ի տիպ. Կրթութիւն... ճուզայեցւոյ։ Լյ տպագրեալ արդեամբք, և գոյիւք բարեպաշտոն և

քաջատոհմիկ չահրիմանեանց երկոցունց եղբարց հարազատաց՝ բարապետեան պարոն յովսեփին, և պարոն գաբարին. առ ի լուսաւորութիւն աղօթասիրաց մանկանց եկեղեցւոյ. ի փառս մեծագոյնս աստուծոյ։ ի հայրապետութեան տեառն սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ Ձամի տեառն. 1772. հոկտեմբերի. 25. իսկ ի յիսուին հայոց ՈՄԻԱ։ ի վէնէտիկ։ ի տպարանի պեմետեայ թէոդոսեանց. Չրամանաւ մեծաւորաց։

Դիւրքր 8°, միջակագիր, զարդափակ էջեր, ընդ ամէնը 352 էջ, ընտիր տպագրութիւն, լնտիր պղնձափոր պատկերներով։ Այս տպագրր նախընթացն աւելի ունի հետեւեալը. «Չամաւօտ հրաման վերտրութեանց. զոր արարեալ է գիրապայծառ տեառն տտեփանոսի բորգնայ քարտուղարի որբոյ մոլովին, որ յապաղս տարածման հաւատոյ», առանց յիսահամարի է, 7 էջ։

Ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ կայ, առանձին այս վերնագրով. «Ներիանութիւնն՝ տալոյ գօրնութիւնն լրակատար նկատութեամբ՝ հաւատացեալ քրիստոնէից հոգեվարագ քնակելոց յերկիրս հերետիկոսաց և անհաւատից. տուեալ ի որբազան պապէն ի Տեառնէ կլեմայ չորեքտասաներորդէ յամի Տեառն 1772. ապրիլի 5. 12 էջ. յետոյ վերի «Չամաւօտ հրահանգը»։

— Դիւրք քրիստոնէականի վարդապետութիւնն ի յուսումն մանկանց հաւատացելոց, և ամենից որք ունին զպիտոյս։ Շարագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ վարդապետի Աբբայ Հայր կոչեցելոյ. եւ տպագրեցեալ առ օգուտ ամենից չանացողութեամբ նոյնոյ։ ի փառս Տեառն, և ի պատիւ ամենասրբուհւոյ Թագուհւոյն երկնից կուսին Մարիամու և ի յօգուտ ազգիս հայկազնոյ։ Ձամի Տեառն 1725. Մարտի. 8. ի վէնէտիկ։ ի Տպարանի Անդոնի Պօռթօլի. Չրամանաւ Մեծաւորաց, և փոխվիէնիով Գերազանցագունեղի Տէրակուէի։

75 էջէն կը սկսի. (սկիզբր Աբբահնարան եղած բլլալու է ինչպէս յաջորդ տպագրութեան մէջ կ'երեւայ), և կը հասնի 312, ցանկով միասին։

Դիւրք 12°, անհարթ միջակագիր, հատարակ՝ Թուղթ և տպագրութիւն։

= Ր տիպ. քրիստոնէական վարդապետութիւն։ Ընդ որում դնի և այբբենարան, ի յուսումն մանկանց հնուատացելոց, և ամենից որք ունին զպիտոյս։ Շարադրեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Աբբատացւոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ. Տպեալ յամի Տեառն 1750. յուլիսի 20. ի Հայրապետութեան Տեառն Ղազարու ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի։ ի Տպարանի Պրլանտեան Ստեփաննոսի։ ի վէնէտիկ։ Չրամանաւ Մեծաւորաց։

Աբբահնարանր կը հասնի յէջն 58, 59 էջին մէջ կայ «Չամաւօտութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան», ցէջն 68. 69 էջին մէջ. «Տեառն Ղերսէսի Շնորհալւոյ քան՝ ի խրատ ուսումնասէր մանկանց. ի դիմաց այբուբենից տուից ոտանաւոր չափմամբ», ցէջն 80. էջն 81, «Յան ներատապական ասացեալ նորին տեառն Ղերսեսի ի խրատ մանկանց ուսումնասիրաց։ ի վիմաց այբուբենից ոտանաւոր չափմամբ», ցէջն 87, էջն 88, «Կարապետի մեծի վարդապետի ասացեալ, խրատս պիտանիս մանկանց հնգեցելոց ոտանաւոր ատուիք՝ բան այբուբենից», ցէջն 99. 100–108, «Չաւատով խոստովանիմ» Շնորհալւոյ։

Այս 59–108 էջերը՝ նեքմուծուած կը թուին ինչ տպագրութեանց մէջ, էջերուն թուատմարը կը համապատասխանէ, բայց թուղթը տարբեր է։ Ուրիշ տպագրութենէն պիտի գտնուին հատորներ, որոնց մէջ Աբբահնարանին վերջին 58 էջին անմիջապէս յաջորդէ 59, «Չամաւօտութիւն Քրիստ. վարդ.» և հետեւեալ ոտանաւորները. և ասոր ալ վերջին էջէն՝ որ է 108՝ վերջ, նոր ճատկատ. էջ 59. «Քրիստոնէական վարդապետութիւն։ ի յուսումն մանկանց հաւատացելոց, և ամենից որք ունին զպիտոյս». միւս ամէն ինչ նման սկիզբի ճատկատին։ Այս 59 էջը կը համապատասխանէ Աբբահնարի 58 էջին. էջ 60 պղնձափոր պատկեր, 61 էջէն կը սկսի, կը հասնի ցէջն 282, ցանկով միասին։ Պիտի գտնուին հատորներ ալ՝ որ այդ նեքմուծուքր չունենան։

Դիւրք 12°, միջակագիր, հատարակ տպագրութիւն։

— Աշխարհաբար քրիստոնէական. Դիւրք քրիստոնէականի վարդապետութեան։ Շարադրեցեալ Աշխարհաբարս լեզուաւ Աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ վարդապետի Աբբատացւոյ. Աբբայ հայր կոչեցելոյ։ Ընդ որում և երգք տաղից առադրին, որք ի վաղնջուց ժամանակաց չինեցեալք են ի նոյնոյ վարդապետէ։ Տպագրեցեալ՝ չանացողութեամբ նոյնոյ։ ի փառս մեծագոյնս աստուծոյ, և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ։ Ձամի Տեառն 1727. Մարտի. 1։ ի վէնէտիկ։ ի Տպարանի Անդոնի Պօռթօլի։ Չրամանաւ Մեծաւորաց, և փոխվիէնիով Գերազանցագունեղի Տէրակուէի։

«Լեան առ լնդհերգօղս»ը կ'երեւի. «ի քազմաց հնաէ լսեալի՝ զքրիստոնէականէ վարդապետութենէ զոմանս հարկաւորս ուսանելիս՝ աշխարհաբառիս լեզուաւ շարագրել, առ ի յօգուտ այնց, որք ոչ ունին զբաւական կարողութիւն առ հասկանալ զդպրատրի չարադրութեան. քայց միշտ կասկածէի, ի՛ զուցէ եպերիցի յոմանց, մինչ քազմէք իցեն յայգի մերում Աչքատք յիմաստից, և քազմապարծք պիտոյ լինիցին՝ վասն որոյ մինչ հանդերձ այբբենարանին չարադրելի գմիւս քրիստոնէական վարդապետութիւնն, որ տպեցաւ յամի Տեառն 1725. ապա վերոյ ասացեալց կասկածանաց՝ զբաւարար լեզուաւ արտադրելի, և իմս վարդմնի բազձան միաց անկատար։ Նայց յայսմիկ ամի, մինչ նաեւ զքերականութենէ աշխարհաբառի լեզուին մերոյ ընձեռեցի, և զառաջին մասն նորին՝ նաեւ տպագրութեամբ ի լոյս ածի, ի բաց ձգելով կկասկածանս եպերութեաց՝ ձեռնարկի չարագրել աշխարհաբառիս լեզուաւ զայս հատատոր քրիստոնէական վարդապետութենս. որով լեզ և մի միայն գոնէիկ օգ օգտիցի, և ուսանիցի գմարկաւոր մասունս հաւատոյ իւրոյ, տակաւին արժան էր աշխատել ինձ առ այս։ վասն որոյ որք ոչ ախորժին առ այս՝ ունին և զդրաբան՝ վարժեցին ի նմին. և որոց դժուարին է այն՝ վարժեցին սովիմբ։ Նայց լնդհերգօղն պարտի ջանալ, գի կէտ առ կէտ, և բառ օրինի լնդհանուցու. այսինքն, այնպէս՝ և այնու հազանակս, բառ որում կերպի խօսի ընդ ընկերին ի զրուցատրութեան։ Գանգի վասն անտեղուն դոլոյն ապգին մերոյ՝ ոչ է այնքան ի գործածեցեալ աշխարհաբառ լեզուն մեր ի գրուածս, և այսու եպեալ է որպէս գանազոր իր ինչ։ վասն որոյ որք անհոգաբար լնդհանուն, և առանց գթալ չտեսնեան, և կամ յամր զրավարժութեամբ կորուանեն գնացութեան չարագրութեանց, և գնաւանն դիբրինացութեանց բանին։ Արդ՝ մեծազանց օգտակարութեան աշխարհաբառի լեզուի մերոյ յոյժ դիւրաբերելի կարէ ի գրուածս, եթէ լնդհերգօղքն

բարեպէս՝ չնայեցին վարժել զինքեանս ի ընթերնալ. և ի կրեն յոկզբան զուժաւարութիւն ընթերնալոյ, ոչ բարկանայեն. և այնու ի կակծանաց սրտին ի յեպերել ժպրիդին։

Վասն զի աւետիս իրաց բարեաց՝ սկիզբն դրմուարին է, բայց վախճանն լի պտղով բարեօք, և անուշիք։

Իւր զի պայս փոքրիկ գործ՝ մինչ վասն մանկանց փոքրկանց չարագրկի, կամ եպս ինձ, զի առ ի մխիթարութիւն նոցին՝ առագրիցեմ ի վերջն սրբոյն՝ նաեւ գայնս տապս՝ զորս ի քաղմաց ամաց հետէ, և բատ ժեծի մասին ի տիս պատանեկութեան իմոյ չարագրեալ էի. և օրինակքն նոցին յայնմանէ ժամանակէ ի քաղուածս տեղիս տարաժեցեալք եւս էին։ Արդ՝ գիտեմ, զի ի մէջոցի այսքանեաց քաղմաց ամաց ի ձեռն անչմտից գրչաց՝ զոչ սակաւ սղալանս պարունակեն նոքքին, վասն որոյ նաեւ որքան առ այս հնոյս տապագրել զտուին, զի այնպիսիք սղալանքն քաուխիցին։

Արդ՝ ընկալարուք զգուշաքեալ աչիատանս մեր, զոր մեծաւ սիրով նուիրեմք սիրելեացդ, ոյլ լերուք ի Տէր »։

7 էջէն կը սկսի Քրիստոնէականը և կ՝աւարտի յէջէն 74։ Ցհնոյ « Տաղարան, Ի՛ր հետեւի վկնի քրիստոնէականի վարդապետութեան, ի զուարճութիւն մանկանց՝ ուսանելոյ իւզքրիստոնէական վարդապետութիւն », 77–132, քանկերն ալ միասին։

Դիրքը 12°, միօրինակ անհարմ մանրագիր, դեղնաթղթոյզ. անհարմ տպագրութիւն։

= Բ տիպ. Գիւք... հկհղեցոյ։ Ես այս է երկրորդ տպագրութիւն։ Ցամի Տէառն 1732. Յունվարի 15. ի Հայրապետութեան Տէառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի։ Տպագր. նոյն։

Այս տպագրութեան մէջ Քրիստոնէականէն վերջ կան Շնորհալւոյն « Հաւատով խոստովանիմ », և Նարեկացւոյ « բնկալ քակղրութեամբ », և « Արդի Աստուծոյ կենդանւոյ » աղօթքներր, յհնոյ տպարանր՝ նոր թուահամարով. 120 + 203 էջ.

Դիրքր 12°, միջնակարգ, հասարակ տպագրութիւն։

= Գ տիպ. Գիրք... հկհղեցոյ։ Ես այս է երրորդ տպագրութիւն։ Ցամի Տէառն 1771. Յուլիսի. 20. ի Հայրապետութեան Տէառն Սիմոնի Հայոց կաթողիկոսի։ Նոյն տպագր։

Օրինակուած է նախորնմայէն. բայց անոր տրտպագր.ը լաւագոյն է։

Ուրիշ Քրիստոնէական.

— Քրիստոնէական վարդապետութիւն որ ի գործ ածի ի մեկնելն պատարագիս ի ժամանակի խաղալոյ։ Ցամի Տէառն 1737 ի վենետիկ ի տպարանի Ղուկոսի Պօլոլոլի։

Հակատին հետե տիրամօր պատկերր կայ Ցիսուսը գիրկր. և դիմացէն էլ 3՝ կր սկսին իրատներ՝ ցէջն 7. յհնոյ քարտրածեւ փայտափոր խորհրդատոր պատկերներ վարդապետութեամբ միասին ցէջն 100, որ է վերջին։ Ունի 46 քարտրակ պատկեր։

Դիրքր 8° միջակ, նորաձոյլ միջնակագիր, զարդափակ էջերով։ Մտքոր տպագրութիւն։

= Բ տիպ. Քրիստոնէական... իւպղալոյ։ Ցամի Տէառն 1775։ ի վենետիկ ի տպ.ի դեմետրեայ թէոդոսեանց. Չլամանեան Մեծատորաց։

Աժէն քանով յարեւնման նախորնմայէն. բայց ան լաւագոյն է։

— Տաղարան. 1727, 1732, 1771։
Տես վերեւ Քրիստոնէական։

— Դուռն փիլիսոփայութեան։ Աշխարհաբառ լեզուին Հայոց։ Շարադրեցեալ տաճկականաւ լեզուաւ, առ ի յօգուտ այնց հայոց, որք զտաճկական լեզու միայն գիտեն, և փափաքին ուսանիլ զաշխարհաբառ հայերէնն։ Աշխատասիրութեամբ Տէառն Մխիթարայ վարդապետի Ալեքսանդրեցւոյ. Աբբահայր կոչեցելոյ։ Եւ այժմիկ տպագրեցեալ՝ Յանիւք նոյնոյ վարդապետի։ Ցամի Տէառն 1727. Յունվարի. 29։ ի վենետիկ։ ի Տպարանի Անդոնի Պօղոսի Հրամանաւ Մեծաւորաց, և փոխիլեմով Գերազանցագունեցի Ներսկուտի։

Յառաջաբանի կ՝ըսէ. « Նպաստիկս մեծաւ ապաշանօք ինդրեցաւ յոմանց բարեպաշտից, զի շարադրիցեմ զնոյնիվից անուանդ, և զվարդապետեանց քայից, և զորպիսութեանց այլոց մասանց քերականութեան, այնպիսեաւ աչխարհաբառիս ոճի, բատ որում իսօսին այնոքիկ հայք, որք քնակեալք են ի փոքրն ասիա, այսինքն ի քոլոր հռոմանց տան, և ի փոքր հայաստան։ Եւ ես ոչ ունելով զամանակ արարի զվայարկութիւն վամս բազումս. և վերջապէս ստիպեցեալ ի յոմանէ անոնց՝ ձեռն արկի լատ դոյնոյ կարի իսոյ վերադառնել զքնաւորեցեալս կանոնաւորութեան, զնոյնիվանց անուանց, և զվարդապետեանց քայից աչխարհաբառի լեզուին մերոյ։ Եւ քովանդակեցի զայնս յերիտաս գրոցկս, որոց մինն է այս, որ անուանի գուռն քերականութեան, և տպագրի. և միւսն է վարդապետութեանէ մասանց քանի, և զարարատութեանէ նոցին, որ այժմիս ոչ տպագրի։ Արդ՝ այնս որ տպագրի պիտոյանաչ նոցին, որք ոչ գիտեն զհայկական լեզուս, և կամին ուսանիլ. իսկ միւսն հանդերձ տոքօք պիտոյանաչ այնոցիկ, որք աքդէն գիտեն զհայկական լեզուս, և կամին վարժել այնու առ այս, զի կարիցեն աչխարհաբառիս լեզուաւ առնել զբարդրութիւնս, և կամ նախապէս ուսանելով զայն, տրամադրիլ առ ուսումն քերականութեան գրաբառի լեզուի մերոյ։ Այլ մինչ նոքքին, որոց պիտոյ էր կերպասումն տրին՝ առ ի ուսանիլ զհայկական լեզուս, գիտէին միայն զլեզու տաճկական, բայց զի զիրատան այսորիկ առաջնոյ դրգման, այսինքն դրան քերականութեան, դարձուցանիցեմ ի լեզու տաճկական, և հանդէպ անուանց հոլովեցելոց, և բայից լծորդեցելոց դնիցեմ զքառս տաճկականս որպէս և տեսանի։ Եւ առ առաւել դիւրութիւն ուսանողացն՝ յարմարեցի ընդ ամին և եդի նաեւ փիլոքրիկ քառարանիկ, յորում նախ հայիրէնն եգաս, և հանդէպ այնմ տաճկիրէնն, և համանչանեցան ի նմին տառիս անուանց՝ վերջաւորութիւնք հգականաց սեռականաց, և յոգնականաց ուղղականաց, իսկ տառիս բայից՝ վերջաւորութիւնք առաչնոյ դիմի սահմանականի կատարեցելոյ, և վերջաւորութիւնք երկրորդի դիմի հրամայականի ներկայի, ի ձեռն որոց դիւրապէս հանաչին այլք ձեացեալք նոյնվ անուանց, և վերացմունք քայից։ Նայց գիտելի է, զի քայմաց քայից սահմանականի ներկայի հրրորդ դէմն, և հրամայականի երկրորդ դէմն եպական ի աչխարհաբառի լեզուի մերում այնպիսեաւ ձայնիւ հզերի, որպէս յայտ է յուչադրողաց, որ ոչ գնչուձն ևի ուն, և ոչ գնչուձն ևի. այլ զմիկական նչուձն ինչ ի մէջ նչմանց երկուց ասացելոց տառիցս։ Արդ մեք, մինչ այլապէս ոչ էր կարելի, առ նչանակուձն այնորիկ նչման եդաք զտառն՝ է, և այնու եպերեցաք, որպէս և իսկ տեսանի։ վասն որոյ յայնպիսիս տեղիս՝ ևն ոչ պարտի արտաքերել երկար ձայնիւ, որպէս տրտաքերի ի գրաբառի լեզուոյ, այլ կցածուցեալ կերպիւ, և իբր առ նչուձն եմի հակեցնալ, բատ որում սովոր է արտաքերել ի խո-

սիրն աշխարհս ողջոյն։ Իսկ վասն ոմանց սակաւուց արտասականաց բառից, զորս ասացն յակզբան գրկական եղեալ. պիտոյ է. զի միոյ դարձուցեալ զիարատան այսորիկ գրկան ի տաճկական լեզու, պիտոյացան քերականականք բառք, որոց լնուածքն ոչ գոյին ի տաճկականի լեզուսդ, և մեք եիժ հաւկնէին դնիցեալ պայնպիսիս բառս՝ ոչ կարէին բառնալ յայսմարիլ այնք ընդ տաճկականի լեզուի, վասն որոյ արտասանեցաք ի արտասականաց բառարանաց ոմանց՝ գայնս բառիսնս քերականականս, և այնու եղելոցեալ գպրծն մեր, և ասացն գրիցեալ գնոյնան՝ դնելով հանդէպ ինքեանց գհայերէնն. որպէս զի որք անծանօթք են այնց բառից՝ իսկոյն հայելով ասացն՝ ծանօթանայցեն։ Արդ՝ վերջասացեալ գրանս՝ խնդրեմ սիրով ընդունիլ լուզուգնաքեայ աչխատասս մեր, զոր մեծաւ սիրով Նուիրեմ սիրելեացդ. ողջ լիցուք ի Տէր »։

Իւրքր 12⁰ մէջակ. մանրագիր, 90 էջ։ Ընդէ վերջ հատուածս բառարան աչխարհաբարէ տաճկերէն՝ սա իսրագրով. « Բառգիրք Ալր Տեառն գրան քերականութեան ». 91–149։

— Փիլոսոփայութիւն գրաբառն լեզուի հայկազան տնօրէն։ Շարադրեցեալ Աչխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ վարդապետի Աբեսատացւոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ։ Ի վարժութեն նորատարից աշակերտաց դասատան իւրոյ։ Եւ ի յօգուտ այլոց ամենից՝ որք ունին զփափաք, ի գսուիթս իմաստից՝ Կրամբ Քերականութեան մբռնանելոյ։ Եւ տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ Յանիւ և աչխատութեամբ Նոյնոյ։ Ի փառս մանկացելոյն Ցիսուսի, և ի պատիւ Մօր իւրոյ Ա մէնօրհնեցելոյ։ Ցամի տեառն։ 1730։ Յունվարի 21. Ի Հայրապետութեան Տեառն կարապետի Հայոց կաթուղիկոսի։ Ի վէնետիկ. Ի Տպարանի Գաթիստա Ալպրիցի Ջէօլիմօի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Այն հակատին չալակը խաչաձեւ գարդ մը կայ Ո Կ Վ Ա չորս տառերով, սուրբ չորս տող տառ նաւոր. էջ 3 « Ինն առ բարեմիտ ընթերցօղս ». յէջն 4 Ա. Սահակայ և Ա. Մեսրոպայ պատկերը աչակերտներով միասին, և 5 էջէն կը սկսի քերականութիւնը և կը հասնի յէջն 504՝ այբբենական ցանկով միասին։

Նախաբանը կ'ըսէ. « Թէպէտ բազմութիւնք լուբաղանեաց, և յոգնագիմի պարապանդութիւնք առ գանազան գործս վերապահելոյ ոչ նեղէին ինձ բուռն արկանել գայսմանէ գործոյ, սակայն ստիպումն հարկաւորութեան, և իմոխանձումն բազմաց, և մանաւանդ պիտոյութիւնն մեծապատճեղ առ ի դիւրացուցանել կուռումն քերականութեան նորա վարժից աչակերտաց մերոյս դասատան՝ արարին զմեզ ձեռնամուխ։

Եւ զի (որպէս յայտ է ամենից) յազգի մերում առ նիւթելոյս ոչ գոյր ապագրեցեալ լիակատար բառարան՝ յորում բնաւք բառք միոյս լեզուի՝ ոչ միայն յոտ յատկականաց նչանակութեանց իւրեանց, այլ նաեւ յոտ անփականաց հոլովմանց բացայայեցեալք առաջի աչաց համարակալուին դնիցեն, հարկ եղեւ մեզ՝ զի զրպտութիւն անուանց, և բայից համակուրեալք ի սմին առ ի նպաստել տարութեան նորավարժից, և բարեվարդ ցուցանել գնոսին ի յուռումն քերականութեան, և ի համացուցումն հայկաբանութեան։

Եւ եիժ հաճոյի տալ չնորհել մերոյս լեզուի (որ ունի զմեծ փարթամութիւն բառից) նաեւ զօրինաւոր և գլխակատար բառարան տպագրեցեալ, յայնժամ առաւելագոյն դիւրանայ ամենից ուսումն գրաբառի լեզուի մերոյ, և գնասցի հասկացումն գրոց սրբոյ, և գրոցածոց արտաքնոց։

Արդ՝ խնդրեմ, զի նիժէ ի գիրս ոմանս՝ այլապէս քան ի սմին տեսանիցի հոլովումն ուրուք առնուն, և կամ բայի, անբասիրս առնիցէք գմեզ. վասն զի յայլոց այնպէս գտանին հոլովիցեալք՝ որպիսիք են ի սմին. և մեզ պարտ էր միոյն, և կամ միւսոյն հետեւիլ։

Վասն որոյ ողբ փափաքիք ոսման քերիմոցուխման, ընկալարուք գայս գործնքեայ ընծայս քաղցրատայեալ անձարկութեամբ, բատ որում և յիւնէն ընծայի ձեզ ի փառս տեառն մեծաւ սիրով, և խոնարհութեամբ։ Եւ գոյք ողջ լիցուք ի տէր. Հաճելով յիչել զմեզ ի յաղօթս ձեր, որ եմ Ամենից, Նուաստագունդն ծառայ, Միխիթար վարդապետ կոչեցեալ Աբբայ Հայր »։

Իւրքր մեծ 8⁰, մէչակագիր, հատարակ իսուրի և հատարակ տպագրութիւն։ 174 էջէն վերջ երկիչնան, իսկ գանկր հրէչնան։

Բ տիպ. Փիլոսոփայութիւն... մտանելոյ։ Եւ տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ Յանիւ և աչխատութեամբ աչակերտաց նոյնոյ... Ցամի տեառն 1770։ ապրիլի 25։ ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի հայոց կաթուղիկոսի։ Ի վէնետիկ ի տպարանի անտունի պօռթօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Յարեւնան առաչինն, 584 էջ.

— Մեկնութիւն գրոց Լուդովիկի Ալաբերեցեալ և չարադրեցեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Եբասատացւոյ Աբբայ հայր կոչեցելոյ։ Ըստ մտաց և իմացմանց մեկնութեանց Հայրն սրբոց և վարդապետաց եկեղեցւոյ. Եւ մեծամեծաց Մեկնչաց աստուածաչունչ սուրբ գրոց։ Ալ և վերաբերութեամբ Լբրայականի բուն նչանակութեան, որ երեւի ի թարգմանութիւնս բազմաց լեզուաց, Ասինքն՝ Լատինացւոց, Յունաց, Ասորւոց, Ալաբացւոց, և Քաղդէացւոց։ Եւ տպագրեմբեմբ ի լոյս ածեցեալ ի յօգուտ մանկանց Եկեղեցւոյ։ Ի հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի Տեառն. 1736։ Ապրիլի. 16. Ի վէնետիկ։ Ի տպարանի Անտոնի Պօռթօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Յէջան 3–6 Յառաջաբան, ապա պղնձափոր պատկեր Մովսեսի. 9 էջէն կը սկսի մեկնութիւնը և կը հասնի յէջն 416. յետոյ ցանկ յէջն 444։ Ապա յիչատակարան։

Իւրքր 8⁰, մէչակագիր, գարդափակ էջերով. մաքուր տպագրութիւն. լնդ ամէնր 453 էջ.

— Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ըստ Մատթէոսի։ Արարեցեալ և չարադրեցեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Աբեսատացւոյ Աբբայ հայր կոչեցելոյ։ Ըստ մտաց և մեկնութեանց Հարցն սրբոց, և վարդապետաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, և մեծամեծաց Մեկնչաց Սրբոց գրոց։ Եւ աչխատասիրութեամբ նոյնոյ տպագրեցեալ ի յօգուտ մանկանց Եկեղեցւոյ։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամի Տեառն. 1737. Սեպտեմբերի. 18։ Ի վէնետիկ. Ի Տպարանի Անտոնի Պօռթօլի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։

Կրկին հակատներէն և նախաբանէն վերջ՝ որոնք առանց թուատառաւք 5 թուղթ են, 1 էջէն կը սկսի մեկնութիւնը և կը հասնի յէջն 964։ Ապա ցանկ բանից մինչեւ 1009. յետոյ վկայութեանց սուրբ գրոց էջէն 1012, որ է վերջին։

Իւրքր 4⁰, հրկիզնան, անհաւիժ մանրագիր կամ մէչակագիր. հատարակ տպագրութիւն։

— *Տումար կարմուստ Ալսինքն. Համառօտութիւն հնոյ Տօմարին Հռոմայեցւոց. որով հասարակաբար վարի ազգս Հայոց։ Շարակարգեցեալ դիւրին ոճիւ ի յօգուտ պարգամտաց։ ի Մխիթարայ վարդապետէ սերաստացւոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ։ Ցամի Տեառն 1733. Տպագրեցեալ ի Վ.ինէտիկ։ ի տպարանի Անտօնի Պօռթօլի. Հրամանաւ մեծաւորաց։*

Հակատին չորակր տասներկու կենդանակերպ ներսն և Պ. Վ.ապարտ վանքին պղնձատիպ պատկերներ և դիմացն էջ 3 կր սկսի վարդապետութիւնր ադիւտակներով մխաբն, կ'ասարսի չէջն 40։

Դիւրք տպագրութեան, եւն, տես Պաշտոս, 1733, 1748, 1755, 1771, 1786, 1788, 1807, եւն։ Լիմ մէրտէ 1748–ի տպագրութեան մէջ եւս կայ։

— *Զայն Քրիստոսի և Հաւատացեալ Հոգւոյն։ Շարադրեալ ի Մխիթարայ Աբբայէ մեծէ։ ի տպել ծախիւք բարեպաշտ գաղատացւոց խօճայ Պարգսի Մուրատեան. և խօճայ Խաչատրոյ Պամպուիէլեան. և փեսայի նորա խօճայ Յովհաննիսի։ ի թուին հայոց. ՌՄԸ։ իսկ ի թուին Քրիստոսի. 1753. ի Մայիսի. 14։ ի հայրապետութեան Տեառն Մինասայ Հայոց կաթուղիկոսի։ ի Վ.ինէտիկ, ի տպարանի Որլանտեան Աստիանոսի։ Հրամանաւ Մեծաւորաց։*

Դիւրք 12⁰, տպագր. հասարակ, էջք 139։ կայ հեղր և խոկումն վարուց։ Ուրիշ ճակատով ու լծուա համարով։

— *Ե տիպ. Զայն... մեծէ։ Տպագրութիւն երկրորդ։ Ցամի տեառն 1810. և ի թուին հայոց ՌՄԺԹ։ ի Վ.ինէտիկ, ի վանս սրբոյն Վ.ազարու։*

Քար և նման առաջինին, բայց աւելի մանրատառ և անհարթ. առաջինր լատպոյն է. էջք 106. կայ հոս նաև «Խոկումն վարուց»ր։

— *Աբբայ Մխիթարայ վարդապետի տրամբանակ պատճառաբ որք առ բերին ընդդէմ նոցին, որք ասեն թէ ոչ երբէք պարտ է գնալ ուղղափառաց ի ժամն Հայոց։ Հրատարակեց իւր ծախքովը Վ.ուկաս վարդապետ Տէրտէրեան կարեւոր ծանօթութիւններով։ ի Զմիւռնիա, ի տպ. ի եվբարց Տէրտէեան, 1879. 8⁰, 5–29 յառաջաբան, 31–47 պատճառք։*

Յառաջաբանր կր սկսի. «Մխիթարեան Միաբանութեան երանելւոյն հիմնադրին մէկ գրութիւնր որ ցարդ հրատարակուած չէ, առաջին անգամ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայելու առեն նպատակին ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ տալ պատմագրաց այն կարեւոր յիշատակարանր, որուն պակասովր պատմութեան մէկ գէպքր մնութեան մէջ մնացած է։ Այս գրուածքին առաջին Մխիթարայ Աբբահօր գրչէն ելած բլլալր, գնէ բան մեզ, տարակոյս չմնար։ Նախ չաթագրութիւնր և հանգիպելին ոճր ասոր ապացոյց մի է։ Երկրորդ մէջի փաստերր՝ որ կր սկսան բան ամենայնի նոյն հիմնադրին առ Պ. Վ.ողովին Բնդհանրապետ 1721ին փետրուարի 22ին գրած նամակին փաստերուն հետ, և որուն Մխիթարայ գրութիւնն բլլալուն տարակոյս չկայ։ Ապրէն վ.իննայի Մխիթարեանց գրատունր պահուած և Մխիթարայ ժամանակակից ժամանակագրութենէ մր (Ձեռագիր, լմ. 195) պատէինք, թէ Մխիթար 1718ին իւր Միաբանութեան գործոց համար Հռոմ գտնուած ժամանակր, կարդնալ Գանարային առաջարկութեամբր, գրուածք մր գրած է, Հայոց եկեղեցիներր երկայու խնդրոյն վրայ և նոյն գրուածքր Պ. Վ.ողովին տուած է[1]։ Իմէ այս գրուածքր Պ. Վ.ողովին դիւանէն ելած և ի լոյս ընծայուած բլլալր, միր հրատարակած գրուածքին և անոր մէջի փաստերուն միաբանութեան վրայ աւելի կրնայինք խօսիլ. սակայն այս հարցիներ միր ձեռքր չանցնիք, ու մնակ պատմութենէ գիտնիք։*

Հիմա կր մնայ մեզի խօսիլ այն դէպքերուն վրայ, որունք Մխիթարայ Աբբահօր երեք գրութեանցր պատճառ եղած են. այսինքն կ'ուզենք քանի, նախ՝ առ Պ. Վ.ողովին տուած յիշատակագրոյն (1718ականի տարին), երկրորդ՝ առ նոյն Պ. Վ.ողովին գրած նամակին (1721ին փետրուարի 22ին), և երրորդ՝ միր ի լոյս ընծայած գրութեանցր, որուն թուականն է 1733, Ապրիլ 14»։ Տես և յառաջ. նակէ։ Ակնարկներ է այս գրուածքր։

— *Ապօրէն ի պիտս ազակերտաց իւրոց.* — Տես *Ապօրէնութեան ի պիտս քահանայից։*

— *Լուծմունք գժուարիմացից և տարակուսականաց բանից Ագիւտինի.* — Տես Ալպերտ։

— *Բառգիրք Հայկազեան լեզուի.* — Տես *Բառգիրք*, եւն։

Թարգմ. — Տես Ալպերտ՝ «Դրախտ հոգւոյ». — Ալէքսանդրեան (Հ. Ցիսուսեան)։

Հրատ. — Տես *Աղբիւր խորհ*, Գ տիպ. — Առաքելաժառանգ դիրք. — Արապեանի Պ.) — Թովմաս Դիմբեացի, Գ տիպ, եւն։

— *Վարք Մխիթարայ Աբբայի.* — Տես Ա. Դոնոյ (Գ. Ստ.) — Ալիքեր (Հ. Ց.) — Թորոսեան Հ. Յ. — Վ.ազիկեան (Հ. Ա.) — Տիր-Միք.էթիսեանեան Գ.)։

— *Vita del serro di Dio Mechitar*, fondatore dell'Ordine de' monaci armeni benedettini detti Mechitaristi: 8⁰, 56 էջ։

Ալլեայլ գրուածներ. տես Զարպհանալեան (Հ. Գ.) — Ճնտիոեան (Հ. Ն.) — Նալբանդեան (Մ.) – Բազմավէպ 1876, էջ 11, 25, 30. – «Հարեւանական երկանիկ փոխանակ Մխիթարեայ», անդ, 1849, 145. – 1851, էջ 129, 193. – «Ցուցակ հրատարակաց Ցաքինեան Քահանայութեան Մխիթարեան Աբբահօր Պատկեր հանդիսի խօսքին», 1896–97, էջ 132. — Նոյն տողին Բազմավէպ 1896, էջ 252–271. – Ամենայն 1896, թ. 86. – Գեղուն 1903. – «Մեծ Մխիթարի մահ տարեդարձր Սուրբ Վ.ազարի վանքում» (Գրիգոր Արծրունի) Հայկական աշխարհ 1870, թ. 5, 6։

Տես մանաւանդ Մխիթարեանք, Հարք վենետկոյ. — Վենետկոյ։

Մխիթար Այրիվանեցի. — Պատմութիւն Հայոց. ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Լ.մին. Ծախիք Ներքին խորհրդականի Աննեկապետի և Ասպետի Խաչատրոյ Յովակիմեան Լազարեվի։ Մոսկվա, ի տպ. ի Լազարեան Հեմարանի Արեւելեան լեզուաց, 1860. 6⁰, 69 էջ։ Կայ՝ «Պատմութիւն չինուհեան Լազարեան Հեմարանին որ

---

1. Անտիկ այս ձեռագիր ժամանակագրութեան խօսքր. «1718, Կարդինալ Գանարային, որ խնամարկու էր իրականութեան միջոցի գոր պատմեցաք, էարկ առաջի Աբբահօրն վիճակին վան գնալոյ ուղղափառաց յեկեղեցին Հայոց։ Ել արար ի վիրայ խնդրոյն այնորիկ զգերգոյկ մի, և մատոյց Սրբոյ Փոդովին»։ Անտիկ ասանկ կը պատմէ ինքր Մխիթար իւր առ Պ. Փոդովին 1721ին գրած նամակին մէջն ալ։

ի Մոսկվա և նկարագիր արդի հանգամանաց նորին, հանեալ ի մատենէն Ց[իւ]ատակարանի Լա[զարևան Տաճ]ի կոչեցելոյ, չարագրելոյ ի Մ. Մսեր[եանց ի 1856 ամի]». 18 էջ։

— Ի տիպ, հրատ. Ք. Պուտկանեան։ ի Պետերբուրգ, *ի տպ. ի կայսերական Հնմարա[նի]*, 1867?

Ֆրանսերէն թարգմանութիւն.

— *Histoire Chronologique*, par Mkhitar d'Aïrivankh, traduite de l'arménien sur le manuscrit du Musée asiatique, par M. Brosset. St. Pétersbourg, 1869.

Etude sur l'historien arménien Mkhitar d'Aïrivankh, (XIIIme siècle). 1. et 2. partie, de la création du monde au commencement de l'ère chrétienne; 3. partie, jusqu'en 1289 de J.-C., par M. Brosset. (Mélanges Asiatiques, 1864. V, 315–30. Bull., VIII, 391–416).

— *Notice* sur l'historien arménien Mkhitar d'Aïrivankh, par M. Brosset. (Mélanges Asiatiques, 1863, tome, IV, 714–715).

— *Թարգմանութիւն ի ռուս բարբառ, երկայ[նի]սիրութեամբ Ֆերովբէի Պատկանեան։ Պետեր[բուր]պուրկ*, 1869։

Տես Հրատ. 1895, էջ 408։ – Հանդ. Ամս. 1891, թ. 6, «Մխիթ. Այրիվանցի և իր նորա[գիւտ] պատմութիւնը»։ – Ալիշան, «Հայապատ.» 289։ – Զարպ. «Նոր գրք.» 115, եւն։

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ. Պատմութիւն. Ակիզբն, Դուխք իւ և Ցաւելուածք ի լոյս ած Ք. Պատ[կանեան]։ Ի. Պետերբուրգ, ի տպ. ի կայսերա[կան Հնմարանին] Գիտութեանց, 1879. 4°, 71 էջ։

Տպուած է Ազգասէր պատմութեան հետ։

Նախաբանը կ'բսէ. «Ջհանգամանաց կենաց Մխիթարայ Անեցւոյ չէ ինչ մեզ յայտնի, բայց այն միայն թէ՝ էր սա աւագերէց կաթուղիկէ եկեղեցւոյն Անւոյ և ունայ յԱրկաւանութիւնդ գրեաց Հաւաքացի վանայ, Գրիգորոյ վարդապետի, և հիմունս յետնոցս գայլ և այլ երկասիրութիւնս, որք ոչ հասին ի մեզ մեր, և զորոց ճառին Վարդան և Ստեփանոս մեծատաղանդ Օրբէլեան։ Վարդան կրկնակի յիշէ զՄխիթար յիւրում պատմութեան։ Մի՝ քերդուած կանոնս ինչ ի պատմութենէ Վրաց և ի վերջն ասելով. «այս բան Մխիթարայ երիցու ասին (վէմ. եր. 91)». և մեր՝ ի պատմին զկազմութիւնն թուղաց, յորժամ ասէ. «Այս բան վարդապետ որդւոյ Տիգրանայ, վիպագրի։ իսկ պատմական երկին Մխիթար Անեցին այսպէս ասէ.»։ Իսկ զոր ասէն՝ առանձինն եղաք ի վերջ հատուածոյ։ Ստեփանոս Օրբէլեան նոյնպէս յիշէ զայս և զկնի պատմութիւն տուրս, յասելն. «այլ դի ժոռաւ էր յիշատակ նախնական գործոցդ[ութ]եանց նոցա, նաև ամենայն արուեստից և գործք երևելիք ի տանն Վրաց ազգին Օրբէլեանց ի նոսին ժամանակագրին, զոր Քարեժլիս Ցխորելոյ կոչեն, վասն այն մեք ոչ գիտացաք զոյզն և սկսոյզ բանիցն, զի և ըստ կարգի չարագաւեալ էաք ի մատենիս. քանց զոր ինչ գտաք ի հայերիգս գիրս սակաւ ինչ յիշատակ՝ գիրեաք, եւս և գվախճան կատարածի նոցա, զոր հաւաստեաւ ծանեայ մեզ զկնի պատմութիւն Մխիթարայ Անեցւոյ»։

Մեզ չէ յայտ, եթէ պատմութիւնս այս վերջ, յիշատակեան ի Վարդանայ և ի Ստեփանոսէ, առանձին երկասիրութիւն էր հեղանակս, թէ մասն ինչ միայն «աշխարհագրութեան գրոցդ»։ Անեցին։ Ինքն այնքան միայն ասէ ի նախերգանս իւր, թէ՝ «զամարեակի գայտառիկ գումարումն յերիս գրակս... Առաջին Գրոցն ակնարկ ի Պարոյրայ Հայկազնւոյ, առաջին իմացաւորէ Հայոց մինչեւ գՅովանէս վերջին. իսկ երկրորդն՝ ի Յովանէսէ մինչեւ ի քահանայապետն Տնաան Բարգիր եւ երբորդն՝ մինչեւ ի գերին վկայութագիմ և զեղ ապագայ ֆրանկաց»։ ի սոցանէ մասն միայն առաջին Գրակին հնար ի ձեռս մեր, գտեալ ի ստուար գրչագրի միում ի մատենադարանի բարձր Երբան Պարզիս Ազքեպիսկոպոսին Հասան Ջալալեանց, որոյ ի յուսալոյ ի[մ]ոյ[ութ]եանէ չահեցեալ տարաք ընդ մեզ ի Պետերբուրգ գինկուս գրչագիր մատենս ի նոյն գրադարանէ վանն բնագրիկելոյ ի նոցանէ գինչ ինչ քանս, և այժմ ի լոյս բնծայիմք գնչխարս Պատմութեան Անեցւոյն, յուսալով գի և գմնացորդն հանդիպանցի գրանել ունեք յաջողագունի քան զմեզ։

Ի վերջ մատենիս նդաք՝ գՑաւելուածս, յորս գտանին անգկտութիւնք և պէսպէս քանք մատենագրաց մերոց գմարգարէէն Տաճկաց։ Եւ և գքաղուածս ինչ ի պատմութենէ Հաճգայի Խոպանենոյ յադագս յաջորդաց Մահմետի, որոց գրեմէ ամենեւին համահաւասար գտանին ասք, ամբաք և աւուրք խրանութեան ասացկոյն ի Մխիթարայ, այնպէս գի երկոքեան մատենագիրքս ի միոյէ աղբերէ հանեալ երեւին գնեմին հատուածոյս»։

Տես Ալիշան, «Հայապատ.» էջ 246. – «Շնորհ. և պարագայ իւր», Կր. ի.։ – Զարպ., «Հին գրք.» էջ 723. – Զամէ., «Պատ. Հայոց», Ա. 68, Գ. 169.

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ. — Առակք և. ուսանելութիւն իւրաստակաւք, ասացեալ ի նախնեաց մերոց՝ ի հրահանգ ուսումնասէր համբակաց։ Տպագրեալ յամի տեառն 1790. ի Յունվարի. 18։ եւ ի Հռոմկանութեանս հայոց. ԻՄԼԲ։ ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսոս Հայոց կաթուղիկոսի. ի վենետիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու։ յանուն անտունի պօղիօլի։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

Գիրքը 12°, 150 էջ. 151–154՝ ցանկ անուանց, Ցետոյ Շնորհալւոյն խրատական ուսանելութիւնքը 154–204, և տուկ «կարապետ վարդապետի առաքեալ խրատս պետանէս մանկանց նկեղեցոյ...», 204–216։

= Ի տիպ. Առակք Մխիթարայ Գոշի և Որոմպիանոսի։ վենետիկ, Ս. Ղազար, 1842. 12°, 189 էջ։

= Գ տիպ, անդ, 1854. էջք նոյն։

— *Choix de fables arméniennes*, attribuées à Mkhithar Goch, եւն. — Տես ՄԱՔԻԼԻ Ֆ.)։

Տես Հիւրմիւզ (Ն.) – Միրզաբէկեանց (Խ.)։

— *Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց. իրաւաբանական հետազօտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբ վանան Ա. վարդապետի Բաստամեանց Միաբանի սրբոյ Էջմիածնի և վանահօր Ս. Դայիանեայ վանուց։ ի վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Էջմիածնի, 1880–1881. 4°։*

Ցառաջաբան հրատարակչին 1–180։ (Սոյն յառաջաբանը տպուած է նաև փորձի մէջ (1879, թ. 6–9. տես և 1880, թ. 6–7, էջ 148, թ. 8–9,

10, 11–12. 1881, թ. 4, 5). – Ֆատաստոնագիրք Մխիթարայ Գոշի. Նախադրութիւն 5–75. – Մասն Ա. Լիկհկիական կանոնք. 81–295. – Մասն Բ. Աբիւրական օրէնք. Ակիզբն աշխարհական դատաստանի իրաւատուից և իշխանաց և ազնուից դատաստուից, 299–412. Ցանկ ևի էջ.

Քննագ. Հանդես Ամսօրեայ (փր. Միլլէր) 1891, էջ 179. Տես Շրուտկի–Զարպ. «Հայ լիպսի ուսումն» էջ 298.

Տես և ՔԱՐՈՍ (Յ.) «Armenisches Rechtsbuch», եւն.

Ֆատաստանագրքին մէկ յիշատակարանը. Հանդէս ամսօրեայ 1847, թ. 1063. Այս ասմէն ընդարձակ 1848, էջ 40, 117, 154, 174, եւն. – «Մխիթար վ.ի մականուն կոչեցեալ Գոշ՝ ընդբերդան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալն Խոստով». Արարատ 1897, էջ 37. – «Խուզիմ Մխիթարայ վ.ի որ Գոշն կոչիւր», անդ 1900, էջ 497, 562. – 1901 55, 121. – «Մ. Գոշի վանքը». Արարատ 1892, 40.

Տես Ալիշան, «Շնորհ. և պարապ. խր.», Գլ. ի. – Զարպ., «Հին դպր.» էջ 686–698. – Զամ. չեան, «Պատմ. Հայոց» Գ, էջ 95, 96, 121, 181, 183, 184, 187. – Ցոյս 1864, 39, 88. – 1870, 66. – Տես նաև գործս 494 էջեր. Ղարսկի 1847 և 1848 տպագրութիւնքեր.

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ. — *Մ. այ բժիշկապետ Հերացոյ Ջերմանց միխիթարուհւոյ: Արգեամբք և ծախիք Ազնուական կարապետ Չէլէպիի Տիրեան: Ի վենետիկ, ի տպ. ի սրբոյն Ղազարու, յամի 1832 ԻՄՉԱ.* 8°, 5 *թուղթ* + 150 *էջ:*

Գիրքին խորագիրն է. «Բժշկական անուանքն Աստուծոյ՝ միայն վասն երեք ապ Ջերմանցն. ապրեալ Միխիթարայ խնամատուն բժշկի, որ ի Հեր քաղաքէ ծննդեամբ. և վարժեալ խնամատուութեամբն հելլենացոյց, Հայոց, ասլաքացոյց և պարսից օգնականութեամբն Աստուծոյ».

Նախաբանը կ'ըսէ. «Երբէս գյոլովագունից ի մերոց արանց քաղցաւանէլոց յաղթս ապա առաքինութեանց և ի պիրկ պիտոյթիւնս գալզացէլոց, նոյն և գիտանալովիս Մխիթարայ որ ի Հեր ասանէ՝ գնանգամանս կենացն գոզացաւ ի մէնջ վրիպազգոյծ ժամանակն.... Այս ժամանակաք մեծացայ կալ ծողիկոսացն Ղևոնդեանց և Իւրկսլիանց կեցեալ առաս, և ընդ նոսա գոլոր սիրոյ քաղեկամութեան պնդեալ, գկնի փոխարկին առաքինութեանց իւրոց և գիմաստասէր քաղցրին բնակաւ գանկիգ սէր նոցա: Որոց կամեցեալ իսկ ծողուել յետնոցս անչինչ արձանագիր գործոյ իւրեանց և գմեծարաս նոց առ այնպիսի այլ մեծարոյ, առաջինն գքծնող քերդածն իւր Ցաղագս երկնից եւ գարդուց նորա ընծայեաց ամէն, ընդ բժշկական հարատարութեանն և գաստեղագիտութեան ախորժակս նորա գործելով ի գլուխ քերդութեանն, իսկ երկրորդն, գի մի անչինչատակ եղիցէ յաչխարհէ այդն ծայրացեալ յառաքինեալ ժամանակին, բռնադատեաց գնա յայս երկաբանութիւնս...

Գբժշկական հարատարութենէ օրինակագրեալ ծողուածք համաստելոցն այսուհանդերձ գնչդրիտ քննութեանն բերել ի վերայ գպատասխոյ. քանզի մեզ ընդ աննենգին մատնեալ համառօտիւն առնն գործանել է, որ ի վեր և ի վայր ի մատնին գտանեմք յիշատակեալ գհարատարս արուեստին որ ի համակգեաց, որ ի Ցունաց, որ յասլաքացոց և որ ի Պարսից...

Ցամին 1824 գտաւ գրչագիր օրինակ տրա նամատեայ գրով ի մատենադպրանն ալքունի ի փարիզ, առանց ինչ յիշատակարանի և կամ ծողուածկանի ինչ գրչութենանն. այլ ի գրոյն տարազով և յոլակէ ծողծոյն կարծի գրեալ յեօթնեւտասաներորդի դարուն, իւր այս միայն գրչագիր էր առաջնոյդ մեզ յայտ տպագրութեան».

Քննագ. Ազգասէր 1847, համ. Դ. թ. 94. – Տես նաև անդ 1846, էջ 257. – 1847, 172, 191, 199, 280, 391.

«Մխիթար Հերացի բժիշկ», Մասիս 1900, թ. 1. – «Պր. Գկտ. վ. Յ. Թորգոմեանի Մրխիթ. Հերացւոյ վասն իսասած հարց», Հանդ. Ամս. 1899, թ. 8. – Մասեաց ծողմբր Բանասէր 1899, էջ 238. – Արեւելք 1892, թ. 2440. – Ալիշան, «Շնորհ. և պարապ. խր.», Գլ. ժԲ. – Շրուտկի–Զարպ. «Հայ լիպսի ուսումն», էջ 267–268. – Զարպ. «Հին դպր.», էջ 675–681. – Յովհաննէս (Ս. Գ.), «Հետազօտութիւնք», եւն, էջ 67–91, եւն.

ՄԽԻԹԱՐ ՊՈՆՏԱՑԻ. — *Քերականի–ընդհանրագրաւոր: Նախակրթարան Ա. տարի, գրել – կարդալու բնական դիւրութեամբ: Ի. Պոլիս, տպագր. Ց. Մատթէոսեան,* 1900. 8°, ժԲ + 166 *էջ:*

Քննագ. Բազմավէպ 1902, էջ 246. – Հանդէս ամսօրեայ 1900, թ. 9–10.

= Բ *տիպ, նոյն տպ.* 1905. *էջք նոյն:*

— *Ընդհանրագրաւոր պատկերազարդ: Նախակրթարան Բ. տարի. Կարդալ – խօսիլ – գրելու դիւրութեամբ: Ի. Պոլիս, տպագր. նոյն,* 1901. 8°, Ի + 138 *էջ:*

«Մասիսեական պատիճ». Բանասէր 1902, էջ 82. – «Պատանւոյն աւծիւր». էջ 152, 187. – «Ցղնած սիրտ մը», էջ 197. – «Պատիճք դպրոցին մէջ», էջ 257. – «Լուսկին», էջ 380. – «Կարկտանք», 1903. 319.

ՄԽԻԹԱՐ ՍԱՄՆԵՑԻ. — Տես ՅՈՎՍԻՓԵԱՆ (Գ. Վ.) – Զարպ. «Նոր դպր.» 145. – Զամչ. «Պատմ. Հայոց» Գ. 275, 343.

ՄԽԻԹԱՐ ՓԱՆԱՆԱՑ ՍԵՒԵՒԱՑԻ. — *Պատուհասիւք յաղագս ամանպատուհասեան կոտորածոյ առաքելոց: Ցերուսաղէմ, ի տպ. ի սրբոց Ցակովբեանց,* 1857. 4°, 70 *էջ:*

= Բ *տիպ, անդ,* 1860. *էջք նոյն:*

= Գ *տիպ,* 1865. *փոքր* 4°, 88 *էջ:*

Ցատաֆքանը աշխարհաբար թարգմ. Արշալոյս Արարատեան 1857, թ. 547–551.

Տես Զարպ., «Հին դպր.» էջ 751. – Զամչեան, «Պատմ. Հայոց» Գ. էջ 232.

Միխիթարեանք և ուսկիսատ. — Տես ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ (Գ.):

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ (Աբշ.) — *Դէպի Արարատ ուղեւորութիւն. Բնութեան նկարագրութիւններ. (Հանրամատչելի գրադարան Շ. Առաքելեանի): Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս»,* 1904. 8°, 159 *էջ:*

Քննագ. Մուրճ 1904, թ. 11 (Na.):

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ (Խրէն Ե.) – *Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի: Ի. Պոլիս,* 1867?

— *Համառօտութիւն իմացական փիլիսոփայութեանն: Անդ, նոյն տպ.,* 1883. 4°, 228 *էջ:*

«... *Մեծ մասամբ հետեւողեալ մ'է թովմա Ք. Ըմփամ Անգղիացի վարժապետին գործոց...*». Մասիս 1884, թ. 3616.

— *Արիաժք կատարիւնի. ազգային վէպ: Տէր և հրատ. Տէտէեան: Զմիւռնիա, ի տպ. ի Տէտէեան,* 1887. 4°, 164 *էջ:*

«... արտաչարժ վէպ մը՝ Հայոց հին և նոր կեանքի գողտրիկ հրանկներով դուրագործած, որոյ նիւթն է մի իրական վէպ, որոյ և պատմուիծին աւանդութեամբ հառած է կեանք տիս». Մասիս 1887, թ. 3894։

— Տիկնիկական պարտուկ։ Անդ, նոյն տպագր., 1887. 4°, 183 էջ։

«Ինական գիտութեան և բնական պատմութեան վրայ կը խօսի, ժողովրդեան հասկրացած լեզուաւ». Արեւելք 1888, թ. 1308։

— Ուղեւորութիւն վիրապի Սիրաքայ. վէպ։ Անդ, 1886. 4°, 236 էջ։

«Ընդհանուր Ինք. Ասլանեանին տուն խմաստասիրական երկին, ուղեւորութեանց պատմութեամբ և փիլիսոփայական խորհրդածութեամբք, հետաքրքրաշարժ և միանգամայն արտաչարժ ու արտոյմելի գործ մ'է...». Մասիս 1887, թ. 3859։

Ղեւոնեան աղաւնի։ Անդ, 1889. 4°, 116 էջ։

— Բ տիպ, անդ, 1890?

— Պատմութիւն պաշտամունքց և կրօնական արարողութենանց հին և նոր ազգաց։ Հրատարակիչ Բ. Մ. Պօղոսեան։ Կ. Պոլիս, տպագր. (Ցարութիւն Ասատուրեան) Գրաշ. բնկ., 1890. 8°, 160 էջ։

«... հետաքրքրական է իր դասաւանդութիւն և դիւանաբանական կողմնակիով, հմտալի է իմաստասիրաց առանձնածնութեամբ և հրանկալիչ է Յիսուսի ամենամաքուր կենսագրութեան օրինակներով, քարոյական հրահանգներով և հոգեչահ խրատներով...». Արեւելք 1890, թ. 1940։

— Ակդուռիք նիւթական իմաստասիրաց և քրիստոնեայ աստուածաբանից։ Կ. Պոլիս, տպագր. Կ. Պիպէրեան, 1894. 8°, 134 էջ։

— Գիտական չղնիւ։ Կրեց Թ. Ե. Մ., ծաղկաքաղ քննելով իմացական փիլիսոփայութենէն և 1899 ի Պօլիս տպեալ հոգեբանութենէն և ուրիշ զանազան իմաստասիրական և քարոյական գրուածներէն. զորս իբրեւ դաս աւանդեց եղեսիոյ վանուց որբանոցի առաջադէմ աշակերտներուն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1901. 8°, 52 էջ։

Թարգմ. — Տես ԹԵՍԱԻՐՈՍ։

Ամսօր մէջ ունի. «Խորհուրդ և միտքեր գործ». 1875, էջ 121–136. – «Ժամանակի անգործութիւնը մեր կորուստներէն ամենէն մեծն է, ինչպէս որ նորա կիրառութիւնը մեր չահերու գլխաւորն է», 159–167։

Մասնաւոր տոմար Մանգուած 1903, թ. 545։ – Ուրհաճեցի 1903, թ. 1199, 1200, 1209, 1230. – Բ տարեգրքին տոմար անդ 1905, թ. 1893։

ՄԽԻԹԱՐԵՆՑ (Աբէլ եպ.) — Հանուպարտութիւն յԱրի. արար Աբէլ Վ. Մ. միաբան սրբոյ Էջմիածնի. արդեամբք Հայկազնեան Ընկերութեան Տպագիցնու։ Կ. Պօլիս, ի տպ.ի Մասեաց, 1855. 8°, 100 էջ։

— Պատմութիւն Մհնաստանին Հաւհնոյ ի Շիրակ։ ի Տփխիս, ի տպ. ի Ցակովբայ Գրիգորեան Աղուամանեանց, 1856. փոքր 4°, 90 էջ։

Ղեկտաբանէն. «... ինդոլով գաղղիա ի քաց գրիգհանուր ատրագրութենէն պատասխն Շիրակայ արաբրութեան ի մէնչ, և որոց ի նմին տղոյն մհնաստաննայ ի կարգս քանեցիին պատասխն Ալրարատայ միջնաշխարհիս Հայաստանեայց ըստ կարեւոր հանգամանացն լինելութեանց, աստանօր առաք ի լոյս պատմական տեղեկութեամբք պատրաստելութեան հրատարակութեանն Հարիւրի ի Շիրակ, և որ ի նմա երկուց հրատարակ վանացն հանդերձ նեղկայ տեղագրութեամբք»։

— Վկայ գաղղիականութեան Հայոց Տրապիզոնու։ կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Մասիս լրագրոյ, 1857. 8°, 163 էջ։

Խմբագրութենէն. Ա. Յօդուած. Հայոց ազգին Հայաստանէն գաղթումն. Կազմութիւն ժամանակը և գաղթականաց որքանութիւնը. Ազգային անցքերը մինչեւ մեր օրերը։ — Բ. Ազգիս հայրատարին մասին Հայաստանեայց Եկեղեցիէն հերձուածը. կրօնական փոխադարձ խռովութեանց պատճառները։ — Գ. Առաջնորդք Հայոց Տրապիզոնի. Անոնց նստելու և փոփոխութեան ժամանակը. Առաջնորդութեան առենի նեղքին դէպքերը մինչեւ 1850։ — Դ. Եկեղեցական տրագրութիւնները. Ամենափրկիչ. Չարխափան. Սուրբ Օգնեան. և ատոնց վերաբերեալ յիշատակաց արձանագրութիւնները։ — Ե. Առաքելութիւնք հանդերձ հանդերձ համառօտ տեղեկութեամբք ազգին, ի Զարչամպա, ի Ցիւնեա, ի Ֆաճցա. յՕլբաս, ի Կերասոն և ի Թրիպոլի։

Ընդհ. Մեղու 1857, թ. 22։

— Անուշաւան ի գիւղվարս, վիպասանութիւն ազգային, յաչխարհիկ բարբառ։ Մոսկվա 1860?

Գենադ. կատուկ (Յ. կարնեանց) 1862, թ. ԻԱ։

— Հանուպարտութիւն ի Խաչիկ Ա. ալքեպիսկոպոսի Մ., միաբանի սրբոյ Էջմիածնի։ Հին Ջուղայ. — Մենաստան սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկայի ի Մաղաթիայ լերին. – Հրատարակ Աշոտ Թագաւորի. կառուցեալ Հայոց այսմհնի ի տարի 1861, էջ 627։

— Պատմութիւն Հաւհնոսիկ վանուց ի Շիրակ և վանօրէից ոմանց ի նմին տեղագրութիւնք։ ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբ. կաթ. Էջմիածնի, 1870. 8°, 53 էջ։ Եւ ապա՝ «Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ». 36 էջ։

— Պատմութիւն ժողովոյ Հայաստանեայց հինդհարեւոյ հանդերձ կանոնագրութեամբք ի պէտս ժառանգաւորաց։ ի Վաղարշապատ, եւն, ԹՅԻԳ – 1874. 4°, ԺԱ + 159 էջ։

Խմբագրութիւն. Նախագրութիւն. ժամակարգութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. – Փոխ Ա. խադդէոս Ալաքեալ նախարտաւորիչ Հայաստանեայց, առաջին կանոնադիր Եկեղեցւոյս մերոյ։ – Բ. Առաջին ժողով ի Վաղարշապատ վասն ընդունելոյ գժողովն և վկանոնս Նիկիոյ։ — Գ. Առաջին ժողով յԱՀտիչատ (Թօփրագգալա) վասն քարեկարգելոյ վհկհդեցականաց և գործերհականաց։ — Դ. Երկրորդ ժողով ի Վաղարշապատ վասն անկախութեան կաթողիկոսաց մերոց՝ յԱԺժողովն Կեսարիոյ։ — Ե. Երրորդ ժողով ի Վաղարշապատ յաղագս գիտից Հայկական գրոց։ — Զ. Չորրորդ ժողով ի Վաղարշապատ վասն քարեկարգութեան Եկեղեցականաց ընդ ձեռն սրբոյն Ասհակայ։ — Է. Երկրորդ ժողով յԱՀտիչատ յաւուրս մեծին Ասհակայ և սրբոյն Մհսրովբայ վասն ընդունելոյ գժողովն Էքփեսոսի և հերքելոյ զկիրս Թէոդորոսի Մաւմուեստացւոյ՝ վարդապետին Ղեսաւորի։ — Ը. Առաջին ժողով ի Շահապիվան, ուր հգան կանոնք տուգանաց վասն օրինապանութեան։ — Թ. Երրորդ ժողով յԱՀտիչատ, և ի Շահապիվան երկրորդ, վասն պահպանութեան սուրբ հա-

ւատոյ ընդդէմ հալածանաց Պարսից — ի. Առաջին ժողով ի Իվին վանս ընտրութեան կաթողիկոսի, և փոխադրիլոյ գԱթոռն կաթողիկոսական յԱյծմածնէ ի Իվին. — ի.Ա. Յովհան Մանդակունի կաթողիկոս Հայոց և կանոնագրութիւնք նորա. — ի.Բ. Հինգերորդ ժողով ի վաղարշապատ, ուր հերքեցան Բաւրծումայ և այլ հերետոսականք, և քննեցան հովուապետին Ջննայի կայսեր և ժողովին Քաղկեդոնի. — ի.Գ. Երկրորդ ժողով ի Դուին, վասն բարեկարգելոյ գժողովուրդն Քրիստոսի. — ի.Դ. Երրորդ ժողով ի Դուին. ուր սահմանեցաւ նոր Տոմար և հերետական Հայոց. — ի.Ե. Չորրորդ ժողով ի Դուին վասն կիւրիոնի կաթողիկոսին վերոյ. — ի.Զ. Առաջին ժողով ի կարին վասն բանի մոգովնն Քաղկեդոնի. — ի.Է. Հինգերորդ ժողով ի Դուին վասն բարեկարգելոյ գեկեղեցականս և գաշխարհականս. — ի.Ը. Վեցերորդ ժողով ի Դուին վասն քննելոյ գմոգովն Քաղկեդոնի. — ի.Թ. Առաջին ժողով ի Մանազկերտ նահապետ Քաղկեդոնականաց. — ի. Առաջին ժողով ի Պարսս, միւթ ի Գանձակ Աղուանից, վասն ընտրութեան կաթողիկոսին Աղուանից և կանոնաց ինչ. — ի.Ա. Երեսներորդ ժողով ի Դուին վասն քարեկարգութեան եկեղեցւոյ. — ի.Բ. Երկրորդ ժողով ի Պարսս, ուր եղան քահանայք և չորս կանոնք վասն քարեկարգութեան եկեղեցւոյ. — ի.Գ. Առաջին ժողով յԵրնջակ գաղաւս քննութեան վարուց Յովհաննու կաթողիկոսի Օձայեցւոյ. — ի.Դ. Առաջին ժողով ի Շիրակաւան, ուր ընտրեցաւ Զաքարիա կաթողիկոս ի կոտայից. — ի.Ե. Երկրորդ ժողով ի Շիրակաւան վասն քննութեան հաւատոյ և ժողովոյն Քաղկեդոնի. — ի.Զ. Առաջին ժողով ի քաղաքն Անի, վասն քննելոյ գվարս Վահանայ կաթողիկոսի. — ի.Է. Երկրորդ ժողով յԱնի, ուր ընտրեցաւ Խաչիկ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց. — ի.Ը. Առաջին և երկրորդ ժողով ի Շաւիզ, ընդդէմ Քոնդրակեցի աղանդաւորաց. — ի.Թ. Երրորդ ժողով գԱնի՝ վասն քննութեան վարուց Իւհաննու կաթողիկոսի. — ի. Երկրորդ ժողով ի Շաւիզ՝ ընդդէմ Քոնդրակեցւոց. — ի.Ա. Առաջին ժողով ի Սևանայ վանս ընկենլոյ գԻվանոս կաթողիկոս. — ի.Բ. Երկրորդ ժողով ի Սևանայ, ուր մերժեցաւ Պահլ կաթողիկոս Աղձոյ. — ի.Գ. Առաջին ժողով ի Շոմովկայ, ուր ընտրեցաւ Գեղուէս Շնորհալի ի կաթողիկոս. — ի.Դ. Երկրորդ և երրորդ ժողովք ի Շոմովկայ վասն միաբանութեան Հայոց ընդ Յունաց. — ի.Ե. Առաջին ժողով ի Սիս, ուր սահմանեցան ոմանք եկեղեցական կանունք. — ի.Զ. Առաջին ժողով ի Լոսի վասն պահոց գոմանց կանոնս ժողովոյն Սսոյ. — ի.Է. Չորրորդ ժողով գԱնի վասն ոմանց կանունց ժողովոյն Սսոյ. — ի.Ը. Երկրորդ ժողով ի Սիս, ուր եղան քահանայք և ինչ կանունք վասն եկեղեցականաց. — ի.Թ. Երրորդ ժողով ի Սիս յապաւա վարդապետութեան հաւատոյ Հոգւոյն սրբոյ. — ի. Չորրորդ ժողով ի Սիս վասն ծոցազատից. — իԱ. Առաջին ժողով ի Լինկոս, ուր գրեցաւ հաւատք ատ Քրիստոս կաթողիկոս Աղուանից վասն անփոփոխ պահելոյ գծէսս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. — իԲ. Հինգերորդ ժողով ի Սիս վասն հաւատոյ և ծիսից. — իԳ. Վեցերորդ ժողով ի Սիս վասն միաւորելոյ գԱրմենիս ընդ Հռոմայ Եկեղեցւոյ. — իԴ. Առաջին ժողով յԱրտանայ վասն ծիսից և հաւատոյ. — իԵ. Երեսներորդ ժողով ի Սիս վասն պատասխանելոյ նամակի Պապին. — իԶ. Մեծի ընդդէմ ժողով ի Սիս վասն չխառնելոյ գմուր ի սուրբ խաժակն. — իէ. Վեցերորդ ժողով յԱրմածին, ուր փոխադրեցաւ կաթողիկոսութիւն. — իը. Երեսներորդ ժողով յԱրմածին վասն ընդունելոյ գՀռոմէական կաթողիկոսութիւն. — իթ. Ամենայն ժողովք յԱրմածին վասն ընդունելոյ գնոր կաթողիկոս. — Ի. Առաջին ժողով յԱրտազ, ուր եղան հիւրհատեան կանունք վասն նկեղեցական նաց. — ԻԱ. Իններորդ ժողով յԱրմածին վասն ընդունելոյ նոր կաթողիկոսի. — ԻԲ. Տասնեւերորդ ժողով յԱրմածին վասն նմին իրին. — ԻԳ. Առաջին ժողով ի կոստանդնուպոլիս, որ ընտրեցաւ կաթողիկոս. — ԻԴ. Երկրորդ ժողով ի կոստանդնուպոլիս վասն ընտրելոյ գնոր կաթողիկոս. — ԻԵ. Մեհտասաներորդ ժողով յԱրմածին վասն ընտրելոյ գնոր կաթողիկոս. — ԻԶ. Երկոտասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ, ուր ընտրեցաւ Խանձէ կաթողիկոս ի պատրիարքութենէն կոստանդնուպոլսոյ. — ԻԷ. Երկոտասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ՝ յԱրմածին. որով հրաւիրեցաւ ի կաթողիկոսութիւն Եփրեմ Արքեպիսկոպոս Հայոց Միջագետաց. — ԻԸ. Չորեքտասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ յԱրմածին. ուր ընտրեցաւ ի կաթողիկոսութիւն Յովհաննէս Պետրոսեան Կարքեցի Աւագ Լուսաւորչաց տեսչութիւն. — ԻԹ. Հնգետասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ ի հայրապետական Աթոռ յԱրմածին. ուր ընտրեցաւ Ներսէս Ե–րդ կաթողիկոս Աղտաբակցի. — Կ. Վեհետասաներորդ ժողով ի յԱթոռոս յԱրմածին ի վաղարշապատ. ուր ընտրեցաւ Մատթէոս Արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի՝ ի կաթողիկոսութիւն. — ԿԱ. Երեսուներորդ ժողով յԱթոռոս Հայրապետական ի սուրբ Էջմիածին ի վաղարշապատ, ուր ընտրեցաւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց Գէորգ Արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի Փոխանորդութենէն Փոխարքայ. Երեսնեւերորդ ժողով յԱրմածին վասն ընտրելոյ գնոր կաթողիկոս. — ԿԲ. Առաջին ժողով յԱրտաշատ, ուր եղան հիւրհատեան կանունք վասն նկեղեցական նաց. — ԿԳ. Իններորդ ժողով յԱրմածին վասն ընտրելոյ գնոր կաթողիկոս. — ԿԴ. Տասնեւերորդ ժողով յԱրմածին վասն նմին իրին. — ԿԵ. Առաջին ժողով ի կոստանդնուպոլիս, որ ընտրեցաւ կաթողիկոս. — ԿԶ. Երկրորդ ժողով ի կոստանդնուպոլիս վասն ընտրելոյ գնոր կաթողիկոս. — ԿԷ. Մեհտասաներորդ ժողով յԱրմածին վասն ընտրելոյ գնոր կաթողիկոս. — ԿԸ. Երկոտասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ, ուր ընտրեցաւ Խանձէ կաթողիկոս ի պատրիարքութենէն կոստանդնուպոլսոյ. — ԿԹ. Երկոտասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ՝ յԱրմածին. որով հրաւիրեցաւ ի կաթողիկոսութիւն Եփրեմ Արքեպիսկոպոս Հայոց Միջագետաց. — Լ. Չորեքտասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ յԱրմածին. ուր ընտրեցաւ ի կաթողիկոսութիւն Յովհաննէս Պետրոսեան Կարքեցի Աւագ Լուսաւորչաց տեսչութիւն. — ԼԱ. Հնգետասաներորդ ժողով ի վաղարշապատ ի հայրապետական Աթոռ յԱրմածին. ուր ընտրեցաւ Ներսէս Ե–րդ կաթողիկոս Աղտաբակցի. — ԼԲ. Վեհետասաներորդ ժողով ի յԱթոռոս յԱրմածին ի վաղարշապատ. ուր ընտրեցաւ Մատթէոս Արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի՝ ի կաթողիկոսութիւն. — ԼԳ. Երեսուներորդ ժողով յԱթոռոս Հայրապետական ի սուրբ Էջմիածին ի վաղարշապատ, ուր ընտրեցաւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց Գէորգ Արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի Փոխանորդութենէն Փոխարքայ, երբեմն պատրիարգն Կոստանդնուպոլսոյ.

— Խաւազիլք Քրիստոնէական հաւատոյ աշխարհաբար ի սէտս ազգային դպրոցաց. Հատոր առաջին. նուիրեալ յօգուտ նորակառոյց Հռիփսիմեան սուրբ էջմիածնին ի վաղարշապատ, էւն, ԹՅԻԴ–1874. 8°, 154 էջ։

— Վաղարշապատ քաղաքաւանիցդ Հայաստանեայց, հանդերձ աշխարհագրութեամբ Արարատեան նահանգի։ Հատոր Ա. ի վաղարշապատ, էւն, 1874. 4°, ժԱ + 75 էջ։

Յառաջաբանէն. «Հարիւր Մենասեանի պատմութիւնը չնմանցնեք կը յիշեն որ Արարատեան նահանգի քան գաւառաց ստորագրութիւնը հետ տկտեալ տալու ենք ի լոյս. Նոցա մէջ եղած իրաքանչիւր վանորէից ու քաղաքաց ստորագրութիւնը նկարը որը տպած ենք, որն էլ պիտի տպենք բան յաջողութեան ժամանակին.

Ուստի այս առիթս պատեհ համարեցինք Արարատեան նահանգի միայն անուան, գրից, օդոց, լերանց ու գետոց, Արապածոան գաւառի և Արարատեան դաշտի աշխարհագրական տեղեկութիւնը նկարը —, որպէս գաւառացը լծորդով յայլում ժամանակի — վաղարշապատ մայրաքաղաքի պատմութեանը նախընթաց կարգել, որոց մէջ է նոյն իսկ վաղարշապատ, այս ինքն Արագածոան գաւառի Արարատեան դաշտին մէջ, որ ասպնջական է հինաւուրց Մասեաց և Արագած լերանց. որոց բառորոտէն սկսեալ քաղաք առ քաղաք կ'երթայ առնն դպչոյն և այլ ծաղկաւէտ ու աղբիւրահոս լերինք. որոց մէջ անհին անհամար կ'ելնան կործանեն և կիսակործան Աւատաձաչէն և չքեղապարգ վանքեր, լծաւաւորական պալատներ քիւրեքաքանդակ աշտարակներով և վէմս արաստոյս և յորձաքարս աղիսալիս...

Ի նախապատրաստութիւն աշխարհագրական քննութեան մերոյ յառաջ քերինք նախ՝ այն սխալ տեղեկութիւնները, զորոնք առանց ականատեսութեան մեր

Ա֊խարչքի վրա առուիլ են Ակգիս ականատուր արդի մահճանագիրներէն ոմանք իրենց գրուածոցը մէջ։

Երկրորդ՝ Աբարատեան նահանգի դրիք, օդոց, և գնտոց ստուգաբուխիւններուր բնդհանրապէս տրբուած են տեղեկութիւնն մէջ, իսկ լեռանց՝ մասնաւորապէս, որունք կ՚երթևեկատեն Աբարատեան գաւառը միայն։

Երրորդ՝ վաղարշապատայ այս պատմութիւնը հանդիպ նեղկայ աչխարհագրական տեղեկութեամբ ի կարգս աստուգութեան Աբարատեան նահանգի՝ գրաքառ գրած էինք գատաչխին. յետ այնորիկ երբ մտադիր եղանք գնոնք ամասնեղբերի մէջոցս տրատուակիչ, գրեցինք գայն յաչխարհաքառ կատանդնագնացութեանց. երրորդ է մեր աչխատութիւնը այս գրուածոց մէջ. զոր արդ Հայաստանի – Երեւանայ – աչխարհաքառով կ՚հրատարակենք ի վաչխս Ակգիս իրբեւ Առաջին Հատոր։

Իսկ Երկրորդ Հատորն է Պատմութիւն կալծոցիկ Մայր եկեղեցւոյ յիշեալ քաղաքամոյն վաղարշապատայ և երբեմ վանօրէից նորին»։

— *Կատարեալ Մայր եկեղեցի վաղարշապատ ընդ չորից վանօրէից նորին։ Հատոր երկրորդ։ Անդ, ՌՑԻԲ–1875. 4°, 56 էջ։*

Յառաջաբանէ կ՚յաէ. «Վաղարշապատայ պատմութիւն երկրորդ հատորն է ատաբկ, որ արդ կտպագրի ի լոյս, ինչպէս յիշած եմք նորա յառաջաբանի մէջ։

Մեր այս աչխատութիւնը ի նիւթ Ալծոտոյս Աբարատ ամսագրին պատրաստելով, աչխարհաքառ գործերնիք, զոր վազուց արդէն գրաքառ էինք գրել. որոյ մէջ կալծոցիկէ եկեղեցւոյ և մինասանի ստուգաքութիւնը ամբողջացած միատեղ ամփոփեցինք. զոր շահխալծունեան ատմանայիչառակ ՁովհաննէՀ Երզնկացոյն առանձին ի գրութիւս գրուիս գատանած է իւր Ստորագրութեան Ա. հատորոյ մէջ, լատ որոյ և ատեղոյ կլինէր մեր աչխատութիւնը. բայց կալծոցիկէ եկեղեցին վաղարշապատայ միչտ ողորմելութեամբ Աստուծոյ ի հատատութեան կալով, և միչտ «Ալծոտ մեծ քահանայապետութեան Հայոց» հետեւաբար և միչտ ի չինութեան և ի նորոգութեան է. ուստի և անկատճչտ հարկ կար մեր վերայ ի մի վայր այսպէս ամփոփել կալծոցիկէ եկեղեցւոյ և չորից վանօրէից ստորագրութիւնը, և մի առ մի ստորագրել ո՚րքան՝ ինչ չինութիւնք եգած են Շահխալծունեան Ստորագրութենէն ետքը՝ ի պայծառութիւն Ալծոտոյս։

Իբ որովհետեւ մեծանուն Ղեւոնդ Հայրապետի և ի նորկայս մեր Վ.Տ.Տ.Գէորգ Ա. կալծոցիկոսի չինարարութիւնքն ի տուրբ կալծոցիկէ եկեղեցի աատ, որոց և մեծածախ մեծագործութիւնքն ի պայծառութիւն տուրբ Լուսաւորչատուած չէին տակաւին, գայն ամենը ամբողջացուցած էին տակաւին, գայն ամենը ամբողջացուցած մեք ի մի պատմութիւն կալծոցիկէ եկեղեցւոյն Վաղարշապատայ։

Պատմական տեղեկութիւնները քաղեցինք քաղմատատակ Միխէոն կալծոցիկոսի Ջամբռ մատենէն, ինչպէս գրած եմք ծանօթութեան մէջ, հատմնատութեամբ ազգային պատմագրութենք. իսկ յիչեալ եկեղեցացոց չինութեանց և նորոգութեանց արձանագիրքը մենք չկրկնեցինք ատեն՝ աւելի չրատուարագրելու համար մեր գործը, քան որում քոլորը տպուած են մի անգամ հանգուցեալ Շահխալծունեանի գրոց մէջ»։

Ռովանդակութիւն. Ա. կալծոցիկէ եկեղեցի Ստուրբ Էջմիածին։ — Բ. Եկեղեցի սրբոյն Հռիփսիմեայ։ — Գ. Եկեղեցի սրբոյն Գայիանեայ։ — Դ. Շողակաթ անուանեալ եկեղեցի տկար կոչին։ — Ե. Եկեղեցի տուրբ Գրիգորի ասացեալ՝ յԱռապարին։

— *Գիրքոյկ վաճից ճկատագրութիւն. Բազմավէպ 1849, 371։*

«Հայոց ազգի քաղաքական վիճակը», Հռոմգլ 1861, էջ 71, 89։ Շարունակութիւնը՝ Համբառեր Լուսոյ 1862, թթ. 37, 38։

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ (Ազէքսանդր). — *Տալիր ու իւսդիր. հարուստ ժողովածու կրօնական տաղերի, չարականների, այլեւայլ բանահիւսութեանց, ժողովրդական երգերի և պարերգերի. չորս բաժանմունքով։ Խմբագրեց և կազմեց Ա. Մ.։ Հրատար. Գ. Ս. Ասանոյեանցի։ Ազէքսանդրապօլ, տպ. Գէորգ Ս. Ասանոյեանցի, 1900. 8°, 260 + VIII էջ (ճանկ)։*

Գինադ. Բազմավէպ 1901, էջ 173։ – Հաճդ. Ամս. 1901, թ. 12։ – Մշակ 1900, թթ. 218։

— *Փչրանք շիրակի ուխտաւորներից Էմինեան Ազգագրական ժողովածու, հրատարակութեամբ Լազարեան Հեմարանի Արեւելեան լեզուաց Հատոր Ա.։ Հաւաքեց Ազ. Մխիթ. Մոսկուա–Ազէքսանդրապօլ ՌՑԺ–1901. Գրքիս հետքը և յառաջաբանը տպագրուած են Մոսկուա, իսկ միւս մասն (1–338 եր.) Ազէքսանդրապօլ, Գ. Ասանոյեանի տպարանում, 8°, XIII + 338 էջ։*

Ռովանդակութիւն. Էջմիածնի Ազգագրական ժողովածուի իմքագրութեան կողմից։ – Մասն Առաջին ժողովրդական Բանաւոր Գրականութիւն. Ա. Հէքեաթներ։ — Բ. Առակներ։ — Գ. Առածներ. Ալբուբենական կարգով դասաւորուած՝ մօտ 1500 հատ.։ — Դ. Ասացուածներ։ — Ե. Հանելուկներ (146 և Շուտասելուկներ (10)։ — Մասն Երկրորդ. Հատոր. Բնտանեկան քարք ու սովորոյթ. կենցագ և Ջգացմունք. Ա. Հաւատք։ — Բ. Բնտանեկան քարք ու սովորոյթ։ — Գ. Կենցագ և Ջգացմունք. – Յաւելուած. Ազէքսանդրապօլի կամ Շիրակի գաւառաքարտի համառօտ Բնաւագիր.

Գինադ. Լուսոյ (Բրիչ 1903, թ. 2։ – Մշակ 1901, թ. 285։ – Մուրճ (Լ. Ս.) 1902, թ. 3։

Թարգմ. — Տես ՀԻԿՈՑ (Վ.) — ՍՏԱՆԻՍԼՈՎԻՉ (Կ. Մ.) — ՕԺԻՇԿՈ Է.)։

Միսիթարեանց հրատարակեալ մեկ կարծեացը քննութիւն. Կ. Ե. Վաղատան։ ի Թէոդոսիա, ի խալիպեան տպ. ի Ազգիս Հայոց, 1863. 8°, 33 էջ։

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ (Ստեփանոս եպիսկ.) — *Ստորագրութիւն նչակաւոր մեծի ուխտին Այրի վանից սրբոյն Գէորգայ հանդերձ սքանչելական ծանօթութեամբ։ Աչխատասիրեաց Ստ. Վ. Մխիթարեանց, միաբան սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի։ Հրատարակեաց Աբգար Ստեփանոսեան Գուլամիրեանց։ ի Վաղարշապատ, ի տպ. ի սրբոյ Հաճոդիկէ Էջմիածնի 1873–ՌՑԻՓ. 4°։*

Գ–ին Հրատարակչի կողմից... մի քանի խօսք. – Ժէ–ԻԱ Ցառաջաբան հեղինակին. 1–96 տեքստ. 99–124 ցանկ բաժանորդաց և ցուցակ գրոց։

— *Ստորագրութիւն նչակաւոր Ս. Գիորգայ վանուց որ ի Մոզնի։ Թաւրէզ, 1889?*

— *Հոգեբանութիւն?*

Տարազ (1892, թ. 23) հեղինակին անտիպ գրուածոց ցուցակը կը դնէ, և են հետեւեալները.

— *Պատմութիւն Սիւնեաց, հանդերձ աչխարհագրական տեղեկութեամբք։*

— *Պատմութիւն կաթողիկոսաց ի Ղուկասէ ցՄակար։*

— *Վարքագրութիւն Միւնօզական անդամոց և գործօղ անձանց Էջմիածնի։*

— *Տոմարագրութիւն խոր վիրապ վանուց։*

— *Քրիստոնէական վարդապետութիւն և վիճաբանութիւն Լատինաց։*

Մասնաւոր տոմիս կենսագր. եւն, տես Տարազ 1892, թ. 23, էջ 329. – թ. 32, էջ 401, 574 (վերջին օրերը)։ – Ազատամարտ 1892, 767. – Ռուսկաճա 1892, թ. 18–19, 21–23։ – Լրաբեր 1892, թ. 106։ – Լրաբեր 1892, գիրք Բ, էջ 47–74. – 1893, գիրք Ա, էջ 119–155։

ՄԽԻԹԱՐԵՆՔ, Հայք Վենետկոյ. — *Տես* Բազմավէպ. — ԱՃՎԱՃԵԱՆ (Գ. եպ.) — *Անձնական հաշիւներ ուրուքի քահանայի։* – ԵՐԻՑՆԱՆՑ (Ա.) — ԹԷՈԴՈՐԵԱՆ (Ս. Վ.) — ԻՍԱՎԵՐՏՆՑ (Հ. Ց.) — ԼԱՆԴԼՈՒԱ (Վ.), « Notice sur le couvent arménien » *եւն.* — *Հերքումն Մասիս յուպոյն, եւն.* — ՀԷՎԱՀԻՐՃԵԱՆ, (Հ. Ս.) — ՎԻՐՋԼԼՄՆԷ Կ.) — *Վրկայհանք վիրապ. ժողովրդապետացն Վենետկոյ, եւն.* — ՓՐՈՄՓՈՑ. — *Քանի մը խօսք, եւն։*

— *Վենետիկու Մխիթարեան անանուն պարագաւորին դէմ։ Վենետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, 1852. 4°, 115 էջ։*

Տես Մասիս 1852, թ. 22, « Ակամայ պատասխան մը », և թ. 23, 27, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 44, 45, 48։ – Արշալոյս Արարատեան 1852, թ. 426, 429· Ալվազովեանի յօդուածը։ – Աւոր դէմ անգ թ. 430, 431–434, 437, 448։

— *Ջատագովութիւն չատ անգամ Մխիթարեանց վրայ եղած զրպարտութիւններուն պատճառները բացատրելով։ Վենետիկ, ի տպ. Սրբ. Ղազարու, 1852. 8°, 34 էջ։*

— *Il Mechitarista* difeso dalle calunnie degli anonimi di Costantinopoli. Opera del Reverendissimo P. Maestro Angelo Bigoni, ex generale de' RR. PP. Minori conventuali. Venezia, nella tipografia Gaspari, 1852. 4°, p. 169.

Տես և ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ (Աւետ.)։

— *Հաւհաւատ ևկատագիր Մխիթարեան Միաբանութեան ի Վենետիկ, ի կղզին սրբոյն Ղազարու, տպագրեալ ի նոյն կղզի ԻՄԿԸ (1819). 8°, 66 էջ։*

Նոյնը լմաքգմանուած է խալ. ֆրանս. անգղ. և գերման. լեզուներով։

— *Յանձնականութիւնք Միաբանութեան Մխիթարեանց Հայոց Մխիթարեանց։ Վենետիկ, ի տպ. ի Սրբոյն Ղազարու, 1896. 8°, 350 էջ։*

— *A brief account* of the Mechitaristican Society, founded on the island of St. Lazaro. Venice, printed at the press of the same Armenian Academy, 1825. 4°, p. 27.

— *Մխիթարեան վարժարանք. — Հանգիս պարգեւատրութեան աշակերտաց Գաղկեդոնեան վարժարանին Մխիթարեանց Վենետկոյ։ ի Գաղկեդոն 16 Յուլիս, 1871. – 1872. Կ. Պոլիս, տպագր. Յովսէփ Գավաֆեան. – 1873, տպագր. Ց. Գավաֆեան և ընկեր. Ց. Պարոնեան։*

1886 *տարւոյ հանդէսը տես* Մասիս 1886, թ. 3831։

— *Ցայտաբարութիւն։ Կ. Պոլիս, 1870. մեծ 4 էջ։*

— *Ցայտաբարութիւն և ծրագիր ուսմանց Վենետկոյ Մխիթարեան վարժարանի ի Գալտը–Գէօյ. դպրոցական տարի 1896–97։ Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարու, 1896. 8°, 54 էջ։*

— « *Հանդէս պարզաբանութեան* ». Բազմավէպ 1889, էջ 328. – 1890, էջ 260։ – Բազմավէպ 1895, էջ 238, 426 (Աբբ և Բէ.) *Հայրենիքի յօդուածագրին դէմ.* – « *Հանգէս հարցաքննութեան ուսմանց Մխիթարեան գպրոցին ի Վենետիկ Կ. Պոլսի* ». Բազմավէպ 1851, էջ 180 *եւն, եւն։*

Տես եւս Մուրատեան և Մուրատ–Ռափայէլեան *վարժարանք։*

— *Ցուցակ գրոց Մխիթարեան տպարանին 1716–1912 վարձատրեալ արծաթի չքադրամով ազգային և համազգային աշխարհահանդէսներու մէջ ի Լոնտրա 1851–62, ի Փարիզ 1865–67, ի Փլորենտիա 1861, ի Վենետիկ 1872, ի Վիէննա 1873, եւն, և յԱխարհագրական հանդիսի Վենետկոյ 1882, առաջին վկայագրաւ պատուոյ, և 1911ին Խորհրդոյն համազգային Աշխարհահանդէսին մէջ ոսկի միտալով, և նոյն քաղաքի Ձարտարարուեստից Աշխարհահանդէսին մէջ նոյն տարին մեծ մրցանակով (gran premio). չատ անգամներ տպուած։ Լաւագոյնները 1843էն կը սկսին։*

— *Մխիթարեան Ջուարան. Ցուցակ տարւոյ 1716–1898. տպարան և գրատուն։ Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1898։*

Այլեւայլ անգամներ տպագրուած.

« *Տպարանապետք Մխիթարեան տպարանին Վենետկոյ* » (Հ. Ա. Գալֆկեան) Բազմավէպ 1903, թ. 4. – « *Առաջին գարադարձ կամ Հարիւրամեակ Մխիթարեան տպագրատան* » (Հ. Ա. Տիրոյեան), *անգ*, 1888, էջ 329։

Վենետկոյ Մխիթարեանց վրայ բնդհանուր գրուածներ. « *Սրբազան պապին* (Բենեդտոս ԺԴ.) *Մխիթ. Մխայանութեան բրած պարգեւը* ». Բազմավէպ 1846, 84, 229, *Վենետկոյ Թրանսատլանտեան հատ.* – « *Այցելութիւն Փրանկֆուրտոյ Յովսեփայ կայսեր Աւստրիոյ ի Մխիթ. վանս սրբոյն Ղազարու* », 1851, էջ 119· *Այցելութիւն Նոյին.* 1856, 373. – *Հանգէս հարցաքննութեան Անթիլ Մխիթ. ուխտին. էջ 58.* – « *Ա. Ղազար (վանք)* ». Արարատ 1877, էջ 388 (Վ. Վ. Բ.) – « *Վանք սրբոյն Ղազարու ի Վենետիկ* ». Բազմավէպ 1852, էջ 278. – « *Մինասեանին չուրջը* » (Ա. Արփ.) Մասիս 1890, թ. 3943, 45. – « *Վենետկի Մխիթարեանք* » (Փ. Վարդանեան) Լրաբեր Մամուլ 1874, էջ 226։ – Լրաբեր 1883, թ. 22։ – Մշակ 1874, թ. 31. – *Հրդեհի մասին*, 1880, թ. 110. – 1890, թ. 49, 107. – « *Մխիթարեան մենաստանում* » (*տպաւորութիւններ*), թ. 184. – « *Վենետկի Մխիթարեանների անհատական կացութիւնը* », 1898, թ. 234. – 1899, թ. 10. – « *Ս. Ղազարի կղզին 1884 թուին* ». 1902, թ. 13. – 1903, թ. 77, 83, 88, 89, *եւն.* – Նոր–Դար 1896, թ. 34։ – *Հայրենիք* 1893, թ. 365, 6. – « *Ինչ է Վենետիկ* », *անգ*, 1894, թ. 876, 8, 9. 889, 892, 98, 900, 902. – « *Վենետկի Մխիթարեանները* », Անահիտ 1899, թ. 12. – « *Մուսա Պաղտը Ս.*

Վ. ազարու մասին» 1900, թ. 4–5. – «Լորա Գայբրն և Վենետիկ Մխիթարեաններբ», Ուրվանգակ 1901, թ. 755. – «Ուրբ Վ. ազար բան Ամենա Աբվ. Իգլեհիդեզայ ի Գերմանիա», Բազմավէպ 1895, էջ 417. – «Վենետիկ Մխիթարիստք» (Լ. Գիգա), անդ, 1896, էջ 366. – «A visit to San Lazzaro». *Central School Journal* 1884, 74։ – Չաճգեա Ամսօրեայ 1903, էջ 350, ուր կը գրէ Նազիկեանը (2.) «Հայկական վանքը Ս. Ղազարոս վրայ! (ապրիլը ի Ս. Ղազար) «Das armenische Kloster auf St. Lazarro! վերնագրով նկարագրական յօդուած մը հրատարակեց Բոբերտ Միլ վենետիկ աւէտիս պղնդիկ... թերթին մէջ Neue Freie Presse (թ. 14021)։ Լայ... զրուածքը... մեզի նորութիւն մը չի ներկայացներ ի քայ առեալ սա յայտարգ ծանօթութիւնը՝ թէ Ս. Ղազ. մատենադարանը 30,000 հատոր գիրք ունի, – հիմդ մեր մատենադարանին կէսը...։ (Այդ նշդիկ փնշոդը գիտնալու էր նախ որ Ս. Ղազարոս մեծ Մատենադ. ը 40,000 հատոր ունի, և թէ՝ Ս. Ղազար՝ անկէ գատ ուրիշ երեք գրատուներ ալ ունի... ինչ տգիտայախա և անտեղի ցուցամոլութիւն սակայն...)։

— Երկերիւրամեայ յոբելեան (1701–1901) Միքիթարեան Միաբանութեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1901։

Հրատարակութեան այդ տարեթիւ Մխիթարեան ցոքելեան, կամ Մխիթար Հերերը, մեծ. 8°, Ի + 226 էջ, և 3 հոտղի լուսանկարներ՝ նոյն հոտակապին ոգի Մխիթարեան Հարց։ շքեղ տպագրութիւն, բազմաթիւ պատկերներով, ուր կան հետաքրքիր ներ եւս։

Բովանդակութիւն. Յիշատակ Մխիթարեան ցոքելեանի. Ա–Ի. (Ալիշան). – Մխիթար (կենսագր.) 1–48. (Հ. Ս. Երեմ.) – Ակնարկ մը Մխիթարեան Միսերին Վենետկոյ Ընդհանրական Հրատարակ վրայ. 49–70. (Հ. Ս. Այտեան). – Հայատառ գրականն պատմութիւն նշանաւոր Մխիթարեան Հարց. 71–155 (Հ. Ա. Վ. ազանեան). – Մեռելոց հետ. 156–161 (Հ. Վ. Հացունի). – Ս. Ղազար, 162–215 (Հ. Ս. Իփերկ.) – Մխիթարեան ամբողջ Հարք, իրենց երկերով. 216–226, և ապա յուսանկարներ։

Փիւնար. Հանդէս տարեգրաց 1901–1902, թ. 1։ – Մյակ 1901, թ. 185։ – Մուրճ 1901, թ. 9 (Լ. Էօ)։ – Տարազ 1901, թ. 33, եւն։

Հանդէսէն վերջ հրատարակութեան ուրիշ նման օրինակ հրատարակութիւն մըն ալ։

— Միքիթարեան ցոքելեան (1701–1901), Վենետիկ, Ս. Ղազար. Յիշատակարան։ — Ներքին ճակատ. Յիշատակարան երկհարիւրամեայ ցոքելեանի Մխիթարեան Միաբանութեան ի Վենետիկ 8. Սեպտ. 1701–1901 Սեպտ. 8։ Վենետիկ, Ս. Ղազար 1901. մեծ. 8°, Խը + 218 էջ։

Բովանդակութիւն. Նկարագիր երկհարիւրամեայ ցոքելեանի հանդէսներուն ի Ս. Ղազար. Պատմէն Հրատիրագրին առ Երք. Կաթողիկոսունս Ազգիս. Նամակ Ալիշանի առ Մեսրոպ Արքեպս. Սիրաուանց. – Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Միաբանութեան առ Կորիւն վրդ. – Մեսրոպ Արքեպս. Սիրաուանց առ Հ. Ալիշան. – Կորիւն վրդ. առ Արհի Աբբահայր Ի. խանս. – 1. Ոգեկոչութիւն քանք Տհառն Տհառն Իսկաոխոս Վարդ. ի Կիւրիկեան Արքեպս. Ընդհ. Աբբայի Մխիթարեան Ի. խանին. – 2. Իր օրհնութիւնաբեր ի դիմաց Արքեպան Գահանապետ Հառն ժԻր. Նոյն Հոդ. Ազգ հոգեբէր Հառն Ս. Գահանապետեանին. Նոյն Հոդ. – 3. Հեռագիր առ Նորին Երքեպիսն Հառն ժԻր Գահանապետեան. Նոյն Հոդ. – 4. Հեռագիր ի դիմաց Ս. Գահանապետեան Հառն ժԻր. Նոյն Հոդ. – 5. Հեռագիր ի դիմաց Մայր Գպատունոյ Մարգարիտեան. Նոյն Հոդ. – 6. Պատրիարքական Վեհոդիկեայ Հայոց Նամակ Կիլիկ. Պօղոս Պետրոս Իմհանուէլեանէ). Հեռագիր Կերբզանիկ Հոգեւոր Տհառն. – 7. Աճենապատուհին Հ. Արխատակէս Վրդ. Գապատուհեան. – 8. Միաբանութիւն Մխիթարեան ի Վենետկ (Նամակ՝ Գիր. Երք. Առէն Վ. Աբգոնեան). – 9. Մյակ Հրագրութիւն (Նամակ և Ուղերձ Հ. Ատաքիտեայ). – 10. Առաջնորդարան Հայոց ի Մանչեսթր (Նամակ). – 11. Հոգաբարձութիւն Հայ գաղթականութեան Բաքիոյ (Նամակ). Բանախօսութիւն Կ. Յ. Բասմաջեանի. – 12. Բազդապետութիւն Վենետկոյ (Նամակք գանազան հանդերձ Հրագրի.) Հեռագիր Վենետկոյ Դատաստապետին. Նոյն Հոդ. – 13. Հայ գաղթականութիւն Հայդզքերզի (Նամակ). Նոյն Հոդ. Այլ նամակ Հայդզքերզէ և Ուղերձ Առ Գիր. Միաբանութիւն Մխիթարեան ի Վենետկ. – 14. Հեռագիր այլեւայլ աշխարհներէ. – 15. Առ Ամենապատիւ և Գիր. Երքեպան Աբբայր. (Նամակ, Պօղոս Իպս. Քերքեանէ). Ատաճ. – 16. Առ Արհիապատիւ Գիր. Տէր Իգնատիոս Արքեպս. (Նամակ՝ Աւետիս Արքեպիսկոպոս Արփիարեանէ) Կ. Պոլիս. – 17. Առ Արհիապատիւ Գիր. Տէր Իգնատիոս Արքեպս. (Նամակ՝ Անդրէաս Արքեպիսկոպոս Ջէլէպեանի). Տիգրանակերտ. – 18. Կարգադիր յանձնաժողովոյ հրկկարիւրամեայ Ցոքելեանի Մխիթարեան քաղաքագրեան Միաբանութեան. (Նամակ՝ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց). Նախիջեւան. – 19. Վանահայր Սեւանայ Մենաստանի (Նամակ՝ Սարգիս Իպիսկոպոսի). – 20. «Ազդիւր-Տարապ» Խմբագրութիւնից, Վենետկի Մխիթարեան Միսերի երկհարիւրամեայ Ցոքելեանի Հանդիսին Ձօն. Թիֆլիզ. – 21. Խմբագրութիւն Հայրենիք Շաբաթաթերթի. Նիւ–Յորկ. – 22. Խմբագրութիւն Հումարաբանի. Փարիզ. – 23. Խմբագրութիւն. Թարա – յայ գիւղ. – 24. Société Asiatique. Siège de la Société & Bibliotèque, Paris. Նոյն Հոդ. – 25. Opera Pia, Carlo Combi dei soccorsi per la frequent. delle Scuole Elementari di *Venezia*. Նոյն Հոդ. – 26. S. Giorgio Maggiore in Isola. *Venezia* (Նամակ). Նոյն Հոդ. – 27. Առ Արհի Գիր. Տէր. Իգնատիոս Արքեպս. (Նամակ՝ Գիր. Գեորգ Վ. Գոյունեանի). Հաւմ. – 28. Առ Արհ. Գերապայծառ Աբբահայր. (Նամակ՝ Գեղր Աղասի Ակերեանի Ընդհ. Մեծ. Կուսանաց Ազաբաս Ցոհաննեան) Կ. Պոլիս. – 29. Առ Սրբազնի Նահապետ Հայոց Գերապատիւ Հ. Վահագ Ահիյան. (Նամակ՝ Գրիգոր Խալաճեանցի). Մահկոտա. – 30. Ներսիս Հայրապետ Բարեգործական Ընկերութիւն. (Նամակ՝ Յակոբ Վ. ազանեանի. Իաշտ. Հայր Միսիթարայ սուրբ չիրմին առջեւ. (Ի դիմաց Իաշտի Հայրապետ Բարեգ. Ընկ. – Քարտուղար Վ. ազարեան). Իաշտ. – 31. Վենետկի Մխիթարեան Միաբանութեան երկուհարիւրամեայ Ցոքելեանի Հանդիսին, Աւետաբերոց. – 32. Առ կաթողիկոս Ցանձնախումբ. (Նամակ՝ ի դիմաց Հիվրկի Գերագ. Վարչութեան. Աճենապատիւ՝ Գ. Սահակեան, Աճենապետ՝ Ս. Յ. Իսբրեան). Հիվրկի – Մաս. – 33. Առ Գերապայծառ Աբբայ Հայր. (Նամակ՝ Հիմնագիր–Տնօրէն Վանայ Հայկական Երքանոցի, Համբարձում Երամեանի). Վաճ. – 34. Առ Գերապատիւ Տ. Տ. Իգնատիոս Վ. Սիսեանի, Աբբահայր Միսիթարեան Միաբանութեան. (Նամակ՝ Մ. Մ. Չօլաքեանի). Սուրաբայա. – 35. Միսիթարեան Միաբանութեան.

(Նամակ). Ա՛ռաջնալոք. – 36. Մխիթարեան Միաբանութեան երկարաբեւռամեայ Ցոգնեւռնի առիթով. Իթալի Հայ Լեռաճոդուբիւն. – 37. Ա՛ռ Ցարգելի Մխիթարեան Միաբանութիւն (Նամակ՝ Աուեփան Վասապարեանի). Հիւանդութի. – 38. Մխիթարեան Միաբանութեան ուխտի բեղմնաւոր գոյութեան երկարաբեւռամեայ Ցոգնեւռնի քագոյր յիշատակին երկու խօսք. (Վ. ազգասէր քհ. Ցովսէփեանի. Ի՛մֆերոպոլ. – 39. Ա՛ռ Թերապայծառ Տ. Տ. Իգնատիոս Ա՛ր. Վ. Կիւրեղեան, վ. եհ՛ասուք Աքբահայր քառմաքեղոյն Ս. Ուխտին Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Վ. ազգասէր վ. անուց. (Մանուէլ Կ. Միրզախոբեանի). Իոմաճ. – 40. Ա՛ռ կարգադիր Ցանձնաժողով Ցոգնեւռնեան հանդիսին (Մ՛նալով Ա՛էմեանցի). Կալկաթա. – 41. Խմբագրութիւն Փոլմանի. (Նամակ). Բարիզ. – 42. Ա՛ռ Գերապատիւ և Արքեպան Տէր. (Նամակ՝ Գր. Մ. Պիւլբլեան). Պուգրէզ. – 43. Ա՛ռ Արժանապատիւ Հայր Ա՛ինան. (Նամակ՝ կաթողիկոս Իգնեան). Պետերբուրգ. – 44. Ա՛ռ Գերապատիւ Հայր Խմբագիր Ռեգմամբէզ Հանդիսի. (Նամակ Խ. Ցովհաննիսեանէն). Մոսկուա. – 45. Ա՛ռ Արհիապատիւ Գերապայծառ Տէր. (Նամակ՝ Աուքիաս Գ. Ջրեանի). Վերիդոճ. – 46. Ա՛ռ Գեր. Տ. Տ. Իգնատիոս Վ. Կիւրեղեան քարէշան Աքբահայր Մխիթարեան Ուխտին. (Նամակ՝ Տիրայր Վ՛ի.). Ռեր. – 47. Երկարաբեւռամեայ Ցոգնեւռնեան Հիմնարկութեան Մուխիթարեան Միաբանութեան. (Նամակ՝ Հայր Սարգիս Վ. Եսպէրեանի). Շահնազար գիւղ. – 48. Ա՛ռ Մեծ. Մեծ Տեառնէ. (Նամակ՝ կաթողիկոս Վ. Գիւրճեանի). Կարս. – 49. Ա՛ռ Գերապատիւ Տէր Հայր Ցուսիկ Վրգ. (Նամակ՝ կաթողիկոս քահանայ Մալխասեանի). Բաթում. – 50. Ա՛ռ Պատուական Ցանձնախումբ երկարաբեւռամեայ Ցոգնեւռնեան Մեծին Մխիթարայ. (Նամակ Պետրոս Վ՛արդապետ Աստրահանի՝ Կիպրոս. – 51. Ցոմ. կարոյս Ա՛ժայեանի, (Նամակ խոսյ.). Վ՛ենետիկ. Ղազի Լմարգմ. – 52. Նամակ Խժշ. Պետրոս Գա–Վ՛անեցեան. Վ՛ենետիկ. Ղազի Լմարգմ. – 53. Ա՛ռ Պատուարժան կարգագիր Ցանձնաժողով Ցոգնեւռնեան հանդիսի. (Նամակ՝ Ս. Փրկչի երկաեռ Վարժարանաց Տեառչ կայսրպետ Տէր Խաչատուրեանի). Նրզեկա. – 54. Ա՛ռ Ա՛ննապատիւ Իգնատիոս Աքբահայր Մխիթարեան Ուխտին. (Նամակ՝ Ինժէներ Ստեփանոզ Ստեփանոս Պողոսեան Վերաքառկեանցի). Ա՛ստրախաճ. – 55. Ա՛ռ Արհիապատիւ Գերապայծառ Տէր և Հայր. (Նամակ՝ Միրզան Ցովհաննէսեանի). Կ. Պոլիս. – 56. Ա՛ռ Խմբագրութիւն Բազմավէպ Հանդիսասրանի. (Նամակ՝ Ցովհաննէս Պալեանցի). Իոստով Դոնի վերայ. – 57. Ա՛ռ Նորին Արհիապատիւ Աքբահայրութիւն Տ. Տ. Իգնատիոս Աքբահայր Կիւրեղեան. (Նամակ՝ կաթողիկոս Գ. Քիւրեղճեանի). Թիֆլաս. – 58. Ուգերձ Մխիթարեան 200–ամեայ Ցոգնեւռնեին (Մկրտիչ Խիւրքեանի). Բաթում. – 59. Ա՛ռ Մեծ. ազգասէր վճռանձն գործիչս և քրտնաջիղ տոկուն աշխատաղաս. (Նամակ՝ կաթողիկոս Գաբրիէլեան Ներքին–Ա՛ղուեստագէտի). Ա՛ռաջնալոք. – 60. Ա՛ռ կարգագիր Ցանձնաժողով Ցոգնեւռնեան Հանդիսի. (Նամակ Մ. Խորենեանի). Մարիեպատ. – 61. Ա՛ռ Արքեպան Հայր Պ՛ետրոզ Ա՛ինան. (Նամակ՝ Գ. Գ. Պինկլերեանի). Խրիմ. – 62. Ա՛ռ Գերապայծառ Տէր Աքբահայր. (Նամակ՝ Ֆ. Ս. Ֆերհանեան). Թոքատ. – 63. Ա՛ռ Գերապատիւ Հայր Պ՛ետրոզ Մ. Ա՛ինան. (Նամակ՝ Խաչիկ Ց. Ա՛ապատհանի). Ղազի Տոզ Ա՛նմահ Մխիթար Աքբայ Հոր Երկարաբեւռամեայ Ցոգնեւռնի տուիթ. Գավրեժ. – 64. Ուգերձ ի յիշատակ Երկարաբեւռամեայ Ցոգնեւռնի Տեառն Տեառն Մխիթարայ Մեծի Աքբայի Ա՛ետաստաղծուոյ. (Տաղ, նպիշէ Վարժապետ Մեծատատնեանի). Ա՛խալցխա. – 65. Ա՛ռ Գերապայծառ Տէր և Արքեպիսկոպոս հարք Մխիթարեանք. (Տաղ, Ա՛ռաքել Նալբանդեանի). Խարկով. – 66. Մխիթար Աքբա Հոր գերեզմանին առոյ. (Ժամբանական՝ Գրիգոր Բալասեանցի). Ղազի՝ Մխիթար Աքբա Ա՛ետաստաղի Տաղ). Շուշավեր. – 67. Ի մեծահանդէս Ցոգնեւռնի Երկերեքսրդ հիմնարկութեան Մխիթարեան Ուխտին (Զօն, Ցովհաննէս Վ. Մրմրեանի). Հաովմ. – 68. Ի Հանդէս Երկարաբեւռամեայ տաւեգարձի Մխիթարեան Միաբանութեան. (Տաղ՝ Պօղոս Ե. Բէթսրեանի). Ա՛ետաճգրօպոլ. – 69. Ա՛ռ Արհիապատիւ Գերապայծառ Տէր. (Նամակ՝ Ցուսիկ Վ. Վարդապետ Կիւրեանի). Մարտիճ. – 70. Ցիշատակ Երկարաբեւռամեայ Ցոգնեւռնի Մխիթարեան Միաբանութեան ի Վ՛ենետիկ. Տաղ, Բարսեղ Վ. Փալեանճեանի՝. Մամպուրգ. – 71. Ա՛ռ Երանաչնորհ Մխիթար Աքբահայր, Հիմնագիր Մխիթարեան Ուխտին Վ՛ենետկոյ. (Ուղերձ՝ Մկրտիչ Ռափայէլեանի). Տրապիզոճ. – 72. Ա՛ռ Արհիապատիւ Տէր Իգնատիոս Աղքոզ. Կիւրեղեան Ընկ. Աքբայ Մբախիճ. Ուխտի. (Տաղ՝ Մեղմուեիի). Ա՛մասիա. – 73. Ընկճանուրին պաշտելի և մեր նուաստին երկրպագելի Վ՛ենետկի Վ՛ե՛ Մխիթարեան Միաբանութեանը. (Նամակ և Երգ, Ցարութիւն Ս. Զաքրեանցի և Թորգոմ Տ. Պատմաճեանի). Իզդիր. – 74. Մեծապատիւ Մխիթարեան Միաբանութեան Հնոյեան Երկուեաբեւռամեակ. (Նամակ և Տաղ՝ Ա՛ուգել Բաթլօճանցի). Ա՛մասիա. – 75. Ի դիմաց Մխիթարեան վարժարանի աչակերտաց. (Տաղ՝ Պուէտ). – 76. Մխիթարեան Միաբանութեան Երկարաբեւռամեակին. (Նամակ՝ Ի. Մալուժեանի). Ա՛ենֆիոր, Շվէյցարիա. – 77. Վերապատելի Հայրեր. (Նամակ՝ Ցովհ Թումանեան, Ցովհ. կատանանց և Ա՛ետիս Իսահակեանցի). Ա՛ետաճգրապոլ. – 78. Մխիթ. Մեծարգոյ Միաբանութեան 200–ամեակի առիթ. (Նամակ՝ Էսա և Երիասարդ Ցովհաննիսեաններ, Ասոս Թոփէոեան). Գերբենդ, – 79. Մխիթարեան Հայրեր. (Նամակ՝ Գ. Գալուստեան). Թիֆլիս. – 80. Ա՛ռ Ցարգելապատիւ Հայր Պ՛ետրոզ Ա՛ինան. (Նամակ՝ Գրիգոր Կ. Նիկոդիմոսեանի). Ա՛ետաճգրիա. – 81. Ա՛ռ Ա՛ննապատիւ Հայր Սուրբ Ա՛ինան. (Նամակ՝ Խէորզ Բաչինչաղեանի). Պարիզ. – 82. Ա՛ռ Ա՛նխոնջ վաստակաւորներ և ժրաջան գործով Մխիթ. Հայրեր. (Նամակ՝ Ցովակիմ Սոլովեանի). Ա՛ստրախաճ. – 83. Ա՛ռ Ա՛ննապատիւ Գերապայծառ Տէր և Հայր (Նամակ՝ Ցովհաննէս Ց. Ա՛ան). Կ. Պոլիս. – 84. Ա՛ռ Արհիապատիւ Տէր. (Նամակ՝ Դանիէլ Գ. Ջուպուգկեանեանի. Կ. Պոլիս. – 85. Ա՛ռ Վ՛երապատուելի Նախագահ Ցանձնաժողով Երկարաբեւռամեակի հանդիսին (Նամակ՝ Վ. Մ. Քիւրքեանի). Կիպրոս կղզի. – 86. Ա՛ռ Ցարգ. և Վ՛եր. Հայր Նախագահ Մխիթարեան Ցոգնեւռնեին կարգագիր Ցանձնաժողովոյն. (Նամակ՝ Նազարէթ Ա՛ետ. Ալամվէրտեանի). Ա՛ետաճգրիա. – 87. Վ՛ենետիկի Մխիթարեան Ս. Ուխտի Գերապատիւ անդամներուն. (Նամակ՝ Տիկին Թագուհի և Ա՛ետաուեաուեր Բէկ–Ցովսէփեանցի). Կարս. – 88. Ա՛ռ Մխիթարեան Միաբանութիւն. (Նամակ՝ Օրիորդ Ա՛անգոխտ Միլիք–Շահնազարեանի). – 89. Ա՛ռ Սիրելի և քազմավաստակ Սրբ. Հայրեր. (Նամակ՝ Արամ Զարլըգեանի). – 90. Վ՛եր. Մխիթարեան Հայրերին. (Նամակ՝ Մ. Մինքայէլեան). Հաովմ. – 91. Ա՛ռ Գերապատիւ Հայր Ա՛ինան. (Նամակ՝ Տիկին Խ. Ղեռեաեանցի). Փարիզ. – 92. Ա՛ռ Գեր. Հայր Ցուսիկ Տայեցի Ա՛ետնազպիր Ցոգնեւռնեան Հանդիսի. (Նամակ՝ Ա. Սահակեանի). Ֆիլիպե. – 93. Ա՛ռ Գեր. և Ա՛ննապատիւ Հայր Եմ Ա՛ինան. (Նամակ՝ Պօղոս Ա՛. Ալամվէրտեանի). Պարիզ. – 94. Ա՛ռ Գերապատիւ Տեառչ Հոփայէլեան Վարժարանին. (Նամակ՝ Գրիգոր. Ց. Ծրանեի Գիւղի). Կ. Պոլիս. – 95. Խմբագրութիւն

բազմավէպ Հանդիսարանի. (Ղամամ՝ Մխքայէլ Իսափ. Խիմինճեանի). Լուսոյ Դռնէ–վերոյ. – 96. Ու Պատուարժան Միաբանութիւն Վ. Հինգհոգի. (Ղամամ՝ Յարութիւն Լուճեանի). Կ. Պոլիս. – 97. Ամենայարգոյ Տնօրէնութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան. (Ղամամ՝ Մկրտիչ Կ. Արեւեան). – 98. Ու Վ. Երջապատեալ Հայր Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, անգամ կարգադիր Յանձնաժողովի. (Ղամամ՝ Պօղոս Մխիթարեանի). Կ. Պոլիս. – 99. Ու Արժանապատիւ Նախագահ Հ. Յուսիկ Վ. Մհէրեան. (Ղամամ՝ Կ. Տ. Յակոբեանի). Իզմիր. – 100. Ու Վ. Եր. Հայր Յուսիկ Վ. Մհէրեան. (Ղամամ՝ Տիգրան Մակարեանի). Մոսկվա. – 101. Ու Արհիապատիւ և Վեր. Տէր Իգնատիոս Կիւրեղեան Ընդհ. Աբբայ Մխիթարեան Միաբանից. (Ղամամ՝ Յովհաննէս Մանգլեանի). Կ. Պոլիս. – 102. Ու Արբազան Տէր Իգնատիոս Աբգիպս. Կիւրեղեան Ընդհ. Աբբայ Մխիթարեան Միաբանութեան. (Ղամամ՝ Վ. Հանան Ի. Մերգումեանցի). Մարսէյլ. – 103. Ու Վ. Հ. Վ. Հեւոնդ Վ. Ալիչան (Ղամամ՝ Արշէմ Ջամճեանի). Վենիս. – 104. Ու Վ. Երջապատելի Հ. Յուսիկ Վ. Մհէրապ Վարժապետ Մխիթարեան ուխտին Վ. Հինգհոգի. (Ղամամ՝ Յովհ. Փ. Հէքիմեանի). Կ. Պոլիս. – 105. Ընդմիշտ Վարդոյ Խմբագրութեան. (Ղամամ՝ Արտաշէս Չիւպիէճեան և Պօղոս Դանապետեանի). Թիֆլիզ.

Բ. Վրացերէն Հանդիսարանք Յոբելեանին. Ա. Մխիթարեանց Երկհարիւրամեակի հանդէսն ի կոստանդնուպոլիս. Բանախօսութիւն Հ. Ամբոսս Վ. Տիրոյեանի. – Բ. Մխիթարեան Երկհարիւրամեայ Յոբելեանի հանդէսը Պարտիզակի մէջ. (Տնտեսագ). Առնախօսութիւն Վեր Ն. Ա.Հ.Հեան վարդապետի. Երկու խօսք Մխիթար Աբբահօր 200 ամեայ Յոբելեանին. (Յ. Ալտհան). – Գ. Մխիթար Աբբահօր 200 ամեակը Տիարպէքիրի մէջ. (Մանուկ Պանիկեան). Բանախօսութիւն Արմ. Կիրիզեր Ֆ. Հէքիմեանի. Ա. Արիւ. Պեր. Տէր Իգնատիոս Վ. Կ. Աբգեպս. Տ. Ընդհ. Աբբահայր. (Ղամամ՝ փաստաբան՝ Պօղոս Վագ. Տէր–Վաբրիէլեան). Տիարպէքիր. – Գ. Մխիթարեանց 200ամեակը Ալէքսանդրօպոլի մէջ. (Մ. Ս.) – Դ. 200 ամեակի յիշատակը Աքսամուանի մէջ. (Կ. Տէր Յովհաննիսեան). Երեկոյթին Նշանակութեան մասին. (Ա. Բաբայեան). – Զ. Մխիթարեանց 200ամեակը Կարսի մէջ. – Է. Վ. Նահապետի Մխիթարեանց 200ամեակը Ախալցխայի մէջ. – Ը. Մխ. Աբբահօր 200ամեակը Կիպրոսի Ս. Մակար վանքին մէջ. Նուէրք վանս ծախուց Յոբելեան Հանդիսին. Նուէրք Մխիթար Աբբահօր կանոնութիւք տրամանին. Արձագանգ Յոբելինի, Յանկ եւրոպական լրագրաց։

Այլ Յոբելեանին առիթ գրուածներ.

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Ազատամարտ 1900, թ. 9–10–11. – 1001, թ. 8. «Մխիթարի գործը». – «Մխիթար (դէմքեր)», թ. 10–11, տես անդ և էջ 260· «Ղոր–Վար և Մխիթար». – Արեւելեան Մամուլ 1901, էջ 690. – Արեւելք 1901, թ. 4734, 39. – Արմենիա 1901, թ. 36. – 1901–2, թ. 1. – Բիւզանդիոն 1900, թ. 1058. – «Վէմ Յոբելեան և անոր գրական յիշատակարը», անդ, 1901, թ. 1382. – «Մխիթար և Մխիթարեանք» (Քննադատ = Օրմանեան), անդ, 1901, թ. 1489, 90, 91, 92, 94, 98, 1502, 3, 4. – Բիւզանդիոն (Դ. Խաչկոնց) 1901, թ. 1453–1471. (Քննադ. Մարտ 1901, թ. 8). – (Յ. Ալտհ), թ. 1476–1483, 1485–1488, 1504, 5. – Երկունքի Հայաստանեայց (Խորտ քՆՂ. Տէր Իսահակեան) 1900, էջ 257. – 1901, թ. 19. – Իրատուէր 1901, թ. 114, 115. – Համայնարար 1901–1902, թ. 1. – Հանդէս Ամսօրեայ 1901, էջ 348 (10, 11). – Մանգուած 1901, թ. 114, 115. – Մշակ 1901, թ. 188, 189. – «Բայրօրը Ի. Վազարի կղզուած», թ. 190. – Տես և հետեւեալ թիւերը. 193, 194, 198, 200, 207, 210. – «Վ. Նահակի Մխիթարեաններ» 1902, թ. 188–190. – Մուրճ 1900, էջ 406. – 1901, թ. 8, 9, էջ 235. – Նոր–Դար 1901, թ. 130, 132–134, 137, 144, 149–50. – Նոր կեանք 1900, էջ 145. – Նոր–Օր 1901, թ. 88. – Շարժուած 1901, թ. 338, 348. – Շուրջ 1900, թ. 4. – Ոսկեճագիկ 1901, թ. 769, 771, 776, 782. – Տարազ 1901, թ. 33. – Փարոս 1901, թ. 15. – Փիւնիկ 1901, թ. 16.

Տես և ԱՂԱՐԻՆԵԱՆ (Ա.)·

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Իտալական

Gazzetta di Venezia, Օրագիր Վենետկոյ, 1901. – 1. թիւ 39, Bicentenario dei Mechitaristi. Ակնարկ մը Մխիթարեան վարուց. – 2. թիւ 43, Il bicentenario dei Mechitaristi. Ընդարձակ տեղեկութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան մասին. – 3. 1 Յուլիս 28. Presso gli Armeni. Թարգմանութիւն Լուդովիկ Հէվէյի Pesterlloydի մէջ հրատարակած յօդուածին. – 4. թիւ 249, Per il bicentenario dei Mechitaristi. Վենետկոյ քաղաքապետին և քաղաքացոցովին դիտումն տեսլ. Ցին լուսաւորելու Վենետկոյ Հասարակաց պարտէզը ի պատիւ Մխիթարեանց. – 5. թիւ 251, Il bicentenario dei Mechitaristi. Ղեկտագրութիւն կատարուած հանդիսից. – 6. թիւ 253, La Regina madre ai Mechitaristi. Մայր Թագուհուոյ Մարգարիտայի հետաքրքրութիւնը. — **La Difesa,** Օրագիր Վենետկոյ, 1901. – 1. թիւ 36, Il secondo centenario dei Mechitaristi. Խմբագրապետին կողմանէ գրուած պատմական տեղեկութիւն Ս. Ղազարու Մխիթարեանց վրայ. – 2. թիւ 40, Secondo centenario dei Mechitaristi di Venezia, Cartoline Commemorative. Կը խօսի մեայն ի յիշատակ յոբելինին հրատարակուած թղթատարական քարտերու վրայ. – 3. թիւ 195, Le prossime feste centenarie all'Isola di S. Lazzaro degli Armeni. Պատ. Մխիթարեանց, – Թղագիր հանդիսից, – ազգային նուիրակութիւնք ի Սուրբ Ղազար. – 4. թիւ 202, Le feste bicentenarie della Congregazione Mechitarista. Նկարագրութիւն հանդիսից. – 5. թիւ 203, Le feste bicentenarie della Congregazione Mechitarista. Ընդարձակագոյն նկարագրութիւն 9 Սեպտ. ի կատարուած հանդիսից. – 6. թիւ 205, Un nltima eco delle feste a S. Lazzaro degli Armeni. Հրատարակութիւն հետագրաց Ս. Փահանայապետին և Մարգարիտայի։ — **L'Adriatico,** Օրագիր Վենետկոյ, 1901. – 1. թիւ 43, Il bicentenario dei Mechitaristi. Ընդարձակ պատմութիւն Մխիթարեանց. – 2. թիւ 240, Pel secondo centenario dei Mechitaristi di S. Lazzaro. Թղագիր հանդիսից, Ազգային նուիրակութիւնք, դրկուած ընծաներ, վանքի նորոգութիւններ. – 3. թիւ 248, Le feste bicentenarie dei Mechitaristi. Քաղաքական ժողովոյն որոշումն՝ լուսաւորութիւն ընելու ի պատիւ Մխիթարեանց. – 4. թիւ 249, Le feste bicentenarie dei Mechitaristi. Տեղեկութիւն կատարուած և կատարուելիք հանդիսից՝ Մխիթարեանց և Վենետիկ քաղաքին կողմանէ. – 5. թիւ 250, Le feste bicentenarie dei Mechitaristi. Ղեկտագրութիւն կատարուած հանդիսից։ — **Il Rinnovamento,** Օրագիր Վենետկոյ, 1901. – թիւ 254, Il bicentenario dei Mechitaristi, – Le feste a S. Laz-

zaro, discorsi e brindisi – pubblicazioni e doni. Ն. կարապետ Տրկհարիւրամեակի մ. Վ. ազատ. ժէ կատարուած հանդիսից, հատախօսութիւնք, հրատարակութիւնք և ընծայք. — **Atti del R. Istituto Veneto** (di scienze, lettere ed arti). Հանդէս Ակադեմիի կաճառին Վենետկոյ, 1901, 27 հոկտ. – Յոբելեանի առիթի Վենետկեան Ազգ. համալսարանին մէջ հայագէտ Ֆ. Տեզայի հատուածօր քանախօսութիւնը. — **Il Gazzettino,** Օրագիր Վենետկոյ, 1901. – 1. թիւ 247, In onore dei Mechitaristi. Յոբելեանի Վենետկոյ Հասարակաց պարտիզի լուսավառութեան. – 2. թիւ 248, Il bicentenario dei Padri Mechitaristi. Ն. կարագիր առաջին օրուան հանդիսից. – 3. թիւ 249, La grande giornata per il bicentenario Mechitarista a S. Lazzaro. Տրհարիւրամեակի մեծ օրը, ընդարձակ նկարագիր հեռագրական հանդիսից. – 4. թիւ 250, La chiusa delle feste bicentenarie dei Mechitaristi. Յանատեղեակական նկարագրութիւն 9 սեպտեմբերի երեկոյեան ի Ս. Ղազար. – 5. թիւ 252, Echi delle feste di S. Lazzaro. Հրատարակութիւն հեռագրաց ցնծագին յապետին և Մարգարիտայի. – 6. թիւ 257, Gli Armeni ai lori tipografi. Ն. կարագրութիւն Ս. Ղազարու տպարանի գրաշարաց տրուած հացկերոյթին. – 7. թիւ 260, I ringraziamenti dei Mechitaristi. Շնորհակալութիւնք Մխիթարեանց. – 8. թիւ 267, Un'elargizione degli Armeni. Յոբելեանի առիթի՝ Մխիթարեանց բրած բարերարութիւնն Վենետկոյ աղքատաց. — **Sior Tonin Bonagrazia,** Ջաճչամիերի Վենետկոյ, 1901. – Յ.թիւ. 7–8. Ancuo a San Lazaro, – El garanghelo dei me-chitaristi. – Յ.թիւ. 14–15. Ancora el garanghelo dei Mechitaristi. Պատկերաւ մը՝ ուր կը ներկայանան Adriatico և Secolo խմբագրապետք՝ Մխիթարեանց սեղանի վրայ. — **Bessarione,** Հանդէս Հռովմայ, 1901. – Տետր 61, չափք Բ, հա. Ա. Il secondo centenario della fondazione dei PP. Mechitaristi e il numero unico *Mechitar* in armeno. Ն. կարագիր հանդիսից և «Մխիթար» ի հերիւ. – **L'Amico dei ragazzi della scuola e dell'officina,** Շաբաթաթերի Հռովմայ, 1901. – 1. թիւ 10, էջ 138, Il venerabile Servo di Dio Mechitar, in atto di meditazione. Վարք Մխիթարայ՝ պատկերաւ նորին. Յէջ 149, Al Compiersi del II° Centenario della fondazione dell'ordine dei monaci armeni Mechitaristi di Venezia, auguri e voti, տառասեր. – 2. թիւ 12, Vita del servo di Dio Mechitar. Գրախօսական Մխիթարայ խմբագրէն վարուց. – տրախակցութիւններ. — **Eco del Pontificato,** Շաբաթաթերի Հռովմայ, 1901. – 1. թիւ 8, L'opera dei Mechitaristi, due Secoli di storia. Պատմութիւն Մխիթարեանց. – 2. Ն. ոյն հարիւրեակ մէջ. S. Lazzaro, isola dei PP. Armeni. Ն. կարագիր և պատկեր Ս. Ղազարու. — **Osservatore Romano,** Օրագիր Հռովմայ, 1901. – 1. թիւ 206, յիշէ Գեր. Խոպեանի ներկայացուցիչ բնարուին. — **La voce della Verità,** Օրագիր Հռովմայ, 1901. – թիւ 51, I Mechitaristi di Venezia. Պատմութիւն Մխիթարեանց, նկարագիր քարտերուն. — **Italia Reale-Corriere Nazionale,** Օրագիր Տորինի, 1901. – թիւ 239, Il centenario dei Mechitaristi. Պատմութիւն Մխիթարեանց. — **Gazzetta del Popolo,** Օրագիր Տորինի, 1902. – թիւ 1. I Mechitaristi nell'Isola di S. Lazzaro a Venezia. Ջարգարուած ըմն չքեղ պատկերներով. (Ս. Ղազար յամէ 1696, Մխիթարեան Աբբայք, Իոմ Մոլէքիցոյ, Լորդ Բայրընի ձիքեճիք, Նկեղեցի Ս. Ղազարու և Ղազարու Նկեղեցւոյն տեսք՝ վերնաձեակով Հայոց Հայոց). Խոշոր նկեղեցին գրուած է, Նկար Տիեպոլոյի ի Ս. Ղազար, Մխիթարեանց գալը ի Վենետկոյ (յարմարցուած նկար մ'է), Տարազք հայ եկեղեցւոյ. — **Illustrazione Italiana,** Պատկերազարդ Միլանու, 1901. – թիւ 38. էջ 211, Il II° centenario dei Mechitaristi a Venezia. Պատմութիւն Մխիթարեանց և հայ ազգին, սկսեալ Հայկէն՝ ընդարձակ նկարագրութիւն Յոբելեանին, զարդարուած 13 մեծագիր ամենայն պատկերներով. Խաճպարան Մխիթարեանց, Մուտք ի Ս. Ղազար, Զիրեճիք Լորդ Բայրընի, Ս. Ղազար կղզեակը, Նկեղեցի Ս. Ղազարու. Տիպ պատկերներ՝ հայ եկեղեցական տարազը ներկայացնող, Գեր. Իգնատիոս Կիւրեղեան, Շիրիմ Լուքաքօլաի ի Ս. Ղազար. — **Secolo,** Օրագիր Միլանու, 1901. – թիւ 12711, Il Bicentenario dei Mechitaristi, l'Isola di S. Lazzaro. Պատմութիւն Մխիթարեանց, երիք ուրուագիծ պատկերներով. — **La Lettura,** Ամսագիր պատկերազարդ Միլանու, 1902. – թիւ 1, էջ 79, Il convento dei Mechitaristi nell'Isola di S. Lazzaro presso Venezia. Լրգմ. Ueber Land und Meer յօդուածին, 3 պատկերներով զարդարուած. — **La Settimana Religiosa,** Շաբաթաթերի Միլանու, 1901. – թիւ 48, էջ 415. Le feste centenarie della Congregazione Mechitarista a Venezia. Ն. կարագիր հանդիսից, հրատարակութեանք, նուիրակութեանք. — **Illustrazione Popolare, per le Famiglie,** Օրագիր Միլանու, 1901. – Յէջ 287. Il Bicentenario dei Mechitaristi di Venezia. Պատմութիւն և պատկեր Ս. Ղազարու. — **L'Osservatore Cattolico,** Օրագիր Միլանու, 1901. – թիւ 10874. Pro Armenia. Խորհրդածութիւնք Մխիթարեանց և Հայ ազգի ներկայ կացութեան վրայ. — **Il Bene,** Թերթ Միլանու, 1901. – 1. թիւ 28, էջ 323. Feste giubelei. Տեղեկատու հանդիսից. – 2. 39, էջ 330. Il bicentenario degli Armeni. Ն. ոյն պէս. — **Fede e Patria,** Կիւսամեակ հանդէս Միլանու, 1901. – թիւ 7. Վարդերուն վրայ խօսելով, կը խոստանայ ընդարձակ յօդուած մը Ս. Ղազարու վրայ. — **Arena di Verona,** Օրագիր Վերոնայի, 1901. – թիւ 238, Le cartoline illustrate degli Armeni. – 2. թիւ 238. Gli Armeni Mechitaristi di Venezia. – 3. (Ն. ոյն թուին մէջ). Un regalo della regina Margherita. Մարգարիտա Մայր թագուհւոյ նուիրած վարագոյրին նկարագիրն, որուն արժէքը տասը հազար ֆռանգի կը հանէ. Յօդուածէր կը վերջանայ պատուոյ Մուրատ Համազգայնական ազգակերտ՝ Պ. Վարդ Յարդճեանի խզգուելու մեծ տպագ մ'ամառաքուն տաքի վարձատրութիւն. – 4. Ն. ոյն թուի մէջ. Gli Armeni Mechitaristi di Venezia, ciò che gli Armeni fecero nel 1848 a Venezia. Վենետկոյ հզօրամարտ և Մխիթարեանց վեհանձն առաջադեմութիւնը. — **Pro Famiglia,** Պատկերազարդ Պերգամոյի, 1901. – թիւ 53, էջ 212, I Mechitaristi di S. Lazzaro. Ջարդարուած երիք պատկերներով. Ս. Ղազար կղզեակ, Նկեղեցի և Մխիթար. — **La Patria degli Italiani,** Թերթ Նուէնոս-Այրէսի, 1901. – թիւ 228, Note Vagabonde. Յօդուածագիրն – Ս. Ղազարու այցելու մը՝ Ս. Ղազարու պատմութիւնը կ'ըսէ և կը յիշէ գիշերքնեան. – երիք ուրուագիծ պատկերներ կը ներկայացնեն կղզեակ, Մխիթար և Հայ-եկեղեցական տարազը.

Կողմնակ Մամուլ

La Pensée Slave, Լրագիր Տրիեստի, 1901. – 1. թիւ 33. Les Méchitaristes de Venise, le

Bicentenaire de leur fondation. *Պատմ. և նկարագր. Ս. Ղազարու, — Հրատարակութիւնք և դպրոցք Ս. Ղազարու միաբանից, Մրագիր Ցուբիլեան հանդիսից. — 2. թիւ 50,* Les plaies saignantes de l'humanité. *Յօդուածագիրն* Hector Depasse *ի մէջ այլոց կը խօսի և Ս. Ղազարու վրայ.* — **Le Messager des Balcans,** *Լրագիր Սոֆիայի, 1901. — Օգ. 22.* Un bi-centenaire. *Նոյն է՝* La pensée slave *յօդուածին հետ. — 2. թիւ 14, Կ. Կարագիր հանդիսից. — 3. թիւ 21.* Un bicentinaire littéraire. *Շնորհակալութիւն Մխիթարեանց՝ առ մասնակցողս հանդիսին.* — **Paris Nouvelles,** *Օրագիր Պարիսու, 1900. — թիւ 148,* Choses arméniennes. *Կը խօսի Մխիթարեանց Ցուբիլէին և Ի. Դինկայ գերմ. Լմարգմանութեան վրայ.* — **La Vérité Française,** *Օրագիր Պարիսու, 1901. — թիւ 2823,* Notes romaines. *Ակնարկ մը՝ Պարիսու Մուրատեան Վարժարանի և Ցուբիլեանի՝ գովեստիք.* — **Revue D'Orient,** *Լրագիր Բուտաքէշտի, 1901. — թիւ 23, էջ 182,* La congrégation Mékhitariste. Աւար կը յայտրդէ. L'histoire de l'imprimerie arménienne. *Համառօտութիւն Պ. Լէօի «Մշակի» մէջ գրածին, առնուած վիեննայի* Nachrichten aus dem Orient *հանդէսէն.*

Հունգարական Մամուլ

Armenia, *Հանդէս Շամօշույվարի* (Szamosújvar), 1901. — 1. *Պրակ 7, էջ 193,* Avelencza szent Lázár-szigeti örmeny koloster. — A Mechitárista congregatio megalapitasanak két évszádos forduloja alkalmából, *յօդուածագիրն է.* Dr. Molnár Antaltól. — 2. *Պրակ 9.* Mechitar (Költemeny). *ոտանաւոր Միրզա Գիւլատոյի* (Merza Gyulától).

Գերմանական Մամուլ

Ueber land und Meer, *Պատկերազարդ Շաուռազարթի, 1901. — Չ. 87, էջ 132,* Das Mechitaristenkloster auf der Insel San Lazzaro bei Venedig. *Ընդարձակ յօդուած* L. Holthoff: — *Չմոռնալ «Մշակ» թիւ 268. 1901, «Մխիթարեանների վանքը Ս. Ղազար կղզւոյ վենետիկի մօտ».* — *Յօդուածը զարդարուած է բազմաթիւ պատկերներով. Կղզին, Մխիթար, Շիրմի Նռոքզոլեան, Մուտք ի Ս. Ղազար, Եկեղեցին, Եպիսկոպոսական տարազ, Դիպլոմներու տարազ, Զիրքերէ Լորդ Բայրընի.* — **Pester Lloyd,** *Լրագիր Բուտաքէշտի, 1901. — թիւ 126,* Bei den Armeniern, *յօդուածագիրն, Լուդուիկ Հէվէշի* (Ludwig Hevesi) *կը պատմէ իր այցելութիւնն ի Ս. Ղազար, Մանաւանդ Յովհաննէսով գործիչներու.* — **Politische Corrispondenz,** *Օրագիր Վիեննայի, 1901. — Նկարել 19,* Jubilaeum der Mechitaristen. *Համառօտ տեղեկատուութիւն.* — **Die Welt,** *Շաբաթաթերթ Բեռլինի, 1901/02, Հ. Դ. — թիւ 2,* Eine Stätte des Friedens und der Arbeit. *Յօդուածագիրն* Robert Schulz, *ուսուցիչ գերմաներէնի ի Ս. Ղազար, ի իափայելիան Վարժարան և յայլ դպրոցս Վիեննայի. Զարդարուած է երկու պատկերաւ. Ս. Ղազարու տեսարան հիւսիսէն, Մուտք ի Ս. Ղազար.* — **Neue freie Presse,** *Լրագիր Վիեննայի. 1901. — թիւ ? Յոբելեանի առիթ գրուած յօդուած մը.*

Անգլիական Մամուլ

The Indian Daily News, *Օրագիր Կալկաթայի, 1901. — 1. թիւ 83, էջ 6 և 8,* To morrow is the bi-centenary of the Armenian Order of Mekhitar, *պատմութիւն Ս. Ղազարու, Լորդ Բայրընի, և. — 2. Նոյն թուին մէջ.* An Armenian bi-centenary Iubilee. *Ընդարձակ պատմութիւն Ս. Ղազարու, Լորդ Բայրընի քնակութեան, Մարգարիտայի նուէրն,*

Ռուսական Մամուլ

ՊՐԻԱԶՈՎԱԿԻՑ ԿՐԱՑ, *Օրագիր, ի Ա. տարի, 1901. — 1. թիւ 294, Մխիթարեանց յոբելեանն Վենետիկ Ս. Ղազար 1701–1901. — Գովեստով կը խօսի յոբելեանին առիթ լոյս տեսած Մխիթար գրքի վրայ, քննադատելով զայն թէ գրական և թէ տպագրական տեսակէտով. — 2. թիւ 226, Վենետկի Մխիթարեանք վիրնագրով, ընդարձակ յօդուած մի եւս յորում կը պատմուի Մեծին Մխիթար ձեռքով Միաբանութեանս հիմնարկութիւնն և մինչեւ մեր օրերս անոր ունեցած զարգացումն. Կը խօսի նաեւ միաբանութեան նշանաւոր գործիչներու մասին. Գրութիւնը կ'ուղեկցէ Յոբելինին կատարուելիք հանդէսներն համառօտիւ նկարագրելով.* — ԹԻՖԼԻՍՍԿԻՑ ԼԻՍՏՈԿ, *տարի 1901. — թիւ 197, Մխիթարեանց Յոբելեանը վերնագրի ներքոյ կը պատմէ համառօտիւ Միաբանութեանս հիմնարկութիւնն և անոր գործունէութիւնն. Գովեստիւք կը խօսի նաեւ Մխիթար գրքի մասին.* — ՆՈՎՈՅԷ ՎՐՈՄՑԱ, *Տփղիս, 28 Օգոստոս 1901. — Երկարբերաձակ Մխիթարեան Միաբանութեան վերնագրի ներքեւ կը խօսի Միաբանութեան համառօտ պատմութեան և հրատարակութեանց մասին.* — ԻՈՆՍԿԱՑԵՆ ՌՒՉ, *Պատկերազարդ ԺԲերթ 1901. — Օգոստ. 26ի մէջ հրատարակուած են Մխիթար Աբբայի և Ս. Ղազարու պատկերները և ընդարձակ յօդուած մը յոբելինի առիթ, յորում կը խօսուի նոյնպէս Միաբանութեան գրական գործունէութեան մասին.*

ՄԽԻԹԱՐԻՒՆ, ՀԱՐՔ ՎԻԵՆՆԱՑԻ. — *Տես Եւրոպա. — Հանդիսք Վիեննայի.*

— *Հիմնական կանոնք Մխիթարեան ուխտին Վիեննայ. Մեծի քահանայապետին Պիոս թ հրովարտակ հաստատութեան հիմնական կանոնաց Մխիթարեան ուխտին Վիեննայ.* Pii IX Pontificis Optimi Maximi regularum fundamentalium Congregationis Mechitaristicae Vindobenensis approbatio, 1852. *լատ. հայ, 12°, 41 էջ.*

— *Վիեննական Մխիթարեանց Թրիեստի «Մօր Շնորհաց» վարժարանը, 1859. մեծ. 4 էջ.*

— *Աւետարանագրութիւն միաբանութեան Մխիթարեանց Վիեննացւոց. հաստատեալ ի Մեծէ Քահանայապետէ Լեւոնէ ԺԳ-ի Վիեննա, ի տպ. ի Մխիթարեանց ՌՑԼ-ի:* Constitutiones Congregationis Mechitaristarum Viennensium, aprobatae a Leone XIII. Pontifice Optimo Maximo. Viennae, typis Congreg. Mechit. (W. Heinrich), 1885. 8°, 145 *էջ (լատ. հայ.) յետոյ՝* Appendix, *յաւելուած.* Clemens Episcopus servus servorum dei... *կղեմէս եպիսկոպոս, ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, եւն...* 28 *էջ.*

— *Տարեկան տետրակագիր Վիեննական Մխիթ. Վարժարանին ի Կ. Պոլիս (Պանկալտի), հաստատուած 1857ին. 1900–1901: Կ.*

Պոլիս, տպագր. Մ. Աարբեան և Ընկ., 1901. 8°, 43 էջ։

— — 1901–1902 (45րդ տարի)։ Կ. Պոլիս, 1902. 8°, 46 էջ։

— — 1902–1903։ Վիէննա, տպ. Մխիթ., 1903. 8°, 50 էջ։

— Ցուցակ գրոց Մխիթարեան տպարանի ի Թրիեստ և ի Վիեննա 1776–1908։ Վիեննա, Մխիթ. տպարան. չատ անգամներ տպագրուած։

— Աւժնգուցակ հայերէն տառից հատելոց ի Մխիթ. տպարանի 1880, 1890, 1891. 8 էջ։

«Ընկերութիւն Նախիկին աշակերտաց Վիէննական Մխիթ. Վարժարանի ի Կ. Պոլիս», Հանդ. Ամս. 1888, էջ 55. – «Տարեկան քննութիւնք և մրցանակաբաշխութիւն Վարժարանի Մխիթարեանց Վիէննայեայ ի Կ. Պոլիս», 1888, 160. – 1889, 193. – 1901, 288։ – Ներքագործ՝ դպրոցական հանդէս Վիէննայեայ Մխիթարեանց ի Ցմիւռնիա. 1899, 246։

Ակնարկ գրուածոց «Վիէննայի Մխիթ. Միաբանութիւնք» (Տր. Արծրունի. Մշակ 1883, թ. 69. (Ցուցակ մը և Մխիթ. հրկու Միաբանութեանց՝ Վիէննական և Վիէննայի։ – Ուռբ 1890, էջ 1164. – 1895, թ. 12. – 1896, էջ 334, 728. – 1898, թ. 9, էջ 1304–1308. – 1902, թ. 8, 204. – «Վիէննայի Մխիթարեանների տպագրական գործունէութիւնը». Մշակ 1898, թ. 106–7. – «Ձիւնամեայ Ցոբելեան Հանդէս Հաստատութեան Վանատան Մխիթարեանց որ Վիէննայի». Հանդ. Ամս. 1903, թ. 6. – Վիէննայի Մխիթ. Հարց «Ազգ. Միաձնադարանի» հատորներու մասին քննադ. Տարագ 1894, էջ 137. – «Աւյցելութիւն Մխիթարեանց (Վիէննայի) վանքին». (Ի. Ս. Աստ.). Բիւզանդիոն 1896, թ. 42, 3։ Լոյս դէմ՝ անդ 1897, թ. 52, 3. – 1898, թ. 435 (Ց. Ալան). – Պատմութիւն Մխիթ. տպարանին Վիէննայի. Հանդ. Ամս. 1898, էջ 183 (91). – Վիէննայի Մխիթարեաններ, Ալեհյոտ 1902, թ. 8. – Ներկագոհում 1887, էջ 510. – «Վիէննայի Մխիթ. Միաբանութիւնք», Հանդ. Ամս. 1896, էջ 91. – «Հանդէս Ձիւնամեայ հիմնարկութեան Մայր վանաց Մխիթ. Միաբանութեան ի Վիէննա». Հանդ. Ամս. 1887, էջ 203։

Մխիթարեան միաբանութեան հաստատութեան

Ներկերբրամեայ Ցոբելեանին առթիւ

Հանդէս Ամսօրեայ 1901, Սեպտ. Պրակը նուիրուած է այդ հանդէսին, հետեւեալ բովանդակութեամբ. Վարժ Աստուծոյ Մխիթար Իաթճեան պահ, էջ 257. – Մխիթարեան Միաբանութեան եկեղեցին «Պատկան Ս. Աստուածածնի» ի Վիէննա, 279. – Մխիթարեան Միաբանութեան երկերբրամեանն ի Կ. Պոլիս, 286. – Մխիթարեան Միաբանութեան երկդարեան յոբելեանը, 258. – Մխիթարեան Միաբանութեան երկդարեան Ցոբելեանին հանդէսը, 266. – Մեր պատկերները, 281. – Շնորհակալութիւնք, 303. – Վերջին հանդիսութիւնք, 276. – «Վիէննայի Մխիթարեաններ և Միաբանութեան Ցոբելեանը». Մշակ 1901, թ. 227, 249. – Ուռբաճգակ 1901, թ. 782, 3. – Արեւելք 1901, թ. 4739։

Միայիմ. — Տես Կիւորկ։

Միա. — Տես Տիրան (Ա.)։

Մխթ. — Տես Ագթամար Հաս. Ա. 1848, էջ 40։

Մժիրի. — Տես Լերմոնտով, Մ.)։

Մժղնիկ ապակոր. – Տես Կարապետ Վարդ.։

Միա վախ չունիմ. — Տես Գիւլլուտանցի։

Մկիճի ապահարզանը, հարսանիքը. — Տես Արեւելեանց (Ա.)։

Մկնիկը. — Տես Ռոզո (Ա.)։

Մկրեան, (Մ.) — «28 ժամ վանայ ծովուն վրայ». Բիւրակն 1898, էջ 145. – «Խանձեցուլուն ու ժուխ–մանուկներ», էջ 411. – «Պարերգ վանայ պատահարբերով. Ախօն» անդ 1898, էջ 182. – «Լոգուտր», պարերգ, 395։

Մկրեան, Յակոբիկ Ց.) — Նախապատիւ Գիտուրեանց և Աստուածից ազգային դպրոցներու համար)։ Աշխատասիրեց Ց. Ց. Մ., նախկին աշակերտ Ա.–Դուպարեան և Շահնազարեան վարժարանին։ Կ. Պոլիս, տպ. Աւրամեան, 1876. 8°, 176 էջ։

«Տեսլեաց համար ամենակարեւոր դասագիրք մը, որոյ մէջ աժէն գիտութիւնք և արուեստք վրայ ակդրական տեղեկութիւնք կան պարզ և գիւրըմբռնելի ոճով, որք տղայոց հետաքրքրութիւնը կը չարժեն, մխիթր կը սրեն, և նոյն գիտութիւններէն ու արուեստներէն ընդարձակօրէն և գիւրութեամբ ուսանելու ընդունակ կ'ընեն. Աշխոյժի երկասիրութիւն մը պատիւ կը բերէ երիտասարդ հեղինակին, որ իւր աշխատութիւնն փոխանակ լոկ զուարճալի ընելու՝ օգտակար և արդիւնաւոր բնել ուզեր է». Մասխ 1876, թ. 1807։

Մահուան տարի՝ Մասխ 1876, թ. 1812, 1820, 1866–7. – Հայրենիք 1876, թ. 291։ Տես յաջորդ անուան (իր հօր) հրատարակած Մաճարժանք, հոն, գործ։

Մկրեան, Տէր Ցովհաննէս Քահ.) — Մահմադանութիւն և Քիշատակարան առաքինի պատանւոյն Յակոբայ Ց. Մկրեան, կանգնեալ ի բարեկամաց և ի վշտակիր Հօրէն։ Կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1877. 8°, 267 էջ։

«Պատրիարքական փոխ. Դեր. Տ. Ց. Մկրեան իւր հանգուցեալ առաքինի որդւոյն արդէն անմահացեալ յիշատակը կրկին նուիրագործեց Մաճարժանք, հոն, մակագրեալ գրքով մը, որոյ առաջին մասին՝ այն է Քիշատակարանին մէջ վշտակիր հայրն իւր հնչեղարկիչ զաւկին կենսագրութիւնը կ'ընէ գրական գեղեցիկ լեզուով, իսկ երկրորդ մասին մէջ ալ հանգուցեալ պատանւոյն մանուկ տարիքէ մինչ ազգ. լրագրաց մէջ հրատարակեալ յօդուածներն և ճէ առ վշտակիր հայրն ուղղեալ ցաւակցական նամակներն ու քերթուածներն հրատարակուած են, որոց ամենը արտատուչ ազօթքով մը կը կնքէ Դեր. Տ. Ց. Մկրեան...». Մասխ 1877, թ. 2007. տես և հետագայ նամակը, և թ. 2012՝ Մելքիսեդեկ Վ. Մուրատեանցի նամակը։

— Աղօթագիրք ըստ ժամակարգութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ. պարգեւանեալ ի Տէր Ցովհաննէս քահանայէ Մկրեան, հրամանաւ Տ. Ներսիսի Ս. Պատրիարքի կ. Պոլսոյ և հանոյութեամբ կիսնային տեառն։ Կ. Պոլիս, տպ. Աւրամեան, 1883. 8°, 685 էջ։

«Այն պատուական ազօթագիրքը կը պարունակէ մեր նկեղեցւոյ բովանդակ ժամերգութիւնները. նախ կիրակի օրերու, հանդերձ խորհրդով

Ա. Պատարագի, և ապա կարդաս յուր օրերուս, Աբելապալի, Հայոց, Թագուհականի և Շանգուեանի (Նիկոսիայի) ժամերգութիւնքն. իւրաքանչիւրոյ մէջ գտնուած քարոզներուն և ազօթքներուն այնքան հաքար իմաստասիրութիւններով, և Ա. Պատարագի խորհրդոյն քաղաքական իմաստութիւններով». Պարիս 1883, թ. 3453։

— Ի տիպ, սրբագրեալ և յաւելեալ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան, 1891. 8°, 841 էջ։

= Գ տիպ, սրբագրեալ և յաւելեալ։ Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան, 1895. 866 էջ։

Ծննդ. Աբրահամ 1896, թ. 2։

— *Կենսագրութիւն Մեսրոպեան թարգմանչաց Հայոց ի Կ. Պոլիս։ Ի քաղաքաց և խմբագրեց Տ. Ցոլհաննէս Կ. Մկրեան, Թաչակիր ուսումնասէր Հայոց ի Կ. Պոլիս։ Ի Թիֆլիզ, Տպագր. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1886. 8°, 171 էջ։*

Տես ՍԱՐԻՆԵԱՆ (Ց. Շ.), «Ինքնագիր»։

Ծննդ. Աբեղեան 1886, թ. 654։

— Ս. Գրոց բնաբերգուածներ հայ հեղինակաց մէջ. ցուցակ. Լոյս 1905։

Յոյսի մէջ (1870, էջ 65) քահանայական նամակ մ'ունի Գասպարեանեանցէն մասին։

«Կենսագրական դիմեր. Ծն. 1831 թ. Պարտիզակ, 1866 թ. քահանայ ձեռնադրուած ի Նիկոմիդիա, Ներքնս վարժապետեանէ՝ որ առաջնորդ էր հոն։ 31 յլս. 1870 թ. կը կոչուի Պասք. փոխանորդութեան պաշտօնին՝ զոր կը վարէ խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութեանէն վերջն ալ՝ մինչեւ Ներսէսի պատրիարքութեան առաջին 3 տարիները, 7 տարի բեղ ամէնը։ Միակ քահանան՝ այդ պաշտօնին կոչուած։ 1 յլս. 1878 թ. Ներսէս Պատր. Լ. օձնեցին Հայոց հոգեւոր հովիւ կարգուելով կը մնայ և ի դիմաց Հայոց Պատրիարքին Ազգ. Վրտ. Փոխ. Նախարար Լ. օր. Այգպէրեցի կը մատուցանէ յիւսականքիր մը, Հայաստանի գաւառաց վիճակին վրայ Անգլիոյ ուշադրութիւնը հրաւիրող։ Անկախ Մանչեսթրի Հայ գաղութը կը մերժէ գինքն ընդունիլ, պոլիս պաշտօնավարութեան ընթացքին՝ քանի մը պարագաներու մէջ քննադատուելէ հոն արձագանգ գտած բլլալով. որով Մկրեան քանի մը ամիս թափառական վիճակ կը վարագառնայ։ 1879 թ. քննիչ կը խրկուի յԱլեքսանդրիա՝ վարչութեան կացութ. Մ. Աստքհաեան նպաստ կոպեսի ինդրոյն համար։ Նոյն տարուան վերջերը՝ վանօրէից խորհուրդի անդամ։ 1881 փետր. 24ն ակռայ՝ կրօն. ժողովի անդամ, մի քանի ընդհատումներով։ — Իզմիրլեան Հայրիկի առաջին պատրիարքութեան վարչութիւնը տապալող Նուրեան խմբակին գործիք եղած էր։ — Անդամ Իզմիրեանց գր. Յանձնաժողովի։ — Նշ. ալեգսեանց [վարժապետեան, Օտեան, Ագաթօն, Աբրմիչէն, Լուսիկեան եւն.] հետ ապրած և գործակցած, տեսնօք եկեղեցական հրեափոխան ընթացած, ցվերջ պահելով բարձրաստիճան կղերականի չափ համբաւ, նախանձախնդիր գոլով մաքրակրօն և լուսամիտ եկեղեցականութեան, և, հայ քահանայից գաւառն աղնուացնելու։ Իւրց ի արժանապատուութիւնը բարձր պահող իր ընդունին հպարտութիւնէն, երբեմն քննադատուած էր նաեւ թէ Քահանայութիւնն աղնուացնելու ձեւին տակ՝ աղնուապետականացուցած էր գԱյն։ Տնանկին ու գործիչին ակռաէրն իւրաքանչիւրը՝ յոյներու տանրէքն էր, և, Ներսայի պէս հայ մեծատանց քնակավայր՝ արուարձանի մը ժամին Աւագքէնը, 1881էն ցետոյ 11 տարի։ 1909։ Հակառակ տարբ, անկուտի վախճանեցաւ. և ի մեռ վաղուն օծումը կատարուեցաւ Ներսայի Ս. Երրորդութեան ժամը, չնայած հարքաւին արժանի փառաւորութ յատկարկատրութիւնքաւ մի՝ որուն գրեթէ ամբողջովին նեղիկ էր Պօլսահայ եկեղեցականութիւնը։ Մասնիկը Պարսիկակ փոխադրուելով կ'ամփոփուի երկրկնոյը գերեզմանին տարեդարձ։ — Կիրաքահակ և հմուտ նկիզ. Պատմութեան Շրատարակած է այնարհաքար Աղօթագիրք մը՝ չատ տարածուած, 1848ին ալ՝ «Բաներ Պարսկական» ձեռագիր իմբերին՝ իր ծննդավայրը։ Իբր քահանայ, կը իմայ «Կենսագրութիւն Մեսրովպ Գ. Քաղիպատեան Լուսաւորչոյ» անուն երկին ու կարգ մը ձեռագիրներ, նաեւ նօթեր՝ Հնդկահայոց պատմութեան։ — Պատուհաս կամքոդիկական յանձնախաղով։ Կանոնք՝ Պապական կրոնական տուած իր պատասխանը գնահատուած է չատերէ։ — Ցաւագրով՝ Գ. Անդ Մաքսուտեան խմբակին, — իրմէ 9 օր առաջ մեռնող Աբրահամ Աւյագեանի հիմդ հեղինակ։ — Ինչեր հոս գրագրարան՝ որ ձեռագիր իմանկ հատորներ փոքր իմ մը չունին կազմեր»։ Խէոգիկ, «Ազգային տարեգրքեր» 1910, էջ 266–7։

Տես նաև Լրեւակ 1866, էջ 76, 101, 111։

Մկրտիչ կաթողիկոս Կիլիկիոյ. — Տես Սիօն 1875, էջ 66։

Մկրտիչ Գնապատ և իւր տաղերը. — Տես ԿՈՒՏԱՆԵԱՆՑ (Կ.)։

ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ (Ա.) — *Բաւարար Պուլկարիա-բանի – Հայիւնի – Տաճիկիւնի։* Սօֆիա, տպ. Գ. Կ. Զինգօֆ, 1904. 12°, խը + 543 էջ?

Ծանր. Հայաբեր 1904, թ. 9։

ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ (Լ.) — *Անուանական խնդիրք. մասն Ա. Չինդր և Զատկունք։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ներսէս Ձ. Արամեան, 1893. 8°, 16 էջ։

Ծննդ. Աբեղեան 1893, թ. 2720, 2755։ — Հայրենիք, թ. 476։ — Մուրճ, թ. 1։

— *Մասն Բ. Չրախուռ ապրանիք։* Հրատ. Վ. Գ. Չարդարեան։ Տպագր. նոյն, 1893. 8°, 22 էջ։

Ծննդ. Աբեղեան 1893, թ. 2720։ — Մուրճ 1894, թ. 4։

— *Մասն Գ, և վերջին. Լրիկ–կիրիկ։* Կ. Պոլիս, Հայրենիքի տպարան, 1894. 8°, 37 էջ։

ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ (Յարութիւն). — «Շարականի յօրինողներ». Ինչագիտակ 1904, թ. 2498, 2550. — «Շարականախօսութիւն». Լոյս 1905, էջ 963, 986, 1002, 1032, 1062, 1107, 1127, 1228. — 1906, էջ 37, 237, 352, 396, 513. — 1907, էջ 44, 101. — «Կրօնի հրաժեշտեան դասերը մեր դպրոցներու մէջ», անդ 1905, էջ 309։

Մկրտութեան (կանոն). — Տես ՅՕԼԱՒԵԱՆ (Տ. Ի. Խ.)։

Մկրտութիւնը քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ. — Տես ԻՓՆԱՏԻՈՒՍԵԱՆ (Ա. Մ.) – ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ց. Մ.) — ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ, Գ. Ն.) — ՒՒԿՍ. — ՏԷՐՈՅԵԱՆ (Ց. Տ. Կ. – ՓԻԼՄԱԼԵԱՆ Գ. Կ.) – Եբեւակ 1858 Գ. 240, 270, 297, 213. – 1864, 362։

Մկրտուիմ կարապետ. – Մարգարեան։ Կալկաթա, տպ. Մարգասիրական Ընկերութեան, 1831?

ՄԿՐՏՈՒՄԵԱՆ (Գէորգ Քհն.) — *Պատրաստական Միքիր, Պապ-Մօլլի արշաւանքներից).* պատմուածք։ Մոսկուա, տպ. Ֆ. Բարխուդարեանի, 1893. 8°, 32 էջ։

— *Միսիսիպի Չայլդ Հարոլդ վէյտերի կեանքը*. Գ. – Անգղիերէնից – Ռուսերէն. (հայ թրգմն. Գ. Ֆ. Մ.)։ Տփխիս, Լրագ. տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի և Ընկ., 1896. 8°, 38 էջ։

Փեղագ. Արտրատ 1896, թ. 8։ – Լրաքս 1897 (1894–95) Տիւք Ե, էջ 84։ – Մշակ 1896, թ. 89.

Թարգմ. — Տես Գ Ո Բ Ր Օ Լ Ի Ե Ր Օ Վ, Ն. Ա.) — Լ Ե Ֆ Օ Ր. — Ջ Ա Ն Շ Ե Ա Ն (Գր.) — *Տաճիկ փաչան*։ Լրաքսի մէջ ունի. «Նոր տարու առիթով» (քերթ.) 1892, Ա, էջ 133. – «Աստուն», 1894–95, 117. – «Լափայէլ Պատկանեանի յիշատակին» (քերթ.) 1893, Ա, 163։ Ուրիշ քերթուածներ Չանգէս գրակոմ. եւ պատմական 1896, 222։ – Մուրճ 1891, թ. 7–8։

Մ Կ Ր Տ Ի Ս Մ Ե Ա Ն, (եղիչէ Քահ. — *Տիսիլ սրժանեաց ի պատուիրակութիւնի այնմանէ ի կալկաթա*, 1870. 24 էջ?

Մ Կ Ր Տ Չ Ե Ա Ն (Ա.) — «Ա.ա», պատկեր. Լուսոյ 1897 Բ, էջ 242–256. – «Խրիմեան», 1898, Բ, 49–58. – «Քրդական քանասոր գրականութիւնից», 1899 Ա, 97–106։

Մ Կ Ր Տ Չ Ե Ա Ն, (Գաւիթ). *կարբեցի, բժիշկ*. — *Պատմութիւն և խրատ բժշկութեան ցաւոյն նորոգ ծագելոյ յաչխարհին Չնդկաց և երեւելոյ ի զանազան աշխարհս, որ անուանեալ կոչի կալիրամարպս. աւանդեալ ի համբաւաւոր բժշկէ աշակերտեցելոյ ի բժշկական ուսումնարանի Անգլիացւոց ի կալկաթայ, ի պարոն Գաւթայ Մկրտչեան կարբեցւոյ, յամի Տեառն 1823 և Չաւոյ 272. ի թիֆլիզ քաղաքի, ի նորաբոցբոջ տպարանի նորակերտ ուսումնարանի Չայոց ընծայեցելոյ ի քաջատոհմիկ ազնիւ Պէտրոսէ իբեմեան Լրծյունեայ վանեցւոյ վերաբնակեցելոյ ի թիֆլիզ*. 15 էջ։

Կենսագր. եւն, տես Չանգէս Ամսօրեայ (Տքմ. Վ. Թորգոմ), 1897, էջ 208–212։

Մ Կ Ր Տ Չ Ե Ա Ն, *Մարտիրոս Գաւթեանց*. – *Վիկտորիայ Ալբիևսարան. յօրինեաց վիտնական տիրացու հանգուցեալ Մ. Մ. Գ.... ի տպ. ի նպիսկոպոսական Չեմարանին ի կալկաթա*, 1841–ՌՄԳ. 4°, 108 էջ։

= Բ տիպ, 1845, *ի տպ. ի Ալրարատեան Ընկերութեան, հանդերձ յաւելուածովք ի Գերապատիւ Պարոն Յովհաննիսէ Ավգալեան՝ վարժապետի Մարզասիրական Չեմարանի?*

— *Շտեմարան*։ Անդ, նոյն տպագր. 1818?

— *Ալիւսակ քաղաքական*։ Անդ, 1821?

Ալպաւարի մէջ (1847, էջ 239, 245) *Չատ մ'ուրիշ*. «Ա.խարհածանօթ հրապարակութիւն Ո.ահանափակ ժողովոյն ի Բուքմբրայի առ քարեսէր Չայկազունս. փոխառութիւն և փոխառութիւն ի մի վայր հաւաքոյց, երկոցունց հանդէս առնէ Տէր»։ Ա.ակ. 29, 13։

Մ Կ Ո. — «Վանայ ծովը», Ալրարատ 1882, էջ 297. – «Վանայ ծովի կղզիները», 312. – «Բագէշ գաւառ», անդ, 541։

Մհերի դուռ. — Տես Գաւիթ և Մհեր։

«Մգարիճ» պիես. Ալրարատ 1884, էջ 632։

Մեսկիճան (Մարտիրոս գերապատուելի). Դիտուածներ իր մասին. Սուբհանգակ 1900, թ. 444, 5. – Մանգուածէ 1901, թ. 175. (կաթողիկոսական) *Մահուան առիթ*։ Բիւզանդիոն 1904, թ. 2256, 7։ – Ուսուհանգակ 1904, թ. 1530. – Մանգուածէ 1905, թ. 1226 (Ն. Թոլ.)։ – Արեւ. Մամուլ 1896, էջ 192։

Մ Ն Ա Ց Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ն (Մ. = Ի. Պատկանեան) *Թրգմ*. — Տես Վ Ի Ր Տ Ի (Ց.)։

Մ Ն Ա Ց Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ն *Ալշակ*, *Թարգմ*. – Տես Ա Լ Բ Ի Ր Տ (Լ.)։

Մ Ն Ա Ց Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ն, (*Սիմէոն Վարկաւագ*). — *Հատորիտիր ազօթքին Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ հանդերձ ռուսերէն Թարգմանութեամբ*։ Ս. Պետերբուրգ, 1902?

Մ Ն Ա Ց Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ն Ց (Խաբրիէլ)։ – Տես Մուրճ 1889, թ. 11, 12. – 1894, թ. 5, 11–12։

Մ Ն Ա Ց Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ն Ց *Խորէն Քահ.*) — *կրօնի պատագիրք և տարի պատկերազարդ*։ Ս. Պետերբուրգ, 1902. 52 էջ?

Փեղագ. Նոր-Դար 1902, թ. 151։

Մնայորդոց (Դիրք, *ըստ հնագոյն հայ Թարգմանութեան։ Ջառաջինն ած ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց, հանդերձ Բ. լուսագիր նմանատպութեամբք նոցին՝ Դրիգոր Խալաթեանց։ Մոսկուա, տպ. Վարվառէ Պատգուկ. ՌՃԽԹ – 1899. մեծ. 4°, ժԱ + 116 էջ։*

Չրատարակութիւնս հանուած է երկու գրչագիրներէ, որոնց առաջինը Ս. Լիմմածնի մատենադարանի Թիւ 176 (որ կարմենանցի ցուցակին, այժմ՝ Թիւ 183), ՌՉԴ–1635 Թ. ստուածաշունչն է, իսկ միւսը Ս. Յակովբեանց Վանուց Լրուսաղէմի ՉՀԲ–1269 Թ.։

Փեղագ. Ռազմավէպ 1900, էջ 117, 458։ – Մասիս 1900, թ. 33։ – F. Müller, WZKM X, էջ 266 f.

Տես և Չանգ. Ամսօրեայ 1896, էջ 286, 315։ – Ասլ տաիթիւ Արարատ 1896, 459, «Մի նկատողութիւն». – Տես վերլուծ 1895 Մարտի յաւելուածը։ – Արձագանգ 1896, թ. 88. – «Մի նոր օրինակ նորագիւտ Մաշտոցեայ գրոց». Չանգ. Ամս. 1901, թ. 7. – «Մաշտոցեայ գրոց նոր օրինակի մը գոյութիւնը». Ռահապար 1899, էջ 344։

Մ Ն Ջ Ո Ճ Ե Ա Ն (Ս.) *Թարգմ*. — Տես Բ Ա Բ Ի Ա Ն-Ց Ե Ի Տ Չ (Կ.) — Թ Ի Ո Դ Ի Ն Ե Ս։

Մշակ հ. Նոր-Դար կուսակցութիւնիւրը, եւն. — Տես Մ Ե Լ Իք-Թ Ա Ն Գ Ե Ա Ն (Ն.)։

Մշակ (պատկեր). — Տես Գ Ի Շ Մ Ի Շ Ե Ա Ն Ց (Ա.)։

Մշակ. – *կեղծանուն* Տ Իմ Ր Ճ Ի Պ Ա Շ Ե Ա Ն (Ե.Ի)։

Մշակականք. — Տես Վ Ի Ր Պ Ի Լ Ի Ո Ս։

Մշակութիւն գիտնականութեան. – Տես Ե. (Ս.)։

Մշոյ գաւառաբարբառ, եւն. — Տես Մուշ։

Մշտիկ. — Տես Ա Վ Ե Տ Ի Ա Ն Ց (Ց.)։

Մոգոկի վարժարան. Արարատ 1868, էջ 121. – 1869, 19. – 1870, 138. – 1871, 49. – 1872, 330. – 1873, 465, եւն։

Մ Ո Լ Ի Է Ռ (Molière *ֆրանսացի*). — *Կատակերգութիւն ի հինգ արարուածս. Թարգմանեաց ի գաղղիարէն բնագրէ Տիգրան Ճարութիւն Տէտէեան։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Եղբարց Տէտէեան, 1854–ՌՃԾ. մեծ 4°, 50 էջ։*

= Բ տիպ, անդ, 1881, ծալ, էջք՝ նոյն։

— *Ակամայ բժիշկ, կատակերգութիւն յերիս արարուածս։ Թարգմանեց Տ. Յ. Տէտէեան։ Զմիւռնիա, Նոյն տպ., 1854. 4°, 27 էջ?*

= *Բ տիպ, անդ, 1882. 4°, 44 էջ։*

= *Այլ թարգմ. Թատրոն, գրական և խաւեղական հանդէս. Թարգմ. Մ. Ա. 1895, թ. 3։*

— *Սէր բժիշկ և. կատակերգութիւն յերիս արարուածս. Թարգմ. Տ. Յ. Տէտ.։ Զմիւռնիա, Նոյն տպ., 1855. մեծ 4°, 19 էջ։*

= *Բ տիպ, անդ, 1881. 4°, 32 էջ։*

— *Փորուելեաց, կատակերգութիւն Մ.ի Թարգմանեալ ի գալլիականէ։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Աբեղեան, 1861. 8°, 56 էջ.*

— *Լ՚ըալուսուրիի. կատակերգութիւն Մ.ի մէկ արարուածով. Թարգմանեաց Տիգրան Գարագաշեան։ կազմուած է Լ՚օժէն Աբրիպի վ՚ոլիերիա կատակերգութեան հետ)։ Զմիւռնիա, տպագր. Տէտէեան, 1864. 8°, 16 էջ։*

= *Այլ Թարգմ. Բարբուիլի. La jalousie du Barbouilier), վ՚օդեվիլ մի արարուածով. Թարգմանեց Միհրդատ Ալեքիկեան. Թատրոն 1899, թ. 2։*

= *Այլ Թարգմ. Լ՚ը Պարուրիլի, կատակախաղ մէկ արարուած։ (Ցանկուած Հայկիլի, թ. 1)։ Վ՚առնա, 1902. 8°, 15 էջ։*

— *Թարթիւֆ, կատակերգութիւն ի հինգ արարուածս. Թարգմանութիւն Ա. Կ. Տէտէեանի։ Զմիւռնիա, տպագր. Ղազարոս Տէտէեան, 1874. 4°, 64 էջ։*

= *Բ տիպ, անդ, 1882։*

= *Այլ Թարգմ. Տարտիւֆ, Մոլիէրի կատակախաղ. Ֆրանսերէնից Թարգմանեց Խորէն Եպիսկոպոս Յոհաննէ։ Բագու, տպ. «Լուր», 1898. 8°, VII + 95 էջ?*

Քննագ. Հանդ. Ամսօրեայ 1898, թ. 10-11։

— *Տգամարդկանց խրատ, կատակերգութիւն երէք արարուածով, Մոլիէրի կենսագրութեամբ։ Թարգմանեց Գալգեօզեանց Ակուփ։ Տիֆլիս, Ա. Ա. Միխէլսօնի տպարանում, 1880. 8°, IV + 41 էջ։*

— *Ներևակայական ֆիւսանիչ. կատակերգութիւն երէք արարուածով. Թարգմ. Ֆրանսերէնից Ն. Լալայեանց։ Թիֆլիզ, Ցովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1886. 8°, 104 էջ։*

= *Այլ Թարգմ. Ա. Խ. Մասեհեանի։ Կ. Պոլիս, տպ. Տ. Ձիվէլէկեան, 1891. 4°, 62 էջ։*

— *Ռանի աւուրնուրիւն, կատակախաղ մէկ արարով։ Ա տիպ?*

= *Բ տիպ, Թարգմ. ի գաղղ. – Տէր և հրաւարակիչ Տ. Գ. Փափազեան։ Կ. Պոլիս, տպ. Ա. Աբեղեան (Գրաչարաց Ընկ.), 1892. 8°, 16 էջ?*

= *Այլ Թարգմ. Տես «Հայկական Թատրոն», թ. 4։*

— *Կնոջ ապնուուիւն. Les Précieuses Ridicules. Թարգմանեց Ֆրանսերէնէ Մելիք Յ. Պէյլիքճեան։ Բագու, տպ. «Լուր», 1898. 8°, 55 էջ։*

Քննագ. Բագմավէպ 1899, էջ 383։ – Հանդ. Ամսօրեայ 1899, թ. 6։

— *Սիպակնի արարքներ. կոմեդիա 3 գործողութեամբ։ Թարգմ. Յ. Լալայեան, Թատրոն գիրք Ա.։*

— *Կատակիրգք Մոլիէրի. Թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեան։ Հատոր Առաջին. Սիրային հեճուկ (Le dépit amoureux). – Ծաղրելի Բանագիտուհիք (Les précieuses ridicules). – Կանարէլ կամ կնոջմէն խաբուած կարծող էրիկը (Sganarelle ou le Cocu imaginaire). – Տագտակալիք (Les facheux). – Դպրոց կանանց (L'école des femmes). – Սէրը բժիշկ է (L'amour médecin). – Ժորժ Տանտէն կամ Ամօթահար ճնացած էրիկը (George Dandin ou le mari confondu). – Պ. դը Բուրսօնեաք (M. de Pourceaugnac)։ Իզմիր, տպագր. Մ. Մամուրեան Որդի, 1905. 8°, ժԱ + 357 էջ։*

— *Հատոր երկրորդ. Ազնուամոլ քաղքենին (Le bourgeois gentilhomme). – Ալքաբէնի նենգութիւնները (Les fourberies de Scapin). – Կատղացող կիներ (Les femmes savantes), 215 էջ։*

Քննագ. Ուրմանգակ 1903, թ. 1483։ – Ազեւ. Մամուլ 1901, 729. – 1903, թ. 23. – «Հատուած մի Մոլիէրէ.», անդ, թ. 36, 50, 51։

Փրուանձեր Մոլիէրի մասին. Բազմավէպ 1861, էջ 130. – «Մոլիէռ իբրեւ երգիծաբան և մարդ». Վարժարան 1884, թ. 7–10. – Կենսագր. Մոլիէռի Այծ 1876, էջ 205. – Մատենագրութիւն Մ.ի, Փորձ Դրէք) 1876, թ. 2։

ՄՈԼԻՐՎԱՆ. — «Մահ Ակէլի». Բազմավէպ 1849, 264։

Մոլորեալ Հաւատոյդ կամ Վարժապետին կեանակութը. կատակախաղ մէկ արարով. Թարգմ. ի գաղղ.։ Տէր և հրատարակիչ Տ. Գ. Փափազեան Ա տիպ?

= *Բ տիպ, կ. Պոլիս, տպ. Յ. Ասատուրեան Գրաչ. Ընկ.), 1893. 8°, 16 էջ։*

Մոլորութիւնք բողոքականութեան. — Տես ՖԼԱՆԴՐԻՈՑ (Ս.)։

Մոլութեան մը զոհերը. — Տես ԱՄԱՏՈՒՆԻ Հ. Կ.)։

Մոլութենւոյ դիրք. – Տես ԱՐԱՔՈՒՆԱՑԻ (Պ.)։

Մոլուտիա. «Հայոց ընկերական վիճակը ի Մոլուտիա». Մասեաց Աղաւնի 1856, էջ 55. – «Մոլուտիոյ Հայկազանց վերայ համաստօտ տեղեկութիւն», 1857, 97, 284. – «Մոլդովալաքիայի մէջ գտնուող հայերը». Համբարձարար Ալտխոյ 1864, թ. 64. – «Մոլուտիոյ Պուգդանն և այլ քաղաքաց Հայ պատանեկաց ժողովին կանոնագրութիւն». Արարատ 1889, 389։

Մոխրատիտիկ, հէքեաթ սլատկերազարդ, մանկական գրադարան. (Թիֆք. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 116)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Փ. Ալտինեանցի, 1897. մեծ. 11 էջ։

«Մոկաց նահանգում Աւետարանական վանք». Քաղաքաց 1858, էջ 29. – «Մոկաց Հայոց Հարսանեաց Պար. Մոկաց սովեր», նոյն. Ազեւ. Մամուլ 1883, էջ 41. – «Մոկաց երգեր», 1890, 177–179։

«Մոհամմէտ և իսլամի ծնունդը». Կաուկաս Հայոց աշխարհի 1860, 390, 489, 613։

«Մողնու Ս. Փրկչի եկեղեցի». Մուրճ 1893, էջ 346. – 1895, 562։

ՄՈՆՃՈՌԵԱՆՑ պետրոս Ֆ.) — Բանաստեղծութիւններ։ Ալէքսանդրապօլ, տպագր. Արտեմ Մ. Մալխասեանցի, 1892. 8°, 70 էջ։

Գիտնագ. Մուրճ (Յոմ. խումանեանց 1892, թ. 10։ – Նոր-Դար, թ. 168, 9.

— Վշտի ապրիւրից. բանաստեղծութիւններ. մինիատիւր հրատարակութիւն։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Գ. Ա. Սանոյեանցի, 1894. 60 էջ?

— Տիգրանի կապանաւորը (հոգեբանական էտիւդ). Գերթուած։ Ալէքսանդրապօլ, տպ. Գ. Ս. Սանոյեանցի, 1899. 8°, 14 էջ։

Գիտնագ. Լուսաւոյ 1900, գիրք Ա.։ – Հանդ. Ամսօրեայ 1900. էջ 90 (22)։

— Այտի վէրքերը (Արձակ բանաստեղծութիւններ)։ Ագն, նոյն տպագր., 1901. 8°, 72 էջ։

Գիտնագ. Թատրոն 1900, թ. 1։ – Մշակ 1901, թ. 86.

Բանաձևերի մէջ ունի. «Աւերակներէ մէջ», 1904, էջ 4. – «Սիրերգ», էջ 96։

Մուսագործութիւն արդի յառաջադիմութեանը մէջ 21 ստուերագիծ պատկերով ի Հ. Գրիգորիսէ Վ. Գալէմքեարեան, Մխիթ. ուխտէ։ Ա. րուեստագիտական մատենադարան, աշխատասիրուած նորագոյն գիտելու համեմատ, Վիէննա, Մխիթ. տպարան, 1889. 8°, 70 էջ։

Գիտնագ. Մուրճ (Լ. Ա.) 1889, թ. 12։

ՄՈՄՋԷՆ (Թ. = Theodor Mommsen գերմ.) — Հայոց ևսխինական պատմութիւնը ըստ Մ.ի։ կազմեց Դ. Ալիշունեան. (Աւարտուէն հանուած)։ Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1904. 8°, 65 էջ։

«Երկու խօսք»ը կ'ըսէ. «Գերմանացի Նչանաւոր պատմագրի Մոմզէնի հռչակին ու պատմագրական տաղանդին արգէն յայտնի է. Ընտրա «Հռոմէական պատմութիւն» վերնագիրը կրող քառասնհատոր գրքից Հայոց պատմութեան վերաբերեալ մասերը իմարգմանօրէն քաղուածաբար հանելուս նպատակն է եղել դիւրութիւն և յարմարութիւն տալ մեր նախնական պատմութեամբ հետաքրքրքրասէրներին ուսումնասիրել այդ մասին չրջանը, տալով նոցա ընդ ամին մի աչքի բնկնող սպրիւրը. մանաւանդ որ չատերին ուղղակի անմատչելի է այս մեծածաւալ գիրքը։ Մեր պատմութեան վերաբերեալ կտորները իմարգմանել եմ քառասնից. Ձեռքիս տակ եղած գիրքը գերմաներէն քնագրի 7–րդ հրատարակութիւնն էր 1881 թուի»։

Գիտնագ. Մուրճ 1904, թ. 11, էջ 174։

— *Die armenischen Handschriften* der Chronik des Eusebius (տպուած՝ Hermes. Zeitschrift für classische Philologie, dreissigster Band). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1895.

Առանձին արտատպուած է, բայց ոչ վաճառելի։

Մահուան առթիւ Մուրճ (Ա. Ալհարոնեան) 1904, թ. 1, էջ 123–139։

ՄՈՄՃԵԱՆ (Ս. Ց.) — «Ախթվզէն-Մալաթիա». Ակռա. Մամուլ 1897, էջ 177.

ՄՈՆԴԱՆԵԼԼԻ (Ց.) — «Չանգակ չիրմոց հայրենի երկրին». Բազմավէպ 1862, 319.

ՄՈՆԴԻ (Վիչենցոյ = Vicenzo Monti իտալացի). — Արիստոդիմ, ողբերգութիւն Վ. Մոնտիին. Թարգմանեց Ա. Մ. Պահատրեան։ Կ. Պոլիս, Աբեղեան տպարան, 1856. 8°, 80 էջ։

— Այլ թարգմ. Եղուարդ Հիւրմիզի, աւրեակ. Շիրակայ։ Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1873. 8°, 62 էջ։

— Կայիոս Գրակքոս, ողբերգութիւն, Թարգմ. Հ. Ա. Տիրոյեան. Բազմավէպ 1887, էջ 32, 41, 222. – 1888, 278, 373. – 1889, 271։

Բազմավէպի մէջ ունի. «Խանդ ոգւոյ տրտմեցեալ» (Լրգմ. Հ. Ս. Գանէմ.) 1857, 232. – «Աւաւաւ», Լրգմ. նոյն, 1863, 184.

Մոնթ. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Ի.)։

ՄՈՆԹԱԼԱՆԲԻ (= Montalembert ֆրանսացի). — Պատմութիւն աբրուհոյի եղիսաբեթի Հունգարացւոյ։ Բնագրէն Թարգմանեց Տիրուհի օրիորդ Նազլըքեանց։ Վենետիկ, ի վանս Մխիթարեանց, 1866. 8°, 441 էջ։

Մոնթիվիքիացի կատոլոս. — Տես ԳԱՆԹՈՒ (Կ.)։

Մոնթէ Փրիստոյ, վէպ. — Տես ՏԻՄԱ Ա.)։

Մոնթէ Փրիստոյի որսին. — Տես ԼԸՐՄԻՆԱ (Ժ.)։

ՄՈՆԹԷՔՒԼՆ Կզավիէ տը — Xavier de Montépin ֆրանսացի). — Սիմոնէ և Մարի։ Թարգմանեց Միհրան Չօպանեան։ Կ. Պոլիս, 1884–1889?

Մասին իբր լրերիօն հրատարակուած և անկէ հանուած. կը սկսի 1884, թ. 3654էն. Մասն երկրորդ 8°, 224 էջ. – Մասն երրորդ, 232 էջ. Մնաց հատորները կը պակսին։

— Տիտանի գաղանիքը, լրերիօն Հայրենիքի 1895, թ. 1306, եւն։

— Վրէժը. լրերիօն նոյնին 1896, թ. 1385, եւն։

— Բախտին գոհը. լրերիօն Բիւզանդիոնի 1900, թ. 1183, եւն։

— Փոռամին գոհերը. Թարգմ. Վ. Շիրակացի. լրերիօն նոյնին 1901, թ. 1506, եւն։

— Փողոցի երգչուհին, լրգմ. նոյն. լրերիօն նոյնին 1903, թ. 1953, եւն։

— Մրիխոնհերը. լրերիօն Հուրհաճագի 1902, թ. 1157, եւն։

— Ոսկի սաղաւարտ. լրերիօն Ծադկի 1902։

— Ախիւ սիրահարը. լրերիօն Մասխի 1897, թ. 90, եւն։

ՄՈՆԹԻՖԻՒՕ. — «Մխիթարիստ և անկուսեալ Հռովմայեցւոց». Երկրագուհա 1870, էջ 6, 29, 45, 78, 92, 107, 128, 140, 156, 171, 186, 250, 284, 311, 327, 391, 414.

ՄՈՆԹԻ. — Տես ՄՈՆՏԻ։

ՄՈՆԻՒՈՒՑ (Ց.) — «Ի կործանութեան Երուսաղէմի» (քերթ.) Բազմավէպ 1856, էջ 360։

ՄՈՆՈՆ (Ադոլֆ = Adolf Monod ֆրանսացի). – Էլիսիպպա կամ Աւրբ գրոց ընթերցմանը վայել. չարագրեալ յԱ. Մ.է. գաղղիարենէն Թարգմանուած։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ա. Պ. Զըրչըլի, 1854. 6°, 403 էջ։

Մոնվալ կոմս. — Տես Վ.ԻԹԱԼ (Բ.)։

Մոնվալ կոմս. — Տես ՎԻԹԱԼ (Բ.)։

Մոնքոքոռ. հմմտ. Շրուէմպի-Ջարպ. «Հայ լեզուի ուսումն», էջ 89։

ՄՈՉԹՈՒԲՈՒԼՐԻՉԼ (Ա.) — *Էդդուչա, վէպ. վրացերէնից թարգմանեց Տ. Փիրումեանց.* (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 68)։ Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկ., 1893. 8°, 176 էջ։

Փեղադ. Մուրճ (Մ. Նալբանդ.) 1893, թ. 9։

— *Ֆարի. Թարգմ. Գ. Կ. Հրատ.* Ա. *Մալխասեանց։* Ալէքսանդրօպոլ, 1904 ?

Տես Մուրճ 1892, թ. 3 և 506 էջր, և թ. 4։

ՄՈՉՆԻՔ (Փր.) — *Տարերք երկրաչափութեան. Թարգմանութիւն ի գերմանականէ* (Հ. Յովսէփ Վ. Գաթրճեան)։ Վիէննա, *Մխիթարեանց տպարանը*, 1864. 8°, 343 էջ։

ՄՈՊԱՍԱՆ (կիր. = Guy de Maupassant *Ֆրանսացի*). — *Երեք գրոյց.* I. *Վախկոտ.* — II. *Պիւզի մուրացկան.* — III. *Ջինուոր Ֆիբբիին։ Թարգմանութիւն Աղէքսանդր Նատուրեանի. արտատպուած «Գրականական և պատմական Հանդէսից».* (Մեծ. Պ. Ց. Տէր-Ձակոբեանի ծախքով)։ Մոսկուա, տպ. Օ. Հերբէկի, 1889 ?

— *Դիւրտիան տպրատ. Թարգմանութիւն օրիորդ Մ. Մալումեան։* Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 12 էջ։

Միասին տպուած է Աուէրբախ «Գիւղական լուսնականեր»ի։

Փեղադ. Մուրճ (Բար.) 1891, թ. 6։

— *Երկու վէպիկ* I *վրէժ Փիի դը* — Մօպասսանի, II *Հիւանդապահ աղջիկը Ֆրանսուա կօպպէի). Թարգմանեց Լէոն Մ. Ա.։* Թիֆլիս, տպ. Ց. *Մարտիրոսեանցի*, 1896. 8°, 32 էջ։

Փեղադ. Մշակ 1896, թ. 17։ — Արարատ 1896, թ. 4։

— *Փռոսի վէպիկներ և գրոյցներ. Ֆրանսիական քնագրից թարգմանեց Հ. Աւագելեան.* (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. թ. 136)։ Թիֆլիս, Արագատիպ տպ. Մն. *Մարտիրոսեանցի*, 1897. 8°, 243 էջ։

Փեղադ. Աւրժագանգ 1897, թ. 138, 140։ — Բիւզանդիոն 1897, թ. 356։ — Հանդ. Ամսօրեայ 1898, թ. 4։ — Մշակ 1897, թ. 142։

— *Հայր Միրոնը։* Թարգմ. Ա. Տ. — Պ.։ Բաքու, 1902. 15 էջ ?

Փեղադ. Մուրճ (Տ. Ց.) 1903, թ. 1։

— *Գեղչիուհու խաստովանութիւնը և ուրիշ զուարճալի պատմիչքը։* Թարգմ. ռուսերէնից Ե. Բրունետ Տէր-Ցովհաննիսեանցի։ Բաքու 1903 ?

Փեղադ. Մուրճ (Զաւէն) 1903, թ. 1։

— *Կեանք մը. Լիերթօն Մաճուժէի* 1901, թ. 1, եւն։

— *Մահուամբ պիտ հզօր. Լիերթօն Աբեւէյքի* 1891, թ. 2182, եւն։

Տես եւս Բազմավէպ 1894, 563. «Մուրացկան». *Լրգմ. Մ. Ի. Խիմինեան.* — Նոյնը այլ *Լրագմ.* Պարոկ 1903, 66. — «Ջարդ» (Նորավէպ). *Լրգմ. Մ. Ի. Խիմինեմ.* Բազմավէպ 1900, 400. — «Խոստովանանքը», *Լրգմ. Վ. Արասար.* Արեւ. Մասիս 1901, 1099. — Նոյնը և ի Լուսաւոյ 1905, թ. 1։ — Տես եւս՝ Մուրճ 1892, թ. 10. — 1895, թ. 8, 11. — 1897, թ. 1, 2, 3, 10. — 1900, թ. 5–6. — 1901, թ. 1, 9։ — Հանգես Գրականական 1889, էջ 131, եւն։

Մոսագիտ ոչխար, եւն. — Տես ՇՕԼԴԵՐԻՆ։

Մոսգուած պիհարի. — Տես ՀՈՒՊՈՒԲԻԱՆ։

Մոսկուայի Հայոց բարեգործական Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ընկերութեան ծրագիր, 1881 ?

Տես Արարատ 1872, էջ 75. — 1874, 230. — Լուսաւոյ 1902, թ. 6։ — Հանգես գրականական 1895, 341. — Մուրճ 1895, 710. — 1896, 1057. — 1897, 403. — 1901, թ. 11, 178։ — Փարոս Հայասիրաց 1879, Ա. էջ 28. — 1880, Ա, 12. — 1881, Ա, 22, Բ. 20 (Աստղիկի Նամականեր), Ե. 18։

Մոսկուայի Հայոց Եկեղեցւոյ խորհրդարանի 1888 և 1889 թուականների հաշիւը։ Մոսկուա, 1890 ?

«Մոսկուայի գիտական, եւն, դպրոցի մասին». Կռունկ 1861, էջ 398։ — Ճաճանչ 1860, 128. — Արարատ 1874, 184։ — Հայկական աչխարհ 1867, թ. 3. — 1869, թ. 2։

ՄՈՍԿՈՖԵԱՆ (Տ. *Ժողովրդապետ*). — *Հայ օրացոյց ?*

Տես Արմէնիա 1893, թ. 48, 49, 68–71։

Մովսէս Բէճեցի. — Տես Ճառաջող 1861, 134։

Մովսէս Երզնկացի վարդապետ. — Տես ԹՈՒՐՈՒ ԱՆՁԵՒԱՑԻ։

Մովսէս Ի. կաթողիկոս. — Տես Ճառաջող 1860, էջ 72։

Մովսէս Ջաքարեան Իշխանճաթցի Աղուէթեանց. — Տես Ակօսաձր 1898, էջ 54։

— **ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԻՆԱՑԻ.** — *Սրբոյ Հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք ի վենետիկ, ի տպ. սրբոյն Ղազարու, յամի* 1843 ԻՄԻԳ. 4°, 617–640 *Ճանկ անուանց։*

Բովանդակութիւն. Պատմութիւն Հայոց. — Խուզիմ Սահակայ Աբծրունեաց իշխանի առ երանելի վարդապետն Մովսէս Խորենացի. — Պատասխանի իմոյդն Սահակայ, յորում և բանք մարգարէականք. և վասն փոխման Աստուածածնին թէ ո՛րպէս եղեւ. կամ ո՛րպէս չնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին ի փայտն. և իէ յո՛յր ձեռն և ո՞ինչ եղեւ պատուանք խնդրոյն կամ իէ յումմէ քերաս ի Հայս. — Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց. — Ի յիշատակի սրբոյն Հռիփսիմեայ և Նորուն վրկայակցացն, ներբողեան ի հանդէս նոցա հրաչագործ յօրինուածովք. — Ցաղագս Վարդավառին խորհրդոյ. — Ցաղագս Պիտոյից. — Աչխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ։

Ձեկուցումը կ՚ըսէ. «Ի լրկատար հնոմութիւն պատմական ծանօթութեանց գրուոր վաստակոցն նախնեաց չտնու լրումն հնախուզին իդէ որչափ ինչ աւանդեցին վկայք։ Զմովսէսի Խորենացւոյ գան մեծի, գործէ քաղցր գովութիւնք են առ այլս ի մատենագրաց յաղագս անդուլ երկոցն ի հայկեան դպրութեանս, և զոր ինքն զանձնէ ասէ անպարտապ ի իմարգմանութեանց լինել, սակաւս յոյժ ունիմք ի ձեռին զգրաւոր վաստակս, զոր և ի մի յայս հատոր ժողովեցաք. և գրչագիր օրինակք այսորիկ են։

Պատմութեանն Հայոց օրինակք անթիւք վեց էին, և հատուածք այլուսայլ ի հարմնտիրս, և իմաստասիրութեան նոցին յայտնիքն Չնիւ. Ի՚ՀՆ. Ի՚ՀԼ՚Ե՝ Թղթոցն երկոցունն՝ Սահակայ առ խորենացին և տորայն առ նա՝ երկու էին օրինակք, մինչն եւեթ իմաստասիրութեանն յայտնի ԻԼ՚Ե՝ Նչմարիս և պատմութեանն հոիփսիմեանց երկու, մինչն գրեալ ի Ջև. և երկու եւս նոցին ներբողենին, գրեալ մին Ո՚ՀՀ՝ Զորս օրինակք էին վարդավառի հա-

ուրն գաղափարեալ ի հին օրինակաց գրելոյ ի ԶԺ-րիս ՌԼԶ. ՉԼ. ՉԼԶ. և եմեն պիտոյից գրոցն, որոց հնազանդին գրուխքանն Ժիս. ՉԽԼ.

Իսկ աչխարհագրութեանն, որ առաւել քան զայլն աչխատ արար գմեզ յագագս եկաւորատեղեացն հարազատութեանց ոմանց յատ աչխարհագրական ծանօթութեանց Ժէրեւս նոյնի գրոցդ, օրինակք հինգ էին անհմտականք, չորիքին Ժէրէ, յոր սրս և հնազոյնն ի վերկուաէ. նոքին իրի ոչ համարձա- կեալ միով եւէթ անձերի օրինակաւ լրումն տալ տպագրութեան, խնդրեցաք և գնաւատար օրինակին գրատան Լ.ջմիածնի, զոր և գտաք համաձայն հնադունին, լրութեան մատարն առաւելեալ քան զնաւ- Լ. ի համեմատութենէ վեցից գրչագիր օրինակացս ընտրեալ գնարագատ ընծեռեցաւածոն ուր բազումք միաբանէին և կամ ընտիրքն և հինք, գայլս ի կա- բեւորաց խնամով ի ստորեւս ամփոփեցաք, որ Ժե- բեւս առաւելագանց խոչնոտութեան կարծիցի նչա- նակ: Ապաւ ուրիք ի միաբան օրինակացն խոտո- րեցաք յանուանս տեղեաց օտար ազգաց. զորոց գնչգրեւս Ժարգմանութեան ձայնիցն ընտրեցաք, լս- մեբոցն եգեալ ի Ներքոյ: Ու խոպան մեծութեամբ գնին տպագրին հղանդապետց. որ և ընդ հարազատ օրինական համարելի էր արդեօք, եթէ որ տպա- գրեացն չէր ուրիք ուրիք փոփոխութեին արարեալ, և նոր անուանս՝ յետին դարուց ճնարեալս՝ ընդ հինն կցեալ. որոց վասն և առ հայազէտ օտար- ազգիս բամբասեցաք Երբեմն մատեանս և ընդ ան- հարազատս գրեցաք առ որս հատուցեալ է մեր դպատչած պատասխանին յայլսում մատենի, գրչա- գիր օրինակացն հարազատութեամբ գտապագրին ուղ- ղեալ գվրիպանս: Ու մեք անմեղագրելի յոտանէ հանդիպել առաջի հմաից, եթէ ի նոր տպագրու- Ժեանս անմիաբանութեին ինչ ուրիք ի Ժէս գա- ւառացն տեսանիցին քան զոր այլոր այլապէս ըն- Ժերցեալ և ուսեալ իցեն. քանզի ի համաձայնու- Ժենէ բազմութեն օրինակաց հարկաւ փոփոխուն կրի ի սակաւն:

Արտաքոյ տպագրութեանս Ժողովք գբերականա- կան քանս որ յանուն մատենագրիս կամ համանուն քերթողի ուրուք ցրիւ կան ի հին քերականաւ- Ֆանգի Նոքին ընդ գարս իւրաքանչիւր յայլ և այլ հմտից ձեռս յածեալ՝ գնչպէս մեկնաբանութեամբ ընդարձակեալ հն և գեղչեալ և փոփոխեալ, նմին իրի անհամարձակելի գառեցաք ընդ հարազատ քան հրանէլոյն ողջ ածել և գայնպիսիսն ի Նո- րին անուն մակագրելով, այլսում Ժողեալ ժամա- նակի գայնոսիկ և գայլ նոյնպիսի երկասրութենս այլոց մեկնչաց իմքազիր ի լոյս ածել, եմէ ար- ժան տպագրութեան գտանել Ժէնն առ անկո- րուստս պահելոյ գհին աւանդս ազգիս»:

✓✓ = Ր տիպ, 1865 ՌՁԺԳ. էջք նոյն:

Պատմութիւն Հայոց. Ա տիպ յԱմստէրդամ, 1695.

— *Ակզբանութիւն Տոհմին յաբեղեան Ցո- րինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ, յեռամեծ վարդապետէ, և յոգնեբախտ Փերճողահօրէ: Ի խնդրոյ Պայազատասպետի Ահակայ Բագրա- տունւոյ: Հայրագատ, և բուն Պատմութիւն Նախ- նեացն Ադամայ, Թագաւորաց, Իշխանաց, Նա- խարարաց, և Հայրապետաց Աւրամեան Ազգին: Ակսեալ ի Հայկայ Քաջէ, մինչեւ ց՝Աւետարեր Թագաւորն մեր: Ի լոյս ածեալ՝ Տպիւք, և Ծա- խիւք Թոմայ Վանանդեցւոյ, Վեհափայլի Նոպիս- կոպոսի, և բազմաջան Վարդապետի: Ի Հայ- րապետութենն Աւրջոյ Լմմիածնի Տեառն Նա- հապետի ամենայն Հայոց Կաթուղիկոսի: Ջամի Մարդեղութեան բանին, 1695: Ջամստէլօդամի:*

Ձակատէն վերջ յԼՆ 3 ոտանաւոր մր տպա- գրուԼն, և յԼՆ 4 վկայութիւն մր Աօդոմոնի Ա- ռաքեալէն յատին. և հայ. յԼՆ 5 Յոհաննուփոմ մր Ինժմեան վանանդեցիէ, որ և կ՝ըսէ. «... Լյս ան- պիտան, ոտնայն, և Լմաքուր յամենեքին յատաց՝ և օգտակարաց, Ինժմեան Ձեռաւոյ Ծատոյիցն Աստուծոյ. ի վայելուչ Փափաքէ վանանդու Պողոմնեաց, Ձեռ- նամուխ եղեալ տպագի գՁքնագավէպ՝ և գՓիլոնեց- կւոյ Պատմութիւնս, Ղևոնդեայ մերոց...», և ի վերջոյ հետեւեալ ոտանաւոր տողերը.

Լնծայէ ծաղիկ բերկրութեան,
Յանկալի ազգին Աւրաստեան:
Նշաւակին ի վանանդեան.
Ինժմեան Դուրեչանեան:
Աւրին Մօրկոքոր որդի.
Եւ մատենիս չարիցի:

Ցատաչաքանչն վերջ « Ղանանխատութիւն և հա- մառօտաբիր հպատակութեան, առ խոստիս ընտրելա- գունից գաւուց, Լրկրատասանից Աստիճանից Աբբոց- աղերսանիւ յօգնութեան և յաչագնութիւն մեզ Լր- չատասգիւրս », և ապա յԼՆ 12 խորհրդատր պատկեր մր Գանն Աստուծոյ, երկու կողմը երկու նկար էմմարատութեան և պատմութեան, և ստորեւ արձանագրութիւն և ուրիչ կնիքներ հայկական Լժազա- տորութեան, երկտող ոտանաւորով Ֆիմագէն կը սկսի պատմ. էջ 1–162: Ապա յանկ ցԼՆ 483. և ապա հետեւեալ յիշատակարանը.

« Աժենազօր Ղանն. որով գոյացեալ հաստեցան Լյակք հանուրք, և անժուելիօք, և գնալապահչ, չքնաղանկար զարդուք և վայելչականօք չքեղա- Լժամբք եղան կարգեցան և կապին յիւրաքան- չիւր կայանի անվրէպ, և անսայթաք հոլատակու- Լժամբ. որով յաւել, և անդրաս յաւիտենին օրնի, և փառատրի անվախճան ընորհակալու- Լժամբ, և երկրպագութեամբ Աստուածայինն Ղանի, հանդիպ Ձարբ, և Աժենասուրբ Ջոգուին՝ անապատ ամանակս. Ամէն:

Ցորժ ժամանակութիւն, և նոպատատրութիւն տարնկալեալ Ինս հոկտ յետին ի դիրս Մանկանց Լիկեղեցւոյ տուն Ակտ տպարժապատչ, և անդատ- տանս տատատկաբեր, Ինժմեան Լպիսկոպոս, ի Փա- տառէ Դողմնեանց ի մատնէ վանատուս. տարա- գրական հոգմավարութեամբ անգի ի կալուածս Լրբոյսէս, և մեծաջան աչխատութեամբ փութա- գայ ժամանել ի գեղեցկագիր, և ամենայն գուա- տանութեան տրժանատր քաղաքն Լմմստրդամ, առ ի յորինել և հոդալ գրան գործին Տպագրու- Լժեան, և Ցաթոտական Պղնձագ վանն փորագրե- Լոյ գդիրս համայնց Փատատաց, ոյորս երկամբք բազմաք, և յոգնական ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատենէտան, որ Լ՝ որդի Լդբոր Մեր իսայ, գոր նախ յղեցի ի Նոյն քաղաք, ապես պատրաստելոյ զպարագայս առաչինիկայ Գործոց մերոց, և դնդի կազժելոյ՝ և յօրինելոյ գոր պարտ էր, և պատեհ. հանգեայ տպէր գվ Լպագրութիւն Ինազնբարեպատի Աէն Մօսկոս Քերթողահօրն, Լբր՝ Լատչին Պատրզ Լշրատատնաց՝ իսոց աչխատութեանց, և Լոմով ծա- խիւք. Ապ ի լինել Ձեռնամուխ սմին իրին՝ մին- չեւ ցատատատութիւն, կրեցաք՝ և արբաք գչոգնական, և զանբերելի գատնութիւնս, և գտաժանս ի մե- րայնոց Աստուածատնաց Հանապազատատ՝ և Ձա- բարտնատ Աբանց, որք մորթովք ոչխարենիք պա- տրեցեալ գինքեանս, իսկ՝ ի ներքուստ յաեվ գի- չատող քան զգայլս, և քերանք նոպա լեր գատ- նութեամբ, և Ննդութեամբ՝ անհատագատ սմի- նայն քարոզ, որոց կատարածն՝ բատ գործոց իւ- րեանց: Ինչք սակայն՝ ազաչեմ մեծատ Լթախան- ձանաք գգատս Լդբարդդ Աբբազանից, ի պատատիրն Ձեր սմին, ընկեռնելով՝ և անատնելով. եմէ գատ- նեցի ի սմա սխալանաց ինչ, Ներել մաղթեմ. գի՝ ոչ հատանութեամբ մերով ազան աչնպիսիկ, այլ՝

յօրինակէն լեալ ընկալիքք. զի՝ զոր միայն ունէաք օրինակ, և այն նօտր գրով եւս վասն որոյ՝ կաբկիսութեան սիրով՝ հայկիմ, ներել մեզ լիցի՝ և կպզտոյացին ձայնիւ՝ ինդրեմ, ի սրբութենէ ձերմէ, յիւրմէ գթասկեր, և գլխովակաց յոգնական աիւտիդ՝ և ցաւոց, կիօմաս՝ գՏարաքեցնայր ի Մանկանց Լկնդեցւոյ Սրբոյ. և գՀայրն իմ գՆուբրիան Նուբրեանեան, և գՄայրն իմ գԻրիդար համբառակենցաղ, և գհամօրէն բնտանիս նոցա, բզկնդանիս, և գհանգուցեալս. ընդ նոսին՝ յիշեցէք ի Քրիստոս, և գնդեցարս իմ գԿիրիպոր, և գԼիխատակս, որք հանգուցեալք են ի Քրիստոս, և գՀաւատ՝ կրեսեր Լեզայրն իմ կենդանի. և գՔայրն իմ հանգուցեալ ի Քրիստոս, գՀասան. նաեւ՝ յիշեմ մաղթեմ, գՀարապատ, և գՀեռնաւուն Քորեպսկաս իմ, գՄատթէոս՝ գկատարեալ Հմուտն յԱստուածս Տպագրութեան, որ է որդի Լեզբօր Մօր իմոյ. և գԼեզբօր որդի իմ, գՄուկաս Քիլիսոֆ, որ է վարդ գանագան Լեզուաց՝ Յիշեցէք և գԼինօղս նոցա ի Քրիստոս, հանդերձ բնտանիքք իրենց. ուսոի՝ և գՏրիուէր սիրոյ ձերոյ, և երախտաց՝ աստուածպարգև հատուցցէ Քրիստոս՝ յաւէտ անեղբևիկ. Ամէն.

Յանկամ յաւէտ քուժիլ յախտից տանջողական եւ անպիտան Քօմաս վարուք Լմափատական»։

Տիրք տպագրութեան 8°, անաղմուկ, միջակագիր, ընտիր տպագրութիւն. Պատմութեան երկրորդ և երրորդ հատուածներուն սկիզբն ալ պղնձափոր խորհրդաւոր պատկերներ կան։

– X ✓ Բ տիպ, հայ-լատ. ի Լոնտոն, 1736։ ✓

Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն և աշխարհագրութիւն. Mosis Chorenensis Historiæ Armeniacæ Libri III. Accedit ejusdem Scriptoris Epitome Geographiæ. Præmittitur Præfatio, quæ de Literatura, ac Versione Sacra Armeniaca agit; et subjicitur Appendix, quæ continet Epistolas duas Armeniacas, Primam, Corinthiorum ad Paulum Apostolum, Alteram, Pauli Apostoli ad Corinthios; nunc primùm ex Codice MS integrè divulgatas. Armeniacè ediderunt, Latinè verterunt, Notisque illustrârunt Gulielmus & Georgius, Gul. Whistoni Filii, Aulæ Claresis in Academiâ Cantabrigiensi aliquandiu Alumni. Լաւ են երկու քան զմի, որոց գոն վարձք բարի ի վաստակս նոցա։ Αγαθοι δι δύο ὑπερ τον ἑνα, διϛ ἑϛιν αυτοις μισθος αγαθος εν μοχθῳ αυτων. Eccles. IV 9. Londinî: Ex officina Caroli Ackers Typographi; Apud Joannem Whistonum Bibliopolam. MDCCXXXVI.

Հիգերը 23 էջ յառաջաբան մը կայ Լմարգմանչին, ապա գրուած է Հայոց Աբուբենքը։ Ի-մացէն էջ 1՝ կր սկսի մէկ երեսի մէջ պատմը և կ'աւարտի յէջն 331։ Պատմութենէն վերջ նոյնատիպ և նոյն Լուսանամարին չարունակութեամբ, յէջն 333. « Լխարհագրոյց Մովսիսի Խորենացւոյ. Mosis Chorenensis Geographia », և կ'աւարտի էջն 368։ Յէջն 369 նոր հաշուո. « Appendix Literaturæ Armeniacæ, quæ continet Epistolas duas, Primam, Corinthiorum ad Paulum Apostolum, Alteram, Pauli Apostoli ad Corinthios, Nunc Primùm Ex Codice MS Armeniaco integrè plenéque editas, & Græcè Latinéque varsas. Παντα δοκιμαζετε, το καλον κατεχετε, I Thess. V. 21.

Սոյն Լուսլիներն երէք լեզուով են. Հայ. Յատ. Լատ. երեքիրեան, ստորեւ լատիներէն ծանօթու-

Լիւնամբ։ Կ'աւարտին էջն 384. էջն 385 Փաստաբութիւն անուանց Լիպատուրաց և քահանայապետաց՝ էջն 396. որմէ վերջ ստանց Լուսանամարի կանխ քանիկ միայն յատիկ. ոմի Լուսլիմ, որ է ընդ ամենը էջք 112։

Տիրքը մեծ 4°, երեքհնան՝ հայ-լատ. միջակագիր, ապիտակավուռկի. մաքուր տպագրութիւն։

✓ Ի տիպ, ի վենետիկ, 1752.

Ակպատանութիւն տումարի Յարութեան Յօրինեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ Ցեռամեծ վարդապետէ, և Յոգնեքարտ Փերմոզահօրէ. Ի խընդրոյ Պայազատապետի Ահակայ Բագրատունւոյ։ Տպագրեցեալ երկասիրութեամբ Արգսի վարդապետի և Աբրեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցւոյ։ Ըստ խնդրոյ Յօհաննէս Զէլէպեանն Աեղբօսեան. ում ի լինիլ յիշատակ բարի ա-նուան՝ Հովհաննց Մահտեսի Յարութիւն Գերապատիւ Իչխանին ի Քրիստոս հանգուցելոյ։ Ի Հայրապետութեան Աւրոյ Լչմիածնի. Տեառն Մինասայ Ավենցւոյ Հայոց Կաթուղիկոսի։ Յամի Տեառն. 1752. ի Մայիսի. 12։ ի վենետիկ. ի Տպարանի Աիտոնի Պօսմօլի. Հրամանաւ Մեծա-տրաց։

Յէջն 3 գրուխին մը « Աո Ընթերցասէր Հաբւմիաս », Աարգիս վարդապետէն, որ կ'երեւ ի միջի այլոց. «... Պատահար ծանոյանիլ ինն ինչ գտագրութենէ Պատմագրութեանս, որոյ ներկայ տպագրութեանն Հնոյ աշխատութեամբ անարժանութեան մերոյ, վասն ինդրոյ և ապաշնայց Զքնադպարտ Յօհաննէս Զէլէպեան Աեղբատեան։ Որ յագագս մեծի սիրոյն, զոր ունէր, և ունի տակաւին առ մեծադատիս Աահակ պղտյն իւր. այսինքն առ Տանգուցեալ Հովսեննց Մահտեսի Յարութիւն Քարեպաշտոն Իչխանն, կամեցաւ նոտիրել և արձանագրել զգիրքս այս ի ձեռն տպագրել տալոյ, իբր արձան սիրոյ բարեհամբաւ անուան նորին. որպէս Լել նոյն ինքն հանդուցեալ Հովսեննց Մահտեսի Յարութիւնն իւրէր տպագրել տուօղն։ Բայց վայելչագէս պատահեցաւ այսպէս տնօրինին Յաստուծոյ. զի որպէս յայնժամ անուամբ Աահակայ Բագրատունւոյ Քարձրագագաւթ Իչխանի Հայոց յաբագրեցաւ սոյնս՝ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ, որպէս յայտ է ի յառաջարանաբանութեան նորին։ Սոյն գունակ և այժմ տպագրեցաւ յինէն անուամբ վերագրեցեալ Գերապատիւ Իչխանին հանգուցելոյ ի Քրիստոս. գհոգի որոյ Տէր լուսաւորեսցէ, և շնորհապարգ արդւոց նորին՝ գերշանկագիտաւ կեանս պարգեւեսցէ։

Վերջապէս յայտ լիցի նաեւ այս, զի կամեցաք ի միասին տալ և գմատաոտս Աչխարհացոյցն՝ աբարեալ նոյնոյ Լշխանելոյ Չօր մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ. քանզի՝ միսկանի լինիլ ասեն պատմագրութենէն Լմարդ ժամանակագրութեան և աշխարհագրութեան։ Լ յագագս չունելոյ մեր ատ գձեռագիր գաղափար, միայն ի Յամառօտօրամ տըպագրեցելոյն օրինակաց. և ոչ իշխեցաք նաեւ ի քծախնդրացն ակէ՝ փոխել գտանս նշանագրս սխալանս, զորս ի ձեռագրաց ոտգագրեալ տեսաք ի տպագրեցեալն Յինկիլեցաց։ Այլ եղաք գայնս ուրոյն, ի վերջն մերոյ տպագրեցելոյն. Լուսագրով համանչանակել գներան, և զսոյն. և նոտր գրով նոս գտեցեալ կարգագրեցեալ գիրն, բառն, և բանն, առ ի գիրաս ճանաչել յընթերցասիրաց։ Լ որպան առ սիրալանս տպագրութեան, անմեզագիր առնել գմեզ ապաչեմ. զի սակս գոլոյն իմ միայնակ, վրիպեին յաչացս՝ Լել։ գպուշանայաք, որպէս ասացեալ եմ և յայլ գրեանս տպագրեցեալ յինէն։ Լ ոչ կաշեցեալ քառնալ նաեւ գքագմութենն առ ետոյ գլխա-

նչանիկ, որք եղեալք էին ի վերայ քառից քաղմանց, նաչվեալ պատրաստս, և պիծակեալս, և մանաւանդ ի քայսմ ուրեք գ'կիսապրես, վասն վերոյիչեցելոյ դիտման։ Իւ որքան աս լիեն՝ ծանիցի քա-նաւէր ընթերցօղն. զի և մեզ քաւութ անսանկեալ սակաւաւոր լծուով տպագրել, քան զրամ և այլ պէս լինել պատահական էր նախկին տպագրութեանցն ի ժեծ վնասուց։ Իւ զայս աւուրհաս մեր ի գետս Աստուծոյ, և ի յօգուտ Ազգի մերոյ. որոյ միշտ ջեռամ պատրաստական ծառայ Աստիս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի. և Աբգենիկսպատ կնճարիոյ մեծի »։

Ապա յէջն 1 պատմութեան ցառաջարանք. յէջ 4 վարդապետի պատկեր մի՝ իր խորհնացոյց, և 5 էջէն կը սկսի քան պատմ.ը, և կը հասնի յէջն 423, Երկրորդ հատուածին սկիզբը՝ յէջն 98՝ պղինձափոր յատկացեալ հայրապետի պատկեր մի, և երրորդին սկիզբը՝ յէջն 282՝ Լուսաւորչի Տրդատայ մկրտութեան պատկերը։ Յէջն 421՝ որ է վերջին պատմութեան, պատկեր մի՝ ուր կան երեք նկարանք՝ նչանակիչ Արիութեան. Արդարութեան. խոհեմութեան։

Յետոյ նոր հակատով ու նոր յուռանամարով կը սկսի Աչխարհագրութիւնը.

— Հանուի Համառօտ պատմութիւն Աչխարհագրութեան։ Ցորում ընծեռի՝ զԱսացոց Աչխարհի. և զնչանաւոր Քաւաքաց, Քազաքաց, և Գետոց։ Արարեալ ի Նոյնոյ Հեղինակէ Մովսիսէ Խորենացւոյ, Քաչխմասո և Յոգնահանճար վարդապետէ։ Տպագրեցեալ հետեւապէս՝ Աչխատասիրութեամբ, և Արդեամբ այնոցիկ, որոց Անուանքն նչանագրեցան ի յսկզբանն։ Ի վենետիկ։

Յէջն 2 պղինձափոր պատկեր մի ի ցոյց չորս տարբերեան քնութեան և ազգութեան, և յէջն 3 կը սկսի Աչխարհագրութիւնը և կ'աւարտի յէջն 46. 46–62 յաւելուածք խորհնացոյ կարծր չէ, այլ Ազուանազրոց մէջ զտնուածք, զոր Արփա վարտեր կոչուցեր է Աչխարհագրութեան հետ։ Յէջն 63–81 քանկ պատմութեան. 82–90 Ամատեղգամի օրինակէն տարբերութիւններ. 90 92 որ է վերջ գրոցն՝ վրիպակք տպագրութեան.

Խիրքր ժեծ 12°, ապիտակամուկի, անհարմ մանրագիր. կրկնագիծ փակ երնանեալ. անհարմ տպագրութիւն.

√ ✓— Դ տիպ, ի վենետիկ 1827, փոքրատիր.

Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց։ ի վենետիկ, ի Տպրր Ղազար 1827–ԻՄՀԶ. 12°, 1–12 Ազգ, քանկ, 13–556 Պատմութիւն. 557–565 Ամ բնթերցուածք. 566–632 քանկ անուն նք։

Հինգ պղինձափոր պատկերներ կան մէջն՝ գրուագներ Հայոց Պատմութենէն. Հրատարակիչն է Հ. Ա. Ինգրատունի. սկիզբը տասնեակ մը կայ առ Քակոբ Տիւզ, յետոյ Ազգ մի՝ որ կ'բսէ. «Ինչպէս աւանդից նախնեացս յայս զանձ մատենի ամփոփեալ ի բազմերախտ աչեաւք ծերոյն Խորենոյ, և ի հրոյ և ի հնձէ հազիւ վերծեալ, այս չորիր տեսանէ գլուխ գրաւորական, ոչ ի միոյ անաւարտ օրինակէ՝ որպէս հինքն, այլ ի չորից. մին ՁՄրի անէր, ժեսն Ի՛ն. մեռ նս Ի՛ն՛ն, և այլ անյայտ։

Ի չորից կազաք միշտ զբազմացն. սակաւ ուրեք, ուր խանգարանաց կարծիք էին կամ երկպառակ գրչագիրք, գիմելն նեմ կամ զերկուցն մեծաւորեալ բնտրով, կայլոց կկարեւորան և զպիտոյս ի վերջէ գրուչմեցաք։ Իւ որ յայտնի թնչ ուրեք վրիպակ միաբան օրինակացն ուղղեալ էին, արժանիքն յիւրաքանչիւր առանձինս կան ի կարգին։

Այլուր տեսեալ և պատճէն գործ հզիոյ գրնաց այլ և այլ ընձեռչութեանն նչանակել, գիմելոյ ընարելոյն տալ գնատաւոխս կամ ուղիղ գրեալն, որում ի հմատասին սիրաքանիցն գնեմք »։

Ի տիպ, ի վենետիկ, 1841, տես ստորեւ հայ–ֆրանս. հրատ.։

Ջ տիպ, ի վենետիկ, 1843, տես վերեւ՝ Մատենագրութիւնք »։

✓ Ե տիպ, ի վենետիկ, 1865, տես վերեւ, « Մատենագրութիւնք »։

(Ի. Ասափանէ այդ տպագր.ը 1864ին կը գնէ, անչուչտ սխալմամբ։

Ը տիպ, անդ, 1881, փոքրատիր.

✓ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց։ ի վենետիկ, ի վանս Մխիթարեանց, 1881–ՌՁԱ. փոքր 8°, 1–6 Ազգ, քանկ գրոց. 7–581 պատմ. 583–656 քանկ անուանց։

Ազդու կ'բսէ. «... Այլ այս հեռի է խոիր ընդ այս հրատարակութիւն և ընդ առաջինն, զի յայսմ առաջնոյդ կալաք այլ իմն օրինակ ձեռագրի, կամ յաս հեռ առաջիկ՝ ուրեք ուրեք փոփոխութիւնս մեծաք քան այլսում օրինակի որ ընտրելագոյն հեռ քննեալս մեզ »։

✓— Թ տիպ, ի Տփխիս, 1881.

Սրբոյ Հօրն մերոյ Մ.ի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց։ (Հրատ. ընկ. Թիֆլիսի Հայոց։ Տփխիս, ի տպ.ի Յովհաննու Մարտիրոսեանց, 1881. 8°, և–Ը զևկուցուած, 1–417 պատմ. 9 հնուկի քանկ, առանց հնուահամարի։

(Ի. Ասափանէ 1878ին կը գնէ այդ հրատարակութիւնը, տես իր հնարկմ.ը Ձաուալեան էջ հ.)։

Ջեկուցումեր կ'բսէ. «... Այլ քանկի պատմութիւն վերհնոդեօքս լոտ տարբեր գրչագրաց գլուխանի յոլով անգամ տպագրեալ ի միջոցս ամաց, մեք ի նպատակ ընտրելագ կոպագիրն Մխիթարեան Միաքանութեան վենետկոյ, ի լոյս ևելել բազպատութեամբ վեցից անհերքի օրինակաց յամենագոյն գործ ուխ հարիւր վեմատուն և չինգ։ Ձայն հատատուն զանկ պահանջ՝ հզիս որպէս և էրն այնպէս քոտ ամենայնի անդեղի կալաք առանց փոփոխութեան իրիք ի մէնջ. միայն գյայտնիս՝ կհետից առեմք և գտատիկ ուրեք ուրեք վրիպակս յայսոց արքագրոցի մատենին ուղղագրեցաք, գորոց և այլք յօրինակաց աս մեզ եղելոց միաքանիք երաչխաւորեին »։

Աչխարհաբար հնարգմանութիւն.

✓— Մովսես Խորենացու Հայկական պատմութիւն. աչխարհաբար հնարգմանեց և լուսաբանեց Խորէն Նչայրագոյն վարդապետ Ստեփանէ Ի. Պետերբուրգ. տպարան Ի. Ն. Սկօրօխօդօվի, 1889. 8°, մբ (Ձաուալեան) + 1–351 պատմ.) + 328 էջ (Դիանօթութիւններ և Ցաւելուածներ)։

Գիմադ. տես ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲԵՎԱՆՑ (Դր.) — Արձագ Ի տարի, գերք Ի, էջ 113. – Արքիւր 1890, ֆի. 1, Ռաժին Ի.. – Արեւելք 1890, ֆի. 1933–35. – Արմէնիա 1890, ֆի. 78. – Չանգեա Ամաօրեայ 1890, էջ 113. – 1892, էջ 961։ Գիմումիեն Մ. Պալեանի Խորենացւոյ պատմութեան աչխարհաբար հնարգմանութեան և քնագրի ուսումնասիրութեան մասին՝ գործոյն ի Ի. Ց. Պէրպէրեանէ (Լսմիրեանց Մրգանակի ասմիս), Մ. Պալեանի պատասխանը

անգ՝ 1893, էջ 201. – «Լրջանիկ թարգմանիչ մը», անգ 1896, էջ 90. – Ախախ 1890, թ. 3939, 3944. – Ճշակ 1889, թ. 142 (Ա. Հախումեան). – Մուրճ 1890, թ. 1, էջ 102 (Լ. Ա.). – Նոր-Դար 1890, թ. 10–14, 195 (Արփիար Տ. – Արգանեան).

✓ Բ տիպ. Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւն. Տիմոթէոսի սրբագրված և ուղղված աշխարհաբար Բ. տպագրութիւն։ Ա. Պետերբուրգ, Յ. Լիբէրմանի տպարան, 1898. 8°, մէ Յառաջաբան) + 1–326 (պատմ.) և 327–560 Կանոնագրութիւններ և Յաւելուածներ)։

Քննագ. Բազմավէպ 1898, էջ 291. – Հանդ. Ամս. 1898, թ. 8–9, էջ 258–267, և էջ 185. – Ճշակ 1898, թ. 58, 107. – Գիրքեր, Lit. Rdsch. f. d. kath. D. 1900. p. 201 f.

«Այս Բ. տպագրութեան մէջ առաջին անգամ հրատարակեցինք Ա. Լիմիածնի մի հին ձեռագրից հանած չատ և չատ հետաքրքիր հատուած Մովսէս խորենացու կեանքի քանի մի տեղեկութիւնների մասին և նորա ու Գրիգորի ունեցած առաւտաբանական մեծանունդ վիճաբանութեան մասին կ. Պօլսում – Յաւելուած Չ.» Յառաջ.).

Լատիներէն թարգմ. տես վերև, գարձեալ.

✗ ✓ *Epitome* commentariorum Moysis Armeni de origine et de rebus Armenorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae cum notis et observationibus Henrici Brenneri... Stockholm, 1733.

Այս թարգմանութիւնն ամբողջական չէ։

Ֆրանսերէն թարգմանութիւններ.

✗ ✓ *Histoire d'Arménie de Moïse de Khorenatzi*, auteur arménien classique du Vme siècle, traduite P. E. Le Vaillant de Florival. Paris, 1836.

✗ = Բ տիպ, բնագրով միասին.

Moïse de Khorène, auteur du Ve siècle. *Histoire d'Arménie*. Texte arménien, et traduction française par P. E. Le Vaillant de Florival, Chevalier de la Légion d'Honneur, Professeur d'Arménien à l'Ecole royale et spéciale des Langues orientales vivantes près la Bibliothèque du roi (à Paris), Membre de l'Académie arménienne de Saint - Lazare, ancien élève pensionnaire de l'Ecole royale des Chartes. Venise, typographie arménienne de Saint-Lazare, 1841. Tome premier, 8°, p. XVIII + 389, և 7 թուղթ՝ ցանկ։

— Tome second. p. 207 և 4 թուղթ՝ ցանկ։

✗ ✓ — Գ տիպ.

Moïse de Khorène, auteur du Ve siècle. *Histoire d'Arménie*. Texte arménien et traduction française, avec notes explicatives et précis historique sur l'Arménie. Ouvrage dédié à S. M. Impériale Nicolas Ier, Empereur de toutes les Russies. Par P. E. Le Vaillant de Florival, professeur de l'arménien,... Paris, Dondey-Dupré, 1845.

Այլ ֆրանս. թարգմ. լանկլուայի.

✗ — *Moïse de Khorène. Histoire d'Arménie* en trois livres. Traduction nouvelle, accompagnée de notes historiques, critiques et philologiques. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français... par Victor Langlois). Paris, Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et Cie, Imprimeurs de l'Institut. M DCCC LXIX (= 1869). Tome deuxième, p. 45–175.

Առաջին հատորին մէջ եւս անի. «Mar Apas Catina. Histoire ancienne de l'Armenie», եւն։

Իտալերէն թարգմանութիւններ.

✗ — *Storia di Mosè Corenese*, versione illustrata dai Monaci armeni Mechitaristi, ritoccata quanto allo stile da N. Tommaséo (Collana degli storici armeni tradotti e illustrati I.) Venezia, Tipografia Armena di San Lazzaro, 1841. 8°, p. XXII + 1-403. և 7 թուղթ՝ ցանկ։

✗ = Բ տիպ, 1850. էջք՝ նոյն։

Ա. տպագր. ընծայուած է Luigi Palffy di Erdöd անուն վ. հնեւտակէ կառավարչին՝ առանձին ընծայականով։ Բ. տպագրութիւն մէջ կը պակսի առանք։

Այլ թարգմ. Փաթլիդղիի.

✗ — *Mosè Corenese*, storico armeno del quinto secolo, versione di Giuseppe Cappelletti. Venezia, G. Antonelli, 1841.

Իտալերէն թարգմանութիւն Յովսէփ աւագ սարկաւագ Յովհաննէսեանի.

✗ — ✓ Армянская исторія, сочиненная Моисеемъ Хоренскимъ, съ краткимъ географическимъ описаніемъ Древнія. Переведъ съ Армянскаго на россійскій языкъ Архидіаконъ Іосифъ Іоаннесовъ, 1809. Петербургъ.

Թարգմանութիւն լմինի.

✗ — Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго. Переведъ съ армянскаго и объяснилъ И. Эминъ. Москва. 1858:

Հմմտ. Հառաջ 1859, էջ 255։

✗ = Բ տիպ, 1893։

Հմմտ. Տարազ 1893, էջ 413։

✗ Գերմաներէն մասնակի թարգմանութիւն Լաւէրի.

— *Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens*. Aus dem armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer. Regensburg, 1869.

Քննագ. Dr. M. Lauer und das zweite Buch des Môses Chorenazi von Dr. Adolf Baumgartner, Docent der alten Geschichte an der Universität Basel. Leipzig 1885, in Commission bei Th. Stauffer. 8°, p. 24.

✗ Հունգարերէն թարգմանութիւն Քրիստ. Յովհաննէսի, ուսուցիչ Կերլա հայաքաղաքի, 1892. 8°, 298։

Քննագ. Simay, J. Moïses Khorenatzi in ungarischer Sprache. Arm. V. 12.

Քննութիւններ և ուսումնասիրութիւններ, եւն, եւն, Մ. Խորենացւոյ պատմութեան. տես «Ազդարար պոլսոյ». — ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ (Մ.), «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ». — ԱԼԻՇԱՆ (Ղ. Պ.),

«Հայապատում» և աւորեւ բազմավէպ։ — ԻԱՐՔԱՒԱՇ, «Ինանական պատմ. Հայոց»։ — ԻՒՒՐԻՆԵԱՆ, (Բ. Վ. Ռ.), «Խորենացւոյն Խորենացով պէտք է հասկանալ»։ — ԻՒՒՏՇԻՒԻՒ (Ա.), «Թէ Մ. Խորենացւոյ պատմութեան սրբագրի հասարտ պէտք է ընծայել» գործակ. Encyclopaedia Britanica-ի մէջ (1882) հրատարակած նոր քննութիւնը։ — ԻԱՂԱՒԱՇԵԱՆ, (Յ.), «Փ. Բիւզանդացի... Վերնութիւն Մ. Խորենացւոյ աղբիւրների մասին»։ — ՉԱՐՊԱ, «Պատմ. հայ դպր.», 350–375։ — ԼՒՒԻՆ (Մ.), «Մովսէս Խորենացին և Հայոց հին վէպերը»։ — ԼԱՆԳԼՈՒԱ, «Études sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren». — ԼԱՆԴԻՒԻՒ, «Notice sur Moïse de Khorène, historien de la Grande Arménie, lu au Congrès historique». 1838. – ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ (Բ.), «Հին Հայոց ժողովրդ. վէպերը և Մովս. Խոր.»։ — ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ (Ղ.), «Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան ակնարկը»։ – «Հայոց վէպը Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ»։ – «Մ. Խորենացի և իր աղբիւրները»։ – «Մ. Խորենացւոյ նորագիւտ աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք»։ – «Նդհանուր Աբգար վէպատիպ բան խորենացւոյ»։ – «Հայ Աբրահամիք Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ»։ — ԿԱՐԻՆԵԱՆՑ (Յ.), «Նախադատութեան պատմութեան Մովսէսի Խորենացւոյ», եւն։ — ԿԱՐԻԵՐ (Ա.), «Moïse de Khoren et les Généalogies patriarcales». – «Nouvelles sources de M. de K.». – Նոյն՝ Supplément. – «La Légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arm. de M. de K.». – «Les huit Sanctuaires de l'Arm. d'après Agat. et M. de K.». — ԿՈՆԻԵՐԵՐ, «Մ. Խորենացւոյ պատմութեան աղբերաց խնդիրը»։ – «Մ. Խորենացւոյ պատմութեան ժամանակի մասին»։ — ՄՆՏՈՑԵԱՆ (Ն. Եպիսկ.), «Պատասխան ի վերայ խորենացւոյ և դատաւորը նորա»։ — ՄԱԼԻ (Ն.), «Լմահանային ուղեւորութիւնից», եւն. – «Աո քննադատութիւն պատմութեան Մ.-ի խորենացւոյ»։ – «Անանուն Հայոց նախն. պատմութեան մասին. Մ. խորենացու պատմ. աղբիւրներուն հարցի վերաբերմամբ, կարիւրի քննական յօդուածների առիթով»։ — ՄԱՐԴԻՆ, Ա.Ն., «Notice sur la vie et les écrits de Moïse de Khorène». — ՄԱՐԻՒԱՆ ԿԱՏԻՆԱ — ՄԻՆԱՆ Վ. ՀԱՄԵՐ., «Ագաթ. լմազատարանչ Հայոց»։ — ՆՈՐԱՅՐ (Ղ.), «Քննասէր» Լ տեւտր. «Մ. Խորենացի յարգ ամի գրած է վիր պատմութիւն Հայոց», եւն, ամբողջ տետր. տարի յօդուածներ տես տետրեւ Մշակի մէջ։ — ՇՐՈՒՄՊՖ-ՉԱՐՊ. «Հայ լեզուի ուսումն», էջ 102, Տիֆորի առ Միսիթար Աբբահայր գրած նամակը. – 243, փոլ Նիքարի «Dipoenus et Scyllis. sculpteurs crétois» խորագրով Վաղիոյ ազգային հնագիտարան բնակարութեան Շաբ չորորդ, հատ. Ը, փարիզ 1877, յէջն 131–275) թեղերին մէջ հրատարակած յօդուածին առիթիւ, որոնք իմաստուն հետազօտութիւններ են խորենացւոյ պատմութեան երկրորդ գլքին մի գլխուն. – 281, Վիտերմանի Մովսէսի խորենացւոյ գրաւոր աղբերաց վերայ գրութեան առիթիւ. – 338, 370, Յովհաննիսեանի Իոսեբէն Մարգպանութեան մասին։ — ՉԱՄՉԵԱՆ, «Պատմ. Հայոց»։ — ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ, «Պատմ. Հայոց և Հայ գրականութեան»։ — ՊԱՐՈՆԵԱՆ (Ս. Վ.), «Վասնաբանութիւն Մար-Աբասեան մատենին որ ի գիրս Մովսէսի Խորենացւոյ», եւն։ — ՊԵՏԵՐՄԱՆՆ – ՊԻՒԱՐԻ (Ս. Ե.)։ — ՊԻՇԱՐ, *Pichard* «Essai sur Moïse de Khorèn historien arménien», Paris, 1866. — ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (Հ. Բ.), «Տեսութիւն Մարիքասեան աւանդութեան բան Մ. Խորենացւոյ և անոր ազբերաց վրայ»։ «Համառօտած քրվանգ. տետրութեան», եւն. – «Ա. կատգսիի ի Համապատում Բրիտանական և նոր կարծեաց նորա»։ – «Քննագատութիւն ի վերայ Մ. Խորենացւոյ», եւն։ Տես և աւորեւ բազմավէպ։ — ՍԱՀԱԿԱՆ։ — ՍՏԵՓԱՆ (Խ. Ե.), Մ. Խորենացւոյ իր աշխարհ. Հրատարակութեան յատկութիւնք։ — ՏԻՐ-ՄԻՐՏՉԵԱՆ (Գ. = Մխիթար), տես և աւորեւ Աբարատ – ՖԼԻՓՓԻ, «Հայկ. աշխատութիւնք», եւն, եւն. տես Յառաջաբան։

Տես և հետեւեալ թեղերը։

Ագգաբեր 1846, էջ 175. Ֆլորիվալի Հարցմանութեան առիթ և 177, որ կը կարդանք. «Պատուաճով եւեք հանդիպիկաք ի մօտոյ Ազգիպարէն տիարակի տպիւոյ ի Մագրաս յամի Տհաոն 1846. որ է յարուսնակութիւն նամակաց հատ ընդ հատ հրատարակելոց յԱյիճեան կոչեցեալ լրագրին Մադրասայ, և ապա հաւաքեալ յամբողջութիւն առանձնական թղթոց ի հնդկական Սիգամա անուն՝ ազգաս Հայ»։ Երրորդ և չորրորդ հատուածներն են. «Պարձեալ յապագա լինելի Հայոց, և Մովսէսի խորենացւոյ մերոյ՝ որով փառաւոր առնել Նկրտի գպատիւ Աղգին»։ – «Ցապագա արդեանց Մովսէսի խորենացւոյ և ծանօթագրեալ գատաստանի Մարքիննոյ Պապդիացւոյ ի գրուածս պատկառելի ծերունւոյն»։ եւն։ – Աբարատ, «Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւնք» (Միքաէլ), 1890, էջ 567, 677. – 1891, էջ 87–106, 147–155, 196–207, 277–284, 384–392, 437–448. – «Մ. Խորենացւոյ մէկ նոր ազբիւրը» (Փ. Տ. Մովս.) 1893, 65, 283. – «Մ. Խորենացի և իր աղբիւրները» (Գ. Խալ.), 1897, 531. – «Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ» (Գ. Տ. Մկրտ.), 1897, 422. – «Դիտողութիւններ Խորենացու մասին» (Գր. Վանցեան), 1900, 186. – «Մի հատուած Մ. Խորենացու պատմութենից», 1895, 118, և թ. 4, Յաւելուած՝ էջ 12. – 1896, էջ 317. – «Ի Մովսէսէ քերդողահօրն պատմութենէ վան կոստանդիանոսի մեծի Հագաւորին», 1894, թ. 5. – «Մ. Խորենացու ուսումնասիրութիւնք», (Գալ. Տ. Մկրտ.) 1894, էջ 148. – «Փիրմիլիանոս Խորենացւոյ պատմութեան մէջ» 1894, 26. – «Մ. Խորենացու մեկնիչն ի պատիւ Ս. Գր. Լուս.» 1895, 202. – Մակլէրի «Moïse de Khoren et les travaux d'A. Carrière» գրութեան առիթ 1904, թ. 1. – Աբեղեանց մատեան 1881 (Ս. Վ. Պարոն.) – 1896, 470. – Աբեղեան, «Մովսէս Խորենացի և Լամարթին», 1890, թ. 1959. – Աբծոսի վարպետական, «Մովսէս քերդողահայր ակնարկութիւն հայոց գրութեան», 1858, 223. – Աբծագանգ 1891, թ. 37. – Աբմենիա (հունգարերէն) Gergely, G. 1887, Heft 1. – Արչուկս Աբարատեան 1878, թ. 1092. – Բազմավէպ, «Մովսէս Խորենացի և իր Հայոց պատմ.» (Ալիշան) 1847, էջ 150. – «Մովսէս քերդողահայր Հայոց» (նոյն) 1849, 51. (Գոյնը քաղուածոյ արտատպուած ուսուսական լեզուով Աբարքա 1893 գիրք Բ, էջ 46, Պոօչանցի «Լրագ Լէ հրգրիտ» վիպակին մէջ). – «Ցապագա Մ.-ի Խորենացւոյ Պ անուանեալ գրուցն պատմութեան» (նոյն) 1851, 69. – 1894, էջ 544, Տհաչի լեզվակցութենից, և 547, Հ. Բ. Ա-ի գիտողութիւնք. – Ակյ լեզվակցութենից Տհաչի 1895, 65. – «Քննագատութիւն քննագատութեան Ա. կարրիէրի և Խորենացւոյ ի. գործոց քնագրոշմը (Հ. Բ. Ա.), 198–210. – «Մ. Խորենացի և Լա Կրոզ» (Ի. Տհաչ) 1897, 5. – «Ագգային մեծ մատենագիր մի», 233. – «Ընտրագիր արձանագրութիւնք Խոսաց Հայաստանեայ և Մ. Խորենացւոյ» (Խ. Յովհաննիսեանց), 457. – «Սկրաս-

տայ հին Լմարգմանութեան հրատարակութիւնն և Մ. Խորենացի» (Հ. Բ. Ա.), 565–75. – «Հին պատմիկ մի Մովսէս-Խորենացւոյ» (Ազիւրեան) 1898, 165–174. «Մ. Խորենացւոյ պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան նոր ապացոյցները» (Հ. Բ. Ա.), 1903, թ. 11, 12. – (Անոր դէմ Հ. Ա. 1904, թ. 1–2). – 1904, թ. 2, «Պետրոս Պիւնեցի», հատ. – թ. 3, «Կիրիակոս Արգուանացին», հատ. – «Խորենացին և Աստուածաշունչի Մեռնորդաց գրքերի առաջին հայ Լմարգմանողը Աստիւրէն քնարերգ» (Խարբ. նպ. Վէմ որգեան), 1905, 426. – «Երկրորդ տիեզերական ժողովը ու Մ. Խորենացի» (Հ. Բ. Ա.) 202, 301, 418։ – Բաճաճեր, «Մովս. Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց ուղղագրեալ և ծանօթագրեալ (Հ. Ա. Պարոնեան) 1889, 93, 178, 280, 319. – 1900, 317. – 1903, 166. – «Մ. Խորենացւոյ խնդիրը, պատասխան առ «Հանդէս Ամսօրեայն» (նոյն), 349. – 1904, թ. 5–6։ – Երեւակ, «Մովսէս Խորենացի» 1858, հատ. Գ, էջ 363. – 1859, 11. – «Մ. Խորենացիին վերաբ նոր քննութիւն» 1860, 12։ – Լուսաւոր, «Խորենացին քննադատութեան առջ» (Ա. Տ. Մինաս.) 1900, գիրք Ա. – «Թուղթ Սահակայ Աթոռակալ առ Մ. Խորենացի և պատասխանի» անդ։ – Հանդէս Ամսօրեայ, 1888, էջ 8, 79, 133, 171, 223, «Պ. Ամանտոն... և երկիր Հայոց». – «Քննութիւն ոմանց Մ. Խորենացւոյ» (Կ. Յ. Պատմաճեան) 1891, թ. 12. – «Մ. Խորենացւոյ մէկ նոր ազբիւրը Ա. 1892, էջ 250 (Անոր դէմ Մուրճ 1892, թ. 12, (Հ. Մալխ.) – Բ. 373, Անոնց դէմ անդ էջ 343 (Հ. Ա. Պարոնեան). – «Կորագոյն ազբերք, հեն, կարիերի». 1893, էջ 116, հեն. քննադ. Ֆէլիքսերի անդ էջ 243, տես և էջ 178. – «Թղթակցութիւն կարիերի առ Տաշեան», էջ 309. – «Ութերորդ կոչումը Մ. Խորենացւոյ քով» (Ֆէլիք.) 1893, թ. 2. – «Մ. Խորենացի» (Ֆէլիք.), անդ՝ էջ 371. – «Մ. Խորենացի ուսուցչապետ Կ. Մաճ». 1895, էջ 18, հեն. – 1896, էջ 315 (2). – 1898, 313. – «Մի հատուած Մ. Խորենացու Պատմութենէն», (տես Արարատ 1896, Յուլիս). – «Մ. Խորենացւոյ նկատմամբ «Կոչակաչ»ի մէկ փոքրիկ դիտողութիւնը», 1897, 61 (20). – Մ. Խորենացւոյ քննադատութեան առթիւ, 1898, էջ 185 (4), 189 (15), «Երկու անկախ և հմտարիտ գիտնականներ» (մին է Մերսոպ Վարդ. որուն գրութիւնը տես Արարատ 1898, թ. 3–4, էջ 165, «Սոկրատ պատմագիր և Մովսէս Խորենացի»). – «Մ. Խորենացւոյ պաշտպաններէն կը նետապին», 1898, թ. 8–9, էջ 282 (13). – «Մ. Խորենացւոյ պաշտպաններ» (Նորայրի Մշակի մէջ հրատարակած յօդուածոց առթիւ), թ. 12, էջ 382 (4). – 1899, թ. 4. էջ 116–122 (Պեդրոսեան). – Տես և Բաճաճեր 1900, հատ. Ի, պրակ Ա. էջ 55–82, և Հանդ. Ամս. 1900, էջ 316 (41). – «Ուսուցչապետին», 1903, թ. 7, էջ 222 (3). – «Մ. Խորենացին և Բ. Տիեզերական ժողովը» (Ն. Ա.), 1904, թ. 1–2. – Ճաճաքող, «Ազգերին չիրմի Ս. Վարդանեան մերոյ և քերդողաբար Մ. Խորենացւոյ որ ի Տարօն» քերդ. (Մանուկ վարդապետեանց) 1860, 326. – Մասիս, «Աչխարհաբար Խորենացի», 1890, Ապրիլ 15. – Պատասխան՝ Արեւելք 1890, թ. 1879. – Մշակ 1886, թ. 120. – 1894, թ. 132, «Պրոֆ. Մարրի Նոր աչխատութիւնը», և թ. 139. – 1895, թ. 58. – 1896, թ. 70, «Մի բացատրութիւն Մով. Խորենացւոյ ազբիւրների առիթով» (Ֆր. Թալաթ.) – 1897, թ. 3. – 1898, թ. 192, 3, 5, 203, 216, 7. – 1899, թ. 16, 17, «Հայերէն հին գրականութեան խնդիրներ. Մովսէս Խորենացի» (Նորայր). – 1900, թ. 151, Մամուլ – Մասի «Մովսէս Խորենացին և նրա քննագատները». Աբեղեան քաղուածք Մարիքասի սերիական քրոնիկից Մ. Խորենացու պատմութեան հարցին վերաբերեալ, քննագ. անդ՝ 1902, թ. 224–5. – Մուրճ 1891, էջ 290. – 1893, թ. 5, էջ 808. «Մի քանասիրական խնդրի առիթ» (Խորենացին Աիսանէսի մօտ». – «Մ. Խորենացին և Թուղթ Երգ»ը, 1894, թ. 3. – «Հայագիտութիւնը XX–րդ դարի սկզբում» (Հ. Մալխ.), 1901, թ. 1։ – Տարազ, «Մովսէս Խորենացու հայրենիքի մասին», 1903, թ. 33. – Փարոս, «Վերջին քանք Մ-ի Խորենացւոյ, որք պակասին ի տպագիր պատմութեան նորա», 1874, տես Գ. հեն, հեն. տես Յաւելուած։

✓ Ամիսթրոպրուբիւն Մովսիսի Խորենացւոյ։ Ա տիպ, Յ Ամստերդամ, 1668. Աղուէսագլխին հետ.

— Գիրք այիսաբոյց և առաւակաբանութեանց որ է Աղուէսագիրք. ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ կաթուղիկոսի Արբոյ Էջմիածնի։ Ցամսեանս Հայոց ԺՃիկ. Հոկտեմբերի ամսոյ մէկ։

Ամսաթին չալակր ոտանաւոր մը կայ 12 տող, որուն սկզբնատառերը Աղաճի կը կազմեն։ 3 էջէն կը սկսի «Ամբարկայոյց Մօսէսի Խորենացւոյ» խորագրով. և կը հասնի չէջին 65. 65 էջին կ'անէն կը սկսի այխարհագրական չափ, և չետոյ 42 գեաերու անուններն ու ընդհաքը, հեն, գործ չհոին դարու, ինչպէս և տպագրուր կը ծանուցանէ ցանկին մէջ չէջն 213. «Կայ հես անուանք գետոց ոչ ի Մօսիսէ արարեալ այլ յայլմէ»։

Տպագրական հանգամանք, հեն, տես Վ. Թորգամ Վ. ի անուան տակ։

✓ = Բ տիպ, ի Մարսիլիա, 1678?

= Գ տիպ։ Գիրք... Աղուէսագիրգ։ ի Հայրապետութեան Տեառն Եղիազարու ամենից Հայոց կաթուղիկոսի Արբոյ Էջմիածնի։ և ի միաբանութեան Լուսաւորիկոսի չորեքտասան երորդի ալքային կալիացւոց։ ի մարսիլեայ։ Ցամի ներ մարդեղութեան Տեառն 1683. Յուլիսի. 1։

Հոս հես կայ նախընթացին ոտանաւորը. 3 էջէն կը սկսի Աչխարհագրութիւնը և կ'աւարտի չէջն 61. չետոյ նոյն եկամուտ յաւելուածը։

✓ = Դ տիպ. Գիրք... Աղուէսագիրգ։ ի Սուրբ Էջմիածին Երեմիայ վարդապետէ։ ի Հայրապետութեանն Տեառն Ղահապետի կաթուղիկոսի ամենից հայոց։ և թվականութեանս հայոց. ՌճՃիկ. յունիս. ժ. և ի թվին փրկչին. 1698. յունիսի. ժ։

Ընդօրինակութիւն վերինիերուն. 3 էջէն կը սկսի, կ'աւարտի չէջն 40. չետոյ նոյն եկամուտ յաւելուածները։

= Ե տիպ, ի Լոնտոն հայ և լատ. 1736, տես վերեւ։

= Զ տիպ, ի Վենետիկ, 1752. տես վերեւ։

= Է տիպ, ի Վենետիկ, 1843, տես վերեւ՝ «Մատենագրութիւնք»։

= Ը տիպ, անդ, 1865, տես վերեւ։

= Թ տիպ. Աչխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց։ Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménien, traduit en français par le P. Arsène Soukry Mékhitariste. Վենետիկ, ի տպ. ի Մխիթարեանց, 1881. 8°, VIII (ֆրանս. յա-

ռաջաբան + 1–62 ֆրանս. թվագիր. 1–4 (Ազգ, եւն, 5–46 (հայ բնագիր)։

Հայերէն Ազգիս կ'ըսէ. « Իւր բարեպատեհ հանճարով գեանդպղի ժողով ալֆաբէտարան ի քաղաքին Վենետկոյ, և գիտա տանդ ի նոցանէ, միաւանդամ տասը ի լոյս գիտական վաստակ նախնեաց մերոց յայտ գիտուեան, զայն որ Հանճարեղ հռչակաւոր անուամբ Մովսէսի Խորենացւոյ, որում և անկ է՝ որպէս գաստանդոյք և գերդուածայր, կոչի և Աբեղարանայր։ Ի գի հանդիպ գոյն և մերազնեայց ընծայեցի գործս, ընտրեցաք նոր և անաիպ օրինակ մի, յորում քաղում կարեւոր գիտելիք ևս յատկեալ ի հարտարէ և հմուտ, իմ Անանիա Շիրակացին իսկ և իմ այլ ոք ի վերջին կէս ի դարու. գործմէ ի յառաջադրեալի գիտանի իմարգմանութեանն ասացեալ է գիտք ի չատ. յոր, և ի ծանօթութիւնս նորին՝ անկ արկեալ յինէ բերեալ հայոց, որ առ քաղաստեալ գրչութեան օրինակին՝ քաղում ուրիք նանիանգեալ է. և ոչ նէ բէր ժամանակ կրինել և ի առօրեայ քնագրիս րոնոյնս կամ այլ եւս ծանօթութիւնս՝ քան գինչ նակեալս ինչ. իմ եւս այլ պատճէ յգետգ գիտ րին »։

Գիտնագ. Աւրճագանք 1882, թ. 2։

Լատիներէն իարգմանութիւնը տես վերև։

Ֆրանսերէն իարգմ. ի. Գատկանեանի (քնագրով միասին)։

– **Армянская географія VII вѣка по Р. Х.** (приписывавшаяся Моисею Хоренскому.) Текстъ и переводъ съ присовокупленіемъ картъ и объяснительныхъ примѣчаній. Изданъ К. П. Паткановымъ. С.-Петербургъ, 1877. Աշխատութեան է. գարու, ի լոյս ընծ. գ. Գատկանեան. Եր. XXVIII. 84։ 26։

Գիտնագ. Գորձ (Գրիչ) 1877, թ. 4, էջ 330–339։ Հատուածաբերութիւնները. տես Հէե – Մարդէե. « Mémoires sur l'Arménie », հատ. Բ. էջ 301–994, « Mémoire sur l'époque de la composition de la Géographie attribuée à Moyse de Khoren ». – « Sur la Géographie de Moïse de Corène, par Baron de Sainte-Croix. Journal des Savants). Paris, 1789. p. 217, եւն։ Տես եւս Մասխ 1876, թ. 1896, « Հատուածով Աբեղագիտաց »։

✓ **Գիրք Պիտոյից.** *Արդ որոյ գերբողահօր մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ ղախակրիտութիւն Հռետորական ասացեալ Գիրք Պիտոյից. Զգուշաւոր բաղդատութեամբ զանազան օրինակաց ի լոյս ընծայեալ, և քննողական ծանօթութեամբք մեկնաբանեալ։ Աշխատասիրութեամբ Տեառն Հ. Յովհաննէս վարդապետի Զօհրապեան կուսակրօնի պօլսեցւոյ, ի միաբանութենէ ամենապատիւ Տեառն Մխիթարայ մեծի Աբբայի։ Եւ տպագրեալ նպաստաւորութեամբ ծախուց ուրումն Բարեպաշտի։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի Կաստու Հայոց կաթուղիկոսի։ Ցամին 1796։ Եւ ի թուականիս Հայոց ՌՄԽԵ։ Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. Հրամանաւ Մեծաւորաց. 8°, ժԸ + 1–446, 447–488 ցուցակ։*

Ցառաջաբանէն. « Մատենիս յառաջադրութիւն կարգեալ է, կ'ըսէ հրատարակիչն ի Ցառաջաբանին, յաւանգել կանոնս հարատաանականս՝ պատճառեալ չափոյ, հատուցմունս գիտասիրէ համբակաց՝ ատ ի նախապատրաստ մտրդութիւն բուն հարատաանական ուսմանց, վասն որոյ և ի հիմնադրեալ անտի ուրարակաս ատ անուանեցաս տա Խորենի մեծատոհմ, այս է՝ նախակրիտութիւն հռետորութեան... Արդ այս նախակրիտութիւնք ի մերմէ մատենագրէս ի տասն հատս կամ ի հատուածս ամփոփեցան. որք են Պիտոյք, Խրատ, Լիզիասին, Հաւատարակ առդի, Ներբողեան, Պարսաւ, Խազդատութիւն, Նարատանութիւն, Հրատատանութիւն և Վրդովութիւն... Ի յատապինել հատ անտի առեալ պիտի մտակրութիւն՝ բովանդակ մատենագրեցատ ատ մեզ Պիտոյից...

Թէպէտեւ չգտանեմք յայտնապէս յանուանէ յիշատակեալ ի պատմագրիս ատ մեզ գտեալս՝ Խորենացւոյն Մովսէսի լինել արարող գործս Պիտոյից, բայց այլով օրինակաս ոչ փոքր հատատութ մարթի է մեզ առնուլ ի նոցանէ... Ցայսպէս հանգամանաց և կազմութեան և տպագրութեան մատենիս երկու ինչ ի կարեւորաց պիտասը ծնուց մեզ գիտելի. մի՝ վասն գրչագրի գազափարաց կամ օրինակաց, յորոց կազմեալ յօրինիլդ գրնագանս մեր. և երկրորդ ի վերայ ծանօթութեանց մերոց առնիմեր նչանակելոց ի բացագրութիւն նոցին։ Արդ գաղտարբ կամ ձեռագիր օրինակք որոյ գտեալ մեզ վարել, էին հինգ իրաւ։ Առաջինն՝ որ չափատր հատիմեամբն և ընտրեալ գոյն ուղղագրութեամբ յարդարագրեալ արար գմեզ ի ձեռնարկութիւն գործոյս՝ էր գրուած երեքտասաներորդ գարու, փոքր գրիք, ի իրուղի քամբակեայ, բազմագիր կամ ապամասագիր ի ծայրէ ի ծայր միաձեւն գրեալ, որ և ի վախճանի բան ասվորութեան նախնեաց ոտնէր յիշատակարան բան այսմ օրինակի... « Ի իրուանիս հայկազեան տոմարի Չիկ... գրեցաս սա ի գաւառիս կոչեցեալ Վայոց Ձոր, ի վանս Իշանոր՝ յոդ հովանեաս սուրբ Նշխարակաչիս, ի վարժապետութեան Իսայեայ՝ առն հնգոց և իսպագարարի, ձեռամբ յոքանչիկ ծառայիս Քրիստոսի աշակերտի բանի »։ Երկրորդ օրինակն էր գրուած անգիակ գարու բազմագիր, քաղում ուրիք վրիպակօք ազատագեալ. այլ որպէս երեւէր՝ հատատարիմ գրչութեամբ այնպատասխրեալ իակ այլ երկուք՝ էին ժամանակիս գպրաց չգազիր յայլեալ ազբերաց ածանգեալ. որք իմ ալեաս նոյն գտնակ՝ և առատել եւս յանգխին սխալագրութեամբ, բայց ազատ ամենայնիս ոչ սակաս նպաստ եղեն մեզ ի տեղիս տեղիս... Այլ հինգերորդ օրինակն յատէս եւս նորագարգար և յատակագիր, որչափ առատել գարագրութեան բնէր ոչյգս ի մէնն տեղիան, նոյնչափ կամատար այլայլութեան տայր կարծիս՝ անհամամատութեամբ ընդ այլ օրինակս. որով և նանանչեցաք նանս ի յայտնի վրիպականն ի նորա առաջնորդութեան եւեթ լինել ապատատան առ ի գիտ հարատատ քնագանին։

Արդ ի հնգից գաղափարաց աստի կամեցեալ մեր բան կարի ժամատակիս անվմար և կատարեալ գրնագան մատենիս յօրինել, իրաւամբք գհնազանդն ի նոցանէ նախամեծար ընտրեցաք, փոյթ կալեալ յամենայնի գհետ երթալ նմին. քաց ի յայտնի իմբրութեանց ոմանց և ի վրիպատաց յանկրամեչտ տկարութենէ գրչութեան սպրդելոց, կորս բան առաջնորդելոյ իմատորից քանին ի համաձայնութենէ այլոց գաղափարաց ուղղագրեցաք...

Իակ գծանօթութեանցն եղելոց առ ի մէնջ ի ներքոյ քնագանին գիտելի է գի հային Նահ՝ ի բացագայտութիւն անձանց և հնչնականաց յիշատակելոց ի մատենիս... երկրորդ՝ ի պարզել գմիմին կամ զանազան բառս, և գղժուարիմաց քանս բան հարատատ իմատորից, ի նպատատ ոչ միայն ծառատաթից, այլ և գարգացելոց ի հայկաբանութենէն »։

— Բ, Գ տիպ, տես վերեւ « Մատենագրութիւնք »։

Գիտագ. Ueber das Buch « Die Chrie » von Adolf Baumgartner. (Separatabdruck aus der Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. Leipzig 1886. Հայ թարգմանութիւն Հ. Ս. Սարեան Բազմավէպ 1887, էջ 306, – 1888, 20, 203, 323։

— Հատ ներքնագրական ի Հանդէս երջանիկ կուսանացն սրբոց հռիփսիմեանց հրաշագարդ յօրինուածովք։ Այսաբեալ խորհնացուոյ երանելւոյն մովսիսի քերժողահօրն ի փառս աստուածոյ և ի պայծառութիւն ազգիս։ Տպագրեալ ի Հայրապետութեան Սրբոյ գահին էջմիածնի Տեառն Տեառն Ներսիսեայ արժանաժառանգ և սքանչելագործ կաթողիկոսի ամենայն հայոց։ Ընդ ի գլատրիարգութեան Սրբոյ գազաքին Սուրիոյ Տեառն Խէդրոյոսի երջանկագործ արք եպիսկոպոսի։ Հրամանաւ Աղրիանուպօլսեցի Տեառն Պօղոսի երանաշնորհ Աղք եպիսկոպոսի և արժանապատիւ պատրիարգի մեծի պօլսոյ։ Ձամի Տեառն 1817։ Նոյեմբ՝ 1։ իսկ ըստ հայոց ի ժուականի ՌՄԿԶ։ ի Տպարանի մայր սուրբ աստուածածնի. 8°, 47 էջ։

Յիշատակարանն կ՝ըսէ. « Շնորհն և պարգեւ ի Համբ ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ, և բարեխօսութիւնբ ամենասուրբ աստուածածնին, նոցապէս տոհմից սրբոց հռիփսիմեանց ներքնեան հատս, (զորոյ արքապրեալ բնութիւ օրինակաւ առ մեզ որ գրեալ էր ի ի ժուականի մերում Ձկզ, ի ժամանակս տանն կիլիկիոյ օշնի արքայի և ի կաթողիկոսութեան Տեառն կոստանդեայ), ի փառս աստուծոյ և ի վայելումն բնիկ երդրացեալ նկարագրեալ այսպիս հայկաձեւոյ։ Արդ՝ մինչ հանգիպիք մեզ, և ընդերդրմամբ գմայլեալ հրճուիք, յիշեսջիք յաղթանաւոր ազօխս մեր կատոլիկոսին զարգային Պատրիարգի յետոյ ամենի զարգային պատրիարգի յետին ծառայ գոլոր անգրէս սեւակիրս պօլսեցի, հոգւոյս և մարմնոյս ծնողք իմովք կենդանեօք և ննջեցեալովք։ Այլ և՝ յիշեսջիք գաշխատաւոր գործալանիս զքրատս մարտիքեան պալատցի զրաչար տիրացու մանուէլին, և զՔերբիկոյի յարութիւնն և գիտցեի զրիգորեան միաբար յովսէփին. զի և դուք յիշեալ լինիջիք ի փրկչէն մերմէ յիատեսն քրիստոսէ, որում փառք յաւիտեան, Ամէն »։

= Բ, Գ տիպ, տես վերեւ « Մատենագրութիւնք »։

— Հատ ի մեծի ատեան Տպաւանակին. – Տես Սուիներ Պոյկականեան, ԾԲ։

Գիտութիւն տես Բազմավէպ (Հ. Բ. Ս.) 1899, 305, 353։

— Տրամաբանութիւն Մովսիսի և. Դաւթի. — Տես Գիրք ժողովածոյ։

« Սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսիսի և Դաւթի հարցմունք ըստ երկրքնականացն », Արարատ 1879, 180, 210։ Այլ ձեռագրի տեսիս անդ էջ 217։

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՊԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ. — Մովսեսի կապանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին։ ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, ծախիք ներքին խորհրդականի սենեկապետի և ասպետի Թաշտոյոյ Ցովակիմեան Լազարեվի։ Մոսկվա, ի տպարանի Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1860. 8°, 286 էջ։

Ի գլուխ գրոցն գրուած համառօտ Աբգր ի հրատարակչէն կը ծանուցանէ. « Ցերկուց անհրաժեշտական օրինակաց ազատաք դյատաջիկայ տպագիրս՝ մեծաւ կպատրաստեցաք քաղդատեալ և մաքրեալ գայնս ի գրչացն վրիպակաց։

Ի որովհետեւ պատմիչն Աղուէ ի լոյս « Պատմութիւնս Աղուանից աշխարհի » ի Մովսիսէ Կապանկատուացւոյ արարեալ, ամին իւր քաջայոյս եմք, զի որ յաւուրս պատմիչեան գեղերին՝ հաւատ աչօք հայել ունին յայս մեր նուէր ի տեղւոյն հայ մատենագրութեան։

Ի քաղմագարեան աւերակաց այսպէս ահա ամբարձեալ կիր գլուխ՝ արձանանալ առաջի մեր ապ մի ոյլոյն, այնինքն է՝ Աղուանիցն, զորոյ գոնբրեալք մինչ ցայսօր ժամանակի ի հատուկտոր յիշատակութիւնս մերոց մատենագրաց սուղ էաք նչմարել եւեթ »։

= Բ տիպ. Պատմագրիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսէ կապանկայտուացւոյ. ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք կ. վ. Շահնազարեան՝ միաբան սրբոյ էջմիածնի և անդամ խորհրդարանի Լազարեանց ճեմարանին որ ի Մոսկվայ։ Փարիզ, ի գործատան կ. վ. Շահնազարեան. Paris, Imprimé par E. Thunot et C.ie 1860. 8°. – Ա հատ. 86 նախաբան, 87–424 բնագիր. 424–432 ցանկ գլխոց. – Բ հատ. 114 (պատմ.), 115–118 ցանկ։

Յառաջաբանէն. «... Մովսէս կապանկայտուացի՝ մի միայն է պատմագիր զոր ընծայեցին մեզ Աղուանք փոխան քրատանցն և ճգանց գոր հատեցին առաքելական սուրբ հարքն մեր՝ Ֆրիդոր Լուսաւորիչ, Գրիգորիս յիսուն իւր, և Մեսրոպ վասն մեծանալոյ առ նոսա գլուխս սուրբ աւետարանի. ասկայն... քնազատաս նորա ոչ էր քան Աղուանք, այլ Իտի՝ մի ի նահանգաց մեծաց Հայոց... Նա ինքն առէ վկայեալ ծնեալ ի քաղաքացանն կապանկայտուց որ առ Տրտու գետով, ի սահմանս արքայական Ինտականի։ Մանկ կոչեցին գնա կապանկատուացի, այլք կապկանատուացի, որպէս և նա երքնին, այլ մի տեսի ծնողական նորա էր կապանկայտուց քան չորից օրինակաց մերոց, ուզպազդոյն յիսուսեցաւ ինձ անուանել գնա կապանկայտուացի։ Ժամանակ ծնողական նորա և վարքանի, որպէս և այլոց քաղմաց մերոց մատենագրաց՝ տակաւին անյայտ է։ Առեփանոս Ասողիկ որ ի նախագրունս պատմութեան իւրոյ յիսուսեզ զամանս ի պատմագրաց մերոց, զանց առնու զտալս։ Առեփանոս Օրբէլեան, Մխիթար Այրիվանեցի և այլք յիշեն զաս քնազ այլ մատենագիրս մեր « Մովսէս Ագաւանգի » անուամբ. և երկրորդն կարգէ զաս քնազ մէջ Շապուհոյ Բագրատունւոյ և Վաչուդ երիցու։ Հետագոտեալ իմ ինամոք ի գիրս իւր զտի հատառի ցոյցս՝ յաս որոց մարթի է անսասրակուսաբար, համարել գնա կեցեալ ի սկզբան Ի դարուն առ Վիրոյ կաթողիկոսաւ, որում և ուղղիչ եկեր յերեմիայ Նորա յոյնոյն Շաւիթ արքայորդւոյն իսպազաց, և առ Ջեւանչիր իշխանաւ... Ի՝ կի փաստուր իշխանն Ջեւանչիր եկաց ի կեան Ի դարուն, պՄովսէս եւս համարելի է ժամանակակից նմին և տեսեալ զպատմական գիրս իւր։...

Տպագրութիւն մատենիս եկեւ չորից օրինակաց համեմատութեամբ. յորոց պատճինն քաղաւք ըզգուշութեամբ զգաստափարեալ էի ես ինձէն ի սուրբ Էջմիածին, ի մտի ունելով միշտ կատարելութիւն այնորիկ ի պատեհ ժամու։ Ջերկրորդն, նոյնպէս օրինակեալ ի սուրբ Էջմիածին, ընծայեաց ինձ ազգասիրաբար մեծազգաստի գիտնական Մկրտիչ ազայն Պատճան բարեկամն իմ. զերորդն գրեալ ի Վաղրէժ յայլ իմն ձեռագրէ, եւս ինձ համեմա-

տուէֆեան ազգաւ ասպոյ քարեկամն իմ Վրիպոր Լֆէնտին Մարկոսեան. և պէտրոյդն գտպափարեալ ի Կոստանդնուպոլիս, ետ ինձ պատուարժան Թա-լուստ ազգն Տէր Պօղոսեան... Ջարտատուչ ոտքն Թալմակայ քրիմպոլի արարեալ ի մանն Ջեանչիբ, պակասեալ բուռ կիսոյն յերկրորդ և ի չորրորդ օրինակս մեր, անէծքի տունչին առաջին և երկրորդ օրինակքն »։

Խոսքերէն էջ թարգմանութիւն Պ. Պատկանեանի.

— История Агван Моисея Каганкатваци, писателя X вѣка. Переводъ съ Армянскаго К. Патканова, С, 116. 1861:

Ֆրանս. Քաղուածներ.

— *Extraits de l'histoire des Agorans*, en arménien, par Mosé Caghancatovatsi. Dans les Additions et Eclaircissements à l'histoire de la Géorgie, par M. Brosset. St. Pétersbourg, 1851, *հատ.* Բ, *մասն* Բ, *էջ* 468–94։

— *Histoire des Agorans* de Moïse de Kalkantoni, extrait et traduite du manuscrit arménien par Eug. Boré avec des annotations de Vivien de St. Martin. Journ. de l'Institut, 1847, N. 136. (Annales des Voyages, II, 1848, Avril և Univers Catholique, XXII, 1846).

*Լչմիածնի Ակուանից պատմութեան ձեռագրաց մասին Ակոռատ (խաչիկ վ.) 1895, 235, 333, 388, 424. – 1897, 67, 161. – «Նիւթեր ուսուցասիրութեան Ակռանից պատմութեան», անդ, 1896, էջ 22, 67, 128, 176. – « Մ. Կաղանկատուացւոյ ժէ դարու պատմութեան մասին» Ակռատեան). Բազմավէպ 1897, էջ 370. – Թարգման անդ՝ էջ 676 Աբիշայի յօդուածը. – « Մ. Կաղանկատուացւոյ մէկ նոր ձեռագիրն » (Կոնիքեր) Բազմավէպ 1903, 207. – Տես եւս Մաճաճեան (Յ.), « Beiträge zur albanische Geschichte », *եւն.* – Ալիշան, « Հյոպոս. » 173. – Զարպ., « Պատմ. հայ Թղթ. » 442–54. – Նալեան եւս « Beyträge zur armenischen Literatur » *խորագրին տակ խօսած է Կաղանկատուացւոյ մասին. համմտ.* Շրուէպ–Զարպ. « Հայ լեզուի ուսումն » էջ 268–9. – Նոյնան Ազգաբ 1852, թ. 36, 37, 58 *ասլն պատմութենէն արտատպած է Յովաննիսիր Իչխանի մահը։*

ՄՈՎՍԷՍ ՊԱՏՄԱԳԻՐ. — Տես Ալիշան, « Հյոպոս. » 173։

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԼԱԹ. ԵՊԻՎԱՐԻՆՅԻ. — Տես Զարպ., « Պատմ. հայ դպր. » 414. – « Մովսէս Կաղճ. տումարական կարգաց ուզղիչ ». Արծուի Վասպ. 1859, էջ 51։

ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ. – Տես Զարպ., « Պատմ. հայ դպր. », 472։

ՄՈՎՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Տես անդ, 785։

ՄՈՎՍԷՍ ՏԱՂԱՒԱՑ կարեւեցի կամ Ակռատեցի. – « Տաղ ըղձական. Մխոփիկ հարաւային հոգմոյն ». Բազմավէպ 1849, 287. – « Տաղ Պարիսպսիեան. Մինչեցայ հայրենեաց ». 1858, 135. – « Երգ առ Ցիսուս ». – « Մենաբնակաւ այրիմ ». 1870, 311. – « Ի՛կ իմ սիրելագոյն », 1875, 106. Կ. Կոստանեան, « Ժողովածու » Բ. 29–30. Համմտ. Բազմավէպ 1862, 174–75, « Քարոզ Ս. Վարդանանց. Մշտապայծառ լոյս »։

ՄՈՎՍԷՍ ՏԱՐՕՆԱՑԻ. — Տես Զարպ., « Պատմ. հայ դպր. », 550։

ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ (Եր.) – « Նոր տարի ». (պատկեր Շիրակի վիպական կեանքից). Ակռատ 1896, էջ 18. – « Շիրակի վիպական կեանքից պատկերներ. – Ա. Մասին բիտանալը ». 1896, 410. – Բ. Փնտրակ. 516. – « Զարտարանքի չաքամէ. (Շիրակի վիպական կեանքից). 1899, էջ 146. – Ա. Ձիք–չորեքչաքմէի, Լաւ հինգշաբթի, Յոգի–ուրբաթ, Ջաուկի–չաքամէ. – Բ. Ախտոր կիրակի, մեռելոցի երկուշաբթի ». – « Շիրակի վիպական կեանքից պատկերներ. Ա. Գուլոյենց տունը ». 1900, էջ 406, 476։

ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ, (Յուսիկ եպ.), — *Հայաստանեայցս առաքելական աւուրք եկեղեցւոյ պատմութիւն։ Գրեց Յ. Վ. Մ., միաբան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի։ (Ստատպած Ակռատեան ամսագրից)։ Վաղարշապատ, ի տպ. ի Ս. Կաթուղիկէ Ս. Էջմիածնի, 1884. 8°, 380 էջ?*

Գննագ. Մշակ 1886, թ. 124։

— *Թաղաւորութիւն կրօնի. Ա տարի. Ա տիպ?*

= *Բ տիպ, անդ, 1890–1891թ. 8°, 30 էջ։*

— *Բ տարի. Ա տիպ?*

= *Բ տիպ, անդ, 1890. 41 էջ։*

— *Գ տարի. Ա տիպ?*

= *Բ տիպ, անդ, 1890. 114 էջ։*

Գննագ. Նոր–Դար 1891, թ. 69։

— *Ա. Հայրապետական սրոճի մասին հնամուռս տեղեկութիւն. – Բ. Թուղթ Սիմէոնի Սսոյ Կաթուղիկոսի առ փիլիպպոս Էջմիածնի կաթուղիկոս։* (Ստատպված Ակռատեան ամսագրից)։ *Վաղարշապատ, տպ. Կաթ. Ս. Էջմիածնի, 1904. 8°, 88 էջ?*

Ակռատի մէջ տեղի. Ա. Ակռատեցւոց, Կիւրեղեանց և վարդանանց տօներր. Ակռատ 1884, 67. – Ա. Լուսաւորչի վիրապ մտնելու տօներ. 166. – Ակզպային եկեղեցի և ակզպային տօներ. 237. – Հայոց եկեղեցականութեան պաշտամունքը. 119. Բոնի Միութիւն Հայոց Լուսաւորչի ընդ Եկեղեցւոյն Հռոմայ. Ժամանակակից ցիչատակարանք. (գրախօսութիւն) Ակռատ 1884, 347, 397, 442. – « Ներքին Հայկական Աստուածաշունչի Ընկերութեան տուրք Իրոց հայերէն Լուսաւորչութիւններ ». Ակռատ 1885, 435. – 1886, 241, « Ծոման իւղ և ծուռն. – 188, « Գրիստոս յարեաւ ի մեռելոց » (քերթ.) – « Կարսի վիճակի հնութեանց վրայ տեղեկութիւնք» Ակռատ 1890, 47, 102, 155, 205, 254. – Լուսոյ 1903, թ. 2, 3, « Եկեղեցական գրքերում կամայական սրբագրութիւնները և ստարաձայն ընթերցումնք Լուսոյ տրելի չեն ». – Արձագ 1904, թ. 2–4. « Գրքատունէութիւնը Հայաստանում և Ս. Էջմիածին ». (Գննագ. Տարազ 1904, թ. 25–27)։

Մովսիսեան (Պ.) — Տես Միլիլեան (Մովս.)։

ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ (Վ. քահ.) *Թարգմ.* — Տես ՏԱՂՍՏՈՑ (Լ.)։

ՄՈՏԱ. « Ալ ու ձախ Տակաստանից ». Մուրճ 1897, թ. 7–8, 11–12 և 1898, էջ 158, 889։

ՄՈՐԱԴԻ (Կարլոյ = Carlo Moratti *իտալացի*)։

« *Իմաստուն քանասէրս 1885 Լուսակաղին հրատարակեց Հայ եւ Հնդիկ–եւրոպական կոչուած տետրակ մը, 52 էջ, տպագրեալ ի Պէրկամոյ. յորում այբուբենի կարգաւ կը խօսի ստուգաբանութեանց վրայ, ցանկով մը՝ որ դիւրութիւն կ'ընծայէ հետաքրքիր քանասիրաց։ Ինքզինքեր այս*

ստուգաբանութիւնք մեզի կը թուին իբր հաստատուն հիմանց վրայ չենն՝ ինչ որ կը պահանջէ մեր այժմու լեզուագիտական ուսումը։ Մոռագրի հնգիսկ է գործեալ Լուտմանախոյսիւնք ի վերայ հին իտալական լեզուաց կոչուած (Studii delle antiche lingue italiche, 1887), և Իտալական լեզուաց մէջ՝ նախալատին հիմունք (Fondi Antelatini nelle lingue romanze, 1889, ի փարիս, մասն Ա, էջք 54)։ Պուկկէի ստուգաբանական ուսումնասիրութեանց վրայ խօսած առենին՝ արդէն առիթ ունեցանք այս ինդիրը յուզելու։ Հոս միայն այս ալ յաւելումք բան, իբր հայկական լեզուի նկատմամբ կը գտնենք Լուտլոյ մէջ հրատարակուած համեմատական քանասիրութեան վրայ այլեւայլ տեղեկութիւններ Ասկոլիի և այլոց գրուածոց մէջ, (Studii critici, Գուրին, 1877), որունց և գերման թարգմանութիւնն բրած են Հայնհոլտ Մերկուրփ և Ռեոնարդ Մանկոլտ, (Kritische Studien zur Sprachwissenschaft von G. P. Ascoli, Veimar, 1878, էջք Լ–418, որ քառասուն և երկու հայկական բառից կամ յետադաս վանկերու (suffixe) իմաստով քննաքանութիւնք»։ «Հայ լեզուի ուսումն», էջ 367։

ՄՈՐԳԱՆ (Ց. = J. Morgan). — *Mission scientifique au Caucase*, T. I. Les premiers âges des métaux dans l'Arménie russe. T. II. Recherches sur les origines des peuples de Caucase. Paris, 1889, 231 և 305 էջ (պատկերներ ու տախտակներ, եւն)։ Ուսումնական ճանապարհորդութիւն մ'ի կուկաս։ Հոր. Ա. Մեսրոպաց առաջին դպրեցն ի Ռուսահայաստան։ Հոր. Բ. Քննութիւնք կովկասի ազգաց սկզբնաւորութեան նկատմամբ։

Քննագ. Մյուռ 1890։

— *Note* sur l'usage du système pondéral assyrien dans l'Arménie russe, à l'époque préhistorique. Rev. Arch. XIV, p. 177–187։

Հմմտ. Շրուտպֆ–Զարպ., «Հայ լեզուի ուսումն», էջ 331–2։ Տես նաև Թոփչեան (Ց.), Յուցակ ձեռագրաց, Բ մաս, էջ 63 ծանօթ.։

ՄՈՐԴՈՎՑՆՎ. — Տես ՄԱՐԴՈՎՑՆՎ։

Մոլեխ և նրան չկիպու հնարքները. — Տես ՏԷՐ-ԲԱՐԱՆԵԱՆՑ (Հ.)։

ՄՈՐԼԱՒ (փան)։ — Աբեր, (յոյն ժողովրդական երգեր)։ Աթեն. Մամուլ 1901, 913. – «Փափագանքէ յուշանիերը» (քերթ.) Թրգմ. Մաոր Պետրոսեան. Կոստիկ 1905, 137։

ՄՈՐԹՄԱՆ (Ա. Դ. = A. D. Mordtmann). — *Ueber die Keilinschriften von Armenien.* Ztschr. d. Dtsch. Morgl. Ges. XXXI, 2, 3.

— *Հայ բևեռագիր սեպագրութիւնք, լուսաբանեալ ի Մորթմանայ։* Թարգմանեաց ի գերմաներէնէ Գէորգ Ա. Ագտուլլահեան։ Կոստանդնուպոլիս, Ա. Յակոբ Պօյաճեան, 1872. 6°, 57 էջ։

Քննագ. Սիօն 1872, էջ 108. – Տես և էջ 38։

— *Հատուածք պատմութենէ Հայաստանի, քաղեալք յարաբացի մատենագրաց, ի ձեռն տոքթոր Մորթմանայ արեւելագէտի։* Թարգմանեաց ի հայ կարապետ Ս. Իւթիւճեան։ Տեառ Աստուծոյն։ Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մասիս Լրագրոյ, 1874. 8°, 79 էջ։

«Տոքթ. Մորթման և վանայ սեպագիր արձանագրութիւնք». Ազատաւ 1871, թ. 57, 58. – 1872, 43, 81, 152, 192, 245. – 1873, 474. – 1874, 356. – Բազմավէպ 1863, 126. – Փարոս Հայոց ազգի 1880 և, էջ 42. – Փորձ 1880, թ. 1։

ՄՈՐԻԵ (ժ. = Jacques Morier). — *Le second voyage de J. M. en Perse et en Arménie*, traduit de l'anglais par M. M.***

ՄՈՐԻԵՐ (Ջէյմս). — Հայի Բուրայի արկածներու պարսկաստանեայց. վէպ պարսկական կեանքից. թարգմ. անգլիերէնից Մ. Կ. Նոր-Ջուղայեցի։ Խրիմեան, Ազգապատիւ Ա. Փոխարէնլաձէի, 1904. (Յաւելուած Մուրճի). 8°, XVI + 408 էջ։

Մուզայք Հայաստանի. — Տես ՇԱՀԱԶԻԶԱԿԱՆՑ Ա. Յ. Կ.)։

Մուր խոլչիմիս. — Տես ԻԱՇԻՒ։

Մուր օրեր. Աթեն. Մամուլ 1894–5։

ՄՈՒԼԹԱՆԵԱՆ (Յ.) — Տես Հայկական աշխարհ 1867, թ. 3։

Մուխթար վրդ. Ազուգաճոր 1884, 600։

ՄՈՒՆԴԱՐԵԱՆ (Ալփոնսոս). — Ինինօրհնեայ կրթութիւն ի պատրաստութիւն ասելի ամենասուրբ սրտի Տիառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. յաւելուածով մտածութեան միոյ վասն առաջին ուրբաթի աւուրց ամենայն ամսոց։ Շարագրեալ ի Մ. Ա.է, և թարգմանեալ ի Հ. Պ. Վ. Ի. յաշակերտութենէ մեծի Միխիթարայ Աբբայի։ Ի Վենետիկ, ի Միխիթ. տպ. ի, 1826. 6°, 146 էջ։

Մուկուչի հաւիկը. — Տես ՆՇՋՎԱՆՕՎ (Պ.)։

Մուհամմեհ. — Տես ԱՄԻՐԽԱՆԵԱՆՑ (Ա.)։

ՄՈՒՀԱՊԵԱՆ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍ. — Տես Խրատ զղչմանէ։

«Մուգանի գործոյ հետազօտութիւնք». Մոսկ, 1895։

Մուհիչիհ-քաշի. — Տես ՊԱԽԱԼԵԱՆ (Գ.)։

ՄՈՒՆԹ (Շար.) – Աբրահամ Լինկօլն. Թարգմանութիւն Օր. Մատիլգայի Տէր-Միքայէլեանց։ Տփխիս, Յովհ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1885. 8°, 96 էջ։

«Գրքի տիպր չատ մաքուր է, խոշոր, լուսաւոր, թարգմանչուհու լեզուն խնդիր է, գուրեկան և հասկանալի է»։ Մշակ 1886, թ. 8։ Տես նաև Հիւսիսափայլ 1859, 314։

Մուհնեռատեղ գիւղի բարբառ. — Տես Պալեան (Տ. Լ.) – «Նախապաշարմունք, աւանդութիւններ և սովորութիւններ Մուհնեռատեղի». (Ազգային Ի. Թ.) Բիւրակն 1899, էջ 473, 487։

Մուշ. – «Մուշ և չրջակայք (Հին-Մշեցի)։ Ազատագնաց 1882, էջ 6, 23, 37. – «Կրթութեան

գործք Մեծ գաւառի վերայ. վանական կրթութիւն» (Ա. Պետրոսեանց), անդ, 1884, էջ 502. – «Մեծ Ս. կարապետի վանքը». Ազատամ 1888, 558. – 1903, 332. – «Մուշ գաւառին մէջ հարստահարեալ հանգէս», Բազմավէպ 1867, 307. – «Մուշ գաւառին մէջ Շամքարձման տօնին օրը», 1868, 129. – «Հանգէս Ծնման Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն Հայ կաթոլիկեայց ի Մուշ» (նամակ ի Մշոյ). 1894, 43. – «Մշեցոց պարերգ», հաւաքեց Վ. Ազատակ. Բիւրակն 1900, 122. – «Մշեցոց բնատնական կեանքից մի քանի գծեր». Հանգ. Ամս. 1896, 157, 318, 382. – Մշոյ գաւառաբարբառ. տես Կիւլէսերեան (Բ. Վ.). – Ազատամ 1874, 196, 374. – Յառաջամարտ 1863, 63, 69, 78, 103, 147. – Լուսոյ Ա. Բ (տես անդ և էջ 351). – 1898 Ա. Բ. 1899, Ա. 1903, թ. 4. – Հանգէս Գրականական եւ պատմական կրթք Ա. 1888. – Ախօ 1867, 14. – 1869, 153, եւն։

ՄՈՒՇԵՂ (Գեղամ). – Տես ՄՈՒՇԵՂԼԵԱՆ (Գ.)։

Մուշեղ և Կալիճիկ. — Տես ՄԱԹԿԵԱՆ (Յ. Ս.)։

ՄՈՒՇԵՂ Վ. ԵՊ. — Տես ԱՒԵՐՈՐԵԱՆ (Մ.)։

ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ (Գեղամ). — Բիւրակն 1898, 334, 357, 585, 623, 671, 776. – 1899, 83. – 1899, 829 (Աիրերգ, պարերգ, քրթմունք, եւն)։

ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ (Ս.) *Թարգմ.* — Տես ԲԻՒՆԸՇՏԱՑՆ։

ՄՈՒՇԵՂԵԱՆՑ (Յ.) — Տես Ազատամ 1869 (70), 316. – 1870, 301, 367. – 1871, 46, 460. – 1872, 71, 121. – 1873, 341–3.

ՄՈՒՇԵՂ ՎԱՐՈՒԱՊԵՏ *Թարգմ.* — Տես *Փօղիկ Զհկաչ.* — ԿԱՐԱՎԷՆԿՕ (Վ.)։

Ազատամ 1902, 292, «Երկաթէ պիտակք»։ Տես և Լուսոյ 1904, թ. 5։

ՄՈՒՇԻՆԱՆ (Յօտ = Բրոֆ Վ. ազգնէր). — *Ի՞նչ է ինքնապր. Թարգմանեց Վ. Աղայեան։* (Թիֆ. Հայ. հրատ. ընկ. թ. 145); Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 1895. 8°, 35 էջ։

Գիւնագ. Հանգ. Ամսօրեայ 1897, թ. 7.

— *Փորթիկ ցոյակն ու իրրիկ ճապաստակը. զրոյց պատկերազարդ. փոխադրեց Լեւոն Մելիք-Ադամեանց։* Թիֆլիզ, 1905. Ազագատիպ տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի. 8°, 90 էջ։

Տես Հանգ. Գրականական 1890, Գ. 101։ – Ազբիւր 1892, էջ 404.

Մուսա. — Տես ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ (Յար.)։

Մուսայ պէյ և իւր սարսափելի հեղինաւործուրիւնք. — Տես ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ (Մ.)։

Մուսայք Մասիաց. — Տես ՀԱՅԿԱԿԻՆ (Ա.)։

— *Միսրոպեան վարժարանի.* — Տես *Մեսրոպեան վարժարան։*

ՄՈՒՍԻՆԵԱՆՑ (Մկրտիչ). — *Շնորհամատոյցեան խրատներ. արտատպած Մշակ լրագրէն։* Թիֆլիս, տպ. «Ազօր» Տ. Նազարեանի, 1891. 8°, 18 էջ։

Մուտիճի գանգատը. — Տես ԱՓԱՊԵԱՆ (Ա.)։

ՄՈՒՏԻ. — *Ուղղր գիրրդ ինչպէս ասվիլու է. Միստր Մուտիի քաղաքներէն թարգմանութիւն։* կ. Պոլիս, ի տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1876?

— *Աստուծոյ խօսքր.* բանախօսութիւն ի Մր. Մուտիէ։ կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան Աւետեան, 1887. 16 էջ։

ՄՈՒՐ (Թովմաս = Thomas Moore անգղիացի). — Իր քերթուածներէն տես Երկրագունտ 1886, 160. – Բազմավէպ, «Ջանգակը երկոյեան» (թրգմ. Գ. Պալեան) 1905, 85. – «Երեկոյին պանդոկներ», անդ, 518. – Home (քերթ.) Ակնար. Մամուլ 1903, 612. – Մուրճ 1890, թ. 4. – Հանգ. Գրականական 1890, 86։

ՄՈՒՐԱԲԵԱՆ (Գէորգ դպիր). — «Բազմայեալ և երջանիկ կեանքի պայմաններր, (բան Պրասկովիոյ). Աւելի ընդարձակած և սրբագրած. (Ինտելիգենտիայի ֆիլիքական այիտատութիւնը քժկականն տեսակէտից առնուած). Ակնար 1892, 816–34. – Գրախօսական Մանդինեանցի Խուսաց լեզուի գաւազդքին, անդ 883–99. – 1893, 162–167։

Մուրավիվի Հանապարհորդական գրոց մասին. Շրուտկի–Ջարպ. «Հայ լեզուի ուսումն» էջ 352–3։

Մուրատ Խիկար. տես Տաճեան. «Մատենագր. Մանր. Ուսումն.» Բ, էջ 2 ծանօթ.։

ՄՈՒՐԱՏ (Ֆ. = Friedrich Murad). — *Ararat und Masis.* Studien zur armenischen Altertumskunde und Litteratur. Heidelberg, Winter's Universitätsbuchandlung, 1901. 8°, p. 104. (Արարատ և Մասիս. Ուսումնասիրութիւնք հայ հնախօսութեան և դպրութեան վերայ)։

Գիւնագ. Հիւպշման LC, '01, p. 586. – H. Zimmerer, Bl. f. d. Gymn. – Schulw. **37**, p. 650 f. und PM **47**, Lber. p. 33 f. – A. Meillet JA Ser. IX Հատ. 17, 374–6 «si l'on ne peut admettre les conclusions, on doit reconnaître la solidité de son érudition et la finesse de sa critique». – P. Vetter, Lit. Rdsch. f. d. Kath. D. '01. p. 208–10. – K. Krumbacher, Byz. Z. **10**, p. 655 f. – Al-Machriq **3**, N. 24. – կոնիբեր Am. J. of th. **5**, p. 335–7. – Լիկոեցի Հայաստանեայց (Ֆիւնարքեան) 1901, էջ 151։ – Բազմավէպ (Հ. Ս. Աբեան) 1901, թ. 4։ – Հանգ. Հայագիտարեան (Fink) 1900, Բ Heft. – Հանգ. Ամս. (Տաճեան) 1901, թ. 2. – Meillet, Rev. Cr. 1902, 21, p. 418. – Vetter, Arch. f. Religionswiss. **5**, p. 78–81.

— Նշանագիրք Խմաստոց. Հանգ. Ամս. 1903, 5–9, 144–6, 333–5։

Տես եւս Յայտնութիւն Յովհաննու։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Ա.) – *Նոր Աշխարհաբար. մասն Ա. յօրինեալ... յանձնարարութեամբ Ուսումն. խորհրդոյ Ազգ. կեդր. վարչութեան։* կ. Պոլիս, տպագր. Յովսեփեան Գալաֆեան, 1889. 8°, 32 էջ։

— Մասն Բ. անդ, 1890. 30 էջ։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Աբր.) *Խմբագ.* — Տես Ամսագիր (ամսագիր). — Հայրենասէր. — Փարիզ։

Թարգմ. — Տես ՄԻՇԼԷ. — ՊԼԱՏՆ։

Ուսումն. իր մասին. Բիւզանդիոն 1903, թ. 2118.

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, (Գ.) — «Ս. կոնտոնս վանքի ոսխտաղնացութիւն», Բիւրակն 1898, էջ 560. – «Լեզ կԱտուրի» (հազորդի բարբառով), 641. – «Աիրերգ», 642. և էջ 774, 884.

ՄԱՏԻԱՆԵՒՆ Գարեգին = Մելքիսեդեկ եպիս. կոստոս. – Հաշիւնն ինչպահանութիւն նորավարժ ուսանողաց համար ?

Փիւնագ. կառուճ 1860, էջ 745։

— Գարեգին Պետրոսեանց, ազգերգութիւն։ Թիֆլիս, ի տպ. ի Շամ. Լինֆինճեան և Ընկ., 1861 ?

— Եղիծ բանաքաղութեանց Ղազարեանց պատուհասեցոյց։ կ. Պոլիս, տպագր. Արտեան, 1866. 8°, 100 էջ։

«... անտրակ մ'է, որուն մէջ մի առ մի հերքուած են Պ. Ղամարճեան Տէրտինց պատուիրտն նրեւակի խիւերուն մէջ Պ. Գ. Մուրատեանի վրայ հրատարակած ամբաստանութիւններբ, և Պ. Ղանչիանցի Ռիխտոնէականին առիթ յայտնած սիալ կարծիքներբ»։ Մասխ 1886, թ. 775։

— Ուխտ հայրենասիրութիւն։ Տպեալ յառաքելական ամիռոն Ա. Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1868–ՌՅԻԲ. 33 էջ։

= Բ տիպ, անդ, 1874. փոքր 8°, 58 էջ։

— Կրթութիւն ուսուցչականի բանից ի Մ. վարդապետէ Մ. յԱղաք. Ուխտէ Սրբոց Յակովբեանց։ ՅԵրուսաղէմ, ի տպ. ի սրբոց Յակովբեանց, 1871. 8°։ Դաս Ա. Սիմոն Պետրոս 56 էջ։

Ազգը կ'ըսէ. «... Ալժմ Ա. Դասր Սիմոն Պետրոս–հրաւարակիլով կը խոստանանք այս նպատակաւ չարունակել և մինս Դասիցու հրատարակութիւնք թէ թարգմանելով և թէ ինքնին երիսաբերելով»։

— Դաս Բ. Աամարացին. 54 էջ։

— Գ. Որգիք Աստուծոյ. 101 էջ (1872)։

— Դ. Աման անուշահոտութեան. 47 էջ (1875)։

— Ե. Անտարբերութիւն կրօնական. 61 էջ։

— Զ. Արտասուք և երգ. 69 էջ։

— Է. Տաճարի քարերը. 54 էջ։

— Ը. Հերմաս և Պնեսիմ. 55 էջ։

— Պատմութիւն Նոր Կտակարանի։ ՅԵրուսաղէմ, եւն. 1871. 8°, 320 էջ։

= Բ տիպ, անդ, 1872, էջք նոյն։

= Գ տիպ ?

= Դ տիպ, անդ, 1896. 8°, 368 էջ։

— Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական առուր եկեղեցւոյ։ ՅԵրուսաղէմ, եւն. 1872. 8°, 640 էջ։

Փիւնագ. Լեհրուդէմ. Մասխ 1872, թ. 1274։ Դէմ՝ Հայրենիք 1873, թ. 163–166։ Ասոնց դէմ՝ Ալիք 1873, թ. 10։ Վերջոյս դէմ՝ Հայրենիք 1873, թ. 176։ – Խարձակ Մասխ 1873, թ. 1147, 1457, 58, 1472։ – Արեւ. Մամուլ 1874, էջ 243։ – Արշալոյս Արարատեան 1873, թ. 971, 973, 75, 76։

— Երկու խօսք Ռուսաստանի Հայոց կրօնական և կրթական վիճակին վրայ։ կ. Պոլիս, տպագր. Նշան կ. Պէրպէրեան, 1888. 8°, 91 էջ։

— Հովուական Աստուածաբանութիւն։ Ընկասիրութիւն Գեր. Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոսի Մուրատեանց։ կ. Պոլիս, տպ. Ն. կ. Պէրպէրեան, 1892. 8°, ԻԶ + 318 էջ։

Փիւնագ. Լեհրուդէմ. Արեւելք 1892, թ. 2671։ – Արեւ. Մամուլ 1892, էջ 546։ – 1893, էջ 82։ – Նոպիկ 1893, թ. 6, 10, 46։ – Հայրենիք 1893, թ. 368։ – Հերմէի Շարքէ, թ. 2223։ – Մուրճ (Պ. Թաստ.) 1893, թ. 5։ – Նոր-Դար 1893, թ. 34, 39, 40, 43 (Նոպիկէն)։ – Տարազ 1893, էջ 103–4, որ կուտէին Լեհդայ կ'ըսէ թէ «Գայրէ ի ծայր Լեհրզմանութիւնն է Ալեքսանդր Վ. Լինէի՝ ինքնուրոյ ընագրոյ անուն կործին (Բարիկ տպագրիչ), եւն. տես այդ էջերբ։

Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոսի Ջմիւռնիոյ Նամակաւի առ Տ. Կարապետ երէց Ալեքեան։ կալաց, տպ. Գեւոնդ Քահանայ Փափազեան, 1896. 8°, 101 էջ։

Փիւնագ. Նոպիկ 1897, թ. 3։

— Պետրոս Շանլեանց. կենսագրութիւն (պատկերով)։ (Լուսագէն)։ Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1898. 8°, 110 էջ։

Փիւնագ. Արեւ. Մամուլ 1898, էջ 295, 343. – 1899, 166։ – Մուրճ 1899, թ. 7–8։ – «... 50–60–ական թուականներուն հասարակական գործիչի կենսագրութիւնը ... գրուած է քաւական սահուն ոճով, ափսոս միայն, որ աւելորդ ծանօթութիւններբ մի քիչ խանգարած են պատմական րնթերցանութիւնը»։ Տարազ 1898, թ. 14։

— Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ։ կալաց, տպ. «Ալիք», 1898. 8°, 422 էջ։

Փիւնագ. Արեւ. Մամուլ 1899, էջ 471, 515. – Բիւզանդիոն 1899, թ. 909–10։ – Մշակ 1899, թ. 50։ – Պատկեր 1898-99, էջ 533, որ աւելի քննադատութիւն մրն է Լուսո վ-ի Մուրքեան կնոջին դէմ Մուրատեանի գրած պատասխանին։

Թարգմ. — Տես Աստուածոյ Խարբի։

Խմբագ. — Տես Սիօն։

Բանքեր Ա. դիրք հրատարակած է իր «Պատասխանի Շրջաբերական Լեզմոյն Լուսոյ վ-ի Քահանայապետին Հռոմայ», էջ 224–230։

Ալլեւայլ գրուածներ իր մասին. «Մուրատեանը Պերմանիա գայլ է լեզ ոչ Աստուածաբանութիւն սորվելու համար», Ալիք 1874, էջ 13, և Մասխ թ. 1480, 1481։ Պուքրէշէն և Ֆոտշչանէն գրուած նամակներբ, և Ալիք էջ 97։ «Տիզակագիր Հովուական այցելութեան», եւն. – Արեւ. Մամուլ 1884, էջ 139. – 1889, էջ 145–160, «Խոնդիր յիշատակութեան», եւն. – 1899, 290։ – Մշակ 1887, թ. 141։ – Որբունի (Թիֆլիս) 1900, էջ 35։ – Մանգռուժ 1902, թ. 414։

Մահուան առիթ Արեւ. Մամուլ 1903, էջ 672, 787, 809 (Կիւլէսէրեան), ամբողջ 29 էջեր։ – Արեւելք թ. 5306, 7, եւն. – Նոպիկ (Անգեղեայ) էջ 289, 302։ – Լուսոյ, թ. 4, 5–6։ – Մանգռուժ, թ. 674, 5, 77, 79, 80, 83, 85, 91։ – Մասխ, թ. 29, 47։ – Նոր-Դար, թ. 135։ – Յուշատետանգակ, թ. 1339, 42 45, 1433, 4։ – Տես և կռուճ 1860, էջ 16, 72, 101, 131, 274, 514, 831, 939, 745–6. – 1861, Ա էջ, և էջ 553. – 1862, էջ 176, 718։ – Ալիք 1868, 206։ – 1874, էջ 169։ – Լրեւակ 1866, 157, 175, 177։

ՄԻԼՐԱՆԵՒՆ (Պ. Ի.) — Տես ՏԷՐ-ՊՈՂՈՍԵՒՆ (Գ.)։

ՄԻՄԲԱՆԵՒՆ (եղիազար). — Նոր ձեւակ դպրութեան կամ Համառօտ ճարտասանութիւն։ ՅԵրուսաղէմ, ի տպ. ի Առաք. Աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց, 1868–ՌՅԻԲ. 8°, 132 էջ։

— Նոր ընթացք գրաբառ լեզուի ուսման. Քերականութեան երկրորդ մասը։ կ. Պոլիս,

տպագր. Ց. Մուհենտիսեան, 1868. փոքր 8°, 148 էջ։

— Քերականութիւն գաղղիարէն լեզուի հայերէն բացատրութեամբ։ Ցերուսաղէմ, եւն, 1869. 8°, 120 էջ։

Քննագ. Մասիս 1872, թ. 1332, 1333։

Ե տիպ, կ. Պոլիս, 1887?

— Տնտեսական և գործնական քերականութիւն Թուրանեանի հայերէն բացատրութեամբ։ Երկրորդ տպագր. քննուած և խիստ ճոխացած Լարուսի ընթացքին վրայ։ կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1875. 8°, 207 էջ։

— Առնհաւ գրագիտութիւն կամ Համառօտ ընթացք Տրամաբանութեան, Հարուստաբանութեան և Բանաստեղծութեան րստ Իր Ֆրանի։ կ. Պոլիս, տպագր. Ց. Կամաքեան, 1872. 8°, 378 էջ։

— Համառօտ քերականութիւն հայկեան լեզուի տեսական և գործնական, ի սէտս նախնական դասուց։ Ազգեամբ Հայկազեան ընկերութեան Պէչիկճաչու։ կ. Պոլիս, ի տպ. ի Ս. Յ. Փիրգճեան, 1873. 8°, 143 էջ։

— Պարսկական նաւարկութիւն. Կ. աո ժողովուրդն։ կ. Պոլիս, Արամեան տպագր. 1880, 19 էջ։

« Քննադատութիւն մ'է վրայ. Օտեանին՝ Խուսինեանի փիլիսոփայութեան վրայ գրած յառաջաբանին, որոյ առիթ հնդկական կարեւոր խորհրդածութիւններ կ'ընէ Ալանանադրութեան, ազգային լեզուին, հայ վարժապետաց վիճակին և Պէրպէրեան վարժարանին վրայ ». Մասիս 1880, թ. 2634։

— Ծաղիկ արդի մանկավարժութեան. հաւաքածոյ յաշխարհիկ լեզուէ, հանդերձ քերականական, գրական բացատրութեամբք, և դիցաբանական, պատմական, աշխարհագրական և այլն ծանօթութեամբք, ի սէտս վարժարանաց։ Մասն Ա. պարզ և բարեխառն ոճ։ կ. Պոլիս, տպագր. Արամեան, 1884. 8°, 196 էջ։

— Մասն Բ.։ կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մէճմուայը ախպար լրագրոյ, 1885. 8°, ԺԲ + 180 էջ։

«... Այս Բ. մասին ժէջ նշանաւոր գրական հատուածներ կան, որք հաշակի կրթութեան համար գերազանց ուսուցիչ կրնան ըլլալ։ Մանաւանդ այն ուշադրութեան արժանի են Օտեանի աքանչելի գրքոյկներ, Գիր. Վ. Տեմոգ Ալիշանի և Դաք—Գէ-սրբազանի Աճեդոհյան նահատակութիւն քերթուածոց բազդատութիւնը, Բրուսանձոնացի և Խրիմեանի և ուրիշ նշանաւոր հեղինակաց յնտիր գրքուածներ իմաստով բացատրուած ». Մասիս 1884, թ. 3746։

— Քննական պատմութիւն Արչակ երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն։ Ազեքսանդրիա, Հայ, տպ. « Արաքս », 1900. 8°, 199 էջ։

Քննագ. Մշակ 1901, թ. 108։

Թարգմ. — Տես Աստուածաբանութիւն. — Թիտո. — Պուցլի. — Վանիթիէ (Տիկ.)։

Մահուան տարի Արեւ. Մատռ. 1891, էջ 413։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Հ. Թադէոս). — Հատ յուղարկաւորութիւնն մեծանուն և հոչակաւոր Յակոբայ Զէլէպւոյ Տիզեանց, զոր ի 14 (2) աւգոստոսի խօսեցաւ Հ. Թ. Վ. Մ. ի Մխիթ. Ուխտ. վիէննա. ի կոստանդնուպոլիս, ի մայր եկեղեցւոջ Յիսուսի փրկչի։ Ի Վիէննա, ի վանս Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1847. ՈՒՊՂ. 15 էջ։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Մ.) — Պարբերգ (ժողովրդական քանահիւսութիւն). Բիւրակն 1900, էջ 650։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Մ., — Մանուկն Աստուածպէս Շուչի, տպ. հայ հոգեւոր վարչութեան, 1888. 45 էջ?

Քննագ. Մշակ 1888, թ. 55։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (Պ. Ց.) — « Շատան ի գուբա, Մարտն ի ներս ». Բիւրակն 1900, էջ 5. – « Ժողովրդին բառգիրքը։ Հին հատաքի բառեր ». Լոյս 1906, էջ 882։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ Սիսակ. – Արչակ Զօպանեան, համառօտ կենսագրական մը։ Փարիզ, 1902?

— Ո՞վ է մատենիչը?

Հմմտ. Արեւելեան 1901, թ. 1 (Հոկտ.)։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ Ց.) — Սկզբնագիրք։ Ի Նիկոմիդիա, ի տպ. ի Ս. Ս. Աստուածածնի վանացն յԱրմաշ, 1880?

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ Ց.) — Հաւաչնցի հայկր. (արտատպած Ազգագրական Հանդէսից)։ Թիֆլիս, 1901. 124 էջ?

Քննագ. Մշակ 1901, թ. 265։

Տես եւս Մուրճ 1893, 1894, 945. – 1895, 323, և թ. 8, 9–10, 12։

Տես եւս անդ 1897, թ. 4. – 1898, թ. 6, 7–8. – 1899, թ. 10։

Մուրատեան վարժարան ի Պատաւիոն, ի Փարիզ). — Պատկեր հանգիսական հանդիսութեանց, տուեալ ի Պատաւիոն 1840, ի սեպտ. ի 30. տպագրեալ ի Վենետիկ, ի գործարանի սրբոյն Ղազարու. մեծ. 8 էջ։

« Ի խրախոյս ուսումնասէր փոխոյ և ի յորդոր բարեպաշտութեան բնտիր աշակերտաց Մուրատեան վարժարանիս, որք մի քան զմի արիացեալք զօրացան ի գիտաւորութիւն վարուց և ի վարժս գիտութեանց, ընդ դասախարակութեամբ Մխիթարեան Հարց, յաստիճանս ուսման Ահի Գիտասիրտն Սիրելեաց Աստիքատաց վարդապետի Սամուէլեան, Մեծի Աբբայի որ բան իւրաքանչիւր արժանեաց պարգեւս, գովեստս և քաջալերս մատուցանէր »։

— Պատկեր... տուեալ ի Պատաւիոն 1841, ի սեպտ. 23։ Ի Վենետիկ, եւն. 8 էջ։

— Պատկեր... 1843, սեպտ. 28. 8 էջ։

« Մուրատեան Համալսարանական վարժարան ի Պատաւա, և բացումն ուսումնական տարւոյ նորին ». Բազմավէպ 1897, 29, 282. – 1898, 79։

— Յայտարարութիւն Մուրատեան վարժարանին որ ի Փարիզ։ Վենետիկ, եւն, 1847. 16 էջ։

— Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան վարժարանին։ Հրատարակեալ ի ձեռն Հարց Սարգսի Վ. Թէոդորեան, Գաբրիէլ Վ. Աւետովաքի և Ամբրոսիոս Վ. Գալֆայեան։ ի Փարիզ, ի գրանոցի Ճ. Արամեան, տպ. Վալտէրի, 1855. 12°, 243 էջ։

— Աղօթք առաւօտու և երեկորին, ի սէտս

աշակերտաց Մուրատեան վարժարանին։ Վ. Ենեւիկ, եւն. 1865. 12 էջ։

Հանդէս հարցաքննութեան. Բազմավէպ 1847, 353. – 1848, 353, *որ կայ Լամարթինին հատ.* – 1849, 353, *որ կայ ի Տէփթի առանձնատուութիւնը. (տես ի Յաւելուածի որ է «Պատկեր Հանդէսի»), եւն.* 1850. Յաւելուած. 1851, 257, 263, 268, 270. – 1852, 309. – 1857, 245. 1858, 67, 167, 353. – 1859, 289. – 1860, 289, 317. – 1861, 5. 247. – 1862, 345. – 1863, 75, 88, 358. – 1864, 351. – 1865, 352. – 1871, Յաւելուած. – *Մուրատեան վարժարանի (ի փարիզ) մրցանակաբաշխութեան հանդիսին* (1862, *օգոստ.* 12) M. Reinaud–*ի խօսած հատ.* Journal Asiatique 1862, *օգոստ. էջ* 197.

Գրուածներ Մուրատեան վարժարանի մասին. *տես* ԱՐՇՐՈՒՆԻ (Ս.) — ԹԼԻԿՈՐԵԱՆ (Ղ. Ս.) – ՋԻՆԴԻ. – *Խնդրագիր գրուածներ.* Ազբատ 1873, էջ 430, 472. – Այլաբոյս Աղբարեաց 1873. թ. 973. – 1875, թ. 1017. – Լրաբեր 1879, թ. 951. – Հայրենասէր Զմիւռնիոյ 1845, թ. 92. – Մասիս 1877, թ. 2007, 2019, 2033, 2060–63. – 1879, թ. 2297. – 1890, թ. 3938, 39. – 1892, թ. 3956. – Մեղու Հայաստանի 1879, թ. 22, 30, եւն. – 1880, թ. 35. – Մշակ 1894, թ. 125. – Յոյս 1875, էջ 391, եւն.

Մուրատ–Իւափայէլեան վարժարան. — Յայտարարութիւն Մուրատեան և Իւաֆայէլեան դպրոցներուն. *մեծ* 4 էջ։

— — *Մուրատ–Իւափայէլ վարժարանի որ ի Վենետիկ։ Վենետիկ, Ս. Ղազար,* 1878. 15 էջ։

— — 1895. 8 էջ։ – 1898, *եւն.*

Հանդէս հարցաքննութեան, Բազմավէպ 1851, 291. – 1852. 324. – 1854, 283. – 1856, 309. – 1857, 277, 289. – 1858, 257. – 1864, 319. – 1865, 320, 322. – 1876, 354, 361. – 1877, 286. – 1878, 254 – 1879, 174. – 1880, 162. – 1896, 286. – 1897, 503. – «Փեշակի և Մուրատ–Իւափայէլեան վարժարանը», 1899, էջ 484. – «Մ. Ի. վարժարան Համալսարանի նախադուռն». Հայրենիք 1891, թ. 44. – 1892, թ. 108, 120. – 1893, թ. 420. – Բիւզանդիոն 1898, թ. 466. – Մեհեանայր ախպար 1898, թ. 352 (Յ. Ալան). – Բիւզանդիոն, թ. 478, 481. – Մեհեան, թ. 488, 90, 93. – Ինչ. 498.

ՄՈՒՐԱՒԱՆ, (= *Տէր Յովհաննիսեան Գրիգոր*). – *Հայ բողոքականի բնաւանիքը։ Թիֆլիս, Մովս. Վարգանեանի և Ընկ. տպարանում,* 1883. 8°, 125 էջ։

— *Պատմիչ. Թատրոն Գ տարի, Ա գիրք* 1895, թ. 3։

— *Ռուզան կամ Հայրենասէր օրիորդ. պատմական դրամա 5 գործողութեամբ. Թատրոն* 1900, թ. 1։

Գնահ. Մշակ 1901, թ. 20. – Մուրճ 1901, թ. 3 (Լ.Ջ.). – ԵՒսոր գէմ անգ, թ. 7 (Մուրացան) և 260 (Լ.). – Նոր–Դար 1901, թ. 70. – Ներկայացման տոմսի Տարազ 1903, թ. 4.

Տես և հետեւեալ թերթերն՝ որ կան իր գրուածներու. Լուսոյ 1897 Ա, բ. – 1898 Ա. – 1899 Ա, բ. – 1902, թ. 2–4. – 1903, 2–3. – Մուրճ 1891, թ. 1 *և էջ* 268. – 1903, թ. 2, 237.

— *Մուրացանի երկասիրութիւնները Ա հատոր. Նոյի ազատը. Աստքնալը. Խոյնդրպաւոր միանձնուհի։ Թիֆլիս, Ալազատիոյ տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի,* 1904. 8°, 560 էջ։

Թարգմ. — *Տես* ՊՈՒՇԿԻՆ, «Գօն գուան»։

Գրուածներ իր մասին. «Ց. Մուրացաններ իբրև աստիճան». Ազբատ 1896, թ. 56. – Գեղուհի 1903, *կամ Լէօ,* «Ինտասիայի մատենագրութիւն» – Հանդէս գրական. եւ պատմական 1896, Գիրք Ի, 266–279. – Բիւզանդիոն 1899, թ. 879. – Բազմավէպ (Լ.Ջ.) 1901, թ. 1. – Իր գործոց ցանկը Տարազ 1903, թ. 7. – *Տես եւս* Յաւելուած։

ՄՈՒՐԻՑ. — *Տես* Բաւիլիր Բ.։

Մուրճամբ գիպ. Ազբատ 1885, 43։

Մուֆիւզ. — *Տես* ԱԻԻՒԱ։

ՄՍԵՐԵԱՆ, (Գ. — *Միւնի*. — *Նոր Աշրբևնատրան ֆրանսերէն.* 55 էջ?

Հմմտ. Աղբայր Աղբարեան 1880, թ. 1145։

— *Ընթերցարան Ա մասն։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Գ. Մսերեան,* 1878?

— *Համառօտ դիցաբանութիւն։ Զմիւռնիա, նոյն տպագր.,* 1878. 4°, 84 էջ։

Թարգմ. — *Տես* ԱՇԱՐ (Ա.) — ԼՐՆԷՊՐՐ (Բ.) — ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Գ.), «Խուզարկութիւն հայ լեզուի կազմութեան վրայ». — ՊՕՔՍ–ՋԻՕ. — ՍԱՆ (Ժ.) — ՏԻՄԱ (Ա.) — ՖԼՕՔԻՒ (Օ.)։

Խմբագ. — *Տես* ՄԼՏԼՕՐԱՅ։

«Հմմտասիրութեան վրայ գրաւ մը» (վէպ). Արեւ. Մատուռ 1871, 17, 62, 114, 260, 311, 401, 457. Մահուան առթիւ Արեւելք 1893, թ. 2856. – Արեւ. Մատուռ, էջ 383. – Հայրենիք, թ. 544, 584. – Տարազ 1894, էջ 55.

ՄՍԵՐԵԱՆՑ (Զարմայր Մսերեան, որդի Մսեր Մ. Մսերեանց). — *Նոր Աշրբևնատրան ձայնիւն լիզուի ուսերէն թարգմանութեամբ։ Ի Մոսկուա, ի տպ. ի Վ. Կոդիէ,* 1856. 8°, 96 էջ։

= Բ տիպ. *Նոր Աշրբևնատրան ձայնիւն և առաւելիւն... ի Մոսքուա, ի տպ. ի կայսերական Համալսարանին Մոսքուայ,* 1863. 8°, 96 էջ։

— *Աղբատագրութիւն վարդևնի, վէպ գերմանական։ Մոսկուա,* 1879?

Թարգմ. — *Տես* ԳՐԻՄՄ. — *Հսկայական ձեռքիս։*

Խմբագ. — *Տես* Համբարեաբեր Ռուսիոյ. — *Ճաւաքաղ.* — *Փայտոս։*

Մահուան առթիւ Բազմավէպ 1900, էջ 476. – Մուրճ 1899, էջ 566.

ՄՍԵՐԵԱՆՑ (Լէոն, որդի վերոյիշ.). – *Շայնիւն բարբառախօսութիւն։ Անոր ուսումնասիրութեանց պատմութիւնը, ոճն և խնդիրները, հայերէն լեզուի պատմութեան նկատմամբ ունեցած նշանակութեամբն հանդերձ։ Ներածական ճառ, Ազանձնական–Ուսուցիչ Լէոն Մ.ի, խօսուած Պ. Պետերբուրգի կայսերական Համալսարանին մէջ, Մեպտ. 28 (Հոկտ. 10),* 1897։ Թարգմանեց ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան։ Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1899. 8°, 26 էջ։

Գնահ. Լուսոյ 1901, գիրք Ա. – A Meillet, Rev. Cr. 46, 333 f. – Մատ. Zap. 13, p. 0120–0134. – Հանդ. Ամս. 1898, 306. – W. Bar-

thold. Mitth. Sem. f. or. Spr. B. I. 2, p. 158. – Patrubány, Sprachwiss. Abh. hrsg. von L. v. P. I. 1, p. 14, 203 f.

— *Armenian dialectology*, a bridged transl. from the Russian of Lévon Msériantz... by Louis H. Gray. Proc. Am. Philol. Assoc. 32 (1901), p. CXXVII-CXXIX.

— Հատոր Բ. Պրակ 1. Մոսկուա 1901?

Տես. Հանդ. Ազգ. Վիմաբեայ 1902, թ. 1. – Քննադ. Մուրճ 1901, թ. 5. – Բազմավէպ 1901, 227. – Հանդ. Հայագիտութեան 1902, Heft B.

Notice sur la phonétique du dialecte arménien de Mouch: Actes XI, Congrès des Or., Sect. I. p. 299–316.

— Ուրարտական տարրը հայկական մէջ (ռուսերէն), Մոսկուա, 1902?

— *Ein neues Fragment aus dem armenischen* Volksepos. Dr. Vost. II, 1, Protox, էջ 78–80.

«Հայկական Աւուր բառը». Յանուար 1901.

— Վիճակի և Վիճակայի Մխիթարեանք (ռուսերէն), Մոսկուա, 1898. 8°, 15 էջ?

Տես Մուրճ 1901, թ. 1. – Հանդ. Ամս. «Լ. Մ. Մագիստրոս» 1897, 351, 380.

ՄԱՆՐԵԱՆՑ (Մսեր Գրիգորեան Մագիստրոս, Պապ Լեւոնի, հայր Զարմայրի Մսերեանց). — *Յիսի՛ւ ժամբ կենաց կայսեր Նիկողայոսի առաջնոյ, զոր ի Լուս լեզուէ փոխեաց ի Հայ՝ Պաստառու կրօնական ուսմանց յԱրեւելեան լեզուաց Հեմարանի Տեարց Լազարեանց, Մագիստրոս և Աստեր Մսեր Գրիգորեան Մսերեանց ի Մոսկուա, ի տպ. ի Արեւելեան լեզուաց Հեմարանի Տեարց Լազարեանց*, 1855. 4°, 45 էջ։

— *Յիշատակարան կենաց և գործոց մեծաանուն պայազատաց Լազարեան տոհմի*, (պատկերազարդ); ի Մոսկուա, նոյն տպ. 1856–1863։ 4°. Մասն Ա. 60 էջ։ – Բ. 109 – Գ. 159 էջ։

«Լազարեանց հոյակապ ազգաւոհմին վրայ մեր պէտ մանր գրուածքներ չատ եւսեծ էին, քանզի ասոր չափ ընդարձակութիւն և տարողութիւն ունեցող պատմութիւն մը դեռ չկար հայերէն։ Պ. Մսերեանց վարժապետը այս աշխատութիւնը կատարեր է յաջողակ ու վայելուչ ոճով, և մեզ ալ պատկերազարդ տպագրութեամբ։ Պատմութեան եանէն գրուած են Լազարեանց Հեմարանին վերաբերեալ զանազան տեղեկութիւններ, հրամանագրեր ու հրովարտակներ, այլեւայլ գրքերէ քաղած հատուածներ, և քանդրվից կտոր գովեստ արձակ և ոտանաւոր, որոնց մէջ լաւագոյնները են վերջի եօթը հատը, որ Յիշատակարանը գրողի յարտգրածն են»։ Մատենաց Ակտեճի 1856, Բ հատ. էջ 248։

— Հաւատոյապատում, այն է Մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ ի պէտս հայկազնեայ մանկանց։ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե տիպ?

= Զ տիպ (ըստ հինգերորդ տպագրութեան անփոփոխ)։ ի Մոսքուա, տպագր. Զարմայրայ Մսերեանց, 1879. 8°, 48 էջ։

— Մանր ուսմունք սրբազան պատմութեան աւետարանի. Ա տիպ?

= Բ տիպ. ի Մոսքուա, ի տպ. ի Լազար. Հեմ. Արեւ. Լեզուաց, 1861. 8°, 95 էջ։

— Քրիստոսապատում, այն է համառօտութիւն աւետարանական պատմութեան հանդերձ ծանօթութեամբք ի Մսերայ Մագիստրոսէ կազմուսեալ վարժապետէ Լազարեան Հեմարանի։ ի Մոսքուա, տպագր. կատակովա, 1861. 8°, 153 էջ։

— Մանր ուսմունք ազգային եկեղեցական պատմութեան ի պէտս հայկազնեայ մանկանց։ Գրեալ ի Մսերայ Մագիստրոսէ Զմիւռնացւոյ։ ի Մոսկուա, տպագր. Զարմայրայ Մսերեանց, 1874. 8°, Ը + 56 էջ։

Քննադ. Արարատ (Աբել նկ. Մխիթ.) 1874, 127, և 269. – Փարոս 1871, տետր Գ. – Ասար գէմ Արարատ, արտատպուած Փարոսի Գ տետրին մէջ 1875. տես և Ա տետր. 35. – Բ. 50։

— Հրաւիրագ յորիստոնէական հաւատոյ, ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։ ի Մոսկուա, ի տպ. ի Վլադիմիրայ կոդիէ, 1850։ Հրամանաւ Ա. կառավարութեան Հայոց Ս. Պետերբուրգայ. 12°, Ը + 418 էջ։

Տես. Արշալոյս Արարատեան 1850, թ. 377. Մաղան անգղ. Խարմանած է, տես Շրուսպէ-Զաբուկ., «Հայ լեզուի ուսումն.», 352.

= Բ տիպ, 1861, ի Մոսկուա, ի տպ. ի Լազարեան Հեմարանի Աւետեան լեզուաց։

Ա. տպագր. գրաբար էր, ասա՝ աշխարհաբար է, և ծանօթութիւններով ու վկայութիւններով հարստացած։

— Խրատագիր չափածոյ յանխիղ։ ի Մոսկուա, տպագր. կատակովա, 1864. 8°, 212 էջ։

Տես. Լրեւակ 1864, թ. 39։

— Պատմութիւն կարուզիկոսաց Լիմիաժնի ի Սիմէոնէ մինչեւ զՅովհաննէս Ը. ամբ Տեառն 1763–1831։ ի Մոսկուա, տպագր. Զարմայրայ Մսերեանց, 1876. 4°, ԺԵ + 306 էջ։

Քննադ. Ն. Որ-Գար 1884, թ. 69, 100, 101.

— Ձուռ ասացեալ ի Լազարեան Հեմարանին ի Ետպտ. ի Մոսկուա, 1848?

Տես Մանուկ Վ. Կիւմիւչհանցի։

Իրմէն և իր մասին գրուածներ. «Վէպ Արարատոյ». Փարոս 1874, տետր Գ, էջ 4, 15. – 1873, Բ, էջ 50. – 1874, Գ, էջ 53, տես և վարր. – 1875, էջ 36, 59. – 1876, 6, 40, 53. – 1879, թ. 1, էջ 2, «Միրզայեան», եւն. – 1880, 2, 6, 10. – Բ. 51. – 1881, Ա, էջ 3. – Բ. 2. Գ. 3. – Արարատ 1851, 436, 483. – Անաքաղ 1859, էջ 21, 85, 366, 54–55, 124. – Ընտրատուներին Միլոսոնի Թարգմանութեան առթիւ՝ Համառօտաբար Լուսոյ 1862, 27։

Մահուան առթիւ Փարոս 1873, տետր Բ, էջ 63։ – Արձագանգ 1893, թ. 103։ – Տապանագիր Մսերայ Մագիստրոսի Մսերեանց, յօրինեալ ի Ս. Փարբիւլ Արքեպիսկոպոսէ Աւետեանց. Փարոս 1874, տետր Գ. էջ 1. – Ներկաբրութիւնք անց. 1876, Գ.։ – Արշալոյս Արարատեան 1874, թ. 994. – Մատենա կամ. էն Լանկասէ կ'ընդունի, անց 1861, թ. 664.

Մատենական աղօրից գիրք. — Տես Բանալի չիմնասնդակիտ։

Մատենադրութիւն վարդապետութեան ի վերայ Հայաստութեան։ Մասն Ա և Բ։ Կալկաթա, ի տպ. ի Մարդասիրական Հեմարանի, 1832?

Մտածուբիւնիք (համառօտ) տարիին ամէն մէկ օրուան քրիստոնեայներուն հոգեւոր չինուածեանը համար։ Կոստանդնուպօլիս, ի տպ. ի Ն. Տէ Քասթոյի ի Պ՝ալաթիա, 1857. 8°, 575 էջ։

Բ տիպ. անդ, ի տպ. ի Աբեղեանի Ընկերութեան, 1856. 8°, 495 էջ։

Մտածուբիւնիք առաւօտուց վրան Քաւարհայիգ. — Տես ՏԱՒԻՄՈՆԴԷ։

Մտածուբիւնիք նորի պիտուր ցաւոց Ս. Աստուածածնին. — Տես ԱՒԳԵՐԵԱՆ (Հ. Մ.), «Ամօրեայ մտած.» — ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ (Հ. Գ.)։

Մտածուբիւնիք ի վերայ չարչարանաց Տիառն. — Տես ԼՒԳՈՒՈՐԻ. — ՄԱՏԹԷՕՍ Վ. ԵՒԴՈԿ.։

Մտածուբիւնիք վրան աւուր աւուր տարւոյ. — Տես ԱՒԱԶԱԿԵՆԻ։

Մտածուբիւնիք առնական օրերու Հայ. Ս. Եկեղեցւոյ. — Տես ԴԻՄԱԿ։

Մտածուբիւնիք քրիստոնէութեան վրայ. — Տես ՆԱՓՈԼԷՕՆ (Մեծն)։

Մտաւարգուբիւն յոտ Բնխիսիի. Տես ԹՒՐՉԵԱՆ (Թ.)։

Մտամոյր բախտաւորի. — Տես Բախտաւորին։

Մտաւոր, ֆիզիք. և բարոյ. ինքնակրթութեան մտահղ. — Տես ԲԼԵՆԿԻ Ջ. Ս.)։

Մտաւորական փիլիսոփայութիւն. — Տես ԸՓՀԱՄ։

Մրջիւն. — Տես ԳՕՐԿԻՑ (Մ.)։

Մրջիւն և մրջիւն. — Տես ՏԻՐԱՑԵԱՆ (Վ.)։

Մրջիւն մշակը. — Տես ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ Խ.։

Մրջիւն մշակութիւնը։ Վերի բաները մտածեցէք չէ թէ ան որ երկրիս վրայ է. կոպ. Գ. 2։ Զմիւռնիա, ի տպ. ի Կուլիէլմոս Կոհֆիթի, 1844. 12°, 80 էջ։

Մրակովալ գիպ. Աբժագանք 1885, 41։

ՄՐԳՈՒՋ. — Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ —։

Մրկանց ձոգեւոր. այսինքն կարճառօտ մեկնութիւն քրիստոնէականի վարդապետութեան, և ուսումն այլոց կրօնութեանց, ոյք պահանջին ի առաքինեաց մարդկանց։ Շարադրեցեալ յաւմենէ աստուածաբան վարդապետէ. ի ժամանակի կաթուղիկոսութեան սրբոյ աթոռի Էջմիածնայ տեառն Ներսիսի Ի՝ՇՆԱԳԻՒ (Թուի տալագիր Մարսիլիոյ կամ Լիվոռնոյի). 12°, 120 էջ։

Մրմունջք (առաջին). — Տես ԱՄԻՐՃԱՆԵԱՆՑ (Պ. Տ.) — ԱՅՎԱԶԵԱՆ (Ա. Յ.) — ՄԱԼԷԶԵԱՆ (Վ. Ֆ.) — ԳԱՅԱՆԱՆ (Ց.) — ԱՆՁԵՐԵԱՆ (Զ. Ա.)։

Մրմունջք Ցիսուսի. — Տես ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Գ. Քահ.)։

Մրցանակ կատարի. — Տես ԳԱՎԱՃԵԱՆ (Մ. Ս.)։

Մրցող պատգամաւորներ. — Հայրական սէր. — Նախապաշարմունք։ Թարգմ. անգլիերէնից Խանգալէի։ Թաւրիզ, Հայոց Աբամեան դպրոցի տպարանում, 1895?

Մրցումն. — Տես ՀՈՖՄԱՆ Ֆր.)։

Մրցումն Հատարակութեան մէջ. — Տես ԷՒԴԻՆՆ-ԼԻՖ ՏԻԿ.։

Մրքուզ. — Տես ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ (Վ. Մ.։

Մսյա. — Տես ՏԷՐ-ԴԻՒՈՒԵԱՆՑ (Ն.)։

Մսյա է, բա՛... — Տես ՕՍԿՓՈՎ Գ. Խ.)։

Մզախլ. — Տես ՀԱՒՆԵԱՆ (Ց. Մ.)։

ՄՕՉԵԱՆ (Միհրան Գ.) — *Համառօտ բնագիր աւետարանի ի սէջս ազգային վարժարանաց։ Ընտրեալ ի Մ. Մ. նախկին աշակերտ պէրպէրեան վարժապետի. հետեւողութեամբ Տիկին Բաբ Բալբանթիէի նախնական դասերու համար։* Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պէրպէրեան, 1886. 8°, 48 էջ։

— *վարդ հրեշտի տրանց. և. Բարմանթիէ. թարգմանեաց Մ. Գ. Մ.։* Կ. Պոլիս, ի տպ. ի Մարգարեան, 1886. 16 էջ։

Վենագ. Երկրագունտ 1886, 34։

— Բ? — Գ. *Աթանէէ, անդ,* 15 էջ. — Գ. *Աթէքէնսըն. տպագր.* Ն. Կ. Պէրպէրեան, 15 էջ. — Ե, Զ, Է? — Ը. *Բօլ պէռ. անդ,* 16 էջ. — Թ–Ժ. *Վիքթօռ Հիւկօ, անդ,* 1887, 15 + 16 էջ. — ԺԱ–ԺԲ. *Պիֆոն, անդ,* 24 էջ։

— *Հաւատաժող Հատարնոյր քրիստուածոց գաղղիական մատենագրութեան, հանդերձ իրենց բացատրութեամբ և արտասանական կանոններովն, ի պէտս ազգ վարժարանաց։* Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Գավաֆեան, 1889. 8°, 155 էջ։

— *Զուտաւանդի խաղ մը։ Բաղդացոյց բնտանեկան։ Գուշակութիւնք և խրատք, կենաց զանազան վիճակաց վրայ։ Հարց – պատասխանի։* Թարգմանեց Մ. Գ. Մ.։ Կ. Պոլիս, տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1889. փոքր 4°, 75 էջ։

Թարգմ. — Տես ԻՇՊԻՒՐԿ Է.)։

ՄՕԼԻԷՐ. — Տես ՄՈԼԻԷՐ։

Մօլիր գիպ. Աբժագանք 1885, 43։

ՄՈՆԳՕՄԵՐԻ (Տիկ.) — *Երկու հղբայր. Վէպիկ. Թարգմ. Պ. Պ. (Թիֆ. Հայ. Հրատ. Ընկ. Թ. 93)։* Թիֆլիս, տպար. Մ. Շարաձէ և Ընկ., 1895. 8°, 236 էջ։

ՄՕՆԻ (Հաներէ). — Նախաճաշ կիւ, թէրթօն Մանգուժէի 1902, թ. 314, եւն։

Մօնթէ Քրիսթոյ. — Տես ԴԻՒՄԱ (Ա.)։

ՄՕՆԻԼ. — Տես փարէ 1877–78, թ. 1։

ՄՕՆԻՆ (Ժ. Լ. Մ.) — *Նուէր ծնընդեանցն Քրիստոսի. փոխադր. Դր. Վ. Ա.։* Թիֆլիզ, 1904?

ՄՕՆՏԵԳԱՑՑԱ. — Տես ՄԱՆՏԵԳԱՑՑԱ։

ՄՕՆՏԻՖՕ (Մարկ դր). — *Ակնկալեալ գործք. Թարգմանեց Ն. Ս. Տէր-Մանուէլեանց. Հրատ. Զ. Նղենանց։* Բագու, 1903?

ՄՕՒՎԱՆ (տը). — Տես Բարի իրիկուն։

Մօսուլի և Զօսի արշաւանքը. – Տես Օնիկի։

ՄՕՏԼՈՏՈՎ (Վ.· — *Մարդու բարոյական զարգացում. թարգմանութիւն Լ. Տոլստոյի և Ֆ. Մախմուրեանց։ Թիֆլիս, Մ. Խուրինեանցի և Ընկ. տպարան*, 1881 ?

Մտկաբ. Լուսաւոր 1900, էջ. 214։

Մօր մը բաշած վիշտերը.— Տես Զրոսարժան մանկանց։

ՄՕՐԻ (Լուժէն). — *Տառապած աղիկը. թեր-թօն Ազեւելքի* 1895, թ. 3342, եան։

ՄՕՐԹՕՎՑԵՎ. — Տես ՄԱՐԹՈՎՑԵՎ։

Մօրևի իշխան. պատմական վէպ. թարգմ. Վահան Ս. Վ. Բաստամեան։ Ցաւելուած Լուսաւոր գրական հանդէսի 1898 *և* 1899։

Մօրիկ Հայկազն. — *Մխոբիւճ Հանգէս Հայտեսից* 1860, թ. 14։

Մօրխ կամ աշխատութիւն. — Տես ԳԱՈՒԹՕ Մ. Զ.։

Մօրխ Ռոլիճա, Լեռաժյաութխան Շոփէնի (քիւրդ.) *թարգմ. կ. Կոմիտաս, Բագրավէպ* 1900, 333։

ՄՕՐՈՆ (Տր. Ա.) — *Զրուցատրական գիտութիւն Անկլիերէն լեզուի լեզանակ կաս-բէյ – Օգդոյ – Աաուբրի*) Elementary English Grammar for the use of Armenians by K. H. Gulian) *Աւտաստանութեամբ Անկլիերէն բա-ռերու, ի պէտս վարժարանաց և ինքնրնդել ու-սանողաց. գործ Տր. Ա. Մօրօնի։ Ցլանսերէնէ ի հայ վերածեց Գէորգ Յ. Կիւլեան։ Տէր և հրա-տարակիչ* (Heidelberg' Ցուլիոս կրօս (Julius Groos), 1901. 8°, 232 էջ։

Գննագ. Մասիս 1901, թ. 24։

Մօքոս. Տես ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Ս.)։

Վ Ե Ր Զ

Ա Ռ Ա Զ Ի Ն Հ Ա Տ Ո Ր Ո Ց